

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

СВІТОВА ІСТОРІЯ

XX–XXI століття

Енциклопедичний словник

Видання друге, доповнене

За редакцією Ігора Підкови і Романа Шуста

Львів 2019

УДК 94(100)“19/20” (03)
С 246

С 246 **Світова історія XX–XXI століття.** Енциклопедичний словник / за ред. Ігора Підкови і Романа Шуста. – Видання друге, доповнене. – Львів: Простір-М, 2019. – 1284 с.

У другому виданні *Словника* висвітлено головні політичні та суспільні події світової історії XX–XXI ст., уміщено відомості про основні міжнародні організації та інституції, а також представлено короткі довідкові матеріали про політиків, громадських і релігійних діячів, діячів культури, діяльність яких вплинула на історію людства у новітні часи. Стисло викладено історію провідних держав світу від початку XX ст. до сьогодення. У виданні історію України розглянуто як складову частину світового історичного процесу.

Видання розраховано на студентів, учнів, широкий читацький загал.

УДК 94(100)“19/20” (03)

Редакційна колегія:

Володимир Мельник (Голова), Степан Качараба (заступник Голови),
Зоя Баран, Олександр Бойко, Микола Кобилецький, Станіслав Кульчицький,
Мар'ян Лозинський, Михайло Микієвич, Іван Патриляк, Ігор Підкова,
Олексій Сухий, Федір Турченко, Роман Шуст

Наукове редагування і упорядкування
Ігора Підкови

ISBN

© Ігор Підкова, упорядкування, 2019
© Простір-М, 2019

ПЕРЕДМОВА

Друге видання книги «*Світова історія XX–XXI століть. Енциклопедичний словник*» продовжує серію історично-довідкових праць, публікацію яких було започатковано в 1990-х роках у Львівському національному університеті імені Івана Франка.

Пропоноване читачеві доповнене і доопрацьоване видання *Словника* ставить своїм завданням відобразити багатогранні політичні, економічні й культурні процеси, що відбувалися в минулому столітті (й отримали розвиток у сучасності), та започаткували основи сучасного політичного устрою світу, сформували систему теперішніх міжнародних відносин, спричинили низку проблем і тенденцій, конструктивно вирішення яких все ще попереду. Видання, долаючи стереотипи в оцінюванні подій і явищ світової історії (особливо щодо подій XX століття), із урахуванням здобутків сучасної національної історіографії пробує представити неупереджений погляд на світовий історичний розвиток. Одночасно, і що найважливіше, найголовнішою метою цього видання є висвітлення значення історії України у світовому історичному процесі, всезростаючої ролі нашої держави в європейському й світовому політичному й культурному просторі.

Як і у попередньому виданні *Словника*, у гаслах цієї книжки відображено найважливіші суспільно-політичні події XX–XXI століть, розміщено відомості про громадсько-політичні організації та міжнародні інституції, основні політичні ідеології та доктрини, а також подано біографи лідерів, діяльність котрих позначилась на долі людства в минулому, і тих, котрі продовжать впливати на розвиток історичних процесів у світі. Автори спробували викласти не лише максимально насичений фактографічно довідковий матеріал, а намагались узагальнити і об'єктивно інтерпретувати події світової історії чи діяльність головних дійових осіб на історичній арені.

Нове видання поповнилось кількома сотнями нових статей, що відображають складні та суперечливі політичні тенденції перших десятиліть XXI століття. У *Словнику* майже 2500 гасел, які укладено в алфавітному порядку. Незважаючи на зусилля упорядників, *Словник* не зміг заакцентувати увагу читача на всіх суттєвих фактах й охарактеризувати всі найважливіші проблеми, тому не претендує на всеохопність і вичерпність у висвітленні історичних процесів.

У центрі уваги авторського колективу, як і у попередньому виданні, політична історія. Одночасно значна частина матеріалів *Словника* висвітлює історію розвитку інших сфер діяльності людського суспільства – економіки, науки, культури і спорту. Багато довідкових матеріалів присвячено життєписам сучасних політиків, митців, інтелектуалів, які своєю діяльністю впливали на хід історії. Уперше в одному інформаційному ресурсі читач має змогу познайомитись із академічними нарисами з історії більшості сучасних країн світу, що, безумовно, зробить видання інформаційно ємкішим і, у певному сенсі, унікальним. Історико-країнознавчі довідки містять рекомендовану фахову літературу, що дасть змогу зацікавленому інформацією читачеві, при потребі, детальніше ознайомитись з історією й сьогоденням конкретної країни.

Гасла *Словника* тлумачать найуживаніші історичні терміни і поняття, що зустрічаються і в науковій та навчальній літературі, і в інформаційному просторі.

Словник розглядається упорядниками, перш за все, як навчально-довідковий посібник для студентів і учнів, який надасть читачеві певний мінімум інформації про події у минулому столітті, охарактеризує складні та суперечливі історичні процеси нашого сьогодення, допоможе у підготовці до семінарських і практичних занять, уроків, зовнішнього незалежного оцінювання, екзаменів тощо.

ПЕРЕДМОВА

Поява друком другого видання Словника у значній мірі стала можливою завдяки сприянню Добродійної організації «Фонд братів Дубневичів» і особистій допомозі Ярослава Дубневича, за що йому окрема дяка.

Редактор видання Ігор Підкова глибоко вдячний своїм колегам і друзям, без жертовної допомоги котрих у його складних життєвих обставинах ця книга набагато б довше торувала дорогу до читача. То ж найщиріші слова подяки складає на адресу Владики Бориса (Гудзяка), о. Богдана Праха, Ярослава Грицака, Романа Шуста, Олега Панькевича, Лариси Середяк, Френка Сисина, Ольги і Дарія Бідюків, Галини та Сергія Яценків, а також усіх, хто підтримав його у часи непростих випробувань.

Статті без зазначення авторства належать І. Підкові.

Усі статті у *Словнику* розміщено за українською абеткою. У назвах статей, які складаються з двох або кількох слів, на перше місце винесено головний за змістом термін. Допускається також перестановка слів («Курдів проблема», «Кашміру проблема», «Антанта Балканська»). Якщо назва терміну складається з іменника і прикметника, то, здебільшого, на перше місце ставиться іменник. Прикметник стоїть на першому місці тоді, коли на нього падає логічний наголос, що акцентує на змісті статті («Білий рух»).

У біографічних статтях після прізвища та імені у круглих дужках вказано дати народження або смерті: день, місяць, рік; винятки можливі лише тоді, коли нема точних відомостей. Якщо рік народження або смерті не встановлений, то зроблено примітку про те, що рік невідомий («невід.») або приблизний («бл.» – близько). В окремих випадках у дужках вказано також псевдоніми. У статтях про українських і російських діячів, які народилися або жили до запровадження нового календарного стилю, дати народження і смерті зазначено у двох стилях, зокрема, Андропов Юрій [02(15).06.1914 – 09.02.1984]. Події, що стосуються історії України, Білорусії і Росії до 1 (14 лютого) 1918, коли календарне літочислення велося за старим (юліанським) календарним стилем, подано за старим і (у дужках) новим (григоріанським) стилем.

Назви статей подано переважно в однині, у множині – про низку подій («Балканські війни 1912–1913», «Марокканські кризи 1905 1911», «Арабсько-ізраїльські війни»), деякі політичні партії і групи («Октябристи», «Кадети»), біографії кількох членів однієї родини («Османи», «Романови») тощо.

Для зручності користування *Словником* у пошуку потрібних матеріалів та для уникнення повторень застосовано систему покликань. Назву статті, на яку зроблено покликання, набрано *курсивом*. У *Словнику* застосовано систему покликань від загальних термінів і понять до конкретних. Зокрема, у загальній статті «*Австралія*» є відповідні покликання на окремі тематичні, понятійні та біографічні статті.

У тексті застосовано систему умовних позначень і скорочень. Поряд із загальноприйнятими скороченнями вживаються скорочення, встановлені для цього видання (див. *Список основних скорочень*, С. 5).

Авторський колектив і редактори наперед вдячні за конструктивну критику, можливі зауваження, доповнення і уточнення.

Пропозиції та зауваження просимо надсилати за адресою: Львівський національний університет імені Івана Франка, Історичний факультет, м. Львів, 79000, вул. Університетська 1, кім. 329, або ihorpidkova@gmail.com.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

австр. – австрійський	інд. – індійський
австрал. – австралійський	іноз. – іноземний
авт. – автономний	ін-т – інститут
адм. – адміністративний	іслам. – ісламський
адм-ція – адміністрація	іспан. – іспанський
албан. – албанський	іст. – історичний
алжир. – алжирський	італ. – італійський
амер. – американський	йорд. – йорданський
англ. – англійський	кит. – китайський
араб. – арабський	кін. – (у сполучення, зокрема, кін. ХХ ст)
аргент. – аргентинський	км – кілометр
арх. – архітектор	кол. – колишній
б-ба – боротьба	команд. – командант, командир
більшов. – більшовицький	комуніст. – комуністичний
бл. – близько (із числом)	лібер. – ліберальний
браз. – бразильський	літ. – літературний
брит. – британський	м. – місто
в-во – видавництво	марок. – марокканський
вид. – видання	м-во – міністерство
військ. – військовий	МВФ – міжнародний валютний фонд
внутр. – внутрішній	міжнар. – міжнародний
воєнн. – воєнний	млн – мільйон
ГА ООН – Генеральна Асамблея	млрд – мільярд
Організації Об'єднаних Націй	МОП – Міжнародна організація праці
газ. – газета	н. – народився
гвард. – гвардійський	н.-д. науково-дослідний
г-во – господарство	н.ст. – новий стиль
ген. – генерал (із прізвиськом)	напр. – наприклад
госп. – господарський	наук. – науковий
груз. – грузинський	нац. – національний
д-ва – держава	нац.-визв. – національно-визвольний
дем. – демократичний	нацист. – нацистський
ж-л – журнал	невід. – невідомий
заг. – загальний	нім. – німецький
закород. – закордонний	НТР – науково-технічна революція
зб. – збірник	о. – острів
зовн. – зовнішній	обл. – область
зх. – захід, західний	окупац. – окупаційний
екон. – економічний	ООН – Організація Об'єднаних Націй
європ. – європейський	оп. – оповідання
єгип. – єгипетський	орг-ція – організація
ЄС – Європейський Союз	осн. – основний
ізраїл. – ізраїльський	ОУН – Організація українських
ін. – інші, інший	націоналістів

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

офіц. – офіційний	спец. – спеціальний
п. – помер	ст. ст. – старий стиль
пд. – південь, південний	ст. – століття, стаття
п-ів – півострів	сусп. – суспільний
палест. – палестинський	сусп.-політ. – суспільно-політичний
пн. – північ, північний	сучасн. – сучасний
побл. – поблизу	сх. – схід, східний
пол. – половина	т. – том, тонна
полк. – полковник (з прізвищем)	т. зв. – так званий
польс. – польський	та ін. – та інші
поч. м початок	т-во – товариство
прибл. – приблизно	тер. – територія
прізвищ. – прізвище	техн. – технічний
пром-сть – промисловість	тис. – тисяча
проф. – професор	торг. – торговельний
псевд. – псевдонім	турец. – турецький
р. – річка	укр. – український
р. н. – рік народження	УНР – Українська Народна Республіка
р. см. – рік смерті	УРСР (до 1937 – УСРР) – Українська Радянська Соціалістична Республіка
рад. – радянський	УЦР – Українська Центральна Рада
ред. – редактор, редакційний	фашист. – фашистський
реліг. – релігійний	фін. – фінський
респ. – республіканський	франц. – французький
р-н – район	ф-тет – факультет
рос. – російський	центр. – центральний
румун – румунський	чл. – член
с. – сторінка	швед. – шведський
с-г – сільське господарство	шт. – штат
серед. – середина	югосл. – югославський
СНД – Співдружність Незалежних Держав	ЮНЕСКО – Комісія з питань освіти, науки і культури
СОТ – Світова організація торгівлі	япон. – японський
соц.-екон. – соціально-економічний	

СПИСОК АВТОРІВ

Абашина Вікторія (Львів)
Бандровська Ольга (Львів)
Баран Зоя (Львів)
Басара Галина (Київ)
Бешкарева Ольга (Львів)
Білостоцький Стапан (Львів)
Білокінь Сергій (Київ)
Більовський Володимир (Львів)
Бойко Олександр (Ніжин)
Бойко Олена (Київ)
Бондаренко Костянтин (Київ)
Борділовська Олена (Київ)
Буравченков Анатолій (Київ)
Бураков Юрій (Львів)
Васків Назар (Львів)
Верба Ігор (Київ)
Гажева Інна (Львів)
Генега Роман (Львів)
Гентош Ліліана (Львів)
Голубко Віктор (Львів)
Гончар Борис (Київ)
Горблянський Юрій (Львів)
Городня Наталія (Київ)
Грабовська Ірина (Київ)
Грабовський Сергій (Київ)
Григурок Світлана (Львів)
Грінченко Гелінада (Харків)
Гудь Богдан (Львів)
Гучко Галина (Львів)
Данилів Наталія (Львів)
Джеджора Олена (Львів)
Демідов Сергій (Мінськ, Білорусь)
Дмитрук Віктор (Львів)
Дудяк Олег (Львів)
Духопельніков Володимир (Харків)
Задунайський Вадим (Донецьк)
Зашкільняк Леонід (Львів)
Єременко Ірина (Львів)
Ігнатів Надія (Львів)
Качараба Степан (Львів)
Качмар Володимир (Львів)
Кипаренко Геннадій (Львів)
Кметь Василь (Львів)
Козицький Андрій (Львів)
Кольбенко Андрій (Львів)
Кондратюк Костянтин (Львів)
Космеда Тетяна (Львів)
Костишин Володимир (Львів)
Кравець Ярема (Львів)
Кравченко Ярослав (Львів)
Кріль Михайло (Львів)
Крупач Микола (Львів)
Кульчицький Станіслав (Київ)
Кушнір Ірина (Львів)
Лабач Марта (Львів)
Легкий Микола (Львів)
Лильо Ігор (Львів)
Литвин Микола (Львів)
Лозинський Мар'ян (Львів)
Лупій Світлана (Львів)
Макарчук Стапан (Львів)
Малик Ярослав (Львів)
Марискевич Тарас (Львів)
Мельник Ігор (Львів)
Микієвич Михайло (Львів)
Мовчан Степан (Львів)
Мотрук Світлана (Київ)
Несук Микола (Київ)
Павлишин Олег (Львів)
Пасічник Михайло (Львів)
Патриляк Іван (Київ)
Підкова Ігор (Львів)
Полещук Тамара (Львів)
Питльована Лілія (Львів)
Полякова Людмила (Львів)
Пугач Євген (Харків)
Рачковський Григорій (Львів)
Рибак Оксана (Львів)
Рожик Микола (Львів)
Роздольська Ірина (Львів)
Романюк Анатолій (Львів)
Рубанова Галина (Львів)

СПИСОК АВТОРІВ

Рутар Степан (Львів)	Чернявський Леонід (Харків)
Сасвич Ірина (Львів)	Чижов Олександр (Харків)
Сварник Іван (Львів)	Чорній Володимир (Львів)
Сиротинська Наталія (Львів)	Чувпило Олександр (Харків)
Сипко Богдана (Львів)	Целуйко Олександр (Львів)
Сирота Роман (Львів)	Цимбала Лада (Львів)
Сіромська Ганна (Львів)	Шафран Роксолана (Львів)
Сіромський Руслан (Львів)	Швагуляк Михайло (Львів)
Скочиляс Любомир (Львів)	Шведа Юрій (Львів)
Сліпченко Катерина (Львів)	Шевченко Наталія (Київ)
Старецька Людмила (Львів)	Шмагало Роман (Львів)
Сухий Олексій (Львів)	Шпик Ігор (Львів)
Таран Макар (Київ)	Шуст Роман (Львів)
Тумаков Олександр (Харків)	Юодіс Даріуш (Каунас, Литва)
Турмис Наталія (Львів)	Яровий Валерій (Київ)
Угрин Леся (Львів)	

А

АББАС Фергат (Abbas; 24.08.1899 – 24.12.1985) – алжир. політик. Закінчив Алжирський ун-т. За фахом – фармацевт. Зі студентських років брав активну участь у нац.-визв. боротьбі алжир. народу проти франц. колоніальної влади. Займався публіцистикою (деякий час був редактором газети), різко критикував колоніальний режим. 1938 заснував Алжир. народний союз, який виступав за автономний статус Алжиру. У лютому 1943 оголосив Маніфест алжир. народу, а в травні 1943 – Проєкт реформ, які містили програму антиколоніальних трансформацій, зокрема, вимогу гарантій цивільних і політ. свобод для алжир. населення і проведення виборів до Установчих зборів (мали затвердити нову Конституцію автономної алжир. держави). У березні 1944 за ініціативою А. виникла асоціація «Друзі маніфесту і свободи». У цей період політ. діяльності виступав за союзницькі відносини з Францією і засуджував антифранц. гасла. 1946 заснував орг-цію «Демократичний союз алжирського маніфесту». Упродовж наступних років відстоював конституціоналістські методи досягнення політ. цілей, сповідував гасло «Революція через закон». З поч. збройної б-би алжирців за незалежність (див. *Алжирська війна 1954–62*) прийняв остаточне рішення відійти від концепції співробітництва з Францією і 1956 вступив у Фронт національного визволення. 19.09.1958 А. очолив Тимчасовий уряд Алжирської Республіки. На цій посаді шукав компромісів у питанні статусу Алжиру з урядом Ш. де Голля. Після проголошення суверенітету країни (05.07.1962) А. очолив Національні Збори. У вересні 1962 проголосив незалежну Алжирську Народну Демократичну Республіку. Внаслідок перевороту Х. Бумед'єна 1965 відійшов від активного політ. життя. Залишив мемуари.

АБВЕР – орган військової розвідки і контррозвідки нацистської Німеччини. Створений 1921 урядом Ваймарської республіки як підрозділ мін-ва оборони. За умовами *Версальського мирного договору 1919* Німеччині було заборонено формування розвідувальних органів, а збройні сили повинні були виконувати виключно оборонні ф-ції. Тому на А. формально покладалися завдання військової контррозвідки в збройних силах, а назва служби була утворена від нім. слова «Abwehren», що

означає «відбивати напад». Пізніше у всіх військових службах Німеччини (армія, авіація, флот) були створенні свої розвідувальні управління. Першим керівником А. став майор Фрідріх Гемп. 1935–44 А. очолював капітан 1-го рангу (пізніше – віце-адмірал) Ф. В. *Канаріс*. Від 1938 А. творив підрозділ у складі Головного командування збр. силами. В А. існували 3 головних управління – зовн. розвідки, саботажу і контррозвідки. А. знаходився в постійній конфронтації з ін. нацист. спецслужбами – СД (розвідувальне управління СС) і гестапо. У лютому 1944 внаслідок створення єдиної розвідувальної системи *Третього Райху* під заг. керівництвом Г. Гімmlера, А. був розформований.

АБД ЕЛЬ КРИМ (Abd el Krim; 12.01.1882 – 06.02.1963) – марок. політик, лідер антиколоніальної б-би проти влади Іспанії і Франції. Походив із племені берберів. Навчався в Саламанкському ун-ті. Викладав в іспан.-араб. школі, був кадї (ісламським суддею). Працював редактором газети, яка популяризувала антиколоніальні ідеї. Союзника марок. нац. руху вбачав у Німеччині, за що був звинувачений у протім. пропаганді та 1915–18 відбував ув'язнення. 1921 очолив б-бу рифських племен проти іспан. колонізаторів на пн. Марокко і розгромив іспан. армію в битві під Анвалем (червень 1921). Після створення *Рифської республіки* став її еміром. 1925–26 боровся проти об'єднаних сил Іспанії та Франції. Був захоплений у полон і до 1947 відбував заслання на о. Реюньон в Індійському океані. За умови не брати участь у політ. діяльності був звільнений, однак, утік до Єгипту, де 1948–56 очолював Комітет визволення західних арабів. Один із національних героїв Марокко.

АБДАЛЛАХ Мухаммед (Abdullah; 05.12.1905 – 08.09.1982) – мусульманський лідер у Кашмірі, шейх. Здобув вищу освіту, фізик. Відстоював права мусульман у Кашмірі під час брит. правління. Від поч. 1930-х років вимагав від брит. адм-ції та індуського магараджі Харі Сінгха в Кашмірі створення конституційного уряду, який би представляв більшість населення краю. Неодноразово ув'язнювався брит. колоніальною владою (1931, 1946). 1932 заснував партію «Мусульманська конференція Джамму і Кашміру», згодом перейменована в «Національну Конференцію». Після проголошення незалежності Індії рішуче виступив проти приєднання регіону до мусульманського Пакистану. 1948–53 – прем'єр-міністр Кашміру. На поч. 1953 досяг домовленості з інд. прем'єр-міністром Дж. Неру щодо визначення терит. приналежності Кашміру шляхом плебісциту, але

незабаром офіц. Делі скасував цю домовленість і заарештував А. За звинуваченням у «державній зраді» провів у тюрмі 11 років. Звільнений 1975, знову вважався главою кашмірського уряду. В окремі періоди мав напружені відносини главою інд. уряду – І. Ганді, однак, у кінцевому результаті досягнув домовленостей про збереження автономного статусу регіону. Після смерті А. лідером мусульман Кашміру став його син, керівник партії «Національна Конференція», депутат парламенту штату (1980, 2009, 2017) Фарук Абдаллах (див. також *Кашміру проблема*).

АБДЕЛЬ АЗІЗ ІБН САУД (Abdul Aziz Saud; січень 1876 – 09.11.1953) – засновник і перший король держави *Саудівська Аравія* (1932–53). Походив із роду Саудидів. 1902 встановив контроль над Ер-Ріадом, проголосив себе імамом ваххабітів (члени ісламської реліг.-політ. течії) і відновив ваххабітський емірат. Проголошений еміром (султаном) Неджда (цент. частина Аравійського п-ова). 1912 заснував воєнізовані общини «Братів» («Іхванів», яких розсилав між бедуїнами, щоб переконати їх жити згідно з шариатом – мусульманським законом). Організував бл. 200 общин-поселень іхванів, члени яких були одночасно землеробами і воїнами. До 1913 приєднав до своїх володінь р-н Ель-Хаси й узбережжя Перської затоки. 1919 зі своїми послідовниками розпочав систематичне завоювання Аравії, наслідком якого стала довготривала б-ба за владу з Гусейном, представником династії Хашимітів, шерифом Мекки і королем Гіджазу. 1924–25 зайняв весь Гіджаз включно з Меккою і Мединою. У січні 1926 проголосив себе королем Гіджазу й заснував королівство Неджд і Гіджаз. 1927 В. Британія визнала його королем, а в свою чергу він визнав синів Гусейна (Гашиміта, Абдулаха і Фейсала) правителями Трансйорданії та Іраку. Розгромив своїх колишніх союзників – учасників руху «Братів», які виступали проти будь-яких проявів європ. цивілізації (радіо, телефонів, автомобілів тощо) і розгорнули фанатичні релігійні кампанії в Іраці та Трансйорданії (більшість «Ікванів» загинула у Сабілайській битві 1929). 1932 дістав титул короля Саудівської Аравії, встановив свою владу над усім пів-вом за винятком контролюваної В. Британією протоки Галс і королівства Ємену. 1933 дозволив амер. компаніям розвідку родовищ нафти (їх розробка розпочалася 1938), прибутки від продажу якої у післявоєнний час стали основою економіки країни. Під його управлінням Саудівська Аравія була єдиною араб. країною, яка в міжвоєнний період зберігала повну незалежність. Практично до кінця Другої світової війни дотримувалася нейтралітету, підтримував б-бу арабів проти

створення єврейської держави і був одним із лідерів *Ліги арабських держав*. У післявоєнний час встановив тісні відносини з зх. державами, особливо США. Користувався необмеженою владою, у своїй діяльності керувався виключно законами і звичаями ісламу. Від поч. 1950-х років розпочав модернізацію економіки країни (будував залізниці, переозброював армію). Його наступником на престолі став Сауд Ібн Абдель-Азіз.

АБДУЛ-ГАМІД II (Abdul Hamid; 2109.1842 – 10.02.1918) – султан Османської імперії (1876–1909) з дин. Османів. Син султана Абдула Меджіда (1839–61). Вступив на престол внаслідок палацового перевороту Мідата Паші, який усунув від влади старшого брата А.-Г. Мурада V. Під тиском заколотників у грудні 1876 проголосив першу турец. Конституцію і скликав двопалатний парламент. Після рос.-турец. війни 1877–78 ліквідував конституційне правління і протягом 33 років утримував абсолютну владу. Провів низку реформ, зокрема в галузі освіти і комунікацій (був запроваджений телеграфний зв'язок, збудовані залізниці). Прихильник *панісламізму*, який став офіц. доктриною імперії. Для зміцнення турец. впливів в араб. країнах прийняв титул каліфа – лідера мусульман. світу і захисника віри. За правління А.-Г. 1895–96 відбулося винищення вірмен і македонян курдськими військовими підрозділами, що викликало гостру критику з боку В. Британії, Росії та Франції (звинувачений в інспірації цих подій, за що отримав прізвисько «Проклятий Абдул»). Підтримував тісні стосунки з нім. імператором *Вільгельмом II*. У зовн. політиці орієнтувався на політ. і госп. співпрацю з Німеччиною. 1899 надав Нім. банку концесію на побудову Багдадської залізниці (остаточно концесія оформлена 1903). Переслідував ліберально налаштовану молодь (офіцерів, представників інтелігенції) – членів політ. руху молодотурків, які прагнули модернізувати імперію. Збройний виступ молодотурків 04.07.1908 у Салоніках змусив А.-Г. погодитися на відновлення Конституції 1876 і скликати парламент. У квітні 1909 спробував за допомогою армії знову відновити абсолютне правління, але 26.04.1909 був позбавлений влади молодотурками (на чолі з *Енвером Пашою*) і висланий до Салонік. Престол Оттоманської імперії посів його брат *Мухаммед V* (правив 1909–20). А.-Г. повернувся до Стамбула 1912, де і помер.

АБДУЛ КАЛАМ (Abdul Kalam; 15.10.1931 – 27.07.2015) – інд. науковець, Президент Республіки Індія (2002–07). Н. у шт. Тамілнад у сім'ї бідного рибака. 1950 вступив до коледжу Сент-Джозеф у м. Тіруччіраппаллі, а 1954 – до Мадраського

технологічного ін-ту (тепер – місто Ченнаї), де отримав диплом інженера авіапроекування і будівництва. Працював у Директораті технічного розвитку і виробництва міністерства оборони Індії, пізніше – в Індійській організації з космічних досліджень. 1982 уряд І. Ганді доручив А. К. очолити нац. ракетну програму, над якою він працював майже 20 років. З ім'ям А. К. пов'язують ядерні випробування на полігоні Покхран у травні 1998, внаслідок яких Індія стала де-факто ядерною державою. Після цього газета «Bombay Times» назвала його «Людина-ракета». З липня 1991 до грудня 1999 був головним науковим радником міністра оборони, працюючи в Організації з оборонних досліджень і розвитку, а з листопада 1999 до президентських виборів 2002 обіймав посаду головного наукового радника інд. уряду. Саме в ці роки ним була сформульована концепція «Індія – 2020», яку вважають програмним планом перетворення Індії на високорозвинену країну. 1997 відзначений вищою нагородою Індії «Бгарат ратна» – за визначний внесок у розвиток науки і сприяння розквіту індійської нації, 1998 отримав премію імені І. Ганді за «Об'єднання нації». 12.07.2002 за результатами виборів став 12-м президентом в історії незалежної Індії (і третім президентом – мусульманином). Під час перебування на посаді президента країни, намагався зробити якомога більше для реалізації своїх ідей, а також донести новий імідж Індії до усього світу. Його концепція розвитку «Індія – 2020: Бачення у новому тисячолітті» визначила стратегічну мету перетворення Індії з країни, що розвивається, на високорозвинену державу. Став справжнім промоутером цієї концепції, у багатьох своїх книжках вказував на соціальну зорієнтованість перетворень, і особливу увагу приділяв роботі з молоддю, виховуючи патріотів Індії. У червні 2005 з офіційним візитом відвідав Україну, зустрівся з студентами КНУ імені Тараса Шевченка. Учений, поет і філософ став символом сучасної Індії, її культурного розмаїття, технічного прогресу і демократичного розвитку.

О. Борділовська (Київ).

АБЕ Сіндзо (Abe Shinzo; 21.09.1954) – япон. політик, прем'єр-міністр Японії (2006–07 і від 2012). Н. у м. Ногато. Походив із родини відомих політ. діячів, зокрема, батько – Сінтаро Абе, 1982–86 був мін. закордон. справ Японії. Вивчав політологію в Університеті Сейкей (Токіо), пізніше навчався в Південно-Каліфорнійському ун-ті (Лос-Анджелес, США). Після повернення в Японію працював у виробничій компанії «Кобе стіл» (1979–82). Політ. кар'єру розпочав, приєднавшись до Ліберально-демократичної партії (ЛДП). 1993 став членом пар-

ламенту. Поступово висунувся на провідні ролі у ЛДП, 2003–04 – ген. секретар партії. Займав міністерські пости в урядах прем'єр-міністрів Йосиро Мори і Д. Коїдзумі. 2006 очолив ЛДП і одночасно кабінет міністрів країни, став наймолодшим прем'єр-міністром в історії Японії. Виступив за внесення змін до Конституції у частині заборони на формування нац. Збройних сил. Корупційний скандал в одному з міністерств викликав падіння довіри до уряду в цілому, що призвело до відставки А. Після перебування 2009–12 при владі демократів, партія А. знову здобула більшість у парламенті й А. вдруге зайняв прем'єрське крісло і сформував уряд. У наступні роки ще двічі обирався на високий держ. пост (2014 і 2017). Екон. політику його урядового кабінету отримала назву «абеноміка» – передбачала подолання стагнаційних явищ в економіці через тривалі дефляційні процеси (щорічне зниження цін на товари і послуги у країні бл. 1%). Заходи уряду А. полягали в прямому збільшенню грошової маси, що дозволило на якийсь період покращити екон. показники. Сьогодні першочерговими завданнями уряду А. є питання підвищення рівня народжуваності й стимулювання розвитку виробництва. У зовн. політиці пріоритетом вважає розвиток відносин зі США, КНР і РФ. Неодноразово вимагав від Москви повернення о-вів Кулильської гряди, які після закінчення Другої світової війни відійшли до РФ. Активний учасник процесу врегулювання «корейської кризи» через надання екон. допомоги КНДР і денуклеаризацію Корейського пів-ова. Вибачався за військові злочини імператорської Японії. У червні 2015 з офіц. візитом побував у Києві, став першим япон. прем'єр-міністром, що відвідав Україну. Прем'єр А. від імені Японії надав Україні кредитні гарантії на суму 1,5 млрд. дол. США і запевнив офіц. Київ у підтримці реформ, а також у сприянні мирному врегулюванню на Донбасі.

АБУ ДЖИХАД (араб. «Батько джихаду», справжнє ім'я – Халід Ібрагім аль-Вазір; 10.10.1935 – 16.04.1988) – палест. терорист, керівник руху ФАТХ (1969–88). Н. у Рамаллі (Палестина). Вчився в коледжі в Каїрі, де 1951 познайомився з Я. Арафатом, спільно з яким 1958 став організатором руху ФАТХ. Займався закупками зброї, дипл. контактами, стратегічним плануванням. Від 1969 очолив ФАТХ. У вересні 1970 брав участь у боях із йордан. армією. Після виведення восени 1970 підрозділів ОВП із Йорданії залишився в Аммані для підтримання контактів із урядом короля Гусейна. А. Д. приписують планування численних терорист. актів 1973–78 на території Ізраїлю. 1986 переїхав до Тунісу, де займався координацією

антизраїл. виступів на окупованих територіях під час першої стадії *Інтифади*. У квітні 1988 ізраїл. спецпідрозділ «Мівцах евлохім» у помсту за вбивство палестинцями трьох працівників ізраїл. атомного центру в Дімоні, здійснив напад на будинок А. Д. у Тунісі (Туніс), під час якого він загинув.

А. Козицький (Львів).

АБУЛАДЗЕ Тенгіз (Abuladze; 31.01.1924 – 06.03.1994) – груз. режисер, сценарист. 1943–46 навчався в Тбіліському театр. ін-ті ім. Ш. Руставелі, 1953 закінчив режисер. ф-т у Москві, працював на кіностудії «Грузія-фільм». Прийшов у кіно в час великих зрушень у рад. кінематографі, став одним із режисерів нового покоління. 1955 вийшла його перша ігрова стрічка «Лурджі Магдані». Уся творча біографія А. – шлях подолання багатьох стереотипів – стереотипів глядацького сприйняття, власної інерції, загальних, сталих уявлень про сучасний кінематограф. Особливість творчості А. у тому, що кожен його фільм, здається, не має нічого спільного з попередньою творчістю, начебто, приступаючи до нової картини, режисер цілком відмовляється від того, що ним було створено раніше. А. зняв небагато фільмів, однак, про кожен із них можна говорити як про явище, яке символізує новий етап розвитку кіно. Відомий своєю філософсько-притчевою трилогією, куди увійшли фільми «Благання» (1967), «Древо бажання» (1977) і «Покаяння» (1984). Саме останній фільм, який приніс А. світову славу і визнання, вважається вершиною творчості режисера. Ін. осн. роботи: «Я, бабуся, Іліко та Ілларіон» (1962), «Благання» (1967), «Намисто для моєї коханої» (1971). Лавреат Каннського кінофестивалю в номінації «Велика спеціальна премія», 1987.

К. Сліпченко (Львів).

АВАКС (AWACS) – електронна система раннього попередження держав НАТО про повітряну загрозу. Розміщена на літаку («Літаючий радар»). Перший варіант системи був встановлений на винищувачі E-2A Hawkeye і випробуваний 20.10.1960. Сьогодні AWACS (літак E-3A Sentry) має радарну систему (діаметр 9 м) і є на озброєнні військово-повітряних сил США, В. Британії, Франції та ін. країн НАТО.

АВАНГАРДИЗМ (від фр. *avant-garde* – передовий загін) – одна з течій радикалізму, представники якої не визнають поступового, поетапного розв'язання суспільних проблем, намагаються знайти прості рішення, засоби, які б швидко привели до бажаних результатів. А. – схильність рухатися «стрибками», забігати наперед, перескакува-

ти через послідовні етапи суспільного розвитку. Авангардисти закликають до «революційного натиску» і «штурму», не визнають копіткої, повсякденної праці спрямованої на соціальне облаштування. Для них типовим є песимізм щодо творчої ролі мас і віра у здатність героїв-одинаків творити історію. Тактика А. полягає у викриванні тих, хто заважає досягти обіцяних народу благ і домагатися їх заміни «прогресивними» політиками. Авангардисти не бажать або й не вміють узгоджувати свої наміри й мету з існуючою суспільною свідомістю і реальним станом справ. Причиною існування А. є такий стан суспільної свідомості, коли люди бажать, щоб зміни в суспільстві замість них здійснив хтось інший.

Ю. Шведа (Львів).

АВЕНТИНСЬКИЙ БЛОК (Авентинська опозиція) – умовна назва групи депутатів італ. парламенту, які 13.06.1924 вийшли з нього на знак протесту проти вбивства фашистами Дж. *Маттеотті* (10.06.1924). Назву «Авентинський блок» дано за аналогією з переказом про відхід плебеїв у Стародавньому Римі (451 до н. е.) під час б-би з патриціями на Авентинському пагорбі. Депутати антифашист. опозиції, серед яких були представники лібер., соц.-дем., соціаліст., народної (католи.) і комуніст. партій, для координації своїх дій створили Комітет опозиційних фракцій. Учасники А. б. вимагали повернення до конституційного режиму, розпуску фашистської міліції та відставки Б. *Муссоліні*. Незабаром комуністи, які висунули радикальнішу програму (розпочати загальний політ. страйк, оголосити себе антипарламентом та ін.), не отримавши її схвалення більшістю депутатів А. б., повернулися в парламент. Опозиція, не знайшовши підтримки короля *Віктора Емануїла III*, не виявила рішучості в досягненні своїх вимог і дала змогу Б. Муссоліні опанувати ситуацією та остаточно розгромити політ. противників (03.01.1925 оголосив повну фашизацію країни). У грудні 1926 депутати А. б. були позбавлені мандатів.

АВЕРЕСКУ Олександр (Averescu; 09.04.1859 – 07.10.1938) – румун. політик, маршал (з 1934). Н. в Ізмаїлі (Україна). 1886 закінчив військову академію в Турині (Італія). 1907–08 – військовий міністр, з 1911 – нач. румун. Ген. штабу. Під час *Першої світової війни 1914–18* командував корпусом, армією. З 1919 – міністр внутр. справ. Здійснював каральні експедиції проти укр. населення на Буковині та в Бессарабії. 1920–21 і 1926–27 – прем'єр-міністр Румунії. Домігся від держав *Антанти* визнання Бессарабії рум. територією. Засновник Народної партії, один із ідеологів створення «Великої Румунії».

АВЕРЧЕНКО Аркадій Тимофійович (27 або 30.03.1881 – 12.03.1925) – рос. прозаїк-сатирик, драматург. Н. у Севастополі. Від 15 років працював писарем, конторником у Донбасі, згодом – у Харкові. 1906 видавав сатиричний ж-л «Штик», згодом – ж-л «Меч». 1907 переїхав до Петербурга, де реорганізував ж-л «Стрекоза» у «Сатирикон» (1908–13), пізніше – «Новый Сатирикон» (1913–18). У 1910-х роках вийшли збірки його оп. «Веселі устриці», «Круги по воді» (1912), «Оповідання для видужуючих» (1913), «Про гарних по суті людей» (1914), «Чудеса в решеті» (1915), «Позолочені пілюлі» (1916) та ін. Твори А., розраховані на читача-інтелігента, принесли йому славу «короля сміху». Їх герой – рос. обиватель, який потрапляє в доведені до абсурду комічні ситуації. *Лютневу революцію 1917* А. вітав, тоді як прихід до влади більшовиків не сприйняв. Після заборони «Нового Сатирикона» 1918 виїхав у Крим, перебрався до Стамбула, 1922 – до Праги. У виданих в еміграції збірках («Киплячий казан», 1920; «Смішне у страшному», 1923) постають картини громад. війни, Криму «епохи «врангелівського сидіння», обличчя і типи рос. еміграції. А. показував невідповідність реальних подій рев. ідеалам. На книжку «Дюжина ножів у спину революції» (1921) В. Ленін відгукнувся статтею, в якій назвав А. «озлобленим білогвардійцем». На оцінку Леніна А. відповів: «У мене є горде відчуття, що я приніс Росії відчутну користь – забрав у Леніна години півтори своєю особою, отже одним декретом менше, отже десятма нерозстріляними більше». А. заснував театр «Гніздо перелітних птахів», написав комедії «Ліки від глупоти» і «Гра зі смертю».

С. Григоров (Львів).

АВІЛА КАМАЧО Мануель (Avila Camacho; 24.04.1897 – 13.10.1955) – мекс. політик, генерал. Н. у Тесіутлані (шт. Пуебла). У 1930-х роках займав низку військ. постів в уряді Л. Карденаса (1937–39 – військ. міністр). 1940–46 – президент Мексики. У грудні 1941 уряд А. К. розірвав відносини з державами «Вісі» і 22.05.1942 оголосив війну Німеччині, Італії та Японії. У листопаді 1942 відновив дипл. стосунки з СРСР, які були розірвані 1930. А. К. домігся для Бразилії значних військ. замовлень від держав *антигітлерівської коаліції*, зокрема на метал і продукцію машинобудування, що значно поліпшило екон. ситуацію у країні. Уряд А. К. виплатив компенсацію іноз. нафтовим концернам (29 млн дол.) за збитки, яких вони зазнали внаслідок націоналізації 1938 нафтової пром-сті урядом Л. Карденаса.

АВСТРАЛІЯ (Співдружність Австралія, Австралійський Союз, Австралійська

Співдружність) – держава на однойменному континенті й прилеглих островах (найбільший – о. Тасманія). Омивається водами Тихого та Індійського океанів. Загальна площа: бл. 7,7 млн км². Чисельність населення: 25,1 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: європейці (нащадки переселенців з Європи, переважно англійці, ірландці) – 94%, азійці – 5%, корінні мешканці (аборигени) – 1%. Релігійний склад населення: 76% – християни (26% – англіканці, 26% – римо-католики, 24% – ін. християни, православні, баптисти, мусульман, будисти, іудеї. Держ. мова: англійська. Форма держ. правління: конституційна монархія. Форма держ. устрою: федеративна держава у складі *Співдружності Націй*. Столиця: Канберра. Адмін.-терит. поділ: 6 самоуправних штатів, столичний округ й 1 територія. Глава держави: королева (король) В. Британії (від 1952 – королева *Єлизавета II*), яку презентує генерал-губернатор (призначає королева за рекомендацією австрал. уряду). Законодавча влада: двопалатний федеральний парламент – Сенат і Палата Представників. Найвищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів на чолі з прем'єр-міністром. Грошова одиниця: австралійський долар (100 центів).

Перші європейці (португальці) біля «Терра Австралія інкогніто» («Невідома південна земля») з'явилися у XVI ст. Згодом до берегів А. прибули іспанці та голландці, які назвали нововідкриті землі Новою Голландією. 1770 східне узбережжя А. відкрив англієць Дж. Кук. Перше англ. поселення в А. виникло 1788 на місці майбутнього порту Сідней, куди з В. Британії прибуло 11 кораблів із в'язнями для відбування заслання. З серед. XIX ст. із відкриттям покладів золота і розвитком вівчарства зріс потік переселенців. На континенті виникло кілька брит. колоній (Новий Південний Вельс, Вікторія, Південна Австралія, Тасманія та ін.), які 1855 отримали самоуправління. 1900 брит. парламент узгодив з урядами 6 колоній закон про їх об'єднання у федерацію під назвою Австралійський Союз, який набув чинності 01.01.1901. Нове об'єднання отримало статус *домініону*, а колишні колонії були наділені правами штатів. У вересні 1900 був сформований перший федеральний уряд на чолі з Е. Бартоном. 1906 Лондон передав до А. С. колонію Папуа – пд. частину о. Нова Гвінея. В екон. відношенні А. на поч. століття була «філіалом» брит. капіталу, де функціонувало бл. 20% всього капіталу, розміщеного у країнах Брит. імперії. Перші австрал. уряди формувала Лейбористська партія (1904, 1908–09, 1910–13, 1914–17). Після тривалої суперечки між містами Сіднеєм і Мельбурном щодо права стати голов-

ним містом країни, кабінет прем'єра А. Фішера 1913 вирішив будувати столицю на новому місці. Канберра, збудована за планом амер. архітектора В. Б. Гіффіна, 09.05.1927 стала резиденцією парламенту і уряду А.

У Першій світовій війні А. С. виступив на боці *Антанти*. Австрал. експедиційні війська воювали у складі брит. сил на території Франції та на Бл. Сході. Представники А. брали участь у *Паризькій мирній конференції 1919–20*, на якій висунули домагання на тихоокеанські володіння Німеччини. За рішенням конференції підмандатними територіями А. С. стали пн.-сх. частина Нової Гвінеї, архіпелаг Бісмарка, Соломонові о-ви і о. Науру (спільно з В. Британією і Новою Зеландією).

У внутр. політиці австрал. уряд керувався ліберальними принципами. 1911–12 виникли перші профспілкові об'єднання. 1927 створився єдиний профспілковий центр – Рада профспілок, до якого увійшла більшість професійних спілок (майже 300). 1917 відбувся розкол у лавах Лейбористської партії – її праве крило на чолі з прем'єр-міністром В. М. Х'юзом спільно з лібералами створило Національну партію. 1920 А. С. став членом *Ліги Націй*.

Швидкому екон. розвитку країни і міжвоєнний період сприяла нова хвиля еміграції, яка 1921–25 сягнула рекордного рівня. Політика протекціонізму, яку реалізували уряд країни, привела до значних іноз. інвестицій в економіку А. (особливо з боку США), швидкого розвитку таких галузей пром-сті як гірничовидобувна, суднобудівна, металургійна та ін. Проте, незважаючи на швидку індустріалізацію, А. залишалися аграрною країною. А. С. був одним із найбільших світових експортерів с-г продукції (зокрема, пшениці), займав перше місце у світі за поголів'ям вівців (101 млн голів – 1927). У серед. 1920-х років екон. становище у країні почало погіршуватися, що було викликане зниженням світових цін на пшеницю і вовну. Екон. криза 1929–33 ще більше ускладнила госп. ситуацію, викликала значне безробіття, яке охопило бл. 30% всього працездатного населення.

Вестмінстерський статут, ухвалений брит. парламентом 1931, надавав австрал. уряду право самостійно розв'язувати проблеми як внутр., так і зовн. політики. Зміни у взаємовідносинах з метрополією, стимулювали перегруповання політ. сил і у середині країни. 1932 праве крило лейбористів вийшло з партії й спільно з Нац. партією утворило Партію єдиної Австралії. Один із ініціаторів створення нової партії Дж. А. Лайонсон 1932–39 очолював кабінет міністрів країни.

У Другу світову війну А. С. вступив одночасно з В. Британією і Францією (03.09.1939).

Війну Японії австрал. уряд оголосив 09.12.1941. Австрал. експедиційні сили брали участь у бойових діях у складі брит. військ у Пн. Африці та Зх. Європі. Проте осн. театром воєнних дій для австрал. армії став р-н Тихого океану і Пд.-Сх. Азії. Австрал. війська (командувач – ген. Томас Блеймі) спільно з підрозділами армії США розгорнули бойові дії проти япон. десантів на Новій Гвінеї, архіпелазі Бісмарка і Соломонових о-вах. У січні 1944 військові підрозділи А. С. і Нової Зеландії перейшли під єдине союзницьке командування. Збройні сили А. С. у роки війни нараховували бл. 900 тис. осіб.

Після закінчення війни А. стала повністю незалежною державою. У квітні 1945 А. С. виступив одним із співзасновників ООН. Після 1945 в А. при владі майже постійно (крім 1949 і 1972–75 коли уряд формували лейбористи) перебувала коаліція Ліберальної (утв. 1944) і Аграрної (від 1975 – Нац. аграрна партія) партій, яка замінила правий лейбористський уряд Дж. Б. Чіфлі. У 1950-х–на поч. 1960-х років ці партії формували коаліційні уряди, які очолював Р.Г. Менсьєс. 1966 наступним прем'єром А. став Гарольд Голт, який однак невдовзі трагічно загинув. У грудні 1967 уряд сформував Джон Гортон. 1957–58 лейбористи, які перебували в опозиції, розколотися і на політ. арені появилися дві нові партії: Дем. лейбористська партія (права) і Квіслендська лейбористська партія. Значний вплив на суспільні справи країни має католицька Церква. Від 1969 розпочала діяльність Партія Австралії, а 1972 була заснована Соціалістична партія Австралії.

На поч. 1950-х років А. долучилася до врегулювання політ. кризи, яка виникла на Корейському п-ові. Для спільних воєнних дій із силами ООН у Кореї А. надіслала свої війська (див. *Корейська війна 1950–53*). Для створення ефективної системи безпеки у Тихоокеанському регіоні у серпні 1951 США, А. і Нова Зеландія підписали у Сан-Франциско союзний договір (див. *АНЗЮС*). У листопаді 1971 австрал. підрозділи увійшли до складу збройних сил АНЗЮС у Сингапурі. У 1950-х роках А. встановила дипломатичні стосунки з низкою іноз. держав, не узгодивши їх з В. Британією. На поч. 1974 А. С. мав дипломатичні представництва у 88 державах світу. А. розвивала також дипломатичні стосунки країнами *радянського блоку*, зокрема з СРСР. Впродовж 1954–75 А. С. входив до складу Орг-ції договору Південно-Східної Азії (див. *СЕАТО*), яка ставила собі за мету протистояти рад. і кит. впливам у регіоні. Як член СЕАТО, А. спрямувала для підтримки уряду Пд. В'єтнаму контингент своїх збройних сил, чисельність яких постійно зростала і сягала бл.

10 тис. осіб (див. *В'єтнамська війна 1957–73*). У грудні 1972 останні австрал. збройні підрозділи залишили В'єтнам. Намагаючись відігравати помітну роль у регіоні, А. 1966 ініціатором створення Ради країн Азії і басейну Тихого океану (див. *АЗПАК*), в яку входить 9 держав. У питаннях оборони А. тісно співпрацювала з США, В. Британією та Індонезією. На території А. С. знаходилися амер. військові об'єкти, а В. Британія 1952–62 провела в А. 21 випробування своєї ядерної зброї.

Віддаленість А. від осн. регіонів міжнар. конфліктів і виважена зовн. політика країни, сприяли стабільному розвитку австрал. економіки у 1960–70-х роках, зростанню добробуту населення і авторитету країни у світі. У післявоєнний час А. ставала все привабливішою для емігрантів з Європи (понад 3 млн осіб 1945–73), а пізніше і країн Азії. У процесі деколонізації й під тиском нац.-визв. рухів австрал. уряд у січні 1968 надав незалежність Науру, 1975 – Папуа-Новій Гвінеї. На поч. 1980-х роках А. підтримала ініціативу АСЕАН про перетворення Пд.-Сх. Азії у зону миру, свободи і нейтралітету та утворення у цьому регіоні *без'ядерної зони*. За пропозицією А. такою зоною було проголошено пд. частину Тихого океану. 06.08.1985 на XVI сесії 13 держав і самоврядних територій – членів Південно-тихоокеанського форуму на о. Раротонга у м. Аварау (адмін. центр о-вів Кука), було укладено договір про створення зони вільної від ядерної зброї у пд.-сх. р-ні Тихого океану (набрав чинності 11.02.1986). А., як учасниця договору оголосила без'ядерною зоною низку міст і селищ. 1981 такою зоною стала весь штат Вікторія. У жовтні 1985 А. провела регіональну конференцію «За мир в Азії і Тихому океані». А. С. входить до Асоціації Пд.-Сх. Азії і є активним учасником Конференції з тихоокеанської екон. співпраці в складі 14 держав. Австрал. прем'єр-міністр Р. Хоук висунув ідею створення «Азіатсько-тихоокеанського форуму» – регіональної екон.-торг. консультативного органу. Від 1989 відбуваються періодичні зустрічі голів урядів Австралії, Японії, Нової Зеландії, Пд. Кореї та ін. держав регіону.

Господарська реконструкція у 1980–на поч. 1990-х років, реформування фінансового сектора, зниження тарифів і приватизація дозволили А. вийти з найменшими втратами з азіатської кризи і створити добрі засади для подальшого розвитку. Сформований у березні 1996 лібералом Джоном Говардом уряд реалізував програму «План економічної дії», що передбачала відновлення конкурентоздатності А. на світових ринках і підтримку приват. підприємництва. Новації уряду зачепили податкову сферу, торкну-

лись імміграційної політики, основний акцент якої тепер зміщувався на заохочення бізнес-іммігрантів і кваліфікованих робітників. Жорстака фінансова політика уряду (знизились витрати на оборону, освіту, транспорт, утримання адміністрації) дозволила уряду стабілізувати держ. бюджет, забезпечили стійке екон. зростання, що, у свою чергу, привело до скорочення безробіття. Середньорічний приріст ВВП у кін. 1990-х років становив 4% і прогнозувалося його подальше зростання. 2001 федеральний уряд започаткував 4-річну соціальну програму («Австралійці, що працюють разом»), за якою на підтримку малозабезпечених громадян планувалось витратити майже 2 млрд. дол. Реалізації програм прем'єр-міністра Д. Говардо нічого не перешкоджало протягом 1996–2007, оскільки австралійці 4 рази підряд віддавали перевагу його партії та її політ. союзникам. Стержневими моментами урядової програм були податкова реформа, інновації в пром-сті, боротьба з тероризмом і війна в Іраку, корінне населення.

Відносини федеральної влади і корінного населення А. (бл. 200 тис. осіб) упродовж багатьох років були непростими. Аборигени вважали себе дискримінованим у політ. і екон. відношенні. Ще 1992 Верховний суд А. за позовом члена племені Меріам Едді Мабо (справа Мабо) визнав право аборигенів на землю в місцях їх традиційного проживання (Native Title). Судові органи зобов'язали компанії, які претендували на використання природних ресурсів, виплачувати компенсацію місцевому аборигенному населенню. Наприкін. ХХ ст. уряд здійснив реальні кроки для залучення аборигенів до участі в екон. житті. Урядова програма передбачала масштабні інвестиції (15 млрд дол.) у створення підприємницького середовища для корінного населення (нові схеми для започаткування малого бізнесу, податкові пільги, плани зайнятості та інвестицій). Туризм, зокрема, став тією сферою, в якій корінним мешканцям А. вдалось поєднати свій традиційний спосіб життя зі співробітництвом з турист. компаніями, які допроваджували відвідувачів у їх общини. Для підтримки малого бізнесу аборигенів були створенні федер. агентства, зокрема, заснована Земельна корпорація корінних мешканців, яка розпоряджалась 200 володіннями, що охоплювали 15% терит. країни. Уряд Д. Говарда послідовно проводив політику мультикультуралізму, як моделі національного і соціального розвитку А., відстоюючи права і корінного населення, і мігрантів (2001 становили 23% населення), і населення англосаксонського походження. 2003 була прийнята урядова програма «Мультикультурна Австралія: об'єднана в різноманітності», в якій

проголошувалось збереження прав і обов'язків всіх без виключення громадян країни: від аборигенів до недавніх мігрантів.

У березні 2000 в А. з офіційним візитом побувала королева *Єлизавета II*. Уряд країни підтвердив, що визнає англ. Королеву, як і раніше, главою А. С. і не має наміру переходити до респ. форми правління. Прем'єр-міністр Д. Говард наголосив, що австралійці є республіканцями по духу, але одночасно і прихильниками монархізму за формою. Саме така позиція уряду сприймалась далеко не всіма австралійцями. Соц. опитування 1997 свідчили, що лише 38% громадян А. підтримують ідею збереження монархії, а 51% виступають за встановлення республіки. Край дискусіям щодо нової форми правління поклали результати референдуму (06.12.1999), на якому 54,87% його учасників висловились за збереження А. як конституційної монархії.

Досить тривале перебування при владі (1996–2007) коаліції Ліберальної та Національної партій було досить продуктивним періодом в історії А. Успішна екон. і соц. політика коаліційного уряду, не могла не позначитися на зростанні міжнар. авторитету А. і зміцненні позицій країни як регіонального лідера. Важливим пріоритетом для країни у системі міжнар. відносин традиційно залишалось: зміцнення двосторонніх відносин зі США, Японією, Індонезією і Китаєм; лібералізація торгівлі і підтримка ініціатив СОТ і АТЕС. У розвитку екон. контактів найважливіше місце займав АТЕС. 74% товарного експорту А.С. приходилось на країни АТЭС (2000), туди скеровувалась і половина австрал. прямих закорд. інвестицій.

У рамках АНЗЮС для зміцнення заходів безпеки у регіоні А. і США 1996 схвалили Сіднейську декларацію. З початком реалізації «тихоокеанської доктрини Клінтона» партнерські відносини США і А. вийшли на новий етап розвитку. Уряд А. безумовно підтримав всі ініціативи США в боротьбі з між нар. тероризмом. Зокрема, від жовтня 2001 австрал. військовий контингент (1,5 тис. військовиків) брав участь в антитерористичній операції в Афганістані. 2003 австрал. військовики перебували з миротворчою місією в Іраку. 19.06.2004 австрал. міністр оборони Роберт Гілл оголосив, що його країна приєднується до амер. системи протиракетної оборони. Однак, з плином часу ініціативи уряду Говарда перестали користуватись загальною підтримкою виборців.

У листопаді 2007 на федеральних виборах перемогу здобула Лейбористська партія Австралії. Урядовий кабінет очолив Кевін Радд (К. Радд став першим прем'єр-міністром А., котрий прийняв присягу Королеві у своєму офісі). Новий уряд

реалізував програму, яка передбачала «освітню революцію», продовження політики примирення з аборигенами, зміну кадрів і оновлення (омолодження) керівництва країни. Економіка А. досить успішно протистояла натиску світової екон. кризи 2008, хоча уряд був змушений збільшити оподаткування великого бізнесу, що викликало незадоволення у підприємців.

З 2009 розпочав роботу новий уряд. орган «Справедлива робота Австралії», який регулював питання мінімуму зарплати, виплат премій, вирішення виробничих конфліктів тощо. 2008 уряд приніс офіційне вибачення «украденим поколінням» аборигенів, що значно збільшило довіру між корінним населенням і владою. Іміграційна політика влади розбудовувалась на концепції «Великої Австралії», що передбачала збільшення іміграції для подолання проблем старіння населення і демографічних викликів екон. зростання.

Зовнішня політика уряду К. Радд базувалась на доктрині «Трьох Стопів»: зв'язки з ООН, зв'язки з Азією і союз зі США. Однак, незважаючи на прохання Вашингтона, уряд 2009 ухвалив рішення про вивід австрал. контингенту з Іраку, проте, продовжив мандат на перебування австрал. військовиків в Афганістані. Пожвавились відносини з КНР. Новим елементом у відносинах двох країн стала ідея проведення Стратегічного діалогу АС і КНР, однак, одночасно Радд зайняв досить тверду політичну лінію у відносинах і з Китаєм, і з Індією.

Еміграційна політика уряду Радда викликала багато нарікань з боку потенційних виборців і зазнала критики з боку політ. опонентів. Різка збільшення імігрантів (біженців, нелегалів) і анонсування нового податку на аренду мінеральних ресурсів призвело до падіння популярності урядового кабінету, що й стало причиною його відставки в червні 2010.

У червні 2010 прем'єр-міністром стала Джулія Гілллард, перша в історії А. жінка на цьому посту. Одночасно Дж. Гілллард була обрана лідером АЛП. Серпневі вибори 2010 не принесли вирішальної перемоги жодній з партій і лейбористи, які здобули лише 72 мандати зберегли за собою керівництво урядом (кандидатуру Дж. Гілллард підтримали незалежні депутати). Політика нового уряду будувалась навколо вирішення традиційних для А. проблем: удосконалення соц. забезпечення, регулювання іміграційних процесів і забезпечення прав аборигенів. Уряд заявив про згортання проекту «Великої Австралії» й запропонував нову іміграційну стратегію – «збалансованого населення», що передбачала різке посилення заходів проти нелегальної міграції. Дж. Гілллард виступила

з ініціативою запровадження змін до Конституції, за якими аборигени отримають право на культурну автономію. Зовнішній політ. курс А. за уряду Гіллард залишився практично без змін, оскільки зовнішньо політ відомство очолив її попередник у кріслі прем'єра К. Радд. Він же ж у червні 2013 знову повернувся і до керма Лейбористської партії, і вдруге очолив урядовий кабінет.

Вересневі вибори 2013 засвідчили перемогу коаліції Ліберальної і Національної партій і привели до чергової змін в урядовому кабінеті, який тепер очолив лідер лібералів Ентоні (Тонні) Еббот. Уряд Е. *Еббота* 2004 підтримав зміну оподаткування викидів парникових газів і скасування податку на використання природних ресурсів, на чому наполягали великі гірничо-видобувні компанії. У питанні легалізації одностатевих шлюбів, незважаючи на критику опозиції, Аббот притримувався принципу збереження стус-кво, одночасно висловився за проведення національного плебісциту з цього питання.

У зовн. політиці Т. Еббот допровадив до укладення базових угод про вільну торгівлю з Японією, Півд. Кореєю і Китаєм. Виступив одним із головних критиків зовнішньої політики Росії та її збройної агресії проти України. А. була однією з перших країн, яка в червні 2014 схвалила санкції проти РФ за розв'язування війни на сході України. Після звинувачення Росії у збитті 17.07.2014 рейсового пасажирського літака компанії Malaysia Airlines у Донецькій обл., в якій загинуло 27 громадян А., Е. Аббот виступив проти участі В. Путіна у саміті G 20 у Брісбені (листопад 2014).

Дяльність Е. Еббота на посаді прем'єр-міністра зазнала критики не лише опозиційних партій, але й однопартійців. У вересні 2015 Еббота поступився керівництвом у Ліберальній партії Малкольму Тернбуллу і передав йому повноваження прем'єра. Після перемоги коаліції на чергових парламентських виборах у липні 2016 М. Тернбулл офіційно продовжив виконувати функції глави уряду А. За його правління А. продовжила традиційний зовнішньополітичний курс, спрямований на зміцнення євроатлантичної солідарності, розширення торговельних зв'язків в азійсько-тихоокеанському регіоні, підтримку заходів на протидію тероризму й військово-політичної дестабілізації у різних частинах світу. Зокрема, у липні 1918 офіц. Канберра прийняла рішення продовжити на 3 роки дію фінансових обмежень проти громадян і підприємств РФ, окупованого Криму та представників «ЛНР/ДНР», відповідальних за порушення суверенітету та територіальної цілісності України.

Сьогодні в екон. відношенні країна займає передові позиції в азіат.-тихоокеан. регіоні (АТР) і

належить до 15 держав, які пережили за оцінками економістів, «економічне диво». Країна займає передові місця у світі з видобутку й переробки корисних мінералів, в експорті залізної руди, бокситів, рутилу, свинцю, міді, марганцю, а також у с/г. виробництві. Серед головних напрямів розвитку австрал. економіки на поч. XXI ст. – електроніка, освоєння багатств океану, створення нових технологій, мікропроцесорів тощо. Пром-сть забезпечує понад 45% ВВП. Головними торговельними партнерами А. є США, Японія, ЄС, Індонезія, Південна Корея, ФРН, Тайвань, Нова Зеландія та ін. Екон. розвиток та інфраструктура країни дозволила їй вдруге прийняти найавторитетніші спортивні змагання сучасності – Олімпійські ігри, які відбувалися 2000 у Сіднеї (перша Олімпіада в А. проходила 1956 у Мельбурні).

А. визнала Україну незалежною державою і встановила з нею дипл. відносини 26.12.1991. Перші українці появилися в А. 1852. Понад 20 тис. українців – переміщених осіб із брит. зони окупації у Німеччині переїхали до А. 1948, більшість з яких осіло у штаті Новий Пд. Вельс. Наприкін. ХХ ст. у Сіднеї проживало 10 тис. громадян укр. походження, в Мельбурні – 9 тис., Аделаїді – 6 тис. В А. діють укр. школи, кафедра українознавства в Сиднейському і програма укр. мови і літ-ри у Мельбурнському ун-ті, відділення НТШ, ін. громадські та культурні орг-ції. Виходять укр. друковані видання – газети «Вільна думка» (з 1949), «Церква і життя», «Українець в Австралії» та ін. Більшість українців – громадян А. належать до УГКЦ і УАПЦ

Лім: Alan Atkinson. The Europeans in Australia: A History. Volume 2, 2005; Geoffrey Bolton. The Oxford History of Australia. 1942–1995. The Middle Way, 2005; Наталья Скоробогатых. История Австралии. Москва: Институт стран Востока, 2011.

М. Рожик (Львів), І. Підкова (Львів).

АВСТРІЙСЬКА ДЕРЖАВНА УГОДА 1955 (Декларація про незалежність Австрії) – угода між союзними окупаційними державами (СРСР, США, В. Британія, Франція) та австр. урядом, за умовами якої цілковито відновлено суверенітет Австрії. На завершальному етапі війни 20.06.1944 між СРСР, США і В. Британією підписано угоду про спільну окупацію Австрії (у кордонах станом на 31.12.1937). У липні 1945 Європейська консультативна комісія ухвалила угоди про контрольний механізм і зони окупації країни. На *Потсдамській конференції 1945* Австрію вирішено поділити на 4 зони окупації: рад., амер., брит. і франц. 11.09.1945 створено Союзницьку Раду з чотирьох головнокомандувачів: від СРСР – маршал І. Конєв,

від США – ген. М. Кларк, від В. Британії – ген.-лейт. Р. МакКрїрі, від Франції – А. Бетуар. 14.01.1947 у Лондоні розпочались переговори міністрів закордонних справ «Великої четвірки» щодо мирного договору з Австрією. 15.01.1952 США, В.Британія і Франція скерували уряду СРСР проєкт договору, згідно з яким Австрія мала стати незалежною демократичною державою в кордонах 01.01.1938, але СРСР відхилив цей проєкт. У знак протесту проти затягування вирішення австрійського питання 30.10.1953 в Австрії відбувся загальний страйк із вимогою вивести окупаційні війська з країни.

Лише після смерті Й. Сталіна, в умовах «часткової відлиги» у відносинах із зх. країнами, на поч. 1955 вдалося досягти порозуміння з СРСР, керівництво якого довгий час розглядало Австрію як зону своїх геополітичних інтересів. 15.05.1955 у Відні міністри закордонних справ СРСР – В. Молотов, США – Дж. Даллес, В. Британії – Г. Макміллан, Франції – А. Піне, Австрії – Л. Фігель, а також комісари окупаційних зон ухвалили документ під назвою: «Державна угода про відновлення незалежної й демократичної Австрії, підписана у Відні 15 травня 1955 року».

Основою документу слугувала Московська декларація від 30.10.1943, у якій вказано про «недійсність і незаконність» об'єднання Німеччини з Австрією (див. Аншлюс). Угода 1955 складалась з 9-ти частин, що визначали принципи розв'язання політ., терит., репарац. і міжнар. питань щодо Австрії. Врегульовано права нац. меншин, заборонено політ. союз з Німеччиною та діяльність нацистських орг-цій. За умовами угоди для виводу окупаційних військ було встановлено 90-денний термін. 25.10.1955, в останній день визначеного терміну, Австрію покинув останній брит. солдат (рад. війська виведені 19.10). 26.10.1955 австр. парламент ухвалив закон про нейтралітет країни. Наслідком підписання Угоди стало прийняття Австрії 14.12.1955 до складу ООН.

Г. Сіромська (Львів).

АВСТРІЯ (Республіка Австрія) – держава в Центральній Європі. Межує з Німеччиною, Чехією, Словаччиною, Угорщиною, Словенією, Італією, Швейцарією, Ліхтенштейном. Загальна площа: 83,8 тис. км². Чисельність населення: 8,7 млн. осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: австрійці – 89%, серби, хорвати, словенці – 4%, турки – 1,6%, румуни – 1%, угорці – 0,8%, афганці та сирійці по 0,5%. Релігійний склад населення: римо-католики – 64%, мусульмани – 8%, православні – 5%, протестанти – 3,4%, інші конфесії – 2,6%, близько 17% – атеїсти. Столиця: м. Відень (населення – 1,7 млн. осіб). Офіц. мова – німецька, регіональні мови:

хорватська (у Бургенланді), словенська (у Каринтії і Штирії), угорська (у Бургенланді та Відні), чеська і словацька (у Відні), циганська (у Бургенланді). Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: федеративна республіка. Столиця: Відень. Адмін.-терит. поділ: 9 федеральних земель – м. Відень, Нижня Австрія, Верхня Австрія, Бургенланд, Штирія, Каринтія, Зальцбург, Тіроль, Форальберг. Глава держави: федеральний президент. Законодавча влада: Федеральні збори Австрії (парламент) складаються з двох палат: Бундесрату і Національнату. Найвищий орган виконавчої влади: федеральний уряд, який очолює бундесканцлер. Грошова одиниця: австрійський шилінг; з 01.01.2002 – євро (100 євроцентів).

А. як держава виникла після розпаду Австро-Угорської імперії. Витоки утворення А. сягають виступу президента США В. Вільсона 08.01.1918 перед амер. Конгресом. У його програмній заяві, зокрема, йшлося, що внаслідок воєнної поразки імперія *Габсбургів* припинить свої існування, а народи, які її населяють утворюють національні держави. Натомість, у другій половині 1918 імперський уряд таємно готував проєкт створення Австрійської федерації, як союзу національних держав. 16.10.1918 цісар *Карл I* видав маніфест із закликом до політичних лідерів народів імперії творити національні ради. Передбачалося, що після проголошення на землях імперії національних держав, вони мали об'єднатися в Наддунайський союз. Втім новостворені національні представництва не підтримали цього проєкту. 30.11.1918 депутати від австрійських земель колишнього австрійського парламенту об'єдналися у Відні в Тимчасові Національні Збори, які утворили виконавчий орган – Державну Раду. 11.11.1918 Карл I зрікся престолу. 12.11.1918 Національні Збори проголосили А. республікою й водночас оприлюднили рішення про приєднання до Німеччини. А. прийняла офіційну назву – Республіка Німецька Австрія. Урядові функції здійснювала Державна Рада. Задля припинення діяльності імперських установ, розподілу активів та архівів уряд А. утворив Ліквідаційну комісію у складі делегатів від новостворених національних держав. Делегати (колишні парламентарії) діяли при кожному міністерстві колишньої Австро-Угорщини. 16.12.1918 відбулися вибори до Національних Зборів, у результаті яких в яких 72 депутатських мандатів отримали представники Соціал-демократичної партії (СДП), 69 – члени Християнсько-соціальної партії (ХСП), 26 – діячі Німецької національної партії (ННП), 3 мандати опинилися в руках представників дрібних політичних угруповань. 15.03.1919 Національні Збори обрали коаліційний уряд (СДП–ХСП), який

очолив Карл Реннер. Головні зусилля уряду були спрямовані на стабілізацію внутрішнього життя і унормування стосунків на міждержавному рівні.

10.09.1919 у м. Сен-Жермен-ан-Ле біля Парижа укладено мирний договір (див. *Сен-Жерменський мирний договір 1919*) між Австрією і державами-переможцями у Першій світовій війні (США, Британською імперією, Італією, Францією, Японією та ін.), який юридично оформив розпад Австро-Угорщини на ряд самостійних держав: Австрію, Сербо-Хорватсько-Словенську державу (з 1929 – Югославія), Угорщину та Чехо-Словаччину. Австрія віддала Королівству сербів, хорватів та словенців більшість території герцогства Карніольське, Пд. Штірію, включно з Марібором і частину Східної Каринтії, Далмацію, Боснію та Герцеговину. Колишні австрійські провінції Богемія, Моравія і Сілезія та українське Закарпаття передавалися Чехо-Словаччині; Пд. Тіроль – Королівству Італія; Пн. Буковина – Румунії. Натомість Пн. Тіроль передано від Угорщини до Австрії. Австрійський уряд визнав незалежність Сербо-Хорватсько-Словенської держави і Чехо-Словаччини й погодився з усіма мирними договорами з *Центральними державами*. Стаття 88 Сен-Жерменського договору, як і стаття 80 Версальського договору забороняли об'єднання Австрії з Німеччиною. Австрія зобов'язалася погодитися з рішеннями країн Антанти щодо приналежності її колишніх володінь, доля яких на той час ще не була вирішеною (зокрема щодо Східної Галичини, яку тимчасово окупувала Польща). А. заборонялося мати військову авіацію і військовий флот, чисельність збройних сил обмежувалася до 30 тис. військових. А. мала виплачувати репарації державам Антанти, у рахунок яких включили передачу усього австрійського торговельного риболовельного флоту. Сен-Жерменський мирний договір, який фактично поставив А. під контроль країн *Антанти*, ратифікований Національними Зборами 21.10.1919; набрав чинності 16.10.1920.

А. розпочала впорядковувати стосунки з сусідніми державами. 01.08.1920 консульство А. було відкрито у Чернівцях. На підставі плебісциту 10.10.1920 Клагенфуртський басейн (Пд. Каринтія) залишився у Австрії; плебісцит у вересні 1922 спричинив передачу Австрії Бургенлянд, крім міста Еденбург. У результаті територіальних розмежувань А. складалася з восьми автономних країв: Відень, Долішня Австрія, Горішня Австрія, Штірія, Каринтія, Тіроль з Форальбергом, Зальцбург і Бургенлянд, які були заселені у більшості німецькомовним населенням католицького віросповідання.

Ухвалена 10.09.1920 Конституція Австрійської Республіки (чинна від 01.10.1920) оголосила

країну федеративною союзною державою з правами автономії країв. Конституція, яка була компромісом між принципами централізму і федералізму, творила двопалатний верховний орган: Національну Раду (обиралася на 4 роки на підставі загального голосування) і Федеральну Раду (складалася з делегованих представників земельних ландтагів). Державу очолював президент з обмеженими повноваженнями, якого обирали Федеральні Збори (Національна і Федеральна ради). Президенти А.: Карл Зайц (1919–20), Міхаель Гайніш (1920–28), Вільгельм Міклас (1928–38). Виконавча влада належала федеральному канцлерові.

Головні галузі промисловості А.: видобуток залізної руди, лігніт, олова, цинку; металургія і металообробка, гутництво, ткацтво та виробництво предметів розкошів. Сільське господарство: рільництво та виноградарство на підгір'ї Альп й рівнинах, тваринництво та лісництво (в Альпах). А. важлива транзитна країна для переміщення товарів. Протягом 1919–1922 грошова одиниця Австрії (корона), незважаючи на проведене штемпелювання, знецінювалася, інфляція поглибила фінансову і господарську кризу. Уряд А. з метою послаблення кризових явищ у фінансах та економіці, у вересні 1922 підписав з урядами Великої Британії, Італії, Франції та Чехо-Словаччини т. зв. Женевські протоколи про відтермінування сплати репарацій та отримання позики на суму 650 млн золотих корон. У результаті фінансова система А. опинилася під контролем 1922–26 ген. комісара *Ліги Націй*.

У 1920-х– на початку 1930-х років у політичному житті А. домінувала ХСП, тісно пов'язана з Римо-католицькою церквою. Лідери партії, які отримували посаду канцлера (Міхаель Майр, Ігнац Зайпель, Ернест Штресерувіц, Карл Буреш), прагнули підтримання політичної коаліції між промисловцями і Церквою. Проте австрійське політичне життя до початку 1930-х років піддажували перманентна соціальна нестабільність, страйковий рух і громадянський конфлікт із застосуванням насильства. Ситуацію загострювали дії політизованих парамілітарних організацій («Об'єднання фронтових бійців», гаймвери, «Союз захисту Вітчизни», «Німецька Оборона»). Стабілізацію економіки загальмувала світова екон. криза 1929–33. 06.05.1932 канцлером став діяч ХСП Енгельберт Дольфус, уряд якого, опираючись на сили гаймверу, централізував владу, заборонив діяльність Компартії та практикував фашистські методи правління. 04.03.1933 нейтралізовано і розпущено Національну Раду, скасовано свободу друку й зборів, обмежено діяльність політичних партій.

12.02.1934 Республіка Австрія перейменована на Федеративну Державу Австрію. У країні набирала сили Націонал-соціалістична партія, яка під впливом німецьких нацистів, що перемогли у Берліні, прагнула здобути владу в А. та приєднати її до Німеччини. Конфлікт переріс у жорстке громадянське протистояння між прихильниками австро-фашистів, нацистів і соціалістів. 1934 Е. Дольфус запровадив однопартійний режим правління з домінуванням партії Вітчизняний фронт. Держава жорстко контролювала виробництво і намагалася нейтралізувати активістів Націонал-соціалістичної партії. Утім, внаслідок путчу нацистів, які 25.07.1934 вдерлися до державної канцелярії, Е. Дольфуса було вбито. Однак повстання націонал-соціалістів у Відні та федеральних землях зазнало невдачі. Завдяки підтримці з боку Італії, Франції та В. Британії 1934 А. уникнула приєднання до Німеччини. Канцлер К. Шушніг продовжив політику Е. Дольфуса зі стримування аспірацій нацистів. У підписаному т. зв. Липневому договорі (11.07.1936) між Німеччиною та А., німецький уряд визнав австрійський суверенітет. 09.10.1936 К. Шушніг заборонив діяльність гаймверів, які були готові до відкритого опору націонал-соціалістам. 1937 фюрер німецьких нацистів А. Гітлер примусив Італію змиритися зі своїм наміром щодо анексії Австрії. Щоб запобігти цьому, К. Шушніг, призначив референдум із питання про приєднання до Німеччини. 11.03.1938 під тиском А. Гітлера, Шушніг подав у відставку, а новий уряд очолив лідер австрійських нацистів А. Зайсс-Інкварт. 12.03.1938 до А. увійшли німецькі війська. 13.03.1938 внаслідок ухвалення закону про *аншлюс* – приєднання до нацистської Німеччини, А. втратила суверенність й стала частиною Третього Райху. 10.04.1938 аншлюс таки було легалізовано шляхом народного референдуму. На підставі «Закону про Східну марку» (1939) назву А. було офіційно відмінено.

У міжвоєнний період в А., головню у Відні, мешкали українці. 1918 в австр. столиці діяли Віденська делегація Української Національної Ради; Українська військова рада і Збірна Станиця української армії. 1918–20 у Відні діяли посольства: Української Держави (посол – В. Липинський), УНР (посли – В. Липинський, Гр. Сидоренко) та ЗУНР (посол – М. Василько, В. Сінгалевич). Відень став ключовим центром укр. політ. еміграції. Тут діяли укр. урядові інституції: представництво Директорії (А. Макаренко і Ф. Швець) (1920), Закордонна Група Української Національної Ради та Уряд Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича (1919–23). На еміграції у А. організувалися закордонні групи укр. політ. партій. 1920 у Відні утворився Український

союз хліборобів-державників, Укр. партії творили міжпартійні організації всеукр. характеру: Український національно-державний союз (1920), Ліга відбудови України (1920), Всеукраїнська національна рада (1921). Український національний союз (1922). 21.02.1922 у Відні відбувся Конгрес Українських Парламентаріїв. Українські емігранти з Галичини утворили Західноукраїнське товариство Ліги Націй (1922–25). 1919–21 в А. діяла Місія Українського Червоного Хреста. У Відні продовжили свою діяльність: студентське товариство «Січ», громадські орг-ції «Єдність» та «Родина». 20.07.1919 засновано Українське Наукове Товариство у Відні. 17.01.1921 у Відні засновано Український вільний університет, який восени того ж року перенесено до Праги.

У Відні 1920–30-х роках друкувалася українська преса, друкувалися укр. географічні карти поштові марки, працювали книжкові видавництва («Вернигора», «Видавництво Українського Союзу «Хліборобів-Державників», «Земля» та ін.). Духовне життя українців греко-католиків гуртувалося навколо церкви св. Варвари, православні були вірними Сербської церкви.

За громадським життям і політ. активністю укр. еміграції в А. слідували розвідки Польщі, Франції та більшовицької Росії. Влада А. не перешкоджала політ. діяльності укр. еміграції. Після рішення Ради Амбасадорів 14.03.1923 про передачу Сх. Галичини Польщі, Є. Петрушевичу було відмовлено у продовженні австрійської візи. Спеціальна Ліквідаційна комісія (голова – К. Левицький) припинила діяльність .Колегії уповноважених Диктатора ЗУНР. Восени 1923 припинила діяльність Закордонна Група УНР. 1925 діячі політ. еміграції ЗУНР повернулися до Галичини. Політ. емігранти з Наддніпрянщини переїхали до Чехо-Словаччини та Польщі. Окремі діячі (М. Грушевський, С. Вітик, М. Лозинський та ін.) – до радянської України («зміновіхівщина»). У результаті А. та Відень, зокрема, втратили своє значення для укр. руху – тут у другій половині 1920–30-х роках мешкало не більше 3 тис. українців. Активісти укр. спільноти діяли у товариствах: «Братство св. Варвари», «Громада», «Родина», «Січ» та «Український Клуб».

У роки Другої світової війни більша частина австрійців, придатних до військової служби перебувала в рядах *Вермахту*, інша – опинилася в Русі Опору. 27.04.1945 в А. було утворено Тимчасовий уряд, який очолив відомий політик, лідер колишньої СДП, переформатованої в Соціалістичну партію Австрії (СПА), д-р К. Реннер. Першочерговими завданнями уряду стало прийняття Декларації про відновлення держ. незалежності А. і заборона

НСДАП. У країні почався процес денацифікації та демілітаризації, для контролю за яким А. окупували війська СРСР, США, Великої Британії та Франції, розділивши її на чотири окупаційні зони. 04.07.1945, для здійснення безпосереднього керівництва за процесом повернення А. до мирного життя, утворили Союзницьку Контрольну Комісію (СКК).

У вересні 1945 офіційно відновили діяльність політичні партії, найбільшими з яких були: Соціалістична партія Австрії (СПА), Австрійська народна партія (АНП), Комуністична партія (КПА) і Демократична партія Австрії (ДПА). 25.11.1945 на вільних виборах до Національної Ради перемогу здобули АНП (85 депутатів) і СПА (76 депутатів). Перемога партій, що стояли на засадах західної демократії й всього 4 мандати КПА дозволили А. не звернути з демократичного шляху. 20.12.1945 Федеральні збори одноголосно обрали президентом д-ра К. Реннера (1945–50).

1945–66 А. керували уряди «великої коаліції» АНП і СПА (до 1947 в уряді залишався один міністр від КПА), при чому АНП делегувала кандидатів на посаду канцлера (Леопольд Фіґль (1945–53), Юліус Рааб (1953–61), Альфонс Ґорбах (1961–64) та Йозеф Клаус (1964–70), а СПА – віце-канцлера Адольф Шерф (1953–57) і Бруно Піттерманн (1957–66). Політичний союз АНП і СПА, на глибоке переконання більшості австрійців, був запорукою політ. і екон. стабільності у державі.

На 1945 А. була охоплена панікою і хаосом. Руйнування і зuboжіння, викликані війною, вплив біженців і переміщених осіб, зрушення у світовій торгівлі та наявність кордонів між окупаційними зонами – все це отримав у спадок уряд Л. Фіґля. Відбудову післявоєнної економіки уряд «великої коаліції» розпочав з переведення промисловості на мирні рейки, зокрема, і через одержавлення.

Протягом 1946–47 було націоналізовано три найбільші австрійські банки і майже 70 концернів. 1948–52 за *Маршалла планом*, у вигляді товарів, А. отримала в межах одного мільярда доларів амер. допомоги. Відновлення австр. економіки дуже гостро потребувало робочих рук. Частково цю проблему вдалося вирішити у 1947–55, коли близько мільйона військовополонених повернулося на батьківщину. Проте, починаючи з 1960-х років, щораз гостріше поставала потреба в новій робочій силі, вирішити яку могло лише залучення іноземних робітників. Іншим важливим кроком уряду Л. Фіґля була спроба відновлення суверенітету країни. Переговори про укладення мирного договору розпочалися ще 1947, проте сподівання на швидке розв'язання проблеми розвіялися внаслідок геополітичного конфлікту між Заходом і

Сходом. У квітні 1955 на Московських переговорах врешті було досягнуто домовленостей і 15.05.1955 у віденському палаці Бельведер між окупаційними держ. та австр. урядом було укладено Державну угоду, за якою виводилися союзницькі війська і А. відновлювала незалежність (див. *Австрійська державна угода 1955*). 26.10.1955 парламент А. прийняв закон про вічний нейтралітет.

Здобуття незалежності та успішна стабілізація економіки дозволили А. впевнено повернутися до світової політики: від 14.12.1955 А. стала повноправним членом ООН, а Відень – штаб-квартирою для низки міжнародних організацій МАГАТЕ (1957), ОПЕК (1964).

На парламентських виборах 1966 АНП отримала абсолютну більшість місць у нижній палаті парламенту і вперше з 1945 сформувала «однопартійний уряд» на чолі з Йозефом Клаусом. На парламентських виборах 1970 СПА перебрала ініціативу і отримала відносну більшість та за підтримки правої Австрійської партії свободи (АПС), утвореної у 1956 Антоном Райнталером, сформувала «уряд малої коаліції» на чолі з канцлером Бруно Крайским (1970–83). Соціалісти виступили ініціаторами прийняття у липні 1976 Національною Радою Закону «Про правовий статус національних меншин», який гарантував австрійським громадянам, рідною мовою яких є німецька мова, і родичі яких протягом трьох поколінь проживали на території країни, збереження культурної ідентичності. 1978 через успішну громадянську кампанію проти відкриття АЕС в Цвентендорфі А. відмовилася від атомної енергетики. За урядування Б. Крайскі зовн. політика А. відзначилася небувалою міжнар. активністю – представник А. екс-мін. закорд. справ А. К. *Вальдхайм* 1972–81 був *Генеральним секретарем ООН*, А. повторно (вперше 1964) стала господаркою зимових Олімпійських ігор (1976).

Погіршення ситуації на ринку праці позбавили на квітневих виборах 1983 СПА абсолютної більшості у парламенті. Б. Крайський пішов з великої політики, уряд «малої коаліції» СПА і АПС очолив соціаліст Фред Зіновац (1983–86). 1986 відбулася низка знакових подій в політ. житті А. Колишнього Ген. Секретаря ООН К. Вальдхайма АНП висунула кандидатом у президенти. За два місяці до виборів опоненти оприлюднили документи, які свідчили про те, що в роки Другої світової війни він служив у рядах Вермахту, а також про те, що югославська комісія з військових злочинів вимагала його видачі за звинуваченням у причетності до Козарської розправи (різні) 1942. Попри скандал К. Вальдхайм під лозунгом «Ми, австрійці, вибираємо того, кого хочемо», став президентом А. Роки його каденції позначені

погіршенням відносин з Ізраїлем, США та низкою європейських країн. У вересні 1986 новим головою АПС обрали Йорґа Гайдера, відомого своїми ультрарадикальними поглядами. На листопадових парламентських виборах 1986 в електоральних симпатіях виборців відбувся «зсув праворуч», АПС отримала 18 мандатів. Через принципову відмову співпрацювати з Й. Гайдером СПА негайно розірвала коаліцію з АПС. За результатами виборів вдруге була сформована «велика коаліція» з СПА (1991 повернулася до старої назви СДПА)-АНП, що залишилась при владі до 2000. Канцлерами були соціалісти Франц Враніцкі (1986-97) і Віктор Кліма (1997-2000), а віце-канцлерами народники Алоїз Мок (1987-89), Йозеф Ріглер (1989-91), Едгард Бузек (1991-95) і Вольфганг Шюссель (1995-2000).

Після краху комунізму А. активно розвивала відносини з країнами Сх. Європи і форсувала членство в *Європейському Союзі*. Після референдуму 12.06.1994, на якому 66% населення проголосувало за вступ до ЄС, 01.01.1995 А. офіційно стала членом Євросоюзу. Водночас у політ. полі А. заговорили про доцільність дотримання принципів неприєднання до військових блоків. Дві провідні партії країни мали різні точки зору: СДПА послідовно виступали за збереження нейтралітету, а представники АНП – за повну інтеграцію в євроатлантичні структури. Попри дискусії А. активно, у рамках ПЗМ, з 1994 співпрацювала з НАТО. «Велика коаліція 1980-90-х роках» здійснила масштабну приватизацію держ. підприємств заради оптимізації екон. розвитку, відмовившись, таким чином, від спадщини післявоєнного періоду. Основними покупцями акцій стали іноземні транснаціональні корпорації, які одразу ж приступили до здійснення структурної перебудови економіки. У цей час різко скоротилася частка продукції першої стадії переробки, що суттєво зменшило потреби австр. економіки в некваліфікованій робочій силі. Від 1990 А. вводить обмеження на трудову міграцію. Міграційні квоти не стали запобіжником для мігрантів і шукачів притулку, які розцінювали А. як країну комфортну для проживання, або ж як транзитний пункт до інших країн Зх. Європи.

Парламентські вибори 1999 принесли перемогу з результатом 65 мандатів СДПА, АПС на 400 голосів обігнала в виборчих перегонках АНП, хоча обидві партії отримали по 52 мандати, Зелена альтернатива (утворена в 1986) з 14 мандатами посіла четверте місце. Ці вибори стали знаковими для А., оскільки на якийсь час переформатували політичну шахівницю країни. 2000 АНП і АПС сформувала правий уряд під керівництвом лідера АНП

Вольфганґа Шюсселя (2000-07), у період каденції якого представники АПС – Сюзанна Рісс-Рассер (2000-03), Герберт Гаупт (лютий-жовтень 2003), Губерт Горбах (2003-07) – обіймали посади віце-канцлерів. Такий союз викликав хвилю обурення в Європі, і країни Євросоюзу на кілька місяців ввели дипломатичні санкції щодо А.

На парламентських виборах у листопаді 2002 АНП домоглася відносної більшості, завоювавши 42,27% голосів. АПС отримали всього лише 10,16% голосів виборців, проте коаліцію вдалось зберегти. У квітні 2005 Й. Гайдер з низкою політиків вийшов з АПС і створив «Альянс за майбутнє Австрії». Нова партія стала молодшим партнером в урядовій коаліції, оскільки віце-канцлер Г. Горбах перейшов у «Альянс».

На парламентських виборах у жовтні 2006 СДПА отримала 68 місць у парламенті, АНП – 66, АПС і Зелені – по 21, «Альянс» – 7. СДПА і АНП утретє в повоєнній історії сформували «велику коаліцію», уряди якої протягом 2007-17 керували А. Канцлерами були: Альфред Гузенбауер (2007-08), Вернер Файманн (2008-16), Крістіан Керн (2016-17); віце-канцлери – Вільгельм Мольтерер (2007-08), Йозеф Прелль (2008-11), Міхаель Шпінделеггер (2011-14) – Райнгольд Міттерленер (2014-17). На урядування «третьої великої коаліції» припала фінансова криза 2008, що перенесла на задній план довгострокові амбітні національні програми, такі як австрійська програма стабілізації 2008-13 та ін. Ріст чисельності мігрантів, які найчастіше поповнювали ряди безробітних у країні стали іншим вагомим чинником популярності ультраправих. На загальнонаціональних парламентських виборах 2008, незважаючи на смерть Й. Гайдера, «Альянс» і АПС отримали 10,7% і 17,5% голосів відповідно. Антимігрантські та антиісламські настрої проявилися і у рішеннях земельних парламентів, так, у тому ж таки 2008, дві землі А. Форарльберґ і Каринтія заборонили будівництво мінаретів і мечетей. Антиісламські гасла нинішнього лідера АПС Хайнца-Крістіана Штрахе на кшталт «Відень не повинен стати Стамбулом» принесли партії 40 мандатів і третє місце на парламентських виборах 2013.

Нерозв'язаність проблем, спричинених найбільшою післявоєнною міграційною кризою 2015-16 зумовили дострокові парламентські вибори 2017. На них найбільше голосів здобула АНП (61 мандат), АПС із результатом 53 мандатів і різницею в 1 мандат обійшла в виборчих перегонках СДПА. Передвиборча риторика АПС, і що цікаво, АНП – закрити кордони, не пускати біженців, гарантувати безпеку і запобігти загрози

ісламізації зумовила логічний політичний союз. Удруге в післявоєнній історії А. було сформовано коаліцію АНП–АПС, яка 17.10.2017 обрала наймолодшим канцлером А., лідера АНП Себастьяна Курца, а 18.12.2017 затвердила на посаді віце-канцлера представника АПС Гайнца-Крістіана Штрахе.

Літ: Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001; Hanisch E. Der lange Schatten des des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im XX. Jahrhundert. Wien, 1994; Scheuch M. Österreich im XX. Jahrhundert. Christian Brandstätter. Wien, 2000.

О. Паулишин (Львів), Н. Турмис (Львів).

АГРЕСІЯ – у міжнар. праві збройний напад однієї або кількох держав на іншу державу з метою захоплення її території, ліквідації або обмеження незалежності, зміни політ. або сусп. устрою і насильницького підкорення її населення. Уперше поняття А. запровадження у арт. 10 Статуту *Лігу Націй*. А. як спосіб розв'язання міжнар. конфліктів була засуджена і заборонена на міжнар. рівні вперше 1928 (див. *Келлога-Бріана пакт 1928*), що було підтверджено в *Атлантичній Хартії* та Статуті ООН. Загальне визначення поняття А. прийняла 29-та Генеральна Асамблея ООН 14.12.1974, відповідно до якого «агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави або яким-небудь іншим чином, несумісним зі Статутом ООН». Збройний напад однієї держави на іншу вважається найтяжчим міжнар. злочином проти миру і безпеки людства. За способом здійснення А. може бути прямою (здійснюють регулярні збройні сили держави) і посередньою (збройні групи, найманці тощо, які організуються і діють за дорученням держави–агресора). Крім головного виду А. – збройного нападу, існують також ін. види агресивних дій, зокрема економічна та ідеологічна А. Прикладами А. є війна СРСР проти Фінляндії (1939–40), нацист. Німеччини та її союзників проти держав *антигітлерівської коаліції* (1939–45), вторгнення збройних сил держав–учасниць *Варшавського договору 1955* у Чехословаччину (1968), введення радянських військ до Афганістану (1979–89), окупація Іраком Кувейту (1990) та ін. Рада Безпеки ООН тільки двічі застосувала силу для приборкання держави–агресора – 1950 щодо Пн. Кореї (СРСР відмовився визнати законність ухвали РБ через відсутність свого члена під час голосування) та 1991 щодо Іраку, який окупував Кувейт.

Т. Марискевич (Львів).

АГДЖА Мехмед Алі (Agca; 09.01.1958) – турец. терорист. Н. у селян. родині в с. Хекімхан (Туреччина). Закінчив учительський ліцей у м. Малат'є у Сх. Туреччині. Від 1976 навчався в ун-ті Анкари. У студ. роки вступив до праворадикальної націоналіст. орг-ції «Сірі вовки». За завданням орг-ції 01.02.1979 вбив у Стамбулі редактора лібер. газети «Мілліет» Абді Іпекчі. Заарештований у червні 1979. Зумів втекти з в'язниці. Засуджений у Туреччині до смертної кари, А. перебрався до Ірану, звідки виїхав до Європи. 13.05.1981 під час святкування Явлення Фатімської Богородиці на площі Св. Петра у Римі А. здійснив замах на Папу Римського *Івана Павла II*, поранивши його в руку і живіт (також поранив дві випадкові особи). На судовому процесі в липні 1981 визнав свою вину. Стверджував, що діяв на власний розсуд, мотивуючи свій вчинок тим, що «Папа є вождем хрестового походу проти мусульманської релігії, і саме він несе відповідальність за шкоду, яку чинить Захід ісламу». Засуджений до пожиттєвого ув'язнення. Згодом А. змінив свої покази, заявивши, що замах було вчинено за сприянням спецслужб Болгарії на замовлення КДБ СРСР. Під час нового судового процесу 1985–86 вирок А. залишено в силі. У липні 1992 А. зробив заяву, в якій підтвердив попередню версію про організовану спецслужбами змову проти Папи Римського. Президент Болгарії П. *Младенов* офіційно спростував усі висунуті А. звинувачення про участь болгар. спецслужб в плануванні та здійсненні замаху. У червні 2000 на особисте прохання Папи Івана Павла II президент Італії Карло Чампі помилував терориста. Випущеного з італ. в'язниці А. вислали до Туреччини, де його знову ув'язнили за вбивство журналіста Абді Іпекчі і два збройних пограбування в Стамбулі, вчинені в березні та квітні 1979. Засуджений до 36 років тюрми, які згодом скоротили до 10 років. 12.01.2006 звільнений за зразкову поведінку, однак, через протести громадськості змушений був повернутися в тюрму й відбути повний термін ув'язнення (суд визнав його дотермінове звільнення помилкою). Остаточо звільнений 18.01.2010. В ув'язненні прийняв християнство. Автор спогадів «Мені обіцяли рай. Моє життя та правда про замах на Папу» (2013).

А. Козицький (Львів).

АГІРРЕ СЕРДА Педро (Aguirre Cerda; 06.02.1879 – 25.11.1941) – чил. політик. За професією адвокат. Налезав до Радикальної партії. 1915–21 – депутат Національного Конгресу, 1921–27 – сенатор. 1918 – міністр юстиції та освіти, 1902–24 – міністр внутр. справ в уряді А. Алессандрі Пальма. 1938 як кандидат від

Народного фронту (входили партії: Демократична, Радикальна, Соціалістична, Комуністична) був обраний президентом. Уряд А. С. провів низку соц.-екон. реформ, створив Корпорацію розвитку виробництва (КОРФО) для стимулювання екон. розвитку (1939), ініціював прийняття законів про працю, про банківський кредит для селян тощо. Після підписання політ. угоди між консерваторами і радикалами, А. С. поступово відійшов від програми Народного фронту, що привело до його розпаду в січні 1941. На поч. Другої світової війни проголосив нейтралітет Чилі, зміцнював госп. і політ. співпрацю з США.

АДАМКУС Валдас (Adamkus; 03.11.1926) – лит. політик. Н. у Каунасі (оригінальні ім'я і прізвище – Вольдемарас Адамкавічюс, змінив у 1955). У роки Другої світової війни 1939–45 брав участь у д-сті антирадянського опору як член «Союзу боротьби за свободу Литви», поширював підпільні видання «Молодь, будь на варті!», «Борець за свободу», «Незалежна Литва». 1944 вступив в Армію визволення Литви, згодом емігрував до Німеччини. Навчався у Мюнхен. ун-ті. На Олімпійських іграх поневолених націй (1948) виграв золоту і срібну медалі в легкій атлетиці. 1949 переїхав до США. 1960 закінчив Технологічний ін-т в Іллінойсі, інженер. Від 1958 – віце-президент, з 1967 – президент культ.-політ. орг-ції «Згода-світ» литовців-лібералів. Організатор акцій протесту проти рад. окупації Литви. 1961–64 – член правління Амер.-лит. товариства, згодом – віце-президент правління. На поч. 1970-х років працював на Агентство захисту навколишнього середовища США, сприяв моніторингу довкілля балт. держав. 1983 організував світові змагання литов. спортсменів. Активний член Республіканської партії США. 1972 після 30-річної перерви вперше відвідав Литву. 1993 проводив виборчу кампанію еміграц. кандидата в президенти Литви Стасіса Лозорайтіса. 1996 брав активну участь у виборах в *Литві*, увійшов у блок поміркованих правих. Президент Литви 1998–2003, 2004–09. Разом із президентом Польщі А. Кваснєвським виконував посередницьку місію у ході переговорів між діючим урядом Л. Кучми і опозицією на чолі з В. Ющенком під час політ. кризи в Україні в листопаді–грудні 2004. Нагороджений 29 вищими держ. нагородами різних країн, серед яких Орден князя Ярослава Мудрого I ступеня (Україна, 1998), Ордена Свободи (Україна, 2009), володар титулів Посол доброї волі ЮНЕСКО (2003), «Європеєць року» (2007). Почесний доктор бл. 20 литов. та заруб. ун-тів, серед яких Донецького держ. ун-ту економіки та торгівлі ім. М. Туган-Барановського (2006).

З. Баран (Львів).

АДДАМС Джейн (Addams; 06.09.1860 – 21.05.1935) – громадська діячка США. Н. у Гедарвілл (шт. Іллінойс, США) у родині квакерів. Вивчала медицину в Філадельфії. Займалася добродійною діяльністю, допомагала біднякам, емігрантам і «кольоровим» у Чикаго. 1989 організувала перший у США центр соціальної допомоги (Hull House), який став взірцем для всієї країни. Відстоювала ідеї пацифізму. Як громад. діяч і публіцист боролася за права жінок і соціально незахищених груп, виступала за заборону дитячої праці, впровадження заг. освіти і медичного страхування для населення. 1909 стала співзасн. орг-ції «Всеамер. об'єднання для розвитку кольорового населення». Ідеї А., викладені у її книзі «Дух молоді на вулицях міста», спонукав владу створювати парки і майданчики для дітей у великих містах. Домоглася створення окремих судів для неповнолітніх у шт. Іллінойс, досвід яких незабаром поширився у США та ін. країнах. 1919 виступила засновницею і очолила найбільшу жіночу орг-цію Міжнар. Лігу за мир і свободу. Стала першою жінкою, яка отримала Нобелівську премію миру (1931, спільно з ректором Колумб. ун-ту Н. М. Батлером).

АДЕНАУЕР Конрад (Adenauer; 05.01.1876 – 19.04.1967) – нім. політик, перший федеральний канцлер ФРН (1949–63). Н. у Кьольні. Вивчав право в ун-тах Фрайбургу, Мюнхену, Бонну. Налігав до католицької партії Центру, був одним з її керівників. 1917–33 і 1945 – бургомістр Кьольну, 1920–32 – голова Державної ради Пруссії. 1926 брав участь у виборах канцлера, але зазнав невдачі. З приходом до влади А. Гітлера усунений від політ. діяльності, деякий час перебував в ув'язненні (1934, 1944). Після поразки нацист. Німеччини у Другій світовій війні А. активно включився у політ. життя *Тризонії*. Виступив співорганізатором Християнсько-демократичного союзу (ХДС), з лютого 1946 очолив партію. 1948–49 керував роботою Парламентської ради, яка здійснила підготовку нової Конституції. У вересні 1949 на засіданні Бундестагу обраний канцлером ФРН (одночасно 1951–55 міністр закорд. справ). А. підтримав реформи міністра економіки Л. Ерхарда, які дали змогу швидко завершити післявоєнну відбудову господарства і забезпечити подальший динамічний розвиток країни у 1950-х роках («німецьке економічне диво»). Основою зовнішньополіт. програми А. став курс на встановлення тісного екон. і політ. співробітництва ФРН із зх. державами. Активно здійснював заходи, спрямовані на скасування обмежень суверенітету країни, які запроваджували союзники щодо Німеччини, зокрема, скасу-

вання окупаційного режиму (1952), відновлення сучасних збройних сил (Бундесверу; 1956) та ін. Підписав *Паризькі угоди 1954*, які передбачали вступ ФРН до *Західноєвропейського Союзу*. Послідовно проводив політику на досягнення історичного примирення Німеччини і Франції, виступав за створення тісного нім.-франц. союзу, 1963 уклав нім.-франц. договір про дружбу. Підтримував ідею європ. інтеграції, сприяв вступу ФРН до *НАТО* (1955) і *Спільного ринку* (1957). Зовнішньополіт. курс уряду А. щодо Сх. Німеччини полягав у невизнанні НДР і дотриманні «доктрини Галльштайна» (сформулював 1955 міністр закорд. справ Вальтер Галльштайн), згідно з якою визнання НДР проголошувалося «недружнім актом» щодо ФРН і вело до припинення дипл. стосунків з державами, що визнали (чи визнають) комуніст. уряд Сх. Німеччини (Бонн розірвав дипломат. відносини з Югославією 1957 і Кубою 1963). Уряд А., не бажаючи загострювати стосунки з Москвою, зробив виняток для СРСР і встановив з ним дипл. відносини 1955. Змушений піти у відставку із посади федерального канцлера внаслідок т. зв. афери «Шпігеля» (переслідування редактора журналу за критику політики військ. міністра Франца-Йозефа Штрауса).

АДМІНІСТРАТИВНИЙ РЕСУРС – сукупність методів, прийомів, важелів впливу державних структур на окрему людину (групу) у процесі б-би за владу; специфічний спосіб порушення представниками держ. установ конституційного принципу рівноправ'я шляхом надання не передбачених законом переваг для одних суб'єктів і (або) обмежень для інших; політ. практика, в основі якої лежить використання посадовими особами свого службового становища не в інтересах суспільства, а для підтримки певної політ. сили. Основні форми А. р.: 1) Інституційний (організаційний) А. р. – пряма підтримка провладної політ. сили з боку посадових осіб; насильницьке втягування громадян (найчастіше – працівників держустанов) до партійних лав, або примус вийти з «шкідливих» політ. структур; використання держ. ресурсів на користь певних політ. сил (безкоштовна реклама; організація агітаційних заходів; безкоштовне використання громад. будівель для передвиборних заходів; маніпулятивне використання у виборчому процесі голосів солдатів, міліції, ув'язнених тощо). 2) Інформаційний А. р. – пряме порушення правил ведення передвиборної агітації (непропорційне надання ефірного часу, рекламних можливостей для різних кандидатів); використання прихованої реклами (систематична поява провладного кандидата у програмах новин); тиражування у ЗМІ

реklamних матеріалів, обнародування яких не проплачено з виборчих фондів провладних політ. сил; неприродно часта поява провладного кандидата у аналітичних програмах та політичних ток-шоу в якості експерта або учасника. 3) Бюджетний А. р. – нецільове використання бюджетних коштів, виділених із держ. бюджету на виборчі потреби; ініціювання владою напередодні виборів збільшення зарплати, пенсій, стипендій тощо; організація безкоштовного проїзду виборців до місць голосування; прямий підкуп за рахунок бюджетних коштів. 3). Силовий А. р. – втручання прокуратури, суду, податкової інспекції, МВС тощо у діяльність екон. структур, ЗМІ, політ. партій (проведення обшуків, арештів співробітників і майна; здійснення тиску на підприємців з тим, щоб змусити їх перерахувати кошти до благодійних фондів, що підтримують виборчу кампанію потрібних кандидатів і заблокувати фінансову підтримку опозиційних кандидатів; арешт правоохоронними органами тиражів опозиційної преси; шантаж опозиційних кандидатів, погрози знищити їх бізнес; усунення рішенням суду за кілька днів до виборів «на законних підставах» одного з кандидатів, що має високий рейтинг.

О. Бойко (Ніжин).

АДМІНІСТРАЦІЯ ДОПОМОГИ І ВІДБУДОВИ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (United Nations Relief and Rehabilitation Administration; ЮНРРА) – міжнародна організація, заснована за ініціативою США, Великої Британії, СРСР і Китаю під час Другої світової війни. Угоду про створення ЮНРРА підписали 09.11.1943 у Вашингтоні представники 44 держав для допомоги у відбудові економіки державам-учасницям *антигітлерівської коаліції*, що найбільше постраждали від воєнних дій. Членами-засновниками стали: Австралійський Союз, Бельгія, Болівія, Бразилія, В. Британія, Венесуела, Гаїті, Гватемала, Гондурас, Греція, Домініканська респ., Еквадор, Ефіопія, Єгипет, Індія, Іран, Ірак, Ісландія, Канада, Китай, Колумбія, Коста-Ріка, Куба, Ліберія, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Нікарагуа, Нова Зеландія, Норвегія, Панама, Парагвай, Перу, Південно-Африканський Союз, Польща, Сальвадор, СРСР, США, Уругвай, Філіппіни, Франція, Чехословаччина, Чилі, Югославія. Згодом кількість учасників зростає до 48-ми. У серпні 1945 до ЮНРРА були прийняті Україна, Білорусь, Данія, 1946 – Туреччина. Головною метою орг-ції було надання допомоги продовольством, медикаментами, товарами першої необхідності та технікою населенню держав визволених з-під нім. і япон. окупації. ЮНРРА мала свій фонд, що складався з внесків

держав-членів (1–2% нац. доходу), які не були окуповані. Допомога надавалася безоплатно, без відшкодування і відсотків. Найвищим органом ЮНРРА була Рада, що збиралася раз на рік. Між сесіями Ради поточні справи вирішував Центр. комітет у складі В. Британії, Китаю, США, СРСР, а згодом до цих держав приєдналися Австралія, Бразилія, Канада, Франція, Югославія. Штаб-квартира знаходилася у Вашингтоні. Директором ЮНРРА було обрано Па-Гардію. Для ефективнішої координації дій в усіх державах-учасницях договору були створені регіональні представництва ЮНРРА. Постійним представником ЮНРРА в СРСР було призначено М. Мак-Даффі, потім Поля Ф. Вайта. Від серпня 1945 розпочала свою діяльність в УРСР, де було створено спеціальне Управління з поставок ЮНРРА, яке очолював А. Барановський. За 15 місяців співпраці Україна отримала допомогу обсягом 188 050 000 дол. США, з них 100 185 00 пішло на закупівлю продовольства, 18 856 000 – на пром. товарів, 2 325 000 – медичного обладнання і ліків. Для потреб с/г було витрачено 17 088 000 дол., промсті – 51 591 000 дол. Офіц. орг-ція припинила своє існування 01.01.1947 за рішенням *Генеральної Асамблеї ООН*, а її ф-ції було передано ЮНІСЕФ і Уряду Високого Комісара Об'єднаних Націй у справах біженців. Проте фактично співпраця з органами ЮНРРА активно продовжувалася до 01.07.1947. За час діяльності у 17 країнах Європи (зокрема УРСР) ЮНРРА витратила на акції допомоги бл. 3 млрд дол. США, переправивши товарів заг. вагою бл. 25 млн тон.

Р. Генега (Львів).

АДМІНІСТРУВАННЯ – здійснення процесу управління за допомогою спец. кадрового апарату; бюрократичний стиль управління, що ґрунтується на використанні наказових, командних методів; модель прийняття управлінського рішення, в основі якої лежить намагання дотриматися формальних вимог, а не бажання вирішити проблему. Оскільки на процес А. накладають суттєвий відбиток вольові, інтелектуальні та моральні якості людей, які його здійснюють, він може реалізовуватися і правомірно, раціонально, і волюнтаристськи, ірраціонально. А. як стилю управління притаманні формалізм, сваволя, підпорядкування всієї діяльності збереженню і зміцненню власної влади. Тяжіння адм. влади до бюрократичного стилю управління, що базується на необмеженості та безконтрольності дій, обумовлене крім суб'єктивізації влади ще і наступними об'єктивними факторами: 1) ідея поділу влад на законодавчу, судову і виконавчу стимулює

намагання адміністративної не лише вийти з-під контролю, а ствердити своє домінування у межах владного трикутника; 2) надзвичайні ситуації, війни, епідемії, катастрофи тощо виступають своєрідними каталізаторами А., оскільки вимагають посилення виконавчої влади і застосування адм. важелів; 3) існування певної залежності судової та законодавчої гілок влади від адміністративної/виконавчої, що базується на наявності в останньої потужного управлінського ресурсу (бюрократичний апарат, фінансова база, контроль над ЗМІ, значний арсенал засобів примусу тощо).

О. Бойко (Ніжин).

АЗЕФ Євно Фішелевич (1869 – 24.04.1918) – рос. політик, есер, провокатор. Н. у Гродненській губ. (Рос. імперія). Від 1892 навчався у політехнічному ун-ті у Карлсруе (Німеччина), де вступив у місцевий гурток рос. соціал-демократів. У квітні 1893 звернувся до рос. поліції з пропозицією про співпрацю. Від червня 1893 – штатний агент рос. поліції, який висвітлював діяльність емігрант. гуртків у Німеччині. 1899 закінчив освіту в Дармштадті, за фахом – інженер-електротехнік. Переїхав до Москви, де перебував у розпорядженні нач. Моск. охоронного відділення полк. С. Зубатова. За рекомендацією моск. охоранки приєднався до «Північного Союзу соціалістів-революціонерів». 1901 став одним із організаторів партії *соціалістів-революціонерів*, повідомив поліцію про з'їзд представників партії у Харкові. 1902–03 видав поліції місцеві орг-ції есерів у Москві, Харкові, Саратові та ін. У липні 1902 за дорученням поліції ввійшов до парт. центру есерів, а у травні 1903, після арешту Г. Гершуні, очолив «Бойову організацію есерів». Від 1903 член ЦК партії есерів, керував підготовкою терорист. актів (вбивство мін. внутр. справ і шефа жандармів В. Плеве, 1904; вел. князя Сергія Олександровича, 1905). Видав 1905 поліції майже весь склад «Бойової організації». У квітні 1907 провалив севастопольський загін есерів-бойовиків Б. Нікітенко (28 осіб). У лютому 1908 за доносом А. було страчено 7 членів «Бойової організації». 1908 викритий, засуджений ЦК партії есерів до смерті, але зник. Від 1910 проживав у Берліні, грав на біржі. 1915 був заарештований як рос. шпигун, але в грудні 1917 звільнений. Помер у Берліні.

О. Чижов (Харків).

«АЗЕФА СПРАВА» – назва розслідування, проведеного Центральним комітетом партії *соціалістів-революціонерів* 1908 у зв'язку з викриттям провокаторської діяльності Є. Азефа. У кін. 1908 співпрацю одного з лідерів партії есерів Є. Азефа

викрив В. Бурцев. Внаслідок багаторічних контактів із царською охранкою Є. Азеф передавав поліції інформацію про політичну діяльність партії есерів, підготовку терорист. акцій «Бойовою організацією есерів», у результаті чого були заарештовані десятки активних членів партії, а також схоплено і страчено кількох есерівських бойовиків. ЦК партії есерів Є. Азеф був засуджений до смерті, однак зумів уникнути розправи і зник (помер у Берліні в квітні 1918).

О. Чижов (Харків).

«АЗІЯ ДЛЯ АЗІЙЦІВ» – популярське гасло, яке висунув япон. уряд у 1930-х роках, намагаючись зміцнити свої екон. і політ. позиції у державах басейну Тихого океану. Декларуючи необхідність визволення країн Азії та Океанії від колоніальної залежності європ. держав і політ. впливу США, офіц. Токіо виправдовував власну політику агресивної експансії. Уперше сформульовано у т. зв. меморандумі Танаки (див. Г. *Танака*), в якому було викладено завойовницькі плани Японії у Азійсько-Тихоокеанському регіоні. 03.11.1938 прем'єр-міністр Японії Ф. *Коное* виголосив про запровадження «нового порядку у Східній Азії», що було важливим етапом запровадження цього гасла у життя. У рамках реалізації політики «*Азія для азійців*» 23.11.1940 япон. війська вторглися в Індокитай, а 07.12.1941 Японія вступила у *Другу світову війну 1939–45*.

АЗПАК (Азійсько-Тихоокеанська Рада) – регіональна міжнародна орг-ція, заснована у червні 1966 у Сеулі (Республіка Корея). До складу АЗПАК увійшли Австралія, Малайзія (вийшла 1973), Нова Зеландія (припинила членство 1975), Південна Корея, Тайвань, Тайланд (відкликав представників 1975), Філіппіни, Японія. Створена для поглиблення екон., політ. і культ. співробітництва країн Азійсько-Тихоокеанського регіону. Керівний орган – Постійний комітет у складі послів держав-учасниць. Більшість членів входила до складу різних міжнар. організацій, зокрема, *СЕАТО*, і були пов'язані договорами безпеки зі США і В. Британією.

АЙВЗ Чарльз Едвард (Ives; 18.11.1874 – 19.05.1954) – амер. композитор. Н. у Данбурі (штат Коннектикут, США) у сім'ї музиканта, який любив експериментувати із звуком. Студіював композицію у Йельському ун-ті. Після закінчення навчання зайнявся бізнесом, вважаючи, що збереже свою творчість «сильною, ясною і вільною», якщо не буде нею заробляти на життя. Писав у вільний час, ізольовано від музичного світу, і був

спочатку повністю невідомим. 1920–22 опублікував монументальну «Конкорд сонату» (1909–15) для фортепіано і збірку 114 пісень. 1939 «Конкорд соната» була вперше повністю виконана у Нью-Йорку. 1947 отримав Пулітцерівську премію за третю симфонію (1904–11). Вважається «батьком модерної американської музики». Музика А. – коло емоцій, стилів і техніки. У своїх творах поєднував елементи популярної класичної музики і різкі дисонанси. Музичні твори А. рідко виконувалися за його життя, однак сьогодні він визнаний як один із новаторів, що визначили розвиток музики ХХ ст.
Н. Сиротинська (Львів).

АЙЗЕНГОВЕР Двайт Дейвід (Eisenhower; 14.10.1890 – 28.03.1969) – амер. генерал, президент США (1952–60). Закінчив військову академію Вест Пойнт. 1922–24 служив у зоні Панамського каналу, згодом працював у мін-ві оборони (1929–33). Під час Другої світової війни – верх. головнокоманд. союзних військ у Пн. Африці (1942–43) і експедиційних сил союзників у Зх. Європі (1944–45). У листопаді 1942 провів успішну операцію під кодовою назвою «Торч», внаслідок якої розпочалося звільнення брит.-амер. військами Марокко й Алжиру. У червні 1944 керував проведенням операції «*Оверлорд*» – форсування союзницькими військами Ла-Маншу та їх висадка у Нормандії, що ознаменувало собою відкриття *Другого фронту* в Європі. 1945–48 – нач. Ген. штабу армії США. 1950–52 – Верх. головнокоманд. збройними силами НАТО. 1952 обраний президентом США (переобраний 1956). Республіканець. Припинив політику *маккартизму* в країні. 1954 підписав закон про контроль над комуністичною діяльністю. Закінчив *Корейську війну 1950–53*. 1956 висунув *Айзенговера доктрину*.

АЙЗЕНГОВЕРА ДОКТРИНА (Айзенговер-Даллеса доктрина) – зовнішньополітична програма США стосовно країн Близького і Середнього Сходу, сформульована президентом Д. Д. *Айзенговером* у посланні до Конгресу 05.01.1957 (затверджена Конгресом 09.03.1957). Фактичним творцем А. д. був держ. секретар Дж. *Даллес*. Вважаючи араб. націоналізм явищем інспірованим СРСР, А. д. передбачала можливість надання амер. екон. і військ. допомоги (200 млн дол.) країнам регіону у випадку загрози їхньому суверенітету з боку держави, що «знаходиться під контролем міжнародного комунізму». Спираючись на А. д., США спрямували у липні 1958 війська до Лівану (на прохання президента країни Каміля Шамуна), але незабаром за рішенням ООН були змушені їх вивести (серпень 1958). Політика адм-ції республіканців з реалізації

А. д., як і сама концепція, зазнала різкої критики у Конгресі з боку демократів і незабаром втратила актуальність.

АЙТМАТОВ Чингіз Торекулович (12.12.1928 – 10.06.2008) – кирг. прозаїк. Н. у кишлаку Шекер (Киргизія). Батько А. був репресований 1937; виховувався бабусею. 1952 закінчив с/г ін-т. Від 1952 почав публікувати літ. твори. 1956–58 навч. на Вищих літ. курсах у Москві. 1958 з'явилася повість «Джаміля», в якій вже сформувався головна особливість прози А. – поєднання напруженого драматизму в описі характерів і ситуацій з лірикою у відтворенні природи та звичаїв народу. Працював журналістом у м. Фрунзе, ред. часопису «Литературный Казахстан». У 1960–80-х роках – чл. редколегії ж-лу «Новый мир» і «Литературной газеты». 1965 А. написав перший твір рос. мовою – «Прощай, Гульсари!» (1965). У повісті «Білий пароплав» (1970) А. створив своєрідний «авторський епос», стилізований під епос народний. 1980 видав перший роман «І довше століття триває день», в якому через долю казаха Едигея і близьких йому людей відображена доля всієї країни – сталінські репресії, війна, виснажлива праця післявоєн. періоду, будівництво ядерного полігону біля рідної оселі. Важливе місце у творі займає легенда про матір Найман Ана та її сина, який з волі злих людей стає манкуртом – тим, хто не пам'ятає свого коріння, безглуздою і жорстокою істотою. Слово «манкурт» стало загальним, своєрідним символом тих незворотніх змін, які відбулися у світогляді людини, що розірвала свій зв'язок із нац. корінням. Роман «Плаха» (1986) багато у чому відтворив мотиви попереднього твору. 1988–90 – головний редактор ж-лу «Иностранная литература». 1990–94 – на дипл. службі: посол СРСР у Люксембурзі (1990–91); після розпаду СРСР – посол Киргизстану в Бельгії (1991–94). Лавреат Державної премії СРСР (1968, 1980, 1983).

І. Єременко (Львів).

АЙХМАН Адольф (Eichmann; 19.03.1906 – 01.06.1962) – нацист. військовий злочинець, один із керівників програми масового знищення євреїв. Н. у Золінгені (Німеччина), згодом разом із родиною переїхав до Лінца (Австрія). Деякий час навчався в ун-ті, пізніше – працював у нафтовій фірмі у Відні. 1927 вступив у молодіжну секцію Орг-ції австр.-нім. ветеранів. 1932 став членом нацист. партії, після чого через поліцейні переслідування виїхав до Берліна. Від 1934 на службі в СД, згодом – у гестапо, де завдяки знанням івриту та юдаїки очолив управління євр. справ. 1937 відвідав Палестину, де намагався встановити контакти

з араб. націоналістами. Під час Другої світової війни займався питаннями депортації та масового винищення євр. населення. Брав участь у Ванзейській нараді 20.01.1941, на якій було прийнято «остаточне рішення» про фізичне знищення європ. єврейства. 1945 був заарештований амер. військовими, однак зумів втекти з табору для інтернованих. 1952 перебрався до Лат. Америки. Від 1955 жив у Буенос-Айресі (Аргентина), працював у представництві фірми «Мерседес-Бенц». 13.05.1960 Е. викрали і таємно перевезли до Ізраїлю агенти «Моссаду». На судовому процесі, який викликав значний суспільний резонанс, Е. 15.12.1961 був засуджений до смертної кари. У камері смертників Е. написав мемуари про своє життя, які уряд Ізраїлю заборонив публікувати. Страчений (повішений) у в'язниці Рамлех (тіло було спалене, а прах розвіяно над морем).

А. Козицький (Львів).

АЙЮБ ХАН Могоммед (Ayub Khan; 14.05.1907 – 19.04.1974) – пакист. політик, маршал (з 1959). Н. в Абботабаді. Здобув університетську освіту, закінчив Королівську військ. академію в Сандгерсті (В. Британія). Від 1928 служив офіцером в інд. армії. У роки Другої світової війни командував батальйоном під час Бірманської кампанії, був відзначений командувачем військ союзників у Пд.-Сх. Азії А. В. *Маунтбеттеном*. Після утворення 1947 Пакистану зробив швидку кар'єру – ген.-майор (1948), головнокоманд. сухопутних сил (з 1951), міністр оборони (з 1954). Після запровадження президентом Іскандером Алі Мірзою військового стану (жовтень 1958) був призначений ген. адміністратором і розпочав проведення політ. і екон. реформ для стабілізації ситуації. Після відставки 27.10.1958 Алі Мірзи зосередив у своїх руках виконавчу владу. Двічі обирався президентом країни – 1960 і 1965. Проводив форсовану індустріалізацію і помірковану аграрну реформу. Встановив політ. режим т. зв. керованої демократії. 1962 налагодив тісні стосунки з КНР. Невдачі пакист. армії 1965 у війні з Індією посилили незадоволення його авторитарним правлінням і викликали хвилю масових заворушень (особливо у Сх. Пакистані), внаслідок яких 26.03.1969 А. передав владу ген. А. М. *Ях'я Ханові*. Відійшов від політ. життя.

АКІНО Корасон (Корі) Марія (Aquino; 25.01.1933 – 01.08.2009) – президент Філіппін 1986–92. Н. у провінції Тарлан. 1953 закінчила Мавнт Сент-Вінсент коледж у Нью-Йорку (США). 1953-54 вивчала право в Далекосхідному ун-ті в Манілі (Філіппіни). Працювала гол. фінансистом

у компанії свого батька «Кохуангко і сини». Протягом 1980–83 мешкала в США, куди була змушена виїхати разом зі своїм чоловіком Бенігно Акіно, який виступав проти режиму Ф. Маркоса. Після вбивства її чоловіка Б. Акіно (21.08.1983), А. очолила опозиційні сили. На президентських виборах в лютому 1986 висунута кандидатом від Об'єднаної нац.-дем. опозиції. Не визнала результатів виборів, які, на думку противників Ф. Маркоса, були сфальсифіковані й закликала своїх прихильників до акцій протесту. Після виїзду Ф. Маркоса за кордон, 25.02.1986 А. проголошена президентом Філіппін. За час її правління була прийнята нова Конституція (1987) і розпочато здійснення екон. реформ. Проведена 1988 урядом А. земельна реформа зменшила число безземельних селян, проте не змогла цілковито вирішити проблему аграрного перенаселення. У серпні 1987, грудні 1989 і жовтні 1990 на Філіппінах відбулися три невдалі спроби держ. перевороту, організовані таємними прихильниками Ф. Маркоса в армії та спецслужбах. Шукаючи підтримки серед населення, А. влітку 1990 створила загальнонац. рух «Кабісіг» («Єдність»), що, втім, не мав значної популярності. Попри намагання уряду А. покращити екон. ситуацію, у країні продовжувалася хронічна госп. криза. На президентських виборах 1992 перемогу здобув ген. Фідель Рамос, кандидатуру якого підтримала А. Після завершення президентського терміну провадила приватне життя. Виступила з підтримкою протестуючих під час Другої народної революції 2000–2001, що завершилася усуненням від влади президента Джозефа Естради. Померла від раку у Манілі.

А. Козицький (Львів).

«АКСЬОН ФРАНЦЕЗ» (L'Action Française) – політична орг-ція у Франції 1899–1944 і з 1947. Заснована за ініціативою публіциста Шарля Морраса (1868–1952) – творця ідеології інтегрального націоналізму. Стояла на неомонархічних, націоналістичних і антисемітських засадах; виступала за відновлення монархічного правління на чолі з дин. Бурбонів. Ідеї орг-ції пропагувалися у тижневику «L'Action Française» (виходив 1899–1907) і однойменній газеті (1908–44). У 1930-х роках перейняла ідеологію італ. фашизму. 1935 від орг-ції відокремилась група на чолі з Еженом Делонклем, яка створила ультраправу профашистську орг-цію «Таємний комітет революційної дії» (у пресі отримала назву «La Sagoule», а члени орг-ції називались «кагуляри»). Сусп.-політ. концепція «А. Ф.» (відкидала божественний характер католицької Церкви) зазнала різкої критики з боку офіційного *Ватикану*, Папа *Пій XI* визнав її

несумісною з християнською мораллю, а видання орг-ції були внесені до «Індексу заборонених книг». Під час Другої світової війни активно підтримувала режим *Vichy*, а Ш. Моррас був одним з ідеологів уряду А. Ф. *Петена*. Після звільнення Франції орг-ція припинила своє існування, а її лідер був звинувачений у коллабораціонізмі та засуджений до довічного ув'язнення. Однак, 1947 відновила свою діяльність. Сьогодні ідеологією орг-ції залишається роялізм і націоналізм, ідеалом держ. устрою вважає монархію (право на спадкування престолу визнається за представниками Орленаської династії), адаптовану до вимог часу. Орг-ція налічує бл. 3 тис. активістів і їх чисельність зростає.

АКТИ ЗЛУКИ УНР і ЗУНР (Об'єднання УНР і ЗУНР, Соборності УНР і ЗУНР) – офіційні документи урядів *Української Народної Республіки* і *Західно-Української Народної Республіки*, які юридично регламентували процес об'єднання укр. республік. Проголошення окремої Укр. держави на укр. етнічних землях Австро-Угорщини відбулося 19.10.1918 усупереч соборницьким прагненням більшості національно свідомого укр. населення Галичини і Буковини. Відтак 10.11.1918 Українська Національна Рада доручила Раді Державних Секретарів здійснити необхідні заходи для об'єднання всіх українських земель в одну державу. 01.12.1918 у м. Фастів представники ЗУНР (Дмитро Левицький і Лонгин Цегельський) підписали з членами *Директорії УНР* (Опанас Андрієвський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Федір Швець) «Передвступний договір». У документі ЗУНР заявляла про намір об'єднатися з УНР в одну державу й увійти з усією своєю територією і населенням до складу УНР. Остання, зі свого боку, зобов'язувалася прийняти всю територію і населення ЗУНР, як складову частину до складу Української Народної Республіки. Окремий пункт договору передбачав, що ЗУНР, з огляду на витворені історичними обставинами державно-правову традицію, культурну і соціальну специфіку, застерігала за собою право на територіальну автономію. Параметри автономії повинна була визначити окрема спільна комісія, а ратифікувати – законодавчі й урядові органи обох республік. Тоді ж мали бути узгоджені детальні умови злуки обох держав. «Передвступний договір» поклав початок процесу об'єднання УНР та ЗУНР.

Питання об'єднання з УНР розглядалося на пленарній сесії УНРади в Станиславові (02–04.01.1919). На засіданнях оголосили принципову домовленість з Директорією про спільне ведення зовн. політики, організацію війська, фінансової системи, пошти і телеграфу. Сторони узгодили,

що шкільництво та релігійні питання залишаться під автономним управлінням. Суди і адміністрація мали функціонувати окремо до впровадження загальноукр. законів. 03.01.1919 УНРада узвалила договір у Фастові й затвердила рішення «Про злуку Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою». У тексті зазначалося, що до часу скликання Установчих Зборів об'єднаної республіки, законодавчу владу на території ЗУНР виконує Українська Національна Рада. До того ж часу її виконавчий орган – Рада Державних Секретарів мав здійснювати цивільну й військову адм-цію. 22.01.1919 члени Директорії підписали Універсал, в якому йшлося про підтримку Ухвали УНРади від 3.01.1919 й здійснення об'єднання на умовах ЗУНР. 22.01.1919 Софійській площі Києва відбулося урочисте проголошення Ухвали УНРади і Універсалу Директорії про соборність. В урочистостях брала участь делегація ЗУНР у складі 36 осіб (депутати УНРади, урядовці, представники політичних партій з Галичини, Буковини і Закарпаття). Головою делегації ЗУНР у Києві був віце-президент УНРади Лев Бачинський.

23.01.1919 Трудовий Конгресс України, у роботі якого взяла участь делегація ЗУНР, ратифікував Акти злуки. Питання про юридичні умови об'єднання відображено в ухваленому 28.01.1919 Законі про форму державної влади в Україні (тимчасовій Конституції УНР). Документ уповноважив керувати державою та її обороною Директорію УНР, яка доповнена представником від Наддністрянської України, мала здійснювати верховну владу в об'єднаній державі до наступної сесії Трудового Конгресу і ухвалювати закони, необхідні для оборони республіки. Відтак ці закони підлягали затвердженню на найближчій сесії Трудового Конгресу.

3 лютого 1919 органи влади ЗУНР у документах і офіційних зверненнях запровадили назву «Західна Область Української Народної Республіки» (ЗОУНР). У березні–квітні 1919 формальні наслідки об'єднання були зафіксовані й на місцевому рівні – на печатках повітових органів влади зображення лева як символу Галичини поступилося місцем тризубу. Результатом інтеграції фінансово-економічної системи УНР стало ухвалення УНРадою «Закону з дня 4 квітня 1919 р. про впровадження в обіг гривень і карбованців». Правове підтвердження факту об'єднання УНР і ЗУНР закріплене в «Законі УНРади про громадянство» (14.04.1919), який визнавав громадянами УНР усіх осіб, які на час ухвалення закону належали до однієї з громад ЗО УНР. В законі також йшлося, що особи, які мають право громадянства в Наддніпрянській Україні, є водночас громадяна-

ми ЗО УНР. Внаслідок незгоди з проголошенням Диктатури Є. Петрушевича, уряд УНР 04.07.1919 ухвалив «Закон про утворення в складі міністерств Української народної Республіки міністерства по справах Західної області Республіки (Галичини)».

Акти злуки в юридичному плані мали недосконалий характер – керівництво обох частин України уникало чіткої правової регламентації розподілу владних повноважень. Однак суперечливість політико-правових умов Злуки не перешкодила консолідації зусиль у політичній, військовій, господарській та фінансових сферах. Депутати УНРади брали участь у засіданнях комісії Трудового Конгресу, на яких готувалися законопроекти об'єднаної держави. 10.03.1919 представником ЗО УНР у Директорії було призначено Є. Петрушевича. До Ради Народних Міністрів було запрошено державних діячів ЗУНР – Осипа Безпалка, Антіна Крушельницького та Володимира Темницького.

Негативний вплив на процес об'єднання мали різні ідеологічні та зовнішньополіт. орієнтації керівництва УНР і ЗО УНР; різні погляди на тактику і стратегію будівництва нац. держави. Проголошення соборності УНР і ЗУНР стало символом нац. єднання в модерній історії України. Історичну тяглість нац.-визв. змагань українців та ідеї соборності продемонстрував «Живий ланцюг» за участю десятків тисяч людей, який 22.01.1900 простягнувся дорогою з Івано-Франківська через Львів до Києва. У незалежній Україні – день проголошення актів Злуки –22 січня щороку відзначається як День Соборності України.

О. Павлишин (Львів).

АКТ ШІСТНАДЦЯТОГО ЛЮТОГО 1918 (Акт про незалежність) – постанова *Литовської Тариби*, прийнята 16.02.1918 у Каунасі, яка проголошувала незалежність Литви зі столицею у м. Вільнюс. Документ передбачав, що осн. засади діяльності Литовської держави та її взаємини з ін. країнами повинен визначити майбутній Законодавчий Сейм. Акт проголошував мету лит. незалежницького руху – створення суверенної дем. Литви, стимулював піднесення нац. самосвідомості, консолідував прихильників незалежності. Від 1990 у Литві 16.02 проголошено нац. святом.

З. Баран (Львів).

АЛАШКЕРТСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1915 – наступальна операція турец. військ 09.07–21.07.1915 і контрнаступ рос. військ Кавказького фронту 22.07–02.08.1915 у р-ні оз. Ван. 09.07.1915 турец. ударна група під командуванням Абдул Керімпаші розпочала наступ на позиції рос. військ на

пн. березі оз. Ван. У наступі на боці турків активну участь прийняли нерегулярні підрозділи місцевих курдів. Метою наступу був прорив турец. військ до Сарикамиша й блокування осн. шляхів постачання рос. Кавказької армії. До 21.07 турец. війська просунулись на 180 км, вийшли в Алашкертську долину й майже досягнули лінії рос.-турец. кордону. 22.07 у лівий фланг турец. військ завдав удару, зосереджений у селі Даяр, корпус ген. М. Баратова, після чого турец. підрозділи почали відступати. Рос. наступ тривав до 02.08 й зупинився через втому військ і труднощі із постачання продовольства. Незабаром у рос. військах почався голод. У окремих підрозділах здатними нести службу залишалося 50% особового складу, решта страждала від шлункових захворювань і виснаження. Солдати відмовилися продовжувати переслідування противника, а у кількох підрозділах навіть сталися заворушення. Рос. військам не вдалося відновити позиції, які вони займали напередодні 09.07. У результаті А. о. турки просунулися на 80–100 км, хоча й не змогли досягнути осн. мети операції.

А. Козицький (Львів).

АЛБАНІЯ (Республіка Албанія) – держава в Пд.-Сх. Європі, на заході Балканського п-ова. Межує з Сербією і Чорногорією, Македонією і Грецією. Омивається водами Адріатичного моря. Загальна площа: 28,7 тис. км². Чисельність населення: 2,9 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: албанці (геги на півночі й тоски на півдні) – 95%, греки – 3%, болгари, цигани. Релігійний склад населення: мусульмани – 70%, православні – 20%, римо-католики – 10%. Держ. мова: албанська. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Тирана. Адмін.-терит. поділ: 12 префектур (областей) і 36 округів. Голова держави: президент. Законодавча влада: однопалатний парламент – Кувенд (Народні Збори). Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів на чолі з прем'єр-міністром. Грошова одиниця: албан. лек (100 кіндарок).

Етніонім «албанці» вперше зустрічається у візантійських джерелах у XI ст. Першою самостійною албан. державою став Арберійський принціпат (XIII ст.). У XV ст. територія А. була захоплена Османською імперією. 1443 боротьбу албанців проти турец. завойовників очолив Сканденберг (Георгій Кастріоті), який 1444 утворив військ.-політ. об'єднання албан. феодалів – Ліга Лежі. Після смерті Сканденберга, 1479 турки на кілька століть знову заволоділи всією територією А. У кін. XIX ст. албан. нац.-визв. рух очолили емігрантські нац. т-ва – «Дріта»

у Бухаресті, «Дешира» у Софії, «Башкімі» у Єгипті, «Товариство друку албанською мовою» у Стамбулі. Особливим каталізатором нац.-визв. руху стала Молодотурецька революція 1908. У містах краю виникли таємні комітети, до складу яких увійшли представники різних прошарків населення – інтелігенція, офіцери, ремісники. Розпочалось формування збройних загонів – чет. Від липня 1908 албан. повстанці почали діяти спільно з молодотурками, які пообіцяли провести дем. перетворення і надати албанцям автономію. Після приходу у Стамбулі до влади молодотурків в А. виникли нац. політичні клуби, почали виходити газети албан. мовою, відкрилися школи для місцевого населення. У листопаді 1908 у м. Монастир (Бітоль) відбувся Національний Конгрес, який обговорив програму албан. нац. руху. Однак новий стамбульський уряд не лише не надав албанцям автономії, а навпаки, повів наступ на їх нац. права (каральна експедиція у Косово, 1909; т. зв. закон про банди, 1909). Навесні 1912 почалося загальне антитурец. повстання, яке підтримали опозиційні молодотуркам сили. У серпні 1912 лідери повстанців уклали з турец. урядом угоду, яка передбачала автономний статус А. Внаслідок поразки Туреччини у 1-ій Балканській війні (див. *Балканські війни 1912–13*) виникла загроза поділу території А. між Грецією, Сербією і Чорногорією. 28.11.1912 у Вльорі (Валон) представники від різних територій краю і еміграц. центрів проголосили незалежність А. і сформулювали перший нац. уряд на чолі з Ізмаїлом Кемальбеєм. З огляду на власні цілі Австро-Угорщина та Італія підтримали албанців і визнали незалежність їх держави. *Лондонський мирний договір 1913* і Лондонська конференція послів 6 європ. держав (Австро-Угорщина, В. Британія, Франція, Росія, Німеччина, Італія) 29.07.1913 визнали незалежність А. і встановили її кордони. Фактично над А. був встановлений протекторат європ. держав. У березні 1914 влада у країні була передана нім. князю Вільгельму Віду, який через кілька місяців був повалений прем'єром уряду Ессадом Пашою (одноосібно правив країною до 1916). У період Першої світової війни А. перебувала під окупацією військ різних держав (Сербії, Чорногорії, Греції, Австро-Угорщини, Болгарії), які почергово змінювали одні одних. Наприкін. війни А. залишався під окупацією грец., італ., серб., і франц. військ. Однак, завдяки твердій позиції президента США В. Вільсона щодо «албанського питання» (виступав проти розчленування албан. території і за суверенітет А.) та політ. і збр. б-бі албан. населення, А. знову стала незалежною державою. 21–31.01.1920 у Люшні Нац. Конгрес проголосив

відновлення незалежності А. і переніс столицю країни з Дурреса до Тірани. Протягом 1920–22 окупац. війська були виведені з території А. У грудні 1920 А. була прийнята до *Ліги Націй*, а у листопаді 1921 конференція послів у Лондоні затвердила неподільність держави у кордонах 1913 (з незначними змінами). Бл. 2/3 албан. населення залишилася на землях, що входили до складу Королівства СХС і Греції.

В екон. відношенні А. була найвідсталішою країною Європи. Пром-сть була майже повністю відсутня, 80% населення займалося землеробством. Значні інвестиції у розвиток албан. господарства робила Італія. Будівництво доріг і мостів, модернізація портів у Дарресі та Саранді, проводилося за рахунок італ. капіталовкладень. На поч. 1920-х років албан. суспільство зберігало традиційний характер (85% населення проживало у сільській місцевості), було неоднорідним і в соц., і в культ.-реліг. відношенні. Більшість населення А. поділялося на горців-гегів, які жили кланами на півночі країни, і тосків, хліборобів півдня. Ці дві частини албан. нації, які розділяла р. Шкумбі, відрізнялися мовним діалектом і соц. укладом. Гегі були мусульманами і римо-католиками, тоски сповідували мусульманство і східне православ'я. Поширеними були випадки, коли сім'ї визнавали дві релігії: брали християнські та мусульманські імена, шанували християнські та мусульманські свята. Албан. державність творилася у б-бі за владу великих кланів. У міжвоєнний період політ. верхівка А. поділилася на 2 табори – традиційний табір (входили вожді кланів, колишні службовці Османської імперії, поміщики), який очолював Ахмет Зогу, і табір прозахідних політиків (підтримували підприємці та інтелігенція), лідером якого був православний єпископ Фан С. Нолі (1892–65). Ф. Нолі на поч. 1920-х років виконував обов'язки міністра закорд. справ і 1924 – прем'єр-міністра. Зогу неодноразово займав пост міністра внутр. справ. У червні 1924 внаслідок повстання до влади прийшов уряд Ф. Нолі, який проголосив програму радикальних реформ. Декларуючи свою європейськість і демократичність, Нолі одночасно створив політ. суд, який виносив смертні вироки і конфіскував майно його опонентів, запровадив сувору цензуру, не узаконив свій статус глави держави на загальних виборах. Уряд Ф. Нолі встановив дипл. відносини з СРСР, що викликало занепокоєння у частини європ. держав. У грудні 1924 підрозділи рос. емігрантів при підтримці КСХС надали допомогу Зогу в боротьбі за владу. 24.12.1924 формування Зогу зайняли Тірану, а Ф. Нолі був змушений виїхати з країни. Найзапекліших своїх опонентів А. Зогу знищив,

а рядові опозиціонери були амністовані. Для формальної легалізації свого правління Зогу забезпечив свою перемогу на президентських виборах у січні 1925, а 01.09.1928 прийняв королівський титул як «Зогу I, король албанців». Зберігши за собою пост головнокомандувача збр. силами, Зогу I роззброїв усі племена (крім племені маті, з якого походив він сам), майже викоринив традиційну родову помсту. Уряд Зогу I реформував фіскальну і податкову політику, яка стала сприяти залученню іноз. інвестицій. У країні був запроваджений новий цивільний (1929), карний (1930) і торговельний (1931) кодекси. Від 1933 держава почала визначати політику у системі освіти, яка до того перебувала під впливом релігійних установ. У квітні 1937 Зогу I домігся від Константинопольського Патріарха надання автокефалії Албанській православній Церкві, літургія та ієрархічний порядок у Церкві були албанізовані. У 1920-х роках зовн. політика Зогу I повністю орієнтувалася на Італію, яка надавала А. щедру екон. і фінансову допомогу, а її політ. протекціонізм стримував відверті терит. претензії до Тірани з боку Югославії та Греції. Внаслідок албан.-італ. договорів 1926 і 1927 був створений обороний союз між Тіраною і Римом. Незабаром політика зближення з Б. *Муссоліні* набула загрозливих тенденцій для держ. суверенітету країни, що змусило Зага I відмовитися від нових угод з Римом, зокрема про створення митного союзу. 07–10.04.1939 італ. війська, після відхилення офіц. Тіраною ультиматуму Б. Муссоліні про встановлення італ. протекторату над А., окупували країну. 12.04 Національні Збори здетронізували Зога I, оголосили унію А. та Італії, й подарували албан. королівську корону італ. королю *Віктору Емануїлу III*. Зогу I був змушений емігрувати, а управління країною здійснював італ. намісник, при якому функціонував албан. маріонетковий уряд. Для зміцнення лояльності до окупац. режиму в албан. суспільстві у серпні 1941 до складу А. було включено Косово – частина території Югославії, де значну частину населення складали етнічні албанці. Окупація А. не спочатку викликала організованого збройного опору, який, однак, незабаром почав розгортатися під впливом антинацист. б-би в Югославії. Навесні 1942 почали формуватися партизанські загони, які перебували під контролем Компартії Албанії (засн. 08.11.1941). Комунисти виступили ініціаторами створення 16.09.1942 загальноалбан. Національно-визвольного руху (НВР), вищий орган якого – Генеральну нац.-визв. раду (ГНВР) – очолив Енвер Годжа (від березня 1943 – ген. секретар КПА). Від березня 1943 комунисти почали створення Албан. нац.-визв. армії (АНВА). Розгортанню масового

антифашист. руху сприяла також орг-ція «Баллі Комбетар» (Національний союз), яка обстоювала запровадження респ. форми правління і стояла на антикомуністичних позиціях. Восени 1943 байрактори (великі землевласники) створили впливову політ. орг-цію «Легалітет» («Легальність»), яка виступала за відновлення монархії Зогу I. Збройні формування всіх антифашистських сил воювали як проти італ. окупантів, так і ворогували між собою. Під час війни АНВА підтримувала тісний зв'язок з югосл. партизанами Й. Броз Тіто. Ін. партизанські угруповання не мали зовн. підтримки і поступово були повністю витіснені комуністами. Після капітуляції Італії, 10.09.1943 А. окупували нім. війська. Нім. окупац. режим, спекуючи на ідеї створення «Великої Албанії», зумів залучити до співпраці значну частину прихильників «Баллі Комбетар» і «Легалітету», їх збройні формування відкрито перейшли на бік німців. 1944 з албанців була сформована дивізія СС «Сканденберг». Після визволення від гітлерівців значної частини А., 24.05.1944 у м. Пермет була створена Антифашистська рада нац. визволення (АРНВ) і Антифашистський нац.-визв. комітет (АНВК), які перебували під впливом комуністів. 14.11.1944 комуністичні партизани під керівництвом Е. Годжі здобули Тірану. У кін. листопада 1944 була звільнена вся територія А., АНВК був перетворений у Тимчасовий уряд. В уряді, який очолив Е. Годжа, було 7 представників КПА і 4 безпартійних. Співробітництво албан. націоналістів з окупаційним режимом і небажання комуністів ділитися владою з ін. політ. силами, зумовило їх повне домінування у системі державних органів. 11.01.1946, обрана під контролем комуністів, Конституційна Асамблея офіційно скасувала монархію і проголосила Народну Республіку Албанію (НРА). У березні 1946 була затверджена Конституція НРА. Фактично одноособовий контроль над країною встановив Е. Годжа, який поєднував посади ген. секретаря КПА (1948 перейменована у Албан. партію праці), президента Демократичного фронту (ств. 1945 на основі АРНВ), глави уряду, міністра закорд. справ і оборони, головнокомандувача армії. За допомогою югосл. спецслужб Годжа позбувся своїх потенційних опонентів – А. Людо, Л. Фундо і М. Гжініти. Ускладнення відносин 1948 між Югославією і СРСР дало змогу Е. Годжі розправитися з найнебезпечнішим суперником у б-бі за владу, міністра внутр. справ і керівником албан. служби безпеки «Сігурими», Косі Дзодзе, якого тривалий час підтримував Й. Броз Тіто. У березні 1948 К. Дзодзе і його прихильники були звинувачені у «тітоїзмі», намаганні «приєднати Албанію до Югославії», співпраці з брит. і амер.

розвідками та ін., і страчені. Е. Годжа використав цю ситуацію для фізичних розправ над опонентами як у середині Компартії, так і в ін. опозиційних політ. середовищах. На поч. 1950-х років Годжа усунув від влади членів політбюро АПП Беррі Спахію і Тука Джакову, що виступали за проведення ліберальнішої екон. політики і демократизації партії. 1954 Е. Годжа тільки формально поділився владою з Мехмедом Шегу, який обійняв посаду прем'єр-міністра. Поступово в А. сформувався жорстокий авторитарний режим, біля керма якого понад сорок років стояв Е. Годжа.

Прихід до влади в А. комуністів означав побудову у країні соціалістичної моделі економіки. У грудні 1944 був встановлений держ. контроль над пром. підприємствами і акціонерними т-вами. У січні 1945 уряд націоналізував іноз. власність і Нац. банк. На поч. 1947 приватний сектор економіки був практично ліквідований. На поч. 1950-х років у ході виконання перших п'ятирічних планів були створені підприємства нафтової, гірничою, легкої пром-сті. За період перших двох п'ятирічок (1951–60) щорічний пром. приріст становив 20%. До поч. 1960-х років була створена база нац. про-сті. Значну допомогу у модернізації пром-сті А. надавав СРСР, зокрема Москва виділяла довготермінові пільгові кредити, безкоштовно передавалися ліцензії, науково-технічна документація, направлялися кваліфіковані спеціалісти. Подібні процеси відбувалися і на селі. У серпні 1945 в А. розпочалася аграрна реформа, яка знищила екон. базу великого землеволодіння. Держава заохочувала кооперування у с/г кредитами і технікою. У 1950-х роках у кооперативи об'єдналися бл. 70% всіх селян. господарств. У зовн. політиці уряд А. орієнтувався на СРСР. У лютому 1949 А. стала членом *Ради економічної взаємодопомоги*, а у травні 1955 – *Організації Варшавського договору*. У грудні 1955 А. була прийнята до ООН.

Після викриття «культу особи» Й. Сталіна в СРСР відносини між албан. і рад. керівництвом загострилися. Албан. лідер категорично відмовився від перегляду сталінського курсу. Годжа ще рішучіше почав переслідувати інакодумців. Всі делегати парт. конференції, які у квітні 1956 виступили з лозунгом десталінізації, безслідно зникли. Партійний з'їзд у травні–червні 1956 відбувся під гаслом «зміцнення пильності перед наступом ревізійнізму», що вже традиційно завершилося стратою у кін. року двох членів членів ЦК. На поч. 1960-х років загострилися албан.-рад. державні стосунки. До цього часу албан.-рад. розбіжності в ідеологічній сфері не виходили за рамки міжпартійних дискусій. У листопаді 1961 Е. Годжа на міжнар. нараді компартій висловив

свою незгоду з рішеннями післясталінських з'їздів. Через різку критику політики рад. керівництва Москва відмовилася надати А. кредит на виконання завдань третьої п'ятирічки (1961–65). У відповідь албан. уряд змусив СРСР закрити військ.-мор. базу у Вльорі. У грудні 1961 з А. були відкликані рад. спеціалісти, персонал дипл. і торг. представництв. На черговому з'їзді АПП представник рад. делегації засудив «догматизм і сектанство» й закликав до єдності комуністичних рядів. У відповідь делегати з'їзу почали скандувати ім'я Сталіна, а лінію албан. комуністів підтримала делегація кит. комуністів. Напередодні XXII з'їзду КПРС албан. комуністи вислали до Москву листа, в якому засудили «брутальну і антимарксистську» діяльність М. Хрущова, а рад. лідер гостро засудив дії офіц. Тірани і звинуватив Е. Годжу у встановленні диктаторського режиму, що привело до розриву дипл. стосунків А. з СРСР. 1962 А. припинила участь у РЕВ, 1968 заявила про свій вихід з ОВД (фактично не співпрацювала від 1961).

У 1960-х роках головним союзником А. став маоїстський Китай. Режим Е. Годжі у всьому наслідував дії кит. комуністів. IV з'їзд АПП затвердив за кит. зразком програму «ідеологічної і культурної революції». У с/г була швидкими темпами завершена колективізація, а на село було виселено бл. 15 тис. осіб. У дусі кит. «Культурної революції» планомірно знищувалися албан. нац. і культ. традиції та звичаї, які «заважали будівництву нової національної держави на базі марксизму-ленінізму». 1967 А. була проголошена першою у світі атеїстичною державою. Культові споруди всіх конфесій почали закриватися, священникам під страхом смерті було заборонено відправляти культ. Декілька священників було страчено за уділення тайн сповіді й причастя. «Культурна революція» в А. проводилася надзвичайно брутальними методами. Тисячі осіб стали жертвами державного ідеологічного психозу, який сіяла комуніст. верхівка, нагнітаючи страх перед уявним внутр. і зовн. ворогом. Масштабні чистки зачепили армію, творчі спілки, держслужбовців. Концентраційні табори були переповнені. У 1970-х роках було репресовано 7 членів політбюро і 28 із 71 члена ЦК, зміщені з своїх посад 24 із 26 місцевих секретарів АПП. 1976 нова Конституція А. змінила назву країни на «Народна Соціалістична Республіка Албанія». Конституція визнала марксизм-ленінізм офіційною ідеологією держави, скасувала приватну власність, заборонила надання концесій іноземцям тощо. У 1970-х роках албан. комуністи продовжували реалізувати ультрарадикальну модель комуністичної диктатури. А. представляла собою велику фортифіковану

в'язницю, в якій жило бл. 2,5 млн мешканців. Для відбиття «югославської агресії» на території країни були збудовані бл. 300 тис. бункерів (збереглися донині). На поч. 1971 після візиту Г. Кіссінджера у Китай розпочалися тертя між А. і КНР. Е. Годжа засудив контакти Пекіну з Вашингтоном, заявивши про необхідність «непримиренної боротьби з імперіалізмом». Прихильник підтримання добрих контактів із КНР, міністр оборони ген. Бекір Баллука був заарештований і 1975 страчений. Лідер А. був тісно пов'язаний з ортодоксальним керівництвом КПК. Після смерті Мао Дзедуна, арешту «банди чотирьох» і приходу до влади Ден Сяопіна албан.-кит. відносини остаточно зіпсувалися. Пекін перестав надавати екон. і військ. допомогу. Албан. комуніст. лідери опинилися у цілковитій ізоляції, підтримуючи власний імідж єдиних у світі «справжніх захисників» комуністичної ідеї. У червні 1977 ЦК партії заявив про загрозу з боку «американського імперіалізму», «радянського і китайського соціал-імперіалізмів». Розпочалася нова хвиля репресій. 1973 і 1978 були жорстко придушені повстання у таборах, де перебували політв'язні. На поч. 1980-х років офіц. Тірана практично не мала союзників на міжнар. арені. 1980 уряд А. підтримував контакти тільки з В'єтнамом, Лаосом і КНДР. Від осені 1979, після смерті Г. Капо (найближчого однодумця Е. Годжі), і у зв'язку погіршенням стану здоров'я албан. лідера, в його оточенні розпочалася боротьба за владу. 18.12.1981 влада повідомила про самогубство прем'єр-міністра М. Шегу, якого потім Годжа звинуватив у шпигунстві на користь СРСР, США, В. Британії та Югославії. Новим керівником уряду став Аділ Царцані, а на провідні позиції у державі почав висуватися секретар ЦК АПП Раміз Алія (від листопада 1982 – голова президії Народних Зборів). У вересні 1983 були страчені кілька колишніх міністрів, зокрема, міністра внутр. справ Фечоре Шегу, родич колишнього прем'єра.

Після смерті Е. Годжи (1985) у цій найвідсталішій і найізольованішій державі Європи практично нічого не змінилося. Наступник Е. Годжи на посту лідера держави, Р. Алія, висунув низку обмежених екон. ініціатив, які мали тільки одну мету – зміцнити існуючий комуністичний режим. Подоланню госп. колапсу мали служити заходи уряду щодо виходу з міжнар. ізоляції А. Одночасно, албан. служба безпеки (Сігурімі) продовжувала придушувати будь-які вияви суспільного невдоволення комуністичною диктатурою, а людей, які намагалися втекти до Греції чи Югославії, суворо карали.

Революційні зміни у державах Центр.-Сх. Європи у період «Перебудови», сприяли процесу

демократизації в А. Зі складу інтелігенції та студентства сформувалися опозиційні сили, які почали активно виступати проти режиму. У другій пол. 1990 у Тірані та ін. містах країни пройшли масові мітинги. Їх учасники, проти яких влада нерідко застосовувала силу, вимагали ліквідації монополії на владу АПП та демократизації суспільства. У кін. 1990 під тиском опозиційних сил вище партійне керівництво на чолі з Р. Алією оприлюднило програму соц.-екон. і політ. реформ у країні. 13.11.1990 Народні Збори прийняли поправку до Конституції, яка поклала край монополії Компартії на владу і передбачала відновлення багатопартійності. 13.12.1990 зареєструвалася перша у післявоєнній історії А. некомуністична партія – Демократична партія Албанії (ДПА), яку очолив Салі Беріша. Партійна конференція АПП у грудні 1990 прийняла програму «оновлення соціалізму», яка проголосила курс на співробітництво з новими політ. силами і перехід до ринкової економіки. Уряд скасував заборону на іноз. інвестиції та дозволив діяльність релігійних конфесій. Албан. влада взяла курс на відновлення конституційного ладу – була проголошена амністія політв'язням, відновлена свобода слова й друку, розпочалася деполітизація армії та правоохоронних органів. Урядова програма виходу з кризи передбачала роздержавлення власності й перехід економіки від планового до ринкового господарства. АПП, яка відкинула марксизм-ленінізм як теоретичну основу своєї діяльності, прийняла нову програму і нову назву – Соціалістична партія Албанії (СПА). У країні тривав процес створення нових партій, найвпливовішими серед яких стали Албан. республіканська партія, Соціал-дем. партія Албанії та ін. Заходи влади з демократизації політ. системи не позначилися на екон. ситуації країни, яка продовжувала погіршуватися і загрожувала перерости у гуманітарну катастрофу. У країні різко зросло безробіття, відчувався брак продуктів харчування. Мешканці Тірани почали штурмувати посольства зх. держав, вимагаючи політ. притулку, велика кількість албанців намагалися дістатися морем до берегів Італії. У кін. 1991 албан. економіка впала у колапс, що спричинило голодні бунти – люди громили магазини, проводили безперевні політ. акції протесту (демонстранти звалили пам'ятник Е. Годжі в Тірані), відбувалася неконтрольова втеча албанців до Італії та Югославії (1990–91 А. залишило 40 тис. осіб). У березні 1991 відбулися вибори до Народних Зборів. Завдяки використанню адмінресурсу перемогу здобули комуністи (отримали 67% мандатів), тоді як ДПА – 30% мандатів. Звинувативши владу у фальсифікації виборів, опозиція бойкотувала відкриття Народних

Зборів. 02.05.1991 президентом країни був обраний Р. Алія. Однак під тиском суспільства правляча партія була змушена піти на компроміс з опозиційними силами. На чолі коаліційного уряду, до якого увійшли і представники ДПА, став Ю. Буфі. Переконавшись що комуністи прагнуть тільки «косметичних» змін режиму, у грудні 1991 демократи вийшли з уряду. Новий кабінет міністрів очолив безпартійний Вільсок Ахметі, який виступав за прискорення екон. і сусп. реформ. 22.03.1992 відбулися перші вільні вибори парламентські вибори. Опозиційна ДПА здобула 66% мандатів, соціалісти – 27%. Новим президентом А. став лідер демократів С. Беріша. Нова влада продовжила і поглибила процес департизації органів правління, армії, поліції. 1992–93 тривав судовий процес над колишнім комуністичним керівництвом А. У грудні 1993 десять колишніх членів політбюро АПП були засуджені до тривалих термінів ув'язнення, у т. ч. Р. Алія отримав 9 років, а вдова Е. Годжі – Наджміє – 11 років позбавлення волі.

Екон. програма уряду, підготована за підтримки МВФ і МБРР, передбачала проведення жостких екон. реформ («шокова терапія») із застосуванням фіскальних і монетарних заходів. Уряд закрити збиткові пром. підприємства, припинив виплату допомоги після звільнення працівників. Пром. виробництво у країні скоротилося на 60%, а безробітні становили бл. 50% працездатного населення країни (1994). Понад 300 тис. албанців (10% населення) емігрували до Італії, Греції, Німеччини. Одночасно, у країну прийшов іноз. капітал (1995 в А. здійснювалося понад 200 іноз. інвестиційних проєктів), завдяки якому, і енергійним екон. заходам уряду, вдалося досягти відносно стабілізації господарства країни.

У травні 1996 відбулися чергові вибори до Народних Зборів, на яких ДПА отримала 87% голосів. Соціалістична опозиція звинуватила владу у фальсифікаціях і не визнала результатів виборів. Внутрішньополіт. проблеми А. стали причиною глибокої екон. і політ. кризи. У січні 1997 крах, підтримуваних урядом, фінансових пірамід викликав числені заворушення ошуканих вкладників у всій країні (бл. 1,5 млн осіб). Незабаром масові стихійні виступи населення переросли у збройне повстання на пд. країни. Повстанці, майже не зустрічаючись опором, захопили м. Вльору, ліквідували старі органи влади і створили Комітети народного порятунку, які і перебували під контролем СПА і Союзу за права людини. Повстанці вимагали відставки С. Беріши. Оскільки більшість гегів, жителів півночі країни, підтримували свого земляка С. Берішу, у країні виникла загроза громадянського конфлікту. На прохання уряду А. до країни були

введені міжнар. миротворчі сили, почала надходити екон. допомога. У червні 1997 відбулися дострокові парламентські вибори, на яких перемогу здобув блок лівоцентристських партій на чолі з СПА (здобули понад 2/3 місць у парламенті). Переможці сформували коаліційний уряд. У липні 1997 новим президентом А. став Реджена Майдані. 22.09.1999 була затверджена нова Конституція А. У зовн. політиці А. дотримується курсу на інтеграцію в ЄС і НАТО. У червні 1991 А. вступила до ОБСЄ, а у липні 1995 стала членом *Ради Європи*. А. є членом Північноатлантичної асамблеї, 1994 приєдналася до програми «*Партнерство заради миру*», стала співзасновником орг-ції *Чорноморське економічне співробітництво*. Зовнішньополіт. пріоритетами для А. є тісна співпраця зі США і державами Зх. Європи. Водночас А. продовжує відігравати активну роль у діяльності орг-цій ісламських держав. У країні набула значної популярності ідея створення «Великої Албанії». На поч. 2000 ускладнилися відносини А. з сусідніми Македонією та Сербією і Чорногорією, де компактно проживають численні албан. громади.

У перші роки ХХІ ст. у політ. житті країни соціалісти продовжували зберігати свої позиції. На парламент. виборах 24.06.2001 вони набрали 42% (73 мандати) і залишилися найсильнішою партією у країні. Коаліційний уряд очолив Ілір Мета, котрого змінили послідовно Панделі Майко і Фатос Нано. На наступних виборах (2005) парламентськими стали 11 партій. Соціалісти здобули лише 40 місць, а відносно більшість мали демократи (55 мандатів). Уряд очолив Салі Беріша. Вибори 28.06.2009 відбувалися в умовах гострого політ. протистояння п'яти партій і блоків. Мандати отримали три коаліції: «Союз за зміни» (46,92% і 70 мандатів), «Уніфікація змін» (45,34% і 66 мандатів) та «Союз соціалістів» (5,56% і 4 мандати). Однак, міжнар. спостерігачі визнали, що вибори пройшли з порушеннями. Також лідер Соц. партії Еді Рама вимагав перерахунку голосів. Протистояння сил тривало понад 7 місяців, що викликало політ. кризу в країні. Проте, вже на виборах 2013 соціалісти отримали впевнену перемогу (48,34% голосів і 74 мандати) і призначили свого прем'єр-міністра (Е. Рама). Важливим чинником у політ. житті країни стали президентські вибори. Політично нейтрального православного Альфреда Мойсю (2002–2007) змінив демократ Баміра Міртеза Топі. Обраний лише з четвертого разу після політичної кризи, активний прихильник незалежності Косова. Його наступником став Буяр Нішані (2012–2017). 2017 соціалісти (Соціалістична партія і Соціалістичний рух за інтеграцію) змогли провести на посаду глави держави голову парламенту Іліра Мету.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. країна зіткнулася з системною кризою і труднощами на шляху до інтеграції у сучасну світову спільноту. Прийнята урядова програма (1999) акцентувала на питаннях забезпечення в країні громадського порядку і безпеки, вирішення соціальних завдань, розвитку транспортної інфраструктури, прискорення приватизації (передовсім у гірничій, нафтовій і газовій галузях). 2000 завершилися судові розгляди у справі фінансових трастів. Виручені кошти з продажу їх майна спрямовувалися на відшкодування потерпілим вкладникам. Керівники трастів були засуджені на 5–8 років ув'язнення.

Екон. ситуацію на зламі 1999–2000 значною мірою визначав косовський конфлікт і викликаний ним потік албанських біженців (бл. 450 тис.). Біженці розміщувалися в численних таборах, побудованих переважно на півночі країни. Наплив біженців загрожував дестабілізувати ситуацію і зробити Албанію повністю залежною від міжнародної допомоги. Водночас військові і гуманітарні формування з різних країн відремонтували шосе і залізниці, відновили аеропорт. За допомогою зарубіжних експертів були створені проекти будівництва автобанів, нафтопроводу Бургас–Влера, міжнародних ліній електропередач, гідроелектростанції, реалізація яких вимагала величезних витрат і фінансової допомоги з-за кордону.

Кінець першого десятиліття ХХІ ст. охарактеризував А. як країну, в якій на частку пром-сті припадало бл. 24%, сільського господарства – 23%, а послуги – понад 53%. Пром-сть представлена харчовою і легкою галузями, деревообробкою, розробкою нафти, металевих руд, будівельних матеріалів. У сільському господарстві культивується пшениця, кукурудза, картопля, овочі, фрукти, цукровий буряк, виноград, країна забезпечує себе м'ясом і молочними продуктами. 2017 ВВП склав 35,97 млрд дол. (12,5 тис. дол. на душу населення), державний борг – 71% ВВП, зовн. борг – 8,8 млрд дол., безробіття – 14%, інфляція –2,1%. Суттєві зрушення відбулися в зовнішньополіт. сфері. Відновлено дипломатичні, економічні та культурні відносини з країнами Європи та світу. Албанія є членом ООН, ОБСЄ (1991), Ісламського банку розвитку та Ісламської конференції (1992), Ради Європи (1995), НАТО (2009) та ін.

Встановлені 1993 алб.-укр. дипломатичні відносини на найвищому рівні (посольства Албанії в Україні нема; представництво здійснюється через посольство у Польщі) на початку ХХІ ст. були доповнені різними двосторонніми угодами про співробітництво: в галузі охорони здоров'я та

медичних наук; в галузі освіти, науки і культури (14 документів 2017). Діє Почесне консульство України в Албанії (2002). Між Албанією і Україною з 2016 діє безвізовий режим.

Літ. «Albania a country study», Edited by Raymond Zickel and Walter R. Iwaskiw Research Completed, 1992 // https://www.marines.mil/Portals/59/Publications/Albania_1.pdf; Н. Д. Смирнова «История Албании в XX веке», «Наука», Москва, 2003; Patrice Najbor «Histoire de l'Albanie et de sa maison royale» (5 volumes), JePublie, Paris, 2008.

В. Більовський (Львів), Р. Сирота (Львів), М. Криль (Львів).

АЛЕКСЕЄВ Михайло Васильович (03.11.1857 – 08.10.1918) – рос. військовий діяч, генерал від інфантерії. Н. у сім'ї солдата. Закінчив Москов. піхотне юнкерське училище (1876). Учасник Російсько-турецької війни 1877–78. 1890 закінчив Академію Генерального Штабу. 1890–94 працював у Петерб. військ. окрузі, 1894–1904 – Головному штабі. З 1898 – професор військової історії у Військовій академії. Під час Російсько-японської війни 1904–05 – генерал-квартирмейстер 3-ої Манджурської армії, пізніше – 1-й обер-квартирмейстер Гол. управління Ген. штабу (1906–08), начальник штабу Київ. військового округу (1908–12), командир 13 армійського корпусу (1912–14). З початком Першої світової війни нач. штабу Пд.-Зх. фронту (1914–15), головком Пн.-Зх. (Західного) фронту (березень–серпень 1915), нач. штабу Верховного головнокомандування (серпень 1915–червень 1917). Монархіст, під час *Лютневої революції 1917* порадив *Миколі II* відректися від престолу на користь сина. За призначенням *Тимчасового уряду* був Верх. головнокомандувачем (до травня 1917), військовий радник уряду, нач. штабу *О. Керенського* (серпень–вересень 1917). Після більшовицького перевороту зайняв ворожу позицію щодо до нової влади. Виїхав у Новочеркаськ, де в листопаді 1917 створив «Алексєєвську організацію» – добровільне військово-формування офіцерів, кадетів, юнкерів, студентів, ядро майбутньої Добровольчої армії, з якою воював на Кубані. Був верховним керівником Добровольчої армії, а після смерті *Л. Корнілова* – головою Особливої наради – уряду, на землях зайнятих військами Добр. армії. Помер в Катеринодарі.

О. Целуйко (Львів).

АЛЕМАН ВАЛЬДЕС Мігель (Aleman Valdes; 29.09.1900 – 14.05.1983) – мекс. політик. Н. у Сайле (шт. Веракрус). 1928 закінчив юрид. ф-т Мекс. нац. ун-ту. Юрид. консультант мін-ва с/г,

член верх. суду Федерального округу (1934), сенатор (1934–36), губернатор шт. Веракрус (1936–40), міністр внутр. справ (1940–45) в уряді *М. Авіли Камачо*. 1946–52 – президент Мексики. Прийняті урядом А. В. поправки до аграрного законодавства сприяли зростанню великого приватного землеволодіння. Був один із лідерів правого крила Партії мекс. революції. 1946 провів її реорганізацію, у ході якої вона отримала нову назву – Інституційно-революційна партія (ІРП). За президентства А. В. Мексика підписала Міжамер. договір про взаємодопомогу 02.09.1947 у Ріо-де-Жанейро і 30.04.1948 стала членом *Організації американських держав*.

АЛЕССАНДРІ ПАЛЬМА Артуро (Allesandri Palma; 20.12.1868 – 24.08.1950) – чил. політик. Один із лідерів Ліберальної партії. 1897–1915 – депутат Національного Конгресу, в 1915–31 і з 1944 – сенатор. 1898 вперше увійшов до уряду і неодноразово займав міністерські пости – міністр громад. робіт (1898–99), міністр фінансів (1913), міністр внутр. справ (1918–20). У роки першого президентства (1920–24, 1925) виступив із проектом проведеної ліберальних реформ – запровадження нового труд. і соц. законодавства (8-год. роб. дня, обов'язкового соц. страхування), відокремлення Церкви від держави, зміцнення президентської влади. Запровадив нову Конституцію (1925). Криза реформістського курсу А. призвела до усунення його від влади і встановлення диктаторського режиму *І. дель Кампо*. Під час другого президентського терміну А. намагався зміцнити особисту владу шляхом боротьби з лівим рухом і надання підтримки фашист. орг-ціям, зокрема Республіканській міліції (засн. 1932). Обмеження урядом дем. свобод і репресії щодо страйкуючих залізничників (лютий 1936) зумовили появу 1937 сильного опозиційного об'єднання лівих партій – *Народного фронту*, який і здобув перемогу на жовтневих виборах 1938. На президентському посту А. змінив кандидат лівого блоку *П. Агірре Серда*. 1944–50 А. засідав у сенаті.

АЛЕССАНДРІ РОДРІГЕС Хорхе (Alessandri Rodrigues; 19.05.1896 – 31.08.1986) – чил. політик. Син А. *Аллесандрі Пальма*. 1926–30 – депутат Нац. Конгресу, з 1956 – сенатор. 1958–64 – президент Чилі від блоку консерваторів, лібералів і правих радикалів. За правління А. Р. Чилі вступило у Латиноамер. асоціацію вільної торгівлі (ЛАСТ). Підтримав позицію США щодо комуніст. Куби, у серпні 1964 розірвав дипл. відносини з цією країною. 1970 знову висувався кандидатом у президенти країни від правих сил, однак зазнав

поразки від кандидата лівого блоку «Народна єдність» С. Альєнде. 1976 увійшов у Державну раду – консультативний орган при главі хунти А. Піночети.

АЛЖИР (Алжирська Народна Демократична Республіка, АНДР), держава у Пн.-Зх. Африці, одна із країн *Магрибу*. Кордони: з Тунісом і Лівією на сході; Нігером, Малі та Мавританією – на півдні; Марокко і Зх. Сахарою – на заході; на півночі – Середземне море. Загальна площа: 2 382 тис. км². Чисельність населення: 42,2 млн. осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: араби – бл. 83%, бербері – бл. 17%, інші – бл. 0,5%. Релігійний склад населення: мусульмани-суніти – 99% (іслам – державна релігія). Держ. мови: арабська, берберська, розповсюджена у містах й французька. Форма держ. правління: президентсько-парламентська республіка. Глава держави – президент. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Алжир. Адмін.-терит. поділ: 48 вілай (провінцій). Законодавчий орган: двопалатний парламент – Сенат і Народна Асамблея. Грошова одиниця: алжирський динар.

На зламі ХІХ–ХХ ст. А. залишався найбільшою і найзначнішою колонією Франції на Сході, яку вона захопила ще у 1830 р. Ця колоніальна територія мала виняткове геополітичне значення для метрополії: довга берегова лінія (1300 км) із безліччю зручних портів (Алжир, Оран, Аннаба, Біджайя та ін.) дозволяла Франції контролювати Зх. і Центр. Середземномор'я і Пн. Африку, слугувала плацдармом для подальшої експансії на «Чорному континенті». А. був важливою господарською і переселенською колонією. З колонії до Франції вивозилися залізна руда, фосфорити, вино, цитрусові, овочі та фрукти. Франц. влада заохочувала імміграцію до Пн. Африки. Саме на поч. ХХ ст. за рахунок імміграції з Франції та ін. країн Європи (переважно з Іспанії, Італії, Швейцарії, Греції, Мальти) в А. остаточно склалася привілейована нац. меншина, яка знаходилася під значним впливом франц. культури. Європ. колоністи в А. ідентифікували себе як французи, хоча етнічно відрізнялися від французів з метрополії й, розуміючи це, називали себе «алжирцями» (місцевих алжирців називали «мусульманами» або «тубільцями»). Колоністи вважали А. своєю батьківщиною і були головною опорою колоніального режиму. У роки Першої світової війни 173 тис. алжирців були мобілізовані у франц. армію (25 тис. із них загинули у боях), 119 тис. відбували трудову повинність у метрополії. Після війни понад 70 тис. алжир. арабів залишилися у Франції на постійне проживання. У міжвоєнний

період, скориставшись скасуванням обмежень на в'їзд до метрополії, десятки тисяч алжир. арабів перебралися до Франції у пошуках «кращої долі». Верховну владу в А. здійснював генерал-губернатор, який призначався урядом Франції. При ген.-губернаторі 1898-1945 існували Дорадчі збори, т. зв. фінансові делегації, які склалися із 3 секцій – колоністів (24 делегати), неколоністів – французів (24 делегати) і «тубільців» (21 делегат). Перші дві секції обиралися верхівкою європейців і колоністів (19 тис. колоністів і 75 тис. неколоністів). У третій секції 15 алжирців обиралися, а 6 призначалися губернатором із числа вождів племен Сахари. Завдяки великим фінансовим інвестиціям, які надходили з Європи, колоністи в А. створили сучасну економіку, з пром. підприємствами, банками, школами, магазинами й побутовими послугами подібними до європейських. Алжир. агрокультура, особливо на узбережжі, набула передових рис й пристосувалася до потреб франц. економіки; великі маєтки виробляли вина і вирощували цитрусові на експорт. Разом з тим значна частина населення була зайнята роботою у традиційному секторі економіки – кочовому і напівкочовому скотарстві, патріархально-феодальному землеробстві, кустарно-ремісничому виробництві, торгівлі тощо.

На поч. 1920-х років в А. спостерігалася піднесення нац. руху, який очолив емір Халід, онук героїчного керівника антиколоніального повстання 1832–47 Абд аль-Кадіра. Програма Халіда була викладена у його листі до прем'єр-міністра Франції (червень 1924) і передбачала представництво алжирців у франц. парламенті, загальну обов'язкову освіту в А., рівні права у проходженні військової служби з європейцями, поширення на мусульман франц. соціального й робітничого законодавства, гарантії свободи друку, об'єднань та ін. У вересні 1927 з тубільців утворилася Федерація обранців, керівники якої підтримали помірковану програму еміра Халіда. Значно радикальнішою була нац.-рев. орг-ція «Північно-африканська зірка» (ПАЗ) на чолі з членом Франц. комуністичної партії, алжирцем Ахмедом Мессалі Хаджем. ПАЗ утворилася 1926 у Франції, в середовищі арабів-емігрантів із країн Магрибу й своїм завданням вважала нац. визволення всіх арабів з-під колоніальної влади. Впливову течію у нац. змаганнях алжирців представляла орг-ція націоналістів – Асоціація улемів - богословів на чолі з шейхом Абд аль-Хамід Бен Бадісом (його називають «батьком алжирського відродження»), яка виникла 1931. Шейх Бен Бадіс та його оточення виступали за розвиток освіти на араб. мові, збереження нац. культури, проти втручання колоніальної влади у культурні справи. Послідовники шейха Бен

Бадіса висунули популярне гасло: «Алжир – моя батьківщина, іслам – моя релігія, арабська мова – моя мова». У червні 1936 згадані нац. орг-ції, до яких долучилися і дрібніші об'єднання, утворили спільний Мусульманський конгрес, який підтримав політичну платформу *Народного фронту* Франції. Мусульманський конгрес прийняв «Хартію вимог алжирського народу», яка вимагала ліквідувати всі колоніальні інститути. Після приходу до влади у Франції уряду Народного фронту (1936) алжирці отримали певні дем. права і свободи, зокрема встановлено оплачувані відпустки, запроваджено 40-год. робочий тиждень, дозволено створювати нац. політ, об'єднання і орг-ції. 1937 із Мусульманського конгресу вийшли прихильники Ахмеда Мессалі, які утворили Партію алжирського народу (ПАН). На поч. Другої світової війни франц. колоніальна влада заборонила діяльність усіх нац. орг-цій в А.

Від червня 1940, після капітуляції Франції, управління А. фактично здійснювали члени нім.-італ. комісії. У листопаді 1942 у Пн. Африці висадилися союзні брит.-амер. війська. З в'язниць і концтаборів були звільнені жертви нацистів, скасовані расистські закони попередньої адм-ції, закриті реакційні газети. У червні 1943 в А. утворився Франц. комітет національного визволення на чолі з генералом Ш. де Голлем. У роки війни в А. значно активізувався нац. рух, його лідери почали претендувати на більш помітну роль у загальнополіт. житті країни. У грудні 1942 відомі діячі нац.-визв. руху Ф. Аббас, М. Бен Джалул та ін. скерували колоніальній адм-ції «Послання мусульманських представників», у лютому 1943 – «Маніфест алжирського народу», а у травні 1943 – «Проект реформ», де вимагали гарантій цивільних і політичних свобод, проведення виборів до Установчих зборів, які б мали затвердити нову Конституцію автономної алжир. держави. Ш. де Голль відхилив вимоги надання А. автономії, однак у березні 1944 визнав за алжир. землевласниками, підприємцями, чиновниками, інтелігенцією і колишніми офіцерами франц. громадянство й право решті алжирців обирати 40% депутатів до місцевих органів самоуправління. Однак, місцева політ, еліта вважала це недостатньою поступкою. У березні 1944 за ініціативою Ф. Аббаса виникла асоціація «Друзі маніфесту і свободи», до складу якої увійшли Асоціація улемів на чолі з Баширом аль-Ібрахімі (шейх Бен Бадіс помер 1940) і Партія алжир. народу (ПАН). ПАН створила радикальну фракцію, яка видавала нелегальні листівки і газети, мала загони бойовиків і зброю. В умовах, коли лідер партії Ахмед Мессалі та її основні функціонери знаходилися у в'язницях і в

еміграції, молоді бойовики почали готувати збройне повстання, щоб проголосити незалежність А. 08.05.1945 у день святкування перемоги над гітлер. Німеччиною у містечках Сетіф і Гельма у Сх. Алжирі розпочалося збройне повстання. Проте повстання виявилось недостатньо підготоване і франц. влада за допомогою *Іноземного легіону* та італ. полонених (влада їх озброїла) його швидко придушила. Асоціація «Друзі маніфесту і свободи» була оголошена поза законом. Поразка повстання 1945 змусила нац.-патріот. сили шукати нових шляхів до незалежності. У листопаді 1946 на базі забороненої ПАН утворилася нова орг-ція – Рух за торжество дем. свобод (РТДС). Нова орг-ція фактично була легальним крилом ПАН, яка в підпіллі, зберегла свою структуру і керівництво. Так, Ахмед Мессалі був головою нелегальної партії й «почесним головою» РТДС. 1947 у рамках РТДС виник таємний воєнізований підрозділ – Спеціальна організація (СО), лідером якої став бербер М. Белуїздад (п. 1949). Бойовики СО, які пройшли «хрещення» під час повстання 1945, вимагали рішучих дій і гостро критикували керівництво РТДС за бездіяльність. На I з'їзді РТДС у лютому 1947 А. Мессалі під приводом б-би з «берберизацією», на чолі цієї структури поставив Ахмеда Бен Беллу. У квітні 1949 алжир. бойовики вчинили збройний напад на пошту м. Орана для експропріації грошей на потреби СО. На поч. 1950 поліція виявила грабіжників, а незабаром й керівництво орг-ції (заарештовано 363 бойовики). Керівництво РТДС відмовилося від усіх дій СО і оголосило її розпущеною, що було розцінено членами СО, як зрада «мессалістами» нац. інтересів й породило гостру конфронтацію між цими орг-ціями. Незважаючи на переслідування, СО вдалося зберегти свою структуру і склади зброї, більшість лідерів уникло арештів, а деякі, серед них Бен Белла, втекли із в'язниці й перебралися за кордон, до Єгипту. Навесні 1954 члени СО утворили Революційний комітет єдності та дії й приступили до підготовки збр. повстання.

Виняткове значення для нац.-визв. змагань араб, народів мала єгипетська антимоноархічна революція 1952. Г. А. *Насер* намагався об'єднати нац. рухи народів Магрибу, активно виступав на міжнар. арені проти колоніалізму. У червні 1954 у Єгипті була утворена Національна рада алжир. революції у яку увійшли Айт Ахмед, Бен Белла, Хідер, Будіаф, Дідуш, Бен Мхіді, Бітат, майбутні авторитетні керівники партизан, руху Бен Булаїд, Белькасем Крім. У жовтні 1954 утворився Фронт нац. визволення Алжиру (ФНВ), бойові загони якого отримали назву Армія нац. визволення (АНВ). У гірських р-нах провінції Кабілія були накопичені

склади зброї, навчені партизанські загони лише чекали сигналу для початку збр. повстання. Проти ночі на 01.11.1954 у багатьох населених пунктах А. спалахнуло повстання проти франц. панування, яке розпочало визв. війну за незалежність (див. *Алжирська війна 1954-62*). Повстанці нападали на установи колоніальної адм-ції, франц. солдатів і поліцейських. Для придушення повстання до А. були перекинуті з'єднання франц. армії з важким озброєнням, авіаційні й танкові частини. Колоністи-європейці створили свої загони озброєної міліції, які діяли спільно з поліцією, жандармерією і загонами найманців-мусульман. Жорстоко розправляючись із мирним населенням, карателі руйнували села, здійснювали масову депортацію місцевих жителів, намагаючись ізолювати їх від повстанців. Разом із посиленням військ.-поліц. репресій франц. колоніальні власті вдалися до політичних маневрів. 01.06.1955 ген.-губернатор Жак Сустель оприлюднив план «інтеграції» А. (тобто злиття його з Францією), який передбачав низку екон. і соц. заходів, розрахованих на «умиротворення» алжирців. Проте подібні поступки вже не могли змінити становища. Наприкінці серпня 1955 повстанський рух охопив 40 міст і селищ на пн.-сх. країни.

На січневих виборах 1956 у Нац. Збори Франції перемогли соціалісти. Новий прем'єр-міністр Гі Молле, визнав «алжирську індивідуальність» і пообіцяв вирішити майбутнє А. шляхом переговорів. Проте, під натиском «ультраколоніалістів», які організували у день його приїзду до А. (06.02.1956) 20-тис. маніфестацію протесту, прем'єр відступив. Гі Молле призначив міністром-резидентом в А. правого соціаліста Робера Лакосту і зажадав капітуляції ФНВ. Р. Лакоста продовжив курс на збройне придушення повстання, одночасно намагаючись привернути алжирців на свій бік декретами про підвищення зарплати та ін. соціальними поступками. У серпні 1956 у долині Суммам (Кабілія) відбувся з'їзд повстанських командирів і керівників ФНВ. На з'їзді була визначена організаційна структура, система командування АНВ, прийнята політ. платформа (до 1962 залишалася осн. ідеологічним документом ФНВ) і уточнені цілі визвольної війни. З'їзд обрав керівний орган ФНВ -Національну раду алжир. революції, при якій діяв Координаційно-виконавчий комітет із 5 керівників. Лідери ФНВ були палкими прихильниками Г. А. *Насера* і вважали, як і егип. лідер, за можливе використати допомогу СРСР і *Радянського блоку* (Варшавського пакту) у б-бі за незалежність. У жовтні 1956 всі лідери ФНВ були заарештовані (літак в якому вони летіли до Тунісу був перехоплений франц. винищувачами

і був змушений приземлитися на території А.) і ув'язнені. Репресії проти лідерів нац.-визв. руху і послаблення союзника ФНВ – Єгипту внаслідок брит.-франц.-ізраїл. агресії 1956 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*) – не перешкодили АНВ продовжувати активні дії. Тисячі алжирців, особливо молодь, вступили у ряди моджахедів («борців за віру»), як йменувалися бійці регулярних загонів АНВ. Найширші верстви населення стали брати активну участь у діях мусабілей («попутників») – допоміжних бійців, які поверталися до мирної праці після участі у бойовій операції. 1958 АНВ налічувала бл. 60 тис. моджахедів і 70 тис. мусабілей. Система взаємодії моджахедів й мусабілей дозволяла успішно вести партизанську війну. Завдяки побудові ліній укріплень на кордонах з Марокко і Тунісом (склалися із мережі колючих дротів зі струмом високої напруги, найновіших систем сигналізації, мінних полів тощо) франц. командуванню вдалося розколоти АНВ на дві частини – внутрішню, яка вела довготривалу нерівну війну в середині країни, і зовнішню, що не могла перейти кордони й вступити у бій. 1956-57 між ФНВ і франц. урядом не припинялися таємні контакти для вироблення плану припинення війни. Помірковані політ. сили у метрополії розуміли, що кампанія в А. ставала обтяжливою і безперспективною для Франції, підривала її міжнар. авторитет, позиції в арабському світі. Проте «ультраколоніалісти» виступали категорично проти будь-яких переговорів з ФНВ і організували, за підтримки верхівки франц. армії, антиурядовий заколот. У Франції заколот 13.05.1958 призвів до встановлення режиму *П'ятої республіки* на чолі з ген. Ш. де Голлем. Подібно до своїх попередників, восени 1958 де Голль зажадав фактичної капітуляції алжир. повстанців (формально запропонувавши їм «мир хоробрих»), але ті рішуче відкинули пропозицію офіц. Парижа.

Конференції лідерів ФНВ і правлячих партій Тунісу та Марокко у травні-липні 1958 ухвалили рішення про посилення допомоги народам А. Відповідно до рекомендацій цих конференцій 19.09.1958 був створений Тимчасовий уряд Алжир. республіки (ТУАР) на чолі з *Ф. Аббасом*. Нац. рада алжирської революції (НРАР) стала відігравати роль тимчасового парламенту А., який контролював діяльність ТУАР. 1958–60 ТУАР був офіційно визнаний урядами більш ніж 30 держав. Соціалістичні держави (у першу чергу Радянський Союз), регулярно надавали матеріальну допомогу (медикаментами, продовольчими товарами, одягом та ін.) алжир. біженцям, а також – сучасне озброєння для АНВ. Країни Радянського блоку приймали на лікування поранених алжир. повстан-

ців, безкоштовно готували кваліфіковані кадри для А., звичайно, намагаючись прищепити цим кадрам «ідеали марксизму-ленінізму» і сподіваючись їх використати у своїх цілях.

Безперспективність спроб військового придушення нац.-визв. змагань в А., широкий рух за припинення війни у самій Франції та ін. фактори змусили президента Ш. де Голля 19.09.1959 визнати право алжирців на самовизначення. У відповідь на це європейські «ультра» в А. у січні 1960 здійснили чергову спробу заколоту. Після його придушення Ш. де Голль висунув формулу «алжирського Алжиру, тісно пов'язаного з Францією», за якою А. отримував внутр. автономію при збереженні за Парижем повного контролю над його зовн. політикою, економікою, фінансами і обороною. У березні 1961 правлячі кола Франції оголосили про свою готовність вступити в переговори з Тимчасовим урядом Алжир. республіки. У відповідь, 22–25.04.1961 ген. Шалль, Салан, Жуо і Зеллер організували черговий військовий путч, який, однак, був швидко придушений. Засудження політики Франції в А. на сесіях ГА ООН 1960 і 1961, спонукало уряд Ш. де Голля до пошуків шляхів мирного розв'язання тривалого конфлікту. Цьому марно намагалася перешкодити терористична організація колоністів ОАС, яка з березня 1961 розпочала акції терору не лише в колонії, а і в метрополії.

У травні 1961 у місті Евіан (біля Женевського озера, Франція) розпочалися франц.-алжир. переговори, які неодноразово переривалися, однак паузи заповнювалися таємними контактами у інших місцях. Незабаром були підписані *Евіанські угоди 1962* про припинення воєнних дій. За ними, не пізніше ніж через 6 місяців після припинення вогню, в А. повинен був відбутися референдум із питання про незалежність країни. До референдуму створювався Тимчасовий виконавчий орган (ТВО) з 12 осіб, призначених спільно Францією і ТУАР. Йому підпорядковувалися «сили громадського порядку», які склалися з алжирців. ФНВ був оголошений легальною організацією. Ці угоди передбачали повагу до культурних звичаїв, релігії та декларували політ. рівноправність народів, які населяли А. Використання природних багатств Сахари мало здійснюватися спільно Алжиром і Францією. Франція зберігала на кілька років у колишній колонії свої війська і військові бази, а також нафтогазові концесії у Сахарі.

«Ультра» відкинули план мирного врегулювання і розгорнули кампанію масового терору. Лише за два місяці після підписання Евіанських угод у результаті терорист. акцій ОАС загинуло понад 3 тис. осіб. Шляхом терору оасівці розраховували викликати масову втечу арабів із при-

бережних міст, що спричинило б фактичний поділ країни на «алжирську» і «європейську» частини. Однак тактика ОАС не спрацювала, і тому терористи вирішила завдати А. максимальних збитків, застосувавши «тактику випаленої землі» – систематично руйнували найважливіші підприємства, порти, технічні споруди, підпалювали бібліотеки, адмін. будівлі, школи, лікарні. Одночасно ОАС, яка раніше перешкоджала від'їзду європейців з А., стала тепер заохочувати еміграцію, намагаючись тим самим позбавити А. кваліфікованих фахівців. Незабаром майже усі європейці (бл. 1 млн осіб) виїхали у Францію. Виноградники, ферми, фабрики, які залишилися без нагляду швидко занепали. Виїзд європейців призвів до ліквідації виноградарства (мусульмани не вживають спиртного), основи економіки колонії, що у свою чергу стало причиною масового безробіття у країні (1962 без праці залишилося близько половини працездатного населення). А. гостро відчув нестачу кваліфікованих кадрів, насамперед лікарів і вчителів. Проте виїзд європейців одночасно підірвав і базу самої ОАС, яка практично згорнула свою діяльність в А. до кін. червня 1962.

Укладення Евіанських угод викликало неоднозначну реакцію і в алжир. суспільстві. Частина вищих офіцерів Генштабу на чолі з Х. Бумед'єном вважали поступки французам надмірними і різко критикували позицію глави алжир. делегації ель Касема Кріма на переговорах з франц. урядом. Сила «зовнішньої» АНВ, яка знаходилася під керівництвом Бумед'єна, була чимала – на 1962 її чисельність зросла до 35 тис. бійців (з них 25 тис. у Тунісі). Вирішивши не допустити встановлення влади ТУАР у незалежному А., Бумед'єн встановив контакти із «вождями-в'язнями» ФНВ, зокрема з Бен Белою. На II з'їзді ФНВ (1962) у Тріполі (Лівія) Бен Белла запропонував проєкт програми, в якому народна дем. революція розумілася як «свідоме творення на основі соціалістичних принципів і народовладдя». Критикуючи «політичні недоліки ФНВ» – патерналізм, авторитаризм, «феодалний дух» – проєкт вважав творцями революції «селянство, трудящих взагалі, молодь та революційних інтелігентів». Тріполійський з'їзд поклав початок розколу у ФНВ, усередині якого розгорнулася б-ба за владу між прихильниками ТУАР, Генштабу АНВ та «історичних вождів-в'язнів». 01.07.1962 абсолютна більшість алжирців проголосували за незалежність країни, однак їх батьківщина занурилася у вир анархії.

Авторитет ТУАР і Генштабу АНВ був швидше номінальним, ніж реальним. Керівники партизанських загонів на місцях мали значну свободу дій. У серпні 1962 був ліквідований Тимчасовий уряд і

утворено Політбюро ФНВ, яке узяло керівництво країною у свої руки. Формально Бен Белла не був главою політбюро (ген. секретарем став М. Хідер), але насправді він залишався лідером партії. У кін. літа 1962 політбюро під тиском «вілайїстів» (командирів партизанських загонів) залишило столицю. Х. Бумед'єн реорганізував АНВ у Нац. народну армію (ННА) і за її допомогою розгромив місцевих вождів.

У вересні 1962 в А. відбулися перші дем. парламентські вибори. 26.09.1962 став днем проголошення Алжир. Народно-Демократичної Республіки. 1963 була прийнята перша Конституція АНДР. За нею ФНВ набув статусу «єдиної авангардної партії в Алжирі», яка «здійснює завдання народної демократичної революції і будує соціалізм». Президентом АНДР був обраний А. Бен Белла (з вересня 1963), який одночасно очолив уряд, а з квітня 1963 став генсеком ФНВ. Х. Бумед'єн зайняв посаду військового міністра. У квітні 1964 III з'їзд ФНВ прийняв Алжирську Хартію, яка проголосила самоуправління основною формою «безперервного переростання національної народної революції у революцію соціалістичну». Хартія проголошувала курс на радикальні соц.-екон. перетворення у дусі «алжирського соціалізму» як різновиду «ісламського соціалізму». Запозичувались також елементи радянської, югославської і кубинської моделей соціалізму. Бен Белла заявив, що для нього «Кастро – брат, Насер – вчитель, але Тіто – візирець». Перевага Югославії визначалася подібністю партизанської б-би в обох країнах, незалежним курсом Белграда на міжнар. арені, високим авторитетом *Й. Тіто* серед араб. лідерів. Сам Бен Белла активно формував авторитарний режим, що викликало невдоволення серед «історичних вождів революції» та військових.

Екон. труднощі та неефективні методи їх подолання поглиблювали кризу у верхах держави. 19.06.1965 армія, очолювана міністром оборони Х. Бумед'єном, здійснила держ. переворот. А. Бен Белла був усунутий з усіх посад й на 14 років ув'язнений. Демонстрації на його підтримку, які пройшли у головних містах країни були придушені. Влада перейшла до рук Революційної ради під керівництвом Х. Бумед'єна. Військові звинуватили Бен Беллу в «авантюризмі та політичному шарлатанстві», «поганому керівництві національним майном, розбазарюванні казни» тощо.

Однак із приходом нового керівництва концепція розвитку країни не змінилася. Влада націоналізувала банки, страхові компанії, транспорт, нафтогазову пром-сть, енергетику, запровадила держ. монополію на зовн. торгівлю. Нац. при-

ватний капітал залишався у внутр. торгівлі, легкій пром-сті, будівництві та сфері послуг. Іноз. капітал зберігся лише як пайовик у змішаних підприємствах із переважанням частки держави. Уряд проводив форсовану індустріалізацію країни, для здійснення якої значну грошову позику надали СРСР (550 млн дол.), Кувейт (270 млн), Китай (250 млн), Югославія (100 млн). Невдовзі під контроль держави перейшло до 80% пром. виробництва. 1971 уряд прийняв декрет про «аграрну революцію». Землі колишніх іноз. власників і пов'язаних з ними місцевих великих феодалів були націоналізовані, на них організовувались колективні ферми. Земля вилучалась у поміщиків і багатих селян за викуп, їм залишалися ділянки, які вони могли обробляти власними силами, без застосування найманої праці. Вилучені землі розподілялись між с/г. робітниками, учасниками війни 1954–62, дітьми загиблих у цій війні, багатодітними сім'ями. Обов'язковою умовою одержання ділянки був вступ до кооперативу. Всього було розподілено 1,4 млн га землі, яку отримали 97 тис. селян. На селі було створено 6 тис. кооперативів. Унаслідок проведених у 1970-х роках «реформ», ефективно за колоніальних часів с/г А., тепер задовільняло потреби населення у прод. товарах лише на 30%.

Одночасно з екон. експериментами змінювалася і політ. система. Опозиційна діяльність була заборонена. 1976 влада ухвалила Національну Хартію, яка підтверджувала соціалістичну орієнтацію країни. На основі Хартії набула чинності нова Конституція. Главою держави і виконавчої влади оголошувався президент, який обирався на 6 років за пропозицією правлячого ФНВ. Законодавчу владу здійснювали Національні Народні Збори, які обиралися на 5 років.

Після смерті Х. Бумед'єна (грудень 1978), його наступником на всіх найвищих владних постах у країні став Ш. Бен Джедід, один із керівників нац.-визв. війни. На початку його правління А. вступив у смугу значних екон. труднощів. Надмірний контроль держави над госп. життям країни і обмеження приватного підприємництва, перешкождали ефективному розвитку економіки. Протягом 1980-х років через падіння цін на нафту на світовому ринку зменшилися валютні надходження у бюджет. Одночасно, значна їх частина витрачалась на закупівлю продовольчих товарів і погашення зовн. боргу (26 млрд дол. США). Держава була змушена скоротити видатки на соц. програми, зменшити імпорт необхідних товарів і «заморозити» внутр. капіталовкладення. Криза, яка охопила господарство країни, змусила владу змінювати екон. політику. Держпідприємства отримали більшу госп. самостійність, більшу свободу дій уряд надав при-

ватним підприємцям. 1982–83 приватний сектор економіки отримав пільги у сфері податків, кредитування, зовн. торгівлі, купівлі обладнання і виробничих приміщень. Приватні особи дістали право купувати землі з держ. фонду у степах і пустелях, землі нерентабельних кооперативів. 1986 були внесені зміни у Національну Хартію. У програмному документі й надалі підтверджувалась соціалістична орієнтація країни. Одночасно визнавалась рівність усіх форм власності, включаючи приватну. За характером алжир. революція визначалася як «народна і національна за своєю суттю, ісламська за духом, арабська за культурою, сучасна та соціалістична за спрямованістю». Підкреслювалась роль ісламських цінностей.

Зростання релігійності суспільства усіяло заохочувалося владою: 1962 у країні було 800 мечетей, 1982 – вже 5 тис. У сільській місцевості традиційно сильним впливом користувалися 15 суфійських орденів на чолі з марабутами (місцевими святими). Різке паління рівня життя осн. верств населення, урбанізація країни і безробіття (22% у серед. 1980-х років) спричинилися до зростання впливу ісламського фундаменталізму з його проповіддю повернення до джерел ісламу. У алжир. суспільстві почали поширюватися ідеї аскетизму, відмови від сучасного житла, одягу, зовн. вигляду тощо. Ісламісти перейшли у відкриту опозицію до влади, вони критикували «алжирський соціалізм», еволюцію побуту і звичаїв. Нелегальні групи «Братів-мусульман» і «Сестер-мусульманок» проголошували себе продовжувачами справи шейха Бен Бадіса, захоплювали мечеті, виганяли пов'язаних з владою імамів, вступали у сутички з поліцією, влаштовували бійки з ідейними противниками. Масовою характеру набули демонстрації ісламістів, виникали підпільні опозиційні партії й орг-ції, які гостро критикували владу. 1987–88 відбулися масові виступи населення і стихійні погроми у головних містах країни. Для їх придушення була залучена армія, внаслідок чого загинуло до 1 тисячі осіб.

Процеси розпаду світового комуністичного табору остаточно дискредитували однопартійну диктатуру «прорадянської» орієнтації. ФНВ не міг більше залишатися при владі без масштабних політ. змін. Ш. Бен Джемдід був змушений піти на переговори з опозицією. 1989, після всенародного референдуму, була прийнята нова редакція Конституції А. З неї виключався термін «соціалізм», гарантувались свобода совісті, політичні свободи, право на працю і страйки, право на приватну власність. За рік в А. виникло або легалізувалось бл. 30 партій, зокрема 4 ісламістські. Провідною опозиційною партією став Ісламський фронт порятунку (ІФП;

який очолив теолог Салуї Аббасі Мадані. Навесні 1990 ІФП нараховував бл. 3 млн членів (сотні тисяч перейшли із правлячої партії – ФНВ). У квітні 1990 ІФП провів 200 тис. демонстрацію своїх прихильників під стінами президентського палацу. А. Мадані висунув програму із 15 пунктів, яка передбачала негайне скасування монополії ФНВ на владу, проведення вільних дем. виборів, дотримання догматів ісламу. На виборах до органів місцевої влади 1990 ІФП набрав 55,42% голосів і завоював більшість місць у 32 із 48 областей, тоді як правлячий ФНВ отримав лише 32% голосів. А. Мадані одразу зажадав розпуску парламенту й призначення дострокових виборів до нього. В останні дні травня 1991 у країні назрівала ісламська революція. На вулицях міст сотні тисяч демонстрантів вимагали відставки президента. 05.06.1991 влада запровадила надзвичайний стан у столиці та у кількох провінціях. Лідери ісламістів були заарештовані, а намічені на цей місяць вибори у парламент перенесені на грудень 1991.

У першому турі парламентських виборів 1991, в якому взяло участь 49 партій, ІФП здобув 188 із 430 депутатських місць, а ФНВ дещо більше 20. Ні у кого не було сумнівів, що у другому турі виборів, який мав відбутися у січні 1992, ісламісти здобудуть перемогу. Однак, у подальший перебіг подій активно втрутилась армія. 11.01.1992 президент Бен Джемдід під тиском військових розпустив Меджліс і подав у відставку. Результати парламентських виборів оголошувалися сфальсифікованими на місцях прихильниками ісламістів й скасовувалися. 14.01.1992 військові утворили новий орган управління країною – Вищу державну раду (ВДР) із п'яти членів. На посаду глави цього органу вони запросили останнього з живих «історичних вождів» нац.-виз. боротьби Мохаммеда Будіафа, який через політичні розбіжності з керівництвом ФНВ 27 років прожив у Марокко. М. Будіаф висунув гасло: «Жодної демократії для ворогів демократії». 29.06.1992 під час мітингу у м. Аннаб («цитаделі ісламістів») керівник ВДР був убитий мусульманськими бойовиками, що спричинило у країні хвилю терору. 1995 в умовах ісламського терору в А. відбулися президентські вибори, на яких переміг ген. Л. Зеруаль. 1997 у таких же складних умовах обирався парламент.

1999 новим президентом був обраний Абд аль-Азіс Бутефліка, котрий проголосив курс на конструктивний діалог з ісламською опозицією. 1999 у країні відбувся нац. референдум, який підтримав програму президента за відновлення громадянського миру. На поч. 2004 на чергових президентських виборах Бутефліка знову був оголошений переможцем, як і на виборах 2009.

Події «Арабської весни» не обійшли стороною й А. Масові акції протесту розпочалися ще у грудні 2010. Безпосередньою причиною було зростання цін, в А. різко подорожчали цукор і олія, а за ними й інші продукти. Подорожчання було спровоковано боротьбою влади з незаконною торгівлею – закриттям стихійних ринків, вимогою до вуличних торговців використовувати касові апарати. На вулиці десятків міст і передмість столиці вийшли обурені бідняки, головним чином безробітна молодь. Вони вимагали відставки президента, громили державні установи, п'ять осіб було вбито в зіткненнях з поліцією, справа дійшла до стрілянини бойовими патронами.

Протести оживили ісламістів, їх лідер Аббас Мадані із Катару привітав повстанців, однак свій вплив ісламісти переоцінили. Влада реагувала швидко і жорстко й на 09.01.2011 протести були придушені. В їх організації звинуватили «торгову мафію». Одночасно влада за рахунок субсидій найбільшій верстві населення знизилася ціни на продукти першої необхідності.

Однак, напруження у країні зберігалось. Опозиційні сили продовжували чинити тиск на владу, висунувши політ. гасла «Геть Бутефліка» і «Вимагаємо реформ». Ці вимоги підтримали і представники великого бізнесу, які домагались економічної лібералізації. Один з них заявив, що Алжир без проблем може досягти двозначного показника економічного зростання, якщо будуть зняті численні бюрократичні перепони на ведення бізнесу в країні. Найнесподіваніше, фактично підтримало дані вимоги і армійське командування. У військ. газеті «Аль-Ватан» з'явилася стаття, де говорилося, що «алжирський народ хоче зміни режиму», і що Бутефліка ці зміни провести не може, бо «покритий безліччю шрамів минулого». Та й опозиціонери покладали надії на армію.

Масова акція протесту опозиції під назвою «День гніву» була призначена на 12.02. А. Бутефліка спробував випередити супротивників, виклавши свій проєкт реформ. Обіцяв найближчим часом скасувати надзвичайний стан, створити тисячі робочих місць для безробітної молоді, дати опозиції ефір на держ. телебаченні. Він заявив, що в столиці країни демонстрації заборонені через «необхідність збереження громадського порядку», але вони можуть бути організовані в інших містах країни. 12.02. до 10 тисяч чоловік вийшло на демонстрації в столиці, поліція діяла жорстко, було заарештовано близько 400 осіб. Не менш жорстко поліція припиняла акції протесту і в інших містах. 19.02 історія повторилася, хоча в цей раз на мітинги вийшло менше людей. 24.02 було виконано першу вимогу протестантів

– уряд скасував надзвичайний стан, який діяв впродовж майже 20 років. Після чого опозиційний блок розвалився, частина його спробувала 26.02 провести нову ходу в столиці, однак поліція жорстко розігнала маніфестацію. За тиждень історія повторилася. Спроби проведення мітингів тривали в березні-квітні, але на них поліції і журналістів збиралося набагато більше, ніж учасників. На цьому алжирські «незгодні» вгамувалися. Частина їх закликала до «припинення насильства» і «мирної боротьби».

На поч. березня 2011 про необхідність конституційної реформи заговорили і партії правлячої коаліції. Розпочався процес широкого обговорення шляхів розвитку країни, вперше широкі дебати транслювалися по телебаченню. Уряд підняв мінімальну заробітну платню. Хвиля протестів поступово спала, обстановка в країні нормалізувалася. Пакет реформ, в тому числі законопроект про політ. представництво жінок, був затверджений в серпні 2011. Незабаром після цього, А. Бутефліка закликав провести законодавчі та муніципальні вибори, і санкціонував допущення до них десятків дрібних опозиційних партій після декількох років суворої ізоляції. Оскільки опозиція була розпорошеною, ФНВ і його союзники легко виграла вибори. З точки зору режиму, голосування передало Бутефліка мандат народу проводити свій власний варіант процесу демократизації.

Незважаючи на поганий стан свого здоров'я (він переніс інсульт в квітні 2013 й вісім місяців перебував на лікуванні у Франції) й неспроможність публічних виступів, Бутефліка все ж був переобраний на четвертий термін у квітні 2014. Завдяки активній ролі рідного брата Саїда Бутефліка, який є частиною правлячого клану, президент провів реорганізацію силових структур влади. Режим стверджував, що реструктуризація військових і розвідувальних служб є доказом того, що держава розвивається і реформується в рамках демократизації системи, військові і спецслужби більше не будуть залишатися основою політ. силою; скоріше, вони будуть професійною установою і діяти в рамках цивільного, а не надзвичайного, стану.

07.02.2016 парламентом була затверджена нова конституція, яка обмежує прерогативи військових нац. обороною і захистом цілісності території, позбавляючи їх впливу на політ. життя. Нова конституція також обмежує перебування президента на вищій посаді двома строками. Питання наступника жваво обговорюється суспільством. А. Бутефліка відмовився увести в нову конституцію посаду віце-президента, який міг би продовжити його справу у разі тяжкої хвороби або смерті.

Цілков ймовірно, що конкуруючі групи на високих щаблях влади намагатимуться знайти вибір у формі консенсусу, який буде враховувати інтереси, що вони накопичили під час правління Бутефліки, хоча ситуація у внутрішній і зовнішній політиці досить гостра.

Країна й надалі перебуває у важкому економ. становищі. Доходи від вуглеводнів складають бл. 60% від ВВП Алжиру і 97% валютних надходжень. Коли надходження від продажу нафти і газу були високі, уряд намагався купити соц. мир, підвищуючи зарплатню, реалізуючи інфраструктурні проєкти. Такі кроки влади сприяли появі гостро необхідного нового житла, вони також призвели до створення нового і корумпованого бізнес-класу.

У грудні 2015 влада увела закон, який запровадив деякі заходи жорсткої економії. Уряд скоротив витратну частину бюджету, підвищив ціни на деякі товари, і скоротив імпорт. Гострою проблемою в країні є корупція (А. у середині списку найкорумпованіших держав світу). Нерозв'язаним питанням для влади є потік біженців із сусідніх Лівії та Малі. У країні розгорнуто 75 000 військовиків для охорони кордонів. Влада активно бореться із загрозами світового тероризму, зокрема служби безпеки А. рішуче знешкодили осередки міжнар. ісламістських орг-цій. А. вдалося оминати таких потрясінь «Арабської весни», які пережили сусідні країни. Сучасній владі А. на чолі з 81-річним президентом А. Бутефлікою вдалося різко знизити рівень насилля у країні, практично придушити радикальний ісламістський рух і розпочати процес відновлення громадянської довіри у суспільстві.

3 лютого 2019 р. 82-річний президент А. Бутефліка оголосив, що бажає переобиратися на п'ятий термін. У відповідь по всій країні розпочалися масові протести. Багатотисячні демонстрації змусили президента заявити про готовність залишити посаду до 28 квітня, однак протестувальників це не заспокоїло. А. Бутефліка пішов у відставку 02.04.2019.

Лит: Ageron, Charles-Robert. Modern Algeria – A History from 1830 to the Present. Translated from French and edited by Michael Brett. London: 1991; Laouisset, Djamel. A Retrospective Study of the Algerian Iron and Steel Industry. New York City: 2009; Roberts, Hugh. The Battlefield – Algeria, 1988–2002. Studies in a Broken Polity. London: 2003.

Ю. Бураков (Львів).

АЛЖИРСЬКА ВІЙНА 1954–1962 – нац.-визв. війна алжирського народу проти французького колоніального режиму 1954–64. Нац.-визв. рух в Алжирі тривав впродовж всього періоду франц. колоніального володіння (з 1830). З особливою силою б-ба за незалежність країни розгорнулася

після Другої світової війни 1939–45. У кін. 1940-х років збройні виступи проти франц. властей розпочала підпільна Спеціальна організація (1947) і партизанські загони (1948), що діяли у гірських р-нах країни (Кабулії та Ауресі). У березні 1954 був створений Революційний комітет єдності та дії на чолі з А. Бен Беллою, який підготував загальний збройний виступ. Повстання розпочалося у ніч на 01.11.1954 в Аурес і незабаром охопило значні р-ни на сході країни. Керівництво повстанням взяв на себе Фронт нац. визволення (ФНВ), який оголосив про створення Армії нац. визволення (АНВ). У перші роки нац.-визв. війни б-ба велася переважно партизанськими методами, але згодом вона набула характеру масового опору франц. владі й поширилася по всій країні. Повстанські сили 1958 налічували бл. 130 тис. чол. Для придушення нац.-визв. руху франц. уряд направляв в Алжир все нові підрозділи для зміцнення колоніальних військ, чисельність яких 1958 становила 600 тис. солдатів і офіцерів. Боротьба з обох боків набула винятково запеклого і жорстокого характеру. Крім суто військових методів боротьби з АНВ франц. командування розробило цілу систему локалізації та протидії визвольному руху, зокрема застосовувалися масові облави і арешти, каральні експедиції та депортації населення, концентраційні табори, блокаду партизанських р-нів тощо. У період А. в. до Алжиру було перекинуто третину всіх збройних сил Франції. Проведення широкомасштабних бойових операцій колоніальних військ проти АНВ вимагало від метрополії величезних фінансових затрат і значних людських ресурсів (1954–58 загинуло бл. 11 тис. франц. солдатів і офіцерів), що на поч. 1958 стало причиною глибокої політ. кризи, внаслідок якої до влади прийшов Ш. де Голль. Курс нового франц. уряду на вирішення «алжирської проблеми» силовими методами поглиблював екон. проблеми країни, зумовив наростання антивоєнних настроїв у самій Франції, зміцнював вплив опозиції (комуністи виступали проти «брудної війни»). Одночасно посилювалися політ. акції алжирського визв. руху, зокрема у листопаді 1958 у Каїрі була проголошена Алжирська респ. і створено Тимчасовий уряд на чолі з Ф. Аббасом. У цих умовах у липні 1959 за ініціативою де Голля розпочалися переговори між Парижем і Тимчасовим урядом Алжиру. Проти політики де Голля рішуче виступали прихильники Французького Алжиру, які вважали його кроки, спрямовані на політ. урегулювання питання, зрадою нац. інтересів. 21.04.1961 в Алжирі група військових (прихильників Французького Алжиру) на чолі з ген. Морісом Шалле і Раулем Саланом підняли путч, щоб повалити уряд Ш. де Голля, але,

не отримавши підтримки ні в армії, ні у франц. суспільстві, 25.04 змушені були скласти зброю (див. ОАС) Нейтралізація основних сил АНВ (на поч. 1961) і поразка путчистів дали змогу Парижу продовжувати переговори з алжир. представниками з позиції політ. тиску. Укладення *Евіанських угод 1962* і набуття Алжиром статусу незалежної держави (питання про незалежність Алжиру отримало підтримку населення на референдумах у Франції та Алжирі в квітні та липні 1962) завершило восьмирічну А. в, яка забрала бл. 1 млн людських життів. Після проголошення повного суверенітету країни (03.07.1962) першим президентом Алжиру став А. Бен Белла, головою Національних Зборів обраний Ф. Аббас.

АЛЖИРСЬКА КРИЗА 1991–1995 – внутрішньо-політ. конфлікт в Алжирі, пов'язаний із зростанням впливів радикальних ісламських орг-цій. На поч. 1980-х років на хвилі мусульманського фундаменталізму після *Ісламської революції 1979* в Ірані, в Алжирі виник нелегальний Ісламський фронт порятунку (ІФП), який швидко поширив свої впливи серед найбільш вразливих верств алжир. суспільства і здобув авторитет серед значної частини молоді. Ісламісти виступили з гострою критикою тоталітарного правління Фронту нац. визволення (ФНВ) і його соціалістичного курсу (у серед. 1980-х років економіка країни перебувала у стані глибокої кризи, панували масове безробіття, інфляція і корупція). У значній мірі під тиском ісламських радикалів президент Алжиру *Шедлі Бен Джедід* 1988 розпочав поступову лібералізацію сусп. життя країни. У вересні 1989 відповідно до нової Конституції країни була легалізована діяльність політ. партій, зокрема ІФП (лідери Салут Аббасі Мадані та Алі Бегалдж). У травні–червні 1991 відбулися багатотисячні демонстрації прихильників ІФП (під час їх розгону були численні жертви), внаслідок яких подав у відставку прем'єр Малуд Гамруш. Не маючи можливості захопити владу в країні силовими методами, лідери ісламістів вирішили зробити ставку на парламентські вибори, хоча така тактика приходу до влади раніше ІФП відкидалася з ідеологічних міркувань – парламентська демократія для ісламістів є знаряддям атеїзму. У першому турі виборів 26.12.1991 ісламісти, які проводили свою виборчу кампанію під гаслами ісламської революції та повернення до законів шариату, здобули 47,4% голосів (це давало їм 188 мандатів з 430 місць у парламенті). За прогнозами у наступному турі, який планувався на 16.01.1992, ІФП мав здобути бл. 2/3 всіх депутатських мандатів. У ситуації, коли прихід до влади ісламістів став неминучим, у події втрутилася армія – формування іслам. уря-

ду загрожувало масовими чистками у збр. силах і перехід керівництва армією до духовних осіб. 13.01.1992 армійські підрозділи взяли під контроль найважливіші пункти Тріполі. Військові змусили подати у відставку президента Шадлі Бен Джедіда, розпустили Меджліс, скасували результати виборів. Вся повнота влади у країні перейшла до Верх. держ. комітету на чолі з Мухаммадем Будіафом. 09.02.1992 у країні був запроваджений надзвичайний стан. У березні 1992 була заборонена діяльність ІФП, а 7 тис. його прихильників було заарештовано і ув'язнено. На репресії уряду ІФП відповів масовими демонстраціями і терорист. акціями (28.06.1992 ісламісти вбили Будіафа). Однак військові продовжували політику переслідування ісламістів і фізичного винищення їх лідерів, зокрема, 1992–93 було стачено бл. 200 активних учасників ісламіст. руху. У свою чергу, у лавах ІФП з'явилося крило, яке відкидало пошук будь-якого компромісу з владою і робило ставку виключно на терорист. методи досягнення цілей – Ісламська збройна група (ІЗГ). 1994–95 бойовики ІЗГ провели низку терорист. замахів, у т. ч. у Франції (вважали, що офіц. Париж надає військ.-політ. і фін. підтримку уряду). Згодом виникли ще кілька ультрарадикальних збройних формувань, зокрема Ісламська армія порятунку, Ісламський фронт збройного джихаду. У листопаді 1995 в Алжирі відбулися президентські вибори, внаслідок яких найвищий пост у країні посів Ламін Зеруаль. Проте дестабілізаційна діяльність ісламістів продовжується, що робить ситуацію у країні досить непередбачуваною.

АЛІЄВ Гейдар (Aliiev; 10.05.1923–12.01.2003) – президент Азербайджану (з 1993), генерал-майор. Н. у Нахічевані. 1939–41 навчався в Азербайджанському індустріальному ін-ті в Баку. У 1940-х роках працював органах НКВС. З 1950 працював у КДБ Азербайджанської РСР – начальник відділу, управління, заст. голови. 1957 закінчив іст. ф-т Азербайдж. ун-ту. З 1967 – голова КДБ Азербайджану. 1969–82 – 1-й секретар компартії Азербайджану. 1982–87 – 1-й заст. голови Ради Міністрів СРСР, член політбюро ЦК КПРС. У жовтні 1987 через принципові протиріччя між ним і М. Горбачовим змушений піти у відставку. Після повернення в Азербайджан (1990) очолив органи влади у Нахічевані (меджліс), звідки намагався активно впливати на політичне життя у країні. 15.06.1993 обраний головою ВР Азербайджану. Протистояння А. і президента країни Абульфаза Ельчибея, який виступав проти членства Азербайджану в СНД і за зближення з Туреччиною, завершилося відставкою чинного президента.

У жовтні 1993 А. зайняв президентський пост (переобраний 1998). Приняв рішення про вступ Азербайджану до СНД, надіючись, що Росія займе збалансованішу позицію в азерб.-вірм. конфлікті довкола Нагірного Карабаху. 05.05.1994 уряд А. приєднався до програми НАТО «Партнерство заради миру». Придушив дві спроби державного перевороту (жовтень 1994 і березень 1995), які здійснили опозиційні до режиму А. лідери – С. Гусейнов і брати Р. і М. Джавадови. Завдяки експорту енергоносіїв (каспійської нафти) на Захід і залучення іноз. капіталу до розробки нафтових родовищ, стабілізував економіку країни. Залучив до іноземні інвестиції для розробки природних багатств, зокрема нафтових родовищ («Брітіш Петроліум», «Екссон»), «Мобіл»). Плани збудувати транскавказький транспортний коридор, який би йшов в обхід території Росії до Середземного моря. Підписав перемир'я з Вірменією у конфлікті навколо Нагірного Карабаху. Уряд А. намагався підтримувати динамічні відносини з Туреччиною і Росією, ухвалив договір про створення ГУУАМ. За А. Азербайджан першим із держав Сходу прийняв рішення про відміну смертної кари. Режим А. переслідував опозиційні сили. Після смерті А., у жовтні 2003 внаслідок чисельних порушень, які зафіксували і міжнар. спостерігачі, та незважаючи на різкі протести опозиції, президентом Азербайджану став його син – І. Алієв.

АЛІЄВ Ільхам (Aliiev; 24.12.1961) – азербайджанський політик, Президент Азербайджану (з 2003). Н. у Баку, у родині майбутнього президента Азербайджану Г. Алієва. З 1977 – студент, з 1982 – аспірант Московського держ. інституту міжнар. відносин. Захистив канд. дисер. з історії, 1985–91 викладав у цьому ж вузі. 1991 зайнявся бізнесом, з 1994 – віце-президент Держ. нафтової компанії Азербайджану «SOCAR». Політичну кар'єру розпочав у 1995 як депутат Міллі Меджлісу. 1999 стояв біля витоків творення провладної партії «Ені Азербайджан». 2001–03 – голова парламентської делегації Азербайджану в ПАРЄ, у серпні – жовтні 2003 – прем'єр-міністр. У жовтні 2003 переміг на президентських виборах, декларував лібералізацію сусп. життя, екон. реформи і політику зближення з Заходом. У період першої каденції А. відбулось зростання економіки країни за рахунок експорту енергоносіїв: 2006 в обхід Росії було збудовано нафтопровід Баку–Тбілісі–Джейхан, а 2007 – газопровід Баку–Тбілісі–Ерзурум. Із результатом понад 80% перемагав на президентських виборах 2008, 2013 і 2018, утім, опозиція не визнавала результатів, заявивши, що в ході голосувань допускалися численні порушення. Опоненти зви-

нувачують А. у переслідуванні (справа 2005 про спробу державного перевороту), авторитаризмі (2009 було проведено референдум, за результатами якого в Конституцію країни внесено поправку про зняття обмежень на обіймання посади президента, а 2017 парламент А. прийняв закон, за яким «приниження та дискредитація честі та гідності президента» карається ув'язненням до 5 років, або ж штрафом.) і корупції (діти президента сумарно володіють активами на понад 75 млн. дол.). За час президентства А. активно розвивається спортивна інфраструктура, зокрема за фінансової підтримки держави 2016 у Баку відбувся восьмий етап чемпіонату Формули-1 та 42 Всесвітня шахова олімпіада.

Н. Турмис (Львів).

АЛІЯ Раміз (Alia Ramiz; 18.10.1925 – 07.10.2011) – албан. політик. Н. у м. Шкодер. Під час Другої світової війни воював у Нар.-визв. армії Албанії, підполковник. Від 1943 – член компартії Албанії (з 1948 – Албан. партія праці). 1949–55 – 1-й секретар ЦК Союзу трудової молоді Албанії. 1955–58 – міністр освіти і культури. 1965–81 – головний редактор політ. органу ЦК АПП «Руга е партіс». Від липня 1982 – голова президії Народних зборів Албанії. Після смерті Е. Годжи (1985) став 1-м секретарем АПП, головнокоманд. збр. силами. Протягом наступних 8 років свого правління зберігав недоторканим тоталітарний режим у країні, за допомогою таємної поліції (Сігурімі) придушував найменші прояви опозиційності. У зовн. політиці поступово відмовлявся від політики самоізоляції та відновлював контакти Албанії із європ. країнами, зокрема 1987 налагодив дипл. відносини з ФРН. 1990 внаслідок критичного стану економіки, масових акцій протесту і масової втечі албанців у Грецію, Італію і Югославію (1990–91 з країни втекло бл. 40 тис. осіб) проголосив курс на лібералізацію політ. життя країни. Під тиском акцій протесту дозволив діяльність першої у післявоєнний період некомуністичної партії – Албан. дем. партії. Весною 1991 був обраний президентом Албанії. Перемога демократичної опозиції на парламентських виборах змусила А. в квітні 1992 подати у відставку, що завершило період більш як 45-річного комуніст. диктатури в Албанії. 1993–95 і 1996–97 перебував в ув'язненні за звинуваченнями в корупції, зловживанні службовим становищем, а в останній раз – за причетність у до злочинів у період комуністичної диктатури. Залишив книгу мемуарів «Моє життя: спогади» (2010).

АЛМА-АТИНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1991 – один із базових установчих документів *Співдружності Незалежних Держав*, підписаний 21.12.1991 в

Алма-Ати президентами Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Рос. Федерації, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України і головою Верховної Ради Республіки Білорусь. Декларація була компромісом між слов'янськими республіками колишнього СРСР, які ініціювали підписання Біловезької угоди 1991, і азійськими республіками, які на своїй зустрічі в Ашхабаді 12.12. 991 наполягали на тому, що увійдуть до складу СНД лише на правах засновників, а не в якості тих, хто приєднався. Основні положення: констатовано, що з утворенням СНД припиняє своє існування Радяський Союз; визначено модель розвитку СНД, як об'єднання, що «не є ні державою, ні наддержавним утворенням»; окреслено базові принципи і характер взаємовідносин між учасниками Співдружності (взаємне визнання і повага до держ. суверенітету і суверенної рівності; невтручання у внутрішні справи; визнання і повага до територіальної цілісності та непорушності кордонів; відмова від застосування сили і погрози силою, економічних і будь-яких ін. заходів тиску; мирне врегулювання спорів; повага до прав і свобод людини; сумлінне виконання зобов'язань, принципів і норм міжнар. права); визначено, що механізми здійснення взаємодії учасників Співдружності будуються на принципі рівноправності через координуючі інститути, які формуватимуться на паритетній основі та діятимуть у порядку, що визначається угодами між членами СНД; проголошено відкритість СНД для приєднання до неї держав-членів колишнього СРСР, а також ін. держав, що поділяють цілі і принципи Співдружності; визнано, що умовою забезпечення міжнар. стратегічної стабільності, забезпечення миру та безпеки є збереження об'єднаного командування військово-стратегічними силами і єдиного контролю над ядерною зброєю; підтверджено прихильність членів СНД до співробітництва у формуванні і розвитку спільного екон. простору, загальноєвроп. і євразійського ринків; підтверджено гарантії виконання міжнар. зобов'язань СРСР. Декларація ввела в правове русло стосунки між державами, що утворились після дезінтеграції СРСР; визначила модель, характер і принципи міждерж. стосунків на пострадянському просторі; гарантувала забезпечення нормального функціонування необхідних для повсякденного життя людей соц. механізмів (роботи енергетики, виплату пенсій тощо); підтвердила виконання суб'єктами підписання декларації міжнар. договорів; зняла небезпеку виникнення геополіт. конфліктів.

О. Бойко (Ніжин).

«АЛЬ-КАІДА» (араб. «Основа») – міжнар. терористична орг-ція ісламських фундаменталістів сунітського спрямування. Створена у серпні 1988 У. бен Ладеном. Першими членами орг-ції стали ветерани війни проти рад. інтервенції у Афганістані (див. *Афганська війна 1979–89*). Головною метою своєї діяльності «А.-К.» оголосила захист мусульман цілого світу від антиісламської експансії християнських держав, а також політики світських режимів ісламських країн. Особливе місце в ідеології орг-ції зайняла протидія політиці США і діям Ізраїлю на окупованих араб. територіях. Протягом першого десятиліття свого існування «А.-К.» не вела активної терорист. діяльності, натомість фінансувала і надавала різноманітну підтримку мусульманським терористам і повстанцям у Алжирі, Боснії, *Еритреї*, Ємені, *Індії*, Косово, *Пакистані*, Сомалі та ін. У лютому 1998 У. бен Ладен оголосив про створення «Ісламського світового фронту боротьби проти євреїв та хрестоносців», заявивши, що Західний світ розпочав новий хрестовий похід проти ісламу. Крім «А.-К.» до цього об'єднання увійшли «Аль-Джама аль-Ісламія» (Єгипет), «Аль-Джихад» (Єгипет), «Харакат уль-Ансар» (Кашмір), «Талібан» (Афганістан) та ін. У кін. 1990-х років на заклик свого керівника члени «А.-К.» розпочали кампанію терорист. нападів на амер. військові об'єкти і дипл. представництва. Найбільшими терорист. акціями стали бомбові замаху 25.06.1998 на базі ВПС США у Дахрані (Саудівська Аравія; 19 вбитих і бл. 300 поранених), вибухи 07.08.1998 біля амер. посольств у Найробі (Кенія) і Дар-ес-Саламі (Танзанія; 242 вбитих і бл. 5000 поранених), теракти 11.09.2001 у Нью-Йорку і Вашингтоні (США; 2977 убитих і бл. 6300 поранених), 11.03.2004 в Мадриді (Іспанія; 191 убитий і бл. 2000 поранених), 07.07.2005 у Лондоні (56 убитих і бл. 700 поранених). Після терорист. актів у США і військової операції амер. військ у Афганістані «А.-К.» здійснила внутр. реорганізацію. Структура орг-ції була децентралізована, окремі ланки «А.-К.» почали самостійно планувати і здійснювати терорист. напади. Орг-ція продовжувала фінансувати мусульманських радикалів у різних країнах світу. Незважаючи на спроби міжнар. співтовариства обмежити фін. можливості «А.-К.», ця орг-ція й надалі володіє значними ресурсами, які поповнюються завдяки приватним пожертвуванням заможних мусульман (головно із Саудівської Аравії та Катару) та ісламських фондів, а також прибутків від нелегальної торгівлі. Протягом 2001–11 У. бен Ладен, який переховувався у невідомому місці, періодично виступав із публічними заявами, які оприлюднювали араб. телеканали та соціальні мережі. У своїх заявах керівник «А.-К.» погрожував США та їх союз-

никам масштабними терактами. Від 2001 значну роль в орг-ції почав відгравати заст. У. бен Ладена Айман аль-Завахірі – лідер єгипет. терорист. орг-ції «Аль-Джихад», який зрештою очолив «А.-К.» після того, як 02.05.2011 амер. спецпідрозділ ліквідував У. бен Ладена у м. Абботтабад (Пакистан). У червні 2011 «А.-К.» звернулася до мусульман усього світу із закликом розпочати індивідуальний терор проти ворогів ісламу, унаслідок чого відбулися десятки нападів (найбільший суспільний резонанс викликав теракт 07.01.2015 у редакції французького сатиричного часопису «Шарлі Ебдо»; 12 убитих і 11 поранених). Підпорядковані «А.-К.» збройні формування від 2011 беруть участь у громадській війні в Сирії, контролюють окремі райони Лівії, Ємену та Сомалі. Згідно із підрахунками експертів станом на 2018 у світі налічується принаймні 32 тис. активних членів «А.-К.».

А. Козицький (Львів).

АЛЬЄНДЕ Сальвадор (Allende; 26.07.1908 – 11.09.1973) – президент Чилі (1970–73). 1932 закінчив мед. ф-т Чилійського ун-ту. Співзасновник Соціалістичної партії (1933), з 1938 – заст. ген. секретаря СПЧ, 1942–43 – ген. секретар партії. 1937–70 – депутат парламенту (сенатор – з 1945), 1966–69 – голова Сенату. Неодноразово висувався кандидатом на президентський пост від лівих сил. У вересні 1970 обраний президентом від лівого блоку Народної єдності. Здійснив реформи, спрямовані на перетворення Чилі у соціаліст. державу – аграрну реформу, націоналізацію пром-сті та надр, встановлення держ. контролю над банками тощо. Орієнтувався на співпрацю з Кубою, СРСР і Китаєм. Втрата зовн. кредитів і обмеження експорту міді (головний імпортер – США) призвели до різкого спаду виробництва, зростання інфляції та незадоволення середнього класу курсом радикальних перетворень. 11.09.1973 внаслідок військового перевороту, який очолив ген. А. Піночет, усунений від влади. Загинув під час штурму президентського палацу в Сантьяго.

АЛЬКАЛА-САМОРА-І-ТОРРЕС Нісето (Alcala Zamora у Torres; 06.07.1877 – 18.02.1949) – іспан. політик. Здобув юридичну освіту. Як член Ліберальної партії (з 1914 – Дем.-ліберальної партії) 1905 обраний до Кортесів. 1913–14, 1922–23 – військ. міністр, 1917–18 – міністр фінансів і торгівлі. Противник диктатури М. *Прімо де Рівери*. 1930 увійшов в Рев. комітет, який готував проголошення республіки. Після зречення *Альфонса XIII* став прем'єр-міністром Тимчасового уряду (квітень–жовтень 1931). Протестуючи проти прийняття парламентом антирелігійних законів

(відокремлення церкви від держави, розпуск чернечих орденів, конфіскацію церковних земель та ін.), подав у відставку. 11.12.1931 обраний першим президентом Іспанської респ. Перемога на виборах *Народного фронту* (лютий 1936) і розбіжності з курсом реформ уряду К. *Кіроги* змусили його 07.04.1936 піти у відставку. Згодом емігрував до Франції, з 1947 жив у Буенос-Айресі (Аргентина).

АЛЬФОНС XIII (Alfons XIII; 17.05.1886 – 28.02.1941) – король Іспанії (1886–1931). Після смерті батька Альфонса XII проголошений королем (регентом була його мати Марія Кристина). З 1902 правив самостійно. Незважаючи на свої прониім. настрої, на поч. *Першої світової війни 1914–18* проголосив нейтралітет Іспанії. Уряд А. XIII програв війну з *Рифською республікою*. У вересні 1923 підтримав військовий переворот ген. *Прімо де Рівери*. Після перемоги на виборах республіканців (квітень 1931) зрікся престолу й емігрував.

АЛЬФОНСІН Рауль Рікардо (Alfonso; 13.03.1926 – 31.03.2009) – аргент. політик. Н. попл. Буенос-Айреса. 1950 закінчив юрид. ф-т Нац. ун-ту Ла-Плати, займався адвокатською практикою. Зі студентських років належав до найвпливовішої партії лібер. спрямування – Громадянського радикального союзу (ГРС). 1963–66 і 1973–76 – депутат Нац. Конгресу. У період перебування при владі військових хунт (1966–73 і 1976–83) брав участь у діяльності опозиційних сил. Виступав за проведення політики дотримання прав людини, подолання фін. кризи у країні, проведення на міжнар. арені політики неприєднання, відновлення нац. суверенітету над Мальвінськими (Фолклендськими) о-ми. У грудні 1983 обраний президентом Аргентини. У внутр. політиці уряд А. взяв курс на зміцнення законності та відновлення демократії – були заарештовані й віддані під суд лідери військ. хунти (зокрема, ген. Х. Р. *Відела*, ген. Л. Ф. *Гальт'єрі* та ін.), розслідувалися злочини терорист. орг-цій, жертвами яких у 1970–80-х роках стали тисячі людей. Екон. діяльність кабінету А. зіткнулася із значними труднощами. Різка незадоволення населення екон. ситуацією у країні (масові заворушення у столиці країни 1989) змусило уряд запровадити надзвичайний стан. У липні 1989 склав свою повноваження і передав владу новообраному президенту К. *Менему*. Автор низки книг на політ. тематику.

АЛЬЯНС (від франц. alliance – союз, об'єднання). 1. Об'єднання кількох держав, орг-цій, партій на основі договірних стосунків. За при-

клад міждержавного А. може слугувати союзницька політика США, В. Британії та СРСР стосовно нацистської Німеччини під час Другої світової війни.

Ю. Шведа (Львів).

АМАЗОНСЬКИЙ ПАКТ (Організація Договору про амазонське співробітництво; англ. Amazon Cooperation Treaty Organization; АСТО) – економічне угруповання країн, які розміщені у р-ні р. Амазонки. Договір про заснування А. п. підписали у липні 1978 у м. Бразилія представники Болівії, Бразилії, Венесуели, Гайяни, Еквадору, Колумбії, Перу і Суринаму. Створений для спільного раціонального використання ресурсів басейну Амазонки, співпраці у сфері науки і техніки, розвитку транспорту, зв'язку, регіональної торгівлі тощо. 1989 держави-учасниці А. п. підписали «Манауську декларацію», яка передбачала захист екологічної системи Амазонки, розв'язання спільних екон. проблем, збереження культури індіанського населення тощо. 1995 на базі договору було створено міжнар. орг-цію «Амазонський пакт». У грудні 1998 на саміті держав-учасниць у Каракасі (Венесуела) для активізації зусиль щодо досягнення цілей об'єднання була створена «Організація Договору про амазонське співробітництво». Постійний секретаріат діє у м. Бразилія з 2003 (протокол про створення підписано в грудні 2002). 2010 мін. закордонних справ країн-учасниць ухвалили «Нову амазонську стратегію стратегічного співробітництва», яка відображає сучасні соціальні і політичні реалії регіону. У рамках співробітництва реалізується понад 20 ініціатив, проєктів і програм, зокрема, у галузі захисту довкілля, щодо проблем корінних народів, охорони здоров'я, соціальної інтеграції тощо. Протягом 2013–17 Фонд Amazon / BNDES профінансував спільні програми АСТО вартістю 23 млн. дол. США.

АМАНУЛЛА-ХАН (Amanullah Khan; 01.06.1892 – 25.04.1960) – емір Афганістану 1919–26 і падишах 1926–29. Прихильник ідей молододафганців. Проголосив незалежність країни (28.02.1919) і відстояв її в *Британсько-афганській війні 1919*. Домігся остаточного визнання В. Британією суверенітету Афганістану (22.11.1921). Підтримував дружні відносини з рад. Росією. Прийняв першу Конституцію Афганістану (1923). Провів реформи для зміцнення центральної влади і модернізації країни (закони про заохочення розвитку пром-сті, про вільну купівлю-продаж землі, про загальну початкову освіту та ін.), що викликало опір зі сторони консервативних кіл. Внаслідок повстання під керівництвом Бачаї

Сакао (Хабібулла), підтриманого В. Британією, був позбавлений влади й емігрував до Італії.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ (із лат. *amba* – обидва і *valentia* – сила) – 1) характеристика явищ чи процесів, що мають протилежні взаємозаперечні ознаки (наприклад, поєднання у ході *глобалізації* процесів універсалізації та локалізації); 2) стан свідомості, мислення, почуттів, особи, групи чи суспільства, що характеризується поєднанням чи співіснуванням протилежних, взаємозаперечних (часто неусвідомлюваних такими) поглядів, устремлень, цінностей стосовно навколишнього світу. Спочатку поняттям А. позначали властиві психічному характерові особистості суперечливі властивості та реакції (Е. Блейер); згодом поняття А. пов'язували з перебуванням індивіда між двома протилежними цілями (К. Левін) і було предметом дослідження у психоаналізі (З. Фройд). А. визначалась і як вияв внутр. конфлікту особистості. Соціологічну і політологічну інтерпретацію А. запропонував Р. Мертон, який пов'язав її з різноманітними ролями та функціями, що притаманні особистості, багатьом цінностям, якими вона керується, суперечливістю політичної чи соціальної системи і культурних орієнтацій. А. може виявлятися в емоційній сфері (як співіснування одночасно позитивних і негативних почуттів), вольовій та поведінковій (як коливання між різними альтернативами в ситуації вибору та взаємозаперечними формами діяльності; зокрема легальними і нелегальними одночасно), інтелектуальній (як співіснування суперечливих, взаємозаперечних ідей) та соціальній сфері (як неспівпадіння реального соціального становища особи чи групи та їхньої ролі й внеску в суспільний розвиток). А. зумовлена і багатогранністю і неоднозначністю явищ, процесів, які сприймають та осмислюють люди, і розмаїттям потреб, інтересів особистості, її ставленням до навколишнього світу, та є його об'єктивною характеристикою світу. На рівні суспільної свідомості та психології А. може зумовлюватися також існуванням у суспільстві протилежних культурних чи ідеологічних цінностей, а також невідповідністю декларованих норм, можливостей і очікувань, що формуються на їхній основі, та засобами, що передбачені суспільною системою для їхньої реалізації. А. – потенційне джерело конфлікту на рівні особистості, групи чи суспільства, а тому сприяє наростанню напруженості й нестабільності. Як риса масової свідомості А. особливо характерна для перехідних суспільств, в яких взаємозаперечні установки та цінності масової свідомості, що належать до різних ідеологічних і ціннісних систем (і попередніх, і

нових, що формує та засвоює масова свідомість) гальмують процеси екон. і політ. реформ і демократичної трансформації суспільства.

Л. Старецька, Л. Угрин (Львів).

АМЕРИКАНСЬКА ПРОГРАМА МИРУ 1918 – *Чотирнадцять пунктів В. Вільсона.*

АМ'ЄНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1918 – наступальна операція брит.-франц. сил, яка відбулася 08–13.08.1918 у ході *Першої світової війни 1914–18*. Метою операції була ліквідація виступу нім. фронту у р-ні Ам'єна, який виник унаслідок *Березневого наступу в Пікардії 1918*. Розташована у Ам'єнському виступі нім. артилерія тримала під обстрілом стратегічну залізницю Париж – Кале. Готуючись до А. о., західні союзники зуміли досягнути триразової переваги у силах. У р-ні наступу було зосереджено 3 684 гармат, 688 танків і 1 100 літаків. У ході запеклих боїв, знищивши і вивівши з ладу 480 танків союзників, нім. війська відступили на 10–18 км на фронті шириною 76 км. Повністю досягнути поставленої мети союзники не зуміли – нім. війська не вдалося оточити і повністю розгромити. Нім. втрати склали 48 тис. Чол. (зокрема, 30 тис. полоненими), понад 400 гармат. Разом із тим потужний наступ переважаючих сил союзників завдав нім. військам важкого психологічного удару. День початку А. о. отримав у нім. історії назву «чорного дня німецької армії». Після А. о. західні союзники продовжили серію локальних наступальних операцій, які сильно виснажували нім. армію.
А. Козицький (Львів).

АМІН Іді Дада (Amin; 1926 – 16.08.2003) – уганд. диктатор (1971–79). Н. у Кобоко. Служив у брит. колоніальних військах в Уганді. Займав командні пости в уганд. армії, генерал. 25.01.1971 як командувач збройних сил очолив військ. переворот і усунув від влади президента Мільтона Оботе. Проголосив себе главою держави і встановив диктаторський режим. Не приховував своєї симпатії до А. *Гітлера* та його поглядів. Придушував найменший вияв опору диктатурі, безжалісно знищував опонентів панівного режиму (загинуло бл. 500 тис. осіб), вимусив більшість іноземців залишити країну (зокрема індійців і пакистанців), що призвело до розриву дипл. відносин з В. Британією (1976). Надавав фінансову і збройну допомогу *Організації визволення Палестини*, що спричинило різке загострення 1976 ізраїл.-уганд. відносин. Встановив тісні відносини з лідером Лівії М. *Каддафі*. Проводив насильницьку ісламізацію Уганди (мусульмани становили 10% населення), переслідував прихильників ін. віросповідань (хри-

стіян, іудеїв, буддистів та ін.). Внаслідок збройного конфлікту з Танзанією (А. планував окупувати сусідню країну), військову операцію якої проти кампальського уряду підтримали уганд. еміграційні угруповання та внутрішня опозиція (Фронт національного визволення Уганди), був змушений втекти з країни (квітень 1979). Екон. політика уряду Іді Аміна поставила Уганду на межу гуманітарної катастрофи. Тривалий час жив у Лівії, помер у Саудівській Аравії.

АМУНДСЕН Руаль (Amundsen; 16.07.1872 – 18.06.1928) – норвезький полярний мандрівник і дослідник. Н. у Борзі pobl. Осло. З 1903 організував полярні експедиції. 1911 брав участь в експедиції Ф. Нансена до Північного полюсу. На судні «Фрам» здійснив антарктичну експедицію і 14.12.1911 першим досяг Південного полюсу, випередивши на місяць брит. дослідника Р. *Скотта*. 1918–21 на судні «Мод» пройшов із Зх. на Сх. уздовж євразійського материка, марне намагавшись досягти дрейфом Пн. полюсу. 1926 очолював перший трансантарктичний переліт на дирижаблі «Норвегія» з Шпіцбергену на Аляску. Пропав безвісті у Баренцевому морі (червень 1928) під час рятувальних пошуків італ. експедиції У. Нобіле, яка зазнала катастрофи у р-ні Північного полюсу на дирижаблі «Італія». Автор спогадів «Здобуття Південного полюсу» (1912).

АНГЛІЙСЬКО-АФГАНСЬКА ВІЙНА 1919 (Британсько-афганська війна) – збройний конфлікт між В. Британією і Афганістаном, який тривав у травні–серпні 1919. Спроби уряду В. Британії впродовж XIX ст. підпорядкувати Афганістан брит.-афган. війни 1838–42 і 1878–80) завершилися невдачею, однак Лондон домогся встановлення свого контролю над зовн. політикою Кабулу. Воєнні дії розпочалися після проголошення еміром *Аманулла-ханом* повної незалежності країни і джихаду (релігійної війни) проти В. Британії. 03.05.1919 афган. армія прорвалася через кордон Брит. Індії та захопила м. Багх. 06.05 В. Британія оголосила Кабулу війну. Чисельніша (340 тис. солдатів і офіцерів) і краще оснащена у техн. відношенні брит. армія 11.05 звільнила зайняті афган. підрозділами р-ни Брит. Індії й вступила на територію Афганістану. Брит. авіація завдала бомбових ударів по Джелалабаду і Кабулу. Далі бойові дії тривали з перемінним успіхом – якщо у битві на Хайберському напрямі брит. війська перемогли, то на Вазиристанській ділянці фронту афган. сили перейшли у наступ і 27.05 здобули фортецю Тал. 03.06 воюючі сторони уклали перемир'я. 08.08.1919 у м. Равалпінді (тепер –

Пакистан) було підписано прелімінарний мирний договір, який завершив цю війну. За умовами договору сторони визнавали існуючий кордон з Індією; Аманулла-хан відмовлявся від спроб об'єднати під своєю владою прикордонні пуштунські племена; Лондон припиняв виплату субсидій, які отримували попередні правителі Афганістану та ін.

АНГЛІЙСЬКО-ІРЛАНДСЬКИЙ ДОГОВІР 1921 (Британсько-ірландський договір) – договір, підписаний 06.12.1921 у Лондоні між представниками урядів Ірландії (Артур Ґріффіт і Міхаель Коллініз) і Великої Британії (Д. Ллойд Джордж, Остін Чемберлен, В. Черчилль) про надання статусу *домініону* Ірландії. Укладений внаслідок боротьби ірланд. народу 1919–21 за національну незалежність. Складався із 18 статей і додатку. Договір передбачав створення на території Пн. і Центр. Ірландії (26 графств) брит. домініону – Ірландської Вільної держави. Найбільше промислово розвинена частина Пн. Ірландії – Ольстер (6 графств) залишалася у складі В. Британії. На території нового домініону діяли брит. військово-морські бази, зберігалася присяга англійській короні. Праворадикальне крило партії Шин Фейн на чолі з І. Де Валера не визнало умов договору і розпочало б-бу проти дублінського уряду (президент – А. Ґріффіт, прем'єр – Вільям Косґрейв), що привело до громад. війни 1922–23 в Ірландії. З 1926 Ірландія входила до Британської Співдружності, 1937 ухвалено конституцію домініону, а 1930 на вимогу Ірландії за домініонами було визнано право на відокремлення. 1949 Ірландія (без Ольстеру) проголосила про свій вихід з *Британської Співдружності Націй*.

АНДЕРС Владислав (Anders; 11.08.1892 – 12.05.1970) – польс. генерал. У роки *Першої світової війни 1914–18* служив у кавалерійському полку рос. армії. З 1918 – на службі у збройних силах Польщі. 1919–39 командував військовими підрозділами Війська Польського, зокрема Новогрудською кав. бригадою (1939). Після поразки Польщі 1939 інтернований рад. владою і вивезений углиб СРСР. У серпні 1941 очолив польс. корпус, сформований на рад. території. Війська на чолі з А. відмовилися від спільної боротьби з Червоною армією проти нацист. Німеччини. У серпні 1942 армія А. була виведена в Іран. 1944–45 командував польс. частинами (2 корпусом) у складі союзницьких військ на Західному фронті, зокрема в боях під Монте-Кассіно в Італії. У лютому–травні 1945 – командувач польс. збройних сил на Заході. Після війни входив до складу польс. уряду в еміграції. Похований на цвинтарі Монте Кассіно в Італії.

АНДЕРСОН Шервуд (Anderson; 03.09.1876 – 08.03.1941) – амер. прозаїк. Н. у Кемден (шт. Огайо, США). Походив з багатодітної родини, яка у пошуках засобів до життя мандрувала маленькими містечками штату Огайо. Брав участь у іспан.-амер. війні 1898, пізніше служив рекламним агентом у Чикаго. 1906–12 – власник невеликої фірми у містечку Елірія (шт. Огайо). У цей час виявив перші літ. зацікавлення, пробував писати оповідання, вірші, романи. 1912, пережив нервову депресію, залишив родину і фірму, оселився у Чикаго, де повністю присвятив себе літ. діяльності. До 1922 паралельно з творчістю займався написанням рекламних текстів. У світоглядному плані схилився до позитивізму та ідей ліберального реформізму. Естетичні погляди А. визначалися вимогою максимального наближення л-ри до актуальних проблем сучасності. Як письменник дебютував 1916 романом «Син Вінді Макферсона», в якому зображено бунт молоді людини проти власного батька і проти конформістського провінційного оточення. 1917 видав роман «Люди, які марширують» про злигодні пенсильванських шахтарів. У центрі роману – проблеми соц. психології робітн. руху. Головною вартістю обох романів була безпосередність життєвих спостережень і життєвого досвіду автора. Наступні романи А., в яких автор підіймав проблеми згубного впливу «машинної цивілізації» та соціального відчуження на людську психіку («Білий бідняк», 1920; «По той бік бажання», 1932) і проблеми взаємовідносин статей («Багато шлюбів», 1923; «Темний сміх», 1925; «Кіт Брендон», 1936), мали значний успіх у читачів, хоча й не стали визначним літ. явищем. Літературна слава А. ґрунтується на збірках його новел «Вайнсбург, Огайо» (1919), «Тріумф яйця» (1921), «Коні і люди» (1923), «Смерть у лісі» (1933). У свої новелах А. вдалося поєднати витончену літ. техніку і натуралістичну тематику й відтворити трагізм буденного життя людей у глухих, провінційних амер. містечках. Найбільший вплив на амер. письменників у 1920–30-х роках мала зб. «Вайнсбург, Огайо», яка у жанровому відношенні є своєрідним «романом у новелах». Ця зб. новел-епізодів про життя морально скалічених людей, які страждають від самотності, від невміння знайти спільну мову з ін. людьми у задушливій, безнадійній атмосфері провінційного амер. містечка, об'єднана в одне ціле спільністю настрою, тональності, місцем дії та особою центрального персонажа – Джорджа Вілларда. Вплив А. особливо відчутний у творчості Е. Гемінґвея, Т. Вулфа, К. Маккаллера, В. Сарояна. Перу А. належать також декілька книжок автобіографічної прози – «Історія оповідача» (1924); «Тар» (1926); «Мемуари» (1942) і публіцист. збірка «Збентежена Америка» (1935). Помер у Крестобалі (зона Панамського каналу).

В. Дмитрук (Львів).

АНДРЕОТТИ Джуліо (Andreotti; 14.01.1919 – 06.05.2013) – італ. політик. Н. у Римі. Закінчив правничий ф-т Римського ун-ту. 1942–44 очолював молодіжну орг-цію – Італ. католицьку університетську федерацію, був редактором підпільної христ.-дем. газети. 1944 увійшов до складу Нац. ради Християнсько-демократичної партії. З 1946 – депутат парламенту від округу Рим-Лаціо. Багаторазово посідав різні міністерські пости в кількох урядових кабінетах. 1972 в 1-е став прем'єр-міністром Італії, а в наступні роки ще 6 раз формував уряд країни (1976–79, 1989, 1991–92). Був єдиним прем'єром у післявоєнній італ. історії, кабінет якого підтримували депутати-комуністи (1978–79). Уряди А. сприяли екон. піднесенню країни і реалізовували численні соц. програми. З кін. 1992 – довічний сенатор. У березні 1993 під час антикорупційної операції «Чисті руки» прокуратура Палермо звинуватила А. у зв'язках з *мафією*. 1995–99 над колишнім главою італ. уряду тривав судовий процес, який завершився виправданням А. «за відсутністю доказів». У листопаді 2002 засуджений до 24 років ув'язнення за причетність до вбивства в березні 1979 італ. журналіста Міно Пекореллі, який мав оприлюднити компрометуючі А. свідчення. Вирок щодо А. не набув чинності через термін давності.

АНДРОПОВ Юрій [02(15).06.1914 – 09.02.1984] – рад. державний і партійний діяч. Н. у Ставропольському краї (Росія). Працював робочим, служив матросом на Волзі. 1936 перейшов на комсомольську роботу, з 1940 – 1-й секретар комсомолу Карелії. 1953–57 – посол СРСР в Угорщині. Відіграв важливу роль у придушенні антикомуніст. повстання у країні (див. *Угорське повстання 1956*). 1962–67 був секретарем ЦК компартії (з 1962 член політбюро). 1967 очолив КДБ. Намагався вивести службу безпеки з-під контролю партійних і державних органів, посилив репресії щодо правозахисного руху, розширив розвідувальні операції у різних країнах. Співавтор рішення про введення рад. військ до Афганістану (див. *Афганська війна 1979–89*). Після смерті К. *Черненко* (1982) обраний ген. секретарем ЦК КПРС, з 1983 одночасно голова Президії ВР СРСР. Декларував суспільні зміни, які полягали у посиленні дисципліни, боротьбі проти корупції та злочинності. Намагався розпочати господарські реформи, жорстко зберігаючи попередній політ. курс. За керування країною А. розпочалась кампанія за зміцнення трудової дисципліни (міліція в робочий час проводила облави в крамницях, кінотеатрах тощо) та боротьба з різними святкуваннями на виробництві, що інколи набувала абсурдних форм. Здійснював заміну

партійних кадрів. Підтримував просування на позицію партійного лідера М. *Горбачова*, якого бачив своїм наступником.

АНДСЬКИЙ ПАКТ (Андська співдружність націй; англ. Andean Community of Nations, CAN) – регіональна економічна співдружність, що об'єднує країни Латинської Америки. Установчий договір підписаний 26.05.1969 у Картахені (Колумбія). Членами-засновниками орг-ції стали Болівія, Еквадор, Колумбія, Перу, Чилі (призупинено членство 1977). 1973 до пакту приєдналася Венесуела (1973–2006). Асоційовані члени: Аргентина, Бразилія, Уругвай, Чилі.

Держави-члени А. п. виступають за розвиток взаємовигідного співробітництва для зміцнення екон. незалежності андських країн, налагодження тісної координації екон. і фін. політики, реалізацію спільних госп. програм на основі об'єднання матеріальних і трудових ресурсів, розширення взаємовигідної торгівлі, створення єдиного митного режиму, створення латиноамериканського ринку тощо. Штаб-квартира знаходиться у Лімі (Перу). 1996 А. п. був перейменований в Андську співдружність націй. Була створена нова система управління АСН у складі Президентської Ради, Ради міністрів закордонних справ, Комісії Андського співтовариства. У структурі АСН діють: Андський парламент, Андський Суд, Латиноамер. Резервний фонд тощо. А. п. тісно співпрацює з регіональними екон. ор-ціями, зокрема МЕРКОСУР. З 2005 між країнами АСН існує безвізовий режим.

АНЗАМ (ANZAM) – військово-політичне угруповання, створене 1949–50 у складі В. Британії, Австралії, Нової Зеландії та Малайзії. 1965 до орг-ції приєднався *Сингапур*. Координація у рамках АНЗАМ здійснювалась шляхом переговорів між урядами і ген. штабами зацікавлених країн. У квітні 1971 ці країни уклали новий договір про спільну оборону (див. *АНЗЮК*).

АНЗЮК (англ. ANZUK) – військовий блок, назва якого походить від перших літер назв головних держав-учасниць (Австралія, Нова Зеландія, Велика Британія). Утворений у квітні 1971 у Лондоні для організації системи безпеки Малайзії та Сингапуру (договір про створення набув чинності 01.11.1971). Для цього на території цих країн розміщувалися військові підрозділи держав-учасниць блоку, була розгорнута об'єднана систему протиповітряної оборони (IADS), організовувалися спільні навчання. Співпраця блоку ослабла після виведення брит. військ із Малайзії та Сингапуру (1975–76).

АНЗЮС (англ. ANZUS Security Treaty – Australia, New Zealand, United States) – військово-політичний союз Австралії, Нової Зеландії, США, створений 01.09.1951 у Сан-Франциско (назва від початкових літер назв держав–учасниць). Договір про створення АНЗЮС (Тихоокеанський пакт безпеки) набув чинності 22.04.1952. Метою союзу було створення системи безпеки для держав–учасниць і зміцнення миру в регіоні Тихого океану. Пакт гарантував військову допомогу у випадку збройного нападу на когось із членів АНЗЮС. Під час війни у В'єтнамі держави–учасники АНЗЮС направили свої підрозділи до цієї країни. 1985 уряд Нової Зеландії заборонив входити у свої порти кораблям амер. ВМС з ядерною зброєю на борту, що привело до припинення членства цієї країни в альянсі (США і Нова Зеландія 1987 розірвали договір про військове співробітництво). АНЗУС не має інтегрованої оборонної структури або спеціальних сил. 2007 Нова Зеландія відновила основні напрямки угоди ANZUS. Протягом 2010-х років Нова Зеландія та США тісно співпрацювали у безпековій політиці в регіоні (миротворча місія у Сх. Тиморі, 1999–2003), зокрема щодо протистояння терористичній загрозі (Афганістан, 2001 та Іраку, 2004), хоча остаточно незрозуміло, чи відновлене партнерство підпадає під дію трьохстороннього договору 1951.

АНКЛАВ – територія держави або її частина, оточена з усіх сторін територією іншої держави і, яка не має виходу до моря. Якщо А. має морський берег, то його називають напіванклавом. До А. належать: Лесото (оточена територією ПАР), Ватикан (розташований у межах столиці Італії Рима). Напіванклави – Калінінградська обл. РФ, Бруней. Питання відносин з державою, територією якої А. оточений, регулюються на основі угод між ними. Режим кордонів, транспортних сполучень та ін. питання вирішуються відповідно до норм міжнар. права.

Л. Старецька (Львів).

АНТАЛЛ Йозеф (Antall; 1932 – 12.12.1993) – угор. політик. Учасник антикомуніст. *Угорського повстання 1956*. Один із засновників (1987) опозиційного Угор. демократичного форуму (з жовтня 1989 очолював цю орг-цію). Брав участь від опозиційних сил у засіданнях Трикутного столу (червень–вересень 1989) з Компартією та її політ. союзниками, на яких обговорювалися шляхи відновлення парламентської демократії у країні (зокрема проєкт нової Конституції). 1990–93 – прем'єр-міністр Угорщини. Підтримував заходи, що привели до розпуску Організації *Варшавського договору* і *Ради економічної взаємодопомоги*.

Зовн. політика уряду А. була спрямована на вступ країни до *Європейського Союзу* і НАТО.

АНТАНТА – військово-політичний блок Франції, Великої Британії та Росії, який остаточно сформувався як противага посиленню політ. і екон. впливів Німеччини та *Троїстого союзу*. Ще 1904 В. Британія уклала т. зв. сердечну угоду з Францією для розподілу впливів у колоніях, головню в Африці. 1907 до А. приєдналася Росія. Союзники дійшли згоди щодо розмежування зон впливу на Середньому Сході та домовилися протидіяти посиленню нім.-австр. блоку. 1912 В. Британія додатково підписала з Францією військ.-морську угоду. Упродовж *Першої світової війни 1914–18* на боці А. проти нім.-австр. блоку виступили й ін. європейські країни. Держави А. разом з США були головними творцями післявоєнної Версальської мирної системи. 1918–20 війська А. вели бойові дії проти Червоної армії на території колишньої Російської імперії, які закінчилися їх поразкою.

АНТАНТА БАЛКАНСЬКА – військ.-політ. союз Греції, Румунії, Туреччини і Югославії, укладений 09.02.1934 (набув чинності у липні 1934) в Атенях для збереження співвідношення сил на Балканах у рамках Версальської системи. Балканські країни, які після Першої світової війни орієнтувалися на Францію і були занепокоєні агресивними устремліннями нацист. Німеччини та фашист. Італії, підтримали проєкт франц. уряду про створення А. Б. Одночасно Югославія і Румунія входили у *Антанту Малу*, яка теж була тісно пов'язана з Францією. Договір про створення А. Б. гарантував непорушність кордонів балкан. країн і врегулював умови військ.-політ. співпраці між ними. За секретним протоколом держави–учасниці А. Б. зобов'язувалися не нападати одна на одну і взаємно допомагати при нападі на них однієї з європ. держав (не передбачалося надання допомоги для захисту азійськ. кордонів Туреччини). Болгарія і Албанія, зовн. політика яких була зорієнтована на Італію та Німеччину, відмовилися приєднатися до А. Б. На поч. Другої світової війни А. Б. припинила своє існування.

АНТАНТА БЛИЗЬКОСХІДНА – див. *Саадабадський пакт 1937*.

АНТАНТА МАЛА – військ.-політ. союз Чехословаччини, Румунії та Югославії 1920–38. Сформувався 1920–21 на основі двосторонніх угод між Югославією і Чехословаччиною (14.08.1920), Чехословаччиною і Румунією (23.04.1921), Югославією і Румунією (07.06.1921) для збере-

ження *статус-кво* у Центр. і Пд.-Сх. Європі, що склався після Першої світової війни. Формально ці угоди передбачали взаємну допомогу сторін у випадку «неспровокованого» нападу зі сторони Угорщини, а румун.-югосл. – ще й Болгарії. Створений за ініціативою франц. дипломатії та разом із Польщею входив у систему військ.-політ. союзів Франції у Європі. У 1920-х роках у держав-учасниць союзу не було єдиного погляду на головні проблеми європ. політики, однак із приходом до влади у Німеччині А. Гітлера їх позиції поступово почали зближуватися. У лютому 1933 для координації зовнішньополіт. акцій А. М. була створена Постійна рада, до складу якої входили міністри закорд. справ, а також виконавчий орган – Секретаріат (штаб-квартира – Женева). 1934 Югославія і Румунія за згодою Чехословаччини стали учасниками *Антанти Балканської*. Укладення *Мюнхенської угоди 1938*, внаслідок якої нацист. Німеччина окупувала Чехословаччину, привело до розпаду А. М.

АНТАНТА СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКА – союз у складі Великої Британії, Австро-Угорщини та Італії. Сформований на основі таємних угод 1887, які передбачали збереження *статус-кво* у сх. частині Середземного моря, на узбережжі Пн. Африки, у Чорноморських протоках і на Балканах. Угоди були спрямовані проти зміцнення позицій Росії на Близькому Сході та Балканах і експансії Франції у Пн. Африці. Нім. канцлер О. Бісмарк, зацікавлений у загостренні брит.-рос., брит.-франц. та італ.-франц. суперечностей і зближенню В. Британії з *Троїстим союзом*, активно підтримував створення А. С. Загроза брит. колоніальним володінням з боку Німеччини сприяли зближенню В. Британії з Францією, а пізніше і – з Росією, через що А. С. втратила своє значення. Спроби відновити А. С. 1895–96 зазнали невдачі.

АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ – військово-політичний союз держав і народів, що боролися під час Другої світової війни 1939–45 проти блоку Німеччини, Італії, Японії (держав т. зв. Вісі) та їх сателітів. Основними учасниками А. к. були – В. Британія, СРСР, США, Франція і Китай. Основи для створення А. к. були закладені брит.-рад. договором про спільні дії у війні проти нацист. Німеччини (12.07.1941) та рішеннями Московської конференції 1942 про брит.-амер. поставки зброї та стратегічних матеріалів СРСР. Велике значення мало поширення на СРСР дії закону про *Ленд-ліз* (30.11.1941). Офіційною заявою про створення А. к. стала Декларація 26 держав (почали називатися «Об'єднані Нації»), підписана 01.01.1942 у

Вашингтоні (держави зобов'язувалися застосувати всі свої військ. й екон. ресурси у війні проти Німеччини, Італії, Японії та їх союзників і не укладати з ними *сепаратного миру*). Створення А. к., в основному, завершилося укладенням брит.-рад. союзного договору про спільну боротьбу проти нацист. Німеччини та її сателітів у Європі (26.05.1942) і амер.-рад. угоди про взаємодопомогу у війні проти агресії (11.06.1942). Важливе значення для зміцнення А. к. і перемоги держав-учасниць А. к. над *Третім Райхом* мали рішення *Тегеранської конференції 1943*, *Ялтинської конференції 1945*, *Потсдамської конференції 1945* та відкриття *Другого фронту в Європі* (06.06.1944). Наприкін. війни до складу А. к. входило понад 50 держав (Австралія, Аргентина, Бразилія, Греція, Єгипет, Іран, Ірак, Канада, Мексика, Нідерланди, Норвегія, Південно-Африканський Союз, Перу, Польща, Туреччина, Чилі, Чехословаччина, Югославія та ін.), війська яких брали участь у бойових діях або їх уряди надавали допомогу союзникам. Після закінчення Другої світової війни між колишніми союзниками по А. к. повстали суперечності стосовно політ. устрою післявоєнної Європи, які привели до «Холодної війни».

АНТИКОМІНТЕРНІВСЬКИЙ ПАКТ 1936 – договір, підписаний 25.11.1936 у Берліні між Німеччиною (Й. Ріббентроп) і Японією (Кімо Мусякодзі). Укладений на 5 років (продовжений 15.11.1941) і ставив за мету співробітництво у боротьбі проти *Комінтерну*. Пакт складався із 3 частин і «Протоколу підписання». Учасники договору зобов'язувалися інформувати один одного про діяльність *Комуністичного інтернаціоналу* (Комінтерну), вести послідовну боротьбу з ним і запрошували ін. держави приєднатися до пакту. А. п. був доповнений таємною угодою, яка передбачала спільні політ. заходи у разі нападу СРСР на одного з учасників угоди. Сторони також домовилися на період дії А. п. не укладати з СРСР жодних договорів, які б суперечили духу пакту (Німеччина порушила цю умову, підписавши *Ріббентропа-Молотова пакт 1939*). Для координування діяльності у рамках договору було створено двосторонню комісію під назвою «Антикомінтерн». 06.11.1937 до блоку приєдналася Італія (не була поінформована про існування таємної угоди), 24.02.1939 – Угорщина і маріонеткова держава Маньджоу-го, 27.03.1939 – Іспанія. 1939–40 А. п. став основою для подальшого зближення держав «Вісі» (див. «*Вісь Берлін–Рим–Токіо*») та створення військ.-політ. союзу Німеччини, Італії, Японії (див. *Сталевий пакт 1939*, *Берлінський пакт 1940*). У листопаді 1941, після нападу нацист. Німеччини

на СРСР, до А. п. приєдналися її сателіти в Європі (Болгарія, Данія, Румунія, Словенія, Фінляндія, Хорватія), а також маріонетковий нанкінський уряд Ван-Цзинь-вея, який створили японці на окупованій території Китаю. А. п. припинив існування внаслідок перемоги союзників у *Другій світовій війні 1939–45*.

АНТИРАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ у Литві – збройний опір радянському окупаційному режимові у Литві 1944–53. Організований литовський антирад. партизанський рух тривав з липня-серпня 1944 до літа 1953. Метою литов. партизанів було відновлення державності Литви, втраченої після вторгнення Червоної армії в червні 1940. Програмними цілями партизанського руху була побудова незалежної, демократичної і соціально орієнтованої держави. Партизани надіялись досягти незалежності за допомогою західних держав, насамперед, США і Великої Британії. У ситуації наростання протиріч між союзниками по антигітлерівській коаліції учасники литов. партизанського руху очікували початку війни між західними державами і СРСР. Партизанський рух розпочався під час відступу збройних сил нацистської Німеччини і вступу на територію Литви Червоної армії. Початок руху мав риси організованості та спонтанності. Підпільні орг-ції готувались до збройного опору у роки нацистської окупації 1941–44. Найчисельніша підпільна орг-ція – Литовська визвольна армія (ЛОА), була створена в грудні 1941. Керівник ЛОА – Кізіс Веверкіс. Під час нацистської окупації члени орг-ції випрацьовували стратегію і тактику боротьби за незалежність, створювали програмні документи, видавали і розповсюджували підпільну літ-ру, виявляли і збирали зброю та боєприпаси. Одночасно у підпіллі діяли і орг-ція імені Кястутіс, яка ставила перед собою подібні цілі. Діяльність підпільних орг-цій була спонтанною реакцією на дії рад. окупаційної влади. Зростання антирадянського збройного опору стимулювала насильна мобілізація в армію мешканців Литви (чоловіків 1906–26 р. н.), радянські репресії щодо нац. діячів та їх родин тощо. Опір охопив майже всю терит. Литви, за виключенням Вільнюського (більшість мешканців вважали себе поляками і тут ще 1945 діяли підрозділи *Армії Крайової*) і Клайпедського (населення з цієї території, у своїй більшості, емігрувало на Захід) країв.

Починаючи з 1944 партизани створювали територіальні структури і намагались сформувати єдине командування. 1946–48 існували три партизанські області, до складу яких входили дев'ять округів. У Південній області (ств. 1946)

діяли округи Дайнави (ств. 1945–46) і Тура (ств. 1945); Західна область (ств. 1948) поділялась на округи Кястутіса (ств. 1946), Жемайтійський (ств. 1945) і Воскресіння (ств. 1948); у Східній області (ств. 1947) діяли округи «Великої боротьби» (ств. 1945), Вітіса (ств. 1944), Вітаутаса (ств. 1945), Альгімантаса (ств. 1947). Округи поділялись на 2-3 з'єднання, які не мали єдиної структури, а могли підрозділятися на групи, роти, райони, батальйони. Перші спроби створити єдине командування партизанським рухом зазнало невдачі. Унаслідок операцій рад. органів багато керівників підпільного руху було заарештовано. 1947 МГБ вдалось увести агентуру в партизанське середовище і новостворювані орг-ції перебували під контролем рад. органів держбезпеки. Незважаючи на спецоперації рад органів безпеки з метою встановлення контролю над партизанським рухом, 1947 його учасниками було створено Президію Руху загального демократичного опору, однак єдиного командування створити не вдалось. У лютому 1949 за ініціативою командира Західної області Іонаса Жемайтіса (псевдо – «Вітаутас») було створено Рух боротьби з свободою Литви (РБСЛ). Рух, якому підпорядкувались всі партизанські сили на терит. Литви, очолив ген. І. Жемайтіс. 16.02.1949 представники всіх округів партизанського руху підписали Декларацію РБСЛ, яка проголошувала демократичний устрій майбутньої Литовської держави. Партизанські з'єднання підтримували епізодичні контакти з литов. емігрантськими орг-ціями на Заході. Однак, 1949–51 більшість контактів із Заходом перебували під контролем МДБ, яке через псевдопартизанські структури проводила дезінформаційні акції проти брит. і амер. розвідок та литов. орг-цій в еміграції. Найчисельніші партизанські формування діяли 1944–45. Однак, після кровопролитних боїв, у наступні роки партизани були змушені змінити тактику боротьби – діяли невеликими групами, жили в замаскованих бункерах, зменшували збройну активність. Окрім збройної боротьби Рух Опору проводив інформаційно-пропагандистську діяльність. З 1944 виходили повстанські періодичні видання, прокламації, збірники нац. пісень і віршів на патріотичну тематику. 1944–53 було випущено бл. 100 найменувань газет, зокрема, «Лайсвес варпас» («Дзвін свободи»; 1945–51), «Лайсвес жкаліс вал гас» («Розвідник свободи»; 1945–51), «Лайсвес балсас» («Голос свободи»; 1945–53) та ін. Організована збройна боротьба припинилась 1953, коли були ліквідовані штаби великих з'єднань. У наступний період боротьбу продовжували лише окремі партизани. У ході збройної боротьби, за даними рад. органів влади, загину-

ло бл. 20 тис. учасників литов. Руху Опору. При придушенні партизанського руху застосовувались масові репресії щодо цивільного населення, зокрема було заарештовано і ув'язнено бл. 186 тис. осіб, а депортовано 118 тис. мешканців Литви. У рад. період історії Литви у пропагандистській літературі учасники литов. збройного опору окреслювали як «колаборантів» і «злочинців», а в художніх творах інколи відображалась суперечливість епохи. Після проголошення незалежності Литви історія партизанського руху стала частиною держ. політики, відбулась повна реабілітація засуджених у рад. часи партизанів.

Д. Юодіс (Каунас, Литва).

АНТИСЕМІТИЗМ (юдофобство; від гр. *anti* – префікс, що означає проти, і лат. *semici* – етнічна група, до якої відносяться євреї) – одна з форм расового шовінізму, яка проявляється у нетерпимому ставленні до осіб євр. національності. Набирає форм недобророзумного ставлення в побуті, правової дискримінації, єврейських погромів, конфіскації майна, геноциду. Вбачаючи в євреях причину всіх суспільних проблем, прибічники А. звинувачували їх уже не за їхню віру, а лише за те, що вони євреї. Термін А. почав широко використовуватися після появи праці В. Мара «Перемога єврейства над германією» (1879). Наприкін. XIX ст. А. активно поширювався на хвилі швидкого розвитку етнічного націоналізму. Виявом А. стали сфабриковані справи, спрямовані на дискредитацію євреїв в очах громадськості: справа Дрейфуса (1894) у Франції, Бейліса (1913) у Росії та ін. Нацистська Німеччина проголосила А. метою власної політики, спрямованої на «остаточне розв'язання єврейського питання» (партійна конференція у Ванзее 20.01.1942), що привело до масового винищення євр. населення – *Голокосту*. Сьогодні А. проявляється у діяльності праворадикальних і неонацистських формувань.

Ю. Шведа (Львів).

АНТИТЕРОРИСТИЧНА ОПЕРАЦІЯ НА СХОДІ УКРАЇНИ (АТО) – сукупність військових і організаційно-правових заходів, вжитих українськими силовими структурами для протидії рос. диверсійним загонам і місцевим бойовикам у війні на сході України. Тривала 13.04.2014 – 30.04.2018. Після *Революції Гідності*, втрапивши перспективу втягнення України в свої геополітичні проекти політичним шляхом Кремль перейшов до силових дій. 27.02.2014 рос. спецпідрозділи без знаків розрізнення захопили центральні органи влади Автономної Республіки Крим (АРК) – Верховну Раду та Раду Міністрів.

У наступні дні війська ЗС РФ перейшли до блокування укр. військових частин, використовуючи масовану пропаганду і погрози, схилили особовий склад та командирів до переходу на бік РФ. 16.03.2014 рос. окупанти провели в Криму «референдум» про статус Криму, у ході якого за їхніми даними бл. 97% кримчан проголосували за приєднання до РФ. 18.03.2014 президент РФ В. Путін із самопроголошеним головою уряду Криму підписав договір про входження пів-ова до складу РФ. Попри засудження анексії Криму між нар. співтовариством, рос. керівництво перейшло до подальшої дестабілізації ситуації в Україні. Використовуючи свою агентуру і проросійські сили у пд.-сх. регіоні країни упродовж березня – квітня 2014 було інспіровано антидержавні виступи під лозунгом створення псевдодержавного утворення «Новоросії» і приєднання її до РФ. Ці події рос. політтехнологи назвали «Російська весна» («Русская весна»). Населення більшості міст регіону (Дніпропетровськ, Одеса, Харків, Миколаїв та ін.) не підтримало спроби дестабілізації ситуації проросійськими силами. Однак, у частині населених пунктів Донецької і Луганської обл. рос. диверсійним загонам (керівники І. Стрелков-Гірін, О. Бородай, І. Безлер-Бес та ін.) вдалось, опираючись на місцевих сепаратистів і, користуючись бездіяльністю або й прихильністю місцевих правоохоронців, захопити адм. установи. 07.04.2014 сепаратисти проголосили «Донецьку народну республіку» («ДНР»), а 27.04.2014 – «Луганську народну республіку» («ЛНР»). 11.05.2014 на територіях, що опинились під контролем сепаратистських сил було проведено т. зв. референдуми щодо «незалежності» самопроголошених республік.

Поступово розмах діяльності рос. диверсантів набув загрозливих масштабів і 13.04.2014 в регіоні було оголошено про початок Антитерористичної операції, проведення якої покладалось на правоохоронні органи із залученням підрозділів Збройних сил України. Перші зіткнення з терористичними угрупованнями відбулись вже 13.04.2014. Рос. терористи намагалися захопити стратегічні об'єкти, зокрема аеропорти. Особливо запеклі бої йшли за Донецький аеропорт як стратегічний об'єкт у логістичних планах пророс. сил. До 22.01.2015 цей об'єкт перебував під контролем укр. підрозділів, бійці яких за мужність при обороні донец. летовища отримали прізвисько «кіборги». Влітку 2014 укр. військовики впродовж кількох тижнів вони очистили 2/3 захоплених бойовиками територій. На 18.08.2014 звільнили частину м. Іловайськ – важливий залізничний вузол. Успіхи укр. підрозділів і поступова ліквідація вогнищ

сепаратизму змусили Кремль задіяти регулярні військові підрозділи для порятунку терористичних формувань. 23.08.2014 проти укр. військ під Іловайськ було кинуте 9 батальйонно-тактичних груп чисельністю понад 3,5 тис. солдатів і офіцерів з 60 танками і 320 бронемашинами. Унаслідок чисельної переваги, що перебували в місті, попали в оточення. Т. зв. Іловайський котел існував 23–30.08.2014. При спробі виходу укр. підрозділів через заздалегідь узгоджений з рос. командуванням шлях відступу («коридор») укр. війська були обстріляні з усіх видів зброї. За офіц. даними загинуло 366 укр. воїнів, 429 отримали поранення, 300 потрапили в рос. полон.

Бойові дії на сході України викликали стурбованість західних держав, за посередництвом представників котрих у Мінську відбулася зустріч Тристоронньої контактної групи – ОБСЄ, Україна, Росія та представники «ДНР» та «ЛНР». У ході зустрічі 05.09.2014 було досягнуто тимчасової угоди про припинення бойових дій, а 20.09.2014 сторони підписали Мінський меморандум, який передбачав припинення бойових дій, створення 30-ти кілометрової зони безпеки і зупинення військ на лінії зіткнення станом на 19.09.2014.

Ігноруючи схвалені у Мінську домовленості, регулярні рос. війська та бойовики розпочали наступ на укр. підрозділи в р-ні Дебальцеве, намагаючись прорватись у тил укр. підрозділів. Запеклі бої на цьому відтинку фронту тривали 27.01.2014–18.02.2014, однак, під тиском переважаючих сил противника укр. війська були змушені відступити. У розпал боїв за Дебальцеве 11–12.02.2015 у Мінську велися переговори учасників «Нормандської четвірки» (керівники Німеччини, Франції, України і РФ) за участі представників самопроголошених «ДНР/ЛНР» щодо врегулювання рос.-укр. протистояння. 12.02.2015 було узгоджено «Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод», який передбачав негайне припинення вогню, відведення важкого озброєння, моніторинг виконання умов перемир'я за участі ОБСЄ, проведення виборів за укр. законодавством на окупованих територіях, відновлення укр. контролю над кордоном з РФ у зоні конфлікту та ін. (див. також *Мінські угоди 2014 і 2015*).

Підписання угоди призупинило активну фазу бойових дій, однак позиційне протистояння, складовими елементами якого стали провокативні обстріли бойовиками укр. позицій, локальні сутички та операції розвідувально-диверсійних груп продовжувалось. Позиційні локальні зіткнення неодноразово через провокації сепаратистських підрозділів переростали в бойові дії з використанням важкого озброєння і техніки, зокрема, в р-ні Світлодара у грудні 2016, поблизу Авдіївки в

січні-лютому 2017. У квітні 2018 АТО було реформатовано в Операцію об'єднаних сил (ООС).
О. Дудяк (Львів).

АНТЛАНТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1941 – перша зустріч президента США Ф. Д. Рузвельта і прем'єр-міністра В. Британії В. Черчилля під час Другої світової війни. Відбулася 09–12.08.1941 на кораблі «Принц Вельський» у затоці Пласеншінія-Бей біля берегів Ньюфаундленду в Атлантичному океані. У ході А. к. була узгоджена і підписана (датою підписання вважається день опублікування 14.08.1941) *Атлантична Хартія*. На конференції президент Ф. Д. Рузвельт оголосив про супроводження амер. військовими кораблями всіх північноатлантичних транспортів західніше Ісландії.

АНТОНЕСКУ Іон (Antonescu; 02.06.1882 – 01.06.1946) – військовий диктатор («кондукаторул») Румунії (1940–44), маршал (1941). Учасник *Першої світової війни 1914–18*. З 1933 очолював рум. Генштаб. Був тісно пов'язаний з крайніми правими політ. угрупованнями, зокрема із «Залізною гвардією». 1938 зайняв пост міністра оборони в уряді Октавіана Ґогі. У вересні 1940 А., використавши незадоволення населення і армії територіальними втратами Румунії на користь СРСР (приєднав Бессарабію і Пн. Буковину) і Угорщини (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*), А. примусив короля *Кароля II* 05.09.1940 призначити його прем'єр-міністром країни і надати диктаторські повноваження. Встановив у країні режим військової диктатури, зупинив дію Конституції та скасував всі громадянські права. Жорстоко придушував будь-які вияви інакшомислення і політичної опозиції. У січні 1941 ліквідував спробу свої колишніх політ. союзників із «Залізної гвардії» здійснити державний переворот. У зовн. політиці орієнтувався на тісну співпрацю з А. *Гітлером*. 23.11.1940 підписав протокол про приєднання Румунії до *Троїстого пакту 1940*, став одним із головних винуватців втягнення країни у війну проти СРСР на боці нацист. Німеччини. Як союзник *Третього Райху* був змушений вислати на Східний фронт 30 румун. дивізій. Після поразки гітл. армії під Сталінградом (лютий 1943) вів переговори з Б. *Муссоліні* про можливий вихід Румунії, Італії та Угорщини з блоку держав «Вісі». 1944 А., розуміючи неминучість поразки Німеччини у війні, намагався через дипл. канали встановити контакти із зх. союзниками, а пізніше і СРСР. 23.08.1944 заарештований за наказом короля *Міхая I* і ув'язнений. У лютому 1946 за вироком суду страчений як військовий злочинець.

АНТОНОВ Олег Костянтинович [25.01 (07.02).1906 – 04.04.1984] – авіаційний конструктор, творець найбільших у світі транспортних літаків. Н. у с. Троїця Московської обл. Навчався у Ленінград. політехнічному ін-ті. Від 1930 проектував планери і літаки у Москві, Тушині, Ленінграді та Каунасі. Під час Другої світової війни А. конструював, удосконалював і виробляв десантні планери та бойові літаки, у т. ч. і «літаючий танк» (легкий танк із крилами планера). У травні 1946 організував у Новосибірську конструкторське бюро літакобудування (нині – АНТК імені Антонова), в якому розроблявся надзвуківий винищувач-літаюче крило «М». 1952 А. разом із своїм бюро переїхав до Києва, започаткував серію літаків «Антонов», заснував сучасну школу літакобудування. Загалом самим А. та під його керівництвом були спроектовані бл. 40 моделей учбових і спортивних планерів, розроблені та впроваджені у серійне виробництво пасажирські та транспортні літаки 15 типів і сотні їх модифікацій, серед них найбільші у свій час у світі АН-22 («Антей»), АН-124 («Руслан»). Вже після смерті А. був реалізований його проєкт літака АН-225 («Мрія»). Літаки конструкції А. та АНТК Антонова успішно експлуатуються в Україні та ін. країнах. У серед. 1960-х років А. приєднався до одного з відкритих листів протесту проти арештів активістів укр. нац. руху. Академік АН УРСР (з 1967) і АН СРСР (з 1981), професор Харків. авіаційного ін-ту, автор бл. 200 наукових праць. Помер і похований у Києві.
С. Грабовський (Київ).

АНТОНОВА ПОВСТАННЯ 1920–1921 – найбільше збройне повстання селян проти більшовицької диктатури, яке відбувалося 1920–21, під час Громадянської війни 1917–22 у Росії. У серпні 1920 масове незадоволення сільського населення більшовицькою політикою «*воєнного комунізму*» переросло у стихійний виступ селянства Кірсановського повіту Тамбовської губ. Очолив повстання есер Олександр Антонов (1888–1922). Загальне керівництво А. п. здійснював «Союз трудового селянства». Повсталі, засуджуючи більшовицький режим загалом, вимагали скасувати продрозкладку, право самостійно розпоряджатися землею, виступали проти червоного терору і «диктатури більшовицьких комісарів». Незабаром повстання охопило сусідні регіони – Саратовську, Пензенську і Воронежську губ. О. Антонов сформував партизанську армію, яка на поч. 1921 налічувала бл. 50 тис. чол. У районах, зайнятих повсталими, ліквідовувалися насильно створені більшовиками колективні господарства, роззброювалися продзагони, не допускалося вилучення хліба у селянських господарствах тощо.

У січні 1921 для придушення повстання були кинуті регулярні частини Червоної армії під командуванням М. Тухачевського, який у б-бі з повстанцями використовував важку артилерію і отруйні гази, влаштовував масові розправи над полоненими. У серпні 1921 було повстання жорстоко придушене. Рад. історіографія приховувала справжні масштаби повстання (т. зв. Антоновщини) і характеризувала його як «антирадянський куркульсько-есерівський заклот». Сам О. Антонов загинув у червні 1922.

АНШЛЮС (нім. приєднання) – традиційне означення концепції, спрямованої на політичне об'єднання Австрії й Німеччини в єдину державу. Ідея А. висунули у XIX ст. нім. й австр. націоналісти, які стояли на засадах побудови Великої Німеччини (з нім. землями Австро-Угорщини) і пангерманізму. *Версальський договір 1919* (ст. 80) і *Сен-Жерменський договір 1919* (ст. 88) забороняли об'єднання Австрії та Німеччини без згоди *Ліги Націй*. Після приходу до влади у Німеччині А. Гітлера (1933), А. став одним із головних напрямів зовн. політики *Третього Райху*. 11.03.1938 А. Гітлер висунув австр. урядові ультимативні вимоги: відміна загальнонац. плебісциту щодо А. (призначений на 13.03), відставка канцлера Курта фон Шушніга і передача влади лідерів австр. нацистів А. *Зейсс-Інкварту*. 11–12.03.1938 нім. армія окупувала Австрію. 13.03 новий уряд А. Зейсс-Інкварту анулював дію ст. 88 Сен-Жерменського договору і проголосив приєднання Австрії до Німеччини. Тоді ж був опублікований закон «Про возз'єднання Австрії з Німецькою імперією», за яким Австрія ставала провінцією Третього Райху – Остмарк. У квітні 1938 в Австрії під контролем нацистів був проведений *плебісцит*, під час якого 99,8% населення країни підтримало А. Незалежність Австрії була відновлена у квітні 1945, після її звільнення у ході Другої світової війни. Державний договір про відновлення незалежної та демократичної Австрії, підписаний 15.05.1955 у Відні міністрами закорд. справ В. Британії, Франції, СРСР, США і Австрії, забороняє А.

АПАРТЕЇД (від африкаанс – окреме проживання, розділення, відособлення) – політика расової дискримінації та сегрегації, яку проводив уряд ПАР (до 31.05.1961 – Південно-Африканський Союз) стосовно корінного африканського та ін. неєвропейського населення країни до поч. 1990-х років. Термін вперше вжито 1943. Після приходу 1948 до влади Національної партії на чолі з Даніелем Френсісом Маланом розпочалося

впровадження політики А., яка стала офіційною державною доктриною. Формально проголошувала роздільний розвиток різних расових груп країни відповідно до гасла «рівні, але окремо», а фактично позбавляла їх, залежно від расової приналежності, політ., соц.-екон. і громад. прав аж до територіальної ізоляції. Процес законодавчого закріплення і реалізації на практиці засад А. тривав до кін. 1950-х років. Система А. передбачала адмін. поділ населення країни на різні расові групи – білих, чорних, азіатів і кольорових (змішане населення), які мали окремі місця проживання та праці. У країні було запроваджено расовий ценз – тільки представники білого населення (13% населення ПАР) отримали виборчі права і могли займати посади у державній адм-ції. Щоб позбавити корінне населення громадянства ПАР 1976–81 були створені бантустані – маріонеткові утворення, які отримали формальну незалежність (не визнані жодною країною світу). За спробу критики чи протесту проти режиму А. наступала кримінальна відповідальність. Проти режиму А. боровся *Африканський національний конгрес*, який очолював Н. Мандела. Політику расизму в ПАР різко засудило світове співтовариство. 1973 прийнята Міжнар. конвенція про припинення злочинів А. і покарання за нього (набрала чинності 1976). З кін. 1970-х років під тиском світової громадськості та міжнар. санкцій щодо ПАР розпочався процес послаблення режиму А., зокрема африканцям дозволено створювати профспілки (1979), кольоровим і вихідцям з Азії надано обмежені політ. права (1984) та ін. Після приходу до влади уряду Ф. де Клерка проводився курс на поступову лібералізацію расових відносин і обмеження системи А. 01.02.1991 у ПАР було офіційно проголошено ліквідацію системи А. 1993 представники всіх рас отримали виборчі права. Це привело до перемоги на загальних виборах АНК, обрання першого в історії ПАР чорношкірого президента країни Н. Мандела та прийняття у січні 1994 нової конституції країни, яка законодавчо затвердила ліквідацію системи А. Сучасне міжнародне право вважає А. злочином проти людства.

АПДАЙК Джон (Updike; 18.03.1932 – 27.01.2009) – амер. прозаїк, поет, есеїст і літ. критик. Н. у Шіллінгтоні (штат Пенсильванія, США). Закінчив Гарвардський ун-т. Співпрацював з журналом «Нью-Йоркер» (зокрема як карикатурист). Першою книгою А. стала віршована збірка «Дерев'яна курка» (1958), а роман «Ярмарок у богадільні» (1959) змусив говорити про нього як про зірку. 1960 А. представив читачам свого «Крілика» Гаррі Енгстрома, у минулому баскетболіста, що

неохоче приймає життя таким, як воно є. Герой «набирається досвіду» у присвяченій йому серії романів «Крілик, біжи!» (1960), «Крілик, що одужав» (1971), «Крілик розбагатів» (1981), що були відзначені Пулітцерівською премією (1982), Нац. премією літ. критиків (1981) і Нац. книжковою премією (1982). Наступною книжкою серії став «Крілик на спочинку» (1990; Пулітцерівська премія, 1991). Повість, що продовжує серію, «Спогади про Крілика» ввійшла до збірки оповідань «Любов малими дозами» (2000). Письменник Генрі Бек також став героєм декількох книг А.: «Бек: Книга» (1970), «Повернення Бека» (1982) і «Бека обклали» (1998). Персонажам роману «Кентавр» (1963), шкільному вчителю та його синові, надано подібності з героями грецької міфології. Наступні твори «Ферма» (1965), «Пари» (1968), «Місяць відпустки» (1972), «Давай одружимося» (1976) і «Вдалих хід» (1978). 1987 Дж. Міллер екранізував «Іствікських відьом» (1984). 2000 у Лондоні пройшла музична версія роману, зроблена К. Макінтошем. Ін. романи А.: «Версія Роджера» (1986), «С» (1988), «Спогади про президентство Форда» (1992), «Бразилія» (1994), «Гертруда і Клавдій» (2000), «Іствікські вдови» (2008). Проявив себе як літ. критик, видав збірку есеїв «Тримаючи за підпірки» (1983) і «Більше суті» (2000).

К. Сліпченко (Львів).

АПОЛЛІНЕР Гійом (Apollinaire; 26.08.1880 – 09.11.1918) – франц. поет, прозаїк, драматург. Н. у Римі. Навчався у коледжі Станіслава (Канни) та в лицей м. Ніцца, де почав писати вірші під псевд. Гійом Аполлінер. Від 1899 жив у Парижі. У літ-рі А. дебютував трьома віршами, що були надруковані в ж-лі «La Grande France» (1901). 1902 опублікував прозовий твір «Єресіарх». Заснував ж-л «Свято Езопа» (1903–04). Для заробітку написав два романи (зокрема, «Подвиги юного Дон Жуана», 1907), займався складанням бібліографічних каталогів тощо. 1909 вийшов «Загниваючий чарівник» – оповідання, написане поетичною прозою. У серед. 1910-х років написав істор. романи «Рим під владою Борджіа» (1913), «Кінець Вавилону» (1914) і «Три Дон Жуани» (1914). А. очолював розділ мистецької критики у ж-лі «L'Intransigeant» (1910). 1911 вийшла збірка А. «Бестіарій, або Кортж Орфея», 1913 збірка «Алкоголі», що увірвала в себе все найкраще, що поет створив за 15 років. У збірці неважко помітити відгомін біблійних сюжетів і нім. легенд, франц. і слов'ян. історії, античної міфології та сучасної авторові європ. філософії. А. видавав ж-л «Soirees de Paris» (1912), в якому надрукував «Міст Мірабо» і «Вандем'єрі» – перший вірш без розділових знаків. Від поч. Першої

світової війни як доброволець пішов до війська. Служив в арт. полку в Німі, 1916 був важко поранений. Модерністськими пошуками А. позначений 1917 – публікація віршів і малюнків, в яких А. проголошував нове тактильне мистецтво. 1918 А. видав поетичну збірку «Каліграми. Вірші Миру і Війни» (1918), яка вирізнялася багатством тематики, різноплановістю мотивів та інтонацій, порушувала важливі проблеми духовного й історичного буття людства. У «Віршах Миру і Війни» А. відродив давню поетичну форму – каліграми, або «ліричні ідеограми» – текст своїм розташуванням на папері створював певний малюнок. Найвідоміша каліграма А. – «Зарізана горлиця і водограй» («Каліграми», 1918). Помер у Парижі.

Я. Кравець (Львів).

АПОЛОГЕТ – 1). Первісно термін вживався щодо ранньохристиянських письменників, які захищали догмати цієї релігії; 2). Особа, що самовіддано захищає те чи інше вчення, ідеологію, політичні переконання тощо.

Ю. Шведа (Львів).

АРАБСЬКА ВЕСНА – популярна назва масових протестів і революційних подій, які відбулися в арабських країнах Близького Сходу та Північної Африки наприкін. 2010–11. Першим термін ужив амер. політолог Марк Лінч у публікації, що вийшла в січневому номері 2011 амер. журналу «Форрін полісі» (*Foreign policy*). У переважаючій більшості випадків протести були викликані низьким рівнем життя, безробіттям, недемократичністю, корумпованістю і неефективністю правлячих авторитарних режимів. Велику роль у самоорганізації протестуючих відіграли соціальні мережі та телекомунікаційні месенджери, через які учасники виступів координували свої дії. Протести почалися в Тунісі, як реакція на самоспалення 17.12.2010 бідного вуличного продавця Могамеда Буазізі, що у такий спосіб виразив своє обурення нестерпними умовами життя і переслідуваннями з боку поліції. Протягом січня 2011 антиурядові виступи поширилися на Лівію, Алжир, Йорданію, Оман, Ємен, Єгипет, Сирію, а у лютому – Марокко, Бахрейн, Ірак та Кувейт. Протести меншої інтенсивності відбувалися на початку 2011 у Лівані, Саудівській Аравії, Західній Сахарі, Сомалі, Джибуті, Судані та Мавританії. Майже у всіх країнах, де відбувалася події А. в., протести супроводжувалися людськими жертвами, зокрема, у Єгипті – 846 убитих, Тунісі – 338 убитих і Бахреїні – 120 убитих.

Масові протести призвели до силового повалення влади у Тунісі, Єгипті, Ємені та Лівії. Зокрема, у Лівії дії антиурядових повстанців

підтримала авіація країн НАТО (головно Франції) яка здійснювала санкціоновані ООН авіаудари по урядових силах. Під тиском протестуючих, уряди Кувейту та Йорданії добровільно пішли у відставку. У Алжирі, Бахреїні, Омані та Марокко влада зуміла опанувати ситуацію, погодившись на порівняно незначні поступки протестуючим. Прямим наслідком А. в. стали громадянські війни в Лівії, Сирії та Ємені, які призвели до фактичної дезінтеграції усіх цих країн в десятків тисяч людських жертв. У багатьох країнах революційні перетворення викликали посилення позицій ісламістів. Зокрема, представника організації *Брати-мусульмани* М. Мурсі у червні 2012 демократичним шляхом обрали президентом Єгипту (03.07.2013 був усунутий від влади унаслідок військового перевороту). Погіршення економічної ситуації та стану публічної безпеки в більшості країн, де відбувалися масові протести, викликало різке збільшення кількості *біженців*, які залишивши свої країни переселилися за кордон, насамперед до Західної Європи.

А. Козицький (Львів).

АРАБСЬКИЙ ЛЕГІОН – арабське військоове формування, створене 1921 брит. адм-цією у Трансйорданії (1920–23 підмандатна територія, 1923–45 брит. протекторат). До складу А. л. входили воїни місцевих племен, зокрема бедуїни (т. зв. пустельна сторожа). На чолі окремих підрозділів стояли брит. офіцери. Від 1939 загальне командування легіоном здійснював нач. штабу ген. Глубб Паша. Служив для придушення заворушень як серед місцевого нелення, так і в ін. державах, зокрема, в Іраку 1941. У роки Другої світової війни брав участь у боях у Сирії проти підрозділів уряду *Віші*, пізніше – в араб.-ізраїл. війні 1948–49 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*). Після проголошення 1946 незалежного королівства Йорданія частина легіону увійшла до складу регулярної армії цієї держави.

АРАБСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКІ ВІЙНИ – великі воєнні конфлікти у 1940–60-х роках на Близькому Сході між Державою Ізраїль та її союзниками, з одного боку, й арабськими країнами (Єгиптом, Сирією, Йорданією, Ліваном, Іраком та ін.), з іншого. **Перша арабсько-ізраїльська війна 1948–49** (Війна Ізраїлю за незалежність, Палестинська війна). Під час *Першої світової війни 1914–18* Палестину окупувала Велика Британія, яка 1922 отримала мандат на управління цією територією. З поширенням сіонізму, головною метою якого було створення у Палестині євр. держави і переселення туди євреїв з різних країн світу. Після про-

голошення Лондоном *Бальфура декларації 1917* на Бл. Схід почали прибувати єврейські переселенці. У серед. 1940-х років вони становили вже 80% населення цієї підмандатної території, а араби – 20%. 29.11.1947 *Генеральна Асамблея ООН* прийняла рішення про ліквідацію брит. мандату, виведення військових підрозділів з території Палестини і створення на цих землях двох незалежних держав – арабської та єврейської (Єрусалим мав стати самостійною адмін. одиницею під управлінням ООН). 14.05.1948 на частині території Палестини було проголошено створення Держави Ізраїль (у межах визначених ООН). Проти ночі 14.05 на 15.05 на ізраїл. територію вступили війська Лівану, Сирії, Іраку, Трансйорданії та Єгипту (операцією номінально керував король Адаллах ібн Гусейн). У кін. травня 1948 араб. війська зайняли Єрусалим, Латрун, Ашдод, встановили контроль над дорогою Тель-Авів – Єрусалим і створили безпосередню загрозу для ізраїл. столиці. Скориставшись перемир'ям під егідою ООН (червень–липень), ізраїл. уряд провів загальну мобілізацію. У серед. липня 1948 ізраїл. армія (49 тис. чол.) перейшла у контрнаступ і 16.07 здобула Назарет. Завдяки прибуттю нових іммігрантів, закупці зброї та бойової техніки Ізраїль до кін. 1948 збільшив свою армію до 120 тис. чол. Перевага ізраїл. військ в озброєнні, чисельності і організованості, а також суперечності між командуванням єгипет. військ і Арабською визвольною Армією, стали причинами поразок араб. сил у жовтні–грудні 1948 під Улейкат, Беер-Шеви, у Галілеї, у секторі Гази і на Синайському п-ві. 07.01.1949 за посередництва ООН бойові дії були припинені. Мирні переговори відбувалися на о. Родос, внаслідок яких Ізраїль підписав перемир'я з Єгиптом, Ліваном, Сирією і Йорданією. Ізраїль окупував 6,7 тис. км² території, призначеної для Палестинської держави і більшу частину Єрусалиму; Єгипет встановив контроль над сектором Гази, а Західний берег р. Йордан і сх. частина Єрусалиму відійшли до Йорданії. З території Ізраїлю і захоплених ним земель емігрувало (за різними даними) 500-900 тис. арабів. **Друга арабсько-ізраїльська війна 1956** (Синайсько-Суецька війна, Суецька криза). Проголошення Г. А. Насером націоналізації «Компанії Суецького каналу» викликало бурхливу реакцію найзацікавленіших у збереженні *статус-кво* держав – Ізраїлю (Єгипет заборонив прохід каналом ізраїл. суден і транспортних суден до Ізраїлю), Франції (була власницею великої кількості акцій компанії) та В. Британії (основний користувач цього морського шляху). Ці держави були готові застосувати силу стосовно Єгипту, щоб заставити Г. А. Насера

прийняти план управління каналом міжнародною «Асоціацією користувачів». Після відхилення єгипет. урядом цього плану, ізраїл. війська (150 тис. чол.) проти ночі з 28 на 29.10 розпочали агресію проти Єгипту (операція «Кадеш»). 29.10–05.11 внаслідок запеклих боїв з єгипет. військами (90 тис. чол.) ізраїл. підрозділи при підтримці брит.-франц. авіації зайняли Синайський п-ів і вийшли у р-н Суецького каналу. *Генеральна Асамблея ООН* 02.11 підтримала запропоновану США резолюцію, яка закликала Ізраїль негайно припинити військові дії, однак Тель-Авів не виконав цього рішення. 30.10 Франція і В. Британія висунули ультиматум Ізраїлю та Єгиптові з вимогою припинити вогонь і відвести свої війська на 16 км від каналу, мотивуючи свої вимоги потребою гарантувати вільну і безпечну навігацію Суецьким каналом. Після відхилення єгипет. урядом ультиматуму (Ізраїль його прийняв) брит.-франц. повітряний десант 05–06.11.1956 висадився в р-ні Порт-Саїду. У відповідь на ці дії СРСР направив послання урядам Франції, В. Британії та Ізраїлю, в якому засудив агресію і заявив про можливість застосування ракетної зброї проти цих держав. 07.11.1956 воєнні дії на єгипет. території були припинені. Прийняття 07.11 і 24.11 резолюцій ГА ООН змусило В. Британію і Францію до 22.12.1956, а Ізраїль до 08.03.1957 вивести свої війська з території Єгипту. Вздовж єгипет.-ізраїл. демаркаційної лінії за згодою Каїру були розміщені *Миротворчі сили ООН*. **Третя арабсько-ізраїльська війна 1967** (Шестиденна війна; 05–10.06.1967). Укладення оборонного сирійс.-єгипет. союзу (листопад 1966), виведення на вимогу Єгипту збройних сил ООН із Синайського п-ова і заблокування єгипет. військами Тіранської протоки схилило ізраїл. командування до думки про підготовку араб. державами воєнних дій проти Ізраїлю. Ген. штаб ізраїл. збройних сил (нач. І. Рабин) і міністр оборони Моше Даян вирішили випередити противника і завдати превентивного удару. 05.06.1967 ізраїл. сухопутні війська вторглися в Єгипет, Сирію та Йорданію. Одночасно авіація нанесла масовані бомбові удари по єгипет., сирійс., і йордан. аеродромах (напередодні ізраїл. командуванню були передані фотознімки араб. аеродромів зроблені з амер. супутників), внаслідок яких було знищено 390 араб. літаків і забезпечено повне домінування ізраїл. ВПС у повітряному просторі. Арабські країни звинуватили США у сприянні Ізраїлю і розірвали з ними дипл. відносини. Бойові дії протягом війни розгорталися на трьох фронтах – на кордонах з Єгиптом, з Сирією і Йорданією. На Єгипет. фронті ізраїл. танкові частини 05–08.06 зайняли весь Синайський

п-ів, сектор Гази і вийшли до берега Суецького каналу. На Йордан. театрі воєнних дій ізраїл. підрозділи захопили Старе місто у Єрусалимі, здобули міста Вифлеєм, Хеврон, Етціон, Наблуз та ін. і опанували до 07.06 йорд. територію на зх. від ріки Йордан. Внаслідок боїв на Сирійському фронті, які тривали до 10.06, ізраїл. армія зайняла Голанські висоти, м. Ель-Кунейтра і вийшли на оперативний простір побл. Дамаску. 10.06.1967 бойові дії за рішенням *Ради Безпеки ООН* (09.06.1967) були припинені. Під час війни тривали морські бої між ізраїл. і єгипет. ВМС у р-ні Порт-Саїду і Шарм-аш Шейхе. Війна завершилася цілковитою перемогою ізраїл. армії над силами араб. союзників. У ході боїв Єгипет втратив 11,5 тис. чол. вбитими, Йорданія – 2 тис. чол., Сирія – 700 чол. Втрати Ізраїлю становили – бл. 800 чол. У результаті війни Ізраїль захопив бл. 65 тис. км² араб. земель – Синайський п-ів, сектор Гази, араб. частину Єрусалиму, Західний Берег Йордану і Голанські висоти. **Четверта арабсько-ізраїльська війна 1973** (Жовтнева війна, Війна Йом Кіппур, Війна Ромадану; 06–24.10.1973). Прагнучи повернути втрачені після війни 1967 території, Єгипет і Сирія на серед. 1973 завершили приготування до нової війни з Ізраїлем. 06.10.1973 єгипет. і сирійс. війська нанесли раптовий удар по ізраїл. армії на Синайському фронті та у р-ні Голанських висот. Протягом 06–14.10 єгипет. підрозділи форсували Суецький канал і закріпилися на нових позиціях. На Голанському фронті наступ 09.10 сирійс. військ, які зайняли Пд. Голани, зипинили ізраїльтяни пн. Ель-Кунейтри. 10–12.10 ізраїл. дивізії перейшли у контрнаступ, прорвали сирійс. оборону побл. Сааси, чим відкрили собі шлях на Дамаск. Однак контрудар єгипет. частин на Синайському фронті змусив ізраїльтян припинити наступальні операції. Контрнаступ єгипет. командування (12–14.10), щоб урятувати свого союзника від розгрому, дорого коштував єгиптянам. Відбивши атаки єгипет. танкових частин, ізраїл. сили перейшли у контрнаступ, 17–18.10 вони форсували Суецький канал і закріпилися на його зх. березі. Протягом 20–24.10 на ізраїл.-єгипет. фронті продовжувалися запеклі бої із застосуванням бронетехніки і авіації. Чергова араб.-ізраїл. війна викликала серйозну політ. кризу у відносинах СРСР і США. Обидві наддержави надавали військовою допомогу (військова техніка, озброєння, паливо тощо) воюючим сторонам: СРСР – арабам, США – Ізраїлю. Під тиском наддержав, і виконуючи рішення Ради Безпеки ООН, воєнні дії на обох фронтах були припинені 24.10.1973. Формально війна завершилася перемогою Ізраїлю, який зумів відстояти територіальні завоювання попередніх війн. Однак партизанська

боротьба, яка продовжувалася на окупованих землях, постійні прикордонні конфлікти на єгипет.-ізраїл. і сирійс.-ізраїл. кордонах, спричинилися до появи в ізраїл. політ. середовищі сил, які почали виступати за мирне врегулювання близькосхідного питання (див. *Кемп-Девідські угоди 1979*). Відповідно до єгипет.-ізраїл. угоди (січень 1974) Ізраїль вивів свої війська із зх. берегу Суецького каналу. Загальні втрати араб. союзників під час останньої війни становили 20 тис. чол. (бл. 8 тис. убитими), 1 900 танків і 270 літаків; Ізраїль втратив 10–16 тис. чол. (з них 3 тис. вбитими), 900 танків і 250 літаків.

АРАГОН Луї (Aragon; 03.10.1897 – 24.12.1982) – франц. письменник. Н. у Парижі. Як поет починав у колі дадаїстів і сюрреалістів публікацією збірки віршів «Феєрверк» (1920), повісті «Анісе» (1921) і роману «Паризький селянин» (1926). 1927 А. вступив у Франц. компартію, відмовившись від чистої л-ри в ім'я журналістики, підлеглої інтересам партії; пізніше прийняв естетику соцреалізму, лише наприкінці життя виступив за «відкритий реалізм». 1928 опублікував «Трактат про стиль» – твір рев. характеру за змістом, і за художнім вирішенням. Поема А. «Червоний фронт» (1931) викликала судові переслідування. У роки Другої світової війни А. був провідним поетом франц. Руху Опору. Збірки «Ніж у серце» (1941), «Очі Ельзи» (1942), «Паноптикум» (1943) свідчать про повернення А. до класичних тем. Як романіст відомий завдяки книгам «Базельські дзвони» (1934), «Багаті квартали» (1936), «Мандрівники на імперіалі» (1941), «Орельєн» (1944), «Загибель усерйоз» (1965). Іст. роман про «Сто днів» Наполеона I – «Спекотний тиждень» (1959) – вважається шедевром літератури подібного жанру. А. опублікував також «Історію СРСР». 1971 вийшов роман А. «Анрі Матісс». Помер у Парижі.

К. Сліпченко (Львів).

АРАФАТ Ясір (Arafat; 21.03.1929 – 11.11.2004) – палестин. політик. Н. у Каїрі (за ін. дан., у Єрусалимі). Учасник араб.-ізраїл. війн 1948–49 і 1956. Закінчив інженерний ф-т Каїрського ун-ту (1955). Засновник і лідер Палестинського студентського союзу (1952–56). Очолював найвпливовіше у палестинському русі політ. об'єднання Ель-Фатаг (Ель-Фатх, Фатх; Національний рух визволення Палестини). У лютому 1969 став на чолі *Організації визволення Палестини* (очолив виконком ОВП), з 1970 – головнокомандувач силами палест. революції. Підтримував стратегію поєднання політичної та збройної боротьби проти Ізраїлю, але 1988 офіційно відмовився від тероризму як

засобу боротьби за незалежність Палестини. 15.11.1988 ОВП під керівництвом А. проголосила створення Палестинської держави на окупованих Ізраїлем араб. територіях і сформувала палест. уряд в еміграції. У березні 1989 вищий орган ОВП – Національна рада Палестини (парламент) обрав А. президентом новопроголошеної держави. На поч. 1990-х років був ініціатором палест.-ізраїл. переговорного процесу. Після підписання 13.09.1993 у Вашингтоні палест.-ізраїл. угоди про створення Палестинської автономії очолив її адм. дію і закликав до припинення *Інтифади*. Заявив про визнання права на існування Держави Ізраїль, що дало змогу запровадити самоврядування в секторі Гази і на 3х. березі Йордану. 1994 разом із І. Рабином і Ш. Пересом отримав Нобелівську премію миру. 20.01.1995 А. був обраний президентом Палестинської автономії, 1996 – головою Нац. ради Палестини. Виступав за проголошення незалежності Палестини. У жовтні 1998 під час тристоронньої зустрічі уклав разом із президентом США Б. Клінтоном і прем'єр-міністром Ізраїлю Біньяміном Нетаньягу мирну угоду в Вай-Плантейшен (США). 04.09.1999 А. і прем'єр Ізраїлю Єгуд Барак (за участю президента Єгипту Х. Мубарака та держсекретаря США М. Олбрайт) у єгипет. містечку Шарам-аль-Шейк підписали угоду про відновлення мирного процесу на Бл. Сході, відповідно до якої розпочався процес виведення ізраїл. військ із Західного берега р. Йордан (11% території перейшло під контроль палестинців). Після смерті А. президентом Палестинської автономії у січні 2005 став Махмуд Аббас.

АРГЕНТИНА (Республіка Аргентина) – держава в Південній Америці. Межує з Болівією, Парагваєм, Бразилією, Уругваєм і Чилі. На півдні і сході омивається водами Атлантичного океану. Загальна площа: майже 2,8 млн км². Чисельність населення: 44,9 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: європейці (вихідці з Іспанії, Італії, держав Центр. Європи) – 85%, індіанці й метиси – 15%. Укр. діаспора – до 400 тис. осіб. Релігійний склад населення: римо-католики – 92%, протестанти – 2%. Держ. мова: іспанська. Форма держ. правління: президентська республіка. Форма держ. устрою: федеративна держава. Столиця: Буенос-Айрес. Адмін.-терит. поділ: 23 провінції, столичний федеральний округ. Глава держави: президент. Законодавча влада: двопалатний парламент – Національний Конгрес у складі нижньої Палати Депутатів і верхньої – Сенату. Найвищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів, який очолює президент країни, оскільки є одночасно головою держави та прем'єр-міністром. Грошова одиниця: аргент. песо (100 сентаво).

У Доколумбовий період на території А. проживали численні індіан. племена: діагіта, чарруа, керанді, араукани, теуельчі, она, яган, чоно тощо. На поч. XVI ст. на тер. А. з'явилися іспан. завойовники, які дали захопленим землям загальну назву Ла-Плата (за назвою ріки Rio de la Plata, іспан. – Срібна ріка). Спершу територія А. увійшла до створеного іспанцями віце-королівства Перу, а з 1776 (включно із територією суч. Уругваю, Парагваю і част. Болівії) було створ. віце-королівство Ріо-де-ла-Плата. 09.07.1816 Нац. Конгрес у Тукумані проголосив незалежність Об'єднаних провінцій Ла-Плати від Іспанії. 1853 була прийнята Конституція країни (з численними поправками діє і до сьогодні), яка проголосила А. федеративною республікою з офіц. назвою «Аргентинська нація». У період 1880–1916 у країні існував режим т. зв. елітарної демократії, коли у виборах президента брали участь лише кілька десятків тисяч осіб. При владі знаходилися консерватори, які спиралися, на підтримку великих землевласників (латифундистів). 1890 був створений Громадянський радикальний союз (ГРС), найстаріша масова партія, що складала опозицію олігархічній еліті. Від 1893 (і до 1933) беззмінним лідером партії був І. Ірігойєн. 1896 виникла інша впливова політ. сила – Робітнича соціалістична партія, що в соціальному плані спиралася на робітників та інтелігенцію лівих поглядів. Іншою особливістю політ. життя А. став розвинений і впливовий робітничий рух, в якому велику роль відігравали анархісти, що 1901 створили Федерацію робітників А. Наприкін. XIX–поч. XX ст. за рахунок еміграції з Європи неухильно збільшувалася частка білого населення А. 1900–14 до країни прибуло майже 4 млн осіб., або понад половина населення (на 1914 його чисельність дорівнювала 7 млн 800 тис.), з яких 4/5 складала італійці та іспанці. Нац. склад іммігрантів включав також французів, німців, англійців і представників слов'янських народів (більша частина з яких були поляками). З новими емігрантами з'явився іноз. капітал – брит., нім. і північноамер., який інвестувався в експорті галузі господарства. Становище нечисленного автохтонного індіан. населення було важким. Влада, зокрема під час правління президента ген. Х. Рока (1898–1904), здійснювала експедиції проти корінного населення, у результаті яких чисельність останнього постійно зменшувалася. Індіан. населення або витіснялися в андські провінції та на пд. Патагонії, або було змушене розсіюватися серед нових поселенців. Захоплення земель, що належали індіанцям, дозволяло уряду використовувати ці території для розвитку землеробства і

скотарства, що стало однією з запорок бурхливого екон. зростання країни. На поч. ХХ ст. А. перетворилася на одного з найбільших виробників м'яса і зерна у світі. 1912 був виданий закон про загальне обов'язкове виборче право для чоловіків віком від 18 років, що ознаменувало собою підрив політ. позицій консерваторів і поступовий перехід від «елітарної» до представницької демократії.

У роки *Першої світової війни 1914–18* аргент. уряд дотримувався нейтралітету. На президентських виборах у квітні 1916 переміг представник ГРС І. Ірігойєн. Перший період його президентства (1916–22) характеризувався проведенням ліберально-реформістської політики. Важливим напрямком діяльності уряду Ірігойєна став розвиток громад. і дем. свобод, досягнення гармонії між нац. капіталом і найманими робітниками. У країні панувала напружена соц. атмосфера. У січні 1919 спроби уряду придушити страйк робітників-металістів у столиці призвели до масового робітничого повстання, що охопило весь Буенос-Айрес («Трагічний тиждень»). Численні страйки проходили й в ін. містах. Уряд намагався йти назустріч вимогам профспілок – був запроваджений 8-год. робочий день і 48-год. робочий тиждень. Значна частина земельних угідь була вилучена в латифундистів і роздана колоністам. 1921 армія розправилася з потужним виступом найманих робітників Патагонії. 05.02.1921 уряд І. Ірігойєна своїм декретом визнав Українську Республіку. Після шести років (1922–28) перебування на президентській посаді ще одного представника ГРС М. Т. де Альвеара на найвищій держ. пост знову був обраний І. Ірігойєн. Його уряд ініціював проведення нових реформ – були націоналізовані нафтові родовища (1929), надавалася підтримка розвитку нац. пром-сті, тваринництва. Все ж найважливіші госп. важелі продовжувалися знаходитися в руках іноз. капіталу, а країна залишалася в стані екон. залежності від США і європ. держав.

Світова екон. криза 1929–33, що охопила і А., гостро позначилася на соц.-політ. стабільності країни – різко зросло безробіття, знизився життєвий рівень населення. Неспроможність уряду І. Ірігойєна стабілізувати ситуацію у країні, викликала масове суспільне незадоволення, яке використала опозиція. 06.09.1930 вищі офіцери за порозумінням із лідерами Консервативної партії (вона змінила назву на Націонал-демократичну) здійснили держ. переворот. Уряд очолив ген. Х. Ф. Урібуру, прибічник авторитарних методів управління. Новий режим прагнув реалізувати аргент. варіант фашистської держави. Проти робітничого і лівого руху були застосовані жорстокі репресії, профспілки розгромлені, а тисячі людей

репресовано, заслано або знищено. В економіці ставка робилася на підтримку великих корпорацій. Така урядова політика не сприяла стабілізації політ. і екон. життя країни. 1931 противники Урібуру з числа військовиків змусили генерала погодитися на проведення в наступному році виборів. Перемогу на них одержав ген. А. П. Хусто, який належав до радикалів, але користувався підтримкою й консерваторів. На виборах 1937 було оголошено про перемогу Р. М. Ортиса. Проте після двох років перебування на посаді президента за станом здоров'я Ортіс був змушений полишити активну діяльність і передати виконавчу владу віце-президенту, представнику консерваторів, Р. Кастільйо. Офіційно останній заступив на посаду президента 1942, після смерті Ортиса.

З поч. *Другої світової війни 1939–45* чимало аргент. офіцерів вітали перемоги нацистів, однак президент Кастільйо хоча й захоплювався Б. Муссоліні та Ф. Франко, але дотримувався політики нейтралітету. 04.06.1943 ультраправа орг-ція Група об'єднаних офіцерів (ГОУ) здійснила держ. переворот, у результаті якого президент Кастільйо був усунений, а на чолі уряду, що складався з військових, став ген. П. П. Рамірес. Нац. Конгрес, який контролювали радикали і соціалісти був розпущений. У країні була запроваджена цензура, заарештовано більшість впливових політ. діячів, встановлено контроль над неурядовими орг-ціями. З двох фракцій, на які в грудні 1942 поділилося найбільше профспілкове об'єднання країни – Загальна конфедерація праці (ЗКП) – одна була оголошена поза законом (нею керували комуністи), іншу – очолив армійський офіцер. Ці події викликали широку хвилю протестів. Вже незабаром стало очевидним, що режим не отримає широкої підтримки населення. Полковник Х. Д. Перон, на той час секретар міністра оборони й одночасно глава міністерства праці та соц. забезпечення, який був одним з керівників перевороту 1943, встановив контакт із керівництвом робітн. руху. Від листопада 1943 Х. Д. Перон домагався втілення у життя курсу, що полягав у вирішенні соц. і екон. проблем і відновлення дем. свобод у країні. Діяльність Перона отримала значну підтримку профспілкового руху і сприяла зростанню його популярності у робітн. середовищі. Однак, наприкін. 1943 урядові декрети ввели обмеження на свободу друку, а політичні партії були проголошені поза законом. Для забезпечення підтримки католицької Церкви в державних школах уряд ввів обов'язкову релігійну освіту. Незгодні з режимом політичні та профспілкові діячі були ув'язнені, відправлені в концентраційні табори або вислані з країни. Скориставшись тим, що аргент.

уряд у січні 1944 розірвав дипл. відносини з державами «*Bici*», група Перона змусила президента Раміреса відмовитися від влади на користь ген. Е. Фарреля. Х. Д. Перон став віце-президентом і міністром оборони, зберігши й посаду міністра праці. 27.03.1945 А. оголосила війну Японії та Німеччині, приєднавшись до антигітлерівської коаліції, а згодом стала співзасновницею ООН.

У серед. 1945 уряд здійснив кроки у напрямку відновлення конституційного ладу. У країні була проголошена амністія, дозволено діяльність політ. партій і відновлена свобода слова й друку. Проте, коли наприкін. вересня 1945 опозиційні сили організували марш протесту, уряд Фарреля відновив жорстку політичну лінію. 09.10.1945 група військових заарештувала Перона. До 17.10 країна перебувала фактично без уряду, який, за виключенням двох міністрів, подав у відставку. Опозиційні партії відмовилися увійти до нього, доки на посаді президента перебуватиме Фаррель. ЗКП оголосила загальний страйк. Тим часом, прибічники Х. Д. Перона з числа робітників і «дескамисадос» (безсорочники, або бідні верстви населення) практично захопили столицю Буенос-Айрес. 17.10 Х. Д. Перон повернувся до влади. На цей час у збройних силах і серед великої кількості населення вже склався образ Перона, як справедливого політика, покровителя бідних і провідника незалежної зовн. політики. Протягом наступних чотирьох місяців розгорталася кампанія з виборів президента. Для підтримки своєї кандидатури Х. Д. Перон сприяв створенню 3 нових орг-цій: Партії праці (до неї увійшла більшість керівників найважливіших профспілок країни); Радикальної партії (очолили колишні діячі ГРС) і Незалежної партії. Опозиційні партії – ГРС, Соцпартія, Прогресивно-дем. і Комуністична об'єдналися у Національно-демократичний союз. Їх кандидатом став Х. П. Тамборіні.

На виборах у лютому 1946 Перон одержав 54% голосів. Його прихильники здобули майже 2/3 місць у Палаті Депутатів і абсолютну більшість у Сенаті. Для зміцнення нового режиму 1947 було створено Пероністську партію, що об'єднувала представників різноманітних верств населення: підприємців, частину великих землевласників, державних чиновників, інтелігенцію і робітників (останні склали основну соц. силу пероністського руху). Партія поділялася на 3 сектори – профспілковий, жіночий і молодіжний. Утверджувалася й ідеологія перонізму – хустисіалізм (від іспан. хустисіа – справедливість). За своєю соціальною та ідеологічною суттю перонізм був еклектичним поєднанням націоналістичної та антиімперіалістичної риторики, вождизму, опирався на робітничий рух тощо.

Після офіц. вступу на посаду 04.06.1946, Перон ужив заходів для забезпечення можливої загрози своїй владі: запровадив суворий урядовий контроль над усіма угрупованнями і орг-ціями, поступово зосередив у руках пероністського уряду майже всі засоби масової інформації. Величезну роль у внутрішньополіт. житті країни відігравала дружина Перона Ева Дуарте де Перон (більш відома під іменем Евіти), яка допомагала своєму чоловіку проводити популістську соц. політику і користувалася значною підтримкою серед робітників. Правління Перона було спрямоване на врахування інтересів усіх верств населення – як національного капіталу, так і робітників. Найманим працівникам була підвищена зарплата, уряд запровадив загальне пенсійне забезпечення, оплачувані відпустки, заборонив дитячу працю, відкрив будинки відпочинку. 1949 вступила у дію нова Конституція, яка значно розширила права президента – Перон отримав право переобрання на 6-ти річний термін, що й сталося 1952. Економічна стратегія Перона передбачала прискорену індустріалізацію з акцентом на розвиток імпортозамінного виробництва. Уряд викупив у США телефонну мережу і експропріював ін. підприємства, що перебували в амер. власності. Держава викупила залізниці, якими володіли брит. і франц. компанії. Зовн. політика пероністського уряду була суперечливою. Аргент. уряд, декларуючи незалежний «третій шлях» розвитку країни, одночасно розвивав торг.-екон. відносини з СРСР і дотримувалася антикомуністичної риторики. Офіц. Буенос-Айрес відмовився підписати договір про взаємодопомогу з США, але паралельно пропонував Вашингтону направити свої війська до Кореї. 1947 А. підписала «Пакт Ріо» (договір про військову взаємодопомогу між країнами Зах. півкулі), а у – 1948 стала співзасновницею регіональної Організації Американських держав (ОАД).

Великий нац. капітал, який спершу схвалював заходи уряду, поступово почав виявляти незадоволення опікою держави та її підтримкою робітничого руху. У червні 1955 у результаті військового перевороту Х. Д. Перон був позбавлений влади і був змушений емігрувати. Наступним президентом А. став ген. Е. Леонарді, який належав до антипероністського руху військових. У листопаді 1955 після чергового держ. перевороту тимчасовий уряд військових очолив ген. П. Е. Арамбуру, який заборонив Пероністську партію, припинив діяльність ЗКП і встановив контроль над профспілками. Незабаром була відновлена Конституція 1853. Прагнучи одержати іноз. кредити для виходу з кризи, А. вступила до МВФ і МБРР. Відповідно до рекомендацій цих інституцій відбулася девальвація нац. грошової

одиниці (песо), уряд створив сприятливі умови для іноз. інвестицій, але екон. ситуація істотно не покращилася. У 1950-х роках щорічне зростання ВВП дорівнювало бл. 2,9%, що було значно менше, ніж в ін. країнах регіону. У травні 1958 у результаті виборів президентом став А. Фрондісі, кандидат від лівого крила ГРС (фракція «непримиренних»). Уряд нового президента випрацював і запровадив програму стабілізації цін і розвитку економіки. МВФ і США надали країні значну фінансову допомогу, завдяки якій був досягнутий прогрес у розбудові мережі залізниць і шосейних доріг, розвивалася сфера електроенергетики. Пероністи отримали можливість взяти участь у парламентських виборах 1962, на яких вони здобули перемогу. Тоді військові змістили президента Фрондісі, а його посаду обійняв голова Сенату Х. М. Гідо. Наступні півтора року в економіці та політиці країни панував хаос. На виборах 1963 ГРС (непримиренних) і пероністи створили коаліцію, але кандидати-пероністи були виключені зі списків і, тому коаліція закликала голосувати порожніми бюлетенями. У результаті перемогли представники іншої фракції – ГРС (народу) на чолі з А. Ільїа. У країні був відновлений конституційний порядок, який, проте, тривав недовго.

У червні 1966 військова верхівка змістила президента і проголосила прихід до влади нової диктатури («Аргентинської революції») на чолі з ген. Х. К. Онганія. Урядові репресії підняли хвилю масового невдоволення. У внутр. провінціях країни пройшли страйки і студентські хвилювання. У червні 1970 командування збройних сил усунуло Онганія і призначило на його посаду ген. Р. М. Левінгстона. Проте, в березні наступного року і його було усунуто. Пост глави держави опинився в руках ген. А. А. Лануссе. Уряд Лануссе, який протримався до травня 1973, дещо відійшов від установки на жорсткий контроль над політ. життям і основну увагу зосередив на проведенні внутр. перетворень. У цей же час широкого розмаху набирав рух за повернення Перона. У грудні 1972 був створений Хустисиалістський фронт визволення (ХФВ), до якого поруч з Хустисиалістською (Пероністською) партією увійшли ГРС (непримиренних), Соціалістична партія та ін. політ. угруповання. На виборах 11.03.1973 переміг представник коаліції пероністів соціаліст Е. Кампора (отримав 49% голосів) і на його запрошення у квітні до А. повернувся Перон. У червні 1973 у р-ні міжнар. аеропорту дійшло до зіткнень між прихильниками різних політ. угруповань, внаслідок чого загинули сотні людей. Відповідальність за цей інцидент було покладено на уряд Е. Кампори, що і стало одним із приводів для його відставки і призначення нових

президентських виборів (формально Кампора сам подав у відставку, щоби «дати можливість Перону вступити на посаду президента»). У вересні 1973 Перон знову став президентом А., його наступна дружина, М. Е. Мартинес де Перон (Ісабеліта) була обрана на посаду віце-президента. Після смерті Перона, 01.07.1974 владні повноваження перейшли М. Е. де Перон і до березня 1976 пероністам вдалося протриматися при владі. Протягом другого терміну перебування пероністів були проведені заходи з обмеження діяльності іноз. капіталу – зарубіжним фірмам заборонялося робити вклади у підприємства зв'язку, рекламу, радіо, телебачення, видання газет і журналів, уряд націоналізував мережу продажу і розподілу нафти та нафтопродуктів. 10.09.1974 вступив у дію закон про працю, який значно розширював права працівників і жінок, запроваджував положення з трудових спорів, забороняв дискримінацію з расових, релігійних чи ідеологічних мотивів. Ці заходи уряду істотно пошквалили розвиток нац. економіки – 1973 приріст ВВП складав 4,8%, а 1974 вже 6,5%. Обсяг пром. виробництва 1974 у порівнянні з 1973 збільшився на 17,4%. Уряду вдалося домогтися зменшення безробіття з 6,6 до 4,2%. Одночасно у країні спостерігалися і негативні явища. Не володіючи харизмою чоловіка, Ісабеліта Перон не змогла домогтися виконання домовленості між найманими робітниками і власниками, т. зв. Соціального пакту. Зростали ціни, а це, в свою чергу, стимулювало розгортання страйкової б-би. Уряд М. Е. де Перон швидко втрачав соціальну базу і незабаром опинився в ізоляції. Політ. поляризація сягнула апогею, деякі радикальні угруповання перейшли до тактики терору.

У результаті антипероністського перевороту 24.03.1976 до влади прийшла військова хунта. Пост президента і глави уряду обійняв ген. Х. Р. Відела. Нац. Конгрес був розпущений. Спеціальна комісія, до якої увійшли по три представники від кожного роду військ, взяла на себе законодавчі ф-ції. Діяльність політ. партій була призупинена. Під гаслом «процесу національної реорганізації» посилювалися репресії. Армія розв'язала «брудну війну» проти всіх, кого військовики вважали «підривними елементами». У результаті тисячі аргентинців були вбиті або оголошені такими, які пропали безвісти. Уряд Відели анулював 25 статей «Соціального пакту», від керівництва в ЗКП були відсторонені ті діячі, політичне минуле яких було пов'язане з перонізмом. В екон. політиці новий режим орієнтувався на поради МВФ і програму міністра економіки М. де Оса. Хунта скасувала контроль над цінами, надавала підтримку приват-

ному підприємництву, сприяла залученню іноз. інвестицій, скоротила державні витрати. У серпні 1976 були скасовані запроваджені пероністським урядом обмеження на вивіз прибутків за кордон. Нова влада змінила перелік галузей, в яких дозволялося діяти лише нац. приватним і державним компаніям, частина держ. земель була передана приватним компаніям. Проте такі заходи не привели до фін.-екон. стабілізації у країні. Інфляція продовжувала зростати швидкими темпами. Весною 1980 зазнали краху три з десяти найбільших банків країни. У березні 1981 на посаді президента Віделу змінив ген. Р. Е. Віола, який у вересні того ж року був змушений поступитися місцем ген. Л. Гальт'єрі. Для зняття напруги у суспільстві аргент. військові наважилися на відвоювання Фолклендських (Мальвінських) о-вів. 02.04.1982 на ці о-ви, які понад півтора століття утримувала В. Британія висадилися аргент. війська. Аргентинці підтримали спробу відновити контроль над Мальвінами, але водночас вимагали від влади вирішення соц. питань і демократизації політ. життя. У результаті широкомасштабних аргент.-брит. воєнних дій, в яких обидві сторони зазнали значних людських втрат, 14.06 аргент. війська капітулювали (див. *Фолклендська війна 1982*). Авантюра уряду Гальт'єрі закінчилася провалом, після чого він остаточно втратив довіру населення. Військові були змушені шукати шляхи для поступового відновлення конституційного ладу. На виборах 30.10.1983 перемогу здобув лідер ГПС Р. Р. Альфонсін. Протягом 6 років головним напрямом внутр. політики радикалів був розвиток демократії: відновлення громад. прав і свобод, політ. плюралізму, покарання винних за репресії. Уряд запропонував нову програму виходу з кризи – «План аустраль» (песо було змінено на аустраль), втілювалася й програма жорсткої економії («Аустраль-II»). Західні фінансові інституції надали А. допомогу у вигляді нових позик і відтермінування з виплати старих боргів – бл. 7 млрд дол., проте ефект від цих заходів виявився незначним. 08.07.1989 на посаду президента заступив представник пероністів К. С. Менем. У період двох президентських каденцій він заклав підґрунтя для системної лібералізації політ. і екон. життя, в основі якого лежала ідея м'якого держ. управління, замість жорсткого контролю суспільних процесів. Поступово уряд зумів загальмувати інфляційні процеси – 1995 зростання цін не перевищувало 4%. К. Менем переглянув роль держави в управлінні економікою, за його правління зросли іноземні інвестиції в А. завдяки звільненню від оподаткування на 25 років. У свою чергу це призвело до нестачі коштів у бюджеті

та спровокувало дефолт 2001. У 1994 у країні відбулася конституційна реформа – знищено форми державної опіки на Церквою, скасовано вимогу про обов'язкове сповідання президентом і віце-президентом католицької віри, встановлено право балотування на другий президентський термін. Важливим кроком на шляху зміцнення відносин із латиноамер. державами стало створення 1991 субрегіонального блоку Спільного ринку *МЕРКОСУР*. Швидкими темпами відбувалося А. зближення з США. Аргент. уряд солідаризувався з антикастрівською позицією Вашингтону, але водночас офіц. Буенос-Айрес заперечував проти прямого втручання у справи Куби, зберігаючи з Гаваною торг.-екон. відносини. У жовтні 1998 Менем вперше з моменту Фолклендської війни відвідав з офіц. візитом Лондон (В. Британія знаходиться на третьому місця після США та Іспанії за обсягом інвестицій в економіку А.). 16.12.1998 президенти А. і Чилі підписали угоди, які остаточно поклали край суперечкам щодо низки територій в Антарктиці.

У жовтні 1999 чергові президентські вибори виграв кандидат від ГПС Ф. де ла Руа. Екон. труднощі наступних років стали причиною масових заворушень у Буенос-Айресі в грудні 2001, у ході яких загинули 27 осіб. Унаслідок цих подій президент подав у відставку і покинув країну. Обраний Конгресом тимчасовий президент А. Р. Саа через тиждень був змушений вчинити таким же чином. Від 01.01.2001 новим главою держави став пероніст, лідер Хустисиалістської партії Е. А. Дуальде, проте страйки і протести продовжувалися. У квітні 2003 відбулися президентські вибори, що виявили гегемонію у внутрішньополіт. житті перонізму – три лідери, політ. програми яких базувалися на цій ідеології – Менем, Кіршнер і Саа – набрали відповідно 24%, 22% і 14% голосів. Кандидат від радикалів Л. Моро зазнав нищівної поразки (одержав лише 2%). Другий тур виборів не відбувся, оскільки Менем зняв свою кандидатуру. 3 травня 2003 пост президента обіймає представник Хустисиалістської партії Нестор Карлос Кіршнер (до 2007). Президент посилив роль держави в економіці країни, збільшив витрати на соціальні потреби. Стабілізація фінансової ситуації у країні відбулась, зокрема і за рахунок тимчасового оголошеного мораторію на платежі із обслуговування зовн. боргу. Оголосивши дефолт, А. зуміла зберегти свої фінансові ресурси, а девальвація аргент. валюти (3 песо за 1 дол.) підвищила конкурентоздатність аргент. продукції на внутр. і зовн. ринках. За рахунок зростання експорту уряду вдалося розрахуватися із МВФ та ін. іноземними кредиторами за фінансову

підтримку. Було визначено низку конкурентних галузей, яким держава надавала всебічну підтримку (інформатика, біотехнологія, вир-во скрапленого газу, будівельних матеріалів і с/г техніки). Як наслідок, в економіці А. намітилися позитивні тенденції: ВВП зріс на 8,7%, пром. виробництво – на 18%. Така тенденція зберігалася 2004–05. Економічний підйом в А. базувався на використанні незадіяних потужностей. На 2005 цей ресурс вже було вичерпано, а для подальшого екон. зростання були потрібні нові вкладення, утім, в умовах дефолту А. не могла розраховувати на солідний приток інвестицій. Уряд Н. Кіршнера провів реструктуризацію своєї заборгованості шляхом обміну знецінених цінних паперів на нові. Попри протидію частини кредиторів, взимку 2005. А. зуміла провести реструктуризацію: обмін охопив понад 76% дефолтного боргу, що було сприйнято як надзвичайний успіх. У результаті, об'єм міжнар. визнаного боргу А. скоротився на 35% і склав 125,3 млрд. дол. Утім, і після реструктуризації боргу платежі з його обслуговування лишалися ще досить високими і становили 2005 – 13 млрд. дол., 2006 – 12,5 млрд. Такі суми для А. були не підйомними, що спонукало її до нових домовленостей та позик.

Після приходу до влади Н. Кіршнер повів рішучу боротьбу із корупцією, його заходи за торкнули представників вищої адміністрації, зокрема і колишнього президента К. Менема. Він розсекретив архіви спецслужб, в яких зберігалася інформація про тих нацистських злочинців, які знайшли притулок в А. після Другої світової війни. Президент скасував амністію для військових, які були винними у злочинах часів військової диктатури 1976–83. Тим самим А. упорядкувала своє законодавство відповідно до норм Міжнародної конвенції ООН 1968 про неприпустимість застосування терміну давності для військових злочинів і злочинів проти людяності. У зовн. політиці Н. Кіршнер проводив зважений курс щодо США, був прибічником нормалізації відносин із В. Британію щодо Фолклендських о-вів, виступав проти розширення членства в Раді безпеки ООН шляхом надання низці країн (зокрема і сусідній *Бразилії*) статусу постійних членів.

2007 на президентських виборах в А. перемогу здобула дружина Н. Кіршнера – Крістіна Фернандес де Кіршнер, яка перебувала на цій посаді два терміни поспіль (2007–15). Підтримкою виборців вона мала завдячувати авторитету свого чоловіка (він 2007 мав рейтинг підтримки у 45%). Крім того, перед завершенням своєї каденції він ухвалив низку популярних соц. заходів, як-то: підвищив розмір соціальних виплат, пенсії та міні-

мальну заробітну плату тощо. Сама К. Фернандес проголосила, що слідуватиме курсу свого чоловіка і спершу зосередилась на закорд. візитах до США, країн Європи та Латинської Америки у пошуках нових інвесторів для А.

Серйозним випробуванням для уряду К. Фернандес де Кіршнер стала світова екон. криза 2008, яка призвела до зниження ділової активності в країні. Щоб впоратися із проблемами уряд вирішив посилити участь держави в економіці, зокрема, шляхом націоналізації низки підприємств стратегічного значення (серед них і тих, що були продані у 1990-х роках урядом К. Менема), ухвалив нові заходи із обмеження імпорту та посилив валютний контроль з метою запобігання вивезенню капіталу. Досить непопулярним рішенням уряду стала ліквідація приватних пенсійних фондів, яка дала йому можливість акумулювати 24 млрд. дол. приватних інвестицій. Отримані гроші йшли на підвищення соц. виплат, гарантування робочих місць тощо. Така політика виявилася надто витратною: у період 2011–13 обсяг іноз. резервів Центробанку А. скоротився із 52,7 млрд дол. до 21,3 млрд. 2009 уряд розробив новий закон, що регулював діяльність ЗМІ в Аргентині, який медіа холдинги одразу охрестили «наступом на свободу слова». Мета закону полягала у обмеженні монополії у сфері комунікацій шляхом обмеження кількості ліцензій на мовлення. Закон відкривав можливості надання ефіру для невеликих компаній і водночас передбачав розширення присутності уряду в радіо та телеефірі. Розроблений 2009 урядовий закон про політ. реформу, по суті, означав перетворення А. із багатопартійної держави на країну із кількома партіями, оскільки унеможлилював політичне майбутнє для невеличких партій із незначною кількістю членів. Також у межах політ. реформи передбачалася зміна фінансування партій (50% держ. внески, 50% – приватні пожертви, тоді як до того діяла норма, відповідно, 30% та 70%). Зовн. політика А. за часів президентства К. Фернандес була спрямована на посилення, у першу чергу, її регіональних позицій. А. стала учасником новоствореного об'єднання СЕЛАК, а сама К. Фернандес активно узялася розбудовувати відносини із Кубою і Венесуелою (із нею було укладено договір про постачання до А. нафти за пільговими цінами). 2010 загострився конфлікт між А. і В. Британією довкола Фолклендських о-вів. Приводом стало рішення брит. сторони розпочати геологорозвідку на шельфі о-вів, що викликало бурхливу реакцію уряду А. і заборону заходити без дозволу у 500-км виключну морську зону А. усім суднам.

З обранням у листопаді 2015 на посаду президента Маурісіо Макрі (у другому турі він переміг

представника пероністів, що стало особистим розчаруванням К. Фернандес де Кіршнер, яка не приховувала свого наміру і надалі впливати на владу), представника праволіберальних сил, А. почала політичну трансформацію. Адм-ція М. Макрі зробила низку кроків із лібералізації економіки, зняла контроль над капіталом, експортний контроль над деякими групами товарів, вдалася до зовнішніх позик. Останніми роками для А. склалася несприятлива ситуація на світовому ринку із продажу основних її товарів. У результаті, 2017 експорт А. скоротився на понад 6%, торговий дефіцит зріс із 576 млн дол. до 1,3 млрд, а держ. борг досяг 80% ВВП. Вихід із цієї ситуації А. уряд М. Макрі вбачає у нових позиках у МВФ. А. лише кілька років назад повернулася на міжнар. ринок капіталу, після того як остаточно змогла врегулювати суперечки із інвестиційними фондами, які вимагали виплат після дефолту 2001. З початку 2018 песо втратив 45% від своєї вартості відносно долара, що поставило під сумнів здатність А. обслуговувати свої поточні борги. На поч. літа 2018 А. уклала угоду із МВФ про надання їй фінансової допомоги в розмірі 50 млрд. дол. в обмін на скорочення бюджетного дефіциту (уряд вже ухвалив важливі пенсійні та податкові реформи). Перший транш у розмірі 15 млрд. не допоміг врятувати песо. Потреба А. у зовн. фінансуванні на найближчі роки становить не менше 80 млрд. дол. Утім, ситуація дефолту для А. не нова: країна восьмий раз за свою історію переживає дефолт, два з них вже у цьому столітті, а 14 останніх років А. взагалі живе в стані дефолту за окремими своїми зобов'язаннями. Однак, як заявив президент М. Макрі, дефолту у країні не буде.

На відміну від подружжя Кіршнер, які орієнтувалися на зв'язки із країнами Боліваріанського альянсу (АЛБА), М. Макрі активізував діалог із США, велику увагу приділив розширенню контактів із Європою та намагається розморозити відносини із В. Британією. У регіональному вимірі політика уряду М. Макрі полягає у зміцненні співпраці із сусідніми країнами – Бразилією, Чилі, Уругваєм (це підтвердили особисті його особисті зустрічі із очільникам країн) та наданні додаткового імпульсу МЕРКОСУР шляхом напрацювання спільної платформи із Тихоокеанським альянсом у складі Мексики, Чилі, Колумбії та Перу. Вихід на міжнародні площадки ознаменовано участю А. в саміті G-20 у Китаї (вересень 2016): де М. Макрі мав широку програму зустрічей із світовими лідерами. Виступаючи на форумі він підкреслив, що популізм та ізоляціонізм, які заважали А. інтегруватися у світову спільноту лишилися в минулому і закликав інвестувати в А. На це була націлена і участь

М. Макрі у Давоському форумі 2018. Після років своєрідної ізоляції у глобальному вимірі А. отримала міжнар. керівні функції: проведення Всесвітнього економічного форуму в Лат. Америці (квітень 2017), Конференції міністрів ВТО (грудень 2017), 2018 проведе у себе зустріч «G-20».

Українська діаспора в А. становить близько 400 тис. Основна частина етнічних українців мешкає у столиці і провінції Буенос-Айрес (більше 100 тис.), провінції Місьйонес (близько 130 тис.). Місцями компактного проживання є також провінції Чако (30 тис.), Кордоба (15 тис.), Мендоса (10 тис.), Формоса (6 тис.), Ріо-Негро (3 тис.) та Коррієнтес (3 тис.). А. першою серед країн Лат. Америки визнала незалежність України 1991, 1992 встановила дипл. відносини, а 1993 відкрила своє посольство у Києві. Перші політ. контакти на найвищому рівні відбулися 1995 (візит президента Л. Кучми до А.) і 1998 (візит президента А. К. Менема до України), в ході яких було закладено підґрунтя для розвитку політ. діалогу, підписано «Договір про дружні відносини і співробітництво між двома країнами». З 2002 у Верховній Раді України діє депутатська Група з міжпарламентських зв'язків з А., відповідна група є і в Національному конгресі Аргентини. Із другої пол. 1990-х років було започатковано відносини між окремими регіонами наших держав. Відповідні угоди про взаємодію та співробітництво було підписано між Львівською, Тернопільською, Харківською і Волинською обл. та, відповідно, аргентинськими провінціями Кордоба, Місьйонес, Буенос-Айрес, Чако, а також між столицями наших держав – Києвом та Буенос-Айресом. Хоча 1993 аргент. законодавці прийняли заяву на підтримку укр. територіального статусу м. Севастополь, утім, 2014–17 під час обговорення в ГА ООН питань, що стосувались територіальної цілісності України, аргент. делегація утримувалась від голосування.

Лит.: Hedges Jill. Argentina: A Modern History, I. B. Tauris; First Edition edition, 2011; Mario Rapoport. Historia económica, política y social de la Argentina, 1880–2006, Buenos Aires: Editorial Ariel, 2006; Daniel K. Lewis. The History of Argentina, 2003; Владимир Казаков. Политическая история Аргентины. Москва: Высшая школа, 2007.

М. Таран (Київ), Н. Шевченко (Київ).

АРДЕННЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944–1945 («Вахта на Райні») – контрнаступ нім. військ на Західному фронті в Арденнах (Бельгія) 16.12.1944–26.01.1945 у ході Другої світової війни. План операції, який був розроблений особисто А. *Гітлером*, передбачав нанесення союзникам раптового удару силами 25 дивізій, зокрема 7 танкових, через Арденни на Антверпен до узбережжя Ла-Маншу. Планувалося

завдати значних втрат військам зх. союзників, і, таким чином, примусити їх вийти з війни. Наступ розпочався 16.12.1944 на фронті протяжністю 115 км групою армій «Б», якою командував фельдмаршал Вальтер Модель. Заг. керівництво операцією здійснював ген. Г. фон Рундштедт. У групу входили: 6 танкова армія СС (команд. ген. Й. Зепп Дітріх), 5 танкова армія (ген. Хассо фон Мантейфель) і 7-ма польова армія (ген. Е. Бранденберг). Для повітряної підтримки було сконцентровано бл. 2 тис. нових реактивних і кілька сотень поршневих літаків. Масований удар 800 нім. літаків по аеродромах союзників у Бельгії, Нідерландах і Пн. Франції, знищив 800 літаків противника, нім. втрати – лише 93 машини. Проте при поверненні на бази бл. 200 літаків було збито зенітним вогнем нім. батареї, які охороняли стартові площадки «Фау-2» і нічого не знали про польоти своєї авіації. Поряд із основним ударом планувалося провести 2 диверсійні операції (кодові назви – «Грайф» і «Гоес Венн»). Завдання диверсійних груп під командуванням О. Скорцені та полк. фон Дер Гейдте полягало у деморалізації та створенні паніки в тилу військ союзників, а також захопленні мостів на р. Маас і забезпечення їх охорони до підходу основних сил. Проникнення у тил противника планувалося здійснити завдяки форсованому маршу механізованих диверсійних груп (переодягнених у амер. і брит. форму, озброєних трофейною зброєю і технікою) після прориву фронту осн. силами. У р-ні прориву нім. арміям протистояли лише 4 амер. дивізії 1-ої армії ген. Омара Бредлі. Заг. керівництво сухопутними силами Західного фронту здійснював брит. ген. Б. Л. Монтгомері. У перші дні нім. наступу, союзники зазнавши великих втрат, відступили на 100 кілометрів. У р-ні м. Бастонь було оточене кількатисячне з'єднання амер.-брит. військ. Для виходу з критичної ситуації у підпорядкування Б. Монтгомері були передані 1-ша і 9-та амер. армії. Зупинити нім. наступ вдалося тільки завдяки підкріпленням, які отримала 3-тя амер. армія, і масованим авіаційним нальотам. 21.12.1944 війська союзників перейшли у контрнаступ, який спочатку розвивався повільно. Після 23.12.1944, завдяки активній підтримці авіації, просування амер. частин прискорилося. 26.12 їх передові загони, з'єдналися з частинами, що обороняли Бастонь. Напруження на Західному фронті продовжувалося зберігатися і на поч. 1945. Внаслідок операції нім. військ в Арденнах стратегічний наступ коаліційних сил на Берлін довелося відкласти, що продовжило існування нацист. режиму на кілька місяців. Втрати союзників у ході боїв склали 77 тис. осіб, німців – 82 тис. вояків.

Р. Генега (Львів).

АРМІЯ КРАЙОВА – підпільні військові загони, сформовані в Польщі 1941–42 для ведення нац.-визв. боротьби проти нім. окупантів і відновлення незалежної Польської держави у роки Другої світової війни. Перебували під командуванням еміграційного польського уряду в Лондоні. Загонами А. К. керували кадрові офіцери довоєнного польського війська. Керівництво А. К., намагаючись протидіяти посиленню рад. військових впливів у Польщі у кінці війни, підняло у Варшаві 01.11.1944 повстання, підтримане широкими масами населення, яке зазнало поразки і було жорстко придушене німцями. 1944–45 загони А. К. вели бойові дії та проводили терористичні акти проти спільних військових сил Радянської армії та прорадянського Війська Польського. Після війни і встановлення комуністичного режиму уряд Польської Народної Республіки розформував А. К.
О. Джеджора (Львів).

АРМІЯ ЛЮДОВА – польська підпільна військова орг-ція, що діяла 1944 в окупованій нім. військами Польщі в роки Другої світової війни. Заснована 01.01.1944 за рішенням Крайової ради народової для об'єднання всіх прокомуніст. військових сил. Формувалася на основі Гвардії Людової (створена весною 1942) і контролювалася Польською партією робітничою (ППР). Командувачем армії був ген. А. Роль-Жимерський, нач. штабу – Ф. Южвяк. 3 травня 1944 командування А. Л. встановило контакти з Польським партизанським штабом (знаходився на території СРСР), від якого надходило озброєння, боєприпаси, інструктори. Члени А. Л. брали участь у антинацист. повстанні 1944 у Варшаві. За даними командування, підрозділи А. Л. налічували бл. 34 тис. бійців (липень 1944). Інколи проводила бойові операції проти гітл. військ спільно з *Армією Крайовою* і рад. партизанами (під Ромбльовом, 14.05.1944; у Янівських лісах і Пущі Сольській, 09–25.06.1944). 21.07.1944 була об'єднана з 1-ою Польською армією (створена в СРСР) в єдине Військо Польське. Фактично більша частина членів А. Л. поповнила органи безпеки і міліції.

АРМСТРОНГ Ніл (Armstrong; 05.08.1930 – 25.08.2012) – амер. астронавт. Н. в Уапаконета (шт. Огайо). Військовий льотчик у період *Корейської війни 1950–53*. 1955 закінчив ун-тет Пердью у м. Лафайєтт (шт. Індіана, США) за спец. авіаційна техніка (1955). Служив у військ.-мор. флоті, згодом пілот-випробувач. З 1962 у групі космонавтів Нац. управління з астронавтики і дослідження космічного простору США (NASA). Перший космічний політ здійснив у березні 1966 разом з

Д. Скоттом на космічному кораблі «Джеміні-8». У липні 1969 А. (разом із М. Коллінзом і Е. Олдріном) на космічному кораблі «Аполлон-11» вперше в історії космонавтики здійснив політ на Місяць. У місячній кабіні «Eagle» (разом з Е. Олдріном) висадився у р-ні Моря Спокою (20.07.1969) і став першою людиною, що вступила на місячну поверхню (20.07.1969). Провів на Місяці 21 год. 36 хв., з них 2 год. 21 хв. поза кораблем. Доставив на Землю 21 кг. місячного ґрунту. 1971–79 – професор ун-ту в Цинцинатті. Від 1980 входив до складу правління кількох пром. компаній. Віце-голова слідчої комісії, яка вивчала обставини катастрофи шатла «Челленджер» (1986).

АРМСТРОНГ Луїс Деніел (Armstrong; 04.07.1900/1901 – 06.06.1971) – афр.-амер. джазовий музикант, сурмач, співак. Н. у Новому Орлеані. Від 18 років виступав в ансамблі Кід Репетуя. Пізніше з кларнетистом Джо «Кінг» Олівером переїхав до Чикаго, де зробив перші записи «Креольського джаз-банду». 1925 організував свою «Гарячу п'ятірку» (від 1927 – «Гаряча сімка») – перший колектив джазових імпровізаторів. Численні записи А. тих років – класика джазу. А. перетворював сольну імпровізацію у єдину лінію з розвитком, кульмінацією і кінцівкою у повній відповідності з законами класичної музичної форми. Тоді ж А. почав співати і згодом став естрадним співаком. Після розпаду свінгових біг-бандів у 1940-х роках А. організував ансамбль «All Stars». Зроблений ним разом із Еллоу Фіцджеральд запис опери Дж. Гершвіна «Поргі та Бесс» (співак і співачка виконали дуетом практично всі арії) вважається ідеальним з точки зору виконавської майстерності. Останнім хітом А. стала пісня «What A Wonderful World». Помер у Нью-Йорку.

Н. Сиротинська (Львів).

АРНЕМСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1944 (кодова назва операції – «Market Garden») – десантна операція 17–26.09.1944, складова частина Голландської наступальної операції військ західних союзників у Другій світовій війні. Розроблений брит. маршалом Б. Л. Монтгомері план операції полягав у висадці в тилу нім. військ (60–90 км за лінією фронту) великих повітряних десантів, які мали захопити 11 стратегічно важливих мостів на ріках Маас, Ваал та Нижньому Рейні й утримати їх до підходу наступаючих сил 2-ої брит. армії. Десант складався із підрозділів 101-ої американської, 1-ої брит. повітряно-десантних дивізій і польської парашутної бригади. Осн. частина десанту була висаджена між нідерланд. містами Ейндгофен і Арнем протягом двох днів: 17.09 десантування здійснювали

1 544 літаки і 491 планер, а 18.09 – 1 360 літаків і 1 203 планери. Висадку десанту прикривали 1 113 бомбувальників і 1 240 винищувачів. Загалом було висаджено 34 876 тис. солдатів і офіцерів, 568 тис. гармат, 1 926 транспортних засобів, 5 227 т військових вантажів. У ході А. о. війська союзників вели бої у тилу противника до 26.09. У боях проти нім. військ брали участь бійці нідерланд. Руху Опору, що спричинило нім. репресії проти мирного населення. Десантні підрозділи зазнали великих втрат, загинуло 17 тис. солдатів і офіцерів. Частина стратегічних цілей операції так і не була досягнена. А.о. стала найбільшою десантною операцією союзників у ході Другої світової війни. 1974 Кореліус Раян видав присвячену подіям А. о. книгу «Одним мостом задалеко», за мотивами якої 1976 амер. режисер Річард Аттенбороу зняв худ. фільм з однойменною назвою (у головних ролях Д. Богард, Ш. Коннері, М. Кейн, Е. Гопкінс).

А. Козицький (Львів).

АРП Ганс (Агр; 16.09.1887 – 07.06.1966) – франц. живописець і скульптор. Н. у Страсбурзі. 1904–08 навчався у Ваймарській академії та 1908–11 в академії Жюліана в Парижі. 1916 став одним із засновників руху «Дада» у Цюріху, ілюстрував «25 поем» Т. Цари, створив серію гравюр «Етюди симетрії» та розмальовані дерев'яні рельєфи («квітка-молот»). 1925–30 приймав участь у виставках сюрреалістів у Парижі («Торс і пупок»). Від 1930 створював свої «розірвані папірці», з відчутним впливом дадаїзму, який художник проніс через всю свою творчість. Після війни багато подорожував, створив серії графічних творів – «Вулиця Габріель, будинок І» (1958), «До білої безкінечності» (1960) – винахідливі та пластичні композиції поетичного простору, розташованого поміж чистою абстракцією і морфологією. Твори А. експонуються у музеях Крьоллер-Мюллер в Оттерло, Кюнст-холлі у Гамбурзі.

Я. Кравченко (Львів).

АРХИПЕНКО Олександр (30.05.1887 – 25.02.1964) – укр. живописець, графік, скульптор; один із найяскравіших представників авангардизму, перший скульптор, який втілював у свої роботи концепції кубізму. Н. у Києві. 1902–05 навчався у Київ. худ. училищі. 1906–08 вчився у Моск. училищі живопису, скульптури і архітектури. 1908 поїхав до Парижа, де відвідував Школу красних мистецтв. 1910 заснував у Парижі власну художню школу, пізніше – у Берліні. 1923 переїхав до Нью-Йорку, де відкрив художню студію. Оригінальний мистецький напрям творчості А. почав формуватися вже під час навчання у Києві.

Його цікавила проблема кольору у скульптурі, пошуки нової виразності скульптурних форм («Дитина, що сидить», «Мислитель», 1904). У Парижі експериментував у напрямках кубізму, працював над створенням об'ємно-просторових композицій, в яких сполучав різні за кольором і фактурою матеріали – дерево, метал, скло («Цирк Медрано», 1912). Шукав пластичної виразності як в статичних («Сум», «Похилена жіноча постать», 1909), так і в динамічних композиціях («Танок», 1910; «Композиція з двох фігур», 1910; «Бокс», 1913). Прагнучи знайти нові можливості посилити виразність скульптурного твору, А. включав у композицію простір, утворений криволінійними площинами. Ці «відкриті» форми стали однією з найбільших знахідок митця («Ступаюча жінка», 1912; «Жінка, яка зачісується», 1915; «Постать», 1920). До 1914 належать перші спроби А. в скульптоживопису, де він поєднував рельєф і колір в різних комбінаціях («Купальниця», 1915; «Натюрморт на круглому столі», 1916). Пластичні ідеї А. мали вплив на розвиток світового мистецтва – архітектури, скульптури, дизайну. 1920–23 А. експонував свої твори на виставках Франції, Німеччині та ін. країнах. 1924 створив механічну картину (назвав її «архипентура»), яка була продемонстрована 1929 у Нью-Йорку в галереї мистецтв Андерсена. Реалістичні твори А. – композиції, портрети, позначені глибоким психологізмом, виразністю композиційно-пластичного рішення («Мати і дитина», 1910; портрети Т. Шевченка, 1923, 1933; І. Франка, 1925; диригента В. Менгельберга, 1925; «Мадонна», 1936; «Цар Соломон», 1963 та ін.). Твори А. зберігаються в багатьох музеях світу. У Нац. музею у Львові знаходяться графічні роботи митця. Творчість А. мала великий вплив на розвиток світового мистецтва.

С. Лупій (Львів).

АС-СІСІ Абдель Фаттах Саїд Хусейн Халіл (As-Sisi; 19.11.1954) – єгип. політик. Здобув вищу освіту у Військовій академії в Каїрі, низці навчальних закладів Єгипту, В. Британії, США. Під час революції 2011 входив до складу Вищої ради збройних сил (тимчасового вищого органу держ. влади з 11.02.2011 до 30.06.2012). З 12.08.2012 обійняв посади головнокомандувача збройних сил, міністра оборони і військової пром-сті. Організатор держ. перевороту 03.07.2013, у результаті якого було усунуто від влади М. Мурсі. Після травневих виборів 2014 (96,91% голосів виборців), обійняв посаду президента Єгипту. Пріоритетами у внутр. політиці було скорочення бюджетних видатків і вирішення паливної проблеми. 2015 було схвалено рішення про будівництво атомної

електростанції неподалік Александрії. Успішним урядовим проєктом стало спорудження нової гілки Суецького каналу 2015, до 2020 має бути завершено будівництво нової адміністративної столиці Єгипту на схід від Каїру. Спостерігається поступове скорочення розмірів зовн. боргу Єгипту. Утім у країні зберігається відчутний рівень інфляції та безробіття, заходи жорсткої економії істотно знизили життєвий рівень населення. Складною залишається ситуація в Єгипті щодо забезпечення прав людини. Продовжує політику систематичного застосування тортур, незаконних арештів і фізичного знищення своїх політ. опонентів, журналістів і всіх незгодних з режимом. Тисячі мирних жителів були засуджені військовими судами. У Єгипті щорічно вносився велика кількість смертних вироків, відсутня позитивна динаміка у галузі прав жінок і свободи слова. Президенту А.-С. вдалося повернути Єгипту статус регіонального лідера, збільшити авторитет країни і в арабському світі, і поза його межами. Було відновлено членство Єгипту в Африканському союзі, припинене 2013. Значно покращилися відносини Єгипту з Ізраїлем і Саудівською Аравією. Після зустрічі А.-С. з Д. Трампом (квітень 2017) нормалізувалися відносини зі США. У громадянській війні у Сирії Єгипет підтримував чинного президента Б. Асада. На першу пол. 2018 складними залишаються відносини з Туреччиною. У березні 2018 на чергових виборах був вдруге обраний на посаду президента Єгипту.

Л. Пупльована (Львів).

АСАД Башар (Assad; 11.09.1965) – сирійський політик, президент Сирії (з 2000). Н. у Дамаску в родині майбутнього президента Сирії Х. Асада. Походив із релігійної меншини алфавітів. Вивчав медицину в Дамаському ун-ті, працював лікарем у військовому госпіталі. 1991–94 стажувався і навчався у В. Британії. Після смерті старшого брата, якого батько бачив своїм спадкоємцем, повернувся на батьківщину і поступив на військову службу. За індивідуальною програмою закінчив військову академію в Хомсі, командував армійськими підрозділами. Відразу після смерті батька призначений верх. головнокомандувачем збройних сил країни, а в липні 2000 обраний ген. секретарем правлячої партії Баас. На загальнонац. референдумах (2000 і 2007) Б. на безальтернативній основі затверджувався на посаду президента Сирії. У червні 2014 знову було оголошено про перемогу А. на президентських виборах за участю трьох кандидатів, однак, країни Заходу цього результату не визнали, оскільки вибори відбулись в умовах громадянської війни з порушенням дем.

принципів виборчого процесу. Першими кроками на президентському посту А. задекларував реформування економіки, боротьбу з корупцією, лібералізацію суспільного життя. Кроки уряду А. на зовнішньополіт. арені були продовженням політики його батька, що не покращило відносин з Ізраїлем і призвело до зростання напруженості у стосунках з Туреччиною. У березні-квітні 2005 уряд А. під тиском антисирійських виступів у Лівані (Революція кедрів) і за рішенням РБ ООН вивів військовий контингент із цієї країни, де сирійські підрозділи перебували 29 років. Західні країни звинувачували А. у підтримці радикальних ісламських рухів «Хамас», «Хезболлах», «Ісламський джихад». Незважаючи на декларації щодо лібералізації режиму у країні продовжувалося переслідування інакодумців, включно з арештами і вбивствами. 2008 і 2011 були заблоковані соціальні мережі. У січні-травні 2011 під впливом подій «Арабської весни» країну охопив протестний рух із вимогою політ. реформ і відміни надзвичайного стану (запроваджений ще 1963), які уряд А. спробував придушити силовими засобами. Припинення кровопролиття і відставки А. почали вимагати США і держави ЄС й ввели санкції проти А. і його оточення. Намагаючись розв'язати політ. кризу здійснив низку для врегулювання ситуації – відмінив військовий стан, скасував положення про керівну роль Баас, була запроваджена багатопартійна система і вперше за 50 років відбулись багатопартійні вибори (травень 2012). Однак, це не заспокоїло протестний рух проти режиму А., який до того ж очолила антиасадовська опозиція. Поступово антиурядові виступи переросли у зіткнення військових опозиційних угруповань і сирійської армії, що поклало початок повномасштабному кровопролитному громадянському конфлікту. Від початку протистояння з режимом А. опозиційний табір об'єднував конгломерат політичних сил – світську опозицію, ісламістські угруповання, курдські повстанців. Антисадовську світську опозицію (Сирійську національну раду) підтримували США, В. Британія, Франція, Туреччина, Саудівська Аравія і Катар. Від 2013 у таборі антисадовських сил наростали протиріччя політ. і особистісного характеру, у результаті чого громадянська війна перетворилась у протистояння «всіх проти всіх». 2011–18 війська А. вели бої з опозиційними формуваннями, внаслідок яких загинуло майже 500 тис. цивільних осіб і сотні тисяч стали біженцями, що спровокувало загальноєвроп. міграційну кризу 2015. Уряд А. був звинувачений у військових злочинах проти цивільного населення (міжнар. орг-цією «Лікарі за права людини», Комісією з міжнар. правосуддя і підзвітності та Верх. комісаром із прав людини

Н. Піллай), зокрема застосуванні хімічної зброї (2013, 2016, 2018), бочкових бомб, тортурах іноземців, атаках армійських підрозділів на цивільні об'єкти (лікарні, школи), масових убивствах. Ці звинувачення викликали різкий осуд із боку США, В. Британії, Франції, і стали причиною ракетного удару їх збройних сил по військовій базі в квітні 2017. Позиція А. значно зміцнилась після погодження Росії надати військову допомогу Сирії у боротьбі проти антиурядових повстанців (вересень 2015). Військово-політичний альянс із Москвою став для А. єдиним шансом зберегти владу. Віддані А. війська поступово відновили контроль над більшістю території країни. У березні 2014 уряд А. підтримав анексію Криму Росією, а сирійська делегація в ООН проголосувала проти визнання т. зв. кримського референдуму незаконним.

АСАД Хафез (Assad; 06.03.1930 – 10.06.2000) – президент Сирії (з 1971). Н. у м. Кардаха. Походив з родини мусульманів-алавітів, які становлять реліг. меншину в Сирії. З 1947 – член Партії араб. соціаліст. відродження (БААС). Закінчив льотне училище і військову академію. У період існування Об'єднаної Арабської Республіки (1958–61) командував ескадрильєю винищувачів поблизу Каїру. Після повернення в Сирію, 08.03.1963 взяв участь у державному перевороті, внаслідок якого до влади прийшов баасистський уряд. 1964–70 командував ВПС і ППО Сирії, генерал армії. Внаслідок військового перевороту в Дамаску (лютий 1966), здійсненого лівим крилом БААС, призначений міністром оборони. До влади прийшов внаслідок чергового перевороту. 1970–71 очолював уряд країни, одночасно – міністр оборони. 1971 обраний ген. секретарем БААС, з березня 1971 – президент Сирії (переобирався кожні 7 років). Незважаючи на прийняття Конституції Сирії (1973), А. придушував діяльність будь-якої організованої опозиції, й за допомогою спецслужб встановив у країні диктаторський режим. Намагався координувати політику араб. світу щодо Ізраїлю, відстоював ідею «Великої Сирії» (створення співдружності країн у складі Сирії, Іраку, Лівану і Йорданії). Підтримав Єгипет у 4-й араб.-ізраїл. війні 1973 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*), однак сирійс. армія була змушена відступати, а сам режим А. опинився на межі краху. Отримувал фін. і військ.-техн. допомогу від СРСР і араб. держав. 1975 втрутився у політ. конфлікт у Лівані, увівши в Бейрут війська (вважав Ліван частиною Великої Сирії), що ускладнило ситуацію в цій країні. Режим А. підозрювався в підтримці міжнар. тероризму, зокрема таких орг-цій як «Хезболлах» та «Ісламський джихад». 1982 наказав ліквідувати центр ісламістської орг-

ції Брати-мусульмани у м. Хама, що привело до великих людських жертв. Після розпаду СРСР переорієнтував свою політику на Захід. Під час війни в Перській затоці (див. *Кувейтська війна 1990–91*) надіслав сирійські підрозділи на допомогу військам союзників. Учасник переговорів з Ізраїлем з проблем близькосх. врегулювання, вимагав повернення під контроль Сирії Голанських висот. Після смерті А. президентом Сирії став його син – Б. Асад.

АСАНЬЯ-І-ДІЕС Мануель (Azana y Diez; 10.01.1880 – 04.11.1940) – іспан. політик. Навчався в коледжі м. Ескоріаль. 1930 заснував партію Республіканської дії, був активним учасником антимонархічної опозиції. Після зречення *Альфонса XIII* (квітень 1931) очолив мін-во військ. справ в уряді Н. Алькалі-Самори (1931) і кабінет міністрів (1931–33). Респ. уряд на чолі з А., опираючись на рішення парламенту, сприяв здійсненню у країні дем. перетворень – відновив громад. свободи, розпочав аграрну реформу, надав автономію Каталонії, а також проголосив відокремлення Церкви від держави, розпуск чернечих орденів тощо. У серпні 1932 уряд А. придушив спробу військового заклоту на чолі з ген. Хозе Саньюро, а пізніше – повстання анархістів. Після відставки А. очолив Лівореспубліканську партію (квітень 1934), яка у січні 1936 увійшла до складу *Народного фронту*. Перемога на виборах республіканців (16.02.1936) дозволила А. сформувати лівий кабінет міністрів. У квітні 1936 обраний президентом Іспанії. Внаслідок поразки респ. військ у Каталонії (лютий 1939) виїхав з країни. Жив у Франції. 28.02.1939, після визнання Францією і В. Британією уряду ген. Ф. Франко, склав президентські повноваження. Залишив сподвиги (1939).

АСАХАРА Сьоко (Asahara; букв. «Сіяюче світло в долині конопель», справжн. ім'я – Чідзуо Мацумото; 02.03.1955–06.07.2018) – лідер релігійної секти тоталітарного спрямування в Японії. Н. у сім'ї ремісника в м. Яцусіро (префектура Кумамото, Японія). Через захворювання очей у дитинстві частково втратив зір й навчався в інтернаті для незрячих. Вивчав буддизм в Індії. Від 1982 проповідував своє вчення. 1987 заснував релігійне т-во «Аум Сінрекьо» («Вчення істини Аум») для завоювання політ. влади спочатку в Японії, а згодом – у цілому світі. Залучив до орг-ції молодих інтелектуалів, а також заможних спонсорів, що дало йому змогу на поч. 1990-х створити потужну орг-цію (1995 налічувала 9 тис. членів у Японії та ще 40 тис. у світі). Філії т-ва діяли в Австралії,

США, Шрі-Ланці, Німеччині, Росії, Україні та на Тайвані. На території Росії т-во створило навчальні центри для підготовки бойовиків, а в самій Японії – таємні лабораторії для виготовлення хімічної та бактеріологічної зброї. Орг-ція А. була побудована на суворій ієрархічній підпорядкованості. Для того, щоб довести свою відданість лідеру, адепти орг-ції здійснювали спеціальні ритуали, зокрема, пили кров А. і настій на його волоссі. Після того, як япон. поліція почала розслідування діяльності «Аум Сінрекьо», 13.03.1995 невідомий (як припускається, член т-ва) вбив нач. токійської поліції Кодзі Кунімацу. 20.03.1995 за наказом А. на 6 лініях метро у Токіо та Йокогамі члени «Аум Сінрекьо» вчинили газові атаки, у результаті яких загинуло 10 осіб і ще 4 700 постраждало. Від травня 1995 А. перебував в ув'язненні за звинуваченням в організації терористичного акту з використання отруйної бойової речовини «зарін». 27.02.2004 Токійський суд виніс йому смертний вирок. Виконання вироку було відкладено через апеляції захисту А. та судові процеси інших членів «Аум Сінрекьо», які ще тривали. Останні роки життя страждав деменцією, або вдало її симулював. Повішений в Токійській в'язниці, одночасно із виконанням смертних вироків шести іншим членам секти в інших містах Японії.

А. Козицький (Львів).

АСЕАН (Асоціація держав Південно-Східної Азії; Association of South East Asian Nations, ASEAN) – міжнародна субрегіональна орг-ція, створена 08.08.1967 у Бангкоку. Членами-засновниками АСЕАН були Індонезія, Малайзія, Сингапур, Тайланд і Філіппіни. 1971 держави-учасниці підписали Договір про дружбу і співробітництво та нову Декларацію АСЕАН. Основні цілі: сприяння розвитку співробітництва в економіці, наук.-техн., соц. і культ. галузях країн Пд.-Сх. Азії; створення зони вільної торгівлі до 2003; співробітництво у галузях фінансів, с/г, транспорту, туризму; забезпечення стійкого миру в регіоні. 1976 на о-ві Балі (Індонезія) держави-члени АСЕАН уклали договір, в якому були сформульовані основні принципи їх співпраці і забезпечення миру. Найвищий орган АСЕАН – щорічна сесія глав урядів і міністрів закорд. справ, які затверджують звіти і плани роботи. Поточну роботу організує Постійний комітет. 1976 для координації діяльності асоціації був створений Секретаріат у складі економічного бюро, бюро соціальних і культурних питань. Співробітництво з міжнар. регіональними орг-ми здійснюється через Секретаріат. Вже на момент створення АСЕАН країни-засновниці націлювали нову орг-цію не тільки на екон., соц. і культ. співробітництво, а й

на політ. взаємодію у міжнар. відносинах. Першим об'єктом політ. співпраці в рамках АСЕАН стало придушення комуністичних партизанських рухів в Індонезії, Малайзії, Таїланді та на Філіппінах. З 1976 посилюється процес інтеграції країн АСЕАН. З 1980-х років почали скликатися конференції міністрів економіки, праці, охорони здоров'я, які виробляли узгоджені спільні програми розвитку. З цього часу почали діяти Банківська рада, Асоціація судовласників, Рада з питань видобутку і обробки нафти та ін. Країни асоціації створили спільні запаси продовольства для допомоги на випадок стихійного лиха. 1979 створено фонд культурного обміну за рахунок внесків держав-учасниць, а також Японії. Держави АСЕАН постійно залучають до розширення виробництва іноз. капітал. З 1980 діє Корпорація розвитку з фондом 50 млн дол. для фінансування середніх і дрібних підприємств, до якої залучено кошти япон. банків. Однак між рівнями їхнього екон. розвитку існують значні відмінності. Зокрема, Сингапур вже в 1990-х роках за рівнем ВВП перевищував Індонезію у 15 разів, Філіппіни і Таїланд – у 7 разів, Малайзію – у 3 рази. 1992 до складу АСЕАН прийнято Бруней, В'єтнам, Камбоджу і Лаос. Нові члени стали ринком для інвестування капіталів країн-засновниць і джерелами дешевої робочої сили. До 2003 країни-засновниці АСЕАН наблизилися до створення зони вільної торгівлі (існує лише 5% мито). АСЕАН – найорганізованіша і найінтегрованіша орг-ція Азії, до складу якої входять 10 держав (2004). Штаб-квартира секретаріату – м. Джакарта (Індонезія).

С. Мовчан (Львів).

АСКВІТ Герберт Генрі (Asquith; 12.09.1852 – 15.02.1928) – брит. політик, лорд. – брит. політик, лорд. Н. у Морлі (графство Йоркшир). Навчався в Оксфорді. 1886 вперше обраний депутатом Палати Громад, в якій представляв округи Іст Файф (1886–1918) і Пейслі (1920–24). Належав до Ліберальної партії, довгий час очолював партію (1908–26, з перервами). 1892–95 – міністр внутр. справ в урядах В. Гладстоуна і А. Розебері. 1905–08 – міністр фінансів в уряді Г. Кемпбелла-Баннермана. 1908–16 – прем'єр-міністр В. Британії. Домігся прийняття Акту про парламент (1911), який позбавляв Палату Лордів права накладати вето на рішення Палати Громад і скорочував термін роботи парламенту до 5 років. Підтримував ідею надання автономії Ірландії і допровадив до підписання 17.09.1914 королем Георгом V білля про *гомрул*. У внутрішньополіт. житті А. зіткнувся з проблемою зростання актів насильства у країні (акції протесту синдикаліст. профспілок, поширення

агресивного руху *суффражисток* на чолі з Емілією Панкгорст, виступи протестантів в Ольстері проти надання автономного статусу Ірландії), поборювання якого зменшувало популярність його уряду. Одночасно постійні кризи у міжнар. відносинах (*Боснійська криза 1908–09, Марокканські кризи 1905 і 1911, Балканські війни 1911–13*) та потреба їх розв'язання, не давала можливості кабінету А. повністю зосередитися на вирішенні політ. і екон. проблем країни, які ще більше ускладнилися з поч. Першої світової війни. У грудні 1916 під тиском військ.-політ. і екон. проблем коаліційний уряд А. (сформований у травні 1915) був змушений піти у відставку, А. передав владу новому прем'єрові Дж. Ллойдю. 1926 А. відійшов від політ. життя. Автор мемуарів «Спогади і роздуми» (1928).

АСНАР Хосе Марія (Aznar; 25.02.1953) – іспан. політик, прем'єр-міністр Іспанії 1996–2004. Н. у Мадриді. 1975 отримав диплом юриста Ун-ту Комплутенсе, працював податковим інспектором. З 1979 – член праволіберальної партії «Народний альянс». 1987–89 – голова уряду Каталонії. 1982 вперше обраний до парламенту. 1990–2004 – голова консервативної Народної партії (почесний голова до 2016). 19.04.1995 А. пережив терористичний замах *ЕТА*. Після перемоги НП на виборах 1996 став прем'єр-міністром. Передвиборча неоконсервативна програма передбачала: забезпечення екон. стабільності, «модернізацію Іспанії», створення професійної армії, скорочення держ-апарату (рішення про замороження зарплати держслужбовцям викликало низку акцій протесту), боротьба з корупцією, баскським сепаратизмом і тероризмом. Обливістю першого терміну стала лібералізація ринку, дерегулювання економіки, скорочення держ. видатків, приватизація кількох держ. компаній. Уперше з серед. 1970-х інфляція була знижена, скорочено бюджетний дефіцит і рівень безробіття. Громадські протести викликали рішення А. посмертно нагородити 1998 орденом «Громадянська заслуга» Мелітона Мансанаса (1906-68), поліцейського високопосадовця у період диктатури Ф.Франко, котрий став першою запланованою жертвою *ЕТА*. Завдяки економ. Успіхам уряду А. у березні 2000 Народна партія перемогла, її лідер А. знову сформував уряд. кабінет. Зовн. політика А. орієнтувалася на США, підтримав анти терорист. операцію в Афганістані (2001) та Іраку (2003). Виступив на підтримку політики Росії в Чечні. Після терористичних актів у Мадриді, у березні 2004 партія А. прогнала вибори. Одночасно, поразку А. спричинило й непопулярне рішення про участь іспан. підрозділів у військ. Іраку (91% іспанців 2003 висловилися проти втор-

гнення в Іраку), а також бездоказові звинувачення А. у мадридських вибухах баскських сепаратистів (з'ясувалося, що теракти здійснили ісламські терористи, однак, іспанці вже віддали свої голоси соціалістам). Після виборів 2004 з'ясувалося, що А. та його уряд таємно скеровували держ. кошти в юридичну фірму США, з метою лобювання присудження А. вищої нагороди США – Золотої медалі Конгресу (загалом йшлося про 2 млн доларів). Відійшовши від активної політ. діяльності, А. очолив фонд FAES, що займається соц., екон. і політ. проблемами. Член Мадридського клубу – незалежної комерційної орг-ції, створеної для сприяння демократії та змін у міжнар. співтоваристві, яка налічує понад 100 осіб (колишні глави держав та урядів з усього світу). 2004 розпочав викладацьку кар'єру у Джорджтаунському ун-ті Вашингтона. Від 2008 член Європейської ради з толерантності та взаємоповаги – міжнар. орг-ції, що займається моніторингом ситуації у сфері толерантності в Європі. Автор книг: «Свобода і солідарність» (1991), «Іспанія: другий перехід» (1994), «Іспанія, в яку я вірю» (1995), «Вісім років уряду» (2004).

З. Баран (Львів).

АТАТЮРК Мустафа Кемаль (Ataturk; 19.05.1881 – 10.11.1938) – перший президент Турецької республіки (1923–38). До 1934 – Мустафа Кемаль Паша. Н. у Салоніках (Греція). Здобув вищу військову освіту в Салоніках і Бітолі. Закінчив Академію Генштабу (1905). Брав активну участь у русі молодотурків і революції 1908–09. Учасник італ.-турец. війни за Лівію (1911–12) і Балканської війни 1913 з Болгарією (див. *Балканські війни 1912–13*). У ході Першої світової війни командував дивізією, відзначився під час оборони Дарданелл від союзницького десанту, 1916–18 воював на Кавказі та в Сирії. 1916 отримав титул «Паші» та звання генерала. Після завершення війни призначений губернатором Анатолії. Був одним із керівників націоналіст. угруповання, яке виступало проти умов *Севрського мирного договору 1920* і планів розчленування країни. Після захоплення італ. та грец. військами частини території Туреччини очолив нац.-визв. боротьбу проти іноз. окупації. У квітні 1920 за дорученням Національних Зборів сформував Тимчасовий уряд, який контролював неокуповану частину країни. Шукаючи союзника у своєму протистоянні з *Антантою*, у березні 1921 уклав договір про «Дружбу і братерство» з рад. Росією. Як верх. головнокоманд. турецькою армією провів низку успішних операцій проти окупаційних військ і змусив союзницьке командування підписати *Муданійське перемир'я 1922*. За

перемоги над інтервентами 1921 отримав звання маршала і титул «Газі» («Переможець»). На *Лозаннській конференції 1923* домігся скасування деяких найобтяжливіших для Туреччини статей договору в Севрі. Ліквідував султанат (листопад 1922) і став ініціатором проголошення у країні респ. форми правління (29.10.1923). У жовтні 1923 Меджліс обрав К. президентом Турецької респ. У співпраці з прем'єром І. *Іньою* здійснював широкі сусп. і політ. перетворення, спрямовані на європеїзацію і модернізацію Туреччини. Внаслідок реформаторського курсу А. був ліквідований халіфат, встановлена рівність віровизнань, запроваджена десятинна система мір і григоріанський календар, замінена арабська абетка на латинську, скасоване багатожонство, емансиповано жінок, які отримали виборчі права. Уряд К. запровадив прізвища і переніс столицю держави з Стамбулу до Анкари. Вважаючи, що радикальні реформи не можна здійснити за дем. устрою країни, встановив жорсткий авторитарний режим. Придушував діяльність опозиції, заборонив політ. партії (окрім проурядової Республіканської народної партії). 1934 парламент надав йому ймення Ататюрк – «батько турків». Політику А. на президентському посту продовжував його товариш і однодумець І. *Іньою*.

АТЛАНТИЧНА ХАРТІЯ – спільна декларація президента США Ф. Д. *Рузвельта* і прем'єр-міністра Великої Британії В. *Черчилля*, підписана *Атлантичної конференції 1941* (датою підписання А. Х. вважається день опублікування 14.08.1941). Лідери США і В. Британії в А. Х. проголосили «деякі загальні принципи національної політики» своїх держав. У документі (складався з 8 пунктів) йшлося про недоторканість територій, право будь-якого народу вільно обирати форму правління, рівноправне післявоєнне економічне співробітництво, відмову від застосування сили у міжнар. відносинах, створення системи загальної безпеки і роззброєння. 24.09.1941 до Хартії приєднався Радянський Союз. 01.01.1942 представники 26 країн, які заявили про згоду їх урядів із основними принципами А. Х., підписали у Вашингтоні *Декларацію Об'єднаних Націй*.

М. Пасічник (Львів).

«АТЛАНТИЧНИЙ ВАЛ» («Atlantikwall») – пропагандистська назва системи нім. оборонних споруд, збудованих 1942–44 вздовж узбережжя Західної Європи (від Данії до кордону Іспанії), щоб стримати вторгнення брит.-амер. військ. Будівництво розпочалося влітку 1942. До літа 1944 спорудження «А. в.» було завершено на 18-68%. На поч.

1944 на будівництві укріплень «А. в.» було задіяно 127 тис. осіб (зокрема військовополонені, остарбайтери). Загальна довжина – 4 тис. км. Всього було побудовано бл. 12 тисяч фортифікаційних споруд. Складався з мережі довгострокових укріплень, пов'язаних опорними пунктами, а також бойових позицій, захищених мінними полями і підводними загородженнями. У комплексі дислокувалося 10 танкових, 15 піхотних і 33 навчальні дивізії, які підпорядковувалися командуванню групи військ «Захід». Серйозної перешкоди для військ союзників не складав, хоча і зображувався ним. пропагандою як абсолютно неприступний зразок фортифікації. Прорваний брит.-амер. військами під час «*Оверлорд*» операції 1944. Руїни «А. в.» збереглися до сьогодні.

Т. Марискевич (Львів).

АТОМНА БОМБА – авіаційна бомба із ядерним зарядом; відноситься до зброї масового знищення і має величезну руйнівну силу. Роботи над створенням А. б. проводилися у Німеччині, В. Британії, СРСР, США. У США дослідження над А. б. здійснювалися у рамках «*Мангеттен*» проекту, який реалізувався з 1942 під керівництвом амер. фізика Роберта Оппенгеймера. Перший експериментальний атомний вибух був проведений 16.07.1945 у шт. Нью-Мексико (США) неподалік міста Аламогордо. У серпні 1945 США скинули дві А. б. на япон. міста *Гросіму* і *Нагасакі*. Вибух А. б. викликав катастрофічні за масштабами руйнування цих міст і величезні втрати серед мирного населення. Згодом декілька сотень тисяч жителів цих міст померли від променевої хвороби. 29.08.1947 в СРСР під керівництвом фізика І. Курчатова було проведено випробування А. б. Втративши монополію над виробництвом А. б., США 01.11.1952 провели випробування водневої бомби. В СРСР термоядерна бомба була випробувана 12.08.1953, а воднева – 22.11.1955. Атомною зброєю володіють США, Російська Федерація, Франція, В. Британія, Китай, Ізраїль, Індія та Пакистан (див. також *Атомний клуб*).

Т. Марискевич (Львів).

АТОМНИЙ КЛУБ – популярна назва групи держав, які володіють атомною зброєю. Початково до А. к. належали тільки держави-члени Ради Безпеки ООН – В. Британія, КНР, Франція, СРСР, США. Після розпаду СРСР 1991 атомними державами стали Україна, Казахстан і Білорусь. Отримавши міжнар. гарантії безпеки, ці держави ліквідували атомну зброю на своїй території – Казахстан (1995), Білорусь і України (1996; ядерні компоненти ракет були передані Росії для їх

демонтажу, а засоби доставки та шахтні установки у цих країнах були знищені). На сьогодні до А. к. приєдналися Індія і Пакистан, які 1998 провели випробування атомної зброї. Атомним потенціалом володіє Ізраїль. Власні програми зі створення атомної зброї реалізують Пн. Корея, Іран, Лівія, Сирія, Алжир.

Т. Марискевич (Львів).

АФГАНІСТАН (Ісламська Республіка Афганістан) – держава на сході Південно-Західної (Передньої) Азії. Межує з Пакистаном, Іраном, Туркменістаном, Таджикистаном, Узбекистаном, КНР. Загальна площа: 647,5 тис. км². Населення: 35,8 млн осіб. (2018). А. є поліетнічною країною, в якій мешкає понад 30 народів. Пд. і пн.-сх. частини країни заселені іраномовними народами, а пн.-зх. – тюркомовними. Нац. склад: пуштуни – 44%, таджики – 25%, хазарейці – 10%, узбеки – 8%. Релігійний склад населення: мусульмани-сунніти – 84%, мусульмани-шіїти – 15%. Держ. мови: пушту і дарі (афгансько-перська). Столиця – м. Кабул. Адмін.-терит. устрій країни – 32 провінції. Глава держави: президент. Найвищий законодавчий орган: парламент – Великі Збори (Лояя Джерга). Грошова одиниця: афгані (100 пул).

Афган. держава утворилася у серед. XVIII ст., коли 1747 її очолив Ахмад-шах Дуранні. У XIX ст. А. був ареною протистояння між В. Британією і Рос. імперією. Свою незалежність А. відстоював у 1-й (1838–42) і 2-й (1878–80) брит.-афган. війнах, внаслідок яких у кін. XIX ст. зовн. політика країни була поставлена під контроль віце-королів Британської Індії. У внутр. справах афган. еміри зберігали незалежність. Емір Абдурахман (1890–1901) провів назку реформ (створення єдиного адмін. апарату, регулярної армії, організацію безпечних торговельних шляхів та ін.), які завершили формування Афган. централізованої держави. 1893 афган. уряд після переговорів з брит. представником М. Дюрандом узгодив з Лондоном кордон між А. і Брит. Індією, відомий як «лінія Дюранда». Рос.-афган. кордон було визначено 1879. Після смерті Абдурахмана, емір Хабібуллахан (1901–19) сприяв поступовому виходу А. зі стану зовн. ізоляції. Під впливом нац. рухів в ін. державах Сходу, виник рух молодозафганців (очолював Мухамед Тарзі), які виступали за повну незалежність країни і проведення буржуазних реформ. Молодозафганцям протистояли староафганці – традиційно налаштовані хани пуштунських племен. У лютому 1919 Хабібуллахан загинув під час палацового перевороту, організованого староафганською опозицією. Однак, у б-бі за владу перемогу отримав його син Аманулла-

хан, пов'язаний з молододафганцями. 28.02.1919 Аманулла-хан проголосив незалежність А., а у травні 1919 на афган. територію вторглось брит. війська (див. Англійсько-афганська війна 1919). У підсумку через місяць після поч. війни В. Британія була змушена 03.06.1919 укласти перемир'я, а 08.08 підписати у Равалпінді мирний договір, за яким вона визнавала незалежність А. Ще раніше, 27.03.1919 суверенітет А. визнала рад. Росія, а 28.02.1921 у Москві був підписаний рад.-афган. договір про дружбу. У серпні 1926 СРСР і А. уклали договір про нейтралітет і взаємний ненапад, який відіграв важливу роль у становленні нейтралістської зовн. політики Кабула. У наступні роки рівноправні договори з А. підписали Іран (1921, 1927) і Туреччина (1921, 1928). Під керівництвом Аманули-хана (1926 прийняв титул падишиха) у країні були проведені реформи, які зміцнили центральну владу у цій багатонац. країні та сприяли модернізації А., зокрема уряд заохочував розвиток пром-сті, сприяв налагодженню процесу вільної купівлі-продажу землі, запровадив обов'язкову початкову освіту тощо. Всі ці зміни були зафіксовані у новій Конституції країни (1923). Реформаторські заходи Аманули викликали опір зі сторони консервативних кіл. Восени 1928 у країні спалахнуло повстання, яке призвело до падіння молододафганського уряду і зміни правлячою династії. Після періоду усобиць, у січні 1929 на престол під іменем еміра Хабібুলли зійшов один із лідерів заколоту Бачаї Сакао, який проголосив скасування всіх реформ. Проти нового режиму виступили колишні урядовці Аманулли на чолі з ген. Мухамадом Надіром, якого у жовтні 1929 було проголошено королем А. під іменем Надір-шаха (1929–33). 1931 вступила в дію нова Конституція А. 24.06.1934 у Кабулі був підписаний рад.-афган. договір про нейтралітет і взаємний ненапад. У період Другої світової війни 1939–45 А. зберігав нейтралітет, хоча у країні відчувалася нім. вплив і активність нім. агентури. Деякі політ. сили країни були зацікавлені у зміцненні стосунків з Берліном і Римом, оскільки вбачали цьому можливість послабити тиск на Кабул зі сторони СРСР і В. Британії. У листопаді 1933 Надір-шах загинув від руки вбивці й престол перейшов до його сина – Мухамада Захір-шаха (1933–73), останнього монарха А.

Після Другої світової війни в країні посилювалася криза правлячого режиму. 1946 уряд очолив Шах Махмуд. У квітні 1946 у Кабулі був відкритий перший у країні університет. 1947 в А. виник рух «Пробуджена молодь», який виступав за проведення дем. перетворень. Політична б-ба особливо загострилась 1952 у період підготовки виборів до

Народної Ради. У вересні 1953 керівником уряду став двоюрідний брат короля Мухамад Дауд Хан (1953–63). Новий уряд для реорганізації господарства країни вдався до радикальних заходів, зокрема було встановлено держ. контроль над пром-стю і банками, розширено сектор держ. пром-сті, реорганізовано систему іригац. і дорожньо-транспортного будівництва та ін.

Зовн. політика А. була спрямована на встановлення політ. і екон. контактів із всіма зацікавленими державами і міжнар. орг-ціями. 19.11.1946 А. став членом ООН. У січні 1947 уряд А. визнав КНР (дипл. відносини встановлено 1955). Після утворення незалежних Індії та Пакистану міждержавні стосунки А. з цими державами склалися по-різному. Якщо з Індією 04.01.1950 був підписаний договір про дружбу, то відносини з офіц. Карачі постійно загострювалися через становище мусульманської народності патанів, які жили у пн.-зх. провінціях А. Регулярно подовжувався термін дії рад.-афган. договору 1931 про нейтралітет і взаємний ненапад. Представники А. брали участь у Бандунській конференції 1955, у конференціях позаблокових держав на вищому рівні. У цей період знову загострилися афган.-пакист. відносини внаслідок проблеми «великого Пуштуністану». У травні–червні 1955 у країні був запроваджений надзвичайний стан і оголошено мобілізацію в армію у зв'язку із загрозою війни з Пакистаном. Після відставки кабінету Дауда, у березні 1963 новий уряд на чолі з Мухамадом Юсуфом вжив заходів для нормалізації відносин між Кабулом і Карачі. За посередництва іран. шаха у травні 1963 представники обох країн у Тегерані досягли угоди про відновлення дипл. і торг.-екон. зв'язків. На поч. 1963 король Захір Шах започаткував конституційну реформу, яка мала лібералізувати сусп. життя у країні. 1964 була ухвалена нова Конституція А., яка підтвердила верховні повноваження короля у виконавчій і законодавчій владі. За Конституцією у країні запроваджувалася багатопартійна система, жінки отримували виборчі права. Парламентські вибори 1965 спричинили зростання політ. активності у країні. Одна за одною виникали урядові кризи – після відставки кабінету Юсуфа, новий уряд очолив Мухамад Хашим Майвандваль, але вже у листопаді 1965 його змінив на цій посаді Нур Ахмад Еттемаді. З серед. 1960-х років у країні зростав вплив Радянського Союзу, що було зумовлено, зокрема екон. проєктами, які СРСР реалізував в А. За сприяння СРСР були споруджені Джелалабадський іригаційний канал, автомагістраль Кушка–Герат–Кандагар. СРСР здійснював модернізацію афган. армії та готу-

вав для неї офіцерські кадри. 1965, не без участі СРСР, була заснована марксистська Народно-дем. партія Афганістану (НДПА). Лідери партії Нур Мохамад Таракі та Бабрак Кармаль очолювали відповідно фракції «Хальк» («Народ») і «Парчам» («Знамено»), які ворогували між собою.

На поч. 1970-х років А. потрапив у смугу політ. нестабільності. Сформований 1972 уряд М. Шафіка не володів ситуацією. Під час візиту короля Закір Шаха до Італії, його кузен, ген. М. Дауд Хан 17.07.1973 здійснив антимонархічний переворот. Влада перейшла до Центрального комітету А., який переважно складала військові. Главою держави, прем'єр-міністром, міністром оборони і закорд. справ став М. Дауд. Нова влада розпустила парламент і скасувала Конституцію 1964. У серпні 1973 король Захір Шах зрікся престолу. Нова Конституція 1977 проголосила А. республікою, наділила президента країни (ним став М. Дауд) верховними повноваженнями в законодавчій і виконавчій владі, запровадила однопартійну систему. Кризова екон. ситуація у країні, репресії щодо керівників НДПА (арешт Б. Кармаля і Н. М. Таракі) призвели до збройного виступу армійських частин 27.04.1978 (див. *Квітнева революція 1978*). Під час перевороту було вбито М. Дауда і його родину, а до влади прийшла Революційна рада (РР), яка скасувала Конституцію 1977 і проголосила Демократичну респ. Афганістан (ДРА). Головою РР і прем'єр-міністром 30.04 став Н. М. Таракі. Керівництво ДРА проголосило курс на прискорене будівництво соціалізму за рад. зразком, розпочало радикальну аграрну реформу через експропріацію маєтків духовних і світських землевласників, роздачу наділів безземельним і малоземельним селянам. У зовн. політиці афган. режим пішов на тісну співпрацю з СРСР. У відповідь на дії уряду у країні швидко сформувалась озброєна ісламська опозиція, база якої знаходилася у пакистанському Пешаварі. За підтримкою Ірану виникли шіїтські воєнізовані орг-ції. У липні 1978 вибухнуло повстання ідамських фундаменталістів у Нарістані, яке протягом наступних місяців охопило всю країну. 05.12.1978 у Москві був підписаний рад.-афган. договір про дружбу, добросусідство і співробітництво. Рад. політ. і військ. радники фактично перебравши на себе управління держ. життям у ДРА, тим більше, що між афган. лідерами з фракцій «Прачам» і «Хальк» продовжувалася б-ба за владу. У червні 1978 «Хальк» переміг «Парчам» і керівники цієї фракції на чолі з її лідером Б. Кармалем були направлені на дипл. роботу за кордон. Н. Таракі намагався шукати у Кремлі підтримки у б-бі зі своїм новим противником, лідером радикального крила фракції «Хальк»

Хафізуллою Аміном, який з березня 1979 займав пост прем'єр-міністра. 16.09.1979 у ході чергового палацового перевороту владу захопив Хафізулла Амін, який наказав вбити Н. М. Таракі. Однак, незабаром і Х. Амін перестав влаштовувати Москву, оскільки його уряд не міг ефективно боротися проти антикомуністичних постанців, які у вересні 1979 значно розширили контрольований ними район. 27.12.1979 в А. було введено «обмежений контингент» рад. військ. Незважаючи на заяви Кремля про введення рад. військ на «неодноразові прохання афганського керівництва» і згідно з умовами рад.-афган. договору 1978, стало очевидним, що А. став жертвою іноз. агресії. 05.12.1978 Х. Амін загинув під час штурму президентського палацу рад. спецпідрозділами, а новим державним і партійним лідером ДРА став Б. Кармаль. Маріонетковий уряд Б. Кармаля не контролював ситуацію в країні. В А. розгорнулася широкомасштабна партизанська б-ба проти проти промосковського режиму і рад. військового контингенту (див. *Афганська війна 1979–89*). За 9 років рад. військової присутності в А. загинули понад 14 тис. рад. вояків і понад 60 тис. були поранені. 04.05.1986 Б. Кармаля на посадах ген. секретаря НДПА і голови Революційної ради ДРА змінив шеф афган. спецслужби «Хад» М. Наджиб (Наджибулла). 30.11.1987 М. Наджибулу, який проголосив політику нац. примирення, обрали президентом Республіки Афганістан. 14.04.1988 представники СРСР, США, А. і Пакистану підписали у Женеві угоду про політичне врегулювання становища навколо А., а 15.02.1989 рад. війська залишили територію країни.

Без зовн. підтримки режим Наджибули був приречений на поразку. Озброєна опозиція створила Раду джихаду і 28.04.1992 оволоділа Кабулом. Президентом і прем'єр-міністром новопроголошеної Ісламської Держави Афганістан 30.12.1992 стали колишні лідери опозиції Бурхануддін Раббані та Гульбедін Хекматіар. Проте перестановки у вищих ешелонах влади не змінили ситуації у країні, де продовжували панувати екон. хаос і політичні уособиці, які приводили до кривавого збройного протистояння різних угруповань у боротьбі за владу.

На поч. 1993 у країні почав формуватися ісламський фундаменталістський рух «Талібан», який очолював мулла Сеїд Мухаммад Омар. Таліби 27.09.1996 зайняли Кабул. Прорад. лідера країни Наджибуллу таліби стратили, багатьох представників попередньої влади репресували. А. був проголошений Ісламським еміратом Афганістан (визнали лише Пакистан, Саудівська Аравія і ОАЕ). Війська президента Б. Раббані та

його союзника А. Р. Дустума, які не визнали уряду талібів, відступили на пн. країни. Військова допомога Росії, на деякий час допомогла антиталіб. формуванням зберігати під своїм контролем частину території А. У серпні 1998 припинили опір формування А. Р. Дустума. Головним противником талібів залишився командир таджицьких підрозділів Ахмад Масуд Шах, але 09.09.2001 він був убитий смертниками-талібами.

У грудні 2000 ООН прийняла резолюцію, у якій засудила уряд талібів за підтримку міжнар. тероризму і порушення прав людини, і щодо А. були застосовані міжнар. санкції. Хоча на поч. 2001 таліби контролювали 90% території країни, їх уряд не здобув міжнар. визнання. Значну проблему для режиму талібів створили контакти керівництва країни із *Усамою Бен Ладеном*, який звинувачувався в організації низки терорист. акцій проти США. Після терористичної атаки проти США 11.09.2001 Вашингтон звинуватив уряд «Талібану» у підтримці міжнар. тероризму. Міжнародна коаліція на чолі зі США за участю афган. опозиційних сил у листопаді 2001 розпочала військову операцію в А. 17.11.2001 війська коаліції встановили контроль над столицею країни і режим талібів був повалений. У грудні 2001 у Бонні за участю ООН було розроблено план управління А. 10.06.2002 Лойя Джирга (Великі Збори) проголосила Транзитивну Ісламську Державу Афганістан (ТІДА). Президентом ТІДА і головою уряду країни став Хамід Карзай. На поч. 2004 набула чинності нова Конституція А. У жовтні 2004 Х. Карзай здобув перемогу на перших прямих президентських виборах (набрав 55,3% голосів виборців). Наприкінці першої президентської каденції Х. Карзая політична боротьба всередині країни між владою та її опонентами загострилася.

Наступні вибори президента А. відбулися 20.08.2009. Однак, перемогу Х. Карзая опротестував його опонент, колишній мін. закорд. справ Абдалла Абдулла, котрий заявив про випадки шахрайства і фальсифікацій під час виборів. Комісія зі скарг на виборах (при ООН) провела розслідування, виявила численні порушення і рекомендувала призначити другий тур виборів між Х. Карзаєм та А. Абдуллою. Проте А. Абдулла відійшов від подальшої участі у виборах. У підсумку, Х. Карзай був призначений президентом на другий термін.

У червні 2014 президентські перегони відбулися між Абдаллою А. Абдуллою і Ашрафом Гані. За попередніми підрахунками, переміг А. Гані, але А. Абдулла поставив під сумнів цю перемогу. Після низки переговорів 21.09.2014 А. Гані та А. Абдулла уклали угоду, за якою Гані став президентом, а Абдулла – прем'єр-міністром А. З грудня

2001 в А., згідно з рішенням Ради Безпеки ООН, перебувають сили Міжнародної коаліційної місії зі сприяння безпеки в Республіці Афганістан (ISAF).

Лім: Runion, Meredith L. «The history of Afghanistan», Greenwood Publishing Group, 2007; Tanner, Stephen «Afghanistan: a military history from Alexander the Great to the war against the Taliban», Da Capo Press, 2009; Wahab, Shaista; Barry Youngerman «A brief history of Afghanistan», Infobase Publishing; В. Г. Коргун «История Афганистана. XX век», Институт востоковедения РАН, Москва, 2004.

М. Несук (Київ).

АФГАНСЬКА ВІЙНА 1979–1989 розпочалася внаслідок прямого військового втручання Радянського Союзу у внутрішні справи Афганістану в грудні 1979. Державний переворот у квітні 1978 у Кабулі, організований Народно-демократичною партією Афганістану, привів до влади прокомуністичний уряд Нурі Мухаммеда Таракі (див. *Квітнева революція 1978*). Зорієнтований на Москву, режим Таракі розпочав проведення соціаліст. за змістом радикальних перетворень (аграрна реформа, запровадження жіночої рівноправності та ін.). Це зумовило сильний опір всередині країни, який незабаром набув форми відкритого збройного протистояння з кабульським урядом. Активну допомогу загонам антиурядової опозиції надавав Пакистан. Внаслідок загострення боротьби партійних угруповань всередині НДПА, у вересні 1979 голова Революційної ради Н. Таракі був усунений від керівництва державою (убитий), а владу захопив прем'єр-міністр і міністр оборони Хафізула Амін. Рад. керівництво, запідозривши Х. Аміна у намірі змінити зовнішньополіт. орієнтацію Афганістану, вирішило підтримати у боротьбі за владу керівника одного з угруповань НДПА («Парчам») Бабрака Кармалія. 12.12.1979 у кабінеті ген. секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва було прийнято політичне рішення про введення рад. військ до Афганістану. Вторгнення рад. частин на афганську територію розпочалося 25.12.1979 у р-ні Термеза (тепер Узбекистан). 27.12 рад. повітряно-десантний полк штурмом захопив президентський палац (під час боїв за палац Дар-уль-Аман загинув Х. Амін – за офіц. версією рев. суд засудив його до смертної кари), кабульське радіо та важливі об'єкти столиці країни. До кін. грудня 1979 рад. війська контролювали Кабул та ін. адмін. центри країни, головні автодороги (Кушка–Герат–Кандагар, Термез–Кабул, Кабул–Джелалабад), нафтопроводи, електростанції та більшість стратегічних

об'єктів ДРА. 1980 загальна кількість рад. військ в Афганістані сягала 100 тис. чол., 1982 – 135 тис. чол., 1984 – бл. 150 тис. чол. Рад. вторгнення до Афганістану призвело до різкого загострення міжнар. ситуації та поклало край періоду розрядки міжнар. напруженості. Іноземна агресія викликала рішучий опір афган. народу. Вже у серед. 1980-х років у країні розгорнулася повномасштабна партизанська війна як проти окупаційних військ, так і проти маріонеткового уряду Б. Кармаля, який вони підтримували. Загони афган. моджахедів, що діяли невеликими групами (по 30–40 чол.), нападали на рад. гарнізони і блок-пости, колони з вантажами, військові та промислові об'єкти, органи прокабульської адм.-ції тощо. Фактично афган. патріоти контролювали всю територію країни, окрім великих адмін. центрів. Повстанські угруповання (заг. чисельність за рад. оцінками бл. 80 тис. чол., 1982) отримували військ.-техн. допомогу з Пакистану, Саудівської Аравії, Ірану ін. мусульман. країн. На пакистанській території, де знаходилися численні афган. біженці, за допомогою військових інструкторів із Пакистану і західних країн (США, В. Британії) формувалися та навчалися загони моджахедів. Найбільша інтенсивність боїв під час війни спостерігалася 1982–86. Втрати рад. військ за період війни становили 14 453 тис. чол. убитими (з них 2 378 українців) і 53 тис. пораненими; афганська сторона зазнала набагато більших втрат (бл. 2 млн осіб). Після приходу до влади М. Горбачова і початку політики «Перестройки» в СРСР московське керівництво, зважаючи на значні людські втрати і величезні матеріальні витрати на ведення війни (5 млрд дол. щорічно), а також, переконавшись у безперспективності підтримки кабульського режиму М. Наджибулі (1987 замінив Б. Кармалю), прийняло рішення вивести рад. військовий контингент з країни. 14.04.1988 у Женеві була підписана угода між делегаціями Афганістану, СРСР, Пакистану і США про політ. врегулювання положення навколо Афганістану. 1988–поч. 1989 представники СРСР провели зустрічі з представниками повстанців, пакист. та іран. керівництва, на яких було досягнуто домовленості про припинення військових дій, формування коаліційного уряду й умови безперешкодного виведення рад. військ з країни. 15.02.1989 останні рад. підрозділи залишили територію Афганістану. Після виведення рад. військ бойові дії не припинилися, а війна набула типових рис громадянської війни. Перемогу в ній здобули *таліби*, які опанували 90% території країни. Тільки північні р-ни країни продовжували перебувати під контролем Масуд-шаха (див. *Афганістан*).

АФРИКАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС – найбільша політична партія у *Південно-Африканській Республіці*. Заснував 1912 пастор Джоном Дубе як Південно-африканський тубільний нац. конгрес. Відстоював соц.-екон., політ. і громад. права корінного африканського та ін неєвропейського населення. У 1920–40-х роках використовував тактику ненасильницької б-би, яку розробив М. Ганді. Після приходу до влади 1948 Національної партії на чолі з Даніелем Френсісом Маланом і запровадження системи *апартеїду* як офіційної державної доктрини, АНК рішуче виступив проти расистської політики Преторії. З 1949 провідні позиції у партії займали лідери Молодіжної ліги АНК Н. Мандела і Олівер Тамбо (1917–93), які стояли на радикальних позиціях. 1952–63 партію очолював Альберт Лутулі (1898–1963), який став першим африканцем, що отримав Нобелівську премію миру (1960) за боротьбу проти расової дискримінації. 1955 АНК проголосив Хартію Свободи, де висунув вимоги скасувати расовий ценз і надати виборчі права представникам усіх расових груп. 1963–91 на чолі партії стояв О. Тамбо. 1960 діяльність АНК була заборонена, однак партія діяла нелегально. З 1961 АНК розпочав збройну боротьбу проти пд.-афр. уряду (створив воєнізоване формування «Спис нації»), яка набула форм партизанської боротьби і актів політ. терору. У 1970–80-х роках частина членів партії (зокрема еміграційна фракція АНК) перейшла на ліві позиції, сповідуючи комуністичну ідеологію. Внаслідок поступової лібералізації расової політики і ліквідації системи *апартеїду* урядом Ф. де Клерка, на поч. 1990-х років легальна діяльність АНК була відновлена. З 1991 партію очолював Н. Мандела. У квітні 1994 АНК, виступаючи під гаслами нац. злагоди і поваги до прав людини, переміг під час перших загальних парламентських виборів (здобув 252 мандати з 400), а Н. Мандела став першим чорношкірим президентом ПАР. 1997–2007 АНК очолював Табо Мбекі, котрий у червні 1999 став президентом ПАР. 2004 АНК проголосив, що партія переходить на ідеологічні основи соціал-демократії. На чергових парламентських виборах (2004, 2009, 2014) партія здобула більшість мандатів, що дозволяло одноосібно формувати урядову коаліцію. З грудня 2007 партію очолював Джейкоб Зума, якого Національна Асамблея 09.05.2009 обрала президентом ПАР. У програмі АНК (2015) зазначено, що взірцем для політичних реформ і економічних перетворень є комуністичний Китай. У грудні 2017 новим лідером АНК був обраний віце-президент ПАР Сирил Рафамоса. У лютому 2018 С. Рафамоса був обраний президентом ПАР. АНК продовжує

залишатись правлячою партією з часів ліквідації режиму апартеїду.

АФРИКАНСЬКИЙ СОЦІАЛІЗМ – різноманітні немарксистські ліві вчення, які виникли після Другої світової війни на основі поєднання нац.-визв. руху народів Африк. континенту з ідеями соціалізму. Період найвищого розвитку А. с. припав на 1950–60-ті роки. А. с. намагається абсолютизувати самобутність африк. країн, сприйняття ідеології соціалізму через призму нац. традицій та нац. лозунгів. Під лозунгами А. с. інколи виступали й різноманітні групи місцевих промисловців, землевласників та деякі ін. верстви, які, однак, не йшли далі антиколоніальних загальнонац. реформ і обґрунтовували неприйнятність найважливіших положень ідей К. Маркса і В. Леніна у специфічних умовах Африки. Деякі партії та рухи еволюціонували в напрямі демократичного соціалізму, ін. – в основу своєї ідеології поклали науковий соціалізм.

Ю. Шведа (Львів).

АХМАДІНЕЖАД МАХМУД (Ahmadinejad; 28.10.1956) – іран. політичний діяч, президент Ірану (2005–13). Народився у с. Арадан (провінція Семнан, Іран) у родині коваля. Навчався у Тегеранському ун-ті науки й технологій, де здобув фах інженера (1976–79). У студентські роки був активістом антишахського руху. Як доброволець брав участь в *Ірано-іракській війні 1980–1988*. Після завершення військової служби повернувся до Тегеранського ун-ту науки й технологій, де закінчив аспірантуру (1986–89) й короткий час викладав. Водночас, наприкін. 1980-х роках розпочав політичну кар'єру, працював керівником адм-ції міст Хой та Маку у провінції Зх. Азербайджан (1988–91), помічником губернатора провінції Курдистан (1991–93), губернатором провінції Ардебіль (1993–97). У період перебування при владі президента М. Хатамі облишив політику, захистив 1997 докторат із цивільної інженерії та транспортного планування, викладав у Тегеранському ун-ті науки й технологій. Повернувся до політики 2003, приєднався до заснованого того ж року Альянсу будівничих ісламського Ірану. За підтримки цього коаліційного об'єднання правих партій став мером Тегерану (2003–05). У червні 2005 переміг на президентських виборах (набрав у другому турі 61,7% голосів), у червні 2009 переобраний на наступний термін (62,6% голосів у першому турі). За час перебування на посаді згорнув частину ліберальних ініціатив свого попередника М. Хатамі. У лютому 2006 відновив програму збагачення урану, заявляючи що вона має на меті лише мирне викори-

стання ядерної енергії. У відповідь на це ООН, *Європейський Союз, Канада, Австралія, Японія* та Південна Корея запровадили проти Ірану додаткові санкції. Виступав із антиізраїльською риторикою, організував у Тегерані міжнар. конференцію ревізіоністів *Голокосту*. Відповідно до закону не брав участі у президентських виборах 2013, на яких переміг його прибічник *Х. Рухані*. Повернувся до викладацької роботи, заявивши, що завершує політ. кар'єру. 2017–18 виступав із критикою іран. влади. Автор автобіографічних спогадів (2006).

А. Козицький (Львів).

АХМАДУЛІНА Бела (Ізабела; 10.04.1937 – 29.11.2010) – рос. поетеса. Н. у Москві. 1960 закінчила Літературний ін-т. Вірші друкувались з 1954. Стала разом із А. *Вознесенським*, Є. Євтушенко, Р. Рождественським, Б. Окуджавою одним із найяскравіших представників покоління поетів-шістдесятників. А. була однією з перших, хто сприяв своєю творчістю відродженню самосвідомості суспільства у період *«Відлиги»*. Літ. шлях А. – послідовне створення самобутнього вишуканого худ. світу. У своїх поезіях створила утаємничені поетичні простори; в яких буденність обертається безмежною довірою та доброзичливим ставленням до людей. Збірки: «Струна» (1962), «Лихоманка» (Франкфурт, 1968), «Свічка» (1977), «Сни про Грузію» (1977, 79), «Завір'юха» (1977), «Таємниця» (1983), «Сад» (1987), «Вірші», «Вибране» (1988), «Узбережжя» (1991), «Скринька і ключ» (1994), «Галас тиші» (Єрусалим, 1995), «Грядя каміння», «Найбільші мої вірші», «Звук, що вказує» (1995), «Якось у грудні» (1996), «Мить буття», «Споглядання за скляним м'ячем», повне зібрання творів у 3 тт. (1997), «Неочікуване» (1996–99), «Біля ялинки» (1999), «Товаришів моїх знайомі риси», «Дзеркало 20 століття», «Вірші. Есе» (2000). А. здійснила числені переклади класики і сучасної поезії народів колишнього СРСР (з груз., вірм., абх. та ін. мов), а також європ. і амер. поетів. Неодноразово виступала із засудженням переслідувань рад. режимом учасників правозахисного руху і письменників-інакодумців – А. Сахарова, Г. Владімірова, В. Войновича. А. – лауреат Держ. премії СРСР (1989), незалежної премії «Тріумф» (1993), міжнар. поетичної премії «Носсіде» (1992) та ін. Почесний член Амер. академії мистецтв і л-ри (1977).

Л. Полякова (Львів).

АХМАТОВА Анна Андріївна [справжнє прізвище – Горенко; 11(23).06.1889 – 05.03.1966] – рос. поетеса. Н. під Одесою в дворянській родині. Своїм предком А. вважала ординського хана Ахмата, від

імені якого й утворила свій псевдонім. Гімназію закінчила у Києві. Навчалася на юрид. ф-ті Вищих жіночих курсів і Вищих іст.-літ. курсах у Петербурзі. 1910 одружилася з поетом М. Гумільовим. Перша збірка «Вечір» з'явився 1912. Роки вступу А. у літературу – час кризи символізму. Приєдналася до літ. течії акмеїзм. 1914 вийшла її збірка «Чоткі», 1917 – «Біла згряя». А. випало бути свідком двох світових воєн, революції, сталінського терору, ленінградської блокади. А. стала охоронницею загиблої культури, з'єднувала ХІХ і ХХ століття у поезії. Родинне життя А. складалося трагічно – 1921 більшовиками був розстріляний М. Гумільов, а єдиний син А. – Лев Гумільов – тричі заарештовувався. 1921 вийшли дві збірки А. – «Подорожник» і «Anno Domini MCMXXI», у яких ще відчутнішою стала скорботна, пророча інтонація. 1923–35 майже не писала, з 1924 її перестали друкувати. Займалася перекладами, вивчала твори і життя А. Пушкіна, архітектуру Петербурга. Восени 1935

А. почала писати «Реквієм» (1935–40) – пам'ятник Росії, перетвореній в тюрму. 1939 ім'я А. було повернуто в літ-ру. 1940 після 17-річної перерви вийшла збірка «Із шести книг». Вірші А. воєнного періоду позбавлені картин фронтового героїзму (збірка «Енума Еліш»). 1946 з'явилася Постанова ЦК ВКП (б) «Про журнали «Зірка» і «Ленінград» (ознаменувала собою початок періоду «закручування гайок»), після чого А. була виключена зі Спілки письменників і позбавлена продовольчих карток, у поетеси неодноразово влаштувалися обшуки. Після арешту сина 1949, щоб визволити його з в'язниці, А. написала цикл віршів, що возвеличували Й. Сталіна, однак Л. Гумільов вийшов на волю тільки 1956. Останні роки життя А. були відносно благополучними. З'явилася можливість видати збірку «Біг часу», до якої увійшли вірші за півстоліття. Багато років працювала над твором «Поема без героя».

К. Сліпченко (Львів).

Б

БААДЕР Андреас (Baader; 06.05.1943 – 18.10.1977) – нім. терорист, засновник і один із керівників «Фракції Червоної Армії». Працював журналістом. Навесні 1968 разом із Гудрон Енслін, Торвальдом Пролем і Горстом Зейнленом організував підпал у двох універмагах Франкфурта-на-Майні. 03.04.1968 заарештований. Через 14 місяців достроково вийшов на свободу. Виїхав до Франції, де заснував першу групу РАФ. Після повернення до ФРН зробив спробу викрасти зброю з військ. бази армії США, але у квітні 1970 затриманий поліцією. За допомогою журналістки У. Майнгоф (згодом стала його дружиною) втік із в'язниці. 1970 протягом чотирьох місяців проходив військовий та диверсійний вишкіл у навч. таборі ОВП на Бл. Сході. Затриманий поліцією 01.06.1972, постав перед судом за звинуваченнями в організації 5 вбивств, а також низки вибухів і пограбувань. У в'язниці продовжував керувати РАФ, передаючи на волю свої розпорядження через адвокатів. Згідно з офіц. версією, Б. вчинив самогубство, дізнавшись про невдачу спробу його прибічників влаштувати обмін пасажирів захопленого літака «Люфтваганзі» на ув'язнених бойовиків РАФ.

А. Козицький (Львів).

БААС – панарабське сусп.-політ. угруповання, яке у своїй ідеології та діяльності поєднує араб. націоналізм і соціалістичні ідеї. Повна назва – Партія араб. соціалістичного відродження (al-BAAS). Засноване 1943 у Дамаску за ініціативою Мішеля Афляка (1910–89). Висунуло гасло створення єдиної араб. держави на засадах «єдності, свободи і соціалізму». У своїй діяльності БААС використовував антиімперіалістичні гасла. Джерелом своєї ідеологічної доктрини БААС завжди вважав іслам, однак висловлювалися за світський характер держави. У 1950–60-х роках баасисти здобули сильні позиції в Єгипті, Сирії, Іраку, Алжирі, Лівії, Лівані, Йорданії та ін. араб. державах. БААС виступав за політ. єдність араб. держав, тому вітав об'єднання Єгипту і Сирії в єдину Об'єднану Арабську Республіку (1958–61). БААС – правляча партія у Сирії, 1968–2003 – в Іраку. Не зважаючи на декларування панараб. єдності, між окремими нац. частинами БААС існували серйозні протиріччя (зокрема, між сирійською і арабською гілками), виявом чого стала підтримка Сирією

Ірану в *Ірано-іракській війні 1980–88* і виступ цієї країни проти Іраку в війні у Перській затоці 1991. Після встановлення 2003 контролю над Іраком міжнар. коаліції діяльність БААС у цій країні заборонена.

БАБЕЛЬ Ісаак Еммануїлович (13.04.1894 – 27.01.1940) – рос. письменник. Н. в Одесі. Від 15 років писав оповідання франц. мовою. Перше оповідання – «Старий Шлейме» (1913). Переїхав у Петербург, до 1924 змінив багато професій: був службовцем типографії, репортером та ін. 1920 повернувся до Одеси. Працював у видавництві, опублікував оповідання про світову війну під назвою «На полі честі» (за мотивами франц. письменника Г. Відаля), служив кореспондентом Південь-РОСТА, співробітником політвідділу 1-ої кінної армії С. Будьонного під час Радянсько-польської війни 1920. Від 1921 публікував «Одеські оповідання», а з 1923 – новели з циклу «Кінармія». 1924 переїхав до Москви. У виведених літ. образах Б. вбачав поєднання людяності та жорстокості, аскетизму й сексуальності, революційності та анархізму. 1926 окремими книгами вийшли «Кінармія» і п'єса «Захід сонця», кіносценарій «Блукаючі зірки». 1927–28 жив у Франції, Бельгії, Італії. Написав п'єсу «Марія», кіносценарії «Дума про Опанаса» і «Азеф». Разом із С. Ейзенштейном працював над сценарієм фільму «Бежин луг», у Києві разом із О. Довженком над сценарієм «Як гартувалася сталь». 15.05.1939 заарештований і засуджений до розстрілу. У своїй творчості Б. прагнув до лаконізму й точності, поєднував в образах своїх персонажів, у сюжетних колізіях і описах величезний темперамент із внутрішньою безпристрасністю. Деякі критики називали Б. «співцем бандитизму», абсолютно ігноруючи при цьому поетику його творів.

О. Бешкарева (Львів).

«БАГДАДСЬКИЙ ПАКТ» – див. *СЕНТО*.

БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ – наявність у суспільстві низки політичних партій (більш ніж однієї), взаємини між якими базуються на реальній конкуренції за владу. Б. – форма суспільного управління, вироблена людською цивілізацією, при якій боротьба декількох політичних партій за владу виступає як механізм використання розходжень інтересів для суспільного прогресу. Б. – ефективний засіб виявлення різних підходів та інтересів, спосіб їх гармонізації. За допомогою Б. інтереси та здібності людей, взяті в їх органічній єдності та в боротьбі з іншими інтересами, спрямовуються на вирішення актуальних проблем сусп. життя. Б.

характерна ознака дем. суспільства, яка виражає практичну реалізацію основних політ. свобод громадян.

Ю. Шведа (Львів).

БАГРАМЯН Іван (Ованес) Христофорович (Хачатурович; 20.11(02.12).1897 – 21.09.1982] – рад. військовий діяч, маршал (1955), двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1977). Навчався у залізничному та технічному училищах, працював техніком. Під час Першої світової війни добровільно вступив до рос. армії, воював на Кавказькому фронті, прапорщик. 1918–20 служив у військах ворожої більшовикам Вірменської респ., через що ледь не був репресований у 1930-х роках, зміг вступити до ВКП(б) лише 1941. З грудня 1920 служив у Червоній армії. 1925 закінчив курси вдосконалення вищого команд. складу, 1934 – Військову академію ім. Фрунзе, 1938 – Академію Генштабу (1938). Командував ескадроном, кавалерійським полком Вірменської стрілецької дивізії (1923–31), нач. штабу кавалерійської дивізії в Україні (1931–38), викладав тактику в Академії Генштабу (1938–40), нач. оперативного відділу штабу Київського Особливого військ. округу (вересень 1940). Під час Нім.-радян. війни – заст. нач., нач. штабу Пд.-Зх. фронту (1941–42), командував 16 (11 гвардійською) армією (липень 1942–43), 1-им Прибалт. фронтом (листопад 1943–45), Земландською групою військ (лютий–квітень 1945), 3-ім Білоруським фронтом. Після війни командував військами Прибалт. військ. округу (1945–54), гол. інспектор Мін-тва оборони СРСР (1954–55), заст. міністра оборони СРСР (1955–56), нач. Вищої військ. академії ім. К. Ворошилова (1956–58), заст. міністра оборони і нач. тилу Рад. армії (1958–68), генеральний інспектор Групи ген. інспекторів (1968).

О. Целуйко (Львів).

БАГУШЕВИЧ Франтішек (літ. псевд. – Мацей Бурачок, Симон Руука з-під Барисова; 21.03.1840 – 28.04.1900) – білорус. поет, прозаїк. Н. на хуторі Свирани Віленського пов. (Литва). Навчався у Віленській гімназії, згодом у Петерб. ун-ті, з якого був виключений за відмову прийняти нові реакційні університетські правила. Учасник польського повстання 1863–64, поранений. Через загрозу репресій таємно жив на Сувалківщині та у Вільно, пізніше переїхав в Україну. 1865–68 навчався у Ніжинському юрид. ліцеї, після закінчення якого працював судовим слідчим в Україні та на Вологодщині (Росія). Від 1884 працював адвокатом у Вільно, відстоював інтереси селян. Від 1898 жив у Кушлянах (тепер Сморгонський р-н,

Білорусь). Б. – один із основоположників критичного реалізму в білорус. літ-рі, будитель нац. свідомості. Автор збірок «Дудка беларуская» (1891) і «Смик беларускі» (1894), повісті «Траляльоначка». У творчості Б. талановито поєднані історико-філософське і художнє осмислення долі білорус. народу, звучать мотиви нац. відродження. Б. намагався осмислити держ.-політ. традицію в історії білорус. народу, його іст. шлях у контексті історії ін. народів-сусідів.

С. Демідов (Мінськ, Білорусь).

БАДОЛЬО П'єтро (Badoglio; 28.09.1871 – 31.10.1956) – італ. державний і військовий діяч, маршал (1926). Учасник Першої світової війни. 1919–21 і 1925–40 – нач. Генштабу італ. армії. 1928–33 – ген.-губернатор захопленої італ. військами Лівії. 1935–36 командував військами під час *Італійсько-ефіопської війни 1935–41*, віце-король Ефіопії (1936–37). Противник вступу Італії у *Другу світову війну 1939–1945* на боці гітл. Німеччини. 25.07.1943 брав участь у державному перевороті, внаслідок якого була ліквідована диктатура Б. *Муссоліні*. Після призначення прем'єр-міністром (липень 1943) уклав перемир'я з державами *антигітлерівської коаліції* (03.09.1943) і оголосив війну нацистській Німеччині (13.10.1943). У червні 1944 вийшов у відставку.

БАЗЕН Ерве (Bazin; 17.04.1911 – 17.02.1996) – француз. романіст, новеліст, есеїст, один із представників франц. психологічного роману. Н. у м. Анже. Із 4 років вихованням Б. займалася бабуся (батьки поїхали до Китаю). Шукав власний шлях у л-ру – відвідував курси журналістики у м. Ліллі, працював у редакції газ. у Марселі, писав літ.-крит. статті. У літ-рі дебютував поетичними зб. «Доля» (1933), «Обличчя» (1934), «Дні» (1947); за останню добірку одержав премію ім. Г. *Аполлінера*. Від поезії відійшов за порадою Поля Валері, який спрямував літ. інтереси Б. на створення прози. На поч. Другої світової війни мобілізований на фронт. Після капітуляції Франції (1940) жив в Екс-ан-Прованс, потім у Парижі. Перший роман Б. «Змія в кулаці» (1948) був наслідком багаторічних проб письменницького пера: у роки війни і після її закінчення Б. багато писав, нічого не друкував і знищував рукописи. Роман став першою частиною трилогії «Сім'я Резо» (наступні – «Смерть коника», 1950; «Крик сови», 1972), в якій Б. гостро викривав міщанську мораль, підвладну грошовим інтересам і культові речей. Автобіографічний характер першого роману і зловісний образ матері викликав багато докорів, спричинив скандальну атмосферу. У другій частині («Смерть коника») головний пер-

сонаж роману Жан Резо від бунту перейшов до ствердження своїх принципів поведінки. У третій частині Жан Резо будував свої відносини з людьми і суспільством, відкидаючи «заповіді» тих, хто виховував його самого. Б. створив цілу низку глибоко психологічних романів, зокрема «Підведись і йди» (1952), «Масло у вогонь» (1954), «Кого я зважилася покохати» (1956). У романі «В ім'я сина» (1960) звернувся до звичного для себе напрямку – дослідження сімейних колізій, заземлених на суспільному ґрунті Франції з її молодіжним бунтом і антагонізмом поколінь. Антитезою трилогії про сім'ю Резо став роман «Головою об стіну» (1949), в якому бунт юного героя набув форм порожніх авантур. У 1960–70-х роках Б. – активний громад. діяч, лавреат премії преси Лат. Америки (1949), премії Монако, член Гонкурівської академії, її голова (з 1973). Б. тих років – письменник надзвичайно широкої палітри зображення: романи про сімейні конфлікти («Подружнє життя», 1967, «Мадам Екс», 1975 та ін.); політ. роман «І вогонь пожирає вогонь» (1978); роман «Щасливці з острова Розпуки» (1970), написаний у жанрі соц. утопії, який мав одночасно риси худ. твору і публіцист. есею. У романі «Зелений храм» (1981) Б. трактував філософські проблеми відносин людини з природою. Автор книги для дітей «Хто ж таки принц?» (1981), зб. нотаток і афоризмів «Буквар» (1984) – своєрідного словника понять, подій та явищ, які дістають власну інтерпретацію письменника.

Я. Кравець (Львів).

БАК Перл [Сайденстрікер] (Buck; 26.06.1892 – 06.03.1973) – амер. письменниця. Н. у Гілзборо у Зх. Вірджинії (США). Дитинство провела у Китаї, де її батьки були місіонерами. Вищу освіту здобула у США. Пізніше повернулася в Китай, де жила до 1934. Займалася місіонерською діяльністю, згодом викладала літ-ру в Нанкінському ун-ті. Друкуватися почала з серед. 1920-х років. Дебютом Б. у жанрі роману став твір «Східний вітер, західний вітер» (1930), який започаткував низку творів на кит. тематику. Світовий розголос Б. приніс роман «Благословенна земля» (1931). Цей і два наступні романи – «Сини» (1932) і «Дім, що розпався» (1935) – утворили трилогію «Земний дім», у якій на широкому соц. фоні простежена історія становлення і розпаду однієї кит. родини протягом кількох поколінь. Романи Б. засвідчили тяжіння авторки до традицій класичного реалізму ХХ ст. Одночасно Б. вміло стилізувала оповідь у дусі кит. легенд, що надавала романам специфічного колориту. Творчим досягненням Б. став і роман «Мати» (1934), де вона спробувала створити збірний символічний

образ безіменної «всезагальної» матері, яка є втіленням душевної стійкості перед лицем вічного і всеохопного плину життя. Кит. тематиці присвячено також романи «Драконове сім'я» (1942) і «Обітниця» (1943). Одним із головних мотивів у її творчості став пошук точок дотику між східним і західним світами. Б. вміла помітити схожість людських доль безвідносно до раси і походження. Успіх у читача мали белетризовані біографії матері та батька письменниці – «Вигнанниця» (1936) і «Бунтівний ангел» (1936). З творів на амер. тематику найвідомішим став роман «Це горде серце» (1938). Ін. романи – «Портрет одного шлюбу» (1946), «Сердита дружина» (1947), «Родичі» (1949). Б. видала кілька збірок оповідань – «Перша дружина» (1933), «Сьогодні і завжди» (1941), «Далеко і близько» (1948). Залишила спогади «Декілька моїх світів» (1954). Лавреат Нобелівської премії (1938).

В. Дмитрук (Львів).

БАЛАДЮРА ПАКТ 1993 – план порозуміння держав Західної Європи для екон. і політ. стабілізації на континенті, запропонований 1993 прем'єр-міністром Франції Е. Баладюром. Б. п. (ін. назва – «Стабілізаційний пакт») представив ініціативу, яка мала відповісти на виклики, які з'явилися в Європі після 1991. Запропоновано, щоб у рамках т. зв. спільної закордонної політики і безпеки, які заклав *Маастрихтська угода 1992*, організувати панєвропейську зустріч, присвячену проблемам нац. меншин і державних кордонів у Сх. Європі. 24.05.1994 у Парижі відбулася міжнародна конференція в справі стабілізації у Європі, в якій взяли участь 40 держав (зокрема 9 держав Центр.-Сх. Європи). 27.05.1994 Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Польща, Болгарія, Литва, Латвія, Естонія зобов'язалися укласти договори, які б дозволили урядам цих країн регулювати проблеми кордонів і нац. меншин. Б. п. передбачав можливість укладення між учасниками, за посередництвом *Європейського Союзу*, договорів про добросусідство і приєднання до «Стабілізаційного пакту» тих держав Центр.-Сх. Європи, які такі договори вже уклали.

БАЛКАНСЬКА КАМПАНІЯ 1941 – військова кампанія нім. військ у Греції та Югославії у ході Другої світової війни. 02.03.1941 війська 12-ої нім. армії фельдм. В. Ліста, яка була сконцентрована у Румунії, розпочали реалізацію плану нападу на Грецію. Пройшовши через територію Болгарії, 06.03.1941 нім. війська одночасно атакували терит. Греції та Югославії. Приводом до агресії А. Гітлер назвав висадку брит. військ на Криті

та у континентальній част. Греції, а також держ. переворот 27.03 у Югославії, внаслідок якого до влади прийшли антинім. налаштовані політики. Концентричний наступ на Югославію розпочався 06.04 із території Австрії, Угорщини та Болгарії. У боях проти югосл. армії взяли участь нім., італ. і угор. частини, а також підрозділи хорват. *усташив*. 10.04.1941 лідер хорват. націоналістів А. Павелич проголосив незалежність Хорватії. Командувач югосл. військ на болг. кордоні Мілан Недіч віддав своїм військам наказ не чинити спротиву агресору. 10.04 югосл. командування втратило зв'язок із більшою частиною підрозділів своєї армії, а 13.04.1941 капітулював Белград. Окремі югосл. підрозділи чинили організований опір до 17.04 Югосл. монархісти і комуністи не визнали акту капітуляції й розпочали формувати збройне підпілля. Пройшовши через югосл. територію, 2-га нім. танкова армія прорвала грец. укріплення «лінії Метаксаса» і 09.04.1941 зайняла Салоніки. Того ж дня оточені у Сх. Македонії та Зх. Фракії грец. війська капітулювали. 12.04.1941 грец. війська почали відступ на південь. 18.04 прем'єр-міністр Греції Александр Корісіс вчинив самогубство. 21.04.1941 капітулювала грец. армія «Епір» ген. Георгіоса Тсалакоглу, а 27.04 нім. частини вступили в Атени. Брит. експедиційний корпус ген. Вільсона, який 25.04 розпочав евакуацію із Греції на Крит і до Єгипту, завершив евакуацію до 01.05 (евакуювалося 50 тис. брит. вояків; все важке озброєння було залишено у Греції). 03.05 нім. війська зайняли грец. о-ви в Егейському морі, й таким чином, завершили кампанію на Балканах. Під час Б. о. нім. війська втратили 2,6 тис. осіб вбитими, 6 тис. пораненими і бл. 1 тис. вояків зникли безвісти.

А. Козицький (Львів).

БАЛКАНСЬКИЙ ПАКТ 1934 – договір, підписаний 09.02.1934 в Атенах представниками Греції, Румунії, Туреччини і Югославії, внаслідок якого був створений військ.-політ. союз цих держав (див. *Антанта Балканська*).

БАЛКАНСЬКИЙ ПАКТ – союз Греції, Туреччини і Югославії, оформлений Анкарським договором 28.02.1953 і Бледським договором 09.08.1954. За Анкарським договором сторони домовлялися зміцнювати військ. і політ. співробітництво між трьома державами, не брати участі у договорах, спрямованих проти однієї з них. Бледський договір (підписаний у м. Блед, Югославія) передбачав, що у разі агресії проти однієї з держав-учасниць Б. п., ін. країнами буде надана негайна допомога, зокрема військова. 1955

у діяльності Б. п. виникла криза, спричинена різким загостренням грец.-турец. стосунків через Кіпр, і невдовзі він припинив існування.

БАЛКАНСЬКИЙ СОЮЗ – військово-політичний союз Болгарії, Сербії, Греції та Чорногорії, створений для боротьби проти Османської імперії та для захисту від можливої агресії з боку Австро-Угорщини. Сформувався у березні-жовтні 1912 на основі болг.-серб. договору (13.03.1912) і військ. конвенції (12.05), болг.-грец. союзного договору (29.05) і військ. конвенції (05.10) та усної домовленості між Болгарією і Чорногорією (вересень 1912) про спільну участь у війні проти Туреччини. Секретні доповнення до договорів передбачали воєнні дії союзників проти Туреччини і наступний поділ Македонії. Б. с. створювався за ініціативою та активною участю держав *Антанти*, (особливо Росії, які розглядали його як протидію експансії австр.-нім. блоку на Балканах. У жовтні 1912 учасники союзу розпочали війну проти Туреччини, яка завершилася їхньою перемогою. Внаслідок загострення суперечностей серед балкан. союзників через незгоди щодо поділу Македонії, між ними вибухнула 2-га Балканська війна, яка призвела до розпаду Б. с. (див. *Балканські війни 1912–13*).

БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ 1912–1913. Перша Б. в. (09.10.1912–30.05.1913) – війна між державами *Балканського союзу* (Болгарія, Сербія, Греція, Чорногорія) і Османською імперією за повне визволення балкан. народів з-під турец. влади. Поразка Османської імперії в *Італійсько-турецькій війні 1911–12* і нац.-визв. повстання в Македонії та Албанії привели до глибокої кризи Османської імперії, чим скористались держави Балканського союзу. Головні воєнні дії розгорнулися у Пн. Фракії, Пн. Албанії та Пд. Македонії. Перемоги союзницьких армій у битвах біля Кірк-Кіліса (22–24.10) і Люлебургазу (29.10–04.11), здобуття ними Салонік (09.11), м. Бітоль (18.11) та визволення Епіру, змусили султанський уряд укласти у грудні 1912 перемир'я і розпочати у Лондоні мирні переговори. Бойові дії, що відновилися 03.02.1913 після відхилення урядом молодотурків вироблених умов миру, завершилися капітуляцією турец. гарнізонів Яніни (06.03.1913) і Адріанополя (26.03) та укладенням *Лондонського мирного договору 1913*. За його умовами Албанія ставала незалежною державою, Туреччина втрачала всі свої європ. володіння на Балканському п-ові, крім Стамбула і част. Сх. Фракії.

Друга Б. в. (29.06–10.08.1913) – війна між Болгарією, з одного боку, і Сербією, Грецією,

Чорногорією, Румунією і Туреччиною – з іншого. Викликана різким загостренням суперечностей між недавніми союзниками при поділі відвоєнованих у Османській імперії земель під час 1-ої Б. в. Сербія і Греція, які 01.06.1913 уклали антиболг. союз, вимагали перегляду умови з Болгарією про поділ Македонії; Румунія претендувала на землі у Добруджі. Болгарія, підбурювана австр.-нім. блоком (прагнув послабити позиції Антанти на Балканах), 29.06.1913 розпочала воєнні дії проти сербів і греків у Македонії. На поч. липня 1913 наступ болг. армії був зупинений і серб.-грец. війська розпочали контрнаступальну операцію. Незабаром у війну проти Болгарії вступила Румунія (10.07) і Туреччина (21.07). Під загрозою повного розгрому Болгарія була змушена капітулювати і підписати *Бухарестський мирний договір 1913*, за умовами якого втрачала Пд. Добруджу і част. своїх володінь у Македонії та Фракії. За мирним договором з Туреччиною (вересень 1913) під владу Стамбулу повертався Адріанополь (Едірне). Внаслідок поразки у 2-й Б. в. Болгарія зблизилася з Австро-Угорщиною і Німеччиною, а Румунія відійшла від *Троїстого союзу* і встановила тісні відносини з країнами *Антанти*.

«БАЛТІЙСЬКИЙ ШЛЯХ» – «живий ланцюг» протяжністю 675,4 км, створений 23.08.1989 населенням трьох балт. республік – Естонії, Латвії та Литви. З'єднав їх столиці – Таллінн, Ригу, Вільнюс – у річницю підписання *Ріббентропа-Молотова лакту 1939*, внаслідок якого СРСР окупував ці балт. держави. Метою акції, в якій взяло участь бл. 2 млн осіб, було підтвердити непохитність прагнення населення Естонії, Латвії, Литви до відновлення незалежності. 2009 ЮНЕСКО визнала акцію феноменом ненасильницького опору і включила її в міжнародний реєстр програми «Пам'ять світу».

3. Баран (Львів).

БАЛЬБО Італо (Balbo; 06.06.1896 – 28.06.1940) – італ. політик, маршал авіації (1933); співзасновник фашистського руху в Італії. Воював на фронтах Першої світової війни. Від 1920 входив до складу т. зв. квадрумвірату (Б., Б. *Муссоліні*, Ч. де Веччі, М. Б'янкі), який готував держ. переворот і прихід фашистів до влади. У жовтні 1922 виступив співорганізатором *«Походу на Рим»*. 1923–24 – командант фашист. міліції. 1929–33 – міністр авіації, багато зробив для розбудови італ. військ.-повітр. сил. Від 1933 – губернатор Лівії. Спочатку репрезентував у партії радикальну течію, республіканську і антипарламентарну; після 1930 поступово перейшов на конституційні

позиції. Виступав проти військ.-політ. союзу Італії з нацист. Німеччиною. Противився вступу Італії у Другу світову війну, що приводило до численних конфліктів з Б. *Муссоліні*. Загинув полб. Тобруку – його літак був випадково збитий італ. протиповітряною обороною.

БАЛЬФУР Артур Джеймс (Balfour; 25.07.1848 – 19.03.1930) – брит. політик, граф (з 1922). Навчався в Ітоні та Трініті коледжі у Кембріджі. Належав до Консервативної партії. 1878–80 – особистий секретар міністра закорд. справ лорда Солсбері. 1874–1922 – член Палати Громад від округів Гетфорд, Сх. Манчестер, лондонське Сіті. Багаторазово входив до складу різних урядових кабінетів, зокрема, міністр у справах місцевого самоуправління (1885–86), міністр у справах Шотландії (1886–87) та Ірландії (1887–91), міністр фінансів (1891–92 і 1895–1902, з перервою). 1892–95 – лідер фракції консерваторів у парламенті. 1902–05 – прем'єр-міністр В. Британії. Був одним із організаторів брит.-япон. союзу (1902) і брит.-франц. угоди (1904), яка в подальшому стала основою *Антанти*. Уряд Б. підтримав Японію у *Російсько-японській війні 1904–05*. Після програшу на виборах 1906 лібералів, очолював опозицію в парламенті (1906–11). Під час Першої світової війни керував роботою мін-ва мор. справ (1915–16) і закорд. справ (1916–19), прихильник продовження війни до переможного кінця. Як міністр закорд. справ у листопаді 1917 підтримав створення у Палестині центру життя (national home) єврейського народу (див. *Бальфура декларація 1917*). Після *Жовтневого перевороту 1917* став одним із перших західних політиків, які активно виступали за організацію іноз. інтервенції проти більшовицької Росії. Б. очолював брит. делегацію у *Лізі Націй 1920* і на *Вашингтонській конференції 1921–22*. 1925–29 входив до кабінету С. *Болдуїна*, був лордом-головою Ради. Автор праць із питань християнської етики. 1921–28 – президент Британської академії.

БАЛЬФУРА ДЕКЛАРАЦІЯ 1917 – документ, опублікований як лист міністра закордонних справ Великої Британії до лідера сіоністського руху лорда Ротшильда 02.11.1917. У ній брит. уряд заявляв про свою підтримку ідеї встановити у Палестині національне вогнище (National Home) для єврейського народу, який би з часом став «центром національної культури і національного життя». Одночасно у декларації зазначалося, що повинні гарантуватися громадянські та релігійні права «неєврейських общин» у Палестині. У січні 1918 Б. д. підтримали В. *Вільсон*, Ж. *Клемансо* і

В. Е. Орландо, її текст було включено до *Севрського мирного договору 1920*. Поява Б. д. дозволила Лондону зберегти свій мандат над Палестиною (відмовився включити Палестину до арабської держави короля Гусейна або передати її під міжнародне управління; франц.-брит. угода 1916), затверджений Лігою Націй 1922. Опублікування Б. д. викликало різкі протести арабів, які становили 89% населення Палестини, що неодноразово переростали у масові криваві сутички (1925, 1929). Внаслідок єврейської еміграції до Палестини у 1920–30-х роках (проводилася під егідою Єврейського агентства) 1948 араби становили вже тільки 19,4% від всього населення цієї підмандатної території. Б. д., яка зберігала юридичну силу до листопада 1947, стала важливим етапом на шляху створення Держави Ізраїль (1948).

БАНГ Ніна Генрієтта Венделіна (Bang; 06.10.1866 – 25.03.1928) – данський історик, політик, перша жінка-міністр дем. уряду (1924–26). Н. у м. Копенгаген. 1890-ті вивчала історію в у-ті Копенгагена, захопилася марксизмом. 1894 отримала диплом, стала однією з перших жінок у Данії з науковим ступенем. Досліджувала розвиток данської торгівлі XVI ст., 1906 і 1922 опублікувала два томи документів «Таблиці доставки і вантажних перевезень через протоку Ересунн». Політ. кар'єру розпочала 1903, ставши членом виконавчого комітету Соціал-демократичної партії Данії (СДПД). Завдяки виборчій реформі 1915, яка надала жінкам можливість брати участь у виборчому процесі, стала депутатом Ландстингу (1918–28). На міжнар. соціалістичних зборах інколи заміщала лідера партії Торвальда Стаунінга. 1924, коли Т. Стаунінг очолив перший соц.-дем. уряд, стала міністром освіти, першою жінкою в історії дан. уряду і однією з перших у світі. Під час урядової каденції прагнула модернізувати данські школи, запровадивши систему підвищення кваліфікації вчителів. Б. не підтримувала жіночого руху, вважаючи, що він повинен бути лише складовою загальної б-би за розширення політ. і соц.-екон. прав громадян. Рішучість, наполегливість і вміння досягати бажаного спричинились до того, що сучасники називали її «Леді Данії» і «Єдиним чоловіком у данському уряді». Після відставки уряду, продовжувала діяльність як депутат Ландстингу, але її активність обмежувалася незадовільним станом здоров'я. На честь Б названо гірську вершину на о. Гренландія.

Б. Сипко (Львів).

«БАНДА ЧОТИРЬОХ» – назва в офіц. пропаганді КНР групи найрадикальніших лідерів

«Культурної революції» на чолі з вдовою Мао Цзедуна Цзянь Цінь. До «групи чотирьох», яка остаточно сформувалася після X з'їзду КПК (серпень 1973) входили також члени Постійного комітету політбюро ЦК КПК Ван Хунвень, Чжан Чуньцяо і Яо Веньюань. Після смерті Мао Цзедуна (1976) група Цзянь Цінь планувала здійснити державний переворот. У жовтні 1976 члени «четвірки» за санкцією прем'єра Держ. Ради КНР Хуа Гофена були заарештовані. Судовий процес над «Б. ч.» та їх ижчим оточенням (9 з 10 обвинувачуваних були членами політбюро ЦК КПК), що відбувся у листопаді 1980–січні 1981, закріпив остаточну перемогу реформаторської фракції у КПК на чолі з *Ден Сяопіном*. За звинуваченням у злодіяннях у період *«Культурної революції»* Цзянь Цінь і Чжан Чуньцяо були засуджені до страти (згодом цей вирок замінили на довічне ув'язнення); Ван Хунвень – до довічного, а Яо Веньюаня – до 20-річного ув'язнення (1996 всіх їх було звільнено). 1984 Цзянь Цінь, у зв'язку з погіршенням стану її здоров'я, таємно перевезли з в'язниці до Пекіна, де вона перебувала під домашнім арештом (1991 покінчила життя самогубством).

О. Тумаков (Харків).

БАНДЕРА Степан (01.01.1909 – 15.10.1959) – укр. політик, один з лідерів укр. нац.-визв. руху 1930-50-х років. Н. у с. Старий Угринів (тепер – Івано-Франків. обл.) у родині священика. 1919–27 навчався в Стрийській гімназії. З учнівських років став учасником укр. нац.-визв. руху. З 1928 належав до напівмілітарної Укр. військової орг-ції. 1929 вступив в *Організацію українських націоналістів*, з червня 1932 – заст. Крайового провідника і референт пропаганди. З червня 1933 – Крайовий провідник ОУН у зх.-укр. землях. 1933 спланував і провів «шкільну акцію», спрямовану проти спроб польс. уряду полонізувати укр. шкільництво. Підтримав акції протесту УНДО проти організованого рад. владою *Голодомору 1932–33* в УСРР, доручив члену ОУН Миколі Леміку здійснити замах на рад. консула у Львові. Підготував замах на одного з головних організаторів політики «пацифікації» щодо укр. населення Галичини і Волині міністра внутр. справ Польщі Б. Перацького. Під час політ. процесів у Варшаві (1935–36) і Львові (1936) засуджений до смертної кари (замінена на довічне ув'язнення). Після розвалу Польської держави у вересні 1939 звільнений з тюрми. Очолив течію в ОУН, яка стояла в опозиції до методів і тактики діяльності Проводу укр. націоналістів під керівництвом А. Мельника. 10.02.1940 у Кракові був створений Революційний провід ОУН на чолі з Б. Після початку Німецько-

радянської війни 1941–45 ОУН під проводом Б. висунула гасло відновлення укр. державності. 30.06.1941 ОУН-Б проголосила у Львові Українську державу і сформувала орган крайової влади на чолі з Ярославом Стецьком – Українське державне правління. 06.07.1941 Б. був заарештований нім. окупац. владою і ув'язнений в концентраційному таборі Заксенгаузен (брати Б. – Степан і Ярослав загинули у концтаборі Освенцім, 1942). Звільнений з концтабору військами союзників. Внаслідок постійної загрози арешту рад. спецслужбами був змушений змінювати місце перебування (Інсбрук, Зеєнфельд, Мюнхен). 1946–52 і 1956–59 очолював провід Закордонних Частин ОУН (ЗЧ ОУН). 1953–54 намагався консолідувати всі націоналістичні сили за кордоном, активізував роботу з налагодження зв'язків з націоналістичним підпіллям в Україні й формування нової нелегальної структури ОУН. Убитий у Мюнхені агентом КДБ Б. Сташинським пострілом із спеціально виготовленого пістолета (стріляв ампулами з ціаністим калієм). Похований у Мюнхені. Автор кількох праць, в яких розроблено теологічні і теоретичні засади укр. націоналізму, зокрема «Перспективи Української Національної Революції» (1958).

БАНДУНЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1955 – конференція 29 держав Азії та Африки, яка відбулася 18–24.04.1955 у м. Бандунгу (Індонезія). Ініціаторами проведення конференції виступили Бірма, Індія, Індонезія, Пакистан і Цейлон (з 1972 – Шрі-Ланка). Учасники конференції засудили колоніалізм (зокрема і «радянський колоніалізм у Східній Європі»), імперіалістичну політику великих держав, расову дискримінацію і сегрегацію. У «Декларації про сприяння загальному миру і співробітництву», в основу якої були покладені 5 принципів мирного співіснування (див. *Паньча шіла*), Б. к. закликала поважати суверенітет і територіальну цілісність держав, вирішувати спори між державами мирними засобами, дотримуватися міжнар. зобов'язань та ін. На конференції Дж. Неру висунув ідею об'єднання всіх афро-азіатських держав у третю міжнародну силу, яка б сприяла нормалізації взаємовідносин Сходу із Заходом. Власне на Б. к. були вироблені принципи, які були згодом були покладені в основу програми *Руху неприєднання*.

БАО ДАЙ (Bao Dai; справжн. прізвище. Нгуен Вінг Тгу; 22.10.1913 – 31.07.1997) – імператор Аннам (1926–45), глава Держави В'єтнам (1949–55). Н. у імператорській родині. Освіту здобув у Франції. 1932 коронований на престол під ім'ям Бао-Дай. Виступав за модернізацію країни. У період франц.

колоніальної влади і япон. окупації фактично був усунений від керування країною. У квітні 1945 проголосив незалежність своєї держави, але у серпні 1945 був позбавлений влади прокомуністичною Лігою за незалежність В'єтнаму (В'єтмінь) на чолі з Хо Ші Мінем. Упродовж кількох місяців був радником уряду ДРВ (1945–46). Навесні 1946 виїхав до Сянгану (Гонконгу). З грудня 1947 вів переговори з франц. урядом про визнання суверенітету В'єтнаму в складі *Французького Союзу*. У березні 1949 підтриманий Францією як глава держави (на протипагу урядові Хо Ші Міна і був визнаний урядами США та В. Британії (07.02.1950). Уряд Б. спільно з франц. військами боровся проти партизанів В'єтміна, які зуміли закріпитися у Пн. В'єтнамі. З квітня 1954 жив у Каннах (Франція). Брав участь у переговорах у Женеві про перемир'я між Францією і В'єтмінем. Після референдуму 23.10.1955 Б. був позбавлений влади, а на території Пд. В'єтнаму уряд на чолі з Нго Дінь Д'ємом проголосив республіку. Помер у Парижі.

«БАРБАРОССА» ПЛАН – кодова назва плану гітлерівського головнокомандування щодо підготовки і ведення війни нацист. Німеччиною проти СРСР; названий іменем імператора Священної Римської імперії Фрідріха I Барбаросси. Остаточний варіант плану викладений у директиві верх. головнокоманд. збройними силами від 18.12.1940 і «Директиві з стратегічного зосередження і розгортання військ» від 31.01.1941. Передбачав розгром СРСР у ході *«блискавичної війни»* ще до завершення війни проти Великої Британії. В основу задуму була закладена ідея нанесення раптового удару в р-ні Прип'ятських боліт. прорив радянської оборони, знищення Червоної армії на захід від лінії Дніпро – Зх. Двіна, захоплення Ленінграду, Москви й Донбасу та закінчення війни після виходу на лінію Архангельськ – р. Волга – Астрахань. У «Б.» п. детально викладено завдання груп армій і армій, порядок взаємодії між ними, завдання ВПС і ВМФ, питання про співробітництво з союзними державами та ін. У травні 1941 А. Гітлер визначив остаточний день нападу на СРСР. Відповідно до «Б.» п. напередодні війни з СРСР біля його зх. кордону було зосереджено і розгорнуто від Баренцевого до Чорного морів 191,5 дивізій Німеччини та її союзників (Румунії, Фінляндії, Угорщини). Війська вторгнення (нараховували 5,5 млн осіб, бл. 4 300 танків, бл. 5 тис. бойових літаків) були об'єднані в 3 групи армій – «Північ», «Центр», «Південь» і окрема армія «Норвегія». Перед групами армій було поставлено завдання наступати відповідно на Ленінград, Москву і Київ. Нім. армія «Норвегія», яка розміщувалася у Фінляндії та Норвегії, мала

завдання вийти до Мурманська і Ленінграда. У стратегічному резерві нім. командування залишалося 28 дивізій (бл. 19% нім. сил). Згідно із «Б.» п. нацист. Німеччина та її союзники 22.06.1941 напали на Радянський Союз.

БАРБЮС Анрі (Barbusse; 17.05.1873 – 30.08.1935) – франц. романіст, есеїст, громад. діяч. Н. у м. Анв'єр (деп. Сена). Навчався на літ. ф-ті Сорбонни, де 1894 захистив дисертацію з філософії. 1895 надрукував першу збірку віршів «Плакальниці», близьку до творів символістів. Замолоду Б. був досить типовою постаттю серед франц. артистичної інтелігенції, у світогляді й творчості якої поєднувалися різномірні, часом глибоко суперечливі тенденції та віяння перехідної, «сутінкової доби». Наступний твір Б. – роман «Благальники» (1903) – великою мірою автобіографічний, насамперед щодо відтворення ідейних пошуків, духовного і душевного досвіду автора; це «роман ідей», в якому персонажі існують не як самодостатні характери, а як носії чи навіть символи ідей та «істин». Справжню сенсацію своєю реалістичною відвагою спричинив роман «Пекло» (1908). У цьому романі центр ваги вже перенесений на «зовнішню дійсність». Напередодні війни побачила світ збірка новел «Ми» (1914), у якій поряд із «метафізичним мотивом», знаним із попередніх творів, з'явилися новели з гострою соц. проблематикою. З перших днів Першої світової війни – Б. у діючій армії, одержав чин лейтенанта. 1916 надрукував роман «Вогонь. Щоденник одного взводу» (Гонкурівська премія, 1917), який викликав численні протести, оскільки в ньому автор наважився показати усі жахіття війни. Б. пройнявся пацифістськими ідеями і спрямував свій бунт на суспільну площину. Заснував міжнар. об'єднання письменників «Кларте» («Світло»). Б. – автор роману «Ясність» (1919), збірок новел «Декілька закутків серця» (1922), «Сила» (1926), «Ісусові Юди» (1927) та ін. Б. був одним із ініціаторів створення міжнар. орг-ції «Друзі Радянського Союзу» (1927). Від 1927 майже щороку відвідував СРСР, поступово під впливом сталінської пропаганди став співцем «щасливого життя у Країні Рад». Не вагаючись, Б. за матеріальну винагороду, взявся вихвалити рад. режим. Останні праці Б. – перша офіційна біографія Й. Сталіна (1935) і «Листи Леніна до своєї родини» (вид. 1936). Серед найкращих творів Б. останнього десятиріччя був роман «Ланцюги» (1925), де він «прагнув звести до спільного знаменника численні факти історії». Автор книжки про Е. Золя (1932), яку можна розглядати як естетичний маніфест пізнього періоду його творчості. Помер Б. у Москві, похований в Парижі.

Я. Кравець (Львів).

БАРЛАХ Ернст (Barlach; 02.01.1870 – 24.10.1938) – нім. скульптор, графік і письменник. 1888–91 навчався у худ.-пром. школі у Гамбурзі, з 1891 – у Дрезденській Академії мистецтв і 1895–96 – у Парижі. У своїй творчості Б. йшов шляхом переосмислення спадщини нім. середньовічної скульптури у дусі експресіонізму. Твори Б. сповнені глибокого співчуття до людських страждань. Монументальним творам Б. притаманні антивоєнна спрямованість: пам'ятник загиблим у Гюстрові (знищений нацистами, копії у Гюстрові та Антоніненкірхе у Мюнхені), у Магдебурзі – композиція, в якій поєднані постаті «Пораненого», «Загиблого», «Молодого солдата», «Ополченця», «Матері», «Батька» (1929, дерево). 1937 скульптурні твори Б. разом із роботами ін. нім. митців експонувались на виставці, названій нацистами «Дегенеративне мистецтво» – їх було затавровано, визнано шкідливими, пізніше демонстративно спалено у Берліні. Б. виконав ілюстрації до власних літ. творів (драма «Бідний кузен», 1919, літографія) і до «Фауста» Й. В. Гьоте (1923, ксилографія).

С. Лупій (Львів).

БАРРІОС ДЕ ЧАМОРРО Віолета (Barrios De Chamorro; 18.10.1929) – президент Нікарагуа (1990–96). Вдова головного редактора опозиційної до режиму Г. А. Сомоси газети «La Prensa» Педро Хоакіна Чаморри, убитого в січні 1978 на замовлення влади. Продовжувала справу чоловіка, стала лідером дем. опозиції у країні. Після повалення диктаторського режиму (липень 1979) увійшла до першого складу хунти «національної відбудови». 1980 вийшла з уряду через політичні протиріччя із сандіністами. Знову видавала газету «La Prensa», яка на цей раз різко критикувала прокомуністичні уряди Д. Ортеги і гуртувала навколо себе антисандіністську опозицію. Завершення у серпні 1989 багаторічної громад. війни у Нікарагуа між сандіністами і контрас, дало змогу 25.02.1990 провести дем. президентські вибори, на яких Б. де Ч. була обрана головою виконавчої влади. Стала першою жінкою-президентом у Лат. Америці, вибраною на дем. виборах. Екон. діяльність уряду не тільки не вирішила багаторічних проблем цієї аграрної країни, але й викликала гостру критику з боку як колишніх союзників, так і сандіністів. Колишні солдати і партизани різко критикували уряд В. де Ч. за недотримання умов, на яких вони склали зброю (зокрема надання їм соц. компенсацій у вигляді гарантованої роботи або земельних наділів). Збройні сутички між урядовими військами, сандіністами і контрас (частина з них не склала зброю), які продовжувалися протягом всього пері-

оду президентства В. де Ч., викликали додаткову напругу в суспільстві та гальмували процес соц.-екон. реформ у країні. Після закінчення президентського терміну (1997) відійшла від активної політ. діяльності.

БАРТЕЛЬ Казимір (Bartel; 03.03.1882 – 26.07.1941) – польс. політик. Навчався у Львові та Мюнхені. З 1913 – професор нарисної геометрії Політехнічного ін-ту у Львові. 1922–29 – депутат Сейму, очолював депутатський Клуб праці. Неодноразово займав міністерські пости – міністр залізниць (1919–20, 1926), міністр віросповідань (1927–28), був віце-прем'єром (1926–28). Як прихильник політики Ю. Пілсудського тричі (1926, 1928–29, 1929–30) очолював санаційні уряди (див. *Санація*). Був представником ліберального напрямку в польс. політиці. У внутрішньополіт. плані уряди Б. реалізували програму удосконалення системи парламент. демократії, намагалися стабілізувати фінанси і досягнути збалансованості бюджету, запровадити елементи державного регулювання економіки. Нац. політика Б. ґрунтувалася на концепції т. зв. державної асиміляції (надання нац. меншинам обмеженої культурної автономії взамін їх лояльного ставлення до Польської держави), яка реалізувалася з грубими порушеннями прав українців, білорусів, литовців та представників ін. народів, особливо на рівні місцевої влади. 1930 ліберальне крило «Санації» на чолі з Б. було усунуте від влади і на їх місце прийшли авторитарні уряди групи т. зв. полковників (лідер – В. Славек). Після відставки продовжував роботу в парламенті, 1931–39 – сенатор. Розстріляний гітлерівцями у червні 1941 разом із групою львівських учених у Львові.

Б. Гудь (Львів).

БАРТУ Жан Луї (Barthou; 25.08.1862 – 09.10.1934) – франц. політик, історик. За фахом юрист, працював адвокатом у м. По. Належав до правоцентр. політ. угруповань. З 1889 був депутатом Національних Зборів, з 1922 – сенатор. Вперше зайняв міністерський пост 1894, згодом багаторазово очолював різні міністерства, зокрема був міністром внутр. справ (1896–98), міністром громад. робіт, пошт і телеграфу (1906–13), міністром закорд. справ (1917–19), міністром юстиції (1922–24, 1926–29), міністром закорд. справ (1934). У березні–грудні 1913 – прем'єр-міністр. 1922–26 очолював міжсоюзницьку комісію у справах воєнних репарацій, вимагав виконання Німеччиною умов *Версальського договору 1919*. У січні 1924 ця комісія під головуванням Б. зробила висновок про недотримання Німеччиною своїх

репараційних зобов'язань, що стало підставою для окупації франц.-бельг. військами Руру (див. *Рурський конфлікт 1922-24*). Завжди стояв на крайніх антинім. позиціях, застерігав проти відродження нім. милітаризму. Очолював франц. делегацію на *Генуезькій конференції 1922*. Як міністр закорд. справ (з лютого 1934) був прихильником створення системи європейської безпеки за участю СРСР і країн Центр.-Сх. Європи (див. *«Східний пакт»*). Виступав за розширення військ.-політ. співробітництва з Москвою, підтримав вступ СРСР до *Ліги Націй*. Один із головних ініціаторів проєкту *«Пан-Європа»*. Вбитий 09.10.1934 хорват. терористами (готували замах у тісній співпраці з нім. спецслужбами) у Марселі під час замаху на югосл. короля *Олександра I Карагеоргійовича*. Член Французької академії (з 1918).

БАРУХ Бернар (Baruch; 19.08.1870 – 20.06.1965) – амер. фінансист і політик. Н. у шт. Пд. Кароліна (США). Від 1916 член Дорадчої комісії Ради нац. оборони США в адм-ції президента В. Вільсона. 1918–19 – голова Ради військ. пром-сті. Під час *Паризької мирної конференції 1918–19* – радник з екон. питань амер. делегації. 1922 очолював комісію з питань с/г в адм-ції президента В. Гардінга. Посідав відповідальні пости в адм-ції Ф. Д. Рузвельта, між ін. займався питаннями підготовки пром-сті до війни (1934–37), радник у відділі з мобілізації пром-сті (1943–45). Від 1946 був представником США у Комісії з атомної енергетики ООН. Творець *Баруха плану 1946* щодо системи міжнар. контролю за ядерними озброєннями (1946). Автор праць і спогадів.

БАРУХА ПЛАН 1946 – план створення системи міжнар. контролю ядерних озброєнь, запропонований 14.06.1946 амер. дипломатом Б. Барухом під час форуму Комісії атомної енергії. За Б. п. пропонувалося заснувати «Агенство з питань розвитку атомної енергетики», яке мало здійснювати нагляд за видобуванням радіоактивної сировини та її використанням. Агенство мало б виключне право на контроль за діяльністю та інспекцію атомних об'єктів у всіх країнах (його діяльності не стосувалося б право вето великих держав); надання дозволу, контроль та інспекція будь-якої діяльності, пов'язаної з атомною енергією; визначення методів для викриття зловживань атомною енергією тощо. Пропозиції Б. Баруха були підтримані більшістю держав-членів ООН, однак СРСР їх відхилив і висунув свій план. 04.07.1946 рад. дипломат А. Громико запропонував не створювати жодного спец. органу, а покласти контроль за ядерною енергетикою на *Раду Безпеки ООН*,

де кожна з великих держав мала право вето. У плані А. Громико пропонувалося укласти міжнар. конвенцію про заборону атомної зброї та ліквідацію атомних складів у 90-денний термін. Згідно з рад. пропозиціями секрет атомної зброї мав бути переданий усім державам-членам ООН. Ні Б. п., ні пропозиції А. Громико не знайшли підтримки у великих держав і не були реалізовані.

БАСЕСКУ Траян (Băsescu; 04.11.1951) – румунський політик, президент Румунії (2004–14). Н. у Мурфатларі, у родині офіцера. 1976 закінчив факультет навігації ін-ту Цивільного морського судноплавства в Констанці та став капітаном суден торговельного агентства P. Navtom. З 1989 – член Компартії Румунії. 1992–96 – депутат нижньої палати парламенту Палати представників. 1991–92 і 1996–2000 – міністр транспорту. 2000–04 обіймав посаду мера Бухареста, де за короткий термін модернізував систему міського водопостачання, освітлення та громадського транспорту. Прихильних євроінтеграції та панрумуніст. 2004 із гаслами «Поборою корупцію і мафію» як лідер Демократичної партії та за підтримки центристського союзу «Правда та справедливість» з результатом 51% у другому турі виграв президентські вибори у діючого прем'єр-міністра Адріана Нестасе. У цей період його каденції Румунія 01.01.2007 стала членом *Європейського Союзу*. Удруге був обраний президентом 2009, перемігши, як незалежний кандидат з перевагою в 1% голосів, голову Сенату, лідера Соціал-демократичної партії Мірчу Джоане. Увійшов в історію, як президент якому парламент двічі оголошував імпічмент – 19.04.2007 і 06.07.2012. Під час референдуму 19.05.2007 з приводу припинення повноважень, отримав підтримку 75% учасників, натомість 29.07.2012 на референдумі 87% опитаних висловили діючому главі держави вотум недовіри, однак мала явка виборців, всього 46%, знівелювала результати голосування. Президентство Б. позначилося низкою скандалів: 2012 він публічно назвав колишнього короля *Міхая I* «російським лакеєм» за те, що той 1944 відкрив фронт рад. військам і заарештував І. *Антонеску*; 2005, 2010 і 2013 висував і динамізував ідею об'єднання Румунії та Молдови, проте вона не знайшла широкої підтримки серед молдавських еліт і спровокувала критику Б. європейським політикумом; у травні 2014 через відвідини Придністров'я офіційною делегацією Росії, закриття повітряний простір для рос. літака.

Н. Турмис (Львів).

БАСКІВ ПРОБЛЕМА – політичний конфлікт в Іспанії, спричинений прагненням народу бас-

ків забезпечити свої політичні та нац.-культурні права. Баски, один із найдавніших народів Європи, населяють гірські р-ни на іспан.-франц. пограниччі – пн.-зх. частину Іспанії (7,2 тис. км²; 750 тис. осіб) і пд.-зх. частину Франції (бл. 150 тис. осіб). Баски (самоназва – Euskaldunak) називають свій край – Еускаді (Euskadi; Країна Басків). Землі, які населяли баскійські племена 1 до н.е. були завойовані Римською імперією. У V ст. баски прийняли християнство. Після розпаду імперії баскійські племена залишалися фактично незалежними. Після завоювання Піренейського п-ова арабами, землі басків залишилися у сфері впливу християнства. У наступний період басків безуспішно намагалися підкорити франки. 778 у бою з басками був знищений ар'єргард армії Карла Великого і загинув Роланд (у відомій середньовічній баладі «Пісня про Роланда» басків замінили араби. У IX ст. баски утворили власне держ. утворення – князівство Наварра з столицею у м. Пампелуна. З 1316 князівство перебувало у персональній унії з Франц. королівством. 1512 війська Фердинанда Арагонського завоювали майже всю Наварру. Невелика частина баскійських земель т. зв. Нижня Наварра остаточно втратила автономію 1620 за франц. король Людовік XIII. У складі Іспан. королівства Країна басків також користувалася широким автономними правами. Протягом 1830–70-х років Басконія і Каталонія ставали найзначнішими центрами постань карлістів (представники клерикально-абсолютистської течії в Іспанії, прихильники претендентів на іспан. престол Карлоса Старшого і Карлоса Молодшого), після придушення яких іспан. уряд 1876 остаточно ліквідував всі привілеї провінції. 1890 Сабіно Арана Гоїрі (1865–1903) висунув ідею проголошення незалежності Еускаді та засн. 1895 Націоналістичну партію басків. Протягом десятиріч ситуація щодо відновлення автономного статусу Басконії залишалася не вирішеною. Після приходу до влади 1936 в Іспанії уряду *Народного фронту*, був створений автономний р-н, який отримав назву Країна Басків. У жовтні 1936 першим президентом Країни Басків був обраний Хозе Агуїрре. Під час *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії частина басків (в основному, у провінціях Наварра і Алава) виступили на боці франкістів, інша – з провінцій Біскаїя і Гіпускоа – підтримали респ. уряд. У ході війни провінції, що виступили на боці республіканців зазнали значних руйнувань (зокрема, 26.04.1937 нім. авіація знищила баскійське місто Герніку), а населення, після перемоги Ф. Франко, жорстоких репресій – десятки тисяч басків, рятуєчись від переслідувань, емігрували до сусідньої Франції. Диктаторський режим ген. Ф. Франко, який

виступав за централізацію країни, 1939 ліквідував автономію краю. Після скасування самоуправління у баскському нац. русі почали домінували радикальні політ. сили. 31.07.1959 група лівих радикалів (Ю. Агуїрре, Л. Адан, Л. де Вале та ін.) заснували групу Країна Басків і Незалежність (*Euskadi ta Askatasuna*) – ЕТА. Баскійські радикали виступали за здобуття незалежності країни збройним шляхом (зокрема, за допомогою терорист. акцій проти представників іспан. влади, армії та поліції – тобто ведення партизанської війни у місті) та створення марксист. народної республіки. В організаційному плані угруповання поділялося на «команди», які склалися з 5–10 активних бойовиків. «Команді» допомагали симпатки, які виконували розвідувальні завдання і складали резерв орг-ції. Першою жертвою діяльності ЕТА став 1968 комендант поліції м. Ірун. 1969–70 баскійські бойовики встановили контакти з *Ірландською республіканською армією*, ліворадикальними групами у Німеччині та Франції. На поч. 1970-х років значно зросла інтенсивність і частота терорист. акцій радикальних угруповань, які контролювала ЕТА як у баскських провінціях (Алава, Біскайя, Гіпускоа), так і в ін. частинах Іспанії. Хвиля політ. терору викликала жорсткі репресивні заходи з боку іспан. уряду (процес над 16 членами ЕТА у Бургос, 1971 та ін.). Кошти для діяльності ЕТА здобувалися різними методами – від обкладання т. зв. революційним податком баскійських підприємців до викрадення людей (протягом 1970–96 бойовики викрали з метою викупу 76 осіб – в основному бізнесменів) і нападів на банки («революційна експропріація»). Найгучнішою акцією ЕТА у період диктатури Ф. Франко стало вбивство бойовиками у грудні 1973 прем'єр-міністра Іспанії Л. Карреро Бланко. Відновлення конституційного правління в Іспанії після смерті *каудільо* Ф. Франко (1975) відкрило можливість для демократичного вирішення Б. п. У жовтні 1979 прийнято Закон про самоуправління Країни Басків, підготований за участю короля *Хуана Карлоса I* і схвалений басками на крайовому референдумі (25.10.1980). У політ. житті Країни Басків існують дві головні тенденції, які представляють найвпливовіші політ. сили – Баскійська націоналістична партія (підтримує ідею відстоювання широких автон. прав для Басконії через діалог із мадридським урядом) і ЕТА (виступає за продовження боротьби за повну незалежність Країни Басків, зокрема методами політ. терору). Після того, як у жовтні 2011 ЕТА заявила про остаточне закінчення своєї збройної діяльності, а в квітні 2018 – про повне розформування всіх своїх структур і припинення будь-якої політичної активності. Надання урядом Іспанії широких автономних прав

Країні басків, зокрема, здійснювати контроль над фінансовими потоками, мати власні правоохоронні органи і самостійно визначати культурно-освітню політику, із одночасним припиненням силових методів боротьби за національне самовизначення Басконії, дає надію на врегулювання Б. п. політ. засобами.

БАТІСТА-і-САЛЬДІВАР Фульгенціо (Batista y Zaldivar; 16.01.1901 – 06.08.1973) – кубин. політик, генерал. Походив із селянської сім'ї. З 1921 служив в армії, сержант. Налезжав до підпільної антиурядової орг-ції. У вересні 1933 очолив «бунт сержантів» – заколот проти уряду К. М. де Сеспедеса, за що отримав звання полковника і був призначений нач. Генштабу. У січні 1934 внаслідок військового перевороту захопив владу на Кубі, 1934–40 був фактичним диктатором острова. Деякий час намагався реалізувати модель корпоративної держави на засадах *фашизму*, зокрема сприяв прийняттю 1937 плану «економічної й соціальної реконструкції» Куби (передбачав державний контроль над цукровою і тютюновою пром-стю, розподіл держ. земель між селянами, розширення соц. гарантій працівникам тощо). Розпочав демократизацію сусп. життя – провів амністію для політв'язнів, легалізував діяльність лівих політ. партій (зокрема, комуністичної) і профспілок, створив умови для прийняття 1940 нової Конституції Куби (обмежувала латифундизм і вплив іноз. капіталу в країні). 1940–44 – президент Куби. 09.12.1941 оголосив про вступ Куби у Другу світову війну на боці держав *антигітлерівської коаліції*. Після поразки 1944 на чергових президентських виборах кілька років жив у добровільній еміграції у Домініканській респ. і США. 1947 повернувся на Кубу. 10.03.1952 знову організував військовий переворот, захопив владу і встановив у країні режим диктатури. У листопаді 1954 завдяки численним порушенням був переобраний на президентський пост. Згорання дем. інститутів (було розпущено Національний Конгрес), політичні репресії, урядова корупція і екон. зловживання самого президента і його вищого оточення (Б. став співвласником 40 компаній) викликали протести широких верств населення проти режиму і згуртування сил збройної опозиції. 01.01.1959 Б. був позбавлений влади прокомуністичними партизанами Ф. *Кастро Рус*. Залишив країну, жив у Домініканській респ., а згодом в Іспанії. Оpubлікував спогади «Куба, яку зрадили» (1962).

БАУЕР Отто (Bauer; 05.09.1882 – 04.07.1938) – австр. політик, один із лідерів соціал-демократії та II Інтернаціоналу, ідеолог австромарксизму,

юрист. Н. у Відні в багатій єврейській сім'ї. Сестра Б. – Іда у свій час була пацієнткою З. Фрейда, котрий опублікував за результатами її лікування одну із своїх праць (видозмінене ім'я героїні твору – Дора). Навчався у Віденському ун-ті. 1906 захистив дисертацію з права. Редактор журналу «Боротьба» («Kampf») та соціал-демократичної «Робітничої газети» («Arbeiter Zeitung»). Разом із К. Реннером висунули теорію «культурно-національної автономії». У своїх політ. поглядах намагався поєднати марксизм із кантіанством. У роки Першої світової війни 1914–18 – офіцер австро-угорської армії, потрапив у російський полон. У серед. 1917 повернувся до Австрії. Протягом 1918–19 – держ. секретар закордонних справ. Критикував ідеологію більшовизму, твердячи про неприйнятність моделі російської революції для Австрії. Висунув ідею соціалізації промисловості на противагу більшовицької націоналізації. Пропагував відмову від теорії «класової боротьби», виступав за ліквідацію монархії і гарантування права на самовизначення націй. Прихильник об'єднання Австрії та Німеччини. Засновник II½ (Віденського) (1921) та Соціалістичного робітничого Інтернаціоналів. Один із авторів Лінцької програми Соціал-демократичної партії Австрії (1926). 1934, після кривавих збройних зіткнень між лівими (соціал-демократами) і правими угрупованнями у Відні 12-16.02.1934, емігрував спочатку до Чехословаччини, а потім – до Франції. Автор багатьох праць, серед яких: «Національне питання і соціал-демократія» («Die Nationalitätenfrage und die österreichische Sozialdemokratie», 1907), «Світова революція» («Weltrevolution», 1919), «Більшовизм чи соціал-демократія?» («Bolschewismus oder Sozialdemokratie?» 1920), «Австрійська революція» («Die österreichische Revolution», 1923), «Соціал-демократія, релігія і церква» («Sozialdemokratie, Religion und Kirche», 1927), «Між двома світовими війнами?» («Zwischen zwei Weltkriegen?», 1936).

Г. Сіромська (Львів).

БАХРЕЙН (Королівство Бахрейн) – держава (емірат) у Південно-Західній Азії, розташована на однойменному о-ві в Перській затоці (найбільший з архіпелагу з 33 о-вів (населені лише Бахрейн, Хавар, Умм-Наасан, Мухаррак, Сітра). Загальна площа: 695 км². Чисельність населення: 1.4 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: араби-бахрейнці – 70–75%, іноземці (вихідці з ін. араб. країн, Ідії, Пакистану). Релігійний склад населення: мусульмани – 85% (з них шиїти – 60%, суніти – 40%). Держ. релігія – іслам. Держ. мова: арабська. Форма держ. правління: конституційна монархія. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця:

Манама. Глава держави: король. Династія аль-Халіфа править країною від 1783. Законодавча влада: двопалатний парламент і король. Грошова одиниця: бахрейнський динар.

На поч. ХХ ст. Б. знаходився у формальному підпорядкуванні Османській імперії, хоча найбільшими впливами в країні користувалася В. Британія. 1913 В. Британія і Туреччина підписали міждержавну угоду про визнання внутр. незалежності Б. під протекторатом Лондона. Правителем країни у цей час був шейх Іса ібн Алі аль-Халіфа (1848–1932). Британці спробували запровадити в Б. елементи дем. самоуправління і 1919 у країні відбулися вибори до місцевих муніципальних рад. Після смерті шейха Іси ібн Алі новим правителем країни став Хамад ібн Іса аль-Халіфа (1872–1942), а у лютому 1942 його змінив шейх Салман ібн Хамад аль-Халіфа (1895–1961). Після відкриття у Б. нафтових родовищ, у 1930-х роках у країні розпочалося екон. піднесення. 1932 «Стандарт Оїл компані оф Каліфорнія» і «Тексако компані» створили нафтовидобувну компанію «Бахрейн петролеум компані» (БАПКО). Від 1934 у Б. почався пром. видобуток нафти. На збудованих британцями в Б. нафтоочисних заводах переробляли не лише власну нафту, але й ту, що переганяли підводним трубопроводом із Саудівської Аравії. 1952 БАПКО підписала із правителем Б. нову угоду, згідно з якою відрахування від продажу нафти, що їх отримувала країна, збільшилися у 4 рази. У 1970-х роках нафтовидобуток сягнув 66 тис. барелів на день. Запроваджене 1973–74 араб. державами нафтове ембарго збільшило прибутки Б. від продажу нафти до 100 млн дол. США на рік.

Протягом 1953–56 у Б. посилювалися панарабські настрої (див. *Панарабізм*). Під час *Суецької кризи 1956* у Б. відбувся страйк працівників нафтовидобувної галузі, які висунули політ. вимоги. Під тиском страйкарів Лондон був змушений погодитися на розширення повноважень шейха. 1960 Б. запровадив власні поштові марки, а від 1965 – власну валюту. 1967 Лондон переніс із Б. до Адена свою головну брит. військ.-мор. базу в регіоні. У листопаді 1961 шейхом Б. став Амір Іса ібн Салман аль-Халіфа (1933–99). У січні 1970 був створений перший уряд Б. Під впливом посилення в країні націоналістичних настроїв В. Британія вирішила відмовитися від свого протекторату над Б. 15.08.1971 Б. проголосив незалежність як спадковий емірат. Роком пізніше емір створив Конституційну Асамблею, половина членів якої була обрана населенням, а половина призначена самим монархом. У грудні 1972 набула чинності Конституція Б. 06.12.1973 був обраний однопалатний парламент, що складався із 44 депутатів (з них

30 обиралися і 14 призначав емір). Незадоволений спробами обмежити його владу, емір у серпні 1975 розпустив парламент й почав правити країною за допомогою призначеного ним кабінету міністрів, який сумістив ф-ції виконавчої та законодавчої влади. До складу уряду емір призначав, переважно, своїх родичів. Діяльність політ. партій у країні була заборонена.

Унаслідок поширення у Б. ісламістської агітації з Ірану, наприкін. 1970-х років почала ускладнюватися внутрішньополіт. ситуація. У вересні 1979 відбулися демонстрації місцевих шиїтів, які виступали проти привілейованого становища сунітського населення. У грудні 1981 серед шиїтів була викрита змова, яка мала на меті повалити уряд. Ще дві групи шиїтського Фронту визволення Бахрейну, який таємно підтримував Іран, були викриті 1984 і 1985.

На поч. 1980-х років Іран та Ірак почали висловлювати свої претензії на територію Б. У відповідь на ці кроки емір 1981 взяв участь у створенні міжнар. об'єднання Рада співпраці країн Перської затоки (Саудівська Аравія, Оман, Кувейт, ОАЕ, Катар). Після окупації Іраком Кувейту, емір дозволив США використовувати територію Б. для базування амер. військ. У грудні 1992 в Б. було створено Консультативну раду, яка розробляла і представляла еміру рекомендації щодо важливих проблем внутр. і зовн. політики. У грудні 1993 правозахисна орг-ція Міжнародна амністія у своїй щорічній доповіді про стан дотримання прав людини стверджувала, що у Б. систематично порушуються права місцевого шиїтського населення. Міжнар. критика спонукала еміра дозволити повернутися з-за кордону політ. емігрантам. 1994 відбулися масові протести шиїтів, які виступили із економічними вимогами. Шиїтський рух у Б. очолив імам Манами шейх Алі Салман, котрого у січні 1995 власті вислали за межі країни. У відповідь радикально налаштовані шиїти вчинили кілька терорист. актів, унаслідок чого до 1997 загинуло 30 осіб.

Ситуація у країні почала нормалізовуватися лише після смерті Аміра Іси ібн Салмана аль-Халіфи і приходу до влади нового еміра. 06.03.1999 правителем Б. став шейх Хамад бен Іса аль-Халіфа (1950 р. н.). Новий правитель у травні 1999 реорганізував уряд емірату. Бажаючи покращити міжнар. імідж країни, Хамад бен Іса аль-Халіфа допустив до країни іноз. кореспондентів, а у січні 2000 здійснив візит до США. У жовтні 1999 до еміра з відкритим листом звернулися представники опозиції, які вимагали створення спец. комісії, що б наглядала за дотриманням прав людини в країні, а також розширення повноважень Консультативної

ради. Емір амністував 42 емігрантів-опозиціонерів, які змогли повернутися до країни. 14–15.02.2001 у країні проведено референдум, на якому 98,4% голосів набрала пропозиція щодо перетворення абсолютного султанату у конституційну монархію. 14.02.2002 Б. проголошений королівством.

Завдяки прибуткам від продажу нафти країна встановила високі соц. стандарти, в Б. створено безкоштовні системи освіти та медичного обслуговування, широко запроваджено практику надання соціального житла. Третину населення країни наприкінці ХХ ст. складали тимчасові робітники, які працювали на найважчих і шкідливих роботах. Безпека та екон. процвітання Б. значною мірою залежали від тісного союзу країни зі США і В. Британією. Водночас протягом 1980–90-х років напруженими залишалися стосунки Б. із Катаром. Причиною конфлікту був острів Хавар, що розташований біля узбережжя Катару, але належить Б. У листопаді 1994 Катар звернувся до Міжнародного суду зі скаргою на дії Б. Тривалу суперечку вдалося залагодити шляхом переговорів 1997. Відносини Б. зі Вашингтоном погіршилися на початку 2003, коли король Хамад бен Іса аль-Халіфа виступив проти військової операції США в Іраку й навіть запропонував *Саддамові Хусейну* політичний притулок.

Протягом лютого–березня 2011 у Б. відбувалися масштабні акції протесту з вимогами демократизації королівського режиму і розширення прав шиїтів. Влада звинуватила маніфестантів у підготовці збройного перевороту, оголосила надзвичайний стан і 14–16.03.2011 придушила виступи силою. У ліквідації табору маніфестантів у Манамі взяли участь війська *Саудівської Аравії* та ОАЕ, яких король Хамад бен Іса аль-Халіфа запросив до країни. Демонструючи рішучість у протистоянні із опозицією, протягом наступних двох місяців влада зруйнувала 43 шиїтські мечеті та багато ін. місць поклоніння шиїтів, які були збудовані у попередні роки без дотримання юридичних формальностей. Руйнування шиїтських святинь викликало критику Б. на міжнар. арені. Виступи протесту в країні, під час яких загинуло 93 цивільні особи та 13 поліцейських, тривали до березня 2014. Влада Б. заявила, що протести шиїтів інспіровані з закордону, насамперед урядом Катару, із яким в червні 2017 розірвано дипломатичні відносини. У березні 2018 влада Б. оголосила про викриття масштабної терористичної мережі, які нібито була створена шиїтами за допомогою Ірану.

Лім.: Emile Nakhleh. Bahrain: Political Development in a Modernizing Society. Lanham: Lexington Books, 2011; Miriam Joyce. Bahrain from the Twentieth Century to the Arab Spring. London:

Palgrave Macmillan, 2012; Bahrain's Uprising / Ed. By Ala'a Shehaby and Marc Owen Jones. London: Zed Books, 2015.

А. Козицький (Львів).

БЕБЕЛЬ Август (Bebel; 22.02.1840 – 13.08.1913) – нім. політик, діяч міжнар. робітн. руху. За фахом – токар. Самоук. Від 1861 брав активну участь у нім. робітн. русі. 1866 вступив до I Інтернаціоналу. 1869 разом з В. Лібкнехтом заснував на з'їзді в Айзенаху Соц.-дем. робітничу партію. 1867–1913 – депутат пруського ландтагу і нім. Райхстагу. Належав до противників політики «заліза і крові» О. Бісмарка. 1870 Б. спільно з В. Лібкнехтом виступив проти війни з Францією і військових кредитів, за що був звинувачений у держ. зраді та засуджений до 2 років тюрми. Виступив на захист Паризької комуні, критикував колоніальну політику уряду. Від 1875 – голова Соц. робітн. партії (з 1890 – Соц.-дем. партія Німеччини). Після виходу закону про соціалістів, 1878–90 керував підпільною діяльністю партії. Був одним із найвпливовіших марксистських лідерів робітн. руху в Німеччині та II Інтернаціоналу. Противник політ. поглядів Е. Бернштайна. Прихильник емансипації жінок. Автор багатьох праць, найбільшу популярність серед яких здобула праця «Жінка і соціалізм» (1879).

БЕГІН Менахем (Begin; 16.08.1913 – 09.03.1992) – ізраїл. політик. Н. у Брест-Литовську (тепер Білорусь). 1935 закінчив юрид. ф-т Варшавського ун-ту. У 1930-х роках належав до сіоністської орг-ції Бетар, з 1938 – її керівник у Польщі. Після окупації Польщі нім. військами виїхав до Литви, де 1940 був заарештований рад. органами і засланий до Сибіру. Внаслідок договору В. Сікорського з рад. урядом (30.07.1941) про створення польс. військових підрозділів на території СРСР звільнений і вступив до армії ген. В. Андерса, разом із якою 1942 опинився в Палестині. 1943–48 – керівник євр. орг-ції «Іргун Цвай Леймі», яка здійснила низку терорист. акцій проти брит. адм-ції (за арешт Б. була визначена винагорода 10 тис. ф. ст.). З 1948 очолював партію Герут (Свобода), яка висунула гасло створення «Великого Ізраїля» на землях Палестини, част. території Йорданії та Лівану. Після здобуття незалежності Ізраїлем очолював парламентську опозицію у Кнесеті (1949–67 і 1969–77). 1973–83 – засновник і лідер партії Лікуд (Єдність). Здобуття його партією перемоги на виборах у червні 1977 дозволило Б. сформувати кабінет міністрів країни. Уряд Б. сприяв розбудові євр. поселень на Західному березі р. Йордан і виступав проти

будь-яких терит. поступок арабам. З кін. 1977 вів (за посередництвом Дж. Картера) переговори із єгипет. президентом А. Садатом про можливість мирного розв'язання близькосхідної проблеми, які завершилися укладенням у березні 1979 ізраїл.-єгипет. мирного договору (див. *Кемп-Девідські угоди 1979*). Мирні ініціативи Б. і А. Садата були відзначені Нобелівською премією миру (1978). 06.06.1982 за наказом Б. 60-тис. ізраїл. армія вступила на територію Лівану і розпочала воєнну операцію проти ОВП, внаслідок чого палестинські збройні формування евакуювалися з цієї країни. У вересні 1983 подав у відставку з поста прем'єр-міністра і відійшов від політ. життя.

БЕЗ'ЯДЕРНА ЗОНА – географічний простір, на якому, як правило, на основі міжнар. договорів не виробляється, не розташовується і не випробовується ядерна зброя та засоби її доставки. Покликана запобігти розповсюдженню ядерної зброї, зменшити можливість виникнення ядерного конфлікту і зміцнити безпеку країн, які до неї входять. Б. з. передбачає повну і безумовну заборону ядерної зброї на її території. Вперше з планом утворення Б. з. виступив 1956 уряд СРСР, який запропонував створити зону вільну від всіх видів атомної зброї у Центр. Європі. Неодноразово відбувалися переговори про створення Б. з. у різних регіонах світу – на Балканах, Скандинавії, Пд.-Сх. Азії, в Африці та ін. Ядерні держави брали на себе зобов'язання не передавати державам-учасникам договору про створення Б. з. атомної зброї, не допомагати їм у надбанні такої зброї й не застосовувати ядерної зброї проти них. 1959 р-н Антарктиди був виключений із сфери розповсюдження ядерної зброї і, по суті, став Б. з. Резолюцією ГА ООН 1961 Б. з. оголошена Африка (11.04.1996 афр. країни підписали у Каїрі договір про заборону виробництва, зберігання і випробування атомної зброї). У відповідності до Договору про заборону ядерної зброї у Лат. Америці (договір Тлателолко) і протоколів до нього 1967 цей регіон світу оголошений Б. з. 6.08.1985 був підписаний договір про створення Б. з. у пд.-сх. частині Тихого океану (договір Раротонга); у грудні 1996 держави АСЕАН, Камбоджа, Лаос і Бірма уклали у Бангкоку договір про створення зони вільної від ядерної зброї.

Т. Марискевич (Львів).

БЕК Юзеф (Beck; 04.10.1894 – 05.06.1944) – польс. політик, полковник. Н. у Варшаві. Учасник *Першої світової війни 1914–18*, воював у складі Польського легіону (входив до складу австр.-угор. армії) під командуванням Ю. Пілсудського.

Брав участь у Рад.-польс. війні 1920. 1922–23 як військовий аташе перебував у Парижі. Належав до кола ижчих співробітників Ю. Пілсудського – т. зв. групи полковників. Очолював штаб заколотників під час травневого перевороту 1926, внаслідок якого у Польщі був встановлений режим *Санації*. 1926–30 – нач. кабінету міністра військ. справ. Від 1930 – віце-прем'єр. 1932–39 – міністр закорд. справ, сенатор. Реалізував політику «балансування» між найбільшими сусідами Польщі – СРСР і Німеччиною, за дотримання якої виступав Ю. Пілсудський. Готував підписання польс.-рад. Договору про ненапад (25.07.1932) і польс.-нім. Декларації про незастосування сили (26.01.1934). Відхилив франц. і рад. концепції багатосторонніх союзів (зокрема, 1934 відмовився приєднатися до системи «*Східного пакту*»), які б гарантували безпеку Польщі та надання допомоги у випадку іноз. агресії. Його політика дотримання рівноваги у відносинах з Москвою і Берліном зазнала краху. Після смерті Ю. Пілсудського (1935) отримав широку свободу в прийнятті рішень. Шукав шляхи для зближення з нацист. Німеччиною, що привело до ослаблення союзницьких відносин з Францією і загострення стосунків із Москвою. Після висунення у березні 1939 Берліном ультимативних вимог до Варшави (приєднання Гданська до Райху, побудова екстериторіальних шляхів через польс. Помор'я до Сх. Пруссії, приєднання Польщі до *Антикомінтернівського пакту 1936*) і очевидної загрози нападу Німеччини Б. докладав гарячкових зусиль для пошуку нових союзників (у квітні 1939 Польща отримала брит. і франц. гарантії про надання їй допомоги у випадку агресії Німеччини, а 25.08.1939 Б. підписав польс.-брит. Договір про взаємну допомогу), що, однак не примусило А. Гітлера відмовитися від агресивних планів щодо Польщі. Після нім. окупації Польщі (вересень 1939) виїхав до Румунії, де був інтернований й незабаром помер. Залишив спогади «Останній рапорт».

БЕККЕТ Семюель (Beckett; 13.04.1906 – 22.12.1989) – ірланд. письменник, родоначальник «нового роману» і «театру абсурду». Лавреат Нобелівської премії з літератури 1969. Н. у Дубліні. 1931 одержав ступінь магістра мистецтв у дублінському Триніті-коледжі, працював учителем. З 1937 постійно жив у Парижі. Ранні його твори не мали успіху. Багато років спілкувався з Дж. Джойсом, був його літ. секретарем, переклав на франц. мову фрагмент «Поминок по Фіннегану». У роки війни активно брав участь у Русі Опору. Після війни перейшов на французьку, після чого домігся визнання. У романі «*Мерсьє і Камьє*

(1946, опубл. у 1970; перекл. на англ. 1975) два чоловіки, які добровільно вирішили стати вигнанцями, блукають у якомусь нескінченному пошуку. 1951 Б. опублікував роман «*Моллой*». У наступному романі, «*Малон умирає*» (1951), герой показаний на порозі смерті. Головний персонаж роману «*Безіменний*» (1953) взагалі позбавлений кінцівки. У романі «*Як воно є*» (1961) життя повернене до первісного стану, де живі істоти, яких важко визнати людьми, плазують, їдять і прагнуть спілкування. У кінцевому підсумку від цих істот залишається тільки голос оповідача, що продовжує нескінченний монолог. Короткий і компактний роман «*Загублені*» (1971) оповідає про світ загублених тіл, що блукають величезним циліндром. Можливо, проявом «редукціонізму» Б. у чистому вигляді став короткий роман «*Співрозмовник*» (1980), де німа людина чує голос, що розповідає історію його життя. Найвідоміша п'єса Б. «*Чекаючи на Годо*» (1952), де двоє чоловіків покійно чекають чогось, а навколо бродить дивна пара – господар і раб (тіло і розум). Така ж пара у п'єсі «*Кінець гри*» (1957) теж чекає «остаточного рішення», тим часом як їхні старі батьки мовчки сидять у смітниках. В «*Останній півці Креппа*» (1959) і «*Щасливих днях*» (1961) ця провідна тема розбавляється жартом про те, що саме життя – це, по суті, лише переддень смерті. Театр Б. наслідує його прозу, оскільки у фіналі залишається тільки голос, далекий від трагікомічної вистави життя.

К. Сліпченко (Львів).

БЕЛЛОУ Сол (Bellow; 10.06.1915 – 05.04.2005) – амер. прозаїк. Н. у Лашені (Квебек, Канада). Походив з євр. родини, яка 1913 емігрувала з Росії і з 1924 жила у Чикаго. Навчався в Чиказькому та Північно-Західному ун-тах, вивчав антропологію і соціологію. 1944–45 служив у торг. флоті США. Згодом викладав у кількох ун-тах, працював як антрополог у Мексиці, деякий час жив у Неваді в індіанській резервації. Б. – один із найвідоміших амер. письменників-романістів, творчість яких визначає гуманістична домінанта. Як романіст дебютував 1944 твором «*Непевна людина*». Згодом вийшли романи «*Жертва*» (1947), «*Пригоди Огі Марча*» (1953), «*Впіймай день*» (1956), «*Гендерсон, повелитель дощу*» (1959), «*Герцог*» (1964), «*Планета містера Саммлера*» (1970), «*Дар Гумбольдта*» (1975), «*Грудень декана*» (1982), «*Чимраз частіше вмирають від розбитого серця*» (1987). Б. – автор двох збірок оповідань, кількох повістей та п'єс. На творчість Б. вплинули традиції рос. класичної літ-ри. Проблематику майже всіх творів Б. можна окреслити словами головного героя його роману «*Герцог*»: «*Чим ми є?... Що*

означає – бути людиною? У місті. У столітті. У масі. Трансформованим наукою. Під владою сили. Предметом постійного контролю. В умовах соціальної механізації. Після краху радикальних надій. У суспільстві, де відсутня комунікабельність і девальвовано особистість». Світ, у якому існують герої романів Б., визначений як вороже людині доквітля. Відчуженість людини від світу – це її природний стан, первинна умова. Стан відчуження герої Б. сприймають як чужий людині, вони шукають позиції, яка б узгоджувала їх зі світом. Цей пошук героїв Б. закінчується, зазвичай, компромісом, примиренням людини з оточенням – не подолання відчуження, а своєрідне примирення зі світом внаслідок усвідомлення і визнання його неминучості та незмінності. Такий підхід до розв'язання проблеми людського існування зумовив песимістичний характер творів Б. Сам Б. казав, що в його героях відтворено «розпад» особистості, яка сама собою «достойна і гуманна», однак, будучи замкнена всередині власного «я», приречена на невдачу, розчарування і страждання. Лавреат Нобелівської премії у галузі літ-ри (1976).

В. Дмитрук (Львів).

БЕЛЬГІЯ (Королівство Бельгія) – держава в Західній Європі. Межує з Францією, Німеччиною, Люксембургом, Нідерландами. Омивається водами Північного моря. Загальна площа: 30 тис. км². Чисельність населення: 11,5 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: фламандці – 55%, валлонці – 33%, французи, німці, італійці. Релігійний склад населення: римо-католики – 75%, протестанти, мусульмани, іудеї. Державні мови: фламандська (56%), французька (32%), німецька (1%). Форма держ. правління: парламентарна монархія. Форма держ. устрою: федеративна держава в складі 3 регіонів – Брюсселя, Валлонії та Фландрії. Столиця: Брюссель. Адмін.-терит. поділ: 10 провінцій. Глава держави: король. Законодавча влада: двопалатний парламент, що складається з Палати Депутатів і Сенату. Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: бельгійський франк, з 01.01.2002 – євро.

Королівство Бельгія як держава існує від 10.11.1830. За Конституцією 1831 у країну було встановлено конституційну монархію на чолі з Саксен-Кобург-Готською династією. Наприкін. XIX ст. у Б. по чергово змінювались уряди, сформовані то ліберальною партією, то католицькою. 1884–1914 керівництво країною здійснювала католицька партія.

На рубежі XIX–XX ст. Б. займала одне з провідних місць серед промислово розвинутих

держав Зх. Європи. У Б. швидкими темпами розвивалася вугільна пром-сть, металургія, машинобудування, текстильна та ін. галузі. Зростали капітали за рахунок посередницької торгівлі та колоній. Поступово Б. стала однією з найрозвинутіших держав, яка експортувала не тільки промислову продукцію, а й капітал. Бельг. капітали інвестували в Єгипет, Іран, Сіам, Китай, Пд. Америку. Тільки у Росію 1890–1900 бельг. підприємці інвестували майже 1 млрд. франків, а 1914 бельг. капітал у Росії оцінювався в 6 млрд. франків (з них 2,5 млрд. – у пром-сті, а 3,5 млрд. – у рос. державних цінних паперах). Активно зростала бельг. торгівля. Напередодні світової війни Б. за обсягом зовнішньої торгівлі займала 4 місце в Європі.

Бельг. урядові кола на чолі з королем *Леопольдом II* взяли активну участь у колоніальному поділі Африки. 1885 Б. встановила свою владу над Конго, яку згодом почали називати Бельгійським Конго (тепер – Демократична Республіка Конго). Сировина із Конго поступала у Б., де її переробляли і продавали іншим країнам, отримуючи при цьому величезні прибутки. 1908 територія Конго офіційно стала бельг. колонією, а Б. перетворилась у величезну колоніальну державу, площа колоній якої у 80 разів перевищувала територію метрополії.

Початок XX ст. все відчутнішим ставав конфлікт між переважно аграрними фламандськими та індустріальними валлонськими провінціями Б. На 1910 у Б. 2,8 млн. населення розмовляло французькою мовою, 3,2 млн. – фламандською; 1 млн. осіб володіли обома цими мовами (майже все населення двомовної групи зараховувало себе до фламандців). «Фламандська проблема» виявилась у вимозі визнання на практиці рівноправності обох мов – фламандської та французької як державних. Ця рівноправність, декларована Конституцією 1831, довгий час залишалась лише на папері. Тому, незабаром з'явилися перші ознаки національного руху, який ставив за мету поділ бельг. держави на дві частини, де відповідно в одній було б фламандське керівництво, в іншій – валлонське.

У перші роки XX ст. в умовах загострення протиріч між двома воєнними блоками в Європі, Б. дотримувалась нейтралітету, незважаючи на те, що економічно тяжіла до В. Британії та Франції. 1909 і 1913 бельг. уряд прийняв закони про загальну військову повинність. У межах програми підготовки до війни було завершено будівництво Антверпенської фортеці. Початок Першої світової війни радикально змінив політичну ситуацію в країні. Парламент країни одностайно висловився за необхідність організувати військову відсіч

Німеччині. Був створений коаліційний уряд, до якого увійшли як міністри ліберали, так і соціаліст – Е. Вандервельде. 04.08.1914 нім. війська порушили договір про нейтралітет Б. і перейшли нім.-бельг. кордон. Б., хоча і перебувала у союзі з *Антантою*, однак жодної підтримки з боку союзників не отримала. Хоча нім. дивізії дуже швидко окупували майже всю територію Б., однак її армія, яку очолював король Альберт I, не капітулювала й протягом усієї війни утримувала позиції на крайньому заході країни, між бережжям Північного моря і річкою Ейзер (Ізер). Бельг. уряд евакуювався у місто Гавр (Пн.-Зх. Франція). Нім. окупація завдала великої шкоди бельг. економіці, зокрема, із діючих 57 доменних печей у країні 26 було зруйновано, знищено 100 тис. будинків, зруйновано 3 650 км залізниці (40% колій). За *Версальським мирним договором 1919* Брюссель отримав мандат на колишні нім. володіння Руанда-Урунді, а також право на репарації з Німеччини.

Міжвоєнний період у політ. житті країни був позначений хвилею революційних виступів, активізацією фламандського національного руху, демократизацією суспільного життя. Закон 1919 надавав право голосу всім чоловікам, а серед жінок – вдовам загиблих у боях солдатів. Уряд прийняв закон про 8-год. робочий день (1921), відмінив заборони на проведення страйків і діяльність профспілок (1921). 1921–23 було прийнято низку законів щодо розширення прав фламандського населення.

Світова екон. криза 1929–33 важко позначилась на економіці Б., тісно пов'язаній із зовнішніми ринками. 1932 обсяг виробництва у країні становив лише 37% рівня 1929. Не працювали 33% металургійних підприємств, видобуток вугілля скоротився з 27,4 до 21,4 млн. т. Число безробітних зросло до 300 тис. осіб, рівень зарплати становив 60–65% від рівня докризових часів. Екон. криза спричинила активізацію фашистських елементів – рексистів у валлонських провінціях і фламандських націоналістів у Фландрії. Фламандські національні сили домагалися для себе ролі панівної нації у Б. (висунули лозунг «Відділитися від Бельгії»), що стимулювало націоналістичний валлонський рух («рух валлонганів») під гаслами відокремлення валлонських провінцій. У наступні роки загальний обсяг виробництва бельг. пром-сті так і не досяг рівня докризового періоду і становив у 1939 всього лиш 76,59% від 1929. Бюджет 1939 мав дефіцит 650 млн. франків, у країні 1938 нараховувалося 432 тис. безробітних.

Основним змістом зовнішньополіт. курсу Б. у міжвоєнний період стала участь майже в усіх міжнародних акціях Франції, В. Британії, США. Із

вступом Б. у *Лігу Націй* 1919 статус нейтральної держави, встановлений 1831, було відмінено. Спочатку бельг. урядові кола на чолі з Альбертом I (1909–34) схилялись до союзу з Францією, яка претендувала на гегемонію в Європі. Бельг. війська взяли участь у франц. заходах з окупації Рурської області Німеччини 1923–25. Однак після ослаблення позицій Франції після *Руського конфлікту 1922–1924* Б. встановила тісніші зв'язки з В. Британією і США. За *Локарнськими угодами 1925* В. Британія разом із Францією стали гарантом безпеки Б. З другої пол. 1930-х років для зовнішньополіт. курсу Б. стало характерним поступове зближення з Німеччиною та Італією. 1936 Брюссель заявив про відмову від своїх зобов'язань за Локарнськими угодами, а 14.10.1936 новий бельг. король *Леопольд III* (вступив на престол 1934 після смерті Альберта I) оголосив про повернення Б. до політики нейтралітету. Бельг. уряд соціаліста П.-А. Спаака (1938–39) активно проводив політику «невтручання» у внутр. справи європ. держав.

10.05.1940 нім. армія, порушивши нейтралітет Б., вторглась на її територію. Бельг. уряд звернувся за допомогою до В. Британії та Франції, які спрямували свої війська в Б. Незважаючи на рішучість бельг. народу організувати опір агресору, король 28.05.1940 підписав акт про капітуляцію. У той час бельг. уряд на чолі з лідером Католицької партії Ю. П'єрло, розірвавши зв'язки з королем, емігрував до Лондона.

Нім. окупація Б. тривала до вересня 1944. За цей період гітлерівці вдавались до масових акцій винищення населення, зокрема єврейського (у роки війни тут загинуло 66 тис. євреїв). У країні діяли збройні загони бельг. Руху Опору, які 1943–44 налічували понад 50 тис. осіб. За роки війни у боях з окупантами або у катівнях гестапо загинуло 15 тис. бельг. патріотів. Протягом 1944 брит.-амер. війська за підтримки збройних формувань бельг. Руху Опору звільнили територію Б. від окупантів.

У вересні 1944 у Б. повернувся уряд П'єрло, який був реорганізований і доповнений представниками нових політ. сил. У лютому 1945 було сформовано уряд соціаліста Ван Акера. І без того складна екон. ситуація в країні погіршувалась через внутрішньополіт. протистояння у суспільстві. Загострилась фламандсько-валлонська національна проблема – національні лідери вели до розколу країни і створення двох незалежних держав – фламандської та валлонської. Керівники Соціально-християнської партії (до 1945 – Католицька партія) порушили питання про відновлення влади Леопольда III, що тоді перебував у Швейцарії. Однак частина населення не

погоджувалась на повернення на батьківщину короля, якого звинувачувала у коллабораціонізмі. У липні 1945 уряд Ван Акера був змушений забронити королю в'їзд у країну. Лише у серпні 1950 було остаточно вирішено питання про передачу королівських прав сину Леопольда III Бодуену.

У березні 1947 було сформовано коаліційний уряд П.-А. Спаака, в який увійшли соціалісти і представники Соціально-християнської партії (СХП). Влітку 1947 уряд ухвалив рішення про приєднання Б. до *Маршалла плану*. 1947 політичні сили країни групувались довкола СХП і Ліберальної партії (ЛП; від 1961 – Партія свободи і прогресу – ПСП). Традиційно сильними в країні були позиції соціал-демократів, які відігравали помітну роль у керівних органах Соцінтерну.

Важливим напрямом діяльності післявоєнних урядів Б. стала реалізація програм із найшвидшого забезпечення населення усім комплексом державних соц. гарантій, створення умов для розширення матеріального виробництва і ліквідації безробіття. У післявоєнний період пром-сть Б. активно розвивалася, що дало підставу окремим економістам у майбутньому говорити про «бельгійське економічне диво». 1947 країна досягнула довоєнного рівня пром. виробництва. Головну роль в екон. житті Б. почали відігравати фінансово-промислові групи – холдинги («Сосьєте женераль де Бельжік», «Лонуа», «Сольвей», «Ламбер», «Ампен» та ін.), кожна з яких контролювала певний напрям виробництва. Зокрема, група «Сосьєте женераль» зосередила бл. 90% капіталів з виробництва міді, 80% – з виробництва цинку, 30% – у вугільній пром-сті, 40% – у сталеливарній галузі. Однак держава активно втручалася в екон. життя, що виявилось в державному кредитуванні, виділенні субсидій окремим підприємцям. Втілювана урядом система соціальних заходів дозволила Б. відразу після закінчення війни зайняти одне з перших місць за показниками життєвого рівня в 3х. Європі. Якщо індекс заробітної плати у Б. 1951 прийняти за 100, то для В. Британії він становив 89, ФРН – 80, Франції – 77, Нідерландів – 66.

Бельг. держава у повоєнній Європі продовжувала відігравати провідну роль. 1945 країна стала членом *Організації Об'єднаних Націй*. У столиці Б. розмістилася штаб-квартира Північно-атлантичного пакту (НАТО), в який вона підписала 04.04.1949. У межах державної військ.-політ. доктрини 1950 було укладено договір про воєнну допомогу між Б. і США. 1955 бельг. парламент затвердив *Паризькі угоди 1954*, відповідно до яких Б. у травні 1955 увійшла в *Західноєвропейський Союз*. Отже, до серед. 1950-х років склалась договірно-правова система безпеки Б., яка гаран-

тувала їй повноправну участь у найважливіших міжнародно-правових і оборонних об'єднаннях. Одночасно екон. розвиток Б., який був тісно пов'язаний з міжнар. економічними об'єднаннями і спілками, підштовхував її керівництво до пошуку якісно нових форм співпраці. Саме бельг. урядовці стали промоторами европ. інтеграції. 1951 Б. взяла участь у створенні *Європейського об'єднання вугілля і сталі*, а 1957 Брюссель став одним із ініціаторів створення *Європейського економічного співтовариства*. Офіц. Брюссель став ініціатором остаточного оформлення 1958 митно-економічного союзу Б., Нідерландів і Люксембургу (див. *Бенілюкс*).

Найважливіші екон. проблеми Б. у 1950-х роках вирішували урядові кабінети Ван Акера (1954) і Ейскенса (1958), сформовані із представників СХП і ЛП. Головними їх завданнями були перебудова екон. структури країни через вступ країни у ЄЕС, урядові плани оздоровлення економіки, закриття десятків неконкурентоздатних підприємств. Починаючи з кін. 1950-х років зріс державний сектор бельг. економіки, роль держави у регулюванні пром. виробництва посилилася. Державі належали пошта, телеграф, телефонні станції, радіо, торговий флот, центральні фінансові установи, підприємства комунального обслуговування. У «Спільному ринку» Б. зайняла високе місце з виробництва продукції чорної та кольорової металургії, хімічної, цементної і скляної пром-сті. У 1960-х роках вона займала перше місце в ЄЕС з виплавки цинку, друге місце – з виплавки міді та свинцю. Державна політика у сфері економіки в 1960-х роках виявилася у зниженні податків на прибуток приватних компаній, наданні субсидій і кредитів при створенні нових галузей пром-сті. Уряд здійснив заходи щодо активізації бельг. експорту. Бельг. підприємства і промислові об'єднання розпочали роботу щодо спільної координації виробництва і реалізації продукції з виробничими об'єднаннями Європи і США. Уряд Б. сприв напливу в державу іноземних фірм, оскільки іноземний капітал ніс із собою сучасну техніку і новітні види виробництва (30% інвестицій у 1950–60-х роках належали іноземним підприємцям). Особливо значними були позиції іноз. капіталу, перш за все американського, у розвитку нових галузей та нових видів виробництва. Амер. корпораціям стало вигідно виробляти продукцію у Б., оскільки рівень податків і вартість робочої сили у країні були нижчими, ніж у США. До того ж бельг. держава створила необхідні умови для участі іноз. капіталу в будівництві нових підприємств.

У 1960-х роках у Б. стався перехід від широкого використання вугілля до збільшення вико-

ристання нафтопродуктів. Бельг. уряд прийняв програму закриття великої кількості вугільних шахт. 1958–65 число шахт зменшилось із 107 до 53. Одночасно у країні почала здійснюватись програма демонтажу значної частини залізничної мережі й заміни її мережею автомобільних доріг. Ще однією рисою економіки Б., пов'язаною зі структурою пром. виробництва, була важлива роль торгівлі в житті країни. Оскільки потужності окремих галузей пром-сті набагато переважали потреби внутр. ринку, тому економіка Б. була зорієнтована на світовий ринок. У 1960-х роках Б. експортувала понад 40% пром. продукції. Країна експортувала 90% продукції кольорових металів і скляної пром-сті, 70% продукції чорної металургії, 60% продукції хімічної і текстильної пром-сті. Уже 1960-і роки засвідчили економічну доцільність для Б. від перебування в ЄЕС. У межах Спільного ринку Б. збувала більшу частину прокату кольорових металів, цинк, мідь, текстиль і т. ін. – товари, частка яких становила близько половини всього експорту країни. У країні ЄЕС Б. експортувала 45% продукції, тоді як ФРН – 1/3, Франція й Італія по 25% кожна.

Наприкін. 1960-х років Б. вже займала 8 місце у світі за обсягом товарообігу, а за розміром золотого запасу, вона лише в 2,5 рази поступалась таким розвинутим великим державам, як В. Британія і Німеччина. Програми оздоровлення економіки та активної участі Б. у європейських економічних програмах у 1960-х роках по-різному вирішували уряди Лефевра-Спаака, Армеля (БСП і СХП), В. Буйнантса (СХП і ПСП). Було підвищено виплати з безробіття, збільшено пенсії, прийнято закон про гарантований мінімум заробітної плати, поліпшено систему соц. страхування. Потужний економічний розвиток Б. привів до напливу в країну іммігрантів. 1961–67 відбулося помітне зростання чисельності іноземців з Іспанії, Греції, Туреччини, Алжиру, Марокко. Іспанці були зайняті переважно у вугільній, текстильній, металообробній галузях пром-сті, турки – здебільшого у вугільній, італійці – у вугільній, металургійній, скляній, швейній. 67,2% іноз. робітників працювали на великих підприємствах (понад 50 осіб зайнятих).

На внутрішньополітичне життя й навіть на зовнішню політику країни продовжували серйозно впливати національно-етнічні протиріччя. Вони були обумовлені не тільки тим, що бельгійці розмовляли різними мовами, а й соц.-екон. нерівністю Фландрії та Валлонії, тобто відставанням Валлонії в пром. розвитку. Фламандсько-валлонське суперництво завжди використовували окремі політичні сили. Саме цим пояснюється розкол основних політичних партій і профспілок за національною

ознакою, специфічна структура парламенту, уряд, «мовна війна» в державному апараті тощо. Дроблення політичних сил країни на численні партії через ідеологічні та національні протиріччя призводить до крайньої нестійкості виконавчої влади, що виражається в частих урядових кризах. За післявоєнні роки в країні змінилось кілька десятків урядів. Значну роль у політ. житті країни продовжували відігравати суто націоналістичні партії, зокрема, фламандська партія Фольксюні (ФЮ), Валлонське об'єднання (ВО), Демократичний фронт франкофонів (ДФФ) та ін. Зміни до Конституції 1980 зафіксували поділ Б. на мовні зони: фламандську, французьку, німецьку та двомовну зону – Брюссель. Конституція узаконила поділ Б. на співтовариства і регіони. Виникли 3 співтовариства – фламандське, французьке і німецькомовне, а також три регіони – фламандський, валлонський і Брюссель. Однак фактично зміни, внесені в Конституцію, закріпили поділ Б. на фламандців і франкофонів (тобто валлонів і франкомовних брюссельців). Зміни 1980 зумовили створення *sui generis* фламандсько-франкофонської федерації (унії). Фламандське і французькомовне співтовариства отримали виключне право встановлення декретів, що мають силу закону. Вони здійснюють управління культурою, освітою, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням тощо. Водночас регіони займаються справами громадян за місцем проживання: господарством, житловим будівництвом, землевпорядництвом. Залишалася неврегульованою проблема Брюсселя, де 80% мешканців розмовляє франц. мовою, хоч він розміщений на території поширення нідерландської (фламандської) мови, все ще залишається не врегульованою. Оскільки Брюссель був столицею Бельгії та Європейського Союзу, він отримав специфічний статус. У цілому, однак, у національних відносинах у Б. зберігалось напруження.

У 1980–90-х роках економіка Б. давала майже 1% пром. продукції світу. Ще більше значення Б. у світовій торгівлі, де її доля становила бл. 4%. На пром-сть країни припадало бл. 40% усіх надходжень національного доходу. Вироби пром-сті склали близько половини бельг. експорту. Завдяки іноз. інвестиціям потужно розвивалися передові галузі обробної пром-сті: автомобілескладання і тракторобудування, точна механіка, виробництво пластмаси і синтетичних волокон, фармацевтична пром-сть У Б. нині працюють автомобільні заводи таких фірм, як «Рено», «Фольксваген», «Сітроен», «Дженерал моторс», «Форд Верке» та ін. Нафтопереробна пром-сть Б. належить в основному амер.-брит. капіталу, який контролює

понад 2/3 потужностей цієї галузі в країні. Серед основних країн-інвесторів були США, частка яких складала більше половини іноз. інвестицій у Б., за ними йшли члени ЄЕС (дев'ятка) – 39%. У 1980–90-х роках Б. стала потужною державою у сфері виробництва атомної електроенергії – зайняла перше місце в країнах ЄЕС за часткою електроенергії, що вироблялася на АЕС. Разом із тим відійшла у минуле традиційна для Б. вугільна пром-сть. 1985 у передмісті Шарлеруа було закрито останнє вугледобувне підприємство «Шарбонаж де Ротон».

Незважаючи на те, що в бельг. с/г у кін. 1980-х – на поч. 1990-х років працювало 2, 9% економічно активного населення, воно на 80% задовольняло потреби країни у с/г продукції. Поля і пасовища покривають 2/3 території Б., при тому площа оброблюваних земель становить лише 1 457 тис. га. Переважна більшість цих земель перебуває у власності малих і середніх фермерів, кожен з яких володіє ділянкою від 2,5 до 50 акрів. Найпоширенішою формою землекористування в Б. залишаються сімейні господарства, в яких трудиться всього кілька осіб, як правило, родина. У Б. доволі розвинута рибопереробна пром-сть, орієнтована не тільки на задоволення місцевого попиту, а й на експорт (країна щорічно вивозить понад 50 тис. т рибопродуктів). Важливий сектор у бельг. харчовій пром-сті – пивоваріння. Пиво у Б. варять індустріальні гіганти, одним із них є фірма «Стелла Артуа».

Бельг. уряд у 1990-х роках намагався проводити активну зовнішню політику, складовою частиною якої стало втілення плану Делькруа (від прізвища міністра оборони). Було заявлено про виконання Б. міжнар. військово-оборонних зобов'язань, про реструктуризацію збройних сил. Бельг. військові брали участь у міжнар. миротворчих операціях, зокрема в Сх. Хорватії, у Боснії, Сомалі, Руанді.

У вирішенні численних проблем бельг. суспільства у 1970–80-х років – чи то національного валлонсько-фламандського протистояння, чи соціально-економічних проблем, завжди активною і значимою була роль короля. Після смерті 31.07.1993 короля Бодуена престол посів його молодший брат – Альберт II.

На поч. 1990-х років у Б. остаточно відбувся перехід від унітарної державної форми правління до федеральної: суб'єкти федерації настійно відстоюють власні фінансові, політико-економічні, культурні та національно-етнічні пріоритети. У другій пол. 1990-х років вибори у Б. вже відбувалися згідно з національно-етнічним розмежування, закріпленим у конституційному проєкті

1993. У травні 1995 у країні відбулись вибори згідно з новим федеральним уложенням: вибори до федеральної асамблеї; вибори регіональні; ком'юнотерні вибори (вибори спільнот – комун). Федеративний устрій державного улаштування торкнувся і сфери освіти. Усі навчальні заклади країни поділені за національним принципом на фламандські та франкомовні. Поступове розширення числа фламандських навчальних закладів при зменшенні франкомовних обумовлено тим, що нині фламандська мова фактично стала основною у бельгійському суспільстві й це є наслідком національних змін останніх десятиріч. Нині фламандці становлять 60% населення, валлони – 32%. Крім проблем національно-етнічного характеру, бельг. громадськість дуже активно реагує на будь-які випадки корумпованості влади і чиновництва, вияви злочинності. Аналіз громадських виступів 1990-х років свідчить, що бельг. суспільність дуже гостро реагує на будь-які обмеження дем. прав, національно-етнічні утиски, а то й просто непорозуміння.

Восени 1993 бельг. уряд запровадив «Глобальний план із забезпечення зайнятості, конкурентноспроможності та соціальних гарантій населення», який передбачав здійснення заходів «жорсткої економії», підвищення ПДВ, податку на нерухомість, зниження виплат на дітей, підвищення відрахувань у пенсійний фонд, скорочення видатків на медицину тощо. 1994 у Б. було скасовано загальну військову повинність і запроваджено професійну армію. 1996 Б. останньою з країн ЄС відмінила смертну кару.

На дострокових парламентських виборах 1995 у Палаті представників християнські партії завоювали 40 місць, соціалісти – 41, ліберали – 39, зелені – 12, Фламандський блок – 11, Народний союз – 5 і Національний фронт – 2 місця. Одночасно пройшли перші прямі вибори в регіональні ради Фландрії, Валлонії, Брюсселя і Німецького співтовариства. Прем'єр-міністр Ж. Л. Дехен сформував новий уряд. Він продовжував політику скорочення державних видатків на соціальні потреби, звільнень в державному секторі, приватизації державних підприємств, продажу золотих резервів і підвищення ПДВ. У травні 1996 уряд отримав надзвичайні повноваження для збільшення рівня зайнятості, проведення реформи соціального забезпечення і бюджетної політики. Одночасно були здійснені заходи стосовно обмеження імміграції.

Численні політичні скандали у Б. привели до поразки правлячої коаліції на парламентських виборах 1999. Соціалісти і християнські партії втратили по 8 місць у Палаті Депутатів. Відповідно

перемогу здобули опозиційні ліберали, які разом із Демократичним фронтом франкофонів і Рухом громадян за зміни отримали 41 місце в Палаті. Фламандський ліберал Гі Верхофстадт сформував уряд з участю ліберальних, соціалістичних й екологічних партій (уряд отримав назву «коаліція райдуги»). Уряд «райдуги» легалізував тисячі іммігрантів, посилив екологічний контроль за якістю продуктів харчування, визнав відповідальність Б. за політику в Африці, яка викликала численні жертви в Руанді та колишньому Бельг. Конго. 2003 уряд Верхофстадта не підтримав амер.-брит. військове втручання в Іраку. У внутрішній політиці уряд проводить жорстку економічну і соціальну політику (включаючи пенсійну реформу), що викликало незадоволення частини населення. Однак ліберальним і соціалістичним партіям вдалося вийти переможцями на загальних виборах 2003: перші вибороли 49 місць в Палаті Депутатів, другі – 48. Третій партнер на правлячій коаліції – екологісти, цього разу потерпіли поразку, втративши 2/3 голосів. Послабшали позиції християнських партій, які втратили 3 місця. Однак успіх знову був на боці ультраправих (Фламандський блок отримав 12% голосів і 18 місць в Палаті, Національний фронт – 1 місце). Після виборів Г. Верхофстадт залишився на чолі уряду, в якому беруть участь міністри від ліберальних і соціалістичних партій.

Народження 2001 першої дитини у кронпринца Філіпа і його дружини Матільди стало продовженням королівської династії. 2003 у результаті парламентських виборів прем'єр-міністром знову став Г. Верхофстадт. Його другий прем'єрський термін був пов'язаний з політичними кризами, зокрема щодо доцільності інвестицій компанії DHL у Брюссельський аеропорт і проблем регіональної політики у р-ні Брюссель-Галле-Вільворде. 2003 Б. стала другою державою у світі яка легалізувала одностатеві шлюби (після Нідерландів). З січня 2006 Б. очолювала Організацію з безпеки і співробітництва у Європі.

Після федеральних виборів, що відбулися 10.06.2007, Ліберальна і Соціально-християнська партії не створили національний (федеральний) уряд країни. Вважається, що це найскладніша політична ситуація в усій історії Бельгії. У грудні 2007 було досягнуто домовленості політичних сил країни і створено перехідний уряд, який очолив колишній прем'єр-міністр Гі Верхофстадт. 20.03.2008, у результаті переговорів, прем'єр-міністром обрали Іва Летерма, який сформував новий уряд. У відставку прем'єр-міністр Ів Летерм 19.02.2008 пішов, що було пов'язано зі скандалом щодо продажу бельгійської фінансової компанії «Fortis». Окремі бельгійські політики виступили

за обмеження повноважень чинного уряду, щодо проведення у 2009 дострокових виборів спільно з черговими регіональними і парламентськими виборами.

30.12.2008 прем'єр-міністром Б. став Герман Ван Ромпей. Його уряд зіткнувся з проблемою дефіциту бюджету, що змусило його вдатись до додаткового оподаткування банківської сфери й виробників ядерної енергії. У листопаді 2009 Г. Ван Ромпей був обраний президентом Європейської Ради. Після відставки Ван Ромпея розпочалась найдовша в історії Б. урядова криза, яка закінчилась лише у грудні 2011. На парламентських виборах 13.06.2010 більшість місць у Палаті представників отримала націоналістична партія Новий фламандський альянс на чолі з Бартом де Вевером; друге зайняла Соціалістична партія Валонії на чолі з Еліо ді Рупо. Однак, назагал парламент мав дуже фрагментарний вигляд й жодна політ. сила не могла самостійно сформувати уряд. Прем'єр міністром вперше в історії Б. став політик небельгійського походження Еліо ді Рупо. 23.05.2014 відбулися вибори в палату депутатів, на яких перевагу за кількістю місць отримали «Новий фламандський альянс», Соціалістична партія (франкомовна спільність), «Реформаторський рух», християнські демократи (фламандці). Правоцентристська коаліція у жовтні обрала новим прем'єр-міністром країни лідера партії «Реформаторський рух» Шарля Мішеля. Уряд Ш. Мішеля зіткнувся з хвилею протестів проти режиму жорсткої економії й наміру підняти пенсійний вік. У грудні 2018 кабінет Ш. Мішеля пішов у відставку через урядову кризу, спричинену незгодою партнерів по урядовій коаліції («Нового фламандського альянсу») на приєднання Б. до міграційного пакту ООН.

У третє тисячоліття Б. увійшла економічно високорозвиненою країною, валовий національний продукт якої становить 251 млрд., а в перерахунку на душу населення – 24 170 дол. США. За таким важливим показником, як індекс розвитку людського потенціалу, Б. займає 13 місце у світі. Багато товарів, що виробляються в країні, ідуть на експорт. На Б. припадає майже 1/3 світового експорту килимів, скла, діамантів; 1/5 експорту важких кольорових металів; 1/7 вивозу прокату чорних металів і кінофотоплівки. Країна займає одне з перших місць у світі з виробництва й експорту германію і кобальту. Б. – активний учасник міжнар. орг-цій – ООН, НАТО, ЄС та ін.

Українці у Бельгії. Перші дані про українців у Б. знаходимо у серед. XIX ст. Серед них українська письменниця Марко Вовчок, яка деякий час проживала у Б. разом із своєю сім'єю. У кін. XIX-на

поч. XX ст. бельг. мореплавні компанії (зокрема «Лінія Червоної Зірки») доправляли емігрантів з Галичини на амер. континент. Один із шляхів виїзду українців до Америки пролягав через бельг. порт Антверпен. 1905–06 до Б. розпочався наплив заробітчан з Австро-Угорщини, зокрема для роботи на шахтах. Вихідці з Галичини організували у Б. Руську безсторонню громаду (Cercle Neutre Ruthene) з центром у Льежі. Великий вплив на галичан мав бельг. чернечий чин оо. Редемптористів, у якому в майбутньому утворилася й українська гілка. У роки Української революції 1917–21 у Б. діяла дипломатична місія УНР, яку очолював учений-юрист Андрій Яковлів. У міжвоєнний період виділялися українські громади у Льежі, Лувені та Генті. Однак основна маса укр. населення (бл. 30 тис. осіб) на теренах Б. осіла після закінчення Другої світової війни – більшу частину серед них склали політичні емігранти з СРСР та колишні «остарбайтери», що не могли або боялися повертатись у сталінську імперію. Організаційну роботу серед українців у Б. провадив Український допомогивий комітет. Українська молодь, яка хотіла отримати вищу освіту, як правило, вибирала Лювенський католицький університет, де навіть діяв Український студентський дім. Опікуном укр. студентів був архієпископ Іван Бучка. УДК видав у Брюсселі газету «Вісті», пресовий бюлетень «Голос України» (1948–50). Один із керівників УДК К. Мулькевич разом зі Д. Штикалом організували в Арденнах підпільну радіостанцію, яка транслювала програми на СРСР (жовтень 1950–лютий 1951). Згодом більша частина українців переїхала до США і Канади. Сьогодні українці в Б. об'єднані довкола Українського допомогивого комітету, який видає газету «Вісті» (видавець О. Коваль). Центром, де збираються українці у Б., стала місцевість Франко-поле. Тут відбуваються літні та зимові табори Спілки Української Молоді (СУМ), сюди з'їжджаються українці для зустрічей та відпочинку.

Шлях нашої незалежної Української держави у світові співтовариства також пролягає через Брюссель. Королівство Бельгія однією з перших європейських держав визнало незалежну Україну (31.12.1991) і встановило з нею дипломатичні відносини (10.03.1992). Україна та її проблеми стали в 1990-х роках предметом розгляду багатьох комітетів брюссельських структур Європейського Союзу, Північноатлантичного блоку, керівництва Б. Міждержавні стосунки між нашими країнами підтримуються урядовими структурами на рівні посольств. Україна стала торговим партнером Бельгії. Нині діють понад 400 спільних підприємств, зокрема Тернопільське об'єднання

«Ватра–Шредер» (організоване 1990). Восени 1993 бельг. тележурналісти Ізабель Пальмітесса і Роланд д'Уп закінчили зйомки документального відеофільму про Україну для бельг. телебачення.

Лит.: Claus Hecking: Das politische System Belgiens. Leske und Budrich, 2003; Christoph Driessen: Geschichte Belgiens. Die gespaltene Nation. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2018; Johannes Koll: Belgien. Geschichte – Politik – Kultur – Wirtschaft. Münster: Aschendorff Verlag, 2007; Джесси Рассел. История Бельгии, VSD, 2013. Алла Намазова. Бельгия. Эволюция государственности в XVII–XX веках. – Москва: Наука, 2008.

О. Сухий (Львів).

БЕЛЬМОНДО Жан-Поль (Belmondo; 09.04.1933) – франц. актор. Н. у Нейї (передмістя Парижа). Закінчив Консерваторію драм. мистецтва, працював у театрах. 1959 знявся у Жан-Люк Годара у тепер вже класичному фільмі «На останньому подиху». Чергував образи сучасників у фільмі «На подвійний поворот ключа» (1959; реж. К. Шаброль) з традиційними – «Модерато кантабіле» (1960; П. Брук), «Чочара» (1961; В. Де Сіка), «Леон Морен, священик» (1961, реж. Ж.-П. Мельвіль). Б. у постійному змаганні зі старим другом А. Делонем тримає лідерство серед акторів свого покоління. Йому до душі динамічні, авантюрні сюжети, які дозволяють демонструвати чудові фізичні якості, які прикрашає самоіронія – «Людина з Ріо» (1964) і «Чудовий» (1974; реж. Ф. Де Брока), «Злодій» (1967, реж. Л. Маль), «Чудовисько» (1977, реж. К. Зіді) і «Грабіж» (1985, реж. А. Аркаді). Знімався в поліцейсько-гангстерській серії фільмів «Страх над містом» (1974), «Поліцейський або бандит»/«Хто є хто?» (1979), «Професіонал» (1981). Б. розуміє, що комерційні стрічки не забезпечать йому місце у Пантеоні кіномистецтва ХХ ст., тому, часом ризикуючи, знімається у А. Верне «Вік-енд у Зюйдкоті» (1965), мелодрамі Ф. Трюффо «Сирена з «Міссісіпі» (1969), «Докторі Пополі» (1972, реж. К. Шаброль), у «Ставіському» (1974, реж. А. Рене). Зовсім у нових амплуа постає Б. у стрічках «Улюбленець долі» (1988, премія «Сезар»), «Незнайомець у будинку» (1992), «Знедолені» (1995), «Дезіре» (1996). В останні десятиліття Б. часто з'являвся на сцені. 2008 знявся у фільмі «Людина та її собака».

К. Сліпченко (Львів).

БЕН БЕЛЛА Мохаммед (Ben Bella; 25.12.1916–11.04.2012) – алжир. політик. Як молодший офіцер служив у франц. експедиційному корпусі. На поч. 1950-х років очолив нац.-визв. боротьбу алж. народу за незалежність. Після втечі з франц. тюрми

заснував у Єгипті нац.-патріотичну орг-цію Фронт національного визволення (ФНВ). 1956 вдруге заарештований франц. владою і до березня 1962 перебував в ув'язненні. Вів переговори з франц. прем'єром Ж. Помпиду, які завершилися підписанням *Евіанських угод 1962*. Був прем'єр-міністром Тимчасового уряду Алжиру, а 1962–63 – президент АНДР (одночасно міністр внутр. справ). Прийняв нову Конституцію (1963), яка проголошувала курс на будівництво «ісламського соціалізму». Уряд Б. Б. провів націоналізацію пром-сті та земельної власності. У зовн. політиці орієнтувався на СРСР, Китай, Югославію. Усунений від влади внаслідок військового перевороту, здійсненого одним із його найближчих співробітників Х. Бемед'єном. 1965–79 перебував під домашнім арештом. Після приходу до влади *Шедлі Бен Джедіда* – звільнений. Виїхав до Франції, де очолив опозиційні політ. сили до чинної влади. Після прийняття 1989 в Алжирі нової Конституції (запроваджувала багатопартійну систему) повернувся у країну і очолив Рух за демократичний Алжир. У 1990-х роках відійшов від політ. діяльності.

БЕН ГҮРІОН Давид (Ben-Gurion; 16.10.1886 – 01.12.1973) – ізраїл. політик, один із творців *Держави Ізраїль*. Н. у Польщі. Внаслідок євр. погромів під час рос. Революції 1905–07 емігрував до Палестини (1906). З 1912 вивчав право в Стамбулі. Став одним із ідеологів сіонізму, працював над об'єднанням різних напрямів євр. соціалістичного руху. Виступив співзасновником (1921) і був ген. секретарем (1921–35) Загальної федерації євр. трудящих – «Гістадрут». З 1930 очолював соц.-дем. партію «МАПАІ». У 1930–40-х роках керував діяльністю «Єврейського агентства», яке сприяло еміграції євреїв до Палестини (див. *Бальфура декларація 1917*). Після резолюції ООН (1947) про поділ Палестини на арабську і єврейську частини 14.05.1948 проголосив створення Держави Ізраїль. 1949–53 був першим прем'єр-міністром Ізраїлю, одночасно – міністр оборони. 1955–63 вдруге очолював кабінет міністрів. У зовн. політиці відстоював орієнтацію Ізраїлю на зх. держави і дотримувався жорсткої антиараб. позиції. Після відставки з поста прем'єра продовжував брати активну участь у політ. житті країни. 1965 організував партію «РАФІ», яка після об'єднання 1968 з партією Ахтуд Гаавода утворила Ізраїл. партію праці. Вважається «Батьком ізраїльської нації».

БЕНДЖЕДІД Шадлі (Bendzedid; 14.04.1929 – 06.10.2012) – президент Алжиру (1979–91). Учасник нац.-визв. війни проти франц.

колоніальної влади, з 1955 – член патріот. ор-ції Фронт національного визволення (ФНВ). Після здобуття незалежності Алжиром (1962) перебував на командних постах у збройних силах. У червні 1965 підтримав військовий переворот Х. Бумед'єна, внаслідок якого від влади був усунутий президент Алжиру М. Бен Белла. Ш. був одним із найближчих співробітників Х. Бумед'єна, членом найвищого органу країни – Революційної ради і військовим комендантом Алжиру. З січня 1979 став президентом країни. На президентському посту втілював соціалістичну модель розвитку країни. З кін. 1980-х років проводив політику лібералізації. 1989 підписав нову Конституцію, яка заклала основи багатопартійності. Намагався послабити вплив на суспільство радикальних сил з Ісламського фронту порятунку (ІФП), санкціонував репресії проти ісламських фундаменталістів (травень-червень 1991), які інколи приводили до численних жертв. У грудні 1991 під загрозою приходу до влади Ісламського фронту порятунку (переміг на виборах 1990 до місцевих органів влади і в першому турі парламентських виборів, грудень 1991) Ш. був змушений передати владу військовим. У країні був сформований Верховний державний комітет (очолив Мухаммед Будіаф, а після його вбивства – Алі Кафі), який заборонив діяльність ІФП і заарештував бл. 7 тис. активних ісламістів.

БЕНЕДИКТ XV (світське ім'я – Джакомо делла К'єза; лат. Benedictus XV; 21.11.1854 – 22.01.1922) – Папа Римський (1914–22). 1876 прийняв священничий сан. З 1907 – архієпископ Болоньї, з 1914 – кардинал. У вересні 1914 був обраний на папський престол після смерті Папи *Пія X*. Під час Першої світової війни виступав із мирними ініціативами (зокрема, звернення до *Вільгельма II*, січень 1917; офіційна нота до країн, що брали участь у війні, 01.08.1917), засуджував антигуманні акції воюючих країн, закликав до пом'якшення наслідків війни (обмін полоненими, дотримання міжнар. норм щодо військовополонених тощо). 1917 проголосив новий Кодекс канонічного права (*Codex Iuris Canonici*), що діяв до 1983. 1920–21 намагався надати допомогу голодуючому населенню Росії. Відновив дипл. стосунки з Францією (1921), які розірвав Папа *Пій X*.

БЕНЕДИКТ XVI (світське ім'я – Йозеф Алоїз Ратцінгер; лат. Benedictus XVI; 16.04.1927) – Римський понтифік і суверен держави Ватикан (2005–2013), теолог. Н. у Марктл-ам-Інн (Німеччина). 1946–51 вивчав філософію і теологію в духовній семінарії у Фрезінгу і в Мюнхенському ун-ті. 1951 прийняв священничі свячення. 1953

захистив докторат з теології і 1958 отримав звання професора. Викладав у нім. ун-тах, зокрема, у Мюнстері, Тюбінгені та Регенсбургу. Його знання і експертні оцінки використовувалися керівництвом католицької Церкви в час проведення 2-го Ватиканського Собору (1962–65). 1977 Римський Папа *Павло VI* призначив отця Й. Ратцінгера Мюнхенським архієпископом і надав йому кардинальські відзнаки. 1981 кардинал Й. Ратцінгер очолив найважливіший підрозділ Римської курії – Конгрегацію Віровчення, 2002 він очолив Колегію кардиналів. Кардинал був довіреним співробітником Папи *Івана Павла II*. Після смерті Івана Павла II, у квітні 2005 кардинала Ратцінгера було обрано Римським Папою. Б. XVI здійснював важливий вплив на формування напрямів і засад діяльності Церкви на переломі століть. Назагал його погляди можна вважати консервативними, позаяк Б. XVI не допускав компромісної позиції Церкви в таких питаннях як розлучення, аборти, гомосексуалізм і критичного ставився до таких сусп.-політ.-ідей як мультикультуралізм. У той же час Б. XVI докладав значних зусиль для збереження християнських цінностей як основ західної/європейської цивілізації, активно критикував релятивізм («відносність правди» і «відносність фактів/явищ»), особливо в сусп. і політ. житті. Перша енцикліка Б. XVI під назвою «Бог є Любов» (*Deus caritas est*; січень 2006) розглядала питання християнського розуміння любові, торкалась проблеми співвідношення духовного і еротичного почуття, у ній йшлося про добродійність і милосердя, причому Папа закликав католиків підтримувати роботу міжнар. благодійних орг-цій. Б. XVI досить критично ставився до відносин із мусульманським світом, його погляди на історію християнсько-мусульманських стосунків викликали критику мусульманських релігійних лідерів. 11.02.2013 Б. XVI оголосив про свій відхід на пенсію в зв'язку з погіршенням стану здоров'я. Папа-емерит Б. XV мешкає у монастирі на території держави Ватикан і дуже рідко бере участь в урочистих заходах поряд із діючим Папою *Франциском I*. Автор понад 60 книг і збірників.

Л. Гентош (Львів).

БЕНЕШ Едвард (Beneš; 28.05.1884 – 03.09.1948) – чехосл. політик. Н. у Кожланах (Богемія). Вивчав право, соціологію і політологію в ун-тах Праги, Сорбони (Париж), Берліну, Діжону. Викладав у Праз. торговельній академії, згодом став професором соціології Карлового ун-ту. Перед Першою світовою війною разом із Т. *Масариком* брав участь у незалежн. русі, ген. секретар Чехословац. національної ради у Парижі

(з вересня 1918 – Тимчасовий уряд). Домовився з державами *Антанти* про формування на території Франції, Італії та Росії Чехословацьких легіонів, які 1917–18 взяли участь у бойових діях проти нім.-австр. військ. Після проголошення Чехословацької респ. (28.10.1918) протягом багатьох років очолював зовнішньополіт. відомство країни (1918–35), був прем'єр-міністром (1921–22). Відстоював інтереси Чехословацьчини на *Паризькій мирній конференції 1919–20*, у *Лізі Націй* (1935–36 – її голова). Зовнішня політика Б. ґрунтувалася на концепції стосовно ролі Чехословацьчини як «мосту між Сходом і Заходом». Виходячи з цього, намагався розбудувати паритетні стосунки з країнами Зх. (в осн. з Францією) і Сх. Європи (СРСР). Один із ініціаторів створення і лідерів *Антанти Малої*. Для зміцнення безпеки країни підготував укладення 1935 рад.-чехословац. договору про взаємодопомогу. Після відставки Т. Масарика вибраний на президентський пост (грудень 1935). Прихід до влади в Німеччині нацистів, спонукав Б. до пошуку шляхів формування в Європі системи колективної безпеки. Вимушене прийняття Б. рішень *Мюнхенської конференції 1938* щодо Чехословацьчини зумовило його відставку й еміграцію до США (викладав у Чиказькому ун-ті). 1939 під керівництвом Б. у Парижі був створений Чехословацький нац. комітет. На його основі в Лондоні 21.06.1940 був сформований чехословац. еміграційний уряд, який очолив Б. як президент. Домігся від західних держав і СРСР анулювання Мюнхенської угоди 1938 й визнання Чехословацьчини повноправним членом *антигітлерівської коаліції*. Після закінчення війни на засіданні Установчих нац. зборів знову обраний президентом країни (19.06.1946). Незважаючи на тиск комуністів та їх покровителів у Москві, намагався захищати основи демократичного ладу в країні. Змушений погодитися на входження комуністів в уряд і встановлення в країні режиму т. зв. народної демократії. Під час комуністичного антидержавного *Лютневого перевороту 1948*, який очолив голова уряду К. *Готтвальд*, не зумів організувати відсіч заколотникам і допустив встановлення у країні тоталітарного режиму. У травні 1948 відмовився підписати нову Конституцію Чехословацьчини, яку підготував підконтрольний комуністам парламент країни, і в червні подав у відставку.

БЕНІЛЮКС – скорочена назва митно-економічного союзу Бельгії, Нідерландів, Люксембургу. Почав складатися 1943–47. Оформлення союзу остаточно завершено після підписання 03.02.1958 у Гаазі урядами цих дер-

жав договору про екон. союз (набув чинності 01.09.1960). Створений для сприяння екон. співробітництву країн-членів. Передбачав координацію національної торг.-екон. політики, вільне переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили у рамках союзу, координації економічної, фінансової і соціальної політики, проведення єдиної зовнішньоекон. політики щодо третіх держав. З 01.01.1958 держави Б. стали членами *Європейського Економічного Співтовариства* (ЄЕС). Керівні органи союзу – Комітет Міністрів, Міжпарламентська консультативна рада, Рада Економічного союзу, Генеральний секретаріат та ін. Штаб-квартира Б. – Брюссель.

БЕННЕТ Річард Бедфорд (Bennett; 03.07.1870 – 26.06.1947) – канад. політик, 11-й прем'єр-міністр Канади (1930–35), бізнесмен, філантроп. Н. у селищі Гопвел Гіл (Нью-Брансвік). 1893 закінчив ун-т Далгауз у Галіфаксі (1893), юрист. Якийсь час працював бібліотекарем, а згодом разом із товаришем заснував адвокатську контору. 1897 переїхав з Нью-Брансвіка до Альберти, де став юридичним партнером Джеймса Лоухіда. 1898 і 1902 обирався депутатом до Законодавчої асамблеї Північно-Західних територій Канади. Після утворення 1905 провінції Альберта, Б. став першим лідером місцевої консервативної партії. 1908 доклав зусиль до заснування публічної бібліотеки в Калгарі. 1910 став директором (рік пізніше президентом) компанії «Calgary Power Ltd». 1911 обраний до Палати громад канад. парламенту. 1916 очолив Національну службу Канади. Після війни розпочалась урядова кар'єра Б. – міністр юстиції і ген. прокурор (1921), міністр фінансів (1926) в урядах А. Мієна. 1927 став новим лідером Консервативної партії Канади. Після перемоги консерваторів на федеральних виборах 1930 очолив уряд країни. Прем'єрство Б. припало на роки *Великої депресії*. На початках намагався боротися з депресією за рахунок збільшення торгівлі в рамках Британської імперії та впровадження нових тарифів на імпорт. 1932 підписав Оттавську угоду, що встановила систему преференційних мит у рамках *Британської Співдружності*. Ініціював створення Банку Канади. Попри кризу, політика *laissez-faire* залишалась головним принципом діяльності консерваторів. Надмірна допомога безробітним вважалась перешкодою для приватної ініціативи, тому її надавали в мінімальних розмірах і з прив'язкою до певних програм. Для зменшення соціальної напруги в суспільстві уряд Б. створював спеціальні трудові табори. У січні 1935 представив програму економічних реформ (канад. версію політики *«Нового курсу»* Ф. Рузвельта), що передбачала

державне втручання в економічні процеси, прогресивне оподаткування доходів, запровадження страхування для тих, хто втратив роботу, розширення системи пенсійного забезпечення, субсидії фермерам тощо. Гостро критикував соціалістичні і комуністичні рухи, твердячи, що вони ведуть до встановлення диктатури. 1938 подав у відставку з поста голови Консервативної партії, переїхав до Великої Британії. Запрошений до Палати лордів британського парламенту, 1914 отримав титул віконта.

Р. Сіромський (Львів).

БЕРГ Альбан (Berg; 09.02.1885 – 24.12.1935) – австр. композитор. Належав до композиторів Другої Віденської школи (А. Шьонберг, А. Веберн). Вивчав композицію у А. Шенберга. Творчий спадок Б. невеликий з огляду на його надмірну самокритичність. До головних творів належить опера «Воцек» (пост. 1925, Берлін), камерний концерт (1923–25), «Лірична Сюїта» (1925–26) для струнного квартету, концерт для скрипки з оркестром (1935), опера «Лулу» (1928–35, незавершена). 1930 обраний членом Пруської академії мистецтв.

Н. Сиротинська (Львів).

БЕРГМАН Інгар (Bergman, 14.07.1918 – 30.07.2007) – швед. режисер, сценарист. 1944 закінчив ф-т літератури і мистецтва Стокгольмського ун-ту. Працював режисером у міських театрах Гельсінгборга (1944), Гетеборга (1946–49) і Мальме (1952–58). Від поч. 1960-х років ставив вистави на сцені стокгольм. театру «Драматен». У кіно дебютував як сценарист. На сценах Швеції та ін. країн поставив понад 70 вистав, у кіно режисер зняв бл. 50-ти фільмів. Герої стрічок Б. – люди важкої долі – «Криза» (1946), «Корабель в Індію» (1947), «Музика в п'єтмі» (1947); юні ізгої у фільмах «Дощ над нашим коханням» (1946) і «Портове місто» (1948); закохані у фільмах «До радості» (1949), «Літня гра» (1950), «Літо з Монікою» (1952); неблагополучні подружні пари у фільмах «Спрага» (1949), «Жінки чекають» (1952). Вже в перших стрічках Б. відчувалося прагнення до заглибленого психолог. аналізу. Вершиною бергманівського стилю стала «Сунична галявина» (1957), в якій проникли спогади з дитинства Б. Пошук джерел самотності – у центрі уваги Б. у фільмах 1960-х років, що склалися в тематичну трилогію «Як у дзеркалі» (1960; премія «Оскар»), «Дієприкметник» (1962), «Мовчання» (1963), а також «Персона» (1965). Аналізу «нешасливої свідомості» режисер присвятив фільми «Година вовка» (1965), «Сором» (1967), «Пристрасть»

(1968); «Дотик» (1970), «Шепоти і крики» (1971). 1970-ті роки відзначені посиленням соціально-критичних мотивів у творчості Б.: «Сцени з подружнього життя» (1972), «Віч-на-віч» (1975). На межі 1980-х років режисер звернувся до позитивного світогляду – так виникають «Осінь соната» (1977) і «Фанні й Олександр» (1982).

К. Сліпченко (Львів).

БЕРЕЗНЕВИЙ НАСТУП У ПІКАРДІЇ 1918 – наступальна операція нім. армії проти брит. військ, яка відбулася 21.03–04.04.1918 у ході Першої світової війни. Стратегічною метою спланованої ген. П. фон Гінденбургом операції був прорив фронту союзників, вихід із тупика позиційної війни, створення загрози Парижу і виведення В. Британії з війни. Операцію планувалося здійснити до того, як на фронт прибуде основна маса амер. підрозділів. Для проведення операції було сформовано ударну групу «Міхаель». У р-ні головного удару нім. війська переважали сили британців у 2 рази. Після короткотривалої арт. підготовки з масованим використанням снарядів з отруйними газами, 21.03 нім. військам вдалося прорвати фронт західних союзників у р-ні Камбре – Сен-Квентін й у наступні дні просунулися на глибину 60–84 км на фронті шириною 150 км. Німці змогли наблизитися до Парижа, який 23.03 почали обстрілювати із надвеликих гармат. У ході нім. наступу 24.04 біля с. Каші відбувся перший в історії зустрічний танковий бій, в якому зустрілися 3 брит. і 3 нім. танки. Західні союзники у ході операції втратили 173 тис., а німці – 160 тис. солдатів і офіцерів. Німці захопили 90 тис. полонених і 1 000 гармат. Нім. військам не вдалося реалізувати всі поставлені цілі операції, зокрема захопити Ам'єн, що мало привести до роз'єднання брит. і франц. сил. Стратегічно операція лише ускладнила становище німців, оскільки збільшила довжину дугоподібного фронту. Виникли Ам'єнський та Сен-Мійельський виступи, на яких нім. війська перебували у загрозовій ситуації. Зважаючи на критичну ситуацію на фронті, 26.03 В. Британія і Франція створили спільне командування, яке очолив франц. ген. Ф. Фош. За планування і проведення наступу в Пікардії П. фон Гінденбург був нагороджений Великим Хрестом «Залізного Хреста» із Золотими променями, нагородою, яка не вручалася з 1815.

А. Козицький (Львів).

БЕРІО Лучіано (Berio; 24.10.1925–29.05.2003) – італ. композитор. Походив із родини музикантів. Початково навчався музики під керівництвом батька – органіста і композитора. Музичну освіту

продовжив у консерваторії Мілану. 1954 спільно з Б. Мадерною організував студію фонології при РАІ у Мілані. Видавав журнал «Incontri musicali» (1956–60). Від 1962 проживав у Нью-Йорку, викладав музичну композицію у навч. закладах. 1977–80 жив у Парижі, одночасно з 1976 керівник Римської філармонічної академії. Належав до представників авангарду. Разом з К. Штокгаузенем став одним із лідерів електронної музики, представник т. зв. нової музики. В окремих статтях розглядав класифікацію електронної музики. Першим вагомим твором Б. став «Магніфікат» для 2 сопрано з хором, 2 фортепіано, духових і ударних інструментів, а згодом фортепіанні варіації для камерного оркестру; дуже колористичну камерну музику. До 700-літнього ювілею А. Данте написав Laborintus II – твір вільного поєднання текстів із звучанням інструментів, вигуків, чи навіть вуличних голосів, що свідчить про своєрідну антиестетику, вільну від права вибору і автентичності. У інструментальних творах Б. впроваджував велику кількість технічних засобів і виконавчих способів.

Н. Сиротинська (Львів).

БЕРІЯ Лаврентій [17(29).03.1899–23.12.1953] – рад. політик, маршал СРСР (1945). Н. побл. Сухумі (Абхазія, Грузія). 1919 закінчив механіко-будівельне у-ще, навчався в Бакинському політехн. ін-ті (1920–22). 3 травня 1920 працював на керівних посадах в органах більшов. служби безпеки (ВЧК) у Закавказзі. Жорстоко придушив нац. повстання 1924 у Грузії, організовував масштабні репресії проти противників більшовицького режиму в Закавказзі. У березні-листопаді 1931 – голова ДПУ Грузинської СРР. За підтримки Й. Сталіна 1931 очолив більшов. партійну орг-цію Грузії (1931–38), одночасно був секретарем Закавказького комітету ВКП(б) і Тбіліського міському партії. У листопаді 1938, після усунення з посади керівника НКВС СРСР М. Єжова, очолив це відомство (керував його роботою до грудня 1945). Провів чистку кадрів наркоматі (звільнив бл. 7 тис. осіб), на ключові пости поставив відданих йому особисто людей (В. Меркулова, Б. Кобулова, В. Деканозова та ін.), дещо послабив політ. терор і пом'якшив табірний режим для ув'язнених системи ГУЛАГу. Став одним із найближчих співробітників Й. Сталіна. Відповідальний за проведення політ. терору в країні, масові депортації в СРСР (1939–41 і 1943–44) «народів-зрадників» (українців, татар, поляків, чеченців, німців, калмиків та ін. національностей), представники яких чинили опір рад. владі, а в період війни, нібито масово співпрацювали з окупаційною владою. З 1941 – заст. голови РНК СРСР (з 1946 – Ради Міністрів

СРСР). На поч. Німецько-радянської війни 1941–45 увійшов до складу Державного комітету оборони (ДКО), травні–вересні 1944 – заст. голови ДКО. Б. один з ініціаторів створення «заградітельних» загонів на фронті, які тероризували регулярні частини Червоної армії. З березня 1946 член політбюро ЦК Компартії. У післявоєнний час координував рад. програму створення атомної зброї, залучивши до будівництва стратегічних об'єктів мільйони в'язнів ГУЛАГу. З березня 1953 – 1-й заст. голови Ради Міністрів СРСР і міністр внутр. справ СРСР. Після смерті Сталіна був реальним претендентом на найвищу посаду в державі. Здійснив низку кроків з відновлення законності – оголосив амністію (звільнено бл. 1,5 млн осіб), закрит «справу лікарів» і слідство у справах бл. 500 млн осіб. Виступав за проведення поміркованих політ. реформ, скорочення військових витрат, виваженішу нац. політику в балтійських республіках та в Зх. Україні, був схильний сприяти об'єднанню Німеччини, послабленню контролю Москви над комуністичними режимами країнах *радянського блоку* тощо. Боротьба за владу з угрупованням М. Хрущова, Г. Маленкова і М. Булганіна завершилася його арештом 26.06.1953 і розстрілом як «агента імперіалізму».

БЕРЛІНА БЛОКАДА 1948–1949 (Берлінська криза) – перша велика політична криза у відносинах між колишніми союзниками по *антигітлерівській коаліції* у період «Холодної війни». Після окупації Берліна союзницькими військами місто було поділено на 4 зони окупації. 20.06.1948 у зоні окупації трьох західних держав (США, В. Британія, Франція) була запроваджена нова валюта – Німецька марка (замість Райхсмарки) і створено Державний банк, єдиний для всіх західних окупаційних зон. У відповідь на це рішення рад. війська 24.06.1948 взяли під свій контроль всі автомобільні, залізничні та водні шляхи сполучення між західним сектором Берліну (див. *Західний Берлін*) і *Тризонією*. Встановивши повну блокаду західних зон у Берліні, рад. керівництво поклато всю відповідальність за блокаду на західні держави і висунуло вимогу запровадити у зх. секторах міста східнонім. марку. Проблеми із забезпеченням населення найнеобхіднішими товарами змусили США та їхніх союзників встановити найбільший в історії повітряний міст між Берліном і рештою території Зх. Німеччини (операція «Вітлс»). Упродовж блокади (тривала 11 місяців) союзницька авіація виконала бл. 280 тис. рейсів і перевезла 2 300 тис. тонн вантажів. Одночасно зх. держави припинили постачання промислових товарів у радянську зону окупації, розмістили на території В. Британії бомбувальники з атомною зброєю і передали питан-

ня про Берлін до Ради Безпеки ООН (СРСР застосував *вето* під час розгляду цього питання). 12.05.1949 рад. війська розблокували одну із автомагістралей, що сполучали Тризонію із Західним Берліном, і Б. була частково припинена.

БЕРЛІНГУЕР Енріко (Berlinguer; 25.05.1922 – 11.06.1984) – італ. політик. Юрист за освітою. 1943 вступив до Італ. компартії. Учасник Руху Опору. 1944 заарештований за участь в антифашист. демонстрації. Від 1945 член ЦК КПІ. 1950–56 – ген. секретар Італ. федерації комуністичної молоді. 1968 обраний до парламенту, з 1969 – заст. ген. секретаря партії. 1972–82 – ген. секретар ІКП. Від 1979 – депутат *Європарламенту*, прихильник політики євроатлантичної інтеграції. Засуджував радянську інтервенцію в Угорщині (1956), Чехословаччині (1968) та Афганістані (1979).

БЕРЛІНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1945 – декларація про поразку *Третього Райху* і перебрання на себе урядами чотирьох союзних держав (СРСР, В. Британії, США, Франції) верховної влади щодо Німеччини після закінчення Другої світової війни на Європ. континенті. Підготована представниками цих держав у Європ. консультативній комісії 12.05.1945 (уряд США затвердив текст Декларації 15.05, уряди СРСР і Франції 19.05, уряд В. Британії 21.05.1945). Підписана 05.06 у Берліні за дорученням урядів держав-союзниць головнокоманд. військ В. Британії, СРСР, США і Франції – фельдмаршалом Б. *Монтгомері*, маршалом Г. *Жуковим*, генералом Д. *Айзенговером*, генералом Ж. М. *Латром де Тассіньї*. Того ж дня текст Декларації був опублікований. У Декларації відзначалося, що, через відсутність у Німеччині центрального уряду чи влади, здатної взяти на себе відповідальність за підтримання порядку, управління країною і за виконання вимог держав-переможниць, уряди союзних держав беруть на себе всю владу, яка належала нім. уряду, верховному командуванню й будь-якому обласному, муніципальному чи місцевому уряду. Перебрання на себе такої влади, прав і повноважень, підкреслювалося в Декларації, не є анексією Німеччини. У наступних 15-ти статтях Декларації були сформульовані вимоги, що впливали з беззастережної капітуляції Німеччини, які країна повинна була виконати. Крім умов капітуляції, у Декларації було зафіксовано положення про проведення таких заходів, включаючи повне роззброєння і демілітаризацію Німеччини, які визнаватимуться союзними державами за необхідні для майбутнього миру й безпеки.

Г. Грінченко (Харків).

БЕРЛІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1953 – повстання жителів Берліну та ін. міст Сх. Німеччини (Ляйпціг, Магдебург, Йена, Галле) проти комуністичної влади, що відбувалося 16–18.06.1953. Форсоване проведення комуніст. урядом НДР індустріалізації та колективізації села призвело до господарської кризи, яка виявилася у підвищенні цін на товари першої необхідності та у перебоях із постачанням продовольства. 16.06.1953 у Берліні розпочалися масові робітничі демонстрації та страйки (взяли участь бл. 100 тис. осіб), під час яких висувалася вимога відставки комуніст. лідерів країни (В. Піка, О. Гротеволья, В. Ульбріхта). Незабаром політичні акції протесту відбувалися на території всієї Сх. Німеччини (охопили 271 населений пункт). Для придушення робітничих виступів у столицю були кинуті значні поліцейські сили і частини рад. військ (у т. ч. бронетехніка), що дислокувалися у Сх. Німеччині. Одночасно у країні був оголошений надзвичайний стан. Під час вуличних сутичок із загонами поліції та арм. підрозділами загинули 267 учасників повстання, кілька десятків осіб були розстріляні за вироками рад. військових судів. Після жорстокого придушення антикомуністичного виступу правлячий режим провів широкомасштабні чистки у СЄПН (на третину змінено склад ЦК партії, усунуено комуністичних ортодоксів), пом'якшено соц.-екон. курс (зокрема знижено ціни на продовольство) та ін. Незважаючи на ці заходи, посилилася масова втеча жителів Сх. Німеччини на Захід. Б. п. стало однією з причин відмови СРСР і Польщі від виплати на їхню користь військових репарацій Сх. Німеччиною.

БЕРЛІНСЬКИЙ МУР (Берлінська стіна) – мур, який відокремлював *Західний Берлін* від території Сх. Німеччини. Побудова розпочата 13.06.1961, щоб припинити втечі громадян НДР на Захід (1948–61 – бл. 4 млн втікачів). Загальна довжина – 45 км, висота до 4 м. Став символом поділу світу на дві ворожі системи. Під час спроб подолати Б. м. загинуло 79 чол. (3 245 втікачів заарештували і засудили). Зруйнований 10.11.1989.

БЕРЛІНСЬКИЙ ПАКТ 1940 (Пакт трьох держав, Троїстий пакт) – договір між Німеччиною, Італією і Японією, укладений 27.09.1940 у Берліні. Відомий також як «*Вісь Берлін–Рим–Токіо*». Підписаний представниками цих держав Й. Ріббентропом, Г. Чіано і С. Курусу терміном на 10 років. Головним творцем проєкту пакту був Й. Ріббентроп. Учасники пакту зобов'язалися надавати підтримку один одному при встановленні т. зв. нового порядку на міжнародній арені, зокрема у Європі та Сх. Азії. Договір окреслював сфери

впливу Німеччини (Європа і Центр. Африка), Італії (басейн Середземного моря), Японії (Далекий Схід) і СРСР (Центр. Азія до побережжя Індійського океану). Б. п. закріплював взаємні зобов'язання сторін щодо надання політ., екон. і військ. допомоги, якщо на одну з сторін нападе держава (мали на увазі США), яка «не брала участі у війні в Європі або в китайсько-японській війні». У тексті договору зазначалося (ст. 5), що цей пакт не вплине на відносини між його учасниками і СРСР. Формально спрямований проти США, договір мав забезпечити нацист. Німеччині військ.-політ. контроль над її європ. сателітами і приховати плани гітл. керівництва у підготовці війни проти Радянського Союзу. До Б. п. приєдналися залежні від *Третього Райху* держави – Угорщина (20.11.1940), Румунія (23.11.1940), Словаччина (24.11.1940), Болгарія (01.03.1941). Підписання урядом Югославії протоколу про приєднання до Б. п. (25.03.1941) призвело до державного перевороту і відмови новоствореного кабінету Д. Сімовича підтвердити цей акт, що стало причиною окупації Югославії нім. військами (квітень 1941). Пізніше до договору приєдналися Незалежна Держава Хорватія (червень 1941), Тайланд, маріонеткові уряди Маньджоу-го і Ван Цзин-вєя у Китаї. Б. п. припинив своє існування після поразки нацист. Німеччини у Другій світовій війні.

М. Пасічник (Львів).

БЕРЛУСКОНІ Сільвіо (Berlusconi; 29.09.1936) – італ. політик. Н. у Мілані. 1955–61 навчався на юрид. ф-ті Міланського ун-ту. 1962 заснував власну конструкторську компанію («Elinord») і займався розвитком будів-ва у Мілані. 1980 заснував першу нац. комерційну телевізійну мережу в Італії («Canale 5»). Згодом створив ще 2 телеканали в Італії («Italia 1», 1982; «Reteguatro», 1984) та за кордоном: Франції («La Chinq», 1986), Німеччині («Telefun», 1987), Іспанії («Telechinco», 1989). Популярність його канали здобули завдяки створенню журналу телевізійного огляду «Sorrisi e Calzoni TV» з тиражем близько 2 млн екз. На поч. 1990-х років його телекомпанія, об'єднана в межах «Fininvest holding company», стала другою за величиною приватною кампанією в Італії (бл. 40 тис.) і найбільшою медіагрупою у Європі. В його «імперію» входили страхові компанії, магазини (відкрив один з перших супермаркетів «Соняшник», в 1988 став власником мережі найбільших магазинів «La Stando»), інвестиційні та пенсійні фонди. 1986–2016 власник одного з найвідоміших європ. футбольних клубів «А. С. Milan». 1994 розпочав політ. діяльність, створив політ. рух «Вперед, Італіє!» («Forza Italia»),

який на виборах 27.03.1994 набрав найбільшу кількість голосів, а коаліція партій, об'єднаних навколо руху – «Полюс свободи», отримала перемогу (42,8% голосів). 1994–96, 2001–05, 2005–06, 2008–11 – прем'єр-міністр Італії. 2009 зазнав нападу, однак нападник не був засуджений, через висновок експертизи про його неосудність. Залишив посаду після втрати 2011 більшості у Палаті Депутатів через фінансово-економічні проблеми в країні та скандали навколо особистого життя. Б. неодноразово притягали до судової відповідальності, засуджували до тюремного ув'язнення – за приховування прибутків, хабарі податковим інспекторам і незаконне фінансування передвиборчої кампанії экс-прем'єр-міністра Б. Краксі, однак, щоразу його адвокати вигравали справи. 2013 суд виніс вирок – 7 років арешту і довічна заборона займати держ. посади. Проте, у травні 2018 Б. знову отримав право балотуватися на будь-які посади, оскільки всі звинувачення проти нього зняли. На парламент. виборах 2018 коаліція за участі партії Б. зайняла перше місце. Підтримує політику рос. президента В. Путіна. Так, 2015 Б. приїхав з Сочі в Крим і відвідав італ. військовий цвинтар в Севастополі часів Кримської війни 1854–56. У вересні 2015 СБУ України заборонила Б. на 3 роки в'їзд в країну через нелегальний відвідування України.

З. Баран (Львів).

БЕРНАДОТ Фольке (Bernadotte; 02.01.1895 – 17.09.1948) – швед. дипломат, граф Вісборзький. Внук швед. короля Оскара II (1872–1907) і племінник Густава V (1907–50). Навчався у Королівській військ. академії. З 1937 очолював орг-цію швед. скаутів, з поч. Другої світової війни намагався залучити орг-цію до системи громадської оборони, сприяючи поглибленню мед. підготовки. 1943–44, використовуючи нейтральне становище Швеції і зацікавлення у ній нацист. Німеччини, організував обміни військовополоненими. 1945–48 президент Швед. Червоного Хреста. Організував т. зв. білі автобуси (пофарбовані у білий колір із емблемою червоного хреста, аби не сплутали з військ. транспортом), якими на завершальному етапі війни вивіз до швед. лікарень 27 тис. в'язнів із концтаборів, зокрема, 5 тис. скандинавів і 1 615 євреїв. У квітні 1945 Г. Гіммлер намагався потай від А. Гітлера передати через нього В. Черчиллю та Г. Трумену умови перемир'я, яке б не стосувалося СРСР, про що Б. проінформував швед. уряд. 20.05.1948 РБ ООН призначила Б. посередником ООН у палестинському конфлікті. 1948 зумів досягти перемир'я, під його керівництвом почалися переговори про укладення мирної угоди. 17.09.1948 напередодні

того, як мав подати план угоди до ООН, його вбила євр. екстремістська орг-ція Штерн Ганг (Лехі), яка вважала Б. прихильником британців і арабів й обурювалася планами повернення палестинським біженцям їх домівок. Незважаючи на те, що на Б. рятував європ. євреїв із концтаборів, влада Ізраїлю не поспішала з розслідуванням обставин його вбивства. Відтак, швед.-ізраїл. стосунки залишалися прохолодними. У травні 1995 Ш. Перес уперше офіційно засудив терористичний акт і висловив жаль з приводу загибелі Б. 1998 Б. одним із перших посмертно нагородили медаллю Д. Гаммаршельда, як миротворця ООН, що загинув при виконанні посадових обов'язків. Опублікував книгу спогадів «Кінець. Мої гуманітарні переговори в Німеччині 1945 і їх політичні наслідки» (1945).

Б. Сипко (Львів).

БЕРНШТАЙН Едуард (Bernstein; 06.01.1850 – 18.12.1932) – ідеолог нім. соціал-демократії, письменник. Походив із багатодітної євр. родини. Від 1872 – член Соц.-дем. партії Німеччини. Після запровадження антисоціаліст. законодавства 1878, виїхав до Швейцарії, де жив у Цюриху. Від 1881 видавав газ. «Соціал-демократ». 1888–1901 перебував у Лондоні, де вивчав історію і економіку. Попав під сильний вплив фабіанців. Підтримував близькі контакти з Ф. Енгельсом. Після повернення до Німеччини став одним із головних противників марксистської теорії революції та диктатури пролетаріату, визнаний творцем *ревізіонізму* в міжнар. робітничому русі. 1902–06, 1912–18 і 1920–28 – депутат Райхстагу. Виступив проти *Першої світової війни 1914–18* і вийшов з лав соц.-дем. партії. У своїх ранніх творах вбачав своє завдання в узгодженні ідей К. Маркса з нагальними потребами тогочасного сусп. розвитку. Критикував марксистську ідею диктатури пролетаріату як релікт низької культури і головну надію покладав на розвиток парламентаризму, кооперації, зростання місцевого самоуправління, що давало можливість трансформувати політ. владу в соціалістичну шляхом послідовних реформ. На основі ретельного вивчення новітніх тенденцій та статистичних даних Б. стверджував, що капіталізм стабілізується завдяки утворенню картелів і монополій; доводив, що капіталізм цілком здатен виправдати надію на поступове перетворення на соціалізм. Найулюбленіший афоризм Б. – «Рух – це все, кінцева мета – ніщо». Б. пропагував ідеї представницької демократії, гуманізму, що все разом означало кардинальний перегляд (ревізію) головних постулатів марксистської концепції політики. Автор творів: «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» (1899), «До історії

і теорії соціалізму» (1900), «Парламентаризм і соціал-демократія» (1906), «Сучасна соціал-демократія у теорії та практиці» (1906), «Німецька революція» (1921) та ін. Сила Б. полягала в умінні дати докладний огляд сучасних тенденцій розвитку суспільства, але одночасно він був еkleктичним мислителем, неспроможним викласти свої спостереження у вигляді послідовної та систематичної теорії.

Ю. Шведа (Львів).

БЕРОВ Любен (06.10.1925 – 07.12.2006) – болг. вчений, економіст і політик. 1949 закінчив екон. ф-т Софійського ун-ту. Працював на викладацькій роботі у Вищому екон. ін-ті у Софії, обіймав посади завідувача кафедри і декана ф-ту. Від 1985 – на науковій роботі в Ін-ті балканістики Болг. академії наук. Професор (1971), доктор екон. наук (1976). Автор численних праць з екон. історії Болгарії. 1990–92 – радник з екон. питань президента Ж. Желева. Від грудня 1992 до жовтня 1994 – прем'єр-міністр Болгарії. Уряд Б. не мав постійної підтримки парламенту. Проти екон. політики Б. різко виступали депутати від Союзу дем. сил, а згодом і президент Ж. Желев. За час управління уряду Б. у країні сформувалися екон. клани, у страхову діяльність проникли силові структури, виникли фінансові піраміди, внаслідок чого був підготовлений ґрунт для банківської кризи. Провал екон. політики Б. призвів до відставки його кабінету. Відійшов від активного політ. життя. 1995 очолив Сільськогосп. кредитну спілку.

В. Чорній (Львів).

БЕРХТОЛЬД Леопольд Антон (Berchtold; 18.04.1863 – 21.11.1942) – міністр закорд. справ Австро-Угорщини (1912–15). Н. у Відні. За фахом – юрист. Від 1894 перебував на дипломатичній службі. 1903–05 і 1906–11 – посол у Петербурзі. Як глава зовнішньополіт. відомства імперії продовжував політ. лінію свого попередника А. Аеренталя (1906–12) на силове вирішення міжнар. проблем на Балканах. Відповідальний за розв'язання Першої світової війни. Не намагався знайти компромісного рішення для мирного розв'язання Липневої кризи 1914. Після вбивства престолонаслідника *Франца Фердинанда* підготував ультимативні вимоги до Сербії (їх схвалив *Вільгельм II* зі словами «Тепер або ніколи»), які зачіпали суверенітет цієї балк. країни і означали відверте втручання у її справи. Відхилення Белградом ультиматуму дало підстави Б. заявити, що настав час для «вирішення сербського питання», а австр.-угор. уряду оголосити Сербії війну (28.07.1914) і, таким чином, дати поштовх до поч. світової війни. Змушений пода-

ти у відставку після провалу його спроб втягнути Італію у війну на стороні *Центральних держав*, яка 23.05.1915 оголосила війну Австро-Угорщині.

БЕТМАНН ГОЛЬВЕГ Теобальд (Bethman Hollweg; 29.11.1856 – 02.01.1921) – нім. політик. Н. у Гогенфінов у Бранденбурзі. 1899–1905 – президент землі Бранденбург. Здобув правничу освіту. 1905–07 – міністр внутр. справ Пруссії, заст. канцлера. 1907–09 – міністр внутр. справ Німеччини. 14.07.1909 змінив Б. *Бюлова* на посту канцлера Райху, одночасно прем'єр Пруссії. Прихильник «політики діалогу» між Соц-дем. партією Німеччини і правими політ. партіями. Вважав, що невелика локальна війна принесе Німеччині швидку перемогу, і тому прагнув досягнути порозуміння з В. Британією. У березні 1909 і лютому 1912 безуспішно вів переговори з британцями щодо зменшення морських озброєнь. Політика Б. була спрямована на досягнення нім. економічного домінування у Центр. Європі. Розумів небезпечність для Німеччини широкомасштабного континентального воєнного конфлікту, тому під час Липневої кризи 1914 намагався застерегти нім. військових від розв'язання війни. Виступав з критикою широких анексіоністських цілей, які висували лідери *Пангерманського союзу* і вищі військові кола країни. Противник необмеженої *підводної війни*, яка, як вважав, може спровокувати втягнення США у конфлікт на боці *Антанти*. 13.07.1917 Б. на вимогу Е. *Людendorфа* і П. *Гінденбурга* був змушений піти у відставку з поста канцлера, на якому його замінив Георг Міхаеліс.

БЕЛИЙ Андрій (справжнє прізвище, ім'я, по-батькові – Бугаєв Борис; 26.10.1880 – 08.01.1934) – рос. прозаїк, поет, теоретик символізму. Н. у Москві. 1903 закінчив природничу відд. фіз.-мат. ф-ту Моск. ун-ту. Як письменник-символіст дебютував 1902 «Симфонією (2-ю, драматичною)». Всього Б. написав 4 «симфонії»: «Північна» (1901, опубл. 1904), «Драматична» (1901, опубл. 1902), «Повернення» (1901–04, опубл. 1905), «Кубок заметілей» (1902–07, опубл. 1908). «Симфонії» Б. – це спроба створення літ. твору за музичними законами: із використанням контрапункту, рефренів, строго послідовного чергування тем, що у результаті давало можливість створити видатний взірць ліричної ритмізованої прози. Перша поетична збірка Б. «Золото в блакиті» (1903) відтворила настрої «періоду зірок»: оптимістичну спрямованість у майбутнє, прислухання до покликів Вічності, очікування пришествия Нового Месії. Виступав у символістській періодиці («Весы», «Новый путь») як теоретик

нового мистецтва. Головна ідея, яку Б. пропагував, – присвоєння мистецтву релігійного змісту і теургічних ф-цій (кінцева мета мистецтва вбачалась у перетворенні духовного життя людства). У другій зб. поезій «Попіл» (1909) та у романі «Срібний голуб» (1909) відображено історіософську концепцію Б. – заперечення азійської, хворої Росії заради духовно відновленої Росії майбутнього. Поетична зб. «Урна» (1909) відобразила – за змістом – розчарування у юнацьких надіях поета, за формою – результат копіткої праці Б. із дослідження ритміки рос. класичної поезії. 1910–11 вийшли у світ книги Б. «Символізм» і «Арабески» – результат творчих пошуків Б. як теоретика символізму і літ. критика. Сюжет роману «Петербург» (1912) розгортався на фоні подій Революції 1905. Від 1910-х років головну роль у світосприйнятті Б. відігравала антропософія («наука про дух») Р. Штейнера, що знайшло відгук у його творчості – романи «Котик Летаєв» (1915–16), «Хрещений китаєць» (1921). На рев. події 1917 у Росії Б. відгукнувся створенням поеми «Христос воскрес» (1918), співзвучної поемі О. Блока «Дванадцять». В останні роки життя працював над мемуарами «На межі двох століть» (1930), «Початок століття» (1933), «Поміж двох революцій» (1934), в яких відображені головні події рос. культурного ренесансу поч. ХХ ст.

І. Гажева (Львів).

БЖЕЗІНСЬКИЙ Збігнєв (Brzezinski; 28.03.1928 – 26.05.2017) – амер. політик і політолог. За походженням поляк. Вивчав політологію в Монреальському і Гарвардському ун-тах. Займався виклад. і наук.-дослід. роботою у Гарвардському ун-ті (1953–60), одночасно у Центрі з міжнар. проблем (1956–60). З 1960 працював у Колумбійському ун-ті (Нью-Йорк), професор (1962–77) і одночасно дир. Інституту проблем комунізму. Брав участь у виборчій кампанії Л. Джонсона. 1966–68 член Ради політичного планування. 1977–80 радник президента Д. Картера з питань нац. безпеки і координатор робіт Ради національної безпеки. У січні 1980 повернувся до наук. та виклад. діяльності, науковий співробітник Центру стратег. і міжнар. досліджень Джорджтаунського ун-ту (Вашингтон). Був прихильником «жорсткої» лінії щодо СРСР, висунув концепцію «розм'якшення комунізму». З поч. 1980-х років виступав за прискорення *гонки озброєнь*, що мало призвести до екон. краху СРСР. У період президентства Дж. Буша входив до складу Комісії з питань політики нац. безпеки. Брав участь у президентській кампанії Б. Обама Належав до найвідоміших знавців сучасних міжнар. політ. проблем. У своїх працях ще у 1960-х

роках передбачав розпад Радянського Союзу. Один із найбільших захисників інтересів України серед амер. інтелектуальної еліти. Б. разом з Г. Кіссінджером, Дж. Соросом, Ф. Карлуччі входив до складу Амер.-укр. консультативного комітету, який готував рекомендації для укр. уряду щодо прискорення екон. перетворень в Україні. За заслуги для незалежності України став почесним громадянином міста Львова (1998). Почесний доктор НаУКМА (2004). Визнавав правильність європейського вибору України, хоча піддавав сумніву доцільність прийняття України до НАТО. Засудив анексію Росією Криму, скептично оцінював дії укр. військового командування у лютому-березні 2014 на пів-ові. Однак, згодом виступав за надання Україні засобів оборони і вказував на важливість санкцій проти РФ для припинення рос. агресії. Праці: «Радянський блок – єдність чи конфлікти» (1960), «Ідеологія і влада у радянській політиці» (1962), «Європа без поділу» (1965), «Велике банкрутство. Народження і смерть комунізму у ХХ ст.» (1989), «Спадок по «Холодній війні» (1993), «Велика шахівниця. Головні цілі американської політики» (1997), «Другий шанс. Три президенти і криза американської супердержави» (2007) та ін.

БИТВА ЗА АНГЛІЮ 1940–1941 – назва в іст. літ-рі повітряної битви над Британськими о-вами у серпні 1940–травні 1941 у ході *Другої світової війни 1939–45*. До серед. 1940 нацист. Німеччина окупувала 9 європ. держав (Австрію, Чехословаччину, Польщу, Данію, Норвегію, Нідерланди, Бельгію, Люксембург), оволоділа більшою частиною природ. і екон. ресурсів держав Зх. Європи. Капітуляція Франції під ударами нім. *Вермахту* в червні 1940 суттєво змінила політ. ситуацію в Європі на користь нацист. Німеччини. *Третьюму Райху* в Зх. Європі протистояла і намагалася продовжувати організовану збройну б-бу лише В. Британія. У липні 1940 гітл. керівництво запропонувало В. Британії укласти мир за умови, що Лондон визнає усі завоювання Німеччини у Європі та поверне їй колишні колонії. Брит. уряд відмовився від будь-яких переговорів з Берліном і зайняв рішучу позицію на продовження воєнних дій проти Німеччин. На рішення брит. уряду вести війну вплинула підтримка США і домініонів, уряди яких наполягали на продовженні б-би з агресором. У цій ситуації А. Гітлер вирішив за допомогою морської блокади і потужних авіаударів примусити В. Британію до капітуляції. 17.07.1940 Гітлер підписав директиву № 16 про підготовку операції під кодовою назвою «Морський лев», яка передбачала висадку на Брит. о-ви нім. десанту і окупацію всієї країни. Проведення десантної операції було

призначено на серед. серпня 1940. На окупованих територіях Франції, Бельгії, Нідерландів і Норвегії було зосереджено військ. десантну групу в складі 25 дивізій, 2800 літаків. Важливою умовою успіху десантної операції розглядалося забезпечення панування у повітрі та нейтралізація брит. ВМФ у р-ні вторгнення, а також деморалізація населення і нанесення серйозних втрат оборонній промсті. Відповідно до директиви № 17 (01.08.1941) про проведення широкої повітряної війни проти В. Британії, нім. командування 08.08.1941 розпочало жорстокі бомбування аеродромів, портів і пром. центрів цієї країни. Осн. завданнями повітряних нальотів було знищення брит. авіації, забезпечення неподільного панування в повітрі нім. літаків, максимальне послаблення брит. морського флоту, зруйнування пром. і військ. об'єктів, обмеження постачання сировини, військ. матеріалів і продовольства з США і брит. домініонів. Для реалізації цього плану було виділено 3 повітряних флоти – 3-й (команд. ген. Г. Шперле, базувався на аеродромах Бельгії та Нідерландів), 2-й (ген. А. Кессельрінга; діяв у Пн. Франції) і 5-й (ген. Г. Штумпф; розміщувався у Норвегії), до складу яких входило бл. 2 800 літаків, у т. ч. 1 600 бомбувальників. Для захисту власної території В. Британія могла виставити 53 ескадрильї літаків (всього 650 винищувачів), які знаходилися під заг. командуванням маршала авіації Х. К. Давдінга. Однак завдяки винайденому напередодні війни брит. вченими радару, Королівські ВВС отримали змогу організувати оборону найважливіших пунктів (вздовж всього побережжя було розташовано 80 радіолокаційних станцій). Від 24.08 до 05.09.1940 нім. авіація здійснювала бл. 1 тис. літако-вильотів у день, завдаючи ударів переважно по аеродромах брит. ВПС, центрах зв'язку і управління. У ході боїв було збито 450 брит. винищувачів, 103 пілоти загинули, а 128 отримали поранення. Від 07.08 нім. авіація розпочала бомбування Лондона та ін. брит. міст. Проти ночі з 14 на 15.11.1940 понад 400 нім. бомбувальників майже повністю знищили м. Ковентрі. У той же час у кін. серпня 1940 брит. авіація здійснила кілька нічних рейдів на Берлін, Дюссельдорф і Ессен. 14–15.09.1940 брит. бомбувальники знищили у портах Франції, Бельгії та Нідерландів бл. 200 барж – 10 частину плавзасобів, які нім. командування підготувало для планованого на кін. вересня вторгнення на Брит. о-ви. Поступово нім. авіаудари почали слабнути (за винятком окремих, зокрема наліт 685 літаків 17.04 на Лондон) і 30.09 відбувся останній наліт у денний час. У повітряному наступі на В. Британію Люфтваффе втратили 1 733 літаків (брит. втрати – 915 літаків) і не змогла забезпечити гегемонії своєї

авіації – найголовнішої передумови для успішного проведення операції «Морський лев», що змусило Гітлера 12.10.1940 остаточно її відмінити. За рік бойових дій внаслідок нальотів нім. авіації загинуло 43 тис. цивільних осіб і 51 тис. отримала поранення. Одночасно з початком повітряної битви нім. підводні човни розгорнули тотальну війну в Атлантиці, намагаючись встановити морську блокаду В. Британії. У зв'язку з тим, що В. Британія отримувала водним шляхом майже усі стратегічні матеріали і половину продовольства, війна на морі набула виняткового значення. Кожного місяця нім. підводні човни знищували 30–50 брит. кораблів, топили сотні тисяч тонн вантажів. Нім. субмарини у цей час перейшли від поодиноких до групових атак на брит. конвої та почали застосовувати тактику «вовчих зграй» (на морський конвой одночасно нападала група 10–20 підводних човнів). Кораблі, які вціліли від атак «вовчих зграй», зазнавали нападів при підході до Брит. о-вів від нім. авіації. До літа 1941 брит. ВПС і ВМФ вдалося значно послабити активність нім. підводних човнів. Підводні атаки на брит. конвої послабились також у зв'язку з поч. Рад.-нім. війни 1941–45 і активізацією військових операцій союзників у Середземному морі. Перелом у морській війні з Німеччиною наступив з весни 1941, коли англійцям вдалося розкрити таємний шифр нім. морського командування і брит. флот взяв на озброєння малогабаритні пеленгатори і радари для виявлення ворожих кораблів.

У битві за Англію, яка тривала 10 місяців, гітл. війська зазнали першої поразки у 2-й світовій війні. Німеччині не вдалося досягнути основної стратегічної мети в 3х. Європі – зламати опір В. Британії, вивести її з війни, щоб повністю звільнити свої збройні сили для нападу на СРСР і, таким чином, уникнути війни на два фронти.

С. Мовчан (Львів).

БІЖЕНЦІ – за визначенням Женевської конференції 1906, особи, які через вмотивований страх перед переслідуваннями з релігійних, расових, національних, політичних чи ін. мотивів залишили місце свого постійного проживання й перебувають за межами держави, громадянами якої вони є. Упродовж ХХ ст. Б. стали бл. 250 млн осіб (включно із депортованими і насильно переселеними). Перша велика хвиля Б. з'явилася у 3х. Європі внаслідок більшовицького перевороту в жовтні 1917 і громад. війни на території колишньої Рос. імперії, а також грец.-турец. війни 1919–22. За ініціативою відомого норв. полярного дослідника Ф. Нансена *Ліга Націй* 1921 створила пост Верховного комісара у справах Б. і 1922 запрова-

дила спец. міжнар. паспорт для Б. («Нансенівський паспорт»). Наступну хвилю Б. спричинили Друга світова війна, а також зміни кордонів у Центр.-Сх. Європі після її закінчення. Унаслідок бойових дій, ув'язнення в нім. концтаборах і вивезення на роботу до *Третього Райху* мешканців Сх. Європи (переважно з території СРСР) 1945 у західній зоні окупації опинилося 8 млн осіб. Для них було створено спеціальні табори для «переміщених осіб» (displaced persons – DP). Бл. 1 млн «переміщених осіб» згодилися повернутися до СРСР, а решта, не бажаючи наражатися на небезпеку репресій, стали Б. На останньому етапі війни до Німеччини переселилася велика кількість етнічних німців, які втекли зі Сх. Пруссії, Польщі та Чехословаччини, а до Італії – італійців, що жили на землях, переданих до складу Югославії. Поразка Японії спричинила повернення на Японські о-ви 3 млн японців із колишніх колоніальних володінь імперії. Велика кількість Б. з'явилася в країнах Азії та Африки внаслідок процесів деколонізації й утворення нових незалежних держав. 1947–49 через етнорелігійні конфлікти пов'язані із поділом Брит. Індії на два домініони – Індію і Пакистан, Б. стали 6 млн мусульман і 4,5 млн індусів. Після проголошення незалежності Ізраїлю та араб.-ізраїл. війни 1948–49 до Йорданії, Лівану іта Єгипту переселилося понад 750 тис. палестин. арабів, які були розташовані в спеціальних таборах для Б. Значну кількість Б. викликали війни у Алжирі, В'єтнамі, Бангладеш, велика посуха 1984–85 в *Ефіопії*. Протягом 1980–90-х роках з'явилося багато Б. унаслідок військ. конфліктів в Анголі, Афганістані, Боснії та Герцеговині, Ліберії, Мавританії, Мозамбіку, Нагірному Карабаху, Руанді, Сенегалі, Сомалі, Судані, Косово, Шрі-Ланці, Чечні та ін. Масштабну втечу Б. із Близького Сходу та Пн. Африки спричинили *Арабська весна* і активізація 2013–2016 бойових дій громадянської війни в Сирії. Переважна більшість осіб, які стали Б. у ХХІ ст. намагалася переселитися у Зх. Європу, що спричинило міграційну кризу в *Європейському Союзі*. Міграційна криза викликала соц.-політ. проблеми в низці країн (насамперед *Німеччині, Італії, Греції*), а також погіршення відносин між країнами ЄС (Польща, Угорщина, Румунія, Чехія та Словаччина відмовилися приймати Б. згідно із визначеними їм квотами). Прийнята 1951 за ініціативою ООН конвенція у справах Б. разом із додатковим протоколом 1967, які вимагають гуманного ставлення до осіб, що зазнали переслідувань на батьківщині й змушені рятуватися втечею, підписали 144 держав світу. Згідно із даними ООН 2017 у світі налічувалося 65,6 млн примусово переміщених осіб, 21,3 млн серед яких були визнані Б.

А. Козицький (Львів).

БІЗОНІЯ – назва 1946–48 об'єднаної американської та британської окупаційних зон Німеччини після завершення Другої світової війни 1939–45. Рішення про створення об'єднаної Західної зони було прийнято 02.12.1946. У лютому–червні 1948 на нараді представників США, В. Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу з нім. питання у Лондоні була досягнута домовленість про приєднання до Б. франц. зони окупації, що привело до виникнення *Тризонії*.

«БІЛА РЕВОЛЮЦІЯ» – назва програми ліберальних реформ в Ірані, що проводилися у 1960-х роках. Проголошена 1962 шахом *Ірану Пехлеві Мохаммедом Резою* з метою модернізації країни. У її рамках було проведено поділ великої земельної власності; націоналізацію лісів, пасовищ і водних ресурсів; приватизацію значної частини великих промислових підприємств; запроваджено світське судівництво і шкільництво. Влада прийняла закони про участь робітників у розподілі прибутків підприємств, надання виборчих прав жінкам, створення корпусу освіти для ліквідації неписьменності, запровадження податків на землі мечетей і медресе. Втілення програми сприяло швидкій індустріалізації Ірану, зростанню міського населення і проникненню західної культури. Проведення «Б. р.» наштовхнулося на сильний опір ісламського духовенства, яке визнало, що ці перетворення є «смертельною загрозою для ісламу». Мусульманську опозицію проти «Б. р.» очолив аятола Р. *Хомейні*, який закликав до повалення шахської влади, за що був заарештований і 1964 висланий з країни. «Б. р.» спричинилася до перетворення Ірану в найрозвиненішу країну Середнього Сходу.

БІЛИЙ ДІМ – резиденція і канцелярія президента США у центрі Вашингтона на Пенсильванія авеню. Назва вживається із 1800. Офіційно назву «Білий Дім» почали вживати за президентства Т. *Рузвельта*. Б. Д. часто називають уряд США.

БІЛИЙ РУХ у Росії – сукупність рос. військ.-політ. сил, об'єднаних метою – зберегти цілісність і незалежність Рос. держави. Виник 1917 як реакція військових кіл і ліберально-консервативної частини рос. суспільства на розклад інститутів держ. управління, зниження боєздатності армії, який згодом набув військ.-політ. організаційних форм. Б. р. був силою, яка протистояла *більшовикам* у Громадянській війні 1917–22. Боротьба здійснювалась на фронтах у складі регулярних військ; у партизанських загонах у тилу більшовиків; у підпіллі на контрольованих більшовиками

територіях. Назва «білий» символізувала не монархічну спрямованість руху, а прагнення його учасників до законності та правопорядку. Домінування військових у «білому» таборі було зумовлено пріоритетністю збройної б-би над методами політ. протистояння. Озброєні формування руху одержали назву «Біла гвардія». Програмовим документом руху була «Бихівська програма», яку склали військовики – керівники виступу ген. Л. Корнілова (серпень–вересень 1917), після їх арешту і під час перебування у Бихівській в'язниці. Мала єдину мету – довести світову війну до переможного кінця, що передбачало встановлення військової диктатури. Розв'язання держ. і соц. питань відкладалося до Всерос. Установчих зборів.

Створення збройних сил Б. р. розпочалося 02.11.1917 ген. М. Алексєєвим у Новочеркаську – столиці Області Війська Донського. Ці формування 25.12.1917 отримали назву Добровольча армія. У грудні 1917 було створено перший «загальноросійський» антибільшов. уряд – Донську громадську раду, яку очолював тріумвірат: ген. М. Алексєєв (внутр. і зовн. політика), ген. Л. Корнілов (командувач Добровольчої армії), ген. О. Каледін (управління Областю Війська Донського). Уряд проіснував до лютого 1918, коли під тиском більшовиків Добр. армія відійшла на Кубань. Б. р. був розрізнений територіально, тому єдиного фронту не існувало. Керівництво Б. р. на півдні Росії не використало значного потенціалу нац. (регіональних) антибільшов. рухів. Звинувачення урядів нац. державних утворень у «сепаратизмі» та намагання лідерів Б. р. висунути на перший план відновлення «єдиної та неподільної» Росії спричинило 1918 напружений характер взаємин Б. р. із Грузією, Азербайджаном, Українською Державою, а також із донським і кубанським козацтвом.

У січні 1919 було створено Південний білий фронт. 08.01.1919 на основі Добр. армії та Донської армії (команд. – ген. П. Краснов) були сформовані Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР), які в липні розгорнули наступ на Москву. Східний фронт був утворений 18.11.1918, коли в ході військового перевороту в Омську було усунуто від влади соціалістичну Директорію. Того ж дня Сибірський («Омський») уряд надав адм. О. Колчакові титул Верховного правителя Рос. держави і призначив Верх. головнокоманд. всіма збр. силами Росії. У січні 1919 владу О. Колчака визнав Руський комітет Пн.-Зх. Росії, 30.04.1919 – Тимчасовий уряд Північної обл. 12.06.1919 про своє підпорядкування О. Колчакові заявив А. Денікін, якого було призначено заст. Верховного правителя. У в травні 1919

адм. Колчак призначив ген. Є. Міллера головнокоманд. військ Північної обл., у червні 1919 ген. М. Юденича – головнокоманд. білогвардійських військ у Пн.-Зх. Росії. У червні 1919 представник уряду ген. В. Марушевський вів переговори з М. Юденичем і регентом Фінляндської респ. К. Маннергеймом щодо організації спільного походу на Петроград, але угоди не було досягнуто через відмову О. Колчака визнати незалежність Фінляндії. 10.09.1919 Колчак усунув Тимчасовий уряд Північної обл. і проголосив ген. Міллера Головним начальником краю (фактично диктатором). У лютому 1920 Північну армію розгромили червоні війська.

Ще одним регіоном поширення Б. р. була Північно-Західна область. У січні 1919 з'їзд Руського комітету у Выборзі (Фінляндія) проголосив лідером «білої справи» в регіоні ген. М. Юденича. З дозволу К. Маннергейма Юденич сформував Пн.-Зх. армію (до 20 тис. вояків), яка двічі (у травні–липні та жовтні–листопаді 1919) намагалася захопити Петроград, однак зазнавши поразки. Протягом існування Б. р. його керівникам не вдалося скоординувати військових зусиль і організувати заг. наступ проти більшовиків. Його лідери не знайшли спільної мови з ін. антибільшов. рухами. Вересень–жовтень 1919 був часом максимального успіху білих сил, проте згодом білогвардійці зазнали поразки на всіх фронтах. 04.01.1920 адм. О. Колчак передав «верховну всерос. владу» ген. А. Денікінові. Б. р. проголосив вірність союзницьким зобов'язанням колишньої Рос. імперії, що обумовило всебічну підтримку з боку *Антанти*. Командування іноз. експед. військ на території Росії зберігало союзницькі відносини з білими арміями та урядами. Після переходу наприкін. 1919 воєнної ініціативи до Червоної армії ставлення союзників почало змінюватись. Антанта прагнула до якнайшвидшого закінчення громадянської війни, тому намагалася переконати керівництво Б. р. скласти зброю і обіцяла домовитись з В. Леніним про амністію учасникам б-би з більшовизмом. Проте і впродовж 1920 учасники Б. р. зберігали надію на допомогу Антанти.

Непослідовна внутр. політика Б. р., невизначеність у розв'язанні назрілих соц. питань, яке відкладалося на майбутнє, створили вкрай низький авторитет «білих» урядів. Відсутність чіткої політичної і соц. програми позбавляла «білий» табір підтримки населення, дозволяла більшовицькій пропаганді домислювати на власний розсуд «білу» ідеологію і спотворювати її сутність. Спробу відновити Б. р. здійснив ген. П. Врангель, якому в квітні 1920 передав командування А. Денікін. П. Врангель, що отримав

титул «Правителя півдня Росії», реорганізував зосереджені у Криму частини ЗСПР у Русійську армію. У червні 1920 РА розпочала наступ з Криму на Таврію, однак у боях із більшовиками зазнала поразки і її залишки 16.11.1920 евакуйовано до Туреччини. За кордоном для збереження кадрів білих армій 1924 засновано Рос. загальновоїнський союз (Русский общевоинский союз – РОВС).

А. Буравченков (Київ).

БІЛОКУР Катерина Василівна [(24.11.) 07.12.1900 – 10.06.1961) – укр. художниця. Н. у с. Богданівка на Київщині. Не здобула худ. освіти, техніку малювання опанувала самостійно. Представниця «найновішого мистецтва». Працювала у різних худ. жанрах – пейзаж, портрет, натюрморт. Твори Б. виставлялись у Києві, Москві, Парижі (1954). Творчість Б. високо оцінив П. Пікассо. Картини: «Берізка» (1934), «Квіти за тином» (1935), «Жоржини» (1940), «Колгоспне поле» (1948-49), «Цар колос» (1949), «Мальви та троянди» (1934–58) та ін. Народна художниця України (1956).

БІЛОРУСЬ (Республіка Білорусь) – держава у Центрально-Східній Європі. Межує з Російською Федерацією, Україною, Польщею, Латвією і Литвою. Загальна площа: бл. 207,6 тис. км². Чисельність населення: 9,5 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: білоруси – 84%, росіяни – 8%, поляки – 3%, українці – 2%. Серед віруючих (58,9% населення): православні – 82,5%, римокатолики – 12%. Держ. мови: білоруська і російська (за підсумками референдуму 1995). Форма держ. правління: президентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Мінськ. Адмін.-терит. поділ: 6 областей, 1 столичний округ (Мінськ) і 118 районів. Глава держави: президент. Законодавча влада: двопалатні Національні Збори (4-річний термін): Палата Представників (110 депутатів) і Рада Республіки (64 особи). Найвищий орган виконавчої влади: Кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром. грошова одиниця: білоруський рубль (100 копійок).

На початку ХХ ст. білоруси компактно заселяли терени 5 західних губерній *Російської імперії*: Могильовську, Мінську, частину повітів Віленської, Вітебської, Гродненської. Абсолютна більшість населення Б. проживала у сільській місцевості. З поч. століття активізувався білорус. нац. рух, який знаходився під значним впливом польського та російського сусп.-політ. рухів. На базі нац.-культ. гуртків білорус. молоді Мінська, Вільно (Вільнюс), Петербурга 1902–03 була утворена Білоруська революційна громада, що згодом отримала назву Білоруська соціалістична громада

(БСГ, лідери брати І. та А. Луцкевичі, А. Пашкевич, К. Костровицький; проіснувала до 1907). Серед її програмних цілей – пробудження нац. свідомості, розвиток білорус. мови, створення нац. школи, боротьба за демократію в Росії. Під впливом рев. подій 1905 у Росії почали легально виходити перші періодичні видання білорус. мовою, створювалися професійні та громад.-культ. об'єднання. Важливу роль у справі консолідації білорус. нації відіграла газета «Наша нива» (1906–15), редактором якої з 1914 був Я. Купала.

У ході Першої світової війни (до жовтня 1915) майже половина території Б. опинилася під нім. окупацією. Діячі нац. руху виступили з ідеєю відродження незалежності Литви і західної частини Б. у формі Великого Князівства Литовського, що знайшло відображення в опублікованому на початку 1915 «Універсалі». У Вільно був створений Білоруський народний комітет (БНК) на чолі з А. Луцкевичем. Однак, утворити таку конфедерацію не дозволила політика нім. уряду. 1916 БНК спробував провести переговори з Литовським національним комітетом щодо створення Литовсько-Білоруської держави, однак литовці відмовилися від такої пропозиції. У вересні 1917 у Вільно делегати Литовської конференції, заявивши про намір відродити самостійну, незалежну Литовську державу, вибрали передпарламент – *Литовську Тарибу* (Раду). До складу Литовської держави були включені й окуповані нім. військами білорус. землі. Б. отримала в Тарибі 2 місця. 1918 БНК передав свої повноваження новоствореній Віленській Білоруській Раді (ВБР).

Білорус. національний рух у сх. частині Б. поживався з падінням самодержавства в Росії (лютий 1917). Відновила свою діяльність БСГ, виникли нові партії – Білоруська народна громада, Білоруська народна партія соціалістів (БНПС), Білоруська християнська демократія (БХД). У березні в Мінську відбувся I з'їзд білорус. партій і орг-цій, на якому було створено Білоруський національний комітет (БНК, очолив Р. Скірмунт). БНК у липні на II з'їзді перетворено в Центральну Білоруську Раду (ЦБР) до якої перейшло керівництво білорус. нац. рухом. Основними вимогами Ради було визнання автономії Б. у складі Росії, розвиток нац. мови і культури, організація білорус. війська. У жовтні на другій сесії Ради ЦБР перетворено у Велику Білоруську Раду (ВБР). Політична програма ВБР передбачала проголошення Б. демократичною республікою, встановлення федеративних зв'язків з рад. Росією та ін. республіками. Протягом листопада на всій вільній від нім. окупації території Б. була проголошена рад. влада. 27.11.1917 виконавчі комітети, обрані

з'їздами Рад робітн. і солд. депутатів Західної області (створена в червні 1917), Рад селян. областей Мінської і Віленської губ., Західного фронту, об'єдналися і утворили виконавчий комітет Західної області та фронту на чолі з більшовиком М. Рогозинським. 15.12 у Мінську розпочав роботу 1-й Всебілоруський з'їзд, на якому розгорілась боротьба навколо питання про нац. самовизначення Б. Коли проти ночі на 18.12. з'їзд ухвалив рішення про республіканський і демократичний лад на білорус. землях, то Раднарком Західної області та фронту заборонив роботу з'їзду.

21.02.1918 на окупованій нім. військами території виконком ради Всебілоруського з'їзду звернувся до народу Б. з Уставною грамотою, де йшлося про право на самовизначення. Виконком утворив уряд – Народний Секретаріат, головою якого став один із керівників БСГ І. Воронко. 09.03.1918 було прийнято другу Уставну грамоту, яка проголошувала Білоруську Народну Республіку (БНР). Законодавча влада передавалася до скликання Установчого сейму Раді Всебілоруського з'їзду. 18.03.1918 вона оголосила себе Радою БНР. 25.03 була схвалена третя Уставна грамота, яка проголосила незалежність БНР на всіх етнічних білорус. територіях.

27.08 рос. уряд підписав з Німеччиною додатковий договір, за яким Берлін погодився вивести свої війська з території Б. на схід від р. Березіни. У вересні–жовтні 1918 на ці території увійшли більшовицькі війська. У жовтні 1918 Рада БНР надіслала листи з проханням визнати незалежність Б. до Німеччини, США та ін. держав, однак, позитивної відповіді на своє звернення від урядів цих країн не отримала. Спроби домовитися про визнання БНР з боку РСФРР теж закінчилися безрезультатно.

Після капітуляції Німеччини і денонсації *Брестського мирного договору 1918* більшовицькі війська почали просуватися вглиб Б. Частина членів Ради залишилася в Мінську, інші виїхали до Вільнюса і Гродно. Голова ВБР А. Луцкевич почав переговори з Литовською Тарибою: за домовленостями до її складу було введено 6 членів ВБР, водночас в уряді Литви було утворено Мін-во білоруських справ, яке очолив І. Воронко. У лютому 1919 уряд БНР виїхав із Гродно у Вільно, де продовжив діяльність на території, окупованій поляками.

Керівництво рад. Росії спочатку притримувалось думки, що Б. повинна входити до складу Росії, як адмін.-терит. частина. Наприкін. грудня 1918 пленум ЦК РКП(б) прийняв постанову про необхідність утворення Радянської Соціалістичної Республіки Білорусь (РСРБ).

01.01.1919 Тимчасовий робітничо-селянський уряд Б. (очолив Д. Жилунович) ухвалив Маніфест, який проголосив створення РСРБ зі столицею у Мінську. 02–03.02.1919 у Мінську відбувся перший Всебілоруський з'їзд Рад, який ухвалив «Декларацію про встановлення федеративного союзу між РСРБ і РРФСР», прийняв Конституцію. Найвища влада в країні належала з'їзду Рад, а в період між ними її здійснював Центральний виконавчий комітет (ЦВК). Була визначена територія РСРБ у складі Мінської та Гродненської губерній. Смоленська, Вітебська та Могильовська губ., розташовані на сході Білорусі, не ввійшли до складу РСРБ: ЦК РКП(б), побоюючись перемоги нац. білорус. сил, ухвалив рішення про приєднання вказаних територій до РРФСР.

За вказівкою Москви Перший Всебілоруський з'їзд Рад ухвалив рішення про об'єднання Б. із Литовською РСР. Таким чином рад. керівництво створювало буферну державу між РРФСР і Польщею. 27.02 у Вільно відбулося спільне засідання ЦВК РСРБ і Литовської РСР, де під тиском Москви було прийняте рішення про утворення ЛитБіл РСР (офіційна назва – Радянська Соціалістична Республіка Литви та Білорусі) зі столицею у м. Вільно. До складу ЛитБілу увійшли території Мінської, Гродненської, Віленської, Ковенської та частини Сувалківської губ. Нове держ. утворення проіснувало недовго – до липня 1919. Урядові кола Польської Республіки претендували на приєднання частини білорус. території: у лютому 1919 розпочалися військові дії проти рад. Росії, а вже 22.04 поляки захопили м. Вільно, 08.08 – Мінськ. Влітку 1920 рад. війська під командуванням М. Тухачевського витіснили польські частини з Б. Відновлення рад. влади розпочалося схваленням декларації, що проголошувала незалежність РСРБ (її територія складалася з 6 повітів колишньої Мінської губернії).

Восени 1920 польська армія перейшла в контрнаступ. Водночас активізували свої дії противники рад. влади в Б. У Слуцькому повіті 15–16.11.1920 відбувся з'їзд представників волостей та містечок, який обрав Слуцьку Раду й доручив їй організацію національного війська, а також закликав до боротьби «за незалежну Білорусь у її етнографічних кордонах». Сформоване військо під командуванням генерал-майора С. Булака-Балаховича 27.11 розпочало похід за визволення Б. від рад. влади. Наприкін. грудня 1920 частини Червоної армії змусили Слуцьку повстанську дивізію перейти польсь.-рад. кордон, де вона була розброєна.

Ризький мирний договір 1921 закріпив поділ території Б. На початку 1920-х років Б.

була поділена на 3 частини: західна (сучасні Гродненська та Брестська, зах. р-ни Вітебської та Мінської обл. без Мінська) знаходилася у складі Польщі; центральна утворювала держ. об'єднання РСРБ, східна входила до складу рад. Росії. 1922 РСРБ увійшла до складу СРСР. 1924 Всесоюзний ЦВК ухвалив рішення про повернення Білоруській республіці 15-ти повітів і окремих волостей Вітебської, Смоленської та Гомельської губ. з переважною більшістю білорус. населення. Ще одне розширення відбулося 1926 за рахунок приєднання Гомельського та Речицького повітів колишньої Гомельської губернії. На початок 1927 територія РСРБ складала 125 950 тис км² з населенням близько 5 млн осіб, з яких 80% становили білоруси.

Об'єднання Б. супроводжувалося її розвитком на основі *Нової економічної політики (НЕП)*. Головним заходом НЕПу стала заміна продрозкладки продподатком (1921), був дозволений вільний вибір форм землекористання, зменшилася к-сть колективних господарств, зросла чисельність хуторів. Водночас селянство отримало право вільного продажу надлишків своєї продукції. З 01.09.1923 почався перехід від системи натурального податку до грошового, який сприяв поширенню на селі ринкових відносин. Певна лібералізація екон. відносин викликала відповідні процеси в сусп.-політ. житті. Впливовою політ. партією, яка відстоювала інтереси головної маси населення краю – селянства (80,6%) була Білоруська партія соціалістів-революціонерів (есерів, БПСР), що становила політичну опозицію до КП(б)Б (утв. в грудні 1918). 1923 влада оголосила амністію всім членам білорус. нац. орг-цій, політичним і культурним діячам, учасникам антирад. білорус. формувань. Це рішення вплинуло на політ. життя республіки. Так, 1924 впливова БПС-Р оголосила про свій саморозпуск і закликала своїх прихильників до припинення боротьби проти рад. влади. Саморозпуск партії есерів та ін. нац.-дем. партій привів до ліквідації в Б. політичної опозиції. З 1924 у Б. активно реалізувалася політика «білорусизації», що здійснювалася у кількох напрямках: білорусизація держ. установ, громадських орг-цій, залучення на керівні посади представників корінного населення, розширення вживання білорус. мови в освіті, пресі, видавничій сфері. До 1928 бл. 80% шкіл переведено на білорус. мову навчання. За кілька років було створено нац. систему освіти (Білорус. держ. ун-т, 1921), власна дослідна установа (Ін-т білоруської культури, 1922), театр (Білорус. драматичний театр, 1926) та ін. 1927 набула чинності нова Конституція Б. Зміни в екон. та нац. політиці викликали в багатьох

білорус. діячів в еміграції сподівання на поступову еволюцію рад. влади в бік демократії. Тому 1925 на Берлінській конференції Рада БНР визнала РСРБ та заявила про свій саморозпуск.

З другої пол. 1920-х років у РСРБ розпочався процес згортання НЕПу, відбувався перехід до директивної економіки, трансформувалася політ. режим. На рубежі 1920-30-х років адм.-командні методи керівництва поширюються на всі сфери життя суспільства. Характерними рисами громад. життя Б. стали тотальна централізація, держ. терор аж до організації масових репресій. З понад 800 учасників білорус. нац. руху 1917–24 були репресовані всі, хто залишався жити на території СРСР. У першу чергу потерпіли реемігранти – ті, хто в 1920-х роках повірив більшовикам і повернувся на батьківщину. Кульмінацією розправи над інтелігенцією в 1930–31 стала справа про «контрреволюційну» орг-цію «Саюз вызвалення Беларусі», за якою було заарештовано понад 110 представників білорус. інтелігенції. Серед них С. Некрашевич, В. Ігнатовський (історик, 1921–26 нарком освіти, 1929–31 президент АН РСРБ) та ін. «Справа СВБ» стала початком систематичних політ. репресій у Б. 1937 була сфабрикована справа «Про об'єднане антирадянське підпілля» в Б., яка призвела до масових чисток партійних рядів. За звинуваченням у цій справі були заарештовані 90 членів Союзу письменників БРСР (з них понад 50 осіб загинули в тюрмах і таборах). 1937–38 репресії досягли своєї кульмінації, жертвами яких стали понад 250 тис. білорусів. Влада знищила національносвідомих лідерів білорус. комуністів – голову РНК РСРБ 1924–27 І. Адамовича, наркома освіти РСРБ з 1926 А. Баліцького; не витримав переслідувань і покінчив життя самогубством 1937 голова РНК РСРБ 1920–24 А. Чорвяков. Загальна кількість жертв сталінізму в Б. сягає 600–700 тис. осіб.

У 1930-х роках у Б. утвердилася тоталітарна система. Конституція 1937, складена на основі Основного закону СРСР 1936, закріпила новий порядок і назву республіки – БРСР. Конституційні норми мали чисто номінальний характер і не діяли в повсякденному житті. В екон. відношенні Б. залишалася аграрною республікою. У роки першої п'ятирічки в республіці були створені нові галузі пром-сті: паливна, машинобудівна, хімічна. Величезну ціну заплатило за індустріалізацію селянство. До початку першої п'ятирічки колективні господарства об'єднували лише 3% сільського населення. Розглядаючи колгоспи як вигідний засіб викачування хлібних ресурсів з села, рад. кер-тво з 1929 приступило до форсування колективізації. Вже 1934 у колгоспах РСРБ опинилися бл. 75%

всіх селян. У період колективізації понад 300 тис. селян було репресовано.

Не меншою гостротою відзначалось сусп.-політ., екон. і культ. життя на білорус. землях, що увійшли за до складу Польської Республіки (107 тис. км², 4 млн населення). У 4-х білорус. воєводствах (Поліському, Новогрудському, Віленському та Білостоцькому) влада повністю знаходилася в руках польських чиновників. Метою урядової політики стало перетворення краю в аграрно-сировинний додаток Польщі, колонізація Західної Б. Відбувалося насаджування військових колоністів – осадників, які отримували землю на пільгових умовах і були фактичною військовою та політичною опорою польського режиму. На 1934 на території Західної Б. було поселено 9 тис. осадників. Уряд закривав білоруські навчальні та культурно-освітні заклади. Так, 1929–1930 залишилися 23 білоруські початкові школи і було відкрито 44 двомовні (утраквістичні) школи. К-сть білорусів у Віленському ун-ті, єдиному вищому навчальному закладі Західної Б. 1934 склала 1,55%. Активізувався білорус. нац.-визв. рух. У 1920–30-х роках у Західній Б. найвпливовішою політ. силою були нац. партії та орг-ції. Провідну роль відігравала Білорус. християнська демократія (БХД, 1917–40, лідер А. Станкевич), яка об'єднувала головно білорусів католиків. 1936 для поширення впливу на православну частину населення, вона була перейменована у Білоруське національне об'єднання (БНО). Програмними гаслами партії були недоторканність приватної власності та б-ба за національну державу. Продовжували свою діяльність і партії комуніст. напрямку. 1923 виникла Комуністична партія Західної Б. (КПЗБ) як складова частина Комуністичної партії Польщі. Під їх ідейним керівництвом перебувала легальна Білор. селянсько-робітнична громада (1925–27, лідер Б. Тарашевич). Її програмним гаслом було відокремлення Захід. Б. та об'єднання з БРСР. Важливу роль у громадсько-політичному житті Західної Б. відігравало культурно-освітнє Товариство білоруської школи (ТБШ).

У вересні 1939 Червона армія відповідно до таємних домовленостей *Ріббентропа-Молотова пакту 1939* зайняла Західну Б. 28–30.10 у Білостоці відбулися Народні збори, які ухвалили декларацію про проголошення рад. влади на всій території Західної Б., конфіскацію поміщицького землеволодіння, націоналізацію банків і великої пром-сті. 02.11 сесія Верховної Ради СРСР і відповідно 12.11 сесія Верховної Ради БРСР ухвалили закони про включення Західної Б. до складу СРСР та возз'єднання її з БРСР. Територія БРСР збільшилась до 225, 7 тис. км², а населення склало

10,2 млн осіб. Після вступу рад. військ на територію Західної Б. почалися масові політичні репресії: від жовтня 1939 до червня 1941 в західних областях Б. було репресовано понад 125 тис. осіб.

Територія Б. стала ареною жорстоких бойових дій у період Німецько-радянської війни 1941–45. До кін. літа 1941 Б. окупували нім. війська. Для оперативного управління вона була поділена по р. Березина на 2 зони: цивільну (на захід від рубежу) і військову (на схід – Вітебська, Могильовська, Гомельська, сх. р-ни Мінської та кілька р-нів Поліської обл.). Більша частина Поліської, Пінської, Брестської обл., незначна Гомельської – приєднані до Райхскомісаріату «Україна». Білостоцька і північні р-ни Брестської обл. включені до складу особливого округу «Білосток». Північно-західні райони Віленської обл. увійшли в генеральний округ «Литва». Барановіцька, частина Мінської та Віленської, північні р-ни Пінської та Поліської, західні р-ни Брестської обл. склали генеральний округ «Білорусь», який увійшов у Райхскомісаріат «Остланд».

З числа білорус. нац. діячів, які пов'язували надії на державність з *Третім Райхом*, у жовтні 1941 була створена Білорус. Народна Самопоміч (БНС), яку очолив І. Єрмаченко. До її компетенції належали питання забезпечення життєдіяльності місцевого населення – медичне обслуговування, освіта і функціонування культурних закладів тощо. Нім. адміністрація дала дозвіл на відкриття початкових шкіл, будинків культури, читалень, робилися кроки для білорусизації церковного життя, видавалися 4 білоруськомовні журнали та ін. Поступово сформувався центральний та місцевий апарат БНС. Проте, нац. лідерам не вдалося отримати дозвіл на створення нац. військових формувань. Нім. окупаційна влада вдалася до низки популістських кроків для запобігання розгортанню антинацистської б-би. 27.06.1943 за ініціативою нім. влади було створено Раду довіри при Генеральному комісаріаті Б., яка мала налагоджувати контакти між окупаційною владою і населенням. 21.12 замість Ради довіри була створена Білоруська центральна рада (БЦР), яку очолив Р. Островський. БЦР стала дорадчим органом, який мав право на відносно самостійні рішення у справах соц. опіки, культури і освіти. У лютому 1944 для створення формувань Білорус. крайової оборони (БКО) БЦР провела військову мобілізацію. Останнім заходом БЦР стало проведення 27.06.1944 в Мінську II Всебілорус. конгресу, який номінально оголосив Раду єдиним законним представником білорус. народу і єдиним законним урядом на чолі з президентом Р. Островським.

Антинацистський рух у Б. був представлений

двома силами: рад. партизанами (у вересні 1942 був створений Білорус. відділ Центрального штабу партизанського руху) і білоруським нац. підпіллям під політ. керівництвом Партії білорус. націоналістів на чолі з Є. Станкевичем та В. Іванковським. У Західній Б. розгортала свою діяльність польська *Армія Крайова*. За період окупації на території Б. було створено понад 260 концтаборів смерті. Один із них – Тростянецький під Мінськом – за кількістю знищених людей (206 тис. осіб) знаходиться на 3 місці після Освенціма та Майданека. Під час війни загинула третина населення краю, 380 тис. осіб було вивезено на роботу до Німеччини. На територію Б. рад. війська вступили восени 1943. Останнє білоруське місто Брест було звільнене 28.07.1944.

Післявоєнну відбудову господарства Б. влада планувала завершити за роки 4-ої п'ятирічки (1946–50). Створювалися нові галузі пром-сті: автомобілебудування, тракторобудування тощо. Післявоєнна індустріалізація проводилася, насамперед, за рахунок с/г. Була відновлена колгоспно-радгоспна система. Погіршила ситуацію в с/г республіки масова колективізація в західних областях Б., яка тривала 1949–51. «Радянізація» освіти і культури привела до втрати білорус. народом своїх нац. рис, занепаду рідної мови і культури. Зовн. політика БРСР мала декоративний характер (Б. поряд із Україною була серед засновників ООН), виступала невід'ємною частиною зовн. політики СРСР. У серпні 1945 без участі уряду Б. був підписаний Договір про рад.-польс. кордон, за яким Польщі передавались 17 р-нів Білостоцької обл. із м. Білосток.

БРСР відносилася до тих республік СРСР, керівництво яких сприймали зміни другої половини 1980-х років без ентузіазму, виступаючи проти радикальних реформ М. Горбачова. Об'єктивною передумовою такої позиції було відносно краще екон. становище республіки в 1970–80-ті роки. Так, за рівнем нац. доходу Б. займала 1 місце серед 15 республік СРСР, 3-тє (після Естонії та Латвії) за рівнем виробництва. Спад пром. виробництва в Б. почалося лише 1992 та й то в незначних розмірах.

У період «*Перебудови*» в республіці виникли неформальні «патріотичні» групи різних напрямків – лінгвістичного, культурного, історичного, економічного. Серед них, зокрема, «Толока» і «Тутейший», які прагнули сприяти відродженню білорус. мови і літ-ри. Вони були нечисельні, склалися переважно з молоді та інтелігенції, але справили значний вплив на сусп.-політ. життя в республіці. Найвпливовішим і найчисельнішим політ. рухом у республіці став Білоруський народний фронт «Відродження» (БНФ «Адрадження», утв. у червні 1989 на з'їзді у лит. столиці – Вільнюсі

через блокування білорус. владою спроб провести його в Мінську). БНФ очолив З. Пазняк. З осені 1990 почала діяти Об'єднана демократична партія Білорусі (ОДПБ), яка виступила в опозиції до тоталітарної системи і КПБ. На виборах 1990 у Верховну Раду представники БНФ здобули 26 місць (7,5%). Білорус. компартійна еліта була більш прорадянською, ніж еліти ін. республік, і не була захоплена загальною хвилею нац. відродження. Комуністи мали більшість у Верховній та в місцевих Радах, прагнули до обмеження дем. перетворень в республіці, які неминуче провадили до зміни влади. Під тиском політ. процесів, які відбувалися в ін. республіках СРСР вищий законодавчий орган Б. 27.07.1990 прийняв Декларацію про державний суверенітет БРСР (до 1996 цей день відзначався як державне свято).

На зламі 1980–90-х років екон. становище республіки погіршилося: інфляція склала 50% в місяць, зростання цін на споживчі товари значно випереджало заробітну плату. У квітні 1991 у зв'язку з різким зниженням життєвого рівня населення в Б. розгорнувся робітничий рух. Під час масових мітингів лунали політичні вимоги як «департизація» трудових колективів, націоналізація партійного майна.

Підтримка комуністами Б. *Серпневого путчу 1991* прискорила крах КПБ. Після провалу путчу Б. остаточно стала на шлях суверенізації: Верховна Рада БРСР 25.08.1991 ухвалила рішення про надання статусу Конституційного закону Декларації про державний суверенітет БРСР, постанову «Про забезпечення політичної та економічної самостійності БРСР». 19.09.1991 парламент затвердив нову назву держави – Республіка Білорусь, прийнято рішення про введення нової державної символіки – герба «Погоня» та біло-червоно-білого прапора (чинні до 1995). Очолив Президію парламенту професор фізики Станіслав Шушкевич. Верховна Рада ухвалила про призупинення діяльності КПБ і передачу її майна державі. У травні 1992 влада зареєструвала Партію комуністів Білорусі (ПКБ), яка оголосила себе наступницею КПБ. У лютому 1993 рішення про тимчасове припинення діяльності КПБ було відмінено і КПБ об'єдналася з ПКБ.

08.12.1991 у білорус. Біловезькій Пущі Президенти Росії та України, відповідно Б. *Єльцин*, Л. *Кравчук* і С. Шушкевич, підписали угоду про ліквідацію СРСР та утвор. *Співдружності незалежних держав* (СНД). 10.12 Верховна Рада ратифікувала Біловезьку угоду і денонсувала договір 1922 про утвор. СРСР.

Проте, реальна влада знаходилася в руках колишньої парт. номенклатури, яку уособлював

уряд В. Кебича. Парламент. опозиція вимагала відставки уряду і дострокових парламент. виборів. Оскільки вимоги були проігноровані, БНФ запропонував винести їх на всенародний референдум, однак, парламент теж на це не погодився. Почалася боротьба за владу. Демокр. опозиція вимагала парламент. правління, а сили реставрації старого порядку та союзу з Росією робили ставку на запровадження посади президента. У січні 1994 С. Шушкевича на посаді голови парламенту замінив М. Гриб – ставленик старих політ. сил.

Перехід до багатопартійної системи відбувався в Б. впродовж 1990–94. На поч. 1996 у Б. налічувалося понад 60 громадських об'єднань, з яких 34 набули статусу політ. партій. Найвпливовішими були партія Білорус. народний фронт (1993, на основі руху Білорус. народного фронту), ПКБ, Об'єднана громадянська партія (1995; мета – побудова правової дем. республіки). У березні 1994 набула чинності нова Конституція Б. Основний закон проголошував Б. унітарною правовою соціальною державою з сильною президент. владою (запроваджувалася посада президента, який обирався шляхом загального голосування на 5-річний термін): президент вважався главою держави і виконавчої влади, Законодавча влада належала Верховній Раді у складі 260-ти депутатів, які обиралися на 5 років. Офіційна програма переходу БРСР до ринку була ухвалена ще в жовтні 1990, а впродовж 1991 створена головна законодавча база реформування економіки. Однак, до 1994 жодна з поставлених цілей не була виконана. Зокрема, за 1991–94 у Б. було приватизовано менше, ніж 1 000 об'єктів, які склали лише 4% державного майна. У перші роки незалежності обсяги пром. виробництва скоротилися на 39%, інвестицій на 54%, торгівлі на 67%. Зростає дефіцит держ. бюджету.

На перших президент. виборах 10.07.1994 перемогу здобув Аляксандр Лукашенко (80 голосів), який виступив з програмою інтеграції з Росією, встановлення жорсткого держ. контролю за екон. д-стю, боротьби зі злочинністю. Травневий 1995 референдум, ініційований А. Лукашенко, підтримав пропозицію про надання російській мові статусу офіційної, зміну держав. символіки (обрані прапор БРСР і новий герб), зближення з Росією. Національно-патріотичні сили зазнали поразки. Парламент. вибори, які відбувалися паралельно з референдумом, не дали позитивних результатів, оскільки було обрано менше 2/3 депутатів (133 з 260). Довибори не були проведені, а повноваження старого складу парламенту не продовжили. Таким чином, з літа 1995 країна опинилася без законодавчого органу. Вся повнота влади зосередилася

в руках Президента. Довибори були проведені лише в грудні і парламент набув легітимності (195 депутатів).

Навесні 1996 білорус. дем. орг-ції розпочали рух під гаслами захисту Конституції та незалежності. У країні прокотилася хвиля демонстрацій і виступів з критикою політики президента, внаслідок чого з'явилися перші політичні в'язні. 24.11.1996 відбувся новий референдум, на який були винесені 2 проєкти Конституції: основний закон від 1994 і представлений Верховною Радою Б. альтернативний проєкт, в якому була відсутня президентська гілка влади. За його результатами А. Лукашенко отримав ще більші повноваження. Понад 70% виборців Б. (так стверджував Центрвиборчком) висловилися за посилення авторитарного режиму і продовження повноважень А. Лукашенка на посаді президента до 2001. Поступово в Б. утверджувався авторитарний стиль правління, сформувалася «вертикальна структура» виконавчо-розпорядчих органів, президент отримав повноваження одноосібно призначати керівників місцевої адміністрації. Розпочався тиск на політичну опозицію, яка до кінця 1990-х була усунута з органів держав. влади.

Перемога авторитаризму в Б. була зумовлена об'єктивними обставинами. Населення країни негативно поставилося до невиразних результатів реформ перших років незалежності. Суспільство було готове вітати появу «бацька нації», непохитної постаті, яка здатна повернути екон. стабільність країні. День Незалежності було перенесено на 03.07.– дату звільнення Мінська від нім. військ. А. Лукашенко розпустив однопалатний легітимний парламент і сформував новий двопалатний парламент (Палата Представників і Рада Республіки) – Національні Збори, який обирається терміном на 4 роки. Основні владні функції зосередилися в президента, котрий отримав можливість керувати державою шляхом видання власних декретів. Влада закрила приміщення опозиційних партій, обмежила свободу демонстрацій. Уряд жорстко реагував на дії незалежних профспілок, а А. Лукашенко своїм указом призупинив їх діяльність після страйку працівників метро 1995. Опозиційні сили спробували кинути виклик главі держави й у травні 1999 організували неофіційні президент. вибори. Однак, їх результатом стало поглиблення розколу серед опозиції. Водночас влада посилила тиск на своїх політ. опонентів. 2000 відбулися парламент. вибори, участь в яких взяли 53,9% виборців. За оцінкою міжнародних спостерігачів, вибори не відповідали міжнарод. стандартам. Більшість мандатів здобули безпартійні, які сформували полярний до президента уряд.

Напередодні чергових президент. виборів у Б. опозиція обрала стратегію висунення єдиного кандидата. Антипрезидент. політ. еліта вирішила, що перемогти діючого президента зможе не представник дисидентських кіл, а партійної та профспілкової номенклатури. Лідери опозиційних сил уклали угоду про принципи організації влади після перемоги на виборах, яка передбачала дострокові парламент. вибори за змішаною системою, відновлення дем. системи влади, обмеження повноважень президента тощо. Єдиним кандидатом від опозиції став голова Федерації профспілок Б. В. Гончарик. 09.09.2001 відбулися вибори, переможцем яких було оголошено А. Лукашенка (75,6% голосів). Результати паралельного підрахунку голосів були іншими: А. Лукашенко – 44,7%, головний суперник В. Гончарик – 48%. Ключовим елементом фальсифікації, на думку опозиції, стало дострокове голосування, яке почалося за 5 днів до виборів: раніше терміну проголосувало 14,4% виборців. Міжнародні спостерігачі визнали, що вибори не відповідали міжнародним стандартам. Рада Європи, ін. міжнародні організації, уряди низки великих держав оголосили, що не визнають результатів виборів і ставитимуться до А. Лукашенка як до диктатора. Через ці звинувачення А. Лукашенко закрит у країні місію ОБСЄ, запровадив обмеження на закордонну допомогу неурядовим організаціям.

У жовтні 2004 відбулися парламент. вибори, що проходили в умовах урядового контролю над ЗМІ, затримання опозиц. лідерів. Обрані депутати, за висловом опозиції, входили до «списку Лукашенка». Прагнучи зберегти владу в країні й після закінчення другого президент. терміну, А. Лукашенко вдався до ревізії чинної Конституції. Одночасно з виборами проведено референдум щодо внесення змін до Ст. 81 Конституції Б., яка забороняла одній людині обиратися на президент. посаду більше двох разів. Референдум проводився з грубими порушеннями норм виборчого законодавства і демократ. принципів. За офіц. даними 79,4% виборців висловились за право однієї особи займати посаду президента необмежену к-сть разів. Результати референдуму не визнали дем. громадськість Б. і міжнар. організації (Рада Європи, ЄС, ОБСЄ та ін.).

На 19.03.2006 були призначені чергові вибори президента Б., що позбавило опозицію 4-х місяців агітації (попередньо вибори мали відбутися в липні). Конгрес демократ. сил Б. восени 2005 обрав єдиного кандидата – А. Мілінкевича. До Верховного суду Б. надійшли численні скарги про незаконність реєстрації А. Лукашенка кандидатом на посаду президента, які були проігноровані. Переможцем

виборів знову проголосили А. Лукашенка (82,6% голосів). *Європейський Парламент* визнав вибори у Б. недемократичними.

Нові президент. вибори відбулися 19.12.2010. Виборча кампанія супроводжувалася масовими виступами опозиції. Після публікації результатів exit-polls, що засвідчили перемогу А. Лукашенка, на вулиці Мінська вийшли тисячі прихильників опозиції з протестами проти фальсифікації результатів голосування. У ніч на 20.12 сем'яро з дев'яти альтернативних кандидатів у президенти затримали правоохоронні органи. У СІЗО опинилися більше півтисячі учасників акції протесту. За офіційними даними явка виборців становила 90,65%, перемогу вчетверте поспіль здобув А. Лукашенко, набравши 79,67% голосів. Такі результати, силовий розгін демонстрації протесту та арешти викликали широкий резонанс у світі. Низка країн відмовилися визнати вибори легітимними (США, Швеція, Чехія, Польща, Німеччина). Європарламент виступив із заявою, в якій закликав ЄС до введення санкцій, як заборони на в'їзд до ЄС і замороження банків. рахунків щодо тих білорус. чиновників, які причетні до розгону акцій протесту. У січні 2011 ПАРЄ звернулася до 47 країн Ради Європи з проханням утриматися від визнання підсумків президент. виборів у Б. Асамблея закликала владу Б. звільнити всіх опозиційних кандидатів і їхніх прихильників, журналістів і правозахисників, заарештованих з політич. причин. Загалом, починаючи з 1996, ЄС і США не визнали результатів жодної виборчої компанії, звинувачуючи білорус. владу в зловживаннях і фальсифікаціях. Претензії захід. країн до виборів послужили причиною введення різних санкцій (зокрема, заборона на в'їзд до ЄС для 40 білорус. офіційних осіб, включаючи Президента).

Напередодні чергових виборів, у серпні 2015, А. Лукашенко помилував 6 опозиціонерів. Серед них – экс-кандидата в президенти Миколу Статкевича, якого суд у травні 2011 визнав винним в організації масових заворушень і засудив до 6 років позбавлення волі в колонії посиленого режиму. 11.10.2015 пройшли фактично чергові «перевибори» президента А. Лукашенка. На найвищу посаду претендувало 4 кандидати: А. Лукашенко, представник опозиційного руху «Говори правду!» Тетяна Короткевич (перша в історії жінка-кандидат на пост президента Б., яка означувала себе як опозиційний кандидат), 2 «технічні» кандидати – Сергій Гайдукевич і Микола Улахович. Низка опозиційних політиків пропонували висунути М. Статкевича єдиним кандидатом від опозиції та навіть подали відповідні документи до центрвиборчкому країни, але не

пройшли реєстрацію. Опозиційні партії обрали тактику неформального бойкоту виборів і відмовилися від підтримки Т. Короткевич, вважаючи її «псевдо-кандидатом», яка має на меті легітимізувати «виборчий фарс». Як і очікувалося перемогу здобув чинний президент – понад 80% голосів.

Білорус. модель А. Лукашенка базується на принциповій відмові від реального політ. і екон. плюралізму й поверненні до «цінностей» рад. моделі соціалізму. У країні фактично встановлений авторитарний режим А. Лукашенка, який узурпував держ. владу, підпорядкувавши собі парламент і суди, обмежив права і свободи громадян. Від 1995 А. Лукашенко втілює політику «ринкового соціалізму», що, зокрема, передбачає встановлення фіксованих цін, пряме втручання в д-сть приватних фірм. У країні існує система держ. замовлень і розподілу продукції. У структурі ВВП (2001) промисловість складала 28%, с/г 9%, транспорт і телекомунікації – 1%, торгівля і послуги 10%. Згідно з офіційними даними, щороку від 1997 обсяги виробництва збільшуються на 7-10%, але це, головн., завдяки товарам держ. замовлення. Банківський сектор економіки залишається нестабільним. Хоча 1997 валютний ринок для приватних осіб було лібералізовано, однак, держава зберігала контроль над обмінним курсом валют для підприємств і організацій, що спричиняло відтік іноземного капіталу. Держава виплачує субсидії с/г сектору. Рівень зареєстрованого безробіття на поч. XXI ст. коливається від 0,5% до 1%. За інформацією ООН доходи 75% білорус. сімей нижчі за вартість мінім. споживчого кошика. Економіка Б. тісно пов'язана з Росією (66% білорус. експорту і 54% імпорту). У 1990-х рос. уряд фактично утримував режим Лукашенка, закупаючи малоліквідну продукцію держ. підприємств, надаючи пільгові кредити та енергоносії за наднизькими цінами. З 1995 Б. входить до єдиного митного простору з Росією. Внаслідок економ. кризи в Росії 1998 Б. зазнала значних збитків у промисл., торгівлі та с/г. Початок XXI ст. приніс для Б. певні проблеми з енергозабезпеченням через відмову Росії в постачанні дешевої нафти і природного газу. Однак, економ. показники свідчать, що білорус. економіка переживає період стабілізації.

Після проголошення незалежності Б. її визнали 123 держави світу, 97 з них встановили з нею дипл. відносини (1994). Б. є повноправним членом понад 60-ти міжнар. орг-цій. Воєнна доктрина Б. визначає її як без'ядерну, нейтральну державу, яка володіє лише оборонними збр. силами. 1992 Б. ратифікувала договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Уряд Б. підписав Паризьку Хартію

для нової Європи, приєднався до *Міжнародного валютного фонду*. Розвитку відносин Б. з ЄС перешкодили антидемократичні кроки влади. У ЄС не визнали конституційні зміни 1996. Рада Міністрів ЄС 1997 відмовилася продовжити Угоду про партнерство і співробітництво та підтримати вступ Б. в Раду Європи. Б. втратила статус спеціально запрошеного члена в Європарламенті через недемократичність виборів і тиск на політичну опозицію.

Серед держав-партнерів Б. орієнтується, передусім, на Росію (1995 укладено Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво) і країни СНД. У квітні 1996 між Б. і РФ був підписаний договір про створення співтовариства суверенних республік. 08.12.1999 президенти двох держав – Б. Єльцин і А. Лукашенко підписали Договір про створення Союзної держави. Запропонована модель об'єднала в єдину державу асиметричні складові – федерацію (Росія) та унітарну державу (Білорусь), які зберігають свій внутр. держ. устрій. Вищим органом Союзної держави є колегіальна Вища Державна Рада, до складу якої ввійшли глави держав і урядів, керівники палат парламентів обох країн. Її главою на основі ротації є один із глав держав-учасників. Рішення приймаються за принципом: «одна держава – один голос». Законодавчим і представницьким органом є парламент Союзної держави. Одна з його палат формується на паритетній основі – шляхом делегування представників палат парламентів держав-учасників, а друга – на загальних виборах: від РФ – 75 депутатів, а від Б. – 28. Проте, реального втілення ця модель не набула через розбіжності щодо впровадження російського рубля, суперечку через оголошення приватизації Білтрансгазу, нову енергетичну політику Росії (з 2007 білоруси купують газ за цінами для європейських споживачів, а не російських одержувачів). Росія розпочала політику відступу від субсидування білорус. економіки. Незважаючи на напруженість, 27.11.2009 Б. підписала угоду про вступ до Митного союзу з Росією і Казахстаном. 2011 досягнуто нові домовленості про ціну на газ у сторону зменшення, що було пов'язано із завершенням продажу всіх акцій білорус. Білтрансгазу й набуття контролю над ним із боку рос. Газпрому. Росія є важливим джерелом зовнішнього фінансування Б., яка отримала 2 млрд дол. кредиту на 15 років (листопад 2008); у січні 2012 – 10 млрд дол. на 25 років. Незважаючи на різні інтереси й бачення інтеграції, у межах Союзної держави регулярно розробляються спільні програми в різних галузях.

Дипломатичні відносини між Україною та Б. встановлені 27.12.1991. Договір про дружбу,

добросусідство і співробітництво між Україною та Республікою Б. підписано 17.07.1995. За переписом 1999 у Б. нараховується 158,7 тис. українців, діє Білоруська асоціація українців «Ватра», виходить газета «Українець в Білорусі». З початком війни України з Росією на Донбасі й анексії Криму 2014 Б. виступила країною-посередником. Зустрічі «Нормандської четвірки» проходять у Мінську, де на початку вересня 2014 підписано перші Мінські угоди. Саме на тлі миротворчої діяльності А. Лукашенка на україн. напрямі почалося зближення Б. з Європою. У січні 2017 Б. увела безвізовий режим для громадян 80 країн.

Лит.: Гісторія Беларусі у двух частках. Частка 2. Люты 1917–1997 гг. Пад рэдакцыяй прафесараў Я. Новіка і Г. Марцуля. Мінск: Універсітэцкае. 1998; Brian M. Bennett. The last dictatorship in Europe: Belarus under Lukashenko. Columbia University Press, 2011; Zachar Szybieka. Historia Białorusi 1795–2000. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2002.

3. Баран (Львів).

БІЛЬД Карл (Bildt; 15.07.1949) – швед. політик, дипломат. Н. у Хальмстаді. Навчався у Стокгольмському ун-ті. 1979 став депутатом парламенту. 1986 очолив ліберально-консервативну Помірковану коаліційну партію. Як лідер однієї з найвпливовіших партій Швеції, а згодом і як прем'єр-міністр, підтримував балтійські республіки СРСР у набутті ними державного статусу, сприяв вирішенню екон. і політ. проблем на шляху їх становлення як незалежних держав. 1991–94 – прем'єр-міністр Швеції. Коаліційний кабінет Б. скоротив податки і держ. витрати, лібералізував ринок телекомунікацій і енергетики, сприяв процесу приватизації держ підприємств. Став першим консервативним головою уряду після майже 60-річної перерви. Програма уряду К. передбачала структурні реформи в сфері економіки, скорочення податків і держ. витрат, лібералізацію ринку телекомунікацій і енергетики, сприяння процесу приватизації держ підприємств і охорони здоров'я. Прихильник інтеграції Швеції у ЄС, ініціював і в максимально короткі терміни провів переговори про членство країни в Євросоюзі, що закінчились підписанням Договору про приєднання Швеції до ЄС 23.06.1994. Після програшу партії на виборах 1994 подав у відставку. Як авторитетний політик відігравав посередницьку роль у врегулюванні конфлікту на території країн колишньої *Югославії*, зокрема боснійській кризі. 1995–97 обіймав посаду Високого представника у Боснії та Герцоговині, здійснював нагляд за реалізацією умов Дейтонських угод 1995. Б. був призначений Генеральним секретарем ООН

К. *Аннаном* його представником на Балканах (1999–2001). Непростий досвід встановлення миру у колишніх югослав. республіках Б. описав у книзі «Мирний шлях: боротьба за мир у Боснії» (1998). 1999 відійшов від керівництва партією, яку очолив Бо Лунгрен. 2006–14 – міністр закордонних справ Швеції в уряді Фредріка Райнфельда. У листопаді 2013 журнал «Економіст» назвав Б. (поряд із мін. закорд. справ Радославом Сікорським) одним з головних «архітекторів східної політики ЄС». Під час *Революції гідності* однозначно підтримав протестні акції проти режиму В. Януковича. Засудив рос. агресію проти України, заявив, що «вважає кримський референдум незаконним», а новий уряд України «демократичним». Провал проєкту Новоросія відзначив як успіх української політики. Підтримав Мінські домовленості й економічні санкції проти Росії. Єдиною можливістю виконати Мінські домовленості вважає проведення міжнародної операції під егідою ООН для забезпечення режиму припинення вогню, організації проведення виборів, допомога у проведенні легітимних виборів влади, контроль за виведенням рос. військ. Закликав укр. владу проведення реформ, зокрема всебічної боротьби з корупцією. З травня 2015 входив до Дорадчої міжнародної ради реформ (грудня 2015 – Міжнародна дорадча рада) в Україні. З 2016 входить до складу Фонду глобального лідерства, неприбуткової громадської організації (заснована 2004 президентом ПАР Ф. В. де Клерком), що сприяє становленню і розвитку демократичних інститутів, забезпеченню прав людини і верховенства права.

БІЛЬШОВИЗМ – політична теорія і політична практика радикального крила рос. революційного руху, які ґрунтувалися на ідеях створеного В. Леніним та Й. Сталіним варіанта *марксизму*. Як окрема ідейно-політ. течія Б. існував від 1903, коли виявилися суперечності у прихильників В. Леніна з поміркованішими *меншовиками*, соц.-дем. течією європ. гатунку. На II з'їзді РСДРП (серпень–вересень 1903) соціал-демократи, що згуртувалися навколо В. Леніна, під час виборів центр. органів партії одержали більшість голосів, тому стали називатися *більшовиками*, а соціал-демократи, які залишалися на ідейних і організаційних засадах партій II Інтернаціоналу, отримали назву *меншовики*. До 1917 вважали, що більшовики і меншовики становлять дві фракції у РСДРП. Від квітня 1917 більшовики становили окрему політ. партію. За партією меншовиків збереглася стара назва – РСДРП. У березні 1918 більшовики перейменували партію відповідно до її доктрини, але залишили в назві іст. термін:

Російська комуністична партія (більшовиків; скор. – РКП(б)). У перший період існування радикалізм Б. виявився у кількох ідейно-організаційних засадах: принципі побудови партії (йшлося про кадрову рев. партію, яка жорстко підпорядкована центр. органам); орієнтації на спілку кадрових революціонерів із рухом найбідніших верств населення у громадській війні проти всіх ін. класів; настанові на «поразку буржуазно-поміщицької вітчизни» у всіх війнах того часу; підпорядкуванні культури і моралі революційній доцільності; обмеженому визнанні права націй на самовизначення, коли під «нацією» розуміли тільки класи найманих працівників та ін. Постулати Б. на практиці мали, переважно, демагогічний характер – нерозривний зв'язок із робітничим класом, усіма трудящими; єдність теорії та практики; класовий характер партії; ідейно-політична згуртованість й організаційна єдність її лав на основі принципу демократичного централізму; найсуворіша дисципліна, висока свідомість і активність кожного члена партії; почуття відповідальності за втілення в життя її політики; чіткість ідейних позицій, безкомпромісність у принципових справах; непримиренність до опортунізму й ревізійнізму тощо. Попри заклики до революції та підривної роботи задля поразки Росії у Першій світовій війні, більшовики виявилися практично не підготовленими до революції 1917. Проте мобілізаційні можливості партії, яка вміло скористалася фінансовою підтримкою з боку нім. Генштабу і деякого кола амер. банкірів, виявилися достатніми, щоб захопити владу в Росії, де панував рев. хаос. Після *Жовтневого перевороту 1917* більшовики стали на шлях придушення всіх демократичних свобод – спершу в суспільстві, потім і всередині власної партії. Б. пропонував кризовому суспільству післявоєнного часу швидке й ефективне розв'язання всіх соц.-екон. і нац. проблем. На всіх іст. етапах більшовицька партія втілювала у життя ідеї К. Маркса, В. Леніна і Й. Сталіна про соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату і будівництво соціалізму. Б. формально визнавав право націй на самовизначення аж до відокремлення і утворення незалежної держави, проте більшовики вважали, що таке право належить не всій нації, а лише трудящим – робітникам і біднішим селянам. Виходячи з цього, не визнавали національних прав за «буржуазно-націоналістичними» визвольними рухами, зокрема, не визнавали *Української Центральної Ради* виразницею волі усього укр. народу. Після зміцнення влади більшовиків у Росії вони офіційно проголосили курс на здійснення світової революції, на створення «всесвітньої республіки Рад». Відтак через створення 1919

Комуністичного Інтернаціоналу розпочався період експансії ідей Б., які прибрали форму гасел встановлення диктатури пролетаріату як засобу розв'язання внутр. проблем будь-якої країни; реалізації ідей пролетарського інтернаціоналізму як засобу вирішення нац. питання; ствердження особливої пролетарської культури як основи побудови нового суспільства і нової людини. На основі другої програми партії (1919) було створено СРСР, а партія більшовиків стала називатися Всесоюзною – ВКП(б). Після створення СРСР (1922), всередині партії більшовиків швидко розвивалася номенклатура – «новий правлячий клас». У серед. 1930-х років Б. почав втрачати риси, які б засвідчували, бодай формально, його претензію на універсальність та інтернаціональність, перетворюючись на суто рос. варіант комуністичної ідеології та практики. Згодом більшовики, відкинувши ідею «світової революції», висунули концепцію про можливість побудови соціалізму в одній, окремо взятій, країні, що, на їх думку, і було зроблено в СРСР наприкін. 1930-х років. У жовтні 1952 XIX з'їзд ВКП(б), який відбувся у жовтні 1952, перейменував партію на Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС). Після смерті Сталіна Б. перетворився на маргінальну течію в КПРС, яка реформувалася в партію доби «пізнього тоталітаризму», де ідеологія комунізму найчастіше була суто ритуальною частиною політичної практики. У наш час Б. у різних варіантах існує як ідеологія невеликих радикальних політ. груп у державах, які утворилися на території колишнього СРСР. У західній політичній думці тривалий час дискутувалося питання, чи є сталінізм відхиленням від магістральної лінії Б., який започаткував Ленін. Тепер домінує твердження, що ленінізм і сталінізм – це два послідовні етапи розвитку одного явища.

С. Грабовський (Київ), М. Пасічник (Львів).

БІЛЬШОВИКИ (РСДРП-більшовиків) – ліворадикальна фракція у складі Рос. соц.-дем. робітничої партії (РСДРП) 1903–17. Зародження соц.-дем. руху в Росії відбулось на поч. 1890-х років. 1895 соц.-дем. гуртки об'єдналися у «Союз боротьби за визволення робітничого класу». 01–03.03.1898 на I з'їзді у Мінську була утворена РСДРП. На чолі партії стояли В. Ленін, Г. Плеханов, Ю. Мартов, П. Аксельрод та ін. II з'їзд РСДРП 1903 ухвалив програму і статут партії. Програма складалася з двох частин: завдання у буржуазно-демократичній (програма-мінімум) і соціалістичній (програма-максимум) революціях. Програма-мінімум передбачала повалення самодержавства, встановлення дем. республіки, надання народам Росії права на самовизначен-

ня, поліпшення становища роб. класу (8-год. роб. день, соц. страхування) і селянства (припинення викупних платежів за землю). Кінцевою метою програми-максимум проголошувалась пролетарська революція і встановлення диктатури пролетаріату для побудови соціалізму. При обговоренні статуту думки розділилися. Частина делегатів на чолі з Ю. Мартовим висловились за побудову партії на зразок європ. соціал-демократії, без обов'язкової партійної роботи в одній з орг-цій. Ін. група, на чолі з В. Леніним, вимагала суворого централізму, жорсткої партійної дисципліни. При голосуванні перемогли прихильники Мартова, але серед новообраних членів ЦК більшість мали прибічники Леніна. Ця частина партії отримала назву «більшовики», ін. – «меншовики». До квітня 1917 РСДРП вважалася єдиною партією, у складі якої діяли окремі фракції. Біля витоків *більшовизму* стояли В. Ленін, А. Луначарський, Г. Кржижановський. Його ідейну основу поряд із *марксизмом* склали твори Леніна «Що робити», «Крок вперед, два кроки назад» та ін. Погляди Б. відзначалися крайнім радикалізмом: віддавали перевагу революції перед реформами, не бачили жодних прогресивних надбань у капіталістичному суспільстві, тому зневажливо ставились до загальнолюдських цінностей. Пріоритетну роль у суспільстві віддавали партії – «авангарду» робітничого класу, і диктатурі, яку вона встановлювала. РСДРП(б) була нелегальною орг-цією професійних революціонерів, вела конспіративну діяльність, спрямовану на захоплення влади. Б. відзначались нетерпимістю до інакомислення (як поза, так і всередині партії), відмовою від компромісів, пошуку союзників.

Уперше заявили себе як активна політ. сила під час рос. Революції 1905–07, в оцінці якої розійшлися з меншовиками. Меншовики, з огляду на бурж.-дем. характер революції, були згодні віддати політ. владу буржуазії. Б. висунули ідею політ. гегемонії пролетаріату, який протистоїть не лише самодержавству, а й ліберальній буржуазії. Під час Революції, крім організації робітн. руху, багато уваги приділяли селянським рухам, роботі в армії, формуванню бойових дружин, підготовці збр. виступів. За час революції кількість Б. зросла з 14 тис. (1905) до 60 тис. (1907). У період 1907–17 зосередилися на розробці теоретичних питань своєї програми, вели ідейну б-бу із меншовиками, «троцькістами», «одзовістами», «ліквідаторами» та ін. політ. течіями всередині РСДРП. У цей період за Леніним закріпилося становище лідера фракції й головного теоретика більшовизму. Від 1912 у Петербурзі почала виходити загальнорос. більшовицька газ. «Правда». Першу світову війну

Б. розцінили як можливість прискорити революцію у Росії. Б. засудили підтримку європ. соц.-дем. урядів воюючих країн, назвавши це «соціалшовінізмом». Виступаючи за поразку рос. царату у війні, висунули гасло перетворення війни імперіалістичної на громадянську, а також остаточно сформулювали ідею світової революції.

Рев. вибух у лютому 1917 став для Б. повною несподіванкою. Після поверненням Леніна з еміграції відбулись значні зміни у стратегії й тактиці Б., зокрема вони констатували, що у Росії вже почався перехід від бурж.-дем. революції до соціалістичної. На відміну від ін. соціаліст. партій, відмовились від підтримки *Тимчасового уряду* і висунули вимогу переходу влади до Рад. Квітнева 1917 конференція поклала край існуванню єдиної РСДРП, утворивши окрему РСДРП-більшовиків. РСДРП(б) формально визнала право націй на самовизначення аж до відокремлення і утворення незалежної держави, проте вважала, що таке право належить не усій нації, а лише трудящим – робітникам і біднішим селянам. Виходячи з цього, Б. не визнавали нац. прав за «буржуазно-націоналістичними» визвольними рухами, зокрема, не визнали УЦР. На початку рев. подій 1917 Б. не вважалися серйозною політ. силою. У *Тимчасовому уряді* й Радах впливовішими були кадети, меншовики, есери. Б. розгорнули грандіозну за масштабами агітацію і пропаганду серед робітників, у Радах, у війську. Популістські гасла «Вся влада – Радам», «Геть війну», «Земля – селянам» знаходили підтримку в середовищі не лише пролетаріату, а й деморалізованих, втомлених війною селянських і солдатських мас. За деякими дан., кошти на цю діяльність вони отримували від нім. Генштабу.

Перша спроба збр. антиуряд. виступу Б. 03–04.07.1917 у Петрограді виявилась невдалою, після якої почались переслідування партії (її лідери В. Ленін, Г. Зинов'єв, Л. Каменєв пішли у підпілля). Від серпня 1917 Б. розпочали підготовку до збр. повстання. Невдала спроба заколоту ген. Л. Корнілова, у ліквідації якої Б. взяли активну участь, сприяли швидкому зростанню їх впливу, більшовизації Рад. Восени 1917 РСДРП(б) нараховувала до 350 тис. членів. 10 і 16.10.1917 ЦК більшов. партії проголосив курс на проведення збр. повстання. 24–25.10.1917 під виглядом оборонної акції у відповідь на контррев. дії *Тимчасового уряду* Б. організували повстання у Петрограді. II Всерос. з'їзд Рад, скликаний з порушенням норм регламенту і повністю контрольований Б., був поставлений перед доконаним фактом: на момент його відкриття збройні сили Петроград. Ради контролювали стратегічні об'єкти столиці й

невдовзі заарештували членів уряду. З'їзд «узаконив» результати держ. перевороту, назвавши його «робітничо-селянською революцією». З'їзд проголосив перехід влади в Росії до Рад, утворив уряд – Раду народних комісарів (РНК), що складався з самих Б.; ухвалив декрети «Про мир», «Про землю» та Декларацію прав народів Росії. Пізніше до РНК увійшли ліві есери, з якими Б. вдалося досягти компромісу. На виборах до Установчих зборів Б. отримали 24% голосів, й оскільки це не давало їм шансів легітимізувати свою владу, 05.01.1918 розігнали збори. У березні 1918 після укладення *Брестського миру 1918* ліві есери залишили РНК й Б. стали єдиною правлячою партією. Державна політика визначалася рішеннями партії та її керівництва, партійні функціонери зайняли провідні посади в усіх владних структурах, встановилася необмежена більшовицька диктатура. Більшовицькі орг-ції в Україні нараховували восени 1917 (разом з Пд.-Зх. і Румун. фронтами) до 60 тис. членів. Лідери: Артем (Ф. Сергєєв), Є. Бош, В. Затонський, Г. П'ятаков, М. Скрипник та ін. Входили до УЦР (голова фракції – М. Лебедев). Вплив Б. в Україні був невеликим, на виборах до Всерос. Установчих зборів отримали лише 10% голосів, укр. партії – 75%. Після Жовтневого перевороту 1917 Б. вимагали передачі в Україні влади Радам. Збройна спроба захоплення влади у Києві більшов. ревкомом 27–30.10.1917 зазнала поразки. Б. не змогли вплинути на рішення Всеукр. з'їзду рад роб., солд. і селян. депутатів (17–19.12.1917) у Києві, тому при підтримці військ з Росії, провели у Харкові т. зв. I Всеукр. з'їзд Рад, який 25.12.1917 проголосив встановлення рад. влади в Україні та створив маріонетковий уряд Народний секретаріат, який був цілком залежний від РНК рад. Росії.

Олена Бойко (Київ).

БІСМАРК Отто фон Шьонгаузен (Bismarck; 01.04.1815 – 30.07.1898) – прусський і німецький держ. діяч, дипломат, князь (1871), герцог (1890). Вивчав право у Геттінген. й Берлін. ун-тах. 1836–39 перебував на державній службі, пізніше вів господарство в маєтку Кліпгоф у Померанії, з 1845 – у батьківському маєтку Шьонгаузен. Політ. діяльність почав 1846 як депутат Саксонського ландтагу. З 1947 – депутат Прусського Об'єданого ландтагу, де належав до крайнє правого крила. Під час Революції 1848–49 як переконаний монархіст намагався схилити короля Фрідріха Вільгельма IV до придушення рев. руху збройним шляхом. 1849–50 був членом 2-ої палати Прусського ландтагу і депутатом Erfуртського парламенту. 1851–59 як представник Пруссії у Франкфуртському бундестазі намагався послабити позиції Австрії

у нім. державах. На поч. 1850-х років витворив власну політ. концепцію, лейтмотивом якої було досягнення домінування Пруссії у Німеччині та забезпечення інтересів «Великої Пруссії» у Європі, однак при повазі до інтересів ін. великих держав. 1859–62 – посол Пруссії у Росії, 1862 – у Франції. У розпал конституційного конфлікту 1861–62 (прус. ландтаг двічі відхилив урядовий законопроект із кредитів для проведення реорганізації армії) Б. був призначений Вільгельмом I мін.-президентом (прем'єр-міністром) і мін. закорд. справ. Рішуче виступив проти спроб ландтагу підірвати авторитет королівської влади, започаткувати конституційно-парламентарні реформи. Б. розпустив ландтаг (управляв без затвердженого бюджету), провів воєнну реформу (зокрема, запровадив загальну військову повинність, збільшив армію до 300 тис. осіб та ін.), обмежив свободу преси. Однак 1863–64 Б. зондував можливість співпраці з Фердинандом Лассалем і запровадження загально-виборчого права (більшість лібералів у парламенті була прихильниками трикласної системи). З серед. 1860-х років Б. послідовно і наполегливо проводив політику об'єднання Німеччини під егідою Пруссії. 1863 запропонував провести реформу Німецького союзу (передбачала створення загального виборчого права), що мало залучити нім. нац. рух на бік Гогенцоллернів. Спираючись на свій дипломатичний хист (у всіх майбутніх політ. кроках заручився нейтралітетом Росії, мав у союзниках Італію, забезпечив гегемонію Пруссії у Північно-Німецькому союзі тощо) і на прусську армію (у результаті війни з Данією, 1864; Австрійсько-пруської війни 1866 і Французько-пруської війни 1870–71) Б. завершив об'єднання нім. земель в єдину державу і відіграв головну роль у проголошенні Німецької імперії (18.01.1871). 1871–90 – райхсканцлер Німецької імперії. У наступні два десятиліття внутрішньополіт. курс Б. (був одночасно і прус. прем'єр-мін.), залишався незмінним. Підтримку урядових програм у Райхстазі Б. шукав у парламентських фракцій нац.-лібералів і консерваторів, які стали надійним оплотом його політики. В опозиційних силах вбачав «ворогів імперії». Постійно критикував позицію католицької партії «Центру» і соціалістів. Різно виступав проти католицької Церкви і пд.-нім. католиків, яких звинувачував у сепаратизмі і вбачав у них противників єдності імперії. У 1870-х роках здійснив низку заходів для послаблення політичного католицизму – «Культуркампф» (уряд прийняв закони про відокремлення школи від Церкви, 1872; підготовку і призначення на посади духовних осіб за рекомендацією держ. органів, 1873; ліквідацію частини

католиц. орденів, 1875; про цивільний шлюб, 1875 та ін.), однак більшість з яких згодом був змушений скасувати, шукаючи союзника у боротьбі з серйознішим, на його думку, противником – соціалістами. Вбачав у соціалізмі небезпечну ідеологію, здатну підпорядкувати собі робітничий рух, тому 1878 запровадив надзвичайний закон проти соціалістів (діяв до 1890). Як політик-прагматик, а не політик-доктринер, Б. здійснив реальні кроки для поліпшення становища робітництва, які на кілька десятиріч випередили ін. європ. країни а створенні системи загального соц. забезпечення (зокрема, були прийняті закони про страхування на випадок хвороби, 1883; страхування від нещасних випадків, 1884; страхування від старості та інвалідності, 1889 та ін.). Проте, головної мети своєї соц. політики – відвернення робітників від соціалістичної ідеології – Б. не досягнув.

Як райхсканцлер Німецької імперії Б. проводив активну зовнішню політику (політику т. зв. гри з п'ятьма кулями – під ними розумів головні європ. держави – Францію, Австро-Угорщину, Росію, В. Британію та Італію) для закріплення провідної ролі Німеччини в континентальній Європі, яку вона досягнула після розгрому Австрії й Франції. У 1880-х роках Б. створив систему воєнно-політ. союзів (*Троїстий союз, Союз трьох імператорів, Договір перестрашування 1887–89 з Росією, Середземноморська угода 1887 з В. Британією*), завдяки яким йому вдалося перешкодити формуванню антинім. коаліцій, ізолювати на європ. арені Францію (прагнула реваншу), поставити під контроль політику Росії на Балканах (головне джерело європейських конфліктів) і уникнути нової війни, яка могла зруйнувати хитку рівновагу, що склалася і у Німеччині, і, в цілому, в Європі. За канцлерства Б. Німеччина здобула перші колонії в Африці. Підтримував, у загальному, курс на розширення нім. колоніальних володінь, однак застерігав, що їх здобуття і утримання вимагатиме великих фінансових затрат і може стати причиною міжнар. конфліктів. У березні 1890 Б. відправив у відставку амбітний, але недалекоглядний імператор *Вільгельм II*, який не міг змиритися ні з його авторитетом, ні політ. поглядами. Після своєї відставки Б. різко критикував «новий курс» урядів Лео фон Капріві та Х. К. *Гоєнлоє*. Був противником реалізації концепції «світової політики» Вільгельма II (замінила стратегію «європейської політики» Б.), яка згодом призвела до Першої світової війни. Різко засуджував стратегію війни на два фронти – проти Франції і Росії. Застерігав, що воєнні дії проти Росії можуть бути небезпечними для Німеччини і вважав авантюрою *превентивну війну* проти неї. Нім. Райхстаг відмовився привітати

Б. з 80-річчям. Політичні противники вважали Б. політиком «заліза і крові», однак ще за його життя в нім. суспільстві почалося довготривале і майже мітичне вшанування Б. як «залізного канцлера».

БЛАГОЄВ Дімітр (псевд. «Д. Б. Ніколов», «Дядо»; 14.06.1856 – 07.05.1924) – діяч болг. соціалістичного руху. Навчався у Санкт-Петербурзі на природничому, а потім на юрид. ф-тах. 1883 організував першу в Росії соц.-дем. орг-цію, за що був заарештований, а згодом висланий до Болгарії. Редактор соціаліст. ж-лів, автор низки праць з питань з історії та теорії соціалізму. 1891 заснував Болг. соц.-дем. партію, а після її розколу (1893) очолив її ліве крило («тісних соціалістів» або «тісняків»), які оформилися в окрему партію (1919 на її основі виникла Болг. комуністична партія). Після 1923 за станом здоров'я відійшов від політ. діяльності. Був категорично проти збройного повстання, піднятого комуністами і лівими діячами Болг. землеробської народної спілки у вересні 1923. Твори Б. опубліковані у 20-ти томах (Софія, 1957–64).

В. Чорний (Львів).

БЛАКИТНА ДИВІЗІЯ (іспан. Division Azul) – іспан. військова частина, яка воювала на боці нацист. Німеччини на Східному фронті під час рад.-нім. війни 1941–45. Формувалася на добровільній основі з членів партії *Іспанська фаланга*. Солдати і офіцери дивізії до уніформи Вермахту мали право носити сині сорочки (частина уніформи фалангістів) з позначкою «В». На Східний фронт відправлена у серпні 1941. Б. д. брала участь у Сталінградській битві 1942–43, у боях у р-ні оз. Ільмень (Новгородська обл., РФ), блокаді Ленінграду, боролася з партизанами. Через Б. д. пройшло бл. 47 тис. осіб. За офіц. даними, загальна кількість втрат – бл. 13 тис. чол., з них бл. 6,5 тис. вбитими. У жовтні 1943 Ф. *Франко* під тиском В. Британії відкликав дивізію, однак частина добровольців залишилася на рад.-нім. фронті.

БЛАКИТНИЙ Василь Михайлович (справжн. прізвище – Елланський; 31.12.1893 – 04.12.1925) – укр. письменник і політичний діяч. Н. у с. Козел (тепер смт Михайло Коцюбинське Чернігівської обл.). Походив з сім'ї священика. Навчався у Чернігів. духовній семінарії та Київ. комерційному ін-ті. Учасник підпільних укр. гуртків соціаліст. спрямування. Від 1917 – член Укр. партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Очолював Чернігівський губком УПСР, редагував партійну газету «Боротьба», входив до складу ЦК партії. Б. був прихильником соціалістичної революції й у

соц.-екон. питаннях поділяв погляди *більшовиків*. У травні 1918 виступив ініціатором розколу УПСР, очолив її ліву фракцію, т. зв. боротьбистів, що перейшла на позиції націонал-комунізму. Належав до проводу утвореної у серпні Укр. комуністичної партії (боротьбистів), входив до виконкому Чернігів. ради роб. депутатів. 1920 після вимушеної «самоліквідації» УКП(б) увійшов до КП(б)У. Був народним комісаром пропаганди (1919), редактором газети «Вісті ВУЦВК», керував Держ. видавництвом України (1921–25). На всіх посадах намагався зберегти в умовах рад. влади здобутки нац. революції. 1920–25 обирався членом ЦК КП(б)У, ВУЦВК і ЦВК СРСР. Активна політична діяльність Б. тісно перепліталася з літературною, яку він розпочав 1912. Перша збірка поезій Б. («Удари молота і серця»), яка побачила світ 1920 під псевдонімом В. Еллан, була новаторською за формою й сповненою рев. романтики. Під різними іменами писав також прозу (А. Ортал), досліджував питання теорії л-ри (В. Блакитний), виступав як фейлетоніст і сатирик (Валер Проноза), пародист (Маркіз Попелястий). У своїх творах зображав розмах рев. змін, оспівував будівництво нового суспільства. Редагував ж-ли «Шляхи мистецтва», «Всесвіт» (1925), «Червоний перець» (1922–25), створив спілки «пролетарських» письменників «Боротьба» (1919) і «Гарт» (1923–25). У 1930–50-х роках твори Б. були заборонені в СРСР як націоналістичні, а пам'ятник Б., встановлений у Харкові, знищений.

Олена Бойко (Київ).

БЛЕР Ентоні (Тоні) Чарльз Лінтон (Blair; 06.05.1953) – прем'єр-міністр Великої Британії (від 1997). Н. в Едінбурзі (Шотландія). Вивчав право у коледжі Сент-Джонс Оксфордського ун-ту. 1975 вступив у Лейбористську партію. До 1983 працював адвокатом, що спеціалізувався на справах, пов'язаних із трудовим правом. 1983 був обраний членом парламенту від округу Седжфілд. Від 1985 – спікер від опозиції з питань фінансів, торгівлі та пром-сті, енергетики і зайнятості. Після виборів 1992 – міністр внутр. справ у тіньовому кабінеті Дж. Сміта. 1992 Б. зайняв пост лідера Лейбористської партії. 1994 заявив про перегляд ідеологічної платформи партії та норм, що стосувались суспільної власності й ролі профспілок у прийнятті партійних рішень. Висловився за вступ В. Британії у *Європейський Союз*. Передвиборчу кампанію 1997 розпочав під гаслом «Нові лейбористи». Заявив про свою підтримку екон. політики консерваторів, підтримував ідею децентралізації урядової влади у Шотландії та Вельсі, ліквідацію права голосу для спадкових перів у Палаті Лордів

і прийняття закону про мінімальну зарплату. Після перемоги лейбористів на виборах очолив кабінет міністрів. Виконуючи свою передвиборчу програму, розпочав активні консультації та переговори з опозиційними силами в Пн. Ірландії та Шин-Фейн (політ. орган ІРА), які увінчалися укладенням мирної угоди у квітні 1998 і згодою ІРА скласти зброю. Навіть після суперечок і відновлення насильства у регіоні 1998 Б. продовжував переговори. На поч. правління залишався непопулярною фігурою серед брит. політиків лівого спрямування, які закидали йому зраду фундаментальних принципів лейбористів. Б. продовжував курс на приватизацію держ. підприємств і реформу системи соц. забезпечення, незважаючи на критику консерваторів і окремих опозиціонерів Лейбористської партії. У зовн. політиці виступав як союзник президента США Б. *Клінтона* у справі мирного врегулювання на Бл. Сході та на Балканах. У грудні 1998 Б. оголосив про участь ВПС країни у спільних акціях проти Іраку, а у березні 1999 В. Британія брала участь у бомбуваннях Югославії. Після перемоги лейбористів на виборах 2001 Б. продовжував політику соц. реформ і розширення автономії Вельсу і Шотландії. У зовн. політиці Б. виступив послідовним союзником США. Одним із перших європ. лідерів заявив про підтримку збр. втручання у Іраку. Від 2004 піддавався посиленій критиці опозицією за введення в оману громадськості стосовно наявності в Іраку зброї масового знищення, що було однією з осн. причин початку військової кампанії проти режиму С. *Гусейна*. На виборах до місцевих органів влади влітку 2004 лейбористи зазнали відчутної поразки, що засвідчило про падіння авторитету Лейбористської партії, очолюваної Б. 2011 побував в Україні де презентував свою ініціативу віри і глобалізації. 2017 через *Брексіт* заявив про своє повернення до політ. діяльності.

С. Мовчан (Львів).

«БЛИЗЬКЕ ЗАРУБІЖЖЯ» (рос. – «Ближнее зарубежье») – термін, яким із 1992–93 у рос. геополітичній стратегії окреслюються держави, які утворилися на території колишнього СРСР. Інколи вживається стосовно колишніх соц. країн у Центр. Європі. Відображає зовнішньополіт. лінію Росії щодо цих держав, яка містить елементи протидії їх незалеженню у зовн. політиці та міжнар. відносинах, збереження колишніх впливів Москви у цих державах. У зовнішньополіт. концепції РФ держави «Б. з.» розглядаються як «сфера впливу», зона «російських національних інтересів» і «простір особливої відповідальності» Росії за їх внутр. і зовн. безпеку. Запровадження

в обіг терміну і його вживання представниками рос. влади розглядається багатьма державами, як один із проявів великодержавних тенденцій у зовн. політиці офіц. Москви.

«БЛИСКАВИЧНА ВІЙНА» (нім. – «Blitzkrieg») – стратегічна концепція ведення війни, яка готувалася і втілювалася із розрахунком добитися перемоги над противником у найкоротші строки. Загальні положення теорії «Б. в.» у міжвоєнний період запропонували Ш. де Голль і Ліддел Гарт. Готуючись до нової світової війни, гітл. Генштаб, щоб уникнути затяжної позиційної війни, ретельно розробив і розвинув доктрину «Б. в.». Реалізація стратегії «Б. в.» передбачала швидке зосередження і розгортання збройних сил із випередженням у цьому військ противника; забезпечення стратегічної раптовості; нанесення потужного першого удару бронетанковими і моторизованими частинами за максимальної підтримки авіації та артилерії; концентрація сил на головному напрямі наступу; прорив оборони противника, оточення і знищення його основних сил. Нім. командування успішно застосовувало стратегію «Б. в.» у ході воєнних кампаній проти Польщі, Франції, на Балканах і на початковому етапі війни з СРСР (до грудня 1941).

БЛОК ПАРТІЙ – союз, об'єднання політ. партій, які домовляються про узгодження своїх дій для досягнення спільних цілей; міжпартійна угода для здійснення влади або діяльності в опозиції. Учасники Б. п. узгоджують свої дії на засадах пріоритетності, а інколи й домінування когось одного з них, на відміну від коаліції, де всі учасники є рівноправними. Домінуюча сила, що становить ядро блоку, згуртовує навколо себе солідарні з нею сили для спільного досягнення переваг над політ. конкурентами. Найчастіше Б. п. формується для спільної участі у виборах і тоді набирає рис виборчого блоку.

Ю. Шведа (Львів).

БЛЮМ Леон (Blum; 09.04.1872 – 30.03.1950) – франц. політик. Спочатку виступав як літ. критик і публіцист. Дописував до газ. «La Revue Blanche», «L'Humanite». Був засновником і видавцем «Le Populaire». 1902 вступив до Соціалістичної партії. З 1919 – депутат парламенту. 1920 очолив Об'єднану соціаліст. партію Франції (СФІО). Прагнути перетворити соціаліст. рух у головну лівоцентр. силу у Франції, виступав проти ідеології *марксизму* і не підтримував партнерських відносин з комуністами. У липні 1936 – квітні 1937 і березні – квітні 1938 очолював уряд *Народного фронту*. Реалізуючи

програму Народного фронту, уряд Б. запровадив 40-год. роб. тиждень, удосконалив систему колективних трудових договорів і реформував систему соц. забезпечення, заборонив фашист. ліги (напіввійськ. орг-ції) та ін. У зовн. політиці Б. намагався протистояти агресивним планам Італії та Німеччини, зміцнював систему європ. безпеки, проголосив політику невтручання Франції у іспан. справи під час *Громадянської війни 1936–39*. Курс суспільних реформ уряду Народного фронту та його зовнішньополіт. діяльність викликали нападки як консерваторів, так і лівих сил, що змусило Б. подати у відставку. Після капітуляції Франції та відкритого виступу проти режиму *Vichy* (голосував проти надання надзвичайних повноважень А. Петену), у жовтні 1940 був заарештований. З 1943 ув'язнений у концтаборі Бухенвальд, згодом Дахау. У післявоєнний час керував урядом країни (грудень 1946 – січень 1947). Намагався балансувати між впливами комуністів і голлістів, висунув ідею формування «третьої сили», роль якої у політ. житті країни мали відігравати соціалісти. Уряд Б. розпочав війну у В'єтнамі (1946–54).

БЛЮХЕР Василь Костянтинівич (19.11.1889 – 09.11.1938) – рад. військовий діяч, маршал (1935). Н. у с. Барщинка Ярославської губ. (тепер – РФ). З 1910 працював слюсарем на Митищинському вагонобудівному заводі. У листопаді 1914 відправлений на фронт рядовим у складі 19-го Костромського полку. У січні 1915 поранений під Тернополем, звільнений в запас. Працював на заводах у Нижньому Новгороді, в Казані. Член РСДРП(б) з 1916. З березня 1918 командував Східним загonom у боях з військами Оренбурзького козачого війська ген. О. Дутова. У серпні – вересні 1918 – командир партизанської Уральської армії. Перший кавалер ордена Червоного Прапора (30.11.1918). Командував 51-ою дивізією в боях з військами О. Колчака. Згодом дивізія Б. воювала проти військ А. Врангеля. 1921 командував 30-ою Моск. стрілецькою дивізією. З 1921 – військ. міністр і Головнокоманд. нар.-рев. армією Далекосхідної респ. У лютому 1922 керував Волочаєвською операцією, у ході якої був захоплений Хабаровськ. 1924–27 – головний військ. радник Нац.-рев. уряду Китаю в Гуанчжоу. 1927–29 – помічник командувача військами Укр. військ. округу. 1929–38 – командувач Окремою Далекосх. армією. З 1934 – член ЦК ВКП(б). Був членом військ. трибуналу, який в червні 1937 засудив до страти групу військових на чолі з М. Тухачевським. У липні – серпні 1938 командував Далекосхідним фронтом під час боїв проти япон. армії в р-ні оз. Хасан. У серпні 1938 усунений від командування Далекосх. армією,

22.10.1938 арештований. Помер у Лефортовській в'язниці. Реабілітований 1956.

Г. Рачковський (Львів).

БОВУАР Сімона де (Beauvoir; 09.01.1908 – 14.04.1986) – франц. романістка, есеїстка, філософ екзистенціалістського напрямку, предтеча феміністської думки ХХ ст. Н. у заможній сім'ї католицьких традицій. Здобула ступінь бакалавра, спеціаліст із заг. математики у католицькому ін-ті, викладач філософії в паризьких ліцеях (з 1929). У центрі своїх письменницьких і філософських зацікавлень Б. ставила жіночу проблему, яку вона осмислювала з екзистенціалістських позицій, наголошуючи на «почутті свободи». У літ-рі дебютувала романом «Гостя» (1943), в якому знайшли відображення деякі події її подружнього життя з Ж. П. Сартром. У наступному романі «Кров інших» (1945) філософські конструкції Б. часто ілюструвала конкретними життєвими ситуаціями. Саме цей та наступний роман «Усі люди смертні» (1946) трактували проблему відповідальності людини перед своїм ближнім. В її есеях «Пірус та Сінеас» (1944) і «Заради двозначної моралі» (1947) закладено ідеї, які були підґрунтям усієї творчості Б. – «поняття власної свободи» і «свободи інших». Б. поряд з А. Камю, Ж. П. Сартром – одна з найяскравіших представниць франц. екзистенціалізму. У пізніших творах Б. посилюється художнє, аналітичне начало. Переломовим етапом вважають роман «Мандарини» (1954, Гонкурівська премія), який поставив дилему перед інтелектуалами лівих поглядів: чи треба викривати радянські концтабори, ризикуючи зашкодити революції? Роман «Мандарини» сповіщав про новий напрям у творчості Б. – есеїстику, якою вона зробила вагомий внесок в екзистенціалізм. 1950–60-ті роки в творчості Б. позначені зверненням до есеїстики і мемуаристики, численними подорожами (Куба, Бразилія, СРСР, Китай), участю в конгресах прихильників миру. Серед худ. творів цього періоду вирізняється повість «Чарівні малюнки» (1966), в якій майстерно подано психологічні характеристики, гострий соціальний аналіз, трагічну розбіжність інтересів особистості й ролей, які їй нав'язує суспільство. У цей час з'явилася повість «Втомлена жінка» (1967), цикл автобіографічних творів Б., зокрема книги «Мемуари гарно вихованої дівчини» (1958), «Сила зрілості» (1960), «Сила речей» (1963), «Дуже легка смерть» (1964), які стали набутком широкого читацького загалу. 1970 видала есей «Старість» і, як відповідь на реакцію схвильованих читачів, твір «Зробивши підрахунок» (1972), в якому пише про свою старість. Після смерті 1980 Ж. П. Сартра, Б.

написала хвилюючий твір «Церемонія прощання» (1981). Великі дискусії викликала двотомова праця Б. «Друга стаття», що з'явилася окремим виданням 1948, і сприяла розвитку *фемінізму* у Франції. «Друга стаття» містить екзистенціалістський аналіз становища жінок у світі, через звертання до систематичного зображення жінки як «іншого» в людській думці. Б. побудувала свою книжку на багатьох інтерв'ю з жінками різного віку й різного соціального становища, майстерно синтезуючи дослідження жіночого тіла й психіки, а також екон. та іст. ролі жінок. Творчість Б. мала великий вплив на розвиток франц. л-ри, сприяла активним пошукам гуманітарних наук у галузі уявного.

Я. Кравець (Львів).

БОЙКОТ (від англ. boycott) – спосіб політичної боротьби, вид політичної тактики, що полягає у висловленні протесту проти будь-яких дій чи рішень шляхом повної або часткової відмови громадян від участі у виборах до представницьких установ, у їх роботі, в обговоренні спільного питання. Б. може виявлятися у формі повної або часткової відмови від участі в тих або інших орг-ціях, виконання будь-яких ф-цій чи користування будь-якими правами (наприклад, Б. виборів у представницькій ін-ти й участі в їх роботі), будь-якими послугами тощо. Термін походить від прізвища ірл. управителя Ч. Бойкотта, щодо якого вперше в історії орендарі 1880 застосували цей захід.

Ю. Шведа (Львів).

БОЙЧУК Михайло (30.10.1882 – 13.07.1937) – укр. живописець, педагог, теоретик мистецтва. Н. у с. Романівка (Терноп. обл.). 1898 почав навчання у худ. школі Ю. Панькевича у Львові. Продовжував освіту у Віден. (1899), Краківській та Мюнхенській (1906–08) Академіях мистецтв. 1910 заснував власну майстерню у Парижі, брав участь у виставках. 1910–14 працював над реставрацією ікон у Національному музеї у Львові, провів реставраційні роботи у с. Лемешах Чернігівської губ. 1914–17 як австр. підданий інтернований рос. окупаційною владою у м. Уральськ, пізніше – Арзамас. Від 1917 жив у Києві, професор Української академії мистецтв (з 1922 – Ін-т пластичного мистецтва, з 1924 – Київ. худ. ін-т), в. о. ректора УАМ (1921). Очолив майстерню Релігійного живопису, мозаїки, фрески та ікони (пізніше – Майстерня монументального мистецтва). 1924–36 викладав у Київ. художньому ін-ті, професор. 1930–32 – завідувач кафедри композиції Інституту пролетарського мистецтва (Ленінград). Засновник укр. монументального мистецтва. Створив школу художників-монументалістів т. зв. бойчукістів (К. Гвоздик,

С. Колос, О. Мизін, О. Павленко, В. Седляр та ін.). 1936 заарештований органами НКВС і розстріляний.

Р. Шмагало (Львів).

БОК Федор фон (Воск; 03.12.1880 – 04.05.1945) – нім. ген.-фельдмаршал (1940). Н. у Кюстріні (Бранденбург). Від 1898 перебував на військовій службі. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. Командував батальйоном на Західному фронті, служив старшим офіцером Генштабу. У міжвоєнний час командував піхотними і кавалерійськими частинами – полком, дивізією, військовим округом (1931–35). Війська на чолі з Б. брали участь в окупації Австрії та Судетської обл. Під час Польської кампанії 1939 командував групою армій «Північ», дійшов до Бреста, де зустрівся з частинами Червоної армії. 1940 очолював групу армій «В», яка зайняла Бельгію і Нідерланди (травень 1940), окупувала частину Франції. На поч. Нім.-радян. війни 1941–45 командував групою армій «Центр». Розбив рад. війська під Смоленськом (липень 1941) і Вязьмою (жовтень 1941), захопив у полон бл. 1 млн рад. солдатів і офіцерів. Після вилучення з-під його командування більшості танкових корпусів не зміг продовжувати успішний наступ на Москву. Після поразки під Москвою (грудень 1941) був усунений *А. Гітлером* від командування. У січні–липні 1942 командував групою армій «Південь» на рад.-нім фронті, здобув велику перемогу в битві під Харковом. Загинув разом із дружиною під час нальоту союзницької авіації у Шлезвігу-Гольштайні.

Т. Марискевич (Львів).

БОКАССА Жан-Бадель (Bokassa; 22.02.1921 – 03.11.1996) – правитель Центрально-Африканської Республіки. Н. на території франц. колонії Убангі-Шарі (Франц. екваторіальна Африка). Закінчив середню школу в Браззавілі. 1939–60 служив у франц. колоніальній армії, офіцер (відзначений орденом Почесного легіону). Після проголошення незалежності ЦАР (серпень 1960) організував, за дорученням президента Давіда Дако (двоюрідний брат Б.), нац. армію, 1963 очолив Генштаб збройних сил. 01.01.1966 здійснив державний переворот і зайняв прем'єрський і президентський пости. Очолював Рух соціальної еволюції Чорної Африки, який відстоював ідеї побудови «африканського соціалізму». Від березня 1972 – довічний президент. 04.12.1976 перетворив ЦАР на конституційну монархію під назвою Центрально-Афр. імперія, а сам прийняв титул імператора (грудень 1977) – Бокасса I. Жорстоко розправлявся з політ. опонентами (особисто брав участь у фізичних

розправах) і стихійними виступами проти диктаторського режиму. У зовн. політиці лавірував між радянським блоком, державами Заходу і *Рухом неприєднання*. 20.09.1979 усунений від влади внаслідок військового перевороту (сам Б. перебував з візитом у Лівії), здійсненого франц. військ.-десант. підрозділами (з відома президента В. Жискара д'Естена). Переховувався у Республіці Кот-д'Івуар (до 1986 – Берег Слонової Кості) і Франції, а президентом країни знову став Давід Дако (1979-81). На батьківщині 1980 був заочно засуджений до смертної кари за «вбивства, канібалізм і корупцію». Після повернення у ЦАР (1986) був заарештований і ув'язнений (засуджений до смертної кари, яку замінили 20-річними каторжними роботами), згодом амністований (1993).

БОЛГАРІЯ (Республіка Болгарія) – держава в Південно-Східній Європі, у східній частині Балканського п-ова. Межує з Румунією, Туреччиною, Грецією, Сербією, Македонією. Загальна площа: 111 тис. км². Чисельність населення: 6,98 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: болгари – 85%, турки – 8,5%, цигани – 2,6%, македонці – 2,5%. Релігійний склад населення: православні – 85%, мусульмани – 13%. Держ. мова: болгарська. Форма держ. правління: парламентарно-президентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Софія. Адмін.-терит. поділ: 9 областей (провінцій). Глава держави: президент. Законодавча влада: однопалатний парламент – Народні Збори. Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів на чолі з прем'єр-міністром. Грошова одиниця: болгарський лев (100 стотинки).

У ХХ ст. Б. вступила, маючи за собою понад 20 років власної державності. За короткий відтинок часу уряд зробив чимало для подолання важкої спадщини, що дісталася їй від майже 500-літнього османського панування. Позитивні зміни відбувалися в усіх сферах життя. Завдяки системі держ. протекціонізму поживилася економіка, зросли темпи індустріалізації країни, розширилася мережа шосейних доріг і залізниць, удосконалювалися засоби зв'язку. Болг. товари долали тісні рамки балкан. ринку і пробивалися на європ. екон. простір. Б. досягла порівняно високого освітнього стандарту. У Софії діяв ун-т, сформувалася нац. Академія наук. Активним і різноманітним було громад.-культ. життя.

Політ. розвиток Б. на поч. століття не відзначався стабільністю. Процес перегрупування політ. сил, що розпочався наприкін. ХІХ ст., дуже затягнувся і був непослідовним. Взаємини партій

з монархією були заплутаними, що ускладнювало розв'язання внутрішньо- і зовнішньополіт. завдань. Слабкість політ. партій давала змогу князеві *Фердинанду I* утверджувати «особистий режим», при якому права монарха значно перевищували повноваження, надані йому Тирновською конституцією 1879. Внаслідок цього посилювались антидемократичні тенденції у політ. житті країни.

У зовнішньополіт. плані для Б. і надалі залишалися нерозв'язаними 2 головних завдання: здобуття повного державного суверенітету (номінально Болгарське князівство вважалось васалом турец. султана) і завершення об'єднання болг. земель, що перебували під владою Османської імперії. Виходячи з цих пріоритетів, формували свою зовнішню політику всі болг. уряди цього періоду незалежно від їхньої політ. приналежності.

Після відставки в січні 1899 «народняцького» уряду Константина Стоїлова за короткий час змінилося декілька кабінетів, аж поки в грудні 1901 до влади не прийшла Прогресивно-ліберальна партія. Новий уряд, очолюваний Стефаном Даневим, вживав заходів для лібералізації політ. життя, що не задовольняло князя Фердинанда. Весною 1903 уряд С. Данева пішов у відставку. Після формування нового уряду з представників Народно-ліберальної (стамболовістської) партії у країні був встановлений т. зв. другий стамболовістський режим. Новий уряд сприяв створенню вигідних умов для екон. розвитку країни і прагнув до розширення ділових стосунків із Заходом. Однак зловживання «стамболовістів», які прибрали до своїх рук високі державні посади і використовували їх для власного збагачення, викликали незадоволення широких верств населення. Це призвело 1905–07 до масових заворушень, у результаті яких «стамболовістський» уряд пішов у відставку. У січні 1908 був сформований однопартійний кабінет на чолі з лідером Дем. партії Александром Маліновим.

Особливістю зовнішньополіт. курсу Б. на поч. ХХ ст. була часта зміна орієнтирів. На відміну від «стамболовістів», які орієнтувалися на Німеччину та Австро-Угорщину, А. Малінов налагоджував відносини з Росією та її союзниками – В. Британією і Францією. Скориставшись з молодотурецької революції, князь Фердинанд 22.08.1908 проголосив незалежність Б., а сам прибрав титул царя.

Чільне місце у зовн. політиці Б. посідало питання про подальшу долю Македонії та Пд. Фракії, однак тут інтереси Б. зіткнулися з претензіями Сербії та Греції, які прагнули розширити свої території за рахунок Македонії. Суперництво балкан. держав у «македонському питанні» тісно перепліталося з рос.-австр.-угор. конфронтацією

у цьому регіоні. 1910 розпочалися затяжні болг.-серб. переговори про створення антитурец. союзу. 29.02.1912 між Б. та Сербією була укладена угода, яка стала підвалиною *Балканського союзу*. У травні 1912 подібну угоду підписали Б. та Грецією, а незабаром до Балканського союзу приєдналась Чорногорія. 05.10.1912 союзники оголосили війну Туреччині. Болг. армія вела бойові дії у пд.-сх. напрямку (Фракійський оперативний театр), де були зосереджені осн. сили Туреччини. Легко зламавши опір турец. військ, болг. сили повели успішний наступ на Адріанополь і 25.10 взяли його в облогу. На західному театрі воєнних дій – у Македонії та сусідніх областях – союзники, маючи перевагу над турками, теж домоглися швидких успіхів. Впродовж одного місяця осн. сили турец. армії на Балканах були майже розбиті. Над Туреччиною нависла загроза військової катастрофи, тому її уряд звернувся до Б. з пропозицією про перемир'я.

У серед. грудня 1913 у Лондоні зібралися делегації союзних держав і Туреччини, щоб виробити умови миру. Союзники висунули до Порти вимогу поступитися усіма своїми володіннями на Балканах, зокрема й територією Фракії на захід від лінії Мідія–Енос, а також усіма о-ми в Егейському морі. Молодотурецькі лідери, вважаючи вимоги союзників принизливими для Туреччини, у січні 1913 організували державний переворот, а утворений ними уряд відкликав своїх представників з Лондона. Розпочалася нова фаза 1-ої Балканської війни. Спроби турец. військ взяти реванш над своїми суперниками закінчилися безрезультатно і Туреччина змушена була погодитися на відновлення діалогу. Під час другого туру лондон. переговорів за основу були взяті умови, досягнуті в ході першого раунду. Гострі суперечки між делегаціями союзних держав викликали питання розподілу відвоєнованих територій. Під тиском великих 17(30).05.1913 було підписано *Лондонську мирний договір 1913*. Згідно з її умовами, Туреччина відступила державам-переможцям усі свої володіння на захід від лінії Мідія–Енос. Албанію визнали незалежною державою. Суперечності між союзниками, що виявилися вже під час лондон. переговорів, незабаром переросли у відкриту конфронтацію. Зважаючи на вирішальну роль Б. у розгромі Туреччини, Софія вимагала збільшити її частку при розподілі відвоєнованих територій, зокрема у Македонії. Колишні союзники не погодилися на перегляд попередніх угод, що привело до 2-ої Балканської (Міжсоюзницької) війни. У ході бойових дій болг. армія зазнала низки поразок. Щоб не допустити розпаду Б. великі держави спонукали Сербію, Грецію та Румунію

погодитися на мирні переговори, які розпочалися в липні 1913 у Бухаресті (див. також *Балканські війни 1912–13*). Внаслідок укладення Бухарестського мирного договору 1913 Б. передавала Румунії Пд. Добруджу; майже всю Македонію поділили між собою Греція (їй дісталась Егейська Македонія) і Сербія (до неї відійшла Вардарська Македонія), а в складі Б. залишилася лише невелика її частина (Піринська Македонія). Болг.-турец. відносини було врегульовано мирною угодою, підписаною 16(29).09 у Стамбулі. За нею Б. зберігала лише пд.-зх. Фракію, а вся пд.-сх. Фракія, завойована під час 1-ої Балканської війни, відходила до Туреччини.

Невдоволення мирними угодами, підписаними в Бухаресті та Стамбулі, створили сприятливий ґрунт для реваншистських настроїв частини болг. суспільства. У потребі їх ревізії були переконані майже всі політичні партії, розбіжність існувала тільки в питанні пошуку союзників для вирішення складних зовнішньополіт. проблем країни. Якщо опозиційні сили орієнтувалися на держави Антанти, то партії урядової коаліції розраховували на допомогу Центральних держав. Таких поглядів дотримувався і цар Фердинанд.

З поч. Першої світової війни Б., попри сподівання Відня і Берліна, більше року залишалася нейтральною. Однак, спостерігаючи наближення військової катастрофи Сербії, уряд Радославова восени 1915 зробив остаточний вибір на користь Центральних держав. 14.10.1915 болг. армія розпочала військові дії проти Сербії. Після розгрому Сербії болг. військам довелося воювати проти сил союзників, які відкрили в районі Салонік Південний фронт. У жовтні 1916 Б. була змушена розпочати бойові дії і проти Румунії, яка вступила у війну на боці Антанти.

Під тягарем війни економіка Б. занепадала. Відчувалася нестача продуктів харчування і предметів першої необхідності. Уряд Радославова підтримав укладення *Брестського мирного договору 1918* з рад. Росією. 07.05.1918 у Бухаресті був укладений мирний договір з Румунією, який, однак, не враховував інтересів Болгарії: їй повернули лише Пд. Добруджу, а на претензії болг. сторони щодо Пн. Добруджі союзники не зважали. Це означало дипломатичну поразку уряду В. Радославова, що спричинило його відставку. Новий уряд, сформований в червні 1918 із представників Демократичної та Радикальної партій, очолив А. Малінов. Новий уряд не наважився змінити зовнішньополіт. курс країни і вивести її з війни. Воєнні невдачі на фронті та заворушення в армії змусили болг. уряд 29.09.1918 підписати перемир'я з державами Антанти на умовах

повної капітуляції. Поразка та принизливі умови перемир'я спричинилися до серйозних потрясінь у політ. житті країни. Режим особистої влади царя Фердинанда зазнав повного краху. Щоб врятувати монархію, він змушений був зректися престолу на користь свого сина *Бориса III*.

Після війни політ. і екон. ситуація в Б. докорінно змінилася. Традиційні, передусім германофільські партії, повністю дискредитували себе, а екон. криза, що охопила країну, призвела до радикалізації суспільства. У перші повоєнні роки на авансцену вийшли ліві партії – Болгарська хліборобська народна спілка (БЗНС, засн. 1899) і партія «тісних» соціалістів (з 1919 – Болг. комуністична партія тісних соціалістів; БКП т. с.). БЗНС (лідер – А. Стамболійський), основним програмним принципом якої був аграризм (захист дрібного товаровиробника, передусім сільського господаря, та визнання селянства самостійною політ. силою, здатною до сусп. прогресу), зуміла парламентським шляхом прийти до управління країною спочатку (1918–19) у союзі з ін. партіями, а далі – 1920–23 самостійно. Уряд БЗНС провів низку реформ (аграрну, адміністративну, судову, фінансову, освітню), які мали спрямувати країну особливим шляхом розвитку, не властивим ні капіталістичній, ні соціалістичній системі. Радикальні дії «хліборобського» уряду часто порушували Тирновську конституцію і зачіпали інтереси заможних верств населення. У зв'язку з цим в країні дедалі зростало незадоволення режимом БЗНС, передусім серед прихильників традиційних політ. партій, а також військовиків та інтелігенції. 09.06.1923 відбувся державний переворот, влаштований членами Військової спілки. Уряд БЗНС було повалено. Змовники жорстоко розправилися з багатьма активними діячами БЗНС, зокрема з А. Стамболійським. Новий уряд очолив А. Цанков, який силою придушив виступи прихильників БЗНС у провінції та негайно скасував реформи попередньої влади.

Уряд А. Цанкова управляв від імені новоутвореної політ. сили, названої Демократичною змовою. Влада змовників здійснювалася за допомогою авторитарних методів, що неминуче вело до розколу суспільства та загострення внутр. суперечностей. У вересні 1923 БКП організувала збройне повстання, але воно зазнало поразки. Уряд домігся прийняття Народними Зборами закону про захист держави, на підставі якого Компартія була заборонена. Розпочалися переслідування також усіх ін. опозиційних сил. На репресивні дії влади комуністи відповіли «червоним терором» (зокрема, вибух у софійськ. соборі «Свята Неділя», квітень 1925), а уряд вдався до «білого терору».

Політична нестабільність у країні змусила помірковані елементи Дем. змови на поч. 1926 замінити А. Цанкова. Новий уряд, який очолив А. Ляпчев, намагався проводити ліберальнішу внутрішню політику.

Після парламентських виборів (червень 1931) до керівництва державою прийшов уряд Народного блоку – коаліції кількох партій (Дем. партія, БЗНС та ін.) на чолі з А. Маліновим. Основна мета коаліційних сил полягала у відновленні в Б. традиційної парламентської демократії. У першій пол. 1930-х років політ. спектр країни значно розширився і вкрай ускладнився. Кількість партій досягала 45. Зростали непримиренні суперечності між лівим і правим екстремізмом. У програмні документи новоутворених правих партій та організацій проникли елементи фашистської ідеології. Все частіше лунали голоси про необхідність встановлення «сильної влади». В атмосфері політ. нестабільності та екон. розрухи 19.05.1934 відбувся новий державний переворот, вчинений групою «Звено» та Військовою спілкою. Новостворений безпартійний уряд очолив К. *Георгієв*. Зусилля ініціаторів перевороту були спрямовані на ліквідацію традиційної парламентської демократії і встановлення авторитарного позапартійного режиму на зразок італійського фашизму. Нова влада дуже швидко втратила народну підтримку, і тому була змушена опиратися переважно на військових. Царя Бориса III непокоїли радикалізм та республіканські настрої, що домінували серед значної частини учасників перевороту, тому він шляхом домігся розпаду Військової спілки і в такий спосіб розчистив шлях для встановлення особистого авторитарного режиму. На поч. 1935 йому вдалося усунути від влади К. *Георгієва* та його найближче оточення. Змінюючи відразу після цього ще два перехідні уряди, Борис III Восени 1935 кабінет міністрів сформував Георгій Кюсеїванов, який доклав максимум зусиль для зміцнення політ. позицій царя. На парламентських виборах 1938 перемогли прихильникам Бориса III. У 2-й пол. 1930-х років у Б. склався режим, при якому формально зберігалася Тирновська конституція, проте влада її зовсім не дотримувалася. Політ. партії фактично не відігравали жодної ролі у внутрішньополіт. житті країни. Уряд у своїй діяльності шукав і знаходив опору в державних орг-ціях, чиновництві, поліції та армії. Центральною фігурою політ. системи Б. став монарх.

Міжнародне становище Б. після Першої світової війни визначав *Нейїтський мирний договір 1919*. За його умовами Б. втратила 1/10 частину своєї території та 1/7 частину населення.

Пд. Добруджа відійшла до Румунії, а західне пограниччя – до КСХС. Землі Пд.-Зх. Фракії деякий час знаходились під управлінням Антанти, а згодом були передані Греції. Б. повинна була сплатити державам-переможцям велику контрибуцію (грішми і товарами), що сильно підривало екон. потенціал країни. Окрім того, Б. було дозволено мати тільки вільнонайману армію (не більше 33 тис. осіб), що негативно позначилася на обороноздатності країни, яка перебувала у напружених відносинах з усіма своїми сусідами. Загалом, Б. тривалий час після війни знаходилася у стані міжнар. ізоляції. Свідченням цьому було створення *Балканської Антанти*, до складу якої увійшли всі найбільші балкан. держави крім Б.

На поч. Другої світової війни Б. оголосила про свій нейтралітет. Однак незабаром під впливом військових успіхів Німеччини в Європі в серед болг. владної еліти посилювалися пронімецькі настрої. На поч. 1940 пост прем'єр-міністра зайняв германофіл Богдан Філов. Щоб зацікавити Софію у продовженні протім. курсу Румунія під тиском А. Гітлера погодилася повернути Б. Пд. Добруджу. 01.03.1941 Б. приєдналася до *Берлінського пакту 1940*. Після розгрому нім. та італ. військами Югославії та Греції Б. отримали згоду Берліна на окупацію деяких югославських (Моравська область Сербії й сх. частина Вардарської Македонії) і грецьких територій (майже вся Зх. Фракія і сх. частина Егейської Македонії), що з формальної точки зору виглядало як завершення процесу об'єднання болг. етнічних земель. Завдяки цьому помітно зріс авторитет уряду Б. Філова та царя Бориса III. З ускладненням становища нім. армії на Східному фронті Берлін все наполегливіше вимагав від Бориса III вступу у війну з СРСР. Але болгарське керівництво на це не погодилося. Більше того, Б. продовжувала підтримувати з СРСР дипломатичні стосунки. Незадоволений позицією Софії, Гітлер викликав Бориса III до своєї Ставки, а через кілька днів після відвідин Німеччини болг. цар раптово помер (28.08.1943) нібито від серцевого нападу.

З початком Нім.-радян. війни 1941–45 болг. комуністи за вказівкою *Комінтерну* оголосили про початок збройної боротьби проти панівного режиму і нім. військ, що знаходилися на території Б. Влітку 1942 Болг. робітничая партія (з 09.09.1944 БРП-комуністів) ініціювала утворення Вітчизняного фронту, який мав завдання об'єднати радикальні опозиційні сили. До нього приєдналася частина членів БЗНС, ліві соціал-демократи і дехто із «Звена». Під керівництвом Компартії діяли бойові групи та партизанські загони, які вдалися до терористичних акцій. Поряд з нелегальною прокомуністичною опозицією в країні

виникла й легальна дем. опозиція, яку складали парламентські політ. партії, що орієнтувалися на зх. союзників і підтримували з ними таємні контакти. Окрім того існував Болг. нац. комітет в еміграції (спочатку в Каїрі, а згодом в Лондоні), очолюваний одним із правих лідерів БЗНС Георгієм Дімітровим (Гемето).

З наближенням Червоної армії до кордонів Б. політ. ситуація в країні різко загострилася. Регентська рада (управляла країною через неповноліття царя *Симеона II*) 02.09.1944 сформувала кабінет на чолі з прозахідним політиком Константином Муравієвим. Новий уряд відновив у країні конституційні права і свободи, розпустив фашистські орг-ції, розірвав дипломатичні відносини з Німеччиною та оголосив їй війну. Однак ці кроки не врятували Б. від військової катастрофи. 05.09.1944 Б. опинилась у стані війни з СРСР і через кілька днів рад. війська зайняли її територію. З цього скористалися комуністи, які під прикриттям Вітчизняного фронту проти ночі з 08 на 09.09.1944 здійснили переворот і утворили прокомуністичний уряд на чолі з лідером «Звена» К. Георгієвим. Формально уряд Вітчизняного фронту вважався коаліційним, але реальна влада була зосереджена в руках комуністів, які здійснили масштабну чистку державного апарату і влаштували судові розправи над політиками, відповідальними за союзницькі відносини Б. з нацист. Німеччиною у роки війни. Водночас репресивна машина була використана новою владою для боротьби з політичними противниками. В серед. 1945 у Б. появилася опозиція, представлена низкою старих політичних партій, що поступово відновили свою діяльність. Опозиційні сили гостро критикували тоталітарні риси нового режиму, але допустили помилку, закличавши населення бойкотувати парламентські вибори у листопаді 1945. Деякий час влада мирилася з критикою на свою адресу, проте весною 1946 комуністи, спираючись на Вітчизняний фронт та репресивні органи влади, розпочали наступ проти опозиції: закривали опозиц. газети, звинувачували політ. опонентів в антинародній діяльності й влаштовували над ними судові процеси.

Одним з ключових завдань комуністів була зміна державного та суспільного ладу. 15.09.1946 Народні Збори проголосили Б. республікою (офіц. назва – Народна Республіка Болгарія). У жовтні 1946 відбулися вибори до Великих Народних Зборів (ВНЗ), в яких комуністи та їх політ. союзники з Вітчизняного фронту здобули більшість мандатів. Уряд країни очолив лідер комуністів Георгій *Димитров*. До ВНЗ потрапило і декілька представників опозиції, які різко засудили дії влади з парламентської трибуни. Комуніст. режим розгорнув

нову хвилю репресій проти опозиційних сил. Влітку 1947 був влаштований гучний політ. процес над лідером правого крила БЗНС Ніколою Петковим, якого засудили до страти. Незабаром були змушені припинити свою діяльність опозиційні партії. Па поч. 1948 Вітчизняний фронт перетворився з багатопартійної коаліції у громад.-політ. орг-цію, союзні комуністам політ. сили (спілка «Звено» і Радикальна партія) теж саморозпустилися. На політ. арені продовжувала діяти БЗНС, яка відмовилася від власної програми і зобов'язалася боротися за реалізацію цілей, задекларованих комуністами. На серед. 1948 у Б. було встановлено комуністичну диктатуру.

Керуючись настановами *Комінформбюро* (утв. 1947), болг. комуністи приступили до побудови соціалізму за рад. зразком. Уряд націоналізував транспорт, банки, шахти, велику промисловість (згодом усі пром. підприємства). Було ліквідовано приватний сектор у торгівлі. Під контролем держави опинилась практично уся економіка, управління якою здійснювала Вища господарська рада. 04.12.1947 ВНЗ ухвалили Конституцію НРБ. У грудні 1948 БРП(к) було перейменовано на Болг. комуністичну партію (БКП). Болг. комуністи взяли на озброєння марксистську теорію «диктатури пролетаріату» і поставили перед собою завдання за зразком СРСР побудувати соціалістичне суспільство. Офіц. державною ідеологією став марксизм-ленінізм, а БКП встановила тоталітарний контроль над усіма сферами сусп. життя. Репресивний апарат перебував на службі партійної верхівки, а та виконувала волю Кремля. Періодично проводилися «компанії» проти ворогів як внутрішніх, так і зовнішніх. Громадські і людські права цілковито ігнорувалися. Відбулося зрощення парт. і держ. апаратів, однак фактично всім розпоряджалися парткоми, які диктували свою волю державним структурам.

Деяке пом'якшення комуністичного режиму в Б. настало після смерті Й. Сталіна (1953) і критики культу його особи на XX з'їзді КПРС (1956). Під впливом цих подій болг. влада звільнила більшість політв'язнів, а болг. комуністичний лідер В. Червенков за вказівкою Кремля погодився на децентралізацію влади в країні. 1954 була ліквідована посада ген. секретаря Компартії, а В. Червенков був усунений від влади. Натомість чільне місце в партійному апараті посів висуванець М. Хрущова Т. *Живков*, який розгорнув широку кампанію критики культу особи. Проте хвиля політичної лібералізації в Б., як й в ін. країнах *радянського блоку* швидко пішла на спад. Причиною цього стали робітничі заворушення в Польщі та *Угорське повстання 1956*. Болг. партій-

не керівництво швидко припинило критику культу особи і розпочало репресії проти тих, хто виявляв незадоволення режимом. Сам Т. Живков, провівши низку кадрових змін, розчистив собі шлях до одноособової влади. Будучи лідером БКП, він займав також посади голови Ради Міністрів (1962–71) і голови Державної Ради (1971–89).

Комуністична влада, очолювана Т. Живковим, відновила тоталітарні методи керівництва державою. Скориставшись деяким зростанням матер. становища населення, внаслідок переорієнтації болг. економіки у рамках РЕВ з важкої індустрії на легку і харчову пром-сть та с/г виробництво, керівництво БКП на VII з'їзді партії (червень 1958) заявило про побудову соціалізму в Б. і початок будівництва комунізму. Однак незабаром з'ясувалося, що економічне зростання є нестійким і про комунізм говорити зарано. І лише на X з'їзді БКП (1971) була ухвалена програма партії, яка визначила її мету – будівництво «розвинутого» («реального») соціалізму. 17.05.1971 набула чинності нова Конституція, яка закріпила за БКП керівну роль у державі й суспільстві. Зважаючи на одноособовий, по суті авторитарний метод керівництва державою Т. Живковим, створена ним система отримала негласну назву «живковізму».

У перші післявоєнні роки зовнішня політика Софії визначалась тим, що Б. не була визнана союзною країною антигітлерівській коаліції (це незважаючи на те, що болг. війська воювали в складі 3-го Укр. фронту на завершальному етапі війни і в ході боїв втратили 32 тис. убитими і пораненими), а була змушена відписати договір з державами антигітлерівської коаліції як держава-сателіт нацист. Німеччини. За умовами мирного договору, підписаного 10.02.1947 у Парижі, болг. уряд зобов'язувався забезпечити всім своїм громадянам основні свободи, не допустити відродження антидем. орг-цій, затримати і віддати до суду військових злочинців, скоротити армію (до 55 тис. осіб) і військ.-мор. флот (до 3,5 тис. осіб), виплатити репарації Греції і Югославії (див. *Паризькі мирні договори 1947*). Виконання цих вимог дало змогу Б. укласти двосторонні угоди та відновити дипломатичні відносини з сусідніми балкан. країнами, США, В. Британією та ін. державами. 1955 Б. стала членом ООН і деяких ін. міжнар. орг-цій. Особливе місце в зовн. політиці Б. належало СРСР. У березні 1948 була підписана болг.-рад. договір, який закріпив залежність Б. від СРСР. Болг. уряд був змушений йти на міжнар. арені у фарватері зовнішньополіт. лінії Кремля. Незважаючи на певні труднощі у взаєминах із своїми балкан. сусідами, Софія поступово розширила свої зовнішньополіт. зв'язки. У 1980-х роках Б. під-

тримувала дипл. відносини з 180 державами світу. Однак, як сателіт СРСР, Б. користувалася обмеженим суверенітетом (див. *Брежнєва доктрина*).

Попри декларативні заяви партійного керівництва щодо успіхів соціалістичного будівництва і зростання добробуту народу, на поч. 1980-х років у різних сферах суспільного життя Б. все виразніше окреслюються кризові явища. Про це свідчила неконкурентноспроможність болг. продукції на світовому ринку, мізерні валютні надходження до державної скарбниці та зростання зовніш. боргу до 4,4 млрд. доларів. Ці та ін. обставини призвели в серед. 1980-х років до енергетичної, продуктової та, зрештою, й до фінансової кризи, що викликало обурення практично усіх верств населення. Підірвала позиції комуністичної влади в країні, проведена в наприкін. 1984–на поч. 1985 «відроджувальна» акція, спрямована на «болгаризацію» імен і прізвищ турецького і мусульманського населення Б., що мало прискорити процес його асиміляції. Такі дії влади підірвали міжнар. авторитет країни, різко погіршили болг.-турец. відносини і, одночасно, сильно загострили міжетнічні стосунки в самій країні. У пошуках виходу з ситуації, що виникла в країні, комуністична влада спровокувала влітку 1989 масовий виїзд турків на їхню іст. батьківщину. Внаслідок т. зв. Великої екскурсії Б. залишило понад 300 тис. громадян.

Демократичні зміни в ін. державах «соціалістичного табору», волюнтаристське вирішення «турецького питання», проблеми соц.-екон. розвитку країни стали причиною наростання незадоволення і протестів громадян, і серед владної верхівки. 09–10.11.1989 на засіданні політбюро партії Т. Живков був змушений піти у відставку. Усунення від влади Живкова, дозволило по-реформаторськи налаштованим комуністам ще деякий час зберігати владу. Незабаром БКП, яка була перейменована на Болг. соціалістичну партію (БСП), задекларувала готовність до поміркованих змін у соц.-екон. системі. Одночасно, в грудні 1989 виник Союз демократичних сил (СДС), який домагався радикальних перетворень у країні й мав широку підтримку в суспільстві. Незабаром виникли ін. політичні партії та рухи, зокрема Рух за права і свободи (РПС), який став виразником інтересів тюркомовного і мусульманського населення Б.

На перших дем. парламентських виборах у післявоєнній Б. (червень 1990) перемогу здобули соціалісти, але їх позиції залишалися неміцними. На поч. липня президент-соціаліст П. Младенов, звинувачений у спробах застосувати силу до учасників протестної маніфестації, подав у відставку. 01.08.1990 депутати парламенту, незважаючи

на більшість у ВНЗ соціалістів (211 місць з 400), обрали президентом Б. лідера СДС Ж. Желева. Поступливість БСП свідчила не стільки про наміри досягти консенсусу зі своїми політ. противниками, скільки про намагання зняти напругу в суспільстві. 20.12.1990 був сформований коаліційний уряд (СДС, БСП і БЗНС) на чолі з безпартійним прем'єром Дімітром Поповим. Зважаючи на вимогу СДС негайно розпочати реформи, усі міністерства екон. профілю були віддані «синім» (партійний прапор СДС синього кольору). 12.07.1991 набула чинності нова Конституція Республіки Болгарія.

У жовтні 1991 відбулися вибори до Звичайних Народних Зборів. Хоч за кількістю мандатів у новому парламенті СДС посів перше місце (110 депутатів із 240), а його головний суперник – БСП – на 4 мандати менше (106 депутатів). Прем'єр-міністром першого дем. уряду став лідер СДС Філіп Дімітров. У січні 1992 відбулися всенародні вибори президента, які виграв представник СДС Ж. Желев. Отже, влада в Б. зосередилася в руках нової політичної сили – СДС, що відкривало широкі можливості для радикальних дем. перетворень.

Проводячи реформи уряд Ф. Дімітрова діяв занадто різко і прямолинійно, не рахуючись з багатьма об'єктивними обставинами. Зокрема, закон про реституцію приватної власності, викликав негативний резонанс у суспільстві, оскільки позбавляв чимало людей житла, робочих місць тощо. У зв'язку з цим у прем'єра виник конфлікт з профспілками, частиною парламенту і навіть з президентом. У жовтні 1992 уряд «синіх» був змушений піти у відставку. Після цього змінилося ще 2 урядові кабінети (Л. Бєрова та Р. Інджевої) і обидва не змогли впоратися з екон. кризою. Це змусило Ж. Желева розпустити парламент і призначити на грудень 1994 нові вибори, які засвідчили різку переорієнтацію болгарського електорату. БСП у «союзі» з БЗНС і політ. клубом «Екогласність» здобула абсолютну більшість мандатів (125 із 240). Натомість демократи отримали лише 69 місць. Новий уряд сформував лідер БСП Жан Віденок. Незважаючи на обіцянки соціалістів продовжити ринкові реформи, Б. опинилася перед загрозою «рекомунізації». Ж. Віденов відверто надавав перевагу «ринковому соціалізмові» перед «диким капіталізмом». Спочатку урядові вдалося дещо поліпшити екон. ситуацію, домогтися зростання зарплати, пенсій тощо, однак для цього довелося піти на різке збільшення внутр. боргу. Припинивши контакти з МВФ, уряд не міг отримати нових зовн. позик, а на поч. 1996 настав термін виплати зовн. боргів у сумі 2 млрд. дол. Ці обставини привели до гострої фінансової кризи. На президентських виборах 1996 переміг кандидат від СДС П. Стоянов.

Невдача соціалістів на президентських виборах спонукали Ж. Віденова відмовитися від лідерства в партії і від прем'єрського крісла. Залишившись без партнерів, соціалісти не змогли сформувати новий уряд і президент розпустив парламент. У квітні 1997 відбулися чергові парламентські вибори, на яких перемогу святкувала коаліція «Об'єднання демократичних сил» (ОДС), ядром якої став СДС (отримала 137 депутатських місць). У травні 1997 був сформований коаліційний уряд на чолі з лідером СДС Іваном Костовим. Екон. реформи новий кабінет розпочав зі стабілізації фінансів. Уряд провів деномінацію лева (1000:1), відновив зв'язки з МВФ, приватизував низку великих підприємств, відновив процес реституції конфіскованого комуністичною владою нерухомого майна тощо. Більшість урядових заходів негативно позначилася на становищі населення країни, але особливе незадоволення викликало підвищення цін на транспорт та енергоносії, які поступово зрівнювалися зі світовими. Однією із причин, що гальмувала успішний розвиток економіки була (і залишається понині) корупція, яку уряд не зміг подолати. Щоб повернути довір'я електорату, І. Костов наприкін. 1999 здійснив реорганізацію кабінету, але поліпшити ситуацію не вдалося.

Всі очікували, що основними суперниками на виборах 2001 р. як і раніше будуть СДС та БСП, кожен з яких виступав в коаліції зі своїми партнерами. На перших порах соціологічні опитування показували, що їх рейтинги приблизно однакові, хоч демократи на два відсотки випереджали соціалістів. Проте несподівано Весною 2001 на політ. арені Б. з'явилась «третя» сила (крім СДС і БСП) – Національний рух «Симеон Другий» (НРСД), який очолював колишній болг. цар Симеон Сакскобургготський.

Головними гаслами царистського руху стали дві найбільш проблемні – боротьба з корупцією та бідністю. Обіцяючи розв'язати їх впродовж 800 днів перебування при владі, колишній цар зумів схилити на свій бік значну частину виборців. На червневих 2001 виборах до парламенту НРСД здобув несподівану перемогу, отримавши майже 43% голосів і 120 мандатів, тобто рівно половину місць у Народних Зборах. СДС і БСП зазнали поразки – демократи вибороли 51 мандат, а соціалісти – 48. Перемога царистів, або «жовтих» (назва від партійного кольору НРСД) стала можливою, в основному, через розчарування більшої частини болг. суспільства в традиційних політ. силах – і лівих, і правих.

Після відмови СДС створити з «жовтими» урядову коаліцію, НРСД підписав угоду з РПС. 24.07.2001 парламент затвердив новий уряд на

чолі з прем'єром Симеоном Сакскобургготським. На листопад 2001 були призначені вибори президента країни. Чинний керівник держави П. Стоянов заздалегідь заявив про свій намір балотуватися на другий термін, а аналітики прогнозували йому легку перемогу. Однак неочікувано вибори виграв соціаліст Г. Пирванов. Відтак, 2001 у Б. склалася особлива ситуація («болгарський феномен») – колишній цар Симеон Сакскобургготський став прем'єр-міністром, а лідер соціалістичної (у недавньому минулому комуністичної) партії – президентом країни.

Обійнявши посаду прем'єр-міністра, С. Сакскобургготський у жовтні 2001 оприлюднив урядову програму, проте її реалізація відбувалася нелегко, головним чином, через недостатню наповненість бюджету. Окрім того, відповідно до вимог МВФ уряд змушений був вдатися до деяких непопулярних заходів – підняти ціни на електроенергію, парове опалення та природний газ, а також збільшити податок на додану вартість з продажу ліків. Несприятливу економічну кон'юнктуру намагалася використати у своїх інтересах опозиція, і ліва (БСП), і права (СДС). Для створення надійної опори в болг. суспільстві аморфна коаліція ДРСД у квітні 2002 була трансформована в політичну партію під тією ж назвою. Визначаючи своє місце у болг. політикумі, її керівництво заявило про відданість ідеям лібералізму з яскраво вираженою соц. спрямованістю. За чотири роки (2001–05) кабінет С. Сакскобургготського, долаючи важку спадщину, що йому дісталася від попередніх урядів, в умовах шаленого опору опозиції та профспілок, зробив немало для виходу Б. з економічної кризи і для політ. стабілізації в країні. Зокрема ВВП зріс на 5,6% (2004), зокрема в пром-сті на 30,1%, с/г – 11,5%, сфері послуг – 58,4%. Завдяки цьому вдалося скоротити безробіття, дещо збільшити зарплату та витрати на соц. забезпечення, не допустити різкого стрибка інфляції. Одночасно заява Б. на вступ до ЄС змушувала уряд негайно здійснювати суттєву перебудову екон. структур, що вимагало значних матеріальних затрат і відволікало від вирішення назрілих внутр. проблем.

Зовн. політика уряду С. Сакскобургготського довгий час знаходила підтримку більшості болгар. У листопаді 2002 Б. стала членом НАТО, уряд здійснив рішучі кроки на шляху вступу країни до ЄС (очікується в січні 2007). Проте під кінець урядування «жовтих» прозахідний курс Б. став об'єктом гострої критики з боку багатьох політ. сил, зокрема через беззастережну підтримку офіц. Софією операції США в Іраку, куди уряд відправив і болг. військовий контингент (380 вояків).

Діяльність уряду «жовтих» (як, зрештою, і будь-якого іншого уряду) сприймалася болг. суспільством неоднозначно. Політика «царистів» мала і своїх прихильників, і противників. І все ж головними проблемами цього уряду стала його неспроможність суттєво підвищити життєвий рівень населення (сьогодні середній дохід болгарина складає 210 євро на місяць), подолати корупцію в органах держ. управління і приборкати високий рівень злочинності в країні.

У чергових парламентських виборах (25.06.2005) взяли участь 23 політичні партії і блоки. Абсолютної більшості голосів не здобула жодна політична сила. Відносним переможцем стала БСП, яка спільно зі своїми союзниками об'єдналася в коаліцію «За Болгарію» і здобула 82 депутатські мандати. Партія С. Сакскобургготського розгубила половину свого електорату і здобула 53 мандати. Ще більших втрат зазнали праві сили (колишній СДС), у таборі яких відбувся розкол і вони пішли на вибори двома блоками. Натомість помітно зміцнив свої позиції турецький РПС, який отримав 34 мандати. Несподіванкою став прихід до парламенту ультрарадикальної коаліції «Атака», яка здобула 21 мандат. «Атака» (лідер – журналіст Волен Сідеров) характеризується як антитурецька та антиромська політ. сила, що виступає і проти орієнтації Б. на Захід (зокрема не схвалює її участі в НАТО, МВФ, Світовому банку тощо). Поява у парламенті депутатів-екстремістів, засвідчила про розчарування частини суспільства в усіх політ. партіях і породила ґрунт для авторитаризму. Новий болг. кабінет міністрів сформував лідер соціалістів 39-річний Сергій Станішев (увійшли представники БСП, НРСД і РПС), який його найважливішим завданням вважає закінчення екон. реформ, як необхідної передумови вступу Б. до ЄС.

25.04.2005 у Люксембурзі був урочисто підписаний договір про приєднання Болгарії до ЄС. 11.05.2005 Народні Збори ратифікували цей договір. У червні 2005 Єврокомісія надіслала болгар. уряду листа, яким повідомляла про уповільнення реформ та їх незадовільні результати, зокрема відсталість судово-правової системи, низький рівень інвестиційної діяльності, тиск органів держ. влади на суб'єктів економічної діяльності, корупцію, дискримінацію циганів тощо. Упродовж наступного року Єврокомісія ретельно контролювала виконання Б. взятих на себе зобов'язань. Наприкінці вересня 2006 вона врешті-решт визнала, що Б. відповідає умовам членства в ЄС.

У жовтні 2006 у Б. відбулися чергові президентські вибори. У другому турі переміг чинний президент Г. Пирванов, який набрав 75,95%

голосів, ставши першим президентом Б., переобраним на другий термін. Цей факт засвідчив широку підтримку населенням країни його політ. курсу на зміцнення відносин із Європою, НАТО та США.

Стабілізація екон. ситуації в країні відбувалася повільно, що викликало широке громадське невдоволення. Почали з'являтися нові політ. сили, які намагалися використати це у своїх інтересах. Так, у грудні 2006 була заснована правоцентристська партія «Громадяни за європейський розвиток Болгарії» (ГЕРБ) на чолі з Бойко Борисовим.

13.04.2007 Європарламент затвердив договір про приєднання Б. (разом із Румунією) до ЄС. 01.01.2007 Б. стала 26-м членом ЄС. 01.03.2007 уряд прийняв нац. програму реформ на період 2007–09 під девізом «За більше зростання та збільшення робочих місць». Її виконання фінансувалося значною мірою з різноманітних фондів ЄС. 2008 ВВП країни зросло до 93, 8 млрд. дол. (2004 ВВП становило 61,6 млрд. дол.). 20.05.2007 у Б. відбулися перші вибори до Європарламенту. Явка виборців була низькою, становила 28, 60%. Перемогу здобула опозиційна партія ГЕРБ, за яку проголосували 21,69% виборців, Платформа європейських соціалістів – 21, 41%, Рух за права та свободи – 20, 41%, «Атака» – 14,20%, Національний рух «Симеон Другий» – 6, 27%. На виборах до Європарламенту в червні 2009 р. ГЕРБ знову перемогла з результатом 24,36%, коаліція «За Болгарію» отримала 18, 5%, Рух за права і свободи – 14, 14%, «Атака» – 11, 96% (2 мандати), Національний рух за стабільність і прогрес – 7, 96%, «Синя коаліція» – 7, 95%.

У липні 2009 відбулися вибори до Народних Зборів. У них взяли участь 60,2% усіх виборців. За їх результатами до болгарського парламенту пройшли 6 партій: ГЕРБ – 39,72% (116 мандатів), коаліція «За Болгарію» отримала 17, 7% (40 мандатів), Рух за права і свободи – 14, 45% (34 мандати), «Атака» – 9, 36% (21 мандат), Синя коаліція – 6, 76% (15 мандатів), «Порядок, законність і справедливість» – 4, 13% (10 мандатів). Лідер ГЕРБу Б. Борисов сформував однопартійний уряд, поставивши собі за мету ліквідувати у Б. політ. корупцію, а також подолати наслідки екон. кризи. Однак його діяльність на посаді прем'єр-міністра не покращила соц.-екон. і політ. ситуацію в країні, тож рівень довіри до влади почав поступово знижуватися.

На жовтневих виборах 2011 президентську посаду посів висуванець партії ГЕРБ Росен Плевнелієв, за якого проголосувало 52,58%. У січні 2011, після низки скандалів, пов'язаних з прослуховуванням міністрів і прем'єра, прем'єр Б. Борисов ініціював голосування за довіру уряду, яка й була висловлена парламентом.

Упродовж 2012–13 Б. продовжувала потерпати від екон. і соц. негараздів. Криза особливо загострилась на початку 2013. У січні уряд прийняв рішення різко підняти тарифи на електроенергію, через що чимало болгар, переважно пенсійного віку, виявилися неспроможними оплатити комунальні послуги. На хвилі протестів у лютому Б. Борисов оголосив про свою відставку. Упродовж березня–травня 2013 урядовав «службовий кабінет» на чолі з Маріном Райковим.

Главою нового уряду сформований був черговий уряд, главою якого став Пламен Орешарський. Розпад парламент. коаліції, складна соц.-екон. і політ. ситуації у країні змусили П. Орешарського 23.07.2014 р. подати у відставку. Відмова парламентських партій формувати новий уряд призвела до розпуску парламенту в серпні 2014. На позачергових парламентських виборах 08.10.2014 найбільше голосів набрали партія ГЕРБ – 32,6% (84 мандати), БСП – Ліва Болгарія – 15,4% (39 мандатів), Рух за права і свободи – 14,8% (38 мандати), Реформаторський блок – 8,8% (23 мандати), Національний фронт порятунку Болгарії – 8,89% (19 мандатів). Уряд країни вдруге очолив Б. Борисов.

У листопаді 2016 на президентських виборах впевнено переміг колишній командуючий ВПС країни, генерал-майор Румен Радев (59,37% голосів). У січні 2017 президент призначив «службовий уряд», а 04.05.2017 депутати від партій ГЕРБ, Об'єднані патріоти і «Воля» втретє обрали Б. Борисова прем'єр-міністром.

Під час *Революції Гідності* в Україні президент Болгарії Р. Плевнелієв неодноразово висловлював своє глибоке стурбування подіями в Україні, різко критикував РФ за агресію проти України і анексію Криму, закликав НАТО посилити підтримку України.

11.06.2016 українські і болгарські активістів провели в столиці Болгарії – Софії акцію «Стоп, Путін! Стоп, війна!», закликаючи болг. уряд не підтримувати ідею послаблення санкцій проти Росії. 18.03.2018 у Софії відбувся мовчазний протест проти агресії Росії проти України, організований неурядовими орг-ціями – Рух «Громадський тиск» і «Спілкою українських організацій Болгарії «Мати Україна». 3 червня 2018 у межах проєкту Трастового фонду НАТО у сфері медичної реабілітації Б. розпочала приймати травмованих учасників бойових дій на сході України на реабілітацію. Групи поранених укр. військовослужбовців направляються до військово-медичної лікарні «Калероя» (м.Хісар).

Літ: Володимир Чорній. Історія Болгарії, Львів: ПАІС, 2007; История на България / Авторски колектив: Г. Бакалов, П. Ангелов, Цв. Георгиева, Д. Цанев,

Б. Бобев. Булвест, 2000; История на България / Авторски колектив: Ив. Лазаров, Пл. Павлов, И. Тютюнджиев, М. Палангурски. Велико Търново: Слово, 1998; Richard Crampton. A Concise History of Bulgaria. Cambridge, UK, New York: Cambridge University Press, 2005; Болгария в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. Елена Валева. Москва: Изд-во «Наука», 2003.

В. Чорній (Львів), І. Шпиг (Львів).

БОЛДУЇН Стенлі (Baldwin; 03.08.1867 – 14.11.1947) – брит. політик, лорд (з 1937). Навчався у Харроу і Трінітрі коледжі (Кембрідж). Співвласник великої сталеварної компанії «Болдуїнс лімітед». Належав до Консервативної партії. 1908–37 – член Палати Громад. 1921–22 – міністр торгівлі у коаліційному кабінеті Д. *Ллойд Джорджа*, згодом міністр фінансів (1922–23) в уряді Е. Б. *Лоу*. 1923–24, 1924–29 і 1935–37 – прем'єр-міністр Великої Британії. Уряд Б. зумів поступками і жорсткими діями припинити страйковий рух у червні–липні 1925 і травні 1926. Уряд Б. 1927 розірвав дипл. відносини з СРСР. 1931–35 посідав пост лорда-голови Таємної ради в кабінеті Р. *Макдональда*, займався проблемами Індії, брав участь у підготовці конституційного «Акту про управління Індією» (1935). Під час третього прем'єрства Б. зовнішньополіт. курс його кабінету був спрямований на співпрацю з нацист. Німеччиною. У листопаді–грудні 1936 став ініціатором врегулювання політ. кризи, пов'язаної з відставкою короля *Едварда VIII* і вступом на престол *Георга VI*. На поч. *Другої світової війни 1939–45* Б. різко критикували за недостатню готовність брит. збройних сил до бойових дій.

«БОЛОТО» – у політичному лексиконі характеристика нерішучих, невиразних політичних сил, груп, партій, політ. лідерів. Часто застосовується як саркастична характеристика політ. центру – ліві, праві та «болото».

Ю. Шведа (Львів).

БОНОМІ Іваное (Bonomi; 18.10.1873 – 20.04.1951) – італ. політик. Н. у Мантуї. Займався журналістською діяльністю. 1893 вступив до Соціалістичної партії, з 1909 – депутат парламенту. 1912 виключений з партії за підтримку воєнних дій італ. армії у Лівії. Із головним ред. газ. «*Avanti!*» Л. Біссолаті став засновником партії Соціалістичної реформаторської партії. Входив до складу кількох кабінетів як міністр громад. робіт (1914–15), військ. міністр (1920–21) і міністр фінансів (1921). 1921 за дорученням короля *Віктора-Еммануїла III* сформував уряд. Не зумів перешкодити приходу до

влади Б. *Муссоліні*. У роки фашистської диктатури активною політичною діяльністю не займався. Після повалення Б. Муссоліні 1943 очолив Комітет нац. визволення. З червня 1944 – прем'єр-міністр і міністр закорд. справ. У червні 1945 подав у відставку. 1946 виступив співзасновником партії Народного-демократичний союз. 1948–51 очолював Сенат.

БОРДЕН Лерд Роберт (Borden; 26.06.1854 – 10.06.1937) – канад. політик, 8-й прем'єр-міністр Канади (1911–20), бізнесмен. Н. у фермерському поселенні Гран-Прі (Нова Шотландія). Навчався в Академії Акація-Вілпа, юрист. 1869–74 вчителював у Гран-Прі та Матавані (Нью-Джерсі). 1874–78 стажувався в адвокатській фірмі в Галіфаксі. 1878 вступив в колегію адвокатів Нової Шотландії. Від 1880 належав до франкмасонської ложі Св. Ендрю. Як адвокат, представляв інтереси багатьох новошотландських компаній, заробивши чималі статки. 1896 обраний депутатом нижньої палати канад. парламенту від округу Галіфакс. Після того яка очолив Консервативну партію (1901), став лідером офіційної опозиції. 1911 привів консерваторів до перемоги на федеральних виборах. 1912 відмовився від запропонованого Канаді президентом США В. *Тафтом* торговельного союзу. Основна частина прем'єрства Б. припала на роки *Першої світової війни 1914–18*. За цих умов перетворив уряд на Адміністрацію військового часу. Намагався створити незалежну від В. Британії канад. армію. За його ініціативою 1914 ухвалено закон про заходи військового часу (передбачав відправлення на фронт півмільйона канад. вояків), закон про податок на прибуток (1916) і закон про створення Національної дослідницької ради (1916). Зіткнувся з масовим небажанням франкоканадців вступати до війська і брати участь у бойових діях. Зважаючи на конскрипційну кризу 1917, був змушений сформувати коаліційний уряд із лібералами. Причетний до розпалювання ксенофобських настроїв стосовно колишніх громадян Австро-Угорщини – країни противника Канади у війні. Понад 8 тис. вихідців зі Сх. Європи, з яких 5 тис. канад. українців (родом із Галичини, Буковини та Закарпаття), як неблагонадійних, поміщено у спеціальні табори, або в'язниці й позбавлено виборчого права. 1919 дав дозвіл на використання війська для придушення загального страйку у Вінніпезі. Відіграв ключову роль у перетворенні Британської імперії у Співдружність держав. Добився для Канади окремого представництва на *Паризькій мирній конференції 1919–20*. Підписав *Версальський мирний договір 1919*, а Канада отримала статус члена *Ліги Націй*.

Став останнім канад. прем'єром, посвяченим у лицарі. В останні роки прем'єрства був ректором (1918–20) Макгільського ун-ту. 1921–22 делегат Канади на *Вашингтонській конференції 1921–22*, 1927–31 – президент Канад. ін-ту міжнародних відносин, 1930 – представник Канади в Раді Ліги Націй і головний делегат в Асамблеї Ліги Націй. Упродовж 1924–30 ректор ун-ту Квінз. До самої смерті очолював дві потужні фінансові установи – Барклейс та Краун-Лайф. Зображений на канад. 100-доларовій банкноті.

Р. Сіромський (Львів).

БОРДИГА Амадео (Bordiga; 13.06.1889 – 23.07.1970) – італ. політик. Інженер за фахом. 1910 вступив до соціалістичної партії, належав до її лівого крила, яке виступало проти участі Італії у Першій світовій війні. У листопаді 1920 Б. разом із А. *Грамші* та групою лівих максималістів утворили комуністичну фракцію ІСП. 1921–23 стояв на чолі Італ. комуністичної партії, якій накинув лівацькі концепції (зокрема заперечував легальні форми боротьби робітників за свої права). 1924 усунений з ЦК партії, 1925 солідаризувався з Л. *Троцьким*. 1930 виключений з партії. Відійшов від політ. життя, працював як інженер у Неаполі. Після 1945 продовжував свою ліворадикальну діяльність, зокрема як публіцист.

БОРИС III Кобург (Borys III; 30.01.1894 – 28.08.1943) – цар Болгарії (1918–43). Старший син *Фердинанда I*. 1912 офіційно проголошений наступником трону. Як офіцер брав участь у *Балканських війнах 1912–13* та у Першій світовій війні. Зайняв болг. трон 03.10.1918 після зречення батька, який привів Болгарію до двох нац. катастроф – поразки у Другій Балканській війні та Першій світовій війні. Упродовж кількох років намагався створювати враження, що він «царює, але не управляє». Противник політики уряду Болг. землеробської нар. спілки (БЗНС). З цієї причини встановив контакти із Військовим союзом, який 09.06.1923 влаштував державний переворот, і санкціонував його наслідки. У період перебування при владі урядів Демократичної змови (1923–31) політичні позиції Б. III зміцніли. В умовах хронічної нестабільності парламентської системи у січні 1935 домігся повалення уряду К. *Георгієва* (зайняв пост прем'єра внаслідок військ. перевороту в квітні 1934) і фактично зосередив у своїй руках повноту влади. Встановив у країні авторитарний режим, розпустив Народні збори, особисто назначав і усував не тільки міністрів, але й прем'єрів. У зовн. політиці Б. III певний час робив вигляд, що маневрує між головними військ.-політ. силами –

західними державами, Німеччиною і СРСР, але насправді проводив лінію на зближення з *Третім Райхом*. 01.03.1941 уряд Б. III приєднався до «*Вісі Берлін–Рим–Токіо*». Погодився на використання території країни як плацдарму для нападу нім.-італ. військ на Югославію і Грецію (квітень 1941). Налякані розгромом зх. союзниками армії Е. *Роммеля* у Пн. Африці та поразкою німців під Сталінградом, Б. III і болг. владні кола пробували встановити контакти з В. Британією і США, не розриваючи відносини з Райхом. Незважаючи на тиск А. *Гітлера*, не оголосив війни СРСР і не направив болг. війська на Східний фронт для участі у бойових діях проти Червоної армії. Раптово помер 28.08.1943 після драматичних переговорів з А. *Гітлером*. Офіц. версія – хвороба серця, найімовірніше – був отруєний нім. агентами.

В. Чорний (Львів).

БОРМАН Мартін (Bormann; 17.06.1900 – 02.05.1945?) – нацистський політик *Третього Райху*, райхсляйтер. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. Після війни належав до напіввійськ. націоналіст. орг-цій. 1924 засуджений до однорічного ув'язнення за співучасть у політ. вбивстві. 1925 вступив у Націонал-соц. робітничу партію Німеччини (НСДАП). З 1937 працював в апараті нацист. партії у Тюрінгії. Після приходу до влади А. *Гітлера* призначений керівником апарату заст. фюрера Р. *Гесса*. З жовтня 1934 – райхсляйтер, одночасно був депутатом Райхстагу. Вів особисті фінансові справи А. *Гітлера*. За ініціативою Б. був створений Фонд А. *Гітлера* (він його і очолив), з якого фінансувалися партійні з'їзди, урочисті святкування та ін. Під час Другої світової війни став одним з найближчих співпрацівників А. *Гітлера*. Після втечі Р. *Гесса* до В. Британії, у травні 1941 призначений заст. А. *Гітлера* з НСДАП і керівником парт. канцелярії. З квітня 1943 – особистий секретар А. *Гітлера*. Залишався найвпливовішою фігурою Третього Райху після фюрера до кін. війни, його вважали «сірим кардиналом» гітл. режиму. Відповідальний за злочини нацистів проти людства. Достовірних даних про долю Б. після 30.05.1945 немає. За свідченням очевидців, Б. загинув, намагаючись вибратися з оточеного рад. військами Берліну. За ін. даними, Б. зумів залишити столицю і у післявоєнний час жив десь у Лат. Америці (Чилі, Аргентині). Під час *Нюрнберзького процесу 1945–46* засуджений до страти (заочно).

БОРОВЕЦЬ Тарас («Тарас Бульба»; 09.03.1908 – 15.05.1981) – укр. політ. і військ. діяч, організатор повстанського руху на Поліссі в

роки Другої світової війни. Н. у с. Бистричі (тепер – Рівненська обл.), що у міжвоєнний період знаходилось на тер. Польщі. У юності був змушений працювати на каменоломні. Під впливом інформації про Голодомор 1932–33 в УРСР перейшов на самостійницькі позиції. 1930 заснував орг-цію «Укр. національне відродження». Зазнав переслідування з боку польської влади. 1934–35 – в'язень концтабору у Березі Картузькій. Після окупації СРСР зх. регіонів України у вересня 1939 р. продовжував підпільну роботу самостійницького спрямування. Співпрацював з Державним центром УНР в екзилі (Варшава). Отримує завдання готувати повстання для встановлення укр. влади у момент початку війни третіх держав проти СРСР. З поч. Німецько-радянської війни, влітку 1941 організував на Поліссі партизанські відділи «Поліської Січі», які боролися проти відступаючої Червоної армії та радянської адм-ції. У перші місяці нім. окупації Б. діяв легально, але від грудня 1941 перейшов у підпілля. 1942 створив військ. з'єднання – *Українська повстанська армія* (УПА). 1942–43 активно контактував із ОУН-М. У серпні-вересні 1942 вів переговори із командуванням рад. партизанів про спільні бойові дії, але не зумів домовитися про єдину політ. платформу. На зламі 1942–43 намагався нав'язати контакти із командуванням польської Армії крайової для залагодження наростаючого укр.-польс. конфлікту. У квітні-травні 1943 проводив переговори з командуванням ОУН-Б про спільну боротьбу з окупантами. Більшість відділів Б. у червні-липні 1943 були роззброєні формуваннями ОУН-Б, що прибрали назву УПА. Залишки своєї партизанської групи Б. назвав «Українська народно революційна армія» (УНРА). Ініціатором створення (з І. Мітрингою) Укр. народно-демократичної партії. У грудні 1943 заарештований гестапо. В'язень концтабору Заксенгаузен до вересня 1944. З 1948 – на еміграції у США і Канаді. Створив Українську національну гвардію (УНГ), видавав журнал «Меч і Воля». Автор спогадів «Армія без держави: слава і трагедія українського повстанського руху». Помер у Нью-Йорку (США).

І. Патриляк (Київ).

БОС Субсах Чандра (Bos; 1895 або 23.01.1897 – 18.08.1945) – інд. політик. Навчався у Бомбеї і Кембриджському ун-ті. 1920–21 служив у Лондоні в Інд. цивільній службі. Після повернення на батьківщину брав активну участь у нац.-визв. русі, член Індійського національного конгресу (ІНК). Налезав до ліворадикального крила ІНК, виступав за повну незалежність Індії. Неодноразово заарештовувався брит. колоніальною владою, три-

валий час жив в еміграції. Автор книги «Боротьба Індії», в якій дав огляд визв. руху 1920–поч. 1930-х років із позицій лівих націоналістів. 1938–39 очолював ІНК, однак склав повноваження, після того як інші ліберальні партії на поч. Другої світової війни відмовилися розпочати боротьбу проти В. Британії. У липні 1941 був заарештований британцями за виступи на підтримку держав «Вісі». Втік із ув'язнення і добрався до Берліну, де намагався рекрутувати індусів для служби у Вермахті. 1942 встановив контакти з японцями, отримав титул вождя (нетайї) Інд. національної армії, сформованої з індійських військовополонених у Малайї (бл. 20 тис. чол.). 1943 у Бангкоку проголосив створення «уряду вільної Індії». 1943–44 воював у Бірмі та на Андаманських о-вах проти брит. військ. Загинув у авіакатастрофі над Тайванем у серпні 1945. У сучасній Індії, незважаючи на колабораціонізм з япон. окупаційною владою і нацистами, вважається нац. героєм, зокрема, його ім'я носить аеропорт Калькутти.

БОСНІЙСЬКА КРИЗА 1908–1909 – міжнародна криза, спричинена політикою Австро-Угорської імперії на Балканах на поч. ХХ ст. За рішенням Берлінського конгресу 1878 Боснія та Герцеговина мали перебувати під суверенітетом Османської імперії. І хоча юридично над цими провінціями визнавався суверенітет Туреччини, проте, внаслідок їх окупації 1878 австр. військами, усю повноту влади у них здійснювали австр. чиновники. Ще у 1880-х роках Боснія та Герцеговина були включені у митну систему імперії, на них поширювався низка загальноавстр. законів, зокрема і про військову повинність. Починаючи з 1880-х років і, особливо, наприкін. ХІХ ст. австр. уряд заохочував еміграцію до Боснії та Герцеговини з ін. провінцій імперії. У зв'язку з тим, що на території краю проживали мусульмани, православні серби і хорвати-католики, Відень намагався відірвати Боснію та Герцеговину від релігійних центрів, що знаходилися у Туреччині, надавав грошову підтримку християнам. Австр.-рос. переговори у Бухлау (Австро-Угорщина) завершилися досягненням 16.09.1908 домовленості про згоду Росії на анексію Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною в обмін на підтримку Віднем плану відкриття чорноморських проток для проходу рос. військових кораблів. Анексію Австро-Угорщиною цих провінцій підтримувала і Німеччина. Після проведення анексії з протестами виступили Туреччина, В. Британія і Франція. До них приєдналася і Сербія, яка розглядала Боснію та Герцеговину як частину майбутньої Югославської держави. Після того, як протидія В. Британії та Франції перешко-

дила рос. уряду реалізувати домовленість про відкриття проток Босфор і Дарданелли для рос. кораблів, Петербург приєдналася до протестуючих країн і вимагав скликати для вирішення конфлікту конференцію держав-учасниць Берлінського договору 1878. Незабаром Туреччина, яка отримала від Австро-Угорщини компенсацію у розмірі 2,5 млн фунтів стерлінгів і домоглася виведення австр. військ з Новопазарського санджаку, відмовилася від свого суверенітету над Боснією та Герцеговиною. 28.02.1909 турец. султан підписав угоду про визнання прав Габсбурзької імперії над цими провінціями. В умовах військових приготувань в Австро-Угорщині до нападу на Сербію, а також під тиском Німеччини, Росія змушена була відмовитися від підтримки Сербії у її домаганнях на ці землі й 28.03.1909 визнала анексію Боснії та Герцеговини. 31.03.1909 уряд Сербії також заявив про визнання анексії. У квітні 1909 анексію Боснії та Герцеговини визнали В. Британія і Франція. Б. к. була розв'язана дипломатичним шляхом, однак засвідчила про поглиблення суперечностей між великими державами на Балканах.

С. Мовчан (Львів).

БОСНІЯ І ГЕРЦЕГОВИНА (Bosna i Hercegovina, Босна и Герцеговина) – держава в західній частині Балканського п-ва. довг. Загальна площа: 51 130 км². Межує з Хорватією, Сербією, Чорногорією. Столиця – м. Сараєво. Чисельність населення: 3,8 млн. (2018). Нац. склад: боснійці або мусульмани – 43,7%, серби – 31,1%, хорвати – 17,3%, українці – 0,1%. Сповідують іслам (суніти) – 48% і християнство (православ'я – 33% і римо-католицизм – 16%). Форма держ. правління – республіка. Форма держ. устрою: федеративна республіка в складі Федерації Боснії і Герцеговини і Республіки Сербської. Найвищий законодавчий орган – двопалатний парламент (Скупщина) з чотирирічним терміном повноважень. Адмін.-терит. поділ: Федерація Боснії і Герцеговини розділена на 10 кантонів, а Республіка Сербська має централізовану державну адм-цію.

Боснія і Герцеговина (БіГ) свій суверенітет у межах СФРЮ проголосила 31.07.1990. Визначальними у сусп.-політ. процесах виявилися етнічні і релігійні чинники. Найчисленнішими (понад 2 млн., бл. 41%) були босняки (боснійські мусульмани). Серби (православні) склали близько 1,4 млн. (майже 31%), хорвати (католики) – 760 тис. (близько 17,5%). Перші багатопартійні вибори зафіксували перемогу коаліції національних партій мусульман, сербів і хорватів, які здобули разом 202 мандати з 240 в обох палатах. Було сформовано коаліційний уряд. У виборах до Президії БіГ за

мусульманською квотою перемогли Фікрет Абдич і Алія Ізетбегович, за сербською – Нікола Кольович і Біяна Плавшич, за хорватською – Степан Ключіч і Франьо Борас. Головою Президії обрано лідера боснійських мусульман А.Ізетбеговича (Ф. Абдич, який отримав на виборах більше голосів, відмовився на його користь). Прем'єр-міністром став хорват Юре Пеліван, головою парламенту – серб Момчило Крайшник.

Проте узгодженої роботи у депутатів не вийшло. З самого початку серби і хорвати не сприйняли факту існування боснійських мусульман як окремої нації. Обидві сторони стверджували, що мусульмани БіГ насправді є ісламізованими хорватами і сербами. У ході розпаду СФРЮ сербські лідери БіГ пропагували ідею об'єднання з Сербією, а хорватські – з Хорватією. Зберегти єдину БіГ як незалежну державу хотіли тільки боснійські мусульмани. Позиції сторін співпадали лише в одному – у питанні виходу із складу СФРЮ.

Осінь 1991 р. – початок 1992 пройшли під знаком проголошення на території БіГ національних мусульманської, хорватської і сербської держав. 14.10 Скупщина БіГ за відсутності сербських депутатів ухвалила Меморандум про незалежність і Платформу про становище республіки та майбутній устрій югославської федерації. За ініціативою Сербської дем. партії понад 80 депутатів-сербів, протестуючи проти таких дій, вийшли зі складу республіканської Скупщини і 25.10 сформували сербську Скупщину БіГ. 09.11 боснійські серби провели свій референдум, під час якого 92% висловилися за створення спільної держави з Сербією, Чорногорією і сербськими територіями в Хорватії. 09.01.1992 лідери боснійських сербів проголосили утворення Сербської республіки БіГ (згодом назва була змінена на Республіку Сербську), сформували органи влади. Президентом республіки став Радован Караджич.

Загальнореспубліканський референдум з питання про суверенітет і незалежність БіГ відбувся 01.03.1992 (сери бойкотували). 18.03.1992 за участю міжнар. посередників сторони (боснійці, серби і хорвати) підписали «Основні принципи конституційного устрою БіГ», який передбачав збереження єдиної держави у складі трьох національних республік. Однак, визнання БіГ 06–07.04 країнами ЄС і США загострило переговорний процес. Мусульмани відмовилися продовжувати обговорювати питання, а серби 08.04 проголосили самостійну Республіку Сербську (столиця – м. Пале), яка займала дві третини території БіГ. Ворогуючі сторони, взяли курс на силове розв'язання спірних питань про майбутній устрій БіГ. Сери контролювали близько 70% території.

В умовах воєнних дій БіГ поступово діставала міжнародне визнання, зокрема наприкінці травня була прийнята в ООН.

Влітку 1992 фактично було три національно-територіальні державні утворення: мусульманське, сербське і хорватське. У червні 1992 хорвати встановили контроль над районами компактного проживання хорватів на півночі та півдні БіГ, а 03.07 проголосили хорватську державу *Герцег-Боснія* (через рік вона була перейменована в *Хорватську республіку*). Боснійські мусульмани контролювали п'яту частину території БіГ. Крім того, у західних областях Боснії протягом 27.09.1993–05.08.1995 існувала держава боснійських мусульман (Цазінська крайна з центром у Біхачі), яка не підпорядковувалася офіційному Сараєво. 01.03.1994 була проголошена Федерація Боснії і Герцеговини (ФБГ).

Міжнар. дипломатія вживала зусиль для припинення воєнних дій у БіГ, проводилися спеціальні миротворчі конференції у Женеві, Гаазі, Парижі за участю представників країн НАТО і ЄС різних рівнів. У листопаді 1995 на амер. військовій авіабазі Райт-Паттерсон побл. міста Дейтон (штат Огайо) розпочалися завершальні переговори з боснійського врегулювання. У них взяли участь президенти Сербії (С. Мілошевич), Хорватії (Ф. Туджман), БіГ (А. Ізетбегович), офіційні представники від США (Р. Холбрук), Росії (І. Іванов) і ЄС (К. Більдт). Сторони домовилися про поділ БіГ на ФБГ (51%) і Сербську республіку (49%). Лінія територіального розмежування майже співпала з реальним розташуванням фронтів. Виходячи з домовленостей, мусульманам передавалася сербська частина Сараєво (цей пункт спричинив нову гуманітарну трагедію, оскільки звідти було вигнано близько 150 тис. сербів), а сербські лідери Р. Караджич і Р. Младич мали залишити свої посади і постати перед Міжнародним трибуналом в Гаазі.

Була заснована також посада Верховного представника Генерального секретаря ООН. Він мав широкі повноваження, які дозволяли самостійно приймати рішення у випадках, коли місцева влада не могла домовитися стосовно певних проблем або при наявності загрози політичним чи економічним інтересам країни. Це означало, що фактично з грудня 1995 БіГ перетворилася на міжнародний протекторат. У межах ФБГ до 1997 функціонувала хорватська держава Герцег-Боснія.

За роки війни в БіГ загинуло майже чверть мільйона людей і близько двох мільйонів стали біженцями. Економіка була зруйнована, життєвий рівень мешканців різко знизився. Внаслідок вимушених масових міграцій країна чітко поділилася за етнічною ознакою.

Перші післявоєнні вибори до вищих органів за партійним представництвом відбулися 14.09.1996. У Федерації БіГ перемогли правляча мусульманська Партія демократичної дії (54,4% голосів) і Хорватський демократичний союз (23,4%), а у Сербській республіці – Сербська демократична партія (54,9%). Представники цих партій отримали більшість місць на кожному рівні влади. Центральний уряд складався з 5 міністерств: закордонних справ, фінансів, юстиції, зовнішньої торгівлі та у справах біженців і переселенців. Усі інші владні повноваження були на рівні ФБГ і Республіки Сербської. Кожний з суб'єктів БіГ зберіг важливі атрибути суверенітету – парламент, уряд, армію, поліцію, бюджет, валюту тощо.

Верхня палата парламенту (Дім Народів) була сформована у складі 15 депутатів (по п'ять від боснійців-мусульман, хорватів і сербів). Президію БіГ на дворічний термін склали лідери партій-переможниць – мусульманин А. Ізетбегович (700 тис. голосів), серб М. Крайшник (500 тис.) і хорват Крешимір Зубак (245 тис.), які головування в ній здійснювали по 8 місяців за чергою, відповідно до кількості набраних голосів на виборах. Кожний з них мав право вето. Проте той, хто набрав найбільше голосів, одержував привілей, тобто впродовж двох років представляв країну на міжнародній арені. Таким чином, першим Головою Президії БіГ став А. Ізетбегович. Президентом Республіки Сербської була обрана Б. Плавшич.

Вересневі вибори 1996 р. лише формально створили умови для політ. консолідації трьох народів у єдиній державі. Практично БіГ залишалася державою з надзвичайно слабкою центральною владою. Паралельно з парламентськими виборами 2000 хорвати провели референдум про створення самостійної хорватської держави в Боснії, який міжнародні посередники визнали недійсним. Незважаючи на це, 03.03.2001 у Мостарі місцеві політичні лідери проголосили у Західній Герцеговині, населеній хорватами, самоврядування, сформували штаб безпеки області та зажадали розділити БіГ на три частини.

Вибори 2002 вперше організували не міжнародні орг-ції, а влада БіГ. Парламентськими стали 14 політичних партій і об'єднань. Найбільше голосів здобула мусульманська партія Демократична акція (21,92% і 10 мандатів), сербська Демократична партія (14,04% і 5 мандатів) і Партія за БіГ (11,07% і 6 мандатів). Партія демократичних дій дістала 10,43% і 4 мандати, Союз незалежних соціал-демократів – 9,8% і 3 мандати, ХДС – 9,48 і 5 мандатів. Інші політ. сили зібрали менше як по 5% і задовольнилися 1–2 мандатами.

Вагомою подією у суспільному житті стали вибори парламенту 2006, який сформували депутати від Демократичної акції (9 депутатів), Партії за БіГ (8 депутатів), Союзу незалежних соціал-демократів (7 депутатів), Соціал-демократичної партії БіГ (5 депутатів), Сербської демократичної партії (3 депутати), Хорватського демократичного союзу БіГ (3 депутати), Хорватського демократичного союзу 1990 (2 депутати) та 5 депутатів від ін. політичних сил. Під час виборів керівників держави найбільший успіх мав лідер мусульманської партії за БіГ Харіс Сілайджич (68%).

Починаючи з 2009, у зв'язку з конституційною реформою (передбачала централізацію БіГ) почала загострюватися загальна політична ситуація в країні. У лютому 2010 парламент розглядав закон про референдум і громадянську ініціативу. Опозиція піддала цей документ критиці, а депутати від мусульман відмовилися за нього голосувати. Вони залишили зал засідання, зазначивши, що вважають ухвалення закону антидейтонським і антиконституційним актом.

Виборча кампанія 2010 відбулася під знаком протистояння прихильників автономії і централізації складових частин БіГ. Як наслідок було обрано 42 депутати Дому Представників (по 14 від сербів, хорватів і боснійців), а також депутатів до республіканських і місцевих органів управління. Крім них обрали трьох членів колегіальної Президії БіГ (по одному від сербів, хорватів і боснійців).

2013 державу охопила політична криза, яка спричинила хвилю соціальних протестів на поч. 2014. Основною причиною став високий рівень безробіття – 27,5%, а приводом – закриття великих промислових підприємств в Тузлі. Ці виступи отримали публіцистичну назву «Боснійська весна». Все це вплинуло на результати парламентських виборів у жовтні 2014. Більшість мандатів у Федерації БіГ отримала Партія демократичних дій (Б. Изетбегович, він також переміг у виборах до Президії БіГ). У Республіці Сербській переможцем знову став Союз незалежних соціал-демократів (М. Додик). Проте на виборах до Президії БіГ від сербів був обраний від Партії демократичного прогресу М. Іваніч, а хорватів – лідер ХДС Д. Чович. Перемога націоналістів знову загострила національне протистояння в БіГ.

Унаслідок війни 1992–95 економіка та інфраструктура БіГ була зруйнована. До серед. 1990-х обсяг промислового виробництва скоротився на 80%. У другому десятиріччі XXI ст. реформування економіки відбувалося повільними темпами. 2016 у ВВП на сферу послуг припадало 65,4%, промисловість і будівництво – 26,8%. На поч. 2017 країна

мала перехідну економіку, яка дуже залежала від експорту металів, текстилю, меблів, електроенергії, а також іноземної допомоги і грошових переказів заробітчанин. Державний борг склав 45% ВВП, безробіття – 43,9%, інфляція – 0,9%. Зовнішня торгівля БіГ орієнтована на країни ЄС.

Зовнішня політика визначається «Базовими принципами зовнішньої політики і діяльності Боснії і Герцеговини» (17.02.1998). Держава є членом ООН (1992), Ради Європи (2001). 2016 ЄС прийняв заяву БіГ на членство.

БіГ визнала державну незалежність України 20.04.1992, а дипломатичні відносини було встановлено 20.12.1995. У Сараєво діє Відділення посольства України в Хорватії (з 17.11.2004), а у Києві – Почесне консульство БіГ (з 10.09.2010). Боснійсько-український політ. діалог розпочався на рівні міністрів закордонних справ у червні 1997. Згодом він проходив за участю глав урядів (з листопада 1997) і президентів (з липня 1999). Утворено і діє спільний українсько-боснійсько-герцеговинський комітет з питань торговельно-економічного співробітництва. Українська меншина (бл. 3,5 тис.) організована, діє Координаційна рада українських товариств та об'єднань БіГ, до якої входить 7 культурно-освітніх товариств.

Лім: Malcolm Noel. Bosnia a Short Histo: New York, New York University Press, 1994; Enver Imamović. Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata», Sarajevo, Bosanski kulturni centar, 1998; Марина Мартынова. Балканский кризис: народы и политика, Москва: «Старый сад», 1998.

М. Криль (Львів).

БОТА Луї (Botha; 27.09.1862 – 27.08.1919) – південноафр. військовий і політичний діяч, генерал. Від 1883 на військовій службі в одного з вождів зулусів. Від 1897 депутат парламенту Трансваалю. Під час *Бурської війни 1899–1902* фактично був командувачем бурських військ у Наталі, з березня 1900 – головнокоманд. військ Південно-афр. республіки (або респ. Трансвааль). 1900–02 Б. був одним із керівників партизанської війни бурів проти британців. Безперспективність повстанського руху бурів і жорстокі репресії брит. військ проти цивільного населення змусили Б. висловитися за порозуміння з Лондоном. Став одним із ініціаторів укладення Фериніхінгського мирного договору (підписаний 31.05.1902). Після війни очолив партію «Народ». З лютого 1907 – прем'єр Трансваалю. 1908–09 учасник установчої конференції Південно-Африканського Союзу, наякій очолював делегацію Трансваалю. 1910–19 – перший прем'єр-міністр ПАС. У жовтні 1914–лютому 1915 придушив антибрит. повстання бурів на чолі з ген. Христіаном Де

Ветом, які виступили проти вступу ПАС у війну з нім.-австр. блоком. Учасник *Паризької конференції 1919–20*. У квітні 1919 очолив міжнар. комісію для укладення перемир'я між ЗУНР і Польщею під час Українсько-польської війни 1918–19.

БОТА Пітер Віллем (Botha; 12.01.1916 – 31.10.2006) – президент ПАР (1984–89). Закінчив ун-тет Оранжевої вільної держави в Блумфонтейні. Належав до Націоналістичної партії. 1948 став депутатом парламенту Південно-Африканського Союзу (з 1961 – ПАР). Підтримував політику *апартеїду*, яку проводили уряди Д. Малана (1948–54), Й. Г. Стрейдома (1954–58), Х. Ф. Фервурда (1958–66). Від 1961 – міністр внутр. справ, згодом очолював мін-во торгівлі. З 1966 – міністр оборони країни в уряді Б. Форстера (1966–78). У вересні 1978 очолив кабінет міністрів. Після прийняття нової Конституції країни (1984), яка розширила президентські повноваження, став найвищою посадовою особою держави. Незважаючи на міжнар. екон. санкції та політ. тиск зх. держав, Б. відмовлявся скасувати режим апартеїду. З 1985 запровадив у країні надзвичайний стан (періодично відмінювався і вводився), заборонив діяльність більшості політ. партій, жорстоко розправлявся з акціями протесту чорношкірого населення. Надавав підтримку антиурядовим силам, які боролися проти прокомуністичних режимів в Мозамбіку, Анголі, Зімбабве. У вересні 1985 обраний на пост президента ПАР. 14.08.1989 через хворобу пішов із поста президента країни, на якому його замінив Ф. де Клерк.

БОЧЧОНІ Умберто (Bocconi; 19.10.1882 – 17.08.1916) – італ. живописець, скульптор, одним із засновників футуризму. Н. у області Калабрія. 1901–05 навчався у майстерні Дж. Балли у Римі. Картинам Б. притаманні яскраві фарби, сміливі співставлення об'ємів і площин, які передавали динамізм сучасного міста («Місто, що піднімається», 1910–11). Під впливом скульпторів-авангардистів О. Архипенка, П. Пікассо, К. Бранкузі, з якими познайомився під час перебування в Парижі, 1912 виголосив «Технічний маніфест футуристичної скульптури». Його перші футуристичні твори «Вибух сміху» (1911), «Динамізм людського тіла» (1913). Працював над фундаментальною проблемою футуристичної естетики – конструкцією динамічних форм, що опираються на поняттях «симультанності» та «силових ліній»: твори «Матерія», «Атака уланів» та ін. Як скульптор хотів привести скульптуру у відповідність до динаміки нового суспільства. Показавши у знаменитій серії

«Пляшок» («Розгортка пляшки в просторі», 1912) пластичний ритм звичайного побутового предмета, Б. досліджував рух людської постаті, конструював аеродинамічні форми, пружинисті композиції із увігнутих і опуклих об'ємів («Одиничні форми в неперервності простору», 1913). Своєрідний підсумок своїх пластичних пошуків Б. підвів у композиції з дерева, бляхи, міді та картону – «Кінь + вершник + будинки» (1912–14), яка відображає необхідність переходу від традиційної статуї з єдиного матеріалу до множинності матеріалів і поліхромності. Твори Б. зберігаються в Музеї сучасного мистецтва в Нью-Йорку, Галереї сучасного мистецтва в Мілані та низці приватних збірок.
Я. Кравченко (Львів).

БРАЗАУСКАС Альгірдас (Brazauskas; 22.09.1932 – 26.06.2010) – литов. політик. 1956 закінчив Каунаський політехн. ін-тут, за фахом – інженер-гідротехнік, доктор екон. наук. З 1959 член КП Литви. 1965–67 – міністр пром-сті будівельних матеріалів Литви, 1967–77 – 1-й заст. голови Держплану респ. Від 1977 – секретар ЦК КП Литви, з 1988 – 1-й секретар ЦК КП Литви. За його ініціативою на XX з'їзді КП Литви (1989) було оголошено про вихід Компартії Литви з КПРС та її самостійність. На надзвичайному з'їзді 08–09.12.1990 т. зв. литовське крило КПЛ на чолі з Б. вийшло з партії та утворило Литов. демократичну партію праці (ЛДПП). 14.02.1993 обраний Президентом Литовської Республіки. Відмовився балотуватися на другий термін. У січні 2001 після об'єднання ЛДПП і Соц.-дем. партії Литви в Литовську соц.-дем. партію Б. став її лідером. 2001–06 прем'єр-міністр Литви. Навесні 2006 після розпаду правлячої коаліції (кілька міністрів соціал-лібералів вийшли з уряду), Б. подав у відставку. Нагороджений вищими нагородами 15 держав, серед яких Орден князя Ярослава Мудрого I ступеня (Україна, 1998), почесний доктор 4 вищих навчальних закладів, серед яких Київського ун-ту імені Тараса Шевченка.

З. Баран (Львів).

БРАЗИЛІЯ (Федеративна Республіка Бразилія) – держава в Південній Америці. Межує з Перу, Колумбією, Венесуелою, Гайяною, Суринамом, Франц. Гвіяною, Уругваєм, Аргентиною, Парагваєм, Болівією. Загальна площа: 8,5 млн. км². Чисельність населення: 217 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: європейці (нащадки переселенців з держав Європи – Португалії, Італії, Німеччини, Іспанії) – 47,7%, мулати – 43,1%, чорні – 7,6%, індіанці – 0,4%, азійці – 1,1%. Релігійний склад населення: римо-

католики – 64,6%, протестанти – 22,2%. Державна мова: португальська. Форма держ. правління: федеральна президентська республіка. Форма держ. устрою: федеративна держава. Столиця: Бразилія. Адмін.-терит. поділ: 26 штатів, федеративний (столичний) округ і 1 федеральний округ. Глава держави і уряду: президент. Законодавча влада: двопалатний парламент – Національний Конгрес, який складається з Палати Депутатів і Федерального Сенату. Грошова одиниця: бразильський реал (100 сентаво).

Територія Б. була відкрита португальцями випадково. 22.04.1500 експедицією Педру Алваріша Кабрала, яка плівла за прянощами у ПСА. Перша назва нововідкритих земель – «острів справжнього Хреста», згодом – «земля Святого Хреста». Сучасну назву «Бразилія» (від тутешньої деревини «пауа-бразил») португальські території отримали указом короля Мануела I 1513 Спершу Б. перебувала під владою португальської корони як генерал-губернаторство, з др. пол. XVII ст. сюди призначався віце-король, якому підпорядковувалися генерал-губернатори провінцій. Першою столицею португальських володінь стало м. Байя (нині Сальвадор), з 1763 по 1960 – Ріо-де-Жанейро. Основою економіки Б. стало плантаційне господарство із вирощування цукрової тростини та кави. 07.09.1822 Б. внаслідок визв. руху стала незалежною імперією, якою управляв імператор з Браганської династії. 15.11.1889 імператор Педру II (1831–89) склав повноваження і Б. стала федеративною республікою. 1895–1909 були остаточно визначені кордони Б. з сусідніми державами. Бразильське суспільство формувалося з переселенців з Португалії, негрів, яких масово завозили протягом XVII–XVIII ст. для роботи на плантаціях і європ. іммігрантів, переважно з Італії, Німеччини, Іспанії, Польщі (1875–1960 їх прибуло бл. 5 млн). Емігранти оселялися в основному в пд. штатах: Парана, Сан-Паулу, Ріо-Гранді-ду-Сул. У Б. проживає бл. 600 тис. українців, переважна більшість з яких народилися у цій країні. Індіанське населення локалізується на півночі, сході та вздовж течії р. Амазонка.

Протягом 1889–1930 у Б. тривав період «Старої республіки» – конституційної демократії з президентом, який походив зі штатів Сан-Паулу або Мінас-Жерайс. Реальна влада знаходилася в руках кавових або цукрових плантаторів (фазендейро) із цих штатів (т. зв. кавова олігархія, чи «паулісти» – вихідці з Сан-Паулу). Представники «цукрової еліти» контролювали місцеві органи влади, «кавової еліти» – федеральну політику. Президенти і уряди країни захищали інтереси виробників цих основних експортних продуктів.

Централізовано підтримувалися стабільно високі ціни на каву шляхом скуповування її надлишків за рахунок бюджетних коштів. На поч. XX ст. Б. займала 1-ше місце у світі з виробництва кави (1908 – 77%) і каучуку (88%). Розвиткові пром-сті приділялося мало уваги. Величезну роль в екон. житті відігравав іноз. капітал.

На поч. XX ст. у браз. суспільстві посилювалася б-ба за демократичну владу. 1904 курсанти військового училища спробували здійснити державний переворот. 1910 за правління уряду Е. Р. да Фонсека (1910–14) повстали військові моряки. Тривали також бунти й у сільській місцевості. Під час *Першої світової війни 1914–18* різко впали можливості імпорту з Європи і США, що позитивно відбилося на розвитку браз. внутр. ринку. Почався перехід до здійснення програми індустріалізації. Основний пром. центром став штат Сан-Паулу, в якому на 1920 вироблялося до 33,5% пром. продукції. Уряд президента В. Б. Перейри Гомеша 26.10.1917 оголосив війну Німеччині й браз. підрозділи були залучені до допоміжних акцій союзників. Браз. делегація взяла участь у роботі *Паризької мирної конференції 1919–20* і Б. стала членом-засновником *Ліги Націй* (вийшла 1926). У міжвоєнний час посилювався політичний рух. За президентства Е. Песо (1919–22) у країні була дозволена профспілкова діяльність. Індустріалізація країни спричинилася до зміцнення робітн. руху, який намагалися очолити орг-ції лівого спрямування. 1922 заснована Браз. комуніст. партія (БКП), 1929 – Загальна конфедерація трудящих Бразилії. 05.07.1922 у тогочасній столиці Б. – м. Ріо-де-Жанейро – спалахнуло антиурядове повстання військових (т. зв. тенентистів, від португ. тененте – лейтенант), прибічників дем. реформ, спрямоване проти режиму «кавової олігархії». Хоча повстання й зазнало поразки, розгалужена мережа таємних орг-цій тенентистів у армії дозволила їм 04.07.1924 у м. Сан-Паулу знову вчинити заколот. Лише 27.07 урядові війська змогли оволодіти цим містом, однак повстанцям вдалося прорвати оточення і відійти вглиб країни. У жовтні 1924 тенентисти з гарнізонів на півдні, на чолі з капітаном Л. К. *Престесом* рушили на північ і в березні 1925 об'єдналися з повстанцями з Сан-Паулу. Пройшовши з боями кілька тисяч кілометрів, колона тенентистів (Колона Престеса) у лютому 1927 залишила територію Б. і була інтернована у Болівії. Під час придушення повстання президент А. Бернардес (1922–26) оголосив у країні стан облоги і жорсткими репресивними заходами придушував будь-які форми протесту. Світова екон. криза 1929 завдала серйозного удару по

позиціях олігархічних груп у держ. апараті. Падіння на світовому ринку попиту, а отже, і зменшення виробництва кави, спричинило серйозні соц.-екон. проблеми, що вимагали від президента В. Л. Перейри ду Соуза (1927–30) екстраординарних заходів для спасіння «кавової економіки». Все це стало вирішальним фактором порушення традиційної домовленості (т. зв. кава з вершками) про почергове висування на президентський пост представників еліт штатів Сан-Паулу і Мінас-Жерайс. На поч. 1930 штат Ріу-Гранде-ду-Сул та ін. штати відмовилися підтримати кандидатуру на президентський пост висуванця штату Сан-Паулу Престеса де Альбукерке, що призвело до розколу всередині керівної еліти. Опозиція на чолі з Ж. Варгасом, губернатором штату Ріу-Гранде-ду-Сул, сформувала потужний блок опозиційних сил – Ліберальний альянс, куди також увійшли й тенентисти (за виключенням невеликої групи лівих тенентистів на чолі з Л. Престесом). У програмі блоку декларувалася підтримка як підприємцям, так і найманим робітникам, які потерпали від екон. кризи. Попри сприяння з боку свого рідного штату, а також штатів Мінас-Жерайс і Параїба Ж. Варгас все ж програв президентські вибори 1930, що, правда, відбувалися в умовах підкупу і залякування. Перемогу здобув ставленик олігархічних кіл Ж. Престес, який заявив про намір слідувати курсу попередників і продовжувати підтримку виробників кави. 03.10.1930 розпочалося збройне повстання опозиції, що переросло у революцію. Після виступу піхотного полку в Ріо-де-Жанейро 24.10. до влади прийшла військова хунта. Через 10 днів вона передала владні повноваження Варгасу, який був проголошений тимчасовим президентом. Ці події завершили еру ліберальної буржуазної держави на чолі з аграрною елітою і розпочали епоху харизматичного президентського правління, або ж «епоху Варгаса» (1930–54). У Б. був сформований уряд Ліберального альянсу на чолі з Варгасом і встановлений тимчасовий військовий режим. Верховна влада в штатах була передана тимчасовим військовим комісарам, більшість з яких належали до «тенентистів». Після розпуску Конгресу і скасування Конституції фактично утвердився режим особистої диктатури Варгаса, політична філософія якого формувалася під впливом ідей та практики італ. фашизму. 12.05.1932 для розв'язання конфліктів між найманими робітниками і роботодавцями були створені замирювальні комісії. Декрет президента від 01.01.1932 скасував митні збори між штатами, що дало позитивний імпульс для формування єдиної браз. екон. системи. У липні 1934 був здійснений поворот до конституційного правління.

Установчі Збори прийняли новий Основний закон Б. (надавав, зокрема, право голосу жінкам) і обрали Варгаса президентом. Під впливом наростання міжнар.-політ. суперечностей відбулася активізація полярних політ. сил у країні, що загострило внутрішню ситуацію у Б. Протягом 1933–35 у Б. посилювався т. зв. інтегралістський рух – ідеологічна течія прибічників *фашизму*, які закликали до створення «інтегральної та сильної бразильської держави» на зразок Італії та Німеччини. Інтегралісти жорстко критикували вплив на урядову політику кавових магнатів, іноз. банкірів та ін. Закони «зеленосорочників», яким симпатизували також військові та поліція, чинили агресивні дії щодо учасників комуністичного і страйкового рухів. У відповідь у березні 1935 антифашистські орг-ції заснували Національно-визвольний альянс (НВА). Ж. Варгас заборонив політичну діяльність представників військових і поліції, а 30.05.1935 урядовим декретом оголосив про роззброєння фашистських орг-цій. 11.07 була заборонена діяльність і НВА. Уряд запровадив у країні військовий стан, рішуче придушив повстання прихильників НВА у листопаді 1935 у Наталі, Ріо-де-Жанейро, Нітерої, Ресіфі. У період наростання політ. нестабільності у суспільстві Варгас прийняв рішення повернутися до одноосібної диктатури, або ж тієї форми правління, що виникла після ліберальної революції 1930. Напередодні виборів, запланованих на 1938, Ж. Варгас завдав удару по опозиції, сформованій з представників поміщиків-скотарів зі штату Ріу-Гранде-ду-Сул і Республіканської партії, що мала потужні позиції в Сан-Паулу. 10.11.1937 Варгас розпустив Конгрес, запровадив надзвичайний стан і підписав текст нової Конституції, яка наділяла президента необмеженими повноваженнями. Б. була проголошена «Новою державою» (офіц. назва до 1945). Ідеологія і практика нового режиму була своєрідною версією корпоративної держави, побудованої на засадах, характерних для соц.-політ. організації фашист. Італії – централізація влади, авторитаризм, демонтаж дем. інститутів, опора на генералітет тощо. У країні утверджувався культ президента – «батька нації та захисника трудящої людини». 11.05.1938 був придушений путч інтегралістів, які намагалися вбити Ж. Варгаса, після чого фашистський рух у Б. був розгромлений, а згодом заборонені всі політ. партії. Діяльність профспілок перебувала під жорстким контролем з боку держави. Екон. політика періоду режиму «Нової держави» була спрямована на підтримку нац. капіталу. Цьому також сприяла і 2-га світова війна, що надала значного імпульсу розвитку виробництва тих товарів, які традиційно імпортувалися до Б. Створювалися

державні підприємства в чорній металургії, автомобілебудуванні, гірничорудній пром-сті та ін.

Після певних вагань, 22.08.1942 уряд Б. все ж оголосив війну Німеччині та її союзникам. Браз. війська брали безпосередню участь у бойових діях на фронтах Другої світової війни – експедиційний корпус у складі піхотної дивізії та авіазагону воював у Італії (загальні втрати – 2 тис. осіб). Попри певну лібералізацію режиму під час світової війни, і прийняття 1943 кодексу законів про працю (заклав основи соц. законодавства), у цей період у Б. посилювався опозиційний рух, спрямований проти диктатури Ж. Варгаса. Восени 1943 студенти м. Сан-Паулу виступили з гаслами демократизації політ. життя. У наступному році спалахнув страйковий рух, підтриманий навіть офіц. профспілками. До протестних акцій приєдналися й військові. У цих умовах у березні 1945 за ініціативою Варгаса для формування широкої соц. і політ. опори влади у суспільстві була заснована Трабальїстська (Робітничка) партія. У своїй програмі трабальїсти заявили про підтримку ідеї планового розвитку економіки з опорою на держсектор, здобуття нац. суверенітету над природними багатствами, обмеження діяльності іноз. монополій, що, однак, не виключало співробітництва з іноз. капіталом. Проголошений Варгасом принцип «соціально єдиного суспільства» передбачав соціальне партнерство між найманими робітниками і капіталом та заперечував існування у Б. класових суперечностей. У квітні 1945 уряд оголосив амністію політв'язням, дозволив діяльність політ. партій, профспілки отримали право на страйк. У жовтні 1945, напередодні президентських виборів, військові усунули Ж. Варгаса з поста президента, що дозволило лідеру Соціал-дем. партії, маршалу Е. Г. Дутрі здобути перемогу. 1946 набула чинності нова Конституція, яка закріплювала дем. свободи, загальне виборче право, 8-год. роб. день, право робітників на страйки, право держави на націоналізацію природних ресурсів і власності. Проте, від 1947 розпочався поворот від дем. норм політ. життя. Підписання браз. урядом 02.09.1947 Міжамериканського договору про взаємодопомогу («Пакт Ріо»), супроводжувалося тиском і репресіями проти лівих сил та профспілок. Цей документ закріпив основу для зближення Б. і США у військ., екон. і політ. сферах. 1947 уряд розірвав дипл. відносини з СРСР. Поступово Б. перетворилася на одного з ключових партнерів Вашингтону в Західній півкулі. Ці зовнішньополіт. тенденції, як і повернення до ліберальної ринкової економіки, спричинили незадоволення націоналістів і широких верств населення. У січні 1951 Ж. Варгас знову повернувся на пост прези-

дента, на якому продовжив політику розвитку нац. капіталу та розширення прав і свобод громадян. 03.10.1953 він підписав закон про створення держ. компанії «Петробраз» («Бразильська нафта»), що одержала монополію на розвідку, видобуток і переробку нафти. Представники великого капіталу, який все більше виявляв незадоволення обмеженням діяльності іноз. компаній, і військовики організували 24.08.1954 т. зв. змову генералів, під час якої від Варгаса в ультимативній формі вимагали подати у відставку. Такий розвиток подій став для нього повною несподіванкою і важким психологічним ударом, у результаті чого Ж. Варгас покінчив життя самогубством, звинувативши у своїй передсмертній записці в непатріотизмі та змові міжнар. й нац. олігархічні сили. На жовтневих 1955 виборах перемогу здобув кандидат від СДП Ж. Кубічек. Період його президентства пов'язаний з швидким екон. зростанням. «Програма цілей», затверджена Конгресом, передбачала розвиток держ. капіталізму, здійснення прискореної індустріалізації, розвиток важкої пром-сті, транспорту і електроенергетики. Уряд створив умови для залучення іноз. капіталу, на який припала третина всіх інвестицій. Значні ресурси спрямовувалися на розвиток економіки Пн.-Сх. країни, – будівництво електростанцій, іригаційних споруд, пром. підприємств. Саме з метою освоєння відсталих внутр. територій на відстані 1 тис. км. від узбережжя 1957–60 будувалася нова столиця країни – м. Бразилія. Для досягнення соц. стабільності 1958 уряд заморозив ціни, розширив програму пенсійного забезпечення, тричі підвищував мінімум зарплати. Негативними наслідками політики Кубічека стало засилля іноз. капіталу, що негативно позначалося на позиціях нац. виробників; приплив величезних мас населення у міста; значний рівень безробіття; складнощі розв'язання конфлікту на селі між поміщиками і орендаторами.

Переможцем чергових президентських перегонів (січень-серпень 1961) став Ж. Куадрос. Після того, як він прийняв і нагородив найвищим браз. орденом міністра пром-сті Куби Е. Че Гевару, військова верхівка змусила Куадроса 25.08.1961 подати у відставку та передати владу представникам військових кіл. Це викликало загострення політ. ситуації у країні, масові мітинги, демонстрації та страйки. Тому військові не наважилися на подальшу узурпацію влади і дозволили віце-президенту, лідеру трабальїстів Ж. Гуларту 07.09.1961 обійняти найвищу державну посаду. Новий президент ініціював серію заходів із обмеження пільг для іноз. капіталу і захисту нац. економіки. Уряд встановив державну монополію на

імпорт і переробку нафти, обмежив вивіз з країни прибутків, націоналізував частину необроблюваних земель, створив державну електроенергетичну компанію «Електробраз», підвищив рівень зарплати, запровадив регулювання плати за житло тощо. Уряд Гуларта відновив офіційні відносини з СРСР (листопад 1961) і не підтримав ідею Вашингтона стосовно розриву дипл. відносини з комуніст. Кубою. Проте негативні тенденції в економіці та соціальній сфері, інфляція, екон. стагнація, а також радикалізація лівих і правих сил черговий раз поставили країну на межу екон. і політ. кризи. 31.03.1964 у штаті Мінас-Жерайс почався заколот місцевих військових гарнізонів і поліції за участю провінційних властей на чолі з губернатором, який дуже швидко поширився на ін. штати. Президент був змушений тікати зі столиці і 02.04. опинився в Уругваї. Ці події увійшли в історію Б. під назвою «Березнева революція». У країні був встановлений військ.-диктаторський режим, що проіснував до 1985. Президентом із надзвичайними повноваженнями став маршал У. *Кастелу Бранку*. Нова влада призупинила дію Конституції, здійснила чистку Нац. Конгресу, адм.-ції та армії. Десятки тисяч осіб були заарештовані, заслані, позбавлені політ. прав або ж взагалі знищені. Ідеологічною основою нового режиму стала «Доктрина національної безпеки» – документ, розроблений у Вищій військовій школі. Під поняттям «національна безпека» розумілося забезпечення внутр. цілісності та єдності країни. Доктрина покладала на Б. особливу місію з оборони Західної півкулі від проявів «агресії міжнародного комунізму». У листопаді 1965 була запроваджена двопартійна система – влада дозволила створення двох партій: проурядової – АРЕНА (Нац. союз оновлення) і опозиційної – БДР (Браз. демократичний рух). Всі сенатори і депутати Конгресу були зобов'язані вступити до однієї з цих партій. Військові контролювали їх діяльність, фінанси і програмні положення. Президент обирався колегією виборців, яка складалася з членів парламенту і представників від штатів. Гаслом екон. політики уряду військових стало «Розвиток за будь-яку ціну!». Саме у період військової диктатури відбулося різке пром. піднесення, що змусило світ говорити про «бразильське економічне диво». Під керівництвом місцевих технократів і фінансистів була розроблена «Програма економічного оздоровлення країни після анархії та хаосу», основні заходи якої полягали в залученні в економіку коштів іноз. монополій. Уряд створив умови для її виконання: заборонив організовані виступи робітників і фактично забезпечив контрольованість суспільного життя – Конгрес не мав права втручатися в економіку

і фінанси, штучно стримувалося зростання зарплати, що зумовило низьку собівартість браз. товарів. У період президентства маршала А. да Коста-і-Сілва (1967–69) розпочалося впровадження «Стратегічної програми розвитку на 1968–70-й рр.», яка передбачала подолання нерівномірного розвитку регіонів країни, модернізацію підприємств, спрямування 80% капіталовкладень у вдосконалення інфраструктури. Уряд створив максимально сприятливі умови для великого приватного і, особливо, іноз. капіталу. Держава перетворилася у найбільшого вкладника капіталів і власника низки великих підприємств. Особливо динамічно розвивалися підприємства, що належали транснаціональним компаніям, місцеві пром. компанії Сан-Паулу та ін. індустриальні центри на пд.-сх. Б. В аграрній політиці уряд стимулював експорт, робив ставку на прискорення капіталістичної еволюції латифундизму і розширення фермерського прошарку за рахунок освоєння нових земель. Майже удвічі зменшилася зайнятість у с/г, натомість зросла зайнятість у пром-сті та торгівлі. У той же час була скорочена допомога середнім і дрібним підприємцям, посилено податковий тягар на основну частину населення, реальна зарплата зменшилася.

Президентське правління ген. Е. Г. Медісі (1969–74) припало на пік екон. буму у Б. Упродовж 1964–74 середній щорічний приріст ВВП складав 10%, підвищилася конкурентноспроможність браз. товарів, уряд провів модернізацію пром-сті та практично створив нові її галузі – автомобілебудування (2002 Б. посідала 6-те місце в світі за кількістю вироблених авто), авіабудування, аерокосмічний комплекс, ВПК. З іншого боку, відбулося істотне збільшення держ. боргу країни, Б. залишилася країною зі значною соц. диференціацією, де майже половиною ВВП (47%) володіє 10% населення. Під час правління уряду ген. Е. Гайзелла (1974–80) спостерігалось наростання опозиційних настроїв. Підвищення освітнього рівня, значне розширення прошарку технічної та наукової інтелігенції, широке незадоволення диктаторськими методами правління поєдналося з наслідками для браз. економіки світової екон. кризи 1973–75. На парламентських виборах 1974 (як і на наступних, 1978) АРЕНА зазнала поразки. У країні сформувалися масові непартійні рухи: Нац. конфедерація єпископів, Нац. конфедерація сільськогосп. трудящих та ін. Зміцнився рух за демократизацію суспільства («Абертура»). Режим військової диктатури вже не відповідав соц.-політ. змінам у суспільстві, а також викликав критику ззовні. З червня 1978 влада почала реалізувати програму контрольованої лібералізації («відходу армії

в казарми»). Уряд скасував цензуру і частину репресивних законів, були анульовані надзвичайні повноваження президента (хоча президентський термін продовжено з 5 до 6-ти років). 1979 у Б. була оголошена загальна амністія і відновлено багатопартійну систему.

Зміцнення екон. потенціалу країни посилило зовнішньополіт. амбіції Б., що спричинило поступове усамостійнення її політ. курсу на міжнар. арені. Браз. уряд відмовився підписувати Договір про нерозповсюдження ядерної зброї та 1975 підписав з ФРН угоду про співробітництво в галузі ядерної енергетики. Відбувся відхід від стратегічної зовнішньополіт. установки – орієнтації на США. 1978 у відповідь на заяву президента США Дж. Картера про порушення прав людини уряд Гайзелера демонстративно звинуватив Вашингтон у втручанні у внутр. справи і відмовився від військ.-техн. допомоги й військового співробітництва з США. Для забезпечення диверсифікації енергоносіїв Б. активізувала розвиток співробітництва з Анголою, Лівією, Іраком. З приходом до влади уряду ген. Ж. Б. Фігейреду (1980–85) почався перехід до багатопартійності. У січні 1980 партії АРЕНА і БДР були розпущені, почалося формування нових політ. сил. На основі колишньої проурядової партії була створена правоконсервативна Соціал-дем. партія (СДП), тісно пов'язана з ТНК і місцевою земельною олігархією. Колишній МДБ з 1981 перетворився на правоцентристську Партію Браз. демократичного руху (ПБДР), що стала виразником інтересів середніх, дрібних підприємців і частини великого капіталу. 1982 представники опозиції отримали можливість обіймати державні посади.

Потужних обертів набрав рух за повернення до практики проведення прямих президентських виборів. 15.01.1985, після 20-річного правління військових, був обраний цивільний президент, що знаменувало перехід Б. до демократії та зміцнення дем. цінностей. Колегія виборців, куди входили всі члени Конгресу і по 6 делегатів від кожного штату за підтримки ліберального крила СДП (згодом перетворилося на правоцентристську Партію ліберального фронту, ПЛФ) обрала президентом кандидата від ПБДР Т. Невіса. Початок періоду «Нової Республіки» був затьмарений раптовою смертю Невіса у квітні того ж року. Відповідно до закону обов'язки президента почав виконувати віце-президент Ж. Сарней (1985–90). У лютому 1986 уряд Сарнея розпочав впровадження плану екон. стабілізації «Крузадо» – замість знеціненого крузейро в обіг поступила нова грошова одиниця (крузадо), ціни і зарплати були «заморожені». Уряд вкладав значні кошти у стимулювання високотех-

нологічних галузей пром-сті. 1986 була утворена компанія «Орбіта», яка виробляла ракети військового призначення і готувала запуски супутників; розпочалося будівництво космодрому «Алкантара» (1993 з нього був запущений перший браз. і латиноамер. супутник). У листопаді 1986 почалася реалізація ін. плану – «Крузадо-2», суть якого полягала в б-бі з корупцією і бюрократизацією та в економії державних коштів. Проте така політика призвела лише до короткотермінового позитивного екон. ефекту. Дефіцит продуктів харчування і «чорний ринок» спричинили наростання страйкового руху і масові акції протесту. Хвилювання охопили навіть столичне місто Бразилія. Уряд Сарнея виступив із пропозицією укласти «Соціальний пакт» між працівниками, підприємцями і владою. 1988 набула чинності нова Конституція Б. Велику увагу уряд надавав б-бі з голодом, розвиткові відсталих р-нів, проведенню аграрної реформи (за 15 років 7 млн сімей отримали землю). Конституційний лад у країні був повністю відновлений після перемоги на президентських виборах 1989 представника правоцентристської Партії нац. реконструкції (ПНР) Ф. Коллора. Ідеологія розробленого його командою «Нового бразильського плану» передбачала впровадження в екон. модель монетаристських неоліберальних механізмів з елементами шокової терапії. Уряд знову увів в обіг крузейро, обмежив виплати по зовн. боргу, заморозив не лише ціни і зарплати, але й банківські вклади. Від 1990 уряд розпочав реалізацію програми приватизації (за 10 років було приватизовано 100 держ. федеральних підприємств). У березні 1991 Б. підписала договір про створення спільного ринку з Аргентиною, Уругваєм і Парагваєм (МЕРКОСУР), який мав стимулювати подальшу лібералізацію зовнішньоекон. діяльності, зокрема шляхом скасування імпорتنих ліцензій і зниження митних тарифів. Поступово Б. перетворилася і на центр регіонального політ. життя – у Сан-Паулу було відкрито штаб-квартиру Латиноамер. парламенту. Неоліберальний курс уряду призвів до загострення екон. і соц.-політ. кризи. Спостерігалось падіння виробництва – 1990 ВВП зменшився на 4,6% (чого не спостерігалось від 1947), темпи інфляції сягнули 1 800%. Статистика фіксувала збільшення кількості абсолютно бідного населення до 45%. Дуже гостро постала проблема корупції. У червні 1992 президента було звинувачено в одержанні багатомільйонного хабара, а у вересні Палата Депутатів проголосувала за імпічмент Коллора. 29.12.1992 до винесення офіц. обвинувачення Сенатом у корупції Коллор заявив про відставку і виїхав з країни. 30.12. новий президент (до цього він обіймав посаду віце-президента)

І. Франку прийняв присягу. У період правління коаліційного уряду Франку (1992–94) у Б. була здійснена серйозна корекція соц.-екон. курсу – фактично уряд повернувся до політики держ. регулювання в економіці. 1993 соціолог і економіст Ф. Е. Кардозу оприлюднив нову концепцію розвитку країни – «План Реал». Основним завданням цієї програми було стабілізувати фін.-екон. становище країни – домогтися зниження інфляції та закласти основу сталого екон. зростання. Для цього знову була запроваджена нова грошова одиниця – реал. Уряду вдалося побороти гіперінфляцію, яка з 2500% (1993) скоротилася до 4% (1994). У квітні 1993 був проведений референдум стосовно держ. устрою країни, на якому 56% учасників опитування висловилися за збереження президентської форми правління. Оздоровлення екон. життя в Б. обумовило успіх Кардозу, кандидата від лівоцентристської Партії браз. соціал-демократії (ПБСД), на президентських виборах 03.10.1994. Основними пріоритетами політики його уряду стали відкриття браз. економіки зовн. фінансовим потокам і продовження приватизації. Уряд скасував державні монополії у галузі телекомунікацій і судноплавства, а нац. компанії у цих галузях позбавлялися всіх пільг перед іноз. компаніями. Вдалося залучити значні інвестиції в будівництво високошвидкісних автошляхів, телефонну і електроенергетичну галузі. Уряд продав 56 держ. компаній у банківській сфері, електроенергетиці, вантажоперевезеннях; практикувалися й передачі в концесію, зокрема нац. мережі стільникового зв'язку. Влітку 1995 парламент постановив допустити іноземні інвестиції у гірничу справу, проте за держ. компаніями «Петробраз» і «Електробраз» зберігалася можливість контролювати відповідно 90% і 50% ринку. Загалом, не зважаючи на періодичні екон. кризи протягом 1975–95, Б. вдалося у 10 разів збільшити свій ВВП і увійти в десятку світових лідерів за обсягом внутр. виробництва. 09.01.1996 президент видав декрет, який викликав гостру критику як всередині країни так і зовні. Цей документ дозволяв лісозаготівникам, фермерам і підприємцям освоювати прикордонні території (бл. 11% браз. Амазонії), які до цього часу функціонували як природні заповідники і резервації для місцевих індіанців. Протягом 1995–97 загострилися суперечності між землевласниками і Рухом безземельних трудящих, що привело до масових зіткнень (загибло понад 1 тис. осіб). 1997 було прийнято поправку до Конституції, яка надавала президенту право обиратися на другий термін. Ця поправка дозволила популярному на той час Кардозу знову стати переможцем у президентських перегонах 1998. У результаті парламентських виборів

основною політ. силою в Палаті Депутатів стала ПЛФ. Понад третину місць у Сенаті завоювала ПБДР. Продовженням «Плану Реал» стала нова програма соц.-екон. розвитку країни – «Вперед, Бразиліє!», реалізація якого, проте, наштовхнулася на зовн. і внутр. проблеми. У січні 1999 азійська екон. криза поширилася й на Б. Введення вільного курсу реалу викликало його різке падіння – браз. валюта знецінилася майже на 40%. Того ж року браз. уряд підписав угоду з МВФ, Світовим банком і Міжамериканським банком про надання країні допомоги на суму 41,5 млрд дол., що дозволило Б. стабілізувати фінансове становище. 2002 МВФ надав Б. позику на суму в 30 млрд дол. США, побоюючись повторення аргент. кризи 2001. Нові кредити ще більше поглибили проблему виплати зовн. боргу, який на 2002 дорівнював 220 млрд дол. (за ін. дан. – 258 млрд дол.). У цей період скоротилися соціальні витрати, зросло безробіття, закрилася значна кількість фірм. Міжнародні правозахисні орг-ції звинувачували браз. владу, зокрема поліцію у корупованості, причетності до наркоторгівлі, тортурах, викраденні людей і незаконних стратах. Лише у Ріо-де-Жанейро були порушені понад 2 тис. карних справ проти військових, поліції та представників т. зв. ескадронів смерті (ультраправих парамілітарних формувань, тісно пов'язаних з поліцією). 1999 влада заявила про встановлення причетності до діяльності наркоманії понад 150 політиків, суддів і підприємців. У наступному році міністр оборони Е. Алваріс був змушений подати у відставку після звинувачень у зв'язках з організованою злочинністю в період його перебування на посаді губернатора штату Еспіріту-Санту. Тривали виступи безземельних селян. 02.05.2000 у штаті Парана після зіткнення з поліцією були жертви. 1998 Б. приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 27.10.2002 президентом був обраний колишній лідер профспілок, представник лівої Партії трудящих (ПТ) Л. І. Лулу да Сілва, а ПТ стала правлячою партією (їй належали 17 з 22 міністерських портфельів). Особливе місце в програмі Л. І. Лули посідали обіцянки покращити соц. стандарти і зменшити рівень бідності.

Зовн. політика Б. на поч. XXI ст. зосереджена на розвитку таких напрямків як залучення інвестицій, розвиток взаємовідносин у Пд. Америці в рамках МЕРКОСУР і стратегічного співробітництва з країнами ЄС, КНР, Індією, ПАР. 2006 Б. спільно із РФ, Індією, Китаєм створено організацію «БРИК», до якої згодом приєдналась ПАР (від чого назву було під кореговано на «БРИКС»). Браз. делегація в ООН послідовно обстоює реформу цієї орг-ції та домагається статусу постійного члена РБ ООН.

На виборах 2002 президентом країни було обрано колишнього лідера профспілок, представника лівої Партії Трудящих Луїса Інасіу (Лулу) да Силву. З його приходом розпочався 14-літній період перебування партії при владі: 2003–06 та 2007–10 уряди самого Лулу да Силви, 2011–2014 і 2015 – травень 2016 (до початку процедури імпичменту) уряди його наступниці Ділми Русеф. У його передвиборчій програмі центральне місце посіли питання соціальної стабільності, безробіття та нарощування екон. потенціалу Б., у зовнішньополітичній – регіональне лідерство в рамках МЕРКОСУР, а також стратегічна співпраця із ЄС, Китаєм та Індією. Попри свою програму, новий уряд спершу не став змінювати макроекономічну політику свого попередника Ф. Е. Кардозу, хіба що відмовився від його програми приватизації (водночас, і не запропонував реприватизацію). Пріоритетним напрямком адм-ції да Силви були соціальні програми, серед яких найвідомішою стала «Bolsa Família» («Сімейний гаманець»). Програма, яка охопила від 12 до 20 млн. бразилійців, передбачала надання соц. допомоги виключно тим сім'ям, де діти ходили до школи та проводили вакцинавання. Такі нетрадиційні заходи поширення соц. допомоги стимулювали отримання початкової та середньої освіти. На додачу, уряд підвищив мінімальні зарплати, що своєю чергою призвело до скорочення бідності в країні. Фінансування програм відбувалося за рахунок коштів держ. бюджету, які поповнювалися через відрахування прибутків державної нафтової компанії «Петробраз» і стабільно високими цінами на сировинну продукцію Б. на світових ринках 2003–08. Уряд визначив зростання зовн. торгівлі одним зі стратегічних пріоритетів. Це досягалося через держ. програми кредитування, запровадження спец. податкових і митних режимів, які стимулювали експортну діяльність, державну організаційно-інформаційну підтримку із просування експорту, диверсифікацію зовн. ринків, зокрема, орієнтацію на нових партнерів – Китай, Індію, країни Африки і Близького Сходу. Внаслідок цього торговельне сальдо Бразилії 2005 становило +44,7%, у «кризовому» 2008 – +24,8%. Надходження від зовн. торгівлі, жорстка фінансова політика і контроль над інфляцією дозволив Б. відносно легко пережити світову екон. кризу 2008, а самому Л. да Силві отримати рейтинг довіри у 80% наприкінці другого терміну повноважень. Серед його численних відзнак є і державні нагороди України (2003 отримав Орден Ярослава Мудрого I ступеня, 2009 – Орден Свободи).

Утім, економічне процвітання не могло тривати довго, оскільки «топ-10» експортних товарів

Б. формувала в основному сировинна продукція. 2003–13 на неї зберігалися високі ціни через зростаючий попит з боку КНР та ін. країн Азії. 2014–2015 глобальний ринок пережив «сировинну кризу». Як наслідок, якщо 2010 за обсягом ВВП Б. посідала 9-те місце в світі (він тоді зріс на 7,5%), 2015 Б. посіла 8-ме місце, але закінчила рік із –3,8% ВВП, а 2016 ВВП впав ще на 3,6%. Через дворічну рецесію виконання соц. програм стало проблематичним. На тлі поганих екон. показників необхідність скорочення соц. виплат викликала суспільний резонанс. На вулиці вийшли прихильники і противники соц. політики Ділми Русеф. Її опоненти закидали президенту надмірні, як вони вважали, витрати на проведення «іміджевих заходів» – чемпіонату світу з футболу 2014 та Олімпійських ігор 2016. До того ж, вкрай непопулярним виглядало рішення «сховати» від судових переслідувань свого політ. наставника Лулу да Силву, призначивши його головою своєї адм-ції. Проти колишнього президента 2014 розпочалося розслідування, яким підтверджено факти корупційних дій при наданні вигідних контрактів держ. компанії «Петробраз». На поч. 1917 да Сільву засудили до 12-ти ув'язнення, а щодо Д. Русеф, яку також звинуватили у корупційних діях, у серпні 2016 застосували процедуру імпичменту (їй заборонено до 2027 обіймати держ. посади, хоча на жовтневих виборах 2018 вона побореться за місце у сенаті одного зі штатів). У зв'язку із президентськими виборами 2018 через тюремне ув'язнення сам да Силва (лідер перегонів за соц. опитуваннями) був позбавлений права балотуватись. У серпні 2016 президентом країни став Мішел Темер.

2016 укр. громада Б. відзначила 125-ту річницю з часу початку укр. еміграції до Б. У Б. проживають бл. 600 тис. етнічних українців, з них 400 тис. у штаті Парана, ін. великі громади у штатах Сан-Паулу, Санта-Катаріна та Ріо-Гранде-ду-Сул. Відзначаючи внесок укр. громади у розвиток Б., 2004 Законодавча асамблея штату Парана прийняла нормативний акт про відзначення 24 серпня Днем українського іммігранта, а 2010 президент Б. Л. І. Лула да Силва підписав закон, відповідно до якого 24 серпня проголошено Національним днем укр. громади в Б.

Б. визнала незалежність України в грудні 1991, а у лютому 1992 р. встановила дипл. відносини. Нині Україна представлена на рівні Посольства у столиці країни та консульства у Сан-Паулу. Водночас, в Україні, окрім Посольства інтереси Б. представлені почесними консульствами у Дніпрі, Харкові та Львові. Політ. контакти започатковані 2003 під час візиту президента

Л. Кучми до Б. і держ. візиту президента Б. Л.І. Лули да Силви в Україну 2009. Позитивною є динаміка між парламент. співпраці між Україною і Б. З 1996 у Національному конгресі Бразилії та Верховній Раді України діють групи між парламент. співробітництва. У березні 2014 р. Б. утрималася під час фінального голосування у ГА ООН резолюції № A/RES/68/262 про «Територіальну цілісність України», якою засуджувалася незаконне проведення РФ референдуму в Криму. Цю ж позицію Б. продемонструвала і під час ухвалення ГА ООН резолюції про «Ситуацію з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)» (2016) та «Стан з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)» (2017).

З 2015 товарообіг між Б. і Україною знизився, істотно скоротився укр. експорт. Як наслідок, за підсумками 2017 негативне сальдо для України склало 148 млн. дол. Натомість браз. імпорт нарощує обсяги, його основу складає, в основному, сировина і аграрна продукція. Найуспішним прикладом двосторонньої співпраці можна назвати реалізацію проєкту між держ. підприємством «Індар» (м. Київ) і браз. фармакологічної компанії «Фіокруз» (м. Ріо-де-Жанейро) щодо налагодження випуску в Б. інсуліну за укр. технологіями. Водночас, через низку фінансових і технологічних проблем (зокрема, припинення постачання 2014 РФ окремих елементів для створення ракетноносія «Циклон-4», брак коштів через проведення Б. ЧС із футболу 2014 і Олімпійських ігор у 2016, початок імпічменту президента Д. Роусефф) не було реалізовано спільний проєкт у космічній сфері щодо створення та використання наземного комплексу на пусковому центрі «Алкантара».

Реалізація міжрегіональної співпраці розпочалася із 1997 через взаємообміни делегаціями із представників місцевого бізнесу та управлінців. З того часу в Україні побували делегації штатів Ріо-де-Жанейро, Парана, Амазонас, Санта-Катаріна, Гойас, а Б. відвідали делегації Київської, Львівської та Харківської обл., а також Києва (вересень 2000).

Лит.: Boris Fausto, Arthur Brakel. A Concise History of Brazil, Cambridge Concise Histories, 2014; Eakin Marshall. Brazil: The Once and Future Country, 1998; Ronald M. Schneider. Order and Progress: A Political History of Brazil, 1991; Сергей Шумов, Александр Андреев. История Бразилии, Москва: Альтернатива – Евролинц, 2003.

М. Таран (Київ), Н. Шевченко (Київ).

БРАК Жорж (Braque; 13.05.1882 – 31.08.1963) – франц. художник. 1905 приїхав у Париж, де познайомився з фовістами А. Матіссом і А. Дереном.

1909 спільно з П. Пікассо розробив доктрину кубізму. Створив серію натюрмортів із музичними інструментами, зокрема «Натюрморт із скрипкою і глечиком» (1910). Відкриття 1913 паперової аплікації дозволило Б. «чітко відокремити колір від форми й побачити його повну незалежність по відношенню до форми», що, в свою чергу, привело до «синтетичного» кубізму – «На честь Баха» (1913). Після 1920 творчість Б. вирізняється створенням великих композицій – серія «Круглі столи» (1920), «Натюрморт з мармуровим столом» (1925), «Голуба мандоліна» (1930). У 1930-х роках створив серію орнаментальних творів, сповнених фантазійності й яскравого колориту, в яких предмети начебто пливуть у невагомому просторі – «Натюрморт з мандоліною» (1938). 1947–56 намалював серію картин «Майстерні» – 8 полотен, в яких намагався об'єднати творчі пошуки різних періодів у єдину композиційно-конструктивну схему і фантазійні розписи плафону Етрусського залу в Луврі. Твори Б. експонуються у багатьох музеях світу, зокрема, у Нац. музеї сучасного мистецтва Центру Помпиду в Парижі.

Я. Кравченко (Львів).

БРАНД Віллі (Brandt; справжн. ім'я та прізвище – Карл Ернст Герберт Фрам; 18.12.1913 – 08.10.1992) – нім. політик, канцлер ФРН (1969–74). У молоді роки брав активну участь у діяльності ліворадикальних молодіжних оргцій, дописував до лівих видань. 1931 вступив до Соціалістичної робітничої партії. Після перемоги А. Гітлера на виборах у Німеччині (1933), емігрував до Норвегії, отримав норв. громадянство (нім. громадянства позбавлений 1938). Після окупації нацистами Норвегії був заарештований (1940), але зумів втекти в нейтральну Швецію. Був учасником Руху Опору. Після закінчення Другої світової війни повернувся до Німеччини, працював кореспондентом норв. видань. 1947 відновив нім. громадянство і розпочав діяльність у лавах Соціал-дем. партії. 1947–59 – депутат Бундестагу ФРН. Як надбургомістр *Західного Берліну* (1957–66) відхилив вимогу Москви розірвати політ. зв'язки з ФРН і перетворити його в самостійне політичне утворення, що стало однією з причин побудови *Берлінського муру*. З 1964 очолив нім. соціал-демократів. 1966 увійшов до складу коаліційного уряду канцлера К. Кізінгера (уряд «великої коаліції» ХДС/ХСС і СДПН), де отримав пост віце-канцлера і міністра закорд. справ. На цьому посту виявив себе яскравим прихильником інтеграційних процесів в 3х. Європі (висунув концепцію «єдиної Європи»), виступав за тісну політ. і екон. співпрацю з колишніми противника-

ми Німеччини. У жовтні 1969 як перший соціал-дем. канцлер ФРН сформував коаліційний кабінет (СДПН і ВДП). Виступив ініціатором офіційного скасування «доктрини Галльштайна» (сформулював 1955 міністр закорд. справ ФРН Вальтер Галльштайн), яка передбачала неможливість встановлення дипл. стосунків із державами, що визнають НДР (фактично була скасована внаслідок встановлення дипл. відносин ФРН з Румунією 1967). Став співавтором «нової східної політики» ФРН (разом із Гербертом Вернером, яка проводилася під гаслом «наступність і оновлення»), і полягала у нормалізації відносин з СРСР та країнами *радянського блоку*, зокрема з НДР і Польщею. Втіленням нової політичної стратегії уряду Б. стало підписання міжнар. договорів із СРСР (12.08.1970) і Польщею (07.12.1970), які підтверджували непорушність післявоєнних кордонів у Європі, зокрема зх. кордону Польщі по Одеру-Нейсе, а також кордону між ФРН і Сх. Німеччиною, що означало де-факто визнання комуністичної НДР; встановлення міждерж. відносини між двома нім. урядами на основі двостороннього договору від 21.12.1972; закладення підвалин майбутніх двосторонніх відносини з Чехословаччиною (договір 11.12.1973). Сприяючи політиці розрядки міжнар. напруженості, Б. 28.11.1969 підписав договір про нерозповсюдження ядерної зброї та підтримав укладення угоди чотирьох держав (США, СРСР, Франції, В. Британії) щодо статусу Західного Берліну (вересень 1971). Укладаючи міжнар. угоди з НДР, Б. ніколи не відмовлявся від надій на майбутнє об'єднання Німеччини, але мирним, демократичним шляхом. Діяльність Б. у зміцненні розрядки міжнар. напруженості була відзначена Нобелівською премією миру (1971). У листопаді 1972 був обраний вдруге федеральним канцлером, але був змушений піти у відставку через викриття зв'язків його особистого секретаря (т. зв. справа Г. Гійома) з східнонім. розвідкою (Штазі). З 1976 очолював Соціалістичний Інтернаціонал, був почесним головою СДПН, 1979–83 – депутат Європарламенту.

БРАТИ-МУСУЛЬМАНИ – мусульманська організація фундаменталістського спрямування. Створена у березні 1928 у Єгипті Хасаном аль-Банною. До 1948 займалася освітньою і пропагандистською діяльністю. Унаслідок поразки сил Єгипту в першій араб.-ізраїл. війні 1948–49 Б.-м. перейшли до активної критики політ. курсу короля Фарука і радикальних дій, зокрема членом орг-ції був вбитий прем'єр-міністр Єгипту. Зазнавши репресій, орг-ція майже припинила свою діяльність. Відновлена після приходу до влади Г. А. *Насера*. Початково

Б.-м. підтримали режим «Вільних офіцерів», але вже 1954 оголосили про свою незгоду із урядовою політикою. Після замаху на Г. А. *Насера*, здійсненого 1954 бойовиком Б.-м., поліція розгромила орг-цію. У Єгипті відновила діяльність у 1960-х. Під керівництвом нового ідеолога Сеїда Кутба орг-ція оголосила про незастосування насильницьких методів б-би, проте невдовзі при ній виникли військові структури. У кін. 1970-х активізувалося сирійське відділення Б.-м., при якому була створена військова група «Бойовий авангард» (1981 відмежувалася від Б.-м.). Упродовж 1979–82 сирійські Б.-м. провели низку терорист. актів, спрямованих проти представників влади, армії та поліції, а також сирійської релігійної меншості – алавітів. 02.02.1982 сирійські Б.-м. зробили спробу підняти повстання у м. Хама, але були розбиті уряд. військами. Унаслідок кампанії терору в Сирії, розв'язаного цією орг-цією, загинуло понад 250 осіб. 1985 залишки бойовиків «Бойового авангарду», яких очолював Аднан Окла здалися сирійській владі. У 1990-х роках орг-ція припинила терорист. діяльність, проте у різний час від Б.-м. відкололася низка фракцій, які створили власні терорист. орг-ції: «Аль-Джихад» («Священна війна»), «Ат-Такфір аль-Джихад» («Звинувачення у невір'ї та відхід», «Муназзамат ат-Тахір аль-Ісламій» («Орг-ція ісламського опору»). Члени Б.-м. брали активну участь в подіях *Арабської весни*, унаслідок якої орг-ція легальним способом прийшла до влади в Єгипті. У червні 2012 представника Б.-м. Мухаммед Мурсі обрали президентом Єгипту. Після спроб розширити свої повноваження і обмежити традиційний у країні вплив армії на політ. життя, він був усунутий від влади унаслідок військового перевороту 03.07.2013 й засуджений до 25 років ув'язнення за шпигунство на користь Катару. Відділи орг-ції Б.-м. діють в 70 країнах світу, найпотужніші у Єгипті, Сирії, Іраці, Йорданії, Саудівській Аравії, Кувейті, ОАЕ та Судані. У Бахреїні, Єгипті, Росії, Саудівській Аравії, Сирії, ОАЕ організація визнана терористичною.

А. Козицький (Львів).

БРАУН Джеймс-Г'ордон (Brown; 20.02.1951) – прем'єр-міністр В. Британії 2007–10, член Палати громад 1983–2015. Н. у сім'ї священика, у Глазго (Шотландія). Середню освіту здобув за експеримент. програмою, у 16 років став студентом. Отримав ступінь магістра Единбурзького ун-ту, вивчав історію. Захистив дисертацію «Лейбористська партія та політичні зміни в Шотландії. 1918–1929 рр.». 1976–80 працював викладачем у технологічному коледжі

Глазо і 1980–83 тележурналістом на шотланд. телебаченні. 1983 обраний до парламенту від Лейбористської партії, займав низку посад у тіньовому кабінеті лейбористів. Автор екон. програми «Нових лейбористів». 1989 підтримав ініціативу з створення Шотландської конституційної конвенції, яка підготувала документ. основу для рішення про шотландський парламент. 1997 зайняв посаду мін. фінансів в уряді Т. Блера. Провів реформу фінансової політики (Банк Англії отримав незалежність, знижено податки з прибутків). Його заслугою є збереження екон. зростання (критикують за продаж 60% золотих запасів 1999–2002), зниження рівня безробіття, збільшення видатків на охорону здоров'я і освіти. Після відставки Е. Блера, очолив Лейбористську партію у червні 2007 призначений прем'єр-міністром. Став першим прем'єр-міністром від шотланд. виборчого округу після консерватора А. Дугласа-Х'юма (1963–64). Рішучі дії уряду Б. восени 2008, в умовах розвитку світової екон. кризи, сприяли зростанню його рейтингу: порятунок банківської системи, стимулювання бізнесу. Пропонував розширити повноваження парламенту (передати парламенту королівську прерогативу оголошення війни, затвердження на керівні посади, право ратифікувати договори тощо), а також деякі передати від парламенту до громадян (ініціювати нові закони). У зовн. політиці підтримував участь Британії у війні в Іраку. Продовжив курс на тісні стосунки зі США. Уряд Б. 2007 підписав Лісабонську угоду щодо принципів функціонування ЄС. 2009 Б., від імені уряду, вибачився за переслідування англ. математика (вважають «батьком» сучасної інформатики) А. Тюрінга (1952 засудили за гомосексуальність, 1954 покінчив життя самогубством), назвавши його однією з найвідоміших жертв гомофобії. 2009 одностатевим парам дозволили усиновляти дітей в Шотландії. Після перемоги на виборах 2010 консерваторів, Б., щоб зберегти лейбористів при владі за підтримки ліберал-демократів, оголосив про відставку. 2012 Ген. секретар ООН *Пан Гі Мун* призначив Б. посланцем ООН з питань глобальної освіти. Очолив міжнар. комісію з фінансування освітніх програм.

З. Баран (Львів).

БРЕДБЕРІ Рей (Bradbury; повне ім'я – Реймонд Дуглас; 20.08.1920–05.06.2012) – амер. прозаїк, один із провідних амер. письменників у жанрі наукової фантастики. Н. у Вокеган (шт. Іллінойс, США). Перше оповідання надрукував 1944. Ранні твори позначені потягом до всього жадливого, страшного, потворного, що засвідчила перша збірка оповідань «Чорний карнавал»

(1947) і збірка «Жовтневий край» (1955), в якій були зібрані оповідання, написані у 1940-х роках. Слава Б. ґрунтується на його фантастичних творах, написаних у 1950-60 роках – збірки оповідань «Марсіанські хроніки» (1950), «Срібна сарана» (1951), «Ілюстрована людина» (1951), «Золоті яблука Сонця» (1953), «Увімкни ніч» (1955), «Ліки від меланхолії» (1959), «Машина радості» (1964), романи «451 градусів за Фаренгейтом» (1957), «Наближається лихо» (1962) та ін. Фантастика у Б. ніколи не зводилася до фантазування заради нього самого. Б., як правило, відштовхувався від цілком реальних явищ і тенденцій сьогодення і, подаючи їх у крайньому, фантастично-остаточному вигляді, акцентував на згубних наслідках, до яких вони можуть призвести у майбутньому. Таким чином, зріла фантастика Б. відіграла роль своєрідного сигналу застереження, набуваючи часто рис антиутопії. Головні теми його творчості – занепокоєність долею людської цивілізації, засудження зла, жадоби, насильства, дбайливе ставлення до людського розуму та його витворів. Де б не розгорталася подія у творах Б. – у амер. провінції, у Нью-Йорку майбутнього, на планеті Марс, – це майже завжди країна вічної осені, населена носіями зла. Проте ця загальна песимістична тональність значною мірою зрівноважується позицією самого письменника, який неодмінно відстоював і захищав гуманістичні цінності. Часом фантастика Б. забарвлювалася ностальгійно-поетичними мотивами, як у романі з автобіографічною основою «Кульбабове вино» (1957), у якому світ відтворюється очима і свідомістю дитини. Пізні твори Б. мали песимістично-елегічну забарвленість (зокрема роман «Смерть – діло самотнє», 1985), і настроєво близькі до ранніх новел Б. з їх мотивами самотності й безпомічності людини перед обличчям смерті. Б. написав кілька кіносценаріїв, зокрема сценарій до фільму «Мобі Дік» за романом Г. Мелвілла. У цілому Б. автор бл. 800 творів різних жанрів – від романів і оповідань до лібрето опер і мюзиклів. Однією з найпоказовіших рис творчості Б. є її незмінна гуманістична орієнтованість. Сам Б. про свою творчість говорив: «Я передаю людям свою любов до життя. Я навчаю їх усвідомлювати: ось що означає любов. Починаєш з малого, а збуджуєш у людях дуже високі почуття».

В. Дмитрук (Львів).

БРЕЖНЄВ Леонід [06(19).12.1906–10.11.1982] – перший (1964–66) і ген. (1964–82) секретар ЦК КПРС, маршал (з 1976). Н. у с. Кам'янське (тепер м. Дніпродзержинськ, Україна). Після закінчення землевпорядного технікуму (1927), працював у

Білорусії, на Уралі. З 1931 – член компартії. 1935 завершив навчання у металург. ін-ті, працював інженером на заводі у Дніпродзержинську. Зробив партійну кар'єру завдяки масовим чисткам у партії у 2-й пол. 1930-х років. З лютого 1939 – секретар Дніпропетровського обкому компартії. Під час нім.-рад. війни 1941–45 перебував на фронті, був керівником політвідділу 18 армії, нач. політвідділу 4-го Українського фронту. Після війни очолював обласні партійні орг-ції Запорізької (1946–47) і Дніпропетровської (1947–50) обл. 1950 завдяки підтримці М. Хрущова посів посаду 1-го секретаря ЦК компартії Молдавії. 1952–53, 1956–60 і 1963–64 – секр. ЦК КПРС. 1954–56 був 2-м і 1-м секретарем ЦК КП Казахстану. З 1957 входив до Політбюро (Президії) ЦК партії. З травня 1960 до червня 1964 хоча і займав пост голови Президії Верховної Ради СРСР, однак не мав реального впливу на політичне життя країни. У жовтні 1964 Б. разом з М. Суловим, А. Шепіловим, В. Семічастим, М. Підгорним входив до групи, яка усунула від влади М. Хрущова. На пленумі ЦК (жовтень 1964) Б., якого партійні угруповання розцінювали як несамостійну і тимчасову політичну фігуру, був обраний 1-м секретарем ЦК КПРС. Однак Б. протягом кількох наступних років зумів змістити або значно обмежити вплив своїх опонентів у партії та поставив на ключові пости своїх людей, зокрема, А. Кириленка, К. Черненко, Д. Кунаєва, Ю. Андропова, А. Гречка. Дотримуючись консервативних поглядів, загальмував проведення екон. перетворень (були спрямовані на розвиток самостійності підприємств), які намагався здійснити О. Косигін (див. *Реформа О. Косигіна 1965*). На поч. 1970-х років остаточно зміцнив своє становище завдяки пріоритету, відданому розвитку військ.-пром. комплексу, що дало змогу СРСР у наступні роки вести політику наддержави. Відмова Б. від проведення екон. реформ у серед. 1970-х років призвела до наростання застійних явищ в економіці – зростання пром. виробництва знизилося з 8,4% (1965) до 4,4% (1975), с/г – 4,3 до 2%. Про кризу «розвинутого соціалізму», за керівництва країною Б., свідчило падіння темпів виробництва, продуктивності праці, зміни демографічної ситуації (зменшення народжуваності на 25% за період 1960–79), дефіцит товарів і зниження споживання (на що вказувало різке зростання заощаджень у населення), процвітання корупції, непотизму і «кумівства», які досягли небачених раніше розмірів. Період перебування при владі Б. ознаменувався частковою реабілітацією Й. Сталіна і сталінізму, боротьбою проти всіх форм дисидентства і політичними репресіями, активним проведенням русифікаторської політики у

нац. республіках і придушення найменших виявів нац. руху (див. *Дисидентський рух у СРСР*). У зовн. політиці Б. та його оточення дотримувалося таких принципів: рішуче усунення загрози розпаду соцтабору, що знайшло своє обґрунтування у т. зв. *Брежнєва доктрині* (напр., інтервенція у Чехословаччині, 1968); нормалізація відносин між Сходом і Заходом (хоча це курс був взятий тільки після загострення відносин 1969 з Китаєм і зближення останнього із США); послідовна підтримка «прогресивних» рухів і режимів у країнах *Третього світу* (допомога Ефіопії, Анголі, інтервенція в Афганістані, 1979 та ін.). В останні роки перебування на керівних посадах (з червня 1977 очолював вищий орган державної влади – Президію Верховної Ради СРСР) Б. фактично втратив контроль над важелями управління країною. Використовуючи пристрасть Б. до зовнішніх ознак влади (титулів, орденів, а також дорогих автомобілів, рушниць тощо), піддатливість до виявів почестей і лестощів, а також його фізичний стан (з 1974 Б. серйозно хворів), вся повнота влади у країні фактично сконцентрували у своїх руках «сірі кардинали» з його найближчого оточення – М. Сулов, К. Черненко, Ю. Андропов та деякі ін. Час перебування при владі Б. окреслюється в іст. літературі як період «*Застоя*».

БРЕЖНЄВА ДОКТРИНА – неофіційна назва геополітичної доктрини СРСР у серед. 1960–80-х роках, відповідно до якої країни комуністичного табору і держави, які проголосили «соціалістичну орієнтацію», мали «обмежений суверенітет». Вперше на практиці Б. д. була застосована 1968 під час придушення військами ОВД спроби побудувати у Чехословаччині «соціалізм із людським обличчям» (див. *Празька весна 1968*). Доктрина була публічно викладена у ред. статті «Суверенітет та інтернаціональні обов'язки соціалістичних країн» у газеті «Правда» 26.09.1968. У статті твердилося, що кожна комуністична партія відповідальна не тільки перед своїм народом, але і перед усіма державами «соціалістичного табору», перед усім комуністичним рухом. Тому, якщо будь-де комуністичним ідеалам буде загрозувати небезпека, обов'язок комуністів ін. країн – стати на захист «завоювань соціалізму». Виходячи з цих засад, говорилося у статті, події у Чехословаччині не можуть розглядатися як внутр. справа народу цієї країни, а тільки як колективна проблема, пов'язана із захистом позицій усього світового комунізму. У подальшому Б. д. реалізувалася керівництвом СРСР та його союзників під час громадянських воєн в Анголі та Ефіопії (1970-х роках), державного перевороту в Афганістані

(1979) і частково – подій у Польщі (1981), коли тільки загроза збройного втручання з боку держав «соціалістичного табору» дозволило утриматися при владі польським комуністам. Про відмову рад. керівництва на заключному етапі «*Перебудови*» від Б. д. засвідчив вивід рад. військ з Афганістану (1989), а поразка комуністів на виборах у Польщі (1989) розпочала «ланцюгову реакцію» падіння комуністичних режимів у Сх. Європі (1989–90) і відмову країн *Третього світу* від «соціалістичної орієнтації» (1989–91).

С. Грабовський (Київ).

БРЕЙВІК АНДЕРС (Breivik; 13.02.1979) – норв. націоналіст, терорист-одинак. Н. у Осло в родині дипломата. Навчався у Комерційній школі в Осло (1995–1998). Працював продавцем, оператором колл-центру, згодом заснував кілька приватних підприємств. 1997–1999 належав до молодіжного крила Партії прогресу, 1999–2004 – до самої партії. 2009 створив фермерське господарство, під прикриттям діяльності якого приготував терористичний акт. 22.07.2011 здійснив вибух в урядовому кварталі Осло (8 убитих і 209 поранених), а потім масове убивство в молодіжному таборі на острові Утойя (69 убитих і 110 поранених). Здався поліції, на судовому процесі в квітні – серпні 2012 засуджений до 21 року ув'язнення (суд застеріг собі право продовжити цей термін ув'язнення в тому випадку, якщо Б. й надалі становитиме суспільну загрозу). У день вчинення теракту розіслав електронною поштою Декларацію незалежності Європи 2083 (дата у назві вказує рік, коли на думку Б., через 400 років після битви 1683 під Віднем, мусульмани будуть повністю вигнані із Європи). Декларація, яка налічує 1518 сторінок тексту, різко критикує радикальний іслам і культурний марксизм, котрі Б. вважає головними загрозами для європейської цивілізації.

А. Козицький (Львів).

БРЕКСІТ (Brexit) – популярна назва процесу виходу *Великої Британії* зі складу *Європейського Союзу* (від скорочення англ. *Britain* – Британія і *exit* – вихід). Ідеї виходу В. Британії із ЄС з'явилися одразу після підписання *Маастрихтських угод 1992*. Зокрема, з такою пропозицією виступала Партія незалежності Об'єднаного Королівства, яку 1993 заснував Алан Скед. Ідею підтримувала Партія референдуму, яку напередодні парламентських виборів 1997 заснував фінансист-мільйонер Джеймс Голдсміт (за партію проголосувало 800 тисяч осіб, але місце у парламенті вона не отримала). Питання Б. актуалізувалося після того, як Партія незалежності здобула 12 депутат. місць

у *Європарламенті* на виборах 2004 (за неї проголосували 16% виборців) і на виборах 2009 децю покращила свій результат. 2010 до керівництва партією повернувся фінансист і колишній консерватор Найджел Фарадж (вже очолював партію 2006–2009). Під його керівництвом партія здобула перемогу на виборах до Європарламенту 2014 (27,5% голосів, 24 депутат. місця). Обіцянка провести референдум у справі виходу із ЄС, у січні 2013 була включена до виборчого програми Консервативної партії. Після перемоги партії на виборах у травні 2015 і формування однопартійного кабінету, лідер Консервативної партії Д. Кемерон підтвердив намір провести референдум, хоча й виступав проти самого виходу із ЄС. На референдумі, що відбувся 23.06.2016, за вихід із ЄС висловилися 51,9% осіб, взяли участь в референдумі. Прийнятий обома палатами брит. парламенту 20.06.2018 закон (увійшов у дію 26.06.2018 після підписання королевою *Єлизаветою II*) передбачає, що В. Британія не пізніше березня 2019 повинна підписати із ЄС угоду про вихід із цієї орг-ції.

А. Козицький (Львів)

БРЕСТСЬКИЙ МИР 1918 (Берестейський мир) – мирний договір між *Українською Народною Республікою*, з одного боку, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією, з другою, підписаний 27.01(09.02)1918 у Бресті (Брест-Литовську); перший мирний договір у *Першій світовій війні 1914–18*. Ініціатива у мирних переговорах з Німеччиною та її союзниками належала рад. Росії. 03.12.1917 Раднарком РСФРР звернувся з відповідною пропозицією до Берліну. 15.12 обидві сторони уклали перемир'я, після чого у штабі нім. військ у Брест-Литовську почалися мирні переговори. Лінія фронту проходила по території УНР, і *Українська Центральна Рада* мусила визначити своє ставлення до них. Хоча лідери УЦР розуміли, що країни *Четвертого союзу* програють війну й майбутні переможі вороже поставляться до молодою Укр. держави, однак іншого виходу не було: народ бажав миру, і не існувало армії, здатної воювати. 01.01.1918 укр. делегація у складі В. Голубовича (голова), М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза і О. Севрюка прибула у Брест-Литовськ і поставила питання про свою участь у переговорах, наполягаючи на самостійному статусі. Нарком закорд. справ Росії Л. Троцький і міністр закорд. справ Австро-Угорщини О. Чернін заявили про визнання делегації УНР повноправним учасником переговорів. За наполяганням Л. Троцького переговори були перервані до кін. січня 1918, що

рос. сторона мотивувала необхідністю вивчити тяжкі умови миру, які висунули союзники. Крім того, затягнувши переговори, Раднарком прагнув завершити окупацію території частини України (включно з Києвом), що давало можливість замінити делегацію УЦР делегацією проголошеної наприкін грудня 1917 рад. України. Після відновлення переговорів (01.02.1918), незважаючи на заяви Л. Троцького про встановлення контролю над територією України рад. уряду і необхідність допустити власне його представників (С. Медведєв і С. Шахрай) до участі в переговорах, делегації держав-учасниць Четверного союзу визнали УНР самостійною державою (на підставі IV Універсалу УЦР) і визнали повноваження її делегації на укладення міжнародних договорів. Критична ситуація з продовольством у Німеччині та Австро-Угорщині змусила ці держави погодитися на передачу УНР Холмщини з Підляшшям й на виділення західноукр. земель у складі Австро-Угорщини в окремий коронний край. Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювалися військовополоненими і зобов'язувалися відновити взаємні екон. відносини. УНР зобов'язувалась бза першу половину 1918 поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, 2 750 тис. пудів м'яса (живою вагою), іншу сільськогосп. продукцію і промислову сировину. За умовами договору, укладеного з Росією 03.03.1918, Раднарком визнавав законність уряду УЦР. Рад. Росія мала негайно вивести свої війська з території УНР, припинити будь-яку агітацію і пропаганду проти уряду і громадських установ УНР, укласти з нею мирний договір. Договір від 09.02.1918 на деякий час врятував Україну від поглинення рад. Росією. Неспроможність УЦР встановити і виконувати в повному обсязі господарські статті договору призвели наростання протиріч між УЦР та австро-нім. командуванням в Україні, до падіння демократичної УНР й появи гетьманського уряду П. Скоропадського. Перемога *Антанти* у війні створила винятково несприятливі умови існування Української держави. Країни *Антанти* підтримали претензії відновленої Польщі та білогвардійської Росії на укр. землі, умови Б. м. втратили силу після капітуляції держав нім.-австр. блоку в листопаді 1918 (див. також *Брестський мирний договір 1918*)

С. Кульчицький (Київ).

БРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1918

(Брестський мир) – сепаратний мирний договір, укладений 03.03.1918 у Бресті (Брест–Литовську) між представниками рад. Росії та держава-

ми–членами *Четверного союзу* (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною). 02(15).12.1917 у Брест-Литовську була підписана угода перемир'я і 09(22).12 розпочалися переговори. У ході переговорів голова рад. делегації Л. Троцький відмовився підписати умови договору 27.01(10.02), які висунуло нім. командування. Загальний наступ нім.-австр. військ по всьому фронті у лютому 1918 примусив РНК 24.02 прийняти всі нім. умови. Договір складався з 14 статей, 4 додаткових угод. Б. м. д. передбачав визнання рад. Росією незалежності України (Раднарком зобов'язувався укласти мирний договір з урядом *Української Народної Республіки* та визначити кордони між двома державами) і Фінляндії; вивід рос. військ з Польщі, Литви, Курляндії, Ліфляндії, Естляндії (сучасн. Естонія), Аландських о-вів; передачу Туреччині Карсу, Ардагану і Батумі; повну демобілізацію рос. армії та роззброєння військ. кораблів; виплату рад. урядом компенсації за утримання рос. військовополонених та ін. Договір був ратифікований рад. Росією 15.03.1918 і 26.03.1918 нім. імператором *Вільгельмом II*. Б. м. д. діяв до *Комп'єнського перемир'я 1918* і був анульований більшов. урядом 13.11.1918 (див. також *Брестський мир 1918*).

БРЕТІАНУ Йон (Іонель Братіану; Brătianu; 20.08.1864 – 24.11.1927) – румун. політик. Закінчив Політехнічну школу в Парижі, інженер. З 1895 – член парламенту. Входив до складу урядового кабінету Димитрія Струдзи як міністр громад. робіт (1897–99), згодом міністр закорд. справ (1901–04). Як міністр внутр. справ (1907–09) у співучасті з військовим міністром О. Авереску жорстко придушив селянське повстання 1907, під час якого жертвами репресій стали 11 тис. чол. З 1909 – лідер Національно-ліберальної партії. 1909–27 (з перервами) кількаразово формував кабінет міністрів (1909–11, 1914–18, 1918–19, 1922–26, 1927). Підтримував експансію Румунії на Балканах. Під час *Балканських війн 1912–13* активно виступав за відторгнення Добруджі від Болгарії (див. *Бухарестський мир 1913*). Напередодні Першої світової війни проводив політику зближення з Францією. На поч. війни оголосив нейтралітет, хоча з 1883 Румунія входила до союзу *Центральних країн*. Уряд Б. у серпні 1916 підписав договір із країнами *Антанти* і 17.08.1916 оголосив війну державам *Четверного союзу*. Очолював румун. делегацію на *Паризькій мирній конференції 1919–20*. Належав до співзасновників *Антанти Малої*. Реалізуючи ідею створення «Великої Румунії», уряд Б. наказав румун. армії окупувати укр. частину Бессарабії (Пд. Бессарабія і Хотинщина, січень

1918) та Пн. Буковину, всупереч рішенням народного віча у Чернівцях 26.11.1918 про возз'єднання буковинських земель із Україною. Жорстоко придушив антирумунське Татарбунарське повстання укр. населення у Пд. Бессарабії (1924). Проводив політику жорстокої централізації та національної асиміляції щодо новоприєднаних земель. Здійснив аграрну реформу, запровадив нову Конституцію Румунії (березень 1923).

БРЕТТОН-ВУДСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1944 – офіційна назва – Валютно-фінансова конференція Об'єднаних Націй (англ. *The United Nations Monetary and Financial Conference*) – міжнар. конференція, що відбулася 01–22.07.1944 у м. Бреттон-Вудс (штат Нью-Гемпшир, США). Мета конференції – налагодити співробітництво у валютній сфері, активізувати міжнар. торгівлю, допомогти державам, економіка яких постраждала у результаті Другої світової війни. У конференції взяли участь 44 держави. Основні угоди розроблялися представниками США і В. Британії. Конференція започаткувала формування світової валютної системи і прийняла рішення про створення інститутів для здійснення постійного контролю за нею. У ході роботи конференції були засновані *Міжнародний валютний фонд* і *Міжнародний банк реконструкції та розвитку* (Світовий банк). Програма створення таких інституцій висувалась ще під час світової війни, зокрема у доповідях економістів Дж. Кейнса («Про міжнародний кліринговий союз», 1941) і Х. Вайта («Про міжнародний стабілізаційний фонд», 1943). Б.-В. к. заклала основи світової валютної системи (отримала назву золотодоларової або Бреттон-Вудської), яка базувалась на «золотому обмінному стандарті» (*gold Standard*) і двох обмінних валютах – доларі США і фунті стерлінгів. «Золотий стандарт», уперше введений В. Британією 1821 (скасований 1914), фіксував співвідношення нац. валюти і золота. Відповідно до підписаних угод валютні резерви будь-якої держави повинні були зберігатися і в золоті, й в осн. валютах – амер. доларах і брит. фунтах стерлінгів. Оскільки після війни США були єдиною державою, вартість нац. валюти якої була відображена в золоті, валюти ін. держав конвертувалися відповідно до долара. Контроль за дотриманням міжнар. валютної дисципліни здійснювався з боку МВФ і Світового банку. Кожна держава була зобов'язана забезпечити твердий паритет своєї валюти щодо долара США, який встановлювався у золотому еквіваленті. Згідно з передбаченою статуту МВФ валютною дисципліною, уряд держави, курс валюти якої знижувався, повинен був продавати зі своїх валютних резервів на світових

фін. ринках золото або тверду конвертовану валюту, переважно долари США, та скуповувати за неї свою нац. валюту доти, доки пропозиція і попит на валюту не вирівнювалися. Валютно-екон. система, створена у Бреттон-Вудсі стимулювала екон. зростання США, західноєвроп. держав і Японії впродовж 20 років, аж до кризи амер. економіки у 1960-х роках. 1971 президент США Р. Ніксон оголосив про скасування золотого стандарту, а більшість держав ввели плаваючий обмінний курс валют, що припинило функціонування Бреттон-Вудської системи та зумовило її реформування на Ямайській (м. Кінгстон) конференції 1976. Ця реформа скасувала офіц. ціну золота і золотий вміст нац. золотих одиниць. Формально золото було повністю виключене з міжнар. розрахунків, втратило функцію компонента валютної системи, хоча фактично продовжує залишатися гарантом стабільності внутр. грошового обігу.

Л. Уєрин (Львів).

БРИТАНСЬКА СПІВДРУЖНІСТЬ НАЦІЙ – офіційна назва до 1949 *Співдружності Націй*.

«БРИТАНСЬКИЙ СОЮЗ ФАШИСТІВ» – фашистська організація, заснована у Великій Британії 1932 за ініціативою О. Мослі. Наслідуючи італ. фашистів, носили чорні сорочки і проводили галасливі процесії у Лондоні. Не мав впливу на політ. життя країни. У кін. 1930-х роках припинила свою діяльність.

БРИАН Арістід (Briand; 28.03.1862 – 07.03.1932) – франц. політик. Здобув юрид. освіту, був адвокатом у Сан-Назері. З 1892 належав до соціалістичної партії, з 1902 – ген. секретар партії (1906 вийшов з Соціаліст. партії та виступав як незалежний соціаліст). 1904 разом з Жаном Жоресом виступив співзасновником газ. «Юманіте». З 1902 – депутат Національних Зборів. 1906–09 – міністр освіти, підготував проєкт закону про відокремлення Церкви від держави. У липні 1909 Б. сформував свій перший кабінет міністрів, що робив згодом ще 10 разів (1909–11, 1913, 1915–17, 1921–22, 1925–26, 1929). Неодноразово призначався міністром закорд. справ (1909–31). У довоєнний період проводив курс на зміцнення *Антанти*. Один з ініціаторів створення *Ліги Націй*. У 1920-х роках виступав за досягнення франц.-нім. порозуміння. Разом із Г. Штреземаном доправили до підписання *Локарнських договорів 1925*, за що обоє були відзначені Нобелівською премією миру (1926). 1927–28 спільно з держ. секретарем США Ф. Б. Келлогом підготував проєкт договору, який передбачав відмову від війни як

засобу нац. політики (див. *Келлога-Бріана пакт 1928*). Виступив ініціатором проекту створення союзу «*Пан-Європа*». Був одним з найвпливовіших політиків періоду *Третьої Республіки*.

БРІТТЕН Бенджамін (Britten; 22.11.1913 – 04.12.1976) – англ. композитор, диригент, піаніст. 1929–33 навчався у Королівському муз. коледжі у Лондоні. Творчість Б. сприяла відродженню англ. музичного театру. 1947 заснував Англійську оперну групу. Автор опер «Пітер Граймс» (1945), «Альберт Геррінг» (1947), «Сон літньої ночі» (1960), «Смерть у Венеції» (1973), балет «Принц пагод» (1957). Автор симфонічних і вокально-симфонічних творів, камерних композицій, обробок народних пісень. 1953 написав «Глоріану» на честь коронації *Єлизавети II*.

Н. Сиротинська (Львів).

БРОДСЬКИЙ Іосиф Олександрович (24.05.1940 – 28.01.1996) – рос. і амер. поет, перекладач, есеїст. Н. у Ленінграді. У 16 років пішов працювати на завод, був учасником геологічних експедицій в Якутії, на Тянь-Шані, у Казахстані. Приблизно у цей час почав писати поезію. Входив у поетичну групу «Волшебный купол». 1964 притянений до суду «за дармоїдство» як такого, що не працював і не вчився та уявляв себе «літературним генієм». Насправді причиною репресій стало небажання Б. співпрацювати з офіц. літ. середовищем, його відмова вступити у ленінград. поетичну групу «Зміна». Висланий із Ленінграда на 5 років (відбував заслання у с. Норенська Архангельської обл.; завдяки протестам письменників А. Ахматової, К. Чуковського, К. Паустовського та ін. був звільнений). У 1960-х роках звернувся до творів великої форми – поема-містерія «Урочистий похід» («Шествие», 1961) і поема «Зоф'я» (1962). Б. називають поетом метафізичного складу, особливо відчутна філологічність його текстів. Своєрідність худ. світу Б. полягала у поєднанні традиційного і авангардного, у виявах «трагічної іронії», в характері підходу до осмислення навколишнього світу самим ліричним героєм («Пілігрими», 1988; «Різдв'яний романс», 1962). Від 1964 друкувався у «тамвидаві»: поезії Б. з'являються у ж-лі «Грани», книга «Поезії та поеми» вийшла у Нью-Йорку (1965), збірка «Зупинка в пустині» (1970). В СРСР були опубліковані 4 твори Б. в альманаху «День поезії» (1967). Позбавлений рад. громадянства і покинув СРСР, поселився у Нью-Йорку. 1977 вийшли книги Б.: «Кінець прекрасної епохи» і «Частина мови»; у 1980-х роках надрукував збірки «Римські елегії» (1982), «Нові станси до Августи» (1983), «Уранія» (1987), п'єси англ.

мовою «Мармур» і «Демократія». 1988 у Нью-Йорку виступив як упорядник антології рос. поезії XIX ст., опублікував есе про рос. письменників («Про Достоєвського», «Поет і проза», «Післямова до «Котловану»»), займався педагогічною діяльністю (зокрема, читав лекції у Мічиганському ун-ті). Зб. есе «Менше, ніж одиниця» (1986) була визнана кращою літ.-крит. книгою у США. Наприкін. 1980-х років твори Б. з'явилися друком у Росії: вийшли зб. поезій «Пересічена місцевість» (1995) і зб. прози «Набережна незцілимим» (1992). Остання збірка поезій Б. «Пейзаж з повинню» побачила світ 1996. Лавреат Нобелівської премії 1987. Автор вірша «Щодо незалежності України», в якому з українофобських позицій оцінював набуття Україною державного статусу.

Н. Ігнатів (Львів).

«БРУДНА ВІЙНА» – публіцистичне окреслення воєнних дій, ведення яких не схвалюється власним суспільством і міжнародною спільнотою. Термін «Б. в.» вживався щодо Індокитайської війни 1946–54, *В'єтнамської війни 1957–73*, радянської інтервенції в Афганістані (див. *Афганська війна 1979–89*) та ін.

БРУСИЛОВ Олексій Олексійович [19(31).08.1853 – 17.03.1926] – рос. військовий діяч, генерал від кавалерії. Закінчив Пажеський корпус (1872) у Петербурзі, служив у Тверському драгунському полку. 1877–78 брав участь у рос.-турец. війні. 1906 командував Кавказькою дивізією. 1913–14 – командував 12 армійського корпусу. На поч. *Першої світової війни 1914–18* очолював 8-шу армію, яка відзначилася у *Галицькій битві 1914*. У березні 1916 призначений командувачем Пд.-Зх. фронту. У травні 1916 Б. розробив і провів наступальну операцію, у ході якої рос. війська прорвали оборону австр.-угор. армії у р-ні Луцька (див. *Південно-Західного фронту наступ 1916*) і розгорнули наступ по всьому фронту (550 км), який вдалося зупинити тільки після перебазування нім. дивізій із Зх. фронту. У червні-серпні 1917 – Верх. головнокомандувач рос. армії. Щоб запобігти масовому дезертирству і веденню антивоєнної агітації запровадив на фронті смертну кару. Після провалу липневого наступу 1917 зміщений з поста головнокоманд. (його замінив Л. Корнілов). Після провалу червневого наступу 1917 усунений з посади і призначений радником *Тимчасового уряду*. Після *Жовтневого перевороту 1917* у Петрограді службових посад не займав. Від 1920 служив у центр. штабі Червоної армії, займав посаду інспектора кавалерії (1923–24). Автор мемуарів «Мої спогади» (1929).

К. Кондратюк (Львів).

БРЮННІНГ Генріх (Bruning; 26.11.1885 – 30.03.1970) – нім. політик. Н. у Мюнстері. Вивчав право, історію, філологію. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. Налезав до католицької партії «Центр» 3 1924 – депутат Райхстагу, 1929–30 – лідер партійної фракції. 28.03.1930 Б. за підтримки президента П. *Гінденбурга* став канцлером Німеччини. Управління країною уряд Б. здійснював за допомогою надзвичайного законодавства (президентські декрети). У зовн. політиці здійснював заходи для відновлення військової могутності Німеччини. 30.05.1932 змушений піти у відставку, а на посту канцлера його замінив Ф. фон *Папен*. Противник надання урядові А. *Гітлера* особливих повноважень. 1934 виїхав спочатку до Нідерландів, а потім до США (1935), де викладав у Гарвардському ун-ті. У післявоєнний час деякий жив у Кольні (1951–55), займався викладацькою діяльністю. Повернувся до США, де і помер (Норвік, шт. Вермонт).

БУЗОНІ Ферруччіо-Бенвенуто (Busoni; 01.04.1866 – 27.07.1924) – італ. піаніст, композитор, диригент, педагог. Н. в Емполі. 1874 вперше виступив з концертом у Трієсті. У 15 років став членом Болонської філармонічної академії. Від 1891 – професор фортепіано у Гельсінкі, згодом – Москві. Лавреат 1-го Міжнародного конкурсу ім. Рубінштейна 1890 у Петербурзі. Вів майстер класи у Віденській консерваторії (1907–13), керував Музичним ліцеєм у Болонї (1913–20). Автор опери «Турандот» (1917), симфонічних, камерних і фортепіанних творів. Широко відомі його редакції й транскрипції творів Й.-С. Баха і Ф. Ліста. Під керівництвом Б. вдосконалював майстерність укр. піаніст Г. Беклемішев.

Н. Сиротинська (Львів).

БУЛГАКОВ Михайло Опанасович (03.05.1891 – 10.03.1940) – рос. прозаїк і драматург. Н. у Києві. Закінчив 1-шу Київ. гімназію. Навчався на медичному ф-ті Київ. ун-ту, працював лікарем під Смоленськом, у Києві. Мобілізований у Добровольчу армію А. *Денікіна*. Працював у газетах на Пн. Кавказі. У Владикавказі 1920–21 Б. розпочалась театр. і літ. діяльність. Не сприйняв більшовицької влади, водночас, відмовився емігрувати. 1921 переїхав до Москви, співробітник видавч. «Накануне», «Гудок» та ін. Першим значним твором Б. став роман «Біла гвардія» (неповна публікація 1924–25). Читачі роману відчували беззахисність попереднього життєвого устрою і колишньої людини перед рушієм рев. переворотом. Київські події 1918 – втеча гетьмана П. *Скоропадського* і захоплення міста військами

С. *Петлюри* – автор висвітлив безвідносно до політичної та класової позиції. У 1920-х роках Б. заявив про себе як письменник-сатирик. Написав повісті «Дияволіада» (1924), «Фатальні яйця» (1925) і «Собаче серце» (1925), які об'єднали принцип зображення світу – «фантастичний реалізм», що був для Б. засобом створення власного міту про Москву. Наклад повісті «Собаче серце» відразу було знищено (опубл. тільки 1987). 1925–28 розпочалась нова творча смуга, пов'язана з драматургією – п'єси «Дні Турбіних» (1926), «Зойчина квартира» (1926), «Біг» (1928), «Багряний острів» (1928). Офіц. критика звинуватила Б. у спотворенні втечі Білої армії на південь: Б. зобразив ці події як трагедію учасників *Білого руху*. 1928–29 п'єси Б. були вилучені з репертуару театрів. П'єси, написані у 1930-х роках – «Адам та Єва» (1931), «Блаженство» (1934), «Іван Васильович» (1935), «Олександр Пушкін» (1936), «Батум» (1939) не були поставлені. За життя Б. не вийшли друком його романи «Життя пана де Мольєра» (1933), «Театральний роман» (1936–38) і «Майстер і Маргарита» (1940; опубл. 1966–67). Останній роман вважають вершиною творчості Б. У ньому – роздуми над головною проблемою епохи: як «бездомній» людині стати духовно стійкою в умовах величезної соц. і духовної катастрофи, як протистояти масовій «дияволіаді», народженій атеїстичною бездуховністю. Створив складний та глибокий сюжет, у якому події, що відбулись на поч. нової ери (євангелістські сцени) пов'язано з долями людей ХХ ст. 1929 з репертуару театрів було вилучено всі п'єси Б., його твори було заборонено публікувати. Б. не брали на жодну роботу. У своєму листі до уряду (а згодом і до Й. Сталіна) Б. заявив про відмову від ідеологічного пристосування і висловив глибокий скептицизм щодо рев. процесу у відсталій країні та протиставив йому Велику Еволюцію. Помер у Москві. У серед. 1950-х років почалась публікація окремих п'єс і деяких прозових творів Б.

І. Саєвич (Львів).

БУЛГАНІН Микола Олександрович [Булганін; 30.05(11.06).1895 – 24.02.1975] – комуністичний діяч в СРСР. 1917 вступив до партії *більшовиків*. 1918–22 працював в органах ЧК, пізніше – на адмін. і госп. роботі, зокрема у ВРНГ і на Моск. електрозаводі (директор). 1931 призначений головою московського виконкому. У цей період своєї діяльності тісно співпрацював з М. *Хрущовим*. З 1937 – голова РНК РСФРР, 1938–44 – заст. голови союзного уряду. Під час Нім.-радян. війни 1941–45 входив до складу військкрав кількох фронтів. З листопада 1944 став членом Державного

комітету оборони, заст. наркома оборони. З 1947 – заст. голови Ради Міністрів СРСР і одночасно міністр оборони (1947–49), маршал (1947), член політбюро ЦК (1948–58). Належав до найближчого оточення Й. Сталіна, відповідальний за проведення політ. репресії в країні. Після смерті Й. Сталіна призначений міністром оборони СРСР (1953–55). У червні 1953 підтримав М. Хрущова у вирішальний момент боротьби за владу з Л. Берією. Як міністр оборони СРСР взяв участь у прийнятті рішення про значне скорочення збройних сил. У лютому 1955 призначений головою уряду СРСР. Розробляв засади проведення реформи керування нар. господарством, яка розпочалася 1957. На поч. червня 1957 під час чергового витка боротьби за владу в країні Б. підтримав угруповання Г. Маленкова, В. Молотова і Л. Кагановича, які намагалися усунути з вищої партійної посади М. Хрущова. У березні 1958 звільнений з посади голови уряду і понижений у військовому званні до ген.-полковника. До пенсії (1960) працював керівником раднаргоспу в Ставрополі.

БУЛЕЗ П'єр (Boulez; 26.05.1925 – 05.01.2016) – франц. композитор, піаніст і диригент. Н. у Монбрізоні (Франція). Один із лідерів музичного авангарду 1950–60-х років. Від 1942 навчався у Паризькій консерваторії під керівництвом О. Мессіана і Р. Лейбовіца. З 1954 був організатором щорічних фестивалів модерністської музики «Музичні горизонти» («Domaine musical») у Парижі. Викладав муз. аналіз на курсах нової музики у Дармштадті (1955–67) та у Базельській академії музики. Очолював оркестри у низці країн, зокрема був диригентом симфонічного оркестру Бі-Бі-Сі (1971–75), диригував (після Л. Бернстайна) Нью-Йоркським філармонічним оркестром (1970–77), виступав з Клівлендським оркестром (1969–72). 1975 викладав у College de France, 1974–92 очолював Інститут досліджень і координації муз.-акустичних проблем (IRCAM) центру Ж. Помпіду в Парижі. З 1985 здійснював гастрольні турне, виконував твори А. Шьонберга, А. Веберна, сучасних композиторів-авангардистів – К. Штокгаузена, Л.Ноно та ін. Експериментував у галузі конкретної музики, електронної музики, використовував сучасні техніки муз. композицій (соноріку, пуантіліз, серійну техніку). Серед творів Б. найвідоміші п'єса «Молоток без майстра» (1954, 2-га редакція 1957 на вірші поета-сюрреаліста Р. Кулі), «Структури» (1952–55, 1961), три сонати для фортепіано та ін.

Н. Сиротинська (Львів).

БУМЕД'ЕН Хуарі (Bumed'en; 16.08.1925 – 27.12.1978) – алжир. політик. Вищу освіту здобув

в ун-ті Зітуна (Туніс) і Каїрському ун-ті. Був учителем, директором школи. З 1955 брав активну участь у нац.-визв. війні алжир. народу проти франц. колонізаторів, член Фронту нац. визв. (ФНВ), полковник (1957). 1960–62 – нач. штабу нац.-визв. армії Алжиру, член Нац. ради алжир. револ. З 1962 – міністр оборони, з 1963 – 1-й заст. голови Ради Міністрів. 19.06.1965 здійснив військовий переворот і усунув від влади президента країни А. Бен Беллу. З червня 1965 Б. очолював Революційну раду, якій належала вся повнота влади у країні, й одночасно був прем'єр-міністром АНДР. У грудні 1976 став президентом Алжиру. Підтримував ідею побудови «ісламського соціалізму». Уряд Б. провів аграрну реформу, націоналізував нафтові та газові родовища. Продовжував прорадянський зовнішньополіт. курс свого попередника. Прихильник *панарабізму*. Після смерті Г. А. Насера претендував на роль лідера арабського світу. Виношував ідею створити соціаліст. арабську державу в Пн. Африці, до складу якої увійшли б Туніс, Марокко, Мавританія та Іспанська Сахара (з 1976 – Зх. Сахара). Спроба Б. втягнути у сферу свого впливу Зх. Сахару (підтримав антимарокканський Фронт ПОЛІСАРІО) привела до конфлікту з урядом марок. короля Гасана II.

БУНІН Іван Олександрович [10(22).10.1870 – 08.11.1953] – рос. прозаїк, поет, публіцист. Н. у Воронежі у дворянській сім'ї. У літ-ру вступив як поет, його кращій поетичний твір – поема «Листопад» (1901). За нього і переклад «Пісні про Гайавату» (1896) нагороджений Пушкінською премією Рос. Академії. *Жовтневу революцію 1917* сприйняв як загальнонац. трагедію. 1920 емігрував у Париж. Прагнення усвідомити те, що відбулося, визначити його причини і наслідки, зрозуміти своє нове місце і призначення у рос. літ-рі повернули Б. до публіцистики. Опублікував свій щоденник «Окаянні дні». 1925–27 вів публіцист. рубрику «Записна книжка» у газ. «Відродження», де виступав зі статтями на сусп.-політ. і літ. теми. Активно працював Б. й у ж-лі «Современные записки», де опублікував твори «Сонячний удар», «Мітіне кохання», «Справа корнета Єлагіна», «Життя Арсен'єва». Широке визнання Б. принесла саме проза – повість «Село», оповідання «Антонівські яблука», «Легкий подих», «Епітафія», «Нова дорога», «Брати», «Пан із Сан-Франциско» та ін., які увійшли в світову літ. скарбницю. Найвизначнішим твором, створеним в еміграції, став роман «Життя Арсен'єва» (1927–33) – автобіографічний твір, у якому автор розповідав про свій духовний розвиток, про щасливі та трагічні відчуття буття. Лавреат Нобелівської премії (1933). Помер у Парижі.

Т. Космеда (Львів).

БУНЮЕЛЬ Луїс (Bunuel; 22.02.1900 – 29.07.1983) – іспан. кінорежисер, сценарист, лідер «авторського» напрямку в світ. кіномистецтві. Н. у с. Каланда у Центр. Іспанії. Отримав виховання в єзуїтському коледжі в Сарагосі. Будучи студентом у Мадриді (1917–24), зблизився з літераторами Ф. Гарсія Лоркою, Р. Альберті, Х. Гільєном. Суттєво вплинуло на формування творчості Б. перебування в Парижі, де він познайомився і солідаризувався з групою художників-сюрреалістів (А. Бретон, С. Далі, М. Ернст, І. Тангі). Сюрреалістична естетика шоку знайшла яскраве вираження в спільному дебюті Б. і С. Далі у стрічці «Андалузський пес» (1928). У роки *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії працював у Франції, а 1938–46 – у США. 1946 Б. відновив режисерську діяльність у Мексиці. До поч. 1960-х років створив бл. 20 фільмів, працюючи переважно в рамках комерційних жанрів, привносячи у них гротескно-сатиричну («Драбина на небо», 1952; приз кінофестивалю у Каннах) або, навпаки, загострено-трагедійну («Він», 1953) тональність. Про нещадність жорстокого реалізму раннього Б. нагадує фільм «Забуті» (1950, приз за режисуру Канн. фестивалю, 1951). Однак справжня міць таланту Б. розкрилася у стрічках «Назарин» (1959, премія журі в Каннах) і «Вірідіані» (1961, Гран-Прі у Каннах), які відзначалися жорсткою експресивністю образного рішення і віртуозністю акторського виконання. У 1960-х роках біблійна тема двічі звучала у кінематографі Б. – у фільмах-притчах «Сімеон-стовпник» (1965) і «Чумацький шлях» (1969). Різні, але однаковою мірою невтішні варіанти деградації особистості постають у фільмах «Щоденник покоївки» (1964), «Денна красуня» (1967, Гран-Прі фестивалю у Венеції) і «Трістан» (1970). Герої Б. – люди-маріонетки, а форму його фільмів неможливо відокремити від змісту, де кожна дрібниця була продумана та пов'язана із тисячами інших таких дрібниць, які весь час перебувають у русі. Сюрреалістичний виклик вносить ноту абсурду в симетрично вивірену фабулу «Ангела-винищувача» (1962, премія фестивалю у Каннах) і останніх блискучих робіт Б.: «Скромна привабливість буржуазії, 1972; премія «Оскар»), «Примара свободи» (1974) і «Цей неясний об'єкт бажання» (1977, премія «Оскар»). Б. відзначений призами за особливий внесок у світове кіномистецтво на кінофестивалях у Сан-Себастьяно (1977), Москві (1979), Венеції (1982). Останні роки життя провів у Мексиці. Автор мемуарів «Мій останній подих» (1982).

К. Сліпченко (Львів).

БУРГІБА Хабіб Бен Алі (Burgiba; 03.08.1903 – 06.04.2000) – туніський політик. Вивчав право

у Тунісі й Сорбонні (Париж), займався адвокат. практикою. 1938–87 – голова Соціалістичної дестурівської партії. Як активний учасник нац.-визв. руху неодноразово ув'язнювався франц. колоніальною владою. На поч. 1950-х років висунув гасло здобуття Тунісом автономії у складі *Французького Союзу*, яку країна отримала 31.07.1954. Після проголошення 20.03.1956 незалежності Тунісу став прем'єр-міністром (до 1969). Сприяв ліквідації у країні монархії (25.07.1957) та встановленню республіки. Від 1957 – перший президент Тунісу (з 1975 – довічний президент). У 1960-х роках активно підтримував нац.-визв. руху в різних країнах Афр. континенту. Один із засновників *Руху неприєднання*. Запровадив у країні режим однопартійної диктатури. Від поч. 1980-х років стурбований наростанням впливів ісламських фундаменталістів у країні пішов на лібералізацію політ. життя, дозволив діяльність поміркованих опозиційних партій. Прихильник прозахідного екон. і політ. курсу. У листопаді 1987 усунений від влади, відійшов від політ. життя.

БУРСЬКА ВІЙНА 1899–1902 (Англо-бурська війна) – збройний конфлікт між Великою Британією і бурськими республіками у Пд. Африці – Трансваалем і Оранжевою вільною державою. Відкриття бурами (колоністи з Нідерландів) великих покладів золота і діамантів у Пд. Африці стало причиною активної експансіоністської політики В. Британії у цьому регіоні та викликало масовий вплив європейських переселенців (ойтлендерів), переважно англійців. Відмова Трансваалю надати ойтлендерам рівні політичні права з бурами стала приводом до англ.-бурської війни. У відповідь на концентрацію брит. військ на кордоні з Трансваалем бури 11.10.1899 оголосили Лондону війну і розпочала воєнні дії. Об'єднана армія двох бурських республік – 40-45 тис. осіб. (формувалася із мужчин призовного віку тільки у випадку війни) під командуванням ген. П. Жубера у жовтні 1899 здобула міста Ньюкасл, Чарлстаун, Гленко, взяла в облогу Ледісміт, Мафекінг і Кімберлі, розпочала просуватися до столиці Наталю – м. Дурбан. Тривала облога міст змусила бурів зупинити наступальні операції, що дозволило брит. командуванню перекинути значні сили із метрополії та колоній, зокрема Індії. На поч. лютого 1900 брит. війська (бл. 200 тис. чол.) під командуванням фельдмаршала Ф. Робертса перейшли у контрнаступ і заблокували обложені міста. Розвиваючи наступ, колоніальна армія розбила бурські підрозділи і зайняла столицю Оранжевої республіки – Блумфонтейн (27.03), а згодом і столицю Трансваалю – Преторію (05.06). Однак бури

продовжували війну партизанськими методами. Намагаючись ліквідувати партизанський рух, брит. командування (ген. Кітченер) довело кількість збройних сил у серпні 1901 до 250 тис. чол. і почало використовувати тактику «випаленої землі». Британці застосовували жорстокий терор стосовно цивільного бурського населення, нищили ферми, а родини бурів ув'язнювали у спец. концтаборах. У ході війни політ. лідер бурів П. Кругер не зміг здобути підтримки у європ. держав і 31.05.1902 були змушені підписати Ферініхінгський мирний договір з В. Британією. Бури визнали формально анексію В. Британією Південно-Африканської республіки (Трансваалу) і Оранжевої республіки, які, однак зберігали політ. автономію. Під час війни британці втратили вбитими бл. 5,8 тис. чол., а бури – бл. 4 тис. чол.

«БУРЯ В ПУСТЕЛІ» ОПЕРАЦІЯ 1991 – бойова операція військ міжнародної коаліції проти Іраку під час війни у Перській затоці 1990–91 (див. *Кувейтська війна 1990–91*). Окупація ірак. армією Кувейту (серпень 1990) і невиконання Багдадом численних резолюцій Ради Безпеки ООН (вимагали виведення ірак. військ із захоплених територій) змусили світове співтовариство застосувати силу щодо агресора. Упродовж 17.01–23.02.1991 міжнародні сили (у складі США, Саудівської Аравії, В. Британії, Франції та ін. держав–членів ООН) наносили повітряні та ракетні удари по стратегічних об'єктах і військових підрозділах ірак. армії. Проти ночі з 23 на 24.02 сухопутні війська коаліції Об'єднаних Націй (увійшли військові контингенти понад 30 країн) чисельністю 480 тис. осіб під команд. ген. Н. Шварцкопфа перейшли у наступ (операція «Шабля пустелі»), у результаті якого основні з'єднання ірак. армії були розгромлені та 27.02.1991 території Кувейту повністю звільнена від окупаційних військ. Втрати міжнародних сил під час операції становили бл. 800 чол. вбитими, ірак. сторона втратила у ході бойових дій, за різними оцінками, 30–70 тис. чол.

БУТЕЛЕЗІ Гатша Мангосуту (Buthelezi; 27.08.1928) – південноафр. політик. Н. у Махлабатіні в Зулуленді (провінція Наталь) у родині королівської династії зулусів. Нащадок короля Чаки. Вивчав історію в Ун-ті Форт-Хейр у м. Еліс, з якого був відрахований. Завершив отримання вищої освіти в Ун-ті Наталю в Дурбані. У студентські роки вступив до Молодіжної ліги АНК. Від 1970 виконував обов'язки голови місцевої адм-ції бантустану Квазулу, з 1976 – гол. міністр Квазулу. 21.03.1975 заснував нац. рух зулусів «Інката». Від 1978 очолював Південно-Афр.

альянс чорношкірих. Створена Б. «Інката» спочатку співпрацювала з очолюваним Н. Манделою Африканського національного конгресу, однак, у 1980-х почалося протистояння, а згодом і збройні сутички між обома орг-ціями. Виступаючи за діалог між білою меншістю країни і чорношкірою більшістю, Б. критикував ліві погляди лідерів АНК, виступав проти режиму міжнар. екон. санкцій щодо ПАР. На поч. 1990-х, коли б-ба між «Інкатою» і АНК набрала особливо брутальних форм, Б. згодився таємно отримати фін. допомогу і зброю від правлячого режиму Преторії. У часи президентства Н. Мандела був міністром внутр. справ (1994–98), зберігав цей пост при наступному президенті Табо Мбеке (1998–2004). Пішов у відставку через незгоду із еміграційною політикою уряду. Зберіг пост керівника «Інкати», займається освітніми і медичними програмами.

А. Козицький (Львів).

БУТАН (Королівство Бутан) – держава в Південній Азії, у Східних Гімалаях. Межує з Індією і Китаєм. Загальна площа: 46,5 тис. км². Чисельність населення: 813 тис. осіб (2018). Національний склад і етнічні групи: бготи (бготія) – 50%, непальці – 35%. Релігійний склад населення: буддисти-махайяна – 75%, індуїсти – 25%. Офіц. релігія – буддизм ламаїстського напрямку. Державна мова: дзонг-ке. Форма держ. правління: демократична конституційна монархія. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Тхімпху. Адмін.-терит. поділ: 8 провінцій (дзонгів). Глава держави: король. Законодавча влада: двопалатний парламент. Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів, яку очолює прем'єр-міністр. грошова одиниця: нгултрум (100 четрум).

На поч. ХХ ст. політична влада у Б. була поділена між духовним лідером – дхарму, що вважався живим утіленням Будди і світським виборним правителем – дебу, який обирався на певний час із правителів провінцій. 1907 у Б. відбулася реформа державної системи. Першим пожиттєвим світським володарем країни був проголошений Угьен Вангчук I (1861–1926). Під час його правління відбулося послаблення традиційно сильних впливів буддистського кліру і правителів окремих провінцій. 1910 король підписав угоду із В. Британією про встановлення брит. контролю над зовн. політикою країни. Взамін Б. щорічно отримував від Лондона 100 тис. рупій грошової субсидії. 1926 новим королем став Джігме Вангчук I (1906–52). Після смерті 1933 духовного лідера країни, нові вибори дхарми не відбулися й цей релігійний пост був скасований. Ліквідація релігійних інститутів позитивно вплинула на зміцнення держ. апарату країни. 1949 була

підписана бутан.-інд. міждержавна угода, за якою Делі отримував право представляти інтереси Б. на міжнар. арені. Водночас сума щорічної субсидії королеві була збільшена до 500 тис. рупій. 1971 за підтримки Делі Б. вступив до ООН, хоча країна законодавча залишилася закритою для іноземців. Після смерті 1952 Джігме Вангчука I правителем королівства проголошений Джігме Дорджі Вангчук (1929–72), що отримав тронне ім'я Друк Джалпо (Король-дракон), що перебував при владі 1952–72. З дозволу короля 1953 у країні вперше в її історії був скликаний парламент – Національна Асамблея (Цонгду). Асамблея спочатку отримала лише дорадчі ф-ції, а від 1961 мала номінальне право змістити і вибирати короля. 1964 столицю королівства була перенесена із Пунакхи до Тхімпху. 1972 розпочалося правління короля Джігме Сінгай Вангчук (нар. 1955), який перебував при владі до 2006. Четвертий король Б. 1974 дозволив іноземцям відвідувати його країну. У 1970-х роках міжнар. орг-ції прийняли програму допомоги екон. розвитку країни, а від 1980-х років Б. почав співпрацювати з МВФ і Світовим банком. У 2-й пол. 1980-х років за ініціативою короля у країні почалася кампанія за «збереження культурної спадщини» для розширити використання національної мови – дзонг-ке. Водночас планувалося послабити впливи етнічних небутанців, насамперед, непальців та індуїстів-вихідців із Індії, які мешкали в королівстві. Для цього 1988 король запровадив «кодекс поведінки», що закріпив за місцевими жителями низку переваг. Кілька тисяч вихідців із Непалу були насильно вислані із країни. Протягом 1990-х років Б. встановив дипл. стосунки із 17 державами світу і відкрив 5 дипл. представництв: у Нью-Йорку і Женеві (при місіях ООН), Сингапурі, Нью-Делі (Індія), Дацці (Бангладеш). Головними екон. партнером країни у цей період залишалася Індія, на яку припадало 95% товарообороту. Осн. статтями експорту країни були деревина, кардамон, фрукти і електроенергія (вироблялася на спорудженій 1988 гідроелектростанції). Економіка країни сильно залежала від зовн. екон. допомоги, насамперед, з Індії. Щорічно зовн. допомога складала 40–50% бюджету країни. Двома головними статтями власних валютних надходжень були туризм і продаж поштових марок.

У 1990-х роках король Б. започаткував реформи, унаслідок яких абсолютну монархію поєднано із елементами дем. форм правління. Законодавство Б. забороняло створення політ. партій і профспілок, але при королі існувала Королівська консультативна рада з 9 осіб (6 обирало населення, 2 – монахи і одного призначав король) та Національна Асамблея у складі

151 депутата (35 призначав король, 10 обирали об'єднання буддистських монахів країни, а решту представляли виборні сільські старости). У липні 1998 король розпустив уряд і запропонував Національній Асамблеї обрати новий склад кабінету міністрів. Водночас монарх запровадив норму, відповідно до якої функції прем'єра по чергово виконували всі 6 міністрів уряду. У 1990-х роках король запровадив практику періодичного проведення плебісцитів про довіру його політиці. Лібералізація режиму призвела до появи 2001 антиурядового маоїстського руху, що поставив за мету встановлення у країні комуністичного режиму (рух створено у Непалі, а більшу частину його учасників склали депортовані із країни наприкін. 1980-х років непальці).

У грудні 2006 Джігме Сінгай Вангчук зрікся влади, передавши трон найстаршому синові Джігме Кхесарові Намг'ял Вангчукові (н. 1980), якого офіційно коронували 06.11.2008. П'ятий король Б. продовжив ліберальні реформи свого батька, зокрема, дозволив існування політ. партій. У березні 2008 відбулися перші в історії країни вибори до Національного Зібрання, яке 18.07.2008 прийняло конституцію країни. Відповідно до неї Б. проголошено «демократичною конституційною монархією», законодавчою владою став двопалатний парламент (нижча палата із 47 депутатів обирається на прямих виборах, 20 представників вищої обирають, а 5 – призначає король), а виконавчою – уряд, який формує партія, що перемогла на виборах. Короля, який формально є головою держави, проголошено символом національної влади. За результатами виборів 2008 уряд країни сформувала Партія миру та процвітання, яку 2013 змінила при владі Народно-демократична партія. Комуністична партія Бутану (марксистсько-ленінсько-маоїстська), яка головно базується в Непалі, не взяла участі у виборах, а її бойове крило Тигри Бутану здійснили, натомість, у Б. 2008 низку терористичних актів.

Лит.: Dorji Dasho Rigzin. A Brief Religious, Cultural and Secular History of Bhutan. New York: Asia Society Galleries, 1989; Dhurba Rizal. The Royal Semi-Authoritarian Democracy of Bhutan. Lanham: Lexington Books, 2015; Karma Phuntsho. The History of Bhutan. London: Penguin Books, 2016.

А. Козицький (Львів).

БУТРОС ҐАЛІ БУТРОС (Boutros-Ghali; 14.11.1922 – 16.02.2016) – Генеральний секретар ООН (1992–1996), єгип. дипломат. Н. у Каїрі (Єгипет). Походив із стародавнього коптського роду (копти – єгипт. араби, які сповідують

християнство), представники з якого займали важливі державні пости в Єгипті в ХХ ст. Вивчав юриспруденцію у Каїрі, Парижі (Сорбона) та Упсалі (Швеція). З 1949 викладав міжнар. право в Каїрському ун-ті. 1977–91 керував роботою зовнішньополіт. відомства Єгипту, одночасно був депутатом єгип. парламенту (з 1987) і заст. голови Соціалістичного Інтернаціоналу. Як мін. закорд. справи Єгипту головним своїм завданням вважав досягнення глобального миру на Бл. Сході, рішуче відстоював права палестинського народу. Відіграв важливу роль в укладенні *Кемп-Девідських угод 1979*, які започаткували тривалий і складний процес мирного врегулювання араб.-ізраїл. конфлікту. Після відставки *Х. Переса де Куельяра* (31.12.1991) очолив *Організацію Об'єднаних Націй*. Для зміцнення міжнародного миру і безпеки запропонував концепцію «побудови миру» замість «підтримання миру». Щоб збільшити ефективність *Миротворчих сил ООН* відродив ідею (вперше запропонована 1948) створення армії ООН (складалася б з контингентів окремих держав). 1994 направив міжнар. миротворчі сили у Боснію та Герцеговину (див. *Югославська війна 1991–95*), 1994 безуспішно домагався рішення Ради Безпеки ООН про втручання орг-ції у громадянську війну в Руанді (див. *Громадянська війна 1990–94 у Руанді*), 1992–93 намагався стабілізувати ситуацію в Сомалі з допомогою міжнаціональних сил (основу склали амер. військовики). Зазнавав критики (найчастіше від США) за відсутність чіткої концепції ролі ООН у сучасному світі та шляхів розвитку орг-ції у майбутньому. 1996 не був переобраний на наступний термін (США застосували щодо його кандидатури право вето), і його наступником став *Кофі Анан*. Від 1997 – ген. секретар Асоціації франкомовних держав. Автор численних наукових праць з міжнар. права, спогадів «П'ять років у будинку зі скла».

БУФЕРНА ЗОНА – територія, яка розділяє сторони потенційного міжнар. конфлікту. Б. з. може бути як територією держави, розміщеною між двома або більше країнами, чи зонами їх впливів (буферна держава, напр. Афганістан і Персія для Росії та В. Британії у ХІХ ст., Далекосхідна республіка 1920–22 для рад. Росії та Японії), так і спеціальною територією (нейтральною і демілітаризованою), яка розділяє протистоячі сторони на території однієї держави (наприклад, уздовж лінії припинення вогню між пн.-корейськими і пд.-корейським військами 1953, турец. і кіпр. військами 1974). Функції Б. з. полягають у зменшенні загрози безпосередніх воєнних дій між конфліктуючими сторонами.

БУХАРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1913

– підписаний 10.08.1913 у Бухаресті представниками Болгарії, з одного боку, і представниками Сербії, Греції, Чорногорії та Румунії, з іншого. Завершив другу Балканську війну 1913, в якій поразки зазнала Болгарія (див. *Балканські війни 1912–13*). За умовами Б. м. д. Болгарія втратила більшість територій, які вона здобула після перемоги союзників у 1-ій Балканській війні. Сербія і Греція поділили між собою Македонію – пн. частина відійшла до Сербії, а її пд. частину з портами Салоніки і Кавалла отримала Греція (одночасно Греція приєднала і частину 3х. Фракії). Невелика ділянка Македонії з м. Струмїца (Струмїцький край) залишалася у складі Болгарії. Румунія отримала Пд. Добруджу. Болгарський уряд зобов'язався роззброїти фортеці на румун.-болг. кордоні і не споруджувати нових укріплень. Пошуки Болгарією союзників для перегляду умов Б. м. д. зміцнили відносини софійського уряду з Німеччиною і Австро-Угорщиною. Після вступу Болгарії у *Першу світову війну 1914–18* на боці австр.-нім. блоку (вересень 1915) Б. м. д. був анульований.

БУХАРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР

1918 – другий сепаратний мирний договір (після *Брестського мирного договору 1918*) у ході *Першої світової війни 1914–18*. Підписаний 07.05.1918 у Бухаресті між Румунією і державами *Четверного союзу* – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Закінчив участь Румунії у Першій світовій війні. За Б. м. д. Румунія передавала Австро-Угорщині прикордонні ділянки (бл. 6 тис. км. кв.) у Пд. Карпатах; до Болгарії відходила Пд. Добруджу, яка перейшла під контроль Бахаресту після 2-ої Балканської війни (див. *Балканські війни 1912–13*); над Пн. Добруджею встановлювався кондомініум Центральних держав; Німеччина отримала право на видобуток нафти і використання ін. природних багатств Румунії протягом 50 років. Румун. уряд дав згоду на приєднання країни до майбутнього митного союзу Німеччини та Австро-Угорщини. Договір підтвердив приналежність Бессарабії до Румунії. Після поразки держав Четверного союзу умови миру з Румунією були заново врегульовані на підставі версальської системи мирних договорів (зокрема, *Версальського мирного договору 1919*, *Нейїтського мирного договору 1919*).

БУХАРІН Микола Іванович [27.09(09.10).1888 – 15.03.1938] – рад. політик, ідеолог *більшовизму*. Академік АН СРСР (1928). Член більшовицької партії з 1906. Учасник *Революції 1905–07* у Росії. 1907–18 навчався в Моск. ун-ті, але за політ.

діяльність був виключений. Кілька разів був заарештований і жив на засланні та в еміграції (з 1912). У травні 1917 повернувся до Росії. У період *Жовтневого перевороту 1917* встановлював більшов. владу в Москві. 1918–19 як лідер «лівих комуністів» гостро критикував В. Леніна за переговори щодо укладення *Брестського миру 1918*. Підтримував позицію Л. Троцького на переговорах у Брест-Литовську і розглядав продовження революційної війни як необхідну умову для розгортання «світової революції» (пізніше свою позицію щодо мирного договору назвав «найбільшою політичною помилкою»). 1918–29 – відповідальний ред. газ. «Правда», з 1924 – редактор ж-лу «Більшовик». Співорганізатор *Комінтерну* (1919), голова виконкому Комінтерну (1926–29). Противник політики «воєнного комунізму», підтримав ленінську концепцію непу, висунув гасло, яке адресувалося заможному селянству – «Збагачайтеся!». Під час боротьби за владу всередині партії (1923–27) спочатку підтримав лінію Й. Сталіна проти Л. Троцького, а згодом проти членів «нової опозиції» Л. Каменєва і Г. Зінов'єва. 1929–32 – член Президії ВРНГ СРСР, з 1932 член колегії Наркомважпрому. Член ЦК партії (1917–34), член політбюро ЦК (1924–29). З 1929 – нач. сектору у ВРНГ СРСР. У кін. 1920-х років виступив проти застосування надзвичайних заходів у проведенні колективізації (пропонував розвивати кооперацію, яка поступово витіснить індивідуальне господарство) та індустріалізації (повинна здійснюватися тільки за рахунок власних ресурсів, а не через викачування коштів з селянства – високі промислові ціни і високі податки), що було оголошено «правим нахилом у ВКП(б)» і стало причиною виключення Б. зі складу політбюро партії (разом з О. Риковим і М. Томським). Згодом виступив із засудженням своїх поглядів і був призначений головним ред. газ. «Известия» (1934–37). Як один із чільних ідеологів партії взяв участь у підготовці проєкту рад. Конституції 1936. Наприкін. лютого 1937 заарештований, виключений з партії та АН СРСР. засуджений у справі «Антирадянського правотроцькістського блоку» (т. зв. Процес 21) до розстрілу (див. *Московські процеси 1936–38*). Реабілітований у лютому 1988. Автор праць з філософії та політекономії, зокрема «Світове господарство і соціалізм (1915), «Азбука комунізму» (у співавторстві з Є. Преображенським, 1919), «Економіка перехідного періоду» (1921), «Замітки економіста» (1928), «Політичний заповіт Леніна» (1929) та ін.

БУШ Джордж Герберт (Bush; 12.06.1924 – 30.11.2018) – 41-й президент США (1989–93). Н.

у Мілтоні (шт. Массачусетс, США). Під час Другої світової війни пілот морської авіації. Закінчив Йельський ун-тет (1948, економіка). 1954–64 – керівник ради директорів нафтової компанії «Сапата оффшор» у Техасі (розробляла наф. родовища у Мексиканській затоці). Належав до Республіканської партії. З 1967–71 – член палати представників Конгресу США. 1971–75 на різних дипл. постах – представник США в ООН (1971–72) і в Китаї (1974–75). З 1972 очолював Республіканську партію. 1976–77 – директор ЦРУ. 1981–89 – віце-президент США в адм-ції президента Р. Рейгана. У листопаді 1988 переміг кандидата-демократа М. Дукакіса і став 41-м президентом США. Продовжував зовнішньополіт. курс на нормалізацію відносин США і СРСР, розпочатий його попередником. Внаслідок інтенсивного діалогу з М. Горбачовим (зустрічі у Нью-Йорку, 1988; на Мальті, 1989; у Вашингтоні, 1990) у відносинах двох наддержав відбувся фактичний перехід від етапу їх нормалізації до етапу взаємовигідного співробітництва і партнерських стосунків. У липні 1991 Б. підписав Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Для взаємної безпеки Б. висунув концепцію «відкритого неба» (контроль роззброєнням з космосу), яку підтримало рад. керівництво. Після окупації Іраку армією Кувейту, рішуче виступив за запровадження екон. санкцій і встановлення блокади Іраку, відіграв провідну роль у формуванні антиірак. військ.-політ. коаліції та направив амер. військ до складу міжнац. сил для проведення бойової операції проти режиму С. Гусейна. Рішучі дії Б. під час кризи у Перській затоці (1990–91) зірвали агресивні плани Іраку, відновили суверенітет Кувейту і сприяли встановленню миру в цьому регіоні (див. «*Буря в пустелі*» операція 1991). Підтримував М. Горбачова у його намаганні не допустити розпаду СРСР, однак після проголошення незалежності Україною амер. адм-ція 25.12.1991 визнала Україну як суверенну державу (Б. став першим зх. політиком, який привітав Л. Кравчука із цією подією). 01.02.1992 Б. і президент Росії Б. Єльцин підписали угоду, за якою США і Росія перестали вважати одне одного ворогами. Вагомі успіхи Вашингтону на міжнар. арені дисонували з низкою проблем уряду Б. у внутр. політиці. Звинувачення президента у захопленні зовн. політикою і занедбанні екон. життя країни відіграли вирішальну роль у падінні політ. авторитету Б. і його програшу під час виборів 1993 кандидатуві від Демократичної партії Б. Клінтонові. Відійшов від політ. життя. Автор книги «Трансформований світ» (1998).

БУШ Джордж Вокер (Bush; 06.07.1946) – амер. політик, 43-й Президент США (2001–09), республіканець. Н. у м. Нью Гевен (шт. Коннектикут). Виріс у впливовій політ. родині (дід, Прескотт Буш – сенатор США, батько, Дж. Г. В. Буш – 41-й президент США). 1968 закінчив Єльський ун-тет, здобув ступінь бакалавра з історії. 1968–73 служив у Нац. повітряній гвардії Техасу. 1973–75 навч. у Бізнес-школі Гарварда (магістр, управління бізнесом). Брав участь у виборах до Палати представників США (шт. Техас), але невдало. Зловживав алкоголем, до 1986 поступово відмовився від нього. 1995–2000 – губернатор Техасу (переобраний 1998). 2000 обраний президентом США у боротьбі з канд. Демократичної партії Ал Гором. Отримав менше прямих голосів виборців, ніж Ал Гор і незначну більшість електоральних голосів. Результати виборів визначив підрахунок голосів у шт. Флорида, де перевага на його користь склала лише 537 голосів. Його перша адм-ція (2001–05) суттєво зменшила податки, щоб стимулювати економіку (2001), провела закон про освітню реформу (2002), запровадила програму боротьби з глобальною епідемією ВІЧ/СНІД і допомоги хворим (2004). Відповіддю на теракти 11.09.2001 була глобальна «війна з терором», включаючи війни в Афганістані (з 2001) й Іраку (з 2003). Стратегія нац. безпеки 2002 («Доктрина Буша») передбачала превентивні удари США проти терористів і ворожих держав, що могли загрожувати їхній безпеці. Зовн. політика була зосереджена на Бл. Сході, базувалась на концепції «жорсткої» (військової) сили, переваги односторонніх дій над багатосторонніми. Б. суттєво посилив безпеку всередині США, зокрема, Акт «PATRIOT» (2001) розширив повноваження правоохорон. органів; створено Департамент нац. безпеки. На президент. виборах 2004 переміг кандидата Дем. партії Джона Керрі. Друга адм-ція (2005–09) розширила допомогу людям старшого віку за програмою «Медікеар» (2005), просувала реформу системи соц. страхування, але не змогла провести її через Конгрес. У енергетичній політиці виступала за зменшення залежності США від інозем. нафти, збільшення її виробництва, включаючи розробку офшорних покладів, розвиток «зеленої» енергетики. 2007 просувала Усебічну імміграційну реформу, зокрема програму легалізації іммігрантів без документів, але вона не пройшла через Сенат. В умовах фінанс. кризи і екон. рецесії 2008 адм-ція Б. запропонувала численні програми для стабілізації економіки і захисту фінанс. системи, у т.ч. Акт про надзвичайні заходи у фінанс.-екон. сферу на суму 700 млрд дол. Адм-ція Б. підтримала Україну після *Помаранчевої революції 2004*, сприяла її вступу

до СОТ, підписала Хартію про стратегічне партнерство (груд. 2008). Відносини із РФ суттєво погіршилися, особливо під впливом рос.-грузин. війни 2008. Залишив Білий дім з низьким рейтингом підтримки (40%), передусім через тривалу війну в Іраку. 2016 не підтримував кандидата-республіканця Д. Трампа. Автор мемуарів «Вирішальні моменти» (2010), біографії «41: Портрет мого батька» (2014) та ін. книг.

Н. Городня (Київ).

БХІНДРАНВАЛЕ Джарнаїл Сінгх (Bhindranwale; 02.06.1947 – 05.06.1984) – духовний лідер сикхів, «сант» («святий»). У 1970-х роках розпочав пропаганду руху за від'єднання штату Пенджаб від Індії та створення незалежної держави сикхів «Халістан» («Чистої країни»). Очолюючи всеінд. союз сикхів-студентів, сприяв створенню інфраструктури сикхського сепаратистського руху і розгортанню терору проти несикхського населення штату. Бажаючи викликати масову еміграцію індусів із Пенджабу, що мало б закріпити монорелігійний статус цього штату, сикхські терористи вдавалися до надзвичайно кривавих терористичних актів. Заарештований 20.01.1981 за звинуваченнями в організації вбивства відомого лідера пенджаб. індусів Лала Джагата Нараїна, однак через відсутність доказів звільнений. У серпні 1982 оголосив своєю резиденцією храмовий комплекс «Золотого храму» в Амрітсарі, який зайняли його прихильниками. 06.06.1984 інд. армія здобула «Золотий храм» штурмом, під час якого Б. загинув. Наступником Б. став Джагджіх Сінгх Чайхан. Прямим наслідком захоплення храмового комплексу і загибелі Б. стало вбивство сикхами 31.10.1984 прем'єр-міністра Індії І. Ганді.

А. Козицький (Львів).

БХУТТО Беназір (Bhutto; 21.06.1953 – 27.12.2007) – прем'єр-міністр Пакистану (1988–90 і 1993–96). Н. у Карачі. Дочка Зулфікара Б. (див. З. А. Бхутто). Вивчала політологію і економіку у Гарвардському (1969–73) та Оксфордському (1973–77) ун-тах. Після втрати батька жила в еміграції. Повернувшись у країну (квітень 1986), очолила опозицію проти президента Зія Уль Хака. Як лідер Пакистанської народної партії, яка на виборах 1988 здобула більшість місць у парламенті, у грудні 1988 сформувала урядовий кабінет (одночасно була міністром оборони і міністром фінансів). 01.10.1989 уряд Б. проголосив повторне входження Пакистану до *Британської Співдружності Націй*. Уряд Б. проводив демократизацію політ. життя країни, виступав за помірковані ринкові реформи. Прозахідний

курс Б. викликав незадоволення в іслам. політ. колах і частини сільського населення. У серпні 1990 Б. була звинувачена у корупції, зловживанні владою і непотизмі (службовому покровительстві). Під загрозою військ. путчу президент Г. Ісгак Хан звільнив її з поста прем'єра. З 1990 перебувала в опозиції до уряду Ісламського демократичного альянсу. У жовтні 1993 вдруге очолила уряд країни, однак 1996 змушена була подати у відставку внаслідок кривавих заворушень у країні. Після приходу до влади 1998 ген. Первеза Мушарафа Б. була звинувачена у фін. махінаціях і корупції. Виїхала з країни (її чоловік відбув 5-річне ув'язнення), жила у Лондоні та Дубаї. У жовтні 2007 повернулася на батьківщину і включилась у політ. боротьбу. Загинула внаслідок терористичного замаху.

БХУТТО Зулфікар Алі (Bhutto; 05.01.1928 – 04.04.1979) – пакист. політик. Н. у Ларнаці (тепер – Пакистан). Освіту здобув в ун-тах США і Великої Британії (Оксфорд). Навчався в Каліфорнійському і Оксфордському ун-тах. Політ. діяльність розпочав у партії Пакистанська ісламська ліга. За президентства М. *Айюб Хана* очолював зовнішньополіт. відомство країни (1963–66). Напруження в інд.-пакист. відносинах через Кашмір (див. *Кашмірська проблема*) змусили Б. шукати зближення з комуніст. Китаєм. Як прихильник жорсткого курсу щодо Індії після підписання Ташкентської декларації 1966 (врегулював інд.-пакист. збройний конфлікт 1965) подав у відставку. 1967 заснував Пакистанську народну партію (ПНП), яка стояла на позиціях іслам. соціалізму і підтримувала радикальний антиінд. курс. Після перемоги ПНП на виборах 1970 і поразки Пакистану у війні з Індією через Бангладеш (1971), Б. був обраний першим цивільним президентом країни. На знак протесту проти визнання В. Британією незалежності Бангладеш вивів Пакистан з *Британської Співдружності Націй* (30.01.1972). Після запровадження 1973 нової Конституції країни (обмежувала президентську владу) очолив уряд країни (одночасно займав пости міністра закорд. справ, оборони і внутр. справ). Уряд Б. націоналізував частину банків і підприємств, здійснив перерозподіл земельних володінь, розширив права профспілок та ін. Проводив помірковану зовн. політику, намагався нормалізувати відносини з Індією, визнав незалежність Бангладеш (1974). Оголошення перемоги ПНП на виборах у березні 1977 викликало хвилю протестів опозиційних сил, які звинувачували Б. у фальсифікації результатів голосування. У липні 1977 внаслідок військового

перевороту ген. Мухаммада Зія Уль Хака був усунений від влади, звинувачений у політ. вбивстві свого опонента 1974, засуджений до смертної кари і страчений.

БЮЛОВ Бернгард (Bülow; 03.05.1849 – 28.10.1929) – нім. політик і дипломат, князь. За освітою юрист. 1883 розпочав дипломатичну кар'єру як посол у Бухаресті, 1893–97 був послом в Італії. З 1897 – статс-секретар мін-ва закорд. справ. 1899 нім. промисловці за сприяння Б. отримали концесію на будівництво Багдадської залізниці. Проводив політику колоніальних завоювань у Китаї (Кіао-Чао, 1898) та на Тихому океані (Самоа, 1899). Після відставки Х. Гогенлое, 17.10.1900 призначений *Вільгельмом II* на пост імперського канцлера і міністр-президента Пруссії. Виступив з широкою програмою боротьби Німеччини за переділ світу (йому належить вислів, що Німеччина повинна здобути своє «місце під сонцем»). Виступив проти окремих положень Янцзинської угоди 1900 з В. Британією (про стримування іноз. агресії в Китаї й збереження політики «відкритих дверей» у торгівлі), зокрема щодо Маньчжурії, внаслідок чого перервалися переговори про створення блоку В. Британії–Німеччини–Японії, спрямованого проти Росії. Підтримував зовнішньополіт. концепцію статс-секретаря графа Фрідріха Гольштайна про необхідність Німеччині лавірувати між В. Британією і Росією, щоб отримати якнайвигідніші умови при укладенні союзу з однією з них. 1901 і 1907 продовжував термін дії Договору про союз між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією (вперше укладений 1882; див. *Троїстий союз*). Не зміг запобігти підписанню 1904–07 військ.-політ. блоку В. Британії, Франції та Росії (див. *Антанта*). Протидіяв експансії Франції у Пн. Африці, жорстко виступав проти встановлення франц. протекторату над Марокко, що стало причиною першої Марокканської кризи 1905–06. Під час виборів 1907 домігся створення «Готтентотського» блоку консерваторів і націонал-лібералів, основу політ. платформи якого становила вимога проводити активну колоніальну експансію. У внутр. політиці відстоював інтереси великого капіталу, активно поборював соц.-дем. рух. Відсторонений від влади 14.07.1909 противниками проведення фінансової реформи, яка передбачала, зокрема, запровадження податку на спадщину. Впродовж 1914–15 був послом у Римі, не зміг запобігти вступу Італії у війну на боці держав Антанти. Його наступником на посту райхсканцлера став Т. фон *Бетменн Гольвег*.

В

ВАЗАРЕЛІ Віктор (Vasarely; 09.04.1908 – 15.05.1997) – франц. художник. Навчався в Академії Мухеллі в Будапешті (1929), пізніше переїхав у Париж, де захопився абстрактним і посткубістичним мистецтвом. Серії його творів – «Зебри» (1932–42), «Альбом Вазареллі» (1958–59), «Сузір'я» (1967) – відображували творчі пошуки. У творчості В. найяскравіше проявились ідеї кінетичного мистецтва. Будучи одночасно живописцем і скульптором, у своїх станкових творах був швидше пластиком, який оперував кольором і простором, пов'язаних між собою складними оптичними ефектами. 1967 було засновано фонд В. у Екс-ан-Провансі та Музей В. у Печі (Угорщина). Твори В. зберігаються у багатьох музеях сучасного мистецтва.

Я. Кравченко (Львів).

ВАЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА (Веймарська республіка) у Німеччині – держ.-політ. режим у Німеччині, який сформувався на основі Конституції від 11.08.1919. Передумовою для проголошення В. р. стала буржуазно-демократична революція, яка покінчила з існуванням 2-ої Німецької імперії. Назва республіки походить від місця прийняття конституції – міста Ваймар. Незважаючи на проголошену Конституцією республіканську форму правління, країна зберегла попередню назву держави – Німецька імперія. Конституція складалася з двох частин – Устрій і завдання імперії та Основні права і обов'язки німців. Конституція налічувала 181 статтю і була досить демократичною. Зокрема, вона проголошувала рівність чоловіків і жінок, закріплювала недоторканість особи, житла, таємницю листування, свободу зібрань, створення союзів і товариств тощо. За формою держ. устрою Німеччина проголошувалась федерацією з 18 земель. Вищим законодавчим органом був Райхстаг, який виконував роль нижньої палати парламенту. Депутати Райхстагу обиралися на 4 роки на основі заг. виборчого права. Райхсрат був верхньою палатою парламенту і складався з представників 18 земель. Главою держави Конституція визначала президента, який обирався населенням на 7 років. Президент мав право призначати канцлера, який очолював уряд та імперських міністрів. Землі Німеччини мали свої власні конституції та власні законодавчі представницькі органи – ландтаги,

які обиралися на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права. У період В. р. у Німеччині відчувалося загострення соц. суперечностей та відбувалася б-ба між лівими і правими політ. партіями. У результаті цієї боротьби в січні 1933 до влади прийшла Націонал-соціалістична німецька робітничка партія на чолі з А. Гітлером. І хоча спец. юридичного акту про припинення В. р. не було прийнято, але фактично вона припинила своє існування.

А. Кольбенко (Львів).

ВАЛЕНСА Лех (Wałęsa; 29.09.1943) – польс. політик, Президент Польщі (1990–95), лауреат Нобелівської премії миру (1983). Н. у Попово (повіт Ліпно, Куявсько-Поморське воєводство). 1958–61 навчався у школі механізації рільництва. 1961–63 і 1965–76 – електрик у Державному центрі з експлуатації машин. 1963–65 перебував на дійсній військовій службі. 1967–76, 1980 і 1983 – електрик на судноверфі у Гданську. Під час робітничих виступів у містах Помор'я, зокрема Гданську, у грудні 1970 входив до складу страйкового комітету. Після виникнення опозиційного руху в серед. 1970-х років брав у ньому активну участь, за що був звільнений з роботи. З 1978 входив до керівництва опозиційних Вільних профспілок Узбережжя. У серпні 1980 очолив страйковий рух на Гданській судноверфі. У серпні–вересні 1980 – голова міжзаводського страйкового комітету. 31.08.1980 підписав з урядовою комісією Протокол порозуміння, за яким дозволялася діяльність незалежних профспілок у Польщі. Протягом кількох місяців став найвідомішим і найвпливовішим профспілковим діячем у Польщі. Був одним із засновників незалежної самоуправної профспілки «Солідарність», що незабаром із професійного об'єднання перетворилася у найбільшу опозиційну політ. силу і почала становити загрозу для існування комуністичного режиму в країні. У серпні 1981 обраний керівником Загальнопольської комісії профспілки «Солідарність». Після запровадження воєнного стану в грудні 1981, В. був інтернований. Звільнений 1982, працював у нелегальних структурах «Солідарності». Правозахисна діяльність В. була відзначена Нобелівською премією миру (1983), що зміцнило його авторитет у польс. суспільстві. У серпні 1986 ініціював створення легального органу «Солідарності» – Тимчасової ради. 1988 керував страйками на корабельні у Гданську. У грудні 1989 організував Громадянський комітет «Солідарність», який розпочав переговори з представниками уряду. Відігравав провідну роль під час засідань Круглого столу (лютий–квітень 1989) і досягнення компромісних рішень з владою

(легалізація «Солідарності», реформа парламенту і виборчої системи та ін.), внаслідок яких опозиційні сили здобули перемогу на парламентських виборах (червень 1989). Вів переговори з лідерами ін. опозиційних сил у парламенті, у результаті яких вперше у післявоєнній історії Польщі до влади прийшов некомуністичний уряд Т. Мазовецького. У грудні 1990 обраний президентом Республіки Польща. Підтримав план проведення радикальних екон. реформ (т. зв. план Бальцеровича). Під час свого президентства рішуче виступав за участь Польщі у європейських структурах, зокрема *Європейському Союзі* та НАТО. Уряд В. першим із країн світу визнав незалежність України (02.12.1991) і встановив з нею дипл. відносини (04.01.1992). У травні 1992 В. і президент України Л. Кравчук підписали Договір про добросусідство, дружні взаємовідносини і співробітництво між обома країнами. Проблеми періоду реформування планової економіки і переходу до ринку, протиріччя у «Солідарності», викриття причетності деяких політиків з його найближчого оточення до співпраці з комуніст. спецслужбами привели до падіння авторитету В. і поразки на президентських виборах 1995, коли перемогу здобув представник соц.-дем. сил А. Квасневський. 1997 заснував нову партію Християнська демократія III-ої Речі Посполитої. Займається літературною діяльністю, автор книг «Дорога надії» (1988), «Дорога до волі» (1991). Під час *Помаранчевої революції 2004* приїздив в Україну, де під час масових акцій протесту проти фальсифікації президентських виборів висловив свою підтримку опозиційним силам на чолі з В. Ющенком. 2014 Рух Євромайдан отримав премію імені Леха Валенси. Різно засудив анексію Росією Криму, закликав Захід надати Україні зброю для відсічі рос. агресії. Висунув політв'язня режисера Олега Сенцова на здобуття Нобелівської премії миру. Іменем В. названий Гданський аеропорт.

ВАЛЬДГАЙМ Курт (Waldheim; 21.12.1918 – 14.06.2007) – австр. політик і дипломат. Під час Другої світової війни служив у гітл. армії на Східному фронті та на Балканах (Греції, Югославії). 1944 закінчив юрид. ф-тет Віден. ун-ту. Дипл. кар'єру розпочав 1945. Працював у мін-ві закорд. справ Австрії, нач. відділу МЗС (1951–55). З 1955 очолював представництво Австрії в ООН. 1958 призначений послом Австрії у Канаді (до 1960). 1964–68 – постійний представник Австрії при ООН. 1968–70 очолював зовнішньополіт. відомство країни. У січні 1972 став наступником У *Тана* на посту Генерального секретаря ООН і залишався на цій посаді 2 терміни (до грудня 1982). Під його патронатом проводилися пере-

говори з врегулювання конфліктів навколо Кіпру, Намібії, близькосхідного питання. Сприяв подоланню наслідків інд.-пакист. збройного конфлікту (грудень 1971) через Сх. Пакистан (від березня 1971 – Бангладеш) у відносинах між обома країнами. Учасник Женевської конференції 1973 по В'єтнаму. Невдачею завершилися переговори В. з приводу звільнення амер. заручників у Тегерані (1980). У червні 1986 як кандидат від Австр. народної партії взяв участь у президентських виборах. Незважаючи на широку кампанію дискредитації, пов'язану зі службою у гітл. армії, та звинуваченнями у військових злочинах (депортація євреїв, акції проти партизанів), В. став президентом Австрії (1986–92). У січні 1992 уряд В. визнав Україну незалежною державою і встановив з нею дипл. відносини (24.01.1992).

ВАРГАС Жетиліо Дорнелія (Vargas; 19.04.1883 – 24.08.1954) – Президент Бразилії (1930–45 і 1951–54). 1923 був обраний депутатом парламенту, з 1926 – губернатор штату Ріо Гранде до Сул. Був одним з ініціаторів заснування опозиційної режиму «кавових олігархів» партії Ліберальний альянс. Після повалення в жовтні 1930 корумпованого і антидемократичного режиму президента Х. Престеса, військова хунта проголосила В. тимчасовим главою країни. Використовуючи націоналістичні лозунги, реалізував широку програму соц.-екон. реформ. Уряд В. значно обмежив вплив іноз. капіталу на нац. економіку (зокрема, було заборонено експлуатацію іноз. компаніями природних багатств Бразилії, введено держ. монополію на виготовлення і експорт кави, 1930; чаю, 1938; солі, 1940), розпочав модернізацію транспорту, комунікацій, енергетики тощо. В. запровадив зміни у соц. законодавстві – встановив мінім. і макс. тривалість роб. дня, ввів соц. страхування і оплачувані відпустки, створив мін-во праці та освіти (1930), дозволив діяльність профспілок (1931) та ін. Реформаторський курс В. ще деякий час продовжувався з прийняттям нової Конституції (1934), яка зміцнила владу центр. уряду, надала виборчі права жінкам тощо. У листопаді 1937 В. проголосив «нову державу» («Estado Novo») за зразком італ. корпоративізму, заборонив діяльність політ. партій, запровадив цензуру і, за підтримки армії, встановив у країні особисту диктатуру. У ці роки уряд В. реформував систему соц. забезпечення і освіти, втілював програму індустріалізації країни (зокрема, побудовано перший у Бразилії завод із виробництва сталі). У зовн. політиці балансував між США і Німеччиною, однак на поч. Другої світової війни, зорієнтувавшись у міжнар. ситуації, відійшов від

політики нейтралітету і 22.08.1942 оголосив війну нім.-італ. блоку, а 1945 – Японії. Уряд В. направив у Європу експедиц. корпус (25 000 вояків), який воював у складі військ союзників в Італії (Бразилія була єдиною країною, яка відправила своїх солдатів на європ. театр воєнних дій). 1945 заснував Бразильську трабальїстську (робітничу) партію, дозволив діяльність ін. партій. У жовтні 1945 був усунений від влади внаслідок державного перевороту. Був сенатором від штату Ріо Гранде. 1950 знову був обраний на президентський пост. Продовжував політику захисту нац. інтересів Бразилії під натиском іноз. корпорацій. Заснував великі нац. компанії, боровся з корупцією. Під загрозою військового перевороту покінчив життя самогубством.

ВАРФОЛОМЕЙ І (у миру – Димитріос Архонтоніс; 29.02.1940) – Константинопольський Патріарх. Н. у с. Айос-Теодорос на о. Імброс (Туреччина). Навчався в Стамбулі у школі при лицейі Зографейон. Згодом продовжив навчання у Патріаршій богословській школі на Халкі. Вищу освіту здобув у Понтифікальному східному ін-ті в Римі. Спеціалізувався на дослідженні канонічного права, доктор богослов'я (1970). В екуменічному ін-ті в Боссе (Швейцарія) вивчав гол. напрями сучасної філософії та богословської думки – екзистенціалізм, персоналізм, пневматологію. Згодом у Мюнхенському ун-ті, вивчав богословську думку Карла Ранера і Йозефа Ратцингера (Папи Бенедикта XVI). 1968–72 – заст. декана у Патріаршій богословській школі на Халкі. 1970 піднесений до сану архімандрита Патріаршої каплиці св. Андрія. 1972 – особистий секретар Патріарха Димитрія (1914–91). Від 1973 митрополит Філадельфійський, до 1990 – директор адміністрації Патріарха. 1990 обраний на кафедру митрополита Халкедонського. 22.10.1991 обраний архієпископом Константинополя, Нового Рима, і Вселенським Патріархом. 2.11.1991 відбулася інтронізація.

Докладає зусиль для збереження християнської духовної спадщини на давніх теренах юрисдикції Константинопольського престолу, відновив храми і монастирі, що збереглися у Стамбулі. Зосередив увагу на міжправославній співпраці та розвитку міжконфесійних взаємин у світі, розробив власну концепцію релігійної терпимості та міжрелігійного діалогу. Завдяки діяльності В. І зросла роль Вселенського Патріарха як провідного духовного лідера у світі. Світового Міжнар. визнання набули його екологічні ініціативи. Привертаючи увагу світової спільноти до питання захисту природного середовища,

В. І започаткував щорічні семінари на о. Халкі, а також цикли міжрелігійних симпозіумів у різних куточках планети. За екологічні ініціативи В. І називають «зеленим патріархом». Ініціює канонічні дії, спрямовані на відновлення єдності православної церкви. Очолив відновлення Албанської Автокефальної Церкви та Автономної Церкви Естонії, підтримав процес канонічної організації Православної Церкви України. 24.09.1997 уперше відвідав Україну. Приймав делегації УПЦ КП, ведучи переговори про об'єднання укр. церков. 8.11.2000 у Константинополі делегації УПЦ КП і УАПЦ підписали «Домовленості» про подальший процес об'єднання, що не були виконані. 25–27.07.2008 взяв участь в урочистому відзначенні 1020 річниці Хрещення Київської Русі. У своєму виступі на Софійській площі наголосив на нерозривному зв'язку Києва з Церквою-Матір'ю – Константинопольським Патріархатом, назвавши приєднання Київської митрополії до Москви у 1686 «анексією». 20.10.2008 НБУ увів в обіг пам'ятну монету «На честь візиту в Україну Вселенського Патріарха Варфоломія І».

Незважаючи на зовнішню політ. тиск і складність міжцерковних взаємин, В. І завершив процес визнання статусу Помісної Української Церкви. У серпні 2018 в Україну прибули екзархи архієпископ Памфілійський Даниїл і єпископ Едмонтонський Іларіон. У результаті тривалої праці синодальної комісії під керівництвом В. І було розроблено шлях надання Патріаршого Томосу: спочатку було підтверджено недійсність акту приєднання Київської митрополії до Московського Патріархату 1686 як вчиненого з порушенням канонів, а 11.10.018 Синод Константинопольського Патріархату оголосив рішення про надання Патріаршого Томосу Українській Церкві та визнання недійсним московського позбавлення сану та анафемування українських архиєреїв Патріарха УПЦ КП *Філарета* і Митрополита Макарія, предстоятеля УАПЦ. 05.01.2019 В. І підписав Томос Українській Церкві, організаційно сформованій рішенням Помісного собору в Києві 15.12.2018. За Томосом В. І, Київська митрополія, створена в юрисдикції Константинопольського Патріархату, відновлює свій статус і отримує повну автокефалію. ПЦУ стала 15 Помісною Православною Церквою у диптиху Вселенського Патріарха. 06.01.2019 В. І офіційно вручив Томос Предстоятелю оновленої ПЦУ Блаженнішому Епіфанію, а також копію – президентові П. *Порошенку*. У зв'язку з послідовними діями В. І в українському питанні 15.10.2018 РПЦ повідомила В. І, що вона припиняє евхаристійне спілкування з Константинопольським Патріархатом. Незважаючи на негативні виступи

окремих архиєреїв і глав помісних Церков, що підтримали рос. політику, В. І виступив з позиції пошуку порозуміння та апелює до необхідності повернення до канонічного порядку, взаємного прощення, порозуміння, відкритого діалогу. Резиденцією Константинопольського Патріархату в Києві стала Андріївська церква як патріарша ставропігія.

Автор наукових і богословських публікацій, зокрема 2011 в укр. перекладі вийшла праця «Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі». Почесний доктор ун-тів в Афінах, Салоніках, Джорджтауні, Фліндерсі, Манілі, Лондоні, Единбурзі, Лувені та ін.

В. Кметь (Львів).

ВАРХОЛ Енді (Вархола Андрій; Worholl; 06.08.1928 – 22.02.1987) – амер. художник, один із найактивніших представників поп-арту в світовому мистецтві 2-ої пол. XX ст. Н. у Пітсбурзі (штат Пенсильванія). Його батьки – Андрій і Юлія Ворголи – були вихідцями із Закарпаття. Вивчав мистецькі дисципліни у Технологічному ін.-ті Карнегі. Від 1949 ілюстрував видання «Glamour Harper's Bazaar» та ін. журнали мод. 1956 здійснив подорож до Японії, Єгипту, Індії, Італії. На поч. 1960-х роках створив серію робіт, теми яких апелюють до повсякденного життя, а повсякденні поняття перетворились у мистецькі образи – серії консервних банок, упаковок тощо. Опрацьовував образи, які знаходив у різних виданнях, і з яких малював оригінальні полотна – «Кока Кола» (1960), Телефон (1960), Консервні бляшанки з супом «Кемпбелл» (1960–62). 1993 на Мангеттені відкрив свою майстерню під назвою «Фабрика», в якій створював великі за розміром картини, скульптури, знімав фільми. Виступав антрепренером рок-групи «Велвет Андеграунд», видавав численні ж-ли (зокрема, «Інтерв'ю»). 1964 застосував техніку шовкографічної репродукції для перенесення образу безпосередньо на полотно, використовуючи при цьому як об'єкти рекламні трафарети, кадри з фільмів, ін. фотографії – серії «Мерилін», «Елвіс», «Тейлор», «Мона Ліза» (1964–69). Мистецтво В. було тісно пов'язано з кіно, в якому проявився оригінальний метод імпровізації перед нерухомою кінокамерою. Багато місця у творчості В. займав портретний живопис. Портретист «святенних чудовиськ» (серія «Емблеми долара», 1980-ті роки; Мао Цзедун, 1972 та ін.) став одним із найпопулярніших художників сучасності. Твори В. експонуються в багатьох музеях світу. Діють музеї Енді Воргола у Пітсбурзі й Медзилаборжі (Словаччина; відкр. 1990).

Я. Кравченко (Львів).

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1955 (Про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, Варшавський пакт) – договір, про створення військово-політичного союзу держав *радянського блоку*. Підписаний 14.05.1955 (набув чинності 05.06.1955) у Варшаві представниками Албанії, Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини і Чехословаччини. Укладений після ратифікації західними державами *Паризьких угод 1954* про створення *Західноєвропейського Союзу* і вступу ФРН до *НАТО*. Термін дії договору – 20 років із автоматичним продовженням на 10 років для держав, які за рік до закінчення строку не заявили про денонсацію договору. Договір складався з преамбули і 11 статей. У Договорі заявлялося, що сторони готові «здійснити заходи для забезпечення своєї безпеки і в інтересах підтримання миру в Європі». Учасники Договору зобов'язувалися консультиватися між собою з усіх важливих міжнародних питань (ст. 2); не брати участь у яких-небудь коаліціях або союзах і не укладати ніяких угод, мета яких суперечить цілям В. д. (ст. 7); у випадку збройного нападу на одного або декількох держав-учасниць Договору надавати «негайну допомогу... всіма засобами, які вважаються ними за необхідне, включаючи застосування збройної сили» (ст. 4). На основі В. д. було створено військ.-політ. союз *Організацію Варшавського договору* (ОВД). Незважаючи на мирну фразеологію, пакт згідно з рад. військовою доктриною мав наступальний характер. Договір санкціонував перебування рад. військ на території держав-учасниць, що стояли на «сторожі інтересів соціалізму» і служили додатковим інструментом контролю СРСР над державами-сателітами, їх збройними силами і оборонною політикою. 1968 Албанія в односторонньому порядку денонсувала В. д. 26.04.1985 В. д. був продовжений на 25 років. У лютому 1990 були ліквідовані військові органи ОВД. 01.07.1991 у Празі Болгарія, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина і Чехословаччина підписали протокол про припинення дії В. д. 1955 (див. також *Організація Варшавського договору*).

ВАРШАВСЬКО-ІВАНГОРОДСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1914 – наступальна операція нім. і австр.-угор. військ 28.09–12.10.1914 і контрнаступ рос. військ Західного і Північно-Західного фронтів 10.10–08.11.1914 під час Першої світової війни. Нім.-австр. командування для прориву рос. фронту, захоплення Варшави й деблокування, оточеного росіянами Перемишля, вирішило завдати удару силами 1-ої австр.-угор. армії та 9-ої нім. армії. Операція розпочалася наступом великого нім. угруповання зі Сх. Пруссії у напрямку на Івангород

(Демблін) і австр. військ на Варшаву. Загальна кількість задіяних в операції нім.-австр. військ складала 310 тис. солдатів і офіцерів. Не зустрічаючи серйозного опору, нім. війська 08.10 вийшли до гирла р. Сан. 04.10 розпочався австр. наступ, унаслідок чого рос. сили в Галичині відійшли до р. Сян. У ході великої зустрічної битви 14.10.1914 рос. війська (520 тис. солдатів і офіцерів) зупинили австр. наступ й 18.10 самі перейшли у контрнаступ. Після запеклих боїв 27.10.1914 нім. війська отримали наказ відступати. 08.11 фронт стабілізувався на лінії р. Варта, Мехов, Тарнов, Дунаєць, Карпати. Австр. і нім. командування не досягнуло своєї стратегічної мети. Рос. війська зуміли повернути собі контроль над втраченими на першому етапі боїв територіями.

А. Козицький (Львів).

ВАТИКАН (Держава-місто Ватикан; Святий Престол) – найменша в світі держава, центр католицької Церкви, резиденція Папи Римського: розташована в межах Італії, у пн.-зх. частині Риму, на пагорбі Монте-Ватикано. Загальна площа: 0,44 тис. км² (майже з усіх боків обнесений кам'яною стіною). Складається з Ватиканського пагорба і територію на північ від пагорба, на якій розташовані собор Св. Петра, Сикстинська каплиця і Ватиканські музеї. Довжина кордонів – 2,5 км. В. також володіє низкою майнових і житлових комплексів на території Італії, як от папська резиденція у Кастель Гандольфо, Латеранська базиліка та ін. Чисельність населення: бл. 800 осіб (2018). Релігійний склад населення: римо-католики. Держ. мова: італійська, латинська. Форма держ. правління: теократична монархія. Столиця: Ватикан. Глава держави: Папа Римський, який здійснює всю законодавчу, виконавчу і судову владу. Найвищий орган виконавчої влади: Державний секретаріат, який очолює державний секретар. Грошова одиниця: з 01.01.2002 – євро.

Назва «Ватикан» походить ще від римських часів (*mons Vaticanus*) і стосувалася малозаселеної частини Риму, що мала сакральне значення навіть у дохристиянські часи. За християнською традицією саме тут було поховано Св. Петра. З 326 на місці його поховання було збудовано першу базиліку Св. Петра, що стала найголовнішим храмом західного християнства і осідком керівництва католицькою Церквою. Держава В. – теократична монархія. Глава держави В. – Римський Папа обирається пожиттєво таємним голосуванням колегією кардиналів, яких призначає Папа. Процедура виборів Папи Римського називається конклав (від лат. *conclave* – під ключем) і відбувається в Сикстинській каплиці. Папі належить верховна

законодавча і виконавча влада. Законотворча діяльність В. ґрунтується на канонічному праві. Глава В. – Папа Римський одночасно є главою найчисельнішої у світі Церкви – католицької. Для керівництва католицькою Церквою, протягом століть виробилася система управління, яку уособлює Римська курія. Римська курія в свою чергу складається з Державного секретаріату, 9 конгрегацій, 3 трибуналів, Синоду єпископів, папських рад, папських комісій, папських комітетів. Функції виконавчої влади виконує Державний секретаріат, який очолює державний секретар (його обов'язки можна порівняти з обов'язками прем'єр-міністра і міністра закорд. справ).

Унаслідок утворення незалежної Італ. держави 1860–70 і проголошення Риму столицею об'єднаного Італ. королівства (1870), Римський Папа втратив світську владу над частиною Італії (т. зв. Папська область) і над самим Римом, де понад тисячу років Папи здійснювали владу абсолютних монархів. Папа *Пій IX* (1846–78) не визнав об'єднаної Італ. держави, проголосив себе «ватиканським в'язнем» (у вересні 1870) і відмовився залишати Ватиканські палаци, які отримали право екстериторіальності. Рішення Пап спричинилося до багаторічного напруження у ватикан.-італ. стосунках. Апостольський Престол заборонив італ. католикам брати участь у політ. житті країни (зокрема, у виборах до парламенту; ця заборона діяла до 1913), правляча в Італії династія була відлучена від Церкви. Наприкін. XIX–поч. XX ст. Апостольський Престол обіймав папа *Лев XIII* (1878–1903), який провадив відмінну від свого попередника політику. У роки його понтифікату В. робив спроби налагодити стосунки з урядами держав, що займали ліберальні позиції, зокрема з Францією. Папа Лев XIII першим із Римських понтифіків (Пап) звернувся до соціальних питань, зокрема в енцикліці «*Regum Novarum*» (Нові речі, 1891) піднімав питання соц. справедливості. Шукаючи світоглядні орієнтири, які б могли конкурувати з ліберальними ідеями, Папа доклав багато зусиль для відродження і розбудови на сучасній основі філософського вчення Томи Аквінського, що отримало назву неотомізм. Наступний Папа *Пій X* (1903–14) відомий своїми консервативними поглядами і спробами вести б-бу з представниками модерністичних ідей серед католицького духовенства. Вважав, що з модерних суспільством, новими ідеями треба активно боротися, а не шукати порозуміння і компромісу. Заперечував будь-які спроби відокремити Церкву від держави, як це зробили уряди багатьох європ. держав, що і послужило причиною для розриву дипломатичних відносин з Францією (1905), Іспанією і Португалією

(1911). Пій Х запровадив обов'язкову антимодерністську присягу для всього духовенства і для викладачів освітніх закладів, що були під патронатом Церкви. У час його правління була здійснена низка реформ системи управління католицькою Церквою у бік подальшої централізації, зміцнення авторитету і ролі Римського Папи та зменшення повноважень єпископів. Папа Пій Х також розпочав роботу над новою редакцією кодексу Канонічного права (прийнятий 1917). Наступним главою В. став Папа *Бенедикт XV* (1914–22), який зайняв іншу позицію, ніж його попередник у багатьох питаннях. Намагався шукати порозуміння з модерним світом, віднайти нову роль, значення Церкви для людини XX ст. У роки *Першої світової війни 1914–18*, яку засудив як найбільший злочин, займав позицію нейтральності та невтомно провадив миротворчу діяльність. У серпні 1917 В. звернувся з Нотою Миру до урядів воюючих країн, де запропонував реальні передумови для перемир'я і мирних переговорів. Під час війни В. уперше зорганізував широкомасштабну гуманітарну допомогу пораненим, полоненим, мирному населенню, що постраждало від воєнних дій. За перебування на Папському престолі Бенедикта XV В. розпочав переговори з Італ. державою щодо врегулювання «римського питання». 1918–19 підтримав створення Італ. народної партії (*Partito Popolare*), яка засновувалася на ідеях християнської демократії. Папа Бенедикт XV 1919 вніс кардинальні зміни у засади місійної роботи католицької Церкви в Азії, Африці та Океанії, наголошуючи на висвячені священників і єпископів із представників місцевого населення. Папа Бенедикт реорганізував Римську курію заснувавши дві нові конгрегації – Конгрегацію Семінарій (1915) і Конгрегацію для Східної Церкви (1917). Його наступник – Папа Пій XI (1922–39) встановив дипл. відносини з Італ. державою і врегулював статус В. *Латеранські угоди 1929*, які ліквідували конфлікт між Святим Престолом і урядом Б. *Муссоліні*, були підписані 11.02.1929. Цей двосторонній договір визнавав місто Ватикан суверенною державою, регламентував його політичний статус і відносини з Італією. Одночасно з договором були підписані ще два важливі документи – Конкордат з Італ. державою (регламентував дипломатичні відносини між Апостольським Престолом та Італією, роль католицької Церкви в Італ. державі) та фінансову конвенцію (надавала фінансову компенсацію Апостольському Престолу за майнові втрати внаслідок об'єднання Італії). Однак, відносини з фашистським урядом після підписання документів стали ще складнішими. 1931 В. засудив втручання тоталітарної держави в життя особистості, став

опонентом фашистського режиму. У 1930-х роках відбувалися протистояння між фашистськими і католицькими орг-ціями молоді, студентства, робітників і жінок. 08.07.1933 В. підписав конкордат з Німеччиною, який гарантував невтручання держави у діяльність католицької Церкви у Німеччині. Ціною цих гарантій уряду А. *Гітлера* була ліквідація авторитетної католицької партії Центр, яка перебувала в опозиції до нацистського режиму. В. вважав, що ціною самоліквідації цієї партії зможе гарантувати недоторканість і свободу діяльності для католицької Церкви у нацист. Німеччині. Однак, скоро стало очевидним, що Гітлер не збирався шанувати положення конкордату. 1937 Папа видав енцикліку «*Остерігаючи...*» про переслідування католиків у Німеччині та про небезпеку нацизму. Одним з авторів Конкордату з Німеччиною був державний секретар Римської курії Еудженіо Пачеллі, який 1939 був обраний Папою *Пієм XII*. (1939–58). Папа Пій XII у роки Другої світової війни намагався обстоювати позицію нейтралітету і безсторонності. Однак, не зумів провадити якоїсь активної миротворчої політики, як це робив В. під час Першої світової війни. Напередодні війни В. заохочував Польщу поступитися вимогам Німеччини і уникнути війни. Коли ж А. Гітлер розв'язав світову війну, Пій XII не засудив відкрито агресора, що викликало незадоволення і критику. Сьогодні день діяльності Папи Пія XII у роки війни є темою багатьох дискусій і серйозної критики, особливо за те, що Папа не засудив расистську і антисемітську політику лідерів *Третього Райху* і не виступив відкрито проти переслідування євреїв. Однак, останні документи, виявлені в архівах В. свідчать, що Папа Пій XII у воєнні роки дав розпорядження монастирям надавати притулок всім, хто цього потребував, зокрема євреям. Серед священників і єрархів католицької Церкви не бракувало духовних осіб, які надавали допомогу євреям, зокрема, папський нунцій в Угорщині Анджело Ротта і митрополит УГКЦ Андрей *Шептицький*. Під час завершальної фази війни В. доклав зусиль, щоб союзники оголосили Рим «*відкритим містом*» і не наражали його на руйнівні бомбування. 1950 Папа Пій XII оголосив енцикліку «*Про людську расу*», у якій відкинув спроби змін, нових підходів у теології. Наприкін. 1950-х років унаслідок швидкого розвитку суспільства і консервативності церковного керівництва перед католицькою Церквою виникли серйозні проблеми. Наступник Пія XII, Папа *Іван XXIII* (1958–65) зробив радикальну спробу пристосування Церкви до сучасної доби при збереженні її осн. завдання і засад віри. Найважливішим його досягненням стало скликання II Ватиканського собору

1962–65, що став найважливішою подією у житті Церкви у ХХ ст. Собор був покликаний стати екуменічним, не догматичним, і, швидше, душпастирським собором. У Церкві були запроваджені важливі літургичні зміни. Так, порядок богослужіння було спрощено, були скасовані або скорочені багато ритуалів, постів і свят. Замість лат. мови як мови богослужіння у католицькій Церкві були запроваджені мови, якими спілкуються вірні тої чи іншої церкви. Собор також демократизував управління самою Церквою, висунувши новий принцип керівництва – колегіальність; значно збільшив роль і повноваження поодиноких єпископів, єпископських конференцій і Синоду єпископів. Учасники Собору зробили важливий крок до порозуміння і нав'язання приязних стосунків із представниками ін. християнських Церков. Зокрема, собор визнав, що католицька Церква не є єдиною церквою Ісуса Христа, а ін. церкви мають таку ж цінність як Католицька. Папа Іван вперше за останні 500 років зустрівся з главою Англійської Церкви Архієпископом Кентерберійським. Папа Іван ХХІІІ не дожив до завершення Собору, його справу продовжив його наступник Папа *Павло VI* (1963–78). Новий Папа зіткнувся з опозицією щодо рішень Собору зі сторони незначної частини католицького духовенства, яка відстоювало консервативні дособорні традиції та вчення (ця група отримала назву традиціоналістів). Павло VI став першим Папою, який відвідав вірних своєї Церкви на 5 континентах і став першим із Римських понтифіків, що налагодив діалог з Православним Сходом і зустрічався неодноразово з лідерами православних Церков. Після смерті Папи Павла VI на престол вступив Папа *Іван Павло I* (1978), який перебував на престолі трохи більше місяця. Папа Іван Павло I користувався великим авторитетом і був відомий своєю демократичністю. Він скасував пишну церемонію коронації папською тіарою і монарше звертання «Ми». Іван Павло I проголосив про продовження лінії, започаткованої ІІ Ватиканським собором, збирався поглибити зміни і далі модернізувати католицьку Церкву, але раптова смерть не дала змоги здійснити задумане. Другий конклав 1978 вперше за 455 років обрав на папський престол неіталійця і вперше слов'янина – польського кардинала Кароля Войтилу (1978), який обрав ім'я *Івана Павла II*. Понтифікат Івана Павла II – третій за тривалістю в історії католицької Церкви. Папа Іван Павло II став найбільш подорожуючим Папою – на 2003 він здійснив 100 подорожей, які стали віддзеркаленням його зусиль будувати «мости порозуміння» між різними націями і релігіями, що й стало провідною темою його понтифікату. 13.05.1981 турец. теро-

рист М. А. Агджа вчинив замах на Папу, який зазнав складних поранень. Папа доклав чимало зусиль для налагодження взаємопорозуміння католиків і євреїв. Так, він став першим Папою, що відвідав синагогу, а під час своєї подорожі до Ізраїлю відвідав стіну Плачу у Єрусалимі (березень 2000). Папа Іван Павло II був відомим своєю опозицією до комунізму і своїм особистим вкладом у повалення «залізної завіси». Вважається, що Папа Іван Павло II у багатьох аспектах доктрини притримувався консервативних позицій. Його енцикліка «Евангеліє життя» (1995) засуджувала аборти, евтаназію, смертну кару. Його активність у боротьбі проти війни, військових конфліктів і благочинність зробила його надзвичайно популярною і авторитетною особою у світі. В. визнав Україну як незалежну державу і встановив з нею дипломатичні відносини 08.02.1992. Папа Римський Іван Павло II 2001 як глава В. відвідав Україну. Наступником Папи Івана Павла II (помер 2005) був обраний нім. кардинал Йозеф Ратцінгер. Вважається, що Папа *Бенедикт XVI* у багатьох аспектах продовжуватиме діяльність свого попередника. Його погляди на морально-етичне вчення католицької Церкви загалом є консервативнішими, ніж у його попередника. Однак, Папа Бенедикт XVI теж декларує необхідність змін у діяльності католицької Церкви. У той же час Папа Бенедикт докладав зусиль до збереження християнських цінностей як основ західної/європейської цивілізації, активно критикував релятивізм («відносність правди» і «відносність фактів/явищ»), особливо в суспільному і політичному житті. Перша енцикліка Папи Бенедикта під назвою «Бог є Любов» (січень 2006) присвячена трактуванню християнського розуміння любові. 11.02.2013 Папа Бенедикт XVI оголосив про свій відхід на пенсію в зв'язку з погіршенням стану здоров'я. Папа-емерит Бенедикт XV мешкає в монастері на території держави Ватикан і дуже рідко бере участь в урочистих заходах поряд з діючим папою *Франциском I*.

28.02.2013 кардинала Хорхе Маріо Берголіо було обрано Римським понтифіком. На честь св. Франциска Асизького він обрав ім'я *Франциск I*. Папа Франциск I приділяє багато уваги таким проблемам сучасного суспільства як бідність, поглиблення майнової й соціальної нерівності унаслідок процесів глобалізації, міграції/еміграції. Франциск I став першим Римським понтифіком, що зосередив свою увагу на питаннях навколишнього середовища і кліматичних змін. Про важливість охорони довкілля Папа наголосив у своїй енцикліці «Прославляючи Господ» (травень 2015). Папа, займаючи консервативні позиції в ключових док-

тринальних питаннях, як от ставлення до абортів, розлучень, celibат священників, висвячення жінок, однак, вважає, що Церква повинна бути відкритою спільнотою і не відкидає запровадження деяких змін. Папа Франциск I зазначає, що екуменічний діалог із представниками ін. християнських церков є дуже важливим для майбутнього Церкви. Він зустрічався з представниками Православних церков, зокрема 2014 із Константинопольським патріархом Варфоломієм у Єрусалимі. Папа Франциск I провадить активну дипломатичну діяльність, намагаючись привнести в міжнар. відносини християнські моральні цінності.

Лит.: Derek Holmes. The Triumph of the Holy See. A Short History of the Papacy in the Nineteenth Century. London: 1978; Giancarlo Zizola. I papi del XX e XXI secolo. Da Leone XIII a Benedetto XVI. Roma: 2005; Roman Catholic Modernism and Anti-Modernism in Historical Context. ed. By Darell, Jodock, Cambridge: 2000.

Л. Гентош (Львів).

ВАТУТІН Микола Федорович [03(16).12.1901 – 15.04.1944] – рад. воєначальник, генерал армії (1943). Н. у с. Чепухіно (тепер Білгород. обл., РФ). Від 1920 перебував на службі у Червоній армії. 1922 закінчив Полтав. піхотну школу, 1924 – Київ. вищу школу командного складу, 1929 – Війську академію ім. М. Фрунзе. Займав посади нач. штабу Київ. військового округу, заст. нач. Генштабу СРСР (1938, 1940). Від поч. нім.-рад. війни 1941–45 очолював штаб Північно-Західного фронту, брав участь в обороні Новгород і Ленінграда. Під його керівництвом здійснювалися контрудари проти нім. корпусу ген. Е. Манштейна, у результаті яких нім. війська були зупинені на підступах до Ленінграда. 14.07.1942 призначений командувачем військами Воронезького фронту. Під час Сталінградської битви 1942–42 командував військами Пд.-Зх. фронту. Під командуванням В. війська фронту в взаємодії з лівим крилом Воронезького фронту в грудні 1942 провели операцію «Малий Сатурн» і завдали поразки великому угрупованню противнику на Середньому Доні. У березні 1943 знову призначений командувачем військами Пд.-Зх. фронту. Вміло командував військами фронту в Курській битві 1943. Як командувач військ 1-го Українського фронту (від жовтня 1943) брав участь у підготовці та проведенні Київ. наступальної операції, визволенні Києва і Правобережної України. Збагатив теорію воєнного мистецтва щодо оточення великих угруповань противника, застосування пересувних і ударних груп фронту. 29.02.1944 під час виїзду у війська В. був тяжко поранений і помер від ран.

К. Кондратюк (Львів).

«ВАФД» (з араб. – делегація) – найбільша і найвпливовіша політична орг-ція Єгипту 1918–53. Створена політ. колами (нац. буржуазія, інтелігенція), які відстоювали ідею повного державного суверенітету Єгипту. У серед. листопада 1918 після відхилення брит. урядом вимоги делегації Законодавчих Зборів надати повну незалежність Єгипту, Саад Заглул-паша створив Партію делегації або Вафд. Політика партії знаходила значну підтримку в широких колах єгипет. суспільства, що привело до скасування 28.07.1922 брит. протекторату над Єгиптом і набуття країною формальної незалежності. Неодноразово перебувала при владі. 1936–37 домоглася фактичної незалежності для Єгипту (26.08.1936) і прийняття країни до *Ліги Націй* (1937). Під час Другої світової війни перебувала при владі (1942–44) і підтримувала країни *антигітлерівської коаліції*. Після військового перевороту Г. А. Насера діяльність партії було заборонено (1953).

ВАШИНГТОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

1921–1922 – конференція представників США, Британської імперії (В. Британія, домініони та Індія), Китаю, Франції, Італії, Японії, Нідерландів, Бельгії та Португалії, яка відбулася 12.11.1921–06.02.1922 у Вашингтоні. На конференції розглядали питання про обмеження морських озброєнь, тихоокеанські та далекосхідні проблеми. Зафіксувала співвідношення сил держав в азійсько-тихоокеанському регіоні, яке склалося після *Першої світової війни 1914–18*, де провідну роль почали відігравати США. На конференції 13.12.1921 був підписаний Договір чотирьох держав (США, В. Британії, Франції та Японії), який передбачав спільний захист прав та острівних володінь і територій на Тихому океані (після ратифікації цього документу втрачав силу брит.-япон. союзний договір 1902). Учасники конференції обговорили і підписали 06.02.1922 Договір п'яти держав (США, В. Британія, Франція, Італія, Японія) про обмеження морських озброєнь. Договір встановив певну пропорцію максимального тоннажу лінійного флоту: для США – 5, В. Британії – 5, Японії – 3, Франції – 1,75, Італії – 1,75. Для лінкорів загальна тоннажність встановлювалася: США і В. Британія – по 525 тис. т, Японія – 315 тис. т, Італія і Франція – 175 тис. т. Обмеження були встановлені для тоннажу авіаносців, калібру корабельної артилерії тощо. Заборонялося будівництво нових військ.-мор. баз на Тихому океані, засуджувалася застосування під час війни хімічної зброї та ін. 06.02.1922 на В. к. був укладений Договір дев'яти держав (США, В. Британія, Франція, Італія, Японія, Китай, Бельгія, Нідерланди, Португалія),

який проголошував принцип поваги суверенітету, незалежності, територіальної та адміністративної недоторканності Китаю. Договір надавав рівні можливості для торгівлі та підприємництва «всім націям на всій території Китаю» і зобов'язував всіх його учасників відмовитися від створення сфер впливу на певних частинах кит. території. На В. к. прийнято низку документів, які зміцнювали суверенітет Китаю. Зокрема учасники схвалили резолюцію про можливість скасувати права екстериторіальності, а 04.02.1922 підписали Вашингтонську угоду, яка зобов'язувала Японію вивести частину військ із Китаю (з провін. Шандунь), повернути залізницю Циндао-Цзинань і територію Цзяоджоу.

ВАШИНГТОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1941–1942 (Аркадська конференція) – нарада президента США Ф. Д. Рузвельта і прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчилля за участю вищих військових керівників обох держав. Відбулася 22.12.1941–14.01.1942 у Вашингтоні. На В. к. була узгоджена базова стратегія ведення війни. Союзники визнали пріоритет за досягненням перемоги над нацист. Німеччиною та її сателітами. Бойові операції проти Японії повинні були мати стримувальний характер, а остаточний її розгром мав завершитися тільки після воєнної поразки *Третього Райху*. Для розроблення планів ведення коаліційної війни і координації воєнних операцій союзників була створена Об'єднана група начальників штабів (Об'єднаний брит.-амер. штаб). Під керівництвом Ф. Д. Рузвельта і В. Черчилля ОГНШ (нач. штабу – В. Д. Ліхі) вже з 06.02.1942 розпочав планувати і скеровувати воєнні дії союзників. Нарада проходила у рамках конференції держав-учасниць *антигітлерівської коаліції*, на якій 01.01.1942 була підписана *Декларація Об'єднаних Націй*. Держави, представники яких схвалили цей документ, зобов'язувалися застосувати всі свої військ. і екон. ресурси у війні проти держав-учасниць *Троїстого пакту 1940* («Вісі Берлін–Рим–Токіо»), співпрацювати одна з одною і не укладати *сепаратного миру* або перемир'я зі спільними ворогами.

ВАШИНГТОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1943 – міжнародна конференція, в якій взяли участь президент США Ф. Д. Рузвельт і прем'єр-міністр В. Британії В. Черчилль за участю а також представники Об'єднаної групи начальників штабів. Відбулася 15–25.05.1943 у Вашингтоні. Умовна назва – «Трайдент». Скликана для подальшого вироблення спільної брит.-амер. політики і стратегії у ході Другої світової війни 1939–45.

Західні держави визначили своїм першочерговим завданням розгром нацист. Німеччини та її сателітів. Учасники конференції домовилися нарощувати стратегічні бомбування Німеччини, щоб розладнати її економіку і подавити моральний дух населення, а також завдати повітряних ударів по нафтових родовищах у р-ні Плоєшти (Румунія). На В. к. було остаточно розглянуто питання про початок операції щодо висадки союзницького десанту через Ла-Манш у Франції 01.05.1944 (див. «*Оверлорд*» операція 1944) і здійснення 10.07.1943 десантування союзницьких військ на Сицилії. Були узгоджені також плани посилення воєнних дій проти Японії в Азії та на Тихому океані.

ВЕЙГАН Максим (Weygand; 21.01.1867 – 28.01.1965) – франц. генерал, член Франц. акад. наук (1931). Закінчив Сен-Сірську військову академію (1887). Учасник *Першої світової війни 1914–18*. З березня 1918 – нач. штабу Верх. головнокоманд. Ф. *Фоша*. У липні 1920 очолював союзницьку місію (разом із лордом д'Аберноном), яка за рішенням *Спа конференції 1920* була направлена у Польщу для надання допомоги польс. армії у боротьбі з рад. Росією під час рад.-польс. війни 1920. Від 1924 – директор Центру військових досліджень. 1930–31 – нач. Генштабу, з лютого 1931 – інспектор армії, віце-президент Найвищої військової ради. Від 1935 – у відставці. Учасник фашистського руху *кагулярів*. 1939 очолив командування франц. військами у Сирії та Лівані. 19.05.1940 відкликаний до Франції, де прийняв командування союзницькими військами. Рятуючи критичну ситуації на фронті, зробив безуспішну спробу затримати нім. наступ на новій лінії оборони (т. зв. лінія Вейгана) і 12.06 наказав франц. армії припинити опір. У липні–вересні 1940 – міністр оборони уряду *Віші*, потім – ген. уповноважений уряду в Франц. Африці. Підтримував контакти з союзниками, за що був звільнений. Заарештований гітлерівцями і ув'язнений у таборі (1942–45). Після визволення Франції, 10.5.1945 був заарештований (звинувачений у зраді) та відданий під суд, але незабаром звільнений (за станом здоров'я), а в травні 1948 виправданий.

Т. Марискевич (Львів).

«ВЕЛИКА БЕРТА» (Паризька гармата) – гігантська гармата, виготовлена на заводі Г. Круппа (назва походить від імені його дружини Берти). Роботи над гарматою розпочалися восени 1914 під керівництвом конструктора Раузенберга. Після 40-місячних експериментів було створено 150-тонну гармату з дальністю стрільби 150 км. Обслуга складалася з 60 осіб. Кожному пострілу передую-

ли складні підрахунки у галузі вищої математики. Вага снарядів складала бл. 1 т. Стрільба велася з інтервалом 20 хв. Кожен постріл обходився нім. казні у 35 тис. марок. Після пострілу снаряд по дузі досягав іоносфери (42 км), а вже звідти прямував на ціль. В. Б. застосовували тільки для обстрілу Парижа, який тривав 20 тижнів. Про влучення і промахи німці дізнавалися від шпигунів. У ході Першої світової війни нім. війська мали на озброєнні дві 420-мм мортири (98 т. кожна), які називалися Товста Берта (застосовувалися при облозі бельг. і франц. міст). Окрім колосальної руйнівної сили, використання цих гармат мало великий психологічний ефект – багато вояків противника божеволіли в очікуванні чергових пострілів.

Р. Генега (Львів).

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ (Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії) – держава в Північно-Західній Європі, розташована на Британських о-вах і пн.-сх. о-ва Ірландія. Омивається водами Атлантичного океану, Північного та Ірландського морів, протоки Ла-Манш (Британського каналу). Загальна площа: 244, 7 тис. км². Чисельність населення: 66 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: англійці – 82%, шотландці – 10%, ірландці – 2,4%, валійці (вельські) – 2%, вихідці з Вест-Індії, Індії, Пакистану – 2,8%. Релігійний склад населення: англіканці – 50%, католики – 16%, мусульмани – 2%, пресвітеріанці, баптисти, методисти. Державна мова: англійська: у Валії – англійська і валійська, в Шотландії – англійська і шотландська (гельська). Форма держ. правління: парламентарна монархія. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Лондон. Адмін.-терит. поділ: 4 іст.-геогр. регіони – Англія, Вельс (Валія), Шотландія, Пн. Ірландія. Глава держави: Королева (Король) В. Британії, з 1952 – Єлизавета II. Законодавча влада: двопалатний парламент – Палата Громад і Палата Лордів. Найвищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: фунт стерлінгів (100 пенсів).

На поч. ХХ ст. В. Б. була потужною індустріально розвиненою і високоурбанізованою державою. Країна виробляла 18,5% загальносвітового обсягу виробництва пром. продукції, поступаючись за цим показником лише США. Нац. дохід у перерахунку на душу населення у В. Б. був найвищим у Європі. 1900 населення Брит. о-вів становило 44,9 млн осіб, серед яких 32,8% мешкало в містах. Брит. валюта – фунт стерлінгів – була найстабільнішою грошовою одиницею світу. На поч. століття В. Б. була найбільшим інвестором у світі: 43% (1914)

всіх іноз. інвестицій походили з Британії. Однак динаміка розвитку брит. пром-сті на поч. ХХ ст. сповільнювалася. В. Б. дедалі більше відставала в пром. сфері від США, а крім цього 1906–13 за рівнем екон. розвитку її почала випереджувати Німеччина.

Брит. колоніальна імперія на поч. ХХ ст. простягалася на кількох континентах і була найбільшою в світі. Брит. колонії в Азії, Африці, Америці та Океанії займали площу 33,5 млн км² і в них проживало 393,5 млн осіб. Деяким із своїх колоніальних володінь Лондон поступово надавав статусу домініонів. 1901 домініоном стала Австралія, 1907 – Нова Зеландія, 1910 – Південно-Африканський союз (до його складу увійшли завойовані британцями 1898–1902 бурські держави Трансвааль і Вільна Оранжева Держава, а також брит. володіння Капштадт). Великі заморські володіння зумовили потребу утримувати великий військово-морський флот. Брит. морська доктрина передбачала існування флоту рівного за силою об'єднаним флотам двох наступних за нею морських держав. У лютому 1906 із закінченням будівництва брит. лінкора нового типу «Дредноут» розпочався новий виток міжнар. гонки морських озброєнь. До 1914 сукупна водотоннажність брит. військового флоту досягнула 2 714 тис. тонн – більше ніж потужність флотів трьох наступних найбільших морських держав разом.

Форма державного правління у В. Б. – конституційна монархія – зумовила перебування на брит. престолі королівської династії Віндзорів. Після смерті королеви Вікторії (22.01.1901) брит. трон посів її старший син Едвард VII (1841–1910), якого 06.05.1910 на престолі змінив Георг V (1865–1936). Двома головними політ. партіями В. Б. на поч. ХХ ст. були ліберали і консерватори. 1895–1906 при владі були консерватори. 1900 виникла третя політична партія країни – лейбористи (див. Лейбористська партія Великої Британії), які були орієнтовані на співпрацю із профспілковими орг-ціями. Невдачі брит. армії та дипломатії у період англ.-бурської війни (див. Бурська війна 1899–1902) вплинули на настрої виборців і на виборах у січні–лютому 1906 консерватори зазнали поразки, здобувши лише 156 місць в парламенті; ліберали отримали 397, а лейбористи – 29 мандатів. Ліберали створили уряд на чолі з лордом Г. Асквітом (1852–1928). На виборах в січні–лютому 1910 консерватори зуміли суттєво збільшити своє представництво в парламенті, здобувши 272 мандати. Ліберали здобули 274 місць і для формування уряду їм довелося вступити в коаліцію із ірланд. націоналістами (71 мандати) і лейбористами (40 мандатів). Відчуваючи хиткість

своїх позицій Г. Асквіт звернувся до короля з проханням призначити нові вибори. На виборах у грудні 1910 консерватори і ліберали зберегли свої позиції у парламенті, отримавши відповідно 271 і 272 парламентські місця. Г. Асквітові знову довелося вступити в коаліцію із ірландською та лейбористською фракціями парламенту. В обмін на підтримку уряду, ірландські депутати зажадали прийняття закону про самоврядування Ірландії (див. Гомрул) Після тривалих дискусій і двох відхилених Палатою Лордів проєктів, закон прийняли лише 1914, але його реалізації перешкодила Перша світова війна 1914–18.

Остерігаючись дедалі більших впливів Німеччини, В. Б. на поч. століття була змушена відмовитися від свого традиційного зовнішнього курсу – політики «балансу сил». 1904–07 системою договорів був оформлений військовий союз В. Б., Франції та Росії, який одержав назву *Антанта*. Політичне протистояння із Німеччиною та її союзниками зрештою призвело до *Першої світової війни*, в якій В. Б. брала участь від початку бойових дій. Виконуючи свої союзницькі зобов'язання щодо Франції та Росії, Лондон 04.08.1914 оголосив війну Німеччині, а 12.08.1914 – Австро-Угорщині. В. Б. вислала до Франції 160-тис. експедиційний корпус під командуванням ген. Джона Дентона Френча (1852–1925), якого на посту головнокомандувача 1915 змінив Дуглас Хейг (1861–1928). 27.01.1916 В. Б. відмовилася від традиційного комплектування збройних сил на добровільній основі й прийняла закон про обов'язкову військову службу. Загалом протягом війни на службі в збройних силах було 5,7 млн осіб. Свої підрозділи для участі у війні також вислали брит. володіння: Індія, Австралія, Канада, Нова Зеландія. У 1-й світовій війні брит. війська брали участь у бойових діях на території Франції, Греції, Малої Азії, Палестини, Іраку, Південно-Східної Африки. Унаслідок дій нім. підводних човнів та рейдерів В. Б. 1915–16 почала відчувати брак багатьох товарів, які раніше доставляли із колоніальних володінь. У грудні 1916 коаліційний уряд очолив Д. Ллойд-Джордж. Під його керівництвом країна успішно закінчила Першу світову війну.

За перемогу в світовій війні В. Б. довелося заплатити високу ціну. На фронтах загинуло 744,7 тис. осіб, 1 693 тис. були поранені. Країна втратила бл. третини свого нац. багатства. Воєнні витрати становили понад 10 млрд ф. ст., було потоплено 70% брит. торговельного флоту. Пром. виробництво за період війни скоротилося на 20%, експорт брит. товарів зменшився мало не вдвічі, натомість імпорт майже вдвічі зріс. Хоча податки за роки війни збільшились у 6 разів, вони покривали

менше ніж 1/3 воєнних видатків, а решту витрат доводилося фінансувати за рахунок ввнутр. і зовн. позик. За роки війни державний борг В. Б. зріс у 12 разів – від 0,6 до 7,8 млрд ф. ст. Зокрема, США В. Б. заборгувала 850 млн ф. ст., перетворившись із кредитора США на їх боржника. Роль світового фінансового центру перейшла від Лондона до Нью-Йорка.

Перемога у війні породила в країні атмосферу ейфорії. Чимало британців, особливо з заможніших верств, були впевнені, що після війни настане епоха світової гегемонії В. Б., доба її нової величі. За рахунок колишніх нім. і турец. колоній В. Б. примножила свої заморські володіння на 2,6 млн км² з населенням 9,5 млн осіб. У результаті цих придбань територія Брит. імперії 1920 охоплювала 1/4 суходолу земної кулі (34,7 млн км²), де проживала чверть населення світу (525 млн осіб).

Відразу після укладення перемир'я Лейбористська партія заявила про свій вихід з урядової коаліції, до якої 1916–18 лейбористи входили разом з лібералами та консерваторами. На грудень 1918 було призначено парламентські вибори. На час виборів у ліберальній партії, відбувся розкол. Частина партії, яку очолював Д. Ллойд-Джордж, виступила на виборах у коаліції з Консервативною партією. Програма коаліції містила заходи, спрямовані на поліпшення становища широких верств населення. Передбачалося, зокрема, розгортання житлового будівництва, надання допомоги с/г, а також провідним галузям пром-сті. Друга частина лібералів, яку очолював Г. Асквіт, а також Лейбористська партія взяли участь у виборах самостійно. Вибори проводилися за новим виборчим законом (ухвалений 1918), який надавав право голосу чоловікам (від 21 року) і жінкам (від 30 років) і збільшив кількість виборців від 8 до 21 млн осіб. Перемогу на виборах 1918 здобула консервативно-ліберальна коаліція, яка отримала 509 з 707 парламентських мандатів, причому 382 місць відійшло до консерваторів. Хоча консерватори отримали на виборах у 2,5 раза більше місць, ніж ліберали, новий коаліційний уряд очолив Д. Ллойд-Джордж, причому міністерські портфелі між обома партіями було поділено порівну. Лідер Консервативної партії Е. Б. Лоу (1858–1923) став заступником прем'єра.

Після війни розпочалася галузева перебудова брит. пром-сті. Упродовж 1919 – поч. 1920 країну охопив пром. бум, стимульований експортом устаткування для відбудовних робіт у країнах континенту. Майже вдвічі зросла продукція машинобудування, ще більше хімічної пром-сті. Зростанню виробництва сприяли скасування 1919 золотого паритету фунта стерлінгів, а також пожвавлення

ринку на предмети широкого вжитку. Індекс пром. продукції досягнув довоєнного рівня. Вже із серед. 1920 окреслилось кризове падіння виробництва. На кін. 1921 випуск пром. продукції становив лише 61,5% довоєнного рівня.

Кризові явища вплинули на активізацію робітничого страйкового руху. Федерація гірників В., яка об'єднувала понад мільйон робітників, на поч. 1919, погрожуючи загальним страйком, зажадала підвищення шахтарям зарплати на 30%, встановлення 7-год. робочого дня в галузі й головне – націоналізації гірничої пром-сті та встановлення робітн. контролю. У випадку шахтарського страйку до нього могли приєднуються профспілки транспортників і залізничників (разом з Федерацією гірників були об'єднані в т. зв. Троїстий союз), що загрожувало колапсом для всієї економіки. Уряд і підприємці пішли на поступки шахтарям щодо підвищення зарплати і скорочення робочого дня, проте категорично відмовилися задовольнити вимогу щодо націоналізації галузі, Федерація була змушена задовольнитися компромісом. Того ж року відбулося ще кілька великих страйків: у пром. р-ні р. Клайд (Шотландія); страйк 450 тис. текстильників у червні–липні; загальний страйк залізничників у вересні–жовтні (бл. 1 млн учасників). Загалом 1919 страйкувало 2,6 млн, а 1920 – 2 млн осіб. Робітники домоглися встановлення 8-год. робочого дня (для гірників – 7-год.), деякого збільшення зарплати. Водночас посилювалося безробіття, яке 1921–22 охоплювало бл. 15% активної робочої сили. У жовтні 1920 парламент ухвалив закон про надзвичайні повноваження, який надавав урядові право оголошувати в країні надзвичайний стан і використовувати війська та поліцію для ліквідації заворушень.

Іншою важливою проблемою, що постала на поч. 1920-х років перед брит. урядом, було розгортання нац.-визв. руху у володіннях В. Б. Найгострішим було «ірландське питання». На виборах до брит. парламенту в грудні 1918 члени ірланд. національної партії *Шинн Фейн* здобули 73 місця із 103, що були зарезервовані за Ірландією. Обрані від Шинн Фейн депутати відмовилися засідати в брит. Палаті Громад, а, зібравшись у січні 1919 в Дубліні, де оголосили себе ірланд. парламентом, а Ірландію – незалежною республікою (21.01.1919). Почалося створення адміністративних і судових органів, які мали заступити британські. *Ірландська республіканська армія* (ІРА) розгорнула активні бойові операції проти брит. військ і поліції. Брит. уряд у січні 1920 оголосив в Ірландії стан облоги і скерував до краю 60-тис. контингент регулярних військ, які, з несамовитою жорстокістю намагалися придушити повстання, проте не досягнули

успіху. Брит. уряд у липні 1921 був змушений укласти перемир'я з ірландцями. 06.12.1921 був підписаний *Англійсько-ірландський договір 1921*. За його умовами, на більшій частині о-ва було утворено «Ірландську вільну державу», яка одержала статус домініону. 6 пн.-сх. графств – найбільш розвинутий економічно регіон (неофіц. назва – Ольстер), більшість населення якого становили нащадки вихідців з Англії та Шотландії, протестанти за віросповіданням – залишилися у складі В. Б. Антиколоніальні виступи відбувалися у Брит. Індії та протекторатах Афганістані та Єгипті. Лондонові вдалося вгамувати інд. нац.-визв. рух, однак Афганістан 1919, а Єгипет 1922 проголосили незалежність. 1923 Канада, Австралія та Південно-Африканський Союз, які вже мали статус автономних держав у складі Брит. імперії, здобули право укладати договори з іноз. державами.

Політична нестабільність у колоніях, поступки зроблені брит. делегацією на *Вашингтонській конференції 1921–22*, провали брит. політики в Туреччині та ірланд. питанні викликали різку критику кабінету Д. Ллойд-Джорджа з боку його союзників з урядової коаліції. У Консервативній партії сформувалося два погляди на перспективи коаліції з лібералами: одна група консерваторів на чолі з Остіном Чемберленом (1863–1937) виступала за її збереження, натомість ін. угруповання на чолі з Е. Б. Лоу вважало, що коаліція вичерпала себе, і що внутр. і міжнар. умови дозволяють перейти до традиційного в мирних умовах однопартійного уряду. Цей погляд узяв гору, і в жовтні 1922 консерватори оголосили про розрив коаліції. Кабінет Д. Ллойд-Джорджа пішов у відставку.

Новий повністю консервативний уряд очолив лідер партії Е. Б. Лоу. У травні 1923 у зв'язку з тяжкою хворобою Е. Б. Лоу пост прем'єр-міністра зайняв міністр фінансів С. *Болдуїн*. На парламентських виборах 15.11.1922 консерватори здобули 344 депутатські місця. Ліберальна група Д. Ллойд-Джорджа одержала лише 53 мандатів, дещо посилила свої позиції група Г. Асквіта (62 місць). Лейбористи збільшили своє представництво до 142 депутатів, що означало модифікацію брит. двопартійної системи – тепер Лейбористська партія зайняла в ній місце, яке досі належало лібералам.

Одним із перших важливих заходів уряду стало врегулювання у лютому 1923 питання про брит. воєнний борг США, який становив 850 млн ф. ст. (4 млрд дол.). Відповідно до двосторонньої угоди борг був зменшений на 30%, а решту суми Лондон мав сплатити упродовж 62 років. Новий брит. уряд зайняв жорстку позицію у відносинах із

СРСР. У травні 1923 міністр закорд. справ лорд Дж. Керзон вислав рад. урядові ультиматум, в якому містилися вимоги припинити ворожу щодо В. Б. пропаганду в Ірані й Афганістані, виплатити компенсацію сім'ям репресованих у рад. Росії британських підданих тощо. У разі відмови брит. міністр погрожував розірвати підписану із РСФРР 1921 торговельну угоду. Попри інспіровану в рад. пресі кампанію обурення з приводу брит. демаршу Кремль врешті був змушений частково задовольнити пред'явлені вимоги.

Основною проблемою, з якою зіткнувся уряд консерваторів, стала стагнація економіки. Масове безробіття сягало бл. 1,5 млн осіб (11,5% активної робочої сили). Консерватори вважали, що для поживлення господарства потрібен кардинальний перегляд основних принципів екон. стратегії, якої дотримувалася В. Б. ще від серед. ХІХ ст. – перехід від вільної торгівлі, вигідної для країни в умовах її домінування на світових ринках, до політики протекціонізму, оскільки панівне становище В. Б. у світовій економіці відійшло в минуле. Проти такої зміни екон. політики рішуче виступили ліберали – традиційні поборники «фритредерства». Проти запровадження протекціонізму були і лейбористи. Лейбористська партія проголошувала яскраво виражені ліві гасла: націоналізації вугільної пром-сті, залізниць, електростанцій.

Результати виборів 06.12.1923 показали, що громадська думка ще не була готова до прийняття ідеї протекціонізму. У Палаті Громад консерватори одержали 258 мандатів – на 86 менше, ніж на попередніх виборах. Лейбористська фракція зросла до 191 депутата. Помітно збільшили своє представництво ліберали, одержавши 158 парламентських місць. Лейбористи, заручившись підтримкою лібералів із групи Г. Асквіта, у січні 1924 сформували перший в історії В. Б. лейбористський уряд.

Уряд очолив лідер лейбористів Р. Макдональд. Лейбористи впродовж свого 9-місячного перебування при владі сприяли ухваленню закону про житлове будівництво, вдосконалили систему страхування на випадок безробіття, підвищили пенсії за віком та інвалідністю, скоротили непрямі податки. Важливою зовнішньополіт. акцією лейбористського уряду стало ухвалення *Дауеса плану*. Уряд Р. Макдональда визнав СРСР і в лютому 1924 встановив з ним дипломатичні відносини. Нездатність лібералів провести через парламент ратифікацію торговельної угоди з СРСР і поразка під час розгляду у Палаті Громад «справи Кемпбелла» (Кемпбел – редактор комуністичної газети, якого звинувачували у закликах до заклоту – спочатку був заарештований, а потім

звільнений, що дало привід консерваторам звинувачувати уряд у «потуранні комуністам») стали причинами відставки кабінету Р. Макдональда у жовтні 1924.

На виборах 29.10.1924 консерватори здобули рішучу перемогу, отримавши абсолютну більшість у Палаті Громад – 412 місць. Лейбористська партія хоч і розширила свій електорат більш як на мільйон осіб, одержавши 5,5 млн голосів, проте їй дісталось лише 151 місце. Лише 40 місць припало лібералам і Ліберальна партія остаточно відступила на узбіччя політ. життя.

Новий консервативний кабінет знову очолив С. Болдуїн. Основною турботою уряду надалі був застійний стан економіки. 1924 пром. виробництво становило лише 91% довоєнного рівня, кількість безробітних – бл. 1 млн осіб. Якщо нещодавно консерватори вважали основним важелем, який може зрушити з місця виробництво, перехід від «фритредерства» до протекціонізму, то після невдачі на виборах 1923 вони вже не висували цю ідею на перший план. Консервативний уряд вбачав ключ до налагодження економіки в зміцненні фінансової системи країни. 1925 був відновлений золотий стандарт нац. валюти. Вартість ф. ст. було підвищено до передвоєнного рівня, в результаті його курс щодо ін. валют істотно зріс. Для стабілізації економіки уряд рекомендував підприємцям зменшити зарплатню працівників, що спричинило новий конфлікт у вугільній пром-сті. 01.05.1926 вуглепромисловці оголосили локаут (закриття і масове звільнення робітників для вчинення на них екон. тиску). Становище в країні різко загострилось, тому уряд на основі закону 1920 запровадив у країні надзвичайний стан. Проти ночі на 04.05.1926 розпочався загальний страйк на підтримку шахтарів, в якому взяли участь понад 4 млн робітників. 11.05.1926 Верховний суд В. Б. оголосив загальний страйк незаконним. Велика частина страйкарів повернулася до роботи, проте гірники ще майже 7 місяців страйкували. Лише 30.11.1926, вичерпавши всі свої ресурси, вони змушені були повернутися на роботу. Наслідком поразки загального страйку було скорочення зарплати в багатьох галузях пром-сті та збільшення тривалості роб. дня в гірництві до 8 годин. 1927 уряд провів через парламент закон про промислові конфлікти і профспілки, який оголошував незаконними загальні страйки і страйки солідарності, обмежував пікетування під час страйків тощо.

Попри зусилля консервативного уряду в справі поживлення економіки, вагомим успіхів йому добитися не вдалося. На 1929 пром. виробництво у В. Б. заледве досягло довоєнного рівня (його індекс становив лише 100,6% відносно 1913).

На загальному тлі успішно розвивалися нові галузі, зокрема електротехнічна, автомобільна, хімічна, авіаційна. Утім питомі вага «нових» галузей у 1924–29 не перевищувала 10% пром. продукції країни. У 1920-х роках виникли такі великі концерни, як сталеварний «Інгліш стіл корпорейшн», багатогалузевий «Імпіріел кемікл індастріз», військово-металургійний «Віккерс-Армстронг», хімічний «Юнівелер» та ін. Натомість «старі» галузі економіки – вугільна, суднобудівна, металургійна, текстильна, не відчули технічного переоснащення і перебували в стані тривалої депресії.

У європ. політиці уряд С. Болдуїна продовжував лінію на нормалізацію відносин із Німеччиною та стримування намагань Франції встановити своє верховенство в Європі. На відміну від лейбористів, які прагнули підтримувати нормальні дипломатичні та ділові відносини з СРСР, консерватори проводили щодо Москви жорстку політику. Уряд С. Болдуїна відмовився від ратифікації брит.-рад. договорів, укладених у серпні 1924, неодноразово звинувачував СРСР і його агентуру в антибрит. підривної діяльності, зокрема, у зв'язку із загальним страйком 1926. У травні 1927 уряд С. Болдуїна оголосив про розрив дипломатичних відносин з СРСР і одночасно – брит.-рад. торговельної угоди 1921.

На зламі 1920–30-х років відбулися важливі зміни в характері відносин між В. Б. та її домініонами. Останні, фактично, вже самостійно розв'язували внутр. проблеми і прагнули здобути незалежність й у питаннях зовн. зв'язків. На імперській конференції 1926 було прийнято рішення про суверенітет домініонів у внутр. і зовн. політиці та їх цілковиту юридичну рівноправність з метрополією. В. Б. зі своїми володіннями і домініонами створили спільноту, яка одержала назву *Британська Співдружність Націй* (замість дотеперішньої назви «Британська імперія»). На наступній імперській конференції 1930 домініони добилися права виходу із Співдружності. Ці рішення набули чинності після ухвалення брит. парламентом 11.12.1931 закону відомого як «Вестмінстерський статут».

У ході передвиборчої кампанії 1929 Лейбористська партія висунула радикальну програму, що передбачала ліквідацію безробіття, запровадження податку на капітал, скасування закону 1927 «Про промислові конфлікти та тред-юніони», відновлення 7-год. робочого дня для шахтарів, націоналізацію (за викуп) землі, вугільної, енергетичної пром-сті, транспорту. Щоб привернути на свій бік симпатії виборців, консерватори ще 1928 провели виборчу реформу, яка надала право голосу жінкам від 21-річного віку

(кількість виборців зросла на 8 млн осіб). На виборах 30.05.1929 лейбористи вперше провели в Палату Громад більше депутатів, ніж консерватори – 287. У консерваторів виявилось 260 депутатських місць, 59 місць в парламенті отримали ліберали. Лейбористи володіючи відносно більшістю голосів у парламенті сформували уряд, який знову очолив Р. Макдональд.

За півроку після сформування другого лейбористського уряду В. Б. увійшла в смугу світової екон. кризи. «Велика депресія» охопила В. Б. дещо пізніше за ін. розвинуті країни. Найбільшої глибини криза в країні досягла навесні 1932, коли виробництво знизилось на 18%. Падіння виробництва у В. Б. було меншим, ніж в ін. розвинутих країнах (у середньому воно скоротилося на 36%), оскільки впродовж 1920-х роках брит. пром-сть розвивалася повільно і до початку світової кризи ледве досягла довоєнного рівня. Найсерйозніше криза охопила традиційні галузі економіки – виплавка чавуну і сталі скоротилася вдвічі, майже зупинилося суднобудування. На 60% скоротилася зовн. торгівля. Експорт брит. товарів зменшився вдвічі, в результаті виник величезний дефіцит торговельного (і загалом платіжного) балансу. Зниження виробництва, розладнання торгівлі та фінансів спричинило небачене зростання безробіття: 1932 кількість безробітних наблизилася до 3 млн, тобто кожен четвертий робітник втратив роботу. Такі індустриальні р-ни, як Вельс (гірнична пром-сть), Ланкашир (текстильна пром-сть), долина р. Клайд (суднобудування) стали «депресивними районами».

Уряд активно намагався подолати безробіття, яке у В. стало хронічним. Було створено міністерство з боротьби з безробіттям. У лютому 1930 уряд провів через парламент закон, який розширив систему страхування з безробіття. Для боротьби з безробіттям було розширено обсяг громад. робіт, зроблено спроби працевлаштувати безробітних у місцевостях, що менше потерпіли від кризи і навіть поза межами країни, зокрема, у Канаді. Ці заходи уряду належного результату не дали. Уряд Р. Макдональда намагався протистояти кризі через жорстку економію, зокрема санкціонує зниження заробітної плати в низці галузей господарства та скорочуючи допомогу безробітним.

Одночасно зі зниженням виробництва 1931 ускладнилося фінансове становище країни. Зріс дефіцит платіжного балансу, зменшився курс фунта стерлінгів. На подолання фінансової кризи уряд створив «Комітет з національної економії» на чолі з банкіром Джорджем Меєм (1871–1946). Наприкін. липня 1931 комітет опублікував підсумкову

доповідь, в якій прогнозував зростання дефіциту платіжного балансу країни, і щоб запобігти цьому запропонував жорсткий режим економії, зокрема скорочення допомоги безробітним, зниження зарплатні державним службовцям, скорочення обсягів громадських робіт. Висновки «комісії Мея» викликали суперечливу реакцію в країні – консерватори і ліберали наполягали на прийнятті цих рекомендацій, натомість маси робітництва рішуче виступали проти. Під тиском з різних боків у лейбористському уряді стався розкол, що і спричинило його відставку 23.08.1931.

Уже наступного дня був створений «національний уряд», який знову очолив Р. Макдональд. До складу нового кабінету ввійшли 4 міністри з попереднього уряду, 4 консерватори і 2 ліберали. Дії Р. Макдональда з формування уряду, здійснені без відома і згоди керівництва Лейбористської партії, викликали обурення в її лавах. Партія перейшла в опозицію до уряду. Новообране лейбористське керівництво на чолі з А. Гендерсоном (1863–1935) оголосило Р. Макдональда та його прибічників ренегатами і виключило їх з партії. Прибічники Р. Макдональда створили власну Націонал-лейбористську партію, яка, однак, не здобула серйозного політичного впливу (лише 13 депутатів-лейбористів оголосили про підтримку політики уряду). Щоб зміцнити свої позиції в парламенті, «національний уряд» 27.10.1931 провів нові вибори. Урядова коаліція, виступивши зі спільною платформою, досягла рішучої перемоги, здобувши 497 місць у Палаті Громад, причому 470 місця належали консерваторам.

Основою діяльності нового уряду були пропозиції «комісії Мея». Прем'єр-міністр звернувся до населення із закликом «тугіше затягнути паси». Уряд скоротив допомогу безробітним і платню державним службовцям, що спричинило численні протести, особливо резонансним із яких став виступ військових моряків у вересні 1931 в порту Інвергордон. У вересні 1931 уряд зважився скасувати золотий стандарт фунта стерлінгів. Фунт був девальвований на 1/3, що сприяло збільшенню конкурентоспроможності брит. товарів на світовому ринку. Щоб закріпити роль фунта стерлінгів як світової валюти, з ініціативи В. Б. 1931 був створений «Стерлінгівий блок» – об'єднання 25 держав на чолі з В. Б., які вели між собою розрахунки у фунтах, підтримували певний курс своїх валют щодо фунта і тримали свої валютні резерви в Англійському банку. До складу «Стерлінгівого блоку» ввійшли брит. колонії та домініони (за винятком Канади), а також скандинавські країни, Фінляндія, Нідерланди, Португалія, Греція,

Аргентина, Бразилія та ін. Фунт стерлінгів надалі обслуговував майже 1/2 світового товарообігу, що приносило чималі вигоди брит. скарбниці. Важливим кроком щодо захисту брит. пром-сті стало ухвалення в лютому 1932 закону про імпорнтні мита (обкладалися податком не менше 10% вартості всі види товарів, що ввозилися у В. Б.). Цей крок означав відмову уряду від принципів вільної торгівлі, яких В. Б. дотримувалася від 1846 і перехід до політики протекціонізму. Особливий режим торгівлі був встановлений у відносинах із домініонами. Запроваджені в липні-серпні 1932 «імперські преференції» передбачали безмитний ввіз у метрополію 80% імпорту з домініонів, а англ. експорт у домініони мав бути також переважно безмитним або ж обкладатися низькими митами. Встановлення преференційних тарифів сприяло вплинуло на нац. пром-сть: англ. експорт у домініони зріс, а ринок країн Співдружності був захищений від конкуренції з боку інших держав.

Досягнувши 1932 найбільшої глибини зниження виробництва, брит. економіка почала виходити з кризи. 1934 пром. виробництво досягло передкризового рівня, а вже в наступні роки почався справжній пром. бум, в результаті якого виробництво збільшилося майже на 24% порівняно з 1929. Швидко зростала зайнятість, кількість безробітних зменшилася 1937 до 1,6 млн, що втім становило 10,6% активної робочої сили. Стимулом зростанням виробництва стало часткове оновлення основного капіталу, вдосконалення методів виробництва, технічна раціоналізація. Упродовж 1932–37 продуктивність праці у В. Б. зросла на 20%. Від осені 1937 В. Б., як і інші розвинуті країни, зазнала нового господарського спаду. Кількість безробітних на поч. 1939 знову перевищила 2 млн осіб. Тільки в передвоєнні вісім місяців 1939 почалося піднесення виробництва, головним чином за рахунок військових замовлень уряду.

У зв'язку із суттєвими поліпшенням екон. становища країни, Консервативна партія, що мала абсолютну більшість у парламенті, наполягла на відставці «націонал-лейбориста» Р. Макдональда, який проводячи під час кризи непопулярну жорстку соц.-екон. політику прийняв на себе значну долю громадського незадоволення. У червні 1935 уряд уже втретє очолив лідер консерваторів С. Болдуїн.

На листопадових виборах 1935 консерватори здобули парламентську більшість – 386 мандатів. Зміцнила своє становище й основна опозиційна сила – Лейбористська партія, яка виборола 154 місця в Палаті Громад. «Націонал-лейбористи» і «націонал-ліберали» одержали незначну кількість мандатів, однак переможці виборів – консерватори вважали за доцільне залишити своїх союзників у

складі уряду, зберігаючи його коаліційний характер.

Після смерті короля Георга V (січень 1936) на престол зійшов його старший син – *Едвард VIII*. Новий король всупереч традиції намагався впливати на життя країни: виявляв ініціативу в політичних питаннях, виступав з радикальними заявами щодо розв'язання соціальних проблем. У зовн. політиці Едвард VIII виявляв деякі симпатії до нацизму. Це створювало напруженість у відносинах між королем і урядом. Внаслідок скандалу, який виник через намір Едварда VIII одружитися з американкою нешляхетного походження (до того ж двічі розлученою), він був змушений під тиском С. Болдуїна зректися престолу. Новим монархом став *Георг VI* (1895–1952). «Палацова криза» спричинила суперечності у керівництві Консервативної партії – частина чільних консерваторів підтримувала короля в суперечці з прем'єр-міністром. У травні 1937 С. Болдуїнові довелося піти у відставку, а уряд очолив Н. *Чемберлен*.

1937 знову загострився англ.-ірланд. конфлікт. Ірланд. парламент ухвалив нову Конституцію, яка оголосила країну «суверенною, незалежною демократичною державою Ейре (стародавня назва Ірландії), що перебуває у зовнішньому зв'язку з Англією». Враховуючи ускладнення обстановки в Європі, брит. уряд волів не йти на загострення відносин з Ірландією. У квітні 1938 були укладені англ.-ірланд. угоди, які припинили митну війну, що тривала від поч. 1930-х років. Лондон ліквідував розташовані на території Ірландії брит. військ.-мор. бази. Суперечливим, однак, залишалося питання про Ольстер; він надалі був під владою В. Б., хоча ірланд. Конституція проголосила його «частиною національної території Ейре».

Важливою зовнішньополіт. проблемою для В. Б. у 2-й пол. 1930-х років стало посилення Німеччини, в якій до влади прийшов А. *Гітлер* (1889–1945). Попри застереження з боку багатьох політиків політика офіц. Лондона щодо нацистської Німеччини в останні передвоєнні роки відзначалася прагненням до «умиротворення» зовнішньополітичних амбіцій нацистського керівництва. У червні 1935 брит. уряд уклав з Німеччиною військ.-мор. угоду, яка дозволяла Берліну створити ВМФ у розмірі 35% тоннажу брит. флоту і збудувати рівну із брит. ВМФ кількість підводних човнів. Найяскравішим виявом політики «Умиротворення» політики стало підписання лідерами В. Б., Франції, Німеччини та Італії 29.09.1938 у Мюнхені угоди про розділ Чехословацької держави (див. *Мюнхенська угода 1938*). 30.09.1938 В. Б. підписала із *Третім Райхом* декларацію про ненапад.

Однак наступні події змусили брит. уряд відмовилася від попереднього політичного курсу і зайняти значно жорсткішу позицію щодо нацист. Німеччини. Зважаючи на посилення нім. дипломатичного тиску на Польщу, 31.03.1939 Лондон оголосив, що в разі будь-яких дій, які поставлять під загрозу польську незалежність, брит. уряд негайно підтримає Польщу всіма засобами. У квітні 1939, після захоплення Італією Албанії, В. Б. і Франція оголосили про надання гарантій Румунії та Греції. У відповідь Німеччина 28.04.1939 оголосила про денонсування брит.-нім. морської угоди 1935. У цій ситуації ключовими стали брит.-франц.-рад. переговори, що відбувалися в Москві протягом літа 1939, які, однак, закінчилися безрезультатно. Після укладення рад.-нім пакту 1939 офіц. Лондон підтвердив свої зобов'язання щодо Польщі. 25.08.1939 був укладений брит.-польс. договір про взаємодопомогу у разі збройної агресії.

Після нападу Німеччини на Польщу, 03.09.1939 В. Б. разом із Францією оголосила війну Німеччині, що поклало початок *2-й світовій війні 1939–45*. Війну Третьому Райху оголосили також брит. домініони. В. Б. вислала до Франції 224-тис. експедиційний корпус, який у травні 1940 зазнав поразки і був змушений евакуюватися на Британські о-ви. Невдачею для брит. військ закінчилася і спроба в квітні 1940 перешкодити німецькій висадці у Норвегії та Данії. Військові невдачі спричинилися до урядової кризи. Після обговорення 07–08.05.1940 у Палаті Громад військової політики уряду, Н. Чемберлен добровільно зрікся свого поста. 10.05.1940 новим прем'єр-міністром коаліційного уряду був затверджений В. *Черчилль* (1874–1965), за кандидатуру якого проголосувало 607 із 615 депутатів парламенту.

На тлі військових поразок брит. військ на континенті гарантією безпеки В. Б. залишався ВМФ, який суттєво переважав чисельністю нім. морські сили, та військова авіація. У ході запеклих повітряних боїв літа–осені 1940, які отримали назву «*Битви за Англію*», брит. авіації вдалося утримати панування в повітрі, що змусило Німеччину відмовитися від планів висадки на Британські о-ви. Після початку рад.-нім. війни 1941–45 В. Б. встановила союзницькі відносини із СРСР і протягом 1942–45 надавала Москві військово-технічну допомогу. 06.06.1944 спільно із американськими військами брит. частини взяли участь у висадці союзницьких військ у Франції (див. «*Оверлорд*» операція 1944). Протягом 1942–45 брит. війська брали участь у боях проти нім. та італ. сил у Пн. і Сх. Африці, Сицилії, Італії, Франції, а проти японців – у Бірмі, Малаї та на о-вах Тихого

океану. В. Б. відіграла провідну роль у створенні ООН і закладенні основ післявоєнного політичного устрою на Європейському континенті та світі.

Людські втрати В. Б., які склали 375 тис. осіб вбитими, були меншими, аніж втрати країни в Першій світовій війні. Країна зазнала великих екон. втрат, які були спричинені військовими видатками, німецькими нальотами і господарським усамостійненням колоній та домініонів. Країна втратила 60% торгового флоту. 1945 державний борг країни становив 3 694 млн ф. ст. Важливою екон. проблемою для країни були розрахунки із США за програмою *ленд-ліз*. Щоб розрахуватися за позичену під час війни військову техніку В. Б. довелося позичити у США 4,4 млрд дол., ще 1,25 млрд дол. Лондон позичив у Канади.

У травні 1945 Лейбористська партія оголосила про вихід з урядової коаліції, після чого були призначені парламентські вибори. На виборах 05.07.1945 з істотною перевагою перемогли лейбористи, які отримали 393 місця в парламенті (консерватори лише 197 мандатів). Прем'єр-міністром став лідер лейбористів К. *Емлі* (1883–1967), який 26.07.1945 сформував однопартійний уряд. Отримавши владу, лейбористи розпочали радикальні екон. реформи. Уряд різко підвищив податки, що мало не лише збільшити надходження до бюджету, але й стримати інфляцію та зменшити попит на товари й послуги, яких у країні бракувало. Період суворого регулювання урядом сфери суспільного споживання отримав назву «аскетизму» і тривав до 1954. Протягом 1947–49 було націоналізовано частину банків, низку великих сталеливарних підприємств і шахт, залізницю, електростанції, газову пром-сть тощо. Пріоритетом своєї внутр. політики лейбористи вважали соц. захист найбідніших верств населення. Уряд збільшив розміри пенсій, допомоги на виховання дітей, тривалість робочого тижня скоротив до 44 годин. 1946 був прийнятий закон, який передбачав націоналізацію лікарень і безоплатну медичну допомогу. До 1950 більша частина матеріальних збитків, яких країна зазнала під час війни, була компенсована.

Зовн. політика лейбористського уряду була зосереджена на проблемі незалежницьких рухів у колоніях і протекторатах. У післявоєнний період Лондон у мирний спосіб почав демонтаж своєї колоніальної імперії, передаючи владу до руки представників місцевого населення. 1947 Британська Індія була розділена на два домініони – Індійський Союз і Пакистан. Наступного року В. Б. визнала незалежність Бірми, а Цейлон отримав статус домініону. 1948 британські війська були евакуйовані з Палестини, де була проголошена

Держава Ізраїль. Єдиним колоніальним володінням де наприкін. 1940-х років брит. колоніальні війська вели війну проти прокомуністичного партизанського руху стала Малайя. В. Б. зберігала тісний союз зі США, водночас розвиваючи відносини із європейськими державами. 1947 брит. уряд підписав угоду про співпрацю із Францією, 1949 країна вступила до НАТО. 1948 В. Б. долучилася до *Маршалла плану*, завдяки чому в наступні 2 роки отримала від США безоплатну допомогу 2 688 млн дол. Бажачучи активізувати експорт, 18.09.1948 уряд провів девальвацію фунта стерлінга, зменшивши його офіц. курс із 4,08 до 2,8 долара за фунт.

На чергових парламентських виборах 23.02.1950 лейбористи втратили частину парламентських місць, але зуміли втриматися при владі (315 мандатів). Проте вже невдовзі всередині Лейборист. партії почалися гострі дискусії, які закінчилися тим, що партія втратила більшість у парламенті, й прем'єр змушений був призначити нові вибори. Причиною суперечок всередині табору лейбористів були участь країни у війні в Кореї, проблема націоналізації Іраном майна брит. нафтовидобувної компанії та трирічна програма переозброєння брит. армії. Значне незадоволення населення викликала політика «аскетизму» і регламентації екон. життя.

25.10.1951 відбулися парламентські вибори, на яких перемогли консерватори (321 місць у парламенті, лейбористи лише 295). Консервативна партія оголосила, що продовжуватиме екон. курс лейбористів й не вдаватиметься до різкого згортання соц. програм своїх попередників. Прем'єром знову став В. Черчилль. Пост віце-прем'єра і міністра закорд. справ зайняв Е. *Іден* (1897–1977), який змінив В. Черчилля, після того як той 05.04.1955 залишив прем'єрське крісло. Поступово відмовляючись від адмін. важелів управління економікою консерватори демонтували систему централізованого планування. Засобами впливу на розвиток господарства консерватори зробили регульовані розміри процентних ставок і зміни в системі оподаткування. Екон. лібералізація, а також зниження цін на сировину на міжнар. ринках, яке почалося в серед. 1950-х років, сприяло поліпшенню екон. ситуації В. Б. 03.07.1954 в країні остаточно було скасовано карткову систему продажу продуктів. Зміцненню міжнар. авторитету В. Б. прислужилося успішне випробування 02.10.1952 власної ядерної бомби.

Після смерті короля *Георга VI* (06.02.1952) престол перейшов до його доньки, яка коронувалася 02.06.1953 під іменем *Єлизавета II* (нар. 1926). Її син Чарльз (нар. 1948) 26.07.1958 отри-

мав титул Принца Вельського й був визнаний спадкоємцем брит. престолу.

На виборах 26.05.1955 консерватори зміцнили свої позиції у парламенті, отримавши 345 мандатів. Тривалий період успішного правління консерваторів був перерваний улітку–восени 1956 із розгортанням кризи на Близькому Сході, у яку втрутився брит. уряд (див. *Суецька криза 1956*). Після націоналізації Єгиптом міжнар. кампанії Суецького каналу, В. Б. у союзі із Францією та Ізраїлем здійснила акт агресії проти Єгипту, намагаючись силою зброї відновити контроль над каналом. Хоча хід військових дій був для брит.-франц. військ цілком успішним, дипломатична реакція на ці події суттєво погіршила міжнар. становище Лондона. Велика частина брит. громадськості також виступила проти нападу на незалежну країну. Особливо гостро критикували уряд лейбористи. У цій ситуації 06.01.1957 Е. Іден залишив крісло прем'єра. Керівником уряду став міністр фінансів Г. Макміллан.

Кабінет Г. Макміллана представляв насамперед інтереси великих промисловців і аристократів. Енергійними заходами у зовн. політиці новий уряд зумів відновити втрачений авторитет В. Б. на міжнар. арені, щоправда, екон. ситуація країни наділі ускладнювалась через гостру конкуренцію на світовому ринку. 1956–61 частка В. Б. в загальному обсязі світового експорту зменшилася із 18,9 до 15,8%. Зменшилися темпи екон. зростання, через зменшення попиту на вугілля почалися клопоти в гірничій пром-сті. Екон. проблеми викликали збільшення безробіття, посилення профспілкового і страйкового рухів. Лише 1957 відбулося 2 859 страйків, у яких взяло участь 1,7 млн осіб. Найбільшими були виступи робітників машинобудівних підприємств і докерів. 1958 кількість безробітних сягнула 500 тис. осіб.

Незважаючи на екон. проблеми країни, на жовтневих виборах 1959 британці знову проголосували за консерваторів. Консервативна партія отримала 365 мандатів, лейбористи 258. Прем'єром залишився Г. Макміллан, а в жовтні 1963 його змінив порівняно маловідомий діяч консерваторів Алек Дуглас-Г'юм (лорд Г'юм) (1903–95). Г. Макміллан змушений був подати у відставку через скандал із міністром оборони Джоном Профьюмо (1915–2006). Як виявила преса, Дж. Профьюмо підтримував стосунки із проституткою, іншим клієнтом якої був радянський військово-морський аташе.

У 1960-х роках тривав процес ліквідації брит. колоніальної імперії. Мирна передача влади представникам місцевого населення дала змогу Лондону зберігати добрі відносини із

більшістю колишніх залежних від нього держав. 1956 незалежність здобули Судан і Золотий Берег (Гана), 1957 – Малайя, 1960 – Брит. Сомалі та Нігер, 1961 – Сьєрра-Леоне, Танганьїка і Кувейт, 1962 – Західне Самоа, Ямайка, Тринідад і Тобаго, Уганда. Більшість новостворених країн увійшла до складу *Співдружності Націй*. Втрата колоній та слабкі темпи екон. розвитку відсунули В. Б. на 3 місце в світі за рівнем екон. розвитку, яку 1961 за рівнем виробітку пром. продукції випередила ФРН.

Лейбористи повернулися до влади після виборів 15.10.1964, на яких здобули 317 депутатських мандатів з 630 місць в Платі Громад. Прем'єром уряду став Г. Вільсон (1916–95). Оскільки в парламенті лейбористи володіли перевагою лише у 5 голосів (їх підтримали 3 депутати від лібералів), 31.03.1966 уряд оголосив нові вибори, на яких лейбористи здобули відчутну перемогу, отримавши на 91 мандат більше від консерваторів (364 проти 253). Лейборист. уряд провів повторну націоналізацію металургійних підприємств. Бажаючи виплатити великий зовн. борг країни, Г. Вільсон оголосив про тимчасове збільшення податків на імпортні товари й звернувся до співгромадян із закликом добровільно самообмежити себе в зростанні зарплатні та прибутків. 1967 уряду довелося збільшити транспортні тарифи, що було зумовлено закриттям Суецького каналу. Уряд скоротив видатки на соц. програми і на функціонування військ. баз за кордоном. Ці заходи дозволили до кін. 1969 добитися позитивного платіжного балансу, але спричинили незадоволення в суспільстві.

На виборах 18.06.1970 до влади повернулися консерватори. Консервативна партія здобула 330 парламентське місце, лейбористи ж 288, а ліберали – 6 мандатів. Уряд очолив Е. Гіт (1916–2005). Принциповим рішенням його уряду стало приєднання країни до *Європейського Економічного Співтовариства* (ЄЕС). Консервативний уряд відмовився від висунутих раніше В. Б. застережень, якими Лондон обумовлював свій вступ до цієї організації. Угоду про вступ В. Б. до ЄЕС підписано 22.01.1972. Налагодження тісніших відносин із країнами Європи зумовило потреби деяких змін у побуті В.: запровадження метричної системи мір, десятикової системи в обліку валюти тощо. 01.01.1973 В. Б. стала повноправним членом ЄЕС.

Екон. політика уряду Е. Гіта була такою ж непопулярною, як і попередні заходи екон. урегулювання лейбористів. Консерватори зменшили податки для корпорацій та індивідуальних громадян, однак водночас відбулося зростання вартості споживчого кошика. Вступ до ЄЕС зумо-

вив потребу підвищити ціни на низку товарів до рівня європейських. 1973 чергового удару брит. економіці завдала енергетична криза, унаслідок чого країна потрапила в ситуацію торгового дефіциту. Ціни в країні різко зросли. У листопаді 1973 почалися виступи шахтарів, які вимагали збільшення зарплатні. Оскільки шахти зменшили видобуток вугілля, для того, щоб зекономити паливо, уряд запровадив триденний робочий тиждень.

Складною проблемою для уряду залишалося питання Пн. Ірландії, де у зв'язку із посиленням виступів католиків 23.03.1972 запроваджено безпосереднє правління брит. уряду. 31.07.1972 брит. війська зайняли Лондондері, проте збройні сутички між католиками і протестантами в місті тривали (до кінця року в Пн. Ірландії загинуло 467 осіб). 03.01.1973 в Ольстері відбувся плебісцит, що мав дати відповідь на питання про подальшу долю цієї території. У голосуванні взяло участь лише 58% жителів, оскільки католики бойкотували цей захід. 56% учасників голосування висловилося за подальше перебування Пн. Ірландії у складі Об'єднаного Королівства. Скориставшись результатами плебісциту 08.07.1973 брит. уряд ухвалив рішення про надання Пн. Ірландій статусу звичайної провінції.

10.02.1974 розпочався загальний страйк брит. шахтарів. Під тиском страйкарів і через критику з боку опозиції Е. Гіт пообіцяв скасувати закони про контроль за зростання зарплатні та трудові відносини, стабілізувати ціни й переглянути умови вступу В. Б. до ЄЕС. Попри ці обіцянки, на виборах 28.02.1974 із невеликою перевагою перемогли лейбористи, які вибороли 301 депутатське місце (консерватори – 297 мандатів). Головою уряду знову став Г. Вільсон, який бажаючи зміцнити позиції своєї партії, розпустив парламент. На нових виборах 10.10.1974 лейбористи отримали 319 мандатів (консерватори – 277). Одразу після виборів лейбористи негайно збільшили шахтарям зарплатню на 35%, після чого страйк припинився. Для найбільш вразливих верств населення встановлено дотації, які мали компенсувати негативні наслідки інфляції. Реалізація цих соц. заходів змусила брит. уряд взяти закордонну позику 2,5 млрд дол. Відновивши переговори із ЄЕС про умови вступу В. Б., лейбористи водночас розгорнули дискусію про доцільність перебування країни в цьому об'єднанні. 05.06.1974 референдумі з цього питання 67% британців висловилися за подальше перебування країни у ЄЕС.

Екон. заходи лейбористського уряду виявилися не в стані поліпшити екон. показники країни. У серед. 1970-х років інфляція становила понад 23% на рік, кількість безробітних сягнула 1 млн

осіб, дефіцит зовн. торгівлі становив 6 млн ф. ст. Хоча уряд добився збільшення заробітної платні на 10%, через галопуючу інфляцію населення цього зростання не відчуло. 1975 уряд був змушений збільшити податки і скоротити видатки на соц. захист. Через падіння авторитету уряду в березні 1976 Г. Вільсон пішов з поста прем'єра, його змінив Дж. Калаген, (1912–2005), який раніше виконував обов'язки міністра закорд. справ.

Новий керівник лейбористського уряду покладав великі надії на розроблення нафтових родовищ на дні Північного моря, яка б мала послабити залежність В. Б. від дорогої близькосх. нафти. Однак початок видобутку власної нафти не поліпшив стану брит. економіки, оскільки наприкін. 1976 відбулося обвальне падіння курсу брит. фунта стерлінгів. Щоб врятувати фінансову систему країни уряд позичив у *Міжнародного валютного фонду* 3,9 млрд дол. США, узамін за що довелося погодитися на кабальні умови міжнар. контролю за економікою країни. У цій ситуації лейбористи залучили до коаліції лібералів, а також вельських і шотландських націоналістів. Тим часом зростало незадоволення екон. політикою уряду. Наприкін. 1978 профспілки відмовилися виконувати умови досягненого раніше «соціального контракту», який полягав у відмові від страйків взамін за врахування інтересів працівників У В. Б. відбулася смуга багатолюдних страйків і демонстрацій. 28.03.1979 Консервативна партія домоглася оголошення вотуму недовіри уряду.

На виборах 03.05.1979 перемогли консерватори (339 мандатів, лейбористи – 269). Прем'єр-міністром уперше в історії В. Б. стала жінка – М. Тетчер (1925–2013). «Залізна леді», а саме таке прізвисько одержала новий керівник уряду, була прихильницею жорстких монетаристських заходів із оздоровлення економіки. М. Тетчер розпочала енергійну боротьбу з інфляцією, здійснила приватизацію великих державних підприємств. Будучи прихильницею вільного ринку, прем'єр усіяло стимулювала розвиток приватнопідприємницької ініціативи. Для цього було знижено податки і змінено їх структуру, обмежено відрахування в різноманітні соц. фонди. До 1983 інфляція зменшилася із 18 до 5%, однак зворотним боком цього процесу стало зростання безробіття. У країні налічувалося 3,3 млн безробітних, що перевищувало навіть найгірші показники часів «Великої депресії».

У зовн. політиці уряд М. Тетчер дотримувався тісного союзу зі США, водночас демонструючи бажання відновити статус В. Б. як великої держави. Нагода для цього невдовзі з'явилася. 02.04.1982 аргент. війська захопили Фолклендські

(Мальвінські) острови – невеликий архіпелаг у Пд. Атлантиці з населенням 2 тис. осіб, який перебував під контролем Лондона. Брит. уряд скерував до островів ескадру військових кораблів й після потужних повітряних ударів висадив на Фолклендах десант. 14.06.1982 аргент. війська капітулювали. *Фолклендська війна 1982* спричинила зростання популярності уряду М. Тетчер.

1983 інфляцію вдалося зменшити до 4,7% на рік, ВНП зріс на 1,3%, однак не вдалося скоротити безробіття. Бажаючи скористатися зростанням популярності консерваторів, М. Тетчер призначила на 09.06.1983 дострокові вибори, на яких консерватори отримали 397, лейбористи 209, а виборчий блок лібералів і соціал-демократів – 23 мандати.

Заохочена успішним результатом виборів М. Тетчер розпочала боротьбу із профспілками, які заважали урядові ліквідувати залишки розбудованої лейбористами системи соц. опіки та галузей економіки, які працювали неефективно. Найбільші проблеми існували в гірничій пром-сті, де вже багато років працювали збиткові шахти, закрити які уряд не міг через спротив профспілки гірників. Не зважаючи на протести, уряд розпочав послідовну програму реструктуризації вугільної пром-сті. У багатьох випадках доводилося застосовувати силу, щоб розганяти пікети шахтарів, які не дозволяли закривати нерентабельні шахти. Запекла боротьба уряду із шахтарями тривала понад рік і закінчилася навесні 1985 повною перемогою М. Тетчер. Енергійні заходи уряду в екон. сфері дали відчутні результати, насамперед на півдні країни, що спричинило міграцію робочої сили із півночі на південь В. Б. Жорсткий режим економії, який оголосила М. Тетчер, охопив всі сфери державного управління й адміністрування. Відбулося скорочення чиновницького апарату, контрольні органи перевіряли використання місцевих податків. Через виявлені зловживання сфера повноважень міських рад була урізана. Уряд приватизував житло, яке раніше було на державному балансі. В. Б. гостро дискутувала навколо розміру сум, які країна мала сплачувати як внески до ООН і ЄЕС. Ці заходи позитивно вплинули на оздоровлення брит. економіки. У серед. 1980-х років темпи екон. зростання склали 3% на рік.

На парламентських виборах 11.06.1987 консерватори одержали 376 місць у парламенті, лейбористи ж – лише 229 мандатів, блок лібералів та соціал-демократів 22 мандати. Під час третього прем'єрського терміну М. Тетчер період екон. зростання в В. Б. закінчився. Найбільшою проблемою країни надалі залишалася безробіття, що становило 3 млн осіб (1989). Водночас зросла інфляція: від 4% (1984) до 10% (1989). Уряд продовжував

приватизацію, однак спроби змінити систему оподаткування, а також критика політ. опонентами і населенням курсу на поглиблену євроінтеграцію, позбавили М. Тетчер підтримки великої частини її партійних прихильників. 31.03.1990 у центрі Лондона відбулася 200-тис. демонстрація протесту проти запровадження нового податку (poll tax). У ході демонстрації відбулися масові заворушення, які стали найбільшими в повоєнній історії країни масовими виступами населення (113 осіб зазнали ушкоджень і 339 були арештовані).

Після внутрішньопартійної дискусії 27.11.1990 М. Тетчер пішла у відставку. Її місце зайняв міністр фінансів Дж. Мейджор (нар. 1943), що став наймолодшим брит. прем'єр-міністром ХХ ст. Новий прем'єр почав поволі пом'якшувати жорсткий монетаристський курс попереднього уряду. Водночас Дж. Мейджор розпочав переговори з католиками в Пн. Ірландії. В. Б. підтримала позицію США щодо ірак. військами Кувейту і взяла активну участь у війні в Перській затоці (див. *Кувейтська війна 1990–91*).

Попри важкий екон. стан країни, на виборах 09.04.1992 консерватори знову перемогли, здобувши 42% голосів виборців. Виборчий успіх партії Дж. Мейджора пояснювався не стільки популярністю уряду консерваторів, скільки слабкістю і роз'єднаністю опозиційних партій. Велика частина традиційних прихильників лейбористів була розчарована відмовою партії від соціалістичних і антиядерних гасел. Партія Ліберальних демократів, яка виникла 1988 на основі об'єднання лібералів і соціал-демократів – вихідців із Лейбористської партії, здобула в парламенті лише 40 місць. Перебуваючи на посту прем'єра Дж. Мейджор збільшив у вересні 1992 максимальний розмір процентних ставок і ліквідував валютний коридор для фунта стерлінгів. Ці заходи не спинили екон. спаду, який закінчився лише 1993 у зв'язку з поліпшенням кон'юнктури світового ринку. Уряд Дж. Мейджора приділяв велику увагу поглибленню інтеграції із ЄЕС. Символічним кроком, який мав продемонструвати зближення В. Б. і Європи стало відкриття 06.05.1994 руху тунелем, що сполучив британ. Дувр і франц. Кале.

Хоча в серед. 1990-х років у брит. економіці відбувалося повільне зростання, уряд все ж не користувався популярністю. Велику проблему для Дж. Мейджора створювали переговори щодо врегулювання в Пн. Ірландії, які відбувалися із представниками ІРА та партії Шин Фейн за посередництвом прем'єр-міністра Ірландії Дж. Братона (нар. 1947). У лютому 1996 ІРА відмовилася від досягнутої раніше домовленості про припинення вогню і на знак попередження брит. уряду в

портовому р-ні Лондона підірвала потужну бомбу. Незадоволення в населення викликали хаотичні та неефективні дії консерваторів 1996 під час кризи, зумовленої поширенням у с/г В. Б. «коров'ячого сказу» (хвороби Кройцфельда-Якоба). Для того, щоб спинити поширення небезпечної хвороби, британцям довелося знищити 4,5 млн корів і спалити їх м'ясо. Значний резонанс викликали в брит. суспільстві скандали, що супроводжували розлучення спадкоємця королівського престолу принца Чарльза і принцеси Діани (грудень 1995 – серпень 1996). Того ж року розлучився й ін. син королеви – Ендрю, який від 1986 перебував у шлюбі із Сарою Фергюсон. Королева оголосила про створення спец. комісії, яка мала здійснити реформу монархії.

Втративши в грудні 1996 більшість у парламенті, консерватори змушені були призначити на травень 1997 парламентські вибори. Лейбористи провели виборчу кампанію під гаслами, які пропагували нову політику їхньої партії, що мала поєднувати екон. курс попереднього уряду із прийняттям законів про посилення соц. захисту та встановлення мінімального рівня заробіт. платні. Лейбористи обіцяли здійснити децентралізацією системи управління у Вельсі та Шотландії, створивши там місцеві органи самоврядування. Частина виборчої програми лейбористів була присвячена проблемам боротьби із підлітковою злочинністю. На виборах 01.05.1997 лейбористи перемогли, отримавши 418 місць у парламенті. Прем'єр-міністром 02.05.1997 став Ентоні (Тоні) *Блер*. У перші місяці свого правління лейбористи оголосили про початок нової епохи «етичної політики» і пильної уваги до захисту прав людини. У червні 1997 у В. Б. був заборонений продаж та зберігання короткоствольної зброї (наслідком цього стало зростання в 1997–2003 насильницьких злочинів на 88%, а озброєних пограбувань – на 101%).

Після того, як 20.07.1997 ІРА оголосила про чергове припинення вогню, відновилися переговори щодо подальшої долі Ольстеру. 10.04.1998 у Белфасті підписано угоду про припинення конфлікту між католиками і протестантами у Пн. Ірландії та автономний статус Ольстеру. Згідно з умовами підписаної угоди, 02.12.1999 створено коаліційний уряд, до якого увійшли католики і протестанти. Очолив уряд протестант Девід Трімбл (р. н. 1944). У жовтні 2001 ІРА оголосила про остаточне знищення запасів своєї зброї.

Продовженням «етичної політики» на міжнародній арені стала підтримка, якої В. Б. послідовно надавала США у ході глобальної війни проти тероризму. Брит. військові взяли активну участь у

вторгненні восени 2001 до Афганістану та навесні 2003 до Іраку. У обох цих країнах брит. війська стали найчисельнішими та найбоездатнішими союзниками американців. Протягом 2001–14 у Афганістані та 2003–10 у Іраці перебували брит. військові контингенти, які брали участь в бойових діях проти ісламістських повстанців.

Прийшовши до влади лейбористи отримали у спадок від консерваторів зростаючу економіку з низькою інфляцією та помітною тенденцією до скорочення безробіття. Новому уряду вдалося зберегти ці тенденції упродовж 1997–2007, щоправда середньорічні показники економічного зростання уповільнилися до 2,68%.

Е. Блер пішов у відставку 27.06.2007, новим прем'єр-міністром став Г. *Браун*, який як і його попередник належав до Лейбористської партії. Новому урядовому кабінету довелося вирішувати складні проблеми, пов'язані зі світовою екон. кризою 2008. В. Б. виявилася винятково вразливою для екон. кризи через значну інтегрованість своєї фінансової сфери в світову економіку. У сер. 2008 у країні уперше від 1993 спинилося екон. зростання й почалася рецесія, яка тривала до останнього кварталу 2009. Для того аби порятувати банківську сферу, уряду довелося вдатися до масштабного рефінансування, унаслідок чого за рівнем державного боргу В. Б. вийшла на 3 місце у світі (після США і Японії). Кілька потужних банків довелося націоналізувати. Число безробітних протягом 2008–09 зросло з 1,6 до 2,5 млн осіб.

Іншою проблемою, з якою зіткнувся уряд Г. Брауна, стала вимога незалежності Шотландії від Об'єднаного королівства, із якою від 2007 виступала Шотландська національна партія, що перемогла того року на місцевих виборах. Лідер Шотландської національної партії Алекс Селмонд (р. н. 1954) вимагав проведення референдуму з цього питання. Шляхом переговорів проведення референдуму вдалося відкласти.

На парламентських виборах 06.05.2010 жодна із трьох головних партій королівства не змогла набрати більшості в Палаті Громад. Найбільше парламентських мандатів отримали консерватори (306), але для формування більшості їм довелося увійти в коаліцію із Ліберальними демократами, які здобули на виборах 57 мандатів. Лейбористи із 258 мандатами опинилися в опозиції. Прем'єром коаліційного уряду став Д. *Кемерон*, лідер Ліберальних демократів, політик із українським корінням по-батьківській лінії, Нік Клегг (р. н. 1967) став його заступником (крім цього представники Ліберальних демократів отримали 5 із 29 портфелів в уряді).

З метою балансування бюджету уряд вдався до суттєвого скорочення видатків. Оптимізація

держ. витрат призвела до зменшення робочих місць у держ. секторі та зростання безробіття. У зовн. політиці Лондон й далі дотримувався тісного союзу зі США. Разом із повітряними силами ін. країн НАТО брит. військ. авіація взяла участь у військовій кампанії в Лівії (березень–жовтень 2011), яка призвела до повалення режиму М. Каддафі. 18.09.2014 відбувся референдум в справі незалежності Шотландії. За незалежнення від Лондона висловилося 44,7%, проти – 55,3% тих, хто взяли участь у опитуванні.

Парадоксальним чином економічна політика коаліційного уряду зміцнила електоральні позиції консерваторів та зменшила симпатії виборців до Ліберальних демократів. На парламентських виборах 07.05.2015 консерватори вибороли 331 парламентське місце й самостійно сформували однопартійний уряд. Однією із передвиборчих обіцянок консерваторів було проведення референдуму в справі *Брексіту* – виходу В. Б. із ЄС. Референдум із цього питання відбувся 23.06.2016, на ньому майже 51,9% учасників (37% від заг. числа виборців чи 26% від заг. населення королівства) висловилися за вихід країни із ЄС. Перемога євроскептиків змусила Д. Кемерона, який виступав проти виходу із ЄС, піти у відставку. Його наступницею стала Т. Мей, що перемогла на внутрішньопарт. виборах нового лідера Консервативної партії. 13.07.2016 королева доручила їй сформувати новий уряд. На парламентських виборах 08.06.2017 Консервативна партія отримала лише 317 мандатів, унаслідок чого втратила однопартійну більшість у парламенті. Для формування уряду консерваторам довелося сформувати коаліцію із Демократичною юніоністською партією, однією із двох протестантських партій Пн. Ірландії, яка здобула на виборах 10 мандатів.

Лім.: Степан Мовчан, Геннадій Кипаренко. Велика Британія: географія, історія, культура. Львів: ПАІС, 2012; Ігор Кривошея, Ольга Барвінок. Історія Великої Британії. Київ: КНТ, 2018; Andrew Marr. A History of Modern Britain. Pan Macmillan, 2017; James Vernon. Modern Britain, 1750 to the Present. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

А. Козицький (Львів), Г. Кипаренко (Львів).

«ВЕЛИКА ТРІЙКА» – термін, прийнятий для означення трьох держав, які становили основу *антигітлерівської коаліції* і відіграли головну роль у розгромі нацист. Німеччини та її союзників – Велика Британія, СРСР і США. Цей термін також вживають до лідерів цих трьох держав – брит. прем'єр-міністра В. Черчилля, голови Ради народних комісарів Й. Сталіна і президента Ф. Д. Рузвельта. Зустрічі керівників держав

«Великої трійки» мали вирішальне значення для перемоги союзників у Другій світовій війні та випрацювання післявоєнного політичного устрою у Європі (див. *Тегеранська конференція 1943* і *Ялтинська конференція 1945*).

«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» – перехід рад. влади, починаючи з 1929, до форсованих соц.-екон. перетворень в СРСР. У рад. історіографії термін «В. п.» вживається без лапок, в пострад. – у лапках, які підкреслюють його переосмислення. Походить від назви статті Й. Сталіна «Рік великого перелому» (опубл. 07.11.1929 у газ. «Правда»), в якій аналізувалися підсумки першого року курсу на прискорену індустріалізацію СРСР і масову колективізацію с/г. Сталін доводив, що партія не відмовилася від восени 1928 від популярної в народі *нової економічної політики*, а перейшла до її останнього етапу, який характеризується «вирішальним наступом соціалізму на капіталістичні елементи міста і села». Його він назвав «соціалістичною перебудовою (реконструкцією) народного господарства». Аналізуючи цілком скромні результати першого року 1-ї п'ятирічки (від 4-го кварталу 1928 до кін. 1934), Й. Сталін, не гребував явною неправдою. Зокрема він високо оцінив підсумки капітального будівництва у промисловості, хоч планові завдання тричі зменшувалися впродовж року відповідно до реальних доходів бюджету. Стверджувалося, що в колгоспи пішов середняк, тобто селянин-власник, що теж не відповідало дійсності. Комбінуючи й пересмикуючи факти, Сталін намагався довести, що в соціаліст. будівництві стався «В. п.», який з ентузіазмом схвалюють трудящі маси. Насправді ж «В. п.» розпочався після опублікування статті Сталіна. Методами насилля, зокрема масового терору, влада заганяла селян у колективні господарства. За рахунок нещадної експлуатації селянської праці було різко збільшено масштаби капітального будівництва у промисловості. За короткий час (до серед. 1930-х років) створено адмін.-команд. систему керування економікою, яка відповідала природі встановленого більшовиками після *Жовтневої революції 1917* політ. режиму, і оголошено перемогу соціалізму в СРСР.

С. Кульчицький (Київ).

«ВЕЛИКИЙ СТРИБОК» – кампанія 1958–61, спрямована на прискорення економічного розвитку КНР. Основні ідеї політики «В. с.» виклав Мао Цзедун і затвердив VIII з'їзд КПК у травні 1958. Була однією із складових *«Трьох червоних знамен» програми*. Ставила за мету досягнення небувалої ефективності виробництва і перетворен-

ня КНР у світового екон. лідера (протягом 20 років) завдяки величезному патріотизму і ентузіазму населення та його відданості «ідеям соціалізму». Реалізація політики «В. с.» передбачала виконання 10-річного плану екон. розвитку країни за «три роки наполегливої праці». У п'ятирічному плані 1958–62 було закладено збільшення випуску пром. продукції у 6,5 рази, а сільськогосп. у 2,5 рази. Бурхливий екон. розвиток мав забезпечити різке зростання виробництва чавуну і сталі (збільшитися у 10 раз) і швидкі темпи сільськогосп. виробництва (за 3 роки мало зрівнятися за продуктивністю із Японією). Внаслідок цього планувалося догнати за 15 років В. Британію, за 20 – США. Здійснення програми «В. с.», яка проводилася під гаслом «Три роки наполегливої праці – десять тисяч років щастя!», супроводжувала безпрецедентна за масштабами пропагандистська кампанія. Повсюдно розпочалося будівництво кустарних металургійних печей (за 1958 їх було збудовано 700 тис. одиниць) і непромислове виплавлення чавуну, у виробництві якого взяли участь бл. 100 млн осіб. Для ефективного ведення сільськогосп. виробництва на селі надшвидкими темпами (за місяць) була проведена «комунізація» (створення сільських комун), які вище партійне керівництво розглядало як основу майбутнього суспільного устрою КНР. Всього за 1958 було організовано 26 тис. комун, до яких увійшло 120 млн селянських дворів. Для підвищення врожайності застосовували нові нетрадиційні методи обробітку землі, які без достатніх навичок приводили до неврожаю. Мільйони селян та робітників (і навіть із пропагандистською метою представники державно-партійного апарату) брали участь у будівництві іригаційних систем і водосховищ, а також були мобілізовані на боротьбу проти «чотирьох шкідників» – горобців, щурів, мух і комарів. Внаслідок реалізації курсу «В. с.» економіка комуніст. Китаю була поставлена на межу краху (втрати становили бл. 70 млрд дол. – бл. 1/3 нац. продукту), а експерименти з «народними комунами» (тотальне усуспільнення власності, воєнізація праці, зрівнялівка в оплаті – «залізна миска рису») призвели до щорічного падіння сільськогосп. виробництва на 10% і до голоду (1959–60 з голоду померло бл. 10 млн осіб). У січні 1961 пекінське керівництво фактично визнало провал «великого стрибка» і проголосило новий курс – на «урегулювання економіки», тобто повернення до старих методів господарювання. Наслідки «В. с.» в економіці Китаю були подолані тільки у серед. 1960-х років. невдача політики «В. с.» значно послабив позиції Мао Цзедуна і став причиною загострення боротьби за владу в найвищих ешелонах влади (див. «Культурна революція»).

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» 1936–1938 – популярна назва періоду наймасовіших політ. репресій в СРСР у 1930-х роках. Репресивна політика рад. керівництва 1936–38, яку проводили через фізичне знищення опозиційних до режиму сил (або ж їх ізоляції у таборах), мала на меті зміцнити монопольну владу партійно-бюрократичного апарату й остаточно встановити в СРСР тоталітарну форму правління. Від 1929 у СРСР пройшли 3 хвилі масових політ. репресій: перша (1929–31) – розкуркулення і депортації; друга (1932–34) – штучний голодомор і репресивні акції після смерті С. Кірова; третя (1936–38) – період «Великого терору». «В. т.» став засобом утвердження особистої влади Й. Сталіна через усунення з політ. арени його опонентів з «ленінської гвардії» і авторитетних діячів політ. партій, ліквідації опозиційних сил і настроїв у більшов. партії та суспільстві, придушення відцентрових тенденцій у різних регіонах держави, блокування процесу нац. відродження, культивування у суспільстві «образу ворога», на якого можна було списати всі недоліки й прорахунки в процесі форсованої модернізації суспільства. Одним з перших кроків із розгортання масового терору в СРСР стала кампанія боротьби із «шкідниками» і «саботажниками», що розпочалася в умовах згорання *нової економічної політики*. Першим політ. процесом у СРСР стала «Шахтинська справа» 1928. Навесні 1928, згідно з офіц. повідомленнями, у Шахтинській окрузі Пн.-Кавказького краю було викрито велику «шкідницьку» орг-цію, яка нібито складалася з вороже налаштованої частини технічної інтелігенції та замаскованих білогвардійців. Уже влітку 1928 на лаві підсудних серед «шахтинців» опинилися й керівники пром-сті України, яких було звинувачено в створенні «Харківського центру» для керівництва «шкідництвом». У ході розгляду «Шахтинської справи» було апробовано модель розгортання масових репресій, основою якої було відкидання презумпції невинності підозрюваного, а на перший план висунуто його зізнання в скоєнні злочину. Сталінський режим використав цей процес, щоб започаткувати кампанію переслідування старих («буржуазних») фахівців за «шкідництво». Репресії на поч. 1930-х років застосовуються проти: а) «шкідників»; б) «переродженців і дворушників» у більшов. партії; в) «решток ворожих класів»; г) членів «старих контрреволюційних партій». Протягом 1930–41 лише в Україні були «виявлені» понад 100 всіляких «центрів», «блоків» і «організацій» («Спілка визволення України», «Український національний центр», «Польська організація військова», «Блок українських націоналістичних

партій», «Троцькістсько-націоналістичний блок» та ін.). Дозуючи тиск і відвертий терор, репресивний апарат, який був невід'ємною частиною тоталітарного режиму, мав виконати 3 головні завдання: ліквідувати організовану опозицію та індивідуальне інакомислення у партії та країні; забезпечити державу через систему ГУЛАГу безкоштовною робочою силою; тримати під жорстким контролем хід суспільних процесів.

Черговим кроком на шляху до розгортання «В. т.» стало вбивство 01.12.1934 С. Кірова, у результаті якого з політ. арени було: усунуто авторитетного партійного лідера; розпочато ліквідацію протидії сталінській лінії у політбюро ЦК (невдовзі з різних, і не до кінця з'ясованих причин, пішли з життя В. Куйбишев і С. Орджонікідзе, які неодноразово разом із С. Кіровим не погоджувалися з позицією і діями Й. Сталіна); створено привід до розгортання масової кампанії пошуків «ворогів народу» в межах усієї держави; скорочено до 10 днів термін розгляду судових справ «терористів» (закон від 01.12.1934) – обговорення справи, винесення вироку, негайне виконання вироку (зокрема смертної кари), що стало не лише своєрідним інструментом усунення політ. противників, а й засобом залякування й тиску на суспільство (у грудні 1934–лютому 1935 на основі цього документу було засуджено 6 500 осіб). У результаті розпочатої у травні 1935 перевірки документів членів партії, а фактично партійної чистки, з ВКП (б) були вигнано 250 тис. осіб (9% членів партії).

Важливою складовою частиною «В. т.» стали 3 Московські процеси, що тривали від серпня 1936 до березня 1938. У їх ході: зазнала публічної дискредитації опозиція в керівній верхівці; були фізично знищені партійні та державні лідери, які могли конкурувати зі Сталіним у б-бі за владу (М. Томський, О. Риков, М. Бухарін, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв та ін.); опозиційні сили на місцях були деморалізовані, їх можлива протидія розгортанню масових репресій була зведена до мінімуму. Своєрідним сигналом до розгортання масової зачистки рад. суспільства від «ворогів народу» напередодні виборів до Верховної Ради СРСР стала ухвала політбюро ЦК ВКП(б) від 02.07.1937 «Про антирадянські елементи», в якій було рекомендовано партійним органам на місцях: взяти на облік «куркулів» і карних злочинців, які повернулися на місце проживання після закінчення терміну висилки; заарештувати і розстріляти найактивніших «ворожих елементів»; решту ворожих елементів вислати у р-ни, вказані НКВС; створити для реалізації цієї акції на місцях «трійки». Хоча в постанові мова йшла про «куркулів» і карних злочинців, проте її

назва «Про антирадянські елементи» розширила пошуки потенційних ворогів фактично у всіх верствах суспільства. На основі інформації з місць нарком внутр. справ М. Єжов підготував наказ НКВС «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та ін. антирадянських елементів», який 31.07 затвердило політбюро ЦК ВКП(б). Цей документ передбачав арешт 259 450 осіб, з яких 72 950 підлягали розстрілу. Операцію планували розпочати, залежно від регіону, 05–15.08 і закінчити 05–15.12, тобто напередодні виборів до Верховної Ради СРСР. Від серпня 1937 у політбюро почали масово надходити прохання з місць стосовно розширення запланованих квот розстрілу і виселення. У результаті операція, яка мала тривати 4 місяці розтягнулася на рік, а кількість репресованих було офіційно збільшено на 200 тис. осіб. «В. т.» здійснювався централізовано і планово під керівництвом політбюро ЦК ВКП(б). Його члени не лише надсилали директивні матеріали, що визначали і регламентували масштаби та характер репресивних заходів на місцях, а й особисто підписали 383 списки репресованих, у яких були прізвища 44 тис. відомих парт. і рад. діячів (39 тис. осіб були засуджені до смертної кари). Зокрема підпис Сталіна стоїть на 462 списках, Молотова – на 373, Ворошилова – на 195, Кагановича – на 191, Жданова – на 177 списках, Мікояна – на 62. За офіц. статистикою, протягом 1937–38 органи НКВС заарештували 1 575 000 осіб; з них було засуджено 1 345 000 (85,4% заарештованих); 681 692 особи (51% засуджених) було розстріляно. За твердженням рос. істориків (М. Горінова, О. Горського, О. Данилова та ін) 1937–38 було репресовано бл. 5 млн осіб, з них 800–900 тис. розстріляно. Результатом «В. т.» стало значне розростання Держ. управління таборів (у рос. абрєвіатурі – ГУЛАГ). Наприкін. 1930-х років система ГУЛАГу охоплювала понад 50 таборів, 420 виправних колоній, 50 колоній для неповнолітніх. 1936–39 на 70% зросла кількість ув'язнених, які мали вищу освіту, що свідчить про спрямованість вістря репресій проти еліти рад. суспільства, хоча абсолютна більшість репресованих все ж були звичайними громадянами СРСР. «В. т.» став своєрідним каталізатором процесу творення тоталітарної держави СРСР, утвердження її контролю у різних сферах суспільного життя – домінування комуністичної ідеології; монополізації держ. влади більшовицькою партією, усунення з політ. арени ін. партій; зрощення керівної партії з державним апаратом; одержавлення суспільства, блокування державою розвитку громад. суспільства; вста-

новлення партійно-державним апаратом монопольного контролю над екон. сферою, зміцнення централізованого керівництва економікою.

Масові репресії, що набули у 1920–30-х роках різних форм (розкуркулення, депортації, Голодомор, викриття «шкідницьких організацій» та ін.), були важливим елементом функціонування тоталітарного режиму, оскільки вони: у *політичній сфері* придушували опозиційні сили, нейтралізували потенційних противників системи, давали змогу майже повністю контролювати розвиток суспільних процесів; в *економічній сфері* – сприяли підтриманню основного стимулу до праці – страху, забезпечували систему дармовою робочою силою; у *соціалній сфері* – розколювали суспільство, протиставляли одну одній різні його верстви, створювали атмосферу взаємної підозри і недовіри, шляхом «пошуку ворогів» (принцип «хто не з нами, той – проти нас»), забезпечували збереження важливих функціональних якостей системи – дисципліни та єдності. Деколи в іст. і публіцист. літ-рі щодо періоду «В. т.» вживають також термін «єжовщина» (походить від прізвища наркома внутр. справ СРСР 1936–38 – М. Єжова).

О. Бойко (Ніжин).

«ВЕЛИКОГО КИЙКА» ПОЛІТИКА – образне означення політики США у 1910–20-х роках, переважно щодо країн Латинської Америки. Проголошена президентом Т. Рузвельтом у посланні до Конгресу 06.12.1904. У посланні заявлялося, що США, виходячи з принципів *Монро доктрини*, у випадку тривалих безпорядків (Wrongdoing) у будь-якій країні Західної півкулі й нездатності нац. уряду стабілізувати ситуацію, будуть змушені «виконувати роль міжнародної поліцейської сили» для відновлення законності та порядку. Втручання США у справи амер. держав мало бути превентивним і запобігати будь-якому приводу для інтервенції європейців. «В. к.» п. сприяла зміцненню військ.-політ. і екон. позицій США та всебічному послабленню європ. впливів на Амер. континенті. Виходячи із засад цієї політики, США втрутилися у внутр. справи Колумбії під час «Панамської революції» 1903 (привела до відокремлення Панами від Колумбії і встановлення фактичного протекторату Вашингтону над цією країною), здійснили безпосередні військові інтервенції у Нікарагуа (1909, 1912), Гаїті (1915), Домініканську респ. (1916). На поч. 1930-х років президент Ф. Д. Рузвельт проголосив курс на налагодження добросусідських відносин США з латиноамер. країнами (див. «Доброго сусідства» *політика*), що фактично означало відмову амер. адм-ції від «В. к.» п.

«ВЕЛИКОГО ФЛОТУ» ДОКТРИНА – військово-морська концепція СРСР, що передбачала створення потужного океанського надводного флоту, який би займав 1–2 місце у світі. Розроблена у 2-й пол. 1930-х років у руслі орієнтації рад. керівництва на розширення СРСР і зростання його ролі на міжнар. арені завдяки військовим зусиллям. 26.03.1937 була ухвалена постанова Ради праці й оборони СРСР, за яким «створення лінійного флоту стало «одним із найважливіших оборонних завдань на найближчі роки». За першим варіантом програми упродовж 10 років планувалося побудувати 15 найбільших у світі лінкорів типу «Радянський Союз», 15 важких і 28 легких крейсерів, 2 авіаносці, 512 середніх кораблів, 355 підводних човнів, понад 500 бойових катерів. У своїх класах бойові кораблі СРСР мали стати найпотужнішими у світі. За другим варіантом програми, розрахованим на 1938–42, йшлося про побудову 11 крейсерів, 150 середніх кораблів, 201 підводного човна і 360 бойових катерів. Будівництво важких кораблів відкладалося на наступні п'ять років, проте вже 1938–40 були закладені 3 лінкори типу «Радянський Союз» і 2 важкі крейсери типу «Кронштадт». До початку рад.-нім. війни 1941–45 з числа кораблів, призначених до складу «великого флоту», були спущені на воду тільки кілька десятків легких і середніх суден, а також 5 легких крейсерів. Новий етап реалізації «В. ф.» д. почався після Другої світової війни. 27.11.1945 була ухвалена постанова Раднаркому СРСР «Про десятирічний план військового суднобудування на 1946–55». За цим планом мали бути збудовані 4 важких крейсери, 30 легких крейсерів, 188 есмінців, 177 сторожовиків, 367 підводних човнів, півтори тисячі ін. середніх кораблів, бл. тисячі бойових катерів тощо. Після смерті Й. Сталіна ця програма почала згортатися. У період перебування при владі М. Хрущова значна частина новозбудованих надводних кораблів була демонтована, натомість почали масово будуватися підводні ракетноносні човни. Третя спроба побудови великого океанського флоту в СРСР була здійснена у другій пол. 1960–поч. 1980-х років, коли розгорнулося створення нових класів кораблів «відкритого моря» – великих протичовнових кораблів (ВПК), вертольотоносних і авіаносних крейсерів, ударних авіаносців, ракетних крейсерів, крейсерів протиракетної оборони. За цей період були збудовані понад 100 ВПК, 7 – ракетних крейсери, 4 – авіаносних крейсери, які разом із переобладнаними крейсерами післявоєнної побудови дали змогу рад. флоту демонструвати свою постійну присутність у Світовому океані (бойовому чергуванні в океані перебували також ракетні

підводні човни). Проте задля реалізації завдань доктрини, тобто досягнення переваги чи навіть рівності з провідними флотами світу цього виявилось замало. Рад. військ.-пром. комплекс не зміг забезпечити «великому флотові» навіть паритет із ВМФ США, вже не кажучи уже про об'єднані сили НАТО. Після розпаду СРСР більшість військових кораблів, зокрема важких і середніх, у Росії були пущені на металобрухт, а «В. ф.» д. офіційно відкинута.

С. Грабовський (Київ).

ВЕЛЛС (Уеллс) Герберт Джордж (Wells; 21.09.1866 – 13.08.1946) – амер. письменник. За освітою – біолог, доктор біології (1942). Класик науково-фантаст. літ.-ри, основоположник наукової фантастики ХХ ст. Літ. діяльність розпочав 1891. У своїх найвідоміших романах («Машина часу», 1895; «Острів доктора Моро», 1896; «Людина-невидимка», 1897; «Війна світів», 1898) У. спирався на найновіші природ.-наук. концепції. Осмислюючи історію розвитку цивілізації, акцентував увагу на жорстокості та невідворотності наук.-техн. прогресу. Соц.-побут. романи «Кіппс» (1905), «Тонно-Бенге» (1909), «У дні комети» (1906) та ін. відображають відносини у тогочасному англ. суспільстві, відбивають реформаторські погляди самого У. Противник *марксизму*. Автор антифашист. романів («Напередодні», 1927; «Самодержавство містера Паргема», 1930) та сатир. творів («Містер Блетсуорсі на острові Ремпол», 1932, «Необхідна обережність», 1941). З 1933 був президентом *Пен-клубу*.

ВЕНІЗЕЛОС Елефтеріос (Wenizelos; 04.08.1864 – 18.03.1936) – грец. політик, багаторазовий прем'єр-міністр Греції. Н. на о-ві Крит. 1891 закінчив юрид. ф-т Атенського ун-ту. 1895–1909 активний учасник б-би за незалежність Криту від Османської імперії. Засновник (1910) і лідер Ліберальної партії, член парламенту. 1910 вперше очолив грец. кабінет міністрів. Ідеолог створення «Великої Еллади», що мала охоплювати не тільки сучасн. Грецію, але і турец. території, де жили великі грец. громади, і території, на які Греція мала історичні та культурні права (зокрема Константинополь і побережжя Малої Азії). Прагнення реалізувати свою політ. концепцію підштовхнуло В. до утворення *Балканського союзу* і участі країни у *Балканських війнах 1912–13*, внаслідок яких Греція значно збільшила свою територію і населення, зокрема приєднала пд. частину Македонії, частину Зх. Фракії. З поч. Першої світової війни підтримував дії *Антанти*. Наштовхнувся на опір грец. короля *Костянтина I*

(швагра нім. імператора *Вільгельма II*) і 1915 був змушений подати у відставку. 1916–17 очолював антимонархічний рух, керував повстанням у Македонії та Криті, допомагав військами союзників на т. зв. Салоніському ф-ті. Домігся (при підтримці Антанти) відречення від престолу Костянтина I на користь його сина Олександра I, який доручив сформувати В. другий у його політ. кар'єрі урядовий кабінет (1917–20). Уряд В. оголосив війну державам *Четверного союзу* (26.04.1917). Відігравав значну роль на *Паризькій мирній конференції 1919–20* і при укладенні всієї післявоєнної системи договорів, внаслідок чого домігся деяких переваг для Греції. Користувався значним авторитетом у Європі, але не міг забезпечити політ. і екон. стабільності власній країні протягом свого наступного перебування при владі як прем'єр-міністр – 1924 (кілька тижнів), 1928–32, 1933 (січень). У березні 1935 прихильники В., щоб запобігти приходу до влади військових (вимагали відновлення у країні монархічного правління на чолі з королем Георгіусом II), підняли повстання проти уряду П. Тсалдаріса і здійснили невдалу спробу захопити владу. Після реставрації монархії (жовтень 1935), В., під загрозою арешту, емігрував до Парижа, де і помер.

ВЕНТУРІ Роберт (Venturi; 25.06.1925 – 18.09.2018) – амер. архітектор, засновник пост-модернізму. Н. у Філадельфії (США). Архітектурну освіту здобув у Принстонському ун-ті. Як лавреат Римської премії 1956 закінчив Амер. академію у Римі. 1950–58 працював у найбільших амер. архітектурних фірмах Е. Саарінена і Л. Кана. 1964 разом з Дж. Раухом заснував власну фірму «Вентурі та Раух». Свої погляди виклав у книзі «Складність і протиріччя в архітектурі» (1967), в якій сформулював засади «включаючого» підходу до проєктування. Працював у співавторстві з Д. Скотт Бравн над вивченням поп-архітектури у США. Викладав у Бельському ун-ті. З останніх публікацій найвідоміша: «Уроки Лас-Вегаса» (1972). Автор архітектурних проєктів: будинок правління Асоціації медсестер (Пн. Пенсильванія, 1960); Гіллд-Гауз (Філадельфія; 1960–65), будинок у Честнат-Гілл (Пенсильванія, 1964), споруда гуманіт. ф-ту (1968) і будинок ф-ту сусп. наук (1970–78) Університету (Нью-Йорк), пожежне депо у Нью-Гейвені (1970), Брант-Гаус у Гринвичі (1971–73), меморіальний комплекс Б. Франкліна (Філадельфія, 1972–76); новий корпус Музею мистецтв ім. Аллена (Оберлін, 1973–77); клуб Пенсильванського ун-ту (1977), реконструкція Пенсильванія-авеню (Вашингтон, 1979–82). Створив добудову до споруди Нац. лондонської

галереї (1986–91), корпус Мічіганського ун-ту (2005), Бібліотеку Дамбартон Оукс (2005) та ін.

Л. Цимбала (Львів).

ВЕРГАРН Еміль (Verhaeren; 21.05.1855 – 27.11.1916) – бельг. франкомовний поет, драматург. Н. у Сент-Аман (Бельгія). Навчався у Левенському ун-ті (з 1875). У літ-рі дебютував критичними статтями, малою прозою. На поч. 1880-х років належав до літ. об'єднання «Молода Бельгія». Першою поетичною зб. стали «Фламандки» (1883), в яких поетизував життя сільської Фландрії, виявив себе прихильником натуралізму. 1886 видав зб. «Ченці», що складалася із 32 віршів, об'єднаних однією темою – аналітичне відображення релігійної екзальтації. Незадовго В. пережив глибоку духовну кризу, посилену смертю близьких йому людей, через що втратив свою наївну віру, поринувши у психологічний аналіз. Охоплений візіями жаху і відчаю, створив справжню «трилогію зраненої душі» – «Вечори» (1887), «Розгроми» (1888), «Чорні смолоскипи» (1890) – збірки символістських віршів, у яких зобразив атмосферу кризи тогочасного суспільства. Перші вияви одужання В. помітні на поч. 1890-х років, коли поет повернувся до трактування сучасних йому проблем. У збірках «Примарні села» і «Міста-спрути» (обидві – 1895) змалював соц. контрасти великого міста, подав трагічні картини руйнування села під натиском нових індустріальних відносин. Новим спрямуванням позначені вірші «Повстання», «Коваль», «Трибун», особливо драма «Зорі» (1898). У 1890-х роках В. став поетом портів, доків, великого міста. Оспівував прогрес, який мав звільнити людину від попереднього страху, забобонів і неспіливості (зб. «Буремні сили», 1902). Написав ліричний поетичний триптих «Години», який розповідав про три періоди його подружнього життя з Мартою Массен – «Світлі години», «Години пополудні», «Вечірні години». У величній епопеї «Уся Фландрія» (1904–11) В. повернувся до іст. минувшини Бельгії, оспівував патріархальний спокій фламанд. містечок з їхніми героями і святами, а також дав майстерно змальовані картини фламанд. природи. В. – автор поет. книжок «Обабіч дороги» (1895), «Привиди моїх шляхів» (1899), «Малі легенди» (1900), «Безмежне сьайво» (1906), «Величні ритми» (1910) та ін.; драм «Монастир» (1900), «Філіпп II», «Єлена зі Спарти» (1912). На поч. Першої світової війни зайняв національну позицію, відмовившись від заклику Р. Роллана «стати над сутичкою», вирішив пов'язати свою долю з долею батьківщини. У збірках віршів «Закривавлена Бельгія» (1915), «Червоні крила війни» (1916), а також прозовій книжці «Убиті міста Бельгії» засудив загарбницьку

політику Німеччини з позицій бельгійця-патріота. Трагічно загинув у Руані (потрапив під колеса потяга).

Я. Кравець (Львів).

ВЕРДЕНЬСКА ОПЕРАЦІЯ 1916 – низка наступальних бойових дій нім. армії у ході Першої світової війни на франц. укріплений р-н біля міста Верден (21.02–02.09.1916) і контрударі франц. військ (03.09–18.12.1916). Внаслідок успішної кампанії 1915 нім. війська окупували значну частину зх. губерній Рос. імперії й фронт на Сході проходив по лінії Рига–Даугавпілс–Барановичі–Пінськ–Дубно–Тернопіль–Чернівці. За стратегічними задумами нім. командування головним завданням воєнної кампанії 1916 була оборона на Східному фронті та повномасштабна наступальна операція на Західному фронті, щоб завдати вирішальної поразки Франції та змусити її капітулювати. Об'єктом планованого наступу став «Верденський виступ» – опора правого крила франц. фронту, ліквідація якого відкривала німцям шлях на Париж. Верденський укріплений р-н, фронт якого простягався на 112 км, обороняла 3-тя франц. армія під командуванням ген. Ф. Ерра. Нім. командування планувало прорвати фронт на вузькій ділянці (15 км), який обороняло 2 франц. дивізії. У р-ні планованого наступу були зосереджені майже 7 нім. дивізій. 21–25.02.1916 нім. війська зробили спробу взяти штурмом Верден, але прорвати франц. фронт не змогли. 25.02 франц. командування ввело у бій 2-гу армію під команд. ген. А. Петена. Від 05.03 нім. командування розширило фронт наступу і перенесло напрям головного удару на лівий берег р. Маас, що, однак не принесло нім. стороні очікуваного результату. У ході запеклих боїв впродовж лютого-квітня 1916 німцям вдалося просунутися лише на 6–7 км у глиб франц. території. Надалі бойові дії отримали характер боротьби на виснаження, коли у «Верденську м'ясорубку» кидалися все нові та нові резерви. У наступні місяці, незважаючи на величезні зусилля, нім. військам не вдалося прорвати франц. оборону в р-ні Вердена. Успішний наступ рос. військ у червні 1916 на пд. ділянці Східного фронту (див. *Південно-Західного фронту наступ 1916*), наступальні операції брит.-франц. військ на р. Сомма (липень 1916) і франц. контрдарі у серпні під Верденом змусили нім. командування перейти з 02.09.1916 до оборони. 24.10.1916 франц. війська перейшли у наступ під Верденом і до 18.12.1916 повернулися на позиції, які вони займали до 25.02 цього ж року. У ході В. о. загинуло бл. 600 тис. нім. солдатів і офіцерів, франц. втрати склали 358 тис осіб. Під Верденом

знав краху нім. стратегічний план кампанії 1916 – вивести з війни Францію, що вплинуло на заг. підсумок Першої світової війни.

О. Дудяк (Львів).

ВЕРМАХТ (нім. Wehrmacht, від Wehr – зброя, оборона, Macht – сила) – назва збройних сил нацист. Німеччини 1935–45. Складався з сухопутних військ (Heer), військової авіації (Luftwaffe) і військ.-мор. флоту (Kriegsmarine). Після закінчення *Першої світової війни 1914–18* збройні сили Німеччини – Райхсвер (Reichswehr), за умовами *Версальського мирного договору 1919*, не могли перевищувати 100 тис. осіб (96 тис. солдатів і 4 тис. офіцерів) і комплектувалися на добровільних засадах. 16.03.1935 уряд А. Гітлера денонсував статті Версальського договору щодо озброєнь і запровадив загальновійськову повинність. У найближчі роки кількість дивізій В. мала збільшитися до 36, а загальна чисельність сухопутних військ зрости до 500 тис. осіб. Ще раніше було видано розпорядження про створення нім. військової авіації (Luftwaffe). 21.05.1935 командуванню В. було доручено розпочати підготовку до майбутньої війни. Нім.-брит. угода 18.06.1935 перекреслювала умови Версальського договору в галузі розбудови нім. військ.-мор. флоту. 04.02.1938 було створено Верх. головнокомандування В. (OKW), а існуюче до того військо мін-во було ліквідовано. Верх. головнокомандувачем збр. силами Німеччини став канцлер А. Гітлер. У липні 1938 нім. сухопутні війська нараховували вже 800 тис. осіб. Витрати на потреби армії зросли з 24 (1934) до 58% (1939) всього бюджету *Третього Райху*. Напередодні 2-ї світової війни 1939-45 чисельність В. зроста до 3 млн, сягнувши максимальної кількості в грудні 1943 – 11 млн осіб.

ВЕРНАДСЬКИЙ Володимир Іванович [28(02).12.03.1863 – 06.01.1945] – укр. і рос. природознавець, основоположник геохімії, біогеохімії, радіогеології, гідрогеології; вчень про ноосферу і біосферу; засновник низки наук. шкіл; акад. Петерб. АН (1912), перший президент УАН (1918–19). Н. у Петербурзі. 1885 закінчив фіз.-мат. ф-т Петерб. ун-ту. 1888–90 навчався за кордоном. Від 1890 – приват-доцент, 1898–1911 – професор Моск. ун-ту. У цей час досліджував поклади залізних руд Криворіжжя. Пішов у відставку на знак протесту проти переслідування дем. студентства. Від 1914 – директор Геологічного і мінералогічного музею Петерб. АН. За ініціативою В. і під його керівництвом від 1915 почала працювати Комісія з вивчення природних продуктивних сил Росії, з якої згодом виділилася низка інститутів

– керамічний, оптичний, радієвий, фізико-хімічного аналізу, платини, географічний та ін. Від червня 1917 жив в Україні. 1918 очолив Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві, став дійсним членом УАН і її першим президентом. 1920–21 – професор Таврійського ун-ту в Сімферополі. 1922 переїхав до Петрограда. За його участю в складі АН СРСР були створені: Державний радієвий ін-т (1922), Комісія з історії знань (1926), Відділ живої речовини (1927) та ін. наукові установи. Очолював низку дослідних комісій при АН СРСР; віце-президент міжнар. комісії для визначення віку геологічних порід радіоактивними методами. 1923–26 В. читав лекції у Празі (Карлівський ун-т) та у Сорбонні (Париж), був обраний професором Лондонської школи Слов. студій, член Чехо-Словацької АН (1926) і Паризької АН (1928), д. ч. НТШ та багатьох ін. наукових товариств. Збагатив науку глибокими ідеями, що стали основою нових провідних напрямів у сучасній геології, мінералогії, гідрогеології; висунув наукові проблеми важливого практичного значення: геохімії рідкісних і розсіяних елементів, пошуків радіоактивних мінералів, ролі живих організмів у геохімічних процесах, визначення абсолютного віку гірських порід та ін. Розробив теорію побудови розповсюджених мінералів – силікатів і алюмосилікатів. Заснував всесвітньовідомі школи рос. і укр. мінералогів і геохіміків. Залишив бл. 4 000 наукових праць. Найважливіші з них: «Опыт описательной минералогии» (1908–22), «История минералов земной коры» (1923–36); «La geochimie» (1924), «La biosphere» (1929) та ін. На честь В. один із мінералів названо вернадитом. 1943 АН СРСР встановила премію, а 1963 – золоту медаль ім. В. І. Вернадського.

М. Пасічник (Львів).

ВЕРСАЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1919 – мирний договір, укладений після закінчення *Першої світової війни 1914–18* між союзниками та молодю Німецькою респ., підписаний 28.06.1919. За умовами договору, Німеччина передала Франції Ельзас і Лотарінгію. Польща одержала великі території у Сх. Пруссії та вихід до Балтики («Польський коридор»). Менші території були передані Чехословаччині, Литві, Бельгії та Данії. Утворилися незалежні центральноєвроп. держави – Чехословаччина, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Угорщина, Югославія. Райнська зона була демілітаризована (див. *Райнська демілітаризована зона*). Переозброєння нім. війська було суворо обмежене. Німеччині було заборонено утримувати підводний флот,

військові повітряні сили, важку артилерію. Заг. кількість війська не повинна була перевищувати 100 тис. осіб. Німеччина погодилася виплачувати відшкодування за спричинені цивільні руйнування і військові пенсії союзникам. Важливим досягненням В. м. д. було утворення *Ліги Націй* – міжнар. асоціації вільних суверенних націй, покликаної вирішувати усі суперечності між ними і не допускати військових конфліктів. В. м. д. не ратифікували Сполучені Штати через незгоду між ними і союзниками з цілої низки запропонованих амер. президентом В. Вільсоном «14 пунктів» (див. *Чотирнадцять пунктів В. Вільсона*). США уклали з Німеччиною і Австрією окремі мирні договори 1921.

О. Джеджора (Львів).

ВЕСТМІНСТЕРСЬКИЙ СТАТУТ 1931 – акт парламенту Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії від 11.12.1931, що встановив правову рівність самоврядних домініонів Британської імперії з метрополією. Документ заклав юридичну базу *Британської Співдружності націй* та впровадив у дію рішення конференцій Британської імперії 1926 і 1930 про повну самостійність домініонів у внутрішній та зовнішній політиці, а також про їхню рівність із В. Британією. Підтвердженням суверенітету домініонів стало положення, яке вказувало на те, що закони В. Британії не можуть поширюватися на домініони без їхньої згоди. Місцеві парламенти отримали право ухвалювати закони, що були чинними на їхній території. Члени *Британської Співдружності*, що визнали В. с., отримували статус королівств Співдружності. Станом на 1931 документ застосовано до таких тогочасних домініонів як *Австралія* (ратифікувала його лише 1942), *Канада*, Ірландська Вільна Держава, Ньюфаундленд і Південно-Африканський Союз. 1947 до документу приєдналась Нова Зеландія.

Р. Сіромський (Львів).

ВЕТО – у широкому розумінні означає заборону якого-небудь рішення, прийнятого повноважним органом. У політичній практиці право В. означає можливість заборони одним політ. органом виконувати рішення чи постанови ін. органу. Інститут В. виник у Стародавньому Римі. Пізніше найвідоміше т. зв. вільне (ліберум) В.: у Польщі XVII-XVIII ст. рішення сейму вважалося прийнятим, якщо за нього проголосували всі депутати. Сьогодні терміном «вето» називають, зокрема, право глави держави або верхньої палати парламенту (у державах з двопалатним парламентом) заборонити або тимчасово призупинити введення у дію закону,

прийнятого законодавчим органом або його нижньою палатою. «Правом В.» іноді також називають принцип одногосподності великих держав при голосуванні у *Раді Безпеки ООН*: жодне рішення з питань міжнар. миру і безпеки не вважається прийнятим, якщо проти нього голосує один із 5 постійних членів Ради Безпеки. В Україні правом В. володіє Президент, який може не підписати законопроект, прийнятий Верховною Радою, якщо у нього є застереження до цього документа.

Л. Сковчиляс (Львів).

В'ЄТНАМ (Соціалістична Республіка В'єтнам) – держава в Південно-Східній Азії на п-ові Індокитай. Межує з КНР, Лаосом, Камбоджею. Омивається Південно-Китайським морем. Загальна площа: 330 тис. км². Чисельність населення: 96, 8 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: в'єтнамці – 87%, китайці – 2%, тайці – 2%, кхмери – 1%. Релігійний склад населення: буддисти – 55%, даосисти – 12%, римо-католики – 10%. Держ. мова: в'єтнамська. Форма держ. правління: соціалістична республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Ханой. Адмін.-терит. поділ: 57 провінцій і міста центр. підпорядкування. Держава складається із трьох історичних частин: Бакбо (північної), Чунгбо (центральної) та Намбо (південної), які 1881–1945 мали назви Тонкін, Аннам і Кохінхіна. Глава держави: президент. Законодавча влада: однопалатні Національні Збори. Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів, яку очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: в'єтнамський донг (100 су).

На поч. ХХ ст. В. перебував у колоніальній залежності від Франції. До складу створеного Парижем у жовтні 1887 Індокитайського союзу входили Тонкін (Бакбо), Аннам (Чунгбо) і Кохінхіна (Намбо). Тонкін і Аннам мали статус франц. протекторатів й у них діяли франц. резиденти. Лише південна частина В. (Кохінхіна) була колонією й керував нею франц. генерал-губернатор. У пн. і центр. частині В. правила династія Нгуєнів, однак реальна влада належала франц. адм-ції. Представники корінного населення країни були майже позбавлені дем. прав. У В. діяв «туземний кодекс», який надавав привілеї європейцям, які мешкали в країні, та суттєво урізав права місцевого населення. Більшість в'єтнамців не мали права вільного пересування по країні, на їх будинки не поширювалися закони про недоторканість житла тощо. Понад 90% в'єтнамців належали до бідних верств населення. Пром-сть країни контролювали франц. монополії та частки заможні китайські підприємці. Найкращим було становище нечисельного прошарку асимільованих

в'єтнамців, яких допускали до роботи в адм-ції, колоніальній армії та поліції. У 1920-х роках у В. з'явилися перші політ. партії: «Данг лап хієн» (Конституційна партія), «Хой фук В'єтнам» (Спілка оновлення В'єтнаму), «Данг тхань хієн» (Партія молоді). Політичні програми цих орг-цій були подібними й стосувалися вимог зрівняння в правах місцевого населення із европ. колоністами і розширення автономії країни. Найбільш радикальні вимоги щодо змін режиму протекторату поставило, створене 1925 у Китаї, Революційне товариство в'єтн. молоді. Одним із його організаторів став *Го Ши Мін*. У цей період почала набувати популярності комуністична ідеологія, що проявилася у виникненні у країні комуністичних гуртків. У лютому 1930 у Гонконзі під патронатом *Комінтерну* була створена Комуністична партія В'єтнаму (згодом Комуністична партія Індокитаю). Поширенню комуністичних ідей сприяла світова криза. Протягом 1930 у кількох р-нах країни відбулися збройні виступи проти французів, на півдні країни повстали в'єтнамські солдати Ієн-Байського гарнізону, траплялися випадки саботажу і терористичні акти. Франц. колоніальній адм-ції вдалося придушити ці виступи. 1936–39 в'єтн. комуністи, повністю підпорядковуючись вказівкам із Москви, вилучили із своєї партійної програми гасло про незалежність країни й оголосили про підтримку уряду *Народного фронту* в метрополії.

Під час Другої світової війни територію В. окупували японці. У В., Лаосі й Камбоджі 1940 були розташовані значні сили імператорської армії. Водночас там зберігалася франц. військова присутність і франц. адм-ція. У деяких випадках японці та французи навіть спільно боролися із комуністичним підпіллям. Лише на поч. 1945 японці несподівано напали на франц. об'єкти й роззброїли переважаючу частину франц. сил. Тільки окремі підрозділи зуміли прорватися у джунглі, де вони й переховувалися до вересня 1945. У ході війни лідери «Вільної Франції» взяли на себе зобов'язання внести серйозні зміни в систему управління франц. колоніями в Пд.-Сх. Азії. 24.03.1945 франц. уряд пообіцяв надати самоуправління Індокитаю, який на той час ще був окупований японцями. Після завершення війни япон. війська в Індокитаї були роззброєні підрозділами гоміньданівського Китаю і В. Британії, які відповідно до підписаних раніше угод, вступили до пн. і пд. р-нів країни. Лінією розмежування кит. і брит. окупаційних зон стала 16-та паралель. Від вересня 1945 британці поступово почали передавати владу на півдні В. франц. адм-ції, якій вдалося відновити контроль лише над Пд. В'єтнамом. Активним противником

повернення франц. влади була прокомуністична Ліга В'єнт Мінь (Ліга незалежності В'єтнаму), яку очолював Го Ши Мін. Партизанські сили Ліги встановили контроль над північною країною (Тонкіном і Аннамом) і 02.09.1945 проголосили у Ханой створення Демократичної респ. В'єтнам (ДРВ). Площа ДРВ склала 158,3 тис. км², де мешкало бл. половина всіх жителів В. Згодом у контрольованих В'єнт Мінем р-нах були проведені вибори, у результаті яких прокомуністичний рух легітимізував свою владу. Незалежні спостерігачі стверджували, що результати виборів були сфальсифіковані.

Зважаючи на війська *Чан Кайші* у Пн. В'єтнамі, який не був прихильником комуністичної ідеології, а також на те, що при владі у Франції знаходився ліберальний уряд, віце-прем'єром якого був комуніст Моріс Торез, Го Ши Мін погодився на мирні переговори із французами. У результаті переговорів 06.03.1946 у Фонтенбло під Парижем була укладена угода, згідно з якою Франція визнала ДРВ, а Го Ши Мін погоджувався на вступ своєї країни до Федерації Індокитаю і *Французького Союзу*. Угода так і не була реалізована, оскільки вже влітку 1946 із власної ініціативи в'єтн. і франц. підрозділи розпочали сутички вздовж 16-ої паралелі. Прикордонні зіткнення переросли в повномасштабну війну після того, як в листопаді 1946 у Хайфоні почалися вуличні заворушення, у ході яких відбулися напади на французів, що жили в місті. У відповідь 23.11.1946 франц. флот обстріляв Хайфон, причому в густонаселених дільницях загинуло кілька тисяч в'єтнамців. Одразу після цього активні бойові дії почалися вздовж усього кордону ДРВ. На першій фазі війни франц. експедиційний корпус, успішно розвиваючи наступ, змусив північнов'єтн. армію перейти до партизанських дій. У грудні 1946 французи захопили Ханой, однак повністю придушити комуністичний рух не змогли. Намагаючись уникнути звинувачень у бажанні ліквідувати в'єтнамську державність, 1949 французи пішли на створення на півдні країни маріонеткового уряду. Столицею Пд. В'єтнаму було оголошено Сайгон. Керівником сайгон. уряду став детронізований у серпні 1945 останній імператор В. *Бао Дай*. Цим актом французи бажали продемонструвати, що вони не заперечують проти природного бажання в'єтнамців створити власну державу, однак заперечують проти творення цієї держави на марксистських засадах. Тим часом, партизанський рух на півночі країни не вщухав. Поворотним пунктом у війні став 1949, коли, після перемоги в громадянській війні у Китаї комуністів, Ліга В'єнт Мінь отримала потужний тил. На території КНР проходили військову підготовку сотні в'єтнамців, звідти у Пн. В'єтнаму

постачалася зброя (поставки зброї та спорядження із Китаю у В. постійно зростали – 1951–53 від 20 тонн місячно до 2000 тонн. СРСР і КНР 1950 встановили з ДРВ дипл. відносини, у відповідь США визнали Пд. В'єтнам.

На поч. 1950-х років становище франц. експедиційного корпусу, за допомогою якого тримався при владі Бао Дай, почало погіршуватися. У Франції війна в Індокитаї була непопулярною (саме ця війна вперше у ХХ ст. отримала назву «брудної війни»). Уряд не наважився висилати на війну солдатів строкової служби – власне французи склали лише невелику частину експедиційного корпусу. Більшість сил, що воювали в Індокитаї склали мусульмани франц. володінь в Пн. Африці та підрозділи *Іноземного легіону*, в якому переважали у той час німці та слов'яни (поляки, хорвати, українці, росіяни). У грудні 1949 і січні 1950 у франц. портах відбулися інспіровані комуністами страйки проти відправки до Індокитаю зброї та військових поповнень. 16.09.1950 війська в'єтн. комуністів під командуванням Во Нгуєн Зіапа розпочали великий наступ з півночі країни. Невдовзі бойові дії з В. перекинулися до Лаосу, де виник власний прокомуністичний партизанський рух Патет Лао. На поч. 1951 франц. військам під команд. ген. Ж. де Латра де Тассіньї вдалося завдати партизанам поразки в дельті Меконгу, але через постійне збільшення поставок зброї з Китаю В'єт Мінь швидко зумів відновити свої сили. Після смерті ген. Ж. де Латра де Тассіньї командувачем експедиційним корпусом став ген. Анрі Навар. Розроблений ним план удару по шляхах поставок зброї та спорядження в'єтнамцям із Китаю через Лаос, призвів до повної поразки франц. сил у В. У листопаді 1953 франц. повітряний десант закріпився на старому япон. аеродромі в долині Д'єн Б'єнфу (на захід від Ханоя на кордоні з Лаосом), звідки франц. командування збиралися нищити каравани зброї, яку північно-в'єтн. партизани отримували із Китаю. Навколо долини були збудовані дерев'яно-земляні форти, після чого у Д'єн Б'єнфу почалося зосередження франц. військ. На поч. 1954 франц. гарнізон у цьому р-ні вже налічував 15 тис. солдат. Хоча все забезпечення табору здійснювалося повітрям і гарнізон був відрізаний від головних сил, французи почувалися у відносній безпеці, вважаючи, що через важкодоступну місцевість в'єтнамці не зможуть перекинути до Д'єн Б'єнфу великі сили, а тим більше необхідної для штурму табору важкої техніки. Однак, В'єт Мінь за допомогою тисяч носильників переправив у район франц. табору важку артилерію (важкі гармати розібрали на дрібні деталі й перенісши їх в такому вигляді через

непрохідні джунглі знову зібрали поблизу Д'єн Б'єнфу). Встановивши 200 гармат на пануючих над долиною узгір'ях, партизани повели обстріл франц. табору. 13.03.1954 армія Во Нгуєн Зіапа розпочала штурм табору. Незважаючи на запеклий опір франц. підрозділів, партизанам до поч. травня вдалося захопити більшу частину укріплень. 07.05.1954 франц. війська здалися (бл. 11 тис. осіб). Обурена безнадійною обороною і великими втратами, франц. громадськість ще різкіше, ніж раніше, виступила проти війни. Париж погодився на скликання у квітні 1954 у Женеві міжнар. конференції у справах Індокитаю. На переговори були запрошені делегації США, В. Британії, Франції, СРСР і Китаю, а також представників Пн. і Пд. В'єтнамів, Камбоджі, Лаосу. ДРВ вимагала визнання незалежності В., Лаосу і Камбоджі, виведення з них іноземних військ, проведення вільних виборів, узамін обіцяючи вступити до Французького Союзу, не переслідувати політичних противників й обміняти полонених. В. Британія наполягала на виведенні не лише франц. армії, й військ ДРВ із Лаосу і Камбоджі. Остаточне врегулювання ситуації наступило 20.07.1954, коли були підписані 3 двосторонні угоди про припинення бойових дій у В'єтнамі, Лаосі й Камбоджі та низка односторонніх і багатосторонніх декларацій про гарантії виконання досягнутих угод. Франція визнала незалежність і територіальну цілісність В., Лаосу і Камбоджі й погодилася вивести з них свої війська. Передбачалося створення міжнар. комісії для нагляду за проведенням упродовж двох наступних років вільних виборів. На території Індокитаю було заборонено створення іноз. військових баз. Після заключення Женевських угод 1954 почалася міграція на південь країни населення, яке було незадоволене комуністичним режимом. Протягом 1954–55 з півночі на південь В. переселилося майже 900 тис. в'єтнамців, у той час як у протилежному напрямку – тільки 4 269 осіб.

Зважаючи на падіння військ.-політ. престижу Франції у регіоні, США взяли за створення структур, які б змогли загальмувати поширення комуністичних впливів. 08.09.1954 у Манілі під патронатом США була створена військ.-політ. орг-ція *СЕАТО*. Її засновники передбачали, що дія угоди про колективну оборону поширюватиметься також на Пд. В'єтнам, Лаос і Камбоджу, які формально не належали до цієї орг-ції. 26.10.1955 у Пд. В. був проведений референдум, за результатами якого скасовувалася монархія і проголошувалася республіка. Президентом країни став Нго Дін Д'єм. Новий уряд Пд. В. визнав Женевські угоди, однак вимагав міжнар. нагляду над проведенням спільних для обох частин країни виборів. У внутр.

політиці уряд Нго Дін Д'єма провів помірковану земельну реформу, внаслідок якої були ліквідовані лише найбільші латифундії (понад 100 га), і спираючись на фінансову допомогу США, зумів забезпечити повільний, але постійний ріст виробництва.

У Пн. В'єтнамі після короткотривалого періоду лібералізації, 1956 комуністичний уряд повернувся до практики жорсткого придушення опозиції та підготовки збройного об'єднання країни. Некомуністичні газети були закриті, армійські підрозділи придушували селянські виступи проти примусової колективізації. Після антиурядового повстання селян у Нге Ані були страчені бл. 100 тис. осіб. Внаслідок націоналізації пром-сті та торгівлі ДРВ довелося ввести традиційну для комуністичних режимів карткову систему. У б-бі проти уряду Сайгону лідери Пн. В'єтнаму використали зростання незадоволення мешканців півдня корумпованістю і непотизмом режиму Нго Дін Д'єма. Постійною темою комуністичної пропаганди стали репресії південнов'єтн. уряду проти буддистів. Сайгонський уряд зазнавав різкої критики і з боку західної громадськості (для означення режиму Пд. В'єтнаму західні журналісти вживали іронічний термін «д'ємократія»). Незважаючи на недемократичний х-р сайгонського режиму, США надавали йому активну фінансову і військову підтримку (до 1964 – 1,5 млрд дол.). У Пд. В'єтнамі з'явилися амер. військова техніка і військові радники. Від серед. 1957 на півдні В. почав діяти партизанський рух, що згодом отримав назву В'єнтконгу (скор. від в'єтн. – «в'єтнамські комуністи»). Формально представляючи альянс кількох політ. і реліг. угруповань В'єнтконг насправді підпорядковувався ханойському урядові. Командуючим силами південнов'єтн. партизанів став герой антифранц. б-би Во Нгуєн Зіап. 20.12.1960 В'єнтконг оголосив про створення Народного фронту визволення Пд. В'єтнаму, що декларував своєю метою ліквідацію уряду в Сайгоні. Ситуація в Пд. В'єтнамі різко погіршилася після перевороту 01.11.1963, внаслідок якого Нго Дін Д'єм був убитий, а до влади прийшли військові. Упродовж наступних 12 місяців у Пд. В'єтнамі сталося 10 військових переворотів, які припинилися після приходу до влади у червні 1965 ген. Нгуєна Ван Тхієу.

На поч. 1964 В'єнтконг розпочав активну підпільну б-бу просто в містах Пд. В'єтнаму. Партизани і підпільники здійснили численні замаху і диверсії. Унаслідок вибуху 30.03.1965 навантаженого вибухівкою автомобіля біля посольства США у Сайгоні загинула 21 особа і 183 були поранені. США, які ще з кін. 1950-х років надсилали до Пд. В'єтнаму військових радників і зброю, були втягнуті у військовий конфлікт унаслідок інциденту,

що стався влітку 1964 у Тонкінській затоці (тепер – затока Бакбо). Два амер. есмінці «Меддокс» і «Тернер Джой» 02.08 і 04.08.1964 були нібито атаковані торпедними катерами ДРВ. Через погані атмосферні умови перебіг інциденту не був до кінця з'ясований, однак Конгрес США 07.08.1964 прийняв т. зв. Тонкінську резолюцію, що надала президентові Л. Джонсону право віддавати накази про використання сили для «відбиття нападів на збройні сили США й запобігання розгортання агресії». Обмежене використання у В. підрозділів спеціального призначення для таємних операцій проти партизанів невдовзі було доповнене бомбуванням р-нів «стежки Го Ши Міна» – системи з 4 паралельних і 13 перпендикулярних доріг (сумарна протяжність 20 тис. км), якою В'єнтконг отримував із ДРВ зброю і боєприпаси. Бажаючи позбавити партизанів природного укриття під кронами дерев, 1964–70 амер. авіація розпилювала дефоліант «Оранжевий препарат» над 50% території Пд. В. (цей препарат спричиняв повне опадання листя, так, що партизанам важче було заховатися). Лише після закінчення війни виявилося, що «Оранжевий препарат» є шкідливим для людини – у США відбулися десятки судових процесів, на яких колишні амер. військові, які служили у В'єтнамі, вимагали від уряду компенсації за втрачене здоров'я і народження у них дітей-калік. Незважаючи на постійні повітряні удари, кількість військових вантажів, що переправлялися «стежкою Го Ши Міна» постійно зростала. У грудні 1969 «стежкою» пройшло 15 тис. вантажівок, січні 1970 – 25 тис., а у лютому 1970 – вже 45 тис. До серпня 1973 на «стежку Го Ши Міна» було скинуто 2 млн тон бомб, причому, амер. війська втратили над нею 2 455 літаків і вертольотів. Після нападів партизанів на військові аеродроми США у Б'єн Хоа (31.10.1964) і Плей Ку (07–08.02.1965), внаслідок яких на землі були знищені 20 літаків і вертольотів, розпочалися авіанальоти на ДРВ. Втягнення США у війну у В. спричинили швидке зростання чисельності амер. сил у цій країні. На поч. 1966 амер. війська у В. налічували 389 тис. осіб, роком пізніше – 486 тис., а 1968 – 548 тис. солдатів і офіцерів. Крім цього, на півдні В. висадилося 60 тис. солдатів держав СЕАТО. У війні приймали участь невеликі контингенти Австралії, Філіппін, Нової Зеландії та Таїланду. Власна армія Пд. В'єтнаму налічувала понад 500 тис. солдат. США, крім понад півмільйонної армії, були змушені утримувати у В. 200 із 400 стратегічних бомбувальників Б-52, а також 6 із 14 авіаносців ВМС. Для б-би з партизанами амер. командування використовувало гірські племена Центральнов'єтн. нагір'я, які були традиційно вороже налаштовані

до мешканців Пн. В'єтнаму. На землях племен нунг і мео були організовані загони самооборони, які активно перешкоджали транспортуванню вантажів «стежкою Го Ши Міна». Остерігаючись втягнення до конфлікту КНР, командувачу амер. силами у В. ген. Вільяму Вестморленду було заборонено здійснювати військові операції на території ДРВ, а до 1970 – у формально нейтральні Лаос і Камбоджу, через які В'єтконг отримував значну частину зброї та спорядження. Численні випадки бомбувань цивільних об'єктів і жертви серед мирного в'єтн. населення спричинилися до хвилі антиамер. настроїв у світі й посилення симпатій до В. Особливо гучний скандал викликав випадок масового вбивства цивільного населення амер. солдатами у південнов'єтн. селі Сонг Мі (ін. назва – *Мі Лай*). У Стокгольмі за ініціативою відомого брит. філософа Бертрана Рассела був скликаний Міжнар. трибунал у справах військових злочинів у В. Під час війни дипл. стосунки з ДРВ встановили Швеція, Данія, Норвегія і навіть державачлен НАТО – Канада. Потужні антивоєнні виступи відбувалися і у самих США. Багато осіб призовного віку відмовлялися від служби в армії.

30.01.1968, у день в'єтн. нац. свята Тет (новорічного свята за місячним календарем), бл. 80 тис. бійців В'єтконгу і солдатів ДРВ розпочали масований наступ на амер. і південнов'єтн. сили на всій території Пд. В'єтнаму. Несподіваними ударами партизанам вдалося захопити низку міст, зокрема давню імператорську столицю Хюе і частину Сайгона. З великими труднощами амер. війська зуміли відновити свої позиції й вибити нападників із захоплених ними територій. Боями в Сайгоні та ін. містах країни партизани добилися великого пропагандистського успіху. «Наступ Тет» засвідчив неможливість розв'язання в'єтнамського конфлікту військовим шляхом. Президент Л. Джонсон відкликав з В'єтнаму налаштованого на війну до переможного кінця ген. В. Вестморленда і оголосив про початок плану «в'єтнамізації» війни, який полягав у створенні потужної південнов'єтн. армії та значному скороченні участі амер. підрозділів у бойових діях. У березні 1968 були обмежені бомбування території ДРВ, а 01.11.1968 амер. командування їх узагалі припинило. У липні 1968 США почали виводити свої війська з В., передаючи значну частину спорядження і зброї південнов'єтн. армії. Швидкими темпами чисельність південнов'єтн. армії була доведена до 1,1 млн осіб. У певний момент військова авіація сайгон. уряду стала четвертою в світі за кількістю бойових літаків і вертольотів.

13.05.1968 за пропозицією Вашингтону в Парижі розпочалися тристоронні переговори між

представниками США, Пд. і Пн. В'єтнамів. Згодом до них приєдналися представники Тимчасового уряду Революційної Республіки Пд. В'єтнаму (ств. 08.06.1969). Переговори тривали більш ніж 4 роки, упродовж яких бойові дії не припинялися. Час від часу, для того аби зробити північнов'єтн. сторону на переговорах більш поступливою, амер. війська відновлювали бомбування ДРВ.

Після смерті Го Ши Міна (02.09.1969) лідером Пн. В'єтнаму став Тон Дик Тхань (1888–1980), однак зміна керівника не призвела до корекції політ. курсу ДРВ. Війна продовжувалася, причому ініціатива вже повністю була на боці партизанів. У січні 1971 в'єтн. партизани здійснили несподіваний рейд у Камбоджу, де знищили практично всю військову авіацію країни, уряд якої був лояльно налаштований до США. Пізніше окремі підрозділи В'єтконгу здійснювали напади на бази США навіть у Таїланді. 27.01.1973 у Парижі держсекретар США Г. Кіссінджер підписав із представником ДРВ Лі Дук Тхо угоду про припинення війни у В. (див. *Паризька угода 1973*). Одночасно США обіцяли надати сайгон. урядові допомогу у випадку, якщо комуністи зроблять спроби порушити умови паризьких домовленостей. Ситуація, однак, ускладнилася, коли після *Вотергейту* Конгрес США вдався до політ. демаршу проти Р. Ніксона, проголосувавши за припинення допомоги Пд. В'єтнаму, яку обстоював президент.

Проти ночі на 09.03.1975 почався загальний наступ партизанських сил і армії ДРВ на Пд. В'єтнам. Упродовж місяця в'єтконгівці захопили 16 провінцій і 6 великих міст. У ході наступу сил ДРВ частина південнов'єтн. армії перейшла на бік комуністів. 30.04.1975 підрозділи в'єтн. комуністів захопили резиденцію керівництва Республіки В'єтнам. Останній лідер південнов'єтн. держави ген. Зионг Ван Мінь потрапив у полон. Амер. пілоти вивезли вертольотами з обложеного Сайгона кілька тисяч в'єтнамців, що не побажали залишитися під комуністичним режимом (вертольоти із біженцями сідали на авіаносцях «Мідуей» та «Хенкок» і коли палуби переповнювалися, моряки скидали вертольоти в море, щоб зробити місце для посадки наступних машин). Війна обійшлася США в 352 млрд дол.; 56 тис. солдатів і офіцерів загинули (серед них бойові втрати склали 46 079 осіб), 2 500 вояків пропали без вісти, бл. 300 тис. поранених вояків залишилися каліками. Поразка у війні з набагато слабшим противником послабила вплив США у регіоні. Зокрема, 30.06.1977 через кризу в міждерж. стосунках довелося розпустити військовий союз СЕАТО. В'єтн. сторона втратила під час війни бл. 5 млн осіб, переважна більшість з яких були мирними жителями. Майже

всі великі міста країни були зруйновані. Понад 57% мешканців В. у ході бойових дій втратили своє майно, або були змушені покинути місце свого проживання. Колосальних збитків зазнало с/г і отруєні «Оранжевим препаратом» ліси.

Через рік після збройного об'єднання В., відбулися вибори до представницьких органів влади. У результаті тиску і фальсифікацій був обраний прокомуністичний парламент, який 02.07.1976 проголосив створення Соціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ). На честь лідера партизанського руху Сайгон був перейменований у Гошимін (Хошимін). Країну визнали міжнар. співтовариство і 1977 В. був прийнятий до ООН. Встановлення у всій країні комуністичного режиму супроводжувалося розгортанням політ. репресій. У В. були створені концентраційні табори, в'язнями яких стали щонайменше 200 тис. осіб. Понад мільйон мешканців міст півдня країни, у першу чергу політично «неблагонадійних», вислали на поселення до сільської місцевості. 1978 уряд провів всезагальну націоналізацію торгівлі, що змусило емігрувати понад 140 тис. китайців, які традиційно займалися у В. торгівлею. Погіршення екон. ситуації у країні та встановлення тоталітарного режиму, спричинило масові втечі мешканців В. до сусідніх країн. Утікачі найчастіше вибирали морський шлях порятунку, через що отримали загальну назву «людей у човнах». Лише 1980 з країни втекло понад 500 тис. осіб.

Після ліквідації сайгонського режиму Ханой розв'язав собі руки в питаннях поширення своїх впливів у сусідніх країнах. В'єтн. регулярні війська вступили до сусідніх Лаосу і Камбоджі й встановили у цих державах лояльні до Ханоя уряди. Зовн. політика В., який почав співпрацювати із екон. структурами соцтабору і 03.11.1978 підписав союзницьку угоду з СРСР, викликала незадоволення КНР. Міждержавне протистояння двох комуністичних режимів особливо загострилося після еміграції з В. китайської діаспори і вторгнення в'єтн. військ до Камбоджі. 17.02.1979 армія КНР (160 тис. чол.) вступила на територію В. Кит. лідери оголосили, що збираються «стримати непогамовані амбіції в'єтнамців і дати їм належний урок». Незважаючи на чисельну перевагу (згодом у боях брало участь вже 660 тис. кит. солдатів), армія КНР не змогла розгромити в'єтн. військ і прорватися до Ханоя. Бої тривали до 06.03.1979, коли КНР була змушена вивести свої війська із захоплених територій (див. *Китайсько-в'єтнамська війна 1979*). Цей конфлікт став першою в історії війною між двома комуніст. державами. Збройні сутички на в'єтн.-кит. кордоні відбувалися і пізніше, особливо запеклими ці прикордонні зіткнення були

1984 і 1987. У січні 1987 під час триденних боїв з використанням усіх видів зброї, з обох сторін загинуло і було поранено майже 2 тис. солдатів і офіцерів.

Після смерті Тон Дик Тханя тимчасовим виконувачем обов'язків голови Державної Ради СРВ в 1980–81 був Нгуєн Хиу Тхо (1910–96). Його змінив Чіонг Тінх (1907–88), що перебував на цьому посту до 1987. Упродовж 1980-х років В. поволі почав утрачати завойовані 1975–79 позиції регіональної наддержави. Видатки на утримання понад мільйонної армії, що за кількістю солдатів займала четверте місце в світі, та неефективна соціалістична економіка поставили країну на грань госп. катастрофи. 1991, за офіц. даними, бл. 4 млн осіб знаходилося на межі голоду, безробіття сягнуло 18%, інфляція 67%, а держ. борг зріс до 16,4 млрд дол. Лише завдяки щорічній багатомільйонній фінансовій допомозі СРСР в'єтн. уряду вдавалося утримувати економіку від остаточного розвалу. У вересні 1989 В. довелося вивести свої війська з Камбоджі. Зважаючи на все це, вже у серед. 1980-х років у внутр. і зовн. політиці країни намітилися певні зміни, пов'язані з приходом до влади нового партійного керівництва. 1986 ген. секретаря Компартії Ле Зуана (1907–86), який перебував на цьому посту від 1976, змінив Нгуєн Ван Лі (1915–98). Новий партійний лідер відзначався більшою ліберальністю щодо екон. реформ, через що заслужив прізвисько «в'єтнамського Горбачова». На VI з'їзді КПВ (грудень 1986) були визнані деякі з екон. помилок попередніх років. Реформаторські процеси в економіці В. відбувалися паралельно зі зміною антизахідного зовнішньополітичного курсу країни. Протягом 1984–85 В. відновив двосторонні стосунки із США (без офіційного встановлення диплом. відносин). Важливим питанням для Вашингтона у цей час була проблема амер. солдат, що зникли безвісти під час війни. У вересні 1987 уряд СРВ погодився провести розслідування долі зниклих безвісти амер. солдатів, а упродовж листопада 1988–січня 1989 передав амер. стороні тіла 86 загиблих вояків, що раніше вважалися зниклими.

Після розпаду СРСР і припинення рад. фінансових дотацій комуністичне керівництво В. було змушене погодитися на обмежені екон. реформи. Господарські перетворення в країні відбувалися за «китайським сценарієм», тобто із збереженням домінуючого становища Компартії. На урядовому рівні була проголошена «політика оновлення» (в'єтн «Дой Мой»). Лідерами В. у цей період були Во Ті Конг (1912–2011) та Ле Дик Ань (1920 р. н.), які перебували при владі, відповідно 1987–92 і 1992–97. Прийнята 15.04.1992

Конституція дозволила приватно-господарську діяльність, декларувала певне розширення громадянських прав. Незважаючи на це у політ. житті країни зберігалася монополія комуністів на владу. Через погіршення стосунків з Росією, яка вимагала повернення старих рад. боргів, у серед. 1990-х років Ханой почав зближення з Китаєм. Активно розвивалася співпраця В. з Францією, Німеччиною, В. Британією, Австралією, Японією та країнами АСЕАН (28.07.1995 В. став членом цієї орг-ції). У липні 1995 В. відновив дипл. стосунки із США. Протягом 1992–97 В. демонстрував високі та стабільні темпи приросту економіки, особливо експорту, збільшення якого складало в середньому 29% на рік. Цей економічний бум був перерваний Азійською фінансовою кризою 1997–98.

У вересні 1997 президентом СРВ став Чан Дик Леонг (1937 р. н.) – перший у післявоєнний час політик, який не належав до старого партійного покоління соратників Го Ши Міна. Він продовжив курс на ліберальні реформи і розвиток відносин із західними державами. 2000 країну відвідав Б. Клінтон, який став першим президентом США, що побував у соціалістичному В. Того самого року вдалося відновити екон. зростання. Завдяки дешевій робочій силі В. зумів привабити багатомільярдні зарубіжні інвестиції. У липні 2005 членам в'єтнамської Компартії дозволили займатися підприємницькою діяльністю. Протягом 2006–11 президентом В. був Нгуєн Мінь Чіет (1942 р. н.), 2011–16 – Чионг Тан Шанг (1949 р. н.) і 2016–18 – Чан Дай Куанг (1956–2018). Усі вони декларували наміри інтегрувати В. у світову економіку як індустріально розвинену державу із експортно орієнтованою промисловістю.

Лит.: Nguyen Van Canh. Vietnam Under Communism, 1975–1982. Stanford: Hoover Institution Press, 1985; Bill Hayton. Vietnam: Rising Dragon. Yale: Yale University Press, 2011; Christopher Goscha. The Penguin History of Modern Vietnam. London: Penguin Books, 2017; Max Hastings. Vietnam: An Epic Tragedy, 1945–1975. New York: Harper Collins, 2018.

А. Козицький (Львів).

В'ЄТНАМСЬКА ВІЙНА 1957–1973 – збройний конфлікт між Демократичною Республікою В'єтнам і Республікою В'єтнам (див. *В'єтнам*), у якому протягом 1964–73 приймали участь США. Із серед. 1957 у Пд. В'єтнамі почав діяти партизанський рух, що згодом отримав назву В'єтконг (скорочення від в'єтн. – «в'єтнамські комуністи»). Формально представляючи альянс кільканадцяти політ. і реліг. угруповань В'єтконг насправді напряду підпорядковувався ханойському урядові, від якого отримував військову

допомогу. Командуючим силами південнов'єтн. партизанів став герой антифранц. б-би Во Нгуєн Зіап. 20.12.1960 В'єтконг оголосив про створення Народного фронту визволення Пд. В'єтнаму, що декларував своєю метою ліквідацію уряду в Сайгоні. Ситуація у Пд. В'єтнамі різко погіршилася після перевороту 01.11.1963, внаслідок якого президент *Нго Дін Д'єм* був убитий, а до влади прийшли військові. Упродовж наступних 12 місяців у країні сталося 10 державних переворотів. У червні 1965 до влади прийшов ген. Нгуєн Ван Тхієу (з 31.10.1967 – президент Пд. В'єтнаму). На поч. 1964 В'єтконг розпочав активну підпільну б-бу в містах Пд. В'єтнаму. Партизани і підпільники здійснили численні замахы та диверсії. Лише протягом лютого 1964 на території Пд. В'єтнаму вчинено 7 замахів на життя амер. військових радників. У травні 1964 вдалося відвернути спробу замаху на життя міністра оборони США Р. Мак-Намари, а в червні, на військовій базі, недалеко від того місця, де виступав амер. головнокомандувач силами у В'єтнамі ген. В. Вестморленд, стався вибух. 1965 внаслідок вибуху біля посольства США у Сайгоні загинула 21 особа і 183 були поранені. США, які ще з кін. 1950-х років надсилали до Пд. В'єтнаму військових радників і зброю, були втягнуті у військовий конфлікт унаслідок інциденту, що стався влітку 1964 у Тонкінській затоці. Два амер. есмінці «Меддокс» і «Тернер Джой» 02 і 04.08.1964 були нібито атаковані торпедними катерами ДРВ. Через погані атмосферні умови перебіг інциденту не був до кінця з'ясований, однак Конгрес США 07.08.1964 прийняв т. зв. Тонкінську резолюцію, що надавала право президентові Л. Джонсону віддавати накази про використання сили для «відбиття нападів на збройні сили США й запобігання розгортання агресії». Обмежене використання у В'єтнамі елітних підрозділів спец. призначення для таємних операцій проти партизанів невдовзі було доповнене бомбуваннями р-нів «стежки Хо Ши Міна» (системи з 4 паралельних і 13 перпендикулярних доріг сумарною протяжністю 20 тис. кілометрів), якою В'єтконг отримував із ДРВ зброю і боєприпаси. Бажаючи позбавити партизанів природного укриття під кронами дерев, амер. авіація 1964–70 над 50% території Пд. В'єтнаму розпилила спец. дефоліант «Оранжевий препарат», який спричиняв повне опадання листя – це створювало партизанам труднощі при маскуванні (після закінчення війни виявилось, що «Оранжевий препарат» є шкідливим для людини і у США відбулися десятки судових процесів, на яких колишні амер. військові, що служили у В'єтнамі вимагали від уряду компенсації за втрачене здоров'я та народження у них дітей-калік).

Незважаючи на постійні повітряні удари, кількість військ. вантажів, що переправлялися «стежкою Хо Ши Міна» постійно зростала. У грудні 1969 «стежкою» пройшло 15 тис. вантажівок, у січні 1970 – 25 тис., а в лютому 1970 – вже 45 тис. До серпня 1973 на «стежку Хо Ши Міна» було скинуто 2 млн тонн бомб, причому, амер. ВПС втратили над нею 2 455 літаків і вертольотів. Після нападів в'єтн. партизанів на військові аеродроми США у Б'єн Хоа (31.10.1964) і Плей Ку (07–08.02.1965), унаслідок яких на землі було знищено 20 літаків і вертольотів, розпочалися авіанальоти амер. бомбувальників на території ДРВ. Втягнення США у війну у В'єтнамі спричинило швидке зростання чисельності амер. збройних сил у цій країні. На поч. 1966 амер. війська у В'єтнамі налічували 389 тис. чол., роком пізніше – 486 тис., а 1968 – 548 тис. солдатів і офіцерів. Крім цього, у Пд. В'єтнамі висадилося 60 тис. солдатів держав *СЕАТО*, головним чином з Пд. Кореї. У війні приймали участь невеликі контингенти Австралії, Філіппін, Нової Зеландії та Таїланду. Власна армія Пд. В'єтнаму налічувала понад 500 тис. солдатів. Сполучені Штати, крім понад півмільйонної армії, змушені були утримувати у В'єтнамі 200 із 400 стратегічних бомбувальників Б-52, які були на озброєнні ВПС, а також 6 із 14 авіаносців ВМС США. Для б-би з партизанами амер. використовували гірські племена Центральнов'єтн. нагір'я, що були традиційно вороже налаштовані до мешканців Пн. В'єтнаму. На замлях племен нунг і мео організовано загони самооборони, які активно перешкождали транспортуванню вантажів «стежкою Хо Ши Міна». Остерігаючись втягнення до конфлікту КНР, командувачу амер. силами у В'єтнамі ген. В. Вестморленду було заборонено здійснювати військові операції на території ДРВ, а до 1970 – у формально нейтральних Лаосі й Камбоджі, через які В'єтконг отримував значну кількість зброї та спорядження. Нездатність великої світової держави придушити порівняно гірше забезпечений партизанський рух похитнула міжнар. авторитет США. Численні випадки бомбувань цивільних об'єктів і жертви серед мирного в'єтн. населення спричинилися до хвилі антиамер. настроїв у світі й посиленні симпатій до В'єтнаму. Особливо гучний скандал викликав випадок масового вбивства цивільного населення військовими США у південнов'єтн. селі Сонг Мі (ін. назва – Мі Лай). У Стокгольмі за ініціативою відомого брит. філософа Бертрана Рассела був скликаний Міжнародний трибунал у справах військових злочинів у В'єтнамі. Під час війни дипл. стосунки з ДРВ встановили Швеція, Данія, Норвегія і навіть країна-член НАТО Канада. Потужні антивоєнні виступи відбувалися у

США, чоловіки призовного віку ухилялися від служби в армії. У день в'єтн. нац. свята Тет (новорічного свята за місячним календарем) 30.01.1968 бл. 80 тис. бійців В'єтконгу і солдатів ДРВ розпочали масований наступ на амер. і південнов'єтн. позиції по всій території Пд. В'єтнаму. Несподіваними ударами партизанам вдалося захопити низку міст, зокрема давню імперську столицю Хюе й частину Сайгона (у місті загін партизан зав'язав бій за будинок посольства США). З великими труднощами амер. вдалося відновити свої позиції й вибити нападників із захоплених ними позицій. Хоча з військової точки зору операція була швидше поразкою партизан, які втратили майже 45 тис. осіб, усе ж партизанські операції у Сайгоні та ін. містах мали значний пропагандистський ефект. «Наступ Тет» засвідчив неможливість розв'язання в'єтн. конфлікту військовим шляхом. Президент Л. Джонсон відкликав з В'єтнаму налаштованого на «війну до переможного кінця» ген. В. Вестморленда й оголосив про початок «в'єтнамізації» війни, висунувши перед сайгонським урядом вимогу збільшити чисельність його армії та розширити її участь у бойових операціях. У березні 1968 обмежено бомбування території ДРВ, а з 01.11.1968 їх узагалі припинили. У липні 1968 армія США почала виходити з В'єтнаму. Незабаром чисельність південнов'єтн. армії була доведена до 1,1 млн осіб; у певний момент військова авіація сайгон. уряду стала четвертою у світі за к-стю бойових літаків і вертольотів. Новопризначений головнокоманд. військ США у В'єтнамі ген. К. Абрамс енергійно почав поправляти підмочену репутацію амер. армії. Він наказав провести арешти серед офіцерів спецпідрозділів, які були замішані у несанкціоновані вбивства підозрюваних у співпраці з комуністами амер. таємних агентів. Черговий скандал викликало оприлюднення матеріалів, пов'язаних з проведенням операції «Фенікс». Директор ЦРУ В. Колбі вважав, що ліквідувати інфраструктуру партизанського руху можна шляхом проведення арештів і викрадень осіб, запідозрених у співпраці з В'єтконгом. Однак, як з'ясувалося згодом спецпідрозділи заарештували лише 20% підозрюваних, а решту – вбили «при спробі втечі».

13.05.1968 за пропозицією США у Парижі розпочалися тристоронні переговори між делегаціями США, Пд. і Пн. В'єтнамів. Згодом до них приєдналися представники Тимчасового уряду Револьюційної республіки Пд. В'єтнаму (сформований 08.06.1969). Переговори тривали більш ніж 4 роки, впродовж яких бойові дії не припинялися. Час від часу, для того щоб зробити делегацію Пн. В'єтнаму поступливішою американці відновлювали

бомбування терит. ДРВ. Після смерті Хо Ші Міна новим лідером Пн. В'єтнаму став Тон Дик Тхань (1888–1980). Зміна керівника країни не призвела до радикальної корекції політ. курсу ДРВ. Війна продовжувалася, причому ініціатива вже повністю була на боці комуніст. партизанів. У січні 1971 в'єтн. партизани, здійснивши несподіваний рейд до Пном Пеня, знищили практично всю військову авіацію Камбоджі, уряд якої лояльно був налаштований до США. Пізніше окремі підрозділи В'єтконгу напали на бази США навіть у Таїланді. 27.01.1973 у Парижі держсекретар США Генрі Кіссінджер підписав з представником ДРВ Лі Дук Тхо угоду про припинення війни у В'єтнамі (див. *Паризька угода 1973*). Угода була підписана від імені сайгонського уряду, а також маріонеткового уряду Революційної республіки Пд. В'єтнаму. Згідно з цією домовленістю, переважаюча частина амер. військ, а також підрозділи СЕАТО протягом двох місяців мали залишити В'єтнам. Пункт угоди, в якому йшлося про проведення під міжнар. наглядом спільних для обох частин країни вільних виборів, так і не було виконано. Відповідно до Паризької угоди 1973 останні амер. підрозділи залишили Пд. В'єтнам 29.03.1973. Під час В. в. амер. армія втратила вбитими і померлими від ран понад 46 тис. осіб, збройні сили Пд. В'єтнаму – 196 тис. осіб, збройні сили В'єтконгу і Пн. В'єтнаму – бл. 900 тис. осіб. Після повної евакуації амер. військ. США продовжували надавати фін. і мат.-техн. допомогу сайгонському уряду, однак після «Вотергейту» (див. «*Вотергейтська*» справа) вона значно скоротилася (бл. 700 млн дол. щорічно). На поч. січня 1975 війська Пн. В'єтнаму і підрозділи Народних збройних сил визволення Пд. В'єтнаму розпочали бойові дії проти сайгонського уряду. У січні–квітні 1975 після запеклих боїв з пд.-в'єтн. армією комуніст. війська зайняли всю терит. Пд. В'єтнаму і 30.04.1975 вони здобули Сайгон. У липні 1976 було проголошено створення єдиної Соціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ).

А. Козицький (Львів).

ВИБОРЧА КАМПАНІЯ – сукупність заходів (пропагандистських і організаційних) спрямованих на формування державних і громадських виборчих органів. В. к. полягає у представленні виборцям своєї політичної програми для отримання максимальної підтримки на виборах. В. к. – процес комунікації між політ. партією, кандидатом чи його представниками, з одного боку, й виборцями – з іншого. Претендент на обрання прагне так впливати на виборців, щоб вони у день виборів пішли на вибори і проголосували за певного кандидата.

Ю. Шведа (Львів).

ВИБОРЧА СИСТЕМА – прийнятий в суспільстві, юридично закріплений у конституції чи окремих нормативних актах порядок формування вищих органів законодавчої влади. Існує дві основні В. с.: мажоритарна і пропорційна, а також змішана (мажоритарно-пропорційна) В. с.

Ю. Шведа (Львів).

ВИБОРЧИЙ БЛОК – угода декількох політ. партій про спільне висунення кандидата або списку кандидатів на виборах глави держави, центральних і місцевих органів представницької влади. Процедура створення В. б. регулюється законодавством держави і залежить від особливостей виборчої системи. В Україні створення і діяльність В. б. визначає Закон України «Про вибори народних депутатів України». В. б. формується на підставі рішень з'їздів (зборів, конференцій) кожної з партій-учасниць блоку. Керівники або представники партій, які наділені з'їздом (зборами, конференцією) повноваженнями щодо утворення В. б. повинні визначити: керівні органи блоку і умови їх функціонування, норми представництва на міжпартійному з'їзді (зборах, конференції) від партій, що входять до блоку, порядок проведення міжпартійного з'їзду (зборів, конференцій) щодо висунення кандидатів у депутати, порядок прийняття рішень міжпартійним з'їздом (зборами, конференцією), умови висунення і норми представництва кандидатів у депутати до виборчого списку від партій, що входять до В. б. Про утворення В. б. повідомляється Центральна виборча комісія. Законодавство допускає зміни у складі В. б.

Ю. Шведа (Львів).

ВИКОНАВЧА ВЛАДА – Див. *Адміністративний апарат.*

ВИЛКОВ Іван (19.01.1875 – 20.04.1962) – болг. військовий і політичний діяч. Закінчив Софійську військову школу і академію Генштабу в Санкт-Петербурзі (Росія). Викладав у військовій школі у Софії. Під час *Балканських війн 1912–13* – на штабній службі. У роки Першої світової війни – командир піхотного полку і нач. штабу дивізії. 1919 став один із засновників Військового союзу, 1920–28 – його керівник. Брав активну участь у державному перевороті (червень 1923). Військовий міністр в урядах *А. Цанкова* (1923–26) і *А. Ляпчева* (до 1929). Безпосередньо причетний до політ. репресій 1920-х років, спрямованих проти лівих сил. 1929–34 – посол Болгарії в Італії. У дальшому відійшов від активної політ. діяльності. 1954 комуністичний режим віддав В. під трибунал.

Спочатку був присуджений до смертної кари, але через похилий вік вирок був замінений довічним ув'язненням. Помер у тюрмі.

В. Чорній (Львів).

ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович [26.7(7.8).1880) – 06.03.1951] – укр. письменник, громад.-політ. діяч. Н. у с.Веселий Кут Херсонської губернії (тепер Кіровоградська обл.). Після закінчення Єлисаветградської гімназії вступив на Навчався на юрид. ф-ті Київського ун-ту, брав участь в укр. нац. русі. Став одним із засновників Революційної української партії. Проводив пропагандистську роботу серед селян Полтавщини і робітників Києва. Заарештований, 1902 виключений з ун-ту. 1903 виїхав до Львова, займався літ. діяльністю. 1903 повернувся в підрос. Україну, деякий час перебував в ув'язненні. 1904 брав участь у створенні Української соціал-демократичної робітничої партії, входив до складу центр. органів партії, редагував друк. орган «Боротьба». 1906–14 змушений періодично жити в еміграції. Жив у Парижі, Львові (1913–17), разом з Д. Донцовим і Л. Юркевичем редагував журнал «Дзвін». На поч. 1914 переїхав до Москви, де співпрацював у часописі «Украинская жизнь». Після Лютневої революції 1917 повернувся до Києва. Будучи лідером УСДРП, 1917–19 виграв значну роль в укр. русі. У березні 1917 обраний заступником голови Української Центральної Ради. 28.06.1917 призначений головою першого укр. уряду – Генерального Секретаріату УЦР. Брав активну частку в підготовці всіх Універсалів УЦР. В грудні 1917 став ініціатором відхилення ультиматуму більшов. уряду В.Леніна. У січні 1918 очолив Раду Народних Міністрів УНР. Однак, вже 30.01.1918 під тиском міжпартійних незгод подав у відставку. 18.09–14.11.1918 очолював Український національний союз, став одним з керівників повстання проти гетьмана П. Скоропадського. 14.11.1918 обраний головою Директорії УНР. У лютому 1919, не погоджувшись з політикою орієнтації на Антанту, вийшов зі складу Директорії, емігрував. На поч. 1920 вів переговори про можливість повернення в Україну і участі у більшовицькому уряді, при цьому висував дві основні умови – самостійність і суверенність Української рад. республіки та створення національного уряду. Висунув вимогу включити його до складу політбюро більшовицької партії, однак отримав відмову. Повернувся до Відня, виступив з критикою нац. політики більшовицького уряду і комуністичної партії в Україні. В 1920-х роках поселився у Франції, де займався літ. діяльністю. У роки нацист. окупації Франції був ув'язнений у концтаборі. Помер у містечку Мужен недалеко Канн.

Літ. творчість розпочав 1902 (оповідання «Краса і сила» викликало захоплену рецензію І. Франка). Оповідання і новели В. змальовують образи заробітчан, наймитів у ситуаціях руйнування селянської традиції та моралі («Біля машини», «Раб краси», «Голод», «Контрасти», «Голота»), провінційного міщанства («Заручини»), епізоди з побуту військової казарми («Боротьба», «Салдатики!»), в'язниці («Талісман»). Новаторськими у В. були постаті інтелігентів-революціонерів, подані в складних психологічних ситуаціях («Купля», «Зіна», «Момент», «Історія Якимового будинку»). Критика відзначила спостережливість автора, виразність його реалістичного малюнка, поєднаного з імпресіоністичними засобами письма, динамізм у розгортанні сюжету, гумор, але закидала йому кострубатість мови, невивершеність форми, подекуди моралізування і тенденційність у зображенні психологічних, часом штучних, конфліктів. В оповіданнях, новелах, романах після 1905 В. більше уваги приділяв психологічним експериментам. На перший план у його творчості щораз видніше виступав герой із більш чи менш сформованою концепцією «чесності з собою», яка нерідко протиставляється загальноприйнятим моральним нормам. Драми В. «Дисгармонія», «Щаблі життя», «Брехня», «Чорна Пантера і Білий Медвідь», «Брехня», «Настусь» та ін., романи «Чесність з собою», «По-свій», «Божки», «Рівновага», «Заповіти батьків», відзначає типаж хистких у переконаннях і поведінці персонажів, схильних, однак, до витончених рефлексій (особливо варто відзначити роман «Записки Кирпатого Мефістофеля»). В еміграційні роки написав цикл психологічних оповідань з історії свого дитинства («Намисто»), кілька соціально-утопічних романів і повістей («Сонячна машина», «Нова заповідь», «Лепрозорій»), драм («Закон», «Великий секрет», «Ательє щастя», «Пророк»), кіносценаріїв, а також займався живописом. Останній роман В. – «політична концепція в образах» «Слово за тобою, Сталіне!». 1920 опублікував тенденційні спогади «Відродження нації». На еміграції розробив власну світоглядну систему конкордизму. Цікавим джерелом для вивчення суспільної, мистецької атмосфери, а також генез творчості письменника є його щоденники. В Україні видано 24-томне зібрання творів В. (1926–30).

М. Легкий (Львів)

ВИСОЦЬКИЙ Володимир Семенович (25.01.1938 – 25.07.1980) – рос. поет, виконавець авторської пісні, актор театру і кіно. Н. у Москві. 1955 вступив до Моск. інж.-буд. ін-ту. 1956–60

навчався на актор. відділенні Школи-студії МХАТ. Працював у театрах Москви – драмтеатрі імені О. Пушкіна і Театрі мініатюр. 1960–61 з'явилися перші пісні В., які (як практично й усі наступні) не були офіційно записані на звукових студіях країни, але стали популярними завдяки напівнелегальному тиражуванню магнітофонних записів. 1964–80 – артист Моск. театру драми і комедії на Таганці (реж. Ю. Любімов), в якому в ці роки формувалася новаторська театральна стилістика – максимальний контакт із глядачем; відкритість, імпульсивність. 1968 вийшла перша платівка В. із піснями до кінофільму «Вертикаль», 1973–76 – ще 4 автор. диски, які були записані у Франції завдяки дружині поета (франц. акторка Марина Владі). Написав бл. 600 пісень і віршів, створив бл. 20 образів на сцені. У творчому доробку В. 30 ролей у кіно- і телефільмах; 8 – у радіоспектаклях. Лавреат Держ. премії СРСР за роль Жеглова у фільмі «Місце зустрічі змінити не можна» (посмертно). В. сформувався як соціальний митець, як історична особистість, що поставила перед собою складну мету – виправити вдачу народу. В епоху загального падіння моралі був виключно етичним поетом, який виступав проти нівелювання, повсякчасного руйнування особистості. У своїй поезії викривав вади деморалізованого рад. суспільства без повчальних настанов, без протегуючих інтонацій. В. став символом свого покоління, типовим «шестидесятником» – людиною, для якої сенсом життя стала боротьба за повернення у життя суспільства абсолютних і вічних цінностей: честі, сумління, гідності.

І. Єременко (Львів).

ВІДЕЛА Хорхе Рафаель (Videla; 02.08.1925 – 17.03.2013) – аргент. політик, генерал (1971). Займав низку командних, штабних і адмін. постів, у т. ч. помічника представника Аргентини у Міжамериканській раді оборони (1956–57), офіцер Генштабу сухопутних військ (1962–68), тимч. губернатор провінції Тукуман (1970), нач. Національного військ. коледжу (1973–75). З серпня 1975 – головнокоманд. сухопутними військами, бригадний генерал. 24.03.1976 очолив військовий заколот, внаслідок якого від влади була усунена вдова Х. Д. Перона – М. Е. Перон. Від 1976 – глава хунти (входили крім В. адм. Еміліо Массера, ген. Орландо Рамон Агості) президент Аргентини, одночасно (до липня 1978) – головнокоманд. сухопутн. військами. Заборонив діяльність всіх політ. партій, створив спец. формування для б-би з партизанським рухом. Прикриваючись лозунгами б-би з лівацьким тероризмом військова диктатура В. здійснювала масові арешти противників режиму,

опозиційні лідери були інтерновані або фізично знищені. Екон. труднощі Аргентини 1980–81 похитнули позицію В. як лідера. У грудні 1981 внаслідок перевороту В. був усунений від влади і замінений на президентському посту ген. Л. Ф. Гальт'єрі. За президентства Р. Альфонсіна в грудні 1985 засуджений до довічного ув'язнення за звинуваченнями в чисельних вбивствах, викраденнях і тортурах противників режиму. 1990 звільнений з ув'язнення. 1990 знову ув'язнений, але незабаром переведений під домашній арешт. 2002 правління В. офіційно було визнано диктатурою і його більше не вважають легальним президентом країни. 2008 знову заарештований. Звинувачений у вбивстві політ. опонентів, викраденні дітей у жінок-дисидентів і засуджений до пожиттєвого ув'язнення. Помер у тюрмі.

ВІДЕНОВ Жан (22.03.1959) – болг. політик. 1985 закінчив Інститут міжнар. відносин у Москві. Працював у корпорації «Біотехніка» у Пловдиві та 1985–86 – у болг. комсомолі. Після «палацового перевороту» 1989 активно включився у роботу болг. Компартії. У червні 1990 був обраний депутатом Великих Народних зборів (червень 1990). Наприкін. 1991 обійняв посаду 1-го секретаря Компартії, яку перейменували у Соц. партію. Зумів привести партію до перемоги на парламент. виборах у грудні 1994, що у публіцистиці отримало назву «лівого» реваншу. Очолив уряд, став наймолодшим прем'єр-міністром за всю історію Болгарії. За час прем'єрства В. (1995–97) Болгарії довелося пережити складні випробування – крах банківської системи, повернення 2 млрд дол. зовн. боргу, знову кризу. Невдачі, які спіткали уряд соціалістів, змусили В. наприкін. 1996 заявити свій відхід з обох посад – лідера партії та прем'єр-міністра. До 2000 залишався у складі керівництва партії, а потім відійшов від активної політ. діяльності. Вважається ідеологом молодіжної орг-ції «Комуністичний рух «Че Гевара» – Болгарія», члени якого активно виступають проти «капіталістичного» суспільного ладу, беруть участь у протестах проти зростання цін на паливо, проти розробки родовищ сланцевого газу тощо. Займається науковою діяльністю, викладає у Вищій школі економіки і менеджменту.

В. Чорній (Львів).

ВІДЕНСЬКІ АРБІТРАЖІ 1938 і 1940 – назва двох рішень про передачу Угорщині частини територій Чехо-Словаччини і Румунії, які підписали у Відні представники Німеччини (міністр закорд. справ Й. фон Ріббентроп) та Італії (міністр закорд. справ Г. Чіано). Після позазки держав *Четвертого Союзу* в Першій світовій війні,

Угорщина за умовами *Тріанонського мирного договору 1920* втратила бл. 2/3 своєї довоєнної території (Трансильванія і сх. частина Банату передавалися Румунії; Словаччина і Закарпатська Україна – Чехословаччині; Хорватія, Бачка і зх. частина Банату – Королівству СХС). У міжвоєнний період уряд М. Горті, граючи на невдоволенні мадярів статусом Угорщини у Версальській системі, постійно ставив питання про перегляд кордонів і повернення всіх земель «корони Св. Стефана». У реалізації своїх реваншистських планів М. Горті вдалося заручитися підтримкою Німеччини та Італії. За рішеннями 1-го В. а. (02.11.1938) Чехо-Словаччина передавала під контроль Будапешта Пн. Словаччину з Кошице (площа – 10,4 тис. км²; населення – 1,8 млн осіб) і частину Карпатської України з містами Ужгород, Мукачів, Берегів (1,6 тис. км²; 180 тис. осіб). Територіальні претензії Угорщини не були повністю задоволені (угор. уряд вимагав приєднання всієї Словаччини і Закарпаття), оскільки А. Гітлер розраховував у майбутньому використати Словаччину для реалізації власних військ.-політ. планів. Після приєднання Будапешта в квітні 1939 до *Антикомінтернівського пакту 1936*, гортистський уряд почав вимагати нового перегляду кордонів на користь Угорщини. Використавши послаблення Румунії внаслідок загострення відносин з Москвою і передачі СРСР Бессарабії та Пн. Буковини (липень 1940), М. Горті поставив питання про повернення Угорщині всіх колишніх угор. земель, що ще перебували під владою Бухареста. У результаті 2-го В. а. (30.08.1940) від Румунії до Угорщини відійшла Пн. Трансильванія (територія 43,5 тис. км² з населення 2,6 млн осіб). Рішення обох В. а. були скасовані за Паризьким мирним договором 1947 з Угорщиною (див. *Паризькі мирні договори 1947*).

«ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ» ДОКТРИНА (Доктрина Хея) – принципи зовнішньої політики США стосовно Китаю, проголошені 06.09.1899 державним секретарем Джоном Хеєм. У своєму меморандумі, адресованому урядам В. Британії, Німеччини, Франції та Росії (згодом – до Японії та Італії), керівник Держдепартаменту США проголосував т. зв. доктрину «відкритих дверей» у Китаї та закликав ці країни приєднатися до цього принципу. Передбачала встановлення рівних можливостей у Китаї для розвитку торгівлі та підприємництва усіх країн (запровадження єдиних митних зборів, транспортних тарифів тощо). «В. д.» д. була спрямована проти розподілу Китаю на сфери впливу і мала забезпечити США вільний доступ на кит. ринок, який вже був розподілений між ін. дер-

жавами. Уряди В. Британії, Німеччини, Франції, Італії та Японії відповіли згодою на ноту Дж. Хея, лише Росія дала ухильну відповідь. Найповніше принцип «відкритих дверей» було сформульовано у Договорі дев'яти держав від 06.02.1922 про засади політики щодо Китаю (див. *Вашингтонська конференція 1921–22*).

ВІДКРИТІ МІСТА – міста, які воююча держава, оголошує відкритими для вступу ворога, і які не підлягають бомбуванню, обстрілу тощо. На терит. В. м. забороняється розміщення військ, військової техніки, виробництво військових матеріалів. У В. м. для підтримання порядку можуть залишатися лише поліцейські сили. Під час Другої світової війни В. м. були оголошені спочатку Париж (1940) і Рим (1943).

«ВІДЛИГА» – назва періоду в історії СРСР (1953–64), під час якого рад. лідер М. Хрущов здійснив спробу частково реформувати тоталітарний режим для перетворення його на ефективнішу суспільну систему. Термін «Відлига» на означення цього періоду рад. історії з'явився після виходу в світ повісті І. Еренбурга «Відлига», надрукованої у ж-лі «Новый мир». Смерть Й. Сталіна започаткувала процеси сусп. реформ у СРСР. 1953–55 було зроблено першу спробу перейти від тоталітарної до авторитарної форми правління. Саме в цей період, за ініціативою Г. Маленкова, було поставлено питання про потребу «припинити політику культу особи». Вакуум влади, що утворився після смерті диктатора, заповнило т. зв. колективне керівництво – компромісна угода кремлівських лідерів на основі нетривкого балансу сил. Спроба Л. Берії порушити цей баланс на свою користь призвела до його усунення від влади і ліквідації. Суть кардинальних змін, що розпочалися після смерті Й. Сталіна, полягала в деякій лібералізації всього суспільного життя, що виявилось в припиненні кампанії проти націоналізму, певному уповільненні процесу русифікації, частковій реабілітації жертв сталінських репресій, пом'якшенні цензури, підвищенні ролі республік у державному житті СРСР і розширенні їх прав у екон., фін. та юрид. сферах. Особливістю доби «В.» стало те, що подоланню наслідків культу особи передувало розвінчання самого Сталіна, викриття режиму політ. терору, який він створив. Потужний імпульс до поглиблення і розширення процесу лібералізації дав ХХ з'їзд КПРС (лютий 1956). На закритому засіданні з'їзду з доповіддю, в якій викривався культ особи Сталіна виступив М. Хрущов. Положення доповіді, у пом'якшеному вигляді, стали основою постанови ЦК КПРС від

30.06.1956. Гостра критика тоталітарного режиму, яку містили ці документи, не заторкнула, однак, основ командно-адмін. системи, не викривала її соц. природу, зводячи усі вади системи до культу особи. У період «В.» розпочалося розширення прав союзних республік у різних сферах сусп. життя. Під їх юрисдикцію перейшли тисячі підприємств, респ. центри одержали право розв'язувати проблеми обласного, крайового адмін.-терит. поділу, поточного і перспективного планування, мат.-техн. забезпечення, будівництва, використання капіталовкладень тощо. Одночасно розгорнувся процес перебудови держ. апарату, удосконалення його структури. У мін-вах, відомствах і органах управління на місцях 1955–56 було ліквідовано 4 867 структурних підрозділів, орг-цій та установ, скорочено понад 92,5 тис. посад адмін.-управл. апарату, що на деякий час послабило тиск командно-адмін. системи на різні сфери сусп. життя. У період «В.» командно-адмін. система зберігалася, але її головний принцип – *централізм* – пережив велику трансформацію, адже суттю змін, пов'язаних із процесом лібералізації у сфері держ. будівництва, була хоча й обмежена і непослідовна, але децентралізація. Процес ліберальних перетворень оточення рад. лідера М. Хрущова сприймало неоднозначно. На червневому пленумі ЦК КПРС (1957) група осіб на чолі з Г. Маленковим, Л. Кагановичем і В. Молотовим вчинила спробу усунути його з поста 1-го секретаря партії, але Хрущову вдалося втриматися при владі й зміцнити свої позиції. Після цих подій центр влади остаточно перемістився у партійні структури, а влада ще більше сконцентрувалася в руках Хрущова, який 1958 став головою Ради міністрів СРСР.

Головним завданням сусп.-екон. змін у післясталінський період стало прискорення наук.-техн. прогресу, здійснення структурних зрушень у технології, організації та управлінні виробництвом. У серед. 1950-х років пріоритет в екон. розвитку країни надавали с/г, яке вперше за довгі роки стало рентабельним. Це був період найбільшого піднесення в історії колгоспно-радгоспного виробництва в СРСР. Різке зростання сільськогосп. виробництва було зумовлене низкою факторів – посиленням матеріальної зацікавленості колгоспників у сусп. виробництві; створенням умов для розвитку особистого госп-ва селян (зниження податків, фіксовані суми оподаткування відповідно до розмірів присадибних ділянок та ін.); здійсненням переходу (хоча і непослідовного) від жорсткого планування до деякої госп. самостійності колгоспів і радгоспів; зміцненням мат.-техн. бази с/г; застосуванням нових технологій, заохочен-

ням використання іноз. досвіду тощо. Потреба кардинальних змін в економіці та невпинне зростання в ході реформ суб'єктивного чинника (насамперед впливу самого Хрущова) зумовили появу трьох великих волонтаристських надпрограм – освоєння цілих земель (розпочалася 1954; передбачала освоєння для подальшої культивування 28–30 млн га земель Казахстану та Сибіру), розширення площ посівів кукурудзи (1954) і розвиток тваринництва (1957). Фактично кожна з цих надпрограм тією чи ін. мірою зазнала краху. Нездійсненими їх робили, зазвичай, грандіозні масштаби, волонтаристські методи проведення, форсовані темпи втілення. Реалізація хрущовських госп. проєктів зумовила втрату ритмічного розвитку економіки СРСР, нерациональне використання значних матеріальних і людських ресурсів, суттєвий підрив екон. потенціалу, закріплення пріоритетності екстенсивних форм господарювання. Від 1958 у сільськогосп. виробництві почався спад, осн. причинами якого стали деяка децентралізація командної системи, поглинання надпрограм великої частини матеріальних і людських ресурсів; непослідовність у проведенні реформ та ін.

У другій пол. 1950-х років розпочався інтенсивний пошук ефективних шляхів керування економікою СРСР, його демократизації. У лютому 1957 було запроваджено нову систему керування, яка мала поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік, країв, областей. Стрижнем нової системи був територіальний принцип керування через ради народного господарства (раднаргоспи), що створювалися в економічних адмін. р-нах. На терит. СРСР були утворені 105 таких районів. Запровадження нової системи керування сприяло поліпшенню розподілу праці та її кооперації у межах екон. регіону, прискорювало процес формування виробничої та соціальної інфраструктури, стимулювало повніше використання місцевих ресурсів та ін. Водночас нова система мала деякі недоліки – раптова ліквідація мін-ств спричинила певні складнощі з плануванням і керівництвом промстю, фактично зберігалася централізоване планування, не проводилася єдина технічна політика та ін. Ситуації не врятувало укрупнення раднаргоспів і створення респ. раднаргоспів і ВРНГ СРСР 1962. Централізм, як основний принцип діяльності ком.-адмін. системи, знову відновив свої позиції. Доба «В.» була періодом низки серйозних проривів СРСР у екон. і наук. сфері: 1954 дала струм перша в світі атомна електростанція в м. Обнінську під Москвою; 1957 у СРСР було здійснено запуск першого у світі супутника Землі; 12.04.1961 пер-

ший політ навколо Землі на космічному кораблі здійснив рад. космонавт Ю. Гагарін.

Хрущовські реформи не виправдали пов'язаних з ними сподівань, але закладена у них демократизація екон. життя зумовила хоча і короткочасне, але різке підвищення ефективності рад. екон. системи в 1950-х роках. У пром-сті було скорочено робочий день і запроваджено 5-денний роб. тиждень. Поліпшилося становище селян – здійснювалося щомісячне авансування колгоспників, було ліквідовано натуроплату, списано заборгованість з податку і поставок за попередні роки. Саме в цей період селяни нарешті отримали паспорти, яких не мали від часу запровадження паспортної системи 1932. Помітних розмірів набуло і житлове будівництво, у побут багатьох сімей увійшла нова техніка – телевізори, магнітофони, пральні машини та ін., що якісно змінило уявлення людей про життєві стандарти. Проте наприкін. 1950-х років, коли реформаційний процес почали гальмувати в соц. сфері з'явилася низка негативних явищ – дефіцит товарів, підвищення цін, замороження зарплати тощо. Духовне життя у період «В.» характеризувалося взаємодією різних суспільних тенденцій, непослідовністю, половинчатістю й суперечливістю реформ: демократичні прориви в окремих сферах культури фактично блокувалися збереженням позицій сталінізму на інших. З одного боку, це невдалі спроби реформувати освіту, русифікація, адмін. утвердження атеїзму, а з іншого – деяке ослаблення тиску на культуру, розширення рамок для творчої та наукової самореалізації, поява перших паростків громад. пробудження і нац. відродження.

Кінець епохи сталінізму зумовив певну трансформацію рад. зовнішньополітичної лінії, в якій поступово окреслилася еволюція від дипломатичної прямолінійності до здійснення реалістичнішого і гнучкішого курсу на міжнар. арені. У період «В.» рад. концепція міжнар. стосунків базувалася на ідеях мирного співіснування держав із різним суспільним устроєм, можливості уникнення нової світової війни, визнанні існування альтернативних моделей і шляхів переходу різних країн до соціалізму. Водночас рад. керівництво залишалося прибічником безкомпромісної ідеологічної б-би на міжнар. арені, принциповим прихильником ідеї невідворотної перемоги комунізму в світовому масштабі. Такі базові основи зовн. політики доби «В.» породжували суперечливі та неоднозначні наслідки. У рад. підходах до розв'язання зовнішньополіт. проблем в умовах «Холодної війни» простежувалися спроби зменшити рівень конфронтації та встановити прямий діалог із Заходом, що, зокрема, виявилось в

проведенні у Женеві конференції лідерів СРСР, США, В. Британії та Франції з питань міжнар. безпеки (1955); розпуску *Комінформу* (1956); блокування СРСР 1956 агресії В. Британії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту; оголошення СРСР 1958 одностороннього мораторію на ядерні випробування; підписання 1963 Договору про заборону ядерних випробувань у атмосфері, космосі та під водою. З іншого боку, низка дій та рішень стимулювала процес міжнар. конфронтації – створення *Організації Варшавського договору* (1955); придушення рад. військами антикомуністичного народного повстання Угорщині (див. *Угорське повстання 1956*); намагання СРСР в умовах розпаду колоніальної системи розширити межі соціаліст. табору; зведення 1961 східнонім. урядом за погодженням СРСР *Берлінського муру*; різке загострення рад.-кит. стосунків; виникнення *Карибської кризи 1962*, яка поставила світ на межу ракетно-ядерної війни.

На поч. 1960-х років рад. пропагандистська машина продовжувала нав'язувати суспільству ідеї комуністичного романтизму і пов'язану з ним соціальну мітологію. XXII з'їзд КПРС (1961) прийняв третю програму партії – програму побудови комунізму. Влада стимулювала численні трудові почини (деколи з ініціативи звичайних трудівників), розгортання соціалістичного змагання тощо. Водночас були й ін. вияви суспільної активності, що виходили за рамки ідеологічних установок системи. Лібералізація створила ґрунт для поширення ін. поглядів і виявів активності – стихійних народних виступів і діяльності дисидентів. У жовтні 1959 спалахнуло і було придушене повстання робітників «Казахської Магнітки», у червні 1962 розстріляна багатотисячна демонстрація в Новочеркаську (див. *Новочеркаські події 1961*), відбулися робітничі страйки та заворушення у Кривому Розі та Одесі (1963). У період «В.» з'явилися перші паростки *дисидентського руху* в СРСР. Цим опозиційним до рад. системи процесам і явищам були властиві локальність поширення, нечисленність учасників і організаційна слабкість, однак вони стали ознаками, які вказували на кризовість рад. системи. На поч. 1960-х років нестабільність у суспільстві ставала дедалі відчутнішою, що дало змогу супротивникам М. Хрущова перейти у наступ і в жовтні 1964 усунути його від влади (див. *Кремлівський переворот 1964*).

О. Бойко (Ніжин).

ВІЗЕНТАЛЬ Симон (Vizental; 31.12.1908 – 20.09.2005) – керівник Центру з досліджень історії *Голокосту*. Н. у Бучачі (тепер Терноп. обл., Україна). Закінчив архітектурний ф-тет Львів.

політехн. ін-ту, відкрив власне проєктне бюро. Після окупації Львова нім. військами 1941 був заарештований. Перебував у Янівського гетто, пізніше – в'язень 3 концентраційних таборів (Треблінка, Освенцім, Маутгаузен). Після звільнення союзниками працював у амер. військовій адм-ції в Австрії, згодом – співробітник спецслужб США. 1947 відкрив у Лінці (Австрія) Центр документації з розшуку нацист. злочинців. Від 1948 брав участь у роботі Центр. агентства з розслідування нацист. злочинів Держ. управління юстиції ФРН. Сприяв виявленню ізраїл. спецслужбами 1960 нацист. злочинця А. Айхмана. Допоміг розшукати винних у масовому знищенні євреїв військових злочинців – Ф. Штангля (Треблінка, Собібор), Г. Вагнера (Собібор), Г. Браунштайнера (Майданек), Ф. Мюрера (Вільнюське гетто), а також офіцера гестапо К. Зільбербауера, який 1944 арештував А. Франк. 1961 переніс свій Центр до Відня (з 1997 – Інститут ім. С. Візенталя). Зібрав картотеку на 22,5 тис. нацист. злочинців. У 1980–90-х роках В. був причетний до судового переслідування українця І. Дем'янюка, помилково звинуваченого у військових злочинах. У квітні 2002 В. заявив про підготовку спец. звернення до міжнар. громадськості із закликом бойкотувати Україну, Литву, Латвію та Естонію через спроби реабілітації нацист. злочинців, які, нібито мають місце, у цих країнах. Автор книг «Право, а не помста», «Я полював за Айхманом», «Вбивці серед нас», «Сонях».

А. Козицький (Львів).

ВІЙСЬКА СС – збройні формування нацистської партії (НСДАП). Перші підрозділи створено 1933. Набір у частини СС здійснювався відповідно до критеріїв нацист. ідеології та необхідних фізичних даних (зріст солдатів 175–180 см). Спочатку формувалися тільки з етнічних німців; термін служби – 4 роки. Знаходилися під загальним командуванням Г. Гімлера. Створювалися для виконання спеціальних завдань поліційного характеру. Відзначалися особливою жорстокістю під час військових і каральних операцій. На поч. Другої світової війни 1939–45 охоронні батальйони СС були реформовані у війська СС. Повністю моторизовані частини СС брали участь у військових діях проти Польщі, Франції, Бельгії, СРСР. 1943–45 окремі частини СС (від дивізії до батальйона) були сформовані з албанців, бельгійців, нідерландців, естонців, італійців, латишів, росіян, угорців, українців, хорватів, французів і представників багатьох ін. народів. На поч. 1945 війська СС налічували 40 дивізій (бл. 600 тис. осіб).

ВІКЕ-ФРЕЙБЕРГА Вайра (Vike-Freiberga; 01.12.1937) – латв. політик, Президент Латвії (1999–2007). Н. у Ризі. 1944 разом з батьками емігрувала в Німеччину, згодом – у Канаду, де отримала вищу освіту. 1965–98 – професор психології Монреальського ун-ту. Брала активну участь у діяльності нац. і міжнар. орг-цій. 1997 переїхала до Литви. У жовтні 1998 очолила Інститут Латвії, який відповідав за формування іміджу країни в світі. 1999–2007 – президент Латвії. За її президентства Латвія 2004 увійшла до ЄС і НАТО, скерувала військовий контингент в Ірак. У вересні 2006 три балт. держави запропонували кандидатуру В.-Ф. на посаду Генерального секретаря ООН, але вона відкликала свою кандидатуру. Має численні нагороди 30 іноземних держав, зокрема, Орден князя Ярослава Мудрого I ступеня (Україна, 2006).

З. Баран (Львів).

ВІКТОР ЕМАНУІЛ III (Viktor Emanuel; 11.11.1869 – 28.12.1947) – король Італії (1900–46), самозваний імператор Ефіопії (1936–44) і король Албанії (1939–44). Походив із Савойської династії. Н. у Неаполі. Став королем Італії 1900 після загибелі його батька Гумберта I. За його правління Італія 1915 вступила у Першу світову війну на боці держав *Антанти*. Три роки брав активну участь у бойових операціях на півночі Італії. Післявоєнний занепад економіки, послаблення уряду і загроза громадянської війни змусила В.-Е. III 1922 погодитися з встановленням фашистського режиму Б. Муссоліні. Після захоплення італ. військами Ефіопії (1936) і Албанії (1939) В.-Е. одержав нові монарші титули. 1946 під тиском італ. антифашистського руху і держав-переможців В.-Е. III зрікся престолу на користь свого сина, короля Гумберта II. До кінця життя жив у вигнанні в Португалії та Єгипті.

ВІКТОРІЯ (повне ім'я – Александріна Вікторія; Viktoria; 24.05.1819 – 22.01.1901) – королева Об'єднаного королівства Велика Британія та Ірландія (1837–1901), імператриця Індії (1876–1901). Стала королевою 20.06.1837, у 18-літньому віці, після смерті бездітного дядька Вільяма IV. У ранні роки правління перебувала під впливом прем'єр-міністра Вільяма Лемба, віконта Мельбурна – лідера крила партії *вігів*. 1840 вийшла заміж за свого кузена принца Альберта. Під впливом короля В. поступово змінила симпатії до лібералів на прихильність до Консервативної партії. Після смерті короля Альберта (1861) правила одноосібно, зберігаючи інтерес до державних справ. Дотримувала траур за чоловіком до кінця життя, уникала публічних

появ і вповноважувала принца Альберта Едварда виконувати королівські церемоніальні обов'язки. Найавторитетнішим дорадником королеви став лідер Консервативної партії Б. Дізраелі, який займав пост прем'єр-міністра 1868, 1874–80. 1876 одержала титул імператриці Індії. Популярність В. в англ. суспільстві досягнула піку останні 20 років її правління. В. померла 22.01.1901. Її нащадки, зокрема 40 онуків, поєдналися шлюбами майже з усіма європ. династіями. В. стала символом стабільності та міцності Брит. імперії, прикладом чесності, патріотизму, родинної відданості. Її 63-річне правління було найтривалішим в англ. історії та дістало назву «вікторіанської епохи».

О. Джеджора (Львів).

ВІЛЬГЕЛЬМ II Гогенцоллерн (Wilhelm II; 27.01.1833 – 04.06.1941) – імператор Німеччини і король Пруссії (1888–1918). Н. у Потсдамі. Вступив на престол після короткого правління його батька Фрідріха III. Відігравав активну роль у внутр. і зовн. політиці Німеччини. Через розбіжності у тактиці стосовно соціал-дем. і робітничого руху з О. Бісмарком відправив його у відставку (1890). Проголосив курс «нової ери», який передбачав, зокрема, підірив впливу соціал-демократів шляхом соц. реформ «зверху». Прихильник завоювання Німеччиною світового панування, проводив політику «на грані війни», неодноразово призводив до криз у міжнар. відносинах – *Марокканські кризи 1905 і 1911, Боснійська криза 1908–09*. Спрямував нім. експансію на Балкани і Близький Схід (див. «*Дранг нах Остен*»). Щоб досягнути домінування Німеччини на морі підтримав масштабну програму розбудови нім. флоту адм. А. Тірпіца. Непродуманий зовнішньополіт. курс В. II призвів до погіршення відносин з Росією і Британією. Один із винуватців *Першої світової війни 1914–18*. Під час війни формально очолював армію, однак фактичне командування військами здійснював генералітет. З 1916 всі важливі рішення приймали П. *Гінденбург* і Е. *Людендорф*. 09.11.1918 після вибуху Листопадової революції у Німеччині був позбавлений влади. Виїхав до Нідерландів, де поселився неподалік Утрехту в місцевості Доорн. 28.11.1918 зрікся престолу. Під час *Паризької мирної конференції 1919–20* був звинувачений у причетності до військових злочинів, однак нідерланд. уряд відмовився видати його *Антанті*. Відхилив пропозиції А. *Гітлера* переїхати до Німеччини і рішуче засуджував політику нацистів.

«ВІЛЬГЕЛЬМ ГУСЛОВ» – нім. пасажирський корабель (водотон. 25 484 т). Збудований

1937 у Гамбурзі (названий на честь лідера швейцар. нацистів, убитого 1936). Протягом 1937–39 здійснював рейси до Італії, на Мадейру і Канарські о-ви. На поч. Другої світової війни переобладнаний у плавучий лазарет, вивозив поранених із Польщі та Норвегії. З листопада 1940 пришвартований до причалу в Готенгафені (Гдині), де використовувався як плавуча казарма для навчального дивізіону моряків-підводників. На поч. 1945 задіяний в евакуації населення Сх. Пруссії. 30.01.1945 побл. Данцига (Гданська) «В. Г.», який перевозив матеріальні цінності, поранених і цивільних біженців, був торпедований рад. підводним човном С-13 під командуванням О. Марінеско. Із майже 10 тис. осіб, що знаходилися на його борту, врятувалося загалом 904 (987 – за ін. дан.) особи. На кораблі перевозили особовий склад навчального дивізіону підводних човнів (918 осіб, врятувалося 528), а також 373 жінки – військовослужбовці ВМС (врятувалося – 123). Серед 173 членів екіпажу врятувалося 83. Із понад 8 000 біженців і поранених врятувалося лише 518 осіб. Оголосивши потоплення «В. Г.» найбільшим успіхом рад. підводного флоту в 2-й світовій війні, сталінська пропаганда твердила, що на борту «В. Г.» перебували 3 700 нім. спеціалістів-підводників і 100 командирів підводних човнів. Існує версія про те, що на борту «В. Г.» затонула викрадена нацистами із Петергофа «Бурштинова кімната». 1974 і 1978 залишки корабля обстежили польс. і нім. водолази. За наполяганням нім. сторони (оголосила «В. Г.» братською могилою) підводні роботи були припинені. Потоплення «В. Г.» спричинило найбільшу в історії мореплавства кількість жертв на морі.

А. Козицький (Львів).

«ВІЛЬНА ФРАНЦІЯ» – офіційна назва руху і форми державності, які сформувалися під час Другої світової війни 1939–45 для боротьби за визволення Франції з-під гітлерівської окупації та проти режиму *Віші*. Засновником і керівником «В. Ф.» став ген. Ш. де *Голль*, який після захоплення Парижу нім. військами (14.06.1940) і переходу всієї повноти влади в неокупованій зоні до колаборац. уряду А. Ф. *Петена*, звернувся 18.06.1940 по лондонському радіо із закликом до французів боротися із ворогом спільно з народами Великої Британії і США. Влітку 1940 до «В. Ф.» приєдналися військові частини та адм-ція деяких колоній у Франц. Екватор. Африці (Чад, Камерун, Серед. Конго, Габон та ін.) і Тихому океані, що дало змогу рухові створити власні збройні формування і отримати територіальну базу. У вересні 1941 у Лондоні був утворений керівний орган «В.

Ф.» – Французький національний комітет (ФНК) на чолі з Ш. де Голлем, який фактично набув статусу еміграційного уряду. Незабаром зв'язок із Комітетом встановили орг-ції Руху Опору в самій Франції та визнали його керівництво. «В. Ф.» (з 1942 – «Франція, яка бореться») приєдналася до *Антигітлерівської коаліції*, а її збройні підрозділи – Вільні французькі сили – взяли участь у бойових операціях союзників (1943–45 на рад.-нім. фронті діяв полк винищувачів «В. Ф.» – «Нормандія-Неман»). 03.06.1943 на визволеній терит. Алжиру, куди переїхав ФНК, був заснований Французький комітет нац. визволення (ФКНВ) під керівництвом А. Жиро і Ш. де Голля (з листопада 1943 – голова Ш. де Голль), який 26.08.1943 визнали уряди США, В. Британії та СРСР. За кілька днів до висадки союзницьких військ у Нормандії (06.06.1944) ФКНВ був перетворений на Тимчасовий уряд Французької респ. (02.06.1944) на чолі з Ш. де Голлем. Військ.-політ. діяльність «В. Ф.» і позиція Ш. де Голля, спрямована на забезпечення максимальної самостійності франц. нац.-патріот. руху (що неодноразово приводило до тертя у відносинах із союзниками, які виношували плани обмеження впливів Франції у післявоєнній Європі), привели до формування впливової політ. сили, яка після вигнання гітлерівців взяла владу в країні, а згодом представляла державні інтереси Франції під час розгляду питань післявоєнного політ. устрою Європи і світу.

«ВІЛЬНИЙ СВІТ» – популярний термін, який у період *«Холодної війни»* вживався для окреслення некомуністичних країн. Походження терміну пов'язують із виступом президента США Ф. Д. Рузвельта у січні 1941 перед Конгресом США. У своїй промові амер. президент висловився за побудову світового суспільного устрою, який базувався на чотирьох осн. свободах людини: свободі слова, свободі релігійних культів, свободі від бідності та свободі від страху. Після розвалу СРСР і повалення тоталітарних режимів у країнах колишнього соціалістичного табору у Центр.-Сх. Європі термін перестав вживатися.

ВІЛЬНЮСЬКИЙ КРАЙ – пд.-сх. частина Литви, яка 1919 і 1920–39 перебувала у складі Польщі (з 1922 в офіц. документах і у пресі цей регіон Литви називався В. к.). Питання приналежності В. к. було головною проблемою міжвоєнного періоду у відносинах між Литвою і Польщею. Варшавський уряд, намагаючись полегшити закріплення краю за Польщею і реабілітувати свою політику на міжнар. арені, створив нібито незалежну від Польщі адмін. одиницю – Серединну Литву. 24.03.1922 польсь.

Сейм офіційно приєднав терит. В. к. її до Польщі. 1925 для уніфікації поділу окупованих терит. було створено Віленське воєводство: В. к. з частиною Зх. Білорусі був розділений між Віленським, Новогрудським і Білостоцьким воєводствами. Польсь. уряд проводив колонізацію краю через систему освіти і Церкву. Після окупації Польщі військами гітл. Німеччини (1939) В. к. 10.10.1939 за договором із СРСР відійшов до Литви.

З. Баран (Львів).

ВІЛЬСОН Вудро Томас (Wilson; 28.12.1856 – 03.02.1924) – 28-й Президент США (1913–21), демократ. Н. Ставтоні (шт. Вірджинія). Навчався у коледжі в Нью-Джерсі (тепер – Принстонський ун-тет) та в ун-теті Вірджинії. Захистив докторську дисертацію з історії в ун-ті Джона Гопкінса. У дисертації (1885) та працях «Джордж Вашингтон» (1896), «Історія американського народу» (1902) сформулював власну концепцію політ. філософії, ґрунтованої на стриманому трактуванні законодавчої системи. Викладав історію, політ. економію, юриспруденцію. Здобув широку популярність як визначний оратор. 1902 був обраний президентом Принстонського ун-ту. 1912 висунутий кандидатом у президенти США від Дем. партії. Переміг на виборах вражаючою більшістю голосів. Свою програму реформ назвав «Нова свобода». Прагнув створити стабільну банківську систему і атмосферу здорової конкуренції та вільного підприємництва як для великих компаній, так і для дрібних виробників. Підтримував такі законодавчі проекти, як закон про дитячу працю та захист трудящих. Але уникав широкої програми соц. забезпечення. Конституційні зміни, прийняті за В., мали своїм наслідком впровадити прямі вибори сенаторів, сухий закон та право голосу для жінок. У міжнар. політиці змінив загальну тактику втручання, властиву попереднім президентам, на політику нейтралітету і співпраці. Визнав новостворену Китайську респ. та погодився сплатити Колумбії компенсацію за збитки, спричинені будівництвом Панамського каналу. Але у Мексиці, Домініканській респ., Нікарагуа, на Гаїті та Кубі підтримав тактику прямого військового втручання, щоб придушити антиурядові революційні виступи та встановити державну стабільність і порядок (див. *«Великого кийка» політика*). З поч. Першої світової війни дотримувався нейтралітету. Але після вторгнення німців у Бельгію та після загибелі амер. моряків під час атаки нім. підводних човнів на сили союзників змінив своє ставлення. 02.04.1917 звернувся до Конгресу з пропозицією проголосити війну Німеччині. Президентські повноваження В. були збільшені, проголошено прямий президентсь-

кий контроль над цінами і заробітною платнею. 18.01.1918 запропонував Конгресові програму, відому як «14 пунктів» (див. «*Чотирнадцять пунктів*» Вільсона), спрямовану на влаштування ефективної системи договорів і післявоєнних стосунків між націями. На *Паризькій мирній конференції 1919–20* був змушений погодитися на низку компромісних рішень. Його підтримка самовизначення колишніх нім. колоній викликала опір Франції, В. Британії та Японії. *Версальський мирний договір 1919* повністю підтримав В. лише стосовно питання про організацію *Ліги Націй*. Нагороджений Нобелівською премією миру (1919). Зовнішньополіт. діяльність В. послабила його позиції у США і розглядалася як основна причина внутр. амер. екон. кризи. Конгрес не ратифікував угоди про створення Ліги Націй, тому США не увійшли до її складу. Праця над встановленням контролю над ситуацією та збиранням голосів для підтримки зовнішньополіт. програми призвела до фізичного виснаження і спричинила тяжку хворобу В. Останні роки президентства діяв через свій кабінет і дорадників, майже не з'являвся на публіці. Смерть В. викликала хвилю співчуття серед багатьох його прихильників у всьому світі.

О. Джеджора (Львів).

ВІЛЬСОН Джеймс Гарольд (Wilson; 11.03.1916 – 24.05.1995) – брит. політик, барон. Н. у Гаддерсфілді (Йоркшир). Навчався в Оксфорді, згодом викладав економіку в університетському коледжі. 1937 вступив до *Лейбористської партії В. Британії*. З 1945 – член Палати Громад. 1947–51 – міністр пром-сті та торгівлі в урядовому кабінеті К. Еттли. З 1952 – член, 1961–62 – голова виконкому Лейбористської партії. У лютому 1963 обраний головою партії, очолив лейбористську фракцію у парламенті. 1964–70 і 1974–76 – прем'єр-міністр В. Британії. Кабінет В. розробив п'ятирічний план (1964–70) розвитку економіки країни, проводив модернізацію пром-сті, націоналізував чорну металургію (березень 1967), удосконалив систему соц. забезпечення та ін. Зовн. політика В. не відзначалася особливими успіхами. Не зміг запобігти односторонньому проголошенню незалежності Пд. Родезії (11.11.1965) і створенню республіки (1970). Невдачею 1967 завершилася перша спроба уряду В. забезпечити В. Британії місце в ЄЕС (вето на заявку брит. уряду, як і в 1963, наклав франц. президент Ш. де Голль). Під час свого другого прем'єрства кабінет В. провів референдум (червень 1975), під час якого 67% виборців підтримали вступ країни до «Спільного ринку». У квітні 1976 подав у відставку на користь свого однопартійця Дж. Каллагана.

ВІЛЬЯ Франциско (Villa; Панчо Вілья; справжн. прізвище та ім'я – Аранго Доротео; 04.10.1877 – 20.07.1923) – керівник селянського руху в Мексиці, генерал. Н. у Ріо-Гранде (штат Дуранго). На поч. Мексиканської революції 1910–17 очолював селянські загони, які виступали проти великих землевласників. Став ідеологом селянського руху анархістського типу. Закликав до проведення радикальних суспільних реформ, зокрема аграрної. Відіграв певну роль у поваленні 1911 диктаторського режиму П. Діаса та 1914 ген. В. Уерти. Загони В. контролювали територію шт. Чіуауа і Коауїла, де була проведена конфіскація земель великих латифундистів і розподіл її між селянами. У листопаді 1914 загони В. об'єдналися з селянськими формуваннями Е. Салати (діяв у шт. Морелос) і зайняли Мехіко, проте незабаром були витіснені із столиці військами президента Венустіано Карранси. В. виступав проти ліберально-дем. реформ уряду В. Карранси. Невдовзі анархістський рух під керівництвом В. був значно послаблений заходами центрального уряду. 1916 здійснив кілька нападів на поселення на терит. США, що стало приводом для вторгнення у Мексику 1916–17 амер. експедиційного корпусу під командуванням ген. Джона Першинга. 1915–16 головні сили В. були розбиті. Після проведення 1917 урядом аграрної реформи рух В. втратив підтримку в селянському середовищі та остаточно набув напівбандитських форм. Сам В. загинув в одній із сутичок з урядовими військами.

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ (від англ. *virtual* – уявний) – уявна реальність, яка не має фізичного втілення. 1) У сучасному лексиконі, як правило, використовується для означення імітації дійсності та позначає світ, створений комп'ютерними засобами. Цей світ реально не існує, однак комп'ютер може впливати на зорові, слухові та ін. органи почуттів людини, викликаючи у неї ілюзію занурення у нього. Крім того, людина може впливати на події, що відбуваються в уявному світі, що підсилює відчуття реальності. У В. р. можна вступати у контакт не тільки з людьми, але і з штучними персонажами. Прикладом занурення у В. р. є комп'ютерна гра. 2) Термін «віртуальна реальність» також застосовується для окреслення нематеріальної реальності у філософських концепціях.

Л. Скочиляс (Львів).

ВІСКОНТІ Лукіно (Visconti, 02.11.1906 – 17.03.1976) – італ. режисер. Походив із знатного роду Вісконті Ді Модроне, виховувався у родині, багатій культурними традиціями. З дитинства

захоплювався музикою і театром. 1928–29 взяв участь в оформленні вистав у міланському Театро Еден. 1936 у Парижі познайомився з Жаном Ренуаром, став його асистентом на зйомках фільмів «Заміська прогулянка» і «На дні». 1942 зняв свій перший фільм «Одержимість» (за романом Джеймса Кейна), у якому відчутне візуальне передбачення неореалізму. Учасник Руху Опору в роки Другої світової війни. Взяв участь у створенні колективного документ. фільму «Дні слави» (1945). Тоді ж почав виступати як постановник драматичних і оперних вистав, поєднуючи це з роботою в кіно. Роман Дж. Верга ліг в основу його епічного фільму «Земля тремтить» (1948), що став одним із найзначніших творів неореалізму. 1951 зняв фільм «Найкрасивіша», у якому А. Маньяні зіграла одну із кращих своїх ролей і єдину трагікомічну. Перший кольоровий фільм режисера «Почуття» (1954) випередив виникнення італ. іст. фільму на чверть століття. На цьому і на наступному фільмі В. – «Білі ночі» (1957) позначився його досвід театральних постановок. Епопея «Рокко і його брати» (1960) стала ключовим твором нового італ. кіно. В екранізації роману Дж. Томазі Ді Лампедуза «Леопард» (1963), В. проявив себе як тверезий історик-аналітик. У кін. 1960-х років поступово відійшов від театру, переживаючи друге народження в кіно. «Німецька трилогія» В. – «Загибель богів» (1969), «Смерть у Венеції» (1971) і «Людвіг» (1973) – неперевершений зразок відтворення у кіно величезного іст. прошарку на межі ХІХ–ХХ ст. Саме у фільмах «німецької трилогії» В. література, театр, музика і кіно з вичерпною повнотою являють собою гармонійний художній синтез. Востаннє В. повернувся до сучасного матеріалу в «Сімейному портреті в інтер'єрі» (1974), де створив своєрідну духовницю. Останньою роботою майстра стала екранізація роману Г. Д'Аннунціо «Невинний» (1976), у якій В. ще раз відтворив епоху, яка його породила.

К. Сліпченко (Львів).

«ВІСЛА» ОПЕРАЦІЯ 1947 – депортація 1947 польським комуніст. режимом укр. населення з його етнічних земель (Лемківщина, Надсяння, Підляшшя і Холмщина) на терит. у зх. і пн. частині Польщі. 09.09.1944 між урядами УРСР і Польщі була пописана угода про взаємний обмін населенням у прикордонних р-нах. Переселення українців з їх етнічних територій, яке мало за умовами угоди носити виключно добровільний характер, проводилося найчастіше примусово із застосуванням військової сили. У жовтні 1944–серпні 1946, за дан. польс. джерел, були переселені 482 тис. осіб (див. *Переселенські акції на польсько-українському пограниччі 1944–46*).

Переселення і масові репресивні акції польс. влади щодо укр. цивільного населення викликали рішучу протидію *Української Повстанської Армії* та націоналістичного підпілля *Організації Українських Націоналістів*, що становило серйозну загрозу для комуніст. режиму в цілій Польщі. Офіц. приводом для поч. «В.» о. стала загибель 28.03.1947 у р-ні с. Яблонне (на шосе між Балигородом і Тісною) у бою з відділом УПА заст. міністра оборони Польщі ген. К. Сверчевського та частини його охорони. У цей же день на засіданні політбюро ППР було прийнято рішення про цілковиту депортацію укр. населення у новостворені воєводства – Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Познанське і Щецинське. Організацією операції займалась створена 17.04.1947 оперативна група «Вісла», якою керував ген. С. Моссор. Операція мала на меті не тільки розгром підрозділів УПА, але й розпорошення укр. нац. меншини з р-нів компактного проживання по цілій Польщі. Таємний документ Мін-ва повернутих земель, направлений 10.11.1947 до воєвод. управління в Ольштині, вказував, що головною метою операції є асиміляція переселенців у польському середовищі. Операція розпочалася 28.04.1947 о 4.00 ранку. 6 арм. дивізій (бл. 17 тис. чол.) і відділи Корпусу внутр. безпеки оточили місцевості, на яких компактно проживало укр. населення. У цей же час рад. і чехосл. військові підрозділи заблокували сх. і пд. кордони Польщі від Бреста до Нового Сончу. Депортаційні заходи супроводжувалися насиллям щодо укр. населення – навмисно підпалювалося житло і госп. будівлі, руйнувалися храми (особливо на Лемківщині та в Надсянні). Укр. родини переважно розселяли серед польс. населення, переміщеного із зх. частини Української РСР. Переселенцям дозволяли проживати не ближче як за 100 км від сухопутних і 50 км від морських кордонів, часто не більше як по одній сім'ї в одному нас. пункті. Основний етап «В.» о. тривав більше 3 місяців – до поч. серпня 1947, хоча депортаційні акції продовжувалися і пізніше. На 31.07.1947, за польс. дан., були переселені 140 575 осіб, з них – убито 655 осіб, заарештовано – 1 466 членів укр. Руху Опору. Осіби, які підозрювалися у зв'язках з УПА, і намагалися уникнути виселення або чинили опір під час акції, були ув'язнені в концтаборі Явожно (пobl. Кракова). У цьому таборі до кінця його функціонування (08.01.1949) побувало 3 936 в'язнів-українців, зокрема, 823 жінки і кілька десятків дітей, 22 греко-католицьких священники і 5 православних, з них загинуло бл. 200 осіб. З 5 воєводств, на терит. яких розмістилося укр. населення, перше місце посідало Ольштинське – 56,1 тис. осіб. В окремих воєводствах українці

складали на той час значну частину всього населення (у Щецинському – 8,2%, Вроцлавському – 5,9%, Гданському – 4,7%, Познанському – 3,7%). До кінця 1947 у місця, звідки було депортовано укр. населення, переселено бл. 14 тис. осіб польської національності. Останні 32 укр. родини були виселені з етнічних земель на поч. 1950. Сенат Польщі 03.08.1990 засудив «В.» о.

М. Пасічник (Львів).

«ВІСЬ БЕРЛІН–РИМ» – популярний термін, який вживався для означення політ. і військ. співпраці нацист. Німеччини і фашист. Італії напередодні та під час Другої світової війни 1939–45. Термін «Вісь» стосовно нім.-італ. стосунків вперше вжив Б. Муссоліні у листопаді 1936 (вважав, що політична лінія Берліну і Риму в європейській політиці мала стати тією віссю, навколо якої розгортатимуться міжнародні події на континенті). Політ. співпраця у рамках «Вісі» була започаткована після підписання 23.10.1936 таємного протоколу, який зафіксував головні напрями майбутньої політики двох урядів, зокрема щодо політ. підтримки Берліном італ. окупації Ефіопії, спільної позиції стосовно *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії, поділу сфер впливу на Балканах і басейні Дунаю тощо. Для консолідації військових сил обох країн з метою реалізації агресивних планів 22.05.1939 між *Третім Райхом* та Італією був підписаний договір про створення військ.-політ. союзу – *«Сталевого пакту»*. «Вісь Б.–Р.» стала етапом до формування наступного об'єднання тоталітарних держав *«Вісі Берлін–Рим–Токіо»*.

«ВІСЬ БЕРЛІН–РИМ–ТОКІО» – популярна назва, яка вживається для окреслення тісної політичної та частково військової співпраці між *Третім Райхом*, Італією і Японією 1937–45. Попереднім етапом цієї співпраці було створення у жовтні 1936 *«Вісі Берлін–Рим»*. Пошук Берліном і Римом нових спільників на міжнар. арені для здійснення власних агресивних планів привів до зближення із Токіо. 25.11.1936 Німеччина і Японія уклали *Антикомінтернівський пакт 1936*, до якого 06.11.1937 приєдналася Італія. Останнім кроком до завершення створення тісного військ.-політ. союзу трьох тоталітарних держав і перетворення «Вісі Берлін–Рим» у «Вісь Берлін–Рим–Токіо» стало укладення 27.09.1940 *Берлінського пакту 1940*.

ВІШІ – французький колабораціоністський режим, запроваджений під нацистським протекторатом початково в неокупованій частині Франції,

а від листопада 1942 під окупацією. Термін походить від назви курортного міста на півдні Франції, де 10.07.1940 на засіданні Національних Зборів було прийнято рішення про передання усієї влади прем'єр-міністрові маршалові А. Петену. Петен проголосив себе головою французької держави, новою столицею якої замість окупованого німцями Парижу стало м. Віші. Новий режим повністю розірвав з республіканськими традиціями «Свободи, Рівності, Братерства», поклавши на них відповідальність за послаблення держави і поразку Франції 1940. Новими ідеалами держави проголошувалися «Праця, Сім'я, Батьківщина». Історія режиму поділяється на 4 періоди: 1) липень–грудень 1940 – період вимушеного визнання німецької зверхності та окупації; 2) січень 1941–квітень 1942 – час відкритої колаборації з нацистами; 3) квітень 1942–січень 1944 – період маневрування і спроб уникнути безпосереднього пов'язання з нацистським окупаційним режимом; 4) січень–липень 1944 – період повної переваги франц. нацистів в уряді, який завершився після визволення Франції союзниками та створення еміграційного уряду Петена у м. Зігмарінген у Німеччині. Воєнна поразка нацистського нім. режиму призвела до розпуску уряду Петена.

О. Джеджора (Львів).

ВЛАСОВ Андрій (01.09.1901 – 01.08.1946) – рад. військовий діяч, генерал-лейтенант (24.01.1942). Навчався в духовній семінарії, на агроном. ф-ті Нижньогородського ун-ту. У травні 1920 мобілізований у Червону армію. Учасник Громадянської війни 1917–22. Після її закінчення залишився на військовій службі, 1922–28 займав командні посади в 9-й Донській Дивізії, від лютого 1933 – у штабі Ленінград. військ. округу. З 1935 – командир піхотного полку. 1938–39 очолював рад. військову місію у Китаї, був військовим радником уряду *Чан-Кайші*. На поч. Німецько-радянської війни 1941–45 командував 37-ою армією Пд.-Зх. фронту під час оборони Києва і 20-ою армією у ході битви за Москву. З січня 1942 – генерал-лейтенант, потім деякий час був заст. командувача Волховського фронту. У березні–липні 1942 командував 2-ою ударною армією. У липні 1942 В. добровільно здався у полон, розраховуючи на співпрацю з нацистами у поваленні сталінського режиму. Переконавав нім. командування використати антисталінські настрої серед частини населення Радянського Союзу для повалення комуністичної влади. Запропонував створити з рос. військовополонених військові частини, однак не знайшов підтримки серед нацист. керівництва. У листопаді 1944 за згодою Г. Гімmlера ство-

рив Комітет визволення народів Росії (КВНР). 14.11.1944 опублікував у Празі маніфест, в якому звинуватив Й. Сталіна у агресії проти ін. країн та політиці геноциду щодо власного народу і проголосив усунення його від влади. З кін. 1944 розпочав формувати з рос. військовополонених і оstarбайтерів Російську визвольну армію (РВА), яку нацист. командування намагалось використати із пропагандистською метою. На поч. 1945 армія В. складалася з двох дивізій (налічували бл. 50 тис. осіб; за ін. даними – 130 тис. осіб), одна з яких брала участь у боях із Червоною армією у р-ні Франкфурта-на-Одері, інша – опинившись у травні 1945 у Празі, допомогла чеським повстанцям вибити гітлерівців з міста. У квітні-травні 1945 окремі відділи РВА здалися союзникам, але більшість їх членів на вимогу рад. уряду (незважаючи на численні випадки самогубств серед колишніх вояків РВА) було репатрійовано. 21.05.1945 В. був арештований рад. спецслужбами. Разом з 11 офіцерами своєї армії В. був засуджений до смертної кари і страчений.

ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ Андрій Андрійович (12.05.1933 – 01.06.2010) – рос. поет. Н. у Москві. 1957 закінчив Моск. архітектурний ін-т. Став одним із перших серед поетів-«шестидесятників». Разом із Є. Євтушенком був лідером поетичного авангарду, виступав проти партійного ідеологічного терору, цькування письменників, політ. конформізму. На поч. 1960-х років вийшли збірки В. «Мозаїка» (1960), «Париж без рим» (1962–63), «Антисвіти» (1964), головною темою яких стали гострі історичні конфлікти рад. доби, трагедії не однакові, а усього періоду рад. державності. Провідною темою у його поезії залишається відвага експерименту і гуманізм. Новаторська за формою поезія В. ламала канони традиційної поезії. У березні 1963 М. Хрущов погрожував вислати В. з країни, тому він був змушений на деякий час залишити Москву. Періодично з'являлися нові збірки В. – «Ахіллесове серце» (1966), «Погляд» (1972), «Дубовий лист віолончелі» (1975), «Вітряних справ майстер» (1976; відзначена Держ. премією СРСР, 1978), «Спокуса» (1978), «Прораби духу» (1984), «Бесповідальне» (1984), «Рів» (1986) та ін. З кін. 1990-х років творив у жанрі віртуальної поезії. У збірці «Відеоми» (1992) В. поєднав декламацію віршів із музикою і демонстрацію т. зв. відеом. Вийшли збірки «У віртуальних вітрах» (1998), «Жахлива криза суперстар» та ін. З циклу віршів «Антисвіти» була створена виставка у театрі на Таганці у Москві, вистава «Бережіть свої обличчя», а у театрі «Ленком» створена перша рос. рок-опера «Юнона та Авось» (1981). На вірші поета

написано багато популярних пісень, серед них «Мільйон червоних троянд» («Миллион алых роз», муз. Р. Паулса), «Пісня на біс» (муз. Р. Паулса), «Почни спочатку» (муз. Є. Мартинова), романси на муз. М. Тарівердієва.

Л. Полякова (Львів).

«ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» – комплекс ідей, принципів і заходів екон. і соц.-політ. характеру, які лягли в основу політики більшовицької партії в СРСР від літа 1918 до березня 1921. Осн. причинами, що дали змогу *більшовикам* втілювати політику «В. к.» стали: встановлення однопартійної більшовицької диктатури, створення потужного держ. апарату, досвід «кавалерійської атаки на капітал» і військ.-політ. тиску на село в 1-й пол. 1918 і успішний приклад запровадження надзвичайних заходів у Німеччині у період Першої світової війни. «В. к.», як модель держ. регулювання економіки, мав подвійну природу. З одного боку, «В. к.» став реакцією на катастрофічну ситуацію в країні (екон. хаос, потреба мобілізувати всі ресурси для здобуття перемоги у громад. війні) й тому розглядали як вимушений і тимчасовий захід, з іншого – реалізація політики «В. к.» була зумовлена утопічною вірою більшовицьких лідерів у комунізм, майбутню світову революцію й став однією з перших спроб на практиці перейти до нового сусп. ладу. Частинами «В. к.» були націоналізація пром-сті, що охопила всі сфери виробництва (з листопада 1920 розпочалася націоналізація дрібної пром-сті); заборона свободи торгівлі та згортання грошового обігу; запровадження карткової системи розподілу продуктів (декрет від 21.11.1918 про перехід усієї системи розподілу під контроль держави – постачання населенню товарів здійснювалося тільки через споживчі комуни й кооперативи); введення безкоштовних комунальних послуг (проїзд на транспорті, користування телефоном, газом, електроенергією, житлом); зрівняльна оплата праці робітників і службовців; організація всеохопного обліку праці; жорстка централізація та мілітаризація економіки, встановлення держ. контролю за виробництвом і заг. трудової повинності; запровадження продовольчої розкладки. Одним із головних елементів політики «В. к.» стало запровадження продрозкладки. Декрет РНК від 11.01.19 передбачав, що селяни здаватимуть державі «лишки» зерна та ін. продукти на основі губернських відомостей про розміри посівних площ, врожайності, запасів минулих років. Спочатку розміри «лишків» визначалися реальними потребами сім'ї та фактичною кількістю у неї зерна, але незабаром головним критерієм стала потреба держави в хлібі. Продрозкладка

стала вираженням продовольчої диктатури, що виявилася у запровадженні монополії на торгівлю хлібом, штучному утриманні твердих цін, створенні комітетів бідноти, формуванні продзагонів для примусової хлібозаготівлі. Характерно, що на продрозкладку більшовики покладали великі надії. Схвалений VIII Всерос. з'їздом Рад (грудень 1920) план ГОЕЛРО (надзвичайно масштабний для того часу) мав фінансуватися на 2/3 за рахунок продрозкладки і лише на 1/3 – іноземними позиками. Такої політики рад. влади не сприймало селянство, яке розглядало хліб як товар, а хліботоргівлю, – як умову стабільного функціонування селянських госп-ств. Несхвально поставилося селянство і до більшов. плану колективізації села, практична реалізація якого розпочалася вже 1918 (до кінця року в рад. Росії вже було бл. 3,2 тис. радгоспів). Курс на ліквідацію великих селян. господарств і перехід від одноосібного господарювання до усупільнення с/г виробництва викликав невдоволення та протести селян, і «колективізаційний експеримент» було згорнуто. Безпосередніми наслідками запровадження політики «В. к.» стали руйнування системи ринкових відносин, розрив екон. зв'язків між містом і селом, поглиблення інфляційних процесів, посилення процесів формування однопартійної системи, зростання бюрократизації, посилення централізму, втрата приватної ініціативи, закріплення в масах психології «експропріації експропріаторів», зростання соціальної напруги в суспільстві, розширення практики «надзвичайних» заходів і масових репресій. Уже в квітні 1919 було створено табори примусової праці, заборонявся самовільний перехід рад. службовців із однієї установи в іншу, у столиці замість паспортів запровадили трудові книжки. У листопаді 1919 РНК прийняла положення про робітничі дисциплінарні товариські суди, які мали право застосовувати санкції аж «до звільнення з підприємства з передачею в концентраційний табір». Екон. криза 1920–21 викликала хвилю страйків у Москві, Петрограді, Тулі та ін. містах, масові селянські повстання у Тамбовській губ., в Україні, на Дону та Кубані, повстання матросів у Кронштадті (див. *Кронштадтське повстання 1921*), спрямовані, проти політики «В. к.» зокрема, і проти рад. режиму загалом. Після запровадження продрозкладки (1919) в Україні, у квітні 1919, відбулося 98 антибільшовицьких виступів, а у червні-липні 1919 – вже 328. Криза «воєнно-комуністичної системи» примусила більшовиків на Х з'їзді РКП(б) у березі 1921 проголосити перехід від політики «В. к.» до *нової економічної політики*.

О. Бойко (Ніжин).

ВОЛЬДЕМАРАС Аугустінас (Voldemaras; 16.04.1883 – 16.12.1942) – литов. політик, історик. Освіту здобував у Петербурзькому ун-ті. 1916 виступив засновником Партії національного прогресу (від 1924 – Союз литовських таутінінків, див. *Таутінінський рух*). 1918 увійшов в *Литовську Тарибу*. У листопаді-грудні 1918 очолював перший уряд Литви. 1922–26 – професор Каунаського ун-ту. Став хресним батьком майбутнього президента Литви Валдаса Адамкуса. 1926–29 – прем'єр-міністр і міністр закорд. справ, одночасно міністр оборони (1928–29). З 1927 очолював екстремістську військову організацію «Залізний вовк», почесним головою якої був А. *Смятона*. Пережив замах 1929. Через суперечності з А. Смятоною виведений зі складу уряду. Вів б-бу за владу, за що його неодноразово заарештовували. Після невдалої спроби перевороту 1934, здійсненої організацією «Залізний вовк», А. Вольдемараса засуджено до 12 років ув'язнення. 1938 потрапив під амністію, звільнили з умовою проживання за межами Литви. Обрав для еміграції Францію. Кілька разів пробував повернутися до краю, але щоразу його висилали. У червні 1940 повернувся у Литву й був заарештований рад. владою. Помер у тюрмі в Москві.

З. Баран (Львів).

ВОЛОШИН Августин (17.03.1874 – 11.07.1945) – укр. політик, Президент Карпатської України (1939). Н. у с. Келеничі на Закарпатті в родині священика. Закінчив Ужгородську гімназію. Навчався у богословській семінарії в Ужгороді та на теологічному ф-т Будапешт. ун-ту. Згодом вступив до Вищої педагогічної школи в Будапешті. З листопада 1897 – викладач, 1912–38 – директор учительської семінарії в Ужгороді. Від кін. 1890-х років В. брав активну участь у сусп.-політ. житті Закарпаття. 1897–1938 редагував єдину укр. газету «Наука», з 1925 – «Свобода». 1918 став членом-засновником Руської Народної Ради, потім – головою Центральної Руської (Української) Народної Ради в Ужгороді. 1922 – співзасновник Християнсько-народної партії. 1925–29 – депутат чехословац. парламенту. 1935–38 – почесний голова т-ва «Просвіта» в Ужгороді. Підтримував тісні зв'язки з укр. діячами у Львові, зокрема з митрополитом А. *Шептицьким*. Після надання офіц. Прагою автономії Карпатській Україні, В. став держсекретарем, а 26.10.1938 призначений прем'єр-міністром краю. Уряд В. розпочав реформу системи освіти, переводив навчання на укр. мову, створював нові вищі навч. заклади. При підтримці В. були створені нац. збройні сили – «Карпатська Січ». 14.03.1939 новообра-

ний парламент, який зібрався у Хусті, проголосив незалежність Карпатської України, та прийняв її Конституцію і обрав В. президентом. Після окупації території Карпатської України угор. військами (березень 1939), В. емігрував до Праги. Очолював кафедру педагогіки в Укр. вільному ун-ті, згодом – ректор УВУ. У травні 1945 заарештований рад. контррозвідкою і вивезений до СРСР. Страчений в Лефортовській тюрмі в Москві. Автор праць: «Педагогічна психологія» (1920), «Педагогіка і дидактика» (1920), «Коротка історія педагогіки» (1921), драм. творів «Маруся Верховинка» (1931), «Без бога ні до порога» (1935) та ін.

ВОЛОШИН (Кириєнко-Волошин) Максиміліан Олександрович (28.05.1877 – 11.08.1932) – рос. поет, художник, публіцист. Н. у Києві. Дит. і юнацькі роки проходили у Києві, Таганрозі, Москві та Феодосії. Навчався на юрид. ф-ті Моск. ун-ту (виключений «за агітацію» як учасник Всерос. студ. страйку). Займався самоосвітою. 1901 виїхав у Європу, жив у Парижі: відвідував лекції в Луврі, малював в академії Ф. Колароссі, став секретарем гуртка рос. художників «Монпарнас». Багато подорожував, пішки обійшов увесь Крим (за ним закріпиться прізвисько «мандрівник Всесвітами»). Перша поетична зб. – «Вірші 1900–1910» (1910). На час її публікації В. уже був відомий рос. читачеві як худ. критик (1914 вийшла книга худ.-крит. статей «Образи творчості»). Перший період творчості В. представлений двома книгами – «Роки мандрів» (1900–1910) і «Темний ліс» («Selva oscura», 1910–14), у яких провідною стала тема таємничого, містичного взаємозв'язку всього сущого. Тема природи у ліриці В. («Кіммерійські сутінки», 1907; «Кіммерійська весна», 1910–26) висвітлюється у взаємозв'язку з вічністю. Кіммерія для В. – джерело невичерпних тем як у ліриці, так і в живописі. Події Першої світової війни відображені у книзі «У рік палаючого світу 1915» і сприйняті В. як явище апокаліптичне. Символічне відтворення іст. шляхів розвитку людства реалізовано у поемі «Шляхами Каїна». Позиція В. у період громад. війни вирізнялась гуманізмом. Залишив щоденник «Історія моєї душі» (1904–30).

Н. Ігнатів (Львів).

ВОЛОНТАРИЗМ – термін впроваджений Ф.Тьоннісом 1883, який розглядає волю як принцип людського буття; соціально-політична практика, для якої є характерним суб'єктивізм і суб'єктивістська сваволя, нехтування об'єктивними законами суспільного розвитку, обставинами прийняття рішень, потребами людей; підпорядкування політики довільним бажанням людей, що її

здійснюють, певним, наперед заданим ідеальним конструкціям. В. – силове нав'язування своїх цілей, інтересів і прагнень іншим суб'єктам. В. – характерна риса радикальних політичних об'єднань.

Ю. Шведа (Львів).

ВОТЕРГЕЙТСЬКА СПРАВА (Вотергейт) – політичний скандал у США, який одержав свою назву від комплексу установ і будівель у Вашингтоні, де містився головний виборчий штаб Демократичної партії під час президентської виборчої кампанії 1972. У ночі п'ятеро осіб, найнятих Республіканським комітетом перевиборів президента Р. Ніксона, проникли у Вотергейт із електронним обладнанням для шпигування, але були затримані. Розслідування справи виявило, що в акції замішані високі урядові особи і представники адм-ції *Білого Дому*. Слідство викрило існування спец. фонду, що використовувався на фінансування неетичних і неконституційних дій. У серпні 1974 Верховний суд США змусив президента Р. Ніксона передати Конгресу США магнітофонні записи його розмов з різними службовцями адм-ції. Записи підтвердили співучасть президента у спробах приховати цю акцію. Перед загрозою *імпичменту* за перешкоду правосуддю та ін. порушення, Р. Ніксон подав у відставку. З цього часу термін «Вотергейт» став синонімом серії нелегальних і неетичних акцій, пов'язаних з адм-цією президента Р. Ніксона.

ВОТУМ (від лат. votum – бажання, воля) – рішення, постанова або думка про що-небудь, прийнята голосуванням; висловлення представницьким органом довіри (недовіри) стосовно діяльності уряду, окремого його члена, ін. виконавчого органу, посадової особи виконавчої влади. Таке рішення має певні наслідки як для уряду, члена уряду, ін. органу, особи і для самого представницького органу. Питання про В. довіри (недовіри) уряду може ставити сам уряд, парламентські фракції або група депутатів. При винесенні В. недовіри уряд, як правило, йде у відставку або розпускається президентом, або президент розпускає парламент і призначаються нові вибори депутатів. У відповідності до ст. 87 Конституції України ВР України за пропозицією не менш як третини народних депутатів від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів і прийняти резолюцію недовіри КМ України більшістю від конституційного складу парламенту. Питання про В. недовіри КМ не може розглядатися ВР України більше одного разу протягом чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності КМ України. Поняттям

«вотум» може позначатися також голосування, у результаті якого було обрано певний орган або ухвалено рішення більшістю виборців чи певного органу. Зокрема, вислів «рішення отримало на референдумі вотум виборців» треба розуміти так, що більшість голосів виборців, які взяли участь у всенародному голосуванні (референдумі), були віддані за певне рішення.

Л. Скочиляс (Львів), Ю. Шведа (Львів).

ВРАНГЕЛЬ Петро Миколайович (27.08.1878 – 25.04.1928) – рос. військ. і політ. діяч, один з лідерів *Білого руху*, генерал-лейтенант. Н. у Ново-Олександрівську Ковенської губ. (тепер – Литва). Походив із старовинного остзейського роду, барон. 1911 закінчив Гірничий ін-т у Петербурзі. 1902 отримав офіцерський чин. 1910 закінчив Імператорську Миколаївську військову академію. Учасник Рос.-япон. 1904–05 і Першої світової воєн, генерал-майор, командувач кінного корпусу. Після *Жовтневого перевороту 1917* приєднався до Білого руху. У серпні 1918 вступив до Добровольчої армії, командував кінною дивізією, корпусом. У складі Збр. сил Півдня Росії (ЗСПР) командував Кавказькою Добровольчою армією (січень-травень 1919), Кавказькою армією (травень–грудень 1919), Добровольчою армією (грудень 1919–січень 1920). Прихильник «єдиної та неділимої» Росії. Вступив у конфлікт з ген. *А. Денікіним*, якого вважав нездатним очолювати ЗСПР. У квітні 1920 очолив ЗСПР, які були ним реорганізовані у Російську армію (Русская армия). Одночасно став Верх. правителем Півдня Росії. У червні 1920 РА під командування В. розпочала наступ з Криму на Таврію, однак зазнала поразки. 16.11.1920 В. разом із залишками армії евакуювався у Туреччину. Проживав у Югославії, Бельгії. Для збереження кадрів білих армій 1924 заснував Рос. загальновійськовий союз (Русский общевоинский союз – РОВС). Помер у Брюсселі, похований у Белграді (Югославія). Залишив мемуари: «Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г.–ноябрь 1920 г.)» (1992); «Начертание зверя» (1923).

А. Буравченко (Київ).

ВРАНИЦЬКІ Франц (Vranitzky; 04.10.1937) – австр. політик, прем'єр-міністр Австрії (1986–97), лідер Соціал-демократичної партії (1988–97), економіст. Н. у Відні в неможливій сім'ї. З юнацьких років захоплювався баскетболом і навіть виступав за національну збірну з цього виду спорту на кваліфікації до літніх Олімпійських Ігор 1960 у Римі. Від 1961 працював у банківській сфері: у Національному банку Австрії, виконавчим і ген. директором банку «Кредітансталт» (1976–81),

ген. директором «Ландербанку» (1981–84). 1962 приєднався до соціал-демократів. 1984–86 – міністр фінансів Австрії. Після відставки Ф. Зіноваца з посади прем'єр-міністра 1986 сформував уряд із представників соціалістів і Партії свободи, однак майже відразу розійшовся у поглядах із її лідером *Й. Гайдером*. Після дострокових виборів сформував уряд «великої коаліції» (соціал-демократична і народна партії). Після закінчення «Холодної війни» велику увагу приділяв відносинам із країнами Сх. Європи. За урядування В. Австрія вступила до ЄС (1995). Після відставки виконував функції глави місії ОБСЄ в Албанії (1997), а згодом повернувся до роботи у банківській сектор.

Г. Сіромська (Львів).

ВУДСТОК – масовий рок-фестиваль, що відбувся 15–18.08.1969, що на поблизу містечка Бетел за 40 км від Вудстока (штат Нью-Йорк). На концертній сцені виступили десятки виконавців (Дженіс Джоплін, Джиммі Гендрікс, Карлос Сантана та ін.) і бл. 40 рок-груп (The Who, Grateful Dead, The Animals). Фестиваль відвідали бл. 500 тис глядачів. Про перебіг фестивалю було знято документальний фільм «Фудсток: три дня миру і музики», який 1971 був нагороджений премією «Оскар». Проводився як вияв альтернативної молодіжної культури, під антивоєнними і гіппівськими гаслами ненасильства («Займіться любов'ю, а не війною»), однак завершився вибухом спорадичного насильства серед учасників. Вважається одночасно і найвищим виявом, і символом краху року «шістдесятих».

О. Джеджора (Львів).

ВЧК (скор. від рос. – Всероссийская чрезвычайная комиссия; Всерос. надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем; з серпня 1918 – Всерос. надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і службовими злочинами) – спеціальний орган державної безпеки рад. Росії, «каральний загін» більшовицької партії з надзвичайними повноваженнями для б-би з політ. противниками. Створена 07.12.1917 у Петрограді за постановою РНК Рад. Росії; перебрана на себе відповідні функції ліквідованого 05.12.1917 Петроград. військ.-рев. комітету. ВЧК очолив *Ф. Дзержинський*. 19.12.1917 РНК ухвалила вивести ВЧК з-під юридичного нагляду наркомату юстиції (нарком – лівий есер І. Штейнберг) і безпосередньо підпорядкувати уряду. Спочатку на ВЧК покладалося завдання покласти край антибільшовицьким виступам і саботажу; мала проводити попереднє розслідування і передавати винних до суду військ.-рев. трибуналу. Апарат ВЧК складався з

відділів: інформаційного, організаційного, б-би з контрреволюцією і саботажем, б-би із спекуляцією, б-би з посадовими злочинами. Із загостренням громад. війни у Росії повноваження комісії невпинно зростали. Декрет РНК РСФРР «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!» (21.02.1918) надав ВЧК право «безпощадного знищення на місці злочину» контрреволюціонерів, саботажників, шпигунів, спекулянтів та ін. ворогів революції. 15.12.1917 ВЧК звернулася до місцевих рад із закликом негайно розпочати організацію надзвичайних комісій. Протягом 1918 були створені 40 губерн. і 356 повіт. ЧК, які існували як відділи відповідних виконкомів. 10.03.1918 ВЧК переїхала до Москви. 28.10.1918 положення про ВЧК та її місцеві органи було затверджено ВЦВК РСФРР. Цього ж року були створені залізничні (згодом – транспортні), прикордонні, армійські та фронтові ЧК. У січні 1919 були ліквідовані повітові комісії, натомість при повітових управліннях міліції створені політичні бюро, на які покладалось виконання всіх завдань губерн. ЧК, а також збір політ. інформації про становище у повітах. Тоді ж армійські та фронтові ЧК були перетворені на «особливі відділи», які організаційно входили до складу ВЧК, але виконували й завдання Реввійськради рад. республіки (вищого органу керівництва Червоною армією). ВЧК мала власні військові формування, які влітку 1918 були зведені у корпус військ ВЧК. Координувала діяльність відповідних органів б-би з контрреволюцією, які створювались у нац. рад. республіках. Органи ВЧК стали складовою частиною установ цивільної та військової влади, їх мережа покривала всю терит. рад. республіки.

Комісії, що здійснювали на власний розсуд арешт, проведення слідства, винесення і виконання вироків, контролювали дії місцевих органів влади, наводили жах на населення. Зима–весна 1918 були періодом фактичного, хоча й не офіційного, терору проти «ворогів революції». Відчутні поразки, що їх зазнала рад. влади влітку–восени 1918, викликали з її боку відчайдушну, безжалісну форму б-би – масовий терор на фронті і в тилу. 05.09.1918 декрет РНК «Про червоний терор» зробив *терор* засобом реалізації держ. політики, спрямованої проти населення. За офіц. версією ухвалення декрету стало відповіддю на замах 30.08.1918 есерівських бойовиків на В. *Леніна*. У практику увійшли масові розстріли «класових ворогів», ув'язнення «небезпечних елементів» у концентраційних таборах (за визначенням Держинського – «школах праці»), широке використання інституту заручників. Вплив і владні повноваження ВЧК, як органу «безжалісної розправи», зростали. 14.05.1921 на засіданні політбюро ЦК РКП(б) під головуванням Леніна було ухвалено рішення «Про розширення прав ВЧК щодо застосування вищої міри покарання». За рішенням IX з'їзду Рад 06.02.1922 ВЧК була реорганізована у Державне політичне управління (ДПУ: рос. – ГПУ). 1917–22 ВЧК вдавалась до покарання не лише тих, хто виступав проти рад. влади, але й тих, хто мав лише «психологічну схильність» до антирад. дій. Терор поступово перетворювався з основного методу встановлення і утримання влади на один із головних методів керування державою.

А. Буравченков (Київ).

Г

Г А А З Е Гуґо (Haase; 29.09.1863 – 07.11.1919) – нім. політик. Н. в Аленштайні. За освітою юрист. Належав до Соц.-дем. партії, центрист. 1897–1906 і 1912–18 – депутат Райхстагу. Від 1914 – член керівництва партії. Як переконаний пацифіст, разом із К. Каутським і Е. Вернштайном поборював військову політику партії. У квітні 1917 став співзасновником Незалежної соціал-дем. партії Німеччини (НСДПН), лідер її правого крила. НСДПН, яку Г. очолював спільно з К. Каутським, разом із Соціал-дем. партією Німеччини (СДПН) відіграли вирішальну роль у Листопадовій революції 1918 у Німеччині. У жовтні-грудні 1918 Г. – член і співголова (разом із Ф. Ебертом) тимчас. рев. уряду – Ради народних уповноважених. 1919 – депутат Національних Зборів. Важко поранений за нез'ясованих обставин, помер від ран.

Г А А З Ь К А К О Н Ф Е Р Е Н Ц І Я 1922 – міжнар. конференція, що відбувалася 15.06–20.07.1922 у Гаазі (Нідерланди) за рішенням *Генуезької конференції 1922*. На конференції, в якій взяли участь переважно представники ділових кіл і експерти з Франції, В. Британії, рад. Росії та ін. країн (27 держав крім Німеччини і США), обговорювалися фін.-екон. питання. Г. к. мала врегулювати проблеми виплати рад. Росією боргів царського і *Тимчасового урядів* та повернути націоналізовану більшовицьким урядом власність іноз. компаній. Рад. делегація (голова – М. Литвинов) висловила готовність розглянути вимоги представників європ. держав щодо виплати довоєнних боргів за умови надання Москві нових кредитів, визнання де-юре більшов. уряду, зняття питання про виплату військових боргів тощо. Одночасно рад. делегація запропонувала замість повернення націоналізованої власності надати колишнім власникам права на концесію або аренду ін. підприємств. Проте, представники європ. держав наполягали на реституції (поверненні приватної власності колишньому власникові). Такі вимоги західних держав не влаштували рад. делегацію, і вона її відхилила. У зв'язку з цим питання про борги і кредити на конференції не розглядалося, і Г. к. завершилася безрезультатно.

Г А Б С Б У Р Г И – одна з європ. династій, представники якої у XIII–XX ст. правили у низці держав Західної та Центральної Європи (назва династії

походить від родового замку Габсбург' в Аргуау). Родоначальником Г. вважається Гунтрам Багатий, один із знатних землевласників Верхнього Ельзасу (X ст). У період правління Карла V (з 1516 – іспан. король Карл I, а з 1519 – імператор Священної Римської імперії) під владою Г. опинились величезні території: Німеччина, Австрійські володіння, Нідерланди, частина Італії, Іспанія та її колонії. За угодою 1521–22 між Карлом V та його братом Фердинандом австрійські спадкові землі були передані останньому. Таким чином Г. поділились на австрійську та іспанську лінії. Внаслідок війни за т. зв. іспанську спадщину 1700 припинилась іспан. лінія Г. Австрійська лінія припинилась 1740 зі смертю імператора Карла VI (1711–40). Шлюб його доньки Марії Терезії (1740–80) з герцогом Францом Стефаном Лотаринзьким поклав початок габсбурзько-лотаринзькій лінії династії Г. Внаслідок першого поділу Речі Посполитої (1772) Г. поширили свою владу на Галичину, а 1774 – на Буковину. У період наполеонівських воєн імператор Франц II (1792–1835) змушений був вимовитись від титулу імператора Священної Римської імперії, яка перестала існувати (1806), а зберіг за собою титул імператора Австрії (1804). Представниками династії Г., які носили титул королів Галичини та Володимирії, були: Марія Терезія (1740–80), Йосиф II (1780–90), Леопольд II (1790–92), Франц II (1792–1835), Фердинанд I (1835–48), *Франц Йосиф I* (1848–1916) та *Карл I* (1916–18). 1849 Г. дістали титул князів Буковини. 1867 Австрійська імперія була перетворена у двоєдину (дуалістичну) Австро-Угорську монархію на чолі з представником династії Г. 11.11.1918 імператор Карл I відкрікся престолу. 03.04.1919 Установчі збори Австрійської республіки прийняли закон про позбавлення Г. всіх прав, вигнання їх за межі Австрії та конфіскацію всього майна. В Угорщині Г. формально правили до 1946.

Р. Шуст (Львів).

Г А В Е Л Вацлав (Havel; 05.10.1936 – 18.12.2011) – чеський політик, есеїст і драматург. Н. у Празі. Навчався в Академії драм. мистецтва та Вищій технічній школі, згодом перебував на дійсній військовій службі. З 1960 працював як робітник сцени, помічник режисера і драматург в одному із празьких театрів. Літ. діяльність розпочав 1963. Як керівник Клубу незалежних письменників підтримував реформаторські ідеї А. Дубчека. Брав участь у подіях *Празької весни 1968*, після придушення якої став одним з активних діячів дисидентського руху в країні. Відомий його політ. есей «Лист до д-ра Г. Гусака» (1975), в якому він різко засудив комуністичний режим у Чехословаччині. Г.

належав до співзасновників правозахисної орг-ції *Хартія 77*, 1977 став першим прес-секретарем цієї орг-ції. 1978 опублікував свій найвідоміший твір «Сила безсилих», в якому закликав протиставити комуністичній системі людську гідність і високоморальне життя. За «антидержавну діяльність» зазнавав постійних переслідувань з боку органів безпеки ЧССР. 1979–83 перебував в ув'язненні, де написав відомі «Листи до Ольги», своєї дружини. 1984, 1988, 1989 знову ув'язнювався. З кін. 1980-х років Г. став неформальним лідером антикомуністичної опозиції. У січні 1989 знову був заарештований, що викликало гостру критику дій комуніст. влади з боку міжнар. правозахисних орг-цій і світової громадськості. Після звільнення виступив одним із засновників *Громадянського форуму* (19.11.1989) і керівників 10-денних мирних акцій протесту, внаслідок яких було повалено тоталітарний режим у Чехословаччині (див. *Оксамитна революція 1989*). 29.12.1989 обраний президентом Чехословаччини. Як прихильник утримання існуючого державного устрою країни намагався зберегти єдність чехословацької федерації, а коли цього не вдалося зробити (17.07.1992 словацький парламент проголосив декларацію про суверенітет), подав у відставку. Після розпаду Чехословаччини на дві держави – Чехію і Словаччину (01.01.1993) Г. 26.01.1993 був обраний першим президентом Чеської республіки. За президентства Г. Чехія перетворилася в одну з найблагополучніших в екон. аспекті країн Центр.-Сх. Європи. Політична стабільність та економічні успіхи урядів Г. сприяли вступу Чехії до НАТО (12.03.1999) і поступовій інтеграції до структур *Європейського Союзу*. Як президент країни з парламентською формою правління Г. намагався бути і став швидше моральним авторитетом та символом держави, ніж політичним лідером цієї европ. країни. Високий авторитет і популярність президента Чехії привели до його повторного обрання 20.01.1998 на президентський пост. На поч. лютого 2003 закінчився термін президентських повноважень Г. і його на найвищій державній посаді Чехії змінив Вацлав Клаус. Автор п'єс переважно у стилі театру абсурду – «Свято в саду» («Вечірка в саду»; 1963), «Повідомлення» (Меморандум», 1965), «Лар'го Десолато» (1984), «Змовники» (1984), «Велике спустошення» (1985), «Аудієнція», «Вернісаж» та ін. Нагороджений численними міжнар. преміями за літературну і правозахисну діяльність, зокрема шведською премією Олафа Пальме (1990), нідерланд. премією Еразма Роттердамського (1986). Декілька разів висувався на здобуття Нобелівської премії миру. Г. – одна з найяскравіших особистостей сучасного політ. і

культ. життя, яка для багатьох людей стала символом борця з тоталітарним комуністичним режимом і демократичних змін у Центр.-Сх. Європі. У грудні 2004 під час *Помаранчевої революції 2004* в Україні звернувся з листом-підтримкою до учасників масових акцій протесту.

ГАГАРІН Юрій Олексійович (09.03.1934 – 27.03.1968) – перший у світі космонавт, полковник (1963), Герой Радянського Союзу (1961). Н. у Гжатську (тепер Гагарін) Смоленської обл. (РФ). Закінчив ремісниче училище в підмосковному м. Люберцях (1951), згодом – Саратовський індустріальний технікум (1955). Спеціальність військового пілота здобув, навчаючись 1955–57 в Оренбурзькому військовому училищі. 1957–60 служив пілотом-винищувачем в авіаційному полку ВПС Північного флоту. У березні 1960 разом з 20 іншими пілотами зарахований у групу підготовки космонавтів. 12.04.1961 вперше в історії людства здійснив політ у космос на космічному кораблі «Восток-1», який стартував з космодрому Байконур (тепер Казахстан), і за 108 хв. облетів навколо Землі. Як командир загону космонавтів (з травня 1961) брав участь у навчанні та тренуванні екіпажів космонавтів. 1963–68 – заст. начальника Центру підготовки космонавтів, керував польотами космічних кораблів «Восток», «Восход», «Союз». Відзначений нагородами багатьох країн світу, почесний член Міжн. академії астронавтики (з 1966). 1968 закінчив Військово-повітряну академію ім. М. Жуковського в Москві. Загинув за нез'ясованих обставин разом із пілотом С. Серьогіним в авіаційній катастрофі під час виконання тренувального польоту.

ГАЗИ сектор – вузька і пустинна територія, яка займає узбережжя Середземного моря між Синайським п-овом та Ізраїлем. Площа 378 км. кв. З кін. VIII ст. до н.е. перебувала під правлінням Ассирії, Вавилону і Персії. 635 була зайнята арабами, 1517 – турками. Після розпаду Османської імперії сектор Г. з квітня 1920 (офіц. з 22.07.1922) знаходився у складі брит. підмандатної території Палестини. Внаслідок Шестиденної війни 1967 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*) сектор Г. потрапив під ізраїл. окупацію. Сьогодні в секторі проживають бл. 800 тис. мешканців, здебільшого біженці з Палестини. В екон. відношенні сектор Г. – дуже бідний район без природних багатств; населення знаходить працю в Ізраїлі. На території Г. активно діє арабський рух опору. За *Кемп-Девідськими угодами 1979* передбачався розвиток автономії сектору. Палестинці одержали право збудувати власний порт на Середземному морі, відкрити летовище.

Ізраїл. уряд висловив згоду на поєднання сектору Г. із Західним берегом Йордану.

ГАЗОВА КАМЕРА – спеціально обладнане приміщення для виконання смертних вироків шляхом умиртвлення засудженого отруйним газом. Виконання смертної кари в Г. к. вперше було запроваджене у штаті Невада (США) за ініціативою майора амер. військ.-мед. корпусу Д. А. Тернера. Вперше Г. к. використано для страти 08.02.1924 у в'язниці м. Карсон-Сіті. Потворних форм практика використання Г. к. для масових вбивств набула у нацистській Німеччині. На поч. 1942 Г. к. була обладнана у концентраційному таборі Освенцим, а згодом ще кількох ін. таборах. У концтабірних Г. к. в'язнів умиртвляли газом «Циклон-Б», що представляв собою випари кристалізованої синильної кислоти. Залежно від кліматичних умов смерть наставала через 6-15 хвилин після початку екзекуції. Різновидом нацистських Г. к. стали вантажні автомобілі, в яких вихлоп двигуна спрямовувався у закритий кузов із людьми.

А. Козицький (Львів).

ГАЙТЯНСЬКА КРИЗА 1994 – міжнародна криза, що виникла у зв'язку з існуванням на Гаїті військової диктатури і прагненням ООН і, особливо, США повернути до влади законно обраного президента Ж.-Б. Арістіда. Республіка Гаїті розміщена у зх. частині о-ва Гаїті, належить до найбідніших держав світу. У 2-й пол. ХХ ст. у країні правила диктарськими методами родина Дювальє (1957–86). На перших дем. виборах 1990 перемогу здобув католический священник Ж.-Б. Арістід, який дотримувався лівацької «теології визволення» (теологічний рух, який закликає християн до б-би з всіма формами соціальної несправедливості, дискримінації та експлуатації людини людиною – «світ треба не тільки пізнавати, але, перш за все, змінювати»). Екон. і політ. реформи новообраного президента викликали різке несприйняття гаїт. олігархічних кланів і армії. У вересні 1991 внаслідок державного перевороту до влади прийшла військ. хунта на чолі з ген. Раулем Кедрясем, ген. Філіаом Біамбі та полк. Міхаелем Франсуа. Світова спільнота не визнала хунту і вимагала повернення до влади Ж.-Б. Арістіда. Під тиском США 1993 військові погодилися передати владу легітимному президенту, однак незабаром лідери хунти відмовилися від досягнутих на переговорах домовленостей. 31.07.1994 Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію, яка допускала військове втручання багатонац. сил для відновлення демократії у Гаїті. Згоду на участь у військовій операції у Гаїті висловила 21 держава світу. 15.09.1994 президент

США Б. Клінтон оголосив ультиматум – лідери хунти мали залишити країну, в ін. випадку криза буде розв'язуватися силовими методами. Перед загрозою збройної інтервенції лідери хунти погодилися на переговори і прийняли спец. представника амер. уряду, колишнього президента США, Дж. Картера. За кілька годин до початку запланованого на 25.09 вторгнення міжнар. збр. сил військово керівництво Гаїті прийняло всі вимоги ультиматуму. 11.10.1994 лідери хунти офіційно відмовилися від влади і виїхали до Панами (їм надали політ. притулок), а президент Ж.-Б. Арістід повернувся до виконання своїх обов'язків.

ГАЙЛЕ СЕЛАССІС I (Haile Syllasje I; 23.07.1892 – 27.08.1975) – король (1928–30) та імператор Ефіопії (1930–74), один із найвпливовіших афр. політиків ХХ ст. 1916–30 правив як регент від імені імператриці Зенобії. Проводив політику модернізації країни і зміцнення її позицій на міжнар. арені. Сприяв вступу *Ефіопії* до *Ліги Націй* (1923) і добився скасування рабства (1924). 1931 проголосив конституцію і запровадив у країні парламентський устрій. Здійснив військову і судову реформи. 1935–36 керував боротьбою ефіоп. народу проти агресії фашист. Італії. 1936–41 жив в еміграції, звідки повернувся після визволення країни брит. військами. Проводив прозахідну політику. Активно підтримував процес деколонізації Африки, виступив одним із співзасновників *Організації африканської єдності* (1963). Низький рівень життя населення, корупція двору і злочинність поступово призвели до падіння його авторитету. 1974 усунений від влади лівацьким військовим угрупованням. У серпні 1975 убитий (задушений) військовиками армії Мінгісту Гайле Маріама (див. також *Ефіопія*).

ГАЙДЕР Йорґ (Haider; 26.01.1950 – 11.10.2008) – австр. політик, лідер Партії свободи (1986–2000), губернатор федеральної землі Карінтія (1989–91; 1999–2008), юрист. Н. у м. Бад-Гойзерн (Верхня Австрія). Навчався у Віденському ун-ті (1968–73). 1970–74 очолював молодіжне крило праворадикальної Партії свободи. 1979 обраний до федерального парламенту (наймолодший на той час депутат). Критикував співробітництво Партії свободи із соціал-демократами. 1986 обраний лідером Партії свободи. 1991 змушений піти у відставку з посади губернатора Карінтії за заяву, у котрій позитивно відзначив політику працевлаштування у *Третьюму Райху*. Виступав за припинення імміграції, недоцільність вступу в ЄС, держ. підтримку сільського госп-ва. Популярність очолюваної Г. Партії свободи 1999 зросла до 27%, що

дозволило увійти в урядову коаліцію з Народною партією (2000). У відповідь на цей крок низка країн ЄС обмежили співпрацю з Австрією, що змусило Г. подати у відставку з посади голови партії. 2005 заснував партію «Альянс за майбутнє Австрії». Загинув в автокатастрофі.

Г. Сіромська (Львів).

ГАЙМВЕР (Heimwehr; загопи самооборони) – австр. парамілітарна націоналістична орг-ція, що діяла 1919–36. Створена з демобілізованих після Першої світової війни 1914–18 солдатів. Перші осередки Г. виникали переважно на прикордонні з Угорщиною і в приальпійській частині Австрії. Орг-ція не була централізованою, а ключову роль на початках відігравали три вожді (фюрери) – Ріхард Штейдель (Тіроль), Вальтер Пфрімер (Штірія), Людвіг Гюлгрейт (Карінтія). З 1921 загопи Г. австр. влада використовувала у збройних придушеннях страйків (найвідоміший виступ 15.07.1927 у Відні). Тісні стосунки з Г. підтримував уряд Б. Муссоліні, котрий розглядав Дунайський регіон зоною італ. природних інтересів (Італія надавала зброю, гроші). Підтримував також взаємини з нім. націоналістичною орг-цією «Сталевий шолом». Довший час Г. не мав чіткої політ. програми: одні члени пропагували єдність Австрії з Німеччиною, інші – відродження імперії Габсбургів. Багато учасників Г. тяжіли до ідеології фашизму (австрофашизм). 1930 ухвалено програму орг-ції, яка містила принципи австр. націоналізму, диктатури, відмову від парламентської демократії та класової б-би (за основу головно взяті ідеї Отмара Шпана). На федеральних виборах 1930 за Г. проголосувало бл. 6% виборців (8 місць у парламенті). 1931 лідер орг-ції у Штірії В. Пфрімер здійснив спробу держ. перевороту, але не був підтриманий іншими регіональними осередками, що привело до його поразки. Лідером Г. у першій пол. 1930-х був Ернест Штаргемберґ, котрий уособлював про-італійську течію орг-ції. У лютому 1934 поруч із урядовими військами Г. брав участь у придушенні виступів Шуцбунду. 1935 Е. Штаргемберґ усунув свого заступника Е. Фея, котрий дотримувався пронімецької орієнтації. Після створення 1936 *осі Рим–Берлін* Італія втратила інтерес до Г. і орг-ція припинила свою діяльність. Більшість членів Г. увійшло до складу орг-ції «Вітчизняний фронт», а Е. Штаргемберґ 1937 емігрував за кордон.

Г. Сіромська (Львів).

ГАКСЛІ Олдос (Huxley; 26.07.1894 – 22.11.1963) – англ. письменник, сатирик, один із визнаних творців «інтелектуального роману» і роману-антиутопії ХХ ст. Н. у родині, з якої вишли

видатні науковці-біологи: Т. Гекслі (сподвижник Ч. Дарвіна), Дж. Гакслі, А. Гакслі) і М. Арнолд – поет і критик. Після закінчення Ітону і Оксфордського ун-ту став професійним письменником. У своїх творах Г. відтворив тогочасну духовну атмосферу, гостро критикував і сатирично відображував аморальність ідеології, яка знецінювала особистість в ім'я нації, держави, майбутнього благополуччя. Г. як універсальний письменник писав вірші, п'єси, есе, романи, біографії, новели, філософські, літ.-крит., публіцистичні праці. Романи «Жовтий Кром» (1921) і «Танок блазнів» (1923), написані в сатиричній традиції. Г. назвав їх «романами ідей», в яких зображено соц. песимізм і духовну кризу зх. інтелігенції після Першої світової війни, що наблизила їх до літ-ри «втраченого покоління». У цих романах відсутні традиційна фабула і розгортання подій у часі. На думку Г., час втрачає свій реальний зміст, оскільки не наповнюється розвитком, а значить і не відповідає безперервному суспільному прогресу. Роман «Контрапункт» (1928) – найвизначніший з творів Г., написаний у жанрі музичного роману як різновиду інтелектуального роману. У ньому Г. використав музичний прийом – поліфонію: традиційно побудовані сюжетні лінії, кожній з яких відповідала певна мелодія, повторюють і посилюють центр. ідею твору – про розщеплення і знецінення людської особистості, про відсутність гармонії у житті окремої людини у тогочасному суспільстві. У цьому сатиричному романі, співставляючи різні типи свідомості та життєві настанови персонажів, Г. зумів цілісно відтворити духовні цінності, вірування, емоційний, інтелектуальний рівень європейців 1920-х роках, пошуки етичного ідеалу представниками лондон. інтелігенції, які врешті виявилися безрезультатними. У наступному романі «Чудовий новий світ» (1932), Г. відтворив образ майбутнього за законами утопічного жанру, однак з негативною оцінкою самої можливості реалізації утопії. Антиутопія Г. – це карикатура на утопію з метою висміяти саму ідею вдосконалення. Г. досліджував суспільство, в якому реалізовані ідеї планової економіки, технологічної революції, психоаналіз і віру в те, що розум і наука здатні розв'язати усі проблеми. Показав неможливість передбачення соц. наслідків такого розвитку, занепад духовності та моралі у «розумній» державі. Спостереження за розвитком західної цивілізації з її науково-технічними перемогами і одночасною деградацією людини спричинили у сер. 1930-х років гостру духовну кризу. У романі «Сліпий у Газі» (1936) Г. проповідував вічні гуманістичні цінності, відмову від соціальної б-би як єдиний шлях до свободи особистості. Порятунку від дійсності шукав у буддизмі та індуїзмі. 1938

переїхав до США. У цей період у творчості Г. переважали публіцистичні та філософські декларації. Книга «Неминуча філософія» (1945) доводить, що сенсом життя є устремління до позачасової духовної реальності, вищої за ту, яку людина безпосередньо сприймає. Розробляючи проблеми темпоральності, Г. стверджував, що «час – це середовище, де множить зло» (роман «Не одне літо», 1939) і що час, в якому технічний прогрес супроводжується деградацією культури, має зупинитись (роман «І зупинитись часу слід», 1944). В останньому творі Г. – утопії «Острів» (1962), а також у трактатах «Література і наука» (1962), «Шекспір і релігія» (1963) Г. твердив, що час і зло безсилі проти вічності добра.

О. Бандровська (Львів).

ГАЛЛЕР Юзеф (Haller; 13.08.1873 – 04.06.1960) – польс. генерал і політик. 1895–1912 офіцер австр. армії. 1912 – співорганізатор Польових дружин Польського гімнастичного т-ва «Сокіл». У роки Першої світової війни – на командних постах у Польських легіонах (польс. військ. формації у складі австр.-угор. армії), зокрема з 1916 – командувач 2-ої бригади. Після *Брестського миру 1918* і передачі УНР Холмщини і частини Підляшшя виступив проти *Центральних держав*. У березні-травні 1918 – командувач 2-го Польського корпусу в Росії. 1918–19 Г. сформував і озброїв на кошти держав *Антанти* 80-тис. польську армію, яка призначалася для боротьби з більшовиками. У травні 1919 армія Г. за наказом польс. уряду, порушивши міжн. зобов'язання Варшави, була направлена на укр.-польс. фронт, що зрештою привело до падіння ЗУНР. Під час рад.-польс. війни 1919–20 – ген. інспектор добровольчих формувань, пізніше – командувач Пн.-Сх. фронту. 1921–26 – ген. інспектор артилерії. Підтримував тісні контакти із християнськими демократами, посол до Сейму 1922–27. Після травневого перевороту 1926 як політ. противник Ю. *Пілсудського* був змушений вийти у відставку. 1936 став співорганізатором об'єднання центрист. партій і орг-цій, опозиційних до санаційного режиму – Фронт Морж, а після реорганізації Фронту в Партію Праці – її голова (з жовтня 1937). 1940–43 – міністр освіти еміграц. уряду в Лондоні. Після закінчення війни залишився на еміграції. Автор «Спогадів» (1964).

Б. Гудь (Львів).

ГАЛУЩИНСЬКИЙ Михайло (26.09.1878 – 25.09.1931) – укр. педагог і політик. Н. у с. Дзвиняч на Тернопільщині. Середню освіту здобув у Тернопільській гімназії, вищу – на філософ. ф-ті

Львівського (1898–90) і Віденського (1900–01) ун-тів. У студентські роки очолював т-ва «Академічна громада» у Львові та «Січ» у Відні. 1909 став першим директором Рогатинської укр. гімназії. На поч. Першої світової війни призначений командантом Легіону УСС, обов'язки якого виконував до березня 1915. Активний учасник нац.-дем. революції 1918–19 у Галичині. 1923–31 – голова «Просвіти», яка під його керівництвом перетворилася у знану культурно-просвітницьку орг-цію. 1925 став одним із співзасновників і провідним членом Укр. нац.-дем. об'єднання (УНДО). 1928–31 – сенатор і віцепрезидент польського Сенату від УНДО. Сенсом життя для Г. стала ідея відновлення незалежності України й виховання національно свідомої молоді. Автор мемуарів «З Українськими січовими стрільцями», а також книг «Михайло Драгоманов – ідеолог нової України», «Шевченко – поет життя і чину» та ін.

К. Кондратюк (Львів).

ГАЛЬШТАЙНА ДОКТРИНА – одна із засад закордонної політики ФРН, яка полягала в невизнанні Німецької Демократичної Республіки. Остаточно сформульована 1955 мін. закорд. справ ФРН Вальтетом Гальштайном (звідси і назва). Передбачала, що уряд ФРН не повинен підтримувати дипломатичних стосунків з жодною країною, яка де-юре визнала існування НДР. Єдиний виняток було зроблено для СРСР. Уряд В. *Брандта* відмовився від проведення закордонної політики, яка базувалася на Г. д., і започаткував нові підходи до взаємовідносин з СРСР і державами радянського блоку («Ostpolitik»). Формально Г. д. перестала діяти 1967, коли ФРН встановила дипломатичні відносини з Румунією.

ГАММАРШЕЛЬД Даґ (Hammarskjöld; 29.07.1905 – 18.09.1961) – Генеральний секретар ООН (1953–61), шведський дипломат. Народився у родині прем'єр-міністра Швеції у період 1-ї світ. війни Кнута Ялмара Г. 1923–30 навчався Упсальського ун-ту, де вивчав філософію, мистецтво, економіку, право. У 1930-х роках захистив докторську дисертацію з економіки, працював секретарем у мін-ві фінансів і Нац. банку країни. 1941–48 – голова правління Нац. банку Швеції, згодом ген. секретар мін-ва закорд. справ (1949–51), міністр без портфеля (1951–53). 1948–49 – віцепрезидент Організації європ. екон. співробітництва. У квітні 1953 замінив на посту Ген. секретаря ООН Т. Лі (1957 Г. був переобраний на другий термін). 1956 займав нейтральну позицію під час агресії рад. військ в Угорщині (див. *Угорське повстання 1956*) та *Свецької кризи 1956*. У листопаді 1957

сприяв формуванню міжнар. збройних сил ООН і введенню їх у зону Суецького каналу для забезпечення тривалого миру. У липні 1960 прийняв рішення направити *Миротворчі сили ООН* для врегулювання ситуації у Конго, де місцеве населення повстало проти бельг. колоніальної влади, і одночасно розпочалася громад. війна. Політика Г. під час конголезької кризи зазнала різкої критики з боку СРСР. Загинув в авіаційній катастрофі. Його наступником став *У Тан*. Член Швед. академії (з 1954), лауреат Нобелівської премії миру 1961 (посмертно).

ГАМСАХУРДІЯ Звіад (Gamsakhurdia; 31.03.1939 – 31.12.1993) – перший Президент Республіки Грузія (з 1991). Народився в сім'ї класика груз. л-ри Костянтина Гамсахурдії (п. 1975). У 1970-х роках був відомим літературознавцем, учасником правозахисного руху (1976 створив Групу сприяння виконанню Гельсінських угод у Грузії), за що був заарештований і засуджений. У кін. 1980-х років очолював опозиційний рух у Грузії. 28.10.1990 на парламентських виборах перемогла коаліція «Круглий стіл – Вільна Грузія», яку очолював Г. Обраний Головою Верховної Ради республіки, яка 09.04.1991 прийняла Акт незалежності Грузії. З травня 1991 – президент країни. Внаслідок державного перевороту в січні 1992 усунений від влади, емігрував у Грозний. У вересні 1993 намагався організувати у Зх. Грузії функціонування парламенту і уряду, але війська офіц. Тбілісі разом із рос. частинами витіснили прихильників Г. з території країни. Загинув за нез'ясованих обставин.

ГАПОН Георгій (05.02.1870 – 28.03.1906) – рос. священик. Н. на Полтавщині (Україна). Навчався у Полт. духовній семінарії, вищу духовну освіту здобув у Петерб. академії (1898–1903). З 1902 був священиком в одному з робочих районів Петербурга. Мав непересічні ораторські здібності, займався добродійною діяльністю. У своїх проповідях і розмовах з робітниками закликав їх до створення орг-ції, яка б відстоювала їх соц. інтереси. Одночасно встановив контакт з нач. московської охоранки С. Зубатовим. Для заснування промонархічного робітничого руху (на думку деяких дослідників – для організації масштабного рев. руху) Г. став організатором 1903–04 «Товариства (зборів) рос. фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга», яке незабаром налічувало бл. 10 тис. членів і мало осередки у кожному районі міста. Виступив ініціатором підготовки петиції з екон. і політ. вимогами (скликання Установчих зборів, надання дем. свобод, встановлення 8-год.

робочого дня та ін.) та народного походу 09.01.1905 до Зимового палацу – резиденції царя *Миколи II*, який закінчився розстрілом маніфестації. Деякий час жив за кордоном, де намагався встановити зв'язок із рос. рев. еміграцією. Після повернення у Росію (восени 1905) зв'язки Г. із поліцією були викриті й він був повішений есерами на дачі поблизу Петербурга. Залишив спогади «Історія мого життя» (вперше опублікована в Лондоні 1906).

ГАРДІНГ Воррен (Harding; 02.11.1865 – 02.08.1923) – 29-й Президент США (1921–23). Після навчання у коледжі деякий час займався адвокатською практикою в Маріоні (штат Огайо). Дописував до місцевої газети, згодом став її власником провінційної газети. Належав до Республіканської партії, один із лідерів її консервативного крила. 1915–21 – сенатор від штату Огайо. Виступав проти участі США у *Лізі Націй*. Під час президентських виборів 1920 переміг кандидата від Демократичної партії Джеймса Кокса і став 29-м президентом США. За президентства Г. відбулося зростання впливу США на міжнар. справи, про що засвідчила *Вашингтонська конференція 1921–22*. Під гаслом «нормалізації» відносин із країнами Лат. Америки сприяв зміцненню позицій амер. капіталу в цьому регіоні. Щодо СРСР адм-ція Г. продовжувала курс на екон. блокаду і дипломатичну ізоляцію Москви. Уряд Г. повернувся до політики *ізоляціонізму* та протекціонізму в міжнар. торгівлі (запровадження тарифного закону 1922), прийняв нове податкове законодавство (1921) та ін., що сприяло зростанню темпів екон. розвитку США і поклало початок періоду «просперіті» («процвітання»). Виступав проти втручання держави в соц.-екон. сферу, що не перешкоджало окремим членам його уряду активно сприяти приватним компаніям в отриманні держзамовлень і федеральних субсидій. Звинувачення у корупції та фінансових махінаціях найвищих посадових осіб із президентської адм-ції (отримала назву «банди з Огайо»), в яких був запідозрений і сам Г., стало причиною його раптової смерті та заняття найвищого поста у Білому домі віце-президентом *К. Куліджем*.

ГАРПЕР Стівен Джозеф (Harper; 30.04.1959) – канад. державний діяч, 22-й прем'єр-міністр країни (2006–2015), лідер Консервативної партії Канади (2004–2017), економіст. Н. в м. Торонто (Онтаріо) в сім'ї Джозефа Гарріса Гарпера і Маргарет Джонсон. Навчався в ун-тах Торонто (за два місяці покинув навчання) і Каліфорнії. Працював у нафтодобувній компанії «Імперіал ойл». Належав до Ліберальної партії (1974–80), а протягом 1981–

86 був помічником одного з депутатів Палати громад від Прогресивно-консервативної партії. 1988 програв вибори до парламенту по мажоритарному округу. 1993 і 2002 обирався депутатом федерального парламенту від округу Калґарі (Альберта), протягом 2002–2003 – лідер офіційної опозиції. 1987 став одним із засновників Партії реформ, а з 2002 лідер партії «Канадський альянс». 2004 очолив Консервативну партію Канади, що виникла на основі об'єднання «Канадського альянсу» з Прогресивно-консервативною партією. У результаті парламентських виборів 2006 сформував уряд меншості. Започаткував реформу верхньої палати парламенту – Сенату. 2006 за його ініціативою канад. парламент визнав квебекців «нацією всередині єдиної Канади». Підтримував американську політику в Афганістані. 2008 ініціював дочасні парламентські вибори, марно сподіваючись здобути достатню кількість голосів виборців для формування уряду більшості. 2008 канад. парламент визнав *Голодомор 1932–1933* в Україні геноцидом українського народу. 2010 відвідав з офіційним візитом Україну, зокрема, Львів. Після перемоги на парламентських виборах 2011 сформував уряд більшості (вперше з 2000). Після поразки на парламентських виборах 2015 покинув посаду прем'єр-міністра Канади і відійшов від політичного життя.

Р. Сіромський (Львів).

ГЕРХАРДСЕН Ейнар Генрі (Gerhardsen; 10.05.1897 – 19.09.1987) – норв. політик, лідер Норвезької робітничої партії (НРП); співвітчизники називали його «Батько Нації». Н. у смт. Аскер у сім'ї дорожнього робітника. З 1920-х років активіст соціаліст. руху, політ. погляди еволюціонували від комунізму до соціал-демократії. 1924 пробув 75 днів в ув'язненні за участь у ліворадикальному русі. 1940 після еміграції лідера НРП Оскара Торпа, очолив парт. орг.-цію. У серпні 1940 був мером Осло. Після заборони нацистами всіх політ. партій, брав участь у норв. Русі Опору. 11.09.1941–44 перебував у нацист. концтаборах у Гріні й Заксенгаузені. У травні 1945 сформував Тимчасовий уряд, 22.06.1945 – легітимно призначений прем'єр-міністром. Завдяки парламентській більшості, сформованій депутатами-членами НРП, як голова уряду відбув каденції 1945–51, 1955–63 і 1963–65. Як яскравий прихильник північної екон. моделі, поєднав кейнсіанство (дирижизм) із ринковими механізмами. Зумів подолати безробіття і покращив становище незаможних верств населення завдяки введенню прогресивного оподаткування і заг. соц. страхування. Уряд Г. запровадив доступні кредити для індивідуального і кооперативного

будівництва (1946). надавав допомогу багатодітним сім'ям, поширив допомогу з безробіття на с/г працівників (1947), ввів стипендії для студентів, запровадив обов'язкову 9-річну освіту (1954), заг. соц. страхування (1956), базові пенсії, виплати сиротам і інвалідам (1957), фінансову допомогу вдовам (1964). Під час його каденції 1949 Норвегія стала членом-засновником НАТО. 1969 відійшов від активної політики, зайнявся публіцистичною діяльністю, написавши 5-томну автобіографію. Залишається символом норв. екон. піднесення у повоєнний час й архітектором норв. моделі соціального добробуту.

Б. Сипко (Львів).

«ГАРЯЧА ЛІНІЯ» – назва системи безпосереднього зв'язку між Вашингтоном і Москвою, а згодом між столицями ін. держав. «Г. л.» покликана зменшити ризик вибуху атомної війни внаслідок раптової агресії, через помилку, випадковість чи непорозуміння. Необхідність існування «Г. л.» підтвердила *Карибська криза 1962*, після якої у травні 1963 розпочалися рад.-амер. переговори щодо розгортання системи прямого міжурядового зв'язку. Використовувалася під час під час Шестиденної війни 1967 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*), напередодні вторгнення рад. військ 1968 у Чехословаччину, у ході переговорів про скорочення ядерних озброєнь, перед широкомасштабними військовими навчаннями з використанням балістичних ракет тощо. Системи безпосереднього зв'язку типу «гаряча лінія» були встановлені між СРСР і Францією (1963), СРСР і В. Британією (1967), Грецією і Туреччиною (1988), КНДР і Республікою Корея (1991), КНР і ФРН (1995), КНР і США (1997).

ГАХА Еміль (Hacha; 12.07.1872 – 27.06.1945) – чехословацький політик. Закінчив юридичний ф-т Чеського ун-ту в Празі (1895). Тривалий час працював у судових установах Праги і Відня. З утворенням Чехосл. республіки – заст. голови (1918) і голова (1925) Верховного суду країни. Одночасно працював лектором із порівняльного адмін. права у Карловому ун-ті, був членом Міжнародного суду в Гаазі. 30.11.1938 став президентом Чехословаччини, змінивши на цьому посту *Е. Бенеша*. Доручив Рудольфу Берану сформувати уряд. 15.12.1938 парламент країни надав Г. (та уряду) законодавчі повноваження і право змінювати конституцію. 22.11.1938 Нац. Збори за погодженням з Г. затвердили закон про «Про автономію Словаччини і Підкарпатської Русі», внаслідок чого Чехо-Словаччина перетворилася на федеративну державу чехів, словаків

і українців. Під тиском А. Гітлера 14.03.1939 у Берліні Г. разом із міністром закорд. справ Я. Хвальковським підписав Акт про ліквідацію республіки, територію якої в той же день окупували частини *Вермахту*. 16.03.1939 було створено автономний «Протекторат Богемії і Моравії» (увійшов до складу *Третього Райху*), а Г. дістав посаду «пожиттєвого президента протекторату». Вплив Г. на екон. і громад. життя «Протекторату» був дуже обмеженим (зокрема влада чеського уряду поширювалася тільки на чеське населення), а з 1943 він повністю втратив контроль над ситуацією. У травні 1945 заарештований рад. спецслужбами, помер у празькій в'язниці.

М. Криль (Львів).

ГЕГЕМОНІЗМ (з грец. *hegemonia* – панування) – прагнення суб'єкта політики до панування, що проявляється у намаганні встановити монополію на владу. У залежності від ситуації, сили, які прагнуть до Г., можуть застосовувати насильство для досягнення своїх цілей. На міжнар. арені Г. виражається у спробах держави підпорядкувати своєму впливу опонентів, встановити панування в масштабах регіону, континенту, всього світу. Г. був властивий Атенам, Риму, В. Британії, Росії при формуванні імперій та національних держав. Гасла Г. містилися у програмах фашистських, нацистських і комуністичних орг-цій та висвітлювалися у політиці тих держав, де ці сили перебували при владі. В умовах «Холодної війни» СРСР і США, фактично, хоча й різними методами, запровадили політику Г. у рамках своїх сфер впливу та інтересів, претендували на роль світового лідера, який був покликаний визначати шляхи розвитку людства. Г. несумісний з соціальним партнерством, принципами політичного плюралізму, демократії і, як правило, спирається на ідеологію, яка обґрунтовує право тої чи іншої сили виступати виразником видих інтересів нації, прогресу, єдино вірною релігією. У наш час Г. проявляються у спробах, з використанням комплексу військ., екон., культ. факторів впливу, трансформувати взаємозалежність держав в односторонню залежність, у бажанні перетворити міжнар. орг-ції в інструмент, переважно, однієї держави. Обмеження Г. можливе через зміцнення міжнар. співробітництва, формування системи загальної глобальної безпеки.

Л. Старецька (Львів).

ГЕДИСТИ – представники радикального крила у франц. соціалістичному русі (гедизму) на межі XIX–XX ст., яких очолював Жюль Гед (1845–1922). Активно виступали проти анархізму і опортунізму в робітн. русі. З поч. Першої світової війни частина Г.

разом з Ж. Гедом, який увійшов до складу франц. уряду, відійшли від інтернаціоналізму, що привело, зрештою, до його зникнення. 1920 частина лівих Г., очолюваних М. *Кашеном*, відіграли значну роль у створенні Франц. компартії.

Ю. Шведа (Львів).

ГЕЙЄРДАЛ (Хейєрдал) Тур (Heyerdahl; 06.10.1914 – 18.04.2002) – норв. етнограф, археолог, мандрівник і письменник. 1938 закінчив ун-тет в Осло. Вивчав наступність культур і можливість трансокеан. міграцій народів між Старим і Новим Світом. Згідно з гіпотезою Г. про стародавні контакти між Полінезією і Америкою, перша хвиля амер. переселенців в Полінезію пов'язана з культурою Тіауанако; друга гіпотеза – про трансатлантичні зв'язки між стародавнім Середземномор'ям і доколумбовою Мексикою. Для підтвердження своєї гіпотези заселення о-вів Полінезії вихідцями з Амер. континенту Х. 1947 разом з екіпажем (5 осіб) ходив у плавання на плоту «Кон-Тікі». Пліт, побудований за зразком давньоперуанських суден проплив бл. 8 тис. км – з порту Кальяо (Перу) до о-вів Туамоту. 1953 керував експедиціями на о-вах Галапагос (відкрив доінкські поселення), 1955–56 – на о. Пасхи. 1969 і 1970 проплив на папірусних човнах «Ра» від Африки (Марокко) до берегів Центр. Америки, 1977–78 – на тростиновому човні «Тигрис» за маршрутом Ель-Курна (Ірак) – гирло р. Інд – Джибутті. Проводив археологічні розкопки в Полінезії та Перу. Автор книг «Подорож на «Кон-Тікі» (1949), «Аку-Аку» (1957), «Ра» (1970), «Фату-Хіва» (1975) та ін. У жовтні 1993 відвідав Україну, почесний доктор Київського ун-ту. В останні роки життя працював над книгою «Полювання на Одіна», в якій досліджував походження вікінгів.

ГЕККЕЛЬ (Хеккель) Еріх (Heskel; 13.07.1883 – 27.01.1970) – нім. художник. Навчався у Вищому технічному училищі в Дрездені, яке закінчив 1904. Після знайомства з Е. *Кірхнером* і К. *Шмідт-Ротлуффом* став одним із основоположників групи «Міст» – першого об'єднання нім. художників-експресіоністів. До цього періоду відносяться твори «Жінка, яка сидить» (1907), «Коні на лузі» (1908). Під впливом кубізму і експресіоністів групи «Синій вершник» твори Х. стали жорсткішими в рисунку й холоднішими за колоритом – «Чоловік у каштанових тонах» (1912), «Скляна зона» (1913). 1937 нацистський режим назвав творчість Х. «дегенеративною» і вилучив роботи художника з музеїв. 1940–55 Х. – професор Академії образотворчого мистецтва у Карлсруе. Твори Х. представлені в багатьох нім. художніх музеях.

Я. Кравченко (Львів).

ГЕЛЬСІНСЬКИЙ РУХ – назва правозахисного руху в європ. державах, що входили до комуністичного табору, і уряди яких 1975 підписали Заключний акт *Наради з питань безпеки і співробітництва у Європі* у Гельсінкі (звідси і назва). Початки правозахисного (дисидентського) руху, який вимагав від комуністичних режимів дотримання власних Конституцій і підписаних їх лідерами міжнар. угод щодо прав людини, датуються серед. 1960-х років. 1976–77 правозахисний рух одержав новий імпульс після підписання угод у Гельсінкі. У СРСР цей рух мав свою специфіку, пов'язану з номінально федеративним характером Рад. держави (див. *Дисидентський рух в СРСР*). Якщо в європ. країнах *радянського блоку* йшлося про загальногуманітарні та, частково, про релігійні права, які порушувала влада, то в тодішніх рад. республіках на перший план висунулися нац.-культ. права. Найактивніше Гельсінські групи діяли в Росії, Україні й Литві (офіц. початок діяльності – 1976), у Грузії, Вірменії, Польщі й Чехословаччині (від 1977). Осн. способами їхньої діяльності було поширення самвидавчих бюлетенів, заяв, хронік; надання публічного розголосу судовим процесам над дисидентами; проведення прес-конференцій для західних кореспондентів; написання відкритих листів-звернень до керівників їх держав і спецслужб та ін. На поч. 1980-х років Г. р. у комуністичних державах Центр.-Сх. Європи був розгромлений спецслужбами, його лідери – ув'язнені чи заслані. У другій пол. 1980-х років відбувалося відродження Г. р. і водночас його поділ на два основні напрями – перший, який у період руйнування комуністичної системи перетворився на суто політ. складову громад. життя, другий – продовжує виконувати правозахисні функції за умов повної чи часткової демократизації сусп. життя. Сучасний Г. р. у посткомуністичних державах включає у себе мережу неформально об'єднаних (на засадах добровільної координації) фондів, фундацій та груп.

С. Грабовський (Київ).

ГЕММЕТ [Семюел] Дешіл (Хеммет; Hammett; 27.05.1894 – 10.01.1961) – амер. письменник, прозаїк, реформатор детективного жанру. Н. в окрузі Сент-Мері (шт. Меріленд, США). Офіційної освіти не мав, розорення батька вимусило Х. покинути політехн. училище у Балтіморі. 1915–22 – працівник Нац. детективного агентства Пінкертон (з перервою на військову службу 1918–19). Літ. дебют відбувся 1923. Протягом 1920-х років друкував у часописі «*Black Mask*» численні оповідання, що знаменували появу нового жанрового різновиду, який дістав назву «крутий детектив»

(*hard-boiled*). На противагу англ. інтелектуальній традиції, «крутий детектив», запропонований Г. і його послідовниками, протипоставив злу жорстку силу, яка боролася зі злом його власними методами. Ознаками «крутого детективу» стали потяг до зображення насильства, легковажне ставлення до традиційної моралі, яка однаково зневажалася і порушниками закону, і тими, хто їм протистояв. Г. постав тверезим реалістом у зображенні кримінального середовища, показавши справжніх бандитів і вбивць зі справжніми знаряддями вбивства, перенісши їх у твори зі справжніх амер. вулиць, примусивши їх думати і говорити так, як це відбувається у житті. Одним із перших в амер. літ-рі Г. заговорив про зрощування політики з організованою злочинністю. Пік творчості Г. припав на 1929–34, коли з'явилися 5 його романів: «Червоні жнива» (1929), «Прокляття Дейна» (1929), «Мальтійський сокіл» (1930, визнаний критиками кращим амер. детективом усіх часів), «Скляний ключ» (1931) і «Худа людина» (1934). На цьому Г. припинив свою детективну творчість. Працював сценаристом у Голлівуді, займався громад. діяльністю, внаслідок чого потрапив під нагляд ФБР. 1940 був обраний головою Комітету з громад. прав, який знову очолив 1946 після перебування у війську (1942–45). Працював над автобіографічною книгою про роки війни, яка залишилась незавершеною. Помер у Нью-Йорку, похований на Арлінгтонському кладовищі.

В. Дмитрук (Львів).

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ ООН – один з головних органів *Організації Об'єднаних Націй*. Складається з усіх членів ООН. Делегація від кожної держави-члена ООН має не більше 5 представників у Г. А. Уповноважена розглядати будь-які питання або справи, які входять до компетенції ООН та її органів (за винятком тих питань, які віднесені до повноважень *Ради Безпеки ООН*); подавати рекомендації членам ООН і Раді Безпеки ООН; розглядати загальні принципи співробітництва у справі підтримання миру і безпеки; сприяти міжнародному співробітництву в політ., екон., соц., культ. та ін. сферах та розвитку і кодифікації міжнар. права. Асамблея може приймати лише рекомендації державам-членам або Раді Безпеки з тих питань, які обговорювалися на сесії. Чергові сесії Г. А. скликаються щорічно з серед. вересня до серед. грудня. Спеціальні або надзвичайні спеціальні сесії Г. А. скликає Генеральний секретар на вимогу Ради Безпеки або більшості членів ООН. Для кожної сесії Г. А. обирається голова, 17 заступників голови і голови 7 головних комітетів Г. А. (з політ. питань і питань

безпеки, з питань роззброєння і міжнар. безпеки, з екон. і фін. питань та ін.). Асамблея вибирає 10 непостійних членів Ради Безпеки. Всі вибори проводяться таємним голосуванням. Г. А. призначає Генерального секретаря (за рекомендацією Ради Безпеки ООН) і прийом у члени ООН, затверджує міжнар. конвенції (з екон. і соц. питань, а також питань культури, охорони здоров'я і прав людини) і бюджет ООН. Кожний член ООН має один голос. Рішення приймаються простою більшістю голосів. Рішення з найважливіших питань приймаються більшістю – 2/3 присутніх на сесії членів Асамблеї, які взяли участь у голосуванні.

ГЕНЛЯЙН Конрад (Henlein; 06.05.1898 – 10.05.1945) – нім. політик, лідер судетських німців. Н. у Мафферсдорфі (Богемія). Учасник Першої світової війни. Служив у банку, був викладачем гімнастики. У жовтні 1933 заснував Німецький патріотичний фронт, який ставив вимогу надати автономію Судетській області. Підтримував тісні контакти з нім. нацистами (отримував значну фінансову допомогу), які у своїх планах розглядали судетських німців як «*п'яту колону*» у Чехословаччині. 1935 перейменував свою організацію у Судетську німецьку партію, яка здобула на парламентських виборах 44 депутатські мандати. 1938 виголосив т. зв. Карлсбадські вимоги, в яких, по суті, ставилося питання про відмову Чехословаччини від суверенітету над Судетською областю. Після входження Судетської області до складу *Третього Райху* (див. *Мюнхенська угода 1938*) Г. був призначений райхскомісаром цього регіону. З 1939 очолював цивільну адм-цію у Чехословаччині. У травні 1945 заарештований органами амер. окупаційної влади. Покінчив життя самогубством.

ГЕНОЦИД (від грец. – «рід, плем'я» і лат. *caedo* – «вбиваю») – винищення окремих груп населення з расових, національних, релігійних, соціальних, політичних чи ін. мотивів. Як юридичне визначення термін був запропонований амер. правником Рафаелем Лемкіном у книзі «Основне право в окупованій Європі» (1942). У широкий вжиток термін увійшов після Другої світової війни внаслідок розслідування нацист. злочинів проти тих народів, які знаходилися під окупацією *Третього Райху*. Г. як визначення систематичної політики винищення населення не згадується в документах *Нюрнберзького процесу 1945–46*. Проте, сам факт організованого нацист. режимом масового винищення цивільного населення за національними і расовими ознаками визнано та доведено у звинувачувальному висновку і виро-

ках головним військовим злочинцем. 11.12.1946 ГА ООН прийняла резолюцію № 96 (1), у якій дано визначення Г. як «відмови від визнання права на існування цілих людських груп», причому зазначено, що винні в організації Г. підлягають покаранню, незалежно від того, чи вони є приватними особами, держ. службовцями або держ. діячами. Акти Г. вчинені урядом якоїсь країни на своїй території та проти власних громадян не є внутр. справою цієї країни, а підпадають під міжнар. юрисдикцію. Згідно з прийнятою ООН 09.12.1948 Конвенцією із запобігання злочинам Г., під визначення Г. підпадають: 1) убивство членів будь-якої групи населення; 2) завдання серйозної тілесної чи психічної шкоди членами цієї групи; 3) навмисне створення членам якоїсь соціальної групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове її фізичне знищення; 4) запобігання народженню дітей у середовищі певної групи; 5) насильницька передача дітей із однієї групи людей в іншу. Підписуючи конвенцію, СРСР, Болгарія, Польща, Румунія, Чехословаччина та Угорщина оголосили, що вважають для себе необов'язковими деякі із пунктів угоди, зокрема, про порядок передачі справ про випадки Г. на розгляд Міжнародного суду. Конвенція набула чинності 12.01.1951. Протягом ХХ ст. відбулося кілька випадків масового винищення цивільного населення, що мали ознаки Г. Першим із них стало винищення під час Першої світової війни за ініціативою турец. уряду вірменського населення Османської імперії. Посилаючись на необхідність переселити вірменів із р-нів, прилеглих до театру військових дій, 24.04.1915 турец. влада розпочала масові репресії. При переселенні вірменів до Сирії та Месопотамії більша частина переселенців була вбита, а, тих, що вціліли, залишено без засобів до життя у пустельній місцевості. Друга хвиля масових убивств вірмен почалася у червні 1916. Загальні втрати вірменського населення оцінюють за різними підрахунками від 800 тис. до 1,5 млн жертв. Виразні риси Г. мав спровокований комуністичним режимом *Голодомор 1932–33* в Україні, під час якого загинуло бл. 3–7 млн укр. селян. Під час Другої світової війни нацист. режим Німеччини вдався до актів Г. проти циганів і євреїв. Особливістю гітл. Г. є спроба юридично обґрунтувати і регламентувати злочинні кампанії масового знищення людей. Репресії проти циганів базувалися на наказах Г. *Гімmlера* від 14.12.1937 і 01.08.1938 про б-бу з «антисоціальними елементами», причому фізична ліквідація циганів була вмотивована потребами усунути із суспільства осіб, «які, не будучи самі злочинцями, складають загрозу суспільству через свою антисоціальну поведінку». Заг. кількість

жертв нацист. Г. серед циганів оцінюється в 600–810 тис. осіб. Юридичною основою переслідувань євреїв стала низка законів прийнятих у Німеччині 1934–39, а зокрема Нюрнберзькі закони 1935, за якими всі етнічні євреї Німеччини були позбавлені громадянства, усунені від участі в екон., політ. і культ. житті країни. Після Ванзейської наради 1942 почалося масове знищення євр. народу в спеціально обладнаних концентраційних таборах (Освенцим, Майданек, Треблінка). Уважається, що жертвами нацист. режиму стали бл. 6 млн євреїв. Г. євреїв під час Другої світової війни отримав власну назву – *Голокост*. Після Другої світової війни непоодинокі випадки Г. траплялися в країнах Азії та Африки. Г. було визнано масове знищення мешканців Камбоджі комуністичним режимом *червоних кхмерів* 1975–78, яке спричинило, за різними оцінками від 1,5 до 3 млн людських жертв. У афр. країнах найбільшу кількість жертв спричинили акти Г., вчинені мусульманською більшістю проти народу ібо в Нігерії 1967–70 (бл. 1 млн жертв) і народами гуту і тутсі під час *Громадянської війни 1990–94* у Руанді (1 млн жертв).

А. Козицький (Львів).

ГЕНУЕЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1922 – міжнародна конференція представників 29 європ. держав і 5 брит. домініонів, що відбулася 10.04–19.05.1922 у Генуї (Італія). Від участі у конференції відмовилися США через ізоляціоністську політику адм-ції В. *Гардінга* (були представлені спостерігачем). Г. к. була скликана для врегулювання післявоєнних фін. і екон. питань та відновлення міжнар. торгівлі. Для обговорення питань, які виносилися на розгляд конференції, було створено чотири комісії – політична, фінансова, економічна і транспортна. На першому засіданні голова ряд. делегації М. Литвинов вніс пропозицію про загальне роззброєння. Головним питанням Г. к. стала проблема виплати рад. урядом всіх боргів царського і *Тимчасового урядів* (19 млрд руб. золотом), повернення іноземцям їх власності у Росії або компенсація вартості націоналізованих підприємств. Делегація рад. Росії погодилася визнати довоєнні борги і здати в аренду або концесію колишнім власникам деякі з націоналізованих підприємств, але водночас зажадала відшкодування збитків від іноземної інтервенції (39 млрд руб. золотом), анулювання воєнних боргів і процентів від них, визнання рад. Росії де-юре і надання їй кредитів для відбудови зруйнованого господарства. Внаслідок брит.-франц. суперечностей та позиції рад. делегації фін.-екон. питання, які стояли на Г. к., не були вирішені, частина їх була перенесена на розгляд

Гаазької конференції 1922. У ході Г. к. між рад. Росією і Німеччиною був укладений *Раппальський договір 1922*.

ГЕРЦЛЬ Теодор (Herzl; 02.05.1860 – 03.07.1904) – євр. письменник і публіцист. Народився і працював в Австро-Угорській імперії, доктор права. Засновник та ідеолог сіонізму, основи якого виклав у книзі «Єврейська держава. Досвід сучасного розв'язання єврейського питання» (1896). Основна теза книги – питання забезпечення прав євреїв слід розв'язувати не еміграцією з країни чи асиміляцією, а створенням незалежної держави. На думку Г., створення такої держави треба було погодити з великими державами. 1897 за активної участі Г. відбувся I Всесвітній сіоністський конгрес у Базелі (Швейцарія), на якому була заснована Всесвітня сіоністська орг-ція. Твердив, що сіоністський рух мав представляти євреїв як самостійну політичну силу, розвивати євр. національну самосвідомість, знайомити з євр. релігією, літературою, мистецтвом. На конгресі Г. офіційно оголосив ідею створення незалежної єврейської держави. Для реалізації цього плану Г. неодноразово їздив до Оттоманської Порти, де зустрічався з султаном, і пропонував передати йому в концесію Палестину для побудови євр. держави. Після невдачі цих переговорів, Г. на якийсь час сприйняв пропозицію брит. уряду щодо євр. колонізації Уганди (Африка), проте зустрівся з різкою опозицією більшості учасників сіоністського руху. Наприкін. життя зосередив зусилля на підтримці євр. ідентичності, протидії асиміляційним процесам. 1949 прах Г. був перенесений з Відня до Єрусалима.

С. Грабовський (Київ).

ГЕРЦОГ Роман (Herzog; 05.04.1934 – 10.01.2017) – нім. юрист і політик, 7-й президент ФРН (1994–99). Н. у Ландсгуті (Баварія). Юрид. освіту здобув у Мюнхенському ун-ті, де працював асистентом і викладачем. 1966–69 на посаді професора Вільного ун-ту в Берліні викладав конституційне право та політологію. 1969 приєднався до Християнсько-демократичного союзу. Знайомство з Г. *Колем* під час викладання у Шпаєрі (1969–73) вплинуло на політ. кар'єру. 1973 став представником Г. Коля у Бонні, 1980 міністр внутр. справ Баден-Вюртемберга. 1983 Г. Коль призначив Г. на посаду у федеральний Конституційний Суд, який він очолив 1987. За підтримки Г. Коля 1994 здобув перемогу на президентських виборах. 03–06.02.1998 здійснив офіц. візит до України.

Н. Васків (Львів).

ГЕСС Рудольф (Hess; 26.04.1894–17.08.1987) – політик *Третього Райху*. Н. в Александрії (Єгипет). Учасник Першої світової війни. Воював на Західному фронті та у Румунії, спочатку – у піхоті, пізніше – авіації. У травні 1919 брав участь у ліквідації Баварської рад. республіки. Навчався на екон. ф-ті Мюнхенського ун-ту. З 1920 – член НСДАП. Учасник «*Півного путчу*» 1923, після придушення якого емігрував. 1924 добровільно повернувся до Німеччини і був засуджений до півторарічного ув'язнення. У тюрмі допомагав А. Гітлеру в роботі над книгою «*Майн кампф*». Від 1925 – особистий секретар А. Гітлера. Відіграв ключову роль у створенні культу *фюрера*, а також формування Гітлера як лідера партії. Від 1933 – райхслайтер, заст. А. Гітлера по партії. Мав право приймати від імені фюрера всі рішення з питань партійного керівництва, утвердження кандидатів на пости керівників офіційних установ. Під час «*Ночі довгих ножів*» домігся значного скорочення спуску осіб, які підлягали знищенню. У листопаді 1935 видав декрет, за яким євреї позбавлялися права голосувати і займати громадські пости. 01.09.1939 офіційно призначений другим приємником фюрера після Г. *Гьорінга*. Для успішного розвитку Німеччини вважав необхідним встановлення дружніх відносин з В. Британією. 10.05.1941 Г. здійснив переліт у Шотландію, де після приземлення був заарештований військовими владою. В. *Черчилль* відмовився з ним зустрітися, а Гітлер оголосив його божевільним. Інтернований у В. Британії. За вироком Міжнар. військового трибуналу в Нюрнберзі засуджений до довічного ув'язнення. Утримувався у тюрмі Шпандау, у брит. секторі *Західного Берліну* (від 1966 єдиний в'язень тюрми). Покінчив життя самогубством (за ін. версією, ліквідований брит. спецслужбами).

Т. Марискевич (Львів).

ГЕСТАПО (нім. Geheime Staatspolizei) – таємна державна поліція *Третього Райху*, заснована за ініціативою Г. *Герінга* у квітні 1933 (юрид. статус здобула 1936) для боротьби з противниками гітлерівського режиму. З 1936 керівництво Г. здійснював Г. *Гімmlер*, 1939–45 – Г. Мюллер. З вересня 1939 увійшла в структуру Головного управління імперської безпеки як IV управління. Проводила діяльність за такими напрямками: боротьба з противниками нацизму; нагляд за політ. діяльністю різних церков, релігійних сект та ін.; комплектування картотеки і досьє; ведення справ окупованих територій; організація контррозвідки і боротьба зі шпіонажем. На поч. 1944 налічувала бл. 30 тис. працівників. Здійснювала масовий терор і каральні операції у Німеччині та в окупованих країнах

Європи. У своїй діяльності застосовувала тортури щодо ув'язнених, розстріли заручників, провокації, створила широку агентурну сітку для виявлення противників нац. влади і учасників Руху Опору. За вироком Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі (1945–46) Г. була визнана злочинною організацією, її керівники були страчені або засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

ГІБРАЛТАР – територія на Гібралтарському п-ові, на якій розміщена військ.-мор. база В. Британії; інколи наз. Гібралтарською Скелею, яка домінує над Гібралтарською протокою, що поєднує Середземне море з Атлантичним океаном. Морська і повітряна база НАТО. Площа складає 6,7 км.² Населення: 32 тис. осіб (2018). Г. – заморська територія В. Британії; Королеву представляє губернатор Гібралтару. За Конституцією Г. (2006) місцеве самоврядування здійснює парламент. Губернатор за консультацією з парламентом може вирішувати питання внутр. політики, але несе повну відповідальність перед Дауніг-стріт із питань оборони і зовн. політики. Територія Г. становить майже 200-річний предмет суперечки між Іспанією і В. Британією. З 1779 Іспанія висуває претензії на Г., який від 1714 до 1964 був колонією В. Британії. З 1963 Іспанія передала справу Г. до ООН, а з 1964 розпочала його часткову блокаду. У травні 1966 Іспанія запропонувала В. Британії збереження бази військ.-мор., при умові передачі Г. іспан. юрисдикцію, однак Лондон відповів відмовою. 1967 був проведений референдум, на якому жителі Г. висловилися за приєднання цієї території до В. Британії. З червня 1969 Іспанія розпочала цілковиту сухопутну блокаду Г. (скасована у рік вступу Іспанії до ЄС, 1985). З 1973 Г. як брит. територія був прийнятий у *Європейське Економічне Співтовариство*. Економіка Г. базується на туризмі, фінан. послугах і доходів від заправки морських суден. 2002 гібралтарці провели новий плебісцит щодо статусу території й відхилили ідею спільного брит.-іспан. суверенітету над Г. На референдумі 2016 щодо виходу В. Британії з ЄС (див. *Брексіт*) гібралтарці рішуче висловились за збереження Г. у складі Євросоюзу. Рішення В. Британії щодо виходу з ЄС знову може привести до закриття кордону з Іспанією, а заяви в урядових колах Мадриду про можливі зміни у статусі території вчергове внесли напруження у брит.-іспан. стосунки.

ГІММЛЕР Гайнріх (Himmler; 07.10.1900 – 26.05.1945) – один із головних діячів *Третього Райху*. Закінчив офіцерську школу, згодом здобув фах агронома. З 1922 – член НСДАП. Учасник

Мюнхенського путчу 1923. Відіграв провідну роль у створенні та розбудові СС, райхсфюрер СС (з 1929). Під його керівництвом створювалися *війська СС*. Як шеф прусського *гестапо* разом з Р. Гайндріхом керував фізичним знищенням політ. противників А. Гітлера під час «*Ночі довгих ножів*» (30.06.1934). Створив перший концтабір у Дахау. Головний організатор масового винищення євреїв і слов'ян у концентраційних таборах. З 1943 очолював мін-во внутрішніх справ, 1944–45 – командувач Резервної армії та групи армій «Вісла». Весною 1945, передбачаючи крах гітл. режиму, намагався вести переговори із союзниками щодо укладення *сепаратного миру*, за що був звільнений з усіх постів. Після капітуляції Німеччини заарештований брит. спецслужбами. Покінчив життя самогубством.

ГІНДЕМІТ Пауль (Hindemith; 16.11.1895 – 29.12.1963) – нім. композитор, альтист, диригент, музикознавець-теоретик. Н. у Ганау-на-Майні. Музиці почав навчатися з 9 років (уроки гри на скрипці), згодом у Франфурт. консерваторії. 1922–29 – альтист квартету Амар-Гіндеміт, з яким об'їздив усі країни Європи. Виступав також як соліст-альтист і диригент. 1935 емігрував з нацист. Німеччини, жив у Туреччині, В. Британії, Швейцарії, концертував в Америці. 1953 поселився у Швейцарії. Помер у Франкфурті-на-Майні (Німеччина). Естетика творчості Г. базувалася на запереченні життєздатності традицій романтизму, що у цей час ще сильно позначалося у нім. музиці. Розвивав стародавні поліфонічні форми, насичуючи їх новим звуковим матеріалом, новим змістом. Г. поклав початок новому напрямку в європ. музиці – неокласицизму. У його творах відчувається справжній темперамент публіциста, який відгукується на всі актуальні події. Г. створив багато творів для фортепіано (сонати, сюїта «1922»), камерних ансамблів, пісні, квартети, інструментальні концерти і опери. Написав також безліч «п'єс для практичного використання» («*Gebrauchsmusic*»), адресованих широким колам аматорів музики як матеріали для домашнього музикування.

Н. Сиротинська (Львів).

ГІНДЕНБУРГ Пауль фон (Hindenburg; 02.10.1847 – 02.08.1934) – нім. військовий і державний діяч, генерал-фельдмаршал (1914). Учасник Франко-пруської війни 1870–71. У роки Першої світової війни – командувач 8-ої армії у Сх. Пруссії, де здобув перемоги над рос. військами полк. Танненберга (серпень 1914) та Мазурських озер (вересень 1914). З листопада 1914 – коман-

дувач військами нім. Східного фронту, 1916–18 – нач. Генштабу. Разом з Е. фон *Людендорфом* мав визначальний вплив на політ. життя Німеччини у воєнний період і безпосередній стосунок до прийняття головних рішень імператора *Вільгельмом II*. Після укладення *Версальського договору 1919* і демобілізації нім. армії подав у відставку. Двічі (1925 і 1932) обирався президентом Німеччини. 30.01.1933 після довгих вагань затвердив на посаді канцлера А. Гітлера. Автор спогадів «*З мого життя*» (1920).

ГІРОХІТО (Хірохіто; Hirokhitō; 29.04.1901 – 07.01.1989) – імператор Японії (з 1926). 1921–26 у зв'язку з хворобою батька імператора Йосігіто був принцом-регентом. Став першим членом імператорської родини, який побував за кордоном (1921 у США і Європу). 25.12.1926 вступив на престол. Відповідальний за агресивну політику Японії у 1930–40-х роках. За правління Г. Японія вела війни проти Китаю (1931, 1932–36, 1937–45), була одним із ініціаторів укладення *Антикомінтернівського пакту 1936*. У грудні 1941 під тиском військових, зокрема ген. Гідекі Тодзіо, оголосив війну США і В. Британії, що втягнуло Японію в Другу світову війну як союзника Німеччини та Італії. Всупереч позиції вищого військ. командування прийняв рішення про беззастережну капітуляцію Японії (02.09.1945). Сприяв запровадженню у країні конституційної монархії, 1946 зрікся ідеї «божественного» походження імператорської влади. Конституція Японії 1946 (набула чинності 1947) проголошувала імператора символом країни і єдності япон. народу та зберігала за Г. представницькі повноваження. Займався науковими дослідженнями в галузі біології моря. Японці вшановують Г. як одного із найвизначніших володарів країни, а його правління називають епохою «світлого спокою». Після смерті Г. престол успадкував його старший син Акіхіто.

ГІТ Едвард Річард (Heath; 09.07.1916 – 17.07.2005) – прем'єр-міністр Великої Британії (1970–74). Під час *Другої світової війни 1939–45* служив в артилерії, підполковник. Від 1950 – депутат Палати громад від Консервативної партії (від 1992 найстарший депутат парламенту). З 1965 – лідер Консервативної партії. Займав пост міністра праці (1960–63) і міністра торгівлі та пром-сті (1963–64). Як голова Консервативної партії (1965–75) після її перемоги на виборах 1970, очолив уряд країни. Був палким прихильником європейської інтеграції, добився входу країни до *Спільного ринку* (1973). Уряд Г. повів «тверду лінію» у ставленні до *Ольстеру проблеми* – у Пн. Ірландію били введені брит. війська, які 30.01.1972 у Лондондеррі

розстріляли мирну демонстрацію католиків, що виступили на захист свої громад. прав. 24.03.1972 офіц. Лондон запровадив в Ольстері пряме правління (Direct Rule), що на довгі роки загострило до краю криваве протистояння католиків і протестантів у цій частині Об'єднаного Королівства. Кабінет Г. не зумів побороти негативних кризових тенденцій в економіці країни на поч. 1970-х років (спричинених, зокрема, і енергетичною кризою 1973) й був змінений лейборист. урядом Г. *Вільсона*. На посту лідера консерваторів був замінений М. *Тетчер* – відмовився від посад в її уряді й різко критикував політику кабінету «Залізної леді». Під час кризи у Перській затоці (1990) їздив зі спец. місією до Багдаду, де домігся звільнення кількох десятків брит. заручників. 1992 отримав звання лицаря. 3 політ. життя пішов 2001.

ГІТЛЕР Адольф (Hitler; 20.04.1889 – 30.05.1945) – нім. політичний діяч і лідер нацистської партії. Н. у м. Браннау в Австрії. У дитинстві цікавився мистецтвом та музикою. Не закінчив середньої школи та не зміг вступити до Віденської Академії мистецтв. Юнацькі роки провів у Відні та Мюнхені, намагаючись прогнудуватися продажем листівок і малярством. У період *Першої світової війни 1914–18* брав участь у військових діях як доброволець, був двічі відзначений за хоробрість. Після війни як агент військової розвідки потрапив до лав Німецької робітничої партії у Мюнхені (1919). 1921 Г. очолив партію та перетворив її у Націонал-соціалістичну нім. робітничу партію (нім. – *Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei* – NSDAP). Програма партії була сумішшю націоналістичних, антикомуністичних і антисемітських лозунгів та утверджувала ідею вищості німецької держави та німецької раси. Як талановитий демагог і палкий оратор, зумів здобути прихильність широких кіл ветеранів, невдоволених політикою Ваймарської респ. і умовами *Версальського мирного договору 1918*. Спираючись на допомогу своїх прихильників, Г. у листопаді 1923 спробував захопити владу у Баварії (див. *Мюнхенський путч 1923*), але зазнав поразки і на 9 місяців потрапив до в'язниці, де написав програмну книжку «Моя боротьба» (див. «*Майн кампф*»). Занепад світової економіки та поглиблення депресії 1929 викликало швидке зростання чисельності нацистської партії у всій Німеччині (1932 НСДАП вже була найбільшою партійною фракцією Райхстагу). 30.01.1933 Г. був призначений канцлером, а наступного року став головою держави та прийняв титул «фюрер» («вождь»). 1933 за рішенням уряду Г. Німеччина вийшла з *Ліги Націй*. Зовнішня політика Г. була зорієнтована на демонтаж Версальської системи

і перетворення Німеччини в домінуючу військову силу Європи. Політ. режим, який Г. встановив у Німеччині, одержав назву *Третій Райх*. У березні 1936 Німеччина зайняла *Райнську демілітаризовану зону* між Німеччиною та Францією. За розпорядженням Г. вся країна покрилася мережею переповнених в'язниць і концентраційних таборів, у яких гинули «вороги нації», представники «нижчих рас», комуністи. У березні 1938 Німеччина приєднала Австрію (див. *Аншлюс*), у жовтні 1938 окупувала Судетську область Чехословаччини (див. *Судетська криза 1938*), а у березні 1939 була анексована вся Чехословаччина. Після підписання Пакту про ненапад між Г. і Й. *Сталіним* (див. *Ріббентропа-Молотова пакт 1939*) у вересні 1939 нім. армія напала на Польщу, що поклато поч. 2-й світової війни. 22.06.1941 нім. війська напали на Радянський Союз. 3 грудня 1941 Г. очолював усі військові операції на Східному і Західному фронтах як Верх. головнокомандувач військ Райху. Його диктаторський режим зазнав повного краху як у військ., так і в екон. плані. Виснажена Німеччина не зуміла виграти війни проти союзників, навіть незважаючи на використання військових та економічних ресурсів окупованих територій і своїх *сателітів*. 20.07.1944 група вищих військовиків під час воєнної наради організувала невдалий замах на Г. Залишався у Берліні під час наступу рад. військ. 29.04.1945 у власному підземному бункері він одружився з Евою Браун, а на наступного дня разом із нею покінчив життя самогубством. Г. був особисто винним і зініціював злочини, рівних яким не було в історії. Його расові теорії призвели до панування політики *геноциду* проти багатьох європейських народів, в основному, проти слов'ян і євреїв, мільйони яких були вбиті напередодні та під час війни.

О. Джеджора (Львів).

ГІТЛЕРЮГЕНД (нім. Hitlerjugend) – нацистська молодіжна орг-ція у *Третьюму Райху*. Створена 1926. Як загальнонім. орг-ція існувала з 1936. Заснована для залучення нім. молоді до гітл. руху та її виховання у дусі націонал-соціалізму і відданості *фюрерові*. Членство в орг-ції молоді 10-18 років було обов'язковим (на 1939 Г. охоплював 60% усієї нім. молоді). Прийом у члени Г. здійснювався в урочистій обстановці напередодні дня народження А. *Гітлера* (20.05). Для широкого залучення молоді до діяльності орг-ції постійно проводилися масові заходи, зокрема спортивні змагання, туристичні походи, молодіжні зустрічі тощо. У рамках орг-ції діяли численні гуртки за інтересами, музичні клуби, спортивні секції та ін. Під час війни члени Г. брали участь в

акція збирання ковдр і теплої білизни для солдатів *Вермахту*, допомагали сім'ям військовиків, які загинули на фронті. Під час битви за Берлін (квітень 1945) бл. 1 тис. членів Г. брали участь у боях із рад. військами. 1936–40 керівництво орг-цією здійснював райхсгендфюрер НСДАП Бальдур фон Ширах, 1940–45 – Артур Аксман. Орг-ція припинила своє існування після падіння гітл. режиму.

ГЛАВА УРЯДУ – керівник виконавчої влади у державі, ключова фігура в системі державного адміністрування. Г. у. – прем'єр-міністр (канцлер, голова Ради Міністрів) очолює уряд і здійснює керівництво його діяльністю. Може призначати і звільняти членів уряду (або ж вони призначаються і звільняються за його поданням главою держави чи парламентом), проводить засідання уряду, визначає порядок денний засідань, формулює рішення уряду, має досить широку розпорядчу владу і може відчутно впливати на законодавчий процес, використовуючи, зокрема, право законодавчої ініціативи. Г. у. у державах із парламентськими формами правління має широкі повноваження у зовнішній та військовій галузях. Г. у. в Україні є Прем'єр-міністр України.

Ю. Шведа (Львів).

ГЛАСНІСТЬ – термін, яким окреслюється офіційна політика рад. керівництва в сфері інформації у період «*Перебудови*». Започаткована 1987. Зміст рад. варіанта Г. містив два аспекти: забезпечення деякої відкритості партійних і державних установ та існування дозваної інформаційної свободи. Відкритість у діяльності Рад мала продемонструвати практика обговорення у трудових колективах звітів виконкомів, доповідей на сесіях, проєктів рішень з важливих питань місцевого життя; організація сільських сходів; поширення таких форм спілкування, як дні «відкритого листа», «відкритого прийому», зустрічі керівників парт. і держ. органів із населенням за місцем роботи, проживання тощо. Утім позитивні зрушення у відносинах влади і народу мали серйозні вади. По-перше, вони здебільшого були результатом тієї чи тієї кампанії, проголошеної згори, і відбувались у чітких рамках, визначених ЦК КПРС. По-друге, Г. у діяльності держ. органів і установ, як це яскраво показав приклад Чорнобиля, не набула сталого характеру: у разі нагальної потреби вона швидко згорталась. По-третє, громадську думку хоча і вивчали, але мало враховували, коли ухвалювали стратегічні рішення. По-четверте, на початковому етапі «*Перебудови*» державна влада активізувала свої контакти з населенням насамперед у розв'язанні побутових проблем, а в економіці, а тим паче політиці, вона була закрита.

Забезпечення формальної, показної відкритості у діяльності держ. органів було спрямоване передусім на формування в суспільстві моральної підтримки курсу екон. реформ, а не на докорінні зміни основ системи. Фактично на практиці реалізація лозунгу відкритості та доступності парт. і держ. установ мала характер пропагандистської акції, спрямованої на завоювання симпатій народу, а не передбачала відвертого діалогу із суспільством. Політика Г. створила підґрунтя для розгортання в СРСР широкої дискусії навколо актуальних сусп. проблем (ліквідація «білих плям» історії; відновлення прав нац. мов, зокрема укр. мови; екологічна безпека тощо), що не лише активізувало процеси відновлення іст. правди, реабілітації жертв тоталітарного режиму і виявлення реальних масштабів мовних та екологічних проблем, а й сприяло масовому політ. прозрінню, зростанню нац. свідомості, посиленню громад. активності народів СРСР, їх консолідації на дем. засадах. Суттєво вплинула на формування суспільної думки і проголошена згори у рамках Г. кампанія критики і самокритики. Ця кампанія розгорталась фактично у двох площинах: у межах держ. і парт. апарату, а також у сфері взаємодії влади і суспільства. Характерною рисою процесу розгортання критики і самокритики у держ. і парт. органах була його уповільненість. На поч. «*Перебудови*» у цих структурах, як і попередніми роками, поза критикою залишалися найвищі посадові особи; обговорення доповідей мало характер обтічних, пригладжених самозвітів; відчувався дефіцит глибокого аналізу, гостроти в постановці питань; критика хоча і розширювалась, проте якісно не змінювалась, звучала переважно «згори» і зводилась, переважно до госп. питань. Зовсім ін. характер мала критика владних структур «знизу». Народне невдоволення тим, що керівництво зловживало владою, привілеї номенклатури, відсутність у діях держ. і парт. органів єдності слова та діла, потужною хвилею заповнило сторінки газет і екрани телевізорів. Реакцією апарату було намагання максимально втримати потік інформації у межах ідеологічних догм. Однак це йому не вдалося – у сфері інформації у короткий термін відбулись не лише радикальні кількісні зміни (за перші 3 перебудовчі роки разовий наклад газет і журналів СРСР збільшився на понад 61 млн примірників і досягнув майже 490 млн), а й глибокі якісні – преса ставала дедалі вільнішою і поступово виходила з-під партійного контролю. Розгортання «Г.», крім позитивних аспектів, мало і свої вади і негативні наслідки. Її слабкими місцями були переважання в громадських дискусіях емоцій, публіцистичності над ґрунтовним науко-

вим аналізом, періодична втрата почуття міри й об'єктивності в критиці, домінування в суспільній полеміці викривального мотиву «проти» (критика діючої системи, розвінчання фальшивих кумирів тощо) над творчим «за» (пропозиція конкретних реальних планів і альтернативних проєктів дій), формування в ході долання стереотипів нових мітів. Чи не найголовнішою больовою точкою Г. була її територіальна неоднорідність, поліваріантність моделей дій у інформаційній сфері: від дозволу в центрі до стримування – на місцях, що суттєво обмежувало повноцінну свободу слова. Попри всі недоліки, Г. дала змогу суспільству дізнатись правду про власне минуле і вільно висловлювати свою думку, утверджувала у сусп. свідомості ідею поглиблення реформ, доповнення екон. трансформацій радикальними політ. змінами. Г. породила плюралізм думок, який дедалі більше суперечив з існуючою політ. системою, що диктувало доконечність її радикального реформування – забезпечення повновладдя Рад, демократизацію механізму влади, формування багатопартійності тощо.

О. Бойко (Ніжин).

«ГЛИБОКОЇ ОПЕРАЦІЇ» КОНЦЕПЦІЯ – оперативно-стратегічна концепція, розроблена рад. військовими теоретиками у 1930-х роках, яка передбачала ведення бойових операцій шляхом вогневого придушення сил противника (артилерія, фронтова і стратегічна авіація), нанесення потужних ударів великими силами, стрімким рухом мобільних угруповань у тил ворога одночасно з дезорганізацією цього тилу і оволодінням його ключовими позиціями за допомогою повітряних та морських десантів. Основою успіху «Г. о.» к. мав стати потужний вплив на всі компоненти оборони противника для завдання йому поразки і розгрому за короткий термін («малою кров'ю на чужій території»). Передбачала створення і використання кількох ударних ешелонів (армій прориву), ешелону прикриття розгортання військ, рухомих груп. Концепція спершу була розроблена для армії, потім – для фронту і кількох фронтів. Для ведення операції у масштабах фронту план передбачав наявність 3–4 ударних армій (армії прориву), 1–2 армії скоювання, 2–3 механізованих, танкових і кавалерійських корпусів (варіант: механізована армія), 15–20 авіаційних полків. Удари могли завдатися на 3–4 ділянках. На ділянках прориву планувалася розташувати війська у 7 ешелонів: особливий ешелон – повітряний десант, 1-й ешелон – бомбувальна авіація, 2-й ешелон – штурмова авіація, 3-й ешелон – з'єднання середніх і легких танків, 4-й ешелон – мотострільці та

мотоциклісти, 5-й ешелон – артилерія супроводу (частково самохідна), 6-й ешелон – стрілецькі частини з танками підтримки. На ділянці, де планувався прорив зосереджувалося одну дивізію на 2–2,5 км фронту, 50–100 гармат і стільки ж танків супроводу на 1 км. Як обов'язкові елементи концепція передбачала раптовість удару (мав перешкодити противнику мобілізувати і зосередити свої сили), придушення активності ворожої авіації (створення «чистого неба») і швидкий прорив у ворожий оперативний тил багатотисячних мас танків. Ін. складовою «Г. о.» к. було завдання «радянзації» зайнятих територій, для чого мали заздалегідь готуватися спец. кадри з місцевих комуністів і рад. інструкторів. Швидка «радянська» зайнятих територій, на думку авторів концепції, забезпечувала стійкість тилу Червоної армії та загальний військ.-політ. успіх бойових дій, оскільки, зайняті території, мали стати новими республіками у складі СРСР, або сателітними «народними» державами. Теоретичні положення «Г. о.» к. реалізовувалися під час «визвольних походів» Червоної армії 1939–40. Спроба реалізації цієї концепції під час «Зимової війни» з Фінляндією зазнала невдачі (див. *Радянсько-фінська війна 1939–40*). До великих втрат у живій силі та техніці призвела спроба рад. командування втілити на практиці положення «Г. о.» к. («оточити і розгромити» нім. війська) у перші тижні Нім.-радян. війни 1941–45.

С. Грабовський (Київ).

ГЛІНКА Андрей (Hlinka; 27.09.1864 – 16.08.1938) – словацький політик. Навчався у гімназіях у Ружомберку і Левочі. Від 1883 вивчав богослов'я у семінарії в Спішській Капітулі. Як парафіяльний священик (з 1889) гостро засуджував лихварство і алкоголізм, засновував різні госп. спілки, народні читальні тощо. Послідовно відстоював нац. права словаків, рішуче виступав проти урядової мадяризаційної політики. Його трибуною стали «Народна газета» (1897) і «Католицька газета» (1901). Зазнавав переслідувань від угор. уряду: двічі був ув'язнений (1906, 1910). Засновник і перший голова Словац. народної партії (1913). Відкрив у Ружомберку першу словац. друкарню (1917). Розробляв питання післявоєнного держ. устрою Словаччини. 1918 увійшов до Словацької нац. ради, підписав Мартінську декларацію. У грудні 1918 заснував Християнську народну партію (з 1925 – Глінкова словацька народна партія), яка виступала за автономію краю. У період Чехословацької респ. – депутат Нац. зборів (1918–38). За ініціативою Г. словацькі політики у листопаді 1925 виголосили т. зв. Трнавську обіцянку – послідовна б-ба аж до здобуття словац.

державності. Автор 120 статей на сусп.-політ. і реліг. теми. Помер у Ружомберку, був похований у мавзолеї – ліквідований у часи комун. режиму, відновлений у незалежній Словаччині як «Пам'ятник Андрея Глінки».

М. Кріль (Львів).

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ (від лат. *globus* – куля, англ. *global* – загальний) – об'єктивний історичний процес становлення єдиного, цілісного світу, який просторово «стискається» й «ущільнюється», усвідомлюється як єдине ціле. Події у глобалізованому світі у будь-якій точці Земної кулі, так чи інакше впливають на людей, що перебувають в іншому місці. Г. є процесом формування взаємозалежності держав, економік, культур; її передумови формувалися протягом попередніх століть внаслідок поступової інтенсифікації відносин (обмін товарами, зобов'язаннями, ідеями, знаннями), які посилювалися з розвитком індустріальних контактів, науково-технічного прогресу, комунікаційних технологій. Зростанню взаємозалежності у планетарному масштабі сприяло збільшення кількості учасників взаємодій та обміну (держав, етнічних спільнот, міжнар. організацій, ТНК), загострення глобальних проблем, формування загальнолюдських інтересів і цінностей, правових норм, революція у сфері комунікаційних та інформаційних технологій. Г. – процес дедалі більшого впливу на локальні спільноти, окремі країни різноманітних чинників міжнар., екон., політ. та інформ. відносин. Г. характеризується співіснуванням суперечливих тенденцій: з одного боку, нівелюванням багатоманітності світу, його стандартизацією і уніфікацією, що веде до гомогенізації світу, з іншого боку, стимулює процеси локалізації та фрагментації, як прагнення спільнот захистити свою унікальність. Г. має комплексний і всеохоплюючий характер, розвивається в усіх сферах сусп. життя. В економіці, де процеси Г. були базовими, вона виявляється у формуванні та функціонуванні єдиного гео економічного простору і світового ринку фінансів, товарів і послуг, міжнар. кооперації та спеціалізації, діяльності ТНК. У соціальній сфері процеси Г. спонукають нац. уряди відображувати в соц. програмах світові стандарти соц. захисту, якості життя, добробуту та споживання. У культурній сфері Г. виявляється у поширенні й засвоєнні культурної спадщини ін. народів, ідей, знань, формуванні глобальних культурних норм і вартостей, дедалі більшому домінуванні масової культури, поширенню через телекомунікаційні мережі однорідної споживачької культури («Макдональдз», джинси, кока-кола

тощо). У політиці Г. виявляється у поширенні ліберальних інститутів представництва і держ. управління; уніфікації нац. права і відтворення у ньому принципів міжнар. права (права людини, місцеве самоврядування, функціонування преси тощо); розробленні та впровадженні міжнар. інститутами політ. і екон. реформ у країнах з перехідною економікою; міжнар. впливі на процеси демократизації в окремих державах та ін. Важливим політ. наслідком Г. є зміна ролі держави у сучасному світі, передача нею окремих функцій і частини суверенітету на наднаціональний (коаліції держав і міждержавні союзи, міжнар. орг-ції, ТНК) та локальний і місцевий (комуни, муніципалітети, регіони) рівні. У сфері міжнар. відносин виявами Г. є становлення глобальної міжнар. системи безпеки, посилення впливу міжнар. орг-цій, ТНК, а також регіональних спільнот, визвольних рухів, що зумовлює втрату державами домінуючого становища на міжнар. арені; трансформація характеру загроз (посилення внутрішніх і глобальних), глобалізація ризиків, посилення стихійності, непрогнозованості та нерегульованості процесів, що відбуваються у міжнар. системі. Вплив Г. на особу характеризується збільшенням індивідуальної свободи, свободи пересування, користування інформацією, загалом можливостей для самореалізації особи. Проте «платою» за ці свободи є життя у непевному й небезпечному світі, посилення соц. відчуження, індивідуалізації життя. Негативними наслідками Г. є також розшарування світу та суспільств на багатих і бідних, глобалізація бідності, злочинності, тероризму, неконтрольована міграція, загроза нац. культурам, що породжує радикальні етнічні рухи, антиглобалістські настрої.

Л. Уєрин (Львів).

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ – комплекс взаємопов'язаних проблем світового (планетарного) характеру, які торкаються інтересів і окремої особи, і всього людства, визначають подальший розвиток людської спільноти й вимагають для їхнього розв'язання колективних зусиль усіх держав, народів і світової спільноти загалом. Г. п. с. зумовлені попереднім історичним процесом розвитку людства, особливостями відносин між людиною і природою і відносинами між людьми. У ХХ ст. їх почали усвідомлювати як загальнопланетарні, загальнолюдські; їхнє вирішення є умовою виживання, збереження і розвитку людства, що визнано і зафіксовано в багатьох документах ООН та ін. міжнар. орг-цій. Налічують майже 30 видів глобальних проблем, які залежно від аспекту можуть мати екологічний, соц., екон., гуманітарний, культурний, демо-

граф. та ін. характер. Найважливішими Г. п. с., нерозв'язання яких загрожує існуванню людства, є: екологічна, сировинна, поширення зброї масового знищення. У сукупності вирізняють три групи Г. п. с. Першу групу становлять проблеми, пов'язані з гармонізацією відносин суспільства (людини) і природи – захист природного довкілля, демографічна, продовольча, раціонального використання природно-сировинних і енергетичних ресурсів, запобігання стихійним катастрофам, освоєння Світового океану й космосу в мирних цілях. Другу групу становлять глобальні проблеми, зумовлені змінами в міжнар. відносинах – попередження ядерної війни і конфліктів, контроль і обмеження зброї масового знищення, боротьба з міжнар. тероризмом, наркоторгівлею, неконтрольованою міграцією, подолання розриву в рівнях соц.-екон. розвитку держав і народів, встановлення міжнар. порядку на засадах рівноправної і взаємовигідної співпраці. Третя група глобальних проблем відображає процеси гуманізації у відносинах суспільства і людини – боротьба з небезпечними хворобами і т. зв. хворобами цивілізації (рак, серцево-судинні захворювання, СНІД тощо), проблеми застосування біо- та інформаційних технологій, проблема ліквідації неграмотності, проблеми гарантій прав людини тощо. Г. п. с. створюють цілісну систему, що зумовлює їхнє взаємопереплетення і взаємозалежність у процесі вирішення. Напр., продовольча проблема не зникне без вирішення екологічної; екологічна ж передбачає зміну соц.-екон. умов діяльності людей і розвитку науково-технічного прогресу. Загальною передумовою вирішення всього комплексу Г. п. с. є трансформація свідомості та світогляду людей, зміни в системах потреб і вартостей, в яких пріоритетними є загальнолюдські. Наукові дослідження глобальних проблем започатковані в доповідях Римському клубу (заснований 1968) – «Межі росту» (1972), «Людство на роздоріжжі. Стратегія виживання» (1974), «За межами росту» (1987) та ін.

Л. Уєрин (Львів).

ГЛУШКО Валентин [02.09(21.08).1908 – 10.01.1989] – один із провідних творців сучасної космонавтики, засновник рад. рідинного ракетного двигунобудування. Н. в Одесі. 1929–33 працював у Газодинамічній лабораторії у Ленінграді, 1934–38 – у Ракетному науково-дослідному ін-ті. 1938 засуджений «особливою нарадою» НКВС до 8 років таборів. 1940–44 працював у спеціальних КБ під контролем НКВС, де розробляв рідинні ракетні двигуни. 1944 звільнений, 1956 реабілітований. Двигуни конструкції Г. стояли на ракетноносіях, які

вивели у космос перший супутник Землі (1957), ракету із першим рад. космонавтом Ю. Гагаріном, автоматичні дослідницькі станції «Луна», «Марс», «Венера», «Зонд», застосовувалися у низці бойових балістичних ракет. Г. брав активну участь у рад. програмі підготовки польоту на Місяць, яка завершилася створенням місяцеходу і доставкою автоматичними комплексами на Землю місячного ґрунту. Від 1974 і до смерті фактично очолював розробку рад. космічних проєктів, був генеральним конструктором НВО «Енергія», ген. конструктором багаторазового ракетно-космічного комплексу «Енергія» – «Буран». Конструкції, створені під керівництвом Г., донині активно використовуються у рос. космонавтиці.

С. Грабовський (Київ).

ГНАТИШИН Рамон (Роман, Джон; Ramon John Hnatyshyn; 16.03.1934 – 18.12.2002) – канад. політик українського походження, 24-й генерал-губернатор Канади (1990–95); займав найвищу державну посаду серед українців за кордоном у ХХ ст.). Н. у м. Саскатун в сім'ї сенатора Джона (Івана) Гнатишина та учительки Галини Піць. Родичі по батьківській лінії вихідці з м. Вашківці на Буковині. Навчався у Саскачеванському ун-ті, юрист. Служив у Королівських повітряних силах. Протягом 1956–74 займався юридичною практикою. Від 1957 член колегії адвокатів провінції Саскачеван, згодом її голова. 1966–74 викладач Саскачеванського ун-ту. 1974–88 депутат Палати громад федерального парламенту від Прогресивно-консервативної партії. 1979–2002 член Таємної ради Королеви для Канади. 1979–80 міністр енергетики, гірничої промисловості і ресурсів в уряді Дж. Кларка. 1986–88 міністр юстиції і генеральний прокурор Канади. За рекомендацією прем'єр-міністра Б. Малруні 1990 призначений генерал-губернатором Канади. Пріоритетним напрямком своєї діяльності проголосив політику багатокультурності. 1991 Канада першою із західних держав визнала незалежність України і встановила з нею дипломатичні стосунки. Доклав зусиль до розбудови канад.-укр. міждержавних відносин. Сприяв популяризації інституту генерал-губернаторства. За Г. резиденція генерал-губернаторів стала відкритою для туристів. Заснував премію в галузі мистецтва. 1992 уперше з часу народження відвідав Україну (Київ, Чернівці, Вашківці). Став почесним доктором Чернівецького ун-ту (2005 там відкрито Центр канад. студій його імені). Після відставки повернувся до юридичної практики. 2002 став ректором Карлтонського ун-ту в Оттаві.

Р. Сіромський (Львів).

ГНАТЮК Дмитро (28.03.1925 – 29.04.2016) – укр. співак (баритон) і режисер. Народний артист СРСР (1960). Н. на Чернівецьчині. 1951 закінчив Київ. консерваторію. З 1951 соліст Київ. театру опери і балету (тепер – Національна опера України), з 1988 – головний режисер. Виконував партії Остапа, Миколи («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» Лисенка), Мартина, Максима («Милана», «Арсенал» Г. Майбороди), Мазепи, Євгенія Онєгіна (однойменні опери П. Чайковського), Ріголетто («Ріголетто» Дж. Верді), Фігаро («Севільський цирульник» Дж. Россіні). Відзначений Державною премією Грузії ім. Паліашвілі (1972), Державною премією Української РСР ім. Т. Шевченка (1973), Державною премією Союзу РСР (1977).

Н. Сиротинська (Львів).

«ГНУЧКОГО РЕАГУВАННЯ» СТРАТЕГІЯ – зовнішньополітична концепція США періоду «Холодної війни». Викладена у посланні президента США Дж. Кеннеді до Конгресу від 28.03.1961. Активну участь у випрацюванні концепції брав міністр оборони Роберт Макнамара. Метою «Г. р.» с. було застереження потенційних противників (СРСР і комуніст. руху в країнах *Третього світу*) від спроби розв'язати збройний конфлікт або змінити соц.-екон. устрій силовими методами. Передбачала різні ступені реакції США відповідно до конкретної ситуації – від ведення «обмеженої» (локальної) війни із застосуванням звичайної (за необхідності ядерної зброї) аж до тотальної ядерної війни. У документі зазначалося, що ракетно-ядерні сили не обов'язково повинні застосовуватися відразу ж після виникнення військового конфлікту і не у всіх ситуаціях. Відповідно до цієї доктрини передбачалося зміцнити і модернізувати ядерні сили США і країн *НАТО*. Проголошувала необхідність широкої інтеграції у рамках *НАТО*, включно з створенням ядерних сил під єдиним командуванням. 1967 «Г. р.» с. стала офіційною доктриною *НАТО*.

ГОВОРОВ Леонід Олександрович [10(22).02.1897 – 19.03.1955] – рад. воєначальник, маршал (1944), Герой Радянського Союзу (1945). Н. у с. Бутиркі Тверської губ. (тепер – РФ). Навчався у Петроград. політехн. ін-ті (1916), закінчив Константинівське арт. училище (1917). Воював у армії Колчака (1918–19), потім перейшов до Червоної армії, воював у Криму (1920). За участь уму русі не був репресований, але зміг вступити у ВКП(б) лише 1942. 1933 заочно закінчив Військову Академію ім. Фрунзе, 1938 – Академію Генштабу. Командував арт. дивізіоном, начальник артилерії 51 стрілецької

дивізії (1923), командир артилерійського полку (1924), нач. артилерії 14-го і 15-го стрілецьких корпусів. 1938–41 очолював Арт. академію імені Ф. Дзержинського. Під час Радянсько-фінської війни 1939–40 – нач. штабу артилерії 7-ої армії, пізніше заст. ген. інспектора Головного арт. управління Червоної армії. З початком Рад.-нім. війни – нач. артилерії Західного напрямку і Резервного фронту (червень 1941), нач. артилерії Західного фронту (серпень-жовтень 1941), командувач 5-ою армією (жовтень 1941), групою військ Ленінградського фронту (квітень 1942). З літа 1942 – командувач військами Ленінградського фронту. Керував обороною Ленінграду, воював у Прибалтиці (Естонія, Моонзундська операція). Після війни командувач військами Ленінград. військ. округу, гол. інспектор сухопутних військ, командувач військами ПВО (1948–52, 1954–55), заст. міністра оборони ССРСР (1950).

О. Целуйко (Львів).

ГОГЕНЛОЕ-ШІЛЛІНГСФЮРСТ Хлодвіг Карл (Hohenlohe-Schillingsfurst; 31.03.1819 – 06.07.1901) – нім. політик, князь. 1867–70 був міністром-президентом і міністром закорд. справ Баварії. Тривалий час очолював нім. посольство у Парижі (1874–85). З 1885 – намісник Ельзас-Лотарингії. Після відставки Л. Капріві (1894) *Вільгельм II* призначив його райхсканцлером Нім. імперії та прус. міністром-президентом. Проводив консервативний курс щодо соціал-демократичного руху. Уряд Г.-Ш. зумів здобути для Німецького банку концесію на побудову Багдадської залізниці. У зовн. політиці здійснював кроки на зближення з Росією. Уряд Г. розпочав реалізацію проєкту Альфреда фон Тірпіца (передбачав побудову потужного нім. військ.-мор. флоту), що призвело до заострення відносин між Німеччиною і В. Британією.

ГОДЖА (Ходжа) Енвер (Нохха; 16.10.1908 – 11.04.1985) – албан. комуністичний лідер. Навчався у Франції та Бельгії. Деякий час вчителював. Після окупації Албанії Італією (квітень 1939) став одним із організаторів Руху Опору. 1941 очолив новостворену Компартію Албанії (з 1948 – Албанська партія праці, АПП). 1942–45 – голова Нац.-визв. фронту, 1944–54 – головнокомандувач нац.-визв. армії (з 1945 – Албан. народна армія). 1946–54 – голова Ради Міністрів НРА, міністр закорд. справ (1950–54). 1948–85 – ген. (1-й) секретар ЦК АПП. Запровадив у державі диктатуру сталінського типу. Побоюючись терит. зазіхань з боку Югославії, підтримував Й. *Сталіна* у протистоянні з Й. Броз *Тіто*. Політика М. *Хрущова* щодо Югославії (намагання нормалізувати стосунки) та критика культу

особи Сталіна стали причинами розриву відносин Г. з рад. керівництвом (з 1961 Албанія не брала участі у роботі РЕВ; з 1962 – ОВД, 1968 вийшла з цієї орг-ції) і переорієнтацію його політики на комуніст. Китай. 1978 звинуватив керівництво КНР у великодержавному шовінізмі та потуранні «радянському і югославському ревізіонізму» й розірвав стосунки з Пекіном. У 1970–поч. 80-х років Г. проводив політику повної екон. і політ. ізоляції Албанії, що поставило країну на межу гуманітарної катастрофи. Проголосив Албанію першою у світі атеїстичною державою. Застосовував жорстокі репресії як проти своїх політ. опонентів, так і найближчих співпрацівників («чистки» 1949–51, 1961, 1966, 1981–82 та ін.), не зупиняючись перед їх фізичним знищенням.

ГОДЖА Мілан (Hodža; 01.02.1878 – 27.06.1944) – словацький і чехословацький політик, один із ідеологів *чехословакізму*. Чільний діяч Чехосл. аграрної партії у Словаччині. Фахові студії здобув в ун-тах Будапешта, Клуша і Відня. Політичну діяльність розпочав як депутат угорського сейму (1905–19). У часи Австро-Угорщини – редактор і видавець низки словацьких часописів («Abendblatte». «Slovensky dennik»), працівник австр. прес-служби у Відні. Мав особисті контакти з принцом *Францом Фердинандом* та імператором *Карлом I*. У жовтні 1918 підписав Мартінську декларацію. З утворенням Чехосл. респ. – повноважний її представник у Будапешті (1918–19), міністр у справах уніфікації законодавства (1919–20, 1926–27), міністр сільс. гос-ва (1922–26, 1932–35). Лідер правого крила Словацької аграрної партії. Ініціатор і один із організаторів т. зв. Зеленого Інтернаціоналу – блоку селянських партій у Центр. Європі. 1918–35 – депутат Нац. зборів країни. 1935–38 – прем'єр-міністр Чехословащини, прихильник профранц. орієнтації. Від 1938 жив за кордоном, перебував в опозиції до політико-державної програми уряду Е. *Бенеша*. Прихильник ідеї словацької автономії у межах відновленої Чехословацької респ. У листопаді 1939 очолив Словацьку нац. раду в Парижі. 1941–44 жив у США, розробив проєкт утворення у Центр. Європі Конфедерації дунайських держав. Автор праці «Федерація у Центральній Європі» (1942). Помер у Чикаго, 2002 перепохований у Мартіні (Словаччина).

М. Криль (Львів).

ГОЛОВНА УКРАЇНСЬКА РАДА – укр. політ. орг-ція, утворена 02.08.1914 із представників трьох галицьких партій – Укр. нац.-дем. партії, Укр. радикальної партії та Укр. соц.-дем. партії. ГУР

очолив К. Левицький, заступниками були обрані М. Павлик і М. Ганкевич. Всього до складу Ради входило 15 осіб. 03.08.1914 ГУР опублікувала маніфест, який визначав основні напрями діяльності орг-ції в умовах воєнного часу: спряня перемозі Австро-Угорської монархії, захист нац. інтересів укр. населення Австро-Угорщини, створення укр. військового легіону. 1915 ГУР була реформована в *Загальну Українську Раду*.

К. Кондратюк (Львів).

ГОЛОДОМОР 1932–1933 в Україні – штучний голод, організований рад. владою в Україні на поч. 1930-х років; акт *геноциду* щодо укр. народу. На поч. 1930-х років у СРСР означилась гостра криза колгоспного ладу, який насаджував рад. режим. Її суть полягала в катастрофічному зниженні рівня ефективності виробництва в сільськогосп. сфері та наростанні соц. невдоволення серед селянства. Криза була зумовлена, з одного боку – відсутністю на різних рівнях досвіду керування колективним господарством, що вело до великих втрат при посівній кампанії, вирощуванні, збиранні та зберіганні с/г продукції, з іншого боку – до втрати селянами-колгоспниками матеріального стимулу до праці, їх незацікавленості здавати державі хліб за символічну ціну, що межувала з конфіскацією. Реакцією значної частини селянства на запровадження колгоспного ладу був як прихований спротив – саботаж, так і активна протидія новим стосункам держави і села. Наслідком цього протистояння стало різке зниження обсягу хлібозаготівель в СРСР. Одним із ключових центрів опору колективізації була Україна.

Спираючись на командні методи, рад. керівництво взимку 1931–32 у багатьох р-нах республіки, вилучило і залишки товарного хліба, і майже все продовольче і насінневе зерно. Метою цієї акції було не лише поповнення стратегічних союзних запасів хліба і створення експортного резерву продовольства, а й намагання зламати опір укр. селянства державній політиці в сільськогосп. сфері. Такі злочинні дії верхівки рад. керівництва, з одного боку, зумовили голод на значній частині території України, з іншого – гранично ускладнили, а по суті зробили нереальним, виконання хлібозаготівельних планів наступного госп. року. Надзвичайна хлібозаготівельна комісія на чолі з головою РНК СРСР В. *Молотовим*, яку Й. *Сталін* восени 1932 скерував у республіку, ще більше погіршила ситуацію у с/г, фактично довівши її до межі гуманітарної катастрофи. Внаслідок заходів Комісії в селян було вилучено практично всі зернові запаси, а рештки продовольства в населення було конфісковано як штрафні санкції. Це

прирекло значну частину укр. селян на повільну смерть. Голодувала більша частина сільс. населення України, випадки людодства і труподства стали поширеним явищем. Загальні втрати від Г. становлять бл. 3,5 млн осіб. Повні втрати, разом із зниження народжуваності, сягають до 5 млн осіб. Голод 1932–33 мав штучний та організований характер і саме тому переріс у Г. Штучний характер голоду засвідчує низка об'єктивних обставин: відсутність помітного негативного впливу на територію України природного чинника – посухи, землетрусу та ін. катаклізмів (у деяких регіонах СРСР були засухи 1931, 1934), або ж чинника післявоєнної розрухи, як це було 1921–23 і 1946–47; відсутність голоду в сусідніх з Україною р-нах Росії; різкий контраст 1932–33 катастрофічного рівня смертності в укр. селах із аналогічним показником у містах республіки, де він, за оцінкою фахівців, мало відрізнявся у цей період від природного. Про організацію Г. свідчить залучення до підготовки і реалізації цієї акції великої кількості політ. суб'єктів (окремих лідерів, структур, орг-цій тощо), формування цілого комплексу заходів і практичне здійснення дій, ключовими серед яких були: 1) нереальні плани хлібозаготівлі. План здачі хліба з урожаю 1930 для України було встановлено на завищеній межі – 440 млн пудів. Під тиском союзного керівництва в ході хлібозаготівлі, яка розтягнулася аж до червня 1931, республіка була змушена здати до загальносоюзних прод. фондів 477 млн пудів (у 1,5 раза більше ніж 1929). Наступного року очікували значно меншого врожаю зернових (за оцінками Укрколгоспцентру), однак, республіці встановили план 510 млн пудів. У результаті хлібозаготівлі, що тривала до пізньої весни 1932 було заготовлено 440 млн пудів. Питома вага хлібозаготівель у реально зібраному врожаї перевищила критичну межу – 80%. У багатьох р-нах республіки фактично не залишилося запасів прод. і фураж. зерна; 2) надмірний експорт хліба у зв'язку з потребами форсованої індустріалізації. 1931 рад. закупки техніки за кордоном становили 30% світового експорту машин і обладнання, 1932 – майже 50%, що вимагало залучення значних коштів. Одним із основних джерел фінансування цих закупок був продаж за кордон зерна. Лише у 1-му півріччі 1932 експорт зерна з СРСР склав 750 тис. тонн (цієї кількості хліба було достатньо, щоб забезпечити денним раціоном – 1 кг – протягом 6 місяців бл. 4 млн осіб); 3) створення законодавчої бази для розгортання терору голодом. 07.08.1932 ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» – за розкра-

дання держ. майна передбачався розстріл, або за «пом'якшуючих обставин» 10 років ув'язнення (т. зв. закон про «п'ять колосків»). 18.11.1932 ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про заходи з посилення хлібозаготівель» – застосування до боржників із хлібозаготівель «натуральних штрафів», тобто, по суті, конфіскації продовольчих запасів, передусім, м'яса і картоплі. 06.12.1932 Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» – проти колгоспів-штрафників застосовували такі санкції: заборона держ. торгівлі на їх території, припинення держ. кредитування, перевірка і «очищення» колгоспів від контрреволюційних елементів; 4) недостатній рівень допомоги продовольством з Центру. Обсяг прод. допомоги, наданої союзним керівництвом Україні в червні 1932, становив лише 57,6 тис. тонн (цих поставок вистачало на забезпечення нормально-го раціону 8 млн осіб впродовж тижня), хоча реальні можливості масштабної допомоги були. За офіц. даними Комітету заготівель СРСР (липень 1932), загальносоюзного недороду не було, навпаки – у цілому по СРСР завдяки значним врожаюм на Пн. Кавказі, у Татарстані, Криму, Далекосхідному краї та низці ін. р-нів 1932 було зібрано хліба на 3% більше, порівняно з 1931; 5) радикальні кадрові зміни в Україні. Для втримання республіки під своїм цілковитим контролем, а також запровадження в життя політ. лінії режиму, Й. Сталін направив в Україну цілий загін перевірених парт. керівників, а також, ініціював масштабну кадрову «чистку» у лавах місцевої парт.-держ. номенклатури. Наприкін. 1932 в Україну було скеровано І. Акулова, С. Саркісова, М. Хатаєвича, В. Балицького, які обійняли ключові посади в парт. і держ. апаратах та органах держ. безпеки республіки. У січні 1933 політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про зміцнення парторганізацій ЦК КП(б)У», відповідно до якого 2-им секретарем ЦК КП(б) і 1-им секретарем Харків. обкому було рекомендовано обрати секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева. На його прохання лише протягом 1-ої пол. 1933 в Україну прибуло понад 100 відповідальних парт. працівників із різних регіонів СРСР. Власне вони стали тією опорою, спираючись на яку Москва здійснила масштабні кадрові зміни в республіці та втілила в життя офіційну госп. лінію. 1933 внаслідок «чистки» понад як 11,4 тис. укр. колгоспів було замінено понад 53% керівників. Упродовж 10 місяців 1933 у республіці було призначено 278 нових секретарів райкомів (70% від заг. кількості). До XII з'їзду КП(б)У (січень 1934) в Україні було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад; 6) активна участь у процесі

колективізації та хлібозаготівель органів безпеки. Лише в листопаді 1932–січні 1933 ДПУ УСРР «знеслодило» 1 208 «контрреволюційних» колгоспних груп. У лютому 1933 вийшов наказ № 2 «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР», в якому вказувалося на існування плану організації збр. повстання в Україні до весни 1933, щоб повалити рад. владу і встановити «Українську незалежну республіку». Водночас ДПУ оголосило про викриття великої «контрреволюційної організації у сільському господарстві УСРР»; 7) проведення різних за формою масштабних репресій – судове переслідування і розстріли (на поч. 1933 лише на підставі закону про «п'ять колосків» було засуджено понад 54,6 тис. осіб, з них розстріляно 2 тис. осіб), складання «чорних дошок» (на поч. грудня 1932 на «чорну дошку» рішенням ЦК КП(б)У і РНК УСРР було занесено 6 сіл, а постановами облвиконкомів – до 400 колгоспів); проведення «товарних репресій» – санкціоноване офіц. владою призупинення будь-якого продовольчого постачання у сільські р-ни (у грудні 1932 цю акцію застосували у 82 р-нах Дніпропетровської, Чернігівської, Одеської, Харківської та Донецької обл., тобто до майже 1/3 областей України). У цей період тривали процеси розкуркулювання і депортації (хоча в менших масштабах, ніж у попередні роки); 8) заборона виїзду за межі України, запровадження внутр. паспортів. Коли під загрозою голодної смерті розпочалася масова міграція, для її обмеження на кордонах республіки було виставлено загороджувальні заони. 27.12.1932 на території СРСР на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР запроваджувався єдиний паспортний режим та одночасно інститут прописки (селяни були позбавлені права отримувати паспорти, а отже, і можливості вільного пересування і працевлаштування). Укр. селян цей акт позбавляв не лише законних прав, а й фактично останніх шансів врятуватися від голодної смерті, переїхавши в ін. регіони країни. У січні 1933 Й. Сталін і В. Молотов надіслали директиву парт. і рад. структурам та органам держбезпеки УСРР і Пн. Кавказу щодо недопущення масового виїзду селян у ін. регіони. Аналогічні вказівки отримали й транспортні відділи ДПУ СРСР; 9) блокування інформації про голод. В офіц. парт. і держ. документах (протоколах, резолюціях і стенограмах з'їздів та конференцій) термін «голод» не вживали. Уся документація, пов'язана з проблемою Г., зберігалась під грифом «Таємно», або ж відправлялась на місця у зашифрованому вигляді. За кордоном інформацію про голод в Україні вперше опублікував у березні 1933 в газеті «Манчестер Гардіан» Малькольм Магерідж.

У відповідь рад. сторона заборонила іноз. журналістам відвідувати місцевості, постраждали від Г. Така офіц. лінія не лише приховувала масштаби голоду, а й фактично унеможлиблювала будь-яку допомогу міжнар. орг-цій, як це було 1921–23. І лише в період *гласності* в СРСР стало можливим публічне обговорення проблеми Г. в Україні. Г. став формою терору голодом, геноцидом щодо укр. народу, засобом морального тиску на суспільство і, врешті-решт, платою за сталінську модернізацію і «великий перелом».

О. Бойко (Ніжин).

ГОЛОКОСТ (Холокост; англ. – Holocaust, від грец. holocaustos – повністю спалений) – загибель великої кількості єврейського населення Європи (бл. 6 млн осіб) під час систематичних переслідувань і винищення його нацистами на території Німеччини та в окупованих ними державах у ході Другої світової війни 1939–45. Задовго до встановлення нацист. диктатури, А. Гітлер у своїй книжці «*Mein Kampf*» («Моя боротьба») писав, що євреї недостойні громадянських прав і вважав себе месією, який покликаний врятувати світ від «єврейського засилля». Ідеї книги Гітлера, що ґрунтувалися на теорії про «винятковість» арійської раси, підготували ґрунт для переслідування євр. населення. Після приходу 1933 нацистів до влади Німеччиною прокотилася широка хвиля антисемітизму. Відповідно до декрету від 07.04.1933 з усіх місцевих органів влади, держ. установ, судів і ун-тів було усунено представників євр. національності. У вересні 1935 було прийнято т. зв. Нюрнберзькі закони про громадянство і расу, що позбавляли євреїв громадянства і понижували їх до ступеня підданих, що не мали політ. прав. Від 1938 у рамках політики «арізації» уряд видав низку декретів, за якими євреї були примушені передати свої підприємства і фірми особам нім. національності. У відповідь на вбивство нім. посла Ернста фон Рата, яке здійснив польс. єврей Гершель Грюпан у Парижі, в Німеччині розпочалися єврейські погроми. Проти ночі з 9 на 10.11.1938 у всій Німеччині було спалено або розгромлено 1400 синагог, культурно-освітні заклади, розграбовано крамниці, власниками яких були євреї (див. «*Кришталева ніч*»). Понад 30 тис. євреїв було кинуте в концтабори, бл. 300 осіб – вбито. Лише у Відні було розгромлено 42 синагоги і арештовано 7 800 євреїв. Після нім. окупації Польщі (вересень 1939), нім. окупаційна влада оголосила про створення ґетто – спец. кварталів у містах для примусового переселення туди євреїв. Перше ґетто нацисти створили в жовтні 1939 у Лодзі, а за рік – у Варшаві,

де було сконцентровано до 500 тис. євреїв. У всіх окупованих гітлерівцями країнах Європи ґетто перетворилися на своєрідний символ страждань і мученицької смерті. У ґетто євреї проживали у страшній тісноті та жакливих санітарних умовах, внаслідок чого виникали епідемії, які ставали причиною смерті тисяч людей. Зокрема у варшавському ґетто 1941 щомісячно від хвороб і голоду помирало 5 тис. осіб. За спроби вийти без дозволу за ворота ґетто карали смертю. Євреї від 14 до 60 років виконували трудові повинності. Крім ґетто, нацистський режим із поч. 1940 почав розбудовувати «табори смерті». У травні 1940 в Польщі було створено концтабір Авшвіц (Освенцім), який став одним із місць масового знищення людей, зокрема євреїв. У ньому для фізичного знищення людей були збудовані *газові камери*. Від 1941 розпочались масові депортації євреїв до «таборів смерті». Найбільшими концтаборами, які стали місцями масових розправ над євреями, були також Майданек, Треблінка, Собібор, Бельзец, Терезієнштадт і Янівський табір (Львів). Десятки і сотні тисяч євреїв було розстріляно під час масових облав на території Франції, Нідерландів, Білорусі, України, країн Балтії, про що свідчать масові поховання – братські могили розстріляних євреїв та представників ін. національностей поблизу Варшави, Мінська, Києва, Каунаса, Вільнюса, Шауляю. 20.01.1942 на нараді у Ванзее (Берлін) був затверджений план «Остаточного вирішення єврейського питання» («Endlösung der Judenfrage»), який передбачав знищення майже всього євр. населення Європи (бл. 11 млн осіб). Загальне керівництво нацистським розправами над євреями здійснювали начальники Головн. управління імперської безпеки Р. Гейдріх, а потім – Е. Кальтенбруннер (до 30.01.1943 як заст. Г. Гімmlера, згодом – як шеф РСХА). Останніми роками науковці провели велику пошукову й дослідницьку роботу з вивчення історії геноциду євр. народу під час Другої світової війни.

С. Мовчан (Львів).

ГОЛУБОВИЧ Сидор (Ізидор; 18.03.1873 – 12.01.1938) – укр. політик, голова уряду ЗУНР. Н. у с. Товстенке Гусятинського повіту Галичини (тепер – Чортківський р-н Тернопільської обл.). 1884–92 навчався у Тернопільській гімназії, 1893–97 – на правничому ф-ті Львів. ун-ту. Від 1903 працював адвокатом у Тернополі. Належав до Укр. нац.-дем. партії. 1904–14 очолював філію «Просвіти» і повітовий осередок «Сокола». Засновник і редактор двотижневика «Подільський Голос», співзасновник повітових укр. кооперативних орг-цій. 1911–18 депутат австр. парламенту

(Державної Ради), 1913–14 – Галицького Союму. У роки 1-ї світової війни входив до складу *Загальної української ради*, яка висувала вимогу утворення на її території підрос. України самостійної держави, а укр. землям в Австро-Угорській імперії надати терит. автономію і створити зі Сх. Галичини і Пн. Буковини об'єднаний укр. коронний край. 1916 очолив Центр-Банк у Львові, увійшов до складу Ставропігійського інституту. 1918–19 – депутат Української Національної Ради, найвищого законодавчого органу ЗУНР. У листопаді–грудні 1918 – держ. секретар судівництва ЗУНР. У січні–червні 1919 – голова Ради державних секретарів (уряду ЗУНР) й одночасно секретар фінансів, торгівлі та промисловості. Уповноважений диктатора Є. Петрушевича з внутр. справ. У Кам'янці-Подільському неодноразово брав участь у переговорах з урядом УНР. 1924 очолив президію Укр. народно-трудова партії. Один із ініціаторів створення Укр. нац.-дем. об'єднання (1925). Невдовзі відійшов від активної громад.-політ. діяльності. 1929–37 працював адвокатом у Залізцях, де й помер. Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

О. Павлишин (Львів).

ГОМІНДАН (Гоміньдан) – політична партія у Китаї. Заснована 1912 *Сунь Ятсеном* для встановлення у Китаї республікансько-парламентської системи. Остаточо сформувалась 1920 на основі трьох принципів Сунь Ят-Сена. 1923–26 до партії входили комуністи (зберігали організаційну самостійність). Після смерті Сунь Ятсена Г. очолив *Чан Кайші*, політика якого призвела до конфлікту з керівництвом КПК. 1927 Г. сформував у Нанкіні уряд країни, який 1927–37 вів збройну боротьбу проти прихильників Компартії. У роки япон. агресії 1937–45 у Китаї, Г. вів спільну б-бу з КПК проти окупаційних військ. Внаслідок Громадянської війни 1947–49, в якій перемогли комуністи, керівництво Г. і частина його прихильників евакуювалися на о. Тайвань. Довгий час – єдина політ. партія *Тайваню*. Налічує бл. 2,5 млн членів. 1992 на парламентських виборах здобула 53% голосів виборців. З 1996 представник Г. Лі Денхуей був президентом Китайської Республіки (Тайвань).

ГОМОГЕННЕ СУСПІЛЬСТВО – соціально однорідне суспільство (протилежний термін – гетерогенне суспільство). Г. с. (за А. Лійпхартом) – суспільство, в якому переважна більшість населення (80% і більше) сповідує одну й ту ж релігію і розмовляє однією мовою. 2/3 стабільних демократій – гомогенні суспільства.

Ю. Шведа (Львів).

ГОМРУЛ (Гоум рул; англ. Home Rule) – ліберальна програма самоврядування (автономії) Ірландії у межах Британської імперії. Висунув 1869 ірл. ліберал Ісаак Батт. Передбачала створення ірланд. парламенту і нац. органів управління при збереженні верховної влади за Лондоном. Програма здобула підтримку серед широких верств ірланд. населення і набула форми масового суспільного руху за Г. Прихильники програми Г. відкидали методи збройної боротьби для досягнення автономії Ірландії, виступали за парламентське вирішення цього питання; підтримували вибори до брит. парламенту, де гомрулери неодноразово намагалися внести білль (закон) про Г. Дворазове відхилення Палатою Лордів проєкту білля білль про Г. (1886 і 1893), висунутого кабінетом В. Гластона, привело до посилення позицій прихильників повної незалежності Ірландії. Проєкт білля про Г. 17.09.1914 був затверджений королем Георгом V і набув сили закону (передбачав створення двопалатного парламенту, вищу палату якого призначав король), однак його запровадження відклалося до завершення *Першої світової війни 1914–18*. У квітні 1916 ірланд. націоналісти підняли т. зв. Великодне повстання проти брит. влади у Дубліні та проголосили Ірландську респ. (проіснувала 5 днів і була ліквідована брит. військами). 1919 партія *Шин Фейн* відмовилася визнати білль про Г. (оголошений брит. урядом у грудні 1919) і очолила збройну боротьбу ірландців за встановлення республіки. За *Англійсько-ірландським договором 1921* Ірландія отримала статус *домініону*, і на території 26 південних графств була створена Ірландська вільна держава, при цьому її пн. частина (Ольстер) залишилася у складі В. Британії.

ГОНЕККЕР (Хонеккер) Еріх (Honecker; 25.08.1912 – 29.05.1994) – комуністичний діяч НДР. У 1920-х роках належав до молодіжних ліворадикальних орг-цій. З 1929 – член Компартії Німеччини. Після приходу нацистів до влади (1933) займався комуніст. пропагандою, за що у грудні 1935 був заарештований і засуджений до 10 річного ув'язнення. У квітні 1945 звільнений з тюрми Бранденбург-Гьорден. У рад. зоні окупації став одним із засновників Союзу вільної нім. молоді (голова СВМ до 1955). З 1958 – член політбюро ЦК Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН). Після відходу 1971 В. *Ульбріхта* обраний 1-м секретарем ЦК СЄПН (з 1976 – ген. секретар СЄПН), одночасно очолив Раду нац. оборони. З 1976 обіймав посаду голови Держ. Ради НДР. Сконцентрував у своїх руках необмежену політ. владу. Здійснював заходи щодо зміцнення комуніст. системи у Сх. Німеччині.

Повністю підпорядкував все сусп.-політ. життя країни диктату СЄПН і контролю всесильної служби безпеки – Штазі. Зовн. політика Г., яка йшла у фарватері рад. політичного курсу щодо Заходу, зробила НДР одним із найлояльніших сателітів СРСР. Підтримував політику Москви у країнах *Третього світу*, надаючи військ.-техн. і фін. допомогу прокомуніст. режимам в Африці, Азії та Лат. Америці. Внаслідок пом'якшення політ. клімату поч. 1970-х років уряд Г. домігся визнання НДР як суб'єкта міжнар. права і вступу країни до ООН (1973). Г. пішов назустріч «новій східній політиці» В. *Бранта* і сприяв поетапній нормалізації відносин з Бонном. Охоче користувався екон. допомогою ФРН (бл. 5 млрд марок ФРН щорічно), однак на міжнар. арені завжди підкреслював тривалий характер існування двох нім. держав. Після поч. *«Перебудови»* в СРСР продовжував політ. лінію на консервацію комуніст. режиму в країні, намагався обмежити доступ інформації про дем. процеси, що відбувалися у державах Центр.-Сх. Європи. У травні 1989 уряд Г. вдався до фальсифікації результатів виборів до місцевих органів влади, що стало причиною розгортання протягом літа-осені 1989 масового антикомуніст. руху, який очолив опозиційний Новий форум. У жовтні 1989 звільнений від обов'язків ген. секретаря. Під загрозою арешту (звинувачений у зловживанні владою і корупції) у березні 1991 переїхав до Москви, але у липні 1992 повернувся до Берліну. Судовий процес над Г. було перервано через важку хворобу колишнього комуніст. лідера.

ГОНКА ОЗБРОЄНЬ – політика і практика, спрямована на нагромадження усіх видів зброї, насамперед ядерних арсеналів. Стала наслідком *«Холодної війни»*. Після атомних бомбувань *Хіросіми і Нагасакі* у серпні 1945 формування військ.-стратег. доктрини США певний час базувалося на факті амер. монополії на *атомну зброю*. Ціною значних екон. і соц. втрат СРСР вдалося за короткий термін не лише ліквідувати цю монополію США на атомну зброю (1949), а й створити водневу бомбу (1954). Саме ці реалії й лягли в основу військ.-стратег. доктрин США і СРСР. Характерною рисою цих доктрин була еволюція від жорсткої конфронтації до певного політ. прозріння – розуміння того, що переможців у масштабному ядерному конфлікті не буде. Так, у період значного переважання амер. ядерного потенціалу над радянським (кін. 1940-х–поч. 1950-х років) в основу військ.-стратег. лінії США лягла *«Масованої відплати» доктрина*, яка передбачала не лише «стримування», а й «відкидання» комуністичної загрози. На поч. 1960-х років їй

на зміну прийшла, ініційована міністром оборони США Р. Макнамарою, концепція «гнучкого реагування», за сценарієм якої у випадку загрози ядерної війни СРСР «гарантовано знищуватися». З часом з'явилися прагматичніші оцінки і настанови. Зокрема, якщо 1974 військ.-стратег. доктрина США ще допускала «ведення окремих операцій» з використанням ядерної зброї «у разі ескалації конфлікту в якомусь з регіонів світу», то вже 1982 представники НАТО запевняли, що ядерну зброю можна використовувати лише у відповідь на напад. Фактично таку ж еволюцію пройшла і рад. військ.-стратег. доктрина, в основі якої лежали тези про «оборонну достатність» і «удар у відповідь». На поч. 1960-х років рад. військові теоретики стверджували, що будь-який збр. конфлікт неминуче переросте у загальну ядерну війну, якщо у ньому будуть брати участь ядерні держави. 1965–66 переважали думки про можливість застосування ядерної зброї лише у локальних війнах, а від 1972 почало домінувало твердження про те, що вона може бути лише «засобом залякування». 1976 рад. керівництво констатувало, що у випадку застосування ядерних арсеналів СРСР і США «людство буде цілком знищено», і 1982 заявило, що «ніколи, ні в якому конфлікті не застосує ядерної зброї». Значною мірою рівень конфліктності військ.-стратег. доктрин США і СРСР визначався співвідношенням осн. показників їх військ. потенціалу. Стратегічні ядерні арсенали складаються з трьох елементів: сили наземного і морського базування та бомбувальна авіація. Найефективнішими і найменш вразливими для противника є міжконтинентальні балістичні ракети (МБР) і балістичні ракети, що базуються на підводних човнах (БРПЛ). 1962 на озброєнні США нараховувалося 1 653 ракетноносіїв з 3 267 ядерними боеголовками, в СРСР – відповідно 235 і 481. Радянський Союз поступово ліквідував існуючий розрив і вже 1971 у США було 2 087 ракетноносіїв з 6 064 боеголовками, а СРСР – 2 075 ракетноносіїв з 2 441 ядерними боеголовками. 1980 рад. ВПК зробив ще один потужний ривок і співвідношення сил ще більше вирівнялось: США – 2 022 і 10 608, СРСР – 2 545 і 7 480. На кін. 1980-х років СРСР володів 1 356 МБР з 6 450 боеголовками, 930 БРПЛ з 5 642 боеголовками і 160 бомбувальниками, що могли нести на своєму борту крилаті ракети; на озброєнні США перебували 1 000 МБР з 2 450 боеголовками, 592 БРПЛ з 5 100 боеголовками на 33 підводних човнах і 350 стратег. бомбувальників, які несли 4 500 ядерних боезарядів. Досягнувши на поч. 1970-х роках паритету зі США у ядерних озброєннях, СРСР через ідеологічні настанови, консерватизм військових,

відомчі інтереси ВПК не лише не скинув обертів у Г. о., а й активізував її у «неядерних» сферах, активно нарощуючи танковий, артилерійський, хімічний арсенали. Після досягнення ядерного паритету в СРСР розгорнулося масштабне будівництво військ.-мор. флоту, здатного діяти у Світовому океані. 1978–87 в СРСР було збудовано стільки ж великих надводних човнів, скільки і США, а багатоцільових підводних човнів – удвічі більше. Форсоване зростання флоту вимагало створення цілої мережі військ.-мор. баз, розташованих у різних частинах світу. Протягом 1960–80 рад. військ.-мор. бази існували на території Алжиру, Куби, Єгипту, Іраку, Лівії, КНДР, Мозамбіку, Пн. і Пд. Ємену, Сирії, Сомалі та ін. СРСР змушений був надавати військ. і екон. підтримку урядам тих країн, де знаходилися рад. бази. Лише протягом 1986–89 безвідплатна допомога зарубіжним державам склала 60 млрд дол. США, що становило 1,1% валового нац. валового продукту СРСР. З них 22 млрд дол. пішло на військ. і екон. допомогу Кубі. Відстоюючи свої позиції у ході розгортання «Холодної війни», США і СРСР брали участь у локальних війнах. У ході цих протистоянь протягом 1945–90 США втратили 309 тис. осіб, а СРСР – 396 тис. (лише у війні в Афганістані загинуло понад 13 тис. і було поранено 37 тис. рад. бійців). Г. о. розгорнулася за несприятливих для СРСР умов і обставин: 1) держави мали різні «стартові можливості» та екон. потенціали. Людські жертви СРСР у Другій світовій війні склали 26,6 млн осіб, було також втрачено 28,7% нац. багатства. Прямі військові витрати СРСР 1939–45 становили 1 172,3 млрд дол. чи 55% нац. доходу. Після закінчення війни господарство країни було фактично повністю зруйноване. Натомість, територія США взагалі не була полем збройного протистояння. Прямі втрати склали 405 тис. осіб (0,8%) заг. втрат у світовій війні. Хоча прямі військові витрати США були фактично найбільшими серед усіх воюючих країн (3 107,5 млрд дол.) і склали 38,4% амер. нац. доходу, нац. багатство США 1939–45 зросло на 23,8%. Крім того, війна стимулювала бурхливе піднесення амер. економіки, що дозволило подолати наслідки «великої депресії» 1929–33. До серед. 1980-х років рад. економіка, хоча й була другою у світі, все ж складала бл. 50-60% валового нац. продукту США; 2) Для фінансування Г. о. протидіючі сторони використовували непропорційні частки нац. доходу. У силу більшої ефективності амер. економіки, яка зуміла своєчасно використати новітні досягнення НТР, у серед. 1980-х років на утримання ВПК США витрачали 5–6% валового нац. продукту, натомість в СРСР доля цих витрат складала 12–13%. Доля витрат на оборону в держ.

бюджеті СРСР сягала 45–50% (у США – 25–27%). Рад. військові витрати оцінювалися експертами в 250–300 млрд щорічно, що приблизно було еквівалентним військовим витратам США; 3) Різні за обсягом фінансові витрати для підтримання паритету у міжблоковому протистоянні. Якщо доля СРСР у військових витратах держав-учасниць *Варшавського договору 1955* складала 80%, то доля США у витратах на забезпечення належного рівня боєздатності НАТО складала лише 30%. Г. о. лягла важким тягарем на соц.-екон. сферу СРСР. Вона поглибила деформацію структури рад. економіки (70% її були орієнтовані на потреби важкої пром-сті й лише 30% – на побутові товари і послуги); гальмувала темпи зростання нац. багатства, фактично законсервувавши значний відрив США за цим показником – 1947–91 у США обсяги нац. багатства зросли на 23 432,2 млрд дол. (189,2%), а в СРСР лише на 1984,2 млрд дол. (136,5%); загострила соц. проблеми в СРСР.

На поч. 1970-х років, різке зростання загрози війни змусило уряди СРСР і США проводити виваженішу зовн. політику. Безпосереднім результатом визнання нових реалій стало певне обмеження озброєнь, що стимулювало розрядку міжнар. напруженості. Першим реальним кроком на шляху до роззброєння стало підписання 1972 Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення (1975 вступила у дію). 1973 розпочалися переговори 19 держав про скорочення озброєнь і збройних сил у Центр. Європі. Введення «обмеженого контингенту» рад. військ до Афганістану 1979 (див. *Афганська війна 1979–89*) і проголошення США у цьому ж році «нової ядерної стратегії» (в основі лежала ідея «упереджувального удару») зумовили початок нового етапу Г. о. У серед. 1980-х років негативні наслідки ескалації Г. о. ставали дедалі очевиднішими. З приходом до влади М. Горбачова рад. війська були виведені з Афганістану, розпочалися активні переговори стосовно ліквідації у Європі рад. і амер. ракет середньої та малої дальності. Радянський Союз, економічно виснажений Г. о., намагався максимально прискорити хід процесу роззброєння, і тому, йшов на значні поступки. Зокрема, Москва взяла на себе зобов'язання знищити 1 752 ракети, у той час як США повинні були ліквідувати лише 869. Крім того, СРСР згорнув частину своїх ракет середньої та малої дальності, що були розташовані у Сибіру і на Далекому Сході. На переговорах протягом 1985–87 СРСР наполягав на тому, щоб США відмовилися від розгортання системи протиракетної оборони космічного базування (див. «*Стратегічно*

оборонної ініціативи» програма), однак був змушений зняти свої вимоги, так і не одержавши від США жодних гарантій. Г. о., яка лягла важким тягарем на рад. економіку, деформувала її структуру, знекровила фінансування галузей господарства (крім галузей ВПК), гранично загострила соц. проблеми суспільства і врешті-решт стала одним із ключових чинників *дезінтеграції СРСР*.

О. Бойко (Ніжин).

ГОНКОНГ (Сянган, Особливий адміністративний район Сянган – СОАР), особливий адмін. район *Китайської Народної Республіки*. Розміщений на Коулунському п-ові, що омивається Південно-Китайським морем, і на островах, найбільшими серед яких є Гонконг (місце знаходження органів влади і фінан. центру території), Лантау і Ламма. На пн. Г. межує з кит. провінцією Гуандунь. Загальна площа: 1104 км². Чисельність населення: 7,4 млн осіб. (2018). Нац. склад: китайці – 93%, індонезійці – 2%, філіппінці – 2%. Офіційні мови: китайська і англійська. Форма держ. правління: соціалістична республіка. Адмін.-терит. поділ: територія Г. складається з трьох істор. областей – острів Гонконг, п-ов Коулун і Нові Території, які поділяються на 18 адмін. округів. Законодавча влада: Законодавча Рада вибирається терміном на 4 роки. Виконавча влада: «Верховним керівником» є Голова адміністрації СОАР, якого, за поданням Вибірчої колегії Г., призначає уряд КНР. Уряд Г. виконує ф-ції адмін. органу, його очолює Глава адміністрації і він є підзвітним Законодавчій Раді. Грошова одиниця: гонконзький долар.

У ході Першої Опіумної війни 1840–42 Г. був опорним пунктом брит. військ. За Нанкінським договором 1842 між Цинською і Британською імперіями Г. і п-ів Коулун стали брит. колоніальним володінням. 1898 Британія отримала у 99-річну оренду весь п-ів Коулун і низку прилеглих територій (Нові Території).

У період брит. панування вся повнота влади належала брит. губернаторові. 1842 була створена Законодавча Рада (до 1993 очолював її губернатор і підписував всі закони) і Виконавча Рада (дорадчий орган при губернаторові). Законодавчі акти мали затверджуватись брит. парламентом і не суперечити законодавству метрополії.

На поч. ХХ ст. Г. став одним із найбільших портів в Азії. У цій брит. колонії отримав вищу освіту *Сунь Ят Сен*, один із лідерів *Синхайської революції 1911*, у результаті якої було ліквідовано правління династії Цин у Китаї і проголошена Китайська Республіка. У період між світовими війнами Г. став однією із найспішніших колоній Британської імперії, зокрема, тут з'явилися суднохідні та судно-

ремотні кампанії, банківські установи, навчальні заклади, почав формуватися китайський національний бізнес. Осн. торговельними партнерами Г. були Китай, Британська імперія, США, Індокитай, Макао. Через Г. проходила майже половина кит. імпорту і експорту. За весь період брит. правління у Г. не відбувалось великих антиколоніальних виступів, оскільки, початкова чисельність місцевого населення була незначною, а новоприбулі мігранти завдяки брит. системі освіти, правосуддя і управління швидко інтегрувались у гонконгське суспільство.

Подальшому екон. розвитку Г. перешкодила кит.-япон. війна і окупацію Японією 1938 провінції Гуандун. Сотні тисяч біженців перебрались у Г., що значно ускладнило демографічну і соціальну ситуацію у колонії. У ході Другої світової війни япон. війська 08.12.1941 напали і на брит. колонію. Оборона Г. брит. і канад. підрозділами тривала 18 днів. 25–26.12.1941 війська союзників капітулювали («Чорне Різдво») і губернатор Марк Янг передав владу япон. ген. Такаші Сакаю. У період япон. окупації у Г. дія військовий стан і всі рішення приймав яп. Губернатор Г. ген. Ренсукке Ізогай. Окупаційний режим спричинив різкий занепад госп. життя, а внаслідок голоду, хвороб, фізичного винищення і масові депортації населення колонії зменшилось з 1.6 млн. (1941) до 600 тис. (1945).

Після капітуляції Японії, 30.08.1945 Лондон знову відновив контроль над Г., губернатором якого повторно став М. Янг. Потік дешевої робочої сили внаслідок громадянської війни 1945–49 у Китаї та іноземні інвестиції сприяли екон. зростанню Г. Колоніальний уряд розпочав реформи з покращення інфраструктури і державних послуг. Поступово, з кін. 1950–60-роках Г. перетворився в економічного лідера у регіоні й увійшов у четвірку «азійських тигрів» – країн, що демонстрували дуже високі темпи екон. розвитку. Соціальні та екон. реформи мали і негативні наслідки, що проявились у скороченні робочих місць, зростанні безробіття, корупції, погіршення санітарних умов (брак води). Під впливом подій *Культурної революції* у Китаї, комуністичної пропаганди і діяльності лівацьких груп, пов'язаних з КНР, у травні-грудні 1967 у Г. вибухнули масові заворушення. Виступи молоді, що супроводжувались сутичками між поліцією і демонстрантами, терористичні замаху, насильство з боку влади і протестуючих (з обох сторін загинуло бл. 50 осіб, сотні були заарештовані й ув'язненні), змусили урядові кола відкорегувати модель і темпи проведення реформ.

Губернатор Девід Трінч (1964–71) сприяв втіленню соц. змін, зокрема, запровадження 8-год.

роб. дня, шестиденного роб. тижня, обов'язкової початкової освіти тощо. На поч. 1970-х років було прийнято законодавство, яке вимагало рівної винагороди і пільг за рівноцінну роботу чоловіків і жінок. Для розбудови ефективної екон. моделі 1971 була започаткована політика «Позитивного невтручання», суть якої полягала у відмові держави від регулювання екон. процесів (лише у випадках крайньої необхідності). Для подолання корупції, яка пролизувала 94% держ. сектора економіки, завдяки політичній волі губернатора Муррея Маклехоса, 1974 була створена Незалежна Комісія по боротьбі з корупцією (ICAC) і скасовано норму «презупції невинуватості» для чиновників (гасло «доведи, що майно придбане законно»). Як наслідок, 1997 за індексом сприйняття корупції Г. займав 15 місце у світі, а за індексом екон. свободи (1995) зайняв лідируючу позицію.

У 1980-х роках екон. зростання Г. продовжувалось, однак, вже не такими високими темпами. Поступово, внаслідок зростання вартості робочої сили і майна, конкурентоспроможність пром. виробництва і текстильної пром-сті колонії знижувалась, проте, Г. успішно перейшов на екон. модель, орієнтовану на послуги, зокрема, у банківській і фінансовій сферах. Екон. реформи у комуністичному Китаї, які започаткував *Ден Сяопін*, відкрили ще одне «вікно можливостей» для гонконгського фінансового сектору і вже на поч. 1980-х років Г. став основним джерелом іноз. інвестицій для КНР.

Поглиблення екон. відносин із півн. сусідом від поч. 1980-х активізувало й політичні контакти між Лондоном і Пекіном, тим більше, що термін оренди колоніального володіння добігав кінця. У вересні 1982 розпочались офіційні переговори між КНР і В. Британією щодо статусу Г. Під час зустрічі лідера КНР Ден Сяопіна і прем'єр-міністра В. Британії М. *Тетчер* було підписано Спільну заяву щодо питання відновлення кит. суверенітету над Сянганом. Цей політико-правовий документ заклав основу формування майбутнього статусу СОАР. Юридичну базу під функціонування державно-правових відносин на території округу заклав, ухвалений ВЗНП у квітні 1990 Основний закон Особливого адміністративного району Сянган.

01.07.1997 територія Гонконгу була офіційно передана під юрисдикцію КНР з дотриманням формули «Одна країна – дві системи». Відповідно до із збереженням брит.-кит. Декларації Основного Закону Г. за територією зберігаються широкі автономні права, за виключенням оборони і зовнішньої політики, а також Г. зберігає представництво в міжнародних організаціях і заходах. Осн. напрямки політики КНР щодо

Г. передбачали широкі автономні права на здійснення самостійної законодавчої, виконавчої і судової влади; діюче законодавство в своїй основі зберігалось; у компетенцію уряду КНР увійшли питання зовн. Політики і оборони; уряд Г. формується з числа місцевих мешканців. Глава адміністрації вибирається колегією виборщиків, але затверджується Пекіном; залишалась без змін існуюча соціальна і економічна системи; зберігався статус податкового режиму франко-порт; зберігається фінан. незалежність; охорона правопорядку покладається на місцеву владу. Однак, у випадку безпорядків, які загрожують цілісності і безпеці держави, центральний уряд має право застосувати на території відповідні закони КНР. Всі положення Спільної заяви діють до 01.07.2047.

Серйозно удару по економіці Г., як і ін. держав регіону, завдала азійська фінансова криза 1997–98, унаслідок якої експерти заговорили про кінець «азійського економічного дива» (загальні фін. втрати регіону за цей період сягнули 700 млрд. дол. США, без Японії). На фоні «подешевіння» на 20% всіх регіональних валют по відношенню до долара США гонконзьк. долар зберіг свою стабільність, але лише завдяки валютним гарантіям Пекіна. Економіка Г. дуже повільно виходила з кризи, найповільніше з економік «азійських тигрів», до яких традиційно відносили Пд. Корею, Тайвань, Сінгапур і Г. Протягом 1997–2012 екон. ріст Г. сповільнився. За цей період Г. показав найнижчий рівень зростання реального ВВП у регіоні, однак, ВВП на душу населення продовжував залишатись високим (36 796 дол. США). Гол. причиною екон. проблем експерти вважали перехід Г. під юрисдикцію КНР, що викликало певні побоювання у інвесторів, відтік капіталів й еміграцію мешканців. Першим Главою адміністрації, після переходу Г. до КНР став Дун Цзяньхуа (2002 переобраний на другий термін). Адм-ція Дун Цзяньхуа зазнала критики і звинувачень в помилках в подоланні азійської фін. кризи 1997, дій під час епідемії атипової пневмонії 2003 і підтримку закону про боротьбу з «підривною діяльністю», яка давала можливість для порушення прав і свобод громадян.

У травні 2005 Дун Цзяньхуа достроково змінив Дональд Цанг, чиновник, котрий протягом багатьох років займав керівні пости в колоніальній адм-ції, причому став першим етнічним китайцем на цих високих посадах. Новий Глава адміністрації шукав взаєморозуміння з дем. опозицією, реалізував екологічні проєкти, зокрема, під назвою «Кампанія «Блакитне небо» (гасло «Чисте повітря для прохолодного Гонконгу»). Задля демократизації політичної культури підтримав ідею проведення дебатів

претендентів на найвищий пост й 2007 переміг кандидата від продемократичного табору (діє як політична протипага пропекінським силам) Алана Леонга. Під час другого терміну Д. Цанг висунув програму реалізації 10 інфраструктурних проєктів, однак, зіткнувся протидією захисників культурної спадщини, що вимагав зберегти низку історичних пам'яток Г. від спроб модернізації. 2009–10 гонконг. уряд запропонував реалізувати інноваційні проєкти у низці галузей економіки, зокрема, у сфері охорони здоров'я, освітніх програм, інновацій і технологій, культурна і креативна індустрія тощо.

Фінансова криза 2008 призвела до різкого зростання безробіття, особливо у банківській і фін. галузі. Погіршення соціальних показників змусило уряд запровадити мінімум заробітної плати на рівні 28 гонконзьк. дол. (3,6 дол. США) за годину. Реалізація великих інфраструктурних проєктів привернула увагу опозиції, яка звинуватила Д. Цанга у корупційних діях. Під шквал звинувачень у корупції і зловживанні службовим становищем Д. Цанга 2012 пішов з поста (згодом засуджений до тюремного ув'язнення).

У липня 2012 Головою адміністрації став Лян Чженін. Нове призначення теж не схвалила демократична частина політичної еліти Г. Зокрема, новообраного чиновника звинуватили в тому, що він проживав мінімальний термін у округу для обрання на посаду (7 років), очолював пропекінську Гонконзьку асоціацію молодих еліт і був членом Комуністичної молодіжної ліги КНР. Це призначення перегукувалось із новим тенденціями офіц. Пекіну щодо особливого району. Зокрема, хоча центральна влада і декларувала збереження державно-правової системи Сянгану, проте, Пекін поступово запустив процес приведення норм місцевого права у відповідність до законодавства КНР, щоб поступово і непомітно стирати грані «юридичної незалежності» СОАР.

Такі спроби офіц. Пекіну наштовхуються на опір опозиційного налаштованого населення Г., яке, зокрема, вимагало змінити порядок обрання Голови адміністрації. За законом, Голова адміністрації є «верховним керівником» СОАР. Кандидатури на цей пост висуває Виборча колегія, однак, офіційне призначення здійснює офіц. Пекін. Користуючись цим правом, центральна влада підшукувала політично лояльного кандидата, зокрема, Лян Чженьїна.

У січні і липні 2014 у Г. проходили багатотисячні демонстрації (взяло участь бл. 500 тис. осіб) з вимогою демократизації виборчої системи, проведення прямих виборів в органи місцевої влади і відставки Лян Чженьїна. Незважаючи на протести, Пекін відкинув ідею проведення прямих

виборів 2017. Рішення влади зберегти контроль над виборчим процесом спричинило нову хвилю протестів, які охопили університетську молодь, опозиційні середовища, студентські профспілки (зокрема, Федерація студентів Гонконгу, група Scholarism та ін.). Найактивнішими були члени руху Occupy Central (виступав за ненасильницькі форми протидії владі під гаслом «Захопи центральний район за допомогою любові та миру»), який очолив науковець-правник Бенні Тай. Влада вдалась до репресій – арештів, силового розгону маніфестацій. У наступні місяці політичне протистояння наростало, відбувались численні сутички демонстрантів із поліцією і пропекінськи налаштованими активістами. Акції протесту набули піку, починаючи з вересня 2014 і отримали назву «Революція парасольок» (учасники демонстрацій закривались парасольками від поліцейських водометів і сльозогінного газу – звідси і назва). Наприкін. 2014 протесті пішли на спад, акції протесту стали хаотичними і некерованими й поступово припинились. Спроби 2015 відновити відкриті форми активного протесту за демократичну виборчу реформу зазнали невдачі.

Незважаючи на період політичної нестабільності, Г. продовжував залишатися одним із екон. лідерів регіону. Економіка території ґрунтується на вільному підприємстві, низькому оподаткуванні компаній і фізичних осіб, невтручанні держави в господарські відносини. За даними на 2017 Г. зайняв 5 місце у світовому рейтингу з легкості ведення бізнесу, 3 місце щодо прозорості податкової системи і 13 місце в індексі сприйняття корупції.

Лім.: Chu, Yiu-wai. Hong Kong Cantopop: A Concise History. Hong Kong University Press, 2017; John Carroll. A Concise History of Hong Kong. Rowman & Littlefield, 2007; Barber, Nicola. Hong Kong. Gareth Stevens, 2004; Петр Иванов. Гонконг: История и современность. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990.

М. Рожик (Львів), І. Підкова (Львів).

ГОНЧАР Олесь (Олександр; 03.04.1918 – 14.07.1995) – укр. письменник, літературознавець, сценарист. Н. у с. Слобода Суха на Полтавщині. Навчався на філос. ф-ті Харківського ун-ту (1938–41) і Дніпропетровського ун-ту (1945–46). Розпочав друкуватися 1937. Перші новели звернули на себе увагу ліризмом, увагою до сутності людини, її психологічної цільності. Пішов добровольцем на фронт у складі студент. батальйону. На фронті писав вірші, які увійшли до зб. «Фронтіві поезії». Після закінчення війни розпочав професійну літ. діяльність. 1946–48 автор романів «Альпи»,

«Голубий Дунай», «Злата Прага» (Держ. Сталінська премія СРСР, 1946, 1948), об'єднаних згодом у трилогію «Прапороносці». Уперше в рад. літ. темі визвольної місії рад. армії розкрито у крупній епічній формі. Відповідно до тогочасних ідеологічних норм подано дружбу народів у рад. військовому колективі, де ін. національності підпорядковані «старшому братові». Образ рад. народу-переможця мітологізується, уникнуто негативних, документально засвідчених, рис поведінки рад. воїнів. З точки зору осмислення політичної категорії радянського – це колоніальний твір, що утверджує тоталітарні цінності, водночас розкриття краси людських переживань, окриленості людської душі сповнює «Прапороносці» справжнім, непідробним гуманізмом. Автор повісті «Земля гуде» (1947), роману-диалогії «Таврія» (1952) і «Перекоп» (1957). Працював у царині малої прози: зб. «Новели» (1949), «Південь» (1951), «Чари-комиші» (1958) та ін. Г. від початку своєї творчості належав до офіційно «визнаних» та ідеологічно витриманих письменників радянської України. Г. – приклад письменника в межових умовах тоталітаризму, біографія якого і відповідає «канонаві» зразково-го рад. автора, і порушує його. Етапним широкомасштабним епічним твором у письменницькому життєписі Г., що засвідчив ідеолог. еволюцію автора, став роман «Людина і зброя» (1960, державна премія ім. Т. Шевченка, 1963). У романі на основі власних фронтових споминів Г. осмислює роль укр. «гарматного м'яса» на рідній землі, полігоні для експериментів тоталітаризму. Ін. романи «Тронка» (1963) і «Собор» (1968) стали невід'ємною частиною феномену шістдесятництва. Твір зазнав цькування з ідеолог. мотивів, був вилучений з обігу і повернувся до читача лише 1987. У наступні роки вийшли друком романи «Циклон» (1970), «Берег любові» (1976), повісті «Бригантіна» (1973), «Твоя зоря» (1980) та ін. твори. Автор кіносценаріїв худ. фільмів «Партизанська іскра» (1958), «Таврія» (1959), «Тронка» (1971), «Все перемаже любов» (1987). Г. виступав на захист укр. мови, повернення і відновлення пам'яток укр. культури, а в період сусп. змін у кін. 1980–поч. 1990-х років активно співпрацював з Товариством укр. мови ім. Т. Шевченка і Народним Рухом України. Почесний доктор Альбертського ун-ту (Канада). Визнаний «Всесвітнім інтелектуалом 1992–93 років» Міжнар. біографічний центром у Кембріджі (В. Британія, 1993). Твори Г. перекладені та видані 40 мовами народів світу.

І. Роздольська (Львів).

ГОРБАЧОВ Михайло Сергійович (02.03.1931) – рад. політичний і партійний діяч, реформатор,

перший і єдиний президент СРСР (1990–91). Н. у Краснодарському краї (РФ). Навчався на юрид. ф-ті Моск. ун-ту. 1952 вступив до КПРС. 1955–62 працював у комсомолі, пізніше як партійний функціонер з питань сільського господарства. З 1970 як лідер партійної орг-ції Ставропольського краю. Здобувши прихильність Ю. Андропова, був переміщений до Москви і став членом секретаріату КПРС. За К. Черненка (1984–85) очолював Комісією закорд. справ, а після його смерті був обраний ген. секретарем ЦК КПРС (1985–91) і головою Верховної Ради СРСР (1989–91). Зробив спроби змінити партійний курс та пом'якшити політичний режим у державі, зреформувати економіку, виступав за поліпшення стосунків з західними державами, припинення гонки озброєнь і побудову відносин партнерства та відкритості. Розпочав серію екон., соц. і політ. реформ, відомих як «*Перебудова*» і *гласність*. У березні 1990 був обраний 1-м президентом СРСР. Нагороджений Нобелівською премією миру (1990), але його міжнародна репутація сильно постраждала під час придушення дем. демонстрацій проти комуністичного режиму в різних частинах СРСР, зокрема в прибалтійських республіках. Мирна ініціатива Г. під час війни в Перській затоці у лютому 1991 (див. *Кувейтська війна 1990–91*) зміцнила його міжнар. позиції, але не покращила його становища у середині СРСР. На поч. 1991 через спроби утримати цілість держави і задовольнити як прихильників, так і прихильників реформ його політична лінія перемістилася ближче до правого крила парламенту. Навесні Г. розробив проект нового союзного договору (див. *Ново-Огарьовський процес*). Потужний рух за незалежність у союзних республіках, міжнародне визнання балтійських республік та зростаюча напруга між реформаторами та прихильниками твердої комуністичної лінії в парламенті призвели до послаблення його президентства. Після невдалої спроби державного перевороту 19–21.08.1991 він був не в змозі тримати ситуацію під контролем (див. *Серпневий путч 1991*), і 25.12.1991 відмовився від президентства і передав владу в Росії Б. Єльцину. Живе в Москві, президент Міжнар. Фонду соціально-економічних і політологічних досліджень.

О. Джеджора (Львів).

ГОРЛИЦЬКА ОПЕРАЦІЯ 1915 (Горлицький прорив) – наступальна операція нім.-австр. військ 02.05–23.06.1915 проти військ рос. Пд.-Зх. фронту під час Першої світової війни. До серед. квітня 1915 рос. війська вклинилися глибоко на територію Австро-Угорщини, здобули Перемишль, Тарнув, захопили майже всі найважливіші перева-

ли у Карпатах. Виникла загроза виходу рос. армії на Угорську рівнину. Нач. австр.-угор. Генштабу Конрад фон Гетцендорф звернувся до Берліну з проханням перекинути частину нім. дивізій із Західного фронту на схід. Нім. командування вирішило 1915 завдати Росії рішучого удару і вивести її з війни. Початком реалізації цього плану мала стати Г. о. При розробці плану операції нім. командування зупинилося на варіанті нанесення головного удару між Віслою і Карпатами, щоб не тільки відкинути росіян від Карпат, але і розгромити всю рос. армію. У випадку успішного завершення операції Німеччина могла тиснути на Італію і Румунію, щоб стримати їх від вступу у війну на боці *Антанти*, підтримати Туреччину і забезпечити стійкість австр.-угор. армій. Для проведення операції із Західного фронту було знято добірні дивізії, які об'єднали в 11-ту армію під командуванням ген. Августа фон Макензена. До складу армії був включений також 6-й австр.-угор. корпус і 11-та кав. дивізія. Щоб дезорієнтувати рос. розвідку, 11-та армія рухалась із Західного фронту окремим шляхом: спочатку в Пн. Німеччину, а звідти – у Галичину. Як відволікаючий маневр було проведено атаку біля Іпру, де німці вперше застосували отруйні гази. 02.05.1915 нім. війська розпочали наступ на участку Горлиця–Громник. Протягом 3 днів боїв нім.-австр. частини прорвали рос. Пд.-Зх. фронт (команд. ген. М. Іванов). Росіяни розпочали відступ і на 15.05 відійшли на лінію Нове–Място–Сандомир–Перемишль–Стрий. Далі наступ нім.-австр. військ загальмувався, оскільки 23.05 Італія оголосила війну Австро-Угорщині й на новостворений фронт треба було терміново перекинути бл. 20 дивізій. Наступ нім.-австр. військ відновився лише 15.06, що дозволило рос. окупац. адм-ції депортувати вглиб Росії сотні тисяч мешканців Галичини, Холмщини, Волині. Під час Г. о. рос. командування вперше у великих масштабах у ході відступу здійснювало руйнування важливих об'єктів, знищення різного майна. Розвиваючи наступальну операцію 03.06 австр.-нім. війська зайняли Перемишль, 22.06 – Львів і примусили рос. війська залишити Галичину. Втрати рос. військ лише полоненими становили 500 тис. осіб. Горлицький прорив і новий наступ нім. військ зі Сх. Пруссії поклали початок т. зв. Великому відступові рос. армії, коли вона весною–влітку 1915 залишила Галичину, Литву, Польщу. Однак стратегічний план розгрому збройних сил Росії не вдався. Рос. командування уникнуло оточення свої військ і восени 1915 стабілізувало фронт на лінії Рига–Барановичі–Тернопіль.

І. Мельник (Львів), Г. Рачковський (Львів).

ГОРТИ Міклош (Horthy; 18.06.1868 – 09.02.1957) – угор. політик, адмірал. Н. у селі Кендереш (тепер – Угорщина). Від 1882 навчався в військ.-мор. академії у Фіуме (тепер Рієка, Хорватія). У довоєнний час – флігель-ад'ютант *Франца Йосифа I*. Учасник Першої світової війни, командував австр.-угор. флотом у битві при Отранто (1917). З січня 1918 – головнокоманд. австр.-угор. військ.-мор. сил. Після поразки Австро-Угорщини (листопад 1918) Г. повернувся в Угорщину, де 21.03.1919 була проголошена Угорська радянська республіка. Організував Національну армію, на чолі боровся проти комуністичної диктатури Бели Куна. Після відновлення в країні монархії (лютий 1920), Г. був призначений регентом із фактично необмеженою владою. У міжвоєнний період уряд *М. Горті*, граючи на невдоволенні мажоритів статусом Угорщини у Версальській системі, постійно ставив питання про перегляд кордонів і повернення всіх земель «корони Св. Стефана». У реалізації своїх реваншистських планів Г. проводив політику зближення з Італією та Німеччиною, приєднався у лютому 1939 до *Антикомінтернівського пакту 1936*. За наказом Г. угорські війська окупували Карпатську Україну (15.03.1939). Угорські підрозділи спільно з гітл. військами взяли участь в окупації Югославії (квітень 1941). Під тиском *А. Гітлера* оголосив війну СРСР і направив угор. дивізії на Сх. фронт. Під час Другої світової війни підтримував таємні контакти із зх. союзниками і 17.10.1944 оголосив про вихід Угорщини з війни. Був заарештований нім. військ. владою і замінений *Ф. Салаші*. У жовтні 1944 потрапив у полон до союзників, які, однак, не видали його для суду в Угорщині та Югославії як військового злочинця. З 1946 жив у Португалії (м. Ешторіал), де і помер (у вересні 1993 прах Г. був перезахоронений в Угорщині в рідному селі Г.).

ГРЕКІВ (Греков) Олександр (04.12.1875 – 02.12.1958) – генерал-хорунжий Армії УНР і УГА. Родом з Чернігівщини. Закінчив Академію Генштабу. Служив на різних посадах у рос. армії. З початком Першої світової війни очолив штаб дивізії, воював на Пд.-зх. фронті. 1917 перейшов на службу до Армії УНР, очолив 2-шу Сердюцьку дивізію. Під час перебування при владі гетьмана П. *Скоропадського* жив як приватна особа. Наприкін. 1918–поч. 1919 – міністр військових справ УНР. У складі укр. делегації вів переговори з представниками *Антанти* про надання *Директорії УНР* військової допомоги у б-бі з рос. більшовиками. На поч. червня 1919 диктатор ЗУНР *Є. Петрушевич* призначив Г. командувачем Українською галицькою армією (УГА). У червні 1919 провів одну з найуспішніших наступальних операцій на укр.-

польс. фронті відомою під назвою «Чортківська офензива», у результаті якої укр. війська досягнули важливої перемоги. У міжвоєнний час жив у Відні. 1945 заарештований рад. спецслужбами і ув'язнений у концтаборі на території СРСР. 1956 повернувся до Відня, де і помер.

К. Кондратюк (Львів).

ГРЕНАДСЬКА ІНТЕРВЕНЦІЯ 1983 – операція збройних підрозділів США на карибському о-ві Гренада, що розпочалася 25.10.1983, щоб усунути від влади радикальну марксистську угруповання. Гренада, колишня брит. колонія (з 1783), здобула незалежність 07.02.1974. Прем'єр-міністром країни став Ерік Ґейрі. 13.03.1979 у столиці о-ва м. Сент-Джорджес відбувся державний переворот, внаслідок якого до влади прийшов лівий рух «Новий об'єднаний похід за добробут, освіту та визволення» на чолі з Морісом Бішопом. Новий режим запровадив у країні однопартійну диктатуру, встановив тісні контакти з СРСР і Кубою, жорстко придушив діяльність опозиційних сил. Незабаром на о-ві розпочалося будівництво нового аеропорту (за офіц. версією, для збільшення притоку туристів, але також придатного для прийому важких військ.-транспортних літаків). Для надання допомоги у будівництві на Гренаду прибули куб. і рад. військ. інженери та консультанти. Діяльність режиму, який дотримувався марксистської ідеології, а також перспектива появи у Західній півкулі ще однієї комуністичної держави, викликала занепокоєння в адм-ції США. Однак план з усунення від влади лівого уряду на Гренаді, який розробляло ЦРУ, заблокував Конгрес США. 12.10.1983 ліворадикальне крило правлячої партії на чолі з віце-прем'єром Бернардом Коардом і командувачем Народно-рев. армії Г. Аустіном очолило військовий заколот і усунуло від влади М. Бішопу (був ув'язнений). На о-ві був запроваджений військовий стан, демонстрації протесту проти нової влади розганялися із застосуванням зброї (загинуло бл. 50 осіб, М. Бішоп був розстріляний). У цій ситуації Вашингтон, який до цього лише спостерігав за розвитком подій, вирішив втрутитися і направив на о-вів підрозділи армії США. Для легітимізації свого втручання амер. адм-ція використала офіц. звернення Східних Карибів (регіон. група, до якої входять Ямайка, Тринідад і Тобаго, Барбадос, Співдружність Домінікі, Беліз) до США з приводу подій на Гренаді (просили втрутитися у ситуацію для відновлення порядку), а також, заяву про необхідність захисту бл. 1 000 громадян США, що перебували на о-ві. 25.10.1983 бл. 6 тис. амер. десантників і 500 осіб міжнар. військового контингенту висадилися на Гренаді. Майже 5 днів на о-ві

тривали бої між амер. експед. силами і частинами Народно-рев. армії та кубин. підрозділами, які знаходилися на о-ві (бої за участю останніх відзначалися особливою запеклістю). У боях загинуло 29 амер. солдатів, 110 прихильників режиму і 71 кубинець. На о-ві були знайдені великі склади з рад. зброєю, виявлені військові радники з Куби, КНДР і В'єтнаму. У грудні 1984 на Гренаді відбулися багатопартійні вибори, перемогу на яких здобула Нова консервативна партія (лідер Герберт Блайзе). Амер. війська були повністю виведені з країни у квітні 1985. Військова операція США на Гренаді по-різному сприйняли в світі – від різкого засудження державами *радянського блоку* як «імперіалістичної агресії проти суверенної країни» і критики дій *Білого дому* в амер. пресі, до повного її схвалення як «першої рішучої відсічі поширенню впливу комунізму в світі».

ГРЕЦІЯ (Грецька Республіка), держава в Південно-Східній Європі на півдні Балканського п-ва. Г. належать чисельні о-ви в Іонійському та Егейському морях (найбільші – Крит, Евбея, Родос). Межує з Албанією, Македонією, Болгарією, Туреччиною. Загальна площа: 132 тис. км². Чисельність населення: 10,8 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: греки – 96%, албанці, турки, македонці. Релігійний склад населення: православні – 98%, римо-католики, мусульмани. Державна мова: грецька. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Атени. Адмін.-терит. поділ: 51 округа (ном) і автономна область – р-н Святої Гори – Афон (Айон Орос), де розташовані 20 православних монастирів. Глава держави: президент, який призначає прем'єр-міністра і членів уряду. Законодавча влада: однопалатний парламент – Палата Депутатів. Вищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів, яку очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: грецька драхма (100 лепт); з 01.01.2002 – євро.

Г. як незалежна держава існує з лютого 1830. До складу новоствореної держави увійшло більшість грец. земель. Боротьба за возз'єднання в одній державі всіх територій, які населяли греки, продовжувалася ще багато років. 1881 до Г. відійшли частина Фессалії та р-н Арти в Епірі (площа 13,2 тис. км²). Поразка 1897 Г. у війні з Туреччиною за Крит поставила країну на межу екон. катастрофи. 1898 була створена міжнар. комісія (В. Британія, Франція, Росія, Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), яка встановила повний контроль над фінансами країни. Фін. залежність Г. від іноз. держав і засилля іноз. капіталу у країні викликало незадоволення значної частини суспільства. 1908

група офіцерів створила Військову лігу, яка виступала за зміцнення фін. системи країни і розбудову нац. збр. сил. У жовтні 1908 виникла чергова політ. криза, пов'язана з «критським питанням». Грец. уряд під тиском Лондона не визнав повноважень депутатів Критського парламенту (з 1898 Крит був автономною державою під верховною владою султана), які прибули до Атен проханням про приєднання острова до Г. У серпні 1909 Військова ліга виступила з вимогою проведення реформ для ліквідації корупції та зміцнення фін. становища. Внаслідок рев. ситуації, яка склалася у Г., до влади прийшов уряд засновника Ліберальної партії Е. Венізелоса. Новий уряд провів низку реформ (аграрну, податкову). 1911 за ініціативою Е. Венізелоса було запроваджено Конституцію, яка захищала громад. права, стверджувала незалежність правосуддя і державних службовців від політики держ. апарату. Окрім того, Е. Венізелос здійснив спробу модернізації та реформ в центральній та місцевій адм-ціях. Уряд створив спеціалізовані мін-ва, запровадив програму мінімалізації втручання держави в економіку. Армія і флот були реорганізовані, покращилось їх матеріальне та технічне забезпечення. Одночасно кабінет Венізелоса проводив активну дипл. кампанію, спрямовану на включення Г. до числа Балканських країн, що складали антитурецьку коаліцію. *Балканський союз 1912* у складі Греції, Сербії, Чорногорії та Болгарії виявився достатньо сильним, щоб виграти 1-шу Балканську війну 1912, однак внутрішні протиріччя між союзниками виявились сильнішими коли розпочався перерозподіл етнічно неоднорідних теренів. Болг. уряд несподівано виступив проти Г. та Сербії, що стало фатальною помилкою і призвело до початку 2-ої Балканської війни, яка стала переможною для Г. та її союзників. Внаслідок *Балканських війн 1912–13* Г. отримала Егейську Македонію з Салоніками, Західну Фракію, Епір і Крит, чим значно розширила свою територію і збільшила кількість населення.

Поділ Європи на ворогуючі табори у переддень *Першої світової війни 1914–18* позначився і на Г. Прем'єр-міністр країни Е. Венізелос як представник міської буржуазії та заможної грец. діаспори виступив палким прихильником участі Г. у війні на боці *Антанти*. Однак, стара політ. еліта на чолі з королем Костянтином I (правив з 1913) притримувалась ін. поглядів, і не сприймала ліберальних реформ. Монарх, який навчався у Прус. військовій академії й був одружений з принцесою з прус. королівського дому, декларував германофільські та консервативні настрої. Король, вважаючи що війна набуде затяжного характеру, зайняв

вичікувальну позицію і наполягав на дотриманні країною нейтралітету. Ця позиція Костянтина несподівано знайшла підтримку в середовищі Грец. соціалістичного союзу. Консервативне селянство і дрібна буржуазія також підтримали політику короля. Політ. ситуація у країні з поч. війни ще більше ускладнилася. Внаслідок протиріч в урядових колах у жовтні 1915 Е. Венізелос був змушений залишити свій пост. Західні союзники постійно здійснювали екон. і політ. тиск на Г., щоб змусити її вступити у війну на боці Антанти. У жовтні 1916 при підтримці союзників Е. Венізелос створив на о. Крит «Революційний уряд». Незабаром у Салоніках під керівництвом Венізелоса почав діяти Комітет нац. оборони, який розпочав формування військових частин для боротьби проти держав австр.-нім. блоку. У червні 1917 прихильники «венізелістів» здійснили держ. переворот, змістили з трону Костянтина II і проголосили королем його сина Олександра. Новий кабінет очолив Венізелос, який 29.6.1917 оголосив про вступ Г. у війну на боці Антанти. Грец. армія 1918 взяла участь у загальному наступі військ зх. союзників на Балканах. За умовами *Нейського мирного договору 1919* і *Севрського мирного договору 1920* до Г. відійшла Фракія з Едірне і п-вом Геліболу, о-ви Імброс і Тенедос, а також, за окремим рішенням Ради чотирьох від 15.05.1919, грец. війська окупували Ізмір з прилеглою територією. Щоправда, за це Г. зобов'язувалась брати участь у воєнних кампаніях союзників у Криму (1919) та Малій Азії (1919–22).

Ціна нових терит. надбань Г. виявилась надто великою платою для країни, яка поступово втрачала свою внутр. етнічну однорідність, була політично поділена і втомилась від стану перманентної війни. Грец. суспільство висловило своє незадоволення під час листопадових виборів 1920, змусивши кабінет Е. Венізелоса подати у відставку. Після смерті короля Олександра I новий антиліберальний уряд повернув до влади Костянтина II. У червні 1920 грец. армія у союзі з брит. військами, щоб зупинити просування рев. ідей молодотурків, розпочала військову інтервенцію у Малій Азії. Однак, Г. швидко опинилась в ізоляції від колишніх союзників на Балканах, які не вірили королю Костянтину II та розпочали сепаратні переговори з М. *Кемалем*. 09.09.1922 кемалістська армія захопила Ізмір (турки вирізали бл. 30 тис. християн – греків і вірмен), розгромили грец. війська, залишки яких евакуювались на о-ви Хіос і Лесбос. Відповідно до умов *Лозаннського мирного договору 1923* Г. втрачала Сх. Фракію, Ізмір, о-ви Тенедос та Імброс. Все грецько-православне населення Туреччини і мусульманське населення Г. підлягало

«взаємообміну», що призвело до великих зрушень у етн. складі грец., болг. і турец. держав. До Г. прибуло бл. 1,5 млн біженців і переселенців.

Після повернення у Г. деморалізованої та озлобленої армії й напливу великої кількості переселенців, уряд фактично втратив контроль над ситуацією у країні. Більшість офіцерів розглядали ситуацію що склалась, як зраду королем інтересів власного народу. Тому, Е. Венізелос та його прибічники, отримавши підтримку в середовищі арм. офіцерів, захопили владу у країні та змусили короля у грудні 1923 залишити Г. (він відкріся престолу на користь свого сина Георга II). Військовий суд визнав шістьох міністрів і генералів винними у поразці греків в Анатолії та засудив їх до страти. На грудневих виборах 1923 більшість у парламенті здобули республіканці, які наполягали на ліквідації монархії. 25.03.1924 Г. була проголошена республікою (у квітні 1924 це рішення ратифіковано на референдумі). У перші роки існування республіки відбувалися часті зміни урядів і військові перевороти. Екон. становище Г. було нестабільним. До країни прибула більш ніж мільйонна армія біженців, які переселилися з теренів Малої Азії та Балкан. У той же час бл. 420 тис. мусульман і слов'ян були примусово виселені з країни. У результаті цих змін Г. знову перетворилась на моноетнічну країну. Суспільні стосунки в країні залишались напруженими і через те, що біженці та місцеві селяни конкурували за землю. Біженці використовувались у пром-сті як малооплачувана робоча сила і нещадно експлуатувались. Земельна реформа, запроваджена кабінетом Е. Венізелоса, перетворила Г. на країну дрібних власників. За рахунок здобутих на півночі територій країна отримала непогані сільськогосп. угіддя, однак усі вони потребували застосування нової системи дренажу. Державний бюджет вимагав великих видатків для облаштування репатріантів, а спроба вирішити це питання шляхом залучення біженців громад. робіт вимагала від грец. уряду нових зовн. позик. Ситуацію вдалось частково вирішити завдяки програмам розвитку, які проходили під наглядом *Ліги Націй*.

Більшість екон. реформ міжвоєнного періоду, запропоновані міжнар. орг-ціями, стабілізуюче вплинули на екон. становище Г. 1924 новим прем'єр-міністром країни був обраний А. Папанастасіу. Однак, 16.06.1925 внаслідок перевороту до влади прийшов ген. Т. Паґалос, якого вже у серпні 1926 усунув від влади ген. Г. Кондиліс. Повністю відбув відведений Конституцією 1927 термін при владі черговий уряд Е. Венізелоса, який він очолив у липні 1928. Кабінет Е. Венізелоса здійснив кілька додаткових

кроків, спрямованих на забезпечення конструктивних стосунків з Туреччиною. Це послабило атмосферу конфронтації на Балканах, й позитивно позначилось на грец. економіці. Світова екон. криза позначилась і в Г. Як і ін. європ. країни, Г. намагалась мінімізувати її наслідки. У результаті запровадження застережних заходів індустріальний розвиток країни продовжувався, однак був залежний від допомоги ззовні. Серед робітників все більшою популярністю користувались ліві ідеї, що змусило уряд обмежити окремі громад. свободи. 1932 команда Е. Венізелоса програла вибори і у Г. був сформований роялістський уряд на чолі з П. Цалдарісом. Наступні роки стали періодом екон. стагнації, політ. нестабільності та соц. заворушень. Е. Венізелос перебував у політ. еміграції у Парижі, але і за його відсутності у країні точились б-ба між його прихильниками та противниками. Кожна група формувала власні військові таємні орг-ції. Перелом настав в березні 1935, коли було здійснено черговий держ. переворот. Ген. Конділіс, колишній прихильник Венізелоса, перейшов у табір роялістів і очолив уряд. Новий уряд вдався до репресій щодо прихильників Е. Венізелоса і демократично наставлених чиновників. Англофіл король Георг II (1890–1947), спробував повернутись до процесу реформування країни. У серпні 1936 прем'єр І. Метаксас відмінив Конституцію і, за допомогою активної підтримки короля, встановив диктатуру. Його правління характеризувалося окремими популярними екон. реформами, які спрямовувались на заспокоєння гострих протиріч, що хвилювали соціальні низи. У ході реформування робились спроби врегулювати трудові стосунки. Однак, при цьому цілковито виключалась діяльність політ. партій та громадських орг-цій. Цензура охопила практично всі сфери сусп. життя. І. Метаксас захоплювався ідеями, які пропагували італ. фашисти. Намагаючись віднайти ідеальну модель державного управління на підставі фашистської ідеології, І. Метаксас все більше перетворювався на авторитарного правителя. Комуністи і соціалісти нещадно переслідувались, багато з них були вбиті або заслані. Усі ліберали, які пробували піддавати сумніву політику «Великого лідера», також зазнали репресій. На міжнар. арені уряд Метаксаса намагався дотримуватися політики нейтралітету, надіючись, що Г. не буде втягнуто у вир подій Другої світової війни. Однак, італ. фашисти вже обрали Г. ціллю для своєї агресії. Провокаційні дії щодо Г. набули особливої гостроти у серпні 1940, коли італ. субмарина торпедувала грец. військовий корабель, що перебував з візитом у порту Тінос. 28.10.1940 Б. Муссоліні передав офіц. грец. представникам

образливий ультиматум, який Метаксас рішуче відхилив. Італія розпочала проти Г. військові дії (див. *Італійсько-грецька війна 1940–41*). Після 6 місяців жорстокої б-би, грец. армія зайняла більшу частину Пд. Албанії, яку італ. війська окупували ще на поч. 1939. У грец.-італ. конфлікт втрутилася Німеччина, війська якої 06.04.1941 прийшли на допомогу союзнику. Грец. армія не могла довго протистояти нім. військовій машині й, попри королівський наказ продовжувати опір агресору, 24.04.1941 більшість армії припинила боротьбу. Частина грец. військ переправилась на о. Крит, де приєдналась до брит. військового корпусу. Саме тут відбулась остання битва за Г., коли у травні 1941 нім. командування висадило на острів потужний військ. десант (див. *Критська десантна операція 1941*). Нім. війська протягом місяця повністю окупували о-ів. Король і уряд, а також рештки грец. армії, флоту та авіації відступили разом з брит. підрозділами у Єгипет, де продовжили б-бу на стороні союзників. Вперше після відновлення грец. незалежності країна знову була окупована. Участь в окупації Г. взяли війська трьох держав – Німеччини, Італії та Болгарії. Фракію і Сх. Македонію окупувала болг. армія; нім. війська зайняли Атени, Салоніки та частину Македонії, решту території контролювали італ. війська. Болг. та італ. командування спробувало остаточно розколоти Г., для чого воно активно використовувало сепаратистські рухи етн. груп, зокрема албанських мусульман. В Епірі робились спроби сформувати волоський легіон. Болг. уряд намагався проводити політику дееллінізації населення. Перший рік іноз. окупації виявився катастрофічним для країни. Нім. адм-ція проводила конфіскацію продукції с/г і пром-сті для потреб нім. армії. У країні виникла гостра продовольча криза. Зимою 1942 в окремих місцевостях розпочався голод, жертвами якого стало бл. 100 тис. осіб. Бл. 250 тис. жителів голодували на вулицях Атен. Попри важку ситуацію в країні, колабораціоністський уряд видав нім. командуванню велику грошову позику. З перших місяців окупації грец. народ розгорнув партизанську війну проти загарбників. У ніч на 31.05.1941 грец. патріоти М. Глезос і А. Сантас зірвали з Акрополя нім. прапор зі свастикою. Поступов у Г. сформувався потужний Рух Опору. 27.09.1941 за ініціативою комуністів був заснований Національно-визвольний фронт (НВФ, скорочення з грец. – ЕАМ). З 1942 боротьбу проти окупантів розпочали такі об'єднання як Національна народно-визвольна армія (див. *ЕЛАС*), Національна республіканська ліга Греції (НРЛГ – ЕДЕС), Національне і соціальне визволення (НСВ – ЕККА) та ін. У країні розгортався антинацистський сабо-

таж. Окупанти відповіли репресіями проти мирного населення. 1944 грец. військові формування контролювали більшу частину сільської місцевості країни. Репресій зазнала єврейська громада Г. Ще від 16 ст. у Салоніках мешкала чисельна громада євреїв-сефардів, які у роки війни практично усі були знищені (бл. 50 тис. осіб). Лише ті єврейські громади, які приймали участь в Русі Опору вижили. Велику роботу у їх порятунку відіграла православна Церква. Загалом демографічні втрати Г. у війні склали 687 000 осіб. Екон. структура країни була майже повністю знищена. Однак, як виявилось, найгірше було попереду. Весною 1944 виник Політичний комітет національного визволення – Тимчасовий уряд Г., в якому домінували комуністи. Після звільнення країни від окупантів у вересні-жовтні 1944, король і брит. командування планували відновити у Г. монархію. У грудні 1944 між ЕЛАС, яка контролювалася комуністами, одного боку, та грец. поліцією і брит. військами з іншого, розгорнулися справжні бої. Після 6 тижнів запеклих сутичок, Атени опинилися у руках брит. підрозділів. У лютому 1945 у місті Варкіза між керівництвом ЕЛАС і урядом Н. Пластіраса була підписана угода, яка передбачала роззброєння воюючих сторін, проведення ліберальних реформ, плебісциту щодо державного устрою країни і парламентських виборів. Жодна із статей цієї умови не була повністю виконана – комуністична ЕЛАС лише частково склала зброю, прихильники ліберальної політики намагались маніпулювати королем Георгіом II, у сільській місцевості роялісти проводили політику «білого терору». Країна знову постала перед загрозою громадянської війни. Комуністична партія під керівництвом свого лідера Нікоса Захаріадіса намагалась об'єднати навколо себе всі політичні сили, однак не мала конструктивної більшості. Комуністи закликали суспільство відмовитись від участі в виборах запланованих на березень 1946 і, таким чином, самоусунулись від політ. боротьби. На парламентських виборах 1946 перемогу здобули праві сили (Народна партія), які й сформували уряд Діно Цалдаріса. 01.09.1946 Г. відбувся референдум, внаслідок якого на трон повернувся Георгі II. Наростання суспільних антагонізмів на тлі екон. кризи, реставрація авторитарної системи управління державою, непоступливість лівої опозиції, призвели у жовтні 1946 до початку *Громадянської війни 1946–49*. Війна остаточно підірвала екон. і сусп. ситуацію у Г., на багато років пригальмувала дем. розвиток країни. Весною 1947 США для ліквідації комуністичного руху надали грец. уряду велику військ.-техн. допомогу у рамках *Трумена доктрини*. Одночасно Г. приєдналась до реалізації *Маршалла плану 1947*

(амер. допомога 1947–52 для Г. сягнула більше 1 млрд дол. США). Після остаточної поразки комуністичного руху у серпні 1949 більшість його учасників були змушені залишити країну і емігрувати в країні «соціалістичного табору». Решта утримувались в концентраційних таборах розташованих на островах. Усі хто співчував лівому рухові зазнали репресій. Компартія була заборонена, навіть ліберальні партії перебували під наглядом поліції. Король був залежний від військових і вищих чиновників та не мав повного уявлення про реальну політ. ситуацію в країні. Грец. державні службовці, органи юстиції, освіта та армія були опановані роялістами, які служили ще диктатору І. Метаксасу, а окремі з них співпрацювали навіть з нацистами.

Парламентські вибори 1950 не принесли несподіванок – перемогу здобули центристські партії, однак сформований ними коаліційний уряд незабаром подав у відставку. На березневих виборах 1951 перемогу святкувало Всегрец. об'єднання на чолі з маршалом А. Папаґосом. Ліві сили виступили єдиним блоком – Об'єднаних демократичних лівих (ЕДА), до якого увійшли комуністи, соціалісти та ліві демократи. На парламентських виборах 1952, 1956 і 1958, які відбувалися за мажоритарною системою, перемогу здобували праві – Всегрец. об'єднання (з 1955 – Національно-радикальний союз). Кабінет міністрів 1952–55 очолював А. Папаґос, 1956–63 – Константінос Караманліс. Усі ці уряди відомі у грец. історії як представники «кульгавої» парламентської системи, яка ігнорувала думку більшості громадян. Армія, віддана королю, перебувала поза контролем політиків. Однак, поступово і в її колах почало спостерігатись розмежування військових офіцерів на прихильників того чи іншого політ. табору. Влада короля поступово ставала номінальною. Значні зміни відбувались в грец. економіці. Населення масово переселялось до міст. Настав період розквіту грец. торговельного флоту. Уряд, на чолі з прем'єром К. Караманлісом всіляко сприяв екон. зміцненню країни, просуваючи її в західноєвроп. структури. У лютому 1952 Г. стала членом НАТО, а 01.11.1962 Г. приєдналась як асоційований член до *Європейського Економічного Співтовариства*. Швидке екон. зростання тривало до поч. 1970-х років, що дозволило Г. наблизитись до рівня розвинутих держав Зх. Європи. Щоправда, розвиток країни супроводжувався масовою трудовою еміграцією греків до Німеччини, Франції та В. Британії.

На поч. 1960-х років все більшу популярність у суспільстві здобували ліві партії. На виборах 1961 центристи і ліві отримали непогані шанси прийти до влади, однак результати виборів були

«підкореговані» урядом, що викликало хвилю протестів. Опозицію очолив Г. Папандреу, лідер партії Союз центру, до якої увійшли ліберали часів Е. Венізелоса і, невдоволені урядовою політикою, консерватори. Г. Папандреу, переміг на виборах у лютому 1964, під час яких отримав також підтримку з боку ліберального і лівого електорату, незадоволеного авторитарними методами правління в країні. Деякий час здавалося, що уряд і король Костянтин II (з березня 1964) досягнуть порозуміння задля добра країни. Проте під тиском королівського оточення уряд Г. Папандреу в червні 1965 був відправлений у відставку, що, однак, не зменшило популярності самого прем'єра. Політ. ситуація у країні черговий раз набула кризового характеру. У Г. виникла значна кількість радикально налаштованих правих угруповань, які після 1961 все частіше застосовували проти політ. противників засоби неприхованого шантажу, а інколи й терору. Поступово у їх середовищі визрівала думка про необхідність зміни влади у країні насильницьким шляхом. Переможцями у цій політ. грі вийшла група військових полковників, які випередили у своїх діях генералів із королівського оточення. 21.04.1967, за місяць до виборів, вони організували збройний переворот, який очолили полковники Георгіос Пападопулос, Ніколаос Макарезос і Стиліанос Патакос. Після невдалого контрперевороту у грудні 1967, який спробували провести прибічники короля, Костянтин II був змушений емігрувати. Прем'єр-міністром став Г. Пападопулос. Військова хунта повністю перебрала на себе керівництво країною. Диктаторські методи правління викликали в країні незадоволення і були предметом для нищівної критики. Зростаюче незадоволення знайшло свій вияв у студентських демонстраціях. Під час акцій «умиротворення» лише в Атенах загинуло понад 40 громадян. У вересні 1968 вступила у дію нова Конституція, яка проголошувала Г. конституційною монархією. Повноваження короля зводилися до формального визнання його главою держави. Вся повнота влади концентрувалася у руках *хунти*, яка призначала прем'єр-міністра, затверджувала закони, формувала і розпускала парламент. 01.06.1973 Г. Пападопулос скасував монархію і проголосив себе президентом. Диктатура «*чорних полковників*» була повністю ізольована від зовнішнього світу. Діяльність хунти викликала численні протести на Заході, однак стратегічні інтереси НАТО у цій регіоні змушували держави-учасниці цього блоку бути стриманими у засудженні режиму. У листопаді 1973 влада жорстко придушила виступ студентів в Атенах, що привело до усунення від влади Г. Пападопулуса. Ключову роль

у хунті почав відігравати ген. Д. Іоанідіс, а президентом країни став ген. Файдон Гізікіс. У липні 1974 хунта здійснила авантюрну акцію щодо використання грец. військового контингенту на Кіпрі для усунення від влади президента *Макаріоса III* і приєднання Кіпру до Греції (див. *Кіпрська проблема*). 15.07.1974 національна гвардія Кіпру (18 тис. осіб) при підтримці грец. військ. контингенту (950 осіб), і під очевидним впливом грец. уряду, здійснила державний переворот. Скориставшись цією ситуацією, турец. війська висадилися на Кіпрі протягом 20–23.07.1974 окупували пн. частину Кіпру (бл. 40% території о-ва). На о-ві розпочалися етнічні чистки, внаслідок яких більш ніж 200 000 грец. кіпріотів були виселені з власних домівок на пн. Кіпру. Столиця Нікосія була де-факто поділена на дві частини і досі залишається останнім містом у Європі, де зберігається система поділу на кшталт *Берлінського муру*. Попри те, що турки зайняли найродючішу частину острова, невміла політика адміністрування призвела до того, що дуже скоро ці терени стали одними з найбідніших в Європі. Багато турків розчарованих політикою свого уряду залишили острів та емігрували до В. Британії. Натомість грец. частина швидко розвивалась.

Уряд Ф. Гізікіса, під тиском США, був змушений утримався від надання військової допомоги грекам-кіпріотам, що викликало незадоволення населення та частини військових і привело до падіння хунти. На батьківщину повернувся К. Караманліс, який очолив уряд Національного порятунку. У країні було відновлено діяльність політ. партій, звільнено політв'язнів. У листопаді 1974 на парламентських виборах перемогла партія Г. Караманліса Нова демократія (54% голосів). За Союз Центру проголосувало 21%, Всегрец. соціалістичний рух (ВСР – ПАСОК) – 14%, комуністів – 9% всіх виборців. На чолі кабінету міністрів став К. Караманліс. Період його другого перебування при владі (1974–80) пов'язують із проведенням референдуму, який відновив республіканську форму правління. Конституція 1975 проголосила Г. парламентсько-президентською республікою (глава держави обирався парламентом). Уряд Караманліса спричинився до процесів екон. розвитку, об'єднав демократичні інституції, узаконив Комуністичну партію, остаточно вирішив «питання мови» (легалізував використання «*demotike*» в освіті та адм-ції).

Початок 1980-х років обіцяв продовження традиційних тенденцій у грец. політиці. У травні 1981 К. Караманліс був обраний президентом країни. 01.01.1981 Г. стала десятим членом ЄС. Однак, внаслідок погіршення екон. ситуації у країні, ліві сили почали здобувати все нових

прихильників. На листопадових виборах 1981 правляча партія Нової демократії здобула лише 36% голосів виборців, комуністи – 11%, а перемогу святкував ПАСОК – 48% голосів. Новий уряд сформував соціаліст Андреас Папандреу. У 1980-х роках соціалісти домінували у політ. житті країни. Головна заслуга уряду А. Папандреу полягала у стабільному курсі, спрямованому на побудову в країні громадянського суспільства, забезпеченні усіх дем. свобод і подолання наслідків громадянської війни. У березні 1985 А. Папандреу виступив з пропозицією обмежити повноваження глави держави, що привело до відставки президента Караманліса. Його наступником став Христос Сардзетакіс. Депутати-соціалісти зуміли відстояти уряд А. Папандреу 1987–88, який опозиція звинувачувала у фін. зловживаннях і корупції. Уряд був змушений відмовитися від конфіскації земель, які належали православним монастирям. У січні 1989 у лівому русі сформувалася нова сила – Ліва коаліція у складі Партії грец. лівих і Компартії. Під час виборів у червні 1989 з незначною перевагою перемогла консервативна партія Нової демократії, що не дозволило їй сформувати однопартійний уряд. Внаслідок тривалих переговорів і консультацій було створено т. зв. перехідний уряд із представників консерваторів та Лівої коаліції, який очолив Дзаніс Дзаннетакіс. Уряд задекларував широкі заходи по боротьбі з корупцією. У вересні 1989 у корупційних діях і зловживанні владою був звинувачений Папандреу. У листопаді 1989 відбулися позачергові парламентські вибори, на яких Нова демократія набрали 46%, ПАСОК – 41%, Ліва коаліція – 11% голосів виборців. Знову було сформовано коаліційний уряд, який очолив Ксенофон Золотас. Приблизна рівність політ. сил у парламенті не дала змоги обрати президента, і тому Нова демократія спробувала створити коаліцію з комуністами. 1990 політ. ситуація у країні була близька до колапсу, оскільки, грецькі громадяни 3 рази впродовж року намагалися вибрати між політ. суперниками, які навіть створили т. зв. Екуменічний парламент (Нова демократія, ПАСОК, СИНАСПІЗМОС). 3 квітня 1990 до вересня 1993 урядом, і фактично країною, керував один із лідерів Нової демократії Константінос Мідзотакіс. Політ. криза висвітлила проблеми грец. парламентської системи і підштовхнула еліту до впровадження реформ. Партії стали більш структурованими, а їх лідери перестали відігравати у партійному житті абсолютну роль. Чергові вибори виграла Нова демократія, очолювана А. Папандреу (у лютому 1996 через хворобу був змушений залишити пост). Його наступник Костас Сімітіс подовжив переможний шлях партії до 2001. Попри те, що його уряд

також зіткнувся з непростими завданнями, методи молодого керівництва вказувала на якісно новий політ. клімат в країні. В екон. плані Греція виявилась неготовою виконати «Пакт про стабільність». Дефіцит бюджету перевищував дозволений в ЄС нормативи. Шляхом реформ його таки зменшили з 13,8% (1993) до 2,2% (1998), а інфляцію з 14,4 до 4%. Завдяки цим зусиллям Г. 2001 увійшла монетарний союз ЄС і запровадила євро. Успішніше почала проводитись «європеїзація» грец. суспільства. У 1990-х роках з Країна емігрантів, Г. перетворилась на країну масової імміграції офіційної чи незаконної. Греки були змушені пристосуватись до нової для них ситуації і прийняти факт, що вони більше не є «островом» Європейського Союзу.

Період з 2002 до 2008 загалом був успішним та відносно спокійним для Г. Країна успішно скористалась зі сприятливої світової екон. кон'юнктури будуючи «соціально орієнтовану економіку». Соціалістичний уряд призначав держслужбовцям тринадцяту чи навіть чотирнадцяту зарплату, роздавав значні соціальні виплати, підвищував пенсії. 2014 у Г. пройшла Олімпіада, котра виявилась цілковитим фінансовим фіаско, значно обтяживши і без того вже майже пусту державну скарбницю. Після обвалу на світових біржах і падіння цін на нерухомість, у грудні 2008 в Афінах розпочались масові заворушення. Незадоволенням людей вдало скористались традиційно сильні в країні лівацькі та праві орг-ції, котрі активно підтримали профспілки. Формальною причиною до початку заворушень стало вбивство в Афінах поліцією підлітка. Уряд соціалістів очолюваний Георгіосом Папандреу запропонував проведення непопулярних реформ, що мали на меті значно скоротити держ. апарат і бюджетний дефіцит, що сягнув 12,7% ВВП. За оцінками аналітиків, це відкинуло показники країни на 50 років. Щоб уникнути дефолту, уряд почав перемовини про виділення країні значної кредитної програми. Гостру позицію в цих дискусіях займала Європейська Комісія і, особливо, Німеччина. Як наслідок, у Г. посилилась антиєвропейська і антинімецька риторика. Почали лунати заклики про вихід із зони обігу євро. Грец. політики, зокрема, президент країни Каролос Папульяс, котрий займав свій пост 2005–2015 намагались всіяко утримувати ситуацію під контролем. У жовтні 2009 на позачергових парламентських виборах перемогу здобула партія «ПАСОК», яку очолив Г. Папандреу.

02.05.2010, після важких перемовин, ЄС погодив виділення Г. фінансову допомогу в розмірі 110 млрд. євро. Загалом до 2015 Г. отримала від ЄС і приватних інвесторів 340 млрд. Умови договору, бюджетна і пенсійна реформа не влаштували

населення. 04–05.05.2010 у країні розпочався загальнонац. страйк, який у сукупності із заворушеннями тривав із змінною періодичністю до 2012. Демонстрація в Афінах 05.05.2010 призвела до загибелі трьох людей. По всій країні відбулись захоплення банків, медіа й держ. установ й ситуацію. Яка погрожувала повністю вийти з-під контролю ледь вдалось опанувати. У листопаді 2011 Г. Папандреу пішов у відставку і було сформовано коаліційний уряд з представників «ПАСОК» і «Нової Демократії». Цей уряд протримався до червня 2012, коли була утворена нова коаліція з участю неонацистської партії «Ранкова Зірка».

25.01.2015 у Г. пройшли позачергові парламентські вибори. На тлі погіршення екон. ситуації, перемогу здобула Коаліція радикальних лівих (СИРІЗА). За неї проголосувало 36,34% виборців і її депутати отримали в парламенті 149 місць. Уряд країни очолив прем'єр Алексіс Ципрас. Починаючи з 2017 економіка Г. демонструвала тенденцію до зростання досягнувши рівня позитивної динаміки в 2,4%.

Складною залишається проблема мігрантів, які через територію Г. намагаються потрапити в країни ЄС. Погіршення стосунків ЄС із РФ через напад останньої на Україну змусив греків приєднатись до режиму санкцій. Попри те, що Г. традиційно залишається політично і економічно близькою до рос. еліт, однак, це не завадило їй 2017 видворити кількох рос. дипломатів з формулюванням «за спробу втручання у внутрішні справи Греції».

Лит.: John Koliopoulos. Modern Greece: A History since 1821. Hoboken, Wiley-Blackwell, 2009; Павел Аландский. История Греции. Москва, Либроком, 2010.

І. Лильо (Львів).

ГРЕЧКО Андрій Антонович [04(17).10.1903 – 26.04.1976] – рад. військовий діяч. маршал (1955), двічі Герой Радянського Союзу (1958, 1973), Герой ЧСРСР (1969). Н. у с. Голодаєвка Таганрозького округу Донської обл. До Червоної армії пішов у 16 років, під час Громадянської війни воював у 1 Кінній армії С. Будьонного, чисю протекцію користувався далі. 1918 закінчив 2 класну школу, 1926 – кавалерійську школу, 1936 – Військ. академію, 1941 – Академію Генштабу. Командир взводу, ескадрону, полку, нач. штабу особливої кавалерійської дивізії Білоруського військ. округу (1938). Брав участь у окупації Зх. Білорусії (1939). Під час Рад.-нім. війни працював у Генштабі, командував 34 кавалерійською дивізією, 5-м кавалерійським корпусом, 12-ою, 47-ою, 18-ою, 56-ою арміями (1942–43); заст. командувача Воронежського (переймен. – 1-й Українського) фронту (жовтень–грудень 1943), командир 1-ої гвардійської армії (1943–45), воював

на Пн. Кавказі, Україні, Польщі, Чехії. Після війни командувач військами Київ. військ. округу (1945–53), Групи рад. військ в Німеччині (1953–57), 1 заст. мін. оборони СРСР і головнокомандувач сухопутними військами (1957–60), 1-й заст. міністра оборони СРСР і головнокомандувач Об'єднаними збройними силами країн *Варшавського договору* (1960–67), міністр оборони СРСР (1967–76).

О. Целуйко (Львів).

ГРИГОРЕНКО Петро Григорович (16.10.1907 – 21.02.1987) – укр. правозахисник, громад.-політ. діяч, генерал-майор. Н. у с. Борисівка Ногайського повіту Таврійської губ. (тепер – Запорізька обл.). 1929–31 навчався у Технологічному ін-ті у Харкові. Від 1927 – член Компартії. Від 1931 – професійний військовий. Закінчив Військ.-інж. академію ім. Куйбишева, служив у Білоруському військ. окрузі. 1939–43 служив на Далекому Сході. 1939 брав участь у боях на р. Халгін-Гол 1944–45 – учасник Нім.-радян. війни. 1945–61 на викладацькій роботі у Військової академії ім. М. Фрунзе у Москві, канд. військ. наук. З 1959 – нач. кафедри оперативнотактичної підготовки. Після виступу 07.09.1961 на партійній конференції з вимогою демократизації внутрішньопарт. життя був позбавлений депутатського мандату «за політичну незрілість», усунутий від викладання в академії та переведений на службу в Далекосхідний військовий округ. Восени 1963 організував підпільну Спілку боротьби за відродження ленінізму. Писав листівки про бюрократичне переродження Рад. держави, її каральну політику щодо робітників, причини продовольчої кризи тощо. У лютому 1964 затриманий органами КДБ СРСР, позбавлений звання та нагород і направлений на примусове лікування у Ленінград. спец. психіатричну лікарню, де перебував 1964–65. Включився у б-бу кримських татар за повернення у Крим. 1967 написав іст.-публицист. нарис «Приховування історичної правди – злочин перед народом» (розкрив причини поразок Рад. армії на початковому етапі війни), який поширювався в *самвидаві* та представив Г. як одну з центральних фігур політ. опозиції, що формувалася в СРСР (див. *Дисидентський рух в СРСР*). У період *Празької весни 1968* підтримав демократичні перетворення у Чехословаччині, написав листа лідеру КПЧ А. Дубчеку з порадами щодо можливої оборони країни у випадку рад. інтервенції. Працю Г. «Про спеціальні психіатричні лікарні» (1968) стала документальним свідченням про систему каральної психіатрії в СРСР. Весною 1969, на прохання кримських татар, розпочав підготовку до суду над учасниками масових заворушень в м. Чірчіку (Узбекистан) як їх громадський захис-

ник, за що був вдруге заарештований за звинуваченням в «антирадянській агітації і пропаганді». 1970–74 перебував на примусовому лікуванні у Черняхівській психіатричній лікарні (Калінінград. обл.) У травні 1976 став членом-засновником Московської Гельсінської групи, ініціатор створення при ній комісії з розслідування використання психіатрії у політ. цілях. У листопаді 1976 брав участь в утворенні Української Гельсінської групи. У лютому 1977 написав книгу «Наші будні» – про боротьбу КДБ проти *Гельсінкського руху* в СРСР. 1977 отримав дозвіл на виїзд на лікування в США і 30.11.1977 покинув СРСР (позбавлений рад. громадянства 1978). Продовжував правозахисну діяльність, був закордонним представником УГГ. Опублікував спогади «У підпіллі можна зустріти тільки щурів» (1981). Помер у Нью-Йорку. Посмертно відновлений у званні генерал-майора (1993). У Сімферополі 1999 Г. встановлено пам'ятник.

Г. Басара (Київ).

ГРІН Олександр Стефанович [справжнє прізвище – Гриневський; 11(23).08.1880 – 08.07.1932] – рос. письменник. Н. у В'ятці в сім'ї засланого поляка – учасника повстання 1863. Після смерті матері (Г. було 15 років) шукав роботи по всій Рос. імперії: був вантажником (Одеса, Батумі), рибалкою, гасильником нафтових пожеж (Баку), матросом на Волзі, лісорубом і плотогоном на Уралі, золотощукачем. Від 1902 належав до есерівських орг-цій. Учасник рев. подій 1905–07, через що зазнавав переслідувань, був на засланні, неодноразово втік. Друкувався від 1906. Перша книга оп. «Шапка-невидимка» опубл. 1908. Псевдонім «А. С. Грін» вперше з'явився під оп. «Апельсини» (1908). Письменник-романтик, фантаст, видатний пейзажист і тонкий психолог, Г. вмів розсунути рамки звичності та віднайти в оточуючому житті його поетичні сторони. Персонажі ранніх оповідань Г. і «політичних», і «побутових» (зокрема, «Ксенія Турпанова», «Зимова казка», «Лебідь», «Іграшка», «Рай», «Нічліг» та ін.) руйнівно двоїсті: їм однаково неприємні й навколишня дійсність, і особиста спроба вирватися з неї; десь у глибині їх свідомості тамується надія на романтичну пригоду, на «вибух нудної дійсності». З часом у творчій концепції Г. посилюються романтичні тенденції, які дають змогу заглибитись у пізнання духовного стану героя, що перебував у протиріччі з дійсністю («Вона», 1908). Першою своєю романтичною новелою вважав «Острів Рено» (1909), де чітко простежувався розрив героя зі світом, його налаштованість на інакше життя і трагічна неможливість досягти бажаного одноосібно. 1909–

18 його герої переживають складну еволюцію, під час якої випробують різні шляхи втечі від суспільства, від людей та повернення до них. Становлення Г. як письменника – нескінченний ланцюг суперечностей. Піднесено реагував на події *Лютневої революції 1917*, проте патетичний настрій швидко минув. У післяжовтневій творчості виступив як «чистий» романтик. Його захопила ідея руху людини до морального удосконалення. Поетизував безкорисливість, чесність, потяг до духовного, високого; одна з найважливіших засад його героя – це високе ставлення до жінки, до любові. Вершина творчості Г. – повість «Пурпурові вітрила» (екранізована 1961), яка стала символом сподівань і прагнень натхненної, високої любові, гармонії та щастя. В останніх романтичних повістях «Та, що біжить за хвилиною», «Золотий ланцюг» втілює гуманістичну віру у високі моральні якості людини. Від 1924 жив у Криму, де помер у м. Старий Крим.

І. Єременко (Львів).

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ – добровільне об'єднання громадян, яке сприяє розвиткові їх політичної, соціальної, трудової активності й самодіяльності, задоволенню і захисту їх багатограничних інтересів та запитів, діє відповідно до завдань і цілей, закріплених у їхньому статуті. Правовий статус і діяльність Г. о. в Україні регулює Закон України «Про об'єднання громадян».

Ю. Шведа (Львів).

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1936–1939 в Іспанії – збройний конфлікт в Іспанії між респ. урядом Народного фронту (республіканці, соціалісти, комуністи, анархісти, баскійські та каталонські націоналісти) і силами, які очолював ген. Ф. Франко (фалангісти, карлісти, монархісти, консерватори). Виділяють 3 етапи громадян. війни. Перший – з липня 1936 до весни 1937. Передумовою конфлікту стало протистояння між правлячим в країні Народним фронтом, який переіграв на парламент. виборах у лютому й правоцентристською опозицією. Уряд очолював представник лівих республіканців М. Асанья, а після обрання його у травні президентом, прем'єр-міністром став представник тієї ж партії – К. Касарес. Політична ситуація відзначалася нестабільністю. У країні почалися репресії проти фалангістів. У відповідь праві застосували контртерор, що супроводжувався вбивствами діячів лівого табору. 14.07 відбулися похорони офіцера Хосе Кастілло, вбитого фалангістами, і депутата-монархіста Кальво Сотело, який загинув від рук офіцерів респ. міліції, що було сприйнято як акт помсти. Під час похорону

дійшло до кривавих сутичок. Керівники опозиції почали покидати столицю і країну, мотивуючи свої дії відсутністю будь-яких гарантій особистої безпеки. Смерть К. Сотело фактично прискорила рішення правих про збройне повалення респ. уряду. Військові організували змову під гаслом захисту національних і католических цінностей. Керівником повстання мав стати ген. Хосе Санхурхо, але він 20.07.1936 загинув в авіакатастрофі за нез'ясованих обставин. Очолив заколотників ген. Ф. Франко.

Повстання військових розпочалося 17.07.1936 в Іспан. Марокко за сигналом радіостанції м. Сеута – «Над всією Іспанією безхмарне небо» 18.07 заколот поширився на головні міста і гарнізони країни. Жорстока б-ба охопила всю Іспанію. У ніч на 19.07 від імені ЦК КПІ по радіо Мадрида виступила член політбюро партії Д. *Ібаррурі* з закликком стати на захист республіки. Гасло «Не пройде!» («No pasaran!») стало девізом всіх антифашистів. Прем'єр К. Касарес, відмовився видати зброю робітникам, бо розраховував, що йому вдасться опанувати ситуацію, оскільки завданням уряду було збереження республіки, але не революція. Однак, 19.07 він подав у відставку. Прем'єром став Мартінес Барріо, який розпочав переговори з заколотниками, пропонуючи мир за обіцянку припинити рев. зміни. Переконавшись у неможливості переговорів, М. Барріо подав у відставку. Третім, упродовж 24 годин, прем'єром став лівий респ. Х. *Гіраль*.

Ініціативу в двох таборах взяли радикальні сили (25.07 у Бургосі був сформований уряд заколотників), які, як і в Фаланзі, так і серед комуністів, становили меншість, але були захоплені фанатичною ідеєю. Обидві сторони використовували терор. На боці респ. влади опинилася численна армія анархістів. Загони робітн. міліції у перші шеренги ворогів ставили представників духовенства, яких називали «фашистами» (серед 8 тис. осіб духовного сану, які загинули на респ. території під час війни, головню в перші її місяці, більшість – це жертви анархістського терору). Після здобуття Барселони наприкін. липня, анархісти спалили всі 58 костелів (за винятком катедр, що була визнана пам'яткою архітектури) і вбили бл. 1 тис. осіб. 14.08 в Естремадурі прибічники уряду вбили бл. 2 тис. військовополонених і бл. 4 тис. цивільних осіб, серед яких були діти і жінки. Упродовж перших 6 місяців війни республіканці вбили бл. 50 тис. осіб.

Наприкін. липня 1936 республіканці контролювали пром. р-ни країни – Каталонію, Басконію, Астурію і Мадрид (350 тис. км²). Територія контролювана франкістами складала 175 тис. км² – вони втрималися в Іспан. Марокко, у 3 пд. аграрних провінціях Зх. Андалусії (Кадіс, Уельва, Севілья),

та на пн. (Галісія, Наварра, р-ни Старої Кастилії). Народний фронт контролював 2/3 всієї пром-сті, родючі с/г р-ни Валенсії та Мурсії, головні порти Середземноморського узбережжя – Барселону, Валенсію, Картахену, золотий запас країни, практично весь військ. і торг. флот. Правда, були труднощі в орган. єдиних збройних сил, оскільки кожна партія Народного фронту почала утв. свої власні партійні батальйони і військ. частини. Часто батальйони Народної міліції воюючи, не знали, що діється на сусідніх ділянках фронту. На боці республіканців опинилися бл. 5 тис. офіцерів, але майже третину відразу розстріляла робітничка міліція, а ще третину усунули з армії ліві екстремісти. До того ж на території Республіки виникли кілька урядів: центральний у Мадриді, уряди Каталонії, Басконії та Рада Астурії і Леона. На боці франкістів була більша частина сухопутної армії та офіцерський корпус, Іспан. іноземний легіон. Військові з'єднання в Іспан. Марокко теж приєдналися до заколотників, але для їх передислокації в Іспанію з Пн. Африки не було транспортних засобів. Таким чином, утворилися 2 відрізані один від одного угруповання франкістів – пн., яке очолював ген. Еміліо Мола, і пд., під командуванням Ф. Франко.

У даній ситуації результат громадян. війни залежав від втручання зовнішніх сил, зокрема Італії, Німеччини і Португалії. Рим і Берлін розглядали Іспанію як вигідний стратегічний плацдарм для майбутньої війни, своєрідний полігон для випробування військової техніки. Цікавила їх також Іспанія як джерело сировини і сфера вкладення капіталів. До того ж в італ.-нім. плани входило припинення дем. розвитку Іспанії. Отримавши від Ф. Франко прохання про допомогу, А. *Гітлер* і Б. *Муссоліні* скерували транспортні літаки в Іспан. Марокко для організації повітряного мосту з перевезення військ заколотників і військ. вантажів в Іспанію. Від жовтня 1936 в Іспанії діяв нім. авіаційний легіон «Кондор», який налічував 6 тис. осіб. До берегів Іспанії нім. командування скерувало також 2 військ. ескадри. Загалом на боці Ф. Франко воювали бл. 17 тис. нім. вояків, італ. сили в Іспанії налічували 80 тис. осіб, а марокканські війська – 75 тис. чол. Португалія підтримала заколотників, надіславши до Іспанії 15 тис. військовиків, а її територія стала опорною базою для постачання зброї з Німеччини та Італії. Надана франкістам допомога дозволила заколотникам уникнути швидкої та повної поразки. Вже в серпні 1936 південна і північна групи заколотників об'єдналися і розпочали наступ на Мадрид.

Початок громад. війни в Іспанії спричинив міжнар. кризу. Уряд В. Британії мав досить

стримані відносини з офіц. Мадридом, але побоюючись встановлення нової диктатури, в принципі, підтримував законну владу. Франція заявила про прихильність до республіканців з ідеологічних причин. СРСР висловився на підтримку легітимного уряду. Загроза поширення війни на ін. країни спонукала франц. прем'єр-міністра Л. Блюма у серпні 1936 виступити з пропозицією проводити «політику невтручання» в іспан. справи. Документ під назвою «Угода про невтручання» (підписали 27 європ. країн) забороняв ввезення і транзит зброї, військових матеріалів і техніки в Іспанію та її володіння. 23.08 до угоди приєднався СРСР, а 24.08 – Німеччина (вийшла з Комітету 1937). Для контролю за виконанням «Угоди» 09.09 у Лондоні був створений «Комітет із невтручання в іспанські справи». Проте, СРСР, Німеччина та Італія порушували умови угоди і таємно надавали допомогу воюючим сторонам. 13.10 до Іспанії прибув перший рад. пароплав зі зброєю, 28.10 на полі бою з'явилися рад. танки, літаки, амуніція, військ. радники. США, хоча й не ввійшли у Лондонський комітет, але повністю підтримували «політику невтручання», уряд оголосив про свій нейтралітет і також заборонив експорт зброї в Іспанію.

У вересні 1936 у Мадриді був сформований новий уряд за участі комуністів на чолі з лідером ІСРП Л. Кабал'єро, який провів низку радикальних заходів. Уряд Кабал'єро звернувся за допомогою до СРСР, який почав поставляти республіканцям зброю, медикаменти, продукти. Для оплати рад. поставок іспан. уряд переправив до СРСР 2/3 свого золотого запасу. СРСР спільно з *Комінтерном* формував загони добровольців для боротьби на фронтах Іспанії. Перша «Інтернаціональна бригада», укомплектована Комінтерном, прибула на Мадридський фронт 08.11.1936. На боці республіканців воювали бригади добровольців заг. чисельністю бл. 42 тис. осіб з 54 країн. Історія бригад, на жаль, відома не лише героїчними вчинками. Однією з негативних постатей, яка увійшла в історію, став комісар бригад, Андре Марти, за розпорядженням якого за підозрою у «троцькізмі» та «шпигунстві» винесені десятки смертних вироків. На зламі 1936–37 респ. армія налічувала 350 тис. осіб.

Тим часом франкісти приступили до створення вищих органів державної влади і військового командування. 15.08 заколотники повідомили про повернення червоно-жовтого прапора монархії, 16.08 оголосили збір золота і коштовностей на потреби війни, 26.09 заявили про повернення землі колишнім власникам. У вересні 1936 Ф. Франко опублікував декрет, який забороняв діяльність всіх партій та організацій, що входили до складу

Народного фронту. 01.10.1936 на території, яку контролювали заколотники, Ф. Франко був проголошений главою держави і генералісімумом. Тимчасово столицею франкістів стало місто Бургос. Ф. Франко здійснив реорганізацію армії: були створені 3 групи військ – армію Півночі під командуванням ген. Е. Мола, Півдня на чолі з ген. Кейно де Льяно, армію Центру, яку очолив ген. Хосе Москардо.

06.11.1936 війська Ф. Франко під командуванням ген. Е. Мола вийшли на околицю Мадрида. Уряд Кабал'єро переїхав у Валенсію. У Мадриді була створена Хунта оборони і бригади регулярної народної армії для захисту столиці. 25.11 наступ франкістів вдалося спинити. Велику роль в обороні столиці Іспанії зіграли інтернац. бригади. У березні 1937 зазнав поразки в битві під м. Гвадалахара (30 км від Мадриду) 50-тис. італ. корпус, який намагався пробитися до Мадриду з пн. сходу. Успіхи республіканців змусили заколотників тимчасово відмовитися від захоплення Мадрида і перенести удар у пн. провінції Іспанії.

Наприкін. березня 1937 воєнні дії перемістилися у Країну Басків. 26.04 нім. авіація по-варварськи зруйнувала м. Герніка – святиню і символ нац. свобод Басконії. Значну небезпеку для республіки становили також виступи проти центр. органів влади населення Каталонії та Арагона, що свідчили про відсутність єдності всередині респ. табору. На поч. травня 1937 у Барселоні відбулася кількадевні бої анархістських сил за підтримки Роб. партії марксистського об'єднання з комуністами і урядовими силами Генералідаду з метою захоплення влади в Каталонії. Після 3 днів боротьби повстання було придушене. У серпні 1937 почався наступ комуніст. сил на Раду Арагона, де вирішальні впливи мали анархісти.

Другий етап громадянської війни почався весняним наступом 1937 військ франкістів та інтервентів на пн. Іспанії, який тривав до кін. вересня 1938. У серед. травня 1937 прем'єром респ. уряду став лідер ІСРП Х. Нерпін. 20.06.1937 сили Ф. Франко зайняли Більбао – столицю Країни Басків, а у вересні почали наступ на останній бастион республіканців – Пн. Астурію і 20.10 захопили її. На кін. жовтня 1937 під контроль фалангістів перейшла територія у понад 185 тис. км² із населенням 1,5 млн осіб. Численними були втрати респ. військ: на травень 1937 вони склали 33 тис. вбитими, понад 100 тис. пораненими. Жертви заколотників становили 110 тис. осіб, з яких 10 тис. вбитими. Навесні 1938 заколотники прорвалися до Середземного моря і відрізали від території Республіки Каталонію. Розкол респ. території погіршив воєнне становище Народного

фронту. Західноєвроп. уряди закликали мадрид. уряд припинити опір і таким чином завершити громад. війну в Іспанії. Лондонський Комітет з невтручання у липні 1938 прийняв план відкликання іноз. добровольців з Іспанії. Згідно з ним передбачено евакуацію 80% іноземців – 10 тис. з респ. армії та бл. 120 тис., головн. нім. та італ. військовиків, що воювали на боці Франко. Уряд Х. Неґріна прийняв цей план і 21.09 підписав декрет про виведення іноз. добровольців.

Восени 1938 у ході воєнних дій відбувся перелом на користь франкістів. Почався третій етап війни (вересень 1938 – березень 1939). 30.10.1938 розпочався контрнаступ франкістів у Валенсії, на р. Ебро, де відбулася одна з найбільших битв громад. війни. Респ. армія, зазнавши великих втрат, змушена була відступити. Після тривалих боїв за нерівних сил (350-тис. армія Ф. Франко проти 140-тис. республіканців) вся Каталонія на поч. 1939 опинилася під владою франкістів. 26.01 франкісти зайняли Барселону. Уряд Неґріна і президент М. Асанья переїхали до Франції. 27.02.1939 уряди В. Британії та Франції заявили про розрив дипл. відносин з респ. Іспанією і офіційно визнали уряд Ф. Франко. Наступного дня М. Асанья подав у відставку з посади президента республіки. У березні 1939 уряд Франко підписав договори про дружбу і ненапад з Португалією і Німеччиною, а також про приєднання Іспанії до *Антикомінтернівського пакту 1936*.

Падіння Каталонії спричинило суперечності серед учасників Народного фронту, виникли капітулянтські настрої. На поч. березня 1939 почався заколот на респ. флоті в Картахені та у Мадриді. Група захисників столиці на чолі з командувачем гарнізону Касадо, скориставшись пасивністю уряду Неґріна (уряд повернувся у Мадрид 11.02.1939) почала переговори про капітуляцію. Була створена т. зв. Національна хунта оборони, яка віддала наказ про арешт уряду Х. Неґріна і ЦК КПІ. Народний фронт розпався, респ. армія була деморалізована. 28.03.1939 Хунта оборони відкрила фронт і здала Мадрид. До кін. березня 1939 Іспанія повністю опинилася під владою франкістів.

Під час бойових дій, численних каральних акцій з обох сторін, бомбардувань, отриманих ран тощо загинуло бл. 1 млн громадян Іспанії. У країні встановлено режим авторитарної влади ген. Ф. Франко, який зосередив всю повноту виконавчої, законодавчої та судової влади. 06.09.1939 прем'єр Х. Неґрін разом із прем'єрами автономних урядів Каталонії та Країни Басків емігрували до Франції.

З. Баран (Львів).

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1946–1949 у Греції – збройний конфлікт між прихильниками монархії та комуністами, які намагалися силою зброї захопити владу в країні. Під час окупації Греції військами держав *Vici* у країні виник могутній Рух Опору. Ще наприкін. 1941 керований комуністами Національний-визвольний фронт (ЕАМ; ств. у вересні 1941) сформував Нац. народно-визвольну армію (ЕЛАС), яка розпочала партизанську війну проти окупантів. До кін. 1943 ЕЛАС контролювала 1/3 території країни. Поряд з ЕЛАС у країні діяли ін. антинацист. угруповання, зокрема Нац. республіканська ліга Греції (ЕДЕС) та Національне і соціальне визволення (ЕККА). У липні 1943 був створений об'єднаний штаб повстанських сил під командуванням зх. союзників. У серпні 1943 всередині Руху Опору стався розкол, який був спричинений наміром В. Британії у післявоєнний час домагатися відновлення монархії, що привело до громад. війни 1943–44. Посилення репресій окупац. режиму тимчасово припинило протистояння між різними угрупованнями Руху Опору. У березні 1944 у Греції був створений Політичний комітет нац. визволення (ПЕЕА), який, на звільненій партизанами території, провів вибори до Національних зборів і фактично виконував ф-цію тимчасового уряду. У травні 1944 у Лівані між представниками усіх політ. сил і груп Руху Опору, емігр. урядом Г. Папандреу була укладена Ліванська Хартія, за умовами якої після звільнення Греції всі збройні загони розформувалися і створювалася єдина армія, проводився плебісцит щодо майбутнього держ. ладу країни, формувався уряд нац. єдності. У перехідний період владу мав здійснювати емігр. уряд. До жовтня 1944 майже вся територія Греції (за винятком великих міст і портів) контролювалася ЕЛАС. Після повного визволення Греції від окупантів (вересень-жовтень 1944) до країни повернувся уряд Г. Папандреу. Одночасно до країни прибув брит. експедиц. корпус і частина грец. армії з Італії, які стали опорою для уряду. Військові та політичні успіхи комуністів, з одного боку, і підтримка промонархічно налаштованого уряду Г. Папандреу брит. військами, з іншого, спонукали обидві сторони не виконували рішень Ліванської угоди і намагалися досягти домінування у політ. житті країни. Незабаром це протистояння переросло у бойові дії між ЕЛАС, з одного боку, та урядовими і брит. військами, з іншого. 12.02.1945 у Варкїзі між представниками уряду і ЕАМ було укладено угоду, яка передбачала припинення вогню, проведення у країні плебісциту і парламентських виборів. Глибока екон. криза у Греції після закінчення Другої світової війни (галопуюча інфляція, масове безробіття) ускладнювалася політ. проти-

стоянням між комуністами і прихильниками дем. розвитку країни. Екон. труднощі країни намагалися використати комуністи (розраховували дестабілізувати ситуацію і вдатися до силових методів захоплення влади), які організовували страйки і масові акції протесту проти політики урядів Т. Софуліса і Д. Цалдаріса. 01.09.1946 більшість греків у ході плебісциту висловилися за відновлення у країні монархічного правління і король Георг II повернувся з еміграції. У жовтні 1946 колишні партизани ЕЛАС зорганізувалися у пн. р-нах країни під керівництвом ген. Маркос Вафіадіса (партійний псевд. «генерал Маркос»), який проголосив створення Демократичної армії Греції (ДАГ) і закликав населення до б-би з атенським урядом. ДАГ, чисельність якої наприкін. 1947 сягала 27 тис. чол., зуміла зайняти значну територію на пн. країни, частину Пелопонесу, де у грудні 1947 був сформований Тимчасовий демократичний уряд. Повстанці отримувала допомогу від комуніст. режимів Югославії, Албанії та Болгарії. Офіц. грец. уряд у б-бі з комуніст. силами спирався спочатку на підтримку В. Британії, а пізніше, після прийняття амер. Конгресом *Трумена доктрини*, на широкомасштабну допомогу США. Особливо запеклі бої між урядовими військами і ДАГ відбувалися у долині Вардару і навколо міста Коніци. Поступово перевага перейшла до урядових військ (1949 налічували бл. 200 тис. чол.), яка особливо стала відчутною після розриву 1948 рад.-югосл. відносин і припинення режимом Й. Тіто будь-якої допомоги комуніст. повстанцям. У червні 1949 розпочався великий наступ уряд. військ (команд. – маршал А. Папаґос) у р-ні хребта Гаммос, внаслідок якого у жовтні 1949 ДАГ припинила опір (її рештки відступили на територію Албанії), хоча окремі загони ще діяли на грец.-албан. прикордонні до кін. 1950. Під час громад. війни у Греції загальні втрати воюючих сторін склали 21 тис. осіб, серед цивільного населення жертвами війни стали бл. 5 тис. осіб. Після війни Комуністична партія Греції (ККЕ) була заборонена, а бл. 1200 комуністів заарештовано і страчено.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1991–1994 у Грузії – збройний конфлікт у Грузії, пов'язаний з боротьбою за владу різних політ. угруповань і сепаратистськими устремліннями нац. меншин. У жовтні 1990 на парламентських виборах у Грузії перемогу здобула нац.-дем. коаліція «Круглий стіл – Вільна Грузія», а її лідер З. Гамсахурдія був обраний головою парламенту респ. Невдовзі розпочалося політичне протистояння між прихильниками Гамсахурдія і опозиційним до влади угрупованням, яке очолювали Д. Іоселіані, Г. Чантурія і Г.

Гаїндрава. Після обрання З. Гамсахурдія президентом країни (26.05.1991) політичне протистояння продовжувалося. Опозиція звинувачувала новообраного президента у авторитарних методах правління, обмежені громад. свобод і формуванні культу власної особи. Ситуація у країні ще більше загострилася після звільнення з посади прем'єр-міністра Т. Сіґуа і арешту лідерів опозиційної Нац.-дем. партії. Проти політики влади виступила Нац. гвардія під командуванням Тенґіза Кітовані, який, одночасно, звинуватив Гамсахурдія у підтримці *Серпневого путчу 1991*. 23.12.1991 гвардійці взяли в облогу будинок парламенту, де знаходився президент. Бої між противниками і прихильниками З. Гамсахурдія тривали у центрі Тбілісі протягом двох тижнів (загибло 84 особи). 06.01.1992 Гамсахурдія залишив Тбілісі. Влада у столиці Грузії перейшла до Військової Ради у складі Т. Сіґуа, Д. Іоселіані та Т. Кітовані. Колишній президент спочатку перебував у Сухумі, а пізніше переїхав до Зугдіді (Зх. Грузія). Звіадисти розпочали партизанську війну проти тбіліського уряду, а їх лідер намагався організувати в Зугдіді функціонування парламенту і уряду. У березні 1992 владу в Тбілісі очолив колишній міністр закорд. справ СРСР Е. Шеварднадзе, який був обраний головою найвищого органу країни – Державної Ради. Протягом наступних місяців війська офіц. Тбілісі разом із рос. частинами витіснили прихильників Гамсахурдії з території Грузії. У цей же період для центр. влади виникла проблема сепаратизму серед двох найбільших нац. меншин країни – осетинів і абхазців. Політика уряду З. Гамсахурдія, який 1991 ліквідував автономний статус Пд. Осетії, спричинилася до різкого зростання націоналіст. настроїв серед осетин, які відразу висунули вимогу приєднання краю до Пн. Осетії (у складі Росії). У цьому регіоні Грузії у червні 1992 розпочалися збройні сутички між груз. і осет. населенням, що змусило Шеварднадзе погодитися на введення у Пд. Осетію рос. миротворчого контингенту. До ще драматичніших подій привели сепаратистські устремління лідерів Абхазії (розміщена у зх. частині Грузії й ще з рад. часів мала статус автономної респ.). Після проголошення абхаз. парламентом незалежності (23.07.1992) груз. армія вступила до Абхазії (одночасно тбіліський уряд поставив перед військовим завданням знищити окремі загони звіадистів, що ще діяли у цьому регіоні) й незабаром встановила контроль над всіма містами автономії. Однак незабаром на території Абхазії розгорнулася широкомасштабна партизанська війна. Становище для Тбілісі ускладнилося і тим, що у вересні 1993 Гамсахурдія досягнув домовленості з керівниками сепаратистів про спільні дії, а вте-

ча з зони бойових дій десятків тисяч грузинів (за деякими оцінками, бл. 200 тис. осіб) загрожувала країні гуманітарною катастрофою. У цій ситуації, Е. Шеварднадзе був змушений шукати підтримки у Москві (за допомогу у вирішенні абхаз. проблеми офіц. Тбілісі зробив низку політ. поступок Кремлю, зокрема погодився на перебування на території країни рос. військ і Грузія увійшла до СНД; грудень 1993). У квітні–травні 1994 за посередництвом Росії була досягнена домовленість про припинення вогню в Абхазії й розміщення у т. зв. зоні безпеки миротворчих сил СНД (в основному, російських).

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1962–1969 у Ємені – збройний конфлікт між монархістами і республіканцями у Північному Ємені. 1918 Ємен після тривалої антиосманської б-би здобув незалежність. 19.02.1948 внаслідок рев. подій від влади був усунений король Хамід. Країною став управляти імам Сеїф аль-Іслам Ахмед, який встановив у країні жорстокий теократичний режим (див. *Теократія*). Після смерті імама Ахмеда (18.09.1962) трон посів наслідний принц Сеїф аль-Іслам Мохаммед аль Бар. 26.09.1962 група військових, яких підтримувала *Об'єднана Арабська Республіка*, на чолі з полк. Абдаллахом аль-Салалом здійснила антимонархічний путч і проголосила Єменську Арабську Республіку (ЄАР). 29.09.1962 новий уряд визнали держави *радянського блоку*. Скинутий правитель втік на північ країни, де заручився підтримкою місцевих гірських племен, і розпочав б-бу проти нового уряду. Сили роялістів отримували допомогу від Саудівської Аравії. Респ. влада Ємену, яка проголосила марксистський шлях розвитку та прихильність до ідей *панарабізму*, звернулася за допомогою до Єгипту і Г. А. *Насер* направив у ЙАР значний військ. контингент (1965 – 60 тис. чол.). Респ. уряд за допомогою єгиптян встановив контроль над найбільшими містами і морським узбережж. країни, прихильники монархії контролювали гірські р-ни країни. 05.11.1968 військові на чолі з Рахманом аль-Іріані усунули від влади президента Салала. Незважаючи на наполегливі кроки нової респ. влади досягнути порозуміння з монархістами, війна продовжувалася. Після поразки Єгипту у Шестиденній війні 1967 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*) єгипет. війська були виведені з Пн. Ємену. Громадян. війна продовжувалася, хоча її напруженість значно зменшилася. У лютому 1968 у конфлікт на боці респ. уряду втрутився Пд. Ємен. У квітні 1970 бойові дії припинилися. За посередництвом короля Саудівської Аравії *Фейсала* був створений коаліційний уряд за участю представників обох сторін конфлікту, однак республ. лад у

країні був збережений. У ході бойових дій загинуло бл. 150 тис. осіб.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1994 у Ємені – збройний конфлікт у Республіці Ємен, спричинений прагненням населення пд. частини країни до утворення незалежної держави. До листопада 1967 територія Пд. Ємену перебувала під владою брит. адм-ції і входила до складу брит. протекторату Аден (з 1959 у складі Південноаравійської Федерації Арабських Еміратів). Під тиском марксистських збройних угруповань з Фронту нац. визволення (ФНВ) і Фронту визволення окупованого Пд. Ємену (ФВОПЙ) Лондон вивів свої війська з цієї території. 30.11.1967 керівництво ФНВ, який розгромив своїх колишніх союзників по б-бі з британцями, проголосив утворення Народної Республіки Пд. Ємену. У новопроголошеній державі, столицею якої став Аден, була встановлена ліва диктатура. У листопаді 1969 владу в країні захопило ліворадикальне крило правлячого ФНВ. 30.11.1970 була змінена назва країни на Єменську Народну-Демократичну Республіку (ЄНДР). Тоталітарний режим, який запанував у країні, підтримував тісні контакти з СРСР і Кубою. Протягом 1989–90 йшли переговори між представниками Пн. Ємену – Арабської Республіки Ємен (див. *Громадянська війна 1969–72 у Ємені*) та ЙНДР про створення єдиної держави. 22.05.1990 була сформована єдина президентська рада у складі 5 осіб і проголошено створення об'єднаної держави – Єменської Республіки (ЙР) зі столицею у місті Сана. Главою ЄР став керівник Пн. Ємену Алі Абдулах Салех, а посаду віце-президента зайняв колишній диктатор Пд. Ємену Алі-Салех Аль Баїд. Однак вже на початку існування нової країни виявилися глибокі протиріччя між її пн. і пд. частинами, які виникали з особливостей іст., політ. і госп. розвитку. У липні 1993 Алі-Салех Аль Баїд залишив свої функції у столиці країни і повернувся до Адену. Незабаром Баїд звинуватив Північ у спробі анексії території Пд. Ємену і відновив функціонування південноємен. адм-ції. З поч. 1994 дійшло до сутичок збройних формувань обох частин держави. Особливо запеклими вони стали у квітні 1994 і поклали початок громад. війні. 05.05.1995 президент Алі Абдулах Салех запровадив у країні надзвичайний стан і закликав до боротьби із заколотниками з Півдня. 22.05.1994, у четверту річницю возз'єднання, Баїд оголосив про створення незалежної Демократичної Республіки Ємен. У цей час на фронтах тривали важкі бої, у ході яких почала окреслюватися перевага Пн. Ємену. 07.07.1994 північноємен. війська вступили до Адену. Політичну єдність країни було віднов-

лено (Баїд і його прихильники виїхали за кордон), однак, проблеми, що привели до громад. війни і протиріччя у взаємовідносинах між двома частинами Ємену продовжували зберігатися.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1970–1971 у Йорданії – збройний конфлікт, учасниками якого були йорданські війська і розміщені у Йорданії палестинські військові відділи. У лютому 1970 йордан. уряд заборонив з'являтися озброєним палестинським командос у громадських місцях столиці країни – Аммані й наказав здати зброю і боєприпаси. У відповідь палестинські угруповання, серед яких найсильніше Аль-Фатах Я. *Арафата*, створили Палестинське керівництво збройної боротьби. 10–12.02 дійшло до перших зіткнень йордан. військ з палестинцями і йордан. уряд був змушений відмінити своє рішення. У червні 1970 бойовики Народного фронту визволення Палестини (НФВП) захопили тюрму, де утримувалися ув'язні палестинці, що спровокувало нову хвилю збройної конфронтації. Протягом 07–11.06 фактично тривала повномасштабна громад. війна, яка була зупинена тільки під тиском арабського світу (араб. лідери остерігалися, що ситуацією скористається Ізраїль і анексує ще низку палестин. земаль). Король *Гусейн Ібн Талал* пішов на поступки, зокрема звільнив головнокоманд. військами Шеріфа ібн Ямала. Наступне загострення йордан.-палестин. протистояння сталося 06–09.09.1970, коли бойовики НФВП захопили в Аммані та Каїрі 4 літаки із заручниками і вимагали звільнення із в'язниць західноєвроп. країн членів палест. військ. формувань (через кілька днів заручники були звільнені, а літаки підірвані). Прагнучи захистити державний суверенітет і зберегти власний авторитет, Гусейн І наказав ліквідувати палестин. військові бази на території всієї країни. 17.09.1970 розпочалася нова хвиля боїв, яка охопила всю Йорданію. 19.09 на допомогу палестин. командос на території Йорданії вторглися сирійські бронетанкові частини (250 танків). Сирійські війська і палестинські формування захопили м. Ірбід. Після запеклих боїв 22–23.09 сирійці, зазнавши значних втрат, були змушені вивести свої війська з йордан. території Дамаск розірвав дипл. відносини з Амманом і оголосив мобілізацію. Однак подальша ескалація йордан.-сирійськ. воєнного конфлікту була зупинена військовими приготуваннями Ізраїлю, який у випадку його продовження міг завдати удару по Сирії. 27.09 у Каїрі, за посередництвом араб. країн, була досягнена домовленість про припинення вогню між йордан. військами і палест. командос. Палестинські угруповання погодилися на виконання всіх вимог йордан. уряду. На поч. 1971 знову

загострилися йордан.-палест. стосунки, що привело до нової хвилі насильства. 13–19.06 йордан. війська зайняли всі палестинські військові бази в Аммані та околицях столиці, а збройні формування палестинців були змушені перейти на територію Сирії та Ізраїлю. Останнім актом йордан.-палест. протистояння стало вбивство у Каїрі 28.11.1971 палест. бойовиками з орг-ції «Чорний вересень» прем'єр-міністра Йорданії Вафсі Таля. Під час бойових дій 1970–71 на території Йорданії загинуло бл. 10 тис. осіб.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1990–1994 у Руанді – внутрішній конфлікт у Руанді (д-ва у Сх. Африці) на нац.-етн. ґрунті, сторонами якого були народності тутсі та гуту. 01.07.1962 Руанда, яка з 1946 перебувала під опікою Бельгії, була проголошена незалежною державою. Дві найбільші етнічні групи Руанди – тутсі (15% населення) і гуту (бл. 85% населення) протягом десятиріч намагалися здобути домінуючі позиції у країні, що нерідко приводило до кривавих міжетн. зіткнень, зокрема 1959–61. Новий виток протистояння між цими народами переріс у тривалий громад. конфлікт, який приніс мільйони жертв. У жовтні 1990 збройні загопи Руандійського патріотичного фронту (виступав за ширшу участь представників тутсі в органах центр. влади) розпочали бойові дії проти військових формувань гуту. Внаслідок трьох років бойових дій у серпні 1993 було підписано перемир'я, і на території країни був розміщений контингент *Миротворчих сил ООН*. Після загибелі у квітні 1994 в авіакатастрофі президента країни Ювенала Габуарімана (його літак був збитий над столицею держави – Кігалі, у чому звинуватили бойовиків тутсі), конфлікт спалахнув із новою силою і відзначався особливою запеклістю та жорстокістю. У перші ж дні протистояння урядові війська (більшість склали гуту) вбили бл. 500 тис. тутсі. Поступово військові формування тутсі, опорні бази яких знаходилися на пн. країни, перехопили ініціативу і 04.07.1994, після кількатижневого штурму, здобули столицю країни. Через деякий час тутсі вже контролювали територію всієї країни і розпочали репресії проти населення гуту. Бл. 2 млн гуту стали біженцями і перебралися у сусідні країни, в основному, Заїр. Жертвами громад. протистояння у Руанді стало бл. 1,5 млн осіб. Запеклість і масштабність партизанської б-би, яку розгорнули загопи гуту проти нової влади, вказують на те, що і у майбутньому встановлення тривалого громад. миру в Руанді буде проблематичним.

ГРОМАДЯНСЬКА НЕПОКОРА – термін, що вживається для означення свідомого виявлення

непослуху перед законом з причин релігійного, етичного чи політичного характеру; форма протесту, що включає порушення закону як суспільний акт протистояння конкретній політиці чи справляння тиску задля запровадження політ. реформ. Термін запровадив амер. письменник Г. Торо 1848, якій відмовлявся сплачувати податки штату Массачусет, чим висловлював протест проти війни США з Мексикою і проти використання рабства на Півдні. Г. Торо твердив, що люди мають право на опір несправедливості, якщо їхній власний уряд вдається до несправедливих дій. Теорія і практика Г. н. була розроблена в працях М. Ганді, який доводив, що Г. н. засновується на глибокій повазі до закону загалом і ті, хто вдається до неї, повинні завжди діяти ненасильницькими методами, вони повинні вчиняти це прилюдно і виявляти свою готовність прийняти повну міру покарання, зумовлену порушенням закону. М. Ганді також вважав, що до акцій Г. н. слід вдаватися лише після того, як докладено всіх зусиль, коли всі ін. методи виявилися безрезультатними. Акції Г. н. стали звичною і загальноприйнятною формою протесту на Заході після 1950-х років. Одним із центральних питань для концепції Г. н. є питання про її мету: який характер вона носить – переконувачий чи примусовий. Якщо метою демонстрантів є бажання продемонструвати свою рішучу опозиційність до певної політики і, виказуючи свою готовність постраждати за свої погляди, виявити непорушність своїх переконань, то вони можуть змінити уявлення деяких своїх опонентів і співвітчизників. Таке переконуваче застосування акцій Г. н. може прискорити вирішення конфлікту шляхом переговорів чи запровадження політичної реформи. Якщо ж, з іншого боку, учасники акції громадянської непокорі мають на меті стати на заваді впровадженню якоїсь політики, тоді демонстранти здійснюють прямий тиск на державні органи або ж прагнуть негайно здобути перемогу. На практиці розмежування між цими двома формами не є чітко окресленим і може залежати від кількості залучених осіб. Виправдовуючи необхідність Г. н., зазвичай посилаються на закони моралі, які є вищими від будь-яких законів держави і на необхідність давати рішучу відсіч кричущим порушенням прав людини. Г. н. займає проміжне місце між конституційними формами політичної діяльності, з одного боку, і повстанням чи революцією – з іншого. Г. н. можна вважати крайньою, але в певних випадках прийнятною, формою протесту в рамках усього діапазону політичних методів, що використовуються в демократичних державах. Однак акції непокорі можуть стати провісниками руху тотального опору існуючому режиму чи вести до насиль-

ницьких форм протесту, або до повстання. Багато людей досі мають сумнів у тому, чи можна взагалі виправдовувати порушення закону, якщо існують інші – легальні форми протесту і тиску, оскільки побоюються, що набуде поширення беззаконня і буде створена така політична обстановка, за якої підриватиметься повага до демократичних процедур.

Ю. Шведа (Львів).

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – сукупність громадян, громадських інститутів і груп, які мають необхідні правові умови та належні фінансові й організаційні ресурси для самовираження і захисту своїх інтересів на всіх рівнях політ. влади. Структура Г. с. включає: окремих громадян, які здатні формулювати нові ідеї, концепції, парадигми і впливати на суспільні процеси; суспільні групи (професійні, соціально-класові, етнічні, культурні, гендерні, територіальні, конфесійні), які в рамках громадських інститутів здатні виразити і захистити свої інтереси, права та свободи; громадські інститути – правові норми (конституційні, законодавчі та статутні), які регулюють їх статус, організаційну структуру та громадський менеджмент; громадські орг-ції – профспілки, спілки та асоціації підприємців, культурні товариства, спілки нац. меншин, правозахисні орг-ції, благодійні фонди, органи самоврядування у вищих і середніх школах і ЗМІ; громадянську культуру – ідеї, концепції, парадигми, в яких відображений передовий світовий досвід взаємодії громад. інститутів із інститутами політ. систем, цінності свободи, соц. справедливості, віру в соц. прогрес і довіру між громадянами. До структури Г. с. на сучасному етапі розвитку дем. суспільства недоцільно включати інститути політ. влади (державної, регіональної та місцевої), а також політичні партії і масові громад.-політ. рухи тоталітарного спрямування. Такий підхід найточніше відповідає принципу розмежування політики і громадської діяльності, політ. системи і Г. с. На сучасному етапі Г. с. в Україні не має належних правових умов для здійснення своєї діяльності у вигляді інститутів прямої демократії, а також різноманітних форм участі у процесі ухвалення політ. рішень. Г. с. в Україні володіє слабкою фінансовою базою для здійснення своєї статутної діяльності. Саме ця обставина ставить громадські орг-ції у залежність від грантодавців, тіншового фінансування олігархічних груп або окремих олігархів. Тому, необхідно законодавчо розширити інституційні можливості структур Г. с. у політ. процесі, запровадити прозорий механізм держ. субсидування громад. орг-цій та їх фінансової звітності.

С. Рутар (Львів).

ГРОМАДЯНСЬКИЙ ФОРУМ – сусп.-політ. рух, під керівництвом якого проведено демонтаж тоталітарної системи у Чехословаччині у кін. 1980-х років. Утворився 19.11.1989 на основі опозиційних груп і об'єднань, фракцій політ. партій, які з 2-ої пол. 1980-х років активно виступали проти правлячого режиму – *Хартія 77*, Чехосл. гельсінкський комітет, Рух за громадянські свободи, Артфорум, Відродження, Чехосл. дем. ініціатива, Відкритий діалог, Чехосл. центр ПЕН-клубу та ін. Установчий маніфест Г.Ф. підписало 18 осіб, серед них Р. Баттек, В. Гавел, М. Княжко та ін. Аналогічне об'єднання «Громадськість проти насильства» виникло у Словаччині. 26.11 Г. Ф. опублікував політ. програму «Чого ми хочемо?», яка містила положення щодо реорганізації правової та політичної системи країни, змін у зовн. політиці, реформування економіки, досягнення соц. справедливості, оновлення і гармонізації відносин у сфері культури. 22.12 провідні політ. сили країни провели Круглий стіл, під час якого домовилися про створення умов для утвердження в суспільстві принципів демократії, гуманізму і нац. злагоди. Учасники переговорів погодилися спільно підтримати кандидатуру лідера Форуму В. Гавела на посаду президента країни. Добровільно склали свої повноваження 24 депутати парламенту від Компартії, місця яких отримали представники Г. Ф. і Громадськості проти насильства. 10.01.1990 був прийнятий Статут Г. Ф., який визначав цей гром.-політ. рух як складову частину політ. системи Чехословаччини. Із прийняттям закону про політ. партії (07.02.1990) Нац. фронт Чехословаччини офіційно припинив діяльність, а найвпливовішою політ. силою у Чехії став Г. Ф. На парлам. виборах Г. Ф. здобув перемогу. У процесі дальших сусп. змін відбувалася поляризація осн. політ. сил із питань державного устрою Чехословаччини. 1991 у Г. Ф. сформувалися дві течії: одна з них (лідер – В. Клаус) орієнтувалася на реорганізацію руху в класичну політ. партію, інша (лідер Ї. Дінстбір) відстоювали збереження Форуму як широкого сусп.-політ. об'єднання без організаційних структур. Протиріччя між лідерами Г. Ф. привели до його розпаду наприкін. 1991. На його основі були створені 21.12 Громадянська демократична партія (голова – В. Клаус) і 27.12 Громадянський рух (голова – Ї. Дінстбір).

М. Кріль (Львів).

ГРОМАДЯНСЬКІ СВОБОДИ – сукупність прав і свобод, якими наділені громадяни держави від народження, і які повинні захищатися законом. До основних Г. с. належать свобода слова і свобода об'єднань. Г. с. складають важливий компонент

прав людини. Міжнародним правовим документом, що проголошує невід'ємними і обов'язковими для дотримання широке коло громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав сучасної людини є *Загальна декларація прав людини*. Права, свободи і обов'язки громадян України визначаються розділом II Конституції України – «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

Ю. Шведа (Львів).

ГРОМИКО Андрій Андрійович [05(18).07.1909 – 02.07.1989] – рад. політик, дипломат. 1932 закінчив Економічний ін-тут, доктор екон. наук (1956). Займався науковою роботою в Ін-ті економіки А. СРСР. 1939 вступив на дипл. службу, очолював відділ амер. країн мін-ва закорд. справ СРСР. Був послом СРСР у США (1941–46) і В. Британії (1952–53), постійним представником СРСР у Раді Безпеки ООН (1946–48), 1-м заст. міністра закорд. справ (1948–57). Учасник *Кримської конференції 1945* і *Берлінської конференції 1945*, очолював рад. делегацію на конференції у Сан-Франциско (травень–червень 1945), підписав Статут ООН. 3 лютого 1957 – міністр закорд. справ СРСР. Втілював зовнішньополіт. стратегію кремлівського керівництва. Роль Г. як співтворця зовнішньополіт. доктрини СРСР значно зросла після його входу до політбюро Компартії (квітень 1973). Відзначався твердою позицією у відстоюванні рад. зовнішньополіт. інтересів на міжнар. арені, за що отримав на Заході прізвисько «Mister No» («Містер Ні»). У 1970–поч. 1980-х років брав участь у підготовці низки рад.-амер. договорів, які сприяли розрядці міжнар. напруженості, зокрема ОСО-1 (1972) і ОСО-2 (1979) та підготовці впродовж 1969–75 *Наради з питань безпеки і співробітництва у Європі* (1975). Один із авторів прийняття політ. рішення про введення рад. військ до Афганістану (1979). 1985 відіграв ключову роль у приході до влади М. Горбачова і підтримав його реформаторський курс. 1985–88 займав посаду голови Президії Верховної Ради СРСР, проте не мав значного впливу на політ. життя країни. У вересні 1988 у зв'язку із значним омолодженням керівних партійних і державних органів пішов у відставку.

ГРУПА ДЕСЯТИ – див. *Паризький клуб*.

ГРУПА СПРИЯННЯ ВИКОНАННЮ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД у СРСР (Московська Гельсінська група) – правозахисна дисидентська орг-ція, яка поклала в основу своєї діяльності б-бу за дотримання прав людини в Радянському Союзі. 01.08.1975 у Гельсінкі (Фінляндія) лідери

33 європ. держав (крім Албанії), США і Канади – учасники *Наради з безпеки і співробітництва у Європі*, підписали Заключний акт НБСЄ. Цей документ закріплював головні принципи, які мали регулювати взаємини держав–учасниць, сприяти зміцненню довіри між ними, гарантувати права людини й основні свободи, а також здійснювати міжнар. співпрацю в екон., культ., техн. і наук. галузях. Фундаментальними принципами НБСЄ було проголошено повагу до суверенітету держав, включаючи право вільно вибирати і розвивати свої політичні, соціальні й культурні системи; незастосування сили чи загрози силою; непорушність кордонів; територіальну цілісність держав; мирне врегулювання суперечок; невтручання у внутр. справи; повагу до прав людини і основних свобод; рівноправність і право народів вирішувати власну долю; співпрацю між державами; добросовісне виконання зобов'язань з міжнар. права. Народа в Гельсінкі дала новий імпульс розвитку *дисидентського руху*. У соціалістичних країнах Центр.-Сх. Європи і СРСР розпочався «гельсінський» період діяльності правозахисників, який характеризувався організаційним згуртуванням опозиційних сил, посиленням їх активності, широким міжнар. визнанням і підтримкою. У травні 1976 в Москві було створено Групу сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР (Московська Гельсінська група, МГГ), яку очолив відомий фізик, професор, член-кореспондент Вірменської АН Ю. Орлов. До складу об'єднання увійшли також Л. Алексєєва, М. Бернштам, О. Боннер, О. Гінзбург, П. Григоренко, О. Корчак, М. Ланда, А. Марченко, В. Рубін, А. Щаранский. Осн. завданнями МГГ стали збирання і аналіз матеріалу про порушення гуманітарних статей Гельсінської угоди; інформування широкої міжнар. спільноти, передусім урядів держав–учасниць НБСЄ, про недотримання рад. стороною своїх зобов'язань. Активна правозахисна діяльність МГГ стимулювала появу дисидентських об'єднань у низці рад. республік: у листопаді 1976 виникають Українська і Литовська (обидві – листопад 1976), Грузинська (січень 1977), Вірменська (квітень 1977) Гельсінські групи. Укр. Гельсінську групу (УГГ) очолив письменник М. Руденко. До складу групи входили О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Маринович, О. Мешко, О. Тихий та ін., всього 37 осіб. УГГ підтримувала зв'язок із московськими правозахисниками А. Сахаровим, Ю. Орловим та ін. УГГ визначила собі широке коло завдань: ознайомлювати укр. суспільство з Декларацією прав людини ООН; збирати докази про порушення владою прав людини і нац. прав в Україні, застосування політики етно- і лінгвоциду, насильного про-

ведення русифікації; домагатися безпосереднього контакту республіки з ін. державами, акредитації в республіці представників закорд. преси, вільного обміну інформацією та ідеями. Проте ні певна поміркованість УГГ, ні легальні форми роботи, ні міжнар. громадська думка не перешкодили рад. власті розпочати переслідування її членів. До 1981 майже три чверті членів УГГ були засуджені до 10–15 років ув'язнення, а деяким її членам влада дозволила емігрувати.

Налагодивши в короткий термін тісні зв'язки з нац. і реліг. рухами, МГГ перетворилася на своєрідний координаційний центр дисидентського руху, який інформував міжнар. громадськість про факти порушення прав людини в СРСР і сприяв поширенню опозиц. настроїв у рад. суспільстві. У січні 1977 при МГГ групі була утворена робоча комісія щодо розслідування використання психіатрії для переслідування учасників правозахисного руху, до складу якої увійшли О. Подрабінек, В. Бахмін, І. Каплун, Ф. Серебров, Д. Квачевська. МГГ у комісії репрезентував П. Григоренко, функції консультанта з юрид. питань виконувала адвокат С. Калістратова, а з питань психіатрії – лікар-психіатр О. Волошанович. Опинившись, з одного боку, перед загрозою обнародування Гельсінськими групами фактів грубих порушень прав людини в СРСР, з іншого – перед небезпекою зростання лав опозиції та її організаційної консолідації, рад. режим на поч. 1977 перейшов до активних репресивних дій. У лютому 1977 було заарештовано лідерів МГГ і УГГ Ю. Орлова та М. Руденка і членів цих груп – О. Гінзбурга і О. Тихого. У березні 1977 був звинувачений у шпигунстві й заарештований А. Щаранский, а в травні 1978 – ув'язнений О. Подрабінек. Протягом 1977–78 було заарештовано три члени МГГ, 6 членів – УГГ, 1 член – Литовської, 3 члени – Грузинської та 2 – члени Вірменської Гельсінських груп. 1978 відбулися суди над заарештованими членами Гельсінських груп. Судові вироки викликали бурхливу реакцію світової громадськості. У широкій кампанії протестів проти репресій щодо дисидентів в СРСР взяли активну участь не лише урядові та громадські кола Заходу, а й представники комуністичних і робітничих партій (компартії В. Британії та Бельгії, Соціалістична партія Австрії та ін). Діяльність Гельсінських груп після арешту їхніх лідерів відразу не припинилася. О. Боннер 1977–82 організувала і провела низку прес-конференцій МГГ, на яких інформувала західних журналістів про численні випадки порушення прав людини у Радянському Союзі. Утім на цьому етапі реальних сил і ресурсів для посилення правозахисного руху в СРСР вже не було. 1982

МГГ була змушена саморозпуститися. УГГ – єдина з усіх Гельсінських груп, яка ніколи не заявляла про припинення своєї діяльності.

О. Бойко (Ніжин).

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (17(29).11.1866 – 25.11.1934) – укр. історик, громад.-політ. діяч, перший Президент України (1918). Н. у Холмі (тепер Польща). 1890 закінчив істор.-філ. ф-тет Університету св. Володимира у Києві. Наукову працю розпочав під керівництвом історика Володимира Антоновича. 1894 призначений на посаду професора кафедри «Всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи» Львівського ун-ту. У Львові розпочав активну науково-організаційну діяльність у Науковому Товаристві ім. Шевченка. 1897–1913 був головою НТШ, редагував «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка» (1895–1913), створив і очолив Археографічну комісію НТШ (1896–1913). Сприяв переходу науки в Галичині від поодиноких індивідуальних істор. пошуків до організованого, колективного і систематичного вивчення історії України. Першим розпочав планомірну підготовку кадрів нац. істориків, створив львівську наукову школу істориків України. Його учнями були М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Томашівський, І. Джиджора, І. Кривецький, О. Терлецький. Для згуртування літ. сил разом із І. Франком започаткував видання «Літературно-наукового вісника» (ЛНВ). 1898 у Львові видав 1-й том «Історії України-Руси», продовженої у наступних 9 томах (1899–1936), де охоплено події від найдавніших часів до 1658 р. в Україні. 1904 сформулював концепцію розвитку укр. історичного процесу, окремішнього від своїх сусідів як походженням, так і політ., екон. і культ. життям. Після Революції 1905–07 переніс свою наукову діяльність до Києва. 1907 обраний головою Українського Наукового Товариства, яке об'єднало кращі наукові сили Наддніпрянської України.

Сусп.-політ. діяльність розпочав у Галичині. 1899 став одним із засновників Української Національно-Демократичної Партії. Підтримував ідею автономії укр. земель у складі Австро-Угорщини. Політ. погляди Г. мали вплив на висновки його історичних студій і формуванні ним концепції історії України. 1907 за участю Г. створено нелегальне позапартійне об'єднання Товариство Українських Поступовців, яке згуртувало сили українства і до 1917 було єдиною діючою укр. орг-цією. Політ. платформу Г. базував на принципах конституційного парламентаризму і автономії України.

У грудні 1914 заарештований, звинувачений в австрофільстві й причетності до створен-

ня січово-стрілецьких формувань. Засланий до Симбірська, 1916 переїхав до Москви. Після падіння самодержавства та розгортання нац.-визв. руху в Україні, з березня 1917 Г. став головою і незмінним лідером Української Центральної Ради – представницького органу, який утворив першу в ХХ ст. укр. демократичну державу. Г. був одним головних ідеологів Української революції, творцем її концепції і разом з УЦР пройшов шлях від обмеженої нац.-терит. автономії до становлення самостійності України. Однак, цей шлях першого досвіду нац. державотворення в Україні був позначений окремими помилками. Під керівництвом Г. розроблялася Конституція незалежної УНР (прийнята 29.04.1918). На останньому засіданні УЦР (29.04.1918) був обраний Президентом УНР. У зв'язку з держ. переворотом П. Скоропадського 29.04.1918, перейшов на нелегальне становище і відійшов від політ. діяльності. Займався науковою працею, брав участь в обговоренні питання про заснування Української Академії Наук (УАН). Розробив концепцію УАН як громадської асоціації вчених, що розвиватиме переважно гуманітарні та суспільні науки.

1919 емігрував до Чехословаччини. Жив у Празі та Відні, де вів публіцистичну і наукову діяльність. Переглянув свої погляди з питань держ. будівництва, запропонував концепцію нац. держави-республіки з безкласовим соціальним ладом. Засудив *Варшавський договір 1920* з Польщею. У березні 1924 повернувся в рад. Україну, відмовився засудити свою попередню політ. діяльність, не брав участі сусп.-політ. житті. У Києві розгорнув велику науково-організаційну і наукову роботу. 1927 у ВУАН за участю Г. діяло 18 науково-дослідних установ. Дійсний член ВУАН (1923) і АН СРСР (1929).

З 1929 комуніст. режим розпочав переслідування Г., припинено фінансування наук. установ, якими керував вчений. У березні 1931 заарештований органами ДПУ у Москві та звинувачений у керівництві контрреволюційною організацією «Український національний центр». Спростував існування «УНЦ» і свою провідну роль в ньому, однак після звільнення в Україну повернутись не дозволили. У жовтні 1934 виїхав на лікування до Кисловодську (Росія). Помер від зараження крові після нескладної операції. Перевезений до Києва і похований на Байковому кладовищі.

Діяльність Г. і його науковий доробок завжди зазнавали гострої критики з боку рад. режиму. Якщо у 1930-их роках Г. переслідували за боротьбу з радянською владою у минулому і небажання освоювати марксистський метод, то у післявоєнний час найбільшу загрозою для режиму

стала його історична концепція. Розгортання дем. руху у кін. 1980-х років висунуло ідеї і постать Г. на передній план. 1991 вперше на державному рівні відзначався ювілей Г. – 125-річчя від дня народження вченого. У незалежній Україні стрімко розвивається грушевськознавство як самостійна галузь національної історіографії, що досліджує життєвий шлях, наукову і політичну спадщину М. Грушевського.

І. Верба (Київ), С. Кульчицький (Київ).

ГУВЕР Герберт Кларк (Hoover; 10.08.1874 – 20.10.1964) – амер. політик, 31-й Президент США (1929–33). Закінчив Стенфордський ун-т за спец. гірничий інженер. Згодом став крупним підприємцем. Під час *Першої світової війни 1914–18* очолював комітети допомоги жертвам війни у В. Британії та Бельгії. 1919–23 очолював Американську адм-цію допомоги (АРА), яка надавала гуманітарну допомогу країнам Центр. Європи і рад. республікам. 1921–28 – міністр торгівлі. Належав до Республіканської партії. У листопаді 1928 на президентських виборах здобув перемогу над демократом Альфредом Е. Смітом і в березні 1929 вступив у *Білий дім* як 31-й президент США. Перебування Г. на президентському посту збіглося зі світовою екон. кризою (1929–33). Адм-ція Г. не зуміла вжити заходи для стабілізації економіки країни, що призвело до важких соц. наслідків (13 млн безробітних). 1931 Г. у зв'язку зі світовою екон. кризою домігся запровадження мораторію на сплату всіх міжнар. позик і військ. репарацій на рік. У листопаді 1932 програв президентські переговори демократу Ф. Д. Рузвельтові. Після *Другої світової війни 1939–45* керував наданням допомоги країнам Європи у рамках ЮНРРА. 1947–49 і 1953–55 очолював федеральні комісії з удосконалення діяльності урядової адм-ції.

ГУВЕР Джон Едгар (Hoover; 01.01.1895 – 05.02.1972) – директор Федерального бюро розслідувань США (ФБР). 1916 закінчив правничі студії в ун-ті Джорджа Вашингтона у Нью-Йорку. 1917 розпочав службу в мін-ві юстиції США як працівник картотеки. З 1924 очолив слідчу службу мін-ва юстиції США (з липня 1935 – ФБР). Провів докорінну реорганізацію ФБР, перетворивши її в одну з найефективніших спецслужб у світі, яка домоглася вагомих успіхів у б-бі зі злочинністю у США, зокрема у період дії «сухого закону» (період заборони виробництва і продажу спиртних напоїв у США – 1920–33). Під час Другої світової війни 1939–45 ФБР під керівництвом Г. здійснювало операції зі знешкодження нім. і япон. розвідувальної агентури у країні. У післявоєнний час (як і міжвоєн-

ний) докладав багато зусиль у боротьбі «червоною загрозою» в США (у 1950-х роках співпрацював з сенатором Джозефом Маккарті), *ку-клус-кланом, мафією* тощо. Установу, роботою якої впродовж 48 років керував Г., неодноразово звинувачували у порушенні громад. прав та використанні незаконних методів слідства і дізнання.

ГУЗЕНКА СПРАВА (радянська назва – «справа Кінґа», за прізвищем прем'єр-міністра Канади В. Маккензі-Кінґа) – перший серйозний міжнар. інцидент, що окреслив завдання і механізми діяльності рад. шпигунської мережі в країнах Заходу (у західній історіографії часто оцінюється як початок «Холодної війни»). 05.09.1945 керівник шифрувальної служби посольства СРСР у Канаді лейтенант ГРУ Ігор Гузенко (1919–82, псевдо «Кларк») почергово зв'язувався з канад. поліцією і редакцією газети «Ottawa Journal», яким повідомляв про існування в Канаді рад. шпигунської мережі. Після повідомлення про відкликання до Москви, І. Гузенко, вирішив просити політичного притулку в Канаді. Офіційна Москва 08.09.1945 відреагувала нотою протесту і відкликала ключових осіб, причетних до творення агентурної мережі в Канаді (зокрема, посла Георгія Зарубіна). «Канадський провал» розслідувався спеціальною комісією на чолі з Г. *Маленковим*. Після цього інциденту, за вказівкою Й. *Сталіна*, сім'ї працівників рад. посольств мали залишатись в СРСР, будучи своєрідними заручниками. Варіант фізичної ліквідації І. Гузенка в СРСР відкинули, не бажаючи загострювати відносини з країнами Заходу. 02.03.1956 Військова колегія Верховного Суду СРСР заочно засудила І. Гузенка до розстрілу. Зважаючи на міжнар. вагу інциденту, прем'єр Канади В. Маккензі-Кінґ ініціював конфіденційні зустрічі із президентом США Г. *Труменом* і прем'єр-міністром В.Британії К. *Еттли*. Виявлена у «теках Гузенка» інформація засвідчувала існування в Канаді та на Заході рад. шпигунської мережі. Творення агентурної мережі (до неї були завербовані бл. 20 канад. громадян) розпочалося влітку 1943 за сприяння Комуністичної партії Канади (кодова назва «Корпорація»). Шифровки містили інформацію про схему зустрічей, оплату за послуги, радіолокаційні системи, радарні установок тощо. Великий інтерес для СРСР складали ядерні розробки у США, що здійснювались спільно з брит. і канад. вченими. Рад. шпигунам ставилось завдання дістати збагачений уран, із чим успішно впорався брит. фізик д-р Алан Нанн Мей. Для розслідування «справи Гузенка» (кодова назва «Динаміт») було створено Королівську комісію з виявлення шпionажу, яка в червні 1946 підготувала звіт про результати своєї діяльності. У ньому,

зокрема, йшлося, про підготовку Москвою нової світової війни; створення в Канаді «п'ятої колонії»; активну розвідницьку діяльність на території свого союзника. Невдовзі було заарештовано 26 осіб, з яких провину – шпіонаж на користь СРСР – доведено 10 канадцам. І. Гузенко до смерті (і члени його сім'ї) перебував під охороною канад. контррозвідки. Він неодноразово з'являвся на телеекранах, але обов'язково з білим ковпаком на голові, де були лише вирізи для очей (отримав прізвисько «людина-ковпак»). 1948 написав книгу «Це був мій вибір» (англ. мовою), а 1954 повість про Максима Горького «Падіння Титана». 1948 у Голлівуді знято фільм «Залізна завіса», присвячений втечі І. Гузенка і рад. шпигунській мережі на Заході. Видача І. Гузенком шифрів, агентурних зв'язків і механізмів роботи радянських спецслужб на деякий час призупинила розвідницьку діяльність СРСР на території Канади і США. Г.с. змінила ставлення країн Заходу до Москви, а самого Гузенка канад. історіографія назвала «людиною, котра розпочала «Холодну війну».

Р. Сіромський (Львів).

ГУЛАГ (Головне управління виправно-трудо-вих таборів, трудових поселень і місць ув'язнення) – єдина система таборів СРСР, підрозділ НКВС-МВС 1934–56; невід'ємна частина рад. тоталітарного режиму. Спец. управління Г. об'єднувало багато таборів у різних р-нах СРСР – Воркутинський, Біломорсько-Балтійський і комбінат НКВС, Далбуд НКВС/МВС СРСР, Карагандинський (Карлаг), Норильський, Соловецький (УСЛОН) та ін. Основними завданнями ГУЛАГу були *в політичній сфері*: ізоляція опозиційних сил, блокування партійних громад. суспільства; *в економічній* – забезпечення потреб держави в безкоштовній робочій силі, «стимулювання страхом» продуктивності праці тих, хто перебував на волі; *у соціальній* – посилення розколу суспільства за соц. і нац. ознаками; *у моральній* – остаточний злам норм моралі в суспільстві, створення у країні шляхом тиску і загрозою репресій сприятливої атмосфери для остаточного утвердження тоталітаризму. У серпні 1918 у Муромі та Арзамасі було створено 2 табори для «провокацій, контрреволюційних офіцерів, саботажників, паразитів та спекулянтів». Ця акція заклала основи створення на території рад. Росії системи таборів примусової праці, що юридично було закріплено декретом РНК від 05.09.1918 «Про червоний терор». Рад. влада намагалась знищити фізично найактивніших своїх противників, а решту – ізолювати і, зломивши морально та психологічно, примусити працювати на себе. Останнє завдання і була покликана вико-

нати нова пенітенціарна система, що охоплювала різні види таборів – концентраційні, примусових робіт, особливого призначення, виправно-трудо-ві тощо. 17.05.1919 вийшла постанова ВЦВК «Про табори примусових робіт», яка регламентувала і деталізувала процес створення табірної системи, передбачала створення таборів у кожному губернському місті. Нова каральна структура швидко розбудовувалася (зокрема, якщо наприкін. 1919 на території РСФРР функціонував 21 табір, то вже в листопаді 1921–122). Наприкін. 1920-х років розпочався наступний етап формування табірної системи в СРСР. 26.03.1928 ВЦВК і РНК РСФРР ухвалили постанову «Про каральну політику і стан місць ув'язнення», яка розширила повноваження начальників місць ув'язнення. 06.11.1929 у результаті змін внесених ЦВК і РНК СРСР до карного законодавства СРСР і союзних республік, у рад. законодавстві вперше з'явився термін «виправно-трудо-ві табори» (ВТТ). 07.04.1930 РНК СРСР прийняв «Положення про виправно-трудо-ві табори», до яких відправляли осіб, які були засуджені на термін не менше 3 років. Фактично від цього моменту тоталітарний режим одержав потужний важіль впливу на суспільство – ГУЛАГ. 1940 каральна система Г. включала 53 табори (з тисячами табірних відділень і пунктів), 425 колоній (промислових, сільськогосп. та ін.), 50 колоній для неповнолітніх, 90 будинків немовляти. За 10 передвоєнних років жертвами Г. стали мільйони громадян СРСР. 1940 централізована картотека Г. свідчила, що крізь табори пройшло 8 млн осіб. Напередодні Рад.-нім. війни 1941–45 кількість ув'язнених у таборах і колоніях, за офіц. даними, становила 2,3 млн осіб. Ситуація у рад. табірній системі в роки війни в науковій літ-рі висвітлено дещо однобоко. Тривалий час домінувала думка про те, що в Г. у воєнні роки серед ув'язнених були поширені «патріотичні настрої» і «трудо-вий ентузіазм». Як аргумент наводили дані, що 95% ув'язнених, які працювали, були охоплені трудовим змаганням, кількість відмов від роботи скоротилася в 5 разів (порівняно з 1940), у таборах і колоніях широко практикувалися стаханівські вахти, продуктивність праці ув'язнених 1944 зросла майже вдвічі порівняно з довоєнним періодом тощо. Сучасні дослідники характеризують такий стан справ, як «ентузіазм тюремників, а не ув'язнених», наголошують, що з початком війни табірний режим став жорсткішим (заборона листування, скасування вихідних днів, зменшення норми харчування тощо), посилювалися репресії. У квітні 1943 Президія ВР СРСР видала указ «Про заходи покарання зрадників Батьківщини та за-про-данців і про запровадження для цих осіб, як захо-

ду покарання, каторжних робіт». Характерно, що розбудова «каторжного» сектору Г. йшла надзвичайно швидкими темпами. Якщо наприкін. 1944 у його структурі функціонувало 5 каторжних таборів, де перебувало бл. 6 тис. осіб, то вже до вересня 1947 число каторжників було доведено до 60 тис. осіб. Таке масштабне і форсоване зростання кількості в'язнів каторжних таборів істотно було пов'язано з початком робіт із створення ядерної зброї в СРСР (наприкін. 1944 100% радію давали підприємства НКВС). Збройне повстання в'язнів Г. у Воркуті (січень 1942), яке було реакцією на нелюдські умов утримання, стало приводом до ще більшого «загвинчування гайок» у таборах. Протягом 1941–44 у таборах і колоніях адміністрація викрила і ліквідувала 603 підпільні організації і групи, активними учасниками яких було 4 540 осіб. Організаційний і управлінський досвід Г. було використано в ході розбудови структур для утримання військовополонених. У початковий період війни для них було створено 8 таборів, розрахованих на 40 тис. осіб. Перемоги Червоної армії на фронтах зумовили той факт, що вже наприкін. 1944 на території СРСР функціонувало 75 таборів для військовополонених, у яких утримували майже 1 млн осіб. До травня 1945 кількість військовополонених зростає до 2 млн 70 тис. осіб. Наприкін. 1941 відповідно до рішень Державного комітету оборони (ДКО) почали створювати табори НКВС, які займалися рад. військовополоненими. У лютому 1945 їх було перейменовано в перевірно-фільтраційні табори (ПФТ), а 1946 увійшли в систему ГУЛАГу. Через «фільтрацію» пройшло бл. 1 млн рад. громадян. У післявоєнний період істотно збільшення кількості в'язнів у системі Г. відбулося після указу від 04.06.1947 «Про карну відповідальність за розкрадання державного майна». Відповідно до нього за «розкрадання, привласнення, або ж розтрату» державного майна засуджували до 7–25 років таборів, а колгоспного чи кооперативного – 5–12 років. Указ вперше в рад. юриспруденції вводив покарання за «недонесення» про розкрадання державної чи громадської власності (від 2 до 3 років позбавлення волі). Про масштабність застосування цього указу свідчить факт, що 1952 лише в РСФСР за його статтями було засуджено 117,6 тис. осіб, або 1/4 частину всіх засуджених у республіці. У період «Холодної війни» з'явилася низка документів, які розширювали владу каральної системи над суспільством. Найпомітнішими серед них були указ від 15.02.1947 про заборону шлюбів між громадянами СРСР та іноземцями і указ Президії ВР СРСР від 09.06.1947 «Про відповідальність за розголошення державної таємниці і за втрату документів, які містили державну таєм-

ницю», що не лише посилили відчуження між СРСР і Заходом, а й помітно збільшили кількість в'язнів ГУЛАГу. Наприкін. 1940-х років нову потужну хвилю поповнення контингенту в'язнів викликала постанова від 02.06.1948 щодо сільських жителів, які не відпрацювали належної кількості трудоднів, і низка документів, що регламентувала майбутнє депортованих народів – німців, карачаївців, кримських татар та ін. (див. *Депортації в СРСР*). Г. був не лише карально-репресивною машиною, а й потужною і розгалуженою екон. системою, яка зіграла не останню роль у становленні та зміцненні тоталітарного режиму в СРСР. 1948–49 табірна економіка сягнула піку своєї «ефективності». На її долю припадало 100% видобування платини, слюди й алмазів, понад 90% золота, 70% олова, 40% міді, 33% нікелю, 13% лісу. 1949 МВС випускало пром. продукції майже на 20 млрд крб. У столиці країни – Москві руками засуджених було побудовано бл. 10% всього житлового фонду. Утім вже зі серед. 1951 розпочалася криза табірної економіки. Праця ув'язнених після закінчення відбудовного періоду в СРСР ні за якістю, ні за рівнем професіоналізму вже не відповідала вимогам часу. Вже 1952 табірна система отримала дотації з держ. бюджету, які покривали 16,4% заг. суми витрат. У цьому зв'язку не випадково, що майже відразу ж після смерті Й. Сталіна міністр внутр. справ Л. Берія 21.03.1953 підготував проект постанови, що припиняла будівництво 20 великих об'єктів, на яких працювали в'язні, а вже 16.06 він підготував новий проект постанови РМ СРСР, в якому було запропоновано «ліквідувати систему примусової праці, через економічну неефективність і безперспективність». На хвилі десталінізації 04.06.1956 СРСР ратифікував конвенцію МОП щодо примусової та обов'язкової праці, а невдовзі – 07.08 підписав конвенцію про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, які схожі з рабством. Від 25.10.1956 система Г. була трансформована в Головне управління виправно-трудових колоній МВС СРСР, яке 27.03.1959 було перейменовано на Головне управління місць ув'язнення МВС СРСР, а 01.05.1959 розформовано.

О. Бойко (Ніжин).

ГУМБІННЕН-ГОЛЬДАПСЬКА БИТВА 1914 – зустрічна битва рос. військ 1-ої Німанської армії та нім. військ 8-ої армії у ході *Східно-Пруської операції 1914* під час Першої світової війни. Відбулася 20–21.08.1914 у р-ні міст Гумбіннен (сучасн. Гусев, РФ) і Гольдап (сучасн. Польща). Напередодні битви рос. армія (команд. ген. П. Ренненкамф) та нім. сили (команд. ген.

М. Прітвіц) були приблизно рівними – по 110 тис. солдатів та офіцерів. Нім. підрозділи мали 452 гармати і 224 кулемети, рос. – 408 гармат і 252 кулемети. Скориставшись тим, що рос. війська, які наступали на Гумбіннен і Гольдап, розділилися на дві частини, нім. сили спробували оточити 5 рос. дивізій. Попри початкові успіхи, нім. війська під командуванням ген. фон Франсуа не змогли остаточно розгромити противника. Одержавши увечері 20.08 інформацію про перехід підрозділами 2-ої рос. армії нім. кордону, 21.08 ген. М. фон Прітвіц ухвалив рішення розпочати відступ за Нижню Віслу, однак новопризначений наступного дня командувач 8-ої армії П. фон Гінденбург скасував цей наказ. Під час Г.-Г. б. німці втратили вбитими понад 8 тис., а рос. війська – 15 тис. солдатів і офіцерів. Рос. війська не зуміли розвинути успіху, досягнутого в ході Г.-Г. б.

А. Козицький (Львів).

ГУМІЛЬОВ Микола Степанович [03(15).04.1886 – 24.08.1921] – рос. поет, теоретик акмеїзму. Н. у Кронштадті. 1905 опубл. першу зб. віршів «Шлях конквістадорів». Від 1906 жив у Парижі, слухав лекції у Сорбонні, вивчав франц. літ-ру, живопис і театр. У другій поет. збірці «Романтичні квіти» (1908, присвячена А. Горенко) переважають античні, середньовічні та африканські мотиви. Враження Г. від подорожей Африкою (1908, 1910 і 1913) втілились в «Африканському щоденнику», поетичній зб. «Шатро» (19210. Від 1908 навчався в Петерб. ун-ті, брав участь в орг-ції ж-лу «Аполлон». 1910 видав зб. «Перли». Восени 1911 став співзасновником «Цеху поетів», до якого увійшли С. Городецький, О. Мандельштам, А. Ахматова, В. Нарбут, М. Зенкевич та ін. 1913 Г. і С. Городецький у своєрідному маніфесті нової літ. течії («Спадщина символізму та акмеїзм») проголосили – акмеїзм наступником символізму і закликали поетів повернутись до предметності навколишнього світу, позбавити поетичну лексику містики і міражів символізму. Перша акмеїстична зб. Г. – «Чуже небо» (1912). Під час Першої світової війни – Г. на фронті. З поч. 1917 у складі рос. експедиційного корпусу перебував у Франції, повернувся у Росію вже після *Жовтневого перевороту 1917*. Займався літ. і вид. діяльністю – член редколегії вид-ва «Всемирная литература». Соціальні потрясіння вплинули і на творчість Г. Останні зб. віршів – «Вогнище» (1918), «Шатро» (1921) і, особливо, «Вогняний стовп» (опубл. посм.) частково спростували акмеїстичні засади поезії Г. Поет повернувся до інтуїтивно-містичного осмислення власної долі («Пам'ять», «Трамвай, що заблукав»),

і до проблем позачасового буття. Не приховував своїх монархічних настроїв. 03.08.1921 заарештований за участь у контрреволюційній змові та розстріляний у Петрограді.

І. Саввич (Львів).

ГУНВЕЙБІНИ, хунвейбіни (з кит. – «червоні охоронці») – молодіжний рух періоду «Культурної революції» у Китаї. Гунвейбінівський рух інспірувало найближче оточення *Мао Цзедуна*, який використав його як інструмент у б-бі за влади проти опозиції, зокрема Лю Шаоци – голови КНР, *Ден Сяопіна* – ген. секретар ЦК КПК. Перші Г. з'явилися влітку 1966 і об'єднували, передусім, студентів і учнівську молодь. Виступи Г. були спрямовані проти керівництва регіональних партійних комітетів, професорів і викладачів, які не підтримували політики Мао Цзедуна. У навчальних закладах Г. влаштовували «революційні суди» над професорами і партійними керівниками – їх критикували, принижували, а часто чинили над ними фізичні розправи. Загони Г. громили місцеві партійні комітети, комсомольські орг-ції, а їхніх лідерів били, піддавали тортурам, або навіть убивали. Незабаром Г. почали нападати на західних дипломатів, унеможлилювали роботу підприємств і орг-цій, їх багатотисячні демонстрації паралізували транспорт. До розгортання руху Г. долучилася армія, яка почала формувати загони Г. за зразком військових структур. Армійське командування забезпечувало Г. зв'язком, транспортом, друкарським обладнанням, фінансами. Контроль за діяльністю кожної групи Г. (20–30 осіб) здійснював військовик. Для поширення ідей «Культурної революції» серед робітничої молоді було створено загони «бунтарів» (цзаофанів). На поч. 1967 Г. і цзаофані за повної підтримки Мао Цзедуна (виснув лозунг створення нових органів влади за типом Паризької Комуни) розгорнули рух за «захоплення влади» у всіх регіонах країни. Для цього Г. і цзаофані отримали дозвіл їздити безкоштовно країною на всіх видах транспорту. У результаті кампанії «червоних охоронців» і «бунтарів» країна опинилася на межі хаосу й анархії. Керівники загонів Г. входили до складу ревкомів – нових органів влади, які 1967–68 витіснили конституційний адмін. апарат, також партійні комітети, що привело до повної ліквідації державної влади на місцях. З два роки існування руху Г. у КНР набув таких масштабів (загони Г. почали нападали навіть на армійські казарми, захоплювали зброю, громили залізниці та держустанови тощо), що почав становити загрозу для центральної влади. У липні 1968 Мао Цзедун заявив про згортання руху Г. З допомогою військових

загонів Г. було розформовано, а їхніх учасників примусово переселено в сільську місцевість (бл. 10 млн осіб). Лідери Г. у 1980-х роках були засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

ГУСАК Гусак (Husak; 10.01.1913 – 18.11.1991) – комуністичний політик у Чехословаччині. Вивчав право на юрид. ф-ті Братиславського ун-ту. З 1933 належав до Комуністичної партії. Під час *Другої світової війни 1939–45* брав участь у Русі Опору, був одним із керівників Словацького нац. повстання 1944 проти режиму Й. Тісо та гітлер. окупантів. 1946–50 очолював словацький уряд – Колегію уповноважених, був членом ЦК КПЧ. Як прихильник словацького автономізму 1951 був звинувачений у «буржуазному націоналізмі», заарештований, позбавлений усіх посад і засуджений до довічного ув'язнення (1954). 1960 був звільнений з ув'язнення і 1963 реабілітований. Під час *Празької весни 1968* займав посаду віцепрем'єр-міністра чехословац. уряду, однак не підтримував реформаторський курс А. Дубчека. Після окупації країни військами *Організації Варшавського договору*, обраний у квітні 1969 1-м секретарем ЦК КПЧ (з 1971 – ген. секретар КПЧ). 1975–89 – президент Чехословаччини. Провів т. зв. політику нормалізації, суть якої полягала в репресивних заходах щодо учасників реформаторського руху та згортанні всіх екон. експериментів. У 1970–80-х роках підтримував тоталітарну систему, яка виключала можливість політ. і екон. змін у чехословац. суспільстві. Уряд Г. переслідував учасників дисидентського руху, зокрема членів правозахисної орг-ції *Хартія-77*. Загальна політ. криза у країні у кін. 1980-х років поглиблювалася екон. стагнацією, яка охопила всі галузі господарства і викликала незадоволення населення екон. політикою Г. Зовнішньополіт. діяльність режиму Г. повністю відповідала інтересам рад. керівництва. Після початку *«Перебудови»* в СРСР відмовлявся лібералізувати політ. курс і вступити у діалог з опозицією, що викликало протести громадськості країни, та нерозуміння позиції Г. у партійних колах. 1988 змушений піти у відставку (згодом був виключений із КПЧ, 1990) з поста ген. секретаря ЦК КПЧ. У грудні 1989 на президентському посту Г. змінив В. Гавел.

ГУСЕЙН (Хусейн) Саддам (Hussein; 28.04.1937 – 30.12.2006) – ірак. політик, Президент Іраку (з 1979). Н. у Тікриті в провінції Саладдін. З 1957 – член Партії араб. соціаліст. відродження (ПАСВ) – БААС. Після невдалого замаху на президента країни Абдул Керіма ель-Кассема, в якому Б. брав участь, емігрував до Сирії, згодом

Єгипту (заочно засуджений до смертної кари). 1963 повернувся до країни, очолив нелегальну військову групу тісно пов'язану з БААС. 1964 був заарештований з підготовку заколоту проти режиму Абдули Салама Арефа, кілька років провів у в'язниці. Після військ. перевороту в вересні 1968, проведеного БААС, став заст. Ради керівництва революцією – найвищого органу влади в країні. У червні 1973 придушив заколот ген. Назіма Кзара і став фактичним диктатором Іраку. Від 1979 сконцентрував у своїх руках необмежену владу, зайнявши всі найвищі пости у державі – президента Іракської респ., голови Ради рев. командування, голови уряду і Верх. головнокомандувача, ген. секретарем регіонального керівництва Баасистської партії Іраку. Встановив авторитарний режим. На ключові пости у державі поставив своїх родичів або земляків із міста Такрит. Жорстоко розправлявся з політ. опонентами. 1979–80 провів велику чистку адмін. органів і парт. апарату БААС, внаслідок якої було фізично знищено тисячі людей. 1980 розв'язав війну із сусіднім Іраном, яка тривала 8 років (загинуло бл. 1 млн людей) і закінчилася практично безрезультатно (див. *Іраксько-іранська війна 1980–88*). Уряд С. був звинувачений у використанні під час цього збройного конфлікту хімічної зброї. На поч. серпня 1990 ірак. армія за наказом Г. зайняла Кувейт, що було розцінено міжнар. співтовариством як агресія проти суверенної країни. Внаслідок військової операції (санкціонована Радою Безпеки ООН 12.11.1991), яку провели на поч. лютого 1991 сили антиірак. коаліції (див. *«Буря в пустелі» операція 1991*), територія Кувейту була звільнена. 1991 Г. жорстоко придушив повстання курдів і шиїтів. Продовжував політику погроз і залякування щодо Ізраїлю. За деякими даними, намагався налагодити виготовлення зброї масового знищення (ядерної, хімічної, біологічної), перешкодив спеціалістам ООН здійснювати інспекцію об'єктів, де могла виготовлятися така зброя. Під час безальтернативних президентських виборів у жовтні 1995 знову здобув перемогу. У березні 2001 відмова Г. співпрацювати з інспекторами ООН із ядерних озброєнь привела до вторгнення в Ірак військ США та їх союзників. Деякий час продовжував керувати операціями вірних йому сил проти окупаційної влади. У грудні 2003 був схоплений амер. військовиками у бункері неподалік від його рідного міста Тікрит. Суд над Г., якого звинувачували у винищенні курдського населення (1987–88), у нападі на Кувейт (1991), придушенні курдського і шиїтського повстань (1991), убивствах політ. противників, релігійних лідерів і лідерів курдів та ін. злочинах, розпочався у жовтні 2005. 05.11.2006 Г.

був засуджений до смертної кари через підвищення за злочини проти людяності.

ГУСЕЙН ібн Талал (Хусейн I; Hussein ibn Talal; 14.11.1935 – 07.02.1999) – король Йорданії (з 1952). Походив із династії Хашимітів. Вищу освіту здобув у коледжі Харроу і Королівській військовій академії в Сандгерсті (В. Британія). 1958 створив федеративну державу з Іраком, яка розпалася після вбивства *Фейсала II*. Підтримав коаліцію араб. держав під час Шестиденної війни 1967 з Ізраїлем (див. *Арабсько-ізраїльські війни*), через що Йорданія втратила частину територій. Заборонив функціонування на території Йорданії таборів палестинських командос, що спричинило тривалий конфлікт з *Організацією визволення Палестини* та Сирією (див. *Громадянська війна 1970–71 в Йорданії*). Виступав з ініціативами щодо врегулювання близькосх. конфлікту, після 1988 не висував претензій на Західний берег р. Йордан. Під час війни в Перській затоці 1991 не допомагав військам антиіракської коаліції, хоча засудив дії режиму *С. Гусейна*. Після тривалої перерви дозволив діяльність політ. партій у країні та 1993 провів перші іїд 1956 парламентські вибори. За ініціативою Г. було вироблено і 26.10.1994 підписано йордан.-ізраїл. мирну угоду, яка нормалізувала відносини між цими державами. Після смерті Г. ібн Т. новим королем країни став його син Гусейн II.

ГУУАМ – регіональне міждержавне об'єднання у складі Грузії, України, Узбекистану, Азербайджану, Молдови. 1997 у Страсбурзі (Франція) на зустрічі президентів 4 держав було утворено політико-консультативний форум – ГУАМ. Головною стратегічною метою ГУАМ було визначено: забезпечення реального суверенітету і унеможливлення відновлення домінування на пострадян. просторі Росії, з якою передбачалося співпрацювати на взаємовигідній основі. 1999 у Вашингтоні в рамках зустрічі на вищому рівні Ради Євроатлантичного партнерства (див. *Рада Північноатлантичного співробітництва*) відбулася зустріч президентів держав-учасниць ГУАМ і Узбекистану. За підсумками зустрічі була прийнята Вашингтонська заява. Форум трансформовано в ГУУАМ. Безумовним пріоритетом визнано ефективне функціонування транспортного коридору Європа – Кавказ – Азія та розвиток його інфраструктури. 2001 підписана Ялтинська хартія ГУУАМ, яка визначила мету, принципи та напрями співпраці країн – учасниць. Передбачалося, що головування в ГУААМ здійснюватиметься державами-учасницями в алфавітному порядку.

Виконавчий орган ГУУАМ – засідання міністрів закорд. справ (2 рази на рік). Функції робочого органу мав виконувати Комітет національних координаторів (призначалися міністрами закордонних справ по одному від кожної держави-учасниці). Засідання КНК мали проводитися щоквартально почергово в державах-учасницях. Пріоритетні завдання співпраці в межах ГУУАМ визначалися: формування зони вільної торгівлі; розбудова транспортно-енергетичних комунікацій; узгодження позицій у сфері зовн. політики; формування спільного інформаційного простору, боротьба з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю. Спільні екон. інтереси держав ГУУАМ концентрувалися навколо 2 питань – транспортування прикаспійських енергоносіїв і прокладання нових транзитних маршрутів через Кавказький регіон. 2002 Верховна Рада України ратифікувала угоду про створення зони вільної торгівлі між державами – учасницями ГУУАМ.

На ефективності діяльності ГУУАМ позначалася невизначеність статусу об'єднання, його інституційна неоформленість. 2002 Узбекистан тимчасово призупинив свою участь в орг-ції, а 2005 президент Іслам Карімов заявив про вихід країни з ГУУАМ. В офіційній заяві наголошувалося, що серед основних причин припинення членства Ашгабаду в орг-ції зміна початково проголошених цілей і завдань, а саме «акцент на ідеологічній та військово-політ. складовій співпраці у межах ГУУАМ».

Діяльність організації активізувалася після проведення першого саміту ГУАМ 2006 у Києві, на якому підписано протокол про створення зони вільної торгівлі, декларацію про створення нової міжнар. організації «Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ» і статут. Другий саміт пройшов 2007 у Баку, третій – 2008 у Батумі (Грузія). Особливу увагу учасники звертали на питання енергетичної безпеки, використання транзитного потенціалу країн-учасників, боротьбі з міжнародним тероризмом. 2009–2014 позначені зниженням інтересу до діяльності організації. 2017 черговий саміт відбувся в Києві, головною темою якого була організація договору про вільну торгівлю і транспортний коридор в рамках ГУАМ.

З. Баран (Львів).

ГУЧКОВ Олександр Іванович [14(26).10.1862 – 14.02.1936] – рос. політик. 1886 закінчив іст.-філолог. ф-т Моск. ун-ту. 1902–08 – директор банку в Москві. У листопаді 1905 виступив співзасновником (разом із П. Гейденом і Д. Шиповим) та став лідером партії *октябристів* («Союз 17 октября»). У травні 1907 обраний депутатом III Державної

Думи, 1910–11 – її голова. Прихильник «єдиної і неподільної» Росії, однак допускав надання культурної автономії деяким народам імперії. 1915–17 очолював Центр. військ.-пром. комітет і був членом Держ. ради. 02(15).03.1917 Г. разом з О. Шульгіним очолював думську делегацію, яка прийняла зречення від престолу царя *Миколи II*. Після падіння монархії увійшов до складу *Тимчасового уряду* в Росії як військ. і мор. міністр (березень–травень 1917). Виступав за дотримання Росією своїх союзницьких зобов'язань і за участь рос. армії у війні до переможного кінця. Під тиском соці-

аліст. партій (виступали за припинення війни) змушений вийти у відставку. У серпні 1917 підтримав спробу військових на чолі з ген. Л. *Корніловим* здійснити державний переворот. Активний противник більшовицького режиму, деякий час перебував на нелегальному становищі. 1919–20 як дипл. представник *Білого руху* вів переговори з представниками європ. урядів щодо допомоги антибільшов. силам у Росії. Після завершення Громадянської війни в Росії жив у Берліні, згодом у Парижі, де брав участь у діяльності рос. еміграц. організацій.

Г

Г А Б Е Н Жан (Gabin, 17.05.1904 – 15.11.1976) – франц. актор. Із 14 років почав трудове життя. З 19 років виступав на сцені «Фолі-Бержер», 1930 дебютував у кіно. Популярність Г. принесла роль у фільмі Ж. Дювів'є «Марі Шапделен» (1934). У подальших стрічках Дювів'є актор розвивав тип романтичного героя («Прапор», 1935; «Пепе ле Моко», 1937), а в картині «Славна компанія» (1936) персонаж Г. стає приземленішим. Найповніше талант актора розкривався у фільмах Ж. Ренуара: «На дні» (1936), «Велика ілюзія» (1937), «Людина-звір» (1938). Виконання двох ролей у стрічках М. Карне «Набережна туманів» (1938) і «День починається» (1939) закінчили еволюцію персонажів актора і становлення ґабенівського «міту». Тихий пафос безнадійного протистояння світові зла робить ґабенівського аутсайдера величною, попри на трагізм, постаттю, а стримана манера виконання давала змогу акторові передавати всі психологічні нюанси ролі. У роки Другої світової війни Г. знявся у двох голлівудських фільмах. Повертання до «колишнього» Г. відбулося у драмі Р. Клемана «По той бік ґрат» (1949), але поступово актор переходить на вікові ролі. Його нові персонажі найчастіше вже завоювали своє «місце під сонцем», як у фільмі «Сильні світу цього» (1958), хоча Г. знімався й у мелодрамах («Випадок доктора Лорана», 1957), і в екранізаціях класики («Знедолені», 1958), і у кримінальних стрічках («Мелодія з підвалу», 1963; «Сицилійський клан», 1969; «Двоє в місті», 1973).

К. Сліпченко (Львів).

Г А Л Ь Т Ё Р І Леопольдо Фортунато (Galtieri; 15.07.1926 – 12.01.2003) – аргент. політик, генерал. Н. у м. Казета, провінція Буенос-Айрес. Військову освіту здобув в Нац. військовій академії (закінчив 1945). Займав високі пости в аргент. армії. 1976 приєднався до військової хунти, яка 24.03.1976 усунула від влади вдову Х. Д. Перона – М. Е. Перон. Після ген. Х. Р. Відели очолив військову хунту, а наприкін. грудня 1981 став президентом Аргентини. Уряд Г. не зміг спинити екон. спаду в країні, був критикований за порушення прав людини. Підтримував тісні контакти з адм-цією президента США Р. Рейґана, гостро виступав проти комунізму. В економіці намагався дотримуватися засад *монетаризму*, але його політика допровадила до екон. кризи і заворушень у столиці та ін. міс-

тах країни (березень 1982). Для відвернення уваги громадськості від внутр. проблем і піднесення нац. патріотизму уряд Г. пішов на розв'язання військового конфлікту з В. Британією за Фолклендські о-ви (аргентинці вважали їх своєю територією). Однак авантюристичні дії Г. тільки тимчасовий успіх – на хвилі нац. патріотизму становище у країні на деякий час стабілізувалося. Невдовзі, внаслідок воєнної операції В. Британія (її рішення підтримали країни НАТО), відновила контроль над Мальвінами і уряд Г. визнав свою поразку (див. *Фолклендська війна 1981*). 18.06.1982 усунений від влади і замінений на президентському посту ген. Рейнальдо Біноне. 1983 був засуджений військ. трибуналом за розв'язання аргент.-брит. конфлікту до 12 років ув'язнення. Амністований у жовтні 1989.

Г А Н Д І Індіра (Gandhi; 19.11.1917 – 31.10.1984) – інд. політик, прем'єр-міністр Індії 1966–77 і 1980–84. Дочка Дж. Неру. Навчалася у Швейцарії, Сомервільському коледжі в Оксфорді та Індії. З 1938 стала членом партії Індійський національний конгрес (ІНК), була співробітницею М. Ганді. Брала активну участь у нац.-визв. русі, деякий час перебувала в ув'язненні. 1942 стала дружиною інд. політика Ферозе Ганді (п. 1960). Після проголошення Індійської Республіки (1947) працювала у керівних органах ІНК, 1959–60 – голова партії. 1964–66 займала посаду міністра інформації та радіомовлення в уряді Л. Б. Шастрі, а після його смерті очолила Кабінет Міністрів Індії (24.01.1966), водночас – міністр закорд. справ і міністр атомної енергетики. Прийшовши до влади за підтримки лівого крила ІНК, і маючи у союзниках у парламенті депутатів-комуністів, Г. розпочала втілення лівих за змістом соц.-екон. перетворень. 1969–70 провела націоналізацію найбільших комерційних банків країни і системи страхування, висунула програму боротьби з бідністю та регулювання демографічних процесів, здійснила аграрну реформу, прискорила індустріалізацію країни і розпочала реалізацію інд. ядерної програми (перші ядерні випробування Індія провела 1974). Уряд Г. реалізовував заходи для зміцнення центральної влади і подолання сепаратистських тенденцій. Намагаючись перетворити Індію на впливову регіональну державу, вела активну зовнішню політику. Підписала договір про дружбу з СРСР (1971). У грудні 1971 уряд Г. підтримав військовими засобами нац.-визв. боротьбу населення Сх. Пакистану, забезпечив перемогу інд. армії у відкритому збройному конфлікті з Ісламабадом і визнав проголошення на території Сх. Бенгалії незалежної держави Бангладеш. 1975 уряд Г. анексував Сіккім. У червні 1975 звинувачена у зловживаннях під час

виборів 1971 (корупція, фінансові махінації) і за вироком Верховного суду країни позбавлена права займатися політ. діяльністю терміном на 6 років. Під загрозою втрати влади запровадила у країні надзвичайний стан, заарештувала лідерів опозиції та формувала уряди без погодження з парламентом (1975–77). На виборах 1977 перемогу здобув блок опозиційних партій – Джаната парті на чолі з Морарджі Десаї, якому Г. і передала владу. Після виключення Г. із керівництва ІНК, заснувала партію ІНК (Індіри), з якою у січні 1980 вдруге прийшла до влади. Під час останнього перебування на посту прем'єр-міністра уряд Г. докладав величезних зусиль для поборювання сепаратистських тенденцій і врегулювання реліг.-етн. конфліктів у різних регіонах країни (штатах Пенджаб, Джамму і Кашмір та ін.). Криваві зіткнення індусів із сикхами, спровоковані сикхськими екстремістами в Пенджабі на весні 1984, змусили Г. вжити рішучих кроків, щоб припинити міжетнічну ворожнечі. 05.06.1984 наказала урядовим військам зайняти Золотий храм в Амрітсарі (головна святиня сикхів), де переховувалися сикхські бойовики (під час операції загинуло бл. 300 осіб), що спричинило стихійні акції протесту проти її політики. Г. була вбита 31.10.1984 двома сикхськими екстремістами, які належали до її особистої охорони. Наступником Г. на посту прем'єр-міністра Індії став її син Р. Ганді.

ГАНДІ Мохандас Карамчанд (Gandhi; 02.10.1869 – 30.01.1948) – інд. філософ і політ. діяч. Здобув правничу освіту в Лондоні (1888–91), займався адвокатською практикою у Бомбеї. 1893 як юрисконсульт торг. фірми переїхав до Пд. Африки, де незабаром очолив рух індіців-емігрантів проти расової дискримінації. Заснував для захисту пн.-афр. індіців Натальський індуський конгрес (1894) і Брит.-інд. асоціацію. 1894 виробив спеціальну тактику політ. боротьби (назвав її *сат'яграха*), яка полягала у проведенні акцій громадянської непокори без застосування насильства. Згодом зазначав, що ненасильницький опір був для нього не стільки методом боротьби, скільки засадою віри (Г. був адептом індустської філософ. доктрини агімса, яка визнавала життя найвищою цінністю). У січні 1915 повернувся на батьківщину, де з 1917 активно включився у нац.-визв. рух. Виступав за нац. визволення Індії шляхом ненасильницького опору брит. колоніальній владі. З 1919 був лідером партії Індійський національний конгрес (став наступником Б. Г. Тілака), яка завдяки його зусиллям із невеликої елітарної партії перетворилася на масову політ. орг-цію, і незабаром організувала та очолила інд. нац.-визв. рух. 1919 започаткував проведення кампаній

неспівпраці й громадянської непокори (відбувалися 1919–22, 1930–31, 1932–33, 1942–44), під час яких застосовувалися такі методи ненасильницької боротьби, як загальний страйк, бойкот товарів, «припинення співпраці» з колоніальною адм-цією та ін.). Незважаючи на те, що Г. закликав до ненасильницьких дій і засуджував всяке насильство, у багатьох випадках масові акції протесту переростали у сутички з колоніальною поліцією і барикадні бої. У 1920-х роках Г. виступав за бойкот брит. товарів, зокрема текстилю, та за організацію ручного прядіння і ткацтва у кожній родині, розвиток кустарного ремесла, у чому вбачав засіб для зменшення безробіття і злиднів, можливість досягнути певну екон. незалежність Індії. Сам Г. вів аскетичний спосіб життя (однією з найголовніших засад його вчення була перемога духу над тілом шляхом аскетизму) і вдягався як найбідніші індузи. Його домотканий одяг (кхаді) і біла «шапочка Ганді» стали ознакою інд. патріотів. Користувався величезною повагою і авторитетом серед інд. населення (індузи вшановували його майже як святого), яке називало його Ганді Махатмою (Великою душею) і Бапуджі (Батьком). Заклики Г. до відродження сільської общини і розвитку кустарного ремесла, проповідування особливостей і окремішності іст. розвитку Індії сприяли, з одного боку, згуртуванню індіців у боротьбі за незалежність, з іншого, – стали причиною гальмування модернізаційних процесів у сусп. і екон. житті країни (у широкому масштабі їх розпочала тільки І. Ганді). Намагаючись протистояти брит. колоніальній політиці, заснованій на принципі «поділяй і владарюй», Г. велику увагу приділяв пропаганді індусько-мусульманської єдності, боровся проти кастового устрою суспільства і засуджував дискримінацію «недоторканих» (називав їх «дітьми Бога» і 1929 започаткував рух на їх підтримку). Як найвищий моральний авторитет Індії багаторазово оголошував голодування, щоб привернути увагу інд. громадськості до актуальних проблем (припинення індусько-мусульманської ворожнечі, ліквідації інституту «недоторканих», існування якого називав «найбільшою ганьбою індізму»), і тиску, як на колоніальну владу, так і на інд. суспільство в цілому. 1930–31 Г. організував кампанію громадянської непокори, спрямовану проти високого земельного податку, урядової монополії на сіль, переслідувань учасників антиколоніального руху та ін. У березні-квітні 1930 очолив т. зв. соляний похід, щоб демонстративно порушити монополію колоніальної влади на видобування і продаж солі (протягом трьох тижнів разом зі своїми послідовниками випарював сіль на березі Аравійського моря). Після цієї акції Г. разом з ін. лідерами ІНК

(Дж. Неру, В. Пател) черговий раз був заарештований брит. адм-цією і ув'язнений (заарештовувався неодноразово – 1922–24, 1930–31, 1942–44). У березні 1931 підписав пакт Ірвіна-Ганді, за яким припинялася кампанія громадянської непокори, а віце-король барон Ірвін (спражн. ім'я – Едвард Галіфакс) погоджувався піти на поступки, зокрема звільнити заарештованих конгресистів, дозволити видобуток для власних потреб солі, відновити на роботі учасників акцій протесту та ін. Взяв участь у роботі Круглого столу, внаслідок чого була прийнята нова конституція Індії (серпень 1935). Виступив із засудженням планів Мусульманської ліги (Лахор, 1941) утворити із мусульманських провінцій Брит. Індії незалежну державу – Пакистан. 1939–41 організовував акції протесту проти участі Індії у 2-й світовій війні. 1942 висунув гасло «Quit India!» («Залиште Індію!»), спрямоване до брит. влади. 1945–46 разом з Дж. Неру вів переговори з останніми віце-королями Індії А. П. Вавеллем і А.-В. Маунтбетеном щодо остаточного досягнення Індією державної незалежності (проголошена 15.08.1947). Весь феноменальний авторитет Г. виявився безсилим проти наростаючих 1946–47 кривавих сутичок між індусами і мусульманами, а його заклики до міжреліг. порозуміння не дали результату. Розуміючи неможливість дальшого співжиття двох найбільших релігійних громад в одній державі, погодився на поділ країни на дві частини – Пакистан та Індію (Індійський Союз). На поч. 1948 пережив замах на своє життя, але 30.01.1948 був застрелений індуським брамінном-фанатиком Натхурамом Годзе у Делі. Автор численних праць.

ГАНДІ Раджив (Gandhi; 20.08.1944 – 21.05.1991) – прем'єр-міністр Індії (1984–89). Найстарший син І. Ганді. Навчався у Триніті коледжі в Кембріджі (В. Британія). До 1980 працював пілотом Індійських авіаліній. Тривалий час не займався публічною політикою, однак після загибелі молодшого брата Санджая (авіаційна катастрофа) на прохання матері вступив до ІНК (І). 1983 став депутатом нижньої палати інд. парламенту – Лок Сабга (Народної Палати). У лютому 1983 обраний ген. секретарем ІНК (І). Після вбивства І. Ганді сформував Кабінет Міністрів Індії (листопад 1984). Домінування ІНК (І) у політичному житті країни підтвердили грудневі вибори 1984, внаслідок яких Г. зберіг за собою пост прем'єр-міністра, одночасно зайняв пости міністра закорд. справ, мін. пром-сті та торгівлі. Як керівник уряду продовжував політ. курс І. Ганді. Провів низку соц.-екон. реформ, спрямованих на послаблення соц. напруженості у країні. Був прихильником

швидкої індустріалізації країни, запровадження новітніх технологій, розвитку ядерних досліджень. Уряд Г. продовжував боротися з сепаратистськими тенденціями у країні (сикхи, таміли) та докладав зусиль для врегулювання збройних конфліктів на етн.-реліг. ґрунті, зокрема у штатах Пенджаб, Джамму і Кашмір. У липні 1987 на прохання шріланкійського уряду скерував на острів 50-ти тис інд. військ. контингент для боротьби із збройним угрупованням тамілів («Тигри визволення Таміліламу»), де він перебував до 1990. У травні 1988 у відповідь на терористичну діяльність сикхських екстреміст. орг-цій увів війська в Амрітсар – головний релігійний центр сикхів. У зовн. політиці намагався підтримувати партнерські відносини як з США, так і з Радянським Союзом. Восени 1989 внаслідок звинувачень у корупції та зловживанні владою Г. втратив підтримку серед виборців, і його партія зазнала поразки на парламентських виборах. Г. залишив пост прем'єр-міністра і очолив опозицію. Загинув 31.05.1991 під час передвиборчої кампанії від рук тамільських бойовиків.

ГАРДНЕР Ерл Стенлі (Gardner; 17.03.1889 – 11.03.1970) – амер. письменник, один із найвідоміших авторів у жанрі детективу. Н. у Молден (шт. Массачусетс, США). Отримав юридичну освіту, був власником адвокатської контори, здобув популярність яскравими судовими процесами. Писати почав у 1920-х роках. Висилав розважально-пригодницькі оповідання у різноманітні часописи, але лише 1933, після виходу в світ першого детективного роману, залишив юридичну практику і повністю віддався літ. діяльності. У більшості романів Г. головним персонажем є адвокат Перрі Мейсон, остання і єдина надія людей, яким потрібен захист закону. П. Мейсон – специфічний борець за справедливість, який може піти на підкуп поліцейського, незаконно проникнути у чужі будинки, вдатися до шантажу, щоби здобути необхідну інформацію для б-би зі своїм вічним суперником прокурором. Головна арена діяльності П. Мейсона – судовий процес. Блискуче володіючи процесуальними тонкощами, персонаж Г. надзвичайно майстерно проводить перехресний допит свідків, несподіваними питаннями примушуючи співбесідника викладати найпотаємніші думки. Легкість стилю, карколомний темп подій, заплутана інтрига, постійний ризик і блискуча перемога у фіналі – незмінний «рецепт» успіху романів Г. Серії романів про Мейсона поклав край не автор, а Верховний суд США, який у 1960-х роках змінив правила ведення судового засідання, і методи роботи адвоката Мейсона виявились непридатними. Г. створив ще декілька серіалів про ін. героїв. Під псевдонімом А.

А. Фейр вийшло 29 романів про детективів-партнерів Дональда Лема і БERTУ Кул; серія з 9 романів присвячена окружному прокуророві Дугові Селбі. Кожна з цих серій засвідчує головні вирашні риси Г. – вміння вибудувати цікавий сюжет з несподіваними поворотами, майстерність діалогів, високий професіоналізм у логічному розслідуванні таємниці. Г. – автор понад 110 романів і кількох десятків збірок оповідань. Помер на Ранчо де Пайсано (шт. Каліфорнія, США).

В. Дмитрук (Львів).

ГАУК Йоахім (Gauk; 24.01.1940) – 11-й федеральний президент Німеччини (2012–17). Н. у м. Росток (Мекленбург). Через антирадянські погляди свого батька не зміг здобути омріяний фах історика і журналіста. Відтак після школи 1958–65 вивчав теологію в ун-теті Ростока. 1967 став пастором євангелічно-лютеранської Церкви в Мекленбурзі-Померанії. 1982–90 очолював церковну раду м. Макленбурга. Перебував під постійним наглядом спецслужб НДР. 1989 приєднався, а згодом і очолив дем. опозиційну партію «Новий форум». 1990 обраний депутатом Народної палати НДР від антикомуністичне об'єднання «Bundnis 90». Очолив комітет розформування Міністерства державної безпеки, згодом призначений спеціальним керівником архівів «Штазі» (1990–2000). Доручив розслідувати злочини комуністичного режиму. 1998 опублікував працю «Чорна книга комунізму». Один із перших, хто підписав «Празьку декларацію про європейську совість і комунізм» (2008) та «Декларацію про злочини комунізму» (2010). 2001 член ради «Європейського центру з моніторингу расизму та ксенофобії» у Відні та голова асоціації «Проти забуття – за демократію». Зазнав поразки на президентських виборах 2010 на користь Крістіана Вульфа. Після відставки останнього через звинувачення у корупції, 2012 обраний президентом ФРН. Скасував запланований офіц. візит на зустріч голів д-в Центр. Європи у травні 2012 в Ялту (Україна), на знак протесту проти утримання Ю. Тимошенко у в'язниці. 2014 бойкотував зимові Олімпійські ігри в Сочі на знак протесту проти порушень прав людини в Росії.

Н. Васьків (Львів).

ГЕББЕЛЬС Пауль Йозеф (Goebbels; 29.10.1887 – 01.05.1945) – політичний діяч *Третього Райху*. Н. у Рейдті. Вивчав філософію, історію і літературу в ун-тах Вюрцбурга, Кельна, Мюнхена. Захистив докторську дисертацію в Гайдельберзькому ун-ті (1921), доктор філології. З 1923 член НСДАП. 1926 зблизився з А. Гітлером,

став одним з його найближчих співпрацівників і особистим другом. 1927–35 очолював редакцію газети «Der Angriff» («Штурм»). З 1928 – депутат Райхстагу. 1929 А. Гітлер призначив його керівником пропаганди нац. партії. 1932 очолив президентську кампанію А. Гітлера і завдяки своєму непересічному ораторському талантові здобув для нього тисячі нових прихильників. Після приходу нацистів до влади, у березні 1933 Г. був призначений райхсміністром освіти і пропаганди. У травні 1933 за ініціативою Г. у кількох містах країни було організовано публічне спалення книг. Для ідеологічної обробки населення використовував і традиційні засоби пропаганди (пресу, радіо, кіно, спорт), і власні розробки, зокрема перетворював політичні мітинги та збори на яскраві видовища з музикою, прапорами, парадами. Для поширення ідей націонал-соціалізму підпорядкував своїй владі всі засоби масової інформації, створив ефективну пропагандистську службу. 18.02.1943 проголосив початок «тотальної війни» – війни до останньої краплі крові. З липня 1944 керував проведенням тотальної мобілізації всіх матеріальних і людських ресурсів для потреб фронту. 29.04.1945 А. Гітлер у політ. заповіті призначив Г. своїм наступником на посту райхсканцлера. Відмовився залишити бункер під райхсканцелярією і 01.05 покінчив життя самогубством. Автор книжок «Боротьба за Берлін» (1932), «Від імперського палацу до імперської канцелярії» (1934).

ГЕВАРА Ернесто Че (Guevara; 14.06.1928 – 09.10.1967) – кубин. революціонер. Аргентинець за походженням. Лікар за фахом. 1956 познайомився у Мексиці з Ф. Кастро, разом із яким брав участь в організації лівацького партизанського руху на Кубі. Після приходу до влади кастрівців, Г. очолював Національний банк, був міністром пром-сті. 1960 відвідав СРСР і КНР, піддав різкій критиці комуністичні режими у цих країнах. Вважав, що революційна боротьба в Латинській Америці внаслідок неосвіченості місцевого селянства повинна передувати пропаганді марксистських ідей. У квітні 1965 поїхав до Болівії, де мав надію активізувати революційний рух. У жовтні 1967 був захоплений у полон урядовими військами і розстріляний. Комуністична пропаганда намагалася витворити з Г. образ героя-мученика. Залишається символом боротьби за соціальну справедливість для радикальних елементів у багатьох країнах. Прах Г. був урочисто перепохований на Кубі.

ГЕЙБЛ Кларк (Gable, 01.02.1901 – 16.11.1960) – амер. актор. Рано почав самостійне життя,

виступав на сцені пересувних театрів. Першу значну роль на сцені зіграв у п'єсі «Остання миля», де його озлоблений і приречений герой, в'язень тюрми Сінг-Сінг, підкорив публіку. З 1931 працював у Голлівуді. Після дебюту у вестерні «Фарбована пустеля» грав ковбоїв і гангстерів. У фільмах за участю Н. Ширер, Г. Гарбо, Дж. Гарлоу і Дж. Кроуфорд знайшов амплу справжнього американця, чия мужність привертають увагу жінок («С'юзен Ленокс», 1931; «Одержима», 1931; «Дивна інтермедія», 1932; «Тримай свого чоловіка», 1933). За роль бідного репортера, що перевиховує доньку мільйонера у фільмі «Це сталося одного разу уночі» (1934) отримав «Оскара». Чоловік № 1 для багатьох американок, Г. використовував образ простого хлопця, що пробився наверх самотужки, за допомогою життєвої хватки («Мангеттенська мелодрама», 1934; «Сан-Франциско», 1936; «Саратога», 1937; «Льотчик-випробувач», 1938). Апогеєм кар'єри Г. стала роль Ретта Батлера у фільмі «Віднесені вітром» (1939). Трагічна загибель 1942 в авіакатастрофі дружини Г. завдала акторові удару, від якого він так і не зміг отямитись. Останні стрічки з його участю теж мали успіх, а прощанням актора з публікою і найкращою роботою пізнього періоду творчості став образ старого ковбоя у фільмі Дж. Г'юстона «Неприкаяні». Цей фільм вийшов на екран вже після смерті Г. Його життю і творчій долі присвячена ігрова стрічка «Гейбл і Ломбард» (1976).

К. Сліпченко (Львів).

ГЕНШЕР Ганш-Дітріх (Genschel; 21.03.1927 – 31.03.2016) – нім. політик. Н. у Галле. Юрист за фахом. З 1956 належав до Вільної демократичної партії (ВДП), 1974–85 – голова ВДП. З 1969 очолював мін-во внутр. справ ФРН в урядовому кабінеті В. Бранта. Займав пост віце-канцлера і міністра закорд. справ (1974–82) у коаліційних урядах Г. Шмідта. Реально оцінюючи співвідношення сил на міжнар. арені у післявоєнний період, Г. послідовно реалізував концепції «нової східної політики», яка полягала у нормалізації відносин з СРСР і країнами *радянського блоку*, зокрема з НДР і Польщею. Зонішньополіт. стратегія, яку Г. втілював 1984–92 разом із новим федеральним канцлером Г. Кодем, була спрямована на подальше поглиблення відносин, зокрема в екон. галузі, з СРСР і заклала передумови для відтворення єдності нім. земель. поч. 1990-х років. Відіграв одну з головних ролей у процесі об'єднання Німеччини. Виробив формулу проведення консультацій щодо політ. аспектів об'єднання країни («2+4-переговори» – дві нім. держави ФРН і НДР та США, СРСР, Франція і В. Британія). Спадкоємцем Г. на посту

глави зовнішньополіт. відомства і віце-канцлера ФРН став Клаус Кінкель.

ГЕОРГ V (George V; 03.06.1865 – 20.01.1936) – король Великої Британії та Ірландії (з 1922 – Пн. Ірландії), імператор Брит. Індії (1910–36). Походив із Саксен-Кобург-Готської (Ганноверської) династії. Син *Едварда VII*. Через слабке здоров'я від 1875 постійно знаходився у морському плаванні (протягом 14 років), де одночасно опановував навички військово-морської служби. Став законним спадкоємцем престолу після смерті старшого брата Альберта Віктора (1892). 1893 одружився із герцогинею Марією Тек. Прийняв владу в травні 1910, коронований на престол 22.06.1911. Багато часу присвячував ситуації в Індії. Став першим брит. монархом, який відвідав цю заморську колонію, головував на урочистій сесії у Делі 1911. Підтримував проєкт про сформування уряду Індії (Government of India Act; ухвалений тільки 1935). 1917 із патріотичних мотивів змінив родинне прізвище на Віндзор.

ГЕОРГ VI (George VI; 14.12.1895 – 06.02.1952) – король Великої Британії та Пн. Ірландії, імператор Британської Індії (1936–48), голова *Співдружності Націй* (з 1949). Походив із Віндзорської династії. Син *Георга V*. 1914–17 служив у брит. військ.-мор. флоті, учасник *Ютландської битви 1916*. У наступні два роки служив у військовій авіації. 1919–20 навчався у Кембріджському ун-ті. З 1920 – герцог Йоркський. 1923 одружився із леді Елізабет Бовз-Лайон. Внаслідок «кризи зречення» і відмови від влади його брата, *Едварда VIII*, 12.12.1936 проголошений брит. монархом і 12.05.1937 коронований на престол. Підтримував «Умиротворення» *політику* стосовно Німеччини та Італії, але після її провалу схвалив діяльність кабінету В. Черчилля у міжнар. справах. У період *Битви за Англію 1940–41* відмовився виїхати до Канади. Неодноразово відвідував брит. війська на різних фронтах, зокрема в Пн. Африці. Підтримав політ. зміни, які відбувалися в імперії у післявоєнний час, включно із перетворенням 1949 Британської Співдружності Націй у Співдружність Націй. 27.04.1949 проголошений главою Співдружності Націй. Після його смерті спадкоємицею престолу стала *Елізавета II*.

ГЕОРГІЄВ Кімон (Кімон Георгієв Стоянов; 11.08.1882 – 28.09.1969) – болг. політик. Закінчив військову школу в Софії. Брав участь у *Балканських війнах 1912–13* та Першій світовій війні. 1920 у чині підполковника був демобілізований. Один із засновників і керівників Військової спілки (1919), а також «Народної змови» (1922).

Безпосередньо причетний до державного перевороту в червні 1923, спрямованого проти уряду А. Стамболійського. Г. одна з найвпливовіших фігур, на яку опирався терористичний режим А. Цанкова. Входив до керівного складу проурядової партії Демократична змова. Як її представник 1926 став міністром залізниць, шляхів і пошти в уряді А. Ляпчава. Через незгоди з прем'єр-міністром на поч. 1928 відмовився від міністерської посади і вийшов зі складу Демократичної змови. Відтак вступив до політ. об'єднання «Звено» («Ланка»), яке очолив 1934. Виступив одним із організаторів держ. перевороту 19.05.1934. Упродовж восьми місяців (травень 1934–січень 1935) очолював уряд. Його ідеалом була безпартійна держ.-політ. система, заснована на засадах корпоративності. Зініціював відміну Тирновської конституції 1879, чим фактично відкрив шлях до монархічної диктатури. Владні амбіції Г. викликали протидію з боку царя Бориса III, який, спираючись на військових, змусив його на поч. 1935 піти у відставку. Зблизився з комуністами і лівим крилом БЗНС, гостро виступав проти орієнтації Болгарії на гітл. Німеччину. Погодився приєднатися до створеного комуністами Вітчизняного фронту і 1943 став членом його Нац. комітету. Від 09.09.1944 до 22.11.1946 очолював т. зв. уряд Вітчизняного фронту. Водночас був лідером Народної спілки «Звено», яка «добровільно» увійшла до Вітчизняного фронту, а на поч. 1949 саморозпустилася. Лояльність Г. до комуніст. режиму була винагороджена – до 1962 займав декоративну посаду віце-прем'єра, впродовж усіх післявоєнних років був депутатом, 1962–69 членом президії Народних зборів Болгарії.

В. Чорній (Львів).

ГЕОРГІУ-ДЕЖ Георге (Gheorghiu-Dej; 08.11.1901 – 19.03.1965) – румун. комуністичний діяч. З молодого віку приєднався до робітн. і комуніст. руху. 1930 став членом румун. Компартії. Влітку 1933 за участь у комуніст. пропаганді та організацію страйкового руху заарештований і засуджений до 12-річного ув'язнення. У серпні 1944 втік з концтабору і був одним з керівників повстання проти диктатури І. Антонеску. 1945–48 – ген. секретар ЦК КПР (з 1955 – 1-й секретар ЦК Рум. робітн. партії). Після війни очолював низку міністерств, голова Ради Міністрів країни (1952–55). Встановив у країні режим комуністичної диктатури. Розпочав «будівництво соціалізму» у країні, використовуючи рад. досвід. 1948 провів націоналізацію пром-сті, банків, транспорту. Одночасно розпочав насильницьку колективізацію, яка, незважаючи на грубий адмін. тиск, була завершена тільки 1962. Розвиток

економіки підпорядкував «сталінській схемі» соц. будівництва, в якій головну роль відводилося індустріалізації країни. Будь-які спроби опонувати політ. курсові Г.-Д. жорстко припиняли репресивні органи, а незгідних ув'язнювали або знищували. Домігся виведення з країни рад. військ (1958), що дозволило Румунії проводити самостійнішу, порівняно з ін. країнами *радянського блоку*, політику на міжнародній арені. З 1961 очолював Державну Раду країни. Діяльність Г.-Д. як керівника партії та держави привела до остаточного утвердження на поч. 1960-х років у Румунії тоталітарної системи, занепад і падіння якої відбулося вже за його наступника Н. Чаушеску.

Г. Рачковський (Львів).

ГЕРЕК Едвард (Gierek; 06.01.1913 – 30.07.2001) – польс. політик. Н. у м. Сосновець. 1921–34 працював шахтарем у Франції. З 1937 переїхав до Бельгії, де вступив до комуністичної партії. Під час Другої світової війни 1939–45 був учасником бельг. Руху Опору. 1948 повернувся до Польщі, працював в партійному апараті у Верхній Силезії. З 1956 – секретар ЦК ПОРП, член політбюро. Очолював одну з двох опозиційних груп всередині ПОРП до В. Гомулки (т. зв. шльонзаків; іншу – «партизанів» М. Мочар), за що був усунений з політбюро. 1957–70 – 1-й секретар партійної орг-ції у Катовіцах. Внаслідок грудневих 1970 виступів суднобудівників у Гданську, Гдині та ін. містах балтійського узбережжя, які привели до численних жертв серед учасників акцій протесту, В. Гомулка був змушений залишити пост керівника партії, й його наступником став Г. За допомогою популістських обіцянок зумів досягнути компромісу із страйкарями міст Помор'я. На поч. 1970-х років уряд Г., залучивши західні кредити, досяг тимчасових позитивних зрушень у господарському комплексі країни, збільшив зарплати і соц. виплати, стабілізував аграрний сектор (цей період отримав популярну назву «польське економічне диво»). Одночасно провів певну лібералізацію політ. режиму, зокрема поляки отримали можливість майже безперешкодно виїжджати на Захід. Однак із серед. 1970-х років екон. ситуація в країні знову почала погіршуватися, що було зумовлено нецільовим використанням урядом Г. іноз. позик, їх розкраданням, а інколи їх реекспортом до СРСР. Правління Г. відзначалося розквітом корупції та протекціонізму в партійних і державних органах влади. Не маючи змоги зупинити наростання кризових явищ екон. методами, уряд Г. проводив масовану кампанію пропаганди «успіхів» своєї діяльності, яка, очевидно, давала зворотні від очікуваних результати. Господарська

ситуація у країні особливо загострилася 1978–79. Падіння основних показників соц.-екон. розвитку, поглиблення госп. кризи, політична нестабільність у країні, пов'язана з діяльністю опозиційних сил, зокрема «Солідарності» на чолі з Л. Валенсою і активізація страйкового руху, змусили Г. подати у відставку. Наростання активності дем. опозиції і повна дискредитація комуніст. ідеології у період перебування при владі Г., призвели до остаточної ерозії тоталітарного режиму в Польщі, який на поч. 1980-х років вже не міг стабілізувати становища в країні без застосування силових методів (див. також *Польща*).

ГЕРШВІН Джордж (Gershwin; 26.09.1898 – 11.07.1937) – амер. композитор і піаніст. Н. у Брукліні (Нью-Йорк). Приватні уроки, з фортепіанної гри і гармонії, стали основою для подальшої самоосвіти Г. Поступово отримав популярність як автор оперет, мюзиклів, джазових пісень. 1928 побував у Європі, де спілкувався з відомими музикантами, зокрема з М. Равелем. У кращих творах Г. вдало поєднуються традиції джазу з класичними музичними формами, при цьому чітко відчутні інтонації афр.-амер. фольклору. Головні твори Г. – перша амер. нац. опера «Поргі та Бесс» (1935), «Рапсодія в блюзових тонах» для оркестру (1924), концерт для фортепіано з оркестром (1925), симфонічна сюїта «Американець у Парижі» (1928). Автор музичних комедій «Будь-ласка, леді» (1924), «Хай гримить оркестр» (1927), «Про тебе я співаю» (1931), творів для оркестру – «Другої рапсодії» (1931), «Кубинської увертюри» (1932), танцювальних п'єс, ліричних пісень, музики до кінофільмів. Помер у Беверлі Гілз (Каліфорнія).

Н. Сиротинська (Львів).

ГІЛГУД Джон (Gielgud; 14.04.1904 – 21.05.2000) – брит. актор, режисер. Н. у Лондоні. Походив із знаменитого акторського клану Террі. Після закінчення Королівської академії драм. мистецтва, 1921 дебютував на сцені. У театрі втілював один із найкращих сценічних образів Ромео і Гамлета у трагедіях В. Шекспіра. Як актор належав до романтичної театральної традиції. З 1921 знімався у кіно, однак, як і для більшості англ. театральних акторів, кінозйомки були для нього другорядною справою. Зіграв головну роль у фільмі А. Хічкока «Таємний агент» (1936). Великою кінороботою для Г. стала роль Дізраелі у біограф. фільмі Т. Дікінсона «Прем'єр-міністр» (1941). Період активної роботи Г. у кіно почався з 1953. Виконання ролі палкого тираноборця Кассія у «Юлії Цезарі» (1953) відкрило список декількох

шекспірівських екранізацій за участю Г. Роль елегантного інтригана франц. короля Людовика VIII у «Бекеті» (1964) за п'єсою Ж. Ануя принесла Г. номінацію на «Оскар». Починаючи з 1960-х років, Г. часто знімався у «вікових» епізодичних ролях, граючи персонажів, із якими асоціювалися поняття традиц. англ. цінностей. За роль дворецького у комедії «Артур» (1981, реж. С. Гордон) удостоєний «Оскара». Однією із найвдалиших ролей Г. у пізній період творчості став образ Просперо у «Книгах Просперо» (1991, реж. П. Грінуйей). 1953 Г. був зведений королевою *Єлизаветою II* у лицарське звання.

К. Сліпченко (Львів).

ГІРАЛЬ ПЕРЕЙРА Хосе (Giral Pereyra; 22.10.1879 – 23.12.1962) – іспан. політик. Професор хімії Саламанкського і Мадридського ун-тів. Один із лідерів Ліворесп. партії. Після відставки уряду К. Касареса, 19.07.1936 очолив уряд *Народного фронту*. Кабінет Г. зробив деякі кроки для відсічі заколотникам на чолі Ф. Франко (зокрема, прийняв рішення видати зброю робітничим орг-ціям), все ж не зумів придушити заколот і допустив до розгортання масштабної громад. війни в Іспанії. Пішов у відставку, а 04.09.1936 був сформований новий уряд на чолі із соціалістом Л. Кабал'єро. З 1939 жив у Франції. У серпні 1945 обраний прем'єром еміграційного респ. уряду в Мексиці. У січні 1947 подав у відставку.

ГОДАР Жан-Люк (Godard, 03.12.1930) – франц. кінорежисер, сценарист, актор, критик і теоретик кіно. Один із лідерів франц. «нової хвилі», найвизначніший представник авангарду в світовому кінематографі. Н. у Парижі. 1949 поступив на філософ. ф-т Сорбонни. Шанувальник франц. кіно, активно брав участь у клубному русі. Вирішальну роль у творчому становленні Г. відіграла зустріч із кінокритиком А. Базеном, за підтримкою якого від 1950 виступав як рецензент у «Газетт дю سینема» (псевд. Ганс Лукас), а пізніше став одним із головних співробітників осередку «нової хвилі» ж-лу «Кайє дю سینема» і, поряд із Ф. Трюффо, К. Шабролем, Ж. Ріветтом і Е. Ромером – лідером цього напрямку в кіно. Прем'єра першого фільму Г. «На останньому подиху» (1959, за власним сценарієм, який ґрунтувався на ідеї Ф. Трюффо) позначила прихід у франц. кіно нового покоління кінематографістів, озброєних своєрідним стилем. Кримінальна-мелодраматична історія молодого правопорушника, який ховається від поліції, насичена природними шумами великого міста, створювала враження не тільки документальної стрічки, а містила духовний портрет нового «втраченого

покоління». Мистецьким тріумфом Ґ. став фільм про зйомки фільму – «Пристрасть» (1982) і осучаснена версія новели П. Мериме «Ім'я: Кармен» (1983). Магія кіно – постійний предмет міркувань і пошуків Ґ.: від мозаїчних «кіноантологій» («Блиск злидні малої кіноіндустрії», 1986; «Історія(ї) кіно», 1989) до поліфонічних стрічок, замішених на культурних реаліях різних епох («Німеччина дев'ять нуль», 1991; «ЖЛГ: автопортрет у грудні», 1994). Відзвуки стилю Ґ. і творчі принципи франц. «нової хвилі» надихнули не одне покоління кіномайстрів на різних континентах.

К. Сліпченко (Львів).

ГОЛСУОРСІ Джон (Galsworthy, 14.08.1867 – 31.01.1933) – англ. прозаїк і драматург. Н. у Кінгстон-Хіллі (графство Суррей). Навчався в Оксфордському ун-ті. 1889 здобув ступінь бакалавра юриспруденції, 1890 був прийнятий в адвокатуру. У 28 років почав писати; свою першу книжку «Під чотирма вітрами» опублікував 1897. Романи «Джослін» (1899) і «Вілла Рубейн» (1900) видав під псевдонімом Джон Сіндзон (John Sinjohn). У першому ж виданому під своїм ім'ям романі («Острів фарисеїв», 1904), як і у наступних («Власник», 1906; «Садиба», 1907; «Братерство», 1909; «Патрицій», 1911), Ґ. послідовно критикував тогочасне англ. суспільство. Із романів, що критикують англ. життя, варто вилучити «Темну квітку» (1913), «Фрілендів» (1915), «Сильніше від смерті» (1917) і «Шлях святого» (1919): у кожному заторкнуто якусь соціальну проблему і, зазвичай, викладено історію кохання. Між 1906 і 1917 Ґ. написав і поставив більшість своїх п'єс. Найвідоміші: «Срібна коробка» (1906), «Боротьба» (1909), «Правосуддя» (1910) і «Мертва хватка» (1920). 1917 Ґ. повернувся до «Власника», одного із найсильніших своїх романів, і, додавши до нього спочатку інтерлюдію «Останнє літо Форсайта», потім «У зашморгу» (1920) і «Здається в оренду» (1920), створив велику трилогію «Сага про Форсайтів». Життя цієї родини Ґ. продовжував змальовувати і у другій трилогії «Сучасна комедія», в яку ввійшли «Біла мавпа» (1924), «Срібна ложка» (1926) і «Лебедина пісня» (1928). «Сага про Форсайтів» і «Сучасна комедія» – історія трьох поколінь типової багатой родини, епопея англ. життя кін. ХІХ–поч. ХХ ст. Остання з трилогій Ґ. – романи «Дівчина-друг» (1931), «Пустеля, що цвіте» (1932) і «Через ріку» (1933), розповідає про наступне покоління брит. верхівки, цього разу про аристократію. 1932 Ґ. став лавреатом Нобелівської премії. У творчості Ґ. поєднується імпресіонізм і реалізм. Глибоко відчував красу життя й одночасно був літописцем суспільства.

К. Сліпченко (Львів).

ГОМУЛКА Владислав (Gomulka; 06.02.1905 – 01.09.1982) – польс. комуністичний діяч. З 1926 – член польс. компартії. Був організатором низки робітничих демонстрацій і страйків. 1932–34 і 1936–39 перебував в ув'язненні (1934–35 знаходився у Москві). На поч. Другої світової війни 1939–45 емігрував до СРСР. У січні 1942 направлений у Варшаву для об'єднання всіх комуніст. оргцій у єдину партію. Виступив одним із засновників Польської робітничої партії (ППР), співавтор двох партійних програм – «За що боремося?». 1944 став одним із ініціаторів створення Крайової ради народової. 1943–48 – секретар (з 1945 – ген. секретар) ППР. З січня 1945 був віце-прем'єром Тимчасового уряду країни. Депутат Сейму (1947–51 і 1957–71). Брав участь у створенні ПОРП. 1948 під час внутрішньопарт. дискусій щодо конфлікту ВКП(б) і КПЮ та шляхів проведення аграрної реформи звинувачений у «правонаціоналістичному ухилі» і виведений зі складу ЦК партії. У серпні 1951 був заарештований за «прикриття ворожої агентури» у партії й ув'язнений. 1954 звільнений і реабілітований. У жовтні 1956 обраний 1-м секретарем ПОРП. Розпочав процес демократизації політ. життя країни, внаслідок чого з керівництва ПОРП було усунуто прихильників сталінізму, вислано з країни рад. радників, прискорилася реабілітація політ. в'язнів (членів Армії Крайової, Польськ. соціаліст. партії та ін.), нормалізувалися відносини з католицькою Церквою (звільнено примаса Польщі С. Вишинського, дозволено викладання релігії у школі) та укладено угоду з Москвою про умови перебування рад. військ на території Польщі (грудень 1956). Рішуче виступив проти насильницької колективізації на селі, що привело до розпаду більшості кооперативних господарств та збереження 85% земельних угідь у приватній власності. 07.12.1970 уряд Ґ. підписав договір з ФРН, який визнавав непорушність зх. кордонів Польщі. З кін. 1950-х років почав згортати політику лібералізації комуніст. режиму – боровся з «проявами опортунізму» у партії, здійснив партійні чистки, запровадив цензуру та посилив ізоляцію країни від Заходу. Одночасно уряд Ґ. припинив реформування економіки, що в серед. 1960-х років призвело до появи кризових явищ у госп. країни. Загальне незадоволення населення тотальним контролем Компартії над суспільним життям та екон. ситуацією у країні (підвищення цін на продовольство та ін.) переросло в грудні 1970 у масові виступи проти комуніст. влади у кількох містах Польщі (Гданськ, Гдиня, Щецин, Ельблонг, Слупськ та ін.), що і стало причиною усунення Ґ. 19.12.1970 з посади керівника партії. На посту 1-го секретаря ЦК ПОРП його замінив Е. Герек.

ГОНСАЛЕС ВІДЕЛА Габріель (Gonzalez Videla; 23.11.1898 – 22.08.1980) – чил. політик. 1922 закінчив юрид. ф-тет Чилійського ун-ту в Сантьяго. 1932–37 – голова Радикальної партії, 1929–39 – депутат Нац. Конгресу Чилі. 1939–44 очолював дипл. місії у Франції, Бельгії та Бразилії. 1946 обраний президентом від Демократичного альянсу – блоку лівих сил. Прийшовши до влади, відійшов від передвиборчої програми. У квітні 1947 вивів з уряду комуністів. Уряд Г. видав антидемократичний закон «Про захист демократії» (1948), внаслідок чого була заборонена діяльність лівих партій та орг-цій. Розірвав дипломатичні відносини з СРСР і країнами *радянського блоку* (1947). 1952–70 – директор франц.-італ. банку для Пд. Америки. 1970 вийшов із Радикальної партії, протестуючи проти її вступу до лівого блоку «Народна єдність», який висунув у президенти країни С. *Альєнде*. Підтримав військовий заколот 1973 і прихід до влади А. *Піночета*. З червня 1976 – заст. голови Державної Ради (дорадчий орган при А. Піночеті).

ГОНСАЛЕС Феліпе (González; 05.03.1942) – іспан. політичний діяч. Н. у Севільї. 1965 закінчив юрид. ф-т Севільського ун-ту. Працював адвокатом, захищав права робітників. З 1964 член тоді підпільної ІСРП (мав псевдо «Ісідоро»). Від 1974 – голова партії. Відіграв провідну роль у розбудові структур партії. Стояв на позиціях розбудови немарксистського соціаліст. руху, але у б-бі з авторитарним режимом Ф. *Франко* в Іспанії був союзником іспан. комуністів. Відмовився від марксистської ідеології як політичної доктрини. Широко відомою стала його фраза «марксизм або я», 1979 ІЧРП остаточно відмовилась від ідей марксизму), яку він висловив у ході внутрішньо парт. дискусії щодо ідеологічних принципів політ. діяльності соціалістів у постфранкістську епоху. 1977 став депутатом Конгресу, очолюючи основну опозиційну партію (виступав проти вступу Іспанії до НАТО). 1982–96 – прем'єр-міністр Іспанії. Втілював ліберальну екон. політику, впроваджуючи принципи свободи приватного підприємництва, ринкової економіки, лібералізації ринку праці, зовн. торгівлі, фінансової системи. Успішно реалізував комплексну інфраструктурну програму. Уряд Г. реформував нац. систему освіти (запровадив безкоштовне навчання для дітей до 16 років), систему соц. забезпечення (запроваджено 40-год. роб. тиждень, збільшено термін оплачуваних відпусток до 30 днів на рік), систему охорони здоров'я (створена Національна служба охорони здоров'я, частково легалізовано аборти), дозволив приватні телевізійні канали (1990). Г. 1986 підтримав вступ Іспанії до НАТО і ЄС. Іспанія за урядів

Г. стала одним із ініціаторів переходу на єдину європ. валюту, підтримала об'єднання Німеччини. Кабінет Г. 1991 підтримав США у війні проти Іраку в Перській затоці, відправив контингент іспан. військовиків і надавши іспан. аеродроми для амер. бомбардувальників. Екон. політика уряду Г. сприяла зростанню ВВП країни. І, як наслідок, реалізації низки іміджевих проєктів, зокрема, проведення Олімпійських ігор в Барселоні (1992) і Всесвітньої виставки в Севільї (1992). У той же час скандали, пов'язані з корупцією (незаконне фінанс. ІСРП, спонсорювання державою «загонів смерті» для б-би з баскськими сепаратистами), підірвали популярність Г. та його партії серед населення. Поразка соціалістів на виборах 1996 призвела до відставки Г. з поста прем'єра, а в червні 1997 Г. залишив посаду і голови ІСРП. У вересні 1996 Г. очолив Мадридський фонд глобального прогресу. 14. 12. 2007 Г. обрали головою групи реагування, або «Ради мудреців» – аналітичного центру для обговорення майбутнього Європи. 2010–15 – незалежний директор Gas Natural-Fenosa, однієї з провідних ісп. енергетичних компаній. Член Мадридського клубу – незалежної комерційної орг-ції, створеної для сприяння демократії та змін у міжнар. співтоваристві, яка налічує понад 100 осіб (колишні глави держав і урядів з усього світу).

З. *Баран (Львів)*.

ГОТТВАЛЬД Клемент (Gottwald; 23.11.1896 – 14.03.1953) – комуністичний діяч у Чехословаччині. Під час 1-ої світової війни 1914–18 воював в австр. армії на Східному фронті. Після створення 1921 Компартії Чехословаччини став одним з активних її членів, редагував ком. газету «Голос народу». З 1925 – член ЦК і політбюро КПЧ. У лютому 1929 обраний ген. секретарем Компартії, депутат чехосл. парламенту (з 1929). Був одним із відомих діячів міжнар. комуніст. руху, член виконкому *Комінтерну* (з 1928), секретар *Комінтерну* (1935–43). Під час *Другої світової війни 1939–45* жив у Радянському Союзі, де керував роботою закорд. центру КПЧ. Після визволення країни від нім. військ повернувся до Праги. 1946–48 очолював коаліційний уряд Чехословаччини. У лютому 1948 керував державним заколотом, внаслідок якого владу в країні захопили комуністи (див. *Лютневий переворот 1948* у Чехословаччині). У червні 1948 змінив на президентському посту Е. *Бенеша*. Спираючись на всебічну допомогу і підтримку Москви, наприкін. 1940-х років повністю встановив контроль над ситуацією у країні. Запровадив у Чехословаччині комуніст. режим сталінського типу. Формально зберігаючи багатопартійну систему (некомуністичні партії були

розпущені або реорганізовані), Г. провів широку кампанію дискредитації політ. опонентів, за якою відбулися численні розправи над ними та чистки у лавах КПЧ. Зовнішньополіт. діяльність Г. була повністю підпорядкована інтересам СРСР на міжнародній арені. У березні 1953 взяв участь у похороні Й. Сталіна, під час якого застудився і за кілька днів помер у Москві.

ГРАБСЬКИЙ Владислав (Grabski; 07.07.1874 – 01.03.1938) – польс. політик, економіст, історик. Належав до Націонал-дем. партії, був одним з її лідерів. 1906–12 – депутат рос. Державної Думи. На поч. *Першої світової війни 1914–18* став ініціатором створення у Варшаві Центрального громадського комітету, створеного за згодою рос. адміністрації для управління сусп. і госп. життям у Королівстві Польському. Після передачі Регентською радою владних повноважень Ю. Пілсудському (листопад 1918) Г. деякий час був міністром хліборобства. 1918–19 – організатор і голова Польської ліквідаційної комісії. Входив до складу польс. делегації (радник з екон. питань) на *Паризькій мирній конференції 1919–20*. 1919 обраний від ендеків послом до Сейму. 1920 і 1923–25 очолював уряд Польщі. 1924 провів низку фін.-екон. реформ, зокрема, запровадив золотий, заснував Банк Польщі, удосконалив бюджетну політику тощо. Плідно займався науковою діяльністю, був професором Вищої школи сільського господарства (з 1923), очолював роботу Товариства економістів і статистиків (1928–34), став засновником Ін-ту статистики села (1936). Автор численних праць з історії аграрних відносин у Польщі, зокрема «Історія Рільничого товариства 1858–61» (1904), «Історія села в Польщі» (1929) та ін.

Б. Гудь (Львів).

ГРАМШІ Антоніо (Gramsci; 23.01.1891 – 27.04.1937) – італ. комуністичний діяч, філософ. Освіту здобув у Туринському ун-ті, де вивчав філологію і філософію (1911–15). Приєднався до соціаліст. руху. 1913 став членом Італ. соціалістичної партії, згодом очолив її ліве крило. 1915–19 займався журналістською і політичною діяльністю. З 1919 спільно з П. Тольятті, М. Террачіні, А. Таска видавав щотижневик «Ордіне Нуово». У січні 1921 заснував Італ. комуністичну партію (ІКП), у серпні 1924 став її ген. секретарем. 1922 був обраний до складу Секретаріату виконкому *Комінтерну*. З 1924 за ініціативою Г. виходив орган ІКП – газета «Unità» («Єдність»). Депутат парламенту від округу Венето. 1924–26 очолював фракцію комуністів у парламенті (1924–26), виступав проти фашист. режиму Б. Муссоліні.

У жовтні 1926 відмовився підтримати фашист. «новий порядок» («ordine nuovo»), за що був заарештований і в червні 1928 засуджений до 20 років ув'язнення. У в'язниці написав багато листів і нарисів, які були опубліковані посмертно у збірці «Тюремні зошити» (1947). Г., разом із Д. Лукачем, був одним із засновників неомарксизму. Хоча Г. ніколи не виступав за «парламентський шлях» до соціалізму, однак прихильники єврокомунізму вважають його своїм духовним батьком. Великої уваги Г. надавав розробленню стратегії і тактики партії в умовах тоталітарного режиму. Твердив, що державу не можна розглядати лише як орган насильства. На його думку, сучасна капіталістична держава намагається більше переконати, ніж примушувати. Виходячи з цього, Г. розробив оригінальну стратегію завоювання влади: спочатку завоювати авторитет у політичній та інтелектуальній сферах, а потім брати владу. Вважав необхідним існування революційної партії, яка мала стати «інтелектуальним ядром», виховувати робітничий клас, об'єднувати навколо себе ін. соціальні верстви. Помер Г. через кілька днів після звільнення з ув'язнення.

Ю. Шведа (Львів).

ГРАЦІАНІ Рудольфо (Graziani; 11.08.1882 – 11.01.1955) – італ. політик і військовик, маршал (з 1937). Н. у Філеттіно. Військову службу розпочав у колоніальних військах. Після Першої світової війни керував каральними експедиціями проти араб. племен у Триполітанії (1924), Киринаїці (тогочасна назва Лівії; 1928–30); був губернатором Сомалі. Під час італ.-ефіоп. війни 1935–36 командував Південною армією. 1936–37 – віце-король Ефіопії. За наказом Г. відбувалися розправи над місцевим населенням, що стало причиною масових протестів і замаху на Г. у лютому 1937 (був поранений). 1939–40 – начальник штабу сухопутних військ. З червня 1940 – головнокоманд. італ. військ у Пн. Африці. Після поразки біля Марса-Матрух знятий з усіх військових постів (березень 1941). Під час окупації нім. військами Італії (1943–45) був військовим міністром, нач. Генштабу *Республіки Сало*. Боровся проти італ. Руху Опору. У квітні 1945 заарештований партизанами. 1950 засуджений до 19 років тюрми, але за кілька місяців амністований. З 1952 почесний голова італ. неофашистів – Італійського суспільного руху.

ГРИБАУСКАЙТЕ Даля (Grybauskaitė; 01.03.1956) – литов. політик, Президент Литви (з 2009). Н. у Вільнюсі. Після закінчення вільнюської школи 1975–76 працювала інспектором відділу кадрів держ. філармонії Литов. РСР. 1977–83

навчалася на екон. ф-ті Ленінградського ун-ту. Після закінчення навчання повернулася в Литву, де стала секретарем товариства «Знання» при Академії Наук, 1983–84 зав. кабінетом Вільнюської вищої парт. школи, 1985–90 – викладач кафедри політекономії. 1983–90 належала до КПРС. Навчалася в заочній аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК КПРС у Москві, де 1988 захистила дисертацію. 1990–91 вчений секретар Інституту економіки АН Литви. 1991 навчалася за програмою для керівників в Інституті міжнар. екон. відносин Джорджтаунського ун-ту (Вашингтон, США). 1991–93 – директор європ. департаменту Мін-ва міжнар. економ. зв'язків Литви, потім очолювала аналогічний підрозділ у МЗС Литви. Керувала переговорами щодо договору про вільну торгівлю між Литвою і ЄС. 1994–95 була надзвичайним послом і уповноваженим міністром у місії Литви при ЄС і одночасно заст. координатора переговорів щодо вступу Литви до ЄС. 1996–99 працювала уповноваженим міністром в посольстві Литви в США. 1999–2000 займала посаду віце-міністра фінансів і керувала переговорами Литви з Міжнародним валютним фондом і Світовим банком. 2000–01 віце-міністр закордонних справ (уряд Р. Лаксаса). З липня 2001–04 міністр фінансів в уряді А. Бразаускаса. Після приєднання 2004 Литви до ЄС стала комісаром ЄС (до квітня 2009). Спочатку займалася питаннями освіти, культури та молоді, з листопада відповідальна за фінансове планування і бюджет у комісії Х. Баррозу. Здобула значну популярність, газета *The Wall Street Journal* 2004 назвала Г. «залізною леді» (має чорний пояс із карате) та порівняла з М. Тетчер. Сама Г. стверджувала, що їй близькі політичні погляди М. Тетчер і М. Ганді. Уперше у бюджеті 2008, представленому Г., витрати на зростання і зайнятість, переваживши витрати на с/г і природні ресурси. 2008 Г. визнали «жінкою року» в Литві, незважаючи на її жорстку критику економ. політики литов. уряду. Виграла президентські вибори у травні 2009, отримавши 69% голосів. 2013 оголосила про рішення бойкотувати зимову олімпіаду в Сочі через порушення Росією прав людини, ставлення до східних партнерів і Литви. Заявила про намір продовжувати й розвивати курс допомоги у справі демократизації країн СНД, зокрема, України, сприяти її інтеграції в ЄС і НАТО. Переобрана на пост президента 2004 (у другому турі перемогла З. Бальчітіса, набравши 58% голосів). Після початку рос. агресії щодо України заявила, що Литва постачатиме озброєння для укр. збр. сил. У червні 2014 в інтерв'ю нім. журналу «Focus» наголосила, що президент РФ В. Путін використовує громадянство, як привід для завоювання територій, порівнявши його дії з політикою

Й. Сталіна. У листопаді 2014 охарактеризувала Росію як терористичну державу, яка проводить відкриту агресію проти своїх сусідів, а «Україна сьогодні воює за мир у всій Європі, за всіх нас». У січні 2015 Г. присуджено титул «Людина року» у сфері сусп.-політ. діяльності: за послідовне і непохитне відстоювання інтересів України на найвищому міжнар. рівні. За даними опитування, проведеного на початку 2015 Інститутом світової політики Г. визнано найкращим лобістом України в світі. У лютому 2015 заявила, що Захід має підтримати Україну зброєю, оскільки Росія веде проти неї відкриту війну. Різка критика Г. політики і керівництва РФ спричинила прояву публікацій дискредитаційного характеру щодо литов. Президента, які розцінюються експертами як прояви інформаційної війни проти Литви. Нагороджена численними нац. (2003 – Командор ордена Великого Литовського князя Гедимінаса) та між нар. відзнаками (Латвії, Естонії, Норвегії, Фінляндії, Швеції, Ісландії, Німеччини та ін. країн), серед яких Міжнародна премія імені Карла Великого за внесок в об'єднання Європи (2013).

З. Баран (Львів).

ГРОЗА Петру (Groza; 07.12.1884 – 07.01.1958) – румун. політик. Навчався на правничих ф-тах у Бухарест., Берлін. і Ляйпціг. ун-тах. 1920–27 – депутат парламенту від Національно-християнської партії. 1921–22 і 1926–27 – міністр. 1927 вийшов з НХП. 1933 заснував і очолив партію лівого спрямування – Фронт хліборобів, який співпрацював з комуністами. Виступав проти політики І. Антонеску, 1943–44 перебував в ув'язненні. Після повалення 23.08.1944 диктатури І. Антонеску, Г. як віце-прем'єр увійшов до складу коаліційного уряду ген. Н. Радеску. Тісно співпрацював із Нац.-дем. фронтом, який перебував під контролем комуністів. У березні 1945 під тиском комуністів, які влаштовували масові акції протесту, король Михайл I призначив Г. главою уряду. Прихильник ідеї федеративного об'єднання Румунії, Угорщини і Югославії. Після ліквідації монархії у країні (30.12.1947) і проголошення Румунської Народної Республіки – голова Ради Міністрів РНР. Поява на політ. арені Г. *Георгіу-Деж* – лідера новоствореної Румун. робітничої партії (РРП) – остаточно відсунуло Г. на другорядні ролі у сусп. житті країни. З червня 1952 – голова президії Великих Національних зборів РНР.

ГРОС Карой (Grosz; 01.08.1930 – 07.01.1996) – угор. комуніст. діяч. Н. у Мішкольці. 1945 став членом Компартії (тоді – Угорська партія праці, з 1956 – Угор. соц. роб. партія). Закінчив

Будапештський ун-тет. З 1948 на партійній роботі – зав. відділом агітації та пропаганди Боршодського обкому (1954–62), секретар парткому угор. радіо і телебачення (1962–68), зав. відділом агітації та пропаганди ЦК УСРП (1974–79), секретар Боршодського обкому (1979–84) і Будапештського міському УСРП (1984–87). У червні 1987 очолив Раду Міністрів УНР. Запропонував 3-річний план стабілізації господарства країни шляхом жорсткої економії. У травні 1988 під тиском демократичної опозиції Я. Кадер змушений був піти з поста ген. секретаря УСРП, а його місце зайняв Г. Намагався зберегти авторитет УСРП у суспільстві – підтримав помірковані екон. реформи нового прем'єра М. Немета і рішення парламенту про громадянські свободи, не перешкоджав діяльності опозиційних орг-цій. У лютому 1989 виступив з пропозицією допустити до виборів всі політ. партії, але зазначив, що УСРП залишається «керівною силою» угор. суспільства. Коли на XIV з'їзді УСРП (жовтень 1989) більшість членів орг-ції висловила підтримку реформаторському крилу партії на чолі з Р. Ньєршем (відкидало диктатуру пролетаріату, демократичний централізм, виступало за ринкову економіку тощо) і створила Угорську соціаліст. партію, Г. зі своїми прихильниками залишив ряди УСРП. Заснував Угор. соціалістичну партію (УСП), яку очолював до травня 1990.

ГРОТЕВОЛЬ Отто (Grotewohl; 11.03.1894 – 21.09.1964) – комуністичний лідер у Сх. Німеччині. Навчався у Вищій політ. і комерц. школах у Берліні, Берлінському ун-ті. 1912 вступив у Соц.-дем. партію Німеччини. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. На поч. 1920-х років займав міністерські пости (мін. внутр. справ і юстиції) в уряді Брауншвайга. 1924–33 – депутат Райхстагу від Соц.-дем. партії. Учасник антинацист. руху. Після розгрому нацист. Німеччини залишився у рад. зоні окупації, співпрацював з Рад. військовою адм-цією у Німеччині (РВАН). 1946 став одним із засновників Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН); до 1954 був співголовою партії разом з В. Піком), що призвело до ліквідації соц.-дем. руху і забезпечило повне домінування комуністів на політ. арені Сх. Німеччини. Керував роботою конституційної комісії, яка розробила проєкт Конституції НДР. Після проголошення 07.10.1949 Німецької Демократичної Республіки на території рад. окупаційної зони, очолив виконавчу владу Сх. Німеччини. Уряд Г. реалізував курс, характерний для розвитку всіх східноєвроп. країн, де до влади прийшли комуністи – «побудова соціалізму» за радянським зразком. 1950 домігся скорочення репараційних виплат НДР на користь СРСР з 6,3 млрд

дол. до 3,2 млрд дол. США. Форсований урядовий курс на індустріалізацію країни і колективізацію села став причиною *Берлінського повстання 1953*, яке комуністичне керівництво жорстко придушило за допомогою рад. військ. Сприяв вступу НДР до *Ради економічної взаємодопомоги і Організації Варшавського договору*. В останні роки свого прем'єрства втратив вплив на політ. життя країни, де домінував В. Ульбріхт. З вересня 1960 став одним із заст. голови Національної Ради НДР. У серпні 1961 для припинення втечі громадян Сх. Німеччини до ФРН санкціонував спорудження *Берлінського муру*.

«ГРЮН» ПЛАН – план анексії нацист. Німеччиною зх. частини Чехословаччини 1937–38. Однією із головних проблем Чехословацької респ. у міжвоєнний період було питання нім. меншини (3,1 млн осіб), яка проживала на прикордонних із Німеччиною територіях. За *Сен-Жерменським договором 1919* Австрія визнавала входження до Чехословаччини р-нів із нім. населенням – Пн. Чехії, Крконоші (нім. – Судети), Шумави і частини Моравії. Інтереси нім. меншини виражали різні політ. партії, найвпливовішою з яких була Судетсько-нім. партія (лідер – К. Генляйн). З серед. 1930-х років ця партія посилювала кампанію за відторгнення прикордонних р-нів і приєднання їх до нацист. Німеччини. На поч. 1937 нім. Генштаб розробив план захоплення прикордонних чехосл. земель під назвою «Грюн» («Зелений»). Приводом для окупації цих територій мало стати вбивство нім. посла у Празі. У другій пол. травня 1938 розпочалася передислокація нім. військ до чехосл. кордону (30 дивізій). Уряд Е. Бенеша оголосив часткову мобілізацію, а його війська зайняли прикордонні укріплення (чехосл. армія налічувала 45 дивізій). Уряди західних держав закликали Берлін утриматися від агресивних дій щодо Чехословаччини, водночас Празі порадили піти на поступки нім. меншині. Уряд погодився провести переговори щодо надання широкої автономії для пн.-зх. р-нів країни. Проте лідери нім. меншини незмінно висували нові претензії, свідомо уникали пошуків компромісу, а згодом припинили переговори і 06.09 у Оставі здійснили спробу збройного путчу. Після придушення заколоту уряд. військами Судетсько-нім. партія була розпущена, а її лідер К. Генляйн емігрував до Німеччини. Дипломатична місія лорда В. Ренсімена, яка відвідала Чехословаччину в серпні 1938, зробила висновок, що «чехи і німці не можуть злагоджено жити в одній державі». Ця інформація стала основою стратегії західних держав, які, в обмін на збереження миру в Європі, запропонували Німеччині

приєднати прикордонні з нею чехосл. території. Після тривалих дипл. переговорів і пропагандистського тиску, 15.09.1938 відбулася зустріч брит. прем'єра Н. Чемберлена і А. Гітлера, під час якої було досягнуто домовленість щодо включення до складу Німеччини тих р-нів Чехословаччини, де німці склали більшість населення; двосторонні договори 1935 Чехословаччини з Францією і СРСР мали бути анульовані. Ці питання були узгоджені на лондонській нараді прем'єр-міністрів В. Британії та Франції і 20.09.1938 запропоновані Празі як основа для переговорів з Німеччиною. Президент Е. Бенеш відхилив подані пропозиції. У відповідь В. Британія і Франція 21.09 заявили, що у випадку неприйняття цих пропозицій чехосл. сторона буде нести всю відповідальність за розв'язання війни. У таких умовах празький уряд капітулював перед своїми західними союзниками і прийняв брит.-франц. ультиматум про нові кордони країни. Проте, вже 22.09 А. Гітлер заявив про значно більші територіальні вимоги. Такий розвиток подій не влаштував уряди В. Британії і Франції, які оголосили часткову військову мобілізацію. 23–29.09.1938 загальну мобілізацію провела Чехословаччина, армія якої чисельно і технічно не поступалася *Вермахту* й могла захистити державну незалежність. В умовах гострого протистояння великих європ. держав посередником у вирішенні проблеми став президент США Ф. Д. Рузвельт. Для врегулювання міжнар. кризи 29–30.09.1938 у Мюнхені була проведена конференція, якій взяли участь глави урядів Німеччини (А. Гітлер), В. Британії (Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладьє) та Італії (Б. Муссоліні). Учасники конференції підписали *Мюнхенську угоду 1938*, за умовами якої Судетська обл. і прикордонні з нею р-ни відходили до *Третього Райху*, свої територіальні претензії задовольнили Польща і Угорщина. Офіційного представника Чехословаччини, якого не запросили до участі в переговорах, ознайомили вже з готовим текстом документу. «Мюнхенська змова» стала серйозним стратегічним прорахунком західної дипломатії й змінила розстановку сил у Європі на користь нацист. Німеччини.

М. Кріль (Львів).

ГУДЕРІАН Гайнц Вільгельм (Guderian; 17.06.1888 – 15.05.1954) – ген.-полковник нім. армії (1940), військовий теоретик. Н. у м. Кульм (тепер Хелмно, Польща). Закінчив кадетський корпус і Військову академію (1914). Учасник *Першої* світової війни, служив у військах зв'язку і на штабних посадах. Від 1918 служив у Генштабі. 1920–35 – на командних постах у польовій армії.

Пройшов секретні курси танкістів у школі «Кама» в СРСР. Написав книги «Увага: танки!» (1936–37) і «Бронетанкові війська та їх взаємодія з іншими родами військ» (1937), які принесла йому славу визнаного теоретика танкової війни. 1938–40 як командир танкових з'єднань (дивізії, корпусу, танкової армії) брав участь у *аншлюсі* Австрії, окупації Судетської обл., Польській кампанії 1939 і *Французькій кампанії 1940*. На поч. Нім.-радян. війни 1941–45 – командував танковою групою у складі групи армій «Центр». Його танкісти оточили рад. війська під Києвом і Уманню, у липні 1941 форсували Дніпро, відзначилися у боях під Єльнею (Росія). Після поразки у грудні 1941 гітл. військ під Москвою відрахований у резерв. З березня 1943 – ген. інспектор бронетанкових військ. Після замаху на А. Гітлера (липень 1944) був одним із керівників переслідувань противників гітл. режиму в офіцерському корпусі. З липня 1944 – нач. Генштабу сухопутних військ. Робив відчайдушні спроби стабілізувати ситуацію на рад.-нім. фронті. Звинувачував Гітлера у поразках нім. армії. Наприкін. війни виступав за припинення воєнних дій проти військ західних союзників. У кін. березня 1945 замінений на посту ген. Г. Кребсом. У трані 1945 заарештований зх. союзниками, але незабаром звільнений. Автор мемуарів «Спогади солдата».

ГУЛАРТ Жуан (Goulart; 01.03.1919 – 06.12.1976) – президент Бразилії (1961–64). За фахом юрист. Від 1954 – голова Трайбалістської партії (існувала 1945–64). 1946–50 – депутат Законодавчої асамблеї шт. Ріо-Гранде-ду-Сул, з 1950 – депутат Нац. Конгресу Бразилії. 1953–54 – міністр праці, пром-сті та торгівлі. 1956–60 і 1961 – віце-президент. Після відставки Ж. Куадроси відповідно до Конституції зайняв президентський пост. Уряд Г. пробував проводити модернізацію госп. країни із застосуванням соціаліст. методів (встановлення держ. монополії на імпорт нафти, націоналізацію необроблюваних земель, обмеження вивозу прибутків на вкладений іноз. капітал тощо). Підтримав програму радикальних реформ (аграрну, податкову та ін.), яку висунув лівий Фронт народної мобілізації. Зовнішньополіт. курс уряду Г. продовжував політ. лінію на встановлення тісніших відносин із країнами *радянського блоку*. 1961 відновив дипл. відносини з СРСР. Екон. експерименти кабінету Г. привели до зростання інфляції, що, негативно, вплинуло передусім на рівень життя найбідніших верств населення, яке, за задумом Г., мало б виграти від реалізації урядових екон. програм. У квітні 1964 усунений від влади внаслідок держ. перевороту, який очолив

маршал У. Кастелу Бранко. Внаслідок невдачі політики Г. і військового перевороту, зазнала дискредитації сама ідея еволюційної модернізації держав Лат. Америки, що давало додаткові аргументи ліворадикальним елементам для пропаганди революц. концепцій сусп. змін, а правим, за допомогою військових диктатур, використовувати brutальні методи для придушення будь-яких дем. ініціатив. Емігрував до Уругваю; помер в Аргентині.

ГУТСРРЕШ Антоніу (Guterres; 30.04.1949) – португальський політик, дипломат, Генеральний секретар ООН (з 01.01.2017). Н. у Лісабоні. Вивчав фізику й електронну інженерію в Лісабонському ун-ті (Вищий технічний ін-т). З 1971–74 займався викладацькою діяльністю. Вступив у Соціалістичну партію Португалії, брав активну участь у процесах демократизації Португалії після повалення диктаторського режиму Нової держави. 1976 обраний до парламенту країни – Асамблеї Республіки. 1981–83 член Парламентської асамблеї Рад Європи. 1992 очолив Соціалістичну партію Португалії, яка під його керівництвом стала найвпливовішою політ. силою країни, зокрема досягала найкращих результатів за всю історію існування на парламентських виборах 1995, 1999 і 2002. Після перемоги СПП на виборах 1995 Г. став прем'єр-міністром. За його прем'єрства Португалія вступила в єврозону (з 2002) і остаточно було передано під управління КНР колишня португал. колонія Макао (грудень 1999). Докладав значних зусиль для врегулювання політ. кризи в ще одному багатовіковому португал. володінні – Сх. Тиморі, територія якого перебувала з 1976 тепер вже під індонез. окупацією. Підтримував ідею надання незалежності Сх. Тимору, сприяв введенню на цю територію 1999 миротворчого контингенту ООН, який мав гарантувати громад. мир на острові. 1999–2005 очолював Соціалістичний Інтернаціонал сприяв зростанню авторитету соціал-демократичного руху в політичній палітрі світу. Як голова Ради Європейського Союзу (2000) відіграв ключову роль у прийнятті Лісабонської стратегії економічного розвитку ЄС 2000–10. Протягом 10 років був Верховним комісаром ООН у справах біженців (2005–10). На цій посаді здійснив структурну перебудову Управління Верховного комісара ООН, зміцнив потенціал ООН у плані реагування на надзвичайні ситуації, удосконалював можливості ООН протистояти масштабним переміщенням людей, спричинених війнами, природними катаклізмами і соціальними проблемами. У квітні 2016 уперше в історії ООН кандидатура Ген. секретаря обиралась на відкритому засіданні Ген. Асамблеї, яка і рекомендувала Г. як одного з претендентів на посаду голови цієї

міжнар. орг-ції. Після схвалення його кандидатури РБ ООН, 13.10.2016 Г. був затверджений Ген. Секретарем на засіданні Генеральної Асамблеї ООН і змінив на цьому посту *Пан Гі Муна*. Зіткнувся із наймасштабнішою з часів Другої світової війни кризою біженців (65 млн осіб), викликами внаслідок загострення відносин між державами Заходу і Росією через анексію Криму, війну в Україні й втручання Москви у конфлікт у Сирії. У квітні 2018 заявив, що «Холодна війна» знову повернулася у міжнар. відносини, зазначивши, що сьогодні відсутні механізми, які б допомагали контролювати ризики ескалації. Відзначив низку ефективності Ради Безпеки ООН у ситуації ускладнення взаємовідносин ключових геополітичних суперників і висловився за реорганізацію цього органу.

ГУТТУЗО Ренато (Guttuzo; 02.01.1912 – 18.01.1987) – італ. живописець і графік, глава нео-реалізму в італ. мистецтві. Навчався в Академії мистецтв у Римі. Наприкін. 1930-х–поч. 1940-х років створив кілька антифашист. картин, в яких відобразив боротьбу і страждання народу («Розстріл», 1938; серія малюнків «З нами Бог!», 1944–45). 1947 став учасником групи «Новий фронт мистецтва». Переосмислюючи естетичні настанови новітніх мистецьких західноєвроп. течій, Г. прагнув створити реалістичне мистецтво ХХ ст., яке б відгукувалося на проблеми суспільства («Селяни захоплюють пустинні землі Сицилії», 1949–50). Для посилення емоційної виразності своїх творів використовував різке контрастне звучання кольору, динамічну композицію, узагальнене трактування форм. Чільне місце у творчості Г. посідають місцеві пейзажі, сповнені величної настроєвості («Пейзаж у Колабрії», 1963). Прагнучи до оновлення художньої мови, Г. у творах 1970-х років поєднував реальні та видумані персонажі, зміщував просторові плани, використовував фотомонтаж.

С. Лупій (Львів).

ГЬОРІНГ Герман Вільгельм (Герінг; Göring; 12.01.1893 – 15.10.1946) – один з керівників *Третього Райху*, райхсмаршал (з 1940). Н. попл. Розенгайма (Баварія). У роки *Першої світової війни 1914–18* служив у нім. винищувальній авіації (збив 22 літаки противника), з липня 1918 і до кін. війни командував найкращою авіаційною частиною «ескадрилією Ріхтгофена». За відвагу в боях відзначений декількома нагородами. Після війни вивчав політичні науки та історію у Мюнхенському ун-ті. 1922 вступив у НСДАП, організував і керував нацист. штурмовими загонами. Учасник *Мюнхенського путчу 1923*. Після придушення нацист. заколоту в листопаді 1923

був змушений емігрувати, жив в Австрії, Італії та Швеції. 1927 повернувся у Німеччину, був обраний депутатом Райхстагу. Став одним із найближчих співробітників А. Гітлера. У липні 1932 став головою парламенту. Відіграв головну роль у приході в січні 1933 до влади нацистів. Займав посаду райхсміністра в уряді А. Гітлера, одночасно був міністром внутр. справ Пруссії. Г. був головним організатором таємної поліції – *гестапо* і першого концентраційного табору на території Німеччини. У березні 1935 призначений головнокоманд. військ.-повітр. сил Німеччини, здійснив докорінну модернізацію Люфтваффе (помилково надавав перевагу будівництву літаків для тактичної авіації). Напередодні Другої світової війни 1939–45 очолив Імперську раду з оборони, А. Гітлер визначив

його своїм наступником на посту райхсканцлера. Командував діями нім. авіації під час військових операцій проти Польщі, Франції та в ході війни з Радянським Союзом. Невдало спланована Г. операція знищення брит.-франц. військ у Дюнкерку (травень 1940), провал плану «Адлеранґріф» (знищення нім. авіацією військ.-промисл. потенціалу В. Британії) і зрив операції з забезпечення зброєю і спорядженням 6-ої армії Ф. В. Паулюса у «Сталінградському котлі» (лютий 1943), значно зменшили його вплив на політ. життя *Третього Райху*. Наприкін. війни намагався вести сепаратні переговори із союзниками. У травні 1945 здався у полон амер. військам. Під час *Нюрнберзького процесу 1945–46* засуджений до страти (покінчив життя самогубством у тюремній камері).

Д

ДАВОСЬКИЙ ФОРУМ (повна назва – Всесвітній економічний форум, ВЕФ; *World Economic Forum, WEF*) – міжнар. неурядова орг-ція, саміти якої проходять щорічно у кін. січня – на поч. лютого у місті-курорті Давос (Швейцарія; звідси і неофіц. назва). Заснований швейцарським проф. Клаусом Швабом, який 1971 вперше зібрав у Давосі бізнесменів і політиків для обговорення перспектив розвитку європ. бізнесу на світовому ринку і створив Європейський форум менеджменту. З 1973 форум почав проводити регіональні саміти, поступово розширюючи представництво, а з 1976 увів постійне членство і перетворився на глобальний форум. Від 1987 його офіц. назва – Всесвітній економічний форум. Д. ф. передбачає кілька форм членства: стратегічні партнери (більше 30 найбільших транснаціональних корпорацій – «Майкрософт», «Кока-Кола», «Боінг», «Нестле» та ін.); щорічні партнери певного саміту («Мастеркард», «ПепсіКо» та ін.); прості члени (бізнесмени, які представляють нац. і транснац. корпорації з меншим річним бюджетом). Партнери відрізняються від простих членів обсягом сплачуваних внесків і привілеїв (делегувати більшу кількість своїх представників на форум, мати більше часу на виступи та ін.). Склад учасників Д. ф. переглядається щорічно. Майбутні члени ВЕФ проходять спеціальний відбір – враховуються нац. і глобальний рейтинг корпорації, роль у розвитку своєї галузі та ділову репутацію. Учасники ВЕФ сплачують вступний та щорічні внески, з яких і формується бюджет Д. ф. Керівними органами Д. ф. є Установча рада (формує довгострокову політику ВЕФ), Рада форуму (слідкує за відповідністю дій учасників форуму його меті) та Правління (відповідає за виконання бюджету й організацію заходів), а також спец. ради і групи, що готують порядок денний для зустрічей і самітів усіх рівнів (рада ділових орг-цій, рада профспілок, академічна рада, рада неурядових орг-цій, група мерів великих міст, група релігійних лідерів тощо). Метою Д. ф. є вирішення проблем глобального екон. розвитку і соц. прогресу через налагодження партнерства між діловими, політ., інтелектуальними, духовними лідерами світового співтовариства. Саміти та регіональні зустрічі Д. ф., що функціонує як елітарний політ. клуб, проходять в неофіційній обстановці, без дипломатичного протоколу і заключних комюніке. На них створюється

атмосфера для обміну думками, спілкування «віч-на-віч» між політиками, бізнесменами, діячами культури і науки, яке продовжується під час неофіційних прийомів, культурної програми, закритих дипл. зустрічей у кулуарах. Неформальний характер зустрічей у Давосі нерідко використовується як місце для переговорів конфліктуючих сторін і досягнення домовленостей між ними (напр., у Давосі обговорювались питання врегулювання Кіпрської проблеми, 1988; відбулася перша зустріч міністрів обох корейських держав, 1989). Д. ф. щорічно готує і публікує Світовий рейтинг конкурентоздатності економіки, з 1990-х років публікує звіти за підсумками самітів, видає щомісячний ж-л «World Link». Крім самітів у Давосі також проводяться регіональні саміти (напр. Європейський екон. форум, ВЕФ з проблем Бл. Сходу і Півн. Африки та ін.). Після світової екон. кризи 1997–98 діяльність Д. ф. критикується антиглобалістськими орг-ціями, а саміти супроводжуються радикальними протестами їх прихильників. У відповідь на критику лідери Д. ф. намагаються зробити його відкритішим, запрошують до участі та дискусій з проблем світового значення більшу кількість неурядових орг-цій, включають у порядок денний актуальні соц. питання, проблеми тероризму, бідності, етнічні та релігійні конфлікти. Зокрема, основні теми Д. ф. 2013 – криза у зоні євро, шляхи екон. відновлення, «витривалість» світової економіки, безробіття молоді та наслідки глобалізації; 2016 – «четверта промислова революція», допомога біженцям, масова міграція, гібридні загрози; 2018 – цифрова економіка, криптовалюти, роботизація, технології блокчейн. Україна бере участь у роботі Д. ф. з січня 1992. Останні роки на Д. ф. її представники обговорювали екон. розвиток і реформи в Україні, співпрацю з МВФ, анексію Росією Криму, Мінські домовленості.

Л. Угрин (Львів).

ДАЛАДЬЄ Едуард (Daladier; 18.06.1884 – 10.10.1970) – франц. політик. Належав до партії радикалів і радикал-соціалістів. З 1919 – член парламенту від департаменту Вокло. 1924–38 займав пости міністра колоній, військ. справ, освіти, громад. робіт. 1933, 1934 і 1938–40 очолював уряд країни. Як прем'єр-міністр для стабілізації екон. втілював жорстку соц. політику (збільшення роб. дня, обмеження прав профспілок тощо). У липні 1933 від імені Франції підписав «Пакт чотирьох». На міжнар. арені проводив лінію «умиротворення» А. Гітлера, намагаючись цим запобігти широкомасштабному воєнному конфліктові у Європі. Підписав *Мюнхенську угоду* 1938. Після нападу

гітл. військ на Польщу уряд Д. оголосив війну Німеччині (03.09.1939), однак активних воєнних дій франц. армія не вела (див. «*Дивна війна*»). Після перших воєнних невдач Франції пішов у відставку. Намагався сформувати у Пн. Африці альтернативні до режиму *Vichy* органи влади. Заарештований урядом Віші, 1940–45 знаходився під арештом, спочатку у Франції, згодом у Німеччині. Звільнений військами союзників. 1946–58 – депутат Національних Зборів, 1953–58 – мер Авіньйону.

ДАЛАЙ ЛАМА – титул верховного керівника ламаїстської церкви у Тибеті; до 1959 – глава держави. Титул запроваджений 1391. Д. л. вважається земним втіленням Будди. Після смерті останнього Д. л. комісія вищих лам вибирає з-поміж новонароджених хлопчиків, якого вважають поновним втіленням свого попередника. Після придушення 1959 повстання тибетців проти китайської влади Д. Л. XIV (Тенцін Гіатсо) емігрував до Індії. На міжнар. арені Д. Л. XIV (Нобелівський лавреат 1989) виступає за незалежність Тибету (див. *Тибету проблема*).

ДАЛІ Сальвадор (Dali; 11.05.1904 – 23.01.1989) – іспан. художник. 1921–28 навчався в Академії Сан-Фернандо у Мадриді. 1928 переїхав до Парижа, де познайомився із поетом А. Бретоном і художником П. Пікассо й приєднався до мистецької групи сюрреалістів. С. своїми творами «Загадка бажання» (1929), «Постійність пам'яті» (1931) створив блискучу рекламу сюрреалізму, ілюструючи його теорію «критичної параної». Розрив з А. Бретоном 1936 ще глибше окреслив суть естетики сюрреалізму Д. («Відчуття громадянської війни», 1936). 1940–48 жив у США, де створив «Меланхолійно-атомно-уранову ідилію» (1945), «Видіння Св. Антонія» (1946) та ін. Після повернення до Іспанії продовжував акції реалістично-містичного малярства, звертався у своїй творчості до італ. бароко і класицизму, нідерланд. реалізму, абстракціонізму, поп-арту, гіперреалізму, створюючи в очах публіки «міт про Далі» як неординарної особи мистецтва сюрреалізму. 1974 у м. Фігерасі (рідному місті художника) відкрито «музей Далі». Твори Д. експонуються у багатьох музеях Європи і США – Глазго, Базелі, Лондоні, Парижі, Чикаго і Нью-Йорку.

Я. Кравченко (Львів).

ДАЛЛЕС Аллен Велш (Dalles; 07.04.1893 – 29.01.1969) – амер. політик. Вивчав право у Принстонському ун-ті. З 1919 знаходився на дипл. службі, очолював управління близькосхідної

політики (1922–26) Держдепартаменту США. 1942–45 керівник амер. розвідслужби у Центр. Європі. Зі своєї штаб-квартири у Берні (Швейцарія) встановлював і підтримував контакти з групами Руху Опору в окупованих нацист. країнах. Діяльність Д. сприяла капітуляції Італії (вересень 1943). Налагодив контакти з антигітл. опозицією у *Третьюму Райху*. 1945 вів переговори з представниками Г. Гімлера про укладення *сепаратного миру* з Німеччиною. 1953–61 – директор ЦРУ. Пішов у відставку після невдалої операції проти режиму Ф. Кастро у затоці Свиней на Кубі.

ДАЛЛЕС Джон Фостер (Dalles; 25.02.1888 – 24.05.1959) – амер. політик, дипломат. Республіканець. Очолював великі юрид. фірми, голова ради «Фонду Рокфеллера». 1946–50 (з перерв.) – представник США в ООН. Один із організаторів Північно-атлантичного пакту. 1950–51 виробляв умови мирного договору з Японією (див. *Сан-Франциський мирний договір 1951*). 1953–59 – держ. секретар США, фактичний творець зовнішньополіт. курсу адм-ції президента Д. Д. *Айзенговера*. Співавтор *Айзенговера доктрини*. Виступав за проведення політики «з позиції сили» і «балансування на межі війни» стосовно СРСР та ін. комуніст. країн, дотримувався концепції «масованої відплати» у випадку амер.-рад. збройного конфлікту.

ДАМАНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1969 – збройний конфлікт між СРСР і КНР на далекосхідній ділянці рад.-кит. кордону у січні-квітні 1969. Від поч. 1960-х років значно загострилися ідеологічні та політичні протиріччя між КППС і КПК, і відповідно, міждержавні стосунки між СРСР і КНР. Після проголошення у Китаї «*культурної революції*» пекінське керівництво стало вбачати в СРСР «ворога № 1». У Пекіні дійшло до нападу на рад. посольство, а у Москві була розігнана демонстрація кит. студентів на Красній площі. Після інтервенції військ *Організації Варшавського договору* у Чехословаччину (1968) і проголошення *Брежнєва доктрини*, кит. керівництво звинуватило Москву у підготовці нападу на КНР. 23.01.1969 відбувся перший інцидент на рад.-кит. кордоні (проходив по р. Уссурі) у р-ні о-ва Даманський (кит. назва – Цзан Бао), який кит. уряд вважав своєю територією. У наступні тижні сутички продовжувалися на скутій льодом р. Уссурі. У ніч з 01 на 02.03 кит. прикордонники, застосувавши зброю, спробували зайняти о. Даманський. У ході кількогодінного бою обидві сторони зазнали значних людських втрат, зокрема загинуло бл. 30 рад. прикордонників. Протягом березня-квітня

1969 збройні сутички у р-ні Даманського продовжувалися. У цих боях, за даними рад. сторони, загинув 71 рад. військовик, з кит. – кілька сотень. У Москві та Пекіні дійшло до демонстрацій і нападів на посольства КНР і СРСР. У серпні 1969 стався конфлікт на середньоазійській ділянці кордону у р-ні населеного пункту Жаланашколь. Рад. уряд розглядав можливість нанесення ракетних ударів по військових об'єктах КНР. Цей небезпечний розвиток подій, який міг привести до масштабніших воєнних дій, був зупинений внаслідок зустрічі глав урядів КНР і СРСР та досягнення домовленості про початок переговорів із прикордонних питань. Хоча переговори, які розпочалися у жовтні 1969, і не принесли результатів, але до серйозних прикордонних інцидентів більше не доходило. Різка взаємна критика, нападки і звинувачення між КНР і СРСР продовжувалися і на поч. 1970-х років, і ослабли тільки після смерті *Мао Цзедун*. У серед. травня 1991 у Москві був підписаний рад.-кит. договір, який остаточно врегулював терит. проблеми між обома державами.

ДАНІЯ (Королівство Данія) – держава в Північній Європі. Межує з Німеччиною, сполучена зі Швецією Ересунським мостом (2000). Омивається водами Північного та Балтійського морів. Загальна площа: 2 210 579 км², без о. Гренландії і Фарерських о-вів – 42 тис. км². Чисельність населення: 5,75 млн (2018). Нац. склад і етнічні групи: данці – 88,7%, поляки, сирійці, німці, іракці, іранці, норвежці, шведи, пакистанці, литовці, сомалійці. Релігійний склад населення: лютерани – 75,9% (національна Данська церква), мусульмани – 3,5%, православні – 2%, римо-католики – 1,3%, атеїсти – 19,7%. Станом на 2018 церква не відокремлена від держави, діє спеціальне міністерство з питань культури і церкви. Держ. мова: данська; гренландська і фарерська мають офіційний статус на відповідних о-вах, німецька захищається законом, як мова меншини в Південній Ютландії. Форма держ. правління: конституційна монархія. Форма держ. устрою: унітарна держава з двома автономіями Гренландією (1979) і Фарерськими о-вами (1948). Столиця: Копенгаген. Адмін.-терит. поділ: 5 регіонів (з 2007). Глава держави: монарх. Законодавча влада: однопалатний (від 1953) Фолькетинг, 1849–1953 двопалатний Риксдаг складався із Ландстингу і Фолькетингу. Вищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: данська крона.

До поч. ХХ ст. с/г перетворилося в індустріалізовану галузь економіки, спрямовану насамперед на експорт. Напередодні Першої світової війни у с/г було зайнято 40% населення, пром-

сті та ремеслах – 30%. Д. вдалося швидко стати аграрно-індустріальною державою, по-перше, завдяки близькості до В. Британії та Німеччини, а, по-друге, тому, що була світовим перевізником. Успішно розвивалися харчова пром-сть, насамперед, пивоваріння (заводи «Карлсберг» і «Туборг»), текстильна галузь і в-во цементу. Торг. оборот склав 15 млрд крон, 55% експорту (в основному обладнання та технічні пристрої) припадало на В. Британію, 21% – Німеччину, що ж до імпорту, то основними «споживачами» були ті ж держави. Данські торгові консульства відкриті й у Бердянську (1851), Миколаєві (1882), Севастополі (1885), Києві (1900). Демографічний ріст (1864 – 1,69 млн, 1914 – 2,87 млн) випереджав індустріальний розвиток, що сприяло масовій еміграції у США (1875–1914 – бл. 300 тис.), Канаду, Австралію, Південну Африку.

На зламі ХІХ–ХХ ст. Д. була конституційною монархією. Законодавча влада належала Ригсдагу, який складався з двох палат – нижньої (Фолькетинг) і верхньої (Ландстинг). Фолькетинг визначав склад уряду та бюджет, але жоден закон не вступав у дію без схвалення Ландстингу. Уряд відповідальний перед більшістю Фолькетингу. У Конституції 1866 визначено три основи держави – монархія, церква і приватна власність. Крістіан ІХ (1863–1906) через затьяжну політ. кризу 1901 погодився створити перший парламентський уряд. Король підтримав незалежницькі прагнення *Норвегії* і його внук під іменем *Хокона VII* став 1905 монархом новоутвореної держави. Щоб утримати в складі королівства Ісландію, 1904 була значно розширена автономія, надана 1874. Син Крістіана ІХ Фредерік VIII (1906–12) прихильник посилення парламентаризму, співпрацював із представниками основних політ. сил – консерватори Хойре, ліберали Венстре, соціал-демократи СДПД.

Напередодні Першої світової війни, як і інші скандинавські країни, Д. добивалася міжнар. визнання політики «постійного нейтралітету». 10.04.1908 у Петербурзі Д., Швеція, Німеччина та Росія уклали Балтійську декларацію, за якою територія кожної з цих держав мала бути недоторканою. У той же день у Берліні Д., В. Британія, Франція та Нідерланди підписала аналогічну Північноморську декларацію. 15.10.1912 уряд прийняв декларацію про збереження нейтралітету у *Балканських війнах 1912–13*.

02.08.1914 Д. оголосила нейтралітет у *Першій світовій війні 1914–18*. Екон. співпраця з обома військ.-політ. блоками і США розширилася. Коаліції отримували с/г і пром. товари, могли вести транзитну торгівлю й отримувати необхідну сировину. 04.08.1916 підписано договір, за яким данські

Вест-Індські о-ви переходили США, натомість визнавався суверенітет Копенгагена над Гренландією. Вступ у квітні 1917 у війну США відбився на данській торгівлі – Вашингтон ввів ембарго на ввіз усіх товарів у скандинавські країни та Нідерланди. Тому 1917–18 уряд Д. був змушений перейти до системи держ. регулювання економіки.

У роки війни відбулися важливі політ. зміни. Крістіан Х (1912–47) підписав 05.06.1915 закон про виборчу реформу (з того часу 5 червня відзначають, як День Конституції), за якою електоральні права надавалися жінкам і слугам (у Норвегії 1913). 13.02.1917 вступ у дію закон про звільнення від військової служби за моральними переконаннями і заміна її альтернативною.

У цей період СДПД перетворилася на все-народну партію, яка допускала сумісність держ. політики й інтересів найманих робітників. У листопаді 1919 лідер СДПД Торвальд Стаунінг, до того був міністром без портфеля, очолив відомство соц. справ. На виборах 1924 СДПД отримала 36,6% голосів і Т. Стаунінг сформував перший соц. уряд 1924–26, в якому мін. освіти стала Н. Банг. Другий кабінет Стаунінга 1929–40 називали «найстабільнішим у Європі в 1930-х роках».

З початком світової екон. кризи уряд запропонував для самозабезпечення країни програму працевлаштування і соц. захисту. Реалізація розпочалася з виплати у жовтні 1931 дотацій аграріям для покриття боргів (30 млн крон) і збільшення допомоги безробітним (5 млн крон). У січні 1933 знижено курс крони задля збільшення експорту, на 12 місяців заборонено страйки, «заморожено» колективні трудові договори, що означало відмову від збільшення зарплати. Ці заходи означали еволюцію соціал-демократії в дусі кейнсіанства. У травні 1933 було уніфіковано соц. законодавство – замість 55 законів прийнято 4 нові: про працевлаштування і страхування на випадок безробіття, про страхування на випадок отримання травми на виробництві, про страхування (пенсії за віком і інвалідності, лікарняні каси) і про соц. опіку. 1934 була прийнята програма розвитку суспільства загального добробуту «Данія для народу» (1936–39 у Швеції аналогічна «Дім для народу»). Вибори 1935 відбувались під гаслами «Стаунінг або хаос» і СДПД отримала 46,1% голосів. 1936 було підвищено держ. дотації безробітним, прийнято закони про народні школи, професійну підготовку молоді, введено тижневу оплачувану відпустку для найманих робітників. Таким чином, у міжвоєнний період шляхом поєднання соціал-демократії та класичного лібералізму закладено основи «суспільства загального добробуту».

1918–39 трьома основними завданнями дан. дипломатії були діяльність у Лізі Націй, відносини з

Німеччиною і більшовицькою Росією. За рішенням *Паризької мирної конференції 1919–1920*, у пн. і центр. р-нах Шлезвігу 1920 було проведено плебісцит, на якому 75% мешканців висловилися за Д. Натомість Центральний Шлезвіг залишився Німеччині.

Вступ Д. у Лігу Націй 1920 дозволяв не входити до союзів у мирний час і дотримуватися традиційного нейтралітету у військовий. Д. брала активну участь у переговорах щодо роззброєння, які відбувалися у Женеві. Аби показати приклад, 1922 вдвічі скоротила витрати на оборону. Д. приєдналася до *Бріана-Келлога пакту 1928*, засудила окупацію 1931 Маньчжурії Японією.

У 1930-ті міжнар. ситуація загострилася. *Локарнські угоди 1925* не гарантували дан.-нім. кордону, а березні-квітні 1933 Пн Шлезвігом прокотилася хвиля націоналіст. виступів за повернення до Німеччини. Після виходу 1933 Німеччини з Ліги Націй, Д. почала шукати спроб порозуміння, зокрема, 1934 підписано дан.-нім. торговельний договір. Незадоволені численними порушеннями Статуту Ліги Націй 01.07.1936 Д., Норвегія, Швеція, Фінляндія, Іспанія, Швейцарія та Нідерланди підписали Заяву, в якій відмовилися брати участь у військ. і екон. санкціях. 13.05.1938 парламенти Д., Ісландії, Норвегії, Швеції та Фінляндії схвалили нові правила нейтралітету. У квітні 1939 Німеччина запропонувала скандинавським країнам укласти договори про ненапад, однак, відгукнулася лише Д. (через Пн Шлезвіг).

На поч. Другої світової війни Д. була формально нейтральною. Д. чіткіше, аніж Норвегія і Швеція дотримувалася нейтралітету в *Радянсько-фінській війні 1939–40*. Верховним командуванням Німеччини 27.01.1940 розпочато розробку плану про одночасну операцію проти Норвегії та Д. під кодовою назвою «Навчання на Везері» Данія була окупована військами Вермахту за один день, 09.04.1940. Уряд Третього Райху гарантував територіальну цілісність і політ. незалежність Д., але будь-який спротив мав одразу придушуватися. Одночасно контроль Німеччини зберігався над армією, транспортом і зв'язком, а також ЗМІ. Уряд і Крістіан Х прийняли ці умови, було сформовано з лідером СДПД Т. Стаунінгом.

Окупанти ставили все нові вимоги, зокрема передачу систем ППО, військових суден тощо. Оскільки Д., на відміну від Норвегії, не боролася, нацисти на початках проявляли коректність – збережені всі владні структури і політ. сили. 25.06.1941 уряд Д. заявив про розрив дипл. відносин з СРСР, а в серпні 1941 заборонено д-сть Комуністичної партії. 25.11.1941 Д. приєдналася до *Антикомінтернівського пакту 1938*, тобто де-юре стала союзником гітлер. Німеччини.

Наприкін. 1941 у Лондоні з'явилася орг-ція «Вільні данці», до якої входило до 8 тис. моряків. У квітні 1942 данські нацисти, наслідуючи норвезький приклад В. Квіслінґа, безуспішно намагалися прийти до влади. Після смерті Т. Стаунінґа, уряд сформував соц.-дем. Вільгельм Буль. У відповідь на численні випадки непокори 29.08.1943 окупаційна влада почали роззброєння данської армії й встановила поліційну диктатуру. 30.08.1943 уряд оголосив, що «йде у відставку за згодою короля», а Крістіан Х одночасно заявив, що всі угоди, укладені від 09.04.1940 до 29.08.1943 вважаються недійсними. Після 29.08.1943 Д. де-факто опинилася у стані війни з Німеччиною, і 1945 на конференції у Сан-Франциско визнана союзницькою державою, що дало їй право стати членом ООН з моменту створення.

У вересні 1943 виник керівний центр дан. Руху Опору. Одним із напрямків діяльності учасників Опору, крім диверсій і актів саботажу, став порятунок євр. населення Д. У жовтні 1943 вдалося запобігти депортації дан. євреїв – вночі 6 тис. осіб на рибальських судах переправлені в Швецію, що відображено в худ. стрічці Ніколо Донато «Переправа: Птахи над протокою» (2016).

У червні-липні 1944 у Копенгагені загальний страйк, який швидко поширився на о-ви. Чисельність нім. військ у Д. була доведена до 200 тис., у концтабори потрапили 6 тис. данців. 04.05.1945 брит. війська перетнули данський кордон. 07.05.1945 рад. війська висадилися на о. Борнгольм, який утримували до квітня 1946.

Непрямим наслідком 2-ї світової війни стала незалежність Ісландії й автономія Фарерських о-вів. 01.12.1918 під тиском руху за незалежність Ісландії укладено унію з Д. на 25 років. 17.06.1944 згідно рішення референдуму (97% «за») проголошено створення Ісландської республіки, першим президентом якої став колишній посол у Д. Свен Бйорнсон. 03.1946 на Фарерському архіпелазі референдум про самовизначення, населення відкинуло два варіанти – незалежність і включення до Д., тому з 01.04.1948 функціонує самоврядування Фарерських о-вів.

Довоєнний обсяг пром. в-ва вдалося досягнути 1946, с/г 1949, але середньорічні темпи екон. росту були нижчими, аніж в ін. країнах 3х. Європи. Важливе значення для екон. відбудови мало приєднання 1948 до *Маршалла плану*, за яким отримано 278 млн дол. В Ютландії з'явилася фірма «Леґо». Для вирішення житлової проблеми держава з 1946 видавала кредити під низькі відсотки на спорудження житла. 1946 пенсійний вік було підвищено з 60 до 65, 1957 – до 67 років. Якщо у міжвоєнний період на соціальні потреби

йшло 42% бюджету, то 1955 – 32%. Довготривалим відлунням війни стали німецькі біженці, які залишалися в Д. до 1949, а карткова система розподілу продуктів харчування зберігалася до 1953.

На відміну від швед. і норв. парламентів, данський не провів суттєвих соц. реформ у перші повоєнні роки, натомість здійснив важливі політ. перетворення. 05.06.1953 прийнято четверту Конституцію Д., за якою: створено однопалатний парламент Фолькетинґ, віковий ценз для виборців знижено до 23 років (з 1964 – з 20 років), розширено практику плебісцитів, змінено порядок спадкування престолу (рівноправність чоловічої та жіночої ліній, оскільки у Фредеріка IX було три доньки), надання Гренландії статусу рівноправної території у складі королівства (до того – колонія), введення інституту омбудсмена для контролю за органами управління. 1972 на престол зійшла Маргрете II.

На 1958–68 припав апогей росту добробуту, кошти на соціальну складову поступали завдяки постійному зростанню податків – 1962–67, зокрема ПДВ (момс) був доведений до 25%. 1958 роб. тиждень було скорочено до 45 год.

Залежність данської пром-сті від імпорту сировини, зокрема, енергоносіїв, викликала госп. спад 1973 і 1979. Нові умови для екон. розвитку принесло об'єднання Німеччини (збільшення ринку збуту) та розвідка запасів нафти і газу на шельфі Пн моря. З поч. 1990-х Д. на 2/3 забезпечує себе нафтою. 1986 рішення відмовитися від атомної енергетики. Під впливом невдоволення відрахуванням податків на підтримку населення Гренландії, острову 1979 було надано право на самоврядування у політ., соц-екон. і культ. сферах. 21.06.2009 вступив у силу Акт про самовизначення, який поглибив самоврядування.

З останньої чверті ХХ ст. активна політика емансипації жінок. У створеному 1993 уряді 8 з 24 міністрів – жінки, у чинному 2018 кабінеті лідера Венстре Ларса Льокке Расмуссена – 11 з 26. Подібні процеси відбуваються й у релігійній орг-ції – з 11 єпископів Данської церкви 2018 5 були жінками. На поч. ХХІ ст. 2/3 студентів теологічних ф-тів жінки, так що невдовзі вони переважатимуть серед кліру. 1989 Д. першою у світі узаконила одностатеві цивільні шлюби.

Традиційна у ХІХ – на поч. ХХ ст. країна емігрантів на зламі ХХ–ХХІ ст. перетворилася у суспільство іммігрантів. Трудова імміграція хвилями захоплювала Д., зокрема, з Туреччини та Югославії (1960-ті), з Ірану, Близького Сходу й Африки (1980-ті), з Балкан (1990-ті). Влада розробила суворі правила в'їзду та працевлаштування іноземців, але це не запобігло побутовому расизму.

Маргрете II традиційно у новорічних зверненнях закликала підданих до толерантності. Адаптація прибулих пов'язана з безліччю соціальних і культурних проблем. У їх середовищі безробіття перевищує 30%, найбільші труднощі з працевлаштуванням в іракців, ліванців, сомалійців і афганців. Д. єдина з країн ЄС використовує термін «гетто» на позначення неблагополучних кварталів. Уряд щороку публікує список гетто. Станом на 01.12.2016 існувало 25 гетто, зокрема, квартал Копенгагена Мьольнерпаркен, 82% населення якого неданського походження. З огляду на наявні проблеми, Д. суворіше, аніж інші скандинавські країни поставилася до міграційної кризи – 2015 притулок надано 21 тис. біженців, 2016 – 6 тис., в основному, сирійцям. Стрімке збільшення частки іммігрантського населення призвело до появи 1995 ультраправої Народної партії, яка виступає за захист культурної ідентичності Д. 1998 з 13 мандатами вперше увійшла у Фолькетинг, згодом постійне зростання популярності, 2015 – 37 місць. 2001 вперше приєдналася до коаліційного уряду А. Расмуссена.

Д. проголосила курс на активний ізольований нейтралітет. Після 1945 більше 40 тис. данських солдатів служили у військах ООН. У кількісному співвідношенні 305 осіб на 1 млн мешканців, що є найвищим показником для країн-членів ООН. З 1949 Д. стала співзасновником Ради Європи. 1946 Д. вела консультації зі Швецією та Норвегією про створення Скандинавського оборонного союзу. У розпал переговорів рад. військові літаки показово здійснювали польоти над о. Борнгольм, тому 1949 Д. стала співзасновником НАТО. Під час *Корейської війни 1950-53* Д. спрямувала у зону конфлікту плаваючий госпіталь «Ютландія». 1951 вступила у військ. орг-цію НАТО, а договір про оборону Гренландії дозволяв амер. створювати військ. бази на о-ві. Після проведення у жовтні 1972 референдуму про вступ до ЄЕС (63% «за») Д. з 01.01.1973 стала членом ЄЕС.

Показово, що Фарерські о-ви увійшли до ЄАВТ, але відкинули ЄЕС, що пов'язано з традиційними морськими промислами. 1986 Д. підтримала ідею єдиного внутрішнього ринку ЄЕС. У червні 1992 данці на референдумі відкинули *Маастрихтську угоду 1992*, однак, на повторному волевиявленні 18.05.1993 вже схвалили подальшу інтеграція в ЄС.

Після розпаду колон. системи Д. 0,7% ВВП виділяла на допомогу країнам «третього світу», з 1965 надсилала цільову гуманітарну допомогу корінному населенню ПАР. Д. визнала новоутворені держави нга терені колишнього СРСР, особливу підтримку надавала колишнім рад. республікам Балтії. Дан. військові континген-

ти брали участь у миротворчих місіях в Перській затоці (1990), у Боснії (1992), Іраку (2003). На поч. XXI ст. данці були миротворцями в Афганістані, Боснії та Косово. 2009 дан. політик А. Расмуссен обраний ген. секретарем НАТО, змушений був реагувати на низку між нар. конфліктів, зокрема на Бл Сході.

1919–22 у Д. діяла дипломатична місія УНР. 31.12.1991 визнала Україну, дипломатичні відносини встановлено 12.02.1992. Відносинам притаманні високий рівень взаєморозуміння і підтримки, розвиток співпраці в політ., торг.-екон., гуманітар. сферах. 24.09.2010 у Копенгагені відкрито погруддя Т. Шевченку (скульптор С. Богуславський), яке стало першим пам'ятником укр. поетові в Пн Європі. Д. схвально ставилася до євроінтеграційних прагнень України, а А. Расмуссен був прихильником приєднання Києва до НАТО. Д. активно підтримала суверенітет України в умовах рос. агресії.

Таким чином, у XXI ст. Д. вступила як найгустозаселеніша скандинавська країна, з давніми дем. традиціями і потужною економікою, яка успішно пристосовується до численних внутр.- і зовнішньополіт. викликів.

Лит.: Knud J. V. Jespersen A History of Denmark. New York: Palgrave Macmillan, 2011; Юлия Кудрина, Вадим Рогинский. История Дании. XX век. Москва: Наука, 1998.

Б. Сипко (Львів).

ДАНЦІЗЬКИЙ КОРИДОР (Польський коридор) – назва у міжвоєнний період (1919–39) вузької смуги польської землі, яка сполучала Польщу із Балтійським морем. Переданий Польщі за умовами *Версальського мирного договору 1919*. Д. к., ширина якого не перевищувала 200 км (у найвужчому місці – 30 км), завершувався вузькою смугою морського побережжя довжиною 71 км. У зв'язку з наданням Гданську з невеликою навколишньою територією статусу «вільного міста» (перебував під управлінням *Ліги Націй*), польс. уряд розпочав 1922 будівництво на балт. узбережжі нового порту – Гдині. Став причиною постійних політ. конфліктів між Польщею і Німеччиною. У жовтні 1938 гітл. уряд висунув проєкт приєднання Гданська до *Третього Райху* і вимагав від Польщі надати йому право на побудову через Д. к. екстериторіальних шляхів сполучення. Відмову польс. уряду задовольнити терит. претензії Берліну нацистська верхівка використала як привід для нападу на Польщу в вересні 1939. Після прийняття *Потсдамською конференцією 1945* рішення про передачу Польщі всіх її західних земель і встановлення нім.-польс. кордону по Одеру–Нейсе проблема Д. к. перестала існувати.

ДАРДАНЕЛЬСЬКА (Галліполійська) **ОПЕРАЦІЯ 1915–1916** – військова операція союзних військ проти турец. сил у р-ні протоки Дарданелли 19.02.1915–09.01.1916 у ході Першої світової війни. Стратегічною метою операції було захоплення Дарданелл і створення прямої загрози турец. столиці – Стамбулу. Успішна реалізація операції повинна була вивести Туреччину із війни і встановити сполучення В. Британії та Франції із Росією через Чорне море. 19.02.1915 об'єднана брит.-франц. ескадра (12 лінкорів, 4 крейсери, 16 есмінців) розпочала масований обстріл турец. укріплень протоки Дарданелли. На берег висадилися невеликі тактичні десанти морської піхоти, які атакували берегові батареї противника. Значну частину батарей на берегах Дарданелл вдалося знищити, але коли 18.03.1915 об'єднана ескадра із 12 брит. і 4 франц. лінкорів спробувала прорватися до Стамбула, турец. сили вчинили неочікувано сильний опір. Під час бою 3 лінкори затонули («Буве», «Оушен», «Іррезістібл»), а ще 7 було серйозно пошкоджено. Після цього, брит. командування вирішило висадити у р-ні протоки великий морський десант, який мав знищити турец. укріплення, що заважали просуванню кораблів. 25–27.04.1915 брит., австр. і ново-зеланд. війська (80 тис. чол.) під командуванням брит. ген. Айана Гамільтона висадилися на п-ові Галліполі, що знаходиться на європ. березі Дарданелл. Відволікаючий десант франц. сил під командуванням ген. д'Амада висадився на азійському березі протоки поблизу Кум-Кале. Західним союзникам протистояли 84 тис. турец. військ під командуванням нім. генерала Лімана фон Сандерса. Незважаючи на постійне збільшення десантних сил, союзникам так і не вдалося повністю захопити р-н протоки. 07.08.1915 союзники здійснили додатковий десант в бухті Сувла, північніше від місця попередньої висадки. Запеклі бої, у ході яких обидві сторони несли величезні людські втрати, тривали до грудня 1915. 18.12.1915 брит. та їх союзники почали евакуацію вцілілих підрозділів із Галліполі до Салонік. Евакуація завершилася 09.01.1916. З-поміж 480 тис. солдатів та офіцерів союзників, які брали участь в боях, загинуло 252 тис. Турки втратили бл. 300 тис. солдатів та офіцерів. Жодна із цілей Д. о. не була досягнута. Зазнавши критики за невдале планування і керівництво операцією, пост першого лорда адміралтейства залишив В. Черчилль. Поразка союзників на пів-ві Галліполі сприяла вступу у війну на боці *Центральних держав* Болгарії. За розпорядженням *Мустафи Кемалю*, який брав активну участь в боях на пів-ві Галліполі, у 1930-х роках на місці боїв збудовано меморіальні пам'ятники всім полеглим там сол-

датам. 1981 австр. режисер Петер Вейр зняв худ. фільм «Галліполі».

А. Козицький (Львів).

ДАРЛАН Жан Луї Ксав'є Франсуа (Darlan; 07.08.1881 – 24.12.1942) – франц. політик, адмірал флоту (06.06.1939). На флоті з 1902. Учасник Першої світової війни. З січня 1937 – нач. Генштабу військ.-мор. сил. Як головнокомандувач МВФ (з червня 1939) після поразки Франції у війні проти Німеччини відмовився віддати наказ про перехід франц. кораблів до брит. чи амер. фортів. З червня 1940 – мор. міністр в уряді А. Петена. Зустрічався з В. Черчиллем, з яким обговорював можливість зберегти військ.-мор. флот для Франції (згодом частину флоту знищила брит. ескадра в Орані та Мерс-ель-Кебір, Алжир). З лютого 1941 – віцепрем'єр, міністр оборони, міністр закорд. і внутр. справ уряду *Vichy*. Безрезультатно пробував співпрацювати з нацист. керівництвом, щоб отримати більше свободи дій для свого уряду. З квітня 1942 призначений головнокоманд. збройними силами Віші та оголошений наступником А. Петена. Після висадки брит.-франц. військ у Пн. Африці вступив у переговори із союзниками. 10.11.1942 підписав угоду про перемир'я і погодився вести спільну боротьбу проти нім. військ у Тунісі. 14.11 проголосив себе верх. комісаром Франції у Пн. Африці та керівником франц. уряду (був визнаний американцями, брит. командування підтримало Ш. де Голя). Убитий франц. монархістом. Його наступником на посту командувача франц. військами став ген. Анрі Жиро.

ДАСКАЛОВ Райко (09.12.1886 – 26.08.1923) – болг. політик. Належав до Болг. хліборобського народного союзу. Після вступу Болгарії 1915 у Першу світову війну на боці *Центральних держав* вів антивоєнну пропаганду, за що був заарештований і ув'язнений (1915–18). У вересні 1918 під час Владайського повстання у Радомирі проголосив встановлення республіки (28.09.1918). Увійшов до складу уряду А. *Стамболійського* (1919–23). З лютого 1923 – посол у Чехословаччині. Виступав із засудженням державного перевороту 09.06.1923, внаслідок якого до влади прийшов О. *Цанков*. Д. був убитий у Празі агентом праворадикальних сил.

ДАУД Мухаммед Хан (Daud; 1908 або 18.07.1909 – 28.04.1978) – Президент Афганістану (1977–79). Дворідний брат афган. короля М. Захір Шаха. Вищу освіту отримав в Афганістані та у Франції. 1946–47 був міністром внутр. справ, 1946–48 і 1949–52 міністром оборони. 1953–63 очолював уряд Афганістану. 1973 Д. здійснив

палацовий переворот і усунув від влади короля Захір Шаха. З 1973 до лютого 1977 – глава держави і прем'єр-міністр. Перший час опирався на прокомуністичну Народно-демократичну партію Афганістану. У зовн. політиці орієнтувався на СРСР. З серед. 1970-х років намагався сконцентрувати у своїх руках необмежену владу – заборонив діяльність політ. партій, чинив репресії щодо своїх недавніх союзників з НДПА. Змінив і зовнішньополіт. курс, пробував нав'язати тісніші стосунки із США та Ізраїлем. У лютому 1977 став президентом Афганістану. Режим Д. було повалено внаслідок військового перевороту (див. *Квітнева революція 1977*), а він сам був заарештований та страчений (за ін. дан., убитий у перестрілці).

ДАУЕС Чарльз (Dawes; 25.05.1865 – 28.09.1951) – амер. політик і фінансист. Під час Першої світової війни забезпечував постачання амер. військ у Європі, генерал (1917). 1923–24 очолював міжнар. комісію експертів із розробки репараційного плану для Німеччини (див. *Дауеса план*). 1929–32 – віце-президент США в адм-ції К. Куліджа. 1929–32 – посол США у Лондоні. З 1933 – президент банку у Чикаго. Нагороджений Нобелівською премією миру 1925 (разом з Дж. Чемберленом).

ДАУЕСА ПЛАН 1924 – перший репараційний план для Німеччини, яка зазнала поразки у Першій світовій війні. Для розробки плану у кін. листопада 1923 було створено два комітети експертів у складі США, В. Британії, Франції, Італії та Бельгії. Першу групу очолював Ч. Дауес (з нею співпрацювали О. Юнг, Т. Ламонт, Г. Гувер, Я. Шахт), другу – брит. фінансист Мак Кенна. План комітету Дауеса репараційна комісія взяла за основу. Розглянутий і затверджений 16.08.1924 на міжнар. конференції у Лондоні (липень-серпень 1924). Набув чинності 01.09.1924. Щоб забезпечити подальші військові відшкодування державам-переможцям (1921 визначені союзниками у розмірі 132 млрд марок, не включаючи виплати для Бельгії – 6 млрд марок), Німеччині для відбудови економіки і забезпечення стабільності нац. валюти надавалася міжнар. позика 800 млн золотих марок. Головними джерелами покриття репарацій були визначені держбюджет (передбачалося встановлення високих непрямих податків на предмети широкого вжитку), прибутки залізниці та промислових підприємств. Для регулярного надходження платежів Д. п. передбачав запровадження контролю союзників над переворотом нім. платежів за кордон, державним бюджетом, системою грошового обігу країни і кредитною системою. Контроль здійснював спеціальний

комітет експертів на чолі з генеральним агентом із репарацій. Д. п. не фіксував єдиної суми нім. репарацій, ні остаточного терміну їх виплати і визначив лише розміри щорічних платежів Німеччини – на перші 4 роки по 1–1,75 млрд марок, а починаючи з 1929 – 2,5 млрд марок. Нові платежі передбачали значне скорочення заг. репараційних зобов'язань Німеччини (за схемою 1920 Німеччина повинна була виплачувати щорічно 6 млрд марок, а платежі за новою схемою були зменшені більш як у 2 рази). У результаті прийняття Д. п. було ухвалено договір про виведення з Рурського басейну франц. і бельг. військ, які окупували область у відповідь на невиконання нім. урядом репараційних зобов'язань (див. *Рурський конфлікт 1922–23*). Прийняття Райхстагом Д. п. (30.08.1924) викликало різкі протести як з боку комуністів, так і крайніх правих політ. сил, які охарактеризували його як змову міжнар. капіталу (зокрема, єврейського) з метою експлуатації Німеччини. Внаслідок реалізації Д. п. нім. уряд виплатив державам – переможцям протягом п'яти років 7,97 млрд марок, отримав іноз. позик і кредитів 18 млрд марок, що дало змогу швидкими темпами здійснити відбудову пром. виробництва Німеччини (1927 досягло довоєнного рівня). За 1924–29 доля Німеччини у світовому імпорті зросла з 5,7 до 9,8%. Д. п. був замінений 1929 новим репараційним планом (див. *Юнга план 1929*).

ДАУНІНГ-СТРІТ – вулиця у центрі Лондону, на якій розміщена офіційна резиденція прем'єр-міністра В. Британії (Даунінг-стріт, 10) і знаходиться міністерство закордонних справ і у справах Співдружності. На Д.-с. відбуваються засідання кабінету міністрів. У переносному значенні Д.-с. – британський уряд.

ДАШНАКЦУТЮН – політична партія у Закавказзі. Популярна назва членів партії – дашнаки. Заснована 1890. Лідери партії були С. Заварян, Х. Мікаелян, Р. Зорян, Х. Малумян та ін. За програмними вимогами була близькою до есерів. Виступала під лозунгом звільнення всіх вірменських земель з-під влади Туреччини і створення «Великої Вірменії». 1918–20 очолювала нац. уряд незалежної Вірменії, який вів боротьбу проти більшовиків. Після захоплення більшов. військами території Вірменії (листопад 1920) і невдалої спроби підняти протибільшов. повстання (лютий 1921) більшість членів партії змушені емігрувати. Сьогодні партія діє у Вірменії.

ДЕ ВАЛЕРА Імон (De Valera; 14.10.1882 – 29.08.1975) – ірланд. політик. Н. у Нью-Йорку

(США) в іспан.-ірланд. родині. Вищу освіту здобув у Дублінському ун-ті, викладав математику. 1913 вступив у патр. орг-цію «Ірландські волонтери», виступав за незалежність Ірландії. Під час Ірландського (Великоднього) повстання 1916 командував батальйоном ірланд. повстанців. Після придушення виступу кілька місяців перебував в ув'язненні. 1917 обраний головою партії Шин Фейн. Повторно заарештований 1918. У січні 1919 обраний (заочно) президентом Ірланд. республіки і головою кабінету міністрів. 1919 зумів втекти з тюрми, перебрався до США, де зібрав 5 млн дол. для *Ірландської республіканської армії*. Учасник партизанської війни 1919–21 проти лонд. уряду. Не визнав *Англійсько-ірландський договір 1921*, за умовами якого Пн. Ірландія (Ольстер) залишалася автономною частиною В. Британії та розпочав б-бу проти дублін. уряду (президент – А. Гріффіт, прем'єр – В. Косґрейв), що призвела до громад. війни 1922–23 в Ірландії. У період громад. війни очолив ІРА і радикальне крило партії Шин Фейн, яке виступало за повну незалежність і територіальну цілісність країни. 1926 Де В., заснував нову опозиційну партію Фіанна фойл («Солдати долі»), яка зробила ставку на здобуття незалежності Ірландії парламентськими засобами. У грудні 1932 його партія перемогла на парламент виборах. 1932–48 – прем'єр-міністр і міністр закорд. справ. На цій посаді намагався послабити зв'язки Ірландії з В. Британією. У питанні шляхів об'єднання Ірландії та здобуття нею повної незалежності уряд Де В. різко розійшовся з керівництвом ІРА (наполягало на відновленні нац. єдності збр. шляхом) і 1936 заборонив діяльність цієї орг-ції. У червні 1937 Де В. сприяв прийняттю нової Конституції, яка проголосила утворення «суверенної, незалежної демократичної держави Ейре» (Ейре – кельт. назва Ірландії). Урядовий кабінет Де В. встановив дипл. відносини з багатьма державами Європи, Америки і Азії. Під час *Другої світової війни 1939–45* Ірландія залишалася єдиним членом *Британської Співдружності Націй*, що зберігав нейтралітет. Після смерті А. Гітлера Де В. висловив нім. послу в Дубліні офіц. співчуття. 1948–51 – лідер парламент. опозиції. 1951–54 і 1957–59 – знову прем'єр-міністр. З червня 1959 до травня 1973 – займав фактично почесний пост президента Ірландії.

ДЕ ГОЛЛЬ Шарль де (De Gaulle; 22.11.1890 – 09.11.1970) – франц. політик, бригадний генерал (23.05.1940). Н. у Ліллі. До 1912 навчався у військової академії у Сен-Сір. Служив у піхотному полку, яким командував А. Ф. Петен. Учасник *Першої світової війни 1914–18*, ранений у Верденській

битві 1916, потрапив у полон. Був радником союзницької місії на чолі з М. Вейґаном (разом із лордом д'Аберноном), яка за рішенням *Сла конференції 1920* була направлена у Польщу для надання допомоги польс. армії у боротьбі з рад. Росією під час рад.-польс. війни 1920. У міжвоєнний період викладав у Сен-Сір (з 1923), служив у Генштабі (1932–37). Виступав за технічну модернізацію франц. армії, створення мобільних танкових і авіаційних частин. Один із розробників військової концепції *«блискавичної війни»*, яку виклав у книзі *«У напрямі професійної армії»* («Vers l'Armee de Metier», 1934). Через суперечності у поглядах на розбудову армії був звільнений з Генштабу і призначений командиром полку в Ельзасі. Після нападу Німеччини на Францію, у травні-червні 1940 командував 4 франц. танковою дивізією на фронті. З 06.06.1940 – заст. мін. оборони Франції в уряді П. Рейно, прихильник продовження війни за будь-яких умов. Після поразки Франції (червень 1940) емігрував до Лондона. 18.06.1940 звернувся до співвітчизників із закликом продовжувати боротьбу проти окупантів і не підпорядковуватися уряду Віші, за що урядом А. Петена 02.08.1940 був позбавлений всіх звань і нагород й заочно засуджений до страти. У серпні 1940 організував і очолив патріотичний рух *«Вільна Франція»* (з липня 1942 – «Франція, яка бореться»). Після створення в червні 1943 Франц. комітету національного визволення очолив його діяльність (деякий час спільно з ген. Анрі Жиро). Після визволення союзниками Франції, 10.10.1944 Де Г. як прем'єр-міністр очолив Тимчасовий уряд. 13.11.1945 став тимчас. президентом Франції. Не отримавши підтримки у намаганні встановити сильну президентську владу, 20.01.1946 подав у відставку і відійшов від політ. життя. 14.04.1947 заснував антикомуністичну партію Об'єднання французького народу, яка здобула деякі успіхи на політ. арені. Сам Де Г. у цей період активної участі у політ. житті країни не брав, писав мемуари. У травні 1958 після військового путчу в Алжирі, який показав слабкість політ. режиму Четвертої Республіки, повернувся до політ. діяльності. З 29.05.1958 – прем'єр-міністр «уряду національного порятунку», з січня 1959 – президент Франції. Під його керівництвом була підготована Конституція *П'ятої республіки*. 1962 уряд де Г. уклав *Евіанські угоди 1962*, які припинили війну в Алжирі та фактично визнали незалежність цієї країни. Створив власну політичну концепцію т. зв. голлізм (встановлення сильної президентської влади, реалізація ідеї Великої Франції, обмеження ролі наддержав, зокрема США, на міжнар. арені тощо). Підтримував екон. співпрацю у рамках *«Спільного ринку»*. Заперечував потребу політ.

інтеграції 3х. Європи, висунув ідею «Європи батьківщини» від Атлантики до Уралу. 1965 переміг на президентських виборах кандидата-соціаліста Ф. Міттерана. Пережив кілька замахів (найнебезпечніший 22.08.1962). 1965 уряд Де Г. повністю відмовився брати участь у роботі аграрних структур ЄЕС, у липні 1966 оголосив про вихід Франції з військових структур НАТО (наполіг на виведенні протягом 10 місяців всіх військових структур орг-ції з Франції). Сприяв розрядці міжнар. напруженості у період «Холодної війни». Урядова фискальна політика дозволяла кабінетам міністрів Де Г. нарощувати ядерні збр. сили, утримувати велику армію, підтримувати програму громадських робіт, що, у свою чергу, відбивалося скороченні ін. соціальних програм, зокрема освітніх. Політ. авторитет Де Г. значно похитнувся під час студентських виступів у травні-червні 1968. Після провалу на квітневому референдумі 1969 урядового проєкту нового адмін. поділу країни і реформи Сенату (проти висловилися 53% виборців), 28.04.1969 Де Г. подав у відставку і знову відійшов від політ. життя. Залишив «Спогади», «Воєнні спогади» і «Спогали надії». Помер у Коломбе-ле-д'юз-Еглиз.

ДЕ ФІЛІППО Едуардо (De Filippo, 24.05.1900 – 31.10.1984) – італ. драматург, актор, режисер. Н. у Неаполі, був позашлюбним сином видатного актора Е. Скарпетти. На сцену уперше вийшов у 4 роки. Його дитинство і юність пройшли в театрі, що став його життям і єдиною школою. У 14 років уклав свій перший контракт і був зарахований актором у театр брата – Вінченцо Скарпетти. У цьому ж театрі виконав ролі у перших комедіях: «Кажіть йому завжди «так» (1927) і «Чоловік і джентльмен» (1922). Багато працював у кіно-театрах і вар'єте, складав для вар'єте одноактні п'єси. Величезний успіх мав його фарс «Сік-Сік – майстер чудес» (1930) про бідного мандрівного фокусника. 1931 разом із братами і сестрою заснував «Гумористичний театр Де Філіппо» і став його художнім керівником. Дебютував п'єсою «Хто є щасливішим за мене» (1929). Наприкін. 1944 кожний з братів очолив свій театр, а сестра Тітіна залишилася з Де Ф. Для своєї сестри Де Ф. написав зокрема роль Філумени Мартурано. У березні 1945 у Неаполі відкрився «Театр Едуардо». З постановки п'єси «Неаполь-мільйонер» розпочалася велика драматургія Де Ф. і його театр. Де Ф. був дуже близький до ідей неореалізму. Разом з тим (і саме цим він відрізнявся від неореалістів) його театр розвивався в руслі традиції неаполітанської сцени, що походить від комедії масок. Усі драматичні твори Де Ф. присвячені рідному Неаполю, усі його герої – звичайні неаполітан-

ці. П'єси Де Ф. показують плин буденного життя і разом з тим його твори вирізняє гострота сюжетних побудов. У комедіях Де Ф. можна знайти риси різних жанрів: комедії, трагедії, фарсу, драми, мелодрами. Де Ф. завжди сам ставив свої п'єси і завжди грав у них головні ролі. Автор 55 п'єс для театру, серед кращих: «Різдво в будинку Куп'єлло» (1931), «Неаполь-мільйонер» (1945), «Примари» (1946), «Філумена Мартурано» (1946), «Моя родина» (1956), «Циліндр» (1966). 1973 написав свою останню комедію «Спити ніколи не закінчуються». Багато працював у кіно, знімався в різних режисерів, зокрема у В. Де Сікі, знімав фільми сам (одна з його кращих режисерських робіт у кіно – «Неаполь-мільйонер»), ставив вистави в оперному театрі. В останні роки життя багато працював на телебаченні, у Римському ун-ті вів курс драматургії. 1981 Де Ф. був призначений президентом Італії довічним сенатором. Свій театр передав синові Луці Де Філіппо. Помер у Римі.

К. Сліпченко (Львів).

ДЕБРЕ Мішель (Debre; 15.01.1912 – 02.08.1996) – франц. політик. Н. у Парижі у родині відомого лікаря-педіатра Роберта Дебре. Учасник бойових дій з гітлерівцями у травні-червні 1940. Потрапив у полон, звідки втік. Учасник Руху Опору. З 1944 тісно співпрацював з Ш. де Голем, член еміграц. уряду в Алжирі. Противник *Четвертої Республіки*. 1948–58 – сенатор. Критикував політики європ. інтеграції франц. урядів, противник вступу Франції до *Європейського Економічного Співтовариства*. Відіграв ключову роль у подоланні Алжирської кризи 1958, внаслідок якої впав режим Четвертої Республіки і до влади прийшов Ш. де Голль. Очолював робочу групу, яка розробляла проєкт Конституції *П'ятої Республіки*. Де Голль після свого обрання на президентський пост (грудень 1958), доручив Д. сформувати перший уряд П'ятої Республіки. 1959–62 – прем'єр-міністр Франції. Головним досягненнями уряду Д. стало закінчення *Алжирської війни 1954–62* і проведення валютної реформи, яка значно зміцнила позиції франка в світ. екон. системі. Після відставки з поста прем'єр-міністра займав посади міністра фінансів і економіки (1966–68), закорд. справ (1968–69), оборони (1969–73). Один із лідерів франц. партій – Об'єднання франц. народу, пізніше – Союзу демократів за республіку (з 1976 – Об'єднання на захист республіки). 1988 обраний членом Франц. Академії.

ДЕБЮССІ Клод-Ашіль (Debussy; 22.08.1862 – 26.03.1918) – франц. композитор, диригент, музичний критик. Н. у Сен-Жермен-ан-Ле поблизу

Парижа. 1884 закінчив Паризьку консерваторію. 1884 отримав Римську премію за кантату «Блудний син». Д. основоположник музичного імпресіонізму. Кращі твори Д. відзначаються поетичністю, вишуканістю стилю, емоційністю, яскравою звуковою образністю (цикли «Ноктюрни», «Море»). Автор опер «Родріг і Хімена» (не закінчена) і «Пеллеас і Мелізанда» за драмою Метерлінка (1902), дитячого балету «Скриня з іграшками» (1913), музики до балету «Гри» (1913), творів для симфонічного оркестру («Море», 1905), для фортепіано (зокрема «Образи», 1905–07; «Дитячий куток», 1906–08; «Дванадцять етюдів», 1915), для голосу з оркестром («Три пісні Франції», 1904), інструментальних ансамблів («Образи», 1912), понад 50 романсів.

Н. Сиротинська (Львів).

ДЕВІС Анджела Івон (Davis; 26.01.1944) – учасниця антивоєнного і жіночого руху у США. Н. у Бірмінгемі (штат Алабама) у негритянській сім'ї. Вивчала філологію в ун-тах Брендіса (штат Масачусетс) і Сорбоні (Париж), соціологію в у-ті Франкфурта-на-Майні (ФРН) і філософію у Каліфорнійському ун-ті (Сан-Дієго, США). У серед. 1960-х років брала активну участь у студент. русі проти воєнних дій США у В'єтнамі, боролася за права негрів у Каліфорнії, виступала у пресі зі статтями з проблем жіночого руху. З 1968 – член компартії США. 1970 заарештована і звинувачена у «співучасті у вбивстві», деякий час перебувала в ув'язненні. У 1970-х роках рад. пропаганда, відповідаючи на звинувачення Вашингтона в порушенні прав людини в СРСР, намагалася витворити з Д. образ борця-мученика, якого переслідують із расових і політ. мотивів (Д. отримала Ленінську премію «За зміцнення миру між народами», 1979). З 1973 – співголова Нац. союзу боротьби проти расистських і політичних переслідувань. Після підтримки Компартією США ініціаторів *Серпневого путчу 1991* у СРСР відійшла від ліворадикального руху, позиціонувала себе як демократична соціалістка. Продовжує брати участь у правозахисному русі, професор історії феміністських рухів у Каліфорнійському ун-ті (Санта-Круз). Автор книг і статей з проблем фемінізму, філософії та мистецтва.

ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ СРСР – процес розпаду Радянської держави під впливом наростання внутрішніх суперечностей і дії зовнішніх чинників, який закінчився у грудні 1991. Руйнування такої великої та потужної держави як СРСР не стало одномоментним актом, що потрапляв би під категорії «розвал», «поділ», «розпуск», які здійснила невелика група людей, а був тривалим, масш-

табним і багатоплановим процесом дезінтеграції, основою механізму якого була взаємодія/протиборство різновекторних внутр. і зовн. політ. сил, що боролися за перемогу. Основною причиною Д. СРСР став комплекс внутр. проблем: 1) *політична сфера*: відставання «перестройки» у КПРС від перебудовних процесів у суспільстві, які вона ініціювала; втрата Компартією ключових позицій у суспільстві, що різко послабило *централізм* на всіх ярусах владної вертикалі, який лежав в основі рад. державної моделі; поява і утвердження на державному рівні опозиційних сил і структур, що посилювали дезінтеграційні тенденції; слабкість системи Рад, її нездатність до ефективного керівництва модернізаційними процесами у кризових умовах; відсутність після скасування ст. 6 Конституції СРСР реального механізму влади, що міг би забезпечити державну єдність багатонаціональної та поліконфесійної країни; 2) *економічна сфера*: криза соціалістичної моделі господарювання, яка через свою орієнтацію на екстенсивний розвиток, не могла вписатися в новий виток наук.-техн. прогресу і не витримувала дедалі більшої мілітаризації економіки країни; дискредитація центральної влади, яка втратила контроль над економікою у ході її реформування; різке зростання в суспільстві рівня і масовості екон. інтересу, орієнтованого на особисті доходи і власність; 3) *сфера міжнародних відносин*: нездатність рад. керівництва виробити ефективний механізм вирішення міжетнічних суперечностей, які різко загострилися вже на початковому етапі модернізації; посилення відцентрових тенденцій у республіках на основі зростання нац. самосвідомості; адмін.-політ. поділ за нац. принципом, що лежав у фундаменті рад. держави, і формальне право кожної республіки на вихід з СРСР, підводили юридичну базу під прагнення нац.-орієнтованих сил вийти з-під контролю союзного центру; 4) *сфера культури*: перегляд, переосмислення донедавна панівних поглядів, орієнтирів; повернення традиційних цінностей нац. культури, відтворення релігійних і нац. форм світосприйняття; проникнення й адаптація на нац. ґрунті західних цивілізаційних цінностей, що призвело до своєрідного руйнівного вибуху в свідомості на рівні окремої людини, і на рівні суспільства. Цей вибух створив своєрідне духовне підґрунтя для дезінтеграційних процесів в СРСР, оскільки спричинив кризу ідеалів, втрату соціокультурних орієнтирів, пошук нац. ідентичності, зростання настроїв розчарування і невдоволення серед широких верств населення.

Свою роль у наростанні дестабілізації та поглибленні руйнівних тенденцій в СРСР відіграв і «суб'єктивний фактор» – низка поми-

лок «прорабів Перебудови», що суттєво вплинули на темпи і послідовність реформ, формування їх соціальної бази; особисте протистояння М. Горбачова і Б. Єльцина, яке торкалось практично усіх сфер суспільного життя і мало тенденцію до поглиблення; посилення відцентрових настроїв серед республіканських еліт; діяльність путчистів у серпні 1991; політична воля і рішучість лідерів України, Білорусії та Росії, які не допустили хаотичного розпаду СРСР і запропонували нову модель консолідації – *Співдружність Незалежних Держав*.

Своєрідними зовн. каталізаторами дезінтеграційних процесів у СРСР були: «західний фактор» (ескалація США гонки озброєнь на поч. 1980-х років, зокрема створення СОІ; підтримання Заходом опозиційних сил у Польщі та Афганістані; блокування експорту новітніх технологій до СРСР; зменшення шляхом тиску на Саудівську Аравію цін на нафту на світовому ринку) і «східноєвропейський фактор» (розроблення моделей дій опозиції проти офіційної влади у державах *радянського блоку*); визначення через проведення протирежимних акцій меж дозволеного; ліквідація в результаті «оксамитових революцій» соціалістичного табору; серйозна дискредитація ідеї соціалізму на міжнар. арені).

Основними віхами процесу Д. були: прийняття ВР Естонської РСР Декларації про суверенітет (16.11.1988); схвалення ВР РРФСР Декларації про суверенітет (12.06.1990); Серпневий заколот у Москві (19–21.08.1991); визнання 06.09.1991 незалежності Латвії, Литви й Естонії Держрадою СРСР всупереч союзному законодавству (відповідно до закону від 03.04.1991 союзна республіка могла вийти зі складу СРСР лише після референдуму, крім того в законодавстві було передбачено перехідний період – до 5 років); остаточний зрив *Ново-Огарьовського процесу* (25.11.1991); республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності та президентські вибори в Україні (01.12.1991); підписання *Мінської угоди 1991*, яка констатувала припинення існування СРСР і проголосила утворення СНД (08.12.1991); зустріч керівників 11 з 15 колишніх союзних республік Алма-Ати (21.12.1991), під час якої був підписаний протокол до Мінської угоди, що закріпив становлення СНД у розширеному складі; відставка Президента СРСР М. Горбачова (25.11.1991).

Наслідки процесу Д. СРСР суперечливі й неоднозначні. З одного боку, вона стимулювала загострення давніх проблем і започаткувала низку змін і зрушень, які впливали і впливають не лише на ситуацію на пострадянському просторі, а й істотно визначають динаміку і форми всього сучасного світового розвитку: ліквідація на міжнар.

арені системи стримувань і противаг, зникнення біполярного світу, утвердження домінування США; утворення в нових державах ідеологічного вакууму, що призвів до тимчасової втрати цивілізаційних орієнтирів; загострення міжнетнічних проблем, ускладнення питань кордонів і територій; наростаюча полярна (фактично без формування середнього класу) соціальна диференціація населення; посилення кризових явищ у економіці (галопаюча інфляція, розрив усталених екон. зв'язків, корупція та ін.); збільшення потоків вимушеної міжнар. міграції; загострення міжресп. б-би за матеріальну спадщину Радянського Союзу; тривале поглиблення протистояння у середині нац. еліт тощо.

З іншого боку, Д. СРСР відкрила перед новоутвореними на пострадянському просторі державами важливі перспективи і започаткувала розгортання позитивних суспільних процесів: спричинилася до закінчення *«Холодної війни»* і припинення виснажливої *гонки озброєнь* на міжнар. арені; дала змогу народам і народностям колишнього СРСР стати на шлях самостійного державного розвитку; посилила екон. стимулу до праці; сприяла духовному розкріпаченню суспільства, поступовому становленню громадянського суспільства і посиленню відповідальності нац. еліт за майбутню долю власного народу в новостворених державах.

О. Бойко (Ніжин).

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ – неправдиве повідомлення, свідомо перекручене й поширюване, як правило, через *засоби масової інформації*. Д. розповсюджується під виглядом вірогідної інформації для введення в оману громадськості чи політичних противників з метою здобути бажаний ефект – спонукати когось до очікуваних дій, скласти про себе сприятливе враження тощо.

Ю. Шведа (Львів).

ДЕКЛАРАЦІЯ (від лат. *declaratio* – заява, повідомлення) – офіційна заява держави (уряду), політичної партії, суспільно-політичної організації, у якій доводиться до загального відома певний програмний акт, важлива державна подія, закон, урочисто проголошується певний загальнополітичний принцип (напр., Загальна декларація прав людини, Декларація дитини, Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації). Винятковий характер Д. як політичного документа почав визнаватись після прийняття Декларації незалежності США (1776) і Декларації прав людини та громадянина (1789) у Франції. Важливим кроком на шляху становлення укр. державності стала «Декларація про державний суверенітет України» (16.07.1990).

Ю. Шведа (Львів).

ДЕКЛАРАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ 1942

(Декларація 26 держав, Вашингтонська декларація) – декларація представників держав, що воювали проти Німеччини та їх союзників. Підписана 01.01.1942 у *Білому домі* (Вашингтон) президентом США Ф. Д. Рузвельтом, прем'єр-міністром В. Черчиллем, представниками СРСР і Китаю, а наступного дня представниками ще 22 держав (Австралії, Бельгії, Гаїті, Гватемали, Гондурасу, Греції, Домініканської Республіки, Індії, Канади, Коста-Ріки, Куби, Люксембургу, Нідерландів, Нікарагуа, Нової Зеландії, Норвегії, Панами, Польщі, Сальвадору, Чехословаччини, Югославії та Південно-Африканського Союзу) – учасників *антигітлерівської коаліції*. У Декларації ці держави заявляли про визнання принципів *Атлантичної Хартії* (зокрема й принципу свободи релігії, на який погодився і Радянський Союз), зобов'язувалися використовувати всі свої воєнні та економічні ресурси в боротьбі проти держав «Вісі» (див. «*Вісь Берлін-Рим-Токіо*»), не укладати з ними ні перемир'я, ні сепаратного миру. У документі вказувалося, що Декларація відкрита для підписання ін. країнами, які можуть надати допомогу у боротьбі з державами Троїстого пакту (див. *Берлінський пакт 1940*). До 1945 Декларацію підписали уряди ще 21 країни. Документ, в якому вперше було вжито назву «Об'єднані Нації», відіграв важливу роль у зміцненні антигітлерівської коаліції (див. також *Вашингтонська конференція 1941-42*).

ДЕЛОНЕ Робер (Delaunay; 12.04.1885 – 25.10.1941) – франц. художник. Навчався в школі театральньо-декоративного мистецтва в Бельвілі. Під впливом П. Сезанна 1906 звернувся до постімпресіонізму, що привело його до вирішення проблеми невідповідності кольору і об'єму. Цю основну проблему кубізму, Д. вирішив за допомогою світлових потоків (променів), які змінюють форму і ламають лінію реальності, що в свою чергу привело 1912 до виникнення одного із напрямів абстрактного мистецтва – «Орфізму»: серії «Вікна» (1912), «Круглі форми» (1912–13). У 1920-х роках Д. застосував нову техніку для зображення людського тіла, поєднуючи кольорові плями із вібруванням сонячних променів – «Оголена жінка за читанням» (1922). У 1930-х роках почався новий період творчості Д. – кольорові плями в розташовував у вигляді дисків, що «дозволило роз'єднати фрагменти й зосередити увагу на композиції твору» – серії «Ритми», «Безкінечні ритми», «Спіральні ритми». Разом із своєю дружиною Сонею, Д. заклав основи нової худ. концепції, де замість традиційних засобів, довірив кольору найрізноманітніші функції худ. виразності. Твори

Д. експонуються у багатьох музеях світу, а у Нац. музеї сучасного мистецтва Центру Помпиду у Парижі окремий зал присвячено творчості Робера Д. і Соні Делоне.

Я. Кравченко (Львів).

ДЕЛОНЕ-ТЕРК Соня (дівоче прізвище – Софія Терк; Delaunay-Terk; дівоче прізвище – Софія Терк; 14.11.1885 – 05.12.1979) – франц. художниця українського походження. Н. біля Одеси. 1900–05 навчалась у художніх студіях у Санкт-Петербурзі та Карлсруе, пізніше переїхала до Парижу. 1910 вийшовши заміж за Р. Делоне. Захопилась абстрактним мистецтвом, створила власну теорію поєднання чистого кольору із світловими променями – «симультанізм». Створила ескізи «симультанних» суконь (1913) тканин для одягу і оббивки меблів (1920–23), а на виставці декоративного мистецтва 1925 у Парижі відкрила «симультанний бутік». 1939 приймала участь у створенні Салону «нових реальностей» й багатьох наступних виставках абстракціоністів. 1960 музей Б'ельфельд видав знамениту «симультанну» колоду карт, а 1969 побачила світ «Азбука» художниці. Найбільша колекція творів Д. знаходиться в Нац. музеї сучасного мистецтва Центру Помпиду в Парижі.

Я. Кравченко (Львів).

ДЕЛОР Жак (Delors; 20.07.1925) – франц. політик і економіст. 1973–79 входив до наглядової ради Банку Франції. З 1974 – член Франц. соціалістичної партії, радник Ф. Міттерана з екон. питань. 1981–84 очолював мін-во економіки, фінансів і бюджетної політики. З 1985 – голова Комісії *Європейського Економічного Співтовариства*, 1993–95 – Комісії *Європейського Союзу*. На цій посаді наприкін. 1980-х років зумів після тривалого періоду стагнації надати процесам європ. інтеграції нового динамізму. 1986 підготував «Програму 1992», яка дала змогу ЄЕС розпочати створення єдиного внутрішнього ринку. 1989 під його керівництвом розроблено програму (Делора план) створення валютного союзу в рамках ЄЕС. Один із головних ініціаторів укладення «Угоди про Європейський Союз» (див. *Маастрихтська угода 1992*). Після відставки очолив асоціацію «Наша Європа», президент Міжнародної комісії ЮНЕСКО з проблем освіти в ХХІ ст. З 1996 очолює Адміністративну раду Європейського коледжу. Його наступником на посту голови Комісії ЄС став Ж. Сантер. Автор наукових робіт з проблем єроп. валютн.-фін. інтеграції.

ДЕМАГОГІЯ (від грец. *demos* – народ, *ago* – веду) – у Стародавній Греції демагогом назива-

ли громадського діяча демократичного напрямку. Нині Д. – це вплив на людей, намагання завоювати популярність введенням громадськості в оману засобами навмисного перекручування фактів, привабливих, але брехливих обіцянок, популярних гасел, загравання із населенням для досягнення певних корисливих політ. цілей. Сплески демагогії спостерігаються у період виборчих кампаній. Д. є інструментом політики популізму.

Л. Сковилас (Львів).

ДЕМАРШ – заява, виступ держави, партії, політичних угруповань на адресу ін. держав, органів влади, службових осіб з висловлюванням підтримки, визнання, солідарності або, навпаки, осуду, розмежування у якомусь питанні. Д. може бути втілений у різноманітних актах: декларація, заява, зборах підписів. Змістом Д. може бути також прохання, пропозиція, зобов'язання, протест та ін.

Ю. Шведа (Львів).

ДЕМИРЕЛЬ Сулейман (Demirel; 06.10.1924 – 17.06.2015) – Президент Туреччини (1993–2000). Закінчив Стамбул. технічний ун-тет, здобув фах інженера-будівельника. 1954–60 – ген. директор Держ. управління водного господарства Туреччини. 1960–64 викладав у Середньосх. техн. ун-ті. На поч. 1960-х років став лідером консервативної Партії справедливості (1964–80). За час свого першого прем'єрства (1965–71) безуспішно намагався подолати екон. спад і політ. хаос у країні, що призвело до його відставки на вимогу вищого керівництва армії. Наступні уряди Д. (1975–77 і 1979–80) зіткнулися з проблемами наростання хвилі правого і лівого тероризму, загострення *Курдської проблеми*, політ. кризи на Кіпрі (1974–75). У січні 1980 уряд Д. прийняв Програму стабілізації, однак вже у вересні 1980 екон. проблеми країни і хвиля терору привели до військового перевороту ген. К. *Еврена*. Д. був усунений від влади, а діяльність його партії (як і всіх інших) було заборонено. У серед. 1980-х роках Д. був майже повністю позбавлений можливості брати участь у політ. житті країни, деякий час перебував під домашнім арештом. 1983 став одним із ідеологів створення праволіберальної Партії правильного шляху (ППШ), довгий час залишався її тінювим лідером. Після відміни у країні військового положення, 1987 обраний ген. секретарем ППШ. 1991 Д. триумфально повернувся у велику політику. Його партія перемогла на загальнонац. виборах і Д. став прем'єр-міністром країни (1991–93). Після смерті Т. *Озала* (квітень 1993), став 9-м президентом Турецької

Республіки. Уряд Д. змушений був вирішувати і складні проблеми внутрішньополіт. життя країни («курдського питання», посилення ісламського фундаменталізму), і непрості зовнішньополіт. виклики (періодичні кризи у відносинах з Грецією і ЄС через Кіпр, тертя у відносинах з Росією через проблему Нагірного Карабаху). Виваженіше, ніж його попередник, підійшов до розв'язання проблеми Нагірного Карабаху, спряв мирному врегулюванню конфлікту в цьому регіоні. Пріоритетними напрямками зовн. політики Д. стала інтеграція Туреччини в європ. структури (з 1992 Туреччина асоц. член *Європейського Союзу*). Однак проблеми у відносинах із Грецією та жорстка лінія щодо розв'язання курдської проблеми, створювала перешкоди у реалізації євроінтеграційних планів уряду Д. Розвиваючи тісну економ. співпрацю з колишніми середньоазійськ. республіками СРСР (Азербайджан, Казахстан, Узбекистан, Киргистан, Туркменистан), намагався посилити політ. вплив Туреччини у цьому регіоні. У травні 1992 за участю Д. було підписано Договір про дружбу та добросусідство між Україною і Туреччиною. Сприяючи розвитку відносин країн чорномор. регіону, Д. підтримав ідею створення *Парламентської Асамблеї Чорноморського економічного співробітництва* (ПАЧЕС), членом якої є і Україна (лютий 1993). Уряд Д. чинив кроки для набуття Туреччиною членства в ЄС. На поч. 1998 Д. долучився до заборони діяльності ісламської Партії благоденства і колишнього прем'єр-міністра Н. Ербакана. Під тиском ЄС Д. пішов на деяку лібералізацію політики офіційної Анкари щодо курдів, зокрема в культурній сфері (див. *Курдська проблема*), однак рішуче придушував всі спроби політ. діяльності Курдської робітничої партії, яка висунула лозунг перетворення Туреччини у федеративну державу з рівними правами для всіх націй (у лютому 1999 турец. спецслужби заарештували лідера КРП А. *Оджалана*, який у червні 1999 був засуджений до смертної кари). Прихильники Д. у парламенті на поч. 2000 здійснили невдалу спробу змінити Конституцію, щоб зберегти за ним президентський пост. У травні 2000 Д. на президентській посаді замінив Ахмет Нечдет Сезер. Сьогодні Д. продовжує залишатися впливовою фігурою на політ. арені Туреччини.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ в СРСР – політичний курс рад. керівництва у період «*Перебудови*» (друга пол. 1980-х років), що мав на меті, через деяке пом'якшення режиму і забезпечення під контролем КПРС доступу народу до важелів влади, подолати синдром відчуження громадян від держави, підвищити їх суспільну активність

(активізувати «людський фактор»), розширити соціальну базу «Перебудови» і створити сприятливу атмосферу для подальшого реформування суспільства. Першочерговими завданнями Д. вважали: відновлення ролі Рад як органів політичної влади; розвиток внутрішньопартійної демократії; демократизація керування економікою; забезпечення законності, захист суспільства від зловживань влади; підвищення соціальної активності громадян і рівня їх участі у житті суспільства; перетворення профспілок на справжнього захисника інтересів працівників тощо. Під впливом перебудовчих процесів окреслилось деяке поживавлення в діяльності Рад, що виявилось у зростанні активності народних депутатів. Народні обранці порівняно з попередніми роками почали вносити значно більше пропозицій щодо конкретних соц.-екон. проблем і питань поліпшення роботи органів влади, відбулося підвищення ролі постійних комісій, які брали участь у передсесійному обговоренні проєктів планів розвитку і бюджетів республік. В умовах Д. і *гласності* розширилась практика депутатських запитів, посилилась аналітична і контрольна діяльність постійних комісій. Однак перебудовчі процеси у Радах йшли дуже повільно, оскільки більшість керівників Рад очікувала рішень і вказівок партійних комітетів, допускала бюрократизм і зволікання. Це було частково закономірним явищем, адже збереження монополії Компартії на владу означало збереження «вторинності» Рад, їх підпорядкованості партійному апаратові. Саме звідси проростали такі типові вади рад. структур, як пасивність позиції у стосунках з госп. органами, невміння і небажання скористатись своїми повноваженнями, безвідповідальність, вичікування в ухваленні принципових рішень. Великі надії покладав Ген. секретар М. Горбачов на Д. у КПРС. Розвиток внутрішньопарт. демократії передбачав зміцнення колегіальності, посилення самостійності первинних орг-цій, розширення критики і самокритики, посилення самостійності первинних осередків, розмежування партійних і господарських органів, боротьбу з формалізмом і бюрократизмом тощо. Утім, відбувалися передусім кількісні зміни – зменшувалася число засідань, нарад, керівні працівники більше часу проводили у трудових колективах тощо. Однак помітних якісних зрушень не відбувалось. Прорахунки реформаторів і опір консервативного парт.-держ. апарату, який зазнав лише косметичних змін, стали причиною помітного гальмування реформ на зламі 1986–87. Із січня 1987, після чергового пленуму ЦК КПРС, курс на Д. почав радикалізуватись і прибрав лозунг «Більше демократії!». Д. разом з гласністю в «Перебудови» сприяла активізації

суспільства, пробудженню нац. свідомості, стимулювала появу спочатку неформальних орг-цій, а згодом і становлення багатопартійності, формувала підґрунтя для глибокого реформування політичної системи.

О. Бойко (Ніжин).

ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ США – одна з двох найбільших політ. партій США. Попередником партії було об'єднання антифедералістів – демократичних республіканців Півдня, які 1828 остаточно оформились у масову політ. партію. Символ партії – віслюк. За організаційною будовою Д. п. належить до партій виборців. Вищим органом партії є Національний комітет, який обирається раз на 4 роки на партійному з'їзді. Керівник партії – діючий президент або кандидат у президенти. Партія є досить децентралізованою і, як єдине ціле, функціонує лише у виборчий період. У міжвиборчий період окружні та локальні комітети партії діють у значній мірі автономно. Партія не має інституту фіксованого членства – членами партії вважаються всі, хто підтримує партію на виборах. Партія не має єдиної політ. програми, а раз у 4 роки напередодні виборів приймає виборчу платформу, основу якої складає передвиборча програма кандидата у президенти. У своїй діяльності Д. п. орієнтується на підтримку громадян із середніми та низькими доходами, емігрантів і жінок. Д. п. традиційно виступає за обмежене втручання держави у економіку й проведення соціальних програм. Перебувала при владі: 1829–48, 1845–49, 1853–61, 1885–89, 1893–97, 1913–21, 1933–53, 1961–69, 1977–81, 1993–2001. Найвідоміші представники: Томас Джефферсон, Т. В. Вільсон, Ф. Д. Рузвельт і Дж. Кеннеді, Б. Клінтон. Штаб-квартира Національного комітету партії знаходиться у Вашингтоні.

Ю. Шведа (Львів).

ДЕМОКРАТИЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ – основний ідейний принцип міжнародної соціал-демократії; концепція поступової (еволюційної) трансформації капіталістичного суспільства. Термін «демократичний соціалізм» виник у кін. XIX ст. в робітничому русі Німеччини, В. Британії, Австро-Угорщини. Соціалісти цих країн намагалися відмежуватися від анархо-утопічного трактування соціалізму, а після соціалістичної революції у Росії – і від революційної теорії *марксизму*. Новий етап у розвитку концепції Д. с. розпочався після 1945, основні положення якого були зафіксовані у Франкфуртській декларації Соцінтерну (1951). Основою Д. с. проголошувалася демократизована буржуазна держава, а господарською осно-

вою – змішана економіка, що здійснюється на засадах участі працівників у процесі управління нею. Гол. завданнями Д. с. проголошувались: 1) політична демократія (соціалізм), що заснована на свободі, яку може гарантувати лише демократія; 2) господарська демократія, яка повинна закласти підвалини «держави загально-го добробуту»; 3) суспільна демократія і культурний прогрес, які мали гарантувати всім громадянам право на працю, освіту, медичну допомогу, допомогу материнству, відпочинок, забезпечення людей похилого віку та з особливими потребами; 4) міжнародна демократія, яка передбачає мирне співіснування держав у всьому світі та створення системи міжнар. безпеки. Сьогодні ідеї Д. с. розглядаються як своєрідний «третій шлях» між прокапіталістичними доктринами консерватизму та ідеологією наукового комунізму. Сучасні теоретики соціал-демократії підкреслюють, що Д. с. не потребує чітко визначених орієнтирів, сформульованих у кінцевій меті робітничого руху – оскільки процес розвитку безперервний, то методологічно не точно говорити про соціалізм як кінцеву мету. Отже, соціал-демократи не уявляють соціалізм у вигляді якоїсь сформованої кінцевої мети. Орієнтири соціал-демократії з плином часу змінювались під впливом нових концепцій – якості життя, самоуправлінського соціалізму, економічної демократії тощо. У програмі соціал-демокр. партії Німеччини, прийнятій 1959 у Бад Годесбергу, Д. с. був ідентифікований із реалізацією наступних цінностей – свободи, справедливості й солідарності. 1989 Соціалістичний Інтернаціонал прийняв «Декларацію принципів», у якій розвинув сучасне розуміння Д. с.

Ю. Шведа (Львів).

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЦЕНТРАЛІЗМ – один із принципів організаційної структури централізованих партій; базовий принцип організаційної структури комуністичних партій. Принципи Д. ц. були затверджені у статуті РСДРП на II з'їзді партії (1903). Д. ц. залишився визначальним принципом організаційної побудови ВКП(б) і КПРС. Відповідно до статуту КПРС (1961) у поняття Д. ц. входили вибори всіх партійних органів знизу до верху, суворі партійна дисципліна, підпорядкування меншості більшості, нижчих органів вищим. За цим принципом почали функціонувати й інститути виконавчої влади.

Ю. Шведа (Львів).

ДЕН СЯОПІН (Deng Xiaoping; 22.08.1904 – 19.02.1997) – кит. політик. 1920–26 навчався і працював у Парижі. З 1924 став членом кит.

Компартії, за ведення комуніст. пропаганди змушений залишити Францію. З 1926 навчався в СРСР у Комуністичному ун-ті трудящих Сходу і Університеті ім. Сунь Ятсена. 1927–37 – політкомісар корпусу комуніст. військ, 1934–35 учасник Великого походу пн. провінціями Китаю. У період війни проти япон. окупантів (1937–45) очолював партизанські загони у провінціях Шансі, Хебей, Шандунь і Хенань. З 1945 – член ЦК КПК. Після утворення КНР (1949) – займав вищі державні та партійні пости. З 1955 – член політбюро ЦК КПК. Противник проведення «Трьох червоних знамен» політики і побудови «казармового соціалізму», один із авторів реалізації у 1960-х роках «політики врегулювання», яка стабілізувала екон. життя країни. У період «Культурної революції» був звинувачений у прихильності до «капіталістичного шляху розвитку», 1967 усунений з усіх постів і висланий у віддалений район Китаю. 1973 за сприянням прем'єра Держради КНР Чжоу Еньляя повернувся у Пекін. 1973–80 був заст. прем'єра Держради КНР, 1977–82 – заст. голови ЦК КПК. У квітні 1976 звинувачений в організації політ. демонстрації у Пекіні, знову звільнений з усіх посад. Після смерті Мао Цзедуна (1976) і усунення від влади «Банди чотирьох» (Цзян Цзинь – вдова Мао Цзедуна, Ван Хунвень, Чжан Чуньцяо, Яо Веньюань) – прихильників ультралівого курсу, відновив свої позиції політ. керівництві країною. З 1981 – голова Військ. ради ЦК Компартії, з 1982 – голова Центр. комісії радників Компартії, з 1983 – голова Центральної військ. ради КНР. З поч. 1980-х років став найвпливовішим політ. діячем Китаю, хоча формально не обіймав вищих держ. і парт. посад. Завжди відстоював соціалістичний шлях розвитку країни, однак висунув теорію побудови «соціалізму з китайською специфікою». Його знамените висловлювання «не важливо якого кольору кішка, чорна чи жовта, лиш би вона добре ловила мишей» стало символом політики реформ у КНР. Екон. перетворення на основі ринкових відносин, головним архітектором яких був Д. С., дали змогу модернізувати господарство країни, забезпечити динамічний розвиток економіки Китаю у 1990-х роках (пром. виробництво зростало щорічно у серед. на 10%). Невід'ємною частиною його нової екон. стратегії стала ідея «відкритості» Китаю для всього світу, не тільки у розширенні екон. зв'язків із Заходом (спільні підприємства, вільні економічні зони тощо), але нормалізації політ. відносин із США, СРСР, Японією та країнами Зх. Європи. 1983 висунув концепцію мирного об'єднання континентального Китаю і Тайваню на принципі «одна держава – два устрої». Курс широких соц.-екон. реформ Ден Сяопіна, не зачепив однак основ комуніст. режиму

у Китаї. Рішуче виступав за дотримання «чотирьох фундаментальних принципів»: соц. шлях розвитку, вірність марксизму-ленінізму та ідеям Мао, керівна роль КПК і диктатура пролетаріату. За його участю приймалося рішення про розгром дем. руху країні 1989 (див. *Тяньаньмень події 1989*). В останні роки життя не відіграв значної ролі на політ. арені країни, однак його політ. авторитет був гарантом продовження реалізації новим партійним керівництвом реформаторського курсу.

О. Джеджора (Львів).

ДЕНАЦИФІКАЦІЯ (від лат. de – відміна) – процес очищення громадського, політичного й економічного життя Німеччини від нацизму для проведення демократичних перетворень в країні після ліквідації гітлерівського режиму. *Потсдамська конференція 1945* і постанова *Союзницької Контрольної Ради* в Німеччині (жовтень 1945) про проведення денацифікації передбачали: знищення НАСДАП, розпуск нацистських установ, заборона всілякої нацистської діяльності і пропаганди, притягнення до суду осіб винних у військових злочинах, усунення членів нацистської партії зі всіх державних посад, відміну законодавства *Третього Райху* тощо.

Ю. Шведа (Львів).

ДЕНІКІН АНТОН ІВАНОВИЧ (04.12.1872 – 07.08.1947) – рос. військ. і політ. діяч, один з лідерів *Білого руху*. Н. у м. Влоцлавськ Варшавської губ. (тепер – Польща). Походив з сім'ї відставного офіцера. 1892 закінчив Київ. піхотне юнкерське училище, 1899 – Миколаївську військову академію. Учасник *Російсько-японської війни 1904–05*. З поч. Першої світової війни – командир «Залізної» бригади, дивізії, корпусу, генерал-лейтенант. 1917 – нач. штабу Верх. головнокоманд. рос. армії ген. М. *Алексєєва*, головнокоманд. військ Західного і Південно-Західного фронтів. Звинувачував *Тимчасовий уряд* у руйнуванні армії, висунув власну програму зміцнення її боєздатності. Підтримував виступ ген. Л. *Корнілова*, за що був заарештований, перебував в ув'язненні. У листопаді 1917 став одним з організаторів Добровольчої армії на Дону, входив до складу «Донської громадянської ради» – першого загальнорос. антибільшовицького уряду. Учасник 1-го Кубанського («Льодяного») походу. Після загибелі Л. Корнілова (13.04.1918) – командувач, а з жовтня 1918 – головнокоманд. Добровольчої армії. Головним завданням своєї діяльності визначив боротьбу з *більшовизмом*. Прихильник ідеї «єдиної та неділимої» Росії. У січні 1919 очолив Збройні сили Півдня Росії, 03.07.1919 видав наказ про наступ на Москву

(т. зв. Московська директива), під час якого його війська зазнали поразки. Згідно указу Верх. правителя Рос. держави адм. О. *Колчака* 04.01.1920 Д. перебрав на себе «верховну всеросійську владу». У березні 1920 Д. із залишками військ евакуювався з Новоросійська до Криму, де передав командування ген. П. *Врангелю*. З квітня 1920 перебував в еміграції, мешкав у В. Британії, Бельгії, Угорщині, Франції. Відійшов від політ. діяльності. У роки Другої світової війни засуджував емігрантські організації, що співпрацювали з нацист. Німеччиною. 1945 переїхав до США. Помер в Анн-Арбор (штат Мічиган), похований у Детройті, перепохований на рос. цвинтарі Св. Володимира у м. Джексон (штат Нью-Джерсі). Автор праць: «Очерки русской смуты» (тт. 1-5, 1921–26), «Офицеры: Очерки» (1928), «Старая армия» (1929), «Путь русского офицера» (1990).

А. Буравченков (Київ).

ДЕПОРТАЦІЇ в СРСР (від лат. deportatio – вигнання, вислання) – масштабний процес переселення у 1930–40-х роках в СРСР цілих народів, представників різних соціальних і релігійних груп, звинувачених більшовицьким режимом у потенційній «неблагонадійності» або антирадянській діяльності. На першому етапі Д. основною причиною насильницьких міграційних акцій була спроба Рад. держави в умовах щораз більшої загрози війни усунути «неблагонадійний елемент» із прикордонних р-нів. Для посилення «революційної пильності» РНК СРСР 28.04.1936 ухвалила таємну постанову про виселення з УРСР до Казахської АРСР 15 тис. польс. і нім. господарств «як політично неблагонадійних». Без суду і слідства з України було депортовано бл. 10% населення прикордонної зони. 17.06.1937 ЦВК і РНК СРСР видали постанову про утворення спец. заборонних смуг у прикордонних р-нах з Іраном, Афганістаном, Туреччиною. Відповідно до цієї постанови було «звільнено від неблагонадійного елементу», передусім курдів, 40 р-нів Закавказзя і республік Середньої Азії. 05.09.1937 РНК СРСР прийняв постанову, на підставі якої «не в порядку репресій, а в порядку упереджувальних дій з очищення прикордонних з Японією районів» підлягали переселенню корейці (з Далекого Сходу було вивезено до Казахстану і республік Середньої Азії 173 тис. корейців, і 8 тис. китайців). 02.06.1945 через поширення серед депортованих корейців «неблагонадійних настроїв» (за інформацією НКВС) було прийнято рішення про переведення їх у категорію «спецпереселенців», і на них поширилися всі заходи з посилення режиму у місцях проживання. Після поч. рад.-нім. війни 1941–45 змінилися

причини депортацій. Основними приводами для широких насильницьких переселенських акцій стали: підозра в шпигунстві, інкримінування терористичних дій, звинувачення у співпраці з німцями. 28.08.1941 вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про переселення німців, які проживають у районах Поволжя», в якому стверджувалося, що «за достовірними даними, серед німецького населення, яке проживає у Поволжі, є тисячі й десятки тисяч диверсантів і шпигунів». У результаті спецоперації, якою керував заст. наркому внутр. справ І. Серов, до Казахстану і Новосибірської, Омської, Красноярської та ін. східних обл. Росії до грудня 1941 було переселено 894 600 німців. Після того, як протягом 1941–42 відбулась депортація терміново демобілізованих з Червоної армії військовослужбовців нім. національності, і проведено насильницьке переселення німців зі Ставропольського і Краснодарського країв, Пн. Кавказу і Закавказзя, їх кількість у спецпоселеннях досягла 1 209 430 осіб.

15.04.1943 Прокуратура СРСР і НКВС затвердила директиву про примусове виселення за межі Карачаївського регіону «активних бандитів та їхніх сімей» карачаївської національності (всього 177 сімей – 673 особи). Підставою цього рішення стала діяльність на окупованій гітл. території Карачаївського нац. комітету (КНК), яка виявилася у формуванні повстанських орг-цій і груп, організації збройного виступу в Учкуланівському р-ні (січень-лютий 1942). У жовтні 1943 вийшов Указ Президії ВР СРСР, який поширив депортацію на всіх карачаївців і проголосив ліквідацію Карачаївської автономної обл. (у листопаді 1943 були переселені, переважно до Казахстану і Киргизії, 14 474 сім'ї – 68 938 осіб).

28.12.1943 вийшла постанова РНК СРСР про виселення калмиків до Алтайського і Красноярського країв, в Омську й Новосибірську обл. Депортаційну акцію проти них влада розглядала як захід покарання калмиків за нібито протидію органам рад. держави і б-бу проти Червоної армії (формування кав. легіону – 1300–1500 вершників, які здійснювали погроми колгоспів, розстріли червоноармійців; діяльність на території автономії терористичних груп; антирад. агітація служителів релігійних культів – гелюнгів; здача у полон 110-ої Калмицької кав. дивізії тощо). Характерно, що депортацію і ліквідацію Калмицької АРСР Й. Сталін розглядав як «засіб урегулювання міжнаціонального конфлікту». У грудні 1943–січні 1944 на Схід було переселено 92 963 калмики. Серед калмиків, які прибули до Свердловської обл., дорогою померло 20,5%, Тюменську – 18,9%, Новосибірську – 0,4% переселенців.

У серед. грудня 1943 НКВС СРСР розробив план примусового переселення населення Чечено-Інгушської АРСР. Підставою для масової депортації влада вважала «активну, майже поголовну участь в терористичному русі, спрямованому проти Рад і Червоної армії» місцевого населення; формуванні антирадянських об'єднань і груп (з вересня 1942 до лютого 1944 було ліквідовано 87 чеченських антирад. угруповань – 720 учасників); співпрацю з агентами *абверу*, підтримку нім. диверсантів; відмову від роботи в серпні-вересні 1942 великої частини місцевих парт. і госп. керівників та ін. 31.01.1944 Державний Комітет Оборони СРСР (ДКО) ухвалив постанову про переселення чеченців та інгушів до Казахської й Киргизької РСР. За даними НКВС, на поч. жовтня 1945 на спецпоселенні перебувало 405 900 чеченців та інгушів, які проживали на території 6 союзних, 8 автономних республік, 5 країв і 27 обл. За тим же сценарієм, в основі якого було необґрунтоване звинувачення всього народу в співпраці з німцями, було депортовано балкарців і ліквідовано Кабардино-Балкарську АРСР. 26.02.1944 розпочалося насильницьке переселення балкарського народу. До жовтня 1945 у різних р-нах СРСР (насамперед у Казахстані, Киргизстані, Узбекистані) на поселенні налічувалося 33 100 депортованих балкарці.

13.04.1944 НКВС і НКДБ СРСР прийняли спільну постанову «Про заходи з очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів». Кримсько-татарське населення звинувачували в активній співпраці з окупаційною владою (створенні антирад. «Мусульманського комітету Сімферополя»; розбудові цілої системи мусульманських комітетів у містах, райцентрах для утворення у Криму самостійної татарської нац. держави; формуванні 8 батальйонів добровольців, які брали участь у б-бі з партизанами, розстрілах мирних жителів; активній антирад. пропаганді та ін.). 02.04 і 11.05.1944 ДКО ухвалив рішення про виселення кримських татар із Кримської АРСР в Узбецьку РСР. Депортаційна акція в Криму розпочалася 18.05.1944. У результаті операції з депортації осіб кримсько-татарської нац. з Криму було виселено, за даними НКВС, 191 014 осіб. Після того, як з Криму було виселено 47 тис. татарських сімей, чисельність населення пів-ова скоротилася до 379 тис. осіб.

31.07.1944 ДКО затвердив постанову про виселення з Грузинської РСР до Казахської, Киргизької та Узбецької РСР месхетинських турків. Основними причинами депортації були їхні родинні зв'язки з жителями Туреччини, вияви емігрантських настроїв, участь у повстанському

русі. Цю акцію запропонував напередодні нарком внутр. справ Л. Берія, вмотивовуючи її у листі до Й. Сталіна «необхідністю покращення умов охорони державного кордону СРСР». Попри те, що перевантажена переселенцями Казахська РСР просила «утриматися на деякий час від поставки нових народів на спецпоселення», режим не лише не зупинив репресивної акції, а й додав до турків-месхетинців ще й курдів і хемшинів. Наприкін. листопада 1944 з Грузинської РСР було переселено 91 095 осіб. 31.03.1944 вийшов наказ НКВС про депортацію бійців ОУН-УПА і членів їхніх сімей до Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської обл. У лютому-жовтні 1944 було проведено низку операцій з ліквідації формувань ОУН-УПА, у ході яких було знищено 44 155 осіб, захоплено в полон – 37 177. До серед. листопада 1949, за даними МВС СРСР, із Західної України на поселення прибули до Кемеровської обл. 10 316 сімей – 30 179 осіб, до Челябінської 2 433 – 7 183, Карагандинської 3 055 – 8 122, Молотовської 2 923 – 8 261, Іркутської та Читинської 1 227 – 4 091, Омської 5 264 – 15 202, Красноярського краю 659 – 1 691 (всього 20 613 сімей і 59 587 осіб). Загальна кількість переселених сімей із Західної України до цього часу становила 25 877 сімей і 74 799 осіб.

Масових депортацій не уникли і народи Білорусі, Молдови, республік Балтії, представники нац. меншин і різних релігійних конфесій. У місцях спеціальних поселень депортовані народи зіткнулися з низкою проблем: свавіллям місцевої адм-ції; складними житловими умовами; продовольчими труднощами, що часто були зумовлені розкраданням владою коштів і продовольства; поширенням захворювань і епідемій; некваліфікованою працею у важких умовах.

Чисельність спецпереселенців на 01.01.1953 досягла 2 753 356 осіб. 1954 найчисельнішими групами серед них були німці – 1 240 482; народи Пн. Кавказу (чеченці, інгуші, карачаєвці, балкарці) – 506 618; переселенці з Криму (кримські татари, греки, вірмени, болгары) – 202 464; «оунівці» (так в офіц. статистиці названо переселенців із Зх. України) – 173 714; прибалти – 138 586. На 01.01.1958 серед 145 968 переселенців, які ще залишалися під наглядом, домінуючими групами за національністю були: українці – 85 161 особа, литовці – 36 330, молдовани – 7 903, естонці – 5 359, латиші – 3 852, росіяни – 1759, білоруси – 1 433, євреї – 1 054, поляки – 978, болгары – 897, гагаузи – 345, румуни – 311.

Внаслідок Д. на тривалий час були позбавлені своїх законних прав цілі народи; кардинально змінилися чисельність і нац. склад не лише окре-

мих регіонів, а й значної частини республік СРСР; у регіонах, де проводилися депортації суттєво погіршився стан соц.-екон. сфери; з політ. карти СРСР зникли цілі автономні області та республіки (Калмицька, Кабардино-Балкарська АРСР, Карачаївська автономна обл. та ін.), докорінно трансформувалися кордони низки адмін.-терит. одиниць; розпочалось планомірне заселення земель депортованих народів представниками ін. національностей, що призвело до загострення міжнац. стосунків у низці регіонів.

Після смерті Й. Сталіна, від 1953 розпочався процес перегляду справ, пов'язаних з депортаціями. 13.05.1955 верховні суди союзних республік одержали право скасовувати рішення Особливої наради про спецпоселення. 17.09.1955 Президія ВР СРСР оголосила Указ «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945». Потужний поштовх процесові реабілітації депортованих народів надав XX з'їзд КПРС. За короткий термін було ухвалено низку Указів Президії ВР СРСР «Про зняття обмежень у правовому становищі з калмиків та членів їх сімей, які знаходяться на поселенні» (березень 1956), «Про зняття обмежень у правовому становищі з греків, болгар, вірмен та членів їх сімей, які знаходяться на поселенні» (березень 1956), «Про зняття обмежень зі спецпоселення з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни» (квітень 1956), «Про зняття обмежень зі спецпоселення з чеченців, інгушів, карачаєвців та членів їх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни» (червень 1956). 24.11.1956 ЦК КПРС прийняв рішення про відновлення нац. автономних утворень калмицького, балкарського, карачаєвського, чеченського та інгушського народів.

Після дезінтеграції СРСР, 1991 частина держав СНД ухвалила низку документів, пов'язаних з долею депортованих народів: Закон РФ «Про реабілітацію репресованих народів» (1991); укази Президента РФ «Про реабілітацію російських корейців» (1993), «Про реабілітацію російських фінів» (1993), «Про заходи з реабілітації калмицького народу» (1993), «Про заходи з реабілітації балкарського народу і державну підтримку його відродження і розвитку» (1994); укази Президента України «Про створення українсько-німецького фонду» (1992), «Про заходи на відзначення пам'яті жертв депортації з Криму» (1994); закон ВР Казахстану «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (1992); розпорядження Глави держави Республіка Грузія «Про врегулювання деяких

соціальних проблем депортованих месхів» (1993) та ін.

О. Бойко (Ніжин).

ДЕПОРТАЦІЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР 1944 – насильницьке виселення кримськотатарського народу з їхньої історичної батьківщини – Криму (тепер – Україна). Здійснювалося упродовж 18-21.05.1944 рад. тоталітарним режимом. Після того як радянські війська звільнили Кримський пів-в від нацистських завоювників, нарком Л. Берія підготував для Державного комітету оборони СРСР доповідну записку, де повідомлялося про дезертирство з Червоної армії 20 тис. кримських татар, що перейшли на службу до німців. Цей документ став офіційною підставою для депортації кримськотатарського народу. На збори людям давалося від декількох хвилин до півгодини, а з собою дозволялося брати лише найнеобхідніші речі. Більшість майна, яке залишалося одразу ж конфіскувалося органами влади. Протягом двох днів кримських татар звозили до залізничних станцій у Бахчисарай, Джанкой, Сімферополь, звідки ешелонами відправляли на схід. Найбільша кількість кримських татар виселена до Узбекистану, невелика частина потрапила у Казахстан, Таджикистан, Росію. За два з половиною дні виселено 183 155 осіб. Через важкі санітарно-побутові умови та неякісне харчування у дорозі померла 7889 осіб. Депортували ветеранів Другої світової війни та тих, хто отримав високі урядові нагороди. Найвідоміший ветеран з числа кримських татар – льотчик Амет-Хан Султан (двічі Герой Радянського Союзу) уникнув депортації, проте його позбавили права на проживання у Криму. Депортація стала одним із засобів «детатаризації» Криму. Знищенню і руйнуванню підлягали культурні та історичні пам'ятки кримсько-татарського народу, 80% оригінальної кримської топоніміки замінили на стандартні радянські назви. Крім того, 25.06.1944 Крим позбавили статусу автономії та перетворили на звичайну область РРФСР, а протягом наступних років цю територію активно заселялися вихідці з Росії та інших республік. Указ, що забороняв повертатися в місця колишнього проживання фактично діяв до 1989. 28.11.1989 Верховна Рада СРСР прийняла постанову, яка передбачала повну політичну реабілітацію кримськотатарського народу і признавала право народу на повернення на історичну батьківщину. В Україні день пам'яті жертв депортації кримських татар відзначається щороку 18 травня.

Н. Данилів (Львів).

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ ІЗ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ (ДКНС; рос. – Государственный комитет по

черезвычайному положению, ГКЧП) – тимчасова державна структура, незаконно створена в серпні 1991 у Москві для запровадження надзвичайного стану в окремих місцевостях СРСР. Наприкін. 1980-х років процес «*Перебудови*» в СРСР зіткнувся з низкою труднощів. За цих обставин 1990, передбачаючи подальше поглиблення політ. кризи, Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «Про правовий режим надзвичайного стану», який регламентував механізм його оголошення і реалізації. Цей документ передбачав уведення надзвичайного стану Президентом чи ВР СРСР, лише за умови прохання або ж згоди Президії ВР чи найвищого органу влади відповідної республіки. На загальносоюзному рівні питання про надзвичайний стан консервативні сили почали ставити з листопада 1990. М. Горбачов, розуміючи, що він дедалі більше втрачає контроль за перебігом суспільних подій, у цей час неодноразово говорив про потребу реалізації «надзвичайних заходів». Підготовка до запровадження у разі граничного загострення кризи в державі надзвичайного стану відбувалася із санкції Президента СРСР. Принципові рішення про реорганізацію виконавчих органів влади і про запровадження форми президентського правління було прийнято на IV З'їзді народних депутатів. У квітні 1991 майбутній член ДКНС А. Тізяков підготував проєкт Указу про введення надзвичайного стану і створення Тимчасового комітету управління СРСР – прообразу майбутнього ДКНС. Тоді ж був фактично і сформований склад цього надзвичайного органу. 17.06.1991 після виступу прем'єр-міністра В. Павлова на закритому засіданні сесії ВР СРСР на введенні надзвичайного стану наолягали голова КДБ В. Крючков, міністр закорд. справ Б. Пуго та міністр оборони Д. Язов. Хоча тоді М. Горбачов і не підтримав цієї пропозиції, організаційна підготовка до запровадження надзвичайного стану тривала. Влітку 1991 КМ СРСР збільшив норми продовольчого забезпечення офіцерам армії, МВД, КДБ СРСР. 20.07.1991 відбулася розширена колегія КДБ за участю керівників УКДБ республік, країв і областей з питань боротьби з організованою злочинністю, на якій ретельно опрацьовувалась координація спільних дій КДБ і МВД в умовах «паралічу виконавських структур». Місцеві партійні орг-ції організували масові листи-звернення «трудящих» до органів влади і низку публікацій у пресі, з вимогою «наведення порядку», що мало створити ілюзію масової підтримки знизу ідеї запровадження «надзвичайних заходів». Активні дії майбутніх гекачепістів не могли не потрапити в поле зору західних політиків. 20.06 у Берліні держсекретар США Дж. Бейкер повідомив міністра закорд. справ СРСР А. Бессмертних, що

в Радянському Союзі готується усунення з посади М. Горбачова. 06.08 В. Крючков дав завдання групі аналітиків (заст. нач. 1-го Головного управління КДБ В. Жижину, помічнику 1-го заст. голови КДБ А. Єгорову, командувачу Повітряно-десантними військами П. Грачову) підготувати довідку-прогноз стосовно перспектив і можливих наслідків запровадження в країні надзвичайного стану. 08.08 В. Крючков отримав повідомлення про недоцільність запровадження комплексу надзвичайних заходів. Однак, на думку керівника КДБ, зволікати з цим кроком вже не можна було: після підписання Союзного договору в серпні 1991 ввести надзвичайний стан буде вже не реально. За лаштунками змови стояли кілька груп високих партійних і державних посадовців: представники військ.-пром. комплексу (О. Бакланов, А. Тізяков); вищі партійні керівники нової хвилі (В. Болдін, О. Шейнін); силові міністри (В. Крючков, Б. Пуго, Д. Язов); вищі керівники державних структур СРСР (В. Павлов, А. Лук'янов, Г. Янаєв). У кожній з цих груп були свої причини для усунення М. Горбачова від влади – силові міністри й керівники ВПК були невдоволені прогресуючою політикою розрядки, демократизацією і гласністю, які суттєво звужували сферу їхнього впливу. Свої мотиви мали й найвищі державні чиновники СРСР, адже в разі укладення нового Союзного договору вони втрачали свої посади. У цій ситуації учасники змови вирішили діяти. З 15.08 за дорученням В. Крючкова прослуховувалися всі розмови вищого керівництва Росії – Б. Ельцина, І. Силаєва, Г. Бурбуліса. 16.08 у пресі з'явилася заява «Від «Слова» – до справи», підписана «ініціативною групою зі скликання установчого з'їзду національно-патріотичного руху», лейтмотивом якої була теза про потребу «навести порядок». 17.08 у приміщенні одного з об'єктів КДБ із кодовою назвою «АБЦ», розташованому на околиці Москви, під час таємної зустрічі В. Крючкова, Д. Язова, В. Болдіна, О. Шеніна, О. Бакланова, заст. міністра оборони В. Вареннікова, В. Ачалова і заст. голови КДБ В. Грушко були обговорені останні дедалі змови. 18.08 у Форос (Крим) на дачу до М. Горбачова прибули О. Бакланов, В. Болдін, О. Шенін і В. Варенніков, які ознайомили Президента СРСР зі складом майбутнього ДКНС і запропонували підписати указ про введення в країні надзвичайного стану. Відмова М. Горбачова ускладнила становище змовників, адже продовження ними активних дій спрямованих на практичну реалізацію комплексу надзвичайних заходів фактично ставило їх поза законом і перетворювало на заколотників. Проти ночі на 19.08.1991 засоби масової інформації повідомили про утворення Державного комітету з надзвичай-

ного стану (ДКНС). До його складу ДКНС увійшли 1-й заст. Голови Ради Оборони СРСР О. Бакланов, голова КДБ В. Крючков, прем'єр-міністр В. Павлов, міністр внутр. справ В. Пуго, голова Селянського союзу В. Стародубцев, президент Асоціації держ. підприємств і об'єктів пром-сті, будівництва, транспорту та зв'язку О. Тізяков, міністр оборони Д. Язов, віце-президент Г. Янаєв. Утворення ДКНС і оголошення надзвичайного стану на окремих територіях СРСР започаткували *Серпневий путч 1991*, який закінчився цілковитою поразкою гекачепістів.

О. Бойко (Ніжин).

ДЕРЖАВНІСТЬ – властивість державно-організованого суспільства, що: а) розкриває взаємодію органів держ. влади і суспільства, направлену на забезпечення існування та функціонування держави; б) окреслює характерні риси і особливості його перебування на конкретно-історичному етапі розвитку. Термін Д. не має чітко усталеного, конкретного смислового змісту і вживається як: а) синонім держави взагалі; б) х-ка держави певного істор. типу (рабовласницька Д., буржуазна Д. тощо); в) позначення певного етапу в розвитку держави даного істор. типу (Д. франків, загальнонародна Д.); г) назва системи (механізму) політ. орг-ції суспільства. Поштовхом до виникнення Д. стала потреба збереження цілісності/єдності того або іншого етнічного масиву, що розділився у результаті соц.-екон. розвитку на окремі верстви/класи, інтереси яких вступили у протиріччя один з одним. Осн. метою створення Д. є використання політ. влади її засобів та ресурсів для задоволення природних соціоетнічних потреб сусп-ва: а) збереження самобутності; б) консолідації; в) захисту власних інтересів та цінностей; в) розвитку своєї к-ри. В інституційному плані Д. включає органи суверенної влади і управління (стр-ри держ. влади, місцеве самоврядування тощо); окремі елементи суспільства (громадські об'єднання, партії тощо), які беруть участь у здійсненні держ. влади. Д. – це динамічна система зв'язків та інститутів влади, система, розвиток якої обумовлений відповідними особливостями соц.-екон., політ. і дух.-моральних чинників життєдіяльності окремого народу або співтовариства народів на певному істор. етапі. Поняття Д. не зводиться до переліку держ. функцій і структур, воно не може ототожнюватися і з поняттям «держави». Хронологічно еволюційне зародження елементів Д. передусе становленню суверенної держави. Не можна Д. і цілком ідентифікувати із поняттям «політична система», оскільки: а) політ. система може включати в себе такі елементи, які намагаються реалізувати

свої інтереси самостійно, без взаємодії з державою для реалізації її функцій; б) до політ. системи можуть входити інститути, що протидіють державі, і в силу цього їх не можна вважати складовими частинами Д.

О. Бойко (Ніжин).

ДЕСПОТІЯ (від грец. *despoteia* – необмежена влада) – форма самодержавної необмеженої влади або держава, в якій вся влада належить одному володарю – спадкоємному монарху. Класична Д. – держави Стародавнього Сходу (Єгипет, Ассирія, Вавилон, Персія, Індія, Китай). При Д. воля деспота вважалася законом. Його особистість нерідко обожнювалася при житті та після смерті (приклад, обожнювання давньоєгипет. фараонів). Влада деспота визнавалася необмеженою, хоча фактично він приймав рішення, нерідко з огляду на інтереси представників знаті, що його оточувала.

Л. Скочиляс (Львів).

ДИСКРИМІНАЦІЯ (від лат. *discriminatio* – розрізняю, розділяю) – навмисне позбавлення або обмеження прав окремих держав, громадян, певних соціальних груп, громадських орг-цій, політичних партій. Д. може здійснюватися за ознаками расової, національної або державної приналежності, майнового стану, політичних чи релігійних переконань, статі тощо. Одним із найбільш поширених видів політичної Д. є позбавлення виборчих прав шляхом незаконної та безпідставної відмови у включенні до списку виборців, створення перешкод у реєстрації кандидата у депутати. Д. буває легальна і нелегальна. Згідно зі ст. 7 *Загальної декларації прав людини* «всі люди рівні перед законом і мають право без будь-якої різниці на рівний захист закону. Всі люди мають право на рівний захист від будь-якої дискримінації, що порушує цю Декларацію, та від будь-якого підбурювання до такої дискримінації». У сучасному світі дії, визнані як дискримінаційні, отримують політ. осуд, а у низці випадків можуть мати й кримінальні наслідки.

Ю. Шведа (Львів).

ДЖЕНТИЛОНІ Паоло (Gentiloni; 22.11.1954) – італ. політик, журналіст. Н. у Римі. Закінчив політологію у Римському ун-ті Ла Сапієнца, був членом ліворадикального «Студентського руху» (М. Капанна, згодом «Руху трудящих за соціалізм»). У 1970-х роках відійшов від ультралівих рухів, працював журналістом. Як експерт з комунікацій Дж. 2001 став координатором виборчої кампанії коаліції «Олива», був серед засновників партії «Маргаритка» 2002, входив 2007 в установчий «комітет 45» Демократичної партії. 2001 Дж.

обрали в Палату депутатів, увійшов у фракцію «Маргаритка: Демократія – це свобода», 2006 обраний за списком коаліція «Олива», 2008, 2013, 2018 – Демократичної партії. На посаді мін. закорд. справ в уряді М. Ренці стукнувся з проблемою викрадення італ. громадян, зокрема, у січні 2015 провів переговори про звільнення двох італ. студентів і активістів, В. Марзулло та Г. Рамеллі, які перебували в заручниках у сирійських терористів. У квітні 2016 закликав Єгипет розслідувати викрадення і вбивство в Каїрі італ. вченого Дж. Реджені. У березні 2015 Дж. відвідав Кубу і зустрівся з президентом Р. Кастро, заявивши про італ. підтримку нормалізації відносин між Кубою і США. З початком агресії Росії проти України виступав за політ. врегулювання конфлікту, однак, зауважував, що кризу не можна вирішити за допомогою санкцій проти Росії. Зазначав, що необхідно враховувати інтереси Росії як великої держави, тому слід відмовити Україні у вступі НАТО. 09.05.2015 Дж. прибув до Москви на святкування 70-річчя перемоги СРСР над нацист. Німеччиною, яке бойкотували більшість запрошених глав держав через незгоду з приєднанням Криму до Росії. У грудні 2016 президент С. Маттарелла доручив Дж. формування нового уряду після відставки М. Ренці. Уряд Дж. ровів низку реформ: охорони здоров'я (обов'язкова вакцинація, дії медперсоналу в разі неможливості пацієнтом прийняти самостійно рішення), виборчий закон (2017), введено суворіші правила стосовно імміграції в Італію. У зовн. політиці переважали європ. тенденції (Дж. прихильник європ. інтеграції), почав політику інвестицій в Африку, вибудував тісні стосунки з арабськими країнами Перської затоки. У березні 2018 у відставку, але уряд функціонував до червня 2018 – присяги нового уряду Дж. Конте.

З. Баран (Львів).

ДЖІЛАС Мілован (Djilas; 12.06.1911 – 20.04.1995) – югосл. політик, історик, політолог, один із керівників Союзу комуністів Югославії. Від 1953 – віце-президент і Голова Союзної Народної Скупщини. 1954 – репресований. Автор політ. концепції про правлячу бюрократію, яка сформувалась в СРСР та ін. країнах «народної демократії». У праці «Новий клас» (1957) зазначав, що коріння цього класу знаходиться у «партії особливого – більшовицького типу»; його могутність спирається на феномен нової власності, що полягає у монополії партійної бюрократії на розподіл нац. прибутку, регламентуванні рівня зарплати, вибір напрямів госп. розвитку і розпорядженні націоналізованим майном. Д. запровадив нове поняття – «партійна держава». У праці «Недосконале суспільство»

(1969) намагався теоретично осмислити *марксизм* з позицій дійсності 1960-х років і зробив спробу розвинути марксистську теорію, у період коли ще існувала ілюзія про можливість її модернізації.

Ю. Шведа (Львів).

ДЖІЛІ Беньяміно (Gigli; 20.03.1890 – 30.11.1957) – італ. тенор, один із видатних майстрів бельканто. 1911–14 навчався у Нац. академії «Санта-Чечілія» у Римі. Переможець Міжнар. конкурсу співаків у Пармі (1914). На початку кар'єри виступав у Генуї, Болоньї, Палермо, Неаполі, Римі (опери «Манон Леско», «Тоска», «Фаворитка»). 1918 на запрошення Артуро Тосканіні дебютував у Ла Скала у партії Фауста («Мефістофель»). 1919 з великим успіхом співав у театрі «Колон» партію Дженнaro в «Лукреція Борджіа» Г. Доніцетті. 1920–32 виступав у Метрополітен Опера. Всесвітню славу Д. приніс виконання ліричних партій. Серед кращих – Неморіно у «Любовному напої» Г. Доніцетті, Каварадоссі в «Тосці» Дж. Пуччіні. Від 2-ої пол. 1930-х років Д. почав виконувати окремі драматичні партії. У спогадах «І мерехтять зорі» (1943, 1958) відзначав, що ретельний підбір репертуару, який відповідав його вокальним даним, зумовив його тривалу й успішну кар'єру (тривала до 1955).

Н. Сиротинська (Львів).

ДЖОЙС Джеймс (Joyce; 02.02.1882 – 13.01.1941) – класик англ.-ірланд. літ-ри, письменник-модерніст. Н. в ірланд. родині в Дубліні. Вихований в дусі ірланд. патріотизму та ірланд. католицизму, що відрізнявся крайнім догматизмом. Навчався в Клогаус Вуд коледжі (з 1888) і Бельведерському коледжі (з 1891). Мав видатні здібності до вивчення мов (володів 20-ма мовами). 1898–1902 навчався в Королівському коледжі в Дубліні, де писав статті, вірші, прозові твори. Критикував рух «Ірландське Відродження», який виступав під гаслом «Ірландської Ірландії». Засуджував діячів цього руху за відвертий паніриландизм, надмірне уславлення побуту та звичаїв ірланд. селян і відмежування від європ. традицій. Безперечним авторитетом для Д. цього періоду став Г. Ібсен, твори якого були заборонені в Ірландії. У жовтні 1904 залишив Ірландію. Деякий час жив у Римі, 11 років провів у Трієсті, де викладав англ. мову. Видав збірку поезій «Камерна музика» (1907), збірку оповідань «Дублінці» (1914), роман «Портрет митця замолоду» (1916). У збірці «Дублінці» відтворив духовну сторінку з життя Дубліна, який є «дзеркалом» Ірландії, втіленням її звичаїв та подій. У «Дублінцях» закладає фундамент модернізму Д.: смислова неодноз-

начність, поетика «відсутності» (відсутні інтрига, подія, пригода), «епіфанічна» організація тексту, багатоголосся. Новації Д.-модерніста розвинені в «Портреті митця замолоду», творі, який поєднав риси роману-виховання, автобіографії, елементи сімейного роману. Від 1915 жив у Цюриху і Парижі, де працював на романом «Уліс». Публікація роману в ж-лі «Little Review» (1917–18), супроводжувались його заборонаю і судовими переслідуваннями. Повний текст роману вийшов друком 1922. Дія твору відбувається впродовж одного дня (16 червня 1904) у Дубліні. «Уліс» – роман-міт, мітологічною основою якого Д. обрав «Одіссею» Гомера. Герої твору – Стівен Дедал, Леопольд Блум, Моллі Блум – дублінці поч. ХХ ст., зіставлені відповідно з Телемахом, Одісеем, Пенелопею. Центральна тема твору – пошуки та зустріч Батька і Сина. Роман поділяється на 3 частини, які містять 18 епізодів, кожний з яких відповідав одній з пісень «Одіссеї». Події кожного епізоду відбуваються у точний час і в конкретному місці, усі разом вони означають «Один день з життя людини». Кожному з епізодів відповідає певне мистецтво, яке в поєднанні з ін. «мистецтвами» відтворює духовно-інтелектуальне життя людини. Кожний епізод мав свою оповідну техніку (зокрема епізод 7 «Еол» – імітація газети; епізод 11 «Сирени» – словесне моделювання музики; епізод 18 «Пенелопа» – потік свідомості). Д. створював книгу-символ, в якій поставив за мету узагальнити розвиток мистецтва слова. Працював над романом «Фіннеганові поминки» (1939), особливістю якого стали мовні ігри – більша частина слів – це неологізми, утворені звуковими деформаціями або комбінаціями слів англ. і багатьох ін. мов.

О. Бандровська (Львів).

ДЖОЛІТТІ Джованні (Giolitti; 27.10.1842 – 17.07.1928) – італ. політик. Закінчив юрид. ф-тет Турин. ун-ту. Лідер партії лібералів, 1882 обраний до парламенту. 1889–90 був міністром казначейства в уряді Кріспі й міністром внутр. справ (1901–03) в уряді Цанарделлі. Неодноразово очолював уряд країни (1892–93, 1903–05, 1906–09, 1911–14, 1920–21), що дало підстави говорити про «еру Джолітті» у політ. житті країни. Уряд Д. виступив ініціатором політики соц. примирення, провів численні соц. реформи (запровадив соц. страхування, врегулювання умов жіночої праці тощо), легалізував робітничі орг-ції, визнав право робітників на страйкову б-бу. 1911–12 уряд Д. вів т. зв. Лівійську (Триполітанську) війну з Туреччиною, внаслідок якої Італія здобула Лівію і Додеканеські о-ви (див. *Італійсько-турецька війна 1911-12*). 1912 розширив виборче право і запровадив державне

соціальне страхування. На поч. *Першої світової війни 1914–18* виступив за дотримання Італією нейтралітету. У період екон. і політ. кризи Д. знову очолив кабінет міністрів (1920–21). Уряд Д. підписав *Рапвальський договір 1920* з Югославією, який остаточно затверджував кордони між обома державами, і силовим методом врегулював ситуацію навколо Фіуме (Ф'юме; тепер – Рієка, Хорватія), коли 01.12.1920 італ. війська зайняли місто. Частково поділяючи ідеологічну платформу *фашизму*, Д. не сприймав фашист. методів позапарламентської боротьби і політ. терору. Після приходу фашистів до влади практично відійшов від політ. життя. Засудив ліквідацію Б. Муссоліні системи парламентаризму і перехід до диктатури (березень 1925). Д. є найвідомішим політиком в історії Італії у період від К. Кавура до Б. Муссоліні.

ДЖОНСОН Ліндон (Johnson; 27.08.1908 – 22.01.1973) – 36-й Президент США (1963–68). Займався педагогічною діяльністю. 1932–35 працював секретарем у Конгресі США. 1939 обраний членом Палати Представників. Під час *Другої світової війни 1939–45* – офіцер ВМС США. 1948 виграв вибори до Сенату від шт. Техас, був лідером демократів у Сенаті (1953–60). З січня 1961 – віце-президент США. Після вбивства президента Дж. Кеннеді (листопад 1963), склав присягу як 36-й президент США. У листопаді 1964 на президентських виборах переконливо переміг кандидата-республіканця Б. М. Голдводтера. Адм-ція Д. запропонувала програму широких соц.-екон. реформ «Велике суспільство», яка передбачала зменшення податків, ліквідацію расової дискримінації, гарантування громад. прав, соц. опіку над людьми похилого віку та ін. Намагаючись не допустити поширення комунізму в Азії, втрутився у Індокитайську війну 1945–75 на боці Пд. В'єтнаму (*В'єтнамська війна 1964–73*). Участь амер. військ у воєнних діях в Індокитаї викликали широку хвилю пацифістських настроїв серед населення і антивоєнних виступів студентства (1967–68), що значно зменшило популярність Д. як глави держави. Відмовився від участі у президентській кампанії 1968 і відійшов від політ. життя.

ДЖУНАЇД-ХАН (Мухаммед Курбан Сердар; 1857–1938) – один з керівників нац. боротьби проти більшовицької влади у Хорезмі та Туркменії. У січні 1918–січні 1920 – правитель Хіви. Загони Д.-Х. зазнали поразки від Червоної армії. У 1920–поч. 1930-х років безуспішного чинив спроби відновити свою владу у Середній Азії, але змушений був відійти в Афганістан.

ДЗАЙБАЦУ (япон. – фінансова кліка) – назва, що вживалася для означення найбільших концернів (монополістичних об'єднань) і фінансової олігархії Японії до її поразки у 2-й світовій війні 1939–45. У цей період 4 найбільших Д. (Міцуї, Міцубісі, Ясуда, Сімітомо), які панували у найважливіших галузях япон. економіки – промисловості, судноплавстві, зовн. торгівлі, банківській і страховій справі (контролювали бл. 40% нац. багатства країни). За рішеннями *Потсдамської конференції 1945* та Далекосхідної комісії були ліквідовані.

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ Фелікс Едмундович (30.08.1877 – 20.07.1926) – рад. партійний і державний діяч, належав до керівної верхівки Радянської держави. Н. у маєтку Держиногово Ошмянського повіту Віленської губ. Походив із дворянської сім'ї. З 1895 брав участь у рев. русі (з 1895 почався і відлік його партійного стажу). Активний діяч Соціал-дем. Королівства Польського і Литви (СДКП і Л), з 1903 – член Головного правління СДКП і Л, 1907–12 – член ЦК РСДРП, більшовик. Неодноразово заарештовувався за революційну діяльність, у в'язницях, на засланні та каторзі відбув 11 років. Звільнений після *Лютневої революції 1917*, від березня 1917 – член Моск. комітету більшов. партії, з літа 1917 – член ЦК. Входив до складу Петроград. військ.-рев. комітету (ВРК), був одним з організаторів більшовицького збр. повстання у жовтні 1917 у Петрограді. На II Всерос. з'їзді рад 1917, який «узаконив» результати державного перевороту, обраний до складу ВЦВК. 07.12.1917 призначений РНК (уряд рад. Росії) головою Всерос. надзвичайної комісії по б-бі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК). Перетворив її з цивільної установи на централізовану військову орг-цію, «караючий меч пролетарської революції». Головною функцією ВЧК вважав б-бу з контрреволюцією шляхом репресій аж до фізичного знищення. Відстоював збереження за ВЧК позасудових повноважень. Розглядав ВЧК як орган, підпорядкований ЦК більшов. партії, вимагав від чекістів безумовного виконання партійних директив. Після реорганізації ВЧК 1922–26 очолював Державне політичне управління – Об'єднане державне політичне управління (рос. – ГПУ-ОГПУ). Водночас обіймав посади наркома внутр. справ (1919–23), наркома шляхів сполучення (1921–24), з 1924 – голови ВРНГ СРСР. Брав безпосередню участь у розробці екон. політики рад. держави і втіленні її у життя. Похований у Москві на Красній площі.

А. Буравченков (*Київ*).

ДИВНА ВІЙНА (фр. Drole de guerre – «комічна війна», також нім. Sitzkrieg – «сидяча війна», англ.

Phoney War – «удавана війна») – популярна назва періоду пасивного протистояння нім. і брит.-франц. військ 03.09.1939–09.04.1940 на нім.-франц. кордоні під час 1-го етапу Другої світової війни. Після нападу гітл. військ на Польщу, 03.09.1939 В. Британія і Франція оголосили нацист. Німеччині війну, однак, всупереч гарантіям наданим раніше Варшаві, не розпочали активних бойових дій проти нім. армії на суходолі. На франц.-нім. кордоні відбувалися лише спорадичні сутички локального значення. Франц. авіація не бомбувала нім. військ, а брит. авіація до 27.09.1939 виконувала лише пропагандистські рейди над нім. територією, розкидаючи листівки (загалом 18 млн шт.). У наступні місяці у відповідь на атаки нім. підводних човнів на кораблі союзників, брит. авіація здійснила кілька авіанальотів на місця базування нім. військового флоту. Період Д. в. завершився із вторгненням нім. військ у Данію і Норвегію. Термін «Дивна війна» запровадив Едуард Даладьє.

А. Козицький (Львів).

ДИМИТРОВ (Дімітров) Георгій (30.06.1882 – 02.07.1949) – діяч болг. і міжнар. комуніст. руху. Трудову діяльність розпочав як робітник друкарні. 1902 вступив до Болг. соц.-дем. партії. Після розколу партії (1903) приєднався до її лівого крила («тісняків»), очолюваного Д. *Благоевим*. Активіст профспілкового руху, 1909–23 – секретар загальноробітн. синдикальної спілки. Одночасно член ЦК партії «тісняків», а від 1919 – Комуністичної партії. Впродовж 1913–23 – депутат парламенту. Активний противник участі Болгарії у Першій світовій війні, через що був ув'язнений. Учасник III і IV конгресів Комінтерну і I конгресу Профінтерну; обирався до їх керівних органів. У вересні 1923 разом з В. Коларовим і Г. Геновим увійшов до складу Головного рев. комітету, який очолив збройне повстання проти профашист. уряду О. *Цанкова*. Після придушення повстання змушений виїхати за кордон (болг. судом заочно засуджений до смертної кари 1923 і 1926). В Австрії створив закордонне керівництво болг. Компартії. Був секретарем Балканської комуніст. федерації. У лютому 1933 Д. разом з Б. Пововим і В. Танєвим був заарештований у Берліні та звинувачений у підпалі *Райхстагу*. Під час судового процесу у Ляйпцігу (вересень-грудень 1933) Д. довів безпідставність звинувачень з боку офіц. обвинувачувача Г. *Герінга* і використав трибуну для викриття політики нацист. режиму. Під тиском міжнар. громадськості визнаний невинним і переїхав до СРСР. 1935–43 – ген. секретар *Комінтерну*. Отримав рад. громадянство і був депутатом Верховної Ради СРСР (1937–45). Вважають, що завдяки Д., низ-

ка діячів міжнар. комуніст. руху, що перебували в СРСР були врятовані від репресій. Співзасновник (1942) і керівник Вітчизняного фронту у Болгарії. Після звільнення Болгарії від гітл. військ повернувся у Софію. У листопаді 1946 сформував комуніст. уряд. Сприяв ліквідації монархії у країні та проголошенню Болгарської Народної Республіки (15.09.1946). Під тиском уряду Д. була прийнята нова Конституція країни (04.12.1947), яка закріпила домінування Компартії у політ. житті країни. Від грудня 1948 очолював Болг. комуністичну партію (БКП). Д. разом з Й. *Тіто* висунув план створення Балканської федерації (у складі Болгарії, Югославії, Албанії, Румунії), однак після невдалих консультацій із Москвою відмовився від його реалізації. На відміну від Й. *Броз Тіто* залишився слухняним виконавцем волі Москви і сприяв утвердженню сталінської моделі соціалізму у Болгарії. Після смерті похований у мавзолеї у центрі Софії, у серпні 1990 перепохований на цвинтарі.

В. Чорній (Львів).

ДИМИТРОВ (Дімітров) Філіп (31.03.1955) – болг. політик. 1977 закінчив юрид. ф-т Софійського ун-ту. Працював адвокатом у Софії. У період політ. кризи кін. 1980-х років брав участь у заснуванні низки неконформістських орг-цій і товариств. Входив до складу делегації опозиційних сил, що брала участь у засіданнях Круглого столу (січень-березень 1990). Цього ж року був обраний заст., а згодом і головою координаційної ради Союзу демократичних сил (СДС). Як лідер партії, що здобула на парламент. виборах 1991 перемогу, Д. очолив уряд Болгарії. Без належної підготовки, взяв курс на радикальні реформи, які трактував як «зміну системи». Діяв, не рахуючись з інтересами великих соц. груп, часто всупереч програмним цілям СДС. Безкомпромісність Б. як прем'єр-міністра призвела до конфлікту з частиною парламенту, профспілками і навіть з президентом Ж. *Желєвим*. У жовтні 1992 подав у відставку. З 1997 – представник Болгарії в ООН, 1998–2002 – посол Болгарії у США. На знак протесту проти обрання президентом Болгарії соціаліста Г. *Пирванова* пішов у відставку. Повернувся до адвокатської практики.

В. Чорній (Львів).

ДИРЕКТОРІЯ УНР – надзвичайний революційний орган, створений 13.11.1918 для керівництва протигетьманським повстанням у складі: В. Винниченка (голова), С. Петлюри, О. Андрієвського, А. Макаренка, Ф. Швеця. Після здобуття респ. військами Києва Д. перебрала ф-ції вищого органу державної влади відновленої Української Народної Республіки. 15.12.1918

Рада Міністрів Української Держави склала свої повноваження і передала владу Д. Декларація Д. від 26.12.1918 визначила головні напрями внутр. і зовн. політики, оголосила скликання представницької установи УНР – Трудового Конгресу. Політична система УНР формувалася за т. зв. трудовим принципом, який був своєрідним компромісом між радянською і парламентарною системами влади. У соц. сфері домінував класовий метод поділу суспільства – влада мала належати лише працюючим класам (робітництву, селянству, трудовій інтелігенції). У зовн. політиці проголошувався курс на мирне співіснування з народами усіх держав. Того ж дня був створений укр. уряд – Рада Народних Міністрів (РНМ). Д. затвердила низку законів, спрямованих на відновлення респ. державного ладу в Україні: про порядок ухвалення законів (26.12.1918), про автокефалію Української православної церкви (01.01.1919), про державну мову (01.01.1919), про державну грошову одиницю (06.01.1919), земельний закон (09.01.1919) та ін. 22.01.1919 Д. видала універсал про Злуку УНР і ЗУНР в єдину незалежну соборну Українську Народну Республіку. Від 12.03 до кінця вересня 1919 до складу Д. входив президент УНРади ЗУНР Є. Петрушевич. З огляду на військ.-політ. ситуацію Трудовий Конгрес, який проходив 23–28.01.1918, визнав Д. тимчасовим вищим органом влади в УНР. Голова Д. здійснював ф-ції глави держави. Виконавчу владу здійснювала РНМ, склад якої призначала Д. На Д. також були покладені обов'язки оборони держави, а голова Д. став Головним отаманом (головнокомандувачем) Армії УНР. Протягом 1919–20 укр. армія вела бойові дії проти «червоних» і «білих» рос. військ, польської армії; поборювала анархістські рухи, зокрема Н. Махна, М. Григор'єва та ін. повстанських отаманів, які поряд з Д. і більшовиками, намагалися стати «третьою силою» в Україні. Місце перебування Д. змінювалось у залежності від становища на фронтах: столиця УНР Київ (19.12.1918–02.02.1919), Вінниця (до 06.03), Проскурів, Рівне (05.04–05.05.1919), Радивилів (до кінця травня), Тернопіль-Красне. 06.06–16.11.1919 Д. перебувала у Кам'янці-Подільському, який став тимчасовою столицею УНР. 09.02.1919 після рішення ЦК УСДРП відкликати своїх членів зі складу Д. і уряду В. Винниченко залишив посаду голови Д. 12.02.1919 Д. очолив С. Петлюра, який призупинив своє членство в УСДРП. У травні 1919 зі складу Д. вийшов О. Андрієвський. 15.11.1919 були припинені повноваження А. Макаренка та Ф. Швеця, які виїхали за кордон у державних справах. Верховне керівництво УНР було покладено на С. Петлюру. Після остаточної окупації 16.11.1919 більшов.

військами території УНР, С. Петлюра перебував у Польщі, де йому було надане право іменем Д. затверджувати закони і постанови, ухвалені РНМ. У результаті Варшавського договору (підписаний у квітні 1920) польський уряд визнавав Д. на чолі з С. Петлюрою верховною владою в Україні. Під час спільного походу в Україну польських військ разом із формуваннями УНР (15 тис. вояків) Державний центр УНР у травні 1920 повернувся в Україну, де перебував до 14.11.1920 (у Вінниці, Жмеринці, Проскуріві, Кам'янці-Подільському). 21.05 уряд ухвалив постанову про відкликання членів Д. А. Макаренка і Ф. Швеця з-за кордону, однак, через те, що останні не повернулися, Д. припинила існування як колективний орган. Правовий статус існування Д. як найвищої влади в УНР у складі однієї особи регулював закон «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12.11.1920. На підставі цього закону верховна влада УНР після смерті С. Петлюри 1926, перейшла до тодішнього голови уряду УНР за кордоном А. Лівіцького.

Олена Бойко (Київ).

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ в СРСР – форма інтелектуального, духовного і морального спротиву комуністичному режимові в СРСР з кін. 1950-х до серед. 1980-х років. Термін «дисидент» походить від лат. *dissident* (незгідний) і вживається означення осіб, які виступають проти чинного державного ладу, офіційної ідеології й політики.

Існує кілька класифікацій Д. р. в СРСР. А. Амальрік Д. р. диференціює на: а) «справжній марксизм-ленінізм», б) «християнську ідеологію», в) «ліберальну ідеологію». Р. Медведєв опозиційне інакомислення СРСР поділяв на: а) «західну течію»; б) «етичний соціалізм»; в) рух «законників»; г) «анархо-комуністичну течію»; д) національний рух; е) «партійно-демократичний рух». О. Барсенков і О. Вдовін вважають, що Д. р. виявив свою спорідненість з відомими з серед. XIX ст. слов'янофілами, західниками та соціалістами і був їхнім ідейним спадкоємцем. Деякі фахівці налічують бл. 20 напрямів розвитку Д. р. Найузагальненішим є поділ Д. на 3 течії: правозахисну, національну і релігійну. Початком Д. р. у СРСР дослідники найчастіше називають 4 дати: 1) 1953 – початок десталінізації суспільного життя в СРСР; 2) 1959 – створення групою Л. Лук'яненка Укр. роб.-селян. спілки (УРСС), яка здійснила одну з перших спроб переходу до організованих мирних форм опозиційної діяльності; 3) 1960 – випуск О. Гінзбургом першого самвидавного журналу «Синтаксис»; 1965 – арешт А. Синявського і Ю. Данієля. У розвитку Д. р. можна виділити

декілька етапів: 1-й етап – «Виникнення і становлення» (1953/59–72); 2-й етап «Криза та спад» (1972–75); 3-й етап – «Піднесення і розширення діяльності» (1976–78); 4-й етап – «Помітне обмеження впливу під тиском панівного режиму» (1979–85).

На Львівщині 1959 утворилася Укр. роб.-селян. спілка. Проте вже 1961 цю орг-цію було викрито, а її членів заарештовано й за ухвалою Львів. обл. суду засуджено до тривалих термінів ув'язнення – від 10 до 15 років. У Ленінграді 1964 сформувалася нелегальна орг-ція «Всеросійський соціально-християнський союз звільнення народу», яка ставила собі за мету встановлення дем. ладу. Це об'єднання було невдовзі розгромлено і, після низки арештів у Ленінграді, Томську, Іркутську і Петрозаводську, 17 його учасників було засуджено до різних термінів ув'язнення. У вересні 1965 були заарештовані А. Синявський і Ю. Даніель, які надрукували на Заході свої літ. твори під псевдонімами Абрам Терц і Микола Аржак. Дії письменників офіц. влада кваліфікувала, як «особливо небезпечний державний злочин» і їм було інкриміновано звинувачення за статтею 70 КК РСФРР – «антирадянська агітація і пропаганда, направлені на підризу та послаблення Радянської влади». 05.12.1965 (у річницю сталінської Конституції) на Пушкінській площі в Москві відбулася несанкціонована демонстрація під гаслами «Вимагаємо гласності суду над Синівським і Даніелем», «Поважайте Радянську Конституцію – наш Основний Закон!». В акції протесту взяли участь бл. 200 осіб, майже 20 із них були заарештовані. Офіц. влада побачила в цьому виступі серйозну загрозу панівному режимові, адже рад. законодавство не передбачало карної відповідальності за мітинги і демонстрації. За цих обставин, намагаючись діяти на випередження, КДБ запропонувало низку поправок до ст. 190 Карного Кодексу РСФРР, що передбачали ув'язнення осіб (до 3 років), які «виготовляли і поширювали друковані твори, що паплюжили радянський державний та суспільний лад», «брали участь у групових діях, грубо порушували громадський порядок». Уже у вересні 1966 ці корективи рад. законодавства було затверджено. Протягом 1965–66 на захист звинувачених в «антирадянській діяльності» А. Синявського і Ю. Даніеля до найвищих органів державної та партійної влади надійшло 22 листи-звернення, які підписали 80 осіб (серед них 60 членів Спілки письменників). Незважаючи на хвилю протесту, Верховний суд СРСР засудив А. Синявського до 7 років, а Ю. Даніеля – до 5 років таборів. Спроби О. Гінзбурга (підготував збірник документів «Біла

книга» у справі Синявського-Даніеля) і Ю. Галанскова (додав «кримінальну» статтю А. Терца «Що таке соціалістичний реалізм» до літ.-публіцист. альманаху «Фенікс-66») стати на захист засуджених були марні. На поч. 1967 О. Гінзбург і Ю. Галансков були заарештовані, що викликало нову хвилю правозахисних петицій. На цьому етапі в «самвидаві» поширились відкриті листи (т. зв. епістолярна революція). Найвідомішими стали листи Л. Чуковської (квітень 1966, лютий 1968); Л. Копелева (грудень 1967); 43 дітей відомих комуністів, репресованих за Сталіна (січень 1967); Г. Свірського (січень 1968); П. Якіра, П. Литвинова, Л. Богораз (лютий 1968); А. Сахарова, В. Турчина і Р. Медведєва (1968) та ін. Основними ідеями цих листів було викриття сваволі та беззаконня щодо політ. в'язнів у СРСР, категоричне несприйняття дисидентами спроб «реабілітації» Й. Сталіна і сталінізму та проголошення гасла потреби демократизації рад. системи. З 30.04.1968 вийшов у світ правозахисний бюлетень «Хроніка поточних подій», який тривалий час (до 1982) виконував роль головного інформатора щодо проблем розвитку правозах., реліг. і нац. опозиційних рухів у СРСР. 25.08.1968 на Красній площі в Москві відбулася демонстрація протесту проти вторгнення рад. військ до Чехословаччини. Всіх учасників цієї правозахисної акції – К. Бабицького, Л. Богораз, П. Литвинова, В. Делоне, В. Дремлюгу, В. Файнберга було заарештовано та засуджено. 1968 став періодом становлення Д. р.: було визначено комплекс ідей та його базову філософію, було апробовано основні форми й методи діяльності, сформовано основний склад його учасників. Навесні 1969 у лавах правозахисників визріла думка про організаційне оформлення Д. р. Широке обговорення проблеми консолідації відбувалось під час багатолюдних дискусій у помешканні репресованого ще в хрущовську добу колишнього ген.-майора Рад. армії П. Григоренка. Після його арешту, 28.05.1969 було створено першу в СРСР відкриту громадську асоціацію, що не контролювалася згори – Ініціативна група захисту прав людини в СРСР. До неї увійшли представники різних регіонів, національностей, віровизнань і соціальних груп: робітник В. Борисов (Ленінград), інженер-кібернетик Г. Алтунян (Харків), математик Т. Великанова (Москва), поет Н. Горбанєвська (Москва), агроном М. Демілев (Ташкент), біолог С. Ковальов (Москва), економіст В. Красін (Москва), математик О. Лавут (Москва), церковний письменник А. Левіт-Краснов (Москва), мистецтвознавець Ю. Мальцев (Москва), геофізик Г. Под'япольський (Москва), кібернетик Л. Плющ

(Київ), лінгвіст Т. Ходорович (Москва), історик П. Якір (Москва), літератор А. Якобсон (Москва). «Ініціативна група» звернулася з відкритим листом до ООН, у якому перелічила факти грубого порушення прав людини в СРСР. Хоча ООН так і не дала відповіді на цього листа, безпосереднім результатами діяльності «Ініціативної групи» стало обнародування даних про політ. переслідування у СРСР, стимулювання опозиційних настроїв у країні та подання прикладу для консолідації Д. р. на місцях. У листопаді 1970 було створено Комітет прав людини в СРСР. Його учасниками і засновниками стали відомі науковці В. Челідзе, А. Твердохлібов, А. Сахаров, І. Шафаревич. Експертами об'єднання були О. Есенін-Вольпін і Б. Цукерман, кореспондентами О. Галіч та О. Солженіцин. Попри академічний характер діяльності Комітету (вивчення і розроблення проблем прав людини в рад. законодавстві), його дослідження і матеріали, передруковані «самвидавом», сприяли підвищенню рівня правових знань дисидентів. Від 1967 і фактично до 1971 кількість дисидент. гуртків і груп, а також кількість їх учасників постійно зростала. За даними КДБ, 1967 були виявлені 502 таких об'єднання, у роботі яких брали участь 2 196 учасників; 1968 відповідно 625 груп і 2 870 учасників; 1969 – 733 групи і 3 130 учасників; 1970 – 709 груп і 3 102 учасники; 1971 – 527 груп і 2 304 учасники. Всього протягом 1967–71 було виявлено 3 096 «угруповань політично шкідливого характеру», «профілактовано» 13 602 особи, які входили до їх складу. 1968, оголошеному ООН Рокком прав людини, у тюрмах і таборах СРСР за політ. статтями перебувало понад 500 в'язнів і майже 50 осіб проходили «лікування» у психіатричних клініках. Від 1972 розпочався широкий наступ на дисидентський «самвидав». У Москві, Ленінграді, Вільнюсі, Новосибірську, Умані та Києві пройшла «хвиля» обшуків і арештів зі справи № 24 (таку кодову назву мала операція, яку проводив КДБ для цілковитої ліквідації «самвидаву»). Після масованої атаки на авторів, видавців і розповсюджувачів «Хроніки поточних подій» влітку 1973 відбувся «показовий» суд над П. Якіром і В. Красіним, на якому відомі правозахисники під тиском слідчих органів були змушені визнати «наклепницький» характер своєї попередньої діяльності із захисту прав людини. Нарощуючи тиск і дотримуючись тактики «адресних репресій» проти лідерів Д. р., панівний режим розпочав безпрецедентну за масштабами кампанію цькування А. Сахарова, а невдовзі, після надрукування на Заході роману «Архіпелагу ГУЛАГ», й О. Солженіцина. У серпні 1975 у Вільнюсі відбувся суд над Сергієм Ковальовим,

якого звинуватили у виданні, зберіганні та поширенні «Хроніки поточних подій». Після вироку суду (7 років таборів), листа на захист С. Ковальова підписали 179 осіб, серед яких були не лише правозахисники, а й представники литов., груз., вірм., євр., крим.-татар. нац. рухів. На цьому етапі посилилося використання психіатрії у б-бі з Д. р. Так протягом 1972–76 із осіб, скерованих на експертизу до Центр. ін-ту судової психіатрії ім. Сербського, було визнано психічно хворими 73% тих, кого звинувачували за статтею 70. КК РСФРР і 70% тих, кого звинувачували за статтею 190 КК РСФРР. Поява 1976 *Групи сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР* і виникнення Української, Литовської, Грузинської, Вірменської Гельсінських груп відкрили новий етап у розвитку Д. р. (див. *Група сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР*). У цей період помітно активізувала свою діяльність релігійна течія дисидентства. 1976 у СРСР був створений Християнський комітет захисту прав віруючих СРСР, головними напрямками діяльності якого стали: збір інформації про становище віруючих у СРСР, надання їм консультативної допомоги, сприяння процесові удосконалення рад. законодавства про релігію. 1978 почався черговий наступ рад. режиму на Д. р. У результаті застосування, перевіреного в попередні періоди, методу «адресних репресій» практично всі лідери релігійного руху (зокрема, Д. Дудко, Г. Якунін та ін.) були заарештовані. Того ж року відбулися суди над заарештованими членами Гельсінських груп. У листопаді 1979 тиск тоталітарної системи на інакодумство ще більше посилювався, що призвело наприкін. 1980 до виїзду за кордон частини лідерів реліг. руху, а також ізоляції та ув'язнення 500 членів правозах., нац. і реліг. об'єднань. На поч. 1980-х років, за даними *Міжнародної амністії*, кількість політв'язнів у СРСР складала 600–700 осіб, серед яких у різний час українці складали 25-75%. Утім, не зважаючи на репресії, повернути СРСР у «додисидентський» стан владі не вдалося.

Протягом 1960-х–першої пол. 1980-х років у СРСР Д. р. став помітним фактором сусп.-політ. життя. Його лідери чіткіше викристалізували основну мету й орієнтири б-би з тоталітарним режимом, завдяки «самвидаву» в суспільство проникали опозиційні погляди та ідеї, поступово набував сили процес самоорганізації дисидентства. Водночас широкої підтримки Д. р. у громадян країни не мав, що пояснюється жорстокістю репресивних заходів щодо інакодумців; апатією й пасивністю, які панували в свідомості великої частини суспільства; переважно нігілістичною спрямованістю дисидентства, у пропагандистському арсеналі якого, викривальний пафос пере-

важав над позитивними ідеями. Однак, попри нечисельність, Д. р. був реальною морально та ідеологічною загрозою системі, оскільки формував і зберігав деякі суспільні ідеали, виношував у собі зародок іншого, альтернативного суспільства. Подальший хід історичного процесу в СРСР значною мірою легалізував традиційні дисидентські гасла: гласність, демократизація суспільного життя, правова держава, відкрите суспільство тощо.

О. Бойко (Ніжин).

ДИСКРЕДИТАЦІЯ (від лат. *discrediter* – підірвати довіру) – приниження чієїсь гідності, достоїнства, престижу, авторитету. У політиці Д., зокрема через поширення певної заздалегідь неправдивою інформації, служить засобом боротьби з противником, позбавлення його впливовості, авторитету і підтримки населення, особливо під час виборів або прийняття важливих рішень. Законом України «Про вибори народних депутатів України» передбачено притягнення до відповідальності осіб, які опублікували або ін. способом поширили неправдиві відомості про кандидата в депутати.

Ю. Шведа (Львів).

ДІФЕНБЕЙКЕР Джон Джордж (Diefenbaker; 18.09.1895 – 16.08.1979) – канад. політик, 13-й прем'єр-міністр Канади (1957–63). Н. у м. Ньюстатт (Онтаріо). 1903 сім'я Д. перебралася до майбутньої провінції Саскачеван, де Д. вирос в українському середовищі. Вивчив чимало українських слів, які в дорослому житті залюбки вживав у повсякденному житті. Закінчив Саскачеванський ун-т (1915), юрист. Учасник *Першої світової війни 1914–18*, лейтенант. Після поранення 1917 повернувся з Європи у Канаду. Викладав право, займався юридичною практикою. 1936–40 очолював Консервативну партію Саскачевану. 1940 обраний депутатом парламенту від Лейк-Сентр (Саскачеван). 1956 обраний лідером Консервативної партії Канади, привівши її у наступному році до перемоги на парламентських виборах. Проявив себе як жорсткий і енергійний політик, вроджений оратор. 1956 виступив із закликом до СРСР надати свободу поневоленим народам, передусім українцям. Д. був одним із небагатьох західних політиків, які відкрито говорили про потребу «визволення України з-під радянської окупації». Сприяв спорудженню пам'ятника Т. Шевченку у Вінніпезі. Ініціював ухвалення 1960 «Біллю про громадянські права» і програму освоєння канад. Півночі, в природних багатствах якої убачав шлях до процвітання країни. Став першим прем'єр-міністром, котрий всерйоз зіткнувся з *проблемою Квебеку*. Виступав з кон-

цепцією «Однієї Канади», засуджуючи домагання Квебеку. Удосконалив систему соц. забезпечення (пенсійна реформа). Велику увагу приділяв фермерському господарству. У зовн. політиці продовжував курс на зміцнення атлантичної солідарності у межах *НАТО*. За умов наростання конфронтації з СРСР уклав 1958 угоду про створення Об'єданого командування протиповітряної оборони Північноамериканського континенту (НОРАД) зі США. Продовжував підтримувати відносини з Кубою після оголошення Вашингтоном її блокади, виступав за визнання КНР. Протидіяв «культурному континенталізму» і поширенню амер. масової культури у Канаді (скорочено відсоток телепрограм виробництва США на канад. телебаченні). 1963 отримав вотум недовіри через затягування виконання зобов'язань згідно угоди 1959 зі США щодо розміщення в країні амер. ядерної зброї. 1969–79 – ректор Саскачеванського ун-ту. До смерті залишався депутатом канад. парламенту.

Р. Сіромський (Львів).

ДИСЛОКАЦІЯ (військ.) – розміщення військових частин (з'єднань), військових установ на певній території (у спец. військових містечках, таборах, населених пунктах тощо); місце їх знаходження.

ДІ ГАСПЕРІ Альчіде (De Gasperi; 03.04.1881 – 19.08.1954) – італ. політик. Н. у австр. Тиролі. Вивчав філософію у Віденському ун-ті, був депутатом австр. парламенту (1911–18). Після приєднання частини Тиролю до Італії, став одним із засновників катол. Народної партії (1919), членом Нац. ради партії (1919–26), її секретар (1923–26). 1926 обраний депутатом парламенту, але 1926 позбавлений фашистами депутатського мандату як член *Авентинського блоку*. 1929–43 – секретар Витиканської бібліотеки. З 1944 – політ. секретар Христ.-дем. партії. У грудні 1945 очолив свій перший кабінет міністрів (згодом формував уряди ще 7 разів) із представників ХДП, ІСП, ІКП. Уряд Ді Г. провів референдум (червень 1947), за результатами якого Італія була проголошена республікою. 1947 вивів з уряду комуністів і соціалістів, сформувавши уряд із христ.-демократів і представників «партій центру» – республіканці, соц.-демократи та ліберали. Уряди Ді Г., розпочали екон. відбудову країни (скористалися допомогою США у рамках *Маршалла плану 1947*), підтримували повну свободу ринкової торгівлі, розвиток вільного підприємництва (т. зв. концепція неолібералізму), чим заклали основи «італійського економічного дива» 1950–60-х років. Ді Г. як керівник уряду і одночасно міністр закорд. справ (1945–47, 1951–53) виступив одним із ініціаторів процесу європ. інтеграції,

відіграв провідну роль у створенні *Європейського об'єднання вугілля і сталі* та *Ради Європи*. 1947 уклав у Парижі мирний договір з союзниками (див. *Паризькі мирні договори 1947*). 1949 підтримав вступ Італії у НАТО. Ді Г. поряд з К. Аденауром і Р. Шуманом відносять до «великої трійки» найвідоміших політиків христ.-демократів післявоєнної Європи.

ДІАС ОРДАС Густаво (Diaz Ordaz; 12.03.1911 – 15.07.1979) – мекс. політик. 1937 закінчив юрид. ф-т Автономного ун-ту Пуебли. 1943–46 депутат, 1946–52 – сенатор Нац. Конгресу. 1952–58 – директор юрид. департаменту мін-ва внутр. справ. 1958–63 – міністр внутр. справ в уряді А. Лопеса Матеоса. 1964–70 – президент Мексики. Правив авторитарними методами, жорстко діяв проти страйкового руху. Придушив акції протесту студентів проти дій влади під час Олімпійських ігор 1968 у Мехіко. Причетний до кривавої розправи поліції над учасниками політ. демонстрації в Тлателолько (Мехіко) 02.10.1968. Проводив політику, спрямовану на посилення держ. сектора в економіці країни при одночасному розширенні діяльності приватного капіталу. Зміцнив нац. валюту – песо, приборкав інфляцію в країні. Автор т. зв. інтегральної аграрної реформи, яка ставила за мету розвиток високотоварних приватних підприємств і підтримку дрібних та середніх селян. господарств. Уряд Д. О. надавав державні кредити селянам, заохочував застосування агротехнічних нововведень (зокрема іригаційні проєкти), виділяв землі для безземельних і малоземельних селян (всього розподілено 23 млн га земельних угідь), будував школи і дороги в сільській місцевості. З 1977 – посол Мексики в Іспанії.

ДІАС Хосе Порфіріо (Diaz; 15.09.1830 – 02.07.1915) – Президент Мексики (1877–80 і 1884–1911), генерал. Н. у м. Оахака. Навчався у семінарії. Учасник Мекс.-амер. війни 1846–48, внаслідок якої Мексика втратила Техас, Каліфорнію, Арізону. У роки громад. війни 1857–60 підтримував лідера Ліберальної партії Беніто Хуареса. Під час франц. інтервенції (1861–67) і правління імператора Максиміліана у Мексиці очолював великі загоны мекс. армії, якою командував Маріано Ескобедо. 1872 керував заколотом проти президента Б. Хуареса, а згодом, розгромивши свого головного конкурента С. Лердо де Техаду, захопив владу. 1877–80 і 1884–1911 – президент і диктатор Мексики. Адм-ція Д. сприяла проникненню у Мексику амер. і брит. капіталу. В останні роки свого президентства обіцяв дозволити діяльність опозиційних сил і декларував перехід до дем. форми

правління, однак, після забезпечення собі чергового переобрання на пост, продовжив переслідувати своїх політ. опонентів, зокрема Франциско Мадеро (президент Мексики 1911–13). Позбавлений влади під час Мексиканської революції 1910–17. У кін. травня 1911 був змушений втікати з країни, оселився у Франції (див. також *Мексика*).

ДІКС Отто (Dix; 02.12.1891 – 25.07.1969) – нім. художник. 1910–14 навчався у Дрезденській школі прикладного мистецтва. Певний час знаходився під впливом групи «Міст» і футуризму. Глибоко переживаючи трагедію війни, створив серію експресіоністичних полотен, що відображали політичний клімат у Німеччині 1920-х років – «Скалічені війною», «Продавець сірників», «Окоп». Один із організаторів групи «Нова речевість» (Мангайм, 1925). Професор Дрезденської академії мистецтв, 1936 звільнений з праці нацистами. У післявоєнний період, опираючись на філософію Ф. Ніцше, в руслі «неореалізму» створив низку фігуративних полотен антивоєнного змісту. Роботи художника представлені в музеях Дрездена, Мюнхена, Нью-Йорка.

Я. Кравченко (Львів).

ДМОВСЬКИЙ Роман (Dmowski; 09.08.1864 – 02.01.1939) – польсь. політик, публіцист, ідеолог і лідер націоналіст. руху у Польщі. Закінчив Варшавський ун-т. З 1888 належав до молодіжної патріотичної орг-ції «Зет». 1893 разом із З. Баліцьким організував Національну лігу, створення якої започаткувало діяльність польсь. націоналістичного табору Національна демократія. Розробив теоретичні засади польської нац.-демократії, які виклав у програмному документі «Наш патріотизм». З 1895 видавав у Львові теорет. ж-л «Загальнопольський огляд». Під час рос. Революції 1905–07 засудив соціалістичний рух, поборював революційні впливи, які вважав шкідливими для польсь. визвольних змагань. Домагався від царського уряду припинення політики русифікації та надання автономії Королівству Польському. Входив до складу рос. Державної Думи (1907–09), де очолював Польське коло. На поч. *Першої світової війни 1914–18* виступав за підтримку Рос. імперії, на його думку, найреальнішої сили, здатної протистояти агресії Німеччини, яку вважав головною загрозою для польсь. народу. 1914 емігрував на Захід, де намагався знайти підтримку для польсь. питання в урядів західноєвроп. країн. Заснував у Парижі Польський нац. комітет (визнаний державами *Антанти* єдиним представницьким органом польсь. народу). Брав участь у роботі *Паризької мирної конференції 1919–20*, домагав-

ся приєднання до Польщі Верхнього Шльонска, Помор'я з Гданськом, Великопольщі, інкорпорації Литви, території ЗУНР і Волині, а також частини Білорусі. 1919–22 – депутат Сейму, 1923 – міністр закорд. справ. 1926 став засновником Табору Великопольщі – праворадикальної орг-ції. Противник Ю. Пілсудського та авторитарно-диктаторських урядів *санації*. Пропагував ідеї італ. фашизму, висунув концепцію нац. революції, стояв на позиціях антисемітизму і виступав за повну асиміляцію нац. меншин у Польщі, особливо українців і білорусів.

Б. Гудь (Львів).

«ДОБРОВОЛЬЧІ КОРПУСИ» (нім. Freikorps) – ультраправі воєнізовані формування, які виникли у Німеччині після Першої світової війни. За умовами Версальського мирного договору 1919 нім. збройні сили (Райхсвер) не могли перевищувати 100 тис. осіб, що викликало різке невдоволення серед військовиків. У грудні 1918 ген. Г. Маркер реформував свою дивізію у «Добровольчий егерський корпус». Незабаром «Д. к.», яких 1919 вже існувало бл. 100, нараховували бл. 400 тис. солдатів. Найвідомішими були «Д. к.»: «Росбах» (Мекленбург), «Бригада Ергардта» (Берлін), «Оберлянд» (Баварія) та ін. Підрозділи «Д. к.» взяли активну участь у *Каппа путчі 1920*, придушенні лівого руху у Німеччині.

«ДОБРОГО СУСІДСТВА» ПОЛІТИКА – зовнішньополітичний курс США стосовно країн Латинської Америки, сформульований 04.03.1933 президентом Ф. Д. Рузвельтом. Передбачав відмову від втручання США у внутр. справи амер. держав і налагодження із ними добросусідських відносин. Керуючись «Д. с.» п., США уклали двосторонні торговельні договори із латиноамер. країнами, вивели війська із Нікарагуа (1933), Гаїті (1934), підписали договір про невтручання з Кубою (1934), сприяли припиненню «війни за Чако» між Парагваєм і Болівією (1935), пішли на скорочення амер. військ.-мор. присутності у регіоні. Внаслідок реалізації політики «Д. с.» відбулося значне покращення відносин Вашингтону із державами Центр. Америки і р-ну Карибського моря, що зробило можливим ширше залучення амер. капіталу в їх економіку. Під час панамер. конференції у Буенос-Айресі (1936) США підтримали угоду, яка зобов'язувала всі країни Лат. Америки відмовитися від будь-якої форми втручання у внутр. справи ін. держав.

ДОВЖЕНКО Олександр Петрович (31.08 (12.09).1894 – 25.11.1956) – кінорежисер, письменник,

сценарист, художник, засновник укр. нац. кінематографії. Н. на х. В'юнище Чернігівської губ. (Рос. імперія). Навчався у Глухівському вчительському ін-ті (1911–14). Згодом Д. писав, що в цьому ін-ті з укр. молоді готували «обрусителів краю». 1914–17 учителював, 1917–18 – студент Київського комерційного ін-ту, вільний слухач Укр. академії мистецтв. У грудні 1919 у Житомирі затриманий чекістами як вояк Армії УНР, врятований від розстрілу завдяки членам Української комуністичної партії (боротьбистів), зокрема письменникові В. Еллану-Блакитному. З 1920 член УКП (боротьбистів). 1922–23 – учень приватної худ. школи В. Геккеля в Берліні (вивчав графіку). З липня 1923 у Харкові працював художником у період. виданнях («Вісті ВУЦВК», «Комуніст», ж-л «Всесвіт»), ілюстрував книги. Приятелював із укр. футуристами, зокрема з Ю. Яновським. Член літ. орг-цій «Гарт» (1923–25), «ВАПЛІТЕ». З 1926 працював на Одеській кінофабриці. 1926–27 – перші фільми «Вася-реформатор», «Ягідка кохання», «Сумка дипкур'єра» (уважав справжнім першим своїм фільмом). Вершинними явищами світового кіно стали картини «Звенигора» (1927), «Арсенал» (1929). Фільм «Земля» (1930) на міжнар. кінофестивалі у Брюсселі 1958 визнали одним із 12 найкращих фільмів усіх часів і народів. Фільми «Звенигору» і «Землю» заборонять, за них Д. зазнавав гострої критики і звинувачень у «буржуазному націоналізмі». 1932 відзняв перший звуковий фільм «Іван». Із 1933 жив у Москві. У 2-й пол. 1930-х створив кінокартини «Аероград» (1935), «Щорс» (1939), за який отримав Держ. премію СРСР 1941. Фільми про «визвольницьку» місію радянської армії у західноукраїнських землях під час «золотого вересня» «Буковина, земля українська» (1939) та «Визволення» (1940) після нетривалого прокату передані у спецховища. 1940–41 – худ. керівник Київської кіностудії (тепер Національна кіностудія ім. О. Довженка). Навесні 1941 завершив кіносценарій «Тарас Бульба» (за М. Гоголем; гол. консультант – Д. Яворницький), але не розпочав зйомок фільму через поч. війни. З 1941 – військ. журналіст, публіцист. 1943–44 створив документальний фільм «Битва за нашу Радянську Україну» (дубльований 26 мовами світу) і «Перемога на Правобережній Україні». У листопаді 1943 Й. Сталін (завдяки старанням М. Хрущова, якому Д. дуже довіряв) заборонив публікацію кіноповіді «Україна в огні» й твір було названо «антирадянським». Заборонена була й «Повість полум'яних літ» (1944). Фільм Д. «Мічурін» (1948; перший кольоровий фільм у СРСР) був відзначений Державною премією (1949). У 1940-і й останні роки працював над кіносценаріями та

кіноповістями «Потомки запорожців», «Прощай, Америко!» (1951), «Відкриття Антарктиди» (1951), «У глибинах космосу» (1954), «Поема про море» (1956), «Зачарована Десна» (1942–56), однак на запити про знімання фільмів здебільшого отримували відмови. З кінця 1930-х років він «Щоденник», який став знаковим духовним феноменом укр. літератури й культури ХХ ст. (цілісно виданий 2013). Числені незреалізовані задуми після смерті Д. довершила дружина, Ю. Солнцева: відзняла фільми «Поему про море» (1958), «Повість полум'яних літ» (1961), «Зачаровану Десну» (1964) та ін. Д. називали «першим поетом кіно», зокрема, за його пристрасть до промовистих пейзажних кадрів і за символізовані кадри-метафори: яблука довкола діда, який помирає; осончений дощ під час похорону Василя; заросене яблуко чи соняшник на весь екран тощо. «Мені хотілося розсунути рамки екрана, відійти від шаблонної розповіді і заговорити... мовою великих узагальнень», – писав про «Звенигору» Д., і це стало одним із засадничих принципів його кіномистецьких і повістярських пошуків. За багатство талантів, діапазон і неповторність творчих шукань Д. трактують як геніального майстра кінематографу й мистецтва слова, митця, який «замандрував» у ХХ ст. із ренесансної доби.

Ю. Горблянський (Львів).

ДОГМАТИЗМ (від грец. *dogma* – думка) – сліпе наслідування встановлених правил, некритичне мислення, що ґрунтується на готових формулах. У основі Д. – віра в авторитет, захист усталених положень, незважаючи на те, що вони не відповідають реальній дійсності. У політичній сфері Д. часто виступає обов'язковою умовою ідеології класу, групи осіб, для яких вигідно з позиції їх соціального стану залишити все без змін, аби зберегти свій соц. і політ. статус. Догмою називають ідею, поняття, яке вважається істинним завжди, за будь-яких умов. Замість змагальності ідей, позицій та шкіл у теорії та практиці Д. культивує «декретовану істину». Звідси, перекручення справжнього характеру тих чи інших учень, тих чи інших положень. У крайніх проявах Д. перетворюється на фанатизм і фундаменталізм.

Ю. Шведа (Львів).

ДОКТРИНА (від лат. *doctrina* – вчення) – базовий теоретичний чи політичний принцип, який у концентрованому вигляді виражає основні цілі та шляхи їх досягнення. Д. становить складову частину політичної ідеології.

Ю. Шведа (Львів).

«ДОЛАРА ДИПЛОМАТІЯ» – популярний термін, який вживається в іст. літературі для окреслення політики США щодо держав Карибського регіону, Центральної Америки і Китаю у період президентства В. Г. Тафта. Палким прихильником і головним реалізатором цієї політики був держсекретар США Ф. С. Нокс (Кнох). Суть «Д. д.» полягала у зміцненні впливів Вашингтону, зокрема шляхом фінансових інвестицій та позик («Заміна куль на долари», за висловом В. Тафта у грудні 1912). Як і політика «Великого кийка» відображала експансіоністські устремління Вашингтону на поч. ХХ ст. у важливих, для інтересів США, регіонах світу. На поч. 1930-х років президент Ф. Д. Рузвельт на зміну політиці «Великого кийка» і «Д. д.» проголосив курс на налагодження добросусідських відносин з амер. державами і відмову США на втручання у їх внутр. справи (див. «Доброго сусідства» політика).

ДОЛЬФУС Енгельберт (Dollfuss; 04.10.1892 – 25.07.1934) – австр. політик. Учасник Першої світової війни 1914–18, тирольський стрілок. Вивчав право у Віденському ун-ті. Був членом Християнсько-суспільної партії. 1931–32 – міністр хліборобства і лісового господарства. Від травня 1932 – канцлер і міністр закорд. справ Австрії, з вересня 1933 – міністр оборони і громад. безпеки. Як противник *аншлюсу*, намагався добитися від європ. країн нових гарантій незалежності Австрії. Очолював австр. делегацію на конференції у Лозанні (1932), на якій було підтверджено заборону *аншлюсу*. Після приходу до влади у Німеччині А. Гітлера, намагаючись не провокувати нацистів, скасував парламентську систему (березень 1933) і встановив в країні клерикально-авторитарний режим. Заборонив діяльність Компартії, Націонал-соціалістичної і Соціалістичної партій. Боровся як проти австр. нацизму, так і проти соціалістичного руху. Створив політ. орг-цію Вітчизняний фронт, який очолив як «вождь нації». У зовн. політиці, відчувачи загрозу суверенітету країни збоку нацист. Німеччини, намагався встановити тісніші стосунки з урядами М. Горті та Б. Муссоліні. Підписав із фашист. Італією *Римські протоколи 1934*, положення яких суперечили планам А. Гітлера щодо Австрії. Убитий у липні 1934 австр. нацистами (за ін. дан. – нім. спецслужбами), які здійснили невдалу спробу антидержавного путчу.

ДОМІНҐО Пласідо (Domingo; 21.01.1941) – іспан. оперний співак. Н. у Мадриді у сім'ї акторів оперети. З 6 років разом із батьками переїхав до Мексики. Вже дитиною Д. брав участь у спектаклях, пізніше робив великі успіхи як піаніст, навчаючись у

Нац. консерваторії у Мехіко. Дебютував на оперній сцені 1962 у Далласі (США). Згодом протягом 3 років навчався співу в Ізраїлі, а 1965 дебютував у театрі «Нью-Йорк-сіті-опера». Згодом виступав на сценах найбільших оперних театрів світу. Д. взяв участь у записах бл. 50 опер і протягом кожного року співав по 20 різних партій. Досконалість техніки і теплий, «золотавий» тембр його тенору завойовують будь-яку аудиторію. Великою перевагою Д. є прекрасна сценічна зовнішність, яка у поєднанні з чудовими вокальними даними допомагає втілювати на сцені яскраві героїчні образи.
Н. Сиротинська (Львів).

ДОМІНІОН – термін, яким у міжнар. відносинах до 1947 означалися держави, що входили до складу Британської імперії, а потім *Британської Співдружності Націй*. Визнавали главою держави брит. монарха, який був представлений у цих країнах генерал-губернатором. Вперше статус Д. 29.03.1867 отримала Канада, що означало що країна формально перестала розглядатися Лондоном як колонія. На поч. ХХ ст. статус Д. отримали Австралія (1901), Нова Зеландія (1907), Південно-Африканський Союз (1914), Ньюфаундленд (1917) та Ірландія (1921). Повна самостійність Д. у питаннях внутр. і зовн. політики та їх рівноправність з метрополією у держ.-правовому відношенні були закріплені Вестмінстерським статутом 1931. Сьогодні термін «домініон» вийшов з ужитку і замінений терміном «член Співдружності Націй».

ДОНЦОВ Дмитро [29.08(10.09).1883 – 30.03.1973] – укр. публіцист, політичний діяч, літературний критик. Ідеолог українського націоналізму. Н. у м. Мелітополі (тепер Запорізька обл.). 1900–07 навчався (з перервами) в Петербурзькому, а 1909–11 – Віденському ун-тах. Належав до Революційної української партії та Української соціал-демократичної робітничої партії, за що двічі заарештовувався (1905, 1907). 1908 Д., переслідуваний царським урядом, емігрував. Друкувався у журналах «Дзвін», «Украинская жизнь» та ін. 1913, виступаючи на другому всестудентському з'їзді у Львові, у доповіді «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» накреслив програму побудови Української незалежної держави. 1914–18 – голова і активний член Союзу визволення України. 1917 повернувся до Києва. У період Української держави гетьмана П. Скоропадського очолив Українське телеграфне агентство і Державне бюро преси. 1919–21 – керівник Українського пресового бюро у Берліні. З 1922 перебував у Львові, де виступив засновником Української партії національної роботи, редагував її орган двотижневик «Заграда» (1923–24). 1922–39

керував редакцією «Літературно-наукового вісника» (1932–39 – «Вісника»), видання якого було поновлено за ініціативою Є. Коновальця. З 1939 жив у еміграції у Німеччині, Чехословаччині, Франції. З 1947 оселився в Канаді, де викладав укр. літературу в Монреальському ун-ті. Д. – автор багатьох публіцистичних праць, в яких обґрунтував необхідність політичної незалежності України і розробив ідейні основи українського націоналізму. Серед найважливіших праць «Модерне москвофільство» (1913), «З приводу однієї єреси» (1914), «Історія розвитку української державницької ідеї» (1917), «Постави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Де шукати українських традицій» (1938), «Дух нашої давнини» (1944) та ін. Йому належать літературно-критичні дослідження: «Криве дзеркало української літератури». (1929). «Естетика декаденсу» (1930). «Василь Стефаник» (1931), «Криза української культури» (1932). «Туга за героїчним. Постаті й ідеї літературної України» (1952) та н. Д. перейшов кілька світоглядних еволюцій – від соціалізму до його повного заперечення, від антирелігійних позицій до крайностей войовничого християнства. Д. послідовно відстоював ідею незалежності України. Виступаючи проти російського імперіалізму в усіх його проявах, Д. застерігав від орієнтації на Москву, незважаючи на те, чи вона царська, республіканська, буржуазна чи пролетарсько-соціалістична. Праці Д. суттєво спричинилися до послаблення впливу комуністичних ідей та москвофільства на суспільну свідомість, особливо у Західній Україні. У філософських концепціях Д. яскраво виражені ідеї практичного ідеалізму, в яких основна роль у житті особи і суспільства відводиться ірраціональній волі. Ідеї Д. мали великий вплив на молодь у передвоєнний час і у значній мірі стали ідеологічним обґрунтуванням діяльності ОУН.

ДОПІНГ – речовини, які тимчасово посилюють фізичну і психічну діяльність організму. Використовуються для покращення спортивного результату. У 1920-х роках у багатьох видах спорту з цією метою використовували морфій, у 1930-х роках – похідні амфетаміну. 1939 вперше заборонено застосування Д., але лише 1964 на Олімпійських іграх у Токіо у спортсменів вперше були взяті проби на Д. Приблизно з цього часу як Д. застосовуються анаболічні стероїди. 1967 Міжнародний олімпійський комітет прийняв рішення про заборону Д. у спорті та організацію контролю на Д. під час змагань. Вперше комплексний антидопінговий контроль був проведений під час Олімпіади у Монреалі 1976. Як Д. використовуються також збуджуючі засоби (ефедрин, амфетамін, кофеїн), наркотичні речовини (кодеїн, кокаїн),

сечогінні препарати, які штучно зменшують вагу тіла, різні гормональні та інсуліноподібні препарати тощо. Після доведення вживання спортсменом Д., йому, як правило, забороняють брати участь у змаганнях (дискваліфікують) протягом тривалого часу.

ДРАЙЗЕР Теодор (Dreiser; 27.08.1871 – 28.12.1945) – амер. прозаїк і публіцист. Н. у Терре-Хот (шт. Індіана, США. Походив з родини емігранта з Німеччини. У 17 років виїхав у Чикаго, де пройшов суворі життєві «університети», виконуючи важкі й низькооплачувані роботи, перш ніж 1892 зайнявся журналістикою. Працював у газетах різних міст, нарешті осів у Нью-Йорку. Від 1897 займався літ. діяльністю. Перший роман Д. «Сестра Керрі» (1900) – історія жінки з низів суспільства, яка зуміла стати актрисою лише ціною втрати кращих людських якостей, був у США фактично заборонений (мізерний тираж не потрапив у продаж) і перевиданий тільки 1907, після того як здобув широкий розголос у В. Британії. Значний успіх мав другий роман Д., «Дженні Герхардт» (1911), теж присвячений долі жінки в Америці. Після нього з'являються перші два томи знаменитої «Трилогії бажання» – «Фінансист» (1912) і «Титан» (1914); третій роман, «Стоїк» вийшов у світ вже після смерті автора 1947. У центрі трилогії – історія життя сильної особистості, мільонера Френка Каупервуда, історія його становлення, самореалізації, розчарування, спустошеності й смерті; історія талановитої людини, яка розтратила себе у гонитві за цінностями, що роз'їдають і деформують людську душу. В іншому ракурсі проблема взаємовідносин людини й суспільства розкривається в романі «Геній» (1915) – історії становлення і деградації талановитого художника в суспільстві комерції та матеріального успіху. Зусиллями «Нью-йоркського товариства боротьби з пороком» роман був заборонений для продажу як «непристойний і богохульний». Вершиною реалістичної творчості Д. став роман «Американська трагедія» (1925), в якому історія руйнування особистості в Америці постала як неминучий наслідок дії законів суспільства. Історія життя, злочину й смерті типового амер. юнака Клайда Гріффітса виявилась історією самообману і розплати за нього, а беззастережна його довіра до «американської мрії» – рівних для всіх можливостей – призводить до деградації особистості, яка пожертвувала принципами гуманістичної етики заради фальшивих цінностей успіху будь-якою ціною. Д. остаточно утвердив реалізм в амер. літ-рі й своєю творчістю підготував ґрунт для появи цілої плеяди видатних письменників – С. Льюїса, Ш. Андерсона,

В. Фолкнера, Дж. Стейнбека та ін. Не випадково С. Льюїс у своїй Нобелівській промові говорив: «Ідучи своїм самотнім шляхом, Драйзер більше за всіх зробив для багатьох американських письменників. Сумніваюся, що без першовідкривача Драйзера хто-небудь з нас насмівився би писати життя таким, як воно є, всю його красу і весь жах» Серед ін. творів Д. роман «Оплот» (1946), кілька збірок оповідань та есе, автобіографічна проза, публіцистика, літ.-крит. статті. Помер у Лос-Анжелесі.

В. Дмитрук (Львів).

«ДРАНГ НАХ ОСТЕН» (нім. «Drang nach Osten» – натиск на схід) – німецька експансіоністська концепція колонізації сх. земель, яка реалізувалися до 1945. Початок проведення агресивної східної політики нім. феодалів стосовно земель, що лежали у Центр.-Сх. і Пд.-Сх. Європі, відноситься до IX ст. У новітній час політика «Д. н. О.» спочатку набула форми екон. експансії у країни Центр.-Сх. і Пд.-Сх. Європи. З кін. XIX–поч. XX ст. політична концепція «Д. н. О.» стала складовою частиною зовнішньополіт. доктрини уряду *Вільгельма II*, який розширив зону реалізації цієї політики на Близький і Середній Схід та Пн. Африку. Нацистське керівництво *Третього Райху*, зокрема А. Гітлер, вважало східний напрям нім. експансії за найприйнятнішими для Німеччини. Тому концепція «Д. н. О.», доповнена геополітичними ідеями завоювання для німців «життєвого простору» («Lebensraum»), стала однією з головних частин агресивної політики гітл. уряду напередодні та під час *Другої світової війни 1939–45*.

ДРАЧ Іван Федорович (17.10.1936 – 19.06.2018) – поет, перекладач, драматург, сценарист. Н. у с. Теліжинці на Київщині. Навч. на філологічному факультеті Київського ун-ту (1958–61); закінчив Вищі сценарні курси в Москві (1964). Працював у «Літературній газеті» (зараз «Літературна Україна»), сценаристом на Кіностудії імені О. Довженка (1964–74), у ж-лі «Вітчизна». Дебютував «феєричною трагедією в 2-ох частинах» – поемою «Ніж у сонці» (1961), яка мала багату критику. Зб. «Соняшник» (1962) засвідчила прихід в укр. літ. поета-новатора, із багатою поетичною палітрою, наскрізним інтелектуалізмом і динамічною пружністю ліричного голосу, якому під силу весь діапазон тем і стильових тональностей (громадянський пафос, парадоксальний наїв, гротеск і пощоденна побутовщина, авангардна інтерпретація уснопоетичної традиції тощо). Належить до покоління поетів-шістдесятників. Очолював Київську організацію СПУ (1987–92).

1989–92 – голова Народного Руху України. Народний депутат України кількох скликань. Лавреат Держ. премії України імені Т. Шевченка (1976) за зб. «Корінь і крона» (1974).

Автор десятків поетичних збірок: «Протуберанці серця» (1965), «Поезії» та «Балади буднів» (1967), «До джерел» (1972), «Корінь і крона» (1974), «Київське небо» (1976), «Сонячний фенікс» (1978), «Сонце і слово» (1979), «Шабля і хустина» (1980), «Американський зошит» (1981), «Київський оберіг» (1983), «Теліжинці» (1985), «Храм сонця» (1988, пер. «Книги скорботних пісень» Г. Нарекаці та поема «Чорнобильська Мадонна»), «Лист до калини» (1990), «Вогонь з попелу» (1995), «Сізіфів меч» (1999), «Анатомія блискавки» (2002), «Противні строфи» (2005), «Берло» (2007), «В королівстві Рекса» (2008), «Сонце моє» (2010), «Тощо» (2013), «Страта дерев у Києві» (2016), «Вийшов з радіо чорний лис» (2018) та ін. Драматичні поеми «Дума про вчителя» (1972), «Соловейко-Сольвейг», «Зоря і смерть Пабло Неруди», «Київська фантазія на тему дикої троянди-шипшини»: розвивав філософсько-інтелектуальну драматичну традицію. Багато перекладав із класичної літератури («Історію Русів», твори Данте, В. Шекспіра, Ю. Словацького, Ц. Норвіда, П. Елюара, Ф.-Г. Лорки, Е. Гемінгвея та ін.).

Автор кіносценаріїв, за якими відзняті худ. фільми, деякі з них стали вершинними явищами укр. філос.-поет. кіно: «Криниця для спраглих» (1965, реж. Ю. Ілленко; заборонений; до глядача прийшов 1987); «Камінний хрест» (1968), «Дід лівого крайнього» (співавтор, 1973; обидва – реж. Л. Осика); «Іду до тебе» (1971), «Мати рідна любима» (співавтор, обидва – реж. М. Мащенко); «Пропала грамота» (1972, реж. Б. Івченко, І. Миколайчук); «І в звуках пам'ять відгукнеться» (співавтор І. Миколайчук, реж. Т. Левчук, 1986); «Зона» (співавтор; реж. М. Мащенко та С. Шахбазян, 1988); «Таємниця Чінгісхана» (2002, реж. В. Савельєв). Твори Д. перекладені на десятки мов і видані в багатьох країнах світу. На творчості Д. позначилася віра в науку, знання, НТР, зрештою, він увійшов в укр. літературу й культуру як митець-експериментатор із неповторним темпераментним голосом.

У творчості Д. співіснують рясна метафорика, алегоризм і розкута асоціативність, надускладнена образна палітра й тексти на грані фактологічно-ліричної «сповіді» чи публіцистичної документалістики. У різних амплуа – поета, сценариста, критика, публіциста, політика, митцеві притаманні безкомпромисність, доглибна ерудиція, проникливість і всеохопна масштабність суджень.

Ю. Горблянський (Львів).

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА 1939–1945 – глобальний конфлікт, що тривав протягом 1939–45 і проявився у збройному, політичному, дипломатичному й економічному протистоянні.

Друга світова війна розпочалася 01.09.1939 нападом нацистської Німеччини на Польщу (див. *Німецько-польська війна 1939*). 03.09.1939 уряди Великої Британії та Франції, виконуючи свої союзницькі зобов'язання перед Варшавою, оголосили Німеччині війну. Проте до травня 1940 становище на Західному фронті характеризувалось пасивним протистоянням противників (див. *Дивна війна*). Відсутність активних дій з боку брит.-франц. військ дозволило нім. командуванню зосередитись виключно на Польській кампанії й, зважаючи на технічну перевагу та деморалізацію польс. армії, яка була розколена на окремі небоєздатні фрагменти, Вермахту вдалося реалізувати стратегію «блискавичної війни». Наступ нім. військ (1, 8 млн. осіб), за підтримки військ.-повітр. сил, проходив у 3 напрямках: з півночі наступала група нім. армій під командуванням ген. Ф. фон Бока (20 дивізій), по центру 10-та армія ген. фон В. Рейхенау, з півдня – армійська група ген. Г. фон Рундштедта (33 дивізії). Уже 03.09.1939 4-та нім. армія ген. Г. фон Клюге була на підході до Вісли, а 08.09.1939 танковий корпус 10-ої армії В. фон Райхенау наблизився до околиць Варшави і почав облогу польс. столиці, яка тривала упродовж 20 днів. 12.09.1939 танковий корпус ген. Е. Клейста підійшов до Львова, однак за наказом А. Гітлера повернув на північ, у напрямку Холма і Бреста. 17.09.1939, коли головні сили польс. армії були фактично розбиті, на територію Західної України і Західної Білорусії вступили рад. війська (ген. С. Тимошенко), що ознаменувало вступ СРСР у Другу світову війну. Таким чином, було реалізовано одне з положень таємного додатку до *Ріббентропа-Молотова пакту 1939*, який передбачав розмежування сфер впливу між СРСР і Німеччиною. Згідно документу до рад. зони впливу потрапляли Естонія, Латвія, Фінляндія, Бессарабія, сх. частина Польщі (Варшавське і Люблінське воєводства) західноукраїнські та західнобілоруські землі; до німецької – Литва.

18.09.1939 польс. уряд і головне військово командування на чолі з маршалом Е. Ридз-Сміґли переїхали до Румунії, наказавши решткам своєї армії не вступати у бої з рад. військами. 17–20.09.1939 залишки польс. армій «Краків» і «Люблін» були розбиті нім. і рад. військами в р-ні Томашова. 28.09.1939 між Німеччиною та СРСР було підписано договір «Про дружбу і кордони», що уточнив лінію нім.-рад. розмежування, яку відсунули на схід до р. Буг. В обмін на це А. Гітлер

погодився передати в рад. сферу впливу Литви. 01.10.1939 у низці міст (Брест, Гродно, Ковель тощо) з нагоди перемоги у війні проти Польщі відбулися рад.-нім. військові паради.

На поч. жовтня 1939 СРСР нав'язав Естонії, Латвії і Литві «договори про взаємну допомогу» і ввів свої військові гарнізони на територію цих балтійських країн (включені до складу СРСР у серпні 1940). 10.10.1939 Москва запропонувала фінському урядові передати їй частину Карельського п-ва, п-ів Рибаський, декілька о-вів у східній частині Фінської затоки та здати в оренду на 30 років порт Ханко в обмін на рад. території в Пн. Карелії. Після того, як фінський уряд відхилив цю пропозицію, скориставшись із прикордонного інциденту, 30.11.1939 СРСР розпочав війну проти Фінляндії (див. Радянсько-фінська війна 1939–40), за що був виключений з *Ліги Націй*. Попри перевагу в техніці та живій силі (приблизно в 5 разів), рад. війська не змогли прорвати оборонну систему (див. *Маннергейма лінія*) і протягом грудня 1939–січня 1940 зазнали низки поразок. Лише на поч. березня 1940, ціною великих людських втрат, рад. військам вдалося здобути фін. оборонні укріплення і штурмом взяти м. Вііпурі (Виборг). Не дочекавшись на обіцяну допомогу з боку В. Британії і Франції, фін. уряд змушений був розпочати переговори з СРСР і 12.03.1940 підписав мирний договір з Москвою. За договором встановлювався новий рад.-фін. кордон по лінії 1809, а СРСР отримав в оренду для створення військ.-мор. бази п-ів Ханко.

09.04.1940 нім. війська вступили на територію Данії (операція «Везерюбунг»), уряд якої ухвалив рішення про капітуляцію. Того ж дня нім. десант висадився в головних портах Норвегії. Опір у найбільших норв. містах Осло, Берген, Тронгейм і Ставангер було швидко придушено. Спроби ж брит.-франц. військ вибити нім. підрозділи з Нарвіка, Намсуса і Молле (Мольде) призвели до низки бойових зіткнень. Союзникам вдалося відвоювати Нарвік, проте вже на поч. червня 1940 вони евакуювали свої війська.

Завдяки договору з СРСР, Німеччина зменшила чисельність своїх військ на Сході й розгорнула на Західному фронті 141 проти 144 союзницьких дивізій (104 франц., 10 брит., решта – бельг. і нідерланд.). 10.05.1940 війська Вермахту в складі групи армій «А» під командуванням Г. фон Рундштеда, «В» Ф. фон Бока і «С» В. фон Лееба розпочали вторгнення до Нідерландів, Бельгії та Люксембургу, а згодом і до Франції, поклавши тим самим кінець «дивній війні». Проти нім. військ союзне командування розгорнуло Північно-Східний фронт від Па-де-Кале до Швейцарії у складі трьох армій. Очікуючи нападу

противника північніше річок Маас і Самбр, союзне командування зосередило свої головні сили саме там. Проте головний удар було спрямовано через Арденни – лісисті гори на стику кордонів Німеччини з Бельгією і Люксембургом, де було лише 16 дивізій і 2 бригади союзницьких військ. Як плацдарм для наступу була використана *Зірфріда лінія* – система укріплень на зх. кордоні Німеччини довжиною 500 км. За 3 години танкова армія під командуванням ген. Е. Клейста пройшла зі сх. кордону Люксембургу до пд. кордону з Бельгією. 11.05.1940 оборону бельгійців було прорвано і нім. війська підійшли до Льежа. Інша нім. армія 12.05.1940 була вже на околицях Роттердама, а через 2 дні нідерланд. збройні сили капітулювали. 17.05.1940 нім. війська зайняли бельг. столицю Брюссель і наступного дня А. Гітлер видав декрет про приєднання трьох бельг. округів до *Третього Райху*.

14.05.1940 нім. війська прорвали оборону французів під Седаном, що поставило війська союзників у складне становище. Спроба виправити ситуацію через зміну головнокомандувача союзницькою армією ген. М.-Г. Гамелена на ген. М. Вейгана не виправила критичну ситуацію. 23.05.1940 танковий корпус ген. Г. Гудеріана вийшов до франц. порту Дюнкерк і оточив 10 брит., 18 франц. і 12 бельг. дивізій. 26.05.1940 розпочалась вимушена евакуація союзницьких військ за допомогою брит. і почасті франц. флотів до В. Британії. 04.06.1940 евакуація завершилась. В її результаті було врятовано бл. 338 тис. брит., франц. і бельг. солдатів.

05.06.1940 група нім. армій «В» перейшла в наступ у пд. і пд.-зх. франц. напрямках, а група армій «А» нанесла удар на пд.-сх., щоб вийти в системи франц. укріплень (див. «*Мажіно лінія*»). Зламавши опір франц. військ (71 дивізія), сили Вермахту прорвались вглиб країни і 09.06.1940 танкова армія Е. Роммеля вийшла до Сени, що змусило франц. уряд покинути Париж і переїхати в Бордо. 10.06.1940 війну Франції та В. Британії оголосила Італія, а через 2 дні командувач союзницькими військами ген. М. Вейган наказав своїй армії припинити опір. 14.06.1940 нім. війська без бою вступили у франц. столицю. 22.06.1940 було укладено *Комп'єнське перемир'я 1940*, згідно з яким уряд А. Петена погодився на окупацію військами нацист. Німеччини більшої частини франц. території, включно з Парижем (див. також *Французька кампанія 1940*). Наприкін. червня 1940 у Лондоні було утворено комітет «*Вільної Франції*» (з 1942 – «Франція, що бореться») на чолі з ген. Ш. де Голлем, який закликав боротися за визволення Франції від нацистів та режиму «*Віші*» у

союзи з США та В. Британією. Згодом було створено «Французький національний комітет», що набув статусу франц. еміграційного уряду.

Досить легко окупувавши Францією, Німеччина спрямувала свою основну увагу на В. Британію, острівний статус якої робив її важкодоступною для нім. армії. Проте ще 14.04.1940 А. Гітлер підписав директиву про вторгнення на Брит. о-ви (операція «Морський лев»). 12–13.06.1940 з території пн. Франції та Норвегії відбулися перші нальоти нім. авіації на В. Британію. «*Битва за Англію*» пройшла в три основні етапи: 1. червень–липень 1940 – несистематичні нальоти з помірною інтенсивністю бомбувань; 2. серпень–вересень 1940 – найінтенсивніший період атак «Люфтваффе»; 3. жовтень 1940 – зима 1940–41 – т. зв. бліц. Якщо спочатку головний удар було спрямовано на Лондон, то з листопада 1940 посилювалось бомбування периферійних р-нів (Бірмінгем, Саутгемптон, Манчестер, Плімут, Ліверпул). Проти ночі на 15.11.1940 було повністю знищено м. Ковентрі. «Битва за Англію» тривала до травня 1941, проте вивести з війни В. Британію і змусити її капітулювати Німеччина не змогла.

Скориставшись тим, що головні сили нім. армії були зосереджені на Західному фронті, наприкін. червня 1940 рад. війська перейшли кордон з Румунією і встановили контроль над Бессарабією та Пн. Буковиною. 30.06.1940 у результаті другого Віденського арбітражу від Румунії до Угорщини перейшла Трансильванія, а на поч. вересня 1940 Болгарія повернула собі Пд. Добруджу (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*). Згодом і Болгарія, і Румунія приєдналися до *Берлінського пакту 1940*. У документі було окреслено сфери впливу цих держав, а його учасники зобов'язувалися допомагати один одному при встановленні «нового порядку» у світі. До Берлінського пакту згодом також приєдналися Угорщина, Словаччина, Фінляндія, Хорватія, Маньчжоу-Го, Таїланд та китайський уряд Ван Цзінвєя.

Приблизно у той час, коли розпочалась «Битва за Англію», свої військові дії проти брит. військ в Африці активізувала Італія. У серпні 1940 італ. війська захопили Брит. Сомалі та частину Кенії й Судану, а 13.09.1940 італ. армія ген. І. Берті вдерлася з території Лівії до Єгипту, щоб дістатися Суєца. Британська армія «Ніл» під командуванням А. Вейвела зуміла зупинити просування противника, а в жовтні 1940 завдати поразки італ. силам. Попри невдачу у Пн. Африці, 28.10.1940 Італія оголосила війну Греції і 9-ша італ. армія ген. В. Праска розгорнула наступ на Касторію і Флорину (див. *Італійсько-грецька війна 1940–41*).

14.11.1940 грец. війська під командуванням ген. А. Папагоса зуміли зупинити італійців і перейти в контрнаступ, у результаті якого вони захопили третину території Албанії (окупована Італією в квітні 1939). Від невдалого завершення африканської та грецької кампаній, Італію врятувало втручання Німеччини. На поч. лютого 1941 на допомогу італійцям у Пн. Африку було перекинута дві нім. моторизовані дивізії під командуванням ген. Е. Роммеля. У період з 31.03 до 15.04.1941 нім.-італ. війська знову зайняли Кіренаїку і вийшли на кордон з Єгиптом. Після цього війна в Африці набула позиційного характеру.

06.04.1941 нім.-італ. війська з території Болгарії розпочали одночасне вторгнення до Греції (15 дивізій) і Югославії (32 дивізії). Операція проти цих балканських країн мала характер «блискавичної війни». Уже 09.04.1941 частини Вермахту вийшли до Салонік, а наступного дня захопили Загреб, де було проголошено утворення Незалежної Держави Хорватія на чолі з А. Павелічем (склала бл. 40% колишньої югосл. території). 17.04.1941 капітулювала Югославія, а 23.04.1941 і Греція. Брит. експедиційний корпус зазнав істотних втрат, проте його осн. сили вдалося евакуювати на о. Крит. Територію Югославії було поділена на 4 зони окупації: Болгарія отримала Вардарську Македонію і сх. р-ни Сербії; Угорщина – Воєводину; Італія – пн.-зх. частину Словенії, Далмацію і Чорногорію; до Німеччини відійшла більша частина Словенії. У Сербії було створено маріонетковий уряд на чолі з ген. Міланом Недічем.

22.06.1941 внаслідок нападу Німеччини на СРСР (див. «*Барбаросса*» план) розпочалася Радянсько-німецька війна 1941–45 – найбільший воєнно-політичний конфлікт під час Другої світової війни. Для військової кампанії проти СРСР на рад.-нім. кордоні командування Вермахту зосередило 190 дивізій, з яких 37 дивізій держав-сателітів (Фінляндія, Румунія, Словаччина; пізніше у війну вступили Італія, Угорщина та іспан. «*Голуба дивізія*»). На поч. війни СРСР мав 170 дивізій, проте до серед. серпня 1941 їх кількість зросла до 360. Про солідарність з СРСР у перші дні війни заявили уряди В. Британії та США.

Німецькі війська на Східному фронті складались з 3 груп армій, перед кожною з яких стояло окреме завдання. Група армій «Північ» (ген. В. фон Лееб) наступала зі Сх. Пруссії у напрямку Прибалтики і Ленінграда, щоб захопити порти на Балтійському морі. Група армій «Південь» (ген. Г. фон Рундштедт), у склад якої входила танкова армія ген. Е. Клейста, наступаючи з Пд. Польщі, мала взяти під свій контроль територію України.

Група армій «Центр» (ген. Ф. фон Бок) з танковими арміями ген. Г. Гудеріана та ген. Г. Гота повинна була завдати удару в напрямку північніше Смоленська з курсом на Москву. Незважаючи на те, що СРСР постійно готувався до війни, наслідки перших місяців війни були катастрофічними. До серед. липня 1941 рад. армія втратила понад 850 тис. осіб, а за пірвоку війни в полон потрапило 3 млн. 600 тис. бійців. 11.07.1941 нім. війська вийшли на підступи до Києва (19.09 рад. частини залишили місто), а 16.07.1941 танкова армія ген. Г. Гудеріана, форсувавши Дніпро, захопила Смоленськ.

12.07.1941 у Москві було підписано угоду між СРСР і В. Британією про спільні дії у війні проти Німеччини. Уже незабаром, щоб попередити захоплення нім. військами Ірану, рад.-брит. сили окупували цю країну. 14.08.1941 президент США Ф. Рузвельт і прем'єр-міністр В. Британії В. Черчилль підписали Декларацію про загальні принципи свої політики (див. *Атлантична Хартія*), у якій, зокрема, йшлося про недоторканість територій та створення системи загальної безпеки. Під час Московської наради представників урядів СРСР, США та В. Британії, що тривала з 29.09–01.10.1941 було ухвалено рішення про взаємні військові поставки (див. *Московські конференції*). У результаті реалізації цього рішення 07.11.1941 США поширили на СРСР дію закону про *Ленд-ліз* – системи передачі (у позику або в оренду) озброєння, боєприпасів, стратегічної сировини, продовольства (прийнятий Конгресом США 11.03.1941). Таким чином, було закладено основу *антигітлерівської коаліції*. Водночас, у листопаді 1941 за рахунок сателітів Німеччини розширився і *Антикомінтернівський пакт 1936* (до нього приєдналися Болгарія, Румунія, Фінляндія, Хорватія). 11.12.1941 Німеччина, Італія та Японія підписали договір про ведення війни проти В. Британії та США до переможного кінця.

За перші п'ять місяців Німецько-радянської війни 1941–45 Німеччина та її союзники окупували Прибалтику, Білорусію, Молдову, майже всю Україну та західні обл. Росії. 30.09.1941 група нім. армій під командуванням ген. Ф. фон Бока (70 дивізій) розпочала наступ на Москву. Прорвавши рад. оборону, частини Вермахту захопили м. Орел. 07.10.1941 під В'язьмою у полон потрапило бл. 663 тис. рад. вояків. У зв'язку з загрозою захоплення Москви, рад. уряд з дипл. корпусом було евакуйовано до Куйбишева (нині Самара). 15.11.1941 розпочався генеральний наступ 51 нім. дивізії на Москву (операція «Тайфун»), однак рад. військам вдалося зупинити частини Вермахту. 05–06.12.1941 рад. командування розпочало

контрнаступ, внаслідок якого нім. війська були відкинуті від Москви на 100–250 км.

На окупованих нацистською Німеччиною територіях було встановлено т. зв. новий порядок – режим, що зводився до ліквідації суверенітету, дем. і соц. здобутків окупованих держав, екон. експлуатації (примусова мобілізація робочої сили до Німеччини). Польщу було перетворено на нім. Генерал-губернаторство, Чехословаччину і Югославію розчленовано, Грецію поділено на 3 зон окупації – німецьку, болгарську та італійську). У Бельгії, Данії, Нідерландах і Норвегії владу було передано маріонетковим урядам (мали в майбутньому стати частиною Третього Райху). Люксембург було включено до складу Німеччини. Назагал, окупаційний режим у 3х. Європі був дещо м'якшим, аніж в Сх. Європі і на Балканах. Частину окупованої території СРСР було передано під управління воєнного командування, тоді як іншу, на якій створено райхскомісаріати «Україна» і «Остланд» (Прибалтика, частина Білорусі), підпорядковано спеціально створеному мін-ву східних територій на чолі з А. Розенбергом. Львівська, Дрогобицька, Станіславівська і Тернопільська обл. склали «Дистрикт Галичина» і увійшли до Генерал-губернаторства (центр – м. Краків). Буковину і частину Пд.-Сх. України було об'єднано у «Дистрикт Трансністрію» й передано Румунії. Для утримання населення в покорі нім. окупац. влада використовувала систему заручництва і масових покарань. Було створено сітку концентраційних таборів, найбільшими з яких були Освенцім, Майданек, Треблінка (Польща), Бухенвальд, Дахау, Заксенгаузен і Равенсбрюк (Німеччина), Маутгаузен (Австрія). Загалом, у концтаборах опинилося бл. 18 млн. осіб, як військовополонених, так і цивільних, більша частина з яких була знищена. Згідно плану «Ост» (1940) передбачалося також знищення мільйонів людей і заселення німцями й іншими арійцями території Прибалтики, України, Білорусії та европ. частини Росії (територія т. зв. лебенсраум – життєвого простору). Держави Західної Європи мали стати країнами-сателітами «Великої Німеччини». Окупаційний режим мав расовий характер. Панівною нацією вважалися німці, тоді як інші народи сприймалися як «недолюди», завданням яких було служіння «вищій» расі. Складовою расової політики нацистів став антисемітизм. 1942 керівництво Німеччини прийняло рішення про початок фізичної ліквідації всіх євреїв у Європі. У травня 1942–вересні 1944 у таборах смерті в Освенцімі, Треблінці, Бельзеці, Хелмно, Майданеку і Собіборі було знищено бл. 4,2 млн. євреїв. Загалом, за роки війни внаслідок

хвороб, голоду і фізичного винищення загинуло бл. 5,7 млн. євреїв (див. *Голокост*).

07.12.1941 япон. війська під командуванням адм. І. *Ямамото* напали на амер. військову базу *Пірл-Гарбор* (Гавайські о-ви), що втягнуло США в Другу світову війну. Наступного дня США, В. Британія, Австралія та Канада оголосили війну Японії. Вступ у війну США та Японії розширив масштаби бойових дій і вплинув на співвідношення сил воюючих сторін. 01.01.1942 у Вашингтоні 26 держав (США, В. Британія, СРСР, Канада, Китай та ін.) підписали *Декларацію Об'єднаних Націй*, у якій зобов'язувалися скеровувати всі свої військові й економічні ресурси для боротьби проти Німеччини, Італії, Японії та їх союзників, і не укладати з ними *сепаратного миру*.

Японія провадила свої бойові дії під гаслами «*Азія для азійців*» та «*Визволення від білого імперіалізму*», що сприяло пошукові порозуміння з окремими урядами держав Азії. 08.12.1941 япон. війська висадилися в Таїланді, який в січні 1942 оголосив війну В. Британії та США. 25.12.1941 япон. війська окупували брит. базу Гонконг. 02.01.1942 капітулювала столиця Філіппін Маніла. Ефективну оборону захисниками архіпелагу – філіппін. і амер. військами під командуванням ген. Д. *Макартура* (з 11.03.1942 – ген. Дж. Венрайта) було організовано лише на п-ві Батаан. Останнім пунктом оборони став о. Коррегідор, який, однак, здався проти ночі з 05 на 06.05.1942. Успіхи япон. сил на ін. ділянках фронту в Тихому океані були вражаючими. 15.02.1942 під тиском трьох япон. дивізій капітулювало 90 тис. інд.-брит.-австрал. угруповання під командуванням ген. А. Пірсейвела у Сингапурі. Внаслідок Яванської операції 1942 зазнали поразки нідерланд. війська та брит.-франц. флот. Япон. війська зайняли о-ви Борнео (Калімантан), Сулавесі, Балі, Суматру, Яву. Окрім цього, Японія окупувала західну і центральну частини о-вів Нова Гвінея та Нова Британія, о-ви Гілберта, більшу частину Соломонових о-вів. Початком перелому під час Тихоокеанської кампанії стали битви в Кораловому морі (04–08.05.1942) та біля атолу Мідуей (04–07.06.1942), у результаті яких Японія втратила стратегічну ініціативу і відмовилася від плану захоплення Нової Каледонії, Фіджі та Самоа.

Упродовж літа–осені 1942 запеклі бої розгорнулися у Пн. Африці. У червні 1942 нім.-італ. війська, отримавши підкріплення, розпочали наступ в напрямку египет. кордону (операція «*Тезей*»). 21.06.1942 частини ген. Е. Роммеля захопили стратегічно важливе місто Тобрук, взявши у полон бл. 33 тис. брит. солдатів та офіцерів. У зв'язку з успіхами нім.-італ. військ, А. Гітлер і

Б. *Муссоліні* тимчасово відмовились від захоплення Мальти (операція «*Геркулес*») і вирішили продовжити наступ, щоб оволодіти Єгиптом. Проте в липні 1942 брит. війська зуміли зупинити просування нім.-італ. частин. 23.10.1942 8-ма брит. армія ген. Б. Л. *Монтгомері* (150 тис. осіб) розпочала наступ проти нім.-італ. військ (96 тис. чол.). 03.11.1942 брит. війська завдали вирішального удару противникові на захід від *Ель-Аламейна* (поблизу Александрії) і розгромили його. Перемога під Ель-Аламейном стала переломним моментом у ході Північно-Африканської кампанії.

08.11.1942 в Алжирі та Марокко висадилися 12 дивізій (більше 150 тис. чол.) брит.-амер. військ під командуванням ген. Д. *Айзенговера* (операція «*Торч*»). Після незначного спротиву, головнокомандувач франц. збройними силами режиму «*Віші*» Ж. *Дарлан* вступив у переговори з командуванням союзників, в ході яких погодився на проведення спільних операцій проти нім.-італ. військ. У другій пол. березня 1943 розпочався загальний наступ брит.-амер.-франц. військ у Тунісі, у результаті якого 18-та англ. армія (фельдмаршал Г. Александер) зайняла м. Туніс (див. *Туніська операція 1943*). Опинившись в оточенні, 13.05.1943 італ.-нім. війська капітулювали.

Після низки перемог над рад. військами, навесні 1942 нім. армія розпочала масштабний наступ на півдні. У результаті операцій 1942 нім. командування планувало захопити Сталінград (перерізати рад. комунікації на Волзі), заволодіти нафтовими районами Кавказу і перевалами через Кавказький хребет, створити умови для удару по Москві й переможно закінчити війну. 23.08.1942 нім. війська прорвали рад. оборону і вийшли до Волги на пн. від Сталінграда (нині – Волгоград). Оборона міста, яку здійснювали частини 62-ої (ген. В. Чуйков) та 64-ої (ген. М. Шумілов) армій, тривала до 18.11.1942. Контрнаступ рад. військ під Сталінградом розпочався 19.11.1942 (операція «*Уран*»). Внаслідок з'єднання військ Південно-Західного (ген. М. Ватутін) та Сталінградського (ген. О. Єрьоменко) фронтів, в оточення потрапили понад 250 тис. нім. вояків. Спроба групи нім. армій «*Дон*» (ген. Е. фон Манштайн) деблокувати оточені частини Вермахту завершилась безуспішно (операція «*Зимова буря*»). 10.01.1943 рад. війська приступили до ліквідації нім. угруповання. Залишки 4-ої та 6-ої армій (ген. В. фон Паулюс) на поч. лютого 1943 здалися в полон. Сталінградська битва стала однією з найбільших під час Другої світової війни. Паралельно з успіхом у р-ні Сталінграда, в січні 1943 рад. військам у результаті проведення операції «*Іскра*» вдалося прорвати блокаду Ленінграда (встановлена

08.09.1941), проте остаточно місто було деблоковано в січні 1944.

Навесні 1943 рад.-нім. фронт, на якому нім. командування зосередило 161 дивізію, стабілізувався. 05.07.1943 частини Вермахту розпочали наступ у р-ні Курського виступу (Курської дуги), щоб ліквідувати зосереджене там угруповання рад. військ і відкрити дорогу на Москву (операція «Цитадель»). У результаті виснажливих боїв, нім. війська втратили ініціативу і 12.07 рад. війська (Західний і Брянський ф-ти) перейшли в контрнаступ на півночі Курської дуги. У серпні-вересні 1943 рад. військам вдалося зайняти значну частину Лівобережної України. Після форсування Дніпра, під час якого рад. війська зазнали серйозних втрат, 06.11.1943 частини 1-го Укр. фронту звільнили Київ.

10.07.1943 брит.-амер. війська під загальним командуванням Д. Айзенговера при підтримці флоту і авіації висадились на Сицилії (див. *Сицилійська десантна операція 1943*). Подолавши опір італ.-нім. військ (разом 13 дивізій), 17.08.1943 союзникам вдалося захопити м. Мессіна, а незабаром і весь острів, що став плацдармом для висадки на материкову частину Італії. 25.07.1943 за наказом італ. короля *Віктора-Еммануїла III* був заарештований Б. Муссоліні. Прем'єр-міністром країни став маршал П. *Бадольйо*, уряд якого 03.09.1943 уклав перемир'я з державами антигітлерівської коаліції, а згодом оголосив війну Німеччині. Зважаючи на таку ситуацію, нім. командування перекинуло в Італію додаткові дивізії, які роззброїли майже всю італ. армію і зайняли більшу частину країни. На окупованій території було сформовано уряд на чолі Б. Муссоліні (його звільнили нім. десантники Отто Скорцені), резиденцією якого стало м. Сало (див. *Республіка Сало*).

Успіхи союзників активізували Рух Опору на окупованих територіях. Його характерною рисою у багатьох країнах світу був поділ на дві основні течії, за політ. орієнтацією. Рух Опору був спрямований проти «нових порядків» і набув розмаху у багатьох країнах, зокрема, Франції (*макі*, франтирери), Італії (гарібальдійські бригади), Польщі (*Армія Крайова*, *Армія Людова*), Греції (ЕДЕС, ЕЛАС), Югославії (Народно-визвольна армія, Югославські війська на батьківщині), Філіппінах (Армія Хукбалахап) тощо. Рух Опору поєднував різні форми і методи боротьби: пасивний спротив заходам окупаційної влади, екон. саботаж на підприємствах, диверсії, антиокупаційну агітацію, збройний опір.

В СРСР Рух Опору (партизанський рух) активізувався з серед. 1942. У Москві 30.05.1942 було створено Центральний штаб партизанського

руху (нач. штабу М. Пономаренко), який координував дії рад. партизанів і підпільників. Найбільші групи та з'єднання партизанів діяли у Смоленській та Орловській обл. Росії, Білорусії, пн.-сх. обл. України. Влітку 1943 напередодні Курської битви, партизани провели великі операції з руйнування залізних доріг як «Рейкова війна» і «Концерт». Серед найвідоміших командирів партизанських загонів були П. Вершигора, С. *Ковлак*, О. Федоров, О. Сабуров. Водночас, на окупованих територіях активно діяли національні некоммуністичні формування – на території балтійських держав (*Лісові брати*), у Західній Україні (*Українська Повстанська Армія*), що вели спочатку збройну боротьбу проти нацистів, а згодом й проти більшовиків.

Протягом другої пол. 1943 відбулося низка міжсоюзницьких конференцій, які скоординували дії учасників антигітлерівської коаліції. На *Квебекських конференціях 1943* лідери США (Ф. Рузвельт), В. Британії (В. Черчилль), Канади (В. Кінґа) і представник Китаю узгодили план бойових операцій в Італії, Азії та на Тихому океані, підтвердили рішення відкрити Другий фронт в Європі у травні 1944, а також підготували текст декларації про створення Організації Об'єднаних Націй.

19–30.10.1943 відбулася Московська конференція міністрів закорд. справ СРСР (В. Молотов), США (К. Гелл), В. Британії (А. Іден). В основному документі конференції – «Декларації чотирьох держав про загальну безпеку» (до учасників за дорученням свого уряду приєднався посол Китаю у Москві) сторони домовилися продовжувати воєнні дії проти Німеччини та союзників до їхньої беззастережної капітуляції. Питання післявоєнного устрою Німеччини та Італії учасники конференції передали для вивчення в новостворену Європейську Консультативну Комісію в Лондоні. Сторони визнали недейсним *аншлюс* Австрії і домовилися відновити її незалежність. Під час Московської конференції було прийнято і Декларацію про відповідальність нацистів за вчинені злочини. 1943 відбулася Тегеранська конференція 1943 за участю лідерів «*Великої трійки*» (Ф. Рузвельт, В. Черчилль, Й. Сталін). На ній було прийнято остаточне рішення про відкриття не пізніше 01.05.1944 Другого фронту в Європі, узгоджено післявоєнні кордони Польщі, задекларовано намір зберегти незалежність і територіальну цілісність Ірану. Союзники домовилися вжити заходи для залучення Туреччини до бойових дій на боці антигітлерівської коаліції. Учасники конференції висловилися за продовження співпраці зі створення ООН. Одночасно

з закінченням Тегеранської конференції було опубліковано Каїрську декларацію – підсумковий документ переговорів у Каїрі (22–26.11.1943) представників США (Ф. Рузвельт), В. Британії (В. Черчилль) та Китаю (Чан Кайші), яка передбачала повернення Китаю окупованих японцями територій, та право Кореї на повну свободу і незалежність. Під час другої Каїрської конференції (04–06.12.1943) обговорювалося питання про вступ Туреччини у війну з Німеччиною та її сателітами. Проте турецький президент І. Інйоню ухилився від прийняття будь-яких зобов'язань перед союзниками й лише 02.08.1944 Анкара розірвала дипл. відносини з Берліном і 23.02.1945 оголосила війну (див. також *Каїрські конференції 1943*).

Тим часом на Східному фронті нім. армія зазнала низку поразок. 24.12.1943 розпочався загальний наступ рад. військ у Правобережній Україні. Наприкін. січня 1944 війська 1-го та 2-го Українських фронтів оточили 10 нім. дивізій під м. Корсунь-Шевченківський (ліквідовані в лютому 1944). 26.03.1944 війська 2-го Укр. фронту, форсувавши Пд. Буг і Дністер, вийшли на кордон з Румунією. 08.04.1944 війська 4-го Укр. фронту і Окрема Приморська армія перейшли в наступ у Криму і до 12.05 нім. угруповання на п-ові було ліквідовано. У червні 1944 розгорнувся наступ рад. війська розгорнули наступ на Карельському перешийку та в Білорусії (операція «Багратіон»). Маючи негативний досвід «Зимової війни» з Фінляндією, рад. командування зупинило війська на рад.-фін. кордоні. 19.09.1944 у Москві було підписано рад.-фін. угоду про перемир'я. Наприкін. липня 1944 від нім. військ було звільнено Білорусію. 13–29.07.1944 війська 1-го Укр. фронту прорвали оборону групи нім. армій «Північна України» (Львівсько-Сандомирська операція), внаслідок якої німцям було вибито зі Львова, Станиславова, Перемишля. У серпні 1944 в результаті Яссько-Кишинівської операції 2-го і 3-го Укр. фронтів рад. війська взяли під свій контроль межиріччя Дністра-Дунаю. У вересні–жовтні 1944 внаслідок наступу трьох Прибалтійських, Ленінградського та Балтійського фронтів було встановлено рад. контроль над Прибалтикою. Наприкін. жовтня 1944 рад. армія зайняла Закарпатську Україну, що згодом увійшла до складу УРСР.

У другій пол. 1944 рад. війська вступили на територію країн Центрально-Східної Європи – Румунії, Угорщини, Польщі. На поч. серпня 1944 у Варшаві розпочалося антигітлерівське повстання (операція «Буря»), проте повсталі не дочекалися допомоги від рад. армії, у результаті чого повстання було жорстоко придушене. 08.09.1944 рад. війська вступили на територію Болгарії, а 16.09 зайняли її столицю – Софію. 12.09.1944 капітулювала

Румунія, підтвердивши передачу СРСР територій Бессарабії та Пн. Буковини. 20.10.1944 війська 3-го Укр. фронту та частини Народно-визвольної армії Югославії звільнили Белград. У квітні 1945 рад. війська зайняли Угорщину і Австрію. 09.05.1945 частини рад. армії увійшли в Прагу, звільнену вже на той час чеськими повстанцями спільно з Російською визвольною армією (РВА) ген. А. Власова.

Під час літнього наступу 1944 рад. військ на Східному фронті у Європі (Франція) було відкрито Другий фронт. Союзницьке командування заздалегідь розробило операції вторгнення на північ і південь Франції під кодовими назвами «Оверлорд» та «Енвіл». План передбачав захоплення плацдарму і наступ на схід у район Руру і на південь, щоб об'єднатися з військами, що мали висадитися на Середземноморському узбережжі Франції. Верховний штаб союзницьких експедиційних сил очолив ген. Д. Айзенговер. Нім. командування зосередило у Бальгії, Нідердандах і в Пн. Франції 59 дивізій. 06.06.1944 брит.-амер. і канад. війська розпочали десантування у Нормандії (див. *«Оверлорд» операція 1944*). Спроби нім. військ перешкодити десанту не мали успіху, проте союзникам знадобилось більше місяця аби зламати опір противника і почати наступ у Пн. Франції. 15.08.1944 союзники розпочали «операцію Дракон» (формально «Енвіл»). 7-ма франц. і 1-ша амер. армії висадилися на півдні Франції, де зосереджувалося лише 4 нім. дивізії. Уже 23.08.1944 було відвойовано Марсель, а на поч. вересня 1944 Ліон, після чого обидві армії рушили у напрямку Ельзасу. Незабаром, союзницькі війська, що діяли у Пн. і Пд. Франції, об'єдналися. 24.08.1944 бронетанкова дивізія під ком. ген. Ж. Леклерка вступила до Парижа. Тим часом, 3-тя армія під командуванням фельдмаршала Б. Монтгомері провела наступ у Бельгії й 03.09.1944 зайняла Брюссель.

Надзвичайно складною була ситуація для нім. військ і на Італійському фронті, де в травні 1944 у результаті перемоги військ союзників під Монте-Кассіно, їм вдалося прорвати оборонну «лінію Густава». 06.06.1944 союзники зайняли столицю Італії – м. Рим. На другій Квебекській конференції 11–16.09.1944 делегації США і В. Британії прийняли рішення після звільнення Італії, розгорнути наступ союзницьких військ на Трієст і Відень, а також висадити десант в Атенах. Учасники конференції розглянули план розчленування Німеччини на декілька дрібних держав (запропонував амер. міністр фінансів Г. Морґентау), з подальшим перетворенням нім. земель в аграрну область (згодом цей план було відкинуто).

1943–44 активні бойові дії розгорнулися і на Тихому океані, де япон. війська були змушені перейти до стратегічної оборони. Амер. сили наступали у двох напрямках: центральному (адм. Ч. Німіц) та південному (ген. Д. Макартур). Амер. командування вдалося до тактики «стрибків барана» (ін. назва – «стрибки по островах» – захоплення окремих стратегічних пунктів, без повного витіснення противника з окупованих територій). Наприкін. листопада 1943 амер. частини зайняли о-ва Гілберта, що були згодом використані для підготовки удару по Маршаллових о-вах (звільнені від японців у лютому 1944). Група ген. Д. Макарура в запеклих боях оволоділа більшістю о-вів Коралового моря, східною частиною Нової Гвінеї. На поч. Філіппінської операції (жовтень 1944) амер. війська зайняли о. Лейте і розгорнули наступ проти осн. лінії япон. оборони, що проходила через Індонезію, Філіппіни, Японські та Курильські о-ви. Спроба япон. сил перейти у контрнаступ із Сингапуру призвела до морської битви в р-ні Філіппінських о-вів (24–25.10.1944), що закінчилася розгромом япон. флоту і захопленням амер. військами всіх о-вів Філіппінського архіпелагу. Япон. командування, яке втратило майже половину свого флоту і більшу частину авіації, стало широко використовувати проти амер. кораблів літаки з льотчиками-смертниками «*камікадзе*» (перший виліт «камікадзе» відбувся 21.10.1944). Протягом 1944 союзні війська звільнили більшу частину Пн. Бірми та Індію.

Щоб переламати хід бойових дій в Європі й змусити зх. союзників вийти з війни нім. командування 16.12.1944 розпочало наступ в Арденнах (див. Арденнська операція 1944–45). Головного удару завдала група армій «Б», якою командував фельдмаршал Вальтер Модель (заг. керівництво операцією «Вахта на Райні» здійснював ген. Г. фон Рундштедт). За декілька днів частинам Вермахту вдалося просунути вглиб оборони противника на 100 км, однак 24.12 по передових нім. позиціях було завдано бомбового удару, після якого останній великий наступ Німеччини у Другій світовій війні захлинувся. 12.01.1945 на Східному фронті масштабний наступ розпочали рад. армія (Вісло-Одерська операція), частини якої в лютому форсували р. Одер. Того ж місяця союзницька авіація завдала потужних бомбових ударів по нім. містах, з яких найбільших руйнувань зазнав Дрезден.

В умовах переконливої переваги країн антигітлерівської коаліції на всіх фронтах, 04–11.02.1945 відбулась *Ялтинська конференція 1945* представників СРСР (Й. Сталін), США (Ф. Рузвельт), В. Британії (В. Черчилль). Учасники

конференції узгодили плани дій на завершальному етапі війни, ухвалили рішення про поділ Німеччини на окремі зони окупації. Сторони заявили про намір знищити нім. милітаризм та стягувати з Німеччини *репарації*. Найскладнішим питанням конференції стало «польське питання». Учасники зустрічі дійшли згоди, що рад.-польс. кордон проходитиме по «*Керзона лінії*» із деякими відступами на користь Польщі. Водночас, було вирішено скликати 25.04.1945 міжнародну конференцію в Сан-Франциско для створення ООН. СРСР дав згоду вступити у війну проти Японії через 2–3 місяці після закінчення бойових дій у Європі.

У березні–квітні 1945 війська союзників досягли значних успіхів. Проти ночі з 22 на 23.03.1945 3-тя амер. армія під командуванням ген. Дж. Паттона вийшла на р. Райн. Рухаючись звідти у східному напрямку, брит.-амер. війська вже не зустрічали серйозного опору і 11.04 досягли р. Ельби, де 25.04.1945 зустрілися з рад. частинами у р-ні м. Торгау. 16.04.1945 війська трьох рад. фронтів – 1-го Білоруського (маршал Г. Жуков), 2-го Білоруського (маршал К. Рокоссовський) і 1-го Українського (маршал І. Конев) розпочали наступ на Берлін. 28.04 берлін. угруповання нім. військ було розчленоване на три частини. В умовах неминучої поразки, 30.04.1945 А. Гітлер вчинив самогубство. 02.05 гарнізон Берліна капітулював. 08.05.1945 у передмісті Карлсгорсті (передмістя Берліна) представники нім. командування на чолі з фельдмаршалом В. Кейтелем підписали Акт про беззастережну капітуляцію, яку прийняли представники Великої Британії, Франції, СРСР і США.

Після закінчення війни в Європі відбулась *Потсдамська конференція 1945* – остання конференція глав урядів союзних держав у Другій світовій війні – Г. Трумен (США), Й. Сталін (СРСР), В. Черчилль, якого згодом замінив К. Еттли (В. Британія). Конференція заклала основи післявоєнного політ. устрою світу. Серед головних питань зустрічі стали доля переможеної Німеччини та її сателітів і встановлення загального миру у післявоєнний період. Союзники прийшли згоди щодо денацифікації, демілітаризації і демократизації Німеччини. Було ухвалено рішення про створення Міжнародного трибуналу для суду над воєнними злочинцями. На конференції було визначено західні кордони Польщі по лінії Одер–Зх. Нейссе і включено до її складу територію колишньої Сх. Пруссії. Для узгодження важливих питань, що викликали спільний інтерес було вирішено створити на постійних засадах Раду міністрів закордонних справ (В. Британія, США, СРСР, Франція, Китай). Під час Потсдамської конференції 26.07.1945 було прийнято декларацію

з вимогою беззастережної капітуляції Японії. Проте 28.07 япон. прем'єр-міністр ген. Судзукі відхилив ультиматум союзних держав. 08.08.1945 війну Японії оголосив СРСР, війська якого наступного дня розпочали воєнні дії проти Квантунської армії (команд. ген. Ямада) на кордонах з Маньчжурією та Пн. Кореєю, а також на Сахаліні й Курильських о-вах. 06.08 і 09.08 амер. літаки скинули атомні бомби на япон. міста *Хіросіму* і *Нагасакі*, що призвело до величезних людських жертв (понад 125 тис. осіб). У цьому безвихідному становищі япон. імператор *Гірохіто* оголосив про капітуляцію Японії. До 15.08.1945 япон. війська в усій Азії та на о-вах зх. частини Тихого океану склали зброю (деякі япон. підрозділи продовжували чинити опір до 07–08.09). 02.09.1945 на палубі амер. лінкора «Міссурі» у Токійській бухті міністр закорд. справ Японії Мамору Сігеміцу і представник імпер. Генштабу ген. Й. Умецу підписали Акт про беззастережну капітуляцію Японії; від союзників акт підписали Верх. командував окупаційних військ союзних націй ген. Д. Макартур та представники держав, що воювали з Японією. Ця подія ознаменувала завершення Другої світової війни.

Друга світова війна стала найбільшим конфліктом в історії людства. У ній взяла участь 61 держава, на території яких проживало бл. 80% всього населення світу. Воєнні дії велися в Європі, Азії, Африці, Океанії та на всіх чотирьох океанах. До збройних сил було мобілізовано бл. 110 млн. осіб. Кількість людських втрат у результаті війни – 67 млн. осіб є доволі приблизною, оскільки ніде, крім США та *Британської Співдружності* не велося точного підрахунку загиблих. Матеріальні збитки під час війни склали бл. 4 трильйонів доларів США. Друга світова війна призвела до кардинальних змін у сфері міжнар. відносин та внутр. житті багатьох держав світу.

Р. Сіромський (Львів).

ДРУГИЙ ФРОНТ у *Другій світовій війні 1939–45* – воєнні дії проти нацист. Німеччини, які США і В. Британія розпочали 06.06.1944 на території Пн.-Зх. Франції. Про відкриття Д. ф., який мав відтягнути значні сили нім. армії з рад.-нім. фронту і сприяти швидшій перемозі союзників, йшлося на рад.-амер.-брит. переговорах у травні 1942 у Лондоні та у Вашингтоні. Остаточне рішення про відкриття Д. ф. було прийнято на *Тегеранській конференції 1943*. План військ. операції під назвою «*Оверлорд*» передбачав висадку осн. сил союзників у Пн.-Зх. Франції – у Нормандії. Для дезорієнтації противника і відтягнення частини нім. сил союзницьке командування планувало додатково висадити десант на середземномор.

узбережжі. У складі десантних військ союзників були амер., брит., канад. і франц. дивізії (всього – 43 дивізії). Головнокоманд. союзними військами був призначений амер. ген. Д. *Айзенговер*. Союзники переважали противника в кількості сухопутних військ і танків у 3 рази, в авіації – у 61 раз. Вранці 06.06.1944, після тривалого бомбування і арт. обстрілу нім. оборонних укріплень, розпочалася висадка військ вздовж узбережжя Нормандії. Десантна операція здійснювалася під прикриттям авіації та з допомогою 1200 бойових кораблів і понад 4 тис. десантних суден. Повітряні десанти, які мали захопити залізничні станції, мости і перешкодити гітлерівцям організувати контрнаступ і перегрупування військ, висаджувались на відстані 10–15 кілометрів від узбережжя. Масштабна, добре підготовлена операція союзників дала змогу уникнути значних втрат у живій силі та техніці й через декілька днів розширити плацдарм на 100 км вздовж узбережжя і на 40 км вглиб території Франції. Заг. кількість збройних сил союзників на плацдармі через тиждень досягла 1 млн осіб. Спроби німців силами 12 дивізій організувати контрнаступ не мали успіху. Союзні війська продовжували наступ у напрямі на Париж і на південний захід вздовж узбережжя – на Бретань. Через декілька днів після відкриття Д. ф., нім. командування вперше застосувало для обстрілу Лондона територію В. Британії нову зброю – ракети *ФАУ-1*, які німці назвали «зброєю відплати». Обстріли Лондона спричинили великі руйнування, викликали в перші дні паніку серед населення. Через місяць брит. винищувачі та зенітна артилерія вже збивали на підступах до Брит. островів більше 70% ракет. Під час розгортання наступу союзників у Франції 20.07.1944 нім. військовики здійснили невдалий замах на А. *Гітлера*, виконавцем якого був полк. К. фон Штауфенберг. Опір нім. сил послабився після висадки 15.08.1944 амер.-брит. десанту – на півдні Франції. Успіхам союзників у значній мірі сприяв наступ рад. військ на Східному фронті, внаслідок якого нім. командування не могло перекинути у Францію резервні дивізії. Швидкому просуванню союзних військ допомагали також активні дії франц. патріотів, які організовували диверсії на залізницях і шосейних дорогах, здійснювали напади на відступаючі нім. підрозділи. Частину території Франції визволили партизанські загони ще до підходу регулярних військ союзників. Столиця країни – Париж – був звільнений внаслідок повстання, яке розпочалося 19.08.1944. Ввечері 24.08.1944 у Париж вступили франц. і амер. війська. Восени 1944 були звільнені майже вся Франція і Нідерланди. Війська союзників 21.09.1944 вступили на територію Німеччини

у р-ні міста Аахен. У грудні 1944 у р-ні Арденн нім. командування розпочало контрнаступ (див. *Арденнська операція 1944–45*). Скориставшись несприятливою погодою, коли союзники не змогли використати авіацію, нім. танкові дивізії раптовим ударом прорвали фронт і просунулись на 40–90 км на захід. Лише 28.12 союзникам вдалося зупинити наступ нім. військ, який став останньою наступальною операцією гітлерівців на Західному фронті. Союзні війська 1945 провели великі наступальні операції – Маас-Райнську (08.02–10.03.1945) і Рурську (23.03–18.04). Після Рурської операції союзні війська, не зустрічаючи опору, досягли Ельби і 19.04.1945 оволоділи Ляйпцігом. На заключному етапі війни союзникам здавалися без бою десятки нім. дивізій, частина з яких проривалася з боями на захід через території, зайняті рад. військами. Д. ф. відіграв значну роль у розгромі нацист. Німеччини та її союзників.

С. Мовчан (Львів).

ДРЮОН Моріс (Druon; 23.04.1918 – 14.04.2009) – франц. письменник, есеїст. Н. у Парижі. Син актора Л. Кесселя, племінник франц. письменника Ж. Кесселя. Дитинство провів у Нормандії. Прийняв прізвище вітчима Р. Дрюона. Навчався в ліцеї Мішле. Публікувався з 18 років. 1938 вийшло його перше оповідання «Вогненна хмара». 1937–39 вивчав політичні науки. 1940 закінчив Школу кавалерії Сомюра, одержав офіцерське звання. 1942 покинув Францію, щоб приєднатися до патріотичного руху «*Вільна Франція*» в Лондоні. Від 1943 – військовий кореспондент. Автор слів до «Пісні партизанів» (спільно з Ж. Кесселем, муз. Анни Марлі). Перший роман «Остання бригада» (1946) відтворював події Другої світової війни. До трилогії про про історію банкірської династії Шудлерів у міжвоєнний період увійшли романи «Сильні світу цього» (1948 нагороджений Гонкурівською премією), «Агонія мертвих душ» (1950) і «Зустріч у печлі» (1951). Історичний цикл із 7-ми романів «Прокляті королі» (1955–77; «Залізний король», «Задушена королева», «Отрута і корона», «Закон сильних», «Французька вовчиця», «Негоже Лілії прясти», «Коли король втратив Францію») проводив паралель між кривавими подіями минулого і сучасністю: занепад імперії після Філіпа Красивого, боротьба з орденом тамплієрів, Столітня війна, Жакерія. Політ. кредо Д. висловлене в «Листах європейця» (1943) і «Нових листах європейця» (1970) – «еліта врятує 3х. Європу після війни на шляху федерації та технічного прогресу, або народи знищать її у громадянських війнах». Думки про важливість культури в державі висловлені в есеї «Увага,

Франція!» (1981). У творчому доробку також есеї «Реформуйте демократію» (1982), «Культура держави» (1985), «Листи до французів про їхню мову і їхню душу» (1994), «Франція підкоряється наказам трупа» (2000); іст. есеї («Париж від Цезаря до Св. Людовика», 1964; «Церква, яка помилилася століттям», 1972; «Майбутнє в замішанні», 1968); натуралістичний роман «Хтивість буття» (1954); цикл лицарських розповідей («Володарі рівнин», 1962); монографія про Е. М. Ремарка (1952); мітологічні романи «Олександр Великий» (1958) і «Мемуари Зевса» (у 2 т., 1963–67); цикл новел «Щастя одних...» (1967); казка «Тісту, хлопчик з чарівними пальцями» (лібрето для однойменної опери А. Санґе). Автор драм. творів – героїчно-патріот. п'єса «Мегарей» (1942), комедія «Подорожній» (1953), мелодрама «Помилування» (1953). За творчий здобуток Д. отримав літ. премію Монако (1966), премію Сен-Симона (1998), премію Аґріппи Д'Обіньє (2000). Член Франц. Академії (з 1966), Літ. ради Монако (1966–91) і Т-ва брит. авторів, президент дорадчого комітету журі Премії Послів, консул Асоціації Об'єднаної 3х. Європи (1978–81), доктор honoris causa ун-тів Йорка (Онтаріо), Бостона, Тирани та ін. Мін-во культури Франції 1973–74. Твори Д. перекладено понад 20 мовами.

І. Кушнір (Львів).

ДУБЧЕК Александр (Dubček; 27.11.1921 – 07.11.1992) – чехословац. політик. До 1938 проживав із батьками в СРСР. Після повернення до Словаччини став членом нелегальної Компартії (від 1939). Під час Другої світової війни 1939–45 брав участь у Русі Опору та Словацькому нац. повстанні проти гітлерівців (1944). 1949–55 перебував на партійній роботі, очолював партійні комітети у Тречині, Банській Бистриці. 1955–58 навчався у Вищій партійній школі при ЦК КПРС. Згодом очолював обком у Братиславі, член ЦК КПЧ (з 1958). З 1958 – 1-й секретар Компартії Словаччини. У січні 1968 після зміщення А. Новотного, звинуваченого у авторитарному керівництві, зайняв пост керівника КПЧ. Очолив реформаторське крило партії, яке виступало за проведення у країні ліберальних реформ, що здійснювалися під лозунгом побудови «соціалізму з людським обличчям». Підтримував ідею федеративного устрою країни. Демократичні процеси, що розгорнулися у країні та були особливо помітні у столиці, отримали згодом назву «*Празька весна*» 1968. Реформатори і, насамперед їх лідер, здобули величезний авторитет і підтримку у чехословац. суспільстві. Внутрішньополіт. курс Д. викликав занепокоєння як вищого рад. керівництва, так і лідерів компартій ін. соц. країн

(В. Ульбріхта, В. Гомулки та ін.). Д. безуспішно намагався переконати кремлівське керівництво, що його реформи не загрожують соціалізму у країні. Звинувативши лідера КПЧ у нездатності опанувати ситуацію, яка на думку рад. партійних ортодоксів несла загрозу для комуніст. системи у Чехословаччині та могла привести до втрати союзника по блоку, у країну було введено війська *Організації Варшавського договору*. Д. разом із кількома членами ЦК партії був інтернований і вивезений до Москви. Однак незабаром звільнений та відновлений на посту 1-го секретаря (для легалізації діяльності окупаційних військ), але вже під пильним рад. контролем. У квітні 1969 під тиском Москви і за допомогою консервативного крила КПЧ Д. був усунений від керівництва партією (очолив Г. Гусак). Кілька місяців очолював Федеральні Збори, а згодом з метою політичної ізоляції був відправлений на «почесне заслання» – послом у Туреччину. 1970 був виключений з партії, працював у системі лісового господарства, перебував під наглядом органів безпеки. Під час *Оксамитової революції 1989* підтримав дії В. Гавела і політику *Громадянського форуму*. У кін. грудня 1989 очолив Федеральні Збори Чехословаччини, заснував Соц.-дем. партію. Висловлювався проти розділу Чехословаччини на дві окремі держави.

ДУДА Анджей (Duda; 16.05.1972) – польськ. політик, Президент Польщі (з 2015). Н. у Кракові. 1991–97 навчався на факультеті права і адміністрації Ягеллонського університету, де захистив магістерську роботу (1997). Працював на кафедрі адміністративного права (2001–05), захистив докторську дисертацію (2004). Заснував приватну юридичну канцелярію, а також почав співпрацювати з Парламентським клубом партії «Право і Справедливість» (ПіС) як радник. 2006–07 працював на посаді заступника держсекретаря в мін-ві юстиції, 2008–10 на такій же посаді в Канцелярії президента Польщі Л. Качиньського будучи одночасно членом Державного Трибуналу (обраний Сеймом і Сенатом, 2007–11). На місцевих виборах 2010 не пройшов на посаду мера Кракова, але став депутатом міської ради, в якій очолив клуб ПіС. На парламентських виборах 2011 був обраний послом Сейму від ПіС, де став заст. голови Комісії конституційної відповідальності. 2013 – прес-секретар ПіС. 2014 обраний депутатом *Європейського парламенту*. На виборах президента Польщі в травні 2015 був кандидатом від ПіС і в другому турі переміг (51,55%) Б. Коморовського. Під час президентських виборів виступав під гаслом «Добра зміна» і обіцяв підтримувати родинні цінності, патріотизм й відчуття нац. єдності. Після

прийняття президентської присяги (06.08.2015), формально вийшов з членів ПіС, але реально втілював консервативну програму партії, акцентуючи увагу на заміні кадрів в системі судівництва і підтримуючи представників ПіС на керівні посади. Затвердив на посаді голови уряду представників ПіС Беату Шидло (2015), яку наприкінці 2017 замінив Матеуш Моравецький. Прагнув реформувати Конституційний суд і судові інституції країни, посилити державний контроль над ЗМІ, що викликало протести правничого середовища, опозиційних політ. кіл та Євросоюзу й змусило його відхилити частину законів. У зовн. політиці підтримує ЄС і НАТО, засуджував агресію РФ в Україні і наголошував на потребі посилення впливу НАТО на міжнар. відносини. 24.08.2016 президенти Польщі А. Дуда і України П. Порошенко підписали спільну декларацію про зміцнення добросусідських відносин. Проте, 2016–18 Д. затвердив низку постанов і законів, прийнятих Сеймом і Сенатом Польщі, в яких укр. національний рух в роки Другої світової війни звинувачено в односторонньому винищенні поляків, засуджено «бандерівську» ідеологію, запроваджено кримінальне переслідування осіб, які заперечують польське бачення подій війни. Одностороннє нав'язування польської версії історичної пам'яті призвело до напруження в стосунках між двома державами.

Л. Зашкільняк (Львів).

ДУДАЄВ Джохар (Dudajew; 15.04.1944 – 22.04.1996) – перший Президент Чеченської Республіки Ічкерія (1991–96), генерал. До 1957 проживав із батьками у Казахстані, куди чеченці 1944 були депортовані за наказом Й. Сталіна (див. *Депортації в СРСР*). 1957 повернувся до Чечні. Закінчив Тамбовське вище авіаційне училище (1966) і Військово-повітряну академію ім. Гагаріна (1977). 1966–79 служив у важкій бомбувальній авіації. 1987–89 – командир дивізії важких бомбувальників, начальник Тартуського гарнізону (Естонія). 1990 відмовився виконувати наказ про блокування телебачення і парламенту суверенної Естонії, подав у відставку і повернувся на батьківщину, де очолив опозиційний до офіц. влади Загальнонац. конгрес чеченського народу (ЗКЧН). У жовтні 1991 ЗКЧН був проголошений єдиним законним органом влади у республіці, а 01.11.1991 Д. проголосив повний суверенітет Чечні. 27.10.1991 обраний президентом Чеченської респ., з березня 1992 – глава уряду республіки. 1993–94 уряд Д. поборював опозиційні сили на чолі з Б. Гантеміовим, Р. Лабазановим і У. Автурхановим, Д. Завгаєвим, діяльність яких підтримував московський центр. Після введення

рос. військ на територію Чечні (11.11.1994) очолив збройний опір чеченського народу федеральним силам (див. *Чеченська проблема*). Не погоджувався на пропозиції польових командирів перенести військові дії на територію Росії із використанням диверсійно-терорист. методів боротьби. 1995 безуспішно налагоджував переговорний процес (за посередництвом ОБСЄ) з рос. керівництвом, яке заявило про неможливість укладення будь-якої угоди з Д. (Кремль оголосив Д. кримінальним злочинцем). Загинув проти ночі з 21 на 22.04.1996 під час цілеспрямованого ракетного обстрілу (місце перебування Д., ймовірно, викрили рос. спецслужби). Став символом боротьби чеченського народу за незалежність.

ДУМБАРТОН-ОКС КОНФЕРЕНЦІЯ 1944 – міжнар. конференція, яка відбувалася у вересні-жовтні 1944 в амер. містечку Думбатон-Окс (шт. Джорджтаун). На конференції були узгоджені основні принципи діяльності та структура майбутньої міжнар. орг-ції, ідея створення якої неодноразово висловлювалася під час Другої світової війни державами-членами *антигітлерівської коаліції* – в *Атлантичній Хартії 1941*, рад.-польс. декларації (1941), у брит.-рад. союзному договорі (1942). У січні 1942 держави, що перебували в стані війни з нацист. Німеччиною, підписали «Декларацію Об'єднаних Націй», згідно якої вони зобов'язувалися після закінчення війни створити систему безпеки і підтримки миру. Цей проект був підтверджений під час *Тегеранської конференції 1943*. На Д.-О. к. було досягнуто згоди стосовно керівних органів майбутньої орг-ції, якими були визначені Рада Безпеки, Генеральна Асамблея, Міжнародний Суд та Рада з екон. і соц. питань; постійних членів Ради Безпеки – США, СРСР, В. Британія, Франція, Китай. Одночасно на конференції проявились розбіжності у позиціях держав-засновниць щодо ролі та компетенції майбутньої орг-ції. Уряд СРСР розглядав її, насамперед, як орг-цію з підтримки миру і безпеки, а до її компетенції не схильний був відносити екон., соц. і гуман. питання, для розв'язання яких мали створюватися спец. орг-ції. Подібну позицію підтримували представники В. Британії, які стверджували, що створення міжурядової орг-ції в екон. сфері суперечитиме принципам ринкового лібералізму і невтручання у внутр. справи держав. Представники США і більшості західних держав, навпаки, розглядали майбутню ООН як орг-цію широкої компетенції для сприяння і організації співробітництва у сфері економіки, соц. забезпечення, науки, культури тощо. Рада екон. і соц. питань була визнана органом ООН завдяки активним наполяганням США. На

конференції обговорювалась проблема прийняття до ООН 16 рад. республік, як окремих суб'єктів, на чому наполягав СРСР, посилюючись на те, що всі члени *Британської Співдружності Націй* стануть членами нової орг-ції та матимуть право голосу. Обговорювалося також питання про застосування вето постійними членами Ради Безпеки у ситуації, коли він буде учасником конфлікту. Дискусії з цих питань були продовжені на *Ялтинській конференції 1945* і *Сан-Францискій конференції 1945*. Заключний документ Д.-О. к., опублікований у жовтні 1944, став предметом обговорення ін. держав, які висловили незадоволення рішеннями і запропонували багато поправок, відхилених, проте «великою четвіркою» (США, СРСР, В. Британія, Франція). Зокрема, держави Лат. Америки на конференції у Мехіко (березень 1945) висловили пропозиції посилити роль Генеральної Асамблеї, регіональних міжнар. орг-цій в ООН і адекватно представляти держави Лат. Америки у Раді Безпеки.

Л. Уєрин (Львів).

ДУМЕР Поль (Doumer; 22.03.1857 – 06.05.1932) – Президент Франції (1931–32). За освітою юрист. Належав до Радикальної партії. 1888 обраний до Палати Депутатів. 1896–1902 – генерал-губернатор Франц. Індокитаю. Декілька раз очолював мін-во фінансів (1895–96, 1921–22, 1925–26). З 1912 – сенатор, 1927–31 – голова Сенату. У травні 1931 обраний президентом Франції. 06.05.1932 його смертельно поранив білогвард. офіцер Горгулов. Замах був організований рос. емігрантськими орг-ціями, які намагалися спровокувати франц.-рад. конфлікт.

ДУМЕРГ Гастон (Doumergue; 01.08.1863 – 18.06.1937) – Президент Французької республіки (1924–31). За фахом юрист. Належав до Радикальної партії. 1893 обраний до Палати Депутатів Національних Зборів. Неодноразово очолював різні міністерства (колоній 1902–03, торгівлі 1906–08, закорд. справ 1913–14). 1913–14 і 1934 – прем'єр-міністр. Входить до складу верховної палати Національних Зборів – Сенату (1901–24), голова Сенату (1923–24). 1924–31 – президент *Третьої Республіки*. Після провалу фашистського путчу (лютий 1934) Д. сформував уряд «Національної єдності» (лютий-листопад 1934). Намагався зміцнити виконавчу владу, внівши зміни до Конституції країни, але зіткнувся з опором радикал-соціалістів і був змушений подати у відставку. Відійшов від політ. життя.

ДУНИКОВСЬКИЙ Ксаверій (Dunikowski; 24.11.1875 – 26.01.1964) – польс. скульптор і

живописець. Один із творців польс. скульптурної школи ХХ ст. Навчався у школі Красних мистецтв у Кракові. 1914–23 працював у Парижі. Викладав у Школах красних мистецтв Варшави (1904–09), Кракова (1923–39) і у Вищій школі пластичних мистецтв Вроцлава (від 1959). У роки Другої світової війни був ув'язнений у концтаборі «Освенцім». У ранній період творчості знаходився під впливом імпресіонізму, кубізму, експресіонізму. Зрілий стиль творчості Д. сформувався у 1920–30-х роках, якому притаманні пластична узагальненість, конструктивність форм, внутрішня напруга в характеристиці образів (цикл «Вавельські голови» для стелі «Посольського залу» Вавельського замку у Кракові, 1925–55). Працював у галузі монументальної скульптури (пам'ятники сілезьким повстанцям біля Катовіц, 1949–52, «Визволення» в Ольштині, 1949–55). Як живописець виконав низку творів, присвячених, переважно, темі війни (цикл «Освенцім», 1948–61).

С. Лупій (*Львів*).

ДУТРА Еуріку Гаспар (Dutra; 15.05.1885 – 11.06.1974) – браз. політик, маршал. Займав низку командних постів у браз. армії. 1936–45 – міністр оборони в уряді Ж. *Варгаса*. У грудня 1945 обраний президентом країни від коаліції Соціал-демократичної і Трайбалістської партій. Ініціював прийняття нової Конституції країни (1946), яка затвердила дем. зміни у браз. суспільстві. 02.09.1947 уряд Д. підписав у Ріо-де-Жанейро Міжамериканський договір про взаємодопомогу 30.04.1948 від імені Бразилії, виступив співзасновником *Організації американських держав*. У внутр. і зовн. політиці Д. орієнтувався на США, з якими Бразилію пов'язували тісні госп. і військ. відносини. Побоюючись зростання впливів комуністів (на президент. виборах здобули 10% голосів, а на місцевих виборах ще більше), Д. 1947 заборонив діяльність лівих партій і орг-цій (1950 видав декрет про арешт ген. секретаря Компартії Л. К. *Престеса*), а у жовтні 1947 розірвав дипл. відносини з СРСР. Після перемоги на президентських виборах 1950 Ж. *Варгаса* відійшов від політ. діяльності.

ДУЧЕ (з італ. – вождь, керівник) – титул Б. *Муссоліні* як вождя італ. *фашизму*. Офіційно вживався з 1938.

ДУШ САНТУШ Жозе Едуарду (dos Santos; 28.08.1942) – Президент Анголи (з 1979). Як член з 1961 Народного руху за незалежність Анголи (МГПЛА) виступав проти португ. колоніальної влади. У серед. 1960-х років навчався і працював в

СРСР. 1970 повернувся на батьківщину, очолив один з партизанських загонів. Внаслідок проголошення незалежності Анголи (листопад 1975) і приходу до влади МГПЛА, Д. С. очолив мін-во закорд. справ, сприяв міжнар. визнанню країни. 1977–79 – секретар ЦК МГПЛА–Партія праці. Після смерті А. *Нето* (1979) став президентом і продовжив прокомуніст. курс свого попередника. Урядові війська (підтримувані кубин. командос та інструктовані рад. і сх. нім. радниками) були змушені відбивати інтенсивні спроби загонів УНІТА (надавали допомогу США і ПАР) на чолі з Ж. *Савімбі* захопити столицю і прийти до влади в країні. Зміна міжнар. ситуації у кін. 1980-х років сприяла укладенню угоди між МГПЛА і УНІТА про припинення тривалої громад. війни (01.05.1991) і проведення вільних виборів. На президентських виборах 1992 Д. С. переміг (здобув 51% голосів), однак його суперник Ж. Савімбі не визнав результатів виборів. Розпочалися нові сутички урядових військ із підрозділами УНІТА, які переросли у новий етап громадянської війни. У травні 1995 Д. С. і Ж. Савімбі підписали за посередництва Н. *Манделу* угоду про припинення військових дій і визнання результатів виборів 1992, однак і ці домовленості було порушено. Встановив у країні авторитарний режим, який міжнар. правозахисні орг-ції засуджують за порушення прав людини, переслідування журналістів. Опозиція звинувачує уряд Д. С. у системній корупції та розкраданні державних коштів. 1997 за участю Д. С. був сформований уряд Нац. єдності й примирення, який через непоступливість Савімбі виявився неефективним. Наприкін. 1990-х років ситуація в Анголі ще більше загострилася – уряд Д. С. втратив контроль над 1/3 частиною території країни, а ООН 1999 розпочала евакуацію Місії спостерігачів з країни. 04.04.2002 між урядом Д. С. і повстанською орг-цією УНІТА було підписано договір про примирення (УНІТА заявила про перехід у легальну опозицію і продовження б-би проти режиму мирними засобами).

ДЬОНИЦ Карл (Dönitz; 16.09.1891 – 24.12.1980) – гросс-адмірал (з 1943), командувач військ.-мор. флотом Німеччини (з 1943), наступник А. *Гітлера* (травень 1945). Під час Першої світової війни 1914–18 – морський офіцер, командир підводного човна (1916–18). Після війни продовжував службу на ВМФ (штурман, командир корабля). З приходом до влади нацистів створював і розбудовував нім. підводний флот. 1935–36 сформував і очолив 1-шу підводну флотилію. Один із небагатьох переконаних прихильників А. *Гітлера* серед вищого керівництва ВМФ. 1939 призначений командувачем підводним флотом. Був таланови-

тим флотоводцем і теоретиком морського бою. Розробив тактику групових атак підводних човнів («вовчих зграй») на морські конвої. Відповідальний за потоплення не тільки військових, але і торгових суден держав *антигітлерівської коаліції*. Програв «битву за Атлантику» союзницьким ВМС (1939–45 нім. підводний флот втратив 781 субмарину). Після відставки Еріха Редера (січень 1943) – командував військ.-мор. силами *Третього Райху*. У квітні 1945 А. Гітлер призначив Д. президентом Райху, головнокоманд. збройними силами і військ. міністром. Сформував уряд на чолі з Лутцом Крозінгом, наказав підписати беззастережну капітуляцію Німеччини і закликав німців до відбудови країни. Заарештований союзниками. Під час *Нюрнберзького процесу 1945–46* засуджений до 10 років тюремного ув'язнення. Автор спогадів.

ДЮВАЛЬЄ Франсуа (Duvalier; 14.04.1907 – 21.04.1971) – гаїтянський політик, фактичний диктатор Гаїті (1957–71). За освітою медик (згодом отримав прізвисько «Papa Doc»). 1946–50 очолював службу охорони здоров'я на острові. У жовтні 1957 за підтримки США був обраний президентом країни. За допомогою організованої ним міліції («Tonton Macoute») встановив найбрутальніший диктаторський режим у Західній півкулі. 1964 запровадив нову Конституцію, за якою отримав повноваження довічного президента та право визначати свого спадкоємця. Лідерів антиурядової опозиції чи просто незгідних із системою влади ув'язнювали, фізично знищували або вони пропадали безвісти (бл. 30 000 осіб). Перед смертю передав президентський пост синові Жан-Клоду Д. («Baby Doc»), який продовжував політику і застосовував методи управління свого батька. Економічна криза, яка охопила державу, поставила Гаїтті у ряд найбідніших держав світу. У лютому 1986 діяльність христ.-дем. руху на чолі з вікарієм Ж.-Б. Арістідом змусила Д. відректися від влади й емігрувати з країни.

ДЮПЛЕССИ Моріс Ле Нобле (Duplessis; прізвисько «Шеф»; 20.04.1890 – 07.09.1959) – канад. політик, 16-й прем'єр-міністр провінції Квебек (1936–39; 1944–59), засновник і лідер консервативної партії Національний союз (1935). Н. у м. Труа-Рів'єр (Квебек). Навчався у Лавальському ун-ті. Політичну кар'єру розпочав 1927 як член Консервативної партії Квебеку. 1935 заснував і очолив партію Національний союз, яка стояла на засадах збереження нац. ідентичності франкоканадців і 1936 прийшла до влади у провінції. За ініціативою Д. 1937 ухвалено антикомуністичний «закон клямки» (Padlock Act), за яким поліція

могла закрити без ордеру будь-який заклад, де збиралися комуністи. 1944 став ініціатором ухвалення закону про обмеження прав профспілок; давав вказівки на придушення страйків шахтарів (1949). Стиль правління Д. мав усі ознаки авторитарного, а роки його урядування отримали назву «великої темряви». Характерними рисами його політичної практики («дюплессізму») були: фаворитизм, використання законодавства з політичною метою, утиск дем. свобод, корупція. Окрім поста прем'єр-міністра, одночасно обіймав посади міністра юстиції та генерального прокурора, самостійно призначав суддів провінції. Займав безпрецедентну позицію у відносинах з ієрархами католицької церкви Квебеку, що дало підстави говорити про своєрідний «священний союз» між ними. Водночас вороже ставився до протестантських орг-цій, особливо Свідків Єгови. Декларуючи захист франц. мови і католицької віри забезпечив собі великий вотум довіри з боку мешканців провінції. За другого терміну прем'єрства домагався розширення прав Квебеку в рамках Канадської федерації. 1948 наполіг на ухваленні нового квебекського прапора – чотири білі лілеї на синьому тлі. 1953 ініціював створення Королівської комісії з конституційних проблем («комісія Трамбле»), яка виступила за автономію Квебеку у складі Канадської федерації. Смерть Д., котру канад. журналіст П. Ньюмен порівнював із кончиною в СРСР Й.Сталіна, відкрила шлях до ліберальних перетворень у провінції («Тиха революція»).

Р. Сіромський (Львів).

ДЮФІ Рауль (Dufy; 03.06.1877 – 23.03.1953) – франц. художник, графік, майстер декоративно-прикладного мистецтва. Н. у Гаврі. 1900–01 навчався у Школі красних мистецтв у Парижі. На формування творчої манери Д. вплинули роботи імпресіоністів, творчість Ван Гога. Від 1905 приєднався до фовістів. У своїх творах Д. вирішував головну, на його погляд, проблему живопису – через безпосередність і найпростішими засобами передати те, що відноситься до сфери почуттів. Д. став одним із перших митців, хто почав застосовувати у роботах прийоми кубізму. Намагався наслідувати П. Сезанна – малював не лише те що бачив, але і те що знав, вивчав природу і передав її красу через своє емоційне сприйняття. У 1920-х роках остаточно сформувалась творча манера Д., у якій синтезовано імпресіоністичну спостережливість, фовістську чуттєвість колориту і сезанівську геометричність побудови. У своїх роботах Ф. намагався втілити життєрадісно-святкову сторону буття – зображував пляжі, концерти, регати і святкові вулиці, пейзажі моря. У зрілих роботах

Д. композиція позначена умовним колоритом, підкресленим рисунком, відмовою від світло-тіньового моделювання і деформації. Кращі роботи: «Оркестр гаврського театру», «Пляж біля казино Марі-Крістіні в Сент-Адрессі», «Старі будинки в Онфльорі», «Купальниці», «Офіційний прийом».

Р. Шафран (Львів).

ДЮШАН Марсель (Duchamp; 28.07.1887 – 02.10.1968) – амер. художник, француз за походження. 1904–05 навчався в Академії Жюльєна, захоплювався творчістю фовістів, кубістів, футуристів. 1912–13 створив серію полотен – «хронофотографій», присвячених відображенню руху – «Діва», «Замужня», «Танці до знемоги». 1913 Д. відійшов від живописних пошуків і розробив серію композицій – «антиречей» – «Велосипедне колесо на стільці», «Сушилка для посуду», «Мона Ліза з вусами», «Велике скло». 1915 разом з Ф. Пікабія переїхав до Нью-Йорку, де створив серію об'єктів – «реді-мейд» («готові продукти»), які стали суттю дадаїзму Т. Тцари – «Пісуар-фонтан» і «М'який унітаз» (обидва – 1917). У 1930-х роках його абсурдні об'єкти пов'язані з темами «чорного гумору». 1946–66 Д. розробляв теми навколишнього середовища, відображені у сюрреалістично-еротичній манері: «Поцілунок», «Турецька лазня», «Даная». Переважна більшість робіт Д. зберігаються в Художньому музеї у Філадельфії.

Я. Кравченко (Львів).

ДЯКІВ Осип (21.06.1921 – 28.11.1950) – один з керівників укр. нац.-визв. руху 1940–50-х рр., ідеолог укр. націоналізму. Н. у с. Олесин на Тернопільщині. Випускник Бережанської гімназії, студент-філолог Львівського ун-ту (1940). Член ОУН з 1938. У вересні 1940 заарештований НКВС, засуджений до 10 років позбавлення волі. На поч. Німецько-радянської війни втік з Бердичівської в'язниці. 1941–43 працював в осередку пропаганди Бережанського окружн. Проводу ОУН(Б). 1943–44 редагував підпільні часописи «Юнак» і «Вісті». 1948–50 провідник Львівського краю, керував збройним підпіллям на Львівщині. Від 1949 член Проводу ОУН(Б) і Української головної визвольної ради (УГВР). 1950 – заст. голови Ген. секретаріату УГВР. Загинув у бою зі спецвідділом МДБ у с. Великополе (Львівська обл.). Один із ідеологів підпілля. Автор філософ.-ідеолог., істор. праць зібраних і виданих у діаспорі 1968. під назвою «Ідея і чин». Праці Д. висвітлюються гол. ідеї, за які боролося націоналістичне підпілля, дають характеристику рад. режиму, засвідчують ідейну еволюцію укр. націоналізму під впливом реалій визвольної б-би. Д. запозичив чимало лівих ідей про побудову в Україні «безкласового суспільства», «народного ладу», «знищення імперіалізму» тощо.

І. Патриляк (Київ).

Е

ЕББОТТ Ентоні («Тоні»; Abbott; 04.11.1957) – австр. політик, прем'єр Австралії (вересень 2013 – вересень 2015). Н. у Лондоні (В. Британія). 1960 переїхав разом із батьками в Австралію, жив у Сіднеї. Середню освіту здобув у єзуїтських коледжах. Навчався у Сіднейському ун-ті, де вивчав економіку і право. Згодом продовжив навчання в Оксфордському ун-ті. 1984 вступив на навчання до духовної семінарії, оскільки, як зізнавався пізніше, вважав священство «найкращим способом служити людям». Не закінчив навчання в семінарії, деякий час як журналіст співпрацював з релігійними виданнями. Журналістську діяльність продовжив у впливових виданнях «The Bulletin» і «The Australian newspaper», що дозволило йому близько познайомитись з особливостями функціонування австр. політ. системи. 1990–93 був прес-секретарем і політичним радником голови Ліберальної партії Джона Хьюсона. Як прихильник монархічних поглядів 1992–94 став першим виконавчим директором громадської орг-ції «Австралійці за конституційну монархію», члени якої відкидали ідею перетворення Австралії у республіку. 1994 вперше обраний до Палати Представників від виборчого округу «Воррінг» (штат Новий Південний Вельс). Неодноразово переобирався (останній раз – 2016), очолював парламентські комітети, зокрема, у справах аборигенів, фінансів і державного управління тощо. 1998 заснував і очолив фонд «Австралійці за чесну політику», який відіграв значну роль у боротьбі проти політ. суперників лібералів – Партії однієї нації. Протягом 1998–2007 керував роботою різних міністерства в урядових кабінетах Дж. Говарда, очолював парламент. фракцію лібералів. У грудні 2009 у боротьбі за лідерство в Ліберальної партії переміг М. Тернбулла, обраний головою партії й автоматично став лідером опозиції. Критикував Австрал. Лейбористську партію і уряд К. Радда за законодавство щодо податку на викиди вуглецю і схему торгівлі ними, виступав за скасування податку з видобувних підприємств і удосконалення міграційної політики. На парламентських виборах 2013 очолювана Е. коаліція Ліберальної і Національної партій отримала перемогу над Лейбористською партією. Особливою темою передвиборчої кампанії стали тема розвитку районів з корінним населенням, конституційне визнання аборигенів першопоселенцями континенту. У вересні 2013 очолив уряд Австралійського

Союзу. Виконав передвиборчу обіцянку і скасував податок на вуглецеві викиди. Питання визнання одностатевих шлюбів пропонував розв'язати на загальнонац. плебісциті, хоча, сам не вважав зв'язок одностатевих пар шлюбом. У листопаді 2014 завершив 10-річні австр.-кит. переговори про укладення договору про зону вільну торгівлі з КНР, який зокрема, передбачав відміну обмежень на інвестиції Китаю в економіку Австралії. Одночасно уряд Е. уклав угоди про вільну торгівлю з Пд. Кореєю і Японією. А. був одним із основних критиків серед західних лідерів політики РФ, вважав, що путінська Росія є найбільшою загрозою для миру і демократії у світі. Різко засуджував агресію Росії на сході України і анексію Криму, зазначив, що саме російська політика стала причиною насильства у регіоні. Після збиття літака Malaysia Airlines пророс. бойовиками над Донбасом, Е. звинуватив у різких виразах звинуватив президента Росії В. Путіна у намаганнях «відновити велич царизму і Радянського Союзу», вимагав від рос. лідера вибачень і компенсацій за збитий Boeing. У березні 2015 уряд Е. передавав військове спорядження для Збройних сил України. У вересні 2005 програв вибори лідера партії М. Тернбулла і подав у відставку з поста прем'єр-міністра. Продовжив політ. діяльність у парламенті.

ЕБЕРТ Фрідріх (Ebert; 04.02.1871 – 28.02.1925) – нім. політик. За фахом сідляр. З 1889 належав до Нім. соц.-дем. партії, лідер правого крила партії. З 1893 був головним редактором «Bremer Bürgerzeitung». Після смерті А. Бебеля 1913 очолював разом із Г. Гаазе правління партії. 1912–18 – депутат *Райхстагу*, з 1916 співголова соц.-дем. фракції у парламенті. Під час Листопадової революції 1918 у Німеччині Е. разом Ф. Шейдеманом очолював Тимчасовий уряд – Раду народних уповноважених. З 09.11.1918 – райхсканцлер. У листопаді 1918 Е. уклав таємний договір із представниками верховного військ. командуванням (нач. Генштабу – В. Гренер) про координацію зусиль для забезпечення порядку у країні. 1919–25 – президент Ваймарської респ. Рішуче захищав парламентську систему у Німеччині, не допустив приходу до влади у країні радикальних політ. сил. Уряд Е. ліквідував повстання «Спартака союзу» у Берліні (січень 1919), комуністичний виступ у Баварії (квітень-травень 1919), *Каппа путч 1920*, «Півний путч» 1923. Домігся стабілізації екон. ситуації, приборкання інфляції (уряди Г. Штреземана, В. Маркса). За президентства Е. було прийнято *Дауеса план*. Не зміг заблокувати зростання впливів правоекстремістських сил і під їх тиском змушений піти у відставку.

ЕВІАНСЬКІ УГОДИ 1962 – підписані між урядом Франції та Тимчасовим урядом Алжирської Республіки 18.03.1962 у франц. місті Евіан-ле-Бен. Врегулювали питання, пов'язані з набуттям Алжиром статусу незалежної держави і заклали основи його майбутніх відносин із Францією. Мирні переговори розпочалися 20.05.1961. Ліквідація заколоту франц. військових в Алжирі (січень-лютий 1961) і нейтралізація основних сил алжир. Армії національного визволення (на поч. 1960) дало змогу офіц. Парижу вести переговори з алжир. представниками з позиції політ. тиску, що і зумовило певну компромісність угод щодо Алжиру. Е. у. передбачали припинення з 19.03.1962 воєнних дій на території Алжиру, проведення референдуму з питання про його самовизначення і звільнення всіх політ. в'язнів. У випадку підтримання на референдумі більшістю алжирців незалежності країни, Франція зобов'язувалася негайно визнати суверенітет Алжиру, його територіальну цілісність і нац. єдність. Одночасно Е. у. передбачали безперешкодну репатріацію (за бажанням) франц. громадян (як європейців, так і мусульманського населення) і недопустимість відчуження власності франц. колоністів без справедливого відшкодування; угоди підтверджували право франц. компаній на видобуток нафти і руди на алжир. території; передбачалися суттєві пільги для франц. компаній при здійсненні торговельних операцій. Взамін Франція зобов'язувалася надати Алжиру економічну, фінансову, технічну та ін. допомогу. За умови підтвердження населенням незалежності країни спеціальна декларація із військових питань передбачала виведення з Алжиру протягом трьох років всіх франц. військ (виведені у липні 1964), закриття впродовж 5 років ракетно-атомних полігонів у Сахарі (здійснено до 01.07.1967) і евакуацію через 15 років військ.-мор. бази у Мерс-Ель-Кабірі (закрита у лютому 1968). Укладення Е. у. завершило *Алжирську війну 1954–62*, але привело до терорист. акцій в Алжирі франц. підпільної ОАС (Таємної військової організації; утв. у лютому 1961), яка боролася за «Французький Алжир» (остаточно розгромлена 1963).

ЕВРЕН Кенан (Evren; 17.07.1917–09.05.2015)– турец. політик, генерал. 1940 закінчив загальновійськове, а згодом артилерійське училище. Випускник Академії сухопутних військ, учасник *Корейської війни 1950–53*. 1978 став начальником Генштабу збройних сил. 12.09.1980 очолив військовий переворот, став головою Ради національної безпеки, керівником Вищої військової ради. За Конституцією (схвалена на референдумі 07.11.1982) автоматично став президентом країни

на 7 років. Переворот і початок правління супроводжувався політ. репресіями та втратами політ. опонентів. 09.11.1989 у відповідності до Конституції передав повноваження президента Т. Озалу. Голова Постійного комітету Організації Ісламська конференція з екон. і торгового співробітництва. У червні 2014 «за злочини проти державної влади» засуджений до пожиттєвого ув'язнення.

ЕВТАНАЗІЯ (з грец. – «добра смерть») – убивство невиліковно хворих людей медичними засобами на їх власне прохання. Медична практика полегшення фізичних страждань невиліковно хворих через їх убивство має тривалу історію. Термін Е. з'явився у XVII ст. Першу спробу юридично легалізувати Е. було здійснено 1906 в Огайо (США) з ініціативи Анни Гелл, однак, законодавче зібрання штату проголосувало проти. Практика Е. набула спотвореної форми у *Третьюму Райху*. У нацист. Німеччині програма Е. була запроваджена декретом від 14.07.1933 «Про захист здоров'я нації» (складалася з трьох частин, що, відповідно, передбачали умертвлення невиліковно хворих, опосередковану ліквідацію «шляхом особливого поводження із расово неповноцінними» і масову стерилізацію осіб із спадковими хворобами). 01.09.1939 А. Гітлер видав указ про умертвлення невиліковно хворих, до яких також були зараховані численні категорії інвалідів, хронічно хворих, розумово неповноцінних (планувалося знищити 275 тис. осіб). Керівниками програми Е. призначено райхслайтера Ф. Булера, міністром охорони здоров'я Л. Конта і професора медицини К. Бранда. Фізична ліквідація охоплених програмою Е. людей відбувалася у 5 спец. медичних центрах: Гадамарі в Гессені, Гаргеймі біля Лінца, Графеннені біля Вюртенберга, Зонненштайн біля Дрездена і колишній в'язниці Бранденбурга-на-Гафелі в Бранденбурзі. З 1941 ще одним центром Е. стала медична клініка у Бернбурзі (земля Саксонія-Ангальт). До 01.09.1941 внаслідок здійснення програми Е. були умертвлені 70 273 особи. Для пропаганди Е. за розпорядженням А. Гітлера були зняті два фільми, які виправдовували позбавлення життя «расово неповноцінних» людей: «Фризи у скруті» (1936) та «Я звинувачую» (1940). Реалізація програми Е. була припинена через протести єпископів Мюнстера і Лімбурга. Незважаючи на офіційне згорання 1941 програми Е., нацисти й надалі її практикували у концтаборах. Після Другої світової війни Е. була офіційно запроваджена на Північній території Австралії (01.07.1955) і у Нідерландах (30.11.1993). Великий суспільний резонанс викликала діяльність амер. лікаря Джека Кеворкяна, який сконструював спец. пристрій

«Мерсітрон», за допомогою якого невиліковно хворий може самостійно вчинити самогубство. Протягом 1990-х років проти Дж. Кеворкяна тричі висувалися звинувачення у вбивстві, оскільки багато його пацієнтів наклали на себе руки при допомозі винайденої ним машини (бл. 130 осіб). На всіх трьох процесах колегії присяжних виносила Дж.Кеворкяну виправдальний вирок. 13.04.1999 Дж. Кеворкян був визнаний винним у навмисному вбивстві й засуджений до 25 років тюремного ув'язнення. У різній формі активна Е. дозволена в Бельгії, Люксембурзі, Нідерландах, Швейцарії та п'яти штатах США (Орегон, Вашингтон, Вермонт, Монтана, Каліфорнія). Пасивна Е. легалізована в бл. 40 країнах світу. Будь-які форми Е. рішуче засуджуються християнськими та ін. Церквами, як злочини не тільки проти конкретної людини, а й проти суспільства в цілому.

А. Козицький (Львів).

ЕГАЛІТАРИЗМ (з франц. *e galite* – рівність) – концепція, в якій проповідується необхідність рівності як принципу організації суспільного життя. Сучасного розуміння і політичного змісту Е. набув у кін. XVII–XVIII ст. Теоретико-філософське обґрунтування Е. отримав у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та ін. мислителів. Ідея Е. містить радикальну вимогу подолання екон., політ. і соц. нерівності, а також різних форм дискримінації у суспільстві. Історично склались дві головні концепції Е. – рівність можливостей та рівність результатів, що змінили погляди на місце і роль держави у суспільстві, перехід до регулюючої та компенсаційної справедливості. У свій час постулати Е. підтримували марксистки (див. *Марксизм*), розглядаючи його як перехідний, а згодом *більшовики* декларували його головним принципом радянського ладу. Сучасні неоконсерватори заперечують Е. , вважаючи рівність результатів такою, що суперечить людській природі.

Л. Старецька (Львів).

ЕДВАРД VII (Едуард; Edward VII; 09.11.1841 – 06.05.1910) – король Великої Британії та Пн. Ірландії, імператор Індії (1901–10). Походив із Саксен-Кобург-Готської династії. Найстарший син королеви Вікторії та принца Альберта. 1863 одружився з Александрою, дочкою короля Данії Кристіана IX. Навчався в ун-тах Единбурга, Оксфорда і Кембріджа. Як монарх однієї із найвпливовіших країн здійснював численні поїздки до багатьох европ. країн, чим сприяв покращенню міжнародн. стосунків. Його візит у Францію (зустрічався з президентом Лубе) створив умови для підписання брит.-франц. договору 1904, а його

контакти із рос. царем *Миколою II* (1908 відвідав Росію) сприяли укладенню брит.-рос. угоди 1907 і остаточному сформуванню *Антанти*. Не втручався безпосередньо у зовн. політику кабінету міністрів. Брав активну участь у житті брит. суспільства, займався добродійною діяльністю.

ЕДВАРД VIII (Едуард; Edward VIII; 23.06.1894 – 28.05.1972) – король Великої Британії та Пн. Ірландії, імператор Індії у 1936. Походив з дин. Віндзор. Найстарший син короля Георга V і королеви Марії Тек. Після смерті батька 20.1.1936 коронований на брит. королівський престол. Його намір одружитися із дворовою розлученою амер. Волліс Сімпсон викликав гучний скандал, різку опозицію Церкви, домініонів і консервативного кабінету *С. Болдуїна*. 10.12.1936 Е. VIII зрікся престолу. 1937 одружився з В. Сімпсон. Від брата, короля *Георга VI*, отримав титул герцога Віндзорського і річну пенсію (25 тис. фунтів). Жив із дружиною поза межами В. Британії, найчастіше у Франції. 1940–45 – губернатор Багамських о-вів.

ЕЙЛВІН АСОКАР Патрісіо (Aylvin Azocar; 26.11.1918 – 19.04.2016) – Президент Чилі (1989–93). Н. у м. Вілья-дель-Мар. 1943 закінчив юрид. ф-т Чилійського ун-ту. Зі студентських років брав участь у молодіжн. християнському русі. 1951 вперше обраний головою найвпливовішої у країні партії – Христ.-дем. партії, відстоював погляди її консервативного крила. 1964–73 – сенатор Нац. Конгресу Чилі, 1971–72 – голова сенату. На початковому етапі підтримував діяльність *С. Альєнде*, однак, незабаром виступив з різкою критикою радикальних реформ лівого уряду. Після встановлення у країні військової диктатури *А. Піночета* (1973), відійшов від політ. життя, займався адвокатською практикою. 1978 знову повернувся у політику, виступив проти військового режиму. У лютому 1988 очолив Об'єднання політ. партій за демократію (ОППД) – широку коаліцію політ. сил (від соціалістів до правоцентр. партій), які виступали за повалення у країні диктатури. 14.12.1989 переміг на президентських виборах, у березні 1990 прийняв присягу як президент країни. Розпочав процес демократизації політ. життя країни – розпустив уряд хунти, затвердив кабінет міністрів, який створила центристська коаліція «Союз для демократії». Продовжував курс на побудову «народного капіталізму», закріплюючи позитивні тенденції в екон. країни, які намітилися у 1970–80-х роках, здійснював кроки для відновлення авторитету Чилі на міжнар. арені. У грудні 1993 переміг на президентських виборах здобув кандидат від лівоцентристської коаліції Едуардо Фрей, який і змінив Е. на президентському посту.

«ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО» – термін, що позначає швидкий та радикальний перехід господарства країни від екон. занепаду до екон. процвітання. Такий перехід відбувається у країнах, де політ. еліта шляхом швидких і радикальних екон. реформ створює сприятливі макроекономічні та інституційні передумови для забезпечення високих темпів екон. зростання (9-12%) протягом довготривалого періоду (20-30 років). Неоліберальні екон. реформи включають пакет необхідних законодавчих актів, які є універсальними для всіх країн, що здійснюють перехід від старих екстрактивних (визискуючих) політ. і екон. до інклюзивних систем. До них, як правило, відносять: макроекон. стабілізацію спрямовану на різке обмеження інфляції, скорочення держ. видатків і запровадження міцної нац. валюти; лібералізацію цін і зовнішньоекон. діяльності для подолання товарних дисбалансів і усунення корупційних схем, що стають можливими за умови цінової диспропорції; залучення прямих іноз. інвестицій через запровадження відкритих і прозорих аукціонів для проведення приватизації, набуття прав концесії і оренди на об'єкти державної та комунальної власності. До сприятливих факторів, як спонукають політичну еліту проводити радикальні екон. реформи відносять: глибока екон. криза, спричинена війною, громад. конфліктами, розпадом старих інституційних систем; усунення старих політ. і адмін.-управлінських еліт від влади, як в результаті дем. виборів, так і в результаті силових заходів – революцій, військових переворотів, війни, люстрації та кримінального переслідування з боку міжнар. і нац. структур; демонтаж старих інститутів (тоталітарних, авторитарних, олігархічних) з боку міжнар. структур, які виконують ф-цію тимчасової окупаційної адм-ції; між нар. фінансова допомога (зокрема, *Маршалла план 1947*) нац. урядам під виконання реформаторських зобов'язань. До країн, які найбільш успішно здійснили екон. трансформацію у вигляді «Е. д.» відносять післявоєнні ФРН і Японію. Якщо Німеччина досягла такого успіху завдяки реформам Л. Ерхарда, то Японія здійснювала політ. і екон. трансформацію під тиском військової окупаційної адм-ції США. Видатних результатів на цьому шляху досягли також такі країни як *Сингапур* (1960-90- роках), *Чилі* (1970-80-х роках), *Польща* і *Естонія* (1990-х роках), Грузія (2000-х роках) завдяки політ. лідерам-реформаторам – Лі Кун Ю, А. Піночету, Л. Бальцеровичу, М. Лаару, М. Саакашвілі.

С. Рутар (Львів).

ЕКСПЛУАТАЦІЯ – досягнення вигоди, прибутку шляхом привласнення результатів чужої

праці; використання природних багатств, землі тощо. Суть Е. полягає в неадекватному використанні владних важелів для розподілу результатів праці людини, ресурсів, пільг тощо, що веде до необґрунтованого збагачення одних і збідніння інших. В історії людства матеріальні передумови для Е. сформувалися тоді, коли розвиток прод. сил досяг рівня, коли не лише стало достатньо ресурсів для виживання людської спільноти, а й з'явився залишок (додатковий продукт). Ключовими факторами для виникнення Е. стали: а) поява інституту приватної власності; б) розкол суспільства на антагоністичні класи. Упродовж подальшого істор. періоду діючі моделі, характер і форми Е. здійснювали значний/визначальний вплив на природу практично всіх суспільних зв'язків, суттєво регламентували стосунки людей – сімейно-шлюбні, побутові, міжособистісні, на відносини суспільства й особистості. У політ. сфері Е. належить до тих типів сусп. взаємодії, які передбачають нерівноправні стосунки між суб'єктами політики. Політ. характер Е. виявляється тоді, коли офіційна влада створює за рахунок ін. соц. груп сприятливі умови для збагачення своїх представників та їх оточення. До інструментів Е. належать: високий рівень інфляції; податкові, митні та кредитні пільги для одних соціальних груп (привілейованих) і непомірний податковий тиск для інших; перерозподіл соц. благ на користь номенклатурних угруповань через сусп. фонди (пенсійний, страхування тощо); корупція; формування через підконтрольні владі ЗМІ вигідних для неї міфів, стереотипів, чуток тощо. Потужним засобом Е. є популізм, який є однією з ключових форм цинічного використання у політ. цілях одномоментних сподівань і упереджень окремої людини/групи/маси.

О. Бойко (Ніжин).

ЕКСТРЕМІЗМ (від лат. *extremus* – крайній) – схильність до крайніх поглядів та дій у політиці, ідеологічному протисторстві; недемократичний спосіб розв'язання сусп. проблем, який суперечить принципу плюралізму. Полягає у нав'язуванні всім однієї позиції з допомогою крайніх, надзвичайних заходів – бойкот, страйк, блокада, терор тощо. Приналежність певної ідеології або конкретного політ. діяча до Е. часто відносна і визначається конкретною ситуацією, коли критерієм відліку обирається центристська позиція в умовному спектрі політ. сил певної країни. Екстремні позиції притаманні як лівим, так і правим політ. партіям, орг-ціям, групам, що виявляється в лівому і правому Е. За чисельністю і організованістю учасників Е. буває індивідуальний та груповий, організований та спонтанний. За ставленням до влади Е. поді-

ляється на державний та опозиційний. Державний Е. характерний для суспільств із низьким рівнем легітимності влади і реалізується державними інститутами. Опозиційний Е. є інструментом політ. боротьби різного роду антирежимних угруповань.

Ю. Шведа (Львів).

ЕЛАС (скор. від грец. назви – Народновизвольна армія Греції) – збройні формування, що діяли на території Греції під час Другої світової війни. Створена у грудні 1941 за рішенням Національно-визвольного фронту (ЕАМ) на базі партизанських загонів, які контролювалися комуністами. У кін. 1944 нараховувала (за різними дан.) 48–77 тис. солдат. Головнокоманд. ЕЛАС був полк. С. Сарафіс. Відіграла важливу роль у звільненні країни від нім., італ. і болг. окупантів. З жовтня 1943 перебувала у конфронтації з усіма некомуністичними збройними формуваннями грец. Руху Опору. На поч. 1944 розгромила всі націоналістичні антифашистські сили, за винятком формувань ЕДЕС (Нац. республіканська ліга Греції). Після виведення гітл. військ з Греції (жовтень 1944) загони ЕЛАС контролювали 2/3 території країни. У серпні 1944 після досягнення угоди про надання комуністам 5 міністерських портфелів в уряді Г. Паландреу ЕЛАС формально перейшла під брит. командування. У грудні 1944–січні 1945 загони ЕЛАС за наказом ЕАМ спробували зайняти Атени, але внаслідок кількатижневих кровопролитних боїв із брит. військами змушені були відступити. У лютому 1945 на підставі Варкізької угоди між урядом Греції та комуністичними лідерами з ЕАМ розпочалося роззброєння ЕЛАС. Однак, більшість підрозділів ЕЛАС не були розформовані й взяли участь у *Громадянській війні 1946–49* у Греції, однак вже не використовували колишню назву.

ЕЛЕКТОРАТ (від фр. *electeur* – обираю) – корпус виборців, сукупність громадян, наділених активним виборчим правом, тобто правом обирати. Е. називали виборців у Франції у часи Великої революції кін. XVIII ст. Настрої та рішення Е. визначають склад виборчих інститутів влади, впливають на позиції політ. лідерів і партій. Поведінка Е. на виборах залежить від типу діяльності, рівня доходу, релігійних переконань, етнічної приналежності, місця проживання, передвиборчої пропаганди. Кількісний склад залежить від чисельності населення, ступеню демократичності виборчої системи, типу виборів, рівня впливу певної партії чи окремої особи на виборців і від готовності останніх підтримати відповідних кандидатів. Між політ. партіями, орг-ціями, орієнтованими на завоювання влади, відбувається постійна боротьба

за розширення свого Е., яка становить головний зміст і мету участі кандидатів у депутати та їхніх партій у виборчих кампаніях. Орієнтація на Е. змушує їх вдаватися до гнучких і різноманітних форм діяльності (робота за місцем проживання майбутніх виборців, увага до їх виробничих і побутових умов життя) й не лише під час виборчих кампаній.

Ю. Шведа (Львів).

ЕЛІОТ Томас Стернз (Eliot; 26.09.1888 – 04.01.1965) – амер. поет, драматург, культуролог. Лавреат Нобелівської премії з літератури (1948). Н. у Сент-Луїсі (шт. Міссурі, США). Закінчив Гарвардський ун-т, слухав лекції у Сорбонні, вивчав філософію в Оксфорді. З 1914 жив в Англії. 1922–39 видавав ж-л «Крайтіріон», який мав великий вплив на англomовну поезію. 1927 прийняв брит. підданство. 1928 сформулював своє кредо: рояліст у політиці, класицист у л-рі, католик у релігії. Зблизився з гуртком імажистів, лідером якого був Е. Паунд. Починав як поет «відчаю і зневіри». Перші дві збірки – «Пруфрок та інші спостереження» (1917) і «Вірші» (1919) – засвідчили іронічний, навіть саркастичний погляд на сучасну цивілізацію як «пусту, бездуховну, антиестетичну». Вірші та поеми, пронизані мотивами занепаду, вимирання, кінця цивілізації, утвердили ім'я Е. в англomовній поезії. Слава до Е. прийшла з виходом поеми «Безплідна земля» (1922), яка стала виявом глибокого душевного потрясіння очевидців Першої світової війни й мала величезний вплив на тогочасну л-ру, передовсім на творчість письменників «втраченого покоління». Мотиви спустошеності й безглуздість тогочасного життя в поєднанні з прагненням очищення й духовного відновлення, мотиви смерті, яка повинна стати оновленням життя, пошук ідеалу і трансцендентної гармонії, що чимраз більше пов'язуються з християнською свідомістю, визначають патос подальших етапних поетичних творів Е. – «Порожні люди» (1925), «Великопісна середа» (1930), «Чотири квартети» (1943) та ін. Поетична система Е. з її тяжінням до ускладненої метафоричності в поєднанні з вишуканістю і ясністю поетичної мови, насиченістю символікою та алегоріями стала одним із найвищих досягнень поезії ХХ ст. У драматургічній творчості Е. виділяються «Вбивство в соборі» (1935) – філософське мораліте, де за подіями ХІІ ст. прочитуються злободенні етичні проблеми сучасності; «Возз'єднання сім'ї» (1939), «Вечірка з коктейлями» (1950), «Довірений службовець» (1953) – сатиричні комедії звичаїв, де на першому плані пустота існування без стійкої моральної позиції. Естетичну позицію Е. визначає розуміння мистецтва як способу протистояння

дисгармонії та моральній спустошеності, що стали нормами повсякденного життя. Е. відстоював ідею неперервності художньої традиції, визнання високого морального патосу мистецтва, універсальності найкращих його здобутків незалежно від зміни культурних епох і домінуючих естетичних переконань. Свої погляди, які відстоював з формалістичних позицій, виклав у низці естетичних і літ.-крит. праць («Священний ліс», 1920; «Призначення поезії та призначення критики», 1933; «Музичність поезії», 1942; «Про поезію та поетів», 1957), які мали істотний вплив на формування методів і критеріїв т. зв. нової критики.

В. Дмитрук (Львів).

ЕЛІТАРИЗМ (від фр. elite – найкращий, добірний) – підхід до розуміння політики та історії, згідно з яким вважається, що у суспільстві завжди домінує меншість (еліта), яка приймає основоположні рішення в рамках суспільства й зосереджує владу в своїх руках. Теорія Е. розроблена італ. соціологами В. Парето («Економіка і соціологія», «Курс політичної економії») та Г. Моска («Елементи політичної науки»). Е. є базовим положенням ідеології правих політ. сил. *Марксизм* і *плюралізм* заперечують Е., натомість акцентують увагу на *егалітаризмі*. Марксистки стверджують, що елітаристи не в змозі пояснити фундаментальні засади панування еліти у світлі екон. класових відносин. Плюралісти доводять, що сучасне ліберальне суспільство характеризується множинністю інтересів, носії яких борються за владу і вплив, а невелика згуртована еліта рідко добивається панування над усіма.

Ю. Шведа (Львів).

ЕЛЬ-АЛАМЕЙН – населений пункт у Пн. Єгипті, за 104 км на захід від Александрії. Під час Другої світової війни 1939–45 поблизу Е.-А. відбулася одна з найбільших битв між брит. і нім.-італ. військами. 23.10–04.11.1942 восьма брит. армія (команд. ген. Б. Л. *Монтгомері*) провела наступальну операцію проти нім.-італ. танкової армії «Африка» (команд. ген.-фельдм. Е. *Роммель*). До серед. червня 1942 війська Роммеля займали 60-км фронт оборони західніше Е.-А. Нім.-італ. сили нараховували 8 піхотних (бл. 90 тис. чол.), 4 танкові (бл. 600) танків, 1 219 гармат і 350 літаків. 8-ма брит. армія мала у своєму складі 10 дивізій (у т. ч. 3 танкові і 4 окремі бригади) – 230 тис. чол., 1 440 танків, 2 311 гармат і 1 500 літаків. Ввечері 23.10 брит. війська перейшли у наступ, однак через сильний опір противника за 4 дні боїв вони просунулися тільки на 7 км. Цілий тиждень продовжувалася жорстока танкова битва,

яку танкові групи Роммеля через постійний брак пального і боеприпасів програли. 02.11 наступ брит. частин відновився. У практично безвихідній ситуації для нім.-італ. армії ген. Роммель дав наказ відступати, який, однак, був затриманий на 48 год. категоричним наказом А. *Гітлера* утримувати позиції будь-якою ціною. 04.11 брит. війська прорвали фронт у р-ні Кідні-Хілл, створюючи загрозу повного оточення противника. Е. Роммель почав відводити нім. Африканський корпус у Лівію, а залишки італ. військ потрапили у полон. Перемога під Е.-А. дала змогу союзникам досягнути вирішальної переваги у басейні Середземного моря і згодом здійснити висадку в Італії. У ході боїв нім.-італ. війська втратили 59 тис. чол., 500 танків і бл. 1 000 гармат; втрати брит. військ становили 13 тис. чол. і 432 танки. Власне після битви під Е.-А. брит. прем'єр-міністр В. Черчилль, оцінюючи значення цієї перемоги для всього ходу війни, сказав «Це ще не кінець, це навіть не початок кінця, але це вже кінець початку».

Т. Марускевич (Львів).

ЕМБАРГО (від іспан. embargo – заборона, накладення арешту) – заборона відносин, як правило зовнішньоекономічних, стосовно певної держави, або заборона експорту окремих товарів у цю державу, або (і) заборона імпорту окремих товарів з цієї держави. Е. – різновид санкцій, засіб, інструмент впливу (тиску) окремих держав чи міжнар. спільноти на державу, що носить примусовий (не передбачає згоди країни, стосовно якої вводиться) і обмежуючий характер, а також є одним з засобів врегулювання міжнар. чи внутр. конфліктів. Е. може вводиться державами за власною ініціативою або за рішенням міжнар. орг-цій. Зокрема, ст. 34, 41 Статуту ООН закріплюють повноваження Ради Безпеки у випадках існування загрози миру, акту агресії, порушення прав людини використовувати серед заходів, не пов'язаних із застосуванням збройних сил, Е., яке передбачає повний або частковий розрив екон. відносин для зміни зовнішньополіт. курсу, що є загрозою безпеці у регіоні, чи внутрішньополіт. курсу, що порушує права людини. Е. застосовувалось проти ЮАР у період *апартеїду*, Родезії, СРСР, Лівії, Іраку, Югославії та ін. Е. як різновид санкцій, може мати і негативні наслідки – приводити до ізоляції країни від зовнішнього світу, посилювати внутрішню консолідацію і підтримку населенням країни режиму, що є загрозою для міжнар. (чи регіональної) безпеки і унеможливлувати подальший вплив на нього мирними засобами. Особливістю Е. як засобу впливу (тиску) є те, що його дія не вибіркова (стосовно лідера режиму, правлячої еліти), а

поширюється на все суспільство, приводить до зниження життєвого рівня населення. Е. може шкодити також економіці країн, які його вводять (наприклад, торгове Е. араб. держав стосовно Ізраїлю) або приєднуються до нього (напр., Е. стосовно Югославії стало причиною значних екон. збитків держав Дунайського басейну).

Л. Угрин (Львів).

ЕНВЕР ПАША (Enver Pascha; 22.11.1881 – 04.08.1922) – турец. політик і військовий діяч. Один з керівників молодотурецької революції 1908. 1909–11 – військовий аташе у Німеччині. Брав участь в *Італійсько-турецькій війні 1911–12* і *Балканських війнах 1912–13*. Відіграв головну роль у молодотурецькому тріумвіраті – Е. П., Джемал Паша, Талат Паша, який з 1913 фактично керував країною. З січня 1914 – міністр оборони. За допомогою Німеччини реорганізував турец. армію, допровадив до вступу Туреччини у *Першу світову війну 1914–1918* на стороні нім.-австр. блоку. Під час війни – заст. головнокоманд. султана *Абдул-Гаміда II*, фактичний головнокоманд. турец. збройних сил. Прихильник *пантюркізму*. Після війни як противник М. *Ататюрка* був змушений емігрувати. Перемістився у Середню Азію, де очолив антирад. рух басмачів. Загинув у серпні 1922 у боях із частинами Червоної армії.

ЕРГАРД Людвіг (Erhard; 04.02.1897 – 05.05.1977) – канцлер ФРН (1963–66). Творець «німецького економічного дива». У роки *Першої світової війни 1914–18* воював на фронті. Закінчив Вищу школу екон. і соціал. наук у Нюрнберзі, навчався в ун-ті у Франкфурті-на-Майні. 1928–45 займався науковою діяльністю в Інституті екон. досліджень у Нюрнберзі (з 1942 – директор ін-ту). 1945–47 – міністр економіки Баварії. З 1948 – член Християнсько-демократичного союзу (ХДС). Як керівник екон. адм-ції *Тризонії* (1947–49) підготував і провів валютну реформу (1948), внаслідок якої в обіг було введено Німецьку марку (DM) і започатковано «німецьке економічне диво» у 1950-х роках. З 1949 – посол до *Бундестагу*. Близький співпрацівник К. *Аденауера*. 1949–63 – міністр економіки, 1957–63 – віце-канцлер. 1963–66 – канцлер ФРН. Утворив коаліційний уряд ХДС/ХДП і ВДП. У зовн. політиці продовжував курс свого попередника. Встановив дипл. відносини з Ізраїлем (1965) і робив кроки для налагодження контактів із державами *радянського блоку*. Нормалізував стосунки з Югославією. Як один із ініціаторів створення *Європейського об'єднання вугілля і сталі* й *Європейського Економічного Співтовариства* справ процесів європ. інтеграції, однак не зміг

запобігти тертям у відносинах між екон. партнерами у серед. 1960-х років. Проблеми у внутрішній (криза у вугільній і сталеливарній пром-сті Руру) і зовнішній (різниця у поглядах щодо розміру виплат на утримання амер. військ у ФРН) позначилися на єдності урядової коаліції, яка 1966 розпалася, що стало причиною відставки Е. Протягом 1966–67 очолював ХДС, згодом – почесний голова Союзу. У своїх відомих роботах «Добробут для всіх» (1957) і «Німецька економічна політика» (1962), виклав неоліберальну концепцію побудови соціального ринкового господарства (стала теоретичною основою соц.-екон. політики ХДС), яка привела до швидкого подолання післявоєнної руйни і до майбутнього господарського процвітання ФРН.

ЕРДОГАН Реджеп (26.02.1954) – турец. політик, Президент Туреччини (від 2014). Н. у Стамбулі. Навчався в релігійному ліцеї. 1981 закінчив ф-тет економіки і торгівлі в ун-ті Мармара. У 19 років вступив у Партію національного порятунку, очолив молодіжне відділення партії у Стамбулі. З поч. 1980- років став членом ісламістської Партії благоденства (ПБ) й був підтриманий на пост мера Стамбула. Реалізував низку інфраструктурних проєктів у місті, які значно покращили стан міського середовища. Прихильник ідеології політичного ісламу, суть якої полягала в поверненні релігії та ісламських традицій у систему управління країною. Після військового перевороту 1997, діяльність ПБ була заборонена, а сам Е. покинув посаду мера, був звинувачений у «розпалюванні релігійної і расової ненависті» й засуджений до короткотривалого терміну ув'язнення. 2001 став одним із засновників і лідером (переобирався 2012, 2018) нової політ. сили – Партії справедливості та розвитку, яка позиціонувалась як пра-воцентристська партія зорієнтована на західні цінності (ринкова економіка і вступ у ЄС). Однак, разом із Е. співтворцями партії стали помірковані ісламісти, що призвело до тривало протистояння ПСР із секулярними партіями, котрі відображали погляди вестернізованої частини суспільства. Після перемоги ПСР на парламентських виборах 2002, став прем'єр-міністром країни. Під керівництвом Е. уряд реалізував численні соц. і екон. програми, зокрема, заохочував іноз. інвесторів, що привело до бурхливого зростання ВВП країни, втілював інфраструктурні проєкти (побудував 24 нових аеропорти), реформував систему освіти (збільшив термін обов'язкової освіти з 8 до 12 років, сприяв відкриттю нових ун-тів, забезпечив школи безкоштовними підручниками), ініціював план врегулювання багаторічної турец.-курдського протистояння (див. *Курдська проблема*). Е. ске-

ровував зовнішньополіт. вектор країни на вступ країни до ЄС (2005 уряд Е. розпочав переговори про приєднання до Євросоюзу), підтримав ініціативу прем'єр-міністра Іспанії Х. Салатеро під назвою «Альянс для цивілізацій», спрямовану на налагодження міжнародного і міжконфесійного діалогу для подолання протиріч між західним та ісламським світами. Однак, схильність Е. до авторитарних методів правління викликала незадоволення серед значної сили суспільства, що виливалось у масові акції протесту, зокрема, події грудня-травня 2013 на площі Таксим у Стамбулі. У серпні 2014 Е. переміг як кандидат від ПСР на перших прямих виборах президента Туреччини (набрав 51,8% голосів у першому турі). Проводив курс, спрямований на посилення впливу президента на всі гілки влади. 15–16.07. 2016 придушив спробу військового перевороту, що супроводжувалось численними жертвами. Розпочав масштабне переслідування політ. опонентів (зокрема, іслам. громад. діяча і проповідника Фетхуллага Гюлена і його прибічників), поліція ув'язнила тисячі громадян, підозрюваних у причетності до путчу. Е. наполягав на відновленні смертної кари, що спричинило конфлікт із ЄС (припинення переговорів про членство у Євросоюзі та відміну безвізового режиму). Для зміцнення президентської влади ініціював референдум (відбувся у квітні 2017), під час якого були затвердженні конституційні зміни для запровадження у Туреччині президентської республіки (вступлять у силу 2019). 2018 переобраний на дострокових виборах. За президентства Е. Туреччина активно реагувала на регіональні виклики, зокрема, війну у Сирії, ситуацію довкола саудівсько-катарського протистояння, проблему Пн. Кіпру й захисту прав кримських татар, що стала актуальною після рос. анексії Криму. У розмові з президентом України П. Порошенком відзначив на незаконність приєднання Криму до РФ (серпень 2016) Європейській інституції вказують на у порушення урядом Е. прав людини, свободи слова й перешкоджанню функціонуванню дем. інститутів.

А. Козицький (Львів).

ЕРЗУРУМСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1915–1916 – наступальна операція 28.12.1915(10.01.1916)–03(16).02.1916 рос. військ Кавказького фронту (106 тис. солдатів і офіцерів, 338 гармат) проти турец. сил 3-ої «Македонської» армії (66 тис. солдатів і офіцерів, 122 гармати) у ході *Першої світової війни 1914–18*. Метою операції було захоплення важливого пром. центру і транспортного вузла м. Ерзурум. 10.01.1916 рос. війська під командуванням ген. М. Юденича розпочали наступ у р-ні с. Ольти, а 12.01 – у р-ні м. Сарикамиш. 14.01

побл. с. Кюпрюкьо турец. фронт був прорваний. Остерігаючись оточення, 16.01 турец. підрозділи почали відступ. 12.02 рос. війська вийшли до передмість Ерзурума й розпочали штурм міста. 16.02 Ерзурум був здобутий. В Ерзурумі у полон потрапило 8 тис. турец. військових і було захоплено 315 гармат. Під час операції рос. армія втратила 18 тис. солдатів і офіцерів. Унаслідок Е. о. рос. сили просунулися на 70–100 км й захопили Ерзурум.

А. Козицький (Львів).

ЕРИТРЕЯ (Держава Еритрея) – держава в Південно-Східній Африці. Межує з Ефіопією, Суданом та Джибутті. Має вихід до Червоного моря. Загальна площа: 117 тис. км². Чисельність населення: 5,6 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: тигре і кунама – 33%, тиграї – 48%, афари та ін. Релігійний склад населення: християни-монофізити (Коптська православна церква) – 50%, мусульмани-суніти – 50%. Держ. мови: тиграї, арабська. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Асмера. Адмін.-терит. поділ: 8 провінцій. Глава держави і уряду: президент. Законодавча влада: однопалатна Національна Асамблея. Грошова одиниця: еритрейська накфа (100 центів).

01.01.1890 *Італія* оголосила про створення на окупованій території узбережжя Червоного моря колонії Е. Назва Е. походить від латин. назви Червоного моря «*Mare Erythraeum*». 1894–96 Е. слугувала базою для розгортання італ. агресії проти *Ефіопії*. Лінія кордону між Е. і Ефіопією була встановлена 16.05.1908. Від 1935 Е. разом із Ефіопією входили складу колонії Італ. Східної Африки. У період італ. окупації в Е. була реалізована широка програма іригаційного будівництва. Італійці збудували низку каналів і спеціальних резервуарів, які дозволяли акумулювати воду у дощовий сезон й витратити її в засушливий період року. Завдяки цьому у країні почалася інтенсивна культивування бавовни. Для потреб експорту м'яса у Масауа були споруджені холодильні установки, у країні будувалися нові дороги і підприємства з видобутку солі із морської води. Весною 1941 Е. була зайнята брит. та ефіоп. військами. Період 1941–45 став для Е. часом екон. буму. Зважаючи на стратегічне розташування Е. і великий попит на товари для союзницьких військ у регіоні, Лондон здійснив великі капіталовкладення в економіку країни. Щоправда, у післявоєнний час, британці не лише демонтували й вивезли більшу частину спорудженого, а й забрали також частину обладнання, яке встановили в Е. ще італійці (вартість

вивезеного пром. обладнання становила 86 млн дол.). Після завершення війни у Лондоні виник проєкт поділу території Е. між Ефіопією і Суданом (знаходився під спільним управлінням В. Британії та Єгипту). Проти цього плану виступили США і Франція. 02.12.1950 ГА ООН прийняла резолюцію № 390 про приєднання Е. до Ефіопії як автономної провінції з власними урядом і парламентом. Ухвала ООН набула чинності 15.09.1952, а до того часу Е. перебувала під управлінням В. Британії. У складі Ефіопії Е. зберігала самостійність у внутр. справах, включно із окремим бюджетом і судовою системою. Центр. уряд в Аддіс-Абебі видав питаннями оборони, зовн. відносин, фінансів, зовн. торгівлі та управління морськими портами. Аддіс-Абебу в Е. представляв ген. губернатор, пост якого зайняв Андаргашеу Месаї, зять імператора *Гайле Селласіє I*. Під наглядом повноважного представника ООН болівійця Анзе Матезо парламент Е. підготував Конституцію, яка була прийнята в липні 1952. Прем'єр-міністром еритр. уряду став Тедла Байру. У провінції був скликаний місцевий парламент із 68 депутатів, спікером якого був обраний Алі Радаї. 1955 через конфлікт із ефіоп. ген. губернатором голова уряду і спікер парламенту Е. пішли у відставку. Новим керівником уряду став Асфиха Уельде Міхаель, а парламент очолив Ідріс Мохаммед Адам.

На момент приєднання до Ефіопії, Е. була значно краще розвинена в екон. плані, ніж решта ефіоп. провінцій. Прибутки від екон. діяльності викликали задрість в Аддіс-Абебі. Ігноруючи взяті на себе зобов'язання, ефіоп. уряд почав втручатися у внутр. життя Е. Переврашивши на себе контроль над портами Е., центр. уряд перестав перераховувати місцевій владі обумовлену угодами частку прибутків від стягнення митних зборів. Згодом центр. уряд взяв під свій контроль пром. підприємства Е., причому, частина з них була закрита, щоб вони не конкурували з аналогічними ефіоп. фірмами. Переважна більшість чиновників, яких Аддіс-Абеба призначала в Е., були нееритрейцями. Додаткове напруження створювала діяльність губернатора Андаргашеу Месаї, який за хабарі розпродував майно Е. іноземним компаніям. 1959 міжнар. орг-ції виділили Е. допомогу для подолання наслідків сарани, але еритрейці нічого не отримали. Не меншим був політичний і культурний тиск, якого зазнавала Е. 1956 було заборонено використання в офіц. діловодстві найпоширеніших в Е. мов – тиграї та арабської; офіц. мовою стала амгарська. Ефіоп. уряд запровадив цензуру преси, припинилося видання книг мовами Е. Поступово центр. уряд заборонив діяльність еритр. партій і профспілок, пізніше – використання еритр. прапо-

ра, а уряд Е. був перейменований у місцеву адм-цію. Шляхом залякування і прихованих репресій Аддіс-Абебі вдалося 1961 встановити контроль над парламентом Е., який 14.11.1962 скасував автономний статус Е. Такі дії офіц. Аддіс-Абеби викликали наростання нац.-патріот. руху за створення окремої незалежної держави на території Е.

Б-бу за незалежність очолив Фронт визволення Еритреї (ФВЕ), заснований 01.09.1961. Діяльністю ФВЕ керував Мухаммед Саїд Ідріс Науад. У серед. 1960-х років у повстанському русі брало участь бл. 2 тис. осіб. Представництва Е. офіційно діяли у Хартумі, Бейруті, Дамаску і Багдаді. 1965 ФВЕ очолив колишній прем'єр-міністр Тедла Байру. Протягом 1968–70 всередині фронту наростав конфлікт між «комбатантами», яких представляли польові командири і «політиками» із політ. крила орг-ції. Зрештою це призвело до розколу фронту – з нього виділився Народний фронт визволення Еритреї (НФВЕ). До поч. 1980-х років обидва фронти вели міжособну б-бу. У б-бі із еритр. партизанами ефіоп. армія вдавалася до тактики «випаленої землі». Зачищаючи від повстанців 300-кілометрову смугу в Західній Е., на кордоні з Суданом, ефіоп. військові зрівняли з землею 300 сіл. У цій зоні армія знищила всю соціальну інфраструктуру, яку могли використати партизани. У відповідь еритр. радикали почали здійснювати терористичні акти. У березні 1969 у Франкфурті-на-Майні ними був підірваний аеробус ефіоп. авіаліній, ін. ефіоп. літак еритрейські викрадачі змусили здійснити посадку в Адені. Ерит. повстанці підклали бомбу на залізничному вокзалі Франко-Ефіопської залізниці у Джибуті. Численні замаху були вчинені на представників ефіоп. влади в Е.

Лютнева 1974 революція в Ефіопії та детронізація Гайле Селласіє I зміцнили позиції партизанів у Е. 07.09.1974 новий уряд в Аддіс-Абебі за посередництва Судану запропонував ФВЕ переговори. Однак умовою для припинення бойових дій партизани поставили питання про визнання незалежності Е., тому досягнути порозуміння не вдалося. На той момент повстанці (бл. 40 тис. чол.) контролювали майже всю територію Е., за винятком міст. У січні 1975 еритр. сили розпочали штурм Асмери. Бажаючи врятувати ситуацію, військові керівники Ефіопії оголосили про створення 500-тисячної «народної міліції». Селянам із найбільш вразливих провінцій Ефіопії роздали зброю й пообіцяли залишити в їх власності ті землі Е., з яких вони виженуть «бунтівників». «Селянський марш» на Е. очолив ген. Атнафу Абате. У березні 1976 провізорична армія вирушила до Е., де була повністю розбита. Незважаючи на невдачу,

марксистські керівники не облишили ідей «умиротворення» Е. силами багатотисячної «селянської міліції». Восени 1976 була зібрана ще одна 200-тис. армія, але її відправили не до Е., а в Огаден, де саме розгорілася війна із *Сомалі*.

Після перемоги над Сомалі керівники Ефіопії прагнули радикально вирішити і проблему партизанського руху в Е. Завдяки поставкам рад. зброї та участі рад. інструкторів 15.05.1978 ефіоп. армія (115 тис. чол., до її складу входив і кубин. військовий контингент) вдалася до широкомасштабних наступальних дій. Технічна і чисельна перевага дозволила ефіоп. військовим майже повністю очистити від партизанів територію Е. Партизанські сили зуміли втриматися лише в гірській місцевості поблизу міста Накфа на кордоні із Суданом. Протягом наступних 10 років повстанська армія утримувала лінію фронту у 300 км і вела позиційну війну. У боях із повстанцями ефіоп. війська лише 1978–79 втратили бл. 20 тис. солдатів і офіцерів. Кілька разів спроби урядових військ здобути Накфу завершилися безрезультатно. Поворотним пунктом у війні стала битва біля містечка Афабет (побл. Керену) 17–20.03.1987, у ході якої еритр. повстанці розбили ефіоп. піхот. корпус (втрати ефіоп. військ становили бл. 18 тис. чол. убитими і полоненими; в полон потрапили також й 3 рад. військові радники). У грудні 1989 партизани оголосили прибережні води Е. зоною війни. Виходячи в море на озброєних рибальських човнах і катерах, еритрейці перехоплювали кораблі зі стратегічними вантажами для Ефіопії. У лютому 1990 партизани захопили порт Массауа. Столиця Е. була повністю блокована повстанцями і все забезпечення своїх сил у місті ефіоп. командування мусило здійснювати повітрям. 24.05.1991 загони НФВЕ вступили до Асмери, а наступного дня ефіоп. війська залишили останнє велике місто Е. – порт Асеб. У липні 1991 в Е. був створений Тимчасовий уряд, який очолив Ісай Афеуеркі (нар. 1946). У ході нац.-визв. війни загинуло бл. 125 тис. еритрейців (лише 65% загинули під час бойових дій, решта померли від голоду і хворіб), бл. 150 тис. осіб залишилося каліками, а більше мільйона жителів емігрували з країни.

На останньому етапі боїв проти марксистського уряду Аддіс-Абеби еритрейці координували свої дії із ін. партизанськими рухами Ефіопії – Народним рухом визволення Тиграю і Фронтом визволення оромо. Між новим урядом в Аддіс-Абебі (ключову роль у ньому відіграли представники народу тиграй) і лідерами Е. була досягнена домовленість про проведення у колишній провінції референдуму щодо проголошення незалежності. 23–25.04.1993 в Е. відбувся референдум, на

якому 99,8% всіх учасників проголосували за незалежність Е. Офіційно незалежність Е. була проголошена 24.05.1993. Президентом країни став І. Афеуеркі. У лютому 1994 НФВЕ трансформувалася в політ. партію – Народний фронт за демократію і справедливість. На парламентських виборах 1995 перемогла Народно-дем. партія, яка здобула 318 із 420 мандатів. Уряд Е. послідовно проводив політику структурних реформ і приватизації, завдяки чому протягом 1990-х років щорічний приріст ВВП у Е. складав у середньому 14,6%. До 1998 у приватних руках опинилося понад 700 дрібних і 40 великих пром. підприємств. Вдалося подолати інфляцію і зменшити дефіцит бюджету. Уряд досягнув значних успіхів у відбудові знищеної війною соціальної інфраструктури – були відремонтовані старі та збудовано нові шосейні дороги, споруджені кілька міжнар. аеропортів, створена нац. телефонна мережа. Протягом 1991–97 у країні були збудовані 270 шкіл, а число вчителів збільшилося із 4,4 тис. до 6,5 тис. Уряд Е. відновив діяльність Асмерського ун-ту (засн. 1958), який 1990 був закритий, а все майно і викладацький склад були вивезені до Ефіопії. У кін. 1990-х років в ун-ті вже працювало понад 200 викладачів і вчилася 1 400 студентів.

Навесні 1997 Національні Збори прийняли Конституцію Е., яка оголосила країну парламентсько-президентською респ. Президент, якого обирає парламент, є водночас головою уряду. Призначені на 1998 парламентські вибори не відбулися через військовий конфлікт із Ефіопією. Причиною загострення ерит.-ефіоп. міждерж. стосунків стало запровадження еритрейцями власної нац. валюти – накфи і відмова Аддіс-Абеба проводити екон. розрахунки в цій грошовій одиниці відповідно до встановленого Асмерою курсу. Навесні 1998 відносини між Ефіопією і Е. різко погіршилися, а 06.05.1998 почалися прикордонні сутички. У ході конфлікту Ефіопія депортувала усіх еритрейців (52 тис. осіб), що на початок військ. дій опинилися на її території. У свою чергу, уряд Асмери вдався до аналогічного кроку, виселивши з країни всіх ефіопів. Прикордонні сутички на еритр.-ефіоп. кордоні тривали до осені 2000. На першому етапі боїв еритрейцям вдалося захопити частину території Ефіопії, але згодом ефіоп. війська відновили попередню лінію кордону. Для ведення війни у повітрі Ефіопія використала групу російських, а Е. – українських військових найманців. Угода про припинення вогню була підписана в Алжирі 12.12.2000. За дан. західних спостерігачів унаслідок дворічної війни між Е. і Ефіопією загинуло бл. 120 тис. осіб із обох сторін і 950 тис. стали біженцями. За рішенням РБ ООН

була створена спеціальна місія ООН, яка мала розвести ворогуючі сторони і запобігти подальшим зіткненням. Протягом грудня 2000–січня 2001 на кордоні між Е. і Ефіопією були розміщені 3 200 солдатів і офіцерів із Канади, Данії, Нідерландів, Італії, Йорданії та Словаччини.

Політика конфронтації Е. із Ефіопією продовжилася у наступні роки. У грудні 2006 Е. втрутилася у внутрішньо сомалійський конфлікт, надавши військову допомогу сомалійському повстанському рухові «Союз ісламських судів», який напередодні спровокував збройний конфлікт із Ефіопією. Згодом еритрейці дозволи членам ефіоп. партизанського руху «15 травня – Рух за справедливість, свободу та демократію» розмістити на території Е. вишкілські табори і бази постачання. У квітні 2008 еритрейські війська без опору з боку Джибутті окупували невеликий прикордонний район цієї країни, а 10–13.06.2008 між Е. і Джибутті відбулася короткотривала війна. Е. втратила у ході бойових дій 100 військових убитими і 267 полоненими, втрати Джибутті склали 44 убитих і 4 полонених. Протягом 2010–17 нейтральну смугу на кордоні Е. і Джибутті контролювали миротворчі підрозділи із Катару. Через напад на Джитутті та звинувачення у підтримці ісламістських збройних формувань у Сомалі, 23.12.2009 РБ ООН увела ембарго на постачання зброї до Е. У наступні роки країна потрапила у політ. і екон. ізоляцію. Прогресуюча екон. криза і згортання дем. свобод змусили десятки тисяч еритрейців до еміграції.

Лім.: Ruth Iyob. Eritrean Struggle for Independence: Domination, Resistance, Nationalism, 1941–1993. Cambridge: Cambridge University Press, 2008; Adrien Fontanellaz. Ethiopian-Eritrean War of Independence, 1961–1988. Warwick: Helion and Company, 2018; Adrien Fontanellaz. Ethiopian-Eritrean Wars: War of Independence, 1988–1991 and Badme War, 1998–2001. Warwick: Helion and Company, 2018.

А. Козицький (Львів).

ЕРЛАНДЕР Tage Фрітьоф (Erlander; 13.06.1901 – 21.06.1985) – швед. політик, творець шведської моделі добробуту. Н. у с. Рансатер у сім'ї шкільного вчителя. 1928 закінчив Лундський у-тет, де вивчав політ. науки й економіку, 1928–38 видавав енциклопедію «Шведський довідник». Паралельно з професійною вибудовував політ. кар'єру: 1930 вибраний у міську раду Лунда, 1933 член Риксдагу від шведської Соціал-демократичної робітничої партії (СДРП), 1938–44 секретар у мін-ві соц. справ, відповідав за створення таборів для інтернованих під час Другої світової війни 1939–45. 1944 міністр без портфеля, 1945 – міністр освіти. Після смерті Пера Альбіна

Ганссона, 1946–69 був главою уряду і лідером СДРП. Осн. увагу приділив соц. політиці. Уряд Е. провів низку соц. перетворень, що позитивно вплинули на добробут населення – низку збільшив пенсію за віком до прожиткового мінімуму (1946), запровадив загальне страхування на випадок хвороби, уніфікував допомогу на дітей, незалежно від прибутків батьків (1947), запровадив обов'язкову загальну 9-річну освіту (1950), ввів 6-місячну оплачувану відпустку по догляду за новонародженими (1962) та ін. Здійснив реформу податкової системи, що базувалась на прогресивному оподаткуванні. Упродовж 1960-х років здійснював «мільйонну програму» житлового будівництва, за якою щороку будували до 100 тис. сучасних квартир. У зовн. політиці дотримувався принципу нейтралітету, тому зірко збільшив витрати на забезпечення обороноздатності країни. Відмовився приєднатися до *Північноатлантичного пакту 1949* і *Варшавського договору 1955*. Уряд Е. 1968 приєднався до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, до 1972 програму військових ядерних розробок згорнули. Е. критикували за недостатньо тверду позицію щодо СРСР під час дипломат. конфлікту щодо збитого 16.06.1952 рад. винищувачем швед. рятувального літака «Каталіна», який розшукував зниклий військовий літак-радіоперехоплювач. 1972–82 опублікував мемуари у 6-ти томах.

Б. Сипко (Львів).

ЕРРІО Едуар (Herriot; 05.07.1872 – 26.03.1957) – франц. політик. З 1900 – професор філологічного ф-ту у Ліоні. 1905–57 (з перервою 1940–45) був мером Ліону. Членом партії радикал-соціалістів, 1919–57 – лідер партії. 1912–19 – сенатор. 1919–40 і 1945–54 – депутат Палати Представників, 1925–26 і 1936–40 – голова нижньої палати парламенту. 1919–36 неодноразово як міністр входив до складу різних урядових кабінетів, зокрема, міністр громад. робіт і транспорту (1916–17), міністр освіти (1926–28), державний міністр (1936–38). 1924–25 (одночасно міністр закорд. справ), 1926 і 1932 очолював Кабінет Міністрів Франції. Уряд Е. схвалив репараційний *Дауеса план 1924* і погодився на виведення франц. військ із Рурського басейну, встановив дипломатичні відносини (1924) і уклав договір про ненапад (1932) з СРСР. У листопаді 1932 Е. спільно з Ж. Полем-Бонкурром висунув проект плану загального роззброєння і створення системи європ. безпеки (Конструктивний французький план). Очолювана Е. партія входила у коаліцію *Народного фронту*, виступала проти *Мюнхенської угоди 1938*. У роки нацист. окупації Франції засуджував режим *Vichy*, за що 1942–44

змушений перебувати під домашнім арештом, а згодом виданий нацистам і вивезений у Німеччину. У післявоєнний час Е. був головою (1947–54) і почесним головою (з 1954) Нац. Зборів Франції. З 1946 – член Французької академії. Автор численних іст., публіц. і літ. розвідок.

ЕСЕРИ (соціалісти-революціонери, Партія соціалістів-революціонерів; ПСР) – рос. соціалістична партія, наймасовіша і найвпливовіша в Росії на поч. ХХ ст. Перші орг-ції Е. виникли у сер. 1890-х років з колишніх народницьких гуртків і груп у Києві (1895), Саратові (1896), Петербурзі, Пензі, Полтаві, Воронежі, Харкові, Одесі. Склалися переважно з інтелігенції. Політ. платформа залишалась невизначеною. Е. стояли на позиціях особливого шляху Росії до соціалізму, марксизм вважали непридатним для аграрних країн. На поч. ХХ ст. до Е. приєдналися старі народники, що відбули каторгу і заслання (К. Брешко-Брешковська, М. Гоц, О. Минор) і радикально налаштована студентська молодь, яка вже зазнала переслідувань самодержавства (М. Авксентьев, Б. Савінков, А. Гоц, І. Каляев, Є. Сазонов та ін.). Об'єднання окремих орг-цій в єдину партію відбулося у грудні 1901–січні 1902 у Берліні. Заява про утворення партії з'явилась у січні 1902 у газ. «Революционная Россия». Остаточну редакцію програми і статут партії було прийнято на з'їзді 1905–06 у Фінляндії. Е. вбачали у селянстві провідний клас рос. суспільства. В основу програми була покладена доктрина дем. соціалізму і особливого шляху до нього аграрних країн, насамперед Росії. Головні підвалини есерівського соціалізму становили політ. демократія і соціалізація землі. Програма партії передбачала встановлення дем. республіки, загальне виборче право, дем. свободи. Державний устрій – федеративна республіка з широкою автономією міських і сільських громад, а також нац. регіонів, з визнанням за останніми права на самовизначення. Виступали за ліквідацію приватної власності на землю і передачу її у розпорядження місцевих органів самоврядування з подальшим розподілом за зрівняльно-трудовою нормою. У питаннях тактики ПСР визнавала і легальні методи: агітацію, пропаганду, парламентську діяльність, нелегальні насильницькі методи: страйки, бойкоти, повстання тощо. Як ефективний засіб політ. б-би проти самодержавства Е. широко застосовували індивідуальний терор. Наприкін. 1901 була утворена Бойова організація Е. (уже в квітні 1902 здійснила замах на міністра внутр. справ В. Сипягина), яка мала в партії автономний статус (керівники – Г. Гершуні, 1901–03; Є. Азеф – 1903–08). Більшість терорист. актів відбулися у часи *Революції 1905–07*,

а після вбивства П. Столипіна (1911) фактично припинилися. Е. мали помітний вплив у Всерос. селянському союзі, в профспілках. За активного сприяння Е. була утворена Трудова група в Державній Думі. Репресивна політика царизму щодо есерів у міжрев. період призвела до згорання їхньої діяльності в Росії. Більшість лідерів Е. опинилась в еміграції, а партія до 1917 перебувала на нелегальному становищі. Після *Лютневої революції 1917* Е. стали провідною політ. силою у Росії (бл. 1 млн членів). Лідери: М. Авксентьев, В. Чернов, М. Гоц, В. Зензинов, О. Керенський. Друкований орган – газ. «Дело народа». Мали найбільше представництво і відігравали провідну роль у місцевих радах і Всерос. Центр. виконавчому комітеті (ВЦВК) (голова – М. Авксентьев). Входили до *Тимчасового уряду* (М. Авксентьев, В. Чернов, С. Маслов та ін.). О. Керенський поспіль обіймав посади міністра внутр. справ, військ. і мор. міністра, з 24.07.1917 – голови уряду. З літа 1917 посилювалися розбіжності в партії, її ліве крило слідом за більшовиками виступало проти Тимчасового уряду за передачу влади радам. Негативно поставилися до *Жовтневого перевороту 1917*, наслідки якого стали фатальними для ПСР: з панівної партії вона перетворилась на опозиційну. У листопаді 1917 внаслідок розколу ПСР утворилася партія лівих соціалістів-революціонерів. Е. отримали 40% голосів на виборах до Всерос. Установчих зборів, головою яких було обрано В. Чернова. Розгін більшовиками Установчих зборів (січень 1918) поховав надії ПСР на легальний прихід до влади. У травні 1918 Рада партії ухвалила рішення про збройну б-бу проти рад. влади. 14.07.1918 ВЦВК усунув правих Е. зі свого складу і складу місцевих рад. Е. організували низку антирад. заколотів (в Ярославлі, Муромі та ін.) і терорист. актів проти більшовицьких лідерів (В. Леніна, В. Володарського, М. Урицького). Спираючись на підтримку повсталих частин Чехословацького корпусу, влітку 1918 у союзі з ін. антибільшов. силами прийшли до влади в Поволжі та Сибіру, взяли участь у створенні регіональних урядів (Комуч у Самарі, Тимчасовий Сибірський уряд у Томську). Е. становили більшість на Державній нараді антибільшов. обласних урядів і партій в Уфі (вересень 1918) та в уряді – Директорії, який вона утворила. Після встановлення диктаторського режиму адм. О. Колчака (листопад 1918) лідери Е. були заарештовані й вислані за кордон. 1919–21 Е. боролися проти рад. влади, зробивши ставку на «третю силу» – селянство. Стали організаторами і учасниками селян.-повст. руху в різних регіонах Росії, зокрема *Антонова повстання 1920–21* і збр. антирад. виступів – *Кронштадтського повстан-*

ня 1921, Західносибірського повстання 1921. На політ. судовому процесі 1922 над лідерами правих Е. з 34 членів ЦК 10 були засуджені до страти, решта – до тюремного ув'язнення (смертні вирoki згодом було замінено на ув'язнення). Більшовики використали цей судовий процес на розв'язання широкої кампанії з дискредитації Е., яких звинувачували в зраді інтересів трудящих й терорист. діяльності. Політ. репресії призвели до занепаду діяльності партії, яка після арешту 1925 останнього складу ЦК ПСР фактично припинила своє існування. 1920–30 діяли есерівські об'єднання в еміграції. Значна частина членів партії у РСРП були репресовані. Організації Е. в Україні 1917 налічували 69 тис. членів. Лідери: О. Зарубін, Й. Скловський, К. Сухових. Е. входили до УЦР і Малої Ради (Й. Скловський, С. Сараджев), Генерального Секретаріату (О. Зарубін). Відповідно до програмових вимог партії вони були прихильниками єдиної Росії. Брала участь у повстанських рухах під керівництвом Н. Махна, М. Григор'єва та ін.

Олена Бойко (Київ).

ЕСТОНІЯ (Естонська Республіка) – держава в Північно-Східній Європі. Межує з Росією і Латвією. Має вихід до Балтійського моря. Загальна площа: 45 тис. км². Окрім материкової частини територія Е. складається з бл. 800 о-вів, які знаходяться в Балтійському морі (найбільші – Сааремаа, Хііюмаа). Чисельність населення: 1,3 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: естонці – 70%, росіяни – 25%, українці – 2%, білоруси – 1%, фінни – 0,5%. Релігійний склад населення: лютерани, православні, баптисти. Держ. мова: естонська. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Таллінн. Адмін.-терит. поділ: 15 повітів (маакондів). Глава держави: президент. Законодавча влада: однопалатні Державні Збори (Рійгікогу). Вищий орган виконавчої влади: Рада міністрів на чолі з прем'єр-міністром. Грошова одиниця: естонська крона, з 01.01.2011 – євро.

На поч. ХХ ст. територія сучасної Е. входила до складу Російської імперії. Під впливом рев. руху 1905–07 у Рос. імперії, активізувалася і політична діяльність естон. населення. 1905 виникла Естонська народна партія (ЕНП), програма якої вимагала політ. автономії. У листопаді ЕНП організувала Всеестон. збори народних представників, в яких взяли участь делегати всіх волостей краю. Під час Першої світової війни, 1917 *Тимчасовий уряд* у Петрограді ухвалив рішення про об'єднання естон. земель у нац. територію – Естляндську губернію на чолі з комісаром. 01.07.1917 у Таллінні як представницький орган

народу була вибрана Земельна Рада (Маапаяв). У жовтні 1917, після падіння Тимчасового уряду, Військово-рев. комітет Естонії, очолюваний більшовиками, оголосив про перебрання влади в свої руки. Однак, Маапаяв не визнала рад. влади і 15.11 ухвалила декларацію, в якій проголосила себе верховною владою в Е. Того ж дня її розігнали більшовики. 18.02.1918 Е. окупували нім. війська. Напередодні їх вступу у Таллінн 24.02 Рада Старійшин (ест. уряд утворений у листопаді 1917) оголосила «Маніфест про незалежність Естонії». Був створений Тимчасовий уряд на чолі з К. П'ятсом. Німеччина не визнала незалежності Е. Естон. уряд отримав всю повноту влади лише у листопаді 1918 внаслідок революції у Німеччині та підписання «Угоди про передачу влади». Однак, паралельно у Петрограді більшовики сформували Естляндський тимчасовий рев. комітет (ЕТРК), завданням якого було встановлення в Е. рад. влади. 29.11.1918 у захопленій більшов. військами Нарві була проголошена Естляндська трудова комуна. Для боротьби з більшовиками Тимчасовий уряд Е. звернувся за допомогою до урядів західних держав. Кораблі брит. флоту і фінські добровольці підтримали контрнаступ підрозділів естон. армії – «Кайтселіт». У червні 1919 ЕТРК припинив свою діяльність. 02.02.1920 між Е. і Рад. Росією підписаний Тартуський мирний договір, згідно з яким Москва визнала незалежність Е.

1920 Установчі збори (вибори до них відбулися у квітні 1919) ухвалили Конституцію Е. Вищим органом влади проголошувався однопалатний парламент – Державна Дума, яка формувала уряд на чолі з прем'єр-міністром. Посада президента не передбачалась. Конституція закріплювала демократичні свободи.

В Е. розпочалися екон., соц. і політ. реформи. Найважливішою в екон. і соц. сферах стала аграрна реформа 1919 (с/г було головною галуззю ест. економіки): велика земельна власність передавалася селянам, у першу чергу, добровольцям під час війни за незалежність. Проведення аграрної реформи завершилося 1929: із колишніх поміщицьких маєтків були створені понад 50 тис. хуторів. 1927 завдяки кредиту брит. банків у країні була проведена грошова реформа й випущено в обіг нац. валюту – крони і сенти.

Система політичних партій після здобуття незалежності Е. зазнала незначних змін. Діяльність Комун. партії Естонії була заборонена протягом усього міжвоєнного періоду. Партія сільської буржуазії (Маалійт) була перейменована у партію Об'єднання аграріїв (лідер – К. П'ятс). Зберегла свої позиції Християнська народна партія. Лівий табір був представлений Естонською

соціалістичною робітничою партією (ЕСРП, утв. 1925).

На поч. 1930-х років у респ. активізувалися радикально-націоналістичні сили, які утворили партію Естон. центральний союз учасників визвольної війни (скор. Партія «вапсів» – від ест. назви партії). «Вапси» вимагали встановлення в Е. сильної влади, яка зможе вивести країну із екон. кризи 1929–33 і відвернути комуністичну загрозу. У зовн. політиці вони орієнтувалися на Німеччину.

Після перемоги на парламент. виборах 1933 «вапси» домоглися змін у Конституції (набули чинності 24.11.1934), які передбачали значне обмеження повноважень Державної Думи і перехід всієї повноти влади до рук Державного Старійшини (президента). Конституційні зміни спричинили розгортання у країні гострої політ. б-би. Передбачаючи можливість трансформації державної системи у напрямку авторитаризму через обрання з'їздом «вапсів» кандидатом на президент. посаду ген. А. Ларка, К. П'ятс та І. Лайдонер здійснили держ. переворот. Скориставшись своїм становищем прем'єр-міністра, яке за Конституцією давало йому тимчасові права Державного старійшини, а також впливами І. Лайдонера в армії, К. П'ятс 12.03.1934 оголосив в країні військ. стан, призупинив вибори Державного старійшини, заборонив д-сть Партії «вапсів». Одночасно війська взяли під контроль урядові заклади, почалися арешти лідерів «вапсів». У жовтні 1934 був розпущений парламент, який не скликався до 1938. У березні 1935 влада заборонила діяльність всіх політ. партій, обмежила свободу зборів, страйків, запровадила сувору цензуру. У країні діяла єдина офіційна партія – Ізамааліт (Вітчизняний союз).

Стабілізація політ. ситуації у країні дозволила провести вибори до Законодавчих Зборів (розпочали роботу у січні 1937). Ухвалена ними Конституція країни вступила в дію 01.01.1938. Е. проголошувалася президент. республікою з двопалатним парламентом – Державними Зборами. Повноваження президента були широкими: мав право встановлювати держ. бюджет, видавати закони, скликати і розпустити парламент. 1938 відбулися парламент. і президент. вибори. Населення проголосувало за єдину запропоновану кандидатуру президента К. П'ятса.

У зовн. політиці Е. орієнтувалася, у першу чергу, на В. Британію. Початок Балтійському оборонному союзу поклав двосторонній естон.-латв. договір 1921. Стабілізація естон. економіки у другій пол. 1930-х років викликала зацікавлення нім. капіталу, що спричинило пожвавлення політ. взаємин. Через зближення з Німеччиною Е. втратила зацікавленість в активній діяльності у рам-

ках блоку 3 балтійських держав – *Балтійській Антанті* (ств. 1934). У червні 1939 естон. уряд підписав з Німеччиною договір про ненапад. Однак, згідно з умовами таємного протоколу про поділ сфер впливу між СРСР і Німеччиною до Договору про неагресію від 23.08.1939 (див. *Ріббентропа-Молотова пакт 1939*) і Договору про дружбу та взаємодопомогу між СРСР і Німеччиною від 28.09.1939 Е. потрапила у сферу інтересів СРСР. 28.09.1939 естон. уряд був вимушений підписати із СРСР пакт про взаємодопомогу. За його умовами на територію Е. вводилися рад. війська (25 тис. чол.). 15.06.1940 уряд СРСР скерував Таллінну ноту протесту, де естон. сторона звинувачувалася у порушенні умов договору, містилася вимога допустити на територію країни додатковий контингент рад. військ і провести зміни у складі естон. уряду. 17.06.1940 рад. війська увійшли в Таллінн. Активізувала свою д-сть нелегальна Компартія, під тиском якої був сформований уряд. Нові декрети заборонили діяльність партії «Вітчизняний союз», оголосили про розпуск нац. армії. Новообраний прокомуніст. парламент 21.07.1940 ухвалив рішення про утв. Естон. Радянської Соціалістичної Республіки. 06.08.1940 Естонська РСР, згідно з рішенням Верховної Ради СРСР, була включена до складу СРСР. Невдовзі естон. парламент ухвалив Конституцію, в основі якої лежали положення Основного закону СРСР 1936. 14.06.1941 розпочалася перша хвиля депортацій естон. населення рад. режимом: бл. 4 тис. осіб, переважно жінок, дітей і осіб старшого віку були вислані до Сибіру.

У ході Нім.-радян. війни 1941–45 Е. була окупована гітл. військами у серпні 1941. Естон. нац. сили, скориставшись відступом рад. військ, почали створювати власні загони. У пн. частину Е. прибула група «Ерна», сформована на території Фінляндії із колишніх офіцерів естон. армії. У вересні 1941 за сприяння нім. командування було створене Естон. самоуправління. У жовтні 1941 під нім. владою опинилася також нематерикова частина Е.: о-ви Осмусаар, Хіюмаа, Муху, Ворма, п-ви Ханко і Сирве. 17.07.1941 А. Гітлер оголосив про формування нового адмін. об'єднання Райхскомісаріату «Остланд» з центром у Ризі, який включав територію Латвії, Литви, Естонії та частини Білорусії. У країні була сформована нім. адм-ція, запроваджувалися нім. закони, нім. мова проголошувалася державною. Населення, з одного боку, чинило опір нім. окупації, з ін. – співпрацювало з окупац. владою (нац. військові сили входили у нацист. формування; зокрема від поч. 1943 формувалася естон. дивізія СС). На території Е. були створені нацистські концтабори: Тарту, Ягала. За роки війни загинуло бл. 10 тис. естонців.

23.03.1944 у підпіллі був заснований Національний комітет Естонської Республіки, який 01.08.1944 проголосив себе найвищою владою в Е. 18.09 в.о. глави держави Ю. Улуотс призначив новий уряд на чолі з О. Тіфом, який оголосив про нейтралітет у війні. Однак, вже 22.09 рад. війська увійшли в столицю Е. – Таллінн (естонський уряд у вигнанні діяв до 1992, коли останній прем'єр-міністр у ролі керівника держави Г. Марк вручив вірчі грамоти новобраному президентові Л. Мері). Після вигнання нім. військ з материкової Е. почалася підготовка до десанту рад. армії на о-ви, бої за які завершилися в листопаді 1944.

Початок війни перервав процес побудови соціалізму за рад. зразком в Е., який розпочався з включенням країни до складу СРСР. 1946 уряд Естонської РСР ухвалив план відбудови і розвитку господарства – першу п'ятирічку. Одним із завдань індустріалізації республіки було провести масову імміграцію рос. робітників і спеціалістів з ін. респ. СРСР, полегшити культурну асиміляцію місцевого населення і забезпечити політ. стабільність. 1949 досягла апогею примусова колективізація в Е. (80% населення «вступили» в колгоспи).

На кін. 1948 рад. режимові вдалося, в основному, придушити збройний опір естон. повстанців – «*Лісових братів*» (їх в Е. діяло бл. 30 тис.). Придушення Руху Опору естон. народу супроводжувалося масовими репресіями і терором. 1949 рад. влада провела міжресп. Депортаційну операцію «*Прибой*». Загальна к-сть депортованих з Е. у результаті даної операції склала 60 тис. осіб. Протягом 1945–53 у респ. відсоток естонців зменшився з 94% до 72%.

У 1950–60-х роках на зміну відкритому опору рад. режимові прийшов дисидентський рух, який акцентував увагу на порушенні громадян. прав. Після підписання СРСР 1975 у Гельсінки Заключного акту НБСЄ в Е. 1978 виникла дисидентська група «Ліга свободи Естонії». Нова хвиля обурення естон. суспільства проти загрози культурної русифікації пов'язана з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 1978 про розширене вживання рос. мови у неросійських республіках. У жовтні 1980 бл. 2 тис. школярів вийшли на вулиці Тарту, щоб висловити свій протест проти рад. правління і закликати до вільної Е. Демонстрацію розігнали за допомогою міліції. Бл. 40 представників естон. інтелігенції, серед яких були і комун. діячі, звернулися з відкритим листом-протестом до москов. керівництва і республікан. влади. У документі – «Лист 40» – вказувалося на зростання етнічної напруженості в республіці, спричиненої рос. імміграцією, висловлювався протест проти витіснення естон. мови і нищення нац. культури.

Швидкі політ. зміни розпочалися в Е. після

проголошення в СРСР курсу на «*Перебудову*». У квітні 1988 відбувся установчий з'їзд Народного фронту на підтримку перебудови в Естонії (Народний фронт), який очолив Е. *Савісаар*. Упродовж 1987–91 у країні пройшла серія мирних акцій протесту, метою яких було відновлення незалежності. На них населення виконувало народні пісні (так зв. *Співоча революція*), декларуючи свою ідентичність, висловлюючи протест проти комуніст. влади і спроб русифікації краю. 11.09.1988 на Співочому полі Таллінна під час музичного фестивалю «Пісня Естонії» зібралося бл. 300 тис. осіб. 16.11.1988 естон. парламент ухвалив Декларацію суверенітету Естон. РСР, яка проголосила суверенітет і верховенство естон. законів. 1989 Верховна Рада Е. ухвалила закон про статус естон. мови як державної.

13–14.05.1989 на засіданні *Балтійської асамблеї* у Таллінні, було вирішено координувати дії трьох Балтійських народних фронтів. 23.08.1989 населення краю взяло участь у створенні «живого ланцюга», проклавши «*Балтійський шлях*» від Таллінна до Вільнюса, щоб засвідчити непохитність прагнення естонців до відновлення незалежності країни. У березні 1990 Компартія Естонії заявила про вихід із складу КПРС і самостійність. На березневих 1990 виборах до парламенту перемогу здобув Народний фронт. 30.03.1990 новообрана Верховна Рада Е. (голова – А. *Рюйтель*) прийняла постанову про «незаконність держ. влади Союзу РСР в Естонії з моменту її встановлення» і проголосила «початок відновлення Естонської Республіки». Російськомовні громадяни Е. сформували об'єднання «Інтердвижение», орг-цію, яка перейшла в опозицію до реформаторських дій уряду і його перших кроків на шляху до незалежності. Апогеєм політ. напруги в Е. стала безуспішна спроба штурму будівлі Верховної Ради членами «Інтердвиження» у травні 1990. У січні 1991 прихильники Москви створили Комітет нац. порятунку, який за допомогою армійських спецпідрозділів і міліції у ніч на 13.01 здійснив спробу захопити стратегічні пункти естон. столиці. Однак, рішучі акції протесту естон. населення змусили заколотників відмовитися від реалізації своїх планів. 03.03.1991 в Е. відбувся референдум із питання відновлення незалежності країни, за яку висловилося 77,8% учасників. Після провалу *Серпневого лутчу 1991* у Москві 06.09 Верховна Рада СРСР формально визнала незалежність Е., тобто її вихід зі складу СРСР. Рад. військові частини залишалися на території Е. до 31.08.1994.

Одним із перших кроків на шляху держ. будівництва в Е. стало схвалення Конституції країни, яка була затверджена на референдумі

28.06.1992. Згідно з нею Республіка Естонія є парламентською державою. Парламент – Рійгікогу у складі 101 депутата представляє законодавчу владу й обирається шляхом загальних і прямих виборів, що проводяться за пропорційною системою (5% поріг для партій), терміном на 4 роки. Президент обирається парламентом (або в разі невдачі колегією вибірників, до складу якої входять члени парламенту і представники рад місцевих муніципалітетів) на 5 років і не більше двох термінів підряд.

Парламент та президент вибори відбулися в Е. у вересні 1992 (взяли участь 68% громадян). Більшість неестонців були позбавлені права голосу. Напередодні нац. сили створили блок «За Батьківщину» у складі 5 партій. За результатами виборів був сформований коаліційний уряд, який очолив лідер блоку М. Лаар. У жовтні 1992 Рійгікогу обрали президентом Л. Мері. Уряд провів низку ключових реформ і вже 1993 в країні була запроваджена нац. валюта, прив'язана до нім. марки.

Однак, радикальні реформи уряду М. Лаара не знайшли великої підтримки в населення країни. У 1990-х роках дражливою проблемою для Е. стало питання про статус іммігрантів. Згідно з поправками до «Закону про громадянство» від 1938, прийнятими у лютому 1992, громадянами Е. визнавалися лише мешканці, які мали даний статус до рад. окупації. Поправки викликали масове обурення неестонського населення (1993 у країні проживало 29,4% росіян), оскільки стосувалися не лише потенційних іммігрантів, але й тих, хто давно проживав на території Е. У січні 1993 для захисту інтересів неестонського населення була створена спеціальна орг-ція – «Представницькі збори російськомовного населення Естонії», яка фактично замінила «Интердвижение» (розпущене у серпні 1991). Небезпечна політ. криза відбулася влітку 1993, коли був ухвалений «Закон про іноземців». Врегулювання проблеми розпочалося із ухвалою у жовтні 1993 «Закону про культурну автономію», згідно з яким етнічні меншини в Е. отримали право на утв. власних освітніх установ і місцевих рад для вирішення проблем у сфері культури. 1998 естон. уряд схвалив документ «Інтеграція неестонців в естонське суспільство: принципи інтеграційної політики» (розрахована до 2007), у якому інтеграція розглядалася не як асиміляція, а як подолання всіх бар'єрів, які стоять на заваді неестонцям брати активну участь у процесах внутрішньополіт. життя держави, мати високооплачувану роботу тощо. У ньому відзначалося, що найбільша проблема на шляху інтеграції неестонців в естон. суспільство полягає у незнанні ними держ. мови, створенню умов для

ефективного вивчення якої в урядовій програмі приділена особлива увага. Програма інтеграції одержала високу оцінку міжнар. орг-цій, зокрема ОБСЄ. 1989 ухвалено перший закон про мову, який встановив 4-річний перехідний період для вивчення естон. мови. 1995 новий закон про мову, який підвищив статус естон. мови і вплинув на формування естон. еліти через перерозподіл влади на користь титульного етносу.

На парламент. виборах 1995 перемогу отримав виборчий блок центрист. спрямування (ств. 1993) у складі 5 політ. сил. Прем'єр-міністром нового уряду став лідер виборчого об'єднання Тійт Вяхі. 1996 президентом Е. вдруге був обраний Л. Мері. Треті парламент. вибори пройшли 1999 і закінчилися перемогою лівоцентристської соціально-ліберальної Естонської центристської партії (утв. 1991 на базі Народного фронту, лідер Е. Савісаар.): 23% (28 місць). Друге місце на виборах (16% і 19 місць) здобула консервативно-націоналістична партія Союз Вітчизни - Ісамааліт (утв. 1995), лідер якої Март Лаар став прем'єр-міністром (до 2002). У вересні 2001 колегія вибірників обрала президентом республіки 73-річного А. Рюйтеля (до 2006). Прем'єром країни у січні 2002 став лідер праволіберальної Партії реформ (утв. 1994) Сіім Каллас.

На виборах 2003 однакову кількість місць у парламент здобула Естонська центристська партія і консервативна партія «Res Publica» (утв. 2001, голова Юхан Партс) – по 28 місць. Третє місце зайняла Партія реформ (19 депутатів). Функції прем'єра 2003–05 виконував Ю. Партс. Він подав у відставку після того, як парламент виніс вотум недовіри міністрові юстиції Кену-Марті Вахеру. Прем'єр підтримав ініціативу останнього, який, прагнучи подолати корупцію, встановив систему квот, за якою щорічно в кожному районі до судової відповідальності повинна була притягатися певна к-сть держ. службовців. У парламенті таке рішення оголосили проявом сталінізму. 2005–14 функції прем'єр-міністра виконував лідер Партії реформ з 2004 Андрус Ансіп, а впродовж 2014–16 представник тієї ж партії Тааві Рийвас. Коаліція була створена в складі Партії реформ, Естонської центристської партії, Народного Союзу Естонії (ств. 2000, голова Андрус Блок).

На 2006 були призначені президентські вибори. Партія реформ і Соціал-демократична партія (утв. 1999 як Народна партія, перейменована 2004, голова Свен Міксер) запропонували кандидатуру Тоомаса Гендріка Ильвеса, який був членом останньої. Однак, Естонська центристська партія і Народний союз вибори в парламенті бойкотували, а для перемоги кандидату необхідно

було набрати 2/3 від 101 голосу. Тому, голосування було перенесене в Колегію вибірників, яка у вересні 2006 надала 174 голоси Т. Ильвесу, котрий виконував функції президента 2006–16. Вперше від проголошення незалежності телезвернення Т. Ильвеса 09.2007 супроводжувалося російсь. субтитрами. Водночас 2008, коментуючи своє небажання говорити російською, Т. Ильвес (його бабуся по лінії мами росіянка) заявив, що не може прийняти 50-річну російську окупацію країни. Його правління відзначено конфліктом навколо перенесення Бронзового солдата: 1947 в Таллінні споруджено Монумент полеглим у Другій світовій війні, а 2007 уряд ухвалив перенести меморіал на військове кладовище, що й було виконано.

На парламет. виборах 2007 (перші в країні та у світі парламент. інтернет-вибори, апробація відбувалася на місцевих виборах 2005), 2011 і 2015 перші два місця отримували: Партія реформ (А. Ансіп) – понад 30 місць, Естонська центристська партія (Е. Савісаар) – понад 20. На виборах 2007 і 2011 третє місце здобувало об'єднання «Партія Союз Вітчизни і Res Publica» (утв. 2006 шляхом злиття Ісамааліт і «Res Publica»). 2007 Партія реформ сформувала коаліцію з об'єднанням «Партія Союз Вітчизни і Res Publica» (голова Урмас Рейнсалю) і Соціал-демократичною партією Естонії (четверте місце). Уряд очолив Ю. Партс. 2008 ухвалено закон, за яким можна було проголосувати і з мобільного телефона. Досить успішно в Е. працює також комп'ютерна система «Іколь», що містить дані про відвідування і успішність учнів. Штраф за пропущені уроки в школі досить високі: за 20% пропущених у чверті занять ця сума становить 800 євро. У жовтні 2014 Е. ухвалила закон, за яким з 2016 всі пари нетрадиційної сексуальної орієнтації можуть укласти договори про спільне проживання.

На виборах 2015 на третьому місці із 15,2% голосів і 15 місцями в парламенті закріпилася Соціал-демократична партія, що раніше була союзником по коаліції Партії реформ. Із результатом у 13,7% завершила виборчі перегони «Партія Союз Вітчизни і Res Publica», отримавши 14 мандатів. Напередодні останніх парламет. виборів, окрім економ. питань, на політич. дебатах на тлі конфлікту в Україні домінувало питання оборони країни. У березні 2014 в Е. було створено «Російський альянс громадських об'єднань», який у першій заяві підтримав «народ Криму» в проведенні «референдуму». Репутацію проросійської має, зокрема, Естонська центристська партія, яка уклала договір про співробітництво з «Єдиной Россией». В Е. присутнє впливове економічне лобі, яке домагається зміни політики Таллінна від-

носно Москви. До нього можна віднести колишнього прем'єр-міністра Т. Вяхі.

Після кількох раундів президент. виборів 03.10.2016 президентом країни обрали 46-річну Керсті Кальюлайд: вперше жінка очолила державу. У листопаді коаліційний уряд («Естонська центристська партія», соціал-демократи та «Партія Союз Вітчизна і Res Publica») очолив лідер Естонської центристської партії Юрі Ратас.

Найрозвиненішими секторами економіки Е. є видобувна, машинобуд., електронна і електротехнічна галузі. Одними з головних експортних естон. товарів є електричні двигуни і вироби електронної пром-сті. Природні умови сприяють розвитку рибальства, більша частина якого йде на експорт. У с/г домінує тваринництво (молоко і м'ясо є головними експортними товарами). На початку 2009 в Е. спостерігалася різке падіння пром. виробництва: 30% у порівнянні з 2008, що було найбільшим показником в ЄС. Однак, вже наступного 2010 Е. успішно подолала кризові явища, у неї найменший дефіцит держбюджету серед країн ЄС. За рівнем зниження безробіття Е. 2011 зайняла друге місце в ЄС.

2011 Е. приєдналася до євросони. За успіхи експерти називають Е. «балтійським тигром». Перше місце в експ.-імпорт. операціях Е. займає Фінляндія (відповідно 27,6% та 27%). У першу трійку зовнішньоекономічних партнерів Е. 2014 увійшли також Швеція і Латвія. Динаміка естон. експорту в Росію почала знижуватися з другої половини 2014, коли Москва запровадила продовольче ембарго відносно країн – членів ЄС. В основному скорочення відбулося за рахунок с/г продуктів, алкоголю й продукції машинобудування.

У зовн. політиці Е. пріоритетним є спів-тво у рамках Балтійського регіону. 1992 балт. держави досягли домовленість про створення зони вільної торгівлі між Литвою, Латвією і Е. У 1990-х роках були створені оборонні структури цих держав – Балтбат, Балтнет, Балтрон та ін. Одним із стратегічних завдань є диверсифікація джерел і шляхів поставки газу. На початку жовтня 2015 завершилося будівництво газопроводу Клайпеда – Куршенай, з'явилася можливість поставляти газ із Клайпедського СПГ-терміналу в Латвію та Е. Газопровід на 80% забезпечить потребу в газі балтійських країн. 29.05.2018 залізничні підприємства Е., Литви та Латвії підписали проект співробітництва «Бурштиновий потяг», який передбачає регулярні вантажні перевезення.

Е. член ОБСЄ і ООН (1991), член Ради Європи (1993). 1998 підписана Хартія партнерства між США та балтійськими державами, 1992 – двостороння угода між Е. і ЄС про

взаємне співробітництво, 1994 створено зону вільної торгівлі, 1995 підписано асоціативну угоду з ЄС. 01.05.2004 Е. вступила до ЄС. Початок співробітництва країни з НАТО покладено 1994, коли Е. приєдналася до програми «Партнерство заради миру». З 2004 Е. є повноправним членом НАТО. У збройному конфлікті навколо Пд. Осетії Е. підтримала грузинське керівництво. Е. 2005 зайняла негативну позицію щодо проєкту спорудження балтійського газопроводу «Північний потік». 2018 Е. провела демаркацію кордонів з Росією на Чудському, Псковському та Теплому озерах, Нарвському водосховищі.

Е. визнала держ. незалежність України 06.12.1991, а в січні 1992 встановила з нею дипломат. відносини. У травні 1992 Е. підписала з Україною Договір про дружбу та співробітництво, угоди про співробітництво у військ. сфері (1994), угоду про вільну торгівлю (1995), про економічне, промислове та науково-технічне співробітництво (2007).

В Е. проживає 29 тис. українців, діють громадські організації – Конгрес українців Естонії та **Асоціація україн. організацій в Естонії**. Е. серед перших визнала Голодомор 1932–33 геноцидом україн. народу. Е. засудила сучасну політику Росії щодо України та підтримала всі обмеження щодо країни-агресора, якою визнала Росію. Е. надає Україні не тільки політичну допомогу, сприяє укр. силовим структурам у сфері кібербезпеки, в Е. лікуються поранені укр. солдати. Частка Е. у зовнішньоторг. обігу України – 0,27%.

Лит.: Jan Lewandowski. Historia Estonii, Wrocław-Warszawa-Kraków: 2002; John Hiden, Patrick Salmon P. The Baltic Nations and Europe: Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century. London: Routledge, 1994; Georg von Rauch. The Baltic States: The Years of Independence. Estonia, Latvia, Lithuania, 1917–1940. University of California Press, 1974.

З. Баран (Львів).

ЕСТОНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ФРОНТ

(Народний фронт на підтримку перебудови в Естонії) – сусп.-політ. рух в Естонії у кін. 1980-х років. Ідея створення Народного фронту прозвучала на мітингу 01–02.04.1988, а через два тижні відбувся установчий з'їзд. Е. н. ф. був заснований для демократизації політ., екон. і культ. життя республіки, прискорення процесів нац. відродження. Очолив економіст Едгар Савісаар. 1991 на базі Е. н. ф. (припинив діяльність 1993) створена Естонська центристська партія.

З. Баран (Львів).

ETA (баск. ETA, Euskadi Ta Askatasuna, «Країна басків і свобода») – терористична орг-ція

баскських сепаратистів. Процес створення орг-ції почався 1959 у результаті виходу групи молодих радикалів із Баскської націоналістичної партії. Остаточне оформлення ETA відбулося 1962, коли була проголошена кінцева мета орг-ції – створення на території 3 провінцій Іспанії, в яких більшість населення становили баски, незалежної держави Еускаді. ETA поєднувала терористичні методи б-би із легальною діяльністю (пропагандою баскської культури, страйковим рухом тощо). Цілями терорист. атак ставали іспан. військові, поліцейські, державні чиновники. Протягом 1960-х років у ETA відбулося кілька розколіїв: 1966 орг-ція розділилася на два крила, одне із яких сповідувало націоналістичну, а інше – марксистську ідеологію. 1968 виникла «Нова ETA», яка займалася виключно терорист. діяльністю. 1968–75 бойовики ETA вбили 40 осіб. Найрезонансним терактом орг-ції стало здійснене 20.12.1973 вбивство прем'єр-міністра Іспанії адм. Луїса Карреро Бланко. У відповідь на ці теракти іспан. уряд стратив велику групу баскських сепаратистів, які утримувалися в тюрмах. Наслідком цих подій стало виділення 1974 із ETA «політичного крила організації», що офіційно відмовилося від збройної б-би із іспан. урядом. Новий спалах активності орг-ції припав на кін. 1970-х років, коли в Іспанії відбувався процес демократизації. 1977 бойовики ETA вбили 73, 1978 – 99, а 1979 – 123 осіб. 1978 прихильники ETA створили легальну політ. партію «Еррі Батасуна». Суспільна підтримка ETA з боку баскського населення зменшилася після проведення 25.10.1979 іспан. владою референдуму, на якому було прийнято рішення про відновлення автономії заселених басками провінцій. У 1980-х роках ETA почала здійснювати напади на басків, які співпрацювали із іспан. владою. Відчутного удару орг-ції було завдано 1986, коли Іспанія і Франція підписали угоду про координацію антитерорист. діяльності. Члени ETA були позбавлені права на політ. притулок у Франції, яким вони користувалися у часи диктатури ген. Ф. Франко. У відповідь ETA розпочала нападати на франц. туристів. Лише 1986 у Мадриді відбулося 20 терактів проти громадян Франції, унаслідок чого загинули 28 осіб, а сотні були поранені. Спільними заходами іспан. і франц. спецслужб 1987–92 вдалося арештувати понад 500 осіб причетних до діяльності ETA. У січні 1989 франц. поліція арештувала керівника орг-ції Хосе Уррутікоечеа Бенгоечеа (Хосу Тернера), засудженого згодом до тривалого терміну ув'язнення. ETA очолювали Мухіка Гармендіа (Артапало; 1989–92) і Луїс Альварес Сантакрістіна (Челіс; з 1992). 10.08.1995 у Пальма-де-Майорка (Балеарські о-ви) вдалося запобігти терорист. акту

проти короля Іспанії Хуана-Карлоса, який готували бойовики ЕТА. 13.03.1996 був вбитий колишній суддя Верховного суду Іспанії Франціско Томас-і-Валенте. У липні 1997 в Іспанії відбулися масові акції протесту проти діяльності ЕТА і на підтримку політики уряду, що стали наслідком викрадення та вбивства бойовиками ЕТА члена муніципальної ради одного з баскських міст економіста Мігеля Бланко. 16.09.1998 ЕТА оголосила одностороннє припинення вогню, яке діяло до липня 2000. Згідно з офіц. дан., до 1996 жертвами ЕТА стали 797 осіб, 77 осіб були викрадені (з них 8 були вбиті й 10 – поранено). У 6-бі проти ЕТА іспан. поліція користувалася незаконними методами, включно із таємними викраденнями і позасудовими вбивствами діячів баскського руху. 1991 і 1994 іспан. суди засудили 17 колишніх поліцейських і державних чиновників, які були замішані в таємних вбивствах підозрюваних у співпраці з ЕТА. У липні 1998 за аналогічними звинуваченнями до 10-річного ув'язнення був засуджений колишній міністр внутр. справ Іспанії Хосе Барріонуево. У березні 2006 угруповання ЕТА заявило про остаточну відмову від збройної боротьби за створення незалежної баскської держави. Однак, вибух у аеропорту Мадрид-Барахас, за здійснення якого взяла відповідальність ЕТА, засвідчив, що організація не відмовилась від терористичних методів 6-би. 2006–10 жертвами терористичних атак ЕТА стали 12 осіб. 2011 організація двічі повідомляла про припинення збройної боротьби. У листопаді 2016 лідера угруповання Мікеля Ірасторзу затримали у Франції. 16.04.2018 ЕТА заявила про саморозпуск.

А. Козицький (Львів).

ЕТАТИЗМ (від фр. *etat* – держава) – політика цілковитого контролю з боку держави усіх сфер суспільного життя. Погляди та ідеї, які виправдовують всеохоплюючу сутність держави називають етатистськими. Засновником Е. вважають нім. вченого К. Вольфа (1679–1754). Е. розглядається як політична доктрина протилежна до лібералізму. Представники лібералізму і консерватизму часто звинувачують у Е. сучасних соціал-демократів і сформовану ними доктрину «держави загального добробуту». Класичними прикладами етатистської доктрини вважають фашизм і комунізм.

Ю. Шведа (Львів).

ЕТТЛІ Клемент Річард (*Attlee*; 03.01.1883 – 06.10.1967) – брит. політик, лорд (1955). Закінчив Оксфордський ун-т, правник. Воював на фронтах *Першої світової війни 1914–18*, майор. Налігав до Лейбористської партії, від якої 1922 був обраний до парламенту. З 1935 впродовж 20 років

очолював *Лейбористську партію В. Британії*. Виступав на підтримку брит. добровольців, які брали участь у *Громадянській війні 1936–39* в Іспанії на стороні респ. уряду. Під час *Другої світової війни 1939–45* займав посади лорда-охоронця таємної печатки, міністра у справах домініонів та віце-прем'єра в уряді В. Черчилля. 1945–51 очолював уряд В. Британії. Замінив В. Черчилля під час конференції «*Великої трійки*» у Потсдамі (див. *Потсдамська конференція 1945*), брав участь у роботі конференції у Сан-Франциско 1945. Уряд Е. провів націоналізацію деяких галузей економіки (транспорту, металургійної та вугільної пром-сті та ін.). Особисто сприяв переговорам щодо набуття незалежності Індією (1947) і Пакистаном (1947), підтримав надання незалежності Бірмі (1948) та Цейлону (1948, тепер – Шрі-Ланка). Один із співзасновників *НАТО* (1949). Виступав за проведення виваженої політики під час *Корейської війни 1950–53*, на відміну від Г. Трумена, який розглядав можливість застосування ядерної зброї проти комуніст. Китаю.

ЕФІОПІЯ (Федеративна Демократична Республіка Ефіопія) – держава в Північно-Східній Африці. Межує з Еритреєю, Джибутті, Сомалі, Кенією, Суданом. Загальна площа: 1 130 тис. км². Чисельність населення: 107 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: оромо – 30–40%, амгара – 25%, тиграї – 12%, сомалійці, афари та ін. Релігійний склад населення: християни-монофізити (Ефіоп. православна Церква) – 40–50%, мусульмани-суніти – 30–40%, прихильники традиц. місцевих культів – 12%. Держ. мова: амгарська. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: федеративна держава. Столиця: Аддіс-Абеба. Адмін.-терит. поділ: 9 штатів. Глава держави: президент. Законодавча влада: двопалатний парламент (Федеральні Збори), який складається з Ради Народних Депутатів і Ради Федерації. Найвищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: ефіопський бир (100 центів).

На поч. ХХ ст. Е. була однією із двох незалежних держав Африки. У країні правила королівська династія Соломонідів, легендарні початки якої виводилися від біблійного царя Соломона й цариці Савської. Після смерті одного із найвідоміших правителів Е. імператора Менеліка II (1844–1913) у країні почалася запекла і тривала б-ба за владу. Унаслідок складних закулісних комбінацій та інтриг у вересні-жовтні 1916 реальну владу в країні узурпував один із високих сановників – раса Тефері (1892–1975), який був офіційним регентом при доньці Менеліка II Зоудіті (1876–1930). Імператриця

Ефіопії Зоудіта, яка була коронована 11.12.1917, постійно залишалася в тіні енергійного регента. Тефері спритно зіграв на конфлікті інтересів Італії та Франції, які мали колоніальні володіння поблизу Е., і прагнули не допустити посилення одна одної. Спираючись на допомогу французів, 28.09.1923 Е. вступила до *Ліги Націй*. Влітку 1928 імператриця була фактично відсторонена від влади, хоча й зберегла корону. 07.10.1928 Тефері був коронований як негус («цар») провінції Шоа. Титул негуса був першою сходинкою до отримання імператорського титулу негусе негеста («царя царів»). Символічним жестом, що мав засвідчити посилення позицій Тефері стало призначення ним 5 ефіоп. єпископів. Цей акт поклав початок процесу відокремлення Ефіопської церкви від Александрійської патріархії. Для модернізації армії 1929 Тефері запросив до країни бельг. військових інструкторів. Поведінка регента викликала занепокоєння частини державних сановників. Улітку 1929, коли майже одночасно почалися антиурядові повстання на півночі та на сході країни, давній противник Тефері, чоловік імператриці Зоудіти Гугса-Уоле (1877–1930), вирішив звести порахунки із претендентом на імператорську корону. Зібравши 10-тисячне військо, Гугса-Уоле у березні 1930 рушив на>Addis-Abeba. 31.03.1930 у місцевості Зебіт відбулася вирішальна битва, у ході якої війська регента розбили військо противника. Значну роль у ході битви відіграли два літаки, пілотовані франц. льотчиками, які бомбовими ударами спричинили паніку серед військ Гугса-Уоле. Після смерті 02.04.1930 імператриці Зоудіти, вже наступного дня Тефері був оголошений імператором (коронація відбулася 02.11.1930). Тефері зійшов на престол як 205-й імператор Е. під ім'ям *Гайле Селассіє I*. 16.07.1931 новий імператор запровадив Конституцію, яка не обмежувала його повноважень, однак створювала юридичні підстави для формування уряду і адмін. апарату. Депутатів обох палат парламенту призначали імператор і уряд країни. Зважаючи на те, що уряд також призначався імператором, Гайле Селассіє I отримав кишеньковий законодавчий орган, що лише мав символізувати демократичність політ. системи. Імператор Е. провів низку реформ – уніфікував податкову систему, створив Нац. банк, заснував світські школи, розпочав будівництво доріг і переозброєння армії. У травні 1932 група сановників із середовища правителів окремих провінцій влаштували змову. Із в'язниці вдалося втекти Лідж-Іясу (1896–1935), сановнику, який правив Е. 1913–16 під іменем Іясу V. Гайле Селассіє I жостоко придушив заколот.

На поч. 1930-х років, уряд фашист. Італії, розпочав підготовку до прямої агресії проти Е. (кон-

троль на території Е. дозволяв Риму об'єднати свої колонії у Сомалі та на березі Червоного моря). Приводом до початку війни послужила збройна сутичка, яка сталася 05.12.1934 в оазі Уол Уол на кордоні між Е. та Італ. Сомалі. Для розслідування цього інциденту була створена міжнар. комісія під керівництвом брит. полк. Кліффорда. Хоча комісія зробила висновок, що оаза знаходиться на території Е., італійців це не зупинило. До серпня 1935 у Сх. Африці Італія зосередила 260-тисячну армію. Війна почалася 03.10.1935. Одразу з трьох напрямків італ. війська вдерлися в Е. Через тиждень *Ліга Націй* визнала Італію агресором і запровадила проти неї екон. санкції. Однак, санкції не завдали Італії серйозної шкоди (вони не стосувалася двох важливих торгових партнерів Італії – Німеччини і США, які не належали до Ліги Націй і продовжували продавати Італії нафту). Ефіоп. армія (360 тис. чол.) була озброєна і навчена незрівнянно гірше, ніж італ. сили, і тому була змушена відступати. Упродовж першого тижня боїв зовсім не було. 10.10.1935 італійці досягнули значного пропагандистського успіху – на їх бік перейшов один із ефіоп. генералів. Загалом, аж до січня 1936 на жодному із фронтів великі битви не відбувалися. У серед. січня 1936 ефіоп. війська почали великий контрнаступ. Дві ефіоп. армії прорвали італ. фронт і здійснили рейд у тилу загарбників. Однак, це був лише тактичний успіх. До кін. лютого 1936 італ. командування ліквідувало прорив і продовжило наступ на>Addis-Abeba. Останню спробу врятувати країну від поразки зробив сам імператор. Зібравши залишки своєї армії у р-ні озера Ашенге, 31.03.1936 Гайле Селассіє I контратакував італійців. Ефіоп. силам знову вдалося прорвати фронт. Використавши проти наступаючих авіацію і отруйні гази, італ. частини зуміли зупинити наступ. Після запеклих триденних боїв на північній ділянці фронту регулярна ефіоп. армія перестала існувати, а опір загарбникам продовжували чинили лише розрізнені підрозділи. 02.05.1936 Гайле Селассіє I виїхав до В. Британії. 05.05.1936 італійці вступили до>Addis-Abeba, а вже 09.05. Італія оголосила про анексію Е. Вперше за понад півторатисячолітню історію Е. втратила незалежність. Італ. король *Віктор Еманнуїл III* коронувався як імператор Е., віце-королем став маршал П. *Бадольйо* (пізніше – маршал Родольфо Граціані).

У момент проголошення анексії Е. італ. війська контролювали тільки 1/3 ефіоп. території. В окремих важкодоступних р-нах італ. підрозділи так і не з'явилися протягом всього часу окупації країни. Окупація викликала стихійний рух опору, що з різною інтенсивністю тривав до 1941 (див.

також *Італійсько-ефіопська війна 1935–41*). Ситуація навколо Е. радикально змінилася після того, як 10.06.1940 Італія вступила в *Другу світову війну 1939–45* на боці Німеччини. Британці привезли Гайле Селассіє I до Хартума, звідки він звернувся до своїх підданих із закликом повстати проти окупантів. 20.01.1941 імператор із невеликим загonom перейшов судан.-ефіоп. кордон. Одночасно з ним на териорію Е. вступили брит. війська із Судану і Кенії. 06.04.1941 брит. солдати зайняли Аддіс-Абебу. 05.05.1941, рівно через 5 років після того, як італійці зайняли столицю Е., до неї повернувся імператор. 31.01.1942 Гайле Селассіє I підписав із британцями угоду про співпрацю. Угода обмежувала суверенітет імператора, оскільки значна частина ефіоп. території переходила під управління брит. військової адм-ції. Брит. громадяни отримали низку привілеїв, бюджет країни мали контролювати фінансові представники Лондона. 14.12.1942 Е. оголосила війну Німеччині, Італії та Японії. 19.12.1944 була підписана нова брит.-ефіоп. угода, яка дещо зменшила брит. привілеї у країні. Остаточо уряд Е. відновив суверенітет над всією територією країни лише 1947. Б-ба з італ. агресією дорого обійшлася ефіоп. народу. За офіц. дан. протягом 1935–41 у ході бойових дій та репресій загинуло понад 760 тис. осіб, що складало приблизно 10% передвоєнного населення країни. Величезними були й матеріальні втрати. Однак, Е. закінчила 2-гу світову війну в колі держав-переможниць. Визнання заслуг країни у війні стало запрошення її як члена-засновника ООН, а також вирішення на користь Аддіс-Абеби терит. суперечок із сусідніми державами. Підписана 10.02.1947 ефіоп.-італ. мирна угода припинила дію брит.-ефіоп. угоди 1944, унаслідок чого, суверенітет імператора відновлено на всій території країни за винятком Огадену, де до 1948 залишалася брит. військова адм-ція (згодом й Огаден включено до складу Е.). Ще однією своєрідною винагородою, яку отримала країна за участь в *антигітлерівській коаліції*, стала передача 1952 Е. колишньої італ. колонії на березі Червоного моря *Еритреї*. Щоправда, перед ефіоп. керівництвом була поставлена умова зберегти її автономний статус, а також забезпечити місцевому мусульманському населенню повноту громад. прав і свобод.

Майже півтора десятиліття, що минули після закінчення Другої світової війни, у Е. не відбувалися жодні екон. реформи. Поборюючи сепаратистські настрої серед неамгарського населення, центр. уряд мало уваги приділяв розвитку пром-сті та с/г. Лише 1957 імператор оголосив про початок реалізації 1-го п'ятирічного плану розвитку економіки.

У кін. 1950-х років у середовищі молодших офіцерів і інтелігенції почали поширюватися настрої незадоволення існуючим у країні режимом. Проголошена 1955, до ювілею 25-річного правління Гайле Селассіє I, Конституція, у тій частині, що стосувалася прав і повноважень імператора, практично не відрізнялася від Основного закону 1931. Гайле Селассіє I зберігав абсолютну владу. 13.12.1960 група змовників спробувала вчинити в Е. державний переворот. Скориставшись відсутністю імператора в столиці, підрозділи гвардії захопили стратегічні будівлі Аддіс-Абеби й заарештували частину вищих держ. сановників. Організатори перевороту планували поставити на чолі держави спадкоємця престолу принца Асфа-Уосена (1916–97), який навіть звернувся до народу із промовою по радіо. Дізнавшись про переворот, Гайле Селассіє I, який перебував з візитом у Лат. Америці, негайно вилетів до Е. Приземлившись в Еритреї, він зібрав розквартировані там війська й вислав їх до столиці. Підрозділи гвардії, що налічували лише 4 200 осіб, не могли вчинити серйозного опору армійським частинам. Після кількадечних боїв, 17.12.1960 імператор урочисто повернувся до Аддіс-Абеби. Керівника заколотників ген. Менгисту-Ніуая (1919–61) публічно стратили. 1962 Е. оголосила про ліквідацію автономного статусу *Еритреї*. У відповідь на це в заселеній мусульманами провінції посилювався сепаратистський рух, що швидко набрав форм збройної б-би. Еритрейці створили Фронт визволення Еритреї (ФВЕ). Проти партизанів були кинуті великі військові сили, але придушити повстання не вдалося. У кін. 1960-х років у порівняно невеликій Еритреї центр. уряду доводилося постійно утримувати майже половину ефіоп. армії. Тривала громадянська війна поглинала великі бюджетні кошти і постійно розхищувала економіку. Господарські прорахунки і голод 1972–74 у провінціях Тигре і Уолло (загинуло майже 200 тис. осіб), спричинили глибоку політ. кризу. Уряд усілякими методами намагався приховати правду про військові невдачі у Еритреї та жертви голоду. Коли в Аддіс-Абебі стало відомо правду про багатотисячні жертви голоду на вулиці стихійно вийшли тисячі мешканців міста. Крім того, на поч. 1974 збунтувалися, розквартировані в адмін. центрі Еритреї – Асмері, підрозділи урядових військ – солдати вимагали збільшення платні. До них приєдналися й ін. гарнізони, які поруч з екон. вимогами вимагали і відставки уряду. 12.09.1974 в Е. відбувся військовий переворот. Імператор Гайле Селассіє I був детронізований і посаджений під домашній арешт (пізніше помер за нез'ясованих обставин). Група офіцерів, що прийшли до влади

створили Рев. комітет збройних сил (ДЕРГ), що складався із 120 полковників і генералів. Майже одразу після перевороту усередині військової хунти розпочалася жорстока б-ба за владу. Перший керівник ДЕРГу генерал Аман Міхаель Андом (1924–74) був вбитий 24.11.1974. Його наступником став ген. Тефері Бенті (1921–77), який виступив із програмою рев. реформ під гаслом «Ітйопіа тикдем!» («Ефіопія понад усе!»). Країна була оголошена соціалістичною державою, приватні підприємства націоналізовані, а в березні 1975 була націоналізована вся земля. Земельні наділи передавалися в оренду селянам, проте не всім, а лише тим, які в «добровільно-примусовому» порядку записалися до створених урядом місцевих аналогів рад. колгоспів. Результати широкомасштабних і непродуманих реформ не забарилися – у країні почалися перебої із продуктами харчування. За розпорядженням уряду більшість навчальних закладів країни були закриті терміном на рік, а їх викладачі та студенти відправлені до сільської місцевості пояснювати селянам «переваги» колективного господарювання і цілі державної політики. Крім цього, вони мали навчити сільських жителів основам гігієни та ліквідувати неписьменність. Незважаючи на енергійну діяльність рев. уряду, екон. ситуація країни продовжувала погіршуватися. 02.02.1977 в Е. стався черговий військовий переворот, у результаті якого владу захопив полк. Менгисту Гайле Маріам (р. н. 1937). Т. Бенті разом із групою наблизених до нього військовиків були розстріляні. Бажаючи убезпечити себе від можливих виступів протесту, новий режим вдався до найрадикальніших заходів. Головні опоненти М. Г. Маріама із Революційної партії ефіоп. народу і Загальноєфіоп. соціалістичного руху були знищені. Масові репресії зачепили десятки тисяч людей, більшість із яких були розстріляні. Ще кількості тисяч мешканців країни були змушені рятуватися втечею до сусідніх Кенії, Судану і Джибуті. Нове керівництво країни підтвердило обрану раніше комуністичну модель розвитку економіки. У травні 1977 Аددіс-Абеба уклала угоду про дружбу і співробітництво з СРСР.

Вважаючи, що Е. є достатньо ослаблена держ. переворотами, влітку 1977 сусіднє Сомалі зробило спробу силою повернути собі, заселений переважно сомалійцями, Огаден. Ситуація для Е. ускладнилася тим, що в цей же час еритрейці, підтримані Суданом і Саудівською Аравією, майже повністю витіснили урядові війська зі своєї території і блокували у портах на Червоному морі ефіоп. гарнізони. Несподіванкою для уряду стала поява сепаратистського руху в провінції Тиграї. Створений 1976 маоїстський Народний фронт виз-

волення Тиграю на поч. 1980-х років контролював майже половину своєї провінції. Головною причиною незадоволення федеральним урядом була катастрофічна ситуація із забезпеченням населення продуктами. Партизанські рухи найсильнішими були саме в тих регіонах, які найбільше страждали від голоду. Ефіоп. режим утримався при владі тільки завдяки військовій допомозі з боку СРСР (на суму 1 млрд дол. США) і прибуттю до країни 18-тис. контингенту кубин. військ. У лютому 1978, за підтримки пілотованої рад. льотчиками авіації та участі в наземних операціях кубин. підрозділів, ефіоп. армія звільнила Огаден, а роком пізніше відновила контроль над Еритреєю. Армія визволення Еритреї, яка 1978 контролювала практично всю провінцію, була відкинута у важкодоступні р-ни на кордоні з Суданом. Військові перемоги викликали ейфорію у керівництва Е., яке одразу ж після закінчення бойових дій взялося за продовження екон. і соц. експериментів. Уряд націоналізував залишки приватних підприємств, а в сільській місцевості завершив повну колективізацію. Неефективне господарювання, яке збіглося в часі з надзвичайною засухою, призвело 1984–85 до страшного голоду у пн. і центр. р-нах країни, внаслідок якого померли понад 1 млн осіб. Як засіб б-би з голодом уряд обрав масові переселення людей із р-нів уражених засухою до більш-менш благополучних провінцій. Загалом із місць свого постійного проживання були переміщені понад 600 тис. осіб. При переселенні людям не дозволяли брати з собою великого багажу, розселення відбувалося серед мовно і культурно чужого населення, а тому ціла кампанія перетворилася у велику людську трагедію. Частина ефіоп. населення – фелашів – місцевих визнавців юдаїзму спец. «повітряним мостом» була перевезена до Ізраїлю. 1987 і 1990 голод в Е. повторився і знову загинули тисячі людей. Додатковою проблемою для країни на поч. 1990-х років стало падіння світових цін на головну статтю ефіоп. експорту – каву. В уряді почало бракувати грошей навіть на платню солдатам і поліції. Намагаючись послабити незадоволення народу військовим режимом, 1987 М. Г. Маріам організував прийняття нової Конституції, яка передбачала можливість створення в майбутньому цивільного уряду. Втім, це не послабило напруження в країні. 1988 відновилися активні партизанські рухи в Еритреї та Тиграї. Партизани цих провінцій спільно з кількома дрібнішими групами створили опозиційний до марксистського режиму Революційно-демократичний фронт ефіоп. народів.

Становище центр. уряду Е. стало безнадійним після виведення з країни 1989 кубин. військ і при-

пинення рад. військової допомоги. У листопаді 1989 бої з партизанами-тиграями точилися вже за 150 км від Аддіс-Абеби. На пд. Е. проти центр. уряду повстав народ оромо. На поч. 1990 урядові війська контролювали лише невелику територію навколо столиці країни. Унаслідок досягнутих на переговорах у Лондоні домовленостей полк. М. Г. Маріам 21.05.1991 зрікся влади і вилетів до Зімбабве. Тижнем пізніше Аддіс-Абебу зайняли підрозділи тиграїв. Тимчасовим лідером Е. за рішенням Революційно-демократичного фронту став керівник нац. руху тиграїв Мелес Зенаві. До уряду, який очолив М. Зенаві, увійшли 87 представників від 20 політ. угруповань і етнічних груп країни. Передбачалося, що цей уряд діятиме лише до моменту скликання Установчих Зборів. За розпорядженням уряду М. Зенаві 1991 територія Еритреї була поділена на 14 адмін. р-нів із власними місцевими адм-ціями. Еритрейці погодилися зачекати із проголошенням своєї незалежності ще два роки, поки не буде створено новий дем. режим в Аддіс-Абебі (Еритрея проголосила незалежність 24.05.1993). Уряд М. Зенаві 02.01.1992 визнав Україну незалежною державою, а 01.04.1993 встановив з нею дипл. відносини.

Ліквідація однопартійної системи привела до виникнення великої кількості дрібних партій. Розрізнена опозиція не змогла завадити М. Зенаві зміцнити свою одноосібну владу, яка спиралася на Революційно-демократичний фронт ефіоп. народів. Завершення перехідного періоду збіглося у часі з черговим сильним голодом. 1994 у країні голодували понад 7 млн осіб. Незважаючи на періодично повторювані «голодні роки», економічну скруту і колапс системи охорони здоров'я, у 1990-х роках населення країни продовжувало зростати, в середньому, на 3,2% щорічно. Це породжувало велику проблему, бо приріст виробництва с/г продукції у той самий період, складав лише 0,5% на рік. У червні 1994 у більшості регіонів Е. пройшли вибори до Установчих Зборів. Вибори бойкотували народи оромо і амгара. Більшість мандатів (484 із 547) отримали лояльні до М. Зенаві депутати. Незважаючи на частковий бойкот виборів і порушення під час голосування, 08.12.1994 Установчі Збори затвердили нову Конституцію Е., яка передбачала федеративний устрій країни. Були створені 9 автономних штатів, за кожним із яких закріплювалося право вийти зі складу федерації та створити незалежну державу. Країну було перейменовано в Федеративну Демократичну Республіку Ефіопію, було створено двопалатний парламент. Всі релігії та етнічні групи оголошувалися рівними перед законом, робочою (але не державною) мовою федерації залишила-

ся амгарська. Главою держави ставав прем'єр-міністр, пост якого зберіг за собою М. Зенаві (1995 переобраний на черговий термін). Намагаючись відродити економіку, уряд провів приватизацію підприємств неефективного держ. сектору, роздав концесії на розвідку і видобуток корисних копалин амер. і франц. фірмам. Для стабілізації фін. сектору була проведена девальвація нац. грошової одиниці. В Е. почала надходити значна зовн. фінансова допомога і позики. Лише протягом 1994–95 країна отримала понад 1 млрд дол. зовн. кредитів. Завдяки цьому вже під кін. 1994 вдалося досягнути, хоча й незначного, приросту ВВП (на 1,4%).

У сфері зовн. політики Е. задекларувала наміри нормалізувати стосунки з усіма своїми сусідами. Однак відносини з мусульманськими сусідами Еритреєю та Сомалі майже одразу почали складатися напружено. Вже восени 1997 почали погіршуватися стосунки із Еритреєю. Причиною цього стало запровадження еритрейцями власної нац. валюти – накфи. Аддіс-Абеба відмовилася проводити екон. розрахунки із колишньою провінцією із перерахунком ефіоп. бирів у накфи. Тривалі суперечки викликало питання приналежності міста Бадме, що лежало на кордоні між державами. 06.05.1998 еритрейські війська атакували Бадме, яке у той час контролювала ефіоп. адміністрація. У ході конфлікту Е. депортувала усіх еритрейців, що на момент війни опинилися на її території. У відповідь уряд Асмери вдався до аналогічного кроку, виселивши з країни всіх ефіопів. Прикордонні сутички на еритр.-ефіоп. кордоні з різною інтенсивністю тривали до осені 2000. На першому етапі боїв еритрейцям навіть вдалося вклинитися на територію Е., але згодом ефіоп. війська відновили попередню лінію кордону. Остаточна угода про припинення вогню була підписана в Алжирі 12.12.2000. Сторони конфлікту погодилися на міжнар. арбітраж й 13.04.2002 Міжнародна арбітражна комісія вирішила передати більшу частину спірного району Еритреї. Адисс-Абеба відмовилася виконати рішення цього арбітражу. У грудні 2006 ефіоп. армія увійшла на територію Сомалі й розпочала бойові дії проти ісламістського угруповання «Союз ісламських судів», що тимчасово захопило Могадішо. Завдяки військовій підтримці Е. центральна влада в Сомалі повернулася до рук Перехідного федеративного уряду, очолюваного Абдаллахом Юсуфом Ахмедом. Ефіопські війська перебували в Сомалі до 2009, а 2011 знову здійснили там військову операцію проти ісламістів.

Внутрішньополіт. ситуація в Е. загострилася після парламентських виборів 15.05.2005,

результатів яких не визнала частина опозиції, що звинуватила уряд у фальсифікаціях – правлячий Революційно-демократичний фронт ефіоп. народів отримав 327 місць із 547 у нижній палаті ефіоп. парламенту (60%), а опозиція – 174 мандати (32%). Частина обраних до парламенту депутатів відмовилася зайняти свої місця й виступила із закликами до усунення від влади М. Зенаві. У країні почалися масові акції протесту, під час яких загинуло 193 маніфестанти та 6 поліцейських й понад 60 тис. осіб було заарештовано. Кількох опозиційних депутатів звинуватили у підбурюванні до насилля і ув'язнили. Інша частина опозиції створила партизанський рух «15 травня – Рух за справедливість, свободу та демократію», базою розгортання якого стала Еритрея. Політична криза ускладнилася масштабною засухою 2011, що стала найбільшим стихійним лихом цього типу за попередні 60 років.

У серпні 2012 М. Зенаві помер, виконувачем обов'язків прем'єр-міністра став Гайле Маріам Десалень (1965 р. н.). У листопаді 2015 у р-нах розселення народів оромо і амгара почалися антиурядові протести, через що 06.10.2016 у країні був запроваджений надзвичайний стан. На тлі затяжної політ. і екон. кризи, у лютому 2018 Г. М. Десалень подав у відставку, після чого правляча партія висунула на пост прем'єра Абій Ахмеда Алі (1976 р. н.), який став першим мусульманином і першим представником оромо на цьому посту. Протягом квітня–липня 2018 Абій Ахмед Алі розпочав масштабну лібералізацію політ. режиму: скасовано надзвичайний стан, звільнено політ. в'язнів, почалося судове переслідування осіб, винних у зловживаннях владою і порушеннях прав людини у попередні роки. 09.07.2018 Абій Ахмед Алі та президент Еритореї Ісай Афеуеркі підписали у Асмері договір про відновлення дипл. відносин, що зокрема передбачав виконання Е. умов міжнародного арбітражу 2002 й передачі еритрейцям спірних прикордонних територій включно із м. Бадме.

Літ.: Ришард Капусцінський. Імператор. Шахіншах Пер. з польськ. Олесь Герасим. Чернівці: Книги XXI, 2014; Harold Marcus. A History of Ethiopia.

Berkeley: University of California Press, 2002; Bahru Zewde. A History of Modern Ethiopia, 1855–1991. Athens: Ohio University Press, 2002.

А. Козицький (Львів).

ЕЧІВЕРРІЯ АЛЬВАРЕС Луїс (Echeverria Alvarez; 17.01.1922) – Президент Мексики (1970–76). Закінчив 1945 юрид. ф-т Мекс. автономного нац. ун-ту, викладав право у цьому навч. закладі, професор. З 1946 – член Інституційно-революційної партії, 1957–58 – викон. секретар Нац. виконкому ІРП. 1954–57 – ген. секретар мін-ва освіти. 1964–69 – міністр внутр. справ. Як міністр внутр. справ відповідальний за криваву розправу на площі Трьох культур у Мехіко над студентами, які протестували проти режиму попередніх Олімпійських ігор 1968. У грудні 1970 обраний на президентський пост. Екон. програма уряду Е. А. була спрямована на посилення регулятивних функцій держави у госп. житті – втілював низку заходів зі зміцненню держ. сектора в економіці, прийняв закон про регулювання іноз. інвестицій у Мексиці (1973), провів реформу податкової системи. Політика уряду у соц. сфері була розрахована на зняття напруги у суспільстві, зокрема за поданням уряду Е. А. були схвалені нові закони про працю (1970), про аграрну реформу (1971), про обов'язкове соц. страхування (1972), які, в цілому, розширили систему соц. гарантій для працівників. Реформаторська діяльність Е. А. зачепила і політ. життя країни – 1971 набув чинності новий виборчий закон, були звільнені з ув'язнення учасники студент. заворушень 1968. Засуджував неоколоніалізм і підкреслював значення політ. і екон. незалежності країн *Третього світу*. Уряд Е. А. після 1973 надавав притулок багатьом політ. емігрантам з Чилі, 1975 пішов на зближення з режимом Ф. Кастро на Кубі. Політика уряду Е. А., спрямована на посилення політики державного регулювання соц.-екон. відносин призвела до нестабільності ринку, появи ознак екон. кризи і зростання соц. напруження у суспільстві. У грудні 1976 закінчився термін повноважень Е. А. і новим президентом країни став Х. Лопес Портільо. З 1976 очолював Центр соціальних і економічних досліджень Третього світу у Мехіко.

ЄВРАЗІЙСТВО – течія філософсько-історичної та політичної думки рос. еміграції 1920–30-х років (класичне, або емігрантське Є.). Засновники Є: філолог М. Трубецької (1890–1938), економіст П. Савицький (1898–1968), муз. критик П. Сувчинський (1892–1985), богослов Г. Флоровський (1893–1979). У формування ідеології Є. внесок зробили філософи Л. Карсавін, С. Франк, В. Ільїн, правознавець М. Алексєєв, історик Г. Вернадський та ін. представники рос. еміграції. Появі Є. сприяли книга М. Трубецького «Європа и Человечество» (1920). Маніфестом Є. вважають збірник статей «Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев» (1921). Євразійці підготували два колективних маніфести – «Євразийство: опыт систематического изложения» (1926) і «Євразийство (формулировка 1927 года)».

Осн. складовими ідеології Є.: заперечення європоцентризму і визнання рівноправності всіх цивілізацій; критичне ставлення до романо-германського Заходу, який, на їхню думку, прагнув до європеїзації людства і знищення самобутності нац. культур; утвердження Росії як Євразії – особливо-го континенту, самобутнього культ.-географ. світу, відмінного від Європи та Азії, але зі схильністю до останньої; рос. народ не вичерпується слов'янством, а пов'язаний через «туранський елемент» своєю культурою з неслов'янськими народами Євразії, які мають подібний до росіян психологічний тип; ядром євразійської спільноти мав бути рос. народ, який вони сприймали як «триєдину націю» – росіяни, українці та білоруси; монгольське панування було благом для Росії, адже саме від монголів росіяни перейняли свою державну ідеологію і здатність до об'єднання континенту в державне ціле; розуміння російської революції як, з одного боку, катастрофічного завершення згубного процесу європеїзації Росії, а з другого – як початок її благодатного «повороту на Схід»; констатація краху ліберальної демократії та висунення їй на зміну нового державного устрою – ідеократії, в якому правляча еліта об'єднана спільною «ідеєю-правительською»; недосконале втілення ідеократії вони бачили у більшовизмі та фашизмі, а справжньою ідеократією вважали Є.

Організаційне оформлення євразійського руху відбулося 1924 у Відні, де створено Вищу євразійську раду на чолі з князем М. Трубецьким.

На серед. 1920-х років у євразійському русі спостерігається поділ на ліве та праве крило. 1928–29 роках відбувся остаточний розкол руху через прорадянську і пробільшовицьку діяльність лівого крила, органом якого стала газета «Євразия». Ліві євразійці згодом залишили рух, деякі з них повернулися в СРСР і стали жертвами політ. репресій. На поч. 1930-х років «правим євразійцям» частково вдалося відновити рух і навіть проголосити емігрантську Євразійську партію (1932). Однак євразійський рух поступово вичерпав свій потенціал, а з поч. 2-ї світової війни, занепав.

Ідеї Є. у другій пол. ХХ ст. знайшли відгук у працях географа і історика Лева Гумільова (1912–92), зокрема, «Этногенез и биосфера Земли», «От Руси до России», «Древняя Русь и Великая степь». Л. Гумільов сформував свою концепцію етногенезу, твердив, що Росія може існувати і розвиватися тільки як складний «суперетнос». Його спадщину можна вважати своєрідною проміжною ланкою між емігрантським і новим, сучасним Є. (неоєвразійством).

Сучасне Є – неоднорідна в інтелектуальному та ідеологічному відношенні течія, формування якої тривало кін. 1980–90-х роках. Дослідники вбачають у поглядах неоєвразійців значно більший вплив зх. інтелектуальних ідей, зокрема, творців геополітичної школи, представників нім. «консервативної революції», європейських «нових правих» тощо. Головними теоретиками течії нового Є. стали філософи О. Панарін і О. Дугін. Прихильник західних цінностей, Олександр Панарін (1940–2003), використовуючи погляди європ. «нових правих», амер. інтелектуалів Ф. Фукуями та С. Гантінгтона, обґрунтував модель «цивілізаційного євразійства». Згідно з міркуваннями О. Панаріна, євразійський проєкт мав би стабілізувати становище Росії як наддержави, унормувати відносини між слов'янами й мусульманами, а також урегулювати стосунки Росії та Заходу «шляхом визнання природних кордонів між західноєвропейським та євразійським цивілізаційними просторами». Після смерті О. Панаріна головним теоретиком і лідером неоєвразійства в його крайньому антизахідному вимірі залишається Олександр Дугін (1962 р. н.). «Євразією» О. Дугін називав континентальну материкову масу Європи та Азії, які протиставляв у дусі зх. геополітиків і «нових правих» морським державам під керівництвом США. Ці ідеї він спробував закласти в програму діяльності Націонал-більшовицької партії Росії, ідеологом якої був у 1994–98. Щоб успішно вести боротьбу проти загрози «атлантизму», Росія повинна посилити стратегічні вісі Москва-Берлін, Москва-Токіо і

Москва-Тегеран. Вважає росіян імперіобудівничим народом, а «Росію без імперії» немислимою. 2001 О. Дугін створив Всеросійський політ. громад. рух «Євразія». який 2003 трансформувався у Міжнародний євразійський рух.

У цей період Росія активно просувала ідею «єдиного євразійського простору», який мав би об'єднати РФ, Білорусь, Україну, Казахстан та ін. країни СНД. Однак *Помаранчева революція 2004* в Україні стала для російської влади і євразійців величезним геополітичним викликом. Вони зайняли щодо України вкрай агресивну і непримиренну позицію. Перемогу Революції гідності О. Дугін сприйняв як встановлення «неонацистського режиму», який спрямований проти геостратегічних інтересів Росії.

На відміну від класичного Є. неоєвразійські ідеї поступово трансформувалися із захоплення окремих груп інтелектуалів у програми політ. партій різного спектру, в офіційні заяви й дії влади і не тільки в Росії. Зокрема, президент Казахстану Н. Назарбаєв ратував за формування Євразійського Союзу держав на пострад. просторі. Саме в столиці Казахстану 10.10.2000 було проголошено Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), і поняття «євразійський» набуло легітимності на вищому політичному рівні. З 01.01.2010 запрацював єдиний митний простір між Росією, Білоруссю і Казахстаном. 29.05.2014, вже після анексії Росією Криму і початку війни на Донбасі, президенти Росії, Білорусі і Казахстану підписали договір про Євразійський економічний союз (діє з 01.01.2015). Членами нового об'єднання стали також Вірменія і Киргизстан. Проект ЄЕС розглядається як альтернатива *Європейському Союзу*, є спробою Росії повернути втрачений статус великої держави.

Т. Полещук (Львів).

ЄВРОМАЙДАН 2013–2014 (Революція гідності) – виступ укр. суспільства проти режиму президента В. Януковича, що тривав у листопаді 2013 – лютому 2014. Приводом Р. г. стало розпорядження уряду від 21.11.2013 про призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію між *Європейським Союзом* і Україною.

Процес зближення між ЄС і Україною розпочався у 1990-х роках і був визначений укр. владою як стратегічний курс. Оскільки інтеграція в політ., екон., інформ. і культ. простір європ. співтовариства та набуття повноправного членства були доволі складним і тривалим процесом, то у середньостроковій перспективі передбачалося отримання статусу асоційованого члена ЄС. Основи цього зовнішнього політ. курсу були закладені ще за президентства Л. Кучми, активно втілювалися

за президентства В. Ющенка і в перші роки президентства В. Януковича. Зокрема, 30.03.2012 Україна і ЄС парафували Угоду про асоціацію (всю політ. частину) а також положення про створення зони вільної торгівлі. Передбачалося, що Угода буде підписана на Вільнюському саміті 28-29.11.2013. Укр. суспільство сподівалося, що корумпована влада з огляду на взяті на себе перед європ. співтовариством зобов'язання і тиском громад. суспільства змушена рухатись у напрямку побудови демократичної і правової держави. Проте рішення уряду В. Януковича про призупинення євроінтеграц. кроків нівелювали всі попередні зусилля.

Різкий поворот у зовнішньому політ. пріоритетах України був здійснений під тиском РФ. Після розпаду СРСР рос. політична еліта та значна частина росіян переживали комплекс поразки у «Холодній війні» і прагнули відновлення Росією статусу великої держави. Звідси втручання Кремля у справи сусідніх країн (Придністровський конфлікт 1992, азербайджансько-вірменське протистояння в Карабаху 1988–94, грузинсько-абхазький конфлікт 1992–93, російсько-грузинська війна 2008).

Намагання України зблизитися з ЄС і країнами НАТО боляче сприймалося кремлівськими очільниками, оскільки руйнувало їх намір відновити домінування на пострадянському просторі. Тому, рос. влада використовували різні засоби впливу – від екон. шантажу і політ. тиску до прямих військ. погроз та територіальних зазіхань (заява ВР РФ у травні 1992 про те, що акти про передачу Кримської обл. Україні не мають юридичної сили; постанова ВР РФ «Про статус міста Севастополя» від 09.07.1993 тощо). Тиск на Україну посилювався з приходом у Кремль В. Путіна, для якого розпад СРСР 1991 став «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст.» (ситуація довкола о.Тузла 2003, втручання у президентські вибори 2004, газовий шантаж 2005–06 і 2008–09). Напередодні Вільнюського саміту В. Путін і В. Янукович тричі зустрічалися в Москві та Сочі й після цих зустрічей В. Янукович та його оточення призупинили євроінтеграційний процес.

В основі сусп. виступу проти режиму В. Януковича лежав комплекс причин, зокрема, відмова від євроінтеграції та перетворення України в сателіта Росії; створення з держ. органів кримінально-олігархічної піраміди на чолі з В. Януковичем та його найближчим оточенням («Сім'я»), яка через фінансові схеми виводила з країни активи за кордон («Сім'я» за 4 роки вивела з України \$ 40 млрд.), у той час як держ. фінанси знаходилися у критичному стані (у листопаді 2013 резерви НБУ становили лише \$ 18,8 млрд. і

їх вистачало лише на обслуговування зовн. боргу); побудова авторитарної системи влади, ігноруючи чинну Конституцію і закони України (відміна Конституційної реформи 2004, створення проурядової більшості в парламенті з депутатів-“тушок”, підпорядкування судової гілки влади через підконтрольні Вищу раду юстиції та Вищу кваліфікаційну комісію суддів; закріплення на ключових посадах вихідців з донецького клану); русифікація та звуження сфери вживання укр. мови і та відмова від політики відновлення нац. пам'яті (закон Колісниченка – Ківалова, скасування норми про дублювання іноз. фільмів укр. мовою, ліквідація Інституту національної пам'яті, відмова від визнання Голодомору геноцидом); репресії проти політичних опонентів (ув'язнення Ю. Тимошенко та Ю. Луценка, переслідування лідерів та учасників Податкового майдану тощо).

Після заява прем'єр-міністра М. Азарова 21.11.2013 про призупинення курсу на євроінтеграцію, низка відомих укр. журналістів закликали через соцмережі зібратися на Майдані Незалежності для висловлення своєї підтримки підписанню Угоди про асоціацію з ЄС. Того ж вечора, там зібралось кілька тисяч осіб, відбувся імпровізований мітинг за участю лідерів опозиції А. Яценюка, В. Кличка та О. Тягнибока. У наступні дні мітинги ставали масовішими, протестний рух перекинувся в регіони.

Наймасовіший мітинг (бл. 100 тис. осіб) на підтримку євроінтеграції відбувся у неділю 24.11.2013 у Києві. Підготовка велася як парламентською опозицією, їхнім осередком була Європейська площа, так і громадськими лідерами – на Майдані Незалежності. Подібні маніфестації пройшли і в ін. укр. містах. Опозиціонери оголосили акцію безстроковою, громадські активісти вирішили продовжувати акцію до 29 листопада. Таким чином у Києві виникли два проєвропейські акції: очолювана політиками на Європейській площі, і громадська – на Майдані Незалежності.

З 25.11.2013 до протестів акцій долучилось студентство. 26.11 керівники опозиції об'єдналися з громадськими активістами й всі опозиційні сили зосередились на Майдані Незалежності. У наступні дні вимоги щодо підписання Угоди про асоціацію з ЄС находили широку підтримку у суспільстві, однак, 29.11 на Вільнюському саміті Східного партнерства В. Янукович не підписав цього документу. У цих умовах режим вдався до відкритих репресій щодо учасників протестів. Під приводом необхідності підготовки центру міста до новорічних свят і встановлення святкової ялинки силовикам було дано наказ «зачистити» Майдан від активістів. Бл. 4 год. ранку 30.11.2013 кілька

сотень студентів були атаковані спецпідрозділом МВС «Беркут». Відбулося жорстоке побиття активістів (травми отримали 84 особи), 34 особи були затримані міліцією. Жорстоке побиття студентів збурило суспільство і на мітинг 01.12.2013 вийшло за різними даними від 500 тис. до 1 млн осіб. Протестувальники відвоювали в міліції територію Майдану, зайняли Будинок профспілок, КМДА. Для керівництва протестним рухом було створено Штаб національного спротиву у складі лідерів трьох опозиційних партій – А. Яценюка, В. Кличка, О. Тягнибока. Координатором штабу став О. Турчинов.

По периметру Майдану періодично виникали сутички протестувальників з міліцією і «тітушками», які провокували активістів на силові дії. Зокрема, біля Адм-ції Президента внаслідок дій спец. загонів міліції постраждало 165 людей, з них 52 журналісти. Десятки людей було заарештовано, відправлено в міліцейські відділи, а згодом під суд, за «спротив працівникам міліції».

Попри розправи над протестувальниками проєвроп. рух набував масовості. Влада для демонстрації підтримки своїх дій привозила в Київ бюджетників і працівників з підконтрольних підприємств. На тлі зростання протестних настроїв В. Янукович відкидав будь-які компроміси з опозицією. Так, одна з вимог Майдану – відставка уряду М. Азарова була провалена в парламенті 03.12.2013. У відповідь 08.12.2013 на мітингу у Києві було висунуто вимогу – відставка В. Януковича. Учасники мітингу знесли один із останніх реліктів радянської епохи в столиці – пам'ятник Леніну.

Оточення В. Януковича вирішує вдруге силою розігнати Майдан, цю спробу зроблено У ніч з 10 на 11.12.2013 влада зробила чергову спробу розігнати мітинг, однак активний спротив опозиційних депутатів та майданівців, змусив відмовитись від цього плану. Негативна реакція країн Заходу на спробу розігнати протестувальників змусила В. Януковича зустрітись з спецпредставником ЄС Кетрін Ештон та помічником Держсекретаря США Вікторією Нуланд й заявити, що «влада діятиме виключно в рамках закону і ніколи не вживатиме сили проти мирних зібрань».

У дійсності обидві сторони продовжували готуватися до подальшого протистояння. Майданівці зміцнювали барикади, запасали продовольство та інші необхідні матеріали, вишколювали сотні Самооборони, намагалися заручитися підтримкою західних країн; влада стягувала в столицю силовиків, «тітушок». (за деякими дан., у середині грудня у Києві знаходилося бл. 14 тис. правоохоронців, з них 4 тис. бійців «Беркуту», і

1,5-2 тис. «тітушок»). 17.12.2013 В. Янукович зустрівся у Москві з В. Путіним, який пообіцяв знижку на газ і кредит у розмірі \$15 млрд. За цих умов влада знову активізувалась, відбувались напади на активістів, які почали приводити до летальних наслідків.

Черговий виток протистояння розпочався 16.01.2014, коли провладна більшість у Верховній Раді проголосувала за т. зв. диктаторські закони, які радикально обмежували громадську активність. Рішення більшості парламенту викликало різке несприйняття у суспільстві. 19.01.2014 розпочалися відкриті сутички між силовиками і протестувальниками на вул. М. Грушевського, в результаті яких загинули троє майданівців (С. Нігоян, М. Жізневський та Р. Сенік). Вбиті були вогнепальною зброєю, яку використовували міліціонери. Переговори лідерів опозиції і влади не давали бажаних результатів, оскільки В. Янукович і його оточення готувалося до введення надзвичайного стану в країні й використання проти протестувальників армії. Проте, неготовність вищого керівництва Збройних сил застосувати армійські підрозділи проти цивільного населення зупинило розвиток силового сценарію.

Наприкінці січня протистояння перемістилося під стіни парламенту. 28.01.2014 депутати проголосували за відставку М. Азарова і скасували більшість з диктаторських законів, однак, закон про амністію учасникам акцій протесту був ухвалений у вигідній В. Януковичу редакції, тому Майдан відмовився його виконувати.

14.02.2014 на засіданні Ради Майдану було вирішено організувати «мирний наступ», щоб домогтися повернення до Конституції 2004, що обмежила президентську владу. Для протидії протестувальникам влада стягнула до Верховної Ради озброєні вогнепальною зброєю підрозділи МВС, СБУ та ВВ (бл. 11 тис. чол.) і групи «тітушок» (назва груп найманих провокаторів, яких влада використовувала для побиття і розгону майданівців). З наближенням демонстрантів «Беркут» і «тітушки» застосували проти них спецзасоби (помпові рушніці, світлошумові гранати), десятки людей отримали важкі поранення, мітингувальників було витіснено з урядового кварталу. За цих умов влада вдалась до заходів з розгону Майдану, які розпочала о 20 год. 18.02.2014.

Наступ силовиків (навіть із використанням БТР) тривав майже цілу ніч, проте Майдан вистояв. За добу протистояння загинуло 36 осіб (9 осіб із боку правоохоронців), 85 протестувальників отримали вогнепальні поранення. Рев. події перекинулися в регіони, у зх. і центр. областях опозиціонери захопили обласні управління СБУ і МВС, обласні

та районні адміністрації. Режим В. Януковича втрапив контроль над частиною країни. Розпочалися переговори між опозицією та владою, було оголошено перемир'я, проте локальні сутички тривали й надалі. 20.02.2014 підрозділи «Беркуту» розпочали відхід під пострілами невідомих снайперів. Одночасно спецрота «Беркуту» на чолі з Д. Садовником та проурядові снайпери почали розстріл активістів Майдану. За кілька годин цієї бійні загинуло понад 50 людей. Вбивства людей у центрі столиці змусили депутатів ухвалити рішення про припинення антитерористичної операції СБУ. На ранок 21.02.2014 була підготована угода між владою і опозицією, що передбачала відновлення дії Конституції 2004, створення коаліційного уряду, схвалення нового виборчого законодавства, проведення президентських виборів не пізніше грудня 2014. Проте активісти Майдану, після десятків смертей своїх побратимів, не прийняли цю угоду, і оголосили ультиматум В. Януковичу з вимогою негайної відставки. В іншому випадку на 10.00 наступного дня було заплановано штурм президентської резиденції – Межигір'я.

22.02.2014 «донецький» спікер В. Рибак подав у відставку, новим головою ВР було обрано О. Турчинова. Парламент 328 голосами відправив В. Януковича у відставку з посади Президента України (сам экс-президент напередодні втік у Росію), також було звільнено низку високопосадовців, які були відповідальні за кризовий стан в країні. Р. г. усунула від влади режим В. Януковича й країна отримала черговий шанс на поступальний демократичний розвиток.

О. Дудяк (Львів).

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВТОВАРИСТВО (ЄЕС; Європейська економічна спільнота; неофіційна назва – «Спільний ринок») – міжнародна регіональна економічна організація створена на основі Римського договору (містив гарантії вільного переміщення капіталу і робочої сили між державами-учасниками, проголошував ліквідацію митних бар'єрів, проведення спільної аграрної політики та ін.), який 25.03.1957 підписали Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина і Франція. Головною метою орг-ції було визначено поетапне вирішення наступних завдань – створення єдиного митного союзу, просування до спільного екон. союзу, проведення скоординованої аграрної політики та створення у майбутньому політичної спільноти. ЄЕС офіційно діє з 01.01.1958 і спільно з Європейським об'єднанням вугілля і сталі та Європейським Співтовариством з атомної енергії складало основу функціонування Європейського Союзу. 1973 до ЄЕС приєдналися Велика Британія,

Данія, Ірландія, 1981 – Греція, 1986 – Іспанія і Португалія, 1995 – Австрія, Фінляндія і Швеція (всього 15 держав). У кін. 1960–х–поч. 1970-х років був створений єдиний митний союз (між першими 6 членами 01.07.1967, та наступними – 01.07.1977 тощо), внаслідок чого було відмінено митні тарифи, запроваджений єдиний митний тариф щодо третіх держав тощо. На поч. 1990-х років був завершений процес створення єдиного внутр. ринку, тобто скасовані обмеження на переміщення товарів, осіб, послуг і капіталу. У рамках ЄЕС держави-учасниці проводили спільну політику у галузі рільництва, транспорту, торгівлі, а також координували свої зусилля в ін. галузях економіки. 1979 була створена єдина валютна система, яка стала формою для координації валютно-фінансової політики. З 01.01.1993 були ліквідовані митниці на внутр. кордонах Співтовариства. На поч. 1990-х років головною метою ЄЕС було визначено досягнення повної екон. інтеграції західноєвроп. держав шляхом підвищення рівня екон. розвитку його учасників. У грудні 1991 під час конференції у Маастрихті (Нідерланди) держави-члени ЄЕС підписали Договір про *Європейський Союз* (див. *Маастрихтська угода 1992*). У екон. частині Договір передбачав повну координацію екон. і соц. політики держав членів ЄЕС, запровадження єдиної валюти – ЕКЮ (з 1996 – Євро), створення Європейського центрального банку та ін. Маастрихтською угодою Європейське Економічне Співтовариство було перейменоване на Європейське Співтовариство. До набуття чинності Лісабонським договором 01.12.2009 Європейське Співтовариство мало статус юридичної особи і суб'єкта міжнародного права, на відміну від Європейського Союзу. Лісабонським договором було переіменовано Договір про запровадження Європейського Співтовариства на Договір про функціонування Європейського Союзу, а Європейське Співтовариство увійшло в склад Європейського Союзу і формально припинило своє існування.

М. Микієвич (Львів)

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ВУГІЛЛЯ І СТАЛІ (Європейський союз вугілля і сталі; ЄОВС) – міжнародна регіональна економічна організація; найстарша із європейських інтеграційних організацій. Заснована 18.04.1951. До її складу увійшли Бельгія, Франція, Нідерланди, Люксембург, ФРН, Італія. Згодом до орг-ції приєдналися Данія, Ірландія, В. Британія (всі – 1973), Греція (1981), Іспанія і Португалія (обидві – 1986), Австрія, Фінляндія, Швеція (1995). Мета орг-ції – розвиток екон. потенціалу держав об'єднання.

У рамках ЄОВС ліквідовано обмеження (мити, квоти тощо), які ускладнювали вільне пересування капіталів, сировини, а також продукції вугільної та сталеливарної пром-сті. ЄОВС спільно з Європейським Співтовариством та Європейським об'єднанням з атомної енергії становили основу Європейського Союзу. Договір про ЄОВС був укладений на 50 років і 23.07.2002 закінчився строк його дії. Таким чином ЄОВС, на відміну від інших двох Співтовариств, припинив своє існування, а його компетенція та майно перейшли до Європейського Співтовариства.

М. Микієвич (Львів).

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ БАНК РЕКОНСТРУКЦІЇ І РОЗВИТКУ (ЄБРР) – спеціалізована міжнародна економічна організація. Заснований 1990 (розпочав роботу у квітні 1991) для сприяння становленню ринкової економіки і демократії, зокрема у державах Центр.-Сх. Європи. ЄБРР надає кредити (виключно на комерційних засадах) державним і приватним структурам під конкретні проекти; здійснює прямі інвестиції та надає технічну допомогу. Членами є 59 країн (Україна член з 1992), зокрема всі члени ЄС. Штаб-квартира знаходиться у Лондоні. Вищий орган – Рада керуючих, що складається з міністрів фінансів держав-членів. Щорічні сесії відбуваються у Лондоні або у столиці однієї з держав-членів.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ (Європарламент) – представницький орган *Європейського Союзу* (ЄС), який має, в основному, консультативні та дорадчі функції. Заснований Римським договором 1957. З набранням чинності договору 1958 було прийняте рішення про створення єдиного представницького органу для всіх існуючих у Європі екон. орг-цій (ЄОВС, ЄЕС та Євроатому) – Європейської парламентської асамблеї. До його повноважень було віднесено здійснення контролю за виконавчими органами відповідних регіональних орг-цій та виконання консультативних функцій. Перше засідання відбулося 19.03.1958 у Страсбурзі. Депутати Європейської парламентської асамблеї 30.03.1962 прийняли рішення про зміну її назви на «Європейський парламент» (ЄП). За умовами Римського договору члени ЄП повинні були обиратися громадянами держав, які ввійшли до складу Співтовариства, на основі прямого і загального виборчого права за єдиною для всіх держав процедурою. Однак до 1979 депутати ЄП обирались непрямыми виборами: кожен нац. парламент держав-учасниць у межах квот, відведених відповідній країні, обирав зі свого складу представників до ЄП за

системою, встановленою нац. законодавством. У вересні 1976 Радою ЄЕС було схвалено Акт «Про вибори до Європейської парламентської асамблеї загальними прямими виборами», положення якого були закріплені внутрішнім законодавством держав-учасниць. З 1979 ЄП обирається терміном на 5 років прямим загальним голосуванням населення країн-членів ЄС за нормами представництва пропорційно чисельності населення держав. У виборах взяли участь 62% виборців. Повноваження ЄП визначені Єдиним європейським актом (1987), Договором про ЄС (1992), Амстердамським договором (1997) та ін. документами. У компетенції ЄП підготовка і прийняття юридичних актів ЄС, ратифікація міжнар. угод, нагляд за діяльністю Комісії і Ради ЄС, ухвалення бюджету ЄС, формування зовн. політики, висування політ. ініціатив, створення тимчасових комісій тощо. Сесії ЄП відбуваються у Страсбурзі (Франція), де міститься штаб-квартира ЄП і Брюсселі (Бельгія) – місцезнаходження постійних комітетів ЄП. Керує роботою ЄП президія у складі голови і 14 заступників. У представницькій структурі Парламенту представлено понад 70 політичних партій, об'єднаних у багатонаціональні політичні групи (з часів Маастрихтського договору формування політ. груп відбувається не на основі національної чи національно-територіальної належності, а за політичними інтересами): Група партії європ. соціалістів, Група європ. народної партії, Група європ. партії лібералів, демократів і реформаторів, Група «зелених» та ін. Регламентом Європарламенту визначено, що політична група має включати депутатів більше, ніж однієї країни. Керівництво роботою парламенту здійснює Президія (або Бюро) до складу якої входить Голова – президент та заступники віце-президенти. ЄП ухвалює рішення як правило простою більшістю голосів. Для ефективності роботи в ЄП працює 20 комітетів. Європарламент має однопалатну структуру, працює на постійній основі. Секретаріат знаходиться у Люксембурзі. Більшість засідань фракцій та комітетів відбувається у Брюсселі. ЄП наділений повноваженнями, які традиційно х-ні парламент. установам у сучас. державах. Основні функції: законодавчі закріплені Єдиним європейським актом, дорадчі, наглядові, зовнішньополітичні, що полягають у праві ратифікації міжнар. договорів (обмеження стосується оборонних питань). 12.01.2005 ЄП більшістю голосів ухвалив проєкт Конституції *Європейського Союзу*, яка мала набути чинності після її ратифікації державами-членами орг-ції (після негативного результату на референдумах у Франції та Нідерландах процес ратифікації

було призупинено). Лісабонська угода, укладена 13.12.2007, стала альтернативою Європейській конституції, 01.12. 2009 набрала чинності. 2014 у 28 країнах ЄС за пропорційним принципом пройшли вибори до Європарламенту (751 депутат). Уперше за останні 30 років виборів до ЄП явка виборців не зменшилася, а перевищила 43%, залишившись на рівні 2009, а в низці ключових країн навіть виявилася вищою за звичну. Серед парламент груп найчисленніша Європейська народна партія (ЄНП) і Соціалісти і демократи. Вони домінували в ЄП протягом тривалого часу, отримуючи від 50 до 70% місць. Жодна група ніколи не отримувала більшості в парламенті. На виборах 2014 ЄНП (Жан-Клод Юнкер) зберегла своє домінуюче становище за к-стю депутатів – 215 осіб. Соціал-демократ. партії отримали 25,6% мандатів і збільшили свою фракцію – 190 місць. Більшість здобули консерватори і соціалісти (Мартин Шульц). Президентом ЄП є Антоніо Таяні. Уперше до ЄП пройшла депутатка ЄНП з громадянством України (Андрея Бочкор – викладачка Закарпатського угорського інституту, яка представляє Товариство угорської культури Закарпаття) за квотою угорської партії «Фідес», що отримала 11 мандатів. 16.09.2014 ЄП ратифікував угоду про асоціацію з Україною. 06.04.2017 ЄП проголосував за надання безвізового режиму громадянам України – 521 голосів «за» (69%).

З. Баран (Львів), І. Підкова (Львів).

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (ЄС) – політичне й економічне міждержавне об'єднання, створене 1993 у відповідності з *Маастрихтською угодою 1992* (набрала чинності 01.11.1993) на основі *Європейських Співтовариств (Європейське об'єднання вугілля і сталі, Європейське Економічне Співтовариство, Європейська комісія з питань атомної енергії – Євратом)*. До ЄС входять 28 країн: Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія і Швеція. ЄС базується на трьох основах інтеграції: Європейська спільнота (складається з ЄСВС, ЄЕС та ЄВРОАТОМ) – економічні та соціальні питання; спільна зовнішня політика та політика безпеки (головну роль у формуванні оборонної політики відіграє Західноєвропейський Союз); співробітництво у правовій (у галузях цивільного і кримінального права) та внутрішній політиці. Основні напрями діяльності ЄС: створення політ., екон., і валютн. союзу (т. зв. Європа без

кордонів); посилення екон. і соціальної взаємодії; завершення створення єдиного внутр. ринку – усунення всіх перешкод на шляху пересування товарів, послуг, капіталів і людей; формування основ єдиної зовн. політики і політики в області безпеки, а у перспективі (після можливої інтеграції в ЄС Західноєвропейського Союзу) і спільної оборонної політики; активізація регіональної політики у Середземномор'ї, Азії, Африці та Лат. Америці; розвиток співробітництва у галузі юстиції, внутрішніх справ (координація дій у питаннях охорони навколишнього середовища, боротьби із злочинністю, зокрема із наркобізнесом тощо); подальше удосконалення соціальної політики. У ЄС запроваджується єдине європейське громадянство (1997), яке не відмінняє національного громадянства. З 01.01.1999 для проведення безготівкових операцій запроваджена єдина валюта «євро» (до 1996 наз. ЕКЮ); 01.01.2002 розпочався готівковий обіг «євро» в 12 з 15 країн ЄС (Бельгії, Німеччині, Греції, Іспанії, Франції, Ірландії, Італії, Люксембурзі, Нідерландах, Австрії, Португалії та Фінляндії). Органи ЄС – *Європейський Парламент*, Рада ЄС (Рада Міністрів), Європейська Комісія, Європейський суд, Європейська рахункова палата. Європейський центральний банк має особливий статус: він не є органом ЄС, але закріплені за ним права та повноваження з прийняття рішень є значними. Верхівкою піраміди ЄС є Європейська Рада, яка не має статусу органу. Загалом розподіл обов'язків можна визначити за схемою: Комісія пропонує, Парламент радить, Рада Міністрів вирішує, Суд визначає правила. 29.10.2004 у Римі лідери 25 держав-членів ЄС ухвалили загальноєвропейську Конституцію (підготована Європейським Конвентом на чолі з колишнім президентом Франції В. Жискар д'Естенем). Конституційний договір ЄС мав набути чинності після його ратифікації всіма державами-членами Союзу відповідно до нац. законодавства. Однак, після негативного результату на референдумах у Франції та Нідерландах процес ратифікації Конституції ЄС було призупинено. Лісабонська угода, укладена 13.12.2007 стала альтернативою Європейській конституції, набрала чинності 01.12.2009. Офіційний прапор ЄС (з 1986) – коло з 12 золотих зірок на блакитному тлі (запозичений із символу Ради Європи). Число 12 розглядається як символічне (к-сть місяців у році, к-сть цифр на циферблаті годинника), коло є символом єдності. Європейський прапор це єдина емблема Європейської Комісії – виконавчого органу ЄС. Інші європейські установи та органи додають до прапора свою власну емблему. Офіційний гімн ЄС (1985) – прелюдія «Ода

до радості» (написана 1785 Ф. фон Шиллером) до останньої частини Дев'ятої симфонії Л. Ван Бетховена (1823). 15.04.1958 за ухвалою офіційна мова кожної країни-члена є офіційною мовою ЄС. День Європи святкують 9 травня з 1985 (у цей день 1950 франц. міністр закорд. справ Р. Шуман оприлюднив Декларацію, що започаткувала процес європ. інтеграції).

З. Баран (Львів), І. Підкова (Львів).

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ (анг. European Court of Human Right) – створений Організацією Об'єднаних Націй 1950. Розпочав діяльність 1959. Перший склад суду налічував – 14 суддів, на даний час – 44 судді. Першим головою обрано лорда Мак Найра, 1959–= 66, В. Британія). Метою створення є забезпечення виконання державами-членами зобов'язань визначених Конвенцією про захист прав і основоположних свобод людини (1950). Україна ратифікувала Конвенцію 17.07.1997. Юрисдикція Суду поширюється на всі питання, що стосуються: 1) тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї, що передаються одними договірними сторонами (державами-учасницями) щодо інших держав-учасниць; 2) порушення договірною стороною прав окремих осіб, групи осіб, неурядових орг-цій викладених у Конвенції і протоколах до неї, за їхніми заявами. Суд приймає справу до розгляду тільки після використання всіх нац. засобів захисту, відповідно до норм міжнар. права і впродовж 6 місяців від дати прийняття остаточного рішення (критерій прийнятності). Суд розглядає справи в комітетах (3 судді), палатах (7 суддів), Великій палаті (17 суддів). Комітет може одностайним голосуванням визнати непринятною та вилучити з реєстру справ індивідуальну заяву подану фізичною особою, групою осіб чи неурядовою орга-цією. Палата ухвалює рішення про прийнятність та суть індивідуальних заяв, якщо таке рішення не було ухвалене комітетом, рішення про прийнятність і суть державних заяв поданих однією договірною стороною до іншої. Велика палата розглядає справи пов'язані з тлумаченням Конвенції, протоколів до неї, а також питання результату розгляду яких палатою можуть призвести до результату несумісного з рішенням ухваленим Судом раніше. Окрім того, Велика палата розглядає запити про надання консультативних висновків з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї на запити Комітету Міністрів. Велика палата виступає апеляційною інстанцією щодо рішень ухвалених палатою. Заява про перегляд рішення подається впродовж 3 місяців від дати ухвалення рішення

палатою. Рішення про прийнятність прохання про перегляд рішення палати приймає колегія 5 суддів. Якщо колегія задовольняє прохання, Велика палата вирішує справу шляхом ухвалення судового рішення, яке є остаточним. Судді обираються Парламентською Асамблеєю Ради Європи від кожної договірної сторони більшістю голосів із трьох кандидатів висунутих державою-учасницею. Термін каденції 6 років. Можуть бути переобрані на повторний термін. Строк повноважень може бути достроково закінчений у випадку досягнення 70 річного віку. Звільнення Судді з підстав невідповідності встановленим вимогам ухвалюється 2/3 голосів суддів. Перед вступом на посаду приймають присягу. Судді в суді діють від власного імені та не репрезентують своєї держави. 1959–2017 розглянув 20 637 справ. Найбільше рішень прийнято щодо Туреччини (3386), Італії (2382), Росії (2253), України (1213). Судді від України проф. В. Буткевич (1998–2008), доц. Г. Юдківська (з 2010).

С. Білостоцький (Львів).

ЄВРОПЕЙСЬКІ СПІВТОВАРИСТВА (Європейські Спільноти) – спільна назва трьох формально самостійних, але взаємозв'язаних регіональних економічних організацій (*Європейське об'єднання вугілля і сталі*, *Європейське Економічне Співтовариство*, *Європейське Співтовариство з питань атомної енергії – Євроатом*), які становили одну з трьох опор Європейського Союзу. Європейські співтовариства діяли на основі установчих договорів: Договору про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі (підписаний 18.04.1951, набув чинності 23.07.1952 – неофіційна назва - Паризький договір); Договору про створення Європейського Економічного Співтовариства та Договору про заснування Європейського Співтовариства з атомної енергії (підписані 25.03.1957, набули чинності 01.01.1958, неофіційна назва – Римські договори). Головна мета Співтовариств – поетапна економічна, а згодом і політична інтеграція західноєвроп. держав. Створені єдині органи трьох співтовариств – *Європейський Парламент*, *Європейська Рада*, *Рада Міністрів ЄС*, *Комісія Європейських Співтовариств* (виконавчий орган), *Європейський трибунал справедливості*. У грудні 1991 у Маастрихті (Нідерланди) було схвалено документ (див. *Маастрихтська угода 1992*), який передбачав створення на базі Європейських Співтовариств нового політичного, економічного і валютного об'єднання – *Європейського Союзу*. Європейське об'єднання вугілля і сталі припинило своє існування після спливу терміну давності

Договору про ЄОВС 23.07.2002. Після набуття чинності *Лісабонським договором* 01.12.2009 Європейське Економічне Співтовариство (з 1992 – Європейське Співтовариство) увійшло у склад *Європейського Союзу* і припинило своє існування. На сьогодні, тимчасово, у рамках ЄС діє лише Європейське Співтовариство з атомної енергії (Євроатом).

М. Микієвич (Львів).

ЄГИПЕТ (Арабська Республіка Єгипет; 1958–71 – Об'єднана Арабська Республіка, 1958–61 – у союзі зі Сирією; суч. назва – від 1971) – держава в Північно-Східній Африці та на Синайському п-ові в Азії. Межує з Сектором Газа (Палестинська національна адміністрація), Ізраїлем, Суданом, Лівією. Вихід до Середземного і Червоного морів. Загальна площа: 1 001 тис. км². Чисельність населення: 96,6 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: араби-єгиптяни – 99,6%, абазини, турки, греки, арабські бедуїни. Релігійний склад населення: мусульмани (переважно суніти) – 90%, християни-монофізити (копти) – 9%; державна релігія – іслам. Держ. мова: арабська. Форма держ. правління: президентсько-парламентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Каїр. Адмін.-терит. поділ: 27 губернальностей (мухафаз). Глава держави: президент. Законодавча влада: однопалатний парламент – Народна Асамблея. Найвищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів, який очолює прем'єр-міністр. Виконавчу владу очолює президент. Грошова одиниця: єгипетський фунт (100 піастрів).

Від 1517 Є. перебував під владою Османської імперії. Реформи Мухаммеда Саїда (1854–63) та Ісмаїла (1863–79), що за змістом були аналогічні реформам періоду Танзімату в Туреччині, остаточно підірвали основи традиційного мусульманського суспільства та економіки і дали потужний поштовх госп. розвитку Є. У той же час хедиви (єгип. правителі) всіляко намагалися підкреслювати нац. ідентичність Є., прискорити зміцнення країни, щоб запобігти перетворенню її у колонію. Друга пол. XIX ст. характеризувалася проникненням у Є. європ. держав (ще 1841 хедив Мухаммед Алі дозволив ввіз іноз. товарів, а 1842 – безперешкодний вивіз з країни бавовни та ін. с/г сировини). У країні відчувався хронічний дефіцит фінансових ресурсів через безперервні війни і масове казнокрадство. 1875 хедив Ісмаїл був змушений за 4 млн ф. ст. продати брит. уряду свою частку акцій Суецького каналу (збуд. 1869). 08.04.1876 хедив оголосив про фінансове банкрутство Є. Для контролю за виконанням Єгиптом своїх боргових зобов'язань у травні 1876 була створена Каса єгип. боргу, а

від 18.11. встановлена система т. зв. подвійного контролю В. Британії та Франції. 1882 Є. був окупований В. Британією, хоча номінально вважався частиною Османської імперії. Після окупації вся влада зосередилася у руках брит. генконсула І. Берінга (лорда Кромера) (1883–1907), зусиллями якого вдалося вивести Є. із тривалої фінанс.-екон. кризи – сума іноз. інвестицій 1914 зросла до 250 млн ф. ст.; процентні папери, які 1881 котувалися на міжнар. ринку на 30% нижче своєї номінальної вартості, на поч. ХХ ст. коштували на 8% дорожче за неї; інженерні роботи К. Скотт-Монкріфа покращили іригацію краю, що дало можливість значно збільшити площу оброблюваних земель (на 1/3 з них вирощували бавовну). Ще 1883 був впроваджений новий Органічний закон (конституція), скликані Законодавча Рада і Генеральні Збори, у країні почали формуватися єгип. кабінети міністрів. На рубежі ХІХ–ХХ ст. у Є. тривали дискусії про подальші шляхи розвитку країни: західники й ісламофіли займали щодо цього питання кардинально протилежні позиції. Особливим радикалізмом відрізнялася позиція Мустафи Каміля (1874–1908), основоположника єгип. націоналізму. Цей рух був складовою частиною процесу ісламського відродження і був спрямований більше проти британців та їхньої окупації, ніж проти сюзеренітету Порти. Більш того, політичні партії, що почали виникати від 1900, часто набували протурец. орієнтації. Найголовнішими партіями поч. ХХ ст. були: Національна (аль-Хізб аль-Ватані; засн. 1907 М. Камілем, від 1908 – очолював Мухаммед Фарід; існ. до 1953), яка висувала антибрит. Гасла, і Партія нації (Хізб аль-Умма; засн. 1907 Ахмадом Лютфі аль-Саїдом і Ахмадом Саадом Заглулом; існ. до 1925), яка сповідувала ліберальніший вестернізований націоналізм, ініціювала встановлення в країні парламентсько-конституційного режиму. Посилення єгип. націоналізму призвело до інцидентів з брит. адм-цією. Широке суспільне піднесення 1906–12 супроводжувалося опозиційними виступами. Антиколоніальний рух часто набував панісламістського характеру (див. *Панісламізм*). Загострилося питання дискримінації коптів, яке набуло особливої гостроти і викликало хвилю насильства на релігійному ґрунті 1910, після вбивства прем'єр-міністра Бутроса Галі – одного з лідерів коптської громади. Лише у травні 1911 зусиллями партії «Умма» на Всезагальному єгип. конгресі у Геліополі релігійний мир у країні був відновлений. Через причетність партії «Ватан» до вбивства прем'єра у березні 1912 вона була заборонена.

Напередодні Першої світової війни політичним силам Є. вдалося добитися від Лондона

низки поступок: уже у червні 1909 почали створюватися виборні провінційні ради, 1913 був опублікований новий Органічний закон, який заснував однопалатні Законодавчі Збори. Першим віце-президентом Зборів і їх виборним головою став *Заглул-Паша Саад*.

Поч. ХХ ст. ознаменувався зародженням у Є. робітничого, профспілкового і соціалістичного руху, однак його учасниками були, як правило, вихідці з Європи (робітники і представники інтелігенції), а місцеве населення практично не виявляло жодного зацікавлення до цих тенденцій.

Після приєднання Туреччини до *Троїстого союзу* у ході Першої світової війни, Лондон 18.12.1914 оголосив Є. брит. протекторатом. Єгип. правитель Гусейн Каміль прийняв титул султана (1914–17), діяльність Законодавчих Зборів була призупинена, у країні був запроваджений воєнний стан. Брит. ген. консул, почав називатися верховним комісаром і зосередив у своїх руках реальну владу. Єгиптяни не брали безпосередньої участі у війні, але британці, використовуючи всі комунікації та ресурси (проводилися ревізії хліба, худоби і фуражу), перетворили країну на головну базу б-би з Османською імперією. Під тиском єгип. лідерів брит. адм-ція була змушена дати певні обіцянки щодо надання Є. незалежності. Наприкін. війни С. Заглул сформував нову групу націоналістів, що мала значний вплив як серед міського, так і серед сільського населення, і претендувала на те, щоби представляти нац. інтереси у переговорах із В. Британією на *Паризькій мирній конференції 1919–20*. У листопаді 1918 верх. комісар В. Британії Р. Вінгейт відмовився визнати «Єгипетську делегацію» (аль-Вафд аль-Міср) С. Заглула законним представником Є., що викликало масові демонстрації протесту і страйки. Брит. адм-ція заслала С. Заглула на о. Мальту. Проте, незабаром масові заворушення у всій країні змусили Лондон поступитися: Вінгейт був замінений ген. Е. Алленбі, прихильником політики примирення. С. Заглул був звільнений і вирушив зі своїми колегами до Парижа. Однак, на момент прибуття делегації учасники Конференції вже схвалили рішення про визнання протекторату В. Британії над Є. (травень 1919). Переговори між Лондоном і єгип. нац. силами 1919–22 про надання Є. самоуправління не мали успіху. Тоді Лондон в односторонньому порядку у лютому 1922 проголосив незалежність Є. До моменту досягнення порозуміння з нац. лідерами, Лондон залишав у своїй компетенції безпеку брит. комунікацій у Є., захист країни від іноз. інтервенції, захист прав іноземців і нац. меншин та управління Суданом. У березні 1922 султан *Фуад I* проголосив себе

королем. У квітні 1923 була оприлюднена нова Конституція. Основний закон був консервативним: встановлювалася конституційна монархія; король мав право призначати і звільняти прем'єр-міністра, розпускати парламент і відкладати його сесії, призначати президента сенату і 1/5 частину його членів, володів правом вето). Впродовж вересня 1923–січня 1924 був обраний новий парламент, беззастережну перевагу в якому отримали вафдисти (група С. Заглула була реорганізована у партію «Вафд» влітку 1923).

Упродовж 1920-х років тривала перманентна б-ба між «Вафдом» як основною радикально-ліберальною партією і консервативними антивафдистськими партіями, які підтримували короля – Ліберально-конституційна (утв. 1922, лідер – Адлі Якана), Саадистська партія (утв. 1927; назв. на честь С. Заглула на чолі з Ахмадом Махером). Партія «Вафд» перемагала на виборах 1924, 1926, 1929, 1936, 1942, 1950. Однак, усі вафдистські уряди, створені до 1936 були дуже недовговічними, оскільки король часто користувався своїми прерогативами зміщувати їх і розпускати парламент. «Вафд» (після смерті С. Заглула очолив Мустафа Наххас) і ліберально налаштовані кола бойкотували ультраконсервативну Конституцію 1930, запроваджену урядом Ісмаїла Сідкі, та домоглися повернення Основного закону 1923. «Вафдисти» здобули беззастережну перемогу і на виборах 1936.

Переговори з Лондоном щодо надання Є. цілковитої незалежності відбувалися 1924, 1927, 1929–30, але закінчувалися безрезультатно. Головною проблемою на цих переговорах незмінно виступали пункти про оборону Є. і Судан. Особливою гостротою відзначалися суперечки щодо присутності брит. і єгип. військ у Судані та розширення зрошувальних земельних площ.

Окупація Італією *Ефіопії* та агресивна політика нацист. Німеччини спонукали В. Британію прискорити надання незалежності Є. Відмова Лондона від мандата на Ірак 1930 й дотримання Багдадом пробрит. курсу переконали брит. колоніальні кола у необхідності надання незалежності Є. без жодних застережень. Лондон вітав реставрацію парламент.-конституційного режиму 1935 і почав розглядати «Вафд» як найоптимальнішого партнера для укладення майбутньої брит.-єгип. угоди. 26.08.1936 у Лондоні був підписаний Договір про дружбу і союз, який формально надавав Є. незалежність. Відповідно до договору, брит. верх. комісар переходив у ранг посла. Оборонний пакт, укладений терміном на 20 років, дозволяв В. Британії утримувати 10-тисячну групу військ, а також 400 льотчиків у зоні Суецького каналу, доки єгип. армія не буде здатна гарантувати безпеку

судноплавства. У випадку війни чи загрози війни Є. зобов'язувався надавати В. Британії право беззастережного користування портами, аеродромами і всіма шляхами сполучень. Судан залишався під спільним брит.-єгип. управлінням, згідно домовленостей 1899 (захист там прав іноземців і нац. меншин переходив під цілковиту відповідальність Є.). В. Британія обіцяла підтримати вимогу Є. про відміну режиму капітуляцій. У травні 1937, за рекомендацією Лондона, Є. був прийнятий до *Ліги Націй*.

Незабаром угода викликала різку критику і лівих сил, які вважали її несправедливою, і правих, які бачили у ній загрозу власним привілеям. Король *Фарук*, який після досягнення повноліття зійшов на престол, прагнув відігравати ключову роль у керівництві державою. 1937 він відправив у відставку уряд М. Наххаса. Вафдисти програли вибори 1938, і невафдистські уряди почали змінювати один одного. В. Британія не завжди дотримувалася умов угоди 1936: вона продовжувала втручатися у внутр. політику Є., кількість брит. військ у зоні Суецького каналу продовжувала перевищувати обумовлену. У серпні 1939 кабінет очолив Алі Махір, один із лідерів Партії єднання, тісно пов'язаної з королівським двором. У країні активізувалися правоекстремістські сили – орг-ція «*Брати мусульмани*» (аль-Ікхван аль-Муслімун; засн. 1928 Хасаном аль-Банна), партія «*Молодий Єгипет*» (Міср аль-Фатат; засн. у серед. 1930-х років Ахмадом Хусейном, від 1940 – Нац.-ісламська партія, 1944–53 – Соціалістична), які виявляли відверті симпатії до нацист. Німеччини і фашист. Італії.

Під час Другої світової війни Є. був найважливішим плацдармом В. Британії на Бл. і Серед. Сході. 01.09.1939 уряд А. Махіра розірвав дипломатичні відносини з Німеччиною. У країні був запроваджений воєнний стан, а прем'єр-міністр був наділений надзвичайними повноваженнями зі статусом військ. губернатора. Є. став головною базою із забезпеченню брит. військ продовольством. Госп. життя країни було підпорядковане брит., а потім – брит.-амер. Середньосхідному центру постачання. Війна створювала умови для збільшення виробництва бавовни, нафтопродуктів, цементу та ін. Найвищими були темпи розвитку харчової, фармацевтичної та текстильної галузей. Впродовж 1940–42 у країні тривала затяжна політична криза. Саадистські, ліберальні та безпартійні уряди були неспроможні зупинити наростання пронацист. настроїв значних верств суспільства, що виявлялися у підтримці армії ген. Е. *Роммеля*. На держави «Вісі» орієнтувався і двір короля Фарука. Лише від лютого 1942 уряд

М. Наххаса розгорнув широку б-бу проти гітл. аген-тури. Уряд провів також низку соц. і екон. реформ.

У червні 1942 нім. війська вторглися на 400 км вглиб Є. Але вже наприкін. жовтня-на поч. листопада 1942 у битві під *Ель-Аламейном* армія Е. Роммеля була розгромлена. Віддалення театру воєнних дій від кордонів Є. спричинилося до активізації нац.-визв. руху, який очолив М. Наххас-Паша. Це викликало невдоволення В. Британії, і під її тиском 08.10.1944 вафдистський кабінет був відправлений у відставку. На зміну вафдистам прийшов уряд Ахмеда Махіра, лідера партії «Саад», який оголосив війну Німеччині й Японії, що згодом дало Є. право виступити державою-засновницею ООН. У лютому 1945 А. Махір був убитий, а новим лідером саадистів став Махмуд Фахмі Нукраші. 22.03.1945 у Каїрі на конгресі представників незалежних араб. держав була заснована *Ліга арабських держав*. Є. став домінуючою країною у цій орг-ції: єгиптяни обіймали переважну більшість посад у виконавчих органах, до кін. 1960-х років майже половину всіх внесків у бюджет Ліги сплачував Каїр. Таким чином, Є. почав займати особливе місце в араб. світі. У ЛАД Є. очолив групу держав (з Сирією і Саудівською Аравією), що чинили опір спробам створення федерації і намірам змінити кордони араб. держав, а особливо експансії правлячих хашимітських династій Іраку і Йорданії. Є. вбачав у ЛАД інструмент збереження status quo у відносинах між араб. державами.

Екон. і соц. проблеми Є. у післявоєнний період мали значний вплив на політичну ситуацію. Економіка країни і надалі зберігала колоніальний характер. Стрімке зростання кількості населення (з 10 млн осіб 1900, до більш, ніж 22 млн осіб 1952) не збалансовувалося паралельним збільшенням орних земель чи продукції харчової пром-сті на душу населення. Рівень добробуту падав, швидко поширювалася бідність, поглиблювалося розшарування суспільства. 50% сільського населення було або безземельними, або наймитами. Масова міграція безземельних селян у міста збільшувала кількість безробітних. 12 тис. великих земельних власників зосередили у своїх руках 37% оброблюваних земель. Вихідці з тих же родів управляли пром-стю і фінансами країни. Навіть реформи післявоєнних вафдистських урядів мало що дали для покращення життєвого рівня населення. На хвилі загального розчарування відбувалося збільшення впливу екстремістських позапарламентських орг-цій. Комуністична лівиця була слабка, досить непереконлива і, до того ж, розбита на різні угруповання. Її вплив на маси зменшувався і за рахунок того, що багато з її членів були представниками нац. меншин (копти, євреї, греки).

Найвпливовішими були ісламські екстремістські орг-ції. «Брати мусульмани» ставили своїм завданням вивчення і поширення основ ісламу, беззастережне застосування їх у соц. і політ. структурах Є., використовували політику терору і залякування. У грудні 1948 орг-ція «Брати мусульмани» була заборонена прем'єром Нукраші, а через три тижні він був убитий (натомість у лютому 1949 був вбитий Хассан аль-Банна).

У грудні 1945 Каїр почав вимагати внесення радикальних змін до брит.-єгип. договору 1936, евакуації брит. військ і об'єднання всієї долини Нілу під єгип. суверенітетом. Лондон відтягував початок обговорення цих вимог аж до денонсації договору 1936, намагаючись захистити свої стратегічні позиції у зоні Суецу. 1946 прем'єр Ісмаїл Сідкі досягнув домовленості з брит. міністром закорд. справ Ернстом Бевіном (договір Сідкі-Бевін) щодо створення брит.-єгип. ради оборони і збереження брит. баз, а також про спільну підготовку Судану до самоуправління у межах єгип. корони. Обидві сторони по-різному тлумачили положення договору про Судан: Лондон виступав за самовизначення Судану, а Каїр вважав надання самоуправління Судану лише формальним і символічним актом, який дасть можливість об'єднати всі землі долини Нілу під єдиним управлінням. Обговорення цих планів у парламенті і пресі викликало хвилю громадського обурення, І. Сідкі пішов у відставку, а угода з Лондоном не була ратифікована. Новий глава уряду Махмуд Нукраші у липні 1947 звернувся до Ради Безпеки ООН із проханням вирішити проблему щодо Судану, однак і вона виявилася неспроможною зробити це.

Ускладнення відносин з В. Британією і радикалізація єгип. політики привели до влади вафдистський уряд, який у жовтні 1951 оголосив про денонсацію брит.-єгип. договорів про Судан 1899 і 1936 – Судан був проголошений невід'ємною частиною Є. з правом самоуправління (крім питань оборони і зовн. відносин). Каїр також відкинув брит.-амер. пропозиції (до них долучилися Франція і Туреччина), приєднатися до Договору про оборонну організацію Середнього Сходу, яка мала на меті збереження західного впливу в державах регіону і протистояння військ. і політ. агресії СРСР (ств. 1950, була попередницею *СЕНТО*). Наприкін. січня 1952 єгип. і брит. війська зіткнулися в Ісмаїлії; у Каїрі відбулися сутички з брит. вояками і погроми нац. меншин. Неспроможний контролювати обстановку вафдистський уряд був відправлений у відставку. В умовах перманентної внутріполіт. кризи і зовнішньополіт. ускладнень таємна військова орг-ція «Вільні офіцери», яку очолював ген. Мухаммед Нагіб і полк. Гамаль

Абд-ель-Насер, 23.07.1952 здійснила державний переворот. 26.07. король Фарук зрікся престолу і емігрував. Державу очолила Рада керівництва революцією (РКР) під керівництвом М. Нагіба. Рада уособлювала інтереси і прагнення нац. буржуазії, середніх верств населення, патріотично налаштованої інтелігенції. На чолі уряду РКР поставила Алі Махера. Уряд провів аграрну реформу, що обмежувала розміри земельної власності до 200 федданів (84 га). Усі політичні партії були розпущені, створилася єдина офіційна політ. сила – «Організація звільнення». 18.06.1953 Є. був проголошений республікою, президентом якої став М. Нагіб. Однак всередині РКР виникли незгоди між М. Нагібом і Г. А. Насером – перший наполягав на якомога швидшому відновленні у країні конституційного режиму, а другий – виступав за продовження рев.-реформіст. перетворень під керівництвом військових. У листопаді 1954 у результаті б-би за владу М. Нагіб був усунутий з президентства і поміщений під домашній арешт. Перша респ. Конституція країни (схвалена 23.06.1956) оголосила Є. демократично-кооперативно-соціалістичною республікою, надала право голосу жінкам, проголосила державною релігією іслам. Незабаром Г. А. Насер був обраний президентом. Для зміцнення політ. незалежності єгип. уряд вимагав від Лондона виведення брит. військ з території країни і вирішення питання про статус Судану. 12.02.1953 була підписана брит.-єгип. угода, що передбачала право Судану на самовизначення (Судан став незалежною державою 01.01.1956), а жовтнева 1954 брит.-єгип. угода обумовлювала евакуацію брит. військ з Є. (реалізована до червня 1956). Г. А. Насер був близький до сповідування принципів *Руху неприєднання*, брав участь у роботі *Бандунзької конференції 1955*. Єгипет. лідер виступав із ідеєю згуртування всіх арабів у боротьбі проти сіонізму і колоніалізму. Пропаганда Є. ідей «позитивного нейтралітету» (передбачав фактичну рівність всіх держав у вирішенні міжнар. справ і вимагав посилення ролі ГА ООН) спричинила наростання відчуженості між ним і західними державами. У цих обставинах, Г. А. Насер, який хоча і був антикомуністом, у пошуках партнерів на міжнар. арені був змушений зблизитися з табором комуніст. держав. У вересні 1955 єгип. уряд уклав договір з Чехословаччиною (фактично – з СРСР) про поставки зброї, що призвело до відмови В. Британії та МБРР надати Каїру 1956 позику на будівництво Асуанського гідроенергетичного комплексу. У свою чергу, 26.07.1956 Г. А. Насер видав Декрет про націоналізацію компанії Суецького каналу, що стало початком міжнар. кризи (див.

Суецька криза 1956), яка спричинила Синайсько-Суецьку війну 1956 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*). Г. А. Насеру вдалося отримати перемогу над троїстою коаліцією (В. Британія, Франція, Ізраїль), що значно піднесло міжнар. авторитет Є., особливо серед держав «Третього світу». Дипломатичні відносини з В. Британією були відновлені лише 1959 (1965 знову розірвані через родезійську кризу, відновлені 1967); з Францією – 1963, після визнання нею незалежності Алжиру. Незважаючи на амер. підтримку Є. у його боротьбі з брит.-франц.-ізраїл. агресією, відносини Каїру зі США залишалися напруженими через те, що Є. підозрював США у спробах створення прозахідного блоку держав на Бл. Сході, а також через амер. підтримку Ізраїлю. З ін. боку, у країні зростав політичний, екон. і військ. вплив СРСР. Від серед. 1950-х років Є. активізував свою політику і в міжараб. відносинах, намагаючись створити блок держав під своїм керівництвом. 1955 були укладені військові угоди з Сирією і Саудівською Аравією, а 1956 – з Йорданією та Єменом. Каїр часто чинив тиск на арабські держави, бажаючи бачити там при владі «прогресивні» режими на кшталт власного. Є. стимулював активність т. зв. насеристських груп, які займалися підірвною діяльністю, включно з терористичними актами, для насильницького скинення «реакційних» лідерів (особливо, у Йорданії, Лівані, Іраку, Саудівській Аравії та Тунісі). 1958 відбулося об'єднання Є. і Сирії в Об'єднану Арабську Республіку (ОАР), що стало одним із проявів ідеї панарабської єдності. Президентом ОАР став Г. А. Насер. У новій державі був створений єдиний уряд з регіональними адм. ціями у Північному (Сирія) і Південному (Єгипет) р-нах. Столицею ОАР став Каїр. Намагання Г. А. Насера привести політ. і екон. системи Сирії у відповідність до єгипетської, викликали опір з боку майже всіх верств сирійського населення. Сирійська армія, невдоволена дискримінацією сирійців в органах управління, здійснила переворот, і у вересні 1961 Дамаск розірвав договір про федерацію. Є. не визнав нову незалежну Сирію. До смерті Г. А. Насера 1970 Є. зберігав назву ОАР, а відносини з Сирією були відновлені лише 1966. У 1960-х роках Є. провадив політику активного втручання у внутр. і зовн. політику арабських держав, зокрема, брав збройну участь у громадянській війні в Пн. Ємені на боці республіканського табору (див. *Громадянська війна 1962–69 у Ємені*), тоді як роялістів підтримала Саудівська Аравія. У листопаді 1966 Є. уклав новий військовий союз з Сирією, що передбачав створення єдиного військового командування, а у травні-червні 1967 до нього приєдналися Ірак і Йорданія.

У внутр. політиці від 1956 головні зусилля уряду були спрямовані на націоналізацію брит. і франц. власності, на створення потужного сектора державної економіки. На поч. 1960-х років 85% пром. продукції вироблялося держ. підприємствами. 1966 були націоналізовані всі банки і газети, під контроль держави були взяті всі експортно-імпорتنі операції. 1961 була поглиблена земельна реформа 1952, максимальна межа земельної власності була обмежена до 100 федданів (42 га).

Політ. життя країни на поч. 1960-х років характеризувалося зсувом політики правлячого режиму вліво. У травні 1962 у Хартії нац. дій була висунена концепція араб. соціалізму. 1963 правляча партія Нац. союз була перейменована на Араб. соціалістичний союз (АСС), який проголосив курс на будівництво суспільства «народної демократії» за марксистською моделлю. Ескалація араб.-ізраїл. протистояння призвела у червні 1967 до т. зв. Шестиденної війни (див. *Арабсько-ізраїльські війни*), поразка у якій значно ускладнила міжнар. і екон. становище Є. 01.09.1967 самміт лідерів ЛАД у Хартумі схвалив рішення про надання фінансової допомоги Каїру, однак, незважаючи на це, економіка Є. опинилася у стані стагнації. Впродовж 1960-х років ставали дедалі тіснішими егип.-рад. відносини. Зближення з Є. відповідало політ. цілям СРСР, який прагнув втрутитися у справи багатого нафтою та ін. сировиною регіону. Обидві держави підписали кілька торг.-екон. угод, найважливішими серед яких були про допомогу з боку СРСР в індустріалізації Є. і постачання йому зброї. Чисельність рад. інструкторів і технічних спеціалістів, переважно військових, становила 15–20 тис. осіб; велика кількість егип. студентів і офіцерів навчалася в СРСР.

Після смерті Г. А. Насера, у жовтні 1970 президентом був обраний А. Садат, який був компромісною фігурою як для правих, очолюваних Захарійєю Мохамеддіном, так і для лівих на чолі з Алі Сабрі. А. Садат став і лідером АСС, який взяв самостійний та рішучий курс у внутр. і зовн. політиці. У вересні 1971 була схвалена нова Конституція – обмежувала перебування на посту президента двома шестирічними термінами, президент призначав прем'єра, судочинство базувалося на законах шаріату, державі була повернута назва АРЕ, всі форми власності захищалися законом. Внутрішньополіт. курс А. Садата отримав назву «корекції результатів революції 1952». Уряд обмежив право поліції і служб безпеки втручатися в особисте життя громадян, проголосив свободу слова і преси, лібералізував права нац. та іноз. капіталу у галузі інвестицій, заборонив

націоналізацію, приватну власність проголосив «священною», розпочав процес денационалізації і повернення майна його колишнім власникам. Політика «відкритих дверей» («інфітаху») у Є. і курс на демократизацію сусп. життя викликав потепління у відносинах Каїру з державами Заходу, які почали розглядатися егип. урядом як джерело інвестицій, новітніх технологій та обладнання. Каїр встановив тісні контакти з країнами ЄЕС (особливо, Францією і ФРН). Але непродуманість економічної стратегії уряду завадила скеруванню надлишкових доходів великих власників і бізнесу на потреби народного господарства. Джерелом економічного зростання став головним чином комплекс зовнішніх чинників (експорт нафти, грошові перекази египтян, які працювали за кордоном (3 млн осіб), доходи від експлуатації Суецького каналу, туризму), а не розвиток продуктивних сил. Таке неіндустріальне зростання спричинило призвело загострення проблем зайнятості та безробіття в Є.

У зовн. політиці А. Садат підтримав ідеї Триполійської Хартії 1969 про союз між Єгиптом, Лівією і Суданом, яка передбачала координацію зовн. політики, а у подальшому створення федеративної держави. Найбільшим прихильником міждержавного об'єднання став лідер Лівії М. Каддафі. 1971 Судан вийшов з угоди, але бажання приєднатися до федерації виявила Сирія. Бенгазійська декларація 1971 проголосила створення Федерації арабських держав (ФАД) з інтегрованою зовн. і внутр. політикою і уніфікованою урядовою структурою. Референдуми 01.09.1971 у Є., Лівії та Сирії схвалили єдину конституцію ФАД, однак реального об'єднання держав так і не відбулося. У результаті наполягань М. Каддафі була підписана егип.-лівійс. угода про об'єднання, але і вона залишилася нереалізованою, після чого відносини Є. і Лівії різко загострилися. СРСР продовжував залишався союзником Є., хоча егип.-рад. відносини почали ускладнюватися. Втім, у араб.-ізраїл. війні 1973 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*) Є. отримав від Москви велику військ. і політ. підтримку. Незабаром, усвідомивши, що воєнним шляхом араб.-ізраїл. суперечності не вирішити, уряд А. Садата розпочав пошуки мирних шляхів врегулювання конфлікту на Бл. Сході. 1974–75 А. Садат, при постійних консультаціях зі США, підписав Синайські угоди, а згодом і *Кемп-Девідські угоди 1979*, які поклали початок тривалому процесу мирного врегулювання близькосхідного конфлікту. Все це дозволило Є. повернути втрачену 1967 територію *Гази сектора*. Араб. світ розцінив політику А. Садата як зраду загальноараб. інтересів. Є. був на кілька років виключений

з ЛАД і *Організації ісламська конференція*. Однак, зовн. ізоляція країни не була цілковитою – екон. і торг. відносини з араб. державами тривали, хоча і в меншому обсязі, особливо з Саудівською Аравією, Йорданією, Марокко, Іраком. Тіснішим ставали відносини країни зі США, що надавали Каїру фінанс. і політ. підтримку, внаслідок чого Є. перетворився на одного з головних стратегічних партнерів Вашингтону на Бл. Сході. Зміни у зовнішньополіт. орієнтирах А. Садата привели до односторонньої денонсації у травні 1976 Каїром Договору про дружбу і співробітництво між СРСР і АРЕ (від 1971), закриття рад. посольства (1981; егип.-рад. відносини на посольському рівні були відновлені 1984) і згортання програм військ. співробітництва.

Спроби офіц. Каїру досягнути мирного врегулювання близькосх. проблеми наштовхнулися і на опір внутр. противників цієї ідеї – лівих, насеристів, ісламських фундаменталістів. АСС розпався на 3 партії – Ліберально-соціалістичну партію (ЛСП), Національно-прогресивну партію (НПП) і проурядову Араб. соціалістичну партію (АСП). 1978 Садат сформував нову Національно-демократичну партію (НДП), з якою одразу об'єдналася АСП (остання була формально розпущена у травні 1980). Курс А. Садата на партійний плюралізм і лібералізацію політ. життя, конституційне утвердження ісламу як державної релігії, викликали швидке зростання впливів угруповань ісламських фундаменталістів. Підтримання ісламістських настроїв було свідомим кроком А. Садата, який мав наметі ізоляцію лівих сил. Діяльність орг-ції «Братів-мусульман» не була офіційно дозволена, але вона розпочала напівлегальне відродження своїх осередків. Ісламський екстремізм проник і в егип. армію. Однак орієнтація А. Садата на США і підписання угоди з Ізраїлем перетворили його на мішень ісламістів. Під час військового параду у жовтні 1981 члени орг-ції «Братів-мусульман» вбили президента А. Садата.

Наступним президентом Є. став Х. Мубарак, особа не така харизматична як Г. А. Насер або А. Садат, але талановитий організатор-прагматик. Х. Мубарак обрав курс збалансованості у зовн. і внутр. політиці – реприватизацію економіки і заохочення приватного сектора, розбудову багатопартійної політ. системи, налагодження дружніх відносини з країнами Заходу. Близькосхідна стратегія Мубарака була спрямована на повернення Єгипту лідерства в арабському світі, подолання розколу у ньому при одночасному збереженні миру з Ізраїлем. 1987 були відновлені дипл. відносини з араб. країнами, а потім відновлено членство Єгипту у ЛАД. Під час

війни у Перській затоці 1990 Є. рішуче виступив на захист Кувейту як жертви іракської агресії. Визнанням міжнар. авторитету Є. стало обрання 1991 Ген. секретарем ООН копта-християнина Б. Галі Бутроса.

Х. Мубарак позбавив пріоритетної підтримки державний сектор національної економіки. Частка приватного сектора в економіці зросла з 5 до 45%. 1998 частка приватного сектора у складі внутр. валового продукту (70 млрд дол.) становила 70%. Товарообіг 1998 становив 18,5 млрд дол., зокрема, експорт – 3 млрд, а імпорт – 15,5 млрд дол. Уряд розгорнув б-бу з корупцією, ініціював політику переорієнтації інвестицій зі сфери споживання у сферу виробництва, стимулював збільшення експортних можливостей країни і обмежував імпорт. У 1990-х роках у Є. зріс рівень нац. доходу на душу населення, з'явилася значна кількість підприємців, набула розквіту індустрія туризму. Водночас відбувалося зрощення державного і приватного капіталу, масове вивезення капіталів з країни, зростання безробіття. Консолідація середнього класу і досягнення національної єдності, надання соціальних гарантій найбільш вразливим верствам населення виявилася нелегким завданням в умовах панування численної державної бюрократії та компрадорського капіталу, що прагнули зберегти стабільність власного становища. Динамічні темпи зростання населення наприкінці 1990-х років вимагали від урядів непосильних видатків, часто за рахунок скорочення коштів на модернізацію і новітні технології.

Примирення і збалансованість у внутрішніх справах забезпечувалося згуртуванням широкого політичного фронту навколо правлячої Національно-демократичної партії при гарантії багатопартійності. У країні в 1980–90-х роках легально діяли 12 політичних партій: Соціалістична партія праці, Партія ліберальних соціалістів, Національно-прогресивна (ліва) партія, партія «Умма», «Новий Вафд», ін. Але невирішеність соціальних і економічних проблем мали своїм наслідком пасивність і байдужість широких верств населення, явка яких на виборах різного рівня у 1990-х роках була стабільно низькою.

В умовах всезагального застою помітну активність виявляли лише ісламістські організації. На початок XXI ст. зростання популярності політичного ісламу було реакцією на десятиліття невдач у виборі шляхів розвитку Єгипту. Крах ідей арабізму, соціалізму, націоналізму, виродження західної моделі розвитку в корупційний авторитаризм мали наслідком зростання кількості прихильників ідей ісламської альтернативи: держави, економіки і соціальної справедливості.

Суперечливість соціально-економічних процесів у Єгипті впродовж 1950–1990-х років, що мали наслідком значне соціальне і майнове розшарування суспільства, зниження рівня життя, збільшення кількості міської бідноти теж привертала увагу мас до ісламських ідей як засобу виправити вади існуючого ладу. Ісламські організації об'єднували мільйони людей. Уже 1987 «Брати-мусульмани» стали найбільш впливовою опозиційною силою у парламенті, вони контролювали десятки великих бізнесових компаній, впливали на політичний і моральний клімат у країні. Радикальна частина прихильників ісламу все більше перетворювалася на дестабілізуючий чинник розвитку Єгипту. Їхній терор щодо політичних діячів, іноземців ніс загрозу не лише внутрішній стабільності країни, туристичній галузі, а й підривав авторитет світського режиму в очах міжнародної спільноти. Тому Х. Мубарак виробив стратегічний курс, спрямований на збереження традицій, досягнень попередніх президентів, політичний діалог, але водночас – на встановлення контролю над діяльністю екстремістських мусульманських оргцій. Опираючись на місцевий капітал, армію і поліцію, лояльність яких забезпечували численні пільги і привілеї, Х. Мубарак зміг дещо пригальмувати процес форсованої ісламізації державної та юридичної систем, намагався усунути від виборчого процесу опозиційні мусульманські партії. Було досягнуто нормалізації відносин із коптською громадою.

У вересні 2005 вперше в історії Є. відбулися вибори президента країни на альтернативній основі. Президентом був обраний Х. Мубарак. Законність результатів виборів багатьма ставилася під сумнів, оскільки були зафіксовані численні порушення у ході голосування.

Більшість населення скептично оцінювало перспективи демократизації політ. життя країни. Напередодні парламент. виборів 2005 «Брати-мусульмани», представлені у парламенті низкою легальних партій, почали вимагати від Х. Мубарака розпочати масштабні реформи у всіх сферах життя. Найважливіші з них стосувалися законодавче закріплення перебування президента на своїй посаді лише двома термінами поспіль і обмеження впливу військових на політ. ситуацію в країні. Народний рух «Кефейя!» («Досить!») і створена 2004 ліберально-центрист. партія «Аль-Гадд» («Завтра») виступали проти прямої передачі влади Гемалю Мубараку й проти політ. корупції.

Хоча після виборів листопада-грудня 2005 правлячій Національно-демократичній партії вдалося зберегти за собою більшість у парламенті (311 місць (68,5%)), головним їх результатом ста-

ло значне збільшення представництва «Братів-мусульман» (88 місць, 19,4%), які напередодні мали можливість проводити вільну агітацію. Вибори продемонстрували слабкість світської опозиції у країні: «Новий Вафд» (ліберально-націоналіст. спрямування) – 6 місць (1,3%); Нац. прогресивна юніоністська партія – 2 (0,22%); партія «Завтра» – 1 (0,2%).

2007 до Конституції було внесено 34 поправки. Були скасовані положення часів Г.А. Нассера щодо недоторканості держ. сектора економіки, які суперечили процесу приватизації, розпочатому у 1980-х роках і прискореному наприкін. 1990-х років під тиском міжнар. фінансових інституцій. Народні збори отримали можливість затверджувати уряд країни і висловлювати йому вотум недовіри, не вдаючись до всенародного референдуму. Консультативна рада (верхня палата парламенту) наділялася законодавчими повноваженнями, а її рішення ставали обов'язковими до виконання. Передбачено розробку нового анти-терористичного законодавства, яке мало замінити собою закон 1981 про надзвичайне становище, що дало можливість поліції та силам безпеки збільшити тиск і нагляд за опозиційними силами. Було заборонено використання релігії як основи політичної активності.

28.11.2010 у Єгипті відбувся перший тур виборів до нижньої палати парламенту Народних зборів. Іноземні спостерігачі не були допущені на дільниці. Партії «Брати-мусульмани» та «Новий Вафд» оголосили про бойкот другого туру виборів, що відбувся 5 грудня, на знак протесту проти фальсифікацій. За результатами виборів, Нац.-дем. партія Х. Мубарака отримала 420 місць (81%); «Новий Вафд» – 6 (1,1%). Національна прогресивна юніоністська партія – 5 (0,9%); партія «Завтра», Партія соціальної справедливості, Партія демократичного покоління, Партія демократичного миру – по 1 (0,2%). Такий розклад сил гарантував Х. Мубараку абсолютну більшість у парламенті.

Попри швидкі темпи зростання економіки і модернізації країни, низка об'єктивних факторів сприяла наростанню соц. і політ. напруженості. Багаторічне збереження надзвичайного стану призвело до цілковитої безконтрольності сил безпеки, які широко застосовували тортури до невдоволенних владою. Це створило у країні ситуацію невдоволення існуючим режимом. Занепокоєння викликало зростання кількості безробітних, основну масу яких складали молоді люди у віці до 25 років. Майже половина з них мали вищу освіту. Вони стали початковою протестною базою майбутньої революції. Їх підтримали мільйони єгиптян, які за лічені місяці другої пол. 2010 у результаті зростан-

ня світових цін на продовольство і при обмежених можливостях уряду надавати субсидії на хліб та інші продукти найбільш бідніми категорія населення, опинилися поза межею бідності. На загострення ситуації в Є. вливали і зовнішні чинники, зокрема, революційні події у Тунісі, які викликали ефект доміно.

Потужним засобом самоорганізації для єгип. освіченої молоді став Інтернет. Блогери і незалежні журналісти використовували Facebook, Twitter, систему відеохостингу Flickr для привернення уваги громадськості до своїх дій, попередження про наміри та дії поліції та урядових військ. Значну роль у висвітленні ситуації у країні відіграли ЗМІ, арабські супутникові телеканали, зокрема, «Аль-Джазіра». Немусульманське населення, християни-копти, приєдналися до протестуючих. Лідером революції став экс-глава МАГАТЕ Мохаммед ель-Барадеї (дипломат і громадський діяч, ген. директор Міжнародної агенції з атомної енергії (МАГАТЕ) 1997-2009, лауреат Нобелівської премії миру 2005), який виявився компромісною фігурою, прийнятною для всіх антиурядових сил.

Революція розпочалася масовим повстанням 25.01.2011 у Каїрі, Александрії, порту Суеца та інших великих містах, яке отримало назву «День гніву». Воно відбувалося переважно у формі ненасильницьких протестів. Мільйони протестуючих вимагали скинення режиму президента Х. Мубарака. Почалися сутички демонстрантів із силами безпеки і поліцією, у результаті яких за весь період революції загинуло бл. 850 і було поранено бл. 6 тис. осіб. Уряд був змушений вдатися до заборони вуличних мітингів і протестів та запровадити комендантську годину, відключити Інтернет і мобільний зв'язок, ввести війська у найбільші міста. Однак масові арешти учасників антиурядових демонстрацій не зупинили протестуючих. 29.01 при штурмі протестуючими будівлі міністерства внутр. справ поліцейські відкрили вогонь по демонстрантах. Х. Мубарак розпустив уряд і доручив міністру авіації маршалу Ахмеду Шафіку сформувати новий кабінет. Найбільшу підтримку опозиційних сил мав Мохаммед ель-Барадеї, який був переговорником у справі створення тимчасового уряду національної єдності.

Подальше розгортання рев. подій супроводжувалося спробами пограбування єгип. музеїв, втечею із тюрми Ваді-Натрун тисяч ув'язнених, загибеллю іноземних громадян, введенням військ у курортні міста, зокрема, у Шарм-ель-Шейх.

01.02.2011 опозиції, яка об'єдналася у Національний фронт, вдалося зібрати демонстрацію, у якій взяли участь кілька сотень тисяч осіб («Марш мільйонів»). Х. Мубарак пообіцяв не брати участі у

майбутніх президентських виборах восени 2011, але задекларував намір до того часу зберігати цю посаду за собою. 04.02 на площу Тахрір у Каїрі вийшли 1 млн. осіб із вимогою відставки президента.

11.02.2011 Х. Мубарак подав у відставку. Влада перейшла до Вищої ради Збройних сил під керівництвом мін. оборони фельдмаршала Мохамеда Хусейна Тантаві (де-факто був главою держави до 30.06.2012). Він розпустив парламент і зобов'язався провести вільні відкриті президентські і парламентські вибори до кінця року. 15.03 була ліквідована держслужба з безпеки і розслідувань, що була опорою режиму Х. Мубарака.

15.03.2011 відбувся конституційний референдум, який 77,27% голосів виборців схвалив поправки до Конституції. Повноваження президента обмежувалися двома 4-річними термінами; президент зобов'язаний мати громадянство Є.; президент не може бути одружений з іноз. громадянкою; змінено порядок запровадження надзвичайного стану (на короткий термін дає дозвіл парламент, на тривалий – всенародний референдум) тощо.

16.04.2011 Вищий адм. суд Є. постановив розпустити колишню правлячу Національно-дем. партію, одночасно було зареєстровано «Партію свободи і справедливості» – політичне крило «Братів-мусульман». Остання виступила з ісламістською програмою, що передбачала демократизацію законодавства і консерватизм у соц. політиці, не заперечувала участі жінок у політ. житті, вільного ринку і розглядала туризм як головне джерело нац. доходу.

У квітні 2011 прокуратура Є. розпочала розслідування щодо Х. Мубарака, що перебував під домашнім арештом, за підозрою у причетності до корупції, розтраті бюджетних коштів (його статки оцінювалися у 70 млрд. дол., що вдвічі перевершувало зовн. борг Єгипту) та розстрілі учасників анти уряд. виступів у січні-лютому 2011. У червні 2012 экс-президент був засуджений до довічного ув'язнення. Після шести років ув'язнення у результаті численних апеляцій і повторних переглядів Х. Мубарак вийшов на волю у квітні 2015.

У листопаді 2011 – січні 2012 на перших дем. парламент. виборах близько двох третин мандатів отримали партії ісламського спрямування – «Партія свободи і справедливості» (235 місць) і партія салафітів (прихильників ультра-консервативного сунітського ісламу) «Нур» (123 місця).

2012 розпочався заворушеннями на території Синайського п-ва на кордоні з Сектором Гази. Упродовж літа 2012 тривали сутички між єгип. армією і бойовиками орг-цій «Ісламський джи-

хад» і «Аль-Каїди». Ці рухи, які використовували пустельні території як базу для ударів по Ізраїлю, їх активно підтримували місцеві бедуїни, що вимагали припинити дискримінаційну щодо них політику єгип. влади. Для стабілізації ситуації ізраїл. уряд погодився на введення на Синайський п-ів підрозділів єгип. армії.

Навесні-влітку 2012 у Є. відбулися президентські вибори. За результатами першого туру претендентами на найвищу посаду стали А. Шафік в лідер «Партії свободи і справедливості» Мухамед Мурсі (23,66 та 24, 78% голосів відповідно). 16–17 червня відбувся другий тур виборів, у якому перемогу здобув М. Мурсі (51,73%).

Сформувати кабінет М. Мурсі доручив міністру іригаційних робіт Хешму Кандилу. Після приходу до влади М. Мурсі приділяв надмірну увагу апаратній боротьбі, розпочалося його протистояння з Вищою радою Збройних сил Є. Неспроможність нового президента вирішити нагальні екон. і соц. проблеми в країні, забезпечити безперебійне постачання населення продовольством, а також з його прагненням здобути нові повноваження і сконцентрувати всю повноту державної влади у власних руках, привели до швидкої втрати популярності серед населення. У жовтні 2012 М. Мурсі оголосив всезагальну амністію учасникам подій 2011-12. Однак методи б-би М. Мурсі з ісламістами мало чим відрізнялися від методів Х. Мубарака – масові арешти, незаконні затримання; тортури щодо ув'язнених тощо.

Запропонований М. Мурсі проєкт Конституції був схвалений на референдумі 15.12.2012. Він став об'єктом критики опозиції, яка також звинуватила владу у фальсифікації результатів референдуму. Конституція залишала широкі повноваження президенту, парламенту, військовому генералітету, закріплювала основи шаріату як основу правосуддя, відрізнялася суперечливістю щодо захисту прав громадян.

З кін. 2012 у Є. розпочалися масові заворушення, спрямовані проти погіршення соц.-екон. становища населення, наступу влади на права і свободи громадян, посилення впливу «Братів-мусульман». У січні–травні 2013 тривали криваві сутички поліції і демонстрантів, що вимагали відставки М. Мурсі. У квітні було створено рух «Тамарруд» (в перекладі з арабської означає «повстання»), який до червня 2013 зібрав 22 мільйони (при 15 необхідних) підписів єгиптян за відставку М. Мурсі. Протести досягли піку влітку. На тлі ігнорування М. Мурсі вимог демонстрантів міністр оборони Абдель Фаттах Ас-Сісі оголосив про усунення від влади чинного президента. Держ. переворот мав наслідком призупинення дії конституції, оголошення поза законом «Братів-

мусульман» й арешт М. Мурсі. Його було звинувачено у держ. зраді і шпигунстві на користь ісламської орг-ції «ХАМАС». 2015 М. Мурсі було засуджено смертної кари, яка під тиском міжнар. спільноти була замінена на довічне ув'язнення (у грудні 2017 строк зменшений до 3 років).

У січні 2014 на референдумі було схвалено зміни до Конституції, зокрема, президент обирається на 4 роки і не більше, ніж на два терміни; парламент має право оголошення імпичменту; гарантується рівність між статтями, свобода слова і віросповідання, але іслам є державною релігією; забороняється створення політичних партій на релігійній основі.

На виборах травня 2014 президентом було обрано А. Ф. Ас-Сісі (96,91% голосів). Пріоритетами у внутр. політиці А. Ф. Ас-Сісі було скорочення бюджетних видатків і вирішення паливної проблеми. Були скасовані урядові субсидії на паливо, що позитивно вплинуло на стан держ. бюджету, але водночас призвело до різкого подорожчання продуктів у країні. Заходи жорсткої економії істотно знизили життєвий рівень середнього класу і найбідніших верств населення. Були збільшені податки на алкоголь і тютюн. 2015 було схвалено рішення про будівництво атомної електростанції неподалік Александрії. Наймасштабнішим проєктом останніх років стала модернізація Суецького каналу і спорудження його нової гілки (відкрито 2015).

Спостерігається поступове скорочення розмірів зовн. боргу Є. Екон. реформи А. Ф. Ас-Сісі були оцінені міжнар. рейтингом агентством Moody's зміною кредитного рейтингу Єгипту з негативного на стабільний. Втім у країні зберігається відчутний рівень інфляції і безробіття.

Менш популярним проєктом А. Ф. Ас-Сісі, що його оголошено 2015, стало будівництво до 2020 нової адм. столиці Єгипту на схід від Каїру. Основною метою будівництва є розвантаження перенаселеного 20-мільйонного мегаполіса. Проєкт критикується через високу вартість – 45 млрд. дол.

Ситуація в Є. щодо забезпечення прав людини залишається складною впродовж десятиліть. За даними міжнар. орг-ції Human Rights Watch, влада продовжує політику систематичного застосування тортур, незаконних арештів і фізичного знищення своїх політ. опонентів, журналістів і всіх незгодних з режимом. Тисячі мирних жителів були засуджені військовими судами, зазнають переслідувань місцеві правозахисники. У Є. щорічно виноситься велика кількість смертних вироків, відсутня позитивна динаміка у галузі прав жінок і свободи слова.

У галузі зовнішньої політики президенту А. Ф. Ас-Сісі вдалося повернути Є. статус регіонального лідера, збільшити авторитет країни як в арабському світі, так і поза його межами. Було відновлено членство Є. в *Африканському союзі*, припинене 2013. На 2019 А. Ф. Ас-Сісі обраний головою цієї орг-ції.

Попри традиційну підтримку інтересів палестинців у арабо-ізраїл. конфлікті, з 2014 Є. значно покращив відносини з Ізраїлем. Є. перетворився на посередника у конфлікті між сторонами. Відбувається масштабна співпраця Ізраїлю і Є. у боротьбі з терористами Ісламської держави. А. Ф. Ас-Сісі відіграв важливу роль у досягненні мирного договору між Суданом і Пд. Суданом у серпні 2018. Значно покращилися відносини Каїра з Саудівською Аравією. 2015 Є. долучився до інтервенції Саудівської Аравії та її союзників у Ємен. У квітні 2016 під час візиту короля Салмана ібн Абдул-Азіз Аль Сауда були підписані екон. угоди на 25 млрд. дол., досягнуто домовленості про передачу під сауд. контроль о-вів Тиран і Санафір в Акабській затоці.

У громадянській війні у Сирії Каїр підтримав чинного президента Б. Асада. Позиції держав зближає наявність спільних ворогів (Ісламська держава, «Брати мусульмани»), протидія політиці Р. Ердогана у Туреччині, тісні відносини обох режимів з Росією (зокрема, 2017 була підписана угода про будівництво Росією першої єгип. атомної електростанції в ад-Дабаа, створення рос. пром. зони в районі м. Порт Саїд на Суецькому каналі, що стане платформою для експансії рос. компаній в Є., Африку і на Бл. Схід).

Складними залишаються відносини Є. з Туреччиною, президент якої Р. Ердоган 2013 не визнав А. Ф. Ас-Сісі легітимним правителем. У листопаді 2013 турец. влада відкликала свого посла з Каїру, а посол Є. в Анкарі був оголошений персоною нон грата. Відносини між країнами ускладнюються взаємними звинуваченнями у шпигунстві. Каїр блокує перевезення турец. вантажів у Перську затоку через єгип. порти.

Відносини Є. зі США ускладнилися після перевороту 2013. Адм. президента США Б. Обама засудила усунення від влади М. Мурсі, призупинила поставки в Є. окремих видів озброєнь, скасувала спільні військові навчання, обмежила масштаби екон. допомоги. У квітні 2017 Ас-Сісі вперше побував з офіційним візитом у Вашингтоні. На зустрічі з президентом США Д. Трампом обговорювалось питання спільної протидії політ. ісламізму на Бл. Сході й у світі.

У березні 2018 в Є. відбулися чергові президентські вибори. Опонентом А.Ф. Ас-Сісі

став лідер партії «Завтра» Мусса Мустафа Мусса. Останній брав участь у передвиборній кампанії Ас-Сісі, а його участь у виборах мала створити видимість альтернативних виборів. А. Ф. Ас-Сісі був обраний на посаду президента Єгипту 97,08% голосів виборців.

Лім: Alaa Al-Din Arafat. Egypt in Crisis: The Fall of Islamism and Prospects of Democratization. Cham: Palgrave Macmillan, 2018; Steven A. Cook. The Struggle for Egypt: From Nasser to Tahrir Square, New York: Oxford University Press, 2013; Arthur A. Goldschmidt. A Brief History of Egypt. New York: Facts on File, 2008; Египет в последней трети XX века. Опыт либерализации экономики и политической системы / под ред. Видясовой М., Умерова М. Москва: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002; Анатолий Егорин. Египет нашего времени. Москва: Институт востоковедения РАН, 1998.

Л. Пупльована (Львів).

ЄДИНИЙ ФРОНТ – політичний курс, спрямований на досягнення політичної єдності. Передбачає партнерську співпрацю і єдність дій різних партій, профспілок, молодіжних та інших орг-цій на місцевому, національному або міжнародному рівні на основі поваги до позицій одне одного і збереження своїх ідейно-політичних принципів.

Ю. Шведа (Львів).

ЕЛИЗАВЕТА II (Elisabeth II; 21.04.1926) – королева Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Голова Співдружності Націй (з 1952). Н. у родині герцогів Йоркських. Батько – герцог Йоркський, король *Георг VI*. Після коронації батька Єлизавета, як перша дитина, стала, згідно традиції, наступницею корони. З юного віку почала займатися громад. діяльністю. У 14-річному віці вперше виступила з промовою по радіо зі зверненням до дітей країн Брит. імперії, а 1941 вперше офіційно провела огляд Гренадерського гвард. полку. Під час Другої світової війни вступила на військову службу у жіночий підрозділ брит. допоміжної територіальної служби. У листопаді 1947 одружилася з грец. принцом Філіпом Маунтбаттенем. Діти: принц Чарльз (1948), принцеса Анна (1950), принц Ендрю (1960) і Едвард (1964). Після смерті короля Георга VI, 06.02.1952 зайняла трон, а 02.06.1953 коронована у Вестмінстерському абатстві під іменем Єлизавети II. 1961 вперше як королева особа здійснила поїздку у країни Індійського субконтиненту, 1968 – у Пд. Америку, а 1979 – у країни Перської затоки. За роки її правління більшість колишніх колоній отримали незалежність і добровільно вступили у *Співдружність Націй*. Королева

1969 наділила усіма повноваженнями наслідного принца Чарльза (з 1981 був одружений на леді Діані Спенсер). Після низки родинних скандалів 1992 і пожежі у Віндзорського замку (кошти на реставрацію якого планувалося взяти з сусп. фондів) окремі брит. політики почали ставити питання про доцільність збереження монархії у країні. У результаті королева усі витрати з ремонту замку взяла на себе, дала згоду на сплату податків з своїх власних доходів, хоча закон забороняв отримувати інформацію про прибутки монарха.

С. Мовчан (Львів).

ЄЛІСЕЙСЬКІ ПОЛЯ – резиденція президента Франції. Під словами «Єлісейські поля» інколи розуміють французький уряд.

ЄЛЬЦІН Борис Миколайович (01.02.1931 – 23.04.2007) – перший Президент Російської Федерації (1991–99). Закінчив Уральський політехн. ін-т (м. Свердловськ). З 1955 працював інженером у будівельних орг-ціях. З 1963 – головний інженер, директор Свердловського домобудівного комбінату. З 1971 – 1-й секретар Свердловського обкому КПРС. Є. став одним із провінційних керівників, який новий ген. секретар М. Горбачов перевів у Москву в ході кампанії з омолодження центр. партійних органів. 1985–86 – секретар ЦК Компартії. З квітня 1985 – на посаді 1-го секретаря Московського міського комітету партії. Є. відзначався радикалізмом поглядів, заявляв про необхідність боротьби з корупцією і зловживаннями в держ. апараті. Після критичного виступу в жовтні 1987 на пленумі ЦК знятий з поста секретаря Московського міському партії, виведений з політбюро і центр. комітету партії. Для усунення від активного політичного життя призначений 1-им заст. голови Держбуду СРСР. Продовжував виступати з критикою лінії Компартії і особисто М. Горбачова, чим здобув значну популярність у суспільстві. 1989 обраний народним депутатом СРСР, 1990 – народним депутатом РФ. 1990 оголосив про свій вихід з партії. 1990–91 – голова Верховної Ради Росії. У червні 1991 під час перших в історії Росії виборів президента республіки здобув перемогу над кандидатом-комуністом М. Рижковим. У серпні 1991 очолив опір антидемократичному путчу *Державного комітету з надзвичайного стану* відіграв головну роль у ліквідації заколоту (див. *Серпневий путч 1991*). В умовах фактичного розпаду СРСР у грудні 1991 спільно з керівниками України Л. Кравчуком і Білорусі С. Шушкевичем підписав угоду про припинення існування Радянського Союзу і створення *Співдружності Незалежних Держав* (08.12.1991). Прагнув забезпечити провідні позиції Росії у цьому

міждержавному утворенні. Підтримав реформаторський уряд Є. Гайдара, який з січня 1992 розпочав проведення радикальних екон. перетворень ринкового характеру. У період гострої політичної кризи 1993 Є. рішучими заходами не допустив приходу до влади комуністичних і націоналістичних сил (див. *Політична криза 1993 в Росії*). У вересні 1993 за указом Є. були розпущені З'їзд народних депутатів і ВР Росії, ліквідована система Рад. За ініціативою Є. було вироблено нову Конституцію РФ (схвалена на загальнонародному референдумі в грудні 1993) і підписано договір про загальногромадянську злагоду (травень 1994). У липні 1996 обраний на другий термін (переміг у другому турі кандидата від Компартії Г. Зюганова). Внаслідок хвороби не міг брати активної участі у політ. житті. Під тиском лівих сил був змушений загальмувати проведення екон. реформ і лавірувати між комуністичною більшістю парламенту і урядовцями–реформаторами, діяльність яких підтримували міжнар. фінансові орг-ції. Незадоволення і гостру критику націоналістичних кіл викликало підписання 03.01.1993 Є. договору про скорочення стратегічної ядерної зброї (СНО-2) і поміркована політика рос. уряду щодо держав–учасниць СНД. За президентства Є. різко загострилася ситуація навколо Чечні, що привело до затяжного кривавого конфлікту (див. *Чеченська проблема*). У зовнішній політиці намагався зберегти за Росією статус великої держави, однак внаслідок значних екон. проблем і політ. конфліктів у середині країни вплив Москви на міжнар. проблеми поступово зменшувався. У вересні 1999 призначив керівника ФСБ В. Путіна в. о. прем'єр-міністра країни і оголосив його своїм приємником. Чергове погіршення стану здоров'я, фінансові скандали, пов'язані з президентським оточенням і його родиною, стали одними з причин відставки Є. з поста президента РФ в останній день 1999.

ЄСЕНІН Сергій Олександрович [21.09 (04.10).1895 – 27/28.12.1925] – рос. поет. Н. у с. Константиново на Рязанщині у селянській сім'ї. Освіту здобував у Константинівському училищі та Спас-Клепиковській школі (1904–12). Першу рукописну зб. віршів «Хворі думи» уклав 1912. Переїхав до Москви (1912), де працював у книговидавництві, типографії, понад рік навчався на іст.-філос. відд. народного ун-ту ім. М. Шанявського. Перший опубл. вірш – «Береза» (1914). У моск. період творчості написав бл. 60 віршів, у яких відображена любов до всього живого, до життя, до батьківщини – вірші «Весняний вечір», «Ніч», «Схід сонця», «Зірки», «Темна ніченька, не спиться...» та ін. Після перших творчих успіхів залишив роботу

і цілком присвятив себе поезії. Поетичний світ Є. став складнішим, ліричнішим, значне місце у ньому посіли біблійні образи і христ. мотиви. З 1915 Є. жив у Петрограді. 1916 вийшла перша збірка Є. «Радуниця», де помітною є залежність поета від настрою і смаків публіки. У складних і суперечливих творах 1914–17 («Микола», «Єгорій», «Русь», «Марфа Посадниця», «Вус» та ін.) репрезентована його поетична концепція світу і людини. Основою есенівського світосприйняття є селянська хата з усіма її атрибутами. Найважливіший принцип худ. мислення Є. – прагнення поета до гармонії, до єдності всього суцього на землі, звідси один із осн. законів його світу – всезагальний метафоризм. Нелегко осмислював Є. революцію і ті зміни, які вона принесла. У циклі віршів «Москва кабацька»

(1921–24) і поемі «Чорна людина» (1925) відобразилось роздвоєння поета, його духовна криза. 1921–23 Є. належав до гуртка імажиністів, які «культивували» чистий образ, складну метафору, гру ритмів як засіб осягнення «хаотичного світу». Про творчість Є. писали не завжди доброзичливо (існував зневажливо-лайливий термін «есенінщина», що ототожнювався з занепадом, оспівуванням патріархального селян. побуту), його вважали виразником психологічного стану людей виміраючої культури. Проте Н. Зелінський зазначив: «Дивовижною є здатність поета розкривати читачеві диво самого життя, запалювати його великою любов'ю до вітчизни, яку він уміє вкласти рішуче у все, що зображує». Покінчив життя самогубством.

Т. Космеда (Львів).

Ж

ЖДАНОВ Андрій Олександрович [14(26).02.1896 – 31.08.1948] – рад. політик, один із ідеологів більшовизму сталінської доби. Н. у Маріуполі (Україна). Не мав вищої освіти. У більшовицькому русі номінально з 1915, реально – з 1917. З 1922 – один із найближчих прибічників Й. Сталіна. З 1925 – кандидат у члени ЦК ВКП(б), з 1927 – член ЦК ВКП(б). З 1934 – секретар ЦК ВКП(б) і керівник більшовицької орг-ції Ленінграда. У виступі на I з'їзді рад. письменників визначив сутність методу «соціалістичного реалізму» як службу «народові, справі партії Леніна-Сталіна, справі соціалізму». Один із ініціаторів, керівників і активних учасників масових політ. репресій 1930–40-х років. З 1935 – кандидат у члени, з 1939 – член політбюро ЦК ВКП(б). Під час рад.-нім. війни 1941–45 – член військових рад фронтового рівня, генерал-полковник. 1947 відіграв головну роль у створенні *Комінформу*. З 1946 Ж. очолив кампанію з посилення партійного контролю за культурним життям СРСР, яка увійшла до історії як «ждановщина». Під безпосереднім керівництвом Й. Сталіна реалізовував кампанію з «очищення рад. літератури від чужоземних впливів», під час якої постраждали такі письменники як А. Ахматова і М. Зоценко, а також ж-ли «Звезда» і «Ленінград», що друкували їх твори. Організував серпневу 1948 сесію ВАСХНІЛ, де була піддана нищівній критиці генетика і офіційно визнана єдино правильною наукою «мічурінська агробіологія». «Ждановщина» ознаменувалася боротьбою із «низькопоклонством перед Заходом», із «безвідним космополітизмом», із «рецидивами буржуазного націоналізму» (зокрема, в укр. культурі), із офіційним возвеличенням «російських пріоритетів», частково реальних, а здебільшого уявних, в усіх галузях науки, техніки і культури. Його передчасну смерть Й. Сталін використав для звинувачення групи лікарів з урядової клініки у вбивстві Ж. (т. зв. Справа лікарів), яка була припинена після смерті комуністичного диктатора. Похований на Красній площі в Москві.

С. Грабовський (Київ).

ЖЕЛЕВ Желю (03.03.1935 – 30.01.2015) – болг. вчений, політик. Н. у с. Веселіново обл. Шумена. 1958 закінчив Софійський ун-тет за спец. «філософія». 1961–64 навчався в аспірантурі, звідки був відрхований і одночасно виключений

з компартії з ідеологічних мотивів – піддавав критиці ленінське «вчення» про матерію. Майже 10 років не міг працювати за фахом. 1974 захистив канд. дисертацію. З 1975 працював в Інституті культури. 1982 вийшла друком його монографія «Фашизм» (завершена ще 1972), яка викликала величезний сусп. резонанс, оскільки описана ним модель фашист. держави цілком відповідала соціалістичній. Книга була заборонена, а на її автора, рецензентів і редакторів почалися гоніння. 1987 захистив докт. дисертацію. Наприкін. 1980-х років Ж. очолив дисидентський рух, що зароджувався у Болгарії. У грудні 1989 став головою координаційної ради Союзу дем. сил (СДС). Очолював делегацію СДС на переговорах із представниками уряду під час Круглого столу у січні-березні 1990. З червня 1990 – депутат Великих Народних Зборів Болгарії. 01.08.1990 депутати парламенту обрали Ж. президентом Болгарії. На підставі нової Конституції 1991 Ж. був удруге обраний президентом країни шляхом прямого волевиявлення народу на поч. 1992. Критикував політику урядів Д. Філіпова і Л. Бєрова, що спричинило розрив Ж. із радикальним крилом СДС. На президентських виборах 1996 виступав як незалежний кандидат, але програв їх висуванцю СДС П. Стоянову. Керівник фонду «Д-р. Желю Желев», який пропагує ліберальних ідеї. Помітної ролі у сучасному політ. житті Болгарії не відіграє.

В. Чорній (Львів).

ЖИВКОВ (Жівков) Тодор (07.03.1911 – 05.08.1998) – болг. комуніст. діяч. Н. у с. Правец поблизу Софії. Трудову діяльність розпочинав як друкар. З 1928 член болг. комсомолу, з 1930 – Компартії. 1934–42 керував спочатку низовими комсомольськими, а потім окружною і обл. партійними орг-ми у Софії. У роки Другої світової війни був одним з організаторів партизанського руху у Болгарії, займав посаду заст. командира 1-ої повстан. оперативної зони. Один із керівників антигітл. повстання у вересні 1944. Від 1945 входив до керівництва компартії. 1948–49 очолював Софійську міську партійну орг-цію. З 1950 – секретар ЦК БКП, з 1951 – член політбюро. Під час періоду лібералізації комуніст. режиму, що охопив всі країни *радянського блоку* після смерті Й. Сталіна (1953), Ж. у березні 1954 був обраний 1-м секретарем ЦК КПБ замість прихильника авторитарних методів керівництва Вилко Червенкова, який протягом тривалого періоду проводив чистки парт. апарату і переслідував політ. опонентів під гаслом «знайти ворогів із партійним квитком». 1962–71 – прем'єр-міністр, 1971–89 – голова Державної ради Болгарії. Завдяки підтримці

керівництва СРСР і власним політ. якостям впродовж 30 років був повноправним господарем країни. Ініціатор копіювання рад. моделі соціалізму, невпинно демонстрував свою відданість Москві. Періодично змінював своїх найближчих помічників, не допускаючи до вивіщення когось із них. Виступав як ініціатор різних «перетворень» і «вдосконалень». Наймасштабнішою з його ініціатив була екон. реформа 1987, яка мала на меті не допустити поширення впливу на Болгарію радянської «*Перебудови*». У ній болг. лідер інтуїтивно вбачав небезпеку для себе як політика. За «порадою» М. Горбачова 10.11.1989 шляхом «палацового» перевороту колишні прибічники Ж. усунули його від влади, а згодом виключили з БКП. 1990 Ж. був взятий під домашній арешт, а 1992 за зловживання владою засуджений до 7 років позбавлення волі. Згодом, зважаючи на старечий вік і поганий стан здоров'я, Ж. тюремне покарання замінили домашнім арештом. 1996 Верховний суд Болгарії виправдав Ж. Труднощі перехідного періоду, пов'язаного із становленням ринкової економіки і масові зловживання багатьох нових можновладців, спричинилися до того, що в останні роки життя Ж. став уособленням більш-менш надійного матеріального забезпечення у часи «реального соціалізму». З 1975 друкувалися його «Вибрані твори» (бл. 30-ти т.). Залишив спогади.

В. Чорній (Львів).

ЖИСКАР Д'ЕСТЕН Валері (Giscard d'Estaing; 02.02.1926) – Президент Франції (1974–81). 1945 виступив як доброволець на військову службу. Згодом навчався у Національній школі адм-ції у Парижі. З 1952 займав відповідальні пости у державній адм-ції. Прибічник Ш. де Голя. 1956–74 – депутат Національних Зборів від ґоллістів. Працював у мін-ві фінансів. Як міністр фінансів (1962–66, 1969–74) входив до складу урядових кабінетів Ж. Помпиду і М. Дебре. 1966–69 очолював партію Незалежних республіканців (РІ). Здобув перемогу під час президентських виборів 1974 і став 3-м президентом *П'ятої республіки*. Уряд Ж. висунувши гасло «Зміни без ризику», головну увагу сконцентрував на вирішенні економічних проблем країни, пов'язаних із подоланням глибокої фінансової та енергетичної кризи (1973–75). Основи своєї політ. концепції виклав у книзі «Французька демократія» (1975). У соц.-екон. сфері проводив поступові зміни у дусі неолібералізму, виступав за регулювання державою відносин у соціальній сфері. Зовнішньополіт. курс Ж. був спрямований на зміцнення союзницьких відносин із Німеччиною, підтримував заходи щодо дальшого прискорення процесу європейської

інтеграції, продовжував співробітництво із країнами *радянського блоку*. 1975 від імені Франції підписав Заключний акт Гельсінкської наради з співробітництва і безпеки у Європі. За президентства Ж. Франція проводила активну політику на Афр. континенті, зокрема, з метою врегулювання внутрішньополіт. конфліктів франц. війська вводилися до Чаду, Заїру і Центральноафр. респ. У Пн. і Екватор. Африці активно проводив політику «франкофонії» – надання широкої допомоги у гуманітарній сфері, розвитку франкомовної культури, системи освіти. Виступив за подальше відновлення зв'язів Франції з НАТО при збереженні автономії нац. збройних сил. Підтримав варіант нової військової доктрини Франції, що ґрунтувалася на ідеї «розширеної недоторканої території» – зона відповідальності охоплювала всю територію, яку контролював Північноатлантичний альянс. 1977 створив виборчу коаліцію неґоллістських правих сил – Союз за французьку демократію. Під час виборів у травні 1981 програв боротьбу за президентський пост Ф. *Міттерану*. З 1988 став лідером (разом з Ф. Леотаром) Союзу за французьку демократію. Залишається одним із найвпливовіших політиків Франції та Європи. Один із авторів Конституції *Європейського Союзу* (схвалена у Римі лідерами 25 держав-членів ЄС 29.10.2004). Автор двох романів, зокрема, «Принцеса і президент» (2009). Щодо рос. анексії Криму, незважаючи на спроби рос. медіа маніпулювати думкою VGE (популярна назва Ж. у ЗМІ), виступає за мирне і демократичне врегулювання ситуації із залученням міжнар. організацій.

ЖІНОЧИЙ РУХ – громад.-політ. рух за соціально-правову рівноправність чоловіків і жінок, за свободу вибору життєвої стратегії кожною людиною, незалежно від статі. Ще у XIX ст. була чітко сформульована суспільна проблема, яку часто називали «жіночим питанням». Суть цієї проблеми полягала а суспільній несправедливості щодо жінок. Суспільство орієнтувало більшість жінок на самореалізацію в родинно-сімейній сфері. Жінки не мали доступу до повноцінної освіти (відповідно і до професійної діяльності), були позбавлені також важливих громад. прав (зокрема виборчих). Власне побороти дискримінацію жінок у всіх сферах сусп. життя ставив своїм завданням Ж. р. У перші десятиріччя XX ст. під впливом загальнодем. змін і під тиском вимог Ж. р. (т. зв. суфражистського руху) у багатьох країнах жінки одержали повноцінні громадянські, зокрема політ. права. Насамперед виборчі права здобули жінки Нової Зеландії (1893), Австралії (1902), Фінляндії (1906), Норвегії (1913); 1915 – до них долучилися жінки

Данії, 1917 – Канади, Голландії та післяреволюційної Росії; 1918 – виборчі права надали жінкам В. Британія, Німеччина, Ірландія, Люксембург і Польща; 1920 – США, 1944 – Франція, 1945 – Італія. Поступово жінки одержали ті ж юридичні права, що й чоловіки. Жінки дедалі активніше здобували освіту, долучалися до професійно-виробничої та політ. діяльності. Водночас проблеми суспільної нерівності між чоловіками і жінками в сучасному світі ще дуже далекі від остаточного вирішення, адже, за оцінками ООН, жінки наприкін. ХХ ст. становили понад 1/2 населення планети, виконували 2/3 від загального обсягу робіт у світі та водночас володіли лише 1/100 усього світового майна. У ХХ ст. далі розвивалися 2 основні напрями б-би за зміну становища жінок – реформаційний і радикальний. Ліберальні жіночі орг-ції, які репрезентували реформаційний напрям, працювали над просвітою самих жінок, а також відстоювали їхні права на законодавчому рівні. Учасники феміністичного руху прагнули змінити соц. стереотипи, згідно з якими чеснотами жінки є пасивність, слабкість, емоційність, психолог. й екон. залежність від чоловіка. Основними форми громад. діяльності ліберальних орг-цій є лобювання інтересів жінок на рівні парламентів і урядів; петиції та звернення до законодавців; заклики голосувати за ті чи ті рішення; судові позови. Мета ліберальних феміністок – домогтися представництва жінок у системі політ. влади. Радикальні жіночі орг-ції (переважно малочисельні) найактивніше діяли 1960–70-х роках і закликали до докорінного реформування системи політ. влади, до радикальних змін у організації сім'ї та в системі виховання. Тоталітарні системи ХХ ст. (найяскравіші зразки – нацист. Німеччина і соціаліст. СРСР) витворили дуже подібні концепції суспільного призначення чоловіка і жінки. Тоталітарні режими насамперед знищували громадські орг-ції, осн. завданнями яких була б-ба за громад. права, зокрема за суспільну рівноправність жінок. У Німеччині нацисти брутально розігнали жіночі орг-ції. Нім. феміністки або ж емігрували до ін. країн, або ж загинули в концентраційних таборах. Ідеологія нацизму трактувала жінку лише як матір, яка кількісно збільшує націю. На думку ідеологів нацизму, повноправною громадянкою жінка, могла стати лише після одруження і народження дитини. Нацисти навіть розглядали пропозиції позбавити виборчих прав бездітних жінок, яких трактували як «чужих для нації». Комуністичні режими в СРСР і державах *радянського блоку* теж активно працювали над виробленням своєї гендерної політики щодо жінок. В СРСР законодавчо запровадили рівні права всіх громадян, незалежно від статі, жінки здобула пра-

во на освіту, їх масово залучили до виробничої діяльності, мали вони і своє держ.-політ. представництво. У 1920-х роках ідеологію тогочасної «нової соціалістичної жінки» в СРСР репрезентувала комісар Олександра Коллонтай. Культурна революція перших років рад. влади критикувала й активно розхитувала традиційні поведінкові норми і стереотипи. Пропагувалось руйнування патріархальної сім'ї, сексуальна свобода, що межувала з розпустою. Однак поступово зростало бажання повернути жінок у звичні патріархальні параметри їхнього життєвого існування. Відразу після соціаліст. революції були ліквідовані різноманітні жіночі орг-ції (феміністичні, професійні, харитативні тощо). Право на існування мали тільки т. зв. жінвідділи, але вже 1930 було проголошено, що «жіноче питання» в СРСР вирішене і «жінвідділи» ліквідували. Роками формувався соціаліст. ідеал жінки – жінка, яка працює й головною її турботою є виконання плану. У соціалістичному суспільстві багато проблем, що пов'язані з життям жінки, взагалі не обговорювали і не вважали актуальними, зокрема проблеми деформованої структури виробничої та професійної зайнятості жінок, тиску на них норм і стереотипів патріархального суспільства, проблеми насильства у сім'ї, проблеми жіночої тілесності та сексуальності тощо. У ХІХ–ХХ ст. сформувалась ідеологічна основа Ж. р. – *фемінізм*. Можливості визволення жінок ліберальні феміністи вбачали в запровадженні повноцінних прав жінок, у можливості здобути освіту, фахову працю і тим припинити їхню правову, екон. і соц. залежність від чоловіків. Ідеологія соціалістичного і марксистського фемінізму ґрунтувалася на тлумаченні взаємозв'язку гендерної та класової нерівності з інститутами приватної власності, на визнанні того, що економічно експлуатація жінок є основною причиною їх гноблення як статі. Соціально-християнський фемінізм (найконсервативніше відгалуження у феміністичній ідеології) відстоював патріархальне трактування жінки і форм її сусп.-громад. заангажованості: дружина – матір – громадянка (залучена переважно до патріотично-добродійної діяльності) – ось та універсальна тріада, поза якою жіночого існування і не розглядали. Багатоваріантність інтерпретацій соціально-християнського фемінізму з'явилася у 2-й пол. ХХ ст. Серед найактуальніших проблем сучасного соц.-христ. фемінізму – доказ андрогінності християнського вчення і реалізація його засад у сучасному релігійно-церковному житті; критика церковно-догматичного трактування жінки і критика церковного права, що блокує доступ жінок до духовно-церковних санів тощо. Феміністична ідеологія в Україні найдинамічніше розвивалася у

двох моделях – ліберальній і соціал-демократичній. Ідеологія ліберального фемінізму визначила характер численних статей Н. Кобринської, пролизувала творчість Олени Пчілки, О. Кобилянської та Лесі Українки. Ліберальний варіант фемінізму продовжив свій розвиток у міжвоєнний період на західноукр. землях, де зразком розвитку теорії фемінізму є творчість М. Рудницької.

У 2-й пол. ХХ ст. в ідеології фемінізму ідейно виокремилася низка напрямів – анархічний (вважає джерелом дискримінації жінок тиск патріархальних суспільних структур – насамперед держави – на систему панівних сімейно-шлюбних і сексуальних відносин, тому ліквідація держави означатиме знищення найпотужнішого чинника патріархальних відносин), радикальний (ґрунтується на переконанні, що суспільне підпорядкування є наслідком визнання «класу жінок» нижчим від «класу чоловіків» на підставі соціокультурних відмінностей) і фемінізм «чорних» (наголошує на потребі комплексного розв'язання проблем, пов'язаних із соціокультурною расовою належністю жінок і перебуває в протистоянні з фемінізмом «білих» жінок, яким закидають небажання зрозуміти проблеми жінок ін. рас). Ж. р. у ХХ ст. мав помітний вплив на політику, адже його ідеї сприйняло суспільство. Ж. р. і його вимоги вплинули на програми практично всіх політ. партій у західних країнах. Найпослідовніше інтереси жінок відстоювали ліві партії. Проблеми гендерної рівності щораз частіше розв'язувались через політичні та державні інституції. У багатьох країнах були створені нові державні інституції (комісії рівного статусу, комісії рівних можливостей, мін-ва у справах жінок та ін.), у багатьох ун-тах створили феміністичні та гендерні центри. У скандинавських країнах навіть сформувалась модель т. зв. державного фемінізму. Важливим результатом Ж. р. була зміна структури влади в суспільстві, зміна суспільного становища жінок. І хоч більшість феміністок і сьогодні переконує в існуванні численних фактів дискримінації жінок, реально і становище, і сусп.-політ. активність жінок на Заході істотно змінилися, що дало підставу твердити про появу гендерних відносин нового типу.

О. Рубак (Львів).

ЖІОНО Жан (Giorno; 30.03.1895 – 09.10.1970) – франц. письменник. Н. у Маноску (деп. Нижні Альпи). Навчався у релігійній школі, згодом у колегі. 1911 Ж., через хворобу батька, залишив навчання у колегі й влаштувався хлопчиком-кур'єром у Нац. вексельну контору, де на різних посадах працював до 1929. Учасник Першої світової війни.

Через ураження отруйним газом демобілізований. У 1920-х роках дебютував у літ-рі, розпочав писати іст. роман «Анжеліка» (незавершений). 1924 опублікував першу поетичну зб. «Супроводи флейтою» і написав роман «Народження Одиссея». 1929 Ж. відзначений амер. премією Брентано за твір «Пагорб». У романі став співцем Провансу, де власне розгортаються події його перших 6 книжок. Згодом Ж. набув слави письменника-регіоналіста, що завжди викликало у нього відчай. Із закриттям банку, в якому працював, вирішив стати професійним письменником. Купив будинок у Маноску, який не покидав фактично упродовж цілого свого життя (тому й називав себе «нерухомим мандрівником»). 1931 з'явився роман «Велика отара», в якому Ж. протиставляв страхіття фронту спокою провансальських сіл. Вперше воєнна тематика зазвучала у творах Ж. після трагедії 1914. У наступному році з'явився роман «Жан ле Бле» (спогади з радісного дитинства), а 1934 – «Спів світу» – останній із його «радісного періоду» і перший із тих романів, де дія відбувається в горах. Ці романи чергуватимуться із творами, де виступала тема Провансу. Все чіткіше Ж. у своїх творах вказував на потрібну загрозу для европ. спільноти – індустріалізація Франції, розгортання фашистських орг-цій, прихід до влади А. Гітлера. Зблизився з комуністами і перейшов на пацифістські позиції. Визначив для себе декілька напрямів діяльності – захист людства від всевладної сили грошей і технічного прогресу, спотворення природи і надмірної експансії великих міст. В есеях 1930-х років («Справжні скарби», 1936; «Відмова у покорі», 1937; «Вага неба», 1938; «Лист селянам про бідність і мир», 1938) простежується головна думка усієї його творчості – збереження миру і повернення до природних вартостей. У кін. 1930-х років переосмислив свою творчість, відійшов від надмірної описовості, ліризму, змінив характер стилю і персонажів. З поч. Другої світової війни Ж. відмовився від своїх пацифістських поглядів, дав згоду на мобілізацію до франц. армії. Після звільнення залишив будь-яку політ. діяльність. До 1945, писав літературознавчі статті, друкував те, що написав у передвоєнний час (роман «Два вершники грози», 1938); розпочав морський роман «Фрагменти раю» (залишився незавершеним). Після визволення Франції за відмову співпрацювати з комуністами став жертвою наклепу, був арештований і ув'язнений, але незабаром звільнений. Ж. звинуватили в колабораціонізмі, його сім'я була внесена у «чорний список» Нац. комітету письменників із заборобою друкуватися упродовж 3 років. У післявоєнний період працював над двома новими творчими задумами: «циклом гусара» (1945–57) – «Анжело», «Смерть

персонажа», «Гусар на даху», «Шалене щастя» і «циклом хронік» (1946–52) – «Король без розваг», «Ной», «Мужні душі», «Великі шляхи», «Польський млин». Хоча в цих творах і простежувалися характерні риси творчості Ж., однак, вони позначені й новою особливістю романістики Ж. – більшість з них стали дослідженням людських душ і характерів. Останнє двадцятиріччя життя Ж. стало поверненням у франц. літ. простір – неабиякий успіх «Гусара на даху» (1951), Велика літ. премія Монако, членство в Академії Гонкурів (1954). Творчий шлях закінчив романом «Сузький ірис», який вважають підсумковим в еволюції філософських поглядів Ж.

Я. Кравець (Львів).

«ЖОВТА» ПРЕСА – термін, що вживається для означення преси, в якій публікуються недостовірні факти, плітки тощо.

Ю. Шведа (Львів).

ЖОВТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 у Росії – назва, яка вживається (поряд з іншими) на okreśлення збройного захоплення влади *більшовиками* восени 1917 у Росії, спочатку в її столиці – Петрограді, а згодом у Москві та ін. регіонах колишньої імперії. Після провалу серпневого 1917 заколоту ген. Л. Корнілова у Росії критично загострилася загальнополіт. криза. Щораз більша радикалізація суспільства (захоплення селянами поміщицької землі, самочинне встановлення робітниками 8-год. роб. дня, дезертирство і братання на фронті, посилення нац. рухів на окраїнах держави, прогресуюча більшовизація Рад) на тлі безпорадності *Тимчасового уряду*, а також небажання меншовиків і есерів йти на компроміс з більшовиками, стали тими чинниками, які підштовхнули В. Леніна до висунення гасла підготовки збройного повстання. Однак у цей час значна частина більшовицького ЦК, відчуваючи в після-корніловський період стрімке зростання власної сили, авторитету і впливу, дотримувалася відносно поміркованих поглядів і орієнтувалася на мирний шлях приходу до влади. Саме тому, 15(28)09.1917, обговоривши ленінські листи «Більшовики повинні взяти владу» і «Марксизм і повстання», у яких було обґрунтовано потребу збройного виступу проти чинної влади, ЦК не лише не підтримав В. Леніна, а ухвалив рішення (6 – «за», 4 – «проти», 6 – «утримались») залишити лише по одному екземплярові цих документів – решту знищити для того, щоб вони не викликали хвилі передчасних робітн. і солдат. виступів. Невизначеність ситуації, домінування відносно поміркованих поглядів серед переважної частини більшов. лідерів, їх

орієнтація на парламентський шлях завоювання влади, зумовили у вересні 1917 участь представників РСДРП(б) не лише в роботі Демократичної наради (нарада представників дем. орг-цій Росії 14–22.09.1917), але і у Тимчасовій раді Рос. республіки (Передпарламенті). 29.09(12.10).1917 В. Ленін висунув ультиматум: якщо його лінія на збройне повстання не буде підтримана, він виходить із ЦК, щоб «залишити за собою свободу агітації у низах партії і на з'їзді партії». Під тиском політ. волі свого лідера, якого підтримало керівництво Моск. обл. орг-ції, ЦК прийняв рішення про вихід фракції РСДРП(б) з Передпарламенту. 10(23)10.1917 на засіданні ЦК РСДРП(б) був схвалений (10 осіб – «за»; 2 – «проти») – Л. Каменєв, Г. Зінов'єв курс на збройне повстання. Ухвалення цього рішення не усунуло суперечностей у більшов. керівництві: Л. Каменєв і Г. Зінов'єв наполягали на вичікувальній позиції, щоб, спираючись на дедалі активнішу більшовизацію мас, мирним шляхом здобути більшість в Установчих зборах і Радах. Л. Троцький розходився з В. Леніним у термінах застосування сили і вважав недоцільним розпочинати запобіжне збройне повстання до поч. роботи з'їзду Рад. 16(29).10 відбулося розширене засідання ЦК РСДРП(б), на якому за резолюцію В. Леніна, що закликала до «усебічної та посиленої підготовки збройного повстання» проголосували 19 осіб (2 – «проти», 4 – «утримались»). Після цього рішення більшовики на чолі з В. Леніним різко активізували підготовку збройного захоплення влади. Загальному успіхові більшов. пропаганди сприяли плани Тимчасового уряду, який перед загрозою нім. наступу готувався переїхати до Москви, евакуювати пром. підприємства Петрограда в глиб країни, і готував наказ про передислокацію на фронт частини військ петроград. гарнізону. Ці рішення остаточно дискредитували Тимчасовий уряд і налаштували проти нього велику частину солдатського корпусу, який на численних мітингах вимагав передати владу Радам. Легальним штабом підготовки збр. виступу став, утворений 12(25).10.1917, Військово-рев. комітет (ВРК), який складався переважно з більшовиків та їх союзників лівих есерів. ВРК очолив лівий есер П. Лазимир, а до його складу увійшли В. Антонов-Овсієнко, С. Гусєв, П. Лашкевич, П. Дибенко, К. Єремєєв, Ю. Коцюбинський, М. Криленко, М. Лаціс, К. Мехоношин, В. Невський, М. Подвойський, Я. Свердлов, М. Скрипник, Г. Чудновський та ін. До 20.10(02.11) процес формування ВРК загалом було закінчено: налічував у своїх лавах понад 80 осіб, що репрезентували ЦК РСДРП(б), Петроградську Раду, військові орг-ції більшовиків і лівих есерів, профспілки, фабзав-

коми, Центробалт та ін. орг-ції. Серед його членів було 53 більшовики, 21 лівий есер, 4 анархісти, 1 меншовик-інтернаціоналіст (партійність ще 5 осіб не встановлена). 20.10(02.11) ВРК розіслав у всі військові частини комісарів, які мали встановити контроль за будь-якими діями збр. формувань і нейтралізувати спробу О. Керенського стягнути до Петрограда вірні йому частини. У цій загрозливій для нього ситуації Тимчасовий уряд проти ночі з 23 на 24.10 (з 05 на 06.11) перейшов до активних дій: ухвалив рішення про закриття більшовицьких газет «Рабочий путь» і «Солдат»; притягнення до суду членів ВРК за відправку у військові частини телеграм про непідпорядкування штабу округу; арешт більшовиків, які були звільнені з в'язниць після заколоту ген. Л. Корнілова та ін. 24.10(06.11). 1917 о 5 год. 30 хв. ранку загін юнкерів і міліції захопив друкарню, де друкувався «Рабочий путь» і конфіскував 8 тис. віддрукованих екземплярів газети. У відповіді на такі дії влади ЦК РСДРП(б) провів вранці цього ж дня екстрене засідання, на якому прийняв рішення перейти до активних дій: терміново відкрити друкарню газ. «Рабочий путь» і відновити її видання, створити запасний штаб у Петропавлівській фортеці, встановити контроль за поштою і телеграфом, провести переговори з лівими есерами стосовно спільних дій. 24.10 В. Ленін написав «Лист до членів ЦК», який містить вимогу терміново скинути Тимчасовий уряд і взяти владу. Того ж дня ввечері В. Ленін прибув до Смольного і безпосередньо очолив більшовицький виступ. На ранок 25.10(07.11), коли всі ключові об'єкти Петрограду були в руках повсталих, Ленін написав звернення ВРК «До громадян Росії», у якому стверджувалося, що Тимчасовий уряд скинуто, і вся повнота влади перейшла до ВРК. Вдень повсталі оточили Маріїнський палац і розігнали Передпарламент, який там засідав. Проти ночі з 25 на 26.10.1917 (07–08.11.1917) сили ВРК було майже безкровно (загибло 6 осіб) здобули Зимовий палац. За 3 години до падіння Зимового палацу в Смольному відкрився II з'їзд Рад роб. і солд. депутатів. 649 делегатів з'їзду представляли 402 ради країни, серед них 135 делегатів – 69 Рад України. 390 делегатів були членами більшовицької партії. У відповідь на жовтневі події у Петрограді приблизно третина делегатів (переважно меншовики й есери) звинуватила більшовиків у воєнній змові й вийшла із зали. Залишившись у більшості на з'їзді В. Ленін і його прихильники проголосили перемогу соціалістичної революції і ухвалили низку документів, що заклали фундамент їх подальшого правління. Одноголосно схвалений «Декрет про мир» проголошував вихід Росії з війни, висував гасло термінового укладення миру

без анексії та контрибуцій, фіксував базові принципи зовн. політики Рад. держави – принцип пролетарського інтернаціоналізму і принцип мирного співіснування держав з різним соціальним ладом. «Декрет про землю» констатував ліквідацію поміщицького землеволодіння, скасування приватної власності на землю, встановлення всенародної державної власності на землю, передачу землі у розпорядження селянських орг-цій, зрівняльне землекористування (цей документ частково повторював головні ідеї есерівської програми, і був спробою більшовиків розширити свою соц. базу через деякі поступки селянству). З'їзд обрав Всеросійський центральний виконавчий комітет Рад (ВЦВК) на чолі з Л. Каменєвим і сформував перший рад. уряд – Раду народних комісарів (РНК), головою якої став В. Ленін, а членами М. Глебов-Авілов, В. Антонов-Овсієнко, П. Дибенко, М. Криленко, Г. Ломов-Опоков, А. Луначарський, В. Мілютин, В. Ногін, О. Риков, І. Скворцов-Степанов, Й. Сталін (Джугашвілі), І. Теодорович, Л. Троцький (Кронштейн), А. Шляпников.

У сучасній історіографії у характеристиці суті та оцінці жовтневих подій 1917 в Росії домінують 4 точки зору: революція, яка стала спробою створення соціалізму як дем. ладу соціальної справедливості; переворот, який привів до численних жертв і встановлення тоталітарної системи; контрреволюція, що поклала край дем. перетворенням, які розпочалися після *Лютневої революції 1917*; змова темних сил, явище, нав'язане Росії міжнар. сіонізмом. Виходячи з того, що категорія «революція» означає суспільний рух і переворот, які мають на меті повалити старий режим насильницьким завоюванням політ. влади і здійснення докорінних змін у суспільстві, «жовтневі події» 1917 слід вважати поч. революції. Ці події у процесі свого розгортання докорінно змінили не лише сусп. розвиток Росії, а й весь хід світової історії, оскільки її наслідками стали: крах і руйнація Рос. імперії та утворення на її уламках нової держави – СРСР; розбудова рад. державності на принципово нових ідеолог., політ. і екон. засадах; радикальні соц.-екон. зміни – ліквідація приватної власності, формування на базі держ. власності нового панівного класу – номенклатури; розкол світової спільноти на капіталістичний і соціалістичний табори та ін.

О. Бойко (Ніжин).

ЖОВТНЕВА КРИЗА 1970 у Квебеку – загострення сусп.-політ. ситуації у Канаді внаслідок терористичних дій *Фронтів Визволення Квебеку* (ФВК). 05.10.1970, коли члени «Крила свободи» ФВК викрали у Монреалі брит. торгового емісара Джеймса Кросса. 06.10 були оприлюднені комюні-

ке ФВК, а також листи Дж. Кросса, в яких дипломат просив владу негайно виконати вимоги викрадачів. Комюніке містило вимоги опублікувати Маніфест ФВК, звільнити з в'язниць 23 членів орг-ції, викуп у розмірі 500 тис. дол. в золотих зливках, повідомлення імені інформатора, що видав мережу Фронту у червні 1970, транспортування викрадачів Дж. Кросса літаком на Кубу, або в Алжир. Ультиматум мав бути виконаний протягом 48 годин. У Маніфесті ФВК (автор Анрі Руа) заявлялось, що орг-ція вдається до будь-яких кроків, щоб «народ Квебеку отримав контроль над власною долею». У відповідь 06.10.1970 прем'єр-міністр Канади П. Трюдо звернувся до співгромадян із заявою, в якій переконував, що вимога звільнити членів ФВК із в'язниці – це звільнення звичайних злочинців. 10.10.1970 члени Фронту викрали міністра праці й еміграції у провінційному уряді П'єра Лапорта, що змусило владу вдатись до безпрецедентних заходів безпеки (операція «Ессе»). 16.10 у Квебеку впроваджено в дію Акт про заходи воєнного часу 1914 – у провінцію скеровано війська (частину з яких терміново відкликали з миротворчої операції ООН на Кіпрі), взято стратегічні об'єкти провінції, проведено арешти. Поліція отримала право затримувати усіх підозрілих осіб терміном на 21 добу без висунення обвинувачень і на 90 діб без суду. Серед майже півтисячі затриманих виявилось 150 осіб так чи інакше пов'язаних з ФВК, зокрема ідеологи ФВК Поль Вальєр і Шарль Ганьйон, редактор агентства «Квебек-Прес» Жерар Годен та ін.

Після впровадження в дію Акта 1914 у Канаді на адресу канад. прем'єра П. Трюдо лунали звинувачення, що, поборюючи тероризм, він хоче покінчити з франкоквебекським нац. рухом. Громадська думка змінилась 17.10.1970, коли стало відомо про вбивство П. Лапорта (його тіло знайшли в багажнику автомобіля біля аеропорту Сент-Геберт). Вбивство П. Лапорта відштовхнуло від ФВК багатьох, хто співчував організації і, загалом, наклало негативний відбиток на усіх прибічників незалежності Квебеку. Суспільна напруга спала лише за декілька тижнів, чому посприяло звільнення у грудні 1970 Дж. Кросса. В обмін на його звільнення, поліція забезпечила п'ятьом викрадачам вільний виїзд на Кубу, звідки вони перебрались до Франції, однак, незабаром були повернуті до Канади й ув'язнені. У грудні 1970 військовий стан замінено на тимчасові заходи громадського контролю, що були остаточно скасовані у квітні 1971. Фактично, з того часу рух за незалежність Квебеку набув виключно мирного і демократичного характеру.

Р. Сіромський (Львів).

ЖОВТНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ 1917 у Петрограді – *див. Жовтнева революція 1917 у Росії.*

ЖУК Радослав (13.09.1931) – канад. архітектор українського походження, проф. архітектури Макгільського ун-ту (від 1979). Н. у Любачеві (нині Польща) в укр. сім'ї. У 1940-х роках сім'я переїхала до Австрії, де здобув початкову освіту. Закінчив Макгільський ун-т (Монреал, 1956) і Массачусетський технологічний ін-т (Бостон). Брав участі у спорудженні будівлі посольства США в Лондоні (арх. Е. Саарінен). Викладав архітектуру в Манітобському та Торонтському ун-тах. Від 1992 почесний доктор, а від 2004 – почесний проф. Української академії мистецтв у Києві. Дійсний член НТШ та УВАН у Канаді. Автор проєктів багатьох церков у Канаді та США. Серед архітектурних доробків Ж. нова ратуша в Оттаві (City Hall), церква Св. Михайла (Манітоба, 1966), Пресвятої Євхаристії (Торонто, 1978), Св. Йосафата (Нью-Йорк, 1979), Різдва Пресвятої Богородиці (Львів, 2001) тощо. Здійснював архітектурне планування пам'ятника Т. Шевченку у Вашингтоні (скульптор Л. Молодожанин, 1964). Працював над архітектурною розробкою нового канад. міста Порт Картьє.

Р. Сіромський (Львів).

ЖУКОВ Георгій [19.11(01.12).1896 – 18.06.1974] – рад. військовий діяч, маршал (1943). Під час Першої світової війни на фронті, унтер-офіцер. З 1918 служив у Червоній армії. У роки Громадянської війни 1917–22 командував взводом, ескадроном. Взяв участь у придушенні *Антонова повстання 1920–21*. У міжвоєнний період очолював військові з'єднання від ескадрону до корпусу. У червні-вересні 1939 армійська група під командуванням Ж. розбила япон. війська у р-ні р. Ханхін-Гол (Монголія). З липня 1940 командував військами Київ. особливого військового округу. У січні-червні 1941 – начальник Генштабу Червоної армії – заст. наркома оборони. На поч. Радянсько-німецької війни 1941–45 через конфлікт із Й. *Сталіном* був зміщений з поста нач. Генштабу і призначений командувачем Резервного фронту. Критична ситуація на поч. осені 1941 змусила Сталіна повернути Ж. для командування військами на найскладніших ділянках фронту. Ж. відіграв важливу роль у стратегічному плануванні ходу всієї війни, та у проведенні успішних бойових операцій безпосередньо на полі битви. 1941–42 командував військами Західного фронту, які обороняли Москву і змусили гітл. армію вперше у ході Другої світової війни відступати. З серпня 1942 призначений 1-м заст. наркома оборони і заст. Верх. головнокомандувача – Й. Сталіна. 1942–43 здійснював координацію

дій фронтів під Сталінградом, з прориву блокади Ленінграду, у битвах під Курськом і битві за Дніпро. Після поранення і смерті М. *Ватутіна* (квітень 1944) командував військами 1-го Українського фронту. На завершальному етапі війни керував діями військ 1-го Білоруського фронту, які брали участь у Вісло-Одерській операції на поч. 1945 (розгромили війська нім. групи «Центр»). У квітні-травні війська під командуванням Ж. (при взаємодії з військами 1-го Укр. і 2-го Білорус. фронтів) успішно провели Берлінську операцію і здобули Берлін (02.05.1945 гарнізон міста капітулював). 08.05.1945 у Карлсхорсті (Берлін) Ж. прийняв прийняв беззастережну капітуляцію збройних сил нацист. Німеччини. 1945–46 – головнокомандувач Групою рад. військ і голова Рад. військової адм-ції. У березні–червні 1946 – головнокоманд. Сухопутними військами і заст. міністра оборони

СРСР. Усунений з посади за наказом Й. Сталіна, який був занепокоєний величезною популярністю Ж. у військах. Займав другорядні посади – командувача Одеського і Уральського військових округів (1946–53). Після смерті Сталіна поновлений М. *Хрущовим* на ключових посадах в армії – 1-й заст. міністра оборони (1953–55), міністр оборони СРСР (з лютого 1955). Відіграв вирішальну роль в арешті Л. *Берії*. Підтримав М. Хрущова під час політ. боротьби за владу з угрупованням В. *Молотова*, Г. *Маленкова*, Л. Кагановича. У червні 1957 Ж. сам став жертвою політ. інтриг. Хрущов, який побоювався авторитету Ж., звинуватив маршала у недооцінці ролі партійних органів в управлінні армією, «культі особи» і схильності до «авантюризму, який відкриває шлях бонапартизму» і домігся його відставки. Автор книги «Спогади і роздуми» (1969, 1990).

З

ЗАБОРОНА НА ПРОФЕСІЇ (нім. – «Berufsverboten») – практика переслідування людей за їхні політичні переконання, яка здійснюється шляхом заборони їм займатися певною (суспільно значимою) професійною діяльністю. Практикувалась у Німеччині у 1970-х роках. На основі прийнятої 28.01.1972 «Постанови про радикальні елементи» заборонялось обіймати певні посади (в держ. установах, в школах, на пошті, залізниці) людям, погляди яких визнавалися «небезпечними для конституції». 24.05.1975 Бундестаг прийняв закон, який у політ. лексиконі отримав назву «Закон про радикалів». Визначав процедуру перевірки політ. лояльності громадян, яку проводило спеціальне федеральне відомство. За час дії закону перевірку на лояльність пройшло більше 2 млн громадян. 01.04.1979 прийняті нові «Принципи перевірки на вірність конституції», якими регулюються правила прийому на державну службу.

Ю. Шведа (Львів).

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ – міжнародний правовий документ, що проголошує невід'ємними і обов'язковими для дотримання широке коло громад., політ., екон., соц. і культ. прав сучасної людини. Для вироблення Загальної декларації 1946 була створена Комісія з прав людини, перед якою стояло завдання випрацювати єдиний міжнар. документа, що мав містити перелік усіх тих прав і свобод, які, на думку світового співтовариства, складали б ідеал вільної людини. Декларація була прийнята і проголошена резолюцією ГА ООН 10.12.1948 (цей день у багатьох державах відзначається як День прав людини). У декларації, яка складається з 30 статей, обґрунтовується право людини на життя, свободу і особисту недоторканість, на рівність всіх перед законом, право вільного пересування і обрання місця проживання, право володіти майном, право на свободу думки, совісті й релігії, на свободу переконань, мирних зборів та асоціацій, на соціальне забезпечення, працю, вільний вибір професії, справедливу винагороду за свою працю, на відпочинок і дозвілля, на достойний рівень життя, на безплатну освіту тощо. Юридичні зобов'язання держав–членів ООН щодо втілення в життя положень Декларації містяться в окремо розробленому Міжнародному Пакті про права людини. Загальну

декларацію прав людини ратифікувало більшість держав світу, зокрема, й Україна.

Ю. Шведа (Львів).

ЗАГАЛЬНА УКРАЇНЬСЬКА РАДА – укр. політ. орг-ція, створена у травні 1915 у Відні. Виникла внаслідок поповнення складу Української Головної Ради представниками від Буковини і Наддніпрянської України. До складу ЗУР увійшли представники від Сх. Галичини – 21 особа, Буковини – 7, Союзу визволення України – 3 (пізніше 5). Провід ЗУР належав президії, яку очолював К. Левицький. Головними вимогами нац. програми ЗУР були питання щодо підрос. України (утворення на її території самостійної Української держави) і укр. земель Австро-Угорщини (територіальна автономія і утворення зі Сх. Галичини і Пн. Буковини об'єднаного укр. коронного краю). Після проголошення у листопаді 1916 імператором Францом Йосифом I широкої автономії Галичини з політ. перевагою поляків, ЗУР перестала існувати. Місія укр. представництва була покладена на Укр. парламентську репрезентацію у Відні на чолі з Ю. Романчуком (пізніше – Є. Петрушевичем).

К. Кондратюк (Львів).

ЗАГАЛЬНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО – право громадян, які досягнули певного, визнаного законом, віку брати участь у виборах до представницьких інститутів держави різного рівня; одна з норм ліберальної демократії. З. в. п. у США було поширене в першій пол. XIX ст. 1867 З. в. п. було запроваджено у В. Британії, коли 10% населення отримали право голосу. Прямим результатом збільшення *електорату* стало створення у Бірмінгемі т. зв. Спілки реєстрації виборців або Ліберальної асоціації, діяльність якої дала можливість додатково залучити 30 000 нових виборців. Виборче право не зразу ж набуло сучасного вигляду. У XIX ст. ним володіли лише чоловіки, які мали певний вік і визначений рівень освіти, були одруженими і володіли власністю. До поч. XX ст. у більшості європ. держав виборче право було надано всім дорослим чоловікам. З. в. п. у сучасному розумінні було впроваджене вперше 1893 у Новій Зеландії. У Європі вперше з'явилося у Фінляндії 1906. Процес надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав у Європі завершився лише 1986, коли це право отримали жінки князівства Ліхтенштайн. Загальність виборчого права є одним з основоположних принципів дем. виборчого процесу. В Україні право голосу мають громадяни, яким на день виборів виповнюється 18 років. Не мають права голосу особи, яких судом визнано недієздатними. Певним винятком із принципу загальності виборчого права в Україні

є також вимога до претендентів на обрання припинити виконання службових повноважень на період проведення виборчої кампанії, що поширюється на військовослужбовців Збройних сил, Прикордонних військ, Управління державної охорони, військ Цивільної оборони, Служби безпеки України, рядовий та начальницький склад органів внутрішніх справ, суддів і прокурорів, державних службовців.

Ю. Шведа (Львів).

ЗАГЛУЛ-ПАША Саад (липень 1857 – 23.08.1927) – єгипет. політик. Закінчив мусульманський ун-т аль-Азхар. На поч. своєї політ. кар'єри співпрацював із брит. адм-цією. 1910–12 – міністр юстиції. Після створення єгипет. парламенту – Національних Зборів, від 1913 – віце-президент парламенту і його виборний голова. Згодом очолив нац. рух і створив партію Вафд (Партію делегації). 13.11.1918 звернувся до брит. уряду із вимогою надання Єгипту повної незалежності, за що був заарештований і засланий на о. Мальту. У січні 1924, після перемоги Вафду на виборах, став прем'єр-міністром Єгипту. На переговорах із прем'єр-міністром Р. *Макдональдом* висунув вимогу виведення колоніальних військ із Єгипту і скасування брит. контролю над політикою Каїру. Внаслідок заворушень у столиці, під час яких було вбито ген.-губерн. Судану Лі Стека, змушений піти у відставку.

«ЗАЛІЗНА ГВАРДІЯ» – фашистська організація у Румунії. Заснована 1930 К. *Кодреану-Зелеа* як військовий підрозділ партії «Легіон Михаїла Архангела». Нараховувала бл. 50 тис. (1934), мала значний вплив у румун. суспільстві. Стояла на позиціях *фашизму*, шовінізму і антисемітизму. Підтримувала контакти з італ. фашистами і нім. нацистами. Застосовувала політ. терор, зокрема бойовики «З. г.» убили прем'єр-мін. країни Іона Дуку (грудень 1933). У листопаді 1938 була ліквідована (керівники знищені, зокрема К. Кодреану) за наказом короля *Кароля II*, який побоювався праворадикального перевороту у країні. Після відновлення діяльності 1940 «залізної гвардії» на чолі з Г. Сімою продовжували фізичні розправи над політ. опонентами. Під час спроби державного перевороту 21–23.01.1941 остаточно розгромлена урядовими військами І. *Антонеску*.

«ЗАЛІЗНА ЗАВІСА» – публіцистична назва, яка вживалася для означення умовного кордону між країнами Центр.-Східної Європи, які потрапили у військово-політичну залежність від Радянського Союзу та державами Зх. Європи. Вперше термін

«Залізна завіса» вжив 1945 Й. *Геббельс*. Цю назву використовував В. *Черчилль* у своїй кореспонденції (листи до Г. *Трумена*) і виступах (Фултон, березень 1946). Перестала існувати наприкін. 1980-х років.

ЗАПОТОЦЬКИЙ Антонін (Zapotocky; 19.12.1884 – 13.12.1957) – чехословацький політик, письменник. Н. у Заколані (Чехія). Після закінчення школи (1898) вчився на муляра у м. Мелник. Політ. діяльністю займався з 1900, неодноразово перебував в ув'язненні. Член соц.-дем. партії, 1907–11 очолював крайову орг-цію у Кладно. З 1919 один із керівників т. зв. марксистської лівої соц.-дем. партії. 1921 був серед засновників КПЧ, 1922–25 – її ген. секретар. 1925–38 депутат парламенту від Компартії. Тривалий час на профспілковій роботі як член виконкому Профінтерну (з 1928) і секретар Центр. ради Червоних профспілок (1929–39), організатор багатьох страйків у Чехословаччині. У роки Другої світової війни перебував у нац. концтаборах (1939–44). Після війни – працював у профспілках. 1946–48 – заст. голови уряду, 1948–53 – прем'єр-міністр, 1953–57 – президент Чехословаччини. Депутат Народних зборів ЧСР (1945–53). Автор низки статей з питань робітн. руху, романів-хронік: «Встануть нові бійці» (1949), «Бурхливий 1905 рік» (1949), «Червона заграва над Кладно» (1951).

М. Кріль (Львів).

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ (ЗМІ, мас-медіа) – сукупність підприємств, установ, орг-цій, які займаються збором, обробкою та поширенням масової інформації каналами радіо, телебачення, кіно, друку, звуку- і відеозапису. ЗМІ є важливим фактором політ. процесу, оскільки активно задіяні у формуванні громадської думки, що відображено у їх визначенні як «четвертої влади» у суспільстві. Незалежність ЗМІ є однією з ознак відкритості, демократичності політ. режиму.

Ю. Шведа (Львів).

«ЗАСТІЙ» – умовний термін, яким позначають період 1964–85 в історії СРСР, протягом якого лідерами СРСР (через специфіку держ. устрою Рад. держави) були ген. секретарі ЦК КПРС Л. *Брежнєв* (1964–82), Ю. *Андропов* (1982–84), К. *Черненко* (1984–85). У добу хрущовської «Відлиги» під час активного реформування (особливо реформ, спрямованих на децентралізацію) тоталітарну систему в СРСР було на якийсь час виведено з рівноваги. Однак реформаторського потенціалу суспільства виявилось недостатньо не лише для її знищення, а навіть для закріплення окремих ліберальних змін. Після усунення від влади М. *Хрущова*

суть консервативного курсу нового керівництва визначалася терміном «стабілізація», яке стало своєрідним символом брежнєвської епохи. Проте досягти цієї мети, негайно реалізуючи жорсткий курс, було неможливо, адже система втратила два важливих стимули розвитку економіки: зі смертю Й. Сталіна – страх перед репресіями, з усуненням М. Хрущова – ентузіазм і романтичну віру. До того ж, новому рад. керівництву, і зокрема, Л. Брежнєву, був потрібен певний перехідний період для усунення політ. конкурентів, формування своєї команди, встановлення повного контролю над парт. і держ. апаратом. Усі ці фактори спочатку й зумовили спадкоємність реформаційного пошуку, розпочатою М. Хрущовим, спроби вмонтувати елементи екон. стимулювання в команд.-адмін. систему. У вересні 1965 на Пленумі ЦК КПРС була проголошена економічна реформа, суть якої полягала в розширенні самостійності підприємств, посиленні прямих договірних зв'язків між підприємствами; встановленні економічно обґрунтованих цін; матеріальному стимулюванню трудових колективів у залежність від результатів їхньої праці; оцінці діяльності підприємств такими «капіталістичними» показниками як рентабельність і прибуток. Основна суперечність реформи 1965 полягала в намаганні владних структур водночас інтенсифікувати два взаємозаперечні процеси: посилити централізм в економіці та задіяти ринкові екон. регулятори (рентабельність, прибуток тощо). Ця суперечність значною мірою відбивала співвідношення сил у найвищих ешелонах влади, де була очевидна розбіжність між поглядами Л. Брежнєва і О. Косигіна. Відновлення централізму, що розпочалося одразу ж після проголошення реформи, привело до створення 40 союзних міністерств і відомств, які знову взяли під контроль до 90% підприємств у союзних республіках. Якщо проведення централістських заходів система органічно сприймала, то ринкові ідеї не вписувалися в госп. механізм, суттю якого було збереження всієї влади в руках держави. У результаті на поч. 1970-х років реформа була згорнута (див. також *Реформа О. Косигіна 1965*). Несприйняття ринкового регулювання, різке посилення директивного планування і силового управління наприкін. 1960-х років значною мірою було зумовлено подіями *Празької весни 1968*, які змусили моск. лідерів замислитися над майбутнім рад. системи. Саме у цей період у політ. лексиці з'явився термін «стабілізація». У подальшому, попри зміну лідерів, зміщення акцентів у програмах і лозунгах, етатична модель соціалізму (та, яка передбачає активне втручання держави в екон. і політ. життя суспільства) в СРСР зберігалася, періодично трансформуючись і при-

стосовуючись до нових умов. В економіці один варіант адміністративного, позаринкового керування господарством – жорстко-командний, безумовно-директивний – змінився іншим, узгоджувально-бюрократичним (директиви зберігалися, але вимагали численних узгоджень у різних установах і на різних сходинах управління). Дедалі ширша бюрократизація економіки, фактичне збереження авторитаризму в політиці, поява нового культу – «культу сірості» в керуванні державою поглибили кризові явища в господарстві країни, хоча твердити однозначно про «застій» у рад. економіці того періоду достатніх підстав немає. Якщо 1922 частка СРСР у світовому пром. виробництві складала лише 1%, то 1975 зріс до 12,6%. У 10-й п'ятирічці (1976–80) нац. дохід виріс на 21%, обсяг пром. продукції – на 24%, сільськогосп. – на 9%, у роки 11-ої п'ятирічки (1981–85) відповідні показники становили 16,5%, 20% і 11%. Оцінюючи ситуацію в період 1964–85 можна говорити не про «застій», а про прогресуючий затухаючий екон. розвиток, втрату динамічних темпів поступу, що стали серйозними симптомами системної кризи, що назрівала. За офіц. даними, у 10-й п'ятирічці темпи приросту нац. доходу знизилися до 4,3%, а у роки 11-ої – до 3,6%. Рад. економіка, що базувалася на екстенсивному способі виробництва, у час «З.» втримувалася на плаву здебільшого за рахунок експорту паливно-енергетичної сировини. Лише за рахунок експорту нафти СРСР щорічно отримував бл. 16 млрд дол. США. Частка палива і енергоносіїв у заг. обсязі рад. експорту зросла з 15,6 (1970) до 54,4% (1984).

Щораз більші масштаби важкої індустрії ускладнювали керування з Центру, знижували його ефективність. Намагаючись подолати труднощі, система нарощувала чисельність управлінського апарату (до 1985 він зріс до 18 млн осіб, тобто на кожних 6-7 працівників припадав один керівник), на утримання якого щорічно витрачали до 10% держбюджету. Попри це, госп. механізм командно-адмін. системи раз у раз пробуксовував. Ситуація особливо загострилася, коли в 1960-х роках розпочалася НТР. У наук.-техн. галузі було те саме відставання, заради подолання якого свого часу обрали адміністрування як метод керування. Якщо в США 1985 діяло майже 1,5 млн електронно-обчислювальних машин (і ще понад 17 млн персональних ЕОМ), то в СРСР – лише декілька десятків тисяч. Командно-адмін. система не змогла пристосуватися до вимог і змін, запропонованих НТР, що, поряд з ін. факторами, стало однією з головних причин диспропорційного екон. розвитку, що помітно згасав. 1964–85 були періодом зростання ролі партійно-державної номенклатури,

відмови рад. керівництва від радикальних змін, формування «застійного варіанта» культу особи, розгортання поступової ресталінізації, посилення цензури, збільшення догматизму в ідеології. Своєрідним феноменом цього періоду став *дисидентський рух у СРСР*, спрямований на пошуки виходу суспільства з кризи, що пргресувала.

Складною і суперечливою у «застійний період» була ситуація у зовнішньополіт. сфері СРСР: з одного боку, рад. дипломатії вдалось у цей час здійснити низку принципово важливих проривів у відносинах із Заходом (започаткування політики розрядки; підписання масштабних договорів зі США щодо скорочення озброєнь – ОСО-1, ОСО-2 та ін; здійснення спільного рад.-амер. космічного проєкту «Союз»-«Аполлон»; започаткування Гельсінського процесу), з іншого боку, були серйозні проблеми і прорахунки на міжнар. арені – надання екон. і військ. допомоги (обраховувалася в багатомільярдних сумах) державам «соціалістичної орієнтації» (Кампучія, Лаос, Сомалі, Ангола, Мозамбік, Нікарагуа та ін.); підтримання і встановлення союзницьких відносин з державами, де існували диктаторські режими (Сирія, Етіопія, Лівія, Ірак); ускладнення стосунків з КНР; придушення *Празької весни 1968*; втягування у війну в Афганістані; початок нового витка *гонки озброєнь* у 1-й пол. 1980-х років та ін.

В епоху «З.» у різних сферах сусп. життя сформувався комплекс чинників, що свідчили про системну кризу рад. режиму, робили доконечною і можливою подальшу масштабну трансформацію суспільства, що згодом одержала назву *«Перебудова»*. Цими чинниками в *міжнар. сфері* були: реальна загроза стадійного відставання – тоді як світ вже вступав у постіндустріальну стадію розвитку, СРСР ще не пройшов індустріальної; загострення міжблокового протистояння, ескалація гонки озброєнь, яка підривала економіку і посилювала соц. напругу у державі; участь СРСР у війні в Афганістані, що вела до міжнар. ізоляції, значних матеріальних, демографічних і моральних втрат. У *політичній сфері* – підміна справжнього народовладдя формальним представництвом працівників у Радах, обмеження їх реальної влади; ігнорування принципу розподілу влад, що призвело до невиправданої концентрації влади, зловживання нею; узурпація великої частини законодавчих ф-цій виконавчою владою; максимальне обмеження самостійності сусп. орг-цій, їх фактичне одержавлення, що блокувало розбудову громадян. суспільства; зміцнення політ. монополізму КПРС. У *соц.-екон. сфері* – згасаючий екон. розвиток, падіння осн. госп. показників, і як наслідок втрата екон. позицій СРСР на міжнар. арені; хронічне

відставання від провідних західних країн за основними екон. показниками і загострення соц.-екон. проблем всередині держави (уповільнення темпів зростання реальних доходів населення, загострення житлової проблеми, зниження рівня охорони здоров'я тощо); розростання бюрократичного апарату, що вело до збільшення ступеня затратності виробництва; деформації у структурі розташування продуктивних сил, що зумовило ускладнення процесу керування, погіршення екологічної ситуації і деяке загострення суперечностей між регіонами; поглиблення кризи організації праці, яке мало наслідком необґрунтовані фінансові витрати, розбазарювання сировини, нераціональне використання робочої сили тощо; старіння осн. виробничих фондів, що стало причиною консервації низького технологічного рівня виробництва, а відтак низького рівня продуктивності праці, погіршення якості та конкурентноспроможності рад. продукції на світових ринках; загострення екологічних проблем, яке призвело до різкого зростання техногенного навантаження на природу і посилення негативних процесів у демографічній сфері; спрощений підхід до розв'язання нац. питання, що накопичував критичну масу міжетнічних суперечностей; ускладнення демографічної ситуації, що виявилось у процесах депопуляції (зниженні природного приросту), старінні населення, деформованій структурі зайнятості робочої сили та ін. У *духовній сфері* – встановлення ідеологічного диктату в гуманітарній сфері, що деформував духовний розвиток суспільства, стримував його поступальний розвій; блокування розвитку релігії, яке було суттєвим порушенням прав людини; посилення процесу русифікації, що гальмувало розвиток мов народів СРСР, а відтак суттєво стримувало поступ нац. культур і формування нац. свідомості. Якщо ці процеси й явища, що яскраво виявилися у період «З.», свідчили про нагальну потребу глибоких сусп. змін, то комплекс чинників, що сформувався у цей час робив таку трансформацію можливою: міжнар. розрядка 1970-х років і Гельсінський процес істотно посилити міждерж. контакти, започаткували обмін ідеями, що виходили за межі суто технічної інформації та ставили під сумнів базові засади комуністичного будівництва; накопичення суспільством у 1950–60-х роках певного реформаторського досвіду (реформи М. Хрущова, О. Косигіна тощо) давало керівній еліті деякі навички проведення масштабних сусп. змін; дисидентський рух, який організовував опозиційні сили, зберігав прогресивні суспільні ідеали, був потенційним стрижнем широкої народної опозиції, своєрідним гарантом незворотності реформаційного курсу; наростання в країні невдоволення існуючими

порядками, моральна готовність частини суспільства до реформ свідчили, що для глибоких, масштабних трансформацій рад. суспільства є достатня соціальна база.

О. Бойко (Ніжин).

ЗАХАРОВ Матвій Васильович [05(17).08.1898 – 31.01.1972] – рад. воєначальник, маршал (1959), двічі Герой Радянського Союзу (1945, 1971), Герой Чехословаччини (1970). Н. у с. Войлово Тверської губ. (тепер – РФ). Учасник штурму Зимового палацу. 1918 закінчив Петроградські арт. курси (1918), Вищу моск. школу штабної служби (1919). Під час громадянської війни в Росії брав участь у придушенні повстання Керенського та генерала П. Краснова; як командир батареї, дивізіону обороняв Царицино, воював на Дону та Пн. Кавказі. Закінчив Харків. курси комскладу (1924), Військову академію ім. Фрунзе (ф-т постачання, 1928; оперативний ф-т, 1933), Академію Генштабу (1937). Служив у штабі Білоруського військ. округу, командував стрілецьким полком (1935). Нач. штаба Ленінградського військ. округу (1937), пом. нач. Генштабу (1938–40), нач. штабу 12-ї армії (1940), нач. штабу Одеського військ. округу (липень 1940). Перебував у складі військ, які зайняли Бессарабію та Пн. Буковину (1940). Під час Нім.-радян. війни – нач. штабу 9 армії, нач. штабу головного командування Пн.-Зх. напрямку, заст. нач. Головного управління тилу РСЧА (серпень–грудень 1941), з 1942 – нач. штабу Калінінського (1942), Резервного та Степового (1943), 2-го Українського (1943–45) фронтів. Розробив низку наступальних операцій (Білгород-Харківську, Корсунь-Шевченківську, Ясько-Кишинівську, Будапештську). Під час Радянсько-японської війни нач. штабу Забайкальського фронту. Після війни нач. Воєнної академії Генштабу (1945–49, 1963–64), заст. нач. Генштабу і нач. Головного розвід. управління (1949–52), головний інспектор Радянської армії (1952–53), командуючий військами Ленінградського військ. округу (1953–57), головнокомандувач Групою рад. військ у Німеччині (1957–60), нач. Генштабу і 1-й заст. міністра оборони СРСР (1960–63, 1964–71). З 1971 – в Групі генеральних інспекторів. Член ЦК КПРС, один із провідників неосталіністів 1960–70-х років.

О. Целуйко (Львів).

ЗАХІДНИЙ БЕРЛІН – особлива політична одиниця, яка існувала на території НДР 1949–90. Населення З. Б. становило 2 229 тис. чол. (1989), площа – 440 км². До квітня 1945 інтегрована частина столиці *Третього Райху*. У квітні-червні 1945 відповідно до рішень *Ялтинської конференції*

1945 і *Потсдамської конференції 1945* частина території Берліну була передана зх. союзникам. Підконтрольна зх. союзниками території Берліну була поділена на 4 окупаційні зони, управління якими здійснювалося чотирьохсторонньою союзницькою комендатурою Берліна (США, СРСР, В. Британія, Франція; діяла 11.06.1945–01.07.1948) і єдиним магістратом Великого Берліну. Після проведення у *Тризонії* і зх. секторах Берліну валютної реформи (20.06.1948) рад. командування для встановлення контролю над всім містом 24.06.1948 заблокувало будь-яке сполучення З. Б. із амер.-франц.-брит. окупаційними секторами, що привело до гострої міжнародної кризи (див. *Берлінська блокада 1948–49*). Виникнення двох нім. держав стало причиною фактичного поділу міста на дві частини – східну (стала столицею НДР) і З. Б. – анклав із особливим політичним і правовим режимом. Держ.-політ. устрій З. Б. визначався Малим окупаційним статутом, з жовтня 1950 – власною Конституцією (затверджена окупаційними державами). Органи влади З. Б. підтримували тісні екон. і політ. контакти із ФРН, зокрема З. Б. делегував 22 депутати до *Бундестагу* (брали участь у засіданнях як спостерігачі). З. Б. мав свої дипломатичні представництва у США, В. Британії та Франції. Протиріччя колишніх союзників навколо З. Б. привели до чергової міжнар. кризи, у результаті якої 13.08.1961 Берлін був остаточно розділений на дві частини (див. *Берлінський мур*). Після тривалих переговорів між чотирма державами 03.09.1971 була підписана угода по З. Б. (набрала чинності 03.06.1972), яка визначила правовий статус З. Б. як самоврядної політ. одиниці під окупацією 3 західних держав. 03.10.1990 З. Б. увійшов до складу єдиної Німеччини і згідно з Конституцією країни (внесено поправку 1991), об'єднане місто стало її столицею.

«ЗІГФРІДА ЛІНІЯ» (Західний вал, позиція «Зігфрід»; нім. Westwall; нім. «Siegfriedstellung») – система укріплень вздовж кордонів Німеччини від Нідерландів до Швейцарії (від Клеве до Базеля). Будівництво «З. л.» відбувалося, в основному, в період 1934–40. Витрати на побудову Західного валу тільки в травні 1938–серпні 1939 становили 3,5 млрд райхсмарок. Складалася з трьох оборонних смуг: прикордонної смуги (глибина від 1 до 20 км), головної смуги (глибина 3–8 км, на деяких участках до 20 км) і тилової смуги. Загальна глибина «З. л.» складала 35–75 км (у центрі до 100 км і більше). Протяжність лінії – бл. 650 км. Інженерне обладнання складалося з вогневих довготермінових фортифікаційних споруд, споруд для командних і спостережних пунктів, укриттів

для військ, протитанкових і протипіхотних загорожень. Всього було побудовано бл. 14 тисяч фортифікаційних споруд. Розбудовувана під час Другої світової війни. Завдяки «З. л.» нім. військам вдавалося протягом вересня 1944–березня 1945 стримувати наступ зх. союзників. Інколи в іст. л-рі «З. л.» називають систему нім. оборонних споруд на Західному фронті від від Північного моря до Швейцарії через франц. територію у період Першої світової війни (точніше – Гінденбург'а лінія). Окремі ділянки цього оборонного валу були названі на честь давньогерманських богів і героїв (Вотан, Брунґільда, Крїмґільда). Ділянка від Дракура до Сен-Кантена отримав назву «З. л.».

Р. Генега (Львів).

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (ЗЄС) – військово-політична міжнародна організація, створена для зміцнення і розвитку системи спільної оборони і безпеки європ. держав. Заснований 23.10.1954 відповідно до Паризьких угод (набрали чинності у травні 1955) на базі реорганізованого Західного Союзу (створений в березні 1948 у складі В. Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу). ЗЄС організовувався і розвивався як «європейська опора НАТО». До складу орг-ції належить 10 держав: Бельгія, В. Британія, Греція, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія та Франція. Статус асоційованих членів ЗЄС мають Ісландія, Норвегія, Туреччина, спостерігачів – Австрія, Данія, Фінляндія, Ірландія, Швеція. 09.05.1994 Рада Міністрів ЗЄС надала статус «асоційованих партнерів» Болгарії, Естонії, Латвії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччині, Угорщині та Чехії, з 1996 – Словенії. 23.03.1999, після вступу до НАТО, Чехія, Угорщина і Польща стали асоційованими сленами ЗЄС. На поч. 1990-х років головні завдання ЗЄС були визначені Петерберзькою (1992), Кірхбезькою (1994) і Нордвікською (1994) деклараціями – надання військової та ін. допомоги для підтримання миру і безпеки на континенті; запобігання міжнар. конфліктам і врегулювання криз; розширення співробітництва з НАТО і Європейським Союзом; зміцнення політ., екон. і культ. зв'язків держав-членів та ін. Принципи взаємовідносин ЗЄС і Європейського Союзу були окреслені *Маастрихтською угодою 1992*, відповідно до якого стратегічною метою було визначено поетапну інтеграцію військ. і політ. структур орг-ції до Європейського Союзу при збереженні ЗЄС як «європейського стовпа» Атлантичного альянсу. У червні 1997 Після Амстердамського договору (червень 1997) і ухвалення Декларації ЗЄС (липень 1997) були зроблені подальші кроки в

розвитку відносин ЗЄС, ЄС і НАТО. Органи ЗЄС – Рада міністрів закорд. справ країн-учасниць і Постійна рада. Діяльність органів ЗЄС координує Генеральний секретаріат. З 1992 у Страсбурзі діє штаб Європейського корпусу – військового формування ЗЄС, яке створюється для виконання військ. і гуманіт. завдань. У травні 1998 створено Військовий штаб ЗЄС, який може використовувати для вирішення кризових ситуацій (подібних до косовської) багатонаціональні оперативні сили (сформовані на базі НАТО). Штаб-квартира ЗЄС – м. Брюссель (Бельгія). У 2000-х роках питання безпеки Європейського Союзу поступово перейшло до НАТО. Припинив діяльність 30.06.2011.

ЗАХІДНІ ОКУПАЦІЙНІ АДМІНІСТРАЦІЇ у Німеччині – органи верховної влади на окупованій західними союзниками нім. території 1945–49. Після перебрання на себе всією повноти влади щодо Німеччини 4 державами-переможницями, у західних зонах окупаційну політику здійснювали: Офіс військового уряду США в Німеччині (Office of Military Government for Germany) з центром у Франкфурті; Британська контрольна комісія в Німеччині (Control Commission for Germany/British Element) з центром у Бад-Ойенгаузені; Контрольна Рада в Німеччині (Conceil de Controle pour l'Allemagne) для франц. окупаційної зони з центром у Баден-Бадені. У трьох західних зонах головою окупаційної адм-ції був військовий губернатор, який формально ставав головнокомандувачем групою відповідних окупаційних військ у Німеччині. Так, амер. військову адм-цію очолювали: ген. армії Д. Д. *Айзенговер*, з кін. 1945 – ген. армії Дж. Макнарні, з березня 1947 – ген.-лейтенант (пізніше ген. армії) Л. Клей. Брит. адм-цією послідовно керували фельдмаршал Б. Л. *Монтгомері*, маршал авіації Ш. Дуглас, ген. Б. Робертсон. Головою франц. окупаційних військ і зональної адм-ції весь період окупаційного правління залишався ген. П. Кеніг. Організаційною одиницею брит. і амер. військових адм-цій були дивізіони, франц. – департаменти. Восени 1946 внаслідок створення перших двозональних органів управління почався процес об'єднання західних зон окупації. Формально рішення про об'єднання амер. і брит. окупаційних зон у єдиний екон. простір (див. *Бізонія*) було зафіксовано в угоді міністрів закорд. справ В. Британії та США 02.12.1946 й набуло чинності 01.01.1947. Приєднання франц. зони й формування на цій основі *Тризонії* відбулося в квітні 1948.

Г. Грінченко (Харків).

ЗАХІР ШАХ Мухаммад (Zahir Shah; 16.10.1914–23.07.2007) – король Афганістану 1933–73. Син

Мухаммада Надір Шаха. Закінчив школу «Хабібія» і коледж «Істікляль» у Кабулі, ліцей Жансон-де-Сайї у Парижі. Навчався в паризькому ін-ті Луї Пастера та ун-ті в Монпельє. 1930 повернувся до Афганістану. Після вбивства батька, 08.11.1933 був коронований. Усунутий від влади 17.07.1973 внаслідок держ. перевороту, який організував його двоюрідний брат Мухаммед Дауд. Виїхавши разом із родиною із країни, З. Ш. оселився в приватному маєтку в Італії (поблизу Рима). Після Квітневої революції 1978 позбавлений афган. громадянства. У роки рад. інтервенції в Афганістані (1979–89) частина польових командирів афган. опозиції оголосила себе прихильниками З. Ш. Восени 2001 під час антитерорист. кампанії США в Афганістані у політ. колах США з'явилася ідея відновити в Афганістані монархічний режим, причому особа З. Ш. мала послужити об'єднавчим символом нації. Зрештою від цієї ідеї відмовилися, оскільки виявилось, що З. Ш. користувався в країні надто малою суспільною підтримкою. 2002 З. Ш. оголосив про свою підтримку Хаміда Карзаї, який у той час був виконувачем обов'язків, а 2004–2014 – президентом Афганістану. Помер у Кабулі, похований в королівській усипальниці.

А. Козицький (Львів).

ЗБРОЯ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ – термін, який вживається для окреслення З видів зброї (зброя АВС): атомної (ядерна і термоядерна), бактеріологічної та хімічної. Питання, пов'язані з З. м. з., регламентуються міжнар. конвенціями і договорами, зокрема Договором про заборону випробування ядерної зброї (24.09.1996); Конвенцією про заборону проведення випробувань, виробництва і нагромадження бактеріологічної (біологічної) зброї й токсинів та їх знищення (10.04.1972); Конвенцією про заборону проведення випробувань, виробництва, зберігання і застосування хімічної зброї (13.01.1993).

Т. Марискевич (Львів).

ЗЕҒЕРС Анна (Seghers; справж. ім'я і прізвище – Нетті Рейлінг; 19.11.1900 – 01.06.1983) – нім. письменниця (НДР), член Німецької АМ (НДР) з 1950. Н. у Майнці. 1919–24 вивчала філологію, філософію, мистецтво у ун-тах Кьольна і Гайдельберга, за фахом мистецтвознавець. З 1928 – член КПН. 1933–37 жила в еміграції (Франція, Мексика). Творчий шлях починала з дещо романтичних оповідань, але осн. темами подальшої творчості стали життя робітників, селян, рев. боротьба за соц. справедливість, антинацистський і антимілітаристський рух. Перший її роман «Повстання рибалок» (1928), присвячений б-бі робітників за політ. і

екон. права, був удостоєний премії ім. Г. Клейста (1929). В антифашист. творах і публіцист. романах «Порятунок» (1937), «Сьомий хрест» (1942 – англ. мовою, 1946 – нім. мовою), «Мертві лишаються молодими» (1949) З. розкривала найактуальніші проблеми того часу. Автор показала, що шлях до влади А. Гітлеру торували прусська вояччина, великі промисловці. Суворий і мужній реаліст, З. не приховувала правди про те, що більша частина населення Німеччини підтримала гітлерівський уряд або примирилася з ним, відмовилась від б-би; З. відкрила світові героїзм і мужність тих німців, які під загрозою знищення створювали антинацистське підпілля. У диології «Рішення» (1959), «Довір'я» (1968), повісті «Людина та її ім'я» (1952), зб. оповідань «Мир» (1950), «Перший крок» (1952) та ін. зображуючи життя у Сх. Німеччині, як завжди, найбільше уваги приділяла молоді, становленню її світогляду в нових умовах. З. – автор багатьох збірок новел, оповідань, публіцистичних творів. Праці з теорії літ-ри і естетики зібрано у книгах «Листи до читачів» (1970), «Про мистецтво і дійсність» (т. 1-3, 1970–71), «Статті, есе, промови» (т. 1-2, 1980). Член Всесвітньої Ради Миру з 1949. Творчу індивідуальність З. визначало усвідомленість мети, чіткість думки, прозорливість, вміння розкрити в художніх образах тенденцію історичних подій. Помер у Берліні.

Г. Рубанова (Львів).

ЗЕЄВ Владімір (Жаботинський; 18.10.1880 – 04.08.1940) – євр. політик, публіцист, один із провідних ідеологів і лідерів сіонізму. Н. в Одесі. На поч. ХХ ст. співпрацював у низці рос. видань, а також ж-лі «Українське життя». Опублікував низку статей про євр.-укр. стосунки, в яких обстоював необхідність співпраці двох народів. Був послідовним противником євр. асиміляції та прихильником створення на Бл. Сході незалежної євр. держави, що стало причиною його конфлікту з провідними соціалістичними течіями у тодішньому сіоністському русі. 1905 створив в Одесі загони євр. самооборони, був одним із фундаторів Ліги оборони прав євр. народу в Росії. 1914 організував євр. легіон у складі брит. армії, який брав участь у Першій світовій війні. 1918 переселився до Палестини. Вважав, що справді вільний нац.-культ. розвиток кожного народу можливий лише у рамках власної суверенної держави або принаймні за умов широкої нац. автономії. Прихильник української державності. Стояв на антиімперіалістичних позиціях коли йшлося про Російську чи Британську імперії, вбачав в українцях союзників у боротьбі з Рос. імперією. 1921 уклав угоду з укр. урядом на еміграції про створення загонів євр. жандармерії у

разі походу Армії УНР для визволення України. З 1920 створив загони євр. самооборони «Хагана» (зародок майбутньої ізраїл. армії). За збройну протидію євр. погромам засуджений брит. адм-цією на 15 років каторги, під тиском громадськості амністований. Засновник молодіжної сіоністської орг-ції «Бейтар». 1924 заснував Нову сіоністську орг-цію (згодом партія Герут), програма якої була спрямована на створення в Палестині дем. євр. держави, де всі громад. і нац. права мала б й арабська меншина. Після приходу нацистів до влади З. виступав за евакуацію європ. євреїв до Палестини, але наштотхнувся на протидію з боку лівих євр. партій і рухів, які обрали політику вичікування. 1935 створив підпільну військову орг-цію «Ецель», яка вела збройну б-бу проти брит. адм-ції у Палестині. 1940 у США здійснював заходи зі створення євр. армії для опору нацистам.

С. Грабовський (Київ).

ЗЕЙС-ІНКВАРТ Артур (Seyss-Inquart; 22.07.1892 – 16.10.1946) – нацистський політик в Австрії та у *Третьому Райху*. Н. у Штаннерні (Богемія). За походженням австрієць. За освітою юрист. Учасник Першої світової війни. Після закінчення війни працював як адвокат у Відні. Палкий прихильник приєднання Австрії до Німеччини. З 1933 належав до австр. нацистської партії. З 1937 входив до Державної ради. У лютому 1938 на ультимативну вимогу А. Гітлера канцлер Австрії Курт фон Шушінґ був змушений призначити З.-І. міністром внутр. справ. Після відставки Шушінґа, З.-І. очолив уряд країни і 13.03 підписав документ про повний *аншлюс* Австрії. 30.04.1939 призначений імперським намісником Австрії (назва країни після аншлюсу – «Остмарк»). Після окупації Польщі гітлерівцями призначений заст. Г. Франка (з жовтня 1939). 1940–45 – райхскомісар Нідерландів. Відповідальний за терор проти цивільного населення, розстріли заручників і депортації євреїв. У останні дні війни призначений міністром закорд. справ Третього Райху. На *Нюрнберзькому процесі 1945–46* засуджений до смертної кари і страчений.

ЗІМБАБВЕ (Республіка Зімбабве) – держава в Південній Африці. До 1980 – Південна Родезія. Межує з Замбією, Мозамбіком, Ботсваною, ПАР. Загальна площа 390,795 тис. км². Чисельність населення: 16,7 млн осіб (2018). Офіц. мова: англійська, використовуються також шона і ндебеле. Форма держ. правління: президентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Хараре. Адмін.-тер. поділ: 10 провінцій. Голова держави і уряду: президент.

Законодавча влада: двопалатний парламент. Грашовою одиницею: зімбаввійський долар.

1898 території народів ндебеле і шона були захоплені «Британською компанією Південної Африки» (*British South Africa Company – БСАК*) і оголошені брит. протекторатом під назвою Південна Родезія. Влада Лондона на території протекторату була лише номінальною. Реальним господарем Пд. Родезії стала БСАК. Керівник компанії Сесіл Родс (1853–1902) організував переселення на новонабуті землі порівняно великого числа білих колоністів із Капської колонії. На захоплених землях колоністи заснували форт Солсбері (тепер м. Хараре), влаштували плантації тютюну і кукурудзи, збудували копальні золота і міді. Термін повноважень на управління Пд. Родезією, виданий брит. урядом БСАК, завершився 1922, після чого брит. уряд провів серед білого населення Пд. Родезії референдум. Вибираючи між приєднанням до Південно-Африканського Союзу і створенням самоуправної колонії, більшість голосуючих висловилося за колоніальний статус. 01.10.1923 Пд. Родезія отримала статус самоуправної колонії з власними урядом і парламентом. Проголошення Пд. Родезії колонією зміцнило домінування в країні білого населення. Для африканців були створені резервації, а згідно із законом 1930, найкращі землі країни були виділені в спеціальну зону, в якій діяла заборона на купівлю землі чорношкірим населенням. У 1930-х роках половина всіх придатних для обробітки земель Пд. Родезії знаходилася у руках 50 тис. білих колоністів; другою половиною земель володіли майже мільйон африканців. Ідеологом політики расового поділу в Пд. Родезії став Годфрі Хіггінс (згодом – лорд Малверн), який виконував обов'язки прем'єр-міністра колонії 1933–53. Г. Хіггінс послідовно проводив політику расової сегрегації та окремого розвитку білої й чорношкірої громад країни. Африканці, які працювали поза межами резервацій повинні були жити у своїх білих господарів, або в спеціальних «локаціях». Самостійно вибирати місце проживання за межами резервацій чорношкірим було заборонено. 1936 уряд Г. Хіггінса запровадив правила, згідно з якими кожен чорношкірий мешканець Пд. Родезії повинен був постійно носити із собою спеціальне реєстраційне посвідчення.

Незважаючи на винятково складні умови життя, аж до поч. 1950-х років серед чорношкірого населення Пд. Родезії практично не існувало антиколоніального руху. Нечисельна місцева інтелігенція організовувала дискусійні клуби, діяли релігійні секти, однак питання про надання незалежності цій брит. колонії не ставилося. Нац.-визв. рух у колонії розпочався лише після про-

голошення брит. урядом Федерації Центральної Африки (14.07.1953), до складу якої увійшли Південна і Північна Родезії (зараз – Зімбабве і Замбія), а також Ньясаленд (зараз – Малаві). Лондон пішов на створення ФЦА та розширення її політ. прав, зважаючи на прихід до влади у ПАС радикального уряду Даніеля Малана (1874–1959), і остерігаючись експансіоністських планів Преторії, серед яких були навіть проекти приєднання Пд. Родезії до ПАС. У новоствореному об'єднанні Пн. Родезія постачала сировину, Ньясаленд – робочу силу, а найбільш розвинена у пром. плані Пд. Родезія забезпечувала обробку і переробку природних ресурсів. Прийнятий 1958 у Пд. Родезії новий виборчий закон дещо розширив права чорношкірих виборців. Після проголошення Федерації афр. населення отримало можливість засновувати власні політ. орг-ції. Перша з них, Міська молодіжна ліга, була організована у Солсбері 1956. Роком пізніше вона була трансформована у Афр. національний конгрес, але вже 1959 його діяльність була заборонена. Найвпливовішою опозиційною політ. силою Федерації став створений Джошуа Нкомо (1917–1999) Союз афр. народу Зімбабве (ЗАПУ). У серпні 1963 із ЗАПУ вийшла група діячів, що заснувала власну орг-цію – Афр. національний союз Зімбабве (ЗАНУ), яку очолили священник Ндабінінгі Сітоле (1920–2000) і сільський вчитель Р. *Мурабе*.

Розпад Федерації розпочався з Ньясаленду, де домінування місцевого населення було безумовним: поруч із кількома мільйонами африканців у протектораті проживало заледве 3 тис. європейців. У липні 1961 Лондон надав Ньясаленду Конституцію, яка, зокрема, передбачала повні виборчі права для всього місцевого населення. На проведених незабаром виборах до парламенту переміг Конгрес Малаві (очолював Гастінгс Камузу Банда; 1906–1998), що виступав за повну незалежність протекторату. Подібні процеси відбувалися і в Пн. Родезії, де африканці виступили з вимогами незалежності. 31.12.1963 Лондону довелося розпустити Федерацію, а вже через півроку дві з її колишніх частин проголосили незалежність – 06.07.1964 – Малаві, а 04.10.1964 – Замбія. У цій ситуації біла меншість Пд. Родезії, представлена Федеральною партією Едгара Вайтхеда (1905–71), звернулася до Лондона з вимогами незалежності й для своєї колонії. Однак брит. уряд обережно поставився до незалежницьких прагнень родезійців. Лондон вимагав гарантій стабільності майбутньої держави, а її могло забезпечити лише реальне залучення афр. населення до управління країною, оскільки 1958 лише 6 584 чорношкірих африканці (з кількох мільйонів)

мали виборчі права. 1961 виборче законодавство було дещо пом'якшено – кількість чорних виборців збільшилася до 158 900, але це зовсім не задовольнило Лондон. Однак, навіть такі обмежені спроби розширити виборчі права африканців викликали протести і радикалізацію поглядів частини білого населення. У березні 1962 виник Родезійський фронт, який різко засудив політику поступок чорношкірим. Після перемоги на виборах 1962 керівником уряду став один з лідерів Фронту Вінстон Філд (1904–69). Уряд В. Філда відновив практику дискримінації афр. населення й звернувся до брит. уряду з прямими вимогами надати Пд. Родезії незалежність на тих самих умовах, що її отримали Малаві та Замбія. Відмова офіц. Лондону стала причиною приходу до влади у квітні 1964 ще радикальнішого уряду Яна Дугласа Сміта (1919–2007). Новий кабінет 05.11.1964 провів референдум (участь у ньому взяло переважно біле населення), на якому більшість голосуючих висловилися за негайне проголошення незалежності. Через рік, не зважаючи на протести брит. уряду Г. *Вільсона* і місцевого чорношкірого населення, біла меншість Пд. Родезії 11.11.1965 проголосила незалежність. Того ж самого дня ГА ООН засудила цей акт, а кількома днями пізніше заборонила підтримувати будь-які контакти з урядом Солсбері, який не визнала жодна країна світу. На цей момент у країні налічувалося 250 тисяч білих колоністів і майже 6 млн чорношкірих.

Незважаючи на оголошений ООН міжнар. бойкот і накладені В. Британією екон. санкції, Пд. Родезія почувалася досить впевнено. Через власні регіональні інтереси, співпрацю із урядом Я. Д. Сміта продовжували ПАР і Португалія. Колосальні природні багатства країни забезпечували стабільні надходження до бюджету країни, а опозиційний рух африканців початково видавався зовсім безсилим. Однак ситуація невдовзі змінилася. Допомогу в організації опозиційного руху родез. африканцям надала сусідня Замбія. У серпні 1967 з території Замбії до Пд. Родезії почали просочуватися партизани. Початок партизанської війни у сусідній державі занепокоїв Преторію, яка на прохання Солсбері вислала до Родезії 2 700 поліцейських, що мали на озброєнні вертольоти і бронеавтомобілі. За допомогою цих сил родезійці упродовж трьох тижнів розбили партизанів, але вже через рік, у липні 1968, партизанський наступ із Замбії повторився. Розпочалася тривала б-ба, у якій жодна із сторін не могла досягнути остаточної перемоги. Збройні сили Пд. Родезії за підтримки південноафр. військових підрозділів періодично завдавали партизанам значних втрат, однак ті щоразу відновлювали свої сили. У б-бі з режи-

мом Пд. Родезії партизанам надавали підтримку Танзанія, Китай і Алжир. Суттєва проблема нац.-визв. руху полягала у тому, що ЗАНУ і ЗАПУ утворили окремі партизанські сили й воювали з урядом без узгодження своїх планів.

На поч. 1970-х років зовнішньополіт. ситуація Пд. Родезії змінилася. У червні 1970 до влади у В. Британії прийшов консервативний уряд Е. Гіма, що був більш прихильно налаштований до Солсбері. 24.11.1971 Лондон підписав із Солсбері угоду, яка передбачала, що взамін за дипл. визнання родезійці проведуть низку реформ, які покращать становище африканців. Угода не була реалізована, оскільки брит. парламент її не ратифікував. Улітку 1971 розчарований суперництвом двох відламів антиколон. руху, президент Замбії К. Д. Каунда особисто взявся за об'єднання родез. опозиції. Замбійський лідер поставив керівництву ЗАНУ і ЗАПУ ультиматум, пригрозивши, що якщо обидві орг-ції негайно не об'єднаються, то він ліквідує їх вишкільні табори і бази на своїй території. Об'єднавчу пропозицію прийняла лише частина членів обох рухів, утворивши 01.10.1971 у Лусаці Фронт визволення Зімбабве (ФРОЛІЗІ), який очолив Шелтон Сівела (нар. 1929). Таким чином, спроба консолідації нац.-визв. сил призвела лише до їх роз'єднання. Щоправда, роком пізніше, 23.03.1972 представники ЗАНУ і ЗАПУ все ж підписали угоду про координацію дій. Переломним в історії Пд. Родезії став 1975. Військово-стратегічна ситуація Солсбері різко погіршилася після проголошення незалежності Мозамбіку і приходу там до влади лівого марксистського уряду. У Мозамбіку були створені партизанські бази, тому родез. армії довелося додатково охороняти ще кількасот кілометрів кордону. У той же час екон. проблеми змусили ПАР зменшити свою допомогу уряду Солсбері. Зважаючи на це, Преторія зробила спробу підштовхнути родез. уряд до пошуків порозуміння із партизанами. Актуальність такого кроку зумовлювалася і тим, що опозиціонерам врешті вдалося об'єднатися. 09.12.1974 ЗАНУ, ЗАПУ і ФРОЛІЗІ створили Об'єднаний фронт визволення Родезії, який очолив єпископ АVELь Музорева (1925–2010). У кін. 1970-х років у країні склалася патова ситуація. Партизани не мали достатньо сил, щоб повалити «білий» уряд силою, а європейці не могли остаточно перемогти партизанів. Крім цього, біла меншість країни вже втомилася від постійного життя у воєнній напрузі. Усвідомлюючи безперспективність подальшої збройної конфронтації, у березні 1978 Я. Д. Сміт погодився створити за участю представників опозиції перехідний уряд. У квітні 1979 відбулися

перші в історії країни вільні парламентські вибори, на яких як і очікувалося, перемогла опозиція. 01.06.1979 А. Музорева став першим чорношкірим прем'єром Пд. Родезії. Втім, обранням А. Музореви залишилися невдоволені лідер ЗАНУ Р. Муг'абе і керівник ЗАПУ Джошуа Нкомо (1917–99). У лютому 1980 були проведені наступні вибори, на яких переміг ЗАНУ, зайнявши 57 із 80 призначених для чорношкірих депутатів місць у парламенті. Прихильники Дж. Нкомо і А. Музореви отримали відповідно 20 і 3 місця. Всі 20 мандатів, виділених за конституційною квотою для білих, вибороли представники Родезійського фронту. 18.04.1980 була знову проголошена незалежність З., яку цього разу вже визнала міжнар. спільнота. Прем'єр-міністром став Р. Муг'абе, що належав до найбільшої у країні етнічної громади. У З. була прийнята тимчасова Конституція, що мала діяти до 1990. У ній зокрема, були зафіксовані екон. привілеї для білого населення країни (150 тис. осіб) і були резервовані 20 зі 100 місць у парламенті. Від колоніальних часів країна отримала у спадок добре налагоджену інфраструктуру і непогану пром-сть. Щорічний приріст ВВП склав відповідно – 11–13%. Згодом темпи екон. розвитку вповільнилися, але вже від 1986 ситуація стабілізувалася.

Перші роки незалежності пройшли під знаком гострої внутрішньополіт. б-би. Скориставшись заворушеннями, що розпочалися 1982 у р-нах розселення племен матабеле, Р. Муг'абе усунув від влади Дж. Нкомо і його прихильників, які були звинувачені у потуранні популістським гаслам конфіскації землі у білих фермерів і підбурювання своїх земляків із Матабелеленду до збройних виступів. Урядові війська захистили білих колоністів від нападів чорношкірих радикалів, але, незважаючи на це, внаслідок еміграції біла громада З. вже через рік після проголошення незалежності зменшилася вдвоє. Зміцнивши свою позицію, Р. Муг'абе почав поступово концентрувати у своїх руках чим раз більшу владу. Через непоодинокі випадки корупції та зловживання владою навколо президента виникла стійка група урядовців пов'язаних круговою порукою. Чимало міністрів і депутатів створювали фірми, які згодом отримували урядові замовлення. Поширеним видом правопорушення у З. стала спекуляція земельними ділянками, які урядовці спочатку купували в приватну власність, а згодом перепродували державі по завищених цінах. Обережно ставлячись до економічного експериментування, уряд Р. Муг'абе проводив ліберальну ринкову політику, завдяки чому країна порівняно легко пережила складні роки великої засухи 1982–84 у Пд. Африці.

Не втручаючись до справ пром-сті та великих фермерських господарств, які контролювали переважно білі, уряд зберіг високі показники екон. зростання характерні для часів існування Родезії. Визнавши всі попередні фінансові зобов'язання Пд. Родезії, З. регулярно виплачувала кредиторам борги завдяки чому заслужила реноме надійного екон. партнера. Станом на сер. 1990-х років З. заборгувала західним кредиторам порівняно невелику, як на постколоніальну Африку, суму – 5,9 млрд дол. США.

У серпні 1984 ЗАНУ провів свій другий за 20 років конгрес, який ще більше укріпив одноосібну владу Р. Муг'абе. Конгрес створив усередині партії політбюро й підтвердив курс на будівництво однопартійної держави. Із закінченням дії конституційного положення про обов'язкове представництво білих у парламенті, 1987 квота для білих була відмінена. 31.12.1987 Р. Муг'абе став президентом країни, щоправда обрали його не на загальних виборах, а депутати на засіданні парламенту. Представників ЗАПУ запросили до складу уряду, завдяки чому двома роками пізніше, у кін. 1989 ЗАНУ і ЗАПУ об'єдналися в єдину організацію ЗАНУ-ПФ (Патріотичний фронт). Лідер ЗАПУ Дж. Нкомо став одним із двох віце-президентів. Країна фактично перетворилася у однопартійну державу. Попри легальне існування опозиційних партій на кожних наступних виборах представники ЗАНУ-ПФ отримували понад 90% місць у парламенті.

У кін. 1980-х років екон. становище З. почало погіршуватися. Першими у вересні 1988 із протестами проти зниження рівня життя виступили студенти. Уряд розігнав демонстрацію силою, а згодом провів численні арешти. Однак вже через два роки, у жовтні 1990 виступи повторилися й знову були брутально придушені, причому уряд закрити столичний ун-тет. Ув'язнених студентів підтримали профспілки. Профспілковий лідер Морган Цвангіраї (1952–2018) також одразу ж був арештований, однак надалі саме він став головним речником опозиції. Противники режиму звинуватили президента і його оточення в корупції та некваліфікованому керівництві економікою, що спричинило інфляцію і ріст цін. У серпні 1990 політбюро ЗАНУ-ПФ офіційно оголосила про відмову від однопартійної системи. Однак, на парламентських виборах, які були проведені з численними порушеннями і зловживаннями, 117 із 120 місць у законодавчому органі знову здобули провладно налаштовані депутати. Уряд оголосив про намір розпочати екон. реформи, у ході яких поєднувати «прагматичний соціалізм» із «капіталістичними елементами». Одночасно із екон. лібералізацією у З. відбувалося «закручуван-

ням гайок» у політ. сфері. До травня 1992 за політ. діяльність із навчальних закладів були виключені 10 тис студентів. Зацікавлені у продовженні співпраці із багатою сировиною країною, західні держави прикрили очі на недемократичність зimbabwe'ського режиму й вирішили надати Р. Муг'абе фінансову допомогу. 1992 З. отримало від міжнар. банківського консорціуму 1 млрд дол., а наступного року ще 1,4 млрд дол. США. Така ліберальність щодо зimbabwe' диктатора, значною мірою пояснювалася тим, що З., як тимчасовий член РБ ООН, під час кризи 1990–91 у Перській затоці рішуче підтримав позицію США. Не додало авторитету Р. Муг'абе рішення надіслати зimbabwe' підрозділи до Демократичної Республіки Конго (Р. Муг'абе постійно знаходився у тіні лідера АНК Н. Мандела, тому участь у конголез. конфлікті видавалася доброю нагодою зміцнити зовнішньополіт. авторитет З. З цією ж метою упродовж 1980–90-х років зimbabwe' військові приймали участь у громадянських війнах у Мозамбіку, Руанді та Сомалі.

Намагаючись відвернути увагу від екон. проблем, 1999 Р. Муг'абе розпочав кампанію критики білих колоністів, що продовжували володіти більшою частиною орних земель у країні. При цьому він користувався антирасист. риторикою, формуючи навколо себе ореол єдиного послідовного борця проти расової дискримінації. За закликотом президента ветерани нац.-визв. руху почали силою відбирати у білих їх землі, причому кілька осіб при цьому загинули. У грудні 2001 вісім країн *Співдружності Націй* звернулися до З. із вимогою припинити конфіскації земель білих фермерів, запропонувавши натомість грошову компенсацію, яка мала бути витрачена на структурну реорганізацію с/г країни. 09–11.03.2002 у З. із численними порушеннями відбулися президентські вибори, на яких 56% виборців проголосували за Р. Муг'абе. Головний опозиційний лідер М. Цвангіраї набрав 42% голосів. Під час передвиборчої кампанії траплялися численні акти насилля, були вбиті 33 особи. Опозиція заявила, що результати виборів не відбивають реальних настроїв мешканців країни, а західні дипломати проігнорували церемонію прийняття присяги президентом.

Протягом 2002–2003 З. поступово опинилася в міжнародній ізоляції: співпрацю із нею припинив МВФ, країна вийшла із Співдружності Націй, ЄС та США запровадили проти неї режим санкцій. У економіці почався спад, який значною мірою зумовлювався припиненням зовнішньої допомоги, а більше – неефективним господарюванням новими власниками конфіскованими у білих фермерськими господарствами. На парламентських

виборах 31.03.2005 переміг ЗАНУ-ПФ, який здобув 78 мандатів, опозиційний Рух за демократичні зміни отримав 41 депутатське місце. Враховуючи тих депутатів, яких згідно закону призначав президент, влада отримала понад дві третини місць в парламенті. Бажаючи відвернути увагу від економічних проблем та фальшування на виборах, у травні 2005 Р. Мугабе оголосив кампанію «Мурамбатсвіна» (мовою шона – «Вичистимо сміття»), що була покликана ліквідувати райони приміських нетрів, які розрослися через масову міграцію зімбаввійців зі сільської місцевості до міст. Людей примусово переселяли (за даними ООН – принаймні 700 тис.), а незаконно збудовані ними провізоричні хатинки – рівняли зі землею. Це призвело до падіння популярності Р. Мугабе, який програв перший тур президентських виборів, що відбулися 29.03.2008 (Р. Мугабе набрав у ньому 43,2% голосів, його конкурент М. Цвангіраї – 47,9%). Перед другим туром виборів М. Цвангіраї зняв свою кандидатуру, оголосивши, що мусить це зробити через терор і залякування, яких зазнають його прихильники. У другому турі Р. Мугабе переміг на безальтернативній основі, набравши 85,5% голосів виборців. Після цього ЄС розширив санкції проти Зімбabwe. Р. Мугабе змушений був піти на поступки, підписати політ. угоду із опозицією і призначити в лютому 2009 М. Цвангіраї прем'єр-міністром. Завдяки цьому протягом 2009–11 вдалося сповільнити екон. падіння і вгамувати гіперінфляцію, добитися відміни осн. частини санкцій та 2012 відновити співпрацю із МВФ. У березні 2013 на референдумі прийнято нову Конституцію, яка обмежила президентські повноваження й скасувала пост прем'єр-міністра (М. Цвангіраї довелося його полишити у вересні 2013). На президентських виборах 31.07.2013 більшість виборців проголосували за Р. Мугабе (61,1%), у той час як М. Цвангіраї отримав лише 33,9% голосів. Ще більшої поразки опозиція зазнала на парламентських виборах, які відбулися одночасно із президентськими. Провладний ЗАНУ-ПФ отримав 160 місць у парламенті, керований М. Цвангіраї Рух за демократичні зміни – 49 мандатів.

У червні 2016 у З. почалися масові протести, які попри урядові репресії тривали до листопада 2017. На тлі цих виступів 14.11.2017 Р. Мугабе усунув із посади віце-президента Емерсона Мнангагву (1942 р. н.), який тривалий час уважався його спадкоємцем. Наступного дня у країні відбувся безкровний держ. переворот, у результаті котрого влада перейшла до Е. Мнангагви (перехід влади згодом був оформлений юридично рішенням правлячого ЗАНУ-ПФ). Новий лідер країни заявив про намір відновити співпрацю З. із країнами Заходу,

але водночас позитивно оцінив період правління свого попередника, який отримав юридичні гарантії недоторканості за свої дії 1980–2017. На президентських виборах 30.07.2018 переміг Е. Мнангагва, який набрав 50,8% голосів, лідер опозиції Нельсон Чаміза (1978 р. н.), котрий здобув 44,3% голосів виборців, відмовився визнати результат волевиявлення. У країні відбулися масові протести, які розіграла поліція і військо, причому загинуло 6 осіб.

Лит.: Michael West. The Rise of an African Middle Class: Colonial Zimbabwe, 1898–1965. Bloomington: Indiana University Press, 2002; Daniel Compagnon. A Predictable Tragedy: Robert Mugabe and the Collapse of Zimbabwe. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011; Alois Mlambo. A History of Zimbabwe. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

А. Козицький (Львів).

ЗІНОВ'ЄВ Григорій Євсейович [справж. прізви., ім'я, по-батькові – Радомисльський Овсей-Герш Аронович; 08(20).1883 – 25.08.1936] – рад. парт. і держ. діяч. Н. у Єлисаветграді (тепер Кіровоград, Україна). Походив з сім'ї дрібного підприємця. Отримав домашню освіту. Пізніше, перебуваючи в еміграції, навчався в Бернському ун-ті, але не закінчив. Від 1901 належав до РСДРП, більшовик. Учасник Революції 1905–07, професійний революціонер. 1908–17 перебував на еміграції, повернувся у Петроград разом з В. Леніним. Делегат I та II Всерос. з'їздів рад 1917, член ВЦВК і виконкому Петроград. Ради. На поч. липня 1917 разом із В. Леніним і Л. Каменєвим звинувачений *Тимчасовим урядом* в організації змови, переховувався разом з В. Леніним на станції Розлив. 1917 спільно з Л. Каменєвим виступав проти курсу більшовицької партії на збройне повстання, відстоював ідею «комбінованого типу республіки» (Ради і Установчі збори), що забезпечило б «легальну революцію» на основі блоку з ін. лівими силами. Погляди З. піддавав нищівній критиці В. Ленін. 1917–25 – голова Петроград. ради, активний прихильник «червоного терору». У березні 1919 на установчому конгресі *Комуністичного Інтернаціоналу* обраний головою виконкому (1919–26), розробив «21 умову» прийому до Комінтерну. Член ЦК партії (1907–27), член політбюро ЦК (1921–26), член ВЦВК і ЦВК СРСР. 1922–24 разом з Й. Сталіним і Л. Каменєвим вів боротьбу з Л. Троцьким за лідерство у партії. 1925 З. очолив «нову опозицію», що виступала проти недемократичних методів партійного керівництва і кваліфікувала тезу Й. Сталіна про можливість побудови соціалізму в окремій країні як прояв нац. обмеженості. Блокувався з Л. Троцьким та його

прихильниками. 1926–27 був позбавлений усіх посад, виключений з партії. Визнав «помилки» і 1928 відновлений у партії. У грудні 1934 заарештований та у січні 1935 засуджений до 10 років позбавлення волі як організатор т. зв. Московського центру. У серпні 1936 З. на процесі над членами «Троцькистсько-зінов'євського об'єднаного центру», нібито створеного 1932 для «здійснення терорист. актів проти керівників партії», засуджений до розстрілу (див. *Московські процеси 1936-38*). Реабілітований 1988.

А. Буравченков (Київ).

ЗІЯ УЛЬ ХАК Мохаммад (Zua Ul' Hak; 12.08.1928 – 17.08.1988) – Президент Пакистану (1978–88), генерал. Закінчив Королівську індійську військову академію (1945). Наприкін. Другої світової війни служив і брит. бронетанкових частинах у Бірмі та Малайї. Після закінчення війни займав низку вищих штабних і командних посад у пакистанській армії, 1969–71 був радником йорданської армії. 1976–77 – нач. Генштабу пакист. армії. 05.07.1977 здійснив військовий переворот, усунув від влади З. А. Бхутто і очолив військову адм-цію. З вересня 1978 – президент Пакистану. Встановив у країні диктаторський режим, заборонив політичну діяльність, реорганізував судову систему на засадах мусульманського права – шаріату. Під час *Афганської війни 1979–89* підтримував афганський рух опору. Отримував військову і економічну допомогу від США, які змушували його до запровадження ліберальних змін. Розпочав проведення ринкових реформ, під тиском міжнар. інституцій та внутр. опозиції скасував військовий стан (грудень 1985). Загинув в авіаційній катастрофі, найшвидше внаслідок замаху.

ЗМІШАНА ВИБОРЧА СИСТЕМА (пропорційно-мажоритарна) – виборча система, за якої частина мандатів представницького органу обирається за *мажоритарною виборчою системою*, а ін. частина – за *пропорційною виборчою системою*. Такий тип виборчої системи діє у 29 країнах світу – Німеччині, Франції, Італії, Японії, Польщі, Литві, Росії. У Австралії палата представників формується за мажоритарним принципом, а сенат – за пропорційним. Федеративні держави цей тип виборчої системи використовують також під час формування регіональних інститутів влади і на муніципальному рівні.

Ю. Шведа (Львів).

ЗОґА I (Ахмед бей Зоґу; 08.10.1895 – 09.04.1961) – албан. політик, король Албанії (1928–39). Навчався у Стамбулі. Під час Першої світової війни воював в австр. армії. Після війни очолював

Народну партію, учасник б-би за незалежність країни. 1920–21 – міністр внутр. справ, 1922–24 – прем'єр-міністр. У грудні 1924 повалив ліберальний уряд єпископа Фан Нолі. 21.01.1925 проголосив Албанію республікою і 01.02.1925 був обраний президентом. Встановив у країні диктаторський режим. 01.09.1928 проголосив себе королем, прибрав ім'я Зоґа I. Управляв одноособово. У травні 1937 жорстоко придушив народне повстання на пд. країни, яке було виявом протесту населення проти його методів правління. 27.11.1926 підписав у Тірані договір з Італією – за умовами цього договору Італія і Албанія зобов'язувалися зберегти територ. *статус-кво*; Італія ставала «гарантом» Албанії, яка фактично позбавлялася албан. уряд права вести самостійну політику. У березні 1939 підписав фін.-торг. угоду з Італією, яка ставила Албанії в екон. залежність від Риму (наприклад, центральний офіс Албан. нац. банку був перенесений до Риму). У квітні 1939 після нападу італ. військ на Албанію виїхав з країни. 12.04.1939 у Тірані була проголошена італ.-албан. «особиста унія», згідно якої Албанія включалась до складу Італії, а З. I позбавлявся влади. Офіційно зрікся престолу 02.01.1946. Після війни жив у Каннах, помер у Парижі.

ЗОРґЕ Ріхард (Sorge; 04.10.1895 – 07.11.1944) – нім. журналіст, агент рад. і нім. розвідок. Н. у Баку (тепер – Азербайджан) у сім'ї нім. інженера-нафтовика, що працював за контрактом у Рос. імперії. 1898 родина повернулася до Німеччини. З. брав участь у Першій світовій війні, воював на Західному фронті. Демобілізований за станом здоров'я. Протягом 1916–18 навчався в ун-тах Берліна, Кіля і Гамбурга. З 1919 – член Ком. партії Німеччини. Згодом став агентом *Комінтерну*, співпрацював із рад. військовою розвідкою. У 1920-х роках працював редактором нім. пресового корпункту в Шанхаї. З 1933 – кореспондент газети «Frankfurter Zeitung» у Токіо. У Японії вступив до НСДАП і почав співпрацювати з нім. розвідкою. За чотири місяці до нападу Німеччини на СРСР переслав до Москви повідомлення про точні строки поч. нім.-рад. війни 1941–45. Запідозрений у співпраці з нацистами, був відкликаний до Москви, однак відмовився виконати наказ. 16.10.1941 заарештований япон. контррозвідкою. За вироком військового трибуналу страчений (повішений) у Токіо. З. посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу (1964).

А. Козицький (Львів).

ЗОЩЕНКО Михайло Михайлович [29.07 (10.08).1895 – 22.07.1958] – рос. письменник, дра-

матург, засновник рад. сатирико-гуморист. прози. Н. у Петербурзі. Навчався на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту. 1915 пішов добровольцем на фронт, демобілізований за станом здоров'я. 1918 – офіцер Червоної армії. Після демобілізації працював на різних роботах. Літ. діяльність почав як пародист, був членом літ. групи «Серапіонові брати». Перша зб. – «Оповідання Назара Ілліча Синєбрюхова» (1922). Твори, написані З. у 1920-х роках, найчастіше є відображенням повсякденного побуту у його вульгарних проявах – оп. «Аристократка», «Веселе життя» (1924), «Мавп'яча мова» (1925), «Поважні громадяни» (1926), «Нервові люди» (1927), «Над ким насміхаєтесь?» (1928), повісті «Коза» (1923), книги «Сентиментальні повісті» (1927). Домінуючим у цих творах стало зображення трагікомізму існування міщанина і обивателя, буденного життя маленької людини. У 1930-х роках створив великі за розміром прозові твори і п'єси. Намагався поєднати сатиру з героїкою, створити «оптимістичну сатиру» – повість «Повернена молодість» (1933), «Керенський»

(1937) та ін. У багатьох творах З. 1930-х років з'явилися нові повчальні та дидактичні інтонації, змінилася стилістика і сюжетно-композиційна побудова тексту. Під натиском критики і цензури З. «виправив» деякі твори 1920-х років, надавши їм моралізаторського характеру. 1936 завершив повісті «Чорний принц», «Талісман. Шоста повість І. П. Белкіна», «Відплата», в яких намагався створити образи позитивних героїв. 1940 опубл. драма З. «Небезпечні зв'язки». Під час війни З. жив у Алма-Аті, писав на фронтові теми, кіносценарії, сатиричні п'єси. Найбільший твір З. воєнних років – повість «Перед сходом сонця», у якому З. закликав своїх сучасників до вивчення власної душі, до пошуків шляхів примирення з собою. 1946 у постанові ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград». З. був названий «покидьком літератури», «провідником безідейності», незабаром виключений зі Спілки письменників. У 1950-х роках З. не звертався до сатири та гумору, займався перекладами.

Л. Полякова (Львів).

І

ІБАНЬЕС ДЕЛЬ КАМПО Карлос (Ibanes del Campo; 03.11.1877 – 28.04.1960) – чил. політик. Професійний військовик, бригадний генерал. 1901–08 член чил. військової місії у Ель Сальвадор. 1913 закінчив військову академію. 1919–20 – префект поліції в Ікіке, адмін. центрі провінції Тарапака. 1925 очолив військовий переворот. 1925–27 – військ. міністр, міністр внутр. справ, віце-президент. У червні 1925 вчинив криваву розправу над страйкуючими робітниками Ікіке, внаслідок чого загинуло бл. 3 тис. осіб. 1927 І. посів президентський пост і встановив авторитарний режим. Змушений подати у відставку через різке погіршення екон. ситуації у країні та масові виступи проти його уряду (червень 1931). До 1937 жив в еміграції, в основному, в Аргентині. Повторно обраний президентом 1952. Запровадив фактичну диктатуру. Екон. політика уряду І. була спрямована на створення сприятливих умов для іноз. інвестицій, зокрема був запроваджений вільний обмін валюти, зменшено податок на прибуток тощо. Поступово проводив демократизацію сусп. життя у країні, зокрема дозволив діяльність лівих партій і орг-цій. У зоніш. політиці І. притримувався проамер. курсу.

ІБАРРУРІ Гомес Долорес (псевд. Ля Пасіонарія; Ibaruri; 09.12.1895 – 12.11.1989) – діячка іспан. комуністичного руху, публіцист. З 1917 – член Соціалістичної робітн. партії Іспанії. 1920 взяла активну участь в створенні Комуністичної партії Іспанії (КПІ). Публікувала публіцистичні статті у партійній пресі. З 1930 – член ЦК Компартії, з 1932 – політбюро партії. 1931–35 неодноразово заарештовувалася. З 1936 – головний редактор органу КПІ «El Mundo Obrero». Одна із організаторів *Народного фронту*, 1936–39 – заст. голови. 1936 за списком Народного фронту обрана до іспан. парламенту – Кортесів. Під час *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії відіграла визначну роль у мобілізації суспільної думки на б-бу із заколотниками та італ.-нім. інтервентами. 19.07.1936 виступила по радіо із закликком до всіх антифашистів встати на захист республіки, свободи і дем. перетворень та виголосила лозунг «Фашизм не пройде!» (Nu pasaran!), який став гаслом всіх антифашистів. Відомим також став її вислів «Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах». Після встановлення диктатури Ф. Франко емігрувала до Франції, пізніше

– СРСР. 1942–59 – ген. секретар, з 1959 – голова КПІ. З 1945 – заст. голови Світової федерації жінок. 1968 засудила рад. інтервенцію у Чехословаччині. У квітні 1977 повернулася в Іспанію, була обрана депутатом парламенту.

ІВАН XXIII (світське ім'я – Анджело Джузеппе Ронкаллі; лат. Ioannus XXIII; 25.11.1881 – 03.06.1963) – Папа Римський (1958–63). Закінчив духовну семінарію у Бергамо. 1904 отримав священничий сан. Під час Першої світової війни 1914–18 був санітаром, згодом капеланом. 1919–21 – ректор духовної семінарії у Бергамо. З 1921 – керівник Конгрегації пропаганди віри. З 1925 на дипл. службі, був Апостольським візитатором (посланником) у Болгарії (1925–34), Греції та Туреччині (1934–44), з 1944 – папський нунцій у Франції, спостерігач *Ватикану* при ЮНЕСКО (з 1951). З 1953 – архієпископ (патріарх) Венеції, кардинал. Обраний на Апостольський престол 28.11.1958. З метою започаткування поступових реформ у Церкві, які мали служити оновленню християнської віри та пристосуванню католицької Церкви до вимог часу, скликав II Ватиканський собор (1962–65). Виступав за пошуки шляхів поєднання різних християнських Церков, закликав до збереження миру, налагодження діалогу між державами, і незастосування сили у міжнародних відносинах (енцикліка «*Pasem in Terris*», 1963). У дусі екуменізму робив кроки до нормалізації відносин із православними Церквами, намагався встановити контакти з урядами комуністичних країн, за що його інколи називали «Папа відкритий на Схід». Після його смерті на Апостольський престол вступив Папа *Павло VI*.

ІВАН ПАВЛО I (світське ім'я – Альбіно Лучіані; лат. Ioannus Paulus PP. I; 17.10.1912 – 28.09.1978) – Папа Римський (1978). Походив із дуже бідної родини, тривалий час працював найманим робітником. 1935 став священником, викладав у духовній семінарії у Беллуно (1937–47). З 1958 – єпископ Вітторіо Венетто, з 1969 – патріарх Венеції, з 1973 – кардинал. Вступав за спрощення релігійних обрядів. Свою віру та ідеали виявляв у листах до видатних особистостей минулого («*Illustrissimi*»). У березні 1973 став наступником на Апостольському престолі Папи *Павла VI*, однак його понтифікат тривав всього 33 дні.

ІВАН ПАВЛО II (Ioannus Paulus PP. II; світське ім'я – Кароль Войтила; 18.05.1920 – 02.04.2005) – Папа Римський (з 1978). Н. у містечку Вадовіце (Польща). Вивчав полоністику у Ягеллонському ун-ті в Кракові. Під час *Другої світової війни*

1939–45 працював робітником у каменоломнях і на хім. фабриці, одночасно таємно вивчав теологію у Краків. архієпископській семінарії. 01.11.1946 отримав священничий сан. Доктор теології (1953), 1954–78 викладав у Католицькому ун-ті у Любліні й Краків. духовній семінарії. 28.09.1958 відбулося його висвячення на єпископа. Належав до єпископів, які звернулися до нім. єпископату з листом примирення зі словами «Ми вибачаємо і просимо про вибачення. З 18.01.1964 – архієпископ Кракова. З 20.05.1967 – кардинал. З серед. 1970-х років висловлювався на підтримку учасників дисидентського руху у Польщі. 16.10.1978 обраний на Святий Престол (став першим за 456 років Папою-неїталійцем і першим Папою-слов'янином). Здійснив численні зміни у житті Церкви – запровадив новий Кодекс канонічного права, підготував Катехизис католицької Церкви, реформував Римську курію, удосконалив регламент виборів Папи та ін. Виступав на захист прав людини і Церкви у країнах, де існували тоталітарні режими, підтримував діяльність польської «Солідарності», справив значний вплив на прискорення демократичних процесів у країнах *радянського блоку*. У своїх промовах засуджував комуністичну ідеологію, але одночасно виступав проти капіталістичної експлуатації й закликав до створення нового, справедливішого сусп. устрою. 13.05.1981 на Івана Павла II здійснив замах турец. терорист М. А. Агджа, якого Папа після виздоровлення відвідав у тюрмі (прослідковувалися зв'язки Агджи з комуністичними спецслужбами). Як голова держави Ватикан 1989 вперше зустрівся з рад. лідером (М. Горбачовим), сприяв встановленню дипл. відносин із СРСР (1990) та Ізраїлем (1993). Впродовж свого понтифікату Іван Павло II здійснив численні душпастирські візити, зокрема на Кубу (1998), в ексоціалістичні країни Центр.-Сх. Європи і колишні республіки СРСР – Україну (червень 2001), Литву, Латвію, Естонію (всього відвідав бл. 130 держав). 2000 побував на Близькому Сході – Йорданії та Ізраїлі (вперше паломництво на Святу Землю здійснив Папа Павло VI, 1964). У своїх проповідях в Аммані, Вифліємі та Єрусалимі Понтифік закликав до примирення між народами, що населяють Святу Землю, висловив глибоке співчуття і сум із приводу століть переслідування євреїв християнами (Папа відвідав «Яд Вашем»), визнав помилки католицької Церкви під час Другої світової війни (зокрема, незасудження нею *Голокосту*), висловився за створення Палестинської держави. У своїх зверненнях до вірних підтвердив традиційне відношення католицької Церкви до таких проблем як розлучення, гомосексуалізм, аборти, евтаназія, целібат кліру та висвячення жінок. Перебуваючи

у різних країнах світу, неодноразово закликав до припинення насильства і війн (зокрема, в колишній Югославії, Чечні, Іраку), звертався з проханнями зберегти життя ненародженим, висловлював слова підтримки до невиліковно хворих і засуджених до смертної кари тощо. Засудив прояви християнського антисемітизму та нелояльності щодо представників інших релігій, вказував на борг християнської цивілізації щодо країн *Третього світу*. На поч. XXI ст. Папа вибачився від імені Церкви за історичні помилки і гріхи, зокрема часів хрестових походів та інквізиції. Відзначав позитивні сторони науково-технічного прогресу, реабілітував Г. Галілея і М. Коперника, відкрив архіви Святої інквізиції (1998). Під час своїх виступів на міжнародних католицьких форумах підтримав ідею досягнення екуменічного порозуміння між усіма християнськими Церквами (енцикліка «*Ut unum sint*, 1995), визнав, що «всі ми несемо відповідальність за поділ християнства, тому і всі разом повинні це спокутувати». Іван Павло II був Папою, який вперше з моменту усамостійнення англіканської Церкви зустрівся з главою цієї Церкви королевою Єлизаветою II (1980), вперше відвідав православну країну (Румунію, 1999), вперше від часу розколу християнства побував у Греції (2001), став першим католицьким першосвящеником, який увійшов до синагоги, лютеранського храму, мечеті тощо. 1995 амер. тижневиком «*Time*» проголошений «Людиною року». Автор 14 енциклік (зокрема, «Про Боже милосердя», «Про святих Кирила і Мифодія», «Віра і розум» та ін.), праць з християнської етики («Любов і відповідальність», «Особа і дія»), апостольських послань, віршів і драм («Брат нашого Бога»), книг «Думи про земне» (1992) «Переступити поріг надії» (1994), «Пам'ять та ідентичність» (2005), духовної автобіографії «Дар і Таємниця» (1996) та ін. Наступником Івана Павла II на Папському престолі став нім. кардинал Йозеф Ратцінґер, який прийняв ім'я Бенедикт XVI.

ІВАСЮК Володимир (04.03.1949 – 22.05.1979) – укр. композитор і поет, один із основоположників укр. естрадної музики. Н. у м. Кіцмані на Буковині. Навчався у музичній школі, згодом в Київ. музичній школі ім. М. Лисека. 1966 родина Івасюків переїхала до Чернівців, де І. вступив до Чернівецького мед. ін-ту. 1970 вперше зазвучала пісня «Червона рута». За підсумками 1971 «Червона рута» була визнана найкращою піснею в СРСР. У 25 років став студентом композиторського ф-ту Львів. консерваторії ім М. Лисенка. За роки навчання в консерваторії І. написав понад 70 пісень, музику до кількох спектаклів, велику кількість інструментальної музики. До найвідоміших пісень

належать «Червона рута», «Водограй», «Балада про мальви», «Я піду в далекі гори», «Балада про дві скрипки», «Два перстені», «Пісня буде поміж нас» та ін. 1977 фірма «Мелодія» випустила платівку «Пісні Володимира Івасюка співає Софія Ротару». Загинув за нез'ясованих обставин у Брюховицькому лісі поблизу Львова. Похорон І. перетворився у масову акцію протесту проти існуючого тоталітарного режиму в Україні. На вшанування пам'яті І. 1989 всеукр. фестиваль естрадної пісні отримав назву «Червона рута». Лавреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1994). У Чернівцях з 1999 діє Меморіальний музей Володимира Івасюка.

Н. Сиротинська (Львів).

ІВАСЮК Микола [16(28).04.1865 – 25.11.1937; за ін. дан. – 1935] – український живописець. Н. у с. Заставні на Буковині (тепер Чернівецька обл.). 1884–89 вчився у Віденській, а в 1890–96 – у Мюнхенській АМ. Працював і організував виставки у Львові, Чернівцях і Києві. Створив першу художню школу в Чернівцях (1899–1908). І. – автор картин на іст. теми («Б. Хмельницький під Зборовом», 1893; «Битва під Хотиним», 1903; «В'їзд Б. Хмельницького до Києва», 1912; «Іван Богун під Берестечком», 1919), жанрових полотен («Козак з дівчиною біля криниці», «Поцілунок», «Очікування», «Гуцулка під деревом», «Буковинець», 1889; «Мати», 1908), портретів Ю. Федьковича (1885), Т. Шевченка та І. Франка (1924). Репресований НКВС СРСР.

Р. Шмагало (Львів).

ІДЕН Ентоні (Eden; 12.06.1897 – 14.01.1977) – брит. політик, лорд Ейвон (з 1961), рицар (1954). Закінчив Ітон і Оксфордський ун-тет. Учасник Першої світової війни, служив у корпусі королівських стрільців на Західному фронті. У грудні 1923 обраний депутатом Палати Громад від Консервативної партії. Був секретарем міністра закорд. справ. 1934 призначений представником В. Британії у Лізі Націй. Після оприлюднення т. зв. плану Гора-Лавалля (брит.-франц. план врегулювання ситуації в Ефіопії (Абесінії) шляхом значних терит. поступок Адис-Абеби на користь Італії) замінив Самуеля Гора на посту міністра закорд. справ. Противник проведення Н. Чемберленом політики поступок нацист. Німеччині та фашист. Італії, через що був змушений піти у відставку. 1939–40 – міністр у справах домініонів. 1940–45 як міністр закорд. справ відіграв важливу роль у створенні *антигітлерівської коаліції*, організації та проведенні всіх найбільших міжнар. конференцій за участю лідерів союзних держав (В. Британії,

США, СРСР), виробленні післявоєнної системи мирного врегулювання. Очолював брит. делегацію на конференції у Сан-Франциско, на якій було підписано Статут ООН. 1945–51 – лідер опозиції у парламенті, 1951–55 – втретє очолював мін-во закорд. справ. 1955–57 – прем'єр-міністр і голова Консервативної партії. Під час *Суецької кризи 1956* виступив спільно з Францією та Ізраїлем проти уряду Г. Насера і підтримав збройну інтервенцію цих країн проти Єгипту (див. *Арабсько-ізраїльські війни*). Внаслідок провалу цієї операції був змушений піти у відставку з поста глави уряду (09.01.1957) і лідера Консервативної партії (на цих обох постах його змінив Г. Макміллан). Відійшов від політ. життя. Автор книги «Віч-на-віч з диктаторами» та ін.).

ІЗЕТБЕГОВИЧ Алія (Izetbegović; 08.08.1925 – 19.10.2003) – босн. політик, Президент Боснії та Герцеговини (1991–2000). 1943 закінчив юрид. ф-тет університету в Сараєво. Вперше був заарештований комуністичною владою Югославії за «пропаганду панісламістських ідей». Згодом багато разів заарештовувався і бл. 10 років провів в ув'язненні за відстоювання прав мусульман (підготував Ісламську декларацію, 1970). У листопаді 1990 очолювана І. Партія демократичної дії (представляла інтереси найбільшої народності Боснії та Герцеговини – боснійських мусульман) під час парламентських виборів здобула найбільше голосів і він став керівником республіки. Сформував перший уряд країни, відстоював ідею створення багатоетнічної, полірелігійної та полікультурної держави. Невдовзі після проголошення незалежності Боснії та Герцеговини (15.10.1991) зайняв президентський пост. Уряд І. вів боротьбу проти серб. військових формувань Р. Караджича, які відстоювали власне державне утворення на території Боснії та Герцеговини – Республіку Сербську (проголошена 09.01.1992). Шукав підтримки у мусульман. країнах (Лівії, Ірану) і США. Політика І. знайшла розуміння і була підтримана світовим співтовариством, зокрема, *Європейським Союзом, Радою Безпеки ООН, НАТО*. У березні 1994 спільно з босн. хорватами і президентом Ф. Туджманом проголосив створення мусульmano-хорватської федеративної держави. 14.12.1995 у Парижі разом з С. Мілошевичем і Ф. Туджманом підписав пакет угод (вироблені спільно з міжнар. Контактною групою – США, В. Британія, Франція, Німеччина, Росія у листопаді 1995 у Дейтоні), які затверджували компромісне вирішення боснійської проблеми. У вересні 1996 А. був обраний першим головою Президії єдиної держави Боснія і Герцеговина, яка складалася із Боснійської мусульманської

федерації та Республіки Сербської. У червні 2000 добровільно пішов з посади, не погоджуючись з позицією міжнар. спільноти щодо місця і ролі мусульманського населення у федеративній державі. За результатами ісламського рейтингу обраний ісламською особистістю 2001. Автор праці «Іслам: між Сходом і Заходом» (1983).

ІЗОЛЯЦІОНІЗМ – політична течія і напрям зовнішньої політики, що передбачає захист національних інтересів країни без укладення стійких міждержавних союзів і уникання участі у міжнародних справах, зокрема збройних конфліктах. І. переважав у зовн. політиці США від кін. XVIII ст. до 1940-х років і полягав у відмові США від проведення активної політики поза Американським континентом. Засади І. були сформульовані 1793 Дж. Вашингтоном і знайшли своє відображення у *Монро доктрині*. Впродовж XIX–поч. XX ст. принцип невтручання США у європ. справи і збройні конфлікти за межами Західної півкулі був основним у зовн. політиці амер. адм-ції, хоча не завжди проводився непослідовно. Екон. розвиток і намагання відігравати активнішу роль на міжнар. арені зумовили відхід США від засад І. за президентства Т. Рузвельта і В. Вільсона. Повернення до політики І. відобразилося у відмові Сенату США ратифікувати *Версальський мирний договір 1919* і підписати Статут *Ліги Націй*, невтручання у європ. справи у 1930-х роках (заборона продажу озброєнь воюючим країнам, надання кредитів тощо). Після нападу японців на Перл-Гарбор (грудень 1941) зовнішньополіт. курс президента Ф. Д. Рузвельта повністю відійшов від принципів І. та був спрямований на активну участь США у подіях *Другої світової війни 1939–45* і вирішенні питань післявоєнного влаштування світу. Розпад СРСР і припинення «Холодної війни», наявність екон. суперечностей між США і країнами *Європейського Союзу*, сприяла появі прихильників політики неолібералізму, яка застерігає США від втягнення у регіональні конфлікти і втручання у вирішення світових проблем (екон., політ. тощо), висуває ідею забезпечення нац. безпеки шляхом удосконалення оборонних систем типу *Стратегічної оборонної ініціативи* (COI) тощо.

ІЗРАЇЛЬ (Держава Ізраїль) – держава у Південно-Західній Азії на східному узбережжі Середземного моря. Межує з Ліваном, Сирією, Йорданією та Єгиптом. Вихід до Середземного і Чорного морів. Загальна площа: 21,5 тис. км². Територія визнана резолюцією № 181 ГА ООН 1947 – 14,1 тис. км², а разом із приєднаною під час араб.-ізраїл. війни – 21,5 тис. км². Чисельність

населення: 8,5 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: євреї – 83%, араби – 16%, решта – вірмени, черкеси, греки та ін. Релігійний склад населення: іудеї – 81%, мусульмани-суніти – 14%, християни – 2%; держ. релігія – іудаїзм. Офіц. ідеологія: сіонізм. Держ. мова: іврит (старод. євр. мова); у побуті використовується арабська, ідіш, англійська, російська та ін. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Єрусалим. Адмін.-терит. поділ: 6 округів (Єрусалимський, Північний, Хайфський, Центральний, Тель-Авівський, Південний). Глава держави: президент. Законодавча влада: однапалатний парламент – Кнесет. Вищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: новий шекель (100 нових аґоротів).

В останній третині XIX ст. під впливом зростаючого в Європі антисемітизму і розвитку єврейської нац. свідомості, з'явилася низка проєктів щодо створення осередку для євреїв у Палестині. Їхні автори намагалися обґрунтувати права євр. народу на цю країну як історичну батьківщину. 1896 віденський письменник і журналіст Т. Герцль опублікував книгу «*Der Judenstaat*» («Єврейська держава»), головні ідеї якої лягли в основу політ. руху під назвою сіонізм. 1897 у Базелі (Швейцарія) відбувся I сіоністський конгрес. На цьому форумі була створена Всесвітня сіоністська орг-ція (ВСО), що згодом очолила процес євр. колонізації Палестини.

Вибух Першої світової війни відкрив перед сіоністами нові можливості для реалізації своїх планів. Обидві воюючі сторони (*Антанта* і *Четверний союз*) прагнули заручитися підтримкою євр. фінансових кіл, зокрема, і світового єврейства взагалі. 02.11.1917 брит. міністр закорд. справ лорд А. Бальфур від імені кабінету міністрів звернувся до почесного голови Сіоністської федерації В. Британії Е. Ротшільда з листом-декларацією, в якій оголошувалося, що «уряд Його Величності прихильно дивиться на установлення в Палестині національного дому для єврейського народу». Внесення *Бальфура декларації 1917* у текст мандату над Палестиною, наданий В. Британії на конференції держав-переможниць у Сан-Ремо (25.04.1920), перетворило її у міжнар.-правовий акт. *Ліга Націй* 24.07.1922 затвердила мандат В. Британії на право управління Палестиною, який набув чинності 29.08.1923.

Осн. палестинського мандату становила декларація А. Бальфура, відповідальність за реалізацію якої було покладено на Лондон. Цей документ визнавав історичні зв'язки євр. народу з Палестиною і накреслював шляхи для відбудови

його нац. осередку у цій країні. Першим кроком у досягненні мети мала стати масова євр. імміграція та інтенсивна колонізація краю, які б забезпечили етнічну більшість євреїв у Палестині (на 1922 тут проживали 83 794 євреї, які становили 11% усього населення краю).

Переселення євреїв у Палестину впродовж міжвоєнного двадцятиліття відбувалося нерівномірно. Так, 1925 кількість євр. іммігрантів становила 33 801 осіб, а 1928 – 2 178 осіб. Рекордного показника імміграція досягнула 1935, коли у Палестину прибуло 61 854 євреї. Загалом впродовж 1919–38 у Палестині оселилося понад 300 тис. євр. іммігрантів. Станом на 1939 євр. населення краю досягнуло 449 тис. осіб.

Масштабна еміграція євреїв до Палестини супроводжувалася посиленою колонізацією краю. Якщо 1919 загальною площею земельного фонду євр. громади у Палестині становила 65 тис. га землі, то 1940 – 150 тис. га. Окрім цього, євреї розпочали творення системи політ. і госп. установ, які мали стати основою майбутньої політ. і екон. інфраструктури держави. Виникла низка політ. партій, товариств взаємодопомоги і навіть підпільні загони озброєної самооборони, зокрема «Нагана» («Оборона»). Від останньої згодом відкололася радикально настроєна частина бойовиків (прихильники В. *Жаботинського*), які заснували Нац. військову орг-цію (Irgun Sewai Leumi) відому як Etsel.

Зростання впливу євреїв у Палестині зустріло серйозний спротив араб. населення краю. Араб.-євр. протистояння іноді набиравало кривавих форм. Так, у березні 1920 араби напали на євр. поселення у Галілеї. На поч. квітня заворушення перекинулися на Єрусалим. З обох сторін загинули або були поранені декілька сот людей. У травні 1921 криваві сутички мали місце в Яффі, Реховоті, Петах-Тікві, Хадері тощо. У серпні 1929 вибухнув конфлікт через релігійні святині біля «Стіни сліз» у Єрусалимі. Звідси заворушення перекинулися на міста Яффу, Хайфу, Тель-Авів, Сефад, Акко. Загалом внаслідок серпневих сутичок 1929 були вбиті 150 і поранені декілька сот євреїв. Втрати арабів були вдвоє більшими. Впродовж 1936–38 Палестину охопила справжня громадянська війна, під час якої тільки 1938 загинуло 1 850 осіб, з-поміж яких понад 1 тис. арабів і 58 військовослужбовців брит. армії.

Араб.-євр. протистояння у Палестині стало серйозним випробуванням для Брит. мандатної адм-ції. У період, коли Верх. комісаром Палестини був Г. Семюел (1920–25) британці намагалися впливати на рівень араб.-євр. конфронтації шляхом зменшення масштабів імміграції. У кінцевому

рахунку Лондон поставив її у залежність від екон. можливостей Палестини, чого вимагала «Біла книга» (урядовий звіт про становище у Палестині) В. *Черчилля* від 03.06.1922. Цим принципом мандатна влада в імміграційній політиці керувалася впродовж усього міжвоєнного періоду.

Під впливом масових заворушень у Палестині брит. уряд 1930 опублікував наступну «Білу книгу» (відома як меморандум міністра колоній Сіднея Пасфілда), суть якої зводилася до трьох осн. положень: вільної землі в Палестині немає, і, в зв'язку з цим, необхідно заборонити євреям набувати ґрунти; імміграцію євреїв потрібно заборонити доти, доки у краї є безробітні араби; євреї, які прибули до Палестини нелегально, мають бути депортовані.

1935 мандатна адм-ція підготувала проєкт Конституції Палестини, який, однак, був відхилений євреями. Чергову спробу врегулювати араб.-євр. конфлікт уряд В. Британії здійснив 1937, коли був запропонований план поділу Палестини на євр. і араб. частини з правом самоврядування для кожної; Святі місця – Єрусалим, Вефлієм, Назарет – мали залишатися під брит. контролем. У резолюції Ліги Націй з цього питання наголошувалося, що Мандатна комісія позитивно оцінює можливості розв'язання палестинської проблеми через терит. поділ. З приходом до влади у В. Британії весною 1937 уряду Н. *Чемберлена* питання про поділ Палестини було відкладено на невизначений термін. Згодом був підготований план створення Палестинської держави на федеративних засадах. Однак ні євреї, ні араби не сприйняли його. Як наслідок брит. уряд був змушений відкласти остаточне розв'язання палестинської проблеми на невизначений термін. Така ситуація була підтверджена у черговій «Білій книзі» М. Макдоналда, опублікованій 17.05.1939. Згідно з цим документом, Палестина через 10 років, мала набути статус незалежної держави, яка б перебувала у союзних зв'язках з В. Британією. Араби і євреї мали стати її рівноправними громадянами.

Від поч. Другої світової війни осередок світового сіоністського руху перемістився до Єрусалиму. Представництва палестинських євреїв від цього часу почали виносити плани безпосередньої участі у війні. У вересні 1939 був оголошений набір добровольців до армії. Однак брит. уряд погодився на утворення тільки одного корпусу чисельністю 10 тис. чол. Крім цього влада, з огляду на небезпеку співпраці араб. держав із Німеччиною та Італією, пішла на контакти з «Хаганою» і санкціонувала утворення євр. штурмових загонів (Palmach), які мали у випадку нім. наступу вести б-бу з араб. партизанами. Після

того, як загроза нім. вторгнення у Палестину минула, британці зажадали від «Хагани» складення зброї, однак цього не сталося і бойовики цих формувань перейшли у підпілля.

Наприкін. Другої світової війни знову актуальним стало питання про майбутнє Палестини. У цьому часі з'явилася низка проєктів, зокрема утворення араб.-євр. держави під егідою ООН. Однак радикальні сіоністи у Палестині вважали, що незалежність може бути здобута тільки збройною б-бою. Група радикалів на чолі з А. Штерном, яка намагалася шляхом індивідуального терору добитися проголошення євр. держави, здійснила низку нападів на членів брит. адм-ції. У серпні 1944 був організований замах на верховного комісара Г. Мак-Мічела, а 06.11.1944 у Каїрі був вбитий брит. міністр у справах Середнього Сходу лорд В. Мойн. Погіршенню стосунків між брит. адм-цією і сіоністами сприяла також справа в'язнів нім. концтаборів. ВСО вимагала дозволити імміграцію у Палестину 100 тис. особам, однак, уряд В. Британії був категорично проти цього, побоюючись остаточно дестабілізувати ситуацію. За таких обставин значної інтенсивності стала набирати нелегальна еміграція євреїв до Палестини. У кінцевому рахунку євр. воєнізовані формування розгорнули широкомасштабну диверсійну і терористичну діяльність. Частими стали виведення з ладу засобів комунікації. 17.06.1946 у ході терористичної акції були зруйновані всі 10 мостів, що з'єднували Палестину із сусідніми країнами. У відповідь на ці акції брит. війська провели масові арешти, а 29.06.1946 заарештували 2 718 євреїв, здебільшого бойовиків «Хагани» і провідних діячів Єврейського Агентства (цей день євреї назвали «чорною суботою»). 22.07.1946 бойовики «Хагани» висадили в повітря готель «Цар Давид» у Єрусалимі, під руїнами якого загинула 91 особа і 45 були поранені. Після цього брит. адм-ція посилила репресії проти сіоністів. Разом з тим, літом 1946 представники США і В. Британії дійшли висновку про необхідність внести зміни до палестинського мандату. Пропонувалося поділити Палестину на арабську і єврейську провінції, а Єрусалим і Негев залишити під брит. правлінням. Однак ця пропозиція зустріла спротив як арабської, так і єврейської сторони. За таких умов в офіц. колах Лондона з'явилася думка про відмову від мандату. 02.04.1947 міністр закорд. справ В. Британії Е. Бевін повідомив про рішення уряду передати розв'язання палестинської проблеми до ООН. 13.05.1947 була створена комісія у складі представників від 11 держав (Австралія, Гватемала, Індія, Іран, Канада, Нідерланди, Перу, Швеція, Чехословаччина, Уругвай та Югославія),

яка ухвалила утворити у Палестині дві держави, при збереженні господарської цілісності регіону і вільного доступу до Святих місць. 29.11.1947 ГА ООН прийняла резолюцію № 181 про припинення брит. мандату над Палестиною і поділ країни на дві самостійні держави. Згідно з нею арабську державу планувалося створити на площі 11 664 км², де на поч. 1947 проживало 749 тис. арабів і 9 520 євреїв, а єврейську – на 14 257 км² з 499 тис. євреїв і 509 780 арабів. Єрусалим з округою, де мешкало 105 540 арабів і 96 690 євреїв виділявся у спеціальну зону під міжнар. контролем. Планувалося, що брит. війська будуть виведені з Палестини до 01.08.1948, а незалежність обох держав буде проголошена не пізніше 01.10.1948.

Після прийняття резолюції ООН № 181 активізували свою діяльність парамілітарні євр. і араб. формування у Палестині. Кожна зі сторін конфлікту прагнула в односторонньому порядку захопити стратегічно важливі р-ни країни. Проте, з огляду на присутність у краї брит. військ, до кін. 1947 араб.-євр. протистояння не набрало значних масштабів. Від поч. 1948 конфлікт значно загострився. У квітні ізраїльські сили провели операцію «Нахшон» (від імені євр. героя, який у час виведення євреїв з Єгипту першим ступив у Червоне море), у ході якої був деблокований Єрусалим. Трагічною сторінкою цієї операції стала розправа євр. бойовиків над жителями араб. села Дейр-Ясін, де були вбиті 254 особи, включно з дітьми і жінками.

Упродовж першої пол. 1948 євр. населення Палестини активно готувалося до створення власної держави. У березні 1948 було створено Народну Раду, до якої згодом кооптовано представників від 12 партій, релігійної общини, а також ВСО. Рада нараховувала 37 осіб і мала характер законодавчого органу. Виконавчим органом стала Народна адм-ція, до якої увійшли представники Партії робітників Ізраїлю (МАПАЙ), загальних сіоністів і Об'єднаної робітничої партії (МАПАМ). У день припинення брит. мандату над Палестиною – 14.05.1948 на засіданні Народної Ради Д. Бен-Гуріон проголосив незалежність Держави І. Через два дні президентом держави був обраний лідер загальних сіоністів Х. Вайцман. Наступного дня, після проголошення незалежності І., розпочалися араб.-ізраїл. війна 1948–49. З араб. сторони у ній взяли участь Трансйорданія, Ірак, Сирія, Ліван, Єгипет і Саудівська Аравія. У результаті бойових дій І. збільшив визначену йому ООН площу на 6,7 тис. км². Під час війни з териорії І. втекли або були примусово зігнані 726 тис. арабів (дані ООН від 1949), яких розмістилися у таборах на Західному березі

Йордану, секторі Гази, Йорданії, Лівані та Сирії. У межах І. залишилося приблизно 200 тис. арабів. Станом на 1949 в І. проживало 1 173,9 тис. осіб, з них 111,5 тис. мусульман, 34 тис. християн і 14,5 тис. друзів, решта – ізраїльтяни (див. також *Арабсько-ізраїльські війни*).

Після закінчення війни 1948–49 в І. розпочався період стабілізації політ. системи. У січні 1949 відбулися парламентські вибори, на яких перемогу здобула партія МАПАЙ. Її лідер Д. Бен-Гуріон невдовзі сформував перший уряд країни. Важливі кроки у цей період були здійсненні у напрямку творення державного законодавства (прийнято т. зв. Малу Конституцію, закон про повернення, закон про рівноправність жінок, закон про громадянство). У перші роки незалежності уряд І. проводив активну закордонну політику, яка, у першу чергу, мала на меті полегшити наплив євр. іммігрантів і сприяти зміцненню екон. контактів з державами світу. У той же час, І. був змушений шукати зовн. підтримки. Проамериканська позиція у корейському конфлікті (див. *Корейська війна 1950–53*) спричинилася до погіршення стосунків з СРСР, що у кінцевому рахунку привело до розриву 1953 дипл. відносин з Москвою. Доволі складними залишалися стосунки І. з сусідніми державами. Араб.-ізраїл. 1949 перемир'я не стало початком на шляху підписання мирних договорів. Більше того, араб. країни вдалися до дипл. і екон. бойкоту І. Зокрема, Єгипет заборонив ізраїл. кораблям користуватися Суецьким каналом, крім цього, Каїр підтримував напади араб. партизанів з сектору Гази. Як наслідок І. вдався до створення на ізраїл.-єгип. пограниччі парамілітарних поселень. Загострення ситуації навколо Суецького каналу у серед. 1950-х років стало причиною другої араб.-ізраїл. війни. Націоналізація 26.07.1956 урядом Г. А. Насера Суецького каналу, штовхнула В. Британію і Францію до укладення антиєгип. союзу, до якого згодом приєднався І. (див. *Суецька криза 1956*). 29.10.1956 ізраїл. армія розпочала операцію «Кадеш» («Очищення») і через десять днів дійшла до Суецького каналу, розблокувала Шарм ель-Шейх, а відповідно і доступ до затоки Акаба. Брит.-франц. війська почали військові операції 30.10.1956, і незабаром єгип. армія на Синайському п-ві була розгромлена. 05.11.1956 на вимогу СРСР і США воєнні дії були припинені. 16 держав ООН у лютому 1957 надали гарантії І. щодо вільного користування затокою Акаба. Вздовж ізраїл.-єгип. кордону були розміщені *Миротворчі сили ООН*, які могли бути виведені тільки за рішенням ГА ООН.

Після Суецького конфлікту на кордонах І. запанував відносний спокій, який тривав 10 років.

У часі цієї відносної стабілізації прискорилися темпи екон. розвитку країни, покращилися умови прийому іммігрантів. Одночасно активізувала свою діяльність ізраїл. дипломатія. Як наслідок уряд ФРН погодився надати І. значну позику і безкоштовно постачати зброю. З приходом до влади у Франції Ш. де Голя покращилися стосунки І. з цією країною. Окрім цього у 1960-х роках І. активно співпрацював з державами Африки, Пд. Америки і навіть Азії, надаючи їм технічну допомогу.

Весною 1967 обстановка на араб.-ізраїл. пограниччі знову загострилася. Особливо напруженим було становище на кордоні з Сирією, у р-ні Голанських висот. 07.04.1967 ізраїл. авіація здійснила бомбовий удар по Дамаску, при цьому були збиті 6 сирійських винищувачів МіГ-21. У відповідь на це СРСР звинуватив І. у агресії проти Сирії. Посилення напруженості викликало шовіністичні настрої в І. Кнесет країни 09.05.1967 надав урядові надзвичайні повноваження в питаннях здійснення військ. операцій. Натомість президент Єгипту Г. А. Насер 14.05 оголосив про мобілізацію резервістів, а згодом звернувся до Ген. секретаря ООН У Тан Сітха з пропозицією вивести сили ООН з лінії розмежування єгип. та ізраїл. військ. 22.05.1967 Єгипет закритав Акабську затоку для ізраїл. суден і кораблів ін. країн, що перевозили стратегічні матеріали для І. Усе це стало приводом до третьої араб.-ізраїл. війни, відомої в історії як «Шестиденна війна». Бойові дії розпочалися 05.06.1967 несподіваними авіаударами ізраїл. ВПС по військових об'єктах арабів. У перший день війни араби втратили 441 літак. Силам араб. повітряної оборони за перші два дні боїв вдалося збити лише 28 ізраїл. літаків. Після масованих авіаударів ізраїл. війська розпочали наступ на єгип. та йорд. позиції. 06.06 ізраїл. армія захопила сектор Гази і зав'язала бої за Єрусалим. Упродовж двох днів ізраїл. підрозділам вдалося здобути араб. дільниці Єрусалима і весь Західний берег ріки Йордан. Знищивши головні сили єгип. і йорд. армій, 09.06 ізраїл. війська атакували Сирію. Метою операції було оволодіння Голанськими висотами, гірським плато, яке панує над прилеглою територією І., а, водночас, є природною перешкодою, що прикриває Дамаську долину. Захопивши Голанські висоти, 10.06.1967 ізраїл. армія припинила бойові дії на сирійському фронті. У результаті «Шестиденної війни» І. захопив 70 тис. км² території сусідніх араб. держав (Синайський п-ів, сектор Гази, Західний берег Йордану зі Сх. Єрусалимом, Голанські висоти) і встановив повний контроль над Акабською затокою. У зв'язку з цим, упродовж червня 1967 місяця свого постійного проживання покинули бл. 100 тис. єгиптян і сирійців

та бл. 300 тис. палестинців (згодом повернутись змогло лише 14 тис. осіб). Після війни 1967 загальна кількість офіційно зареєстрованих палестинських біженців сягнула 1 344 576 осіб. Формально погоджуючись із правом арабів повернутися на окуповані землі, І., водночас, розпочав у вересні 1967 на окупованому Західному березі Йордану будівництво євр. поселень.

«Шестиденна війна» кардинально вплинула не тільки на І., але і на ситуацію на всьому Бл. Сході. Підтримувані Москвою, Єгипет і Сирія досить швидко зуміли відновити свій військовий потенціал. Від березня 1969 до серпня 1970 Єгипет вів виснажливу партизанську війну вздовж Суецького каналу, в ході якої І. зазнав порівняно великих втрат. За офіц. даними, від липня 1967 до квітня 1969 у сутичках з єгиптянами загинули 543 військові та 116 цивільних осіб. Разом з активізацією конфлікту на Суеці посилилася діяльність палестинських партизанів. У такій ситуації президент США Л. Джонсон ще 19.06.1967 виступив із заявою про «п'ять принципів» мирного врегулювання на Бл. Сході. На його думку, порозуміння могло б бути досягнуте на основі: визнання прав народів на нац. існування, справедливого вирішення проблеми біженців, забезпечення вільного судноплавства у регіоні, обмеження регіональної гонки озброєнь, взаємного визнання незалежності та територіальної цілісності. Араб. держави різко негативно сприйняли ці засади врегулювання у регіоні, що давали, на їхню думку, односторонні переваги І. Рада Безпеки ООН 22.11.1967 прийняла резолюцію № 242 з вимогою вивести ізраїл. війська з окупованих араб. територій. Однак І. відмовився її виконати. Для врегулювання конфлікту на Бл. Схід була вислана спеціальна комісія ООН (голова – швед. дипломат Г. Яррінг), діяльність якої не мала успіху. Зважаючи на безперспективність подальшої збройної конфронтації, Єгипет та І. у кін. 1960-х років все більше схилилися до мирного розв'язання конфлікту. Тим більше, що 09.12.1969 держсекретар США В. Роджерс виступив з проєктом мирної угоди на Бл. Сході, який був прийнятий сторонами конфлікту як основа для переговорів. 07.08.1970 І. та Єгипет підписали угоду про припинення вогню.

Проте, незважаючи на досягнуті домовленості, араб. держави готувалися до реваншу за програну війну. Ще на зустрічі лідерів араб. держав у Хартумі 29.08–03.09.1967, було вирішено, що нафтові держави регіону (Лівія, Саудівська Аравія і Кувейт) щороку виділятимуть Єгипту і Йорданії 135 млн ф. ст. на потреби оборони. У відповідь Єгипет погодився вивести свої війська з Ємену, а Саудівська Аравія пообіцяла припинити підтримку

монархістських сил у цій країні (див. *Громадянська війна 1962–69* у Ємені). Окрім цього, було прийнято рішення не вести з І. мирних переговорів і не погоджуватися на підписання угоди, доки не будуть звільнені території, окуповані ізраїл. армією внаслідок «Шестиденної війни». У додаток до цього, масштабну терористичну діяльність на території І. розгорнула *Організація Визволення Палестини* (ОВП).

1972 ситуація навколо араб.-ізраїл. протистояння черговий раз загострилася. Під час Олімпіади у Мюнхені у вересні 1972 група з 8 палестинських бойовиків захопила заручників зі складу ізраїл. олімпійської команди. У результаті невміло проведеної нім. поліцією операції, загинули всі 9 заручників і 5 терористів. У відповідь на акцію в Мюнхені, ізраїл. спецслужби вбили кількох лідерів палестинського руху, а армія здійснила каральні рейди проти баз ОВП на територію Лівану.

Для протидії ескалації напруженості президент США Р. Ніксон запросив на поч. 1973 до Вашингтона короля Йорданії *Гусейна ібн Талала*, ізраїл. прем'єр-міністра Г. Меїр і президента Єгипту А. Садата. Однак спроба налагодження діалогу була зірвана ізраїл. стороною. Впевнений у власній військовій перевазі, І. не мав наміру йти на поступки арабам. Як наслідок, на поч. вересня 1973 почалося нове зближення араб. держав. Президент Єгипту А. Садат нормалізував відносини з Саудівською Аравією і Йорданією. Про свою підтримку жорсткої антиізраїл. позиції заявили Сирія, Лівія, Кувейт і Катар. Вважаючи подальші мирні переговори безперспективними, А. Садат розпочав бойові дії проти І. Ретельно підготована воєнна операція почалася 06.10.1973 у день євр. свята Йом Кіппур (День примирення; звідси і одна з назв цього конфлікту – війна Йом Кіппур). У перші дні війни І. зазнав значних втрат у живій силі та техніці й тільки втручання США врятувало його від розгрому. Проти ночі з 21 на 22.10.1973 Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію № 338, яка пропонувала сторонам припинити вогонь і розпочати мирні переговори. 24.10 бойові дії на Синаї та Голанських висотах припинилися. 11.11.1973 у Женеві представники Єгипту та І. підписали угоду про перемир'я. Війна закінчилася безрезультатно, оскільки арабам не вдалося повернути окуповані І. землі.

Війна Йом Кіппур справила значний вплив на ізраїл. суспільство – був розвіяний міф про непереможність ізраїл. армії. Після демобілізації офіцерів частина з них стала домагатися радикальних змін у країні. У квітні 1974 уряд Г. Меїр була змушена піти у відставку, але її наступник І. Рабін не зумів заспокоїти суспільних настроїв.

У травні 1977 Партія праці програла вибори, що означало кінець її домінування на політичній сцені І. До влади прийшов блок «Лікуд» (об'єднання центр. і правих партій), а прем'єр-міністром став М. Бегін. У червні 1977 він запросив на зустріч голів урядів Йорданії, Єгипту і Сирії, щоб домовитися про закінчення стану війни. Проте його запрошення прийняв тільки президент А. Садат, який намагався вивести Єгипет із ситуації «ні війни, ні миру». 19.11.1977 А. Садат прибув у Єрусалим, а наступного дня виголосив промову у Кнесеті, в якій заявив про готовність визнати І. та укласти з ним мирний договір. Візит А. Садата став поворотним пунктом у араб.-ізраїл. стосунках. Після цього почалися тривалі дипломатичні переговори за посередництвом президента США Д. Картера. 17.09.1978 у Кемп-Девіді А. Садат і М. Бегін підписали два документи, які окреслювали рамки мирного договору між Єгиптом та І. та рамки мирного договору на Бл. Сході; І. зобов'язувався створити палестинську автономію на Західному березі Йордану і у секторі Гази. 26.03.1979 після чергового дипломатичного марафону у Вашингтоні був підписаний мирний договір між Єгиптом та І., що означав закінчення стану війни між цими державами (див. *Кемп-Девідські угоди 1979*).

У цей період значно зріс престиж ОВП. У жовтні 1974 на конференції араб. країн у Рабаті ОВП була визнана єдиним представником араб. народу Палестини, а у листопаді Я. Арафат був триумфально прийнятий на сесії Ген. Асамблеї ООН. Загалом ж ситуація палестинців була доволі складною. Багато з них переховувалися в Лівані, де утворила своєрідну державу в державі. 1975 у цій країні вибухнула громадянська війна. В її ході палестинці приєдналися до мусульманської опозиції, яка вела б-бу з відділами християнської міліції. Одночасно палестинські збройні угруповання утворили свої бази у Пд. Лівані й звідти здійснювали напади на ізраїл. поселення. На переломі 1975–76 палестинці здійснили низку нападів на прикордонні кібуци І. Одночасно Сирія, прагнучи контролювати ситуацію в Лівані, 1981 розмістила на схід від Бейруту ракети «земля-повітря». І. відповів військовими акціями, які не принесли бажаних наслідків. Після перемоги на виборах 1981, М. Бегін доручив міністрові оборони А. Шарону підготувати військ. операцію «Мир для Галілеї», під час проведення якої ізраїл. авіація 04.06.1982 завдала бомбового удару по Бейруту, а наприкін. місяця ізраїл. армія повністю оточила місто. За таких обставин палестинські бойовики були евакуйовані до Тріполі. У вересні 1982 І. окупував західний Бейрут. Проти ночі з 16 на 17.09.1982 ізраїл. міліція вдерлася до табору палестинців у

місцевості Сабра і Шатіла, де вирізала всіх його мешканців. Цей злочин викликав бурю протестів в світі та в І. Під тиском громадської думки була створена комісія з розслідування цього злочину. Висновки комісії значно підірвали авторитет уряду М. Бегіна, а А. Шарон був змушений піти у відставку. У червні 1985 ізраїл. війська були виведені з Лівану. У бойових діях у Лівані І. втратив 600 чол. вбитими і бл. 1 тис. пораненими. Ця війна похитнула екон. стабільність у країні, погіршила стосунки І. з цілою низкою держав.

Після закінчення війни у Лівані Ш. Перес (перший прем'єр уряду нац. єдності, утвореного у результаті виборів 1984) здійснив кроки в напрямку зміцнення мирного процесу. Планувалося скликати міжнар. конференцію, яка мала розв'язати араб.-ізраїл. конфлікт. Однак, після приходу до влади у жовтні 1986 уряду І. Шаміра проведення конференції було відкладено на невизначений термін.

У грудні 1987 у секторі Гази і на Західному березі Йордану вибухнуло повстання проти ізраїл. влади відоме як «Інтифада». На її початку ізраїл. сили безпеки отримали право використовувати вогнепальну зброю. Як наслідок до серпня 1988 загинуло 324 мешканці окупованих територій. Ізраїл. бульдозери знищували будинки учасників Руху Опору, частина керівників повстання була депортована, було закрито більшість палестинських інституцій, запроваджено цензуру араб. преси. Однак, усі ці засоби не дали позитивних результатів. «Інтифада» не згасала, а ескалація насильства негативно впливала на настрої в ізраїл. суспільстві. Однак на ізраїл. політ. арені не бракувало угруповань, які виступали за продовження репресій. 1991 «Інтифада» пішла на спад. У її ході (1987–91) загинуло 1 225 палестинців, з яких 697 осіб були вбиті ізраїл. спецслужбами. Араби втратили 2 тис. будинків, які були знищені або конфісковані ізраїл. властями. Натомість втрати І. становили 13 солдатів. 1992, коли відзначалася п'ята річниця початку «Інтифади» заворушення вибухнули з новою силою. За таких обставин прем'єр-міністр Ізраїлю І. Рабин виступив за нормалізацію становища. У січні 1993 представники І. та ОВП на запрошення міністра закорд. справ Норвегії таємно зустрілися в Осло. Церемонія підписання, підготованого у норв. столиці мирного договору, відбулася у Вашингтоні 13.09.1993. Згідно з ним, І. визнавав ОВП за єдиного представника араб. народу Палестини, натомість ОВП визнавала І. Під управління палестинців переходив сектор Гази з містом Єрихон, а на решті території автон. управління мало бути запроваджене не пізніше ніж через 5 років. 04.05.1994 у Каїрі був підпи-

саний черговий договір, який уточнив технічні та територіальні питання. У січні 1994 творці цієї угоди І. Рабин, Ш. Перес і Я. Арафат отримали Нобелівську премію миру.

Домовленості з палестинцями відкрили для І. дорогу для переговорів з Йорданією. У листопаді 1994 між обома державами був підписаний мирний договір, за яким встановлювався новий ізраїл.-йорд. кордон. Проте перспективи досягнення довготривалого миру на Бл. Сході виявилися доволі примарними. Після терористичного акту 19.10.1994 (загинуло 22 євреї) уряд І. Рабина опинився у надзвичайно скрутному становищі, проте він продовжував мирний діалог з ОВП. 28.09.1995 у Вашингтоні була підписана нова палест.-ізраїл. угода (відома як «Осло II»). Після цього І. Рабін був звинувачений у колабораціонізмі з терористами, а націоналістичний «Лікуд» антирабінівську кампанію довів до істерії. У відповідь прихильники уряду 04.11.1995 організували велику маніфестацію у Тель-Авіві, під час якої ізраїл. націоналіст Я. Амір вбив прем'єра І. Рабина.

Останні роки ХХ ст. в І. пройшли під знаком глибокого внутр. конфлікту. До кін. 1995 у сутичках з палестинцями загинуло 100 ізраїльтян, 500 були поранені. Це спричинилося до зростання популярності блоку «Лікуд», який домагався зміни курсу щодо палестинців. У травні 1996 прем'єр-міністром І. був обраний лідер «Лікуду» Б. Натаньяху, який мав намір досягнути мирної угоди з палестинцями без значних поступок на їхню користь. Одночасно його уряд 1996 прийняв рішення про виділення коштів на розбудову євр. поселень на Західному березі Йордану. Така позиція викликала невдоволення у США, під тиском яких І. 14.01.1997 підписав з ОВП угоду у справі Хеброну. Згідно з нею ізраїл. війська покинули 80% території міста. Однак невдовзі в араб.-ізраїл. стосунках наступила чергова криза, викликана рішенням уряду І. про будівництво у Сх. Єрусалимі євр. кварталу. Протести палестинців проти цього набули форм часів «Інтифади». Мирний процес зупинився на кілька місяців і відновився під тиском США у жовтні 1998. Палест.-ізраїл. переговори відбувалися у Вашингтоні за участю президента Б. Клінтона та короля Йорданії Гусейна. 23.10.1998 була підписана угода, згідно з якою І. мав звільнити решту окупованої території і амністувати політ. в'язнів. Натомість власті Палестинської автономії зобов'язувались взяти участь у б-бі з тероризмом і усунути з Палестинської нац. хартії запис, де йшлося про знищення І. Досягнута угода викликала невдоволення як серед євр. поселенців, так і в середовищі ісламських екстремістів. Невдовзі І. звинуватив Я. Арафата у порушенні усіх пунктів

порозуміння, що привело до погіршення стосунків між І. та США і, в кінцевому рахунку, спричинило відставку уряду Б. Натаньяху. На виборах у травні 1999 перемогу здобула опозиція на чолі з Є. Бараком, який пообіцяв виборцям вивести війська з Пд. Лівану, домогтися закінчення конфлікту з палестинцями і укласти договір з Сирією щодо Голанських висот. Однак переговори, які невдовзі розпочалися у Вашингтоні закінчилися безрезультатно.

Наступна криза в ізраїл.-палест. стосунках була спровокована візитом лідера блоку «Лікуд» А. Шарона на Храмову гору в Єрусалимі 28.09.2000. Цей візит привів до масових заворушень, які в кінцевому рахунку переросли у «Другу Інтифаду». Зважаючи на наростання кампанії насильства і загрозу подальшої ескалації конфлікту, Є. Барак подав у відставку. На позачергових парламентських виборах у лютому 2001 переконливу перемогу отримав А. Шарон. З його приходом до влади ізраїл.-палест. конфлікт набрав безкомпромісного характеру. Після терористичних актів 11.09.2001 у США палестинці на деякий час припинили активні дії. Однак, невдовзі конфлікт вибухнув з новою силою. Його апогеєм став терористичний акт в готелі «Парк» (набережна Натанії) 27.03.2002, коли араб. терорист-смертник із орг-ції «Бригади мучеників Аль-Акси» А.Ауда підірвав саморобний вибуховий пристрій у бенкетному залі. У результаті теракту загинуло 30 осіб і 140 отримали поранення. Цей акт насильства став приводом для проведення І. у квітні 2002 військової операції «Захисна стіна». У її ході було вбито 497 і поранено 1447 палестинців. Після цього Інтифада пішла на спад. Послабленню спротиву палестинців також сприяла смерть у листопаді 2004 у паризькій лікарні від неназваної причини Я. Арафата і ліквідація ізраїльськими ВПС лідера орг-ції «ХАМАС» (палестинський ісламський рух і політична партія, з 2007 утримує владу у секторі Гази) шейха А. Ясіна і його наступника А. Рантисі. 2005 палестинський президент М. Аббас оголосив про завершення Інтифади. Попри те І. організував блокаду сектора Гази, з території якої палестинці час від часу здійснювали ракетні обстріли євр. поселень.

У січні 2003, під час виборів до кнесету 16-го скликання перемогу здобула, очолювана А. Шароном партія «Лікуд». У наступному році А. Шарон ініціював виведення усіх єврейських поселень і військ із сектора Гази. Це викликало сильне невдоволення ізраїл. правих і спричинило розкол «Лікуду». Як наслідок, А. Шарон заснував нову політичну партію «Кадіма» («Вперед»), до якої згодом приєдналися Е. Ольмерт, Ц. Лівні, М. Шитріт, А. Гіршзон, М. Солодкіна, Ш. Перес

та ін. політ. діячі. Однак, у січні 2006 А. Шарон був шпиталізований з інсультом і до самої смерті (2014) перебував у комі. З квітня 2006 обов'язки прем'єр-міністра І. виконував Е. Ольмерт, котрий став лідером партії «Кадіма». Ця партія отримала перемогу на виборах до Кнесету 17 скликання. Е. Ольмерт сформував коаліційний уряд, якому довелося діяти в умовах різкого загострення араб.-ізраїл. протистояння. Його започаткувало викрадення палестинськими бойовиками із підбитого танка пораненого ізраїл. капрала Г. Шаліта. У відповідь І. розпочав військову операцію «Літні дощі». Авіація атакувала три мости в секторі Гази, для того, щоб блокувати можливі переміщення бойовиків із заручником, електростанцію і водогін, після чого піхота і танки перетнули кордон з ПНА і увійшли в місто Рафах, де, за оперативними даними, мав перебувати Г. Шаліт (був звільнений у жовтні 2011 в обмін на 1027 палестинських ув'язнених, зокрема, терористів, засуджених за вбивство сотень ізраїльтян). Ізраїл. військові заарештували 64 членів ХАМАС, зокрема, 8 міністрів уряду Палестинської автономії. Почалася блокада сектора Гази. Крім цього, у липні 2006 І. розпочав військову операцію проти «Хезболли» (ліванськ а шиїтська парамілітарна ісламістська орг-ція і політична партія) і Лівану (Друга ліванська війна). Ізраїл. авіація розбомбувала основні автодороги, мости і аеропорти країни. Для знищення керівників і баз «Хезболли» значні авіаудари завдавалися по житлових масивах багатьох ліванських міст, переважно в р-нах населених шиїтами – тобто півдня Лівану, південного Бейруту і долини Бекаа. «Хезболла» відповіла ракетними обстрілами міст на півночі І. Війна була припинена тільки завдяки втручання ООН. У її результаті загинуло понад 1200 ліванців (з яких 74 – члени «Хезболли»), 119 солдат і 44 громадянина І. Екон. збитки Лівану за оцінками уряду країни перевищили 6 млрд. доларів.

Затишшя на Бл. Сході тривало недовго. У грудні 2008 ХАМАС заявив про відновлення військових дій, звинувативши І. у блокаді сектору Гази і почав обстріли навколишніх ізраїл. міст саморобними ракетами «Кассам». Було випущено сотні ракет по ізраїл. містах, від яких від початку обстрілів загинуло 3 особи і декілька отримали поранення. У відповідь І. почав бомбардування об'єктів у секторі Гази. У січні 2009 І. розпочав наземну фазу операції «Литий свинець» і ввів танкові та піхотні підрозділи безпосередньо в сектор Гази. Невдовзі війська перетнули сектор і дійшли до Середземного моря. Як наслідок, смуга Гази опинилася на грані гуманітарної катастрофи. Наприкін. січня 2009 І. вивів війська з Гази. У

ході конфлікту загинуло 1314 палестинців, було зруйновано приблизно 4000 будинків і понад 500 тис. жителів Гази залишилися без житла. Збитки від військових дій у секторі палестинська адм-ція оцінила у 3 млрд. доларів.

У внутрішньо політ. житті І. у 2010-х роках значного резонансу набуло звинувачення прем'єр-міністра Е. Ольмерта в корупції, що привело до його відставки і дочасних виборів у парламент.

2009 перемогу на парламентських виборах отримала партія «Лікуд», лідер якої Б. Натаньягу сформував новий уряд, що перебуває при владі донині. У період його правління найзнаковішою подією став конфлікт біля берегів Гази (2010), коли ізраїл. військові кораблі зупинили конвой із 6 суден, що з гуманітарною допомогою прямував у сектор. У ході інциденту було вбито 9 осіб, кілька десятків – поранено. Крім цього, 2010 мала місце пожежа у передмістях Хайфи. Вигоріло 50 тис. дунамів (1 дунам відповідає 10 арам) лісу, кібуц Бейт-Орен, 40 осіб загинуло. У тому ж році, за звинуваченнями у сексуальних злочинах розпочався судовий процес над колишнім президентом І. М. Кацавом (у березні 2011 був засуджений до 7 років тюремного ув'язнення і двох років позбавлення волі умовно). Також у 2014 окружний суд Тель-Авіва засудив Е. Ольмерта до 6 років ув'язнення за звинуваченням в отриманні хабарів у рамках справи житлового комплексу «Holyland».

У період перебування при владі уряду Б. Натаньягу араб.-ізраїл. відносини час від часу набирали значного загострення. У березні 2012 ВПС І. завдали точкових ударів по сектору Гази і ліквідувала ген. секретаря організації «Комітети народного спротиву» З. Аль-Кейсі та його соратника А. Ханіні. У листопаді цього ж року І. розпочав військову операцію «Хмарний стовп», у результаті якої зруйновано військову інфраструктуру сектору Гази. Подібною була ситуація у 2014, коли Армія оборони І. провела операцію «Непорушна сила». Тоді загинув 2141 палестинець, 10 тис. отримали поранення.

Чергове напруження арабсько-ізраїльських відносин було пов'язане із заявою президента США Д. Трампа від 06.12. 2017 про визнання Єрусалиму столицею І. і перенесення туди амер. посольства. У відповідь ХАМАС оголосив про початок «Третьої Інтифади». Ще більший резонанс викликав конституційний закон, прийнятий Кнесетом 19.07.2018 р., який проголосив, що І. є батьківщиною єврейського народу, а євреї – єдиним народом, що має право на національне самовизначення на території країни. Крім цього, закон наділяє іврит статусом єдиної державної мови, а арабській мові надається особливий ста-

тус, але при цьому вона перестає бути офіційною мовою на території І. Також у законі йде мова про те, що столицею І. є місто Єрусалим.

Лит.: John Barton, John, Julie Bowden. The Original Story: God, Israel and the World. Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 2004; Ahron Bregman. A History of Israel. Palgrave Macmillan, 2002; Aharon Kellerman. Society and Settlement: Jewish Land of Israel in the Twentieth Century, State University of New York Press, 1993, Татьяна Карасова. Политическая история Израиля. Москва: Наталис, 2009.

С. Качараба (Львів).

ІЛЬІА Артуро (Illia; 04.08.1900 – 18.01.1983) – аргент. політик. 1936–39 – сенатор, 1940–43 – віце-губернатор провінції Кордова. 1948–52 – член Національного конгресу Аргентини. У липні 1963 переміг на президентських виборах як лідер партії Громадянський радикальний союз народу (засн. 1957) і у жовтні 1963 зайняв президентський пост. Уряд І. відновив демократичні свободи, анулював контракти з амер. нафтовими компаніями (укладені 1958–61), здійснив заходи з розвитку нац. економіки. 28.06.1966 внаслідок держ. перевороту військові усунули І. від влади. Президентом країни був призначений один із керівників *хунти* ген. Х. К. Онґанія (1966–70), який розпустив Нац. Конгрес, заборонив діяльність всіх політ. партій, проведення страйків і політ. демонстрацій.

ІНАВГУРАЦІЯ – урочиста церемонія вступу на посаду новообраного глави держави. І., зазвичай, передбачає виголошення клятви і програмної промови. У відповідності з ст. 104 Конституції України новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Ю. Шведа (Львів).

ІНДІЯ (Республіка Індія) – держава в Південній Азії, на п-ові Індостан. Межує з Пакистаном, Китаєм, Бутаном, Непалом, М'янмою, Бангладеш. Омивається водами Індійського океану і Аравійського моря. Загальна площа: 3 288 тис. км². Чисельність населення: 1,3 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: всього бл. 500 народностей і племен, зокрема, індо-арійські групи – ассанці, бенгальці, кашмірці, гунджаратці, маратхи, орія, пенджабці, гінді та ін.; дравідійські групи – телугу, таміли, каннара та ін. Релігійний склад населення: індуси – 80%, мусульман-суніти – 12%, христия-

ни – 2,4%, сикхи – 2% та ін. Державна мова: гінді, англійська. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: федеративна держава. Столиця: Делі. Адмін.-терит. поділ: 28 штатів, нац. столична територія Делі та 7 союзних територій. Глава держави: президент. Законодавча влада: двопалатний парламент, який складається з Народної Палати (Лок Сабха) і Ради Штатів (Раджія Сабха). Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів, яку очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: інд. рупія (100 пайс).

На поч. ХХ ст. І. була найбільшою брит. колонією і називалася Британською Індією. Її територія включала землі сучасних Індії, Пакистану, Бангладеш і М'янми. У фактичній залежності від брит. корони знаходилося також бл. 600 формально суверенних інд. феодальних князівств. Брит. Індія, хоча й випереджала в розвитку ін. колонії світу, все ж була відсталою аграрною країною. Основу її економіки становило с/г, в якому зберігалися сильні феодальні пережитки. У пром-сті переважали легкі галузі. Колонізатори усіляко перешкоджали розвитку нац. індустрії, намагаючись повністю підпорядкувати її своєму контролю. Тяжкий іноз. гніт породжував непримиренні протиріччя між народами Індостану та колоніальним режимом. Внаслідок цього у визвольній б-бі активну участь брали представники усіх національностей, релігійних общин, каст і класів інд. суспільства. Очолювала її найбільша й найвпливовіша загальноінд. політична орг-ція – Індійський національний конгрес (ІНК), що виник 1885. Мусульманський та індуський релігійно-общинні визвольні рухи намагалися згуртувати навколо себе відповідно Мусульманська ліга і Гінду Махасабха, які утворилися 1906. З початку свого існування ІНК, знаходячись у лояльній опозиції до брит. влади в Індії, майже всі надії покладав на проведення нею конституційних реформ, внаслідок яких британці поступово передали б управління країною до рук індійців. Перші два десятиріччя діяльність ІНК, куди входили елітарні верстви інд. суспільства, полягала в тому, що її лідери на щорічних сесіях приймали резолюції, у яких схвально оцінювалися колоніальні порядки, і лише висувалися нерішучі вимоги їх реформування. ІНК також звертався з петиціями до властей щодо проведення поміркованих реформ, спрямованих на захист і розвиток нац. пром-сті та розширення складу легіслатур (законодавчих органів) для створення там більшості з індійців. Тільки поодинокі члени орг-ції виступали за надання І. самоврядування. Однак із часом опозиційність конгресистів зростала, оскільки навіть найпоміркованіші їхні вимоги колоніальна адм-ція залишала без ува-

ги. Під час піднесення визвольного руху 1905-08, викликаного поділом віце-королем І. Дж. Керзоном Бенгалії (на Східну – з мусульман. населенням і Західну – з індуським), частина членів ІНК взяла активну участь у масових антибрит. виступах. Конгрес розколовся на поміркованих, які не бажали долучатися до масового руху, та екстремістів на чолі з Б. Г. Тілаком, які висунули гасло б-би за *сварадж* (самоврядування) і *свадеші* (розвиток нац. пром-сті). Масові мирні демонстрації населення на підтримку гасла свараджу доповнювалися терористичними акціями радикалів проти колоніальної влади.

Намагаючись ізолювати конгресистів від народу, міністр у справах І. Д. Морлі та віце-король М. Мінто, що змінив вкрай непопулярного Дж. Керзона, дійшли згоди про надання їм поступок у вигляді незначної зміни системи управління колонією. 1909 з'явилися реформи Морлі-Мінто, на які великі надії покладали помірковані на чолі з Г. К. Гокхале, сподіваючись на конституційну передачу їм влади. Однак, ознайомившись зі змістом Акту про реформи, помірковані, як і вся інд. громадськість, не могли приховати свого розчарування та невдоволення. В Акті мова йшла не про передачу влади до рук індійців, а лише про деяке збільшення їхнього представництва в легіслатурах. Зокрема в імперській та провінційних радах була збільшена кількість членів, що не були посадовими особами, більша частина яких не призначалася, а обиралася шляхом непрямих виборів. Членам рад дозволялося робити запити і обговорювати бюджет. До рад при міністрі у справах І. та віце-королеві долучалося ще по одному члену з місцевого населення. Зважаючи на те, що легіслатури тільки називалися законодавчими органами, а в дійсності були законодавчими, оскільки на всі їх рішення віце-король міг накласти «вето», то реформи Морлі-Мінто не призвели до якихось кардинальних змін у політиці колонізаторів. 1911 був скасований поділ Бенгалії, одночасно у цьому ж році столиця І. була перенесена з Бомбею до Делі. Обмеженість реформ брит. адм-ції тільки посилила невдоволення у стані радикалів.

Під час Першої світової війни, в яку І. була втягнута на стороні метрополії, Б. Г. Тілак очолював рух за надання І. самоврядування, що отримав назву рух за гомруль. З 1916 екстремісти визначили політику в ІНК. Конгресисти встановили контакти з Мусульманської лігою і в грудні 1916 на об'єднаному засіданні обох орг-цій у Лакхнау виступили з заявою про спільні дії для досягнення І. статусу домініону. Посилення репресивної політики колоніальної влади викликало нову

хвилю антибрит. настроїв і зростання нац.-визв. руху. Протягом 1917–18 антибрит. акції протесту (мітинги, демонстрації, страйки, сутички з поліцією) стали частим явищем в політ. житті І. 1917 один із лідерів інд. нац.-визв. руху М. Ганді започаткував у Чампарані нову форму політ. б-би – сатьяграху. Занепокоєні наростанням антиурядових акцій британці 18.03.1919 прийняли т. зв. закон Роулетта, який продовжував запроваджений у воєнний час обмеження громадянських прав і містив дозвіл на проведення закритих політ. процесів. У відповідь ІНК закликав населення до гарталу – відмови від всякої діяльності, посту і молитви. 13.05.1919 в Амрітсарі (Пенджаб) брит. війська розстріляли мітинг протесту проти репресій, внаслідок чого загинуло бл. 1 000 осіб (звідси і назва цієї події – Амрітсарська бойня). У наступні місяці масові виступи проти брит. панування проходили на всій території І. Під тиском нац. руху брит. міністр у справах Індії Е. Монтег'ю та віце-король Ф. Челмсфорд підготували проєкт заходів для залучення індійців до управління країною (т. зв. реформа Монтег'ю-Челмсфорда). У грудні 1919 був прийнятий Акт (закон) про управління Індією, який відкрив новий розділ в історії конституційного розвитку І. За законом 1919, на основі якого були проведені реформи, законодавча влада в Брит. Індії здійснювалася генерал-губернатором (віце-королем) і законодавчим двопалатним органом: Державною Радою і Законодавчими Зборами. У провінціях передбачалося створення однопалатних легіслатур, частина членів яких призначалася губернатором провінції, а частина обиралася. Проте діяльність створених легіслатур фактично зводилася нанівець правом віце-короля (підпорядковувався тільки брит. парламенту) і губернаторів провінцій накладати «вето» на будь-які їхні рішення. І все ж реформи стали значним кроком у залученні корінного населення до управління країною. Зокрема, більшість членів легіслатур стали обиратися; у провінціях вводилася т. зв. діархія, згідно з якою місцеві адм-ції поділялися на дві категорії – «зарезервовані» департаменти (знаходилися під контролем губернатора і несли відповідальність тільки перед брит. парламентом) і «передані» департаменти (контроль над якими здійснювали міністри з індійців, а відповідальність вони несли перед легіслатурою провінції); в екон. галузі індійці вперше отримали контроль над фінансовою політикою власної країни, який здійснювали законодавчі органи (напр., могли визначати річний бюджет). Отже, англійські правлячі кола, зберігши незмінним колоніальний статус І., змушені були піти на незначні поступки нац. рухові. Тому в оцінці

реформ Монтегю-Челмсфорда з боку націоналістів виявилася двоїстість: вони засуджували їх взагалі, але намагалися використати деякі права, надані ними індійцям у легіслатурах. На сесії (з'їзді) ІНК в Амрітсарі (1919) думки конгресистів щодо реформ розділилися. Помірковані делегати наполягали на використанні прав, наданих реформами, і пропонували їх частково схвалити. Радикальні політики вимагали засудження реформ сесією і прийняття резолюції про необхідність створення в І. уряду, сформованого на принципах самоврядування. Більшістю голосів була прийнята резолюція, що засуджувала реформи. 1920–22 ІНК, який під керівництвом М. К. Ганді перетворився на широкий фронт всіх нац.-патріотичних сил, розгорнув масовий ненасильницький рух неспівпраці, метою якого було досягнення свараджу. Однак, у лютому 1922 М. К. Ганді припинив його, остерігаючись переростання кампанії неспівпраці у революційний вибух з непередбачуваними наслідками. Прийнята з цього приводу керівництвом ІНК Бардолійська резолюція, рекомендувала конгресистам відмовитися від активної б-би з властями до тих пір, доки маси повністю не засвоять принцип ненасилля. Натомість населенню пропонувалося зайнятися мирною діяльністю, у першу чергу прядінням і ткацтвом, втілюючи в життя т. зв. конструктивну програму М. К. Ганді.

Перспектива зміни політ. діяльності не влаштувала багатьох конгресистів, які в березні 1923 утворили всередині ІНК свараджистську партію, програма якої передбачала досягнення І. свараджу на основі поєднання масового руху з активною парламентською діяльністю. Свараджисти на чолі з Ч. Р. Дасом і М. Неру здобули перемогу на виборах 1924 і докладали чимало зусиль для перетворення легіслатур у «конституційне знаряддя досягнення свараджу». Проте, як заявив їх лідер М. Неру, «не домоглися нічого, крім приниження» і змушені були 1926 залишити їх і повернулись туди лише 1935.

З 1927 спостерігалось пожвавлення нац.-визв. руху, а 1928 почалося його нове піднесення. У Конгресі в цей час сформувався лівонаціоналістичне крило, очолюване Дж. Неру та Ч. С. Босом. Його представники вимагали модифікації політ. курсу партії, прийняття нею радикальної політ. і соц.-екон. програми, яка передбачала б досягнення повної незалежності замість статусу домініону і проведення радикальних реформ в інтересах переважної більшості населення. Значний вплив лівонаціоналістичного крила, що спиралося на радикально настроєні прошарки інтелігенції, робітників, селян і молоді, показала вже Мадраська сесія ІНК (грудень 1927).

Після довгих дискусій вона ухвалила запропоновану Дж. Неру резолюцію, що визначала головною метою конгресистської орг-ції повну незалежність І. Наступним кроком стала розробка націоналістами конституції суверенної індійської держави, автором якої став М. Неру (батько Дж. Неру). Спочатку вона була ухвалена провідними політ. партіями І., а потім конгресистами на сесії ІНК у Калькутті у грудні 1928. Конституція М. Неру складалася із трьох частин: перша присвячувалася майбутньому статусові І., друга – основним правам інд. громадян, третя – міжобщинним стосункам. Стосовно майбутнього статусу І. говорилося, що хоча серед конгресистів є прихильники незалежності, все ж мінімальною вимогою всіх нац. лідерів є статус домініону. Конституція передбачала створення інд. федерації, що складалася б із провінцій та князівств. Законодавча влада мала належати виборному парламенту з двох палат: Сенату й Палати Представників. Залишалися повноваження генерал-губернатора (призначав англ. монарх), який мав право розпустити парламент і не скликати його протягом 6 місяців до виборів нового. Уряд підпорядковувався парламенту і ніс перед ним колективну відповідальність. Провінції, створені на основі мовної спільності населення, користувалися правом самоврядування. За брит. адм-цією зберігалися лише права в галузі зовн. політики та оборони. Проголошувалася рівність усіх громадян І. перед законом і право на політ. свободи. Заборонялась релігійна і кастова дискримінація. Конституція М. Неру дістала схвальну оцінку не тільки індійської, а й брит. громадськості. Конгресисти висунули колонізаторам ультиматум: якщо брит. уряд протягом року не прийме конституцію М. Неру, то вони почнуть б-бу за повну незалежність. Протягом наступного року у політиці Лондона нічого не змінилося, тому сесія ІНК у Лахорі (грудень 1929) ухвалила рішення про початок б-би за повну незалежність. 1930–34 конгресисти організували під керівництвом М. К. Ганді дві масові ненасильницькі кампанії громад. непокори, які, проте, закінчилися невдачею: у відповідності з компромісним пактом Ганді-Ірвіна країна так і залишилася брит. колонією. У березні 1931 сесія ІНК у Карачі ухвалила підготовану Дж. Неру «Резолюцію про основні права й економічну програму», яка суттєво доповнювала конституцію М. Неру. Головним завданням нац.-визв. руху визначалося досягнення І. політ. незалежності. У документі наголошувалося на необхідності дотримання прав і свобод громадян І. без огляду на релігійну, кастову, статеву приналежність, майнове становище. Резолюція Дж. Неру визначала основні напрямки соц.-екон. політики І. після ліквідації

колоніального режиму – справедливе трудове законодавство, регламентований робочий день, охорону праці жінок, заборона дитячої праці, право на створення профспілок для захисту інтересів трудівників, реформа системи землеволодіння (зменшення земельної ренти, зниження податків на селі, відміна соляного податку тощо), державний протекціонізм для захисту нац. пром-сті, заборона виробництва і вживання спиртних напоїв та наркотиків, державне регулювання фінансів і торгівлі, передача у власність держави чи під її контроль ключових галузей пром-сті (а також природних ресурсів і транспорт), створення нац. армії.

У відповідь на цю резолюцію колоніальні власті, які ще восени 1927 призначили комісію (голова – Дж. Саймон) для вивчення можливостей перегляду реформ Монтегю-Челмсфорда і опублікували «Общинне рішення», «Білу книгу» і Доповідь об'єднаного парламента. комітету, що містили осн. положення нового Акту про управління І. У серпні 1935 обидві палати брит. парламенту схвалили його, проігнорувавши позицію ІНК та ін. інд. партій, які виступали проти цього документу, як такого, що не враховував конституційні прагнення інд. народу.

Акт (Закон) 1935, що став Конституцією, складався із «Вступу» і двох частин – «Всеіндійської федерації» (або «Федеральної схеми») та «Провінційної автономії». У «Вступі» встановлювалися принципи взаємовідносин метрополії з її гол. колонією, підкреслювалося, що І. залишається підлеглою англ. короля. Замість Брит. Індії та численних князівств утворювалася нова державна одиниця – Інд. федерація. Законодавчу владу в ній очолював брит. генерал-губернатор (мав титул віце-короля), який вирішував усі питання: міг припинити дію конституції, розпустити й скликати законодавчі збори, призначити раду міністрів, видавати закони, надзвичайні укази тощо. Ген.-губернатор ніс відповідальність перед брит. парламентом і тільки частково перед Центральною інд. легіслатурою. Провінції перебували під управлінням губернаторів, які зосереджували в них всю повноту влади, особисто вирішуючи осн. питання місцевого життя. У провінціях ліквідовувалася система діархії і вирішення усіх питань формально передавалася міністрам, відповідальними перед провінційними законодавчими органами. Фактично ж губернатори мали особливі повноваження перебирати владу до своїх рук повністю або частково за надзвичайних обставин. У цілому Закон 1935 зберіг колоніальний статус країни, тому він був підданий різкій критиці конгресистами, які влучно називали його «рабською конституцією». Однак ІНК намагався вико-

ристати поступки, надані провінційним радам міністрів. У партії навіть висувалася утопічна ідея встановлення конгресистського самоврядування у провінціях, утворивши там уряди із членів ІНК. Однак, ІНК не враховував можливість губернаторів здійснювати, при потребі, одноособове керівництво провінцією. У результаті Конгрес взяв участь у виборах до провінційних легіслатур (лютий 1937), здобувши найбільшу підтримку у 7-ми провінціях із 11-ти, і сформував там свої однопартійні уряди. У решті провінцій конгресисти увійшли до складу коаліційних урядів (Бенгал, Пенджаб, Сінд і Ассам), сподіваючись встановити провінційну автономію.

У своїй діяльності члени провінційних легіслатур і конгресистські уряди мали керуватися, розробленою Дж. Неру і М. К. Ганді, програмою «Національна вимога», в якій представники ІНК в урядових установах мали не співпрацювати з властями, а боротися з ними. Гол. метою партії, як і раніше, визначалося здобуття повної нац. незалежності та створення інд. дем. держави. Програма перед конгресистами – членами провінційних легіслатур і рад міністрів ставила завдання – домагатися повної відміни Закону 1935; скликання Установчих зборів для ухвалення Конституції незалежної І.; боротися за зменшення ренти й податків, а також лихварської заборгованості в місті й на селі; відміну репресивних законів, повне звільнення політ. в'язнів; сприяти захисту нац. пром-сті й торгівлі; запровадження 8-год. робочого дня, надання населенню І. дем. прав і свобод тощо.

Однак, незважаючи на зусилля ІНК, очолюваного 1936–38 Дж. Неру і С. Ч. Босом, виконати цю програму в умовах колоніального статусу було неможливо. До того ж деякі конгресистські уряди або окремі міністри стали співпрацювати з властями, ухиляючись від виконання «Національної вимоги». Тому ІНК напередодні Другої світової війни зайнявся розробкою плану екон. розвитку незалежної І., створивши у жовтні 1938 Національний комітет з планування на чолі з Дж. Неру. Цей план, розроблений 1938–40, передбачав створення нац. уряду, який мав передати в державну власність провідні галузі пром-сті, провести індустріалізацію країни, ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння, розвивати кооперацію на селі, ліквідувати неписьменність, голод тощо. Початок Другої світової війни перервав розробку подальших планів утворення суверенної інд. держави.

Спроби лідерів ІНК встановити однопартійне керівництво провінційними урядами викликали спротив Мусульманської ліги під проводом

М. А. Джінни. Після виборів 1937 поновилося політ. протистояння Мусульманської ліги та Конгресу. 1941 конференція Мусульманської ліги у Лахорі висловила за утворення з мусульманських провінцій І. окремої держави – Пакистану.

03.09.1939 брит. уряд без попереднього узгодження з інд. лідерами оголосив про вступ І. у війну. У відповідь ІНК звернувся до брит. уряду з вимогою негайного надання незалежності І. (всупереч позиції М. К. Ганді) і, не отримавши позитивної відповіді з Лондону, в жовтні 1939 розпустив провінційні уряди. У роки війни серед інд. політиків з'явилася прихильники пошуку союзників у б-бі за незалежність серед держав «Вісі». Один із лідерів ІНК (1938–39) С. Ч. Бос очолив, сформовану під патронатом японців у Малайзії Інд. нац. армію та 1943 проголосив про створення «уряду вільної Індії». 08.08.1942 ІНК звернувся до брит. уряду з закликом «Залишіть Індію!», у відповідь на що колоніальна влада заарештувала М. К. Ганді, Дж. Неру та ін. інд. політиків. Однак, репресії проти лідерів нац.-визв. руху, придушення страйкової б-би, запровадження жорсткої цензури преси і погіршення екон. ситуації у країні ще більше радикалізували настрої інд. населення.

Після закінчення війни в умовах піднесення нац.-визв. руху брит. правлячі кола змушені були піти на поступову передачу влади до рук індійців. Весною 1946 керівництво ІНК спочатку вело переговори про надання І. незалежності та прийняття Конституції з брит. місією Петтіка-Лоуренса, а потім ІНК взяв участь у виборах до Установчих Зборів (червень 1946). Після перемоги на них конгресисти у липні 1946 сформували тимчасовий уряд, який, однак, очолив віце-король Індії А. Вейвелл (Дж. Неру обійняв посаду віце-прем'єра). З призначенням віце-королем А. Л. Маунтбаттена (березень 1947) переговорний процес прискорився. 03.06.1947 брит. уряд оголосив Закон про незалежність І. (план А. Л. Маунтбаттена), який передбачав поділ Брит. Індії за релігійною ознакою на дві держави – Хіндустан (індуїстську) і Пакистан (мусульманську). Для визначення їхніх кордонів проводилися референдуми у Північно-Західній прикордонній провінції, Сілхетській окрузі Ассаму та голосування в легіслатурі Сінду з питання про входження цих територій до складу тієї чи ін. держави. У Пенджабі й Бенгалі шляхом голосування у місцевих законодавчих органах теж вирішувалася доля жителів цих провінцій: приєднатися до Пакистану цілком чи розділити кожну провінцію на індійську та пакистанську частини. Після проведення референдумів і голосувань мала відбутися процедура поділу Установчих зборів Брит. Індії на Установчі збори Хіндустану та Установчі збо-

ри Пакистану, а самі держави отримували статус домініону. 601 інд. князівства могли самостійно вирішувати до якого домініону приєднуватися. План А. Л. Маунтбаттена став причиною гострої ідейно-політичної б-би в лавах конгресистів, але після тривалих дискусій керівництво партії погодилося з ним. 15.08.1947 на місці найбільшої колонії світу з'явилися дві нові держави – Індія та Пакистан.

Після проголошення І. домініоном на її території перестали діяти закони, що видавав брит. парламент, хоча А. Л. Маунтбаттен до червня 1948 залишався ген.-губерн. країни. Розпочали свою роботу Установчі збори, головою яких став ветеран ІНК Р. Прасад. Перший уряд Інд. Союзу, куди ввійшли колишні провінції Брит. Індії та князівства, очолив Дж. Неру. Переважну більшість ін. ключових міністерських посад, включаючи й важливу посаду віце-прем'єра, теж обійняли провідні конгресисти. З неконгресистів мін. промсті та постачання було призначено керівника «Хінду Махасабхи» Ш. П. Мукерджі, а мін. юстиції – лідера «недоторканих» Б. Р. Амбедкара. Нац. уряд відразу ж зайнявся встановленням кордонів держави, індіанізацією її адмін. апарату, створенням власних збройних сил і органів дипл. служби. Уряд також вирішував питання інтеграції інд. князівств до складу Інд. Союзу і проведення адмін. і земельно-податкової реформ. Незважаючи на те, що 555 із 601 інд. князівств приєдналися до Індії, їх входження до складу нової держави викликало погіршення внутрішньополіт. становища та покляло початок тривалому інд.-пакист. конфлікту через князівство Джамму і Кашмір (перші збройні сутички між І. та Пакистаном відбулися вже 22.10.1947). Ще однією проблемою, що гостро постала перед урядом Дж. Неру, були масові індусько-мусульманські зіткнення і погроми (загибло бл. 500 тис. людей), які були викликані поділом Брит. Індії, приєднанням князівств та переселенням індуського і мусульманського населення з однієї країни в іншу. 30.01.1948 член орг-ції «Хінду Махасабхи», що згуртувала навколо себе індуські релігійно-шовіністичні кола, вбив М. К. Ганді, який вимагав припинення мусульманських погромів.

26.11.1949 Установчі збори ухвалили проєкт Конституцію Індії, яка набула чинності 26.01.1950. Цей день було проголошено Днем Республіки. Згідно з Конституцією (найбільшою у світі), І. ставала суверенною демократичною парламентською федеративною республікою – Союзом штатів на чолі з президентом. Президент обирався спец. колегією, утвореною з депутатів парламенту та легіслатур штатів, і мав досить широкі повноваження: був головнокоманд. збройними силами,

призначав прем'єр-міністра, рекомендував на посади міністрів центр. уряду та губернаторів штатів, затверджував законодавчі акти, ухвалені парламентом і законодавчими зборами штатів, міг призупинити дію Конституції і ввести надзвичайних стан тощо. Вищим законодавчим органом країни ставав Центральний парламент, що складався із двох палат – Народної Палати (Лок Сабхи) і Ради Штатів (Раджія Сабхи). Законодавчими органами штатів були законодавчі збори, які обиралися терміном на 5 років (як і Лок Сабха) шляхом прямого і таємного голосування на основі загального виборчого права. Вища виконавча влада зосереджувалася в руках центр. уряду. Однак до складу кабінету міністрів, який фактично здійснював внутр. і зовн. політику держави, входили не всі міністри, а лише провідні. Штати, очолювані губернаторами, мали свої уряди й користувалися досить широкою автономією, але не мали права виходу із Союзу. Конституція вводила всі дем. свободи, забороняла будь-яку національну, расову, кастову, релігійну чи ін. дискримінацію громадян, закріплювала недоторканість приватної власності, проголошувала офіц. мовою гінді та тимчасово англійську, а також визначила 15 гол. мов країни. Першим президентом І. став Р. Прасад, а першим прем'єр-міністром – Дж. Неру.

З утворенням суверенної І. суттєво змінилося розташування й співвідношення парт.-політ. сил країни. Почався період їх розмежування, перегрупування і посилення конфронтації. Широкий антиколоніальний фронт усіх нац.-патріот. партій та орг-цій швидко розпався. ІНК поступово перетворився з нац. фронту на звичайну політ. партію, яка, однак, у перші 30 років незалежного розвитку І. повністю домінувала у політ. житті країни. Не випадково, що цей період розвитку багатопартійної системи в І., охарактеризуються як «однопартійна диктатура ІНК у рамках формальної (в юрид. розумінні) парламентської демократії». В середині Конгресу, який залишався загальнонац. масовою орг-цією, теж відбувалася поляризація сил і розгорнулася гостра ідейно-політична б-ба між різними угрупованнями, що призводила до розколів партії та її фрагментації.

Перші загальноінд. вибори, в яких взяло участь бл. 80 партій, відбулися у жовтні 1951–лютому 1952. Впевнену перемогу здобув ІНК, який отримав можливість сформувати однопартійні уряди не тільки в центрі, а й в штатах, і втілити в життя програму радикальних реформ під назвою «курс Неру». Урядова програма передбачала проведення аграрної реформи (ліквідацію системи заміндарі, встановлення максимуму землеволодіння і капіталізацію с/г), здійснення індустріалізації країни і

розвиток держ. капіталізму, а також проведення адм.-політ. реформи. Важливою складовою частиною процесу екон. розвитку І. було планування, в якому використовувався досвід СРСР. Під час виконання перших трьох п'ятирічних планів (1951–66) здійснювався курс на паралельний розвиток державного і приватного секторів, що повністю відповідало концепції «змішаної економіки», розробленої Дж. Неру. При цьому базові підприємства знаходилися в руках держави чи під її контролем, а для приватного підприємництва залишалася широке поле діяльності. Метою реформ і перетворень Дж. Неру вважав побудову в І. соціалістичного суспільства. За його ініціативою ІНК на сесіях в Аваді (1955) і в Бхубанешварі (1964) визначив своєю метою побудову демократичної соціалістичної держави. Слід зазначити, що на відміну від рад. моделі соціалізму, конгресівський соціалізм категорично заперечував будь-яке насилля, терор, масові репресії, класову б-бу, диктатуру пролетаріату, відсутність демократії, порушення прав людини, ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, експропріацію власності, насильницьку колективізацію, всевладдя однієї партії тощо. Інд. політ.-екон. система передбачала встановлення дем. суспільства з парламентським режимом, загальним виборчим правом та ін. демократичними атрибутами, притаманними кращим зразкам зх. парламентської демократії.

Другі (1957) та треті (1962) загальні вибори знову виграв ІНК, але під час третіх виборів правляча партія втратила більше 6 млн. голосів виборців. Натомість зміцнили свої позиції праві партії: Сватантра (колишні конгресисти – противники «курсу Неру») і Джан Сангх (виступала за зміну секуляристського характеру індійської держави та забезпечення домінування в ній індуїстської релігійної общини). Послаблення позицій ІНК було викликано прорахунками у здійсненні реформ, гострою фракційною б-бою і поляризацією сил в партії, що значно утруднювало втілювати в життя «курс Неру». У ній в цей час утворилися 3 головні фракції: права на чолі з М. Десаї, центристська на чолі з Дж. Неру та ліва на чолі з С. К. Патілем. 1963 праві конгресисти, утворивши в середині ІНК впливове угруповання «Синдикат». Після смерті Дж. Неру у травні 1964, внутрішньополіт. б-ба в ІНК досягла своєї кульмінації, а це суттєво позначалося на всьому політ. житті країни. Услід за ІНК посилилася ідейно-політ. б-ба і в ін. інд. партіях. Зокрема 1964 КПІ (ств. 1925) розкололася на КПІ та КПІ (м), а 1965 Об'єднана соц. партія розпалася на Соціалістичну партію і Народно-соціалістичну партію.

Новий конгресистський прем'єр-міністр центрист Л. Б. Шастрі, проводячи гнучку політику лаві-

рування між протиборствующими угрупованнями, усіляко намагався послабити суперництво і б-бу за владу в партії. Після смерті Л. Б. Шастрі (січень 1966) уряд І. очолила І. Ганді, яка аж до трагічної загибелі 1984 була харизматичним лідером не тільки ІНК, а й всієї І. На четвертих загальних виборах 1967 ІНК, хоча й переміг, але значно погіршив своє становище у центрі й на місцях, уперше зазнавши поразки у більшості штатів. У країні почали говорити про кризу в партії і про втрату нею довіри народу. За цих обставин ліві радикали в ІНК (отримали назву інд. молодотурків) виступили з вимогою втілення в життя соціалістичних ідеалів партії. Йдучи назустріч їх вимогам, ІНК за підтримки І. Ганді 1967 ухвалив «Програму з 10 пунктів», яка передбачала соціальний контроль над банками, націоналізацію страхування, ліквідацію привілеїв колишніх правителів князівств, введення обмежень на володіння землями у місті, реформу орендних відносин, а також низку заходів, спрямованих на обмеження влади монополій та зменшення концентрації екон. влади. 1969 уряд І. Ганді провів націоналізацію 14 найбільших приватних банків, обмежив владу монополій, збільшив асигнування у держ. сектор, встановив контроль держави над імпортом найважливіших товарів, почав земельну реформу на користь безземельних і малоземельних селян. Втілення цих реформ призвели до розколу ІНК та утворення двох самостійних паралельних конгресистських орг-цій. Партію, очолювану І. Ганді, стали називати ІНК(І), а лідер «Синдикату» М. Десаї очолив партію Організація Конгрес (ІНК(О)).

П'ять загальні вибори 1971–72 пройшли із значною перевагою ІНК(І), який отримав абсолютну більшість місць у парламенті та в законодавчих зборах 15 штатів. Після виборів уряд І. Ганді націоналізував страхові компанії, 100 підприємств текстильної пром-сті, металургійні підприємства, вугільні шахти, і почав поглиблювати аграрну реформу, оскільки земельні перетворення 1950–60-х років не дали бажаних наслідків. Однак прийняття законів, спрямованих на здійснення цих заходів, призвело до загострення становища в суспільстві, а дії уряду викликали супротив великих землевласників, промисловців та фінансистів, які намагалися дестабілізувати екон. ситуацію в країні. Світова енергетична криза 1973 та підвищення цін на нафту теж ускладнили реалізацію екон. і соц. програми І. Ганді. До того ж неефективно працював державний сектор, в який вкладалися невинувато великі кошти, росли ціни, процвітала бюрократія, корупція та спекуляція, посилювалася соціальна і етноконфесійна напруга та сепаратизм. Все це

вміло було використано опозицією, яка висунула гасло «тотальної революції», що означало демократизацію політ. життя, б-бу проти монополії ІНК(І) на владу і проти авторитарних методів правління І. Ганді, а також проти корупції і зловживань держ. чиновників. Об'єднавши навколо себе значну кількість заможних селян, представників середнього класу, частину інтелігенції та студентства, опозиція, до складу якої входили не тільки праві партії, а й КП(м), виступила з вимогою відставки І. Ганді з посади прем'єр-міністра. Опозиційні сили заснували «Комітет народної боротьби», який ухвалив рішення про початок загальнонац. антиконгресистської кампанії. У відповідь на дії опозиції І. Ганді 26.06.1975 запровадила у країні надзвичайний стан. Найбільш активних керівників опозиційних партій було заарештовано (1975–76 було ув'язнено 175 тис. осіб), заборонена діяльність деяких релігійно-общинних та лівоекстремістських орг-цій, обмежена свобода преси. Для збереження соціальної бази уряд І. Ганді 01.07.1975 проголосив «Програму з 20 пунктів» (була продовженням «Програми з 10 пунктів»), яка передбачала боротьбу з контрабандою і спекуляцією, стабілізацію цін, введення максимуму земельних наділів, розподіл залишків земель між безземельними селянами та сільськогосп. робітниками, ліквідацію селянської заборгованості лихварям, надання землі для житлового будівництва, лібералізацію у сфері приватного підприємства, припинення націоналізації та ін. Разом з тим Програма розширювала функції виконавчої влади, збільшувала роль лідерів у діяльності ІНК, створюючи можливості для різноманітних зловживань, і перетворювала партію в етатизовану централізовану орг-цію, перед якою висувалося завдання досягти політ. консолідації інд. суспільства силовими засобами.

Для зміцнення своїх позицій уряд І. Ганді 1976 домігся прийняття 42-ої поправки до Конституції, за якою І. проголошувалася «суверенною соціалістичною секулярною демократичною республікою». Проте цей крок не стабілізував екон. ситуацію в країні, а «Програма з 20 пунктів» продовжувала реалізовувалася з величезними труднощами, викликаними гострою б-бою на селі і опором промисловців. На противагу їй молодший син І. Ганді Санджай (очолював «Молодіжний Конгрес») висунув «Програму з 5 пунктів» – навчити читати й писати одного неписьменного, боротися з «недоторканістю», посадити одне дерево, відмовитися від приданого за наречену і обмежити народжуваність двома дітьми на сім'ю. Програму С. Ганді керівництво ІНК(І) визнало офіційною. Реалізація цієї програми владою,

особливо у частині, яка стосувалася обмеження народжуваності, супроводжувалося зловживаннями і примусом. Силкові методи застосовували і в ліквідації нетрів у містах, де проживали мільйони людей. Ці дії влади викликали масове невдоволення простих людей.

За таких складних умов 18.01.1977 уряд І. Ганді досить несподівано відмінив надзвичайний стан і оголосив про проведення шостих парламентських виборів у березні 1977. Із тюрем вийшли лідери опозиційних партій, які відразу ж почали об'єднуватися на антиконгресистській основі. Напередодні виборів вони створили коаліцію під назвою Джаната фронт (Народний фронт), до якого увійшли Організація Конгрес (ІНК(О)), Джан Сангх, Бхаратія лок дал, Соціалістична партія, Акалі дал і Дравіда муннетра кажагам. Передвиборний маніфест Джаната фронту, який очолив М. Десаї, містив наступні положення: боротьба за соц.-екон. права простого народу, відродження ідей та цінностей М. К. Ганді, побудова дем. соціалістичного суспільства, відновлення дем. свобод, проведення аграрної реформи, б-ба з впливом монополій та концентрацією екон. влади, обмеження сфери діяльності держави і державного сектору, б-ба з безробіттям, кастеїзмом та ін. пережитками в інд. суспільстві. Фактично маніфест Джаната фронту повторював більшість популярних гасел ІНК(І), які регулярно забезпечували йому успіх під час виборів, але виступав проти різного роду зловживань, насильницьких і авторитарних методів керування країною. І. Ганді не змогла протиставити електорату якихось переконливих аргументів на свою користь, вдавшись до традиційної популістської риторики та різного роду обіцянок. Напередодні виборів в ІНК(І) відбувся черговий розкол – впливове угруповання на чолі з Дж. Рамом створило нову партію (Конгрес за демократію), проголосило своєю метою б-бу проти диктатури І. Ганді та її сина Санджая і приєднався до Джаната фронту, що остаточно схилило симпатії виборців на сторону опозиції. На шостих заг. виборах 1977 ІНК(І) вперше в своїй історії зазнав нищівної поразки від блоку Джаната фронт – Конгрес за демократію, отримавши 153 місця у Лок Сабсі, тоді як опозиція 328.

01.05.1977 опозиційні партії Джаната фронту об'єдналися в Джаната парті (Народну партію), яка проголосила своєю метою побудову на принципах ґандизму дем. світської соціалістичної держави. Однак у Джаната парті, яка об'єднала ідеологічно різні сили, відразу ж розпочалася запекла б-ба між колишніми партіями, які продовжували відстоювати свої вузькопартійні інтереси. У результаті коаліційний уряд, очолюваний М. Десаї,

виявився нежиттєздатним, а влітку 1979 Джаната парті розкололася. Частина депутатів парламенту від Джаната парті на чолі з Ч. Сінгхом вийшли з неї й утворили нову партію – Джаната парті (світська), яка пізніше отримала назву Лок дал (Народна партія). У липні 1979 під тиском опозиції М. Десаї подав у відставку. Його змінив коаліційний уряд на чолі з Ч. Сінгхом, але він теж невдовзі пішов у відставку, призначивши дострокові загальні вибори на січень 1980.

На сьомих позачергових виборах, всупереч багатьом прогнозам, упевнено переміг ІНК(І), що надавало йому право сформувати однопартійний уряд. Основним передвиборним аргументом І. Ганді було забезпечення стабільності та ефективності керування країною, що було виражено у формулі «стабільність або хаос».

Новий уряд зіткнувся з комплексом складних завдань: випрацювати оптимальну модель соц.-екон. розвитку, знайти баланс між загальнодерж., регіональними та клановими інтересами і негайно вирішувати найнагальніші проблеми. Уряду майже відразу вдалося добитися стабільних темпів зростання ВВП на 6% щорічно, пром. виробництва на 4%, збільшити збір зернових, зменшити рівень інфляції, підвищити ефективність підприємств держсектору. Бажаючи надати нац. економіці більш ринкового х-ру, уряд І. Ганді поступово почав відходити від деяких базових екон. принципів, закладених Дж. Неру, і став робити помірковані кроки на шляху екон. лібералізації: спростив надходження іноз. капіталу, забезпечив пріоритетний розвиток орієнтованих на експорт галузей, розпочав зближення з міжнар. фінансовими орг-ціями. Однак ці спроби часткового реформування економіки не могли призвести до швидкого вирішення глибоких соц.-екон. проблем, навпаки, вони викликали тимчасове падіння життєвого рівня більшості індійців. Економічні проблеми посилювалися і через зростання сепаратистських і комуналістських тенденцій, міжетнічні, міжконфесійні та міжкастові зіткнення, розгул тероризму, ускладнення ситуації у Джамму та Кашмірі (див. *Кашмір проблема*) та ін. штатах, що, в свою чергу, становило загрозу для нац. безпеки всієї країни. Уряд був змушений ввести війська в штати Ассам, Тріпура та Маніпур, повести рішучу б-бу проти сикхських сепаратистів (виступали за створення на території Панджабу незалежної держави Халістан), а також тамільських екстремістських угруповань, що боролися за тамільську державу – Таміл ілам (див. «*Тигри визволення Таміл Іламу*»). Ця б-ба з сепаратистами коштувала І. Ганді життя. 31.10.1984 вона була вбита двома власними охоронцями–сикхами.

Трагічна загибель І. Ганді викликала хвилю співчуття та симпатій на користь ІНК(І), що забезпечило йому масову підтримку електорату і принесло беззастережну перемогу на дострокових заг. парламентських виборах у грудні 1984. Зосередивши увагу не на соц.-екон. проблемах, які відійшли на задній план, а на необхідності збереження терит. цілісності країни, б-би з сепаратизмом та екстремізмом, забезпеченні стабільності та правопорядку, ІНК(І) добився рекордного за всю історію незалежної І. – 401 з 506 місць у парламенті. На посаду прем'єр-міністра було обрано старшого сина І. Ганді – Раджива (молодший Санджай загинув раніше), який тільки на поч. 1980-х років долучився до великої політики. Як і мати, Р. Ганді заявив про свою вірність соціалістичним ідеалам, соціальній справедливості та рівності. Гол. завданням свого уряду Р. Ганді задекларував екон. розвиток на основі соц. справедливості, рішучу боротьбу із злиднями, ліквідацію соц. нерівності. Проте на практиці у сфері економіки Р. Ганді продовжив відхід від «курсу Неру», започаткований І. Ганді 1980–84. Його уряд проводив лібералізацію і модернізацію економіки із залученням іноз. капіталу, нерентабельні держ. підприємства підлягали приватизації, відмінялися командно-адмін. методи управління економікою (хоча зберігалася її планування), значно зменшилося втручання держави у приватне підприємство. У внутрішньополіт. житті країни відбувалася стабілізація становища, було підписано угоди про політ. врегулювання у штаті Панджаб, нормалізувалася ситуація у штаті Ассам. Найважливіші політ. рішення Р. Ганді приймав після консультацій з опозицією, за його підтримки на ключові партійні та урядові посади висувалися молоді технократи. Р. Ганді провів демократизацію правлячої партії, зокрема поновив внутрішньопарт. вибори, які не проводилися у ній з 1972. Діяльність уряду Р. Ганді можна розділити на два етапи: 1985–87 і 1987–89. На першому етапі спостерігалася велика популярність Р. Ганді та ІНК(І). На другому етапі різко знизилися темпи екон. росту, жодна з розрекламованих раніше соц.-екон. програм не дала реальних результатів, знову загострилася проблема Панджабу, виникла криза у Джемму та Кашмірі, погіршилася міжрелігійна ситуація у країні. Зокрема тільки у перше півріччя 1988 відбулося 238 індусько-мусульманських сутичок, переважно у штатах Біхар, Гуджарат та Уттар Прадеш. До того ж тамільська громада Індії, яка нараховувала бл. 50 млн. осіб, звинуватила Р. Ганді у зраді нац. інтересів за його підтримку сингалів у міжнац. конфлікті між сингалами та тамілами на Шрі Ланці. Як наслідок, різко активізувалася

антиконгресистська опозиція в країні та численні опоненти Р. Ганді у лавах ІНК(І). Всередині партії виникло надзвичайно впливове угруповання т. зв. дисидентів, яке виступало за усунення Р. Ганді від влади. 02.10.1987 дисиденти, очолювані В. П. Сінгхом, порвали з ІНК (І) й утворили Джан морча (Народний фронт). 1988 у коаліції з Джаната парті та Лок дал, вони організували партію Джаната дал, яка об'єднала навколо себе опозиційні сили. Новий антиконгресистський блок отримав назву Раштрія морча (Національний фронт). Осн. своїм завданням Національний фронт висунув побудову в І. демократичної світської соціалістичної держави, забезпечення чесного і ефективного управління країною на основі рівності та соц. справедливості, а також проведення децентралізації екон. і політ. влади на засадах федералізму. Його гол. передвиборчими гаслами були усунення від влади Р. Ганді, захист інтересів найбідніших верств населення, б-ба з бідністю, корупцією та інфляцією.

На дев'ятих парламентських виборах у листопаді 1989 ІНК(І) отримав 194 мандати із загальних 543 (разом із союзниками – 216), а Нац. фронт на чолі з В. П. Сінгхом – 144. Уперше в історії І. жодна з політ. партій не змогла набрати достатньої кількості місць у Лок Сабсі, щоб сформувати однопартійний уряд. Президент країни Р. Венкатараман запропонував Р. Ганді, як лідеру найбільшої парламентської фракції, сформувати новий уряд. Однак, ІНК (І), який врахував антиконгресистські настрої у суспільстві та неможливість отримання вотуму довіри у парламенті, відмовився формувати кабінет і перейшов в опозицію. У результаті Нац. фронт сформував центристський уряд меншості на чолі з В. П. Сінгхом, який спирався на підтримку правих і лівих сил. Однак, як і уряд Джаната парті 1977–79, він не зміг виконати передвиборних обіцянок і досягти внутрішньополіт. стабільності. У листопаді 1990 кабінет В. П. Сінгха пішов у відставку. Його змінив уряд, сформований лідером Самаджваді Джаната дал Ч. Шекхаром (спирався лише на 61 депутата парламенту). З листопада 1990 ІНК(І) фактично перетворився у правлячу силу, оскільки без його санкції кабінет меншості Ч. Шекхара не міг ухвалити жодного рішення. Однак, у лютому 1991 ІНК(І) відмовився від підтримки уряду Ч. Шекхара, що призвело до його відставки і позачергових парламентських виборів. Враховуючи невдачі неконгресистських урядів і розчарування в них з боку електорату, ІНК(І) знову, як і 1980, взяв на озброєння гасло – «стабільність замість анархії». Напередодні виборів, 21.05.1991 неподалік від Мадрасу, під час мітингу унаслідок терористичного акту тамільських екстремістів був убитий

Р. Ганді. Ця трагічна подія викликала нову «хвилю співчуття» до Конгресу і принесла йому 2–3% додаткових голосів виборців.

На десятих позачергових виборах 1991 ІНК(І), всупереч очікуванням його керівництва, отримав 244 місця в парламенті (із 545), що не дало конгресистам можливість сформувати однопартійний уряд. Друге місце посів блок Нац. фронту з лівими партіями (129 місць), а третє місце виборола індуїстська релігійно-общинна Бхаратія джаната парті (121). ІНК(І), головою якого відразу ж після вбивства Р. Ганді було призначено спочатку його вдову Соню Ганді (італійку за походженням), а після її відмови, П. В. Нарасімху Рао, вперше сформував уряд меншості, що спирався на підтримку декількох союзних партій. Діяльність уряду П. В. Нарасімхи Рао (1991–96) позначилася значними досягненнями, насамперед у галузі економіки. Новий уряд продовжив курс Р. Ганді на лібералізацію економіки і проведення ринкових реформ. Кабінет П. В. Нарасімхи Рао здійснив девальвацію інд. рупії, провів денационалізацію частини держ. власності та її приватизацію (зокрема збиткових держпідприємств), розширив права нац. приватного капіталу при збереженні координуючої ф-ції держави, відкрив для приватного капіталу доступ у раніше закриті для нього сфери (зокрема, важку пром-сть), створив сприятливий клімат для іноз. інвестицій, значно скоротив бюрократичний апарат, активно впроваджував нові технології та ін. Уряд швидко досягнув макростабілізації економіки, поклавши край колишнім різким коливанням фін.-екон. системи країни. Значно виросла конкурентоспроможність інд. товарів, господарство І. стало більш інтегрованим у світову економіку, регулярно покращувалася більшість екон. показників, зміцнів середній клас (досяг чисельності майже в 150 млн. осіб). Однак, незважаючи на те, що уряд приділяв велику увагу соц. питанню, структурна перебудова економіки посилила соц. розшарування в інд. суспільстві, знизила життєвий рівень більшості індійців (бл. 250 млн. бідних), привела до зростання безробіття (бл. 30 млн. осіб) тощо. Все це, а також корупція і причетність до фінансових махінацій керівництва ІНК(І) негативно позначилося на результатах партії під час чергових парламентських виборів.

На виборах 1996 перемогла Бхаратія джаната парті, вплив якої значно зріс унаслідок посилення реліг.-націоналіст. настроїв серед представників індуїстської громади (80% населення), яка отримала 160 місць (разом із союзниками 194). ІНК(І) зазнав самої нищівної поразки за всю історію свого існування – 136 парламентських мандатів.

Коаліція центристських і лівих партій, які увійшли до Об'єднаного фронту (до квітня 1996 він називався Нац. фронт), провела 111 депутатів. Президент Ш. Д. Шарма надав право лідеру Бхаратія джаната парті А. Б. Ваджпаї сформувати новий уряд. Згідно з Конституцією, кабінет А. Б. Ваджпаї повинен був у двотижневий термін створити більшість у Лок Сабсі. Оскільки А. Б. Ваджпаї не зміг заручитися підтримкою жодної з великих партій чи коаліцій, то 27.05.1996 подав у відставку (був при владі всього 13 днів). Формування уряду було доручено 13-партійній фракції Об'єднаного фронту. Прем'єр-міністром став один із керівників Джаната дал, маловідомий політ. лідер із штату Карнатак Х. Д. Деве Гоуда, обраний на цю посаду унаслідок компромісу між кількома реальними претендентами на владу. Хоча ІНК(І) спочатку надавав Х. Д. Деве Гоуді беззастережну підтримку, у квітні 1997 він отримав вотум недовіри у парламенті й прем'єром став ще один лідер Об'єднаного фронту І. К. Гуджрал. Наприкін. листопада 1997 він подав у відставку, яку прийняв новий президент країни Р. К. Нараянан.

Дванадцяті позачергові парламент. вибори проходили у лютому-червні 1998. Як і 1996, знову перемогла Бхаратія джаната парті, яка отримала 251 мандат із 539, а разом із союзниками – 264. ІНК(І), очолюваний С. Ганді, збільшив своє представництво у парламенті до 166 місць, тоді як альянс Об'єднаний фронт, навпаки, зменшив до 96. Новий коаліційний уряд, сформований лідером Бхаратія джаната парті А. Б. Ваджпаї, приступив до виконання своїх обов'язків 19.03.1998. Новий прем'єр обіцяв захищати нац. пром-сть (свадеші) і збільшити кількість робочих місць і ліквідувати безробіття. Екон. програма уряду А. Б. Ваджпаї передбачала держ. протекціонізм для нац. пром-сті з одночасним звільненням її від контролю держави, подальшу лібералізацію і модернізацію економіки, надання захисту та допомоги малому виробництву і с/г, спрямування іноз. інвестицій у ключові галузі господарства, особливо в інфраструктуру та енергетику, а не в легку і харчову пром-сті. Уряд виходив з того, що інд. економіці потрібен час і всебічне сприяння, для пристосування до умов глобалізації світового господарства. У соц. сфері уряд зобов'язався активно вирішувати проблеми у галузі охорони здоров'я, освіти, житлового будівництва, забезпечення населення продуктами харчування і питною водою. Урядова програма передбачала забезпечення продовольчої безпеки країни, підготовку Національної Хартії соц. справедливості, засновану на принципах соціальної гармонії. Хоча фінансова криза 1997–98 сильно перешкоджала проведенню

реформ, уряд А. Б. Ваджпаї вже в перший рік свого існування добився значних успіхів. Тим не менш, 17.04.1999 кабінет А. Б. Ваджпаї отримав вотум недовіри у парламенті й пішов у відставку. Після цього п'ять місяців проводилися тринадцять позачергові загальні парламентські вибори, під час яких перемогу здобув багатопартійний Нац. демократичний альянс, очолюваний Бхаратія джаната парті (отримав 182 мандати з 539). Здобувши всього 112 місць у Лок Сабсі, ІНК(І) став лідером парламентської опозиції.

Ще 1974 І. провела ядерні випробування, внаслідок чого країна фактично стала членом «ядерного клубу». 1998 І. провела два підземних ядерних випробування і задекларувала про наявність у неї ядерної зброї. При цьому керівництво І заявило, що свої ядерні сили І. створила на протипагу державам, які володіють атомною зброєю (малось на увазі Китай і Пакистан). Постійних членів РБ ООН виступили із засудженням ядерних випробувань І., однак офіц. Делі відкинув критику міжн. спільноти, зазначивши, що І. не порушила міжнар. зобов'язань, оскільки не підписувала Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Така позиція нд. Влади загострила амер.-інд відносини – США ввели економічні та військові санкції проти І., зокрема заборонили експорт у цю країну озброєнь.

У жовтні 1999 А. Б. Ваджпаї вдруге очолив коаліційний уряд. Він відразу ж заявив про продовження перетворень і реформ, назвавши їх реформами «другого покоління», які включали фінанс. лібералізацію, залучення іноз. інвестицій (10 млрд в рік), сприяння екон. зростанню (7-8% в рік), захист нац. пром.-сті й прискорений розвиток інформаційних технологій. Вступивши у третє тисячоліття, багатонаціональний інд. народ 26.01.2000 урочисто відзначив визначну подію у своїй історії – 50-річчя утворення Республіки Індія.

І. впевнено увійшла в ХХ століття як держава – регіональний лідер в Пд. Азії та країна, яка користується повагою на міжнар. арені. Серед фахівців поширеною є думка про те, що І. вдало пристосувалася до «правил глобалізації» і скористатися ними. Поширення процесів глобалізації співпало з новою екон. політикою в країні, а також розвитком вітчизняної науки і освіти. Реформи з лібералізації економіки, розпочаті наприкін. ХХ ст., показали потенційні можливості країни, відкрили нові шляхи розвитку нац. господарства. Від 2000 було проведено подальші важливі перетворення, які сприяли доступу як приватного нац., так і іноз. капіталу, створено умови для організації спільних підприємств у цілому ряді галузей – від фармацевтичної до гірничої. Це дозволило закріпити екон. прорив

і зберегти високі темпи щорічного зростання (у різні роки від 7 до 12% ВВП). Уряд М. М. Сінгха (2004–14), відомого вченого-економіста, продовжив модернізаційний курс. Поступово Республіка Індія зайняла одну з провідних позицій не лише в Азії, а й у світі – завдяки величезному ресурсному і демографічному потенціалу, спадковості у проведенні екон. реформ і постійному зовнішньо політ. курсу, який завжди виходив з позитивного нейтралітету і принципів мирного співіснування *панча шила*. Впродовж багатьох років І. є визнаним лідером *Руху неприєднання*.

Період на переломі століть став часом зміни іміджу І. в світі завдяки стрімкому розвитку галузі інформаційних технологій. Вдало використовуючи зростання попиту на фахівців в області програмування, І. за короткий термін завоювала визнання як визнаний лідер у галузі інформаційних технологій й отримала великі прибутки завдяки розвитку цього напрямку. 2000 частка І. на світовому ринку комп'ютерних технологій зростала майже до 20%, бл. 30% програмістів у світі – індійці за походженням і країна посідає друге місце у світі за кількістю фахівців у цій галузі. Інд. уряд правильно оцінив можливості країни: галузі надається пріоритетна увага на держ. рівні: з 2000 у країні діє Закон про інформаційні технології, який стосується безпеки зберігання та продажу інформації. Міністерство зв'язу та інформаційних технологій розробило Програму стандартизації контролю і якості електронної продукції, яка враховує вимоги і показники світового рівня. 2006 у країні нараховувалось 44 державні й 25 приватних технологічних парків, деякі з них майже повністю знаходяться у власності іноз. інвесторів. Для координації зусиль і контролю діяльності у галузі інформаційних технологій було впроваджено роботу Нац. центру інформатики. Рухаючись у напрямку глобальних перетворень, І. досить швидко стала одним з світових лідерів аутсорсингу – «використання зовнішніх ресурсів». 2006 з 50 найефективніше працюючих на світовому ринку компаній-виконавців послуг 13 були індійські.

Слід зазначити, що успіхи індійців не були ситуативними і не випадковими: з кін. 1990-х років інд. вчені і політики працювали над програмами розвитку країни. Найрепрезентативніше бачення внутр. трансформації та посилення міжнародних позицій І. викладено в концепції «Індія – 2020», провідним автором якої був президент І. (2002–07) А. П. Дж. Абдул Калам. З ім'ям Абдул Калама пов'язують ядерні випробування на полігоні Покхран у травні 1998, тому газета *Bombay Times* навіть назвала його «Людина-ракета». Під час перебування на посаді президента країни,

Абдул Калам реалізував програму стратегічного розвитку країни. Президент підкреслював, що Концепція «Індія 2020» є соціально зорієнтованою, однак зазначав, що екон. показники не завжди висвітлюють реальний стан речей. Слід визнати, що загалом у країні все ще зберігається величезний розрив між багатими та більш-менш забезпеченими громадянами (представниками середнього класу) і тими, що ледь виживають. Тому індійську демократію й називають іноді «демократією 50 X 50», де половина індійців живе, як у Каліфорнії, а половина – як у тропічній Африці. 2006 експерти відомої компанії Price Waterhouse Coopers визначили першу позицію І. в світі за темпами розвитку на період до 2050. 2006 відбувся Світовий економічний форум в Давосі, гаслом роботи якого стало «Індія всюди».

Після чергових виборів у травні 2014 (І. прийнято називати «найбільшою демократією» через величезну кількість виборців – понад 800 млн.) уряд країни очолив Н. Моді (колишній губернатор західноінд. штату Гуджарат і член партії БДП), який під час виборчої кампанії активно використовував популярні в І. ідеї *свадеші* – власного виробництва, намагаючись таким чином привернути увагу і до необхідності оновлення вітчизняної економіки, і залучення якомога більшої кількості населення до розбудови країни. З того часу світ дізнався про «мобіноміку» – новий інноваційний розвиток, в основі якого подальше технологічне зростання.

Однією з перших ініціатив нового лідера стала програма «Виробляй в Індії»: Make in India націлена на активне залучення іноз. інвесторів за умов подальшої лібералізації, прозорості ведення бізнесу, створення спеціальних пільг і преференцій. І., за задумом Моді, має перетворитися на світову промислову кузню, для чого в неї є величезні ресурси, зокрема ідеальний трудовий резерв: дешева й кваліфікована робоча сила, в переважній більшості – амбітна молодь. План Н.Моді виглядає доволі реалістичним, оскільки завдяки реформам, розпочатим 25 років тому, в І. вже створені певні можливості для впровадження інновацій в технологічно-економічній галузі, збудовані цілі міста з інтелектуальними технологіями й виробничі кластери, почали реалізуватися спеціальні промислові коридори. Так, запущений амбітний проєкт промислово-інвестиційного коридору Делі–Мумбаї для повної реалізації якого очікується 100 мільярдів дол. прямих іноз. інвестицій.

Надзвичайно активною є зовнішньо політ. діяльність Н. Моді, який здійснив рекордну кількість візитів, починаючи від сусідніх країн (відносини з державами субконтиненту завжди є

дуже вразливою сферою для Індії, так само проблемними залишаються стосунки з Китаєм), до виступів в США, де проживає майже 3-х мільйонна індійська діаспора. Загалом індійський зовнішньо політ. курс залишається незмінним, країна є учасником багатьох багатосторонніх форматів – «Велика двадцятка», БРІКС, АСЕАН, Шанхайській організації співробітництва та ін. Єдиною поки що не реалізованою метою у царині міжнар. відносин є постійне членство в Раді Безпеки ООН, яке Індія виборює з 1992, намагаючись здобути офіційне підтвердження статусу великої держави, яка має бути одним з провідних світових акторів у майбутній багатополярній системі.

Лит.: Hermann Kulke, Dietmar Rothermund. *A History of India*, Taylor and Francis, 2016; Barbara D. Metcalf, Thomas R. Metcalf. *A Concise History of Modern India*, Cambridge University Press, 2006; Джон Кей. *История Индии*, Москва: Астрель, 2011; Феликс Юрлов, Евгения Юрлова. *История Индии. XX век*, Москва: Институт востоковедения РАН, 2010.

О. Чувпило (Харків), О. Борділовська (Київ).

ІНОЗЕМНИЙ ЛЕГІОН (Legion Etrangere) – міжнародне військове формування найманців. Перші частини створенні 1831 в Алжирі з швейцарських вояків та іноземців, які емігрували до Франції після поразки нац.-визв. і рев. рухів у їх країнах. Легіонери брали участь у розбудові та обороні Франц. колоніальної імперії. Солдати І. л. воювали у Кримській війні 1853–56, франц.-італ. війні 1859, Індокитайській війні 1946–54, Алжирській війні 1954–62 та ін. воєнних конфліктах, зокрема Чаді (до 1970), Джибутті (1969), у заїрській провінції Шаба (1978) та ін. Всупереч правилам підрозділи Легіону використовували на території метрополії – у Франко-пруській війні 1870–71, для придрушення Паризької комуні і під час Другої світової війни. Найманець підписує контракт на 5 років, присягає на вірність не Франції, а Легіону (девiз «Легіон наша вітчизна»), може змінити прізвище і користуватися псевдонімом. Загальна чисельність легіонерів бл. 8,5 тис. осіб (всього 10 полків). Частина військ І. л. розміщена у заморських територіях Франції. Сьогодні в І. л. другу за чисельністю групу після франкомовних легіонерів (45%) становлять вихідці з Центр.-Сх. Європи (25%).

Т. Марискевич (Львів).

«ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ» – термін, що вживається для окреслення одного з різновидів націоналізму, який істотно відрізняється від ліберально-демократичного, реформістського

націоналізму типу «Рісорджементо». Якщо націоналізм типу «Рісорджіметно» епохи об'єднання Італії ґрунтувався на поєднанні принципів нац. визволення із дем. перетвореннями, то «І. н.» на таких тоталітарних принципах як пріоритет нації, державі нац. вождя над правами і свободами громадян. Родоначальником ідеології «І. н.» вважається Шарль Морас (1888–1952), франц. політик і літ. критик, який розглядав націю як найвищу цінність людського буття згідно принципу «Франція понад усе». За Ш.Морасом нація, як духовно-біологічна спільнота, об'єднуючи всі покоління громадян, багатівкові традиції і сучасні надбання, створює необхідні умови для благополуччя всіх співвітчизників. Тому громадяни зобов'язані підпорядкувати свою волю, почуття і розум служінню нації в її боротьбі за виживання і домінування. Ш.Морас нещадно критикуючи ідеали Французької революції (свобода, рівність і братерство) обстоював необхідність збереження спадкової монархії як найвідповіднішої форми нац. розвитку.

В Україні ідеї «І. н.» знайшли відображення в праці Д. Донцова «Націоналізм» і програми *Організації українських націоналістів*. На сьогодні «І. н.» включає ідеологічні засади всіх праворадикальних рухів, зокрема, фашистського і неофашистського спрямування.

С. Рутар (Львів).

ІНТЕРНАЦІОНАЛ II – міжнародне об'єднання робітничих партій, засноване 1889. Основну роль у його відродженні відіграв Фрідріх Енгельс. Установчий конгрес II Інтернаціоналу відбувся 14–21.07.1889 у Парижі. Всього відбулося 8 конгресів. Після перемоги *більшовиків* у Росії міжнар. робітничий рух втратив єдність. У березні 1919 виник *Комуністичний Інтернаціонал*, який об'єднав представників комуністичних партій, а представники соціал-демократичних партій у міжвоєнний період здійснили спроби організації Бернського і Віденського Інтернаціоналу. 1951 виник Соціалістичний Інтернаціонал (Соціінтерн).

Ю. Шведа (Львів).

ІНТЕРНАЦІОНАЛ IV – назва, яку обрав собі міжнародний рух прихильників *троцькізму*. Заснований 1938 у Парижі. 1953 розколовся на «Міжнародний секретаріат» і «Міжнародний комітет». 1962 з «Міжнародного секретаріату» виділилося «Латиноамериканське бюро», а 1963 – «Марксистсько-революційна тенденція IV Інтернаціоналу». У основі суперечностей між ними лежать різні підходи до проблеми форм і методів боротьби. Частина троцькістів, що об'єднуються навколо «Марксистсько-революційної тенденції»

та «Латиноамериканського бюро» виступають за модернізацію троцькізму відповідно до сучасних вимог. Троцькістські центри раз у 2–3 роки проводять конгреси, видають журнали, пропагандистські матеріали. Троцькістські групи, які існують у низці держав Зх. Європи, Лат. Америки і США, є нечисленними і виступають як секції одного з названих центрів.

Ю. Шведа (Львів).

ІНТЕРПОЛ – скорочена назва Міжнародної організації кримінальної поліції. Рішення про створення І. було прийнято 1914, фактично створена 1923. І. здійснює координацію міжнародного розшуку злочинців; осіб, що пропали безвісти; викрадених цінностей тощо. Штаб-квартира І. знаходиться у Ліоні (Франція). Вищий орган – Генеральна асамблея, яка збирається щорічно. Членами І. є бл. 150 держав, зокрема Україна (з 1992).

ІНТИФАДА (з араб. – звільнення, визволення) – назва великого повстання палестинського населення на арабських територіях, які окупував Ізраїль. Виділяють дві палестинські І. «Перша інтифада» («Велика Інтифада») розпочалася 06.12.1987 як протест проти побудови нових євр. поселень на окупованих землях (Західний Берег р. Йордан і сектор Гази). Відбувалося у формі страйків, терористичних акцій, демонстрацій і стихійних заворушень, які часто переростали у криваві зіткнення з ізраїл. поліцією та військовими підрозділами з використанням вогнепальної зброї. За роки першої І. загинули 1 162 палестинці й 160 ізраїльтян. Вважається припиненим після укладення 13.09.1993 у Вашингтоні угоди («Декларації принципів») між *Організацією визволення Палестини* та ізраїл. урядом про створення Палестинської автономії. «Друга Інтифада» (інколи називають «Інтифада Аль-Акса») розпочалася 2000 після палест.-ізраїл. сутичок біля мечеті Аль-Акса в Єрусалимі й продовжувалась приблизно до 2205. Втрати ізраїльської економіки внаслідок «Другої Інтифади» сягнули 12 млрд. дол. США. Після визнання США Єрусалиму столицею Ізраїлю (06.12.2017) рух «ХАМАС» заявив про початок «Третьої Інтифади».

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, в якому інформація набуває нового значення. Поняття І. с. використовується для визначення пізнього етапу розвитку постіндустріального суспільства, або нового етапу розвитку людства як інформаційної цивілізації. Концепції І. с. виникли у кін. 1970–80-х роках (А. Турен, П. Серван-Шрайтер, М. Хоркхмайєр, Хабермас, Луман, Масунда та ін.).

Головною умовою І. с. розглядаються високотехнологічні інформаційні сітки, які діють у національному, регіональному і глобальному масштабах. В І. с. головним сектором економіки стає інформаційне виробництво, а інформація – основним видом товару і однією з головних соціальних цінностей суспільства. Нові інформаційні технології суттєвим чином змінюють соціальний, політичний розвиток, чинять все більший вплив на формування особистості, функціонування сім'ї, способу життя людини. В І. с. постійно відбувається комп'ютеризація і автоматизація пром-сті та управління, радикальним способом змінюються соц. структури (у сфері інформації задіяно не менше 50% від загальної кількості зайнятих), знижується кількість працівників, які зайняті у традиційних сферах. В І. с. тісно пов'язані соц., технолог., екон. і культ. механізми, поглиблюється процес всезростаючого використання інформаційних технологій для виробництва, зберігання, поширення інформації, й особливо знань. Деякі вчені вважають, що в І. с. нівелюються нац. традиції та культура, що пояснює подекуди критичне ставлення до І. с. як технократичної утопії.

Л. Старецька (Львів).

ІНЬОНЮ Ісмет (Ісмет-паша; İsmet; 24.09.1884 – 25.12.1973) – турец. політик. Кадровий військовик, генерал. 1908 взяв участь у молодотурецькій революції. Під час *Першої світової війни 1914–18* воював на Кавказі та Сирії. У ході Грец.-турец. війни 1919–22 – нач. Генштабу турец. армії. У січні та березні 1921 турец. війська під команд. І. (до 1934 називався Ісмет-паша) здобули перемоги біля селища Іньоню. Був одним із найближчих співробітників М. Ататюрка. Як міністр закорд. справ країни (1922–24) вів переговори із представниками держав *Антанти* у Лозанні, домігся скасування *Севрського мирного договору 1920* і укладення на вигідних для Туреччини умовах *Лозаннського мирного договору 1923*. 1923–37 (з перервою) і 1961–65 – прем'єр-міністр Туреччини. Виступив одним із ініціаторів створення *Антанти Балканської*. Після смерті Ататюрка (1938) очолив Народно-республіканську партію (НРП) і був обраний Меджлісом президентом країни (1938–50). Під час Другої світової війни уклав договір про дружбу і ненапад з нацист. Німеччиною (18.06.1941), однак під тиском союзників зберігав нейтралітет. У березні 1944 розірвав дипл. стосунки з Берліном, проте у війну на боці держав *антигітлерівської коаліції* вступив лише у лютому 1945. У післявоєнний період І. сприяв утвердженню у країні багатопартійної системи. Після перемоги на виборах Демократичної партії очолював з 1950 парламентську опозицію. Критикував уряд А. Мендереса за

поширення екон. анархії та корупції у країні, що привело у травні 1960 до масових заворушень у столиці та військового перевороту, який здійснив ген. К. Гюрсел. Після парламент. виборів 1961, на яких НРП здобула перемогу (очолював партію до 1972), І. сформував коаліційний урядовий кабінет. Його наступником на посту прем'єр-міністра став С. Демірель.

ІОНЕСКО Ежен (Ionesco; 26.11.1909 – 28.03.1994) – франц. драматург, один з провідних представників нелогічної, трагікомічної драми, що одержала назву «театру абсурду». Н. у Слатіні (Румунія). Батьки дитиною відвезли його в Париж і першою його мовою стала французька. У Румунію родина повернулася, коли І. був уже підлітком. Вступив до Бухарестського ун-ту, вивчав франц. мову і літ-ру. На початку літ. діяльності І. писав вірші на франц. і румун. мовах. Склав зухвалий памфлет за назвою «Ні!», який був витриманий у нігілістичному дусі дадаїстів і, демонструючи єдність протилежностей, спочатку засуджував, а потім звеличував трьох румун. письменників. У «трагедії мови» «Голомозій співакці» (1950), першій п'єсі І., зображується світ, що збожеволів, «крах реальності». На ідею написати цю п'єсу І. надихнуло читання розмовника. Наступними його п'єсами стали «Урок» (1951), «Стільці» (1952), «Новий мешканець» (1953), «Майбутнє в яйцях» (1957), «Убивця за покликанням» (1959), «Носороги» (1959), «Повітряний пішохід» (1962), «Король вмирає» (1962), «Спрага і голод» (1964), «Макбет» (1973) та ін. Ситуації, характери і діалоги його п'єс дотримуються скоріше образів і асоціацій, ніж повсякденної реальності. Мова ж за допомогою кумедних парадоксів, кліше, приказок і інших словесних ігор звільняється від звичних значень і асоціацій. Сюрреалізм п'єс І. веде своє походження від циркової клоунади, фільмів Ч. Чапліна, Б. Кітона, братів Маркс, античного і середньовічного фарсу. Його типовий прийом – накопичення предметів, які загрожують поглинути акторів; речі стають живими, а люди перетворюються в неживі предмети. І. написав також роман «Пустельник» (1974) і кілька серій дитячих книг. Член Французької Академії з 1970. Помер у Парижі.

ІПР (франц. Ypres, фламанд. Ieper) – місто на пн.-зх. Бельгії, у р-ні якого під час Першої світової війни 1914–18 вперше було застосовано хімічну зброю. Внаслідок провалу плану нім. Генштабу на проведення короткотермінової війни (див. *Шліффена план*) нім. командування було змушене шукати нові засоби прориву суцільного позиційного

фронту, який склався від Швейцарії до Ла-Маншу на поч. 1915. З цією метою наприкін. квітня 1915 на лівому фланзі 4-ої нім. армії (побл. Іпра) нім. командування запланувало наступальну операцію із застосуванням хімічної зброї. Німці надавали цій операції важливе місце в плані активної оборони Західного фронту і готували її з поч. березня 1915 дуже ретельно і у суворій таємниці. Засоби хімічного нападу у вигляді хімічних снарядів і вогнеметів нім. підрозділи використовували і раніше, але в обмежених кількостях. В Іпрській операції ними була вперше застосована хімічна газобалонна атака (хлор). Місцем атаки був обраний вигин у нім. обороні північніше І., на стику 2-ої англ. армії й 20-го франц. корпусу. Рівнинна місцевість і пн.-зх. вітри у цьому р-ні сприяли проведенню такої атаки. Протягом декількох днів спеціальні хімічні підрозділи в нічний час на фронті в 6 км встановили 150 газобалонних батарей (6 000 балонів). 22.04 о 17 год. на позиції брит. військ були випущені 180 тис. кг хлору протягом 5 хвилин. Англ. солдати, не забезпечені засобами захисту від газу, задихалися і помирали. Ті, що вижили, залишали окопи і втікали, переслідуювані газовою хмарою. Від хлору постраждали 15 тис. осіб, з яких 5 тис. померло. Смуга фронту шириною в 10 км й у глибину 7 км виявилася без оборони. Залишені англ. окопи і позиції артилерії без пострілу займалися нім. солдатами. Скориставшись цим, 26-й нім. корпус зайняв містечка Лангемарк і Пількем і вийшов північніше І. до Ізерського каналу. Однак, нім. командування не мало резервів, щоб розвинути досягнутий тактичний успіх в оперативний. Пізніші спроби нім. військ відновити атаку виявилися безуспішними. Раптовість застосування нового засобу боротьби була втрачена, а війська союзників були вже оснащені найпростішими засобами протихімічного захисту. Перше в історії воєн застосування газу принесло нім. військам обмежені результати. З цього часу обидві воюючі сторони почали застосовувати хім. засоби боротьби. У ході газової війни, яка почалася, вводилися всі нові бойові хімічні речовини. Розвивалися засоби захисту і новий елемент бойового забезпечення – протихімічний захист військ. Вже 1915 найпростіші марлеві пов'язки були замінені проти газами. Під І. 12.07.1917 німці вперше застосували нову отруйну речовину – іприт (гірчичний газ). Випари іприту вражали легені, очі, шкіру, що часто закінчувалися смертельним результатом. Для захисту від іприту одних проти газів було недостатньо. Німці застосовували іприт до вересня 1917. Втрати союзників від нової отруйної речовини у 8 разів перевершували втрати, заподіяні всіма ін. отруйними речовинами.

І. Мельник (Львів).

ІРАК (Республіка Ірак) – держава в Південно-Західній Азії. Межує з Туреччиною, Іраном, Саудівською Аравією, Кувейтом, Йорданією, Сирією. Має вихід до Перської затоки. Загальна площа: 435 тис. км². Чисельність населення: 40,5 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: араби – 80%, курди – 15%, перси – 3%, туркомани, ассирійці та ін. Релігійний склад населення: мусульмани – 99% (суніти – 60%, суніти – 35%), християни – 0,8%. Держ. мови: арабська, курдська. Форма держ. правління: парламентська республіка. Форма держ. устрою: федеративна республіка. Столиця: Багдад. Адмін.-терит. поділ: 19 провінцій (територія 4 провінцій Ірацького Курдистану де-факто незалежна від центрального уряду). Глава держави: президент. Законодавча влада: Рада Представників. Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів. Грошова одиниця: ірацький динар.

На поч. ХХ ст. територія сучасного І. входила до складу Османської імперії. Незважаючи на це, пануюче положення в економіці країни займала В. Британія, на долю якої припадало 2/3 ірак. імпорту, а весь експорт із країни залежав від брит. посередників, що діяли у Багдаді та Басрі. У руках британців перебувала монополія на організацію судноплавних перевезень по ріках Тигр і Євфрат. Після молодотурец. революції в І. 1909–13 з'явилися перші араб. нац.-патріотичні орг-ції: Нац. науковий клуб у Багдаді, Спілка реформ і філія ліванської Ліги реформ у Басрі. Ці орг-ції виступали за еволюційне реформування імперії та поступове надання І. більшої автономії.

У ході світової війни в І. розгорнулися бойові дії між брит. і турец. військами. 07.11.1914 у гирлі р. Шатт-ель-Араб висадилися брит.-інд. війська. 21.11 вони зайняли Басру, а до поч. грудня повністю вигнали турків із півдня І. У листопаді 1915 турки розбили брит.-інд. армію біля Ктесіфона. У квітні 1915 капітулював брит. корпус ген. Чарльза Таунсенда (1861–1924), оточений турками у Кутель-Амарні. Переправивши до І. додаткові сили, у грудні 1916 брит. війська розпочали в Месопотамії великий наступ. 11.03.1917 брит. підрозділи здобули Багдад. До листопада 1917 під контроль брит. військ перейшла вся територія І., де Лондон створив тимчасову цивільну адм-цію, яку очолив брит. резидент Персі Кокс (1864–1937), якого згодом змінив Арнольд Вільсон (1884–1940). Турец. адм-ція була змінена чиновниками із Брит. Індії, за брит. зразками було перебудовано систему судівництва і місцевої адм-ції. Сучасна територія І. була сформована британцями після завершення війни. До його складу увійшли землі трьох вілайетів Османської імперії: Багдад, Басра і Мосул, при-

чому навколо приналежності Мосулу тривалий час точилася суперечка між І. та Туреччиною.

Відразу після отримання мандату *Ліги Націй* на управління І. брит. адм-ції довелося зіткнутися із сильним опором місцевого населення. У червні 1920 в І. почалося антибрит. повстання. Приводом до повстання послужив арешт британцями шейха Шалами Абу аль-Джуна. 30.06.1920 загін озброєних співплемінників шейха увірвався до міста Румайли, де утримували в'язня і звільнив шейха. Повсталі (їх кількість невдовзі досягла 130 тис. осіб) вимагали проголосити І. королівством і передати корону країни синові еміра та шерифа Мекки Гусейна – Файсалові (1883–1933), який відзначився під час антитурец. б-би часів Першої світової війни, а згодом якийсь час правив Сирією. На поч. серпня 1920 у руках британців залишилися лише Багдад, Мосул і Басра. Завдяки додатковим військовим силам, які брит. влада перекинула з Індії, Лондону восени 1920 вдалося придушити повстання. Намагаючись уникати конфліктів із місцевим населенням, брит. владі довелося шукати компромісне вирішення питання подальшого устрою І. У кін. жовтня 1920 В. Британія дозволила створити в Багдаді араб. тимчасовий уряд і розпочати з ним переговори про майбутнє країни. У березні 1921 на спец. конференції у Каїрі було вирішено перетворити І. у королівство. У серпні 1921 син шерифа Мекки – Файсал став королем Іраку. 10.10.1922 І. підписав із В. Британією угоду, яка визначала характер політ. відносин між обома країнами. Багдад отримував автономію у внутрішньополіт. питаннях, а Лондон брав на себе зобов'язання захищати І. від зовн. агресії. Разом із угодою було заключено 4 конвенції. Скликані 1924 Установчі Збори проголосили Конституцію країни і висловилися за відміну брит. мандату. Взамін за відмову від негайної незалежності, В. Британія запропонувала І. підтримку у вирішенні проблеми державної приналежності багатого нафтою р-ну Мосул на кордоні з Туреччиною, де крім арабів мешкали курди та туркомани. Питання Мосулу, яке розглядалося на засіданні Ліги Націй, було вирішене на користь Багдада і 1926 більшу частину Мосульського вілайєту Туреччина передала І.

30.06.1930 у Багдаді король *Файсал I* підписав із представником В. Британії нову міждерж. угоду терміном на 25 років. Ця угода скасовувала режим капітуляцій, проте британці продовжували займати провідні пости у адмін. апараті та збройних силах країни. В І. зберігалися брит. військові бази у Хаббанії та Шуайбі. За сприяння Лондона 03.10.1932 І. вступив до *Ліги Націй*, після чого країна була визнана повністю незалежною державою. Проте, брит. радники продовжували

відігравати провідну роль у прийнятті ірак. урядом політ. рішень. Місцева влада була зосереджена у руках кількох заможних купецьких кланів і багатих землевласників.

Незалежний І. був змушений вирішувати складні екон. і політ. проблеми. Проголошення незалежності співпало в часі зі світовою екон. кризою, коли різко впали світові ціни на головні статті ірак. експорту – фініки, зерно і вовну. За винятком нафтовидобувних промислів у країні зовсім не існувало пром. підприємств. Життя селян, що складали 70% населення країни, повністю залежало від б-би із прогресуючим засоленням ґрунтів. Замість того, щоб боротися із засоленням посівних площ, уряд стимулював зрошення нових, раніше необроблюваних, р-нів. Спроби уряду запровадити вирощування в країні бавовни провалилися. Екон. проблеми спричинили політичну нестабільність. Протягом перших 2,5 років незалежності І. при владі змінилося вісім урядів і тричі відбувалися парламентські вибори. Створений у березні 1933 Рашидом Алі ель-Гейлоні (1892–1965) уряд спробував відвернути увагу населення від екон. проблем націоналістичною риторикою, що зрештою призвело до конфлікту із неараб. частиною населення країни. У серпні 1933 почалися погроми асирійців, які наприкін. Першої світової війни, тікаючи від нац. і реліг. переслідувань, переселилися до І. з Туреччини. Саме з асирійців брит. адм-ція формувала більшу частину армії та поліційних сил, через що араб. населення сприймало асирійців, як прислужників Лондона. Так і не реалізувавши задекларованої програми соціальних реформ, у вересні 1933 уряд Р. А. ель-Гейлоні пішов у відставку.

Після смерті короля Файсала I (08.09.1933) наступним монархом І. став його 21-річний син Газі (1912–39). Газі продовжував політику орієнтації на В. Британію. У цій ситуації почав наростати конфлікт між королем і націоналістично налаштованими прихильниками Р. А. ель-Гейлоні із Партії націоналістичного братства. У травні 1935 у кількох р-нах країни почалися заворушення, які виникли на соц. ґрунті. До конфлікту втрутилася армія. 26.10.1936 до короля з ультиматумом звернулися військові на чолі з головноком. ірак. армії ген. Бакром Сідкі (1890–1937), які вимагали вислати із країни пробрит. налаштованих політиків і призначити до складу уряду націоналістів. Король пішов на поступки, внаслідок чого при владі опинилася група молодих політиків, яких називали «ахалістами» (за назвою газети «Аль-Ахалі» – «Народ», навколо якої сформувалася ця група). Втім уряд «ахалістів» під керівництвом Хікмета Сулеймана (1889–1964) протримався при владі

лише рік. Після того, як 11.08.1937 Бакра Сідкі убили військові змовники, 17.08 «ахалістів» усунули від влади.

У зовн. політиці уряд І. проводив політику орієнтації на В. Британію. Зокрема, 08.07.1937 І. приєднався до *Саадабадського пакту 1937* – військ. угоди з Іраном, Афганістаном і Туреччиною, яка оформила союз цих держав (т. зв. Близькосхідну Антанту) під патронатом Лондона. У кін. 1930-х років В. Британія продовжувала залишатися головним торговим партнером І. Британці контролювали 33% ірак. імпорту та 22% імпорту країни. За допомогою європейців у країні була збудована низка шосейних і залізничних доріг. 1939 Лондон надав І. фінансову допомогу у розмірі 4 млн ф. ст. Розглядаючи Багдад як потенційного союзника, брит. уряд був зацікавлений у зміцненні його армії та транспортної інфраструктури, які могли знадобитися під час майбутньої війни. Разом з тим, у кін. 1930-х років у І. активізуються німецькі впливи. Особливо сильними пронім. настрої були в середовищі військових, зокрема в армії діяла таємна орг-ція «Золотий квадрат». Очолював пронім. групи колишній прем'єр-міністр Р. А. ель-Гейлоні.

03.04.1939 в автокатастрофі загинув король Газі й на трон вступив його 4-літній син *Файсал II* (1935–58). Регентом був призначений його дядько Абд аль-Ілах (1913–58), що відзначався пробрит. симпатіями. 02.09.1939 під тиском Лондона І. розірвав дипл. стосунки з нацист. Німеччиною, але не оголосив їй війну. У складній залаштунковій б-бі тимчасову перемогу здобув пронім. «Золотий квадрат». 31.03.1940 Р. А. ель-Гейлоні знову очолив коаліційний уряд, який спробував обмежити присутність у країні брит. військ і дистанціюватися від політики Лондона. Пронім. симпатії особливо посилювалися в І. після того, як 23.10.1940 Німеччина та Італія виступили з декларацією на підтримку араб. країн, що боролися за свою незалежність. Остерігаючись подальшого дрейфу країни у напрямку Берліна, у лютому 1941 британці інспірували зміну уряду на лояльний до Лондона кабінет. Проте, 01.04.1941 пронім. налаштовані військові, на чолі з Р. А. ель-Гейлоні, вчинили державний переворот. Р. А. ель-Гейлоні висунув вимогу не збільшувати кількість брит. військ у країні і обмежити зони їх пересування. Брит. уряд відмовилися виконувати ці розпорядження, а 20.04.1941 оголосив, що в Басрі, всупереч брит.-ірак. угоді від 20.07.1940 буде створено велику військову базу. 23.04 Е. Іден поінформував Багдад, що брит. війська збираються взяти під свій контроль нафтові поля в глибині території країни. 28.04.1941 Лондон

зажадав від керівництва І. дозволу на висадку в Басрі додаткових 3,5 тис. вояків, у відповідь на що Р. А. ель-Гейлоні віддав своїм військам наказ блокувати брит. військові бази. Брит. сили легко зняли облогу, а після того, як з Трансйорданії надійшли підкріплення, почали швидкий наступ на Багдад. 60-тис. ірак. армія не зуміла вчинити ефективного опору (А. Гітлер надіслав на допомогу іракцям повітряний підрозділ, який, однак, не вплинув на перебіг бойових дій). 01.06.1941 брит. війська вступили до Багдада. Брит. командування запровадило у країні військовий стан, більша частина ірак. армії та поліції була розформована. Новостворений уряд Нурі Саїда (1888–1958) уклав з В. Британією угоду, за якою Лондон отримав можливість зберігати необмежену військову присутність в І.

Період «мирної окупації» І. брит. військами продовжувався до осені 1947. Під контролем брит. окупац. адм-ції уряд Нурі Саїда провів чистку держ. апарату, звільнивши націоналістично і пронімецьки налаштованих чиновників. 17.01.1943 І., як перша держава Бл. Сходу, оголосив війну Німеччині та Італії. У тому ж році парламент країни прийняв поправки до Конституції, які розширювали повноваження короля і уряду. Скориставшись послабленням центральної влади в Багдаді, влітку 1943 черговий раз повстали курди. Протягом двох років Багдад не мав контролю над курдськими р-ми і лише в серпні–жовтні 1945 зумів придушити повстання. Під час боїв із курдами британці надавали І. військову допомогу авіацією та бронетанковими підрозділами. Бл. 2 тис. курдських повстанців та 8 тис. членів їх родин на чолі із Мустафою Барзані (1903–79) відійшли у радянську зону окупації Ірану, де з дозволу Москви проголосили Мехабадську республіку.

У післявоєнному І. головними політ. силами, що протистояли одна одній у суперництві за владу, були націоналісти, які сповідували радикальну панарабську ідеологію (див. *Панарабізм*) і лояльно налаштовані до В. Британії консервативні політики з колишньої мандатної адм-ції. Прихильником тісного союзу із В. Британією був король Файсал II. Ситуацію у країні ускладнював постійний конфлікт із курдами на півночі країни і спроби західних нафтовидобувних компаній втручатися у політ. життя країни. 1946 в І. було відновлене цивільне правління, проте діяльність лівих партій залишалася забороненою, а виконавча влада опинилася в руках консерваторів. У наступні роки конфлікт між націоналістами і монархістами неодноразово ставив країну на межу серйозних соц. потрясінь. Велику політ. кризу в країні викликало підписання 14.01.1948 у Портсмуті (В. Британія) нової брит.-

ірак. угоди. За умовами угоди брит. війська виводилися з країни, але на військових базах залишався брит. персонал для підтримання їх у робочому стані; окрема стаття давала Лондону право, «у випадку потреби», увести до І. «додаткові сили». Оприлюднення тексту угоди у Багдаді привело до масових акцій протесту. 26–27.01.1948 під час потужних демонстрацій 300-тисячний натовп спробував взяти штурмом будинки парламенту і уряду. Солдати відмовилися стріляти у демонстрантів, і лише, задіявши спецпідрозділи поліції, уряд зміг вгамувати ситуацію. У ході розгону демонстрації загинуло 70 осіб і ще 300 поранено. На знак протесту проти підписання Портсмутської угоди група депутатів парламенту склала свої повноваження. Ініціатор підписання Портсмутського договору прем'єр-міністр Саліх Джабр (1896–1957) змушений був піти у відставку і навіть виїхати з країни. Новий урядовий кабінет, який очолив прихильник антибрит. політики Мухаммед ас-Садр (1882–1956), 03.02.1948 оголосив про відкриття Портсмутського договору.

Наступна урядова криза стала наслідком невдач ірак. військ під час араб.-ізраїл. війни 1948–49. Уряд М. ас-Садра був звинувачений у неготовності країни до війни і під тиском військових подав у відставку. В І. був введений надзвичайний стан, розпущені опозиційні партії, запроваджені військові суди. Внаслідок хвилі антиізраїл. пропаганди з країни депортовано майже все євр. населення. Через великі військові видатки, на поч. 1949 економіка І. опинилася в критичному стані й уряду довелося просити фінансової допомоги у США і В. Британії. Західні країни поставили умовою надання екон. допомоги Іраку повернення на пост голови уряду Нурі Саїда, який 06.01.1949 знову очолив кабінет міністрів. У наступні роки прихильники Нурі Саїда створили політичну партію Конституційний союз, яка на виборах 1953 забезпечила проурядовим депутатам більшість місць у парламенті. Важливим чинником, що вплинув на перемогу прихильників уряду на виборах, стало збільшення прибутків, які отримував І. від продажу нафти (від 1952 «Ірак петролеум компанії» почав виплачувати Багдаду 50% прибутку).

У серед. 1950-х років на Бл. і Серед. Сході відбулося оформлення військ.-політ. блоку держав, які орієнтувалися на Захід, й І. відіграв у цьому процесі одну з головних ролей. 24.02.1955 І. підписав з Туреччиною угоду про військову взаємодопомогу і спільну оборону, яка стала основою для створення військ.-політ. орг-ції під назвою *Багдадський пакт*. Вступ І. до прозах. блоку відкрив для ірак. уряду доступ до широкої фінансової допомоги з боку США і В. Британії. Однак, навіть при

допомозі західних фахівців країна не могла позбутися перманентних екон. проблем. Незважаючи на постійне зростання посівних площ, реальні урожаї скорочувалися через низький рівень агрокультури і прогресуюче засолення ґрунтів. І. був змушений щорічно імпортувати зерно. Отримані від експорту нафти кошти доводилося вкладати насамперед у будівництво іригаційних споруд і комунальної інфраструктури, тому пром-сть майже не розвивалася. Лише 1956 був прийнятий перший, з часів проголошення незалежності, план пром. розвитку І.

Зростаюче незадоволення неефективним управлінням країною і прозахідною орієнтацією влади, врешті-решт призвело до насильницького повалення монархічного режиму і кардинальної зміни політ. курсу І. Державний переворот став наслідком спроби залучити улітку 1958 ірак. підрозділи до військової операції проти ліванських повстанців. Заколот розпочали дві бригади ірак. армії (перебували в літніх таборах під Багдадом), які отримали наказ перебазуватися до Йорданії, звідки вони мали бути відправлені у Ліван. 14.07.1958 війська, під командуванням членів підпільної орг-ції «Вільні офіцери» (засн. 1956), ввійшли до столиці, захопили королівський палац і всі стратегічні об'єкти міста. Король Файсал II, колишній регент та спадковий принц Абд ель-Ілах і прем'єр Нурі Саїд були вбиті. Вітаючи переворот, натовп у Багдаді спалив брит. консульство, зруйнував пам'ятник англ. генералу Фредеріку Стенлі Моду, чинив самосуд над прихильниками старого режиму.

Новий уряд країни очолив ген. Абдель Керім Касем (1914–63), його заступником і міністром внутр. справ став Абдель Салям Ареф (1921–66). Законодавчі ф-ції були передані новоствореній Державній Раді, яка складалася з трьох осіб. Суспільну платформу уряду склав Фронт нац. єдності. 26.07.1958 була проголошена тимчасова Конституція. Новий уряд провів чистку адмін. апарату, звільнив політв'язнів, вирішив деякі проблеми курдської меншини (зокрема, курдські діти отримали можливість навчатися рідною мовою, з еміграції тріумфально повернувся курд. лідер М. Барзані). Уряд знизив ціни на основні продукти харчування і житло, запровадив 8-год. робочий день. У вересні 1958 почалася земельна реформа. Розміри індивідуальної земельної власності були обмежені 500 га богарних і 250 га зрошуваних земель.

24.03.1959 уряд І. заявив про вихід зі структур Багдадського пакту. З І. виведено брит. військову місію і евакуйовано військові бази в Хаббані та Шуайбі. Багдад в односторонньому порядку денонсував угоди, заключені Файсалом II із США. Уряд

заборонив діяльність 272 західних фірм і компаній. 1961 уряд конфіскував земельні наділи, що знаходилися у концесії в «Ірак петролеум компанії». Особливе напруження в стосунках з Лондоном викликало надання В. Британією незалежності Кувейту, своєму протекторату на березі Перської затоки. Багдад, який традиційно претендував на ці землі, 25.06.1961 висунув територіальні претензії до цього емірату. Зіпсувавши стосунки із західними країнами, І., натомість, упродовж 1958–поч. 1959 підписав низку угод про співробітництво з СРСР. Оскільки, найважливішою проблемою країни була потреба індустріалізації, І. спробував вирішити її за допомогою Москви. СРСР розпочав поставки в І. технічного обладнання і машин, надавав Багдаду великі кредити на пільгових умовах. Наприкін. 1950-х–на поч. 1960-х років СРСР збудував у І. 25 великих підприємств.

Початкові успіхи внутр. політики уряду А. К. Касема були зведені нанівець екон. кризою, яка вразила країну на поч. 1960-х років. Крім того, у березні 1961, після заборони головного органу Дем. партії Курдистану (ДПК) – газети «Хабат» («Боротьба»), і конфіскації майна ДПК, загострилося курдське питання. 01.09.1961 у заселених курдами пн. р-нах І. почалися військові маневри. Місцеве населення розцінило це як початок антикурд. операції. Вже 05.09 почалися перші сутички озброєних курдів із ірак. військовими, а через 10 днів почалася повномасштабна війна. Не зважаючи на чисельну і технічну перевагу, ірак. владі не вдалося знищити збройний курдський рух. Важкий екон. стан і невдачі армії у боях з курд. партизанами викликали масштабні мітинги і демонстрації. 08.02.1963 частина військ багдадського гарнізону, під керівництвом А. С. Арефа, у ході дводенних боїв зайняла стратегічні пункти столиці. Захопленого у полон А. К. Касема розстріляли. Влада опинилася в руках Соціалістичного блоку, до якого разом із Партією арабського соціалістичного відродження (БААС) увійшли Партія незалежності, Рух араб. націоналістів і група військових. А. С. Ареф став президентом, а Ахмед Хасан аль-Бакр (1914–82) – прем'єр-міністром. Згодом військові усунули від влади своїх партійних союзників і, починаючи від 18.11.1963, керували країною вже самостійно. 24.11.1963 керівники І. заявили про намір будувати у країні «арабський соціалізм», що передбачав встановлення соц. справедливості й широкий державний контроль над госп. життям країни. Водночас нові лідери І. заявили про «недоцільність» збереження багатопартійної системи і запропонували створити єдину партію – Араб. соціалістичний союз Іраку. Уряд задекларував свої наміри

лібералізувати економіку і розширити екон. контакти з країнами Заходу. Поруч з тим, баасисти були рішуче налаштовані на придушення опозиційних рухів всередині країни, а насамперед курдських повстанців. Скориставшись тим, що в перший день перевороту ірак. комуністи виступили із закликами підтримати уряд А. К. Касема, А. С. Ареф оголосив Компартію поза законом. У результаті масових облав було вбито бл. 10 тис. комуністів і їх прихильників. 04.05.1964 вступила в дію нова Конституція країни. Уряд націоналізував приватні банки, страхові компанії та частину промсті. Керуючись єгип. взірцями влада взялася за реформування соц. сфери. Одночасно військові рішуче повели б-бу з курдським нац. рухом. До Курдистану перекинута 2/3 усіх збройних сил І., а проти прихильного до повстанців мирного населення почався справжній геноцид. Застосовуючи тактику «випаленої землі» військові знищили понад 500 курд. сіл, при цьому загинули десятки тисяч осіб. Курдські повстанці відійшли у гори, понад 300 тис. курдів стали біженцями. Однак, остаточно придушити курдський рух опору Багдаду не вдалося і 10.02.1964 була підписана чергова угода про припинення вогню у Курдистані.

Ескалація внутрішньополіт. конфлікту в Курдистані та великі військові видатки погіршили екон. становище країни. У серед. 1960-х років обсяги пром. будівництва знизилися в 10, а іригаційно-дренажних робіт – у 6 разів. Створення нац. нафтової компанії та спроби інтенсифікувати, земельну реформу, яка розпочалася в часи А. К. Касема, суттєво не вплинули на екон. ситуацію. Після загибелі 13.04.1966 А. С. Арефа у авіакатастрофі, влада перейшла до рук його рідного брата, начальника Генштабу, Абдул Рахмана Мухаммеда Арефа (1916–2007). Зі зміною керівника держави відбулися значні перетворення. І. зробив спробу нормалізувати стосунки з Туреччиною та Іраном, які були заморожені від часів перевороту 1958. У червні 1966 уряд оголосив ще одну програму нормалізації курдської проблеми. Головним своїм завданням у екон. сфері уряд А. Р. М. Арефа вважав перегляд умов нафтових концесій з «Ірак петролеум компанії». Проте офіц. Багдад не зміг домовитися з керівництвом компанії про вигідніші умови експлуатації ірак. нафтових родовищ, що сильно підірвало довіру до уряду. На короткий час внутр. конфлікти у країні вдалося відсунути на задній план через події араб.-ізраїл. війни 1967. Уся опозиція, включно з лідерами курдського руху, оголосили про свою підтримку уряду А. Р. М. Арефи. У країні відбулася низка антизах. демонстрацій, під час яких маніфестанти палили будинки, що належали іноземцям (зокре-

ма, громадянам США і В. Британія), нищили їх майно. Це одразу ж погіршило стосунки Багдаду з західними інвесторами і на поч. 1968 бюджетний дефіцит сягнув рекордної суми в 120 млн дол. США. Екон. труднощі та нове погіршення стосунків з опозицією спричинилися до появи у армії таємної організації Араб. революційний рух, що поставила собі за мету усунути від влади режим А. Р. М. Арефи.

У липні 1968 відбувся черговий, третій за післявоєнний час, держ. переворот, унаслідок якого до влади прийшов колишній прем'єр А. Х. аль-Бакр. Переворот підтримали баасисти і ліві партії. 1973 уряд створив Нац. прогресивний фронт, до якого крім баасистів увійшли комуністи і ліві курдські партії. Проте вже 1978 правляча БААС звинуватила комуністів у антидерж. діяльності. Багато провідних членів Компартії страчено, частина комуністів емігрувала. У внутр. політиці режим А. Х. аль-Бахра орієнтувався на соціаліст. моделі розвитку і домагався послаблення впливу іноз. кампаній в ірак. економіці. Найбільшим успіхом уряду стала повна націоналізація 01.06.1972 майна «Ірак петролеум компанії». Завдяки валютним надходженням від продажу нафти, що особливо зросли у серед. 1970-х років через світову енергетичну кризу 1973–75, І. зміг розпочати масовану реконструкцію своєї пром-сті. У травні 1970 уряд вдвічі зменшив максимально допустимі розміри приватного землеволодіння, одночасно він викупував землю у заможних власників і передавав її найбіднішим селянам. 21.09.1968 І. прийняв нову тимчасову Конституцію, яка проголошувала країну «народно-демократичною державою» і визначала мету – побудову у країні соціалізму при збереженні приватної власності.

Зовн. політика І. у 1970-х роках визначалася офіц. ідеологією правлячої партії БААС: панарабізм, протистояння Ізраїлю, поборювання західних впливів і нейтралітет, який І., втім, поєднував з тісною співпрацею з СРСР. Нерівномірно розвивалися стосунки І. із Сирією. 1979 президенти А. Х. аль-Бакр і Х. Асад зробили спільну заяву про плановане об'єднання Сирії та І. в єдину державу з одним урядом і президентом. Однак одразу після приходу до влади С. Гусейна (1937–2006) ці плани були відкинуті, через давню особисту неприязнь сирійського президента до нового лідера І. Стосунки з ін. сусідом І. – Іраном постійно погіршувалися після того, як 1959 І. вийшов із Багдадського пакту. 1970 мало не дійшло до війни через терит. суперечки і звинувачення багдад. урядом Тегерану в підтримці шіїтських повстанців у р-ні Басри.

У липні 1979 А. Х. аль-Бакр пішов з партійних і державних посад за станом здоров'я. Його наступ-

ником став С. Гусейн. Вже через рік після приходу до влади С. Гусейн розпочав збройний конфлікт з Іраном. Війна, яка планувалася як швидкоплинна військова кампанія, стала одним з найкривавіших конфліктів другої пол. XX ст. 22.09.1980 ірак. війська вторглися на територію Ірану, але всупереч очікуванням не змогли здобути швидкої перемоги. Іран. армія виявилася боєздатнішою, ніж здавалося у Багдаді, а перші тактичні успіхи іракців швидко були зведені нанівець. Виснажливий для обох сторін конфлікт завершився підписанням угоди про припинення вогню лише у серпні 1988 (див. *Ірансько-іракська війна 1980–88*).

У ході війни І. 1984 відновив, після 17-річної перерви, дипл. стосунки із США. Остерігаючись посилення ісламістського режиму в Тегерані, Вашингтон активно постачав С. Гусейну зброю. Крім цього, І. отримав від США значну фінансову допомогу (1984–87 кредити склали 2,5 млрд дол.). Разом з тим Багдад зберіг добрі стосунки з СРСР, який також постачав ірак. армії озброєння. Серед араб. країн союзниками Багдаду у війні з Іраном були Йорданія, Кувейт, і в окремі періоди – Єгипет. Війна з Іраном фатально вплинула на економіку І. Багата нафтовидобувна країна, яка щорічно продавала нафти на 10–12 млрд дол., вийшла із війни із боргом у 40 млрд дол. Під час бойових дій були зруйновані великі промислові та нафтовидобувні об'єкти. У заселених курдами і шіїтами районах почалися повстання. Звинувативши курдів у співпраці з Тегераном, що частково відповідало дійсності, ірак. уряд провів 1987–89 у курдських р-нах жорстоку каральну операцію, у ході якої проти мирного населення було застосовано навіть отруйні гази.

Виснажений довготривалою війною І., на поч. 1990-х років опинився на межі екон. краху. Відбудова господарства І. серйозно ускладнювалася екон. політикою Кувейту, який, усупереч рішенням ОПЕК, збільшив обсяги видобутку і продажу нафти. Падіння світових цін на «чорне золото» спричинило великі фінансові втрати Багдаду. Крім цього, між Багдадом і Ель-Кувейтом постійно тривала дискусія про приналежність родовища Ер-Румайла, що знаходилося в прикордонній зоні, але яке активно експлуатував Кувейт. І. звинувачував свого сусіда у тому, що той таємно викачує нафту, яка залягає під ірак. територією. У цій ситуації С. Гусейн, прикриваючись панарабськими гаслами, відважився на окупацію сусідньої країни, після захоплення якої Багдад міг би контролювати 20% світового видобутку нафти. 02.08.1990 ірак. війська, майже не зустрівши опору, зайняли цей емірат. 08.08.1990 С. Гусейн оголосив Кувейт 19-ою провінцією І. Уряд Кувейту встиг емігрувати.

З огляду на стратегічне значення регіону, в якому відбулася агресія, конфлікт швидко набрав світового виміру. Міжнар. співтовариство майже одногослоно засудило дії ірак. уряду і лише Лівія, Ємен, Йорданія і ОВП висловили свою підтримку Багдаду. Рада Безпеки ООН заборонила імпорту ірак. нафти і наклала ембарго на торгівлю з Багдадом режимом. 29.11.1990 Ради Безпеки ухвалила резолюцію № 678, яка надавала державам антиірак. коаліції право застосувати проти І. силу у випадку, якщо до 15.01.1991 С. Гусейн не звільнить окупованого Кувейту. У серед. січня 1991 на території Саудівської Аравії та, частково, Туреччини були розгорнуті війська антиірак. коаліції (бл. 700 тис. військовиків, 3 500 танків і 2 250 літаків). Для проведення військової операції свої війська надали США, В. Британія, Франція, Італія, Канада, Саудівська Аравія, Єгипет, Сирія, Пакистан, Кувейт, Бангладеш, ОАЕ і багато ін. країн.

Після закінчення терміну ультиматуму, проти ночі 17.01.1991 масованими авіаударами по Багдаду та ін. стратегічних об'єктах І. союзники розпочали операцію «*Буря в пустелі*». І., сили якого напередодні війни налічували 500 тис. осіб, 4 200 танків і 650 літаків, не зміг організувати ефективної протидії нападу союзників. Проти ночі 24.02.1991 розпочалася наземна фаза операції. Упродовж кількох днів союзники повністю звільнили Кувейт. Ракетними ударами по Ізраїлю С. Гусейн намагався втягнути у війну Тель-Авів, що могло бути використане для оголошення «священної ісламської війни», однак ізраїл. уряд не піддався на провокацію. У ході бойових дій союзники втратили 31 танк, 75 літаків і 292 особи убитими, знищивши при цьому бл. 3 300 танків, 110 літаків і бл. 35 тис. солдат противника. Унаслідок бойових дій величезних втрат зазнала екон. інфраструктура І., зруйновано великі пром. підприємства Багдада і портові споруди Басри, загинули принаймні 3 664 мирні жителі. На порозі військової катастрофи, 27.02.1991 С. Гусейн оголосив про готовність прийняти резолюцію ООН щодо Кувейту. Після припинення військових дій І. був змушений допустити на свою територію групу з 52-х спостерігачів ООН, які мали проконтролювати виконання С. Гусейном зобов'язань щодо припинення розробки хімічної, бактеріологічної і ядерної зброї. Багдад. уряд погодився відшкодувати завдані збитки Кувейту і обмежити продаж нафти. Союзники не спробували усунути від влади С. Гусейна, оскільки це могло посилити антизах. режим у Тегерані й привести до проголошення курдами і шиїтами незалежних держ. утворень на заселеній ними території І., що, у свою чергу,

могло дестабілізувати ситуацію у цілому регіоні. Водночас, США відреагували на жорстоке придушення Багдад. режимом виступів курдів і шиїтів. Вашингтон заборонив польоти ірак. авіації та обмежив перебування ірак. військ у «зонах безпеки» (р-ни північніше 36-ої та південніше 33-ої паралелей). Опинившись під амер. «парасолькою безпеки», курди на пн. І. отримали фактичну автономію. У травні 1992 в ірак. Курдистані була обрана Курдська Нац. Асамблея, яка взяла на себе ф-ції парламенту. Місцевий уряд очолив син Мустафи Барзані, лідер ДПК Масуд Барзані (нар. 1946). Поява біля турецьких кордонів зародку курдської державності викликала занепокоєння в Анкарі. У травні 1997 підрозділи турец. армії (25 тис. осіб) перейшли кордон І. й розпочали бої з курд. збройними формуваннями. Незважаючи на цей удар, після виведення з І. турец. військ, курди швидко відновили свої сили.

Протягом 1990-х років США неодноразово вдавалися до ракетних і бомбових ударів по ірак. території, мотивуючи свої атаки недотриманням І. підписаних угод. У листопаді 1998 із країни були відкликані міжнар. спостерігачі, оскільки ірак. уряд порушив прийняті на себе зобов'язання. У грудні 1998 військова авіація США і В. Британії здійснили операцію «Лис пустелі», піддавши бомбардуванню територію І. Масовані авіаудари амер.-брит. авіації і екон. санкції ООН остаточно зруйнували господарство країни. Різко впали обсяги імпортно-експортних операцій. Борг І. склав майже 200 млрд дол. США. Заборона на поставки їжі та ліків до І. спричинила різке зростання смертності. У багатьох р-нах країни панували голод та інфекційні хвороби. Упродовж 1990-х років в І. вдвічі зросла дитяча смертність. Незважаючи на колапсуючий стан економіки, Багдад. уряд зберігав повний контроль над засобами масової інформації та потужним репресивним апаратом. У країні панував культ особи С. Гусейна. Референдуми і вибори, які проводила влада, засвідчували «всенародну» підтримку режиму. 15.10.1995 на референдумі 99,96% іракців проголосували за продовження повноважень президента ще на 7 років. На парламентських виборах 27.03.2000 перемогла правляча БААС, що здобула 165 із 250 депутатських місць (решту отримали лояльні до влади «незалежні» та представники племен). Президентський референдум 16.10.2002 показав 100% результат, — офіційно оголошено, що жоден із 11 445 638 його учасників не проголосував проти продовження повноважень С. Гусейна на наступні 7 років.

Восени 2002 США розпочали потужну пропагандистську кампанію, звинувативши І. у розробці всіх видів зброї масового знищення. Офіц. Вашингтон не

зумів навести достовірних доказів своїх звинувачень, тому ООН відмовилася санкціонувати військову операцію проти багдад. режиму. Незважаючи на це, президент США Дж. Буш-молодший зважився на бойові дії проти І. У Кувейті, ОАЕ і Бахреїні протягом зими–весни 2003 зосереджено велике військово-угруповання США. Планована військова кампанія США проти І. поляризувала західне суспільство. Позицію Вашингтона беззапечно підтримали лише Австралія, В. Британія, Італія та Іспанія, а також понад 40 держав Азії, Африки і колишнього соціалістичного табору (головно фінансово залежних від допомоги США). Із різкою критикою війни виступили Франція і Німеччина. Безпосередньо у бойових діях приймали участь 225 тис. амер. і 45 тис. брит. військовослужбовців. Їм протистояла понад півмільйонна ірак. армія. Намагаючись будь-якою ціною уникнути війни, С. Гусейн пішов на значні поступки — дозволив повернутися до І. спостерігачам ООН й розпочав знищення ракет середньої дальності. Експерти ООН не знайшли жодних доказів існування у країні зброї масового ураження, але без огляду на це, військ. сили США і В. Британії 20.03.2003 розпочали війну проти І. Одночасно із наступом брит.-амер. військ із Кувейту, наступ із півночі країни здійснювали збройні підрозділи курдів. Організований опір ірак. армії, який її підрозділи чинили протягом перших днів війни, припинився після того, як у квітні амер. сили увірвалися до Багдаду. Протягом кількох днів в ірак. столиці тривали грабежі, які чинило місцеве населення. Зокрема, мародери пограбували і розгромили музеї з пам'ятками Месопотамської цивілізації. У ході бойових дій США втратили вбитими 139, а В. Британія – 33 військовослужбовців. Втрати армії Іраку виявилися на порядок більшими – 5 388 убитих, також загинуло 7 269 цивільних осіб. 01.05.2003 президент Дж. Буш-молодший оголосив про успішне завершення військової операції в І.

Територія І. була розділена на три окупаційні зони: амер., брит. і польс. Укр. уряд надіслав до польс. зони окупації свій військовий контингент. США створили в І. Тимчасову коаліційну адм-цію, яку очолювали амер. ген. Джей Гарнер, а потім амер. дипломат Пол Бремер. Протягом літа–осені 2003 майже щоденно відбувалися напади на амер. військових. Уже в серпні 2003 кількість вбитих американців після офіційного завершення бойових дій, перевищила втрати періоду самої військової операції. Амер. уважали, що дії збройного підпілля координують сини С. Гусейна – Кусай та Удай, але й після їх ліквідації терористичні напади не припинилися. Сам С. Гусейн був заарештований у грудні 2003 і страчений за вироком іракського суду 30.12.2006 (його звинуватили у незаконній страті

148 шиїтських мешканців с. Ед-Дуджейль 1982). Амер. військовикам не вдалося знайти жодних слідів зброї масового знищення, звинувачення в наявності якої, стало приводом до початку війни проти І.

28.06.2004 Тимчасова коаліційна адм-ція передала владу над І. Перехідному уряду І., який очолив шиїт, лікар-невролог Аїяд Аллауї (р. н. 1945), що понад 30 років прожив у еміграції в Лондоні, де 1991 разом із іншими емігрантами заснував антисадамівську політ. партію «Національна згода Іраку». 30.01.2005 в І. відбулися вибори до Тимчасових Національних зборів, перемогу на яких здобули створений шиїтами Об'єднаний ірацький союз (140 мандатів) та курдами Демократичний патріотичний союзу Курдистану (75 місць). Створена прем'єром Аїядом Аллауї прозахідна партія «Ірацький список» зайняла третє місце й виборола 40 місць із 275 місць в парламенті. Переважаюча більшість сунітів вибори бойкотувала. Тимчасові Національні Збори обрали президентом лідера Патріотичного союзу Курдистану Джаляля Талабані (1933–2017), а прем'єром – представника шиїтів Ібрагіма аль-Джафарі (р. н. 1947). Політика прем'єра невдовзі викликала протести не тільки з боку сунітів, але й курдів, які початково підтримали шиїтську більшість у парламенті. 22.04.2006 наступним прем'єром І. президент призначив Нурі аль-Малікі (р. н. 1950), який представляв ту ж саму Партію ісламського заклик, що й Ібрагім аль-Джафарі. Уряд Нурі аль-Малікі продовжував зміцнювати позиції шиїтів, однак змушений був виступити проти радикального шиїтського лідера Муктади ас-Садра (нар. 1973), прихильники якого в квітні та серпні 2004 піднімали збройні повстання проти окупаційних військ. За підтримки американців у серпні 2008 ірацька армія вибила збройні формування прихильників Муктади ас-Садра із контрольованих ними дільниць Багдада («Садр-сіті») та Басри. Водночас контрольований шиїтами центральний уряд І. змушений був толерувати фактичне усамостійнення чотирьох заселених курдами провінцій Ірацького Курдистану, які обрали власний парламент, сформували уряд та збройні сили.

Виведення амер. військ із І. почалося 30.06.2009. Останні військові США залишили І. 18.12.2011, перейшовши до Кувейту, де амер. контингент перебував ще до червня 2012. Одразу після виведення амер. військ, у грудні 2011 активізувалися сунітські терористичні угруповання, які були незадоволені політичною маргіналізацією своєї релігійної групи. Осн. формою боротьби вони обрали самогубчі терористичні атаки, жертвами

яких стали тисячі осіб. Зрештою сунітсько-шиїтська конфронтація призвела до громадянської війни, яка тривала в І. протягом січня 2014 – грудня 2017. Участь у якій взяли понад 20 іракських збройних угруповань (курдських, шиїтських та сунітських) та військові із 14 країн (США, В. Британії, Австралії, Канади, Франції, Нідерландів, Бельгії, Данії, Сирії, Ірану, Йорданії, Кувейту, Марокко, Туреччини). Війна почалася наступом збройних формувань радикально сунітської *Ісламської Держави* на пн. країни. Бойовикам вдалося захопити Мосул, Фалуджу, Тікріт, загалом встановивши контроль майже над 40% території країни. На захоплених територіях Сирії та І. 29.06.2014 бойовики проголосили всесвітній халіфат, вдалися до нищення історичних і культурних пам'яток, масових переслідувань немусульманського населення, насамперед язидів (із захоплених території втекло понад 500 тис. біженців, переважно курдів). Безпорадність влади І. у протистоянні бойовикам Ісламської Держави призвела до примусової відставки 11.08.2014 прем'єр-міністра Нурі аль-Малікі, на місце якого президент Джаляль Талабани призначив віце-спікера парламенту Хайдера аль-Абаді (р. н. 1952).

Операцію зі звільнення захоплених бойовиками Ісламської держави територій урядова армія І. почала в березні 2015. Одночасно, із півночі на позиції ІДІЛ здійснили наступ збройні формування курдів. Повітряне прикриття операції забезпечила авіація НАТО. Ситуація ускладнилася після того, як в грудні 2015 ударів по підрозділах курдів на пн. І. завдала турец. армія (Анкара заявила, що веде боротьбу як частина антитерористичної коаліції, але США це заперечили). У вересні 2017 сталися зіткнення між ірацькою армією та силами ірацьких курдів, викликані проведенням 25.09.2017 в Ірацькому Курдистані референдуму, на якому 92,7% учасників висловилися за проголошення незалежності. Незважаючи на ці конфлікти між формальними союзниками, до грудня 2017 сили Ісламської Держави вдалося витіснити із всіх великих міст та більшості території І. На парлам. виборах, які відбулися 12.05.2018, депутатські мандати отримали представники 36 партій. Найбільші фракції у парламенті І. створили радикальні шиїтські виборчі блоки Альянс за реформи (54 місця) та Альянс завоювання (47 місць), а також поміркована Коаліція перемоги (42 місця), яку створив прем'єр-міністр Хайдер аль-Абаді.

Лит.: Toby Dodge. The Failure of National Building and a History Denied. New York: Columbia University Press, 2005; Charles Tripp. A History of Iraq.

Cambridge: Cambridge University Press, 2007; Phebe Marr. The Modern History of Iraq. Abingdon: Routledge, 2011; Ali Allawi. The Occupation of Iraq: Winning the War, Losing the Peace. Yale: Yale University Press, 2007.

А. Козицький (Львів).

ІРАКСЬКО-ІРАНЬСЬКА ВІЙНА 1980–1988

(Перша війна у Затоці) – війна між Іраком та Іраном у 1980-х роках за вплив на Близькому Сході та домінуючі позиції у регіоні Перської затоки. Політичні амбіції С. Гусейна стосовно перетворення Іраку у лідера араб. світу, прагнення захопити пд.-зх. частину Ірану (Хузистан) і неприязнь до офіц. Тегерану через підтримку ним іракських курдів, з одного боку, та спроби Р. Хомейні (після перемоги *Ісламської революції 1979*) поширити ідеї ісламського фундаменталізму і його заклики до повалення світської влади у всіх державах мусульманського світу, з іншого, на фоні постійних територіальних претензій у відносинах двох держав, стали головними причинами тривалого збройного конфлікту. Безпосереднім приводом до війни стала суперечка із-за водного шляху (контролю над судноплавством) по р. Шатт-Ель-Араб (дельта Тигру і Євфрату), яким обидві держави користувалися спільно, а 12.09.1980 Багдад проголосив над ним свій суверенітет. Розраховуючи на військову слабкість противника внаслідок революційних подій 1979, С. Гусейн 22.09.1980 наказав розпочати військові дії проти сусідньої держави. Однак, після перших успіхів ірак. військ (просунулися у глиб іран. території на 50 км) іран. сили зуміли зупинити противника. Внаслідок кількох успішних контрнаступів іран. армії весною-восени 1982 (22–23.05 було звільнено місто Хорремшехр), лінія фронту стабілізувалася приблизно на іран.-ірак. кордоні, а війна набула позиційного характеру. У цих умовах Ірак запропонував перемир'я і пообіцяв вивести війська з окупованих територій. У відповідь аятола Р. Хомейні назвав ірак. лідера «зрадником ісламу» і закликав мусульман до священної війни з режимом С. Гусейна. Протягом 1983–88 іран. збройні сили провели кілька наступальних операцій (лютий 1983, червень-вересень 1983, лютий 1984, липень 1986) і зайняли низку прикордонних областей, зокрема портове місто Фао. У відповідь Ірак наносив повітряні удари по іран. нафтопереробних комплексах у Перській затоці (лютий-березень 1983, липень 1983), завдавав ракетних ударів по іран. містах («Війна міст») і застосовував хімічну зброю. У ході війни сталося два трагічні інциденти – ірак. літак помилково обстріляв фрегат ВМС США «Старк» (1987, загинуло 37 осіб) і крейсер ВМС США «Вінсент» збив

іран. пасажирський лайнер (1988, загинули 290 чол.). У квітні-травні 1988 ірак. війська провели успішний наступ, звільнили ірак. територію і знову перейшли іран.-ірак. кордон. У серпні 1988 ворогуючі сторони за посередництвом ООН погодилися припинити бойові дії (20.08.1988) і розпочали мирні переговори. Тривалий переговорний процес між Іраном та Іраком завершився у серпні 1990, коли С. Гусейн погодився вивести ірак. підрозділи із окупованих земель, здійснити обмін полоненими і встановити лінію кордону між двома державами посередині р. Шатт-Ель-Араб.

ІРАН (Ісламська Республіка Іран; до 1935 – назва «Персія»), держава в Південно-Західній Азії. Межує з Іраком, Туреччиною, Вірменією, Азербайджаном, Туркменістаном, Афганістаном, Пакистаном. Має вихід до Перської і Ормузької заток та Каспійського моря. Загальна площа: 1 648 тис. км². Чисельність населення: 82 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: перси – бл. 50%, азербайджанці – 24%, гілянці й мазендаранці – 8%, курди – 7% та ін. Релігійний склад населення: мусульмани-шіїти – 90%, мусульмани-суніти – бл. 10%. Офіц. релігія – шиїзм. Держ. мова: фарсі (новоперська). Форма держ. правління: ісламська теократична республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Тегеран. Адмін.-терит. поділ: 28 провінцій. Глава держави: Керівник держави (Рахбар) – релігійний лідер, який здійснює вище управління держ. справами. Президент – друга в державній ієрархії особа після Керівника. Законодавча влада: однопалатний парламент (Меджліс) – Збори Ісламської Ради (Національна Рада). Найвищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів, який очолює прем'єр-міністр. грошова одиниця: іранський ріал (100 динарів).

На поч. ХХ ст. І. був спадковою монархією, в якій правила династія Каджарів. У цій економічно відсталій країні бл. чверті населення вело кочовий спосіб життя, у багатьох місцевостях зберігалися феод.-патріарх. відносини. Важкий екон. стан, адмін. безлад і сваволя чиновників викликали появу масового політ. руху, прихильники якого вимагали реформ, насамперед запровадження Конституції. Конституційний рух 1905–11 згодом отримав назву Іранської революції. Безпосереднім приводом до поч. антиурядових виступів стало ув'язнення у грудні 1905, за наказом тегеран. губернатора Аль ед-Доула, кількох купців і представників духовенства, які нібито сприяли підвищенню цін на цукор. На знак протесту проти арешту духовних осіб 14.12.1905 тегеран. сеїди (титул у мусульман, які ведуть свій родовід від Мухаммеда) Мірза Мухаммад Табатабаї (1842–

1920) та Абдулла Бехбехані (1840–1910) виїхали зі столиці до заміської мечеті Шах Абдул Азім, де сіли в бест (традиційний вияв протесту у формі сидячого страйку). Невдовзі біля цієї мечеті зібралося бл. 2 тис. осіб незадоволених діяльністю шахських чиновників. У Тебрізі, Решті, Ширазі, Мешхеді та ін. великих містах відбулися демонстрації солідарності із протестуючими тегеранцями. Демонстранти вимагали відставки прем'єр-міністра Айн ед-Доула та ін. урядовців, а також скликання парламенту. Війська, які уряд вислав проти маніфестантів, у багатьох місцевостях відмовлялися застосовувати силу й порушувати традиційне право недоторканості бесту. У січні 1906 шах Мозафар ед-Дін (1853–1907) погодився на скликання парламенту. Після чого демонстрації пішли на спад, а у липні 1906 уряд розпочав арешти опозиціонерів. Під час спроби ув'язнення одного із сеїдів натовп його прихильників вчинив опір солдатам, внаслідок чого кілька осіб, включно із самим сеїдом загинули. М. Табатабаї знову покинув столицю, вирушивши цього разу до священного для мусульман м. Куми. Услід за ним вирушили тисячі тегеранців. Під тиском масових народних протестів 05.08.1906 шах Мозафар ед-Дін повторно оголосив про намір скликати парламент. Оприлюднений виборчий закон встановив високий майновий ценз і куріальну систему голосування. Найбідніші особи і жінки не отримали виборчих прав. 07.12.1906 перший іран. Меджліс (парламент) почав роботу. Майже половину депутатів склали представники духовенства. М. Табатабаї та А. Бехбехані, хоча й не були обрані до парламенту, усе ж брали участь в його засіданнях, часто справляючи вирішальний вплив на прийняття рішень.

У вересні 1906 у Тебрізі, а згодом у Тегерані, Решті, Керманшаху і Мешхеді почали виникати енджумени (самоврядні комітети). Спочатку енджумени, організаторами яких стали переважно ремісники і купці, стежили за збереженням сталих цін на продукти, але з часом перебрали на себе функції громад. самоврядування. Навколо енджуменів формувалися озброєні загони *фідайнів*. 30.12.1906 шах та його спадкоємець Мухаммед Алі (1872–1925) підписали нову Конституцію, яка дещо обмежувала владу монарха. Парламент затверджував підписані шахом закони і стежив за їх виконанням. У Конституції зазначалося, що всі закони країни не повинні суперечити нормам ісламу. Спроби парламентарів упорядкувати державні фінанси, адмін. систему й викоринити хабарництво наштотхнулися на опір шахського оточення і провінційних правителів. Противники конституційного руху активізувалися після вступу на престол 1907 шаха Мухаммеда Алі. 22.01.1907

депутати Меджісу зажадали від Мухаммеда Алі покарати правителів тих провінцій, де місцева влада перешкоджала проводити вибори до парламенту. Водночас вони вимагали звільнення з міністерських посад європейців і встановлення підзвітності уряду перед парламентом. Шаху довелося поступитися – кілька найодіозніших міністрів були звільнені. Значним успіхом прихильників реформ стало прийняття 14.04.1907 закону, який легалізував енджумени як органи місцевої влади.

Перед загрозою остаточної втрати влади шах зважився на активні дії. 04.06.1908 Мухаммед Алі разом зі своєю свитою і родиною виїхав до заміської резиденції у Багешах, що було сприйнято як фактичне зречення. У багатьох місцевостях почалися заворушення, озброєні банди чинили насильства і грабунки. 23.06.1908 іран. козаці підрозділи під командуванням рос. полк. Володимира Ляхова (1869–1920) вступили до Тегерану. Головні лідери конституційного руху, включно з М. Табатабаї та А. Бехбехані, були ув'язнені. Наступного дня шах оголосив про розпуск парламенту. У відповідь на ці події у Тебрізі розпочалося повстання. Керівниками виступу в Тебрізі стали працівник нафтових промислів Саттар-хан (1866–1914) і робітник-муляр Багір-хан (1870–1916). У жовтні 1908 шах вислав у Тебріз війська, але повсталі їх розбили. Вся влада у Тебрізі була передана центр. енджумену, який незабаром поширив свої влади на весь Пн. Іранський Азербайджан. Під впливом подій у Тебрізі почалися виступи у Решті, Мешхеді, Фарсі та Бендер-Аббасі. У багатьох місцях населення припинило сплачувати податки, відбувалися збройні сутички фідаїнів із уряд. військами. Через випадки нападів повстанців на іноземців на територію І. вступили брит. війська. Такий розвиток подій в І. викликав занепокоєння рос. уряду. 25.04.1909 до Пн. Ірану увійшли частини рос. армії. Повстанці не вчинили спротиву рос. військам, а ті, у свою чергу, спочатку не перешкоджали діяльності центр. енджумену. 08.02.1909 повстання почалося в головному місті Гілян – Решті. Гілянське повстання очолив великий землевласник Сепадар Азам (1846–1926). У цей самий час почалися повстання в Астрабаді, Хамадані та Шірізі. Навесні 1909 очолювана Сепадар Азамом армія гілянців рушила на Казвін, а звідти – на Тегеран. 09.07.1909 побл. Тегерана об'єднані сили повстанців розпочали бої із козакою бригадою В. Ляхова і після триденних сутичок зуміли захопити столицю.

16.07.1909 на спільних зборах колишніх депутатів парламенту і представників повстанців було прийнято рішення про детронізацію шаха Мухаммеда Алі. Новим монархом став його

11-літній син Ахмед Шах (1898–1930), регентом – принц Алі Реза-хан Азад ель-Мульк (1847–1910). Сепадар Азам став прем'єр-міністром. 15.11.1909 розпочав роботу другий іран. парламент. Уряд Сепадар Азама, хоча і придушив виступи своїх опонентів, проте він дедалі більше почав втрачати політ. і екон. незалежність. У країні перебували війська Росії та В. Британії. Для налагодження суспільного життя до І. прибули іноземні радники, уряд продовжував активно позичати гроші за кордоном. У червні 1911 держ. скарбником І. став амер. правник та фахівець зі збору податків Вільям Морган Шустер (1877–1960), який незабаром отримав можливість (за згодою парламенту) контролювати всі фінанси країни. У відповідь на спробу В. М. Шустера конфіскувати майно Мухаммеда Алі та його прибічників, рос. і брит. уряди висунули Тегерану ультиматум із вимогою відставки В. М. Шустера та висилки з країни амер. радників. До Тегерану почали стягуватися рос. і брит. війська, що у грудні 1911 привело до розпуску парламенту.

На поч. Першої світової війни іран. уряд оголосив нейтралітет. Жителі І. стримано поставилися до закликів лідерів халіфату розпочати священну війну. 08.11.1914 у країну вступили турец. частини. 14.01.1915 турец. війська зайняли Тебріз і зх. частину Іран. Азербайджану. Росія вислала до І. свої війська, які 31.01.1915 відбили Тебріз у турків, а невдовзі зайняли весь Пн.-Зх. Іран. За умовами рос.-брит. угоди 1915 нейтральна центральна зона І. перейшла під контроль брит. сил. Під тиском союзників у грудні 1915 шах Ахмед Шах розпустив парламент. Частина депутатів виїхала до Кум, де створила Комітет нац. оборони, що оголосив себе тимч. урядом І. 06.12.1915 рос. підрозділи почали наступ на позиції сил Комітету нац. оборони. Бої з іран. підрозділами тривали до лютого 1916, внаслідок яких рос. війська зайняли Керманшах та Ісфахан і з'єдналися із брит. силами. 1916–17 у Пн.-Зх. І. продовжувалися бойові дії проти турец. військ. Після *Лютневої революції 1917* у Петрограді рос. війська припинили активні бойові дії, а навесні 1918 більша їх частина була виведена з території І. На цей час весь І. перебував під фактичною окупацією В. Британії. 09.08.1919 іран. уряд без санкції Меджісу підписав з іран.-брит. угоду, згідно з якою Лондон встановлював контроль над фінансовою системою країни, брит. чиновники отримали статус радників у всіх міністерствах, а брит. офіцери повністю контролювали армію. В. Британія зобов'язувалася побудувати в І. залізницю, лінії телефонного і телеграфного зв'язку та ін. інфраструктуру, а також надавати щорічні грошові субсидії. Взамін І. передавав брит.

компаніям пріоритетні права на видобуток нафти і встановлював низькі митні тарифи на ввіз брит. товарів. Значну проблему для тегеран. уряду створювало збройне повстання на півночі країни. 1-ша світова війна активізували збр. антиурядові рухи, насамперед дженгелійців («лісовиків»), що тривало у Гілян з 1912. Керівником повстання був Мірза Кучек-хан (1881–1921). Виступаючи під гаслами ісламізму, дженгелійці створили у звільнених р-нах власну адм-цію, яку контролював комітет Єднання ісламу. Навесні 1920 до дженгелійців приєдналися курди та іранські комуністи. Цією ситуацією спробували скористатися рос. більшовики, які здійснили пряму агресію в І. 18.05.1920 у каспійському порту Ензелі висадився рад. морський десант під командуванням мічмана Фьодора Раскольнікова (1892–1939). Водночас вздовж узбережжя Каспію до І. прорвався кавалерійський корпус Червоної армії. 05.06.1920 була проголошена Гілянська рад. республіка. До липня 1920 у руках повсталих і червоноармійців опинилися увесь Гілян, частина Мазендерану, Решт і Менджіль. Комуністи організували Нац. комітет визволення І., що оголосив себе загальнонац. урядом. У Гілянї був запроваджений «воєнний комунізм», заборонена торгівля, відбувалися репресії проти незадоволених комуністичними експериментами. У серпні 1920 відбувся похід на Тегеран, у якому взяли участь військові підрозділи Червоної армії. Іран. урядовим військам вдалося зупинити наступ і навіть відбити у повсталих Решт. Восени 1920 підрозділи Червоної армії з І. були виведені. Остаточо повстання в Гілянї уряд зумів придушити лише у листопаді 1921. У квітні 1920 у Тебрізі почалося азербайдж. повстання, яке очолив шейх Мохаммед Хіабані (1879–1920). Повстанці зуміли встановити свою владу в Тебрізі, Урмії, Ардебелі, Зенджані та ін. містах. Іран. Азербайджан був оголошений Азадистаном (Країною свободи). Лише у вересні 1920 іран. уряд при допомозі брит. підрозділів зміг придушити повстання (М. Хіабані загинув під час вуличних боїв у Тебрізі).

Незадоволені частими змінами уряду і діями іран. керівництва, військові організували змову. 21.02.1921 до Тегерана вступили частини полк. Рези-хана (1878–1944), який оголосив, що не виступає проти уряду чи шаха, а лише бажає навести у країні порядок. Ахмед Шах поставився до перевороту з симпатією, й навіть присвоїв Рези-хану титул Сардар Сепеха – головного воєначальника. Унаслідок подій у лютому 1921 був створений уряд Сеїд Зія-ед-Діна Табатабаї (1888–1969). Уряд анулював брит.-іран. угоду 1919 і оголосив про намір здійснити широкі реформи. Бажаючи спертись на якусь зовнішню силу, 26.02.1921 І. підписав у Москві

угоду з рад. урядом. Рад. Росія відмовлялася від капітуляції і старих боргів І. царському уряду, а також передавала іранцям інфраструктуру Урмійського озера разом із пароплавами і кілька о-вів на Каспії. Взамін І. зобов'язався не утримувати на власній території антикомуністичних груп і дозволяв рад. військам перетинати кордон у випадках переслідування партизанів. Після підписання рад.-іран. угоди, у травні 1921 брит. війська були виведені з території І.

Дипл. успіх однак не зміг ліквідувати внутрішньополіт. кризи, що лише посилилася. Продовжували змінюватися урядові кабінети (лише впродовж 1923 діяло 4 різних уряди). Проте, Реза-хан, зберігав за собою пост військ. міністра. Оголосивши в окремих місцях військовий стан, Реза-хан отримав безпосередній контроль над ситуацією. Мотивуючи свої дії потребами мобілізації коштів для реорганізації армії, 1922 Реза-хан встановив контроль над збором податків, згодом військові почали контролювати склади зерна і систему постачання хліба для населення. Користуючись своєю майже необмеженою владою, Реза-хан таємно сприяв падінню урядових кабінетів. 28.10.1923 шах призначив Резу-хана прем'єр-міністром. Як глава уряду Реза-хан настільки посилив свій вплив, що шах, якого гостро критикували за численні помилки, мусив виїхати за кордон і призначити регентом свого брата. 14.02.1925 парламент призначив Резу-хана верховним головнокомандувачем, а партія «Таджеддад» відкрито виступила за позбавлення шаха влади. 31.10.1925 Меджліс прийняв рішення про усунення від влади династії Каджарів і тимчасову передачу керівництва країною Рези-хану. 12.12.1925 Установчі Збори оголосили Резу-хана спадковим шахом І. під іменем Реза Шах Пехлеві (див. *Пехлеві Реза-Шах*).

Запропонована новим правителем програма розвитку економіки передбачала значні держ. інвестиції у розвиток пром-сті. 1928 І. скасував капітуляції, що давали односторонні екон. переваги представникам деяких іноз. країн. Водночас, для приватних інвесторів були передбачені різноманітні пільги. У І. будували нові шосейні дороги та морські порти. Найбільшим транспортним проєктом стало будівництво Трансіранської залізниці (1927–38), яка з'єднала узбережжя Перської затоки і Каспію. Реформи в аграрному секторі уряд почав зі змін у системі землекористування. 1929 був прийнятий закон про право приватної власності на землю, а наступного року натуральні податки були замінені грошовими. Уряд розпродав більшість державних земель у приватні руки. 1931 засновано Сільськогосп. банк, який видавав землевласникам кредити на пільгових умовах.

Намагаючись послабити традиційно сильний вплив ісламу на щоденне життя іранців, Реза Шах змінив традиційний мусульманський місячний календар сонячним і заборонив діяльність релігійного ордену суфіїв. 1925–28 на зміну шаріату прийшло світське законодавство складене на основі франц. права. Від 1928 в І. почав вводитися європ. одяг. Спеціальним розпорядженням замість традиційного іран. головного убору кулах була запроваджена шапка пехлеві, а згодом європ. капелюхи і кашкети. Уряд увів прізвища і скасував використання феодалських титулів, від 1935 було заборонено носіння чадри. 1927 почала реалізуватися освітня реформа, що скоротила число релігійних шкіл і збільшила число світських навч. закладів. 1934 відкрився Тегеран. ун-тет, відбувався обмін студентами з європ. країнами. Протягом 1922–40 кількість студентів у І. зросла у 8 разів. Від 1938 на навчання в Тегеран. ун-тет почали приймати жінок. Усі модернізаційні заходи проводилися в дусі націоналізму і пропаганди відродження величі давньої Іран. держави. 1935 назву «Персія» було офіційно замінено на «Іран», були перейменовані декілька міст, з перської мови вилучені араб. і турец. запозичення, змінено літочислення, введено староіран. назви місяців року тощо. Забезпечуючи тяглість державної традиції, династія Рези-хана прийняла назву Пехлеві (від доісламської парфянської династії Карен-Пахлавідів (Аршакідів)). Посилення інтересу до давньої історії І. мав сприяти створений 1935–38 Музей давнього І. у Тегерані, музей «Парс» у Ширазі, Академія л-ри і мови, Тегеран. антрополог. музей та Нац. бібліотека.

У зовн. політиці у 1930-х роках І. усе більше орієнтувався на Німеччину. У країні працювали нім. фінансові радники, а певний час німець Курт Лінденблатт (1885–1952) навіть був директором Нац. банку країни. 1940–41 І. отримувал з Німеччини 80% потрібного країні пром. устаткування. Нім. фахівці будували аеродроми, Трансіранську залізницю і військові заводи. Одночасно з нім.-іран. зближенням відбувалося охолодження рад.-іран. стосунків. 1938 І. відмовився продовжити торгову угоду з СРСР. 1939 Тегеран надав брит.-нідерланд. компанії «Роял Датч Шелл» нафтові та рудні концесії на території, що прилягала до рад. кордону й знаходилася в зоні дії рад.-іран. угоди 1921. Тегеран став одним із ініціаторів створення регіонального військового блоку у складі І., Іраку, Туреччини і Афганістану (див. *Саадабадський пакт 1937*).

На поч. *Другої світової війни 1939–45* І. оголосив про свій нейтралітет. 08.10.1939 між І. та Німеччиною була підписана таємна угода

про взаємні поставки стратегічних матеріалів і військову співпрацю. Іран. сторона поставляла в Німеччину пшеницю, ячмінь, рис, бавовну і вовну, отримуючи взаємін зброю, залізничне і пром. обладнання. Посилаючись на небезпеку приходу до влади в І. пронім. сил, 25.08.1941 в І. вступили рад. і брит. війська. І. також мав й стратегічне значення для союзників, що визначалося його геополітичним розташуванням, а також великими запасами нафти і мінеральних ресурсів. 27.08.1941 уряд Алі Мансура (1895–1974) пішов у відставку, а новий уряд Мохаммедп Алі Форугі (1877–1942) віддав іран. військам наказ не чинити опору окупантам. Все територія країни опинилася під контролем союзників, хоча теоретично р-н Тегерану і Мешхеда мав залишатися нейтральною зоною. У Тегерані було оголошено військовий стан, запроваджено військові суди і цензуру преси, заборонено публічні зібрання тощо. Союзники змусили іран. уряд вислати з країни всіх німців і громадян держав-сателітів *Третього Райху*. Частина німців перейшла на нелегальне становище і в наступні роки організувала підпільний рух. Під тиском союзників 16.09.1941 Реза Шах відмовився від престолу на користь свого сина *Пехлеві Мохаммеда Рези* (1919–80). 29.01.1942 В. Британія і СРСР підписали з Тегераном угоду про співпрацю і взаємодопомогу, яка визначала статус окупац. військ в І. У роки війни за перебування на іран. території союзників, а також за транзит через країну стратегічних вантажів для СРСР, І. отримав значну фінансову допомогу (контроль за її використанням здійснювала місія під кер. амер. Артура Мільспо (1883–1955)). Після тегеран. зустрічі «*Великої трійки*» (див. *Тегеранська конференція 1943*), у Пд. І. висадилися 30 тис. амер. солдат. 09.09.1943 І. оголосив війну Німеччині. Упродовж 1944–45 в І. зростали антисоюзницькі настрої. До їх посилення спричинився грубий політ. тиск, якого зазнав І. восени 1944 з боку СРСР. Висловивши бажання отримати концесії на видобуток нафти у 5 провінціях, що межували із рад. територією, Москва інспірувала низку антиурядових демонстрацій іран. комуністів і примусила уряд країни піти у відставку. Однак І. не погодився надати СРСР концесії на видобування нафти. Влітку–восени 1945 іран. війська за підтримкою націоналіст. орг-цій ліквідували більшість представників прорад. політичних сил у центр. р-нах країни. У лютому 1945 Меджліс вирішив вислати з І. місію А. Мільспо.

Незважаючи на деяке зміцнення позицій уряду, загалом, на час закінчення Другої світової війни, І. перебував у надзвичайно важкій ситуації. Економіка країни була вражена кризою, індекс

інфляції в порівнянні з 1936 сягнув 1 000%, адмін. система країни діяла неефективно, посилювся регіональний сепаратизм, відбувалися голодні бунти. Завдяки підтримці СРСР 12.12.1945 у головному місті рад. зони окупації – Тебрізі була проголошена Азербайджанська респ., а 24.01.1946 курди оголосили про створення Мехабадської респ. Лише після того, як під тиском США рад. війська залишили І., тегеран. уряд у грудні 1946 відновив контроль над населеними азербайджанцями р-ми. На поч. 1947 були придушені й курдські виступи. 1951 прем'єром країни став лідер націоналістів Мохаммед Мосаддик (1881–1967). Під його тиском 02.05.1951 іран. парламент прийняв рішення про націоналізацію власності іноз. нафтовидобувних компаній, що викликало різку реакцію Лондона. Брит. уряд відкликав своїх фахівців з І., чим паралізували роботу нафтопереробного заводу в Абадані, та схилив союзні держави до припинення закупок іран. нафти. Спричинене цим різке погіршення фін. становища І. поглибило внутрішньополіт. кризу і призвело до конфлікту між М. Мосаддиком і шахом Мохаммедом Резою. На поч. 1953 шах був змушений виїхати за кордон, але незабаром брит. і амер. спецслужби провели в І. спільну операцію (кодова назва – «Аякс»), унаслідок якої у країні був здійснений держ. переворот. Ген. Фазлолла Захеді (1892–1963) заарештував М. Мосаддика і оголосив про бажання нормалізувати стосунки з державами Заходу. Шах повернувся на батьківщину і у серпні 1954 підписав угоду про створення нафтового консорціуму, який отримав особливі права на розробку іран. нафтових родовищ. 1955 І. вступив до *Багдадського пакту*, а 05.03.1959 І. підписав зі США угоду про двостороннє співробітництво.

Спираючись на допомогу США, шахський уряд вдався до проведення широкої програми реформ внутр. життя країни і швидкої модернізації суспільного устрою, що отримали згодом назву *«Білої революції»*. Екон. перетворення почалися зі здійснення земельної реформи. На поч. 1961 великі землевласники, серед яких значну частину складало духовенство, у примусовому порядку передали свої наділи державі, яка виплатила їм грошову компенсацію. Згодом ці землі, а також землі, що були власністю шаха, були розподілені між селянством. У результаті цих змін відсоток селян, що володіли земельними наділами, зріс з 25% до 78% всіх земельних власників. Крім земельної реформи, уряд здійснив також низку ін. заходів спрямованих на модернізацію екон. і сусп. устрою країни, зокрема були реалізовані програми з ліквідації неписьменності та покращення медичної допомоги.

До модернізаційних процесів у країні вороже поставилися ортодоксальні кола шіїтського духовенства. Шахський уряд безжалісно придушував усі вияви опозиційності. Створена 1957 для б-би з антидерж. виступами таємна поліція САВАК швидко розрослася до загрозливих розмірів і почала претендувати на всезагальний контроль над сусп. життям країни. У червні 1963 у відповідь на надання урядом надзвичайних екон. привілеїв громадянам США, шіїтське духовенство закликала населення до повстання. У зіткненнях із поліцією і армією загинуло бл. 10 тис осіб. Лідер релігійної опозиції аятола Р. Хомейні (1902–89) був змушений емігрувати до Іраку, а згодом до Франції. Опір іран. суспільства політиці соц. реформ особливо посилювався в серед. 1970-х років. Головною причиною незадоволення населення була європеїзація країни, вплив іноземців, поширення західної масової культури. Значний опір викликало поширення західної фінансової системи, яка розоряла дрібних підприємців і с/г виробників. 1976 під тиском США Мохаммед Реза змушений був піти на деяку лібералізацію режиму. У своєму зверненні до народу шах засудив практику політ. арештів, зловживання в судах і тортури затриманих поліцією і спецслужбами, про які він нібито не знав. З квітня 1977 судові процеси в І. стали відкритими, частково була ліквідована цензура, у країну стали допускати іноз. спостерігачів. 1978 організаційно оформилася антишахська опозиція – Карім Санджабі (1904–95) та Шахпур Бахтіяр (1914–91) створили Національний фронт, а Мехді Базарган (1908–95) – Товариство захисту свободи і прав людини. Духовним лідером опозиції залишався аятола Хомейні, який організував у Парижі центр антиуряд. пропаганди. У своїх відкритих листах до іранців Хомейні вимагав звільнення політ'язнів, ліквідацію урядового репресивного апарату, покарання винних в екон. і політ. зловживаннях, зменшення військових видатків і згортання співпраці з європ. державами та США.

У відповідь на образливу статтю (опубл. в урядовій газеті «Еттелаат»), що висміювала намагання Хомейні чинити тиск на шахський уряд, релігійно налаштована студентська молодь 09.01.1978 влаштувала велику маніфестацію в священному для шіїтів місті Кумі. Під час розгону демонстрації поліція вбила бл. 100 осіб. Після цих подій спалахи антиурядових виступів стали повторюватися через кожні 40 днів. Демонстрантів, які збиралися, що пом'янути убитих, розганяла поліція, з'являлися нові жертви й усе повторювалося спочатку. У червні 1978 під час розгону маніфестантів у Тебрізі дійшло до вуличних боїв і погромів урядових установ, унаслідок чого загину-

ло майже тисяча осіб. Змушений піти на поступки, шах 08.08.1978 оголосив, що заплановані на червень 1979 вибори до парламенту будуть вільними й опозиція матиме змогу реалізувати своє право на участь в управлінні державою. Крім того, уряд зняв з посади керівника САВАК Нематтолу Нассірі (1911–79), запровадив мусульманський календар і закрити всі казино. Однак, уже 19.08, скориставшись трагедією в Абадані (у результаті підпалу кінотеатру в тисняві загинуло принаймні 420 осіб), шах звинуватив опозицію у незаконній діяльності й заборонив опозиційні партії та їх пресу. У відповідь у країні почалися масові акції протесту, що призвели до людських жертв. 08.09 на вулиці Тегерану вийшли тисячі демонстрантів, спроба розігнати яких призвела до вуличних зіткнень і чималих людських жертв. Брутальне поводження влади із своїми громадянами і сотні жертв змінили свідомість більшості іранців, що перейшли від пасивної опозиційності до прямої б-би із правлячим режимом.

Восени 1978 політичне протистояння в І. сягнуло піку. Пром-сть, транспорт і комунальні служби країни були майже повністю паралізовані страйками. Незважаючи на заборону вуличних маніфестацій, опозиція вирішила продовжити демонстрації, використовуючи релігійні традиції (зокрема, щорічні траурні походи на вшанування пам'яті імама Гусейна). 12.12.1978 на вулиці Тегерану вийшов понад млн осіб. У січні 1979 у Хузистані почалися відкриті збройні зіткнення між армією і антишах. партизанами. Армія не змогла встановити контроль над ситуацією, тому шах був змушений запропонувати очолити уряд лідерів поміркованої опозиції Ш. Бахтіяру. Новий прем'єр одразу ж розпустив САВАК й оголосив про припинення протистояння влади з суспільством. 15.01.1979 шах виїхав за кордон на лікування. Однак релігійні кола не визнали уряду, що отримав владу з рук шаха. 01.02.1979 на батьківщину повернувся аятола Хомейні. 05.02 він оголосив прем'єром країни одного із своїх прибічників М. Базаргана і у країні встановився двовладдя. Криза сягнула апогею 09.02.1979, після того як підрозділи шахської гвардії «безсмертних» напали на учбову базу ВПС під Тегераном, особовий склад якої активно виявляв підтримку Хомейні. У наступні два дні бої між прихильниками і противниками аятоли поширилися на Тегеран та ін. міста. 12.02 сили, що зберігали вірність шахові припинили опір. Ш. Бахтіяр залишив країну. Загалом число жертв іран. революції (зокрема, і серед військових та працівників спецслужб) під час антиуряд. демонстрацій 1978–79 досягнуло 15 тис. осіб.

Після ліквідації уряду Ш. Бахтіяра влада опинилася в руках духовенства, хоча формально прем'єром залишився М. Базарган. 01.04.1979 І. був проголошений Ісламською респ. У грудні 1979 набула чинності нова Конституція країни, згідно з якою аятола Хомейні був проголошений факіхом – пожиттєвим правителем І. Дотримуючись суворих норм ісламу, керівники іслам. революції одразу ж взялися за реорганізацію сусп. життя. Світське законодавство було замінено нормами шаріату, а шіїзм проголошений держ. ідеологією країни. На виборах до парламенту у березні–травні 1980 найбільшу кількість мандатів отримала Ісламська респ. партія. У січні 1980 президентом країни був обраний Абульхасан Банісадр (нар. 1933), який, втім, мав значно меншу владу, ніж аятола Хомейні.

Зовн. політика Ірану визначалася запропонованим аятолою Хомейні гаслом: «Ні Захід, ні Схід, а Ісламська республіка». Особливо напружено склалися стосунки І. зі США, які були оголошені Хомейні «світовим Сатаною». У листопаді 1979 студенти Тегеран. ун-ту захопили будинок посольства США. Вимагаючи видачі шаха, що виїхав до США, іран. молодь впродовж 444 днів утримувала в заручниках 52 амер. дипломатів. Президент США Дж. Картер, відмовившись видати Мохаммеда Резу, намагався вчинити фінансовий тиск на І., заморозивши в банках США понад 12 млрд дол. США іран. авуарів. Спроба амер. спецпідрозділу «Дельта» силою звільнити заручників 24.04.1980 завершилася повним провалом (амер. втратили 8 осіб убитими, літак і 7 вертольотів ще до того, як дісталися Тегерану, тому припинили акцію). Проблему вдалося розв'язати після того, як шах помер. Узамін за обіцянку не втручатися у іран. внутрішні справи, повернення іран. авуарів та поставку оплаченої ще шахським режимом зброї, І. 20.01.1981 повернув заручників (подія була приурочена до інавгурації нового президента Р. Рейґана). Взяті на себе зобов'язання США виконали не в повному обсязі – іран. Було повернено тільки 4 млрд доларів.

Після відставки тимч. уряду М. Базаргана новим прем'єром став Мохаммед Алі Раджаї (1933–81). У країні почалися збройні сутички між прихильниками різних політ. груп, що намагалися відсунути своїх противників від влади. Суперечки всередині урядового табору призвели до втечі з країни у червні 1981 президента І. Абульхасана Банісадра. У Парижі опальний політик створив опозиційну до теократичного режиму Раду нац. опору. Наступним президентом країни у вересні 1981 став Алі Хаменеї (нар. 1939), авторитетний священник, письменник і перекладач. Головним завданням внутр. політики іран. уряд визначив

ісламізацію суспільства і захист країни від впливів Заходу. За звинуваченнями в «антиісламській» поведінці влада почала переслідувати політ. противників, а заодно і прихильників світського способу життя. Для б-би з інакодумцями був створений воєнізований «корпус стражів ісламської революції», що згодом неодноразово використовувався як політична поліція. Тисячі іранців, які отримали світську освіту, емігрували до Туреччини, Європи і Пн. Америки. Суттєвою складовою іран. зовн. політики у 1980-х роках стала спроба експорту ісламської революції до ін. мусульманських країн. Іран. уряд надавав фінансову і військ.-техн. підтримку багатьом терорист. угрупованням, а також нац.-визв. рухові в Афганістані. І. довгий час підтримував тісні стосунки з радикальними палестинськими організаціями. Найбільшим зовнішньополіт. конфліктом в історії І. у ХХ ст. стала війна з Іраком (див. *Іраксько-іранська війна 1980–88*). Восьмилітня війна обійшлася І. у бл. 500 тис. людських жертв (уряд в Тегерані визнав смерть 183 261 особи). Крім цього, з р-нів бойових дій довелося переселити 1,5 млн людей. У ході війни, 1987 США запровадили проти І. санкції, звинувативши Тегеран у підтримці міжнародного тероризму та агресивних діях проти морського судноплавства у Перській затоці.

У кін. 1980-х років серед політ. еліти І. намітився поділ. Частина керівників країни виступала за лібералізацію політ. режиму, пом'якшення суворих норм ісламістської моделі держ. устрою і нормалізацію стосунків із державами Заходу. Прихильники ж традиційних ісламських цінностей рішуче опонували проти таких пропозицій. На парламентських виборах 1988 реформатори отримали більшість депутатських мандатів. Після смерті Хомейні (03.06.1989) спадкоємцем-факіфом рада мусульман. старійшин обрала Алі Хаменеї, що отримав духовний сан аятоли. Новим президентом країни 16.08.1989 був обраний голова парламенту, прихильник поміркованої лібералізації Акбар Хашемі Рафсанджані (1934–2017). Зайнявши президентський пост, він розпочав обережні екон. реформи і оголосив про наміри лібералізувати сусп. життя країни та розвивати вільний ринок. Водночас І. почав відходити від попередньої політики ортодоксальної конфронтації з державами Заходу. Значним успіхом для Тегерану стало відновлення у червні 1991 закупок США іран. нафти. Завдяки розпаду СРСР та відновленню економічного зростання, в 1990-х роках І. почав перетворюватися у регіональну наддержаву. Це викликало незадоволення Вашингтона й 1995–97 США запровадили нові санкції, поступово згорнувши всю співпрацю з І.

03.08.1997 А. Х. Рафсанджані на посту президента змінив Мохаммед Хатамі (нар. 1943), який відкрито проголосив курс на відновлення відносин із країнами Заходу. Цьому сприяла конфронтація І. із афганським урядом «Талібану», який спровокували самі таліби, влаштувавши у серпні 1998 різанину шиїтів у м. Мазарі-Шаріф та захопивши у заручники іранських дипломатів. 08.04.2005, під час похорону Папи Римського *Івана Павла II*, уперше після Ісламської революції 1979 відбулася приватна бесіда президентів І. та *Ізраїля* (ізраїл. президент Моше Кацав народився в І., а під час траурних урочистостей у Ватикані його згідно із абетковим порядком посадили біля М. Хатамі). Незважаючи на такі виразні сигнали про бажаність примирення, США продовжували конфронтацію із І., оголосивши його разом із *Іраком* і КНДР частину світової «вісі зла».

Наприкін. 1990-х років М. Хатамі довелося вирішувати складні екон. проблеми, які спричинило падіння світових цін на нафту 1998. Іран. уряд зумів із ними упоратися, добившись 2000–05 подвоєння ВВП у доларовому еквіваленті. Зворотньою стороною госп. зростання стала значна інфляція та безробіття.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. стосунки між реформаторами і традиціоналістами у іран. керівництві сягнули критичної точки. Екон. реформи значною мірою були паралізовані судовою владою, яка продовжувала залишатися під впливом духовенства. Періодично в країні відбувалися масштабні вуличні маніфестації. Однак лібералів підтримували лише жителі великих міст, а більшість мешканців країни зберігали консервативні настрої. Прихильники консервативного політ. курсу заснували 2003 коаліційне об'єднання «Альянс будівничих ісламського Ірану». На парламентських виборах в лютому–травні 2004 консерватори здобули 196 із 290 місць у парламенті. У червні 2005 за підтримки «Альянсу будівничих ісламського Ірану» на президентських виборах переміг М. *Ахмадінежад*, який набрав у другому турі 61,7% голосів. За час перебування на посаді він згорнув частину ліберальноринкових ініціатив свого попередника М. Хатамі, запровадив систему держ. субсидій та харчі та бензин, жорстке банківське регулювання, а також обмеження цін на певні види товарів. Разом із тим, попри значні зусилля суттєво знизити рівень безробіття не вдалося. У зовн. політиці М. Ахмадінежад дотримувався антизахідного курсу. У лютому 2006 І. відновив програму збагачення урану, заявляючи що вона має на меті лише мирне використання ядерної енергії. У відповідь на це ООН, *Європейський Союз*, *Канада*, *Австралія*, *Японія* та Південна Корея запровадили

проти Ірану санкції. Великі контрверсії викликала антиізраїл. риторика іран. президента, який навіть організував 11–12.12.2006 у Тегерані міжнар. конференцію ревізіоністів *Голокосту*. На парламентських виборах у березні–квітні 2008 консерватори повторили свій успіх чотирирічної давнини, здобувши 195 парламентських місць. У червні 2009 М. Ахмадінежада переобрали на наступний президентський термін (62,6% голосів у першому турі). Опозиція заявила, що вибори були сфальшовані й вдалася до вуличних протестів. М. Ахмадінежад продовжив свій соціально орієнтований екон. курс, завдяки чому, згідно із даними Світового банку, рівень бідності в І. протягом 2009–13 знизився із 13,1 до 8,1% загалу населення.

Зміцненню регіональних позицій І. прислужилася *Арабська весна* 2010–11, в ході якої Тегеран надав допомогу радикальним шиїтським угрупованням у Бахреїні, Ємені та Іраку. У Сирійському конфлікті І. підтримав сили президента країни Б. Асада (спочатку за посередництвом структур «Хезболла», а від весни 2013 й безпосередньо висилаючи війська до Сирії).

На президентських виборах 14.06.2013 переміг прибічник М. Ахмадінежада Х. Рухані, який набрав у першому турі 50,7% голосів. Новий президент виступив із програмою поміркованих ліберальних реформ. Міжнар. становище І. покращилася після того, як навесні 2014 Росія захопила Крим та розгорнула збройну агресію в Україні. У цій ситуації адм-ція США пішла на часткову нормалізацію стосунків із Тегераном, що в перспективі мало вплинути на зниження світових цін на нафту. 14.07.2015 І. підписав зі США, В. Британією, Францією, Німеччиною, Росією та Китаєм план дій стосовно іран. ядерної програми, завдяки чому з країни зняли більшу частину міжнар. санкцій. Головним наслідком цього стало повернення іран. нафти на міжнародний ринок. Збільшення фінансових надходжень від продажу нафти одразу відбилося на економічній ситуації. За показником номінального розміру ВВП 2018 економіка І. вийшла на 18-е місце у світі. Однак, навіть попри помітні економічні успіхи, швидке демографічне зростання не дозволило суттєво покращити рівень життя більшості мешканців країни. 2017 Х. Рухані знову переміг на виборах, набравши в першому турі 57,5% голосів.

Лит.: Ervand Abrahamian. A History of Modern Iran. Cambridge: Cambridge University Press, 2008; Nikki Keddie. Modern Iran. Roots and Results of Revolution. Yale: Yale University Press, 2006; Stephanie Cronin. The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah, 1921–1941. Abingdon:

Routledge, 2003; Said Amir Arjomand. After Khomeini: Iran under His Successors. Oxford: Oxford University Press, 2009.

А. Козицький (Львів).

«ІРАН – КОНТРАС» СПРАВА («Ірангейт») – політична криза у США, що виникла у листопаді 1986. Викликана викриттям амер. і ліван. пресою таємної операції з продажу 1985–86 озброєння Ірану і перерахуванням отриманих коштів (без санкції Конгресу США) на воєнну допомогу контраст – учасникам антикомуніст. партизанського руху проти сандиністського уряду Данієля Ортеґи у Нікарагуа. Безпосередні керівники операції адм. Джон Пойндекстер і полк. Олівер Норт подали у відставку. Президент Р. Рейґан визнав факт продажі зброї, але стверджував, що не знав про призначення виручених за неї грошей. У ході розслідування обставин справи «Іран-контрас», проведеного комісіями обох палат Конгресу (завершене у листопаді 1987), не було зафіксовано протиправних дій президента США.

ІРІґОЙЄН Іполіто (Yrigoyen; 12.07.1852 – 03.07.1933) – аргент. політик. За освітою юрист. 1891 став співзасновником Радикального громадянського союзу, з 1893 – лідер партії. 1916–22 і 1928–30 президент Аргентини. Під час Першої світової війни дотримувався нейтралітету. Уряд І. провів низку сусп. і екон. реформ (університетську, адміністративну, муніципальну), проголосив дем. свободи, запровадив 8-год. роб. день, націоналізував родовища нафти (1929). Сприяв зміцненню позицій армії у державі, яку використовував для придушення страйків (1919 у Буенос-Айресі – «Трагічна неділя») і народних виступів у провінції (зокрема, Патагонії 1921). Не обмежував приплив іноз. капіталу в економіку країни. У зовн. політиці виступав проти втручання США у внутр. справи держав Лат. Америки. У вересні 1930 повалений хунтою на чолі з ген. Х. Урібуру. 1930–32 перебував на засланні на одному з о-вів Ла-Плати, пізніше очолив опозицію.

ІРЛАНДСЬКА РЕСПУБЛІКАНСЬКА АРМІЯ (IRA; Irish Republican Army) – таємна ірландська парамілітарна (напіввійськова) організація, створена в грудні 1919. Виникла як воєнізоване формування ірланд. націоналістичного руху *Шин Фейн* (на базі військових орг-цій «Ірландська громадянська армія» та «Ірландські волонтери») й збройними шляхом боролася за незалежність Ірландії. Діяла партизанськими методами на території Ірландії, Ольстеру і В. Британії, де своїми акціями намагалася паралізувати діяльність брит. органів влади

(бойовики IRA нападали на поліцейські дільниці, казарми, податкові й фінансові установи, пром. об'єкти тощо). Радикалізація методів боротьби IRA (застосування політ. терору, проведення акцій, в яких гинуло цивільне населення) на поч. 1930-х років привела до заборони її діяльності на території Вільної Ірландської держави 1936 (див. *Англійсько-ірландський договір 1921*). Бойовики IRA воювали на стороні республіканської армії під час *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії. Особливо активними дії IRA були 1939–41 (тільки 1939 внаслідок терористичних актів загинуло 7 осіб і 137 було поранено). Після проголошення повної незалежності Ірландії (1949) продовжила боротьбу терористичними методами за звільнення Пн. Ірландії (Ольстеру) з-під управління Лондона і приєднання її до Ірландської Республіки. Акції IRA спрямовувалися проти брит. армії, поліції та протестантських воєнізованих формувань, а також окремих англ. політиків. Декілька раз, починаючи з 1956, намагалася організувати партизанську боротьбу на території Ольстеру. У лютому 1962 IRA, внаслідок антитерористичних заходів уряду і масових арештів членів орг-ції, офіційно заявила про припинення кампанії терору. У грудні 1969 з IRA виділилася нова орг-ція – Тимчасова IRA (Provisional IRA, PIRA; найчастіше бойовиків PIRA називали «Provos»), яка виступала за активізацію збройної боротьби на захист католицького населення, здобуття незалежності Ольстеру і приєднання до Ірландії; «Офіційна IRA» (IRA-O) проголосила продовження боротьби політ. методами, перейшла на позиції марксизму і з часом трансформувалась в Ірланд. партію праці. 1974 частина членів IRA-O, в основному, ліворадикальних поглядів, незадоволених припиненням збройної боротьби, заснували Ірланд. республіканську соціалістичну партію, яка сформувала власне воєнізоване формування – Ірланд. національну визвольну армію (INLA, INBA). «У 1970–90-х роках Тимчасова IRA вела терористичну боротьбу проти брит. армії, поліції та воєнізованих протестантських формувань. Внаслідок терористичних актів IRA 1970–90 роках загинуло бл. 2 000 тис. осіб. Бойовики IRA вбили низку відомих брит. політиків, зокрема лорда А. В. *Маунтбаттена*, міністра тіньового кабінету Е. Ніва, вчинили низку замахів на прем'єр-міністрів В. Британії, зокрема Е. *Гіта* і М. *Тетчер*. Діяльність IRA фінансується ірланд. діаспорою США (Товариство допомоги для Пн. Ірландії, NORAID), Лівією та завдяки власним заходам угруповання (збір пожертв, доходи від нелегальних видів діяльності, пограбування банків). 31.08.1994 IRA оголосила про припинення збройної боротьби, однак у лютому 1996 від-

новила терористичні акції. 20.07.1997 IRA знову заявила про припинення терористичної діяльності та уповноважила Шин Фейн продовжувати боротьбу політ. методами. 10.04.1998 у замку Стормонт було підписано Компромісний пакт (т. зв. Угоду на Великодню п'ятницю), яка передбачала роззброєння IRA до травня 2000, виведення із Ольстеру брит. військ. контингенту (становить 17 тис. осіб) і формування юніоністського уряду Пн. Ірландії із залученням до нього представників Шин Фейн. Однак на поч. 2000 IRA заявила, що не має наміру відмовлятися від зброї без попередньої домовленості про паралельне роззброєння пробрит. формувань в Ольстері. 11.02.2000 брит. уряд увів у Пн. Ірландії пряме правління (управління Ольстером перейшло до мін-ва у справах Пн. Ірландії), що означало фактичну втрату Ольстером автономії. 28.07.2005 IRA офіційно заявила про повне і остаточне припинення збройної боротьби і продовження боротьби виключно мирними засобами, що відкрило шлях до мирного врегулювання однієї з найдавніших і найдраматичніших політичних криз на європ. континенті в ХХ ст. (див. також *Ольстеру проблема*). За 30 років збройного конфлікту в Пн. Ірландії загинуло бл. 3,5 тис. осіб і понад 35 тис. осіб було поранено.

ІСЛАМСЬКА ДЕРЖАВА (араб. Ад-Дауд аль-Ісламія) – між нар. ісламська військ.-терорист. орг-ція, що діє головно в північно-східній Сирії та в районі сунітського трикутника в *Іраку* (район між містами Багдад, Тікріт та Ар-Рамаді). Орг-ція була створена в жовтні 2006 під назвою «Ісламська держава Іраку». У квітні 2013 змінила назву на «Ісламська держава Іраку і Леванту», під якою діяла до червня 2014. Виникла на основі радикального салафітського угруповання «Джамаат ат-Таухід валь-Джихад» («Армія Єдинобожжя і Джихаду»), яке 1999 заснував йорданець Абу Муса аз-Заркауї. Орг-ція спочатку ставила собі за мету винятково повалення хашимітського режиму в Йорданії, але 2003 змінила курс, після початку амер. вторгнення до Іраку. У Іраці виступила не тільки проти американців та їх союзників, але й проти місцевих шиїтів (війну шиїтам оголосили 14.09.2005, головною мішенню визначили членів орг-ції «Бадра»). У жовтні 2004 аз-Заркауї присягнув *Усамі бен Ладену*, після чого його орг-цію почали називати «Аль-Каїдою в Іраці» (або «Аль-Каїдою Джихаду в Дворіччі»). Бойові операції здійснювали підрозділи орг-ції, які прийняли назву «Бригади Омара». Вчинені цими формуваннями теракти відрізнялися великою кількістю жертв. Після того, як 08.06.2006 амер. підрозділам вдалося убити аз-Заркауї, орг-цію очолив Абу Айюб

аль-Масрі, єгиптянин, який перед тим керував єгип. угрупованням «Аль-Каїда» – «Єгипетським ісламським джихадом». У жовтні 2006 «Аль-Каїда в Іраці» об'єдналася із десятима ін. дрібнішими ісламістськими угрупованнями й оголосила про створення організації «Ісламська держава Іраку».

Після смерті 18.04.2010 під час бою в Тікриті Абу Айюба аль-Масрі, наступного місяця третім лідером орг-ції став марокканець Абу Сулейман ан-Насір, який згодом очолив військову раду І. Д., взявши на себе обов'язки керівника військ. структур угруповання. Як невизнане квазідержавне утворення І. Д. існує від квітня 2013, хоча формально було проголошене як всесвітній халіфат 29.06.2014. Тоді ж халіфом обрано Абу Бакра аль-Багдаді, який оголосив про намір встановити свою владу на цілому Близькому Сході (включно із *Ізраїлем*) та в Пн. Африці (землях, що колись входили до складу Омейядського (Дамаського) халіфату VII–VIII ст.). Через суперництво за домінування у середовищі ісламістів, у травні 2013 стався розрив стосунків між І. Д. і «Аль-Каїдою», яка надалі розпочала збройне протистояння зі своєю колишньою союзницею.

Формою правління халіфату є теократія. Територія І. Д. у 2014 складала, згідно із різними підрахунками, від 40 до 90 тис. км² із населенням близько 8 млн осіб. Столицею проголошено сирійське місто Ер-Ракка. На контрольованих халіфатом територіях бойовики І. Д. розгорнули кампанію організованого терору проти язидів та асирійців, вчиняли масові убивства, публічні розправи над особами, які порушували норми шариату, нищили неісламські культурні пам'ятки та витвори мистецтва.

За підтримки США і західних країн армія Іраку, а також збройні формування іракських і сирійських курдів та сирійської збройної опозиції протягом 2017 зуміли звільнити переважаючу більшість контрольованих халіфатом територій, включаючи всі великі міста, після чого в руках бойовиків І. Д. у Сирії та Іраку залишилося бл. 10 тис. км². Цього ж року відбувся наступ на території контрольовані бойовиками організації у Лівії, які також суттєво скоротилися. Крім Сирії та Іраку структури І. Д. існують в *Афганістані*, *Єгипті*, Лівії (у цих країнах орг-ція контролює певні райони), а представництва – в Алжирі, Лівані, Марокко, Йорданії, *Пакистані*, Ємені, Нігерії та на Пн. Кавказі. Про підтримку та співпрацю з І. Д. оголосили бл. 60 джихадистських груп в Африці, Центр. і Пд-Сх. Азії. Користуючись мережею Інтернет орг-ція веде активну пропагандистську діяльність серед мусульман усього світу, схилиючи їх до вчинення індивідуальних терористичних актів або переїзду на територію халіфату і

участі у війні із «невірними». З метою залякування своїх противників, прихильники І. Д. періодично оприлюднюють в мережі Інтернет відео жорстоких публічних страт. Організація визнана терористичною ООН, *Європейським Союзом* та урядами 22 країн світу, ще у низці країн її діяльність заборонена без формального її визнання терористичною. Для боротьби із І. Д. у грудні 2014 була створена міжнародна коаліція, до якої увійшли 59 держав. Окремо про свою боротьбу проти І. Д. оголосили *Росія*, *Іран*, Сирія, а також низка радикальних мусульманських орг-цій, частина яких теж визнана терористичними («Аль-Каїда», *ХАМАС*, «Хезболлах», «Талібан» та ін.).

А. Козицький (Львів).

ІСЛАМСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ в Ірані – революційні події в *Ірані* у 1978–79, внаслідок яких було повалено владу шаха Мохаммеда Рези *Пехлеві* та проголошено теократичну ісламську республіку. Антишахська революція розпочалася у січні 1978 у м. Кум, де поліція розстріляла антиурядову демонстрацію (загибло 60 чол.). Прозахідна політика шаха (орієнтація на США і контакти з Ізраїлем), ліберальні реформи, що розцінювалося частиною населення як замах на традиційні цінності іран. суспільства, а також корумпованість і розкіш шахського двору викликали незадоволення широких верств населення. Протестні настрої посилювались діяльністю політ. опозиції, дозволеною шахом у 1977 під тиском адміністрації президента США Дж. *Картера*. Учасниками антишахських й антиамериканських акцій стали ліві політ. організації (Партія народних мас Ірану), ліберальна опозиція – прихильники конституційної монархії (Національний фронт Ірану), інтелігенція та студенти («Організація іранських студентів-мусульман», «Ісламські студенти – послідовники курсу імама Хомейні») і шиїтське духовенство (Рух за вільний Іран). Центром консолідації опозиційних шаху сил було ісламське духовенство, незадоволене світськими прозахідними реформами шаха, які позбавляли їх впливу на політ. процеси. Їхнім лідером був аятола Рухолла Мусафі Хомейні. Мусульманська опозиція висунула вимоги легалізації політ. партій, розпуску парламенту і призначення нових виборів. Одночасно аятолла Хомейні, що жив в еміграції у Парижі, вимагав смертної кари для шаха. Початком революції вважають антишахські протести в січні 1978 у м. Кумі, жорстоко, з кровопролиттям придушені урядовими військами, що радикалізувало дії та вимоги протестувальників. Страйки і демонстрації восени 1978 привели до повного екон. хаосу у країні, широкого поширення набули антиамериканські гасла (уряд США підтримував офіційну владу). Все більший вплив на життя

країни чинила Рада ісламської революції, створена за ініціативою Хомейні. У серед. січня 1979 важкохворий шах, остаточно втративши контроль над ситуацією, виїхав із країни. Призначений шахом новий прем'єр-міністр, лідера ліберальної опозиції, Шахпур Бахтіяр, не зміг здолати революційні виступи, хоча й контролював ще усі силові структури. Духівництво створило також Ісламську революційну партію, міністерство релігійного нагляду, очолило у містах ісламські революційні комітети, які координували протести. Революціонери нападали на поліцейські відділки, громили будинки прихильників шаха. Для розгону демонстрантів уряд застосовував військову силу, танки, що приводило до багаточисельних жертв. У сер. січня Бахтіяр оголосив про розпуск секретної служби САВАК, але це, навпаки, посилило терор революціонерів проти прихильників монархії. На поч. лютого 1979 на батьківщину урочисто повернувся Р. Хомейні, прибічники якого 12.02.1979 оволоділи Тегераном. У столиці за вироками рев. судів було страчено багатьох вищих урядовців і військових. Ідеологічним гаслом нової влади став лозунг «Ні Схід, ні Захід, просто ісламська революція», який декларував окремий ісламський шлях розвитку країни. За результатами загальнонац. референдуму 01.04.1979 була проголошена Ісламська республіка Іран, а у грудні 1979 прийнята нова конституція. Хомейні отримав титул довічного лідера революції та став фактичним правителем країни. Політичне, цивільне життя і судочинство будувалися на законах мусульманського права – шаріату. Влада запровадила суворі дискримінаційні закони щодо норм поведінки і місця жінки в іран. суспільстві. Для боротьби проти інакодумців створювалися воєнізовані формування «стражників революції» (паздарані). На поч. 1980-х років в Ірані було повністю сформовано тоталітарний режим.

Л. Уєрин (Львів), І. Підкова (Львів).

«ІСЛАМСЬКИЙ ДЖИХАД» – палестинська терорист. орг-ція фундаменталістського спрямування. Виникла на основі руху *«Братів мусульман»* у секторі Газу 1980. Керівником «І. Д.» став Фатхі Шалхі, який під впливом *Ісламської революції 1979* в Ірані написав програмну книгу *«Хомейні – ісламська альтернатива та рішення»*. Початково орг-ція займалася пропагандою політ. вимог палестинського населення, однак згодом перейшла до насильницьких методів б-би. 1988 створила військове крило «Бригада аль-Касема», яку очолив Рамадан Абдуллах Салах. 1994–95 здійснила низку терорист. актів проти ізраїльтян, унаслідок чого загинули 31 ізраїл. військовик і 25 цивільних осіб. Після того, як у жовтні 1995 Ф. Шалхі був вбитий на Мальті, орг-цію очолив

шейх Абдалла Шамі. «І. Д.» співпрацює із іран. спецслужбами.

А. Козицький (Львів).

ІСЛАМСЬКИЙ СОЦІАЛІЗМ – загальна назва ідейних і політичних течій, в яких робиться спроба поєднати постулати ісламу та соціалізму. І. с. відображає прагнення суспільства до рівності та справедливості, містить заклики до проведення аграрної реформи, націоналізації іноз. власності, великих приватних монополій. Через це І. с., загалом, має реформістський характер і намагається знайти «третій шлях» між абсолютною приватною власністю капіталізму та абсолютною суспільною власністю комунізму, забезпечити «збагачення бідних без пограбування багатих» і добитися цього без соціальних конфліктів. Ідеї І. свого часу проповідували такі відомі в араб. світі політ. лідери як Г. А. Насер, Х. Бумед'єн.

Ю. Шведа (Львів).

ІСЛАМСЬКИЙ ФУНДАМЕНТАЛІЗМ – термін, запозичений у християнстві для визначення релігійно-політ. доктрини та ідеології однієї з течій течії в ісламі, в основі якої прагнення зміцнення віри через повернення до витоків – норм життя і суспільної організації часів пророка Мухаммеда і чотирьох праведних халіфів. В арабській мові для означення І. ф. вживаються терміни «ісламське відродження», «ісламське пробудження», «ісламські основи», «корені віри», «предки». У науковому дискурсі ХХ ст. також виникли ін. терміни для позначення цього явища – ісламізм, салафізм, інтегризм та ін., однак вони не є повністю синонімічними, а підкреслюють його певні аспекти. І. ф. акцентує на політ. складові ісламу, необхідності втілення його принципів у державно-політ. систему і створенні всесвітньої ісламської держави – Всесвітнього халіфату, заснованого на засадах шаріату (ісламських законів), підтримуваного джихадом (священною війною). І. ф. є сукупністю різних теорій, морально-етичних цінностей, ідеалів, об'єднаних спільністю поглядів на світ і суспільство та вимогами неухильного слідування постулатам Корану і Суні: абсолютного єдинобожжя (таухіду), всевладдя Аллаха (хакімія) в усіх сферах життя, неподільності релігії та суспільства, світської і релігійної влади; егалітаризму (справедливого розподілу доходів на основі обов'язкового податку – закят); мусульманської солідарності й братерства; протидії модернізації, секуляризму, запозиченню вестернізованих правил та норм життя. Концепція світового порядку І. ф. засновується на поділі світу на територію ісламу (країни з ісламською формою правління); територію війни (країни, які становлять

загрозу мусульманам) і територія договору (країни, що за домовленістю підкорилися мусульманам). В І. ф. вирізняють поміркований і радикальний напрямки, що різняться методами практичної реалізації морально-ціннісних та ідеологічних засад ісламу. Радикальний І. ф. не обмежується вимогою морального і правового (легального) перетворення суспільств на засадах Корану через заклик (даава), а спрямований на кардинальну і насильницьку трансформацію правової системи і світу; вимоги Корану оголошуються універсальними для усього людства і несумісним з усіма іншими. Радикальний напрям в І. ф. характеризується фанатизмом, нетерпимістю, екстремізмом, тотальним шаріатським контролем за моральністю, поведінкою, приватним життям людей, дихотомічним сприйняттям світу (поділ на «вірних» і «невірних» Аллаху), прагненням до світового панування. Ідеологічні принципи радикального І. ф. відображені в діяльності різних мусульманських організацій та угруповань – «*Брати-мусульмани*», «*Хезболлах*», ХАМАС, «Хизб ут-Тахрір аль-Ісламі» та ін.

Л. Угерин (Львів).

ІСПАНІЯ (Королівство Іспанія), держава в Південно-Західній Європі, на Піренейському (Іберійському) п-ві. Межує з Францією, Андоррою, Португалією, *Гбралтаром* (В. Британія) і Марокко. Вихід в Атлантичний океан і Середземне море. І. належать Балеарські та Пітіуські о-ви в Середземному морі й Канарські о-ви в Атлантичному океані. Загальна площа: 505 тис. км². Чисельність населення: 45,8 млн осіб (2018). Релігійний склад населення: римо-католики – 68,5%, протестанти, мусульмани та завдяки трудовим мігрантам православні. Державна мова: іспанська (кастильська). Після ратифікації Європейської хартії регіональних мов 2001 статус регіональних мають мови: арагонська (Арагон), астурійська (Астурія, Кастилія, Леон), баскська (Країна Басків і Наварра), каталонська (Каталонія, Балеарська о-ви), валенсійська (Валенсія), галісійська (Галісія). Форма держ. правління: унітарна конституційна парламентарна монархія. Столиця: Мадрид. Адмін.-терит. поділ: 50 провінцій, які входять в 17 автономних областей. Статус автономних територій мають анклави у Пн. Африці – Сеута і Мелілья. Глава держави: король. Законодавча влада: двопалатний парламент (Генеральні Кортеси), що складається з Конгресу Депутатів і Сенату. Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів, очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: з 01.01.2002 – євро.

На поч. ХХ ст. І. була відсталою аграрно-промисловою країною. Райони традиційного с/г вироб-

ництва (пд. провінції – Андалусія, Естремадура, Нова Кастилія) спеціалізувались на виноробстві, виробництві оливкового масла, овочів, фруктів, зернових. У пн. районах І. (Каталонія, Країна Басків, Астурія) розвивалася, в основному, легка і деревообробна пром-сть. І. залишалася монархією на чолі з Бурбонською династією – королем *Альфонсом XIII*. Законодавча влада в країні належала, згідно Конституції 1876, королю і *Кортесам*, виконавча – королю і Кабінету міністрів, який він призначав. Важливу роль у сусп.-політ. і культ. житті іспанців, які відзначалися високою релігійністю, займала католицька Церква. Політ. істеблшмент І. був представлений монархічними (консерватори і ліберали) й буржуазно-республікан. (Республіканський союз, Радикальна партія) партіями. Політичною організацією робітництва була Іспан. соціалістична робітничка партія (ІСРП, утв. 1879), а професійною – Загальний союз робітників (ЗСР, утв. 1888), що перебував під контролем соціалістів. Найчисельнішою загальнонаціональною профспілкою була Національна конфедерація праці (НКП, утв. 1911), котра налічувала бл. 1 млн осіб (ЗСР – бл. 300 тис.) і найбільші впливи мала в Каталонії.

У *Першій світовій війні 1914–18* І. не брала участі, оголосивши нейтралітет. Однак, займаючи вигідне геостратегічне становище, вона цікавила держави як *Троїстого союзу*, так і *Антанти*, чим зуміла успішно скористатися. У воєнні роки І. проводила активну торгівлю, поставляючи обом воюючим блокам товари свого традиційного експорту – вугілля і продовольство, що зумовило екон. піднесення. 1918 експорт перевищив імпорт майже на 50%, золотий запас країни збільшився майже в 4 рази. Уже наприкін. 1920 тимчасове екон. процвітання воєнних років змінилося кризою. Аграрно-індустріальна І. (57% населення було зайнято у с/г, 21,9% – у пром-сті, 20,8% – у сфері обслуговування) за рівнем розвитку пром-сті продовжувала відставати від передових західноєвроп. держав. Скорочення виробництва, що охопило І. через втрату замовлень після закінчення війни, зачепило майже всі галузі економіки. У країні почалися масові звільнення, ціни зросли удвічі. Поширеною формою протесту стали демонстрації, страйки, які подекуди переростали у відкриті сутички з поліцією і армією. Активізувався селянський рух. Керували виступами профспілки – НКП та ЗСР. Результатом соціальних протестів перших післявоєнних років стало встановлення 8-год. робочого дня, заборона дитячої праці та запровадження страхової допомоги по старості та інвалідності.

Важливим підсумком воєнного періоду стала помітна активізація національного руху в

Каталонії, Басконії та Галісії. На території І. сформувалися 4 нації: іспанська, каталонська, баскська і галісійська. Останні три, які склали 15,6% всієї території І. з населенням бл. 6 млн осіб (третина всього населення І.), вимагали автономії для своїх нац. областей. Каталонці першими активізували свої дії. 1922 у Каталонії виникла ліва націоналіст. партія «Естат Катала» («Каталонська Держава»), яку очолив полк. Ф. Масіа. Головною вимогою партії стало утворення незалежної Каталонської республіки. До столиці провінції – Барселони прибули делегації баскських і галісійських національних сил, які на спільному засіданні вирішили об'єднати зусилля у б-бі за автономію провінцій 11.09.1923 «Каталонська Держава» провела демонстрацію на підтримку своїх вимог.

За період від кін. 1917 до грудня 1922 в І. змінилося 11 урядів, які намагалися управляти в рамках конституц. монархії, однак, не змогли вирішити нагальних проблем. На загострення внутрішньополіт. становища впливала колоніальна політика іспан. уряду в Марокко. Згідно з умовами франц.-іспан. договору 1912 Мадрид отримав контроль на частині Марокко. Проти іспан. колоніальної адм-ції у Марокко розгорнувся нац.-визв. рух, б-ба з яким вимагала значних фінансових і людських ресурсів. Створення на пн. Марокко *Рифської республіки* і поразка іспан. колоніальних військ у битві під Анвалем викликали в країні політ. кризу. Рішення Кортесів заслухати 20.09.1923 доповідь про причину поразки під Анвалем (містила звинувачення вищих військових чинів і загрожувала вибухом народного невдоволення) стало однією з головних причин держав. перевороту, який 13.09.1923 здійснив ген. *М. Прімо де Рівера*. У маніфесті «До країни, армії та іспанців» він зазначав, що переворот був здійснений для «порятунку країни», виведення її зі стану «анархії» і «безладу». 15.09.1923 Прімо де Рівера прибув у Мадрид і за дорученням *Альфонса XIII* сформував уряд – Директорію у складі вищих військовиків (у грудні 1925 замінена цивільним урядом) на чолі з президентом (посада голови нового утворення). Директорія запровадила військ. стан, призупинила дію конституції, розпустила парламент, ліквідувала дем. свободи, передала владу на місцях від місцевих муніципалітетів у руки військ. губернаторів, підпорядковувала собі судову систему та органи юстиції. Діяльність політ. партій і профспілок заборонялася, за винятком тих, що обрали політику співробітництва з режимом. В І. була встановлена військово-монархічна диктатура (в іспан. історіографії – Перша диктатура, 1923-1930).

Екон. політика уряду Прімо де Рівери була спрямована на стимулювання нац. в-ва, у першу чергу важкої та вуглевидобувної пром-сті.

Велику увагу приділено розвитку гідроенергетики, іригаційним спорудам, будівництву і транспорту. Уряд запровадив держ. монополії (нафтова і тютюнова), здійснив кроки до централізації управління екон. життям країни, зокрема, була створена Рада нац. економіки для планування і координації екон. розвитку (1924) і Рада з регулювання пром-сті (1927). У сфері с/г пріоритетними стали питання колонізації. Декрет 1923 юридично закріпив права власності на землю, що оброблялася селянами. У сфері соціальних відносин уряд Прімо де Рівери започаткував корпоративну систему, у рамках якої робітники і підприємці об'єднувалися в загальнонац. корпорації. Соц.-екон. заходи уряду у 1920-х роках, які мали виражений протекціоністський характер, містили елементи держ.-монополіст. регулювання. Від літа 1924 почалися перші виступи інтелігенції та студентства проти диктатури, піднялася нова хвиля національного руху в Каталонії. Спроби опозиції скинути військовий режим збройним шляхом (1926, 1929), скликати Установчі Кортеси і відновити Конституцію, завершилися невдачею. Певну стабільність диктатури забезпечувало екон. піднесення 1924–29, але з початком світової екон. депресії ситуація змінилася.

У кін. 1920-х років у країні назріла серйозна політ. криза. Підтримка королем військової диктатури спричинила посилення антимонархічних настроїв. Прімо де Рівера в січні 1930 подав у відставку. У серпні 1930 лідери 7 респ. партій підписали *Сан-Себастьянський пакт 1930* про єдність дій у боротьбі за республіку, до якого приєдналися і соціалісти. Пакт передбачав скинення монархії шляхом військ. перевороту. Для підготовки виступу був створений Революц. комітет з 12 осіб, який очолив лідер правої Ліберально-респ. партії *Н. Алькала-Самора*. У квітні 1931 відбулися муніципальні вибори, на яких респ. партії отримали перемогу (з 49 провінційних центрів республіканці перемогли у 45). Ці вибори стали вирішальним фактором для скинення монархії. Революц. комітет поширив маніфест, який закликав до проголошення республіки. Численні демонстрації по всій країні вимагали формування тимчасового уряду і зречення *Альфонса XIII*. 14.04.1931 король залишив країну, а І. була проголошена республікою. Влада перейшла до Революц. комітету, що оголосив себе Тимчасовим урядом на чолі з *Н. Алькала-Саморою*.

У розвитку подій в І. можна виділити кілька етапів: квітень 1931 – листопад 1933 – «Квітнева республіка», коли при владі перебувала коаліція республіканців і соціалістів; листопад 1933 – лютий

1936 – «Республіка контрреформ», при владі праві республіканці та центристи; лютий 1936 – березень 1939 – правління Народного фронту і громадянська війна.

У червні 1931 відбулися вибори в Установчі Кортеси, перемогу на яких отримав блок соціалістів і ліворесп. партій. Кортеси, які розпочали роботу у липні, затвердили повноваження уряду і створили комісію для підготовки нової Конституції. В І. була легалізована свобода слова, особи, совісті, друку, зборів та об'єднань. У листопаді Кортеси ухвалили рішення про визнання *Альфонса XIII* винним у держ. зраді (перебуваючи в еміграції він намагався згуртувати монархічні сили в боротьбі за відновлення монархії) й порушенні Конституції 1876. Альфонса XIII оголосили поза законом, його майно конфіскували на користь держави.

09.12.1931 Кортеси ухвалили нову Конституцію, яка проголосила І. дем. республікою, «побудованою на засадах свободи і справедливості». Законодавча влада належала однопалатному парламенту, який обирався кожні 4 роки таємним і прямим голосуванням; виборче право отримали жінки. Конституція проголосила відокремлення Церкви від держави, скасування дворянських привілеїв, недоторканність приватної власності (одночасно надала державі право експропріювати за справедливу винагороду приватну власність, яка представляла національний інтерес), декларувала відмову від війни як засобу національної політики. У жовтні 1931 Н. Алькала-Самора подав у відставку через антиклерикалізм більшості міністрів уряду; новим прем'єром став М. *Асанья*. У грудні 1931 президентом держави обрали Н. Алькала-Самору (1931–36).

У вересні 1932 уряд розпочав аграрну реформу: передбачалась експропріація за винагороду великих земельних володінь. З відміною дворянських привілеїв допускалась безоплатна конфіскація земель аристократії. Дія аграрного закону поширювалася лише на частину центр., пд. і пд.-зх. провінцій. Реформаторська діяльність респ. уряду заторкнула і такі сфери сусп. життя країни, як Церкву, сімейне право, трудове законодавство, національне питання. 1932 був ухвалений декрет про розпуск Ордену єзуїтів і націоналізацію його майна; закон про розлучення і цивільний шлюб. 1933 «Закон про релігійні конгрегації» кардинально змінив статус Церкви у таких сферах як освіта (заборонено функціонування шкіл під патронатом релігійних орг-цій), власність (встановлено максимум на церковну власність, решту конфіскувала держава), суспільна д-сть (Церкві заборонялось вести пром. і торг. діяльність). Серед соціальних заходів уряду найбільше значення мали закони

про 8-год. робочий день у про-сті та с/г, покращення умов праці для жінок і дітей, запровадження деяких видів страхування, встановлення гарантованого мінімуму заробітної платні, створення «Національної каси проти безробіття» для виплати допомоги безробітним, декрети про покращення становища орендаторів і с/г робітників.

Держ. втручання вимагало і національне питання. Ще в квітні 1931 національні сили Каталонії проголосили утв. Каталонської республіки як складової Іберійської конфедерації. Президентом і главою уряду оголошено полк. Ф. Масія. Дії каталонців викликали занепокоєння в Мадриді, але внаслідок переговорів було досягнуто компромісу. За ліквідацію Каталонської республіки остання отримала право на створення органів місцевого самоврядування. У вересні 1932 Кортеси затвердили статут автономії Каталонії – каталонці могли обрати президента, парламент і уряд (Генералідад). Каталонська мова, поряд із іспанською (кастильською), була оголошена офіц. мовою автономії. 1933 Каталонія ухвалила власну конституцію («Внутрішній статут»). Дві ін. області – Країна Басків і Галісія не змогли домогтися надання їм статусу нац. автономії.

На початку 1933 в країні загострилася ситуація через розстріл демонстрантів у провінції Кадіс, які виступали проти урядової політики. Прем'єр М. Асанья подав у відставку, а політична криза привела до розпуску в жовтні 1933 Установчих Кортесів і призначення нових парламент. виборів. Період проведення лівої республіканської політики завершився, оскільки перемогу на парламент. виборах 1933 здобули праві (176 місць) і центристські (134 мандати) партії. Головною силою правого антиресп. блоку (лідер – Хіль *Роблес*) стала Іспан. конфедерація автономних правих (ІКАП, утв. 1933). Праворадикальний рух в І. був представлений Націонал-синдикалістською хунтою наступу (НСХН, 1931) та *Іспанською Фалангою* (утв. 1933, Хосе Антоніо Прімо де Рівера). У лютому 1934 обидві партії об'єдналися в одну – Іспанську Фалангу і НСХН, метою якої стало встановлення нового порядку насильницьким шляхом.

Уряд А. Лерруса, сформований з партій центру, практично ліквідував законодавство попереднього періоду, тому його д-сть почали називати «республікою контрреформ» або «чорним дворіччям». У жовтні 1934 до складу уряду увійшли 3 представники блоку ІКАП, що відобразило пропорційність складу Кортесів. Однак це викликало акції протесту з боку лівих сил, депутати від яких покинули Кортеси. У рядах лівих партій відбулися зміни – виникли ліберальні Ліва респ. партія (ЛРП, утв. 1934, М. Асанья) і Республіканський союз (утв.

1934, Д. Барріо). ІСРП очолив лівий соціаліст Ф. Ларґо Кабал'єро («іспанський Ленін»). Лідером Компартії Іспанії (КПІ, утв. 1921, не мала значних впливів у суспільстві) став Хосе Діас. Ліві партії готували збр. повстання для захоплення влади у країні. 04.10.1934 розпочався загальний політ. страйк. У Мадриді соціалісти на чолі з Ф. Ларґо Кабал'єро намагалися захопити владу, але силами поліції та армії їх виступ був придушений. В Астурії політ. страйк 05.10 переріс у збройне повстання. Повсталі захопили владу у провінції та утримували її протягом 15 днів. У Каталонії нац. сили проголосили незалежність у складі Федеративної іспан. республіки, однак, урядові війська відновили контроль центр. уряду над провінцією. Зазнало поразки і повстання в Біскаїї. У країні оголосили військовий стан. У грудні 1935 оголошено про розпуск Кортесів і призначення на лютий 1936 нових парламент. виборів.

У січні 1936 представники ліберальних ЛРП і Респ. союзу, ІСРП, КПІ, профспілок ЗСР і НКП, Соціаліст. союзу молоді та Каталонської нац. партії уклали пакт про створення *Народного фронту* і ухвалили його програму. Головними її вимогами стали амністія політв'язням, поновлення на роботі звільнених за політ. переконання, захист свободи і законності, аграрна реформа, надання нац. автономії Країні Басків та Галісії, реформа освіти тощо. У лютому 1936 Народний фронт переміг на виборах у Кортеси (268 місць з 473). На зміну правоцентристському уряду прийшов уряд лівих респ., який спирався на Народний фронт. Очолив уряд М. Асанья, а після обрання його президентом (1936–39), прем'єр-міністром став К. Касарес. Уряд Народного фронту провів низку реформ: оголосив амністію політв'язням, підвищив заробітну плату, відновив проведення аграрної реформи, надав автономію Каталонії. Дем. реформи викликали спротив сил, які програли вибори. Ще перебуваючи на посаді прем'єра, М. Асанья 15.03 провів закон про делегалізацію *Іспанської Фаланги*. У країні розпочалися арешти фалангістів (їх налічувалося бл. 25 тис.), зокрема лідерів партії (Хосе Антоніо Прімо де Ріверу, сина диктатора М. Прімо де Рівери, розстріляли в листопаді 1936). У відповідь праві застосували контртерор, що супроводжувався вбивствами діячів лівого табору. Опозиція наголошувала на складній політ. ситуації: за лютий-червень 1936 у країні спалено 160 костелів і 251 культова споруда пошкоджена або сплюндрована; вбито 269 осіб і 1287 – поранено, вчинено 215 замахів на фізичних осіб, здійснено 146 вибухів бомб тощо. Під час похоронів 14.07 офіцера Хосе Кастілло, вбитого фалангістами, і депутата-монархіста

Кальво Сотело, який загинув від рук офіцерів респ. міліції, дійшло до кривавих сутичок. Вищі військові організували змову під гаслом захисту національних і католицьких цінностей. Очолив заколотників ген. Ф. Франко.

17.07.1936 в Іспан. Марокко війська під команд. ген. Ф. Франко почали повстання проти респ. влади. Упродовж 24 годин від початку повстання в Мадриді змінилося 3 прем'єри: К. Касарес, М. Барріо, Х. Гіраль. На кін. липня 1936 територія І. виявилася розділеною: у пром. р-нах (Каталонії, Країни Басків, Астурії, Мадриді) влада залишалася у республіканців; франкісти втрималися в Іспан. Марокко, у трьох пд. аграрних провінціях Зх. Андалусії (Кадісі, Уельві, Севільї) і на півночі (Галісії, Наваррі, р-нах Старої Кастилії). Народний фронт контролював 2/3 всієї пром-сті, родючі с/г р-ни Валенсії та Мурсії, головні порти середземномор. узбережжя (Барселону, Валенсію, Картахену), золотий запас країни, практично весь військ. і торговельний флот. На боці франкістів була більша частина сухопутної армії та офіцерський корпус, іноз. леґіон і військові з'єднання в Іспан. Марокко. Проте, для їх передислокації з Пн. Африки в І. у заколотників не було засобів. Таким чином, утворилися 2 відрізані один від одного угруповання франкістів – північне, яке очолював ген. Е. Мола, та південне, під командуванням самого Ф. Франко. У цій ситуації тільки втручання Німеччини, Італії та Португалії у внутр. конфлікт в І. дозволило заколотникам уникнути швидкої та повної поразки (нім. та італ. транспортні літаки переправили війська заколотників з Пн. Марокко на півострів). Уже в серпні 1936 пд. і пн. групи об'єдналися і розпочався наступ на Мадрид. Західноєвроп. уряди, дотримуючись принципу запобігання міжнар. конфліктам, проголосили політику «невтручання» в іспан. справи, яка, однак, практично зазнала краху наприкін. 1936.

У вересні 1936 в І. був сформований новий уряд, який очолив лідер ІСРП Ф. Ларґо Кабал'єро. Уперше до складу уряду увійшли комуністи (отримали посади міністрів с/г і освіти). Для забезпечення підтримки урядовим діям серед найширших верств населення новий кабінет провів низку радикальних заходів: ухвалено декрети про націоналізацію пром. підприємств, які належали заколотникам (02.08.1936); про націоналізацію земельних володінь заколотників і передачу їх у довічне користування селянам (06.10.1936); про перетворення Народної міліції у регулярну армію (жовтень 1936); збільшено асигнування на освіту, накреслено заходи з ліквідації неграмотності, запроваджено систему стипендій для студентів, вихідців із трудових сімей (1937). Кортеси ухва-

лили статут автономії Країни Басків (01.10.1936). Уряд Ф. Ларґо Кабал'єро звернувся за допомогою до СРСР, який почав поставляти зброю і формувати загони добровольців для боротьби на фронтах І. Загалом на боці респ. воювали інтернаціональні бригади, які склалися з добровольців-антифашистів із 54 держав світу (бл. 42 тис. осіб).

У вересні 1936 Ф. Франко опублікував декрет, який забороняв діяльність усіх партій і орг-цій, які входили до складу Народного фронту. 01.10.1936 на території, яку контролювали заколотники, Ф. Франко був проголошений главою держави і командувачем всіма військами (генералісімусом). Після страти республіканцями 1936 глави «Фаланги» Х. А. Прімо де Рівери, Франко очолив партію і був оголошений «каудільйо» (вождем) іспан. фашизму. Для зміцнення правоконсервативних сил у квітні 1937 Ф. Франко видав декрет про злиття «Іспанської Фаланги і Націонал-синдикалістської хунти наступу» з ін. правими партіями в єдину політ. силу під назвою «Іспанська традиціоналістська фаланга і Націонал-синдикалістська хунта наступу» (скорочено – Фаланга). Нову Фалангу стали називати франкістською, а її ідеологію – франкізмом. Замість розпущених професійних спілок була утворена Національна конфедерація синдикатів, що підпорядковувалась Фаланзі та представляла єдину легальну форму профспілкового руху. Франкісти реалізували гасло: «Єдина країна, єдина держава, єдиний вождь».

У *Громадянській війні 1936–1939* в І. можна виділити 3 етапи. Військові дії першого етапу (липень 1936 – весна 1937) пов'язані з битвою за Мадрид. У березні 1937 франкісти зазнали поразки у битві під Гвадалахарою. Успіхи респ. змусили заколотників тимчасово відмовитися від захоплення Мадрида і перенести удар у пн. провінції І. У квітні 1937 відбувся один із найжорстокіших злочинів проти цивільного населення в історії воєн – знищення нім. авіацією м. Герніки. Другий етап громад. війни: серед. травня 1937 – кін. вересня 1938. У травні 1937 у Барселоні почалося анти-респ. повстання, яке після трьох днів жорстокої боротьби було придушене. Також відбулася зміна уряду: новий Кабінет міністрів, сформований лідером ІСРП Х. Неґріном, як і попередній складався з соціалістів та комуністів і проіснував до завершення громадян. війни.

Навесні 1937 армія (бл. 60 тис. чол.) заколотників та інтервентів розпочала наступ на півночі І. й восени зайняла Астурію і Країну Басків. Військ. дії продовжувалися із перемінним успіхом. Навесні 1938 заколотники прорвалися до Середземного

моря і відрізали від республіки Каталонію. Розкол респ. території погіршив військ. становище уряду Народного фронту. Лондон. комітет із невтручання у липні 1938 прийняв план відкликання іноз. добровольців з І., а уряд Неґріна 21.09 підписав відповідний декрет. Восени 1938 у ході військових дій відбувся перелом на користь франкістів. Третій етап війни (вересень 1938 – березень 1939) почався контрнатупом військових сил Ф. Франко у Валенсії. Їх перевагу над республіканцями забезпечувала допомога Німеччини та Італії. Після тривалих боїв на поч. 1939 вся Каталонія опинилася під владою франкістів (Барселона була здобута 26.01). 27.02.1939 уряди В. Британії та Франції заявили про розрив дипломат.відносин з респ. І. та офіційно визнали уряд Ф. Франко. Наступного дня президент М. Асанья подав у відставку. На поч. березня 1939 почався заколот на респ. флоті в Картахені та у Мадриді. Так, група, що захищала столицю на чолі з командувачем армією полк. Касадо, скориставшись пасивністю уряду Неґріна, почала переговори про капітуляцію. Була створена т. зв. Національна хунта оборони, яка віддала наказ про арешт уряду Х. Неґріна і ЦК КПІ. Народний фронт розпався, респ. армія була деморалізована. 28.03.1939 Хунта оборони відкрила фронт і здала Мадрид франкістам. До кін. березня 1939 вся І. опинилася під владою франкістів. 08.08.1939 був прийнятий закон, за яким повнота влади в країні зосереджувалася в руках Ф. Франко. У країні була встановлена авторитарна диктатура. Прем'єр-міністр Х. Неґрін спільно з прем'єрами автономних урядів Каталонії та Країни Басків 06.09 емігрували у Францію.

Франкістський уряд, сформований 10.08., розпочав своє правління з терору, масових репресій і насильства – за перші 5 років диктатури розстріляли майже 200 тис. іспан. антифашистів. У тюрмах і концтаборах опинилися бл. 230 тис. осіб, бл. 500 тис. республіканців емігрували. З початком *Другої світової війни 1939–1945* Ф. Франко 04.09 ухвалив декрет про нейтралітет, хоча напередодні, у березні 1939, підписав договори про дружбу і ненапад із Португалією і Німеччиною, а також про приєднання 27.03.1939 до *Антикомінтернівського пакту 1936*. У червні 1940 статус нейтралітету був замінений статусом невоюючої сторони. Проголошена офіц. Мадридом політика, дозволяла уряду Франко досить інтенсивно розвивати іспан.-нім. та іспан.-італ. екон. відносини. Для участі у війні на Сх. фронті лідери Фаланги сформували іспан. добровільне з'єднання – «Голубу дивізію». У жовтні 1941 вона прибула у р-н Новгород, однак, її бойовий шлях загалом був безславним (щоразу зазнавала значних втрат). У

жовтні 1943 Ф. Франко заявив про перехід І. від статусу «невоюючої сторони» до нейтралітету і тоді ж командування «Голубої дивізії» отримало наказ відійти з рад.-нім. фронту.

Для реформування системи органів держ. управління Ф. Франко 17.08.1942 встановив Кортеси, які не мали законодавчих функцій і підпорядковувалися урядові та главі держави. Ф. Франко та його оточення вбачали вирішення екон. проблем країни у формуванні системи *автаркії*. Восени 1939 ухвалено закони, спрямовані на захист нац. пром-сті, які практично ставили більшість пром. підприємств під держ. контроль. 1941 був створений Інститут нац. пром-сті, який розробляв плани розвитку головних галузей економіки. Уряд націоналізував залізницю. Республіканську аграрну реформу скасували; землі, які отримали селяни після 1936 оголошувались незаконно захопленими і повертались колишнім власникам. Влада запропонувала селянству отримати земельні наділи за викуп у ході колонізації держ. земель. Урядові заходи ставили за мету створити потужний держ. сектор, що полегшило б втручання держави в екон. життя. Внаслідок цієї політики, держ. сектор 1958 уже складав 18% всієї іспан. пром-сті. Однак, екон. становище І. залишалося складним. Населення голодувало, карткова система передбачала жорсткі норми відпуску осн. продуктів харчування (картки на хліб зберігалися до 1952). Для зміцнення своєї влади Ф. Франко проголосив католицизм єдиною і офіційною релігією в І. Усі права Церкви відновили. 1941 між І. та Ватиканом була підписана угода, згідно з якою Римський престол отримував широкі права у призначенні церковної ієрархії І. У рамках корпоративної системи створювалися «вертикальні профспілки» на чолі з фалангістами. Фаланга і Церква поставили під свій контроль молодіжний рух і університетську освіту (закон від 1943).

Поразки нім. армії на Сх. фронті активізували опозиційний рух в І. У країні діяли антиурядові партизанські загони, які до 1944 керувалися з Франції. Найактивнішою організованою силою антифранкістської опозиції виступала КПІ, яка налагодила сітку підпільних орг-цій. 1942 почали відроджувати підпільні орг-ції і соціалісти, активізували діяльність республіканці. У жовтні 1944 респ., соціалісти і анархісти створили тимчасову найвищу владу республіки – Національний союз демократичних сил (НСДС). НСДС сформував у Тулузі (Франція) власні військ. формування, які брали участь у франц. Русі Опору. У Тулузі діяла також іспан. орг-ція Опору – Національний союз іспанців, яка виступала за повалення

франкістського режиму. З наближенням поразки нацист. Німеччини і активізацією діяльності антифранкіст. опозиції, заявили про себе і монархісти. 19.03.1945 син Альфонса XIII (помер 1941) дон Хуан, до якого після смерті батька, перейшли династичні права, у своєму посланні до народу засудив концепцію тоталітарної держави, обіцяв відновлення «традиційного режиму», прийняття конституції, гарантію політ. свобод, широку політ. амністію. Однак, опозиційні сили так і не змогли об'єднатися і виступити єдиним фронтом проти диктаторського режиму. Окрім того, вони сподівалися на вирішення іспан. проблеми зовн. силами, зокрема, *Організацією Об'єднаних Націй*.

Після закінчення війни ген. Ф. Франко намагався стабілізувати ситуацію у країні та водночас реабілітувати себе на міжнар. арені. У липні 1945 схвалено «Хартію іспанців», яка регулювала права і обов'язки іспан. громадян, проголошувала дем. принципи. «Хартія іспанців» і формування уряду, в якому лише 2 портфелі належали фалангістам, за задумом Ф. Франко, повинні були створити враження лібералізації правлячого режиму (також скасовано фалангістський салют, розпущено фалангіст. міліцію тощо). З цією ж метою 22.10.1945 ухвалено Закон про народний референдум, за яким уперше жінки отримали право голосу. Однак, на *Потсдамській конференції 1945* уряд Франко було засуджено, як владу встановлену державами «Вісі». 1946 ГА ООН прийняла резолюції, в яких заявлялося про неможливість встановлення між І. та «націями, що розгромили німецький нацизм та італійський фашизм» дружніх відносин. Мадриду відмовили у вступі до ООН, а державам-членам ООН рекомендувалося відкликати своїх послів із І. (без формального розриву дипл. відносин). На січень 1947 у Мадриді залишились тільки послы Ватикану, Португалії, Ірландії, Швеції та Аргентини, внаслідок чого І. фактично опинилася у міжнар. ізоляції.

У серпні 1945 у Мехіко був сформований еміграційний респ. уряд, який очолив Хосе Хіраль, однак, опозиційні сили за кордоном були роз'єднані. У серпні 1948 еміграц. центри монархічних і соціалістичної (І. Пріето) партій досягли угоди про спільні дії, яка передбачала вирішення майбутнього устрою І. на референдумі, широку політ. амністію, відкритість І. для країн Заходу, приєднання до *Маршалла плану 1947* тощо.

Ф. Франко вирішив винести питання майбутнього устрою І. на всенародний референдум. 07.06.1947 Кортеси прийняли Закон про спадкоємність, який проголосив І. монархією при одночасній владі Ф. Франко, як глави держави. На липневому референдумі 14 млн громадян

(з 17 млн) висловилися за монархічний лад. Отримавши підтримку народу, Ф. Франко підписав «Закон Глави держави про спадкування посади Глави держави», за яким І. проголошувалась королівством. Закон наділив Ф. Франко правом не тільки запропонувати ту особу, яка після його смерті повинна стати королем чи регентом, але й виключити з числа претендентів тих, хто, на його думку, не здатен управляти країною. Закон створював Регентську раду, яка мала перебрати на себе управління державою у випадку смерті чи відставки Ф. Франко, очолити процес вибору короля з осіб королівського походження. 1948 Ф. Франко та іспан. король в еміграції Хуан де Бурбон, домовилися про проживання в І. сина короля 10-річного Хуана Карлоса.

07.08.1948 скасовано воєнний стан, запроваджений ще 28.07.1936. Фінанси і економіка країни після Другої світової війни знаходилися в катастрофічному стані. Золото республіканської І. свого часу потрапило за кордон: частина до СРСР, інша – Франції. І. заборгувала Німеччині та Італії понад 900 млн доларів. Найбільших втрат зазнали комунікації та транспорт, знизилася с/г вир-во (на 65% у порівнянні з 1935). Значними були людські втрати: близько 800 тис. осіб у продуктивному віці загинули або виїхали з країни. Від голоду населення врятували поставки продуктів з Аргентини, які І. отримувала 1947–48. Міжнародна ізоляція країни змусила її уряд повернутися до автаркічної моделі екон. розвитку.

Початок «Холодної війни» змінив настрої західних держав стосовно франкістської І. 1950 у Мадрид повернулися іноз. послы. 1953 був підписаний іспан.-амер. договір і конкордат між Іспанією і Ватиканом. Католицька Церква офіційно визнала Ф. Франко главою Іспан. держави, а католицизм – державною релігією країни. 1955 І. вступила до ООН. Етап міжнар. ізоляції країни завершився і розпочався процес включення І. у політ., екон., фінансові та культ. міжнар. структури західних демократій. У другій пол. 1950-х років І. увійшла до МВФ, МБРР та ін.

Стало очевидним, що політ. і екон. (автаркія і корпоративізм) принципи Фаланги не сприяли позитивним змінам у країні. І. опинилася у стані глибокої екон. кризи. За таких обставин, Ф. Франко зважився на зміну політики держави. Силою, на яку він вирішив опертися, стала католицька орг-ція «Opus Dei» («Божа справа», засн. 1928, лідер – Х. Ескрива де Балагер), гасла якої були діаметрально протилежними цілям Фаланги (зокрема, виступала за відкриття І. на Захід, запровадження екон. лібералізму, децентралізацію держ. апарату, демократизацію правління). У

лютому 1957 її представники вперше увійшли до складу уряду. 1957 Ф. Франко розпустив Фалангу і утворив орг-цію Національний рух, який мав набути своєрідної форми загальноіспан. народного фронту, об'єднати усіх іспанців, що приймали його ідеологію.

У другій пол. 1950-х років почала формуватися нова антифранкістська опозиція. Першою легальною опозиційною партією стала Демократична дія (утв. 1956, згодом Соціальна партія демократичної дії), яку очолив у минулому активний діяч Фаланги Діонісіо Рідруейо. У підпіллі продовжувала діяти КПІ. 1956 комуністи висунули тактику «національної згоди», тобто єдності всіх антифранкістських сил і спільної боротьби проти диктатури. 1959 сформувалась права опозиція режиму – партія Іспанський союз (Хоакін Сатрустегі), що відстоювала монархічний устрій. У середовищі християнських демократів виділялися дві течії: праве крило – Християнська соціальна демократія (утв. 1960, Хіль Роблес); ліве – Християнсько-дем. союз (утв. 1965, Руїс Хіменес). Значний вплив мали протестні виступи представників інтелігенції. 1959 група провідних учених і діячів культури на чолі з головою Королівської академії мови і л-ри Рамоном Менендесом Підалем скерувала владі петицію на захист політ. в'язнів. У рух за амністію і відновлення дем. свобод включилась частина католицького духовенства. До активних антифранкістських акцій дійшло 1962, коли застрайкували шахтарі Астурії (60 тис. осіб). До них приєдналися деякі р-ни Країни Басків. Уряд був змушений запровадити на 3 місяці надзвичайний стан. Уперше влада застосувала репресії і проти представників правої опозиції.

Суспільною групою, яка активізувала всю антифранкіст. опозицію була студентська молодь. У березні 1965 у Мадрид. ун-ті 6 тис. студентів влаштували демонстрацію, до якої приєдналися майже всі студентські осередки країни. Протистояння завершилося перемогою студентів і того ж року фалангістський студентський союз був ліквідований. Проте, хвиля студент. виступів наростала й у відповідь на дії академічної молоді 04.01.1969 влада ввела надзвичайний стан на території всієї І.

22.11.1966 Кортеси ухвалили Органічний конституц. закон про державу: передбачалося створення інституції прем'єра, якого призначав голова держави; запроваджено гарантії свободи віровизнання, наголошено, що наступником Франко може бути лише особа з королівського роду, що підтверджувало можливість реставрації монархії, зазначену в законі 1947. Того ж 1966 при-

йнято закон про пресу, який скасовував попередню цензуру. У липні 1969 Хуан Карлос був визнаний спадкоємцем Ф. Франко і отримав титул «принц Іспанії».

Від поч. 1960-х років активізувалися нац. рухи в Каталонії та Країні Басків, які мали яскраво виражене антифранкістське спрямування. Найрадикальнішу і непримиренну позицію займала Асоціація борців за свободу Країни Басків (ЕТА, 1959). Першу акцію вона здійснила 18.07.1961, організувавши в центрі Сан-Себастьяна публічне спалення іспан. держ. прапорів, які були вивішені на честь річниці вступу військ Франко у місто. 1968 ЕТА заявила про початок збройної боротьби за незалежність Країни Басків. 1973 внаслідок вибуху бомби у центрі Мадриду загинув прем'єр-міністр І. адм. Л. Карерро Бланко. Об'єднали зусилля і націоналістичні сили Каталонії, утворивши наприкін. 1971 Асамблею Каталонії – орг-цію, що мала координувати і мобілізувати політ. діяльність каталонців. Посилилась боротьба на захист нац. прав і самобутності Галісії під керівництвом Союзу галісійського народу.

Активізували свої зусилля для випрацювання єдиної програми переходу до демократії опозиційні партії. У липні 1974 була створена Демократична рада, що об'єднала групу партій (серед яких КПІ, Соціалістична народна партія) та окремих політ. діячів. У рамках існуючої системи Демократична рада мала координувати опозиц. діяльність і забезпечити дем. перетворення країни. ІСРП стала ініціатором створення іншої коаліції опозиц. партій – Платформи демократичної конвергенції (або Демократична згода). Дана організація також висловлювалася за мирний перехід до республік. ладу І. 1974 важко хворий Ф. Франко вперше тимчасово передав принцу Хуану Карлосу свої держ. обов'язки. 20.11.1975, у день смерті Ф. Франко, автоматично вступив у силу закон про спадкування престолу. Управління державою перебрала Регентська рада, а 22.11 відбулася церемонія проголошення *Хуана Карлоса I* королем І.

За роки франкіст. режиму в економіці І. відбулися очевидні якісні зміни. На рубежі 1950–60-х років франкізм перейшов до політики «відкритої економіки», започаткувавши іспан. «економічне диво». Стержнем діяльності держави у сфері пром-сті стало форсування індустріалізації. В економіку країни активно залучався іноз. капітал. 1959 був прийнятий закон, що дозволяв іноз. монополіям вкладати в іспан. компанії до 50% капіталу, а при спец. урядовому дозволі й більше. 1961 було досягнуто позитивного балансу держ. бюджету. У структурі пром-сті провідні позиції займали чорна і кольорова металургія, енергетика, нафтопе-

реробна пром-сть. Субсидії для розвитку таких галузей, як автомобільна і авіаційна пром-сть, привели до збільшення частки держ.-монополіст. капіталу в екон. країни. SEAT і Рено перетворилися у найпотужніші пром. підприємства. І. стала світ. експортером цементу, сталі, обладнання для текстильної пром-сті, медикаментів, поліграфічної продукції, виробів легкої пром-сті: взуття, текстилю, одягу. У 1960-х роках за темпами пром. зростання І. поступалася лише Японії. 1970 І. займала п'яте місце в Європі за обсягом пром. виробництва. Лібералізація торгівлі, залучення іноз. капіталу і підготовка до вступу у «Спільний ринок» підштовхнули конкуренцію і надали широкий розмах процесу оновлення капіталу. Потреби урбанізації, індустрії туризму (1953 І. відвідали менше 2 млн осіб, 1975 вже 35 млн), покращення інфраструктури викликали будівельний бум, який мав стимулюючий вплив на суміжні галузі. Аграрна політика франкіст. уряду мала на меті досягнення самозабезпеченості країни продовольством і сировиною. Уряд проводив політику колонізації, що передбачала купівлю неосвоєних земель у її власників, проведення робіт із меліорації та наступний її продаж селянам. У підсумку за 20 років землю отримали близько 30 тис. селян, але власниками стали тільки 5 тис., решта її орендували. І. експортувала, в основному, продукцію с/г (апельсини, помідори, маслини, мигдаль, вино тощо). З країни аграрно-індустріальної І. перетворилася в індустріально-аграрну. Якщо в 1950 дохід на одного мешканця країни становив 694 долари, то 1960 зріс до 1042 доларів. Золотовалютні запаси І. 1974 склали 5 млрд доларів. 1975 валовий національний продукт І. збільшився порівняно з серединою 1950-х років у 5,5 разів.

Однак, вже з 1965 проявилися сильні інфляційні тенденції. Збільшився дефіцит бюджету, зросло безробіття, що спричинило нову хвилю страйкового руху. За 1960–73 емігрували понад 2,3 млн іспанців. Держава поставила під свій контроль еміграцію: ті, хто виїжджав повинні були укласти контракт на короткий термін; дозволялося покидати країну без сім'ї, щоб зароблені гроші надходили у вигляді переказів на утримання родин заробітчанин, а це щорічно давало 500–600 млн доларів. Гальмування темпів реформ було викликане побоюванням, що вільноринкова економіка рано чи пізно спричинить падіння авторитарного політ. режиму.

Перехід до демократії (1975–78) припав на період екон. кризи, зовн. причинами якої було дворазове (1973/75 і 1979) піднесення цін на нафту світовими виробниками. Протягом всього десятиліття, на яке припали фундаментальні

політ. зміни, І. переживала сповільнення темпів екон. зростання, затяжний інфляц. процес, зростання дефіциту бюджету, збільшення кількості безробітних (з 3,2% у 1974 до 12% у 1980).

Король Хуан Карлос І відмовився від різкого демонтажу франкіст. системи (за негайну ліквідацію системи – гасло «демократичного перелому» – виступали комуністи і соціалісти), а обрав шлях поетапних реформ. Прем'єром першого післяфранкіст. уряду став відомий своїми консервативними поглядами Аріас Наварро. Однак, уряд не зміг забезпечити процес перетворень. У країні наростало невдоволення відсутністю кардинальних змін. З іншого боку, у суспільстві існувала консервативна опозиція реформам, що отримала назву «бункера». Вона намагалася максимально обмежити нові законодавчі ініціативи, інтерпретувати їх в традиційному, тобто авторитарному, розумінні.

01.07.1976 король відправив уряд А. Наварро у відставку та призначив прем'єром активного прихильника нового курсу Адольфа Суареса. Перші акти уряду Суареса проголосили амністію політ. в'язням і легалізацію діяльності політ. партій. У листопаді 1976 був прийнятий закон «Про політичну реформу», який забезпечив мирний перехід країни до дем. форми правління. Франкістські Кортеси замінювались двопалатним парламентом (верхня – Сенат і нижня – Конгрес Депутатів). У січні 1977 ліквідовані «трибунали громадського порядку» (створені для розправи з противниками франкістської диктатури), розпущені Національний рух (квітень), «вертикальні» синдикати і юридично узаконені робітничі профспілки (липень). Діяльність Хуана Карлоса позитивно оцінили в еміграції: його батько 1977 офіційно відмовився від претензій на трон.

У червні 1977 в І. пройшли перші від 1936 загальні дем. вибори до парламенту, в яких взяло участь 78,3% населення. Перемогу здобув блок Союз демократичного центру (СДЦ) – об'єднання угруповань ліберальної, христ.-дем. і соц.-дем. орієнтації (34% голосів), який очолював А. Суарес. Друге місце здобули соціалісти (29%). Представлені в парламенті партії та уряд підписали в листопаді 1977 «пакти з Монклоа» (за назвою урядової резиденції у Мадриді): програми екон. і політ. заходів, необхідних для проведення дем. змін у країні. Екон. частина передбачала встановлення режиму «суворої економії» для зниження високого рівня інфляції, впорядкування держ. бюджету; передбачалося проведення податкової реформи; демократизація фінансової та соціальної систем, освітньої сфери та ін. Політ. частина передбачала встановлення парламент.

контролю над ЗМІ; перегляд карного та військ. кодексів у сторону їх пом'якшення; демократизацію закону про громадський порядок; реорганізацію сил громадської безпеки.

1975 І. підписала Заключний акт наради в Гельсінкі. 1977 І. стала членом *Ради Європи* і підписала всі міжнар. документи в сфері прав людини. Водночас почався процес відновлення і нормалізації дипломат. відносин з усіма державами світу.

У жовтні 1978 Кортеси ухвалили нову Конституцію (підтверджена на референдумі 06.12.1978), яка проголосила І. парламентською монархією (87,8% «за»). Законодавча влада представлена двопалатним парламентом (Генеральні Кортеси), який обирається терміном на 4 роки. Нижня палата – Конгрес Депутатів (300–400 депутатів) і верхня – Сенат (по 4 представники від провінції; від острівних провінцій – 1 або 3; від анклавів на афр. березі Середземного моря – Сеута і Мелілья – по 2 від кожного). Виконавча влада вручалася Раді міністрів. Уряд визначає головні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики. Король отримав обмежені повноваження (не наділений правом вето на закони, що приймає парламент). Усі акти короля мали контра-сигнуватися главою уряду і відповідним міністром. З соц.-екон. питань Конституція задовольняла як прихильників вільного ринку (визнавалася свобода підприємництва у рамках ринкової економіки), так і прихильників опікунчої ролі держави (визнавалася сусп. ініціатива в екон. діяльності, передбачалося держ. планування та інтервенціонізм). За Конституцією І. не має держ. релігії: основний документ гарантував рівність всіх визнань, але водночас визнавала провідну позицію Католицької Церкви.

Конституція 1978 надавала право автономії регіонам і вживала стосовно останніх означення «національності». Ще у вересні 1977 був відновлений каталонський Генералідад, ліквідований під час громадянської війни. У листопаді 1977 передавтономний статус (тимчасове врегулювання проблеми) отримали баскські провінції, а до липня 1978 його отримали 10 регіонів: Каталонія, Країна Басків, Канарські о-ви, Галісія, Арагон, Кастилія, Леон, Балеари, Валенсія, Естремадура, Андалусія. Таким чином, за Конституцією були утворені 17 автономних об'єднань, які мали значні прерогативи самоврядування, власні законодавчі та виконавчі органи. Сепаратистські настрої найсильніше проявлялися у Країні Басків. За опитуваннями у кін. 1970-х років 52% населення Країни Басків характеризували себе, перш за все, як «басконці», а потім

як «іспанці». У Каталонії подібні позиції займали лише 15% населення; до повної незалежності прагнули 24% басків і лише 11% каталонців.

Демонстрацією втілення у життя конституції стали парламентські та муніципальні вибори 1979, які підвели підсумки періоду т. зв. політики «національного консенсусу». Перше місце посів СДЦ (35,1%), за ним соціалісти (30,5%). На перших після 1931 муніципальних виборах перемогу в 27 провінціях з 52 здобули ліві партії. Загалом по країні СДЦ отримав понад 31% голосів виборців, ІСРП – 29%, КПІ – 13%. Прем'єром залишився А. Суарес, якому довелося діяти у ситуації загострення екон. кризи. Падіння популярності СДЦ розпочалося разом із спробами гальмування процесу автономізації. Уряд визнавав право на автономні свободи «історичним» націям (баскам і каталонцям), але із застереженням відносився до подібних прагнень в ін. регіонах. У березні 1980 СДЦ програв вибори до автономних інституцій у Каталонії та Країні Басків, жовтні 1981 – в Галісії, травні 1982 – в Андалусії. А. Суарес не зміг подолати внутр. конфлікти і в січні 1981 подав у відставку як прем'єр та як лідер СДЦ.

23.02.1981 під час дебатів над кандидатурою нового прем'єра до приміщення Кортесів увірвався відділ гвардійців під командуванням полк. Антоніо Техеро Моліна, які заарештували всіх парламентарів і міністрів. Після рішучих дій короля, який провів переговори з командувачами військових округів країни і виступив з промовою до народу, стало зрозумілим, що переворот не підтримають ні військові, ні суспільство. Заколотники склали зброю. Це була п'ята спроба держ. перевороту після смерті Франко, але перша, що загрожувала зупинити процес дем. розвитку країни (решта були розкриті задовго до початку).

1981 новий кабінет очолив Кальво Сотело. Новому прем'єрові довелося діяти в умовах екон. кризи. Суспільне невдоволення викликало звернення прем'єра до ген. секретаря НАТО з проханням про вступ І. до орг-ції. Уряд втратив більшість у Кортесах і можливість проводити в життя свій політ. курс. Парламент було розпущено, позачергові вибори призначено на жовтень 1982. На них перемогу здобули соціалісти (48,4% голосів), які вже з кін. 1970-х років задекларували відхід від марксистських гасел у напрямі постулатів західноєвроп. соціал-демократії. Напередодні виборів соціалісти виступили з пропозиціями створення 800 тис. нових місць праці та виходу країни з НАТО (І. стала членом НАТО 1981, але опитування свідчили, що за членство країни у блоці виступала меншість іспанців). Соціалісти перемагали і на парламент. виборах 1986, 1989, 1993. Протягом

ери домінування соціалістів 1982–96 функції прем'єра виконував лідер партії Ф. Гонсалес.

В екон. програмі уряду соціалістів провідні позиції зайняли принципи свободи приватного підприємництва, ринкової економіки, лібералізація ринку праці, зовн. торгівлі, фінансової системи з метою наближення І. до екон. системи країн «Спільного ринку». У 1980-ті роки за темпами пром. розвитку І. поступалася лише Японії. Частину зобов'язань соціалісти виконали – проведені реформи податкової системи і освіти. Проте два найголовніші пункти передвиборчої програми не були реалізовані – безробіття продовжувало зростати та І. не припинила членства у НАТО (1986 на референдумі 59,4% його учасників висловились за участь країни у структурах НАТО). Від січня 1986 набула чинності угода про вступ І. до ЄЕС (підписана у червні 1985). Завдяки приналежності до ЄЕС країна змогла провести модернізацію свого с/г і вже за період 1986–95 виробництво с/г продукції зросло на 28%. Економіка країни успішно розвивалася, зростав нац. дохід: 1985 він становив 4,3 тис. дол. США на душу населення, а 1995 – 14,2 тис. дол. (у Франції – 20 тис. дол., В. Британії – 18,4 тис. дол.).

Інтеграція І. до НАТО і ЄС сприяла початку переговорів із врегулювання питання *Гібралтару*, що перебував під юрисдикцією В. Британії. Вирішення проблеми Гібралтару було одним із пріоритетних напрямків зовн. політики І., що було зумовлено прагненням до відновлення терит. цілісності І. 1969–1985 І. застосувала блокаду Гібралтару. Негативне ставлення гібралтарців до ідеї відновлення іспан. суверенітету пояснювалося нижчим рівнем життя у прикордонних районах І., тісним зв'язком з економікою В. Британії, несприйняттям авторитарного франкіст. режиму. Внаслідок переговорів 1982-1984 уряди І. та В. Британії підписали Брюссельську декларацію, започаткувавши переговорний процес з питання врегулювання проблеми Гібралтару, який триває.

Наступним кроком до зближення з Європою став вступ у червні 1987 І. до Західноєвропейського союзу. За роки правління популярність урядів соціалістів поступово зменшувалася. У країні зберігався досить високий рівень безробіття (1995 – бл. 22%). 14.12.1988 відбувся перший у повоєнний час заг. страйк за участі бл. 8 млн осіб, що протестували проти соц.-екон. політики уряду. Від кін. 1980-х років почастишали звинувачення у корупції політ. лідерів країни. 1994 з'ясувалося, що з відома міністра внутр. справ (соціаліст) діяли «загони смерті» – Антитерористичні групи визволення, що 1983–87 вбили 27 осіб, яких підозрювали у співпраці з баскськими терористами.

Поступово політичний маятник колихнувся у праву сторону й на виборах 1996 перемогу здобули праві партії (38,5%), а соціалісти посіли друге місце (37,5%). Уряди Народної партії (ств. на основі Народного Альянсу 1989, лідер з 1990 Хосе Марія Аснар) керували І. упродовж 1996–2004. Новий уряд був створений завдяки домовленості з автономістськими партіями Каталонії, Країни Басків, Канарських о-вів. Праві, які свого часу критикували соціалістів за руйнування цілісності І., заради формування уряду зважилися на подальші поступки автономістам. Так, за підтримку каталонської коаліції Мадрид зобов'язувався узгоджувати з Барселоною (Каталонія) політику щодо ЄС, передати Каталонії управління над її портами, дорогами і автострадами. Досягнуті домовленості передбачали, що в Каталонії та в ін. автономних регіонах залишатиметься до 30% податків (до цього 15%). Згодом у всіх 17 автономних краях були ліквідовані інститути губернаторства, а представником Мадриду ставав урядовець нижчого рангу. Уряд очолив Хосе Марія Аснар, який проголосив головним завданнями уряд. програми – лібералізацію економіки, обмеження держ. інтервенціонізму і зменшення безробіття.

Парламент. вибори 2000 принесли перемогу правлячій Народній партії, що дозволило їй сформувати однопартійний уряд. Гол. завданнями уряду визначалися б-ба з терористами з ЕТА і зниження безробіття (15% від працездат. населення). Урядові вдалося стабілізувати ситуацію в Країні Басків, домогтися послаблення впливу ЕТА, шляхом розгрому її інфраструктури, арештів керівництва. 2002 партія «Еррі Батасуна» (політичне крило ЕТА) була оголошена поза законом.

Загалом, за 8 років перебування при владі, Народній партії вдалося стабілізувати економіку країни і вивести державу на 8 місце за рівнем екон. розвитку серед країн Європи. І. увійшла в групу країн-засновників єдиної європ. валюти, з 01.01.2002 країна перейшла на обіговий євро. Про зростання екон. стабільності свідчить факт, що 2000 І. зайняла 12 місце в світі серед країн-донорів, надаючи допомогу іншим.

Активізувалася зовн. Політика І., що була спрямована на тісне співробітництво зі США. 1997 І. вступила до військової організації НАТО. Тим не менше, 90% іспанців, згідно з проведеним опитуванням, висловились проти війни в Іраку. Незважаючи на волевиявлення народу, прем'єр висловив підтримку політиці США в Іраку і прийняв одноосібне рішення про відправку у цю країну іспан. військового контингенту. У січні 1999 І. підтримала військову операцію в колишній

Югославії. Уряд США 2003 оголосив партію баскських націоналістів терорист. угрупованням, на яке поширюються екон. санкції. США виступили посередником у врегулюванні пит. про статус іспан. о-ва Перехіль у Середземному морі: 12.07.2002 о-в окупували марокканські жандарми й підняли прапор Марокко. ЄС залишився осторонь конфлікту. І. упродовж 5 днів пробувала вирішити проблему дипломат. методами, а потім висадила на Перехілі свої війська. Влада Марокко кваліфікувала дії І. як оголошення війни, але ніяких кроків у відповідь не вчинила. Держ. секретар США Колін Пауелл спробував врегулювати конфлікт дипломат. засобами в інтересах І. Як наслідок міністри закорд. справ І. та Марокко підписали угоду про виведення військ з о-ва.

Незважаючи на позит. зрушення в екон. і політ. розв. країни в іспан. суспільстві наростали опозиц. настрої проти правлячої партії, головню пов'язані з її зовнішньополіт. курсом. 15.02.2003 близько 1 млн осіб у Мадриді та такої ж кількості в Барселоні протестували проти війни в Іраку. Про зміни в політ. настроях суспільства засвідчили вже муніципальні вибори травня 2003, на яких перемогу отримала ІСРП.

Чергові парламентські вибори були призначені на 14.03.2004. За 3 дні до їх початку, 11.03, у столиці відбувся найкривавіший теракт в історії Європи: унаслідок 13 вибухів на трьох залізничних станціях Мадриду загинуло понад 200 осіб, бл. 1 тис. осіб були поранені. Перші години після вибуху влада намагалася переключити звинувачення у трагедії на ЕТА, наголошуючи на схожості вибухівки з тією, що застосовує дана терорист. орг-ція. Однак, остання рішуче заперечила свою причетність до теракту. Згодом з'ясувалося, що одне із радикальних мусульманських угруповань взяло на себе відповідальність за вчинений теракт, який розцінювало як відповідь І. за підтримку США у війні проти Іраку. Як наслідок, на виборах 14.03 перемогу (42,6% голосів) здобула опозиційна Соціалістична партія (лідер Хосе Луїс Родріґес Сапатеро), головним гаслом якої стала вимога виведення іспан. миротворчого контингенту з Іраку. Соціалісти перебували при владі до 2011. Правда, партія не здобула необхідної к-сті голосів для формування однопартійного уряду (164 при необхідних 176). Народна партія здобула 148 парламентських місць (37,6% голосів виборців). Новий уряд був сформований завдяки союзу ІСРП із двома лівими партіями: Об'єднана ліва та Республіканська лівиця Каталонії. Одним із перших рішень нового прем'єра Х. Сапатеро стало виведення впродовж квітня-поч. травня 2004 іспан. військ із Іраку.

У внутр. політиці характерним для уряду Х. Сапатеро стала політика історичного ревізйонізму, суть якої полягала у відході від «іст. компромісу» часів трансформації, що пропагував забуття злочинів франкіст. диктатури. За розпорядженням уряду останній в країні пам'ятник генералові Ф. Франко в Мадриді демонтували і створили комісію з метою розслідування випадків арештів і страт республіканців в роки диктатури та громад. війни. Ще революційнішим для традиційно катол. країни стали зміни до цивільного кодексу, що уможливили особам однієї статі укладення шлюбів та передбачили для них всі права подружніх пар. Менше контраверсій викликала соціальна політика, зокрема, було лібералізовано еміграційне законодавство, нелегальні іммігранти отримали право на громадянство. Був ухвалений закон про спеціальну одноразову допомогу за кожно новонароджену дитину – 2500 євро.

Намітилися і позитивні зрушення у взаєминах уряду І. з ЕТА. На поч. січня 2005 баскські сепаратисти закликали центр. уряд розпочати політ. діалог для врегулювання конфлікту. Глава уряду Країни Басків Х. Ібарретче виступив з планом перетворення баскської автономії у державу, що «добровільно приєдналася до І.». 22.03.2006 ЕТА заявила про припинення вогню: в обмін на відмову від збройної б-би звучала вимога амністії кількох сотень баскських ув'язнених, звинувачених у терористичній д-сті, а також легалізації політ. крила ЕТА (партії «Еррі Батасуна»). У липні почалися перші офіційні переговори між представниками правлячої ІСРП (Пачі Лопес) і забороненою «Еррі Батасуна» (Арнальдо Отегі). Але 30.12 прем'єр-міністр І. Х. Сапатеро заявив про припинення переговорів з ЕТА після того, як вона взяла на себе відповідальність за терористичний акт к мадрид. аеропорту Барахас, здійснений бойовиками вранці того ж дня.

На сьогодні в країні 17 автономій. Чотири з них (Каталонія, Андалусія, Країна Басків і Галісія) мають статус нац. автономій, решта – регіональних. У травні 2006 парламент І. схвалив новий статут Каталонії, розширивши повноваження регіону і визнавши каталонську мову другою державною в регіоні. Документ підтримали 73% учасників голосування на референдумі (увійшов у життя 09.08.2006).

Зовнішня політика Х. Сапатеро характеризується відходом від проамер. політики свого попередника Х. М. Аснара і встановленням тісніших відносин із країнами Пд. Америки: Венесуелою, Болівією, Кубою.

Понад 75% населення взяли участь 09.03.2008 у виборах до нижньої палати парламенту –

Конгресу Депутатів. Перемогла ІСРП Х. Сапатеро, за яку проголосували 43,7% виборців (169 депутатів). Виборці повірили в обіцянки соціалістів зменшити податки і не допустити економ. кризи. Друге місце посіла Народна партія (Маріано Рахой) – 40% голосів (153 мандати). ІСРП забрало 7 мандатів для створення однопартійного уряду, що привело до союзу з третьою за кількістю депутатів у парламенті політ. силою – федерацією каталонських націоналістів «Конвергенція і Союз» (створена на основі Каталонської демократичної єдності та Демократичного союзу Каталонії; за результатами виборів здобула 11 мандатів).

Незважаючи на домінування у політ. житті двох партій, чималий вплив мають регіональні, як правило, помірковані сили, що представляють Каталонію і Країну Басків. Цьому сприяє, зокрема, пропорційна система виборів: залежно від к-сті населення кожна провінція (49 виборчих округів) має певне число місць у парламенті. Тому, загальноіспан. політ. сили, хоча й отримують більшість голосів у країні, поступаються за к-стю мандатів регіон. партіям (на виборах 2008 у виборчих округах Каталонії перемогу здобула каталонська «Конвергенція та Союз»).

2008 уперше більшість членів уряду склали жінки (9 проти 8 чоловіків-міністрів), а також вперше мін-во оборони очолила жінка – 37-річна юрист Карме Чакон. Від 2007 в І., на основі закону про рівноправність чоловіків і жінок, обов'язковим є дотримання наступного співвідношення: к-сть представників однієї статі не може бути нижча 40% і не перевищувати 60%. Згодом, було створене спеціальне мін-ство рівноправного статусу жінок і чоловіків (Міністерство рівноправності), яке очолила 31-річна Бібіана Аїдо.

Другий термін правління ІСРП Х. Сапатеро почався в умовах зростання безробіття, уповільнення розв. економіки і найвищого рівня інфляції. Уряд запропонував низку проєктів для виведення країни з кризи. Позитивна динаміка намітилася у зовн. торгівлі І. Основними статтями експорту залишилися автомобілі, апарати і мех. пристрої, енергетичні матеріали і фармацевтична продукція.

Однак, через екон. проблеми (к-сть безробітних становила 24,5%) у листопаді 2011 пройшли дострокові парламент. вибори, перемогу на яких (44% голосів) здобула правоцентристська Народна партія. Новим прем'єр-міністром став М. Рахой. У липні 2012 країну охопили масові акції протесту проти жорстких заходів бюджетної економії. На цій хвилі в січні 2014 з'явилася нова ліва партія «Подемос» («Ми можемо», лідер Пабло Іглесіас).

18.06.2014 король Хуан Карлос зрікся престолу на користь свого сина принца Філіпа, пояснивши рішення необхідністю передати справи «новому поколінню» (хоча в суспільстві обговорювали проблеми короля зі здоров'ям та звинувачення його доньки й зятя у фінан. махінаціях).

За результатами парламент. виборів у грудні 2015 жодна з 4 основних партій, що пройшли до парламенту, не отримала абсолютної більшості (176 мандатів) для самостійного формування уряду. Вибори привели до закінчення епохи двопартійної системи. Міжпартійні переговори не привели до формування ані коаліції, ані уряду. На поч. травня 2016 королем Філіпу VI довелося призначити нові вибори, які проходили на тлі корупційних скандалів. Народна партія М. Рахоя здобула найбільше місць у Конгресі Депутатів (137 з 350), проте не зуміла отримати більшість. ІСРП (Педро Санчес) отримала другий результат – 85 мандатів. Виборчий союз лівих «Унідос-Подемос» («Об'єднані-Можемо»; утв. 2011 з 3 партій – «Подемос», «Об'єднана лівиця» і зелених «Екво») отримав 71 місце, а нова центристська партія «Громадяни» – 32 (Альберт Рівера). Усі без іспан. партії у передвиборчих програмах акцентували на вирішенні 3 проблем: високе безробіття, корупційні справи і сепаратистські настрої у Каталонії.

У грудні 2017 у Каталонії відбулися дострокові вибори в парламент, оголошені прем'єр-міністром М. Рахоем у відповідь на спробу уряду автономії оголосити 27.10 незалежність (01.10 у Каталонії відбувся референдум, участь взяли понад 40% населення, більшість – 90% висловилися за незалежність провінції). Мадрид тимчасово призупинив автономний статус Каталонії. Уперше за всю історію парламент. виборів у Каталонії 2017 виявилася найвища явка виборців – 79,09%. Партії, що підтримують незалежність Каталонії здобули 47,5% голосів (проти – 43,5%), 7,5% отримала партія «Можемо», яка виступає за свободу вибору шляхом референдуму. Отже, більшість у парламенті здобула коаліція партій («Разом за Каталонію», «Республіканські ліві Каталонії», «Народний союз»), що виступає за відокремлення від І. Лідер Каталонії Карлес Пучдемон (втік з країни після запровадження Мадридом прямого управління) назвав результати виборів перемогою Каталонської Республіки. Каталонський парламент обрав прем'єр-міністром автономії члена коаліції «Разом за Каталонію» Кіма Торру.

Ситуація в І. залишається нестабільною. Держ. борг почав зростати прискореними темпами з 2009. Якщо в 2008 році він становив 39,4% ВВП, то в 2013 – 90%, 2016 – понад 100%. Характерною

ознакою політ. життя стали корупційні скандали. Навесні 2018 іспан. суд виніс рішення по «справі Гюртель» – найбільший антикоруп. процес, в якому замішані політики з Народної партії та підприємці. Винними визнані 29 з 37 фігурантів справи, звинувачені у зловживаннях під час укладення контрактів з фірмами 1999–2005.

У травні 2018 соціалісти внесли питання про вотум недовіри уряду, внаслідок чого новим прем'єром став соціаліст Педро Санчес. Він сформував уряд меншості. Серед 18 міністрів 11 – жінки (найбільший показник в історії І.), включно з посадами міністра оборони, фінансів, економіки і юстиції Для голосування своїх рішень у парламенті П. Санчес потребуватиме підтримки інших політ. сил.

Зовн. політика іспан. уряду базується на принципах поваги міжнар. права, б-бі за роззброєння і розрядку, активній участі країни у роботі міжнар. орг-цій. Представники І. у різні роки були провідними діячами керівних органів європ. і міжнар. орг-цій світового масштабу: ген. сек. НАТО – Хав'єр Солана, ген. директор ЮНЕСКО – Федеріко Майор Сараґоса, президент МОК – Хуан Антоніо Самаранч, президент Європ. парламенту – Хосе Марія Хіль Роблес Хіль-Дельгадо, президент ОБСЄ – Хав'єр Руперес та ін.

Уряд І. визнав незалежність України 31.12.1991, а у січні 1992 встановив із нею дипл. відносини. 1994 у Мадриді парафоровано Договір про дружбу і співробітництво між Україною та І. Частка І. у зовн. торговельному обігу України 0,43%. І. займає чільне місце в переліку країн, куди в серед. 1990-х масово почали емігрувати українці. У більшості випадків еміграція мала екон. (заробітчанийський) характер. Серед причин популярності І. були досить ліберальне законодавство, яке дозволяло іноземцям отримати роботу без оформлення офіц. документів; наявність потреб у заповненні робочих місць у с/г і будівництві; періодична легалізація іноземців. 2003 у відділі громадських орг-цій Мін-ва внутрішніх справ І. було зареєстроване укр. громадське об'єднання – Федерація укр. асоціацій в І., яку очолив М. Петруняк. 2015 к-сть українців, що офіційно отримали дозвіл на проживання або роботу в І. склала понад 91 тис. (65% жінки).

Лім.: Іваницька Ольга. Франко – каудильйо Іспанії. Вінниця: 2002; Simon Barton A history of Spain, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009; Raymond Carr. Spain: a history. New York: Oxford University Press, 2001; Tadeusz Miłkowski, Machciewicz Paweł. Historia Hiszpanii, Wrocław, Warszawa, Kraków: 1998.

З. Баран (Львів).

ІСПАНСЬКА ФАЛАНГА (Falange Espanola) – політична партія в Іспанії. Заснована жовтні 1933 Хосе Антоніо Прімо де Ріверою, сином ген. М. *Прімо де Рівери*. Стояла на засадах *фашизму*. 04.03.1934 об'єдналася з Хунтою націонал-синдикалістського наступу (ХОНС). Об'єднану партію, яка отримала назву «Іспанська фаланга і ХОНС», очолили Х. А. Прімо де Рівера, Руїс де Альда і Раміро Ледесма Рамос. І. ф. стояла на антикомуністичних і антикапіталістичних позиціях. Головні гасла: «Єднання Вітчизни. Пряма дія. Антимарксизм. Антипарламентаризм». Фалангісти вимагали націоналізувати фінансову та банківську сфери, залізниці, провести радикальну аграрну реформу, визнавали особливу роль католицької Церкви. Лідери І. ф. виступали за побудову корпоративної держави, в якій все суспільство розглядалося як єдина профспілка, а на як дружня сім'я. У липні 1936 підтримала військовий заколот ген. Ф. *Франко* проти республіканського уряду. Після об'єднання з ін. групами 1937 отримала назву Іспанська фаланга традиціоналістів і хунт націонал-синдикалістського наступу. З січня 1938 оргцію очолював Ф. Р. Суннер. У період франкістської диктатури була єдиною офіц. політ. партією Іспанії. Найвищим завданням вважала служіння вождю (*каудільйо*). У післявоєнний час повністю відійшла від фашист. ідеології, сповідувала традиціоналістські цінності (любов до Вітчизни, відданість католицькій Церкві тощо). З 1957 реформована у громад.-політ. орг-цію, 1966 перейменована у Національний рух. У квітні 1977 розпущена королем *Хуаном Карлосом I* Бурбоном.

ІСТЕБЛІШМЕНТ – 1) Правляча еліта, впливові кола країни, які можуть визначати рішення й дії високих урядовців; система влади у країні. 2) Прошарки суспільства, які мають привілейоване становище і є опорою даного суспільного ладу.

Ю. Шведа (Львів).

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – одна із складових філософії *марксизму*, у відповідності до якої перебіг людської історії, політичні зміни і процес поширення ідей визначаються способом виробництва та пануючими у суспільстві економічними відносинами.

Ю. Шведа (Львів).

ІТАЛІЙСЬКО-ГРЕЦЬКА ВІЙНА 1940–1941 – воєнні дії фашист. Італії проти Греції з метою окупації її території під час *Другої світової війни 1939–45*. Після окупації Ефіопії (1936) та Албанії (1939) уряд фашист. Італії, прагнучи встановити контроль над басейном Середземного моря, роз-

почав підготовку до війни з Грецією. На території Албанії були зосереджена ударна група військ під команд. ген. С. Вісконті-Праска. 28.10.1940 Рим оголосив Атенам ультиматум, в якому вимагав допуску італ. військ на грец. територію і передачі в оренду низки стратег. об'єктів і морських баз у Греції. Уряд І. *Метаксаса* відкинув принизливі вимоги уряду Б. *Муссоліні* й у той же день італ. війська (8 дивізій – всього 157 тис. чол., 163 танки, 380 літаків) вторглися на територію Греції. Італ. командування, яке планувало швидко захопити Епір, а потім окупувати всю Грецію, завдало ударів у напрямі Вовуса, Яніни та Маргарітіону. Однак, грец. війська під командуванням ген. А. Папагоса (27 тис. чол., 20 танків, 36 літаків), вміло використовуючи гірську місцевість, вчинили запеклий опір загарбникам і зупинили італ. наступ. 07.11 італ. війська були змушені перейти до оборони. Після цієї невдачі командувач італ. силами вторгнення ген. Вісконті-Праска був замінений на ген. У. Содду. 14.11.1940 грец. командування, сконцентрувавши на лінії фронту до 14 дивізій (12 піхотних і 2 кавалер.), розпочало контрнаступ. Прорвавши оборону противника грец. армія, при підтримці брит. військ. авіації та флоту, повністю звільнила від загарбників грец. територію і 21.11 вступила на територію Албанію. Наприкін. 1940 вже італ. війська відчайдушно захищали свій останній оборонний рубіж в Албанії – т. зв. лінію Валона. Після цих поразок італ. сил подав у відставку нач. італ. Генштабу маршал П. *Бадольо*. На поч. 1941 бойові дії на фронті набули позиційного характеру. Протягом січня–березня 1941 італ. командування намагалося двічі розпочати контрнаступ, проте обидва рази ці спроби завершувалися безрезультатно. Лише після вступу у війну гітлер. Вермахту (06.04.1941) грец. армія почала відступати. 09.04 нім. війська зайняли Салоніки, а 23.04.1941 грец. ген. Георгіос Цолакоґлу був змушений підписати акт про капітуляцію і перемир'я з нацист. Німеччиною і фашист. Італією. 27.04.1941 нім. війська зайняли Атени. У країні було створено маріонетковий уряд на чолі Г. Цолакоґлу, який послушно виконував волю офіц. Берліну. 02.06.1941 вся Греція була окупована нім., італ. і болг. військами.

ІТАЛІЙСЬКО-ЕФІОПСЬКА ВІЙНА 1935–1941 (Абісинська війна) – збройний конфлікт, викликаний агресією фашистської Італії проти Ефіопії (Абесінія) з метою захоплення її території й перетворення у колонію. Підготовку до війни з Ефіопією фашист. уряд Італії розпочав ще на поч. 1930-х років. За розрахунками Б. *Муссоліні* здійснення швидкої переможної війни дозволило б вирішити низку завдань: значно розширити італ. колоніальні

володіння у Сх. Африці, забезпечити стійкий ринок збуту італ. продукції, частково вирішити сировинну проблему за рахунок поставок корисних копалин із Ефіопії. До того ж, швидка перемога у колоніальній війні сприяла би піднесенню шовіністичної істерії для зміцнення престижу фашист. режиму як всередині країни, так і на міжнар. арені. До поч. бойових дій італ. уряд своїм важливим завданням вважав дипл. підготовку майбутньої збройної агресії. Найменше проблем у цьому плані виникало з Німеччиною. Франція, після серії переговорів і підписання угоди Лаваль-Муссоліні 07.01.1935 дала згоду Італії на «свободу дій» в Ефіопії. Значно складнішою була позиція брит. уряду, який небезпідставно розглядав захоплення Італією Ефіопії, як потенційну загрозу для брит. комунікацій, що проходили через Суецький канал. Однак, прийняття Конгресом США у серпні 1935 закону про нейтралітет додало Риму більшої рішучості в його агресивних планах. Безпосереднім приводом до війни став інцидент в оазисі Уалуале на кордоні Італ. Сомалі, де під час збройної сутички загинуло 100 ефіоп. і 30 італ. солдат. 05.12.1934 Ефіопія, яка прагнула мирного вирішення конфлікту, звернулася за допомогою до *Ліги Націй*. Арбітражна Рада Ліги Націй не змогла запобігти початку збройного конфлікту, оскільки уряд Муссоліні зайняв непримиренну позицію щодо врегулювання проблеми. 03.10.1935 головні сили італ. військ (250 тис. чол.) під командуванням маршала П. *Бадольо* без формального оголошення війни вторглися на територію Ефіопії з Еритреї (Північний фронт). З території Сомалі (Сомалійський фронт) розгорнуло наступ південне угруповання італ. сил (110 тис. чол.). Італ. війська мали у своєму розпорядженні бл. 1 100 гармат, 250 танків і 350 літаків. Ефіопська армія, яка протистояла агресору, складалася з 10-тисячної гвардії імператора *Гайле Селассіє I* і місцевих племінних формувань (350–400 тис. осіб). Ефіоп. підрозділи були озброєні рушницями застарілого зразка, мали 300 кулеметів, 200 польових гармат і 50 зенітно-артилерійських установок. Авіації в ефіоп. армії не було. Після тривалих дискусій Ліга Націй 07.11.1935 визнала Італію агресором, а 11.10.1935 оголосила про запровадження проти неї екон. санкцій. Проте, санкції не стосувалися торгівлі з Італією стратегічними матеріалами (сталь, вугілля, нафта, бавовна). Б. Муссоліні цинічно звинуватив європ. країни у тому, що вони виступили проти «народу поетів, акторів, святих, мандрівників, мореплавців, а стали на захист африканського народу, всюди згадуваного, як країна без культури». Головний удар італ. військ був спрямований на Дессіє і столицю країни – Аддис-Абебу. Ефіоп. війська ухилилися від боїв з

італ. танковими з'єднаннями і відступали у глибоку територію країни, здійснюючи лише рейди у тилу противника. Щоб зламати опір ефіоп. армії, італ. командування застосовували варварські методи – масовані удари авіації та артилерії по мирному населенню, використання у ході боїв хімічної зброї тощо. В італ.-ефіоп. війні виділяється три етапи. На першому (жовтень 1935–травень 1936) відбувалася збройна б-ба італ. сил проти регулярної армії Ефіопії, яка завершилася її розгромом і вступом італ. підрозділів 05.05.1936 в Аддис-Абебу. Хоча значна частина території Абіссинії знаходилася під контролем тимчасового уряду раса (князя) Імру, Б. Муссоліні оголосив 01.06.1936 про створення «Італійської Східної Африки у складі Еритреї, Ефіопії та Італійського Сомалі». Італ. король *Віктор Еммануїл III* прийняв титул імператора Ефіопії. Анексію Ефіопії відразу визнали Німеччина, Угорщина та Австрія, а В. Британія і Франція – 1937. Після виїзду з Ефіопії імператора *Гайле Селассіє I* був утворений тимчасовий уряд, який очолив рас Імру. Під час другого етапу війни (травень 1936–квітень 1937) італ. війська діяли проти розрізнених ефіоп. військових формувань. У грудні 1936 бойові групи расів Імру і Айели нанесли раптовий удар італ. армії у р-ні Аксума і знищили десятки танків, захопили тисячі полонених. До квітня 1937 італ. армії вдалося окупувати осн. центри і р-ни Ефіопії. На третьому етапі війни (квітень 1937–квітень 1941) продовжувалася партизанська б-ба проти окупантів, яка у низці провінцій переросла у нац.-визв. повстання ефіоп. народу. Наступ брит. експедиц. корпусу наприкін. 1940–на поч. 1941 був підтриманий масовими виступами ефіоп. партизанських загонів. 06.04.1941 брит. частини і ефіоп. підрозділи вступили в Аддис-Абебу, а 18.05.1941 вся територія країни була звільнена від італ. військ.

С. Мовчан (Львів).

ІТАЛІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА 1911–1912

(Триполітанська війна, Лівійська війна) – збройний конфлікт між Італією та Туреччиною за панування над Триполітанією і Киренаїкою (іст. обл. Лівії). У цій війні Італія хотіла захопити північноафр. провінції Османської імперії – Триполітанію і Киренаїку, утвердитися у Пн. Африці й, тим самим, створити противагу франц. колоніальній імперії в Алжирі, Тунісі, Марокко. Захоплення нових колоніальних володінь схвально сприймалося частиною італ. суспільства, яке надіялося отримати матеріальну вигоду (експлуатація природних багатств новопрієднаних територій) і нові землі для італ. колоністів. 27.09.1911 Італія оголосила Туреччині ультиматум, у якому вимагала від Стамбула згоди на вве-

дення італ. військ до Триполітанії та Киринаїки. Неприйняття турец. урядом ультиматуму поклато початок воєнному конфлікту. 29.09.1911 Італія розпочала бойові дії. 04–05.10 італ. морський десант зайняв Тріполі та Тобрук. У серед. жовтня на зміну морському десанту прийшли італ. експедиційні сили під командуванням ген. К. Каневи (бл. 35 тис. чол.). Ліквідувавши опір незначних турец. гарнізонів, італ. підрозділи протягом жовтня 1911 зайняли міста Хомс, Дерну, Бенгазі та низку прибережних оазисів. Однак, спроби італ. військ просунутись у глиб країни, не дивлячись на військ.-техн. перевагу (вперше у бойових діях було задіяно авіацію) і жорстокі каральні заходи, не принесли успіху. Партизани і загони добровольців, які прибули з Тунісу, Алжиру, Єгипту та ін. араб. країн чинили запеклий опір загарбникам і змусили італ. сили зупинити наступ. До кін. 1911 італ. війська утримували лише прибережну полосу. На поч. 1912 італ. флот розпочав активні дії в Егейському морі. У квітні та липні 1912 італ. кораблі бомбували Дарданели, а у травні Італія окупувала Додеканезькі о-ви (ін. назва – Півд. Споради), зокрема о-ви Родос і Самос. Протягом липня-жовтня 1912 італ. експедиц. корпус (заг. чисельність вже сягала 100 тис. чол.), долаючи опір збройних формувань місцевого населення, поступово просунувся у глиб країни, де завдав поразок турец. військам у Дерні та Синді-Біталі. Внутрішньополіт. криза в Османській імперії й початок у жовтні 1912 воєнних дій на Балканах (див. *Балканські війни 1912–13*) вимусив турец. уряд піти на поступки Риму. Після двохмісячних переговорів, 18.10.1912 у Лозанні (Швейцарія) був укладений мирний договір (див. *Лозанський мирний договір 1912*), за умовами якого Туреччина зобов'язалася надати Тріполітанії та Киринаїці повну автономію і вивести з цих областей свої війська. Фактично з цього часу ці території перетворилися на італ. колонію, яка пізніше отримала назву Лівія. Італія зобов'язувалася вивести війська з Додеканезьких о-вів, однак, не виконала цієї умови до кін. Другої світ. війни (за *Паризькими мирними договорами 1947* відійшли до Греції). Остаточну втрату прав Туреччини на Лівію і Додеканезькі о-ви спочатку зафіксував *Севрський мирний договір 1920*, а після його скасування – *Лозанський мирний договір 1923*.

ІТАЛІЯ (Італійська Республіка) – держава в Південній Європі. Займає материкову частину, Апеннінський п-ів, о-ви Ельба, Сицилія, Сардинія і низку дрібних о-вів. Межує з Францією, Швейцарією, Австрією, Словенією. Омивається водами Середземного моря (Адріатичне,

Тірренське, Іонічне, Лігурійське). На території І. знаходяться анклавні – держави Ватикан і Сан-Марино. Загальна площа: 301 тис. км². Чисельність населення: 59,9 млн осіб (2018). Нац. склад: італійці – 93,5%. Релігійний склад населення: римо-католики – 87,6%. Держ. мова: італійська. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Рим. Адмін.-терит. поділ: 20 областей (5 з них мають спеціальний автономний статус), 14 столичних міст (доповнення до Конституції 2001, 2014, як Рим, Мілан, Неаполь тощо) і 93 провінції, які поділяються на комуни. Законодавча влада: двопалатний парламент – Палати Депутатів і Сенату Республіки. Глава держави: президент. Вищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів, яку очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: італійська ліра, з 01.01.2002 євро.

Як єдина держава І. існує від 1870. На поч. ХХ ст. І. залишалася монархією на чолі з Савойською династією – королем *Віктором Еммануїлом III* (1900-1946). У госп. відношенні І. була відсталою аграрною країною. Хоча у пн. провінціях розвивалась велика пром-сть, пд. І. з о-вами Сицилія і Сардинія залишалися відсталими патріархальними аграрним районами. Італ. політичне середовище було досить строкатим: ліберали, радикали, республіканці, демократи та ін. Масовою партією залишалась Італійська соціалістична партія (ІСП, 1892). Існували 3 загальнонац. профспілкові орг-ції: провідні позиції займала з 1906 Загальна конфедерація праці (ЗКП), що перебувала під впливом соціалістів; Конфедерація католицьких профспілок і Анархо-синдикалістське об'єднання (1913). Відомим держ. діячем поч. століття був лідер Ліберальної партії Джованні Джолітті, період правління якого увійшов в історію під назвою «ера лібералізму». 1902 за його ініціативою були ухвалені закони, що склали базу соціального законодавства: обмеження робочого дня для дітей і жінок, неділя – вихідний день, обов'язкове страхування від виробничого травматизму, право робітників і службовців на страйки і організацію профспілок. Під впливом активізації націоналіст. руху, який пропагував війну як засіб відродження нації, у вересні 1911 уряд Джолітті оголосив війну Туреччині, прагнучи захопити Лівію (див. *Італійсько-турецька війна 1911–12*). За *Лозаннським мирним договором 1912* Лівія стала італ. провінцією. Через проблему Балкан ускладнились австр.-італ. стосунки. Збитки від митної війни з Францією змусили І. переглянути свою позицію, зафіксовану договором у рамках *Троїстого союзу*: 1902 І. уклала таємний договір

із Францією, за яким зобов'язувалася зберігати нейтралітет.

На поч. Першої світової війни італ. уряд 03.08.1914 оголосив про свій нейтралітет (рішення не суперечило умовам договору у рамках Троїстого союзу, оскільки за ними І. повинна була надати допомогу учасникам блоку у разі оборонної війни). Однак, із плином часу в політ. колах почала домінувати думка про участь країни у війні. 24.05.1915 І. вступила у світову війну на боці *Антанти*, оголосивши війну Австро-Угорщині, а у серпні 1916 – Німеччині. До армії були мобілізовані 5,2 млн осіб (майже 14% населення). Видатки на війну становили 148 млрд лір (ця сума у двічі перевищувала всі витрати держави протягом 1861–1913). Держ. дефіцит збільшився з 2 млрд лір (1914) до 30 млрд (1918). Відповідно зріс держ. борг країни: з 14 млрд (1910) до 95 млрд (1920). Водночас військові потреби стимулювали розвиток італ. економіки, спричинивши значне зростання важкої пром-сті, хімічної та енергетичної галузей.

Після закінчення Першої світової війни (перемир'я між Італією та Австро-Угорщиною підписане 03.11.1918) держ. і політична системи І. опинилися у стані кризи. Очікуваних терит. надбань І. не отримала, хоча й опинилася у таборі переможців (її вимоги знайшли відображення у *Лондонському договорі 1915*). Спроби І. захопити порт Фіуме (нині – Рієка), Албанію, пд.-зх. частину Анатолії завершилися невдачею. На *Паризькій мирній конференції 1919–20* всі терит. вимоги І. були злегковажені. За *Версальським мирним договором 1919* І. отримала право на незначне грошове відшкодування (15 млн франків) від Німеччини і доставку вугілля протягом 10 років. Предметом найгостріших суперечок став порт Фіуме (1918 там проживало 29 тис. італійців і 31 тис. слов'ян). За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* з Австрією порт відійшов до КСХС. 12.09.1919 поет Габріеле Д'Аннунціо на чолі загону добровольців захопив місто, щоб довести його італійськість і підготувати приєднання до складу І. Після тривалих переговорів 12.11.1920 у Рапалло між І. та КСХС, Фіуме був проголошений вільним містом. За *Сен-Жерменським мирним договором* І. отримала зх. Істрію з портом Трієст, *Південний Тироль*, Пулу, Горіцію. 1920 уряд *Джолітті* підписав у Тірані договір з Албанією, за яким І. відмовлялася від Валони (Вльори) й залишала собі лише о-в Сасено (Сазані). За *Лозаннським мирним договором 1923* Стамбул визнав зверхність І. над о-вами Родос і Додеканес. Як компенсацію за усунення І. від поділу колоніальних володінь переможених держав, Рим отримав 100 тис. км² пустелі у Пд. Лівії та на кордоні Кенії й Сомалі.

Екон. ситуація в І. після закінчення війни була складною. На фронтах загинуло бл. 600 тис. італійців, понад 1 млн отримали інвалідність. Загальні військові збитки країни склали 1/3 її нац. багатства (65 млрд лір золотом). Зростала інфляція (1919 англ. ф. ст. відповідав 40 лірам, 1920 – 100 лірам). Наприкін. 1920–поч. 1921 країну охопила промислова криза. Зростання податків, безробіття (1920 – 102 тис., 1922 – 600 тис.) та інфляції, дорожнеча і падіння реальної заробітної плати на 40-50% привели до різкого зниження рівня життя італійців. Ціни на головні продукти харчування 1920 зросли у порівнянні з 1913 у 4,5 рази. До війни І. експортувала продовольство, а після війни повинна була купувати його за кордоном. Урядові ліберальні кола були неспроможні подолати серйозні труднощі перших повоєнних років. Король *Віктор-Еммануїл III* не відіграв вагомій ролі в політ. житті. Протягом 1918–20 при владі змінилося 5 урядів. У таких умовах 1919–20 І. охопило революційне піднесення («червоне дворіччя»). У страйковому русі взяло участь понад 2 млн осіб. Найбільшим виступом став рух за захоплення фабрик і заводів у «промисловому трикутнику» (Мілан, Турин, Генуя). Протягом 3 тижнів вересня 1920 на підприємствах виникли ради робітників, які взяли управл. виробництвом у свої руки. У низці міст були захоплені муніципалітети. Уряд виявився розгубленим, а підприємці не зважувались використати військ. силу для повернення своїх підприємств. Зрештою робітники повірили обіцянкам уряду про підвищення заробітної плати і встановлення робітн. контролю на підприємствах. Не менш всеохоплюючим був селян. рух: повсталі вимагали землі, зниження орендної плати. Навесні 1919 поширився стихійний рух за захоплення поміщицьких земель. 1919–20 уряд прийняв закони, що покращували становище сільського населення, інколи дозволялась передача у руки селян захоплених ними земель.

У складній внутрішньополіт. ситуації головні політ. сили пропонували 3 концепції виходу з кризи. Згідно з першою, пропонувалося провести дем. реформу, яка мала повернути довіру населення до влади і дозволити стабілізувати економіку. Виразником стала новоутворена на базі масового католицького руху Італ. народна партія (ІНП, від італ. назви партії коротко *Пополарі*, лідер – дон Луїджі Стурцо). У її програмі (січень 1919) декларувалась широка автономія місцевих органів (усупереч домінуючим на той час центрист. тенденціям), свобода віровизнання, виборчі права жінок, приватної власності, захист принципу сусп. солідаризму. Під контролем ІНП незабаром був організований загальнонац. профспілковий центр – Італ. конфедерація трудящих.

Друга концепція, за аналогією з рос. варіантом, передбачала перехід влади до рук пролетаріату, революц. реформування держ. органів влади і суспільної структури. До цього варіанту схилилася Італ. соціалістична партія (ІСП), яка проте, не відзначалася єдністю: крайні погляди представляли абсентеїсти, які виступали проти участі у парламент. житті та вимагали революц. кроків (Амадео Бордіга); близькими до них були «максималісти», які висловлювались за диктатуру пролетаріату, не відкидаючи можливості участі в парламент. житті (Константіно Лаззарі); реформісти Філіпо Туратіма виступали за повільний реформат. шлях і співробітництво з різними політ. партіями. У листопаді 1920 сформувалася комуніст. фракція в ІСП, що виступала проти реформістів і максималістів, заперечуючи концепцію суспільного розвитку на ліберальних засадах. На партійному з'їзді в січні 1921 у Ліворно комуніст. фракція не змогла здобути підтримки для своєї пропозиції про радикальну реорганізацію партії, а тому заявила про вихід з ІСП і створення Комуністичної партії Італії (ІКП), яку очолив А. Бордіга.

Прихильники третьої концепції висловлювалися на користь авторитарного правління, що проявилось у виникненні *фашизму*. Ініціатором створення фашистських союзів та їх лідером став Б. Муссоліні. Перша фашистська організація під назвою Союз італійських воїнів («Союзи комбатантів» – Fascio Italiani di Combattimento) виникла в березні 1919 у Мілані. Учасники своєрідного з'їзду (300 осіб) підписали декларацію, в якій зобов'язувались захищати вимоги фронтовиків і саботувати колишніх нейтралістів. Згодом їхня програма була доповнена широким переліком радикальних гасел: ліквідація Сенату, поліції, каст, привілеїв і титулів, загальне виборче право, гарантії громад. свобод, скликання Установчих зборів, встановлення 8-год. роб. дня і мінімуму заробітної плати, передача землі селянам (принцип «Земля тим, хто її обробляє»), загальна освіта та ін. Ці гасла були звернені не до конкретної верстви, а до всіх італійців, які прагнули відчутних соц. і політ. змін. На ранніх етапах фашист. руху до його програми включалися такі популістські вимоги, як, наприклад, проголошення республіки (це гасло було зняте на II з'їзді фашистських союзів у травні 1920). «Союзи комбатантів» поширилися по країні й дали назву всьому рухові. Фашисти запровадили воєнізовану форму – чорні сорочки, особливу організаційну структуру – легіони, когорти і давньоримське привітання – змах витягнутої вперед прямої руки. Паралельно з фашист. орг-ціями в містах зусил-

лями великих аграріїв і заможної селян. верхівки почали створюватися «загони самооборони», які перетворилися в сільську ланку фашист. руху.

На парламент. виборах 1919 вперше був застосований принцип загального і пропорційного голосування (11 млн громадян отримали право голосу). До парламенту обрали 508 депутатів, з них 156 від ІСП і 100 – ІНП. Праві сили, які отримали менше половини місць, об'єдналися з Пополарі й, таким чином, зберегли владу. У травні 1921 відбулися дострокові парламент. вибори, на яких фашисти виступили в єдиному блоці з лібералами. Соціалісти, незважаючи на терор фашист. бойовиків і внутрішні розлами, здобули 123 місця, Пополарі – 107. В очах громадськості участь у виборах фашистів легалізував їх як політ. партію. К-сть членів фашист. партії почала зростати: восени 1920 налічувалося 200 фашист. союзів, а через рік їх чисельність збільшилася у 10 разів. У листопаді 1921 на з'їзді фашист. союзів у Римі була створена Національна фашистська партія (НФП), у програмі якої радикальні вимоги перших фашист. союзів уже були відсутні. Фашисти прагнули опанувати існуючі урядові структури, а якщо це не вдавалося, то створювали нові, конкуруючи таким чином з державними. Спочатку вони називалися синдикатами, пізніше корпораціями. Ці професійні спілки стали досить чисельними (на поч. 1922 – понад 450 тис. працівників, під кінець року вже 800 тис.), оскільки населення сподівалось, що фашисти забезпечать екон. стабілізацію в країні. Користуючись підтримкою великих промисловців і фінансистів, 24.10.1922 II з'їзд НФП у Неаполі поставив перед урядом ультиматум, вимагаючи для своїх представників 6 міністерських портфелів. У країні була оголошена загальна мобілізація фашист. дружин, які розпочали підготовку «*Походу на Рим*». 28.1.0 навколо столиці вже стояли фашист. відділи (за різними даними від 14 до 33 тис. чоловік). Гарнізон міста налічував бл. 28 тис. осіб, які залишалися вірними королю. Однак, монарх відмовився підписати урядовий акт – декрет про військ. стан. Уряд Джолітті подав у відставку і 29.10.1922 король запросив Б. Муссоліні до Риму і доручив йому сформувати новий кабінет. І. стала першою країною, де фашисти прийшли до влади легально.

Перехід І. від дем. форми правління до фашист. диктатури відбувався у кілька етапів і загалом завершився до 1926. У січні 1923 створена Велика фашист. рада – вищий орган НФП, склад якої і порядок роботи визначав Б. Муссоліні. Значно зросла кількість членів НФП: у серед. 1923 – 625 тис. У січні 1923 фашисти для охорони порядку створили Добровольчу міліцію національної

безпеки (20 тис. осіб), яка присягала королю, але підкорялася дуче.

На парламент. виборах у квітні 1924 (проходили на основі нового виборчого закону – партія, що набрала принаймні $\frac{1}{4}$ голосів виборців отримувала $\frac{2}{3}$ місць) фашисти здобули 25% голосів і, таким чином, більшість у парламенті. Однак, депутати опозиційних партій виступили із викриттям виборчих махінацій фашистів, зокрема, лідер Унітарної соціалістичної партії (утв. 1922) Дж. *Маттеотті*. Його вбивство 10.06.1924 викликало хвилю обурення в країні та спричинило «кризу Маттеотті». Опозиційні депутати покинули парламент, утворили Комітет опозиційних партій (*Авентинський блок*) і вимагали від короля розпуску парламенту і відставки Б. Муссоліні. Проте активних дій блок не проводив, а після відмови більшості його членів прийняти пропозицію Компартії оголосити себе народним парламентом і взяти владу в свої руки, комуністи повернулися в парламент. «Криза Маттеотті» прискорила ліквідацію італ. ліберальної держави і встановлення диктатури.

Протягом 1925 влада прийняла серію надзвичайних законів, що привело до встановлення в І. фашист. диктатури. Б. Муссоліні отримав новий офіційний титул – «голова уряду» і формально був підзвітний лише королю, який, у свою чергу, міг підписувати декрети лише за згодою дуче. 1926 Б. Муссоліні проголосив «наполеонівським роком фашист. революції». У листопаді 1926 після невдалого замаху на Б. Муссоліні уряд видав низку «надзвичайних фашистських законів» – право уряду видавати закони без згоди парламенту; заборону, крім фашист., всіх партій і орг-цій, закриття їх друкованих органів; заборону діяльності профспілок, крім одержавлених фашистських; відновлення смертної кари за замах на життя Муссоліні, короля або королеви. 1927 були створені репресивні органи – Добровольча орг-ція для боротьби з антифашизмом (OVRA, таємна політична поліція) і Особливий трибунал (надзвичайний орган юстиції), який розглядав найважливіші справи протягом 48 годин. Уряд скасував місцеві органи самоуправління; замість них призначив чиновників. Король Віктор Еммануїл III юридично залишався головою держави, що створювало видимість дуалізму в управлінні країною. І. навіть мала два гімни: поряд з «Королівським маршем» функції держ. гімну виконувала фашист. пісня «Джівінецца». На 1926 фашисти оволоділи всією повнотою законодавчої, виконавчої влади і встановили в країні диктатуру, що поєднувала в собі риси тоталітаризму і авторитаризму. Специфічні особливості італ. фашизму визначала корпоративна система, що виконувала соц.,

політ., екон. та ідеологічні ф-ції. Весною 1927 Велика фашист. рада прийняла т. зв. Хартію праці, в якій проголошувалися основні принципи фашист. корпоративізму, системи, спрямованої, за задумом дуче, на подолання класових антагонізмів. Фундамент корпоративної держави мали творити галузеві корпорації, які б об'єднували підприємців і робітників для співробітництва «на благо загальних національних інтересів». Страйки та ін. форми протесту вважалися карним злочином.

В умовах католицької І. забезпечення суспільної згоди значною мірою залежало від взаємин держави з Апостольським Престолом. Ще у вересні 1870, коли королівські війська зайняли Рим, Папа прокляв Італ. державу і заборонив католикам брати участь у політ. житті. Зайнявши посаду прем'єр-міністра, Б. Муссоліні виділив засоби на відновлення зруйнованих церков, у школи і лікарні повернув розп'яття, визнав католицький ун-т в Мілані та збільшив платню священникам. «Римське питання» було врегульоване підписанням з *Пієм XI Латеранських угод 1929* і Конкордату: в обмін на офіційне визнання Італ. королівства *Ватикан* отримував статус самостійної держави з територією 44 га; католицизм визнавався єдиною держ. релігією в І.

У кін. 1920-х років італ. економіка досягла серйозних успіхів. Обсяг пром. виробництва зріс на 60% у порівнянні з 1920, а доходи селян – на 40%. Однак, вже 1929 розпочався період екон. спаду, який тривав до 1934. За цей час пром. виробництво скоротилося на 30%, обсяг зовн. торгівлі зменшився втричі, а зарплата значної частини робітників – на 50–60%. 1933 кількість офіційно зареєстрованих безробітних перевищила 1 млн осіб. Зазнали краху 3 найбільші банки країни – Комерційний, Римський і банк Італійський кредит. У с/г найбільш відомими урядовими заходами стали «битва за хліб» (1926) і «комплексна меліорація». Перша мала на меті зменшити залежність країни від імпортованого хліба шляхом збільшення виробництва зернових (1933 був оголошений роком перемоги «у битві за хліб»). За програмою «комплексної меліорації» передбачалося осушити бл. 4 млн га заболочених земель, у першу чергу, Понтійських боліт, розташованих недалеко від Риму. Від серед. 1930-х років І. почала активну підготовку до війни, яка здійснювалась у контексті політики *автаркії*, спрямованої на забезпечення госп. незалежності І. У річищі цієї політики розгорнуто обширні плани самозабезпечення стратегічною сировиною. Цій меті слугувала і «битва за хліб», пошуки родовищ вугілля та нафти, прискорене будівництво гідроелектростанцій. 1934–35 була запроваджене-

на монополія зовн. торгівлі і значно скоротився вивіз стратегічних товарів. 1936 націоналізовано Італ. банк і перетворено на Центр. емісійний банк країни, що контролював всю її кредитно-грошову систему. Держава надавала пріоритет розвитку стратегічно важливих галузей пром-сті та їх сировинної бази.

Від кін. 1920-х років уряд Муссоліні приступив до практичного створення корпоративної системи. 1928 була проведена «Реформа політичного представництва»: парламент замінила Корпоративна палата. Кандидатів у депутати пропонували фашист. профспілки, Велика фашист. рада обирала з загального списку 400 кандидатур, які підлягали схваленню виборцями. Протягом 1930–34 були організовані 22 галузеві корпорації (у пром.-сті, с/г, сфері послуг), які визначали умови праці та регулювали відносини між підприємцями і робітниками. Вони відновили 8-год. робочий день (скасований 1923) і запровадили 40-год. робочий тиждень. 1930 була створена Нац. рада корпорацій, куди входили призначені урядовим декретом представники підприємців і робітників разом із міністрами, представниками фашист. партії. До завдань Нац. ради входило здійснення загального керівництва італ. економікою і координація відносин між різними секторами виробництва. Корпоративна система поступово перетворилася в один із важелів держ. регулювання економіки. Особливе значення у завершенні юрид. оформлення корпоративної держави мало рішення Великої фашист. ради про створення в січні 1939 Палати фашизму і корпорацій (замість розпущеної Палати Депутатів). Палата складалася з членів Великої фашист. ради і Нац. ради корпорацій, яких призначав Б. Муссоліні. Вища палата колишнього парламенту – Сенат – зберігалася, право обрання сенаторів залишалося за королем. Посилилась роль НФП у суспільстві. За новим статутом 1938 вона проголошувалася «єдиною партією» країни з функціями захисту і розвитку «фашист.революції» та політ. виховання італійців.

Одним із засобів посилення впливу фашистів на суспільство стало залучення італійців у фашист. партію (1937 її чисельність зросла до 2 млн осіб) і контрольовані нею орг-ції. Особлива увага надавалася молоді: всі існуючі дитячі та юнацькі орг-ції 1937 були об'єднані в Італ. лікторську молодь, яку очолював секретар фашист. партії. Спеціальні організації були створені для всіх категорій населення, включаючи домогосподарок. Від 1925 функціонувала організація «Dopolavoro», що мала забезпечити дозвілля робітників, слугувати культурній освіті працюючих, стандартизуючи масову культуру стосовно потреб тоталітарної

держави. Для молоді віком від 8 до 18 років 03.04.1926 створена орг-ція «Ballila» («Балілла» – за іменем хлопчика, який дав сигнал до анти-австр. повстання у Генуї 1746). До її складу входили інституції: «Ballila» для дітей до 14 років і «Avanguardia» («Передова фашистська молодь», парамілітарна орг-ція), що охоплювала молодь до 18 років. Найважливішим ідеологічним органом фашистської держави стало «Міністерство народної культури» (ств. 1937), яке керувало друкованими засобами інформації, кіно, радіо і театрами та ін.

Фашизм вніс у повсякденне життя італійців низку ритуалів, які умовно можна об'єднати поняттям «фашистський стиль». У лютому 1938 Б. Муссоліні запровадив в армії парадний «пруський крок», який він назвав «римським кроком». Поряд із королем Б. Муссоліні став першим маршалом імперії, головнокомандувачем. Влітку 1938 була оголошена кампанія за т. зв. культурне оздоровлення, яка передбачала заходи з втілення «фашистського стилю» і посилення боротьби з іноз. впливами у житті нації. Серед фашистів були відмінені руко-стискання, які замінювались фашист. привітанням; жінкам заборонялося носити брюки; для пішоходів встановлювалося односторонній рух по лівій стороні вулиці. За рішенням уряду всі італійці, незалежно від віку, соц. статусу і статі, повинні були у суботу займатися військ.-спорт. і політ. підготовкою. На рівень держ. політики було поставлено питання стимулювання приросту населення, яке зросло від 37 974 тис. (1921) до 41 177 тис. (1931). Б. Муссоліні надавав цьому питанню великого значення, висловивши свій задум у формулі: «Більше населення – більше солдатів – більше могутності» (планувалося, що населення І. 1960 становитиме 60 млн осіб). Батьки багатодітних родин отримували вищу платню, а жінки, які народжували найбільше дітей, ставали почесними членами партії. Неодружені не мали шансу зробити кар'єру, а 1939 їх було заборонено приймати на урядову службу. Проте, відсоток народжуваності в країні зменшувався з кожним роком (1932 кількість народжених досягла найнижчого рівня від 1876). Ін. засобом збільшення к-сті населення стало обмеження еміграції. У липні 1938 був опублікований т. зв. Расовий маніфест, у якому проголошувалася необхідність зберігати чистоту італ. раси (виходив журнал «Захист раси», засновано Вищу раду для проблем демографії та раси). Восени 1938 ухвалено серію законів, за якими євреї, які поселилися в І. після 1919, мали покинути країну, їм заборонялося займати посади в держ. і наукових установах, викладати в ун-тах і школах, служити в армії та ін. З 50 тис. євреїв,

які тоді проживали у країні, понад 12 тис. були репресовані.

У зовн. політиці фашист. І. взяла курс на створення великої колоніальної імперії у басейні Середземного моря (Б. Муссоліні любив називати його «наше море», мріючи перетворити Середземне море у внутрішнє море І.) і в Африці. Протягом 1920–37 І. була членом *Ліги Націй*, а 1928 приєдналася до пакту *Бріана-Келлога*. 1923 І. спробувала окупувати острів Корфу (належав Греції), однак, зустрівши протидію В. Британії, була змушена евакуювати свої війська. 1924 до І. перейшов порт Фіуме, 1926 підписаний албан.-італ. пакт про дружбу і безпеку. У серед. 1920-х років розпочалося зближення І. з країнами *Малої Антанти*: був підписаний договір про дружбу з Чехословаччиною (1924) і Румунією (1926). На поч. 1924 І. встановила дипл. відносини з СРСР, а 1933 між Римом і Москвою був підписаний «Пакт про дружбу, ненапад та нейтралітет». 1925 І. уклала торговельний договір з Угорщиною, а 1926 – договір про дружбу.

Зовн. політика І. 1930-х років характеризувалась боротьбою за національне «розширення» і посиленою агресивністю. Б. Муссоліні планував створити угруповання держав під італ. екон. впливом у складі Австрії, Угорщини і Хорватії, що передбачало розчленування Югославії. У березні 1934 були підписані *Римські протоколи*, за якими І., Австрія і Угорщина робили одна одній значні екон. поступки, вигідні, зокрема, Австрії. У січні 1935 Б. Муссоліні підписав із міністром закорд. справ Франції П. *Лавалем* низку угод (Римські угоди) про збереження *статус-кво* у Дунайському регіоні, розподіл сфер впливу в Африці.

У жовтні 1935 італ. війська увійшли на територію *Ефіопії*, завершивши її окупацію в травні 1936 (див. *Італійсько-ефіопська війна 1936–41*). Королівським декретом створювалась Італ. Східна Африка (король отримував титул ефіоп. імператора), до складу якої увійшли Ефіопія, *Еритрея* і *Сомалі*. У квітні 1938 у Римі були підписані брит.-італ. угоди (відомі під назвою «Великодня угода»), за якими офіц. Лондон визнав окупацію Ефіопії. Італ.-ефіоп. війна привела до зближення І. та Німеччини.

На поч. *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії, Б. Муссоліні прийшов на допомогу ген. Ф. *Франко*. І. відправляла на іспан. фронт добровольців (всього бл. 70 тис. осіб). У жовтні 1936 була підписана італ.-нім. угода, т. зв. Жовтневий протокол, що визначив спільну політику стосовно СРСР, Іспанії та у басейні Дунаю, і, яка започаткувала політ. і військ. співпрацю Німеччини з І. (див. «*Вісь Берлін–Рим*»). 06.11.1937 І. приєдналася

до *Антикомінтернівського пакту 1936*, і таким чином, був створений троїстий блок Німеччини, Японії та Італії (див. «*Вісь Берлін–Рим–Токіо*»). У грудні 1937 І. вийшла з Ліги Націй. У березні 1938 Б. Муссоліні під тиском А. *Гітлера* погодився з *аншлюсом* Австрії. У вересні 1938 Б. Муссоліні взяв участь у Мюнхенській нараді, підтримували вимогу Німеччини про передачу їй Судетської області Чехословаччини (див. *Мюнхенська угода 1938*). Спираючись на підтримку Німеччини, Б. Муссоліні 07.04.1939 почав захоплення Албанії. Вже наступного дня Албанія перейшла під протекторат І. й на прохання проітал. налаштованих албанців було ухвалено об'єднання обох королівств. 22.05.1939 у Берліні був підписаний італ.-нім. договір про військ.-політ. союз, т. зв. *Сталевий пакт*. Обидві сторони домовилися консультуватися з усіх питань європ. ситуації, поглиблювати військ.-екон. співробітництво і надавати допомогу у випадку вступу однієї з сторін у військ. конфлікт.

Навесні 1940 Б. Муссоліні остаточно визначився щодо позиції І. у Другій світовій війні. Стратегічними цілями І. стало створення середземноморської імперії з виходом до океану. Головні військ. операції італ. військ були проведені на Балканах і в Пн. Африці. 10.06.1940 І. оголосила війну Франції та В. Британії, що означало вступ країни у *Другу світову війну 1939–45*. Коли через два тижні було підписане фран.-італ. перемир'я (згідно з його умовами передбачалася: демілітаризація 50-км зони на франц.-італ. кордоні, деяких р-нів в Алжирі й Тунісі, окупація зайнятих італ. військами де-факто територій, право І. на вільне використання порту Джибуті та Адіс-Абебської залізниці), італ. збр. сили розпочали військові дії в Африці. З Італ. Сомалі почалося вторгнення в Брит. Сомалі, Кенію, Судан, з території Лівії – у Єгипет. Однак, контрнаступ брит. військ змусив італійців у грудні 1940 відступити з Єгипту, а навесні 1941 – з Сх. Африки. 27.09.1940 між Німеччиною, І. та Японією був підписаний *Троїстий пакт*, який оформив військ. союз трьох держав. Японія визнала головну роль Німеччини та І. у створенні «Нового порядку в Європі», останні – лідерство Японії у створенні «нового порядку у великому східно-азійському просторі».

У жовтні 1940 італ. війська за наказом Б. Муссоліні, всупереч негативній позиції начальника Генштабу ген. П. *Бадольйо*, напали на Грецію (див. *Італійсько-грецька війна 1940–41*). На Апеннінах італ. війська зазнали низки поразок. Ситуація ще більше загострилася після успішного наступу брит. військ у Лівії та захоплення у січні-вересні 1941 Італ. Сх. Африки. 22.06.1941 І. ого-

лосила війну СРСР, наголосивши на ідеологічних мотивах б-би проти більшовизму.

У ході Другої світової війни країна все більше ставала залежною екон. і політ. від нацист. Німеччини. З І. вивозилися в Німеччину продукти харчування, що спричинило різке збільшення т. зв. обов'язкових заготівель – держава змушувала селян продавати с/г продукти за низькими цінами. У країні був запроваджений військ. стан, обов'язкова трудова повинність, карткова система (норма хліба знизилась до 150 г на день).

Майже всі італ. воєнні кампанії у ході війни зазнали поразок. Після походу в Єгипет об'єднані нім.-італ. війська були розбиті в жовтні 1942 у битві під *Ель-Аламейном*. У листопаді–грудні 1942 у боях у р-ні серед. течії Дону, а згодом під час Сталінградської битви була розгромлена Італ. армія. Військова загроза нависла безпосередньо над самою І., коли 10.07.1943 брит.-амер. війська висадились на Сицилії.

На цей час криза фашист. режиму у країні набула серйозного характеру. Випереджуючи розвиток антифашист. руху, королівський двір, опозиція в Генштабі та всередині Великої фашист. ради готували плани зміщення Б. Муссоліні. 24.07.1943 (вперше від грудня 1939) дуче був змушений скликати Велику фашист. раду, на засіданні якої його звинуватили в тому, що він програв війну. Рада вирішила просити короля взяти на себе фактичне командування всіма збройними силами. Наступного дня Віктор-Еммануїл запропонував дуче подати у відставку з посади прем'єр-міністра і доручив очолити кабінет міністрів маршалу П. *Бадольйо*. Б. Муссоліні заарештували. За рішенням антифашист. партій у країні почався загальний політ. страйк і масові мітинги. На вимогу протестувальників уряд 27.07 вирішив розпустити фашист. партію. Припинила своє існування Палата фашизму і корпорацій, ліквідовані корпорації, оголошена амністія політв'язням. 03.09 уряд підписав угоду з брит.-амер. командуванням про перемир'я.

Проте, 08.09.1943, коли новий уряд оголосив про вихід І. з війни, більшу її частину окупували гітл. війська. 12.09 нім. десант на чолі з Отто Скорцені звільнив Б. Муссоліні з в'язниці в горах Гран-Сассо. Незабаром Б. Муссоліні перебрався на північ І., яка перебувала під контролем нацистів. 18.09 була створена Італ. соціальна республіка зі столицею у місті Сало (у Ломбардії). За назвою цього містечка це маріонеткове утворення отримало назву «*Республіка Сало*», в якій була відновлена фашист. адм-ція, поліція, Особливий трибунал (паралельно діяла нім. військ. адм-ція). Б. Муссоліні, який пояснював крах фашист. держави зрадою короля і великих підприємців, наказав

заарештувати фашистів – учасників змови 25.07 (серед страчених був і його зять граф Г. *Чіано*). У червні 1944 для боротьби з Рухом Опору були створені спец. каральні загони – «чорні бригади».

Відновлюючи неофашист. державу, Б. Муссоліні розумів, що для згуртування італійців навколо фашизму необхідні нові соціальні ідеї. Опорою Б. Муссоліні стала відновлена 1943 під новою назвою Фашистська республіканська партія (ФРП у 1944 нараховувала 487 тис. членів). У листопаді 1943 ФРП прийняла т. зв. Веронський маніфест – йшлося про скликання Установчих зборів, проголошення республіки, участь робітників у контролі за виробництвом; експропріацію необроблюваної земельної власності і створення на ній кооперативів. Однак, ці ідеї не знайшли підтримки ні серед підприємців, ні серед робітників.

Фактично з кін. 1943 існували дві І.: на півночі – «Республіка Сало» з прем'єр-міністром Б. Муссоліні, на півдні – монархія з прем'єр-міністром маршалом П. Бадольйо. У держ. утворенні, яке перебувало під захистом брит.-амер. військ, у квітні 1944 був створений коаліційний уряд – Уряд національної єдності. У жовтні 1944 на нараді міністрів закорд. справ США, В. Британії та СРСР у Москві було прийнято «Декларацію про Італію», в якій викладалася програма дефашизації країни (див. *Московські конференції*). Армія на чолі з Віктором-Еммануїлом спільно з військами союзників поступово просуvalась на північ: у червні 1944 союзники зайняли Рим, серпні – Флоренцію. 18–25.04.1945 Пн. І. охопило повстання проти нім. окупантів і уряду «Республіки Сало». Б. Муссоліні заарештували і, за декретом Комітету нац. звільнення Північної Італії (КНЗПІ), стратили. 02.05.1945 нім. війська в І. капітулювали і Друга світова війна для країни завершилася.

Війна завдала І. значної матеріальної шкоди: загинуло понад 400 тис. населення, нац. багатство країни зменшилося на третину. Обсяг пром. виробництва становив 40% довоєнного, а с/г – 60%. Нац. грошова одиниця – ліра – знецінилась: грошей в обігу було у 14 разів більше, ніж до війни. Вартість життя перевищила довоєнний рівень у 40 разів. Безробіття охопило 2 млн осіб, діяла карткова система на продукти харчування (денна норма хліба становила 200 г).

Відразу після війни розгорнувся процес дефашизації та демократизації І. Перед країною постала проблема формування органів центральної та місцевої влади. І. фактично була поділена на 2 зони: на півночі влада знаходилася в руках КНЗПІ; у південній і частково центр. І. – короля. У червні 1945 сформований новий коаліційний антифашист. уряд

із представників усіх партій КНЗПІ на чолі з лідером Партії дії, організатором Руху Опору Ф. Паррі. Кабінет Паррі прийняв низку важливих декретів і серед них – про порядок створення нової дем. держави. 09.05.1946 король І. Віктор Еммануїл III зрікся престолу на користь свого сина *Умберто II*. Однак, 02.06 відбувся референдум із питання держ. устрою І., під час якого більшість італійців – 54,3% висловилися за республіку. Вперше свою позицію висловлювали жінки.

18.06.1946 І. проголошено республікою. Умберто II виїхав з країни. Одночасно з референдумом були проведені вибори до Установчих зборів. Перемогу з 35% голосів отримала Християнсько-демократична партія (ХДП, А. *Ді Гаспері*), яка відстоювала респ. систему та ідею широких соц. реформ у дусі християн. принципів. Вона зберігала провідні позиції в політ. житті країни до початку 1990-х років. Друге місце посіла Італ. соціалістична партія пролетарської єдності (ІСППЄ від 1943; 1947 повернулася до старої назви – ІСП) – 21% (П'єтро Ненні), на третьому місці опинилася ІКП – 19% (П. Тольятті). Установчі збори призначили Тимчасовим главою держави представника Італ. ліберальної партії Енріко Де Нікола (1946–48). Лідер ХДП А. Ді Гаспері залишався на посаді прем'єра при численних змінах уряду впродовж 1945–53. У грудні 1947 ухвалено нову Конституцію, яка проголосила І. республікою; вищим законодавчим органом держави став двопалатний парламент (Палата Депутатів і Сенат), що обирався на 5 років. Очолив І. президент (обирався на спільному засіданні обох палат парламенту терміном на 7 років), повноваження якого були обмежені. Фактично виконавча влада зосереджувалася у Раді міністрів.

У лютому 1947 у Парижі був підписаний мирний договір союзників з І.: остання визнала незалежність Албанії та Ефіопії; відмовилася від усіх прав на свої колишні колонії в Африці (Лівію, Еритрею, італ. Сомалі); повернула Греції о-в Родос і о-ви Додеканес; на користь Югославії відмовилася від Істрії та Далмації; Трієст набув статусу «вільної території» під управлінням ООН. Окрім того, І. сплачувала репарації на користь Югославії, Греції, СРСР, Ефіопії та Албанії (див. також *Паризькі мирні договори 1947*).

Перші вибори до респ. парламенту пройшли 18.04.1948. Перемогла ХДП (48,5%), був сформований правоцентр. уряд, який очолив А. Ді Гаспері. Правоцентристи перебували при владі до 1963. Президентом І. було обрано ліберала Луїджі Ейнауді (1948–55).

В основі екон. політики уряду лежала «доктрина неолібералізму» – свобода ринкової торгівлі,

конкуренція і розвиток приватного підприємництва. При цьому не відкидалися методи держ. регулювання економіки. 1948 І. підписала з США угоду про надання Риму екон. допомоги за *Маршалла планом* (заг. обсяг – 1,3 млрд дол. США). Амер. допомога дозволила І. подолати найважчі для населення наслідки війни і сприяла пом'якшенню соц. напруги. Уряд стояв перед проблемою ліквідації регіон. диспропорцій в екон. розвитку країни, тобто розриву між відсталим аграрним Півднем і розвиненою індустріальною Північчю. З цією метою 1950 був заснований держ. фонд для фінансування індустріалізації Пд. країни – т. зв. Каса для Півдня. Як наслідок такої політики за 40 років Пд. країни перетворився з аграрного в індустр.-аграрний регіон. Хоча наприкін. 1950-х років великі латифундії на Пд. були ліквідовані, проблеми малоземелля селян і безробіття у с/г залишилися нерозв'язаними.

1949 І. стала членом НАТО і від 1950 на її території були розміщені військ. формування і штаби НАТО. 1950 І. підписала угоду «Про взаємну допомогу з метою оборони» з США. 1951 І. вступила до ЄОВС, 1955 стала членом ООН, 1957 увійшла до ЄЕС. 1954 вирішена проблема Трієсту: згідно з підписаною між Югославією та І. угодою територію поділили – пн. частина відійшла до І., пд. – Югославії. 1957 був підписаний перший торговельний договір з СРСР.

На поч. 1950-х років, після завершення повоєнної відбудови і реконструкції, І. увійшла у період швидкого індустріального розвитку, випереджуючи за темпами середньорічного приросту пром. продукції всі західноєвроп. держави, а у світовому масштабі, поступаючись лише Японії. 1953–62 загальний обсяг пром. виробництва І. виріс у тричі. Особливо швидкими темпами розвивались металургія, хімічна і автомобілебудівна галузі. Факторами, які сприяли «італійському економічному диву», стали: значні капіталовкладення у ключові галузі виробництва, які дозволили провести модернізацію пром.; амер. фінансова допомога за «планом Маршалла»; збереження методів держ. регулювання економіки; розробка нових родовищ нафти і метану; успіхи НТР; аграрна реформа; участь І. в європ. екон. інтеграції; наявність величезного резерву робочих рук, що дозволяло підприємцям утримувати на нижчому рівні, ніж в інших державах ЄЕС заробітну плату, і за рахунок цього скорочувати витрати виробництва і посилювати конкурентноспроможність своїх товарів. Важливим наслідком екон. піднесення стала нова «патерналістська» політика підприємців (особливо широко її втілювало підприємство ФІАТ): турбота

про соц. потреби робітників (будівництво дешевого житла, дитячих садків та ін.) в обмін на лояльність з їхнього боку (встановлювались спеціальні премії робітникам за співробітництво з фірмами, тобто за відмову участі в страйках). Влада внесла зміни в трудове законодавство, зокрема. 1960 прийнятий закон про рівну оплату праці чоловіків і жінок. Негативними сторонами «економічного дива» були нерівномірність екон. розвитку, розрив між пром. Північчю та аграрним Півднем, міграція сільського населення в міста і зростання безробіття.

Незавершеність дем. реформ, піднесення страйкового руху, перманентні урядові кризи, спричинили зміну політ. курсу ХДП у напрямку її співробітництва з партіями лівого спрямування, включаючи ІСП (остання після рішення XX з'їзду КПРС про культ особи Сталіна, угорських подій 1956 вилучила з програми пункти про орієнтацію на соціаліст. цілі, розірвала пакт про єдність дій з комуністами, взяла курс на відмову від ролі опозиційної партії, якою була спільно з ІКП від 1947). Президентом І. 1955–62 був представник лівого крила ХДП Дж. Гронкі. 1962–64 функції президента виконував представник поміркованого крила ХДП А. Сеньї, а після його добровільної відставки через хворобу – соціаліст Дж. Сарагат (1964–71).

У сформований 1963 перший лівоцентр. уряд увійшли представники ХДП, республіканці, соціал-дем. і соціалісти. До 1968 лівоцентр. уряди очолював відомий діяч ХДП А. Моро. Загалом лівоцентр. урядова коаліція до 1976 сформувала 5 урядів. Її діяльність співпала з періодом сповільнення екон. розвитку і загостренням соціальної напруги в суспільстві. Від 1966 уряд у межах держ. сектора запровадив екон. планування, замість реформи пенсійного забезпечення здійснив лише деяке підвищення розмірів існуючих пенсій, реформа системи освіти була обмежена запровадженням безкоштовного і обов'язкового навчання у неповній середній школі (до 14 років). Три найбільші профспілкові осередки – Загальна італ. конфедерація праці (утв. 1944, під впливом комуністів і соціалістів), Італ. конфедерація профспілок трудящих (утв. 1948, під впливом ХДП) та Італ. союз праці (утв. 1950, під впливом соц.-дем. і республіканців) все частіше виступали спільно. Особливо це проявилось під час «спекотної осені» 1969, коли країну охопили страйки з вимогами реформи пенсійного забезпечення, вирішення житлової проблеми, студентські виступи проти застарілої системи університет. навчання. Завоюваннями «спекотної осені» стало визнання за профспілками права створювати свої орг-ції всередині підприємств і

узаконолення інститутів прямої робітн. демократії, що 1970 було відображено у спец. законод. акті парламенту – «Статуті прав трудящих». Поступки лівоцентристів, екон. труднощі (криза 1973–75) спричинили активізацію тероризму і неофашист. сил. Найвідоміші серед терористичних угруповань – «Червоні бригади» (1971 опублікували програмний документ у якому зазначалося, що «Червоні бригади» – перша ланка майбутньої «озброєної партії пролетаріату», ідеологічною базою якої є традиції міжнар. робітн. руху – марксизм-ленінізм, китайська «Культурна революція»). Водночас терор використовували і неофашисти (1946 утв. неофашистська партія Італійський соціальний рух, Джорджо Альміранте; 1960 – ультраправа група Національний авангард, Валеріо Борґезе) для нагнітання у суспільстві почуття невпевненості і остаточного підриву довіри до правлячої системи, прагнучи схилити суспільну думку до необхідності запровадження твердої влади.

Низку терористичних замахів розпочали вибухи бомб у Мілані 25.04.1969. Найбільше жертв було внаслідок вибуху бомби у Міланському с/г банку 12.12 (загинули 16 осіб). 1972 відбувся 271 замах. Нестабільна ситуація в країні спричинила урядову кризу 1970. Зрештою новообраний президент Дж. Леоне (1971-1978, обраний аж у 24 турі голосування) розпустив парламент і оголосив на 1972 перші за післявоєнний період дострокові парламент. вибори. За результатами проведених 1975 муніципальних і обласних виборів ліві партії домінували: ІКП – 33%, ІСП – 12%, ХДП – 35%. Вперше в історії І. комуніст був обраний мером Риму. Рекордну к-сть голосів виборців ІКП отримала на парламент. виборах 1976 – 34,4%.

1976 перемогу на парламент. виборах здобула ХДП – 38,7% (ІСП опинилася на третьому місці – 9,6%). Виходячи з інтересів країни був сформований однопартійний уряд з представників ХДП. Прем'єр-міністром став Дж. Андреотті. Комуністи спільно з ін. лівими і республікан. партіями, заявивши про підтримку уряду, утворили в парламенті блок – «коаліцію тих, хто утримався». В історію І. цей період увійшов як триріччя «національної солідарності» (1976–79). Спільно з усіма політ. силами була розроблена програма реформ, спрямована на стабілізацію економіки, зменшення безробіття, реорганізацію системи університет. освіти, демократизацію армії, поліції, таємних служб, б-бу з тероризмом. Проведені антикризові заходи на кін. 1978 дозволили покращити екон. ситуацію, зокрема, знизити інфляцію. Улітку 1978 партії «національної солідарності» домоглися відставки президента Дж. Леоне, який скомпроментував себе зв'язками з амер. кампанією, що

практикувала підкуп держ. діячів І. з корисливою метою. Новим президентом став відомий діяч Руху Опору, соціаліст Сандро Пертіні (1978–85). На поч. 1979 уряд без консультації з ІКП прийняв важливі політ. рішення: про вступ І. в європ. валютну систему, про кандидатури керівників держ. корпорацій та ін. Це, а також звинувачення ІКП у зв'язках з терорист. «Червоними бригадами», спонукало ІКП відмовитися від співробітництва з урядом і повернутися в опозицію.

На поч. 1980-х років в І. відбувся перехід до неоконсерват. політ. курсу. Ліберально-реформістська стратегія не дала бажаних результатів ні в період лівоцентризму 1960-х років, ні в 1976–79, коли ХДП вимушена була шукати політ. співробітництва з ІКП. Досвід післявоєнного розвитку виключав і можливість повороту вправо з опорою на неофашист. сили. Найпоєднованим провідником неоконсервативної політики стала ІСП, яку 1976 очолив Бенедетто Краксі. За його ініціативою ІСП 1978 прийняла програму під назвою «Соціалістичний проєкт». Метою ІСП визнавався соціалізм, як суспільство із змішаною економікою, з ліберально-дем. принципами у поєднанні з формами прямої масової демократії в політ. системі.

Після червневих 1979 дострокових парламент. виборів почали формуватися п'ятипартійні уряди з християн. демократів, лібералів, республіканців, соціал-демократів і соціалістів. Коаліція прийшла до влади в умовах нової екон. кризи, яка охопила І. в 1980–83. Уряд почав проводити антикризові заходи згідно вимог неоконсервативних підприємницьких кіл. Після виборів 1983 ХДП вперше за післявоєнні роки поступилася посадою прем'єра. Його функції впродовж 1983–87 виконував лідер ІСП Б. Краксі, який очолив п'ятипартійний коаліційний уряд (після нього до 1992 – Дж. Андреотті). За правління кабінету Краксі розпочалася часткова приватизація підприємств держ. сектору і ліквідація нерентабельних. Уряд запровадив режим жорсткої економії та 1984 прийняв декрет про обмеження дії рухомої шкали зарплати (вона регулювала збільшення зарплатні відповідно до зростання вартості житла), були урізані бюджетні видатки на соц. потреби, дещо обмежено вплив католицької Церкви на освітні та сімейні відносини. Водночас влада почала широкий наступ на мафію, до кримінальної відповідальності притягнуто багатьох її учасників, підвищено зарплату поліції. У зовнішньополіт. сфері уряд Краксі взяв курс на зміцнення атлантичної солідарності. У червні 1985 представник ХДП Ф. Коссіга майже одногосно обраний президентом (до 1992).

У 1990-х роках І. вступила як розвинена індустріальна країна, що посіла 5 місце у світі за валовим внутр. продуктом. Провідною галуззю стало машинобудування. Структурні перетворення в економіці в 1990-х роках проводилися під знаком виконання умов *Маастрихтської угоди 1992* і адаптації італ. господарства до вимог ринку XXI ст. В основу реформ було покладено лібералізацію економіки. Реформи здійснювались за напрямками: приватизація держ. власності, скорочення дефіциту бюджету і держ. боргу, зміна податкової системи для створення сприятливих умов для інвестицій, реформування ринку праці.

Політ. система країни у 1970–80-х роках відзначалася нестабільністю. Протягом двох десятиріч всі парламент. вибори (1972, 1976, 1979, 1983, 1987) відбувалися достроково. Настійливішими ставали вимоги реформи політичних інститутів, внесення змін до Конституції. 1992 в І. пройшли останні парламент. вибори за пропорційною системою. Перемогу на них отримала ХДП – 29,7% і Дем. партія лівих сил (утв. 1991, прихильники ревізії комуніст. ідей) – 16,1% голосів. Сформовані уряди продовжили політичну лінію п'ятипартійної коаліції. Важливим кроком на шляху здійснення конституц. реформ стало проведення 1991 і 1993 референдумів з питання зміни системи виборів у вищі законодавчі органи влади. 1993 у виборчу систему І. були внесені зміни, які перетворили пряму пропорційну систему в майже мажоритарну. Обидві палати парламенту почали формуватися у одномандатних округах на $\frac{3}{4}$ з числа кандидатів, які набрали відносну б-сть голосів. Місця, що залишалися розподілялись за старою пропорційною системою у відповідності до парт. списків.

Вибори на основі нової виборчої системи були призначені на березень 1994. Однак, традиційні партії, які понад половину століття займали ключові позиції в політ. системі країни, на час проведення виборів виявилися скомпроментованими. 1992 група міланських слідчих почала операцію «*Чисті руки*». Карні справи були заведені на понад 3 тис. осіб, серед яких вищі державні чиновники, лідери партій правлячої коаліції, депутати, сенатори та ін. Утворився політичний вакуум, який почав заповнюватися новими нетрадиційними суспільними об'єднаннями.

Особливого впливу набула партія-рух «Вперед, Італіє!» створена телемагнатом С. Берлусконі, який запропонував популістську програму, обіцяючи створити 1 млн нових робочих місць, виплачувати зарплатню домогосподаркам, не підвищувати податки, призупинити просунення комуністів до влади. Новою політ.

силою, що виникла наприкін. 1980-х років із гаслами федералізації (поділу країни на 3 частини) стала Ліга Півночі (Умберто Боссі). Її членами були жителі північних, екон. розвиненіших р-нів країни, які вимагали перерозподілу держ. доходів на користь Півночі. Третьою політ. силою, що здобула симпатії значної частини електорату стала неофашистська партія Національний альянс (Джанфранко Фіні). «Вперед, Італіє!», Ліга Півночі, Національний альянс сформували передвиборчий блок «Полюс свободи», який і отримав перемогу на виборах 1994 – 42,8% голосів. Це забезпечило правим партіям 58% місць у Палаті Депутатів. У складі парламенту не стало представників традиційних партій – соціалістичної, соціал-демократичної, ліберальної, республіканської. Посаду прем'єр-міністра обійняв С. Берлусконі. Уперше за всю післявоєнну історію до складу кабінету увійшли неофашисти, які здобули 5 міністерських портфелів. Березневі 1994 вибори іноді називають завершенням Першої республіки, яка проіснувала впродовж 1946–1994 і характеризувалася домінуванням ХДП. Перший уряд Другої республіки був нетривалим (травень–грудень 1994) і не виконав своїх передвиборних обіцянок. Через різні цілі почала розпадатися коаліція правих партій: з неї вийшли представники Ліги Півночі.

Вибори 1996 відобразили нову тенденцію у суспільних настроях. Перемогу отримала коаліція лівоцентр. сил «Олива». Спільну платформу об'єднання запропонував економіст і управлінець Романо Проді, лідер лівого крила ХДП, яке відстоювало позиції соціального християнства. Наприкін. 1995 Р. Проді запропонував маніфест з 88 тез, у яких поєднувались народно-католицькі, соціал-демократичні, ліберальні та республіканські ідеї. Уряд очолив Р. Проді. Провідна роль у коаліції належала Дем. партії лівих сил. Уряд Проді керував державою впродовж 2,5 роки. Восени 1998 І. охопила урядова криза. За пропозицією блоку «Олива» уряд очолив лідер Лівих демократів (колишня ДПЛС, яка змінила 1998 назву), экс-комуніст Массімо Д'Алема. У квітні 2000, після поразки лівих на виборах у місцеві органи влади, уряд Д'Алема подав у відставку.

У травні 2001 на парламент. виборах переміг правоцентристський блок «Дім свобод» на чолі з партією С. Берлусконі «Вперед, Італіє!» (45,4%). Друге місце зайняв блок «Олива» (35%, з 2004 блок трансформовано в «Союз Олива» у складі 4 партій), на третій позиції – ПКВ (5%). Уряд очолив С. Берлусконі, який запропонував програму реформ неоконсервативного спрямування: обіцяв зменшити податки, створити 1,5 млн нових робочих місць, збільшити пенсії та прийняти закони для б-би зі злочинністю.

Після перемоги опозиційних сил на регіон. виборах 2005 четверо міністрів з уряду – представники Союзу християнських демократів - подали у відставку, спровокувавши політ. кризу. Опозиція почала вимагати відставки прем'єр-міністра і дострокових виборів. 20.04.2005 С. Берлусконі подав прохання про відставку. Президент Карло Адзельо Чампі (1999–2006), прийнявши відставку, відразу ж доручив С. Берлусконі сформувати новий уряд. Більшість призначених урядовців представляли партію С. Берлусконі «Вперед, Італіє!».

На парламент. виборах квітня 2006 з мінімальною перевагою в кілька сотих відсотка переміг лівоцентрист. блок «Союз» (створено на базі «Оливи», назва прийнята 2005) на чолі з Р. Проді (49,8%). Коаліція отримала 340 місць із 630 в нижній палаті італійського парламенту, а в Сенаті – 158 місць (соратники С. Берлусконі – 156). Президентом 10.05.2006 обрали кандидата від лівоцентристських сил, колишнього члена ІКП Джорджіо Наполітано (2006–15).

На поч. 2008 правлячу коаліцію покинули 3 члени невеликої партії Союз демократів за Європу (утв. 1999, Клементе Мастелла). 24.01.2008 Сенат висловив недовіру урядові Р. Проді, який подав у відставку. Вирішальний вплив на долю голосування зробив вихід із проурядової сенатської коаліції фракції християн. демократів. Почалася політична криза, що завершилася у лютому декретом президента І. про розпуск парламенту та дострокові вибори в квітні.

Головним гаслом передвиборчої програми правоцентристської коаліції С. Берлусконі, створеної 3 листопаді 2007 під назвою «Народ свободи» у складі партії С. Берлусконі «Вперед, Італіє!», правої партії Національний альянс (Джанфранко Фіні) та менших політ. орг-цій, стало «Вставай, Італіє!». Серед завдань: підвищення безпеки громадян, зміцнення основ сім'ї, створення нових робочих місць та вдосконалення ринку праці. Лівоцентристська Дем. партія Вальтера Велтроні (мер Риму 2001–08) йшла на вибори з гаслом: «Нова Італія сьогодні. Це можливо». Програма декларувала завдання оновлення країни шляхом вдосконалення системи освіти, розвитку науки, підтримки бізнесу, підвищення якості мед. обслуговування; б-би з бюрократією. Перемогу до обох палат парламенту здобула коаліція «Народ свободи» (перетворена в партію 2009). Уряд очолив С. Берлусконі. Правоцентрист. коаліція здобула перемогу і на регіон. виборах у березні 2010. Найуспішнішими вибори стали для ультраправої партії «Ліга Півночі» (виступає проти нелегальної міграції, відстоює ідею федеральної автономії пн. областей І.) – головного союзника правлячої коаліції С. Берлусконі.

Наприкін. 2008 критичною стала ситуація в сицилійській провінції Палермо у зв'язку з проблемами утилізації сміття. Мафія, що контролювала збут і зберігання відходів перешкоджала будівництву сміттєпереробних заводів. Прем'єр С. Берлусконі особисто брав участь у прибиранні міських вулиць. Він прийняв рішення залишити посаду після того, як 08.11.2011 втратив більшість голосів у Палаті Депутатів. Країна опинилася на межі дефолту. Новий уряд із технократів очолив Маріо Монті (колишній єврокомісар з антимонопольних питань), 3 міністерські портфелі отримали жінки, одна з яких – Анна Марія Канчельєрі уперше в історії І. очолила мін-во внутр. справ. М. Монті запропонував програму подолання кризи: заходи для забезпечення довіри інвесторів щодо фінансової стійкості, реформування пенсійної системи та ринку праці, підвищення рівня освіти, зниження частки тіншового ринку.

Дострокові парламент. вибори відбулися у лютому 2013. Лівоцентрист. блок під керівництвом Дем. партії П'єра Луїджі Берсані отримав більшість у Палаті Депутатів, а правоцентрист. С. Берлусконі «Народ свободи» – у Сенаті, де місця розподіляються за результатами регіональних виборів. Несподіванкою виявилися високі показники «Руху п'яти зірок» (утв. 2009) під керівництвом колишнього коміка Беппе Грілло, що отримав 25,5% голосів. Широкий коаліційний уряд спочатку очолив Енріко Летта, а в лютому 2014 новий лідер демократів Маттео Ренці. Через відсутність єдності в парламенті вперше в історії І. у 6-у турі 20.04.2013 переобрано на другий термін 87-річного Д. Наполітано. Політик подав у відставку 14.01.2015, виконуючи умову переобрання 2013. Новим президентом став представник Дем. партії Серджо Маттарелла.

Уряд М. Ренці провів реформу держ. управління, ухвалив «Закон про робочі місця», про визнання одностатевих шлюбів, скасував низку дрібних податків. Однак, зростання к-сті іммігрантів у країні через початок 2014 громадянської війни в Лівії негативно вплинуло на популярність уряду; зазнала поразки конституційна реформа й 2016 уряд М. Ренці подав у відставку. Новий уряд сформував демократ Паоло Джентілоні. 28.12.2017 С. Маттарелла розпустив парламент.

Нові вибори пройшли 04.03.2018. Найбільшу підтримку населення отримала правоцентрист. коаліція у складі «Вперед, Італіє», «Ліги Півночі» (Маттео Сальвіні) і націоналістичної партії «Брати Італії» (2012–14 відома під назвою «Брати Італії – Національний правий центр», з 2014–17 – «Брати Італії – Національний альянс»; лідерка з 2014 Джорджія Мелоні) – майже 37% голосів

виборців. Більшість місць в обох палатах парламенту отримала «Ліга Півночі». Друге місце посіла партія «Рух 5 зірок» (Луїджі Ді Майо, 32%), третю позицію зайняла лівоцентрист. коаліція на чолі з Дем. партією (24%). Жодна партія не набрала більшості. Протягом майже 3 місяців консультацій щодо формування урядових коаліцій одним із пріоритетних було питання зовн. політики, чого не спостерігалось під час виборчої кампанії. Як наслідок сформована коаліція з «Руху п'яти зірок» і праворадикальної «Ліги Півночі». Уряд очолив юрист, викладач ун-ту Джузеппе Конте. Урядова програма декларувала план скорочення держ. боргу, дотримання багатовекторної політики, членство в НАТО, союзницькі відносини зі США, відкритість до Росії, як екон. партнера.

Розвиток економіки І. продовжує залишатися нерівномірним: спостерігається суттєва різниця між Півднем і Північчю, де зосереджена більшість пром-сті. І. є найбільшим у світі виробником цитрусових і оливкової олії. Експлуатуються поклади нафти і природного газу. Розвиненими є автомобільна (Фіат, Альфа Ромео), електронна, хімічна, металургійна, легка, шкіряна, харчова пром-сті. Завдяки розвиненій інфраструктурі важливим сектором економіки залишається туризм. З 01.01.2002 ліру змінив євро, І. прийняли в європ. монетарний союз. Прямі іноземні капіталовкладення склали 76% всього інозем. капіталу в І. Близько 40% припало на Швейцарію, інші розподілилися між США (19%), ЄС (33%) та ін. країнами. Доля І. в загальному об'ємі інвестицій капіталу серед країн-експортерів членів ЄС склала 2,7%.

Світова фін.-екон. криза проявилася в І. скороченням економіки на 5%. Тим не менше, у країні спостерігається суттєве зростання доходів італ. мафії. Найбільшу частку в обігу мафіозних груп складають операції з контрабанди наркотиків, людей і зброї. Заходи зі стабілізації економіки призводять до неминучого зростання нац. боргу. На кін. 2009 держ. борг І. перевищував 100% ВВП. Рівень безробіття коливається в межах 10%.

У зовн. політиці І. пріоритетними залишаються розширення зв'язків із державами ЄС (54,9% експорту і 56,3% імпорту І. припадає на ЄС), активна участь у європ. інтеграції, розвиток відносин зі США і НАТО, забезпечення італ. присутності у Середземномор'ї та на Балканах.

28.12.1991 І. визнала незалежність України, встановивши з нею дипл. відносини в січні 1992. У Києві від 1992 і Римі від 1995 діють посольства відповідно І. та України. 1995 підписано Договір про дружбу і співробітництво між обома державами. Серед держав Зх. Європи І. посідає друге місце у обсязі товарообігу з Україною. В експорті до І.

осн. місце займає сировина, в імпорті – переважає пром. продукція. Італ. інвестиції розміщені в галузі внутр. торгівлі, харчовій, металообробній і легкій пром-сті. 1997 підписана італ.-укр. міжурядова Угода про співробітництво в галузі освіти, культури і науки. Важливою складовою двосторонніх відносин є співпраця на міжпарламентському рівні, проведення спільних навчань військ.-мор. сил. Станом на 01.01.2016 в І. легально проживало понад 240 тис. громадян укр. походження. За статевим складом, безумовно, укр. еміграція в І. має жіноче «обличчя» (2007 на 100 українок припадало лише 24 укр. чоловіки). Нелегалів, що прибули до І. у пошуках роботи, налічується бл. 600 тис. осіб.

Лит.: Роберт Д. Патнам. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії, Київ: 2001; Donald Sassoon. Contemporary Italy: politics, economy and society since 1945, Routledge: 2014; Jozef Gierowski. Historia Włoch, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: 1985. Юрий Лисовский. Италия от фашизма к демократии. Трудные пути послевоенной перестройки. Москва: 1990; Валерио Линтнер. Италия: история страны, Москва: Эксмо, Мидгард, 2007.

З. Баран (Львів).

і

ІЖАКЕВИЧ Іван (06.18.01.1864 – 19.01.1962)
– укр. живописець і графік. Н. у с. Вишкочіпіль
(Черкаська обл.). Мистецьку освіту здобув
у Київській малювальній школі (1882–84),
Петербурзькій АМ (1884–88). 1883 брав участь у

відновленні фресок у Кирилівській церкві у Києві,
розписував церкву Всіх Святих над Економічною
брамою Києво-Печерської Лаври. Автор картин на іст.
 («Кий, Щек, Хорив і сестра Либідь»,
1907; «Заколот селян у с. Веселому, 1926–28;
«Повстання гайдамаків», 1939; «Повстання селян
у Галичині під проводом Мухи», 1940 та ін.) і побу-
тову («Святять паски», «На Спаса» та ін.) тема-
тику. Виконав ілюстрації до творів Т. Шевченка,
І. Франка, Лесі Українки та ін. письменників.

Р. Шмагало (Львів).

Й

ЙОГАННІС Клаус Вернер (13.06.1959) – румунський політик нім. походження, Президент Румунії (з 2014). Н. у Сібіу. 1979–83 – студент фізичного ф-ту в університеті Бабеша-Бойяї, Клуж-Напока. Після закінчення навчання працював вчителем фізики, 1997–2000 – гол. інспектор освіти в м. Сібіу. Політ. кар'єру розпочав 1990, вступивши до Демократичного форуму німців (FDGR) – партії, що представляє німецьку меншину в Румунії. 2001–13 – голова ДФНР. У червні 2000 став мером Сібіу. За час перебування на посаді мера (вигравав вибори чотири каденції поспіль) відновив мережу автомобільних доріг, міжнар. аеропорт, індустриальні зони міста та реконструював його істор. центр. 2007 Сібіу було обрано культурною столицею Європи, в тому ж році президент Р. Басеску нагородив Й. вищою держ. нагородою – Орденом Зірки Румунії. 2013 вступив до Націонал-ліберальної партії, з 2014 – голова партії. Влітку 2014 Національна ліберальна партія і Демократична ліберальна партія створили Християнський ліберальний альянс, який 11.08.2014 висунув Й. на посаду президен-

та. Центральним пунктом передвиборчої кампанії Й. стало гасло подолання корупції, проведення радикальних реформ в економіці, освіті та медицині й створення позитивного клімату для закорд. інвесторів. У другому турі президентських виборів переміг діючого прем'єр-міністра В. Понту. Як президент у внутр. політиці займає послідовну позицію у боротьбі з корупцією, а міжнародні ініціативи спрямовані на зміцнення ЄС і НАТО й протидію агресивному зовнішньополіт. курсу Росії.

Н. Турмис (Львів).

ЙОДЛЬ Альфред (Jodl; 10.05.1890 – 16.10.1946) – нім. генерал. Н. у Вюрцбурзі. Учасник Першої світової війни, воював на Західному і Східному фронтах. Після демобілізації армії залишився на службі у райхсвері. З 1935 – нач. відділу охорони країни мін-ва оборони. 1938–45 – нач. штабу оперативного командування Верх. головнокомандування Вермахту. Брав участь у розробці багатьох воєнних операцій – нападу на Польщу (план «Вайс»), вторгнення у Норвегію (операція «Везерюбунг»). Генерал-полковник (1944). 07.05.1945 підписав у Реймсі документ про беззастережну капітуляцію Німеччини перед західними союзниками. Під час *Нюрнберзького процесу 1945–46* засуджений до смертної кари і страчений.

К

КАБАЛЬЄ Монсерат (Caballe; 12.04.1933 – 06.10.2018) – іспан. співачка (сопрано). 1956 дебютувала на оперній сцені. 1959–62 співала у Бремені. 1965 з успіхом виступала в Метрополітен Опера (партія Маргарити в опері «Фауст» Ш. Гуно). Неодноразово співала на сцені Ла Скала (з 1969), у Ковент Гардені (1972). Виступає на багатьох музичних сценах світу. К. – одна з найвидатніших співачок 2-ої пол. ХХ ст., її репертуар дуже різноманітний. Активно працює в області грамзапису (записала бл. 30 партій). Серед кращих, рідкісний запис «Вільгельма Телля» (франц. версія, партія Матільди), партія Саломеї (диригент – Лайнсдорф). 2004, 2006, 2011 і 2018 виступала із сольними концертами в Україні.

Н. Сиротинська (Львів).

КАВЕРІН Веніамін Олександрович [справжн. прізвище – Зільбер; 06(19).04.1905 – 02.05.1989] – рос. письменник. Н. у Пскові. Навчався в Московському і Петроградському ун-тах. Захистив дис. на тему «Барон Брамбеус. Історія Осипа Сенковського». 1921 разом з Л. Лунцем, К. Федіним, М. Зоценком, Вс. Івановим створив літ. групу «Серапіонові брати», що проголосила незалежність від ідеології та орієнтацію на європ. к-ру. Почав друкуватися 1922. Писав оповідання і повісті – «Майстри і підмайстри» (1923), «Бубнова масть» (1927), «Кінець Хази» (1926), «Скандаліст, або Вечори на Васильовському острові» (1929). Про літ. життя Ленінграду К. розповів у книзі спогадів «У старому домі» (1971) і трилогії «Освітлені вікна» (1974). 1934–36 написав свій перший роман «Здійснення бажань» – розповідь про юність, життя молоді свого часу. Найпопулярнішим твором К. став роман для юнацтва «Два капітани» (1938–44), побудований на гострій інтризі, цікавій фабулі. У 1940–50-х роках працював над трилогією «Відкрита книга» (1949–56), в якій розповідається про життя вченої-мікробіолога, її наукових пошуках. Людям науки і мистецтва присвячені романи «Подвійний портрет» (1966), «Перед дзеркалом» (1977), «Двогодинна прогулянка» (1978). У 1960–80-х роках К. багато писав у жанрі повісті («Сім пар нечистих», «Косий дощ», «Малюнок», «Верліока», «Загадка»). Перу К. належать книги спогадів і літ. портретів: трилогія «Освітлені вікна» (1974), зб. «Добрий день, брате. Писати дуже важко», «Співрозмовник» (1973), «Вечірній день» (1980), «Епілог» (1989).

В автобіограф. книзі «Вечірній день» К. створив літ. портрети багатьох своїх сучасників – Вс. Іванова, Ю. Тинянова, І. Еренбурга, М. Зоценка, Д. Хамса, М. Заблоцького та ін.

Л. Полякова (Львів).

КАГУЛЯРИ (від франц. *sagouleurs*; «*sagoule*» – капюшон з отворами для очей) – члени франц. напіввійськової праворадикальної терористичної орг-ції *Comite secret d'action revolutionnaire* (CSAR; Таємний комітет революційної акції), що діяла у Франції 1935–41. Керівником орг-ції був Ежен Делонкль. Під час посвячення у члени орг-ції всі учасники задля конспірації вдягали капюшони з отворами для очей (звідси і назва). Ставили за мету повалення респ. правління у Франції. Були пов'язані з політ., фін. і військ. колами (зокрема, Ф. Петеном та його оточенням). Отримували підтримку від нім. нацистів та італ. фашистів. Здійснила терорист. акції та провокації проти лідерів антифашистських і лівих орг-цій. Мали тісні контакти з ін. правими орг-ми, які входили до Позапарламентської ліги (розпущена 18.06.1938). Після капітуляції Франції (червень 1940) окремі К. співпрацювали з нім. окупаційною владою, однак, частина взяли участь у Русі Опору.

КАДАР Янош (справжн. прізвище – Черманек; Kadar; 26.05.1912 – 06.07.1989) – угор. політик. З 1931 належав до угор. Компартії, за що багаторазово ув'язнювався. Під час *Другої світової війни 1939–45* брав участь у Русі Опору. Після встановлення в Угорщині комуніст. режиму був депутатом парламенту (Національних Зборів), членом політбюро Угор. партії трудящих (УПТ) і заст. ген. секретаря партії (1946). Очолював мінво внутр. справ (1948–49). Звинувачений угрупованням М. Ракоші у націоналістичному ухилі, заарештований і упродовж 1951–53 перебував у тюрмі. Після реабілітації та звільнення 1954 повернувся на партійну роботу. З 1956 – секретар ЦК УПТ. У жовтні 1956 став засновником Угор. соціалістичної робітничої партії (УСРП), обраний 1-м секретарем ЦК УСРП. На поч. етапі рев. подій 1956 в Угорщині підтримував заходи уряду І. Надя, але пізніше зайняв прорадянську позицію, виступив одним із ініціаторів створення (04.11.1956) Тимчасового революційного робітничо-селянського уряду (очолював його роботу 1956–58) і закликав до інтервенції рад. військ. Після придушення *Угорського повстання 1956*, періоду репресій щодо учасників збройних виступів і політ. противників (страчено 277 осіб) проводив помірковану ліберальну політику у межах соціалістичної системи. Підтримував

впровадження обмежених екон. реформ (з січня 1968) з елементами ринкових відносин, які мали забезпечити ефективніше функціонування угор. економіки. Зміни у господарстві дали тимчасові позитивні результати, однак відмова Г. піти на поглиблення екон. експериментів незабаром стала причиною заг. стагнації. 1961–65 – прем'єр-міністр країни, 1956–88 – 1-й секретар (з 1985 – ген. секретар) УСРП, з травня 1988 – голова партії. Відчутне зростання як рівня, так і якості життя у країні, послаблення адмін.-політ. режиму і дозована лібералізація суспільного життя (уряд К. допускав існування демократичної опозиції, давав змогу майже вільно виїжджати за кордон та ін.) забезпечили певну політ. стабільність режиму К. до кін. 1980-х років. У зовн. політиці уряд К. йшов у фарватері зовнішньополіт. доктрини Москви і не намагався відігравати самостійної ролі на міжнародній арені. Підтримав інтервенцію військ *Організації Варшавського договору* у Чехословаччині (див. «Празька весна» 1968) та запровадження В. Ярузельським у грудні 1981 військового стану у Польщі. Дем. процеси в Угорщині наприкін. 1890-х років зробили неможливим перебування на вищих щаблях партійного керівництва літнього К. У травні 1989 був зміщений з усіх партійних посад і незабаром помер у Будапешті.

КАДДАФІ Муаммар (Kaddafi; весна 1942 – 20.10.2011) – глава Соціалістичної Народної Лівійської Арабської Джамахірії, полковник. Н. поблизу м. Сірт у бедуюнському племені аль-каддафа. Здобув вищу військову освіту (1963–68) у Лівії та В. Британії. Після повернення на батьківщину, служив в інж. військах. Створив антимонархічну орг-цію Союз вільних офіцерів. 01.09.1969 К. здійснив військовий переворот, позбавив влади короля Ідріса I і проголосив Лівійську Арабську Республіку. Після повалення монархії очолив найвищий орган влади країни – Раду керівництва революцією (1969–77), командування збройними силами (1969–76) і уряд країни (з 1970). Сконцентрував у своїх руках всю повноту влади, з 1979 отримав титул керівника революції 1 вересня і став фактичним диктатором країни. 1973 проголосив курс на народну революцію. Сформулював власну ідеологічну доктрину (виклав її у т. зв. Зеленій книжці), яка ґрунтувалася на Корані, рос. анархізмі (Кропоткін, Бакунін) й відкидала комунізм і капіталізм. Висунувши гасло запровадження безпосередньої народної демократії, заборонив діяльність політ. орг-цій, а всю владу у країні передав місцевим народним зборам, які обирають представників до Вселівійського народного конгресу – найвищого законодавчого

органу влади. Здійснив націоналізацію власності іноз. нафтових компаній на території країни. На міжнар. арені підтримував тісні відносини з СРСР та Іраном. Пропагував ідею всесвітньої ісламської революції. У 1980-х роках уряд К. був звинувачений в інспірації за допомогою агентів лівійських спецслужб заворушень ісламістів у сусідніх афр. країнах (Судані, Чаді, Марокко, Тунісі). Надавав підтримку ісламістським терористам (1985–86 здійснили низку терорист. акцій у Зх. Європі), що у серпні 1981 і квітні 1986 призвело до відкритої конфронтації з США (амер. літаки завдали бомбових ударів по військових об'єктах і резиденції К. у Тріполі та Бенгазі). У 1990-х роках відносини Лівії із Заходом залишалися напруженими через відмову уряду К. видати терористів, які 1988 підірвали амер. пасажирський літак над Локербі (Шотландія; загинуло 259 осіб). У квітні 1992 Рада Безпеки ООН запровадила щодо Лівії економічні санкції). 1994 і 1995 придушив дві спроби державного перевороту. Пережив кілька замахів на своє життя. У лютому 1999 уряд К. погодився видати для суду в Нідерландах двох підозрюваних у підготовці теракту 1988, через що ООН відмінила режим санкцій проти Лівії (США не приєдналися до рішення ООН). Після проголошення Лівією відмови від всіх видів зброї масового знищення, 2004 Вашингтон зняв частину санкцій. К. продовжував курс на побудову в Лівії «ісламського соціалістичного суспільства», де панує гасло «Влада, багатство і зброя – у руках народу». На поч. 2000-х років К. допустив деяку лібералізацію економічного і політичного життя в країні. Лівійський лідер виступав за мирне вирішення палестино-ізраїл. конфлікту, основні принципи врегулювання якого виклав 2002 у «Білій книзі». Програма передбачала повернення 7 млн палестинських емігрантів на батьківщину, знищення ізраїл. зброї масового знищення, проведення виборів під контролем ООН і створення єдиної арабсько-ізраїл. держави під назвою «Ізратина». У лютому 2011 у низці міст Лівії розпочалися виступи проти режиму К., які переросли у громадянську війну. Антиурядові сили сформували Національну перехідну раду на чолі з колишнім мін. юстиції Мустафою Абдаль-Джалілем. Операції вірних К. військових підрозділів щодо повстанців викликали засудження ООН і спричинили введення нових санкцій економічного і військового характеру. Зокрема, на заклик Ліги Арабських Держав за рішенням Ради безпеки ООН на Лівію була створена без польотна зона для захисту цивільного населення від повітряних атак вірних К. військ із використанням літаків НАТО. У червні 2011 Міжнародний кримінальний суд в Гаазі видав ордер на арешт

К. Після здобуття повстанцями Триполі К. перебрався у місто Сірт, де 20.10.2011 був захоплений у полон бійцями загонів Національної перехідної ради, зазнав знущань і був ними убитий.

КАЗАРМЕННИЙ КОМУНІЗМ – вульгарно-примітивна, заснована на принципі грубої зрівнялівки концепція комунізму як ладу, що пропагує крайній аскетизм, придушення особистості, управлінні «революційними лідерами», які регламентують і бюрократизують усі сфери суспільного життя. Даний термін вживали К. Маркс та Ф. Енгельс для характеристики сектантсько-авантюрних утопічних уявлень на майбутнє суспільство. Ідеї К. к. реалізувалися в Китаї за керівництва країною *Мао Цзедун*ом, Камбоджі в період диктатури *Пол Пота*.

Ю. Шведа (Львів).

КАЗАХСТАН (Республіка Казахстан) – держава в Центральній Азії. Межує з Росією, КНР, Киргизстаном, Узбекистаном, Туркменистаном. Вихід до Аральського і Каспійського морів. Загальна площа: 2 717 тис. км². Чисельність населення: 18,2 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: казахи – 65%, росіяни – 21,4%, узбеки – 2%, німці, татари. Релігійний склад населення: мусульмани-суніти – понад 60%, православні, протестанти. Державна мова: казахська; на офіц. рівні дозволено використання рос. мови. Форма держ. правління: президентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Астана. Адмін.-терит. поділ: 14 областей і 2 міста центр. підпорядкування. Глава держави: президент. Законодавча влада: двопалатний парламент у складі Сенату і Мажілісу. Найвищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: казах. тенге (100 тиін).

У серед. ХІХ ст. землі, на яких жили казахи потрапили у підпорядкування Російської імперії. 1905 у Семиріччі (Пд. К.) було утворене Переселенське управління, яке мало сприяти розміщенню на території К. селян-переселенців, в основному, із пд.-зх. частини Рос. імперії (росіян і українців). Внаслідок революційних подій 1905–07 у Рос. імперії в К. активізувалась б-ба за нац. і соц. права. 1905 у м. Уральську представники феодально-аристократичної верхівки степу (А. Букейханов, Б. Каратаєв) скликали з'їзд делегатів казахського населення і намагалися створити політ. партію – філіал *Конституційно-демократичної партії* Росії, яка повинна була захищати нац. інтереси казахів. 1906 у м. Семіпалатинську відбувся ІІ з'їзд казахів, делегати

якого вистипали за заборону переселення селян з ін. регіонів імперії, визнання земель К. власністю корінного населення і поширення казахської мови. У ІІ Держдумі 5 депутатів від казах. населення, які діяли спільно з кадетами і входили до мусульманської фракції, домогалися припинення колонізації краю. Після Рос. революції 1905–07 наступ царизму на нац. права казахів посилювався. За законом від 03.06.1907 казахи позбавлялися виборчих прав. 1908–09 розпочалося вилучення у казах. населення кращих земель і витіснення корінного населення на гірші ґрунти (із малими запасами води, відсутністю зрошувальної системи тощо). Казахська інтелігенція гуртувалася навколо ж-лу «Айкап» і газети «Казах», які критикували колонізаторську політику царизму і обстоювали права казахів на володіння землею. За наказом військ. губернатора Семиречинської обл. від 09.10.1914 для протидії казах. мусульманам рос. селяни почали створюватися збройні загони. Посилення соц. і нац. гноблення у краї стало причиною нац. повстання 1916, поштовхом до якого став указ рос. уряду від 25.06.1916 про мобілізацію до армії та на тиллові роботи 100 тис. «іногородців» із степового К. У деяких р-нах влада перейшла до повстанської армії А. Іманова. Незважаючи на те, що повстання охопило широкі вестиви населення і набуло всеказахського х-ру, воно зазнало поразки. Тисячі повстанців-казахів загинули. Рятуючись від переслідувань з боку царських властей, 300 тис. казахів і киргизів змушені були втекти до Китаю. Натомість до 1917 з ін. територій імперії до К. переселилося бл. 1 150 тис. селян. Після *Лютневої революції 1917* у К. сформувалися місцеві органи *Тимчасового уряду*, а його опорою в областях і повітах К. були козацькі комітети. Одночасно організувалися нац. казахські обласні та повітові комітети. 07.03.1917 у м. Верному (від 1921 – Алмати) був утворений загальномуусульман. комітет – Курултай на чолі з З. Тазетдіновим. Від березня 1917 у К. організувалися Ради робін. і селян. депутатів. У К., як і у цілій імперії, настав період двовладдя. У липні 1917 в Оренбурзі відбувся перший Всеказахський з'їзд, який головну увагу приділив проблемі нац. автономії та розв'язанню нац. питання. Частина делегатів з'їзду увійшли до партії «Алаш» (лідери – А. Букейханов і А. Байтурсинов), основу якої склали представники наукової та творчої інтелігенції. Програма партії вимагала нац. автономії казахів у складі Федеративної Російської респ. Восени 1917 виникла пробільшовицька партія «Уш-Жуз» (Киргизька (Казахська) соціалістична партія), яку очолив К. Тогусов. Від листопада 1917 розпочалося встановлення рад. влади на території К. На ІІ

Всеказахському з'їзді (05–13.12.1917) в Оренбурзі більшість делегатів проголосували за створення владного органу – Тимчасової Народної ради, яка отримала назву Алаш-Орда (уряд Алашської автономії). 18.01.1918 більшовицькі війська захопили Оренбург. Уряд Алаш-Орди до березня 1918 продовжував створювати адмін. структури в областях, уклав союз з от. Дутовим для спільної б-би проти більшовиків. У червні 1918 уряд Алаш-Орди оголосив усі законодавчі акти рад. влади недійсними. До кін. 1919, у результаті поразки армії О. Колчака, основна частина території К. перебувала під контролем рос. РНК. Оголошена у квітні 1919 ВЦВК РСФРР амністія лідерам партії Алаш-Орда, стала причиною розколу у її рядах – частина членів перейшла на бік рад. влади. 26.08.1920 ВЦВК і РНК РСФРР прийняв Декрет «Про утворення Киргизької (Казахської) Радянської Автономної соціалістичної республіки» у складі РСФРР зі столицею в Оренбурзі. Установчий з'їзд Рад Казахстану (04–12.10.1920) прийняв Декларацію прав трудящих Киргизької (Казахської) АРСР. ЦВК республіки очолив С. Мендешев, РНК – В. Радус-Зенькович. Після встановлення рад. влади у краї, розпочалося проведення характерних для більшовицького режиму політ. і екон. заходів – червоний терор, експропріація земель, запровадження продрозкладки тощо. Конфіскація хліба привела 1921–22 до масового голоду (голодувало бл. 2 млн 300 тис. осіб), що стало причиною антирад. повстань. Політика НЕПу принесла деяке пом'якшення екон. політики більшовиків у краї – селяни отримали у користування землю, яка була відчужена царським режимом. 1924 завершився процес об'єднання території К. у єдиному рад. державному утворенні, в якому казах. етнос складав абсолютну більшість (61,3%). 1925 на V з'їзді Рад Казахської АРСР було відновлено історично правильне найменування казахської рад. державності – Киргизська АРСР була перейменована в Казахську АРСР. Столицею Казахської АРСР стало м. Кзил-Орда. 1928 почалася конфіскація господарств великих баїв і колективізація. У період масової колективізації с/г до К. прибули 250 тис. «розкуркулених» селян із зх. частини СРСР. 1929 внаслідок спорудження Турксибу новою столицею Казахської АРСР стало м. Алма-Ата (нині – Алмати). Внаслідок репресій, голоду і епідемії протягом 1929–37 казах. народ втратив майже 1 750 тис. осіб. 1928 араб. абетка була замінена на латинську, а 1940 – на кирилицю. На VIII надзвичайному з'їзді Рад 05.12.1936 був змінений політ.-адмін. статус Казахська АРСР – К. став союзною респ. у складі СРСР. Маховик «Великого терору» 1936–38 зачепив і К. У цей період були репресовані провідні діячі

казах. науки і культури, громадські та державні діячі К.

У роки рад.-нім війни 1941–45 війни на фронт та в роботу в оборонну пром-сть був мобілізований кожен четвертий житель республіки. На фронтах загинуло більше 400 тис. казахів. У воєнні роки у К. було евакуйовано понад 500 тис. жителів зх. р-нів СРСР. Одночасно до К. протягом 1937–51 прибуло більш ніж 1 млн депортованих поляків, німців, українців, чеченців, інгушів та ін. народів (див. *Депортації в СРСР*). 1951 ЦК Компартії Казахстану звинуватив у «буржуазно-націоналістичних поглядах» Бекмаханова, історика, одного з авторів «Історії Казахської РСР», який був засуджений до 25 років позбавлення волі. Політ. репресій зазнали й ін. провідні вчені республіки. Від 1954 почалося освоєння цілинних земель у Пн. К. У цілинних р-нах на 61% збільшилася кількість населення, в основному, за рахунок вихідців з України, РРФСР, Білорусії, Молдавії (прибуло 1,5 млн осіб) На 1959 число казахів у республіці складало лише 29%. Частка К. складала 11% виробничого потенціалу с/г СРСР.

Від поч. 1960-х років у К. відбувалися подібні суспільні процеси, що і в ін. нац. республіках СРСР. У колах студентства, інтелігенції посилювалася тривога за стан казахської мови. 1963 у Москві на основі ансамблю «Жас Тулпар» виникло неофіційне об'єднання казах. молоді московських вузів, до якого входило понад 800 осіб. Такі ж об'єднання виникали і в Алма-Аті, Семипалатинську, Ленінграді, Києві та ін. містах. Наприкін. 1960-х років внаслідок переслідувань діяльність «Жас Тулпара» фактично припинилася. Лідери цієї орг-ції стали казахськими «шістдесятниками». Влітку 1979 у м. Целіноград відбулися виступи казах. населення проти утворення на терит. основі окремих районів 4-ох областей КазРСП німецької автономії.

З поч. «Перебудови» в СРСР суспільне життя у республіці значно активізувалося. 16–18.12.1986 в Алма-Аті відбулися масові демонстрації казах. молоді під гаслами, в яких засуджувалася нац. політика Москви у республіці та рад. адмін.-політ. система. Поштовхом для акцій протесту стало зняття з посади 1-го секретаря ЦК Компартії К., казах за національністю, Д. Кунаєва і призначення на цю посаду росіянина Г. Колбіна. 99 учасників акцій протесту були заарештовані й засуджені. Бл. 9 тис. учасників цих подій були змушені залишити межі республіки. Однак, зупинити нац. рух у К. було вже неможливо. У кін. 1990 з'являється широкий сусп.-політ. рух «Азат», а також однойменна політична партія. Основною своєю метою «Азат» проголосив досягнення дер-

жавного суверенітету К. У цей період розпочинають свою діяльність партії «Алаш», «Желтоксан», Соцпартія та ін. 24.04.1990 Верховна Рада К. встановила посаду президента Казахської РСР. Першим президентом К. на засіданні парламенту був обраний Нурсултан Назарбаєв. Одним із перших указів новообраного президента стало закриття 28.08.1991 Семіпалатинського ядерного полігону. 25.10.1990 ВР прийняла Декларацію про державний суверенітет Казахської РСР. 01.12.1991 Н. Назарбаєв був обраний президентом К. шляхом всенародного голосування (98,8% виборців підтримали його кандидатуру). 16.12.1991 ВР К. проголосила державну незалежність Республіки Казахстан. 21.12.1991 у Алма-Ати був підписаний протокол про створення *Співдружності Незалежних Держав*, до якої увійшов і К. 03.03.1992 К. став членом ООН. Того ж року К. уклав угоду про технічне співробітництво з *Європейським Союзом*. 28.01.1993 парламент прийняв першу Конституція незалежного К. На всенародному референдумі 29.04.1995 строк президентських повноважень Н. Назарбаєва був продовжений. 1995 К. приєднався до програми НАТО «Партнерство заради миру». В економіці К. провідне місце посідає нафтова галузь. За запасами нафти і газу К. входить у першу десятку «нафтових» країн. 1997 Астана (до 1998 – Акмола) була проголошена столицею К. Значну роль в зовнішньополіт. пріоритетах К. відіграють регіональні інтеграційні об'єднання: СНД, ЄврАзес, Шанхайська орг-ія співробітництва, Центральноазійський союз, ЄЄП. 1994 К. разом із Киргизстаном і Узбекистаном підписав «Договір про створення єдиного економічного простору». У міждерж. угоді 1997 ці три держави декларували проведення спільної оборонної політики. 1998 казах. уряд проголосив нову стратегію розвитку країни – «Казахстан – 2030». 10.01.1999 Н. Назарбаєв був знову обраний президентом К. Незабаром парламент прийняв закон «Про першого президента Казахстану» (2000), за яким Н. Назарбаєв отримав недоторканість разом із правом впливу на кадрову і військову політику. Після зміни законодавства про партії, найбільш чисельними і впливовими партіями країни стали «Отан» (соц.-дем. орієнтації), «Громадянська партія», Компартія, «Аграрна партія», «Об'єднана демократична партія», «Ак Жол» і Партія національної єдності Казахстану.

У грудні 2012 казахський президент (йому також присвоєно титул «Лідер Нації») заявив, що програму «Казахстан – 2030» в основному виконано і оголосив про початок реалізації нової стратегії – «Казахстан 2050», яка складається семи довго-

строкових пріоритетів і завдання увійти до 30-ти найрозвиненіших країн світу.

За результатами позачергових 2016 виборів до Мажилісу парламенту Республіки Казахстан пройшли три партії: Партія «Нур Отан» (84 мандати), Комуністична Народна партія Казахстану (7), Демократична Партія Казахстану «АК ЖОЛ» (7).

19.03.2019 Н. Назарбаєв оголосив про свою відставку. До нових виборів у квітні 2020 президентські обов'язки були покладені на спікера Сенату Касим-Жомарт Токаєва. На пропозицію нового президента столиця К. – Астана, була перейменована в Нурсултан. Н. Назарбаєв продовжує очолювати Раду безпеки Казахстану й зберіг за собою пост лідера правлячої партії «Нур Отан».

К. відіграє одну з ключових ролей в розвитку китайської ініціативи «Один пояс, один шлях», зокрема, через територію К. має проходити один із головних напрямків «Економічного поясу Шовкового шляху». На 68-ій сесії ГА ООН К. утримався під час голосування Резолюції про територіальну цілісність України (№ 68/262 від 27 березня 2014), а на засіданні 72-ї сесії ГА ООН (грудень 2017) проголосував проти оновленої резолюції «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим і м. Севастополь (Україна)».

Літ.: История Казахстана: Курс лекций. Под ред. К. С. Каражана. Алматы: Нур-пресс, 2009; Michael Fergus, Janar Jandosova. Kazakhstan: Coming of Age. London: Stacey International, 2003; Джангужин Рустем Казахстан постсоветский / НАН Украины; Институт мировой экономики и международных отношений. – Киев, 2002; Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски: В 2 кн. / НАН Республики Казахстан – Алматы: Ғылым, 2000.

М. Таран (Київ).

КАЗЕЛЛА Альфредо (Casella; 25.07.1883 – 05.03.1947) – італ. композитор, піаніст, диригент, музикознавець. Н. у Туріні. Проявляв ранні музичні здібності. Навчався у Паризькій консерваторії. Був успішним піаністом, працював також як акомпаніатор. У цей період написав свої перші 2 симфонії. Представник неокласицизму. 1915 К. повернувся до Риму, де посів посаду викладача фортепіано у Нац. академії «Санта Чечілія». 1923 одержав пропозицію ведення фортепіанного майстер класу, навчав молодих італ. музикантів. 1923 заснував Корпорацію сучасної музики (Corporazione delle Nuove Musiche). Як музикознавець у своїх статтях доносив до італ. публіки ширше розуміння сучасних музичних тенденцій. Згодом став директором Фестивалю сучасної музики у Венеції. Твори: камерна опера «Сказання про Орфея» (1932), сюїта для форт. і струнних

інструментів «Скарлаттіана» (1932) та ін. Від 1952 у Неаполі відбувається Міжнар. конкурс піаністів ім. А. Казелли.

Н. Сиротинська (Львів).

КАЇРСЬКІ КОНФЕРЕНЦІЇ 1943 – міжнародні наради, що відбулися у Каїрі в роки *Другої світової війни 1939–45*. Умовна назва – «Секстант». Під час конференції, що проходила 22–26.11.1943, Президент США Ф. Д. Рузвельт, прем'єр-міністр В. Британії В. Черчилль і президент Китаю Чан Кайші обговорювали питання, пов'язані з воєнними операціями проти Японії та політичні принципи післявоєнного врегулювання на Далекому Сході. За результатами переговорів 01.12.1943 було опубліковано комюніке – Каїрська декларація. Учасники конференції постановили, що окуповані Японією кит. території мали відійти до Китайської респ., зокрема Маньчжурія, о-ви Формоза (Тайвань) і Піскадорські о-ви (Пенху). Японія позбавлялася права на володіння о-ми у Тихому океані (у р-ні Мікронезії). У Декларації зазначалося, що «у певний час» буде надана повна свобода і незалежність Кореї (окупована Японією 1905). Друга К. к. проходила 04–06.12.1943. У її роботі взяли участь президент США Ф. Д. Рузвельт, брит. прем'єр-міністр В. Черчилль і президент Туреччини І. Іньою. У ході переговорів союзники намагалися добитися вступу Туреччини у війну проти нацист. Німеччини та її союзників, однак під час обговорення цього питання турец. президент ухилився від прийняття будь-яких зобов'язань. На К. к. сторони визначили першочерговим завданням на 1944 форсування Ла-Маншу, висадки союзницьких військ на пд. Франції, що призвело б до відкриття *Другого фронту* у Європі.

КАЙЗЕР – назва титулу імператора Німеччини (зокрема, *Вільгельма II Гогенцоллерна*), яка зустрічається у історичній та популярній л-рі. Вживання терміну «кайзер» містить відтінок зневаги та іронії.

КАЛІНІН Костянтин Олексійович (1887, за ін. дан. 1889 – 22.10.1938) – укр. авіаконструктор, один із провідних авіаконструкторів свого часу. Н. у м. Валуйки (тепер Білгородська обл., РФ). Брав участь у Першій світовій війні як військ. льотчик, штабс-капітан. 1918–19 – командир авіазагону Армії УНР. 1925 закінчив Київ. політехнічний ін-т. У Києві побудував свій перший літак К-1. Від 1926 К. керував конструкторським бюро у Харкові. 1928–29 розробив конструкції серійних пасажирських літаків К-4 і К-5, які повністю витіснили машини іноз. марок із повітряних ліній

СРСР. Вважається одним із засновників укр. школи авіабудування. 1933 за схемою «літаюче крило» був збудований трансконтинентальний літак К-7, розрахований у цивільному варіанті на 128 пасажирів, у військовому – на використання або у ролі стратегічного важкого бомбувальника, або у ролі військ.-трансп. засобу доставки 112 озброєних парашутистів або танка БТ-2. У 2-й пол. 1930-х років у КБ Калініна були спроектовані й побудовані бомбувальники К-12 (ВС-12) і К-13 (завершені у Воронежі, куди 1935 переведене з Харкова КБ К.). Навесні 1938 К. був заарештований органами НКВД за звинуваченням у «шкідництві». Помер від тортур восени 1938. У в'язниці створив проєкт літака К-15 за схемою, яка зараз використовується в бомбардувальниках типу «Стелз» (трикутне літаюче крило). Конструктивна схема бомбувальника К-13 була пізніше використана в устлавлених літаках Другої світової війни Ту-2 і Пе-2. 1958 англ. журнал «Air Picturials» вмістив фото К-12 з підписом: «Ця машина була прототипом усіх сучасних надзвукових літаків».

С. Грабовський (Київ).

КАЛЛАГЕН Джеймс Леонард (Callaghan; 27.03.1912 – 26.03.2005) – брит. політик. Н. у Портсмуті (Гемпшир, В. Британія). У роки *Другої світової війни 1939–45* служив у королівських ВМС. З 1945 – член Палати Громад від округу Пд. Кардіф. Наліжав до Лейбористської партії. Був мін. фінансів (1964–67), мін. внутр. справ (1967–70) і мін. закорд. справ (1974–76) в урядовому кабінеті Г. Вільсона. 03.04.1976 обраний головою Лейбористської партії, а 05.04.1976 сформував кабінет міністрів. Більшість членів уряду К. виступала проти активної участі В. Британії у структурах *Європейського Економічного Співтовариства* (ЄЕС), виступила проти приєднання В. Британії до європ. валютної системи. Лейбористи, не маючи змоги самостійно реалізувати задекларовані напередодні виборів екон. програми (не мали більшості у Палаті Громад), уклали угоду з Ліберальною партією («Пакт ліблаб», 1977). Уряд К. досяг угоди з Ісландією про риболовство в пребережних водах, що припинило т. зв. тріскової війни між обома країнами. У листопаді 1976 уряд М. підтримав закон про надання часткової автономії Шотландії та Вельсу (населення у цих адмін.-терит. частинах країни не підтримало цього закону на референдумі). Спроба кабінету обмежити заробітну плату викликали хвилю страйків у всій країні, що зрештою і привело до відставки уряду К. Партія, яку очолював К., прогнала травневі вибори 1979 і до влади прийшов консервативний уряд М. Тетчер. 1980 подав у відставку з поста лідера Лейбористської партії.

КАМЕНСВ Лев Борисович [справж. прізвище. – Розенфельд; 06(18).07.1883 – 25.08.1936] – один із лідерів більшовицької партії та Радянської держави. Походив із сім'ї інженера. 1901 поступив на юрид. ф-т Моск. ун-ту, звідки 1902 був виключений за участь у студентській демонстрації. Від 1901 належав до РСДРП – фракція *більшовиків*. Учасник *Революції 1905–07*, 1908–14 змушений жити в еміграції. 1914 повернувся до Росії, керував соц.-дем. фракцією у Державній думі та редакцією «Правди», очолював Рос. бюро ЦК. Після *Лютневої революції 1917* входив до керівного ядра більшов. партії у Петрограді, член ЦК РСДРП(б), член виконкому Петроград. ради і ВЦВК. На поч. липня 1917 разом з В. *Леніним* і Г. *Зінов'євим* був звинувачений *Тимчасовим урядом* в організації змови, у липні-серпні перебував в ув'язненні. Виступав проти збройного повстання, вважаючи його передчасним. На II Всерос. з'їзді рад (25–27.10.1917) обраний головою ВЦВК, але 08.11 усунутий з цієї посади. Прихильник «однорідного соціалістичного уряду», за що неодноразово піддавався критиці з боку В.Леніна. Член президії ВЦВК (жовтень 1918), голова Московської ради (1918–26). Перебував на найвищих парт. і держ. посадах: заст. голови РНК і Ради праці та оборони (1922–24), голова Ради праці та оборони (1924–26), член ВЦВК та ЦВК СРСР. 1922–24 спільно з Й. *Сталіном* і Г. *Зінов'євим* вів боротьбу за лідерство у партії з Л. *Троцьким*. 1925 – один із лідерів антисталінської «нової опозиції», що виступала проти недемократичних методів партійного керівництва. 1926–27 позбавлений усіх посад, 1927 виключений з партії. Визнав «помилки» і 1928 відновлений у партії. У грудні 1934 заарештований і у січні 1935 засуджений до 5 років позбавлення волі у справі т. зв. Московського центру. 24.08.1936 у справі т. зв. «Троцькістсько-зінов'євського об'єднаного центру», який нібито готував терорист. акти проти керівників партії, засуджений до розстрілу. Реабілітований 1988.

А. Буравченков (Київ).

КАМЕРОН Девід Вільям Дональд (*Cameron*; 09.10.1966) – прем'єр-міністр В. Британії (2010–16), лідер Консервативної партії (2005–16). Н. у Лондоні в аристократ. родині (один із його предків – король В. Британії Вільгельм IV). Вивчав Оксфордському ун-ті політологію, філософію та економіку. 1988–93 працював у науково-дослідному відділі Консервативної партії, з 1993 – в Мін. внутр. справ. 1994–2001 – директор корпоративних зв'язків медійної компанії Carlton Communications. Член Палати громад з 2001. Після відставки М. *Говарда* 2005 – лідер партії.

Запропонував зміни у політику консерваторів – більший акцент на «соціальну відповідальність», збільшення видатків на боротьбу зі злиднями, виступав за обмеження фінансування партій із приватних джерел. У парламенті голосував за початок військ. операції в Іраку, активну б-бу з тероризмом і надання рівних прав представникам сексменшин, і, одночасно, критикував заборону полювання, заборону куріння і програму інтеграції В. Британії до ЄС. 2006 К. уклав угоду про формування Руху за європейську реформу з Чеською дем. партією, що спричинило формування 2009 нової групи *Європарламенту*. Під час війни в Грузії 2008 закликав ввести візові санкції проти Росії, призупинити її членство у «Великій вісімці». На виборах 2010 партія К. здобула перемогу і він сформував перший від закінчення війни коаліційний уряд з Ліберальними демократами. Обійняв посаду в умовах фінанс. кризи. Через дефіцит бюджету (10-11% від ВВП) реалізовував програму жорсткої економії, зокрема, підвищено ПДВ з 17,5% до 20%, втричі збільшено оплату за навчання в ун-тах, скорочено держфінансування ВНЗ. 2013–14 легалізував одностатеві шлюби. К., відстоюючи політику мультикультуралізму, призначив мусульманку баронесу Варсі 2010 мін. без портфеля, а 2012 – мін. іноз. справ, а також віровизнань і громад (2014 подала у відставку на знак протесту проти брит. політики стосовно конфлікту в секторі Гази). Погодився провести референдум 2014 про незалежність Шотландії. У зовн. політиці уряд К. 2011 втрутився у громад. війну в Лівії, дозволив 2013 бомбардування Іраку і Сирії. У відповідь на заклики *Аргентини* провести переговори щодо суверенітету Фолклендських о-вів, ініціював у березні 2013 місцевий референдум, на якому 99,8% учасників проголосували за збереження статусу о-вів як заморської території В. Британії. К. висловив підтримку вступу Туреччини в ЄС. 28.10.2014 у Лідсі зазнав нападу місцевого жителя, але не постраждав. Уряд К. відмовився збільшувати внесок В. Британії у бюджет ЄС, який просив додатково виділити 2,1 мільярда євро. К. вважав, що В.Б. має мати більше прав у сфері контролю над власним кордоном, зокрема обмежити імміграційний потік з-поза меж ЄС. 2014 К. став одним із активних критиків зовн. політики Росії. К. вважав найкращим варіантом підтримки України з боку ЄС запровадження нових санкцій проти Росії, але виступав проти надання Україні зброї. Після перемоги на виборах у травні 2015 К. сформував одно парт. уряд. Парламент підтримав прохання К. про розширення зони повітряних бомбардувань брит. авіацією об'єктів ІДІЛ на території Сирії. У передвиборчому

маніфесті К. виступив за проведення референдуму про членство Британії в ЄС, хоча наголосив, що особисто виступатиме за перебування країни в межах реформованого ЄС. К. планував використати референдум як засіб тиску на ЄС у процесі переговорів з питань, які не влаштували Лондон і був переконаний, що населення підтримає членство в ЄС. Після того, як 23.06.2016 більшість учасників референдуму проголосували за вихід з ЄС (51,9%) подав у відставку з постів лідера партії і прем'єр-міністра. Проведення референдуму політологи називають катастрофічною помилкою К., його звинуватили в розколі партії та країни. 2016 К. покинув і Палату громад.

З. Баран (Львів).

КАМІКАДЗЕ – назва літаків та їх пілотів-смертників наприкін. Другої світової війни 1939–45, які здійснювали самовбивчі атаки на кораблі союзників у Тихому океані. Застосування такої тактики запровадив у жовтні 1944 адм. Такідзіро Онісі. 1944–45 загинуло 4 615 К., які завдали значних втрат військ.-мор. флоту США і В. Британії. Термін «камікадзе» (з япон. – «божий вітер» чи «Божий вітер») походить від назви тайфунів, що 1274 і 1281 знищили монгольський флот хана Кубілая, який напав на Японію. Вперше здійснили атаку на амер. авіаносці 25.10.1944 (потопили авіаносець «Сент-Ло»). За амер. дан., до кін. війни К. потопили 45 і пошкодили бл. 300 бойових кораблів. На базі Лусон було сформовано чотири спеціальні бригади смертників, об'єднані у підрозділ під назвою – Спеціальний корпус нападу. Окрім самогубців у літаках япон. військово командування використовувало також торпеди, керовані смертниками.

КАМЮ Альбер (Camus; 07.11.1913 – 04.01.1960) – франц. письменник, драматург, есеїст, один із найяскравіших представників франц. літ-ри серед. ХХ ст. Народився і навчався в Алжирі. Розробив власне вчення про «моральний досвід» людського вибору, поклавши відповідною точкою розуміння людської поведінки давньогрецьке вчення про фатум. Після смерті батька, який загинув у битві під Марною (1914), сім'я К. поселилася в народному кварталі Белькур столиці Алжира. Початкову освіту здобув у комунальній школі. Навчався в місцевому ліцеї, здобув ступінь бакалавра, закінчив філософ. відділення. Продовжував освіту в Сорбонні, де здобув диплом знавця еллінської та християнської культур. У 17-літньому віці захворів на туберкульоз, що наклало на нього певну приреченість і неможливість досягнути своїх планів. Спершу К. мріяв стати журналістом, працював кореспон-

дентом у франц. і алжир. газетах. Захопився театром, входив у драматичну групу алжир. радіо. Здобув диплом вищих студій, дослідивши проблему «Відносини еллінізму і християнства через твори Платона і Св. Августина». 1935 вступив у лави Ком. партії, яку покинув вже наступного року. Деякий час працював актором, режисером і постановником у театр. трупі «Театр праці», яку й сам заснував. Згодом організував «Театр команди», в якому ставив переважно іспан. і англ. п'єси елизаветинських часів. Захоплення театром не покидало К. упродовж всього життя. 1937 з'явився перший твір К. – есеї «Зворотня сторона і місце», в яких автор поєднав особистий досвід з дитячих літ, враження від баченого і почутого, роздуми над їхнім символічним значенням і моральною вагою («Нема любові до життя без розпачі від життя»). Справжнім літ. дебютом К. став роман «Щаслива смерть», над яким він працював 1936–38, відмовившись, однак, його друкувати, вважаючи, що творові бракує єдності. У цей період закінчив перший варіант драми «Калігула», головний персонаж якої втілював безмірну жорстокість (поставлена 1945). Тему «щасливої смерті» опрацював у романі «Чужий» (1942). Від поч. Другої світової війни, попри свій пацифізм, намагався вступити до армії. 1940 покинув Алжир. Від 1943 проживав у Франції, брав участь у Русі Опору. 1942–45 друкував твори, які, за його словами, становили те, що є «циклом абсурдності» («Чужий», 1942; «Міт про Сізіфа», 1942; драма «Непорозуміння», 1944), і в яких ставив загальне питання: «чи життя варте того, щоб жити?». До 1947 брав участь у виданні газети «Combat», де помістив низку статей, які, продовжували тему «Листів до німецького друга» (1944), стверджували потребу захищати моральні цінності в політиці. Виступаючи за свободу і права людини, К. був, за висловом Ж. П. Сартра, «найкращим поєднанням особистості, дії та творчості». Роман «Чума» (1947) відкрив його цикл бунту і солідарності, який продовжив в есеї «Бунтівна людина» (1951), чим спричинив гостру полеміку: К. закидали «метафізичне» бачення бунту і через одночасне засудження тоталітаризму і марксизму. До цього ж циклу належать «Стан облоги» (1948) і «Справедливі» (1949). Продовжував працювати у театрі, пропонував сценічні адаптації творів Фолкнера, Достоевського. Справжньою особистою трагедією для К. стала *Алжирська війна 1954–62*. Заклики К. до громадянського миру (1956) залишилися без відповіді. Своїми наступними творами («Літо», 1954; «Падіння», 1956; «Вигнання і царство», 1957) поновив романтичну традицію у своїй творчості – тут знову зазвучать з іще більшою силою теми невинності та злочину,

самотності, які завжди були присутні в творчості К. і його роздумах. 1951 через гострий особистісний конфлікт порвав з більшістю тогочасних франц. інтелектуалів, зокрема Ж.-П. Сартром також. 1957 одержав Нобелівську премію з літ-ри (наймолодший лавреат цієї премії). Останні роки життя К. активно займався журналістською діяльністю. Друкував матеріали, присвячені Алжирській війні – тритомник «Алжирські хроніки» (1950–58). Своїми творами К. пропонував запитання і відповіді на проблеми зла, величі та мізерності сучасної людини, яка, пропри страхіття історії, все-таки сподіється на красу, мир, невинність та справедливість. Загинув в автомобільній катастрофі. Незакінченим залишився роман «Перша людина», у якому К. повернувся до джерел своєї творчості. Цей роман, як і юнацький роман «Щаслива смерть» та записні книжки, були видані посмертно.

Я. Кравець (Львів).

КАН ЮВЕЙ (Kan Juvjei; 19.03.1858 – 31.03.1927) – кит. філософ, вчений і педагог, громад.-політ. діяч, лідер реформаторського руху у Китаї наприкін. ХХ ст. Н. у чиновницькій сім'ї. Отримав традиційну конфуціанську освіту, але вже змолоду вивчення класичного конфуціанства поєднував із глибоким інтересом до буддизму і зх. природничих наук. Головною проблемою, якою займався протягом всього свого життя, була модернізація Китаю при збереженні його культурної ідентичності. Найважлива праця – «Книга про Велике єднання» («Да тун шу», 1884–87), в якій створив власну теорію сусп. розвитку (для уникнення звинувачень у «вільнодумстві» приписував її Конфуцію). Взнявши за основу традиційну для кит. філософії концепцію 3 стадій («трьох епох») сусп. розвитку, у своєму вченні трансформував її з інволюційної в еволюційну (тобто, шлях людства, за К. Ю., пролягав від «епохи Перебування в хаосі» через «епоху Становлення миру» до «епохи Великої рівноваги», де буде створено ідеальне суспільство «Великого єднання»). 1891 у м. Гуанжоу (Кантон) заснував приватну школу, яка набула величезної популярності, оскільки викладання традиційних конфуціанських дисциплін поєднувалося там з вивченням буддизму, даосизму, природознавчих і гуманітарних наук Заходу. Після поразки Китаю у кит.-япон. війні 1894–95 і в умовах посилення експансії західних держав, очолив патріотичний реформаторський рух. Звертався до імператора Гуансюя (правив 1889–1908) з доповідями-меморандумами (їх було написано 7, зокрема «Меморандум з 10 тисяч слів»), в яких закликав до негайного проведення «реформ зверху» для модернізації та зміцнення Китаю. Зокрема,

серед чисельних проєктів К. Ю. був навіть план масового переселення китайців до Бразилії для утворення «Нового Китаю». Весною 1898 К. Ю., намагаючись посилити сусп. рух на підтримку реформ, створив «Товариство захисту держави». Влітку 1898 К. Ю. був залучений до держ. управління, що дало йому можливість сприяти реформаторському курсу імператора. Разом зі своїми однодумцями К. Ю. намагався поєднати традиційну феодально-бюрократичну основу кит. суспільства з оновленим конфуціанством, конституційною монархією, парламентською системою, політикою протекціоналізму, заохочення нац. підприємництва тощо. Діяльність реформаторів на протязі «ста днів реформ» (11.06–21.09.1898) зустріла протидію традиціоналістських кіл і завершилася реакційним переворотом, під час якого К. Ю. дивом вдалося уникнути загибелі. Імператор Гуансюй був усунений від влади і встановлено регентське правління його тітки – імператриці Цисі, а К. Ю. виїхав за кордон. В еміграції (Японія, Америка, В. Британія, Індія, Індонезія та ін.) 1899 заснував «Спілку захисту імператора» (1907 була перетворена у Конституційну партію) і провадив широку агітацію за реставрацію влади Гуансюя. На цьому ґрунті мав різкі розбіжності з *Сунь Ятсеном*, вів б-бу проти впливу революціонерів на кит. діаспору. Після смерті Гуансюя (1909) і *Синьхайської революції* 1911, що ліквідувала імператорську владу, залишився прибічником монархічного правління. 1914 повернувся до Китаю і невдовзі взяв діяльну участь у невдалій кампанії за відновлення монархічної системи (1915–16), яку ініціював *Юань Шикай*. Надалі ще двічі (1917, 1924) брав участь у монархічних переворотках, що також завершилися невдало. В останні роки життя сприяв відродженню конфуціанства і перетворенню його у загальнонац. релігію.

О. Тумаков (Харків).

КАНАДА, держава в Північній Америці. Межує зі США. Омивається водами Тихого, Атлантичного і Північного Льодовитого океанів. Друга за розмірами держава світу. Загальна площа: 9 971 тис. км². Чисельність населення: понад 37 млн осіб (2018). Густота нас-ня 3,7 жителів на 1 км², серед найнижчих у світі. Нац. склад і етнічні групи: англійці – 19,8%, французи – 15,5%, шотландці – 14,4%, ірландці – 13,8%, німці – 9,8%, італійці – 4,5%, китайці – 4,5%, північноамер. індіанці – 4,2%, українці – бл. 3,8% (бл. 1 млн 300 тис. осіб), ін. (2017). Релігійний склад населення: католики – 39%, протестанти – 20,3%, православні – 1,6%, мусульмани – 3,2%, індуїсти – 1,4%, сікхи – 1,4%, буддисти – 1,1%, іудеї –

1%, атеїсти – 23,9% (2011). Держ. мови: англ. і франц. Форма держ. правління: парламентська монархія. Форма держ. устрою: федерація. Столиця: Оттава. Адмін.-терит. поділ: 10 провінцій (Альберта, Британська Колумбія, Манітоба, Нью-Брансвік, Ньюфаундленд і Лабрадор, Нова Шотландія, Онтаріо, Острів Принца Едварда, Квебек, Саскачеван) і 3 федеральні території (Юкон, Північно-Західні території, Нунавут). Заснована 1867 як *домініон* В.Британії. На сьогодні – суверенна держава, залежність від брит. корони символічна. Входить до *Співдружності Націй*. Сучасна Конституція набула чинності 17.04.1982. Глава держави: королева В. Британії (з 06.02.1952 – Єлизавета II). Її представляє ген.-губернатор, який призначається монархом за поданням канад. уряду (з 02.10.2017 – Джулія Пайєтт, колишній астронавт). Найвищий орган виконавчої влади: федеральний Кабінет Міністрів, який очолює прем'єр-міністр. Законодавча влада: двопалатний парламент – Сенат і Палата громад. Грошова одиниця: канад. долар (100 центів).

Територія сучасної К. була заселена у льодовиковий період, коли перші люди мігрували сюди з Азії. Першими європейцями були вікінги з Гренландії, очолювані Лейфом Ерікссоном, які прибули на о. Ньюфаундленд. 1497 експедицію на цей острів організував генуез. мореплавець на службі у англ. короля Джон Кабот. 1583 Ньюфаундленд став першою заморською колонією Англії. 1534 француз Жак Картьє дослідив узбережжя р. Св. Лаврентія і заявив претензії Франції на Затоку Св. Лаврентія. Перші спроби створити франц. поселення на цій терит. були невдалі. Вони відновилися з 1604. 1608 створено поселення Квебек, яке стало центром франц. колоній (Нова Франція) у Пн. Америці. У 1600-ті у Півн. Америці інтенсивно розвивалася торгівля хутром, у якій конкурували французи, англійці й голландці. Освоєння і колонізацію терит. здійснювали торг. компанії, які мали монополію на торгівлю хутром (франц. Компанія Нової Франції, англ. Компанія бухти Гудзон, ін.). Вони використовували ворожнечу між місцевими племенами і формували союзи з ними у своїх цілях. Унаслідок Семирічної війни (1756–63) В. Британія отримала усі французькі колонії на схід від р. Міссісіпі, включаючи Нову Францію, яка стала брит. колонією Квебек. За Квебекським актом 1774 у ній визнавалася франц. мова і католицька релігія. Після проголошення незалежності США (1776) утікачі-лоялісти селилися на території суч. Канади (Нова Шотландія, о. Принца Едварда, Квебек і Онтаріо). 1812–14 плани США завоювати частину брит. колоній на пн. зазнали поразки. 1800-х роках імміграція з Англії, Шотландії й Ірландії до

північноамер. колоній В. Британії суттєво зростає. 01.07.1867 Акт про Брит. Північну Америку створив конфедерацію Домініон Канада з широкими правами самоуправління у складі чотирьох провінцій – Онтаріо, Квебек, Нова Шотландія і Нью-Брансвік. 1870–73 до союзу приєдналися провінції Манітоба, Брит. Колумбія, Острів Принца Едварда. Освоєнню території сприяло будівництво трьох трансконтинентальних залізниць, вкл. Канадську тихоокеанську залізницю (1885). Під час Клондайкської «золотої лихоманки» (1896–99) у регіоні Юкон на пн-зах. Канади він отримав статус федеральної території.

На межі ХІХ–ХХ ст. відновилося масова імміграція до К. з Європи, яка у попередні десятиліття була спрямована до США. 1905 Альберта і Саскачеван стали провінціями, 1920 статус федеральної території здобули Пн.-Західні території. У перші три десятиліття ХХ ст. до К. в'їхали бл. 4,6 млн іммігрантів, виїхали – 3,2 млн. осіб. Серед іммігрантів з Європи бл. половини були британцями, решта – італійці, німці, українці, євреї, росіяни. Масовій імміграції до К. сприяло: освоєння прерій; пільгові умови отримання гомстедів; будівництво залізниць і каналів, що вимагало великої кількості робочих рук; створення урядом системи агрономічної освіти фермерів, надання їм пільг на перевезення с/г продукції у регіон Великих озер Канадською тихоокеанською залізницею (з 1897) тощо. На поч. ХХ ст. К. перетворилася з країни лісорубів і мисливців, експортера лісу й хутра на країну фермерів, одну з житниць світу. Провідною галуззю економіки К. було вирощування пшениці, вона була осн. статтею експорту (13% світ. ринку пшениці, 1913). Успішно розвивалися рибний промисел, вир-во молочної продукції, садівництво і суміжні галузі – харчова пром-сть, с/г машинобудування, транспортна інфраструктура, зовн. торгівля. 1912 товарообіг К. збільшився, порівняно з 1890, у 10 разів, і склав майже 900 млн дол. На межі ХІХ–ХХ ст. почалося інтенсивне надходження до К. іноз. капіталів. 1900–13 майже половина капіталовкладень належала інозем. компаніям, переважно британським. 1913 з 2,5 млрд дол. заг. суми інозем. інвестицій 1 млрд 860 млн дол. належали брит. інвесторам, 417 млн дол. – американським. Проте за темпами проникнення амер. компанії істотно переважали британські. 1902 у К. було створено алюмінієву кампанію АЛКОА, 1904 побудовано автомобіль. завод Форда. Впливовим фактором екон. розвитку К. були великі корпорації (трести). До світової війни були створені нафтопереробні трести «Імперіал оїл», «Брітіш-американ оїл компані», «Шелл Канада», які підпорядкували

собі усю нафтогазову і електротехнічну промисловість. Більшість корпорацій представляли амер. або змішані брит.-канад. капітали. Нац. капіталу належали лише залізничні компанії, а також ті, що освоювали захід. і північ. території.

У ост. третині XIX ст. у К. утвердилася двопартійна система. Консервативна (утв. 1854, до 1873 називалася Ліберально-консервативною) і Ліберальна (утв. 1873) партії формували уряди за брит. конституційною практикою, залежно від перемоги на парламент. виборах. У перші три десятиліття це були переважно консерватори. Першим прем'єр-міністром К. був Джон А. Макдоналд, який очолював консервативні уряди (1867–73, 1878–91). 1896–1911 уряди формували лідер Ліберальної партії франко-канадець Уїлфред Лор'є. Він намагався проводити більш незалежну від В. Британії політику. Під час *Бурської війни 1899–1902* до Пд. Африки було направлено 7-тис. канад. експедиц. корпус, але 1900 усі брит. війська були виведені з К. 1909 створено Департамент інозем. справ, прийнято рішення про буд-во військ.-мор. флоту Канади. У Лор'є відмовився від протекціоністської економічної політики попередніх урядів, яка викликала обурення фермерів. 1911 він підписав угоду про вільну торгівлю зі США, яка передбачала скасування мита на торгівлю зерном, м'ясом, рибою, фруктами тощо, зменшення тарифів на с/г машини, вугілля, залізничні перевезення. Ці домовленості викликали невдоволення пром. кіл і залізничних компаній К. На виборах 1911 і 1917 перемогли консерватори, 1911–20 уряди очолював Роберт Борден. Вони дотримувалися традиційної для консерваторів орієнтації на В. Британію. Угоду зі США було скасовано, що викликало хвилю фермерських хвилювань по усій країні.

У *Першій світовій війні 1914–18* К. як брит. домініон брала участь на боці *Антанти*. Оголосила війну Німеччині 04.08.1914. За період війни бл. 630 тис. канадців служили в армії (з 7 млн. населення). Канад. війська брали участь у бойових діях з березня 1915, у тому числі у Другій битві біля м. *Іпр* (квітень-травень 1915), під час якої німці вперше масово використали хімічну зброю, і в масштабній битві на Соммі 1916, у якій брит. армія втратила бл. 420 тис. солдат. У квітні 1917 під час брит. наступу в р-ні Арраса канад. війська досягли перемоги у битві при Вімі. 28.08.1917 у К. була запроваджена загальна військова повинність (конскрипція). Незгода, що чоловіки повинні призватися в армію для участі у війні, спричинила політ. кризу. Найбільшими противниками конскрипції були жителі Квебеку, які взагалі відкидали потребу воювати за інтереси В. Британії. Політ. криза

1917 посилила також протистояння англо-канадців і франко-канадців. У роки війни істотно зріс попит держав, які воювали, на канад. пром. продукцію, передусім військового призначення (вибухові речовини, набої тощо). Значно збільшився канад. експорт до Європи, особливо пшениці (1917 перше місце у світі). Водночас у зв'язку з великими витратами на війну виникли фінансові проблеми, уряд збільшив податки і здійснив масовий випуск паперових грошей, помітно зросли тарифи і ціни на товари для населення (до кінця війни майже на 50%). 1917 мала місце перша в історії К. інфляція. Держ. борг К. до кін. війни досяг майже 500 млн дол. Водночас вона надала В. Британії позику 500 млн ф. ст. На парламент. виборах у грудні 1917 знову перемогли консерватори, але Р. Борден сформував перший в історії країни коаліційний уряд (національної єдності). Втрати К. у світовій війні склали понад 56 тис. вбитими і понад 149 тис. пораненими. Війна сприяла формуванню канадської нац. ідентичності, багато англо-канадців почали відчувати себе канадцами, а не англіцями, як це було до війни. Після світової війни К. отримала більше самостійності у міжнарод. справах. Брала участь у *Парижській мирній конференції 1919–20*, увійшла до *Ліги Націй* і МОП як повноправний член. У післявоєнній зовн. політиці намагалася маневрувати між В. Британією і США, відігравати роль посередника між ними. Водночас частина впливових політ. сил прагнула зберегти тісні зв'язки з В. Британією і зміцнити імперську єдність. До цієї групи належав А. Мейген, який у 1920 став лідером консерваторів і прем'єр-міністром (1920–1921, 1926). Водночас він виступав за повну самостійність К. у відносинах зі США і домігся від Лондона права на самостійне дипл. представництво К. у Вашингтоні.

Повоєнний розвиток К. характеризувався активізацією фермерського руху. 1919 фермерські орг-ції Онтаріо, Манітоби, Альберти і Саскачевана виступили з програмою «Нова національна політика». У ній вони засудили протекціонізм, запропонували прогресивний податок на прибутки корпорацій і велику власність, націоналізацію залізниць, засобів зв'язку і природних багатств, зрівняння жінок і чоловіків у політ. правах. «Об'єднані фермери» досягли успіхів на провінц. виборах, після чого 1920 утворилася загальнонац. політ. орг-ція фермерів – Нац. прогресивна партія (прогресисти). Перші повоєнні роки були також періодом бурхливого розвитку робітничих профспілок. 1900 вони включали 20 тис. членів, 1914 – 166 тис., 1919 – 378 тис. Найбільшим виступом канад. профспілок був загальний страйк у м. Вінніпег у травні–червні 1919 з вимогами підвищення зарплатні, встановлення 8-год.

роб. дня і визнання права профспілок на колективні договори. Соціалістична партія Канади (утв. 1904) перебувала на засадах анархо-синдикалізму і рев. юніонізму і не мала суттєвого впливу на робітників. 1921 утворилася Робітничка партія Канади (з 1924 – Комуністична партія). На виборах 1921 перемогли ліберали на чолі з Вільямом Л. Маккензі Кінґом (див. В. Кінґ), колишнім мін. праці (1909–11). Друге місце за кількістю голосів (41%) здобула Нац. прогресивна партія (НПП), яка виражала інтереси фермерів. Це порушило традиційну двопартійну систему влади. На виборах 1925 ліберали отримали менше місць, ніж консерватори, але завдяки підтримці прогресивістів Маккензі Кінґ зміг знову сформувавши уряд. Улітку 1926 виникла конституційна криза, коли ген.-губернатор К. відкинув прохання прем'єр-міністра розпустити парламент і призначити нові загальні вибори, після чого уряд Маккензі Кінґ пішов у відставку. Ця криза привернула увагу до ролі ген.-губернатора у брит. домініонах. Вона обговорювалася на Імперських конференціях в кінці 1920-х років, що вплинуло на прийняття *Вестмінстерського статуту 1931*. Уряд тимчасово сформували консерватори на чолі з А. Мейґеном, проте невдовзі він отримав у палаті вотум недовіри. У вересні 1926 відбулися парламент. вибори і до влади знову повернулися ліберали на чолі з В. Маккензі Кінґом (1926–30), а Консервативну партію очолив новий лідер – Річард Беннет. Зважаючи на потужний фермер. рух уряд В. Маккензі Кінґа зменшив протекціоністські тарифи, досяг відновлення пільг на перевезення фермерами своєї продукції Канадською тихоокеанською залізницею, скасованих під час світової війни, домовився про сприятливі умови експорту деяких видів пром. продукції (с/г машин, тракторів, автомобілів, паперу, взуття тощо) до Австралії, Нової Зеландії, ін. країн, провів «Зерновий акт», який встановив контроль над елеваторним господарством. У 1920-ті роки більшість галузей канад. економіки переживали піднесення – швидко розвивалися гідроенергетика, машинобудування, видобуток нафти, виробництво алюмінію і сталі, низка галузей обробної пром.-ті. За темпами пром. розвитку К. обігнала США. Виробництво багатьох товарів істотно перевищувало внутр. попит. Економіка К. орієнтувалася на зовнішні ринки і залежала від них. Нац. прибуток К. складався, переважно, з прибутків від експорту, більше половини якого доводилося на сировину і напівфабрикати. 1929 частка К. в світовому експорті складала: нікелю – 72%, азбесту – 72%, газетного паперу – 62%, пшениці – 32%, алюмінію – 31%, цинку, свинцю, міді – 14%. Осн. ринками для К. були США (бл. 40% усього експорту) і В. Британія (бл. 33%). У канад. імпорті частка США 1928 складала 68%,

В. Британії – 15%. Екон. піднесення К. у 1920-ті роки («ера процвітання») супроводжувалося освоєнням багатих природних ресурсів і масовою імміграцією з Європи (1921–31 бл. 1,5 млн осіб). К. мала 90% розвіданих на той час світ. запасів нікелю, 65% азбесту, 50% кобальту. Оброблялося лише 10% земель, придатних для хліборобства; численні пороги на річках були сприятливі для будівництва гідроелектростанцій. Канад. ліси займали площу понад 1 млн миль², що складало майже 2/3 усіх лісів Пн. Америки. Зовн. політика К. 1920-х рр. ґрунтувалася на принципах ізоляціонізму і збереження тісних відносин з В. Британією і США. На Імперській конференції 1923 К. та інші домініони домоглися від Лондона права самостійно вести міжнар. переговори і підписувати міжнар. договори; К. відмовилася від брит. плану «єдиної оборони імперії». На Імпер. конф. 1926 було схвалено *Бальфура декларацію*, у якій В. Британія визнала рівноправний статус домініонів і їхню незалежність у будь-яких аспектах внутр. і зовн. політики, а вони підтвердили лояльність Короні й членство у *Британській співдружності націй*. Після цього К. направила до США, Франції і Японії представників з повним дипл. статусом, була обрана непостійним членом Ради Ліги Націй.

К. сильно постраждала від світової фін.-екон. кризи 1929–33 («Великої депресії»), що значною мірою було обумовлено залежністю від ринків США, її епіцентру. Між 1929 і 1939 внутр. валовий продукт (ВВП) К. зменшився на 40%. У зв'язку з різким падінням цін багато компаній закрилися, виникло масове безробіття (1933 – 27%). Найбільше постраждали експортні галузі. Через різке падіння цін на зерно (1929–33 – на 88%) 1931 багато фермерів відмовилися збирати врожай: майже 60% усієї пшениці залишилося на полях. 1932 посіви скоротилися на 32%. За роки кризи розорилася половина канад. фермерів. В умовах екон. кризи і різкого зниження життєвого рівня населення на виборах 1930 ліберали зазнали поразки, уряд сформували консерватори на чолі з Р. Беннетом. У вересні 1930 парламент прийняв Закон про допомогу по безробіттю, який передбачав виділення з бюджету 20 млн дол. на організацію суспільних робіт. 1932 уряд почав створювати «робітничі табори», куди скеровували одиноких бездомних безробітних, щоб забезпечити їх роботою і житлом. Однак, ці заходи не мали бажаних результатів. Масове безробіття збереглося до поч. *Другої світової війни 1939–45*. 1934 створено Банк Канади, відповідальний за формування монетар. політики і забезпечення ефективності фінанс. системи, 1937 засновано трансканад. авіалінії.

В умовах зростання соц. невдоволення виникли нові політ. партії радикального спрямування. 1933 на базі коаліції фермер. і робітн. орг-цій сформувалася Федерація кооперативного співробітництва. Грунтуючись на соціал-дем. ідеології, вона виступала проти монополій, вимагала запровадження планової соціалізованої економіки. У сер. 1930-х років в Альберті зародився рух соц. кредиту, на основі якого сформувалася Партія соціального кредиту. Її програма включала положення про справедливі ціни, формування власної системи кредитування, створення нового справедливого соц. порядку. Після виборів 1935 у провінції Альберта було сформовано перший соціал-кредитівський уряд. 1933–35 відбулися масові соц. заворушення у «робітничих таборах». У червні 1935 бл. 4 тис. робітників із таборів поблизу Ванкувера вирушили до столиці на дахах вагонів вантажного потягу («похід на Оттаву»), до них приєдналися ін. безробітні. У Квебеку екон. криза загострила відчуття соц. і нац. нерівноправності франко-канадців, що сприяло зародженню ідеї створення незалежної франко-канад. держави, хоча сепаратизм у цей час ще не став окремою політ. течією. У 1930-х роках націоналістичній пропаганді не було протиставлено дем. альтернативи, тож франц. націоналізм у Квебеку поступово перетворився на складну політ. проблему (див. *Квебеку проблема*). Становище населення в умовах «великої депресії» ускладнювалося відсутністю загальнодерж. соц. законодавства. 1935 уряд Беннета виступив із програмою реформ «Новий курс», на основі якої парламент прийняв закони про страхування з безробіття, 8-год. роб. день, щотижневий день відпочинку. На виборах 1935 перемогли ліберали і уряд знову сформував В. Маккензі Кінґ (він очолював уряди до листопада 1948). В. Маккензі Кінґ проводив поміркований курс і йшов на компроміси, щоб запобігти соц. і нац. конфліктам, урегулювати проблеми, пов'язані із загостренням відносин між провінціями і федеральною владою. 1939 був прийнятий федеральний закон про права робітників на створення профспілок і укладання колективних договорів. Зовн. політика К. поч. 1930-х була спрямована на здобуття більшої незалежності від В. Британії і забезпечення нових ринків. На імперській конференції 1930 в Оттаві був узгоджений Вестмінстерський статут, який брит. парламент схвалив у грудні 1931. Для К. він не вимагав ратифікації. Це був критично важливий документ у формуванні К. як незалежної держави. Статут законодавчо закріпив положення декларації Бальфура 1926 про незалежність домініонів від В.Британії у сфері законодавства і їхнє право на

незалежну зовн. політику. Проте, Конституцію К. і надалі міг змінювати лише брит. парламент, а найвищою апеляційною інстанцією залишався юридичний комітет Таємної ради В. Британії.

К. вступила у Другу світову війну 10.09.1939. К. оголосила війну Японії у день її нападу на Перл-Харбор 07.12.1941. Канад. збройні сили брали участь у військ. діях на різних фронтах, найбільше в Італії, пн-зх. Європі, пн. Атлантиці. На поч. війни у центрі політ. життя К. було питання про впровадження обов'язкової військ. повинності (конскрипції) для служби за межами держави. Спочатку уряд обіцяв здійснювати таку службу на добровільній основі. Передусім це було зроблено з огляду на протести в Квебеку під час Першої світової війни. У квітні 1942 відбувся плебісцит, більшість учасників якого висловилися за звільнення уряду від попередніх зобов'язань. Лише у Квебеку бл. 80% жителів проголосували проти.

Першою великою операцією канад. військ став рейд на Д'єпп у серпні 1942. У липні 1943 вони були залучені до *Сицилійської десантної операції 1943*. 06.06.1944 3-тя канад. піхотна дивізія разом із союзниками здійснила висадку в Нормандії. До кін. війни канад. армія нараховувала бл. 700 тис. осіб. Особовий склад канад. ВМФ зріс за роки війни з 3 до 93 тис. осіб, а кількість бойових кораблів – з 11 до 373. Від 1940 він брав участь у військ. діях на Атлантичному океані. 1943 виконав майже половину всіх операцій з охорони транспортів через Пн. Атлантику, до кінця війни повністю забезпечував військ. перевезення із США до В. Британії. Канад. льотчики разом з брит. захищали з повітря Лондон. 45 канад. ескадрилій брали участь в боях у Європі, на Середземноморському театрі військових дій, в Індії й Бірмі. Чисельний склад канад. ВПС збільшився за час війни з 4 тис. до 200 тис. осіб. Загалом за період війни понад 1,1 млн канадців служили в армії, на флоті, в авіації. Понад 44 тис. загинули, бл. 54 тис. були поранені. До кінця війни К. мала 4-ті за розміром ВПС і 5-ий найбільший флот.

У роки війни значно зміцніла канад. економіка. Величезний попит на продовольство сприяв прискореному розвитку с/г. Вартість с/г продукції за роки війни збільшилася в 2 рази, а прибутки фермерів – майже в 2,5 рази. Війна сприяла індустріалізації К., освоєнню її природних ресурсів. К. постачала союзникам стратегічні матеріали, передусім алюміній і нікель. Канад. пром-сть налагодила масштабне виробництво військ. техніки і боєприпасів. Відбувалася кооперація військ. вир-ва К. і США, що сприяло їхньому зближенню і послаблювало позиції В. Британії у К. 1939–45 амер. капіталовкладення у К. зросли з 4 до 5 млрд

дол., натомість брит. зменшилися з 2,5 до 1,7 млрд дол. У серпні 1940 під час зустрічі В. Маккензі Кінґа з президентом США Ф. Д. Рузвельтом був підписаний план спільної оборони двох держав, що викликало невдоволення Лондона. Після встановлення дипл. відносин з СРСР (12.06.1942), К. надала йому допомогу бл. 160 млн дол. (до вересня 1945), що становило 6,8% від заг. суми канад. допомоги, 85,5% якої отримала В. Британія. Війна закріпила міжнарод. позиції К., що стала однією з провідних країн світу.

На виборах до федерального парламенту у червні 1945 знову перемогла Ліберальна партія на чолі з У. Л. Макензі Кінґом. У лист. 1948 партію очолив новий лідер – франко-канадець, колишній адвокат Л. Сен-Лоран. Ліберали впевнено перемогли на виборах 1949 і 1953, унаслідок чого формували міцну парламент. більшість. Вони здійснювали політику «планованої економіки» і проводили соц. реформи: пенсійного забезпечення, розширення рамок страхування з безробіття, реорганізацію системи мед. обслуговування. Продовжився динамічний пром. розвиток К., який супроводжувався освоєнням нових територій, зростанням населення, процесами урбанізації. За 10 післявоєнних років завдяки стрімкому розвитку виробництва, видобувних секторів і сфери послуг К. остаточно стала індустріальною урбанізованою державою. Якщо до війни один з трьох канад. робітників був зайнятий у с/г, то до кінця 1950-х рр. – лише один із восьми, два з трьох канадців жили у містах. Зміцнився суверенітет К. 1945 вона була серед країн-засновниць ООН. 1947 було схвалено Акт про канадське громадянство. 1949 Верховний суд К. отримав статус найвищої апеляційної інстанції, а федеральний парламент – право доповнювати канад. конституцію. 1949 Ньюфаундленд, який до того був брит. домініоном, став провінцією К. 1952 ген.-губернатором К. уперше став канадець В. Мессі. Зовн. політика К. в умовах «Холодної війни» базувалася на концепції інтеграції її оборони зі США. 1946 К. і США підписали угоду про військове співробітництво, яка передбачала надання Канадою військових баз і розміщення амер. військ на її території. 1947 підписано амер.-канад. декларацію «Про мирне співробітництво у сфері оборони», для її реалізації створено спільну Раду. 1949 К. стала співзасновником НАТО. К. брала участь у Корейській війні (див. *Корейська війна 1950–53*) у рамках виконання рішень ООН, була третьою за чисельністю державою-учасником. Збільшилися військові витрати К. – з 25% її держбюджету (1949) до майже половини (1950–51). Значно посилилася економічна інтеграція К. і США. 1950 вони підписали угоду про екон.

співробітництво, яка передбачала об'єднання їхніх виробничих і сировинних ресурсів для військ. потреб. Посилився вплив США на канад. економіку. До серед. 1950-х років на США доводилося 60% усього канад. експорту і 70% імпорту. Американці володіли чи контролювали 39% канад. виробництва, 57% нафтогазової, 46% гірничовидобувної й металоплавильної пром-ті, 79% виробництва гуми, 89% автомобілебудування. У імперських справах К. виступала за подальшу децентралізацію і не підтримувала брит. плани єдиної зовн. і оборон. політики *Співдружності націй* (до 1946 – Британська співдружність націй). Під час Суецької кризи К. засудила брит.-франц. інтервенцію в Єгипет і повністю підтримала позицію США. Мін. закорд. справ Лестер Пірсон запропонував створення і сприяв організації миротворчої місії ООН (United Nations Emergency Force) для урегулювання кризи, за що 1957 отримав Нобелівську премію миру.

Екон. спад, що розпочався 1954, був однією з причин поразки Ліберальної партії на виборах 1957 після тривалого перебування при владі (1935–57). Перемогли консерватори (тоді партія називалася Прогресивною консервативною), які висунули гасла захисту «рядових канадців» і відродження нац. економіки. Вони сформули уряд консерваторів на чолі з Д. Дифенбейкером (1957–63), який одразу здійснив низку заходів у соц. сфері й б-бі з безробіттям, зокрема, виділив субсидію 1 млрд дол. на програму сусп. робіт. На позачергових виборах 1958 консерватори здобули 53,6% голосів і 208 (з 265) місць у Палаті громад, найчисельнішу парламент. більшість за всю історію К. Таким триумфом вони завдячували реалізації урядом бачення «нової Канади». Його складовою була програма «Дорога до ресурсів» (1958), яка передбачала будівництво понад 100 автомобільних доріг загальною протяжністю 7 684 км і сприяла освоєнню пн.-зх. територій. Було розширено держ. допомогу фермерам, відкрито новий ринок для канад. зерна в Китаї. Однак погіршення світової екон. кон'юнктури мало негативний вплив на К. Бюджетний дефіцит сягнув 1961 рекордного рівня, безробіття зросло до 11%. 1962 для стимулювання економіки уряд провів девальвацію долара. У сфері зовн. політики, з одного боку, 1957–58 К. і США створили Об'єднане північноамер. командування у сфері протиповітряної оборони (НОРАД), 1959 підписали угоду про побудову в К. телекомунікацій для системи протиракетного попередження. З іншого боку, уряд відмовився від попередніх домовленостей зі США щодо придбання ракет «Бомарк», призначених для транспортування ядерних боєголовок,

і бомбувальників «Старфайтер», не підтримав створення багатосторонніх ядерних сил НАТО. Після революції 1959 на Кубі і ракетної кризи 1962 К. продовжила підтримувати відносини з цією державою, відмовилася від вступу до *Організації американських держав*. Канад. уряд також виступив проти приєднання В. Британії до «Спільного ринку», що загрожувало експорту канад. с/г продукції до цієї держави. 1961 К. стала членом-засновником Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), що об'єднує розвинені держави з ринковою економікою і високим рівнем життя населення. 1962 К. запустила свій супутник (Alouette 1), і стала третьою у світі космічною державою.

1960 розпочалася *«Тиха революція»* у Квебеку. Контроль над провінційним урядом встановила Ліберальна партія Квебеку. Її уряд, очолюваний Жаном Лесажем, ініціював у межах всієї країни рух на захист прав франко-канадців, які скаржилися на мовну дискримінацію і домагалися визнання англо-канадцями франц. спадщини Квебеку. Цей уряд виступав за розширення повноважень органів влади провінції, зокрема, у сфері економіки. Відбулося різке посилення сепаратистських настроїв у Квебеку з вимогами відокремлення від К. і створення незалежної держави. На поч. 1960-х років кілька сепаратистських груп боролися за владу на провінційних виборах. Деякі групи, передусім Фронт звільнення Квебеку (FLQ), використовували терористичні методи. Проте переважна більшість франко-канадців виступала за «спеціальний статус» Квебеку, який передбачав розширення повноважень місцевих органів влади, передачу в розпорядження провінції більшої частини прямих податків, надання їй права формування торг. політики, перетворення К. на двомовну державу.

Екон. проблеми, критика оборонної політики уряду і розвиток націоналіст. руху в Квебеку були підґрунтям перемоги на парламент. виборах 1963 Ліберальної партії і формування уряду Л. Пірсона (1963–65). 1963 була створена Канад. економічна рада – дорадчий орган із представників фін.-пром. кіл для посилення держ. регулювання економіки. Невдовзі економіка відновила зростання. Зріс внутр. попит на канад. продукцію, що було зумовлено збільшенням населення, переважно за рахунок імміграції (1946–69 до К. приїхало понад 3 млн осіб) і зростанням рівня його життя. Уряд розширив соц. програми, 1964 розпочав запровадження нац. пенсійного плану, 1965 – нац. програми мед. страхування. Інтенсивно освоювалися природні багатства пн.-зх. регіонів (майже 80% території К.). Продовжилася реалізація програми «Дорога до ресурсів», відбувалося масштабне буд-во

гідроелектростанцій. Розбудова транспортно-енергетичної інфраструктури стимулювала пром. розвиток і приваблювала іноз. інвестиції. За 20 післявоєнних років обсяг амер. капіталовкладень у К. збільшився майже у 6 разів і становив 21,1 млрд дол. Надходженню іноз. капіталу сприяв політ. й інвестиц. клімат, пільги для країн-інвесторів. За обсягом пром. виробництва К. посіла 7-ме місце у світі, а також залишалася серед найбільших експортерів зерна. 1964 парламент ухвалив сучасний держ. прапор К.

За другого уряду Л. Пірсона (1965–68) заострилася проблема Квебеку. 1966 до влади в провінції прийшла партія Національний союз (НС), яка мала підтримку ультра націоналістів. НС вимагав «рівності або незалежності» і взяла курс на конфронтацію з федеральними властями. Під час відвідування Всесвітньої виставки в Монреалі у червні 1967 франц. президент Ш. де Голль виголосив з балкона ратуші гасло квебекських сепаратистів «Хай живе вільний Квебек!». Л. Пірсон прореагував на це заявою про неприпустимість втручання у внутр. справи К., після чого франц. президент перервав свій візит. Відбулося погіршення відносин між К. і Францією. У зовн. політиці уряд орієнтувався на США, прийняв на озброєння амер. ядерні боєголовки, підтримував воєнні дії США у В'єтнамі.

Напередодні парламент. виборів 1968 новий лідер Ліберальної партії франко-канадець П. Трюдо рішуче засудив сепаратизм, що завойовувало йому підтримку англо-канадців, а обіцянки зробити франц. фактор більш впливовим в Оттаві – симпатії франко-канадців Квебеку. На виборах 1968 ліберали перемогли і П. Трюдо сформував свій перший кабінет. П. Трюдо формував уряди до 1984, за винятком 9 місяців у 1979–80 (консервативний уряд Дж. Кларка), оскільки за його лідерства ліберали перемагали також на виборах 1972, 1974 і 1980. За роки урядування кабінетів П. Трюдо Канада досягла вагомих успіхів у своєму розвитку. ВВП зріс з 79,8 млрд дол. (1969) до 207,7 млрд дол. (1977), чисельність населення – з 21 млн (1969) до 24 млн (1980) осіб. Проте світова енергетична криза 1973–75 мала на К. негативний вплив, призвела до екон. спаду й інфляційних процесів, незважаючи на її багаті енергетичні ресурси. Це обумовлювалося, між іншим, їх нерівномірним розташуванням на території країни (у зх. і пн. регіонах, віддалених від головних пром. центрів) і підпорядкуванням стратегічних секторів економіки амер. капіталу (понад половину канад. підприємств контролювали амер. компанії). В умовах зростання світових цін на нафту енергетично багаті зх. провінції (Альберта, Саскачеван

і Брит. Колумбія) отримували надприбутки, проте сх. провінції К. зазнавали величезних збитків через енергетичний голод. У той час 60% канад. нафти і 30% газу надходили до США. Через стурбованість енергетичним самозабезпеченням й іноз. власністю у виробничому секторі, а уряд П. Трюдо ініціював нову екон. політику, складовою якої було обмеження іноз. інвестиції в економіку К. і частковий держ. контроль над цінами на нафту. 1973 створено Агентство перегляду іноземних інвестицій (FIRA). Розроблено Нац. енергетичну програму (NEP). 1975 створено держ. компанію «Петро-Канада», яка зайняла 2-ге місце серед нафтогазових компаній країни і відіграла важливу роль у проведенні нової енергет. політики. З 2-ої пол. 1970-х уряд дедалі активніше втручався в екон. процеси – крім ретельнішого контролю за іноз. інвестиціями, сприяв розвитку нац. підприємництва, намагався забезпечити гармонійний розвиток різних регіонів. Зарубіжні інвестори і значна частина канад. бізнесу негативно сприйняли посилення урядового втручання в екон. життя. Тим більше, що екон. проблеми залишилися – інфляція і банківські відсотки продовжили зростати, 14% канад. робітників 1983 не мали роботи, що було найвищим показником з часу «великої депресії».

У Квебеку 1968 сформувалася Партія Квебеку, яка виступала за повну незалежність цієї провінції. П. Трюдо пообіцяв створити рівні можливості для франко- і англосовних канадців в усіх сферах. 1969 парламент схвалив Офіційний акт про мови, який запроваджував двомовність. Він вимагав від федеральних служб вживання франц. мови на територіях, де принаймні 10% населення розмовляло цією мовою, і аналогічного вживання англ. мови. Однак це не вирішило проблему. 1970 члени радикал. групи Фронт звільнення Квебеку викрали в Монреалі двох брит. торгових представників, вбили міністра провінції. Уряд П. Трюдо застосував рішучі заходи – до Квебеку було введено війська, поліція заарештувала сотні прихильників Фронту. Терористичні акти припинилися, але сепаратистські настрої залишилися. 1976 Партія Квебеку перемогла на провінційних виборах, її лідер Левеск'ю став прем'єром Квебеку. 1980 у провінції було проведено референдум стосовно надання провінційній владі повноважень для переговорів з федеральним урядом щодо незалежності Квебеку. Однак бл. 60% учасників референдуму відкинули цю пропозицію. Останній уряд П. Трюдо провів конституційну реформу. 17.04.1982 набула чинності нова Конституція К. – «Конституційний акт 1982», який замінив Акт про Британську Пн. Америку 1867 і завер-

шив становлення повного держ. суверенітету К. Конституційний акт ліквідував потребу схвалення В. Британією поправок до канад. Конституції, включав новий Білль про права («Канад. хартія прав і свобод»), розширив повноваження провінцій. Представники Квебеку не підписали Конституційний акт, що заклало підґрунтя для подальшого загострення ситуації. Уряд П. Трюдо вніс багато нового в зовнішньополіт. орієнтацію К.: встановив дипл. відносини з КНР; зміцнив і розширив відносини з країнами Лат. Америки і Тихоокеанського басейну; розвивав тісніші відносини з державами Європи; переглянув військ. зобов'язання К. у рамках НАТО; поширив юрисдикцію К. на великі р-ни Арктики тощо. Водночас офіц. Оттава обрала незалежніший курс у відносинах зі США, тож вони характеризувалися деякою напруженістю. Між іншим, уряд США негативно оцінив готовність К. прийняти амер. громадян, які перейшли через кордон, щоб уникнути участі у *В'єтнамській війні 1957–73*. З 1976 К. стала членом новоствореної «групи семи» (G7) найбільших економік світу («Велика сімка»).

У червні 1984 П. Трюдо пішов у відставку і новим лідером Ліберальної партії став Джон Тернер (до вересня 1984). На загал. виборах у вересні 1984 переконливу перемогу (211 місць з 282) здобула Прогресивна консервативна партія на чолі з Б. Малруні. Екон. політика урядів Малруні (1984–93) була спрямована на згортання держ. регулювання економіки, забезпечення більшої свободи для приватного підприємництва, стимулювання капіталовкладень, зокрема іноземних. На кін. 1980-х років К. мала великий держ. сектор – майже 70% залізниць, 70% видобутку електроенергії, 90% земельних угідь і 70% лісів. У той же час держ. власність фактично не поширювалась на гірничовидобувну і оброблювальну пром-сть, торгівлю і будівництво, де головну роль продовжував відігравати нац. та іноз. приватний капітал.

У 1980-х роках консервативний уряд Б. Малруні проводив політику «відкритих дверей». Він припинив Нац. енергетичну програму, заохочував іноземні інвестиції і приватне підприємства. Це привело до пожвавлення економіки. З кін. 1980-х років канад. економіка стрімко зростала, що забезпечило зменшення безробіття (до бл. 7%), високий рівень зарплати і пенсійного забезпечення. ВВП на душу населення на поч. 1990-х років складав 23,8 тис. дол. США. 1988 прем'єр-міністр Б. Малруні й президент США Р. Рейган підписали двосторонню угоду про вільну торгівлю (FTA), яка поетапно продовж 10 років мала ліквідувати численні тарифні і нетарифні торговельні бар'єри між

К. і США. Проте вона не була реалізована, оскільки її замінила *Північноамериканська угода про вільну торгівлю* (НАФТА) між Канадою, США і Мексикою (1992, вступила в дію 01.01.1994), яка створювала єдиний ринковий простір у Пн. Америці. Завдяки НАФТА екон. інтеграція і обсяги торгівлі між К. і США суттєво зросли (1998 на США доводилося 85% канад. експорту і 77% імпорту). 1989 К. приєдналася до Організації американських держав.

1987 Б. Малруні дійшов згоди з главами 10 провінц. урядів про далекосяжні конституційні зміни (угода Міч Лейк). Згідно з ними, кожна провінція могла відмовитися від участі в нових загальнонац. програмах і накласти вето на будь-які конституційні зміни, що стосувалися федеральних установ чи формування нових провінцій. Головний пункт цієї угоди стосувався визнання Квебеку «особливим суспільством». Для набуття чинності її мали ратифікувати усі 10 провінцій до 23.06.1990, однак це зробили тільки вісім. Опоненти угоди вважали, що вона надасть провінційному уряду Квебеку надто багато влади, особливо над англійською меншістю. Після провалу угоди сепаратист. настрої у Квебеку знову посилювалися. 1991 уряд Малруні запропонував новий план змін до Конституції, який передбачав: визнання Квебеку «особливим суспільством»; заміну принципів формування сенату шляхом його обрання; самоуправління корінного населення і передачу деяких федеральних повноважень провінціям. У серпні 1992 глави 10 провінційних урядів досягли згоди про внесення на основі цього плану змін до Конституції. Проте на жовтневому референдумі 1992 більшість канадців проголосували проти цієї угоди. Після цього в червні 1993 Б. Малруні пішов у відставку, а його замінила К. *Кемпбелл*, перша жінка на посаді прем'єр-міністра К. У сфері зовн. політики К. у 1980–90-х роках намагалася виконувати роль своєрідного буфера між США і РФ, США і Францією, США і країнами, які розвиваються, що сприяло піднесенню її авторитету у світовій політиці. На поч. 1991 канад. збройні сили взяли участь у *Кувейтській війні 1990–91*. Це була їхня перша участь у бойових діях з часу війни в Кореї.

На загал. виборах у жовтні 1993 Прогресивна консервативна партія зазнала катастрофічної поразки. Вона отримала у Палаті лише 2 місця (до виборів мала 169). Перемогу здобули ліберали, їхній лідер Ж. *Крет'єн* очолив кабінет. Він зіштовхнувся з такими осн. проблемами як екон. рецесія, політична фрагментація вздовж регіонал кордонів і відновлення руху за незалежність Квебеку. Невдовзі екон. зростання відновилося і стійко тривало увесь період урядування лібералів (майже на 3% на рік). Продовжилося освоєння

багатих природних ресурсів, передусім нафти і газу. Водночас одним із осн. напрямів екон. політики уряду було зміщення акцентів на оброблювану пром-сть і високотехнологічний сектор. Значні можливості для цього надавала НАФТА. Осн. торг. партнером К. залишалися США, куди надходило 85% канад. експорту. Екон. зростання і урядові заходи дозволили стабілізувати фінанси на федерал. і провінційному рівнях. Водночас більш жорстка фінансова політика переклала частину витрат на муніципальну владу і громадян, зменшила соц. підтримку людей з низьким рівнем доходів і безробітних, що викликало їхнє невдоволення. У зв'язку з цим у провінціях владу часто здобували опозиційні партії.

1994 Партія Квебеку знову перемогла на провінційних виборах і її лідер Люсьєн Бушар став прем'єр-міністром Квебеку. У жовтні 1995 у провінції відбувся новий референдум про незалежність, який виявив майже однакову кількість тих, хто проголосував «за» (49,4%) і «проти» (50,6%). Після цього (листопад 1995) уряд Ж. Крет'єна провів через парламент закон, який вміщував низку поступок Квебеку. Л. Бушар відклав новий референдум на пізніший період, а федеральний уряд Ж. Крет'єна передав питання про відокремлення Квебеку від К. на розгляд Верховного суду. За його вердиктом (1998) Квебек мав право на вихід зі складу К. у разі перемоги прихильників незалежності на референдумі у цій провінції за умов чітко сформульованого питання, що виноситься на референдум, і отримання кваліфікованої більшості (тобто 2/3) голосів учасників референдуму. Тим часом, відновлення економ. зростання К. дозволило ліквідувати дефіцит бюджету провінції, зменшити безробіття. Позиція Л. Бушара стала прагматичнішою, а ідея незалежності Квебеку втратила колишню популярність (2001 лише 12% жителів були готові проголосувати за неї). З іншого боку, активізувалося радикальне крило Партії Квебеку, що примусило Л. Бушара подати у відставку в січні 2001. Новим керівником партії і провінційного уряду став Б. Ландрі, який розпочав підготовку до нового референдуму з питання незалежності. Проте 2003 9-річне урядування Партії Квебеку закінчилося. Перемогу на провінційних виборах здобула Ліберальна партія Квебеку (ЛПК), яка обстоювала принципи федералізму і надання Квебеку «особливого статусу» у складі К. 1999 на Пн.-західних територіях було створено нову федеральну територію Нунавут, що мовою інуїтів (канад. ескімосів) означає «наша земля». Більшість населення цієї самоуправної території в Арктиці складають тубільні народи.

Після терактів 11.09.2001 Вашингтон і Оттава підписали угоду про створення «зони північноамериканської безпеки», яка, між іншим, передбачала зміцнення кордону між державами через посилення прикордонних пунктів і переміщення туди підрозділів Нац. гвардії США. У січні 2002 К. направила контингент регулярних військ до Афганістану у складі стабілізаційних сил США і міжнародної місії під керівництвом НАТО, що діяли за рішенням ООН. Проте К. відмовилася приєднатися до організованої США коаліції проти Іраку (бер. 2003). Це спричинило напружені внутр.-політ. дебати у К. і деяке напруження у відносинах із США. Уряд К. наполягав на розв'язанні міжнар. конфліктів із використанням механізмів ООН і використанні НАТО як багатосторонньої орг-ції на противагу одностороннім діям США.

Оскільки ліберали перемогли на виборах 1997 і 2000, Ж. Крет'єн очолював уряди до грудня 2003, коли передав головування в партії Полу Мартіну, колишньому міністру фінансів. На виборах 2004 Ліберальна партія знову перемогла, але не отримала переважаючої більшості місць у Палаті, натомість опозиція стала сконсолідованою. Становище уряду ускладнювали фінансові скандали, пов'язані з надходженнями урядових коштів певним компаніям у Квебеку напередодні і після референдуму 1995. Для розслідування цієї справи була створена спец комісія (2005). Не зважаючи на складну ситуацію, уряду П. Мартіна вдалося провести реформу у сфері охорони здоров'я і легалізувати одностатеві шлюби (2004). З поч. XXI ст. важливою проблемою безпеки К. стала загроза тероризму. У червні 2006 відбулася велика анти-терористична операція у Торонто, під час якої були заарештовані 17 осіб у підозрі в підготовці під впливом «Аль-Каїди» терористичних атак.

2006 ліберали програли на виборах консерваторам, лідер яких С. Гарпер очолив уряд. У листопаді 2006 парламент визнав квебекців нацією «в об'єднаній Канаді», чим перехопив ініціативу у сепаратистів, які теж готували подібну ініціативу, але без уточнення про «об'єднану Канаду». Канад. економіка стійко зростала до кін. 2008. У вересні 2007 канад. долар досяг паритету з американським (вперше з 1976). У жовтні 2008, коли фін. криза вразила США і очікувався її негативний вплив на К., відбулися дострокові парламент. вибори, на яких консерватори знову перемогли, а Ліберальна партія здобула лише 26% голосів (найнижчий показник за усю її історію). Проте консерватори не отримали переважаючої більшості місць у Палаті, яка спричинила політ. кризу («парламентський диспут 2008–09»). Проблеми з затвердженням бюджету 2009, через неузгодженість окремих його

положень (зокрема, відкладалася реалізація програми досягнення рівності в оплаті праці чоловіків і жінок, тимчасово скасовувалося право працівників держ. сектора страйкувати з питань зарплатні, обмежувалося держ. фінансування політ. партій), паралізувала роботу парламенту. Парламент зумів прийняти новий бюджет лише у січні 2009.

Глобальна фін.-екон. криза 2008–09 негативно вплинула на фінансову систему К. і призвела до рецесії економіки. 2009 виник дефіцит бюджету (після 12 років профіциту). Проте загалом К. пережила фінансову кризу і екон. рецесію краще, ніж більшість розвинених держав. 2010 К. приймала зимові Олімпійські ігри у Ванкувері (Брит. Колумбія).

У червні 2008 прем'єр-міністр С. Гарпер виступив із офіційним вибаченням уряду за систему закритих шкіл-інтернатів для навчання і виховання корінного (індіанського й інуїтського) населення, що існувала з кін. XIX ст. Ці школи асимілювали дітей у домінуючій культурі і спонукали корінне населення відмовлятися від своєї культурної ідентичності. Діти у таких школах були відірвані від родин; часто вони ставали жертвами насилля. Між 2008 і 2013 відбулося кілька подій у пам'ять про досвід, пережитий учнями цих шкіл. 2010 Комісія правди і примирення розпочала слухання справи, які закінчилися 2015 публікацією багатотомної доповіді і створенням Нац. центру правди і примирення. Ця справа демонструє центральність принципів мультикультуралізму в сусп.-політ. житті К.

2011 опозиційні партії винесли уряду вотум недовіри, унаслідок чого у травні 2011 відбулися позачергові вибори. Консерватори на чолі зі С. Гарпером знову перемогли і цього разу здобули більшість місць у Палаті (166). Ліберали отримали менше 20% голосів виборців. Натомість 30,6% голосів виборців і 103 місця у Палаті (з них 59 місць у Квебеку, більше, ніж Блок Квебеку) отримала Нова демократична партія (НДП). Це соціал-демократична партія, яка утворилася у 1961 і бере початок від робітничо-фермерської Федерації кооперативного співробітництва (1933). Після виборів вона замінила Ліберальну партію у ролі офіційної опозиції в Палаті громад.

У грудні 2011 К. стала першою країною, яка офіц. вийшла з Кіотського протоколу (1997, чинний з 2005) про обмеження викидів у атмосферу парникових газів. У листопаді 2012 К. приєдналася до переговорів тихоокеанських держав про досягнення торговельної угоди Транстихоокеанське партнерство (ТТП). 2014 К. розпочала нанесення на карту морського дна Арктики на підтримку претензій на суверенітет над територією, що

простягається до Північного полюсу. Рос. підводна експедиція на Північний полюс 2007 кинула виклик територіальним претензіям К. на Арктику, яку вона вважала своєю суверенною територією. Уряд С. Гарпера засудив анексію Росією Криму у березні 2014 і підтримку нею антиурядових виступів на сході й півдні України. Разом з ін. розвинутими державами, К. застосувала до Росії низку екон. санкцій. У жовтні 2014 К. приєдналася до організованої США коаліції для нанесення авіаударів по бойовиках «Ісламської держави» (ІДІЛ). У травні 2015 парламент прийняв новий антитерористичний закон (Bill C-51), який розширив повноваження розвідувальних служб у цілях безпеки.

2015 розпочалася рецесія канад. економіки, значною мірою пов'язана зі зменшення світових цін на нафту. Це вплинуло на політичні уподобання канадців під час виборів у жовтні 2015. Негативний вплив на імідж Консервативної партії мала також низка політичних скандалів (з 2012).

Гучні поразки Ліберальної партії на виборах 2008 і 2011 поставили під сумнів її майбутнє як провідної політ. партії К. 2013 змінився її лідер, партію очолив Дж. Трюдо, син колишнього прем'єр-міністра П. Трюдо. Передвиборча кампанія 2015 тривала 78 днів і була найдовшою в історії К. за понад 100 років. Ліберали виступали у ній з більш лівих позицій, ніж Нова демократична партія. Урешті Ліберальна партія здобула переконливу перемогу – 39,5% голосів виборців і переважаючи більшість у Палаті (184 місця). Консерватори отримали 31,9% голосів (99 місць), НДП – 19,7% (44), Блок Квебеку – 4,7% (3), Зелені – 3,4% (1), інші партії – 8% (незалежні – 7). НДП втратила статус офіційної опозиції. При формуванні свого кабінету Дж. Трюдо застосував гендерно-збалансований підхід (по 15 міністрів чоловіків і жінок), що було виконанням однієї з його передвиборчих обіцянок. Інша включала легалізацію марихуани для рекреаційних цілей. Відповідне законодавство було схвалене парламентом у червні 2018. Серед серйозних соц. проблем, з якими зіштовхнувся новий уряд, були численні спроби самогубства серед представників індіанської спільноти («Першої нації») у півн. частині Онтаріо, спричинені депресією і зловживанням наркотиками, значною мірою пов'язаними з браком можливостей отримати добру освіту і роботу. 2016 уряд виділив 53 млн дол. на 3 роки для покращення «ментального здоров'я» і протидії самовбивствам у тубільних спільнотах. У жовтні 2017 він заявив про виплату компенсації тисячам представників корінного населення, відлучених від їхніх родин і вихованих у сім'ях білого середнього класу десятиліття тому.

У лютому 2016 Дж. Трюдо, Б. Обама і лідери ще 10 тихоокеанських держав підписали угоду про Транстихоокеанське партнерство (ТТП). У жовтні 2016 К. підписала також угоду про вільну торгівлю з ЄС. У березні 2016 відбувся державний візит Дж. Трюдо до США, який засвідчив повне взаєморозуміння між лідерами двох держав (на відміну від прохолодних відносин між Б. Обамою і С. Гарпером). За президентства Б. Обами продовжувався стрімкий розвиток канад.-амер. виробничої кооперації, інвестицій і двосторонньої торгівлі (1 млрд дол. на день, найбільші обсяги торгівлі у світі). Двостороння торгівля склала у 2017 понад 680 млрд дол., інвестиції – понад 800 млрд. К. була найбільшим іноз. постачальником енергетичних ресурсів (нафти, газу, електроенергії) до США. Президент США Д. Трамп (з січня 2017) з багатьох питань мав протилежні погляди, ніж Дж. Трюдо. Коли Д. Трамп підписав виконавчий наказ про тимчасову заборону прийому до США біженців, особливо з Ірану, Іраку, Сирії, Сомалі, ьа ін., Дж. Трюдо відповів на неї заявою, що канадці вітають усіх, хто втікає від переслідувань, терору і війни, незалежно від релігії, бо К. сильна своїм різноманіттям. Після цього до К. рушили тисячі біженців, що з часом створило проблеми щодо забезпечення усіх їхніх потреб. Опозиція звинуватила Дж. Трюдо у втраті контролю над імміграцією, що спонукало уряд відмовитися від заохочення біженців. У квітні 2018 Д. Трамп оголосив про підвищення імпорتنих тарифів на алюміній і сталь на підставі потреб нац. безпеки, що заклало підґрунтя для потенційної торговельної війни між США і К. та викликало гостру критику Дж. Трюдо. Напруження у відносинах між двома лідерами посилилося після саміту «Групи семи» (G7) у м. Ла-Мальбе (червень 2018). Після заяви Дж. Трюдо на прес-конференції, що у разі необхідності К. також накладе тарифи на товари США, Д. Трамп відкликав свою підтримку заключного комюніке саміту і у Твіттері охарактеризував канад. прем'єра як «нечесного і слабкого». Палата громад К. одноголосно засудила персональні атаки Д. Трампа на Дж. Трюдо.

К. має професійну армію, що формується на добровільних засадах. 2016 після перегляду оборонної політики канад. уряд оголосив про збільшення військового бюджету на 70% продовж наступного десятиліття. К. має без'ядерний статус, виступає за зміцнення НАТО, розширення його впливу у світі. Канад. збройні сили беруть активну участь в миротворчих операціях під егідою ООН.

2017 К. була 18-ю економікою світу з ВВП (за паритетом купівельної спроможності) 1, 769 трлн дол. США. Останніми роками канад.

економіка демонструвала стабільне зростання, у 2017 – бл. 3%. Інтенсивно розвивається енергетичний сектор, особливо видобування нафти у зах. провінціях (Альберта, ін.). У галузі нафтовидобутку К. займає 7-му позицію у світі та має 13% розвіданих світових нафтових резервів (треті найбільші, після Венесуели і Сауд. Аравії). К. має також значний виробничий сектор, зосереджений в півд. Онтаріо і Квебеку, включаючи автомобілебудування і авіонавтику. К. має високий рівень розвитку науки. 2015 вона витратила на внутр. дослідження і розвиток бл. 31,6 млрд канад. дол., з яких бл. 7 млрд дол. було надано федеративними і провінційними урядами. На 2015 К. мала 13 Нобелівських лауреатів у галузях фізики, хімії і медицини. Доступ до Інтернету в К. (94% населення у 2014) серед найкращих у світі. Водночас К. залишається одним з найбільших світових виробників і постачальників с/г, включаючи пшеницю. К. є державою, привабливою для імміграції. Між 1990 і 2008 її населення зросло на 5,6 млн осіб, тобто на 20,4%, між 2011 і травнем 2016 – на 1,7 млн осіб (бл. 5%). ВВП на душу населення 2017 складав 48 300 дол. США (34 місце у світі). Рівень майнової нерівності в К. порівняно низький. За найважливішими критеріями якості життя – загальний рівень і прогнозована тривалість життя, можливості здобуття освіти, стан довкілля, розвиток культури і мистецтва, особиста безпека людини – К. визнається «найкращим у світі місцем для проживання». Вона вважається також моделлю багатокультурного суспільства, яке приймає іммігрантів з усіх країн світу і забезпечує ефективний захист їхніх культурних прав.

К. була першою державою (разом із Польщею), яка визнала незалежність України 02.12.1991 і 27.01.1992 встановила з нею дипл. відносини. Відтоді К. незмінно підтримує зусилля укр. урядів щодо проведення реформ і розвитку демократії. К. і Україна мають тісні двосторонні відносини, обумовлені істор. зв'язками, великою укр.-канад. спільнотою, спільними цінностями й інтересами взаємовигідного партнерства. Укр. діаспора у К. 1991 складала 1 млн 54 тис. осіб (3,8% населення); 2006 – 1 млн 209 тис (3,87%); 2016 – з бл. 1 млн 356 тис осіб. Більшість укр. канадців народилася в К., лише 11,5% з них (2011) розмовляють укр. мовою. Канадці укр. походження є 11-ю за чисельністю етн. групою. Водночас К. є третьою державою світу за кількістю українців (після України і РФ). Переселення українців до К. розпочалося 1891. Вони селилися переважно громадами у преріях (провінції Онтаріо, Манітоба, Саскачеван, Альберта, Брит. Колумбія), зберігаючи елементи свого колишнього побуту,

рідну мову, культуру і традиції. Друга хвиля масового переселення українців до К. відбулася після Другої світової війни, третя – після розпаду СРСР. Понад 200 місцевостей у К. мають укр. назви. З часу перебування українців на канад. землі виходило понад 250 укр. періодичних видань. 1951 у м. Палермо біля Торонто було встановлено перший у К. пам'ятник Т. Шевченку (подарунок українцям К. від уряду УРСР). 1952 зусиллями Товариства об'єднаних українських канадців створено музей Т. Шевченка в м. Оквілл, пров. Онтаріо (після пожежі 1988 відроджено 1995 у м. Торонто). 1956 у м. Вінніпег відкрито пам'ятник і музей І. Франка, 1961 – пам'ятник Т. Шевченку (біля парламенту Манітоби), 1975 – пам'ятник Лесі Українці у Торонто (на замовлення Жіночої ради Конгресу українців Канади). Після 1991 відкрито пам'ятники Т. Шевченку та І. Франку в Торонто (1992), Т. Шевченку в Оттаві (2011) та ін. Серед відомих канадців укр. походження – бізнесмен і меценат Петро Яцик, генерал-губернатор (1990–1995) Рамон (Рей) Гнатишин, перша канад. жінка-астронавт Роберта Лінн Бондар, телепродюсер, генерал. директор телевізійної мережі СТВ (1998–2011), філантроп Іван Фекан, художник Василь Курилик, історики Іван Лисяк-Рудницький і Орест Субтельний, скульптор Лео Мол (Леонід Молодоханин), міністр закордонних справ Христя Фріланд (з 2017), прем'єр-міністри провінцій Манітоба (Гері Філмон, 1988–1999), Саскачеван (Рой Романов, 1991–2001), Альберта (Ед Стельмах, 2006–11), та інші. Існує багато укр. канад. інституцій, серед яких найвпливовішим є Конгрес українських канадців (засн. 1940) і Українська національна федерація Канади (засн. 1932). Діють українознавчі наукові інституції – Канадський інститут українських студій (Ун-т Альберти, Едмонтон (засн. 1976) і Ун-т Торонто), Центр українських канадських досліджень (Ун-т Манітоби), Українське канадське товариство Тараса Шевченка і Український культурний і освітній центр («Осередок») у м. Вінніпег, Український музей Канади (Саскатун, пров. Саскачеван, з осередками у осн. містах західної К.), Український культурний центр в Торонто та ін.

З 1991 К. надає підтримку дем. перетворенням, політ. і екон. реформам в Україні, її інтеграції до євроатлантичних структур. Декларація «Про особливе партнерство» (1994, поновлена 2001 і 2008) відзначає підтримку К. розвитку України і важливість двосторонньої співпраці. Країни підписали низку угод і меморандумів про порозуміння у галузях торгівлі, підприємництва, транспорту, технічної співпраці, оборони і взаємної правової допомоги. Серед них Договір про спри-

яння і захист іноз. інвестицій (1995), Конвенція про уникнення подвійного оподаткування (1996), Договір про повітряний транспорт (1999, доповнений 2014). 2010 було започатковано переговори про вільну торгівлю між двома державами. Відповідну угоду (CUFTA) було підписано 17.07.2016 (вступила у дію 01.08.2017). Двосторонні візити високого рівня включають офіц. і держ. візити до України прем'єр-міністрів Ж. Крет'єна (1999), С. Гарпера (2010, 2014, 2015), Дж. Трюдо (2016), генерал-губернаторів Рамона Гнатишина (1992), Адрієн Кларксон (2005), Мікаель Жан (2009), до Канади – президента Л. Кравчука (1994), Л. Кучми (2000), В. Ющенко (2008), П. Порошенка (2017) та ін. У березні 2014 С. Гарпер був першим лідером «Групи семи», хто відвідав Україну після анексії Росією Криму.

З 1992 К. сприяє реалізації в Україні програм, спрямованих на підтримку зростання, інклюзивного урядування, забезпечення миру і безпеки, розвитку малого і середнього бізнесу, вирішення термінових гуманітарних потреб. К. була учасником багатьох місій для спостереження за виборчим процесом в Україні. У рамках Глобального партнерства проти поширення зброї і матеріалів масового знищення К. і Україна співпрацюють у сфері ядерної безпеки, включаючи Чорнобильський фонд «Укриття». З 2014 К. є лідером міжнар. підтримки України у протистоянні агресії Росії. У координації з партнерами і союзниками К. наклала санкції на понад 300 рос. і укр. фіз. осіб і компаній. 2014 близько 300 канад. спостерігачів брали участь у моніторингу президент. і парламент. виборів в Україні. 50 канад. спостерігачів входять до складу спец. моніторингової групи ОБСЄ в Україні (до 31.03.2019). З січня 2014 до липня 2018 К. виділила Україні допомогу у розмірі понад 750 млн. дол. США, включаючи 400 млн пільгових позик на стабілізацію екон. ситуації і понад 245 млн дол. на двосторонню допомогу з розвитку. Канад. уряд зобов'язався також надати допомогу 74 млн дол. США на підтримку стабілізації України, потреби сектора безпеки і понад 37 млн дол. на гуманітарні потреби найвразливіших категорій громадян, які постраждали від конфлікту на сході України.

У сфері оборони К. підтримує особливе партнерство між Україною і НАТО та спільну роб. групу Україна–НАТО через забезпечення мовної підготовки, тренування і тренінги офіцерів і цивільних. Канад. військові співпрацюють з ЗСУ у рамках Програми військової підготовки і співробітництва і Програми технічного розвитку (КАМР). Бл. 200 канад. військовиків направлено до України до 31.03.2019 для

здійснення тренувань і розвитку спроможності укр. сил у області оборони і безпеки (Операція ЮНІФАСР, UNIFIER). К. бере участь у Дорадчому комітеті з реформування сфери оборони України для приведення її у відповідність з вимогами НАТО і євро атлант. стандартами; внесла 1 млн дол. до трастового фонду НАТО для України. К. є одним з трьох осн. міжнар. партнерів, які підтримують реформу Нац. поліції України; разом зі США започаткували нову дорожню поліцію (2015) і нову поліцейську академію (2018) України. 20 канад. офіцерів поліції здійснюють тренування укр. поліцейських. Через Програму миру і стабілізації К. підтримує велику кількість ініціатив, включаючи медіацію і вирішення конфліктів, оповіщення про ризики мін, спостереження і розчистку, моніторинг прав людини і забезпечення кібербезпеки. Канад. НДО і окремі громадяни надали велику допомогу укр. армії, яка воює на Сході України – збір коштів, закупівля машин, систем очистки води, медичних наборів, бронезилетів, теплої одягу і взуття, здійснення реабілітації поранених бійців тощо. Так, завдяки ініціативі Ліги українсько-канадських жінок (Guardian Angels Ukraine) у Києві було відкрито новий реабілітаційний центр, укр. лікарі відвідали реабілітаційні клініки К., канад. реабілітологи і психотерапевти приїхали до України для тренування своїх колег.

К. співпрацює з укр. урядом, щоб швидко імплементувати реформи, необхідні для реалізації Україною її екон. потенціалу і створення сприятливого інституційного і правового середовища для тіснішої інтеграції з Європою. К. є провідним партнером України у сферах гендерної рівності, демократії, інклюзивного і відповідального урядування, макроекон. менеджменту і управління фінансовим сектором, розвитку громад. суспільства, попередження торгівлі людьми, правової реформи і застосування закону, децентралізації, розвитку малих і середніх підприємств, свободи ЗМІ, сприяння і захисту прав людини, удосконалення виборчої системи та ін. Важливою віхою канад.-укр. відносин є двостороння угода про вільну торгівлю, яка, як передбачається, не лише сприятиме взаємній торгівлі й реалізації екон. потенціалу двох держав, але й зміцнюватиме партнерство між ними.

Лім: Марунчак М. Історія українців Канади. – Т. 1. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1991; History. From the Fur Trade to the Facebook Age. Canada Guide [Online]. Access mode: <http://www.thecanadaguide.com/history/prime-ministers/lester-pearson>; Re-Imagining Ukrainian-Canadians: History, Politics, and Identity. Ed. by Rhonda L.Hinther, Jim Mochoruk. Toronto: University

of Toronto Press, 2011; Сергей Данилов. История Канады. – Москва: Издательство «Весь Мир», 2006.
Н. Городня (Київ).

КАНАРИС Вильгельм (Canaris; 01.01.1888 – 08.04.1945) – нім. адмірал (з 1940). З 1905 служив у військ.-мор. флоті. Під час *Першої світової війни 1914–18* виконував розвідувальні доручення штабу ВМС в Аргентині та Іспанії, з 1916 командував підводним човном. 1924–28 на різних постах у військ.-мор. силах. З січня 1935 очолив роботу *Абверу*, з березня 1938 одночасно командував закорд. відділом Верх. головнокомандування збройних сил. Створив високоефективну службу розвідки і контррозвідки, яка мала широку розвідувальну мережу у багатьох країнах Європи, Азії, Америки. Брав участь у підготовці та успішному проведенні нім. військових операцій проти європ. держав. К. підтримував незалежницькі устремління українців, зокрема, *Абвер* надавав допомогу створенні їх нац. військових формувань – батальйонів «Роланд» і «Нахтігаль», що викликало незадоволення серед вищого нацистського керівництва. Прорахунки *Абверу* з визначенням терміну союзницького десанту у Пн. Африці (листопад 1942) і викриття співпраці деяких нім. агентів з брит. розвідкою, а також жорстка конкуренція з СД (служба безпеки нацист. партії) послабили позиції К. і змусили його у лютому 1944 подати у відставку. Не поділяв політики *А. Гітлера* і був змушений вести подвійну гру – для Райху, проти Гітлера. Не брав активної участі у діяльності антигітл. опозиції, що існувала у середовищі вищого офіцерського складу нім. армії (епізодично підтримував з нею контакти з 1938), однак за його керівництва *Абвером* апарат цієї установи використовувався для організації та поширення опору нацист. режиму. Після невдалого замаху на *А. Гітлера* (20.07.1944) був заарештований і ув'язнений у концтаборі Флоссенбург. Страчений (повішений) перед самим визволенням табору союзниками у квітні 1945.

КАНДИБА Олег (псевдонім – «Ольжич»; 08.07.1907 – 10.06.1944) – укр. поет, археолог, публіцист, один із лідерів укр. націоналістичного руху. Син поета Олександра Олеся. Н. у Житомирі. 1923, після встановлення більшовицького режиму в Україні, разом з матір'ю *В. Свядковською* переїхав до Чехословаччини (побл. Праги), де в еміграції проживав батько. 1924–29 навчався в Карловому ун-ті у Празі, Укр. педагогічному ін-ті та Укр. вільному ун-ті. 1930 захистив дисертацію «Неолітична кераміка Галичини». 1930–31 – асистент кафедри археології УВУ, співробітник Нац.

музею в Празі. неодноразово брав участь у Учасник арх. експедицій на тер. Зх. України, Польщі, Німеччини, США і Балканських країн. 1938 читав лекції у Гарвардському ун-ті. Опублікував низку наук. праць, зокрема «Schipeniz-Kunst und Gerete eines neolithisches Dorfes» (1937). Від поч. 1930-х років публікується у літ. виданнях: «Літературно-Науковий Вістник», «Обрії», «Напередодні», «Пробоем». 1929 приєднався до ОУН, виконував особисті доручення *Є. Коновальця*, редагував часопис «Самостійна думка». 1937 очолив культ.-освітню референтуру ПУН. Взяв активну участь у розбудові *Карпатської України*. Учасник збройної боротьби з угор. військами в березні 1939, потрапив до полону, був в'язнем угор. тюрем. Під час розколу ОУН став на бік *А. Мельника*, 1939–41 очолював Рев. трибунал ОУН (М). У вересні 1941 із Похідними групами ОУН(М) повернувся до Києва, став ініціатором створення Української нац. ради. З кін. 1941 перебував на нелегальному становищі. У травні 1942 обраний заст. *А. Мельника* в ОУН(М). К. фактично створив і очолив мережу підпілля мельниківської ОУН в Україні. Неодноразово проводив переговори з представниками ОУН(Б) і *Т. Боровця* про об'єднання укр. нац. сил. Після арешту гестапо *А. Мельника* в січні 1944 взяв на себе обов'язки керівника ОУН(М). У травні 1944 арештований гестапо у Львові, перевезений до концтабору Заксенхаузен. Закатований у концтаборі. Автор поет. збірок: «Рінь» (1935), «Вежі» (1940) і «Підзамче» (1946).

І. Патрисяк (Київ).

КАНДІНСЬКИЙ Василь (04.12.1866 – 13.12.1944) – франц. художник. Росіянин за походженням. Вивчав право і економіку у Моск. ун-ті, де й захопився живописом і музикою (1886–95). Поступово відмовився від кар'єри юриста і 1896 переїхав до Мюнхена, де навчався у приватній рисувальній школі Антона Ашбе. 1900 поступив у Мюнхенську Академію мистецтв. К. мандрував Європою, малював «романтичні» картини-пейзажі: «Прогулянка», «Старий міст» (1901–05). 1908 оселився у селищі Мурнау в Баварських Альпах, де зробив перші спроби у мистецтві абстракції. 1909 взяв участь у виставці групи «Міст» у Дрездені. 1910 разом із *О. Явленським* та *Ф. Марком* організував групу «Синій вершник». У цей період творчості відмовився від фігуративних елементів, створюючи колористичні безпредметні площини, обведені чорним контуром – «Композиція II» (1909), «Картина з чорною дугою» (1912). Після повернення 1914 до Москви викладав у ВХУТЕМАСі (з 1918), працював зав. моск. Музею худ. культури, приймав участь у

створенні 22 провінційних худ. музеїв. Поступово ентузіазм «культурної революції» вичерпав себе й, відчуваючи можливості репресій, К. 1921 повернувся до Німеччини, де став професором Баугаузу у Ваймарі. Цей період був найпродуктивнішим у творчості художника – «Композиції VII» (1923), «Жовте-червоне-синє» (1925) – три основні фігури – коло, квадрат, трикутник, об'єднані кольоровою гамою, створюють новий простір, у якому кожна лінія і кольорова пляма «утверджують свій динамізм». 1922 К. створив монументальну стінну декорацію для худ. музею у Берліні, декорації та костюми до сюїти М. Мусоргського «Картинки з виставки» (1928) і велике керамічне панно для Музичного залу Міса ван дер Рое на будівельній виставці 1931 у Берліні. 1933 нацист. влада закрила Баугауз і К. переїхав до Франції у містечко Нейї-сюр-Сен, де почався «третій період» його творчості. У картинах останніх років гнучкі форми й спрощені геометричні елементи розкидані площиною роздрібнюють простір на безліч деталей. Популярність абстрактного мистецтва К. отримала справжнє визнання у 1940-х роках, ставши основою історії розвитку абстрактного живопису. Твори К. експонуються майже у всіх великих музеях світу, де представлено мистецтво ХХ ст.

Я. Кравченко (Львів).

«КАНОНЕРОК» ДИПЛОМАТІЯ – публіцистичне окреслення політики США щодо країн Латинської Америки 1890–1914 (інколи вживається також щодо пізнішого періоду). Потужний військ.-мор. флот США, кораблі якого постійно знаходилися у цьому регіоні (канонерка – артилер. корабель, призначений для ведення бойових дій у прибережних морях, ріках і озерах – звідси і назва), демонструючи військову силу чи здійснюючи безпосередню воєнну інтервенцію, мав забезпечувати екон. і політ. інтереси США у цих державах.

КАПОРЕТТО – містечко в пн.-сх. Італії на р. Ізонцо, у р-ні якого під час Першої світової війни австр.-нім. війська 24.10–09.11.1917 завдали нищівної поразки італ. армії. Італ. наступ 19–23.08.1917 на р. Ізонцо, хоч і не змінив положення на фронті, призвів до великих втрат з обох боків, що поставило австрійців у скрутне становище. Австр.-угор. командування навіть розглядало можливість укладення *сепаратного миру*. На думку Відня, врятувати ситуацію могла тільки Німеччина, до якої за допомогою Австро-Угорщина звернулася вже 25.08. Нім. сторона терміново надала в розпорядження австр. командування штаб армії, 7 дивізій і 776 гармат. У р-ні Плеццо і Тольміно було сформоване сильне ударне угруповання, що скла-

далася з 8 австр. і 7 нім. дивізій, об'єднаних у 14-ту армію під командуванням нім. ген. О. Бельова. Проти ночі на 24.10 австр. артилерія розпочала обстріл італ. позицій, у т. ч. хімічними снарядами. Хімічна атака цілком вдалася, оскільки засоби протигазового захисту були недосконалі. О 8 год. ранку піхота 14-ої австр.-нім. армії перейшла в атаку і прорвала італ. фронт на двох ділянках. 26.10 прорив досяг ширини 28–30 км і глибини 10–15 км. Незабаром австр.-нім. війська зайняли К. і продовжили розвивати наступ на Удіне. Австр.-нім. командування здійснило один із небагатьох за всю війну оперативних проривів фронту. Важливу роль відіграла раптовість, що була забезпечена суворою секретністю підготовки операції, маскуванням зосередження військ, короткою артилерійською підготовкою. Загальний відступ італ. військ на фронті бл. 300 км нагадував панічну втечу. Італ. командування втратило управління військами, солдати розбігалися, залишаючи важку артилерію, склади з майном. Велике безладдя в колони відступаючих військ вносили біженці, число яких доходило до 400 тис. осіб. Італійцям не вдалося затримати противника на р. Тальяменто, яку австрійці 03.11 форсували у двох місцях. Залишки італ. частини змушені були продовжувати відхід до р. П'яве, де вони 09.11 зуміли закріпитися. Успіх перших днів австр.-нім. наступу стривожив держави *Антанти*. В. Британія і Франція заявили про надання допомоги Італії. До Тревизо прибули ген. Фош і Робертсон, куди перебрався італ. верховне командування. В Італію до кінця 1917 прибуло 5 брит. і 6 франц. дивізій, які хоча і не взяли участь у боях (знаходилися у резерві у р-ні Верони і Мантуї), але їхня присутність зміцнила моральний дух італійців. У ході відступу італ. армія втратила вбитими 10 тис. чол. і 30 тис. пораненими; 265 тис. італ. вояків здалося в полон, а 300 тис. відбилися від своїх частин або просто дезертирували. Італійці втратили 3 152 гармат, що склало майже половину всієї артилерії та величезну кількість військ. майна і запасів. Поразка під К. спричинила відставку італ. кабінету Бозеллі, якого на посту прем'єр-міністра замінив В. Е. *Орландо*. Головнокоманд. італ. військ Кадорна подав у відставку, на його місце був призначений ген. Армандо Діац. 10.11.1917 австр.-нім. війська відновили наступ, цього разу з Трентіно (Пд. Тироль). Однак, італійці зуміли втримати свої позиції. У кін. грудня 1917 атаки австр.-нім. військ остаточно припинилися і поступово ініціатива на фронті перейшла до італійців та їхніх союзників. Битва при К., в якій з обох сторін взяли участь понад 2,5 млн вояків, стала найбільшою операцією у гірській місцевості під час Першої світової війни.

І. Мельник (Львів).

КАПОТЕ Трумен (Capote, 30.09.1924 – 26.08.1984) – амер. прозаїк. Н. у Нью-Орлеані (штат Луїзіана). У віці 19 років опублікував у ж-лі «Мадемуазель» оповідання «Міріам», яке було відзначено премією О'Генрі. У першому романі К. «Інші голоси, інші кімнати» (1948), самотній хлопчик зіштовхнувся з аномаліями і незрозумілими обставинами життя дорослих у старовинному луїзіанському особняку. Найбільшу популярність здобув як представник жанру «невигаданого» роману і оповідання, або т. зв. нової журналістики. Найзнаменитіший його твір у цьому жанрі – «Холоднокрівно» (1966, 1966), документальне оповідання про звіряче вбивство фермерської родини в Канзасі, де автор художніми засобами розкриває психологію двох убивць. У збірці «Дерево ночі та інші оповідання» (1949) і повісті «Лісова арфа» (1951) на відміну від документальних творів проявилася схильність автора до фантазії і гротеску та його відрива до філістерського життя. Серед ін. книг К. – «Сніданок у Тіффані» (1958) – вишукана повість про дівчину вільних поглядів; книга есеїв «Собаки гавкають» (1973) і «Музика для хамелеонів» (1980) – збірка оповідань, репортажів і автобіографічних нотаток. К. написав також кілька кіносценаріїв, текст до мюзиклу «Будинок квітів» (1954). Помер у Лос-Анджелесі (штат Каліфорнія).

К. Сліпченко (Львів).

КАППА ПУТЧ 1920 (путч Каппа-Люттвіца) – невдала спроба державного перевороту у Німеччині 13–17.03.1920, спрямована на повалення Веймарської республіки. Важкі умови *Версальського договору 1919* стали причиною появи у країні реваншистських настроїв (див. *Реваншизм*). У листопаді 1919 за ініціативою нім. консервативного політика Вольфганга Каппа була створена націоналістична таємна орг-ція Національний союз, яка ставила собі за мету скинути коаліційний соц.-дем. уряд і встановити військову диктатуру з можливим наступним відновленням монархії. 13.03.1920 керівники Національного союзу (серед них ген. Вальтер Люттвіц, ген. Е. Людendorф, ген. Герман Ергарт), скориставшись обуренням частини армійських підрозділів, призначених до розформування (за умовами мирного договору), розпочали антиресп. заколот. Того ж дня військові підрозділи під командуванням ген. В. Люттвіца і формування *Добровольчого корпусу* на чолі з Куртом Шляйхером зайняли Берлін і утворили свій «уряд» на чолі з В. Каппом. Президент Ф. Еберт і легітимний уряд залишили столицю і переїхали до Штутгарта. Командування урядових військ (ген. Г. фон. Шек), заявивши, що

«Райхсвер не стріляє до райхсверу», відмовилося виступити проти заколотників. Незабаром вірні путчистам частини контролювали кілька міст країни. На захист республіканського устрою виступила більшість політ. партій і профспілки, позицію яких активно підтримало населення Німеччини. Розпорядження «кабінету» Каппа не виконували урядовці на місцях. У країні розпочалася загальний страйк, який охопив бл. 12 млн осіб (у деяких місцях переріз у збройні виступи, зокрема Рурі), і повністю паралізував господарське життя. 17.03.1920 путч був ліквідований, його керівники (Капп і Люттвіц) втекли до Швеції. К. п. був виявом незадоволення правих політ. кіл системою Веймарської респ., яке пізніше використав А. Гітлер для встановлення у Німеччині тоталітарного режиму.

КАРАДЖИЧ Радован (Karadzic; 19.06.1945) – лідер боснійських сербів. За освітою лікар-психіатр. З червня 1990 очолював Сербську демократичну партію у Боснії та Герцеговині, яка на парламентських виборах здобула другий результат після Партії демократичної дії А. *Ізетбеговича* (представляла інтереси боснійських мусульман). Був одним з ініціаторів проголошення серб. державного утворення на території Боснії та Герцеговини – Республіки Сербської (09.01.1992). Спільно з С. *Мілошевичем* відстоював ідею створення Великої Сербії. Під час громадянської війни у Югославії формування К. протистояли законній владі Сараєво (визнана ЄС 06.04.1992) і у ході боїв з урядовими військами чинили численні злочини проти місцевого мусульманського населення. Міжнарод. військовий трибунал, створений *Радою Безпеки ООН* у лютому 1993, звинуватив К. в етнічних чистках і масових вбивствах мирного населення та звернувся до уряду Югославії з вимогою видати його як військового злочинця. Після підписання у грудні 1995 у Парижі мирних домовленостей щодо боснійського врегулювання не бере участі в публічній політиці.

КАРДЕНАС Ласаро (Cardenas; 21.05.1895 – 19.10.1970) – мекс. політик, генерал. Н. у селянській родині у шт. Мічоакан. Учасник *Мексиканської революції 1910–17*, спочатку солдат, пізніше – генерал. У 1920-х роках на військ. службі. 1928–32 – губернатор шт. Мічоакан. Від 1930 – голова виконкому Нац.-рев. партії, 1938 перетворив НРП у Партію мексиканської революції. Прихильник створення на засадах кооперації самоуправних сільських громад (т. зв. ейїдос), організації робітн. і селян. профспілок, обмеження впливу духовенства. 1931 – міністр

внутр. справ, 1933 – військ.-мор. міністр 1934–40 – президент Мексики. У червні 1935 усунув від влади фактичного диктатора Мексики ген. П. Е. Кальєса. Кабінет К. здійснив радикальні заходи, які значно посилили екон. ф-ції держави: націоналізував залізниці (1937) і власність іноз. нафтовидобувних компаній (1938), створив і зміцнив державний сектор економіки, встановив контроль держави над зовн. торгівлею і банківською системою, розпочав проведення радикальної агр. реформи з метою створення кооперативного сектора у с/г (розподілив серед селян бл. 18 млн га земельних угідь), здійснив низку заходів для освіти. 1938 придушив праворадикальний рух, який очолював ген. С. Цедільо (фактичним керівником цього руху був колишній президент П. Е. Кальєс). Кабінет К. активно допомагав (у т. ч. і військовими засобами) респ. уряду під час *Громадської війни 1936–39* в Іспанії, 1936 надав політ. притулок Л. Троцькому. На президентському посту К. змінив М. Камачо, в уряді якого К. 1942–45 займав пост міністра нац. оборони. Учасник Руху прихильників миру, який контролювався СРСР. Від 1955 – віце-президент, 1969 – почесний президент Всесвітньої Ради Миру. Вважається одним із найпопулярніших мекс. президентів.

КАРДОЗУ Фернанду Енріке (Cardoso Fernando Henrique; 18.06.1931) – браз. політик, президент Бразилії (1995–2003). Н. у Ріо-де-Жанейро. Закінчив Університет Сан-Паулу, доктор соціології. 1983–92 сенатор штату Сан-Паулу. 1988 заснував Бразильську соціал-демократичну партію. 1992–1993 – міністр закордонних справ Бразилії. На фоні суспільного песимізму в умовах глибокої екон. кризи поч. 1990-х років (зокрема, інфляція сягала 740% у рік) був назначений мін. фінансів. Ринкові заходи К. зі стабілізації національної валюти (план «Реал»), дозволили за кілька місяців подолати глибоку фінансову кризу. У рамках реалізації цього плану увів нову грошову одиницю – реал, запровадив плаваючий курс нац. валюти, забезпечив незалежність Центр. Банку і, навіть, закликав до бойкоту тих магазинів, що підвищували ціни під час інфляції. Спільний авторитет, як наслідок успішних заходів з стабілізації фін. ситуації у країні, дозволив двічі (1994 і 1988) перемогти на президентських виборах. Став першим президентом Бразилії, переобраним на другий термін. Хоча позиціонував себе як політик з лівоцентристськими поглядами, у сфері економіки проводив неоліберальні реформи. Опираючись на ідеї та допомогу *Міжнародного валютного фонду*, провів глибокі інституційні перетворення практично у всіх сферах екон. і соц. життя. Зокрема, мас-

штабна програма приватизації дозволила встати екон. країні під час світової кризи 1997–98 і залучити іноземні інвестиції, які становили 5% ВВП. Однак, його політика щодо розпродажу держ. підприємств іноземцям і до сьогодні зазнає критики у суспільстві. Утілюючи неоліберальну політику, не відкинув соціальну складову реформ – обмежив пенсії держслужбовців, скоротив дотування пенсійного фонду з держ. бюджету. Підхід К. до соц.-екон. реформ мав значний антибюрократичний елемент. У реалізації своїх програм К. активно використовував інституту громад. суспільства, зокрема, залучав до реалізації бюджетних програм некомерційні організації. Реформи К. стали сильним інструментом подолання корупції у країні. За визнанням наступника К. на президентському посту Лулу, наступника К. на президентському посту, всі основні компоненти успіху країни у наступні роки були закладені за його президентства. Автор 20 книг, залишив спогади.

КАРИБСЬКА КРИЗА 1962 (Кубинська ракетна криза) – політична криза, яка виникла у відносинах між США і СРСР у жовтні 1962. Криза вибухнула після того, як СРСР на поч. жовтня 1962 розпочав розміщувати на Кубі ядерні ракети середнього радіусу дії з метою відновити втрачений на той час стратегічний паритет між двома наддержавами. До серед. жовтня 1962 на Кубі було розміщено балістичні ракети класу «земля-земля» (СС-4 і СС-5), ракети класу «земля-повітря» (SAM), ракетні батареї берегової охорони (оснащені ядерн. боєзарядами), бомбувальники Іл-28 і винищувачі МіГ-21 (здатні нести на борту ядерну зброю). Одночасно на о-ві знаходилися бл. 41 тис. рад. військовиків із великою кількістю техніки і озброєння. 22.10.1962 президент Дж. Кеннеді через нац. телебачення звернувся до амер. нації та повідомив про розгортання на Кубі наступальних озброєнь, здатних наносити ядерні удари по цілях у Західній півкулі, та закликав СРСР демонтувати і вивести рад. ракети з о-ва під наглядом ООН. Того ж дня Дж. Кеннеді санкціонував приведення у стан бойової готовності збройних сил США (розпочалася підготовка до вторгнення на Кубу і нанесення авіаударів по стартових позиціях рад. ракет на о-ві) та встановлення з 24.10 морської блокади Куби. Після погрози 23.10 рад. керівництва застосувати свої збройні сили і вимоги уряду СРСР не перешкоджати військовим поставкам на Кубу світ опинився перед загрозою повномасштабної ядерної війни. Негайно до берегів Куби було стягнуто 180 бойових кораблів ВМФ США, 20% стратегічної авіації США перейшло на цілодобове чергування у повітрі. Одночасно

у збройних силах СРСР було відмінено відпустки і припинено демобілізацію військовослужбовців строкової служби. Поставивши світ на межу ядерної катастрофи, К. к. врешті була розв'язана дипломатичними методами. Внаслідок 5-денних (24–29.10) інтенсивних взаємних консультацій, обмінів посланнями і переговорів між Дж. Кеннеді та М. Хрущовим (встановлено прямиий телефонний зв'язок Білий Дім – Кремль, т. зв *гаряча лінія*) була досягнута амер.-рад. домовленість про призупинення будівництва на Кубі рад. військових баз, демонтаж і вивезення рад. ракет; США зобов'язувалися зняти блокаду Куби (виконано 02.11.1962), не готувати і не здійснювати військову інтервенцію на Кубу і вивести з території Туреччини амер. тактичні ракети «Юпітер». К. к. стала найнебезпечнішим конфліктом між двома наддержавами у період «Холодної війни».

КАРИБСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО І КАРИБСЬКИЙ СПІЛЬНИЙ РИНОК (КАРИКОМ) – регіональна міжнародна орг-ція, створена 1973 у складі 15 острівних держав Карибського моря (крім Куби) відповідно до договору Чагуарамас. Мета КАРИКОМ – сприяння екон. інтеграції держав регіону шляхом створення спільного ринку – встановлення єдиного зовн. тарифу, поступова ліквідація митних зборів, координація зовн. політики держав-учасниць, співробітництво в галузі охорони здоров'я, освіти тощо. Документи цієї орг-ції передбачають не тільки економічне, а й політичне співробітництво, узгодження їхніх позицій з найважливіших міжнар. питань. Від 1976 почала реалізуватися продовольча програма розвитку КАРИКОМ, що передбачала досягнення самозабезпечення деякими видами харчових продуктів і була виконана до поч. 1990-х років. Значна частина коштів на її виконання поступила від індустрії туризму. Для фінансового забезпечення діяльності програм КАРИКОМ з 1975 діє Карибська інвестиційна корпорація, яка спрямовує осн. інвестиції у менш розвинені країни. 1989 прийнято план про раціональне використання навколишнього довкілля, 1991 – про розвиток країн Кариб. басейну до 2000. На поч. ХХІ ст. держави КАРИКОМ намітили план створення регіонального валютного союзу для регулювання фін. законодавства і запровадження єдиної валюти. Від 1993 держави-члени створили комітети для опрацювання плану впровадження норм міжнар. права у нац. законодавство. З січня 2005 країни КАРИКОМ розпочали запровадження єдиного паспорта, а також дозволили вільне переміщення громадян країн-учасниць. 05.07.2001 було досягнуто домовленості про створення Карибської Співдружності, що передбачало Єдиний економічний і торговельний ринок

Каріком. З січня 2006 діє Спільний ринок КАРИКОМ, який усунув перешкоди для переміщення товарів, послуг і торгівлі між країнами-учасницями (крім Багамських о-вів і Гаїті). В останні роки впровадження підписаних угод сприяє інтеграції держав-учасниць КАРИКОМ і ліквідації невідповідностей їх нац. законодавства міжнар. нормам. Керівні органи – Конференція голів держав, Рада міністрів, Комітети з окремих напрямків (з торгового та екон. співробітництва, з фінансів і планування тощо), Вищий Карибський суд та ін. Секретаріат розміщений у с. Джорджтаун (Гайяна).

С. Мовчан (Львів).

КАРИКАТУРНИЙ СКАНДАЛ 2005 (Данська карикатурна криза) – гостра міжнар. криза, спровокована публікацією данською щоденною газетою «Юлландс-Постен» («Jyllands Posten») карикатур на Пророка Моххамеда. 30.09.2005 у відповідь на скаргу письменника Каре Блютгена, що після вбивства у листопаді 2004 кінорежисера Тео ван Гога всі бояться ілюструвати його книгу про Пророка Моххамеда, газета з осідком в Орхусі опублікувала 12 карикатур, деякі з яких висміювали цю релігійну постать. Найбільше обурення викликало зображення Моххамеда із запаленою бомбою замість тюрбана і написом Шагади на ній. Подія спричинила різкий спалах антидан. настроїв у мусульманських країнах. 20.01.2006 на Бл. Сході розпочався бойкот данських товарів, а 26.01.2006 Саудівська Аравія відкликала свого посла з Копенгагена. Окрім одиничних нападів на данські посольства (04.02.2006 у Дамаску, 05.02.2006 у Бейруті, 02.06.2008 в Ісламабаді) невдоволення мусульман вилилося у мітинги – у лютому 2006 у демонстраціях взяло участь 700 тис. мусульман по всьому світу. У березні 2006 сім ісламських асоціацій розпочали судовий процес проти редакції «Юлландс-Постен», 26.10.2006 суд Орхуса оприлюднив рішення, що в діях журналістів не було прагнення образити релігійні переконання мусульман. Незважаючи на те, що в середині 2006 криза пішла на спад, згодом вона мала відгомін – 13.02.2008 данські ЗМІ передрукували карикатури у відповідь на замах на одного з творців Курта Вестергарда. Іншою була реакція європ. ЗМІ, які розцінили вбивство Т. ван Гога як наступ на свободу слова. 07.01.2006 у знак солідарності карикатури передруковані у Швеції, а пізніше у більшості країн ЄС, зокрема у Франції це зробило видання «Шарлі Ебдо» («Charlie Hebdo»), додавши власні «напрацювання». Висловила стурбованість ситуацією з карикатурами і верховний комісар ООН з прав людини Луїза Арбур.

Б. Сипко (Львів).

КАРЛ І Габсбург (Karl I; 17.08.1887 – 01.04.1924) – імператор Австрії та король Угорщини (під ім'ям Карл IV; 1916–18). Походив з династії *Габсбургів*. Під час першої світової війни 1914–18 служив офіцером Ген. штабу австр. армії на Сх. фронті. Вступив на престол 21.11.1916 після смерті імператора *Франца І Йосифа*. За правління К. І Австро-Угорщина як член *Четверного союзу* продовжувала брати участь у Першій світовій війні, однак австр. уряд шукав шляхи укладення *сепаратного миру* з державами *Антанти*. Виношував план реформувати імперію у федеративну державу. Уряд К. І 19.01(01.02).1918 визнав незалежність Української Народної Республіки і 27.01(09.02).1918 уклав (разом з ін. членами австр.-нім. блоку) з нею *Брестський мирний договір 1918*. Під час революції К. І був змушений 11.11.1918 зректися влади в Австрії, а 13.11 – в Угорщині. 03.04.1919 австр. парламент позбавив династію Габсбургів права на престол. Після відновлення у лютому 1920 монархії в Угорщині частина політ. сил обстоювали його повернення до правління країною, однак проти цього рішуче виступали держави *Антанти*. У квітні та жовтні 1921 здійснив дві невдалі спроби захопити владу в Угорщині (причому у жовтні – шляхом збройного заколоту). Після схвалення угор. парламентом закону про позбавлення Габсбургів прав на угор. корону інтернований союзниками на о. Мадейра, де невдовзі помер.

КАРЛОС (Karlos; справжн. прізвище та ім'я – Санчес Ілліч Рамірес; псевд. – Шакал; 12.10.1949) – найвідоміший міжнародний терорист 1970–80-х років. Н. у Венесуелі. З 15 років був членом венесуел. Компартії. Деякий час жив на Кубі, де проходив спецпідготовку у військових таборах. 1968–70 навчався у Моск. ун-ті Дружби народів ім. П. Лумумби, звідки був відрахований за розпусний спосіб життя. Встановив контакти з Народним фронтом визволення Палестини, з 1973 був керівником мережі цієї орг-ції у Парижі. Заявляв про необхідність боротися з міжнародним сіонізмом і його пропагандою. У 1970–80-х роках здійснив десятки терористичних акцій проти сіоністських діячів, періодичних видань, посольств, установ та ін., які підтримували Ізраїль або засуджували діяльність *Організації визволення Палестини*. У грудні 1975 зі своїми спільниками захопив штаб-квартиру ОПЕК у Відні, взявши у заручники 11 міністрів, що стало однією з найгучніших його акцій. Внаслідок терактів, організованих К., загинули десятки людей, зокрема, під час вибухів у поїзді Париж–Тулуза (квітень 1982), у Французькому Домі у Західному Берліні

(серпень 1983), на вокзалі у Марселі (грудень 1983). Діяльність К. фінансувалася як із арабських джерел, так і спецслужбами країн *радянського блоку* (напр., східнонім. Штазі). Підтримував тісні контакти з *Ірландською республіканською армією*, Баскійською ЕТА, «*Фракцією Червоної армії*» та «*Червоними бригадами*». У 1970–поч. 80-х років переховувався на Кубі, в НДР та Угорщині, а після падіння комуніст. режимів у Сх. Європі – на Близькому Сході та в Африці. У серпні 1994 захоплений франц. контррозвідкою у Хартумі (Судан) і вивезений до Франції. Засуджений до вічного ув'язнення.

КАРОЙІ Міхал (Karolyi; 04.03.1875 – 18.03.1955) – угор. політик, граф. Від 1910 – депутат парламенту. Від 1913 керівник Партії незалежності, яка виступала за розрив зв'язку з Австрією і встановлення в Угорщині незалежної республіки. 30.10.1918 очолив перший угор. уряд і 16.11.1918 проголосив республіканську форму правління. У листопаді 1918–березні 1919 – перший президент незалежної Угорщини. У березні 1921 доручив соц.-демократам сформувати кабінет міністрів, які створили з комуністами коаліційний уряд (Революційну урядову раду) і проголосили утворення Угор. радянської республіки. Після відставки лівого уряду С. Ґарбаї (фактичним керівником був Б. Кун) і падіння комуністичної влади у Угорщині, К. виїхав за кордон. Виступав проти режиму М. Ґорті. 1946 повернувся на батьківщину, був призначений послом у Франції (1946–49). Після закінчення терміну дипл. служби залишився в еміграції.

КАРОЛЬ І Гогенцоллерн-Зігмарінген (Karl I; 20.04.1839 – 10.10.1914) – князь (1866–81) і король Румунії (1881–1914). Був близьким родичем прусського короля *Вільгельма І*. Обраний на престол після усунення від влади князя О. Кузу. У зовнішньополіт. питаннях орієнтувався на Німеччину і Австро-Угорщину. 1883 уклав секретний договір (без погодження з парламентом) про приєднання Румунії до Троїстого союзу 1882. Уряд К. І жорстоко придушив (13 тис. вбитих) селянське повстання 1907, однак наляканий розмахом селянських протестів був змушений провести аграрну реформу. Під час 2-ої Балканської війни 1913 (див. *Балканські війни 1912–13*) підтримав Сербію, Грецію і Туреччину у боротьбі з Болгарією, що дало можливість Румунії після перемоги приєднати Пд. Добруджу. 1914 безуспішно намагався втягнути Румунію у *Першу світову війну 1914–18* на боці нім.-австр. блоку.

КАРОЛЬ ІІ Гогенцоллерн-Зігмарінген (Karl II; 15.10.1893 – 04.04.1953) – король Румунії (1930–40). Позбавлений батьком *Фердинандом І* права на спадкування престолу (1925) на користь його сина *Міхая І*. 1925–30 жив у Швейцарії. У червні 1930 повернувся до Румунії, якою правила Регентська рада при малолітньому Міхаї І, і за підтримки прем'єр-міністра Іліу Маніу був проголошений королем. Під впливом ідей *фашизму* у березні 1938 запровадив нову Конституцію, яка фактично встановлювала у країні диктаторський режим. Заборонив діяльність політ. партій і профспілок, заснував радикальну орг-цію Фронт національного відродження. У березні 1939 уклав екон. договір з нацист. Німеччиною, згідно з яким Румунія повинна була розвивати свою економіку з урахуванням потреб нім. імпорту. К. ІІ не отримав очікуваної підтримки від нацист. Німеччини стосовно територіальних претензій з боку СРСР та Угорщини. Був змушений погодитися на приєднання до СРСР Бессарабії та Пн. Буковини і визнати рішення Віденського арбітражу 1940 (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*), за якими Румунія передавала Угорщині Пн. Трансильванію. Загальним невдоволенням капітулянтською політикою К. ІІ скористався І. Антонеску, який 06.09.1940 змусив короля зректися влади на користь сина Міхая (див. *Міхай І*). Помер у Португалії.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА (Карпато-Українська держава) – офіційна назва автономної Української республіки у складі Чехо-Словаччини в 1938–39 і Української незалежної держави на Закарпатті в березні 1939. Неофіційно назва К. У. вживалася і до 1939 для означення території *Закарпаття*. Після розпаду Австро-Угорської імперії закарпатські українці активно виступали за об'єднання К. У. з іншими укр. землями. 21.01.1919 на Народних Зборах («Соборі Русинів») у Хусті, де зібралося більше 400 депутатів з усього Закарпаття, було проголошено злуку К. У. з *Українською Народною Республікою*. Однак несприятлива міжн. ситуація і критичне становище *Директорії УНР* внаслідок агресії більшовицької Росії, не дозволили здійснити надії закарпатських українців на возз'єднання в єдиній Українській державі. На основі рішень *Сен-Жерменського мирного договору 1919* і *Тріанонського мирного договору 1920* К. У. увійшла до складу Чехо-Словаччини на правах автономії. Проте реальний автономний статус К. У., передбачений договорами, так і не був забезпечений чехословацьким урядом. У 1920–30-х рр. укр. громадськість і політичні партії на Закарпатті активно виступали за надан-

ня Карпатській Україні автономії, створення Української національної держави і возз'єднання у соборній Українській державі. Після Мюнхенського договору чотирьох держав (29.09.1938) складне міжнар. становище Чехо-Словаччини і всезростаюча боротьба укр. населення за політичні права примусили чехословацький уряд погодитися надати К.У. статус автономної республіки. 08.10.1938 було утворено перший автономний уряд на чолі з Андрієм Бродієм (затверджений центр. владою 11.10.1938). Празький парламент 22.10.1938 ухвалив конституційний закон про автономію К. У., після чого Чехо-Словаччина перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців. 27.10.1939 А. Бродія, який намагався проводити проугорську політику, було усунуто з посади голови уряду, і прем'єр-міністром К. У. обрано А. Волошина. Рішенням Віденського арбітражу 1938 (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) значна частина К. У. (Угорський, Іршавський, Мукачівський і Севлюшський повіти) з містами Ужгород, Мукачів і Берегів були приєднані до Угорщини. За цих умов столицю К. У. було перенесено до Хуста. Для захисту державної незалежності та боротьби з угор. терористичними формуваннями було створено збройні сили К. У. – Організацію Оборони «Карпатська Січ», велику допомогу в створенні якої надала *Організація Українських Націоналістів*. Уряд А. Волошина активно здійснював заходи, спрямовані на розбудову Української держави. Налагоджувалася робота промисловості, транспорту і торгівлі, українізувалась система освіти, видавнича справа, державна адм-ція. 12.20.1939 відбулись вибори до Союму К. У., на яких абсолютну більшість голосів виборців (бл. 94%) здобули кандидати Українського Національного Об'єднання. 15.03.1939 Союм проголосив повну державну самостійність К. У. Прийнята парламентом конституція К. У. визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська). Держ. прапором і гімном республіки були визнані герб (ведмідь на лівому червоному півполі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі та тризуб з хрестом на середньому зубі), жовто-блакитний стяг і укр. національний гімн «Ще не вмерла Україна». Президентом К. У. було обрано А. Волошина. У ніч з 13 на 14.03.1939 хортистська Угорщина, за підтримкою гітлерівської Німеччини, розпочала відкриту агресію проти К. У. З перших же годин агресії частини «Карпатської Січі» вели кровопролитні бої з переважаючими силами противника по лінії Ужгород-Мукачів-Берегів-Севлюш. 16.03.1939 зазнавши значних втрат, ворог зумів захопити Хуст, а 18.03 більша частина території

К. У. була окупована угор. військами. У гірських районах К. У. загони «Карпатської Січі» продовжували боротьбу з угор. регулярними частинами до кін. травня 1939. У кін. березня 1939 президент республіки А. Волошин і частина уряду на чолі з прем'єром Ю. Реваєм виїхала через Румунію в еміграцію. Недовгий період існування К. У. став однією з найяскравіших сторінок багатовікової боротьби карпатських українців за встановлення укр. державності.

КАРРЕРАС Хосе (Carreras; 05.12.1946) – іспан. співак (тенор). Н. у Барселоні. З 8 років відвідував уроки у місцевої консерваторії. Уперше виступив публічно у 8-річному віці, проспівавши «Серце красуні схильне до зради» на іспан. нац. радіо. Дебют К. відбувся в 11-річному віці на сцені Барселон. оперного театру. 1974 виступав у Метрополітен Опера (Нью-Йорк) і Ковент Гарден (Лондон), а також у Ла Скала (Мілан, від 1975), опері Зальцбурга (від 1976) та ін. провідних оперних театрах світу. Після виявлення у нього 1987 важкої хвороби (лейкемія) довго лікувався, але повернувся на сцену. 1990 у Римі К. разом з Пласідо Домінго і Л. Паваротті взяв участь у концерті «Трьох тенорів», який транслювався на весь світ. Активно займається філантропічною діяльністю, створив фонд допомоги хворим лейкемією. У грудні 2016 К. виступав у Києві у рамках світового прощального турне.

Н. Сиротинська (Львів).

КАРТЕР Джорджія Джеймс («Джиммі»; Carter; 01.10.1924) – 39-й президент США (1977–81) від Демократичної партії, лауреат Нобелівської премії миру (2002). 1941–43 навчався у Технологічному ін-ті штату Джорджія. 1946 закінчив військ.-мор. академію США в Аннаполісі. До 1953 служив у ВМС. 1953–77 займався фермерською діяльністю у Джорджії, одночасно брав активну участь у політ. житті штату. 1971–75 – губернатор штату Джорджія. У листопаді 1976 здобув перемогу на президентських виборах над кандидатом від Республіканської партії Дж. Фордом. Програма широких суспільних реформ, запропонована адміністрацією К., наštтовхнула на опір респ. більшості Конгресу. Виступив посередником в араб.-ізраїл. мирних переговорах. Багаторазово зустрічався з президентом А. Садатом і прем'єром М. Бегіном, сприяв підготовці та проведенню їхньої зустрічі Кемп-Девіді (вересень 1978), результатом якої стало підписання 26.03.1979 мирного договору між Ізраїлем і Єгиптом (див. *Кемп-Девідські угоди 1979*). Висунув *Картера доктрину*, яка передбачала припинення будь-якої амер. допомоги держа-

вам, в яких порушуються права людини. 1978 заявив про відмову США від виробництва нейтронної бомби. 1979 К. підписав із Л. Брежнєвим надзвичайно важливий для припинення *гонки озброєнь* договір ОСВ-2 (у січні 1980 призупинив процедуру ратифікації договору у зв'язку із введенням рад. військ в Афганістан). Адміністрація К. встановила дипломатичні відносини з КНР (01.01.1979). Безрадість вашингтон. адміністрації у випадку з захопленням іран. студентами посольства США у Тегерані та невдала спроба звільнити заручників (квітень 1980) дуже вплинула на політ. авторитет К., що і зумовило його поразку на президентських виборах 1980 від кандидата-республіканця Р. Рейгана. 1994–95 К. як міжнар. посередник відіграв важливу роль у мирному розв'язанні *Гаїтянської кризи 1994* (домовився з керівництвом військ. хунти повернути до влади президента Ж. Б. Арістіда) та на переговорах з урядом Пн. Кореї (США звинувачували офіц. Пхеньян у виробництві ядерної зброї). У наступні роки сприяв врегулюванню стосунків між Ізраїлем і Палестиною, відвідував з гуманітарною метою Кубу (2002 і 2011), брав участь у діяльності міжнар. неурядової організації «The Elders» для вирішення найважливіших світових проблем (ВІЛ-СНІД, біженці, права людини, екологія тощо). 2002 отримав Нобелівську премію миру «за десятиліття зусиль з пошуку мирних рішень у міжнародних конфліктах. Позитивно оцінював анексію 2014 Криму Росією, виступав проти поставки амер. летальної зброї для України.

КАРТЕРА ДОКТРИНА – сформульована 23.02.1980 президентом США Дж. Картером у посланні Конгресу «Про становище країни». Висунута у відповідь на агресію Радянського Союзу проти Афганістану у грудні 1979. Нова доктрина декларувала наміри США втрутитися справи будь-якої держави і у будь-якої держави, якщо там виникне загроза демократії. У посланні заявлялося, що спроба будь-якої держави (мався на увазі СРСР) встановити контроль над районом Перської затоки буде трактовано як посягання на національні інтереси США. Документ підкреслював рішучість США відстоювати свої національні інтереси, використовуючи «всі засоби, включаючи і військову силу». Одним із реальних кроків щодо втілення К. д. стало створення «Сил швидкого реагування».

КАРУЗО Енріке (Caruso; 24.02.1873 – 02.08.1921) – італ. співак (тенор). Один із найвидатніших представників італ. вокальної школи, майстер бельканто. Дебютував у Неаполі 1895 в опері М. Морелли «Друг Франческо». 1900 К, впер-

ше виступив на сцені театру Ла Скала в «Богемі» под управлінням Тосканіні (партія Рудольфа). Виступав у багатьох країнах світу. 1903–20 – соліст Метрополітен Опера (Нью-Йорк). Співав разом із Ф. Шаляпіним і С. Крушельницькою. Видатний виконавець неаполітанських пісень. Виступав на сцені Львів. оперного театру. Його репертуар нараховував понад 60 оперних арій і 500 пісень.

Н. Сиротинська (Львів).

КАСАБЛАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1943 – конференція за участю президента США Ф. Д. Рузвельта і прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчилля, що проходила 14–24.01.1943 у Касабланці (фактично в Анфі, передмісті Касабланки, Марокко). До складу делегацій В. Британії та США входили дипломатичні радники і керівники Генеральних штабів. Конференція, яка відбувалася невдовзі після висадки брит.-амер. військ у Пн. Африці (листопад 1942), розглядала питання про підготовку спільних воєнних операцій 1943, переважно в Італії. Учасники К. домовилися стосовно висадки союзницьких військ у Сицилії (планувався влітку 1943), що мало створити передумови для виведення Італії з війни. У зв'язку з цим відкладалося відкриття *Другого фронту* у Франції на 1944. Одночасно був затверджений план операцій проти Японії (зокрема у Пн. Бірмі), прийнято рішення про посилення боротьби з підводними човнами противника і про початок стратегічного бомбування Німеччини. Учасники конференції заявили про готовність вести війну проти Німеччини, Італії та Японії «до «беззастережної капітуляції» (Ф. Д. Рузвельт навіть запропонував назвати цю зустріч «конференцією про беззастережну капітуляцію»). За участю ген. Ш. де Голля і А. Жіро обговорювалися питання про політику В. Британії та США стосовно Французького комітету національного визволення, франц. володінь у Пн. Африці та про організацію і постачання франц. армії.

КАСАРЕС Кірога Сантьяго (Casares; 08.05.1884 – 17.02.1950) – іспан. політик. За освітою юрист. Один із лідерів Ліворесп. партії. Вступав за надання автономії Галісії, звідки походив. Від лютого 1936 – міністр праці в уряді *Народного фронту*. 13.05–19.07.1936 – прем'єр-міністр і міністр оборони. За уряду К. 17.07.1936 в Іспанському Марокко розпочався заколот військових під керівництвом ген. Ф. Франко, які ставили за мету повалення респ. уряду. Нерішучість уряду К. і намагання дійти згоди із заколотниками дозволило франкістам створити опорні бази на території Іспанії (встановили контроль над бл. 1/3

території країни), що полегшило їм розв'язання *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії. Після приходу до влади франкістів емігрував до Франції, де провів решту свого життя. Помер у Парижі.

КАСТЕЛУ БРАНКО ді Умберто (Castelo Branco de; 20.09.1900 – 18.07.1967) – президент Бразилії (1964–67), маршал. Учасник Другої світової війни, у складі браз. експедиційного корпусу воював в Італії. 31.03–01.04.1964 очолив військовий переворот, внаслідок якого був повалений уряд Ж. Гуларта. Встановив у країні військову диктатуру. 09.04 видав Інституційний акт, який проголошував – розпуск парламенту, перехід всієї повноти влади до президента, призупинення дії Конституції 1946. Формально 1956 дозволив діяльність двох політ. партій – Нац. союз визволення (правляча) і Браз. дем. рух (опозиційна). Уряд К. Б. заборонив терміном на 10 років політ. діяльність колишнім президентам О. Ж. Кубічеку, Ж. Гуларту, Ж. С. Куадрусу. Військовий уряд К. Б. розірвав дипл. відносини з Кубою (1964) і у зовн. політиці орієнтувався на США. У березні 1967 усунений від влади і замінений на посту президента маршалом А. Коста-і-Сільвою.

КАСТРО РУС Фідель (Castro Ruz; 13.08.1927 – 25.11.2016) – кубин. революціонер і диктатор Куби. 1949 закінчив юрид. ф-т Гаванського ун-ту. Деякий час займався адвокатською практикою. На поч. 1950-х років вступив у Партію кубинського народу – «Ортодоксів» (тобто вірних колишнім принципам). Після встановлення диктатури ген. Ф. Батісти (березень 1952) був одним із лідерів опозиційного руху. Керував куб. революціонерами, які 26.07.1953 здійснили невдалу спробу здобути штурмом фортецю «Монкада». К. Р. разом з своїми спільниками був заарештований і засуджений до 15 років ув'язнення. У травні 1955 звільнений за амністією, емігрував до США, згодом у Мексику. Організував і очолив «Рух 26 липня», готував збройну експедицію на Кубу. У листопаді 1956 нелегально повернувся на Кубу, де очолив антиурядове повстання і сформував у горах Сьєра-Маєстра повстанську армію. У березні 1958 закликав до «загальної війни з режимом тиранії» та отримав підтримку різних опозиційних ліберально-демократичних сил, які об'єдналися у «Громадянський рев. фронт». Революційна боротьба завершилася на поч. січня 1959 поваленням режиму Батісти і вступом повстанської армії на чолі з К. Р. у Гавану. У січні 1959 був призначений головнокоманд. збройними силами, а після відставки ліберального політика М. Кордони зайняв пост прем'єр-міністра (лютий

1959). Сформував уряд з політиків лівої орієнтації, що призвело до відставки президента М. Уррутіа. У квітні 1961 К. Р. вперше заявив про соціалістичний шлях розвитку Куби на принципах марксизму-ленінізму і розпочав перетворення за рад. взірцем (націоналізував амер. компанії та підприємства, розпочав радикальну аграрну реформу та ін.) Вчинена у серед. квітня 1961 за підтримки США збройна спроба повалення уряду К. Р. ще більше зміцнила політ. курс Гавани, який від тепер остаточно ґрунтувався на марксистській ідеології та антиамериканських гаслах. До серед. 1965 уряд К. Р. ліквідував всі політичні партії та встановив на острові тоталітарний режим за радянським зразком (комуністична пропаганда ніби іронізуючи називала Кубу «Островом свободи»). Нова влада розпочала політ. репресії проти своїх опонентів, придушувала будь-які спроби опозиційних дій чи вільнодумства. Для тотального контролю над життям кубин. суспільства були створені т. зв. Комітети оборони революції. У зовн. політиці встановив тісні відносини з СРСР. Отримував різнопланову допомогу від Москви, обсяг якої сягав 5 млрд руб. щорічно. Екон. і військ. залежність гаванського режиму від СРСР, незабаром перетворила його у знаряддя реалізації глобальних політ. інтересів Кремля. Згода К. Р. розмістити на куб. території рад. ракети середнього радіусу дії стала причиною *Карибської кризи 1962*, яка поставила світ на межу ядерної війни. Своєю послідовною боротьбою з «американським імперіалізмом» здобув певний авторитет у латиноамер. і афр. державах, який намагався використовувати для експорту революції (Болівія, Колумбія, Венесуела та ін.). Вислав військові контингенти для підтримки прокомуністичних режимів в Африці, напр., в Ефіопії, Анголі. Політика К. Р. спричинилася до ізоляції країни і глибокого екон. занепаду. Зокрема протягом трьох останніх десятиріч на Кубі існує нормований розподіл основних продуктів харчування і промислових товарів. Багато тисяч кубинців за роки правління К., нелегально, часто ризикуючи життям, емігрували до США (зокрема дочка диктатора). 1965 К. Р. став 1-м секретарем Компартії. 1976 була прийнята нова Конституція, відповідно до якої К. Р. очолив Державну раду Куби, зосередивши у свої руках всю вищу владу у державі. У період політ. змін в СРСР і країнах Центр.-Сх. Європи, які привели до лібералізації комуністичної системи (а згодом її ліквідації) та запровадження ринкової економіки, рішуче відкинув подібні реформи на Кубі, проголосивши гасло «Соціалізм або смерть». Режим К. Р. фізично знищував опозицію та інакодумців – за підрахунками кубин. еміграції жертвами комун.

влади стали бл. 10 тис. осіб. У 1990-х роках екон. криза поставила госп. країни на межу катастрофи (далися взнаки припинення рад. екон. допомоги і жорсткіше амер. ембарго на торгівлю з Кубою), що призвело до перших відкритих виступів у Гавані проти режиму К. Р. (серпень 1994). В останні роки правління К. Р. уряд Куби робив спроби лібералізувати екон. життя країни, налагодити діалог із демократичною опозицією і покращити імідж режиму на міжнародній арені, чому, зокрема, мав служити візит на Кубу Папи Римського *Івана Павла II* (1998). В останні роки життя хворів, однак зберігав вплив на політ. процеси у країні. У лютому 2008 К. Р. на посту голови Державної Ради Куби замінив його брат – Р. Кастро, котрий ж став у квітні 2011 ген. секретарем Ком. партії Куби. Уряд К. Р. 06.12.1991 визнав Україну незалежною державою і 12.03.1992 встановив з нею дипл. відносини. Кубин. уряд неодноразово запрошував для оздоровлення на о-ві групи укр. дітей, які постраждали від аварії на ЧАЕС (за всі роки бл. 10 тис. дітей). 1999 нагороджений орденом Ярослава Мудрого I ступеня. Залишився символом політичного режиму, який зберігається на Кубі.

КАСТРО Рауль (Castro Ruz; 03.06.1931) – кубин. політик. Н. у провінції Ор'енте. Навчався у Гаванському ун-ті, інженер. З молодих років разом із братом Ф. Кастро брав участь русі противників олігархічної диктатури Ф. Батісти-і-Сальдівара, На відміну від брата, прихильника помірковано-націоналістичних ідей, сповідував комуністичну ідеологію. Учасник всіх політ. і військових акцій за участю Ф. Кастро. У липні 1953 разом із загоном повстанців взяв участь у штурмі військових казарм Монкада у м. Сантьяго-де-Куба з метою захоплення зброї і підняття антиурядового повстання. Заарештований і засуджений до тривалого ув'язнення, однак незабаром амністований. Емігрував до Мексики, де продовжив рев. діяльність у складі учасників анти режимного Руху 26 липня. Разом із групою озброєних кубин. опозиціонерів на чолі з Ф. Кастро висадився на о-ві в грудні 1956. Учасник партизанського руху в горах Сієрра-Маєстри 1956–59. Після повалення режиму Батісти (січень 1959) став одним із керівників комуністичного режиму на Кубі. Упродовж кількох десятиліть (1959–2008) очолював збройні сили Куби, займав найвищі компартійні й державні пости (після Ф. Кастро) у Республіці Куба, зокрема, був 2-им секретарем ЦК Компартії Куби (з 1965), 1-им заст. голови уряду (з 1972), 1-им заст. голови Державної Ради (. Після розпаду СРСР й припинення рад. фінансової допомоги Кубі (ВВП Куби скоротилось на 35%),

саме К. очолив проведення екон. перетворень, що врятувало кубин. економіку від колапсу. Зокрема під суворим контролем влади (армії і спецслужб) було запроваджено елементи ринкової економіки – з'явилися зони вільної торгівлі, приватні й держ. базари тощо. Внаслідок погіршення стану здоров'я Ф. Кастро поступово перейняв всю повноту влади на Кубі – з 2008 голова Держради і уряду Куби, з квітня 2011 – 1-ий секретар Компартії. 2013 вдруге очолив Держраду, однак заявив, що більше не братиме участь у виборах. Продовжив лінію на лібералізацію економіки Куби, однак підкреслив, що Куба «не піде шляхом капіталізму». Програма побудови «кубинського соціалізму» від К. передбачає стимулювання приватної ініціативи, залучення іноз. інвестицій, надання автономії держ. компаній. Здійснює обережні кроки щодо пом'якшення політ. режиму на Кубі, що призвело до зростання активності дисидентського руху й нормалізації відносин із католицькою Церквою. К. відкидає принцип багатопартійності для Куби, противник легалізації опозиційних орг-цій як загрози для «єдності кубинського народу». Виступав за нормалізацію відносин зі США, наслідком чого стало відновлення дипл. Відносини між Гаваною і Вашингтоном 20.07.1015 (розірвані 1961). У березні 2016 провів переговори на Кубі з президентом США Б. Обамою. Уряд К. у січні 2017 уклав першу за 50 років торговельну угоду зі США. Відзначив ускладнення стосунків із новою амер. адміністрацією, засудив рішення президента США Д. Трампа на згортання двосторонніх відносин з Гаваною (червень 2017). Політика К. демонструє курс на обережну трансформацію владного режиму у всіх сферах сусп. життя.

КАТАЯМА Сен (Katajama; 03.12.1859 – 05.11.1932) – комуніст. діяч у Японії. Від 1891 працював у типографії у Токіо. Закінчив Йельський ун-тет. У кін. XIX–поч. XX ст. брав участь в організації япон. соціаліст. і робітн. руху. 1897 спрвав створенню першої профспілки у Японії – Союзу металістів. 1903–04 активно співпрацював у газеті «Хеймін сімбун». 1911 за організацію страйку трамванників у Токіо, заарештований і ув'язнений (на 9 місяців). Після звільнення емігрував до США, де 1919 створив першу комуністичну групу япон. робітників. 1921 переїхав до Мексики, пізніше – СРСР. Від 1921 – член виконкому *Комінтерну*. Один із ініціаторів створення 1922 Компартії Японії. Похований на Красній площі у Москві.

КАУДІЛЬО – командував війська у середньовічній Іспанії. З XIX–XX ст. у Лат. Америці К. – вождь, лідер політичної партії, країни. Зокрема

титул К. використовував диктатор Вісенте Гомес (1908–34) у Венесуелі, Х. Перон в Аргентині та ін. В Іспанії під час *Громадянської війни 1936–39* термін «каудільо» застосовувався з осені 1936 до керівника антиреспубліканських сил ген. Ф. Франко. Офіційний титул Ф. Франко як глави Іспанської держави 1939–75.

КАУНДА Кеннет Дейвід (Kaunda; 28.04.1924) – президент Замбії (1964–91). Н. в обл. Чінсали (територія сучасн. Замбії) у сім'ї місіонера. У період брит. колоніального правління Пн. Родезією (з 1957 – Федерація Родезії та Ньясаленду) працював вчителем, директором школи. 1948–53 – секретар відділень Афр. нац. конгресу Пн. Родезії. 1953–58 – ген. секретар АНК Замбії. 1958 став засновником і президентом АНК Замбії. Домігся об'єднання всіх партій афр. населення країни в єдину орг-цію – Об'єднану партію нац. незалежності (ЮНІП), яку і очолив у січні 1960. Займав керівні пости у органах місцевого самоврядування. Від січня 1964 – прем'єр-міністр Пн. Родезії. Після проголошення незалежності Замбії – президент країни (з жовтня 1964), 1-й секретар ЦК ЮНІП. У 1960–поч. 70-х років експортні можливості замбійської економіки (мідь, кобальт тощо) дозволи К. провести низку соц. реформ (освітню, охорони здоров'я) і дещо підняти добробут співгромадян. Тогочасна популярність К. серед населення дала йому змогу йому швидко зміцнити особисту владу і фактично встановити у країні тоталітарний режим. К. був одним із лідерів *Руху неприєднання*, користувався авторитетом серед керівників афр. держав, зокрема 1970–71 і 1987–88 очолював *Організацію африканської єдності*. Соц.-екон. експерименти, які уряд К. проводив у 1970–80-х роках (під лозунгом «курс на замбіанізацію» була здійснена націоналізація іноз. підприємств, кооперація селян), а також падіння експортних цін на мідь, спричинилися до різкого падіння екон. показників, зростання інфляції та збільшення зовн. боргу Замбії (7 млрд дол. – 1989) і різкого падіння рівня життя населення країни (з 1970 до 1987 – удвічі). Для придушення народного невдоволення і опозиційного руху створив потужну структуру – Канцелярію президента, яка ефективно боролася проти політ. опонентів і розкрила низку спроб держ. перевороту. Після програних ним перших багатопартійних виборів, у жовтні 1991 був змушений піти у відставку.

КАУТСЬКИЙ Карл (Kautsky; 16.10.1854 – 17.10.1938) – австр. політик, публіцист і філософ. Н. у Празі. Навчався у Віден. ун-ті. Від 1875 – член Соц.-дем. партії Австрії. Наліжав до

найвпливовіших теоретиків соціал-демократії, один із лідерів II Інтернаціоналу. Діяв у Відні, Цюриху і Лондоні, де 1885–90 тісно співпрацював з Ф. Енгельсом (був його приватним секретарем). 1883–1917 – редактор теорет. часопису II Інтернаціоналу «Die Neue Zeit». 1891 разом з Е. Берштайном став співавтором т. зв. Ерфуртської програми Соц.-дем. партії Німеччини. Як центрист виступав як проти *ревізіонізму* Е. Бернштайна, так і проти радикалізму Р. Люксембург. Під час Першої світової війни займав пацифістську позицію. Після 1917 піддав гострій критиці політику В. Леніна в Росії, відкидав концепцію диктатури пролетаріату. 1917 – співзасн. Незалежної соц.-дем. партії Німеччини. НСДПН, яку К. очолював спільно з Г. Гаазе, відіграла вирішальну роль разом з Соц.-дем. партією Німеччини (СДПН) у Листопадовій революції 1918 у Німеччині. 1918 – заст. міністра закордонних справ Німеччини. 1919 – член Комісії соціалізації. 1922 відійшов від активної політ. діяльності й повернувся до Відня. 1938 емігрував до Амстердаму. Автор бл. 800 наукових праць з соціології, історії, економіки, культури, стратегії і тактики міжнар. робітн. руху. Найвідоміші з них: «Дорога до влади», «Диктатура пролетаріату», «Тероризм і комунізм», «Від демократії до державного рабства», «Пролетарська революція та її програма», «Більшовизм у безвиході», «Соціалісти і війна», «Матеріалістичне розуміння дійсності». К. відомий як творець самостійної версії соціалізму – каутскіанства.

Ю. Шведа (Львів).

КАЧИНЬСЬКИЙ Лех Александер (Kaczyński, 18.06.1949 – 10.04.2010) – польс. політик, Президент Польщі (2005–10), брат-близнюк польс. політика Ярослава Качиньського. Н. у Варшаві в родині учасника польс. Руху Опору і Варшавського повстання 1944 Раймунда Качиньського. Після закінчення ліцею у Варшаві навчався на факультеті права і адміністрації Варшавського ун-ту (1967–71). 1971–97 працював наук. працівником кафедри трудового права Гданського ун-ту, де захистив докторську дисертацію (1980), а потім і габілітаційну роботу (1990). Отримав звання надзвичайного професора. Автор численних робіт із питань трудового права. Від 1977 брав участь в опозиційному русі, співпрацюючи з Комітетом захисту робітників (КОР), вільними профспілками. Взяв участь у соц. протестах 1980 і створенні Незалежного самоврядного профспілкового об'єднання «Солідарність», увійшов до його програмної комісії. Під час оголошення в Польщі воєнного стану (1981) був інтернований. 1982 вийшов на свободу, продовжував нелегальну діяльність в опозиційному русі,

будучи наближеним до керівника «Солідарності» Л. Валенси. Був учасником переговорів «Круглого столу» 1989 від опозиції, на яких курував правові питання щодо діяльності профспілок, невдовзі став одним із керівників «Солідарності». 1989 був обраний сенатором під час т. зв. контрактних виборів, 1991 – послом Сейму під час перших демократичних виборів. Того ж року короткий час працював у Канцелярії президента Л. Валенси відповідальним за стан безпеки, але через конфлікт із ним залишив посаду. 1992–95 очолював Вищу контрольну палату Сейму. 2000 президентом А. Квасьневським був призначений міністром юстиції і ген. прокурором (за посадою); 2001 разом із братом Ярославом утворив консервативну партію «Право і Справедливість» (ПіС), яка через рік домоглася успіху на місцевих виборах і дозволила К. обійняти посаду президента (мера) Варшави. На президентських виборах у жовтні 2005 К. йшов під гаслами «морального оновлення» і «повернення до християнських цінностей» й переміг у другому турі кандидата «Громадянської Платформи» (ПО) Дональда Туска, отримавши 54,04% голосів виборців, а ПіС здобула більшість на парламентських виборах у вересні того ж року (33,7% мандатів). У внутр. політиці проводив курс на підсилення нац. традицій, просування кадрів ПіС (брат Ярослав був головою уряду 2006–07), спорів із Сеймом, що doprowadило до позачергових парламентарних виборів у жовтні 2007, в яких перемогу здобула ПО (45,43% мандатів, ПіС – 36,9%). На міжнар. арені К. сприяв співпраці Польщі в рамках ЕС і НАТО, підтримав Україну в прагненні співробітництва з європ. структурами, гостро засудив агресію РФ проти Грузії 2008, демонстративно відвідавши цю країну разом із президентами України, Литви, Латвії і прем'єром Естонії під час активних воєнних дій Росії в Південній Осетії. Загинув разом із дружиною Марією і численною польською політ. елітою в авіакатастрофі під Смоленськом, куди польська делегація летіла для відзначення 70-ї річниці Катинського злочину. Похований з військовими почестями в усипальниці польських королів кафедрального собору святих Станіслава і Вацлава краківського замку Вавель. Нагороджений укр. Орденом князя Ярослава Мудрого I класу (2007), на його честь названі вулиці в Одесі, Житомирі, Хмельницькому та деяких ін. укр. містах.

Л. Зашкільняк (Львів).

КАШМІРУ ПРОБЛЕМА – політичний конфлікт між Індією і Пакистаном через територіальну приналежність Кашміру. Здобуття Індією і Пакистаном незалежності (1947) гостро поставило

питання про контроль над іст. областю у бас. верхнього Інду – Кашміром (222 тис. км²). Незважаючи на те, що більшість населення Кашміру (бл. 80%) – мусульмани, магараджа Харі Сінкх 22.11.1947 проголосив приєднання регіону до Індії. У жовтні 1947 у Кашмірі вибухнуло мусульманське повстання, для придушення якого були кинуті інд. військові підрозділи. На допомогу повсталім ісламабадський уряд спрямував регулярні частини, що стало причиною неоголошеної війни між Індією і Пакистаном (1947–49). У січні 1949 за посередництвом ООН військові дії було припинено і встановлено міждерж. кордон по лінії фронту (17.04.1949). Індія, яка отримала більшу частину Кашміру (139 тис. км²) створила на цій території штат Джамму і Кашмір. Прем'єр-міністр Індії Дж. Неру погодився розв'язати суперечку щодо приналежності Кашміру шляхом плебісциту (серпень 1953). Згодом Делі відмовився від цієї домовленості й заарештував прем'єр-міністра Кашміру шейха Мухаммеда Абдаллаха (відновлений на посаді 1975 після багаторічного ув'язнення). 1957 нова інд. Конституція офіційно проголосила приєднання Кашміру до Індії. Новий інд.-пакист. збройний конфлікт через Кашмір тривав у серпні-вересні 1965 і закінчився підписанням Ташкентської декларації 1966, яка передбачала відведення армійських підрозділів обох держав на попередні позиції та відновлення діяльності дипл. місій. У наступні роки сутички на інд.-пакист. кордоні у Кашмірі тривали і часто переростали у широкомасштабні бойові операції із застосуванням артилерії та авіації (1971–72, 1981, 1984, 1985). У січні 1990 у Кашмірі вибухнуло антиінд. повстання, яке жорстко придушили урядові війська (бл. 12 тис. загиблих). Більшість населення регіону висловлюється за приєднання до Пакистану, або створення на території Кашміру незалежної держави. У травні 1999 інд.-пакист. протистояння довкола Кашміру знову різко загострилось. Кілька сотень бойовиків з тер. Пакистану проникло через «лінію контролю» (де факто – інд.-пакист. кордон) на підконтрольну Індії територію і захопили низку важливих висот. Унаслідок військ. операції (Каргільська війна) інд. війська повернули всі втрачені терит. Періодичні конфліктні ситуації з елементами збройного протистояння на кордоні штату Джамму і Кашмір (зокрема, 2001–02, 2016) зберігають напруженість в інд.-пакист. відносинах і відкладають вирішення К. п. на далеку перспективу.

КВАЛІФІКОВАНА БІЛЬШІСТЬ – термін, який означає більшість у 3/5, 2/3 або 3/4 голосів від присутніх на засіданні або загального числа

депутатів представницького органу, делегатів з'їзду тощо.

Ю. Шведа (Львів).

КВАСНЄВСЬКИЙ Александр (Kwaśniewski; 15.11.1954) – польсь. політик, Президент Польщі (1995–2005). Н. у Бялогарді. 1977 закінчив Гданський ун-тет, був активним учасником студентського руху. 1977–90 належав до Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП), 1977–81 – заст. голови Соціалістичного союзу студентів Польщі. 1981–85 – головний редактор популярних студентських видань – тижневика «ІТД» і газети «Штандар млодих». У вересні 1985 став наймолодшим в історії Польщі членом уряду, міністром справ молоді та спорту; з 1990 – голова Комітету молоді та спорту. 1988–91 очолював Польський Олімпійський комітет. У лютому-квітні 1989 брав активну участь у роботі Круглого столу з демократичною опозицією (див. «Солідарність»). Виступив одним із засновників лівої партії Соціал-демократія Республіки Польща (січень 1990). Рішуче сприяв трансформації посткомуністичної ідеології в Польщі в соціал-демократичну доктрину західного типу. 1991 створив Союз демократичної лівиці демократичної (СДЛ) – об'єднання кількох партій і угруповань лівої орієнтації та профспілок, яке 1993 здобуло перемогу на виборах до парламенту. 1991–95 – посол до Сейму і голова парламент. клубу СЛД. Як член Комісії закордонних справ виступав за розширення міжнар. співпраці Польщі. Під час президентських виборів 1995 переміг Л. Валенсу (переобраний 2000). Продовжував курс свого попередника на ринковий перетворення, приватизацію державної власності та форсовану інтеграцію країни у європейські екон., політ. і військ. структури. К. сприяв прийняттю в липні 1997 нової Конституції Польщі. Заборонив продаж золотого запасу країни і кредитування бюджет. дефіциту нац. банком; запровадив свободу валют. обігу, що сприяло стабілізації курсу нац. валюти і притоку в країну іноз. Інвестицій. За президентства К. Польща вступила до НАТО (12.03.1999) і стала членом *Європейського Союзу* (01.05.2004). К. один із ініціаторів політики «відкритих дверей» щодо розширення ЄС. Уряд К. підтримав операції НАТО у Югославії (1999) і США в Афганістані (2001), польські військовики стали надійними союзниками амер. окупаційних сил під час воєнної кампанії в Іраку. Активно розвивав польсь.-нім. діалог, сприяв вкоріненню у польсь. суспільстві ідей міжнац. примирення, зокрема сприяв проведенню величній меморіальній акції, присвяченій 60-літтю звільнення концтабору Освенціма (січень 2005). Уряд К. виступав за підтримання тісних партнерсь-

ких стосунків з Україною, зробив рішучі кроки для їх зміцнення. К. неодноразово відзначав необхідність зміцнення і розвитку стратегічного партнерства між Польщею і Україною для зміцнення миру і безпеки в регіоні. К. особисто доклав значних зусиль для врегулювання складних питань в польсь.-укр. відносинах, зокрема операції «Вісла», волинських подій 1943–44, цвинтару «Орлят» у Львові. У листопаді–грудні 2004 К. разом із президентом Литви В. Адамкусом, Верх. представником ЄС Х. Соланою і спікером Держдуми Росії Борисом Гризловим став активним учасником Круглого столу представників укр. опозиції та влади під час *Помаранчевої революції 2004* (масові протести укр. громадян проти фальсифікації результатів президентських виборів 2004), завдяки якому вдалося врегулювати політичну кризу в Україні. Зробив знач. внесок у формування укр.-польсь. стратег. партнерства. Неодноразово заявляв про повну підтримку євроінтеграційних устремлень нової укр. влади, зокрема членства України в НАТО і ЄС. У грудні 2005 на президентському посту К. змінив лідер партії «Право і справедливість» Л. Качинський. На парламентських виборах очолив лівоцентристський блок «Лівиця і демократи», що об'єднав лівих і діячів «Солідарності», однак блок зайняв лише третє місце у рейтингу переможців, поступившись партіям «Право і Справедливість» і «Громадянська платформа». 2013 став співзасновником руху «Еуропа Plus», що зайняв місце у лівоцентристській ніші польської політичної арени. Бере участь у роботі численних міжнар. орг-цій, виступає з лекціями в різних уні-тах світу, є почесним професором кількох європ. і амер. ун-тів. Очолював Наглядову раду «Ялтинської європейської стратегії». Входив до кола радників президента України (2014). Нагороджений Орденом Ярослава Мудрого I класу (1997), Орденом «За заслуги» I класу (2005), обраний почесним доктором Національного університету «Києво-Могилянська академія» (2005).

Л. Зашкільняк (Львів).

КВЕБЕКСЬКІ КОНФЕРЕНЦІЇ – міжнародні наради під час *Другої світової війни 1939–45*, які відбувалися у м. Квебеку (Канада). 1) К. к. проходила 11–24.08.1943 за участю президента США Ф. Д. Рузвельта, прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчилля, прем'єр-міністра Канади В. Кінга, вищих військ. і політ. діячів цих держав, а також представника Китаю. Умовна назва – «Квадрант». На конференції розглядали питання про координацію воєнних дій проти держав *Троїстого пакту 1940*, зокрема було підтверджено рішення

відкрити *Другий фронт* у Франції у травні 1944 (план «*Оверлорд*»); узгоджено плани бойових операцій союзників у 2-й пол. 1943 в Італії, Азії та на Тихому океані. На конференції було досягнуто домовленості стосовно розширення військових дій проти Японії, початку вторгнення в Італію, залучення СРСР до повномасштабного співробітництва із західними союзниками, окупацію Азорських о-вів, посилення боротьби із нім. підводними човнами в Атлантиці й Середземномор'ї та ін. Учасники конференції підготували текст декларації про створення *Організації Об'єднаних Націй* і про відповідальність чотирьох великих держав за збереження миру після закінчення війни, який планували представити урядам СРСР і Китаю. Обговорювалися питання про перетворення Французького комітету національного визволення у представницький орган (Тимчасовий уряд) усіх сил *Вільної Франції*, про управління територіями звільненими з-під гітл. окупації та ін. У ході конференції США і Велика Британія 19.08 уклали таємну угоду про співробітництво у створенні *атомної бомби*. 2) К. к. відбулася 11–16.09.1943 за участю президента США Ф. Д. Рузвельта, прем'єр-міністра В. Британії В. Черчилля, міністра закорд. справ В. Британії А. Ідена, амер. мін. фінансів Генрі Моргантау і членів Об'єданого комітету начальників штабів. Умовна назва – «Октагон». Головна тема конференції – узгодити план військових дій проти нацист. Німеччини та її сателітів у Європі та проти Японії у пд.-сх. Азії й на Тихому океані (зайняття Філіппін, Бірми) при значному збільшенні участі в операціях брит. військ. Західні союзники прийшли до висновку, що розгром Японії можливий через 1,5 року після війни у Європі (на попередній конференції – через 1 рік). Після завершення операції зі звільнення Пн. Італії планувався наступ амер.-брит. військ у напрямку Трієста і Відня, передбачалася висадка брит. десанту в Атонах і Піреях для захоплення міста до входу туди Грецької нац.-визв. армії (ЕЛАС), яку контролювали комуністи та ін. Учасники конференції розглянули запропонований Г. Моргантау план розчленування Німеччини на декілька дрібних держав, відторгнення Руру і Саару (передачу цих регіонів під міжнародний контроль), демонтаж нім. пром-сті та перетворення Німеччини в аграрну область – «країну полів і пасовищ» (після закінчення К. к. уряду США і В. Британії відмовилися від цього плану).

КВЕБЕКУ ПРОБЛЕМА (інакше – Рух за незалежність Квебеку) – політична проблема, породжена намагання частини населення канад. франкомовної провінції Квебек (площа – 1 542 056 км²,

або 15,5% території Канади, територіально найбільший суб'єкт федерації; населення – 8 294 тис. осіб, або чверть усіх жителів Канади) досягти такого політичного статусу, який би дозволив зберегти власну національну ідентичність. З початку «тихої революції» 1960-х у провінції почала формуватися нова філософія розвитку Квебеку, яка передбачала відмову від традиційної політики «виживання» (*survivance*) і подальший перегляд статусу франкомовної провінції у складі Канадської федерації. Основу змін заклали реформи ліберального уряду Жана Лесажа, які відбувалися під гаслом «Бути господарями у себе вдома». Крім прихильників збереження «статус кво» у відносинах з федеральним центром, популярності набули політичні сили, що закликали до досягнення «особливого статусу» або ж виходу зі складу Канади. Причинами таких настроїв стали: 1) загроза асиміляції франкофонів в англослов'янському середовищі і відсутність достатніх юридично закріплених гарантій, необхідних для збереження національної ідентичності; 2) гірші економічні показники регіону порівняно з іншими канад. провінціями (концепція Поля Вальєра про квебекців, як «білих негрів Америки»); 3) світові деколонізаційні процеси 1950-60-х років (концепція – «Квебек – колонія»). Обґрунтування потреби суверенітету Квебеку базувалося на історичній пам'яті (гасло на провінційному гербі «Я пам'ятаю!»), етно-лінгвістичній відмінності (рідною мовою для 82,2% мешканців Квебеку є французька), релігійній особливості (домінування в провінції католицизму).

Необхідність відокремлення Квебеку від Канади обґрунтував Марсель Шапю у праці «Чому я сепаратист?» (1961), твердячи, що «франкоканадці – окрема нація», а «Квебек повинен стати державою франкоканадців». Моральну підтримку сепаратистам своїм виступом у липні 1967 у Монреалі надав президент Франції Ш. де Голль, що призвело до тимчасового погіршення канад.-франц. міждержавних відносин. Водночас частина квебекського політикуму стояла на засадах «подвійної приналежності» – до Квебеку (мала батьківщина) і до Канади (велика батьківщина). Суперництво централізаторських і відцентрових тенденцій не стало боротьбою виключно франкоквебекців – прихильників розширення прав провінції, з англоканадцами – федералістами. Навпаки, найпереконаніші федералісти мали франкоканадське походження (П. Трюдо, Ж. Маршан, Ж. Пелетьє, Ж. Крет'єн). Руху за незалежність Квебеку властивий демократичний характер, за винятком спроб ліворадикальної організації Фронт визволення Квебеку (ФВК) впро-

довж 1963–70 із допомогою терактів привернути увагу громадськості до К. п. Спалах квебекського екстремізму у жовтні 1970 («жовтнева криза») зумовив запровадження у провінції в дію Акта про заходи воєнного часу 1914 і арешти причетних до ФВК осіб. Після 1970 рух за незалежність Квебеку набув виключно мирного і демократичного характеру.

У процесі консолідації прихильників відокремлення франкомовної провінції 1968 виникла помірковано сепаратистська Квебекська партія (*Parti Québécois*), очолювана журналістом Рене Левеком. 1976–85, 1994–2003, 2012–14 представники цієї політичної сили формували уряд провінції, ініціювавши два референдуми про суверенітет Квебеку. На перший референдум 20.05.1980 було винесене питання про «асоціативний суверенітет», згідно з яким провінція проголошувала політичну незалежність, але залишалася в економічному союзі з решта Канадою. Таку пропозицію підтримали 40,5% квебекців. У результаті провалу конституційних ініціатив Оттави, у результаті яких влада провінції відмовилася ратифікувати Конституційний Акт 1982, 30.10.1995 відбувся другий референдум про незалежність Квебеку. Прихильникам відокремлення забракло трохи більше піввідсотка голосів – 49,42% квебекців висловилося «за» незалежність. Для запобання можливій сепарації Квебеку, канад. парламент у 2000 ухвалив «Закон про чіткість референдуму», який ускладнив процедуру відокремлення (наприклад, за незалежність має проголосувати не 50%, а 75% населення провінції). У відповідь Національна Асамблея Квебеку ухвалила дзеркальний Закон, який визнає пріоритетність публічного міжнародного права народів на самовизначення. 22.11.2006 федеральний парламент прийняв безпрецедентне рішення, визнавши квебекців «нацією всередині єдиної Канади». Нині живильним ґрунтом для сепаратистських настроїв, окрім неврахування «особливого статусу» провінції у канад. Конституції, залишається історична пам'ять про британське завоювання й боязнь бути асимільованими в англослов'янському середовищі Пн. Америки (див. також *Канада*).

Р. Сіромський (Львів).

КВІСЛІНГ Відкун (Quisling; 18.07.1887 – 24.10.1945) – лідер норв. фашистів. Син лютеранського пастора. Закінчив Норв. військову академію. У роки Першої світової війни – офіцер Генштабу. 1918–21 – військовий аташе у Петрограді та Гельсінкі. 1922–26 К. разом із Ф. *Нансеном* організував допомогу голодуючому населенню в СРСР. 1927–28 працював у норв.

посольстві у Москві. Депутат Стортінгу (парламенту) від Аграрної партії. 1931–33 – міністер оборони Норвегії. Від кін. 1920-х років розробляв теоретичні засади норв. фашист. руху. 1933 став засновником Партії національної єдності, на основі якої намагався сформувати фашист. уряд. Підтримував тісні контакти з лідерами *Третього Райху*. Виступав за встановлення тісних зв'язків з нацист. Німеччиною на засадах *пангерманізму*. У грудні 1939 представив А. Гітлерові план фашистського перевороту у Норвегії. 09.04.1940 без порозуміння з Берліном проголосив себе «лідером нації», однак після захоплення країни нім. військами усунений від влади. Допомігав гітлерівцям сформувати окупаційну адм-цію в Осло. 01.02.1941 К. був проголошений «прем'єром» маріонеткового уряду і «лідером» Норвегії, однак реального впливу на становище у країні не мав. У травні 1945 заарештований, засуджений за держ. зраду до смертної кари і страчений. Ім'я К. стало символом колабораціонізму – квіслінгізм.

КВІТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1978 в Афганістані (Саурська революція) – фактично військовий переворот, який відбувся у Кабулі у квітні 1978 і привів до влади прокомуністичний уряд (1979–92). Інша назва К. р. – Саурська революція (з афган. саур – квітень). 1973 внаслідок державного перевороту, організованого Мухаммедом Дауд Ханом, в Афганістані була повалена монархія (король М. Захір Шах виїхав з країни). М. Дауд Шах, який опирався на прокомуністичну Народно-дем. партію Афганістану (НДПА), спочатку проводив політику тісної співпраці з Москвою. Однак поступово кабульський уряд почав змінювати зовнішнopolіт. курс у бік Ізраїлю і США. Одночасно М. Дауд Шах фактично встановив режим особистої диктатури, заборонив діяльність політ. партій і профспілок, заарештував лідерів НДПА (Н. Таракі, Б. Кармалю та ін.). 27.04.1978 військові підрозділи під командуванням полк. А. Хадіра, які перебували під впливом НДПА, зайняли президентський палац, ін. головні державні установи Кабулу. У сутичках із заколотниками загинуло майже 3 тис. осіб, зокрема було вбито М. Дауд Шаха з родиною. Влада у країні перейшла до Революційної ради, яку очолив один з лідерів НДПА Нур Мухаммед Таракі. Радикальні соц. експерименти нового уряду (непродумана аграрна та освітня реформи), нещанування традиційних мусульманських цінностей привели до неприйняття більшою частиною афган. суспільства кабульського режиму і поклали поч. громадянській війні. Поступово загонали афган. фундаменталістів (підтримував Пакистан) зайняли більшу частину території країни і загрожували

безпосередньо столиці. У цих умовах у затяжний військовий конфлікт на стороні правлячого режиму (Н. Таракі у вересні 1979 усунув від влади Х. Амін) втягнувся СРСР (див. *Афганська війна 1979–89*). У грудні 1979 при підтримці рад. військ кабульський уряд очолив лідер фракції «Парчам» НДПА Бабрак Кармаль. Незважаючи на потужну військову і матеріальну допомогу СРСР, уряд Б. Кемалю (а з 1987 – Н. Наджибулли) не зміг вирішити численні соц. і політ. проблеми країни та залучитися широкою підтримкою афган. суспільства. Після виводу рад. військ з Афганістану (лютий 1989) режим К. р. у квітні 1992 був повалений.

КЕЙТЕЛЬ Вільгельм (Кайтель; Keitel; 22.09.1882 – 16.10.1946) – ген.-фельдмаршал нім. армії (1940). Н. у Гельмшероді (земля Брауншвайг). Від 1901 перебував на військовій службі. Учасник Першої світової війни, воював на Західному фронті (Бельгія), служив у Генштабі. У 1920–30-х роках на різних командних постах у *райхсвері* – командир дивізії, нач. військ.-політ. управління військ. мін-ва. Від лютого 1938 – нач. Верх. головнокомандування Вермахту (ОКВ). Виступав проти планів А. Гітлера розпочати війну проти Радянського Союзу. 1941 видав накази «про комісарів» (предбачав негайний розстріл всіх полонених політпрацівників Червоної армії), «Ніч і туман» («Nacht und Nebel»), про арешт на території Бельгії, Франції, Нідерландів «осіб, які представляють небезпеку для німецької безпеки») і наказ про передачу всієї влади над окупованими сх. територіями райхсфюрерові СС Г. Гімmlеру. Після провалу замаху на А. Гітлера (липень 1944) керував арештами і розправами над учасниками змови. 08.05.1945 підписав у присутності представників СРСР акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. Засуджений до смертної кари під час *Нюрнберзького процесу 1945–46* і страчений (повішений).

Т. Марискевич (Львів).

КЕККОНЕН Урго Калева (Kekkonen; 03.09.1900 – 31.08.1986) – фін. політик. 1927–32 – співробітник міністерства с/г. Один із лідерів Аграрного союзу, 1936–56 – депутат парламенту, голова парламенту (1948–50). Від 1936 неодноразовий міністр, зокрема 1936–37 – міністр юстиції, 1937–39 – міністр внутр. справ. Спочатку противник зближення з СРСР, голосував проти терит. поступок Радянському Союзу. Виступав за вихід Фінляндії із війни проти СРСР. 1952–53, 1954 – міністр закорд. справ, 1950–56 – прем'єр-міністр. Президент Фінляндії 1956–81. Продовжував політ. лінію президента Ю. К. Паасіківі, яка полягала у дотриманні прорадянського нейтралітету у міжнар.

справах за можливість проведення незалежної внутр. політики. Домігся вступу Фінляндії до Європ. асоціації вільної торгівлі. Визнанням заслуг Фінляндії та особисто К. у зміцненні міжнар. миру і розвитку співробітництва між народами стало обрання Гельсінкі місцем для підписання 1975 Заключного акту *Наради з питань безпеки і співробітництва у Європі*. Подав у відставку через проблеми зі здоров'ям. Лавреат Міжнар. Ленінської премії миру (1979).

КЕЛЛЕРМАН Бернгард (Kellermann; 04.03.1879 – 17.09.1951) – нім. письменник, член АМ НДР (з 1950). Н. у м. Фюрт. Захоплювався живописом; рання проза позначена впливом неоромантизму. Чільною рисою його світогляду був індивідуалізм. Зрілий період творчості К. почався з роману «Тунель» (1913), що приніс автору світову славу. Герой твору – талановитий інженер, син шахтаря, намагається здійснити сміливий проєкт – побудувати тунель під Атлантичним океаном, який з'єднав би Європу з Америкою. Робітничка тематика і б-ба за права трудівників є провідною у романах «Брати Шелленберга» (1925), «Місто Анатоль» (1932) та ін. У роки Першої світової війни був військовим кореспондентом, на його нарисах («Війна на Заході», 1915 та ін.) позначився вплив нім. шовінізму. Поразка Німеччини і тяжкі післявоєнні випробування змінили його світогляд. Симпатією до рев. подій 1918 у Німеччині проінтятий його роман «9 листопада» (1920). У романі «Танок смерті» (1948) К. різнобічно висвітлив людиноневажисницьку суть нацизму. В укр. періодиці його воєнні нариси та відомості про автора з'явилися 1914–15. Роман «Тунель» декілька разів виходив укр. мовою. Про творчість К. писали укр. літературознавці Т. Якимович, О. Білецький, Н. Матузова.

Г. Рубанова (Львів).

КЕЛЛОГА-БРІАНА ПАКТ 1928 (Бріана-Келлога пакт; Паризький договір про заборону війни як зняряддя нац. політики) – підписаний 27.08.1928 у Парижі представниками 15 держав: Франції, США, Німеччини, Великої Британії та всіх її домініонів – Канади, Австралії, Нової Зеландії, Пд.-Африканського Союзу, Ірландії, Індії, а також Італії, Японії, Бельгії, Польщі та Чехословаччини. Отримав назву від імені ініціаторів цього пакту держ. секретаря США Ф. Келлога і міністра закорд. справ Франції А. Бріана. К.-Б. п. проголосував відмову від війни як засобу врегулювання міжнародних спорів, і як зняряддя національної політики (ст. 1) та визнавав необхідним вирішувати будь-які спори чи конфлікти мирним шляхом

(ст. 2). Набув чинності 24.07.1929. До 1939 до К.-Б. п. приєдналося 63 країни.

КЕМЕРОН ДЕВІД (Cameron; 09.10.1966) – брит. політик, прем'єр-міністр *Великої Британії* (2010–16). Н. у Лондоні в заможній аристократичній родині. Навчався в Ітонському коледжі (1979–84) і Брейсноуз коледжі Оксфордського ун-ту (1985–88). Працював у аналітичному відділі Консервативної партії (1988–92), радником уряду (1992–94), пізніше в приватному бізнесі. Політичну кар'єру розпочав 1997, невдало кандидуючи до парламенту. Депутат чотирьох скликань палати громад брит. парламенту (2001–16), заст. голови Консервативної партії (2003–2005). У жовтні 2005 обраний головою Консервативної партії. Після парламент. виборів у травні 2010 став прем'єр-міністром (2010–15) коаліційного уряду (першого в повоєнній історії Британії), який разом із консерваторами створили Ліберальні демократи. Як керівник уряду обстоював заходи жорсткої економії, скорочення бюджетних видатків, що мало на меті скоротити бюджетний дефіцит. Розпочав реформу служби охорони здоров'я, скоротив фінансування університетів. Підтримав легалізацію одностатевих шлюбів. Після початку рос. агресії проти України, улітку 2014 виступив із закликком запровадити проти Росії суворі екон. санкції. Після перемоги консерваторів на виборах у травні 2015, очолював однопартійний уряд (2015–16). Підтримав ідею проведення референдуму у справі виходу В. Британії із *Європейського Союзу*, хоча сам й виступав проти такого кроку. Через три тижні після оголошення результатів референдуму щодо виходу Британії із ЄС подав у відставку з поста голови Консервативної партії та прем'єр-міністра, а у вересні 2016 склав депутатський мандат. Працює у амер. компанії, що займається електронними платежами.

А. Козицький (Львів)

КЕМПБЕЛ «Кім» Авріль Федра Даглас (Campbell; 10.03.1947) – канад. політик, адвокат, дипломат, 19-й прем'єр-міністр Канади (25.06 – 04.11.1993), лідер Прогресивно-консервативної партії (1993). Н. у Порт-Альберні (Британська Колумбія). Навчалась ун-ті Британської Колумбії (1964–69), докторантурі Лондонської школи економіки (1970–72). Для написання докторської роботи вивчала рос. мову і 1972 відвідала СРСР. 1984–86 працювала адвокатом у Британській Колумбії. 1986–88 – депутат Законодавчих зборів Британської Колумбії, як представник регіональної Партії соціального кредиту. 1988–2003 – член Прогресивно-консервативної партії. 1989 стала

державним міністром у справах індіанського населення і розвитку Пн. територій Канади. Перша в історії Канади жінка міністр юстиції країни (1990–93), ген. прокурор (1990), міністр оборони (1993). Після відставки Б. Малруні 1993 стала прем'єр-міністром країни – першою жінкою на цій найвищій державній посаді, а також першим прем'єром. Програла на парламентських виборах восени того ж року. 1994–96 працювала у Гарвардському ун-ті, 2001–04 – у Гарвардській школі державного правління ім. Кеннеді. 1996–2000 – Генеральний консул Канади в Лос-Анджелесі, 1999–2003 – керівник Ради жінок-світових лідерів, 2003–05 – президент Міжнародного жіночого форуму, 2004–06 – Ген. секретар Мадридського клубу, що об'єднує колишніх президентів і прем'єрів. Нині – президент Міжнародної консультативної ради, член Таємної ради Королеви для Канади. 2007 стала засновником і головою Міжнародної консультативної ради укр. фонду «Ефективне управління», який покликаний сприяти екон. зростанню країни шляхом розробки і впровадження довгострокових екон. програм. Автор автобіографічної книги «Час і шанс» («Time and Chance»).

Р. Сіромський (Львів).

КЕМП-ДЕВІДСЬКІ УГОДИ 1979 – єгипетсько-ізраїльські угоди з врегулювання міжнародних проблем на Близькому Сході, які були вироблені у вересні 1978 у Кемп-Девіді (штат Меріленд, США). 05–17.09.1978 у літній резиденції президентів США проходили переговори між єгипет. президентом А. Садатом та ізраїл. прем'єром М. Беґіном за посередництва президента Дж. Картера. У ході зустрічі було досягнуто домовленості про наступне укладення єгипет.-ізраїл. мирної угоди, встановлення дипломатичних відносин між обома країнами. Ізраїль зобов'язувався вивести війська з Синайського п-ова, який він окупував під час Шестиденної війни 1967 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*) і надати палестинцям, що заселяли Західний берег Йордану право створювати самоврядні місцеві органи влади. Внаслідок досягнутих домовленостей 26.03.1979 у Вашингтоні був підписаний мирний договір між Єгиптом та Ізраїлем. К.-Д. у., які розпочали тривалий і складний процес мирного врегулювання близькосхідного конфлікту, були різко засуджені араб. країнами, а головний їх ініціатор А. Садат був звинувачений у зраді інтересів арабів і незабаром убитий єгипет. екстремістами (06.11.1981).

КЕНІАТА Джомо (Kenyatta; 07.08.1893 – 22.08.1978) – президент Кенії 1964–78. Походив з племені кікую. 1909–14 навчався у місіонерській

школі, згодом у Лондонській екон. школі. У 1920-х роках працював у міській адм-ції Найробі. 1931–46 жив у В. Британії (займався науковою і публіцист. діяльністю). 1945 виступив співорганізатором V Панафриканського конгресу у Манчестері. У вересні 1946 повернувся до Найробі. 1947 заснував Союз африканців Кенії, який виступав за здобуття незалежності краю шляхом реформ, а не революції. У жовтні 1952 заарештований, звинувачений у керівництві *Мау-Мау повстанням 1952–56* і засуджений до 7 років ув'язнення. Після звільнення очолив Кенійську африканську нац. унію (КАНУ). 12.12.1963 Кенія здобула незалежність і К. став спочатку прем'єр-міністром, а з грудня 1964 – президентом Республіки Кенія. У внутрішній політиці проголосив концепцію «збирання сил» (Harambee). Щоб недопустити дезінтеграції країни, намагався пом'якшити міжплемінні протиріччя, зміцнити центральну владу, налагодити діалог між різними політ. угрупованнями. Заохочував білих інвестувати в економіку країни, навіть закликав їх селитися у Кенії. К. хоча і запровадив однопартійну систему, проте політ. режим у Кенії був значно ліберальнішим, ніж в ін. афр. країнах. На початку свого правління втілював доктрину т. зв. афр. дем. соціалізму, однак відхилив ідею націоналізації господарства країни. Від кін. 1960-х років проводив політику «африканізації», яка позначилася на його стосунках із білим населенням країни. У зовн. політиці орієнтувався на Захід, зокрема на В. Британію. Після його смерті президентом Кенії став Даніель Арап Мої, який протягом 1990-х років продовжував політ. лінію свого попередника.

КЕННАН Джордж Фрост (Kennan; 16.02.1904 – 17.03.2005) – політ. діяч США, дипломат, політолог. 1925 закінчив Принстонський ун-тет. Від 1926 – на дипломатичній службі. 1945–46 – радник посольства США в СРСР. 1947–49 – керівник Групи планування держдепартаменту США, 1949–50 – радник держдепартаменту, головний радник із проблем довгострокового планування держдепартаменту США. 1952 – посол США в СРСР (оголошений персоною нон грата). 1961–63 – посол США у Югославії. Від 1956 – професор Принстонського ун-ту. Вважається автором *Стримування доктрини*. У 1960–80-х роках виступав за політику мирного співіснування між США і СРСР, був прихильником теорії «політичного реалізму». Автор праць з історії дипломатії («Американська дипломатія 1900–1950», 1951; «Радянсько-американські відносини в автоматний вік», 1982), мемуарів.

КЕННЕДІ Джон Фіцджеральд (Kennedy; 29.05.1917 – 22.11.1963) – президент США (1961–

63). Н. у Брукліні (Брукліні, шт. Массачусетс). Освіту здобув у Гарвардському ун-ті (юрид. і політ. науки) та Лондонській екон. школі. Під час *Другої світової війни 1939–45* служив в амер. військ.-мор. силах як командир торпедного катера, брав участь у боях із японцями. 1947 став депутатом Палати Представників, спікер палати. З 1952 – сенатор від штату Массачусетс, голова комісії закорд. справ (з 1957). Як претендент на президентський пост висунув програму під назвою «Нові рубежі», яка передбачала широкі реформи у галузі економіки, соц. забезпечення, охорони здоров'я і освіти. Переміг на президентських виборах 1960 Р. Ніксона і у січні 1961 склав присягу як 35-й президент США. Став наймолодшим в історії країни президентом (44 роки) та першим католиком (і єдиним), який зайняв цей пост. Адм-ція К. започаткувала курс ліберальних реформ спрямованих на стимулювання екон. зростання, забезпечення громадянських прав (передусім негрів, нац. меншин, жінок), поліпшення матер. становища простих американців. У зовнішньополіт. діяльності головними пріоритетами уряду К. було зміцнення позицій США на міжнар. арені як лідера «вільного світу» і обмеження поширення комунізму, зокрема у країнах Азії, Лат. Америки та Африки. 1961 для проведення соц. реформ у Лат. Америці започаткував програму екон. допомоги – «Союз для прогресу», за якою держави цього регіону 1961–71 отримали позики у розмірі 20 млрд дол. У відстоюванні нац. інтересів США і зміцненні безпеки країни не ухилився від жорстокого протистояння з СРСР (див. *Берлінська криза 1961* та *Карибська криза 1962*), одночасно виступав за проведення гнучкої політики щодо Радянського Союзу та налагодження політ. діалогу з московським керівництвом, особливо після подолання Карибської кризи. Ці тенденції виявилися у мирному розв'язанні конфлікту щодо рад. ракет на Кубі, встановленні спецзв'язку між Білим домом і Кремлем (т. зв. *Гарячої лінії*), підписання договору про заборону випробування ядерної зброї у трьох сферах – повітрі, під водою і космосі (05.08.1963) та у зміні військово-стратегічної концепції США і НАТО (проголошення «*Гнучкого реагування*» стратегії). Уряд К. для реалізації екон. і гуман. проєктів у країнах *Третього світу* створив Корпус Миру. Більшість реформ під керівництвом К. не було завершено через його вбивство 22.11.1963 у Далласі. Згодом ці реформи частково здійснював наступник К. на президентському посту Л. Джонсон.

КЕРЕНСЬКИЙ Олександр Федорович [22.04(04.05).1881 – 11.06.1970] – рос. політик. Н. у Сибірську. 1904 закінчив юрид. ф-т Петерб.

ун-ту, працював адвокатом. 1912–17 – депутат IV Державної думи, лідер фракції трудовиків. Після *Лютневої революції 1917* – заст. голови Петроградської Ради. Вхорив до складу *Тимчасового уряду*, де займав пости міністра юстиції, військового і морського міністра. Від липня 1917 – прем'єр-міністр Росії. Намагався лавірувати між різними політ. силами, щоб зберегти Російську імперію. Після більшовицького перевороту у Петрограді (жовтень 1917) виїхав на фронт, де разом з ген. П. *Красновим* організував похід військ на столицю, який закінчився поразкою. Деякий час перебував на Дону. 1918 емігрував у Францію. Від 1940 жив у США. Брав активну участь у діяльності рос. еміграції, відстоював ідею побудови демократичної Росії на федеративних засадах. Один із організаторів «Ліги боротьби за народну свободу». Автор мемуарів і книг про рев. події у Росії 1917–18. Помер у Нью-Йорку.

К. Кондратюк (Львів).

КЕРЗОН Джордж (Curzon; 11.01.1859 – 20.03.1925) – брит. політик, дипломат. Належав до Консервативної партії. Член Палати Громад (1886–98) і Палати Лордів (з 1908). 1899–1905 – віце-король Брит. Індії. Очолював мін-во закорд. справ (1919–23) у кабінетах Г.-Д. *Ллойд Джорджа* і С. *Болдуїна*, був президентом Таємної ради. Головував на міжнародній конференції у Лозанні (1922–23), на якій було підписано *Лозаннський мирний договір 1923* з Туреччиною. Під час Радянсько-польської війни 1920 вимагав зупинити наступ Червоної армії на лінії (див. *Керзона лінія*), запропонованої у грудні 1919 Найвищою Радою *Антанти* як східний кордон Польщі.

КЕРЗОНА ЛІНІЯ – умовна назва лінії, яку Найвища Рада держав *Антанти* 08.12.1919 визнала східним кордоном Польщі. К. л. не відповідала етнічним кордонам Польщі, а залишала під контролем Варшави значну частину укр. етнічної території. Проходила від Гродно на Ялівку, Немирів, Брест-Литовськ, Дорогуськ-Устилуг, на схід від Хрубешова через Крилув і далі на захід від Рави-Руської і на схід від Перемишля до Карпат. Під час Польсько-радянської війни 1920 міністр закорд. справ В. Британії Дж.-Н. *Керзон* направив більшовицькому уряду ноту (12.07.1920) із пропозицією зупинити наступ Червоної армії на цій лінії (звідси назва К. л.). *Ризький мир 1921* встановив кордон між УСРР і Польщею далеко на схід від К. л. За рішеннями *Ялтинської конференції 1945* К. л. була покладена в основу післявоєнного рад.-польс. територіального розмежування. За умовами договору 06.08.1945 державний кордон

між Польщею і СРСР проходив з відхиленнями 17-30 км від К. л. на користь Польщі.

КИРПОНОС Михайло [09(12).01.1892 – 20.09.1941) – рад. воєначальник, ген.-полковник. Н. у с. Вертіївка (тепер – Ніжинського р-ну на Чернігів. обл.). На військовій службі від 1915. Учасник *Першої світової війни* та громад. війни у Росії. 1917 закінчив військ.-фельдшерську школу. Від 1922 – пом. начальника і комісар школи червоних старшин. 1927 закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе у Москві. Командував 70-ою стрілецькою дивізією під час *Радянсько-фінської війни 1939–40*. У червні 1940–січні 1941 командував військами Ленінград. військ. округу. Від лютого 1941 – командувач Київ. особливого військового округу. З поч. Нім.-рад. війни командував Південно-Західним фронтом. Пропонував відвести війська за Дніпро на підготовлені оборонні рубежі, що дало б змогу врятувати рад. частини від оточення і знищення противником. Після 71-денної оборони К. віддав наказ військам фронту залишити Київ. У серед. вересня 1941 у р-ні Лохвиці на Полтавщині війська фронту під командуванням К. внаслідок важких боїв потрапили в оточення. 20.09.1941 К. під час виходу з оточення загинув разом зі своїм штабом. Після війни прах К. був перезахоронений у Києві у парку Вічної Слави біля могили Невідомого солдата.

К. Кондратюк (Львів).

КИТАЙ (Китайська Народна Республіка) – держава в Східній і Центральній Азії. Межує з Росією, Монголією, КНДР, В'єтнамом, М'янмою, Лаосом, Індією, Бутаном, Непалом, Пакистаном, Афганістаном, Казахстаном, Таджикистаном, Киргизстаном. Омивається водами Тихого океану; К. має морські кордони з Республікою Корея, Японією, Філіппінами, Брунеєм, Малайзією та Індонезією. У терит. водах К. знаходяться більше 5 400 о-вів. Загальна площа: 9,6 млн км². Чисельність населення: 1.4 млн осіб (2018); осн. частина населення – 60,9% мешкають на селі, 39,1% – міське населення. Нац. склад і етнічні групи: китайці (хань) – 92%, бл. 56 етнічних меншин (чжуани, монголи, маньчжури, уйгури, мяо, хуей та ін.). Релігійний склад населення: конфуціанці, будисти, мусульмани, даосисти та ін. Державна мова: китайська. Форма держ. правління: «соціалістична держава демократичної диктатури народу». Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Пекін. Адмін.-терит. поділ: 22 провінції, 5 автономних районів, 4 міста центр. підпорядкування (Пекін, Шанхай, Тяньцзинь, Чунцин), 2 спец. адмін. р-ни – Сянган і Аоминь. Китай вважає Тайвань своєю

23 провінцією. Глава держави: Голова КНР (2018 знято двохтермінове обмеження на обіймання цієї посади). Законодавча влада: Всекитайські Збори Народних Презставників (ВЗНП) та їх постійно діючий орган – Постійний Комітет ВЗНП. Найвищий орган виконавчої влади: Державна Рада КНР на чолі з прем'єром. Грошова одиниця: кит. юань (100 фень).

Наприкін. XIX ст. у К. визріла криза традиційної держави – маньчжурської династії Цін, що правила країною від 1644. Імператорський двір виявив свою неефективність і у внутр., і в зовн. політиці. Унаслідок поразки К. у япон.-кит. війні 1894–95 Пекін був змушений поступитися Японії островом Тайвань і впливом у Кореї. 1898 Німеччина захопила м. Ціндао і область Цзяочжоу. Згодом Росія отримала в оренду частину Ляодунського п-ва з містами Далянь (Дальній) і Люйшунь (Порт-Артур), Франція домоглася передачі в оренду частини пд. кит. узбережжя, В. Британія орендувала частину п-ва Цзюлун (Коулун), розташованого побл. брит. колонії Гонконг. К. остаточно був перетворений на напівколонію великих держав. У червні 1898 імператор Гуансюй опублікував указ «Про встановлення основної лінії державної політики», який започаткував нетривалий період реформ, що мали змінити систему керування, заохотити розвиток нац. підприємництва, створити транспортну інфраструктуру. Проте у вересні 1898 військові частини, вірні імператриці-вдові Цісі (тітка Гуансюя) заарештували реформаторів. 1894 було створено рев. орг-цію «Союз відродження Китаю» («Сінчжунхуей») на чолі з *Сунь Ят Сенем*. Ця орг-ція ставила собі за мету повалити владу маньчжурів і утворити дем. уряд через народне повстання. Проте спроби антиурядового заколоту виявилися невдалими, і Сунь Ят Сен змушений був залишити батьківщину. Іншою формою опозиційної б-би проти правлячої Цінської дин. стало масове народне повстання під керівництвом таємного товариства «Іхетуань» («Загони справедливості та миру»), що почалося восени 1898. На відміну від реформаторів, які виступали за використання досягнень Заходу, Боксерське повстання (ін. назва виступу) мало антиіноземний характер, відображаючи несприйняття західного впливу серед великої частини кит. населення. У відповідь на дії іноз. військ пекінський уряд у червні 1 900 оголосив війну зх. державам. Загони іхетуанів та урядові війська почали облогу західних місій і концесій, але в серпні 1900 об'єднані війська 8 держав (В. Британія, Франція, Німеччина, Італія, Росія, Японія, Австро-Угорщина та США) захопили Пекін. Відповідно до Боксерського протоколу К. був зобов'язаний сплатувати величезну

контрибуцію і фактично передав столицю Пекін під контроль зх. держав. У підсумку становище К. як напівколонії погіршилося. Під впливом поразок у січні 1901 імператор видав указ про проведення низки реформ, що одержали назву «нова політика». Було створено нові органи державного управління (мін-ва торгівлі, закорд. справ, внутр. справ), проведено військову реформу (засновано військові навчальні заклади, у військ. справі запозичено досвід європ. країн). «Нова армія» комплектувалася відповідно до освітнього і майнового цензу. Смерть у листопаді 1908 імператриці Цісі прискорила процес реформ. 1909 від імені нового неповнолітнього імператора Пу І (Гуанської помер незадовго до Цісі) було проголошено створення дорадчих комітетів з підготовки конституції, що формувалися на основі виборів, але передбачали високий ценз. У листопаді 1910 уряд оголосив про скликання в Пекіні Нац. Асамблеї, делегати якої підтримували ідею переходу до конституційної монархії. Маньчжурська влада пообіцяла ввести конституційне правління 1913.

Тогочасний політ. клімат у К. надав додаткового імпульсу активізації рев. руху. Улітку 1905 в Японії на основі «Союзу відродження Китаю» був створений «Китайський революційний об'єднаний союз» («Чжунго гемін тунменхуей»). Програмою цієї орг-ції стали «три народні принципи», сформульовані *Сунь Ят Сенем* – націоналізм (повалення некитайської, маньчжурської династії), демократія (встановлення республіки) і народний добробут (аграрна реформа для розподілу землі та використання прибутку з неї на користь держави). Члени «Об'єднаного союзу» обрали тактику орг-ції повстань, які, однак, зазнали поразок (зокрема в Гуанджоу навесні 1911). У травні 1911 пекінський уряд ухвалив рішення про націоналізацію залізниць, що сполучали центральний і південний Китай, і позику в західних держав, унаслідок чого ця транспортна мережа фактично потрапила під контроль іноземців. Такі дії уряду спричинили бурхливі протести кит. підприємців – власників акцій. Протести переростали в збройні сутички з урядовими військами. Спроби влади репресивними методами придушити протестний рух спричинили повстання 10.10.1911 саперного батальйону в м. Учан, що поклало початок *Синьхайській революції 1911–13* (за традиційним китайським літочисленням у рік *синьхай*). Виступ підтримали і революціонери, і помірковані реформатори-конституціоналісти. Солдати «нової армії» брали активну участь у антиманьчжурському повстанні. Учасники рев. руху зрізали коси, демонструючи свою неполяльність до маньчжурів. У грудні 1911 влада Цинської династії зберігалася лише в 3

північних провінціях (Чжилі, Хенань і Ганьсу). 27.10.1911 правлячий двір призначив відомого кит. воєначальника, ініціатора проведення реформи в армії *Юань Шикая* головнокомандувачем каральних військ. Після свого призначення 02.11 прем'єр-міністром, Юань Шикай спробував знайти компроміс із лідерами рев. руху на півдні країни. 21.12 до К. повернувся Сунь Ят Сен і 29.12 у м. Нанкін представники провінцій обрали його тимчасовим президентом. 01.01.1912 в Нанкіні Сунь Ят-Сен прийняв присягу президента, і цей день став офіційним днем проголошення Китайської респ. Революційний уряд ухвалив низку указів, що забороняли деякі середньовічні звичаї (зокрема бинтування ніг дівчатам). 12.02.1912 від імені неповнолітнього імператора Пу І імператриця-вдова видала укази, в яких йшлося про відречення від престолу, республіканську Конституцію і передачу влади Юань Шикаю. Сунь Ят-Сен склав повноваження президента перед Національними Зборами, які 15.02.1912 обрали Юань Шикая тимчасовим президентом. 10.03.1912 було ухвалено тимчасову Конституцію Китайської респ., яка проголошувала екон. і політ. свободи, серед яких право на приватну власність, свободу слова, друку тощо. Влада розподілялась на 3 гілки: законодавчу, виконавчу і судову. 02.04.1912 столиця К. була перенесена до Пекіна. Маньчжурський деспотизм у К. було повалено й утверджено республіканський лад. Підготовка до виборів у парламент активізували процес формування політ. партій. У січні 1912 була заснована Партія єдності (Туньдан), яка об'єднувала поміркованих реформаторів. У травні 1912 на базі дрібних політ. орг-цій виникла Республіканська партія (Гунхедан) – головний конкурент «Об'єднаного союзу» на парламентських виборах. У серпні 1912 «Об'єднаний союз» був реорганізований у масову політичну орг-цію – Національну партію (*Гоміньдан*), головою якої обрали Сунь Ят-Сена. На виборах 1912 найбільше голосів виборців здобув Гоміньдан. Не зважаючи на перемогу Гоміньдана на парламентських виборах, реальна влада в країні концентрувалася в руках Юань Шикая, який для проведення своєї політики дедалі більше розраховував на військову силу. Політ. терор проти гоміньданівських політиків і придушення народних заворушень спричинили в липні 1913 збройний виступ проти Юань Шикая, який одержав назву «другої революції». До вересня 1913 Юань Шикаю вдалося придушити гоміньданівський виступ, проте це означало розкол антиманьчжурських сил. Синьхайська революція і падіння маньчжурської династії надали історичний шанс народам імперії на здобуття незалежності. 05.11.1913 в результаті

підписання рос.-кит. декларації Зовнішня Монголія одержала автономію. За підтримки В. Британії і Тибету вдалося зберегти свій автономний статус.

Після придушення «другої революції» Юань Шикай надалі зміцнював свою владу, прагнучи відновити монархічний режим. і стати засновником нової династії. 06.10.1913 Юань Шикай домогся обрання його президентом. 04.11.1913 він розпустив Гоміньдан – основну опозиційну до його влади політичну силу, а в січні 1914 – парламент і провінційні збори. 01.05 було скасовано Конституцію 1912 і введено нову, яка передбачала диктаторські повноваження президента. Нова Конституція відновлювала атрибути монархії – звання, чини і тридиційну систему відбору чиновників через складання іспитів. Після початку Першої світової війни, в якій уряд К. заявив про свій нейтралітет, на нім. володіння у К. почала активно претендувати Японія. Розраховуючи на те, що зх. держави втягнуті у бойові дії у Європі, Токіо зробив спробу витіснити їх з К. 18.01.1915 япон. уряд, який обрав курс на перетворення К. на свій протекторат, вручив Юань Шикаю т. зв. 21 вимогу, серед них: визнання захоплення Шандуня, згоду на панування Японії у Пд. Маньчжурії і Внутрішній Монголії, контроль над Ханьєпинським металургійним комбінатом, призначення япон. радників у кит. армію, поліцію, мін-ва фінансів і закорд. справ, надання концесій та ін. Прийняття Пекіном «21 вимоги» фактично означало втрату К. політ. і екон. суверенітету. Попри протести, Юань Шикай, який розраховував на підтримку Японії у своїх монархічних планах, прийняв япон. ультиматум. Це спричинило зростання опору диктатурі різноманітних соц.-політ. сил. Опозиція режиму Юань Шикая в середині кит. суспільства ще більше посилилася після рішення Центральної дорадчої палати (скликана замість парламенту) про встановлення конституційної монархії та її зверненням до Юань Шикая з проханням зайняти престол. Гоміньдан, який зазнав реорганізації а червні 1914 (став називатися Кит. революційна партія – Чжунхуа геміндан) на чолі із Сунь Ятсеном, консолідував всі антидеспотичні сили для б-би з диктатурою. Юань Шикай швидко втратив підтримку, а країна фактично опинилась на порозі громадянської війни. У березні 1916 Юань Шикай був змушений відмовитись від претензій на престол, а 06.06.1916 він раптово помер. Тим часом у К. набирали сили відцентрові тенденції. Провінційні воєначальники, які часто спиралися на підтримку великих держав і мали абсолютний вплив на підконтрольних їм територіях, встановили в них мілітаристські режими і продовжили б-бу за зміцнення і розширення свого військово-

політичного впливу. Прагнення мілітаристів будь-якими засобами зберегти свою владу змушувало їх часто змінювати політ. орієнтацію та політ. союзників і шукати сильних покровителів за межами країни, що робило деяких із них маріонетками іноз. держав. Одночасно, високі посадові особи в пекінській адм-ції дуже часто виступали виразниками інтересів того чи іншого мілітаристського угруповання, що також не сприяло зміцненню центральної влади. 12.07.1917 була придушена спроба відновлення на престолі Пу І, яку здійснив Чжань Сюнь – один із колишніх ген. Юань Шикая. Депутати, розігнаного північними мілітаристами парламенту, на сесії в Гуанчжоу, що відкрилася 25.08.1917, проголосили створення Військового уряду на чолі з Сунь Ят-Сеном. Проте реальної влади на півдні, контрольованому мілітаристами, уряд не мав і, вийшовши з нього, Сунь Ят-Сен залишив Гуанчжоу. Боротьба між мілітаристами за владу спричинила великі жертви і руйнування. Це розширювало можливість великих держав маніпулювати ситуацією в країні на свою користь.

Бурхливі події політичного життя стали стимулом для інтелектуальних та ідеологічних дискусій у кит. суспільстві. У Пекіні та Шанхаї у роки *Першої світової війни 1914–18* виник «Рух за нову культуру». Його активні учасники, – насамперед кит. інтелігенція, викладачі, студенти, обстоювали продовження соціального прогресу країни в бік реального республіканізму, який забезпечив би захист особистості, соціальну рівність тощо. Зразком для представників цієї течії був досвід розвитку європ. держав. У цей же час Сунь Ят Сен написав свою основну працю – «Програма будівництва країни», якій пропонувалась концепція «прискороного прогресу», вказувались напрями екон. політики – розвиток інфраструктури, передових галузей пром-сті, механізація с/г. Концепція політ. опіки, яку мала здійснювати революційна партія, на думку Сунь Ят-Сена, була покликана «виховати народ» як опору респ. ладу. Одержавлення власності, на думку Сунь Ят Сена, мало приглушити соціальний антагонізм і стати елементом системи «державного соціалізму».

Рішення *Паризької мирної конференції 1919–20* про закріплення за Японією права на німецьку «спадщину» – обл. Цзяочжоу і концесії у пров. Шандунь, спричинили у К. стихійний вибух незадоволення. 04.05 пекінські студенти, а згодом й ін. соціальні верстви підняли хвилю протесту проти підписання японофільським урядом Півночі, який очолював Дуань Ціжуй, *Версальського мирного договору 1919*. Незабаром «Рух 4 травня» став загальнонаціональним. Учасники цього масового патріотичного виступу активно вклю-

чилися в політичну б-бу в країні. Посилилась ідейно-політична б-ба прихильників радикальних змін і прибічників поступових реформ. У К. зросла зацікавленість соціалізмом, марксизмом і політичним досвідом більшовицької Росії. На основі нечисленних марксистських гуртків і за підтримки *Комінтерну* у липні-серпні 1921 у Шанхаї було створено Комуністичну партію Китаю (КПК), яка рекомендацією Комінтерну, разом із Гоміньданом мала сформувати єдиний антиімперіаліст. фронт. У квітні 1921 у м. Гуанчжоу відновив роботу респ. парламент, який обрав Сунь Ят-Сена надзвичайним президентом Китайської респ. Проте у червні наступного року в результаті військового перевороту він був зміщений з посади. А вже в лютому 1923 гуансійські та юньнанські мілітаристи (за назвами пд. провінцій Китаю) самі запросили Сунь Ят-Сена очолити уряд. Прагнучи позбутися залежності від мілітаристів, Сунь Ят-Сен налагодив контакти із представниками рад. Росії. У результаті візиту кит. делегації до Москви у серпні 1923 Гоміньдан почав отримувати фінансову і військову допомогу. До Гуанчжоу прибув рад. партійний працівник М. Бородін, призначений головним політ. радником гоміньданівського уряду, а також рад. військові радники. І конгрес Гоміньдану, що проходив в Гуанчжоу в січні 1924 ухвалив маніфест, у якому було задекларовано завдання б-би проти імперіалізму і кит. мілітаризму, запропоновано нову модель державного устрою (на основі п'ятивладдя – створення законодавчої, виконавчої, судової, екзаменаційної та контрольної гілок влади), а також підтверджувався принцип рівності права на землю. Кит. комуністи увійшли до Гоміньдану, утворивши єдиний фронт. Як зразок організаційної моделі побудови Гоміньдану Сунь Ят-Сен обрав більшовицьку партію – із суворою централізацією і жорсткою дисципліною. Основою для розбудови нової рев. армії стала військова школа неподалік м. Гуанчжоу (ств. на поч. 1924), де військ. радником став рад. військовик В. Блюхер, а начальником школи – *Чан Кайші*. Вже на поч. 1925 рев. армія завдала поразки головному противникові гоміньдан. уряду Чень Цзюньміну, лідеру півд.-кит. мілітаристів. У той же час СРСР встановив дипломатичні відносини і з пекінським урядом. Сунь Ятсен здійснив поїдку до Пекіна для обговорення шляхів об'єднання країни, але 12.03.1925 він помер.

1925 почалося чергове піднесення нац. і антиімперіаліст. руху. 30.05 у Шанхаї поширилися масові виступи студентів, яких розстріляла брит. поліція цього міжнар. септльменту. Розпочався «Рух 30 травня», спрямований на ліквідацію позицій іноземців у Шанхаї. На япон. і англ.

підприємствах не лише на півдні країни, а й у Пекіні відбувались страйки, які започаткували Національну революцію 1925–27. Керівництво Гоміньдану 01.07.1925 проголосило утворення Нац. уряду Китайської респ. Уряд очолив один із лідерів лівого крила Гоміньдану – Ван Дзінвей. Оскільки головним противником на шляху об'єднання К. виступали мілітаристи, уряд прийняв рішення про реформування збройних сил – Національно-революційної армії (НРА). На поч. січня 1926 НРА вдалося повністю звільнити від впливу мілітаристів пров. Гуандун. Одночасно з цими подіями в Гуанчжоу зібрався II конгрес Гоміньдану, на якому з партії були виключені «праві» (виступали за розрив з комуністами і компроміс із мілітаристами), а комуністи посіли свої позиції у керівних органах. У відповідь 20.03 Чан Кайші оголосив у Гуанчжоу військовий стан і заарештував кілька десятків комуністів. Поступово реальна влада в уряді дедалі більше концентрувалася у руках Чан Кайші. У травні 1926 у нових політичних умовах пленум ЦВК Гоміньдану заборонив комуністам обіймати керівні посади, і фактичні важелі влади зосередилися в Чан Кайші, якого було обрано головнокоманд. НРА. На цьому ж пленумі було прийнято постанову про початок Північного походу для об'єднання країни під владою Гоміньдану. 09.06.1926 НРА вирушила на Північ. Перший етап походу закінчився взяттям у березні 1927 Шанхаю і Нанкіна. У квітні 1927 у Шанхаї Чан Кайші роззброїв робітничі загони, що перебували під впливом комуністів, антикомуністичні акції правих гоміньданівських генералів були проведені й в ін. містах. Поступово єдиний фронт двох політ. сил почав розпадатися. У середовищі Гоміньдану визрів розкол – ліві гоміньданівці проголосили своєю столицею Ухань, а політичним центром правих був деякий час Наньчан, де розміщувалася ставка Чан Кайші. 18.04.1927 у Нанкіні Чан Кайші проголосив створення «Національного уряду», що означало оформлення розколу гоміньданівського режиму. Виступ Чан Кайші та його прибічників, розкол Гоміньдану означав суттєвий соц.-політ. зрушення вправо у ході революції. Однак вже в червні 1927 у цій «війні всіх проти всіх» війська Чан Кайші зазнали поразки, і 12.08 він подав у відставку та переїхав до Японії. Комуністи у ході б-би за владу були не зацікавлені в збереженні єдиного фронту. Ще в квітні-травні 1927 в Ухані відбувся V з'їзд КПК, який висловився за активну б-бу з буржуазією, проведення радикальної аграрної реформи, зокрема конфіскацію землі у великих поміщиків тощо. Після наради керівництва КПК за участю В. Блюхера та ін. рад. представників проти ночі з 31.07 на 01.08.1927 у м. Наньчані

спалахнуло повстання. Основною силою його стали частини НРА, що перебували під впливом комуністів. Селянство не підтримало виступу і в пров. Гуандун заколотників було розгромлено. Залишки їхніх загонів частково залишилися в Гуандуні, а ін. частина перемістилася у пров. Хунань. Після початку Наньчанського повстання уханський Гоміньдан прийняв рішення про остаточний розрив з КПК і перейшов до репресій щодо комуністів. 07.08 у Ханькоу учасники надзвичайної наради ЦК КПК підтримали ідею збройного повстання під гаслом боротьби за Ради і «встановлення диктатури пролетаріату і селянства». У листопаді 1927 на нараді політбюро ЦК КПК у Шанхаї кит. революцію було визначено як «перманентну», на ній йшлося про перехід до політики конфіскації земель великих землевласників, передачу землі селянам, ліквідацію куркульства як класу, а також про курс на «викриття реакційної сутності суньятсенізму». У цей період комуністи неодноразово намагалися підняти низку повстань, зокрема в кількох пром. центрах, але не мали масової підтримки. 11–13.12.1927 у м. Гуанчжоу комуністи здійснили чергову спробу захопити владу збр. шляхом і відновити південну революційну базу («Кантонська комуна»), але зазнали поразки. Від тоді б-ба Гоміньдана і КПК стала визначальною в ідейно-політ. житті К. Національна революція 1925–27 закінчилася, започаткувши формування гоміньданівської державності.

Потреба продовжити війну проти пн. мілітаристів, щоб об'єднати країну, і прагнення гоміньданівських груп до компромісу зробили можливим скликання у лютому 1928 IV пленуму ЦВК Гоміньдану. На ньому був утворений новий Національний уряд, який очолив Чан Кайші (у грудні 1927 він повернувся до країни). Столицею уряду офіційно став Нанкін. У квітні нанкінські війська розпочали дії проти пн. мілітаристів – Північний похід, у ході якого був здобутий Пекін. На весні 1929 влада Гоміньдану поширилась майже на всю країну. Новий режим першими визнали США (25.07.1928), а згодом В. Британія і Японія. Успіхи воєнного об'єднання країни дозволили ЦВК Гоміньдану наприкін. 1928 заявити про закінчення (відповідно до програми Сунь-Ят-Сена) воєнного етапу революції і вступу К. у шестирічний період «національної опіки». Згідно із прийнятими 1928 ЦВК Гоміньдану «Програмою національної опіки» і «Органічного закону національного уряду» верховним органом влади ставав конгрес і ЦВК Гоміньдану, якому безпосередньо підпорядковувався Національний уряд. Япон. агресія в Маньчжурії, що почалася 18.09.1931, сприяла зближенню різних груп у Гоміньдані. У січні 1932 після IV

конгресу Нац. партії було утворено новий уряд, який очолив Ван Цзинвей. Чан Кайші залишився головнокомандувачем НРА. У лютому 1934 Чан Кайші офіційно проголосив кампанію «Рух за нове життя», метою якої було зміцнити єдність К., відновивши й посиливши роль у суспільстві традиційних конфуціанських цінностей. Правому угрупованню в партії на V конгресі (листопад 1935) вдалося здобути перемогу, і Ван Цзинвей був змушений залишити посаду голови уряду на користь Чан Кайші. Пріоритетами зовн. політики Чан Кайші стало скасування нерівноправних договорів. 13 держав (зокрема США і Японія) до травня 1930 підписали договори, за якими визнавали митну автономію нанкінського уряду. Нанкінському уряду через переговори вдалося повернути 20 із 33 концесій. У липні 1929 маньчжурські війська захопили Китайсько-Східну залізницю (ВСЗ), що спричинило розрив рад.-кит. дипл. відносин і вторгнення рад. військ на територію К. Умови кит.-рад. протоколу, підписаного в грудні 1929 у Хабаровську, відновлювали спільне управління КВЗ, а після захоплення япон. Квантунською армією Маньчжурії були відновлені й дипл. відносини (1932). В окупованій Маньчжурії японці в березні 1932 створили маріонеткову державу Маньчжоуго. Незабаром військ.-дипл. тиск Токіо перетворив Пн. Китай на територію, підконтрольну Японії. Крім зовнішнього ворога – Японії, нанкінський уряд розв'язував проблему контролю над територіями – радянськими р-ми, на яких закріпилися загони, підконтрольні комуністам. У цих р-нах комуністи 1930 сформували кілька корпусів кит. Червоної армії з учасників повстання «осіннього врожаю» 1927, колишніх гоміньданівських солдатів, членів таємних товариств, селян тощо. Протягом 1931 нанкінський уряд спільно зі збройними силами мілітаристів здійснив три каральних походи проти Центрального рад. району (межі провінцій Цзянсі та Фуцзянь), які виявилися марними. У листопаді 1931 у м. Жуйцзін (пров. Цзянсі) на I Всекит. з'їзді представників рад. р-нів було проголошено Китайську Радянську Республіку (КРР) і прийнято її Конституцію. Головою ЦВК цієї республіки обрали *Мао Цзедуна*. Чисельність КПК стрімко зростала завдяки вдалому веденню аграрної політики – розподілові поміщицької землі. Комуністи брали активну участь в організації опору япон. окупантам, одночасно, зберігаючи гасло б-би з Гоміньданом. У результаті 5-го карального походу гоміньданівським військам вдалося оточити Центральный рад. район (межа провінцій Сичуань, Шеньсі, Хунань, Хубей, Гуйчжоу). У вересні 1934 секретаріат ЦК КПК ухвалив рішення про прорив Червоної армії (бл. 100 тис. осіб)

на захід і відхід у малозаселені р-ни на пн.-зх. країни. Перехід, який тривав цілий рік (розпочався 16.10.1934), увійшов у історію як «Великий похід». Під час відступу Червоної армії, що відбувався під постійним тиском гоміндановських військ, загинуло 80-90% її особового складу, і було втрачено всі основні опорні бази комуністів. У цей же період на провідні ролі в партії висунувся Мао Цзедун. На нараді політбюро ЦК КПК у м. Цзуньї (січень 1935) Мао обійняв посаду керівника Військової ради і став членом Секретаріату ЦК. У жовтні 1935 центр комуніст. руху перемістився до пн. частини провінції Шеньсі.

Агресивні дії Японії у К. і піднесення патріотичного руху в країні поставило на порядок денний політ. життя країни питання про припинення громадянської війни. 25.08.1936 ЦК КПК відповідно до рекомендацій Комінтерну звернувся до Гоміндану з пропозицією відновити єдиний фронт. Інцидент, що трапився в Сіані (центр провінції Шеньсі) наприкін. 1936 прискорив процес нац. об'єднання. Проти ночі 12.12.1936 Чан Кайші, який прибув до Сіаню, був заарештований за наказом командувачів армій маршала Чжан Сюеляна і ген. Ян Хучена. Ці військовики планували сформувати новий уряд і розпочати боротьбу і проти японців, і проти офіц. Нанкіну. У цій б-бі вони заручилися підтримкою лідерів КПК. Завдяки зусиллям Комінтерну і СРСР «сіанський конфлікт» був врегульований, і Чан Кайші був звільнений. Унаслідок переговорів між Гомінданом і КПК сторони домовились припинити громадянську війну і включити Червону армію до складу НРА. Зближенню між партіями сприяло подальше посилення япон. агресії. 07.07.1937 япон. армія, використавши за привід інцидент поблизу мосту Марко Поло («інцидент біля Лугоуцзяо») неподалік Пекіна, почала масштабний наступ. Почалася нац.-визв. війна кит. народу проти япон. загарбників, яка тривала 1937–45. Япон. військам швидко вдалося розвинути свій початковий успіх. Уже в липні 1937 япон. війська захопили Пекін і Тяньцзінь. 12.11 кит. війська залишили Шанхай, а в грудні столицю Нанкін. Гоміндан. уряд евакуювався в Ухань. У вересні 1937 Чан Кайші, реалізуючи ідею створення єдиного нац. фронту б-би проти япон. агресії, заявив про встановлення військ.-політ. співпрацю Гоміндану і КПК. У структурі НРА було створено 8-му і Нову 4-ту армії, якими командували члени КПК. На весні 1938 у Ханькоу на Надзвич. конгресі Гоміндану були прийняті Маніфест і Програма опору та будівництва країни, що знайшли широку підтримку різних політичних сил, зокрема й КПК. 01.07.1938 була сформована Національно-політична рада (НПР) – дорадчий

орган при гоміндан. уряді, куди увійшли представники й ін. партій. Активізація воєнних дій Токіо на Далекому Сході та потреба гомінданівської армії у військовій допомозі сприяли укладенню 21.08.1937 кит.-рад. договору про ненапад. СРСР надавав допомогу кит. армії військ. технікою і озброєнням, вислав військ. радників, у боях брали участь також рад. пілоти. Незважаючи на впертий опір кит. військ 27.10.1937 уряд змушений залишити Ухань і евакуюватися на схід, до м. Чунцін (пров. Сичуань). На той момент гомінданівська армія залишила м. Гуанчжоу.

Для ефективнішого контролю над окупованою територією, Японія сприяла розвитку місцевого антигомінданівського сепаратизму. 14.12.1937 у Пекіні був створений Тимчасовий уряд Пн. Китаю, до складу якого увійшли прояпон. налаштовані політики. Одночасно япон. командування пробувало схилити гомінданівських політиків до замирення. Наприкін. 1938 прем'єр Японії Ф. Коноє проголосив 3 принципи, на основі яких можна було б припинити протистояння: К. пропонувалося зовнішньополіт. співпрацю із Японією і Маньчжоуго, приєднання до *Антикомінтернівського пакту 1936* і визнання домінуючих інтересів Японії у К. Ван Цзинвей разом з групою однодумців, переконаний в тому, що співпраця з Японією допоможе стабілізувати гомінданівський режим утік із Чунціна і 30.03.1940 в окупованому Нанкіні проголосив створення центрального уряду. За сприяння Японії була сформована армія із колишніх гомінданівських генералів і солдатів, яка сягала 800 тис. осіб. Чан Кайші відкинув япон. пропозиції і продовжував опір япон. агресії. Партизанські загони КПК, беручи участь в антияпон. війні, водночас прагнули створювати т. зв. опорні бази – території, вільні від впливу гомінданівської адм-ції. Військ.-політ. посилення КПК викликало з боку Гоміндану побоювання у виникненні потужної альтернативи центральній владі, що призвело до загострень у відносинах між партіями і наростанням антикомуніст. настроїв у Гоміндані. В пленум ЦВК Гоміндану в січні 1939 прийняв резолюцію «Про заходи з обмеження діяльності сторонніх партій». На поч. 1941 гомінданівські війська розгромили штабну колону Нової 4-ої армії, що стало підґрунтям для майбутнього конфлікту між тимчасовими союзниками.

Наступного дня (08.12.1941) після нападу Японії на базу амер. ВМС *Перл-Гарбор*, уряд Чан Кайші офіційно оголосив війну Токіо. Китай став одним із головних учасників *антигітлерівської коаліції*. Союзники визнали гомінданівський К. однією з «великих держав», що мала відігравати важливу роль і в післявоєнному світі. 09.08.1945

Радянський Союз почав наступ проти япон. Квантунської армії, розквартированої в Маньчжурії. Протягом двох тижнів рад. війська звільнили Пн. Китай від японців. 14.08.1945 у Москві був підписаний Договір про дружбу та союз між СРСР і Китаєм.

Протягом 1942–45 у р-нах, контрольованих збройними загонами КПК, проживало бл. 100 млн осіб. Регулярні військові частини КПК на квітень 1945 налічували понад 900 тис. осіб. Поширення впливу комуністів було пов'язане і з ефективним веденням партизанської війни, і з вдалим використанням патріотичних гасел, під якими об'єднувалися різні воєнізовані заго-ни (загони сільської самооборони, частково збройні заго-ни численних таємних товариств). Органи влади на цих теренах формувалися без санкцій гомінданівського уряду, хоча й включали не лише членів КПК. Влада Національного (гомінданівського) уряду визнавалася лише номінально. У соціальному співвідношенні до 90% членів КПК становили селяни. На провідні позиції у партії висунувся Мао Цзедун, який від 1939 фактично обіймав посаду ген. секретаря. У цей період сформувалися й основні риси ідеології маоїзму, який пристосовує ідеї К. Маркса і В. Леніна до особливостей соц.-екон. і політ. розвитку К. На думку Мао, у кит. революції особлива роль мала належати не пролетаріату, а селянству. «Китаєзація» марксизму в тлумаченні Мао на практиці відбувалася в нав'язуванні аскетизму, «казарменого комунізму», у мобілізаційних заходах, покликаних забезпечити єдність думок і винищення опозиції. Концепція «нової демократії» передбачала досягнення нац. визволення від будь-якої форми імперіалізму і побудову нового «великого Китаю» на засадах багатопартійності й «змішаної економіки». Для маоїстського світогляду був властивий націоналізм і китаєцентризм. Після кампанії масової чистки партії (*чженфин* – або впорядкування стилю партії), що почалася влітку 1941, від влади фактично усунули тих комуністів, які орієнтувалися на Комінтерн. Шляхом фізичного і морального терору противників Мао Цзедун позбавили можливостей формувати партійну політику. КПК перетворилася на жорстко централізовану, ідейно та організаційно монолітну партію, із харизматичним лідером на чолі.

Після вступу 09.08.1945 рад. військ на територію Маньчжурії збройні сили КПК, які були розташовані переважно на Півночі та частково в центр. частині К., розпочали наступ, прагнучи розширити підконтрольні їм території. 28.08.1945 у м. Чунцін почалися переговори між Гомінданом і КПК. 10.10.1945 було укладено домовленість

про перемир'я. У грудні 1945 на нараді міністрів закорд. справ у Москві представники СРСР, США і В. Британії висловились за демократизацію політ. життя К. і невтручання у внутр. справи країни. 10.01.1946 Гоміндан і КПК підписали угоду про скликання Політичної консультативної конференції (ПКК), у роботі якої могли би взяти участь також ін. партії. 31.01.1946 ПКК висловилася за зміну однопартійного режиму на демократичний. Проте керівництво Гоміндану зробило ставку на досягнення єдності та цілісності К. засобами військ.-політ. тиску. У червні 1946 гоміндан. армія розпочала наступ, що призвів до вибуху громадянської війни. Такий розвиток подій підірвав популярність Гоміндану всередині країни і довіру до Чан Кайші з боку зацікавлених зовн. сил – СРСР і США. Соціальна опора гомінданівського режиму в умовах післявоєнного К. – екон. занепаду, зростання цін, інфляції, безробіття, високих податків, ставки на держ. бюрократичний капіталізм і союз з сільськими поміщиками – швидко звужувалася. Соц.-екон. модель Гоміндану, що склалася в умовах війни, потребувала змін. Режим Чан Кайші, який виявився неспроможним до корекції своєї політики, втратив колишніх союзників, а його армія пережила стан організаційного і морального розкладу. У другій пол. 1945–першій пол. 1946 КПК вдалося значно посилити свою військову міць завдяки підтримці СРСР. У контрольованій рад. військами Маньчжурії була створена військ.-рев. база. Її пром. і військ. потенціал відіграв вирішальну роль під час громадянської війни. Гомінданівській армії так і не вдалося повністю знищити маньчжурську революційну базу. Щобільше, війська КПК (що стали називатися Народно-визвольною армією, НВА) завдали низки відчутних поразок урядовій армії. Двомільйонна гомінданівська армія протягом 1947 зменшилася удвічі, здебільшого, через те, що багато солдатів та офіцерів перейшли до лав НВА. Розпочавши влітку 1947 контрнаступ, керівництво КПК 10.10 у «Декларації НВА» проголосило гасло б-би за національне визволення К., проти «влади гомінданівців і імперіалістів». У Декларації КПК сформулювала зрозумілі патріотичні й демократичні завдання: повалення диктаторського уряду Чан Кайші і створення нового коаліційного демократичного уряду. На поч. 1948 КПК відмовилась від аграрного радикалізму, демонструючи повагу до приватної власності, що забезпечило комуністам лояльність з боку підприємців і селян–середняків. У вересні 1948–січні 1949 унаслідок трьох операцій основні сили гомінданівців були розгромлені. За чисельністю НВА вже випереджала армію уряду. До кінця 1949 НВА витіснила залишки гомінданівських військ

із території К., а 1950 окупувала Тибет. Залишки адмін. апарату і збройних сил Китайської респ. на чолі з Чан Кайші змушені були евакуюватися на о. Тайвань. Розвиток гоміньданівської державності продовжився, але вже в масштабах острова (див. *Тайвань*).

21.09.1949 в Пекіні відкрилася сесія Народної політичної консультативної конференції (НПКК). 30.09 сесія обрала Центр. народний уряд на чолі з Мао Цзедун, а 01.10.1949 на площі Тяньаньмень у Пекіні відбулося урочисте проголошення Китайської Народної Республіки (КНР). Під час роботи НПКК були сформовані органи влади. Мао Цзедун обійняв ключові посади: він став Головою Всекит. комітету НПКК, Центр. народного уряду, Центр. народної урядової ради і Народно-революційної ради. Однією із ключових проблем у початковий період утвердження нової влади стало розв'язання аграрного питання. 28.06.1950 Центр. народна урядова рада прийняла «Закон про земельну реформу КНР», який скасовував поміщицьку власність на землю, а реквізовані земля і майно передавалося малоземельним або безземельним селянам. Заможні господарства не підлягали розформуванню. 10.10.1950 ЦК КПК у своїй постанові оголосив про розгортання б-би з внутр. контрреволюцією, що спричинилося до масових репресій. Уряд реалізував аграрну реформу різними методами, також силовими, зокрема кілька мільйонів представників сільської верхівки зазнали репресій. Від 1953 на селі поступово запроваджувалася кооперативна форма ведення господарства. У сфері торгівлі та пром-сті доволі швидко позначилася тенденція на відхід від принципу багатокладності. 1953 була введена державна монополія на торгівлю зерном і продаж хліба, а незабаром у країні було запроваджено карткову систему на товари широкого вжитку. Соц.-екон. розвиток КНР еволюціонував від обмеженої ринкової моделі до командно-адмін. системи. Важливу роль у становленні господарства КНР відіграла допомога СРСР. 14.02.1950 у Москві був підписаний «Договір про дружбу, союз та взаємодопомогу». Військ.-політ. союз КНР і СРСР обумовив спільну участь обох країн у *Корейській війні 1950–53* на боці комуністичної армії *Кім Ір Сена*. 25.10.1950 кит. війська перейшли кордон із Кореєю і взяли активну участь у бойових діях. Війна призвела до великих втрат і посилила міжнародну ізоляцію КНР.

20.09.1954 сесія Всекит. зборів народних представників (ВЗНП) прийняла Конституцію КНР. КНР визначалася як держава народної демократії, яка ґрунтується на союзі робітників і селян. Змінювалася структура управління країною.

Головою КНР був обраний Мао Цзедун, уряд (Державну раду) очолив *Чжоу Еньлай*. 1953 почалася реалізація 1-го п'ятирічного плану розвитку н/г. Основними пріоритетами було визначено проведення індустріалізації та соціалістичні перетворення в господарстві. У політ. сфері Мао Цзедун посилював б-бу зі своїми ідейними опонентами. У березні 1955 Всекит. конференція КПК засудила за антипартійну змову члена політбюро ЦК КПК Гао Гана і члена ЦК КПК Жао Шуші, які були репресовані. Періодичні чистки в Компартії, від яких постраждали представники інтелігенції, державні службовці й частина заможних селян (репресовано понад 80 тис.), набули всекитайського х-ру. Зміцнюючи свою владу, Мао став нав'язувати партійно-державному апаратові ідею форсованої, «стрибокподібної» модернізації. На 1956 майже всі селянські господарства були об'єднані в кооперативи. У вересні 1956 відбувся VIII з'їзд КПК, який підтримав тезу Мао про закінчення етапу «пролетарсько-соціалістичної» революції. У квітні 1957 ЦК КПК затвердив «Вказівки стосовно руху за впорядкування стилю», які пропагували аскетизм періоду громадянської війни; кадрові партійні робітники повинні були разом із робітниками і селянами брати участь у фізичній праці. Паралельно активізувалась кампанія під гаслом: «Нехай квітнуть усі квіти, нехай в суперництві змагають усі вчені». У пресі з'явилися критичні статті на адресу КПК. Проте короткий період «свободи слова» перервало рішення ЦК КПК від 08.06.1957 «Про організацію сил для контрнаступу проти правих елементів», яке знаменувало собою чергову хвилю репресій.

Восени 1957 на III пленумі 8-го скликання Мао Цзедун озвучив власне бачення майбутньої екон. політики КНР, зокрема проведення масштабних іригаційних робіт і збільшення виробітку сталі. У травні 1958 на VIII з'їзді КПК було затверджено маоїстську модель розвитку економіки КНР – курс «трьох червоний знамен», елементами якого стали нова генеральна лінія партії, «великий стрибок» і народні комуни (див. «*Трьох червоних знамен*» політика). До політбюро партії увійшов заст. міністра оборони *Лінь Бяо*, політична фігура, наближена до Мао. Осн. завданням «*Великого стрибка*» політики було домогтися різкого збільшення кількісних показників виплавлення сталі та чавуну, що, на думку Мао, дозволило б К. наздогнати за рівнем екон. розвитку провідні зх. країни. У К. створювалися сотні тисяч кустарних доменних печей. Одночасно за рахунок мобілізації величезних трудових ресурсів розпочалося будівництво іригаційних споруд, в якому взяли участь понад 100 млн осіб. На селі була

ініційована масова комунізація: створення народних комун, в яких усі засоби виробництва і джерела отримання прибутку були усуспільнені; було скасовувано оплату праці грошима, натомість запроваджено систему безкоштовного постачання. Народні комуни мали стати основою комуністичної формації у КНР (згодом практика створення народних комун мала охопити і міста), виконуючи водночас функції місцевих адмін. структур. Відсутність матеріального стимулювання праці, «зрівнялівка», волонтаристські методи в керуванні сільським господарством призвели до зменшення виробництва. Завищені показники виробництва створювали ілюзію успішності виконання поставлених завдань. Дисбаланс у розподілі виробничих сил спричинив голод, який забрав життя десятків мільйонів людей. У р-нах проживання неханьського населення почалися збройні антивладні виступи. 1959 було придушено повстання в Тибеті, внаслідок чого загинули десятки тисяч осіб, а духовний лідер *Далай-лама* і бл. 80 тис. тибетців були змушені втекти до Індії. Частина партійного керівництва добре розуміла реальний стан справ. Незгоду з політикою «трьох червоних знамен» висловив міністр оборони *Пен Дехуай*. Проте Пен Дехуай та його однодумці, що утворили ядро т. зв. комуністів-прагматиків (зокрема нач. Генштабу НВАК Хуан Кечен, заст. міністра закорд. справ Чжан Венътянь та ін.), на противагу маоїстам, опинилися в меншості й незабаром вони були зняті з посад як члени «антипартійного блоку».

Радикалізм у внутр. справах віддзеркалювався і на зовн. політиці Пекіна. У серпні 1958 НВАК почала артилерійський обстріл островів у Тайванській протоці, на яких розміщувалися гомінданівські гарнізони. Восени 1959 КНР здійснив воєнну акцію проти Індії. Не сприймала методів комуністичних перетворень у К. і Москва. Своєю чергою, Мао, критикуючи СРСР, вважав К. центром комуністичного будівництва в світі. Рад.-кит. відносини ставали дедалі напруженішими, і 1960 рад. спеціалісти, які працювали в господарстві КНР, повернулися до СРСР.

Провал політики «великого стрибка» посилив критику маоїстських ідей т. зв. прагматиками. У січні 1961 на IX пленумі ЦК був започаткований курс «врегулювання» наслідків політики форсованого розвитку економіки. На нараді керівників партії на поч. 1962 (т. зв. нарада 7 тисяч – за кількістю учасників) у виступах *Ден Сяопіна*, Лю Шаоці та ін. йшлося про потребу подолати екон. і соц. кризу через декомунізацію села, відмовою від державної монополії у торговій сфері тощо. Мао Цзедуну довелося визнати свої помилки. Проте

вже восени 1962 у результаті рішень X пленуму ЦК КПК Мао розпочав б-бу проти «реставраторів капіталізму». Ініційована пленумом кампанія «соціалістичного виховання» призвела до фізичного винищення великої частини партійних кадрів, які підтримували «прагматиків». У серед. 1964 під безпосереднім керівництвом ЦК КПК була утворена «Група п'яти в справах культурної революції», що організувала репресії проти діячів культури і мистецтва нелояльних до маоїзму. Під час Всекит. робітничої наради ЦК (грудень 1964–січень 1965) Мао заявив про потребу продовження класової б-би, зокрема щодо тих партійних працівників, які «симпатизують капіталізму», тобто «прагматиків», оскільки останні ще мали помітний вплив у партії. Щоб забезпечити лояльність армії, Мао домігся у листопаді 1965 звільнення нач. генштабу НВАК Ло Жуйціна, який підтримував «прагматиків». Як привід до початку відкритої б-би зі своїми суперниками Мао використав появу п'єси «Розжалування Хай Жуя», автором якої був письменник (і за сумісництвом заст. мера Пекіна) У Хань. 10.11.1965 у шанхайській газеті з'явилась стаття, в якій У Хань був звинувачений у симпатіях до капіталізму. У квітні 1966 вперше пролунав заклик до «*Культурної революції*», основним завданням якої було ліквідації опору політичному курсу Мао Цзедуну з боку низки високих партійних керівників («прагматиків») та їхніх союзників у структурі держ.-парт. апарату. На травневій нараді 1966 політбюро ЦК КПК утворило «Групу в справах культурної революції», що складалася з відданих Мао людей. Масовою опорою в б-бі за владу для маоїстського угруповання стала молодь – «червоні охоронці» (*хунвейбіни*). Студентська молодь вищих і середніх навчальних закладів спочатку в Пекіні, а потім і в ін. великих містах, за підтримки армії, інспірувала суди, застосовувала моральний і фізичний терор стосовно партпрацівників, викладачів, ін. груп держслужбовців. Наприкін. 1966 у містах із робітничої молоді було сформовано загони «бунтарів» (*цзаофанів*), які мали завдання поширювати «культурну революцію» на підприємствах і в орг-ціях. XI пленум ЦК КПК (серпень 1966), підтримав розгортання «культурної революції», а також вивів із партійного керівництва Лю Шаоці та Чжоу Еньлая. Пленум визнав ідеї Мао Цзедуну головною ідеологією КПК. Діями хунвейбінів і цзаофанів керували члени «Групи в справах культурної революції», провідну роль у якій відігравала Цзян Цін, дружина Мао. Принижень і фізичного насильства зазнало й найвище керівництво країни – Лю Шаоці та Ден Сяопін. Партійні комітети великих міст (Пекін, Шанхай та ін.) за підтримки армії були захоплені хунвейбінами

і цзаофанями. Ці політ. події у К. спричинили зниження пром. виробництва на 20%, у країні не працювали вищі й середні навчальні заклади. Політ. і екон. хаос, який охопив країну, загрожував вибухом громадянської війни. Поступово ширилася і міжнар. ізоляція КНР. Внаслідок провокацій у Пекіні була паралізована робота іноземних посольств. Драматично загострилися кит.-рад. відносини, відбулися сутички на кордоні. Збройні сутички із СРСР у р-ні о-ва Даманський в березні 1969 та на ін. ділянках рад.-кит. кордону могли перерости у військові дії більшого масштабу (див. *Даманський конфлікт 1969*). Активна фаза «культурної революції» закінчилася в квітні 1969, коли відбувся IX з'їзд КПК. На ньому Мао Цзедун як голова ЦК КПК одержав повний контроль над партією, урядом і армією, а на ключові посади в партії з'їзд призначив висуванців і активних учасників «культурної революції». Міністр оборони Лінь Бяо отримав визнання як наступник Мао. Ключові посади в партійних структурах посіли військові. Результатом цього трагічного періоду кит. історії стали мільйони репресованих, а соц.-екон. розвиток КНР було загальмовано.

За таких умов несподіванкою стало раптове поліпшення відносин між США і КНР. Вашингтон, беручи до уваги рад.-кит. суперечності, прагнув залучити Пекін до своєї глобальної стратегії, спрямованої на протистояння з СРСР. До того ж, КНР ще 1964 стала ядерною державою. Конфронтація з Москвою підштовхувала кит. керівництво до пошуків нового впливового союзника. У лютому 1972 до Пекіна прибув президент США Р. Ніксон. Підписання «Шанхайського комюніке» заклало правову основу для поступової нормалізації кит.-амер. відносин. Одночасно намітилося деяке пом'якшення внутрішньополіт. б-би в самій країні – «ліві» і «прагматики» досягнули тимчасового компромісу: на X з'їзді КПК (серпень 1973) була реабілітована частина партійних кадрів (зокрема Ден Сяопін), але водночас підтверджена доцільність проведення «культурної революції». З'їзд відновив діяльність Всекит. зборів народних представників (ВЗНП). Сесія ВЗНП 1975 затвердила нову Конституцію КНР, в якій, з одного боку, закріплювались результати «культурної революції» (легітимізовано народні комуни), а, з іншого, спостерігався відхід від деяких її ідеологем (вводилася оплата праці, було дозволено володіння присадибними ділянками).

Після смерті прем'єра Держради Чжоу Еньлая політ. ситуація в країні знову загострилася. Політичну лінію лідера «прагматиків» міг продовжити тільки Ден Сяопін, однак Мао Цзедун призначив на пост прем'єра Держради

свого прибічника Хуа Гофена. У квітні 1976 у традиційний день пам'яті померлих на центр. площі Пекіна відбулася грандіозна демонстрація (2 млн осіб), учасники якої виступали проти Цзян Цін та її групи і засуджували політику «лівих». Влада застосувала силу щодо демонстрантів, десятки людей було вбито і тисячі репресовано. Ден Сяопін був звинувачений в організації заворушень і усунений з усіх постів. Протистояння в б-бі за владу між різними угрупованнями КПК ще більше загострилося після смерті 09.09.1976 Мао Цзедун. Особливо міцні позиції, як здавалося, мали прибічники найбільш радикальної фракції «культурної революції» – «четвірки» у складі Цзян Цін (дружина Мао Цзедун), Яо Веньюань (саме його стаття, в якій критикувалася п'єса У Ханя, поклала початок «культурній революції», з 1969 був членом Політбюро ЦК КПК), Ван Хунвень (заст. голови партії та третій за рангом чиновник КПК) і Чжан Чуньцяо (член Постійного Комітету політбюро ЦК КПК). Члени «четвірки» планували здійснити державний переворот, щоб усунути від влади Хуа Гофена, а також поміркованих високих військовиків. Загроза приходу до влади прихильників радикального маоїського курсу тимчасово примирила висуванців періоду «культурної революції» на чолі з Хуа Гофеном і фракцію «старих кадрів» – «прагматиків», визнаним лідером якої був Ден Сяопін. 06.10.1976 лідерів радикального маоїського курсу за було заарештовано. Членів «четвірки» оголосили «бандою чотирьох», звинуватили їх у руйнівних наслідках «культурної революції» і масових політ. репресіях у країні, які торкнулися бл. 100 млн осіб. Згодом 1981 членів «банди чотирьох» засудили до смертної кари, проте вироку не виконали. У липні 1977 Ден Сяопін був поновлений на посадах, з яких його усунули 1976 – голова ЦК КПК, заст. прем'єра Держради і нач. Генштабу НВАК. На XI з'їзді КПК у серпні 1977 була висунена «Чотирьох модернізацій» програма – у сфері с/г, пром-сті, науці й техніці та обороні. Цю програму запропонував Хуа Гофен і на сесії ВЗНП (лютий-березень 1978), щоправда засоби проведення модернізацій багато в чому нагадували маоїстську модель. III пленум ЦК КПК 11-го скликання (грудень 1978) став подією, що кардинально змінила курс розвитку пост-маоїстського Китаю. Протягом 1978–81 прихильники Ден Сяопіна здобули ключові позиції у вищому партійному і державному керівництві. 1979–83 проводилася політика «врегулювання» економіки країни, характерною рисою якої було спрямування державних витрат на підтримання с/г, виробництва товарів широкого вжитку, стимулювання легкої пром-сті за рахунок зменшення

інвестування у військову сферу, важку пром-сть. На IV пленумі ЦК КПК (вересень 1979) була засуджено «Культурну революцію». Щоправда, ставлення до Мао Цзедуна не відзначалося надмірною критичністю. У вересні 1982 на XII з'їзді КПК був остаточно ліквідований вплив лівого крила у партії, Хуа Гофена усунули від вищих посад. У зовн. політиці нове керівництво продовжило політику нормалізації відносин із Вашингтоном. 01.01.1979 були встановлені дипл. відносини зі США. 17.02.1979 НВАК розпочала каральну акцію проти В'єтнаму, що стала відповіддю на повалення в'єтнамськими військами промаоїстського режиму *Пол Пота* у Кампучії. Проте кит. війська зазнали значних втрат і 05.03 змушені були згорнути наступ (див. *Китайсько-в'єтнамська війна 1979*).

Курс «чотирьох модернізацій» набув чіткіших обрисів на поч. 1980-х років. У с/г земля була передана у власність селян, вони мали змогу самостійно використовувати частину прибутку. Пром. підприємства отримали більшу екон. свободу, було послаблено централізоване управління їхньою роботою, відбувся відхід від принципу директивного планування. Щоправда, неефективність державного сектору, насамперед великих підприємств, гальмувала перетворення. Держава зосередила велику увагу на розвитку технологій. К. проводив військову реформу, пріоритетними завданнями якої стало створення технічно оснащеної професійної армії та розвиток ракетно-ядерного потенціалу. На XIII з'їзді КПК (вересень 1987) було поставлено завдання до 2050 досягти показника ВВП на душу населення на рівні середньорозвинених країн.

Одним із основних стимулів реформування К. стало проведення політики «відкритості» зовн. світові, яка, на думку Ден Сяопіна, мала дозволити КНР залучати західний досвід, технології та інвестиції. Своєрідними полігонами прищеплення західного досвіду на кит. ґрунт були «спеціальні економічні зони» – території, на яких існують сприятливі умови для функціонування іноз. капіталу. Осн. завданнями зовн. політики стало забезпечення «мирного міжнародного середовища» і стабільних відносин з провідними державами світу. Після XII з'їзду КПК (1982) у зовн. політиці К. декларував відмову від членства в тих чи інших міжнародно-політичних блоках чи союзах.

Швидка «капіталізація» країни, проблеми з корупцією, соціальне розшарування та ін. наслідки екон. модернізації винесли на порядок денний питання проведення й політичної реформи. Незадоволення великої частини населення партійно-бюрократичним засиллям у політ., ідеолог. і екон. сферах посилює рух за демократизацію

суспільства. У квітні 1989 в Пекіні спалахнули масові студентські демонстрації, епіцентром яких стала площа Тяньаньмень. Протестний рух молоді був спрямований на проведення політичних перетворень, проти ідеологічного догматизму і корупції. Лунали також заклики до демократизації суспільного життя. Керівництво КПК, побоюючись розширення невдоволення на ін. міста і втрати монополії на владу, ухвалило рішення застосувати щодо демонстратів силу. Проти ночі з 03 на 04.06.1989 урядові війська жорстко придушили студентський рух, унаслідок чого сотні осіб загинули (див. *Тяньаньмень події 1989*).

Такий розвиток подій призвів до зміни керівництва партією. Наприкін. червня 1989 пленум ЦК КПК зняв Чжао Цзяяна з посади ген. секретаря. За підтримки Ден Сяопіна ключову партійну посаду обійняв *Цзян Цземінь*, який на той час був мером Шанхаю. Прихильники політ. змін зазнали поразки і питання дем. перетворень було відкладено. На V пленумі ЦК КПК (листопад 1989) Ден Сяопін залишив свою останню керівну посаду – Голови Військової ради ЦК КПК, проте його вплив на політичне керівництво країни і надалі залишався визначальним.

На XIV з'їзді КПК (осінь 1992) була визначена формула соц.-екон. перетворень у країні – будівництво «соціалістичної ринкової економіки». У 1990-х роках активно розробляли концепцію «соціалізму з китайською специфікою». В її основі було: збереження політ. монополії КПК, проведення поступальних ринкових реформ і підвищення життєвого рівня населення. На XV з'їзді КПК (вересень 1997) теорія Ден Сяопіна була проголошена провідною ідеологією партії. Після смерті 1997 Ден Сяопіна – «архітектора китайських реформ» – політ. курс країни не змінився. Ідейна і політична спадковість є характерною рисою розвитку КНР на сучасному етапі.

2000 Цзян Цземінь, Генеральний секретар ЦК КПК (з 1989) та Голова КНР (з 1993), запропонував концепцію т. зв. трьох представництв. На його думку, КПК повинна виступати як представник передових виробничих сил, прогресивних досягнень у науці й техніці та рівня життя широких верств населення. XVI з'їзд КПК (листопад 2002) підтвердив курс на продовження екон. реформи, відкритість і «соціалістичну модернізацію». З'їзд підтвердив і вірність КПК ідеям марксизму-ленінізму, вчення Мао Цзедуна, концепції Ден Сяопіна разом із ідеями «трьох представництв» Цзян Цземіня. На з'їзді були внесені поправки до Статуту КПК, що стосувалися ролі партії у кит. суспільстві. Поряд із тлумаченням КПК як авангарду кит. робітничого класу партія позиціонує себе водночас і як аван-

гарт кит. народу взагалі. У зв'язку з цим, вступ до КПК став відкритий і для представників бізнесу.

Зростання міжнар. ваги К. супроводжувалося появою нових зовнішньополіт. акцентів. У період Цзян Цземіня (1997) заявлено про підтримку концепції багатополісного світоустрою, у рамках якої К. мав стати рівноправним партнером великих держав. У той же час зазначалося, що Пекін виступає проти будь-яких «проявів гегемонізму», або ж диктату сили з боку будь-якої держави (малися на увазі США). Бомбардування коаліцією НАТО кит. посольства в Белграді 1999 викликало хвилю антизахідних і антиамериканських виступів, які, проте, швидко вщухли. 1997 – Гонконг (Сянган), а 1999 – Макао (Аомень) увійшли до складу КНР як Особливі адмін. райони на основі формули «одна держава – дві системи», яка передбачає збереження екон. системи на цих територіях за політ. контролю з боку Пекіна. Тайванське керівництво не погоджується на прийняття цієї формули, навіть і з певними послабленнями (уряд КНР, зокрема, допускає можливість збереження тайванських збройних сил). Як наслідок небажання тайванських властей йти на поступки Пекіну а також в якості демонстрації рішучості протистояти «сепаратизмові тайванських властей» НВАК 1995 і 1996 провела в південно-кит. провінції Фуцзянь а також в водах, поблизу Тайванської протоки серію військових навчань з ракетними стрільбами (т. зв. «Третя криза в Тайванській протоці»). Виявляючи свою підтримку Тайваню президент США В.Клінтон віддав наказ направити до Тайванської протоки групу ВМС США на чолі з двома авіаносцями. Отже, проблема існування «двох Китаїв» зберігається.

15.11.2002 на пленумі ЦК КПК ген. секретарем ЦК КПК було обрано Ху Цзіньтао, котрий наступного року став і Головою КНР традиційно об'єднавши, таким чином, вищу партійну та державну посади. . Необхідно відзначити, що і на цей раз передача влади від попереднього (третього) покоління керівництва К. відбулася інституційовано в рамках т. зв. принципу колективного керівництва. Окрім цього нова правляча політична група продовжувала дотримуватися і правила «сім – на посаду, вісім – з посади», яке на дозволяло членам Постійного комітету Політбюро ЦК КПК (на той момент складався з 9-ти найбільш впливових членів КПК) залишатися на посаді після досягнення 68-річного віку.

Основною ідеологічною парадигмою нового (четвертого) покоління кит. лідерів стає «Гармонійне суспільство» і «Гармонійний світ». В аспекті сусп. відносин малося на увазі досягнення певного оптимального балансу, пропорцій соц.-екон. розвитку, які б згладжували соціаль-

ну нерівність і, відповідно, убезпечили країну від соціальних потрясінь. Міжнар.-політ. вимір поняття «Гармонійний світ» – підтримка з боку КНР такої архітектури міжнар. відносин, де співробітництво та взаємна вигода у відносинах між великими державами (серед них і КНР) переважали би тенденції до конфліктів будь-якого походження.

Пріоритетними зовнішньополіт. завданнями визначено проведення незалежної, самостійної та мирної зовнішньої політики, а також остаточне розв'язання «тайванського питання». Установка XVI-го з'їзду КПК (1992) на «стимулювання створення справедливого та раціонального нового міжнародного політичного і економічного порядку» реалізувалася, зокрема, у встановленні 2003 відносин стратегічного партнерства з ЄС. З метою продемонструвати конструктивні намір і значною мірою зменшити інтенсивність дискусій щодо потенційних агресивних намірів К. активно використовувалися теорії «мирного піднесення» і «мирного розвитку». Кит. керівництво всіляко сприяє реалізації стратегії «йти зовні», яка складається як з економічного аспекту (інвестування та спільні проекти за кордоном), так і культурного. Зокрема, саме в період Ху Цзіньтао швидкими темпами зростала кількість і активність Інститутів Конфуція, діяльність яких покликана підтримувати вивчення кит. мови, а також стимулювати інтерес до китайської культури, як феноменів уже глобального значення. «М'яка сила» К, як теорія та, водночас, форма особливої зовнішньополіт. поведінки К. із залученням несилкових, насамперед економічних та культурних засобів впливу, спрямована перш за все на досягнення партнерських відносин та економічного ефекту.

Знаковою подією для країни стало проведення Літніх Олімпійських ігор у Пекіні 2008. К. продемонстрував свою економічну та технологічну потужність, а також перетворився на глобальну спортивну державу (вперше в історії Ігор посівши 1-е місце в загальному медальному заліку).

Обрання Генеральним секретарем ЦК КПК в 2012 (а також, одночасно і Головою Центральної військової ради) та Головою КНР 2013 Сі Цзіньпіна і, відповідно, прихід на найвищі щаблі влади «п'ятого покоління китайських керівників» принесло нові значні доповнення та інновації в різні аспекти життєдіяльності К.

У жовтні 2017 на XIX з'їзді КПК до статуту КПК (а згодом і в конституцію КНР) було внесено комплекс ідей під назвою «Думки Сі Цзіньпіна щодо соціалізму з китайською специфікою для нової ери». Він складається з 8-ми фундаментальних проблем теоретичного рівня і презентує 14 керівних принципів, на виконання яких має

орієнтуватися партійно-державних апарат. У них, зокрема, йдеться про посилення провідної ролі КПК у кит. суспільстві, яку названо «найвищою силою політичного лідерства». Велику увагу, зокрема, приділено підвищенню життєвого рівня і життєвих стандартів. Глава держави в промові на з'їзді окреслив основні етапи розвитку К. на 33 роки вперед. Було озвучено, що КПК спрямовуватиме зусилля на досягнення до 2020 «вирішальної перемоги в будівництві порівняно процвітаючого суспільства». Проміжною ціллю на 2035 визначено «основну реалізацію соціалістичної модернізації», а 2050 Китай має перетворитися на «велику сучасну соціалістичну країну, заможну, сильну, демократичну, культурно розвинену».

Ще в листопаді 2012 кит. лідер уперше офіційно оприлюднив своєрідну ідеологему бачення майбутнього країни під назвою «Китайська мрія». Вона складається з двох взаємопов'язаних компонентів – завдань державного значення і особистісних прагнень кит. громадян. Втілення таких установок через конкретні державні заходи має досягнути мети добробуту кожного китайця і «великого оновлення китайської нації». Теорія «Китайської мрії», – заявка в тому числі на глобальне значення історичного та ін. досвіду і внесок К. до світової системи цінностей. Своєрідним продовженням і доповненням до цієї теорії стала оприлюднена Сі Цзіньпіном 2013 ідея розбудови проєкту «Один пояс – один шлях», який має складатися з двох головних магістральних напрямків – «Економічний пояс Шовкового шляху» і «Морський Шовковий шлях XXI ст.». В його основі лежить механізм тісного економічного, інвестиційного, технологічного та ін. співробітництва К. з країнами-учасниками (а це 65 країн), де кит. сторона виступає в якості осн. модератора проєктів. Окрім екон. завдання стимулю розвитку західних регіонів К. і одержання нових інвестиційних, виробничих, торговельних можливостей, які повинні були б стимулювати подальший еконю розвиток країни. Ініціатива «Один пояс – один шлях» розглядається як інструмент посилення глобальної значимості К., одного з ключових лідерів глобалізації.

Слідуючи заявленому принципу невтручання у внутрішні справи, КНР 15.05.2014 кит. представник утримався під час головування щодо резолюції Ради Безпеки ООН в якій засуджувався т. зв. референдум в Криму щодо приєднання до Росії.

Розвиток КНР на поч. 2000-х роках довів здатність чинної політ. системи не тільки долати господарські труднощі, але й сприяти швидкому соц.-екон. розвитку країни. У сучасних умовах екон. поступ, який досягається завдяки функціонуванню ринкових відносин, неминуче

приведе до появи у КНР елементів громадянського суспільства, потреби реформування політичної системи і демократизації суспільного життя країни.

Лит.: David Shambaugh. China's Communist Party: Atrophy and Adaptation. Washington, D.C.; Berkeley: University of California Press, 2008; Endymion Wilkinson. Chinese History: A Manual, Harvard-Yenching Institute Monograph No. 52, Cambridge: Harvard University Asia Center, 2000; Си Цзиньпин. О государственном управлении. Пекин: Изд-во литературы на иностранных языках, 2014; Лев Делюсин. Дэн Сяопин и реформация китайского социализма. Москва: Муравей, 2003; История Китая: Учебник / Под ред. А. Меликсетова. – Москва: Изд-во МГУ, 1998.

М. Таран (Київ).

КИТАЙСЬКО-В'ЄТНАМСЬКА ВІЙНА 1979 – воєнний конфлікт між Соціалістичною Республікою В'єтнам і Китайською Народною Республікою, який тривав 17.04–15.03.1979; перший збройний конфлікт між державами, в яких існували комуністичні режими. У 1970-х роках продовжувалося рад.-кит. суперництво за впливи у В'єтнамі, Камбоджі та Лаосі. Кит. керівництво підтримувало диктатору *Пол Пота* у Камбоджі. Реагуючи на кровопролитну війну з антиурядовими повстанцями і безжалісне винищення цивільного населення силами *червоних кхмерів*, в'єтнам. війська у січні 1979 вторглися у Камбоджу, зайняли Пномпень, де встановили маріонетковий режим. У цій ситуації Пекін вирішив провчити Ханой. 17.02.1979 кит. війська (бл. 25 тис. чол., 1 200 танків) перейшли кит.-в'єтнам. кордон і вклинилися у в'єтн. територію на 20–30 км. Незабаром наступ кит. підрозділів загальмувався (зокрема, і через сильний опір противника) і бої стихли. Уряд КНР односторонньому порядку оголосив про припинення бойових дій, позаяк мету воєнної операції було досягнуто. Від 05.03 кит. командування розпочало вивід своїх військ із захоплених в'єтн. територій, який остаточно завершився 15.03.1979. З часом кит.-в'єтн. стосунки нормалізувалися.

Т. Марискевич (Львів).

КИТАЙСЬКО-ІНДІЙСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1962 – збройний конфлікт 1962 між КНР та Індією через терит. суперечки. Після здобуття незалежності 1947, Індія зайняла у Гімалаях частину території, яка раніше перебувала під брит. контролем. Ці дії Делі викликали незадоволення уряду комуніст. Китаю, який, зі свого боку, висував претензії на частину території Індії – пн.-сх. частину штату Джамму і Кашмір (р-ни Лонгджу і Ладакх) та част. інд. території між Бутаном і Бірмою (разом бл.

70 тис. км²). На пропозицію 1951 кит. прем'єра Джо Ен Ляя обговорити питання приналежності цих територій, інд. прем'єр-міністр Дж. Неру відповів, що проблем кордонів між КНР та Індії не існує. 1957 у Пекіні була опублікована карта, на якій спірні регіони були включені до складу КНР, що викликало гострі протести інд. сторони. Особливо загострилися інд.-кит. стосунки після придушення Пекіном 1959 повстання в Тибеті та втечі до Індії тисяч тибетців. Збройні сутички на кит.-інд. кордоні тривали протягом 1959–61. У серед. вересня 1962 кит. війська перейшли т. зв. лінію Мак Магона (за брит.-кит. угодою 1913 визначала кордон між Брит. Індією та Китаєм у Сх. Гімалаях) і незабаром зломали опір інд. армії північніше р. Брахмапутри. 26.10 в Індії був оголошений військовий стан, а В. Британія і США почали надавати Делі військову допомогу. Однак, навіть ці термінові заходи не відновили боєздатності інд. армії, яка вже не могла протистояти агресору. Після захоплення всіх спірних територій, 21.11 КНР в односторонньому порядку оголосив про припинення воєнних дій та відведення своїх військ на позиції, які б дозволяли зберігати контроль над цими районами. Виведення кит. військ було завершено у грудні 1962. Делі категорично відмовився обговорювати з пекін. урядом питання кордонів. Лише у серпні 1982 сторони конфлікту відновили переговори стосовно спірних територій, однак конкретних домовленостей щодо врегулювання проблеми досягнуто не було.

KIM IP СЕН (Kim Il Sung; 15.04.1912 – 08.07.1994) – комуністичний лідер КНДР, генералісімус (1992). Н. у с. Мангенде поблизу Пхеньяну. 1924 батько К. І. С. через переслідування за антияпонську діяльність був змушений емігрувати до Китаю (Маньчжурії). 1929–30 перебував в ув'язненні. 1931 вступив до Компартії Китаю. На чолі корейського партизанського загону з квітня 1932 брав участь у боротьбі проти япон. окупаційної адм-ції у Пн.-Сх. Китаї та у пн. р-нах Кореї. 1936 за його ініціативою було створено Товариство відродження вітчизни. У роки *Другої світової війни 1939–45* був одним із керівників партизанської боротьби проти японців. На кінцевому етапі війни у складі Радянської армії звільняв Корею від япон. військ. 1946 став співзасновником Трудової партії Пн. Кореї, яка діяла на території зайнятій рад. військами (до 38-ої паралелі). У відповідь на проголошення в амер. зоні Республіки Корея (серпень 1947), СРСР організував маріонетковий уряд КНДР (вересень 1948), який і очолив. З 1949 – голова, з жовтня 1966 – ген. секретар ЦК ТПК. 1950 став Верх. головнокомандувачем пн.-кор. Народної армії, голо-

вою Військового комітету КНДР. Пн.-кор. уряд встановив тісні політ., екон. і військ. відносини з СРСР та КНР, що дало змогу К. І. С. зберегти комуніст. режим у Пн. Кореї під час *Корейської війни 1950–53*. У конфлікті між СРСР і КНР займав нейтральну позицію. Нова Конституція КНДР запровадила пост президента, який у грудні 1972 зайняв К. І. С. Встановив у країні тоталітарний режим сталінського типу. Для захисту комуністичного устрою створив потужний репресивний апарат, який переслідував і знешкоджував його політ. опонентів (200 тис. політв'язнів, 1992), одночасно, здійснюючи контроль за повсякденним життям мільйонів людей. У країні був сформований культ «великого вождя» К. І. С. (його день народження відзначався як національне свято). Вшановувався як творець суспільства, яке називалося «рай на землі» («соціалізм корейського типу»), створив філософську концепцію «чучхе» – основні положення якого були вирізьблені на схилах корейських гір. Курс уряду К. І. С. на фактичну політичну і господарську самоізоляцію Пн. Кореї привів країну на поч. 1990-х років на межу екон. краху. Одночасно уряд К. І. С. 1991–94 реалізував дорогу програму створення власної ядерної зброї. Спроби пхеньян. уряду оволодіти ядерними технологіями стурбували світове співтовариство, призвели до загострення відносин із США і змусили запровадити суворі міжнар. екон. санкції проти пн.-кор. режиму. Після смерті К. І. С. президентський пост (та ін. найвищі державні посади) зайняв, визначений політичним наступником ще за життя К. І. С. його старший син Кім Чен Ір.

KIM ЧЕН ИН (08.01.1982/1983) – північнокор. політик, керівник КНДР (з 2011). Н. у Пхеньяні в родині лідера КНДР Кім Чен Іра, внук *Кім Ір Сена*, засновника КНДР. Середню освіту здобув закордоном (Швейцарія), вивчав фізику і військ. справу в Ун-ті та Військовому Ун-ті ім. Кім Ір Сена. За окремими даними, бл. 2007 був визначений Кім Чен Іром як його спадкоємець на посту голови держави. Готуючись до передачі влади сину, Кім Чен Ір упроваджував Кім Чен Ина до складу керівних партійних і військових органів КНДР. 2012 йому було присвоєно звання маршала Корейської народної армії (КНА). Після смерті батька (17.12.2011), відразу призначений Верх. головнокомандувачем КНА, а через кілька днів – головою Трудової партії Кореї (ТПК). Увійшов до складу більшості керівних органів КНДР, 2012 йому було присвоєно звання маршала Корейської народної армії (КНА).

У період правління Кім Чен Ина Пн. Корея, незважаючи на критику РБ ООН і міжнародні

санкції, продовжувала розвивати ядерну програму (провела низку ядерних випробувань 2012-17), розробляла нові ракетні технології, відбувались випробування ракет і запуски космічних супутників. Одночасно, Кім Чен Ина декларує, що ядерна зброя необхідна Пхеньяну лише як засіб оборони. Зрештою, ймовірно, ядерна зброя розглядається північнокор. лідером як один із елементів виживання режиму, як застереження будь-кому від підтримки дисидентських елементів у середині країни (північнокор. арсенал налічує від 15 до 60 ядерних зарядів, а ракета Hwasong-15 здатна досягти території США). У квітні 2018 Кім Чен Ин заявив про припинення випробувань ядерної зброї, балістичних ракет і атомного полігону.

Складне екон. становище країни спонукало Кім Чен Ина до проведення обмежених реформ в дусі кит. «соціалістичної ринкової економіки» – пром. підприємства з 2015 отримали госп. самостійність й можливість вибудувати відносини на ринковій основі (отримали навіть право відкривати валютні рахунки й вести зовнішньоекон. діяльність); з весни 2013 у с/г відбувся частковий перехід на сімейний підряд (сім'я як мала виробнича ланка може залишати собі 60% врожаю), створюються особливі екон. зони для залучення іноземних інвестицій. Однак, тоталітарність північнокор. режими викликає побоювання у потенційних інвесторів, котрі, як прем'єр Держради КНР Вень Цзябао вимагав гарантій для кит. бізнесу (зокрема, закони про регулювання іноз. інвестицій, б-ба з корупцією, відміна податків для інвесторів, реорганізація митниці тощо). Результати екон. реформ оцінюються експертами по-різному, від ствердження їх абсолютного успіху, до оцінки реформаторських кроків уряду як інформаційно-пропагандистського прикриття для інтенсифікації ядерної програми.

У сфері зовн. політики Кім Чен Ин продовжує традиційну для північнокор. диктаторів лінію на підтримання тісних стосунків із КНР і Росією, які не виступають із різкою критикою ядерних амбіцій Пхеньяна й є потенційними донорами північнокор. режиму. 2018 тричі зустрічався з лідером КНР Сі Цзиньпіном, у ході яких отримав запевнення у підтримці КНДР «незалежно від ситуації у регіоні чи в світі». Відносини корейських диктаторів, зокрема і Кім Чен Ина, з Республікою Корея і країнами Заходу зажди мали маятниковий характер. Зокрема, Кім Чен Ин у січні 2013 запровадив воєнний стан у країні й рівно через 60 років після закінчення Корейської війни 1950–53 анулював договір про ненапад з Сеулом. Однак, вже 2018 розпочався процес зближення Сеула і Пхеньяна, зокрема відбулось три зустрічі Кім Чен

Ин і президента РК Мун Чже Ина, під час яких було підписано Декларацію про денуклеаризацію Корейського п-ова (квітень 2018). У червні цього ж року під час зустрічі Кім Чен Ина і президента США в Д. Трампа у *Сингапурі* був започаткований переговорний процес між Сеулом і Вашингтоном щодо ядерного роззброєння Пн. Кореї і надання гарантій безпеки північнокор. режиму. Досить символічним на фоні потепління у відносинах двох корейських держав виглядала участь команди КНДР 2018 в Олімпійських іграх у Пхьончхані (РК) і створення об'єднаної корейської жіночої команди з хокею для б-би за медалі Олімпіади.

А. Козицький (Львів), І. Підкова (Львів)

КІНГ Вільям Лайон Маккензі (King; 17.12.1874 – 22.07.1950) – канад. політик, 10-й прем'єр-міністр Канади (1921–26, 1926–30, 1935–48). Н. у м. Берлін (нині Кітчнер, Онтаріо). Навчався в ун-тах Торонто, Чикаго, Гарварда (доктор, 1909). 1908 обраний до парламенту від округу Ватерлоо. Як міністр праці (1909) ініціював закони, що посилювали контроль держави над монополіями. 1914 став директором дослідницьких програм фонду Рокфеллера. 1919 після смерті В. Лор'є очолив Ліберальну партію, яка здобула блискучу перемогу на виборах 1921 К. став прем'єр-міністром і перебував цій на посаді протягом 21 року – найдовше в історії Канади та *Британської Співдружності*. Під час першого перебування на посаді прем'єр-міністра проводив політику подолання наслідків світової війни. За другої каденції впровадив пенсії за віком і виступив ініціатором унезалеження Оттави від Лондона (генерал-губернатора стали розглядати як представника брит. уряду, а трактували як особистого представника брит. корони). 1935 К. сформував свій третій уряд, очолюючи його до відставки 1948. Ініціював утворення Канадської радіомовної компанії (Сі-Бі-Сі, 1936), авіакомпанії Транс-Канада Ейрланс (1937), Держ. служби кінематографії (1939).

Напередодні *Другої світової війни 1939–45* підтримував «Умиротворення» політику щодо Німеччини. Зустрічався з А. Гітлером, про котрого був достатньо високої думки. У своєму щоденнику зізнавався, що «Гітлер цілком міг стати рятівником людства». У роки війни уряд К. відмовлявся приймати європ. євреїв. 1940 уряд К. пішов на зближення із США і підписав Огденбурзьку угоду про спільну оборону. Після війни уряд К. провів швидку й успішну реконверсію економіки країни. Домігся зміцнення держ. суверенітету Канади: затвердження проєкту власного прапора (1946), запровадження канад. громадянства (1947), визнання канад. Верховного Суду вищою

апеляційною інстанцією країни (1947), наділення канад. парламенту правом приймати конституційні поправки (1947). За «Патентними грамотами» 1947 генерал-губернатор мав право здійснювати королівську владу відносно Канади винятково за «рекомендаціями» міністрів канад. уряду. 1947 через нестачу робочих рук у країні ініціював ухвалення нових імміграційних законів, які дещо пом'якшили вимоги до претендентів на канад. громадянство. На міжнар. арені К. розглядав країну невід'ємною частиною «Атлантичного трикутника»: США – Канада – В. Британія. У лютому 1947 підписав угоду про військово-співробітництво зі США. Зображений на банкноті 50 канад. доларів. Автор книг «Індустрія і людство» («Industry and Humanity», 1918).

Р. Сіромський (Львів).

КІНГ Мартін Лютер (King; 15.01.1929 – 04.04.1968) – діяч негритянського руху у США, один із керівників боротьби за громад. права чорношкірого населення. Закінчив духовну семінарію у Пенсільванії, 1954 отримав докторат з філософії у Бостонському ун-ті. З 1955 – баптистський пастор у штатах Алабама і Джорджія. Загальне визнання здобув як організатор 11-місячного бойкоту негритянським населенням автобусних ліній у Монтгомері (1955–56), що привело до скасування расової сегрегації у міському транспорті. 1957 заснував і очолив негритянську орг-цію «Південна конференція християнського керівництва», головним завданням якої була боротьба проти расової сегрегації. Був добрим оратором, пропагував ідеї расової рівності, християнського милосердя. Під впливом вчення М. Ганді про ненасильницьку боротьбу за досягнення політичних цілей (див. *Сат'яграха*), К. широко застосовував тактику активних масових мирних дій. Під гаслом «боротьба без насильства» організував акції протесту проти переслідувань і дискримінації за расовою ознакою, зокрема похід на Бірмінгем (квітень 1963), 200-тисячний марш на Вашингтон (серпень 1963), до Монтгомері (березень 1965). Неодноразово заарештовувався і ув'язнювався місцевою владою. 1964 діяльність К. на захист громадянських прав була відзначена Нобелівською премією миру. Під впливом масового негритянського руху і зміни громадської думки федеральний уряд прийняв законодавчі акти, які забезпечували рівність прав громадян США незалежно від кольору шкіри (Закон про громадянські права, Акт про виборчі права). 1966–68 виступи К. на захист громадянських прав негрів, доповнилися політ. діяльністю (викривав соціальні проблеми амер. суспільства – безробіття і бідність,

першим із негритянських лідерів виступив із засудженням участі США у війні у В'єтнамі). Діяльність К. і його проповідь ненасильницької боротьби за суспільні зміни викликала неприязнь у расистськи налаштованої частини білого населення, і, одночасно, зазнавала гострої критики з боку радикального крила негритянського руху, яке підтримувало гасло «боротьба за владу негрів». К. був убитий (справжні мотиви злочину досі невідомі) у Мемфісі у ході маршу бідняків на Вашингтон 04.04.1968.

КІОТСЬКИЙ ПРОТОКОЛ (повна назва – Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату) – міжнар. угода щодо скорочення шкідливих викидів в атмосферу, укладена 11.08.1997 у м. Кіото (Японія). Період підписання протоколу відкрився 16.03.1998. Підписаний представниками 191 держави. Згідно К. п. 38 індустріально розвинутих країн зобов'язувалися протягом 2008–12 скоротити сумарні викиди 6 парникових газів (діоксид вуглецю, метан, закис озоту, гексафторид сірки, перфторвуглець, гідрофторвуглець) у середньому на 5.2% стосовно рівня 1990, щоб «досягти стабілізації концентрації парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускає би небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему». Окремі зобов'язання щодо їх зниження взяли Японія – на 6%, США – на 7% та ЄС – на 8%. К. п. містить положення про використання міжнар. механізмів (т. зв. кіотські механізми) для гнучкої розробки нац. стратегій виконання зобов'язань зі скорочення викидів парникових газів. Такими механізмами є спільне впровадження (*Joint Implementation, JI*), механізм чистого розвитку (*Clean Development Mechanism, CDM*) і міжнар. торгівля викидами (*International Emission Trading, IET*). «Кіотські механізми» передбачають передачу нац. прав на викиди шляхом купівлі-продажу – промислово розвинуті країни, а також приватні корпорації можуть купувати права на викиди у держав з перехідною економікою або в держав, що розвиваються, і не використовують повністю власної квоти. Участь у Протоколі також відкриває доступ до інвестиційних проєктів, які фінансуються міжнар. інститутами і спрямовані на екологічне вдосконалення виробничих процесів на «брудних» підприємствах. К. п. був відкритий для підписання у березні 1998 і формально міг набути чинності через 90 днів після його ратифікації сторонами-державами, які разом викидають у повітря 55% газів, що спричиняють парниковий ефект на Землі. Ця умова була виконана після ратифікації К. п. Росією 16.02.2004 і 16.02.2005 він набув чинності. Повна реалізація К. п. гальмується великими пром.

державами (зокрема, її не ратифікували США), оскільки обмеження на викиди може призвести до вимушеного зменшення обсягів виробництва. Україна ратифікувала К. п. 04.02.2004. 31.12.2012 завершився перший період дії К. п. 12.11.2011 під час міжнар. кліматичних переговорів у м. Дурбан (ПАР) країни погодилися на другий період виконання зобов'язань К. п. і домовилися прийняти нову юридичну угоду зі зміни клімату, яка зобов'язувала б найбільші країни-забруднювачі знижувати викиди. 26.11–7.12. 2012 у м. Доха (Катар) на 18-ій Конференції Сторін Рамкової Конвенції ООН та 8-ій зустрічі Сторін К. п. представники майже 200 країн підтримали ініціативу про продовження чинності положень К. п. до 2020. Правила для участі країн в другому періоді К. п. визначаються «Поправкою до Кіотського протоколу згідно пункту 9 статті 3». Скорочувати викиди парникових газів і боротися зі змінами клімату у другому періоді К. п. зобов'язалися 37 промислово розвинених країн (країни ЄС, Австралія, Казахстан, Україна, Білорусь, Норвегія, Швейцарія, Ісландія, Ліхтенштейн і Монако). Їх сумарні зобов'язання зі скорочення викидів парникових газів становлять 18% від рівня викидів 1990 цих країн або ж 3% скорочення глобальних викидів. Росія, Японія, Нова Зеландія відмовилися взяти на себе зобов'язання зі скорочення викидів, а Канада вийшла з К. п. Гнучкі механізми К. п. залишаються чинними, але використовувати їх можуть лише ті розвинуті країни, що взяли на себе зобов'язання зі скорочення викидів на другий період дії К. п. Проект нового глобального документа, який мав бути підписаний 2015, учасники 19-ї конференції сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату (Варшава, 11–22.11.2013) не змогли погодити. Він був укладений 12.12.2015 у Парижі (Франція), де учасники Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату консенсусом прийняли Паризьку кліматичну угоду (набрала чинності 04.11.2016), яка має з 2020 замінити К. п. Угода передбачає, що зобов'язання зі скорочення шкідливих викидів в атмосферу беруть на себе всі держави, незалежно від ступеня їхнього екон. розвитку. Станом на вересень 2018 угоду підписали 194 країн і ЄС (проте 01.06.2017 про вихід із Паризької угоди оголосили США), 180 держав і ЄС ратифікували або приєдналися до цієї Угоди. Україна підписала угоду 22.04.2016, ратифікувала – 14.07.2016.

Л. Угерин (Львів).

КІПР (Республіка Кіпр) – острівна д-ва у сх. частині Середземного моря. Загальна площа: 9,251 тис. км². Чисельність населення: 1,2 млн (2018). Нац. склад і етнічні групи: греки-кіпріоти

– 76%, турки-кіпріоти – 18%, та ін. етнічні групи. Релігійний склад населення: православні християни 73,2% (переважно вірні Кіпрської православної церкви), мусульмани – 25,3% (переважно суніти в пн. ч-ні острова). Держ. мови: грецька і турецька. Форма держ. правління: президентська республіка. Столиця: Нікосія. Адмін.-терит. поділ: 6 районів – Нікосія, Кіринія, Ларнака, Лімасол, Пафос, Фамагусту. Законодавча влада: Палата Представників – однопалатний парламент. Вищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів на чолі з президентом. Грошова одиниця – кіпрський фунт, з 01.01.2008 – євро.

До 1871 К. перебував під владою Османської імперії. Після рос.-тур. війни 1877–78 і Берлінського конгресу 1878 острів був переданий в оренду Великій Британії, яка, де-факто, встановила там свою адміністрацію (де-юре, К. продовжував залишатися турец. володінням).

Від початку ХХ ст. К. слугував форпостом В. Британії у Середземномор'ї. На поч. Першої світової війни В. Британія 05.11.1914 анексувала К., однак вже наступного року запропонувала передати острів Греції в обмін на вступ останньої у війні на боці Антанти (пропозиція відхилена). Згідно з Лозаннським договором 1923 новостворена Турецька республіка відмовилася від будь-яких претензій на К. 1925 К. був оголошений королівською колонією В. Британії.

Кіпріоти грецької національності трактували острів частиною Греції і виступали за об'єднання – енозіс. Кіпріоти турецької національності вимагали дотримання права на самовизначення, а турец. прем'єр-міністр Аднан Мендерес (1950–60) вважав К. «продовженням Анатолії» і виступав за його приєднання до Туреччини. У січні 1950 відбувся референдум, організований кіпрською церквою, на якому 96% греків-кіпріотів висловилися за енозіс (за переписом 1946 греки-кіпріоти склали 80,2% населення о-ва). Офіц. Лондон пропонував план поступового набуття К. автономного статусу, що не задовольняло грец. громаду. Своєї мети греки-кіпріоти вирішили домогтися збройним шляхом, отримуючи військ.-техн. допомогу від Греції. 01.04.1955 підпільна Національна організація визволення Кіпру (грец. абревіатура – ЕОКА) розпочала бойові дії з метою вигнати британців і приєднати о-ів до материкової Греції. Ситуацію загострило створення турками-кіпріотами Організації турецького опору. Британська адм-ція вдалася до втілення політики «розділяй і владарюй», що спровокувало на К. збройні сутички між греками-кіпріотами і турками-кіпріотами. Загострення ситуації змусило Лондон піти на переговори у кіпрському питанні.

На основі положень Цюрихсько-лондонської угоди від 19.02.1959 між В. Британією, Грецією і Туреччиною (гаранти незалежності), 16.08.1960 К. отримав незалежність. Конституція 1960 визначила К. як президентську республіку з квотами для захисту інтересів етнічних турків. Президент і віце-президент обиралися відповідно грец. і турец. громадами на п'ятирічний термін, володіючи правом вето.

Першим президентом країни був обраний архієпископ Кіпрський *Макаріос III* (1960–77), віце-президентом – лідер турец. громади Фазіль Кучук. Станом на 1960 населення острова складало 573 566 ос., з яких 442 138 (77,1%) були грецького походження, 104 320 (18,2%) – турецького і 24 108 (4,7%) – іншого. Урядові і державні посади розподілялися за етнічними квотами (за турками закріплено 30% місць у парламенті, 40% – в армії). Крім того, турец. меншість отримала право вето на рішення грецької більшості. Однак, поділ влади, передбачений Конституцією, незабаром призвів до правових розходжень і невдоволення з обох боків. Зокрема, греки-кіпріоти вважали, що закріплені Конституцією 1960 права турецької громади є непропорційно великими. Заклики Макаріоса III до конституційних змін категорично відкинула і засудила Туреччина.

Міжнародні відносини загострилися після вбивства в результаті інциденту 21.12.1963 грец. поліцейськими двох турків-кіпріотів. Під час сутичок 1963–64 загинуло 364 турки-кіпріоти і 174 греки-кіпріоти; зруйновано більше сотні турец. поселень. На К. були введені *Миротворчі війська ООН* (UNFICYP). У червні 1964 підготовлено план Дина Ачісона, що передбачав приєднання острова до Греції. 1964 Туреччина погрозувала вторгнутися на К., однак американська адм-ція президента Л. Джонсона запобігла подальшій ескалації напруги погрозами не підтримати Анкару у можливому конфлікті з СРСР. Щоб запобігти можливій турец. інвазії уряд Греції скерував на К. свої війська.

За підтримки режиму «чорних полковників» 15.07.1974 відбувся держ. переворот, покликаний пришвидшити енозис. Чинний президент К. Макаріос був змушений емігрувати, а його наступником заколотники проголосили Нікоса Сампсона (Георгіадіса; 15.07–23.07.1974). Після його усунення від влади в.о. президента став Гліфкос Клерідіс (23.07–7.12.1974). Військовий переворот спровокував турец. вторгнення на К., яке офіц. Анкара пояснювала своїм обов'язком відновити конституційний лад 1960. Турец. військам вдалося окупувати третину острова, у зокрема, Фамагусту і частину Нікосії. У результаті боїв упродовж 1974 загинуло 1534 греки-кіпріоти і

502 турки-кіпріоти. Паралельно відбувалося виселення греків-кіпріотів з пн. частини К. В умовах міжнар. тиску і санкцій вторгнення припинилося, однак турец. війська залишалися у пн.-сх. частині острова.

Після відновлення конституційного ладу і повернення архієпископа Макаріоса III К. фактично залишився поділеним на грец. і турец. частини. На перемовинах у Відні 02.08.1975 між лідерами грец. і турец. громад Глафкосом Клерідісом і Рауфом Денкташем досягнуто домовленості про «обмін населенням» – 196 тис. греків, котрі проживали на півночі, переселялися в іншу частину о-ва, а 42 тис. турків переміщалися на їхнє місце. 1975 на зайнятій турками території (3 355 км²) в односторонньому порядку була проголошена Турецька федеративна держава Кіпру (ТФДК), однак, невизнана світовим співтовариством. Таким чином, о-в був поділений на три частини: 60% території контролювала влада Республіки Кіпр (заселена переважно греками), 38% – ТФДК (заселена переважно турками), 2% – брит. збройними силами (брит. військові бази зі статусом брит. заморських територій Акротірі й Декалія).

Після восьми років невдалих переговорів між грец. і турец. громадами, 15.11.1983 пн. частина о-ва проголосила створення Турецької Республіки Північного Кіпру (ТРПК), яку визнала лише Туреччина. ООН потрактувала такий крок турец. Громади, як нелегітимний. Першим президентом ТРПК став Рауф Денкташ (1983–2005).

Європ. чиновники сподівалися, що входження К. до складу ЄС (2004) сприятиме розв'язанню конфлікту на острові. Тоді ж було запропоновано новий план врегулювання проблеми (план К. Аннана полягав у створенні на о-ві Об'єднаної Кіпрської Республіки, поділеної на дві автономії – грец. 69,5% території і турец. 28,5%). Цю ініціативу ООН з врегулювання кіпрського конфлікту на референдумі 2004 підтримало 65% турків-кіпріотів, тоді як 76% греків-кіпріотів відкинули пропозиції Ген. секретаря ООН Кофі Аннана.

Брюссель вважає територію непідконтрольну владі Республіки Кіпр як територію ЄС під військовою окупацією Туреччини, на яку на невизначений час не поширюються законодавство організації. Статус Пн. К. став каменем спотикання у переговорах про можливе членство Туреччини в ЄС.

Упродовж 1977–2004 на К. діяв спеціальний офшорний режим для міжнар. компаній. 2008 К. увійшов в зону євро. Шенгенське законодавство діє на К. у неповному обсязі. Основні статті надходження до бюджету країни – туризм і торгівля. 2012–13 К. пережив боргову й банківську кризу, опинившись

у переддефолтному стані (третина всіх вкладів у кіпрських банках належала іноземцям, зокрема, українцям). За часів незалежності України К. став лідером за прямими інвестиціями в нашу державу (5,9 млрд дол., 2017), що де-факто, є поверненням раніше виведених українськими бізнесменами коштів (див. також *Кіпрська проблема*).

Р. Сіромський (Львів).

КІПРСЬКА ПРОБЛЕМА – грец.-турец. конфлікт щодо о-ва Кіпр. Від XIII ст. до н. е. Кіпр перебував під впливом грец. цивілізації. У різні періоди островом володіли араби (649–965), Візантія (965–1191), хрестоносці (з 1191), Венеція (з 1489). 1570 Кіпр захопили турки. Більшість населення о-ва становили греки, але за останні 300 років на о-ві поселилася велика турец. громада. 1878 Кіпр перейшов під контроль В. Британії, 1914 був повністю анексований Лондоном. Наприкін. XIX ст. серед грец. частини населення о-ва набула популярності ідея приєднання Кіпру до Греції (еносіс). Протягом 1-ої пол. XX ст. грец. уряд неодноразово пробував домогтися від Лондона передачі о-ва під владу Атен, але марно, оскільки о-в був важливою військовою базою ВМФ Британії у Середземному морі. Ситуації змінилася 1950 після приходу до влади на Кіпрі архієп. *Макаріоса III*, глави грец. церкви і прихильника політики енозису. Незважаючи на виступи грец. населення (79% з 500 тис. жителів о-ва), брит. уряд відмовився надати Кіпрові незалежність, а запропонував план поступового набуття ним автономного статусу (цю пропозицію підтримали турки-кіпріоти – 18% населення о-ва). У цій ситуації греки-кіпріоти вирішили домогтися своєї мети збройним шляхом. 1952–53 розпочалося формування підпільної армії – ЕОКА, керівником якої став полк. Г. Гривас. Діяльність ЕОКА підтримував грец. уряд, який постачав зброю, спорядження, готував інструкторів, надавав розвідувальну інформацію. 01.04.1955 ЕОКА розпочала бойові акції – партизани нападали на брит. військ. казарми, вбивали поліцейських, чинили замах на представників колоніальної адм-ції. У листопаді 1955 на Кіпрі був запроваджений військовий стан. Прагнучи зменшити активність греків, Лондон депортував еп. Макаріоса III на Сейшельські о-ви, однак, це тільки збільшило напругу. 1957 Анкара запропонувала поділити о-вів – 2/3 території переходило до Греції, 1/3 – до Туреччини, однак грец. уряд відхилив цю пропозицію. Тоді ж час на Кіпрі виникла бойова орг-ція турків-кіпріотів – ТМТ (Орг-ція турецького опору; ін. назва – *Volkan*), що ще більше загострило ситуацію на Кіпрі. 1957 Макаріос III перебрався до Атен, де розвинув

«енозис» в ідею незалежності Кіпру на основі нейтралітету. Партизанська б-ба ЕОКА в горах Кіпру, бомбові замах на лідерів турец. общини і вищих офіцерів брит. колоніальних військ (1 782 замах), акції ТМТ проти греків-кіпріотів, а також протести брит. солдатів щодо подальшого перебування на о-ві – все це змусило Лондон до переговорів щодо незалежності Кіпру. За умовами договору (підписаний 19.02.1959) Кіпр ставав незалежною республікою, однак не міг приєднатися до Греції й не міг бути поділений. Система влади будувалася на принципі поділу повноважень між представниками обох громад. Президентом мав стати грек, віце-президентом – турок. Турец. представники одержували право вето в парламенті та уряді. За турец. громадою було зарезервовано 30% посад в адм-ції та 40% – в армії. В. Британія, Греція і Туреччина одержували право втручання у разі загрози для суверенітету країни чи порушення Конституції. В. Британія зберігала на о-ві військові бази. 16.08.1960 Кіпр був проголошений незалежною державою, президентом обрано Макаріоса III, віце-президентом – лідер турків Ф. Кучук. Незабаром з'ясувалося, що нова влада не може подолати взаємної ворожнечі між грец. і турец. населенням о-ва і забезпечити мирне співіснування цих двох спільнот. Від кін. 1960 на о-ві постійно доходило до збройних сутичок, які навесні 1964 переросли у відкриту громад. війну, що загрожувала перерости у військовий конфлікт між Грецією і Туреччиною. ООН терміново вислала на Кіпр миротворчі війська (UNFICYP), які мали розділити ворожі сторони. Фактично відтоді острів був поділений на дві частини – грецьку і турецьку (столиця о-ва Нікосія була розділена на половину по т. зв. зеленій лінії). Протягом 1967–74 між двома ворожими сторонами проходили безрезультатні переговори. 15.07.1974 нац. гвардія (18 тис. осіб) за підтримки грец. військ. контингенту (950 осіб) і під очевидним впливом грец. уряду «чорних полковників» здійснила державний переворот. Макаріос виїхав з о-ва, а президентом став ветеран ЕОКА Нікос Сімпсон. Скориставшись цією ситуацією, турец. війська висадилися на Кіпр і протягом 20–23.07.1974 окупували пн. частину Кіпру (бл. 40% території о-ва). 23.07 Н. Сампсон подав у відставку, а пост президента зайняв поміркований політик Глаукос Клерідес. Грец. уряд під тиском США змушений був утриматися від надання військової допомоги грекам-кіпріотам. Це спричинило незадоволення населення та частини військових і призвело до падіння диктатури ген. Г. Сізікіса. 16.08.1974 після нової хвилі боїв і масового винищення грец. населення (загинуло бл. 3 тис. осіб) на о-ві було підписано перемир'я. Кіпр

був розділений на дві частини по т. зв. лінії Аттили. В окупованій турецькими військами частині о-ва було проголошено Федеральну державу турецького Кіпру, яку очолив Рауф Денкташ. 19.08 у Нікосії відбулися масові акції протесту проти політики США щодо кіпр. питання (у цих акціях загинув посол США на Кіпрі), а Греція вийшла з військових структур НАТО. У грудні 1974 Макаріоса обрали президентом Кіпру (після його смерті 1977, пост президента зайняв Спірос Кіпріану). Наприкін. 1974 ООН прийняла резолюцію з вимогою вивести турецькі війська з о-ва і повернути грец. біженців на їхні землі. Однак цієї вимоги не було виконано. 1975 тривали переговори між греками і турками щодо збереження Кіпру як єдиної держави, однак, незабаром їх припинили. 15.11.1983 Р. Декташ проголосив створення незалежної держави – Турецької республіки північного Кіпру (Північний Кіпр; визнала тільки Анкара). 1988 президентом Кіпру став Георгес Васіліу. Від 1974 на лінії розмежування («Зелена лінія») турецькі і грец. частини о-ва періодично доходило до кривавих інцидентів. Турецький уряд заохочував еміграцію на Кіпр, що привело до збільшення турецької громади протягом 1970–80-х років на 80 тис. осіб (всього 2011 – 295 тис. осіб). 1993 президентом грец. частини Кіпру було обрано Глаукоса Клерідіса, прихильника об'єднання о-ва на федеративних засадах (турки відхилили цю пропозицію). 1998 Кіпр розпочав переговори про вступ до *Європейського Союзу*. Однак керівники Пн. Кіпру заявили, що входження Кіпру до ЄС означатиме приєднання турецької частини о-ва до Туреччини.

У кінці 2002 Брюссель схвалив заявку Республіки Кіпр на приєднання до європейської Співдружності, проте врахував і позицію Туреччини, яка наполягала на вирішенні євроінтеграції о-ва лише за умов досягнення консенсусу між двома громадами Кіпру. На поч. 2000-х років Генеральний секретар ООН К. Аннан і швейцарський дипломат Дідьє Пфіртер для формування передумов входження Кіпру до ЄС запропонували план із врегулювання К. п., який передбачав створення на о-ві Об'єднаної Кіпрської Республіки на засадах конфедерації у складі грецької та турецької частин. Однак, квітневий референдум 2004 з цього питання, що проводився під егідою ООН, не створив юридичних передумов для об'єднання острова – 75% греків-кіпріотів проголосували проти програми, оскільки вона не передбачала різке скорочення турецької військової присутності на о-ві (з 35 тис. військовиків до 6 тис.) і відновлення майнових прав (реституції) майже 100 тис. грецьких-біженців.

Незважаючи на провал у питанні політичної інтеграції острова, офіційна Нікосія продовжила

курс на членство в ЄС. У липні 2003 Республіка Кіпр ратифікувала Договір про вступ у ЄС, а 01.05.2004 Кіпр став повноправним членом Союзу.

Нові спроби вирішення К. п. робились у серед 2000-років. 2008–14 тривали переговори (з перервами) між президентом Республіки Кіпр Димитрісом Христофіасом і лідером ТРПК Мехмедом Алі Талатом. Попри різні позиції сторін щодо процедури і послідовності обговорення питань, учасники досягли розуміння стосовно основних принципів досягнення компромісу. Його суть фактично полягала у поверненні до плану ООН від 2002, зокрема, передбачалась поетапна побудова політично рівноправної федерації двох громад о-ва. Проте, розбіжності у поглядах на вирішення основних економічних і політичних принципів об'єднання як безпосередніх учасників переговорів, так і неофіційних зацікавлених сторін (Туреччини і Греції) відкладає на далеку перспективу створення єдиної держави на о-ві, а отже, і врегулювання К. п.

КІРІКО Джорджо де (Chirico; 10.07.1888 – 19.11.1978) – італ. художник. 1905–09 навчався в Академіях мистецтв в Атені і Мюнхені. У період перебування у Парижі (1911–14) знайомився з Г. *Аполінером* і П. *Пікассо*, які ввели К. у коло літ.-мистец. авангарду. Вважається основоположником метафізичного живопису, роком зародження якого прийнято вважати 1915. Серії полотен *Де К. «Площі Італії»* – символічні композиції з видами широких просторів і архітектурних деталей, де у глибині пустинних просторів з'являється манекен – як ключовий персонаж метафізичного живопису. 1938 Де К. переїхав до Риму, де його метафізична творчість отримала яскраву сюрреалістичну символіку. З серед. 1960-х років зацікавився скульптурою, втілюючи ті ж іконографічні мотиви у шліфованому, вкритому патиною металі. Твори художника представлені у музеях сучасного мистецтва Рима, Чикаго, Нью-Йорка, Парижа.

Я. Кравченко (Львів).

КІРДОРФ Еміль (Kirdorf; 08.04.1847 – 13.07.1938) – нім. промисловець. Н. у Меттмані. Директор Рейн-Вестфальського вугільного синдикату, засновник т. зв. Рурської казни – величезного інвестиційного фонду вугільної пром-сті. Дотримувався крайнє правих поглядів, прихильник *пангерманізму*. У липні 1927 познайомився з А. *Гітлером*, надавав фінансову підтримку нацистському руху.

КІРХНЕР Ернст (Kirchner; 06.05.1880 – 15.06.1938) – нім. художник. Від 1901 навчався

на архітектурному відд. Вищої технічної школи у Дрездені, а 1903–04 – у худ. школі Г. Обрнста у Мюнхені. 1905 під впливом творчості норв. художника Е. Мунка став одним із засновників першої групи експресіоністів «Міст» у Дрездені. Роботи К. вирізнялися власним динамічним стилем, сповненим тривоги і напруги, де яскраві кольори фарб поєднані з різким рисунком – «Вулиця в Дрездені» (1908), «Купальниця» (1906), «Чотири купальниці» (1909). 1911 К. переїхав до Берліну, де познайомився з творчістю кубістів. Роботи цього періоду мають видовжені форми й сповнені почуття страху й приреченості: «П'ять жінок на вулиці» (1913), «Автопортрет у вигляді солдата» (1915), серія гравюр «Історія Петера Шлеміля» (1917). Гравюри і літографії К. є одними із кращих зразків мистецтва авангарду 1920–30-х років, в яких відображено тему закоханих й красу оголеного тіла змішаного з еротикою. 1937 нацисти конфіскували 639 творів К., назвавши їх «дегенеративними», що стало тяжким випробуванням для К. і привело до самогубства художника. Уцілілі твори К. експонуються у багатьох музеях сучасного мистецтва Європи і США.

Я. Кравченко (Львів).

КІССІНДЖЕР Ганс (Генрі) Альфред (Kissinger; 27.05.1923) – державний секретар США (1973–77). Н. у м. Фюрт (Німеччина). 1938 разом із батьками емігрував до США. У роки Другої світової війни служив у амер. армії. Вивчав міжнар. право у Гарвардському ун-ті (закінчив 1950), 1954–71 – професор цього ун-ту. 1957–60 – директор Ін-ту міжнар. відносин. 1965–69 – консультант Держдепартаменту. 1969–75 – радник президента Р. Ніксона з питань нац. безпеки. Займався пошуком шляхів нормалізації стосунків з СРСР, КНР і ДРВ. Створив свою концепцію політики розрядки, яка ґрунтувалася на поділі сфери впливів обох наддержав – США і СРСР. Сприяв завершенню інд.-пакист. воєнного конфлікту 1971. За миротворчу діяльність із припинення воєнних дій у В'єтнамі отримав Нобелівську премію миру 1973 (спільно з представником Пн. В'єтнаму Ле Дук Тхо). З вересня 1973 призначений держсекретарем США в адміністрації Р. Ніксона, а після його відставки – Дж. Форда. Маючи вирішальний вплив на формування зовн. політики США у цей період, продовжував курс на роззброєння і розрядку міжнар. напруженості. Підготував зустріч Л. Брежнєва і Дж. Форда у Владивостоці (1974), підписання Договору про обмеження підземних ядерних випробувань і розпочав підготовку найважливішого амер.-рад. договору 1980-х років СНО-2 (підписаний 1979). Брав участь у виробленні мирної угоди між Єгиптом та Ізраїлем, яку було укладено 1979 у Кемп-Девіді.

Після відставки 1977 відійшов від політ. діяльності, викладав у Джорджтаунському ун-ті. 1982 заснував нью-йоркську консультативну фірму «Кіссінджер енд асошіейтс». З 1983 працював у державній Комісії у справах Центр. Америки. У 1990-х роках К. разом з Джорджем Соросом, Френком Карлуччі, З. Бжезінським входив до складу Американсько-українського консультативного комітету, який сприяв розвитку двосторонніх відносин і прискоренню екон. перетворень в Україні. У січні 2018 висловлювався за військовий і економічний суверенітет України й її право вирішувати питання про свої пріоритети як самостійна держава. Однак, вважає, що Україна мала б стати «мостом між Росією і Заходом». Автор праць з історії та сучасн. проблем міжнар. відносин, зокрема «Ядерна зброя і зовнішня політика» (1957), «Дипломатія великих держав» (1962), «Розсудливість націй» (1994) та ін., спогадів – «Роки у Білому Домі» (1979), «Роки зрушень» (1982), «Про Китай» (2011), «Світовий порядок» (2014) та ін.

КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович (16.11.1868 – 29.04.1920) – укр. правознавець, соціолог, теоретик правової держави і філософії права. Н. у Києві. Навчався в 2-й Київ. гімназії, з якої був виключений за організацію гуртка з вивчення укр. мови і літ-ри. 1888 склав іспит на атестат зрілості в Рівненській Олександрівській гімназії, став студентом іст.-філ. ф-ту Київ. ун-ту. Влітку 1889 у Львові відбулися зустрічі К. з М. Драгомановим, І. Франком, М. Павликом. Запідозрений у шпигунстві на користь Рос. імперії, був заарештований австр. владою і висланий з Галичини. Після приїзду до Києва арештований рос. владою за збереження й розповсюдження нелегальної літ-ри, організацію підпільних гуртків, переписку з емігрантами-революціонерами. На поч. 1890 виключений з Київ. ун-ту. У серпні 1890 – студент юрид. ф-ту Дерптського ун-ту. Встановив зв'язок із польс. марксистами, перекладав соц.-дем. літ-ру укр. мовою, організував марксистські гуртки у Києві. 1892 знову заарештований, виключений з ун-ту і засланий під негласний нагляд до Любави. 1895 – студент філософ. ф-ту Берлінського ун-ту, 1897 – слухач Страсбурзького ун-ту. 1898 у Страсбурзі захистив докторську дисертацію на тему «Суспільство та індивідуальність». Переїхав у Петербург, співпрацював у ж-лах «Мир божий», «Жизнь». 1903–04 – учасник установчого з'їзду «Союзу Визволення», очолив разом із М. Бердяєвим і С. Булгаковим його київ. відділ. 1905–06 у Гайдельберзі завершив розпочате П. Струве видання творів М. Драгоманова. Консультант М. Вебера щодо написання праці

про рос. політ. партії. Від 1909 – приват-доцент юрид. ф-ту Моск. ун-ту. 1911 на знак протесту проти відміни автономії навч. закладу залишив ун-т. У цей час стався розрив зв'язків із П. Струве, який обстоював ідею «великої Росії», заперечував право народів на самовизначення. Від 1917 – професор держ. права й декан юрид. ф-ту Київ. ун-ту, член комісії щодо законодавчої підготовки організації Всеукр. академії наук (ВУАН), 1919 – позаштатний академік ВУАН по кафедрі права, а 1920 – д. ч. ВУАН по кафедрі соціології. Помер у Катеринодарі (тепер – Краснодар).

Г. Гучко (Львів).

КЛАЙПЕДСЬКИЙ КРАЙ – пн. частина балт. узбережжя Литви. Протяжність із півдня на північ 140 км, площа 2 848 км². Задовго до утворення Литовської держави у XIII ст. ця територія була заселена племенами балтів, які впродовж століть воювали з Ордену хрестоносців; з XV ст. ці землі увійшли до складу Пруського королівства, з 1871 – Нім. імперії. К. к. як історична область виник 1919: *Версальський мирний договір 1919* передбачав відокремлення цієї території від Німеччини і передачу її під тимчасову опіку *Ліги Націй*. До ратифікації договору К. к. перебував під опікою Німеччини (до 12.02.1920). 1920–23 за дорученням *Антанти* управління краєм здійснювала Франція. Внаслідок литов. нац. повстання (січень 1923) влада у краї перейшла до Комітету порятунку, який ухвалив декларацію про приєднання цих земель до Литви (19.01.1923). Рада Послів Антанти 16.02.1923 прийняла рішення про передачу Литві суверенних прав на К. к. Нац. склад населення К.к. був змішаним (45,2% склали німці, 24,2% називалися клайпедцями, 26,5% литовці), що створювало числені проблеми для литов. уряду. 1924 Рада Послів Антанти прийняла Клайпедську конвенцію і Статут, які надали краю автономію у сфері законодавства, суду, адміністрації, освіти, частково фінансів. Краєм управляв губернатор, якого призначав президент Литви; виконавча влада належала Директорату. Рівні права мали литов. і нім. мови. У К. к. діяли нім. націоналіст. орг-ції, які вимагали його приєднання до Німеччини. 22.03.1939 уряд Литви на вимогу нацист. керівництва передав К. к. до складу *Третього Райху*. Після звільнення краю від нім. військ 28.01.1945, К. к. відійшов до Литовської РСР.

З. Баран (Львів).

КЛАРК «Джо» Чарльз Джозеф (Clark; 5.06.1939) – канад. політик, 16-й прем'єр-міністр Канади (1979–80), лідер Прогресивно-консервативної партії (1976–83; 1998–2003),

юрист. Н. у сім'ї газетного редактора у Гай-Рівер (Альберта). Навчався в ун-тах Альберти, Далгауза (Галіфакс), Британської Колумбії. 1972 обраний депутатом федерального парламенту від округу Єловгед (Альберта). Працював журналістом у виданнях «Едмонтон джорнел», «Калгарі геральд», агентстві «Канадіен Пресс», телерадіокомпанії Сі-Бі-Сі. 1967–70 працював помічником лідера канад. консерваторів Р. Стенфілда, після відставки якого очолив Прогресивно-консервативну партію. 1976–79 і 1980–83 – лідер парламентської опозиції. 1979 після перемоги на парламентських виборах створив уряд меншості, ставши наймолодшим прем'єром за всю історію Канади. Ініціював приватизацію нафтової компанії «Петро-Канада», але не зміг заручитися підтримкою Нової демократичної партії для втілення цього задуму. Проводив політику «дружнього федералізму», що передбачала часткову децентралізацію федерації і перетворення її у «спільноту спільнот». На дочасних виборах 1980 консерватори зазнали поразки і до влади знову повернулися ліберали на чолі з П. Трюдо. 1983 К. поступився місцем глави партії Б. Малруні. 1984–91 – держсекретар закордонних справ, 1985 – в. о. міністра оборони Канади, 1988–89 – в. о. міністра юстиції та ген. прокурор, 1991–93 – голова Таємної ради Королеви для Канади і відповідальний міністр з конституційних справ. 1993–98 – професор політичних наук в ун-ті Альберти. 1998 удруге очолив Прогресивно-консервативну партію, яка переживала кризу. 2000 обраний до парламенту від округу Кінгс-Гантс (Нова Шотландія). 2003 покинув керівництво консерваторами, поступившись С. Гарперу.

Р. Сіромський (Львів).

КЛЕЄ Пауль (Klee; 18.12.1879 – 29.06.1940) – швейц. художник. 1898–1901 навчався у Мюнхенській Академії мистецтв у студії Г. Кніра. 1911 К. приймав участь у створенні експресіоністичної групи «Синій вершник». Пізніші зустрічі з О. Явленським, Ф. Марком і Г. Арпом відкрили К. мистецтво кубізму. Намалював серію гротескних ілюстрацій до «Кандіди» Вольтера. У цей період створив полотна, у яких суб'єктивне бачення світу стало цілковито відкриттям формальній абстракції і фантазійній творчості – «Ідеальна сім'я» (1920), «Вілла Р» (1919), «Вибитий із сідла зачарований вершник» (1920). 1920 у Мюнхені пройшла велика ретроспективна виставка творів художника. У січні 1921 переїхав у Ваймар, де став викладачем Баугаузу. 1933 звільнений нацистами із посади, переїхав у Берн. З цього часу твори К. сповнені глибокого суму, іронія перетворюється у зажуру, постійне відчуття присутності смерті робить теми

його творів таємничо-символічними і драматичними – «Страх» (1934), «Смерть і полум'я» (1940). В останні роки творчості К. реальне перемішалось з ірреальним, складовою частиною його полотен став образ Ангела. Твори художника зберігаються у фонді Пауля Клеє у Берні, у Нац. музеї сучасного мистецтва Центру Помпідю в Парижі та ін. музеях Європи.

Я. Кравченко (Львів).

КЛЕМАНСО Жорж (Clemenceau; 28.09.1841 – 24.11.1929) – франц. політик, член Французької академії (з 1918). Здобув мед. освіту у Сорбонні (1860–65), деякий час практикував як лікар. Політичною діяльністю займався з 1870 як мер Монмартру (з 1875 – голова міської ради Парижа). 1876–93 – депутат-радикал Національних Зборів, виступав із гострою критикою політики кабінетів Л. Гамбетти, Ж. Феррі, А. Бріссона; прихильник підготовки реваншист. війни проти Німеччини. Політ. кар'єра К. опинилася під загрозою внаслідок причетності К. до панамської афери. Активно захищав А. Дрейфуса (безпідставно звинувачений у шпіонажі на користь Німеччини), що знову підняло його політ. авторитет. К. став одним із засновників Респ. партії радикалів (1901). Член сенату (1902–20). За безкомпромісні та викривальні виступи у парламенті отримав прізвисько «Тигр». Вперше ставши прем'єр-міністром (1906–09), проводив невиважену політику щодо Церкви і робітничого руху. Заснував щоденника «L'Homme Libre», на сторінках якого з перших днів війни виступав за продовження бойових дій проти Німеччини до її повного розгрому, не зважаючи на жертви. У листопаді 1917 К. знову очолив франц. уряд (одночасно міністр військ. справ), головним завданням якого вважав здобуття перемоги. У квітні 1918 добився призначення ген. Ф. Фоша верх. головнокомандувачем арміями держав *Антанти* на Зх. фронті. За заслуги у здобутті перемоги над Німеччиною його називали «батьком перемоги». Як голова *Паризької мирної конференції 1919–20* і франц. делегації К. намагався зміцнити позиції Франції у Європі через роззброєння та розчленування Німеччини, розширення франц. кордонів за рахунок останньої, повернення Ельзасу і Лотарингії та ін. Негативно ставився до створення незалежної Української держави, не заперечував на включенні етнічних укр. земель до складу територій ін. держав. К. був одним з авторів *Версальського мирного договору 1919*. У січні 1920 К. спробував висунути свою кандидатуру на пост президента, але не знайшов підтримки серед депутатів-соціалістів і відмовився від подальшої боротьби. Відійшов від політ. життя, займався літ. і публіцист. діяльністю.

КЛЕРИКАЛІЗМ (з лат. clericalis – церковний) – у широкому розумінні – погляди і діяльність спрямована на забезпечення істотного впливу Церкви на політику держави, а також на суспільне життя країни, зокрема у галузі освіти і культури. У період середньовіччя К. проповідував необмежене панування католицької Церкви на чолі з Папою. Посилився у 2-пол. XIX ст., у зв'язку із спробами Церкви відновити втрачений вплив під час революційних подій XVIII–XIX ст., і намаганням Папи зберегти світську владу у Папській області. Сьогодні прихильники К. виступають проти ліберального законодавства у церковній сфері, проти відокремлення Церкви від держави, громадянських шлюбів, відстоюють конфесійну школу і обов'язкове вивчення Закону Божого. Ідеї К. містяться у програмах клерикальних партій, які існують у католицьких державах або там, де католицизм відіграє помітну роль у житті суспільства.

Л. Старецька (Львів).

КЛЕРК Фредерік де (de Klerk; 18.03.1936) – президент ПАР (1989–94). Здобув юридичну освіту у Почефструмському ун-ті (ПАР). 1961–72 займався адвокатською діяльністю. Вступив до Національної партії. 1973 став членом парламенту. Неодноразово займав міністерські пости – міністр соц. забезпечення і пенсій (1978–79), міністр шахт і енергетики (1979–82), міністр внутр. справ (1982–84), міністр внутр. справ і нац. освіти (1984–89). З лютого 1989 очолював Національну партію. У серпні 1989 змінив на посту президента країни П. Боту. 20.09.1989 став Виконавчим державним президентом ПАР. У лютому 1990 висунув програму широких політ. реформ і розпочав діалог з лідерами чорної більшості у країні. Уряд де К. легалізував діяльність всіх опозиційних політ. партій, проголосив амністію політ'язнів. Зокрема було звільнено лідера Африканського Національного Конгресу Н. Манделу, який тісно співпрацював з де К. у період ліквідації системи *апартеїду* у країні. 1991–93 уряд де К. скасував більшість расистських законів, які становили основу політики расової сегрегації (расовий ценз, обмеження для чорного населення, заборона змішаних шлюбів тощо). Наполегливо переконував лідерів політ. орг-цій (Консервативної партії, Африканського руху опору) та білих громадян ПАР у необхідності повної ліквідації режиму апартеїду. У квітні 1993 офіційно засудив расизм і від імені білих мешканців приніс свої вибачення чорношкірому населенню країни. За діяльність з ліквідації системи расової дискримінації у ПАР отримав спільно з Н. Манделою Нобелівську премію миру (1993). Під час перших загальних виборів (квітень 1994)

перемогу здобув АНК, керівник якого Н. Мандела став президентом, а де К. отримав пост другого віце-президента країни. Уряд де К. 14.02.1992 визнав незалежність України і 16.03.1992 встановив з нею дипломатичні відносини.

КЛІВЛЕНДСЬКА УГОДА 1915 – домовленості чеських і словацьких політ. сил в еміграції щодо майбутнього федеративного об'єднання чехів і словаків в одній державі, досягненні 22–23.10.1915 у Клівленді (США). На поч. 1915 у Парижі заснована Нац. рада чесько-словацьких громадян. Рада прийняла ухвалу із словац. питання – «Послання в Словаччину» (гарантувала словакам повну автономію) і встановила контакти з головою Словацької ліги у США Альбертом Маматейом. Важливу роль щодо врегулювання проблем чесько-словац. відносин відігравали Словацька ліга і Чеське нац. об'єднання (остання, зокрема, критикувала ті чеські об'єднання, які заперечували самобутність словаків і вважали їх лише гілкою чеського народу). У жовтні 1915 ними за участю Т. Масарика була підготована К.у. – програмний документ про спільні дії чехів і словаків у нац.-визв. б-бі. В угоді відзначалося, що майбутня держава буде федеративним союзом чехів і словаків та матиме демократичний характер. Словаччина у цій державі мала отримати повну автономію з власним сеймом і державною словац. мовою. Найважливіші її положення лягли в основу д-сті Чехословацької нац. ради і частково увійшли у *Пітсбурзьку угоду 1918* М. Кріль (Львів).

КЛІМТ Густав (Klimt; 14.07.1862 – 06.02.1918) – австр. художник. Навчався у Віденській школі декоративного мистецтва. Один із найвідоміших представників віден. сецесіону (1897–1905). Алегоричні композиції К. вирізнялись тонким силуетом з легкими контурами, декоративізмом, орнаментальністю фону в «японському» стилі. Композиції К. «Філософія», «Медицина», «Юриспруденція» для плафону Актового залу Віден. ун-ту (1907) викликали скандал через відвертий еротизм. Станкові твори К. – пейзажі та алегоричні композиції «Надія» (1903), «Смерть і любов» (1913), «Три покоління» (1905), «Наречена» (1918) вирізнялися стилізацією із запозиченням мотивів середньовічного, візантійського і орієнтального мистецтва – натуралістично трактовані обличчя і руки стають акцентом на деталізованому орнаментальному тлі. Твори К. експонуються в Австрійській галереї Бельведеру і Музеї мистецтва ХХ ст. у Відні, багатьох приватних колекціях Європи та США.

Я. Кравченко (Львів).

КЛІНТОН Вільям (Білл) Джеферсон (Clinton; 19.08.1948) – Президент США (1993–2001). Освіту здобув у Джоржтаунському, Оксфордському (1968–70, В. Британія) і Йельському ун-тах, де вивчав право і міжнародні відносини. 1974–76 викладав право у Арканзасській правничій школі. Вступив до Демократичної партії. 1977 зайняв посаду ген. прокурора штату Арканзас. 1979 обраний губернатором штату Арканзас і до 1982 був наймолодшим керівником штату у країні. Займав цю посаду протягом 1983–92. На президентських виборах у листопаді 1992 виступив суперником Дж. Буша. Головну увагу у своїй передвиборчій кампанії сконцентрував на внутр. проблемах країни, у той час як його конкурент зосередився на висвітленні нової зонішньополіт. концепції США. 03.11.1993 К., незважаючи на звинувачення в уникненні військової служби, позашлюбних стосунках і курінні марихуани, здобув переконливу перемогу і став 42-м президентом країни (перемобраний 04.11.1996). Внутр. політика уряду К. була спрямована на реорганізацію податкової політики (зменшення податкового пресу на середній клас), скорочення дефіциту держ. бюджету, проведення соц. перетворень, зокрема реформи системи охорони здоров'я та ін. Адмція К. проводила активний зовнішньополіт. курс. К. особисто сприяв відновленню демократії у Гаїтті (1994), підписанню Вашингтонської угоди 1994 і Дейтонських угод 1995 щодо врегулювання конфлікту у Боснії та Герцеговині, у розв'язанні проблеми Ольстеру, нормалізації ізраїл.-палест. відносин (підписання 04.09.1999 у Шарам-аль-Шейк угоди про відновлення мирного процесу на Близькому Сході між Я. Арафатом і Єгудом Бараком) та ін. Адмін. К. рішуче підтримала участь НАТО у врегулюванні *Косово проблема* і засудила дії рос. уряду у Чечні. К. виступив з ініціативою започаткувати програму політичної та військової співпраці країн Центр.-Сх. Європи з НАТО (див. *«Партнерство заради миру» програма*). У відносинах з Україною уряд К. дотримувався курсу на зміцнення особливого партнерства, надавав екон. і фін. допомогу для проведення ринкових перетворень у країні. За президентства К. було підписано Будапештський меморандум 1994 про без'ядерний статус України. 1998 скандальні відносини К. із співробітницею Білого Дому М. Левінські стали причиною того, що у лютому 1999 Сенат США вчетверте за всю історію країни розпочав процедуру *імпічменту*. Однак більшість сенаторів проголосували проти звинувачень К. у лжесвідченні та перешкоджанні відправленню правосуддя, що дозволило йому зберегти посаду глави Білого Дому. Незважаючи деякі прорахунки

адм-ції. К. у зовн. політиці та зростання дефіциту держ. бюджету, екон. показники діяльності уряду президента К. стали найкращими за все ХХ ст. К. став одним із найпопулярніших президентів в історії США. Займається благодійною діяльністю. Брав участь у президентській кампанії Б. *Обами*.

КЛІНТОН Гілларі (Clinton; 26.10.1947) – амер. політик і дипломат. Н. у Чикаго (США). Закінчила Юрид. школу Єльського ун-ту. Викладала в Юридичній школі Ун-ту Арканзасу. 1975 вийшла заміж на Б. *Клінтона*. 1976 працювала організатором президент. кампанії Дж. *Картера* у шт. Індіана. 1977–81 очолювала співпрацювала і очолювала юрид. фірми. 1979–81 і 1983–92 була Першою леді шт. Арканзас у зв'язку з обранням Б. *Клінтона* губернатором цього штату. З 1983 очолювала Комітет Арканзасу зі стандартів освіти; його рекомендації сприяли реформуванню держ. шкіл Арканзасу, зокрема, запровадження обов'язкових екзаменів для учителів, стандартів щодо навч. програм і розмірів класів. 1982–92 член і голова низки організацій і фондів, пов'язаних з юрид. діяльністю. Після обрання Б. *Клінтона* Президентом США – Перша леді США (1993–2001). Була частиною внутр. кола президента, мала значний вплив на його рішення, вкл. кадрові призначення. Вважається найвпливовішою дружиною президента в амер. історії після Елеонори Рузвельт. З 1993 голова Спец. комісії з вивчення питання про Нац. реформу в сф. медичного обслуговування. Її рекомендації, відомі як «План (мед. обслуговування) Клінтон» або «Хілларікеа» (Hillarycare) не були підтримані Конгресом. Мала вплив на рішення президента стосовно здійснення реформи соц. забезпечення населення (Welfare reform). Захищала права жінок і гендерну рівність. 2000 була обрана на посаду сенатора Конгресу США від шт. Нью-Йорк (2006 – переобрана). Брала участь у президент. кампанії 2008, намагалася отримати номінацію кандидата у Президенти від Дем. партії. Випередила усіх претендентів, крім Б. *Обами*, який отримав цю номінацію і переміг. Держсекретар (2009–13) у його першій адм-ції Б. *Обами*. Вибудовувала зовн. політику на основі концепції «розумної сили» – поєднання різних засобів (дипл., екон., військ. та ін.) у залежності від конкретної ситуації. Просувала концепцію «багатопартнерського» світу співробітництва і спільної відповідальності держав на противагу «багатополюсному» світу, оснований на конкуренції. Підтримувала курс на завершення війни в Іраку, хоч виступала за збереження там 10-20 тис. амер. контингенту (2011 усі війська виведені). 2010 сприяла організації міжнарод.

санкцій проти Ірану, щоб примусити його згорнути ядерну програму. З початком громадян. війни в Лівії виступала за військ. інтервенцію в цю країну. В умовах громадян. протестів у Сирії намагалася переконати президента Б. *Асада* здійснити реформи, але після застосування урядом насильницьких дій пропонувала здійснити озброєння і тренування сирій. повстанців. Під керівництвом К. фокус зовн. політики США змістився з Близ. Сходу на «велику Східну Азію» як центр глобального екон. зростання. Однією з центр. тем політики К. було підняття статусу жінок у суспільстві, захист їхніх прав, розширення професійних можливостей в усьому світі. Після відставки керувала проектом «Без обмежень» (No Ceiling) – збору і вивчення даних стосовно прогресу жінок і дівчат в усьому світі. Балотувалася на посаду президента 2016. У передвиборчій кампанії підіймала питання збільшення прибутків середнього класу, забезпечення державою рівних можливостей для дошкільної освіти дітей і доступнішого навчання у коледжі тощо. Випереджала кандидата від Республіканської партії Д. *Трампа* (за соціолог. опитувань) і отримала більшість прямих голосів виборців (на 2,7 млн. голосів більше, ніж Д. *Трамп*), але не здобула необхідної кількості електоральних голосів (232:306). Автор книг: «Запрошення до Білого дому: вдома з історією» (2000), мемуарів «Жива історія» (2003) і «Важкі рішення» (2014) та ін.

Н. Городня (Київ).

КОВАЧ Міхал (Kováč; 05.08.1931) – словацький політик. Закінчив Торгову академію і Вищу екон. школу у Братиславі. Кандидат екон. наук. 1965–66 працював викладачем Банківської школи на Кубі, 1967–69 – представником Живностенського банку у Лондоні. За участь у *Празькій весні 1968* виключений з КПЧ. 1978–89 – науковий співробітник Ін-ту фінансів і кредитів, згодом – Центр. ін-ту екон. досліджень. Після *Оксамитової революції 1989* – міністр фінансів в уряді М. *Чалфи*. У червні 1990 став міністром фінансів (1990–91) в уряді В. *Мечіара*. Після парламентських виборів 1992 очолював Федеральні збори Чехословаччини (26.06–31.12). У лютому 1993 обраний президентом незалежної Словацької республіки.

М. Кріль (Львів).

КОВПАК Сидір [26.05(07.06).1887 – 11.12.1967] – рад. військовий діяч, генерал-майор (1943), двічі Герой Радянського Союзу (1942, 1944). Н. у с. Котельва на Полтавщині. Учасник Першої світової війни. 1918–19 К. очолив партизанський загін, боровся проти денікінців, пізніше

– у складі Червоної армії воював проти військ ген. П. *Врангеля*. Після встановлення рад. влади в Україні служив у Червоній армії. 1937–41 – голова Путивльського міськвиконкому Сумської обл. Під час Нім.-рад. війни 1941–45 організував і очолив Путивльський партизанський загін, що невдовзі перетворився у велике з'єднання партизанських загонів Сумської обл. 1941–42 здійснив рейд із Брянських лісів територією Гомельської, Пінської, Волинської, Рівненської, Житомирської та Київської обл. Влітку 1943, очолюване К. партизанське з'єднання, провело Карпатський рейд. Загалом під командуванням К. партизанські формування здійснили 5 рейдів територією 18 обл. України, Білорусі та Росії. 1944 партизанське з'єднання, яким командував К., було перейменовано у 1-шу Укр. партизанську дивізію ім. С. Ковпака (команд. – П. Вершигора). Після війни займав низку високих державних посад в УРСР, зокрема заст. голови Президії Верховної Ради УРСР (1947–67), від 1967 – член Президії ВР УРСР. Автор мемуарів «Від Питивля до Карпат», «3 щоденника партизанських походів».

К. Кондратюк (Львів).

КОДРЯНУ-ЗЕЛЯ Корнеліу (Codreanu-Zelea; 03.09.1899 – 30.11.1938) – румун. політик. За освітою юрист. 1927 заснував крайнє націоналістичну партію Легіон Михаїла Архангела, що стояла на шовіністичних засадах, проголошувала антисемітські гасла. 1930 виступив ініціатором створення збройних формувань Легіону – «*Залізної гвардії*», яка розгорнула у країні кривавий терор проти своїх політ. опонентів. Орієнтувався на нацист. Німеччину і підтримував контакти з гітл. спецслужбами. К.-З. був запідозрений у підготовці державного перевороту для ліквідації монархії та встановлення диктатури. У квітні 1938 був заарештований і звинувачений у державній зраді. 10.11 убитий у тюрмі разом з ін. керівниками «залізної гвардії».

КОЖЕДУБ Іван Микитович (08.06.1920 – 08.08.1991) – укр. військовий пілот, маршал авіації (1985), тричі Герой Рад. Союзу (04.02 і 19.08.1944, 1945). Н. у с. Ображіївка на Сумщині. Навчався у хім.-техн. технікумі. 1941 закінчив Чугуївське військове авіаційне училище. Від поч. нім.-рад. війни 1941–45 – викладач училища, льотчик-інструктор. Від березня 1943 – льотчик-винищувач, учасник повітряних битв на Курській дузі, за звільнення Києва та Лівобережної України. Здійснив 330 бойових вильотів, взяв участь у 120 повітряних боях. Збив 62 ворожі літаки (найбільше серед рад. пілотів). Після війни обімав низку висо-

ких посад у рад. ВПС. Учасник *Корейської війни 1950–53*, командував 324-ою винищувальною дивізією, яка воювала на боці армії Пн. Кореї. Від 1964 – 1-й заст. командувача авіацією Моск. військового округу. Від працював у мін-ві оборони СРСР. Автор мемуарів «Служу Батьківщині» та «Вірність Вітчизні».

К. Кондратюк (Львів).

КОЗЛОВСЬКИЙ Іван [11(24).03.1900 – 21.12.1993] – укр. співак (ліричний тенор), видатний представник укр. вокальної школи. Н. у с. Мар'янівка (Київ. обл.). 1917–19 навчався Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. Лисенка, брав участь у виставах Полтав. пересувного муз.-драм. театру. 1926–54 – соліст Великого театру в Москві. 1938–41 був організатором і художнім керівником Державного ансамблю опери у Москві. Володів голосом нижнього тембру, широкого діапазону. Виконанню К. були властиві емоційність, легкість і теплота звучання. У репертуарі К. нараховувалося бл. 50 оперних партій, серед них: Юродивий («Борис Годунов» Мусоргського), Ленський («Євгеній Онегін» Чайковського), Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера), Принц («Любов до трьох апельсинів» Прокоф'єва), Альмавіва («Севільський цирюльник» Россіні), Цар Берендій («Снігуронька» Римського-Корсакова) та ін. К. – знавець укр. музики, активний її пропагандист. Серед партій укр. репертуару: Левко, Петро («Утоплена», «Наталка Полтавка» Лисенка). До свого 70-літнього ювілею записав на платівках Різдв'яні колядки.

Н. Сиротинська (Львів).

КОЇДЗУМІ Дзюнітіро (08.01.1942) – япон. політик. Н. у м. Йокосука в родині політ. діяча Дж. Коїдзімі, депутата парламенту і нач. управління нац. оборони (1964–65). Вивчав економіку в Університеті Кейо, згодом навчався у Лондонському ун-ті. Через смерть батька 1969 повернувся в Японію, де розпочав політичну кар'єру. Вступив у Ліберально-демократичну партію, став особистим секретарем прем'єр-міністра Т. Фукуди. 1972 був обраний депутатом парламенту, пізніше – призначався мін. охорони здоров'я (1988–89, 1996–98) і мін. пошт і телекомунікацій (1992–93). Двічі невдало намагався очолити ЛДП, однак, за третім разом у квітні 2001 був обраний головою партії й очолив Кабінет міністрів. Радикально оновив урядовий кабінет, упеше включивши до його складу 5 жінок. Екон. програма уряду К. передбачала приватизацію пошт, зменшення держ витрат і відмови від підтримки збиткового бізнесу. 2002 уряд К. ратифікував Кіотський протокол. Для зміцнення нац. безпеки уряд К. у грудні

2003 прийняв рішення щодо розміщення на терит. Японії багаторівневої системи ПРО для зменшення загроз з боку КНДР, КНР і Росії. У зовн. політ. справах позиціонував себе як прихильник сильної Японії, яка володіє повноцінними збройними силами, безпекові гарантії вбачає у зміцненні на військ.-політ. союзу зі США. Після терактів 11.09.2001 у Нью-Йорку, уряд К. здійснив безпрецедентні заходи для участі япон. сил самооборони в антитерористичних операціях в Афганістані та Іраку. Курс на зміцнення військово-політ. співробітництва з Вашингтоном у вирішенні глобальних проблем проявився у реалізації нової концепції союзницьких відносин «Альянс у глобальному контексті» (з 2006 – «Японсько-амер. альянс нового століття») і програми «Загальних стратегічних цілей» (2005) – документів, в яких уперше було зафіксовано області спільних інтересів у світі та АТР. Спроби розширити повноваження сил самооборони і одностороння (з точки зору сусідів) оцінка історичного минулого не дали можливості Токіо покращити відносини з Сеулом і КНР. У відносинах із КНДР уряд К. вимагав припинення ядерної програми (через пуски балістичних ракет Токіо 2006 запровадив санкції проти Пхеньяну) і повернення в Японію викрадених північнокор. спецслужбами япон. громадян. Рішуче виступав за повернення Японії чотирьох о-вів («північних територій») півд. частини Курил, що після 2-ї світової війни відійшли до Росії. «Епоха Куїдзумі» завершилась у вересні 2006, коли на пост глави ЛДП і офіс прем'єр-міністра зайняв С. Абе.

КОКОШКА Оскар (Kokoschka; 01.03.1886 – 22.02.1980) – австр. художник. 1905–09 навчався у Віденській школі декоративного мистецтва. Приймав участь в роботі Віден. майстерень, заснованих 1908 Й. Гофманом. 1909–14 створив серію «психологічних» портретів людей мистецького середовища, які стали одним із найяскравіших зразків віден. експресіонізму – «Портрет Герварта Вальдена», «Автопортрет з Альмою Маллер». 1919–24 – професор Дрезденської Академії мистецтв. У цей період творчості улюбленою темою К. став пейзаж – «Ринок у Тунісі» (1928), «Карлів міст в Празі» (1934). У роки нацистської кампанії проти «дегенеративного» мистецтва експресіоністів, К. емігрував до В. Британії (1939). Після закінчення світової війни, 1953 переїхав у Вільньов на березі Женевського озера. Впродовж 1950-х років створив декорації та костюми для постановок «Чарівної флейти» В. А. Моцарта і «Балу-маскараду» Дж. Верді та серії літографій на мітологічну тематику. 1973 виконав монументальну мозаїку «Ессе Номо» для собору Св. Миколая у

Гамбурзі. Твори К. експонуються у більшості європ. і амер. музеїв.

Я. Кравченко (Львів).

КОЛАРОВ Васил (16.07.1877 – 23.01.1950) – один із керівників болг. і міжнар. комуніст. руху. Вивчав право у Франції та Швейцарії. Після повернення у Болгарію (1900) розпочав адвокатську практику у рідному місті Шумен. Від 1897 – учасник соціаліст. руху. Від 1905 і до кінця життя член керівництва спочатку Болг. соц.-дем., а згодом Ком. партії. 1913–23 – депутат Народних зборів Болгарії. Брав участь у міжнар. конгресах II Інтернаціоналу (1907, 1910) і у конференціях «лівих» у Ціммервальді (1915) і Стокгольмі (1917). 1922–24 – ген. секретар *Комінтерну*. Був одним з організаторів збр. повстання у вересні 1923 у Болгарії. Після його поразки емігрував до СРСР. Тривалий час (1924–33) був лідером болг. комуністів. 1929–35 працював на керівних посадах у Комінтерні та у Селянському Інтернаціоналі. 1936–39 відповідав за відправку болг. добровольців для участі у *Громадянській війні 1936–39* в Іспанії. Як один із наближених до Й. Сталіна діячів, К. відповідальний за політ. репресії проти болг. емігрантів-комуністів у СРСР. 1931–40 був директором Міжнар. аграрного ін-ту у Москві. У роки Другої світової війни разом із Г. Дімітровим керував болг. комуніст. Рухом Опору, спрямованим проти тодішнього пронім. режиму у Болгарії. У вересні 1945 повернувся на батьківщину. Став головою Народних зборів, а після проголошення Болгарії республікою (15.09.1946) – її тимч. головою. 1947–49 – віце-прем'єр і міністр закорд. справ у уряді Г. Дімірова, а після його смерті став прем'єр-міністром (1949–50). К. був послідовним прихильником насадження у Болгарії сталінської системи правління. Відповідальний за розправу над Т. Костовим.

В. Чорній (Львів).

КОЛАС Якуб [справжн. прізви., ім'я, по-батькові – Міцкевич Костянтин Михайлович; 13.11.1882 – 13.08.1956) – білорус. поет, прозаїк, драматург, вчений, педагог, громадський діяч; один із основоположників сучасної білорус. мови і літ-ри. Народний поет Біларусі (1926), академік АН БССР (1928). Н. у сім'ї лісника у с. Акинчиці Мінського повіту (тепер у межах м. Стовбці, Мінської обл.). 1892–94 навчався в Миколаївщинському нар. училищі, 1902 – Несвізьській учительській семінарії. 1902–06 працював вчителем. За участь у нелегальному вчительському з'їзді (червень 1906) звільнений. 1907 – редактор газети «Наша нива». 15.09.1908 засуджений до 3 р. тюрми і ув'язнений

у Мінському остроці. Під час Першої світової війни мобілізований до рос. армії (1915), від літа 1917 воював на Румунському фронті. 1918 як вчитель звільнений від армійської служби, викладав у школах Курської губ. 1921 на прохання білорус. уряду повернувся у Мінськ. Працював в Ін-ті білорус. культури, викладав у Білорус. ун-ті, займався літ. і громад. діяльністю. У роки Другої світової війни перебував в евакуації у Клязьмі (Росія) і Ташкенті (Узбекистан). Свою літ. діяльність розпочав 1906 віршем «Наш рідний край», який був опублікованим у газеті «Наша доля». Автор шести збірок віршів і повістей, п'яти епічних поем. У поезії та прозі К. виклав свій погляд на історію і життєву філософію білорусів як нації, їх місце серед сусідніх народів. В одній із самих відомих поем К. «Нова земля» (1911–23) створив узагальнений образ Білорусі, описав типові білоруські характери, показав гострі соц. і нац. протиріччя кін. XIX–поч. XX ст. У епічній поемі «Симон-музика» (1911–25) створив образ молодого білоруса, який свідомо готував себе до духовного відродження «забутого краю». У публіцистичному відступі поеми К. висловив концепцію особливого нац. шляху розвитку білорусів, які опинилися на перехресті різних культур і релігійних конфесій. Твори К. перекладені на багато мов, за мотивами книг і п'єс створені худ. фільми, написані опери.

С. Демідов (Мінськ, Білорусь).

КОЛЕГІАЛЬНІСТЬ – обговорення і вирішення справ групою осіб (колегією); метод керівництва, який здійснюється колегіальним органом. Антиподом є *волюнтаризм*.

Ю. Шведа (Львів).

КОЛЕССА Микола (06.12.1903 – 08.06.2006) – укр. композитор, диригент, педагог. Син Філарета Колесси. 1928 закінчив у Праз. консерваторію. 1931–39 – викладач Вищого музичного ін-ту ім. М. Лисенка у Львові, з 1940 – Львів. консерваторії. Одночасно – диригент симфонічного оркестру Львів. філармонії, 1944–47 – Львів. театру опери та балету, 1946–48 – художній керівник і головний диригент хорової капели «Трембіта». Твори: для симфонічного оркестру – дві симфонії, «Українська сюїта» (1928), Симфонічні варіації» (1931), сюїта для струнного оркестру «У горах» (1935), камерно-інструментальні, фортепіанні, хорові твори, солоспіви, обробки народних пісень. Виховав цілу плеяду укр. диригентів, зокрема його учнем був Стефан Турчак.

Н. Сиротинська (Львів).

КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ ПОЛІТИКА (від франц. collaboration – співробітництво) – комплекс

заходів, здійснюваний державами-агресорами в роки *Другої світової війни 1939–45*, спрямований на спонукання до співпраці з окупац. арміями і адм-ціями громадян окупованих держав. Поняття колабораціонізму як усвідомленої, добровільної та умисної співпраці з окупантами в інтересах ворога і на шкоду власній державі вперше з'явилося у Франції, парламент і уряд якої 1940 відмовився від опору нім. агресії і став на шлях співробітництва з *Третім Райхом*. К. п., здійснювана Німеччиною, Італією, Японією і СРСР напередодні та в роки Другої світової війни була різновекторною і багаторівневою. Щодо різних окупованих держав застосовувалися диференційовані методи насадження колабораціонізму, при цьому держави-окупанти спиралися на різні категорії людей. Зокрема, у відносно мононац. країнах Європи К. п., здійснювана гітлер. Німеччиною, опиралася на довоєнні праві рухи (фашистські й нацистські партії), частково промислові кола, зацікавлені у нім. військових замовленнях, пангерманістів. Загалом, для Європи, було притаманним створення або підтримка напівзалежних від Німеччини (чи цілком маріонеткових) режимів (уряд Віші у Франції, уряд В. *Квіслінга* в Норвегії, уряд І. Ралліса в Греції, президентство Е. *Гахи* в протектораті Моравії та Богемії тощо), протегування місцевим нацистським, фашистським або пангерманістським рухам (Голландія, Данія, Бельгія). Також важливою категорією населення окупованих держав, через яку втілювалася К. п. були етнічні німці – «фольскдойчі».

Для реалізації К. п. активно використовувалися нац. протиріччя в окупованих державах. Залучаючи націоналістичні рухи поневоленних народів Європи, Азії та Африки у свою орбіту держави-агресори тим самим підштовхували їх до співробітництва на різних рівнях. У випадку зі Словаччиною, Хорватією, Чорногорією, китайською Монголією, Манчжурією, Індією, Індонезією державами-агресорами (Німеччина, Італія, Японія) було дозволено створювати формально незалежні «національні» держави, уряди або місцеві адм-ції, які, в свою чергу, надавали матеріальні та людські резерви власних країн для використання державами-агресорами. Стосовно нац. рухів арабів, білорусів, українців, балтійських народів, козаків, народів Кавказу, Закавказзя, Поволжя чи Сибіру застосовувалася цілковито відмінна тактика – залучення до співпраці відбувалося на найнижчому адмін. або військ. рівнях із нечіткими обіцянками майбутнього самоуправління. Різна К. п. застосовувалася і до окупованих домінуючих націй. Так, Польща не отримала власного самоуправління й колабораціонізм у цій країні

виявлявся винятково в найпростіших формах військ.-поліц., адмін. і екон. співпраці. У Сербії було сформовано маріонет. уряд М.Недіча. На окупованій території Росії поряд із військ. і адмін. колабораціонізмом здійснювалися експерименти запровадження місцевого самоуправління у вигляді квазідержавних утворень («Локотська республіка»). Затяжна війна Німеччини проти СРСР змусила керівництво Третього Райху внести зміни до своєї політики колабораціонізму у військ. сфері. Через брак людських ресурсів Німеччина спонукала до військової співпраці полонених червоноармійців, мешканців окупованої території СРСР і країн Європи. Завдяки цим заходам до нім. збройних сила, поліції та військ СС було залучено 1,3–2,2 млн. громадян СРСР, понад 500 тис. мешканців окупованих держав Європи. Окрема К. п. застосовувалася нацист. Німеччиною щодо євреїв. Нацисти допускали створення євр. адм.-ції у гетто, євр. поліції для підтримання порядку й допомоги при облавах у гетто, а також вербування євреїв для роботи в гестапо (орг-ція «Жагев»).

СРСР спирався у К. п. на поєднання національного і соціального факторів, або винятково на соц. фактор. Так, під час спільної з Німеччиною окупації Польщі основна маса колабораціоністів рекрутувалася із соціально і національно упосліджених верств населення (міська і сільська біднота, прихильники комун. ідей). У ході окупації частини Фінляндії, Естонії, Латвії та Литви СРСР активно використовував місцевих колаборантів-комуністів.

І. Патриляк (Київ).

КОЛАБОРАЦІОНІСТИ (від фр. collaboration – співпраця) – певні групи населення, або окремі особи, що співпрацювали з нім. владою в окупованих гітлерівською Німеччиною країнах 1939–45. У політичному лексиконі вживається як синонім поняття «зрадник».

Ю. Шведа (Львів).

КОЛЛОР де МЕЛЛО Фернандо (Collor de Mello; 12.08.1949) – браз. політик. Н. у Ріо-де-Жанейро. Закінчив екон. ф-т Ун-ту шт. Алагоас. Спочатку член партії Нац. союз оновлення (АРЕНА), пізніше вступив у Соціал-демократичну партію. 1979 – мер м. Масейо (шт. Алагоас). 1982–84 – депутат Національного Конгресу Бразилії. Обирався губернатором шт. Алагоас. 1989 створив Партію молоді, перетворену пізніше у правоцентрист. Партію нац. реконструкції. На президентських виборах у грудні 1989 здобув перемогу. 1990–92 – президент Бразилії. Уряд К. де М. зіткнувся з важкими екон. і соц. проблемами, які нагромаджувалися у

країні протягом десятиріч і, особливо, загострилися на поч. 1990-х років – інфляція, корупція у вищих ешелонах влади, торгівля наркотиками і «живим товаром» (зокрема дітьми), витіснення із Амазонії шукачами золота індіанського населення (нерідко із застосуванням насильства). 1992 корупційні скандали навколо нового уряду зачепили і К. де М., якого звинуватили у хабарництві. 29.12.1992 браз. парламент ухвалив рішення про притягнення К. де М. до відповідальності й він подав у відставку. Президентські функції взяв на себе віце-президент Ітамар Франко, який, не зміг ні приборкати інфляції, ні корупції, до того ж виявився причетним до праватних і корупційних скандалів. Наступним президентом Бразилії став Ф. Е. Кардозу.

КОЛОНІАЛІЗМ (франц. *colonialisme*, від лат. *colonia* – поселення) – політика територіальної експансії й примусового підкорення народів і держав могутнішими державами та поширення на них дії свого суверенітету чи встановлення гегемонії. К. характеризується нерівноправністю відносин і нееквівалентним обміном між метрополією (колонізатором, центром експансії) і колоніями, що проявляється в політ. пануванні метрополії та, відповідно, домінуванні одного етносу (нації, цивілізації), а також в обмеженні населення колоній у громад. і політ. правах, накладанні на них додаткових податків тощо. К. супроводжувався терит. експансією, прагненням підкорити всю ойкумену, що розглядалась як життєвий простір; економічною експлуатацією; руйнуванням культури підкореного населення (яку вважали примітивною, «варварською»), нівелюванням його етнічно-культурних і релігійних ідентичностей, нав'язуванням культури метрополії; формуванням ідеології, що виправдовувала панування (расизм, месіанізм); закріпленням імперських міфів і стереотипів у свідомості людей. К. як практика в міжнар. відносинах зародився в період античності (наприклад, грец. колонізація Пн. Причорномор'я, римські завоювання) і стала постійною з початком Великих географічних відкриттів і розвитком капіталізму. Політику К. проводили Іспанія, Португалія, Англія, Нідерланди, Франція, Німеччина, Росія. Ці держави поступово перетворились на колоніальні імперії, поділили між собою світ і вели війни за його переділ. Панування метрополії встановлювалося примусовою (прямою) колонізацією (колоніальними війнами), що було характерно для початкових етапів колонізації, або договірною (непрямою) колонізацією через укладення відповідного договору про визнання васальної залежності чи встановлення протекторату. Колонізація могла

проводитися також через переселення частини населення метрополій до колоній (напр., англійців до Австралії, Пн. Америки). Держава, що перебувала в колоніальній залежності, під протекторатом, могла зберігати частину своїх інститутів і власний правопорядок у межах лімітованих повноважень, переважно у внутр. політиці; владу в колоніях могла здійснювати колоніальна адм-ція безпосередньо (французькі колонії), або із залученням представників місцевої еліти (англійські колонії). Більшість колоніальних держав і територій наприкін. ХХ ст. звільнилися з-під прямої колоніальної залежності, ставши формально суверенними державами, зберігши, проте, деякі форми і вияви екон. і культ. залежності (неоколоніалізм). Політична залежність колишніх колоній може набирати завуальованих, «добровільних» форм (напр., договори «добровільної асоціації», які укладали Пуерто-Рико та деякі о-ви Мікронезії зі США мають багато спільних рис із режимом протекторату). Політика К., крім негативних наслідків, одночасно сприяла модернізації традиційних суспільств, засвоєння ними досягнень західної цивілізації, ринкових цінностей.

Л. Угрин (Львів).

КОЛЧАК Олександр Васильович [04(16).11.1874 – 07.02.1920] – рос. військовий і політичний діяч, полярний дослідник, один з лідерів *Білого руху*. Н. у Петербурзі. Походив із сім'ї офіцера. 1894 закінчив Морський кадетський корпус (1894). Розпочав службу на кораблях Тихоокеанської ескадри. Як спеціаліст з океанографії та гідрології брав участь у полярних експедиціях. Учасник рос.-япон. 1904–05 і Першої світової воєн. 1916–17 – командувач Чорноморського флоту, віце-адмірал. Після *Лютневої революції 1917* через незгоду з військовою політикою *Тимчасового уряду* залишив посаду, був відряджений на чолі військової морської місії до В. Британії та США. 1918 повернувся до Росії, де приєднався до боротьби з більшовиками. Від 04.11.1918 – військ. і мор. міністр протибільшовицького уряду в Омську. Після військового перевороту 18.11.1918, отримав від Сибірського уряду (Уфімської Директорії) титул Верх. правителя Рос. держави, чин адмірала і посаду Верх. головнокоманд. всіма сухопутн. і мор. збр. силами Росії. Головним завданням своєї діяльності визначив створення боєздатної армії, перемогу над більшовизмом і встановлення законності та правопорядку в країні. Прихильник «єдиної та неділимої» Росії. У ході боїв війська К. були розгромлені. У кін. грудня 1919 в Іркутську перейшов під охорону союзників, командування

Чехословацького легіону. 04.01.1920 склав свої повноваження, передав їх ген. А. *Денікіну*, а на «території рос. Східної країни» ген. Г. *Семенову*. 15.01.1920 чехословаки, в обмін на гарантії пропуску їх частин до Владивостока, передали Колчака есер.-меншов. Політ. центру – керівному органу антиколчаківського повстання в Іркутську. Виданий більшовикам, розстріляний 07.02.1920 (труп скинуто в ополонку на р. Ангари).

А. Буравченко (Київ).

КОЛЬ Гельмут (Kohl; 03.04.1930 – 16.06.2017) – нім. політик, федеральний канцлер ФРН (1982–98). З 1947 належав до Християнсько-демократичного союзу (ХДС). Навчався в ун-тах Франкфурта-на-Майні та Гайдельберга, вивчав філософію й історію; доктор філософії (1958). 1960–66 працював у міській раді Людвігсгафену, очолював ХДС (1966–74), а згодом уряд (1969–76) у землі Райнланд-Пфальц. З 1973 – голова ХДС. 1976–82 керував діяльністю парламентської опозиції ХДС/ХСС у Бундестазі до правлячого уряду соціал-дем. на чолі з Г. *Шмідтом*. З жовтня 1982 – канцлер ФРН (перемагав на виборах 1983, 1987, 1990, 1994). Проводив помірковану соці.-екон. політику, яка забезпечила динамічний розвиток нім. економіки, зміцнення нац. валюти, постійну модернізацію пром-сті, зростання експортних можливостей країни. У 1980-х роках продовжував зовнішньополіт. курс свого попередника, зокрема стимулював процеси екон. і політ. інтеграції західноєвроп. країн, обстоював зміцнення співпраці ФРН із союзниками з НАТО, виступав за подальше розширення відносин із НДР, розвиток взаємовигідних контактів з СРСР та ін. комуніст. країнами Центр.-Сх. Європи. У період *«Перебудови»* у Радянському Союзі намагався забезпечити ФРН роль головного екон. партнера Москви, підтримував надання рад. урядові західних кредитів для проведення екон. перетворень. Використовуючи лібералізацію політичного режиму в СРСР, послаблення міжнар. напруженості та розпад комуністичного блоку, К. 28.11.1989 представив власний план (без консультацій із зх. союзниками) об'єднання Німеччини (складався з 10 пунктів). Після проведення переговорів за формулою «2+4» (за участю ФРН і НДР, а також В. Британії, СРСР, США, Франції), визначення статусу об'єднаної Німеччини (Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини, 12.09.1990), домовленостей з рад. керівництвом про умови і строки виведення рад. військ з території НДР, уряд К. здійснив офіційне об'єднання двох нім. держав (03.10.1990). Перемоги коаліції ХДС/ХСС/ВДП на виборах 1990 і 1994 забезпечува-

ли К. пост першого федерального канцлера об'єднаної Німеччини. Реформування економіки сх.-нім. земель, яку розпочав уряд К., вимагало величезних капіталовкладень, що не могло не позначитися на скороченні соціальних програм, зменшенні робочих місць, зростанні безробіття у країні. Проблеми екон. і соц. розвитку ФРН наприкін. 1990-х років стали головною причиною поразки 1998 урядової коаліції та відставки К. з поста канцлера ФРН, на якому його замінив лідер соціал-демократів Г. Шрьодер. Восени 1999 ХДС/ХСС і особисто К. були звинувачені у фінансових порушеннях у період перебування при владі, у використанні «чорної каси» під час виборів, ухилянні партії від сплати податків з отриманих спонсорських коштів та ін. Автор книги «Я хотів єдності Німеччини (1998), щоденників («Мої щоденники. 1998–2000) і спогадів про 1930–1994 («Мої спогади»).

КОМІНТЕРН – див. *Комуністичний Інтернаціонал*.

КОМІНФОРМ (Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій країн Європи) – міжнародна орг-ція, через яку здійснювався вплив ВКП(б)-КПСС на комуністичний рух у Європі. Заснована на нараді представників компартій 9 держав (СРСР, Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії, Італії та Франції), яка відбулася 22–27.09.1947 у місті Шклярська Поремба поблизу Варшави (Польща). Офіційною метою створення К. була проголошена «організація взаємного обміну досвідом між партіями і, у міру потреби, координація їх діяльності на засадах взаємного порозуміння». Насправді створення К. було викликано намаганням моск. Кремля створити нові важелі для централізації діяльності європ. комуністичного руху після розпуску 15.05.1943 *Комуністичного Інтернаціоналу*. Новостворена орг-ція у рад. пресі називалася скорочено «Інформбюро компартій», у західній – Комінформ. Штаб-квартира К. спочатку перебувала у Белграді, де також видавався друк. орган об'єднання – двотижневик «За міцний мир, за народну демократію». 1948–49 більшість нарад К. (зокрема, у Плоешті) стали ареною, на якій розгортався конфлікт між рад. і югосл. лідерами – Й. Тіто і Й. Сталіном. Незалежна міжнар. політика Югославії, обмеження ролі рад. військових радників у країні та план Броз Тіто щодо створення конфедерації балканських країн – все це викликало різко негативну реакцію Москви. Рад. керівництво звинуватило Белград у дволикості щодо СРСР, недооцінюванні ролі рад.

військ у визволенні Югославії, угодовській політиці щодо «імперіалістів», зміцненні «капіталістичних елементів» на селі й висловлювало надію, що «здорові елементи» у КПЮ зможуть запобігти перетворенню Югославії у «колонію імперіалістичних країн». Після перемоги лінії Тіто у КПЮ остання була виключена із К. Штаб-квартира К. була перенесена до Бухаресту. 17.04.1956 К. припинив своє існування.

С. Грабовський (Київ).

КОМІТЕТ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗРЕКИ СРСР (рос. – Комитет государственной безопасности, КГБ) – потужна радянська спецслужба, яка виконувала контррозвідувальні, розвідувальні та каральні функції; забезпечувала внутрішню стабільність рад. режиму шляхом придушення реальної та потенційної опозиції, відстоювала певні зовнішні (політ., екон., ідеолог.) інтереси СРСР. Стала безпосереднім спадкоємцем аналогічних структур, створених комуністичною владою після *Жовтневого перевороту 1917*. 20.12.1917 постановою РНК Росії була створена Всерос. Надзвичайна комісія для боротьби із контрреволюцією і саботажем (ВНК, рос. – ВЧК). 1922 ВЧК реорганізована у Державне політичне управління при НКВС РРФСР (ДПУ, рос. – ГПУ). 1923 створене Об'єднане державне політичне управління при РНК СРСР (ОДПУ, рос. – ОГПУ). У липні 1934 структури ОГПУ включені до складу НКВС СРСР (рос. – НКВД). Власне НКВД став головним інструментом здійснення мосових політ. репресій СРСР (див. *«Великий терор»*). У лютому 1941 НКВД СРСР був розділений на два наркомати: власне НКВД і Народний комісаріат державної безпеки (НКДБ, рос. – НКГБ). На НКГБ, який очолив В. Меркулов, поклали ф-ції забезпечення держбезпеки і ведення зовн. розвідки. На поч. рад. нім. війни 1941–45 виникла необхідність повної централізації діяльності спецслужб, що зумовило поновне об'єднання у липні 1941 НКВД і НКГБ. У квітні 1943 з НКВД був знову виділений НКГБ. 19.03.1946 відбулася чергова реорганізація НКВД – на його основі були створені Міністерство внутрішніх справ і Міністерство державної безпеки (МДБ, рос. – МГБ). 06.03.1953, на наступний день після смерті Й. Сталіна, підрозділи МГБ були включені у структури МВС, яке очолював Л. Берія. Усунення від влади і розстріл Л. Берії призвів до реформування потужної структури МВС. 13.03.1954 був створений Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР (рос. – КГБ), створення якого пояснювалося прагненням політ. приємників Й. Сталіна, встановити жорсткіший контроль на діяльністю рад. спецслужб. КГБ були

передані ф-ції державної безпеки, у т. ч. зовн. розвідки. Від 1978 КГБ отримав статус союзного міністерства. Структурно КДБ поділялася на 9 головних управлінь: 1 – зовн. розвідка; 2 – внутр. контррозвідка, промислова безпека; 3 – контррозвідка у збройних силах; 4 – охорона і внутр. безпека посольств; 5 – б-би з політ. та ін. дисидентами; 6 – економіка, спецтранспорт; 7 – служба зовн. спостереження; 8 – розвідка зв'язку, безпека засобів зв'язку; 9 – охорона державних лідерів і секретних об'єктів. У цьому вигляді, з структурними змінами, КГБ проіснував до кінця існування СРСР. Діяльністю КГБ у різний період керували І. Серов (1954–58), О. Шелєпін (1958–61), В. Семічастний (1961–67), Ю. Андропов (1967–82), В. Федорчук (1982), В. Чебриков (1982–88), В. Крючков (1988–91), Л. Шебаршин, В. Бакатін, Є. Прімаков (всі – серпень-грудень 1991).

С. Грабовський (Київ).

КОМОРОВСЬКИЙ Броніслав (Komorowski; 04.06.1952) – польс. політик, Президент Республіки Польща (2000–15). Н. у містечку Оборники Сілезькі біля Вроцлава, в родині серед представників якої були відомі політики і вчені, зокрема, командувач *Армії Крайової* під час Варшавського повстання 1944 ген. Тадеуш Бур-Коморовський. Закінчив лицей ім. Ц.°Норвіда у Варшаві, брав участь у харцерському (скаутському) русі, де зустрівся з представниками опозиційного руху до комуністичної влади, кілька раз заарештовувався комуністичною владою. 1977 закінчив історичний ф-т Варшавського ун-ту. Під час навчання співпрацював з антикомуністичною опозицією, зокрема Комітетом захисту робітників (КОР), працював у редакціях опозиційних видань. Після початку суспільної кризи 1980 у Польщі і виникнення профспілкового об'єднання «*Солідарність*» був задіяний у його Центрі суспільних досліджень під керівництвом А.°Мацеревича. На початку воєнного стану (грудень 1980) був інтернований разом із багатьма діячами опозиції. Після звільнення (червень 1982) працював учителем історії у приватній духовній семінарії францисканців у м. Непокалян, водночас продовжуючи нелегальну опозиційну діяльність у редакції підпільного часопису «АВС. Адріатика, Балтика, Чорне море». У період дем. реформ у Польщі зблизився з Демократичною Унією, за її списками обирався послом до сейму (1991, 1993), почав працювати в урядових структурах, зокрема, 1990–93 віце-міністром національної оборони. Після об'єднання Демократичної Унії з ліберальними демократами, 1994 став ген. секретарем нової партії – Унія Свободи. Однак, 1997 став співзасновником і ген.

секретарем Консервативно-народної партії, яка увійшла в коаліцію «Виборча Акція Солідарність» і у цьому ж році здобула перемогу на парламентських виборах. 1997–2000 очолював комісію нац. оборони в Сеймі, а 2000–01 – міністерство нац. оборони в уряді країни. 2001 з групою політиків перейшов до новопосталої ліберально-дем. партії «Громадянська Платформа» (ПО), від якої був обраний послом Сейму і очолив його комісію нац. оборони. У чергових парламентських виборах 2005 знову був обраний послом і обійняв посаду віце-маршалка Сейму, а після позачергових виборів – маршалком Сейму (2007–10). Після загибелі президента Л. Качинського 10.04.2010 в авіакатастрофі під Смоленськом виконував функції президента, а після виборів 2010, в яких у другому турі переміг кандидата від ПіС Ярослава Качинського (53,01% голосів виборців), став президентом Польщі. Підтримав на посаді голови уряду очільника ПО Дональда Туска, виступав із критикою політ. опонентів із ПіС, очолюваної Я.°Качинським. У президентських виборах у травні 2015 програв у другому турі представнику ПіС А. Дуді (48,45%). Після поразки на виборах заснував фонд «Інститут Броніслава Коморовського», продовжував брати участь у політ. житті країни і міжнар. подіях, виступав з критикою політики правлячого табору ПіС. Неодмінно підтримував Україну в її євроатлантичних намірах, засудив агресію РФ проти України. Нагороджений Орденом князя Ярослава Мудрого (V і I ступенів, 2008, 2014); почесний доктор Львівського національного університету імені Івана Франка (2015).

Л.°Зашикільняк (Львів).

КОМП'ЄНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1918 між державами *Антанти* (Франція, Велика Британія, США) та їх союзниками і Німеччиною, яка зазнала поразки у *Першій світовій війні 1914–18*. Підписане 11.11.1918 у Комп'єнському лісі поблизу станції Ретонд (Франція) у салоні-вагоні маршала Ф. *Фоша*. Нім. делегація на чолі зі статс-секретарем Маттіасом Ерцбергером після кількадечних переговорів (08–11.11.1918) погодилася на всі умови, які висунуло союзне військо командування. Угода про перемир'я містила 34 статті. К. п. передбачало припинення воєнних дій; виведення протягом 15 днів нім. військ із окупованих ними на Зх. території (Бельгії, Франції, Люксембургу, Ельзасу і Лотарингії); очищення лівого берега Райну і створення демілітаризованої зони на його правому березі; евакуацію нім. військ з Австро-Угорщини, Румунії, Туреччини і капітуляцію нім. військ у Сх. Африці; передачу союзникам частини озброєнь і транспортних

засобів – 1 700 літаків, 5 тис. важких гармат, 5 тис. локомотивів, 150 тис. вагонів, 5 тис. вантажних машин, усіх підводних човнів та ін.; роззброєння та інтернування нім. військ. кораблів; негайне повернення на батьківщину військовополонених держав Антанти; звільнення земель колишньої Російської імперії у термін визначений союзниками; відмова Німеччини від Брест-Литовського (03.03.1918) і Бухарестського (07.05.1918) мирних договорів. Укладене на 36 днів К. п. згодом неодноразово продовжувалося (13.12.1918, 16.01.1919 і 16.02.1919) і з деякими змінами діяло до укладення *Версальського мирного договору 1919*.

КОМП'ЄНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1940 – угода про припинення воєнних дій між нацист. Німеччиною та урядом А. Ф. *Петена*. Укладене 22.06.1940 у Комп'єнському лісі на станції Ретонд у тому ж салон-вагоні, де було підписано *Комп'єнське перемир'я 1918*. За умовами К. п. уряд *Віші* погодився на припинення опору на франц. території, а також у колоніальних володіннях; окупацію 2/3 франц. території (включаючи Париж) нім. військами і відшкодування франц. стороною витрат на утримання окупаційної армії; роззброєння і демілітаризацію франц. армії та флоту; передачу Німеччині всього озброєння і військового майна, виплату контрибуції. Франц. військовополонені (1,5 млн осіб) залишалися у Німеччині до підписання мирного договору. К. п. набуло чинності після укладення перемир'я між Францією та Італією (24.06.1940). К. п. порушила Німеччина, яка після висадки у листопаді 1942 союзницьких військ у Пн. Африці, окупувала всю територію Франції.

КОМПРОМІС (від лат. *compromissum* – погодження, угода, взаємні поступки) – знаходження різними політичними силами, групами, політичними партіями взаємоприйняттого рішення, примирення позицій шляхом взаємних поступок з питань, які їх розділяють, для досягнення певних політичних цілей (створення політичних союзів, блоків тощо). Компроміс у політичній взаємодії є важливою характеристикою демократичного політичного процесу.

Ю. Шведа (Львів).

КОМУНІСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ (Комінтерн) – міжнар. орг-ція комуністичних партій, яка діяла 1919–43. Штаб-квартира знаходилася в Москві. Офіц. назва – «III Комуністичний інтернаціонал», за задумом засновників, повинна була підкреслити іст. наступність К. І. з I Інтернаціоналом і успадкувати «кращі традиції»

II Інтернаціоналу, оскільки партії останнього «зрадили» ідеї соціалізму, підтримавши свої уряди під час *Першої світової війни 1914–18*. К. І. був створений як штаб з підготовки і здійснення «світової пролетарської революції» й мав суворо централізовану організаційну структуру, пристосовану для втілення цієї мети. Ідеологічно, організаційно і матеріально (зокрема фінансово) К. І. був тісно пов'язаний з РКП(б)–ВКП(б) і рад. держ. органами, що виразилося у повній залежності Комінтерну і його керівних органів від зовн. політики СРСР і від сталінського диктату. Комінтерн діяв як міжнар. «пролетарська всесвітня партія». К. І. та його секції будувалися на засадах «демократичного централізму». Вищим органом Комінтерну був всесвітній конгрес представників усіх партій (секцій), що входили до складу К. І., який обирав Виконавчий комітет К. І. (ВККІ) та Інтернаціональну контрольну комісію. ВККІ був керівним органом Комінтерну в період між конгресами, а між його засіданнями всю роботу вела Президія. Друкованими органами Комінтерну були видання «Комуністичний Інтернаціонал» (1919–43), «Internationale Pressekorrespondenz» (1924–33), «Rundschau» (1934–39). Особливе місце у структурі К. І. займав Відділ міжнар. зв'язку (ВМЗ) з підвідділами зв'язку, фінансування, лі-ри, шифрувальним. Головним завданням ВМЗ було підтримування конспіративних зв'язків між ВККІ та компартіями – пересилання інформації, документів, директив і грошей; переправка функціонерів К. І. з країни в країну, та у Москву і назад делегатів конгресів Комінтерну; доставка пропагандистської л-ри, різного роду вантажів, зокрема, зброї; виготовлення фальшивих паспортів, організація явочних квартир; впровадження «нелегалів» в ін. країнах для проведення роботи в компартіях і збирання інформації під «дахом» торгових представників фірм та ін. Для досягнення поставлених перед ним завдань ВМЗ використовував фельд'єгерську службу Головного політ. управління (ГПУ), створив свої пункти у портових містах СРСР та ін. країн. Конспіративний характер діяльності ВМЗ сприяв зміцненню його зв'язків із рад. спецслужбами – ГПУ-ОГПУ. К. І. мав власні навчальні заклади: міжнар. ленінські курси, Міжнар. ленінську школу, Комуністичний у-тет трудящих Сходу, Комуністичний ун-тет нац. меншин Заходу імені Ю. Мархлевського, де зокрема викладалися і військові дисципліни. Свої школи з підготовки кадрів для конспіративного зв'язку, а також радистів і шифрувальників мав ВМЗ. ВККІ мав свої представництва в міжнар. орг-ціях: у Комуністичному Інтернаціоналі Молоді (секція Комінтерну), Червоному Інтернаціоналі

профспілок (Профінтерні), у Міжнар. селянській раді іа ін. До провідних лідерів Комінтерну належали В. Ленін, Л. Троцький, М. Бухарін, Г. Зінов'єв, Г. Дімітров, Е. Тельман, М. Торез, П. Тольятті, В. Пік та ін.

02–06.03.1919 у Москві відбувся I конгрес К. І., на який прибули 52 делегати від 35 партій і груп із 30 країн світу. Конгрес обговорив і прийняв «платформу К. І.», у якій нова епоха характеризувалася як «епоха розпаду капіталізму... епоха комуністич. революції пролетаріату». К. І., за задумом Леніна, мав стати «штабом світової революції», сприяти створенню компартій в ін. країнах, тобто фактично здійснювати експорт більшов. революції в ін. країни світу. 1919, уже не без допомоги емісарів Комінтерну, компартії були створені в Данії, Мексиці, США, Югославії, Індонезії, В. Британії, Ірані, Іспанії, Австралії та ін. країнах. На II конгресі К. І. (1920, Москва) прийнятий Статут орг-ції, який визначав його мету – «боротьба всіма засобами, також і зі зброєю в руках, за повалення міжнародної буржуазії та створення Міжнародної радянської республіки». Конгрес затвердив 21 умову прийому до Комінтерну: визнання диктатури пролетаріату як головного принципу революц. б-би; повний розрив з реформістами і центристами та вигнання їх із рядів компартій; поєднання легальних і нелегальних методів б-би; систематич. робота в селі, у профспілках, у парламенті; дем. централізм як головний організаційний принцип партії тощо. Умови прийому повинні були стати перешкодою для вступу до К. І. деяких центристських соц.-дем. партій, що у той час заявили про такий намір. Відкинуті Комінтерном, ці партії 1921 створили Міжнар. робітниче об'єднання соціалістичних партій – т. зв. Інтернаціонал 2 1/2. Після II конгресу Комінтерну ставало очевидним, що «червоногвардійська атака» на «світовий капіталізм» не вдалася. Комінтерн, заявив про необхідність планомірнішої підготовки до «світової революції». Тому вже III конгрес К. І. (1921) розробив т. зв. тактику «єдиного робітничого фронту», яка допускала спільні виступи всіх орг-цій робітничого класу, зокрема реформістських і центристських. З цією метою на поч. 1920-х років був створений Червоний профспілковий інтернаціонал (Профінтерн, 1921–37), Селянський Інтернаціонал (1923–33). Останні спроби організації Комінтерном збройних виступів для встановлення «диктатури пролетаріату» були здійснені восени 1923 у Німеччині, Польщі та Болгарії, які, однак, не увінчалися успіхом. Головною причиною цього лідери К. І. вважали слабкість компартій. V конгрес К. І. (1924, Москва) розробив політику, спрямовану на т. зв. більшовизацію компартій. Конгрес

вказав, що рисами «справді більшовицької партії» є: масовість, здатність до маневрування, вірність принципам революц. марксизму, демократич. централізм і монолітність партії. Період між V і VI конгресами характеризувався лідерами Комінтерну як «період тимчасової, часткової стабілізації капіталізму» й надії на «світову революцію» ставали усе примарнішими. 1928 відбувся VI конгрес Комінтерну, який приділив основну увагу прийняттю Програми К. І. (був прийнятий також і новий Статут). Світова екон. криза 1929–33 відродила надії на «світову революцію», що почали було вгасати. Наприкін. 1920–на поч. 1930-х років ВККІ під приводом вивчення досвіду рос. і кит. революціонерів почав націлювати компартії зарубіжних країн на «накопичення зброї і підготовку повстань», схвалював тактику терору, що, фактично, ставило під удар легально існуючі компартії і погіршувало становище нелегальних. Прихід до влади нацистів у Німеччині (1933) та фашистські путчі в Австрії та Франції (лютий 1934), заборона діяльності компартій у багатьох країнах (тільки 26 партій діяли легально, ін. 50 працювали у підпіллі) та масові арешти комуністів і соціалістів, змусили Комінтерн перейти до тісного співробітництва з соціалістами та ін. опозиційними силами зарубіжних країн. VII конгрес К. І. (1935) розробив т. зв. тактику народного фронту, що орієнтувала компартії на створення широких сусп.-політ. альянсів комуністів із ін. лівими партіями, зокрема соціал-демократами (після V конгресу К. кваліфікував їх як «соціал-фашистів»), суспільними рухами, конфесійними групами тощо. Тактика *Народних фронтів* допускала не тільки «мирні» засоби завоювання влади (у результаті парламентських виборів Народні фронти прийшли до влади 1936 в Іспанії та Франції, 1938 – Чилі), але і випробуваний метод організації путчів (місія Л. К. Престеса до Бразилії восени 1935). Останній, VII конгрес К. І. відбувся у липні-серпні 1935, який проголосив б-бу за створення широкого антифашистського народного фронту. Комінтерн надавав допомогу уряду респ. Іспанії під час *Громадянської війни 1936–39*, зокрема формував інтернаціональні бригади, які направляв на фронт для б-би проти проти армії ген. Ф. Франко. У 2-й пол. 1930-х років безпрецедентних масштабів набули політ. репресії сталінського режиму як проти окремих діячів Комінтерну (понад 2 тис. осіб), так і проти цілих партій (зокрема, 1938 була розпущена Компартія Польщі, а також її автономні складові – компартії Зах. України і Зах. Білорусі). Чергова зміна політ. лінії Комінтерну наступила після укладення *Ріббентропа-Молотова пакту 1939* і вибуху Другої світової війни. Комінтерн

остаточно дискредитував себе в очах багатьох комуністів і їхніх прихильників у зарубіжних країнах відкритою підтримкою рад.-нім. співробітництва на початковому етапі війни, зокрема спільних агресивних діяч Німеччини і СРСР проти держав Європи. Одночасно, керівні органи К. І. вимагали від лідерів західноєвроп. держав засуджувати уряди В. Британії та Франції за ведення агресивної політики. Остаточна втрата Комінтерном політ. значення і необхідність для рад. керівництва переконати союзників по *антигітлерівській коаліції*, які відклали відкриття *Другого фронту*, що СРСР більше не проводить політику «розпалення світової революції» у західних державах, стали причинами розпуску К. І. 05.05.1943.

Л. Чернявський (Харків).

КОНГО (Демократична Республіка Конго) – держава в Центральній Африці, у басейні р. Конго (Заїру). 1908–1960 – колонія Бельгії під назвою «Бельгійське Конго»; з 1960 – незалежна д-ва: до 1964 – Республіка Конго, 1964–71 – Демократична Республіка Конго, 1971–97 – Республіка Заїр, від 1997 – ДРК. Межує з Республікою Конго, ЦАР, Південним Суданом, Угандою, Руандою, Бурунді, Танзанією, Замбією, Анголою. Має вихід до Атлантичного океану. Загальна площа: 2 345 тис. км². Чисельність населення: 85 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: бл. 200 етнічних груп, яких племена банту становлять 80%, тутсі, суданські племена, піґмеї. Релігійний склад населення: римо-католики – 45%, протестанти – 20%, прихильники традиц. вірувань – 20%, мусульмани – 10%. Держ. мова: французька. Форма держ. правління: президентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Кіншаса. Адмін.-терит. поділ: 26 провінцій. Глава держави: президент. Грошова одиниця: конголезький франк.

Завдог до проникнення європейців на територію сучасного ДРК (частково і на території сучасн. Анголи) виникли державні утворення: Конго (XIII ст.), Куба (XVI ст.), Луба (XVI–XVII ст.). У кін. XV ст. у Конго з'явилися португальці. 01.08.1885 на цих землях була проголошена «Незалежна держава Конго», яка стала приватним володінням бельг. короля *Леопольда II*. Виникнення нової афр. держави санкціонувала Берлінська конференція європ. держав 1884–85. У Конго була створена адмін. система і колоніальна армія, яка отримала назву «Форс публік» («Народні сили»). Отримавши велику грошову компенсацію, 1908 король передав Конго у колоніальне володіння Бельгії. Згідно із рішенням бельгійського парламенту, 15.11.1908 була створена колонія під назвою Бельгійське Конго. На території країни

була запроваджена колоніальна адм-ція. Однак, у багатьох р-нах Конго влада залишилася у руках керівників пром. і с/г компаній, а також керівників християнських сект і племінних вождів.

Під час *Першої світової війни 1914–18* територія країни використовувалася як база тилового забезпечення для брит. військ, які діяли проти Німецької Сх. Африки. У квітні 1916 десятитисячний контингент «Форс публік» прийняв участь у наступі на нім. володіння у Сх. Африці. Не зустрічаючи опору з боку німців, колоніальні сили зайняли Руанду і Бурунді. Після завершення війни Бельгія запровадила у Конго нову систему місцевого адміністрування. Найнижчою адмін. одиницею стали «шеферії» («князівства»), керівниками яких призначали племінних вождів. 1923 столиця Бельгійського Конго була перенесена із Бома до Леопольдвіля (тепер м. Кіншаса). Великі запаси природних багатств у Конго приваблювали зарубіжних інвесторів. Лише 1925–30 прями капіталовкладення в економіку країни склали 4,5 млрд бельг. франків. Найкраще розвивалися гірничі підприємства і, орієнтоване на експорт, плантаційне виробництво. Найпотужнішим підприємством країни був заснований 1906 бельг.-брит. трест «Юніон міньєр дю О'Катанга», який контролював видобуток міді та уранової руди. У міжвоєнний період Конго експортувало золото, мідь, олово, кобальт, алмази, марганцеву і уранову руду, пальмову олію, бавовну, каву і какао.

У міжвоєнний період серед африканців Бельгійського Конго виникли кілька релігійно-містичних рухів, що виступали проти домінування білих колоністів. Найбільшого поширення набрав заснований колишнім баптистським проповідником Симоном Кімбангу (1887–1951) «кімбангізм». Навесні 1921 С. Кімбангу оголосив себе «нґунза» («пророком»). Він проповідував, що невдовзі Бог втрутиться в перебіг подій в Африці, внаслідок чого буде створено тисячолітнє царство добра й справедливості, в якому чорношкірі будуть жити в достатку без жодних страждань й переслідувань з боку білих. Кімбангісти закликали своїх співвітчизників не працювати на європейців, не служити в колоніальній адм-ції, не платити податків, не вирощувати експортні культури, не віддавати дітей на навчання до місіонерських шкіл, не лікуватися в білих лікарів і не носити європ. одягу. Бельг. адм-ція переслідувала прихильників С. Кімбангу (лише 1921 було відправлено на заслання 37 тис. кімбангістів). Протягом міжвоєнного періоду в Бельг. Конго неодноразово вибухали стихійні повстання сільського населення. 1917–19 виступи відбувалися у провінціях Касаї, Ківу і Катанзі, 1919–21 – у Екваторіальній провінції,

1926 у провінції Леопольдвіль. Найбільших масштабів набрало повстання народу бапенде, що тривало у березні–вересні 1931.

Під час Другої світової війни Бельг. Конго вислало на фронт експедиційний корпус «Форс пюблік». 18 тис. солдатів і 4 тис. носильників служили у Пн. Африці, на Середньому Сході та Бірмі. Конголезькі військові брали участь у боях із італійцями на території *Ефіопії*. Африканці, які служили в «Форс пюблік» були незадоволені своїм матеріальним становищем і ставленням до них з боку білих офіцерів. 20.02.1944 почалося повстання солдатів колоніальних сил розташованих у м. Лулуабург (тепер м. Катанга), але незабаром бельгійці придушили цей виступ.

Політ. антиколоніальний рух на території Конго розвивався порівняно повільніше, ніж в ін. країнах Африки. Частково це пояснювалося бельг. політикою ізоляції колонії від її сусідів, де вже існували потужні незалежницькі рухи, а частково й традиційною для країни слабкістю нац. інтелігенції. На поч. 1960-х років бл. 110 тис. білих колоністів, що жили в країні володіли 42% нац. багатства К., у той час як решта знаходилася в руках 13,5 млн місцевих жителів. Лише в кін. 1950-х роках бельг. уряд зробив перші поступки місцевим жителям: у кількох містах африканцям було дозволено створити виборні муніципалітети, а після того, як у Леопольдвілі (тепер м. Кіншаса) 04.01.1959 відбулися криваві вуличні безпорядки, вони отримали право на створення політ. партій. 13.01.1959 офіц. Брюссель оголосив про свій намір надати у майбутньому країні повну незалежність. Серед нац.-визв. орг-цій найбільш впливовою політ. силою став, створений у жовтні 1958, Національний рух Конго, який очолив П. Лумумба. Орг-ція народу балуба (провінція Касаї), очолена Альбертом Калонжі (1929–2015) прийняла таку ж назву як і орг-ція П. Лумумби. Інтереси народу баконго представляла партія АБАКО, очолювана Жозефом Касавубу (1910–69). При підтримці бельгійців із помірковано налаштованих конголезців була створена консервативна Партія нац. прогресу (місцеві жителі розшифровували франц. аббревіатур назви партії ПНП, як «*parti de negres paye*» – «партія негрів, яких підкупили»). 30.06.1960 влада у Конго була передана місцевим представникам. Надзвичайно строката в етнічному плані країна виявилася цілковито неготовою до самостійного державного існування. Президент країни, яким став Ж. Касавубу, не користувався авторитетом серед населення, яке з підозрінням ставилося до його прозахідних симпатій. Реальні важелі влади потрапили до рук прем'єр-міністра П. Лумумби. Прем'єр

не приховував своєї марксистської орієнтації. Уже після кількох тижнів правління уряд П. Лумумби зіткнувся із серйозними проблемами – у країні бракувало нац. кадрів, політичні партії та угруповання ворогували між собою, почалися сутички на етнічному ґрунті. Після того, як 05.07.1960 з ультранационаліст. гаслами повстали солдати столичного гарнізону, з Конго почали масово виїжджати європейці. Посилаючись на нездатність центрального уряду опанувати ситуацію, найбагатша природними ресурсами провінція країни Катанга 11.07.1960 оголосила незалежність. Її лідер Моїс Чомбе (1919–69) зумів забезпечити собі таємну підтримку західних власників копалень, що знаходилися у Катанзі, й місцевих білих колоністів. За допомогою білих найманців Катанга швидко створила сильну армію. У громадянській війні, яка розгорілася у країні, політичні суперечки переплелися з традиційною племінною ворожнечею. Через акти *геноциду*, що здійснювалися обома воюючими сторонами, до Конго було введено *Миротворчі сили ООН*. Вже у ході війни в Катанзі незалежність проголосила багата алмазними покладами провінція Касаї, правителем якої став А. Калонджі. Звернення П. Лумумби за прямою допомогою до СРСР стало причиною розколу серед його прихильників. 05.09.1960 президент Ж. Касавубу відправив прем'єр-міністра у відставку. Очолені міністром оборони Жозефом Мобуту (1930–97) заколотники арештували П. Лумумбу і вислали його літаком в Катангу, де його 17.01.1961 убили місцеві сепаратисти. Смерть лідера країни не припинила громадянської війни, що з різною інтенсивністю точилася до 1965. На поч. 1961 у Конго було чотири, а трохи пізніше вже півтора десятка самостійних урядів. В основі конголезького конфлікту лежало бажання багатших провінцій від'єднатися від бідніших, а також непогамовані владні амбіції племінних вождів. Намагаючись погасити міжособний конфлікт, до Конго прибув Ген. секретар ООН Д. *Гаммаршельд*. Так і не досягнувши успіху, проти ночі 18.09.1961, лідер ООН загинув у авіаційній катастрофі поблизу міста Ндола (Пн. Родезія), де мали відбутися переговори із М. Чомбе. Навесні 1964 зі східних р-нів країни розпочався наступ партизан Народної армії визволення, що була майже всуціль сформована з представників народу сімба. До осені партизани встановили контроль над третинною територією Конго. На тлі принизливої військової поразки центральний уряд Сіріла Адулі (1921–78) змушений був піти у відставку. Новим прем'єром став М. Чомбе, який звернувся за військовою допомогою до Брюсселя. Зважаючи на те, що у Стенвіллі (тепер м. Кісангані) повстанці-сімба

утримували кількості білих заручників – громадян Бельгії – колишня метрополія погодилася допомогти. 24.11.1964 із військових літаків США висадився бельг. десант, який звільнив більшість заручників й допоміг урядовим військам відновити контроль над сх. р-нами Конго. Військова операція у Стенвіллі була розцінена урядами комуністичних держав як грубе втручання у справи незалежної держави. Упродовж 1965 через територію Танзанії антиурядові сили отримали значну кількість зброї, а знаменитий кубин. революціонер *Е. Че Гевара* особисто приїхав, аби школити партизанів Лорана Кабіли (1939–2001), послідовника П. Лумумби. Однак допомога повстанцям прийшла надто пізно й вже не могла змінити ситуації у країні.

У травні 1965 в К. відбулися вибори, у результаті яких більшість місць у парламенті поділили між собою прихильники президента і прем'єр-міністра. Як президент Ж. Касавубу висунув на пост керівника уряду Еваріста Кімбу (1926–66), якого, у свою чергу, перешкодили затвердити у парламенті прихильники колишнього прем'єра М. Чомбе. Скориставшись політичною кризою, 24.11.1965 Ж. Мобуту вчинив державний переворот. Скасувавши Конституцію і проголосивши створення унітарної держави, військовий диктатор виконав таємні бажання більшості простих конголезців, що вже втомилися від міжпартійної б-би і сепаратистських усобиць. Прийняті 1967 і 1974 Конституції встановили у країні президентську форму правління та однопартійну систему. Створивши проурядову партію Народний рух революції, до якої автоматично записували всіх громадян країни, що досягали 25-річного віку, Ж. Мобуту перетворив Конго в країну з авторитарним режимом. Західні держави, що були зацікавлені у експорті конголезьких мінеральних ресурсів, не звертали уваги на порушення прав людини, які допускав уряд Ж. Мобуту. Від 1967 у Конго послідовно проводилася політика «африканізації», що полягала, зокрема, в зміні всіх даних європейцями географічних назв на місцеві. Змінилася й назва країни: 27.10.1971 Конго стало Заїром. Сам президент Мобуту також змінив своє європейське ім'я Жозеф Дезіре на місцеве Сесе Секо. Для зміцнення «традиційної національної моралі» жінкам заборонялося з'являтися на вулицях в європ. одязі. Чоловікам також рекомендувалося носити традиційні афр. зачіски і вбрання. 1967 уряд націоналізував гірничу кампанію «Юніон мін'єр дю О'Катанга», яка приносила країні багатомільйонні прибутки. 1970 на парламентських виборах проурядові сили здобули переконливу перемогу. У тому ж році Мобуту був переобраний на черговий президентський термін.

У серед. 1970-х років зовнішньополіт. становище Заїру погіршилося. Після початку громадянської війни у Анголі закрилася стратегічна залізниця, яка зв'язувала заїрську територію з портовим містом Бенгела, через яке експортувалася мідь із Катанги. Намагаючись відновити рух по цій залізниці, 1975 Мобуту втрутився у ангольський конфлікт, підтримавши опозиційні ФНЛА і УНІТУ, що боролися з урядовими військами. Ангол. уряд, у свою чергу, підтримав заїрську опозицію. 13.05.1978 повстанці із Нац. фронту визволення Конго ген. Натанієля М'Бумби захопили столицю провінції Шаба (Катанга) місто Колвезі. Урядові війська виявилися не в силах їм протистояти, тому Мобуту довелося звернутися за військовою допомогою до Франції та Бельгії, великі групи громадян яких опинилися в зоні конфлікту. Тижнем пізніше Париж вислав до Заїру підрозділи *Іноземного легіону*, які звільнили Колвезі й розгромили повстанців. Врятувавши режим Мобуту від падіння, західні держави посилили свої вимоги щодо демократизації сусп. життя і боротьби з корупцією. Отримавши підтримку західних держав, опозиційні сили 1980 створили дем. рух, що задекларував бажання вирішити проблему владної корупції, яка навіть отримала міжнародну назву «заїрська хвороба». Змушеному постійно випрошувати за кордоном екон. допомогу Мобуту довелося толерувати опозиціонерів. 1982 противники режиму створили Союз за демократію і соціальний прогрес, який очолив Етьєн Тшісекеді (1932–2017).

На поч. 1990-х років заїрська економіка опинилася на порозі повного розвалу. Узамін за міжнародну економічну допомогу Мобуту погодився на демократичні реформи, 24.04.1990 він оголосив про кінець однопартійної системи. Почалося формування легальних опозиційних партій. У жовтні 1991 Мобуту навіть призначив лідера опозиції Е. Тшісекеді прем'єр-міністром, однак незабаром передумав і відправив його у відставку. На поч. серпня 1992 у Кіншасі зібралася Верховна нац. конференція, що мала виробити план переходу країни до демократії. На неї були запрошені представники всіх політ. сил включно із опозицією. 04.08.1992 конференція прийняла тимчасову Конституцію країни, а згодом дворічну програму дем. перетворень. Делегати одностайно вирішили позбавити Мобуту всіх владних повноважень, щоправда зберігаючи за ним пост президента, який мав бути зведений до представницьких функцій. Реальна влада передавалася прем'єр-міністру, яким 15.08.1992 був обраний Е. Тшісекеді. Проте, контролюючи армію, спецслужби і поліцію, Мобуту не збирався добровільно віддавати влади. Державний апарат відверто сабо-

тував розпорядження прем'єра, а силові структури розгорнули проти прихильників Е. Тшісекеді відкритий терор. 01.12.1992 Мобуту вчинив вже третій за свою політ. кар'єру переворот. Верховна нац. конференція була змушена припинити роботу, більшість міністрів уряду були вбиті. Під час заворушень 28–30.01.1993 у столиці країни солдати урядових військ застрелили кількасот осіб, серед яких були іноземці й навіть посол Франції. Політичний безлад у Заїрі посилювався наступного року, коли на сході країни знайшли прихисток втікачі-гуту із сусідньої Руанди. Влаштувавши навесні 1994 криваву різанину руандійської нац. меншості тутсі, гуту, згодом самі змушені були тікати за кордон. У заїрських таборах біженців опинилася майже ціла колишня руандійська армія і багато озброєних бойовиків гуту із проурядових парамілітарних формувань. Це викликало незадоволення нового уряду Руанди, який очолили тутсі.

Політична нестабільність в К. зрештою призвела до Першої Конголезької війни 1996–97. У серпні 1996 конголезькі тутсі підняли збройне повстання у провінціях Північне та Південне Ківу, що мало на меті, як вони заявляли, боротьбу із озброєними групами руандійських біженців-гуту. Повстанців підтримали Руанда та Бурунді, де тутсі перебували при владі, а також Уганда, президент якої з сер. 1980-х років підтримував із тутсі тісні контакти. Підрозділи тутсі уклали угоду із конголезькими партизанами Л. Кабіли, який ще 1967 оголосив у важкодоступному гірському р-ні Південне Ківу комуністичну республіку. Продаючи через Танзанію заїрське золото, сили Л. Кабіли протягом двох десятиліть вели збройну б-бу проти центрального уряду. Антимобутівська опозиція об'єдналася із тутсі в Альянс демократичних сил визволення Конго-Заїру (АДСВКЗ), головою якого став Л. Кабіла. Користуючись закордонною підтримкою, протягом листопада – грудня 1996 сили АДСВКЗ встановили контроль над прикордонними із Угадною, Руандою та Бурунді територіями. Водночас, у жовтні 1996 армія Руанди розпочала на території К. військову операцію проти таборів біженців-гуту, в ході якої відбулися численні розправи над мирними жителями (офіційно метою операції було примусове повернення гуту до Руанди). У лютому 1997 військову допомогу Л. Кабілі надала Ангола. Спільно із присланими із Анголи підрозділами в березні 1997 сили АДСВКЗ почали наступ на столицю К. Обмежену військову допомогу Л. Кабіла також отримав від Замбії та Зімбабве. Після того як сили АДСВКЗ вступили до столиці Верхньої Катанги м. Лумумбаші, 17.05.1997 Мобуту виїхав до Марокко, де за 4 місяці помер. Під час Першої

Конголезької війни загинуло бл. 200 тис. осіб, в переважаючій більшості цивільних гуту, яких убили повстанці-тутсі та сили АДСВКЗ. ООН висловила підозру, що сили АДСВКЗ в 1996–97 вдалися до геноциду гуту (перший у історії випадок звинувачення у геноциді неурядового руху), але новий уряд К. її заперечив.

Після вступу сил АДСВКЗ до столиці, у травні 1997 Л. Кабіла проголосив себе президентом. Символом нового етапу в розвитку країни стало повернення їй старої назви – Заїр перейменовано у Демократичну Республіку Конго. Однак режим Л. Кабіла не виправдав покладених на нього надій щодо запровадження у країні демократичної багатопартійної системи. Борючись за владу, колишній комуніст заявляв, що підтримуватиме політ. плюралізм і ринкові перетворення, але ставши президентом, Л. Кабіла заборонив всі політ. партії, ув'язнив лідерів опозиції, що критикували його режим, й, що особливо обурило західних бізнесменів, відмовився виконувати екон. домовленості. Сформований із особисто відданих Л. Кабілі осіб адміністративний апарат виявився не менш корумпованим, аніж попередні чиновники Мобуту. Тутсі, які допомогли Л. Кабілі захопити владу, були незадоволені тим, що їх поволі усували із відповідальних посад, замінюючи земляками президента із Катанги (усунення від влади тутсі погіршило відносини К. із Угадною, Руандою та Бурунді). Бажаючи позбавитися іміджу іноземного ставленника, Л. Кабіла 27.07.1998 звинуватив своїх колишніх союзників у намірах створити «імперію тутсі», оголосив про розформування сформованих із тутсі підрозділів збройних сил й наказав вислати за кордон усіх чиновників та військових, що були неконголезцями за походженням.

Цей крок президента призвів до Другої конголезької війни 1998–2003, яку через її масштаби ще називають Африканською світовою війною (у війні взяли участь 20 озброєних груп, які представляли 9 держав). Війна почалася 02.08.1998, коли військові-тутсі підняли заколот у м. Гома (Північне Ківу), захопивши яке, розпочали наступ на столицю (їх підтримали угандійські та руандійські війська), в Екваторіальну провінцію та Катангу. Руанд. тутсі полк. Джеймс Кабарере із невеликою групою бійців прилетів літаком із Гоми до міста Кітона в Центральній провінції (розташоване за 300 км на пд.-зах. від Кіншаси), де створивши із місцевих тутсі трьохтисячне угруповання також почав наступ на столицю, відкривши тим самим четвертий фронт війни. Завдяки допомозі військових контингентів Анголи, Зімбабве і Намібії режиму Л. Кабіли вдалося встояти. Після майже цілого року боїв, 10.07.1999 у Лусаці представни-

ки ДРК, Анголи, Замбії, Зімбабве, Намібії, Уганди і Руанди підписали угоду про припинення вогню. Представники опозиційно налаштованих до Л. Кабіли конголезьких тутсі не визнали цієї угоди й продовжували вести бойові дії. 16.01.2001 Л. Кабіла загинув за нез'ясованих обставин (його вбив один із власних тілоохоронців нібито під час спроби держ. перевороту).

Наступним головою держави став 29-літній син Л. Кабіли Джозеф Кабіла (1971 р. н.), який пообіцяв радикально змінити політ. курс і розпочати довгоочікувані дем. реформи. З метою врегулювання політ. кризи і остаточного завершення війни Дж. Кабіла підписав угоди із Угандою та Руандою, що передбачали виведення їх військ із К. (були виведені тільки частково). Проте, у січні 2002 уган. і руанд. війська знову увійшли до країни через сутички, що почалися між тутсі та гуту на пн.-сх. К. Після переговорів, що відбувалися навесні 2002 у м. Сан-Сіті (ПАР), 19.04.2002 представник уряду Дж. Кабіли підписав із повстанцями угоду про поділ влади в країні. Зберігши за собою пост президента, Дж. Кабіла мусив погодитися на обмеження своїх повноважень на користь тимчасової адміністрації із 4 віце-президентів, якими стали два лідери повстанців, представники цивільної опозиції та попереднього уряду. Виконання угоди тривало близько року, протягом цього часу із К. виведено всі іноземні війська, крім руандійських. 18.07.2003 у К. створено перехідний уряд, що офіційно завершило війну в ДРК. За кількістю жертв Друга Конголезька війна стала наймасштабнішим збройним конфліктом в світі після Другої світової війни (жертвами війни стали бл. 5,4 млн осіб, головню цивільних, що померли від голоду та епідемій, спричинених повним розвалом держ. структур в К., безпосередні жертви бойових дій та убивств склали бл. 350 тис. осіб).

У грудні 2005 на загальнонац. референдумі схвалили нову Конституцію К. Частина збройної опозиції не визнала мирних домовленостей. У прикордонних із Угандою та Руандою районах 2006–09 і 2012–13 тривали заколоти тутсі, які Дж. Кабіла придушив силою. Протягом січня-лютого 2009 урядові сили розгромили в Північному Ківу заколот гуту.

Перемогу на перших в історії країни президентських виборах, що відбулися в липні–жовтні 2006 здобув Дж. Кабіла, за якого у другому турі проголосували 45% виборців, його головний конкурент Жан-П'єр Бемба Гомбо отримав 20% голосів. У грудні 2011 Дж. Кабілу переобрали на наступний президентський термін. Політична стабілізація дала можливість реалізувати низку інфраструктурних проектів і отримати західні інвестиції у видо-

бувну галузь. Спираючись на Народну партію за реформи і демократію Дж. Кабіла зумів провести рішення про відтермінування президентських виборів до того часу, коли буде проведено перепис населення. Термін президентських повноважень Дж. Кабіли завершився 20.12.2016, однак він залишився при владі, оскільки вибори відбудуться не раніше 2018.

Лім.: Georges Nzongola-Ntalaja. The Congo: From Leopold to Kabila: A People's History. London: Zed Books, 2002; Michela Wrong. In the Footsteps of Mr. Kurtz: Living on the Brink of Disaster in Mobutu's Congo. New York: Harper Collins, 2002; Gerard Prunier. Africa's World War: Congo, the Rwandan Genocide, and the Making of a Continental Catastrophe. Oxford: Oxford University Press, 2011; Michael Deibert. The Democratic Republic of Congo: Between Hope and Despair: London: Zed Books, 2013.

А. Козицький (Львів).

КОНГРЕС УКРАЇНЦІВ КАНАДИ (КУК; до 1989 – Комітет українців Канади) – громадська організація, що об'єднує понад тридцять канад. українських політ., культ.-освіт. орг.-цій та церков. Складається з 6 провінційних рад (Онтаріо, Манітоба, Альберта, Саскачеван, Квебек, Британська Колумбія) і 34 відділів у всіх куточках країни. Центральний офіс у Вінніпезі (Манітоба). Вищим керівним органом є конгреси українців Канади, які відбуваються кожні 3 роки. У період між засіданнями конгресу організаційну роботу здійснює Президія КУК. Створений 1940 у Вінніпезі з ініціативи канад. уряду для широкого залучення українців до боротьби проти нацизму. Засновниками виступили Братство українців-католиків, Союз гетьманців-державників, Союз українців-самостійників і Українська національна оборона. Згодом до КУК приєдналися організації, створені українцями третьої емігрантської хвилі. У 2-ій пол. 1950-х організація об'єднувала майже усі укр. організації, крім Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК). 1967 КУК увійшов до складу Світового конгресу вільних українців. Діяльність організації спрямовувалась на збереження нац. ідентичності українців у Канаді. Традиційно проводились святкування визначних дат в історії України із залученням керівництва держави, або окремих провінцій. КУК виступав на захист дисидентів в УРСР та проти русифікації. Організація провадить активну національно-просвітницьку і допомогову роботу. Президенти: о. Василь Кушнір (1940–53; 1959–71), Антін Яремович (1953–57), Сергій Савчук (1957–59), Петро Кондра (1971–74), Сергій Радчук (1974–80), Іван (Джон) Новосад (1980–86), Дмитро Ципівник (1986–92), Олег Романів (1992–98), Євген Чолій

(1998–2004), Оріся Сушко (2004–07), Павло Грод (від 2007).

Р. Сіромський (Львів).

КОНОВАЛЕЦЬ Євген (14.06.1891 – 23.05.1938) – укр. політик. Н. у с. Зашків Львівського повіту (тепер Жовківського р-ну Львів. обл.) у родині сільського вчителя. Від 1909 вивчав право у Львівському ун-ті. З юнацьких років брав участь у діяльності т-ва «Просвіта» (був секретарем Львів. філії т-ва) і в боротьбі за укр. ун-т у Львові. Входить як представник студентства до виконкому Укр. нац.-дем. партії (УНДО). З поч. Першої світової війни на фронті, лейтенант австр. армії. 1915 під час боїв на Маківці потрапив у рос. полон, перебував у таборі інтернованих під Царицином. Після *Лютневої революції 1917* у Росії утік із табору і повернувся в Україну. У листопаді 1917 став одним із організаторів, а на поч. 1918 у званні полковника очолив Галицько-Буковинський курінь (пізніше – Курінь Січових Стрільців), який перетворився в одну з найбоєздатніших частин Армії УНР. Курінь під командуванням К. відзначився під час придушення заколоту більшовиків у Києві на з-ді «Арсенал» (січень 1918), у ході наступу на Київ укр.-нім. військ (після укладення *Брестського мирного договору 1918*), що завершився здобуттям столиці України 01.03.1918. За правління гетьмана П. Скоропадського очолював Окремий Загін СС з осідком у Білій Церкві. У листопаді 1919 Січові Стрільці К. підтримали *Директорію УНР* у повстанні проти гетьманської влади. Командував стрілецькими частинами (дивізією, корпусом, групою) під час *Українсько-більшовицької війни 1917–21*. Після поразки укр. визвольних змагань інтернований у польсь. таборі для укр. військовополонених. 1920 перебрався до Чехословаччини. Намагався з-за кордону організувати підпілля на укр. землях для боротьби проти польсь. і рад. владних режимів. У серпні 1921 повернувся до Львова, очолив Українську військову організацію (створена восени 1920 старшинами укр. армій для продовження боротьби за незалежну Україну) й керував її діяльністю. Від 1922 жив на еміграції у Берліні, Женеві, Римі. Протягом 1920-х років К. зміцнив і розбудував УВО, яка проводила масові заходи проти польсь. влади на західноукр. землях, здійснювала саботажні та диверсійні акції, організовувала замаху на відомих польсь. політиків, зокрема Ю. Пілсудського, О. Грабського, С. Войцеховського, С. Собінського та ін. Налагодив контакти з політ. діячами Німеччини, В. Британії, Литви, Італії, Іспанії та ін. держав для їх зацікавлення «українським питанням». Провадив переговори з представниками різних укр. партій і

орг-цій у Галичині про створення єдиного фронту боротьби за визволення України. У лютому 1929 виступив одним із засновників *Організації Українських Націоналістів*, був обраний головою її проводу. 1929 побував у США й Канаді, започаткував створення там укр. стрілецьких громад та ін. орг-цій, що консолідували укр. еміграцію. На міжнар. арені К. домагався визнання незаконності польської окупації Галичини, розгляду укр. питання у *Лізі Націй*. Постійно намагався організувати масове підпілля на укр. землях у складі СРСР, що й стало головною причиною його вбивства агентом рад. спецслужб (передав К. пакет начинений вибухівкою) у Роттердамі (Нідерланди). Похований на цвинтарі Кросвік у Роттердамі. К. залишив спогади «Причинки до історії української революції» (1928, 2-ге вид. 1948).

І. Сварник (Львів).

КОНОЕ Фумімаро (Коное; 12.10.1891 – 16.12.1945) – япон. політик, князь. З 1919 – член парламенту, 1933–37 – голова верхньої палати. 1937–39, 1940–41 і 1941 – прем'єр-міністр Японії, голова Таємної державної ради (1939–40). 1937 уряд К. розпочав війну за захоплення території усього Китаю. Політичним пріоритетом свого уряду вважав «реалізацію цілей імперії». У листопаді 1938 проголосив політику експансії Японії в Азії під гаслом побудови у регіоні «нового порядку у Східній Азії». Уряд К. провів агресивні акції щодо СРСР і Монголії (бої в р-ні оз. Хасан, 1938 і над р. Халхін-Гол, 1939). 1940 для зміцнення політ. підґрунтя своїх планів створив Об'єднання для підтримки імператорської влади. У вересні 1940 підписав *Берлінський пакт 1940*. Намагався уникнути військового конфлікту із США, однак, не досягнувши цього, прийняв рішення (вересень 1941) провести безпосередню підготовку до нападу. У листопаді 1941 пішов у відставку. У липні 1944 їздив з дипломатичною місією до Москви, де пробував розпочати мирні переговори, проте безрезультатно. Виконував функції віце-прем'єр-міністра у першому післявоєнному урядовому кабінеті. Під загрозою арешту і притягнення до суду як військового злочинця покінчив життя самогубством.

КОНСЕНСУС (від лат. consensus – згода, єдність, однастайність) – спільність позицій, взаємна згода, єдність, збіг думок, які встановлюються в суспільстві, або до яких приходять соціальні групи, незважаючи на властиві їм відмінності, протилежні інтереси, зумовлені соціальними, політичними і національними, релігійними та іншими особливостями, з питань

спільної життєдіяльності, що викликають взаємний інтерес; принцип, процедура прийняття колективних рішень, подолання існуючих суперечностей і розбіжностей на основі виявлення і визнання спільних інтересів, пошуку точок дотику і знаходження порозуміння. Як правило, принцип К. застосовують організації та установи, рішення яких мають рекомендаційне значення (приміром *Організація з безпеки та співробітництва в Європі*) або в яких діє принцип *вето* (*Рада Безпеки ООН*).

Ю. Шведа (Львів).

КОНСТИТУЦІЙНА БІЛЬШІСТЬ – кількість голосів, членів представницького органу держави, необхідна для прийняття змін у діючу Конституцію. В Україні конституційна більшість становить 300 голосів.

Ю. Шведа (Львів).

КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (Кадети) – рос. ліволіберальна партія, найвпливовіша партія у Росії на поч. ХХ ст. Заснована у жовтні 1905. Програма (1906) орієнтувалася на західні зразки парламентаризму, прагнула до радикального реформування гром.-політ. ладу у Росії, створення дем. правової держави. Програма передбачала перетворення Росії на конституційну монархію з двопалатним парламентом; загальні дем. свободи; в аграрному питанні – розподіл серед селян удільних, монастирських, кабінетських земель, а також частини примусово відчужених поміщицьких земель за «справедливою (неринковою) ціною». У нац. питанні кадети виступали прихильниками єдиної Росії, противниками федералізму, обмежували нац. права нерос. народів лише нац.-культ. самовизначенням. Як виняток, визнавали за Польщею і Фінляндією право на автономію «у межах імперії». Чисельність партії 1905–06 становила бл. 70 тис. осіб, Членами партії переважно були представники інтелігенції, ліберального дворянства, середньої міської буржуазії, студентства. Керівну ланку становили діячі культури, професура, члени Рос. Академії наук тощо. У міжреп. період К. перебували в опозиції до самодержавства, зосередивши головну увагу на парламентській діяльності. Члени ЦК партії очолювали І (С. Муромцев) та ІІ (Ф. Головін) Державні думи. К перетворили Думу на центр легальної дем. опозиції, виступали проти політ. і адмін. свавілля влади, критикували порушення прав нац. меншин тощо. У відповідь влада посилила репресивну політику щодо партії (1908 їй відмовлено у легалізації), що призвело до значного скорочення членів партії (1908 – 30 тис.

осіб). Партійна діяльність позбавилась 1912 під час виборів до IV Думи, у якій К. посіли 59 місць. На поч. Першої світової війни К. відмовились від опозиції до уряду і спрямували діяльність на посилення обороноздатності імперії – проголосували за воєнні кредити, брали участь в організації військ.-пром. комітетів, займали керівні посади у Союзах земств і міст. Водночас кадети піднімали гострі політ. питання, зокрема «галицьке питання», ініціювали надання нац.-культ. прав українцям тощо. Після *Лютневої революції 1917* деякий час була найвпливовішою партією (1917 – 100 тис. членів), серед лідерів якої були П. Мілюков (голова), В. Набоков, П. Струве, В. Вернадський. Відіграли провідну роль в утворенні та діяльності *Тимчасового уряду* (міністрами були: П. Мілюков, О. Шингарьов, М. Некрасов, С. Ольденбург, Д. Шаховської та ін.). Разом із тим, вступ до партії після революції великих землевласників і промисловців, колишніх урядовців тощо спричинив корекцію її політ. курсу, зміщення вправо. Протягом 1917 К. поступово втрачали свої керівні позиції у країні, поступаючись впливом соціаліст. партіям – *есерам* і *меншовикам*. Вороже зустріли *Жовтневу революцію 1917*, звернувся до населення з закликом не виконувати розпорядження більшов. уряду, виступили організаторами саботажу держ. службовців. 28.11.1917 РНК заборонив діяльність партії, оголосив її членів «ворогами народу» і заарештував керівництво. З цього часу частина партії діяла напівлегально, деякі перейшли у підпілля, стали активними організаторами б-би проти рад. влади. К. брали участь у *Білому русі*, входили до уряд. і адмін. органів різних антибільшов. режимів, хоча й не грали там провідної ролі. Після громад. війни більшість кадетів опинилась в еміграції. На поч. 1990-х років у Росії розпочала діяльність партія з такою ж назвою. В Україні 1917 було до 10 тис. членів партії, в основному, представників інтелігенції. До кадетів належали відомі укр. діячі: М. Василенко, В. Науменко, Ф. Штейнгель, І. Шраг та ін. Після приходу до влади гетьмана П. *Скоропадського* з'їзд кадетських орг-цій в Україні (11.05.1918) утворив Головну управу, незалежну від загальнорос. ЦК партії. Кадети підтримували владу гетьмана, складали більшість серед гетьманських міністрів, а М. Василенко і С. Гербель очолювали уряд Української Держави.

Олена Бойко (Київ).

КОСТЯНТИН І (Константінос; 01.08.1868 – 11.01.1923) – грец. король 1913–17 і 1920–22. Н. в Афінах. Син Георга (Георгіос) І. Закінчив Пруську військову академію. Верх. головнокомандувач грец.

військ під час *Балканських війн 1912–13*. Під час Першої світової війни пробував зберегти нейтралітет, хоча назагал стояв на германофільських позиціях. Після висадки союзників у Салоніках (1915) і утворення уряду Е. Венізелоса (1916), під тиском держав *Антанти* зрікся престолу 15.06.1917 на користь другого сина, Олександра I і залишив край. Смерть Олександра, виборча поразка Венізелоса і позитивний результат плебісциту 1920, уможливили К. I повернення на грец. престол. Воєнна поразка Греції у війні проти Туреччини (1921–22), знищення турками православного населення у Малій Азії (вересень 1922) та крах ідеї «Великої Греції», стали причинами антимонархічного перевороту 11.09.1922, внаслідок якого К. I вдруге був позбавлений влади. 14.09 зрікся престолу на користь свого старшого сина Георга (Георгіоса) II і виїхав з країни. Помер у Палермо (Італія).

КОНТРАС – назва учасників партизанського руху проти сандиністського режиму в Нікарагуа 1979–90. Після повалення диктатури Анастасіо Сомоси Дебайле (1967–79) збройними силами Сандиністського фронту нац. визволення (липень 1979) у Нікарагуа було встановлено лівацьку диктатуру. Перші загони К. склалися з решток Національної гвардії Самоси. Пізніше до них приєдналися інші опозиційні сили, серед яких були і прибічники колишнього диктатора, і розчаровані симпатисти сандиністів. К. отримували фінансову і військову допомогу від Вашингтона (зокрема, 1986 – 100 млн дол.), яка, однак, не завжди виділялася відповідно до чинного законодавства США (див. *«Іран – контрас» справа*). 1987 збройні сили К. налічували 15–18 тис. осіб. Найбільші угруповання К. – Нікарагуанські демократичні сили (базувалися на території Гондурасу) і Демократичний революційний союз (діяли з території Коста-Ріки). Збройні формування К. не мали єдиного командування і відзначалися політичною строкатістю. Після перемоги на президентських виборах лідера антисандиністської опозиції В. Барріос де Чаморро (лютий 1990) більша частина загонів К. була розформована. Деякі з них не склали зброї (отримали назву реконтрас) і воювали проти новостворених відділів збройної сандиністської опозиції (рекомпрас) до 1994.

КОНТРОЛЬНИЙ ПАКЕТ АКЦІЙ – частка загальної суми випущених акцій, що належать одному власнику, яка дає право вирішального голосу на зборах акціонерів (зазвичай 50% + 1 акція). У переносному значенні – контроль над певною установою, організацією, процесом.

Ю. Шведа (Львів).

КОНФОРМІЗМ (від лат. *conformis* – подібний, пристосовний) – пристосовництво, пасивне прийняття існуючих порядків, панівної думки, відсутність власної позиції, безпринципне і некритичне наслідування будь-яких взірців, що мають силу найбільшого впливу (авторитет, традиція). Політичний К. засвідчує нерозвиненість політичної самосвідомості, політичної культури, необдуманості, уявної активності, безвідповідальності.

Ю. Шведа (Львів).

КОПЛЕНД Аарон (Copland; 14.11.1900 – 02.12.1990) – амер. композитор. Н. у Брукліні (Нью-Йорк, США). З 20 років здобував муз. освіту у Парижі, де навчався у Н. Буланже. Після повернення до США, творчість К. підтверджувала його тезу про багатомовний музичний фольклор країни. Писав різні за жанром твори – від естрадного джазу до мекс. фольклору, від ковбойських наспівів до мотивів з репертуару сільських скрипалів. Сприяв виходу амер. музики з-під диктату нім. музичної традиції. Виступав як піаніст і диригент. Автор опери «Ласкава земля» (1954), балетів «Хлопець Білл» (1938), «Родео» (1942), «Весна в Аппалачах» (1944) та ін. Ініціатор створення Союзу американських композиторів, 1937–44 – його президент. Відзначений Пулітцерівською премією (1945) і Президентською медаллю свободи (1964). Автор книг «До чого прислуховуватися в музиці» (1939), «Музика і уява» (1952), «Копленд про музику» (1960), «Нова музика. 1900–1960» (1968).

Н. Сиротинська (Львів).

КОРЕЙСЬКА ВІЙНА 1950–1953 – воєнний конфлікт між Північною і Південною Кореєю, за безпосередньою участю США (під прапором ООН), СРСР і КНР. Перша велика війна атомної ери. Викликала одну із найбільших і найнебезпечніших міжнародних політ. криз періоду *«Холодної війни»*. Корея впродовж 1905–45 перебувала під япон. окупацією. На *Каїрській конференції 1943* було прийнято рішення про надання Кореї повної незалежності (підтверджено на *Потсдамській конференції 1945*). Після капітуляції Японії за угодою союзників (15.08.1945) із метою роззброєння япон. армії на території Кореї була встановлена військова адм-ція: на пн. від 38-ої паралелі – радянська, на пд. від 38-ої паралелі – американська. Після безуспішних спроб досягнути угоди щодо створення нац. уряду об'єднаної Кореї в амер. зоні 19.05.1948 відбулися парламентські вибори і 15.08.1948 проголошено Республіку Корею (зі столицею у Сеулі). На президентських виборах (проходили під наглядом ООН) президентом став *Лі Син Ман*, який сформував уряд країни,

визнаний ООН єдиним легітимним урядом всієї Кореї. Оголосивши цей акт незаконним, СРСР у вересні 1948 організував вибори, на який перемогу здобула Трудова партія Пн. Кореї на чолі з *Кім Ір Сеном* і 09.09.1948 було засновано Корейську Народно-Демократичну Республіку (КНДР). Різке загострення конфронтації між США і СРСР у кін. 1940-х років знайшло свій вияв у протистоянні двох корейських держав, яке незабаром переросло у відкритий збройний конфлікт. 25.06.1950 пн.-кор. сили перейшли демаркаційну лінію 38-ої паралелі й за 3 дні боїв зайняли міста Сеул, Чхунчхон і Каннін. Скориставшись із тимчасового бойкоту Радянським Союзом її засідань, *Рада Безпеки ООН* засудила збройний напад КНДР проти Республіки Корея (РК) і закликала застосувати санкції щодо агресора. 27.06.1950 президент США *Г. Трумен* наказав амер. військам надати військову допомогу Армії РК і на поч. липня на пів почали прибувати ударні групи армії США. У серед. вересня 1950 війська ООН (військовики 15 держав, 70% амер. війська, 5% – союзники, решта – пд.-кор.) під командуванням ген. *Д. Макартура* спільно із підрозділами Армії РК, підтримані амер. десантом із р-ну Інчхону (Чемульпо), розпочали контрнаступ по всьому фронту (26.09 звільнили Сеул), перетнули 38-му паралель і до кін. листопада 1950 вийшли на лінію р. Ялуцзян поблизу кор.-кит. кордону. У цій ситуації у війну вступила армія китайських «добровольців» (регулярні частини армії КНР – чисельність 180 тис. осіб) на чолі з маршалом *Пен Дехуайєм*, повітряну підтримку яким надавав 64-й винищувальний корпус рад. ВПС (189 літаків). Внаслідок успішних бойових операцій протягом листопада 1950–січня 1951 кит. і пн.-кор. підрозділи зайняли Пхеньян (04.12), вступили на територію РК і 04.01 здобули Сеул. У критичний момент наступу військ комуніст. Китаю і КНДР президент *Г. Трумен* відхилив пропозицію застосувати проти противника тактичну ядерну зброю. Після кількомісячних кровопролитних боїв і травневого 1951 контрнаступу амер. військ лінія фронту стабілізувалася вздовж 38-ої паралелі. 1951–53 бойові дії на півострові набули позиційного характеру і відбувалися із змінним успіхом. Переговори про припинення вогню велися з липня 1951 (з перервами). 27.07.1953 у Панмінчжоні було парафоровано перемир'я, за умовами якого між двома країнами встановлювалася 4-кілометрова демілітаризована зона (приблизно по 38-й паралелі). Внаслідок бойових дій у ході К. в. загинуло 119 тис. солдатів і офіцерів військ ООН (у т. ч. 70 тис. військовиків Армії РК) та 1,5 млн бійців пн.-кор. армії та кит. військових формувань.

КОРЕНІЗАЦІЯ – політика рад. керівництва у сфері культурного і державного будівництва у 1920–30-х роках, офіційним завданням якої було проголошено стимулювання розвитку національних культур, гармонізацію міжнаціональних стосунків в СРСР, а реальною метою стала спроба більшовицького керівництва поставити під контроль процес нац. відродження в республіках. Формально К. спрямовувалася на те, щоб надати народам, об'єднаним в СРСР можливість розвинути свої нац. культури і мови. Ці ідеї стали основою рішень XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923), який затвердив політику К. як офіц. лінію партії та сформулював її основні положення: підготовка, виховання і висування кадрів корінної національності; врахування нац. чинників при формуванні парт. і держ. апарату; організація мережі навч. закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей; глибоке вивчення нац. історії, відродження і розвиток нац. традицій і культури. Український різновид політики К. одержав назву українізації. Проголошення політики К. було зумовлене зовн. і внутр. причинами: 1. К. мала за мету створити у світового співтовариства враження гармонійного і вільного розвитку рад. республік. Формуванню привабливого образу СРСР на міжнар. арені мало сприяти і державне піклування про нац. меншини. 2. Оскільки етнічна українська й білоруська території були поділені між різними державами, то врахування білор. і укр. чинників стало неодмінним елементом формування внутр. політики не лише СРСР, а й Польщі, Румунії, Чехословаччини. За цих обставин проголошення в СРСР політики К., основою якої було підкреслене піклування про представників різних національностей, мало на меті переконати білорусів і українців, які перебували за кордоном, у привабливості рад. моделі державності. Ідучи на цей крок, рад. керівництво враховувало також й те, що саме геополітичне положення Білорусії та України висувало в 1920–30-х роках «білоруське», а ще більшою мірою «українське» питання в епіцентр європ. міжнар. політики. 3. Політика К. була засобом знайти спільну мову з багатомільйонним селянством (Сталін неодноразово наголошував, що нац. питання – в основі своєї питання селянське), залучити на бік рад. влади нац. інтелігенцію. 4. К. давала змогу в перспективі зняти дедалі більшу суперечність між народними масами і парт., рад., госп. апаратом, що, у своїй масі, не розумів мови народу, не знав його звичаїв, культурних цінностей. 5. Політика К. була спробою більшов. керівництва очолити і поставити під контроль процес нац. відродження в республіках,

щоб його енергію й могутній потенціал спрямувати в русло соціаліст. будівництва. 6. К. мала зміцнити новоутворену державу – Радянський Союз: надання республікам прав «культурно-національної автономії», мало частково, компенсувати втрату ними політ. суверенітету. Наприкін. 1920-х років політика К., яка сприяла зростанню нац. самосвідомості та стрімкому розвитку нац. культур (цей процес назвали нац. відродженням), почала здавати позиції під тиском міцніючої команд.-адмін. системи. Остаточно К. була згорнута наприкін. 1930-х років.

О. Бойко (Ніжин).

КОРЕЯ – держава у Східній Азії, на Корейському п-ові (до 1910 – незалежна держава, 1910–45 – колонія Японії, від 1948 розділена на *Республіку Корею* і *Корейську Народну-Демократичну Республіку*).

На поч. ХХ ст. К. була спадковою абсолютною монархією. В екон. відношені К. належала до малорозвинених країн. Основою нац. промсті було мануфактурне виробництво, у торгівлі, транспорті та гірництві домінував іноз. капітал. Великі податки і орендна плата за користування землею розоряли селянство, яке складало основну соц. верству країни. Екон. труднощі та соц. криза призвели до появи у країні релігійно-містичної секти «тонхаків», члени якої 1903 підняли антиурядове постання. Користуючись слабкістю корейського уряду, Росія і Японія вимагали від Сеула прийняття вигідних для себе політ. рішень. Зіткнення інтересів Петербурга і Токіо у К. стало однією з причин *Російсько-японської війни 1904–05*, в якій перемогла Японія. 17.11.1905 Японія змусила корейського вана (правителя) Коджона (1852–1919) підписати із Японією «договір про покровительство», згідно із яким К. визнавала себе протекторатом. Країна була позбавлена права самостійно підтримувати зовнішньополіт. зв'язки. У К. з'явилися япон. резиденти і радники, які поступово встановили контроль над всіма сферами життя. Під тиском японців 21.01.1907 ван Коджон зрікся влади, передавши престол своєму синові Сунджону (1874–1926). Новий правитель країни погодився суттєво розширити повноваження япон. генерального резидента і розпустити корейську армію. 22.08.1910 ван підписав наступну угоду, якою добровільно передав суверенітет над К. япон. імператорові. К. була перетворена у генерал-губернаторство.

На п-ові встановлено жорсткий окупаційний режим. Вся влада, зокрема, законодавча і судова, перебувала у руках япон. генерал-губернатора. Для підтримання порядку на територію країни

увели 2 дивізії япон. армії, створили кілька баз ВМС і понад 1,5 тис. відділків поліції. Корейцям заборонено займатися будь-якою громадською діяльністю. Єдиний виняток був зроблений для релігійних товариств, найвпливовішим серед яких було «Чхондогьо» («Вчення небесного шляху»). У школах запроваджено заборону на вивчення корейської мови та історії. Офіц. мовою діловодства у країні стала японська. Для японців і корейців були створені окремі суди, діяли окремі магазини, готелі, транспорт тощо. Екон. підґрунтя япон. домінування у К. становили колонізаційні спілки і банки, яким передали майже всю землю. Корейські селяни сплачували япон. землевласникам кабальну орендну платню. Бл. 90 тис. япон. поміщиків володіли більшими земельними угіддями, ніж 2,5 млн найбідніших корейських селян. Втративши землю, корейці змушені були вести підсічно-вогневе господарство, розчищаючи нові поля. Багато корейців емігрувало, причому япон. уряд сприяв переселенню корейських колоністів до Маньчжурії.

Корейський патріотичний рух, що розвивався під егідою товариства «Чхондогьо», посилювався у 2-й пол. 1918 у зв'язку з екон. проблемами Японії. 01.03.1919 багатотисячні демонстрації відбулися у Сеулі, Пхеньяні та багатьох ін. містах країни. У сеульській демонстрації прийняло участь майже 300 тис осіб, що скандували антияпон. гасла. Спроба поліції силою розігнати демонстрацію, спричинила числені сутички з демонстрантами. 05.03 у Сеулі розпочалися вуличні бої. Озброєні сокирами, серпами, мотиками, а подекуди просто палицями і камінням, корейці нападали на японців, намагалися громити державні установи. За офіц. даними, упродовж березня–травня 1919 антияпон. виступи пройшли в 211 з 218 повітів К. Загальна кількість учасників антияпон. руху досягнула 2 млн осіб. Зіткнення між корейцями і японцями відбулися навіть за межами п-ва, у тих регіонах, де корейські та японські емігранти проживали поруч – у рос. Примор'ї та Пн.-Сх. Китаї. Япон. армія дуже жорстко придушила повстанський рух. Масові вбивства і тортури захоплених у полон повстанців викликали розголос у цілому світі. Кілька чільних діячів кор. незалежницького руху створили у Шанхаї еміграційний уряд, який очолив Лі Син Ман (1875–1965). Згодом еміграційний уряд К. перебрався до США.

Незважаючи на успішне придушення народних виступів, японці були змушені вдатися до певної лібералізації окупац. режиму. Токіо оголосив про початок «культурного управління» К. Ген.-губернатор Йосіміті Хазегава (1850–1924), на якого Токіо поклав відповідальність за спалах

насильства, був замінений на посаді бароном Макото Сайто (1858–1936). Новий правитель К. запровадив низку реформ, що полягали у спрощенні судочинства, обмеженні повноважень жандармерії, а також відміні законодавство про колонізаційні спілки. Ці зміни дещо покращили становище нац. корейської пром-сті. Під час страшної засухи влітку 1919 япон. уряд виділив 1 млн ієн для купівлі хліба голодуючим. Для послаблення соц. незадоволення місцевого населення, японці дозволили створити профспілки. 1922 у Чінджу (провінція Пд. Кьонсан) відбувся I з'їзд корейців-орендаторів землі. 1924 був заснований Всекорейський робітн.-селян. союз, а також загальнокор. молодіжну і жіночу орг-ції. У серед. 1920-х роках у К. почала поширюватися комуністична ідеологія. 1925, за активної участі діячів Комінтерну некорейського походження, у Сеулі була створена Комуністична партія Кореї (КПК). У наступні роки корейські комуністи підписали угоду про спільні дії з нац.-патріотичним фронтом «Сінганхве» («Товариство спільних дій»). Незадоволена цим кроком Москва 1928 наказала розпустити КПК.

Після япон. окупації 1931 Маньчжурії, та створення там наступного року маріонеткової держави Маньчжоу-го, Японія об'єднала її у єдиний екон. комплекс із К. На території К. швидкими темпами розпочалося будівництво стратегічних пром. об'єктів. Японці збудували сучасні металургійний комбінат у Чхонджіні та хімічне підприємство в Хиннамі, а також низку ін. закладів і споруд пром. інфраструктури. Протягом 1930-х років різко зросли япон. капіталовкладення у корейську економіку. Згодом, під час Другої світової війни, К. виробляла 1/3 усієї необхідної для япон. армії продукції. Протягом 1930-х років япон. адм-ція проводили у К. широку пропагандистську кампанію, скеровану на формування лояльного ставлення місцевого населення до окупаційного режиму. Зокрема, були оголошені плани надати К. автономію, консультативні зібрання в провінціях перетворено в органи місцевого самоврядування, пропагувалися ідеї паназіатизму, спільності історичної долі кор. і япон. народів. Корейців почали ширше залучати до роботи на пром. об'єктах.

Корейський антияпонський рух в 1930-х роках мав головно комуністичне забарвлення. 1931–34 на території Пн.-Сх. Китаю за активної підтримки кит. і рад. комуністів почали формуватися корейські партизанські загони. 1936 корейці створили у Китаї Товариство відродження вітчизни, почали видавати журнали і газети корейською мовою. 1937–40 корейські партизани час від часу здійснювали рейди на території К. Осн. партизанські бази

кор. комуністів знаходилися у Китаї. Після того, як 1941 япон. війська зуміли розсіяти більшість кор. партизанських сил, антияпон. рух продовжувався у формі окремих актів саботажу і диверсій. Починаючи від 1942, япон. командування почало набирати корейців до япон. армії.

Розглядаючи корейське питання на *Каїрській конференції 1943* і *Потсдамській конференції 1945*, держави-лідери *Антигітлерівської коаліції* підтвердили намір звільнивши Корейський пів-ів з-під япон. окупації, сприяти створенню єдиної незалежної К. Для роззброєння япон. військ країна була розділена союзниками вздовж 38-ої паралелі, яка визначала зони дій рад. і брит.-амер. військ. Південну частину площею 99 тис. км² із населенням 20 млн осіб наприкін. війни зайняли війська США, а північну – площею 121 тис. км² з 10 млн мешканців – армія СРСР. У пн. частині були розташовані більшість пром. підприємств, проте на півдні зосереджувалася головна частина придатних до обробітку земель країни. Поділ країни на зони окупації був підтверджений актом про капітуляцію Японії від 02.09.1945. Під патронатом ООН розпочалися переговори про об'єднання країни, які завершилися безрезультатно. СРСР і США в односторонньому порядку сприяли створенню на півночі та на півдні п-ва сепаратних урядів. У цій ситуації, організовані та контрольовані спеціальною комісією ООН, вибори до спільних для обох частин країни Установчих Зборів відбулися 10.05.1948 лише на півдні К. Однак й там вони пройшли з численними порушеннями і їх бойкотували ліві партії. Рад. окупаційна влада не допустила представників ООН, що мали стежити за перебігом виборів на Пн. пів-ва. 15.08.1948 була проголошена Республіка Корея, зі столицею у Сеулі. На чолі уряду, який був визнаний на Заході єдиним повноважним представником об'єднаної Кореї, став Лі Син Ман. У відповідь у пн. частині пів-ва у серпні 1949 були скликані Верховні народні збори. У кін. 1949 з півдня Корейського пів-ва були евакуйовані амер. війська. Виведення із країни армійських підрозділів США активізувало прокомуністичні сили. Хоча Лі Син Ман заборонив партії комуністичного спрямування, все одно на парламентських виборах у травні 1950 майже 60% місць у парламенті вибороли незалежні депутати, що, у своїй більшості, були опозиційно налаштовані до уряду. Не бажаючи допустити їх до роботи в законодавчому органі країни, президент віддав наказ почати переслідування своїх політ. противників. Частина пд.-кор. парламентарів змушена була тікати на північ Корейського пів-ва. Тим часом на півночі К., за підтримки рад. окупаційних властей, владу захопив маловідомий у країні, колишній капітан Рад. армії, *Кім Ір Сен* (1912–94). Усунувши

від влади, звинуваченого в зраді місцевого комуністичного лідера Пак Хон Йонга (1900–56), Кім Ір Сен розпочав політичні репресії проти його прибічників. 09.09.1948 Кім Ір Сен оголосив про створення Корейської Народно-Демократичної республіки (КНДР) зі столицею в Сеулі, яку на той час контролював уряд Лі Син Мана. У КНДР швидко встановився тоталітарний режим, а заснована 1946 правляча Трудова партія Кореї (ТПК) стала єдиною партією країни. 12.09.1948 СРСР встановив дипл. стосунки із КНДР.

Відкритий виклик проамер. режимові Пд. Кореї швидко призвів до сутичок вздовж демаркаційної лінії. Лише протягом 1949 на демаркаційній лінії відбулося 1 836 збройних інцидентів. Ще восени 1948 на півдні країни почалося, інспіроване Кім Ір Сенем, комуністичне повстання. У грудні 1949 рад. війська покинули територію Пн. Кореї, попередньо передавши велику кількість свого і япон. трофейного озброєння кор. комуністам. На пн. пів-ва була створена 250-тисячна армія, значна частина якої мала бойовий досвід, здобутий під час громадянської війни у Китаї (корейці становили близько 20% особового складу сформованих у Маньчжурії сил *Мао Цзедуна*).

Розвиток міжнар. ситуації у кін. 1940-х років створив у рад. керівництва враження про початок загального відступу Заходу. Пасивна позиція США під час *Берліну блокади 1948–49*, відсутність реакції на захоплення влади комуністами у Чехословаччині та Китаї, схилили комуністичний режим Пн. Кореї, що діяв у порозумінні з Москвою, до військового вирішення «корейського питання». На той час Сполучені Штати скоротили свої збройні сили з 8,2 млн солдатів до 670 тис., а в безпосередній близькості від кор. кордонів у Японії розташовувалося лише 36 тис. військовиків США. Пд.-кор. армія налічувала 98 тис. солдатів і майже зовсім не мала авіації, танків та важкої артилерії. Тим часом, режим Кім Ір Сена зосередив на 38-й паралелі 223-тис. армію з 120 танками і 180 літаками. 25.06.1950 без оголошення війни армія Пн. Кореї вторглася на територію свого південного сусіда. Уже на третій день боїв війська комуністів захопили Сеул, а ще через певний час – до 90% території країни. Нездатна чинити організований і ефективний опір пд.-кор. армія безладно відступала. Лі Син Ман звернувся до ООН зі скаргою на агресію КНДР. Скориставшись відсутністю на засіданнях Ради Безпеки ООН представника СРСР, який бойкотував роботу Ради через невизнання орг-цією представника КНР, США вдалося затвердити рішення про надання урядові Лі Син Мана військової допомоги. ООН визнала Пн. Корею агресором. До К. був висланий міжнар.

контингент, що складався із вояків 17 держав під командуванням амер. ген. Д. *Макартура* (1880–1964). Негайна висадка, сформованого переважно з амер. солдатів, десанту у порту Пусан врятувала Пд. Корею від поразки. Проте вже перші бої з комуністами показали марні надії командування міжнар. сил на швидку перемогу – військам Пн. Кореї вдалося розгромити цілу дивізію армії США, причому її командир Вільям Ф. Дін (1899–1981) потрапив у полон. Фронт стабілізувався навколо Пусану, де пд.-кор. і амер. війська утримували невеличкий плацдарм. У серед. вересня 1950 амер. командування провело десантну операцію у р-ні Інчхона (Чемульпо), глибоко у тилу військ Кім Ір Сена, водночас розпочавши контрнаступ з пусанського плацдарму. 15–16.09.1950 в Інчхоні висадилося 45 тис. амер. солдатів і офіцерів. Оточивши пн.-кор. армію, яка значною мірою втратила свої бойові якості через заміну набраних на півночі пів-ва солдатів насильно мобілізованими мешканцями півдня, міжнар. сили здобули перемогу. Війська Кім Ір Сена втратили майже 200 тис. чол. убитими і 135 тис. полоненими. 26.09 амер. підрозділи звільнили Сеул. Не очікуючи на дозвіл ООН, 30.09.1950 амер. частини перетнули демаркаційну лінію по 38-й паралелі й розпочали бої на території КНДР. Раптовим ударом парашутного десанту 20.10. був захоплений Пхеньян. Кім Ір Сен устиг евакуюватися у важкодоступний р-н на кит. кордоні, виславши перед втечею до Д. Макартура ультиматум з вимогами безумовної капітуляції.

Після того, як 21.10.1950 7-й полк 6-ої дивізії пд.-кор. армії вийшов на кордон із Китаєм по р. Ялу, на розгром армії кор. комуністів різко відреагував Китай. Зробивши кілька туманних попереджень, 25.10.1950 кит. армія під командуванням *Пен Дехуая*, загальною кількістю понад півмільйона чоловік, перейшла кордон і вступила в бій з військами США. З огляду на надзвичайну чисельну перевагу противника, сили ООН змушені були відступати. У багатьох місцевостях оточені амер. підрозділи доводилося евакуювати морем. Здійснена амер. командуванням у листопаді 1950 спроба контратакувати кит. частини, завершилася повним провалом й наступ комуністичних сил продовжувався. 05.12.1950 впав Пхеньян, а 04.01.1951 комуністи вдруге за час війни захопили Сеул. Китайське втручання в конфлікт поставило людство на грань світової війни. Виступаючи 30.11.1950 перед журналістами, президент США Г. Трумен оголосив про можливість використання проти агресора ядерної зброї. У відповідь Й. *Сталін* наказав сконцентрувати на кор. кордоні 5 рад. дивізій. У бойових діях на території К. при-

ймав участь рад. винищувальний авіакорпус під командуванням І. Кожедуба. Рад. літаки, що брали участь у боях із амер. ВПС, мали пн.-кор. опізнавальні знаки. У сухопутних частинах КНДР служили численні рад. радники, а також технічні фахівці. Загалом, у ході війни на Корейському півночі, на боці КНДР воювали 40 тис. рад. солдатів і офіцерів.

24.03.1951 Д. Макартур зажадав надання допомоги гомінданівським військам на Тайвані, аби вони могли висадитися в континентальному Китаї й, таким чином, відволікти сили кит. комуністів із корейського театру бойових дій. Крім цього, генерал виступав за нанесення ядерних ударів по Маньчжурії, де було зосереджено головний пром. потенціал КНР. Публічні виступи ген. Д. Макарура, який, застерігаючи перед світовим наступом комунізму, вимагав припинення політики «обмеженої війни», стали причиною його відставки. У серед. квітня 1951 амер. військам вдалося відбити Сеул і лінія фронту стабілізувалася приблизно на тому ж місці, звідки розпочалися бойові дії. На пропозицію рад. представника в ООН, у липні 1951 у Кесонгу розпочалися мирні переговори (згодом продовжилися в Панминчжоні). Хоча досить швидко були вирішені терит. проблеми (лінією розмежування залишалася 38-ма паралель), з остаточним заключенням миру зволікали. Проблема полягала у вирішенні долі полонених, яких США не бажало видавати комуністам. США заявили, що майже 50 тис. полонених китайців і корейців не бажать повертатися додому. Врешті-решт сторони домовилися обмінятися полоненими за посередництва Індії. 27.07.1953 між Республікою Корея і КНДР було підписано перемир'я. Сторони визнавали тимчасовою лінією розмежування 38-ту паралель, вздовж якої встановлювалася нейтральна смуга шириною 4 км. Упродовж усього перебігу переговорів тривали бої, у яких загалом загинуло майже 50% усіх убитих під час збройного конфлікту солдатів. У результаті війни загинули 520 тис. мешканців півночі й 415 тис. жителів півдня К., бл. 210 тис. китайців, 36 574 американців, бл. 3 тис. солдатів і офіцерів із військових контингентів ін. країн, що брали участь у війні на боці Пд. Кореї (найбільше брит. – 1109, турки – 741 та канад. – 516). Серед рад. військових, що воювали в К., за офіц. дан., загинуло 315 осіб. Остаточне мирне врегулювання на Корейському північчю мало відбутися на скликаній у Швейцарії багатосторонній мирній конференції. Однак, всі спроби досягнути угоди щодо можливого об'єднання К. здійснені на Женевській конференції 26.04–16.06.1954 виявилися безуспішними. У результаті війни 1950–53 на Корейському пів-

твердилися два політичні режими: Республіка Корея (РК) і Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР; див. також *Корейська війна 1950–53*).

Республіка Корея (Південна Корея) – держава в Східній Азії, на пд. Корейського п-ова (на південь від 38-ої паралелі). Межує з КНДР. Вихід до Японського і Жовтого морів. Загальна площа: 99 тис. км². Чисельність населення: 51 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: корейці – 99%, китайці. Релігійний склад населення: християни – 49%, буддисти – 47%, конфуціанці – 3%. Держ. мова: корейська. Форма держ. правління: парламентарно-президентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Сеул. Адмін.-терит. поділ: 9 провінцій і міста центр. підпорядкування (Сеул і Пусан). Глава держави: президент. Законодавча влада: однопалатні Національні Збори. Найвищий орган виконавчої влади: Державна Рада, яку очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: вон Пд. Кореї (100 чонів).

Після завершення бойових дій на п-ові уряд Лі Син Мана (05.08.1952 переобраний на черговий президентський термін), покликаючись на існування потенційної небезпеки нового комуністичного вторгнення, встановив у Пд. Кореї жорсткий авторитарний режим. 1954 Лі Син Ман ініціював запровадження змін до Конституції, які посилили повноваження президента й обмежили прерогативи уряду і парламенту. У країні встановлена цензура преси, система нагляду за політ. партіями і проведенням масових зібрань. Разом із значним обмеженням особистих свобод і волюнтариськими методами правління, Лі Син Ман вдався до широкої лібералізації екон. життя. Ще 1950 у РК почалася земельна реформа. Викуплені державою у поміщиків землі розділили між 900 тис. пд.-кор. селян. 1953 був прийнятий, розроблений амер. фахівцями, «План Натана», що мав забезпечити країні швидке екон. зростання і залучення інвестицій у пром-сть. Чергові президентські вибори 15.05.1956 відбулися зі значними порушеннями, унаслідок чого Лі Син Ман залишився на посту президента. 1958, порушивши парламентські процедури, він ініціював прийняття нової редакції закону про державну безпеку. Дедалі більше виявляючи нетерпимість не тільки до комуністичної ідеології, але й до будь-якої іншої точки зору, що не співпадала із його власною, Лі Син Ман заборонив діяльність майже всіх опозиційних партій. Єдиною опозиційною силою, що діяла в Пд. Кореї легально, у кін. 1950-х років залишилася Демократична партія (ДП). Президентські вибори 15.03.1960 знову супроводжувалися численними випадками

фальсифікацій з боку влади. Один із противників Лі Син Мана, що мав намір висунути свою кандидатуру на виборах був оголошений комуністом і страчений, інший – несподівано помер. У країні почалися акції протесту, під час збройного розгону яких загинуло 125 осіб. 26.04.1960 Лі Син Ман під тиском виступів опозиції, незадоволеної авторитарними методами управління країною і фальсифікацією результатів президентських виборів, змушений був піти у відставку. У червні 1960 відбулися парламентські вибори, на яких перемогла ДП. Парламент країни обрав президентом відомого діяча опозиції Юн Бо Сон (1897–1990), за якого проголосувало 208 із 288 депутатів.

Новий уряд не зміг стабілізувати ситуації, у країні продовжувалися масові демонстрації та страйки. У цій ситуації, покликаючись на потребу відновлення порядку в країні, 16.05.1961 група військових на чолі з ген. Пак Чон Хі (1917–79) встановила у РК ще жорсткіший, ніж раніше, політичний режим. Почався тривалий період керівництва Пн. Коресю військовими (1961–1987). У країні запроваджено надзвичайний стан, були розпущені всі політ. партії та парламент, а також обмежені дем. свободи. Уряд Пак Чон Хі заявив, що влада цивільним буде передана після загальних виборів 1963. У грудні 1962 на всенародному референдумі був схвалений новий варіант Конституції, який посилював режим особистої влади президента. 01.01.1963 у Пд. Кореї знову дозволено діяльність політ. партій. На президентських виборах у жовтні 1963 з незначною перевагою над Юн Бо Соном переміг Пак Чон Хі (46,6% проти 45,1%), який згодом був переобраний на президентський пост 1967, 1972 і 1978. Для того, аби приборкати опозиційний рух, 17.10.1972 Пак Чон Хі знову запровадив у країні надзвичайний стан.

Від поч. 1960-х років пріоритетним напрямком екон. розвитку Пд. Кореї стали ті галузі господарства, які могли виробляти конкурентноспроможну на зовн. ринках продукцію. Завдяки порівняно дешевій робочій силі та значним зарубіжним інвестиціям РК зуміла завоювати не лише значну частину регіонального ринку, але й ринки в ін. частинах світу. У кін. 1960-х – на поч. 1970-х років Пд. Корея розпочала активні заходи у напрямку створення самостійних високотехнологічних наукових розробок у науковомістких галузях пром-сті. Уряд контролював і усіляко підтримував заходи, спрямовані на розвиток нац. пром-сті. Отримуючи державну підтримку, економіка країни почала швидко зростати. Реальний нац. прибуток у перерахунку на душу населення 1961–78 збільшився на 240%. Швидке екон. зростання спричинило міграцію жителів Пд. Кореї до міст,

що частково зняло напругу в земельному питанні на селі. У країні відбулося «Корейське економічне диво», яка полягало у швидкому розвитку експортноорієнтованих високотехнологічних галузей економіки, стрімкому розвитку освіти, швидкій урбанізації та модернізації.

Однак, вже у кін. 1970-х років у економіці знову з'явилися кризові явища. Зростання інфляції та проблеми у деяких галузях економіки викликали нову хвилю антиурядових виступів. У жовтні 1979 у Пусані та Масані для розгону маніфестантів уряд застосував силу. 27.10.1979 під час сварки у президентському кабінеті Пак Чон Хі був вбитий начальником пд.-кор. розвідки (убивця пояснив свій вчинок патріотичними мотивами, оскільки, на його думку, президент створював перешкоди для розвитку демократії). Обов'язки керівника держави передано прем'єру, але невдовзі у країні стався наступний військовий переворот. 12.12.1979 ген. Чон Ду Хван (р. н. 1931), що командував військами державної безпеки, без санкції в. о. президента, наказав підпорядкованим йому підрозділам зайняти урядові будинки і заарештувати кількох чільних посадовців і генералів. Активним учасником перевороту став ген. Ро Де У (р. н. 1932). Переворот не вирішив численних проблем країни. У великих містах Пд. Кореї продовжувалися виступи студентів, що вимагали демократичних змін. У травні 1980 за наказом Чон Ду Хвана розстріляно студентську опозиційну демонстрацію у Кванджу, причому 165 демонстрантів загинули. Жорстокими репресіями антиурядові виступи вдалося придушити.

Після того, як у серпні 1980 Чон Ду Хван обрали президентом, надзвичайний стан у країні був відмінений (січень 1981). У квітні 1981 у Пд. Корея почала діяти нова Конституція (прийнята на референдумі 22.10.1980). Для створення соц. бази правлячого режиму засновано Демократична партія справедливості (ДПС), яка задекларувала повну підтримку політиці Чон Ду Хвана. Подією, яка на певний час відвернула увагу населення від внутрішньополіт. проблем та консолідувала південнокорейське суспільство, стало знищення рад. винищувачем 01.09.1983 у р-ні Сахаліну пд.-кор. літака «Боїнг 747» із пасажирами на борту. Наступний етап опозиційного руху почався у РК в січні 1987, після того, як в поліційній дільниці від катувань помер один із затриманих правоохоронцями студентів. Упродовж майже цілого року у країні відбувалися демонстрації та антиурядові мітинги. У кін. 1987 Чон Ду Хвана на посту президента змінив його близький приятель Ро Де У, який переміг на прямих президентських виборах 16.12.1987 як кандидат від проурядової ДПС,

набравши 35,8%. Його найближчий конкурент, представник Об'єднаної демократичної партії Кім Ён Сам (1927 р. н.), отримав 27,5% голосів.

Певна лібералізація режиму почалася у пер. пол. 1988, коли у зв'язку із запланованими у Сеулі Олімпійськими іграми, урядові довелося запровадити загальнообов'язкові дем. свободи. 25.02.1988 вступила в дію нова Конституція, яка перерозподілила владні повноваження – посилила роль парламенту, запровадила всезагальні вибори, оголосила гарантії дем. свобод. У тому ж році, значною мірою завдяки міжнар. тиску, Ро Де У довелося звільнити частину політв'язнів і дозволити легальну політичну діяльність опозиції. Найвпливовішими партіями в країні, поряд із правлячою, стали Демократична партія за воз'єднання (ДПВ) та Партія миру і демократії (ПМД). За результатами виборів 1988 саме ці сили отримали більшість з 299 місць парламенту (ДПС – 125, ПМД – 70 і ДПВ – 59 мандатів). У січні 1990 ДПС, яку очолював сам Ро Де У, саморозпустилася, а з її колишніх членів із залученням представників двох найвпливовіших опозиційних партій створено Демократичну ліберальну партію (ДЛП), до якої вступив й Кім Ён Сам. У результаті ця партія змогла контролювати 2/3 всіх місць у парламенті (218 із 300). Першим цивільним лідером країни за понад 30-річний період у лютому 1993 став Кім Ён Сам, який за підтримки ДЛП на прямих президентських виборах 18.12.1992 набрав 42% голосів. Новий президент розпочав політику екон. санації Пд. Кореї. За звинуваченнями у корупції та фінансових махінаціях позбулися своїх посад понад 3 000 чиновників і підприємців. У серпні 1996 ген. Чон Ду Хван і ген. Ро Де У за військовий переворот 1979 та розстріл студентської маніфестації 1980 у Кванджу, засудили, відповідно, до пожиттєвого ув'язнення і 17 років в'язниці. У сфері зовн. політики Кім Ён Сам розпочав політ. діалог із Пн. Кореєю. 1990 були налагоджені повномасштабні дипл. стосунки із СРСР, а 1995 – із КНР.

На чергових президентських виборах 19.12.1997 переміг лідер опозиції та довголітній борець із військовими режимами Кім Де Чжун (1925–2009), що набрав 40,3% голосів виборців. 72-літній політик неодноразово сидів у тюрмі, жив в еміграції у США і Японії, звідки 1973 був викрадений пд.-кор. спецслужбами і таємно доставлений до Сеула. 1980 Кім Де Чжун засудили до смертної кари, яку згодом замінили довічним ув'язненням. Незважаючи на це, вже одним з перших своїх розпоряджень новообраний президент амністував Чон Ду Хвана і Ро Де У. Цей крок мав послужити справі нац. примирення. Безпосередньо перед вступом Кім Де Чжуна на пост президента, країну

вразила фін.-екон. криза 1997–98. Зорієнтована на зовн. ринки РК виявилася дуже вразливою на коливання в міжнар. фін.-кредитній сфері. Амбітні плани пд.-кор. компаній з завоювання нових ринків призвели до невиправдано стрімкого зростання котування акцій окремих підприємств, а ризиковані біржові операції спричинили колосальну фін. кризу. Упродовж листопада–грудня 1997 пд.-кор. грошова одиниця втратила половину своєї вартості, а державний борг країни сягнув 200 млрд дол. США. Збанкрутувало багато підприємств, збільшилося безробіття. Для стабілізації її фін.-банк. сфери МВФ позичив Пд. Кореї 57 млрд дол. Надана допомога стала найбільшою одноразовою допомогою у всій попередній історії міжнар. фін. інституцій. Завдяки допомозі МВФ адміністрація Кім Де Чжуна зуміла відновити економічне зростання. Після падіння економіки на 5,8% (1998), вже наступного року ВВП РК зріс на 10,2%.

У відносинах із Пн. Кореєю Кім Де Чжун запропонував ідею «Сонячної політики» – широкої економічної, соціальної та культурної співпраці із пн. сусідом, що у віддаленій перспективі мало створити умови для об'єднання двох держав. У рамках цієї політики 2000, під час зустрічі у Пхеньяні, Кім Де Чжун і Кім Чен Ір уклали угоду про відкриття залізничного і автомобільного сполучення між обома частинами пів-ва, об'єднання розлучених війною 1950–53 сімей, а також підписали декларацію примирення. Після цього пд.-кор. фірми почали здійснювати інвестування пром. підприємств у КНДР.

У грудні 2002 президентом РК обрали кандидата Дем. партії нового тисячоліття Ро Му Хен (1946–2009), який набрав 48,9% голосів. Новий президент, юрист за освітою, був відомий своїми лівими поглядами і висловлюваннями про бажаність зближення із Пн. Кореєю. Продовжуючи «Сонячну політику» Ро Му Хен водночас активно розвивав відносини РК із ін. країнами пд.-сх. Азії. У березні 2004 Національна Асамблея проголосувала за імпічмент президента, звинувачуючи його у корупції та порушеннях виборчого законодавства. Однак той через суд зумів у травні того ж року скасувати парламентське рішення. Вже полишивши президентський пост, у травні 2009 Ро Му Хен, проти якого почали розслідування за звинуваченнями у корупції, учинив самогубство стрибнувши у провалля.

У президентських виборах 19.12.2007 переміг висуванець Партії великої країни (колишня ДЛП), бізнесмен-консерватор Лі Мьон Бак (р. н. 1941), який набрав 48,7% голосів виборців. Його екон. програма отримала назву «Плану 747» (полягав у досягненні щорічного зростання економіки

принаймні на 7%, збільшення ВВП у перерахунку на душу населення до 40 тис. доларів США, перетворення РК у сьому економіку світу). Програма не була реалізована, але президент заявив, що цьому завадила світова екон. криза 2008–09. У жовтні 2018 колишнього президента засудили до 15 років ув'язнення за звинуваченнями у корупції.

Незважаючи на уповільнення екон. росту, на парламентських виборах 11.04.2012 пропрезидентська партія «Вільна Корея» (колишня «Партія великої країни», яка черговий раз змінила назву) отримала 152 із 300 депутатських місць у парламенті. Свій успіх партія закріпила у грудні 2012, коли її висуванеця Пак Кин Хе (р. н. 1952), донька колишнього військового диктатора і президента Пак Чон Хі перемогла на президент. виборах із результатом 51,5% голосів виборців. Як президент РК Пак Кин Хе почала реалізацію лівопопулістських програм «Креативна економіка» і «Ліквідації 4 головних соціальних хвороб» (сексуального насилля, насилля у сім'ї, насилля в школі та споживання шкідливих продуктів). Президентські повноваження Пак Кин Хе були скасовані у результаті імпічменту, голосування щодо якого відбулося в парламенті країни 09.12.2017 (за імпічмент проголосували 234 із 300 депутатів). Приводом до усунення від влади стало те, що президент ділилася конфіденційною інформацією зі своєю подругою та сприяла отриманню її приватними фондами пожертвувань від бізнесу (подруга не мала права доступу до державних таємниць). За звинуваченнями у корупції, зловживанні владою і розголошенні держ. таємниці, 06.04.2018 Пак Кин Хе засудили до 24 років ув'язнення і штарфу в 18 млрд вон.

На дотермінових президентських виборах 09.05.2017 президентом Республіки Корея обрали представника Спільної демократичної партії (колишньої Демократичної) Мун Чже Іна (нар. 1953), який набрав 41% голосів. Новий лідер країни відзначився стриманістю щодо стратегічного союзника (висловився проти планів США розмістити у Південній Кореї елементи системи ПРО) та прихильністю до Пн. Кореї. У вересні 2018 Пак Кин Хе здійснив візит до КНДР, де підписав домовленості скеровані на деескалацію військової напруженості на півострові. Символічним свідченням початку нормалізації відносин між двома Кореями стала домовленість про спільну заявку на проведення Олімпійських ігор 2032.

Корейська Народна-Демократична Республіка (Північна Корея), держава в Східній Азії, у пн. частині Корейського п-ова (на північ від 38-ої паралелі). Межує з КНР, Росією і Республікою Корея. Вихід до Японського і Жовтого морів. Загальна

площа: 122 тис. км². Чисельність населення: 25,5 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: корейці – 99%, китайці. Релігійний склад населення: буддисти, конфуціанці, християни. Держ. мова: корейська. Форма держ. правління: комуністичний режим (соціалістична республіка). Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Пхеньян. Адмін.-терит. поділ: 9 провінцій. Законодавча влада: однопалатний парламент – Верховні Народні Збори, які маєть постійно діючий орган – Президію. Найвищий орган виконавчої влади: Державна Рада (кабінет міністрів). грошова одиниця: вон (100 чонів).

Пн. Корея розвивалася за комуністичною моделлю екон. і політ. розвитку. До серед. 1950-х років був майже повністю націоналізований пром. сектор економіки, а в с/г колективізовані 3/4 всіх приватних господарств. Упродовж 1950–60-х років КНДР отримувала суттєву екон. допомогу від СРСР, КНР та ін. соціалістичних країн. Пн. Корея запровадила систему перспективного планування. 1954–56 здійснена програма «трирічної відбудови», а згодом реалізований п'ятилітній (1957–61) і три семилітні плани екон. розвитку – 1961–67, 1978–84, 1987–94. Політ. розвиток країни характеризувався укріпленням однопартійної тоталітарної системи. Протягом 1953–56 Кім Ір Сен почергово ліквідував кілька фракційних груп всередині правлячої Трудової партії Кореї. Репресій зазнали корейці – вихідці із Китаю, СРСР, а також колишні підпільники, що діяли під час япон. окупації на території Корейського п-ова. Єдиною групою у партійному керівництві країни, якій довіряв лідер КНДР, залишилися колишні партизани, з якими йому доводилося воювати. Згодом підраховано, що в ході партійних «чисток» 1950-х років загинуло більше пн.-кор. генералів, ніж під час війни 1950–53, а серед 22 членів першого уряду Пн. Кореї 17 осіб розстріляно або й вбито без суду й слідства.

Вже у 1950-х роках Пн. Корея, частково свідомо, а частково через одіозність свого політ. режиму, потрапила у зовнішньополіт. ізоляцію. Добрі стосунки Пхеньян зберігав лише із країнами соціалістичного блоку. У період загострення протиріч у рад.-кит. стосунках у 1960-х роках КНДР підтримала КНР. Однак, вже 1966, після початку «Культурної революції», Кім Ір Сен заявив, що країна надалі розвиватиметься своїм особливим шляхом. Ідеологічним підґрунтям незалежного політ. курсу стала теорія «чучхе» (з кор. – «самостійність», «опора на власні сили»). Реалізація ідей «чучхе» на практиці призвела до невиправданого зростання витрат на створення неіснуючих раніше у країні галузей економіки і виробництво менш якісних і ефектив-

них, ніж іноземні аналоги, але власних, товарів. Втілення у життя ідеології «чучхе» призвело до вповільнення темпів екон. розвитку Пн. Кореї, а зрештою і до кризових явищ. 27.12.1972 КНДР прийняла Конституцію, яка закріпила теорію «чучхе» у статусі офіційної ідеології. Лідери Пн. Кореї твердили, що на поч. 1970-х років у країні вже було збудовано соціалістичне суспільство. Конституція запровадила пост президента, який зайняв Кім Ір Сен. У жовтні 1980 напівофіційним спадкоємцем Кім Ір Сена став його син Кім Чен Ір (1941–2011).

Характерними рисами сусп. життя Пн. Кореї 1970–80-х роках стали культ особи Кім Ір Сена і надзвичайна регламентація всіх сторін життя простих корейців. Безупинне вихваляння «великого вождя» часто набирало карикатурних форм. Чітко визначений спец. правилами щоденний побут мешканців КНДР доповнювався тотальною системою ідеологічного виховання і поширеною практикою взаємних доносів на «неблагонадійних». Після смерті Кім Ір Сена (08.07.1994), як й очікувалося, новим лідером країни став його син – Кім Чен Ір. У Пн. Кореї оголошено трирічний траур, після закінчення якого Кім Чен Ір запровадив нове літочислення, що веде свій відлік від дня народження попереднього комуністичного лідера (15.04.1912). Цей день проголошено Днем Сонця – найбільшим нац. святом країни.

Наприкін. 1980-х – на поч. 1990-х років КНДР почала відчувати суттєві проблеми з продуктами харчування, які частково були спричинені пожежами і засухами, що знищили частину урожаїв, але більшою мірою – винятково неефективним веденням господарства. За оцінками міжнар. гуманітарних орг-цій 1996–97 у Пн. Кореї голодувало майже 2 млн осіб, принаймні 500 тис. з яких померло (за оцінками ООН жертв було 2 млн). 1997 Японія і Пд. Корея почали надавати КНДР гуманітарну допомогу продуктами харчування. Показником ставлення населення Пн. Кореї до комуністичного режиму стали постійні втечі корейців із КНДР до Пд. Кореї, Китаю і Росії. У кін. 1990-х років із КНДР втекло кілька високопоставлених комуністичних функціонерів і військових, серед яких навіть член ЦК, один із чільних партійних ідеологів і авторів теорії «чучхе» Хван Ян Йоп (1923–2010). Утримуючи четверту у світі за чисельністю особового складу армію (понад 1,1 млн солдат і офіцерів), пн.-кор. уряд не полишав надію на силовий сценарій об'єднання п-ва. Значну частку свого скромного бюджету КНДР у 1990-х роках витратила на озброєння. Від серед. 1980-х років Пхеньян проводив розробку власної ядерної зброї та ракетноносіїв. У жовтні 1994, опинившись перед лицем екон. колапсу, корейські

комуністи погодилися згорнути ядерну програму, демонтувати два недобудовані графітні реактори та підприємства зі збагачення урану. За це США обіцяли профінансувати будівництво двох ядерних реакторів на легкій воді й щорічно поставляти КНДР по 500 тис. тонн паливного мазуту. Оскільки США не виконали своїх обіцянок (реактори не були збудовані), наприкін. 1990-х років Пхеньян відмовився допускати на свої секретні об'єкти міжнар. спостерігачів і відновив програму ядерних досліджень. Одночасно з ядерною програмою КНДР розробляла балістичні ракети стратегічного призначення. 31.08.1998 успішно випробувано ракету середньої дальності, здатна вразити будь-яку точку Пд. Кореї та Японії. 10.02.2005 КНДР офіційно заявила про створення ядерної зброї, а 09.10.2006 провела перші ядерні випробування. Цей крок призвів до посилення міжнародної ізоляції країни, зокрема створено бюрократичні перешкоди для приватних переказів коштів у Пн. Корею та припинено частину програм гуманітарної допомоги.

Після розпаду СРСР єдиним ідеологічно спорідненим союзником Пхеньяну залишився Китай. Незважаючи на послаблення міжнародних позицій Пн. Корея не припинила політики жорсткої конфронтації із РК. 1996–98 на південь Корейського п-ова кілька разів намагалися пробратися пн.-кор. диверсанти. 22.06.1998 у ситі пд.-кор. рибалок потрапив військовий підводний човен з пн.-кор. диверсантами (не бажаючи здаватися у полон командир корабля перестріляв свій екіпаж і застрелився сам). Після нетривалого потепління 2000–05 відносин між обома корейськ. державами, унаслідок випробування у КНДР ядерної зброї відбулося чергове погіршення стосунків. 26.03.2010 підв. човен КНДР потопив корвет пд. Кореї «Чхонан», причому загинуло 46 пд.-кор. моряків. КНДР заперечила свою причетність, але міжнар. комісія підтвердила вину Пн. Кореї. Зростання напруженості призвело до взаємних артилерійських обстрілів 23.11.2010 у районі о. Йонпхьондо (з обох боків були убиті й поранені).

Після смерті Кім Чен Іра (17.12.2011) одноосібним лідером Північної Кореї, керівником Трудової партії Кореї та головнокомандувачем збройних сил КНДР став його син *Кім Чен Ін* (р н. 1984). Своє правління він розпочав із агресивних кроків у зовнішньополітичній сфері: демонстративних випробувань ракетної техніки та ядерної зброї (протягом 2012–2017 здійснено чотири ядерні вибухи), скасування в березні 2013 договору про ненапад із Південною Кореєю, оголошення в грудні 2015 про володіння водневою бомбою. Політика жорсткого протистояння зі США та

Південною Кореєю тривала до весни 2018, після чого почався процес деескалації напруженості. У квітні 2018, під час зустрічі із президентом Республіки Корея Мун Чже Іном, К. став першим лідером КНДР, що перетнув демаркаційну лінію на 38-й паралелі. Під час зустрічі 12.06.2018 у *Сингапурі* із президентом Д. Трампом, підписав домовленість про нормалізацію відносин між КНДР і США та поетапну відмову від північнокорейської ядерної програми у обмін на гарантії безпеки з боку США.

Лит.: Bruce Cumings. *Korea's Place in the Sun: A Modern History*. New York: W. W. Norton and Company, 1997; Bradley Martin. *Under the Loving Care of the Fatherly Leader: North Korea and the Kim Dynasty*. New York: Thomas Dunne Books, 2004; Michael Robinson. *Korea's Twentieth-Century Odyssey: A Short History*. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2007; Charles Armstrong. *Tyranny of the Weak: North Korea and the World, 1950–1992*. Ithaca: Cornell University Press, 2013.

А. Козицький (Львів).

КОРНИЛОВ Лавр (18.08.1870 – 13.04.1918) – один із керівників *Білого руху* в Росії, генерал від кавалерії (1917), монархіст. 1898 закінчив академію Генштабу. 1907–11 – військовий аташе в Китаї. Учасник Першої світової війни, командир дивізії, корпусу, армії. Після *Лютневої революції 1917* призначений командувачем Петроградського військового округу (березень–квітень 1917). 08.02 за наказом *Тимчасового уряду* заарештував царську родину в Царському Селі (*Микола II* у цей же час був заарештований у Могилеві, у Ставці рос. армії). У травні–липні 1917 – командувач військами Пд.-Зх. фронту, у липні–вересні 1917 – Верх. головнокомандувач рос. армією. Наприкін. серпня 1917 здійснив невдалий заколот проти *Тимчасового уряду* і намагався встановити військову диктатуру. У листопаді 1917 виїхав на Дон, де разом із ген. М. *Алексєєвим* очолив Добровольчу армію. Загинув під час боїв за Єкатеринодар (тепер Краснодар, Росія).

КОРОЛЬОВ Сергій Павлович [30.12.1906 (12.01).1907 – 14.01.1966] – головний конструктор ракетно-космічних систем у СРСР, академік АН СРСР (з 1953). Н. у Житомирі. 1924–26 навчався в Київ. політехнічному ін-ті. 1930 закінчив Моск. вище технічне училище. У 1930-х роках був одним із керівників Групи дослідження ракетного руху, потім – Ракетного НДІ, стояв біля витоків розробки рад. ракет дослідницького і військового призначення. 1937 був заарештований і відправлений у концтабір, згодом – до спецтабору для науковців,

де він займався роботами зі створення ракетних двигунів для військових літаків. Після звільнення 1938 і під час Німецько-радянської війни займався проблемами оснащення бойових літаків реактивним прискорювачем на рідкому паливі. 1942–46 був заст. головного конструктора двигунів в одному з військових КБ. Очолив вивчення трофейних нім. ракет «Фау-2», створенням їхніх рад. аналогів. Наукові і технічні ідеї К. набули широкого застосування в ракетній і космічній техніці. У серед. 1950-х років керував роботами зі створення в СРСР міжконтинентальної балістичної ракети (цей ракетноносій одержав назву Р-7, і з певними модифікаціями використовується у космонавтиці донині). Під керівництвом К. був виведений на орбіту перший штучний супутник Землі, проведено розробку і запуск ракетноносіїв перших пілотованих космічних кораблів «Восток» і «Восход», здійснений перший вихід космонавта у відкритий космос, створені напрацювання щодо пілотованих польотів до Місяця і Марса, побудови довготермінової орбітальної станції, дослідження планет сонячної системи за допомогою автоматичних станцій. Помер і похований у Москві. Ім'я К. було присвоєно великому утворенню (таласоїду) на зворотньому боці Місяця. 1970 у Житомирі відкрито будинок-музей С. Корольова.

С. Грабовський (Київ).

КОРОНельський бій 1914 – морський бій 01.11.1914 між ескадрами нім. і брит. кораблів поблизу мису Коронель біля берегів Чилі на поч. *Першої світової війни 1914–18*. Нім. Тихоокеанська ескадра під командуванням адм. Максиміліана фон Шпеє (5 кораблів) зустрілася біля берегів Чилі із брит. ескадрою командувача Південно-амер. військ.-мор. бази адм. Крістофера Кредока (4 кораблі). Володіючи даними розшифрованих радіопереговорів між брит. кораблями, М. фон Шпеє здійснив несподівану атаку на брит. кораблі. К. б. завершився перемогою німців, які потопили брит. крейсери «Монмаут» і «Гуд Хоуп»; загинули 1 600 брит. моряків. Нім. ескадра не зазнала втрат, однак була змушена залишити Тихий океан. Для пошуків ескадри М. фон Шпеє були залучені великі сили брит. і япон. флотів. К. б. став першою поразкою брит. флоту за останні сто років.

А. Козицький (Львів).

«КОРОТКИЙ КУРС ІСТОРІЇ ВКП(б)» – книга, у якій викладені ортодоксально-сталінська версія російської та світової історії другої пол. XIX–першої третини XX ст. і світоглядні підвалини *більшовизму*; основа пропагандистської діяльності ВКП(б)-КПСС 1938–56. У вересні 1938 у газеті «Правда» був

опублікований текст нового підручника з історії партії, який мав офіційну назву «Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс», або, неофіційно, «Короткий курс історії ВКП(б)». У день публікації першої глави підручника в передовій статті «Правда» рекомендувала його як «потужну ідейну зброю, справді наукову історію ВКП(б)». Вихід підручника прирівнювався до події світового значення: «Наші брати і товариші будуть вивчати цю книгу... як керівництво до революційної дії». Підкреслювалося, що робота над «Коротким курсом» велася за активною участю Й. Сталіна, а він особисто написав параграф «Про діалектичний та історичний матеріалізм». 1949, до 70-ліття Й. Сталіна, ці тези були змінені; офіційно наголошувалося, що «Короткий курс» написаний особисто Й. Сталіним як «енциклопедія основних знань у царині марксизму-ленінізму». За перші 2 роки виданий друком на 48 мовах накладом 16,2 млн примірників; на 1952 тільки на мовах народів, які проживали в СРСР, видрукуваний накладом понад 40 млн примірників. «Короткий курс» став основою сталінської концепції історії партії та маркс.-ленін. філософії. Схеми «Короткого курсу» тяжили над суспільствознавством, особливо навчальними дисциплінами, протягом всього радянського періоду, не даючи їм змоги відійти від догматизму.

С. Грабовський (Київ).

«КОРПОРАТИВНА СИСТЕМА» в Італії – різновид держ. правління, який був створений в Італії під час правління Б. Муссоліні. Зокрема, 1926 в Італії було створене міністерство корпорацій, 1927 Великою радою фашизму прийнята Хартія праці, яка проголошувала основні принципи «корпоративної системи». 1930 створено Національну раду корпорацій як дорадчий орган при уряді. У наступний період засновано 22 корпорації у різних галузях пром-сті, торгівлі, с/г, послуг. Усі корпорації та міністерство корпорацій одноособово очолював Б. Муссоліні. Рада корпорацій перетворилась в один із найважливіших органів держави. Кожна корпорація складалася з рівної кількості представників профспілок і підприємців, а також трьох представників від фашистської партії. Закон надавав право корпораціям визначати тривалість робочого часу, розміри заробітної плати, тривалість відпусток, пенсійного забезпечення тощо. Корпорації також отримали право вирішувати трудові спори, страйки були заборонені. Корпорації мали право видавати для синдикатів Італії обов'язкові постанови в галузі регулювання трудових відносин і виробництва. Унаслідок цього 1938 була достроково розпущена нижня палата парламент – Палата депутатів, а вже

наступного року на її місце було створено палату фашистських орг-цій і корпорацій. До неї депутати не обиралися, а делегувалися фашистськими орг-ми і корпораціями. Усіх 650 кандидатів у депутати затверджував Б. Муссоліні. Таким чином, після створення Палати фашистських орг-цій і корпорацій парламент фактично втратив своє значення, а фашистська партія стала офіційно частиною держ. апарату.

А. Кольбенко (Львів).

КОРСИКАНСЬКА ПРОБЛЕМА – проблема, пов'язана з прагненням частини населення о-ва Корсики (Середземне море) до виходу зі складу Франції та створення незалежної держави. Населення о-ва 250 тис. осіб; приблизно стільки ж корсиканців живе у Франції (за місц. висловами – «на континенті», «у метрополії»). Найбільші міста – Bastia і Ajaccio. До III ст. н. е. островом почергово володіли етруски, греки, карфагеняни. Від III ст. Корсика належала Риму, від V ст. – Візантії. Від 850–1077 Корсикою володіли араби, від 1077 – влада м. Піза, а від 1284 – генуезці. 1755 на о-ві вибухнуло повстання під керівництвом Паскаля Паолого, який виступав за незалежність Корсики. Франція, до якої повсталі звернулися за допомогою, спочатку вислала на острів свої війська, а від 1768 вважала Корсику своєю територією. Останнє антифранц. повстання відбулося 1814 і було жорстоко придушене. У XX ст. національні прагнення корсиканців виявились лише 1919, коли виникла Корсиканська автономістична партія. У XX ст. Корсика екон. і соц. становила найвідсталіший регіон Франції. Місцеві мешканці живуть переважно з туризму і рибальства. У післявоєнні роки екон. контраст між островом і континентальною Францією набув особливо великих розмірів. Корсик. суспільство було поділене за клановою ознакою, у місцевій адм-ції процвітав непотизм і корупція, на о-ві зберігався високий рівень безробіття і злочинності, існував звичай кривавої помсти. Тому, від 1970-х років ідеї автономії Корсики ставали популярнішими серед остров'ян. Незабаром на о-ві, де завжди домінував культ сили, виникли незалежницькі збройні формування – Селянський фронт визволення Корсики і Акція корсиканського відновлення. У травні 1976 формування корсик. сепаратистів, які вели, здебільшого, терористичну б-бу проти колоніальної влади, створили єдину орг-цію – Корсиканський фронт нац. визволення (КФНВ; лідери – брати Г. і А. Орзоні, Ф. Сантоні, Ч. П'єрі). Корсик. боївки влаштовували терористичні акції і на о-ві, і в континент. Франції – бомбові замаху на адмін. будівлі, банки, торгові центри,

обстрілювання казарм, поліцейських дільниць тощо. Жертвами терору ставали франц. жандарми, військові, урядовці, політики. 02.03.1982 уряд Ф. *Миттерана* надав Корсиці автономний статус. Однак після виборів до місцевого парламенту – Корсиканські збори, радикальне крило КФНВ продовжило терористичні акції під гаслом «Французів геть!». Лідери КФНВ встановили тісні контакти з *Організацією визволення Палестини* і Лівією, проходили військовий вишкіл у палест. табрах у Лівані та отримували зброю від уряду М. *Кадаффі*. Від 1987 на о-ві діяла легальна політ. орг-ція Національне примирення (НП), яка стояла на незалежницьких позиціях. НП спільно з КФНВ виступали за визнання франц. урядом корсиканців як окремої нації, корсик. мови як державної на о-ві, надання Корсиці статусу заморської території (надавало великі пільги у податковій і митній сфері). Проти переговорів з урядом виступали частина ультрарадикальних сепаратистів на чолі з П. Паджжолі та Дж. Сісті, які заснували партію Корсиканське національне примирення (КНП) і збройну формацію «Опір», які були прихильниками ідеї повної незалежності Корсики. Розколовся і КФНВ – помірковані сепаратисти (А. Орсоні, Дж. Казанова, Д. Біянкі) створили військову орг-цію – КФНВ-Течія звичайна і власну партію – Рух за справу самовизначення, радикали залишилися в КФНВ-Течія історична. Протягом 1990-х років внаслідок численних замахів терористів загинули десятки представників франц. адм-ції. і лідери та члени корсиканських сепаратист. угруповань різних напрямів, які жорстоко поборювали одне одного (тільки 1995 у кривавих поррахунках між ними загинуло 11 осіб). Спроба франц. уряду припинити насильство на Корсиці (влада вдалася до арештів бойовиків) спричинила нову хвилю терору вже в континент. частині країни – корсик. сепаратисти 05.10.1996 підірвали ратушу в Бордо, 12.01.1997 – пошту у Ніцці, 04.08.1997 – Державну школу адм-ції в Страсбурзі, 10.11.1997 – два готелі у Віші, а 06.08.1998 в Аяччо було убито префекта Корсики К. Еріньяка. Нові масові арешти бойовиків підвищили популярність партій, які діяли як легальні підрозділи корсик. військ. орг-цій. На місцевих виборах у березні 1999 ультранационаліст. партії здобули 32% місць у Корсиканських зборах. 03.07.2000 всі легальні націоналіст. партії підписали угоду про припинення взаємної ворожнечі та відмовилися від застосування сили у відносинах між собою, однак ця угода діяла недовго. На поч. 2000 на острові діяло 10 збройних формувань. Крім старих орг-цій, виникли і нові, серед них – «Corsica Viva», «Armata Corsa», Корсик. патріотичний фронт та ін.

Остаточне розв'язання К. п. полягало не тільки у франц. належності о-ва, але і модернізації корсик. суспільства загалом. Усе корсиканське суспільство, частиною якого були й терористичні угруповання, живло, зазвичай, поза правом. Лідери сепаратистських орг-цій (збройних також), часто були керівниками будівельних фірм, бізнесменами. Члени збройних формувань займалися торгівлею зброї, наркотиків, нападали на банки, а кошти від нелегальної діяльності вкладали у господарство о-ва – відкривали магазини, ресторани, нічні клуби тощо, що давало змогу створювати нові робочі місця. Значні кошти, які виділяв франц. уряд на потреби о-ва (бл. 1,3 млрд дол. щорічно), не використовуються за призначенням, у значній мірі, через доступ місцевих політиків до влади й фінансових ресурсів.

Для послаблення впливу мафіозних структур і припинення насильства центр. уряд Л. *Жоспена* у грудні 2000 розробив план розширення автономії Корсики (Матінйонський процес), першим кроком реалізація якого мало стати проведення обережної децентралізації адміністративно-управлінських інститутів. Однак, 06.07.2003 корсиканці на референдумі відхилили проєкт адміністративної реформи, яка передбачала посилення автономії острова. Саме через поетапну децентралізацію управлінської системи (зокрема, створення уряду з податковими повноваженнями) й розширення повноважень Асамблеї Корсики уряд Жана П'єра Раффарена планував припинити протистояння з корсиканськими націоналістами. Однак, ще на передодні референдуму влада заарештувала лідера сепаратистів Івана Коллона, а вже на наступний день після референдуму було підірвано низку приватних будинків, в яких жили французи.

Наступним кроком до врегулювання К. п. стала Програма планування і сталого розвитку Корсики (PADDUC), обговорюваний з 2009, що передбачав розробку цілей економічного, соціального та культурного розвитку о-ва, який, після тривалих громадських дискусій корсиканців і політ. консультацій основних політ. сил, був ухвалений Асамблеєю Корсики лише у жовтні 2014. Наступним кроком для збереження корсиканської ідентичності стало підвищення 2014 статусу корсиканської мови, що фактично означало запровадження офіційної двомовності на острові. У червні 2015 КФНВ повідомив про припинення збройної боротьби за незалежність, роззброєння всіх парамілітарних структур орг-ції, вихід з підпілля й участь у суспільних процесах на Корсиці лише як легальна політична сила. 2015 у результаті місцевих виборів у Асамблеї Корсики була представлена значна фракція націоналістичних сил. Зміни у регіональній політиці Парижа щодо Корсики, зокрема реформа

місцевого самоуправління із розширенням повноважень місцевих органів влади (запроваджена з січня 2018) дає надію відхід у минуле силових методів вирішення К. п., поступову реінтеграцію Корсики в єдиний політико-правовий простір Франції зі збереженням культурних й національно-релігійних особливостей корсиканської спільноти.

КОРТЕСИ – назва парламенту в Іспанії та Португалії (до 1910). Спочатку К. називалися органи станового представництва у державах Піренейського п-ова. Вперше згадуються у Кастилії 1137. Були першими станово-представницькими зборами у Західній Європі.

КОРУПЦІЯ (від лат. *corruptio* – підкуп) – підкупність, продажність і хабарництво державних службових осіб, політичних і громадських діячів, урядовців та високопоставлених чиновників. У сучасному світі утверджується усвідомлення того, що К. здатна зруйнувати будь-які демократичні інституції. Законодавство багатьох країн (зокрема України) визначає К. як кримінальний злочин.

Ю. Шведа (Львів).

КОРФСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1917 – угода про принципи створення після завершення *Першої світової війни 1914–18* незалежної держави сербів, хорватів і словенців, яка була підписана 20.07.1917 на о. Корфу (італ. назва грец. о. Кіркіра) прем'єр-міністром Сербії Н. Пашичем і представником Південнослов'янського комітету (ств. у травні 1915 у Лондоні) Анте Трумбичем. К. д. виходила із принципу нац. єдності сербів, хорватів і словенців та передбачала об'єднання південнослов'янських земель Австро-Угорщини із Сербією і Чорногорією у єдину незалежну державу. Майбутня держава мала стати конституційною і парламентською монархією, очолюваною сербською дин. Карагеоргійовичів. К. д. проголошувала повну рівність трьох народів у майбутньому «Королівстві сербів, хорватів і словенців» (Королівство СХС), їх віровизнань, нац. мов і культур. Конституцію майбутньої держави мали підготувати Установчі Збори, вибрані на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування. 11.08.1917 до К. д. приєднався Чорногорський комітет нац. об'єднання, утворений у березні 1917 у Парижі. На основі К. д. 01.12.1918 у Белграді було проголошено об'єднання Сербії, Чорногорії і пд.-слов'ян. обл. колишньої Австро-Угорщини в єдине Королівство сербів, хорватів і словенців на чолі з дин. Карагеоргійовичів (з 1929 – Югославія).

КОРФУ ІНЦИДЕНТ – конфлікт між Грецією та Італією, який привів до італ. окупації грец.

о-ва Корфу (італ. назва грец. о-ва Керкіра) у серпні-вересні 1923. Безпосередньою причиною К. і. стало вбивство 27.08.1923 попл. грец. місцевості Яніна невстановленими особами членів італ. військової місії (зокрема її керівника – ген. Е. Телліні), які брали участь у делімітації албан.-грец. кордону. Уряд Б. Муссоліні висунув Атенам ультиматум – негайний арешт учасників замаху, участь у слідстві італ. військового аташе, смертна кара для вбивць або велика грошова компенсація. Після відхилення грец. урядом ультиматуму італ. кораблі спочатку обстріляли Корфу, а 31.08.1923 італ. десант зайняв острів. Урегулювання конфлікту відбувалося за участю *Ліги Націй*. Італ. уряд під тиском В. Британії 27.09.1923 вивів свої війська з о-ва, попередньо прийнявши від Греції вибачення і відшкодування у розмірі 50 млн лір.

КОСЕНКО Віктор [11(23).11.1896 – 03.10.1938] – укр. композитор, піаніст, педагог. 1898–14 навчався у Варшаві, 1915–18 – у Петерб. консерваторії. Від 1929 викладав у Київ. муз.-драм. інституті ім. Лисенка і консерваторії. Виступав як піаніст. У творчості К. поєдналися традиції укр. і західноєвроп. класики з досвідом укр. народної музики. Його творам властивий глибокий ліризм, мелодійне багатство. Серед творчого доробку К.: симфонічні твори, концерт для фортепіано з оркестром (1937), камерно-інструментальні твори та ін.

Н. Сиротинська (Львів).

КОСМОПОЛІТИЗМ (від гр. *kosmopolites* – громадянин світу) – ідеологія, що опонує націоналізму й проповідує байдуже ставлення до батьківщини, нації, національних традицій та культури в ім'я створення т. зв. світової держави із «світовим громадянством». Космополіт – особа, позбавлена почуття беззастережної спорідненості з якоюсь окремою нацією, яка вважає себе громадянином світу. Дехто пропонує перетворити ООН на зразок світового парламенту – із світовим урядом, судом. Гасло К. – «де добре, там і батьківщина». В основі К. містяться об'єктивні тенденції розвитку світової економіки і культури, які, однак, абсолютизуються. Часто ідеї К. декларують великі світові імперії, які борються за світову гегемонію і переділ сфер впливу.

Ю. Шведа (Львів).

КОСОВО ПРОБЛЕМА – великий політичний конфлікт, в основі якого лежить прагнення албанського населення Косово створити свою національну державу на Балканах, відокремитися від Югославії (тепер – Сербії і Чорногорії) та об'єднатися з Албанією, а влади Сербії відстояти територіальну цілісність своєї країни. Загальна площа краю –

11 тис. км²; населення краю до поч. косовської кризи 1999, за різними оцінками, албанці – 1–2 млн, серби і чорногорці – бл. 250 тис. З 12 ст. історична область Косово входила до середньовічної Сербської держави. Після поразки сербів у битві на Косовому полі (1389), край, як і все Сербське королівство, потрапив під владу турец. султана. Після розгрому Туреччини в 1-й Балканській війні (див. *Балканські війни 1912–13*) за *Лондонським мирним договором 1913* територія Косово була поділена між Сербію (сербі становили бл. 50% усього населення краю, решта албанці, чорногорці, цигани та ін.) і Чорногорією. У роки Другої світової війни більша частина Косово увійшла до створеної урядом Б. Муссоліні «Великої Албанії». Після утворення ФНРЮ (з 1963 – СФРЮ) Косово отримало статус автономної області у складі Сербії, а за Конституцією СФРЮ 1974 – статус автономного краю. У 1950–першій пол. 1960-х років албан. населення краю зазнавало утисків з боку югосл. органів влади. Зокрема албанців звільняли з відповідальних держ. і політ. посад, їм чинили перешкоди в роботі на радіо, пресі, не схвалювалося використання албанської мови на офіц. рівні, перекручувалася історія краю тощо. Незадоволених подібною практикою переслідувала служба безпеки, вони часто зазнавали фізичних розправ. Одночасно Косово було найвідсталішим регіоном країни (1980 рівень нац. продукту на душу населення у краї становив тільки 28% від загальноюгославського, а безробіття було на 30% вище, ніж у середньому по країні). Подібна політика югосл. і серб. керівництва не могла не викликати наростання націоналістичних настроїв серед албан. населення Косово. Албанський нац. рух у Косово розпочався відразу після війни, однак через жорсткі репресивні заходи щодо його учасників режиму Й. Тито він не набув масового характеру. 1960–70-х роках у краї діяли підпільні албан. орг-ції (зокрема Революційний рух за об'єднання албанців), які визначили своєю метою «визволення албанських земель, анексованих Югославією, та їх об'єднання з матір'ю Албанією». Для тиску на центральний уряд використовувалися різні методи боротьби – політичні, пропагандистські, збройні. У березні 1981 у краї вибухнуло албан. повстання, яке пізніше переросло у постійну політичну акцію, що тривала 10 років. Головними вимогами учасників акцій протесту стали перетворення Косово в «етнічно чистий край» і надання Косово статусу республіки. Внаслідок запровадження у краї військового стану, репресій проти учасників виступів і фін. інвестицій в економіку краю уряду вдалося тимчасово стабілізувати ситуацію. Події у Косово значною

мірою активізували нац. рухи в ін. частинах Югославії й поклали початок кризі югосл. державності. Наприкін. 1980-х років ситуація у краї знову загострилася. У березні 1989 Президія СФРЮ запровадила в Косово комендантську годину, сербська Скупщина прийняла поправки до Конституції (підтверджені новою Конституцією 1990), які фактично ліквідували автономію краю. У Косово розгорнулася кампанія громадянської непокорі і почався масовий безстроковий страйк. Сербська влада звільняла албанців з державних посад, у край були введені війська. Скупщина Косово була розпущена центральною владою. Поліція і військові підрозділи намагалися силою втримати порядок у краї, що привело до жертв з обох сторін. Албан. населення розпочало формувати у краї паралельні органи влади – було створено підпільний парламент і уряд. Албанські діти перестали відвідувати державні школи, була організована нелегальна система освіти (охоплювала понад 400 тис. дітей), діяв албан. підпільний ун-т. У краї виникли албан. політ. партії, найвпливовішу з яких – Демократичний союз Косово – очолив письменник і дисидент Ібрагім Ругова (п. 2006). У вересні 1991 абсолютна більшість косовських албанців (косоварів) на референдумі проголосувала за незалежність краю, а в травні 1992 обрала президента (ним став І. Ругова) і парламент (керівництво Сербії оголосило ці вибори незаконними). Косовська криза особливо загострилася навесні 1996. Протистояння між владою і косоварами набуло жорстоких форм. Міжнародна спільнота звинуватила сербський уряд у порушенні прав людини у Косово, у фізичному насиллі стосовно цивільного населення та тортурах заарештованих. 1998 у краї почало організовуватися албан. воєнізоване формування – Визвольна армія Косово (ВАК), яка розпочала партизанську війну проти урядових військ. Упродовж літа–осені 1998 у краї відбувалися справжні бої між ВАК (командувач – Сулейман Селемі) та сербськими військовими підрозділами і поліцією. Намагання світового співтовариства (ООН, ОБСЄ, НАТО та ін.) досягнути врегулювання К. п. мирними засобами не мали успіху. Остаточний документ, підготований під час переговорів у Рамбуйє поближ. Парижа (лютий–березень 1999), підписали тільки представники косовських албанців. Уряд С. Мілошевича закликав до продовження переговорів і ухилився від ратифікації угоди (позицію Югославії підтримала Росія). 24.03.1999 НАТО розпочала військову операцію проти Югославії, щоб примусити сербське керівництво погодитися на вироблений план із косовського врегулювання. Після майже стоден-

ного бомбування авіацією НАТО військових баз, аеродромів, складів тощо (постраждали цивільні об'єкти, були жертви серед мирного населення) 03.06.1999 С. Мілошевич підписав «Документ про досягнення миру», який передбачав розміщення в Косово міжнародних сил під егідою ООН, участь у цих силах військ НАТО, створення Тимчасової адміністрації краю і надання Косово широкої автономії у рамках СРЮ. Для врегулювання косовської кризи Ради Безпеки ООН ухвалила 10.06.1999 резолюцію № 1244, якою гарантувався суверенітет і терит. цілісність Союзної Республіки Югославії, яка передбачала припинення репресій і насилля в Косово, виведення з краю всіх сербських військових і поліцейських сил, демілітаризація ВАК, повернення всіх біженців, надання Косово широкої автономних прав і гарантування процесу політ. врегулювання між нар. цивільною адміністрацією. Внаслідок боїв між сербською армією і ВАК, а також у ході врегулювання ситуації навколо Косово біженцями стали бл. 800 тис. етнічних албанців та 100 тис. сербів. Незважаючи на повне виведення частини сербської армії з Косово і часткового роззброєння ВАК, а також на розміщення великого міжнар. миротворчого контингенту ситуація у краї залишалася напруженою. Косово формально продовжувалось залишатися частиною СРЮ, проте фактично перебувало під міжнар. протекторатом. Його статус залашається предметом гострих суперечок між албанською більшістю краю, яка наполегливо добивалася незалежності регіону, й сербською меншістю, яка рішуче відстоювала збереження цієї території під контролем Белграда. Різно заострило ситуацію довкола К. п. рішення Асамблеї Косово (вищий представницький і законодавчий орган краю), яка 17.02.2008 в односторонньому порядку проголосила незалежність і створення суверенної держави «Республіка Косово». За сербською Конституцією крайовий законодавчий орган не мав повноважень на зміну статусу Косово, тому це рішення Белград визнав незаконним. РБ ООН не ухвалила рішення про статус Косово. Белградський уряд продовжує вважати Косово сербською адмін.-терит. одиницею – автономний край «Косово і Метохія». Одночасно незалежність Косово визнали 114 держав світу (2016). Україна утримується від визнання державного статусу Косово й наголошує на повазі терит. цілісності Сербії, остерігаючись інспірації подібних до косовських тенденцій всередині країни. К. п. продовжує залишатись однією з найгостріших проблем у міжнар. відносинах сучасності. Багаторічний переговорний процес із досягнення компромісного рішення з урахуванням інтересів Белграда і Приштини на

сьогодні далекий від остаточного вирішення – Сербія наполягає безумовному дотриманні між нар. права, зокрема створення у краї Спільноти сербських общин із правами автономії, в лідер Косово – Хашим Тачі, вимагає взаємного визнання і прийняття «Республіки Косово» в ООН. Учергове загострило К. п. рішення місцевого законодавчого органу про перетворення Сил безпеки Косово у повноцінні збройні сили «Республіки Косово», що викликало різку реакцію з боку сербської влади.

КОССІГА Франческо (Cossiga; 26.07.1928 17.08.2010) – італ. політик. Н. у м. Сасарі на о. Сардинія. За освітою – юрист. 1945–85 – член Християнсько-дем. партії. Від 1968 – депутат італ. парламенту. Неодноразово входив до складу уряд, 1974–76 – міністр з питань держ. адм-ції, 1976–78 – міністр внутр. справ. Як міністр силового відомства провів реформи у поліції, боровся проти корупції та мафіозних структур, створив перший італ. антирорист. підрозділ. Після вбивства членами «Червоних бригад» А. Моро подав у відставку. 1979–80 двічі керував роботою Кабінету Міністрів Італії. 1983 обраний сенатором і очолив верхню палату італ. парламенту. У липні 1985 обраний президентом Італії. Як глава держави припинив членство у ХДП. Склав свої повноваження 1992.

КОСТЕНКО Ліна Василівна (19.03.1930) – укр. поетеса, драматург, прозаїк, публіцист. Н. у м. Ржищеві на Київщині. 1936 переїхала у Київ. Навчалася в Київському пед. ін-ті та в Московському літер. інституті (1952–56). Дебютувала у літературі 1946. Після публікації поет. збірок («Проміння землі», 1957; «Вітрила», 1958; «Мандрівки серця», 1961), незважаючи на захоплені відгуки Л. Первомайського, М. Бажана, Б. Антоненка-Давидовича, під час погромницької ідеологічної кампанії (зініціював М. Хрущов) так зв. «боротьби з абстракціонізмом і формалізмом», звинувачена в «ідейній нечіткості», а водночас і за підтримку дисидентського руху (1965 підписала протестний лист із приводу арештів укр. інтелігенції, 1966 захищала Івана Світличного, Опанаса Заливаха та ін.; 1968 написала листи проти наклепу на В. Чорновола) 1961–77 була практично вилучена з літ. процесу – зб. «Зоряний інтеграл» (1963) зняли з друку, а «Княжу гору» (1972) заборонили на етапі макетування. Авторка збірок: «Над берегами вічної ріки» (1977), «Неповторність» (1980), «Сад нетанучих скульптур» (1987), «Бузиновий цар» (1987, для дітей), «Гіацинтове сонце» (2010), «Річка Геракліта» (2011), «Мадонна перехресть» (2011) та ін. Написала романи у віршах «Маруся Чурай» (1979) і «Берестечко» (1999),

драм. поеми «Дума про братів неазовських», «Сніг у Флоренції», поеми «Мандрівки серця» (1961), «Скіфська одіссея» (1987) та ін. Худ. проза: повість «Зона відчуження» (після 1986 багато уваги й часу приділяє чорнобильській темі). 2010 опублікувала роман «Записки українського самашедшого», який мав значний суспільний резонанс. Після гострих виступів молодого покоління критиків перервала запланований презентаційний тур й відмовилася від публікації другої, «жіночої», частини твору. Твори перекладені на багато мов світу. Нагороджена Державною премією України імені Т. Шевченка (1987) за роман у віршах «Маруся Чурай» і зб. «Неповторність». Відмовилася від звання Героя України (2010). Лейтмотиви поезії К. – органічна неповторність людської особистості, медитації на теми історії, політики, екології, культури, любові, призначення митця й мистецтва в суспільстві. Уся її різножанрова творчість позначена безкомпромісністю в естетичному осягненні й інтерпретації безперервних пошуків сенсу людського буття, болю «душі тисячоліть» та глибинною тугою за великістю. У романі «Маруся Чурай» К. крізь етичну глибину душі й життєву долю легендарної поетеси-козачки періоду Хмельниччини К. осмислює національну історію в її героїці, трагізмі, стражденності. У романі «Берестечко» авторка конструює модель історичної відповідальності кожного за свої дії перед наступними поколіннями. «Скіфська Одіссея» – це історіософськи заглиблена поетична розповідь-візія про мандрівку грека-купця по Дніпру вглиб Скіфії. У «Думі про братів неазовських» зінтерпретовано тему національного відступництва. Найвиразніше тема мистецтва та його функцій в суспільстві через біографічний «фактаж» митця представлена у драм. поемі «Сніг у Флоренції» (1983–85). У «Записках» К. за посередництва героя-маски «щоденникаря» намагається реактуалізувати знакові події *Помаранчевої революції 2004* у контексті інформаційного абсурду глобальної всепланетної сучасності. Твір рясніє розмислами над долею України та людства, над проблемою щоденного інформаційного перенасичення суспільства, ігнорування в ньому людського, гуманного, позначений гострою актуальною публіцистичністю, багатий афористикою, парадоксальними спостереженнями тощо.

Ю. Горблянський (Львів).

КОСТОВ Іван (23.12.1949) – болг. політик, вчений-економіст. Закінчив Вищий екон. ін-т у Софії (1974) і матем. ф-т Софійського ун-ту (1979). Працював на викладацькій роботі у Вищому електротехн. ін-ті у Софії. Активний діяч Союзу дем. сил (СДС). 1990–2001 – депутат парламенту. Міністр

фінансів в урядах Д. *Попова* та Ф. *Дімітрова*. Заст. голови парламентської групи СДС (1993). 1995–2001 – голова СДС. 1998 ініціював перетворення СДС з коаліції у політ. партію. Після перемоги СДС на парламентських виборах (квітень 1997) займав посаду прем'єр-міністра Болгарії (1997–2001). Очолив уряд в умовах гострої фін. і політ. кризи. Для її подолання вдався до рішучих заходів, зокрема, утворив Валютну раду, провів деномінацію болг. валюти, отримав позику від МВФ. У галузі зовн. політики здійснив низку кроків у напрямі зближення з європ. структурами і НАТО. Вивести економіку з кризи уряд К. не спромігся, так само як не зумів подолати корупції, підвищити життєвий рівень осн. маси населення. Після поразки СДС на парламентських виборах (червень 2001) уряд К. склав свої повноваження. Подав у відставку з посади голови СДС, але залишився у складі його керівного органу. Депутат парламенту.

В. Чорній (Львів).

КОСТОВ Трайчо (17.06.1897 – 17.12.1949) – болг. політик. Учасник Першої світової війни. Вивчав право у Софійському ун-ті. Активний учасник комуніст. молодіжн. руху. До Компартії вступив 1920. Брав активну участь у Вересневому збройному повстанні 1923. Був заарештований і засуджений до 8-річного ув'язнення. Після амністії 1929 емігрував до СРСР. Від 1931 – член ЦК БКП, а з 1936 – член політбюро. 1932–38 (з перервою) працював у *Комінтерні*. Двічі (1931, 1935) виїжджав на батьківщину як партійний емісар. 1938 повернувся до Болгарії, де знаходився на нелегальному становищі. 1942 був заарештований і засуджений на довічне ув'язнення. Вийшов на волю після комуніст. перевороту 09.09.1944. За відсутності Г. *Дімітрова*, якого затримували у Москві до кін. 1946, К. як 1-й секретар ЦК Компартії був ключовою політ. фігурою у Болгарії. Організував політ. компанію проти антикомуніст. сил і відіграв важливу роль у розгромі дем. опозиції. Віце-прем'єр в урядах К. *Георгієва* і Г. *Дімітрова*. У квітні 1949 заарештований за особистою вказівкою Й. *Сталіна*, звинувачений у шпигунській та антипартійній діяльності. Справжньою причиною арешту К. була його відмова допустити до болг. державних таємниць рад. «радників». Над К. був влаштований гучний політ. процес, який мав на меті залякати «незговірливих» болг. парт.-політ. діячів. Засуджений до смертної кари, страчений. Суд над К. ознаменував собою початок широкомасштабних чисток у БКП (інспіровані першими особами Компартії – спочатку Г. *Дімітровим*, а потім В. *Червенковим* під гаслом «Шукаймо ворога з партійним квитком»), у ході яких політ. репресій

зазнало бл. 100 тис. осіб. 1956 реабілітований частково, 1989 – повністю.

В. Чорній (Львів).

КОУЛМЕН Орнетт (Coleman; 1930) – амер. джазовий саксофоніст, композитор, керівник ансамблів. Виступав з 1940-х років із різними джазовими колективами. Основоположник т. зв. фрі-джазу. К. – один із найбільших джазових композиторів ХХ ст. З 1970-х років працює у традиціях джаз-року і стилях поп- і рок-музики.

Н. Сиротинська (Львів).

КОФІ Аннан (Kofi Annan; 08.04.1938 – 18.08.2018) – Генеральний секретар ООН. Н. у Кумасі (Гана). Вищу освіту здобував у Гані, вивчав економіку, міжн. проблеми і держ. адміністрування в Женеві та США (зокрема в Массачузет. техн. ін-ті). Від 1962 працює в органах ООН – ВООЗ (Женева), Економічній комісії ООН для Африки (Адїс-Абеба), Управлінні Верх. комісара ООН у справах біженців (Женева), поміч. Ген. секретаря ООН (Нью-Йорк). Під час *Кувейтської війни 1990–91* сприяв евакуації співробітників міжн. орг-цій і громадян зах. держав з Іраку, вів переговори про продаж ірак. нафти для закупки продуктів для цивільного населення. 1994–96 – заст. Ген. секретаря ООН, виконував функції спец. представника ООН у Боснії та Герцеговині після підписання Дейтонської угоди 1995 (припинила воєнні дії у цьому регіоні; див. *Югославська війна 1991–95*). Від 01.01.1997 – Генеральний секретар ООН. Пріоритетними напрямками своєї діяльності визначив: реформування ООН і активізація діяльності орг-ції (план «Оновлення ООН», 1997); підтримання міжнародного миру і безпеки; забезпечення стійкого миру і стійкого розвитку в Африці (1998); використання переваг глобалізації для вирішення соц.-екон. проблем людства; боротьба з нерівністю, злиднями, насильством; скорочення масштабів розповсюдження ВІЛ/СНІД («Заклик до дії», 2001), створення глобального фонду для охорони здоров'я та ін. Ініціативи К. лягли в основу «Декларації тисячоліття», яку схвалили глави держав-членів ООН на Саміті тисячоліття (вересень 2000). Сприяв врегулюванню кризових ситуацій навколо Іраку (1998), в Нігерії (1999), щодо Лівії (1999), у Сх. Тиморі (1999). Виступив ініціатором нового раунду мирних переговорів між Ізраїлем й Палестинською автономією на основі принципу «земля в обмін на мир». Лавреат Нобелівської премії миру (2001). У березні 2012 ООН схвалила мирний план врегулювання ситуації у Сирії, який був розроблений колишнім секретарем ООН, але це не зупинило насильства.

В. Качмар (Львів).

КРАВЧУК Леонід Макарович (10.01.1934) – укр. політик, Президент України (1991–1994). Н. у Великий Житин (Рівненська обл.). 1958 закінчив Київський ун-тет, канд. екон. наук. 1960–90 як парт. функціонер працював на ідеологічній роботі у структурах Компартії, зокрема, 1989–90 завідувач ідеолог. відділом, секретар КПУ. У березні 1990 став депутатом Верховної Ради, з липня 1990 – голова укр. парламенту. Під головуванням К. парламент проголосив незалежність України. Вийшов з Компартії і як безпартійний кандидат перемаг 1991 на перших президентських виборах. У грудні 1991 К. разом із президентом Росії Б. Єльциним і головою парламенту Белорусі Станіславом Шушкевичем підписав *Мінську угоду 1991*, укладення якої остаточно припинило існування Радянського Союзу. У січні 1994 у Москві самочинно підписав Тристоронню заяву президентів України, США і Росії щодо негайного вивезення з території України стратегічної ядерної зброї, що йшло у розріз із постановою парламенту про поетапне скорочення стратегічних озброєнь. Під час дострокових президентських виборів 1994 програв висуванцю компарт.-промислових кіл Л. Кучмі. Продовжив політ. діяльність як депутат парламенту від Соціал-демократичної партії України (об'єднаної). У серпні 2014 К. разом із колишніми президентами України Л. Кучмою і В. Ющенком підтримав курс України на приєднання до НАТО.

КРАЙСЬКИЙ Бруно (Kreisky; 22.01.1911 – 29.07.1990) – австр. політик, 6-й федерал. канцлер Австрії (1970–83), лідер Соціалістичної партії Австрії (1967–83), юрист, журналіст. Н. у Відні в єврейській сім'ї. 1925 вступив до молодіжної організації Соціал-демократичної партії Австрії. 1931 покинув єврейську громаду, ставши агностиком. Навчався у Віденському ун-ті. Після звинувачення у держ. зраді, 1935 заарештований (звільнений 1936). Після *аншлюсу Австрії 1938* емігрував до Швеції, звідки повернувся лише 1951. Після прибуття на батьківщину активно включився в політичне життя: 1951–53 – радник президента Т. Кернера, 1953–59 – статс-секретар міністерства закордонних справ, 1959–66 – міністр закордонних справ. 1959–67 – заступник голови, 1967–83 – голова, з 1983 і до смерті – почесний голова Соціалістичної партії Австрії. Брав безпосередню участь в переговорах із СРСР, підсумком яких стало припинення окупації Австрії (1955). Дотримувався принципу нейтралітету Австрії. Відіграв ключову роль у врегулюванні проблеми *Південного Тіролю*. Після перемоги Соціалістичної партії на виборах 1970 очолив уряд Австрії (пер-

ший єврей на цій посаді в історії країни). Взірцем для наслідування соціальної політики розглядав Швецію. Відень за його урядування став важливим місцем зустрічей і перемовин керівників антагоністів у роки «Холодної війни». За сприяння К. 1979 у столиці Австрії відкрито Віденський міжнародний центр ООН. Попри своє походження винуватцем араб.-ізраїл. конфлікту на Бл. Сході вважав *Ізраїль*, за що *Г. Меїр* назвала його «євреєм-антисемітом». К. заперечував свою належність до єврейства, відкидаючи тезу про існування єдиного єврейського народу. Водночас всіляко сприяв рад. євреям в еміграції до країн Заходу та Ізраїлю через Австрію. 1983 безуспішно клопотав про звільнення з ув'язнення рад. дисидента Ю. Орлова. Протягом 1976–89 – віцепрезидент *Соціалістичного Інтернаціоналу*.

Г. Сіромська (Львів).

КРАКСІ Беттіно (Срахі; 24.02.1934–19.01.2000) – італ. політик. Н. у Мілані. Від 1952 – член Італ. соціалістичної партії, з 1957 – лідер Італ. союзу студентів, член ЦК партії. 1960–70 – член муніципальної ради Мілану. 1968 вперше став депутатом парламенту. Від липня 1976 – політ. секретар ІСП. 1978 став заст. голови *Соціалістичного Інтернаціоналу*. Зумів побороти внутрішньопарт. опозицію, яку очолювали Е. Монка і К. Сінйоріле. За його ініціативою ІСП прийняла програму під назвою «Соціалістичний проєкт» (1978), яка своєю метою визнавала побудову соціалізму як суспільства із змішаною економікою, з такою політ. системою, де знайдуть повну реалізацію і подальший розвиток лібер.-дем. принципи у поєднанні з новими формами прямої масової демократії. 1983–88 двічі очолював коаліційний кабінет міністрів. Уряд К. здійснював приватизацію держ. сектора економіки і ліквідацію нерентабельних підприємств, запровадив режим жорсткої економії, скорочував соц. програми. Продовжував курс своїх попередників на б-бу з *мафією* – до кримінальної відповідальності були притягнені багато її членів. У зовн. політиці уряд К. реалізував курс на поглиблення європ. інтеграції та тісної військ.-політ. співпраці у рамках *НАТО*. У лютому 1993 внаслідок звинувачень у корупції змушений подати у відставку з поста лідера ІСП. У травні 1994 під загрозою арешту за звинуваченнями у корупції, хабарництві та нецільовому використанні держ. коштів перебрався у Туніс, де і помер. В Італії засуджений (заочно) до тривалого терміну ув'язнення. Автор книг «Соціалізм і дійсність», «Три роки» та ін.

КРАМАРЖ Карел (Kramář; 27.12.1860 – 26.05.1937) – чехосл. політик. Вивчав

юриспруденцію в Берлінському і Празькому ун-тех. Як один з лідерів молодочехів 1894 був обраний до чеського крайового парламенту, з 1911 – депутат австр. райхсрату. Стояв на позиціях неопанславізму, виступав за зближення Австро-Угорщини з Росією. У липні 1908 організував Слов'янський з'їзд у Празі. 1914 підготував проєкт створення «Слов'янської імперії» під зверхністю рос. царя. На поч. *Першої світової війни 1914–18* мав контакти з представниками Росії, за що 1915 був заарештований. 1916 засуджений до смертної кари, однак 1917 помилуваний, згодом амністований. У липні 1918 К. разом з А. Швеглою, В. Клофачем утворив у Празі Національний чехословацький комітет, який ставив собі за мету утворити самостійну чехословацьку державу. 1918 відіграв головну роль у заснуванні Національно-демократичної партії, був її лідером. Після проголошення Чехословацької респ. (28.10.1918) очолював 1918–19 перший уряд молодого держави. Брав участь у роботі *Паризької мирної конференції 1919–20*. Підтримував *білий рух* у Росії. Депутат парламенту 1918–31.

КРАСНОВ Петро Миколайович [10(22).09.1869 – 17.01.1947] – один з керівників *Білого руху* під час Громадянської війни 1917–22 у Росії, генерал від кавалерії (1918). 1888 закінчив Павловське військове училище. Учасник *Першої світової війни*, командував полком, дивізією, корпусом. Після *Лютневої революції 1917* виступав за встановлення у Росії конституційної монархії. Командував військами, які *О. Керенський* викликав у Петроград для придушення більшовицького заколоту в листопаді 1917. Зазнав поразки, був взятий у полон більшовиками, але зумів втекти. У травні 1918 обраний отаманом Війська Донського, сформував Донську козацьку армію. Вів боротьбу більшовицькими військами на півдні Росії, але зазнав поразки. 1919 емігрував до Франції, згодом Німеччини. У роки Другої світової війни співпрацював з нацистами, допомагав формувати козацькі частини, які брали участь у боях на рад.-нім. фронті. У травні 1945 заарештований рад. спецслужбами і за вироком суду страчений. Залишив спогоди.

КРЕМЛІВСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1964 – політ. переворот, внаслідок якого в жовтні 1964 був усунений від влади рад. лідер *М. Хрущов*. Формальним приводом до активного обговорення 1964 окремими членами ЦК КПРС і Президії питання про можливе усунення *М. Хрущова* від влади стали тривалі поїздки лідера партії у різні регіони СРСР і за кордон (за дев'ять місяців 1964

він був відсутній у Москві 135 днів) і його наміри розпочати нову реформу с/г (її суть полягала у створенні цілої вертикалі нових спеціалізованих управлінь за галузями – «Головптахівництво», «Головбавовновиробництво», «Головбуряківництво» тощо і переміщенні наукових установ, які займалися с/г із Москви й Ленінграда до провінції). Перші спроби обговорити питання про усунення Хрущова від влади було зроблено у вересні 1964 під час перебування частини членів Президії та ЦК КПРС у відпустці в р-ні озера Манич на запрошення 1-го секретаря Ставропольського крайкому Кулакова. Головним організатором змови на цьому етапі виступав Голова Президії ВР РСФРР М. Ігнатов, який тривалий час працював секретарем ЦК КПРС (1957–61 входив до Президії ЦК КПРС), але через погані стосунки з М. Хрущовим втратив свої позиції у партійному апараті. Після того, як М. Хрущов у жовтні 1964 поїхав на відпочинок до Піцунди, епіцентр майбутнього перевороту перемістився до Москви. Центральними фігурами змови стали Л. Брежнєв, секретар ЦК КПРС О. Шелепін, 1-й заст. голови РМ СРСР Д. Полянський, секретар ЦК КПРС М. Сулов і міністр оборони СРСР Р. Малиновський. М. Хрущов мав інформацію про змову у високих ешелонах влади, однак, не надав їй особливої ваги, хоча і доручив А. Мікояну розслідувати суть цієї справи. 13.10.1964 Хрущов був змушений вилетіти до Москви, через, як йому повідомили, бажання членів членів ЦК КПРС на пленумі обговорити пропозиції щодо реформ у с/г. На засіданні Президії ЦК партії, що відбулося того ж дня з різкою критикою М. Хрущова виступили О. Шелепін, П. Шелест, Г. Воронов та ін. На захист М. Хрущова став лише А. Мікоян. 14.10.1964 розпочав роботу Пленум ЦК КПРС. На ньому з доповіддю виступив М. Сулов, який проаналізував діяльність М. Хрущова на керівних посадах за 11 років. Головним змістом виступу доповідача була критика помилок рад. лідера: зосередження в одних руках надмірної влади і зловживання нею, непродуманість і поспішність рішень на державному рівні, необґрунтованість поділу партійного керівництва за виробничим принципом, шкідливість низки зовнішньополіт. заяв, неврахування у прийнятті ключових рішень думки членів Президії ЦК, загроза формування нового культу (за 1963 у центр. газетах портрет М. Хрущова було надруковано 120 разів, а за 9 місяців 1964 – 140 разів) тощо. Пленум без обговорення підтримав позицію Президії ЦК КПРС звільнити М. Хрущова з усіх посад «у зв'язку з похилим віком і станом здоров'я». Пленум визнав недоцільним у майбутньому суміщення посад 1-го

секретаря ЦК КПРС і Голови РМ СРСР. Новим 1-м секретарем ЦК КПРС було обрано Л. Брежнєва, на посаду Голови Ради Міністрів рекомендували О. Косигіна. Після виходу на пенсію А. Мікояна, 09.12.1965 Головою Верховної Ради СРСР став М. Підгорний. Основними причинами усунення М. Хрущова від влади були: неоднозначне сприйняття суспільством критики культу особи Й. Сталіна; радикальні та інтенсивні спроби реформування суспільства, які суттєво заторкували інтереси номенклатури; непослідовність, половинчатість і суперечливість рішень, що дезорієнтували й деморалізували суспільство; велике скорочення армії наприкін. 1950– поч. 1960-х років, що спричинило невдоволення офіцерського корпусу і генералітету; помітне погіршення соц.-екон. становища населення; крах базових реформаційних починань (зростання імпорту зерна, підвищення цін на м'ясо-молочні продукти тощо); формування культу особи М. Хрущова. Внаслідок К. п. 1964 (деколи його називають «палацовим») відбулася зміна складу рад. керівної еліти, яка посилила консервативність політ. режиму в СРСР (див. «Застій»).

О. Бойко (Ніжин).

КРЕМЛЬ МОСКОВСЬКИЙ – найдавніша і центральна частина Москви, історико-культурний заповідник (з 1991). У Кремлі знаходяться видатні пам'ятки рос. архітектури XV–XVII ст., зокрема собори – Успенський (1475–79), Благовіщенський (1484–89), Архангельський (1505–08), Грановита палата (1487–91) та ін. 1959–61 був споруджений Державний Кремлівський палац. У К. М. знаходиться резиденція президента Російської Федерації. Під назвою «Кремль» інколи розуміють радянський, а тепер російський уряд.

КРЕТЬЄН Жан Жозеф Жак (Chrétien; 11.01.1934) – канад. політик, 20-й прем'єр-міністр Канади (1993–2003), лідер Ліберальної партії (1990–2003), юрист. Н. у м. Шавініган (Квебек). Навчався у Лавальському ун-ті. 1958–63 займався юридичною практикою. 1963 обраний до парламенту від округу Сен-Моріс (представляв цей регіон до 1986). Займав різноманітні міністерські пости: міністр без портфеля (1967–68), національних доходів (1968), у справах індіанців (1968–74), промисловості (1976–77), фінансів (1977–79; перший в історії франкоканадець на цій посаді), юстиції (1980–82), енергетики, вуглевидобування та природних ресурсів (1984). Виступав опонентом квебекських сепаратистів напередодні та під час референдуму про «асоціативний суверенітет» Квебку 1980. Став ключовою дійовою особою

процесу репатріації Конституції Канади 1982. Двічі (1984 і 1986) програв Дж. Тернеру боротьбу за лідерство в Ліберальній партії. 1986 тимчасово покинув велику політику і зосередився на бізнесових проєктах. Повернувся у політику 1990, коли переміг П. Мартіна в боротьбі за посаду глави Ліберальної партії. У тому ж році став депутатом канад. парламенту, пізніше неодноразово переобирався. Лідер офіційної опозиції. 1993 привів лібералів до перемоги на виборах і сформував уряд. Встановив жорстку систему управління («дружня диктатура»). Для виправлення економічної ситуації К. вдався до скорочення провінційних трансфертів, що стимулювало регіони самостійно заробляти на власні потреби, впорядкував фінансову систему (радикально скоротив податки). Екон. політика уряду К. сприяла господарському піднесенню, зменшенню інфляції та безробіття. Серед найгостріших проблем з якими зіткнувся уряд К. – загострення проблеми Квебеку. Після невдачі квебекських сепаратистів на референдумі про незалежність 1995 ініціював ухвалення «Роз'яснювального акта», що ускладнив процедуру виходу Квебеку зі складу Канади (для позитивного рішення вимагається не 50%+1 голос населення провінції, а 75% – кваліфікована більшість). 1997 і 2000 двічі поспіль приводив Ліберальну партію до перемоги на дострокових парламентських виборах. 1999 пішов на утворення автономного політичного утворення інuitів/ескімосів «Нунаву». Завершив реалізацію проєкту Північноамериканської зони вільної торгівлі (НАФТА; 1994). Сприяв розвиткові двосторонніх відносин між Канадою і Україною, зокрема, підписав канадсько-український Договір про дружбу і співробітництво (1994), угоду про співпрацю з офіційним Києвом в економічній та військовій сферах. 1999 відвідав Україну. Канада представляла інтереси України на самітах країн «великої вісімки». У період укр.-рос. конфлікту навколо о. Тузла (2003) засудив дії рос. сторони, пообіцявши надати Києву всебічну, зокрема, й військову допомогу. Після терористичних атак «Аль-Каїди» супроти США у вересні 2001 підтримав кроки американців, спрямовані на запобігання тероризму. Несподівано для багатьох засудив військову акцію США 2003 проти Іраку. 2003 заявив про завершення політичної кар'єри і подав у відставку.

Р. Сіромський (Львів).

КРИЛЕНКО Микола Васильович (02.05.1885 – 29.07.1938) – рад. діяч. Н. у с. Бехтеєво Смоленської губ. Член більшовицької партії від 1904. Закінчив іст.-філол. ф-т Петерб. (1909) і

юрид. ф-т Харків. (1914) ун-тів. Проводив партійну роботу у Петербурзі та Москві. Від 1916 перебував в армії, прапорщик. Учасник Жовтневих подій 1917 у Петрограді, член Петроград. військ.-рев. комітету (ВРК). 09.11.1917 призначений Верх. головнокоманд. рос. армії і наркомом із військ. справ. У травні 1918 очолив Ревтрибунал (з 1919 – Верх. ревтрибунал) при ВЦВК. 1922–28 обіймав посаду заст. наркома юстиції, з 1928 – прокурор РСФРР. Від 1931 нарком юстиції РСФРР, від 1936 – нарком юстиції СРСР. Виступав держ. обвинувачувачем проти «класових ворогів» на всіх важливих політ. процесах 1920–30-х, років організованих шляхом відвертої фальсифікації та тиску на підсудних: над членами ЦК партії правих есерів (1922), у «Шахтинській справі» (1930), над членами «Союзнного бюро меншовиків» (1930) та багато ін. 31.03.1938 заарештований, звинувачений у причетності до антирад. орг-ції та розстріляний. Реабілітований 1955.

А. Буравченко (Київ).

КРИМСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 – див. *Ялтинська конференція 1945.*

КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович [03(15).01.1871 – 25.01.1942] – укр. вчений, письменник і перекладач. Н. у Володимир-Волинському (тепер Волинська обл.). 1885 вступив до Колегії Павла Галагана. 1889–92 навчався у Лазаревському ін-ті східних мов у Москві, 1892–96 – на іст.-філ. ф-ті Моск. ун-ту. 1896–98 перебував у відрядженні у Сирії та Лівані. 1900–18 – професор Лазаревського ін-ту східних мов. Сходознавчі дослідження К. цього періоду підсумовані працями «Історія мусульманства» (1904–12), «Історія арабів і арабської літератури світської і духовної» (1911–12), а також дослідженнями з україністики: «Українська граматики» (т. 1-2, 1907–08) та ін. У співавторстві з О. Шахматовим підготував працю «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.» (видана 1924). 1918 на запрошення М. Василенка і В. Вернадського переїхав до Києва, включився у роботу зі створення УАН. З утворенням УАН К. увійшов до першого складу Академії. 1918–28 – секретар УАН. Очолив кафедру східного письменства з кабінетом араб.-іран. філології. 1920–29 – голова іст.-філ. відділу, редактор академічних видань. 1925 ініціював створення Київ. відділення Всесоюзної наукової асоціації сходознавства. 1926 очолив Візантологічну комісію. У 1920-х роках видав сходознавчі монографічні дослідження: «Історія Персії та її письменства» (1923), «Хафіз та його пісні» (1924), «Перський

театр» (1925), «Історія Туреччини та її письменства» (4 тт., 1924–27) та ін. Від серед. 1920-х років чинив опір бюрократизації та політизації наукового життя ВУАН, захищав діячів науки і культури від переслідувань, через що у партійно-владних колах сформувалося негативне ставлення до К. 1928 не був затверджений на посаді секретаря Академії. 1929–30 усунений з усіх посад, а створені ним академічні інституції були ліквідовані. 1931–36 формально числився у штаті Академії, однак, не брав участі науковому житті ВУАН. 1938–41 очолював секцію укр. мови Ін-ту мовознавства АН УРСР. 20.07.1941 заарештований і звинувачений в укр. націоналізмі. 30.10.1941 етапом прибув до Кустанайської в'язниці (Казахстан), де і помер. 1957 реабілітований. 1991 Ін-ту сходознавства НАН України присвоєно ім'я А. Кримського.

Г. Басара (Київ).

КРИП'ЯКЕВИЧ Іван (25.06.1886 – 21.04.1967) – укр. історик. Дійсний член НТШ (1911) і АН УРСР (1958). Н. у Львові. 1904–09 навчався на філософ. ф-ті Львів. ун-ту. Наукову діяльність розпочав під керівництвом М. Грушевського. Від 1905 почав друкувати статті у «Записках НТШ». Займався соц.-екон. і культ. історією Львова і Галичини XV–XVII ст. Вишикував документи щодо цього періоду в архівах Львова, Кракова, Варшави, Москви, публікував в окремому томі «Жерел до історії України-Руси» з власною розвідкою «Козаччина і Баторієві вольності» (1908). 1911 захистив докторську дисертацію «Козаччина і Баторієві вольності». Викладав історію в Академічній гімназії у Львові, згодом – у гімназіях Рогатина і Жовкви. 1913–14 видавав двотижневик «Ілюстрована Україна». Багато років очолював іст.-філософ. секцію НТШ, з 1934 редагував «Записки НТШ». У роки Першої світової війни був членом «Спілки визволення України», очолював комітет культурної допомоги Волині. 1919 на запрошення уряду УНР викладав історію України в Кам'янець-Подільському держ. ун-ті, 1921–24 – в Українському (таємному) ун-ті у Львові (був водночас його проректором і деканом), 1934–39 – у Греко-кат. богословській академії у Львові. У 1930-х роках – член ЦК Укр. нац.-дем. об'єднання (УНДО). Від жовтня 1939 – завідувач кафедри історії України, від 1941 – професор Львів. ун-ту. Від 1940 – директор Львів. відд. Ін-ту історії АН УРСР. У роки нім. окупації працював редактором Укр. вид-ва у Львові, був членом Укр. центрального комітету – єдиної громад. орг-ції, яка відстоювала інтереси місцевого населення перед нім. окупаційною владою. Від 1944 знову професор Львів. ун-ту. 1946–51 зазнав політ. переслідувань, був звинувачений в «українському буржуазному

націоналізмі» й вивезений до Києва, де працював у Б-ці АН і київ. музеях. 1951 очолив відділ історії Ін-ту сусп. наук АН УРСР у Львові, 1953–62 – директор цього ін-ту. Історії козаччини, зокрема періоду Хмельниччини присвячені праці «Студії над державою Богдана Хмельницького» (1925–31) і «Богдан Хмельницький» (1954); остання монографія зазнала значного впливу рад. цензури. Після смерті К. була опублікована його монографія «Галицько-Волинське князівство» (1984). Загалом опублікував понад 900 наук. і наук.-популярних праць з історії України, історіографії, археографії, джерелознавства, сфрагістики тощо. К. був блискучим популяризатором історії, брав участь у написанні популярних і узагальнюючих праць, зокрема «Велика історія України» (1935) та «Історія українського війська» (1936). Створив також низку шкільних підручників з історії України. Писав також художні твори на іст. тематику для дітей і юнацтва, публікував їх під псевд. Іван Петренко. Ім'я К. носить Інститут українознавства у Львові НАН України.

К. Кондратюк, І. Сварник (Львів).

КРИТСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1941 – десантна операція нім. військ (кодова назва – «Меркурій») із захоплення о. Крит, яка була проведена 20–21.05.1941; складова частина *Балканської кампанії 1941* нім. військ у ході Другої світової війни. Грец. острів Крит (250 км вздовж і 50 км ушир), який війська В. Британії зайняли 29.10.1940, після нападу Італії на Грецію, був важливим стратегічним пунктом у Сх. Середземномор'ї. Завдяки розташованим на о-ві морським і авіаційним базам брит. війська могли завдавати постійних ударів по італ. транспортних кораблях, які доставляли підкріплення та спорядження для італ.-нім. військ у Пн. Африці. Крит обороняв гарнізон у складі брит. (бл. 30 тис. чол.) і грец. (14 тис. чол.) військ під командуванням ново-зеланд. ген. Бернарда Фрейберга. Нім. план захоплення о-ва опрацював командир 11-го авіаційного корпусу Курт Штудент. Керував операцією командувач 4-повітряним флотом ген.-полк. А. Льор. 20.05 з 53 планерів і транспортних літаків на острів у р-н міст Малеме, Ханья, Ретімнос та Іракліон висадилося 5 тис. нім. десантників. Захопивши увечері 20.05 аеродром у Малеме, німці зуміли організувати швидке прибуття підкріплень на Крит. Загалом у десантній операції взяли участь 22 тис. нім. солдатів і офіцерів, 693 бойових і 500 транспортних літаків, 80 планерів. Брит. ескадра (2 лінкори, 5 крейсерів та 12 есмінців), яка була залучена до оборони о-ва, не допустила висадки на Крит морського десанту. Нім. авіація завдала

масованих ударів по кораблях флоту, внаслідок яких 2 крейсери («Глостер», «Фіджі») і 3 есмінці («Грейхаунд», «Келлі», «Кашмір») були потоплені. 28.05 у східній частині о-ва висадилися італ. підрозділи. 29–31.06 союзники евакуювали з о-ва у Єгипет 17 тис. солдатів і офіцерів. Під час боїв за Крит нім. війська втратили вбитими, пораненими і зниклими безвісти 6 580 осіб. К. д. о. стала однією із найбільших десантних операцій Другої світової війни. Нім. війська оволоділи Критом в умовах повного панування брит. флоту на морі, винятково силами повітряних десантів. Внаслідок захоплення Криту Німеччина отримала можливість повністю контролювати морські шляхи в Егейському і сх. частині Середземного моря і створила сприятливі умови продовження воєнних дій проти брит. військ у Пн. Африці.

А. Козицький (Львів).

КРИЧЕВСЬКИЙ Василь Григорович (12.01.1873 – 15.11.1952) – укр. архітектор, графік, живописець, мистецтвознавець. Н. у с. Ворожба обл. Лебедина (тепер Сумська обл.). 1917 виступив співорганізатором Укр. Академії мистецтв. 1921–41 – професор Київ. архітектурного і художнього ін-тів, засл. діяч мистецтв УРСР (1940). Наприкін. Другої світової війни емігрував у Німеччину, згодом переселився у Венесуелу. Автор найзначнішої споруди в стилі укр. модерну – Полтав. губернського земства (тепер – Полтав. краєзнавчий музей; 1903–08). Беручи за взірць іст. спадщину укр. архітектури, збудував школу ім. І. Котляревського у Полтаві, Народний дім у Лохвиці, музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка» у Каневі (1938) та ін. Виконав низку надгробних пам'яток (М. Милорадовичу, 1908; М. Грушевському, 1936 у Києві; М. Коцюбинському, 1931 у Чернігові та ін.). На живописній творчості К. позначились впливи імпресіонізму. Малював пейзажі, яким притаманний ліричний настрій, ясна колористична гама («Полтавський пейзаж. Дзвіниця Петропавлівської церкви», 1907; «Річка Псьол», 1921). Як графік оформив понад 70 укр. видань. Використовуючи елементи давньої укр. графіки і нар. орнаментики, К. виконав проекти державних гербів, печатки, грошових знаків УНР, поштових марок тощо. 1925–29 був худ. консультантом кіностудій і здійснив худ. оформлення низки кінофільмів («Тарас Шевченко», «Тарас Трясило», «Земля», «Звенигора», «Назар Стодоля») в Одесі та Києві. Як визначний знавець і збирач нар. мистецтва керував килимарською майстернею Ханенків в Оленівці (1912–13) і Керамічною школою у Миргороді (1918–19)в. Писав статті та рецензії на мистецькі теми. Помер у Каракасі (Венесуела).

С. Лупій (Львів).

КРИЧЕВСЬКИЙ Федір (22.05.1879 – 30.07.1947) – укр. живописець. Н. у Лебедені на Сумщині. 1896–1901 вчився у Московському уч-щі живопису, скульптури і архітектури, 1907–10 у Петерб. АМ у І. Рєпіна. 1913–17 викладав у Київ. худ. уч-щі. 1916 член спеціальної комісії Петерб. АМ із дослідження худ. шкіл Росії для перетворення однієї з них у вищий навчальний заклад. Один із фундаторів і перший ректор Української академії мистецтв. 1917 – професор УАМ, керівник майстерні портрету, жанрового живопису та офорту. 1920–22 поєднував роботу в УАМ (знову ректор) з викладанням в Архітектурному ін-ті (рисунок і акварельний живопис). Працював у Київ. худ. ін-ті (1922–32, 1934–41) і Харків. худ. ін-ті (1932–33). Заслужений діяч мистецтв УРСР (1940). Автор полоте: «Молода», «Родина», «Довбуш», «Портрет сина» та ін.

Р. Шмагало (Львів).

«КРИШТАЛЕВА НІЧ» (нім. Kristallnacht) – масові єврейські погроми у Німеччині проти ночі з 09 на 10.11.1938. Спровокована вищим нацистським керівництвом. Під час «К. н.» було спалено і розгромлено 267 синагог, 815 крамниць і підприємств, що належали євреям. Загинуло бл. 90 осіб, 20 тис. євреїв було кинуте у концтабори. Збитки тільки від розбитих вітрин (звідси й ін. назва події – «Ніч розбитих вітрин») становили 5 млн райхсмарок. Цю подію вважають початком *Голокосту* – нацист. політики фізичного винищення єврейського населення Європи.

КРИК Френсіс (Crick; 08.06.1916 – 28.07.2004) – брит. біофізик і генетик. Вивчав фізику в Лондон. ун-ті. Один із засновників молекулярної генетики. 1953 разом з Дж. Вотсоном відтворив модель структури ДНК (подвійну спіраль). Нобелівська премія з фізіології та медицини, 1962 (спільно з Дж. Вотсоном). Праці К. і його колеги Дж. Вотсона стали першим поштовхом до створення нової науки – генної інженерії, яка випрацьовувала способи цілеспрямованого впливу на генетичний код, відновлення його пошкоджених ділянок і створення нових поєднань для синтезу білків заданої структури. Запропонував загальну теорію структури малих вірусів. Помер у Сан-Дієго (шт. Каліфорнія, США).

КРОНШТАДСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1921 – повстання проти більшовицького режиму гарнізону Кронштадту (на о-ві Котлін у Фінській затоці) та екіпажів частини кораблів Балтійського флоту у березні 1921. Важке екон. становище у рад. Росії на поч. 1921, диктатура комуністичної

партії та політика «воєнного комунізму» спричинили масові антибільшовицькі повстання на Тамбовщині, Поволжжі, Сибіру та ін. місцях. Напівголодне існування робітників у Петрограді й Москві та ін. містах ще більше погіршилося після чергового зменшення у січні 1921 на 1/3 хлібної норми. 24.02.1921 у Петрограді розпочалися демонстрації та страйки. Робітничі протести підтримали партії соціаліст. спрямування (есери, меншовики і анархісти), які виступали проти домінування більшовиків у політ. житті та їхньої антидемократичної концепції встановлення «диктатури пролетаріату». 24.02 більшовицька влада Петрограда оголосила надзвичайний стан і заарештували провідних діячів есерів і меншовиків, яких звинуватили в інспірації робітничих акцій протесту. Однак через кілька днів робітничі виступи підтримали моряки Кронштадту, які також висловилися за ліквідацію «диктатури більшовицьких комісарів». 28.02.1921 на загальних зборах екіпажів лінкорів «Петропавловськ» і «Севастополь» були висунуті вимоги: переобрання Рад таємним голосуванням; свобода слова і діяльності всіх соціалістичних партій; звільнення всіх політв'язнів; усунення комісарів і політвідділів з армії та флоту; припинення насильницьких конфіскацій; збереження права селян вільно розпоряджатися землею та ін. У повстанні взяло участь бл. 27 тис. матросів і солдатів. Повсталі намагалися вступити у переговори з владою, однак їх делегати були заарештовані. 02.03.1921 у Кронштадті для керівництва повстанням було обрано Тимчасовий революційний комітет на чолі з матросом Степаном Петриченком. Повсталі закликали до здійснення «третьої революції», яка б «вигнала узурпаторів і покінчила б з режимом комісарів». Повстанці не планували рішучих дій для відстоювання своїх вимог і виключали застосування зброї (тільки для оборони). Пропозиції офіцерів негайно встановити контакт із Петроградом і шукати підтримки у робітників міста не знайшли розуміння. Центральні більшовицькі органи негайно оголосили повстання контрреволюційним заколотом, який нібито був організований «білогвардійцями та імперіалістичними державами». Для придушення повстання нарком воєнмор Л. Троцький направив війська під командуванням М. Тухачевського (сформовані з молодих курсантів і спецвійськ ВЧК). Перший штурм Кронштадту 08.03.1921 повстанці відбили. У наступні дні у р-н міста були стягнені великі військові сили (45 тис. осіб), до складу яких увійшли сотні партійних функціонерів (зокрема 300 делегатів X з'їзду ВКП(б)). Після жорстоких боїв 17–18.03.1921 більшовицькі війська зайняли місто і повстання було ліквідовано. Понад тисяча

учасників повстання загинуло у боях, бл. 8 тис. відступили у Фінляндію. Незважаючи на поразку, К. п. стало однією із головних причин скасування рад. урядом політики «воєнного комунізму» і запровадження *нової економічної політики* (НЕП).

КРОПОТКІН Петро Олексійович [27.11(09.12).1842 – 08.02.1921] – рос. анархіст. Одержав добру освіту, був відомий своїми працями з географії. Наприкін. 1860-х років присвятився політичній діяльності, був заарештований і ув'язнений. Втік до Швейцарії, але 1881 був висланий за поширення рев. ідей. Оселився в Англії. Критикував К. Маркса за псевдонауковість і нахил до тоталітаризму. Був прихильником ідей М. Бакуніна, хоча відкидав його жорстокість. Розвинув теорію комуністичного анархізму, ґрунтовану на ідеї взаємодопомоги. Заперечував владу держави і приватну власність. Вважав, що людство повинно об'єднатися у федерацію довільно організованих комун, які б взаємно підтримували одна одну. 1917 повернувся до Росії, відмовився від посади у Тимчасовому уряді О. Керенського. Не довіряв В. Ленінові та *більшовикам* настільки, наскільки не підтримував царат.

О. Джексона (Львів).

«КРУГЛИЙ СТИЛ» – одна з форм публічного обговорення певних проблем, при якій всі її учасники мають рівні права. Діалог між політичними силами (владою і опозицією), спосіб толерантного розв'язання існуючих проблем. Одна із форм трансформації влади при якій конкуруючі політичні сили мирно домовляються між собою про «правила гри» на перехідний період. Переговори «К. с.», які привели до падіння тоталітарного режиму, відбулися у Польщі (лютий–квітень 1989) і Угорщині (червень 1989).

Ю. Шведа (Львів).

КРУПП фон Болен Густав (Krupp; 07.08.1870 – 16.01.1950) – нім. промисловець. Закінчив Гайдельберзький ун-тет, юрист. Деякий час перебував на дипл. службі, працював у нім. представництвах у США, Китаї та Ватикані. 1906 одружився з донькою нім. промисловця Ф. К. Круппа Бертою і взяв прізвище дружини. Входить до складу ради директорів концерну Круппа, який під його керівництвом володів кількома десятками сталеварних підприємств і шахт, 1939 випускав 2,1 млн тонн сталі (1919 – 449 тис. тонн) і забезпечував роботою 190 тис. робітників (1939). Надавав значну фінансову підтримку нацистському руху. У роки *Другої світової війни 1939–45* концерн К. поставляв *Вермахту* найрізноманітнішу військову

продукцію (танки, гармати). Родину К. називали «гарматними королями». На підприємствах концерну використовувалася праця десятків тисяч «остарбайтерів» і військовополонених (загальна кількість 1944 – 227 тис. осіб). З 1943 концерн очолив його син Альфред К. (1907–67). Після війни К. був притягнений до суду як військовий злочинець, однак незабаром був звільнений через важкий стан здоров'я. Більшість підприємств К. була демонтована і вивезена у рахунок військових репарацій. Його сина 1947 амер. військовий трибунал засудив до 12 років ув'язнення; 1951 був звільнений, а 1953 знову очолив родинний концерн.

КРУТИ – залізнична станція між Бахмачем і Ніжином (обл. Чернігів. обл.). Біля станції К. 16(29).01.1918 відбувся бій сотні 1-ої Київ. юнацької школи ім. Б. Хмельницького і сотні Помічного студентського куреня з більшовицькими військами, які наступали на Київ, під командуванням П. Єгорова. У кін. грудня 1917 уряд рад. Росії розпочав відкриту агресію проти *Української Народної Республіки* (див. *Українсько-більшовицька війна 1917–20*). На поч. січня 1918 на Київ із різних напрямків наступали 3 більшов. армійські групи під заг. командуванням підполк. М. Муравйова. З кін. грудня 1917 на ст. Бахмач на кордоні України і Росії перебував укр. гарнізон, що складався з юнкерів 1-ої Київ. юнацької школи ім. Б. Хмельницького під командування сотника А. Гончаренка. 14(27).01.1918 на укр.-більшов. фронт у р-н Бахмача прибула 1-ша сотня Помічного Студентського куреня, сформована з добровольців, студентів Укр. народного ун-ту і Університету Св. Володимира, гімназистів укр. гімназій (115–130 чол.), якими командував сотник Омельченко. Укр. військо налічувало 20 старшин, бл. 500 юнкерів, студентську сотню, невеликий підрозділ Вільного козацтва і мало на озброєнні 16 кулеметів і бронепотяг (командир – сотник Лощенко). Укр. підрозділи зайняли оборону обабіч залізничного полотна біля ст. К. (у напрямку до станції Пліски). Вранці 16.01 розпочався наступ 6-тис. більшов. загону петроградських і московських червоногвардійців на чолі з П. Єгоровим. Бій, яким керував А. Гончаренко, тривав до вечора, українці відбили кілька ворожих атак. Враховуючи велику перевагу противника в живій силі, А. Гончаренко віддав наказ відступити до ешелону, що чекав за 2 км від станції. Студентська сотня під час відступу потрапила в оточення і в багнетній атаці зазнала великих втрат. Одна чота (взвод) студентів, заблукала в сутінках, вийшла на станції К., яку вже зайняли більшовики, і потрапила у полон. Під час бою укр. частини втратили бл. 250 осіб (вбитих, поранених, поло-

нених), серед них 10 старшин (втрати противника становили бл. 300 чол.). Полонених укр. бійців П. Єгоров наказав стратити. Студентів і гімназистів розстріляли у дворі станції К. Втрати студентської сотні становили бл. 80 чол.: 27 розстріляних, 10–12 загиблих у бою, 35–40 поранених, 7 полонених. Подвиг студентського куреня під К. став символом патріотизму й жертвості в б-бі за незалежну Україну. За рішенням УЦР 19.03.1918 тіла 27 вояків-студентів було перевезено до Києва і з військовими почестями поховано на Аскольдовій могилі. Сьогодні на місці останнього бою укр. студентів під К. і на Аскольдовій могилі в Києві було встановлено пам'ятні знаки на честь героїв.

Г. Басара (Київ).

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Соломія (22.09.1872 – 16.11.1952) – укр. співачка (лірико-драматичне сопрано) і педагог. Н. у с. Білявинці (тепер Бучацького р-ну Терн. обл.). 1891 вступила до Львів. консерваторії. 1893 навчалася співу в Італії. З 1894 виступала у Львівській опері. Виконувала оперні партії в «Аїді» та «Трубадурі» Дж. Верді, «Фаусті» М. Гуно, «Гальці» і «Страшному двірі» С. Монюшка, «Манон Леско» і «Чіо-Чіо-Сан» Дж. Пуччіні, «Кармен» Ж. Бізе, «Електри» Р. Штрауса, «Євгенії Онегіні» та «Піковій дамі» П. Чайковського та ін. Співала на сценах театрів Кракова, Варшави, Одеси, Відня, Парижа, Мілана. Гастролювала у багатьох країнах Європи і Пд. Америки, Єгипті, США, Канаді. 1920 у Неаполі востаннє виступила на сцені оперного театру. Продовжувала камерну концертну діяльність, виконувала пісні на 8 мовах. 1929 у Римі відбувся останній гастрольний концерт К. 1939 повернулася в Україну. 1946–52 – професор Львів. консерваторії ім. М. Лисенка. 1951 К. було присвоєно звання заслуженого діяча мистецтв України. Ім'я К. носить Львів. державний театр опери і балету.

Н. Сиротинська (Львів).

КСЕНОФОБИЯ (від гр. страх перед чужими) – вороже ставлення людини, верстви, організації, партії до всього чужого. Найпоширенішим видом К. є антисемітизм, юдофобство. К. притаманна ідеології *фашизму*.

Ю. Шведа (Львів).

КУ-КЛУС-КЛАН – спільна назва таємних орг-цій, що діяли у США від 1865. Назва походить від грецьк. куклос – коло і шотл. – клан. Перша орг-ція К.-к.-к. була заснована 1865 у м. Пуласкі (шт. Теннессі, США). У своєму розвитку пройшла 3 етапи: 1). 1865 виникла як орг-ція, що мала надавати допомогу солдатам Конфедерації,

що поверталися з війни. 1867 перетворився на військ.-політ. орг-цію, яка діяла у всіх штатах колишньої Конфедерації. Керівник – ген. Натан Форрест. Нараховував 550 тис. членів (1869). Вииступала проти надання рівних прав неграм, а також проти переселення білих переселенців з Півночі. У результаті його діяльності загинуло 35 тис. осіб. 1869 заявила про свій розпуск. 2). 1915 виник у Джорджії, як націоналістично-расистська орг-ція. Виступав проти чорношкірого і «кольорового» населення, емігрантів, євреїв, католиків. Нараховував 4-5 млн членів (1924). Мав значний вплив на внутр. політику США. Кілька скандалів всередині К.-к.-к. привели до падіння популярності орг-ції й саморозпуску 1944. 3). 1946 відновив діяльність у Джорджії. Члени орг-ції активно виступали проти надання громадянських прав негрівському населенню США, протидіяли напливу емігрантів з Мексики, переслідували білих противників расової дискримінації, зокрема застосовували терор. Кількість членів від 8 до 20 тис. осіб. Сьогодні орг-ція має незначний вплив.

КУАДРОС (Куадруш) да Сільва Жаніу (Quadros; 25.01.1917 – 16.02.1992) – браз. політик, Президент Бразилії (січень-серпень 1961). 1939 закінчив юрид. ф-т ун-ту у Сан-Паулу. Від 1947 – депутат муніципалітету Сан-Паулу. 1953 – мер м. Сан-Паулу. 1954–58 – губернатор штату Сан-Паулу. 1958–60 – депутат Федеральних зборів Бразилії. У жовтні 1960 обраний на пост президента як кандидат від коаліції Націоналіст.-дем. союзу і Христ.-дем. партії. У січні-серпні 1961 – президент Бразилії. Уряд К. намагався проводити політику на розвиток нац. економіки. Встановив дипл. відносини з державами *радянського блоку*, зокрема Угорщиною, Румунією, Болгарією. Уряд К. виступив проти екон. блокади Куби, після встановлення там режиму Ф. *Кастро*. Символічним кроком К. стало нагородження одного з лідерів комуніст. революції на Кубі Е. Че *Гевари* найвищим орденом Бразилії. 25.08.1961 під тиском опозиції та військових змушений піти у відставку. Відповідно до конституції найвищий пост у країні посів віце-президент Ж. *Гуларт*, який, в основному, продовжував політ. лінію уряду К. Після військового перевороту у квітні 1964 К. було заборонено займатися політ. діяльністю протягом 10 років. 1985-88 був мером Сан-Паулу.

КУБА (Республіка Куба) – держава в Центральній Америці на о-вах Куба, Хувентуд (Пінос) з групи Великих Антільських р-вів у Карибському морі. Формально має суходільний кордон із США протяжністю 28,5 км по периметру

військово-морської бази Гуантанамо (належить США за правом безстрокової оренди за договором 1903). Загальна площа: 110,8 тис. км². Кількість населення: 11.4 млн осіб (2018), за етнорасовим складом: білі – 64,1%, мулати – 26,6%, чорні – 9,3%. Понад 85% населення є римо-католиками, також є протестанти, іудеї та прибічники сантерії. Держ. мова: іспанська. Форма держ. устрою: унітарна республіка. Форма правління: соціалістична держава. Столиця – Гавана. Адмін.-терит. поділ: 15 провінцій та 1 спец. муніципалітет. Законодавча влада: однопалатна Національна асамблея Народної влади. Зі свого складу Асамблея обирає Голову Державної Ради, який є одночасно і головою держави і очільником уряду. Виконавча влада: Рада Міністрів, який призначається законодавчим органом із кандидатур, що їх подає Голова Державної Ради. Грошова одиниця – кубинський песо (100 сентаво), також в обігу є «конвертований кубинський песо» (CUC), який використовують в основному для розрахунків в туристичній галузі.

У Доколумбовий період територію острова заселяли місцеві племена сібонеї, таїно та ін., які належали до т. зв. карибської групи. Назва «Куба», ймовірно, походить від мови таїно (аравакська мовна сім'я), яка вимерла до XVIII ст., і означає «велика земля». Європейці потрапили на острів під час першої експедиції Х. Колумба 1492 і спершу назвали його «Хуана» на честь спадкоємця іспан. престолу. Колонізація о-ва почалась із 1511 і супроводжувалася винищенням місцевого населення, яке чинило опір під проводом своїх вождів Атуея та Гуама. До 1537 місцеве населення о-ва скоротилося із 300-тис. до 2 тис. чол. Для роботи в копальнях і на плантаціях іспанська адм-ція дала дозвіл на ввезення чорношкірого населення з Африки (бантуамовні племена йоруба, банту тощо), які зараз становлять важливий компонент кубин. нації. На межі XVIII–XIX ст. К. стає найважливішим постачальником кави, тютюну і цукру на європ. ринок.

Під час Визвольної війни іспан. володінь у Лат. Америці (1810–26) К. утрималась від підтримки визвольного руху на континенті через сильні автономістські настрої серед місцевої еліти (збереження вірності монархії в обмін на поступки в управлінні та послаблення торг. обмежень) і велику концентрацію іспан. збройних сил на о-ві. Бізнесові інтереси еліти були тісно пов'язані із іспан. колон. адм-ією, тому усі спроби організації антиіспан. повстання до кінця XIX ст. були невдалими. Під впливом Громадянської війни в США на К. активізувався дем. рух, який призвів до 1-ої Кубинської революції 1868–80, ідеологом якої і першим президентом був Карлос Мануель де

Сеспедес. У квітні 1869 ухвалено першу кубин. конституцію, яка проголошувала незалежність від Іспанії та скасування рабства. Після придушення революції Мадрид пішов на низку поступок, зокрема скасував рабство (1886) і зняв кілька торгових обмежень. Ці заходи дали потужний імпульс розвитку капіталістичних відносин, однак іспан. уряд. штучно обмежував екон. зростання: посилювалася с/г спеціалізація К. із домінуванням монокультури (цукрова тростина). Це призвело до 2-ї Кубинської революції (1895-98). Прагнучи зберегти свій вплив над К., іспанський уряд 1897 видав декрет про надання К. автономії, який не підтримало населення о-ва. У перебіг подій втрутились США, використавши як привід інцидент із крейсером «Мен» у гаванському порту, і оголосили війну Іспанії. Внаслідок підписання 1898 Паризького мирного договору Мадрид відмовився від контролю над К. До 1902 військове управління о-ва здійснювали американці. У лютому 1901 було прийнято Конституцію К. У березні 1901 ухвалено «поправку Платта» (закріплено договором 1903) до кубин. Конституції, якою визначався характер подальших амер.-кубин. відносин: США отримали контроль над зовн. політикою К. (заборона на самостійні міжнар. відносини і фінанс. позики без санкції США) і право бути гарантом внутр. стабільності К. (виконув. «поліцейські ф-ції» у разі внутр. заворушень чи повстань), що обмежувало її держ. суверенітет.

Офіц. незалежність К. було проголошено 20.05.1902 (першим президентом став Естрада Пальма), утім 1906–09, 1912 і 1917–19 на К. вводився амер. військовий контингент. Інтервенції здійснювались на прохання кубин. сторони, як наслідок неспроможності самостійно вирішити гострі внутрішньополіт. кризи. У держ. апараті процвітали корупція, хабарництво та кумівство. До поч. 1-ї світової війни амер. бізнесу належ. 35% цукрових підприємств, то 1918 – вже 50%, на яких перероблялись до 70% вирощеного на К. урожаю цукрової тростини. К. швидко перетворювалась на країну із монокультурним експортом.

За роки Першої світової війни К. збільшила свої золотовалютні надходження у 5 разів. Опорою нової влади стала новостворена кубин. армія і флот: військові мали високий соціальний статус і матеріальне забезпечення, тому до лав офіцерського корпусу потрапляли переважно вихідці із заможних верств суспільства. Попри проголошену конституцією К. рівність усіх громадян, афрокубинці продовжували відчувати расову дискримінацію: були позбавлені можливості обіймати держ. чи громад. посади, мали проблеми із працевлаштуванням, відчували сегрегацію

у навч. закладах. Для захисту їхніх прав 1908 створено «Незалежну партію кольорових». 1912 під керівництвом цієї партії вибухнуло повстання. Яке влада жорстко придушила. Населення К. за століття зросло із 553 тис. до понад 1,5 млн. осіб.

1925–33 на К. встановився авторитарний режим Г. Мачадо-і-Моралеса, який називав себе «антильським Муссоліні» і не приховував захоплення італ. досвідом побудови корпоративної держави. Завдяки іноз. інвестиціям він розгорнув широку програму будівництва на о-ві, що дозволило зменшити соц. напругу в суспільстві, і нещадно боровся із проявами невдоволення (втім, саме 1925 виникла Компартія К.). Через світову економічну кризу 1929–33 активізувався демократичний рух, який призвів до 3-ї Кубинської революції 1933–34. Її рушійними силами стали студентство, яке виступало за широку автономію ун-тів; нац. підприємницькі кола, що потерпали від конкуренції із іноземними виробниками; селянство, що вимагало аграрної реформи і робітники, що виступали за покращення умов праці та соціальні гарантії. Революція розпочалась із серії локальних виступів, які переросли у загальний політ. страйк, який паралізував країну. Осн. вимоги: відновлення дем. свобод, запровадження соц. законодавства і відміна «поправки Платта». На місцях ситуація швидко стала некерованою: захоплення підприємств і перерозподіл землі. Армія пристала на бік повсталих і за її підтримки утворила уряд Рамона Грау Сан-Мартіна. До його складу увійшли представники від крайніх правих до ліберально-реформістських кіл, але особливий вплив мав лідер молодіжного руху Антоніо Гітерас, який обійняв низку міністерських посад. За його ініціативи відбулась люстрація (із конфіскацією майна колишніх «мачадистів»), оголошено про зупинення дії «поправки Платта» (офіц. відмінено президентом США Ф. Рузвельтом 1933). Радикальні перетворення викликали занепокоєння у поміркованих і правих сил, які за підтр. армії вони здійснили держ. переворот, внаслідок чого до влади прийшов уряд Карлоса Монтефура Мендієти.

До кін. 1930-х років «лівий» запал у суспільстві було трохи притлумлено, поступово легалізовано діяльність політ. партій та відновлено дем. свободи. 1940 ухвалено нову Конституцію К., якою закріплювала дем. і соц. права, забороняла расову дискримінацію, вказувала на необхідність проведення аграрної реформи. На президентських виборах 1940 перемогу здобув Ф. Батіста-і-Сальвідар.

К. вступила у Другу світову війну на боці антигітлер. коаліції (1941) і значно збільшила свої

золотовалютні запаси за рахунок поставок цукру. На К. було введено заг. військовий обов'язок, кубинці воювали на фронтах світової війни.

Після війни К. стала співзасновником ООН (1945) і ОАД (1948), підписантом «Пакту Ріо» (1947) про колективну безпеку в Зах. півкулі. У перші післявоєнні роки на К. точилася гостра політ. б-ба між представ-ми дем. сил: Революційною партією кубинського народу («аутентики», лідер Р. Грау Сан-Мартін) і Партією кубинського народу («ортодокси», лідер Е. Чібас), яка утворилася в результаті розколу «аутентиків». «Аутентики» апелювали до досвіду антидиктаторської революції 1933 і об'єднували широкі кола інтелігенції, студентства, середніх і дрібних нац. підприємців. Їхня програма включала: незалежний нац. ринок, аграрну реформу, захист соц. прав населення і т.зв. моральну революцію, яка включала б-бу із корупцією в адм-ції, викорінення азартних ігор і проституції. Проте реалізація цих принципів мирними методами була неможливою, бо прямо зачіпала інтереси «правих» сил: великих землевласників, великий бізнес, пов'язаний із іноземцями і права амер. монополій, тому в результаті розколу 1947 утворилася партія «ортодоксів». Її прибічники апелювали до спадщини нац.-визв. революції 1895–98 та ідей Хосе Марті. Поділяючи програму «аутентиків» вони наголошували, що її втілення можливе радикальними, силовими методами. Криза партії «аутентиків» (при владі 1944–52) посилювалась кримінальними розборками на місцях між різними парт. групами, причому в них були задіяні поліцейські та збройні сили і парамілітарні групи. За кілька місяців до президентських виборів 1952, перемогу на яких мав великі шанси отримати висуванець партії «ортодоксів», «праві» сили за підтримки армії організували держ. переворот. У результаті військового замазу до влади прийшла хунта на чолі з Ф. Батистою, який оголосив себе «тимчасовим президентом». Після приходу до влади Ф. Батиста заявив про призупинення конституційних гарантій та розробив новий конституційний закон. За його правління зросли іноз. інвестиції в економіку К. Прямі інвестиції США у кубин. економіку 1958 склали понад 1 млрд долл. За його правління почав активно розбудовуватись туристичний сектор К. та «індустрія розваг». Опорою режиму Ф. Батисти стали силові структури: поліція, армія і репресивні органи. Постійно зростала амер. допомога на їх переоснащення та утримання Адм-ція США заохочувала антикомунізм Ф. Батисти (К. розірвала дипломат. відносини з СРСР 1952) і водночас, її непокоїло перетворення К. на полігон із відмивання грошей кримінального походження (зокрема американської мафії) і ухилян-

ня від податків амер. бізнесменів, які займались фінансовими операціями на К.

Противники режиму Ф. Батисти звинувачували його не тільки у нелегітимному приході до влади, але й за небажання покращити життя пересічних кубинців попри значні іноз. інвестиції. Табір опонентів був дуже широким і включав представників від правих до крайніх лівих поглядів. Особливе несприйняття режиму проявляли прихильники партії «ортодоксів». Один із їхніх молодіжних лідерів, Ф. Кастро, узявся за доведення нелегітимності режиму спершу у судовому процесі 1952 (що було неможливо в умовах тодішньої підконтрольної владі судової системи) а згодом – шляхом організації збройного виступу. Напади на казарми Монкада у Сантьяго-де-Куба і в м. Баямо 26.07.1953 хоча і завершилися нищівною поразкою, але мали пропагандистський ефект. Із понад 160 учасників нападу живими лишилося менше двох десятків, причому більшість з них загинула не під час штурму, а в наступні години та дні, коли їх розстрілювали без доведення провини (Ф. Батиста відновив на К. страти). Це викликало величезний суспільний резонанс. Батиста змушений був вдатися до судового процесу над кількома вцілілими учасниками нападу, серед яких опинився і сам Ф. Кастро. Хоча судові засідання проходили у закритому режимі, втім незабаром по всій країні стала відома промова Ф. Кастро «Історія мене виправдає», основні положення якої сформували ідеологією «Руху 26 липня». Ф. Кастро було засуджено на 15 років в'язниці, втім пробув там 22 місяці і був звільнений за амністією. Незабаром він виїхав до Мексики, де розпочав підготовку до нового збройного виступу проти режиму Ф. Батисти. У цьому йому надавали фінансову допомогу лідери партії «аутентиків», які перебували в еміграції в США, та багато кубинців, які змушені були рятуватися втечею від переслідувань на батьківщині. Наприкін. 1956 Ф. Кастро здійснив другу спробу підняти повстання проти режиму. Із загоном добровольців прибув до східної провінції Оріенте на яхті «Гранма». Однак повстанці були розбиті урядовими військами, а їх залишки відступили в гори Сьєрра-Маестра, де розпочали партизан. Б-бу з режимом. У загонах його Повстанської армії за весь час бойових дій нараховувалося не більше 3 тис. вояків, тоді як лише сухопутні війська Ф. Батисти становили понад 21 тис. чол.

Поява партизанського руху на сході країни активізувала різні політ. сили як у самій К., так і в еміграції. У боротьбі із авторитарним режимом Ф. Батисти узяли участь окрім Повстанської армії (діяла майже увесь час на сході країни)

також студентська організація «Директорат 13 березня» (її члени перехувалися у гірському масиві Ескамбрай в центр. частині о-ва), вони віддавали перевагу терористичним методам; осередки Народно-соціалістичної партії (назву з 1944 Компартії Куби), які схилилися до мирних акцій непокори шляхом організації страйкової б-би; прихильники партії «аутентиків» та ін. політ. сил, які становили дем. опозицію. Влітку 1958 усі ці сили заявили про свою рішучу підтримку збройної боротьби, що не тільки робило Ф. Кастро визнаним її лідером, але й остаточно ізолювало режим Ф. Батисти, який до того ж з весни 1958 позбувся підтримки з боку США. Амер. громадськість дізналася про революційні події на К. із публікацій амер. журналістів і про «барбудос» (ісп. - «бородані») заговорили як про борців із тиранією. Наприкін. літа 1958 дві колони Повстанської армії, очолювані командантами Е. Геварою Че і Каміло Сьєнфугосом, вирушили зі сходу о-ва вбік столиці. Розрахунок Ф. Кастро полягав у тому, щоби в момент капітуляції режиму поблизу столиці були збройні сили, які б не дали прийти до влади тільки представникам ліберальної опозиції. Ф. Кастро у своїх публічних виступах (зокрема і в ефірах на повстанському «Радіо Ребельде») не висловлював ні антимер., ні лівих поглядів. У новорічну ніч 1959 Ф. Батиста покинув К., виїхавши до Домініканської Республіки, а згодом перебрався до Іспанії. У перші дні нового року загоны Повстанської армії увійшли до Сантьяго-де-Куба і Гавани.

Почалося формування нових органів влади: постав Тимчасовий рев. уряд із прихильників ліберальної опозиції (його очолив Хосе Міро Кардона), президентом К. став Мануель Уррутія, хоча реальна влада на місцях належала Повстанській армії. Перші заходи нового уряду включали відновлення дем. свобод, ліквідацію колишніх репресивних органів і формування нових Рев. збройних сил і народної міліції, люстрацію, конфіскацію майна соратників Ф. Батисти (декого із них засудили до страти). Представники уряду вважали, що на цьому основні завдання революції втілено в життя, і ця позиція спровокувала конфлікт між ними та силами, які підтримували Ф. Кастро. У лютому 1959 він став прем'єр-міністром К., а більшість посад в уряді обійняли його прибічники. Знаменитим став вислів Ф. Кастро: «Першого січня [1959 р. – *Авт*] ми лише завоювали право розпочати [революцію – *Авт*.]». Отже, IV Кубинська революція, за задумом її творців, не зводилась лише до силової зміни влади, але, мала включати радикальні зміни у суспільстві. Одними із перших стали заходи соц. характеру: зміни в податкових

правилах на користь населення, підвищення зарплат і зменшення оплати за комунальні послуги. Утім, найбільший резонанс викликало ухвалення закону про аграрну реформу (1959), яка передбачала вилучення за викуп надлишків землі у тих, хто має її понад 400 га. (компенсація так і не виплачувалась). Такі радикальні зміни викликали протести з боку лібералів, вони полишили уряд, а президент подав у відставку. Новим очільником держави формально став Освальдо Дортікос Торрадо (1959–76), однак реальні управлінські повноваження перебували в руках прем'єр-міністра Ф. Кастро, який перебував на цій посаді до ухвалення нової Конституції К. (1976). На місцях створювались т. зв. Комітети захисту рев-ції, які забезпечували нагляд за перетвореннями, а на підприємствах запроваджувався «робітничий контроль». Щодо невдоволених режимом спершу застосовувалась тактика «революційного витіснення» – усі охочі могли вільно залишити країну. Це викликало «міграційну кризу» в США, куди спрямовувалась більшість втікачів. Аби унормувати цей процес США ухвалили рішення про встановлення щорічних квот у 20 тис. осіб, які могли претендувати на притулок. Однак, кількість охочих була значно більшою, що породило «нелегальну еміграцію» із ризиком для життя. Припускають, що за часи «революційної влади» К. полишили понад 2 млн осіб. Ті ж хто залишився і висловлював протест стали політ. в'язнями.

У відповідь на згорання США торговельних операцій новим режимом на К., уряд Ф. Кастро націоналізував 26 амер. підприємств (літо 1960) і перевів у дере власність велику і середню пром-сть, залізниці, банки тощо. Такі заходи влади змусили США у січні 1961 встановити екон. блокаду і розірвати дипл. відносини. Курс на соціалістичний шлях розвитку К. проголосила «Гаванська декларація» (02.09.1960), ухвалена на загальнонаціональному мітингу.

У цих умовах США встановити економічну блокаду і у січні 1961 розірвали дипломат. відносини. Форми тиску США на кубин. режим включав не тільки спроби дипл. і екон. ізоляції К. у регіональному. масштабі (виключення з ОАД, 1962), але й силові спроби повалення комуністичної влади. Однією із перших стала військова операція (підготована за сприяння США) з висадки у квітні 1961 збройного десанту з кубин. емігрантів на Плайя-Хірон, яка, однак, завершилась повним провалом і розгромом групи вторгнення.

Пошук союзників у протистоянні із США привів Ф. Кастро до соціалістичного табору, що в умовах біполярної системи між нар. відносин спровокува-

ло серйозне протистояння між двома наддержавами, яке увійшло в історію як «*Карибська криза*» 1962 (гостра її фаза припала на жовтень 1962). Звертаючись до керівництва СРСР Ф. Кастро розраховував на укладання військового союзу, що унеможливило б напад на територію К. з боку США, оскільки тоді застосовувався би принцип колективної безпеки. Радянський Союз, виходячи зі своїх геополітичних інтересів, умовив кубин. керівництво розмістити на К. ядерні ракети, запевняючи, що їхня наявність на о-ві сама по собі стане стримуючим фактором проти можливої амер. агресії. Реакція США була рішучою: вони зажадали негайного виведення ракет погрожуючи вдаватися до силових методів. У цій ситуації, коли світ стояв на порозі ядерної війни, інтереси самої К., втягнутої Кремлем у епіцентр глобального протистояння, не враховувалися. Сам Ф. Кастро дізнався про рішення керівництва СРСР про вивезення ракет із о-ва з радіоефіру. Наслідком «Кубинської кризи» для К. стало зобов'язання США не чинити спроб насильницького повалення режиму Ф. Кастро (це фактичне його визнання), хоча від екон. блокади о-ва, яка здійснюється і до сьогодні, Вашингтон не відмовився. Відповідно до оприлюдненої 2016 на сесії ГА ООН офіц. інформації екон. збитки К. від блокади становлять майже 126 млрд долл.

У 1960-х роках на К., який комуністична пропаганда назвала «Островом Свободи», встановився режим авторитарної влади. Його складовими були: уряд, очолюваний Ф. Кастро, які поєднував виконавчі і законодавчі функції, номінальний президент, збройні сили, правляча партія, «комітети захисту революції», профспілки та громадські масові організації, «Народні асамблеї» – багатомільйонні мітинги, де з-за формального погодження із народом ухвалювалися ключові державні рішення. Консолідація правлячої еліти відбулася 1961 через об'єднання кількох сил («Руху 26 липня», «Революційного директорату 13 березня» і Народно-соціалістичної партії) в одну політичну силу – «Об'єднані революційні організації» (з 196 вона стала називатися «Єдина партія соціалістичної революції», з 1965 – «Комуністична партія Куби»). Перший з'їзд відновленої Компартії К. (її першим і беззмінним до 2011 секретарем був Ф. Кастро, нині партію очолює Рауль Кастро) відбувся 1975, останній (VII-й) – 2016. На них обговорювалися найважливіші питання внутр. і зовн. політики К. Особливу увагу у 1960-х роках було приділено с/г. Більшість земельного фонду країни (60%) перейшла до держсектора. Держава стимулювала створення колективних господарств – «народних маєтків», втім селяни не охоче до них вступали (до 1968 об'єднували до 22 тис. членів).

Більшість (понад 200 тис. осіб) становили селяни-одноосібники, яких, однак примусили вступити до Нац. асоціації дрібних землевласників, через яку залучали до загальнонац. планів розвитку с/г. Підвищений інтерес кубин. керівництва до аграрного сектору був зумовлений не тільки складною продовольчою ситуацією в країні, але й тому, що саме через збільшення врожайності експортних культур (в основному – цукрової тростини) вбачався шлях до швидшої індустріалізації країни, оскільки отримані від продажу гроші вкладались би в розвиток пром. сектору. Звідси – щорічні загальнонац. кампанії зі збору тростини («битва за врожай») і численні приклади трудового героїзму. Втім, лише на революц. ентузіазмі побудувати індустріальний сектор не вдалося, в першу чергу, через відсутність необхідної сировинної та енергетичної бази, а також через екон. блокаду. 1962 і 1968 було проведено дві хвилі націоналізації невеликих приватних підприємств, крамничок, кафе тощо. Наслідком цього стало розростання «чорного ринку» і необхідність запровадження «карткової системи», яка поширилась на найосновніші продукти і засоби гігієни. Попри наявні диспропорції у розвитку економіки, найбільші досягнення кубин. влади в 1960-70-х роках спостерігалися у соц. сфері. На К. було ліквідовано безробіття, проведено т. зв. моральну революцію, розгорнуто широку програму житлового будівництва, скасовано квартплату, запроваджено безкоштовну шкільну і університетську освіту. Медична реформа передбачала безкоштовний доступ до медичних послуг. Соц. реформи потребували великого фінансування і забирали «левоу» частку держ. надходжень. Найбільшим екон. партнерами К., які забезпечували поступлення значних фінанси. Ресурсів, були держави «соціалістичного табору». Ставши 1972 членом *Ради економічної взаємодопомоги*, К. скеровувала 85% експортного потенціалу у соціалістичні країни. Обсяги прямої фінансової допомоги з боку СРСР теж були вражаючими: щорічно К. отримувала від 4 до 6 млрд дол.

У 1960–80-х роках К. перетвор. на помітного гравця на міжнар. арені. К. стала засновницею «*Руху неприєднання*» (1961), з трибуни якого часто лунала гостра критика на адресу не тільки США, але й СРСР, яких також звинувачували в «імперіалізмі» (Че Гевара). Втручання К. у внутр. справи африк. держав (Ангола, Ефіопія) порушувало баланс інтересів великих геополітичних гравців, а її підтримка лівих режимів, повстанських рухів і організація збройної боротьби в окремих країнах Лат. Америки (Гренада, Нікарагуа, Колумбія, Болівія тощо) провокувало регіональну нестабільність.

Унаслідок геополітичних змін у кін. 1980-х – поч. 1990-х років, розвалу соціалістичного табо-

ру і розпаду самого СРСР, для К. настали важкі часи, адже учорашні союзники почали вибудовувати свої відносини із нею не на ідеологічних, а на комерційних засадах. Це одразу позначилося на падінні обсягів торг. і фінанс. допомоги і призвело до гострої екон. кризи. Кубин. керівництву довелося пристосовуватись до нових світових реалій. Найперше змінилося ставлення до іноз. інвестицій, зокрема визнавалось право власності на активи і засоби цих іноз. асоціацій та право на вільне переведення за кордон прибутків і капіталів (з 1995). Для іноз. інвестицій було відкрито 34 галузі кубин. економіки, зокрема гірничодобувна, легка і харчова, енергетика, туристичний і фінансовий сектор, с/г. Прибуток К. від діяльності спільних підприємств на рубежі століть складав 16-17% загальнонац. надходжень. Несприятливий вплив на обсяги зовн. торг. спричинили обмеження, які вводились проти торгових партнерів К. ухваленими в США «Законом Торічеллі» (1992) і «Законом Хелмса-Бертоне» (1996).

За таких обставин покладатися на зростання зовн. торгівлі та іноз. інвестицій без серйозних змін у підходах до структури внутр. виробництва було неможливо. Упродовж 1990-х уряд стимулював ініціативу підприємств. У аграрному секторі на 50% було скорочено усі елементи цукрової галузі (від площ під посіви до заводів із переробки). Вивільнені кошти вкладались у розвиток туризму, видобуток нікелю і подолання монокультурності с/г. Диспропорції розвитку економіки призвели до серйозної продовольчої кризи, скорочення продуктивних норм і засобів особистої гігієни, які реалізовувалися за картковою системою і фіксованими цінами. Уряд побачив вихід у стимулюванні населення щодо самозабезпечення продукцією городництва, для чого навколо населених пунктів виділялися порожні земельні ділянки. В умовах, коли середня місячна зарплата на К. становила в еквіваленті 20 дол. США (2011), істотно поліпшило ситуацію дозвіл на обіг (під держ. контролем) амер. валюти. Амер. валюта потрапляє на о-в через туристів і через грошові перекази кубинців, які мешкають в США, своїм родичам (1996 сума переказів сягнула 1 млрд дол.). Отримані кошти витрачаються, в основному, на «валютні товари»: продукти харчування, одяг, засоби гігієни.

Сьогодні на К. існують кілька десятків малочисельних опозиційних орг-цій, які умовно можна поділити на дві течії: ті, хто обстоюють необхідність радикальних перетворень у країні та відновлення дії Конституції 1940 й ті, хто готовий йти на співпрацю із нинішньою владою для демократизації Конституції 1976. Третя

група виступає за нац. діалог між усіма, зокрема, і опозиційними силами, для демократизації країни. Останніми роками на К. і за її межами стала відома орг-ція «Жінки в білому», яка об'єднує дружин, сестер і дочок політичних ув'язнених. Із поширенням на К. інтернет-технологій (до мережі мають доступ менше 40% кубинців) досить популярними стають незалежні блогери. Щоправда їхня аудиторія на К. не є чисельною, хоча б тому, що кубинці не мають права вільного доступу до мережі, натомість змушені отримувати спеціальні паролі. Загалом, в існуючих реаліях дисидентським орг-ціям важко розраховувати на широку соціальну базу, їхня діяльність розрахована більше на привернення уваги світового співтовариства і правозахисних орг-цій. Велика роль у поетапному звільненні численної групи кубин. дисидентів (52 чол.), ув'язнених під час «чорної весни» (2003), належала ієрархам католицької Церкви та іспан. дипломатам. На К. обмежена свобода слова і унеможливується отримання альтернативної інформації, приміром з амер. «Радіо Марті» та «Телебачення Марті»: за використання супутникових тарілок передбачено покарання у вигляді високих штрафів і навіть тюремного ув'язнення.

У зв'язку із погіршенням стану здоров'я Ф. Кастро де-факто не виконував обов'язки голови держави із 2006, передавши владні повноваження своєму брату Раулю Кастро, котрий 2008 де-юре очолив країну. Істотних змін в управлінні країною очікувано не відбулося. Основою політ. системи К. продовжує лишатися Компартія, кількість членів якої лишається незмінною і досягає 800 тис. чол. Партійні з'їзди не проводилися 1997–2011 із за боязні можливої критики режиму, що розхитувало і так складу ситуацію у країні. На чергових з'їздах правлячої партії (2011 і 2016), обговорювалося проведення екон. реформи, яка передбачала визнання ринкових відносин, стимулювання приватного бізнесу через створення дрібних і середніх підприємств, планувалося послабити обмеження для фермерів щодо обробки пустуючих земель. Окрему увагу було приділено питанню щодо скасування заборони на продаж приватних будинків та автомобілів (до того часу їх можна було лише обмінювати). Кубинцям і надалі гарантувалась безкоштовна освіта і медицина. Серед головних внутр. проблем наголошувалося на несприятливій демографічній ситуації (населення К. зменшується і за рахунок скорочення народжуваності, і через еміграцію), старінні професійних кадрів. У зв'язку із відтоком молоді (на навчання і роботу закордон), уряд змушений був підняти пенсійний вік: для жінок до 60, а для чоловіків до 65 років. Проблема старіння кадрів гостро стоїть і в управлінському

апараті К., зокрема, середній вік членів політбюро КПК на поч. 2010-х становив понад 70 років. У результаті кадрових перестановок у керівництві країною посилювалися позиції військовиків, представники яких склали більшість членів політбюро і майже 25% членів ЦК КПК. Обрання у квітні 2018 новим головою держави відносно молодого політика Мігеля Діаса Канеля (йому 58 років) не передбачає різких змін хоча б тому, що політичне керівництво (посада ген. секретаря Компартії) до 2021 зберігатиметься в руках Р. Кастро. У липні 2018 оприлюднений новий проєкт Конституції К., який передбачає вилучення положення про «будівництво комунізму» із заміною на «соціалізм»; запровадження посад президента і прем'єр-міністра країни, поруч із збереженням існуючої посади Голови Держради; визнання приватної власності та одностатевих шлюбів (очевидно для уникнення критики щодо порушення прав людини).

Зовн. політика К. у 1990-х роках характеризувалася істотним зміцненням її регіональних позицій. Цьому сприяли як глобальні, так і регіональні процеси: США після розвалу біполярної системи міжнар. відносин були зайняті розбудовою нової архітектури світопорядку, проблемою контролю над ядерним потенціалом колишнього СРСР, конфліктом на Балканах, перспективами розширення НАТО у Східній Європі, «іракським питанням» тощо, тож менше уваги приділяли регіональним питанням. У цей період кубин. керівництво активізувало свою зовнішню політ. діяльність, зокрема, 1994 К. увійшла до торг. об'єднання – Асоціації карибських держав, 1999 – стала членом Латиноамериканської асоціації інтеграції. 1998 Ф. Кастро здійснив турне кількома країнами Карибського басейну. Про зростання міжнар. авторитету К. свідчить і той факт, що один із важливих у 1990-х роках торг. партнерів о-ва – Іспанія, була ініціатором проведення чергового Іbero-амер. саміту на К. (1999), на якому були присутні глави латиноамер. держав та іспанський монарх Хуан Карлос I. Значно поліпшилися відносини із Ватиканом, 1998 К. відвідав папа Іван Павло II, а 2012 – Бенедикт XVI. Католицька церква виступила переговорником у процесі звільнення з ув'язнення кубин. дисидентів (2010), щоправда, вони вже встигли на той момент провести за ґратами по 7 років, але тут важливим був «іміджевий фактор», яким кубин. керівництво скористалося. У 1990-х роках на тлі певних екон. реформ, які відбулися на К., були встановлені вигідні відносини із країнами Євросоюзу. 1996–2003 К. отримала від ЄС допомогу у сумі 145 млн. дол, з яких 90 млн скеровувалося на гуманітарні потреби, проте через події «чорної весни» подальше фінансування було призупинено. 2010 Європейська

комісія схвалила стратегію співпраці із К., за якою 2011–13 передбачалося надання їй допомоги у сумі 20 млн. євро (цікаво, що активними критиками розширення співпраці ЄС із К. виступали деякі країни Сх. Європи), а 2016 – між ЄС і К. підписано Угоду про політичний діалог та співпрацю (ратифіковано Європарламентом влітку 2017). У період чергової міжнар. ізоляції, яка припала на поч. 2000-х років, спричиненої і зміною керівництва в Білому домі (Дж. Буш-молодший), і загостренням ситуації із правами людини в самій країні, К. спільно із Венесуелою та низкою країн із лівими і лівоцентристськими режимами увійшли до складу субрегіонального інтеграційного об'єднання АЛБА (засновано 2004). К. також стала одним із ініціаторів створення 2011 політ. об'єднання латиноамер. держав СЕЛАК (Співдружності держав Лат. Америки і Карибського басейну) і провела у січні 2014 у Гавані 2-й саміт СЕЛАК. 2009 *Організація американських держав* ухвалила рішення про поновлення в ній членства К. (виключена з ОАД 1962 за наполяганням США). Утім, офіц. Гавана заявила, що не повернеться сюди, поки США не скасують екон. блокаду. Значущою подією останніх років є спроба нормалізації відносин зі США за адм-ції Б. Обами. Покращення амер.-кубин. взаємин стало можливим 2010 після звільнення частини кубин. дисидентів. На цьому шляху було зроблено кілька кроків, зокрема, 2015 у Гавані відбулися перші за останні 35 років амер.-кубин. переговори, сторони відновили дипл. відносини і було відкрито дипл. місію К. у Вашингтоні, а у Гавані знову розпочало свою роботу посольство США. У березні 2016 пройшов перший за 88 років візит президента США на К. У подальшому очікувалися нові кроки, спрямовані на пом'якшення торг. обмежень, втім, у Б. Обами не було повноважень зняти торговельне ембарго із К., оскільки таке рішення є прерогативою Конгресу США, в якому якраз із 2010 посилювалися позиції республіканців, серед представників якої є багато противників переговорів із Гаваною. Із приходом до влади Д. Трампа ситуація кардинально змінилася, оскільки, він заявив, що США не збираються знімати торговельне ембарго, допоки на К. не відбудуться політичні зміни. У листопаді 2017 набрали чинності нові санкції (заборонялись фінанс. транзакції з кубин. структурами, включеними до «чорного списку» Держдепу США; між США і К. призупинено поштове сполучення терміном на 1 рік). Наростання напруженості у відносинах проявилось і вислання кубин. дипломатів зі США і скорочення співробітників дипмісії США до 40%, переведення видачі амер. віз в диппредставництва ін. країн.

На фоні чергового загострення у кубин.-амер. відносинах спостерігалась активізація кубин.-рос. контактів між Гаваною і Москвою. Зокрема, у липні 2014 відбувся візит рос. президента В. Путіна на о-ів, під час якого було ухвалено рішення про списання 90% боргу (30 млрд), який К. награладила перед СРСР. Серед частини рос. істеблішменту не приховуються надії на відновленні рос. військових баз на К.: у Лурдесі (давала до 90% розвід. інформації по США) і Матансасі. Про розширення військ. присутності на К. і в регіоні Лат. Америки загалом йшлося і під час першого візиту міністра оборони РФ С. Шойгу в лютому 2015.

К. другою серед латиноамер. країн визнала держ. незалежність України (06.12.1991) і встановила із нами дипл. відносини. Попри позитивну динаміку політ. контактів, нині укр.-кубин. відносини переживають складний етап. Кубин. керівництво, узгоджуючи свою позицію із вказівками з Кремля, не визнає факту анексії Криму РФ і утисків прав людини на п-ві. Кубин. делегація в ООН починаючи із 2014 голосує проти усіх резолюцій, які засуджують дії РФ. Демонструючи з поч. 1990-х років стійкі показники падіння торг.-екон. співпраці, 2013-15 показали нетривале покращення, пов'язане із реалізацією контракту про постачання на К. 6 літаків Ан-158 для кубин. авіакомпанії «Cubana de Aviacion». Утім, це стало наслідком досягнення попередніх домовленостей, укладених ще 2012. Нині, за повідомленням кубин. сторони (травень 2018), авіапарк компанії потребує суттєвого технічного переоснащення, до якого долучилися укр. фахівці. Яскравою сторінкою в історію кубин.-укр. співробітництва вписана співпраця у гуманітарній сфері. 1990–2011 кубинська сторона приймала на оздоровлення укр. дітей, які зазнали негативного впливу аварії на Чорнобильській АЕС. За цей час пройшли реабілітацію бл. 23 тис. дітей. Програма передбачала надання кубин. спеціалістами безкоштовних послуг, натомість Україна долучалася до гуманітарної (продовольчої) допомоги К. Із 2012 програму було фактично заморожено, оскільки передбачалось розширення фінанси. участі саме укр. сторони. Виявом вдячності укр. сторони стало відзначення 2010 держ. нагородами України тодішніх очільників кубин. держави.

Літ.: Clifford L. Statten. *The History of Cuba*, Greenwood, 2015; Gott Richard. *Cuba: A New History*, 2004; Chomsky Aviva, Smorkaloff Barry. *The Cuba Reader: History, Culture, Politics*, Duce University Press, 2004.

Н. Шевченко (Київ).

КУБЕРТЕН П'єр де Фреді (Coubertin; 01.08.1863 – 18.06.1937) – франц. громад. діяч, педагог, барон. Ініціатор відродження Олімпійських ігор і засновник сучасного олімп. руху. Н. у Парижі.

Навчався у Паризькому ун-ті, у військ. училищі Сен-Сір, у Вільній школі політ. наук. Вивчав запровадження нових методів навчання у школах і ун-тах Європи і Пн. Америки. Наголошував, що шлях відродження і возвеличення Франції та ін. країн ґрунтується на всебічній просвіті, розвитку кращих моральних і фізичних якостей особистості для її удосконалення. При цьому спорт, на думку К., став би не тільки найефективнішим засобом формування людини, але й найпрямішим способом комунікабельності, взаємопорозуміння і умиротворення народів. К. вів широке листування з багатьма громад.-політ. діячами і спортсменами з різних країн, організував міжнар. змагання з окремих видів спорту. Його ідея відродження олімп. спорту була підтримана в ін. державах, зокрема у США і В. Британії. У червні 1894 Установчий конгрес (взяли участь делегації 12 країн) у Парижі підтримав ідею К. про відродження Олімпійських ігор і затвердив фундаментальні принципи олімпізму. Конгрес прийняв «Олімпійську Хартію», вирішив провести першу Олімпіаду 1896 в Атенах і обрав К. президентом Міжнар. олімпійського комітету (МОК). На цьому посту він перебував 1896–24, а 1925–37 – почесний президент МОК. Під безпосереднім керівництвом К. пройшло 7 Олімпіад. К. – автор присяги олімпійця, запровадив основні церемонії, які стали традиційними. 1914 К. представив проєкт олімп. прапора – на білому фоні полотнища зображення п'яти переплетених кілець – голубого, жовтого, чорного, зеленого і червоного, що символізують континенти світу: Європу, Азію, Африку, Австралію, Америку (вперше піднятий 1920 на VII Олімпіаді в Антверпені). За ініціативою К. прийнято рішення проводити з 1924 змагання із зимових видів спорту. Олімпізм визначався К. як філософія життя, що поєднує в одне ціле усі якості тіла, розуму і волі. Намагався поєднати мистецтво і спорт. У програму V Олімпіади 1912 було включено конкурс митців, на якому були представлені твори живопису, скульптури, архітектури, літератури і музики. Автор багатьох статей, монографій з філософії, історії, психології, педагогіки, соціології. К. став одним із ініціаторів створення 1925 Універсального педагогічного союзу і Міжнар. бюро спортивної психології. Надвичайно важливою вважав миротворчу місію спорту. Запропонував створити Міжнар. олімпійську академію для координації і керівництва науковими дослідженнями в царині олімп. ідеології. Сьогодні 60 нац. олімпійських академій, які разом з Міжнар. олімпійською академією проводять дослідження з спортивної тематики, займаються вивченням і популяризацією філософських і педагогічних цінностей вчення К.

С. Мовчан (Львів).

КУБІЙОВИЧ Володимир (23.09.1900 – 02.11.1985) – укр. географ, демограф і енциклопедист, громад.-політ. діяч. Н. у Номому Сончі (Польща). 1918–23 навчався в Ягеллонському ун-ті в Кракові. Під час укр.-пол. війни 1918–19 воював у Галицькій Армії. Після закінчення ун-ту викладав у гімназії Кракова, а після габілітації з антропогеографії – у Краківському ун-ті (1928–39). Досліджував населення і пастуше господарство Сх. Карпат. 1931 обраний дійсним (1981 – почесним) членом НТШ і головою географічної комісії. Провадив дискусію з проф. Ю. Смоленським і Я. Ромером, яких звинувачував у фальсифікації статистичних даних щодо укр. населення Польщі. Вивчав укр. населення Польщі, Чехословаччини й Румунії. Послідовно обстоював геополітичні інтереси України, за що 1939 був звільнений з ун-ту. 1930–39 – член Укр. наук. ін-ту у Варшаві, співпрацював з Укр. наук. ін-том у Берліні. Від 1940 – проф. Укр. вільного ун-ту у Празі. Під час Другої світової війни очолював Український центральний комітет у Кракові (з квітня 1940), який був єдиною укр. легальною структурою на теренах Генеральної губернії, що відстоювала інтереси українців перед нім. окупаційною владою і займалася допомогою, культ.-освітньою, харитативною діяльністю, зокрема, врятувала тисячі дітей у Галичині під час голоду 1941–42. Протягом війни К. допоміг бл. 300 особам (переважно єреям) уникнути арешту нім. каральними органами. У квітні 1943 був ініціатором створення і очолив Військову управу у Львові, яка розпочала формування дивізії «Галичина», і яка згодом стала основою для Української Національної Армії та джерелом старшинських кадрів для *Української Повстанської Армії*. 1944 виступив ініціатором припинення укр.-польс. збройного протистояння. Після 1945 жив в еміграції у Німеччині й Франції. Був деканом і професором Українського вільного університету у Мюнхені. 1947–63 – ген. секретар НТШ, з 1952 – президент його Європ. відділення. Протягом 1949–52 разом із З. Кузелею був головним редактором 3-томної «Енциклопедії Українознавства». Згодом очолив підготовку унікального довідкового видання «Енциклопедія Українознавства» – першої укр. повномасштабної енциклопедії у 10 томах, її редактор протягом 1955–84. Редагував 2-томний енциклопедичний словник «Ukraine. A Concise Encyclopaedia» (1963, 1971) і 2 перші томи 5-томного англомовного видання «Encyclopedia of Ukraine» (1984, 1988). Опубл. понад 200 наук. і наук.-популярн. праць з географії та демографії України. Залишив спогади «Мені 70», «Українці в Генеральній губернії 1939–41» (1975), «Мені 80». Помер у Парижі.

І. Сварник (Львів).

КУБІЧЕК ді ОЛІВЕЙРА Жуселіну (Kubitschek de Oliveira; 12.09.1902 – 22.08.1976) – браз. політик, Президент Бразилії (1956–61). Здобув медичну освіту у ун-ті Мінас-Жераїс. Деякий час був військовим лікарем, займався лікарською практикою. Політичну кар'єру розпочав на провінційному рівні, 1934–37 – депутат Законодавчих зборів штату Мінас-Жераїс, згодом префект м. Белу-Орізонті. Вступив до Соціал-дем. партії, став одним з її лідерів. 1946–50 – депутат Федерального Конгресу Бразилії. 1950 обраний губернатором штату Мінас-Жераїс. 1956 став президентом Бразилії, змінивши на цьому посту Ж. Варгаса. Господарську політику уряду К. побудував на засадах «економічного націоналізму» (захист природних ресурсів країни, зміцнення держ. сектора, обмеження вивезення прибутків та ін.). Здійснював заходи щодо модернізації пром-сті країни. Провів низку соц. перетворень, зокрема започаткував широку програму громадських робіт, що дало змогу дещо пом'якшити проблему безробіття у країні. Уряд К. 1957 розпочав побудову нової столиці країни – м. Бразилія (за проектом арх. Оскара Німейєра) – офіційне відкриття якої відбулося 21.04.1961. Уряду К. проводив незалежну зовнішню політику, намагався затвердити за Бразилією роль лідера у регіоні та протистояти «жорсткому курсу» США, який амер. адм-ція проводила щодо країн Лат. Америки. Після військового перевороту 31.03–01.04.1964 виїхав з країни і деякий час жив в еміграції.

КУВЕЙТСЬКА ВІЙНА 1990–1991 (Війна у Перській затоці) – збройний конфлікт між Іраком і коаліцією Об'єднаних Націй, який виник внаслідок окупації ірак. армією у серпні 1990 територію Кувейту. Післявоєнна відбудова економіки Іраку (див. *Іраксько-іранська війна 1980–88*) і боротьба проти курдських повстанців вимагала від правлячого режиму величезних коштів. За цих обставин С. Гусейн добитися поступок від сусіднього Кувейту – часткового скасування ірак. кредиту (10 млрд дол.) і зміни позиції еміра Джабер ас-Сабаха щодо цінової політики країн ОПЕК (виступав за стабільність цін на нафту). Одночасно С. Гусейн звинувачував Ель-Кувейт у незаконній експлуатації нафтових родовищ Румейла у Пн. Кувейті (вимагав компенсації 2,5 млрд дол.) та висунув претензії на прибережні о-ви Варба і Бубіян. Відхилення кувейтським урядом домагань Багдаду призвело до раптового вторгнення 02.08.1990 ірак. збройних сил на території Кувейту, які 04.08 встановили повний контроль над країною. Агресивні дії Іраку викликали рішучий осуд світового співтовариства. Протягом наступ-

них 5 місяців Рада Безпеки ООН прийняла 12 резолюцій з вимогою вивести ірак. війська із окупованих територій і оголосила бойкот Іракові. Вперше за післявоєнну історію СРСР виступив на боці зх. країн у такому масштабному конфлікті. З серед. серпня 1990 у Саудівську Аравію для захисту цієї держави почали прибувати війська США та ін. країн-членів ООН (операція «Щит пустелі»). 29.11 Рада Безпеки ООН дозволила застосувати всі засоби (включаючи і військові), якщо Ірак до 15.01.1991 не виведе свої частини з території Кувейту. На серед. січня 1991 на Аравійському п-ві і у зоні Перської затоки були розгорнуті війська антиірак. коаліції (увійшли військові контингенти бл. 30 держав). Після відмови Багдаду виконати вимоги Ради Безпеки проти ночі з 16 на 17.01 розпочалася бойова операція щодо знищення ірак. угруповання у Кувейті (див. «*Буря у пустелі*» операція 1991). Протягом січня-лютого 1991 міжнародні сили під командуванням ген. Нормана Шварцкопфа в ході масованих повітряних ударів і широкомасштабної наземної операції розгромили ірак. армію і 27.02.1991 повністю звільнили Кувейт. 27.02.1991 С. Гусейн погодився на виконання всіх вимог Ради Безпеки ООН, що зупинило подальші бойові дії союзників і дало змогу багдадському уряду спрямувати частини Республіканської гвардії на пн. країни для придушення виступів шиїтів і боротьби з курдськими повстанцями (див. *Курдська проблема*). Відповідно до резолюції Ради Безпеки Багдад був зобов'язаний виплатити військові репарації, допустити міжнародних експертів до інспекції ірак. ядерної програми і надати допомогу у розмінуванні території Кувейту і зони Перської затоки.

КУЛІДЖ Кальвін (Coolidge; 04.07.1872 – 05.01.1933) – 30-й президент США (1923–29). Здобув юридичну освіту. Обраний губернатором штату Массачусетс (1919–20). Належав до Республіканської партії. 1921–23 – віце-президент в адмін. президента В. Гардінга. Після смерті В. Гардінга згідно з Конституцією став 30-м президентом США. Президентську кампанію 1924 проводив під гаслом «Або Кулідж або хаос» і здобув перемогу. У внутр. політиці підтримував великий капітал, виступав проти політики державного регулювання. Зовнішньополіт. курс адм-ції К. будувався переважно на концепції *ізоляціонізму*. Виступив проти участі США у *Лізі Націй*. 1926 уряд К. втрутився у громадянську війну у Нікарагуа, домогся припинення кровопролиття і проведення виборів. Сприяв відновленню пром. потенціалу Німеччини (див. *Дауеса план*). Підтримав ініціативу франц.

уряду про укладення міжнародної угоди, яка б забороняла використання війни як засобу нац. політики (див. *Келлога-Бріана пакт 1927*).

КУЛІШ Микола Гурович (05.12.1892 – 03.11.1937) – укр. письменник-драматург. Н. у с. Чаплинці Таврійської губ. 1913 закінчив гімназію в м. Олешках (тепер Цюрюпинськ Херсонської обл.). Брав участь у 1-й світовій війні. У роки громад. війни у Росії – у Червоній армії, нач. штабу Дніпровського селян. полку. На поч. 1920-х років керував органами нар. освіти у Олешківському повіті та в Одесі. 1924 написав п'єсу «97» про голодні роки 1921–22 на Херсонщині. 1925 переїхав до тодішньої столиці УСРР – Харкова. Співпрацював з Л. Курбасом, став одним із творців нового укр. театру. Був активним членом літ. орг-цій «Гарт», ВАПЛІТЕ (1926–28 – президент) і «Пролітфронт». Автор п'єс «Комуна в степах» (1924), «Народний Малахій» (1928), «Мина Мазайло» (1929), «Патетична соната» (1929), «Маклена Граса» (1932), «Вічний бунт» (пост. 1932), «Отак загинув Гуска» (1933), «Прощай, село» (1933). У період 1926–33 тісно пов'язаний із театром «Березіль», де були поставлені майже всі його твори. У грудні 1934 заарештований, звинувачений у приналежності до націоналіст. орг-ції та засуджений до 10 років таборів. Утримувався у таборах на Соловецьких о-вах. У листопаді 1937 разом з ін. укр. письменниками, зокрема В. Підмогильним та Г. Епіком, розстріляний. Реабілітований посмертно 1956.

Г. Гучко (Львів).

«КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ» у Китаї – період боротьби за владу у КНР 1966–69. Провал «*Великого стрибка*» політики значно послабив позиції Мао Цзедуну серед вищого парт.-адмін. керівництва КНР. Виступаючи з ініціативою провести «К. р.» Мао Цзедун прагнув відновити свій вплив у КПК і розправитися з критиками його ідейно-політ. теорій. Програму «К. р.», яка передбачала побудову «китайської моделі комунізму» за типом казармового комунізму, Мао Цзедун виклав у квітні-травні 1966 (зокрема у листі до *Лінь Бяо*). За цією концепцією організаційною основою майбутнього суспільства ставала армія, яку планувалося перетворити у «велику школу ідей Мао». По всій країні почали створюватися закриті аграрно-промислові громади, основою організації яких стали напіввійськові форми. Не довіряючи партійній номенклатурі, Мао використав у боротьбі з своїми ідейними опонентами молодь. З червня 1966 зі студентства, учнів середніх шкіл і молодих робітників формувалася ліворадикальний молодіжний рух

хунвейбінів («червоних охоронців»), які розпочали політичний та фізичний терор стосовно реальних і уявних противників курсу Мао. Після проголошення Мао гасла «Відкрити вогонь по штабах» (серпень 1966) хунвейбіни почали громити центральні та провінційні партійні та комсомольські комітети, органи влади, представництва армії, чинили розправи (у т. ч. і фізичні) над партійними керівниками, військовими спеціалістами, інтелектуалами (науковцями, викладачами, митцями) та ін. Хунвейбіни заарештували відомих діячів КНР Пен Чженя і Пен Дехуея (командувач частинами кит. «добровольців» під час *Корейської війни 1950–53*), влаштували судилища над Лю Шаоци, *Ден Сяопіном*, Чень Юнем та ін. (більшість з них потім була ув'язнена, де і загинула). Хунвейбінський рух охопив всю країну. Під гаслами створити нову культуру нищили історичні пам'ятки, спалювали мільйони книг, закривали вищі навчальні заклади. Для поширення у масах ідей «Великого стернового» було прийнято рішення про видання його творів тиражем 35 млн примірників. Відтепер теоретичним підґрунтям діяльності КПК проголошувався не марксизм-ленінізм, а ідеї «Великого Мао». Гімном «К. р.» стала пісня «Схід є червоним». У результаті руху хунвейбінів країна була поставлена на межу хаосу і анархії. Внаслідок погромів і репресій (брали участь і новостворені загони «бунтарів» – цзаофанів) була ліквідована більшість місцевих партійних комітетів, фактично було зупинено функціонування органів влади у регіонах. У січні 1967 Мао висунув лозунг створити нові органи влади за типом Паризької комуни – ревкомів, які мали організовуватися на основі «поєднання трьох сторін» – військових, хунвейбінів і відданих «великому вчителю» членів партії. У липні 1968 Мао Цзедун оголосив завершення «боротьби із застосуванням насильства». Незабаром орг-ції хунвейбінів, які виконали своє завдання з розгрому активної опозиції до курсу Мао, були ліквідовані (бл. 10 млн членів хунвейбінського руху були вислані з міст на село). Внаслідок «К. р.» була встановлена одноособова диктатура Мао Цзедуна. Ключові пости у державі зайняли особисто віддані голові ЦК КПК військові (зокрема Лінь Бяо, офіційно визначений наступником Мао Цзедуна) та представники парт.-бюрократ. апарату. Формально період «К. р.» був завершений після схвалення її результатів IX з'їздом КПК (квітень 1969), однак репресії проти опонентів офіційного політ. курсу продовжувалися до самої смерті Мао Цзедуна.

КУЛЬЧИЦЬКА Олена (15.09.1877 – 08.03.1967) – укр. художниця і графік. Н. у

Бережанах (тепер Терн. обл.). 1901–08 навчалася на худ. відділенні Львів. промислової школи, 1903–08 – Віден. худ.-пром. школі. Деякий час подорожувала, знайомилася з творчістю відомих західноєвроп. митців. У 1920–30-х роках викладала у гімназіях Львова і Перемишля. 1945–51 – викладач Львів. поліграф. ін-ту (від 1948 – професор). Померла у Львові. Створила картини «Діти на леваді» (1909), «Жнива», «Бабуся», «Діти з свічкою» (всі – 1913); серії акварелей – «Народна архітектура західних областей України» (1920–21); офорти, зокрема «Бора» (1911), «На панщині» (1918), «Проти бурі» (1928); гравюри на дереві «Довбуш», «Головач» (обидві – 1910); ілюстрації до творів М. Коцюбинського («Тіні забутих предків» (1929), І. Франка та ін. 1971 у Львові відкрито худ.-меморіальний музей К.

К. Кондратюк (Львів).

КУНО Вільгельм (Cuno; 02.07.1876 – 03.01.1933) – нім. політик, підприємець. Займав відповідальні адмін. пости у фінансових установах Німеччини. 1917 входив до керівництва пароплавної компанії ГАПАГ («Лінія Гамбург – Америка»), з 1918 очолював компанію. Як прихильник правих політ. поглядів виступав проти виконання Німеччиною зобов'язань за *Версальським мирним договором 1919*. У лютому 1922–серпні 1923 – канцлер Німеччини. Підписав з СРСР *Рапальський договір 1922*, який дозволив Німеччині уникнути багатьох обмежень у військовій сфері та сприяв поверненню країни на міжнар. арену. Уряд К. взяв курс на перегляд умов післявоєнних договорів, зокрема саботував внесення платежів і виконання поставок у рахунок *репарацій*. Скориставшись цими діями нім. уряду, Франція і Бельгія у січні 1923 окупували Рурську область. Зовнішньополіт. діяльність К. викликала неоднозначну реакцію у країні, зокрема, націоналісти вчинили замах на автора нім.-рад. угоди у Рапалло міністра закорд. справ В. *Ратенау*. Одночасно глибока екон. криза у країні (безробіття, гіперінфляція та ін.) стала причиною загального страйку, внаслідок якого К. був змушений піти у відставку. З 1926 – знову ген. директор ГАПАГ.

КУРБАС Лесь (Олександр Степанович; 25.02.1887 – 03.11.1937) – укр. актор, режисер, педагог і теоретик театру. Н. у Самборі (тепер Львів. обл.) в акторській сім'ї. 1907–08 і 1911 навчався у Віден. ун-ті (філософ. ф-т). 1908–10 продовжував здобувати освіту у Львів. ун-ті. Професійну діяльність розпочав 1912 у Гуцульському театрі, засновником якого був

Г. Хоткевич. 1912–14 К. – актор театру «Руська бесіда» у Львові, 1915–16 – засновник і режисер трупи «Тернопільські театральні вечори». Ролі цього періоду: Гірей, Тумрій («Маруся Богуславка», «Циганка Аза» Старицького), Гурман («Украдене щастя» Франка), Іван («Суєта» Карпенка-Карого), Астров («Дядя Ваня» Чехова), Адвокат («Живий труп» Л. Толстого). Від березня 1916 актор театру М. Садовського, в якому зіграв ролі: Гната («Безталанна» Карпенка-Карого), Михайла («Не так склалось, як жадалось» Старицького), Хлестакова («Ревізор» Гоголя), Збігнєва («Мазепа» Словацького) та ін. 1917–19 на сцені «Молодого театру» у Києві поставив п'єси «У пущі» Лесі Українки, «Цар Едіп» Софокла, «Горе брехунові» Грільпарцера, «Іван Гус» і «Великий льох» за тварами Шевченка, драм. етюди О. Олесь («Осінь», «Танець життя», «При світлі ватри») та ін. 1920 К. заснував «Кийдрамте», на сцені якого здійснив постановки вистав: «Невольник» М. Кропивницького, «Тихий вечір» О. Олесь, «Ревізор» М. Гоголя, «Макбет» В. Шекспіра. 1922 з акторів «Кийдрамте» і «Молодого театру» К. заснував Мистецьке об'єднання «Березіль» (його художнім керівником К. був до 1933), яке охоплювало 5 театр. майстерень у Києві та в провінції (у них не тільки навчали акторів, готували репертуар, а й створили укр. театральний музей, театр. бібліотеку і перший театр. журнал), і членами якого були М. Крушельницький, Й. Гірняк, В. Чистякова, Н. Титаренко, Н. Ужвій, А. Бучма, О. Добровольська, І. Мар'єнко та ін. У березні 1926 театр К. переїхав у Харків. У цей період найближчим одноступенем і помічником К. став М. Куліш, п'єси якого ставилися на сцені «Березоля». К., перебуваючи під впливом реформатора Макса Райнгардта, здійснював синтез слова, руху, жесту, музики і світла. Творча практика К. була позначена впливами експресіонізму й конструктивізму. Краці вистави К. у «Березолі»: «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Маклена Граса» М. Куліша, «Диктатура» І. Микитенка, «Джіммі Хіггінс» за Е. Сінклером, «Газ» Кайзера та ін. У жовтні 1933 К., за відмову засудити діяльність М. Хвильового та М. Скрипника, звільнений з посади худ. керівника театру (1934 «Березіль» перейменували на театр ім. Т. Шевченка) і позбавили звання нар. артиста УСРР. У грудні 1933 К. був заарештований, засланий у концтабір, де 1937 був розстріляний.

Г. Гучко (Львів).

КУРДСЬКА ПРОБЛЕМА – політичний конфлікт між курдами, що прагнуть до побудови власної незалежної держави (Курдистану), з одного боку, і урядами Туреччини, Іраку та Ірану, на

прикордонних територіях яких проживає більшість курдського населення, з іншого. Народ курдів налічує бл. 36 млн осіб (2016), з них 13–18 млн осіб живе у Туреччині, 3,5–8,0 млн осіб – в Ірані, 6,5 млн осіб – Іраку, 1,7–2,2 тис. осіб – Сирії, а також значні групи у Німеччині, Афганістані, Франції та ін. державах (2018). За рішеннями *Севрського мирного договору 1920*, який передбачав ліквідацію Османської імперії, території населені курдами мали перебувати під протекторатом *Ліги Націй*. Однак після *Лозаннського мирного договору 1923* і пізніших двосторонніх договорів ці землі були розділені між Туреччиною та Іраком. У міжвоєнний період як Анкара, так і Багдад проводили стосовно курдського населення політику насильницької асиміляції. Курди неодноразово піднімалися на повстання для захисту своїх нац. прав. Найбільші повстання курдів у Туреччині 1922–24 і 1946 жорстко придушили урядові війська. Після завершення Другої світової війни курди Ірану проголосили створення Магабадської республіки (при сприянні рад. військ. командування), однак виведення рад. частин призвело до її ліквідації. У післявоєнний період найактивніше нац.-визв. боротьбу курди вели в Іраку, де численні повстання проти центральної влади (1946, 1959, 1961–70, 1974–75, 1976) під проводом мулли Мустафи Барзані та його сина – Масуда Барзані (політичне керівництво здійснювала Курдська дем. партія) завершилися здобуттям територіальної автономії ірак. Курдистану і більшим представництвом курдів у центральних органах влади. Тегеран і Багдад намагалися використати К. п. для вирішення власних територіальних суперечок, взаємно підбурюючи курдських повстанців у сусідній країні до виступів і постачаючи озброєння. Під час *Іраксько-іранської війни 1980–88* курдські партизани розгорнули боротьбу проти режиму С. Гусейна (отримували допомогу з Ірану), для придушення якої ірак. уряд використовував регулярні військові частини, важку артилерію й авіацію, а 1988 застосував хімічну зброю у містечку Галабджа (загибло 5 тис. осіб). Поразка Іраку у ході війни у Перській затоці 1991 (див. *Кувейтська війна 1990–91*) призвела до чергового збройного повстання курдів. Тисячі жертв кривавої розправи урядових військ над повстанцями (більшість серед мирного населення) і десятки тисяч біженців, змусили ООН прийняти рішення про створення на Пн. Іраку зони безпеки для курдів і заборонити ірак. військовим літакам здійснювати польоти вище від 36-ої паралелі. На цій території була сформована курдська адм.-ція і проведенні вибори до місцевого представницького органу (травень 1992). На поч. лютого 2000 відбулися вибори під егідою ООН до

місцевих органів влади у Курдському автономному районі в Іраку. Після повалення режиму С. Гусейна ірак. курди поставили питання про встановлення у новому Іраку федеративної форми терит.-політ. устрою, в якому Іракського Курдистану буде надано статус суб'єкта федерації. При цьому курди виступають формування власної армії й уряду. 2005 федеральні права курдів були закріплені у Постійній Конституції Іраку. У червні 2005 президентом Курд. автономного району вибраний Масуд Барзані. Всі політ. організації курдів Ірану й Сирії знаходяться в Іракському Курдистані, використовують єдиний прапор, гімн й готують тут свої військові загони.

Демократична партія Іранського Курдистану висунула гасло ліквідації ісламістського режиму й боротьбу за федеративний принцип державного устрою Ірану й надання національних прав іран. курдам. За програмою ДПІК, як і в Іраку, всі райони компактного проживання курдів в Ірані повинні скласти окремий федеральний суб'єкт. Однак, серед курдів у курдських анклавах у Іраку, Ірані, Туреччині й Сирії немає єдності в поглядах на шляхи й перспективи розвитку національного руху, тому курдський національно-демократичний рух на сьогодні не являє собою консолідованої течії.

Найскладнішою К. п. є у Туреччині, де центральний уряд довго не визнавав існування курдського народу, саме поняття курдської нації було скасовано, а її мова заборонена. На територіях, заселених курдами, турец. влада періодично запроваджувала надзвичайний стан і застосовувала жорстокі заходи щодо учасників курдського нац. руху. Курдська робітничка партія (КРП), яка очолює курдський нац. рух у Туреччині, використовує як легальні форми боротьби, так і вдається до актів політ. терору. Бойовики КРП, щоб привернути увагу світової громадськості до К. п., здійснювали напади на представників турец. адм-ції, дипл. представників Туреччини за кордоном, викрадають іноз. туристів тощо. 1999 турецькі спецслужби заарештували лідера КРП А. Оджалана, який був засуджений до смертної кари (виконання вироку відкладається через погрозу Раді Європи виключити Анкару з орг-ції та відкласти вступ країни до *Європейського Союзу*). 09.02.2000 надзвичайний конгрес КРП підтверив рішення свого лідера А. Оджалана про припинення збройної боротьби і заявив про трансформацію КРП у політичну партію, яка шукатиме вирішення К. п. у Туреччині демократичними методами. На заклик А. Оджалана курдські збройні загони (за деякими дан. – 20 тис. осіб) у серпні 1999 покинули територію Туреччини. Турецька влада відмовляється від переговорів із КРП.

З 2002 лібералізувалось ставлення Анкари до К. п. Зокрема, з турец. уряд розпочав курс на національно-культурну автономію в курд. районах. У місцях компактного проживання курдів було дозволено радіо і телебачення на курд. мові, відкриті курси курд. мови, створені курд. приватні школи тощо. Однак, частина турец. курдів вважає, що ці реформи мають поверховий характер і кардинально не вирішують гострі проблеми курдів. Тому курди наполягають на конституційних гарантіях своїх політичних прав у Туреччині.

На сьогодні К. п. далека від свого остаточного розв'язання, оскільки всі чотири держави, на території яких проживають курди, категорично відхиляють можливість створення у майбутньому незалежного Курдистану, а більшість впливових політичних лідери курдів не готові йти на компроміси з цього питання.

КУРИЛИК Вільям (Василь; 03.03.1927 – 03.11.1977) – канад. художник і письменник укр. походження. Н. у поселенні Вітфорд (Альберта) в сім'ї емігрантів із Буковини Дмитра Курилика та Марії Гуцуляк. Навчався в коледжі мистецтв Онтаріо (Торонто) та Ін-ті Альєнде (Мехіко). 1952–59 проживав у Великій Британії. Через депресію та інші проблеми зі здоров'ям певний час перебував на стаціонарному лікуванні. Перебував під містецьким впливом Ієронімуса Босха. Створив серію картин «Страсті Христові» (160 малюнків), «Святкування Різдва Христового на поселеннях в Канаді» (20 малюнків), «Дух Шевченка витає над Канадою», «Українські піонери» (1971–76). Проілюстрував низку дитячих книг, зокрема «Лис Микита» І. Франка (1978). 1970 і 1977 відвідав УРСР і написав книгу «До села моїх батьків» («To My Father's Village»; надрукована 1988). Найвідоміші картини: «Запорозькі козаки» (1952), «Де я? Хто я? Чий я?» (1953–54), «Рок» (1962), «Молочна ферма в Манітобі» (1963), «Осінь в житті» (1964), «Мама» (1966–67), «Польське весілля» (1977).

Р. Сіромський (Львів).

КУРОНЬ Яцек (Kuroń; 03.03.1934 – 17.07.2004) – польс. політик. Н. у Львові, вищу освіту (за фахом історик) здобув у Варшаві. 1953 і 1956–64 був членом Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). 1964 ув'язнений за написання відкритого листа до членів ПОРП з критикою діяльності партії. З того часу й аж до падіння комуністичного режиму у Польщі (1989) відбув декілька ув'язнень загальною тривалістю 10 років. Був організатором й одним з лідерів KOS-KOR-у (Комітету суспільної оборони – Комітету

оборони робітників, 1976). На поч. 1989 один із організаторів Круглого столу між комуніст. урядом і польс. опозицією, що знаменувало ліквідацію тоталітарного режиму у країні. Брав участь у першому коаліційному уряді. 1995 безуспішно кандидував на посаду президента Польщі. Автор книги «Поляки та українці: важкий діалог» (2012). 2018 одну з площ Львова названо на честь К.

О. Джеджора (Львів).

КУРЧО Ренато (Curcho; 23.09.1941) – італ. терорист, організатор і один із керівників «Червоних бригад». Н. у м. Монтеротондо (Лаціо, Італія). Вчився у католицькому коледжі, згодом на соціолог. ф-ті Трентського ун-ту. З ідеологічних міркувань відмовився отримати диплом. 1961 встановив контакти з неофашистським угрупованням «Новий порядок», однак розчарувався у правих ідеях. Від 1965 – член студент. католицької орг-ції «Університетська молодь». 1967 розпочав самостійну політ. діяльність. У Мілані створив «Столичний пролетарський комітет» (пізніше – «Ліва пролетарська група»), який займався пропагандою лівих ідей. У серпні 1969 на зустрічі лідерів лівих рухів у К'яварі виступив із пропозицією перейти до насильницької б-би з представниками влади. 20.10.1970 спільно із Альберто Франческіні оголосив про створення «Червоних бригад». 08.09.1974 заарештований поліцією. 18.02.1975 втік із в'язниці Казале-Монферрато. Опинившись на свободі, К. організував широку кампанію викрадень представників влади і торг-пром. капіталу. 18.01.1976 знову заарештований і засуджений до довічного ув'язнення. 07.04.1993 звільнений умовно (у випадку рецидиву мав повернутися до тюрми), у жовтні 1998 – остаточно, хоча ніколи не виявив розкаяння і жалю вчиненими терористичними актами. Живе у м. Карру (П'ємонт), займається літературною діяльністю, виступає із лекціями.

А. Козицький (Львів).

КУСТО Жак-Ів (Cousteau; 11.06.1910 – 25.06.1997) – франц. океанолог. 1930 закінчив морську школу. До 1936 створив кілька прототипів аквалангів, 1943 спільно з інженером Е. Ганьяном розробив автономний скафандр, який вперше дозволив людині знаходитися під водою. 1950 переобладнав старий тральник на океано-географічне судно «Каліпсо». На його борту у співробітництві з ученими різних країн здійснив низку експедицій; одна з них пролягала через Червоне море, Індійський, Атлантичний та Тихий океани і тривала 3,5 роки. В експедиціях відзняв свої відомі фільми «У світі безмовності», «Світ без сонця», і бл. сотні випусків серії «Підводна одіссея екіпажу Кусто». Під

керівництвом К. була створена серія дослідницьких мініапаратів Р-350, Р-1000 («Морська блоха») та ін. 1957 був обраний директором Океанографічного музею в Монако (1957–89). Автор книг «У світі безмовності» (спільно з Ф. Дюма), «Живе море» (з С. Дуганом), «Акули» (з Ф. Кусто), «Життя і смерть коралів», «Затонулі скарби», «Наші друзі кити», «Спрути: в'яснення одного непорозуміння», «Три пригоди «Каліпсо» та ін.

КУТБ Сеїд (Qutb; 09.10.1906 – 29.08.1966) – єгипет. фундаменталіст, теоретик і один із керівників орг-ції «Брати-мусульмани». Н. в Асьюті. Працював сільським учителем. 1951 вступив до орг-ції «Брати-мусульмани», очолив відділ пропаганди. Вважав, що сучасне йому ісламське суспільство не відповідає нормам вчення, проголошеного пророком Мухаммедом, оскільки зазнавши численних змін і нововведень повернулося до етепу «джахілії» («доісламського варварства»). К. заявляв, що через слабкість віри мусульманські країни відстають у розвитку країн Заходу. Шлях до встановлення справжнього іслам. суспільства мав відбуватися через утворення замкнених груп «справжніх мусульман», які, відмежовуючись від навколишнього світу, зміцнюють свою віру. Не виключав насильницький шлях перетворення іслам. суспільства в ортодоксальний фундаменталістський режим. Обов'язком «справжніх мусульман» К. уважав дотримання гасла: «Аллах – ідеал, Пророк Мухаммед – вождь, джихад – засіб досягнення мети, смерть в ім'я Аллаха – заповітна мрія». Теорія К. послужила ідеологічним підґрунтям для створення підпільних фундаменталістських терорист. орг-цій. Автор книг «У затінку Корана» і «Віхи на шляху» (обидві – 1965). 1966 звинувачений у розпалюванні релігійної ворожнечі й за вироком єгипет. суду страчений (повішений).

А. Козицький (Львів).

КУЧМА Леонід Данилович (09.08.1938) – укр. політик, Президент України (1994–2004). Н. у с. Чайкине (Чернігівська обл.). Закінчив фізикотехн. ф-тет Дніпропетровського ун-ту. Працював інженером, провідним конструктором у конструкторському бюро «Південне» (Дніпропетровськ), техн. керівником випробувань ракетно-технічних комплексів на космодромі «Байконур» (Казахстан). 1975–81 – секретар парткому КПРС конструкторського бюро «Південне». 1982–92 – заст., ген. директор «Південного машинобудівного заводу». 1990 обраний до Верховної Ради України. 1992–93 – прем'єр-міністр України. У липні 1994 обраний президентом України (переобраний

1999). За президентства Л. Кучми було підписано Будапештський меморандум 1994 (містив гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї) і укр.-рос. Договір про дружбу 1997, що однак, не перешкодило Росії анексувати Крим і розв'язати військову агресію на Сході України. На поч. другого президентського терміну підтримував курс на інтеграцію України до євроатлантичних структур, однак, у червні 2004 заявив, що Україна не готова вступити у НАТО й приєднатись до *Європейського Союзу*. Під час другого президентського терміну

К. активізувала свої дії парламентська і позапарламентська опозиція, зокрема, ініціювала протестні кампанії «Україна без Кучми» (2000-01) і «Повстань, Україно!» (2002). Після закінчення президентських повноважень не брав активної участі у політ. житті. У серпні 2014 К. разом із колишніми президентами України Л. Кравчуком і В. Ющенком підтримав курс України на приєднання до НАТО. З лютого 2015 представник президента України в тристоронній контактній групі (Україна, ОБСЄ, Росія) щодо мирного врегулювання на сході України.

ЛАВАЛЬ П'єр (Laval; 28.06.1883 – 15.10.1945) – франц. політик. Навчався у ліцеї Св. Людвіка у Парижі. За професією правник. З 1909 займався адвокатською практикою у столиці. З 1903 належав до Соціалістичної партії, з 1905 – Французької секції Соціалістичного Інтернаціоналу – СФІО. 1914–19 і 1924–27 – депутат Національних Зборів, 1927–40 – сенатор. Під час *Першої світової війни 1914–18* стояв на пацифістських позиціях. 1923 обраний мером Альбервіля. У міжвоєнний період очолював різні міністерства (мін-во громад. робіт, мін-во юстиції в уряді А. Бріана). 1931–32 і 1935–36 – прем'єр-міністр республіки, 1934–35 – міністр закорд. справ. На цих постах виявив себе як прихильник зближення Франції з фашист. Італією і нацист. Німеччиною. У січні 1935 уклав із Б. Муссоліні угоду (Римський пакт), яка врегулювала головні спірні питання між двома країнами, зокрема, Італія відмовлялася від претензій на франц. володіння у Пн. Африці, а Франція зобов'язувалася не втручатися у політику Італії в Ефіопії. 1935 підписав франц.-рад. (02.05.1935) і франц.-чехосл. (16.05.1935) договори про взаємодопомогу. Змушений подати у відставку після викриття проекту брит.-франц. угоди про поділ сфер впливу в Ефіопії. Після поразки Франції та укладення *Комп'єнського перемир'я 1940* зайняв пост державного міністра в уряді Ф. Петена, згодом заст. глави уряду. Виступав за тісну співпрацю із нацист. Німеччиною, за що у грудні 1940 був усунений з уряду. У квітні 1942 під тиском А. Гітлера призначений Ф. Петеном на посаду прем'єр-міністра колабораціоністського уряду *Vichy*. Його політика співпраці з гітл. режимом виявилася у направленні франц. молоді на роботи у Німеччину, терорі щодо єврейського населення, боротьба з Рухом Опору. Одночасно був прихильником нейтралітету Франції та не допустив втягнення країни у війну на боці *Третього Райху*. Після висадки амер.-брит. десанту у Нормандії (червень 1944) Л. намагався встановити контакти із союзницьким командуванням і скликати Національні Збори для передачі їм усієї повноти влади у державі. Був інтернований нацистами, однак зумів втекти до Австрії, звідки перебрався до Іспанії. Після добровільного повернення до Франції (травень 1945), заарештований, засуджений до страти і розстріляний.

ЛАГОС Рікардо Ескобар (Lagos Ricardo Escobar; 02.03.1938) – чил. політик, Президент Чилі (2000–2006). Н. у Сантьяго. Вивчав право у Чилійському ун-ті (закінчив 1960), згодом продовжив навчання в Університеті Дюка (США). Від 1961 був членом Радикальної партії, однак згодом продовжив діяльність як «незалежний» лівий політик. У 1960–70-х роках займався науковою і викладацькою роботою, професор Чилійського ун-ту, директор Інституту економіки (1970–71). У 1970-х роках працював у різних учаснавах ООН, зокрема, ЮНЕСКО, Програма розвитку ООН та ін. У перші роки режиму А. Піночета проживав в Аргентині, повернувся 1978 як консультант програм МВФ. З поч. 1980-х років очолював рух за відновлення демократичного правління в Чилі, 1983 став лідером об'єднання всіх опозиційних режимів військової хунти дем. сил – «Демократичного Альянсу». Відігравав ключову роль у створенні (грудень 1987) і діяльності «Коаліції партій за демократію» («Консертасьйон» – «Concertación»), яка домоглася відходу від влади А. Піночета й протягом наступних 20 років керувала країною. Займав міністерські пости (1990–92 і 1994–88) в урядах президентів Патрісіо Ейлвіна і Е. Фрея Руїс-Тагге. Як впливовий член Соціалістичної партії був делегований до керівництва Соціалістичного Інтернаціоналу. У ході президентської кампанії 1999–2000 за підтримки «Коаліції партій за демократію» здобув перемогу на кандидатом від християнських-демократів, лідером правоцентристського «Альянсу за Чилі» Жоакіном (Хоакіном) Левіною. Як президент продовжував традиційну для висуванців «Консертасьйон» політику стримуванні інфляції, боротьби з безробіттям, дефіцитом бюджету. Уряд Л. провів значущі соц. програми (зокрема, скоротив офіц. тривалість роб. тижня з 48 до 45 год., реорганізував систему страхування з безробіття, запровадив 12-річну шкільну освіту, призначив грошові компенсації жертвам режиму А. Піночета тощо), втілення яких знайшло широку підтримку серед населення країни (рейтинг довіри до уряду Л. у всі роки правління не опускався нижче 60-70%). У міжнарод. політиці уряд Л. підписав угоди про вільну торгівлю з ЄС, США і КНР. За президенства Л. не було подолано протиріч у чилійсько-болівійських відносинах щодо доступу Болівії до морського узбережжя (внаслідок 2-ої Тихоокеанської війни 1879–83 Болівія втратила вихід до океану). Після закінчення президентського терміну продовжив викладацьку діяльність в ун-тах Чилі та США.

ЛАДЕН Усама бен (Osama bin Laden; 10.03.1957 – 02.05.2011) – саудівський мільйонер,

організатор і керівник терористичної орг-ції «Аль-Каїда». Н. у м. Ер-Ріяд (Саудівська Аравія) у сім'ї мільярдера, який займався будівельним бізнесом. Вивчав богослів'я і арабську філософію в Ун-ті короля Абд ель-Азіза в Джидді (Саудівська Аравія). 1979 одним із перших добровольців виїхав до Афганістану, де брав участь у боях з рад. військами (див. *Афганська війна 1979–89*). Після поранення, створив у Пакистані дві орг-ції: Ісламський фронт порятунку (збирала пожертви для підтримки моджахедів) і Дім послідовників (вербувала добровольців для загонів афг. опозиції). Після виведення 1989 рад. військ з Афганістану Л. повернувся до Саудівської Аравії. Під час Кувейтської війни 1990–91 у Перській затоці Л. різко виступив проти розміщення на території Саудівської Аравії військ США. За критику режиму 1992 був висланий із країни, а 1993 позбавлений саудівського підданства. Оселився у Судані, інвестував в його економіку 35 млн дол. У цей час зайнявся розбудовою міжнар. мережі орг-ції «Аль-Каїда». 1996 на вимогу США був висланий із Судану, після чого переїхав до Афганістану, де при владі перебував рух «Талібан». Персонально звинувачений владою США в орг-ції терористичних актів 11.09.2001 і оголошений найнебезпечнішим терористом світу. Одним із гол. завдань військової кампанії США в Афганістані (листопад 2001 – квітень 2002) був арешт Л., однак захопити лідера «Аль-Каїди» не вдалося. Місцеперебування Л. тривалий час залишалось невідомим. Переховуючись, Л. періодично виступав із відеозверненнями, у котрих звинувачував США та Ізраїль у антиісламському курсі, виправдовував убивство невинних громадян Заходу на тій підставі, що вони живуть в умовах демократії й при бажанні могли б змінити політику своїх урядів. Вистежений спецслужбами США й убитий у ході спецоперації у м. Абботтабад (Пакистан), де таємно жив із родиною.

А. Козицький (Львів).

ЛАНДСБЕРГІС Вітаустас (Landsbergis; 18.10.1932) – литов. політик. 1955 закінчив консерваторію у Вільнюсі. Кандидат мистецтвознавства (1969), доктор гуманітарних наук (1994), засл. діяч мистецтва Литовської РСР (1982). Автор 12 книг з історії музики і культури. Увійшов до ініціативної групи зі створення Литовського руху за перебудову («Саюдіс», 1988), згодом його очолив. У березні 1989 обраний народним депутатом СРСР, на з'їзді якого ініціював депутатський запит про правову оцінку *Ріббентропа-Молотова пакту*. Голова Литовського парламенту, який 11.03.1990 проголосив відновлення державного сувереніте-

ту Литви. За ініціативою Л. 1990 піднято питання про компенсацію збитків внаслідок рад. окупації Литви 1940–91. Від 1993 – лідер новоутвореної партії «Спілка Вітчизни. Консерватори Литви» (на основі правого крила «Саюдіса»). 2004–2014 депутат *Європарламенту* від Литви. 2017 від України отримав Орден Свободи за визначний особистий внесок у розвиток українсько-литовських міждержавних відносин.

З. Баран (Львів).

ЛАНЦА Маріо (Lanza; справж. прізвище та ім'я – Альфредо Кокоцца; 31.01.1921 – 07.10.1959) – амер. співак (тенор). За походженням італієць. Н. у Філадельфії у родині італ. емігрантів. Творчу діяльність розпочав 1942, від 1946 концертував у містах США. Виступав в оперній трупі Нового Орлеану у партіях Пінкертон, Кавардоссі («Чіо-Чіо-сан», «Тоска» Пуччіні), Альфреда, Герцога («Травіата», «Ріголетто» Верді) та ін. Знімався у кіно (всього у 7 кінокартинах). Світову славу здобув після виходу на екрани фільму «Великий Карузо» (1952). Згодом вийшли картина за його участю «Тому, що ти моя» (1956), «Серенада» (1957), «Сім пагорбів Риму» (1958), «Серенада великого кохання». Від 1956 жив у Римі, де і помер.

Н. Сиротинська (Львів).

ЛАРГО КАБАЛ'ЄРО Франциско (Largo Caballero; 15.10.1869 – 23.03.1946) – іспан. політик. З 1894 – член Іспан. соціалістичної робітничої партії (ІСРП). 1917 засуджений до довічного ув'язнення за участь в організації загального страйку. Звільнений 1918 після обрання депутатом іспан. парламенту – Кортесів. 1918–37 був ген. секретарем найбільшого в країні профспілкового об'єднання – Загального союзу трудящих. Співпрацював з диктаторськими урядами *Прімо де Ріве́ри* (1923–30). Після встановлення республіки (1931) входив до складу урядів А. Самори і М. Асаньї як міністр праці. За пропозицією Л. К. було здійснено низку соц. заходів, зокрема заборонено виселяти орендарів за борги, встановлено мінімальну зарплату, створено «Національну касу проти безробіття» та ін. 1932–35 очолював ІСРП. У жовтні 1934 як керівник Мадридського рев. комітету очолив комуніст. повстання в Астурії. Після придушення виступу два роки перебував в ув'язненні (1934–36). 1936–37 – прем'єр-міністр і військ. міністр уряду *Народного фронту*. Змушений піти у відставку після придушення травневого путчу 1937 у Каталонії, а його місце на чолі уряду зайняв Х. Неєрін. У січні 1939 емігрував до Франції. 1943–45 ув'язнений у нацист. концтаборі Дахау (побл. Мюнхену). Після звільнення – повернувся у Францію, де і помер.

ЛАРІОНОВ Михайло Федорович [22.05(04.06.)1881 – 10.05.1964] – рос. живописець, графік, театральний художник. Чоловік Н. Гончарової. 1898–1910 навчався у Моск. училищі живопису, скульптури і архітектури у В. Серова і І. Левітана. У ранній період творчості захоплювався імпресіонізмом («Квітучий куц бузку», 1904). З 1907 працював під впливом фовізму і «наївного мистецтва». У дусі примітиву писав гротескові сцени з провінційного побуту, з життя військових («Відпочиваючий солдат», 1911). Разом з Н. Гончаровою був одним із організаторів виставок «Бубновий валет» (1910), «Ослиний хвіст» (1912), творець т. зв. «лучизму» (його ідея і назва виникають під впливом наукового відкриття радіоактивності та ультрафіолетових променів, завдяки чому стало можливим по-новому сприймати не сам предмет, а його випромінювання і динамічне розповсюдження світла; «Променистий пейзаж», 1912). У квітні 1912 опубл. «Маніфест лучизму» і визначив новий напрямок як синтез кубізму, футуризму і орфізму. Від 1915 жив у Парижі, оформлював балетні спектаклі, малював картини (пейзажі, натюрморти) у манері раннього періоду своєї творчості.

С. Лупій (Львів).

ЛАТВІЙСЬКІ СТРІЛЬЦІ (латиською – Latviešu strēlnieki) – латв. військові підрозділи, які діяли на фронтах *Першої світової війни 1914–18* і під час громадянської війни 1917–22 у Росії. У липні 1915 під час наступу нім. військ на Ригу за сприяння царського уряду був створений організаційний комітет латв. стрілецьких батальйонів (керівники – депутати рос. Державної Думи від латв. теренів Я. Голдманіс, Я. Залітіс, які звернулися до співвітчизників із закликом: «Збирайтеся під латиськими прапорами!»). Царський уряд розраховував використати ці добровольчі формування для захисту Балтики від нім. військ. До кін. 1915 сформовано 8 стрілецьких батальйонів. З 1916 у ці частини вже почали зараховувати солдат-латишів, мобілізованих у рос. армію, але серед них були також представники ін. національностей. У жовтні 1916 батальйони були реформовані у полки. Під впливом більшов. пропаганди у березні 1917 на I з'їзді латв. стр. полків у Ризі обрали Виконком об'єднаної ради депутатів латв. стр. полків (Виколастріл). Л. с., крім участі у бойових діях на фронті, брали участь у підтримці порядку в Петрограді у листопаді 1917, в охороні Смольного, де знаходився рад. уряд, згодом – Кремля. У січні 1918 ліквідували виступ Польського корпусу ген. Ю. Довбур-Мусницького у Білорусі. У квітні 1918 латв. стр. полки були зведені у Латв. стр.

рад. дивізію (перша дивізія Червоної армії) під командуванням І. Вацетіса, яка брала участь у придушенні антирад. виступів. Рад. урядом були сформовані також окремі латв. стр. частини, батальйони і групи, основою яких стали робітники-латиші з Архангельська, Саратова, Вітебська та ін. міст Росії. Заг. чисельність формувань складала 23–24 тис. осіб. На поч. 1919 латв. частини були розгорнуті в Армію рад. Латвії у складі 2 дивізій (командири Вацетіс, Данішевський, Фабриціус, Авен), а згодом через числені втрати у боях – у Латв. стр. дивізію. Восени 1919 брали участь у розгромі військ А. Денікіна, 1920 – армії П. Врангеля.

У листопаді 1920 розформовані. Близько 12 тис. стрільців повернулися в Латвію, а їх командири залишилися в Росії й досягли високих керівних посад: Ф. Ейхманс 1923 очолив Управління Соловецького табору особливого призначення, у квітні-червні 1930 – начальник Управління таборів ОГПУ СРСР; М. Лацис (справжнє прізвище Ян Судрабс) у квітні – вересні 1919 очолював ВНК УСРР, член колегії республіканського НКВС, один з організаторів «червоного терору» в Україні.

Окрім так зв. червоних латв. стрільців за підтримки країн Антанти на Далекому Сході Росії утворений Латв. Троїцький батальйон (жовтень 1918, командир П. Дардзан), який воював на боці білогвардійців під час громадян. війни в Росії, а також Латв. Імантський полк у Сибіру (жовтень 1918 командувач Я. Куреліс). Один з командирів цього полку Карліс Лобе воював проти Червоної армії, в роки 2-ї світової війни займав різні посади в поліц. військових формуваннях, які створювали нацисти на терит. Латвії. Латв. стрільці стали прототипом для створення 2007 художньої кінострічки «Захисники Риги», присвяченої подіям захисту Риги латв. і англ. військами в листопаді 1919 від німецько-російських загарбників у період Латв. війни за незалежність. Це один із найдорожчих за всю іст. латв. кінематографу і найкасовіший фільм.

З. Баран (Львів).

ЛАТВІЯ (Латвійська Республіка) – держава в Північно-Східній Європі. Межує з Естонією, Росією, Білоруссю, Литвою. Омивається водами Балтійського моря. Загальна площа: 64,5 тис. км². Чисельність населення: 1,8 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: латиші – 62,1%, росіяни – 26,9%, білоруси – 3,3%, українці – 2,2%, поляки – 2,2%. Релігійний склад населення: протестанти-лютерани (35%), римо-католики (21,5%), православні (18,5%). Держ. мова: латиська. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця:

Рига. Адмін.-терит. поділ з 2009: 110 країв (новадів) і 9 республіканських міст. Латвія історично, культурно й конституційно поділяється на 4 регіони: Латгале, Земгале, Курземе і Відземе. Глава держави: президент. Законодавча влада: однопалатний парламент – Сейм. Найвищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: латвійській лат, з 01.01.2014 євро.

На поч. ХХ ст. латвійські землі належали *Російській імперії* й перебували у складі Ліфляндської, Курляндської, Вітебської губерній. З розвитком рев. руху в Росії у Л. також активізувалося політичне життя. Відбулося становлення перших нац. політ. партій – Латиської народної партії та Селянського союзу.

У ході 1-ї світової війни значна частина Л. – Курземе (Курляндська губ.) була окупована нім. військами. У неокупованій частині Л. 1917 сформувалося два осередки влади: Ради робітничих депутатів, які перебували під впливом *більшовиків* і виникли майже в усіх містах (завдяки чисельній рос. меншині, сильним впливам соц.-демократів на робітництво), і Ради солдат. Депутатів у фронтових частинах, де переважали впливи есерів і меншовиків. Паралельно утверджувалася влада *Тимчасового уряду* і національних організацій.

У березні 1917 у Валмієрі представники латв. політ. партій проголосили Відземську тимчасову земельну Раду. У квітні 1917 у Тарту земські збори утворили Курземську тимчасову земельну Раду. У серпні німці захопили Ригу, а вже на поч. грудня представники латв. політ. партій ухвалили резолюцію про відокремлення від Росії та союз із Німеччиною. На неокупованій території Л. (три повіти Відземе і Латгалія) після *Жовтневого перевороту 1917* у Петрограді у м. Валка була проголошена рад. влада. У лютому 1918 нім. війська окупували всю Л. За *Брестським мирним договором 1918* з Німеччиною та її союзниками Рад. Росія відмовилася від претензій на Л.

Поразка Німеччини у війні сприяла проголошенню незалежності Л. при підтримці В. Британії та Франції. У листопаді 1918 у Ризі був сформований латв. законод. орган – Національна Рада (очолив Я. *Чаксте*) і коаліційний Тимчасовий уряд на чолі з лідером Селянського союзу К. *Ульманісом*. 18.11.1918 Л. була проголошена незалежною державою. 07.12.1918 Німеччина передала справи з управління країною Тимчасовому уряду. Військові частини Німеччини за згодою західних держав тимчасово залишалися на території Л. Для підтримки нового уряду у грудні 1918 у Лієпаю прибула брит. ескадра.

Після анулювання рад. Росією 13.11.1918 умов Брест-Литовського миру, активізували свої

дії латв. комуністи. Важливу роль у поширенні рад. влади на території Л. відіграли *латвійські стрільці*. 04.12.1918 у м. Валка (Пн. Латвія) був створений Тимчасовий рад. уряд Л., який очолив П. Стучка. 17.12.1918 цей уряд видав Маніфест до трудового народу, в якому оголосив про створення Радянської Республіки Латвії (проіснувала до 13.01.1920). Більшовицькі війська окупували пд. частину Л., включно з Ригою, а легально сформований латв. уряд К. Ульманіса був змушений перебратися до Лієпаї, яка перебувала під англ. контролем. У січні 1919 рад. влада була встановлена на всій території Л., за винятком Лієпаї, Айзпуте і околиць. Тоді ж у Ризі відбувся з'їзд Рад, який ухвалив Конституцію Соціалістичної Радянської Республіки Латвії та визначив перспективи соціаліст. перетворень.

Майже одночасно з цими подіями латв. національні війська (на поч. 1919 ств. Латв. окремий батальйон та Північнолатв. бригада) перейшли у наступ. На поч. лютого 1919 вони зайняли пн. частину Л. і на цих теренах за допомогою західних держав сформували нац. армію – Північнолатвійську дивізію. Спільно з армією під командуванням нім. ген. Р. фон дер Гольца і при підтримці англ. ескадри дивізія змусила Червону армію відступити. Водночас фон дер Гольц, спираючись на нім. дворянство Л., усунув уряд К. Ульманіса і сформував у Лієпаї новий пронім. уряд, який очолив А. Нієдра. Таким чином, на території Л. діяли вже 3 уряди. Однак, незабаром уряд Нієдре під тиском *Антанти* був змушений поступитися місцем уряду Ульманіса, який влітку 1919 перебрався до Риги. У вересні 1919 фон дер Гольц сформував добровольчу Західну армію під команд. полк. П. Бермондт-Авалова (бл. 50 тис. осіб), яка почала наступ на Ригу. Але латв. військові за допомогою флоту Антанти відстояли місто. До січня 1920 Червона армія залишила Л. і уряд Ульманіса повністю відновив контроль над територією країни. 11.08.1920 був підписаний рад.-латв. мирний договір, який ознаменував завершення війни за незалежність Л. (1918–20). Назагал кордони Л. були визначені за етнічним принципом.

У квітні 1920 розпочалися вибори до Установчих зборів, які 15.02.1922 ухвалили Конституцію (діяла до 15.05.1934). Основний закон держави проголосив Л. «демократичною республікою». Законод. влада перейшла до однопалатного Сейму, який призначав Кабінет міністрів і обирав президента на 3-річний термін. У жовтні 1922 відбулися вибори до Сейму. Зі 100 депутатських місць 38 отримали соціал-демократи, 17 – Селянський союз К. Ульманіса. Першим президентом обрали Я. *Чаксте* (1922–27) від Селянського

союзу, другим став представник Латв. демократ. партії Г. Земгалс (1927–30).

У міжвоєн. період Л. залишалася аграрною країною. У першу чергу розвивалися галузі пром-сті, які були зв'язані з переробкою с/г сировини – легка і харчова. Економіка країни знаходилася у сильній залежності від іноз. капіталу. У вересні 1920 Установчі збори ухвалили закон про аграрну реформу. Земля оголошувалась нац. багатством, встановлювалися максимальні розміри поміщицьких і церковних володінь – від 50 до 100 га. Надлишки землі конфіскувалися і роздавалися безземельним, малоземельним, учасникам боротьби за незалежність Л. Стабілізації економіки краю сприяла грошова реформа 1922, у результаті якої була запроваджена власна валюта – лат. У зовн. політиці Л. орієнтувалася на держави Заходу, зокрема В. Британію і Францію. 1921 ці держави, а також Італія й Японія де-юре визнали Л. 1921 був підписаний ест.-лат. договір, який передбачав формування Балтійського оборонного союзу.

Екон. криза 1929 загострила соціальні суперечності. У суспільстві лунали вимоги зміни ліберально-парламент. системи, яка була нездатна подолати кризові явища. Упродовж цих років у Сеймі активно виступала роб.-селян. фракція, що пропагувала соціаліст. ідеї. Зростало напруження у міжнац. відносинах: станом на 1930 у Л. проживали 73,4% латишів, 10,6% росіян, 5,0% євреїв, 3,7% німців. Нац. меншини мали широке представництво у Сеймі (20% місць). Особливо впливовими були нім. депутати, які 1933 спричинили відставку уряду.

Враховуючи ситуацію в країні, К. Ульманіс у ніч на 16.05.1934 здійснив держ. переворот. У своїй промові він підкреслив, що переворот реалізував гасло «латвійської національної Латвії». К. Ульманіс сформував уряд Національної єдності та управляв країною без парламенту. Всі політичні партії, включаючи Селянський союз, були розпущені. Їх лідери опинилися у концентраційному таборі в Лієпаї. Обмежувалися права нац. меншин. 1936, наприкін. повноважень президента держави представника Селянського союзу А. Квієсіса (1930–36), за рішенням уряду окрім посади прем'єр-міністра К. Ульманіс перебрав на себе і президентські функції.

Новому режиму вдалося стабілізувати ситуацію в країні та домогтися певного екон. поживлення. Пріоритет і надалі надавався аграрному сектору, харчовій і легкій пром-сті. Л. успішно експортувала с/г товари у Німеччину, країни Пн. Європи, В. Британію, які назагал підтримували авторитарний режим. 1934 за участю Л., Литви і Естонії була створена *Балтійська Антанта*. У

кризові передвоєнні роки Л. намагалася дотримуватися нейтралітету, про що свідчить й ухвалений 1938 закон про нейтралітет. Однак, у червні 1939 Л. підписала договір про ненапад з Німеччиною, вага якого була невеликою, оскільки за таємним додатковим протоколом до *Ріббентропа-Молотова пакту* від 23.08.1939, територія Л. ставала сферою інтересів СРСР. Загроза відкритої рад. військової агресії змусила латв. уряд 05.10.1939 підписати з Москвою пакт про взаємодопомогу. Згідно з умовами договору СРСР отримував право створити військ.-мор. бази на території Л. Незабаром у Л. був введений 30 тис. контингент рад. військ.

Перемоги Німеччини в 3х. Європі 1940 змусили московське керівництво активізувати свої дії у балтійських країнах. Уряд СРСР 15.06.1940 направив у Ригу ноту протесту, в якій містилися звинувачення у порушенні умов договорів про взаємодопомогу і вимога дати дозвіл на введення на її територію додаткового контингенту рад. військ і зміну персонального складу уряду. 17.06 рад. війська увійшли в Л. 20.06 був створений про-рад. Народний уряд на чолі з А. Кірхенштейном. Під рад. контролем у липні 1940 пройшли вибори у парламент, який 21.07 проголосив створення Латвійської Радянської Соціалістичної Республіки. 05.08 Латвійську РСР, за рішенням союзної Верховної Ради, включили до складу СРСР. Перша хвиля депортацій місцевого населення рад. режимом мала місце у ніч на 14.06.1941 – понад 9 тис. латвійців вислали в Сибір.

22.06.1941 війська нім. *Вермахту* атакували рад. гарнізони на території Л. Національні сили розцінили нім. агресію як сприятливий момент для створення незалежного уряду. 28.06.1941 латв. патріоти почали антикомуніст. повстання у Ризі. На момент вступу нім. військ у Ригу були створені 2 орг-ції, які претендували на роль уряду – Центральний організаційний комітет «За звільнену Латвію» і Тимчасова державна рада. Однак, нім. військове керівництво не зважало на державницькі прагнення латвійців і розглядало кроки до відновлення незалежності Л. як незаконні. 17.07.1941 А. *Гітлер* оголосив про формування нового адмін. об'єднання райхскомісаріату «Остланд» з центром у Ризі, який включав території Л., Литви, Естонії та частини Білорусії. У Л. була сформована нім. окупаційна адміністрація, запроваджені нім. закони, нім. мову проголошено державною. Нацист. окупаційний режим викликав несприйняття у більшості населення країни, однак, частина латв. політ. сил, зваблених антибільшовицькими гаслами, співпрацювали з нім. командуванням. За їх участі були сформовані 2 латв. легіони СС (бл. 140 тис. осіб). Партизанська боротьба під керівництвом

комуністів не набрала у Л. значного поширення і підтримки місцевого населення. 13.08.1943 було створено підпільну національну Центральну раду Латвії, яка 08.09.1944 у Ризі прийняла Декларацію про відновлення держави. Ухвалення Декларації було спробою відновити де-факто незалежність Латв. Республіки, сподіваючись на міжнародну підтримку і користуючись перервою між змінами окупаційних систем – гітлерівської та радянської. Однак, у серед. вересня 1944 рад. війська (з Прибалтійськи та Ленінградський фронти) перейшли в наступ у Балтії й 13.10.1944 здобули Ригу й, таким чином, було відновлено рад. режим. За роки війни загинуло бл. 75 тис. латвійців.

У післявоєнні роки у Л. було продовжено будівництво соціалізму за рад. зразком. 1946 республіка ухвалила план відбудови і розвитку н/г – першу п'ятирічку. У Л. розпочалася стрімка індустріалізація, яка мала гарантувати масовий наплив робітників з ін. регіонів СРСР, полегшити культурну асиміляцію місцевого населення і забезпечити політичну стабільність. Незважаючи на відсутність сировини і енергетичної бази протягом перших 2-х п'ятирічок (1946–55) республіка була перетворена в центр металургійної, машинобудівної та пов'язаних з ними галузей промисловості. Станом на 1960 пром. виробництво порівняно з 1940 зросло в 10 разів; у цей час с/г лише досягло довоєнного рівня. Примусова колективізація у Л. була завершена наприкін. 1951 і охопила 98,4% селян. господарств.

Збройний опір рад. режимові, який вели повстанські загони «лісових братів» (бл. 40 тис. осіб) комуніст. владі вдалося ліквідувати 1948. Придушення нац.-визв. боротьби латв. народу супроводжувалося масовими репресіями і терором. 1949 рад. владою була проведена велика депортаційна операція під кодовою назвою «Прибой», у результаті якої з Л. були виселені 50 тис. осіб. Протягом 1945–53 внаслідок імміграційних процесів і депортацій відсоток латишів у Л. зменшився з 80 до 60%, а 1980 доля «не національного» населення вже складала 46%.

Після проголошення М. Хрущовим екон. децентралізації місцеве партійно-держ. керівництво надало перевагу розвитку с/г і споживчих галузей. Однак, реформи виявилися нетривалими. Суспільна ситуація у Л. загострилася після ухвалення ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР 1978 постанови про розширене вживання рос. мови у неросійських республіках. Русифікацію розглядали як найбільшу загрозу для латиської нації. Сподівання на лібералізацію нац. політики в СРСР відродилися з підписанням Москвою Гельсінських рішень 1975. У Л. протягом усіх

років перебування у складі СРСР у тій, чи ін. формі існував дисидентський рух, у центрі уваги якого стояли проблеми русифікації краю, порушення громадянських прав та ін. Першим латв. правозахисним об'єднанням, яке отримало визнання на Заході, була «Організація для захисту громадянських прав Гельсінкі – 86», заснована групою робітників м. Лієпая.

Розгортання нац.-політ. руху у Л. пов'язано з перебудовними процесами в усьому СРСР, які розпочалися 1985 за ініціативою ген. секретаря ЦК КПРС М. Горбачова. У жовтні 1986 у Л. пройшла масова кампанія проти будівництва гідроелектростанції у Даугавпілсі, внаслідок якої Москва була змушена скасувати цей проєкт. У жовтні 1988 у Ризі на установчому конгресі був створений Народний фронт Латвії, який поставив собі за мету відновлення держ. незалежності Л. (очолив лідер радикальної організації «Народний рух за незалежність Латвії» Е. Берклавс). 13–14.05.1989 у Таллінні засідала Балтійська асамблея, на якій було вирішено координувати дії трьох Народних фронтів всіх балт. республік СРСР. 1989 Верховна Рада Латвії прийняла закон про статус латиської мови як державної. 23.08.1989 населення краю взяло участь у «живому ланцюзі», проклавши «Балтійський шлях» через Таллінн, Ригу, Вільнюс, щоб продемонструвати світові непохитність прагнення балт. народів до відновлення незалежності їх держав.

28.07.1989 Верховна Рада Латв. РСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет. Акція інкорпорації Л. 1940 до складу СРСР була засуджена, а рад. політика охарактеризована як «адміністративний та агресивний тоталітаризм проти Латвії». На березневих 1990 виборах до парламенту перемогу здобув Народний фронт, який і сформував перший післявоєнний некомуніст. уряд. 04.05.1990 парламент (голова – А. Горбунов) затвердив Декларацію про незалежність, відновив дію Конституції Л. 1922, давні гімн і герб держави. Консервативні сили почали шукати шляхи для відновлення рад. контролю над республікою. Наприкін. 1988 у Л. сформувався «Інтерфронт» (до складу увійшли бл. 300 тис. російськомовних громадян, загальна кількість 821 тис. осіб), який перейшов в опозицію до реформаторських дій уряду і перших кроків на шляху відновлення незалежності. У січні 1991 у Ризі прихильники Москви створили Комітет нац. порятунку, який за допомогою спецзагонів армії та міліції у ніч на 13.01 здійснив невдалу спробу захопити важливі стратегічні пункти республіки. 03.03.1991 у Л. відбувся референдум, на якому 73,6% його учасників висловилися за незалежність республіки. Лише після провалу

Серпневого путчу 1991 в Москві, 06.09 Верховна Рада СРСР формально визнала незалежність Л.

У березні 1993 і січні 1994 до відновленої Конституції Л. були внесені поправки. У червні 1993 відбулися вибори до 100-мандатного парламенту (Сейму), який представляє законодавчу владу й обирається загальним, прямим голосуванням за пропорційною системою на 3-річний період. Перемогу здобув правоцентрист. блок «Латвійський шлях», програмними гаслами якого були необхідність екон. реформ і вступ Л. до ЄС. На першій сесії новообраний парламент 5-го скликання (нумерація мала відбивати продовження парламент. історії першої республіки) офіційно підтвердив відновлення Конституції 1922 і закону про Раду міністрів 1925. Президентом Л. (главу держави на 3-річний термін обирав Сейм) став лідер консервативної партії Селянський союз Г. Ульманіс (1993–99). 31.08.1994 територію країни залишили останні підрозділи російських військ. Актуальним залишалось питання люстрації. Закон про вибори 1992 вимагав від всіх кандидатів в депутати парламенту письмову заяву про наявність або відсутність у них зв'язків з радянськими чи іншими таємними службами. Закон про вибори Сейму 1995 заборонив обрання осіб, які діяли в компартії після січня 1991, працівників і агентів КДБ. Аналогічні заборони були запроваджені на натуралізацію Законом про громадянство 1994.

На дострокових виборах 1995, спричинених урядовою кризою, у парламент пройшли представники 10 партій – Демократична партія центру; Латвійський шлях та права партія радикального спрямування Народний рух за Латвію (здобули по 15% місць). На парламент. виборах 1998 під гаслами зміцнення держ. суверенітету і досягнення європ. стандарту життя перемогу здобула правоцентр. Народна партія. Президентом країни у червні 1999 обрана В. Віке-Фрейберга. На жовтневих 2002 виборах до VIII сейму, переміг правоцентристський блок (увійшли партії Нова ера і Народна партія). Блок лівого спрямування «За права людини», що представляє інтереси російськомовного населення Л. і виступає за співпрацю з Росією і СНД, здобув друге місце. Правляча партія Латвійський шлях не пододала 5% бар'єр.

У 1990-х роках для екон. реформ у Л. характерною рисою стала радикальна лібералізація. Політика лібералізації споживчих цін була реалізована 1991–92. Інфляція сягнула свого піку в січні 1992 (64%). Приватизаційний процес проходив значно повільніше, ніж в Естонії чи Литві. На кін. 1994 у Л. було приватизовано 30% державного майна. Одним із найважливіших заходів

у ході екон. реформ стало введення нац. валюти (цей процес проводився у 2 етапи: 1992 запроваджено тимчасову валюту – латв. рубль, 1993 – лат). Важливе значення мала і лібералізація зовн. торгівлі. Обсяг іноз. інвестицій у Л. постійно зростав і на кін. 1999 перевищував 1 млрд дол. США.

Проголошення держ. незалежності загострило етнополітичну ситуацію в державі (станом на 1989 латиші становили тільки 52,5% населення Латвійської РСР). З липня 1994 у Л. почав діяти закон про громадянство, за яким всі хто поселився у країні за роки рад. влади, не могли отримати громадянства (бл. 30% населення). Закон визначив квоту на отримання громадянства – не більше 2 тис. на рік, за умов обов'язкового знання латиської мови, законів та історії країни. Процес надання громадянства мав завершитися в 2005. Дана процедура набуття громадянства була скасована 1998 (нею встигли скористатися бл. 9 тис. осіб). Значна кількість етнічних росіян вирішили «розв'язати» проблему шляхом прийняття рос. громадянства (на кін. 1998 їх кількість склала 65 тис. осіб).

Внаслідок парламент. виборів 2002 найбільшу фракцію в парламенті (23,9% голосів, 26 місць зі 100) утворила партія Новий час (2002, Ейнарс Репше). Несподіванкою виборів став значний результат коаліції «За права людини в єдиній Латвії» (19%), яка представляла інтереси російськомовного населення Л. Так, у Ризі коаліція отримала майже третину голосів – 30,5% і випередила Новий час. Слід враховувати, що близько 0,5 млн російськомовних мешканців Л. не мають громадянства і не змогли взяти участь в голосуванні. На третьому місці Народна партія (Андріс Шкеле), котра здобула 17% голосів. У листопаді 2002 була сформована урядова коаліція у складі 3 політичних партій (Новий час, Перша партія/латвійський шлях, Союз зелених і селян, об'єднання «Батьківщина і свобода»), а прем'єром став лідер партії Новий час, колишній голова Центрального банку Ейнарс Репше. У січні 2004 коаліція розпалася і, втративши підтримку парламент. більшості, Е. Репше подав у відставку. Новим прем'єром коаліційного уряду в листопаді став економіст Айгар Калвітіс. До складу коаліції увійшли 4 політичні сили (Народна партія, Новий час, Перша партія/латвійський шлях, Союз зелених і селян), які отримали 70 місць зі 100 у парламенті. У квітні 2006 партія Новий час перейшла в опозицію, а кабінет Калвітіса встояв завдяки непрямій підтримці двох лівих фракцій.

На виборах до парламенту 07.10.2006 перемогу отримала Народна партія (19,5%, 23 мандати). Друге місце посіла партія Союз зелених і селян

(16,7%, 18 мандатів). На третьому місці – партія Новий час (16,4%, 18 мандатів), яка залишилася найбільшою опозиційною партією. Об'єднання трьох політичних партій – «Центр згоди» (2005, очолив Ніл Ушаков), що представляє інтереси російськомовного населення, зайняло четверте місце (14%, 17 мандатів). Парламент обрав президентом лікаря-ортопеда Валдіса Затлерса (2007–11). До складу правлячої коаліції під керівництвом А. Калвітіса увійшли 4 партії: Народна партія, Союз зелених і селян, Перша партія/Латвійський шлях, Батьківщина і свобода. Опозиція була представлена лівими партіями, які представляють інтереси російськомовного населення: Центр згоди (з 2010 об'єднує Соціал-демократичну партію «Згода», Даугавпілську міську партію і Соціалістичну партію Латвії, голова Яніс Урбанович), За права людини в єдиній Латвії (ЗпПЛЄЛ); та правими: Новий час, Громадянський союз і Суспільство за іншу політику. Однак, восени 2007 А. Калвітіс подав у відставку. Причиною стала втрата довіри суспільства до Кабінету міністрів, що проявилось в масових акціях протесту населення, невдоволеного планованим на 2008 бюджетом країни, що під приводом боротьби з інфляцією передбачав значне зменшення зарплат для працівників держ. установ.

У грудні 2008 посаду глави уряду зайняв Івар Годманіс. Уряд провів адмін.-терит. реформу. До реформи домінували адмін. території з невеликою к-стю населення, наявний високий рівень безробіття та низька екон. активність, часто самоуправління не могли забезпечити соц.-екон. розвиток своєї території, були наявні проблеми в організації виборів до органів самоуправління. Замість колишніх 553 самоуправлінь створено 109 країв (лат. Novads) і 9 республік. міст (закон вступив в силу 01.07.2009). Краєм (новадом) вважається територія, на якій постійно проживають щонайменше 4 тис. осіб. Відстань від адміністрації краю до будь-якого населеного пункту не повинна перевищувати 50 км. Правда, реформа виявилася недосконалою, оскільки існують численні порушення встановлених законом норм. Такий нерівномірний поділ територій дозволяє забезпечити виборність потрібної к-сті депутатів в Сейм від «стратегічних» місцевостей, де сильніша підтримка правлячих партій. і, навпаки, зменшити к-сть депутатів з регіонів, відомих своєю опозиційністю.

У 2008 Л. пережила найсильніший економ. спад серед країн ЄС. ВВП у четвертому кварталі 2008 у порівнянні з попереднім роком впав на 10,5%, чимало підприємств оголосили про банкрутство. Стрімко зростало безробіття: у лютому 2009 показник наблизився до 9%. У Л. один із

найбільших серед всіх країн Європи держ. апарат – 7,6% від всього економічно активного населення країни (для порівняння в сусідній Литві – 0,93%), а видатки на підтримку держ. апарату складають 20% всіх засобів держ. бюджету (в Естонії 8%).

На тлі складної екон. ситуації в січні 2009 у Ризі пройшли масові страйки, учасники яких вимагали відставки уряду і розпуску Сейму. В умовах наростання соціальної напруги В. Затлерс 20.02.2009 прийняв відставку прем'єр-міністра І. Годманіса, якого партнери по коаліції (Народна партія і Союз зелених і селян) звинувачували у неспроможності протидіяти екон. кризі. Новим прем'єром став лідер опозиційної партії Новий час Валдіс Домбровскіс (2009–2013). Він сформував уряд з представників 5 партій, що створили в парламенті коаліцію: Новий час, Народна партія, Союз зелених і селян, Громадянський союз, За Батьківщину і свободу. Прем'єр провів найбільше скорочення бюджету.

На парламент. виборах 2010 перемогу здобуло правоцентристське об'єднання «Єдність» – 31,2% (33 мандати, Валдіс Домбровскіс). Парія Центр згоди виборола друге місце – 26% (29 мандатів). На третьому місці Союз зелених і селян – 19,6% (22 мандати). До складу коаліції увійшли об'єднання «Єдність» та Союз зелених і селян. Прем'єр В. Домбровскіс сформував 2-й коаліційний уряд. Однак, вже 28.05.2011 чинний президент В. Затлерс оголосив про початок процедури розпуску Сейму, прагнучи припинити 20-літній вплив олігархів на політику в країні. Приводом стала відмова парламенту в проханні Бюро по боротьбі з корупцією надати дозвіл на проведення обшуку в будинку депутата і бізнесмена Айнарса Шлесера, якого підозрювали в корупційних операціях. На думку президента таке рішення створило ситуацію, коли законодавча влада поставила себе вище судової, що неприйнятно для демократичної країни. Парламент було розпущено.

У червні 2011 Сейм обрав нового президента – мільйонера Андріса Берзіньша (2011–2015). В. Затлерс став першим в сучасній історії Л., який не був переобраний на другий термін саме через ініціювання розпуску Сейму. Згідно встановленої процедури у липні відбувся референдум, за підсумками якого понад 94% громадян проголосували за розпуск Сейму. На позачергових вересневих 2011 парламент. виборах Центр згоди набрав найбільше голосів – 28% (31 мандат), на другому місці Партія реформ колишнього президента В. Затлерса (20,8%, 22 мандати), на третьому – блок «Єдність» (18,8%, 20 мандатів). Незважаючи на перемогу на виборах Центру згоди не вистачило

місце у парламенті, щоб сформувати конституційну більшість, а тому російськомовне об'єднання залишилося в опозиції. Прем'єр В. Домбровскіс сформував свій 3-й уряд у складі «Єдності», Партії реформ і Національного об'єднання (союз правих партій 2010, з 2013 єдина партія). Унаслідок трагічних подій 21.11.2013 у торговельному центрі Риги (стався обвал, загинуло 54 особи) прем'єр В. Домбровскіс подав у відставку. Уряд очолила представниця «Єдності», перша в історії Л. жінка – Лаймдота Страуяма (2014–2015). З червня 2015 новим президентом Л. обрано Раймондса Вайоніса. Після відставки Л. Страуями з лютого 2016 уряд Л. очолив представник Союзу зелених і селян Маріс Кучінскіс. Пріоритетними в діяльності уряду визнав освіту, медицину та демографію, намагаючись збільшити фінансування для цих галузей.

Актуальною для Л. залишалася успадкована від СРСР мовна проблема: бл. 40% російськомовні. 18.02.2012 у Л. провели референдум щодо статусу російської мови. Проти надання їй статусу другої державної висловилося близько 74,8% учасників. Результат у Росії назвали неправильним, пояснюючи його тим, що в голосуванні не змогли взяти участь так зв. неграмадяни, здебільшого російськомовні. Однак, навіть якщо доплюсувати 319 тисяч голосів до тих, хто підтримав державний статус російської мови (270 тис.), то потрібної цифри в 772 583 громадян не вдалося би досягнути.

Пріоритетним напрямом зовн. політики Л. є співтовариство у рамках балтійської інтеграції. 1992 Л., Литва і Естонія домовилися про створення зони вільної торгівлі у Балтії. У 1990-х роках були створені оборонні структури балтійських держав (Балтбат, Балтнет, Балтрон, Балтдефкол). 29.05.2018 залізничні підприємства Естонії, Литви та Л. підписали проєкт «Бурштиновий потяг», який передбачає регулярні вантажні перевезення. Серед держав-сусідів із Скандинавії найважливішим екон. та політ. партнером Л. є Фінляндія. 1991 Л. стала членом ОБСЄ і вступила до ООН. 1992 підписано угоду про торг.-екон. співпрацю з ЄС. Тоді ж Л. стала країною-членом *Міжнародного валютного фонду*. 1995 латв. уряд подав офіц. заявку на вступ до ЄС, що і сталося 01.05.2004. Л. приєдналася 1994 до програми НАТО «Партнерство заради миру», а з 2004 стала повноправним членом Альянсу. 1998 була підписана Хартія партнерства між США і балт. державами. Рос.-латв. відносини залишаються напруженими через проблему отримання громадянства російськомовним населенням. А. Берзінш як президент відмовився від участі в заходах присвячених святкуванню 09.05.2015 в Москві. Президент

Р. Вайоніс під час офіційного візиту до Києва восени 2015 заявив, що Л. ніколи не визнає анексію Криму і буде підтримувати Україну.

Л. визнала держ. незалежність України 04.12.1991, а в лютому 1992 встановила з нею дипломатичні відносини. 1995 підписано низку двосторонніх латв.-укр. угод, зокрема договори про дружбу і співпрацю, про вільну торгівлю. Частка Л. у зовнішньоторг. обороті України становить 0,5%. 06.11.2015 у Ризі завдяки українській громаді відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку.

Лит.: Jan Lewandowski. Historia Estonii, Wrocław-Warszawa-Kraków: 2002; John Hiden, Patrick Salmon P. The Baltic Nations and Europe: Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century. London: Routledge, 1994; Georg von Rauch. The Baltic States: The Years of Independence. Estonia, Latvia, Lithuania, 1917–1940. University of California Press, 1974; История Латвии: XX век. Рига: 2005.

З. Баран (Львів).

ЛАТЕРАНСЬКІ УГОДИ 1929 – угоди між Ватиканом та Італією, підписані у Римі (Латеранському палаці) 11.02.1929 кардиналом К. Гаспаррі та італ. прем'єр-міністром Б. *Муссоліні*. Врегулювали конфлікт між Італією і Апостольським Престолом (т. зв. римське питання), що існував із часу ліквідації Папської обл. (1870). Л. у. складалися з Договору між Італією і Апостольським Престолом, Конкордату і фінансової конвенції. Відповідно до Договору римо-католицька релігія оголошувалася єдиною державною релігією Італії; на території Рима для гарантування незалежності Святішого Престолу створювалося місто-держава Ватикан; визнавався суверенітет Ватикану у міжнародних справах; встановлювалися дипломатичні відносини між Італією і Ватиканом; затверджувався перелік нерухомості, який визнавався власністю Римського Престолу (Ватиканський і Латеранський палаці, вілла «Кастель Гандольфо» та ін.); питання сім'ї та шлюбу передавалися у відання Церкви та ін. Фінансова конвенція передбачала відшкодування італ. урядом втрат, які Ватикан зазнав внаслідок ліквідації Папської обл. Згідно із конвенцією Італія зобов'язувалася виплатити Ватикану 750 млн лір готівкою і 1 млрд лір у цінних паперах. Конкордат визначав права католицької Церкви в Італії, її положення у державі, статус священнослужителів (1984 запроваджено нову редакцію конкордату). Правові відносини Ватикану та Італії на основі Л. у. були підтверджені у Конституції Італії 1947.

ЛАТР ДЕ ТАССИНЬІ Жан Марі Габріель де (Lattre de Tassigny; 02.02.1889 – 11.01.1952) –

франц. маршал. Закінчив військове училище у Сен-Сір (1911) і академію Генштабу (1935). Під час Першої світової війни – офіцер кавалерії. 1921–26 служив у піхоті у Марокко, учасник ліквідації *Рифської республіки*. З 1939 – генерал. У травні-червні 1940 у ході бойових дій проти гітл. військ командував 14 дивізією піхоти. Після капітуляції Франції (червень 1940) залишився на військовій службі. Урядом *Vіші* призначений командувачем франц. військами у Тунісі. 1942 за підозрювання у зв'язках прихильниками Ш. де Голля, переведений до Франції та призначений командувачем 17-ої дивізії у Монпельє. У листопаді 1942 за спробу перейти до Руху Опору, після окупації нім. військами «вільної зони» Франції, заарештований вішістами і засуджений до 10 років ув'язнення. 1943 втік до В. Британії, згодом перебрався до Алжиру. У вересні 1943 був призначений головнокоманд. військами «Франції, яка бореться» (див. «*Вільна Франція*»). 15.08.1944 у ході операції «Енвіл» Л. де Т. на чолі 4-ої франц. армії висадився у Франції; звільняв Прованс, Ельзас і Лотарінгію, воював на території Німеччини та Австрії. 08.05.1945 у Берліні прийняв від імені Франції капітуляцію нацист. Німеччини. 1949 головнокомандувач сухопутних сил НАТО. У грудні 1950–вересні 1952 – верх. комісар і головнокоманд. франц. експедиційного корпусу в Індокитаї. Завдав низки поразок військам *В'єтміна*, на деякий час відновив контроль паризького уряду над Індокитайською федерацією (див. *Індокитайська війна 1946–54*). Посмертно удостоєний звання маршала Франції (1952).

ЛЕ КОРБЮЗЬЄ (Le Corbusier; справжн. прізви. та ім'я – Жаннере Шарль Едуар; 06.10.1887 – 28.08.1965) – франц. архітектор і теоретик архітектури. Н. у містечку Ла-Шо-де-Фон (Швейцарія). Навчався у найвідоміших тогочасних архітекторів Й. Гофмана у Відні (1907), О. Перре в Парижі (1908–10), П. Бернса в Берліні (1910–11). 1917 К. поселився в Парижі та спільно з двоюрідним братом П. Жаннере (постійний співавтор до 1940) заснував 1922 архітектурну майстерню. Розробив теорію пуризму. Свою концепцію сучасної архітектури виклав у ж-лі «Еспрі нуво» (1920–25), у книгах «До архітектури» (1923), «Містобудівництво» (1925) та ін. Наочними маніфестами його концепції стали вілли, особняки, громадські споруди, аскетичні за формами, зведені на засадах функціоналізму – особняки Р. Ля Роша та Жаннере (1929–31), павільйон «Еспрі нуво» для Всесвітньої виставки декорат. мистецтва у Парижі, (1925; все – у Парижі). У сучасній техніці та серійності індустр. будівництва вбачав основу оновлення архітектури,

прагнув естетично виявити функціонально виправдану стр-ру споруди. Один із засновників сучасних течій архітектури (раціоналізму, функціоналізму), застосовував плоскі перекриття, стрічкові вікна, відкриті опори в нижніх поверхах споруд, вільне планування (будинок Центросоюзу в Москві, 1928–35; житловий будинок у Марселі, 1947–52), був прибічником свободи і гнучкості просторово-пластичної структури споруди (Капелла в Роншані, 1950–53). У своїх концепціях – «Архітектура чи революція», Л. К. висунув радикальні ідеї у галузі містобудівництва. У плані «Сучасного міста на 3 мільйона мешканців» (1922; з нього виник пізніше план Вуазен для Парижу), у проєктах для Буенос-Айресу, Алжиру, Антверпену розвинув засади «вертикального міста-саду», чи «світлосяйного міста», з високою щільністю населення, вежеподібними спорудами і великими парковими зонами, з чітким розподілом транспортних, житлових і промислових зон. Ідеї «світлосяйного міста» і концепції Л. К., викладені в книзі «Три людські виміри» (1945), лягли в основу «Атенської Хартії», що була прийнята IV Міжнар. конгресом сучасної архітектури (1945). У Марселі (Франція) створив «житлову одиницю» (1947–52) – багатопверховий житловий будинок, що став прообразом для масового житлового будівництва на всій планеті. Після критики чіткого будівельного прагматизму Л. К., у своїх останніх спорудах посилив образну основу, надав експресії архітектурним формам (капела Нотр-Дам-дю-О в Роншані, 1950–53; споруда Верховного суду в Чандігарсі; павільйон фірми «Філіпс» на Всесвітній виставці в Брюсселі, 1958; домініканський монастир Ля-Турет поблизу Ліона, 1959). Окрім арх. проєктів, візитною карткою Л. К. став «Модульор» – символічна фігура людини як основної міри арх. пропорцій, що знайшла своє втілення в барельєфах «Марсельської житлової одиниці».

Л. Цимбала (Львів).

ЛЕ ПЕН Жан-Марі (Le Pen; 20.07.1928) – франц. політик. Навчався у коледжі чину єзуїтів у м. Ванн. Вивчав право у Сорбонні, закінчив Школу політ. наук у Парижі. Учасник Індокитайської війни 1946–54. Як доброволець 1957 брав участь у придушенні нац.-визв. б-би алжир. народу (див. *Алжирська війна 1954–62*). Від 1956 – депутат Національних зборів Франції. З 1956 – ген. секретар об'єднання колишніх фронтовиків. З 1972 – лідер крайнє правої партії Національний фронт. Дотримується ультра націоналістичних і антикомуністичних поглядів. Інколи виголошує гасла, які мають виражений фашистський, антисемітський і расистський характер. У Франції

має свій постійний електорат, який становить бл. 15%. З 1984 – член Європарламенту, деякий час очолював групу європ. правих. Неодноразово (1974, 1981, 1988), але безуспішно брав участь у президентських виборах. Виступає за відмову Франції від євроінтеграційних процесів і скорочення притоку іммігрантів до країни. 2015 виключений з партії (2018 перестав бути почесним головою партії), заснував нову політ. орг-цію, яка продовжує реалізацію політ. ідей Л. П. створив Автор книги «Франція перш за все», мемуарів «Син нації» (2018). Його донька, Маріон Ле Пен, 2011 замінила батька посту лідера Національного Фронту, двічі (2012 і 2017) кандидувала на пост президента Франції, відома своїми євроскептичними висловлюваннями (виступає за вихід Франції з ЄС), пропагує ідею «французького світу».

ЛЕБЕДЬ Микола (11.01.1909, за ін. дан. 23.11.1910 – 19.07.1998) – укр. політик, учасник укр. націоналістичного руху. Н. у с. Нові Стрілища (тепер Львів. обл.). Навчався у Львівській гімназії. Належав до *Організації українських націоналістів*. 1934 став одним із організаторів замаху на мін. внутр. справ Польщі Б. Перацького. Засуджений на Варшавському процесі 1935–36 до смертної кари, заміненої на довічне ув'язнення. Вийшов із тюрми у вересні 1939 після нім. окупації Польщі. Під час розколу ОУН (1940) підтримав С. Бандеру. Член Революційного проводу ОУН(Б), керував розвідкою Проводу. Один з організаторів проголошення Акту відновлення незалежності України 30.06.1941 у Львові. Міністр Державної безпеки в Українському держ. правлінні (липень 1941). Від серед. липня 1941 перебував на нелегальному становищі, розшукувався гестапо. Після арешту нацистами практично всього керівництва ОУН(Б) очолював антигітлерівське націоналіст. підпілля в Україні (вересень 1941 – травень 1943). Через суперечки щодо тактики подальшої б-би був усунений від керівництва ОУН(Б), звинувачений в «авторитаризмі» і «вождизмі». Співорганізатор УГВР, учасник Великого збору УГВР, Генеральний секретар закорд. справ Української головної визвольної ради (1944). Як уповноважений УГВР для встановлення контактів із західними альянтами, виїхав до Італії. Мешкав і проводив дипл. заходи від імені УГВР в Італії (1945–47), Німеччині (1947–49). 1948 через суперечки з С. Бандерою відходить від діяльності Закорд. частин ОУН(Б) і зосереджується на роботі лише в Закорд. представництві УГВР. 1949 емігрував до США. 1952–74 очолював наук.-досл. центр «Пролог». Член Управи укр. т-ва закорд. студій у Мюнхені (1956-91) й Торонтського видавничого комітету

«Літопис УПА». Автор спогадів «Українська Повстанська Армія». Помер у м. Пітсбург (США). Архів Л. переданий на зберігання до Центру дослідження визвольного руху (м. Львів).

І. Патрільяк (Київ).

ЛЕВ XIII (світське ім'я – Джакомо Вінченцо де Печчі; лат. Leo PP. XIII; 02.03.1810 – 20.07.1903) – Римський Папа (1878–1903). Навчався у єзуїтських школах у Вітербо і в Римі. 1837 прийняв священничий сан. З 1843 став папським нунцієм у Брюсселі, згодом виконував дипломатичні доручення у Лондоні, Парижі, Кьольні. 1846–77 – архієпископ Перуджі, з 1853 – кардинал. Після смерті *Пія IX* обраний на апостольський престол. У численних енцикліках (найвідоміша «*Regum novarum*») сформулював доктрину Церкви щодо тогочасних суспільних проблем – становлення демократичних інституцій, питань соціальної справедливості та суспільного миру, взаємовідносин між робітниками і працедавцями тощо. Засуджував соціаліст. рух та теорію класової боротьби, виступав за повагу до приватної власності. Допровадив до нормалізації стосунків із урядом О. Бісмарка, які були напруженими з часу понтифікату *Пія IX*. Частково відкрив для дослідників ватиканські архіви (1881); створив Ватиканську Біблійну комісію (1902), яка мала займатися вивченням Святого Письма. Вислав першого папського легата до США (1892) і став першим Папою з часів середньовіччя, який відвідав королівський двір В. Британії (1903).

ЛЕБЕК Рене (Lévesque; 24.08.1922 – 01.11.1987) – канад. і квебекський політик, 23-й прем'єр-міністр провінції Квебек (1976–85), голова сепаратистської Квебекської партії (1968–85). Н. у м. Кемпбеллтон (Нью-Брансвік). Навчався в Лавальському ун-ті (1943 покинув навчання). У роки *2-ї світової війни 1939-45* працював амер. військовим кореспондентом у Європі. Від 1956 працював на телерадіокомпанії Сі-Бі-Сі (франц. студія), ставши одним із найвпливовіших телекоментаторів. 1960 приєднався до Ліберальної партії Квебеку і обраний від округу Монреаль-Лор'є до Законодавчих зборів провінції. Один із чільних діячів «*Тихої революції*». Міністр водних ресурсів і громадських робіт (1960–61), міністр природних ресурсів (1961–66), міністр сім'ї та соціальної політики в уряді Ж. Лесажа. 1967 покинув лави Ліберальної партії і створив Рух «Суверенітет-Асоціація». 1968 заснував помірковано сепаратистську – Квебекську партію, декларуючи потребу політичної самостійності Квебеку і подальше входження в екон. союз із рештою Канади. Відомий його вислів: «Я спершу квебекець, і лише потім,

– й то з великою часткою сумніву, – канадець». Квебексько-канадське протистояння 2-ї пол. 1970-х – поч. 1980-х відбувалось у різних формах, однією з яких було особистісне протистояння Л. з П. *Трюдо*. 1973 очолювана Л. партія стала офіційною опозицією у провінційному парламенті, а 1976 прийшла до влади. За урядування Л. у Квебеку закладено нову систему соц. захисту населення, котра з певними змінами функціонує донині. Ліквідував таємні виборчі фонди, ініціював ухвалення «Хартії французької мови» (1977), що фактично перетворила французьку на єдину офіційну мову провінції Квебек. 1985 покинув політику і повернувся в журналістику. Автор книг: «Квебекський варіант» («*Option Québec*», 1968), «Пристрасть до Квебеку» («*La passion du Québec*», 1978), «Так» («*Oui*», 1980).

Р. Сіромський (Львів).

ЛЕВИЦЬКИЙ КОСТЬ (18.11.1859 – 12.11.1941) – укр. політик, голова Ради Державних Секретарів ЗУНР. Н. у м. Тисменниця (тепер – Ів.-Франків. обл.). Навчався на правничих ф-тах Львівського (1878–81) і Віденського ун-тів (1881–82). 1884 захистив доктор. дисертацію у Львів. ун-ті, адвокат у Львові (1890–1914, 1915–18). Дійсний член НТШ (з 1899). Діяч народовецького руху в Галичині. Співзасновник і заст. голови політ. об'єднання «Народна Рада» (1885). Співзасновник УНДП (1899), голова Народного Комітету. Посол до австрійської Державної Ради (1907–18). Під час 1-ї світової війни – голова Головної української ради (1914–15), Загальної української ради (1915–16). Брав участь у перемовинах з представниками нім. уряду в Берліні щодо укр. питання (1914; 1915). Голова («президент») першого уряду ЗУНР – Ради Державних Секретарів й керуючий Держ. секретаріатом фінансів. За нез'ясованих обставин пішов у відставку (грудень 1918). Голова комісії УНРади з підготовки виборів до Установчого Союму ЗО УНР. У травні 1919 через Румунію виїхав до Відня. Уповноважений для закордонних справ Колегії Уповноважених Диктатора ЗУНР (1921–23). Голова дипл. місії ЗУНР на міжнар. конференціях в Ризі (1920) та Женеві (1921), член делегації в Генуї (1922). Засн. і голова Комітету політ. еміграції. Після припинення діяльності Колегії Уповноважених Диктатора (30.04.1923), звернувся до польс. уряду за дозволом повернутися в Галичину. Продовжив адвокатську практику (1924–39) та політ. діяльність. Член ЦК Українського Національно-Демократичного Об'єднання. Директор «Центробанку». Член-засновник Українського католицького союзу (1931). Арештований рад. спецслужбами, вивезений до

Москви й ув'язнений на Луб'янці (вересень 1939–весна 1941). Голова Ради Сеньйорів (пізніше – УНРади) (06.07.1941–1942) Української держави проголошеної 30.06.1941 у Львові. Автор праць з юрид. наук та з історії укр. нац.-визв. руху, зокрема «Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр.» (1926), «Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни 1914–1918 рр.» (1928–30), «Великий зрив» (1931).

О. Павлишин (Львів).

ЛЕСБ Вільгельм Йозеф Франц фон (Leeb; 05.09.1876 – 29.04.1956) – нім. ген.-фельдмаршал (1940). Від 1895 перебував на військовій службі. 1900 брав участь у військ. експедиції у Китаї. 1909 закінчив Баварську військ. академію, продовжував службу у Генштабі. Під час Першої світової війни командував дивізією. Відзначився у Галичині, за що отримав рицарський титул (1916). Після війни служив на різних штабних і командних посадах, командував військовим округом (Мюнхен). У травні 1938 разом із кількома генералами старої школи, які, як вважалось, не підтримували нацистську ідеологію, подав у відставку. У жовтні 1938 повернувся в армію, взяв участь в окупації Судетської області. Під час *Французької компанії 1940* командував групою армій «С», штурмував «*Мажіно*» лінію. З поч. Нім.-рад. війни 1941–45 командував групою армій «Північ», розгромив рад. війська у Прибалтиці й блокував Ленінград (вересень 1941). Після переведення значної кількості танкових частин і майже всіх підрозділів ВПС на московський напрям не зміг досягнути вирішального успіху. Виступав проти каральних операцій, які проводили війська СС. На поч. січня 1941 подав у відставку. У травні 1945 заарештований союзниками і за вироком військового трибуналу 1948–51 перебував в ув'язненні.

ЛЕЖЕ Фернан (Léger; 04.02.1881 – 17.08.1955) – франц. живописець, майстер декоративного мистецтва. 1903–05 навчався у арх. майстерні та у Школі красних мистецтв у Парижі. 1940–46 жив у США, був близький до фовістів, кубістів, футуристів. У своїх композиціях Л. прагнув естетично осмислити образ індустріального мегаполіса, знаходив гармонію між людиною і світом сучасної техніки. У його творах присутній футуристичний культ людини і дещо абстрактне площинне вирішення кольору («*Місто*», 1919). Пізніше Л. проявляв більше зацікавлення до якісної сюжетної основи твору. Постійно шукав нові засоби художнього виразу, нові масштаби і матеріали. Головними сферами зацікавлення Л. були настінний живопис, скульптура, кераміка,

климатом, балет, кіно і теорія архітектури («Колір в архітектурі», 1946). Прагнучи до втілення синтезу мистецтв у тогочасній архітектурі, Л. 1928 співпрацював з архітектором *Ле Карбюзьє*, створив мозаїки і вітражі церков в Ассі (1949), панно для будинку ООН у Нью-Йорку (1952) та ін. У майстерні Л. у Парижі у 1920-х роках навчалися львівські живописці М. Райх та ін.

С. Лупій (Львів).

ЛЕЙБОРИСТИ – 1) Члени Лейбористських партій; 2) Лейбористські партії (ЛП) – партії соціал-дем. типу, що входять до *Соціалістичного Інтернаціоналу*. Характерна риса Л. – традиційно тісні зв'язки з профспілками, які належать до багатьох Лейбористських партій (ЛП) на правах колективних членів. Сьогодні у світі нараховується бл. 25 ЛП (у деяких країнах діють кілька ЛП). Найстарішою серед ЛП вважається Норвезька робітничка партія (НРП), найбільша політ. партія країни, заснована 1887. Свій перший уряд НРП сформувала 1928. НРП знаходилася беззмінно при владі 1935–65 (за винятком періоду гітл. окупації Норвегії 1940–45). Уряди НРП діяли також у періоди 1971–72, 1973–81, 1986–89, 1990–97, 2000–01. В Австралії Л. уперше прийшли до влади 1904, коли Лейбористська партія Австралії (найстаріша партія у країні) сформувала свій уряд. ЛП діють також в Антигуа, Вірменії, на Барбадосі (дві ЛП), Фіджі, у Домініканській респ., Гібралтарі, Ірландії, Ізраїлі, на Мальті, Маврикії, у Нідерландах, Новій Зеландії (дві ЛП), Сент-Кітс і Невіс, Сент Люсії, Сент Вінсент і Гренадинах, США, ПАР (дві ЛП), на Ямаїці. Найвідомішою є діяльність *Лейбористської партії Великої Британії* (ЛПВБ), і коли йдеться про Л., то, зазвичай, це поняття асоціюється саме з нею.

Л. Чернявський (Харків).

ЛЕЙБОРИСТСЬКА ПАРТІЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ (ЛПВБ) – лівоцентристська політична партія соціал-дем. типу, одна із двох головних політ. партій В. Британії. ЛПВБ – член *Соцінтерну*. Заснована у Лондоні 27.02.1900 під назвою «Комітет робітничого представництва» (КРП) для забезпечення обрання до парламенту представників роб. руху. Першим лідером орг-ції був Джеймс Кейр Гарді. У лютому 1906 КРП змінила назву на Лейбористська партія. До 1918 партія не мала індивідуального членства і діяла як конгломерат орг-цій – її колективних членів. До створення ЛПВБ у брит. політиці домінували дві партії – Консервативна і Ліберальна. Розкол у Ліберальній партії дав змогу ЛПВБ потіснити лібералів і стати партією офіц. опозиції на виборах

1922. У січні 1924 лейбористи сформували свій перший уряд (за підтримки лібералів) на чолі з прем'єр-міністром *Р. Макдональдом*. Після виборів 1929 ЛПВБ уперше стала найбільшою партією у Палаті Громад і *Р. Макдональд* сформував другий уряд. 1931 відбувся розкол у партії. 1932 із ЛПВБ вийшла Незалежна лейбористська партія (лідер – *Дж. Макстон*), у яку перейшла більшість лівих членів партії. У травні 1940 опозиційні лейбористи увійшли до коаліційного уряду воєнного часу, очолюваного консерватором *В. Черчиллем*. На виборах у липні 1945 ЛПВБ одержала 48% голосів (146 місць у парламенті) і сформувала уряд на чолі з прем'єр-міністром *К. Еттли*. У цілому, у післявоєнний період ЛПВБ остаточно відтіснила з політ. арени лібералів, зайнявши положення однієї з двох найбільших партій країни і знаходилася при владі поперемінно з консерваторами. Протягом 1950-х і на поч. 1960-х роках у партії співіснували дві фракції: поміркованих (орієнтувалися на тісне співробітництво зі США) і ортодоксальних соціалістів. Цей розкол заважав партії відновити колишню довіру у виборців. 1964 лейбористи повернулися до влади. Уряд *Г. Вільсона* (1964–70) був менш радикальним у сфері екон. реформ, ніж уряд *К. Еттли*. 1970–74 урядовий кабінет формували консерватори на чолі з *Е. Гітом*. У жовтні 1974 лейбористи на чолі з *Г. Вільсоном* знову повернулися до влади. У цей період ЛПВБ зіткнулася з політ. труднощами. 1976 у Шотландії частина членів вийшли з партії, заснувавши Шотландську лейбористську партію, що було викликане невдоволенням шотландців політикою уряду щодо питання про розширення автономії краю. На виборах 1979 лейбористи зазнали нищівної поразки і передали владу консерваторам на чолі з *М. Тетчер*. Період поч. 1980-х років позначений гострими внутр. розбіжностями усередині партії між представниками лівих на чолі з *М. Футом* і представниками правого крила під керівництвом *Д. Хілі*. Обрання *М. Фута* лідером партії (1981) призвело до чергового розколу, у результаті якого праві сформували Соціал-дем. партію (СДП), що відразу ж вступила в союз з Ліберальною партією (1988 ці партії об'єдналися у Ліберально-демократичну партію). ЛПВБ, втративши більшість правого крила, зробила різкий крен уліво. На виборах 1983 лейбористи обіцяли здійснити однобічне ядерне роззброєння В. Британії, забезпечити її вихід з ЄЕС і провести масштабну націоналізацію пром-сті. Ці гасла, в умовах триумфальних настроїв у країні, пов'язаних з перемогою у *Фолклендській війні 1982*, були розцінені електоратом як занадто ліві, що дало змогу консерваторам здобути чергову виборчу перемогу. Після поразки на

виборах 1983 почалося фундаментальне переосмислення політики партії та її реформування. Новим лідером партії став Н. Кіннок, при якому ЛПВБ почала займати більш центристську позицію. Незважаючи на низку поразок на виборах 1987 і 1992 партія не втрачала надії повернути довіру виборців. 1994 лідером партії став Е. Блер, під керівництвом якого ЛПВБ почала проводити політику т. зв. нового лейборизму («блерівська революція»). У травні 1997 лейбористи здобули триумфальну перемогу на виборах. Проведення політики «нового лейборизму», що допускала неоліберальний екон. курс (цього не робив жоден лейборист. уряд), було розцінено тред-юніонами як зраду. Проте, під час виборів 2001 лейбористи вперше другий раз поспіль здобули переконливу перемогу. Однак, вибори 2005 продемонстрували зниження авторитету партії серед виборців, що пов'язували з підтримкою урядом Т. Блера іракської кампанії США та їх союзників в Іраку 2003. Зміна політ. ситуації 2007 змусила багаторічного лідера лейбористів подати у відставку і з поста прем'єр-міністра і голови партії. Після призначення лейбориста Г. Брауна прем'єр-міністром у партії позиції євроскептиків і деякий відхід від принципів «нового лейборизму». Економічний спад, непопулярна війна в Іраку і ліберальна міграційна політика привели до поразки лейбористів на виборах 2010, відставки Г. Брауна з постів прем'єра і голови партії, а ЛПВБ очолив Едвард Мелібенд. 2015 на виборах лейбористи здобули найменше голосів виборців, починаючи з 1987, після чого партію очолив представник лівих лейбористів Джеремі Корбін. Новий лідер ЛПВБ висловлюється за збереження В. Британією членства у ЄС, відстоює ідею «нової ринкової угоди» з ЄС після остаточної реалізації *Брексіт*, прихильник виходу В. Британії з НАТО й давній прибічник одностороннього ядерного роззброєння. Виступає проти зовнішнього втручання у Сирію й закликає до пошуку шляхів політичного врегулювання громадянського протистояння у країні. Партія на виборах 2017 покращила свій електоральний результат порівняно з виборами 2015, однак продовжує залишатись в опозиції до коаліційного уряду консерваторів/Дем. юніоністської партії Т. Мей. Керівні органи ЛПВБ – Нац. виконавчий комітет (головний адмін. орган) і Нац. конференція ЛПВБ (вищий органом партії), яка відбувається щорічно. Делегати на конференцію обираються місцевими відділеннями партії і профспілками, що приєдналися. Сьогодні профспілки мають 50% голосів на конференції (до епохи «нового лейборизму» цей показник складав 80%). Основу організац. структури ЛПВБ складають: відділення партії у виборчих округах (місцеві

відділення ЛПВБ, що вибирають місцевого кандидата для участі в заг. виборах до брит. парламенту); профспілки, що є колективними членами партії (за англ. термінологією – профспілки, що приєдналися, *affiliated trade unions*); соціалістичні спілки (найвідоміша з них – Фабіанська спілка); парламентська група лейбористів (члени партії, обрані до брит. парламенту); Європ. парламентська група лейбористів (члени партії, обрані до Європарламенту). Лідери партії: Джеймс Кейр Гарді (1906–08), Артур Гендерсон (1908–10), Джордж Ніколл Барнс (1910–11), Р. Макдональд (1911–14), Артур Гендерсон (1914–17), Вільям Адамсон (1917–21), Джон Роберт Клайнс (1921–22), Р. Макдональд (1922–31), Артур Гендерсон (1931–32), Джордж Ленсбері (1932–35), К. Емтлі (1935–55), Хью Гейтскелл (1955–63), Г. Вільсон (1963–76), Дж. Каллаген (1976–80), Майкл Фут (1980–83), Нейл Кіннок (1983–92), Джон Сміт (1992–94), Е. Блер (1994–2007), Браун Гордон (2007–10), Едвард Мелібенд (2010–15), Джеремі Корбін (з вересня 2015).

Л. Чернявський (Харків).

ЛЕКЛЕРК Філіп Марі (Leclerc; справжн. прізвище – де Отклок; 28.11.1902 – 28.11.1947) – франц. маршал. Н. у Беллуа-Сен-Леонар (деп. Сомма). 1924 закінчив військове училище у Сен-Сірі. Служив у колоніальних військах у Марокко. У травні–червні 1940 як офіцер штабу піхотної дивізії брав участь у боях на франц.-нім. фронті. Потрапив у полон, звідки втік у липні 1940 і перебрався у В. Британію. Приєднався до руху «*Вільна Франція*». З міркувань безпеки родини, яка залишилася в окупованій Франції, прийняв прізвище Л. За дорученням Ш. де Голля, провів операцію повалення адм-ції *Vichy* у Франц. Камеруні. Призначений губернатором Камеруну, згодом – командувач військами «Вільної Франції» у Франц. Екваторіальній Африці. Підрозділи Л. завдавали ударів італ. військам на пд. Лівії. 1942–43 Л. на чолі групи військ здійснив марш через пустелю з р-ну оз.Чад до Тунісу (2400 км) і приєднався до 8-ої брит. армії ген. Б. Л. *Монтгомері*. Під командуванням Л. 2-га франц. бронетанкова армія брала участь у звільненні Тунісу (березень–травень 1943), у висадці союзників у Нормандії 1944. Дивізія Л. 22.08.1944 першою увійшла до Парижа, а 23.11 – до Страсбурга. 1945 Л. – командувач франц. військами в Індокитаї, від імені Франції підписав акт про капітуляцію Японії. Після війни – генеральний інспектор франц. військ у Пн. Африці. Загинув в авіац. катастрофі побл. Колон-Бешара в Алжирі. 1952 Л. посмертно присвоєно звання маршала Франції.

ЛЕНД-ЛІЗ – система передачі у борг або в аренду озброєння, боєприпасів, стратегічної сировини, медикаментів, продовольства та ін. ресурсів; поставки за Л.-л. здійснювали США державами *антигітлерівської коаліції* під час *Другої світової війни 1939–45*. Закон про Л.-л. прийняв 11.03.1941 Конгрес США за ініціативою президента Ф. Д. Рузвельта. Закон надавав право президентові передавати, давати в оренду чи позичати оборонні матеріали, військ. інформацію і послуги, необхідні для ведення війни, будь-якій країні, оборона якої мала «життєве значення для оборони США». Спочатку допомога за Л.-л. надавалася тільки В. Британії (перший конвой відплив 16.04.1941) і Китаю. 30.11.1941 дію закону про Л.-л. було поширено на Радянський Союз (11.06.1942 укладено рад.-амер. угоду про Л.-л.). Воєнні поставки одержували 42 країни і на 31.12.1945 витрати США за Л.-л. становили 50,6 млрд дол. Із загальної суми допомоги за Л.-л. В. Британія і країни Співдружності отримали 31 млрд дол., СРСР – 11 млрд, Франція – 2,4 млрд, Китай – 1,3 млрд. 21.08.1945 уряд США оголосив про припинення поставок по Л.-л. Відіграв значну роль у допомозі країнам, які воювали проти агресорів.

ЛЕНІН Володимир (справжн. прізвище – Ульянов; 22.04.1870 – 21.01.1924) – рос. революційний діяч, теоретик комунізму, засновник СРСР. Після втрати 1887 його старшого брата Олександра Ульянова за участь у замаху на імператора Олександра III став палким прихильником рев. руху. 1887 за участь у студентських антиурядових виступах виключений з Казанського ун-ту. 1891 закінчив Санкт-Петербурзький ун-т. 1893 розпочав активну рев. діяльність як член групи прихильників марксизму і поширення марксистських ідей серед робітників Санкт-Петербургу. 1895 заарештований, провів 14 місяців у в'язниці та відбув 3-річне заслання в Сибіру. На засланні написав першу велику працю «Розвиток капіталізму в Росії» (1899). Пізніше жив у Німеччині та Швейцарії. 1900 заснував газету «Іскра», яку почали підпільно поширювати у Росії. 1902 написав працю «Що робити?», в якій закликав до підготовки революції у Росії. Після з'їзду Рос. соц.-дем. робітничої партії (РСДРП) 1903 у Брюсселі та Лондоні очолив більшу фракцію рос. соціалістичного руху («*більшовики*»), яка не погоджувалася з меншістю з'їзду щодо питань партійної тактики («*меншовики*»). У період *Російсько-японської війни 1904–05* перебував за кордоном, але під час Революції 1905–07 повернувся у Росію. Брав участь у підготовці та проведенні партійних з'їздів 1905 і 1906. Наступні 10 років провів у Зх. Європі, поширюючи революційні контакти та роз-

робляючи доктрину *більшовизму*. У період Першої світової війни написав працю «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1915). Після вибуху *Лютневої революції 1917* у Росії та повалення царського режиму одержав від нім. уряду дозвіл перетнути лінію фронту та 16.04.1917 прибув до Санкт-Петербургу. Виступив проти новообраного *Тимчасового уряду*, який закликав до продовження війни. Наполягав на переданні всієї державної влади Радам представників робітників, солдатів і селян. Уряд звинуватив Л. у спробах організації державного перевороту, і в липні 1917 він виїхав до Фінляндії. Через 2 місяці, коли більшовики одержали масову підтримку у Петрограді, повернувся, очолив державний переворот і повалення Тимчасового уряду на чолі з О. Керенським 24–25.10(07–08). 11.1917 (див. *Жовтнева революція 1917*). Став головою першого рад. уряду – Ради народних комісарів. Замах на Л. 1918 погіршив стан його здоров'я. Під його лідерством було підписано *сепаратний мир* з Німеччиною (див. *Брестський мирний договір 1918*), але Росію огорнула хвиля громадянської війни між «червоними» прихильниками більшовицької революції та її «білими» противниками (див. *Білий рух*). «Білих» підтримали військові сили В. Британії, Франції, Японії та США, які розпочали інтервенцію на території колишньої Рос. імперії. 1919 Л. ініціював створення в Москві *Комуністичного інтернаціоналу* для поширення комуністичної революції у всьому світі. У березні 1921 проголосив нову економічну політику (НЕП), яка частково дала змогу повернути приватну власність і стимулювала розвиток виробництва. З 1922 його здоров'я значно погіршилося, 1923 втратив дар мови. Помер у Москві. Його забальзамоване тіло було виставлене у персональному мавзолеї на Красній площі, де знаходиться і зараз.

О. Джеджора (Львів).

«ЛЕНІНГРАДСЬКА СПРАВА» – політичний судовий процес у СРСР у вересні 1950, що відображав гостру б-бу за владу у високих ешелонах партійно-держ. номенклатури. У ході Нім.-рад. війни 1941–45, і особливо після її закінчення, відбулися істотні зміни в рад. владній верхівці. Помітною фігурою в рад. керівництві став М. Вознесенський – в. о. заст. Голови РМ СРСР і голова Держплану; А. Жданов, член вищих парт. органів, став фактично 2-м секретарем ЦК ВКП(б); зросла політ. вага Г. Маленкова, який перебуваючи на посаді секретаря ЦК ВКП(б), став одночасно заст. Голови РМ СРСР, та Л. Берії. Зміцнилися позиції й молодого хвилі рад. керівників, зокрема А. Кузнецова – секретаря ЦК ВКП(б), а також

Голови РМ РРФСР М. Родіонова. У результаті кадрових змін і концентрації влади в руках окремих представників парт.-держ. номенклатури у високих ешелонах влади чітко окреслилось протистояння ленінград. групи Жданова-Вознесенського з групою Маленкова-Берії. Після раптової смерті А. Жданова (серпень 1948) позиції ленінград. групи послабилися. Процесам дестабілізації у високих ешелонах влади сприяв Й. Сталін, який для збереження особистої влади постійно реалізовував на практиці формулу «поділяй – і владарюй», і тому періодично порушував рівновагу у власному оточенні. Осн. причинами фабрикації «Л. с.» було, з одного боку, намагання Й. Сталіна зберегти особисту диктатуру через усунення зі свого оточення перспективних політ. діячів і посилити серед держ. керівництва атмосферу недовіри і відчуття нестабільності, з іншого, боротьба за вплив між різними угрупованнями в ешелонах влади. Першим кроком у фабрикації «Л. с.» стали організація і проведення у Ленінграді 10–20.01.1949 Всерос. оптового ярмарку. Г. Маленков звинуватив А. Кузнецова, М. Радіонова, секретарів Ленінград. обкому і міськкому партії П. Попкова і Я. Капустіна в проведенні ярмарку без відома та в обхід ЦК і уряду (у подальшому було встановлено, що ярмарок проводився за рішенням Бюро РМ СРСР під головуванням самого Г. Маленкова). Наступним етапом у процесі дискредитації ленінград. групи став розгляд анонімного листа, який надійшов на адресу ЦК ВКП(б) за декілька днів після закінчення X обласної і VIII міської об'єднаної Ленінград. партконференції (22–25.12.1948), у якому стверджувалося, що під час виборів на конференції деяка частина присутніх проголосувала проти П. Попкова, Я. Капустіна, Г. Бадаєва, але попри це голова рахункової комісії А. Тихонов проголосив, що ці особи пройшли одноголосно. У подальшому було встановлено, що справді проти П. Попкова було подано 4 голоси «проти», Г. Бадаєва – 2 голоси, Я. Капустіна – 15, але причетності керівництва Ленінград. парторганізації до фальсифікації виборів доведено не було. 15.02.1949 на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову, в якій ленінград. групу звинувачували в розбазарюванні та перевитратах державних фондів і коштів на організацію ярмарку; антидержавних діяч, які зумовили появу «нездорового, небільшовистського ухилу» і стимулюванні відриву Ленінград. партійної організації від ЦК ВКП(б); у фракційності, яку заборонив ще X з'їзд РКП(б). До того ж, «ленінградцям» закидали рос. шовінізм за пропозицію створити Бюро ЦК з РРФСР і Компартію РРФСР. За рішенням політбюро, М. Родіонова, А. Кузнецова і

П. Попкова усунули з посад. Намагаючись закінчити політичну дискредитацію ленінград. групи, Г. Маленков під час свого перебування у Ленінграді (21–22.02.1949) тиском і зловживанням своїм службовим становищем примусив велику частину місцевих партійних функціонерів на об'єднаному партійному пленумі (22.02.1949) визнати існування антипарт. угруповання і факти протиставлення Ленінград. партійної організації ЦК ВКП(б). Черговий етап фабрикації «Л. с.» розпочався влітку 1949, коли МДБ звинуватило П. Капустіна, який 1935 проходив стажування в Манчестері (В. Британія) на заводах «Метрополітен-Віккер», у контактах з брит. розвідкою. Невдовзі П. Капустін був заарештований і під тиском слідчих визнав свою вину. 13.08 у Москві без санкції прокурора були заарештовані А. Кузнецов, П. Попков, М. Радіонов, П. Лазутін, М. Соловійов. 05.03.1949 М. Вознесенського звинуватили в антидерж. і антипарт. вчинках і усунули з посади голови Держплану СРСР. Влітку 1949 Комісія партконтролю при ЦК ВКП(б) підготувала записку «Про непартійну поведінку Вознесенського», яка інкримінувала М. Вознесенському заниження Держпланом СРСР плану розвитку пром-сті, насадження у Держплані відомчих тенденцій, погану кадрову роботу, підтримку зв'язків з ленінград. антипартійною групою тощо. Головним пунктом звинувачення проти М. Вознесенського була втрата частини документів Держплану. 12–13.09 Пленум ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про виключення М. Вознесенського з партії і притягнення його до судової відповідальності. 27.10.1949 М. Вознесенського заарештували. У ході слідства у «Л. с.» (очолював Г. Маленков) було проведено масові арешти серед ленінград. партійного активу і керівних партійних кадрів, які були вихідцями з Ленінграда. До всіх заарештованих застосовували незаконні методи слідства, катування і побої. Паралельно з арештами відбулися масові кадрові чистки. Лише в Ленінграді та області 1949–52 було звільнено з роботи понад 2 тис. парт.-держ. функціонерів. Після війни було скасовано смертну кару, однак для розправи над «ленінградцями», «враховуючи заяви... від національних республік, від профспілок, селянських організацій, а також від діячів культури», 12.01.1950 було прийнято Указ Президії ВР СРСР «Про застосування смертної кари до зрадників Батьківщини, шпигунів та підричників-диверсантів». Судовий процес за «Л. с.» відбувався 29–30.09.1950 у Ленінграді. М. Вознесенський, А. Кузнецов, М. Радіонов, П. Попков, Я. Капустін і П. Лазутін були засуджені до смертної кари. Засуджених позбавили права подати прохання про помилування, і вже за годину після оголошення вироку їх розстріляли

(01.10.1950). Протягом 1951–52 прокотилася хвиля арештів і судових процесів над особами, які проходили за «Л. с.» на регіональному рівні. Велику частину підсудних на основі сфабрикованих матеріалів було засуджено до смертної кари. Після смерті Й. Сталіна 30.04.1954 Верховний суд СРСР реабілітував осіб, причетних до «Л. с.».

О. Бойко (Ніжин).

ЛЕННОН Джон (Lennon; 09.10.1940 – 08.12.1980) – композитор, поет, рок-зірка. Н. у Ліверпулі. Як лідер рок-групи «Бітлз» здобув всесвітню популярність, став одним із головних ідеологів і символів молодіжного руху у 1960-х років. (див. «Шістдесяті»). Після розпаду «Бітлз» (1970) продовжував сольну кар'єру. Був відомий зі своїх симпатій до лівацьких рухів. Застрілений у Нью-Йорку одним із колишніх його фанатів.

О. Джеджора (Львів).

ЛЕОНТОВИЧ Микола (13.12.1877 – 23.01.1921) – укр. композитор, хоровий диригент. Н. у с. Монастир'юк (Вінн. обл.). 1898 закінчив духовну семінарію у Кам'янці-Подільському. 1901 уклав свою першу збірку обробок нар. пісень для хору. 1902 – викладач співів у церковно-учительській школі у Вінниці. 1903–04 відвідував лекції та консультації класів Петерб. придворної півної капели й склав іспит на звання регента. 1909–14 брав уроки з теорії композиції у Москві в проф. Яворського, згодом у Києві. Працював викладачем Київ. муз.-драм. ін-ту ім. Лисенка, де написав багато хорів на основі укр. народних пісень, 4 хорові поеми на тексти укр. поетів. Залишилася не закінченою опера Л. «На Русалчин Великдень» (зберігся 1-й акт, який закінчив і відредагував М. Скорик). У творчому доробку композитора понад 150 музичних творів, сеєрд нин: всесвітньо відомий «Щедрик», «Дударик», «Пралю», «Козака несуть». Збагатив цей жанр новими формами, розвиваючи принцип варіаційності. Л. – творець хорової мініатюри на основі текстів і мелодій народних пісень. Став жертвою політ. терору, який розгорнув більшов. режим в Україні. Проти ночі на 23.01.1921 був убитий співробітником ВЧК у домі свого батька у с. Марківці (тепер Теплицького р-ну Вінн. обл.).

Н. Сиротинська (Львів).

ЛЕОПОЛЬД II (Leopold II; 09.04.1835 – 19.12.1909) – король Бельгії (1865–1909). Н. у Брюсселі у родині першого короля Бельгії Леопольда I (1790–1865). Внук останнього короля Франції Луї Філіппа. Здобув добру освіту. З молодих років приймав активну участь у політ. житті. У внутр. політиці дотримувався конституційних

норм, підтримуючи рівновагу між провідними бельг. партіями – ліберальною і клерикальною. Особливу увагу приділяв власним проєктам із освоєння Центр. Африки. 1877 створив Міжнар. асоціацію Африки. Фінансував наукові експедиції у басейні р. Конго, які за його дорученням мали скуповувати землю у місцевого населення. У травні 1885 проголошений власником Вільної держави Конго. 1903–04 виявилися жажливі факти жорстокої експлуатації афр. населення у Конго, існування рабства і масового винищення аборигенів, тому Л. II під тиском міжнар. громадської думки 1908 проголосив Конго колоніальним володінням Бельгії. Після смерті Л. II королівський трон посів Альберт I (1875–1934).

ЛЕОПОЛЬД III (Leopold III; 03.11.1901 – 25.09.1983) – король Бельгії (1934–40, 1950–51). Син Альберта I. Навчався в Ітоні (В. Британія). 1922 закінчив Королівську військову школу у званні лейтенанта. Від 1932 очолював Генштаб бельг. армії. Після окупації нім. військами Бельгії, 28.05.1945 без консультацій із союзниками підписав беззастережну капітуляцію. З таким рішенням Л. III не погодився уряд країни і його члени виїхали до В. Британії. Сам Л. III залишався на території країни і був змушений з різних питань контактувати із окупаційними властями. 1944 вивезений нацистами до *Третього Райху*. Після закінчення війни Л. III через негативне ставлення до нього співгромадян кілька років жив у Швейцарії, а у Бельгію повернувся лише 1950. Однак, у червні 1951 внаслідок масових акцій протесту зрікся престолу. Як вчений-ентомолог здійснив низку наукових експедицій і опублікував цінні наукові дослідження.

ЛЕСАЖ Жан (Lesage; 10.06.1912 – 12.12.1980) – канад. політик, 19-й прем'єр-міністр Квебеку (1960–66), лідер Ліберальної партії провінції (1958–70), «батько» т. зв. *Тихої революції*. Н. у Монреалі. Навчався в Лавальському ун-ті. Працював юристом у м. Квебек, повіреним Управління цінами і торгівлею воєнного часу (1939–44). 1945 обраний до парламенту від округу Монтмеґні-Лісле (неодноразово переобирався). Міністр ресурсів і розвитку Канади (1953), міністр у справах Півночі і національних ресурсів (1953–57). Після відставки Л. *Сен-Лорана* зробив спробу очолити Ліберальну партію зробив. Після невдачі зосередився на справах Квебеку, що дало підстави П. Ньюмен написати: «Лесаж ніяк не міг вирішити ким хоче бути – наступним прем'єром Канади чи першим президентом Квебеку». 1960 привів Ліберальну партію Квебеку до перемоги на виборах до Законодавчої Асамблеї під гаслом «Настав час змін!», започат-

кувавши радикальні зміни в житті провінції, відомі як «*Тиха революція*». Посилив контроль уряду над системою охорони здоров'я, стратегічно важливими об'єктами провінції, зокрема гідроенергетикою (засновано державну компанію «Гідро-Квебек»). Ініціював створення окремого міністерства освіти, що сприяло десекуляризації освітньої системи. 1962 виборчу кампанію провів під гаслом «Будьмо господарями у себе вдома!». Велику увагу спрямовував на збільшення прибуткової частини бюджету, залучення інвестицій і вдосконалення системи оподаткування. 1964 уряд Л. запровадив окрему від канад. пенсійну систему. Наполегливі спроби досягти «особливого статусу» для Квебеку загострили відносини з Оттавою. 1965 на зустрічі з українською громадою Манітоби домовився про співпрацю й підтримку українських шкіл у Квебеку, а французьких у місцях компактного проживання українців (договір отримав назву «сердечної угоди»). За урядування Л. подолано авторитарний спадок режиму М. Дюплессі, модернізовано усі сфери сусп. життя, а Квебек став перетворюватися на своєрідну «державу в державі».

Р. Сіромський (Львів).

ЛИПІНСЬКИЙ В'ячеслав Казимирович (05.04.1882 – 14.06.1931) – укр. історик, філософ, політичний діяч, дипломат, ідеолог укр. консерватизму. Н. у с.Затурці на Волині у польській родині. Закінчив Київську гімназію. Вивчав історію і філософію Краківському ун-ті, та агрономію – у Женевському ун-ті. 1908 повернувся в Україну і поселився на хуторі Русалівські Чонари поблизу Умані, де з'явилися його перші наукові розвідки. В іст.-філософ. праці, написаній польською мовою «Шляхта на Україні» (1909) Л. обґрунтував вирішальну роль шляхти в процесі формування укр. державності та закликав її боротися за відродження України. 1910 Л. переїхав у Краків (Польща). 1912 побачила світ його монументальна праця «Z dziejow Ukrainy», до якої увійшли монографії «Назва Русь і Україна та їх історичне значення», «Станіслав-Михайло Кричевський», «Богдановим шляхом», «Документи Руїни» та ін. У роки Першої світової війни перебував у рос. армії. У червні 1917 виступив одним із ініціаторів створення Укр. хліборобсько-демократичної партії. У «Матеріалах до програми» УХДП, заклав концепцію об'єднання всіх укр. земель в одній нац. державі, ідею народного суверенітету. На думку Л., відсутність абсолютної монархії на теренах України була причиною неоформлення власної державної орг-ції та відсутності її протягом століть. З монархічної теорії Л. впливав культ сили і великої людини. У «Листах до братів-хліборобів»

Л. стверджував, що саме «великі люди» творять історію. Розмірковуючи про значення сили в політиці, Л. відстоював позицію, що межувала із вченням Н. Макіавеллі. Л. був переконаний, що держава є національним чинником, і що тільки тоді може бути створена повноцінна укр. нація, коли існуватиме держава. Л. стверджував, що ідею створення незалежної Української держави може реалізувати тільки весь народ під проводом «хліборобської верстви». На думку Л., єдність укр. нац.-визв. руху мала забезпечити легітимна фігура укр. монарха. Послідовно обстоював ідею територіального патріотизму, тобто позицію, згідно з якою мешканці України, незважаючи на їхню соціальну приналежність, віросповідання, етнічне походження, повинні бути повноправними громадянами Укр. держави. Найкращою формою політичного устрою України вважав спадкову монархію. 1918–19 – посол України в Австрії за урядів гетьмана П. Скоропадського і Директорії УНР. Від часу Української Народної Республіки до 1926 жив в Австрії, де очолював засновану ним політичну орг-цію – Укр. союз хліборобів-державників, редагував її політ. орган «Хліборобська Україна». У цей період з'явилася одна із найвідоміших праць Л. «Україна на переломі 1657–59», в якій автор проаналізував іст. процес створення укр. державності в XV–поч. XVII ст. 1926–27 – завідував кафедрою історії укр. державності Укр. наукового інституту в Берліні. 1927 повернувся до Австрії, де продовжив наук.-публіцист. діяльність. 1930 Л. внаслідок конфлікту з гетьманом П. Скоропадським проголосив розпуск УСХД і заснував нову орг-цію – Братство українських клясократів монархістів. Помер у санаторії поблизу Відня, похований у Затурцях. Ін. праці Л.: «Релігія і церква в історії України» (1925), «Покликання «варягів» чи організація хліборобів» (1925) «Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму» (1919–26).

Г. Гучко (Львів).

ЛИПКІВСЬКИЙ Василь Костянтинович [07(20).03.1864 – 27.11.1937] – укр. церковний діяч, митрополит Київський і всієї України УАПЦ, педагог, перекладач. Н. у с. Попудня Липовецького повіту Київської губ. (тепер Черкаська обл.) у сім'ї священика. 1873–79 навчався в Уманському духовному училищі, 1879–85 – у Київ. духовній семінарії, 1885–89 – у Київ. духовній академії. 20.10.1891 висвячений у сан священика. Від 1892 – настоятель Липовецького собору і доглядач церковних шкіл. 1903 призначений директором Київ. церковно-учительської школи і завідувачем Печерської недільної школи. 1905 звільнений з роботи за

«українофільство» і переведений на посаду настоятеля Києво-Солом'янської Покровської церкви. 1917 очолив рух за автокефалію Української Православної Церкви. У травні 1917 став одним із засновників «Братства воскресіння Христа», яке у грудні 1917 було реорганізоване у Всеукр. православному церковну раду. У квітні 1919 Л. був обраний заст. голови Другої Всеукр. православної церковної ради (ВПЦР). 09.05.1919 Л. відправив у Києві першу Службу Божу укр. мовою у Микільському соборі на Печерську. 03.08.1919 загальними зборами Старокиївської парафії був обраний настоятелем Софійського собору. У жовтні 1921 Всеукр. православний церковний собор ухвалив автокефалію УПЦ і обрав Л. архієпископом. 23.10.1921 висвячений на митрополита Київського та всієї України. Всю свою діяльність спрямував на розбудову УАПЦ – відвідав бл. 500 парафій, дбав про переклад богослужбових книжок укр. мовою, підготував 6 чисел часопису «Церква й життя» та ін. Був послідовним прихильником принципу соборноправності, який визнавав за мирянами повні права у справах управління Церквою і заперечував зверхність духовенства. Діяльність Л., спрямована на розвиток і зміцнення нац. Церкви, відбувалася в умовах переслідувань з боку рад. влади – заборона виїзду за межі Києва, арешти, цензура промов, нападки промосковськи налаштованих єпископів, провокування більшов. спецслужбами непорозумінь всередині ВПЦР. Під час Другого Всеукр. православного церковного собору (17–30.10.1927) під тиском ГПУ і під загрозою репресій щодо духовенства митрополита Л. був усунений від керівництва УАПЦ. Перебував під постійним контролем репресивних органів. 1934 був позбавлений парафії. Важким ударом для митрополита стало ув'язнення його синів – Валеріана та Івана. 22.10.1937 митрополит Л. був заарештований, а вже 20.11 засуджений особливою трійкою при Київ. управлінні НКВС СРСР до страти і незабаром розстріляний. Реабілітований 1989. Л. – автор значної кількості проповідей та низки розвідок з історії церкви, зокерма 7-томної «Історії Української церкви», від якої зберігся лише останній розділ «Відродження Української церкви» (опубл. 1959, Торонто; 1961, Вінніпег), «Проповіді на неділі й свята. Слово Христове до українського народу» (опубл. 1934, 1936, Вінніпег; 1969, 1988, США; 1991–95, Київ).

Г. Басара (Київ).

ЛИТВА (Литовська Республіка), держава в Північно-Східній Європі. Межує з Латвією, Білоруссю, Польщею і Росією (Калінінград. обл.). Омивається водами Балтійського моря. Загальна

площа: 65 тис. км². Чисельність населення: 2,7 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: литовці – 84,2%, поляки – 6,6%, росіяни – 5,8%, білоруси – 1,2%, українці – 0,5%. Релігійний склад населення: римо-католики – 83,2%, православні, протестанти. Державна мова: литовська. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Вільнюс. Адмін.-терит. поділ: 10 повітів, які діляться на 60 районів. Глава держави: президент. Законодавча влада: однопалатний парламент – Сейм. Найвищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: з 2015 євро.

Литовські землі на поч. ХХ ст. входили до складу *Російської імперії*. Литовський нац. рух був досить потужним. У роки Рос. революції 1905–07 б-бу за національні вимоги Л. очолила Литовська дем. партія (ЛДП, утв. 1902; з 1914 – Литовська соціалістична народно-дем. партія), яка вважала своїм найближчим завданням здобуття автономії, а кінцевою метою – вільну, демократичну Литовську респ. На її ґрунті почали формуватися ін. партії: 1905 помірковані демократи утворили Литовську нац.-дем. партію (ЛНДП, лідер Й. Басанавічюс), програмні вимоги якої передбачали політичну автономію Л., демократизацію управління тощо. Навесні 1907 навколо А. *Смятона* сформувалася група, що продовжувала політичну лінію ЛДП видаючи газету «Вільтіс» («Надія»).

З поч. Першої світової війни територія Л. перетворилася на арену бойових дій. Рос. армія залишила Л. восени 1915 й країну зайняли нім. війська. 18–22.09.1917 у Вільнюсі відбулася Литовська конференція під головуванням Й. Басанавічюса, учасники якої заявили про рішучість відродити самостійну, незалежну, засновану на дем. засадах Литовську державу в її етнічних кордонах. На конференції був створений виконавчий орган – *Литовська Тариба* (ЛТ), яку очолив А. *Смятона*.

Після *Жовтневого перевороту 1917* і приходу до влади у Петрограді більшовиків, ЛТ 11.12.1917 прийняла т. зв. Першу декларацію незалежності (не була оголошена). У ній йшлося про утворення незалежної держави зі столицею у Вільнюсі, укладення військ.-екон. конвенції з Німеччиною і формування з нею митного і монетарного союзу. 16.02.1918 ЛТ повторно у Каунасі ухвалила Акт про незалежність Литви («*Акт 16 лютого*»), в якому підкреслювалося, що основи Литовської держави та її взаємини з ін. державами має визначити майбутній Законодавчий Сейм. Німеччина погодилася визнати незалежну Л. лише на основі Декларації від 11.12.1917. ЛТ не скасувала «Акт 16 лютого», але офіційно заявила про

свою згоду з Декларацією, яка залишалася основою для встановлення майбутніх взаємовідносин Вільнюсу з Берліном. Для урядових кіл Німеччини визнання незалежності Л. (23.03.1918) було дипл. грою: у Берліні обговорювалося питання про приєднання Л. до однієї з нім. земель – Пруссії чи Саксонії. Щоб перешкодити цим планам, Державна Тариба (ЛТ перейменували в ДТ у липні 1918) вирішила шукати зв'язків із Вюртемберзькою державою, запросивши на литов. престол графа Вільгельма фон Ураха під іменем Міндаугаса II. 13.07.1918 ДТ вирішила передати йому трон, але нім. уряд не погодився. Наприкін. жовтня 1918 поразка Німеччини у війні стала очевидною і нім. уряд 20.10 оголосив про право Л. самостійно вирішувати питання держ. будівництва.

02.11.1918 ДТ відмовилася від послуг графа В. фон Ураха і ухвалила Тимчасову Конституцію. Законодавчу владу у державі очолила Державна Тариба (голова – А. Смятона), а виконавчу – президія ДТ і Кабінет міністрів. Тимчасова Конституція скасувала станові привілеї і оголосила рівність всіх громадян, гарантувала дем. свободи. Тимчасовий уряд Л. очолив А. *Вольдемарас*. У квітні 1919 прийнято другу Тимчасову Конституцію, яка передала функції президії ДТ президенту країни. Обов'язки президента почав виконувати лідер *таутінінського руху* і Партії національного прогресу (від литов. назви скорочено «*Пажанга*») А. Смятона. Навесні 1920 у країні пройшли парламент. вибори до Установчого сейму, в яких взяли участь всі політ. партії (за винятком комуністів, які їх бойкотували) та нац. меншини. Через різні підходи до вирішення аграрного питання і поразку на виборах Партії національного прогресу, А. Смятона подав у відставку. Новообраний парламент зібрався у травні 1920 і обрав головою Сейму, з одночасним виконанням ф-цій президента, лідера Християнсько-дем. партії А. Стулгінскіса.

Компартія Литви (КПЛ, утв. у червні 1918) за прикладом рос. більшовиків вже восени 1918 розпочала б-бу за захоплення влади. У Даугавпіліс був створений уряд на чолі з В. Міцкявічусом-Капсукасом, який 16.12.1918 опублікував маніфест про утв. Литовської рад. республіки. Незабаром у Вільнюсі з допомогою Червоної армії утвердилася більшовицька влада. Рад. керівництво прагнуло створити буферну державу між РСФРР і Польщею й тому 27.02.1919 у Вільнюсі була проголошена Радянська Соціалістична Республіка Литви і Білорусії (див. *ЛитБіл РСР*). Нове держ. утворення через окупацію території польськими військами проіснувало до липня. Уряд незалежної Л. організував загопи опору рад. військам і незабаром Червона армія змушена була відступити.

12.07.1920 у Москві підписано рад.-литов. мирний договір, за яким Л. була визнана незалежною державою зі столицею у м. Вільнюс.

На східну частину Л., де після Першої світової війни виник окремих *Вільнюський край* або Віленщина, претендувала Польща. 08.12.1919 Рада Послів Антанти затвердила лінію кордону, згідно з якою Вільнюс і Сувалки відходили до Польщі, однак, Л. відмовилася визнати цей кордон. 09.10.1920 польс. війська, всупереч досягнутій напередодні угоді в Сувалках про утримання від військ. дій, захопили Вільнюс. На окупованій польс. військами території була створена т. зв. Серединна Литва – «самостійна держава» з центром у Вільнюсі. За задумом глави Польської респ. Ю. *Пілсудського* передбачалось також об'єднати «Східну Литву» (мінські землі Білорусії) й «Каунаську (тобто незалежну) Литву» і відновити Велике Князівство Литовське у складі єдиної Речі Посполитої. Західні держави не визнали Серединної Литви. У січні 1922 на її території за присутності окупац. військ були проведені «вільні вибори». Сейм, обраний за сценарієм Ю. *Пілсудського*, проголосив включення Серединної Литви до складу Польщі. У березні 1922 у Варшаві був підписаний акт інкорпорації, за яким окупована частина Л. почала вважатись поляками частиною Польської держави. Варшавський уряд приступив до посиленої колонізації Віленщини. Л. не погодилась з анексією Вільнюса і до 1938 не підтримувала з Польщею дипл. стосунків.

Політичну систему Литовської респ. зі столицею у Каунасі визначила Конституція 1922, яка запровадила парламент. систему з широкими повноваженнями законодавчої влади. Конституція проголосила Вільнюс історичною і дійсною столицею Литви. У січні 1923 до складу Л. за рішенням Ради Послів держав Антанти увійшов *Клайпедський край*. Після здобуття незалежності найвпливовішою була Християнсько-дем. партія, яка спільно з ідейно близькими Землеробським союзом і Робітничою федерацією праці будували нову державу. Перелом наступив після виборів 1926, коли до влади прийшла коаліція національних соціалістів і соціал-демократів. Новий уряд М. Слезявічуса 1926 підписав договір про ненапад з СРСР.

Із зростанням впливу СРСР і загрозою поширення комуніст. ідей у Л. все популярнішими ставали заклики до встановлення у країні сильної влади. 1924 виникла партія Союз литовських таутінінців (СЛТ, див.: *Таутінінський рух*), до якої влилися «Пажанга» і Землеробський союз. Керівні позиції у ній перебрав А. Смятона. 17.12.1926 СЛТ спільно з ХДП і при підтримці армії здійснили держ.

переворот. У країні був оголошений військ. стан (до жовтня 1938). Прийнята 15.05.1928 Конституція обмежила компетенцію Сейму, продовжила до 7 років каденцію президента і визначила, що його обирає не Сейм, а спеціальні представники народу. Президентом республіки був обраний А. Смятона.

Протягом 1927–36 парламент у Л. не скликався. 1929 через розбіжності політ. характеру зі складу уряду був виключений А. Вольдемарас, який разом із своїми прихильниками розпочав б-бу за владу, орієнтуючись на Німеччину. Через неодноразові спроби захоплення влади 1936 були заборонені всі опозиційні партії, а у складі Сейму залишилися тільки представники таутінінків. 12.05.1938 була схвалена нова Конституція Л., яка ввела чергові обмеження парламент. демократії. Широкі повноваження отримав президент.

Для стабілізації міжвоєнного екон. життя Л. важливе значення мали закони про аграрну і фінансову реформи, ухвалені Сеймом 1922. За законодавством частина земельного фонду була розділена між безземельними і малоземельними селянами (1926 почалася виплата компенсацій за конфісковану землю). Унаслідок фінансової реформи у країні була запроваджена нац. валюта – літ. До кін. 1920-х років економіка Л. досягла довоєнного рівня. Протекціоністська політика уряду сприяла розвитку місцевого господарства. 1939 у Л. діяло 1675 пром. підприємств, 47,6% яких складали заклади харчової пром-сті, 22,8% – легкої, 11,7% – металообробної та машинобудівної. До економіки активно залучався іноз. капітал (43% всіх інвестицій). У с/г поступово визначилась спеціалізація у тваринництві на експорт. Осн. зовн. партнером Л. виступала Німеччина, на яку припадало 59,4% всього литов. експорту. Проте, від 1934 Берлін для політ. тиску на Л., почав скорочувати імпорт і підвищувати мита. Л. орієнтувалася також на Францію і В. Британію.

1921 Л. увійшла до *Ліги Націй*. Актуальною для країни була ідея створення Балтійського оборонного союзу: 1923 Л. приєдналася до ест.-латв. договору 1921 про взаємодопомогу. 1934 створено Балтійську Антанту як результат договору про дружбу і співробітництво, підписаного між 3 балт. державами. 1934 продовжено договір із СРСР про ненапад (до 1945). Напруженими залишалися стосунки Л. з Польщею через Віленщину. На поч. 1938 внаслідок інциденту на кордоні (загинув польс. прикордонник) були зірвані двосторонні литов.-польс. переговори в Гданську. 17.03.1938 польський уряд поставив перед Л. ультиматум із вимогою протягом 48 годин встановити дипл. відносини, погрожуючи застосуванням сили.

Литов. уряд встановив дипл. стосунки, підписав угоди про залізничне, повітряне і телеграфне сполучення, торговельний обмін. Не маючи реальних сил протидіяти агресивному тиску держав-сусідів, литов. уряд у березні 1939 підписав з Німеччиною договір про ненапад і був змушений примиритися із приєднанням Мемельської (*Клайпедської*) області до *Третього Райху*. Згідно з таємним протоколом про поділ сфер впливу між СРСР і нацист. Німеччиною до Договору про неагресію від 23.08.1939 (див. *Ріббентропа-Молотова пакт 1939*) і Договору про дружбу та взаємодопомогу між СРСР і Німеччиною від 28.09.1939 Л. відходила у сферу інтересів СРСР.

01.09.1939, після нападу Німеччини на Польщу, президент Литви А. Смятона оголосив про нейтралітет. Однак, 18.09 рад. війська увійшли на територію Л. 10.10 литов. уряд був вимушений підписати з Москвою пакт про взаємодопомогу (за умовами договору до Л. вводився 20 тис. контингент рад. військ). Гол. досягненням у результаті підписання договору з СРСР було повернення до складу Л. Вільнюса. Однак, 14.06.1940 Кремль звинуватив Вільнюс у порушенні умов договору і в ультимативній формі зажадав введення на терит. країни додаткового контингенту рад. військ і зміни складу уряду. Більшість литов. уряду висловились проти збройного опору і 15.06.1940 нові частини Червоної армії увійшли у Л. Президент А. Смятона передав свої повноваження А. Меркісу, а сам емігрував до Німеччини. Новообраний 21.07 прокомуніст. парламент ухвалив рішення, яке проголошувало утв. Литовської Радянської Соціалістичної Республіки. 03.08 Литовська РСР була включена до складу СРСР. Нова Конституція Литов. РСР повторювала основні постулати сталінської Конституції СРСР 1936. Протягом 14–18.06.1941 тривало перше масове вивезення населення з Л: бл. 30 тис. осіб були депортовані в Сибір.

Воєнні дії на території Л. розпочалися у перший день Німецько-радянської війни 1941–45. Несприйняття литов. населенням рад. режиму вилилося 22.06 у повстання, в якому взяло участь бл. 100 тис. осіб. Проти ночі на 24.06 повстанці захопили Каунас і проголосили відновлення незалежності Л., створення Тимчасового уряду, який очолив К. Шкірпа (призначений Нац. комітетом – утв. у вересні 1940 литов. емігрантами у Римі). Однак, К. Шкірпа не отримав згоди нім. влади на виїзд із Берліна і в.о. прем'єр-міністра став Ю. Амбразявічюс.

Гітл. окупаційна влада не визнала незалежності Л. і 17.07.1941 А. *Гітлер* оголосив про формування нового адмін. об'єднання

– Райхскомісаріату «Остланд» з центром у Ризі, яке включало території Л., Литви, Естонії та частини Білорусії. 05.0.8 Тимчасовий уряд Л. був розпущений, натомість сформована нім. адм-ція, запроваджувалися нім. закони, державною проголошувалася нім. мова. У Л. почалася спочатку трудова, а потім і військова примусова мобілізація. На литов. землях із червня 1941 діяли Відділи самооборони Литви. Існували також нечисленні партизан. загони, утворені прихильниками союзу Литви з СРСР (керівництво ними здійснював сформований у листопаді 1942 у Москві Штаб литов. партизан. руху). Від березня 1943 почав формуватися Литовський легіон СС. Однак, активний опір громадськості Л. його створенню змусив окупаційну владу зупинити його формування. 1943 розпочалося створення Армії визволення Литви (АВЛ, 1944 налічувала бл. 10 тис. осіб), що вела боротьбу як проти гітлерівських військ, так і проти підрозділів Радянської армії та військ НКВС. У липні 1944 війська трьох Прибалтійських і Ленінградського фронтів перейшли в наступ у Балтії. 13.07.1944 рад. війська увійшли у Вільнюс. Для керівництва національним підпіллям було сформовано кілька політ. структур, хоча його централізація так і не була завершена через періодичні арешти НКВС його провідників. Від серпня 1944 упродовж 6 місяців діяв Комітет визволення Литви, якому підпорядковувалася АВЛ. Навесні 1945 коротко діяла Литовська визвольна рада, що визначала напрями дій підпілля і населення. У Вільнюсі створено Комітет єдності, також знешкоджений НКВС. За роки війни загинуло бл. 190 тис. литовців.

Від кін. 1944 у Л. був відновлений перерваний війною процес будівництва соціалізму за рад. зразком. 1946 ухвалено план відновлення і розвитку господарства республіки – першу п'ятирічку. Стрімка індустріалізація балт. регіону викликала масову імміграцію у республіку робітників і спеціалістів з ін. районів СРСР, що у свою чергу, за задумом моск. керівництва, мало полегшити культурну асиміляцію місцевого населення і забезпечити політ. стабільність у краї. За 1945–83 виробництво пром. продукції у Л. зросло у 165 разів, з'явилися нові галузі пром. (хімічна, металургійна), республіка була електрифікована і газифікована. Примусова колективізація сільського населення сягнула апогею в 1949 (до колгоспів «вступили» 62% селян, а 1951 – 89%). Рішучу і тривалу протидію рад. режимові чинили збройні повстанські формування – «Лісові брати» (бл. 100 тис. осіб), яку вдалося придушити тільки 1952.

Новоутворений 1949 Литовський рух визвольної боротьби об'єднав усе підпілля. Боротьба

продовжувалася у двох напрямках: активного (повстанські бойові дії) і пасивного (пропагандистські акції) опору. Для зменшення соц.-політ. бази литов. Руху Опору протягом 1945–52 рад. керівництво вдалося до масової депортації місцевого населення. Наймасштабнішим став 1948, коли понад 39 тис. осіб вивезено до Сибіру і в Середню Азію; 1949 виселено понад 32 тис. осіб. Загальна к-сть депортованих з Л. у післявоєнні роки склала понад 108 тис. осіб (див. також *Депортації в СРСР*).

У липні 1950 був затверджений новий держ. гімн ЛРСП і заборонений старий – «Національна пісня» В. Кудірки. Упродовж 1950–60-х роках у республіці не припинялися акції протесту проти рад. режиму – відбувалися демонстрації, виконувалася заборонений нац. гімн, виходили підпільні видання (перше – «Хроніка Литовської католицької церкви», 1972). Символом б-би балт. народів за незалежність став литов. студент Роман Каланта, який 1972 здійснив акт самоспалення на центр. площі Каунаса на знак протесту проти рад. режиму у Л. Сподівання на покращення ситуації відродилися з підписанням СРСР Гельсінських угод 1975. У Л. 1976 була заснована дисидентська орг-ція «Гельсінська група Литви» (В. Пяткус), яка збирала дані про порушення прав людини в Литовській РСР. 1978 утворилася дисидентська група «Ліга свободи Литви» (А. Тярляцкас).

Горбачовська «Перебудова» стимулювала розвиток нац. руху в республіці. 03.06.1988 була заснована ініціативна група Литовського руху за перебудову («Саюдіс»), у складі 35 осіб, яку очолив В. Ландсбергіс. У січні 1989 Верховна Рада Л. ухвалила закон про статус литовської мови як державної. 18.05.1989 Верховна Рада республіки ухвалила Декларацію про державний суверенітет Л. 23.08 населення краю взяло участь у створенні «живого ланцюга», проклавши «Балтійський шлях» від Талліна до Вільнюса, як символу прагнення литов. народу до незалежності. На грудневому 1989 з'їзді КП Литви 1-й секретар А. Бразаускас оголосив про вихід партії з КПРС та її самостійність. 07.02.1990 парламент ухвалив рішення, яке визначало незаконним включення Л. до складу СРСР. 24.02 у Л. відбулися перші дем. вибори, на яких перемогу здобув «Саюдіс» (101 мандат зі 141). 11.03 новообраний литов. парламент на чолі з В. Ландсбергісом проголосив відновлення держ. суверенітету Л., традиційного держ. гербу, прапора і гімну, а також довоєнної Конституції 1938, що мало свідчити про неперервність процесу нац. державотворення. Незалежна Л. отримала офіц. назву – Литовська Республіка. Очолила перший незалежний уряд 17.03.1990 Казимира Прунскене («бурштинова леді»).

Керівництво СРСР почало чинити психологічний тиск і влаштувало екон. блокаду Л., яка тривала до 02.07.1990. Блокада була призупинена взамін за обіцянку литов. влади оголосити мораторій на здійснення Декларації про незалежність на час початку прямих переговорів з Москвою (вони так і не почалися, а литовці не виконали мораторію). Консервативні сили у середині країни почали шукати ін. шляхи для відновлення контролю Москви над республікою. Ще наприкін. 1988 російськомовні громадяни Л. сформуливали опозиційну до дій нац. уряду та його перших кроків на шляху до незалежності орг-цію «Єдинство». У січні 1991 у Вільнюсі прихильники Москви створили Комітет нац. порятунку, який за допомогою спецзагонів армії та міліції у ніч на 13.01.1991 здійснив спробу захопити важливі стратегічні пункти республіки. Литовці відстояли свою незалежність, щоправда не вдалося уникнути кровопролиття (загинуло бл. 20 осіб). Після проголошення незалежності Л. набуло важливого значення нац. питання. Загалом доля «ненаціонального» населення складала в Литві – 20%. 1989 парламент Литви запропонував запровадити «нульовий варіант» у набутті литов. громадянства (тобто, автоматично надати його особам, які на день схвалення закону постійно проживали на території республіки, мали постійне місце роботи і постійне законне джерело існування), що дало можливість уникнути напруження у міжнац. стосунках. 1999 у Л. виходило 41 періодичне видання мовою нац. меншин. 09.02.1991 відбувся референдум із питання відновлення незалежності Л. За незалежність висловилося 90,47% учасників референдуму. Після провалу *Серпневого путчу 1991* у Москві, 06.09 Верховна Рада СРСР формально визнала незалежність Л., тобто її вихід зі складу СРСР. Рад. військові частини залишалися на лит. території до 31.08.1993.

Перехід від командної до ринкової економіки в Л. супроводжувався скороченням пром. виробництва, руйнуванням фінансово-кредитної системи. Криза охопила аграрний сектор. Рівень інфляції 1992 становив 1192%, виникла численна армія безробітних. На адресу В. Ландсбергіса почала лунати критика, негативно вплинула кампанія проти экс-прем'єра К. Прунскене (березень 1990-січень 1991): її неодноразово звинувачували у співробітництві з КДБ.

Конституція Литовської Респ., ухвалена на всенародному референдумі 25.10.1992, збалансувала президент. і парламент. гілки влади. За Конституцією Л. є незалежною дем. республікою із змішаною формою правління. Законодавча влада належить однопалатному парламенту

(Сейму), який обирається на 4-річний термін на підставі загальних, рівних і прямих виборів, шляхом таємного голосування за змішаним принципом: 71 депутат за мажоритарною системою і 70 – за принципом пропорційного представництва на основі партійних списків з 5% загальнонац. обмежувальним бар'єром (для коаліцій встановлено 7% бар'єр). Президент обирається на 5-річний термін заг. виборами громадян не більше 2 термінів підряд.

У жовтні 1992 відбулися парламент. вибори, перемогу на яких здобули экс-комуністи. Їх Демократична партія праці Литви (1991, лідер А. Слезявічус) переорієнтувалась на соціал-демократичні засади і зуміла використати невдоволення населення екон. труднощами, що виникли при переході до ринкового господарювання. У лютому 1993 першим всенародно обраним президентом став лідер Демократичної партії праці Литви А. Бразаускас (1993–98). Було взято курс на приватизацію. Для участі в програмі приватизації держ. власності громадяни Л. отримували приватизаційні чеки. Роздержавленню, передусім, підлягали дрібні й середні об'єкти промисловості, сфери торгівлі, житло, земля. Литовським громадянам також компенсувалося втрачене ними в перші роки рад. влади майно. На кін. 1994 у країні було приватизовано 90% держ. майна, запроваджено власну нац. валюту – літ, прив'язану до долара США.

У 1994–97 спостерігалось поступове збільшення ВВП з 1,7 до 5%. Однак, Л. відставала від своїх балт. сусідів у сфері екон. реформ. Прорахунки уряду були використані опозицією в ході парламент. виборів 1996. Більшість депутат. мандатів виборола консервативна партія «Союз Вітчизни. Консерватори Литви» (утв. з правого крила «Саюдіса» 1993). Її засновники – В. Ландсбергіс зайняв крісло спікера, Гедимінас Вагнорюс – посаду прем'єра. На розгляд парламенту була запропонована «Програма дій уряду на 1997–2000 рр.», яка проголошувала продовження реформування економіки. Консерваторам вдалося знизити дефіцит держ. бюджету, поліпшити інвестиційний клімат. 1997 іноземні капіталовкладення склали 1 млрд доларів, наступного року – 2 млрд. Гол. інвесторами стали Німеччина, США та В. Британія.

На президент. виборах 1998 переміг реемігрант із США В. Адамкус, який обійшов опонентку К. Прунскене на 5%. Парламент. вибори 2000 засвідчили зростаючий вплив у країні лівих партій, які обіцяли нові робочі місця, відновлення субсидій фермерам, підвищення мінімальних зарплат. Через проведення політики жорсткої економії «Союз Вітчизни. Консерватори Литви»

здобув лише 8% голосів (4 мандати). Більшість місць вибороли 2 ліві партії: Соціал-демократична партія – 32% та лівоцентрист. партія «Новий союз – Соціал-ліберали» – майже 20%. Однак, уряд сформувала коаліція у складі «Союзу лібералів Литви» (утв. 1990, Роландас Паксас) і «Нового союзу – Соціал-лібералів» (утв. 1998, Артурас Паулаускас). Прем'єр-міністром став Р. Паксас.

У липні 200, після розпаду правоцентристської коаліції та відставки 11-го уряду, Сейм затвердив А. Бразаускаса на посаді прем'єра. Активно залучалися іноземні інвестиції (2003 перевищили 4 млрд дол.). 2002 ВВП країни збільшився на 6,7%. 2002 Вільнюс визнано третім містом Сх. Європи за якістю життя. За даними Програми розвитку ООН за індексом людського розвитку Л. 2003 посіла 45-те місце серед 175 країн світу, здійснивши значний поступ (1999 – 62 місце). 05.01.2003 у другому турі президент. виборів перемогу здобув лідер новоутвореної (2002) Ліберально-дем. партії Р. Паксас. Проте, вже 08.03.2004 парламент Л. розпочав процедуру імпічменту президента. Конституційний суд Л. визнав, що Р. Паксас, перебуваючи на посаді президента, грубо порушив Конституцію і присягу. Після голосування у сеймі 06.04 Р. Паксас змушений був піти у відставку, а його обов'язки став виконувати спікер Артурас Паулаускас. На червневих позачергових виборах новим президентом Л. став В. Адамкус (2004–09).

За підсумками парламент. виборів 2004 прем'єр-міністром залишився лідер Соціал-демократичної партії Литви А. Бразаускас. У грудні він очолив коаліційний уряд: СДПЛ, «Новий союз – Соціал-ліберали», Партія праці (утв. 2003, Віктор Успаських), «Союз селянської партії і Нової демократії» (утв. 2001). Проте, навесні 2006 чотирипартійна правляча коаліція почала розпадатися: після усунення з посади голови Сейму А. Паулаускаса з коаліції вийшла очолювана ним партія «Новий союз – Соціал-ліберали»; п'ятеро міністрів від Партії праці заявили про свій вихід зі складу уряду, протестуючи проти проведення в партійних офісах обшуків за підозрою у веденні подвійної бухгалтерії та одержанні коштів від рос. спецслужб (лідером партії є мільйонер рос. походження). А. Бразаускас подав прохання про відставку. Новим прем'єр-міністром став член СДПЛ Гедимінас Кіркілас.

На жовтневих 2008 парламент. виборах перемогу здобуло право центрист. об'єднання «Союз Вітчизни – Християнські демократи Литви», яке очолив Андрюс Кубілюс (партія стала найбільшою в Л. після об'єднання 2004 «Союзу Вітчизни. Консерватори Литви» і «Союзу політв'язнів і засланих», 2008 приєднався Християнсько-

демократичний союз, утв. 2001, голова А. Кубілюс). Урядова коаліція отримала 79 мандатів. Прем'єр-міністром став А. Кубілюс (вперше очолював уряд 1999–2000). СДПЛ перейшла в опозицію. Парламент очолила Ірена Дягутене. Консерватори залишалися при владі до 2012.

На 17.05.2009 були призначені президент. вибори. Претендували 7 кандидатів, з них 3 жінки. Президентом Л. вперше стала жінка *Даля Грібаускайте*, яка набрала понад 69% голосів. Прем'єру А. Кубілюсу довелося діяти в умовах світової екон. кризи, тому, аби запобігти дефолту, запровадив жорсткі заходи економії. Обсяг виробництва знизився на 15%, зросло безробіття. Однак, вже 2011 ВВП зріс на 5,8%, що склало один з найвищих показників у Європі.

2010 у Л. скасовано термін давності щодо 23 підозрюваних (більшість росіяни, 2 громадяни Білорусії) у причетності до подій 13.01.1991, коли рад. війська штурмували телецентр у Вільнюсі, внаслідок чого загинули люди. Щодо цих осіб прокуратура Л. порушила кримінальну справу ще 1992. У Вільнюському окружному суді 27.01.2016 почалися слухання. Росія відмовила прокуратурі Л. у допиті экс-президента СРСР М. Горбачова, посилаючись на конвенцію Ради Європи від 1959, згідно з якою допомога у карних справах не надається, якщо це може зашкодити «суверенітету і безпеці, суспільному порядку чи іншим суттєвим інтересам країни, яка отримала заяву».

14.06 у країнах Балтії відзначається День пам'яті жертв комуніст. репресій. Навесні 2012 литов. уряд прийняв рішення відновити діяльність спеціально створеної 1995 комісії, що займатиметься питанням підготовки пропозицій для переговорів з Росією і плану дій з метою отримання компенсації за «збитки від рад. окупації» періоду 1940–91. Ще 1994 у Л. відбувся референдум на якому понад 70% мешканців підтримали претензії до Росії. 2004 був прийнятий закон «Про відшкодування збитків від рад. окупації». Сума збитків визначена у понад 30 млрд доларів. Очолила відновлену комісію генеральний директор Центру дослідження геноциду і опору жителів Л. Т. Біруте Бараускайте.

У вересні 2012 Л. опублікувала списки колишніх агентів КДБ. Питання про люстрацію вперше було поставлене 1990 у зверненні Конгресу незаконно репресованих до Верховної Ради Л.; 2008 Сейм заборонив на зборах і масових заходах вживати символіку СРСР, Литовської РСР, а також фашистської Німеччини). Прізвища тих, хто у відведений термін не покаявся були опубліковані в інтернеті. Усім причетним до КДБ у Л. не можна займати посади, працювати в освітніх

установах. Відповідно діяльність Комуніст. партії заборонили.

Напередодні парламент. виборів 2012 опозиційні партії виступили з гаслом пом'якшення програми економії, збільшення податків для багатих і витрат на соц. проблеми, покращення відносин із Росією. Унаслідок жовтневих 2012 виборів найбільшу к-сть голосів виборців здобули ліві – СДПЛ (загалом до парламенту пройшли 7 політичних партій). Друге місце за кількістю мандатів у Сеймі в консерваторів – «Союз Вітчизни – Литовські християнські демократи», третє – Партія праці. Про прагнення створити коаліцію і сформувати уряд заявили ліві партії: СДПЛ (А. Буткявічюс), Партія праці (В. Успасських) та право центрист. Порядок і справедливість (перейменована 2006, 2002 відома як Ліберально-демократична партія, Р. Паксас). Прем'єр-міністром став лідер СДПЛ А. Буткявічюс (до 2016).

На парламент. виборах 2016 неочікувано перемогу здобув Союз селян і зелених (засн. 2005 колишнім прем'єром К. Прунскене як Литовський національний селянський союз, перейменована 2012, лідер Рамунас Карбаускіс) – 54 мандати в Сеймі (2012 вони мали 1 мандат). «Союз Вітчизни – Литовські християнські демократи» – 31 мандат, СДПЛ – 17 мандатів. Уряд у грудні очолив представник партії, що перемогла на виборах, Саулюс Скверняліс (до цього міністр внутрішніх справ Л.).

У 1990-х роках найдинамічніше розвивалося співробітництво Л. з державами регіону. Л. взяла активну участь у створенні оборонних структур балт. держав (Балтбат, Балтнет, Балтрон, Балтдефкол). 29.05.2018 залізничні підприємства Естонії, Л. та Латвії розпочали спільний проєкт «Бурштиновий потяг», що передбачає регулярні вантажні перевезення. 1991 Л. стала членом ОБСЄ, прийнята в ООН. 1994 був підписаний Договір про вільну торгівлю між ЄС і Л., 1995 – асоціативна угода з *Європейським Союзом*, з 2004 – член ЄС. 1994 Л. приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру», а з 2004 стала повноправним членом Альянсу. 1998 Вільнюс приєднався до Хартії партнерства між США і балт. державами. Стратегічною метою Л., яка знаходила підтримку населення країни, завжди було членство в європ. інтеграційних структурах. Так, 10.05.2003 на референдумі 91% його учасників висловився за вступ країни до ЄС і 01.05.2004 Л. стала членом об'єднання. Одним із головних торг. і політ. партнерів Л. є Польща. 26.04.1994 президенти Л. і Польщі підписали литов.-пол. Договір про дружбу та співробітництво. 1998 створено спільне військове формування «Літпольбат».

Литов.-укр. відносини розвиваються з моменту проголошення незалежності України. Л. вже 04.12.1991 визнала державну незалежність України і стала першою державою із колишніх рад. республік, яка встановила з Києвом дипломатичні відносини (12.12.1991). Договір про вільну торгівлю між обома державами був підписаний 1993. Частка Л. у зовнішньоторг. обороті України становить 0,86%.

Лит.: Jan Lewando wski. Historia Estonii, Wrocław-Warszawa-Kraków: 2002; John Hiden, Patrick Salmon P. The Baltic Nations and Europe: Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century. London: Routledge, 1994; Georg von Rauch. The Baltic States: The Years of Independence. Estonia, Latvia, Lithuania, 1917–1940. University of California Press, 1974; А. Эйдинтас, А. Бумблаускас, А. Кулакаускас, М. Тамошайтис. История Литвы. Пер. Е. Суворовой. Вильнюс: Eugrimas, 2013.

З. Баран (Львів).

ЛИТВИНЕНКО-ВОЛЬГЕМУТ Марія (13.02.1892–03.04.1966) – укр. співачка (лирично-драматичне сопрано), педагог. Народна артистка СРСР (1936). Н. у Києві. 1912 закінчила Київ. музичне училище, працювала у театрі М. Садовського, 1916–18 – у Київській опері та «Музичній драмі». Л.-В. була у числі фундаторів Харків. укр. театру опери і балету. 1935–53 – солістка Київ. театру опери і балету, з 1944 – професор Київ. консерваторії. Співала в оперний театрах Петрограда (1914–16), Винниці (1919–22), Харкова (1923–35) і Києва (1935–53). Володіла голосом рідкісним за красою тембру, силою і діапазоном (2,5 октави). Створила понад 70 вокально-сценічних образів, серед них Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Настя і Терпелиха («Тарас Бульба» і «Наталка-Полтавка» Лисенка), Варвара («Богдан Хмельницький» Данькевича) та ін.

Н. Сиротинська (Львів).

ЛИТОВСЬКА ТАРИБА (ЛТ) – політ. центр литовського нац. руху 1917–20 (передпарламент). Обраний 21.09.1917 у Вільнюсі, як виконавчий орган для реалізації рішень Литовської конференції з відродження незалежної, заснованої на демократичних принципах держави. Складалася, головним чином, із представників христ.-демократів і Партії національного прогресу. До січня 1918 перебував у Вільнюсі, пізніше – Каунасі. Очолював А. *Смятона*. 11.12.1917 ЛТ прийняла Декларацію незалежності, 16.02.1918 ухвалила Акт про незалежність Литви. 04.06.1918 ЛТ прийняла рішення про монархічний устрій держави і 13.07 обрала князя Вюртенберзького фон

Ураха королем Литви під іменем Міндаугаса II (рішення не було реалізоване). 02.11 Державна Тариба (ЛТ змінила назву у липні 1918) прийняла першу тимчасову Конституцію і сформувала перший уряд Литви. У квітні 1919 обрала президентом країни А. Смятону. Після скликання 15.05.1920 Законодавчого сейму припинила існування.

3. Баран (Львів).

ЛІ СИН МАН (Li Syng Man, Rhee Syngman; 26.04.1875 – 19.07.1965) – президент Республіки Корея (1948–60). Навчався у місіонерській школі в Сеулі, в ун-тах Гарварду і Принстона (США). Учасник дем. руху, за що 1897–1904 перебував в ув'язненні. Після анексії Кореї Японією брав участь у нац.-визв. боротьбі проти япон. окупаційної влади. 1919 очолив еміграційний уряд Кореї у Шанхаї. Звільнення Кореї 1945 від япон. військ дало змогу Л. С. М. повернутися на батьківщину. Очолив Національну асоціацію за швидке досягнення незалежності Кореї, яка перемогла на виборах до Національної Асамблеї (пройшли в травні 1948 під наглядом ООН). Сприяв прийняттю Конституції Кореї, 20.07.1948 був обраний президентом (переобирався з численними порушеннями 1952, 1956, 1960) і сформував урядовий кабінет, який був визнаний ООН єдиним законним урядом усієї Кореї. Став одним із організаторів проголошення 15.08.1948 Республіки Кореї (зі столицею у Сеулі) Внаслідок створення на території рад. зони окупації маріонеткового уряду *Кім Ір Сена*, влада уряду Л. С. М. поширювалася тільки до 38-ої паралелі. Після агресії КНДР проти Республіки Корея (червень 1950) його уряд звернувся за допомогою до *Ради Безпеки ООН* і на п-ів прибули міжнародні збройні сили (див. *Корейська війна 1950–53*). Режим Л. С. М., встановлений у країні в 1950-х роках, мав авторитарний характер. У квітні 1960 під тиском студентських виступів був змушений піти у відставку. Залишив країну, поселився на Гавайських о-вах (США), де і помер. У травні 1961 владу в країні захопив ген. Пак Чон Хі (формально обраний президентом у жовтні 1963). Найвідоміша книга «Japan Inside Out» (1941).

ЛІ Трюгве Хальвдан (Lie; 16.07.1896 – 30.12.1968) – норв. політик, 1-й Генеральний секретар ООН (1946–52). 1919 закінчив юрид. ф-тет Університету в Осло. Один з лідерів Норвезької робітничої партії. З 1936 був членом Стортінгу (парламенту) Норвегії. Неодноразово входив у норв. уряд, зокрема займав посади міністра юстиції (1935–39) і міністра закорд. справ (1941–45) в еміграц. уряді у період нацист. окупації Норвегії (уряд перебував у Лондоні). Очолював

норв. делегацію на *Сан-Франциській конференції 1945*. 01.02.1945 обраний Генеральним секретарем ООН. 1947 створив Комісію ООН із врегулювання корейського питання. Під час *Корейської війни 1950–53* дав згоду на використання об'єднаних Збройних сил ООН для захисту Пд. Кореї від агресії пн.-кор. режиму *Кім Ір Сена* та комуніст. Китаю. У листопаді 1952 внаслідок нападок з боку представників країн *радянського блоку* подав у відставку, а його наступником став Д. Гаммаршельд. Л. продовжував свою політ. діяльність як голова Норв. ради з енергетики, член норв. кабінету міністрів – міністр пром-сті (1963–64) і міністр зовн. торгівлі (1964–68).

ЛІБКНЕХТ Карл (Liebknecht; 13.08.1871–15.01.1919) – нім. політик. Син Вільгельма Л. – визначного діяча нім. соціал-демократії. За освітою юрист. З 1900 член соц.-дем. партії, належав до її ліворадикального напрямку. 1902–13 обраний до міського самоуправління Берліну. 1908–16 – посол до пруського ландтагу, з 1912 – депутат нім. Райхстагу. Протягом багатьох років рішуче виступав проти милітаризму і війни. У грудні 1914 був єдиним депутатом, який голосував проти урядового проекту щодо воєнних кредитів. Противник *ревізіонізму*, вступав у гострі дискусії з лідерами правого крила партії. 1915 виступив співзасн. ж-лу «Інтернаціонал». 1916 став одним із організаторів відокремлення від соц.-дем. партії лівацької групи, члени якої заснували «*Спартак союз*». Закликав до повалення уряду, який вів загарбницьку війну. У травні 1916 засуджений до 4 років каторжних робіт за антивоєнну і антиурядову діяльність. У жовтні 1918 був звільнений. 09.11.1918 Л. проголосив з балкону Берлінського замку створення «вільної соціалістичної республіки», що ознаменувало повалення монархії у Німеччині. Співзасновник Комуністичної партії Німеччин (31.12.1918). Під час комуністичного виступу у Берліні 05–15.1.1919 став на чолі Тимчасового революційного комітету. Після придушення повстання заарештований і 15.01.1919 убитий разом із Р. Люксембург офіцерами Добровольчого корпусу (Freikorps).

ЛІГА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ (Ліга арабських країн) – міжнародна організація. Заснована 22.03.1945 у Каїрі. Членами орг-ції є Алжир, Бахрейн, Джибутті, Єгипет (крім 1979–89), Йорданія, Ірак, Ємен, Катар, Коморські о-ви, Кувейт, Ліван, Лівія, Мавританія, Марокко, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Сирія, Сомалі, Судан, Туніс і Держава Палестина. Мета Ліги – зміцнити відносини між державами-учасницями, скоординувати їх

політичні дії, захистити незалежність, суверенітету та відстоювати інтереси араб. країн. Найвищий орган – Рада, до якої входять представники всіх країн–учасниць. Сесії Ради відбуваються двічі на рік. Виконавчий орган – Генеральний секретаріат на чолі з ген. секретарем (вибирає Рада ЛАД на 5 років). Штаб квартира ЛАГ знаходиться у Каїрі (Єгипет). Для вирішення проблем, пов'язаних з економічними, соціальними й культурними питаннями 2005 створено тимчасовий орган у складі представників 22 держав – Арабський парламент.

ЛІГА НАЦІЙ – перша всесвітня міжнародна організація, заснована на *Парижській мирній конференції 1919–20*. Створена для розвитку співробітництва між народами та гарантування миру і безпеки. У січні 1918 президент США В. Вільсон висунув ідею заснування всесвітньої орг-ції для «створення взаємної гарантії політичної незалежності та територіальної цілісності як великих, так і малих держав». Статут орг-ції, розроблений спец. комісією на чолі з В. Вільсоном, був схвалений 28.04.1919 і включений до всіх мирних договорів, які закінчили *Першу світову війну 1914–18*. Спочатку статут Л. Н. підписали 44 держави. Найвищими органами Л. Н. були: Асамблея, Рада і постійний Секретаріат. Асамблея Л. Н., до складу якої входили по 3 делегати від кожної держави–члена, скликала щорічно у вересні. Рада Л. Н. мала складатися з 5 постійних членів – В. Британії, Франції, Італії, Японії та США (амер. Конгрес не ратифікував статут орг-ції та місце США залишилося вільним) і 4 непостійних, які обирала Асамблея на 3-річний термін. Склад і к-сть членів Ради змінювалася, зокрема, з 1926 до складу Ради входив представник Німеччини, а к-сть непостійних членів зросла до 11 (1936). Роботу постійного Секретаріату очолював Генеральний секретар. У різні періоди Ген. секретарями були британець Дж. Друммонд (1920–33), француз Ж. Авенол (1933–40) та ірландець С. Лестер (1940–46). Членом Л. Н. могла стати будь-яка незалежна держава, домініон чи самоуправна територія, за кандидатуру якої проголосували 2/3 делегатів Асамблеї. У 1920-х роках членами Л. Н. стали Угорщина (1922), Німеччина (1926), Мексика (1931), Ірак і Туреччина (1932), СРСР (1933), Єгипет (1936) та ін. 1937 до складу Л. Н. входило 58 держав. Робочими мовами Л. Н. були французька і англійська. Всі видатки, пов'язані з діяльністю Л. Н. фінансувалися з бюджету орг-ції, який становив бл. 25 млн швейц. фр. щорічно. Місцем перебування головних органів Л. Н. була Женева (Швейцарія). При Л. Н. на правах автономних орг-цій діяли Міжнародна організація праці

та Постійний трибунал міжнародного правосуддя. Як орг-ція із забезпечення миру, Л. Н. не змогла створити ефективної системи міжнародної безпеки, що стало причиною поступового занепаду її авторитету. З різних причин зі складу Л. Н. вийшли Бразилія (1926), Японія і Німеччина (обидві – 1933), Гватемала, Нікарагуа, Ефіопія (всі – 1936), Італія, Парагвай, Сальвадор (всі – 1937). Л. Н., виступаючи за збереження миру у всьому світі, у 2-й пол. 1930-х років не виробила ефективного механізму стримування тенденцій застосування сили для вирішення міжнар. проблем. Нездатність Л. Н. запобігти агресивним діям (окупація Ефіопії Італією, *аншлюс* Австрії, загарбання Судетської області Чехословаччини нацист. Німеччиною та ін.) і цілковита беспорядність щодо покарання держави–агресора призвело до того, що наприкін. 1930-х років орг-ція вже не могла виступати як реальна політична сила у врегулюванні міжнародних конфліктів і служити гарантом міжнар. миру. Не врятувало авторитет орг-ції ні засудження рад. агресії проти Фінляндії, ні виключення 14.12.1939 СРСР зі складу Л. Н., і напередодні Другої світової війни вона фактично зійшла із міжнар. політичної арени. Рішення про розпуск Л. Н. прийняте на 21-й сесії Асамблеї 18.04.1946. Все майно Л. Н. було передано *Організації Об'єднаних Націй*.

ЛІНЬ БЯО (Lin Biao; 05.12.1907 – 13.09.1971) – кит. маршал (1955), міністр оборони КНР (з 1959). З 1925 став членом компартії Китаю. 1926 закінчив військову школу в Хуанпу. Під час Довгого маршу комуністичних військ (1934–36) очолював 1-шу армійську групу Червоної армії Китаю. Був близьким співпрацівником *Мао Цзедуна* і *Джоу Еньлая*. Після вдалих кампаній проти японців очолював Об'єднану армію Пд.-Сх. Китаю (1945–48), 1948–50 – командував 4-ої армії Народновизв. армії. 1950–52 командував підрозділами кит. «добровольців», які воювали на боці пн.-кор. військ під час *Корейської війни 1950–53*. З 1954 – віце-прем'єр Держ. ради КНР, 1955 обраний членом політбюро ЦК КПК. З 1959 очолив військово відомство КНР. Підтримував політику «*Культурної революції*» Мао Цзедуна, у квітні 1969 на IX з'їзді був офіційно проголошений його наступником. У серпні-вересні 1970 на партійному пленумі намагався добитися призначення на пост голови КПК, що Мао Цзедун розцінив як намагання підірвати його одноособову владу. Незабаром був звинувачений у спробі державного перевороту. За офіц. версією, загинув в авіакатастрофі над Монголією, втікаючи до СРСР. Посмертно виключений з Компартії (1973). Внаслідок діяльності партійної комісії, яка 1971–72 розслідувала

«справу Лінь Бяо» було репресовано велику к-сть вищих військовиків, що значно послабило вплив військових на політ. життя країни.

ЛІСАБОНСЬКИЙ ДОГОВІР (офіційна назва – «Лісабонський договір, яким внесено зміни до Договору про Європейський Союз і до Договору про запровадження Європейського Співтовариства».) Л. д. підписаний 13.12.2007 всіма державами-членами *Європейського Союзу* в м. Лісабоні (Португалія) і набув чинності 01.12.2009. Договір став результатом тривалого процесу реформування Європейського Союзу та був прийнятий після невдалої спроби ратифікації попереднього договору про реформи – Договору про запровадження Конституції для Європи 2004. Міжнародна конференція, завданням якої була підготовка нового проєкту Договору розпочалася 23.07.2007 і завершилася 19.10.2007. У процесі роботи було враховано позиції, які зустріли найбільший спротив, щодо прийняття попереднього договору – від його назви до правового статусу актів, які приймаються в рамках ЄС. Одночасно у Договір було включено (у дещо спрощеній формі) багато положень попереднього проєкту Договору про запровадження Конституції для Європи. Таким чином, Лісабонський договір не змінив, як планувалось раніше, а вніс зміни до двох установчих договорів ЄС – Договору про ЄС і Договору про функціонування ЄС (який змінив попередню назву – Договір про запровадження Європейського Співтовариства). Така процедура реформування ЄС покликана була полегшити процес ратифікації Л. д. у державах-членах.

Серед найважливіших змін, які були внесені в правову та інституційну систему Європейського Союзу можна виділити наступне. Перш за все, Лісабонський договір відмінив триопорну структуру Європейського Союзу. З моменту набуття чинності Л. д. Союз має цілісну структуру і вперше за тривалий період часу був наділений правосуб'єктністю, зокрема, міжнародною, та набув статусу юридичної особи. Як виняток, формально самостійним тимчасово в рамках ЄС залишилось Європейське співтовариство з атомної енергії (Євроатом), яке діє на підставі Договору про запровадження Європейського Співтовариства з атомної енергії 1957 (у редакції Лісабонського договору).

Певних змін зазнала правова система ЄС, зокрема, було чіткіше виділено види компетенцій Європейського Союзу і порядок реалізації його законодавчої процедури, із збільшенням повноважень *Європейського Парламенту*. Кількість інститутів (керівних органів) ЄС було збільшено із 5 до 7. Крім п'яти існуючих: Європейського Парламенту, Європейської Комісії, Ради ЄС, Суду

ЄС, Рахункової палати ЄС, статус інститутів отримали також Європейська Рада і Європейський Центральний Банк. Крім цього, було створено низку нових органів і посадових осіб ЄС, було введено посади Верховного представника Союзу із закордонних справ і політики безпеки та Президента Європейської Ради.

Л. д. також уперше передбачив можливість добровільного виходу держави із членства в ЄС, чим планує скористатися *Велика Британія* після відповідного референдуму 23.06.2016. Важливо, що Л. д. надано юридичної сили як джерела права, Хартії основоположних прав ЄС, що є важливим кроком до вдосконалення міжнар. механізмів захисту прав людини.

М. Микієвич (Львів).

ЛІСИЦЬКИЙ Лазар Маркович [псевд. Ель Лісицький; 10(23).11.1890 – 30.12.1941] – рос. архітектор, художник-конструктор, графік. Освіту здобув 1909–14 на архітектурному ф-ті Вищої технічної школи у Дармштадті (Німеччина). Після *Лютневої революції 1917* у Росії – учасник виставок професійного єврейського мистецтва. Проілюстрував і оформив 1917–23 книжки на ідиш «Празька легенда» (1917), «Кізочка» (1920) та ін. У своїх ілюстраціях Л. поєднував стилістику кубофутуризму і народного лубка. 1919 переїхав до Києва, відіграв важливу роль у багатьох починаннях к-ри. Культур-ліги. 1920 обрав артистичний псевдонім «Ель Лісицький». Після 1920 переселився до Вітебська, де винайшов і розвинув власний варіант тривимірних супрематичних композицій, які назвав «проуни» (проєкти утвердження нового). На думку Л., «проуни» синтезували методи супрематизму та конструктивізму і слугували перехідною ланкою від живопису до архітектури. Наприкін. 1920 Л. переїхав до Москви, де викладав у вищих худ.-техн. майстернях, брав участь у роботі ін-ту художньої к-ри. Поїздки до Німеччини наблизили майстра до берлін. групи дадаїстів, нідерланд. групи «Стиль» і до «баугаузівського руху». Брав участь у загальноєвроп. русі конструктивізму, реалізуючи свої ідеї у комунікативній ролі дизайну як інтернаціональної мови. 1922 разом з І. Еренбургом видавав журнал «Річ». 1923 у Берліні вийшла книга Л. «Маяковський. Для голосу», де ним вперше були застосовані методи візуально-просторового конструювання книги. 1922–23 відбулися перші персональні виставки Л. у Ганновері, 1925 – у Дрездені. 1925 повернувся до Москви на посаду професора Вхутемаса. Впродовж 1920-х років написав низку статей і трактатів, де виступив теоретиком і пропагандистом нової візуальної культури, породженої

мистецтвом 20 ст. Опублікував нім. мовою у Берліні свою книгу про сучасне рос. мистецтво («Russland. Architektur fur eine Weltrevolution», «Росія. Архітектура для революції», 1930).

Л. Цимбала (Львів).

«ЛІСОВІ БРАТИ» – загальна назва партизанського Руху Опору проти комуністичного режиму в Естонії, Латвії, Литві під час та після Другої світової війни (1939–52). Заг. чисельність учасників – бл. 170 тис. осіб. Найбільше поширився рух у Литві: на квітень 1945 налічувалося 30 тис. партизан. Термін «Л. б.» запозичено від латиських революціонерів періоду рос. революції 1905. Більшість «Л. б.» йшли в партизани з патріотичних мотивів, частина таким чином намагалася захистити себе від звинувачення у колабораціонізмі з нацистами. В Естонії «Л. б.» активізувалися 1941, після нападу Німеччини на СРСР. Однак, під кінець року німці розпустили партизан. відділи. Вони відновили діяльність восени 1944, коли рад. війська здійснили повторну окупацію (налічувалося бл. 15 тис.). На відміну від Литви, партизани Естонії не мали центрального керівництва, не отримували допомоги з-за кордону. У Латвії кількість партизан обчислювалася бл. 10-15 тисяч. Останні групи латв. партизан здалися рад. владі 1957. У сх. регіонах Латвії «Л. б.» мали зв'язки з естон., у зх. регіонах, з литов. повстанцями. Найкраще був організований опір у Литві, де партизанські загони керували цілими регіонами сільської місцевості до 1949. Вони діяли нечисленими групами, влаштовуючи засідки, чинили замах на місцевих комуністів і чиновників, влаштовували акції саботажу, звільняли ув'язнених, поширювали підпільну літературу. Репресії рад. влади стосовно тих, кого арештовували, були суворі: тортури, страти, родини партизан депортували до Сибіру. Восени 1943 оголошено про формування Армії свободи Литви, яка вела боротьбу як проти гітлерівських військ, так і проти підрозділів Червоної армії та військ НКВС. Командиром АСЛ був А. Раманаускас («Ванагас» – «Яструб»), який після 1952 проживав нелегально, 1956 заарештований і після жаклих тортур був страчений. 10.02.1949 на зустрічі всіх партизан. командирів була створена орг-ція «Союз борців за свободу Литви» (або «Рух борців за свободу Литви», скорочено від литов. «Рух» – «Саюдіс»). Очолив Й. Жямайтіс-Вітаутас, заст. – А. Раманаускас. «Союз» у річницю Акту про незалежність Литви 16.02.1949 прийняв декларацію про проголошення себе вищим політ. і військ. авторитетом у Литві (2009 Сейм визнав декларацію офіційним актом Литов. Республіки, а Й. Жямайтіса президентом

країни, який виконував свої обов'язки під час рад. окупації до своєї смерті 26.11.1954). До поч. 1950-х років рад. війська здолали опір більшості «Л. б.» завдяки широко розгалуженій шпигунській агентурі в поєднанні з масштабними операціями. Багато «Л. б.» склали зброю, коли рад. влада запропонувала амністію після смерті Й. Сталіна 1953. Є дані, що останні партизани переховувались ще у 1980-х роках. Останній відомий лісовий брат – Яніс Пінупс, вийшов із схованки лише 1995. У державах Балтії віддають шану учасникам Руху Опору. У Литві в третю неділю травня відзначають День партизанів. Діям «Л. б.» присвячена низка кінострічок: естон. партизанам – канадський фільм «Творці легенди» (1963, знятий на пожертви естон. емігрантів), 1997 документ. фільм «Ми жили для Естонії», 2007 естон. фільм «Сини одного лісу»; литов. – фільм «Відверто самостійні» 2004 про партизан. лідера Ю. Луха, який двічі пробирався до Зах. Європи, намагаючись отримати підтримку для збройного опору; документ. фільм «Стірна» (2005) тощо.

З. Баран (Львів).

ЛИТБИЛ РСР (Радянська Соціалістична Республіка Литви та Білорусі) – маріонеткове державне утворення, проголошене під тиском рос. рад. керівництва 27.02.1919 зі столицею у Вільнюсі. До складу ЛитБілу увійшли території Мінської, Гродненської, Віленської, Ковенської та частини Сувалківської губ. Мала творити буферну зону між РСФРР і Польщею. Секретарем ЦВК республіки став К. Циховський, а уряд – РНК ЛБРСР – очолив В. Міцкявічус-Капсукас. Жодного білоруса у складі уряду, який фінансувався Росією, не було. На знак протесту голова Тимчасового робітничо-селянського уряду Білорусі Д. Жилунович (утв. 01.01.1919) подав у відставку. Через наступ польських військ 19.04 утворено Раду оборони під керівництвом В. Міцкявічуса-Капсукаса, який отримав всю повноту військової і державної влади. Після здобуття поляками Вільнюса урядові інституції ЛБРСР переїхали в Мінськ. Офіційно ліквідовано ЛБРСР 17.07.1919. До серпня майже вся територія ЛБРСР була окупована польськими військами. Колишнє керівництво ЛБРСР виїхало до Смоленська.

З. Баран (Львів).

ЛЛОЙД ДЖОРДЖ Девід (Lloyd George; 17.01.1863 – 26.03.1945) – брит. політик, граф (з 1945). Займався юридичною практикою. Вступив до Ліберальної партії, невдовзі став одним із її лідерів. 1890 вперше обраний до Палати Громад як радикальний ліберал. Критикував політику

міністра колоній Дж. Чемберлена у Пд. Африці та засуджував агресію В. Британії проти бурських республік (див. *Бурська війна 1899–1902*). У довоєнний час займав міністерські пости в урядах Г. Кемпбелла-Баннермана і Г. Асквіта, зокрема, був міністром торгівлі (1905–08), міністром фінансів (1908–15), міністром військової пром-сті (1916). Як міністр фінансів спричинився до прийняття двох соц. законів – про пенсійне забезпечення (1908) і соц. страхування (1911). 1916–22 – прем'єр-міністр В. Британії. У роки *Першої світової війни 1914–18* був прихильником ведення бойових дій до повного розгрому Німеччини. Однак висловлював сумніви щодо правильності тактики зосередження всіх брит. сил на європ. театрі воєнних дій і підтримував ідею активізації воєнних операцій на Бл. Сході з метою домогтися капітуляції Туреччини як союзника Німеччини. Л. Д. – один із головних організаторів *Паризької мирної конференції 1919* і авторів *Версальського мирного договору 1919*. Кабінет Л. Д. надав статут брит. домініону Ірландії (див. *Англійсько-ірландський договір 1921*). 1919–21 підтримував Грецію у воєнних діях проти Туреччини, однак поразка грец. армії та виселення 1,5 млн греків із Малої Азії стали однією з причин відставки Л. Д. з поста прем'єр-міністра (жовтень 1922). З 1926 очолював Ліберальну партію. 1931 залишив ряди партії й заснував Незалежну ліберальну партію, яка, однак, не відіграла значної ролі у політ. житті країни. Спочатку прихильно ставився до політики А. Гітлера, з яким зустрічався 1936. Проте, з 1938 Л. Д., зрозумівши небезпеку нацизму для Європи, різко критикував політику «умиротворення» нацист. Німеччини, яку проводив уряд Н. Чемберлена, зокрема, укладення *Мюнхенської угоди 1938*. Через похилий вік і стан здоров'я відхилив пропозицію В. Черчилля стати брит. послом у США. Автор «Воєнних мемуарів» (1934–37).

ЛОДЗЬКА ОПЕРАЦІЯ 1914 – наступальна операція 9–ої нім. армії у межиріччі Вісли і Варти, яка відбувалася 11.11–24.11.1914 під час Першої світової війни. Випереджаючи на 3 дні планований рос. командуванням великий наступ, зосереджені між Гнезно і Торном (сучасн. Торунь) нім. сили прорвали рос. фронт у напрямку на Лодзь. У ході операції нім. командування намагалося оточити 2-гу і 5-ту рос. армії Пн.-Зх. фронту, які планували здійснити глибоке вторгнення на територію Німеччини. Зосереджені для операції нім. війська налічували 279 тис. солдатів і офіцерів, 700 кулеметів, 1 440 гармат. Рос. командування мало у своєму розпорядженні 367 тис. солдатів і офіцерів,

740 кулеметів, 1 300 гармат. 14.11 рос. війська, як і було заплановано, перейшли у наступ, однак вже наступного дня були змушені перегруповуватися для відбиття удару нім. військ у р-ні Лодзі. Нім. наступ тривав до 21.11. Досягнути повного розгрому рос. військ на правому березі Вісли нім. командуванню не вдалося. Деякі частини 9-ої нім. армії (група Шеффера) самі потрапили в оточення, проте зуміла з'єднатися із головними силами. Росіянам довелося відмовитися від плану вторгнення у Німеччину і відступити із зайнятих у ході *Варшавсько-Івангородської операції 1914* позицій. 06.12.1914 нім. війська зайняли Лодзь.

А. Козицький (Львів).

ЛОЗАННСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1912

– мирний договір між Османською імперією та Італією, який закінчив *Італійсько-турецьку війну 1911–12*. Підписаний 18.10.1912 у Лозанні (Швейцарія). Після початку воєнних дій проти Туреччини італ. уряд 29.11.1911 опублікував декрет про анексію двох останніх афр. провінцій Османської імперії – Триполітанії та Киренаїки. У липні 1912 між обома державами розпочалися мирні договори, які завершилися підписанням прелімінарного договору, за яким султан видав указ (фірман) про дарування населенню Триполі та Киренаїки повної автономії. На цій основі був підписаний Л. м. д., за яким бойові дії між сторонами припинялися і Туреччина зобов'язувалася вивести свої війська з Триполі та Киренаїки. Під тиском великих держав Італія погодилася звільнити окуповані нею 1912 Додеканезькі о-ви, але не виконала цих зобов'язань і зберігала свою владу над ними до кінця Другої світової війни (див. *Паризькі мирні договори 1947*). Л. м. д. фактично перетворив Триполі та Киренаїку на італ. колонію, яку італійці пізніше назвали Лівія. Остаточну втрату прав Туреччини на Лівію і Додеканезькі о-ви спочатку зафіксував *Севрський мирний договір 1920*, а після його скасування – *Лозаннський мирний договір 1923*.

ЛОЗАННСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1923

– мирний договір, підписаний 24.07.1923 на підсумковому засіданні міжнародної конференції у Лозанні (Швейцарія). На конференції (20.11–24.07.1923, з перервою 04.02–22.04), у якій взяли участь Велика Британія, Франція, Італія, Японія, США (представлена спостерігачем), Греція, Румунія і КСХС (з 1929 – Югославія), розглядалися питання стосовно врегулювання становища на Близькому Сході. Учасники конференції підготували мирний договір із Туреччиною і визначили режим Чорноморських проток. У ході

конференції Туреччина домоглася скасування *Северського мирного договору 1920*. Л. м. д. проголошував мир між Туреччиною і державами Антанти та відновлював незалежність Туреччини; встановлював нові кордони Туреччини (зберігала за собою Сх. Фракію, Ізмір), що означало остаточний розпад Османської імперії; скасовував режим капітуляцій, міжнародний контроль над турецькими фінансами та обмеження для турецьких збройних сил. Питання про територіальну приналежність Мосула, на який претендував Ірак, виносилося на розгляд *Ліги Націй*. Туреччина зобов'язувалася виплатити частину османського боргу (зовн. борг Османської імперії). Л. м. д. ратифікували Туреччина (23.08.1923) і всі учасники договору (06.08.1924), крім КСХС (не погодилося з віднесенням на її рахунок частини османського боргу).

ЛОЗИНО-ЛОЗИНСЬКИЙ Гліб Євгенович (25.12.1909 – 28.11.2001) – конструктор авіаційної та космічної техніки. Н. у Києві. Закінчив Харківський мех.-машинобуд. ін-т. 1932–38 працював у Харків. авіаційному ін-ті, де діяло КБ Йосифа Немана і випускалися літаки марки «ХАІ». 1937 створив двигун для реактивного літака ХАІ-2. Після арешту майже всіх працівників ХАІ, 1938 переїхав до Ленінграду, де продовжував працювати над реактивними двигунами, а на поч. 1941 перейшов працювати на Київський авіазавод. Від 1942 – співробітник КБ А. Мікояна, де працював над реактивними винищувачами, а від 1965 – над орбітальним літаком «Спіраль». Від 1976 очолював НВО «Молнія». Л.-Л. керував роботами зі створення винищувачів МіГ-29, МіГ-31, орбітального літака «Спіраль», космічних кораблів багаторазового використання «Бор» і «Буран». Наприкін. 1980-х років під керівництвом Л.-Л. була спроектована аерокосмічна система МАКС у складі корабля «Буран», розгінного ступеня і літака АН-225 «Мрія». У серед. 1990-х років спільно з фірмою «British Aerospace», АНКТ «Антонов» (Україна) і ЦАГП (Росія) розробляв повітряно-космічну систему RADEM. Помер у Москві.

С. Грабовський (Київ).

ЛОКАРНЬСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1925 – міжнародна конференція міністрів закордонних справ Бельгії, Великої Британії, Італії, Німеччини, Польщі, Франції та Чехословаччини. Відбувалася 05–16.10.1925 у Локарно (Швейцарія) з метою обговорення і парафування угод про гарантування західних кордонів Німеччини і арбітражі. На Л. к. були парафовані 9 документів: Райнський гарантійний пакт (гарантував недоторканність нім.-

франц. і нім.-бельг. кордонів та дотримання постанов *Версальського мирного договору 1919* про збереження статусу *Райнської демілітаризованої зони*); окремі арбітражні угоди між Німеччиною і Францією, Бельгією, Польщею, Чехословаччиною; франц.-польс. і франц.-чехосл. гарантійні договори та ін. (див. *Локарнські договори 1925*).

ЛОКАРНЬСЬКІ ДОГОВОРИ 1925 – низка угод про гарантування західних кордонів Німеччини і арбітражі. Підготовані та парафовані 16.10.1925 на *Локарнській конференції 1925*, підписані 01.12.1925 у Лондоні. Основним документом Л. д. був договір між Німеччиною, Бельгією, В. Британією, Італією і Францією – Райнський гарантійний пакт. В. Британія та Італія виступали гарантами цього пакту. Відповідно до Пакту сторони гарантували збереження територіального *статус-кво* (включаючи *Райнську демілітаризовану зону*), тобто недоторканність нім.-франц. і нім.-бельг. кордонів, встановлених *Версальським мирним договором 1919*. Учасники договору зобов'язувалися вирішувати всі спори шляхом арбітражу або судового рішення, не розпочинати воєнних дій одна проти одної, а у разі нападу на одну із країн-учасниць Пакту надати негайну допомогу жертві «неспровокованого акту агресії». Порушення положення про Райнську демілітаризовану зону розглядалося також як акт агресії. Договір набував чинності після того, як Німеччина ставала членом *Ліги Націй* (вересень 1926). Відповідно до франц.-польс. і франц.-чехосл. гарантійних договорів Франція зобов'язувалася надати Польщі та Чехословаччині допомогу, у разі нападу на них Німеччини, якщо Ліга Націй не визнає за необхідне прийняти які-небудь колективні заходи. Л. д. послабили позиції Франції у Європі, завдали удару системі військових союзів, яку франц. дипломатія створювала з поч. 1920-х років (див. *Антанта Мала*). 07.03.1936 нацист. уряд в односторонньому порядку денонсував Л. д. і вів частини *Вермахту* у Райнську демілітаризовану зону.

ЛОНГО Луїджі (Longo; 15.03.1900 – 16.10.1980) – італ. комуніст. діяч. Навчався у Туринському технологічн. ін-ті, служив в армії. Від 1921 – член Італ. комуністичної партії, 1931 обраний членом політбюро партії. Від 1932 представляв ІКП у виконкомі *Комінтерну* у Москві. Під час *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії воював на стороні республіканців, ген. інспектор інтербригад (під іменем Галло). Після перемоги франкістів інтернований у Франції, переданий фашист. уряду Італії. 1941–43 перебував в ув'язненні. 1943–45 один з керівників партизанського руху в Італії.

Від 1948 – депутат парламенту. Після смерті П. *Тольятті*, у серпні 1964 очолив ІКП. 1964–72 – ген. секретар Італ. Компартії, від 1972 – голова ІКП.

ЛОНДОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1948 – конференція представників США, Великої Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу з німецького питання. Відбувалася у два етапи – 23.02–06.03 і 21.04–01.06.1948 у Лондоні. На конференції було досягнуто домовленість щодо майбутнього статусу окупаційних зон західних держав у Німеччині (див. *Тризонія*). На Л. к. вирішено скликати у вересні 1948 Установчі збори (Парламентську раду) з 55 членів, яка мала отримувати директиви від органів військової адм-ції союзників. Для контролю за промисловістю Рура був створений контрольний орган – Міжнародне управління Руром (входили представники США, В. Британії, Франції, країни Бенілюксу та Німеччина). Головнокомандувачам трьох держав було доручено створити Військове бюро безпеки, яке мало спостерігати за проведенням демілітаризації Німеччини.

ЛОНДОНСЬКИЙ ДОГОВІР 1915 – таємна угода, підписана 26.04.1915 у Лондоні представниками В. Британії, Росії, Франції та Італ. урядом щодо умов вступу Італії у Першу світову війну на боці *Антанти*. На поч. 1915 Італія, яка формально залишалася в *Троїстому союзі*, фактично була зв'язана таємними договорами з державами Антанти – Францією і Росією. Італ. уряд утримався від вступу у війну в серпні 1914 і намагався лавірувати між *Центральними державами* і Антантою у надії виграти час для підготовки до війни. Положення нейтральної держави уряд А. Саландри використовував для торгів із ворогуючими блоками щодо умов вступу в війну, щоб максимального зміцнити становище Італії у Середземномор'ї та на Балканах. Однак, правлячі кола країни розуміли, що у світовій війні тривале збереження нейтралітету загрожує усуненням Риму від переділу колоній і сфер впливу після закінчення війни. У свою чергу, союзники обіцяли Італії значні терит. надбання за рахунок Австро-Угорщини (Пд. Тироль, Триєст, част. Далмації та ін.), Туреччини (зокрема, Адалію у М. Азії) і част. нім. колоній в Африці, якщо вона вступить у війну на боці Антанти протягом місяця після підписання угоди. 23.05.1915 італ. уряд, дотримуючись умов Л. п., оголосив війну колишнім партнерам по Троїстому союзу. Вступ у війну Італії послабив позиції австр.-нім. блоку, оскільки італ. фронт відтягнув на себе частину австр., а потім і нім. дивізій. Оприлюднення тексту договору урядом

більшов. Росії (кін. 1917) спричинило проблеми у відносинах союзників із США. На *Паризькій мирній конференції 1919–20* делегація США виступила рішуче проти терит. домагань Італії, у яких вбачала прояв експансіоністської політики (італ. делегація терит. претензії висловила у формулі «Л. п. плюс Фіуме»). У кінцевому результаті В. Британія і Франція визнали умови Л. п. недійсними, а Італія була змушена задовольнитися невеликою частиною обіцяних їй територій (Італія збільшила свою територію на 7,5% і населення на 4%).

І. Мельник (Львів).

ЛОНДОНСЬКИЙ КЛУБ – об'єднання найбільших комерційних банків-кредиторів, до якого входять бл. 400 банків.

ЛОНДОНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1913 – договір, підписаний 30.05.1913 у Лондоні представниками Болгарії, Сербії, Чорногорії та Греції, з одного боку, та Туреччиною – з іншого. Закінчив 1-шу Балканську війну (див. *Балканські війни 1912–13*) і встановив новий терит.-політ. устрій на Балканах. Відповідно до умов Л. м. д. Туреччина відмовлялася від всіх прав на свої володіння на Європейському континенті на захід від лінії Енос-Мідія, за винятком Албанії (її кордони і внутр. устрій мали визначити великі держави; визнана незалежною державою 29.07.1913), а також о. Крит. Подальша доля о-вів в Егейському морі (Імброс, Тенедос, Лемнос, Самофракія) мали вирішити великі держави. Вже через місяць після підписання Л. м. д. суперечності між членами Балканського Союзу при поділі відвойованих у Туреччини земель і втручання західних держав (зокрема Австро-Угорщини) призвели до 2-ої Балканської війни.

ЛОПЕС МАТЕОС Адольфо (López Mateos; 26.05.1910 – 22.09.1969) – мекс. Політик, Президент Мексики (1958–1964). Закінчив ун-тет у м. Толука, де згодом був професором історії та ректором. 1933 вступив у найвпливовішу партію країни – Інституційно-революційну партію. 1952–58 – міністр праці і соц. забезпечення в уряді А. *Пуїса Кортінеса*. 1958–64 – президент Мексики. Проводив курс на зміцнення держ. сектора в економіці й обмеження іноз. капіталу (курс на т. зв. мексиканізацію). 1960–61 підтримував закони, які передбачали зменшення частки іноз. капіталу у деяких галузях економіки до 49% (зокрема, гірничовидобувній і енергетичній). Намагався послабити залежність Мексики від США, встановив тісніші торговельні відносини із ФРН, Францією та ін. державами Європи, зокрема СРСР, Польщею, Югославією. Уряд Л. М., відстоюючи

принципи невтручання у внутр. справи ін. держав, відмовився підтримати санкції США і *Організації американських держав* проти Куби (1962), однак рішуче поклав край діяльності лівої прокубинської опозиції всередині країни. Кабінет Л. М. сприяв удосконаленню соц. законодавства – офіційно запровадив 8-год. робочий день, зрівняв оплату праці для чоловіків і жінок, заборонив використання дитячої праці. В аграрному секторі уряд Л. М. стимулював розвиток високотоварних великих приватних господарств. Незадоволення великої кількості безземельних і малоземельних селян (3 млн осіб) аграрною політикою уряду М. Л. проявилось у масових селянських заворушеннях 1961 (найбільші у шт. Веракрус), які вдалося приборкати тільки армійським підрозділам (однак, із численними жертвами). Розпочав реформу с/г країни (уряд розподілив серед селян 15 млн га землі), яку продовжив і поглибив його наступник на президентському посту Г. *Діас Ордас*.

ЛОПЕС ПОРТІЛЬЙО Хосе (López Portillo; 16.06.1920 – 17.02.2004) – президент Мексики (1976–82). Н. у Мехіко. Закінчив юрид. ф-т Нац. автономного ун-ту Мексики, Чилійський ун-тет у м. Сантьяго. Належав до Інституційно-революційної партії. До 1958 займався викладацькою і науковою роботою. 1972–73 – ген. директор Федеральної комісії з енергетики, 1973–75 – міністр фінансів в уряді Л. *Ечіверрі Альвареса*. Став його наступником на президентському посту. Прихильник ідеї суспільного солідаризму, його гаслом на президентських виборах став політичний лозунг «Вирішуємо ми всі». Намагався будувати екон. блок уряду, в основному, на доходах від експорту нафти і нафтопродуктів. 1977 провів реформу виборчої системи і допустив до участі у виборах дрібні опозиційні угруповання. Пізніше уряд дозволив діяльність більшості опозиційних партій, зокрема лівих. Сподіваючись на великі доходи від експорту нафти, уряд Л. П. розпочав низку великих інвестиційних проєктів. Однак, через падіння цін на нафту на поч. 1982, кабінет Л. П. не зміг завершити цих програм, а зовнішн. борг країни внаслідок позик зріс до 80 млрд дол., що, у свою чергу, викликало відтік іноз. інвестицій з країни і збільшило інфляцію. У липні 1982 поступився президентським постом М. де ля *Мадриду Уртадо*. Був представником Мексики у МВФ. Автор праць з питань адмін. і держ. права, а також з історії Мексики, зокрема: «Сказання про Кецалькоатля», «Вони йдуть».

ЛОР'Є Вілфрід Анрі-Шарль, сер (Laurier; 20.11.1841 – 17.02.1919) – канад. політик, адво-

кат, 7-й прем'єр-міністр Канади (1896–11), глава Ліберальної партії (1887–19). Н. у Сент-Лін (Квебек). Закінчив Макгільський ун-т в Монреалі. У студентські роки належав до франкофонського руху «Руж» («Rouge»). Депутат Національної асамблеї Квебеку (1871–74), Палати громади Канади (1874–19). 1877–78 займав посаду міністра внутрішніх доходів в уряді А. *Маккензі*. 1887 очолив Ліберальну партію і став лідером опозиції. В умовах екон. кризи 1896 привів свою партію до перемоги на парламентських виборах і став прем'єр-міністром - першим франкоканадцем і католиком на цьому посту. Під керівництвом Л. ліберали перемагали на чергових виборах 4 рази поспіль. Період прем'єрства Л. характеризувався швидким екон. розвитком країни. За його прем'єрства добудовано Тихоокеанську залізну дорогу (1900), створено нові провінції – Альберта і Саскачеван (1905). Виступав за рівність і єдність англо- та франкоканадців. Його уряд заохочував індустріалізацію та імміграцію. Прагнув досягти більшої автономії Канади у складі Британської Співдружності. Відправив канад. війська, сформовані з добровольців, для участі в *Англо-бурській війні* (1899). 1910 став ініціатором створення канад. військ.-мор. флоту. Був прихильником тісніших відносин із США. Політика спрямована на вільну торгівлю з північним сусідом («політика взаємності») не користувалася великою популярністю (передусім у фермерів), що привело до поразки лібералів на виборах 1911. Перебуваючи в опозиції, виступав проти участі Канади в *Першій світовій війні 1914–18*. До самої смерті залишався лідером Ліберальної партії. Портрет Л. зображений на п'ятидоларовій банкноті.

Р. Сіромський (Львів).

ЛОУ Ендрю Бонар (Law; 16.09.1858 – 30.10.1923) – брит. політик. Н. у Рекстон (Канада) у сім'ї пресвітеріанського священика. 1870–1909 жив у Шотландії. 1900–23 – депутат парламенту. Член Консервативної партії, належав до її крайнє правого крила. Від 1911 – лідер консерваторів. 1916–21 очолював парламент. фракцію консерваторів у Палаті Представників. Виступав проти надання автономії Ірландії (Див. *Гомрул*). Один із авторів реформи митних тарифів, яка передбачала зміну брит. фіскальної політики (відхід від політики вільної торгівлі та запровадження високих мит на імпортні товари). Від 1915 займав міністерські пости: в уряді Г. *Асквіта* – міністр колоній (1915–16), у кабінеті Дж. *Ллойда* – міністр скарбу (1916–18), лорд Таємної печатки (1919–21). У листопаді 1922 Л. сформував однопартійний крайнє правий

уряд «Старих Торі» (став першим прем'єром, який походив із заморських володінь В. Британії). У травні 1923 змушений подати у відставку на користь С. Болдуїна через погіршення стану здоров'я.

«ЛУЗІТАНІЯ» – брит. пасажирський корабель (водотон. 32 000 тис. т). Збудований 1907, використовувався на трансатлантичній лінії Ліверпуль – Нью-Йорк. 07.05.1915 торпедований нім. підводним човном U-20 під командуванням В.Швігера в 11 милях від узбережжя Ірландії й затонув через 18 хв. Усупереч міжнар. угодам, на борту корабля таємно перевозилося військове спорядження і боєприпаси, які детонували після влучання торпеди. У результаті потоплення «Л.» загинуло 1 198 осіб. Загибель «Л.» викликала у США загострення дискусії щодо вступу у війну з Німеччиною. У відповідь на протест президента США В. Вільсона Берлін 06.06.1915 оголосив про припинення атак підводних човнів на цивільні кораблі ворожих країн. 04.05.1916 нім. субмарини знову отримали дозвіл топити ворожі цивільні судна, однак лише після того як корабель противник буде попереджений, а його команді та пасажирам надана можливість пересісти у рятувальні засоби.
А. Козицький (Львів).

ЛУЛА да СІЛЬВА Луїс Інасіу (Lula da Silva; 27.10.1945) – президент Бразилії (2002–2010). Н. у шт. Парамбуку у робітничій багатодітній родині. У юнацькі роки отримав прізвисько «Лула», яке згодом до дав до офіційного прізвища. Не здобув систематичної освіти. У юнацькі роки працював вуличним продавцем, робітником. У період військової диктатури (1964–85) як прихильник лівих ідей брав участь у робітничому і профспілковому русі, деякий час перебував в ув'язненні. 1980 виступив співзасновником Робітничої партії. Активно виступав за зміну виборчої системи країни (зокрема прямих виборів президента), що врешті й було зроблено 1989. У цьому ж році кандидував на президентський пост, виступаючи за негайну земельну реформу, оголошення дефолту і скасування зовнішнього боргу, однак, програв у боротьбі за владу Ф. Коллор де Мелло. Під час наступних президентських виборів продовжував використовувати ліву риторичку, запустив чорну бороду і виступав на мітингах у футболці з написом «Че Гевара», що асоціативно мало пов'язуватись із революційними подіями на Кубі. Однак, президентом став лише 2002 і був переобраний 2006. Президентство Лули припало на період, коли економіка країни поступово стабілізувалась після вдалих, але непопулярних

у значної частини суспільства, соц.-екон. реформ Ф. Е. Кардозу. Незважаючи на передвиборні заяви уряд зберіг макроекономічну політику, однак повністю згорнув приватизацію за участю іноз. капіталу. Як лівий кандидат свою політ. програму зосередив на реалізації соціальних проєктів, зокрема, подоланні голоду (Zero Hunger) у країні, зменшення підліткової вагітності, підтримці дрібних сільськогосп. виробників. Проте, найуспішнішою ініціативою стала програма «Сімейний гаманець» (Bolsa Família), яка передбачала щомісячну матеріальну допомогу біднякам при умові, що діти з цих сімей будуть відвідувати школу і проходитимуть регулярне вакцинування. Уряд суттєво підвищив пенсії і мінімальну зарплату, що привело до неухильного зниження рівня бідності у країні. 2008–09 започаткував «Програму пришвидшення розвитку», яка передбачала значні інвестиції у розвиток інфраструктури. Заходи соціальної політики і політики економічного розвитку сприяли стабільному екон. розвитку країни. У політичній сфері не подолав системної політичної корупції, «полковництва» (політичний вплив у регіонах великих землевласників), регіональний «розпилу» партіями бюдж. коштів, незаконного фінансування виборчих кампаній та ін. недемократичних проявів. На фоні екон. стабілізації відбувалось зростання політичних і корупційних скандалів, у яких, як виявилось невдовзі мав відношення і сам президент. Вже після відставки Лула був звинувачений в участі у корупційній схемі й незаконному отриманні коштів від будівельних кампаній і засуджений до 12-річного ув'язнення.

ЛУМУМБА Патріс Емері (Lumumba; 02.07.1925 – 17.01.1961) – перший прем'єр-міністр незалежної Республіки Конго (сучасн. Конго, Демократична Республіка Конго). Займався публіцистичною діяльністю, видавав газету. У жовтні 1958 заснував і став лідером партії Національний рух Конго, яка стояла на лівих позиціях і вимагала безумовного надання незалежності Бельг. Конго. Встановив контакти із патріот. орг-цією Абако, яку очолював Жозеф Касавубу, отримував усебічну допомогу від Г. А. Насера і президента Гани К. Нкруми. 1956 Л. за організацію протестаційних акцій проти бельг. колоніальної адм-ції був заарештований і до 1959 (з перервами) перебував в ув'язненні. 1959 організував загальний страйк у країні, який змусив бельг. уряд піти на переговори із лідерами нац.-визв. руху. У січні 1960 взяв участь у конференції Круглого столу в Брюсселі, всі учасники якої висловилися за надання незалежності Конго. Після проголошення у червні 1960 суверенітету Республіки Конго Дж. Касавубу став президентом, а Л. очолив

Кабінет Міністрів країни. Внаслідок евакуації бельг. адм-ції, численних заворушень серед військових і зростання сепаратистських тенденцій (проголошення незалежності провінції Катанга) країна впала у хаос, який Л. не міг подолати і звернувся за допомогою ООН. Міжнародна криза і введення *Миротворчих сил ООН* до країни тільки ускладнили становище. 14.09.1960 уряд Л. був усунений від влади внаслідок військового перевороту, який здійснив нач. Генштабу полк. Ж. Мобуту. У грудні 1960 Л. був заарештований урядовими військами, переданий у руки катангійських сепаратистів і 17.01.1961 за нез'ясованих обставин убитий.

ЛЬВІВСЬКИЙ (таємний) УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – укр. нелегальний вищий навчальний заклад, заснований у липні 1921 за ініціативою Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, Товариства укр. наукових викладів ім. П. Могили та Ставропігійського Ін-ту у Львові. Після польської окупації Львова (1918) утраквістичний (польсько-український) ун-тет ім. Франца І було сполонізовано і перейменовано на ун-тет ім. Яна Казимира. Всі укр. кафедри (8 кафедр) в навчальному закладі були ліквідовані, а професори-українці (всього 14 чол.) – звільнені. Згідно з наказом ректора ун-ту від 14.8.1919 на навчання могли прийматися тільки громадяни Польської держави, які пройшли військову службу в армії, чим фактично закривався доступ до навчального закладу укр. молоді. Аналогічне рішення прийняв і ректорат Львівського політехнічного ін-ту. В цих умовах 20.09.1919 НТШ оголосило запис на Українські університетські курси. Ця і всі наступні спроби укр. громадсько-наукових установ організувати в кін. 1919 – на поч. 1920 навчання для укр. молоді Галичини за програмою вищої школи наштотувались на категоричну заборону польської влади. Незважаючи на урядові заборони і переслідування, восени 1920 спільними зусиллями укр. вчених і галицької молоді були організовані нелегальні університетські курси з філософським, юридичним та медичним відділами. Через деякий час розпочалася робота з реорганізації цих таємних курсів у навчальний заклад за зразком західноєвроп. ун-тів. Рішення приступити до створення Л(т)УУ було прийнято на з'їзді українського студентства у Львові в липні 1921. У серед. вересня 1921 новостворений навчальний заклад розпочав свою роботу. Університет діяв нелегально, на громадських засадах. Заняття проводились у приміщеннях НТШ, «*Просвіти*», Національного музею, закладах «Рідної Школи», підвалах собору св. Юра, на приватних квартирах викладачів і студентів. У першій рік свого існування ун-т мав 3

відділи (факультети): філософський, юридичний, медичний, пізніше було утворено технічний відділ. 1922 на базі технічного відділу було створено Українську (таємну) високу політехнічну школу (існувала 1922–25). 1924 до ун-ту формально було приєднано ще й факультет мистецтва під керівництвом С. Новаківського і протекторатом А. Шептицького. В ун-тет записалося 1028 студентів. З них на філософський ф-ті – 235, на юридичний – 608, медицини – 185. Крім того було ще 230 надзвичайних студентів. Таким чином всіх записаних в університет нараховувалось – 1258. На технічному відділі навчалось 150 студентів. Першим ректором У(т)УУ був доктор В. Щурат, потім М. Панчишин, М. Чайковський, Є. Давидяк. Ректором Високої політехнічної школи було обрано В. Лучківа. 1924–25 на трьох відділах університету нараховувалося 58 кафедр. На філософському ф-ті було 22 кафедри, юридичному – 26, медичному – 10. На філософському та юридичному ф-тах навчання тривало 4 роки, на медичному та в політехніці – 2 роки. Після двох років навчання у Львові студенти медицини та політехніки мали змогу продовжувати навчання у вищих навчальних закладах Праги, Відня, Гданська. 1921 для керівництва справами у закладу був створений Сенат ун-ту, до складу якого входили В. Щурат, М. Кордуба (декан істор. ф-ту), І. Крип'якевич, І. Раковський, В. Вергановський (декан юридичн. ф-ту), М. Левицький, Р. Ковшевич, І. Куровець (декан медичн. ф-ту), М. Музика, М. Вахняний. Серед викладачів у-ту були відомі українські вчені: І. Крип'якевич, К. Студинський, М. Корчинський, М. Возняк, М. Галуцинський, Ф. Колесса, І. Свенціцький, В. Левицький, М. Чайковський, М. Чубатий, С. Старосольський, С. Шухевич та ін. Незважаючи на складні умови, пов'язані з нелегальним існуванням, рівень викладання і підготовки спеціалітів в ун-ті був високим. Студенти ун-ту мали свої числені молодіжні орг-ції, серед яких «Український студентський союз», «Академічна Громада», «Медична Громада», «Гурток Правників», та ін. Науковий гурток істориків видавав журнал «Історичний Вісник». Матеріальну підтримку діяльності у-ту надавали українські господарсько-економічні установи, частина фінансової допомоги поступала від чисельної еміграції у Чехо-Словаччини, США і Канаді. Викладачі та студенти ун-ту зазнавали постійних переслідувань зі сторони польських органів влади. Заходи національних громадсько-політ. орг-цій і укр. депутатів польського сейму, спрямовані на легалізацію діяльності У(т)УУ були безуспішними. Переслідування та арешти польською поліцією студентів та професорів, відсутність матеріальної

бази і нестача коштів, урядова заборона службовцям державних установ викладати в у-ті та дискримінація випускників привела до припинення діяльності Л(т)УУ 1925.

В. Качмар (Львів).

ЛЬВОВ Георгій Євгенович [21.10(02.11).1861 – 07.03.1925] – рос. політик і земський діяч, князь. Н. у Дрездені (Німеччина) у родині великих землевласників. 1885 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту, деякий час займався господарством у своєму маєтку. 1903–05 – голова Тульської губерн. земської управи. Близький до ліберальних земців. Під час рос.-япон. 1904–05 війни очолював кампанію допомоги рос. воякам у Маньчжурії, завдяки чому набув популярності у Росії. Депутат І Державної думи. Тоді ж вступив до партії *кадетів*, але невдовзі залишив її. Займався благодійною діяльністю, брав участь в організації переселенського руху до Сибіру. Для вивчення переселенського руху відвідав США і Канаду, після повернення рішуче висловлювався за оновлення рос. суспільства на основі реформ і освіти, що викликало роздратування в урядових колах. 1913 Л. був обраний міським головою Москви, однак його кандидатура була відхилена міністром внутр. справ. Від 1907 пов'язаний з масонами, контактував з масонськими ложами «Відродження», «Мала ведмедиця», «Полярна зірка». З поч. Першої світової війни – голова Всерос. земського союзу допомоги хворим і пораненим воякам, від 1915 один із керівників Земськоміського союзу (Земгор). Голова і міністр внутр. справ *Тимчасового уряду* (березень-липень 1917). На цій посаді виявився безсилим стабілізувати обстановку у країні. Його власні переконання розходилися з офіц. курсом уряду, яким він керував. У результаті липневої урядової кризи 1917 пішов у відставку. Після *Жовтневої революції 1917* переховувався у Тюмені, у лютому 1918 був заарештований ВЧК, втік. У жовтні 1918 виїхав до США для організації фінансової допомоги *Білому руху*. Мав зустріч із президентом США В. *Вільсоном*, отримав відмову. Невдалою була й спроба Л. представляти Росію на *Паризькій мирній конференції 1919–20*. Створив 1920 благодійну орг-цію для допомоги рос. еміграції. Залишив спогади. Похований у Парижі.

О. Бойко (Ніжин).

ЛЬЮІС Сінклер (Lewis; 07.02.1885 – 10.01.1951) – амер. прозаїк, найвидатніший амер. сатирик 1-ої пол. ХХ ст. Н. у Соук-Сентер (шт. Міннесота, США). Закінчив Йейльський ун-тет, працював журналістом. 1914–19 видав

5 романів, які хоч і засвідчили літ. обдарованість, проте не стали визначними явищами літ-ри. Світова слава Л. ґрунтується на його романах 1920–30-х років. Першим із них, який засвідчив появу в амер. літ-рі видатного письменника-сатирика, став роман «Головна вулиця» (1920), де Л. зобразив вбогий, заскорузлий всепереможний дух амер. провінції, проти якого марно бунтувала головна героїня – Керол Кеннікот. У романі «Бєббіт» (1922) художнім відкриттям Л. став образ Бєббіта, в якому втілено типові риси пересічного амер. бізнесмена – обмеженість, самовдоволеність, войовничу бездуховність. Бєббіт давно вже став символічною постаттю у літ-рі та в нац. житті як втілення «стовідсоткового американізму». Близькою за духом до «Бєббіта» є сатирична повість-монолог «Людина, яка знала Куліджа» (1928), де спародійовані й висміяні штампи американізованого мислення. Наступний роман, «Ерроусміт» (1925), Л. вважав своїм улюбленим. У ньому продовжена сатирична атака на «бєббітів» і «бєббітизм», тепер уже в світі науки, але з'являється принципово новий для Л. герой – носій позитивного начала. Лікар і вчений Мартін Ерроусміт, одержимий науковим пошуком, знаходить у собі сили протистояти меркантилізованому оточенню. Головний герой роману «Елмер Гентрі» (1927) вбачав у релігії лише шлях до грошей і матеріального успіху. Саме ці романи і принесли Л. – першому з амер. письменників – Нобелівську премію з літератури (1930) «за потужне і виразне мистецтво оповіді та за рідкісне вміння з сатирою і гумором створювати нові типи і характери». Серед ін. відомих творів Л. – романи «Енн Віккерс» (1933), героїня якого відстоювала право жінки на самостійне місце у суспільстві та «Гідеон Пленіш» (1943), у якому вістря сатири скероване проти світу політики й постаті політикана-кар'єриста, для якого мета виправдовує засоби. У романі «Кінгсблад, нащадок королів» (1947) підняв пекучу для США расову проблему. Ін. твори – романи «Додсворт» (1929), «Витвір мистецтва» (1934), «Марнотратні батьки» (1938), «Бетел Меррідей» (1940), «Богошукач» (1949). Окрім романів видав збірку «Вибрані оповідання» (1935), в якій зібрані його кращі реалістичні, сатиричні та сентиментальні новели.

В. Дмитрук (Львів).

ЛЮДЕНДОРФ Еріх (Ludendorf; 09.04.1863 – 20.12.1937) – нім. генерал. 1892 закінчив Військову академію. З 1908 – офіцер Генерального штабу. З 21.08.1914 – нач. штабу 8-ої армії, яка розташовувалася у Сх. Пруссії, 01.10.1914 – нач. штабу Головнокомандувача на східному театрі воєнних

дій. Упродовж всієї війни тісно співпрацював з ген. П. фон *Гінденбургом*. Виступав проти прийняття умов перемир'я, які висунули держави *Антанти* і наполягав на продовженні нім. армією бойових дій. У кін. жовтня 1918 усунений з посади, емігрував. Після повернення у Німеччину (1919) підтримував монархістські орг-ції (зокрема, Національний союз), був активним учасником *Каппа путчу 1920*. На поч. 1920-х років налагодив контакти з нацистами. У листопаді 1923 разом з А. *Гітлером* очолив *Мюнхенський путч*. З 1924 – депутат Райхстагу. Після невдалої спроби здобути президентський пост (1925), Л. відійшов від політ. діяльності.

ЛЮДКЕВИЧ Станіслав (24.01.1879 – 10.11.1979) – укр. композитор, музикознавець, фольклорист, педагог і диригент. Народний артист СРСР (1969). 1898–1907 навчався на філософ. ф-ті Львів. ун-ту. Від 1901 працював учителем, редагував ж-л «Артистичний вісник». Музикологію вивчав у Віден. ун-ті. 1916 опублікував збірку «Мелодії українських народних пісень з Поділля й Холмщини». Л. брав активну участь в організації Вищого музичного ін-ту ім. Лисенка у Львові і був його директором 1908–14. Від 1939 – професор Львівської консерваторії. Творчість Л. позначена масштабністю образного мислення, виразним нац. колоритом. Автор опери «Довбуш» (1955). У творчому доробку Л. чільне місце займають вокально-симфонічні твори на сл. Т. Шевченка (кантата-симфонія «Кавказ», «Заповіт») і на сл. І. Франка (кантата «Наймит»).

Н. Сиротинська (Львів).

ЛЮКСЕМБУРГ Роза (Luxemburg; 05.03.1871 – 15.01.1919) – один із керівників і теоретиків польс. соц.-демократії, ліворадикальної течії у нім. соц.-демократії та II Інтернаціоналі. Н. у Замості (Польща). 1889–96 вивчала економіку у Цюрихському ун-ті. 1893 співорганізатор Соціал-демократії Королівства Польського (СДКП). Від 1898 жила у Німеччині. Брала активну участь у нім. соц.-дем. русі, стала одним із найвідоміших публіцистів, що стояв на ліворадикальних позиціях. Учасниця рев. подій 1905 у Варшаві, за що була заарештована і кілька місяців провела в ув'язненні. 1907–14 викладала у партійній школі у Берліні. Протягом багатьох років рішуче виступала проти мілітаризму і війни, різко критикувала позицію правого крила СПН, яке підтримало вступ Німеччини у Першу світову війну. 1916 стала одним із засновників і керівників ліворадикальної орг-ції «*Спартак союз*». Організувала разом з К. *Лібкнехтом* видавництво газ. «*Роте Фане*». Співзасновник Комуністичної партії Німеччини

(1918). Гостро критикувала рос. більшовиків за недемократичні методи управління країною. Концепції Л. з ідейно-політ. питань зазнавали критики з боку прибічників поглядів Й. *Сталіна*. Л. була одним із керівників комуніст. повстання у Берліні 05–15.01.1919. Після його придушення, заарештована і 15.01.1919 убитита разом із К. *Лібкнехтом* офіцерами *Добровольчого корпусу* (Freikorps).

ЛЮТЕР Ганс (Luther; 10.03.1879 – 11.05.1962) – нім. політик. Н. у Берліні. За освітою правник. Був пов'язаний з колами ліберальної правниці. Від 1918 – член Нім. народної партії. 1918–22 – бургомістр Ессену. 1922–23 – міністр продовольства і с/г в уряді В. *Куно*. 1923–24 – міністр фінансів в урядах Г. *Стреземана* і В. *Маркса*. Разом з Г. *Шахтом* прагнув стабілізувати нім. валюту і зрівноважити бюджет. 1925–26 – райхсканцлер. Підтримав політику міністр закорд. справ Г. *Стреземана* і разом з ним підписав *Локарнські договори 1925*, які розірвали міжнар. ізоляцію Німеччини. 1930–33 – президент Нім. райхсбанку. 1933–37 – посол Німеччини у США.

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 у Росії – друга російська революція, у результаті якої у лютому 1917 (за ст. стилем) було повалено самодержавство і створено умови для дем. перетворень у країні. Л. р. була спричинена цілим комплексом чинників, ключовими серед яких стали: різке погіршення внаслідок Першої світової війни становища населення (дефіцит продуктів, інфляція, зростання кількості біженців та ін.); криза управління, виявами якої були поразки рос. армії, дезорганізація тилу і поширення корупції; наростання опозиційних настроїв у суспільстві; дедалі вища революціонізація фронтних частин. Про поглиблення політ. кризи в Росії на поч. 1917 свідчить і той факт, що протягом січня–лютого в різних акціях протесту взяло участь понад 700 тис. осіб.

Поч. Л. р. поклав масштабний народний виступ, що розпочався 23.02(8.03).1917. Своєрідним детонатором подій став стихійний протест кількох тисяч працівниць пром. підприємств Виборзької сторони Петрограда, під гаслами «Геть війну!», «Хліба!», «Поверніть нам наших чоловіків!» Після того, як до жінок приєдналися робітники заводів і фабрик Васильєвського о-ва і Петроградської сторони (застраїкували 128 тис. осіб 49 підприємств – 32% усіх робітників міста), а також активно включилися в б-бу есдеки, есери і анархісти, ситуація у столиці вийшла з-під контролю (відбувалися погроми магазинів, роззброєння поліцейських, зупинки руху міського транспорту тощо). Застосувавши військову

силу, владі вдалося наприкін. дня очистити місто від демонстрантів. 24.02(09.03).1917 у новій хвилі стихійного народного виступу взяло участь вже 214 тис. міщан, які попри всі зусилля військ блокувати центр. частину міста, все ж прорвалися до Невського проспекту і провели масштабний антивоєнний мітинг. На цьому етапі влада не надавала особливої ваги розвиткові подій у Петрограді – на своєму засіданні уряд заявив, що питанням лютневих народних виступів повинні займатися міністр внутр. справ О. Протопопов і командувач Петроградського військового округу ген. С. Хабалов. Цар *Микола II* лише 25.02(10.03), коли страйк охопив понад 300 тис. осіб (80% усіх працівників міста), віддав наказ про «припинення безладу» у столиці (цей наказ фактично був санкцією на застосування військ. сили). 26.02(11.03).1917 урядові війська взяли під контроль центр Петрограда, на вулицях з'явилися розпорядження, які забороняли демонстрації і масові збори. Цього дня кількість демонстрантів була меншою, але, висунуті на поодиноких мітингах гасла стали радикальнішими – «Геть війну!», «Геть царя!». О п'ятій годині вечора, після того, як частина демонстрантів не відреагувала на команду офіцерів розійтись, пролунали перші постріли. Лише на Знаменській площі було вбито й поранено 40 осіб, великі жертви були і в ін. частинах міста. Рішучість демонстрантів, з одного боку, і невдоволення війною, з іншого, помітно вплинули на настрої військ Петроград. гарнізону. 26.02(11.03) четверта рота запасного батальйону лейб-гвардії Павловського полку відмовилася стріляти в озброєний народ і відкрила вогонь по жандармах. 27.02(12.03) ініціаторами масового «солдатського бунту» стали бійці «навчальної команди» запасного батальйону гвард. Волинського полку. Уже вранці того дня к-сть солдатів, які повстали сягнула 25 тис. осіб, ввечері до них приєдналися ще бл. 70 тис., що становило понад половину Петроград. гарнізону. За інформацією ген. С. Хабалова, к-сть тих, хто залишився «вірним присязі» у столиці зменшилося у цей час до 600 осіб піхоти і 500 кавалеристів. Після об'єднання повсталих солдатів і робітників Виборзької сторони в р-ні Фінляндського вокзалу різко зросла політизація подій: з'явилися гасла «Геть самодержавство!», «Хай живе демократична республіка!», почалося знищення царської символіки і атрибутики. В умовах дедалі більшої кризи почав формуватися механізм майбутнього двовладдя. 27.02(12.03) у Таврійському палаці було утворено Тимчасовий виконком Ради роб. депутатів, до складу якого увійшли соціал-демократи й есери: М. *Чхеїдзе*, О. *Керенський*, М. *Суханов*, М. *Скобелєв*, П. *Залуцкий*, О. *Шляпников* та ін. Того ж дня в протилежному

крилі Таврійського палацу відбулось неофіційне засідання депутатів Державної Думи, яку цар розпустив 26.02(11.03). На ньому був сформований «Тимчасовий комітет членів Державної Думи для встановлення порядку в столиці та для зносин з особами і установами», який очолив М. *Родзянко*, а до його складу увійшли П. *Мілюков*, М. Некрасов, О. Коновалов, В. Шульгін, С. Шидловський та ін. Микола II, який перебував у Ставці Верх. головнокоманд. у Могильові й не володів достатньою інформацією про ситуацію у Петрограді, призначив новим командувачем столичного гарнізону ген. М. Іванова. У його розпорядження для придушення рев. виступу в столиці були зняті з фронту військові частини. 28.02(13.03) цар зі свитою виїхав до Петрограда. Того ж дня під контроль повсталих перейшли Петропавлівська фортеця, Адміралтейство, Зимовий палац та ін. стратегічно важливі об'єкти столиці. Кілька міністрів були заарештовані, а сам уряд пішов у відставку. Нерішучість царя під час телеграфних переговорів з М. Родзянком щодо створення «відповідального перед представниками народу міністерства» ще більше поглибили рев. кризу. Проти ночі з 01 на 02.03 у результаті компромісу між Тимчасовим комітетом Держдуми і виконкомом Петроград. ради був утворений *Тимчасовий уряд* на чолі з князем Г. *Львовим*. 02.03(15.02).1917 Микола II підписав Маніфест про своє зречення престолу на користь свого брата Михайла. Наступного дня Михайло Олександрович, враховуючи антимонархічні настрої в країні, підписав Маніфест про свою відмову від престолу до рішення Установчих зборів. Фактично в країні встановився респ. лад. Блискавична перемога антимонархічних сил пояснюється насамперед кризовим станом в імперії, гостротою політ., соц.-екон. і нац. проблем, високою активністю політ. сил, падінням авторитету і слабкістю влади. Могутнім каталізатором подій стала Перша світова війна. Л. р. у Росії, створивши на теренах колишньої імперії нову політ. ситуацію і суспільну атмосферу, лише на деякий час зняла напругу в країні. Після падіння царизму перед суспільством постали невідкладні завдання: створення нової, стабільної моделі держави; визначеність у питанні про участь у війні; подолання негативних тенденцій в економіці; розв'язання аграр. і нац. питань. Безпосереднім наслідком Л. р. стала потужна хвиля рев. виступів, що прокотилася Європою (Німеччина, Італія, Франція, В. Британія та ін.); тимчасовий вакуум легітимної влади в країні; поява владних структур-конкурентів (Тимчасовий уряд – Ради); широке залучення до рев. діяльності малоосвічених і недосвідчених народних мас; перетворення армії на впливовий фактор внутріполіт. б-би; посилення у свідомості

суспільства орієнтації на силові методи розв'язання сусп. проблем; пошуки політ. силами нових шляхів сусп. розвитку і активізація нац. рухів.

О. Бойко (Ніжин).

ЛЮТНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ 1948 у Чехословаччині – політична криза, внаслідок якої комуністи в лютому 1948 захопили владу в Чехословаччині й встановили в країні тоталітарний режим. Після парламентських виборів 1946, на яких перемогу здобули ліві партії, суспільні настрої у Чехословаччині були полярнопротилежні. Більшість робітників і малозабезпечених верств населення вірила в швидке закінчення обіцяних комуністами соц. реформ. У середовищі ліберально настроєних громадян зростали побоювання, що державна політика призведе до загострення кризи і краху демократії. У серед. 1947 комуністи почали втрачати свій політ. вплив. У зв'язку з цим вони посилили позапарламентські методи своїх дій. Сфабрикована ними «державна змова» істотно підірвала позиції Демократичної партії, яка відігравала провідну роль у Словаччині. У лютому 1948 більшість міністрів уряду *К. Готтвальда* виступила з протестом проти дій міністра внутр. справ від Компартії, який у своєму відомстві усунув некомуністів із ключових посад. На знак протесту 12 міністрів (від чехословацьких Нац.-соціалістичної і Народної та словацької Демократичної партій) подали у відставку, внаслідок чого виникла урядова криза (з 26 членів уряду на посадах залишились 14). Дальший успіх такого демаршу залежав від позиції президента *Е. Бенеша* і соціал-демократів. Однак останні залишились у складі уряду, чим схвалили дії Компартії. Так, комуністи стали фактично господарями становища: під їхнім контролем опинилися сили держбезпеки, поліція, прикордонні війська, профспілки і служба інформації. За таких умов комуністичні лідери взяли курс на позапарламентські методи б-би, які виявилися у проведенні масових демонстрацій, утворенні та озброєнні робітничої міліції тощо. Протестні акції, загроза збройного перевороту і введення рад. військ, а також несприятлива для Чехословаччини міжнар. ситуація, змусила *Е. Бенеша* прийняти відставку міністрів і 25.02 підписати проєкт комуністів щодо складу нового уряду. У новому кабінеті комуністи здобули більшість: 13 з 25 міністрів уряду були членами Компартії, а троє – безпартійними. Некомуністичних міністрів керівництво їхніх партій не обирало: їхні кандидатури були підібрані й запропоновані апаратом Компартії. У своїх партіях новообрані міністри належали до т. зв. лівих і були маріонетками, які слухняно виконували волю комуністичного керівництва. Одержавши необмежену владу, комуністи видали

новий виборчий закон, який передбачав єдиний список кандидатів із заздалегідь розподіленими місцями для партій Національного фронту. На травневих парламентських виборах 1948 цей єдиний список кандидатів одержав 90% голосів виборців у Чехії й 86% у Словаччині. У результаті комуністи отримали 70% всіх мандатів. Новим главою держави став керівник Компартії *К. Готтвальд*. У червні 1948 до складу Компартії Чехословаччини увійшли соціал-демократи, а в серпні – Компартія Словаччини. Інші політ. партії (Національно-соціалістична, Народна, Демократична) або розпалися, або стали основою для утворення нових (Чехословацька соціалістична, Народна, Свободи, Словацького відродження), проте всі вони були витіснені з активного політ. життя і незабаром визнали керівну роль Компартії (хоч ідеологічно з комуністами вони себе не ототожнювали). Лютневі події 1948 означали закінчення політ. перевороту в Чехословаччині, внаслідок якого Компартія захопила усю повноту влади в країні. Відбулися зміни в держ.-політ. і екон. системі, залишки дем. устрою були ліквідовані, а в країні встановився тоталітарно-репресивний режим.

М. Криль (Львів).

ЛЯПЧЕВ Андрей (30.11.1866 – 08.11.1933) – болг. політик, економіст. Вищу освіту здобув в ун-тах Цюріха, Берліна і Парижа. Працював у мін-ві фінансів. Займався журналістикою. Як виходець з Македонії, підтримував македонський нац. рух. Наприкін. 19 ст. вступив до Демократичної партії і став одним з її лідерів. 1908–10 – міністр торгівлі та пром-сті, 1910–11 – міністр фінансів. Був першим цивільним міністром військових справ в уряді *Т. Теодорова* (1918–19). Притягувався до судової відповідальності за втягнення Болгарії у Першу світову війну. Впродовж майже 25 років (з короткою перервою) *Л.* був депутатом парламенту. Виявляв ворожість до уряду БЗНС на чолі з *А. Стамболійським*. Позитивно сприйняв державний переворот у червні 1923 і одразу ж пішов на співпрацю з новим режимом. Вступив до Демократичної змови, що була політ. опорою влади і став одним з її керівників. Після усунення *А. Цанкова* з посади прем'єр-міністра, *Л.* очолив новий кабінет «Змови» (1926–31). Продовжував лінію свого попередника, але робив це гнучкіше, щоб не викликати незадоволення у суспільстві. Певним успіхом кабінету *Л.* було отримання двох зовнішніх позик – біженської (1926) і стабілізаційної (1928). Не зміг справитися з екон. кризою, що охопила Болгарію 1929, що і призвело до поразки Демократичної змови на парламентських виборах у червні 1931 і відставки уряду *Л.*

В. Чорній (Львів).

M

МААСТРИХТСЬКА УГОДА 1992 (Маастрихтський трактат) – угода про створення *Європейського Союзу* (Угода про Європейський Союз), яку підписали 12 держав–членів *Європейських Співтовариств*. Основні засади майбутнього об'єднання було сформульовано на конференції глав держав і урядів ЄЕС 09–10.12.1991 у Маастрихті (Нідерланди); офіційно М. у. було підписано 07.02.1992. Передбачала координацію зовнішньої політики західноєвроп. країн, їх тісну політичну й економічно-монетарну співпрацю. Зокрема планувалося впровадити спільну для всіх держав валюту – ЕКЮ (з 1996 перейменована на євро); повне скасування митних кордонів; узгодження єдиного кодексу праці, ліквідацію всіх перешкод для вільного переміщення робочої сили; створення загальноєвроп. поліцейської орг-ції – Європол; формування основ єдиної оборонної політики і поетапної інтеграції в *ЄС Західноєвропейського Союзу* (ЗЄС) та ін. Набула чинності 01.11.1993 після ратифікації М. у. парламентами всіх держав–учасниць.

В. Качмар (Львів).

МАГРІБ (з араб. – захід). 1. Назва арабської півн.-зх. Африки, яка включає Туніс, Алжир, Марокко (власне М.), а також Лівію, Мавританію, Зх. Сахару (всі ці держави разом творять т. зв. Великий М., або Арабський Захід). Термін «Магриб» щодо цих країн вживається з періоду середньовіччя на підставі спільності мови, релігії та культури, а також через подібність природних умов та історичного розвитку. 2). У 1930-х роках назва націоналістичного араб. руху, який виступав за об'єднання держав М. 3). Міжн. орг-ція міністрів економіки Алжиру, Марокко, Тунісу. Заснована 01.10.1964. Штаб-квартира – м. Туніс.

МАГРІТ Рене (Magritte; 21.11.1898 – 15.08.1967) – бельг. художник. 1916 навчався в Академії мистецтв у Брюсселі. Після нетривалого захоплення футуризмом і кубізмом, М. переїхав до Парижу, де 1927 став одним із активних членів групи сюрреалістів. Його твори «Вбивця перед зарозю» (1926), «Людське існування» (1934), «Шаблі літа» (1938) наповнені підкреслено штучними, непоєднаними предметами, вирізняються точним рисунком і яскраво-соковитою барвою. З серед. 1940-х років у його творах

проявляються елементи «чорного гумору» – «Балкон» (1950). Твори М. експонуються у Музеях сучасного мистецтва Брюсселі, Льєжі, Нью-Йорку, Філадельфії.

Я. Кравченко (Львів).

«МАДАГАСКАР» ПРОЄКТ – розроблений керівниками *Третього Райху* план насильного переселення всіх європ. євреїв на о. Мадагаскар. Улітку 1940, після капітуляції Франції, А. Гітлеру було запропоновано створити на о. Мадагаскар велетенську резервацію для європ. євреїв. Проєкт 15.08.1940 оприлюднив А. Аїхман. Планувалося, що Франція, якій на той момент належав острів, передасть його під нім. протекторат. На узбережжі о-ва передбачалося створити мережу військово-морських баз, які мали б охороняти територіальні води острова. Використовуючи цивільні морські флоти окупованих країн, нацисти планували щорічно перевозити на о. Мадагаскар по мільйону євреїв й завершити цілу операцію протягом 3–4 років. Фінансування переселення повинно було здійснюватися за рахунок конфіскації майна самих депортованих. Переселені на острів євреї мали стати заручниками для здійснення політ. тиску на США. Після початку Нім.-рад. війни 1941–45 керівництво *Третього Райху* переглянуло своє ставлення до проєкту. Остаточоно від проєкту «М.» п. нацисти відмовилися на Ванзейській нараді 20.01.1942, на якій було прийнято «Остаточне рішення» про повне фізичне знищення євреїв.

А. Козицький (Львів).

МАДРИД УРТАДО Мігель де ля (Madrid Hurtado; 12.12.1934 – 01.04.2012) – президент Мексики (1982–88). Н. у м. Коліма (департ. Мехіко). Закінчив юрид. ф-т Нац. автономного ун-ту Мексики, Гарвардський ун-тет (США). Від 1958 викладав конституц. право і економіку у вищих навч. закладах, працював в урядових орг-ціях. Належав до правлячої у країні від 1929 Інституційно-революційної партії. 1972–73 – заст. міністра фінансів в уряді Г. Діаса Ордаса. Працював у Нац. комісії з управління банками. Від травня 1979 – міністр з програмування і бюджету. Від грудня 1982 – президент Бразилії. Важка екон. ситуація країни (інфляція, великий зовн. борг – 80 млрд дол., ввідік іноз. інвестицій) змусила уряд М. У. проводити політику жорсткої економії, що однак не дало змоги побороти затяжну екон. кризу. Погіршив госп. ситуацію у країні сильний землетрус 1985 (загибло бл. 20 тис. осіб), на ліквідацію наслідків якого уряд М. У. був змушений виділити 4 млрд дол. Під кінець терміну перебування при владі М. У. зовнішній борг Мексики зріс до 120 млрд

дол. Намагаючись впливати на ситуацію у Центр. Америці, яка була однією з арен глобального протистояння СРСР і США, М. У. у січні 1983 виступив з ініціативою мирного врегулювання конфліктів у регіоні силами латиноамер. держав і створення «*Контадорської групи*». У липні 1984 М. У. разом з президентами Колумбії, Панами і Венесуели оприлюднив мирний план щодо стабілізації політ. ситуації у Центр. Америці (припинення збр. б-би, роззброєння партизанських загонів, вільні вибори, міжнар. екон. допомога), реалізація якого зазнавала великих труднощів. Соціальне напруження у країні та критика політики урядового кабінету опозиційними силами, змусило М. У. піти на проведення виборчої реформи (до виборів 1988 були допущені незалежні від уряду кандидати і партії). У липні 1988 на президентських виборах переміг К. Салінас де Гортарі, який і змінив М. У. на президентському посту.

МАЖІНО ЛІНІЯ – система фортифікаційних та оборонних споруд на східному кордоні Франції. Проходила вздовж кордону з Німеччиною і Люксембургом. Висунув ідею побудови лінії та її головним конструктором був військовий міністр Андре Мажино (1877–1932). Будівництво розпочалося 1929 і було закінчено 1938, окремі роботи продовжувались до 1940. Загальна довжина – бл. 450 км, складалася з бл. 600 об'єктів. Лінія мала стати нездоланною перешкодою на шляху можливої нім. агресії проти Франції й була класичним зразком принципів позиційної війни (франц. військова доктрина в 1930-х роках вважала оборонну війну ефективнішою за наступальні дії). На побудову М. л. було витрачено 2,9 млрд. франків. Фортифікаційні споруди лінії розтягнулися вздовж франц.-нім. кордону до кордону з Бельгією, яка мала статус нейтральної держави (Брюссель виступав проти продовження оборонної лінії вздовж бельг. кордону). У травні 1940 нім. *Вермахт* окупував Бельгію і з її території 10.05.1940 завдав удару по франц. армії. У травні–червні 1940 нім. війська зайняли Пн. Францію і звідти, прорвавши оборону союзників на рр. Сомма і Ена, вийшли в тил франц. військам, які обороняли М. л. Попри величезні фінансові затрати на будівництво лінії та великі плани, які пов'язувало франц. командуванням з її надійністю, М. л. після обхідного маневру нім. армії виявилася фактично непридатною для франц. оборони й жодним чином не перешкодила нім. командуванню успішно реалізувати концепцію «*блискавичної війни*».

МАЖОРИТАРНА ВИБОРЧА СИСТЕМА – різновид виборчої системи, яка передбачає такий

порядок підбивання підсумків голосування, згідно з яким обраним вважається кандидат або партійний список, який набрав абсолютну (50% плюс один голос) або відносну більшість (хоча б на один голос більше, ніж суперник) голосів. Недоліком М. в. с. є те, що голоси виборців, що голосували за меншість є цілком втраченими. При М. в. с. політична сила, яка здобула 51% голосів виборців, має можливість повністю контролювати владу. Перевагою М. в. с. вважають її здатність створити міцну й стабільну владу. М. в. с. діє в США, В. Британії, Індії, Мексиці та ін. країнах.

Ю. Шведа (Львів).

МАЗІНА Джульєтта (Masina; справжнє ім'я – Джулія Ганна; 22.02.1920 – 03.03.1994) – італ. акторка. 1943 закінчила філолог. ф-т Римського ун-ту. Виступала на аматорській сцені, на радіо, у радіопередачі «Чіко і Палліна», тексти для якої писав Ф. Фелліні (1943 вийшла за нього заміж). Дебютувала в кіно у фільмі «Пайза» (1946, реж. Р. Росселліні) та у фільмі «Без жалю» (1948, реж. А. Латтуада). Свої перші ролі у Ф. Фелліні зіграла у фільмах «Вогні вар'єте» (1950) і «Білий шейх» (1952). Виконання М. ролей Джельсоміні і Кабірїї у фільмах «Дорога» (1954) і «Ночі Кабірїї» (1957; обидва – реж. Ф. Фелліні) здійснило справжній переворот у післявоєнному європ. кіно, рішуче розмежовуючи неореалістичний і його наступний періоди. Протягом 1950-х років М. знімалася у Р. Росселліні «Європа 51» (1951), К. Лідзані «На околиці великого міста» (1953), Е. Де Філіппо «Фортунелла» (1957), Р. Кастеллані «Пекло в місті» (1958). Виконання М. головних ролей у фільмах Фелліні «Джульєтта і парфуми» (1964) і «Джинджер і Фред» (1985) поступалося її ж роботам 1950-х років. В останні десятиліття рідко з'являлася на екрані – «Дівчина в штучному шовку» (1959, ФРН; реж. Ж. Дювів'є), «Пробачте, ви за або проти» (1966, А. Сорді), «Настирлива Рита» (1967, Л. Вертмюллер), «Божевільна із Шайо» (1969, реж. Б. Форбс), але й у цих стрічках не перевершила дві свої великі ролі, саме завдяки яким увійшла в історію світового кіно.

К. Сліпченко (Львів).

МАЇВСЬКИЙ Дмитро (08.11.1914 – 19.12.1945) – діяч укр. визвольного руху, публіцист, ген.-політвиховник УПА (1952, посмертно). Н. у с. Реклинець (Львівська обл., Україна). Навчався у Сокальській гімназії, відрахований за приналежність до ОУН. Закінчив учительську семінарію у Сандомирі (Польща). Брав активну участь у діяльності ОУН, 1939–40 став окружним провідником ОУН Холмщини, зго-

дом – Сокальщини. Після розколу ОУН 1940 М. приєднався до бандерівців. Один із організаторів Похідних груп ОУН-Б, перейшов на тер. Центр. України. 1942–45 член Проводу ОУН-Б, член бюро Проводу, заст. Р. Шухевича (з травня 1943). Головний редактор видання ОУН «Ідея і Чин». Восени 1945 за дорученням Р. Шухевича разом із Д. Грицаєм мали добратись до зх. зони окупації у Німеччині для налагодження контакту з Проводом ОУН за кордоном. Потрапив в оточення чехословац. прикордонників на межі Чехії і Баварії. Покінчив життя самогубством.

І. Патрільяк (Київ).

«МАЙН КАМПФ» («Mein Kampf», «Моя боротьба») – книжка А. Гітлера, в якій було накреслено великонімецьку програму завоювання Європи. Написана 1924. Видана у двох томах – 1925 і 1927.

МАЙНГОФ Ульріка (Meinhof; 17.10.1934 – 09.05.1976) – нім. терористка, організатор і одна із керівників *Фракції Червоної Армії*. Н. в Ольденбурзі. Рано залишившись сиротою, виховувалася у сім'ї подруги її батьків доцента педагогіки Гайдельберзького ун-ту Р. Рімека. Захопившись релігійними ідеями, М. вступила до «Братства Св. Михайла» і навіть планувала стати черницею. Закінчила філологічний ф-т Марбурзького ун-ту, докторант Мюнстерського ун-ту. 1962 вийшла заміж за редактора і видавця ліво-радикального ж-лу «Конкрет» Клауса Л. Роля. Працюючи журналісткою у «Конкреті», спеціалізувалася на соціалній тематиці. Публікувала репортажі про життя найнебезпечніших верств населення. 1968 взяла інтерв'ю в керівника *Фракції Червоної Армії* А. Баадера, який відбував тюремне ув'язнення. Захопившись терористичною ідеологією, організувала втечу А. Баадера із в'язниці. Протягом 1969–72 активно займалася терористичною діяльністю. Арештована у липні 1972, засуджена до тривалого терміну тюремного ув'язнення. Покінчила життя самогубством у в'язниці. Автор книг: «Концепція міської герильї» (1972), «Міська герилья і класова боротьба» (1972).

А. Козицький (Львів).

МАКАО (Аоминь) – район КНР, який знаходиться у гирлі р. Чжуйзян при її впадінні в Південно-Китайське море. 1557–1999 володіння Португалії. Охоплювало також два о-ви – Тайпа і Колоане. Загальна площа – 18 тис. км. кв. Чисельність населення: 616 тис. осіб (2018), переважно китайці (70%), португальці (28%). 1557

перейшла у власність Португалії, з 1887 – колонія. З 1951 М. – «заморська провінція» Португалії, якою керував губернатор, що призначався португ. урядом. Грошова одиниця – патака. М. відіграв роль великого торгового центру і важливого морського порту. Населення займалося рибальством і переробкою риби. Відомий у світі своїми казино і торгівлею опіумом. Офіційний Пекін постійно вимагав повернення території М. КНР. 1987 між Пекіном і Лісабоном було досягнуто угоди про передачу М. під суверенітет КНР. Проти ночі з 19 на 20.12.1999 М. став частиною території КНР.

МАКАΡΙОС III (Makarios III; світське ім'я і прізвище – Михайл Хрїстодуло Мускос; 13.08.1913 – 03.08.1977) – релігійний і державний діяч Кіпру. У 13 років вступив до православного монастиря. Вивчав богослов'я і право (1938–44) в Атенському (Греція) і соціолог. науки (1946–48) у Бостонському (США) ун-тах. З 1946 отримав священничий сан. 1948–50 – єпископ Кіті. У жовтні 1950 прийняв ім'я Макаріоса III і став архієпископом, главою автокефальної православної церкви і етноархом (лідером) грец. громади Кіпру. Засуджував діяльність брит. колоніальної адм-ції о-ва, висунув гасло об'єднання Кіпру з Грецією (еносіс). Брит. влада звинуватила його у підтримці радикального руху греків-кіпріотів ЕОКА (використовував терористичні методи б-би) і 1956 засланим на Сейшельські о-ви. 1957–58 жив в Атенах. 1959 взяв участь у конференції у Лондоні, де від імені грец. громади підписав угоди (лютий 1959), вироблені за участю представників В. Британії, Греції та Туреччини, внаслідок яких 16.08.1960 була проголошена Республіка Кіпр. М. III став першим президентом Кіпру. Докладав значних зусиль для мирного врегулювання відносин між грец. і турец. спільнотами країни. Після поч. громадянської війни на о-ві (1964) висловився за розташування на Кіпрі *Миротворчих сил ООН*. Не зміг запобігти фактичному поділу острова на дві частини – грецьку (80% населення) і турецьку (20% населення). 15.07.1974 кіпрська нац. гвардія і екстремістське угруповання ЕОКА (підбурені атен. урядом) здійснили державний переворот. Усунення М. III від влади призвело до окупації турец. військами пн. частини острова й остаточного закріплення поділу Кіпру на дві зони (ця ситуація зберігається й сьогодні). Після падіння в Греції уряду «чорних полковників» (1974) повернувся на Кіпр. Перебуваючи на посту президента 1974–77 безуспішно намагався порозумітися із лідерами турків-кіпріотів і об'єднати дві частини країни (див. також *Кіпрська проблема*).

МАКАРТУР Дуглас (MacArthur; 26.01.1880 – 05.04.1964) – амер. генерал (1944). Закінчив військову академію у Вест Пойнт. Учасник *Першої світової війни 1914–18*, воював у Франції. З 1919 – нач. військової академії у Вест Пойнт. 1930–35 – нач. Генштабу амер. армії. 1935–41 був військовим радником автономного філіппінського уряду. Після вступу США у Другу світову війну (грудень 1941) намагався організувати захист Філіппінських о-вів від вторгнення Японії, згодом обороняв п-ів Баатан (травень 1942) від японців і був змушений евакуювати до Австралії. 1942 призначений Верх. головнокоманд. союзними військами у пд.-зх. частині Тихого океану. Розробив военний план розгрому япон. баз із метою знищити япон. військову авіацію (т. зв. пливання по островах), який успішно здійснював упродовж 1943–45. Війська М. звільнили Нову Гвінею, *Філіппіни* та ін. тихоокеан. о-ви. 02.09.1945 у Токійській затоці на борту флагманського корабля «Міссурі» М. прийняв беззастережну капітуляцію Японії. 1945–50 командував окупаційними військами у Японії. Маючи фактично необмежену владу, сприяв реформуванню япон. політ. системи і зміцненню парламентаризму у цій країні (був одним із співавторів япон. Конституції 1946). На поч. *Корейської війни 1950–53* призначений командувачем амер., а згодом військ ООН на п-ові (з липня 1950). Провів низку блискучих воєнних операцій (зокрема висадка в Інчхоні-Чемульпо, звільнення Сеулу), змусив пн.-кор. армію відійти за 38-му паралель. Після вступу у війну кит. регулярних підрозділів (офіц. Пекін називав їх добровольцями) і поспішного відступу військ ООН, М. підготував нову контрнаступальну операцію. Виступав за перенесення бойових дій на територію комуністичного Китаю, пропонував авіаційними ударами знищити військові бази і аеродроми на кит. території (М. приписують заклик застосувати атомну зброю у ході війни). Без консультацій із президентом Г. Труменом, пред'явив ультимативні вимоги кит. командуванню у Кореї припинити бойові дії та погрожував у випадку відмови розпочати бомбування військових об'єктів КНР, що стало причиною усунення М. із поста головнокоманд. амер. військ на Далекому Сході. Після повернення у США безуспішно пробував зайнятися публічною політикою.

МАКВЕЙ Тімоті (McVeigh; 23.04.1968 – 11.06.2001) – амер. терорист-одинак. Служив у збройних силах США у званні сержанта. Учасник *Кувейтської війни 1990–91*, нагороджений орденами і медалями. Після демобілізації захопився ультраправими ідеями. Поштовхом до терористичної діяльності стали події 19.03.1993 у м. Вако (Техас),

коли при спробі поліції та ФБР заарештувати членів релігійної орг-ції «Гілка Давидова» через допущені правоохоронцями помилки і погану організацію операції загинуло 85 осіб (зокрема, жінки і діти). Разом із своїм приятелем Террі Ніколсоном М. виготовив саморобну бомбу великої потужності, за допомогою якої в другу річницю подій у м. Вако 19.03.1995 висадив у повітря федеральний адмін. будинок у м. Оклахома-Сіті. У результаті вибуху загинуло 168 осіб, а ще понад 500 були поранені. У той же день зарештований. 1997 засуджений до смертної кари і страчений.

А. Козицький (Львів).

МАКДОНАЛЬД Джеймс Рамзей (MacDonald; 12.10.1866 – 09.11.1937) – брит. політик. Деякий час займався журналістською діяльністю, співпрацював з соц.-дем. орг-ціями. З 1894 – член Незалежної робітничої партії (стала колективним членом Лейбористської партії), 1906–09 – голова партії. 1900–11 – секретар *Лейбористської партії*, 1911–14 очолював партію. 1906–18 і 1924–35 – депутат Палати Громад брит. парламенту. Як переконаний пацифіст виступав проти участі В. Британії у 1-й світовій війні 1914–18. 1922 повторно обраний головою Лейбористської партії (очолював до 1930). Після перемоги лейбористів на парламентських виборах (грудень 1923), М. вперше в історії В. Британії сформував лейбористський уряд (одночасно був міністром закорд. справ). Після відставки знову очолив парламентську опозицію. У травні 1929 лейбористи під гаслом «Праця і нація» виграли парламентські вибори й М. утворив другий лейборист. кабінет (1929–31). Уряд М. визнав самостійність *домініонів* у внутр. і зовн. політиці та їх суверенітет у рамках *Британської Співдружності Націй* (Вестмінстерський статут 1931). Ще перший кабінет М. визнав де-юре СРСР (1924), а 1929 лейборист. уряд домігся відновлення дипл. відносини з Москвою (розірвані консерваторами 1927). У внутр. політиці уряд М. безуспішно намагався послабити наслідки світової екон. кризи 1929–33 для госп. країни. У лютому 1930 вийшов із партії, став співзасновником Націонал-лейбористської партії. Після різкого падіння у липні 1931 фунта сформував т. зв. національний коаліційний уряд (нац.-лейбористи, консерватори, ліберали), який працював 1931–35. Підготував проєкт плану роззброєння і створення системи колективної безпеки у Європі, який запропонував на рогляд міжнар. конференції у Женеві (див. *Макдональда план 1933*). В уряді С. Болдуїна займав пост лорда-президента Таємної ради (1935–37).

МАКДОНАЛЬДА ПЛАН 1933 – проєкт плану роззброєння і створення системи колективної безпеки у Європі, висунений 16.03.1933 брит. прем'єр-міністром Дж. Р. *Макдональдом* під час роботи міжнар. конференції у Женеві (1932–33). М. п. передбачав скорочення чисельності армій провідних держав континентальної Європи – Франції, Італії та Польщі до 200 тис. осіб, і збільшення вдвічі особового складу нім. *райхсверу* (за умовами *Версальського договору 1918* мав становити 100 тис. осіб). За М. п. 1935 планувалося скликати міжнар. конференцію для обговорення морських озброєнь. Військова авіація мала бути поступово ліквідована, а бомбувальники заборонені; заборонялося використовувати хімічну і бактеріологічну зброю. Виконання плану мала контролювати постійна комісія із роззброєння. Німеччина за цим планом мала досягнути реальної рівноправності в озброєннях упродовж 5-ти років. Генеральна комісія конференції (складалася із представників усіх держав) 07.06.1933 схвалила П. м. (одночасно із парафуванням у Римі «*Пакту чотирьох*» 1933). Внаслідок неможливості досягнути компромісу між позиціями Франції та В. Британії, з одного боку, та Німеччини, з іншого, – щодо механізму роззброєння і встановлення контролю за озброєнням (італ. проєкт Алоїзі та Сувіча) план не був реалізований.

МАКЕДОНІЯ – держава у південно-східній частині Європи. Офіц. назва – Республіка Північна Македонія (з 11.01.2019). Загальна площа: 25,7 тис. км². Протяжність кордонів – 748 км, зоурема, на заході з Албанією (151 км), на сході з Болгарією (148 км), на півдні з Грецією (228 км) і на півночі з Сербією (221 км). Столиця – Скоп'є (бл. 448 тис.). Чисельність населення 2,09 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: македонці – 66,5%, албанці – 22,9%, турки – 4%, цигани – 2,3%, серби – 2%, боснійці (мусульмани) – 1,7% та ін. Македонська діаспора складає бл. 2 млн. (США, Канада, Австралія). Релігійний склад населення: більшість віруючих – православні християни. Держ. мова: македонська. Форма держ. правління – республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця – Скоп'є. Адмін.-терит. поділ: 34 області. Глава держави – президент. Законодавча влада – однопалатні Збори. Грошова одиниця: македонський динар (100 дену).

Упродовж століть М. не мала власної державності, а її територія входила до складу Візантійської та Османської імперій. За умовами Берлінського конгресу 1878 македонські землі були передані Туреччині. Саме з цього часу «македонське питання» стало об'єктом політики

як сусідніх, так і великих європ. держав. Особливе зацікавлення воно викликало в урядів Греції, Сербії та Болгарії, які у своїх планах щодо М. намагалися здобути підтримку великих держав. У таких політ. умовах виникли дві орг-ції, діяльність яких відрізнялася різними підходами до вирішення нац. проблеми, що претендували на керівництво македон. нац. рухом. 1893 у Салоніках була створена Македонська революційна орг-ція (з 1896 – Внутр. македонсько-одринська революційна орг-ція, ВМОРО), лідери якої (Д. Груєв, Х. Татарчев, П. Папарсов) виступали за рев. шлях здобуття автономії М. та Одринського (Адріанопольського) краю. 1894 у Софії було створено Верх. македонський комітет (ВМК), який відстоював лінію на приєднання М. до Болгарії та розпочав формувати збройні загони. Внаслідок активізації серб. і грец. політики з приводу приналежності македонських земель, сформувався ідея повної самостійності М., а ВМК висунув лозунг «Македонія для македонців» (1896).

Важливою подією у нац.-визв. русі М. стало т. зв. Іллінденське повстання (1903), під час якого була проголошена Крушевська респ. Турец. влада жорстоко розправилася з повстанцями, що викликала широкий міжнар. відгук. Австро-Угорщина і Росія розробили програму реформ для М., з якою легко погодився Стамбул, оскільки вона не містила вимог автономії. З цього часу нац.-визв. рух уособлювали окремі орг-ції в еміграції, що діяли, зокрема, у Болгарії, Сербії, Росії, Швейцарії. Важливу роль у розвитку нац. думки відіграли Македонське наук.-літ. т-во і макед. емігранти в Одесі (К. Місірков) та Петербурзі (Д. Чуповський). Після *Балканських війн 1912–1913* макед. територія була поділена між Грецією (Егейська М., 51,7% македон. території), Сербією (Вардарська М., 38,32%) і Болгарією (Піринська М., 10,11%).

На заключному етапі Першої світової війни «македонське питання» продовжувало залишатися в центрі уваги дипломатії великих держав. Зокрема, США підтримували ідею створення автономної М. як підмандатної території, що мало покінчити з терит. претензіями сусідніх держав. У квітні 1919 макед. делегація на *Паризькій мирній конференції 1919–1920* вимагала створення незалежної М., однак, під тиском В. Британії та Королівства СХС поділ македон. земель, зроблений після 2-ої балканської війни, зберігся.

У міжвоєнні роки «македонське питання» мало два аспекти – зовнішній і внутрішній. У всіх трьох державах македонці піддавалися асиміляції та денаціоналізації, змінювалися назви їхніх населених пунктів, імена і прізвища. Важливим елементом розв'язання проблеми була політика

обміну нац. меншинами між Грецією і Болгарією, що призвело до того, що до кін. 1920-х грец. частина М. стала практично нац. однорідною. Югосл. влада повністю ігнорувала самобутність макед. народу – не дозволяла створювати органи самоуправління, у школах і установах функціонувала лише сербська мова. Вардарська М., як етнічна одиниця, була перейменована у Пд. Сербію. За новим адмін.-терит. устроєм 1931 Королівство СХС склали 9 бановин, однією з яких була Вардарська, що включила македонські землі.

У міжвоєнний період македон. національний рух радикалізувався. 1919 на нових засадах відновила свою діяльність «Внутр. македонська революційна організація», яка мала відкрито терористичне спрямування. 1925 у Відні виникла «Внутр. македонська революційна організація (об'єднана)», програмною вимогою якої стала ідея утворення незалежної М. у межах її етнічних територій. Важливою сторінкою в історії М. стала позиція Комінтерну, що 1924 ухвалив резолюцію про створення на Балканах комуністичної федерації, до якої мала увійти також «Республіка Македонія і Фракія». На поч. 1930-х років Комінтерн проголосив лозунг самовизначення націй аж до відокремлення, що означало визнання існування макед. нації. Однак, згодом Комінтерн відмовився від ідеї незалежної М. У квітні 1941 макед. землі окупували війська Болгарії (Вардарську М.) та Італії (Егейську М.).

У роки Другої світової війни закладалися основи макед. державності. У серпні 1941 Компартія Югославії, яка у своєму складі зберегла крайовий Македонський комітет (1943 перетворився на Компартію М.), взяла курс на організацію збройної б-би в М. Весною 1942 масово почали виникати невеликі збр. загони, які згодом склали 1-й макед. партизанський батальйон (серпень 1943). Перша сесія Антифашистського віча народного визволення Югославії (листопад 1942) рекомендувала сформуванню аналогічних політ. представництва в усіх нац. землях Югославії. У Вардарській М. були створені нар.-визв. комітети і виник ініціативний комітет зі скликання АВНВ Македонії (вересень 1943). У серпні 1944 був утворено представницький орган макед. народу (голова – М. Ченто), який проголосив Народну Республіку Македонія. Перший її уряд, сформований у квітні 1945, очолював Л. Колішевський. Становище і суверенні права цієї респ. у складі Югославії закріпила федеральна (січень 1946) і республіканська (грудень 1946) Конституції. Згодом вони коригувалися наступними конституційними актами. 1963 відбулася зміна назви на Соціалістична Республіка Македонія. 1945 були затверджені макед. алфавіт і правопис,

а літературна макед. мова стала однією з державних мов Югославської федерації. Закріпивши власну державність, М. у рамках зовн. політики Югославії послідовно виступала за визнання прав макед. меншин у сусідніх країнах. Югославська Конституція 1974 значно розширила державні права М. На міжнар. арені «македонське питання» було одним із основних у югосл.-болг. і югосл.-рад. відносинах. У роки комуністичної Югославії республіка спеціалізувалася на видобутку корисних копалин і металургії. Значного розвитку досягла освіта, наука і культура, засновано ун-т (1949), Академію наук і мистецтв, низку культ.-осв. установ.

Значні сусп. зміни у республіці розпочалися 1990. На перших багатопартійних виборах 20.03.1991 б-ба розгорнулася між 3 блоками партій (ліві; національно орієнтовані сили; албанська меншина). Оскільки жодна з цих сил не отримала більшості голосів, було сформовано коаліційний уряд. Його склали представники Всемакедонської революційної орг-ції (ВМРО), Дем. партії македонської нац. єдності (ДПМНЄ), Союзу комуністів Македонії-Партії дем. перетворень (СКМ-ПДП) і Партії дем. процвітання. Президентом М. у січні 1991 став Киро Глігоров, досвідчений комуністичний функціонер. Новий склад парламенту у січні 1991 прийняв Декларацію про суверенітет Соціалістичної Республіки Македонія. На референдумі 08.09.1991 більшість населення проголосувала за незалежність респ. (68,32%). Попри його бойкот етнічними албанцями, 17.09 македон. парламент ухвалив Декларацію про незалежність. Процес оформлення державності де-юре завершився 17.11 прийняттям Конституції, яка визначила М. як суверенну, незалежну, демократичну і соціальну державу. 21.02.1992 керівники М., і, ще формально існуючої, СФРЮ підписали договір про вивід з території республіки частин ЮНА. Таким чином, М. стала єдиною республікою, якій вдалось уникнути війни при розпаді федеративної держави (див. *Югославська війна 1991-1995*).

Від самого початку свого існування М. зіткнулася з проблемою міжнар. визнання через рішучий спротив Греції. Основною перешкодою виявилася проблема офіц. назви нової держави. Офіц. Атени також рішуче заперечували проти державної символіки сусідньої держави (т. зв. зірки Вергіна). Зважаючи на грец. тиск, на поч. 1992 макед. парламент прийняв дві поправки до Конституції, чим підтвердив відсутність терит. претензій. Проте, теза про захист статусу і прав макед. населення за межами країни та сприяння його культурному розвитку збереглася. Такий підхід не задовольнив Грецію, яка й надалі рішуче виступала за вилу-

чення з назви сусідньої країни слова «Македонія» або похідного від нього. Однак, макед. керівництво категорично відхилило вимогу перейменування країни. Не прийнятною для Скоп'є виявилася також ідея президента Сербії С. Мілошевича про створення конфедерації у складі православних Сербії, Греції та Македонії з приєднанням до неї згодом Болгарії та Румунії. На мітингу у столиці М. 12.07.1992 була ухвалена резолюція, в якій містився заклик до міжнар. спільноти про визнання М. під її іст. назвою. Після тривалих переговорів і узгоджень Греція пішла на певні поступки. У квітні 1993 М. стала членом ООН під назвою «Колишня югославська республіка Македонія» (у внутр. вжитку надалі використовується термін «Республіка Македонія»), що стало важливим кроком у подоланні її міжнар. ізоляції. Проте, відносини з Грецією продовжували залишатися напруженими, невирішені політ. питання переросли в екон. ембарго з боку Атен. Згода М. модифікувати держ. герб дала можливість грец. стороні у вересні 1995 зняти екон. ембарго і вето на прийняття М. до Ради Європи та ін. міжнар. орг-цій.

Складними виявилися також відносини з Сербією, які загострило рішення Макед. православної церкви (з 1967 – автокефальна) про відокремлення від Сербської. Для уникнення провокацій і поширення збройного конфлікту на території М. у вересні 1992 у Скоп'є була розгорнута місія ОБСЄ, а на кордонах із СРЮ 01.07.1993 розташовувалися Миротворчі сили ООН (пізніше вони отримали назву «Сили превентивного розгортання ООН на території Республіки Македонії»). Це мало стабілізуючий вплив на обстановку в регіоні, враховуючи відсутність у М. повноцінної армії: її 18-тис. контингент мав на озброєнні тільки легку стрілецьку зброю. 1999 Миротворчі сили ООН замінив 14-тис. контингент сил швидкого реагування НАТО.

Вихід М. зі стану міжнар. ізоляції надав їй можливість зосередитися на вирішенні найгостріших соц.-екон. проблем. Розпад загальноюгосл. екон. простору, війна в Боснії та Герцеговині, екон. санкції проти СРЮ і торгова блокада з боку Греції, поставили господарство країни в складне становище. Макед. економіка позбулася традиційних зв'язків по лінії Північ-Південь, через які республіка реалізовувала 85% своєї зовн. торгівлі. Обхідні шляхи до ринків Центр. і Зх. Європи робили дорожчими макед. товари і зменшували їх конкурентоспроможність. У країні панувала гіперінфляція, яка перевищила 2 000% (1992). Значно скоротилося пром. виробництво. Додаткові труднощі створювали 70 тис. біженців з Боснії та Герцеговини, котрі розміщувались у тимчасових таборах. Будівництво табору для

біженців в одному з районів столиці спричинило в лютому 1993 масові заворушення. Македонці протестували не тільки проти можливих екон. проблем, які неминуче створюють біженці, але й проти подальшої «ісламізації» країни, де 1/3 населення сповідує іслам. У такій ситуації президент К. Глігоров ледве зберігав хистку рівновагу між різними етноконфесійними групами і політ. силами в країні. За його ініціативою 05.09.1992 був сформований коаліційний уряд Б. Црвенковського, до складу якого увійшли представники Соц.-дем. союзу Македонії, Ліберальної партії, Соціалістичної партії та Партії албан. меншини. Провідна опозиційна політ. сила країни ВМРО-ДПНЄ, яка мала у парламенті 37 мандатів із 120, до урядового кабінету не потрапила. Новий уряд провів термінові заходи щодо радикального перетворення госп. організму. Першим успіхом стало приборкання інфляції. Якщо 1993 вона складала 230%, то 1995 – бл. 10%. Проте структурна перебудова економіки призвела до збільшення безробіття – з 19% (1991) до 28% (1995). Усе це створювало умови для процвітання «тіньової економіки», наявність якої все ж частково знижувала важкі соціальні наслідки екон. кризи. Парламентські та президентські вибори 1994 опозиція в особі ВМРО-ДПНЄ бойкотувала. За таких умов успіх здобула правляча коаліція – «Союз за Македонію». Внутрішньополіт. ситуація в країні загострилася після замаху на президента К. Глігорова (03.10.1995). Активізувалася позапарламент. опозиція, посилювалися протиріччя в правлячій коаліції, а 1996 відбувся її розкол. Парламентські вибори 1998 принесли успіх опонентам правлячої коаліції – Союзу правочестивих сил. Найбільше мандатів (49) здобула ВМРО-ДПНЄ. Вибори президента 1999 (К. Глігоров помер) розтягнулися на три тури, внаслідок яких главою держави став представник ВМРО-ДПНЄ Б. Трайковський (52,9% голосів виборців).

Особливе місце у внутрішньополіт. розвитку М. продовжувало займати «албанське питання», адже все західне прикордоння країни заселене албанцями (480 тис. осіб). У січні 1992 вони провели референдум щодо проголошення своєї автономії й у квітні проголосили Автономну республіку Ілірида (цю автономію макед. уряд не визнав). Перша серйозна конфронтація між державою і албан. меншиною сталася взимку 1994–95. Спроба албанців самочинно відкрити Албан. ун-т у м. Тетово була припинена силами правопорядку. Частково зняти напругу у макед.-албан. стосунках вдалося після того, як було відкрито албан. ф-т у педагогічній академії у Тетово і погоджено навчання албанців рідною мовою в середніх школах.

З новою силою міжнац. конфлікт спалахнув 1997 у Гостиварі. Вимоги місцевих албанців надати їм більше прав, вилилися в серйозну сутичку на етнічному ґрунті. Згуртуванню макед. албанців сприяли події у Косово (див. *Косово проблема*), звідки на макед. територію переселилося 300 тис. біженців (1999). Це особливо загострило проблему т. зв. ісламізації М., оскільки частина біженців покинула організовані для них табори і розчинилася в середовищі албан. меншини країни. У березні 2001 на пн.-зх. країни почалися зіткнення між албанцями і урядовими військами. Албан. сепаратисти, більшість з яких проникло до М. з Косово, сформували т. зв. Армію нац. визволення. Лідери албан. меншини висували гасла пропорційної участі албанців у всіх держ. структурах, албан. автономії, об'єднання всіх албан. земель (Албанія, Косово, Зх. Македонія, Пн. Греція) у складі «Великої Албанії». У травні 2001 у М. був сформувавший «уряд політичної єдності». Військові дії у країні не припинилися і західні посередники запропонували план конституційного закріплення статусу албанців як державотворчої нації. Внесення таких змін до Конституції М. неминуче призвело б до федералізації країни, що викликало масові протести макед. громадськості. 13.08.2001 президент і лідери основних політ. партій М., у присутності західних посередників, підписали договір про політ. врегулювання кризи. Відповідно до домовленостей з Конституції М. усувалася згадка про македонців як титульну націю, однак, це не стабілізувало політичну ситуацію.

У квітні 2004 відбулися дочасні вибори глави держави (президент Б. Трайковський у лютому загинув в авіакатастрофі), унаслідок яких президентом став Б. Црвенковський. 2007–08 сусп.-політ. життя країни значною мірою визначала проблема майбутнього вступу М. до НАТО та визнання незалежності Косова. Зважаючи на жорстку позицію офіційних Атен, македон. уряд у листопаді 2008 подав офіційний позов до Міжнародного суду, заявивши, що Греція порушує норми між нар. права та ряд угод ООН і перешкоджає входу країни до НАТО через її назву. Проблема македонсько-грецького протистояння щодо назви країни була однією з ключових у передвибірчій президентській гонці та виборах мерів міст 2009. Тоді впевнено переміг кандидат від консерваторів Георге Іванов (63,41%).

На поч. 2011 опозиційний Соціал-демократичний союз звинуватив владу у відсутності продуманої внутрішньої та зовнішньої політики, передовсім з Грецією, і покинув парламент. Його підтримали Нова соціал-демократична партія, Нова демократія і Ліберальна партія. За таких

умов були призначені дочасні вибори. Відносно більшість здобули дві політичні коаліції. За ВМРО-Демократичної партії македонської національної єдності (Соціалістична партія, Демократичний союз, демократична партія турків Македонії, Демократична партія сербів в Македонії, Союз циган у Македонії) проголосувало 38,98% виборців, що забезпечило їй 56 мандатів. Соціал-демократичний союз Македонії (Нова соціал-демократична партія, Партія європейського майбутнього, Ліберальна партія) отримав 32,78% і 42 мандати.

Президентські вибори 2014 принесли перемогу Г. Іванову (52,28%). Після парламентських виборів 2014 опозиція почала бойкотувати парламент під приводом масових порушень під час виборів. На поч. 2015 лідер опозиції Зоран Заєв оприлюднив записи про причетність найвищих посадових осіб до корупції, тиск на органи правосуддя. Ухвала президента звільнити від кримінальної відповідальності усіх підозрюваних спричинили масові акції протесту. Розпочалася тривала парламентська криза. На поч. травня 2015 на півночі країни відбулися збройні сутички між албанцями та македонськими силами безпеки. Тоді у відставку після 10-річного правління подав прем'єр Нікола Груєвські. На квітень 2016 були призначені дочасні вибори (згодом їх перенесли на червень, жовтень і грудень). У квітні 2016 почалися т. зв. кольорові протести (демонстранти кидали фарбу). Грудневі парламентські вибори 2016 засвідчили перевагу правлячої коаліції ВМРО-ДПНЄ – 55,28% і 51 мандат. Значну довіру отримали соціал-демократи – 37,87% і 49 мандатів.

Перехід М. до ринкової економіки і формування громад. суспільства відбувається в дуже складних міжнар. і внутрішньополіт. умовах. Індустріальна фрагментарність, сировинна і енергетична залежність, етнічні та релігійні протиріччя перешкоджають подоланню затяжної екон. кризи і розв'язанню гострих соц. проблем. У 1990-х роках економіка М. дуже постраждала від санкцій світової спільноти проти СРЮ (у структурі експорту макед. продукції СРЮ займала друге місце, а зміна торгових доріг спричинила подорожчання транспортних витрат на 30%).

На поч. 2017 у структурі зайнятості населення сільське господарство займає – 18,3%, промисловість – 29,1%, послуги – 52,6%. Спостерігається помітне зростання ВВП – від 5,5 млрд. дол. (2011) до 10,8 млрд. дол. (2016; 5,2 тис. дол. на душу населення). Зовн. борг складає 7.2 млрд. дол. (2016), торгове сальдо від'ємне.

М. має міцні позиції на міжнар. арені, її визнано більше 100 держав. Країни є членом ООН,

ОБСЄ, Ради Європи. Країна підписала угоду про економічне і технічне співробітництво та продовження політичного діалогу з ЄС (1996), а у грудні 2005 отримала статус офіційного кандидата в його члени. 1995 М. приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру», а 1999 р. надала свою територію і повітряний простір у розпорядження військ НАТО. М. бере участь у програмі НАТО «План дій щодо членства», яка націлена на надання допомоги країнам, що претендують на членство в блоці, у досягненні необхідних критеріїв. У лютому 2005 прем'єр-міністр В. Буковський відвідав штаб-квартиру НАТО і обговорив з його керівництвом питання про виконання М. заходів на шляху до набуття членства в блоці. Оскільки Греція заблокувала вирішення цього питання, Міжнародний суд у Гаазі в грудні 2011 ухвалив, що Греція не може блокувати членство М. у НАТО, ЄС та ін. міжнародних орг-ціях.

Поступово відносини з Грецією і Болгарією набули певної позитивної динаміки. Зокрема, у травні 2017 укладено македоно-балгарський договір про дружбу, добросусідство і співробітництво, за яким сторони відмовилися від взаємних територіальних претензій. У червні 2018 прем'єр-міністр М. Зоран Заєв і прем'єр-міністр Греції Алексіс Ціпрас досягнули домовленість про зміну назви держави на «Республіку Північна Македонія» (це рішення повинні ратифікувати парламенти).

Динамічними є взаємини з Україною, яка визнала незалежність М. 23.07.1993. Між двома державами встановлені дипл. відносини (20.04.1995), у Києві відкрито макед. посольство (1997). У грудні 1998 був підписаний Договір про дружбу і співробітництво між М. у Україною. М. висловлює зацікавлення у розвитку співробітництва в наук.-техн., енергетичній сфері та с/г. 2011 основними групами українського експорту товарів були чорні метали (56,5%), автобуси (17,6%), мідь і вироби з міді (10,7%), кокс (7,2%), електричні машини та устаткування (2,5%), гірничорудне обладнання (2,2%). Україна імпортувала з М. чорні метали (59,4%), кабельну продукцію (33,1%), тютюн (4,3%) та ін. Позитивна динаміка зростання двостороннього товарообігу певною мірою засвідчила поступовий вихід з екон. кризи. З метою ефективнішого просування вигідних Україні рішень та проєктів укр. посольством було опрацьовано можливість організаційного оформлення укр. економічного лоббі, що дало можливість у березні 2012 заснувати Український економічний клуб – неформальне консультативно-практичне об'єднання представників македонських ділових кіл та Посольства України в Македонії. Членами цього

клубу стали власники і керівники найвпливовіших македонських підприємств, зокрема, АТ «Макстіл Скоп'є», «ІГМ ТРЕЙД Кавадарці», АТ «Граніт Скоп'є», АТ «Алкалоїд Скоп'є», АТ «Фершпед Скоп'є», АТ «Вітамінка», АТ «Пелагонія Бітола», АТ «Бетон Скоп'є» тощо. Головою Українського економічного клубу є М. Йорданов.

Лит.: Александар Стојановски, Иван Катарџиев, Данчо Зографски. Историја на Македонскиот народ. Скопје: 1988; Dalibor Jovanovski. Greek Historiography and the Balkan Wars", On Macedonian Matters. From the partition and annexation of Macedonia in 1913 to the present. Verlag Otto Sagner: Munich-Berlin: 2015; Keith Brown The Past in Question : Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation, 2003.

М. Криль (Львів).

МАКИ (від корсик.-італ. «massia» – підпілля) – назва французького Руху Опору під час Другої світової війни. Після поразки Франції (1940) рух М. вів боротьбу як проти німецького окупаційного режиму, так і проти уряду «Віші». Чисельність руху особливо зросла 1943–44. Став серйозною перешкодою для ефективних військових операцій нім. сил під час висадки союзників у Франції 1944. Історія руху М. позначена глибоким внутр. політичним конфліктом між франц. Комуністичною партією, яка змагалася за керівництво рухом, і т. зв. Вільними французькими силами.

О. Джеджора (Львів).

МАККАРТИЗМ – політична кампанія у США, яка проводилася 1950–54 під гаслами фанатичного антикомунізму. Започаткована 09.02.1950 сенатором-республіканцем від штату Вісконсін Джозефом Р. Маккарті. В одному з своїх виступів сенатор заявив, що йому відомі прізвиська 57 комуністів і 205 прихильників комуністичної ідеології, які працюють у Держдепартаменті та формують зовнішню політику держави. Незважаючи на те, що Дж. Маккарті не зміг подати переконливих доказів своїм звинуваченням, в атмосфері загострення «Холодної війни» (Корейська війна 1950–53, процес над рад. шпигуном Алджером Гіссом та ін.), США охопив антикомуністичний психоз. У країні розпочалися масові перевірки на «лояльність» працівників державних органів, приватних фірм і орг-цій; у вересні 1950 Конгрес прийняв «Закон про внутрішню безпеку» (Маккарена-Вуда), який передбачав реєстрацію у мін-ві юстиції усіх лівих орг-цій (зокрема, Компартії) як «підривних елементів» і «агентів іноземних держав» та дискримінаційний «Закон про обмеження імміграції» (Маккарена-Волтера). У ході широкомасштабної кампанії боротьби

із «червоною загрозою» Дж. Маккарті звинуватив у прихильності до комунізму відомих діячів Демократичної партії, зокрема Дж. Маршалла, Д. Ачісона та ін., що сприяло перемозі на президентських виборах 1951 кандидата-республіканця Д. *Айзенговера*. 1953 Маккарті очолив сенатську комісію з питань діяльності державних установ та її постійну підкомісію з розслідувань. Політична істерія у період «М.» торкнулася і багатьох інтелектуалів, діячів літератури й мистецтва – відомих письменників, акторів, режисерів. Звинувачення у симпатіях до комуніст. ідеології або зв'язках із лівими орг-ціями були висунуті стосовно Герберта Бібермана, Едварда Дмитрука, Ластера Коула, Сама Орнітца, Адріана Скотта, Далтона Трумбо та ін. «Полювання на відьом» змусило емігрувати з країни Чарльза Чапліна, Джозефа Лоузі, Жюля Дассена та ін. Сотні орг-цій, профспілок, засобів масової інформації потрапили у «чорні списки» як неблагонадійні. 1954 Дж. Маккарті розпочав слухання у комісії представників нової республіканської адм-ції, звинуватив у відсутності боротьби «з комуністичними проникненням і шпигунством на користь СРСР» у збройних силах і розпочав пошуки «підривної діяльності» у Сенаті, що викликало різку реакцію як з боку *Білого Дому*, так і Конгресу США. У грудні 1954 Сенат більшістю голосів (62 проти 22) різко засудив діяльність Маккарті й М. став здобутком історії.

МАККЕЙН Джон Сідней III (McCain; 29.08.1936 – 25.08.2018) – амер. політик. Н. у Коко Соло (військ.-морська база США в зоні Панамського каналу) у родині адмірала ВМФ США. 1958 закінчив навчання у Військово-морській академії США (Аннаполіс). 1960 став військовим пілотом. Учасник *В'єтнамської війни 1957–73*. Під час одного з бойових вильотів збитий вогнем противника, був поранений і потрапив у полон, де перебував 1967–73. Відмовився від дострокового звільнення й перебував в ув'язненні до кінця війни. Отримавши свободу, продовжував службу в ВМС США, однак через погіршення стану здоров'я 1981 подав у відставку. Вступив до Республіканської партії США. 1982 став конгресменом від штату Арізона, потім п'ять разів обирався до Сенату США (уперше 1986, востаннє 2016). Активно виступав за нормалізацію дипл. відносин із В'єтнамом, вивчав питання щодо долі амер. військовиків у Пд.-Сх. Азії. Після терактів 11 вересня 2001 підтримав військову операцію США та їх союзників в Афганістані та Іраку. Двічі кандидував на президентський пост (2000 і 2008), однак перший раз поступився під час номінації від

республіканців Дж. *Бушу*, а вдруге у ході загальних виборів програв кандидату від Демократичної партії Б. *Обамі* (М. отримав 46% голосів). Під час Революції гідності відвідав Україну, у грудні 2013 виступав на Євромайдані, де підтримав учасників протесту проти режиму В. *Януковича* і заявив про солідарність американського народу з українцями. З початком рос. агресії щодо України 2014 неодноразово закликав амер. адміністрацію надати Україні летальну зброю. Критикував президента США Д. *Трампа* за толерування В. *Путіна*, якого вважав «диктатором».

МАКМІЛАН Гарольд (Macmillan; 10.02.1894 – 29.12.1986) – брит. політик, граф Стоктонський (1984). Закінчив коледж в Ітоні, навчався в Оксфорді. Під час *Першої світової війни 1914–18* перебував у діючій армії. Належав до Консервативної партії. 1924–29 і 1931–64 (з перервою) – депутат Палати Громад. Під час Другої світової війни був представником уряду при брит. військовому командуванні у Пн. Африці та в Італії. З 1951 займав різні міністерські пости, зокрема міністр авіації (1945), міністр житлового будівництва (1951–54), міністр оборони (1954–55), міністр закорд. справ (1955), міністр фінансів (1955–57). Як міністр закорд. справ відіграв провідну роль у забезпеченні незалежності Австрії та надання їй 1955 статусу нейтральної держави. 1957–63 – лідер Консервативної партії. З січня 1957 – прем'єр-міністр В. Британії. Завдяки близькому знайомству із президентом Д. Д. *Айзенговером* (з воєнних часів) і родинним зв'язкам із родиною Кеннеді «особливі відносини» між Лондоном і Вашингтоном за прем'єрства М. поглиблювалися, зокрема, 1962 уряд М. погодився на озброєння брит. підводних човнів амер. ракетами «Поляріс» (з ядерними боеголовками). Підтримував ідею вступу В. Британії до «Спільного ринку», однак його спроба домогтися членства у ЄЕС 1958 і 1963 заблокував Ш. де *Голль*. Кабінет М. для забезпечення сприятливих умов для брит. торгівлі виступив ініціатором створення вільної екон. зони – Європейської асоціації вільної торгівлі (ЕФТА). У внутр. політиці М. намагався подолати кризові явища в економіці країни поч. 1960-х років, для чого створив Національну раду екон. розвитку (1961). Внаслідок політ. скандалу навколо міністра оборони Джона Профьюмо (наймовірніше інспірований рад. спецслужбами) і проблемами зі здоров'ям подав у відставку в жовтні 1963, незабаром склав із себе депутатські повноваження (1964). З серед. 1960-х років очолював велику видавничу фірму, був почесним ректором Оксфордського ун-ту. Автор мемуарів.

МАКРИ Mauricio (Macri Mauricio; 08.02.1959) – агент. політик, Президент Аргентини (з 2015). Н. у м. Тандиль у сім'ї італ. емігранта-підприємця, власника «Macri Group». Закінчив Папський католицький університет Аргентини, інженер-будівельник. Займався бізнесом у сітці компаній «Macri Group». 1995 став президентом клубу «Бока Хуніорс», який під його керівництвом став одним із найсильніших футбольних клубів світу. Від 2003 активно брав участь в політ. житті країни. Заснував партію «Republican Proposal» (PRO; «Республіканська пропозиція»), яку перетворив в одну із найвпливовіших політ. сил Аргентини. 2005 став представником Буенос-Айреса в парламенті Аргентини. У лютому 2007 став мером столиці Аргентини (переобраний 2011). У жовтні 2015 висунений від опозиційної партійної коаліції «Cambiemos» («Давайте змінимось») на пост президента країни і здобув перемогу на лідером правлячої пероністської Хустисиалітської партії Даніелем Сціолі. Передвидорна програма М. містили обіцянки про покращення екон. ситуації і налагодження партнерських стосунків з низкою держав. Викликом для уряду М. стало питання реструктуризації державного боргу країни, оскільки в липні 2014 опинилась в стані технічного дефолту (за даними рейтингового агентства Fitch). М. вдалось узгодити з Національним конгресом проблему виплати боргів і законодавці погодились виплатити кредиторам 4,6 млрд дол. США (зокрема, фондам NML Capital Limited і Aurelius Capital Management). Заходи М. зі стабілізації економіки (зниження кредитної ставки, девальвація песо, скасування окремих експортних мит тощо) призвели до різкого скорочення інфляції 2017. У квітні 2014 М. постав в епіцентрі скандалу, пов'язаного з його можливою причетністю до оффшорних схем (оприлюднення «панамські паперів», документів юрид. фірми Mossack Fonseca), що викликало спец. розслідування Ген. прокуратури. Проте, парламентські вибори 2017, на яких пропрезидентські сили збільшили своє представництво у Палаті депутатів і Сенаті, підтвердили підтримку виборцями політики уряду М. Зустріч М. у березні 2016 з президентом США засвідчила значне покращення аргент.-амер. відносин. Зокрема, у ході візиту було досягнуто домовленості про розсекречення документів щодо «Брудної війни» 1976–83, подій періоду військової диктатури в Аргентині, під час яких загинули тисячі противників хунти, а бл. 30 тис. осіб зникло безвісти. Покращення екон. клімату в країні й налагодження партнерських контактів із державами регіону, зокрема Вашингтоном, сприяло поживленню інвестиційної активності в країні

і поступовому поверненню Аргентини на прозиції політ. і екон. світового лідера.

МАКРОН Еммануель Жан-Мішель Фредерік (Macron; 21.12.1977) – франц. політик, наймолодший президент П'ятої Республіки (з 2017). Н. у м. Ам'єн у сім'ї лікарів. Навчався в у-ті Париж X Нантерр, І-ті політ. досліджень Парижа, Національній школі адм-ції. За фахом філософ і економіст, літературознавець і піаніст. На відміну від попередників, не був на строковій військ. службі та не працював у місцевих органах влади. 2004–08 фінансовий інспектор, з 2008 працівник банківської компанії Ротшильдів. 2012 відповідав за купівлю «Нестле» філіалу «Файзер», що перетворило його на мільйонера. Називаний «фінансовим Моцартом». 2007 одружився зі своєю колишньою вчителькою Бріджит Троньо, старшою на 24 роки. Екон. діяльність поєднував із політичною. 2002–04 учасник Руху громадян Ж.-П. Шевенмана, 2006–09 член Французької соціалістичної партії. 2011–12 брав участь у президентській кампанії Ф. *Олланда*. 2012–14 заст. ген. секретаря Елісейського палацу. 2014–16 міністр економіки, пром-сті та цифрових технологій в уряді М. Вальса. 2015 ініціював прийняття Закону для зростання, діяльності та рівних екон. можливостей (т. зв. закон Макрона), який зробив економіста відомим політиком. У квітні 2016 в Ам'єні створив власну політ. силу «Республіко, вперед!» (скорочено – «Вперед!»), ідеологія якої вміщувалась поза традиційним поділом на лівих і правих. У червні 2016 пішов із уряду, аби присвятити час підготовці до президентських виборів. 2016 опублікував книгу «Революція». М. опоненти називали «кандидатом ЗМІ», говорили про «макронізм» франц. преси. Передвиборна програма М. «Мій контракт із нацією» передбачала 6 напрямів розвитку: передача цінностей через освіту і культуру, удосконалення труд. законодавства, модернізація економіки, посилення нац. безпеки, дем. оновлення, мирна і виважена зовн. політика. Поєднавши гасла правих і лівих у першому турі здобув перемогу, перемігши у другому турі лідерку Нац. фронту М. Ле Пен (66,1%).

Ставши у травні 2017 президентом, доручив Едуарду Філіппу сформ. коаліційний уряд, який мав полегшити становища малого і середнього бізнесу, надміру оподаткованого Ф. *Олландом*. Критикував Італію за небажання приймати біженців, але не збільшив франц. квот. У конфлікті на Бл. Сході продовжив лінію Ф. *Олланда* у травні 2017 попередив, що нове використання хімічної зброї у Сирії стане точкою неповернення і 07.04.2018 франц. авіація взяла участь у бомбардуванні сирійських об'єктів. Укр. політики покладали надії на обрання

М., оскільки М. Ле Пен відома пророс. позицією. 24.01.2016 Е. М. говорив про можливість зняття з РФ економ. санкцій, як невідгідних ЄС, за умови дотримання *Мінських угод*, однак, у травні 2018 під час офіц. візиту в РФ виключив можливість негайного зняття санкцій, бо прогресу в реалізації Мінських угод не було досягнуто.

Б. Сипко (Львів).

МАКСИМІЛІАН БАДЕНСЬКИЙ (Maksymilian Badenski; 10.07.1867 – 06.11.1929) – нім. політик, князь. З 1907 – наступник престолу у Бадені. Дотримувався ліберальних поглядів. Під час *Першої світової війни 1914–18* займався організацією допомоги військовополоненим. 03.10.1918 за дорученням *Вільгельма II* сформував уряд країни. Вніс зміни до Конституції, відповідно до яких у Німеччині замість конституційної монархії запроваджувалася парламентарна монархія, імператор створював уряд за поданням парламенту; парламенту надавалися повноваження контролювати діяльність уряду, вирішувати питання щодо оголошення війни і встановлення миру. Проти ночі з 04 на 05.10.1918 з допомогою швейцарського уряду надіслав телеграму президентові США В. *Вільсону* з проханням укласти перемир'я і почати мирні переговори на основі *Чотирнадцяти пунктів В. Вільсона*. Безрезультатно намагався переконати *Вільгельма II* відректися престолу. 09.11.1918 під час революційних подій у Німеччині 1918 подав у відставку.

МАКСИМОВ Володимир Омелянович (справжнє ім'я – Самсонов Лев; 27.11.1930 – 25.03.1995) – рос. прозаїк, драматург. Н. у Москві. Батько був репресований за контррев. діяльність. Дитинство й юність провів у дитячих будинках; був безпритульним, побував у колонії для малолітніх. Працював на будівництвах у різних краях СРСР. Від 1951 проживав у станиці на Кубані. Розпочав літ. діяльність, публікуючи у краснодарських газетах вірші про життя села. Наклад першої збірки віршів (1954) з ідеологічних міркувань було знищено. 1956 вийшла поетична збірка М. «Покоління на варті». Перший прозовий твір – повість «Ми обживаємо землю» (1961) створена на основі особистих вражень автора, присвячена мужнім і неспокойним людям, «тайговим бродягам», які шукають свого місця у житті. Наприкін. 1950-х років М. повернувся до Москви. У наступні роки були опубліковані його повість «Людина жива» (1962) і п'єса «Позивні твоїх паралелей» (1964). Член Спілки письменників СРСР (1963). Посилення трагічних інтонацій у творчості М., зумовлене відчуттям негараздів у рад. суспільстві, харак-

терне для повістей «Дорога» (1966), «Стань за межу» (1967) та ін. Найкращим твором М. критики вважають роман-епопею «Сім днів творіння» (1971; опубл. у ФРН). Провідна тема творчості М. – покаяння і духовне відродження людини. Її втілено, зокрема, в романі «Карантин» (1973), герої якого усвідомлюють гріховність свого існування і шукають вихід із порочного кола. Для М. був неприйнятний рад. спосіб життя, оскільки він був антиподом християнської цивілізації. За роман «Карантин» (1973), який з'явився в СРСР у «саміздаті» (опубл. на Заході) М. виключили зі Спілки письменників і скерували на лікування до психлікарні. 1974 М. емігрував, де у Парижі заснував ж-л «Континент», до складу редколегії якого входили В. *Некрасов*, Й. *Бродський*, А. *Сахаров* та ін. М. був виконавчим директором Інтернаціоналу Опору (від 1983). У Франції написав іст. романи, побудовані на документальному матеріалі: «Ковчег для незваних» (1976), «Зазирнути у безодню» (1986). Автобіографічними є діалогія «Прощання із нізвідки» (1974–82) і роман «Кочів'я до смерті» (1994), герой якого – дисидент Бармін переживає моральну кризу, оскільки не може пристосуватися до життя поза батьківщиною. М. – автор п'єс «Хто боїться Рея Бредбері?» (1988), «Берлін наприкінці ночі» (1991) та ін. Помер у Парижі.

С. Григорук (Львів).

МАЛАНЮК Євген Филимонович (02.02.1897 – 16.02.1968) – укр. поет, есеїст, публіцист, критик, культуролог. Н. у Ново-Архангельську на Херсонщині. Закінчив реальне училище у Єлисаветграді (нині Дніпропетровськ). Деякий час навчався у Політехнічному ін-ті в Петрограді, потім закінчив Київ. військову школу. Учасник Першої світової війни. У період існування УНР – старшина Армії УНР. Після поразки укр. нац.-визв. змагань 1917–21, інтернований на території Польщі. Від 1923 навчався в Українській господарській академії у Подєбрадах, де здобув інженерну освіту. Від 1929 працював інженером у Варшаві. Після вступу рад. військ на територію Польщі, виїхав до Німеччини. 1949 перебрався до Нью-Йорку, де й прожив до смерті. М. – найвідоміший поет укр. еміграції 1920–60-х років. Належав до т. зв. «празької групи» укр. поетів (був її неформальним лідером). На формування його світогляду вплинули ідеї О. Шпенглера, М. Куліша, Д. Донцова. Художньо-естетичні принципи М. формувалися у період втрати української державності, тому його творчість пронизана роздумами про майбутню долю України. Автор поетичних збірок «Стилет і стилос» (1925), «Гербарій» (1926), «Земля і залізо» (1930), «Перстень Полікарпа»

(1939), «Вибрані поезії» (1943), «Влада» (1951), «П'ята симфонія» (1954), «Поезії в одному томі» (1954), «Остання весна» (1959), «Серпень» (1964), «Перстень і посох» (1972). Написав низку есе, літ.-критичних і публіцист. статей і брошур – «Нариси з історії нашої культури» (1954), «До проблем большевизму» (1956), «Малоросійство» (1959) та ін., зібраних у «Книзі спостережень» (1962, 1966). Іст.-філософські ідеї М. переважно зосереджені на філософії укр. історії, на руйнуванні пов'язаних з нею соціальних мітів і роздумах про подолання історичного безвихіддя. М. розглядав укр. історію як історію певного типу ментальності, при цьому заперечував визначальний вплив на Україну зовнішніх чинників. М'якосердність, лагідність, «розспіваність», «жіночність» характеру українців, їхня схильність до компромісу, до запальної емоційності, яка швидко сходить нанівець, – ці чинники вважав М. руйнівними для українців, оскільки вони не врівноважувалися іншими – раціональними, вольовими, опертими на норми права у власній державі. Феномен малоросійства в інтерпретації М. є вітчизняним еквівалентом «втечі від свободи», відмови від самостійної організації культурного і політичного життя; заперуку вивільнення від «синдрому малоросійства» М. вбачав у побудові системи суспільної еліти на европ. політичних і культурних засадах. Помер у Нью-Йорку.

Г. Гучко (Львів).

МАЛЕВИЧ Казимир (23.02.1878 – 15.05.1935) – укр. і рос. художник. Н. у Києві. Поряд із В. Кандінським і П. Мондріаном був одним із творців абстрактного мистецтва. Художню освіту здобув у Київ. художній, де навчався впродовж 1895–97 у М. Пимоненка. На поч. 1900-х років переїхав до Москви. Вдосконалював майстерність в Училищі живопису, скульптури і архітектури (1904–05) і в студії Ф. Рерберга (1905–10). Перші роботи – «Жінка з квіткою» (1903) і «Яблуні в цвіту» (1904) виконані в імпресіоністичній манері, а пізніші – у дусі фовізму і нім. експресіонізму. Від 1910 М. приймав активну участь у виставках рос. і европ. авангарду – «Бубновий валет» (1910), «Ослячий хвіст» (1912) та «Синій вершник», «Мішень» (1913) і «Трамвай В» (1915). У грудні 1915 у Петрограді на виставці «0,10» М. представив свої перші абстрактні композиції, названі ним «супрематичними», а на поч. 1916 видав маніфест нового напрямку «Від кубізму і футуризму до супрематизму». 1916 видавав ж-л «Supremus», в якому висвітлював нові концептуальні засади цього мистецького напрямку. В абстрактних формах М. цікавило співвідношення форми й оточуючого

простору. Згідно цієї концепції створив полотна «Чорний квадрат» (1915), «Білий квадрат на білому фоні» (1919) та ін. Після рев. подій 1917 викладав на Вільних художніх майстернях у Москві та Художній школі у Вітебську (1919–22). 1921 створив зразки «супрематичної кераміки» для державного підприємства у Петрограді. 1927 відбулися персональні виставки М. у Варшаві та Берліні. 1927 переїхав до Києва. Публікував статті на мистецьку тематику в ж-лі «Нова Генерація» (1928–29) у Харкові. 1927–30 викладав в Київ. художньому ін-ті, де в цей час працювали М. Бойчук, Ф. Кричевський, О. Богомазов, В. Касіян. Початок репресій в Україні проти інтелігенції змусили М. знову повернутись у Ленінград. В останні роки під тиском партійних органів працював в жанрі реалістичного портрету. Картини: «Квітницарка» (1913), «Купальниці» (1908), «Дачник» (1909–10), «Жнива» (1912), «Лісоруб» (1912), «Динамічна композиція» (1915), «Дівчата в полі» (1928–32) та ін. Твори М. зберігаються у художніх музеях Москви, Петербурга, Амстердама і Нью-Йорка.

Я. Кравченко (Львів).

МАЛЕНКОВ Георгій Максиміліанович [26.12(08.01).1902 – 14.01.1988] – парт. і держ. діяч в СРСР. Під час Громадянської війни 1917–22 – у Червоній армії, з квітня 1920 – член більшовицької партії. 1920–21 – комісар у частинах Червоної армії. 1921–25 навчався у Моск. вищому техн. училищі ім. Баумана. 1925–30 працював в апараті ЦК ВКП(б). 1930–34 займав керівні посади у Моск. комітеті більшовицької партії, 1934–39 М. очолював відділ керівних партійних органів ЦК ВКП(б). Входив у найближче оточення Й. Сталіна. У 1930-х роках був одним із найактивніших організаторів масових політ. репресій (див. «Великий терор» 1936–38), особливо в Білорусії та Вірменії, й партійних «чисток». 1939–46 і 1948–53 – секретар ЦК, 1946–57 – член політбюро ЦК Компартії. Під час Німецько-радянської війни 1941–45 входив до складу Державного комітету оборони (ДКО), керував роботою з забезпечення армії військовою технікою (зокрема літаками) і спорядженням, ген.-лейтенант (1943). 1949–50 М. став одним із головних ініціаторів і організаторів «Ленінградської справи» (особисто очолював слідство і брав участь в допитах), внаслідок якої були репресовані керівники ленінград. комуністів (М. Вознесенський, А. Кузнецов, М. Родіонов, П. Попков, Я. Капустін, П. Лазутін та ін.) й були проведені масові кадрові чистки в парт.-держ. апараті. Відразу після смерті Сталіна, 05.03.1953 зайняв пост голови Ради Міністрів СРСР. Під час боротьби за владу в Кремлі підтримав М. Хрущова

проти Л. Берії. Висунув програму поміркованих екон. реформ, зокрема зменшити податки і списати борги колгоспів, збільшити виробництво предметів широкого вжитку тощо, чим здобув популярність у суспільстві. Виявив себе як прихильник певної лібералізації зовнішньополіт. курсу СРСР, зокрема виступав за «мирне співіснування капіталізму і соціалізму», повторив тезу Л. Берії про можливість об'єднання Німеччини на дем. принципах тощо. Недооцінив значення партійного апарату у боротьбі за владу в країні, поступово втратив вплив у вищому парт. керівництві на користь М. Хрущова й поступово був відсунений на другі ролі в державі. У лютому 1955 М. на посту глави уряду замінив М. Булганін. 1955–57 М. – заст. голови Ради Міністрів, одночасно міністр електростанцій. У червні 1957 М. разом з В. Молотовим і Л. Кагановичем із неосталіністських позицій спробував виступити проти політичного курсу М. Хрущова, однак їхня «антипартійна група» зазнала поразки, а її члени остаточно зійшли з політичної арени. М. був знятий з усіх посад і виведений зі складу політбюро і ЦК Компартії. 1957–61 – на господарській роботі в Казахстані.

МАЛИШКО Андрій Самійлович (1(14).11.1912 – 17.02.1970) – поет, перекладач, літературний критик. Н. в Обухові на Київщині. 1932 закінчив літературний ф-тет Київ. Ін.-ту народної освіти. Учителював в Овручі на Житомирщині (викладав російську та українську мову), працював у харківській газ. «Радянське село». 1934–1935 – служба в армії. Після армії Жив у Харкова, де працював у «Літературній газеті» та журналі «Більшовик» (з 1939 – редактор). Під час II світової війни – військовий кореспондент у фронтових газетах; наприкінці війни поселився в Києві, був редактором ж-лу «Дніпро» (1944–47); згодом працював у керівних органах Спілки письменників України і СРСР, депутат Верховної Ради УРСР. У травні 1966 виступив проти арештів укр. інтелігенції. Лауреат трьох Держ. премій СРСР (1947, 1951, 1969) і Державної премії України імені Т. Шевченка (1964) за збірку «Далекі орбіти». 1982 засновано Літературну премію імені А. Малишка.

Почав писати у шкільні роки. Автор бл. 50 поет. збірок: «Батьківщина», «Дружба» (обидві 1936), «Листи червоноармійця Опанаса Байди» (ліричні враження після відвідування західноукраїнських земель), «Жайворонки», «Березень» (усі 1939), «Битва» (1943), «Ярославна» (1946), «Весняна книга» (1949), «За синім морем» (1950), «Що записано мною» (1956), «Серце моєї матері» (1959), «Полудень віку» (1960), «Листи на світанні» (1961), «Прозорість» (1962), «Дорога під яворами» (1964),

«Рута» (1966), «Синій літопис» (1968), «Серпень душі моєї» (1970) та ін. Збірки 1930–40-х років рясніють віршами на патріотичні теми, що часто позначені декларативністю та публіцистичністю. М. апелював здебільшого до тем революції та громадянської війни, до образу Тараса Шевченка, героїчних сторінок української історії (цикл «Запорожці») тощо. У час війни вірші М. наповнюються наскрізними інтонаціями захисту рідної землі від непроханих зайд (чи не найбільш резонансним став пафосно-трагічний цикл «Україно моя», у якому поет осмислює контраст мирного життя та воєнного лихоліття, змальовує символічне прощання воїна з рідною землею під час відступу, але з вірою у швидке повернення, зізнається у глибокій синівській любові до окупованої Батьківщини. Антивоєнні тексти, хоч подекуди й пересипані рад. тенденційними акцентами, дуже актуально звучать і в наш час – неоголошеної війни Росії проти України. Лірика та епос М. воєнних і післявоєнних років – своєрідний літопис боротьби з нацизмом, гімн людському героїзму й самопожертві. У 1950–60-х роках лейтмотиви його лірики – самоосмислення свого людського «Я», його непрості взаємини з радянською дійсністю, філософське вглядання у духовний світ сучасника, а також роздуми про знакові події української минувшини. М. – геніальний поет-пісняр (творив їх у співпраці з композиторами Г. і П. Майбородами, Л. Ревуцьким, М. Вериківським, О. Білашем та ін.). Автор текстів пісень «Пісня про рушник», «Ми підем, де трави похилі», «Пісня про рідну землю», «Пісня про Київ» («Білі каштани...»), «Вчителька» («Сонечко встає...»), «Цвітуть осінні тихі небеса», «Чому, сказати сам не знаю...» («Стежина») – шедеврів літературної пісенної лірики.

Ю. Горблянський (Львів).

МАЛРУНІ Браян Мартін (Mulroneu; 20.03.1939) – канад. політик, 18-й прем'єр-міністр Канади (1984–93). Н. у Бе-Комо (Квебек). Навчався в ун-тах Св. Франсуа Ксав'єр (Нова Шотландія) і Лаваль (Квебек). 1955 влився в лави Прогресивно-консервативної партії. 1964–76 працював в юридичній компанії «Огліві, Коул енд Порте». 1976–83 – президент гірничодобувної компанії «Айрон ор комапні оф Канада». 1983 очолив Прогресивно-консервативну партію, ставши лідером офіційної парламентської опозиції (1983–84). 1984 і 1988 обирався до парламенту. Після перемоги консерваторів на виборах 1984 сформував уряд. Опирався на «велику коаліцію»: соціально-консервативних популістів із Заходу, квебекських націоналістів і «фіскальних» консерваторів з Онтаріо і Атлантичних провінцій.

Проголосив політику «відкритих дверей» для амер. капіталовкладень, на відміну від політики «канадизації» П. Трюдо. Звернув увагу на розвиток депресивних Атлантичних провінцій. 1987 безрезультатно намагався долучити Квебек до ратифікації Конституції Канади в рамках концепції «національного примирення». Сформувавши другий посліпль уряд більшості, 1989 впровадив непопулярний податок на товари і послуги. Крім проблеми Квебеку зіткнувся із загостренням індіанського питання (див. *Ока криза 1990*). За прем'єрства М. у жовтні 1992 проведено референдум щодо поправок до Конституції, що надавали Квебеку «особливий статус», на якому більшість канадців висловилися проти. У зовн. політиці намагався налагодити тісніші взаємини із США, хоч і критикував амер. інтервенцію Нікарагуа (1986). 1991 канад. збройні сили у складі військ ООН взяли участь у війні в Перській затоці. 1993 підписав Договір про вільну торгівлю між Мексикою, Канадою і США (*НАФТА*). Відіграв помітну роль у ліквідації режиму апартеїду в ПАР та врегулюванні конфлікту в Камбоджі. За рекомендацією М. 1990 новим генерал-губернатором Канади призначено канадця укр. походження Р. Гнатишина. Уряд М. першим з урядів західних держав визнав незалежність України (02.01.1991) і встановив з нею дипл. відносини. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого (2006).

Р. Сіромський (Львів).

МАЛЬРО Андре (Malraux; 03.11.1901 – 23.11.1976) – франц. письменник і мистецтвознавець. Н. у Парижі. У 17-літньому віці залишив середню школу, відвідував бібліотеки, музеї, театри. У літ-рі дебютував статтею «Про джерела поезії кубізму». Від 19-літнього віку став літ. директором одного з видавництв і співпрацював з авангардистськими журналами. Після виходу Перша книжка – «Паперові місяці» (1921). Перебував в Індокитаї з археологічною експедицією. Повернувшись до Сайгону, М. заснував опозиційну газету «Індокитай», згодом – «Індокитай у кайданах». Наприкін. 1925 М. повернувся у Париж. Дорогою до Франції написав книгу есеїв «Спокуса Заходу» (1926), що стала своєрідним обміном листів молодого француза і китайця, які під час мандрівки відповідно на Схід і Захід, одержують нове бачення своїх власних культур. Далекосхідні враження стали визначальними і для написання трьох наступних романів – «Завойовники» (1928), «Королівський шлях» (1930), «Умови людського існування» (1933, Гонкурівська премія). Ці твори, в яких автор торкався найважливіших проблем ХХ ст., сповнені роздумами над долею людини, абсурдністю її існування. Нацистська загроза

зблизила М. із комуністами. 1934 став учасником I з'їзду рад. письменників, де познайомився з С. Ейзенштейном, Б. Пастернаком, М. Горьким, Й. Сталіним. Романом «Час зневаги» (1935) відкрився новий цикл творів М., присвячений б-бі проти фашизму. Взяв участь у *Громадянській війні 1936–39* в Іспанії, створив ескадрилью з іноз. пілотів-добровольців. Написав епічне полотно про воєнні події перших місяців війни – роман «Надія» (1937). Перемога франкістів і укладення *Ріббентропа-Молотова пакту 1939* викликали у М. розгубленість. 1940 добровольцем вступив у бронетанкові війська, потрапив у полон до гітлерівців, однак втік у «вільну зону», яка перебувала під контролем уряду *Віші*. Задумав декілька творів, зокрема велике полотно «Боротьба з ангелом». Написав лише 1-й том «Горішники Альтенбурга» (1943), в якому знов повернувся до сенсу людського існування, долі цивілізацій та культур. Навесні 1944 вступив у Рух Опору, був заарештований, ув'язнений у Тулузі. Керував союзницькою арм. бригадою «Ельзас-Лотарингія». У післявоєнний час М. – міністр інформації голлістського уряду, 1947–53 очолював пропагандистські служби, публічно відмовився від своїх комуністичних захоплень. Написав есеї про сенс психології мистецтва, продовжував цей діалог до останніх років життя («Голоси мовчання», 1953; есеї про Гойю, 1978). Коли Ш. де Голль повернувся до політ. життя, став міністром культури (1959–69). Остаточо відійшов від політики після відставки де Голля. Написав мемуари – «Антимемуари I» (1967); «Дуби, які рубають» (1971) – про свою останню зустріч з генералом де Голлем; «Голова ідола» (1974), присвячені «одному із найславетніших відкривачів форм Історії» П. Пікассо; «Лазар» (1974) – глибокі філософські роздуми над смертю і самоусвідомленням. Об'єднані незадоволю перед смертю М. в окреме видання «Дзеркало лімбів» (1976), вони стали разом із «Антимемуарами I» справжньою епопеєю ХХ ст. Помер у Верр'єр-ле-Бюсон (Франція).

Я. Кравець (Львів).

«МАНГЕТТЕН» ПРОЄКТ – назва таємної програми уряду США зі створення атомної зброї. Реалізацію проєкту розпочато у березні 1942. Основні дослідження і роботи велися в лабораторіях у Лос Аламос (штат Нью-Мексико) під керівництвом Р. Опенгеймера, а також дослідницьких центрах Оук Рідж (Тенессі), Генфорд (штат Вашингтон). Пробний ядерний вибух вперше проведено 16.07.1945 у пустелі штату Нью-Мексико. У проєкті було задіяно 125 тис. осіб і витрачено 2 млрд дол.

МАНДЕЛА Нельсон (Mandela; 18.07.1918 05.12.2013) – південно-афр. політик, президент ПАР (1994–99). Н. у Куну побл. Умтати. Походив із родини вождя афр. племені тембу. Здобув вищу правничу освіту у навчальних закладах Форт Гаге і Преторії, займався адвокатською практикою у Йоганесбурзі. 1944 М. став одним із засновників Молодіжної ліги *Африканського національного конгресу* (АНК), з 1949 очолив діяльність Ліги. М., який стояв на радикальних позиціях, брав активну участь у б-бі проти режиму *апартеїду*. З 1952 – заст. голови АНК Альберта Лутулі (1898–1963). За організацію протестів проти системи расової *сегрегації* у ПАС (з 1961 – ПАР) 1956–60 перебував в ув'язненні. Після звільнення з 1960 знаходився у підпіллі. Заснував і очолив воєнізовану орг-цію «Умконто ве сізве» («Списи нації»), яка була тісно пов'язана АНК і використовувала збройні методи б-би проти уряду (партизанська війна, акти терору). 1962 М. був заарештований і у червні 1964 засуджений до довічного ув'язнення. Відхилив неодноразові пропозиції офіц. Преторії про звільнення з ув'язнення взамін за відмову від терорист. методів б-би. У лютому 1990 після багатьох років міжнар. тиску уряд Ф. де Клерка, який розпочав ліквідацію режиму расової сегрегації, звільнив М. з ув'язнення. З 1991 Н. очолив АНК, виступав за досягнення компромісу з представниками білої меншості, поступове реформування політ. системи країни. За зусилля у демонтажі режиму *апартеїду* у ПАР М. і Ф. де Клерк були відзначені Нобелівською премією миру (1993). Тріумфальна перемога АНК на парламентських виборах дозволила М. зайняти президентський пост (травень 1994). Уряд М. проводив виважений політ. курс, спрямований на збереження міжетнічного і міжрасового миру у країні, екон. зростання та поступове вирівнювання соц.-екон. стандартів життя різних груп пд.-афр. населення. 1998–99 як ген. секретар очолював *Рух неприєднання*. У червні 1999 новим президентом ПАР був обраний Т. Мбекі (переобраний 2004) й М. відійшов від політ. життя. Діяльність М. на президентському посту позитивно оцінило понад 80% населення країни. Очолював Фонд Нельсона Мандели, який сприяв розвитку сільських регіонів країни і чинив заходи для боротьби з пандемії ВІЛ/СНІД. Автор книги «Нема легкого шляху до свободи».

МАНДЕЛЬШТАМ Осип Емілійович [03(15).01.1891 – 27.12 (за ін. дан. – листопад) 1938] – рос. поет, прозаїк, перекладач. Н. у Варшаві. Дитинство провів у Петербурзі. Навчався у Сорбонні (1907–08), в ун-тах Гайдельберга (1909–10) і Петербурга (від 1911; не закінчив).

Захоплювався рев. ідеями, симпатизував *есерам*. Перші поезії опубл. 1910. 1911 увійшов до «Цеху поетів», а 1912 долучився до гуртка акмеїстів. 1913 вийшла перша зб. віршів «Камінь». Ранні поезії сповнені тривоги за долю людини. Історія культури стає обов'язковим контекстом для більшості віршів М., що яскраво це проявилось у віршах «Петербурзькі строфи» і «Безсонні. Гомер. Натягнуті вітрила...». Майже кожен вірш М. перетворюється у текст з потенційною сумою уявлень і знань про певний етап розвитку людства. Сприйняття поет. слова як вмістилища людської пам'яті та історії притаманне другій збірці поезій «Tristia» (1922), до якої увійшли вірші 1915–21. Теоретичне осмислення М. нових поглядів на поезію втілювалось у статтях поч. 1920-х років: «Слово та культура», «Про природу слова». У житті і творчості М. був самотньою людиною. Про необхідність читачів-співрозмовників, співтворців М. писав у ст. «Розмова про Данте» (1933). Темою для роздумів стало і зацікавлення релігією, яка для М. завжди залишалась частиною культури (ст. «Пушкін та християнство», «Скрябін та християнство»). Більшовицький режим зустрів скептично. 1925–30 маже не публікувався, коли пересвідчився, що його поезія не потрібна новому часові. Трагічне відчуття епохи відбився у створених 1927–30 творах «Єгипетська марка» і «Четверта проза». 1933 М. написав «самогубчий» вірш проти Сталіна – «Ми живем без чуття під ногами країни...». У травні 1934 М. був заарештований і засланий до Чердині, а потім до Воронежа. Написані у цей період «Воронезькі зошити» (опубл. 1966) – духовна сповідь поета і його вирок німоті часу. 1937 М. повернувся із заслання, відрікся від бунту і написав «Оду Сталіну» (Й. Бродський вважав цю поезію геніальною, додавши: деспоти не люблять досконалих віршів, оскільки існує небезпека, що їх вважатимуть сучасниками поетів, а не навпаки), однак це не врятувало М. від нового арешту і заслання. Помер дорогою на Коліму побл. Владивостока.

І. Саввич (Львів).

МАНН Генріх (Mann; 27.03.1871 – 12.03.1950) – нім. письменник, член Пруської АМ з 1926. Н. у м. Любек. Син багатого комерсанта, любекського сенатора і консула Нідерландів, старший брат Т. Манна. У родині М. панувало захоплення ідеями просвітництва (Гьоте, Вольтер) і літ-року. 1890–91 навчався у Берлінському ун-ті. Різко засудив розв'язання Першої світової війни (на відміну від брата Т. Манна), виступив з критикою милітаризму. 1933–40 жив в еміграції у Франції, потім у США. З 1936 – голова Комітету нім. народного фронту

в Парижі. 1949 М. обраний першим президентом АМ НДР. Його багатогранна, різножанрова творчість відбивала соц.-політ. стан тогочасного нім. суспільства. Концепція творчості М. завжди спиралась на просвітницький гуманізм, віру в прогрес і демократію. Надійним знаряддям в б-бі проти насильства М. вважав розум, вбивчий сміх сатири і етичний приклад носіїв високої моралі та духовних цінностей. Вже у ранній період творчості М. виявив схильність до гротеску, соціального критицизму («В одній сім'ї», 1894). У сатиричному романі «Земля обітована» (1900) відобразив життя бюргерства кін. 19 ст.: владу банкірів і нуворишів, продажність навколо літературного середовища; духовну ницість негативних персонажів розкривав засобами сатири і глузливої буфонади. М. першим у нім. літ-рі створив маску-характер, маску-карикатуру. Провідною тенденцією творчості М. стала критика нім. філістерства, ненависть до милітаризму і нацистської ідеології. Його концепція мистецтва глибоко громадянська – «Мистецтво має служити життю» (нарис про Ж. Санд). Ця тематика була реалізована у формі дошкульної сатири («Земля обітована», 1900), де об'єктом сатири стала влада банкірів, біржа. У творі «Учитель Гнус, або кінець одного тирана» (1905) М. засудив прусську шкільну систему. Вершиною творчості М. став роман «Вірнопідданий» (1914), в якому поєднано риси політичного і сатиричного роману. У романі – розповідь про нім. суспільство до поч. Першої світової війни. Чільним героєм роману є власник паперової фабрики Гесслінг – уособлення ницості, знавіснілого шовінізму, вірнопідданства, тип майбутнього нациста. Образ гуманіста-правителя М. створив на іст. матеріалі в діалогі «Молоді літа короля Генріха IV» (1935) і «Літа зрілості короля Генріха IV» (1938). В особі цього франц. монарха М. поєднав воїна і мислителя, який зі зброєю в руках утверджував віротерпимість і мир та вважав, що «можна бути сильним, залишаючись людяним». М. – автор романів («Гонитва за коханням», 1904; «Мати Марія», 1927; «Євгенія або Епоха бюргерства» і «Велика справа», 1930), збірок публіцистичних статей («Ненависть», 1933; «Настане день», 1936; «Мужність», 1939), книги «Огляд століття» (1946) тощо. Помер у м. Санта Моніка (штат Каліфорнія, США).

Г. Рубанова (Львів).

МАНН Томас (Mann, 06.06.1875 – 12.8.1955) – нім. письменник. Брат Г. Манна. Н. у Любеку. Навчався 1894–95 у Вищій технічній школі. 1895–98 жив в Італії. Після повернення на батьківщину жив у Мюнхені. Після приходу до влади у Німеччині нацистів 1933 емігрував до Швейцарії. 1938

переїхав до США. Ідейне становлення М. було суперечливим, йшло через кризи, позбавлення ілюзій та помилки. Виходець із патриціанського бюргерського середовища, був виразником високоосвіченої та гуманістично настроєної інтелігенції. М. – письменник аналітично-інтелектуального складу. Його концепція людини досить складна: під впливом А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, З. Фрейда його цікавило ірраціональне, підсвідоме, часом патологічне «я». Гуманістичні традиції минулого, класична світова література (Й. Ф. Гьоте, Ф. Шіллер, Т. Фонтане, М. Гоголь, Ф. Достоєвський, Л. Толстой та ін.) все ж перемогли у його творчості. М. цікавили проблеми культури, моралі, мистецтва. Митець цінував у людині світле начало: розум, людяність, зичливість. У романі «Будденброки» (Нобелівська премія, 1929) показано історію соціально-історичного і біологічного виродження бюргерської родини (прикладом була сім'я Маннів). Відомий роман «Чарівна гора» (1924) про життя нім. суспільства наприкін. Першої світової війни можна назвати філософсько-психологічним диспутом, де автор простежив зв'язок між ніцшеанством, декадентством і реакційною політикою. Масштабна панорама «Доктор Фаустус» (1943–47) присвячена темі прокляття, «продажі душі». У центрі твору життя талановитого нім. композитора Андріана Леверкюна, який вступив у змову з дьяволом для досягнення творчого успіху. Гострі соціально-психологічні, філософські проблеми, питання культури і моралі знаходять художнє відтворення у творі за допомогою алегорії, іронії, сатири, мітологічної символіки. Образ Фауста запозичений із нім. народних книг XVI ст. Стосунки Фауста з чортом символізують долю нім. народу, що був одурманений нацистською ідеологією. М. залишив велику новелістичну і публіцистичну спадщину. У відомих новелах «Тоніо Крегер» (1903), «Трістан» (1903), «Смерть у Венеції» (1911) М. знову порушив проблему «митець і суспільство». Його літ.-критичні праці («Гьоте і Толстой», 1923; «Гьоте як представник бюргерської епохи», 1932 та ін.) виявляють глибокі знання світової та нац. культури і мають значну іст.-літ. цінність. Після війни М. оселився в Швейцарії, у Кільхбергу поблизу Цюриха. За кілька днів до смерті був нагороджений найвищим орденом Німеччини «За заслуги». Помер у Цюриху (Швейцарія).

Г. Рубанова (Львів).

МАННЕРГЕЙМ Карл Густав Еміль (Mannerheim; 16.06.1867 – 28.01.1951) – фінський політик, маршал (1933). З 1889 перебував на службі у рос. армії, учасник Російсько-японської

війни 1904–05. Під час *Першої світової війни 1914–18* командував з'єднанням, армією. У квітні-травні 1918 придушив більшовицький виступ у Фінляндії. 1918–19 – регент Фінляндії. Після поразки на президентських виборах 1919 відійшов від політ. життя. 1931 очолив Раду нац. оборони. Під його керівництвом 1929–39 для захисту Фінляндії від нападу СРСР було збудовано військові укріплення на Карельському п-ові – лінію Маннергейма. Як головнокомандувач збройних сил (з 1939) керував діями фінської армії у ході *Радянсько-фінської війни 1939–40.* Під час *Другої світової війни 1939–45* виступив союзником нацистської Німеччини, надіючись повернути захоплені СРСР фінські території. У серпні 1944 був обраний президентом країни. Зумів домовитися з рад. урядом про укладення *сепаратного миру* (ціною подальших територіальних поступок СРСР), заявив про вихід Фінляндії з *Берлінського пакту 1940* і оголосив війну Німеччині (березень 1945). У березні 1946 подав у відставку з поста президента. Помер у Швейцарії.

МАНЕРГЕЙМА ЛІНІЯ – система фінських прикордонних укріплень на Карельському перешийку, яка захищала Фінляндію від єдиного головного потенційного противника – СРСР. Названа іменем маршала К. *Маннергейма*, який ініціював її будівництво. Споруджувалася 1927–39. Мала ширину по фронту 135 км, глибину до 95 км. Складалася з прикордонної зони, передньої полоси (глибина 15–60 км), головної полоси (глибина 7–10 км), другої полоси і тилової полоси оборони. Головна полоса М. л. пересікала весь Карельський перешийок від Ладозького озера до Фінської затоки. При будівництві М. л. було споруджено бл. 2 тис. фортифікаційних споруд, вдало прив'язаних до особливостей рельєфу і умов лісної місцевості. У проміжках між пунктами оборони знаходилися позиції польових військ, які прикривали протитанкові рови, мінні поля, лісові завали тощо). М. л. була двічі прорвана рад. військами (з величезними втратами): під час *Радянсько-фінської війни 1939–40* (лютий 1940) і Німецько-радянської війни 1941–45 (червень 1944).

МАНЦУ Джакомо (Manzu; 22.12.1908 – 17.01.1991) – італ. скульптор, ілюстратор, театральний художник. Н. у Бергамо. Систематичної худ. освіти не отримав. Перебував під впливом італ. скульптора імпресіоніста М. Россо. У бронзовій пластичі – круглій скульптурі, «живописному» рельєфі спирався на традиції видатних скульпторів італ. Відродження Донателло і Гіберті. Характерні риси індивідуального стилю

М. проявилися в багатому на відтінки моделюванні скульптурної поверхні, у вмінні передати найтонші переливи об'ємів, ледь помітні порухи людського тіла. Жіночим портретам М. притаманний ліризм, одухотвореність («Портрет Соні», 1957; «Інга», 1958). Виконав рельєфи для бронзових дверей собору у Зальцбурзі (1955–58). У період 1947–64 на замовлення Ватикану працював над рельєфами для дверей західного фасаду собору Св. Петра у Римі. Провідна тема – смерть «природна» і насильницька («Успіння Марії», «Зняття з хреста», «Побиття камінням св. Стефана», «Смерть Папи Іоанна XXIII», «Смерть в повітрі», «Смерть на землі» та ін). У серії «Кардинали» (1950-ті роки) створив гострохарактерні образи («Кардинал», 1948; «Великий кардинал», 1955; «Сидячий кардинал», 1953–54). У 1970-х роках виконав низку бронзових декоративно-просторових композицій.

С. Лупій (Львів).

МАНШТАЙН Еріх фон (Manstein; справжн. прізвище – Левінскі; 24.11.1887 – 12.06.1973) – нім. генерал-фельдмаршал (1942). 1914 завершив навчання у військової академії. Брав участь у 1-й світовій війні 1914–18, після закінчення якої продовжував військову службу. 1935–38 на командних постах у Генштабі нім. армії; нач. штабу групи армій «Південь» і групи армій «А» (1939–40). Розробив альтернативний план військової операції проти Франції, який однак не був затверджений верховним головнокомандуванням. У ході воєнної кампанії проти Франції (1940) командував 38-м танковим корпусом. У роки Радянсько-німецької війни 1941–45 М. командував 11-ою армією під час захоплення Криму (1941–42) і керував бойовими діями під Ленінградом. Як командувач групи армій «Дон» (з листопада 1942) безуспішно намагався прорвати кільце рад. військ (операція «Зимова буря»), які оточили 6-ту армію ген. Ф. *Паулюса* у р-ні Сталінграду. 1943–44 – командувач групи армій «Південь», підготував і провів одну з найвдаліших операцій нім. армії на Східному фронті (при співвідношенні сил 7:1 на користь рад. військ) після повторного захоплення Харкова (лютий–березень 1943). Розробив план раптового глибокого відступу і раптової контратаки противника, який не підтримав А. *Гітлер*. Поразки нім. військ у битвах на Курській дузі, у битві за Дніпро і здача Криму стали причинами відставки М. За оцінками військових був одним із найталановитіших нім. полководців. 1950 засуджений брит. військовим судом до 18 років ув'язнення, але 1953 звільнений. Автор мемуарів «Втрачені перемоги» (1955).

МАО ЦЗЕДУН (Mao Zedong; 26.12.1893 – 09.09.1976) – кит. революціонер, голова Комуністичної партії Китаю (КПК). 1911 і 1912, під час масового повстання проти Маньчжурської династії, служив у нац. збройних силах провінції Гунан. 1911–18 навчався у Гунанській першій провінційній школі вчителів, був помітним учасником студентського руху. 1918 почав працювати у бібліотеці Пекінського ун-ту. 1919 повернувся до своєї провінції. Працював учителем, організовував студентські політ. гуртки, видавав політ. статті та розробляв власну концепцію політ. філософії. 1921 взяв участь у заснуванні КПК. 1923–27 належав до *Гоміндану*. Після розколу у партії між комуністами і націоналістами (1928) разом із військовим та революційним діячем Чжу Де став засновником Четвертої китайської Червоної армії як її політичний комісар. 1934–36 загонали цієї армії пройшли т. зв. Довгий марш до Пн.-Зх. Китаю, де заснували нову базу для б-би проти Гоміндану. Після нападу Японії на Китай став ініціатором примирення між комуністами і націоналістами та спільного фронту боротьби проти япон. військ. Зумів зберегти цю коаліцію до кін. Другої світової війни, але після її закінчення внутрішньополітична боротьба поновилася і призвела до жорстокої Громадянської війни 1945–49. У серед. 1949 комуністи під керівництвом М. Ц., підтримані масами селянства, одержали повну перемогу. 21.09.1949 М. Ц. проголосив утворення Китайської Народної Республіки, яка стала новим взірцем побудови тоталітарного режиму. 1954 був обраний головою комуністичного Китаю. 1959 залишив пост голови КНР, але продовжував очолювати кит. Компартію. 1966 проголосив т. зв. *Культурну революцію*. Під його керуванням Китай вийшов із більш як двадцятирічної політ. ізоляції, відбулися візити до країни амер. президента Р. Ніксона та япон. прем'єр-міністра К. Танаки.

О. Дзеджора (Львів).

МАРГІНАЛИ (від лат. *marginis* – край, межа) – соціальні групи, які внаслідок еволюційних чи революційних змін у суспільстві виходять за межі раніше сталих соціальних спільнот. Формуванню груп М. сприяє глибокий розкол суспільних структур, трансформація форм господарювання та укладів життя. У екстремальних ситуаціях певні групи людей виявляються на периферії існуючих суспільних зв'язків, відчужуються від системи існуючих цінностей, але часом борються за їх здобуття. Найчастіше маргінальні верстви є соціальною базою тоталітарних, екстремістських, фашистських рухів та об'єднань.

Ю. Шведа (Львів).

МАРГІНАЛЬНІСТЬ (з лат. *marginis* – той, хто на краю, край, межа) – поняття, яке характеризує особи чи групи, які на «окраїні» чи просто за рамками головних структурних елементів суспільства, панівних соціокультурних норм і традицій, і проміжне становище яких впливає на психіку. Вперше поняття М. запровадив амер. соціолог Р. Парк (1928) для визначення культурного гібриду, який розділяє життя і традиції двох різних груп. Р. Парк вважав, що маргінальній особистості притаманні такі характерні риси, як неспокій, агресивність, честолюбство, чутливість, егоцентризм. 1937 Е. Стоунквіст написав працю «Маргінальна людина». М. є там, де відбуваються соц. зміни і формуються нові групи, які не мають конкретної соціальної ідентифікації, що супроводжується розчаруваннями. Технологічні, соціальні та культурні зрушення останніх десятиліть надали проблемі М. якісно нових характеристик. Масові міграції, урбанізація, інтенсивна взаємодія між носіями різноманітних етнокультурних, релігійних традицій, розмивання вікових культурних бар'єрів, вплив засобів масових комунікацій – це все привело до того, що маргінальний статус став у сучасному світі не стільки винятком, скільки нормою існування мільйонів людей.

Л. Старецька (Львів).

МАРК Франц (Marc; 08.02.1880 – 04.03.1916) – нім. художник. 1900–03 навчався у Мюнхенській АМ. Побувавши впродовж 1903–09 декілька разів у Парижі, М. попав під вплив полотен В. Ван-Гога й створив свою серію «аніمالістичних зображень». Після зустрічі 1911 з В. *Кандінським* й створенням групи «Синій вершник», М. відійшов від реалістичного трактування зображень й працював над яскравими колористичними композиціями з домінантою синього (символ мужності) і червоного (символ жаги) кольорів – «Кінь у пейзажі» (1911). У наступні роки низку творів М. виконав у футуристичній манері – «Під дощем» (1912), «Лань у лісі» (1914). Останніми творами М. стали абстрактні рисунки, виконані на фронті. Твори М. зберігаються у нім. та амер. музеях сучасного мистецтва.

Я. Кравченко (Львів).

МАРКОС Фердинанд (Marcos; 11.09.1917 – 28.09.1989) – філіппін. політик. Здобув юрид. освіту в Університеті Філіппін. 1944–45 брав участь у бойових операціях філіппінських підрозділів (спільно з амер. армією під команд. ген. Д. *Макартура*) проти япон. військ. З 1949 – член парламенту, сенатор (з 1959), лідер Ліберальної партії (з 1961), голова сенату (з 1963). 1964 перейшов до Націоналістичної партії. 1965 і 1969 як кандидат

від цієї партії, застосовуючи насильство і виборчі махінації перемагав на президентських виборах у Філіппінах. Після другого президентського терміну залишився при владі (всупереч положенню Конституції країни) і під приводом гарантування нац. безпеки у вересні 1972 запровадив у країні надзвичайний стан (зберігався до 1981), одночасно почав виконувати обов'язки прем'єр-міністра країни. Уряд М. домогся істотного поліпшення екон. ситуації країни. Однак, корупція і численні фінансові зловживання президентського оточення, непотизм (головні державні пости зайняли родичі М.) і масові політ. репресії (у тюрмах перебувало бл. 60 тис. осіб політ. в'язнів), включаючи і фізичне знищення лідерів опозиції (вбивство Беніто Акіно, 1983), стали головними ознаками диктаторського правління М. Підтримував США під час війни у В'єтнамі (див. *В'єтнамська війна 1964–73*). У лютому 1986 М. під тиском міжнар. громадськості був змушений провести вільні вибори. За допомогою виборчих фальсифікацій і політичних інтриг намагався зберегти за собою президентський пост, однак, внаслідок масових протестів населення і заворушень в армії, передав владу своєму головному політ. опонентові К. Акіно. Виїхав на Гаваї (США), де і помер.

МАРКС Вільгельм (Marx; 15.01.1863 – 05.08.1946) – нім. політик. Н. у Кьольні. За освітою юрист. Належав до партії Центр. 1899–1921 – посол прусського ландтагу, 1910–33 – депутат Райхстагу, 1921–28 очолював фракцію Центру у парламенті. У листопаді 1923–січні 1925 – райхсканцлер. Сформував коаліційний кабінет із представників Нім. народної партії та Нім. дем. партії. Уряд М. сприяв стабілізації ситуації навколо Рурського басейну, запровадив у життя *Дауеса план 1924* і приборкав гіперінфляцію. У січні-квітні 1925 – міністр-президент Пруссії. 1925 був кандидатом на президентських виборах від дем. блоку, але програв П. фон Гінденбургу. У січні-травні 1926 – міністр фінансів. У травні-грудні 1926 і січні 1927–травні 1928 знову канцлер. 1932 відійшов від політ. життя. М. найдовше очолював урядовий кабінет у період Ваймарської респ.

МАРКСИЗМ – система філософських, економічних і суспільно-політичних поглядів, створена Карлом Марксом (1818–83) і Фрідріхом Енгельсом (1820–95). Доктрина М. була сформульована в XIX ст. М. інтегрував капіталізм як соц.-екон. формацію, після якої неминуче (через перехідну стадію соціалізму) наступить комунізм. На думку К. Маркса, капіталізм має зникнути наслідок свого власного внутр. розвитку – зро-

стання концентрації і монополізації капіталу в небагатьох країнах, пролетарізації більшості населення, криз надвиробництва, масового безробіття і комуніст. революції а найрозвинутіших країнах. М. сформувався під впливом філософії нім. класичної філософії (Г. Ф. Гегель і Л. Феєрбах), англ. політичної економії (А. Сміт і Д. Рікардо) та франц. «утопічного» соціалізму (К. А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є). Основою виникнення М. були специфічні соц.-екон. і політ. умови 3х. Європи серед. XIX ст. – швидкий ріст індустріалізації, революції 1830 і 1848 європ. країнах, недорозвиненість дем. ладу в роздробленій Німеччині тощо. Первісний М. був гол. чином ідеологічним, пропагандистським рухом. К. Маркс і Ф. Енгельс створили філософську концепцію М. – діалектичний матеріалізм, теорію додаткової вартості та вчення про комунізм.

В останній чверті XIX ст. нім. соц.-дем. Е. Бернштайн виступив із критикою теоретичних засад М., відкидав вчення про класову б-бу, революцію і диктатуру пролетаріату та висунув програму реформ капіталізму і компромісів з буржуазією. На захист ортодоксального М. виступив К. Каутський. На поч. XX ст. теоретичні погляди К. Маркса і Ф. Енгельса значно трансформували В. Ленін, який пристосував їх до економічних, суспільних і політичних реалій Російської імперії й створив власну ідеологічну концепцію – *більшовизм*. Після *Жовтневої революції 1917* від соціал-демократичних партій відкололися ліві революційні елементи, що стали називати себе комуністами. Комуністи стали поборювати ревізіонізм і реформізм, закидаючи соціал-дем. рухові зраду М. Під впливом розвитку комуністичного руху М., як політ. доктрина, швидко поширився. Після 2-ї світової війни соціал-дем. партії відмовилися від ортодоксального М. У XX ст. М. вивчався на Заході як філос. і сусп.-політ. вчення. У СРСР у 1920-х роках М. вивчався й інтерпретувався, і партійними, і незалежними дослідниками. Після 1930 дослідження М., які йшли врозріз із тлумаченням цього вчення Й. Сталіним, було згорнуто (майже всіх незалежних дослідників М. розстріляно, чи заслано – Д. Рязанов, І. Рубін), а М. був зреформований Сталіним з науки в ідеологічну догму. У післявоєнний період незалежних наукових досліджень М. не проводилося. У політичній практиці, і особливо в екон., філос. та іст. науках, пропагувалися погляди, що часто були цілком протилежні до стрижневих ідей вчення К. Маркса і Ф. Енгельса.

На кін. XIX ст. припав розвиток «легального марксизму» в Україні, носіями якого були економісти і соціологи Б. Кістяковський, С. Булгаков, М. Ратнер та ін. У дискусії навко-

ло ідей М. брали участь також і укр. ліберали (Т. Рильський, Н. Косовський). У Росії з-поміж українців активним інтерпретатором М. був народник С. Кривенко, з котрим полемізував В. Ленін; М. Ковалевський листувався з К. Марксом і Ф. Енгельсом і багато інформував їх про Росію. Відомим «легальним марксистом» був укр. вчений-економіст М. Туган-Барановський, котрий пізніше став одним із перших відомих у світі критиків М. Однак зацікавлення М. в Україні носило швидше освітній характер; політичний М. зформувався тут пізніше, ніж у Росії та Європі, не набув масового характеру і розвивався за зах.-евр. зразками, тобто майже без помітного впливу з боку рос. *більшовизму*. Укр. соціал-демократи партії й організації, що створилися, починаючи з 1904 («Спілка», УСДРП, УСДП), з самого початку стояли на його позиціях демокр. реформізму і *ревізіонізму*, а не пролетарської революції. У нац. питанні укр. марксистки виступали спочатку за автономію України, а після 1917 – й за самостійність. Власне на основі марксистської теорії, Юліан Бачинський 1895 обґрунтовував потребу побудови самостійної Української держави. Укр. політик Лев Юркевич з позицій М. полемізував у нац. питанні з В. Леніном. Колоніальне становище України в складі Рос. імперії з позицій М. аналізував укр. економіст М. Порш. З вибухом 1-ї світової війни укр. М. зах.-евр. зразка переживав кризу. Після поразки укр. визвольних змагань 1917–21 та еміграції укр. соц.-дем. діячів, а також під впливом реакції на більшовизм, який компрометував М. своєю монопартійною диктатурою і терором, М. зах.-европ. зразка в Україні майже цілком зник. М. ленінського трактування був принесений в Україну з Росії, але набув поширення тільки після захоплення влади рос. більшовиками. Компартія України – КП(б)У виникла 1918 майже виключно з російського, а не укр. середовища. Малочисельні ліві групи УСДРП, що 1918 приєдналися до КП(б)У, чи ті, що 1920 разом з рештками боротьбистів, створили Українську комуністичну партію (УКП), перейшли на позиції революційного М., лише для того, щоб пристосуватися більшовицького режиму і в нових умовах продовжувати політ. боротьбу за укр. нац. інтереси. У Західній Україні революційний М. чисельних прихильників не мав, а ті що були гуртувалися, в основному навколо Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). У післявоєнні роки на у середовищі укр. політ. еміграції на позиціях М. стояла лівиця Українська Революційно-Демократичні Партії, яка обстоювала погляд, що рад. систему найефективніше критикувати з позицій її невідповідності М. До подібного висновку, але лише тактично, прихо-

дили й деякі підпільні публіцисти і керівники ОУН на західноукр. землях 1946–50-х роках. В УРСР джерельних наукових досліджень М. майже не було; мало й було оригінальних інтерпретативних праць. Застосування М. як методу до вивчення історії України (школа М. Яворського), історії укр. філос., екон. й політ. думки (П. Демчук, Д. Бованенко, В. Беркович) та до теорії нац. питання (школа М. Скрипника) впливало на політ. ситуацію в УРСР. 1933–34 представники всіх цих течій були звинувачені у спробі розвинути «самобутній український марксизм» і репресовані. 1922–31 в УРСР діяв Укр. ін-т марксизму-ленінізму (1922–31), де під керівництвом М. Скрипника велися дослідження М. і видавався ж-л «Прапор марксизму». 1931 була створена Всеукр. асоціацію марксистсько-ленінських інститутів, яка мала вже чисто партійні завдання. Від 1938 в УРСР діяли т. зв. ун-ти марксизму-ленінізму – вечірні партійні школи для пропагандистів з дворічним терміном навчання, які, однак, не вважалися науковими установами. На еміграції ґрунтовно науковими дослідженнями М. займалися Р. Роздольський, П. Феденко, В. Голубничий та ін. Масова публікація творів Маркса й Енгельса укр. мовою розпочалася у 1920-х роках, спочатку в укр.-амер. т-ві «Космос» у Берліні, а далі – у держ. установах УРСР. «Капітал» Маркса вийшов вперше укр. мовою 1927–29 за ред. А. Річицького. 1958 ЦК КПУ постановив перекласти і вперше видати (до 1965) укр. мовою 30 тт. творів Маркса і Енгельса.
М. Пасічник (Львів).

МАРНА – ріка у Франції, на якій у ході 1-ї світової війни відбулися дві великі битви між військами Антанти і Німеччини. 05–12.09.1914 на р. Марні нім. армія зазнала першої великої поразки від брит.-франц. військ. У цій битві з обох сторін взяли участь 116 дивізій (55 дивізій союзників і 51 нім. дивізія). Поразка нім. військ привела до провалу плану «*блискавичної війни*». У другій битві 15.07–04.08.1918 між арміями союзників (210 дивізій) і нім.-австр. блоку (207 дивізій), нім. війська зазнали значних втрат і були змушені відступити на рубіж рр. Ена і Вель. Після цієї битви стратегічна ініціатива перейшла до армій держав *Антанти*.

МАРОККАНСЬКІ КРИЗИ 1905 і 1911 – гострі міжнародні конфлікти, що виникли 1905 і 1911 через франц.-нім. дипломатичну боротьбу за Марокко. У протистоянні між Парижем і Берліном, що загрожувало перерости у світову війну, були втягнуті найбільші європейські держави, а також США та Японія.

Перша М. к. 1905 була спричинена спробою Франції під виглядом проведення реформ підкорити собі Марокко. У лютому 1905 Франція запропонувала султану Марокко надати її фірмам вигідні концесії, організувати поліцію і банк під керівництвом франц. радників. Для здійснення такої акції уряд Франції попередньо заручився підтримкою Італії, В. Британії та Іспанії. За таємною угодою від 1902 Італія, в обмін на визнання її «прав» на Триполі і Киренаїку, дала згоду на захоплення Францією Марокко. Брит.-франц. угода 1904 надавала В. Британії свободу дій у Єгипті, а Франції у Марокко. Згідно франц.-іспан. таємної конвенції від 1904 обидві держави розподілили Марокко на сфери впливу: до іспанської відійшла лише пн. частина території, крім міст Фес і Теза. Коли ж Франція приступила до реалізації таємних домовленостей, Німеччина висловила різкий протест проти франц. експансії, вимагаючи скликання міжнародної конференції для обговорення «марокканської проблеми» на основі визнання принципу «відкритих дверей». Нім. імператор *Вільгельм II* у публічному виступі в марок. порту Танжер оголосив себе «захисником незалежності» Марокко і вимагав свободи торгівлі та рівності всіх держав на марок. території. Виступи інших нім. політичних діячів супроводжувалися воєнними погрозами на адресу Франції, яка поступилася і дала згоду на проведення міжнар. конференції. На Альхесіраській конференції (15.01–07.04.1906), у якій брали участь 11 європ. держав, а також США і Марокко, формально було проголошено цілісність Марокко і незалежність султана, свободу і цілковиту рівність для усіх націй «в економічному відношенні». На Францію та Іспанію було покладено організацію марок. поліції й керівництво нею. Німеччина, яка прагнула посилити свої позиції в Марокко і перетворити її у свою колонію зазнала дипломатичної поразки. Після Альхесіраської конференції франц.-нім. дипломатична боротьба не завершилася. Обидві країни підтримували у Марокко різних претендентів у боротьбі за султанський престол. У ході двосторонніх переговорів 1909 обидві держави досягли угоди про збереження «економічної рівності» на території Марокко.

Друга М. к. виникла в квітні 1911, коли Франція, скориставшись повстанням племен, ввела свої війська у м. Фес – тодішню столицю країни. У відповідь Німеччина вислала в порт Агадир 2 крейсери і канонірський човен «Пантера». В. Британія для зміцнення *Антанти* оголосила про підтримку Франції. Загострення франц.-нім. відносин у квітні-липні 1911 знову загрожувало перерости у війну. Франція запропонувала Німеччині відмовитись від своїх претензій на Марокко в обмін на частину

території Франц. Конго і право на режим «відкритих дверей» щодо цієї країни. Опинившись у міжнар. ізоляції, Німеччина змушена була піти на переговори, які завершилися підписанням 04.11.1911 угоди, що визнавала ширші права Франції у Марокко. 30.03.1912 більшу частину Марокко оголошено франц. протекторатом. Франція отримала згоду Німеччини на встановлення в Марокко нового режиму, проведення адміністративної, фінансової та військової реформ. За султаном формально зберігалось становище глави держави, однак при ньому перебував генеральний франц. резидент, який зосередив у своїх руках усю владу в країні. М. к. свідчили про подальше загострення суперечностей між країнами Антанти та Німеччиною і наближення світової війни.

С. Мовчан (Львів).

МАРТІН Пол Едгар Філіп (Martin; 28.08.1938) – канад. політик, 21-й прем'єр-міністр країни (2003–06), лідер Ліберальної партії Канади (2003–06), історик, бізнесмен. Н. у м. Вінздор (Онтаріо). Навчався в ун-ті Торонто (1961–64). Успадкувавши бізнес батька, з поч. 1970-х років очолював компанію «Павер Корпорейшен». 1988 обраний до парламенту від округу Ля Саль-Емар (Квебек; переобирався до 2008). На посаді міністра фінансів (1993–2002) досяг зменшення дефіциту бюджету. 2003 заступив на посаді лідера Ліберальної партії Ж. Крет'єна й автоматично став прем'єр-міністром Канади. На цій посаді ініціював створення спец. федерального органу для обговорення зловодених проблем країни – Раду федерації. Переглянув «програму вирівнювання платежів», звернувши більшу увагу на Атлантичні провінції. За урядування М. Канада стала четвертою країною у світі, де було дозволено гомосексуальні шлюби (2005), що викликало неоднозначну реакцію громадськості. У зовн. політиці намагався відігравати помітнішу роль в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Вдавсь до закріплення суверенітету Канади над північними територіями, що викликало декілька міжнародних диспутів, зокрема, щодо розмежування кордонів із Російською Федерацією, Данією і США. Запропонував перетворити «велику вісімку» (G-8) у «велику двадцятку» (G-20). 2004 Канада підтримала *Помаранчеву революцію 2004* в Україні, скерувавши на президентські вибори безпрецедентну в своїй історії кількість спостерігачів. 2005 уряд М. визнав інтернування під час *Першої світової війни 1914–18* українців, вихідців із земель, що входили до Австро-Угорської імперії (Буковини, Галичини, Закарпаття) «сумною сторінкою» в історії Канади.

Р. Сіромський (Львів).

МАРТОВ Юлій Осипович (справж. прізвище – Цедербаум; 12.11.1873 – 04.04.1923) – рос. політик. Н. у Стамбулі в сім'ї службовця. Під час навчання на природн. ф-ті Петерб. ун-ту приєднався до рос. соц.-дем. руху. За рев. діяльність 1892 був виключений з ун-ту, відбував заслання. 1895 разом із В. Леніним створив соц.-дем. орг-цію «Союз боротьби за визволення робітничого класу», яка поєднала марксистську теорію із рос. робітничим рухом. 1897–1900 перебував на засланні у Туруханському краї. З 1900 став членом редколегії і найактивнішим співробітником газ. «Искра», що сприяла об'єднанню рос. соц.-демократів. Починаючи з 1901, майже постійно перебував за кордоном, де займався партійними справами. На II з'їзді РСДРП (1903, Лондон), у ході якого стався розкол партії, очолив «меншість», яка оформилася у фракцію (згодом партію) *меншовиків*. М. став головним теоретиком та ідеологом меншовизму, дедалі більше розходився у поглядах з більшовиками. Відстоював дем. характер побудови партії, віддавав перевагу легальним методам політ. б-ви, вважав, що наступна революція у Росії матиме бурж.-дем. характер. Після 1911 не бачив сенсу у подальшому існуванні двох протилежних фракцій у складі одної партії. 1917 М. повернувся до Росії. Належав до лівого угруповання меншовиків – «інтернаціоналістів», входив до складу ЦК партії меншовиків (з 1917), член виконкому Петроград. ради і ВЦВК, редагував ж-л «Интернационалист», газ. «Искра». Засудив *Жовтневий переворот 1917*, прихильник «однорідного соціалістичного уряду». Від березня 1918 редагував газ. «Вперед», де виступав з критикою політики рад. влади, засуджував «*червоний терор*». 14.06.1918 разом із ін. меншовиками М. був виключений зі складу ВЦВК, деякий час перебував під домашнім арештом. Наприкін. 1918 М. дійшов висновку про необхідність «прийняття радянського ладу як факту дійсності», почав співпрацювати з рад. режимом – був делегатом VII–VIII Всерос. з'їздів рад, членом ВЦВК. На поч. 1920 М. отримав дозвіл виїхати за кордон на лікування. 1920 у Берліні очолив Закард. делегацію РСДРП. Виступив з різкою критикою більшовицького режиму і *Комінтерну*, але закликав захистити рос. революцію від міжнар. імперіалізму. Один із організаторів «2,1/2 Інтернаціоналу» (1921–23). Помер і похований у Німеччині.

Олена Бойко (Київ).

МАРШАЛЛ Джордж Кетлетт (Marshall; 31.12.1880 – 16.10.1959) – амер. генерал і політик. 1901 закінчив Віргінський військовий ін-т. З 1902 служив офіцером амер. армії на *Філіппінах*.

Учасник *Першої світової війни 1914–18*, після вступу США у війну (квітень 1917) служив на штабних посадах у Франції, полковник. 1919–24 – радник ген. Д. Першинга. Згодом служив в амер. військах у Китаї, 1933–36 займав командні пости у Національній гвардії. 1939–45 – нач. штабу армії США, очолював Об'єднаний Комітет начальників штабів. Як вмілий організатор зумів за кілька років реформувати невелику амер. армію (250 тис. осіб, 1939) у потужні збройні сили (8 млн осіб, 1944), які відіграли важливу роль у перемозі над Німеччиною і Японією. Один із головних авторів військ.-стратег. планів західних союзників. Був військовим радником президентів Ф. Д. Рузвельта і Г. Трумена, разом із ними брав участь у найважливіших міжнар. конференціях – у Касабланці, Квебеку, Тегерані, Ялті, Потсдамі. 1945–47 – представник президента США при уряді Китайської республіки, намагався припинити протиборство респ. армії *Чан-Кайші* та комуніст. військ *Мао-Цзедуна*. 1947–49 – держ. секретар США. Став ініціатором і головним творцем плану відбудови зруйнованого війною господарства як союзних держав (включаючи СРСР), так і відновлення економіки недавніх противників (див. *Маршалла план 1947*). Відіграв важливу роль у створенні *Організації американських держав (1948)*, один із ініціаторів створення *НАТО (1949)*. 1950–51 – міністр оборони США. Лавреат Нобелівської премії миру (1953).

МАРШАЛЛА ПЛАН 1947 (правильно – Програма відбудови Європи) – популярна назва програми екон. допомоги США європейським країнам після закінчення *Другої світової війни 1939–45* для їх відбудови і розвитку, а також зміцнення амер. впливу на континенті. Отримав свою назву від імені держ. секретаря Д. К. *Маршалла*, який у загальних рисах сформулював ідею цього плану під час свого виступу 05.06.1947 у Гарвардському ун-ті. Прийнятий Конгресом США 03.04.1948 у формі Закону про допомогу іноземним державам. Допомога надавалася з федерального бюджету США у вигляді низькопроцентних довготермінових кредитів, або безвідплатних субсидій. Реалізація М. п. мала здійснюватися протягом 5 років. Був відкритий для всіх держав, готових взяти у ньому участь. Під час міжнар. конференції у Парижі (липень-вересень 1947) умови М. п. прийняли уряди Австрії, Бельгії, В. Британії, Греції, Данії, Ірландії, Ісландії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Португалії, Франції, Туреччини, Швейцарії, Швеції; з грудня 1949 його дія була також поширена на ФРН. У липні 1947 СРСР різко засудив і відкинув М. п. як «вияв американського імперіалізму, націленого

на встановлення економічного і політичного диктату у Європі». Під тиском СРСР були змушені відмовитися від допомоги і підпорядковані Москві країні Центр.-Сх. Європи. Для координації та контролю над втіленням програми було створено Європейську організацію економічної співпраці та амер. Адміністрацію економічної співпраці. 1948–51 за М. п. європейські країни отримали фінансову допомогу у розмірі 17 млрд дол. США (з них – В. Британія – 3,4 млрд дол., Франція – 2,8 млрд, Італія і ФРН – по 1,4 млрд). М. п. значною мірою сприяв післявоєнному відновленню економік європ. країн, стабілізації їх внутрішньополіт. життя і зміцненню демократичних інститутів у цих державах.

МАС-МЕДІА (англ. mass-media – засоби масової інформації, ЗМІ) – організаційно-технічна система візуальних і звукових засобів, яка забезпечує швидке передавання, масове тиражування і поширення словесної, образної та музичної інформації на локальному, національному, регіональному і глобальному рівнях. Елементами цієї системи є преса, книжки, плакати, телебачення, радіо, кіно, відео, інформаційні агентства, Інтернет-видання тощо, кожний з яких характеризується своєю знаковою системою (слово, візуальний образ, усна мова) або їх поєднанням. М.-м. є одним із головних способів поширення інформації та масової комунікації в суспільстві; характеризуються публічністю, можливістю необмеженого впливу на роз'єднану в просторі та часі аудиторію, використанням технічних засобів, за допомогою яких і поширюється інформація. За джерелами фінансування і способами контролю за діяльністю розрізняють приватну (комерційну), державну і громадську форми організації М.-м. Демократичні суспільства характеризуються плюралізмом М.-м. і поєднанням різних форм їхньої суспільної організації; тоталітарні – монополією держави на засоби масової інформації та відповідно державною формою організації. Авторитарні режими при існуванні приватних чи громадських ЗМІ зберігають державний контроль за їхнім функціонуванням. Осн. функціями М.-м. (за Г. Ласвеллом) є «спостереження за світом» (збір та поширення інформації про суспільне життя), «редакція» (відбір та коментування інформації); формування суспільної думки; поширення культури. М.-м. також висловлюють суспільні інтереси, формують політичну свідомість і громадянську культуру та сприяють соціалізації особи, створюють і модифікують образи (іміджі) політ. сил, інститутів, окремих осіб, а також реалізують освітню, мобілізаційну та інтеграційну функції політичної та суспільної

пропаганди й реклами. Їхній вплив на конкретне суспільство, визначається передовсім мірою контролю (чи навіть монополії) держави за ЗМІ, наявністю (чи відсутністю) гарантій свободи слова та друку, правового (чи адміністративного) контролю за їхньою діяльністю. Бурхливий розвиток інформаційних технологій у ХХ ст. зробив М.-м. важливим, чинником впливу на сусп.-політ. життя і процеси управління, невід'ємним інструментом сучасних суспільних, політичних і виборчих технологій. Провідна роль М.-м. у формуванні громад. думки і зростання впливу ЗМІ на всі сфери життя, знайшла своє відображення у їх визначенні як «четвертої влади» в суспільстві.

Л. Угерин (Львів).

МАСАРИК Томаш (Masaryk; 07.03.1850 – 14.09.1937) – чеський політик, учений, педагог. Н. у м. Годонін (Моравія). Вищу освіту здобув у Віден. (1872–76) і Ляйпц. (1876–78) ун-тах. Доктор філософії (1876). Від 1882 професор філософії чеського ун-ту у Празі, де заснував наукове видання «Atheneum» (1883–93). Згуртував навколо себе групу однодумців, які по-новому пропагували ідеї чеського політ. відродження. 1900 М. заснував Чеську народну партію. Депутат Віден. парламенту (1891, 1907, 1914). У цей період головною у громад.-політ. діяльності М. була ідея федералізації Цислейтанії – частини території Австро-Угорщини на 3х. від р. Лейти (Австрія, Чехія, Моравія, Силезія, Галичина, Буковина та низка ін. областей). У роки *Першої світової війни 1914–18* зайняв антиавстр. позицію і розв'язання проблеми чеської державності у формі конституційної монархії вбачав при допомозі *Антанти*. Респ. ідеї почав розробляти лише з поч. 1917. Восени 1914 заснував нелегальну антигабсбурзьку орг-ацію «Мафія», куди також увійшли К. Крамарж, А. Рашін, А. Гайн, П. Шамал і Е. Бенеш. 3 грудня 1914 жив Франції, Італії, США, Росії. За ініціативою М. за кордоном формувалися чехосл. легіони, які згодом, стали важливою силою при побудові самостійної держави. Пропагував ідеї *чехословакізму*. За ініціативою М. 1915–16 у Парижі були утворені керівні органи чесько-словац. нац.-визв. руху (Нац. рада чесько-словацьких громадян, Чеський закорд. комітет, Чеська нац. рада, Чехосл. нац. рада), укладена *Пітсбурзька угода 1918*. Під час перебування у США 1918 заснував Дем. спілку народів Центр. Європи. 14.10.1918 очолив Тимчасовий чехосл. уряд у Парижі, а з утворенням Чехословацької респ. 1918 став її президентом (згодом тричі переобирався 1920, 1927, 1935). Багато зробив для розвитку дем. Чехословаччини. Виявляв зацікавлення і розуміння укр. нац.-визв. змагань,

хоча й не стояв на позиціях укр. самостійності. За президентства М. у Празі розміщувалися укр. дипломатичні місії, підтримувалася діяльність укр. нац.-культурних і наукових установ і оргцій, що функціонували у Чехословаччині. Автор низки філософ. і політ. праць («Самовбивство», «Чеське питання», «Соціальне питання», «Світова революція», «Слов'яни після війни», «Про так звану диктатуру пролетаріату», «Комунізм» та ін.). Під впливом праць і політ. діяльності М. формувалися ідеології нац. рухів у Центр.-Сх. Європі.

М. Криль (Львів).

«МАСОВАНОЇ ВІДПЛАТИ» СТРАТЕГІЯ – зонішньополітична і військова концепція США в 2-й пол. 1950-х років. Передбачала застосування США у разі конфлікту з СРСР всіх засобів ведення бойових дій, і, передусім, масштабне використання ядерної зброї у будь-який час і в будь-якому регіоні Землі на розсуд уряду США. Основні положення «М. в.» стратегії містилися в меморандумі Ради нац. безпеки США «СПБ-162/2» і були викладені 12.01.1954 у промові держсекретаря США. Дж. Ф. Даллеса. На поч. 1960-х років була замінена «Гнучкого реагування» стратегією.

МАСТРОЯННІ Марчелло (Mastroianni, 28.09.1923 – 19.12.1996) – італ. актор. Наприкін. 1940-х років зіграв кілька ролей у виставах Л. Вісконті – «Розалінда, або Як вам це сподобається», «Орест», «Троїл і Крессіда». У кіно дебютував у «Знедолених» за однойменним романом В. Гюго (1947; реж. Р. Фреда). Популярним став після виходу стрічок «Серпнева неділя» (1949), «Дівчина з площі Іспанії» (1952, обидва – реж. Лючано Еммер), «Повість про бідних закоханих» (1953, реж. Карло Ліццані), «Дім любові» (1954, реж. Дж. Де Сантіс). Багаторічна творча співпраця пов'язувала М. із реж. Л. Вісконті, яка втілювалася у виставах «Смерть комівояжера» і «Трамвай Бажання» і фільмах «Білі ночі» (1957) і «Сторонній» (1967) за А. Камю. Відкритий для кінематографа Л. Вісконті, М. став універсальним актором, що володів багатою палітрою художньої виразності. Справжніх творчих висот М. досяг виконанням ролей у фільмах «Ніч» (1960; реж. М. Антоніоні), «Сімейна хроніка» (1962; реж. В. Дзурліні), «Розлучення по-італійськи» (1962; реж. П. Джермі), та у фільмах В. Де Сікі – «Учора, сьогодні, завтра» (1963), «Шлюб по-італійськи» (1964), «Соняшники» (1969). Важливим етапом у творчоті для М. стала співпраця з Ф. Фелліні, у фільмах якого актор найчастіше виступав як «альтер его» автора – «Солодке життя» (1960), «Вісім з половиною» (1963),

«Фелліні – блокнот режисера» (1969), «Рим» (1972), «Місто жінок» (1980), «Джинджер і Фред» (1985), «Інтерв'ю» (1987). Зігравши в кіно понад 120 переважно головних ролей, створив свого роду візуальну енциклопедію італ. характеру на екрані. Зовсім іншим постав актор у фільмах реж. М. Феррері «Учора, завтра і післязавтра» (1965), «Сука» (1972), «Велика жратва» (1973), «Не торкайся білої жінки» (1975), «Історія П'єри» (1983). Кожен режисер відкривав у М. іншу іпостась, домагаючись, як правило, блискучого результату.

К. Сліпченко (Львів).

МАСХАДОВ Аслан (21.09.1951 – 08.03.2005) – чеченський політик. Н. у Казахстані, 1951 разом із родиною повернувся у Чечню. Професійний військовий, полковник Радянської армії. Під час 1-ї Чеченської війни 1994–96 очолював штаб партизанських військ. У серпні 1996 підписав з ген. О. Лебедем Хасав'юртські угоди, які закінчили чечен.-рос. війну і фактично визнавали незалежний статус Чечні. Очолював уряд Чечні. 27.01.1997 обраний президентом Чечні (Ічкерії). Належить до поміркованих чеченських політиків. Виступав за повну незалежність Чечні (див. *Чеченська проблема*). Неодноразово пропонував офіц. Москві припинити бойові дії й розпочати переговори щодо майбутнього статусу Чечні, але ці пропозиції М. відкидалися моск. керівництвом. Загинув під час бою в містечку Толстой-Юрт. Обов'язки президента Ічкерії передані Абдул-Халіму Сайдулаєву, який очолює верховний шаріатський суд республіки.

МАТЕОТТІ Джакомо (Matteotti; 22.05.1885 – 10.06.1924) – італ. політик. За фахом правник. 1910 вступив до Італ. соціалістичної партії (ІСП). Під час *Першої світової війни 1914–18* вів антивоєнну пропаганду, за що був заарештований і ув'язнений. З 1919 обраний депутатом парламенту. У жовтні 1922 вийшов зі складу ІСП і взяв участь у створенні Унітарної соціаліст. партії, секретар партії. 30.05.1924 у парламенті М. рішуче виступив проти фашист. режиму, звинуватив уряд Б. Муссоліні у зловживаннях, махінаціях і застосуванні терору під час парламентських виборів, вимагав визнати результати виборів недійсними (фашисти здобули 2/3 мандатів у парламенті) й засудив всі політичні сили, які з співпрацювали з фашистами. У червні 1924 група фашистів на чолі з Амедріо Думіні викрала його, згодом убила. Вбивство М. призвело до глибокої політ. кризи правлячого режиму, створення *Авентинського блоку* і стало символом фашист. терору.

MATISS Анрі Еміль Бенуа (Matisse; 31.12.1869 – 03.11.1954) – франц. живописець, графік,

скульптор. Навчався у париж. школі Жуліана у А. В. Бугро і Школі красних мистецтв. Працював під впливом імпресіонізму, неоімпресіонізму, мистецтва араб. Сходу, систематично звертався до декорат.-ужит. мистецтва. Від 1905 – лідер групи фовістів («диких»). Приєднавшись до авангардистів, зберігав вишукану оригінальність. Досліджував декоративні можливості кольорів – яскравих, локальних (пано «Танок», «Музика», 1910) і гармонійно побудованих на нюансах основного тону («Майстерня художника», 1911), досягав виняткової органічності чистих фарб і вигадливих лінійних ритмів. У творах 1920–30-х років сюжетні мотиви отримали витончену живописну інтепретацію, їм властиве гармонійне співвідношення людських постатей і природи, композиційна рівновага. Графічні твори М. виконані пером, олівцем вуглем, звертався до технік офорта, ліногравюри, літографії. Остання робота М. – оформлення інтер'єру, зокрема, вітражі, «Каплиці вервиць» (1948–53) у м.Ванс (Франція).

С. Лупій (Львів).

МАУ МАУ ПОВСТАННЯ 1952–1956 – збройна б-ба народу кікую проти брит. колоніальної адм-ції у Кенії 1952–56. Повстання почалося під гаслами повернення земельних володінь, які знаходилися в руках білих колоністів, чорношкірій більшості країни. На поч. 1950-х років у руках 40 тис. білих мешканців Кенії було 16 700 кв. миль орних земель, у той час як понад 1 млн кікую володіли заледве 2 тис. кв. миль земель. Особливе незадоволення африканців, викликав той факт, що лише 1/7 землі, яка належала європейським власникам, оброблювалася. У відповідь на масові демонстрації, що завершилися нападами кікую на білих колоністів, 18.10.1953 у Кенії був уведений військовий стан. Для боротьби з повстанцями використовувалося 12 тис. поліцейських і понад 20 тис. брит. солдат. У ході повстання були вбиті 68 білих колоністів, 167 поліцейських і бл. 1 800 кікую, що співпрацювали з колоніальною адм-цією. За звинуваченнями у причетності до організації повстання був арештований лідер незалежницького руху, майбутній перший президент Кенії Джомо Кеніата, однак, ці звинувачення незабаром були зняті як безпідставні. 1955–56 брит. війська розпорошили повстанські сили. Загальні втрати повстанців склали майже 11 тис. убитими.

А. Козицький (Львів).

МАУНТБАТТЕН Альберт Віктор Луїс Франціс (Mountbatten; 25.06.1900 – 27.08.1979) – брит. політик, адмірал, лорд. Н. у Лондоні. Правнук королеви Вікторії. Учасник Першої світової війни,

служив на флоті у Північному морі. На поч. Другої світової війни очолив винищувальну флотилію. Від жовтня 1943 – командувач союзницьких сил у Пд.-Сх. Азії. У травні 1947 союзницькі війська під командуванням М. звільнили від японців Бірму. 12.09.1945 під час урочистої церемонії прийняв капітуляцію япон. військ у Пд.-Сх. Азії. Від березня 1947 – віце-король Британської Індії. Запропонував і реалізував план поділу Брит. Індії на 2 держави: індуську д-ву – Хіндустан (Індія) і мусульманську д-ву – Пакистан, які отримали статус домініонів у складі *Британської Співдружності Націй* (див. *Маунтбеттена план 1947*). 1947–48 – перший ген.-губернатор Індії. Від серпня 1948 – на службі у військ.-мор. силах В. Британії, командувач брит. військ.-мор. флоту у Середземному морі. 1955–59 – на керівних постах у мін-ві військ.-мор. флоту, 1959–65 – нач. Об'єднаного комітету шефів штабів, здійснив радикальну реформу у брит. Збройних силах. Був ад'ютантом королеви *Єлизавети II*. Загинув внаслідок бомбового замаху, вчиненого бойовиками ІРА.

Т. Марискевич (Львів).

МАУНТБАТТЕНА ПЛАН 1947 – декларація брит. уряду від 03.06.1947 у відповідності до якої Британська Індія отримувала незалежність і була розділена за релігійно-общинною ознакою на 2 держави: індуську – Хіндустан (Індія) і мусульманську – Пакистан із наданням їм прав домініонів. Запропонований у червні 1947 віце-королем Індії А. Л. *Маунтбаттеном* (звідси і назва). У деяких частинах Індії питання про входження в одну із держав розглядалося на референдумі, в ін. – голосуванням у місцевих законодавчих органах (Синді, Пенджабі, Бенгалії). Князі мали право вибору – або ввійти в одну із цих держав, або зберегти колишні відносини з В. Британією. Після остаточного прийняття рішень Установчі збори Індії розділися на дві частини – Хіндустану і Пакистану (складався із Західної частини над Індом і Східної у Бангалії). 18.07 брит. парламент затвердив Акт про незалежність Індії. 15.08.1947 процедура поділу була остаточно завершена і обидві держави розпочали незалежне існування, залишаючись у *Британській Співдружності Націй* на правах домініонів.

Т. Марискевич (Львів).

МАФІЯ – італійська злочинна організація. Виникла у 1870-х роках на о. Сицилія. Наприкін. 1920–30-х років внаслідок репресивних заходів уряду Б. *Муссоліні* діяльність М. була фактично припинена, що спонукало керівників цієї орг-ції допомагати військам союзників під час висадки

на Пд. Італії (липень 1943). У післявоєнний час налагодила контакти з усіма найбільшими злочинними орг-ціями у світі. Контролює виробництво і розповсюдження наркотиків, гральний бізнес, футбольний тоталізатор тощо. Доходи, отримані від нелегальної діяльності, використовуються у легальній господарській і банківській сферах. За деякими оцінками, щорічні доходи М. сягають 130 млрд дол. За дан. італійської поліції на Сицилії сьогодні діють 142 мафійні родини. Члени мафії свою орг-цію називають «Наша справа» (Cosa Nostra).

МАЧАДО-І-МОРАЛЕС Герардо (Machado у Morales; 29.09.1871 – 29.03.1939) – кубин. політик, генерал, Президент Куби (1925–1933). Брав участь у війні 1895–98 за незалежність Куби від Іспанії. 1895–1908 – бургомістр у Санта-Кларі. Від 1920 очолював Ліберальну партію. До 1925 був міністром внутр. справ, вибирався сенатором. 1924 виграв президентські вибори і у травні 1925 зайняв президент. пост. Встановив диктаторський режим. Знищував політ. противників, обмежив роль парламенту, заборонив діяльність політ. партії (1926), запровадив цензуру преси. 1928 домігся від Конституційного конгресу продовження свого президентського терміну ще на 6 років. Тісно пов'язаний пн.-амер. концернами. Проводив політику, яка посилювала екон. залежність Куби від США (80% експорту Куби, 4/5 якого складав цукор, направлялося у США). За правління М. на 70% впав експорт тютюну, що значно скоротило кількість роб. місць. Погіршення умов життя населення привело до масових акцій протесту (1930 загальнонац. страйк, 1931 антиуряд. повстання), які уряд М. придушував за допомогою армії. Диктаторські методи правління М. стали причиною створення правої опозиційної орг-ції – АВС (1931), яка використовувала у б-бі з диктатурою М. терористичні методи. Скинута 12.08.1933 внаслідок виступу офіцерів гарнізону столиці, яких підтримав Студентський директорат. Втік до США, помер у Майамі.

МАХНО Нестор Іванович [жовтень 1888 – 25.07.1934; за ін. дан., 06.07.1934] – укр. повстанський отаман, один з лідерів анархістського руху в Україні. Н. у с. Гуляй-Поле Катеринославської губ. (тепер Запорізька обл.). З 1906 – член анархістської орг-ції «Спілка бідних хліборобів». За участь в експропріаційних акціях 1910 засуджений до смертної кари (замінена довічною каторгою). 1911–17 ув'язнений у Бутирській тюрмі в Москві. Після *Лютневої революції 1917* у Росії повернувся на Катеринославщину. де продовжив

діяльність як політик. Наприкін. 1917 сформував селянські загони, які вели боротьбу з козачими частин з Пд.-Зх. і Румун. ф-тів, що через територію України пробивались на Дон до ген. О. Каледіна (див. *Білий рух* у Росії). Влітку 1918 М. організував повстанський загін, який боровся проти влади гетьмана П. *Скоропадського*. В серед. грудня 1918 М. уклав угоду з керівництвом *Директорії УНР*, яка виявилася недовготривалою. У грудні 1918 загони М. перейшли на сторону більшовиків, вели боротьбу проти денікінців, військ Директорії та *Антанти*. М. прихильник концепції «третьої соціальної революції». Виступав проти будь-якої форми влади (ідея «вільних рад» і «безвладної держави»), забезпечення життя трудівників на основі безпартійності та безвладдя. В умовах протиборства двох сильних противників в Україні (Директорії УНР і більшовиків), М. намагався стати «третьою силою». Спроба більшов. влади втілити «*воєнного комунізму*» політику в Україні привела до антирад. настроїв у військах М. У червні 1919 відкрито виступив проти рад. режиму. У вересні 1919 М. сформував «Революційну повстанську армію України», яка налічувала бл. 80 тис. бійців. 20.9.1919 уклав з С. Петлюрою угоду про спільну боротьбу проти більшовицької влади та денікінців. Під час наступу військ П. *Врангеля* (вересень-жовтень 1920) знову пішов на зближення з більшовиками, махновські загони першими форсували Сиваш і вступили в Крим. Після розгрому білогвардійських військ на п-ові командування Червоної армії розпочало рішучу ліквідацію частин свого недавнього союзника. 1920–21 М. вів виснажливу і запеклу боротьбу проти більшов. влади, здійснив низку повстанських рейдів на Дон і в Поволжя. 28.08.1921 М. разом із залишками свого загону (77 бійців) перейшов на територію Румунії. Деякий час М. жив у Польщі (Варшава, Торунь, Гданськ), де перебував під наглядом польськ. поліції (польська влада підозрювала М. у контактах з рад. органами і намірах підняти повстання в Зх. Україні, щоб приєднати цю територію до УСРР). 1925 переїхав до Парижа, де жив у Венсені. Помер у Парижі. Урну з прахом М. було замуровано в стіні комунарів на кладовищі Пер-ля-Шез.

МАШЕРОВ Петро Миронович [13(26).02.1918 – 04.10.1980] – партійний і державний діяч Білорусі; Герой Радянського Союзу (1944), Герой Соціалістичної Праці (1978). Н. у с. Ширки Сеннонського пов. Могильовської губ. Закінчив Вітебський пед. ін-т (1939), 1939–41 працював учителем фізики і математики в Россонській школі. У роки Нім.-рад. війни 1941–45 став одним із організаторів і керівників антигітлерівського

підпілля і партизанського руху у Білорусі. Створив і очолив Россонське антинацистське підпілля. З квітня 1942 – командир партизанського загону ім. Щорса, який діяв у пн. р-нах Білорусі, Росії та Латвії. Від березня 1943 – командир партизанської бригади ім. Рокосовського. Після війни – на комс. і парт. роботі у Вітебській та Брестській обл. Від березня 1965 – 1-й секретар ЦК Компартії Білорусі, член ЦК КПСС (від 1964), кандидат у члени політбюро ЦК КПСС (від 1966). Був першим в історії БРСР білорусом, який надовго очолив республіку, став реальним нац. лідером. У період його діяльності життєвий рівень населення значно підвищився, не дивлячись на те, що порочний характер рад. системи зберігся. За керівництва М. БРСР досягнула значних успіхів в створенні індустріального потенціалу, стала однією з найрозвиненіших республік СРСР. Зумів налагодити ділові та довірливі контакти з нац. інтелігенцією. Показовим моментом може служити той факт: 1965–80 у БРСР був засуджений тільки один політ. дисидент, а на нац. основі судові переслідування були відсутні. Загинув в автокатастрофі за нез'ясованих обставин.

С. Демидов (Мінськ, Білорусь).

МЕДВЕДЄВ Дмитро Анатолійович (14.09.1965) – рос. політик, Президент Російської Федерації (2008–12), голова уряду РФ (з 2012). Н. у Ленінграді (тепер – Санкт-Петербург). 1987 закінчив юридичний факультет Ленінград. ун-ту, кандидат юрид. наук. Викладав на юридичному ф-ті Ленінградського (Санкт-Петербурзького) ун-ту (1990–99). Паралельно активно займався приватною юрид. практикою. У червні 1990 М. став помічником голови Ленінградської ради Анатолія Собчака. 1991–96 роках був юридичним експертом комітету із зовн. зв'язків уряду Санкт-Петербурга, який очолював В. Путін. Після призначення В. Путіна головою уряду РФ восени 1999 М. став заст. керівника апарату уряду, а 31.12.1999 був призначений заст. керівника адм-ції президента. У лютому–березні 2000 М. очолював передвиборчий штаб В. Путіна. З 2003 керівник адм-ції президента РФ, очолював передвиборний штаб В. Путіна на президент. виборах 2004. У листопаді 2005 призначений першим заст. голови уряду Росії. Наприкін. 2007 діючий президент В. Путін підтримав кандидатуру М. на пост президента Росії. На президентських виборах 2008 М. здобув перемогу (отримав 70,28% голосів виборців), а В. Путін став головою уряду РФ, в результаті чого сформувався режим, який аналітики назвали «тандемократією». Оскільки конституційні повноваження президента Росії є вищими, ніж голови уряду, то всередині

країни і на Заході спочатку були певні сподівання на серйозні реформи в країні, які міг започаткувати М. – боротьба з корупцією, системна модернізація країни. Однак, у перші місяці президентства М. РФ розв'язала війну в Грузії (серпень 2008). До реформ, які ініціював М., належать: внесення змін до Конституції РФ щодо повноважень президента і парламенту, повернення до прямих виборів керівників регіонів, спрощення порядку реєстрації політ. партій, нова держпрограма озброєнь і модернізації оборонно-пром. комплексу тощо. У вересні 2011 М. відмовився від участі в президентських виборах 2012 та очолив федеральний список партії «Єдина Росія» на виборах до Держдуми. Після перемоги на президентських виборах у березні 2012, В. Путін запропонував Держдумі кандидатуру М. як голови уряду, що і було проголосовано. М. зберіг цю посаду і після президентських виборів 2018.

Т. Полещук (Львів).

МЕЙ Тереза Мері (May, 01.10.1956) – прем'єр-міністр В. Британії (друга в історії країни жінка, після М. Тетчер, на цій посаді). Н. в Істборні. Закінчила 1977 Оксфордський ун-тет, бакалавра географії. Працювала в Банку Англії 1977–83, фінанси. консультантом і радником з міжнар. справ в Асоціації з оплати клірингових послуг 1985–97. На виборах 1997 обрана в Палату громад. 2003–10 очолювала низку тіньових міністерств, 2005 – тіньовий лідер Палати громад. Після перемоги консерваторів на виборах, в уряді Д. Камерона 2010–12 мін. у внутр. справ (одночасно 2010–12 мін. у справах жінок і рівноправності). Голосувала за вторгнення в Ірак, легалізацію одностатевих шлюбів у країні й проти подальшої інтеграції в ЄС, заборони на куріння в громад. місцях, *Brexit*. Відхилила пропозицію ЄС про обов'язкові квоти біженців, наголошуючи на необхідності надання допомоги в місцях воєнних дій та таборах біженців. 2013 міністерство М. розмістило в 6 лонд. р-нах із суттєвою кількістю етн. меншин «рекламні» щити з закликом повернутися додому; погрожуючи при цьому арештами за відмову. Піддана критиці опозицією за створення ворожої атмосфери в суспільстві. М. доклала зусиль для примусового повернення у Йорданію 2013 радикального священика Абу Катада, депортаційний процес щодо якого тривав 10-років. У квітні 2014 на Форумі з питань повернення вкрадених активів (Лондон), підкреслила роль В. Британії у зміцненні санкцій ЄС щодо заморожування активів укр. чиновників часів В. Януковича, підозрюваних в незаконному привласненні держав. коштів. У липні 2016, після відставки Д. Камерона, М. стала лідером

Консервативної партії, а 13.07 сформувала уряд. М. обіцяла боротися з несправедливістю у брит. суспільстві, надати більше прав робітникам, зокрема ввести робітників у правління компаній. У пресі М. називали «червона торі», закидаючи зміщення партійного курсу вліво. Згідно з рішенням референдуму 2016 розпочала процес виведення В. Британії з *Європейського Союзу*. Для отримання підтримки задекларованій програмі оголосила на червень 2017 дострокові парламент. вибори й її партія здобула перемогу, однак втратила більшість у парламенті. Створено коаліційний уряд із правоцентристською Демократичною юніоністською партією Пн. Ірландії. Внутр. політика уряду М. спрямована на екон. стабільність. Розуміючи екон. ризики для країни через Brexit запропонувала 2-річний перехідний період, упродовж якого В. Британія мала виконувати свої бюджетні зобов'язання у розмірі бл. 10 млрд євро на рік, приймати іміграцію з Європи тощо. У зовн. політиці серед пріоритетів – тісні взаємини зі США. М. підтримала вторгнення 2016 США у Йемен, продаж зброї *Саудівській Аравії*. Звинувачує Росію у загрозі міжнар. порядку, зокрема М. заявила, що РФ продемонструвала «відновлення агресивності», анексувавши Крим. М. заявила про причетність вищого керівництва Росії до отруєння 2018 громадян Британії у Солсбері. Уряд М. підтримує суверенітет і територіальну цілісність України й санкції проти Росії. 2017 М. зайняла 2-е місце (після А. Меркель) у списку найвпливовіших жінок світу за версією журналу «Forbes».

З. Баран (Львів).

МЕЙДЖОР Джон (Major; 29.03.1943) – брит. прем'єр (1990–97). Здобув економічну освіту в Ратліш школі. 1965–79 працював у банківській сфері, займав різноманітні пости у банку «Стандарт Чартед». Належить до Консервативної партії. З 1979 – депутат Палати Громад. З 1983 входив до групи найближчих радників М. *Тетчер*. 1981–83 – парламентський секретар у мін-ві внутр. справ. З 1984 очолював парламентську фракцію консерваторів. 1989–90 займав міністерські пости в уряді М. Тетчер (очолював мін-во закорд. справ і у справах Співдружності, фінансів), яка після своєї відставки підтримала кандидатуру М. як лідера Консервативної партії та кандидата на пост прем'єра. З листопада 1990 – прем'єр-міністр Великої Британії. Складність у проведенні власного політ. курсу М. полягала у необхідності балансувати між прихильниками неоконсерватизму («тетчеризму») і поміркованими реформаторами. Шукав шляхи до врегулювання *Ольстеру проблеми*, досягнув тимчасового припинення теро-

рист. діяльності IRA (1994–96). Реалізація екон. частини програми уряду М. вивела брит. економіку з періоду стагнації й сприяла госп. піднесенню, яке тривало увесь період його прем'єрства. Пріоритетами кабінету М. у зовнішній політиці було підтримання стратегічного партнерства із США (брит. війська взяли активну участь у *Кувейтській війні 1990–91*), зміцнення системи європ. безпеки і поглиблення процесів європ. інтеграції на основі *Маастрихтської угоди 1992*. Уряд М. 31.12.1991 визнав Україну незалежною державою і 10.01.1992 встановив з нею дипл. відносини. У лютому 1993 у результаті переговорів між М. і президентом України Л. Кравчуком було підписано Договір про принципи відносин і співробітництво між Україною і В. Британією. На виборах у травні 1997 Консервативна партія зазнала поразки і пост прем'єр-міністра посів лідер лейбористів Т. *Блер*. Написав книгу «Джон Мейджор, Автобіографія» (1999).

МЕКСИКА (Мексиканські Сполучені Штати) – держава в Північній Америці. Омивається водами Атлантичного (Мексиканська затока і Карибське море) і Тихого океанів. Межує із США, Белізом та Гватемалою. Назва походить від імені бога війни у ацтеків Уїциліпочтлі (Мехітлі). Загальна площа: 1 964 тис. км². Чисельність населення: 133 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: метиси – 62%, індіанці – 30%, «білі»-європейці – 10%. Релігійний склад населення: римо-католики – 83%, протестанти – 8%. Держ. мова: іспанська. Форма держ. правління: президентська республіка. Форма держ. устрою: федеративна держава. Столиця: Мехіко. Адмін.-терит. поділ: 32 штати. Глава держави – президент. Законодавчу владу представляє Національним Конгресом, який складається із Палати Депутатів (500 місць) і Сенату (128 місць). Діюча Конституція ухвалена 1917. Грошова одиниця: мексиканське песо (100 сентаво).

У Доколумбовий період на території М. проживали цивілізації ольмеків, тольтеків, сапотеків, чичимеків, тарасків, тлашкала, астеків, майя та інш. Територію М. було колонізовано іспанцями у перші десятиліття XVI ст. На її території було створ. віце-королівство Нова Іспанія (1535) із центром у м. Мехіко, який розбудували на місці зруйнованої столиці ацтекської держави – Теночтітлана. М. проголосила свою незалежність 16.09.1810, утім Іспанія визнала її лише 27.09.1821. Після падіння монархічного правління А. де Ітурбіде, 04.10.1824 Конгрес прийняв Конституцію країни, яка проголошувала республіку. 1845 США анексували частину території М., зокрема Техас, а внаслідок мекс.-амер. війни 1846–48 М. втратила

бл. 1/2 своєї території (2,3 млн км²). У 1850-х роках ліберальні уряди провели низку реформ, спрямованих на обмеження позицій латифундистів і Церкви у країні, що стало причиною Громадянської війни 1857–60 та іноз. інтервенції 1861–67. У період 6-ти республіки з франц. інтервенцією та імператорським режимом Максиміліана I Габсбурґа (1863–67), великі загони мекс. армії очолював ген. П. Діас. Власне він 1872 очолив заколот проти президента Б. Хуареса, розгромив свого головного конкурента за владу президента С. Лердо де Техеду і встановив у М. одноосібну диктатуру (т. зв. Порфіриат; офіційно був президентом 1877–80, 1884–1911). 1887 Діас видав закон, який дозволяв президентові переобиратися ще на один термін, а 1890 були зняті будь-які обмеження щодо перебування на найвищій державній посаді однієї і тієї ж особи. 1904 Конгрес ухвалив ще одну поправку до Конституції 1857, яка передбачала збільшення терміну повноважень президента до 6 років. Головне гасло правління П. Діаса – «Порядок і прогрес». Опорою порфіріанської держави були армія, поліція і адмін. апарат. Основні рішення приймав президент. Церква отримала певні економічні привілеї, але їй було заборонено втручатися в політичні справи. Одним із гасел режиму П. Діаса став вираз «Менше політики, більше управління». Репресії та жорсткий централізований контроль були інструментами досягнення політ. стабільності. П. Діас персонально призначав губернаторів, дії яких контролювалися «політичними начальниками», що мали повноваження втручатися у справи міста чи штату. Політика П. Діаса формувалася під впливом ідей групи інтелектуалів, т. зв. съєнтіфікос («вчених») – інтелігенції, бюрократії і землевласників-латифундистів. Виступаючи прихильниками позитивістської філософії суспільного прогресу, вони наголошували на важливості раціонального планування і розвитку. Соціальний прогрес, на їхню думку, був похідним від екон. розвитку. Спосіб досягнення останнього виражався діасівським гаслом «Хліб або палиця», що означало мовчазну згоду з офіц. політикою, яка мала забезпечити населенню засоби для існування, а незгода з офіц. лінією держави могла призвести до ув'язнення чи смерті. «Вчені» обґрунтовували користь залучення іноз. капіталів, надання пільг закордонним підприємцям, що мало допомогти М. стати на шлях стабільного розвитку. Країна, за їх переконаннями, мала управлятися креольською елітою – нащадками іспан. колонізаторів. Період діасівської держави пов'язаний із фін. і екон. стабільністю. Політичний і соціальний порядок забезпечував приплив іноз. інвестицій. Фінанси, торгівля, пром-сть і видобувна галузь постійно

модернізувалися. Компанії США і В. Британії отримали величезні концесії на експлуатацію нафтових і вугільних ресурсів країни. При цьому П. Діас заохочував брит. і європ. капітал, розглядаючи його як чинник, що мав урівноважити фін.-екон. позиції США у М. Після того, як 1901 у М. запрацювала перша нафтова свердловина, у наступні 10 років видобуток нафти зріс у тисячу разів, і М. стала одним із провідних її експортерів. У країні була введена в обіг єдина валюта. Уряд заснував «Кредитну палату», що фінансувала іригаційні роботи у маєтках великих поміщиків. Залізничні компанії США отримали концесії, почався залізничний будівельний бум. Європ. і північноамер. фонди своїм коштом збільшили довжину залізниць у 30 разів у порівнянні з 1876, проводили електрифікацію країни (у містах з'явилися трамваї). За рахунок іноз. інвестицій уряд відновив портові можливості, вдосконалив видобуток пром. металів. 1910 виробництво срібла зросло утричі (порівняно з 1877), а вартість пром. продукції – у 4,5 рази. Якщо 1877 у М. була практично відсутня пром-сть, то 1910 функціонувало 146 текстильних фабрик. Такий екон. курс уряду гарантував бурхливий екон. розвиток країни. Проте наслідками екон. прогресу користувалися нечисленні представники привілейованого прошарку суспільства, у чиїх руках концентрувалося багатство. Соц.-екон. процвітання країни стосувалося незначної кількості населення країни, велику частину якого складали іноземці. Засилля іноземців у всіх сферах госп. країни породило вислів – «Мексика є матір'ю для іноземців і мачухою для мексиканців». Суперечливість порфіріанської екон. моделі виявлялася у негативному торговому сальдо, причиною якого була низька вартість мекс. експорту (майже виключно сировини) і високі ціни на іноз. пром. товари і обладнання. За період правління П. Діаса зовн. борг М. виріс у 4 рази і 1910 склав 823 млн песо. Фінансова система країни потрапила у залежність від іноз. капіталу. У зовн. політиці П. Діас орієнтувався на підтримку дружніх відносин із США, а також на розвиток екон. зв'язків із Європою (насамперед В. Британією) як противагу північноамер. домінуванню. 1907 у Вашингтоні М. разом із США підписала Загальний мирний договір і Договір про дружбу між країнами Центр. Америки.

Режим П. Діаса викликав широке невдоволення з боку широких верств мекс. суспільства. Середній клас у країні був незадоволений пільгами для іноземців у всіх галузях економіки. Соц. становище селянства і нечисленного робітництва було вкрай тяжким. Приватні землевласники витісняли селянські общини («ехідос»), через це

селяни змушені були працювати на плантаціях. У М. відчувався брак продуктів харчування. Пшеничне борошно і навіть маїс завозилися ззовні. Відсутність трудового законодавства негативно позначалася на умовах праці. Робітники працювали по 12-14 год. на добу, зарплата рідко виплачувалася грошима. Війська П. Діаса жорстко придушували страйковий рух. Подібними методами мекс. уряд боровся і з опозицією індіанського населення. Захоплення земель мекс. індіанців привело до хвилі народних повстань. 1900–03 тривала війна проти держави майя Крусоб («Країна хрестів, що говорять») на сході п-ва Юкатан. 1904 урядові війська придушили повстання індіанців у шт. Оахака. На поч. ХХ ст. з'явилися групи мексиканців, які критикували порфіріанську модель правління. Найбільш радикальні опоненти, насамперед анархісти, називали себе прибічниками групи «Відродження», лідерами якої були брати Хесус і Енріке Магони. Ще 1892 вони були у числі організаторів демонстрації проти переобрання П. Діаса президентом. 1900 К. Арігара, інженер за фахом, організував клуб, а згодом невелику партію, метою якої було повалення режиму Діаса і відновлення лібералізму Б. Хуареса (президент 1858–72). Після репресій з боку влади і закриття газети «Відродження», частина молодих радикалів емігрували до США і Канади, де 1905 створили Мекс. ліберальну партію. Наступного року група «Відродження» опублікувала програму-маніфест, в якій пропагувалися ідеї обрання президента лише на один термін, гарантії громад. свобод, обмеження володінь Церкви, безкоштовна освіта і аграрна реформа. Група вимагала, щоб мекс. громадянство було передумовою володіння власністю, а також напоягала на проведенні розподілу необроблюваної землі серед безземельних. Маніфест проголошував необхідність конфіскації багатства, незаконно набутого П. Діасом і «сьєнтифікос», заборони дитячої праці, гарантування мінімальної зарплати і покращення умов праці. Серед опозиційних Діасу груп виділявся також ген. Б. Рееса, який перебуваючи на посаді губернатора штату Нуево-Леон різко критикував ідеї «сьєнтифікос» і запровадив прогресивний закон про відшкодування робітникам. Лідером ін. великої групи опозиціонерів, т. зв. антиреелекціоністів (виступали проти переобрання Діаса президентом) був Франсиско Індальсіо Мадеро, який походив з багатой родини на пн. М. 1905 він заснував політ. клуб «Беніто Хуарес» і газету «Демократ». 1908 Ф. І. Мадеро опублікував книгу «Президентські вибори 1910», в якій виклав програму б-би з порфіріанським режимом конституційними методами. У ній засуд-

жувалася корупція як породження абсолютної влади, а також містилися вимоги б-би проти монополій та привілеїв, свобода друку тощо. Від 1908 П. Діас висловлюватися за поступову демократизацію політ. життя країни, відновлення діяльності опозиційних партій, а також заявив про готовність обрання дем. уряду. Більшість мексиканців розцінила це як відмову брати участь у президентських виборах 1910. У серед. квітня 1910 прихильники Мадеро створили опозиційну Ліберальну партію, що висунула його кандидатом на посаду президента. 14.06.1910 Ф. І. Мадеро разом із майже 5 тисячами своїх прихильників був заарештований за звинувачуваннями у підготовці збр. повстання. 04.10.1910 Палата Депутатів односторонньо переобрала Діаса президентом. У жовтні 1910 Мадеро вдалося втекти з в'язниці Сан-Луїс-Потосі і пробратися до США. У своїй політ. прокламації – «план Сан-Луїс-Потосі» – він оголосив незаконним обрання президентом П. Діаса, закликав до повстання і заявив, що бере на себе обов'язки тимчасового глави уряду. У Сан-Антоніо (США) був створений штаб з керівництва повстанням на чолі з Ф. Мадеро і у всі шт. країни були призначені уповноважені Головного штабу. Початок повстання був призначений на 20.11.1910. Цей день і став днем поч. Мексиканської революції та періоду Громад. війни 1910–17. Політ. ідеалами революціонерів були соціальна справедливість, дем. перетворення і проведення земельної реформи. У кількох мекс. містах, переважно на півночі, спалахнули повстання проти диктатури П. Діаса, які швидко переросли в революцію. У штатах Герреро, Пуебла, Дуранго, Морелос, Чіуауа повстанці вели б-бу проти військ диктатора. Урядова армія виявила свою неефективність. Під керівництвом Паскуалья Ороско і Ф. *Вільї* повстанці завдали поразок урядовим військам на пн. країни, а на пд. М. діяли повстанські загони на чолі з Е. *Сапатою*. 14.02.1911 Мадеро перетнув кордон з М. побл. м. Сьюдад-Хуарес, де 21.05. була підписана домовленість про припинення бойових дій і розпуск повстанських армій. 25.05.1911 Діас заявив про відставку і відбув до Парижа. 07.06.1911 Ф. І. Мадеро вступив до Мехіко, де 02.10 його обрали президентом країни (жовтень 1911–лютий 1913). Одним із ключових завдань революції було вирішення селян. питання. Лідер селян-індіан. армії Е. Сапата 28.11.1911 проголосив «план Аяла», в якому вимагав проведення радикальної земельної реформи – конфіскації земель у латифундистів і розподілу її між безземельними селянами. Однак уряд не був готовий до проведення таких радикальних перетворень на селі, і спрямував свої зусилля на роззброєння

партизан. загонів. У центр. р-ни країни проти армії Е. Сапати виступили армійські підрозділи під командуванням ген. Вікторіано Уерти. Однак селянський рух продовжував розростатися. У березні 1912 один із керівників партизанського руху на пн. країни П. Ороско організував заколот проти уряду Мадеро, чим поклав початок другому етапу революції. Урядові війська під командуванням ген. В. Уерти придушили заколот. Однак, 18–19.02.1913 внаслідок держ. перевороту, організованого Феліксом Діасом (племінник диктатора П. Діаса) і ген. В. Уертою, уряд Мадеро був повалений, і він та віце-президент Д. Суарес були заарештовані й згодом убиті. Влада перейшла до ген. Уерти, який 21.02.1913 виголосив президентську присягу. Режим В. Уерти характеризувався політ. вбивствами і терором щодо населення. Країна була децентралізована політично і економічно. Наступним періодом революції у М. стала війна проти диктатури В. Уерти. Очолив опозицію проти нового диктатора ген. Венустіано Карранса. 26.03.1913 він оприлюднив «план Гуадалупе», який проголошував усунення від влади В. Уерти і відновлення конституційного ладу. Карранса отримав звання головнокомандувача «конституціоналістською» армією. Політ. керівництво конституціоналістів визнали лідери селянського руху Ф. Вілья і Е. Сапата. У жовтні 1913 на пн. країни В. Карранса, Ф. Вілья і А. Обрегон підняли повстання та встановили рев. владу у провінції. У той час уряд В. Уерти розвивав активні відносини з Європою (вже 1913 брит. інвестиції в М. перевищували американські), тому він був визнаний усіма великими державами, окрім США. Вашингтон не визнав уряду Уерти, припинив надавати Мехіко фін. допомогу і 21.04.1914 у м. Веракрус висадився амер. десант, який мав недопустити надходження зброї з Європи і домогтися повалення влади Уерти. Інтервенція зустріла рішучий опір мексиканців (бої за місто тривали тиждень) і осуд політ. суперників Уерти. 11.06.1914 Аргентина, Болівія і Чилі визнали уряд В. Уерти, а 24.06.1914 США підписали з М. мирний договір. 08.07.1914 під тиском США Уерта був змушений піти у відставку і виїхав з країни.

З початком Першої світової війни М. 05.08.1914 оголосила про свій нейтралітет. 15–20.08.1914 революційні сили, що склалися з військ під командуванням Е. Сапати, Ф. Вілья та ген. А. Обрегон, зайняли Мехіко і проголосили В. Каррансу «першим керівником» М. Незабаром між В. Каррансою, з одного боку, та Ф. Вільєю і Е. Сапатою, з іншого, виникли протиріччя, оскільки останні вимагали проведення радикальних сусп. реформ. У жовтні 1914 конвент представників

«конституціоналістської» армії проголосив себе верховною владою і призначив тимчасовим президентом республіки ген. Е. Гут'єрреса. Уряд Карранси залишив Мехіко. Після невдалих спроб дійти порозуміння, у листопаді-грудні 1914 повстанські армії Вілья та Сапати захопили столицю. Війська В. Карранси і А. Обрегон були змушені відійти до м. Веракрус, однак незабаром повернулися у столицю. Щоб зупинити селянський рух В. Карранса 06.01.1915 підписав аграрний закон, який передбачав повернення селянству всіх незаконно захоплених земель, вод і пасовиськ. У ньому також зазначалося, що села, які не були наділені общинними землями, повинні отримати необхідні земельні ділянки за рахунок її експропріації у великих власників. У лютому 1915 президент підписав домовленість з анархосиндикалістами про спільну б-бу з селянськими повстанцями на пд. і пн. країни. У квітні-липні 1915 командувачі урядових військ Обрегон і Гонсалес завдали відчутних поразок Північній дивізії Ф. Вілья та Визвольній армії Півдня під керівництвом Е. Сапати. У жовтні 1915 більшість латиноамер. держав, а також США, визнали В. Каррансу главою мекс. уряду. 15.03.1916 уряд США за згодою Карранси організував каральну експедицію під керівництвом ген. Д. Першинга у відповідь на напад на м. Колумбус (штат Нью-Мексіко, США) загонів Вілья, який прагнув втягнути США у конфлікт із Каррансою. Просування амер. військ на пд. М. супроводжувалося жорстокими сутичками з мекс. військами, тому амер. командування 05.02.1917 вивело свої війська з країни. Більша частина центр. і пд. М. перебувала під контролем уряду В. Карранси. 05.02.1917 Установчі Збори у м. Керетаро затвердили текст нової Конституції М., яка завершила період революції та громадянської війни, а також заклала основу сучасної політ. системи М. Конституція ґрунтувалася на принципах націоналізму, конституціоналізму, соціальної справедливості, політичного лібералізму, расової та інтелектуальної свободи. Однією з головних ідей, зафіксованих у Конституції, стала активна роль уряду в забезпеченні соц., екон. добробуту і культ. розвитку громадян. У ст. 3 йшлося про безкоштовну обов'язкову початкову світську освіту. Конституцією передбачалося наділення президента, який міг обиратися лише на один термін, значними повноваженнями, зокрема правом вето, правом призначати уряд без консультацій з Конгресом тощо. Церква позбавлялася права на нерухомість, не мала права брати участь у політ. житті, у країні розпускалися чернечі ордени. Аграрні положення Конституції стали підґрунтям для розподілу земель великих землевласників. До Основного

Закону увійшло дем. трудове законодавство – 8-год. робочий день (для підлітків до 16 років – 6 год.), гарантія мінімальної зарплати, право на страйк і утворення профспілок. Конституція послабила позиції іноз. монополій – відтепер володіти надрами і землею могли лише мекс. громадяни, президент мав право депортувати іноземців. Ст. 27 захищала право індіанців на землю.

Проте, у реальній політиці існувала суперечність між революційною риторикою і суспільною практикою. Президент В. Карранса не наважився на здійснення радикальних аграрних перетворень, прагнучи, насамперед, домогтися стабілізації своєї влади. Селянський повстанський рух протягом 1919–20 був майже придушений, особливо після загибелі його легендарного керівника Е. Сапати (1919). Однак, у квітні-травні 1920 ген. А. Обрегон, заручившись підтримкою двох впливових північномекс. вождів (П. Кальєса і Адольфо де ла Уерти), за сприяння Мекс. регіональної роб. конфедерації (КРОМ) підняв антиурядове повстання, внаслідок якого Карранса був усунений від влади і вбитий. 01.12.1920 посаду президента обійняв Обрегон, встановивши режим «революційного каудилізму». Згідно з концепцією надкласової єдності нації в ім'я продовження революції, режим Обрегона вдався до зміцнення президентської влади і лише формально декларував дем. свободи. Постать президента пов'язувалася з титулом «вождя нації» або «каудільйо». У серпні 1923 США відновили дипл. відносини з М. (розірвані в травні 1920), але лише після визнання урядом Обрегона іноз. концесій на розробку нафтових родовищ, наданих іноз. компаніям до 1917. У грудні 1923–березні 1924 відбувся антиурядовий заколот, який був придушений вірними Обрегону збройними загонами при допомозі США. Після розгрому опонентів Обрегон вчинив криваву розправу і над частиною генералітету, яку підозрював у причетності до заколоту. Для зменшення соц. напруги у суспільстві уряд розпочав процес наділення безземельних селян ділянками, запровадив програму освіти на селі. Державну підтримку у своїй діяльності отримала Регіональна конфедерація мекс. робітників. У серпні 1924 М. встановила дипл. відносини з СРСР. На президентських виборах 1924 перемогу здобув ген. Плутарко Кальєс. У період його правління (1924–28) режим «революційного каудилізму» міцнішав – Кальєс отримав титул «верховного вождя революції». У внутр. політиці новий уряд прагнув спиратися на керований профспілковий рух – Кальєс проголосив робітників своєю головною опорою у б-бі з реакцією і у реалізації програми класового співробітництва.

Уряд обмежив позиції іноз. капіталу, заснував Мексиканський банк (1925), продовжив розподіл земель між селянами (бл. 3 млн га). У лютому 1926 уряд націоналізував церковну власність, закрив школи, які перебували під керівництвом духовних осіб. Прийняття антиклерикального законодавства привело до повстання, яке отримало назву «кристерос», або «прибічників Христа» (лютий 1926–червень 1929). Повсталі, переважно селяни, які діяли насамперед у зх. частині М., вимагали відновлення прав Церкви, поваги держави до приватної власності, а також обмеження діяльності іноз. компаній. Під час придушення повстання загинуло бл. 90 тис. осіб. Під час повстання тривав страйк священиків, які протягом 3 років не відправляли Літургії у костелах. За Кальєса почалося впровадження загальнодерж. програми іригації. 1928 був розширений з 4 до 6 років термін перебування на президентській посаді. 1928 на президентський пост був повторно обраний А. Обрегон, але 17.07.1928 під час офіц. прийому він був убитий релігійним фанатиком. 1928–34 режим «революційного каудилізму» перетворився на режим «максимату». Протягом цього періоду змінилося 3 президенти (Е. Хіль, П. Ортис Рубіо, А. Родригес), але П. Кальєс залишався найвпливовішою політ. фігурою у країні. Протягом березня-квітня 1929 була подолана чергова політ. криза т. зв. заколот 44 генералів, який у шт. Сонора розпочав ген. Г. Ескобар. 01.03.1929 у м. Керетаро за ініціативою Кальєса була заснована Національно-революційна партія (НРП), до якої увійшли підприємці, робітники, селяни, військові. НРП мала служити збереженню існуючого режиму і, як єдина політична партія у країні, мала право висувати кандидата на президентський пост. У листопаді 1929 президентом став П. Ортис Рубіо. В умовах екон. кризи 1929–33 і політ. суперечностей, у вересні 1932 П. Ортис Рубіо подав у відставку. Тимчасовим президентом країни став ген. А. Родригес, наближений до П. Кальєса. Особливістю цього періоду стало згорання підтримки урядом профспілкових орг-цій, зменшення інтенсивності розподілу землі, скорочення освітніх програм. Новий Трудовий кодекс (1931) забороняв політ. страйки і вимагав обов'язкової реєстрації профспілок. 1930 уряд М. розірвав дипл. відносини з СРСР. У вересні 1931 М. увійшла до *Ліги Націй*. На з'їзді НРП у грудні 1933 кандидатом у президенти був висунений лідер радикального крила партії ген. Ласаро *Карденас*. З'їзд затвердив «Шестирічний план», який містив ідеї державного втручання в економіку, її активну роль у соціальній сфері, регулювання державою класових конфліктів, ідею планування екон. розвитку,

що були, на думку упорядників, елементами соціалізму. 1934 розпочався 6-ти річний термін президентства генерала Л. Карденаса. Втілюючи «Шестирічний план», Л. Карденас заявив про побудову «соціально відповідальної» держави. На його думку, продовження революції мало відбуватися за взаємодії «революційного держави» і орг-цій трудящих. П. Кальєс, який чинив тиск на Л. Карденаса, змушений був емігрувати. У березні 1938 на основі НРП була створена Партія мексиканської революції (ПМР), членство в якій отримали представники всіх соціальних груп. У партії були сформовані 4 сектори: селянський, робітничий, військовий і народний (адміністратори, вчителі тощо). На думку Л. Карденаса, «партія революції» мала забезпечити доступ трудящим до політ. влади, а це, у свою чергу, мало сприяти побудові суспільства соціальної рівності та екон. справедливості. У 1930-х роках у М. склався «бюрократично-авторитарний» або «популістсько-корпоративний» політ. режим. У програмні документи ПМР було внесено положення про побудову в М. соціалістичного суспільства і переходу до «демократії трудящих». Особливе місце у концепції відводилося пропаганді «соціалістичної школи», яка повинна була виховувати такі цінності «соціалістичної освіти» як колективізм, класову солідарність і взаємодопомогу. У галузі освіти створювалася мережа спеціалізованих сільськогосп., ремісничих, технічних, промислових, торгових шкіл та училищ. 1937 був відкритий Нац. політехнічний ін-т, 1936 створений Автономний департамент у справах індіанців. В індіанському питанні політика уряду полягала у переході від практики інтеграції індіанців до мекс. нації шляхом поглинання до курсу на включення індіанських народів до нац. спільноти при збереженні їхнього трибу життя, культури, мов і визнання права на самоуправління. Уряд ініціював розробку абетки і видання літ-ри на мовах індіанських народів, сприяв розвиткові двомовної шкільної освіти. Реформи Л. Карденаса заклали підвалини тривалого зростання економіки. Соціальний реформізм і відсутність політ. потрясінь дозволили мекс. суспільству жити в умовах соц.-політ. стабільності. Єдиною реальною опозиційною орг-цією була консервативна партія Національна дія (утв. 1939), програма якої містила вимоги захисту прав особистості та приватного підприємництва. В екон. сфері уряд Л. Карденаса здійснював заходи з розширення держсектора. У листопаді 1936 був ухвалений закон, за яким уряд отримував право на експропріацію приватної власності. У березні 1937 уряд провів націоналізацію залізниць, а 1938, здійснив націоналізацію нафтових іноз. компаній

у М. і заснував державну нафтову компанію «Пемекс». Як наслідок, США і В. Британія оголосили екон. бойкот М., а Лондон для посилення тиску на мекс. уряд вдався до розриву дипл. відносин. Під час проведення у країні аграрної реформи уряд зробив ставку на общинне землекористування («ехідос»), яке розглядалося як основна форма землеволодіння і використання землі. Бл. 40% сільського населення брали участь в ехідальній програмі. Наприкін. 1930-х років уряд Л. Карденаса у своїй політиці відійшов від радикалізму і діяв більш прагматично: деякі страйки влада оголошувала незаконними, уряд ухвалив рішення про замороження зарплати (1940). Сам Карденас все більше схилявся до позитивної оцінки ролі приватного капіталу, зокрема й іноземного. У зовн. політиці уряд Л. Карденаса намагався підтримувати держави – жертви іноз. агресії. М. виступила на захист Ефіопії після нападу 1935 на неї фашист. Італії, засудила *аншлюс* Австрії, захоплення Німеччиною Чехословаччини. М. надавала підтримку іспан. республіканцям (постачала легку стрілецьку зброю), прийняла біженців з Іспанії і не визнала уряд Ф. Франко. Після початку *Радянсько-фінської 1939–40* війни Карденас засудив СРСР як агресора.

У листопаді 1939 учасники конференції ПМР затвердили «Другий шестирічний план. 1941–46» і офіц. кандидатом у президенти висунули М. *Авілу Камачо*. План містив положення, характерні для реформ Л. Карденаса і розроблявся як програма діяльності уряду. Новими елементами політики майбутнього президента мали стати «регулювання» класової б-би, посилення підтримки приватної ініціативи тощо. Прихід до влади 1940 угруповання «революційної сім'ї» на чолі з президентом М. Авілою Камачо знаменував продовження політики попереднього уряду. Новий президент, спираючись на результати соц.-екон. перетворень «карденізму», приділяв більшу увагу політ. стабільності та екон. зростанню, ніж земельній реформі. Ідеологія президентства М. Авіли Камачо відповідала гаслам «індустріальної революції» і «національної єдності». Впровадження доктрини «національної єдності» мало послабити протистояння з консервативними силами, підвищити рівень життя на основі більш справедливого розподілу матеріальних благ. Соц. конфлікти уряд намагався долати шляхом прийняття законодавчих і судових норм, які регулювали організацію страйків, запровадженням санкцій проти їх учасників. Новий закон 1941 про працю дозволяв звільняти робітників за участь у незаконних страйках. На поч. 1940-х років остаточно сформувалася партійно-політична система М., в основі якої лежали сильна пре-

зидентська влада, взаємодія партії та держави і фактична однопартійність. У січні 1946 ПМР була перейменована в Інституційно-революційну партію (ІРП), що вже складалася з трьох основних секторів – робітничого (профспілкового), селянського і народного (мав репрезентувати середній клас). Представництво військових у партії окремим сектором було скасовано, що практично виключила їх вплив на політ. процес – армія опинилася поза політикою. ІРП залишилася монополістом у політ. житті, її лідер одночасно ставав президентом республіки. Основний зміст екон. політики правлячої партії зводився до стимулювання пром. розвитку в рамках курсу на імпортозамінну індустріалізацію (стимулювання власного вир-ва товарів, що купувалися за кордоном), з опорою на нац. підприємництво за участю іноз. капіталу, максимальне заохочення приватного сектора за збереження регулятивної ф-ції держави. Пряма підтримка надавалася нац. підприємництву – від 1941 нові підприємства в обробній про-сті звільнялися від усіх податків на 5 років. Від червня 1944 для заснування компаній за участю іноз. капіталу треба було отримати спец. дозвіл МЗС, а частка нац. капіталу в них повинна бути не нижчою 51%. Вигідна міжнар. політична і економічна кон'юнктура під час і після війни сприяли просуванню М. шляхом імпортозамінної індустріалізації. Швидкими темпами розвивалася легка пром-сть, в якій основну роль відігравав місцевий капітал. Порівняно розвинений держ. сектор забезпечував стійке і швидке зростання економіки. Приділялася велика увага соц. політиці – 1942 у М. була запроваджена система держ. соц. забезпечення. 30.05.1942, після затоплення нім. підводними човнами мекс. кораблів, М. оголосила війну державам «Вісі». Невеликий військ.-повітр. підрозділ спільно із амер. військами брав участь в операціях побл. Філіппін. У червні 1942 М. приєдналася до *Декларації Об'єднаних Націй*. Внесок М. у перемогу держав *антигітлерівської коаліції* був переважно економічним. М. постачала необхідну сировину до США. 1942 мекс. уряд підписав угоду з США про роботу на амер. підприємствах мекс. робітників. 220 тис. мекс. робітників-контрактників протягом 1942–47 отримали роботу в США. Уряд врегулював нафтовий конфлікт із США – М. виплачувала компенсації за збитки амер. громадянам, завдані у період 1910–17. У листопаді 1942 були відновлені дипл. відносини з СРСР. 1945 М. стала одним із членів-засновників ООН.

Політична історія післявоєнної М. позначена мирною конституційною передачею президентської влади від одного цивільного режиму до іншого.

Президентство М. *Алемана Вальдеса* (1946–52) заклало традицію цивільних президентів. В економіці країни тривав курс на прискорену індустріалізацію. 1947 уряд дозволив збільшити частку іноз. капіталу в змішаних компаніях до 49%, розширив мережу залізниць, автошляхів і авіаліній з усіма регіонами країни. 1947 М. підписала «Пакт Ріо» – Міжамериканський договір про взаємне сприяння в галузі оборони, але відхилила укладення військової угоди з США. 30.04.1948 М. стала членом *Організації американських держав*. Новий президент і, водночас голова ІРП, А. *Руїс Кортинес* (1952–58) продовжив політику попередника. Прогресивним нововведенням у внутр. політиці стало надання 1954 права голосу жінкам. Мекс. дипломатія виступала проти збройного втручання США у Гватемалу (червень 1954) і встановлення відносин між ОАД і НАТО, вчергове відхилила пропозицію Вашингтона укласти договір про військову співпрацю. Президентський термін А. *Лопеса Матеоса* (1958–64) співпав із активізацією страйкового руху, спричиненого зростанням цін, безробіттям і зниженням зарплати, що стало результатом тимчасового екон. спаду. У відповідь уряд посилив соціальну політику і надав робітникам право на участь у прибутках підприємств. 1963 Конгрес затвердив поправки до Конституції, які гарантували жінкам рівну з чоловіками оплату праці, мінімальну зарплату тощо. У цей період зріс обсяг іноз. інвестицій, в основному, з США (73,7% загальних надходжень). 1960 уряд націоналізував підприємства електроенергетики. Наступного року був ухвалений закон про «мексиканізацію» гірничорудної пром-сті шляхом викупу державою 51% акцій. Продовжувався поступовий розподіл земельних угідь. Після Кубинської революції 1959 М. стала єдиною країною Лат. Америки, що не підтримала політику США, спрямовану на ізоляцію Куби і не розірвала дипл. відносин з Гаваною. 1965 уряд наступного президента країни Г. *Діаса Ордаса* (1964–70) заборонив участь іноз. фірм у мекс. фін.-кредит. установах. Восени 1968 у столиці М. – Мехіко відбулися студентські заворушення, жорсткою придушені владою. У вересні мекс. армія захопила Нац. автономний ун-тет Мехіко, найбільший у Лат. Америці, який був зайнятий студентами, що виступали проти політики уряду. 02.10.1968 тисячі демонстрантів рушили в центр столиці на площу Тлателолко, де студентська маніфестація була розстріляна урядовими військами, у результаті чого загинуло кілька сотень осіб. 1967 мекс. уряд ініціював підписання Договору про без'ядерну зону у Лат. Америці (договір Тлателолко). Наступний мекс. президент Л. *Ечіверріа Альварес* (1970–76; власне

він як міністр внутр. справ ніс відповідальність за розстріл студент. демонстрації 1968), заявив про побудову суспільства «соціальної демократії». 1973 уряд прийняв закон про «мексиканізацію» економіки, який містив заходи зі сприяння нац. виробництву і посилення регламентації функціонування іноз. капіталу. Нестача внутр. ресурсів для проведення перетворень змусила уряд вдаватися до зовн. запозичень. У зовн. політиці уряд Л. Ечіверрія розширив дипл. контакти з державами *Третього світу*, підтримував уряд Народної єдності у Чилі, який очолював С. Альєнде. Після повалення соціалістичного уряду багато чилійських політ. емігрантів знайшли притулок у М. Протягом 1972–73 були встановлені дипл. відносини М. із КНР, НДР і Румунією. 1975 М. підписала угоду про співробітництво з *Радою економічної взаємодопомоги*. Того ж року М. ініціювала створення регіонального екон. угруповання – Латиноамериканської економічної системи. За президентства Х. Лопеса Портільйо (1976–81) М. перетворилася на четверту в світі нафтову державу і стала 15-ою державою світу за сукупним обсягом пром. виробництва. У штатах Чьяпас, Табаско і затоці Кампече розпочався нафтовий бум. Прибутки від нафтодоларів тривалий час були основним ресурсом здійснення соц. і екон. реформ. У країні розпочалося спорудження першої АЕС (стала до ладу 1989). Політ. реформа, проведена 1977, надала опозиційним партіям офіційне право участі у виборах і дозволила збільшити їхнє представництво у Палаті Депутатів. У цей період відбулася консолідація лівої опозиції – у листопаді 1981 утворилася Об'єднана соціалістична партія, до якої увійшли партії лівої орієнтації. У кін. 1970-х років у країні почало простежуватись падіння темпів екон. зростання, викликане внутр. і зовн. обставинами. Мекс. модель розвитку все більше виявляла свою суперечливість. Протягом 1973–76 ціни на споживчі товари зросли більш ніж у 1,5 рази. Падіння цін на нафту 1981 призвело до збільшення виплат відсотків зовн. боргу (70% прибутків від експорту нафти). Зростали зовн. борг та інфляція, у країні спалахнуло кілька корупційних скандалів. Мекс. уряд виявився неспроможним виплачувати відсотки за іноз. позиками. Заможні мексиканці почали вивозити валюту за межі країни, у відповідь на що уряд націоналізував приватні банки. Унаслідок екон. кризи поч. 1980-х рівень життя населення істотно впав. Демографічний вибух (1960–80 кількість мешканців М. зросла з 35 млн до 67 млн. осіб) загострив соц. проблеми. На міжнар. арені М. традиційно прагнула відігравати помітну роль. Незважаючи на тиск адм-ції президента Р. Рейґана, М. підтримувала контакти з

сандиністським урядом Нікарагуа. На поч. 1980-х років політ. біженці з Сальвадору, Гватемали і Нікарагуа отримали притулок у М. Уряд президента М. де ла Мадрида Уртадо (1982–88) згідно з рекомендаціями міжнар. фінансових інституцій прагнув зменшити боргові зобов'язання перед кредиторами (80 млрд дол.) і запровадити режим жорсткої економії держбюджету. У М. зросли ціни на кілька видів продукції, уряд зменшив субсидії фермерам, підвищив відсотки банківських ставок, відклав реалізацію низки проєктів, пов'язаних із громадськими роботами тощо. Для залучення додаткових капіталовкладень уряд зробив ліберальнішим режим іноз. інвестицій, скоротив обмеження на імпорт. Проте, всі ці заходи влади не змогли зупинити негативну соц.-екон. тенденцію. Прибутки населення протягом 1982–88 знизилися на 40%, інфляція сягнула 160% щорічно. Внаслідок приватизації тисячі людей втратили роботу. Збільшилася зовн. заборгованість М. (1989 – 107 млрд дол.) Все це завдало серйозного удару по авторитету правлячої ІРП. 1982 опозиційна Партія національної дії здобула 15,7% голосів у Палаті Депутатів. 1986 у М. була проведена нова політ. реформа. Склад Палати Депутатів збільшився на 100 місць (до 500). Опозиційні партії отримали фінансову підтримку для проведення виборчої кампанії за рахунок держави. 1986 всередині ІРП виникла опозиція до президентського курсу. У липні 1988 на виборах ІРП отримала 50,3% голосів, Нац. демократичний фронт (на чолі з К. Карденасом – сином Л. Карденеса) здобув 31,1%, ПНД – 17%. У листопаді 1987 для стимулювання експорту уряд де ла Мадрида Уртадо здійснив девальвацію песо і оголосив про плаваючий обмінний курс, що призвело до 144% інфляції. Знову зріс рівень безробіття, реальна зарплата зменшилася на 50%. Президент, щоб уникнути соц. вибуху, ініціював підписання Пакту про економічну солідарність між урядом, підприємцями і робітниками, в якому містилися запевнення про контроль над цінами, скорочення податків на зарплату і гарантовані ціни на низку сільськогосп. продуктів. Значних збитків економіці завдав землетрус у вересні 1985, унаслідок якого загинуло бл. 7 тис. осіб. 1983 М. була у числі засновників *Контадорської групи* держав, які намагалися сприяти врегулюванню військових конфліктів у Центр. Америці без участі наддержав – США і СРСР. М. входила до т. зв. Делійської шістки, що у період 1984–88 активно підтримувала ідею ядерного роззброєння.

На президентських виборах 1988 найголовнішим конкурентом висуванця ІРП К. Салінаса де Гортарі був К. Карденас. Хоча ІРП у черго-

ве виграла вибори (К. Салінас набрав 50,5% голосів), але 31% голосів виборців, який отримав К. Карденас, свідчили про початок втрати цієї партією політ. монополії. Країною прокотилася хвиля демонстрацій, в яких уряд звинувачувався у підтасуванні результатів виборів. Для досягнення екон. і політ. стабільності у країні уряд К. Салінаса розпочав масштабні ринкові реформи. Офіц. доктриною ІРП 1992 був проголошений «соціальний лібералізм». Економіка стала головним пріоритетом діяльності влади. Уряд прискорив приватизацію (1986–94 були приватизовані більше 700 держ. компаній, або 85%, включно з усіма 18 комерційними банками, якими керував уряд). У фін. сфері реформи передбачали зняття обмежень на зарплатню і ціни, здійснено перехід до вільного курсу песо. Про ефективність нової урядової політики свідчило зменшення інфляції до 10% і зовн. боргу на 25 млрд дол. Уряд вжив заходів щодо приборкання корупції та боротьби з наркомафією. К. Салінас прискорив курс на інтеграцію М. до світової економіки. Ще 1989 К. Салінас де Гортарі виступив із пропозицією створення екон. об'єднання північноамер. держав. 31.12.1992 М. підписала Північноамериканський договір про вільну торгівлю (див. *НАФТА*), який набув чинності 01.01.1994, і передбачав створення зони вільної торгівлі на території М., США і Канади. Відповідно до закону про іноз. інвестиції (1993) іноземцям надавалося право на володіння комерційною власністю, щоправда з певними обмеженнями. У М. прискорилося й політ. лібералізація. У травні 1989 К. Карденас створив Партію дем. революції (ПДР). У липні 1989 кандидат від ПНД у Нижній Каліфорнії став першим губернатором, який не належав до правлячої партії. 1992 були зняті конституційні обмеження щодо Церкви, відновлено дипл. відносини з Ватиканом. Церква отримала можливість володіти власністю і дозвіл на діяльність релігійних шкіл. М. однією з перших держав Лат. Америки визнала незалежність України (25.01.1991) і встановила з нею дипл. відносини (14.01.1992). У січні 1992 унаслідок нової аграрної реформи були суттєво послаблені ехідо – селяни здобули право власності на землю і, відповідно, можливість її купівлі-продажу, що дало імпульс розвиткові фермерських господарств. 01.01.1994 на пд. країні, у штаті Чьяпас, спалахнуло повстання, організоване Сапатистською армією нац. визволення, яку очолив субкоманданте Маркос. Сапатистський рух, основу якого складали селяни та індіанці півдня Мексики (регіону, що зазнавав екон., соц. і нац. дискримінації), став рухом протесту проти прискореної лібералізації економіки, за покращення соц. становища корінних мешканців,

проведення чесних виборів тощо. Вступ до НАФТА, на думку сапатистів, міг завдати шкоди мекс. с/г, призвести до втрати селянами-індіанцями робочих місць і порушень їхніх прав на землю. Серйозним ударом по політ. стабільності М. стало вбивство в березні 1994 кандидата в президенти від ІРП Л. Колосіо та у вересні 1994 ген. секретаря ІРП Х. Руїса Масієу. 1993 М. стала членом Азійсько-тихоокеанської економічної співпраці (АТЕС).

Процес екон. і політ. лібералізації остаточно утвердився у період президентства Е. Седильо (1994–2000). Як кандидат від правлячої ІРП він отримав на серпневих 1994 виборах 50,2% голосів. Новий уряд продовжував б-бу з корупцією. Колишній президент Салінас, звинувачений в отриманні хабарів і можливій причетності до серії політ. убивств, опинився під слідством і змушений був емігрувати. У країні вибухнула серія скандалів після того, як з'ясувалося, що до наркоторгівлі причетні не лише деякі високопосадові особи ІРП, але й армійські та поліцейські чини. Ці фактори поглибили кризу довіри до ІРП. 1996 було прийнято нове виборче і партійне законодавство. Федеральний виборчий інститут (орган, відповідальний за проведення виборів і підрахунок голосів) став незалежним від виконавчої влади. Значно спростилася процедура реєстрації партій. У липні 1997 на виборах до Палати Депутатів уперше за свою 67-літню історію ІРП, набравши 38,1% голосів, не отримала абсолютної більшості в Конгресі, й Седильо став першим від 1913 президентом М., який не мав підтримки більшості парламенту. ПНД і ПДР набрали відповідно 27,4% та 25,9%. Про посилення ролі опозиції у політ. житті свідчив і той факт, що мером столиці – Мехіко – став К. Карденас. ПНД вдалося провести своїх кандидатів на посади губернаторів у трьох штатах. Наприкін. 1994 М. спіткала нова фін.-екон. криза. Збільшення грошової маси й великий зовн. борг, девальвація песо для розвитку експорту призвели до паніки серед інвесторів і відтоку капіталів (за 1995 склало бл. 10 млрд дол), що у свою чергу, загрожувало стрибком цін, зростанням інфляції тощо. Президент Седильо оголосив про скорочення витратних статей бюджету, замороження зарплати. Криза, яка завдала руйнівного удару економіці М., загрожувала також екон. стабільності всього латиноамер. регіону, і значними збитками для США. За сприяння Вашингтона, М. для подолання кризи одержала кредитів на загальну суму 50 млрд дол. 1996 екон. ситуація у країні стабілізувалася і наступного року приріст економіки становив 7%. Загалом, у 2-й пол. 1990-х років темпи зростання ВВП у М. були найвищі за попередні 20 років. 02.07.2000 президентські

вибори виграв В. Фокс Кесада, висуванець Партії Національна дія і лідер Альянсу за зміни. Його обрання символізувало завершення періоду політ. домінування ІРП. Представники ПНД обійняли посади губернаторів 6 штатів. Висуванець від ПДР 2000 завоював посаду мера столиці. У сучасній політ. системі М. склалася трипартійна система – центристська ІРП, правоцентристська ПНД (виступає за лібералізм в економіці, тісніші відносини з США і є партнером Церкви) і лівоцентристська ПДР (ідеологія і програма характеризуються обстоюванням більшої ролі держави в економіці та соц. сфері, а також прагматизмом у відносинах із США). Відповідно до гасла В. Фокса «Від крайнього лібералізму до економічного гуманізму» пріоритетне значення у внутр. політиці надається вирішенню екон. і соц. проблем. 06.12.2001 була опублікована урядова Нац. програма соціального розвитку на період 2001–06, яка повинна полегшити становище майже 40 млн мексиканців, що перебувають за межею бідності. Держава прагне вирішити і проблему підвищення рівня освіти (на 2000 кожний третій мексиканець не мав доступу до навчання). Шляхом надання вигідних кредитів уряд намагається стимулювати розвиток малого і середнього бізнесу. Пріоритетними зовнішньополіт. партнерами М. залишаються країни НАФТА, ЄС і держави Лат. Америки. Зовнішньополіт. курс В. Фокса у цілому відповідає завданням продовження неоліберальних реформ – поглиблення політ. і екон. співпраці у межах НАФТА та одночасна диверсифікація зовнішньоекон. зв'язків. 2000 була підписана угода між М. і ЄС про вільну торгівлю. Уряд сприяє надходженню нових інвестицій та продовжує приватизацію. Разом з тим, держава зберігає монополію у низці галузей (атомна енергетика, нафтовидобування, залізниця), існують обмеження на участь іноз. капіталу в фін. секторі (страхові компанії, фінансові групи тощо). В. Фоксу не вдалося реалізувати свою передвиборчу обіцянку – досягнути щорічного збільшення ВВП на 7%, щоправда протягом 2001–03 спостерігалось екон. зростання в межах 3–5%. Для зовн. політики М. характерні такі традиційні підходи як заперечення інтервенціонізму і підтримка Куби (у той же час М. засудила порушення прав людини на о-ві). Протягом 2002–03 М. була непостійним членом РБ ООН і виступала за мирне врегулювання іракського питання. У вересні 2002 М. денонсувала Міжамериканський договір про взаємну допомогу (Пакт Ріо, 1947). Одним із пріоритетних напрямків зовн. політики залишається північноамериканський. США на сьогодні є основним торговим партнером М. На

порядку денному двосторонніх відносин стоїть вирішення питання статусу мекс. емігрантів. Майже 0,5 млн мексиканців щороку прямують на північ і на 2002 у США проживало 8 млн мекс. громадян, які надсилали на своїм родичам у М. щорічно бл. 20 млрд долл. у вигляді переказів. М. традиційно підтримує тісні стосунки з латиноамер. країнами, зокрема на поч. ХХІ ст. були підписані нові торговельні угоди з Чилі, Болівією, Коста-Рикою. У липні-серпні 2002 М. відвідав Папа Римський *Іван Павло II*. Потреба диверсифікації зовнішньополіт. і екон. зв'язків, обумовлена пошуком нових ринків збуту і можливостей одержання інвестицій, підштовхує М. до тіснішої співпраці з країнами АТР. 2002 М. стала місцем проведення X форуму держав-членів АТЕС.

Президентська кампанія 2006 характеризувалася непримиримістю сторін і ледь не поставила М. на межу громадянського конфлікту. За результатами виборів перемогу здобув Феліпе Кальдерон (2006–12), який випередив свого противника Л. Обрадора лише на 0,58%. Оскільки в М. не передбачено другого туру президентських виборів, то такий розрив, який є в межах статистичної похибки, цілком очікувано спровокував гарячі суспільні дискусії, а Л. Обрадор, колишній мер столиці, який програв вибори, вивів на вулиці багатотисячний натовп, який на тривалий час паралізував місто. Президентство Ф. Кальдерона позначено війною із наркокартелями, яку було розпочато одразу після його вступу на посаду. Президент дав дозвіл на проведення «операції Мічоакан», в якій для ліквідації плантацій наркотиків вперше було задіяно федеральну поліцію і армію. Ця «війна» забрала понад 60 тис. життів і спричинила до хвилі насильства у мекс. суспільстві. Через світову екон. кризу ВВП М. 2009 впав на 4,7%, утім, наступного року зріс на 5,11%. Відновленню економіки сприяло створ. трастового фонду «ПроМексико», який сприяв інтересам М. у міжнар. торгівлі та інвестиціях (заг. обсяг прямих іноз. інвестицій в мекс. економіку за Ф. Кальдерона склав 71 млрд дол.). Водночас, його правління відзначено зростанням рівня бідності із 43 до 46%. Він започаткував реформи в сфері кримінального судочинства, охорони здоров'я і створення 16 природних територій під охороною держави. Найбільшим досягненням М. у зовнішньополіт. сфері стало створення Тихоокеанського альянсу (2012) у складі М., Перу, Колумбії та Чилі.

На президентство Енріке Пенья Ньето (2012–18), члена Інституційно-революційної партії, покладалися великі надії. Президент запропонував 7 структурних реформ: скорочення кількості членів нижньої палати парламенту із 500

до 400 осіб, оскільки внаслідок багатопартійності та змагальності виборчого процесу (ІРП втратила монополію на владу) стало важко формувати «просту» і «кваліфіковану» (у 2/3 голосів) більшість у парламенті; створити дієві органи по б-бі із корупцією і надати ЗМІ доступ до інформації про урядові контракти; подолання злочинності через створення нових поліцейських сил (із залученням армії) і перекидання їх у муніципалітети, які найбільше постраждали від наркогерильї; податкова реформа, яка б спрощувала сплату податків і скасовувала особливі привілеї та передбачала непопулярні заходи (зростання податку на прибуток та введення ПДВ для продуктів харчування і ліків); енергетична реформа, зокрема, розширення можливостей приватного сектору інвестувати у держ. нафтову компанію «Пемекс» (дає 30-40% держ. надходжень); створення універсальної системи соц. забезпечення (гарантії доступу до мед. послуг, пенсії з 60-річного віку, страхування по безробіттю); освітня реформа (8-год. навч. день для учнів початкової школи, харчування через програми «шкільних сніданків і обідів», підготовка ун-тами фахівців із високих технологій).

Особливий успіх його президентства – це інвестиційний бум у автомобілебудуванні. До поч. 2014 заг. обсяг інвестицій у цій галузі досяг 19 млрд дол. 2012–16 у М. було створено 2 млн роб. місць, причому 40% з них припадало на жінок, а 36% на молодь у віці від 20 до 34 років. 2016 Е. Пенья Ньето підписав закон про створення трьох особливих екон. зон у малорозвинених пд. штатах і нафтовому регіоні Табаско-Кампече, який постраждав від світового падіння цін на нафту. Однак, не всі надії виправдалися, бо перемогти злочинність та корупцію йому так і не вдалося. Як наслідок, порівнюючи із 2011 кількість убивств зросла на 25%, зокрема з початку передвиборчої компанії загинуло понад 100 політиків, серед яких 44 кандидати на парламент. вибори. Зростання насилля у мекс. суспільстві пов'язують із розгулом наркокартелів, через які лише 2017 загинуло 25 тис. мексиканців. За рейтингом сприйняття корупції М. перемістилася із 100 показника на 135 (із 180), причому саме корупцію назвали найбільшою проблемою держави понад 80% громадян. Нині під слідством перебувають 14 колишніх і нинішніх губернаторів штатів. Як наслідок, наприкін. терміну президентства Е. Пенья Ньето має рейтинг довіри усього 12%. На це накладаються не тільки прорахунки у внутр. політиці, але й напруження у відносинах із США, які уклала передвиборча риторика Д. Трампа, який говорив про «мексиканську загрозу» (міграційну та економічну, яку, на його думку, уособлює НАФТА).

Під час президентських виборів у липні 2018 перемогу здобув помірковано лівий кандидат, колишній мер Мехіко – Андрес Мануель Лопес Обрадор (розпочне свою каденцію в грудні 2018). Водночас, переконливу перемогу на парламентських виборах здобувла ліва коаліція на чолі із партією «Рух національної дії». Утім, не слід чекати від перемоги лівих сил у М. кардинальних змін, адже попри лояльний парламент, Л. Обрадор не має контролю над муніципальними органами влади і над штатами. У передвиборчій програмі Л. Обрадора пріоритетами було визначено боротьбу із корупцією і злочинністю, вирішення проблеми соц. нерівності та багатовекторність зовнішньополіт. зв'язків М. Для вирішення проблеми злочинності та наркотрафіку президент має намір звернутися до Папи Римського, від якого проситиме стати посередником у переговорах між урядом і очільниками наркокартелів. Сам факт відкритого заклику сісти публічно за стіл переговорів має стати своєрідною противагою таємним перемовинам, які велися із наркокартелями за часів попередника Е. Пенья Ньето та альтернативним шляхом до оголошеної за часів Ф. Кальдерона війни із наркобізнесом (2006–12), що забрала багато життів та мала неоднозначні результати. Вирішення проблеми соц. нерівності Л. Обрадор бачить у встановленні прогресивної шкали оподаткування, яка збільшить податки із багатих і дозволить перерозподілити на соц. потреби нужденних зокрема, шляхом підвищення пенсій та мінімальної зарплати. У сфері зовн. зносин новий президент буде проводити курс на багатовекторність (поглиблення відносин із Китаєм, ЄС та ін. державами), а також інтенсифікацію співпраці із країнами Лат. Америки. Непростими виглядатимуть відносини із США з огляду на міграційну проблему. У США наразі проживають за різними оцінками 11–13 млн мексиканців і їхні грошові перекази у М. склали за 11 місяців 2017 понад 26 млрд дол. Також США озвучили своє бажання переглянути угоду НАФТА і докладають зусиль, аби запропонувати нові умови ще діючій адм-ції Е. Пенья Ньето.

М. визнала незалежність України 25.12.1991, а дипл. відносини було започатковано 14.01.1992. Офіційне відкриття посольства України у М. відбулося восени 2000, а посольство М. розпочало роботу в Україні 2005. З літа 2010 поч. роботу Почесне консульство України в м. Тіхуана (штат Нижня Каліфорнія). Політичні контакти на найвищому рівні були започатковані 1997 під час офіційного візиту до М. президента України Л. Кучми. 2005 Україну відвідав президент М. Вісенте Фокс Кесада. У січні 2016 створено депутатську групу Верховної Ради України з

міжпарламентських зв'язків з М., а у травні того ж року відповідна Група дружби «Мексика-Україна» з'явилась у Палаті депутатів Національного Конгресу. Офіційна позиція М. полягає у послідовній підтримці суверенітету та територіальної цілісності України та необхідності неухильного дотримання норм та принципів міжнар. права. Виходячи із цього мексиканська делегація підтримала резолюцію ГА ООН № A/RES/68/262 про «Територіальну цілісність України», якою засуджувалася незаконне проведення РФ референдуму в Криму, а також резолюції щодо порушення прав людини у Автономній Республіці Крим (2016, 2017). М. посідає друге, після *Бразилії*, місце серед осн. торговельних партнерів України в Лат. Америці. Після деякого спаду 2014–15 обсяги двосторонньої торгівлі 2017 обсяги двосторонньої торгівлі зросли на 13%. При цьому зберігається негативне торговельне сальдо для України.

Укр. громада в М. не є чисельною і нараховує бл. 1 тис. чоловік. Тут проживають нащадки укр. мігрантів із Австро-Угорщини та українці, що працюють за контрактом у різних галузях науки, мистецтва та ІТ-сфері. Більшість українців, які осіли в центр. і пн. районах М., зайняті у с/г. З огляду на малочисельність, життя укр. діаспори в М. не є активним. Найбільшою громадською орг-цією українців М. є «Славутич». Важливою подією останніх років можна вважати формування громад. об'єднання українців у м. Гвадалахара. З 2015 у Гвадалахарі почала функціонувати суботня школа. У Нац. автономному ун-ті Мехіко та в Ун-ті Монтеррея діють кафедри укр. мови.

Лит.: Roderic A. Camp. *Politics in Mexico: Democratic Consolidation Or Decline?*, Oxford University Press, 2014; Diane Davis. *Urban Leviathan: Mexico City in the Twentieth Century*, Temple University Press, 2010; Edmonds-Poli, Emily, and David Shirk. *Contemporary Mexican Politics*. Rowman and Littlefield, 2009; Michael Meyer, William L. Sherman and Susan M. Deeds. *The Course of Mexican History*, Oxford U.P., 2002; Burton. Kirkwood. *The History of Mexico*, Greenwood, 2000; Krauze, Enrique. *Mexico: Biography of Power: A history of Modern Mexico 1810–1996*. New York: Harper Perennial, 1998; Пабло Гонсальбо. *Новая краткая история Мексики*, Москва: Изд-во «Весь Мир», 2016.

М. Таран (Київ), Н. Шевченко (Київ).

МЕКСИКАНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1910–1917 – одна з найкривавіших і найтриваліших революцій ХХ ст., яка була породжена особливостями соц.-екон. і політ. розвитку Мексики наприкін. ХІХ–на поч. ХХ ст. У цей період у Мексиці відбувалося масове обезземелення селян і перетворення дрібних

власників – «ранчеро» у безземельних «пеонів», приречених на півдармову працю на асьєндах латифундистів. Коли чиновники і латифундисти, використовуючи закон 1883 про колонізацію пустуючих земель, почали перевірку документів на право володіння ґрунтами, тисячі селян та сотні індіанських общин не змогли пред'явити їх, хоч протягом багатьох поколінь обробляли свої ділянки. Зловживаючи цим законом, урядові чиновники і латифундисти здійснювали масштабне вилучення земель, безсоромне пограбування селянських общин і дрібних власників. Внаслідок цього до 1910 з 15-мільйонного населення країни 3,5 млн. становили безземельні пеони. В окремих штатах (Мехіко, Морелос) до 90% селян були безземельними.

Відібрані в селян землі скуповували за безцінь латифундисти та іноземні компанії, окремі з яких володіли величезними територіями. Власники землі мали право розробляти надра, їх звільняли від сплати податків у місцевий бюджет. Між іноз. компаніями розгорілась жорстока боротьба за експлуатацію мекс. надр. До 1910 компанії США володіли 85% всіх нафто родовищ країни, більшою половиною копалень міді, золота, срібла, монополізували будівництво залізниць. Напередодні революції на долю США припадало 43% нац. багатств Мексики. Будучи сільськогосподарською країною із зародками гірничої пром-сті, Мексика поступово перетворювалась в аграрно-сировинний придаток США. На поч. ХХ ст. у країні до краю загострилась політична обстановка. Зростав опір диктаторському режиму Х. П. Діаса. Разом із своїм оточенням він здійснював жорстокі розправи над опозицією, збагачувався за рахунок розкрадання нац. багатств країни. Особливе обурення мексиканців викликала антинаціональна політика П. Діаса, що проявлялась у сприянні засиллю іноземного капіталу. За його правління зовн. борг Мексики зріс у 4 рази і досяг 823 млн. доларів (1910). У руках іноземців опинились навіть державні митниці.

В опозиції до диктаторського режиму знаходилась більшість населення країни – селяни, студенти, інтелігенція й навіть частина латифундистів, які самі стали жертвами іноз. засилля і беззаконня чиновників. Організацію антиуряд. сил очолив Франсиско Індальесіо Мадеро – великий латифундист. Опозиція висунула Ф. Мадеро кандидатом на президентських виборах 1910. Проте Мадеро був заарештований і ув'язнений, однак незабаром втік з тюрми і виїхав до США. В умовах залякування і репресій 1910 відбулися чергові вибори президента, під час яких влада знову забезпечила перемогу П. Діаса. Брутальні дії кліки П. Діаса викликали

бурю незадоволення. Всі верстви населення, окрім верхівки чиновницького апарату, армії та частини латифундистів, вимагали відставки Діаса, сподіваючись на оздоровлення країни і поліпшення становища. Мексика вступила в період революції, яка в своєму розвитку пройшла 4 етапи.

Перший етап (01.11.1910–травень 1911) відзначався зародженням і розгортанням революції у широкий народний рух, унаслідок якого був повалений режим П. Діаса.

Революція розпочалася за планом Ф. Мадеро, який повернувся зі США і оголосив, що він «бере на себе обов'язки тимчасового президента Мексики з повноваженнями, необхідними для ведення війни проти узурпаторського уряду генерала Діаса». Ф. Мадеро обіцяв відновити дем. права громадян, покінчити з беззаконням, повернути селянам та індіанцям відібрані у них землі. Повстання планувалося розпочати одночасно у всіх штатах 20.11.1910, проте уряд Діаса перейшов у наступ, провів масові арешти прихильників Мадеро, які відбувалися часто з боями, коли штурмували штаби керівників повстання. У пн. і пд. штатах активізували свої дії партизанські селянські загони під керівництвом Ф. Вільї та Е. Сапати, які ще напередодні революції вступали у сутички з поліцією і армійськими з'єднаннями. Під захистом селянських повстанських загонів Ф. Вільї Ф. Мадеро на півночі країни сформував уряд, який координував дії революційних сил. Частина губернаторів приєдналися до Мадеро, окремі гарнізони здавалися повстанцям без бою. В умовах загальної паніки в урядових колах зрозуміли, що зберегти режим Діаса не вдасться, і тому частина депутатів Конгресу виступила за переговори з урядом Ф. Мадеро. У травні 1911 в місті Сюад-Хуарес досягнуто угоди між прихильниками старого режиму і урядом Ф. Мадеро, згідно якої П. Діас і його найближчі помічники мали піти у відставку. Після цього в країні припиняються воєнні дії, партизанські селянські загони роззброюються і розпускаються. До обрання нового президента країною мав керувати тимчасовий уряд. 24.05 у Мехіко біля президентського палацу відбулися багатолюдні демонстрації з вимогою відставки Діаса. Під тиском рев. сил у кін. травня 1911 диктатор залишив столицю і емігрував у В. Британію.

Від травня 1911 до лютого 1913 тривав другий етап революції, який відзначається діяльністю уряду Ф. Мадеро, його невдалими спробами провести реформи і припинити збройну боротьбу селянських загонів.

Тимчасовим уряд ще до обрання президентом Ф. Мадеро розпорядився розпустити збройні селянські загони. Після президентських виборів

в листопаді 1911, на яких переконливу перемогу здобув Ф. Мадеро, уряд вів переговори з Сапотою і Вільєю про припинення збройної боротьби. Президент Ф. Мадеро особисто виїжджав на зустріч з ними, обіцяв привести аграрну реформу. У відповідь Сапата організував в штаті Морелос революційну хунту, яка проголосила свою програму «план Айяла» (від назви населеного пункту), яка передбачала експропріацію латифундій, відшкодування поміщикам лише третини вартості майна і передачу землі селянам. Латифундистів, які чинитимуть опір проведенню реформи, передбачалось передавати до народного суду, а їхнє майно розподіляти без будь-якого відшкодування. Президент Ф. Мадеро через своїх представників намагався переконати Сапату припинити анархічні дії, але той від переговорів відмовився. Самосуди над поміщиками і захоплення латифундій тривали, почастишали випадки пограбувань і розправ над іноз. власниками. Ф. Вілья, загони якого діяли в північних штатах, розстрілював всіх захоплених у полон американців. Додаткові оподаткування амер. компаній в Мексиці, звільнення із залізниць амер. спеціалістів під приводом того, що вони не знають іспанської мови прискорили підготовку інтервенції США. Американські колоністи почали створювати загони самооборони, їм відкрито постачалась зброя із США. У грудні 1911 проти уряду Мадеро в пн. штатах підняв повстання Паскуаль Ороско, ген. Б. Реес і Ф. Бланкет. Повстання П. Ороско було придушено, проте в східних штатах повстали індіанці. Неефективна політика уряду Мадеро викликала незадоволення навіть у найближчому оточенні президента. 09.02.1913 у Мехіко розпочалося заколот військовиків під керівництвом ген. Вікторіано Уерти. Після двотижневих вуличних боїв президент Мадеро був арештований і розстріляний.

З цього часу до липня 1914, тривав третій етап революції, який відзначався подальшим розгортанням громадянської війни і спробами ген. Уерти умирити країну за допомогою жорстких розправ. Диктатуру Уерти не визнала низка губернаторів штатів, зокрема найближчий сподвижник Мадеро губернатор Венустіано Карранса, який на чолі військового загону рушив до міста Сонора. Сюди з'їхалась частина вцілілих депутатів Конгресу. В. Карранса був оголошений вождем революції, а ген. Уерта був визнаний «узурпатором і злочинцем». В. Карранса організував рух за відновлення конституційних прав мексиканців. Громадянська війна поширювалась на нові штати. У квітні 1914 Ф. Вілья організував наступ на Мехіко, з півдня до столиці наближались загони Сапата. Становище уряду ген. Уерте ускладни-

лось тим, що після арешту мекс. солдатами амер. моряків у порту Тампіко, США висадили морський десант у м. Веракрус. У травні 1914 війська конституціоналістів звільнили узбережжя Тихого океану. Коли на поч. липня 1914, частини армії, що залишились у розпорядженні Уерти, відмовились виконати наказ про наступ проти загонів Вільї, він склав повноваження і виїхав з Мексики в Європу.

З падінням диктатури ген. Уерти розпочався четвертий період революції, який завершився прийняттям у лютому 1917 нової Конституції Мексики.

Після перемоги конституціоналістів керівники багатотисячних партизанських загонів Ф. Вільї і Е. Сапати заявили, що визнають уряд Карранси при умові, що він прийме до виконання план «Айяла» і скличе Нац. збори. Прихильники Карранси прагнули конституційним шляхом провести вибори, сформувати уряд, закріпити владу поміркованих сил і припинити громадянську війну, яка до краю знекровлювала країну. 01.10.1914 у Мехіко відкрився Конвент, проте сюди не з'явилися представники від Вільї та Сапата. Засідання Конгресу перенесли на нейтральну територію, уряд Карранси виїхав з столиці, куди ввели свої війська Вілья і Сапата. Щоб підняти престиж конституційного уряду і підірвати популярність Вільї і Сапата Карранса в січні 1915 опублікував аграрний закон, який передбачав легітимний шлях наділення селян землею. Для цього передбачалось створити фонди землі шляхом державного викупу у латифундистів окремих ділянок. Карранса закликав селян припинити кровопролиття і подавати прохання про виділення їм землі. Багато селян, стомлених війною, залишили загопи Вільї та Сапати і повернулись до мирної праці. Однак громадянська війна не припинялась. Урядові війська відтіснили рештки загонів Вільї до кордонів США, а Сапата переховувався в горах штату Морелос.

Нормалізація внутріполіт. життя сприяла визнанню уряду Карранси всіма латиноамер. державами і США. У таких умовах Вілья вдався до провокації. 09.03.1916 його загопи напали на прикордонне амер. місто Колумбус. У відповідь уряд США надіслав 12 тис. військовий загін, який у бою 29.03 біля Герреро оточив основні сили Вільї (див. *Першинга експедиція 1916–17*). Селянський лідер був поранений, але вирвався з оточення. Інтервенція військ США викликала антиамериканські настрої, привела до загострення відносин між двома країнами. Після тривалих переговорів 24.11.1916 було підписано угоду про виведення амер. військ з території Мексики. У грудні 1916 у Керетаро відкрились установчі збори, які приступили до обговорення проекту нової Конституції країни, яка була

ухвалена 05.04.1917 і знаменувала завершення революції та громадянської війни. Демократична Конституція Мексики 1917, яка заклала основи політичної і економічної стабілізації країни, стала найбільшим завоюванням М. р. Під час революції і громад. війни загинуло понад 1 млн мексиканців, були спустошені цілі райони Мексики, зруйновані залізниці, мости, шахти, порти, занепало с/г і гірничо пром-сть країни (див. також *Мексика*).

С. Мовчан (Львів).

МЕЛЬНИК Андрій (12.12.1890 – 01.11.1964) – укр. військовий і політичний діяч, полковник. Н. у с. Воля Якубова на Львівщині. 1914–16 командував сотнею Легіону Українських Січових Стрільців на австрійсько-рос. фронті. Сотня М. відзначилась під час боїв на Маківці і над Стрипою. У вересні 1916 М. потрапив у рос. полон, з якого втік у січні 1917. Добралися до Києва, де став одним із організаторів Куреня Січових Стрільців. Під час повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського – заст. командира Осадного Корпусу, а з січня 1919 – в.о. командира корпусу. У листопаді 1918 розробив план і брав участь у Мотовилівському бою 1918, в якому були робити гетьманські частини. У березні-червні 1919 – нач. Штабу Дієвої Армії, у липні-серпні 1919 – помічник команданта групи Січових Стрільців. У кін. 1919 інтернований польс. військами, перебував у Празі. 1922 повернувся в Галичину, де став співзасновником Української Військової Організації, а згодом її краєвим командантом. 1924 заарештований польською поліцією і засуджений до 4-річного ув'язнення. Після звільнення продовжував займатись громад.-політ. діяльністю. 1934 – член Сеньйорату УВО та голова Сенату ОУН. Після загибелі Є. Коновальця, 11.10.1938 став головою Проводу Українських Націоналістів. На поч. 1940, після розколу ОУН, очолив одну з фракцій організації. У роки німецької окупації України послідовно відстоював ідею створення української незалежної держави, за що заарештований, а з 26.02.1944 ув'язнений у концтаборі Заксенгавзен. Після звільнення у 1945 жив у Німеччині та Люксембурзі. 1947 на 3-му Великому Зборі Українських Націоналістів обраний довічним головою ПУН. Післявоєнний період свого життя присвятив б-бі за консолідацію емігрантських сил. 1957 висунув ідею створення Світового конгресу українців і Союзу українців, реалізовану в 1967 зі створенням Світового конгресу вільних українців.

МЕНГІСТУ ГАЙЛЕ Маріам (Mengistu Haile; 21.05.1941 або 1937) – ефіоп. політик. Походить з народності бареа. Вивчав військову справу в Академії Голетта і економіку в Мерілендському

ун-ті (США). Слижив в ефіоп. армії, полковник. Один із лідерів військового заколоту, внаслідок якого у вересні 1974 був усунений від влади імператор *Гайле Силассіє I*. У лютому 1977 очолив держ. переворот, під час якого був загинув тогочасний лідер Ефіопії – голова Тимч. військової адм. ради ген. Тефері Бенті (1974–77 М. був його заступником). 1977–87 – голова Тимчасової військ. адмін. ради, голова Ради Міністрів, головнокоманд. армії. Від 1984 – ген. секретар ЦК Робітн. партії Ефіопії. У вересні 1987 став президентом Народної Демократичної Респ. Ефіопії та головою Державної ради. 1983–84 – голова *Організації африканської єдності*. Продовжував політичну лінію свого попередника, сповідував принцип «Ефіопія – перш за все». Дотримувався ідеї побудови соціалізму за марксистською моделлю, отримував різнобічну допомогу (зокрема, військову) від СРСР (1977 уклав договір про дружбу і співробітництво) і Куби. Встановив у країні диктаторський режим, вдався до масових політ. репресій, внаслідок яких були знищені всі головні опоненти режиму, а тисячі осіб були змушені емігрувати. Здійснив націоналізацію приватних підприємств, проводив примусову колективізацію с/г, наслідки якої були жакливими. Голод, який панував майже у всій країні й забрав бл. 1 млн життів, викликав велике незадоволення населення режимом. Становище М. ускладнювалося наростанням сепаратистських рухів у країні – еретрейців і маоїстського Народного фронту визволення Тігре (Тігре – провінція в Ефіопії). М. вдалося зберігати свою владу і утримувати єдність країни тільки завдяки військовій допомозі СРСР і 18-тис. кубинському військ. контингенту. У травні 1989 М. зумів придушити невдалий військовий путч, однак після виведення кубин. військ (1989) і припинення рад. допомоги, режим М. в Ефіопії був приречений. Під натиском партизанських рухів, які контролювали майже всю територію країни, у травні 1991 був змушений залишити країну. Емігрував до Зімбабве.

МЕНДЕС-ФРАНС П'єр (Mendès-France; 11.01.1907 – 18.10.1982) – франц. політик. Н. у Парижі в єврейській родині. За освітою – юрист. Належав до Радикально-соціалістичної партії. 1932 став наймолодшим депутатом Національних зборів. 1938 – міністр господарства в уряді Л. *Блюма*. 1940–41 був ув'язнений урядом *Vichy*, втік до Лондону. З 1943 – комісар фінансів, пізніше економіки Франц. комітету нац. визволення. Від 1944–45 – міністр торгівлі Тимчасового уряду. У червні 1954 став прем'єр-міністром Франції (одночасно до січня 1955 – міністр закорд. справ). Допровадив до закінчення Індокитайської війни

і укладення Женевських угод 1954. Підтримав план надання незалежності Тунісу. Виступав за збереження колоніального статусу Алжиру ціною проведення там обмежених реформ. Прихильник екон. інтеграції в Європі. Започаткував франц. ядерну програму. У лютому 1955 змушений піти у відставку. У лютому–березні 1955 – міністр в уряді Гі Молле. Після повернення до влади Ш. де *Голля* перебував в опозиції, різко критикував його внутр. політику, через що 1958 втратив депутатський мандат. На деякий час зближився з лівими. Від 1967 – знову депутат Національних Зборів. Після 1973 відійшов від політичного життя. Залишив мемуари.

МЕНЕМ Карлос Сауль чи Рауль (Menem; 02.07.1935) – президент Аргентини. 1955 закінчив Національний ун-тет Кордови. За фахом адвокат. З молодих років брав участь у пероністському русі. Член Хустисиалістської (Пероністської) партії, яка має великий вплив на населення. Неодноразово (1973, 1983, 1988) був губернатором провінції Ла-Ріоха, став відомим як здібний адміністратор. Виступав проти приходу до влади військової хунти ген. Л. *Галт'єрі*, за що 5 років перебував в ув'язненні (1976–81). У травні 1989 здобув перемогу на парламентських виборах як кандидат Хустисиалістського фронту народної єдності. М. висунув програму оздоровлення економіки в неоліберальному дусі й досягнення соціального миру у країні. Реалізував широку програму приватизації державної власності, стабілізував нац. валюту (встановив фіксований курс аргент. песо – один до одного у відношенні до долара США). 1990 помилював лідерів військової хунти, як і перебували в ув'язненні, зокрема Х. Р. *Віделу*. Уряд М. нормалізував стосунки з В. Британією, які не були врегульовані з часу *Фолклендської війни 1982*, у лютому 1990 відновив дипл. відносини з Лондоном. Уряд М. першим із латиноамер. держав 05.12.1991 визнав незалежність України. М. проводив активну зовн. політику, зокрема доклав багато зусиль для створення 1991 субрегіонального блоку Спільного ринку *МЕРКОСУР*. Швидкими темпами відбувалося зближення з США, у відносинах з якими М. намагався встановити «режим найбільшого сприяння». Аргент. уряд солідаризувався з антикастрівською позицією Вашингтону, але водночас офіц. Буенос-Айрес заперечував проти прямого втручання у справи Куби. 1994 сприяв проведенню конституційної реформи (1994), яка скасувала форми державної опіки на Церквою, встановила право балотування на другий президентський термін. Незважаючи на численні фінансові афери і скандали, пов'язані корупцією в його уряді, М. 1995 знову посів президентський

пост. М. був одним із головних ініціаторів укладення рамкової угоди про співпрацю між МЕРКОСУР і Європейським Союзом (15.12.1995). У жовтні 1998 Менем вперше з моменту Фолклендської війни відвідав з офіц. візитом Лондон (В. Британія знаходиться на третьому місця після США та Іспанії за обсягом інвестицій в економіку А.). 16.12.1998 президенти А. і Чилі (Едуардо Фрей) підписали угоди, які остаточно поклали край суперечкам щодо низки територій в Антарктиці (о-ви Бігл). За Конституцію країни не міг втретє висуватися на президентський пост. У жовтні 1999 чергові президентські вибори виграв кандидат від ГРС Ф. де ла Руа. Президентське правління М. отримало неоднозначну оцінку. Зокрема його опоненти звинувачували М. у тому, що власне реформи його уряду стали причиною зростання зовнішнього боргу країни до рекордної позначки 132 млрд. дол. й 2001 привело до дефолту (тобто, відмова уряду Аргентини здійснювати своєчасні виплати по міжнародних боргових зобов'язаннях тощо; синонім слова «банкрот»), який привів до масових погромів і мародерства (були жертви) в багатьох містах країни. Після відставки М. був звинувачений у контрабанді зброї до Хорватії та Еквадору 1991-95, деякий час перебував під домашнім арештом. Попри все в квітні 2003 взяв участь у новій президентській кампанії, яку проводив під гаслом «Вперед у минуле», оскільки вважав своє колишнє президентство найспішнішим за всю історію Аргентини. Після першого туру виборів перемагав іншого претендента на пост глави держави, губернатора провінції Санта-Крус Нестора Кіршнера, однак відповідно до виборчого законодавства країни відмовився брати участь у другому турі виборів. Продовжує брати участь у політ. житті країни, 2017 переобраний у Сенат країни.

МЕНТАЛЬНІСТЬ – система сусп.-психолог. явищ (сукупність понять, настанов, особливостей мислення, ставлення до власності, праці, відпочинку, норми поведінки, звички, традиції тощо), характерна для соц.-політ. чи етнічної спільноти, організації. Виявляється у політичній, правовій, релігійній, господарській і культурній діяльності. Втілюється у звичаях, традиціях, одязі, етикеті тощо. На формування і трансформацію М. впливають історичні, соціальні, ідеологічні та культурні чинники, які дають змогу однаково сприймати соц.-політ. і сусп.-культ. реалії, оцінювати їх і адекватно діяти, добре розуміючи один одного членам спільноти.

М. Кріль (Львів).

МЕНШОВИКИ (РСДРП меншовиків, РСДРП) – фракція Рос. соц.-дем. робітничої партії, зго-

дом окрема партія. Організаційно сформувалася після II з'їзду РСДРП (1903). Назву отримала за результатами виборів до керівних органів партії. На з'їзді при обговоренні статуту виявилось ідейне розходження всередині РСДРП – менша частина делегатів підтримала ідею побудови партії на зразок європ. соціал-демократії, без обов'язкової партійної діяльності своїх членів (при виборах у ЦК опинилася у меншості – звідси і назва), більшість – виступали за суворий централізм і жорстку партійну дисципліну, необхідну для нелегальної роботи у підпіллі (див. *Більшовики*). До 1917 РСДРП існувала як єдина партія, хоч її фракції діяли самостійно. Лідерами М. стали Г. Плеханов, Б. Аксельрод, Ю. Мартов, І. Церетелі, М. Чхеїдзе. На відміну від *більшовиків* у М. була відсутня жорстка організаційна єдність і одноосібне лідерство. Попри неодноразові спроби об'єднання з більшовиками, розбіжності між фракціями посилювалися. Кардинально розійшлися в оцінці Революції 1905–07 – М. вважали буржуазію рушійною силою дем. революції, а пролетаріат був повинен підтримувати прогресивну буржуазію, тому що умови для його приходу до влади у Росії ще не визріли. М. позитивно ставилися до легальної політ. б-би, особливо парламентської діяльності. М., як і європ. соціал-демократи, вважали себе робітничою партією. Виступали за загальнонародну революцію, у якій пролетаріат мав відіграти провідну роль, але у випадку перемоги уступити владу буржуазії. У своїй діяльності М.орієнтувалися на коаліцію трьох сил – робітничого, селянського і ліберального рухів. У майбутньому передбачалось перетворення РСДРП з інтелігентської на «широку робітничу партію», зведення у ній до мінімуму ролі професійних революціонерів. Після *Лютневої революції 1917* М. стали однією з найвпливовіших політ. сил у Росії (193 тис. членів). М. вважали революцію, що почалась, буржуазною, виступали за співробітництво різних суспільних верств і партій. Разом з *есерами* відігравали провідну роль у Радах, займали міністерські посади у *Тимчасовому уряді* (І. Церетелі, М. Скобелев, П. Малянтович, К. Гвоздев та ін.). Після VII (Квітневої) конференції 1917 із РСДРП виділилась окрема РСДРП(б). Процес організаційного об'єднання М. в окрему партію відбувався складно. На той час партія фактично складалася із різних фракцій: М.-оборонці, М.-інтернаціоналісти, група Плеханова та ін., які мали власні друк. органи: газ. «Вперед», «Рабочая газета», «Новая жизнь» та ін. У серпні 1917 партія прийняла назву РСДРП(об'єднаної). З падінням Тимчасового уряду М. втратили свої позиції (на виборах до Всерос. Установчих зборів здобули

2,3% голосів). М. виступили проти захоплення влади в країні більшовиками. *Жовтневу революцію 1917* розцінили як військ.-політ. переворот, що призвів до більшов. диктатури. Водночас ЦК М. ухвалив рішення про відмову від збройної б-би за владу. Після розгону Установчих зборів 1918 М. зосередились на легальній політ. діяльності у радах і профспілках. Виступали за встановлення дем. ладу, свободу слова, відновлення місцевого самоврядування тощо. 14.06.1918 ВЦВК виключив М. із свого складу і з місцевих рад усіх рівнів, їх лідери були заарештовані, а партія опинилася на напівлегальному становищі. Під час громад. війни окремі фракції М. співпрацювали з різними політ. режимами, входили до антирад. урядів (Самара, Омськ, Єкатеринбург тощо), але офіційний меншовизм стояв на позиціях «умовної підтримки радянської влади». Від 1920 посилювались переслідування М.рад. режимом. Частина проводу і членів партії виїхали за кордон, де 1921 утворили Закордонну делегацію РСДРП (Ю. Мартов, Р. Рейн). У СРСР окремі орг-ції М. діяли легально 1921–22, від 1923 партія цілком перейшла на нелегальне становище. Після 1925 меншовизм був фактично знищений, члени партії репресовані. 1917 в Україні діяло до 50 місцевих орг-цій М. (бл. 40 тис. членів). Члени партії входили до УЦР (М. Балабанов, К. Кононенко). М. підтримували нац.-культ. вимоги укр. народу, але були прихильниками єдиної Росії.

Олена Бойко (Київ).

МЕНЬЄ Константен Еміль (Meunier; 12.04.1831 – 04.04.1905) – бельг. скульптор і живописець. Вчився у свого брата – Ж. Б. Меньє, в Академії мистецтв у Брюсселі у Ф. Ж. Навеза. У ранній період творчості працював як скульптор академічного напрямку. З 1880-х років обрав головну тему своєї творчості – створення узагальнено-героїзованого образу людини праці (триптих «Шахта», 1878; «Молотобійник», 1885; «Докер», 1905). Картини малював під значним впливом реалістичної творчості Г. Курбе і Ж. Ф. Мілле. З 1880-х років М. працював над «Пам'ятником праці» у Брюсселі (відкритий 1930). Його творчість мала великий вплив на розвиток реалістичних тенденцій у західноєвроп. скульптурі ХХ ст.

С. Лупій (Львів).

МЕРЕЦКОВ Кирило Афанасійович [26.05(07.06).1897 – 30.12.1968] – рад. воєначальник, маршал Радянського Союзу (1944), Герой Радянського Союзу (1940). Н. у с. Назарьєво Зарайського повіту Московської губ. (тепер – РФ). Працював шлюсарем на підприємствах Москви.

У травні 1917 вступив в РКП(б). Після *Жовтневої революції 1917* – начальник Червоної гвардії Судогодського повіту Володимирської губ. Воював на Східному та Південних фронтах. 1921 закінчив Академію. Очолював штаби і командував військами низки військових округів, навчався у Німеччині (1931), 1936–37 брав участь у *Громадянській війні 1936–39* в Іспанії як радник при Ген. штабі республіканців. У період *Радянсько-фінської війни 1939–40* командував 7-ю армією. З серпня 1940 – нач. Ген. штабу Червоної армії, потім замісник наркома оборони СРСР. На початку Нім.-рад. війни заарештований НКВС як учасник військового заклоту. Восени 1941 звільнений та призначений представником Ставки на фронті, командувачем армій, фронтом. Командував Волховським (1941), Карельським фронтами (1944), керував проривом блокади Ленінграда (1943, операція «Іскра»), звільненням Пд. Карелії, воював у Пн. Норвегії. З весни 1945 командував Приморською групою військ. Під час Радянсько-японської війни очолював 1-ий Далекосхідний фронт, воював у Східній Манджурії та Північній Кореї. У повоєнні роки командував військами низки округів, був помічником міністра оборони СРСР (1955–64).

О. Целуйко (Львів).

МЕРІ Леннарт-Георг (29.03.1929 – 14.03.2006) – естон. політик, письменник (найвідоміша книга, опублікована 1976, присвячена історії Естонії та Балтійського регіону – *Hõbevalge*). Н. у Таллінні. 1941 родина М. була депортована до Сибіру, а на початку 1950-х повернулася до Естонії. 1953 закінчив історичний факультет Тартуського ун-ту. Через заборону рад. влади викладати історію, влаштувався драматургом в театр, працював постановником спектаклів на естон. радіо. Від 1986 – секретар правління Союзу письменників Естонії. Був першим естонцем, який за кордоном висловив протест проти рад. планів видобутку фосфатів в Естонії, що могло перетворити частину країни в непридатну для життя. Один із лідерів естон. руху за незалежність (1988 член-засновник Народного фронту), «*Співочої революції*». Після перших багатопартійних виборів з 12.04.1990–23.01.92 – міністр закордонних справ в уряді лідера Народного фронту Е. Савісаара; 30.01–06.04.1992 – міністр закордонних справ в уряді Т. Вякі. Від квітня 1992 – посол Естонії у Фінляндії, 1986 почесний доктор ун-ту в Гельсінкі. У липні 1992 висунутий кандидатом на пост президента від блоку «За Батьківщину». 05.10.1992 на засіданні Державних зборів (нині – Рійгікогу) отримав 59 голосів зі 101 та був обраний президентом Естонії. 20.09.1996

переобраний на пост президента (до 2001). 1998 отримав титул «Європеєць року». На його честь 2009 назвали Талліннський аеропорт.

З. Баран (Львів)

МЕРКЕЛЬ Ангела (Merkel; 17.07.1954) – нім. політик, Федеральний канцлер Німеччини (з 2005). Перша жінка на посту канцлера Німеччини. Н. у Гамбурзі. 1954 батьки М. переїхали на проживання у НДР. Закінчила фізичний ф-т Ляйпцизького ун-ту. 1978–89 працювала у відділі теоретичної хімії, згодом – аналітичної хімії у Центральному Ін-ті фізичної хімії при Академії наук НДР. 1986 захистила докторську дисертацію. Приймала активну участь у громадському житті як член Союзу вільної німецької молоді. Після падіння *Берлінського муру* вступила в партію «Демократичний прорив», яка відмовилась від соціалістичних ідей. 1990 стала першим і останнім прес-секретарем демократично обраного уряду НДР. Учасниця процесу обговорення і укладення Договору про остаточне врегулювання по відношенню до Німеччини («Два плюс чотири»). Вступила у східнонім. партію Християнсько-демократичний союз, яка після об'єднання Німеччини увійшла до західнонім. ХДС (жовтень 1990). Під час перших загальнонім. виборів до *Бундестагу* у грудні 1990 отримала депутатський мандат. 1991–98 займала міністерські пости в урядах Г. Коля. Як міністр охорони навколишнього середовища сприяла проведенню у Берліні (1995) 1-ї конференції щодо реалізації Рамкової конференції ООН про зміну клімату, на якій було прийнято рішення щодо заходів в до скорочення викидів парникових газів («Берлінський мандат»). Позиціонувала себе як прихильниця використання ядерної енергії у мирних цілях, зокрема, побудови атомних електростанцій. У листопаді 1998 зайняла другий за значимістю партійний пост – ген. секретаря у ХДС. Через скандал 1999 довкола незаконного фінансування ХДС і почесний голова ХДС Г. Коль, і діючий голова Вольфганг Шойбле пішли у відставку, а новим лідером християнських-демократів у квітні 2000 стала М. Упродовж 5 років перебувала в опозиції до уряду Г. Шрьодера. Як опозиційний лідер схвалила операцію НАТО у Косово, підтримала політику США щодо С. Гусейна й військову операцію в Іраку (2003). У вересні 2005 М. очолила парламентську фракцію ХДС/ХСС. Тривалі міжпартійні переговори вересня-листопада 2005 привели до формування «великої коаліції» (ХДС/ХСС і ВДП) і обрання М. на пост федерального канцлера (переобиралась 2009, 2013, 2018). Упродовж багатьох років внутр. політика уряду М. зорієнтована на втілення моделі соц.-екон. розвитку, яка базується на принципах соціально

орієнтованої ринкової економіки. Уряд М. відмінив загальну військову повинність і з липня 2011 встановив порядок комплектування Бундесверу на добровільній основі. Політика кабінету М. у період міграційної кризи 2015 і урядова позиція щодо вирішення проблеми біженців (у Німеччину в'їхало бл. 900 тис. осіб, найбільше з Сирії) зазнала гострої критики і від опозиції, і від партнерів по коаліції, зокрема глави МЗС Горста Зеегофера. М., яка вважає проблему міграції найбільшим викликом для об'єднаної Європи і виступає за випрацювання і дотримання загальноєвроп. підходів до проблеми біженців.

У січні-червні 2007 М. представляла Німеччину під час головування у ЄС, активно сприяла прийняттю нової базової угоди щодо зміни принципів функціонування Європейського Союзу – Договір про реформу ЄС (Лісабонська угода). У зовн. політиці М. безумовно відстоює європейські цінності, дотримується лінії на зміцнення стратегічного партнерства зі США. Вважається фактичним лідером *Європейського Союзу*. М. активно підтримала укладення Угоди про асоціацію між Україною і ЄС, але завжди наголошувала, що рівень інтеграції залежатиме від відданості української влади реформам і готовності долати негативні явища в суспільних процесах. М. різко засудила окупацію Криму Росією (назвала діє Москви «злочинною анексією»), розв'язання Кремлем війни на сході України і підтримку рос. владою сепаратистських збройних формувань на Донбасі. У червні 2014 виступила одним із ініціаторів переговорів вищих керівників Німеччини, Росії, України і Франції у Нормандії («Нормандська четвірка») щодо ситуації довкола Криму і збройного конфлікту на Сході України. 11–12.02.2015 брала участь в укладенні Мінських угод щодо деескалації збройного конфлікту на сході України. М. прихильник запровадження (2014) і продовження санкцій щодо Росії за недотримання принципів міжнародного права. Незважаючи на критику опонентами політичних ініціатив, М. залишається найвпливовішим політиком у Німеччині, що й засвідчили березневі вибори 2018, на яких її вчетверте було обрано федеральним канцлером. За версією авторитетних видань М. неодноразово визнавалась найвпливовішою жінкою-політиком у світі, людиною року тощо.

МЕРЛЬ Робер Жан Жорж (Merle; 29.08.1908 – 27.03.2004) – франц. письменник, літературознавець, перекладач. Н. у м. Тебесса (Алжир). Батько – офіцер колоніальних військ переїхав 1918 з сім'єю до Франції. Вивчав філологію у Парижі, здобув ступінь доктора філології. Захистив дисертацію про

О. Вайльда (1930), а 1948 видав працю про його творчість. На поч. Другої світової війни деякий час служив у діючій армії. Потрапив у полон, де пробув 3 роки. У післявоєнний час працював викладачем англ. літ-ри в ун-тах Ренна (1949), Тулузи (1957), Алжиру (1963), в окрузі Париж-Нантер (1965). Написаний під враженням битви під Дюнкерком роман «Вихідні на Південному березі» (1949), приніс авторові Гонкурівську премію (адаптований для кінофільму 1964). У романі «Смерть – моя професія» (1952) розкрив жорстоку реальність концтабірного життя; у романі «Захищені люди» (1974) виступав проти знищення людського роду будь-яким способом і розповів драм. історію екіпажу атомного підводного човна в романі «День не настає для нас» (1986). У передмовях до своїх творів писав про самотність людини у світі, брак комунікації, засуджував війни, расизм, тортури. Майстер наук.-фантаст. роману (т. зв. франц. «роману-співучасті»): «Острів» (1962) – твір про колоніалізм і расизм; «Мальвіль» (1972) – про виживання людей після ядерного апокаліпсису; «Мадрапур» (1976) – про чартерний рейс літика без пілота в невідомому напрямку. У своїх творах ставить питання відповідальності людини за свої вчинки. Проблеми використання дельфінів з військовою метою торкається роман-«попередження» «Тварина, обдарована розумом» (1967). Очима викладача з Нантеру бачимо події «Студентської революції» 1968 у романі «За склом» (1970). Автор іст. епопеї «Доля Франції» про криваві релігійні війни XVI ст. (1978–2002; «Доля Франції», «У наші юні роки», «Париж, моє хороше місто», «Принц, якого маємо», «Жорстоке кохання», «На світанку», «Повернувши за лужок», «Дитина-король», «Троянди життя» та ін.). За 13-й том епопеї («Меч і кохання») відзначений премією Ж. Жюно (2003). Драм. твори: «Фламінго» (1950), «Сизиф і смерть» (1950), а також «Театр» (1957). Рев. ідеал М. відображений у документ. романі, присвяченому Ф. Кастро – «Монкада, перший бій Фіделя Кастро» (1965). Перекладав твори Че Ґевари (у співпраці з дружиною), англ. класиків і сучасних амер. романістів. Укр. переклади здійснив Г. Філіпчук («За склом», «Мальвіль», «Тварина, обдарована розумом»), О. Жаловський («Острів»), С. Пінчук та І. Бобинчук («Смерть – моє ремесло»), П. Соколовський («Вік-енд на південному березі»).

І. Кушнір (Львів).

МЕССІ Вінсент Чарльз (Massey; 20.02.1887 – 30.12.1967) – канад. політик, 18-й генерал-губернатор Канади (1952–59), дипломат. Н. у Торонто. Навчався в Торонтському і Оксфордському ун-тах, юрист. Після повернення із Великої Британії викладав сучасну історію в коледжі при Торонтському ун-ті. У роки *Першої світової війни 1914–18* у чині

офіцера працював в уряді Канади. З 1921 займався бізнесом. 1925 працював міністром без портфеля в уряді В. Кінга. 1926–30 посол у США. 1932 став першим президентом новоствореної Національної ліберальної федерації Канади. Від 1935 і протягом одинадцяти років обіймав посаду Верховного комісара Сполученого Королівства у справах Канади. У роки *Другої світової війни 1939–45* виступав проти еміграції до Канади європ. євреїв. Після повернення з Лондона очолював Національну галерею Канади (1948–52), був ректором ун-ту Торонто (1948–53). 1949 очолив Королівську комісію у справах національного розвитку мистецтва, літератури і науки («комісія Мессі»), яка гостро критикувала засилля амер. масової к-ри у Канаді. За підсумками роботи комісії створено Національну бібліотеку та Канадську раду мистецтв. 1952 за рекомендацією прем'єр-міністра Л. Сен-Лорана призначений генерал-губернатором Канади. Став першим канадцем на цій посаді. Сприяв активізації культ. життя в країні, заснував низку нагород в галузі мистецтва. Після відставки ініціював створення коледжу Мессі при ун-ті Торонто. Почесний професор ун-тів Саскачевану і Британської Колумбії.

Р. Сіромський (Львів).

МЕТАКСАС Іоанніс (Metaxas; 12.04.1871 – 21.01.1941) – диктатор Греції 1931–41, генерал. Н. на о. Ітака. Вивчав військову справу у Німеччині. Учасник *Балканських війн 1911–13*. 1913–16 – нач. Генштабу. Виступав проти участі Греції у *Першій світовій війні 1914–18*, підтримував пронім. орієнтації короля Костянтина I. Як політ. противник прем'єра Е. Венізелоса (прихильник Антанти) 1917–20 жив в еміграції. Один із керівників військового путчу у вересні 1923, у результаті якого Костянтин I зрікся престолу на користь свого сина Георгіоса II. Після проголошення у країні респ. правління (25.03.1925) займав різні міністерські пости (1938, 1932–33, 1935–36). Відіграв вагомий роль у відновленні монархії (жовтень 1935) і повторного вступу на престол короля Георгіоса II. Від квітня 1936 – прем'єр-міністр, міністр оборони. Загроза приходу до влади комуністів схилила М. до утвердження у країні авторитарного режиму. За згодою короля 04.08.1936 М. розпустив парламент, заборонив діяльність всіх політ. партій і заарештував їх лідерів. На поч. Другої світової війни уряд М. заявив про свій нейтралітет. У жовтні 1940 М. відхилив ультиматум уряду Б. Муссоліні (вимагав доступу італ. військ на територію Греції, передачі в оренду грец. морських баз тощо) і організував відсіч армії фашист. Італії, яка вдерлася на територію Грецію 28.10.1940 (див. *Італійсько-грецька війна 1940–41*).

МЕТЕРЛІНК Моріс (Maeterlinck; 29.08.1862 – 05.05.1949) – бельг. франкомовний прозаїк, поет, драматург. Н. у м. Гент (Бельгія). Навчався в ун-тах Гента і Парижа (1882-85). Від 1896 жив у Франції, 1940–47 – у США. Член літ. об'єднання «Молода Бельгія», один із провідних представників драматургії символізму. Писав франц. мовою. У літ-рі дебютував як поет. Добірки «Парники» (1889) і «Дванадцять пісень» (1896) вразили читача дивним поєднанням образів. Для ранніх творів М. (п'єси-казки «Принцеса Мален», 1889; одноактні п'єси «Неминуча» і «Сліпці», обидві – 1900; драма «Пелеас і Мелісанда», 1892) характерні складна символіка, містичні настрої. Визнання як фундатор нового напрямку в драматургії М. дістав після прем'єри п'єси «Непроханий гість» (1891), в якій символісти відчували близькі для себе ідеї та образи. Згодом у творах М. частіше звучав протест проти жорстокості долі (п'єси «Смерть Тентажіля», 1894; «Синьобородий і Аріяна, або Даремний визвіл», 1896), з'явилися реалістичні тенденції («Монна Ванна», 1902 та ін.). Пошук істини, прагнення до щастя, віра в перемогу людини над силами природи – в основі романтич.-філос. драми-казки «Синій птах» (1908), що є одним із найкращих творів М. Йому належить низка книжок-есеїв: «Скарб Смиренних» (1896), «Мудрість і доля» (1898) та ін. 1902 закінчив роботу над книжкою «Захований храм», в якій віддзеркалено зміни його поглядів на стан і місце людини в світі. У творах після 1918 М. відмовився від принципів статичного театру, наблизвся до театру неоромантичного і реалістичного. На його думку, «автомобільне століття» вимагало нових театральних форм. З ім'ям М. пов'язане народження нового театру – «театру мовчання» (або «статичного»), попередником якого був античний театр Есхіла. Художні відкриття М. істотно вплинули на розвиток драматургії ХХ ст. Вражений подіями Першої світової війни, М. відобразив їх у п'єсах «Бургомістр міста Стільмонда» і «Сіль землі» (обидві – 1919), в яких показав конфлікт гуманізму і жорстокості, руйнування гуманістичних цінностей. Зацікавившись таємницями життя, М. присвятив їм низку творів натураліст.-філос. х-ру – «Життя бджіл» (1901), «Розум квітів» (1907), «Життя мурашок» (1930). Лавреат Нобелівської премії 1911. Після публікації твору «Смерть» (1913), в якому М. судив про життя і смерть із позицій протилежних католицькій догмі, його твори було внесено до Індексу заборонених книг. Під час Другої світової війни жив у США. Автор мемуарів «Блакитні бульбашки (щасливі спогади)» (1948). Помер у своєму маєтку «Орламонт» у Ніцці (Франція).

Я. Кравець (Львів).

МЕХМЕД VI ВАХІДДІН (Mehmed VI; 02.02.1861 – 15.05.1926) – турец. султан 1918–22. Після капітуляції 30.10.1918 Османської імперії у Першій світовій війні та встановлення союзницького контролю над Стамбулом, М. VI розпустив парламент, намагаючись відновити свою владу після усунення від влади молодотурків. Введення на територію Туреччини окупац. союзницьких військ і поч. у країні нац.-визв. війни, підштовхнуло М. VI до переговорів із націоналіст. угрупованням Мустафи Кемалю Паші (див. *Ататюк*). 1919 погодився на проведення нових виборів, вбачаючи у них шанс досягнення нац. єдності та збереження терит. цілісності держави. Після перемоги на виборах молодотурків і проголошення новим складом парламенту декларації незалежності Туреччини, 16.03.1919 союзницькі війська офіційно окупували Стамбул, розпустили парламент і передали управління «верховним комісарам», внаслідок чого М. VI фактично перестав впливати на ситуацію у країні. 10.08.1920 підписав *Севрський мирний договір 1920*, який припинив існування Османської імперії. Після приходу до влади кемалістів і проголошення Великими Нац. Зборами Туреччини закону про ліквідацію султанату (01.11.1922) М. VI був позбавлений влади. Емігрував на Мальту.

МЕЧІАР Владімір (Меціар; 26.07.1942) – словацький політик. Н. у м. Зволен. Закінчив Вищу комсомольську школу у Москві (1965), працював у структурах Чехосл. соц. союзу молоді. Після виключення з КПЧ (1970) – робітник металург. комбінату в м. Дубніца над Вагом (1970–73). Заочно закінчив 1974 юрид. ф-т ун-ту ім. Яна Коменського у Братиславі. 1989–90 – міністр внутр. справ і навколишнього середовища. Був серед організаторів руху Громадськість проти насильства (автор його політ. програми «Шанс для Словаччини»), який 1990 здобув перемогу на виборах до Словац. нац. ради. 1990–91 очолював перший коаліційний словац. уряд. Створив партію Рух за демократичну Словаччину, яка на парламент. виборах 1992 здобула перемогу. Від 1992 (з перервами) – прем'єр-міністр Словаччини. Багато зробив для досягнення суверенітету і повної незалежності країни. Підпорядкував собі силові структури, запровадив контроль над державними засобами масової інформації та почав управляти країною авторитарними методами. У березні 1998–травні 1999 – в. о. президента Словаччини. Безуспішно кандидував на президентських виборах 1999 і 2004. Продовжує залишатись лідером Руху за демократичну Словаччину.

М. Кріль (Львів).

МИКОЛА ІІ [06(19).05.1868–17.07.1918] – останній рос. імператор (1894–1917) з дин. Романових. Під час урочистостей з нагоди коронації М. ІІ у Москві сталася масова тиснява, у якій загинуло понад тисяча людей («ходинська катастрофа»). Проводив політику зміцнення самодержавства, репресій щодо нац.-визв. руху народів імперії та розширення колоніальних володінь. За М. ІІ Росія зазнала поразки у *Російсько-японській війні 1904–05* та відбулася Революція 1905–07, події якої примусили уряд провести обмежені конституційні реформи. Прийняв Маніфест 17.10.1905, який дозволяв створити політ. партії та встановлював Державну Думу – представницьку законодавчу установу Росії (1906–17). Погодився на проведення аграрної та ін. реформ, які реалізував уряд П. *Столипіна*. Під час правління М. ІІ Росія приєдналася до *Антанти* і вступила в *Першу світову війну 1914–18*. З серпня 1915 – Верх. головнокомандувач рос. армії. Невдачі на фронті, розруха і голод викликали незадоволення самодержавством у всіх колах суспільства. Внаслідок *Лютневої революції 1917* був змушений 02(15).03 зректися престолу і утримувався під домашнім арештом. У березні 1918 був заарештований більшовиками. Проти ночі на 17.07.1918 разом із членами сім'ї розстріляний у Єкатеринбурзі. За деякими даними, був царська родина була знищена за особистою вказівкою В. *Леніна* і Я. *Свердлова*. 17.07.1998 прах М. ІІ і членів його сім'ї був перепохований у Петропавлівському соборі в Петербурзі (Рос. православна Церква не визнає, що ці останки належать членам сім'ї Романових).

МИКОЛАЙЧИК Станіслав (Mikołajczyk; 18.08.1901 – 13.12.1966) – польсь. політик. Взяв участь у Великопольському повстанні 1918–19. З 1922 належав до селян. партії Польське стронніцтво людове-П'яст (ПСЛ-П'яст). Співзасновник Великопольського союзу сільської молоді, керував його діяльністю 1928–35. Один із співзасн. і лідерів партії Стронніцтво Людове (1931–39), депутат Сейму (1930–35). 1937 виступив одним з організаторів загального селянського страйку. Після окупації 1939 Польщі гітл. військами емігрував до Франції, пізніше – В. Британії. 1939–41 за дорученням І. Падеревського виконував функції голови Національної Ради (офіц. був заст. голови). 1940–43 – віце-прем'єр і міністром внутр. справ польського уряду в еміграції. Після загибелі В. *Сікорського*, у липні 1943 очолив еміграц. кабінет міністрів у Лондоні. У липні 1944 через суперечності в уряді стосовно позиції на переговорах з рад. керівництвом з питань сх.

кордонів Польщі та створення коаліційного уряду пішов у відставку. Вів переговори у Москві з польсь. комуністами про створення Тимчасового уряду нац. єдності, до складу якого входив як 2-й віце-прем'єр і міністр хліборобства і аграрної реформи (1945–47). У серпні 1945 став співзасновником Польського стронніцтва людового (ПСЛ). Після смерті В. Вітоса обраний головою ПСЛ (січень 1946), очолював легальну опозицію у країні, рішуче виступав проти політики комуністичних сил у Польщі. Під загрозою арешту, після поразки ПСЛ на сфальсифікованих комуністами виборах (січень 1947), був змушений нелегально виїхати з країни (за допомогою амер. посольства). В еміграції жив у США, очолював Міжнародний селянський союз.
Б. Гудь (Львів).

МИКОЛАЙЧУК Іван (15.06.1941 – 03.08.1987) – укр. актор, сценарист, кінорежисер. Н. у Чорторії у Чернівецькій обл. (Україна). 1957 закінчив театр-студію при Чернівецькому драм. театрі ім. О. Кобилянської, працював у цьому ж театрі. 1963-65 навчався у Київському ін-ті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, працював на Київ. кіностудії ім. О. Довженка. Представник напрямку в укр. кінематографі – «українське поетичне кіно». Ролі у фільмах: «Тарас Шевченко» («Сон», 1964), Іван (Тіні забутих предків», 1964), Давид Мотузка («Бур'ян», 1966), Петро («Білий птах з чорною ознакою», 1971, співавтор сценарію). Знімався у фільмах «Анничка» (1968), «Захар Беркут» (1972), «Вавилон ХХ» (1979, актор, сценарист, режисер), «Такі пізня, така тепла осінь» (актор, співавтор сценарію з В. Коротичем, режисер). За сценарієм М. кінорежисер Юрій Ільєнко зняв фільм «Мріяти і жити» (1975). Лавреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1988, посмертно).

МИРОН Дмитро (05.11.1911 – 25.07.1942) – укр. політик, публіцист, ідеолог укр. націоналізму. Н. у с. Рай на Бережанщині. Навчався в Бережанській гімназії, виключений 1928 за приналежність до Пласту. Закінчував середню освіту в Академічній гімназії Львова. З 1930 студент юрид. ф-ту Львів. ун-ту. Від 1929 – член ОУН, один із редакторів першого видання ОУН «Бюлетень КЕ ОУН на ЗУЗ». Неодноразово заарештовувався польськ. поліцією, 1934 засуджений на 7 років ув'язнення за підготовку нападу на рад. консульство у Львові. Амністований 1938. 1938–39 обіймав посаду політ. референта КЕ ОУН на ЗУЗ. У ході розколу ОУН 1940 став на бік С. *Бандери*, одним із авторів програмних документів ОУН-Б. У лютому 1940 – в.о. провідника ОУН-Б на Західно-Окраїнних укр. землях (Закерзоння). У квітні–грудні 1940 очолював

підпілля ОУН-Б у Рад. Україні. Один із ідеологів укр. націоналістичного руху. Автор «44 правил життя українського націоналіста» і книги «Ідея і чин» (1940) в якій зробив спробу показати ґенезу укр. націоналізму, розкрити його філософські, психологічні, соціологічні, етичні, економічні основи тощо. Брав активну участь у підготовці Похідних груп ОУН-Б весною 1941. Провідник Північної похідної групи, член Головного проводу ОУН-Б. У липні-вересні 1941 організовував мережу націоналіст. підпілля на Київщині. У вересні 1941 арештований гестапо, втік. Жовтень 1941–липень 1942 Крайовий провідник ОУН-Б на Осередньо-східних укр. землях (ОСУЗ). Смертельно поранений у перестрілці з нім. поліцейськими у Києві.

І. Патриляк (Київ).

МИРОТВОРЧІ СИЛИ ООН – військові та поліційні підрозділи, що формуються *Генеральною Асамблеєю ООН* чи *Радою Безпеки ООН* для підтримання миру і стабільності у конкретній країні чи регіоні. Складаються із добровільних контингентів держав–членів і перебувають під єдиним командуванням ООН. Крім військово-поліційних підрозділів можуть складатися із цивільних спостерігачів, медичного персоналу, інженерних частин тощо. Діють у країнах, влада яких дала згоду на участь М. с. ООН на їх території. Міжнародні збройні формування ООН використовувалися для врегулювання конфліктів у Кореї, Єгипті, Конго, Кіпрі та ін. країнах. У 1990-х роках М. с. ООН брали участь у операціях з підтримання миру на території колишньої Югославії (Хорватія, Боснія і Герцеговина), Камбоджі, Лівані, Анголі та ін. У липні 1992 Рада Безпеки ООН схвалила рішення про включення України у число держав, які надають військовий персонал Сил ООН з охорони (назва М. с. ООН, розміщених на території низки колишніх югославських республік). Чисельність укр. батальйону (240-й батальйон Збройних сил України) у складі М. с. ООН на території колишньої Югославії становила 1220 осіб. 1996 до Анголи у складі М. с. ООН був скерований інженерно-мостовий підрозділ Збройних сил України (200 осіб). Загалом укр. миротворці брали участь у миротворчих операціях у 22 країнах світу 1992–2019. Миротворчі місії тривають у Косово (з 1999), Демократична Республіка Конго (з 2000) і Кот-д’Івуар (з 2011). Обговорюється питання про введення миротворців ООН для врегулювання конфлікту на сході України.

МИХАЙЛОВИЧ Драголюб («Дража»; Михайлович; 27.04.1893 – 17.07.1946) – югосл. військовик, генерал. Брав участь у 1-й світовій

війні. 1937–39 – військовий аташе у Болгарії та Чехословаччині. Після загарбання Югославії військами нім. *Вермахту* (квітень 1941) розпочав формування серб. повстанських загонів (*четниківів*) для боротьби з окупантами. Як прихильник монархічних ідей, підпорядковувався уряду короля *Петра II Карагеоргійовича* у Лондоні (глава кабінету Іван Шубашіч). З лютого 1942 призначений військовим міністром еміграційного уряду. Реорганізував загоони четників у військову формуцію «Югославські війська на Батьківщині» (налічували бл. 110 тис. бійців, 1943). Стоячи на антикомуністичних позиціях, М. вів одночасно боротьбу з партизанськими загонами Й. *Тіто*. 1942–43 отримував допомогу союзників спорядженням і озброєнням, однак після досягнення домовленостей між І. Шубашічем і Й. Тіто (червень 1944) еміграційний уряд, під тиском Лондона, звільнив М. з усіх постів. 1945–46 загоони четників під командуванням М. боролися з комуніст. владою, але зазнали поразки. М. був схоплений і за вироком суду у липні 1946 страчений. Після своєї смерті М. став символом опору комуністичному режимові у Югославії.

МІ ЛАЙ (ін. назва – Сонг Мі) – село в Пд. В’єтнамі. 16.03.1968 рота армії США під командуванням лейтенанта Вільяма Келлі вчинила у М. Л. масове вбивство цивільного населення. В. Келлі, звинувативши місцевих жителів у сприянні партизанам і у таємному встановленні мін, на яких підірвалося кілька військовослужбовців США, віддав наказ напасти на село. Від остаточного знищення село врятували пілоти військового гелікоптера Х’ю Томпсон і Лоуренс Кольберн, які, пролітаючи над М. Л. побачили розправу над мирними людьми, приземлилися й погрожуючи солдатам-піхотинцям зброєю, примусили їх припинити побище. Розправа над жителями М. Л., у результаті якої загинуло понад 250 осіб, понад рік приховувалася військовим командуванням від громадськості. У березні 1969 один із амер. військовиків, що знав про події у М. Л., написав лист до Конгресу США із вимогою розслідувати цю справу. У ході судового процесу звинувачення було висунуто проти 25 осіб, хоча був засуджений лише лейтенант В. Келлі (отримав довічне ув’язнення, однак вже через 3 роки вийшов на свободу). Масове вбивство мирного населення у М. Л. поляризувало амер. суспільство в питанні ставлення до *В’єтнамської війни 1957–73* і до сьогодні залишається символом жорстокості та безсенсовності війни в Індокитаї.

А. Козицький (Львів).

МІГРАЦІЯ (лат. *migratio* – переселення) – процеси просторового переміщення, переселення людей, трудових ресурсів, пов'язаних зі зміною ними місця проживання на постійно чи на деякий час. Розрізняють внутрішню М., тобто переміщення людей у межах однієї країни (напр., із села до міста), і зовнішню (еміграція – виїзд; імміграція – в'їзд), що передбачає рух населення через державні кордони. М. може бути добровільною, вимушеною і примусовою; постійною (здійснюється для виїзду на постійне місце проживання), обмеженою терміном перебування (від 1 до 6 р.), сезонною (пов'язаною з виїздом на сезонні роботи) і маятниковою (прикордонною, «човниковою»). Осн. типами зовн. М. є трудова, нелегальна, возз'єднання сімей, надання політ. притулку, біженці. М. існувала в усі історичні епохи, але посилювалась природними катастрофами, війнами, колонізацією нових земель. В епоху глобалізації, яка зруйнувала закритість та ізоляваність місцевих спільнот і завдяки розвиткові засобів комунікації зменшила ризики мігрантів, переміщення потоків людей стало особливо інтенсивним, охопило всі континенти і перетворилося на важливий чинник внутрішньосусп. і міжнар. розвитку. Найбільший обсяг міграційних потоків припадає на трудову міграцію, розширенню якої сприяють розвиток міжнар. поділу праці, економічна і технологічна спеціалізація держав чи регіонів, доступність ринку праці, визнання дипломів і професійної кваліфікації, координація систем соц. забезпечення та страхування в більшості сучасних розвинутих державах, що приймають емігрантів (країни Зах. Європи, США, Канада, Японія, країни з великими запасами нафти – Саудівська Аравія, Кувейт та ін.). Передумовами М. населення є значне відставання в соц.-екон. розвитку та рівні життя населення сучасних країн, прагнення людей отримати роботу і сприятливіше сусп.-екон. середовище для самореалізації. М. одночасно формує загрози для сучасних суспільств (посилює безробіття і відповідно соц. напруженість, «розмиває» нац. ідентичність, сприяє «відтоку мізків») і сприяє їх розвитку (освоєння територій, оздоровлення нац. економіки чи окремих її галузей, поліпшення вікової структури населення тощо). Інтенсивність міграційних потоків зумовила потребу їхнього регулювання як на основі нац. права і міграційної політики через визначення міграційних квот, фільтрів (освітній, кваліфікаційний, віковий, статевий, сімейний, майновий, расові, мовні та ін. цензи), так і на основі міжурядових угод і міжнар. права. Найважливішими документами щодо М. є Конвенція 1951 р. і Протокол ООН 1967 р. про ста-

тус біженців, а також Конвенція 1990 р. і Протокол 2000 р. про права мігрантів і торгівлю людьми. Регулюванням міграційних потоків і захистом прав мігрантів займаються Управління Верх. комісара ООН у справах біженців (УВКБ), Міжнар. орг-ція з міграції (МОМ), МОП, а також неурядові орг-ції – Європ. консультативна служба у справах біженців і засланих, Європ. консультативна система з питань притулку та ін., які надають допомогу, переважно, вимушеним мігрантам.

Л. Угрин (Львів).

МІДУЕЙ – пункт базування ВМС США на одному йменному кораловому атолі у Тихому океані, у пн.-зх. групі Гавайських о-вів. Біля атолу М., у червні 1942 відбулася одна з найбільших морських битв *Другої світової війни 1939–45* між япон. і амер. флотами. Після поразки у морській битві у Кораловому морі у травні 1942, япон. командування розпочало підготовку до операції з захоплення атолу М., де розміщувалася головна оперативна база флоту США, і зх. частини Алеутських о-вів (о-ви Кіска і Атту). Для проведення операції япон. командування планувало залучити 11 лінкорів, 8 авіаносців, 22 крейсери, 65 есмінець, 21 підводний човен та біля 700 літаків. Амер. військово керівництво дізналося про плани японців за 3 місяці до поч. операції. Головнокоманд. Тихоокеанським флотом США адм. Ч.Німіц зосередив у р-ні майбутньої битви 8 важких крейсерів і 14 есмінець. До червня 1942 у цей р-н прибули 3 важкі авіаносці (233 літаки). 27.05.1942 япон. мор. сили, які були згруповані у 6 оперативних з'єднань під заг. командуванням адм. І. Ямамото, вирушили у р-н майбутніх боїв. 03–04.06 авіація завдала масованого удару по базі Датч-Харбор на о. Уналашка (Алеутські о-ви). 06–07.06 япон. десант захопив о-ви Кіска і Атту. Основна бої між япон. і амер. флотами розгорнулася біля о. М. 03–04.06 япон. авіанальоти на М. не принесли очікуваного результату – амер. авіація не була знищена, бо у цей час вона виконувала бойове завдання у повітрі. 04.06 амер. важка авіація потопила 3 япон. авіаносці («Кога», «Акаті» та «Сорю»), що докорінно змінило співвідношення сил у битві на користь США. 05.06 внаслідок амер. атак затонув авіаносець «Хіро». У цій битві япон. флот втратив також важкий крейсер і 332 літаки. 05.06 адм. Ямамото відмовився від плану висадки десанту на о. М. і відкликав десант з Алеутських о-вів. Амер. флот у битві втратив важкий авіаносець «Йорктаун», есмінець і біля 150 літаків. Внаслідок значних втрат у битві біля М. япон. командування більше не могло проводити великі наступальні операції й військова ініціатива на Тихому океані перейшла до США.

Т. Марискевич (Львів).

МІЖНАРОДНА АМНІСТІЯ (Amnesty International) – одна з найвідоміших недержавних міжнародних організацій, яка бореться за дотримання прав людини і займається збором інформації про їх порушення. Заснована 28.05.1961 у Лондоні за ініціативою брит. юриста Петера Бененсона. Публікує щорічні рапорти про стан дотримання прав людини в окремих країнах і організовує допомогу для осіб, які зазнають переслідування за політичні, релігійні, расові переконання (т. зв. в'язнів сумління). М. а. також бореться за скасування смертної кари в усіх державах світу; виступає проти застосування тортур до в'язнів, або ін. негуманних форм ставлення чи покарання засуджених; протестує проти торгівлі зброєю; допомагає родинам осіб, яких було засуджено за переконання тощо. М. а. налічує бл. 1 млн членів, які діють у понад 170 країнах світу (представництва у бл. 50 державах). Штаб-квартира у Лондоні; головний орган – Міжнародна Рада. Девіз орг-ції «Праця для захисту прав людини». 1997 відзначена Нобелівською премією миру, 1998 – премією Прав людини ООН. Українська асоціація М. а. офіційно діє з 01.07.1996.

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ – міжнар. інститут, що об'єднує держави, національні громадські орг-ції, асоціації та окремих осіб; створений на основі міжнар. договору відповідно до принципів міжнар. права і є результатом узгодження цілей і волі її членів. Поява М. о. у XIX ст. була зумовлена потребою координації та організації міжнар. торгівлі та міжнар. співробітництва в екон. та ін. сферах. Після Першої світової війни з М. о. пов'язувалася ідея гарантування миру і міжнар. безпеки, що знайшла втілення в діяльності *Ліги Націй*. У післявоєнний час найбільшою М. о. стала *Організація Об'єднаних Націй*. На сучасному етапі М. о. є основними платформами співробітництва та діалогу держав й інших суб'єктів міжнар. відносин, розроблення принципів міжнар. взаємодій. М.о. поділяють на міждержавні або міждержавні (МДО) і неурядові (НУО), або недержавні (НДО). МДО є об'єднанням держав на основі міжнар. угоди з постійно діючими органами і визначеною компетентністю. Основою формування компетентності і правосуб'єктності МДО є добровільне делегування повноважень державами-членами для реалізації спільних потреб і цілей, що не виключає відповідних повноважень держав у цих же сферах. Якщо повноваження делегуються лише у сферу компетентності М. о, вони набувають ознак наднаціональності й можуть приймати рішення обов'язкові до виконання державами-членами, незалежно від їхньої позиції, застосо-

увати санкції щодо держав-членів і вимагати від них інформації, що стосується внутр. життя країни (напр., Рада Безпеки ООН, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Міжнародна організація цивільної авіації, деякі регіональні М. о. інтеграційного типу). МДО реалізують важливі ф-ції – регулюючу, нормотворчу (розроблення і гарантування міжнар. правових норм), консультативну, посередницьку, арбітражну, оперативно-контрольну, оборонну та ін.; функції конкретної М. о. визначаються передусім її предметною компетенцією. Невідповідність публічно декларованих цілей і місії М. о. та її реальної діяльності, перетворення М. о. в інструмент реалізації інтересів окремих держав, посилення автономії наднаціональної бюрократії зумовлюють дисфункції та неефективність діяльності М. о. в умовах несформованої між нар. системи сучасності. Неурядові або недержавні М. о. (НДО) «не засновані на підставі міждержавної угоди» (резолюція ЕКОСОП 1968), відтак, їхні члени – фізичні та юридичні особи не представляють державні інститути, а національні асоціації, недержавні орг-ції (Міжнародна амністія, ФІФА, Грінпіс, Пагуошський рух та ін.). Осн. принцип впливу НДО – мобілізація громадської думки, тиск на національні уряди, ТНК, міждержавні організації. Третій тип М. о. поєднує ознаки МДО і НДО, а їхніми членами є представники офіц. державних інституцій і недержавних громадських орг-цій (Міжнародна організація праці, Інтерпол). М. о. поділяють за впливом – на глобальні (ООН), регіональні (міжрегіональні та субрегіональні); принципами вступу – відкриті та закриті; сферою діяльності М. о. – на універсальні (Ліга Націй, ООН), економічні (Організація економічного співробітництва і розвитку, ОПЕК), фінансові (МВФ), політичні (ОБСЄ), військово-політичні (НАТО), науково-технічні (Європейська організація ядерних досліджень), соціальні (МОП), гуманітарні (ЮНЕСКО), вузькоспеціалізовані (Міжнародне Бюро мір та ваг) та ін.

Л. Уєрин (Львів).

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ (МОП) – міждержавна організація, заснована 1919 за рішенням *Паризької мирної конференції 1919–20* (Статут МОП становив XIII частину *Версальського мирного договору 1919*). Спочатку орган *Ліги Націй*, з 1946 – спеціалізована установа ООН. МОП сприяє розвитку співробітництва між підприємцями і працівниками, здійснює вироблення заходів з охорони праці, забезпечення зайнятості та зростання рівня життя тощо. Найвищий орган – Міжнародна конференція праці (проходить щорічно у Женеві).

Виконавчий орган – Адміністративна рада. Збирається 3–4 рази на рік, вибирає ген. секретаря, окреслює політику і програму діяльності МОП. Свої цілі МОП реалізує через прийняття конвенцій і звернень, надаючи технічну допомогу, дослідницьку, інформаційну і вишкільну діяльність. Існують 6 галузевих комітетів МОП. Членами є 176 держав, зокрема Україна (з 1954).

МІЖНАРОДНИЙ БАНК РЕКОНСТРУКЦІЇ І РОЗВИТКУ (МБРР; Світовий банк) – міжнародна кредитно-фінансова організація. Заснований 1946 (рішення про створення прийнято на конференції у Бреттон-Вудс, США) для стимулювання екон. розвитку держав-членів та сприяння міжнар. торгівлі. Членами МБРР є 184 держави світу (2004). Сьогодні головним напрямом діяльності банку є надання довготривалих кредитів для розвитку держав *Третього світу* і посткомуністичних держав. Банк є спец. установою ООН, однак, згідно зі статутом, більшість рішень приймає самостійно. Штаб-квартира знаходиться у Вашингтоні. Очолює роботу МБРР Рада керуючих. До складу входять по одному керуючому та одному заст. від кожної країни-члена. Експерти банку беруть участь у виробленні та реалізації програми реформ у колишніх рад. республіках, зокрема в Україні, яка є членом цієї орг-ції з 1992.

МІЖНАРОДНИЙ ВАЛЮТНИЙ ФОНД (МВФ; International Monetary Fund, IMF) – міжурядова міжнар. організація, заснована на Бреттон-Вудській конференції 1944, спеціалізована установа ООН. Створення МВФ завершено восени 1946. Перші валютні операції Фонд розпочав весною 1947, коли більшість його членів домовились стосовно паритету валют (СРСР та ін. країни *Радянського блоку* відмовилися від участі у ньому, хоча СРСР підписав заключний документ про створення МВФ, але не ратифікував його). На сьогодні членами МВФ є 188 держави світу, які здійснюють 95% світового валютного обміну. Організація функціонує на основі Статей угоди про МВФ, прийнятих на конференції у Бреттон-Вудсі й поправок до них (1968, 1976, 1990). МВФ визначає принципи і правила функціонування міжнар. валютної системи і тісно взаємодіє з МБРР. Фонд багато уваги приділяє фінансуванню реформ у країнах з перехідною економікою, допомога яким надається при умові орієнтації на ринкову економіку. Цілі МВФ: сприяння розвитку міжнар. співробітництва у валютно-фінансовій сфері; розширення і збалансування міжнар. торгівлі; сприяння стабільності валют держав-членів і запобігання девальвації валют для отримання переваги в конкуренції;

надання допомоги у створенні багатосторонньої системи розрахунків між державами-членами; надання ресурсів у тимчасове користування державам-членам при певних умовах і гарантіях (для подолання дефіциту платіжного балансу, МВФ може видавати ресурси країнам у борг, контролюючи одночасно розподіл цих засобів у країні відповідно з цілями) та ін. Осн. функціями МВФ є контроль за дотриманням міжнар. валютної дисципліни, системою обміну нац. валют, надання кредитів своїм членам на реорганізацію економіки. Фінансові ресурси МВФ становлять внески держав-членів, квота яких залежить від нац. доходу, золотовалютних резервів, рівня експорту, імпорту тощо. Керівництво МВФ складається з Ради керуючих (працює на сесійній основі, кожна державу-члена представляє міністр фінансів або голова Центрального банку) і Виконавчої ради (Ради директорів – працює на постійній основі та займається поточними справами Фонду). Виконавча рада більшістю голосів обирає директора-розпорядника Фонду. Рішення у МВФ приймаються на основі принципу врівноваженого голосування – кількість голосів пропорційна до внеску учасників. Виконавча рада рішення приймає консенсусом. Більшість важливих питань (зміна квоти, виключення членів, штрафні санкції тощо) виносяться на її розгляд. Україна є членом МВФ з 03.09.1992, з 1994 активно співпрацює з Фондом для досягнення макроекономічної стабілізації та створення необхідних передумов для проведення екон. реформ. Співробітництво здійснювалось у межах 8 спільних програм: за Програмою системної трансформаційної позики (STF) для підтримки платіжного балансу; за програмою «Stand by» для підтримки курсу національної валюти і фінансування дефіциту платіжного балансу; за Програмою розширеного фінансування («Extended Fund Facility» – EFF) для сприяння економічній стабілізації. Загалом Україна отримала в рамках співробітництва з МВФ 21 410,76 млн. СПЗ, що становить еквівалент 31 514,61 млн. дол. США. Крім фінансової, Україна також отримує від МВФ консультативну, технічну та інформаційну допомогу з валютно-кредитних проблем.

Л. Уєрин (Львів).

МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД (МКС, англ. International Criminal Court) – постійний судовий орган створений на підставі Римського Статуту (1998) для юрисдикції над особами, які допустилися тяжких злочинів, що викликають стурбованість міжнар. співтовариства. Всього 120 держав за створення МКС, 7 висловились проти (Китай, Ірак, Ізраїль, Ємен, Лівія та США). Римський Статут

Україна підписала 20.01.2000 (із застереженнями). МКС розташований у Гаазі (Нідерланди). Може здійснювати свої функції і повноваження на території будь-якої держави-учасниці, приймати до свого провадження справи не тільки за зверненням держави-учасниці, а й з власної ініціативи, коли держава, під юрисдикцією якої перебуває особа, підозрювана у вчиненні передбаченого Статутом злочину, «не бажає або не здатна проводити розслідування чи порушити кримінальне переслідування належним чином». Розпочав діяльність 1.7.2003. Юрисдикція МКС обмежується тільки найтяжчими злочинами (*ratione materiae*): геноцид, злочини проти людяності, військові, агресія, вчинені від 01.07.2002 і пізніше громадянами держав, що є стороною Статуту, на території держави-сторони або в державі, яка визнає юрисдикцію Суду; за зверненням Ради Безпеки ООН до Прокурора МКС про вчинення злочину. До складу МКС входить 18 суддів. Офіційна мова суду: арабська, китайська, англійська, французька, російська та іспанська. Робочі: англійська і французька. Принципи, на яких здійснюється правосуддя: «Nullum crimen sine lege» – особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо на момент вчинення, діяння не кваліфікується, як злочин; «Nulla poena sine lege» – особа визнана Судом винуватою у вчиненні злочину, може бути покарана тільки на підставі положень Статуту; відсутність зворотної дії *ratione personae* – особа не несе відповідальності за діяння вчинені до набрання чинності Статутом; індивідуальної кримінальної відповідальності. Під юрисдикцію суду не підпадають особи, яким не виповнилося 18 років на момент вчинення злочину. Посадове становище глави держави або уряду, члена уряду чи парламенту, вибраного представника чи посадової особи уряду не звільняє особу від кримінальної відповідальності та не є само по собі підставою для пом'якшення вироку. На злочини, що розглядає Суд, не поширюється строк давності. МКС може призначити покарання: позбавлення волі на строк, що не може перевищувати 30 років; по життєве позбавлення волі у випадку, коли це виправдано виключно тяжким характером злочину та особистісними характеристиками особи, яку визнано винною у ньому. Крім основного покарання, Суд може застосувати додаткове у вигляді сплати штрафу чи конфіскації доходів, майна та активів здобутих злочинним шляхом. 2009 видає ордер на арешт президента Судану Аль Башира, за статтею «зумисний напад на цивільних осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях». Перший вирок винесено 2012 колишньому лідеру повстанців у Конго Лубангу, якого визна-

но винним у насильстві над дітьми шляхом примушування воювати та засуджено на 14 років ув'язнення. 2010 були висунуті обвинувачення проти кенійського міністра фінансів Ухуру Кеніати через підбурювання до вбивства, насильницькі вигнання та пограбування під час виборів 2007 (справу закрито за браком доказів 2014, після того як Кеніату обрали президентом Кенії).

С. Білостоцький (Львів).

МІЖНАРОДНИЙ СУД СПРАВЕДЛИВОСТІ (Міжнародний суд ООН, англ. International Court of Justice) – головний судовий орган ООН, який вирішує спори між державами і надає консультативні висновки з правових питань, що йому поставлені уповноваженими органами та інституціями ООН. Заснований 1945. Функціонує з 1946 на підставі Статуту (1945) та Регламенту, замінивши собою Постійну Палату Міжнародного Правосуддя (1920–46). Складається з 15 суддів, яких окремо обирають Генеральна Асамблея і Рада Безпеки ООН на 9 років, і які можуть переобиратися. У його складі не може бути двох громадян однієї держави. Склад суду формується за принципом представлення осн. цивілізаційних форм і правових систем: 3 судді від Африки, 2 – від Лат. Америки, 3 – від Азії, 5 – від Зх. Європи та ін. держав (Канада, США, Австралія і Нова Зеландія), 2 – від Сх. Європи включно з Росією. Судді на час виконання повноважень мають дипл. захист та імунітет. Місцезнаходження – Гаага. У Суді діє принцип старшинства. Під час відкритих засідань судді, які мають більший стаж роботи сидять поряд із Головою, а новообрані – розсідаються з обох боків столу. Щорічний бюджет суду повинен становити не менше 1 відсотка бюджету ООН. Основними джерелами права для роботи суду є: міжнародні конвенції і договори; міжнародні звичаї; за. принципи права, визнані цивілізованими націями; судові рішення та наукові доктрини найвизначніших фахівців в галузі публічного права. Суд розглядає спори між державами, у разі коли вони у встановлений спосіб надали згоду бути стороною процесу (принцип згоди сторін). Рішення суду є обов'язковими для сторін спору, є остаточними та не підлягають оскарженню. За час діяльності суд розглянув близько 120 справ, 80% з яких – спори між державами, 20 – звернення про надання консультативних висновків. Справи, головним чином, пов'язані з територіальними спорами, питаннями морського права, дипломатичного і консульського права, та найважливіше – неправомірного застосування сили. 2009 Суд виніс рішення в справі Румунії проти України щодо делімітації морських кордонів виключної економічної зони і розділу континентального шельфу в Чорному морі.

С. Білостоцький (Львів).

МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ – умисне злочинне використання насильства або погроз застосування насильства недержавними організованими групами, склад і діяльність яких має інтернаціональний характер, загрожує національній і міжнар. безпеці, загалом міжнар. порядку. Тероризм може бути визначеним міжнар., коли цілі, проголошені терористами, торкаються кількох країн; жертвами терористичної діяльності стають громадяни різних країн; нанесена шкода кільком країнам або міжнар. організаціям; підготовка до терористичного акту і його здійснення відбувається у різних країнах. У 1960-1980-х роках тероризм вийшов за кордони окремих держав і в умовах глобалізації перетворився на вагомий чинник міжнар. політики. Взаємозалежність світу, послаблення суверенітету нац. держав, транспарентність кордонів, становлення глобальної мережі комунікацій сприяли глобалізації тероризму – об'єднанню, координації й синхронізації діяльності терористичних груп і організацій. Нерівномірність розподілу ресурсів і соц.-екон. розвитку держав, розпад біполярної системи зумовили міжнар. напруженість, загострення етнічних, релігійних, регіональних та ін. конфліктів, у контексті яких М. т. став «зброєю слабких» у боротьбі проти «несправедливої економічної глобалізації», «глобального капіталізму», «американізованої західної культури». Відтак, метою М. т. проголошує боротьбу зі світовим порядком під гегемонією США, глобалізацією і вестернізацією світу і прагне політ. змін, які міжнародна спільнота розглядає несумісними з нормами міжнар. права і поведінки. Зовнішньополіт. вимір діяльності М. т. охоплює також створення нових держав через відторгнення частини території від існуючих, підрив репутації держав на міжнар. арені; зрив акцій, спрямованих на вирішення регіональних або міжнар. конфліктів тощо. Внутрішній аспект діяльності М. т. спрямований на формування у населення страху й відчуття нездатності держави його захистити перед насильством, дестабілізацію політичних режимів, зміну державної влади й реалізації ін. політ., національних чи релігійних устремлінь. Особливістю сучасного М. т. є масовість, масштабність цілей і наслідків; професіоналізація терористичної діяльності, її ефективність; використання нових засобів впливу – інформаційних, екологічних і психічних; погрози і можливість застосування зброї масового знищення; децентралізація терористичних структур і поширення мережевих форм організації; активне використання мережі Інтернет та глобальних медіа; зрощення з міжнар. злочинністю, фінансування М. т. деякими державами і ТНК;

ідеологізація, релігійна (передусім ісламська) або ірредентистська мотивації для виправдання насилля; посилення антиамериканізму. Державний департамент США включив до переліку міжнар. терористичних більше 60 організацій, сеерд яких найвідоміші «Аль-Каїда», «Ісламська держава» (ІДІЛ), «Талібан», «Боко Харам», Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі та ін.

Л. Угрин (Львів).

МІЕН Артур (Meighen; 16.08.1874 – 05.08.1960) – канад. політик, 9-й прем'єр-міністр Канади (1920–21; 1926), лідер Консервативної партії (1920–26; 1941–42). Н. у поселенні Андерсон (Онтаріо). Закінчив математичний ф-т ун-ту Торонто (1896), після чого вивчав право в школі Осгуд-Голл. Працював учителем і юристом. 1908 уперше обраний до Палати громад як представник одного з округів Манітоби. 1913 призначений ген. прокурором в уряді Р. Л. Бордена. У роки *Першої світової війни 1914–18* виступав за впровадження заг. військової повинності і наділення солдатів виборчим правом. 1917 став держ. секретарем і мін. гірничої пром.-сті, а невдовзі мін. внутр. справ і у справах індіанців. Брав активну участь у створенні компанії Канадських залізниць. 1920 після відставки Р. Бордена очолив канад. уряд, ставши першим і до нині єдиним представником Манітоби на цій посаді. Безуспішно намагався зберегти парламентську коаліцію з частиною лібералів. На виборах 1921 більшість місць у Палаті громад отримали ліберали, а М. узагалі не потрапив до парламенту. 1922 на довиборах в провінції Онтаріо отримав мандат депутата і став лідером опозиції. 1926 після корупційного скандалу в уряді В. Кінга генерал-губернатор Канади призначив М. новим прем'єр-міністром. За два місяці на дострокових виборах консерватори зазнали чергової поразки і М. покинув посаду лідера партії. 1932 за рекомендацією прем'єр-міністра Р. Беннета був призначений до канад. Сенату від Онтаріо, де став лідером фракції консерваторів. 1941–42 знову очолював Консервативну партію (від 1942 – Прогресивно-консервативна партія). Після відставки займався юридичною практикою. На честь М. названо один із островів в Канадському арктичному архіпелазі.

Р. Сіромський (Львів).

МІЛІТАРИЗМ (від лат. *militaris* – військовий) – політика нарощування військової сили і активізація військових приготувань. Як самостійний напрям вперше термін використано у другій половині XIX ст. у Франції для характеристики політики уряду Наполеона III. Розрізняють М. внутрішній

та зовнішній. Перший передбачає, що державна влада була організована і діє всередині держави, спираючись на військову силу. Внутрішній М. – характерна ознака авторитарних політичних режимів. Яскравим прикладом такого типу режиму є правління «чорних полковників» (1967–74) у Греції та режим ген. А. Піночета у Чилі. Зовнішній М. означає використання збройних сил або погрози їх застосування у зовнішній політиці. Приклади такої політики – діяльність урядів Німеччини та Японії перед 2-ю світовою війною. Антипод М. – *пацифізм*.

Ю. Шведа (Львів).

МІЛОШЕВИЧ Слободан (Milošević; 29.08.1941 – 11.03.2006) – югосл. політик. Вивчав політ. науки у Белградському ун-ті. Член Союзу комуністів Югославії (СКЮ). 1977–82 очолював Газпром і Белградський банк. Політичну кар'єру зробив, скориставшись загостренням міжнац. відносин у СФРЮ і вміло використовуючи патріотичні почуття сербів. 3 травня 1989 очолював Президію Сербії. Влітку 1990 обраний керівником Соціалістичної партії Сербії, яка утворилася на основі СКЮ. Після перемоги партії на парламентських виборах 1990 став керівником Республіки Сербія. Вніс зміни до Конституції Воєводини і Косово (вересень 1990), чим фактично ліквідував автономний статус цих регіонів. Підтримував ідею створення «Великої Сербії», що прискорило розпад Югославської федерації 1991. Після проголошення незалежності Боснії та Герцеговини М. увів у колишню республіку сербські війська (березень 1992), надавав військову допомогу лідеру боснійських сербів Р. Караджичу. У січні 1992 виступив з ініціативою створення нової федеративної держави т. зв. Третьої Югославії, яка мала об'єднувати Сербію і Чорногорію, а також ті території у Хорватії й Боснії та Герцеговини, де більшість населення складала серби. 1992 обраний президентом новоствореної Союзної Республіки Югославії, до складу якої увійшли Сербія і Чорногорія (прийнята конституція СРЮ 27.04.1992). Під тиском міжнар. товариства (зокрема, санкцій ООН) змушений припинити допомогу Республіці Сербській (Боснія і Герцеговина) і Сербській Країні (Хорватія). Співпрацював з міжнародною Контактною групою (складалася з представників США, В. Британії, Франції, Німеччини, Росії), яка підготувала план врегулювання конфлікту у Боснії та Герцеговині. Брав участь у зустрічах у Дейтоні (листопад 1995) і Парижі (грудень 1995), внаслідок яких були прийняті компромісні рішення щодо мирного вирішення міжетнічних проблем у цій балканській країні. Позиція М. щодо боснійських сербів зазнала

різкої критики з боку ультранационаліст. військових. 1996 знову обраний президентом Сербії. У грудні 1996 під тиском опозиційних соціалістам сил змушений визнати перемогу опозиції на виборах у серб. парламент (Скупщину). У липні 1997 обраний президентом Югославії. Проводив жорстку політику щодо спроб косовських албанців (косоварів) домогтися незалежності цієї сербської провінції від Белграда (див. *Косово проблема*). Внаслідок бойових операцій урядових військ і поліції проти албан. Армії визволення Косово загинули тисячі мирних косоварів, сотні тисяч були змушені рятуватися втечею у сусідніх країнах. Відмовився підписати угоди у Рамбуїє (лютий–березень 1999) з врегулювання косовської проблеми, що призвело до військової операції НАТО проти Югославії. 03.06.1999 підписав «Документ про досягнення миру», який передбачав розміщення у Косово міжнар. сил під егідою ООН, участь у цих силах військ НАТО, створення Тимчасової адм-ції краю і надання йому широкої автономії у рамках СРЮ. Після закінчення операції НАТО у Сербії активізували діяльність опозиційні сили («Альянс за зміни» – лідер Зоран Джинджич), які вимагали відставки М. Одночасну правлячий режим був змушений врегулювати відносини з Чорногорією, президент якої Міло Джуканович поставив питання про державний статус цієї республіки. На президентських виборах 2000 М. програв демократу Войславу Коштуніці. 01.04.2001 заарештований у Белграді югосл. владою і переданий Міжнар. трибуналу з воєнних злочинів у Гаазі (вимагав його видачі з 1999). Звинувачений у геноциді та військових злочинах. Помер у тюрмі в Гаазі. Похований у рідному місті Пожаревац.

МІЛЬЄРАН Александр Етьєн (Milleland; 10.02.1859 – 06.04.1943) – франц. політик. За освітою правник. З 1881 займався адвокатською практикою у Парижі, брав участь у соціалістичному русі. 1885 став членом парламенту як депутат від Соціалістичної партії. 1899 увійшов до уряду Вальдека-Руссо як міністр торгівлі та пром-сті (перший в історії випадок участі соціаліста в уряді, т. зв. казус М.), що призвело до розколу у франц. соціалістичному русі і у II Інтернаціоналі на «мільєраністів» і противників будь-якої співпраці з правими. 1904 вийшов із партії. 1912–13 і 1914–15 – міністр військових справ. 1920 – прем'єр-міністр і міністр закорд. справ. Для надання військової допомоги Польщі під час Рад.-польс. війни 1920 вислав до Польщі місію ген. М. *Вейгана*. 1920–24 – президент Франції, змушений подати у відставку внаслідок активного втручання у політ. життя країни. 1925–40 – сенатор.

МІЛОШ ЧЕСЛАВ (Miłosz; 30.06.1911 – 14.08.2004) – польський поет і громадський діяч. Н. у м. Шетейнай (Литва). Навчався в Парижі. 1933 видав першу збірку віршів «Поема про застиглий час». Після нападу Німеччини на Польщу 1939 переїхав до Варшави, де приєднався до Руху Опору. 1946–50 працював у польсь. посольствах у Нью-Йорку і Парижі. 1951 М. заявив про свій розрив із польським комуніст. режимом. 1951–60 жив у Парижі. 1960 переїхав до США, де викладав у Каліфорнійському ун-ті. Видав декілька збірок поезій, есе і художньої прози. 1953 опублікував книгу «Поневолений розум», в якій змалював долю інтелектуалів під комуніст. режимом. 1980 нагороджений Нобелівською премією у галузі літератури. 1981 вперше після багатьох років відвідав Польщу. У 1990-х роках переїхав жити на батьківщину. Помер у Кракові.

О. Джеджора (Львів).

МІЛЮКОВ Павло Миколайович [15(27).01.1859 – 31.03.1943] – рос. політик, історик. Н. у Москві, дворянин. Навчався на іст.-філ. ф-ті Моск. ун-ту. За участь у студентському русі 1881 був виключений з ун-ту (закінчив 1882). Залишений для наукової роботи на кафедрі рос. історії, учень В. Ключевського. 1892 захистив дисертацію. На поч. 1895 був звільнений з ун-ту «за шкідливий вплив на молодь» і висланий до Рязані. 1897–98 викладав у Софійському ун-ті (Болгарія). Повернувся у Росію, брав активну участь в ліберальному русі. Один із засновників *Конституційно-демократичної партії*, з 1907 – голова ЦК. Депутат III (1907) і IV (1912) Державної думи, де очолював думську фракцію кадетів; найчастіше виступав з питань міжнац. і міжнар. відносин. У серпні 1915 за ініціативою М. був створений «Прогресивний блок», який відстоював необхідність дем. реформ у країні. Під час *Лютневої революції 1917* входив до Тимчасового комітету Державної думи, де активно відстоював ідею утворення в Росії конституційної монархії. У першому складі *Тимчасового уряду* М. обіймав пост міністра закорд. справ, наполягав на незмінності зовнішньополіт. курсу Росії (вірність союзницьким зобов'язанням, війні «до переможного кінця»). Внаслідок урядової кризи пішов у відставку. Після *Жовтневої революції 1917* виїхав на Дон, проте не знайшов взаєморозуміння з керівництвом *Білого руху*. 1918 мешкав у Києві, мав контакти з представниками нім. командування, за допомогою яких сподівався протидіяти рад. владі. ЦК кадетської партії засудив його позицію і М. склав з себе обов'язки голови партії. Вітав інтервенцію держав *Антанти*. Від 1920 мешкав у

Парижі. 1921–40 видавав газету «Последние новости». Займався науковою роботою, видав кілька книжок з рос. історії. Похований у Парижі.

Олена Бойко (Київ).

МІНСЬКА УГОДА 1991 (Біловезьська угода) – політико-правовий документ, який констатував припинення існування СРСР як суб'єкта міжнар. права і геополітичної реальності та проголошував утворення *Співдружності Незалежних Держав*. 07–08.12.1991 у Біловезькій Пущі (Білорусь) відбулася зустріч Президента України Л. Кравчука, Президента Росії Б. Єльцина і Голови Верховної Ради Білорусі С. Шушкевича, які 08.12 підписали М. у. про створення СНД. Спільною метою керівників України, Росії та Білорусі, що ухвалили документ про утворення СНД, було: здобуття їхніми республіками повноцінної незалежності; усунення з політ. арени союзного Центру; мінімізація негативних наслідків від руйнації СРСР. Офіц. вектором руху в М. у. була проголошена інтеграція в межах СНД, а реальним (за задумом, як Л. Кравчука, так держсекретаря РФ, 1-го заст. Голови уряду Геннадія Бурбуліса) – стала поетапна мирна дезінтеграція колишньої союзої держави. М. у. складалася з преамбули і 14 статей. Ключовими ідеями і положеннями цього документа були: констатація припинення існування СРСР як суб'єкта міжнар. права і геополітичної реальності; проголошення утворення СНД; гарантування громадянам СНД незалежно від нац. належності та ін. відмінностей громад., політ., соц., екон. і культ. прав; добросовісне дотримання умов взаємних зобов'язань, розширення взаємовигідної співпраці в різних сферах суспільного життя; недоторканність кордонів у межах СНД, свободи пересування та інформаційного обміну; збереження під об'єднаним командуванням єдиного військ.-стратег. простору, включаючи єдиний контроль за ядерною зброєю; проголошення курсу держав-учасниць на ліквідацію всієї ядерної зброї та цілковите роззброєння; утворення спільних координуючих органів СНД, місцем перебування яких було визначено Мінськ; координація зусиль у ліквідації наслідків *Чорнобильської катастрофи 1986*; надання права внесення змін і доповнень до М. у., а також права призупинення дії Угоди; недопущення на територію держав, які підписали М. у. застосування норм третіх держав, зокрема колишнього Союзу РСР. Підписаний у Мінську документ мав характер рамкової угоди і був покликаний заповнити політично-державний вакуум, який неодмінно мав утворитися після остаточної руйнації СРСР. Угода проголошувалася відкритою для приєднання до неї, усіх держав-членів колиш-

нього СРСР, а також ін. держав, які поділяють цілі та принципи М. у. 10.12.1991 Верховні Ради Білорусії та України, а 12.12 Верховна Рада РФ ратифікували М. у. Укр. парламент, підтримавши основні положення М. у., одночасно проголосував і за «Застереження Верховної Ради України до Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав» (12 пунктів), основний акцент у яких було зроблено на збереженні самостійності та незалежності України. Зокрема, було прийнято поправку з вимогою підвести правову базу під статтю, яка гарантує територіальну цілісність і недоторканість кордонів; формування власних систем транспорту і власних збройних сил тощо. Україна зберігала за собою право не лише призупинити (як було записано в М. у.), а й припинити дію цієї Угоди. М. у. стала підґрунтям і стимулом процесу остаточної *дезінтеграції СРСР* і об'єднання на новій основі незалежних держав, що утворились після припинення його існування. 21.12.1991 в Алма-Ати відбулась зустріч керівників 11 держав – колишніх рад. республік (крім балтійських і Грузії), у ході якої було підписано протокол до М. у., який підтверджував її основні положення і розширював коло держав-засновників та членів СНД. 25.12.1991 Президент СРСР М. Горбачов пішов у відставку, і СРСР припинив своє існування.

О. Бойко (Ніжин).

МІНСЬКІ УГОДИ 2014 і 2015 – комплекс політичних домовленостей стосовно умов і механізму мирного розв'язання конфлікту на сході України, досягнутого на основі багатостороннього компромісу у ході переговорів у Мінську (Білорусь) у вересні 2014 в у лютому 2015.

Передумовою М. у. стало пряме вторгнення на територію України регулярних підрозділів армії Російської Федерації, що розпочалося 25.08.2014 і кардинально змінило і розклад сил, і саму ситуацію на Донбасі. В умовах різкого загострення безпекової ситуації на сх. України на початку вересня 2014 у Мінську було розпочато переговори стосовно мирного розв'язання конфлікту. 05.09.2014 підписано «Протокол за підсумками консультації Тресторонньої контактної групи, щодо спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П. Порошенка та ініціатив президента Росії В. Путіна» (у подальшому цей документ отримав назву «Мінськ – 1»). У переговорах і підписанні підсумкового документа брали участь: від України – другий президент Л. Кучма, від Росії – посол в Україні Михайло Зурабов, а також представник ОБСЄ – Хайді Тальявіні та лідери самопроголошених «ДНР»/«ЛНР» – О. Захарченко та І. Плотницький.

Зміст Мінської угоди 2014 мав на меті виконання 3 цілей: а) припинення бойових дій (двостороннє припинення застосування зброї, забезпечення моніторингу перемир'я за допомогою ОБСЄ і обмін полоненими та заручниками); б) політичне врегулювання конфлікту (децентралізація влади в Україні шляхом ухвалення закону про особливий статус деяких р-нів Донбасу, проведення місцевих виборів у цих районах за новим законом, а також вжиття заходів для покращення гуманітар. і екон. становища на території конфлікту); в) забезпечення безпеки у зоні конфлікту (встановлення контролю над кордоном з боку ОБСЄ; виведення незаконних збройних формувань, бойовиків і найманців; надання гарантій безпеки для учасників конфлікту; «продовження інклюзивного загальнонац. діалогу»).

У ніч з 19–20.09.2014 за підсумками переговорів контактної групи був підписаний меморандум щодо врегулювання конфлікту на Донбасі, суть якого полягала в уточненні та конкретизації комплексу заходів щодо забезпечення перемир'я, регламентації процесу припинення застосування зброї. Однак, досягнути цілковитого припинення застосування зброї та ефективно реалізувати пункти політ. врегулювання і гарантувати безпеку в зоні конфлікту не вдалося. Фактично виконувалися лише окремі положення Мінського протоколу. Зокрема, Верховна Рада України 16.09.2014 ухвалила закон «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», яким надавався особливий статус терміном на 3 роки територіям, які не контролювалися силами АТО у цих областях; 27.12.2017 відбувся обмін 306 полонених бойовиків на 74 полонених укр. військовиків.

Практично у кожній зі сторін не було однозначного ставлення і до самого Меморандуму, і до ходу його виконання. Одна частина суспільства в Україні, Росії, Євросоюзі та «ЛНР–ДНР» сприймала укладені угоди як компроміс заради миру, інша – звинувачувала підписантів у «зраді національних інтересів держави» (Україна), «капітуляції, односторонньому роззброєнні ополчення і його виведенні з території Донбасу» (Росія). У «ЛНР/ДНР» лунали заяви про те, що самопроголошені республіки «брали участь у переговорах в якості спостерігачів, а не безпосередніх учасників», і тому Мінські угоди можна розглядати лише як «протокол про наміри» і «основу можливих майбутніх переговорів». Грубим порушенням М. у. стало проведення 02.11.2014 на окремих терит. Донецької та Луганської обл. виборів голів ц народних рад «ДНР» і «ЛНР», що суперечило укр. законодавству.

Бойові дії у р-ні Дебальцевого у січні 2015 стали важливим фактором у ході переговорів, що розпочалися в цей час у Мінську. 11–12.02.2015 лідери Німеччини (А. Меркель), Франції (Ф. Олланд), України (П. Порошенко) та Росії (В. Путін) у форматі «нормандської четвірки» узгодили, а контактна група з представників Росії, України та представників самопроголошених «ДНР/ЛНР» підписала «Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод» (у подальшому – «Мінськ –2»).

Документ передбачав: негайне припинення вогню; відведення важкого озброєння на рівні відстані для створення зони безпеки; забезпечення моніторингу і верифікації режиму припинення вогню та відведення важкого озброєння з боку ОБСЄ; визначення модальності проведення місцевих виборів відповідно до укр. законодавства, а також про майбутній режим цих р-нів; помилування і амністія учасників подій в окремих р-нах Донецької та Луганської обл.; звільнення і обмін всіх заручників і незаконно утримуваних осіб на основі принципу «всіх на всіх»; безпечний доступ, доставка, зберігання і розподіл гуманітарної допомоги; відновлення соц.-екон. зв'язків, включаючи соц. перекази - пенсії та ін. виплати; відновлення повного контролю над держ. кордоном з боку уряду України у зоні конфлікту, яке має розпочатися в перший день після місцевих виборів; виведення всіх іноз. збройних формувань, військової техніки, а також найманців з території України під спостереженням ОБСЄ; проведення конституційної реформи в Україні, яка передбачає децентралізацію (з урахуванням особливостей згаданих р-нів); інтенсифікацію діяльності Тристоронньої контактної групи, зокрема, шляхом створення робочих груп щодо виконання М. у.

М. у. мали для України і позитивні, і негативні наслідки. Позитивні наслідки: зупинка активної фази експансії рос. і пророс. сил, переведення збр. протистояння у позиційну війну; досягнення домовленостей щодо стабілізації лінії зіткнення сторін, що дозволило уникнути масштабних наступальних операцій бойовиків; визнання і закріплення терит. цілісності України (М. у. фіксують, що Донецька і Луганська обл. – невід'ємна частина України, а Росія як їх підписант не може визнати самопроголошені респ., офіційно не порушивши домовленості); невизнання «ДНР/ЛНР» як самостійних, незалежних суб'єктів міжнар. права; блокування проєкту зі створення «Новоросії»; створення переговорного інструменту – Тристоронньої контактної групи за участю України, Росії та ОБСЄ; визначення механізму обміну полоненими за принципом «всіх на всіх»; прив'язка санкцій проти Росії до виконання нею М. у. Негативні наслідки:

нечіткість механізму їх виконання, що ускладнює практичну реалізацію угод; необхідність внесення змін до Конституції України, що мають враховувати «особливості окремих районів» Донбасу; ускладнення процесу покарання військ. злочинців і сепаратистів у відповідності з вимогою помилування і амністії осіб, які брали участь у цих подіях; необхідність проведення виборів на територіях «ДНР/ЛНР», що загрожує легітимацією діючої в самопроголошених респ. влади; відсутність чітких гарантій безпеки для мирного населення; формальне усунення Росії від відповідальності за виконання М. у. (документ не передбачає чітких зобов'язань рос. сторони у врегулюванні конфлікту на Донбасі); націленість М. у. на врегулювання конфлікту без згадки про анексію Криму.

М. у. не є повноцінним міжнар. договором, що укладався відповідно до міжнародного права, а ситуативна політ. угода, багатосторонній компроміс, у якому задіяні ключові світові гравці. Певної легітимності цьому документу як механізму вирішення конфлікту на Донбасі додало одностороннє схвалення 17.02.2017 РБ ООН резолюції, в якій висловлювалась підтримка М. у., суверенітету і терит. цілісності України.

О. Бойко (Ніжин).

МІРБАХ Вільгельм фон Гарфф-Мірбах (Mirbach-Harff; 1871 – 06.07.1918) – нім. дипломат, граф. Від 1911 перебував на дипл. службі. 1915–17 – посол Німеччини у Греції, 1917–18 – у Румунії. Брав участь в укладенні Брест-Литовського (Брестського) мирного договору 1918. У квітні-липні 1918 – офіц. представник нім. уряду у ранзі посланника при уряді більшовицької Росії. Убитий лівими есерами, які прагнули спровокувати Берлін на денонсацію *Брестського миру 1918* і відновлення бойових дій на більшов.-нім. фронті.

МІРО Хуан (Miró; 20.04.1893 – 25.12.1983) – іспан. художник. 1907–12 навчався в Школі витончених мистецтв та Академії Ф. Галі у Барселоні. У ранніх творах М. відчутний вплив фовізму і синтетичного кубізму – «Північ-Південь» (1917), «Портрет Рікарта» (1917). Весною 1919 переїхав у Париж, де познайомився з П. Пікассо і А. Массоном, під впливом яких створив «Оголену з дзеркалом» (1919), «Ферму» (1922). Сміливі трансформації М. у створенні напівреального-напівфантастичного світу («Оранка», 1924; «Карнавал Арлекіно», 1925) зближують його з письменниками і художниками сюрреалістичного напрямку. Кольорові плями і арабески, розташовані на «живому» мобільному фоні, об'єднані у складних переплетеннях, які ніби суперечать одні одним,

створили індивідуальну «фігуративність» образів М. – «Голландські інтер'єри» (1928), «Уявний портрет» (1929). На поч. 1930-х років у творчості М. з'явилася тема жінки, трактованої абстрактно: «Сидяча жінка» (1932), «Голова жінки» (1938). У післявоєнний період, повернувшись до Барселони, М. зацікавився керамікою (1954–59), створив стінні панно для будівлі ЮНЕСКО у Парижі (1958) і для Гарвардського ун-ту (1960). В Ін-ті Міро біля Барселони зберігається значна частина його творчого доробку. Твори М. експонуються у Музеях сучасного мистецтва Нью-Йорка, Філадельфії, Балтімора, Музеї сучасного мистецтва Центру Помпиду в Парижі.

Я. Кравченко (Львів).

«МІСІОНЕР» – релігійний часопис Чину Св. Василя Великого. Ініціатор заснування – А. Шептицький, тодішній ігумен монастиря св. Онуфрія у Львові. 29.04.1897 відбулось обговорення першого числа часопису за участю Андрея Шептицького, управителя друкарні о. Н. Боклащука та ігумена монастиря М. Лончина. Першим редактором «М.» став науковець і популярний душпастир, публіцист отець Платонід Філяс. Офіційна дата першого виходу часопису «Місіонер» вважається 01.05.1897 з повною назвою «Місіонер Пресвятого Ісусового Серця». Періодичність виходу та наклад часопису «Місіонер» 1897 досягла 8 чисел і з кожним роком аж до 1934 зростала, а тираж досяг 50 тисяч. Друга Світова війна змусила провід Чину перенести редакцію «М.» до Перемишля (1940), а 1941 знову до м. Жовкви. У місті часопис виходив до ліквідації рад. владою УГКЦ. 1992 василіани за підтримки мирян, викладачів ф-ту журналістики Львівського університету (Й. Лось, М. Присяжний, О. Федин, М. Лозинський) відновили видання часопису. Редактори часопису – о. Теодозій Янків, о. Василь Зінько, о. Йосафат Воротняк.

М. Лозинський (Львів).

МІТАВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1917 – наступальна операція 12-ої рос. армії Північного фронту проти сил 10-ої нім. армії у р-ні Мітави (суч. Єлгава, Латвія) під час Першої світової війни. Відбулася 05–11.01.1917. Метою операції був прорив нім. фронту і захоплення важливого залізничного вузла Мітави. Рос. війська під командуванням ген. Д. Радко-Дмитрієва без артилерійської підготовки 05.01 несподівано атакували нім. позиції у р-ні Тирульських боліт. Наступ відбувався на фронті шириною 30 км. Незважаючи на понад чотирикратну перевагу у живій силі, рос. війська зуміли просунути лише на 2–5 км. У ході М. о. відбулося повстання у 17-му Сибірському полку рос. армії,

який відмовився іти в наступ. До бунтівників приєдналися частина 2-го і 6-го Сибірських корпусів. Заколот був придушений: 92 солдати і унтер-офіцери були розстріляні, кількадесят осіб заслані на каторгу. М. о. операція не досягла своєї мети, росіянам не вдалося захопити Мітаву, однак нім. командування було змушене перекидати у район наступу підрозділи з ін. ділянок фронту.

А. Козицький (Львів).

МІТТЕРАН Франсуа (Mitterrand; 26.10.1916 – 08.01.1996) – президент Франції (1981–95). Н. у м. Жарнак (деп. Шаранта). Вивчав право у Сорбонні (Париж), пізніше займався адвокатською практикою. Належав до католицьких (Католицька акція) і націоналістичних («Праця, родина, вітчизна») молодіжних орг-цій. 1939–40 перебував на військовій службі. Після поразки Франції (1940) на поч. Другої світової війни 1939–45 деякий час працював в адмін. органах (Комісаріаті у справах військовополонених) уряду Ф. Петена. 1943 приєднався до Руху Опору, за участь у якому нагороджений орденом Почесного легіону. 1946–58 і 1962–81 – депутат Національних Зборів, 1959–62 – сенатор. З 1947 міністр у різних урядах П'ятої республіки, зокрема, міністр у справах ветеранів (1944–50), державний міністр (1952), міністр внутр. справ (1954–55), міністр фінансів (1956–57) та ін. Під час президентських виборів 1965 був головним противником Ш. де Голля. 1865–68 лідер Федерації демократичних і соціалістичних лівих сил. 1971 став засновником Французької соціалістичної партії (ФСП), належав до її ліводемократичного крила. 1971–81 як 1-й секретар ФСП створив 1972 Союз народного фронту з комуністами Ж. Марше. У пізніший період підтримував ідею «союзу з низу» – консолідації лівого електорату без укладення офіц. міжпартійної угоди. Був відомим діячем європ. соціал-демократії, заст. голови Соціалістичного Інтернаціоналу В. Бранта. Після перемоги на президентських виборах (червень 1981) сформував лівий уряд (прем'єр – П. Моруа), до якого вперше з 1947 увійшли комуністи. Провів націоналізацію низки великих банків і промислових компаній, п'яти галузей пром-сті, запровадив низку важливих соціальних перетворень. Подальші плани лівого уряду щодо націоналізації та децентралізації виконавчої влади у країні були обмежені конституційними органами. Погіршення госп. ситуації у країні на поч. 1980-х років змусила М. переглянути свою радикальну екон. програму і реалізувати політику «жорсткої економії». 1984 розірвав коаліцію з комуністами (вивів представників ФКП з уряду), різко засудив їхні вимоги ліквідації франц. ядерних сил та

одностороннього скорочення озброєнь. Перемога на парламентських виборах неоголлїстських сил (березень 1986) вперше у післявоєнній історії Франції привела до вимушеної співпраці президента-соціаліста і прем'єра-республіканця (т. зв. період співіснування – *cohabitation*). Критика соціальної політики правоцентристських урядів Ж. Ширака і Едуарда Балладюра забезпечила М. повторну перемогу на президентських виборах 1988. Незважаючи на передвиборні заяви, продовжував зовньополіт. курс своїх попередників – Ш. де Голля і В. Жискар д'Естена, побудований на засадах зміцнення незалежності Франції, утвердження її статусу як великої світової держави, збереження культурної ідентичності, тісне співробітництво з ФРН і прискорення політ. і екон. інтеграційних процесів у Європі. Після відходу М. з поста президента його наступником став Ж. Ширак.

МІХАЙ І Гогенцоллерн-Зігмарінген (Mihai I; 25.10.1921) – король Румунії 1927–30 і 1940–47. Син Кароля II. Після смерті Фердинанда I (правив 1914–27) через неповноліття влада у країні належала регентській раді. Повторно зайняв трон у вересні 1940 після 10-річного правління країною його батька Кароля II, який прийшов до влади влітку 1930. За М. I керівництво внутр. і зовн. політикою країни фактично здійснював диктаторськими методами кондукаторул (вождь) І. Антонеску. М. I був змушений погодитися на втягнення Румунії у сферу політ., екон. і військ. інтересів нацист. Німеччини і приєднання країни у листопаді 1940 до Берлінського пакту 1940. Під час війни робив спроби через дипл. канали встановити контакти із західними союзниками, а пізніше і СРСР. Намагаючись запобігти заняттю рад. військами Румунії 23.08.1944 арештував Антонеску і 25.08 голосив про перехід країни на сторону антигітлерівської коаліції. 12.09.1944 уряд К. II підписав у Москві угоду про перемир'я з СРСР. 1945 пробував усунути від влади прокомуністичний уряд П. Гроза і 5 місяців не підписував прийняті ним постанови (період т. зв. королівського страйку). Після того як 30.12.1947 парламент країни, який повністю контролювали комуністи, скасував монархію М. I був змушений емігрувати. У липні 1997 румун. уряд повернув М. I румун. громадянство і він зміг відвідати батьківщину.

МІХНІК Адам (Michnik; 17.10.1946) – польс. громад.-політ. діяч, історик, публіцист. За версією Financial Times, один із 20 найвпливовіших журналістів світу (2006). Н. у Варшаві. З моло-

дих років належав до прокомуністичних орг-цій, але потім розчарувався у соціалізмі й виступав з його критикою у молодіжних дискусійних клубах «Клуб кривого дзеркала», «Клуб пошукувачів суперечностей» (1961–64), де гартувалась опозиція комуністичному режиму. 1964 поступив на істор. ф-т Варшавського ун-ту, брав участь в опозиційних до влади студентських орг-ціях і заворушеннях, заарештовувався (1968). Після амністії змушений працювати зварювальником. 1975 екстерном закінчив Познанський ун-т, продовжував опозиційну діяльність у групі польс. інтелектуалів. 1976–77 перебував у Парижі, повернувся до Польщі і включився в роботу опозиційного Комітету захисту робітників, де вирізнявся організаційною та публіцистичною активністю у сфері самвидаву. За цей період неодноразово заарештовувався. 1980 приєднався до опозиційного незалежного профспілкового об'єднання «Солідарність», 1981 інтернований, пробув в ув'язненні без вироку до 1984. Знову заарештований 1985 і засуджений за «антисоціалістичну діяльність» на 3 роки позбавлення волі. Після дострокового звільнення увійшов до числа радників лідера опозиції Л. Валенси, брав участь у підготовці *Круглого столу* представників влади і опозиції (1989), який розпочав процес демократизації Польщі. 1989 заснував і став гол. редактором «Газети виборчої». 1989–91 депутат Сейму. Після 1991 розійшовся в поглядах із табором президента Л. Валенси, зосередився на публіцист. і громад. роботі, обстоюючи процеси демократизації. Погляди і позиція М. перебували в епіцентрі гострих суспільних дискусій в часи суспільної трансформації, часто критикувалась різними інтелект. і політ. середовищами. Вітав утворення незалежної України і підтримував процеси дем. перетворень у країні (був учасником установчого з'їзду НРУ 1989). Підтримав *Помаранчеву революцію* 2004. Автор численних публікацій, книжок з історії Польщі і сучасних політ. процесів у Європі та світі, перекладених багатьма мовами (зокрема в Україні: «У пошуках свободи. Есеї про історію та політику», 2009; «Розмови між паном і панотцем», 2013). Головну вагу приділяє аналізу соц. і політ. процесів у сучасному світі, взаємин між релігійними конфесіями і нац. спільнотами. Член багатьох нац. і між нар. громадських орг-цій і клубів, зокрема, Об'єднання польських письменників, Ради міжнародних відносин. Відзначений багатьма польс. і закорд. нагородами, зокрема, премією «За свободу» французького ПЕН-клубу (1982), орденом Ярослава Мудрого (Україна, 2007) та ін. Почесний доктор Міннесотського і Мічиганського ун-тів, Нової Школи соц. досліджень (Нью-Йорк),

почесний професор Нац. університету «Києво-Могилянська академія.

Л. Зашкільняк (Львів).

МІХНОВСЬКИЙ Микола Іванович (1873 – 03.05.1924) – укр. політик, основоположник та ідеолог укр. націоналізму. Н. у с. Турівка Прилуцького пов. Полтавської губ. Походив з сім'ї священика. 1890–95 навчався на юрид. ф-ті Київ. ун-ту. Входив до таємної студентської політ. орг-ції «Братство тарасівців» (діяло 1891–98), написав її програму – «Кредо молодого українця». Займався адвокатською практикою спочатку у Києві, з 1899 – у Харкові, брав активну участь в укр. гром.-політ. житті. На пропозицію керівництва Революційної української партії (РУП) написав брошуру «Самостійна Україна», де обґрунтував ідею політ. самостійності України. Наприкін. 1901–поч. 1902 створив Українську народну партію (УНР), що проголосила своєю головною метою б-бу за незалежність України. У програмних виданнях партії – «Робітничча справа у програмі УНР», «Справа української інтелігенції у програмі УНР», «Десять заповідей УНР» (1903) – розробив основні засади і принципи укр. націоналізму. Керував таємним напіввійськовим товариством «Оборона України» (1903–08), яке здійснило низку демонстративних терористичних акцій, спрямованих проти антиукр. політики рос. царизму. Засновник часописів «Самостійна Україна» (1905), «Хлібороб» (1905), «Запоріжжя» (1906), «Слобожанщина» (1906), «Сніп» (1912–13). Під час Першої світової війни служив у Київ. військовому суді. Разом із однодумцями розробив програму творення укр. війська, яку з початком Української революції 1917–21 активно втілював у життя. Від березня 1917 – керівник Укр. військового клубу ім. гетьмана П.Полуботка, член Укр. генерально-го військового комітету (УГВК), член *Української Центральної Ради*. Ідеї та діяльність М. не знаходили підтримки у соціалістичного проводу УЦР. Ймовірно, був одним із ініціаторів виступу Другого укр. полку ім. Полуботка (04–09.07.1917), керівники якого планували збройним шляхом взяти владу у Києві та проголосити незалежність України. Влітку 1917 був заарештований і відправлений на Румунський фронт. Восени 1917 повернувся на Полтавщину, де працював лубенським мировим суддею, увійшов до Української демократичної хліборобської партії (УДХП). За правління гетьмана П.Скоропадського перебував в опозиції до влади. Під час протигетьманського повстання виступав за примирення сторін і утворення коаліційного кабінету при збереженні Гетьманату. В умовах глибокої воєнно-політ. кризи в УНР 1919,

спричиненої іноз. інтервенцією, висловлювався за усунення *Директорії УНР* від влади і встановлення військової диктатури. 1920 перебував у Новоросійську, згодом жив на Кубані, де вчителював і працював у кооперації. 1924 повернувся до Києва. Заарештований ДПУ, але невдовзі звільнений. Наступного дня після звільнення був знайдений мертвим (обставини смерті остаточно не з'ясовані).

О. Бойко (Ніжин).

МІЯДЗАВА Кііті (Miyazawa; 08.10.1919 – 28.06.2007) – япон. політик. Член родини впливових політиків. 1941 закінчив юрид. ф-т Токійського ун-ту, працював у мін-ві фінансів. Під час амер. окупаційного режиму (1945–52) був особистим секретарем міністра фінансів і торгівлі. Став членом першої япон. делегації, що відвідала США після Другої світової війни, брав участь у розробці та підписанні япон.-амер. «Договору безпеки» (08.09.1951). 1952 вперше обраний до парламенту від Ліберально-демократичної партії. Від 1962 – ген. директор Управління екон. планування Японії. Надалі обіймав посади голови Політради ЛДП, міністра зовн. торгівлі та пром-сті (1970–71), міністра закорд. справ (1974–76), міністра фінансів (1986–88), заст. прем'єр-міністра (1987–88); керував однією з найвпливовіших фракцій ЛДП (1986–98). 1988 М., у зв'язку з причетністю до скандалу з фірмою «Рікруто», був змушений залишити міністерську посаду. Восени 1991 обраний головою ЛДП і очолював Кабінет Міністрів Японії (1991–93). М. був відомий як ліберал і «захисник конституції». Декларував прагматичний курс на розвиток «економіки для людей» і відмову Токіо відігравати помітнішу військ.-політ. роль на міжнар. арені. Водночас, одним із перших серед япон. політиків підняв питання про досягнення постійного членства Японії у *Раді Безпеки ООН*. Ініціював прийняття закону про сприяння япон. сил самооборони миротворчим зусиллям ООН (1992), згідно з яким япон. військовики вперше взяли участь у невоєнних операціях ООН у Камбоджі (1992) та Мозамбіку (1993). Намагався зміцнити імідж ЛДП, але так і не зміг запобігти її організаційного розколу, що призвело до усунення 1993 ліберальних демократів від влади. Новий етап політ. кар'єри М. почався 1998. Був призначений міністром фінансів (цю посаду зберігав у кількох урядових кабінетах до 2001). Став ініціатором держ. допомоги країнам Пд.-Сх. Азії для подолання наслідків валютно-фінансової кризи 1997–98 у розмірі 30 млрд дол. (т. зв. ініціатива М.). 2003 припинив свою діяльність у парламенті.

О. Тумаков (Харків).

МОБУТУ СЕСЕ СЕКО (Mobutu Sese Seko; до 1972 – Жозеф Дезіре Мобуту; 14.10.1930 – 07.09.1997) – президент Заїру (з 1965), маршал (з 1982). Н. у Лісале. Освіту здобув в Ін-ті соціальних досліджень у Брюсселі. 1949–56 служив у бельг. колоніальних військах. Належав до партії Народний конголезький рух, яку очолював П. Лумумба. Після проголошення незалежності Конго (1960; спочатку Конго Леопольдвілль, 1971–97 – Заїр) як нач. Генштабу армії здійснив державний переворот (за підтримки Бельгії та США), заарештував прем'єра П. Лумумбу, але 1961 був усунений від влади. З 1961 – головнокомандувач Конголезькою нац. армією. 1965 здійснив повторний державний переворот і позбавив влади президента Джозефа Касавубу. Зайняв президентський пост і очолив уряд країни. 1967–90 – голова єдиної правлячої партії – Народний рух революції. Встановив диктаторський режим, заборонив діяльність політ. партій, жорстоко розправлявся з політ. противниками та їх спробами усунути його від влади. Однопартійні уряди М. провели заходи для зміцнення центральної влади, реорганізацію адмін. апарату, що сприяло екон. стабілізації у країні. З 1971 реалізував програму т. зв. автентичності, провів широку африканізацію країни, запровадив назву Заїр. У зовн. політиці втілював курс на співпрацю із Заходом (Бельгією, Францією, США). 1968 і 1972 – голова Союзу держав Центр. Африки. Ініціатор створення Ліги держав Чорної Африки. Погіршення екон. ситуації у кін. 1980-х років викликало хвилю антиурядових заворушень і протестів, які підтримали частина військових. Під тиском опозиції був змушений розпочати лібералізацію режиму – легалізував діяльність політ. партій, погодився на обмеження Конституційними Зборами президентських повноважень. 1997 збройна опозиція на чолі з Кабілою опанувала більшість території країни. М. був змушений залишити всі свої пости і емігрувати з країни, якій у липні 1997 було повернено назву Конго.

МОДЕРНІЗАЦІЯ – цілісний, глобальний процес, який протікає у всіх сферах життєдіяльності суспільства і характеризується структурною та функціональною диференціацією, утворенням відповідних норм інтеграції (підвищенням соціалізації та диференціації праці, посиленням бюрократизації, ринкової економіки, універсалізацією ринку і грошей, формуванням політ. інститутів сучасного типу – виборчих систем, політ. партій, парламентаризму), високою мобільністю, зростанням індивідуалізму та ін. Існують різні визначення М. та її процесів:

технологічна М. (Леві) – суспільство вважається модернізованим залежно від кількості співвідношення різних джерел енергії; чи залежно від величини потреб енергії на людину (Мур, Медоуз); глобальна М. (Зінер) – цілісний процес у важливих сферах суспільства (культурній, політичній, управлінській) та ін. Вчені визначають модернізовану систему, як систему, здатну забезпечувати постійні зміни і тому розуміють М. як серію іст. процесів, включаючи і європ. революції, починаючи від XVII ст. М. у політ. сфері – це зміна політ. системи, яка характеризується дедалі активнішою участю населення в політиці, формуванні нових політ. ін-тів, розподіл влади, вибори, багатопартійність, місцеве самоврядування тощо. Виділяють два типи М.: оригінальна, спонтанна – характерна для держав, які переживали перехід до раціонального суспільства в результаті поступового, тривалого розвитку внутр. процесів; вторинна – характерна для держав, які з різних причин відстали в своєму розвитку й тепер, використовуючи досвід передових держав, прагнуть наздогнати їх за рівнем і якістю життя (своєрідне «осучаснення навздогін»). Існують також теорії «часткової модернізації», «типикової модернізації» та ін. Від серед. 1960-х років були спроби докладніше вивчати конкретні політ. процеси з урахуванням специфіки умов, культурної своєрідності різних держав. Криза М. показала нереальність завдань наперед створити і запропонувати політ. оптимальну модель розвитку. Рівень М. визначається через різні критерії, але важливим є загальний взірець змін, який мають наслідувати всі суспільства.

Л. Старецька (Львів).

МОДІЛЬЯНІ Амадео (Modigliani; 12.07.1884 – 24.01.1920) – італ. художник. 1898 поступив у Школу витончених мистецтв у Ліворно, пізніше навчався у Флоренції та Венеції. 1906 переїхав у Париж, поселився на Монмартрі. Перші полотна створені під впливом А. Тулуз-Лотрека і П. Пікассо – «Єврейка» (1908). 1909 познайомився зі скульптором Бранкусі й переїхав на Монпарнас (тут жили молоді скульптори), де створив 25 скульптур, які зображали голови. 1913 повернувся до живопису, в якому роль лінії домінувала над кольором і мазком, створюючи своєрідність «модільянівського» канону – портрети П. Гійома, Л. Зборовського, «Служанка» (1916). Від 1917 у творчості М. значне місце зайняла тема оголеної натури, в якій вчувалися ритмічні мелодії лінії жіночого тіла – «Лежача оголена», «Велика оголена» (1917). Знайомство з Каною Ебютері надихнуло М. на створення його кращих полотен, в

яких узагальнено пошуки маньєвристичної лінії видовженої шії та обличчя: «Кіанна і Ебютер» (1918), «Жовтий купальник» (1919), «Жінка з віялом», «Циганка» (1919). Помер у Ніцці. Твори М. зберігаються в багатьох європ. музеях сучасного мистецтва.

Я. Кравченко (Львів).

МОДРІАН Піт (Mondrian; 07.03.1872 – 01.02.1944) – нідерланд. художник. 1892–87 навчався в Амстердамській Академії мистецтв. У ранніх роботах М. академічна манера поєднувалася з «експресіоністичним» використанням активних кольорів – синіх, бузкових, зелених – «Млин на березі моря» (1900), «Вечірній пейзаж» (1904), «Ліс поблизу Уле» (1907). У січні 1912 переїхав до Парижу. Роботи франц. періоду вирізнялися значним впливом кубізму – «Жіноча фігура» (1912). Поступово відмовився від тривимірності зображуваних предметів, й комповав лінії – співвідносності з площиною полотна – «Композиція 7», «Композиція в овалі» (1913). Після повернення у Нідерланди, М. і далі «малює в єдиній площині чистими кольорами» – «Композиція з лініями» (1917). 1918 створив серію композицій з ромбами – «Ромб з сірими лініями», в яких подвійна система ліній визначає модулі, що створюють ритмічну рівновагу планів – «Плани світлих кольорів з сірими лініями» (1919). 1920 опубл. у Парижі теоретичну працю «Неопластицизм». Приймав участь у багатьох групових виставках авангардистів у Парижі, Гаазі, Амстердамі, Лондоні. Став членом творчої групи «Коло і квадрат» (1929) і асоціації «Абстракція – Творчість» (1932). Передчуваючи наближення війни, 1938 переїхав до Лондона, пізніше до Нью-Йорка, де преса називала його «одним із найвизначніших біженців з Європи». У США створив композиції з решіток чорних ліній, до яких додаються кольорові лінії – «Нью-Йорк» (1942), пізніше чорні лінії зникають й залишаються жовті, сині, червоні лінії, що переплітаються в квадрати: «Бродвейський бугі-вугі» (1943), «Перемога бугі-вугі» (1944). Поряд із Б. Кандінським і К. Малевичем вважається одним із основоположн. абстрактного живопису. Його твори зберігаються у багатьох музеях світу, зокрема у Гаазі, Амстердамі, Нью-Йорку.

Я. Кравченко (Львів).

МОДУС ВІВЕНДІ (від лат. *modus vivendi* – спосіб життя) – умови, які роблять можливими хоча б тимчасові нормальні, мирні відносини між двома сторонами, що перебувають у суперництві. У міжнародному праві – тимчасова або попередня угода, що її укладають, коли обставини не спри-

яють укладенню постійного чи довготривалого договору.

Ю. Шведа (Львів).

МОЛОДОЖАНИН Леонід (Лео Мол; Leo Mol; 15.01.1915 – 04.07.2009) – канад. скульптор укр. походження, живописець, академік королівської Канадської Академії Мистецтв. Н. у сім'ї гончарів Григорія і Ольги Молодожанинів у м. Полонне (нині Хмельницької обл.). 1916 родина переїхала до Сибіру, 1929 до Нальчика на Пн. Кавказі. 1930 вирушив до Відня на мистецькі студії, де працював у студії В. Фрасса. 1936–40 навчався у Ленінградській академії мистецтв у М. Манізера. 1941 вивезений німцями на примусові роботи до Німеччини. 1942–45 навчався у Ф. Клімша у Берлінській академії мистецтв. 1945–48 студіював у Королівській академії мистецтв у Гаазі. По закінченні війни разом із дружиною – Маргарет Шолтес, опинились в таборі для біженців у м. Ейндговен (Нідерланди). 1948 перебрався до Вінніпегу. Автор низки пам'ятників Т. Шевченку, зокрема, у Вашингтоні (1964), Буенос-Айресі (1971), Прудентополісі (1989), Санкт-Петербурзі (2000), Іванно-Франківську (2011). Серед ін. відомих пам'ятників – Івану Багряному на його могилі (1965), князю Володимиру Великому у Лондоні (1988), Папі Римському Івану Павлу II у Львові (2002). У доробку майстра бл. 80 вітражів у церквах. Виконав скульптурні портрети Д. Айзенговера (1965), В. Черчилля (1966), Дж. Кеннеді (1969), Йосипа Сліпого (1971), І. Огієнка (1968; 1992 подарував його м. Львову), М. Лисенка (1979), Дж. Діфенбейкера (1985), А. Сахарова (1992). 1992 в його честь у Ессінбійонському парку Вінніпегу відкрито «Сад скульптур Лео Мола», де встановлено понад 300 його творів. Численні роботи майстра зберігаються також у музеях Італії, Німеччини, США, Ватикану, України. Почесний доктор Вінніпезького, Альбертського та Манітобського ун-тів. Нагороджений Орденом Канади (1989), Орденом Манітоби (2000).

Р. Сіромський (Львів).

МОЛОТОВ В'ячеслав Михайлович [справжнє прізвище – Скрябін; 25.02(09.03).1890 – 08.11.1986] – рад. політик. Після *Жовтневого перевороту 1917* займав керівні пости у партійних і державних органах. 1920–21 – 1-й секретар ЦК КП(б) України. 1921–30 – секретар ЦК ВКП(б), з грудня 1930 – голова РНК СРСР. Найближчий співробітник Й. Сталіна. М. один з головних організаторів геноциду проти укр. народу – *Голодомору 1932–33*. Як нарком закорд. справ (з 1939) М. за дорученням Й. Сталіна разом із нацист. керівництвом Німеччини

взяв участь у розробці планів розподілу Центр.-Сх. Європи (див. *Ріббентропа-Молотова пакт* 1939). 1939–49 і 1953–57 – народний комісар (з 1946 – міністр) закорд. справ СРСР, в 1941–57 – перший заст. Голови Ради Народних Комісарів (з 1946 – Ради Міністрів) СРСР. М. був одним із керівників опозиції щодо нового курсу М. Хрущова, за що був усунений з усіх постів.

О. Джеджора (Львів).

МОНАКО Маріо дель (Del Monaco; 27.02.1915 – 16.10.1982) – італ. співак (драматичний тенор). Н. у Флоренції. Дебютував 1939 у ролі Турриду («Сільська честь» П. Масканьї). 1943 виступав на сцені театру Ла Скала, (Мілан) у партії Рудольфа («Богема» Пуччіні). З 1946 співав у Ковент-Гардені (Лондон), 1951–59 виступав у Метрополітен Опера (Нью-Йорк). Один із найвидатніших співаків ХХ ст. Майстер мистецтва бельканто, використовував у співі метод опущеної гортані, що давало йому можливість добувати звук величезної сили і сталевого блиску. Чудово підходив для героїко-драматичних партій в операх пізнього Дж. Верді і веристів (представники реалістичного напрямку в італ. мистецтві й літ-рі кін. ХІХ ст.; у музиці – П. Масканьї, Дж. Пуччіні). Вважається останнім тенором *di forza*, чий голос склав славу бельканто. Специфіка постановки голосу забезпечила співаку дуже вузький, переважно драматичний репертуар. За виконання ролі Отелло 1955 був удостоєний премії «Золота арена», що присуджується за найвидатніші досягнення в оперному мистецтві. Кожен сценічний образ наповнював новими фарбами, до кожної партії знайшов власний виконавський підхід. 1975 завершив блискучу кар'єру, що тривала більш ніж 30 років. Автор спогадів «Моє життя і мої успіхи».

Н. Сиротинська (Львів).

МОННЕ Жан (Monnet; 09.11.1888 – 16.03.1979) – франц. економіст і політик. Займався приватним бізнесом. 1919–23 – Ген. секретар *Ліги Націй*. 1935 був радником з економ. питань *Чан Кайші*, під час війни – Ш. де Голля. 1945–46 втілював у життя т. зв. план Монне – відбудови і модернізації франц. пром-сті. Верховний комісар з питань об'єднання Німеччини, співавтор *Шумана плану*. 1952–55 – перший президент *Європейського об'єднання вугілля і сталі*. Один із найбільших натхненників ідеї європейської інтеграції, створив і очолював 1955–75 «Комітет дій за Сполучені Штати Європи». Спільно з Р. Кеннеді висунув ідею «атлантичної співпраці» – тісних усебічних зв'язків між США і Зх. Європою.

МОНРО ДОКТРИНА – декларація з питань зовнішньої політики США, викладена президентом Дж. Монро у його посланні Конгресу від 02.12.1823. Головну роль у виробленні М. д. відіграв держ. секретар Джон Куїнсі Адамс. Підготовлена в умовах наростання зацікавлення Росії новими територіальними надбаннями у Пн. Америці (вже володіла Аляскою) і загрози інтервенції абсолютистських монархій Священного Союзу у Латинську Америку, щоб відновити владу іспан. корони у її амер. володіннях. У М. д. заявлялося, що Амер. континент не може більше розглядатися як об'єкт майбутньої колонізації європейських держав (п. 7; звідси формула «Америка для американців»); у документі проголошувався принцип розподілу світу на американську і європейську системи (п. 48 і 49) і зазначалося, що будь-яка спроба поширити європейську систему (тобто монархічний устрій) на Амер. континент може становити загрозу для миру і безпеки. У посланні було зазначено, що спроба європ. держав втрутитися у справи тих амер. країн, що проголосили свою незалежність, вашингтонський уряд трактуватиме як «недружелюбний акт» стосовно них. У посланні Монро підтверджувалося, що США продовжуватимуть політику невтручання у європейські справи. Доктрина передбачала дотримання нейтралітету США у боротьбі колишніх іспан. колоній проти метрополії. Засади проголошені у М. д. стали домінуючими у закорд. політиці амер. адміністрацій у ХІХ-поч. ХХ ст. і були покладені в основу політики *ізоляціонізму* – неучасті США у союзах і міжнародних конфліктах за межами Зх. півкулі.

МОНТГОМЕРІ Бернард Лоу (Montgomery; 17.11.1887 – 24.03.1976) – брит. фельдмаршал. 1908 закінчив військово училище у Сандгерсті. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. На поч. *Другої світової війни 1939–45* у складі брит. військ брав участь у боях проти гітл. армії у Франції та Бельгії, одним із останніх залишив Дюнкерк (червень 1940). З серпня 1942 командував 8-ою армією у Пн. Африці, яка у боях під Ель-Аламейном (жовтень-листопад 1942) розгромила нім.-італ. війська. Став першим брит. генералом, який зумів перемогти нім. війська у відкритій битві. 1943 командував десантними операціями на Сицилії та Італії. У січні 1944 призначений командувачем 21-ою групою союзних армій, які висадилися у Нормандії. Під час боїв у Арденах (грудень 1944–січень 1945) командував зх. крилом союзницьких військ, розробив і реалізував план форсування Райну. 1945 був головнокомандувачем брит. окупаційних військ у Німеччині. 1946–48 – нач. Генштабу В. Британії.

1948–51 – голова Комітету головнокомандувачів Ради оборони *Західноєвропейського Союзу*. 1951–58 – 1-й заст. верх. головнокомандувача збройними силами НАТО у Європі. Визнанням бойових заслуг М. стало присвоєння йому титулу віце-графа – Віконта Аламейнського (1942).

МОНТИ Mario (Monti; 19.03.1943) – держ. і політ. діяч, економіст. Н у Варезе. Закінчив ун-т в Мілані, де здобув 1965 ступінь у галузі економіки і меТуринському ун-ті. 1989–94 ректор університету Бокконі, з 1994 – його президент. Водночас директор Інституту економіки ун-ту. 2005 став першим президентом Інституту економ. досліджень «Брейгель» (очолював до 2008). Один із ключових членів тристоронньої комісії, а також Більдерберзького клубу. Міжнародний радник багатьох компаній таких, як Goldman Sachs і The Coca-Cola Company. неджменту. Навчався в аспірантурі в Єльському ун-ті (США). 1970–85 викладав економіку 1995-99 – Європейський комісар з питань внутр. торгівлі та послуг, 1999-2004 – Європейський комісар з питань конкуренції. Провів низку розслідувань гучних і суперечливих об'єднань, часто виступав у Європейському суді. Зокрема, М. причетний до справи проти Microsoft за зловживання домінуючим становищем на ринку 2004 (накладено штрафні санкції в розмірі 497 млн євро). М. закидали, що його рішення політично вмотивовані. 2004 запропонував провести низку реформ у правилах злиття в ЄС, вніс структурні зміни у відділ конкуренції Комісії, спрямовані на підвищення прозорості. Пропоновані М. реформи були ухвалені ЄС (Регламент 139/2004). У ЗМІ отримав прізвисько «супер Маріо». 2009 призначений членом комісії з питань майбутнього ЄС. 2010 отримав посаду європейського голови міжнар. орг-ції «Тристороння комісія». У вересні 2010 М. офіційно підтримав ініціативу «групи Спінеллі» (утв. 2010 в Європарламенті). У листопаді 2011 президент Дж. Наолітано запропонував М. сформувати уряд. М. водночас очолив міністерство економіки фінансів, у березні–квітні 2013 – міністр іноз. справ Італії. Уряд М. запропонував програму надзвичайної економії (пенсійний вік підняли до 66 років), спрямовану на подолання екон. кризи і відновлення довіри до ринку. Сам М. оголосив про відмову від зарплати. Наголошував, що для виходу з кризи необхідно зайнятися лібералізацією економіки і відродженням конкуренції. Прихильник європ. інтеграції, вбачаючи у ній шлях до модернізації італ. економіки. Антикризисні заходи уряду М. викликали у грудні 2011 хвилю загальнонац. страків. У грудні 2012 М., після того як партія Народ свободи (С. Берлусконі) відмовилася

підтримати його уряд, подав у відставку. У січні 2013-15 очолив нову партію – Громадянський вибір, яка на лютневих виборах 2013 пройшла в обидві палати парламенту.

З. Баран (Львів).

МООНЗУНДСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1917 (операція «Альбїон») – операція нім. флоту з захоплення Моонзундського архіпелагу (група з 4 великих і 500 дрібних о-вів; тепер належать Естонії) у Балтійському морі під час Першої світової війни, проведена 12–19.10.1917. Метою операції, якою керував віце-адм. Шмідт, було оволодіння о-ми Езель (Сарема), Моон (Муху), Даго (Хіума) і Вормс. Нім. контроль над архіпелагом змусив би рос. флот залишити Ризьку затоку, а це створило б стратегічно вигідне положення для нім. флоту, який базувався у Ризі. Для операції нім. командування зосередило 300 кораблів і суден (зокрема, 10 лінкорів, 10 крейсерів, 68 есмінців, 6 підводних човнів, 100 тральщиків), 94 літаки і 6 дирижаблів. Десантні сили нім. флоту налічували 25 тис. солдатів і офіцерів. Рос. ескадра у р-ні островів налічувала 2 лінкори, 3 крейсери, 33 есмінці, 3 канонерки, 3 підводні човни. Моонзундські о-ви захищали 12 тис. рос. солдатів і офіцерів. Начальником оборони Моонзундського архіпелагу був контр-адм. Д. Свешніков. На о-вах знаходилися 9 берегових батарей (37 гармат), 12 зенітних батарей (37 гармат), 64 польові гармати, 30 літаків. Навколо о-вів у морі було виставлено численні мініні поля. 12.10 нім. флот розпочав висадку десанту в бухті Тага-Лахт на о. Ефель. 03.10 нім. війська оволоділи Ефелем, 05.10 – о. Моон і 16.10 – о. Даго. 14.10.1917 на Кассарському плесі відбувся морський бій, у результаті якого рос. ескадра втратила есминець й змушена була відійти вглиб архіпелагу. 06–07.10 залишки рос. військ були евакуйовані з о-вів. У ході боїв за Моонзундський архіпелаг непоодинокими були випадки, коли збільшовизовані рос. солдати і матроси відмовлялися виконувати накази командування. Під час М. о. рос. флот утратив лінкор «Слава» і есминець; нім. флот утратив 12 есмінців і 3 тральщики, які, в переважаючій більшості, підірвалися на мінах. Внаслідок М. о. рос. флот був змушений відійти у Фінську затоку, а оволодіння Моонзундським архіпелагом дозволило нім. командуванню встановити контроль над всією акваторією Балтійського моря. Події М. о. послужили сюжетною основою роману рос. письменника В. Пікуля «Моонзунд» (1970).

А. Козицький (Львів).

МОРАНДІ Джорджо (Morandi; 20.07.1890 – 18.06.1964) – італ. живописець і графік. Працював

в своєму ательє у м. Болоньї. Почавши свою творчість із вивчення П. Сезана і кубістів, М. підтримав експерименти футуристів, а пізніше ідею повернення до нац. традицій. Між 1917–19 був близький до метафізичного напрямку, оскільки розділяв його зацікавлення до майстрів раннього італ. Відродження і розуміння простору картини як порожнечі, що мусить бути заповнена предметами, розміщеними за правилами геометрії. В основному, малював натюрморти («Метафізичний натюрморт», 1918; «Натюрморт з фіолетовими предметами»; 1937), звертався і до пейзажу («Пейзаж», 1925; «Пейзаж», 1956). У роботах пізнього періоду фарби нанесені рельєфно і тонкими шарами, утворюють модуляції тонів, вишукані відтінки яких народжують відчуття гармонії між людиною і оточуючою її реальністю.

С. Лупій (*Львів*).

МОРАТОРІЙ (від лат. moratorius – стримуючий, сповільнюючий) – відстрочення, затримка набрання чинності й виконання певного договору, закону, зобов'язання або вимоги. Розрізняють загальний мораторій (відкладання стосуються всіх зобов'язань) і частковий мораторій (стосується лише окремих зобов'язань).

Ю. Шведа (*Львів*).

МОРО Альдо (Мого; 23.09.1916 – 09.05.1978) – італ. політик. З молодих років брав активну участь у політ. житті, тісно співпрацював з католицькими орг-ціями. Закінчив юридичний ф-т ун-ту у Барі, згодом викладав кримінальне право у цьому ж навчальному закладі. Був прибічником ідей християнської демократії. З 1946 – депутат Установчих Зборів, один із авторів проекту нової Конституції Італії. 1948 був обраний до складу Палати Депутатів, 1953–55 – лідер фракції Християнсько-демократичної партії (ХДП) у парламенті. Неодноразово посідав міністерські пости в урядах А. Ді Гаспері, Дж. Андреотті, зокрема був міністром юстиції (1955–57), міністром освіти (1957–59), міністром закорд. справ (1965–66, 1969–72 і 1973–74). 1959–63 – політ. секретар ХДП. 1963–69 і 1974–76 – прем'єр-міністр Італії. З 1976 очолював національну раду ХДП. Після значних успіхів на місцевих і парламентських виборах ІКП (1975–76) М. підтримав входження комуністів до складу парламентської більшості, сприяв досягненню домовленостей між ІКП і ХДП щодо проведення узгодженої політики. 16.03.1978 був викрадений групою терористів із «Червоних бригад» (застрелили 5 охоронців), які незабаром вбили і самого М. (його труп було знайдено в автомобілі у центрі Риму).

МОРУА Андре (Maurois; справжнє ім'я – Еміль Саломон Вільгельм Ерцог; 26.07.1885 – 09.10.1967) – франц. письменник, есеїст, літ. критик, історик літ-ри. Н. у м. Ельбефі у Нормандії (Франція). Син промисловця з Альзасу, який володів текстильною фабрикою. Вчився в Руанському лицейі. Отримав почесну премію Генерального конкурсу з філософії. Після військової служби, 10 років керував родинним підприємством. М. згадують як владну і тверду людину, яку рятувало від дійсності захоплення літ-рою. У роки *Першої світової війни* – офіцер-зв'язковий, перекладач у брит. армії. Враження від війни і життя брит. офіцерів описані в романі «Мовчазний полковник Брамбл» (1918), ужито вперше псевдонім М. Продовженням спогадів про цю війну став роман «Говіркий доктор О'Греді» (1921). 1924 М., після смерті дружини, переїхав до Парижу. Як зауважував М. «моє життя було джерелом більшості моїх творів». Автор психологічних романів про тогочасне франц. суспільство, де торкнувся проблеми особистості, її потреби порозуміння з ін. людьми: «Бернар Кене» (1926), «Родинне коло» (1932), «Інстинкт щастя» (1934), «Земля обітована» (1946), «Вересневі троянди» (1956). Шедевром вважають роман «Примхливості кохання» (1926) про фатальну відсутність синхронії у пристрастях героїв. Успіхом своїх новел у читачів («Вага душ», 1931; «Пристрій для читання думок», 1937; «Завжди трапляється несподіване...», 1943; «Обід під каштанами», 1951; «Соло для піаніно», 1960), які стали зразком психологічно-іронічної новели, М. завдячував особистим переживанням у поєднанні з тонкою іронією. М. – майстер мемуарного жанру («Щоденник», 1946–47; «Мемуари», 1960) і творець жанру белетризованої біографії (трилогія про літ. і гром. життя Англії XIX ст. – «Аріель, або Життя Шеллі», 1923; «Життя Дизраелі», 1927; «Байрон», 1930; трилогія про франц. романтиків – «Лелія, або Життя Жорж Санд», 1952; «Олімпіо, або Життя В. Гюго», 1954; «Три Дюма» (1957); романів про видатні особистості – «Тургенев», 1931; «Вольтер», 1935; «Едуард VII і його час», 1937; «Рене, або Життя Шатобріана», 1938; «У пошуках Марселя Пруста», 1949; «Життя сера Александра Флемінга», 1959; «Прометей, або Життя Бальзака», 1965 та ін.). Член Франц. Академії (1938). Автор есеїв («Діалоги про заповіді», 1924; «Англійські вчення», 1927; «Мистецтво жити», 1939; «Сім облич кохання», 1946; «Зразкові долі», 1952; «Читання, моя насолодо», 1957; «Спочатку була дія», 1966), іст. досліджень («Історія Англії», 1937; «Історія Франції», 1947; «Історія США», 1943), збірок афоризмів («Бесіда», «Замітки і максими», 1927).

Після окупації Франції жив у вигнанні у В. Британії (від 1940), потім – у США (до 1945). Укр. переклади Ю. Калиниченка («Байрон», «Олімпіо»), П. Воробйова («Прометей»).

І. Кушнір (Львів).

МОРУА П'єр (Mauroy; 05.07.1928 – 07.06.2013) – француз. політик. Н. у Картіньї (департ. Нор). Здобув вищу педагогічну освіту, професор. Від 1973 – мер Лілля, депутат Національних зборів. Від 1971 – член Франц. соціалістичної партії (ФСП), лідер її правого крила. Після перемоги у травні 1981 на виборах лідера соціалістів Ф. Міттерана М. отримав доручення сформувати новий уряд. Як прем'єр-міністр Франції здійснив кроки до реалізації нової концепції самоуправління (серія «законів про децентралізацію»), яка послабила адмін. контроль центру за органами місцевого управління, чіткіше розмежувала компетенцію між державними і місцевими органами влади. Уряд М. прийняв закон про регламентацію фінансової діяльності партій, ліквідував цензуру на телебаченні та радіо. Ключову роль у діяльності кабінету М. відігравала програма націоналізації, метою якої було встановлення держ. контролю над найбільшими пром.-фінанс. групами. 1982 уряд М. націоналізував 5 промислових груп (зокрема, «Паріба» і «Сюзє») і 36 комерційних банків (частка держ. сектору у фінансовій і кредитній сфері сягнула 95%). Внаслідок політики уряду М. у сфері націоналізації 1982 держсектор забезпечував 1/3 нац. валового продукту, 1/3 експорту і 1/4 ринку найманої праці. Влітку 1982 уряд М. через дефіцит державного бюджету (тільки у пром-сті 7 млрд франків), «втечу капіталів» за кордон (за 1981 вивезено 77 млрд франків) і чергову світову кризу (1981) був змушений відкорегувати екон. політику. 1983 уряд М. затвердив нову стратегію екон. розвитку «Програма десяти пунктів» (план Делора), яка передбачала девальвацію франка, залучення у пром-сть іноз. капіталу, оголошення примусової позики, заморожування асигнувань соц. потреби, збільшена плата за комунальні послуги, транспорт тощо. У результаті цих непопулярних заходів із стабілізації економіки рейтинг уряду різко знизився, що привело до віставки М. з поста прем'єр-міністра і формування влітку 1984 нового уряду на чолі з Л. Фабіусом. Від квітня 1988 очолював ФСП, від 1989 – заст. голови, 1992–99 – голова *Соціалістичного Інтернаціоналу*.

МОСКОВСЬКІ КОНФЕРЕНЦІЇ 1941, 1943, 1945 – наради представників СРСР, США, Великої Британії, які відбулися у Москві, з окремих питань військ.-політ. і екон. співробітництва трьох дер-

жав під час Другої світової війни та післявоєнного мирного врегулювання. На М. к. 1941 (29.09–01.10) представники СРСР (В. Молотов), США (А. Гарріман) і В. Британії (лорд В. Бівербрук), підписали протокол про збільшення поставок в СРСР озброєння (щомісячно 400 літаків, 500 танків та ін.), обладнання та ін. матеріалів. Поставки із США мали здійснюватися за законом про *Ленд-ліз*. Рад. уряд погодився постачати у США і В. Британію сировину для виробництва озброєнь. На М. к. 1943 (19–30.10) відбулася зустріч міністрів закорд. справ трьох головних держав *антигітлерівської коаліції* – США (К. Хелл), СРСР (В. Молотов) і В. Британії (А. Іден). Обговорювалися заходи, які було необхідно здійснити для скорочення строків розгрому нацист. Німеччини та її сателітів, зокрема, питання про відкриття *Другого фронту* у Європі. Міністри прийняли три декларації. У Декларації чотирьох держав про загальну безпеку (у період М. к. до неї приєднався Китай) висловлювалася рішучість вести війну проти країн *Берлінського лагту 1940* до їх повної поразки і беззастережної капітуляції. Декларація передбачала створення Міжнародної організації для підтримки миру і безпеки після закінчення війни і співробітництво цих держав та ін. країн-членів Об'єднаних Націй у питаннях регулювання озброєнь у післявоєнний період. Декларація про Італію проголошувала принципи політики союзників стосовно знищення в Італії фашизму і відновлення демократії. Для координації політики союзників щодо Італії створювалася Консультативна рада у справах Італії. У Декларації про Австрію вказувалося на необхідність відновити вільну і незалежну Австрію, однак вказувалося на те, що «вона несе повну відповідальність... за участь у війні на боці гітлерівської Німеччини...». Під час конференції була опублікована Декларація про відповідальність нацистів за вчинені звірства (підписана Ф. Д. Рузвельтом, Й. Сталіним, В. Черчиллем), яка стала правовою основою для покарання військових злочинців. Для забезпечення тісного співробітництва між трьома урядами було вирішено створити Європейську консультативну комісію у Лондоні. На М. к. 1945 (16–26.12) міністри закорд. справ СРСР (В. Молотов), США (Дж. Ф. Бірнс) і В. Британії (Е. Бевін) розглядали питання про післявоєнне мирне врегулювання у Європі та на Далекому Сході. Учасники конференції погодили процедуру укладення мирних договорів із країнами – сателітами нацист. Німеччини: Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією (див. *Паризькі мирні договори 1947*). На конференції було вирішено створити Далекосхідну комісію і Союзницьку раду для

Японії (увійшли представники 11 держав), які мала сформулювати політичну лінію і основні принципи виконання Японією умов капітуляції. Під час обговорення питання про Корею було вирішено встановити над цією країною міжнародну опіку (США, СРСР, В. Британія, Китай) на 5 років і створити тимчасовий корейський демократичний уряд.

МОСКОВСЬКІ ПРОЦЕСИ 1936–1938

– сфабриковані політичні судові процеси в СРСР 1936–38, спрямовані на усунення політ. супротивників Й. Сталіна, зміцнення його особистої влади і рад. командно-адмін. системи. Після вбивства 01.12.1934 С. Кірова, яке Й. Сталін хотів використати для розправи зі своїми політ. опонентами, в СРСР розпочалися масові політ. репресії. Відбулася низка судових процесів над прихильниками Г. Зінов'єва в справах т. зв. Ленінградського центру (28–29.12.1934) і «Московського центру» (05–16.01.1935), які були засуджені до різних термінів ув'язнення. З ініціативи Сталіна політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення вислати з Ленінграда на 3–4 роки 663 зінов'євців, а групу колишніх опозиціонерів (325 осіб) «відрядити» у різні регіони країни. Протягом січня–лютого 1935 органами НКВС у Ленінграді було заарештовано 843 прихильники Г. Зінов'єва. У ході слідства щодо вбивства С. Кірова нарком внутр. справ М. Єжов висунув і обґрунтував у своїй рукописній книжці «Від фракційності до відкритої контрреволюції» версію про тісний зв'язок і консолідацію троцькістів і зінов'євців, їх спільний перехід до терору проти керівників партії та уряду. Цю версію підтримав Сталін, що започаткувало новий етап б-би з прибічниками Л. Троцького і Г. Зінов'єва. Початком фабрикації справи «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру» став арешт 05.01.1936 у м. Горькому В. Ольденберга, який переїхав з Німеччини на постійне проживання в СРСР. Під час допитів арештант визнав, що прибув до СРСР із завданням Л. Троцького для ведення контрреволюційної роботи і організації терорист. акту проти Сталіна. На підставі цих зізнань В. Ольденберга у Москві, Ленінграді, Києві, Мінську та ін. містах було заарештовано 506 осіб. У ході слідства працівники НКВС застосовували незаконні методи дізнання (погрози, насильство, вигаданий донос, фальсифікація протоколів тощо). На поч. серпня 1936 підсудним оголосили про закінчення слідства, однак не ознайомили зі слідчими матеріалами. Перший М. п. відбувся 19–24.08.1936, коли Військова колегія Верховного суду СРСР розглядала справу про т. зв. Антирадянський об'єднаний троцькістсько-зінов'євський центр. Перед судом постали 16 осіб

– Г. Зінов'єв, Л. Камен'єв, І. Бакаєв, Г. Євдокимов, С. Мрачковський, В. Тер-Ваганян, І. Смирнов, Є. Дрейцер, І. Рейнгольд, Р. Пікель, Е. Гольцман, Фриз-Давид (І.-Д. Круглянський), В. Ольденберг, К. Бергман-Юрін, М. Лур'є, Н. Лур'є. Більшість з підсудних були відомими ветеранами більшов. партії, активними учасниками троцькістської та зінов'євської опозицій (з них 5 осіб – у минулому члени Компартії Німеччини). Г. Зінов'єв, Л. Камен'єв, Г. Євдокимов, І. Бакаєв, С. Мрачковський, В. Тер-Ваганян, І. Смирнов були звинувачені в організації за директивами Л. Троцького терорист. центру; підготовці та здійсненні вбивства С. Кірова; створенні низки терористичних груп, що готували вбивство Й. Сталіна, К. Ворошилова, А. Жданова, Л. Кагановича, Г. Орджонікідзе, С. Косіора і П. Постишева. Решті підсудних інкримінували членство в підпільних структурах, участь у підготовці терорист. актів проти керівників партії та уряду. Всі 16 підсудних були засуджені до розстрілу (вирок виконано 25.08.1936).

Другий М. п. процес відбувся 23–30.01.1937. Військова Колегія Верховного суду СРСР у складі В. Ульріха, І. Матуловича, М. Ричкова за участю прокурора СРСР А. Вишинського розглянула карну справу про т. зв. Паралельний антирадянський троцькістський центр. Ще в серед. 1935 секретар ЦК ВКП(б) М. Єжов повідомив заст. наркома внутр. справ Я. Агранова про те, що «за його інформацією і на думку ЦК партії, існує невикритий центр троцькістів, який треба знайти і ліквідувати». У липні-серпні 1936 на першому М. п. у ході слідства Л. Камен'єв, Г. Євдокимов, І. Рейнгольд та ін. визнали існування «Антирадянського троцькістського центру» й участі у ньому Ю. П'ятакова, Г. Сокольнікова, К. Радека, Л. Серебрякова та ін. У квітні-вересні 1936 були заарештовані Ю. П'ятаков, Г. Сокольніков, К. Радек, Л. Серебряков, Я. Лівшиц, М. Муралов, Я. Дробніс, М. Богуславський, І. Князев, С. Ратайчик, Б. Норкін, О. Шестов, М. Строїлов, Й. Турк, І. Граше, Г. Пушин, В. Арнольд. Більшість із арештованих були прибічниками Л. Троцького і брали активну участь у опозиційній б-бі в 1920-х роках. Велика частина звинувачуваних, незважаючи на застосування у слідстві фізичного й морального тиску, тривалий час не визнавали інкримінованих їм дій. Однак потрібні режимові «визнання» і «викриття» слідству все ж вдалося одержати. На суді 17 підсудним було висунуто обвинувачення в організації «Паралельного антирадянського троцькістського центру» з метою повалення рад. влади. У вирок зазначено, що для її реалізації учасники центру розгорнули широку контрреволюційну і антирадянську

діяльність: шкідницько-диверсійну (стимулювання зривів виробничих планів і погіршення якості продукції, організація підпалів і вибухів на заводах та шахтах); шпигунську (шпигунство на користь нім. і япон. розвідок); терористичну (підготовка замахів на керівників партії та держави). За вироком суду, Ю. П'ятаков, Л. Серебряков, Я. Лівшиц, М. Муралов, Я. Дробніс, М. Богуславський, І. Князев, С. Ратайчик, Б. Норкін, О. Шестов, Й. Турок, І. Граше, Г. Пушин були засуджені до смертної кари. Г.Сокольніков і К. Радек – до 8 років тюремного ув'язнення (у травні 1939 їх вбили співкамерники). 1941 відповідно до заочно винесеного вироку були розстріляні В. Арнольд і М. Строїлов.

Третій М. п. проходив 02–13.03.1938 у справі «Антирадянського правотроцькістського блоку». Серед 21 підсудного були відомі рад. діячі М. Бухарін, О. Риков, Х. Раковський, М. Чернов, Г. Ягода. Підготовка до цього судового процесу розпочалася ще під час слідства в справі «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру». Перед працівниками НКВС було поставлено завдання показати зв'язок між лідерами «правої опозиції» і членами центру. Коли зізнання було отримано, прокурор СРСР А. Вишинський 21.08.1936 зробив заяву про початок розслідування питання про можливу ворожу діяльність М. Томського, О. Рикова, М. Бухаріна, К. Радека, Ю. Пятакова. Після публікації цієї заяви розпочалася кампанія звинувачень колишніх опозиціонерів. 22.08.1936 М. Томський покінчив життя самогубством. З часом все більше розширювалося коло заарештованих у цій справі, на них посилювався моральний та фізичний тиск. Лише за вересень 1936–лютий 1937, Й. Сталіну було направлено бл. 60 протоколів допитів колишніх «правих». Сфальсифіковані свідчення, дали підставу двічі (04–07.12.1936 і 23–27.02.1937) поставити питання про «справу» М. Бухаріна і О. Рикова на Пленумах ЦК ВКП(б). Пленум 1937 прийняв рішення виключити М. Бухаріна і О. Рикова з лав партії, передати їх справу до НКВС. 27.02.1937 М. Бухарін і О. Риков були заарештовані. Намагаючись показати розмах і масштаби контрреволюційної діяльності лідерів «правих», слідчі звинувачували їх у організації потужного «антирадянського правотроцькістського блоку», який об'єднував підпільні антирадянські групи троцькістів, правих, зінов'євців, меншовиків, есерів, «буржуазних націоналістів» України, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджану, республік Середньої Азії. Заарештованих звинувачували в організації низки диверсійно-шкідницьких акцій, направлених на псування врожаю, скорочення

поголів'я коней та великої рогатої худоби; зв'язки з нім., япон. і польс. розвідками; підготовку на Пн. Кавказі, у Сибіру, в Україні, Білорусії та Узбекистані бандитсько-повстанських кадрів для організації збройних виступів у тилу Червоної армії до початку іноз. інтервенції проти СРСР; вбивство С. Кірова, отруєнні М. Горького, В. Куйбишева, В. Менжинського; підготовку терористичних актів проти Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, К. Ворошилова та ін. Така масштабність звинувачень дала змогу режиму посадити на лаву підсудних не лише відомих політ. діячів, а й госп. керівників – А. Розенгольца, М. Чернова, І. Зеленського, В. Іванова, Г. Гринька, вищих посадовців та партійних лідерів республік – А. Ікрамова, В. Шаранговича, Ф. Ходжаєва, безпартійних лікарів – Д. Плетньова, І. Казакова, Л. Левіна. Воєнна колегія Верховного суду СРСР засудила 18 обвинувачених до кари смерті, трьох – до тривалого тюремного ув'язнення. М. п. 1936–38 були невід'ємною складовою періоду «Великого терору». М. п. переслідували мету максимальної публічної дискредитації опозиційних сил у правлячій верхівці, фізичного усунення альтернативних лідерів у парт. і держ. органах, деморалізації опозиції на місцях і блокування її можливої активності, демонстрацію парт.-держ. апаратів сили особистої влади Й. Сталіна.

О. Бойко (Ніжин).

МОСЛІ Освальд (Mosley; 16.11.1896 – 03.12.1980) – брит. політик. Учасник Першої світової війни 1914–18. 1918–31 (з перервами) був членом парламенту від Консервативної, пізніше – *Лейбористської партії В. Британії*. 1929 зайняв посаду міністра без портфеля в уряді Р. Макдональда. Щоб подолати глибоку кризу у господарстві країни, запропонував впровадити у В. Британії планове регулювання економіки. Після відхилення його проекту вийшов зі складу уряду і Лейбористської партії. Організував Нову партію, на основі якої у жовтні 1932 створив Британський союз фашистів. Пропагував фашистську ідеологію, виступав за співробітництво із нацист. Німеччиною і фашист. Італією та встановлення у країні фашистського режиму. На поч. *Другої світової війни 1939–45* був інтернований, але 1943 звільнений. 1948 заснував партію Союз руху, яка висувала популістські гасла. 1962 спробував заснувати національну партію Європи, до складу якої мали увійти ультраправі партії низки західноєвроп. країн. У післявоєнні роки безуспішно намагався здобути депутатський мандат. Залишив спогоди – «Моє життя» (1962).

МОССАД (івр. – Організація) – служба зовн. розвідки і таємних операцій *Ізраїлю*. Створена 01.04.1951 на базі таємних груп, які у 1930-х займалися організацією нелегальної еміграції євреїв до Палестини. Першим керівником М. став Рувим Шілоах (Засланський; 1951–52), його наступником – Іссер Харель (Гальперін; 1952–63). Створення розвід. мережі у сусідніх араб. країнах супроводжувалося низкою шпигунських скандалів: 1951 була повністю розкрита ізраїл. агентурна мережа в Іраку, 1954 – у Єгипті. Викриття розвідувальної та диверсійної діяльності М. у Єгипті спричинило урядову кризу в Ізраїлі («аферу Лавону») й призвело до відставки уряду Моше Шарета. У 1960-х М. очолювали Меір Аміт (1963–68) та Цві Замір (1968–1974). Під їх керівництвом М. створив потужну і розгалужену розвідувальну мережу. Гол. напрямками діяльності М. стали протидія військ. програмам араб. держав, сприяння переозброєнню ізраїл. армії, пошуки нацист. військових злочинців, допомога таємній еміграції євреїв до Ізраїлю. Найбільшими успіхами М. у 1960-х роках стали викрадення з Аргентини нацистського злочинця А. Айхмана (11–22.05.1960), сучасного винищувача МіГ-21 з Іраку (16.08.1966), п'яти ракетних катерів із Шербура (Франція, 24.12.1969), техн. документації літака «Міраж» із швейц. авіабудівної компанії «Шульцер бразерс» (1968–69). Упродовж 1962–68 для потреб ізраїл. ядерної програми М. таємно закупив у США і Бельгії понад 500 кг урану. У 1970-х, після того, як палестинці розгорнули проти Ізраїлю кампанію терору, М. розпочав фізичну ліквідацію лідерів араб. терорист. оргцій. М. у цей час очолював Іцхак Хові (1974–82). Агенти М. убили низку членів терорист. оргції «Чорний вересень»: Махмуда Хамраші, Базіля Ай-Кубайші, Муссу Абу Заїда (всіх – 1973). Протягом 1980–90-х М., яким керували Наум Адмоні (1982–89), Шабтай Шавіт (1989–96) і Данні Ятом (1996–98), зосереджував свою увагу на протидії військовим програмам Іраку та б-бі із палест. екстремістами. 17.04.1988 у Тунісі був знищений один із чільних керівників ФАТХ Абу-Джихад. 22.03.1990 агенти М. вбили у Брюсселі канад. фахівця з арт. озброєння Дж. Булла, який розробляв на замовлення Іраку надвелику гармату «Великий Вавілон». Діяльність М. у 1980–90-х супроводжувалася низкою міжнар. скандалів. 21.11.1985 у Вашингтоні (США) був затриманий аналітик розвідки ВМС США Дж. Поллард, який протягом тривалого часу співпрацював із М. (засуджений на довічне ув'язнення). 30.09.1986 агенти М. викрали у Римі ізраїл. вченого Мордехая Вануну, який виступив із викриттями ядерної програми Ізраїлю. Значний міжнар. резонанс викли-

кала невдала спроба агентів М. 25.01.1997 вбити в Аммані (Йорданія) лідера військ. крила руху «ХАМАС» Халеда Машаля (двоє агентів М. були затримані), що спричинило урядову кризу в Ізраїлі. В обмін на захоплених агентів Ізраїль змушений був звільнити із в'язниці духовного лідера руху «ХАМАС» шейха А. Ясіна. 1998–2002 діяльністю М. керував Єфраїм Галеві, якого на цьому посту змінив Меір Даган (2002–2011). Головні зусилля орг-ції у цей період були скеровані на протидію ядерній програмі Ірану (ізраїльтяни убили п'ятьох іран. науковців, які займалися цією програмою) та боротьбі із антиізраїльськими силами в Лівані (2002–06 М. знищив у цій країні чотирьох чільних лідерів палестинців і «Хезболли», а також створив розгалужену розвідувальну мережу, яка була викрита 2009). Протягом 2011–2016 М. керував Тамір Пардо, від січня 2016 організацію осолоює Йосі Коен.

А. Козицький (Львів).

МОСЦИЦЬКИЙ Ігнацій (Mościcki; 01.12.1867 – 02.10.1946) – президент Польщі (1926–39). Навчався на хім. ф-ті Ризького ун-ту. На поч. 1890-х років брав участь у польс. нац.-визв. русі, за що зазнав переслідувань з боку рос. влади і був змушений виїхати за кордон. В еміграції познайомився з Ю. Пілсудським, займався науковою роботою у Фрайбурзькому ун-ті. Здійснив низку важливих наукових відкриттів, зокрема розробив метод добування азотної кислоти з повітря (1903–04). 1912–22 – професор (завідувач кафедри фізичної хімії) Політехнічного ін-ту у Львові, 1925–26 – професор Політехнічного ун-ту у Варшаві. М. був одним із засновників польс. хім. пром-сті. З 1922 – директор хім. фабрики у Хожуві, ініціатор спорудження хім. фабрики у Тарнові. Після травневого державного перевороту 1925 Ю. Пілсудський підтримав кандидатуру М. на пост президента Польщі, на який його було обрано 01.06.1926 (переобраний у травні 1933). Займався переважно питаннями екон. життя країни. Після смерті Ю. Пілсудського (1935) М. і його прихильники з т. зв. замкової групи включилися у боротьбу за владу з групою «полковників» В. Славека і «військовою» групою Е. Ридз-Сміглого. Намагався проводити незалежну політику, однак головні політичні рішення приймав Е. Ридз-Смігли. Після нападу нацист. Німеччини на Польщу (вересень 1939) емігрував до Румунії, де був інтернований. 29.09.1939 подав у відставку з поста президента і визначив своїм наступником Владислава Рачкевича. З грудня 1939 жив у Швейцарії. Автор багатьох наукових праць.

Б. Гудь (Львів).

МУБАРАК Мухаммед Хосні (Mubarak; 04.05.1928) – президент Єгипту (з 1981). Н. у с. Кафр ель-Мусельха (провінція Мануфія) в дельті Нілу. 1947–50 навчався у військової академії, військовий пілот. Служив на Синаї, потім був інструктором в військ.-повітряній академії. Закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе в Москві, 1961 і 1967 проходив перепідготовку в СРСР. Учасник Синайсько-Суецької війни 1956, *Громадянської війни 1962–69* в Ємені, куди на допомогу республіканцям був направлений єгипет. військ. контингент. 1969–72 – нач. штабу військово-повітряних сил, 1973–75 – командувач ВПС Єгипту, маршал авіації. 1975–81 – віце-президент країни за президентства А. Садата. Зі створенням правлячої Національно-дем. партії став заст. голови, а з 1980–82 – ген. секретар НДП. Після вбивства А. Садата (жовтень 1981), у листопаді 1981 був обраний президентом Єгипту, одночасно займав пост прем'єр-міністра і головнокоманд. Збройних сил країни. Зініціював проведення екон. реформ, які забезпечили динамічний розвиток господарства Єгипту. Провів лібералізацію політ. життя країни, дозволив діяльність опозиційних партій, зокрема Вафду і Соціалістичної робітничої партії. Веде боротьбу з єгипет. ісламськими фундаменталістами, при потребі застосовуючи репресивні заходи. Розпочав діалог зі світською опозицією, дозволив діяльність політ. партій. У зовн. політиці здійснив кроки для нормалізації стосунків з араб. країнами (відновленні з більшістю з них 1987), які були розірвані після укладення А. Садатом *Кемп-Девідських угод 1979*. Продовжував реалістичну політику щодо Ізраїлю, започатковану А. Садатом, сприяє мирному врегулюванню палест.-ізраїл. відносин (Каїрський саміт 1995). Одночасно засуджує спроби Ізраїлю масованим застосуванням армійських підрозділів і авіації поборювати екстремістські палестинські угруповання, зокрема «Хезболлах» (спільна заява з президентом Лівану Е. Лахудом, 2000). Завдяки своєму авторитету на міжнар. арені М. 1989–90 і 1993–94 очолював *Організацію африканської єдності*. Встановив «особливі відносини» зі США, завдяки чому Каїр отримує щорічну амер. фінан. допомогу бл. 2 млрд. дол. Під час кризи в Перській затоці 1991 направив до складу союзницьких сил входив великий єгипет. військовий контингент, який веів бойові дії проти ірак. армією. Зростання ісламського тероризму та екстремізму, спрямованого на дестабілізацію ситуації у країні, забезпечив М. підтримку широких верств населення під час виборів-референдумів 1987, 1993, 1999 (кандидатуру президента Єгипту, яку висуває парламент, затверджують виборці на референдумі).

Пережив низку замахів (1995, 1999). 2003 висловився проти операції США в Іраку, наполягав на мирному врегулюванню конфлікту. У вересні 2005 М. здобув перемогу на перших в історії Єгипту прямих альтернативних президентських виборах (набрав 88,5% голосів виборців за явки 23%). Звинувачуються опозицією в переслідуванні політ. опонентів. Сприяв зміненню політичного авторитету свого сина Гамалея, якому, ймовірно, планував передати владу. Високий рівень корупції у країні гальмували економічні перетворення, які під тиском соціальних проблем намагався проводити уряд М. (стабілізував зростання зовн. боргу країни, домогся значного приросту ВВП). Внаслідок революційних подій у Єгипті подав у відставку 11.02.2011. Протягом 2011–17 М. став головним фігурантом (як і члени його родини) кількох судових процесів, на яких був звинувачений у застосуванні сили проти учасників акцій протесту в січні 2011 і корупцію. Відбув в ув'язненні 6 років, після чого в березні 2017 звільнений з-під варті.

МУГАБЕ Роберт (Mugabe; 21.02.1924) – президент Зімбабве (з 1987). Н. в Кутамі (Гд. Родезія). Належить до народності шона. 1951 закінчив ун-тет у Порт-Гейр (ПАР), вивчав педагогіку й економічні науки у Лондоні (заочно). 1952–60 працював учителем у Солсбері (Родезія) і Акрі (Гана). На поч. 1960-х років приєднався до руху чорної більшості проти режиму Яна Сміта і за надання справжньої незалежності Пд. Родезії. Разом із Джошуа Нкомо очолив Союз африканського народу Зімбабве (ЗАПУ, засн. 1961). Через переслідування родезійських властей емігрував до Танзанії, де заснував Африканський нац. союз Зімбабве (ЗАНУ, з 1963 – ген. секретар ЗАНУ). Нелегально повернувся до країни, але був заарештований і засуджений до 10-річного ув'язнення. 1975–79 керував збройною боротьбою проти расистського уряду Солсбері. З 1976 М. спільно Нкомо очолював Патріотичний фронт Зімбабве. Після проголошення незалежності Зімбабве (квітень 1980) став першим прем'єр-міністр країни (одночасно міністр оборони). Проводив помірковану політику, яка враховувала інтереси представників обох частини населення, та розстановку політ. сил між ЗАНУ і ЗАПУ. З грудня 1984 – президент і 1-й секретар партії Афр. нац. союз Зімбабве – Патріотичний фронт (ЗАНУ-ПФ). 1986–89 – голова *Руху неприєднання*. У грудні 1987 обраний на президентську посаду (переобраний 1990, 1996), ректор ун-ту Зімбабве. Після кількох років орієнтації на планове ведення госп. країни (реалізації програми соціалістичного розвитку економіки) з 1992 намагався запрова-

дити вільноринкові відносини. Наприкін. 1990-х років міжнар. спостерігачі та лідери опозиції (Рух за демократичні зміни) звинувачували М. у масовому порушенні прав людини в Зімбабве і намаганні утриматися при владі будь-якими методами. США і *Європейський Союз* не визнали результатів останніх президентських виборів 2002, за результатами яких М. переміг лідера опозиції Моргана Тсвангірая. 2000–02 уряд М. здійснив конфіскацію земельних угід білих фермерів (під загрозою фізичної розправи 90% з них залишило країну), що спричинило різке падіння пром. виробництва у галузях, пов'язаних із переробкою с/г продукції, зтягну екон. кризу й одночасне припинення фінансової допомоги МВФ і запровадження санкцій ЄС щодо членів уряду. Оголошений переможцем на президентських виборах 2008 і 2013, перемігши лідера опозиційного Руху за демократичні зміни Моргана Цвангіраї. 2015–16 очолював *Африканський союз*. Зовнішньополіт. Риторика М. як правило була спрямована на критику Заходу, який практикує у відносинах з афр. країнами «неоколоніальні» підходи. У листопаді 2017 усунений від влади внаслідок військового перевороту.

МУДАНІЙСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1922 – перемир'я, підписане 11.10.1922 у м. Муданья (на березі Мармурового моря) між Туреччиною, з одного боку, і Великою Британією, Францією та Італією, з іншого. 13.10 до нього приєдналася Греція. М. п. завершило воєнні дії між Туреччиною і Грецією, яка 1919–22 здійснювала інтервенцію за рішенням держав *Антанти*. М. п. передбачало евакуацію грецьких військ із Сх. Фракії, тимчасову дислокацію військ союзників у зоні Боспору і Дарданелл, визначення режиму Чорноморських проток і скликання мирної конференції з питань мирного договору з Туреччиною (див. *Лозаннський мирний договір 1923*).

МУДРОСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1918 – перемир'я, що завершило військові дії між державами *Антанти* і Туреччиною, яка зазнала поразки у *Першій світовій війні 1914–18*. Підписано 30.10.1918 у порту Мудрос (на о. Лемнос) на борту брит. крейсера «Агамемнон» представником Великої Британії адм. Кальторпом (уповноважений від держав Антанти) і делегацією Туреччини (Гуссейн Рауф та ін.). За М. п. Туреччина зобов'язувалася вивести турец. війська з усіх араб. частин імперії (Гіджазу, Месопотамії, Сирії) та окупованих ними Ірану, Вірменії та частини Кілікії; негайно відкрити доступ у Чорне море військовим кораблям *Антанти* і погодитися

на окупацію союзниками фортів у Боспорі та Дарданеллах; надати згоду на окупацію державами Антанти Сухумі та Баку (захоплені турец. військами 1918); демобілізувати армію і видати Антанті турец. військ. кораблі; забезпечити міжнар. контроль над турец. радіо, засобами зв'язку, залізницями. М. п. фактично означало припинення існування Османської імперії. Формально діяло до підписання *Муданійського перемир'я 1922*.

МУНК Едвард (Munch; 12.12.1863 – 23.01.1944) – норвезький художник. 1879–82 навчався в Школі мистецтв і ремесел в Осло. Вже у перших своїх творах М. розкривав тему самотності людини, де жінка стала об'єктом відриву, тривоги, що уособлювала в собі виключно негативну силу: «Вампір» (1893), «Дівчина і серце» (1896). Під впливом знайомства з письменником Ю. А. Стріндбергом чуттєва напруга у творах М. підсилилася й досягла кульмінації у полотнах «Крик» (1893), «Сум» (1894), «Поцілунок» (1902). У період частих переїздів 1898–1908 (Норвегія, Німеччина, Франція, Італія) М. створив серію робіт, в яких пластична виразність поєднана з експресивно-абстрактним трактуванням форм – «Танець на березі» (1902), «Діти на вулиці» (1910). Повернувшись на батьківщину, створив фрески для ун-ту в Осло (1909–15), серію офортів «Укус» (1913), «Зрілість» (1920) і гравюр на дереві «До лісу» (1915). У цих творах тема кохання й смерті, зображення закоханих пар сповнені похмурого еротизму й трагізму. Вплив творчості М., предтечі експресіонізму, особливо проявився у Німеччині серед художників групи «Міст». Твори цього своєрідного експериментатора людських емоцій представлено в Нац. галереї та Музеї Мунка в Осло, а також в музеях Німеччини, Швейцарії та США.

Я. Кравченко (Львів).

МУРАШКО Олександр [26.08(07.09).1875 – 14.06.1919) – укр. живописець. Н. у Києві. Художн. освіту здобув у Київ. малювальній школі М. Мурашка і Петерб. АМ (1894–1900), де вчився в І. Рєпіна. За дипломну картину «Похорон кошового» (1900) М. був одстоєний звання художника з правом закордонної подорожі. 1901 вчився в Мюнхенській АМ у словацького художника А. Ажбе. 1902–04 працював у Парижі, де написав картини з вуличного життя міста («Парижанка», «Паризьке кафе», 1902; «Біля кафе», 1902–03). 1904–07 жив у Петербурзі, з 1907 – у Києві. Часто виставляв твори за кордоном, зокрема на виставках Мюнхен. Сецесіону, модерніст. впливи якого позначилися на деяких полотнах М. Від 1916 – член Товариства передвижників, один із організаторів

Київ. т-ва художників. Від 1912 викладав у власній художн. майстерні. 1917–19 викладав в Київ. художн. уч-щі. 1919 став одним із засновників і перших професорів Української академії мистецтв. М. – автор картин ««Благовіщення», « Карусель» (1908), «Неділя» (1909), «Селянська родина» (1914), «Праля» (1914), «Тихе горе» (1914); портретів – «Дівчина в червоному капелюсі» (1902–03), Я. Станіславського (1906), М. Мурашка (1907) та ін. Твори м. знаходяться у музеях і колекціях Амстердама, Нью-Йорка, Женеви.

Р. Шмагало (Львів).

МУРСІ Мухаммед Мухаммед Іса Аль-Айят (Mursi; 08.08.1951) – єгипет. політик. Здобув освіту в Каїрському ун-ті, докторську ступінь у галузі ракетобудування в ун-ті Пд.Каліфорнії. Займався викладацькою діяльністю у США і Єгипті. Був одним із лідерів орг-ції «*Брати-мусульмани*», 1954 забороненої президентом Г. А. *Насером*. Через відсутність легального статусу «Братів-мусульман» М. упродовж 2000–05 був членом парламенту як незалежний кандидат. Лідер «Партії свободи і справедливості», заснованої 2011 як політичне крило «Братів-мусульман». Став єдиним кандидатом від «Братів-мусульман» на президентських виборах 2012. Набравши у другому турі 51,73% голосів виборців, з 30.06.2012 обійняв посаду президента *Єгипту*. Приділяючи значну увагу зовн. політиці, часто нехтував соц.-екон. проблемами населення, питаннями безпеки. Акценти у внутр. політиці були зміщені в ідеологічну площину (запровадження ісламських норм у всі сфери життя). Розпочалося протистояння М. із військовими, які не бажали солідаризуватися з ісламістською владою. Масові протести жовтня 2012 були викликані неспроможністю М. покращити екон. становище у країні, його прагненням сконцентрувати всю повноту державної влади у власних руках, репресивними методами придушення невдоволених режимом. 15.12.2012 на референдумі був схвалений запропонований М. проєкт Конституції (залишала широкі повноваження президенту, парламенту, військовим, закріплювала шаріат основою правосуддя, відрізнялася суперечливістю щодо захисту прав громадян). Опозиція критикувала Конституцію, а також звинуватила владу у фальсифікації результатів референдуму, що вилилось у масові протести влітку 2013 проти режиму М. 03.07.2013 М. був позбавлений влади у результаті військового перевороту. Звинувачений у державній зраді та шпигунстві і 2015 засуджений до смертної кари, але після низки оскаржень у грудні 2017 вирок був зменшений до трьох років.

Л. Питльована (Львів).

МУССОЛІНІ Беніто (Mussolini; 29.07.1883 – 28.04.1945) – італ. диктатор. Н. у провінції Романія. Освіту здобув у Швейцарії. За прихильність до марксизму був висланий із країни (1904), а пізніше і з Австрії. Повернувся до рідної провінції й 1911 заснував власну газету. 1912–14 був редактором соціаліст. газети «Аванті» у Мілані. За свої виступи та підтримку участі Італії у Першій світовій війні проти *Центральних держав* 1914 був виключений із Соціалістичної партії. 1919 організував зі своїх прихильників і послідовників фашистські загони (1922 налічували 4 млн членів), які були проти соціалістичних і більшовицьких поглядів. У жовтні 1922 М. разом зі своїми послідовниками здійснив державний переворот, захопив Рим і очолив новий уряд (див. *Похід на Рим*). М. і члени фашистської партії захопили всі головні позиції в державі. Незважаючи на жорсткість його правління, мав широку популярність у країні та значний авторитет за кордоном. 1929 поклав кінець шістдесятирічному диспуту між Італійською державою та Апостольським Престолом (див. *Латеранські угоди 1929*), а 1931 домігся повного усунення католицької Церкви від політ. життя Італії. Провадив активну зовнішню політику. Всупереч попередженням *Ліги Націй*, 1935 розпочав вторгнення в Ефіопію. 1938 був проголошений першим маршалом імперії, але зберіг за собою титул «Дуче» (вождь). Перед 2-ою світовою війною близько зійшовся з нацист. Німеччиною. Їхні поразки під час війни стали причиною падіння і самого М. У вересні 1943 був заарештований за розпорядженням короля *Віктора-Еммануїла III*, але визволений нім. парашутистами Отто Скорцені, очолив італ. маріонетковий уряд на півночі Італії (див. *Республіка Сало*). Після поразки режиму *А. Гітлера*, у квітні 1945 М. був захоплений під час спроби покинути країну, відданий до суду і 28.04.1945 страчений.

О. Джеджора (Львів).

МУХА Альфонс (Mucha; 24.07.1860 – 14.07.1939) – чеський художник. Працював художником у театрі, пізніше – у графа К. Куена-Белазі, який і відправив М. на навчання до Мюнхену і Парижу (1883–87). Заробляючи на життя, виконував рисунки для низки паризьких газет і журналів. 1894 М. познайомився із Сарою Бернар. Захоплений актрисою, створив для неї серію афіш, які принесли М. великий успіх – «Жісмонда» (1894), «Мелея» (1898). У цей період намалював ще низку афіш, в яких спіралевидні лінії й складні завитки моделювали форми розпущеного жіночого волосся, складок шовковик суконь, лінії букетів квітів чи витких рослин, варіюючи орнаментальні

композиції стилю модерн – «Салон Ста» (1896), «Цигарковий папір Жоб» (1897), «Дитяче годування Нестле» (1898). М. створив розкішні ювелірні прикраси (броші та браслети), якими декорував вітрини і салони ювеліра Ж. Фуке у Парижі. Для Всесвітньої виставки 1900 М. оформив павільйони Боснії та Герцеговини. 1904 переїхав до США, де викладав у Художньому ін-ті у Чикаго, 1908 створив декорації для Нім. театру у Нью-Йорку. Після повернення до Чехії 1910, виконав розписи плафону для префектури у Празі й розпочав роботу над великим циклом «Слов'янська епопея». Твори М. експонувалися у Нью-Йорку і Чикаго (1921), у Парижі (1936). Під час окупації Чехії нім. військами працював над композицією «Три покоління». Невдовзі був заарештований гестапо. У тюрмі застудився і невдовзі після звільнення помер. Твори М. експонуються у багатьох музеях Європи і США. Твори М. експонуються у багатьох музеях Європи і США.

Я. Кравченко (Львів).

МУХАММЕД V, Сіді Мухаммед ібн Юсуф (10.08.1909 – 26.02.1961) – султан Марокко (1927–53, 1955–57), король Марокко (з 1957). Походив із дин. Алауїтів. Ще у роки Другої світової війни став прихильником ідеї автономії Марокко, яке з 1912 перебувало під протекторатом Франції (незначна частина під протекторатом Іспанії). У наступні роки, опираючись на головну націоналіст. партію країни – «Істікляль» проводив політику, спрямовану на досягнення повної незалежності Марокко. У серпні 1953 позбавлений влади і засланий франц. адм-цією (спочатку на Корсику, пізніше – на Мадагаскар), яка, таким чином, намагалася стримати нац.-визв. рух і відновити свій контроль над країною (Париж сприяв обранню нового султана Мохаммеда Мулая бен Арафи). Під тиском масових акцій непокори місцевого населення і терористичних замахів, франц. уряд дозволив М.V у листопаді 1955 повернутися у Мароко. Домігся проголошення незалежності країни (02.03.1956), об'єднання двох частини Марокко – іспан. і франц., та включення до складу країни міста Танжеру з прилеглою територією (перебував під міжнар. контролем). Встановив у країні конституційну монархію. У квітні 1960 оголосив своїм наступником сина Гасана II і відійшов від управління країною.

МУШАРРАФ Первез (11.08.1943) – пакистан. політик, генерал, президент Пакистану. Н. у Делі (тоді Брит. Індія). 1947 разом із батьками переїхав у Карачі (Пакистан), згодом у Стамбул. 1961–64 навчався у Військовій академії, арте-

лерист. Учасник інд.-пакистан. війн 1965 і 1971. Займав висок командні посади – від командира дивізії до ген. директора управління загальновійськ. операцій. З 1998 – генерал, нач. штабу сухопутних військ. Пакистану. Невдала операція кашмірських бойовиків за участю пакистан. спецпідрозділів у травні 1999 в р-ні міста Каргіл (Каргільський конфлікт) викликала взаємні звинувачення і поглибило ворожість у відносинах між М. і прем'єр-міністром Навазом Шарифом, який прийняв рішення про звільнення М. з посади. 12.10.1999 М. очолив переворот, у результаті якого Н. Шариф був усунений від влади. У червні 2001 М. став президентом Пакистану (переобраний 2007), зберігши за собою вноваження глави виконавчої влади і командувача збройних сил. Отримав підтримку від партії Пакистанська мусульманська ліга (К). У квітні 2002 за результатами референдуму М. був призначений президентом країни, що викликало протести з боку опозиційних лідерів, зокрема Б. Бхутто. Після приходу до влади у Афганістані руху «Талібан», М. погодився стати союзником США у боротьбі з тероризмом і підтримати антитерористичну операцію Вашингтона, за що Пакистан отримав значну фінансову допомогу. Зближення офіц. Карачі з Вашингтоном активізувало ісламістську опозицію проти режиму М. Пережив низку замахів на своє життя, які підготували ісламісти. М. доклав максимум зусиль для стабілізації внутр. ситуації у країні, зокрема, заборонив діяльність ор-цій втягнутих у сунніто-шиїтський конфлікт («Армія Джанги» і «Армія сподвижників Пророка»), заарештував активістів ворожнечі на релігійному ґрунті. Суміщення М. постів президента і командувача Збройних сил країни стало причиною політ. кризи (різко критикували опозиц. партії та Верховний суд Пакистану), яку М. вирішив розв'язати запровадженням надзвичайного стану в листопаді 2007. За розпорядженням М. була призупинена дія Конституції, лідер опозиції Б. Бхутто (різко засудила переворот і закликала своїх прибічників до «довгого маршу» в Ісламабад) опинилася під домашнім арештом. Однак, політ. криза змусила М. врешті відмовитись від поста нач. штабу Збройних сил і зберегти за собою лише президентські повноваження. У серпні 2008 добровільно подав у відставку у зв'язку із загрозою імпічменту. Отримав гарантії особистої недоторканості від країн Заходу, проживав у В. Британії. У Пакистані звинувачений у незаконному захопленні влади та причетності до вбивства лідера опозиції Б. Бхутто. У березні 2013 повернувся у Пакистан із наміром взяти участь у парламентській виборчій кампанії на чолі партії Всепакистанська мусульманська ліга. Однак, ВМЛ судовим рішенням була занята з виборів, а сам М.

був ув'язканий за звинуваченням у держ. зраді й з квітня 2013 знаходився під домашнім арештом. Пожиттєво позбавлений права на участь у виборах.

МЮЛЛЕР Генріх (Müller; 28.04.1900 – травень 1945?) – нацистський лідер, керівник гестапо, групенфюрер СС (генерал-лейтенант). Н. у Мюнхені. Добровольцем пішов на фронт, воював на Західному фронті. Від 1919 служив у поліції Мюнхена, де боровся проти радикальних рухів, як комуністів, так і нацистів. З березня 1933 переведений на службу у баварську політичну поліцію. Один із найближчих помічників Р. Гейдріха (шеф Головн. управління імпер. безпеки, РСХА) в організації винищення керівників СА під час «*Ночі довгих ножів*». У березні–травні 1938 – нач. поліції безпеки і СД на території Австрії. Член НСДАП (1939). Від вересня 1939 очолив 4-те управління Головне управління імперської безпеки (РСХА; виявлення злочинців і боротьба з ними), яке стало відомим як гестапо. М. належить розробка і здійснення Гляйвіцького інценденту 1939, який дав А. Гітлеру формальний привід для нападу на Польщу. Відповідальний за більшість злочинів гестапо – страти політ. противників нацист. режиму (зокрема, членів підпільної орг-ції «Червона капела»), депортації та нищення євреїв. Керував масовими арештами учасників замаху на А. Гітлера 20.07.1944 (всього заарештовано бл. 7 тис. осіб). Доля М. із травня 1945 достовірно не відома. За однією версією, М. покінчив життя самогубством у бункері Гітлера, за ін. – встановив контакти з рад. розвідкою і після війни сховався в СРСР (номер 1948); перебрався в одну з країн Лат. Америки – Бразилію, Чилі або Аргентину, де і помер.

МЮНХЕНСЬКА УГОДА 1938 – угода, підписана 30.09.1938 на конференції глав урядів Німеччини (А. Гітлер), Великої Британії (Н. Чемберлен), Франції (Е. Даладьє) та Італії (Б. Муссоліні) у Мюнхені, яка відбувалася 29–30.09.1938. М. у. передбачала відторгнення від Чехословаччини і передачу нацист. Німеччині у термін до 10.10.1938 Судетської області (гітл. війська ввійшли у Судети вже 01.10.). Територія області передавалася з усіма укріпленнями, обладнанням і озброєнням, заводами, фабриками, запасами сировини, шахтами, залізницями та ін. У додатку до М. у. Чехословаччина зобов'язувалася у тримісячний термін задовольнити територіальні вимоги Польщі та Угорщини. М. у. передбачала проведення в окремих регіонах Судетської обл. *плебісциту* стосовно приєднання цих земель до *Третього Райху* (цієї умови ніколи не було виконано). Учасники угоди гарантували нові чехословацькі

кордони проти неспровокованої агресії, які мали бути визначені міжнародною комісією після проведення плебісциту. Ознайомлюючи пражський уряд з текстом угоди «мюнхенці» заявили, що у випадку неприйняття цих умов західні держави не зможуть залишатися гарантами розвитку нім.-чехосл. відносин. 30.11.1938 міністр закорд. справ Чехословаччини Каміл Крофта повідомив про згоду уряду Е. Бенеша (без погодження з Національними Зборами) прийняти ці умови, укладені як він заявив «без нас і проти нас». У результаті М. у. Чехословаччина втратила 30% своєї території (42 тис. км²; крім Судетської області, яку окупувала Німеччина, до Польщі відійшла Тешінська Сілезія; Угорщина окупувала територію новопроголошеної Карпатської України, землі якої до 15.03.1938 входили до складу Чехословаччини), де проживало бл. 5 млн осіб і розміщувалася майже половина потужностей важкої пром-сті країни. М. у. стала кульмінаційним моментом в «*Умиротворення*» *політиці* щодо нацист. Німеччини, яку проводили уряди В. Британії та Франції з серед. 1930-х років, зумовила загарбання всієї Чехії *Третім Райхом* (березень 1939) і прискорила розв'язання *Другої світової війни 1939–45*. Офіційно М. у. було визнано недійсною внаслідок підписання 20.06.1973 Договору про нормалізацію відносин між Чехословаччиною і ФРН.

МЮНХЕНСЬКИЙ ПУТЧ 1923 («Півний путч») – спроба державного перевороту, вчинена 08–09.11.1923 у Мюнхені лідером нім. нацистів А. Гітлером, ген. Е. Людендорфом та групою їх прихильників. Ввечері 08.11 штурмовики напіввійськових загонів нацистської партії (СА) оточили приміщення пивного залу «Бюргербраукекеллер», де відбувався виступ членів уряду Баварії. А. Гітлер проголосив повалення баварського і берлінського урядів та формування «національного уряду Німеччини». Однак заколотники не отримали підтримки ні серед політичних кіл, ні у населення міста. 09.11.1923 колона заколотників (бл. 3 тис. осіб), яка намагалася прорватися до центру міста, були зупинена підрозділами поліції. Після відмови розійтися поліція застосувала зброю, внаслідок чого загинуло 16 нацистів, а ін. учасники походу були розсіяні. Головні керівники путчу – А. Гітлер, Е. Людендорф, Е. Рьом, В. Фрік та ін. (всього 10 осіб) були звинувачені у державній зраді й під час Мюнхенського процесу (24.02–01.04.1924) засуджені до незначних термінів ув'язнення (А. Гітлер звільнений з ув'язнення через 9 місяців, а Е. Людендорф був виправданий).

М'ЯНМА (Республіка Союз М'янми) – країна в Півд.-Сх. Азії. Розташована на схід. узбережжі Бенгальської затоки і Андаманського моря. Межує на зах. з Індією і Бангладеш, на сх. – з Лаосом і Таїландом, на пн. – з КНР. Загальна площа: 676,6 тис. км². Чисельність населення: 55 млн. осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: бірманці – 68%, шани – 9%, карени – 7%, ракхайн – 4%, китайці – 3%, індійці – 2%, мони – 2%, ін. – 5% (усього уряд визнає 135 етнічних груп). Релігійний склад населення: буддисти (теравада) – 87,9%, християни – 6,2%, мусульмани – 4,3%, анімісти – 0,8%, індуси – 0,5% (2014). Держ. мова: бірманська. Адмін. столиця: Нейп'їдо (з 2005). Колишня столиця і найбільше місто – Янгон/Рангун. Адмін.-терит. поділ: 7 адм. областей (Іраваді/Айейаваді, Пегу/Баго, Магве/Магвай, Мандалай, Сікайн/Сагайн, Танінтайї, Янгон), 7 штатів чи нац. областей (Кая, Качін, Каїн, Мон, Ракхайн, Чін, Шан), 1 союзна територія (Нейп'їдо). Незалежність 04.01.1948, тогочасна назва – Бірманський союз (скорочено – Бірма). М. – назва держави з жовтня 2010. Форма держ. правління: республіка. Глава держави: Президент (з 30 березня 2018 – Він М'їн), який є також прем'єр-міністром. З 2016 існує посада Державного радника, рівнозначна посаді президента (Аун Сан Су Чжі). Законодавча влада: двопалатна Асамблея Союзу – Палата національностей і Палата представників. Асамблея Союзу обирає Президента (на 5 років) більшістю голосів з трьох кандидатур, висунутих президентським електоральним коледжем у складі членів нижньої і верхньої палат і військових.

На поч. XVI ст. у Паган, Аракан, ін. приморські держави на території М. проникли перші європейці – португальці. Осн. перешкодою для об'єднання бірманців, араканців, монів, шанів та ін. етносів, що проживали на території М., в єдину державу були набіги шанів. У XVI ст. виникло бірманське князівство Таунгу (1531–1752). За другої династії Таунгу в XVII ст. здійснено реформи, створено централізовану державу під керівництвом бірман. етносу, що позначилося на розквіті культури – словесності, містобудівництва, архітектури. Після тимчасового розпаду у сер. XVIII ст. державу знову об'єднав правитель Ави (династія Конбаун). За династії Конбаун Бірма була найзначнішою державою Півд.-Сх. Азії. 1824–86 у результаті трьох війн В. Британія завоювала Бірму й інкорпоровала її до Індійської імперії (Британська Індія). Територія Бірми управлялась колоніальною адм-цією.

1937 Бірма була відокремлена від Індії й стала окремою колонією В. Британії. Нац.-визв. рух, який зародився у перші десятиліття ХХ ст., мав як антибрит., так і антиіндійський харак-

тер. Найбільший вплив мала асоціація «Добама асіайон» («Наша Бірма», 1930), відома також як Партія такінів, оскільки її члени додавали до імені слово такін (пан). Ця політ. сила була неоднорідна, складалася з різних течій – правої, поміркованої і лівої (перебувала під впливом марксизму). Її очолював ген. секретар Аун Сан (1915–47). Під час 2-ї світової війни у зв'язку з відмовою В. Британії надати Бірмі незалежність після війни, відбулася переорієнтація бірм. націоналістів на Японію. За сприяння Японії було створено бірманські збройні сили, включаючи офіцер. корпус («30 товаришів»). Добровольча Армія незалежності Бірми, створена на території Таїланду (грудень 1941) брала участь у япон. наступі на Бірму (січень–травень 1942). Політика япон. окупаційної влади сприяла переходу бірман. націоналістів на антияпон. позиції. У нац.-визв. русі існували дві основні групи – підпільники, переважно комуністи, які чинили збройний спротив (Такін Со) і «легальна група» (Аун Сан), яка співпрацювала з японцями і очікувала сприятливих умов для виступу проти них. У серпні 1943 Японія проголосила незалежність Бірми у складі «Великої східноазійської сфери спільного процвітання», ліквідувала військову адміністрацію, створила нац. уряд (очолив д-р Ба Мо), котрий, проте, перебував у повній залежності від Токіо. Маріонетковий статус бірман. уряду не влаштовував учасників антияпон. руху спротиву. Проти окупаційного режиму спільним фронтом виступили партизанські загони (Такін Со), Армія оборони Бірми і Народна революційна армія. Восени 1944 створено Антифашистську лігу народної свободи (президент Аун Сан, ген. секретар – Такін Тан Тун, політ. керівник – Такін Со), яка виконувала функції нелегального уряду. Публічно Ліга виступала за співробітництво з Японією, але працювала над встановленням зв'язків з британ. команд. в Індії. Під час наступу союзників на Бірму (січень–травень 1945) у березні Нац. армія Бірми відкрито перейшла на їхній бік і 01.05 першою увійшла в Янгон.

У післявоєнний час рух за незалежність очолила Антифашистська ліга народної свободи на чолі з Аун Саном, який користувався довірою більшості народу. Переговори Аун Сана з брит. урядом відбувалися в умовах безперервних мирних акцій протесту, організованих АЛНС. У січні 1947 було підписано Угоду Аун Сан – К. *Еттли*, яка визначала умови надання незалежності Бірмі, а також угоди з Лондоном щодо співпраці в сфері оборони і фінансів. 04.01.1948 було проголошено незалежність Бірми. Ще у липні 1947 члени перехідного уряду на чолі з Аун Саном були вбиті правими змовниками, під керівництвом колишнього прем'єра колоніального уряду У Со. Уряд

незалежної Бірми очолив новий президент АЛНС У Ну.

У перше десятиліття незалежності керівною політ. силою залишалася АЛНС. Комуністична партія Бірми зайняла деструктивну позицію з питання про шляхи розвитку країни й 1946 була виключена з Ліги. У березні 1948 КПБ розпочала збройну боротьбу проти уряду. У січні 1949 розпочалося повстання каренів з метою створення Каренської держави. Через рік повстанські угруповання контролювали 2/3 усієї території Бірми й оточили столицю Янгон. Повстанський рух різної інтенсивності характерний для усього періоду незалежності Бірми.

На перших парламентських виборах 1951–52 перемогла правляча коаліція АЛНС. 1953–54 відбувалася придушення повстань. Напередодні других виборів (1956) виявилися розбіжності між урядом і армією, яка перетворилася на самостійного політ. гравця, та між главою уряду У Ну і соціалістами. Одночасно зросла загроза нового повстання комуністів і сепаратистів. 1958 відбувся розкол правлячої АЛНС, унаслідок чого загальні вибори цього року були скасовані. У Ну призначав прем'єр-міністром ген. Не Віна (1958–62), щоб створити необхідні умови для проведення чесних виборів. На виборах 1960 перемогла партія У Ну, проте 02.03.1962 відбувся військовий переворот, унаслідок якого було встановлено прямий контроль армії над держ. управлінням.

14-річний період парламентського розвитку закінчився, влада перейшла до військової Революційної ради на чолі з Не Віном. Рев. рада розпочала реалізацію програми «Бірманський шлях до соціалізму». Створено Партію бірманської соціалістичної програми, інші політ партії було розпущено. Влада здійснила масштабну націоналізацію в усіх сферах економіки, акцентувала на розвитку держсектора і екон. самодостатності. Унаслідок цього країна самоізолювалася від світової економіки. Військовому режиму протистояла озброєна опозиція як справа, так і зліва. Влада застосовувала репресії проти повстанців-сепаратистів, комуністів і протестувальників – студентів і робітників. У зовн. політиці Б. займала позицію нейтралітету, була співзасновником (1955) і учасником *Неприєднання руху*. У другій пол. 1950-х розвивалися відносини із СРСР, який допомагав у будівництві низки пром. об'єктів. У військової диктатури Бірма була ідеологічно близькою до соц. табору і СРСР, але залишилася на позиціях неприєднання, уникаючи зближення з будь-якою великою державою.

1974 запроваджено нову Конституцію й на зміну прямому військовій диктатурі (1962–74)

прийшов період конституційного військового правління (1974–88). Змінилася назва держави – Соціалістична республіка Бірманський Союз (до 1988). За новою Конституцією однопартійна система залишалася, автономія штатів була скасована, керівна роль армії в управлінні замовчувалися. Президентом був обраний Не Він. Поступово влада відійшла від крайнощів попереднього екон. курсу, однак суспільно-політ. становище залишалося нестабільним. Через складне економічне становище 1987 ООН надала Бірмі статус «найменш розвинутої держави», що уможливило деякі фінансові й ін. пільги. 1987 Не Він виступив з критикою системи, що існувала, і закликом до реформ. Проте невдала фінансова реформа 1987 стала каталізатором антиурядових настроїв. В умовах зростання політ. напруження і екон. проблем Не Він заявив на з'їзді правлячої партії (червень 1988) про свою відставку. Його наступником став ген. Сейн Лвіна, представник старого партійного покоління.

У липні-вересні 1988 відбувалися масові антиурядові виступи. У серпні у них брали участь сотні тисяч людей. У містах запроваджено військ. стан, солдати і поліція стріляли у демонстрантів. 08.08.1988 розпочався загальний страйк, який переріс у народне повстання, що супроводжувалося численними жертвами. 12.08. ген. Сен Лвін пішов у відставку. Нове керівництво погодилося на проведення виборів на багатопартійній основі. Проте штурм антиурядовими демонстрантами міністерства нац. оборони став приводом до захоплення влади військовими. Вони сформували Державну раду по відновленню законності й порядку (1997–2011 – Державна рада миру і розвитку) і створили нову Партію нац. єдності. Рада відмовилася від соціалістичного курсу, розпочала ринкові реформи, що призвели до екон. зростання 5–7%. Змінилася назва держави: 1988–89 – Бірманський союз, 1989–2010 – Союз М'янма.

1990 відбулися вільні вибори на багатопартійній основі. У них взяли участь 93 партії, а перемогу здобула основна опозиційна партія – Національна ліга за демократію (1988) на чолі з Аун Сан Су Чжі, дочкою нац. героя Бірми, яка після тривалого проживання за кордоном повернулася в країну. Правляча Партія нац. єдності отримала усього 10 місць. Рада відмовилася визнати результати виборів і встановила в країні репресивний військовий режим. Аун Сан Сі Чжі помістили під домашній арешт, який загалом тривав 1989–95 (1991 вона удостоєна Нобелівської премії), 2000–02, 2003–10. Західні держави наклали на М. екон. санкції, які постійно посилювалися, але ефективність *цієї стратегії*

була обмеженою. Багаті природні ресурси М. приваблювали інвесторів з Китаю й Індії, 1997 її прийняли до АСЕАН.

У вересні 2007 військові жорстоко придушили протести, що розпочалися через зростання цін на бензин, за участі буддистських ченців і прихильників демократії. У травні 2008 відбувся референдум щодо затвердження нової Конституції країни. Екон. ситуацію у країні ускладнили наслідки руйнівного циклону «Наргіс», унаслідок якого бл. 138 000 осіб загинули, сотні тисяч отримали поранення, втратили житло.

У листопаді 2010 відбулися вибори до парламенту, яку Нац. ліга за демократію бойкотувала. Правляча партія Союз за солідарність і розвиток отримала понад 75% виборних місць. Парламент обрав президентом колишнього прем'єр-міністра Тейн Сейна. Хоча в його уряді було багато військових, Тейн Сейн ініціював низку політ. і екон. реформ, які призвели до «відкриття» М. Демократизація політ. життя країни включала звільнення політ. в'язнів, підписання угод про перемир'я з кількома озброєними етніч. угрупованнями, судову реформу, поступове зменшення обмежень на свободу преси і асоціації тощо. Унаслідок цих реформ Аун Сан Су Чжі була обрана до парламенту (2012), очолила у ньому Комітет влади закону і порядку. На парламент. виборах у листопаді 2015 за участі понад 90 політ. партій перемогла Нац. ліга за демократію. Парламент обрав президентом Тхін Чжо, багаторічного члена Ліги, довірену особу Аун Сан Су Чжі. 30.03.2016 створено перший демократично обраний цивільний уряд після понад 50-річного правління військових. 06.04.2016 створено посаду держ. радника спеціально для голови правлячої Національної Ліги за демократію Аун Сан Су Чжі, оскільки вона була найвпливовішим політиком М., але за Конституцією не могла стати президентом

(через шлюб з іноземцем). Аун Сан Су Чжі також була міністром закордонних справ і міністром для офісу президента (з березня 2016).

Після переходу влади до цивільного уряду (2011) розвиток економіки М. суттєво прискорився. Розпочалися масштабні екон. реформи, реінтеграція М. у глобальну економіку. Західні держави поступово послабили санкції. США повністю зняли їх у жовтні 2016. Багаті природні ресурси і молода роб. сила приваблюють іноз. інвестиції. Основні галузі пром.-сті – видобувна (мідь, олово, нафта, газ тощо), переробка с/г продукції, виробництво одягу і фармацевтика. 2016 темпи зростання пром.-сті – 8,4%, реальне зростання ВВП – 6,1%. У с/г зайнято 70% населення. М. залишається однією з найбідніших держав у Азії – 25,6% населення перебуває за межею бідності (2016).

2017 розпочалася криза, пов'язана з насильницьким вигнанням з М. народу рохінджа, переважно мусульманського, який проживав у пн. штату Ракхайн і не мав громадянства; їх вважали нелегал. іммігрантами з Бангладеш. Приводом до цього стали терористичні напади бойовиків рохінджа на пости поліції у серпні 2017. Вигнання супроводжувалося знищенням їхньої власності і спаленням помешкань, а також кривавими сутичками на кордонах з Бангладеш. До жовтня 2017 бл. 500 тис. осіб були змушені залишити М. Ці дії спровокували гуманітарну кризу міжнар. характеру, викликали осуд світового співтовариства, зокрема ООН.

Лім: Michael W. Charney. History of Modern Burma. Cambridge University Press, 1999; Thant Myint-U. The River of Lost Footsteps – Histories of Burma. Farrar, Straus and Giroux, 2006; Владимир Васильев. История Мьянмы/Бирмы XX-век. Москва: 2010.

Н. Городня (Київ).

Н

НАГІБ Мухаммад (Наджіб; Naguib; 20.02.1901 – 28.08.1984) – єгипет. політик, генерал, Президент Єгипту (1953–54). Н. у Хартумі (Судан). Відзначився під час араб.-ізраїл. війни 1948. Був одним із лідерів орг-ції «Вільні офіцери», яка у липні 1952 здійснила держ. переворот і усунула від влади короля *Фарука I*. Очолив Раду керівництва революцією (РКР), яка здійснювала найвищу владу у Єгипті. Прихильник відновлення конституційної влади у країні, виступав проти масових вироків Рев. трибуналу. 1954 був одним із співорганізаторів невдалого замаху на Г. А. *Насера*. До 1960 перебував під домашнім арештом, після звільнення відійшов від політ. життя.

НАДЖИБУЛА Мухаммед (Najibullāh; 06.08.1947 – 27.09.1996) – президент Афганістану 1986–92. Закінчив мед. ф-т Кабульського ун-ту. З 1965 – член Народно-дем. партії Афганістану (НДПА), очолював нелегальний Дем. союз студентів. 1978 – посол в Ірані. У грудні 1979 після інтервенції рад. військ призначений керівником таємної поліції. З 04.05.1986 очолив керівництво НДПА (ген. секретар ЦК партії). Після усунення від влади Бабрака Кармаля зайняв президентський пост (офіційно 30.11.1987). Намагався досягнути порозуміння з моджахедами, уклав угоду про виведення рад. військ з країни і створення коаліційного уряду. У квітні 1992 моджахеда Ахмад-шаха Масуда зайняли Кабул і Н. склав повноваження. Переховувався в представництві ООН у Кабулі. Страчений разом із братом *талібами*.

НАДЬ Імре (Nagy; 07.06.1896 – 16.06.1958) – угор. політик. На поч. *Першої світової війни 1914–18* потрапив у рос. полон, де 1918 вступив у РКП(б). Під час Громадянської війни в Росії 1917–22 воював на боці *більшовиків*, служив в органах ВЧК. 1921–28 жив на батьківщині, де займався комуніст. пропагандою. З 1930–44 перебував у СРСР. Працював у Міжнар. аграрному ін-ті, служив в інтернаціональному полку при Генштабі, працював на Всесоюзному радіо (угорська редакція). 1944 повернувся до Угорщини. Як міністр хліборобства зніціював радикальну аграрну реформу; згодом як міністр внутр. справ і голова Державних Зборів відіграв важливу роль у зміцненні комуніст. влади. З 1945 – член ЦК і політбюро КПУ (потім – Угорської партії трудя-

щих). З липня 1953 – прем'єр-міністр Угорщини. Пробирав реалізувати програму обмежених ліберальних політ. і екон. реформ. Критикував сталінський курс М. *Ракоші*, за що був звільнений з посади і виключений з партії (1955). Під час *Угорського повстання 1956* знову очолив Раду Міністрів (жовтень-листопад 1956). Сформував коаліційний уряд, який проголосив нейтралітет Угорщини, вихід з *Організації Варшавського договору*, курс на екон. співробітництво з Заходом. Намагаючись оновити угор. комуністичний рух, створив Угорську соціалістичну робітничу партію. Після вступу рад. військ до Будапешту перебував у югославському посольстві. Незважаючи на надані йому гарантії безпеки, заарештований і засуджений до страти. У липні 1989 реабілітований.

НАДЬ Ференц (Nagy; 08.10.1903 – 12.06.1979) – угор. політик. Співзасновник Партії дрібних сільських господарів (ПДСГ), з 1930 – її ген. секретар. 1939–42 – депутат парламенту Угорщини. 1944 заарештований гестапо, деякий час перебував в ув'язненні. У листопаді 1945 після перемоги ПДСГ на парламентських виборах (партія здобула 57% голосів) став прем'єр-міністром. Уряд Н. намагався переглянути результати земельної реформи (розпочалася у березні 1945), яка була проведена комуністами і ліквідовувала велике землеволодіння. 1947 Н., як і ін. лідери ПДСГ, був звинувачений комуністами у державній зраді. Перед самим арештом йому вдалося виїхати на Захід. 1961–62 очолював Об'єднання поневолених народів Європи. Переїхав до США, де і помер.

НАЗАРБАЄВ Нурсултан Абішевич (06.07.1940) – казах. політик, Президент Казахстану (від 24.04.1990). Н. у с. Чемолган (Алма-Атинська обл., Казахстан). 1960–69 працював на Карагандинському мет. комбінаті. До 1973 – на комсомольській роботі в м. Теміртау Карагандинської обл. Після цього його кар'єра пов'язана з партапаратом Казахської РСР. 1979–84 – секретар ЦК Компартії Казахстану. 1984–89 голови ради міністрів Казахської РСР. Після протестів у республіці проти призначення на посаду 1-го секретаря ЦК Компартії Г. Колбіна, етнічного росіянина, М. *Горбачов* 1989 рекомендував Н. на цю посаду. Водночас у лютому-квітні 1990 очолював Верховну Раду Казахської РСР. Після встановлення 24.04.1990 президентства, Н. обійняв найвищу посаду в країні. У грудні 1991 на перших всенародних виборах на безальтернативній основі обраний президентом. Переобирався 1999, 2005, 2011 і 2015. Кожна виборча кампанія та її результати критикували-

ся закорд. спостерігачами як недемократичні. 2007 згідно поправок до Конституції одержав право перебувати на своїй посаді необмежену кількість термінів, а статус республіки змінився з президентської на парламентсько-президентську. 2010 Н. отримав пожиттєвий титул «лідер нації», а також недоторканість. 1999 Н. створив і очолив партію «Отан» («Батьківщина2»). 2006 для консолідації президентської влади через об'єднання з партією «Асар» (очолює його донька – Даріга), утворено партію «Нур Отан» («Світло Батьківщини»), беззмінним лідером якої є Н. Партія на чолі з Н. є правлячою - на останніх виборах до Мажилісу здобула 84 із 107 місць. Опираючись демократизації політичної системи Н. сконцентрований на економічних реформах, підтримці міжетнічної стабільності. Під суворим контролем Н. тримаються будь-які прояви радикального політ. ісламу. 1997 згідно його рішення столицю країни було перенесено з міста Алма-Ата (щоправда вона зберегла неофіційний статус «південної столиці») в Астану для посилення контролю над пн. територіями Казахстану, де мешкає переважно російськомовне населення. 2012 озвучив ініціативу увійти в першу 30-ку країн – найбільших економік. Лавірує між необхідністю дотримуватися конструктивних відносин із Росією та необхідністю і надалі розвивати Казахстан як повноцінну незалежну країну. 2015 Н. підписав угоду про створення Євразійського економічного союзу, до якого згодом приєдналися Вірменія і Киргизстан. У жовтні 2018 Н. схвалив поступовий перехід нац. абетки з кирилиці та латиницю (має завершитися до 2025), що повинно в політичному і культурному плані підкреслити тяжіння до цінностей європ. цивілізації з одночасною близькістю до тюрксько-ісламського освіту.

М. Таран (Київ).

НАРАДА З ПИТАНЬ БЕЗПЕКИ І СПІВРОБІТНИЦТВА У ЄВРОПІ (НБСЕ; Конференція з питань безпеки і співробітництва у Європі, КБСЕ) – започаткована як консультативний процес, спрямований на підтримання і зміцнення міжнародного миру та безпеки, дотримання прав людини і розвитку співробітництва між народами. 1972–75 відбувалися зустрічі та переговори представників європ. держав із підготовки НБСЕ. 01.08.1975 у Гельсінкі 33 європейські держави (крім Албанії), США і Канада підписали Заключний Акт НБСЕ. Документ закріплював головні принципи, які мали регулювати взаємини держав-учасниць, сприяти зміцненню довіри між ними, гарантувати права людини і основні свободи, а також здійснювати міжнародне співробітництво

в економічній, культурній, технічній і науковій галузях. Фундаментальними принципами НБСЕ були визнані: суверенна рівність держав-учасниць, вирішення міжнар. спорів мирними способами, утримання в міжнар. відносинах від погрози силою чи її застосування; непорушність кордонів і територіальна цілісність держав-учасниць; невтручання у внутрішні справи, забезпечення прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови, релігії; здійснення співробітництва між державами на основі принципу рівноправ'я і норм міжнародного права. Для поглиблення процесу НБСЕ відбувалися конференції у Белграді (1977–78), Мадриді (1980–83), Стокгольмі (1984–85), Відні (1986–89), Гельсінкі (1992). На зустрічі глав держав і урядів держав-учасниць у Парижі 21.11.1990 було ухвалено Паризьку Хартію для нової Європи, яка передбачала створення нових структур НБСЕ: Ради міністрів закорд. справ (для регулярних політ. консультацій), Комітету високих представників (розглядає поточні питання, готує засідання Ради і виконує ухвалені нею рішення). Було створено також три постійні органи НБСЕ – Секретаріат (містився у Празі), Центр запобігання конфліктам (Відень) і Бюро вільних виборів (пізніше перейменовано на Бюро демократичних інститутів і прав людини, Варшава). У червні 1991 Рада міністрів закорд. справ затвердила механізм консультацій та співпраці, покликаний протидіяти кризовим ситуаціям у зоні дії НБСЕ (застосовувався на території колишньої Югославії та у Нагірному Карабаху). У грудні 1993 було засновано дві нові структури НБСЕ – Постійний комітет (постійний орган для проведення політ. консультацій і ухвалення рішень) і об'єднаний Секретаріат (розмістився у Відні). У 1990-х роках членами НБСЕ стали Албанія, Естонія, Латвія, Литва (всі – 1991), колишні республіки СРСР (зокрема Україна), Словенія, Хорватія (всі – 1992). Офіційні місії НБСЕ для встановлення фактів, подання доповідей і нагляду працювали в Албанії, Грузії, Естонії, Косово, Латвії, Молдові, Нагірному Карабаху, Хорватії, Україні (Крим) та ін. країнах і регіонах. На п'ятій конференції НБСЕ (жовтень-грудень 1994) у Будапешті було прийнято документи, спрямовані на врегулювання регіональних конфліктам, створення моделі загальної безпеки у Європі у XXI ст., проблем гуманітарного та економічного характеру тощо. На нараді було ухвалено рішення про перейменування НБСЕ в *Організацію з безпеки і співробітництва у Європі* (з 01.01.1995).

НАРЕНДРА Моді (17.09.1950) – інд. політик, прем'єр-міністр Республіки Індія (з 21.05.2014). Н.

у Ваднагар. Вивчав політологію у Гуджаратському ун-ті. 1987 став членом націоналістичної партії Бхаратія Джаната (БДП). З 1998 ген. секретар партії. 2001-04 глава уряду штату Гуджарат у Зх. Індії. За його урядування у штаті, зокрема в Ахмадабаді, відбулися масові заворушення на релігійному ґрунті (лютий-березень 2002), внаслідок чого загинуло більше 2000 осіб, у своїй більшості мусульмани. Н. був звинувачений у бездіяльності під час погромів (з цієї причини не отримав в'їздної візи у США). Не можна сказати, що цей епізод у біографії Н. забутий, але він однозначно відійшов на другий план, оскільки його діяльність на посаді губернатора сприяла грандіозним перетворенням в штаті, який 2002–07 демонстрував 12,5% щорічного екон. зростання. Саме такий успіх, а також рішення налаштування на боротьбу з корупцією зумовили його блискучу перемогу на останніх (2014) парламентських виборах. Під час виборчої кампанії активно використовував популярні в Індії ідеї *свадеші* (власного виробництва, які були використані «батьком нації» М. Ганді під час боротьби за незалежність), намагаючись таким чином привернути увагу і до необхідності оновлення нац. економіки, і залучення якомога більшої кількості населення до розбудови країни. Зробив ставку на те, щоб реалізувати досвід екон. розвитку Гуджарату у загальноінд. масштабі, і так само очистити ряди політ. еліти в столиці, як колись зробив це в Ахмадабаді. Його програма «Виробляй в Індії» (Make in India) націлена на активне залучення іноз. інвесторів за умов подальшої лібералізації, прозорості ведення бізнесу, створення спеціальних пільг і преференцій. Проводить активну зовн. політику, в основі якої – економічна дипломатія, особливу увагу приділяє зв'язкам з інд. діаспорою. Активний користувач соц. мереж (що в індійських умовах надзвичайно важливо), прихильник традиційної культури, зокрема шанувальник нац. індійського одягу. Його відданість практикам йоги призвела до того, що з 2015 за його особистою ініціативою, День йоги почали офіційно, за рішенням ООН, відзначати в усьому світі.

О. Борділовська (Київ).

НАРБУТ Георгій (Юрій; 25.02.1886 – 23.05.1920) – укр. графік, педагог. Засновник укр. графічної школи. Н. у с. Нарбутівка (тепер – Сумська обл.). Художню освіту здобував самостійно (приватно навчався в І. Білібіна та М. Добужинського). 1906–17 працював у Петербурзі, щороку приїздив в Україну. Як добрий знавець укр. стародавнього мистецтва і геральдики виконав безліч гербів, ілюстрував «Малоросійський

гербовник (1914), «Герби гетьманів Малоросії» (1915). Від 1917 жив у Києві. Виступив одним із фундаторів Української академії мистецтв, 1918–20 викладав в УАМ, професор, 1918–20 – ректор. Виконав проекти грошових знаків, поштових марок і грамот УНР. Зробив поштовх для відродження нац. стилю у книжковій графіці, створив характерні укр. шрифти, самобутні зразки худ. оформлення книг. Помер у Києві.

Р. Шмагало (Львів).

НАРОДНІ ЗБОРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ – назва представницького органу Західної України, який діяв у жовтні 1939 у Львові. Після зайняття рад. військами частини укр. території, яка у міжвоєнний період входила до складу Польщі, рад. керівництво організувало заходи з легітимізації своєї влади на цих землях. 01.10.1939 політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про скликанню НЗЗУ. 22.10.1939 відбулися вибори до НЗЗУ, які проходили в умовах суворого контролю з боку рад. органів влади і НКВС. За офіц. даними у виборах взяли участь 92,4% виборців, з яких за кандидатів Народних зборів проголосувало 90,4%; не з'явилося на виборчі дільниці або голосували проти 700 тис. осіб. На безальтернативній основі були обрані 1 484 депутати. НЗЗУ проходили 26–28.10.1939 у Львові. Делегати прийняли декларації про встановлення рад. влади на території Західної України і воз'єднання її з УРСР, про націоналізацію банків і великих підприємств, про конфіскації велич земельоводінь і церковних земель. 01.11.1939 сесія Верховної Ради СРСР, після заслуховування заяви комісії Народних зборів, прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР і воз'єднання її з УРСР. 14.11.1939 сесія Верховної Ради УРСР ухвалила закон про приєднання Західної України до УРСР, після чого НЗЗУ припинили свою діяльність.

К. Кондратюк (Львів).

НАРОДНІ ФРОНТИ – коаліції політичних партій, головним чином лівоцентристських, що створювалися у низці країн з 2-ої пол. 1930-х років для б-би з фашизмом і авторитаризмом. VII конгрес *Комінтерну* 1935 поставив перед комуністичними партіями завдання використати ідею Н. ф. для завоювання широких верств населення і приходу комуністів до влади. Н. ф. у Франції, Іспанії та Чилі будувалися на паритетних засадах і ставили за мету відстояти демократію у своїх країнах. Н. ф. сформували власні уряди: у Франції – 1936–38, в Іспанії – 1936–39, у Чилі – 1938–41. Існування *антигітлерівської коаліції* під час Другої світової війни сприяло створенню

Н. ф. на антифашистській основі, але цілі, що переслідували при цьому комуністи і демократичні партії були різними. Перші планували використати розгром держав Троїстого пакту (див. *Берлінський пакт 1940*) та їх сателітів, щоб увійти до владних структур, а з часом і монополізувати їх; другі прагнули відновлення демократії у цих державах та обмеження політ. і соц.-екон. реформ у них антифашистськими заходами. Вирішальний вплив на характер Н. ф., що виникали на заключному етапі війни у країнах Центр.-Сх. Європи, мало звільнення цих країн рад. військами. Завдяки цьому представники нечисленних комуніст. і робітн. партій потрапили до складу урядів і органів влади на місцях і потім, прикриваючись Н. ф., поступово йшли до встановлення своєї диктатури (див. *Салямі тактика*). Назви і склад післявоєнних Н. ф. були різними (Національний, Вітчизняний, Національно-визвольний, Національний фронт незалежності, Національно-демократичний фронт), але в більшості з них комуністи, опираючись на т. зв. Єдиний робітничий фронт (союз з соціал-демократами), нав'язували свою волю ін. антифашистським партіям. У більшості цих держав до Н. ф., крім комуністів і соціал-демократів, входили і деякі лівоцентристські партії (виняток становили Польща і Албанія, де на момент звільнення з-під нацист. окупації до Н. ф. входили тільки представники лівих сил). Єдиною країною Центр.-Сх. Європи, де Н. ф. функціонував (до 1948) на принципах політ. паритету була Чехословаччина. Після встановлення тоталітарних режимів у країнах Центр.-Сх. Європи Н. ф. збереглися, але докорінно змінилася їх роль і ф-ції. Н. ф. перетворилися на суто декоративні політичні об'єднання, до яких входили крім політ. партій різні масові громадські орг-ції (профспілки, молодіжні, жіночі об'єднання). У таких Н. ф. всі учасники визнавали керівну роль комуністів.

Є. Пугач (Харків).

НАРОДОВЛАДДЯ – приналежність усієї повноти влади, зокрема державної, народові; здійснення цієї влади народом відповідно до його суверенної волі в інтересах і усього суспільства, і кожної людини. В Україні здійснюється у двох формах: а) *прямої (безпосередньої) демократії*, коли народ виражає свою волю у визначених Конституцією і законами процесуальних формах; б) *представницької демократії*, тобто через своїх представників, яких народ обирає до органів влади. До інститутів прямої демократії відносять референдум; обговорення проєктів нормат. актів; участь у виборах органів держ. влади; загальні збори громадян тощо. Представницька

демократія – засіб реалізації волі народу через обраних ним представників в органи влади. Механізм Н. ґрунтується на поєднанні/взаємодії двох факторів: а) діяльності органів влади щодо формування політики залучення громадян до процесу прийняття рішень, її нормативно-правове забезпечення; б) здатності населення, інститутів громад. сусп-ва брати участь у вирішенні держ. і місцевих справ. Ф-ції Н.: 1) Установча – участь народу у процесі формування органів влади. Реалізовується через вибори і загальні збори за місцем проживання тощо. 2) Правотворча – прийняття і зміна народом Конституцій, законів та ін. нормативно-правових актів. Здійснюється через проведення референдумів, народну правотворчу ініціативу, загальні збори громадян. 3) Контрольна – інформування народу щодо здійснення делегованої влади, з'ясування ступеня довіри до органів влади. Утілюється в життєвих шляхом референдумів, громадських слухань, розгляду звернень громадян тощо. 4) Охоронна – захист народом своєї влади, конституційного ладу. Засобами реалізації ф-ції є і мирні форми (референдуми, мітинги, демонстрації тощо), так і немирні (акції громад. непокори, голодування, пікетування, страйки, повстання, революції). 5) Консультативна – з'ясування органами влади громад. думки щодо значимих рішень, проблем, проєктів. Формами практичного здійснення ф-ції є всенародні і регіональні обговорення, консультативні референдуми, опитування громад. думки. Рівень Н. (реальна ступінь впливу процедур волевиявлення і здійснення волі народу на управління держ. і сусп. справами) є ключовим фактором визначення демократичності держави та суспільства.

О. Бойко (Ніжин).

НАСЕР Гамаль Абдель (Nasser; 15.01.1918 – 28.09.1970) – єгипет. політик. 1948–49 брав участь у війні з Ізраїлем. Навчався у Каїрському ун-ті та військовій академії. Полковник. Н. був ініціатором створення таємного товариства «Вільні офіцери», яке 23.07.1952 очолило державний переворот і скинуло короля *Фарука*. 3 травня 1953 – міністр закорд. справ Єгипту. 1954–56 – прем'єр-міністр Єгипетської Республіки. 1956–58 – президент Єгипту. На поч. 1960-х років Н., орієнтуючись на рад. модель соціалізму, розпочав радикальні екон. реформи – націоналізував промисловість, транспорт, зовнішню торгівлю. Проводив відвертий антизахідний курс, виступав за військовий розгром Ізраїлю. Сповідуючи політику *панарабізму*, підтримував ідею об'єднання араб. країн під його керівництвом. Свої ідеї виклав у книзі «Філософія

революції» (1955). У жовтні 1956 домігся остаточного виведення брит. військ і націоналізував Суецький канал, що стало причиною *Суецької кризи 1956*. Провал франц.-брит. інтервенції 1956 значно зміцнив вплив Н. у араб. світі. У лютому 1958 був обраний президентом Об'єднаної Арабської Республіки, до складу якої увійшли Єгипет і Сирія (1961 Сирія вийшла зі складу ОАР). За президентства Н. Єгипет зазнав поразки під час араб.-ізраїл. війни 1967 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*). Н. виступав поборником «позитивного нейтралітету», який передбачав фактичну рівність всіх держав у вирішенні міжнарод. справ і вимагав посилення ролі *Генеральної Асамблеї ООН* на противагу *Раді Безпеки ООН*.

НАТО (Організація Північноатлантичного договору) – військово-політичний союз 29 держав Європи і Пн. Америки. Створений на основі Північноатлантичного договору про спільну оборону, підписаного 04.04.1949 у Вашингтоні 12 державами – Бельгією, В. Британією, Данією, Ісландією, Італією, Канадою, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією, Португалією, Францією, США (набув чинності 24.08.1949). Згодом до Північноатлантичного альянсу приєдналися Греція (1952), Туреччина (1952), ФРН (1955), Іспанія (1982). 1966 із військової орг-ції НАТО вийшла Франція, 1974 – Греція (1980 повернулася в орг-цію). 1997 Іспанія, яка не входила у військову орг-цію, заявила про повномасштабну участь у роботі військових структур Альянсу. 12.03.1999 до НАТО вступили Польща, Угорщина, Чехія. На пражському саміті Північноатлантичного союзу в листопаді 2002 ще 7 держав (Болгарія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія і Естонія) отримали запрошення розпочати переговори про вступ до НАТО. У березні 2004 ці держави стали членами НАТО. У наступні роки членами Альянсу стали Албанія (01.04.2009), Хорватія (01.04.2009) і Чорногорія (05.06.2017).

Відповідно до Договору НАТО є спілкою вільних держав, об'єднаних рішучістю зберегти свою безпеку, спираючись на взаємні гарантії та стабільні стосунки з ін. країнами. Альянс здійснює свою політику у галузі безпеки за допомогою таких засобів: збереження військового потенціалу, достатнього для запобігання війні та забезпечення ефективної оборони; забезпечення загального потенціалу, необхідного для врегулювання криз; активне сприяння діалогові з ін. державами; розвиток нового, побудованого на співробітництві підходу до європейської безпеки. Головне завдання НАТО у галузі безпеки є закладення необхідного підґрунтя для стабільної

безпеки в Європі, спираючись на зміцнення дем. інституцій і прагнення до мирного розв'язання спорів; проведення спільних консультацій і координацію зусиль держав-членів з питань, що стосуються їхніх життєво важливих інтересів; забезпечення стримування і захист від будь-якої форми агресії, спрямованої проти території будь-якого члена НАТО; збереження стратегічного балансу у Європі. Сучасні конкретні завдання і напрями діяльності НАТО ґрунтуються на основі Стратегічної концепції Північноатлантичного союзу, схваленої 23–24.04.1999 у Вашингтоні.

Вищим органом союзу є Північноатлантична рада (НАС), до складу якої входять постійні представники всіх держав-членів. У рамках Ради відбуваються засідання за участю міністрів закорд. справ (двічі на рік) і глав держав і урядів (для обговорення особливо важливих питань). Кожний член Альянсу має у Раді свого постійного представника у ранзі посла. Рада обговорює і приймає рішення з питань, які стосуються всіх сторін діяльності Альянсу (політичних і військових). На засіданнях Ради головує Генеральний секретар НАТО. Рішення ухвалюються консенсусом (на основі одностайної та загальної згоди без голосування). Вищим органом військової структури Альянсу є Комітет оборонного планування (DPS). Складається з постійних представників держав-членів. Збирається не менше двічі на рік на рівні міністрів оборони. У системі військових органів також діють Група ядерного планування (NPG) – головний орган для консультацій з питань, що стосуються ядерних сил НАТО; Військовий комітет – орган відповідальний за військову діяльність у рамках Альянсу (входять нач. Ген. штабів держав-членів); Міжнародний військовий штаб (IMS) – виконавчий орган Військового комітету. Збройні сили НАТО поділяються на три категорії: сили негайного і швидкого реагування, головні сили оборони та сили нарощування. Управління збройними силами здійснюється з 1994 двома командуваннями – Командуванням Об'єднаних збройних сил у Європі та Командуванням Об'єднаних збройних сил у зоні Атлантичного океану. Верх. головнокомандувач військ Альянсу ген. Джеймс Джонс (США). Військове керівництво ОЗС НАТО забезпечується Військовим комітетом НАТО. Виконавчим органом Альянсу є Міжнародний секретаріат, який забезпечує організацію роботи Північноатлантичної ради, головних комітетів та ін. органів. Керує роботою Секретаріату – Генеральний секретар НАТО, який також очолює всі найвищі органи НАТО. Ген. секретар виступає також як головний представник НАТО в її зовнішніх зносинах та у зв'язках з урядами держав-членів

та засобами масової інформації. Генеральні секретарі НАТО: 1952–57 – лорд Гастінгс Ісмей (В. Британія); 1957–61 – Поль-Анрі Спак (Бельгія); 1961–64 Дірк Стіккер (Нідерланди), 1964–71 – Манліо Брозіо (Італія), 1971–84 – Йозеф Лунс (Нідерланди), 1984–88 – лорд Пітер Карингтон (В. Британія), 1988–94 – Манфред Вернер (Німеччина), 1994–95 – Віллі Клас (Бельгія), 1995–99 – Хав'єр Солана Мадар'яга (Іспанія), 1999–2004 – Джордж Робертсон (В. Британія), 2004–09 – Яап де Хооп Схеффер (Нідерланди), 2009–14 – Андерс Фог Расмундсен (Данія). З 01.10.2014 Ген. секретарем НАТО обраний Єнс Столтенберг (Норвегія).

У структуру НАТО входять постійні робочі органи, зокрема Політичні комітети, Консультативна група з питань аналітичної політики, Спеціальна Група з контролю над звичайними озброєннями, Економічний комітет, Комітет аналізу оборони, Головна рада з питань ресурсів, Нарада керівників у галузі нац. озброєнь, Науковий комітет НАТО, Комітет з питань бойової підготовки та ін. Штаб-квартира НАТО знаходиться у Брюсселі. Для розвитку співробітництва у питаннях політичних і пов'язаних з безпекою та надання допомоги всім державам-членам колишньої *Організації Варшавського договору* і держави, що утворилися на території колишнього СРСР у наданні незворотного характеру демократичним перетворенням у рамках НАТО була створена *Рада Північноатлантичного співробітництва* (РПАС). З червня 1992 (рішення РПАС у Осло) НАТО бере активну участь у миротворчих операціях у Європі, надаючи усебічну підтримку *Миротворчим силам ООН* (Югославія) і, проводячи самостійні операції, зокрема зумовлену кризою навколо Косово (див. *Косово проблема*). Для практичної співпраці між Атлантичним Альянсом і державами Центрально-Сх. Європи в січні 1994 було започатковано *«Партнерство заради миру» програму*, яка передбачала допомогу Альянсу в перебудові збройних сил держав-учасниць програми, з тим, щоб вони могли відігравати свою роль у демократизації суспільства і брати участь у миротворчих операціях під керівництвом НАТО 09.07.1997 у Мадриді президент України Л. Кучма підписав Хартію про особливі відносини між Україною і НАТО, яка передбачала розширення співпраці між Києвом і Брюсселем у питаннях европ. безпеки. Для сприяння практичній співпраці та встановлення партнерських стосунків між Україною і НАТО 1997 у Києві був відкритий Центр інформації та документації НАТО в Україні, а 1999 заснований Офіс зв'язку НАТО в Україні. З 2000 Києвом і Брюсселем започатковано низку ініціатив, які мали сприяти розвитку «особливого партнер-

ства між обома сторонами, зокрема затверджена Державна програма співробітництва України з НАТО на 2001–04 роки (2001), створено Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України (2002) і Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України (2003), засідання Комісії Україна–НАТО в Стамбулі (2004) та ін. У квітні 2005 під час зустрічі «Україна – НАТО» (Вільнюс, Литва) на рівні міністрів закорд. справ офіційно започатковано діалог щодо членства України в НАТО. 15.01.2008 офіц. Київ надіслав лист-подання заяви щодо можливості приєднання України до Плану дій з членства (ПДЧ) в НАТО. У наступні роки укр. парламент, у залежності від домінування у ньому пророс. чи прозах. політиків, ухвалював рішення щодо «позаблокового» статусу України (липень 2010) і відмову від позаблокового статусу (грудень 2014). У НАТО не заперечують право України вступити в Альянс, однак, зазначають, що умовою набуття членства є відповідність країни-кандидата стандартам і принципам організації.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА (НТШ) – наук.-культ. громадська орг-ція Галичини, яка понад 50 років виконувала функції всеукраїнської Академії наук. Засноване у Львові у грудні 1873 за ініціативою О. Кониського, В. Антоновича, О. Огоновського, К. Сушкевича як Літ.-наук. т-во ім. Т. Шевченка. Ідея створення т-ва була втілена завдяки спільними зусиллями укр. інтелігенції Наддніпрянської України й Галичини у відповідь на репресії рос. самодержавства проти укр. культури. Фінансовою основою діяльності т-ва стала фундація 20 000 корон Є. Скоропадської-Милорадович і пожертви Д. Пильчикова, М. Жученка, С. Качали. На ці кошти т-во придбало друкарню, розпочало видання укр. книжок (зокрема, «Історії літератури руської» О.Огоновського) і журналів («Правда», «Зоря»), створило власну б-ку і музей. Першими головами т-ва були К. Сушкевич (1874–85), Д. Гладилович (1886–92), Ю. Целевич (1892–93). За ініціативою О. Кониського й В. Антоновича, яких підтримали галицькі народовці на чолі з О. Барвінським, т-во 1892 було реорганізоване у суто наукове, що відобразилося й у назві – НТШ. Вже з 1892 виходило основне видання т-ва – «Записки НТШ». У цей час у НТШ існувало 3 секції – філологічна, історико-філософська і математично-природознавчо-лікарська. У цей період головами т-ва були Ю. Целевич (1892), О. Барвінський (1893–97). Новий етап розвитку НТШ розпочався після переїзду 1894 до Львова М. *Грушевського*, який очолив іст.-філософ. секцію, став редактором

«Записок НТШ» (з 1895), а 1897–1913 був головою т-ва. Разом з ним працювали В. Гнатюк, як секретар НТШ, та І. Франко, який керував філол. секцією. За час головування М. Грушевського НТШ фактично стало укр. Академією наук. До співпраці в секціях і виданнях т-ва були залучені майже всі укр. вчені та багато іноз. науковців. Для наукової молоді в НТШ були створені умови для праці у семінарах і комісіях, кращі роботи молодих вчених публікувалися. До Першої світової війни НТШ видавало бл. 800 томів наук. праць. Крім «Записок НТШ» за ініціативою М. Грушевського почали виходити «Хроніка НТШ», «Збірник історико-філософської секції НТШ», «Збірник філологічної секції», «Збірник математично-природописно-лікарської секції», «Етнографічний збірник», «Жерела до історії України-Руси», «Українсько-руський архів», «Студії з поля суспільних наук і статистики» та ін. 1898 відбулася реформа НТШ, був змінений його статут. Звання дійсних членів т-ва надавалися виключно на підставі наук. кваліфікації. 1899 був обраний перший акад. корпус НТШ, до складу якого увійшли 32 науковці з усіх укр. земель. Почесними членами були 19 вчених зі світовим ім'ям – Я. Бодуен де Куртене, А. Енсен, О. Брюкнер, В. Бехтерев, О. Шахматов, В. Ягич та ін. На поч. ХХ ст. у т-ві почалися ідейно-політ. розходження й внутр. конфлікти. 1913 М. Грушевський залишив свою посаду голови т-ва й переїхав до Києва. У наступні роки справами т-ва керували С. Томашівський, В. Щурат, К. Студинський, В. Левицький, І. Раковський. Великої шкоди завдала НТШ рос. окупація Львова 1914–15 і репресії польської влади після поразки укр. нац.-визв. змагань 1918–20 у Галичині. Т-ву заборонили видавати укр. шкільні підручники, провадити Укр. університетські курси. У відповідь НТШ започаткувало створення й сприяло діяльності Українського (таємного) ун-ту у Львові, що існував 1921–25. Його викладачами були члени НТШ С. Балей, М. Возняк, В. Левицький, Ф. Колесса, М. Кордуба, І. Крип'якевич, М. Панчишин, І. Раковський, І. Свенціцький, В. Старосольський, К. Студинський, С. Шухевич, В. Щурат та ін. науковці, а нелегальні заняття часто проводилися у приміщенні НТШ. Крім серійних видань, у міжвоєнний період т-во видавало «Лікарський вісник», «Сьогочасне й минуле», «Збірник фізіографічної комісії», «Стару Україну». Крім того, НТШ було ініціатором масштабних видань, зокрема «Української Загальної Енциклопедії» (ред. І. Раковський, 3 т., 1930–35), і «Атласу України і сумежних земель» (1937, ред. В. Кубійович). Після встановлення 1939 у Галичині рад. влади, НТШ під тиском нових держ. органів було змушене 14.01.1940 заявити про «самороз-

пуск». Все майно НТШ було передано АН УРСР. У післявоєнний час осередки т-ва продовжували діяти у Франції, США, Канаді, Австралії. У жовтні 1989 діяльність НТШ було відновлено у Львові (голова – О. Романів).

І. Сварник (Львів).

НАФТА (Північноамериканський договір про вільну торгівлю; англ. North American Free Trade Agreement) – угода, укладена між США, Канадою і Мексикою 31.12.1992, яка створила зону вільної торгівлі у Пн. Америці. Набула чинності 01.01.1994. Із пропозицією створення екон. об'єднання північноамер. держав 1989 виступив президент Мексики К. С. де Гортарі. З утворенням НАФТА у світі виник один із найпотужніших спільних ринків, що об'єднав 3 найбільші країни Західної півкулі з 360-мільйонним населенням і з сукупним ВВП 6,3 трильйони дол. Підписана угода передбачала ліквідацію впродовж 15 років (до 2010) обмежень у торгівлі та інвестиціях і скасування торговельного мита. До 1998 були усунуті всі обмеження у взаємній торгівлі між США і Канадою, а щодо Мексики вони ще зберігаються і на сучасному етапі йде мова лише про їх поступову лібералізацію. З 1994 знижені мита у взаємній торгівлі з Мексикою пром. товарами, а в наступні 5 років передбачено їх зменшення ще на 15%. США і Канада вимагають пом'якшити обмеження для іноз. інвестицій не тільки в нафтову (заборонено участь іноз. кампаній у видобуванні та переробці нафти на території Мексики), а й в ін. галузі пром-сті, зокрема зменшити мита на імпорт іноз. автомобілів. Певні обмеження для Мексики зберігаються у використанні й обміні трудовими ресурсами. НАФТА встановила протекціоністські правила і норми регулювання, спрямовані проти неконтинентальних виробників, що призвело до обмежень у торгівлі з Японією, Китаєм, державами ЄС. Участь США у регіональному інтеграційному процесі перетворилася у могутній динамічний чинник розвитку країн НАФТА, зокрема Канади і Мексики. Якщо 1993 заг. товарообіг між Мексикою і США дорівнював 80 млрд дол., то 2000 досяг 197 млрд дол. США, а з Канадою за ці ж роки зріс з 197 до 364 млрд дол. 2008 канад. експорт до США і Мексики становив 381,1 млрд дол., а імпорт досяг 245 млрд дол. Щорічний приріст товарообороту США з Мексикою складав 20%, а з Канадою 10%. Загальний об'єм експорту між країнами НАФТА 1994–2013 зріс з 297 млрд дол. США до 1189 млрд дол. На поч. ХХІ ст. на Мексику і Канаду припадала третя частина об'єму зовн. торгівлі США. В останні роки важливого значення всі три країни надають регулюванню законодавства, що стосується торгівлі,

інвестицій, сфери послуг, прав на інтелектуальну власність, а також розробляють проекти встановлення спільних стандартів пром. і с/г продукції. Прийнято угоди, що передбачають заходи з охорони природного довкілля. НАФТА не передбачає створення митного або валютного союзу між державами-учасниками договору, проведення спільної господарської або суспільної політики, здійснення заходів на вирівнювання стану екон. розвитку між ними. Дефіцит торгового балансу США з іншими членами НАФТА спонукав адміністрацію президента Д. Трумпа ініціювати переговори про перегляд Угоди (2017 уряд США надав перелік змін до Угоди), а також зазначила, що у випадку негативних результатів консультацій Вашингтон розгляне питання про доцільність подальшої участі США у НАФТА.

С. Мовчан (Львів).

НГО ДІН Д'ЄМ (Ngô Đình Diệm; 03.01.1901 – 02.11.1963) – президент Пд. В'єтнаму 1955–63. Н. у Гюе. Навчався у католицьких місіонерських школах. 1929–33 перебував на службі у франц. колоніальній армії в Індокитаї. 1945 був ув'язнений комуністами. 1947 утворив правий Фронт нац. єдності (ФНЄ). Після заборони діяльності Фронту франц. адм-цією емігрував до Бельгії, згодом – до США. 1954 за підтримки американців повернувся до Сайгону. Став радником короля Бао Дая. 1954–55 – прем'єр-міністр Пд. В'єтнаму. Не підписав Женевських угод 1954. Після ліквідації монархії та проголошення республіки, 26.10.1955 Нго внаслідок фальсифікації виборів став першим президентом Пд. В'єтнаму. Зосередив у своїх руках всю владу як президент, міністр оборони і головнокоманд. збройних сил. Встановив авторитарний режим, заборонив діяльність всіх політ. орг-цій, проводив політику неопотизму (зокрема його брат Сан Лао був шефом таємної поліції, ін. родичі увійшли до складу уряду). Робив спроби провести аграрну реформу, здійснив перерозподіл земельних угідь на користь безземельних селян. Уряд Нго вів постійну б-бу проти комуністичних партизанів В'єтконгу, але одночасно ув'язнював всіх політ. опонентів режиму, у т. ч. лібералів. Безкомпромисний католицизм Нго став джерелом конфлікту з буддистськими монахами, що викликало незадоволення значної частини населення. Масові акції протесту буддистів проти диктаторського режиму (інколи переростали у збр. сутички з військами), акти самоспалення буддистських монахів і спроба Нго проводити чим раз самостійнішу політику, викликали занепокоєння у США, які все більше втягувалися у в'єтнамські справи. 02.11.1963 група південнов'єтн. офіцерів

за підтримки ЦРУ здійснила державний переворот, під час якого Нго був убитий, а влада перейшла до тимч. уряду на чолі з Нгуен Нго Тхо (реально влада належала військ. хунті під керівництвом ген. Донг ван Міня).

НЕГРІН Лопес Хуан (Negrin; 03.02.1892 – 14.11.1956) – іспан. політик, вчений-фізіолог (з 1922 професор фізіології Центрального ун-ту Мадрида, де створив відому наукову школу). З 1929 – член Іспан. соціаліст. робітничої партії. Депутат Кортесів 1931–36. Під час *Громадянської війни 1936–39* займав відповідальні урядові посади: 1936–37 – міністр фінансів в уряді лідера ІСРП Ф. Ларго Кабал'єро (керував виконанням урядового рішення про вивезення понад 2/3 золотого запасу країни (510 тонн) у Москву (станом на 2014 – 21,5 млрд доларів США), у травні 1937 – прем'єр-міністр Іспанії, з квітня 1938 водночас міністр оборони. Ініціатор створення охоронної гвардії чисельністю 20 тис., яку згодом назвали «Сто тисяч синів Негріна» (по аналогії з «Сто тисяч синів Св. Луїса» – один з романів іспан. письменника Б. Переса Гальдоса з циклу «Національні епізоди»; йдеться про події 1823, коли французькі війська, які очолив принц Луї Антуан, напали на Іспанію і відновили владу Фердинанда VII, ліберальні свободи було ліквідовано) для встановлення контролю за французькими прикордонними постами. У травні 1938 запропонував програму мирних переговорів «13 пунктів» (зокрема йшлося про незалежну республіканську Іспанію, відсутність на її території іноземних військ, референдум щодо майбутнього устрою, регіональні свободи, широку амністію) для завершення громадянської війни, яку Ф. Франко відхилив. Як прем'єр 21.09.1938 підписав декрет про виведення іноземних добровольців, які воювали на стороні республіканців. З березня 1939 – в еміграції. До 1945 вважався главою респ. уряду Іспанії в еміграції. Через політичні розбіжності між емігрантами відійшов від політики. Помер у Франції. Після смерті Н. один із його синів передав урядові Ф. Франко документи про вивезене 1936 в Москву ісп. золото. Уперше про долю золотого запасу Банку Іспанії заговорили після виходу в світ 1953 у США книги втікача Олександра Орлова, який свого часу керував операціями НКВС в Іспанії.

З. Баран (Львів).

НЕЙІСЬКИЙ(Сюр-сенський) МИРНИЙ ДОГОВІР 1919 – договір, укладений 27.11.1919 у Нейї-сюр-Сен (передмістя Парижу) між державами *Антанти* і Болгарією, яка зазнала поразки у *Першій світовій війні 1914–18*. Набув чинності 09.08.1920. За його умовами Болгарія була зму-

шена відступити сусідам низку територій, заг. площею 11 278 км², а саме – Пд. Добруджу, яка вдруге відійшла до Румунії (перший раз – 1913 після 2-ої Балканської війни), кілька західних пограничних р-нів передавалися Королівству сербів, хорватів і словенців; Західну Тракію (Болгарія отримала її на підставі *Бухарестського мирного договору 1913*) відступала Греції (Болгарія втрачала вихід до Егейського моря). Н. м. д. містив низку пунктів, що обмежували обороноздатність Болгарії, зокрема її зобов'язували ліквідувати обов'язкову військову повинність. Армія скорочувалася до 20 тис. військовослужбовців і комплектувалася лише за рахунок добровольців. Значну частину своїх озброєнь Болгарія передавала державам-переможцям. Їй заборонялося мати військові кораблі, підводні човни, морську авіацію тощо. Надзвичайно обтяжливими для Болгарії були екон. пункти угоди, на підставі яких вона повинна була виплатити репарації у сумі 2,25 млрд золотих франків, а також передати КСХС, Греції та Румунії понад 70 тис. голів худоби, 250 тис. тон кам'яного вугілля. Контроль за виконанням Болгарією своїх репараційних та ін. зобов'язань покладался на Міжсоюзницьку комісію, місцем перебування якої була Софія. Комісії надавалися широкі повноваження, що дозволяло їй, втручатися у внутр. справи Болгарії. Складовою частиною договору було питання про «добровільне» переселення болгар з земель, що відходили до сусідніх держав. Внаслідок цього у Болгарії з'явилася велика кількість біженців, що створило в країні додаткові труднощі. Впродовж 1920–30-х років окремі положення Н. м. д. були переглянуті, зокрема, 1940 Болгарії було повернуто Пд. Добруджу. З поч. *Другої світової війни 1939–45* Н. м. д. повністю втратив силу.

В. Чорній (Львів).

НЕЙРАТ Костянтин Фрайгер фон (Neurath; 02.02.1873 – 14.08.1956) – нім. політик, дипломат, барон. Н. у Клейн-Глатбаху (Вюртенбург). З 1901 перебував на дипл. службі. Під час Першої світової війни – співроб. нім. посольства у Стамбулі. 1917–18 – глава земельного уряду у Вюртенберзі. 1922–30 – посол у Римі, 1930–32 – у Лондоні. 1932 очолював мін-во закорд. справ в урядах фон *Папена* і фон *Шляйхера*. У січні 1933 став першим міністром закорд. справ у нацист. уряді, вступив у НСДАП і СС. Н. підписав нім.-польс. угоду 1934. Здійснив дипл. підготовку приєднання Саарської області до Німеччини (січень 1935) і підготовку відмови Німеччини від військових статей *Версальського договору 1919*. Оголосив про відмову нім. уряду від виконання

Локарнського договору 1925 (березень 1936). Учасник переговорів із представниками Італії та Японії, внаслідок яких був підписаний *Сталевий пакт 1939*, а невдовзі *Антикомінтернівський пакт 1936*. Провів дипл. підготовку *аншлюсу* Австрії. Як прихильник мирної експансії Німеччини і ревізії кордонів не підтримував агресивних планів А. *Гітлера*, через що у лютому 1938 усунений з посади і замінений Й. фон *Ріббентропом*. 1939–43 – протектор Богемії та Моравії. У травні 1945 заарештований союзниками і засуджений Міжнародним військовим трибуналом до 15 років тюрми. Ув'язнення відбував у тюрмі Шпандау, звідки був звільнений 1954 за станом здоров'я.

НЕКРАСОВ Віктор Платонович [04(17).06.1911 – 03.09.1987] – рос. письменник, публіцист. Н. у Києві. 1936 закінчив архітектурний ф-т Київ. будівельного ін-ту, водночас навч. у театральній студії при Київ. театрі рос. драми. Працював актором і художником-декоратором у театрах Києва, Владивостока, Кірова, Ростова-на-Дону. Учасник Нім.-рад. війни 1941–45, полковий інженер, заст. командира саперного батальйону; учасник Сталінградської битви. Після поранення (1945) демобілізований, займався журналістикою. Популярність Н. приніс перший твір «В окопах Сталінграда» (1946; Держ. премія СРСР, 1947) – повість, в якій вперше у рос. літ-рі відверто і глибоко подано погляд на щоденне «буття» на війні. Цей твір Н. започаткував прозу 1970–80-х років, за якою закріпився термін «офіцерська проза». Тему воєнних буднів і моральних проблем надалі розвивав в оп. «Рядовий Лютиков» (1948), «Сенька» (1956), «Судак» (1958), «Друга ніч» (1960). Особливому аспектові проблеми – поверненню фронтовика в мирне життя і розкриттю труднощів, які при цьому виникають, – присвячено повість «У рідному місті» (1954; за цим твором знято фільм «Місто запалює вогні»). 1961 опублікував повість «Кіра Георгіївна», в якій розкрито причини духовної деградації людини. Н. за мотивами повісті «В окопах Сталінграда» написав сценарій фільму «Солдати» (1957). Враження від закорд. подорожей відтворив у нарисах «Перше знайомство» (1958), «По обидві сторони океану» (1962), «Місяць у Франції» (1965). Після появи цих матеріалів Н. звинуватили у «низькопоклонстві» перед Заходом, у негативному підході до явищ рад. дійсності. На зустрічі керівників влади з діями літ-ри і мистецтва Н. різко критикували, М. *Хрущов* у запалі критики вигукнув: «Некрасов, та не той!». Як чесна людина Н. встав в обороні правозахисників, зокрема, підтримав В. Чорновола. Після тривалих переслідувань Н. довелося поки-

нути СРСР (1974; як найбільшу образу сприйняв заборону взяти зі собою медаль «За оборону Сталінграда»). В еміграції жив у Швейцарії та Парижі. Створив роман «Записки роззяви» (1975), повісті «Саперліпопет» (1983), «Маленьку печальну повість» (1984). Помер у Парижі.

Н. Ігнатів (Львів).

НЕКРАШЕВИЧ Степан Михайлович (08.05.1853 – 20.12.1937) – білор. мовознавець і політик. Н у с. Данилівка Бобруйского пов. Мінської губ. Академік АН Білорусі (1928). Закінчив Паневежську вчительську семінарію (1908), Віленський вчительський ін-т (1913). З 1914 – в армії, на Румунському фронті. Основний напрям наукової діяльності – лексикографія та історія білор. мови. Після *Лютневої революції 1917* у Росії приєднався до білор. нац.-визв. руху, член білор. політ. партій. З осені 1917 – в Одесі, вів культурно-просвітню роботу серед демобілізованих білорусів-солдат. Після проголошення БНР – голова її уряду в Україні, представляв його перед командуванням *Антанти*. Робив спроби формування білорус. армії для боротьби з рад. владою. З 1920 жив у Мінську, працював в апараті Наркомпросвіти БСРР. Брав участь у створенні Інституту білор. культури (Інбілкульт), 1922–25 очолював його. З 1928 – віце-президент АН БССР, одночасно з 1929 – директор Ін-ту мовознавства. З 01.01.1928 – голова Головнауки у Наркомпросвіті БСРР. Член ЦВК БСРР (1927–31). 21.07.1930 заарештований у сфабрикованій справі «Союзу визволення Білорусі». 1931–37 на засланні в Удмуртії. 1937 заарештований повторно, розстріляний.

С. Демідов (Мінськ. Білорусь).

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ – один із різновидів сучасного лібералізму, який обстоює цінності вільного ринку, прав і свобод громадян, розвиненої політ. демократії та верховенства права. На відміну від класичного лібералізму, який проголошував самодостатню регулюючу роль вільного ринку і заперечував втручання держави в економіку, представники Н. обґрунтовують необхідність розширення функцій держави для захисту вільної конкуренції, прав і свобод громадян, громадської та нац. безпеки, а також формування інститутів вільного ринку в умовах перехідних економік. Представники Н. також обстоюють такі принципи соц. справедливості як створення рівних правових умов для різних категорій населення, запровадження справедливої та ефективної правової системи і надійного соц. захисту для бідних. На ідеологічних засадах Н. був розроблений пакет рекомендацій під назвою «Вашингтонський кон-

сensus» для країн, які здійснюють постколоніальну та посткомуністичну трансформацію. На цих засадах також ґрунтується політика *Світового банку* та *Міжнародного валютного фонду*, а також політика нац. урядів, які здійснюють радикальні екон. реформи. На сьогодні розрізняють Н. лівого спрямування (соціальний лібералізм) і правого спрямування (консерватизм і лібертаріанство). Якщо соціальний лібералізм, який виник у США за часів президента Ф. Д. *Рузвельта*, обстоював ідею держави «загального добробуту», то лібертаріанство – повне згортання держ. функцій в екон. і соц. сферах. В Україні ідеологія Н. не набула широкого розповсюдження і серед політичних партій, і більшості громадських орг-цій, що є ознакою слабого трансформаційного потенціалу політ. еліт.

С. Рутар (Львів).

НЕОФАШИЗМ (новий фашизм) – радикальні політичні об'єднання, партії та рухи, які визнають себе спадкоємцями фашистських, націонал-соціалістичних партій, діяльність яких було заборонено після Другої світової війни (див. *Фашизм*). Неофашисти виступають під гаслами шовінізму, расизму, заперечують ліберальні цінності, критикують парламентаризм. Вони виступають з позицій домінування сильної виконавчої влади за порядок, дисципліну, моральні цінності, повернення до давніх традицій. У зовн. політиці вони прихильники політики експансіонізму, переділу сфер впливу, *реваншизму*. Неофашистські орг-ції діють в Італії, Франції та деяких ін. країнах. Координують діяльність неофашистів Мальмський Інтернаціонал, Європейська національна партія, Світовий союз націонал-соціалістів.

Ю. Шведа (Львів).

НЕРУ Джавахарлал (Nehru; 14.11.1889 – 27.05.1964) – інд. політик. 1905–12 вивчав право у В. Британії. Після повернення до Індії займався адвокатською практикою. З 1912 – член Індійського національного конгресу (ІНК). З 1921 зблизився з М. *Ганді*, за рекомендацією якого очолив ІНК. 1929 Н. на відміну від поміркованих свараджистів (див. *Сварадж*) висунув гасло повної незалежності Індії. 1942–45 перебував в ув'язненні. Після здобуття Індією незалежності 1947 очолив уряд країни. Один із засновників і лідерів *Руху неприєднання*, прихильник тісної екон. і політ. співпраці країн Азії та Африки. Під час прем'єрства Н. Індія анексувала Кашмір (1947), зазнала невдачі в інд.-кіт. військових конфліктах (1959 і 1962), внаслідок яких пн. частина цієї провінції перейшла під контроль КНР.

НАТАНЬЯГУ Беньямін (21.10. 1949) – ізраїльський політик, діючий прем'єр-міністр І. Н. у Тель-Авіві в сім'ї професора історії. Старші класи середньої школи закінчив у США, у штаті Пенсильванія, де працював його батько. 1967 повернувся на батьківщину для проходження строкової служби в Армії оборони Ізраїлю. Брав участь у кількох бойових операціях, був двічі поранений. 1972, після закінчення служби в ЦАХАЛ, повернувся до США для навчання. 1975 р. отримав ступінь бакалавра в галузі архітектури у Масачусетському технологічному ін.-ті, 1977 – ступінь магістра менеджменту у міжнар. бізнес-школі в Кембриджі, вивчав політологію у Гарвардському ун.-ті. 1976–82 працював у різних компаніях і заснував Міжнародний інститут із проблем терору («Інститут Йонатана»). 1982–84 політичний аташе посольства Ізраїлю у Вашингтоні. 1984–88 постійний представник Ізраїлю при ООН. 1988 обраний до Кнесету від партії «Лікуд». 1992 очолив партію і згодом став лідером опозиції у Кнесеті. 1996 Н. переміг на перших прямих виборах прем'єр-міністра країни і став наймолодшим очільником уряду за всю історію країни. Під час дочасних виборів 1999 партія «Лікуд» зазнала нищівної поразки і, як наслідок, Н. оголосив про відхід із політики. 1999–02 працював у галузі комерційного консульства. 2002–03 займав посаду міністра закорд. справ в уряді А. Шарона, з 2003 – міністр фінансів. Проводив політику скорочення держ. видатків і зменшення податків. Вийшов у відставку в серпні 2005 на знак протесту проти політики А. Шарона щодо одностороннього виходу з окупованих територій. 2007 переміг на виборах лідера партії «Лікуд». За результатами виборів до Кнесету 2009 президент країни Ш. Перес доручив Н. сформував уряд. Виступив із планом близькосх. врегулювання, у рамках якого дав згоду на утворення Палестинської держави з обмеженими правами і у випадку визнання палестинцями Ізраїлю як національного дому єврейського народу. На дочасних виборах 2015 партія «Лікуд» під керівництвом Н. отримала 30 мандатів. Після цього категорично висловився проти створення Палестинської держави. За домовленістю з В. Путіним Ізраїль не втручається у сирійський конфлікт. На вимогу останнього Ізраїль розірвав угоду про постачання безпілотників Україні. На фоні покращення відносин із Росією Н. переконує, що США залишаються для Ізраїлю «незмінним союзником».

С. Качараба (Львів).

НЕТО Антоніо Аугустіньо (Neto; 17.09.1922 – 10.09.1979) – ангол. політик, поет, перший

Президет Анголи (1975–79). 1948 видав першу зб. віршів. Деякий час жив у Лісабоні. Після повернення до Анголи приєднався до нац.-визв. руху, за що 1960–62 перебував в ув'язненні. 1962 заснував і очолив Народний рух за визволення Анголи (МПЛА). 1975 підконтрольні йому війська зайняли Луанду, а Н. 11.11.1975 був проголошений президентом. За допомогою кубинських військ (бл. 75 тис. осіб) і рад. військових радників встановив контроль над усією країною. Отримувал екон. і військ. допомогу від СРСР, Куби і НДР, проводив реформи у дусі соціалізму. За президентства Н. у країні спалахнула громадянська війна, в якій офіційному уряду протистояли загони Фронту національного визволення Анголи (ФНЛА; підтримував Заїр) і Національний союз за національну незалежність Анголи (УНІТА; підтримували США і ПАР). Після його смерті правління країною здійснював Ж. Е. Душ Сантос, який 1991 підписав угоду про припинення конфронтації з лідером УНІТА Ж. Савімбі.

НЕДЕЛІН Митрофан Іванович [27.10(09.11).1902 – 24.10.1960] – рад. військовий діяч, гол. маршал артилерії (1959). Н. у Борисоглебську Воронежської губ. (тепер – РФ). 1920 пішов в РСЧА, воював у складі 12 армії Південно-Західного фронту, у 1921–22 брав участь у придушенні антибільшовицьких повстань на Тамбовщині, воював з басмачами у Туркестані. До 1929 політпрацівник (політбоєць, політрук батареї). Закінчив Військ.-політичні курси Туркестанського фронту (1925), курси вдосконалення комскладу (1929, 1934), курси вдосконалення комскладу артилерії при Артилерійській академії ім. Ф. Дзержинського (1941). Командир арт. батареї, дивізіону (1929–37). Брав участь у *Громадянській війні 1936–39* в Іспанії (військовий інструктор). Під час Німецько-радянської війни 1941–45 – командир бригади, командувач артилерії 37 і 56 армій, заст. командувача артилерії Північнокавказького фронту, командувач артилерією Пд.-Зх. і 3-го Укр. фронтів (липень 1943). З 1945 командувач артилерією Південної групи військ, з 1946 – нач. штабу артилерії Збройних Сил СРСР, з 1948 – нач. Головного артилерійського управління. 1950 Н. призначений командувачем артилерією Рад. армії. 1952–53 – заст. міністра оборони СРСР із озброєння. З 1955 заст. міністра оборони СРСР і з 1959 одночасно головнокомандувач ракетними військами стратегічного призначення. Один із організаторів створення рад. ракетно-ядерної зброї, ініціатор створення ракетних військ стратегічного призначення. Як голова держкомісії керував запуском першого рад. супутника. Загинув

під час пробного запуску ракети Р-16 на полігоні Байконур.

О. Целуйко (Львів).

НІДАЛЬ Абу (Abu Nidal; араб. псевд. «Батько боротьби», справжн. ім'я – Сабрі Халал ібн-Банна; травень 1937 – 19.08.2002) – палест. терорист, керівник організації ФАТХ-Революційна рада. Н. у Яффі (Палестина). 1955–58 вчився на інженерному ф-ті Каїрського ун-ту. Деякий час працював вчителем у Наблусі. З 1960 працював в будівельній фірмі у Саудівській Аравії. 1967 вступив до ФАТХ, після чого був висланий з країни. Оселився в Аммані. У ФАТХ виконував обов'язки керівника відділів орг-ції в Судані та Іраці. Проходив військовий вишкіл у Китаї. 05.09.1973 захопив посольство Саудівської Аравії в Парижі. Після 28-ми годин утримання заручників і звільнення його товариша Н. покинув посольство. За цю операцію був виключений із ФАТХ («Рух за національне визволення Палестини»), після чого створив власну терорист. групу ФАТХ-Революційна рада. 1974–90 угруповання Н. влаштувало у різних країнах світу понад 120 терорист. актів, унаслідок яких загинуло бл. тисячі осіб. На поч. 1974 трибунал ОВП заочно засудив Н. до смертної кари, у відповідь на що той оголосив про свій намір убити Я. Арафата. 1974–83 Н. разом зі своєю орг-цією базувався на території Іраку, уряд якого надавав йому допомогу. Багдад використовував групу Н. у 6-бі за регіональне домінування. Н. організував напади на сирійські посольства в Римі та Ісламабаді, а у вересні 1976 захоплення понад 90 заручників у готелі «Семіраміс» у Дамаску. 1983 ФАТХ-Революційна рада перебазувалася до Сирії, а через рік – до Лівії, де діяла 1984–90. Під час війни в Перській затоці Н. повернувся до Іраку, згодом жив у Судані, з 1998 – знову в Іраку. Загинув за нез'ясованих обставин у Багдаді (за офіц. версією, здійснив самогубство).

А. Козицький (Львів).

НІДЕРЛАНДИ (Королівство Нідерланди) – держава у Зх. Європі та на декількох о-вах у Карибському морі. Європ. частина Н. омивається Північним морем і межує з Німеччиною й Бельгією. Загальна площа – 41 543 км². Чисельність населення: 17,3 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: нідерландці – 77,39%, ін. європейці – 9,88%, турки – 2,34%, марокканці – 2,29%, індонезійці – 2,13%, суринамці – 2,05%, ін. групи – 3,92%. Релігійний склад населення: протестанти – 33%, католики – 31,27%, 6% – мусульмани, 0,6% – індуїсти, 0,5% – буддисти, 2,2% – інші. Офіц. мова: нідерландська. Столиця: Амстердам, однак

королівська резиденція, уряд і парламент містяться в Гаазі. Адмін.-терит. поділ: 12 провінцій та 3 громади на островах у Карибському морі. Форма держ. правління – конституційна монархія. Монарх Н. делегує свою владу кабінету міністрів. Чинний король Віллем-Александр (від 2013) з Оранської династії. Законодавча влада: Генеральні Штати складаються з двох палат – верхня обирається непрямым голосуванням провінційними парламентами і ратифікує закони ухвалені нижньою палатою, яку обирають прямим голосуванням громадяни країни. Вищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів на чолі з прем'єр-міністром. Грошова одиниця: голландський гульден, з 01.01.2002 – євро (100 центів).

У роки *Першої світової війни 1914–18* Н. дотримувалися нейтралітету, головнo через прагнення зберегти надходження від зовнішньої торгівлі з представниками ворогуючих військово-політичних блоків. Однак, економічних збитків країні завдала морська блокада з боку Великої Британії, а німецьке вторгнення до нейтральної Бельгії призвело до появи у Н. бл. 1 млн біженців, що ускладнило соціальну ситуацію всередині країни.

10.11.1919 до Н. переселився колишній німецький імператор *Вільгельм II Гогенцоллерн*, котрого нідерланд. королева Вільгельміна (1890–1948) відмовилася видати на вимогу союзників. 1917 запроваджено загальне виборче право для чоловіків (від 23 років), а від 1919 – для жінок. 1919 Н. стали постійним членом *Ліги Націй*. 1922 у Гаазі відбулася міжнар. фінансово-економічна конференція, покликана задовольнити претензії країн Заходу до більшовицького уряду, пов'язаних із націоналізацією їхньої власності (див. *Гаазька конференція 1922*). Н. одними із перших визнали окупацію Ефіопії фашистською Італією. Нідерлан. уряд у жовтні 1937 відхилив пропозицію Німеччини укласти договір про гарантування нейтралітету країни.

З початком Другої світової війни Н. 04.09.1939 оголосили про свій нейтралітет. Королева Вільгельміна до останнього сподівалася, що війна омине країну, однак 10.05.1940 нім. війська без оголошення війни вторглися в нейтральні Н. Примушуючи нідерлан. уряд капітулювати, 14.05.1940 Люфтваффе розбомбили Роттердам, під руїнами будівель якого загинуло бл. 1 тис. мирних жителів. Того ж дня головнокомандувач нідерлан. армією ген. Генрі Вінкельман підписав акт про капітуляцію. Королева Вільгельміна відмовилася підкорятися окупантам й перебралася до Лондона. Уряд у вигнанні очолив Пітер Гербранді (1940–45). За його ініціативою запро-

цювало «Radio Orange», що мовило на окуповану територію.

Райхскомісаром окупованих Н. був призначений А. Зайс-Інкварт (1940–45), під керівництвом якого із місцевих націонал-соціалістів були сформовані військові організації. Із 140 тис. нідерланд. євреїв війну пережило тільки 27 тис. На примусові роботи до Третього Райху вивезено понад півмільйона голландців. У відповідь на політику нацист. адм.-ції й успіхи союзників, у Н. розгорнувся Рух Опору, який, однак, не мав єдиного керівного центру, а складався з розпорошених груп. Унаслідок припинення постачання продуктів харчування наприкінці осені – на початку зими 1944 Н. охопив голод. У результаті недоїдання померло 18 тис. осіб. Задля уникнення більших жертв була організована операція брит. авіації «Манна» – скидання з літаків продуктів харчування на окуповану територію.

У роки Другої світової війни Н. зазнали значних матеріальних збитків. Зруйнування низки дамб призвело до затоплення цілих районів. Екон. відбудові країни сприяла допомога за *Маршалла планом 1947* (1,1 млрд дол.). З 01.01.1948 набула чинності Митна конвенція *Бенілюксу* – Бельгії, Нідерландів, Люксембурґу, що впроваджувала найнижчі в Європі митні тарифи. Наступними кроками в рамках інтеграції всередині Бенілюксу стали координація екон. і соц. політики (1953), підписання Договору про вільний рух капіталів між трьома країнами (1954). 1951 Н. стали одним із засновників *Європейського об'єднання вугілля і сталі* (ЄОВС), а 1957 – *Європейського економічного співтовариства* (ЄЕС). Зважаючи на те, що нейтралітет не гарантував держ. суверенітету в роки війни, 1949 Н. увійшли до *Північноатлантичного альянсу* (НАТО). У Гаазі містяться міжнар. правові органи: *Міжнародний суд ООН*, *Міжнародний кримінальний суд*, *Міжнародний арбітражний суд*.

Після Другої світової війни відбулася деколонізація Нідерландської імперії, зокрема, 1949 незалежність отримала *Індонезія*. 1962 уряд Н. підписав договір про передачу Індонезії Зх. Іріану. Децю пізніше, 1975 незалежність здобув Суринам.

У політ. житті країни після війни домінували християнські демократи і соціал-демократи. Виникла низка нових політ. партій: Нідерландський народний рух (ННР), Католицька народна партія (КНП), Партія праці (ПП). Після відставки нідерланд. еміграційного уряду новий кабінет міністрів у червні 1945 сформував лідер ННР Віллем Схермерґорн, котрий провів низку важливих госп. і соціал. реформ. 17.05.1946 відбулися

перші повоєнні вибори до Генеральних штатів, унаслідок яких сформовано коаліційний уряд КНП і ПП на чолі з Лауїсом Белом. Коаліційні уряди у складі цих партій стали традиційними в політ. житті Н. 1948, після повернення з еміграції, королева Вільгельміна зрелася престолу на користь своєї дочки Юліани (посідала престол упродовж 1948–80). 1954 ухвалено Хартію Королівства Н., що виконує роль конституції федеративної держави, яка складається з 4 частин – європ. Нідерландів, амер. Арубу, Кюрасао і Сінт-Мартен (чинна редакція 2010).

На 1950–1960-ті роки припадає стрімкий ріст нідерланд. економіки. Відомими брендами стали брит.-нідерланд. нафтогазова компанія «Royal Dutch Shell», мультитехнологічна компанія «Philips», компанія з виробництва побутової хімії «Unilever». Нестача робочих рук зумовила приплив до країни емігрантів з Індонезії, Суринаму, Туреччини, країн Маґрибу й Антільських о-вів, внаслідок чого Н. стали багатокультурною державою із значною часткою мусульманського населення. В умовах екон. кризи 1974–75 найбільше постраждали сектори нідерланд. енергетики, зросла інфляція. Екон. труднощі відбилися на політ. житті країни. 1977 Н. охопила урядова криза – ситуація, коли упродовж семи місяців не вдавалося сформувати новий Кабінет міністрів (у результаті компромісу коаліційний уряд очолив представник КНП Андреас ван Аґт). Усі наступні уряди вдавалися до заходів «жорсткої економії» і «пожвавлення економіки».

1980 королева Юліана зрелася престолу на користь своєї дочки Беатрікс (правила 1980–2013). 1982 сформовано правоцентристський уряд Рууда Люберса (до 1994), який дотримувався стратегії «більше ринку, менше урядування». 1983 ухвалено діючу конституцію Н., що гарантувала політичні й соціальні свободи громадян держави (останні зміни в редакції 2008).

Упродовж 1980-х років було поступово скасовано службу в армії за призивом і дозволено використовувати збройні сили Н. для миротворчих операцій за кордоном. У 1990-х роках війська Н. брали участь у врегулюванні збройного конфлікту на території колишньої Югославії. Через звинувачення у нездатності частин нідерланд. армії, що базувалися в Боснії, запобігти 1995 кровопролиттю в Сребрениці, після незалежного розслідування посаду прем'єр-міністра покинув Вім Кок (1994–2002). Він 2003 Н. військовий контингент входив до складу Міжнародних сил сприяння безпеки в Афганістані. Через розбіжності всередині політ. коаліції з приводу антитерористичної операції в Афганістані (на той час в операції були задіяні

1900 нідерланд. військовиків) розпався четвертий уряд Яна-Петера Балкененде (2002–10). Прем'єр-міністром став представник Народної партії за свободу і демократію Марк Рютте (чинний станом на 2018).

Попри належність Н. до «батьків-засновників» *Європейського Союзу*, в країні достатньо міцні позиції євроскептиків. На референдумі 2005 більшість нідерландців виступили проти ухвалення Європейської Конституції у запропонованій редакції. 06.04.2016 на консультативному референдумі, ініційованого євроскептиками, 61,49% нідерландців, що взяли участь в голосуванні (явка склала лише 32,28%), виступили проти ратифікації Угоди про асоціацію між Європейським Союзом й Україною. Н. довго не ратифіковували Угоду про асоціацію, побоюючись, що Україна може стати членом ЄС. Лише після прийняття додаткових гарантій, 30.05.2017 верхня палата нідерланд. парламенту ратифікувала Угоду про асоціацію між Європейським Союзом й Україною.

Р. Сіромський (Львів).

НІКСОН Річард (Nixon; 09.01.1913 – 22.04.1994) – 37-й президент США (1969–74). 1937 закінчив юридичний ф-т ун-ту Д'юк (штат Пн. Кароліна). Під час *Друої світової війни 1939–45* служив у ВМС США, зокрема, на Тихому океані (з 1943). У післявоєнний час розпочав політичну кар'єру. 1946 як член Республіканської партії став депутатом Палати Представників, з 1950 – сенатор. 1953–61 – віце-президент адм-ції Д. Айзенговера. Під час президентських виборів 1960 програв Дж. Кеннеді (набрав тільки на 118 тис. голосів менше), але здобув перемогу над демократами Губертом Гемфреєм під час виборів 1968 і Д. Макговерном 1972. У січні 1969 приведений до присяги як 37-ий президент США. Кризові явища, які спостерігалися в економіці США 1969–70 вимагали від Н. рішучих дій. У серпні 1971 уряд К. проголосив «Нову економічну політику» і здійснив низку надзвичайних заходів для приборкання інфляції та стабілізації госп. ситуації у країні (зупинив ріст зарплати, підвищив імпортні мита, провів девальвацію долара та ін.). Головною зовнішньополіт. проблемою для адм-ції Н. залишалася війна в Індокитаї (див. *В'єтнамська війна 1964–73*), курс на згортання участі США у якій Н. взяв з перших днів свого перебування на посту президента (переговори велися з січня 1969). Н. висунув програму «в'єтнамізації» війни, тобто обмеження до мінімуму участі амер. військ у бойових діях і перекладення більшої відповідальності на сайгонський уряд при військ.-екон. допомозі США (згодом ця програма

знайшла свій розвиток у *Ніксона доктрині*). У січні 1973 у Парижі держ. секретар Г. Кіссінджер парафував угоду про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі (див. *Паризька угода 1973*), про яку Н. сказав «Почесний мир». Намагався досягти порозуміння із СРСР і КНР. 1972 став першим президентом США, який відвідав Пекін і Москву. У травні 1972 Н. у результаті переговорів з Л. Брежнєвим у Москві підписав документи (Основи взаємовідносин між СРСР і США, Договір про обмеження систем протиракетної оборони і угоду ОСО-1), які поклали початок періоду розрядки міжнародної напруженості у 1980-ті роки. Змушений піти у відставку (09.08.1974) під загрозою звинувачення у причетності до т. зв. Вотергейтської справи (незаконні дії Респ. партії під час виборчої кампанії 1972) і наступного імпічменту (див. *Вотергейтська справа*). Його наступником на президентському посту став Дж. Форд (1973–76). Відійшов від політ. життя, займався правничою діяльністю у Каліфорнії та Нью-Джерсі. Порадами Н. щодо зовн. політики США охоче користувався Р. Рейган. Автор кількох книг.

НІКСОНА ДОКТРИНА (Гуамська доктрина) – програма зовнішньої політики США, сформульована 25.07.1969 президентом Р. Ніксоном під час прес-конференції на о. Гуам. Гарантувала ядерний захист («атомна парасолька»), морську і повітряну оборону Японії та країн Пд.-Сх. Азії у випадку загрози їхньому суверенітету. Підтримання безпеки цих країн на суходолі мало здійснюватися національними арміями. 1971 у програму Н. д. було долучено Іран. У Н. д. основний акцент робився на скорочення військ.-політ. зобов'язань і військової присутності США в Азії. На практиці Н. д. була застосована після проголошення «в'єтнамізації» війни в Індокитаї (див. *В'єтнамська війна 1964–73*), що виявилось у повітряній підтримці операцій сайгонської армії та наданні військ.-техн. допомоги.

НІЛАШИСТИ – члени фашистської Партії хрещених стріл (назва походила від партійної емблеми – укладених у вигляді хреста стріл) в Угорщині 1938–45 (ін. назва – салашисти – від імені лідера Ф. Салаші). Н. сповідували т. зв. угаризм – політ. доктрину, ідеологічно близьку до італ. фашизму та нім. націонал-соціалізму. У жовтні 1944–березні 1945 перебували при владі на частині території Угорщини, зайнятій гітлер. військами. 1945 партія була заборонена, а її лідери засуджені як воєнні злочинці.

НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА 1939 – війна Німеччини проти Польщі 01.09–06.10.1939; зброй-

ний конфлікт, що розпочав *Другу світову війну 1939–1945*. Нім. план війни проти Польщі (кодова назва – «Варіант Білий», «Fall Weiss») базувався на ідеї швидкого розчленування польс. сил і подвійного оточення залишків польс. армії. Перше кільце оточення мало замкнутися у Варшаві, блокуючи польські війська на лівому березі Вісли; друге кільце оточення планувалося замкнути на правому березі Вісли на схід від Варшави. Польська оборонна доктрина ген. Е. Ридз-Сміглого передбачала захист країни по периметру всіх кордонів. Зосереджені для війни проти Польщі нім. сили налічували 1 505 тис. солдатів і офіцерів, 363 тис. коней, 125 тис. автомобілів, 62 тис. мотоциклів, 2 600 танків, 1 300 броневих автомобілів, 7 200 гармат, 1 929 літаків (у т. ч. 1 693 – бойові). У війні проти Польщі також взяли участь збройні формування Словаччини: 53,1 тис. солдатів і офіцерів, 22 танки, 13 броневих автомобілів, 35 літаків. Польські сили налічували 1 000 тис. солдатів і офіцерів, 870 танків і танкеток, 4 300 гармат, 824 літаки (у т. ч. – 407 бойових). Приводом до початку війни послужила провокація нім. спецслужб у м. Гляйвіці на польс.-нім. кордоні (сучасн. – Глівіце, Польща). 31.08.1939 група німців, передодягнених у польс. військову форму, здійснила напад на нім. радіостанцію у Гляйвіці, після чого А. Гітлер у зверненні до нім. народу, заявив, що Польща здійснила напад на нім. територію і з цього моменту Німеччина знаходиться з нею у стані війни. Наступ на Польщу розпочався 01.09.1939 одночасно із Південної Сілезії (група армій «А» під командуванням ген.-полк. Герда фон Рунштедта), а також Помор'я і Сх. Пруссії (група армій «Б» – ген. Федор фон Бок). З першого дня війни нім. авіація повністю контролювала ситуацію у повітрі. 02.09.1939 польська армія «Поможе» під командуванням ген. Владислава Бортновського, яка обороняла *Данцігський коридор*, була розбита, а її залишки відійшли на південь. До 04.09.1939 польс. позиції були прорвані на всіх напрямках нім. наступу. Зважаючи на це, польс. командування віддало наказ відступати, для створення нової лінії оборони на лінії рр. Бебжа–Нарев–Вісла–Сан. Цей план не був реалізований через відсутність зв'язку між окремими ділянками польс. оборони і швидкий нім. наступ. 06.09.1939 нім. війська зайняли Краків, Кельце, Новий Сонч. Наступного дня польс. уряд залишив столицю країни і перебрався на Волинь. Верх. головнокоманд. Е. Ридз-Смігли виїхав до Бреста. 08.09.1939 нім. війська вийшли до передмість Варшави. 09.09.1939 армія «Познань» ген. Тадеуша Кутшеби, яка зазнала порівняно незначних втрат і відступала із західного кордону, а також залишки армії «Поможе», завда-

ли флангового удару наступаючим на Варшаву нім. військам. Ця наступальна операція польс. сил 09–17.09 (отримала назву битви на р. Бзурі) на першому етапі боїв досягла певних успіхів, однак, отримавши підкріплення, нім. війська змогли оточити польські сили у Кампіновській пущі. Зазнавши великих втрат, ген. Т. Кутшеба прийняв рішення пробиватися до Варшави, щоб зміцнити її гарнізон. 12.09 нім. підрозділи з'явилися на околицях Львова. Для оборони Галичини був створений Південний фронт під командуванням ген. Казимира Соснковського. Е. Ридз-Смігли віддав наказ розрізненим підрозділам польс. армії відступати у Галичину, де планувалося створити новий район оборони. Остаточного удару Польській державі завдав СРСР, війська якого 17.09.1939 вступили на територію Зх. України і Зх. Білорусії. Наступ рад. військ викликав дезорієнтацію у польс. суспільстві, оскільки поширеними були чутки, що рад. війська перетнули кордон для б-би з нім. військами. Польс. командування віддало армії наказ не вступати у бої із рад. підрозділами. 18.09.1939 польс. уряд переїхав до Румунії, де був інтернований. 23.09.1939 нім. командування оголосило про завершення воєнної кампанії у Польщі, хоча окремі польс. підрозділи ще продовжували чинити опір. 26.09.1939 капітулювала Варшава, 29.09.1939 – фортеця Модлін, 02.10 – польс. гарнізон на пів-ові Гель. Останнім великим підрозділом, який склав зброю була окрема операційна група «Полесе» ген. Францішека Клеберга, яка капітулювала 05.10.1939 у р-ні Коцка. Унаслідок війни у нім. полон потрапило 400 тис. осіб. Понад 130 тис. польс. військових здалося рад. військам. Велика частина польс. солдатів розійшлася по домівках, а частина, перейшовши кордон (32 тис. – до Румунії, 35 тис. – до Угорщини, 12 тис. – до Литви) згодом продовжувала військову службу у Франції та В. Британії. Під час П.-н. в. загинуло 63,3 тис. польс. солдатів і офіцерів. Нім. втрати склали 16 572 вбитих, 30 342 поранених, 3 409 пропалих безвісти. Словаччина втратила 18 осіб вбитими, 46 пораненими, 11 пропалими безвісти.

А. Козицький (Львів).

НІМЕЧЧИНА (Федеративна Республіка Німеччина) – держава в Центральній Європі. Межує з Данією, Польщею, Чехією, Австрією, Швейцарією, Францією, Люксембургом, Бельгією, Нідерландами. Вихід до Балтійського і Північного морів. Загальна площа: 357 тис. км². Чисельність населення: 81,4 млн. осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: 77,5% – німці, 22,5% – іноземці, 14% з яких, мають нім. громадянство. Найчисельнішими групами іноземців є турки та курди – 3,5%, поляки –

1,2%, вихідці з колишньої Югославії – 1,1%, сирійці – 0,8%, італійці – 0,7%, румуни – 0,6%. Релігійний склад населення: римо-католики – 28,9%, протестанти – 27,1%, мусульмани – 4,5-5,2%, близько 30% – атеїсти. Держ. мова: німецька. Форма держ. правління: парламентарна федеративна республіка. Форма держ. устрою: федеративна держава. Столиця: Берлін. Адмін.-терит. поділ: 16 земель з внутрішнім управлінням. Глава держави: президент. Законодавча влада: Бундестаг (парламент) і Бундесрату (Союзна Рада). Вищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює федеральний канцлер. Грошова одиниця: нім. марка (100 пфенігів); з 01.01.2002 – євро (100 євроцентів).

Проголошена 18.01.1871 Німецька імперія була союзною державою, на чолі якої стояв прусський король, що носив титул нім. імператора. Імперський суверенітет здійснювали спільно монархи 22 союзних держав і сенати 3-х вільних міст: Любека, Бремена і Гамбурга. Територія держави становила 540 096 км², населення 65,5 млн осіб (1913). Законодавчими органами Райху були Союзна Рада (Бундесрат) і Райхстаг. До складу Бундесрату входили представники держав-учасниць союзу. Райхстаг натомість був загальнонародним представницьким органом, вибори до якого відбувалися загальним, таємним і прямим голосуванням. Поряд із загальноімперським законодавством важливим чинником гарантії єдності держави була фактична перевага Пруссії. На Пруссію припадало майже 2/3 території та 3/5 населення імперії. У Пруссії зосереджувалися найважливіші сировинні ресурси і пром. центри, прусські військові частини становили понад 2/3 імперських збройних сил. Співвідношення монархічної влади і народно-представництва в імперії та в окремих державах визначалося принципом конституційної монархії. Згідно з ним, монархи були єдиними носіями державного суверенітету. Райхстаг разом із представництвом союзних держав – Бундесратом – здійснював законодавчу владу і бюджетне право. Проте, будучи інституцією модерної масової демократії, нім. Райхстаг не мав владних повноважень як парламенти у конституційних монархіях 3х і Пн. Європи. Рейхстаг не мав, зокрема, впливу на призначення райхсканцлера. Голова уряду, у принципі, був відповідальним перед Райхстагом, однак він не залежав від вотуму довіри парламенту. Зміна канцлерів залежала лише від рішення імператора та його оточення, тому все полягало в довірі чи недовірі монарха до канцлера.

Наприкін. XIX ст. у Н. сформувалися політичні партії, у житті яких велику роль відігравали екон. і соц. об'єднання. Ліберальний табір був розколотий. Праве крило в ньому представляла Національно-

ліберальна партія, що виникла 1866 на базі Нім. прогресивної партії. Після реорганізації своїх лав і прийняття 1884 нової програми НЛП посилила вплив у політ. житті країни. Націонал-ліберали були прихильниками активної імперіалістичної експансії, їх екон. політика була пов'язана з інтересами нім. пром-сті. Ліві ліберальні групи 1910 об'єдналися в Прогресивну народну партію, яка виступала за парламентаризацію урядової системи, поборювала політику екон. протекціонізму й державного соц. забезпечення. Прибічники консервативної ідеї були об'єднані в Нім. консервативній партії, заснованій 1876. Опорою консерваторів була Пруссія, її аграрні східні провінції. Політичний католицизм був представлений партією Центру. На відміну від ін. партій Центр не мав зв'язку з якимсь суспільним прошарком, а знаходив своїх прихильників серед католиків різних верств. Н. була першою державою, в якій виникла соціалістична партія як сталий елемент політ. життя. Наприкін. 1890-х років відбувся поворот Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) від революційного соціалізму до реформістського, демократичного соціалізму.

На поч. 1890-х років у господарстві Н. настало нове кон'юнктурне піднесення, яке, з невеликими перервами, тривало до *Першої світової війни 1914–18*. Нім. економіка переживала час свого розквіту. 1893 Н., як виробник пром. Продукції, стояла на третьому місці після США і В. Британії, а 1913 за обсягом пром. виробництва вона вже випереджувала В. Британію і поступалася лише США. Зовн. торгівля зросла 1913 порівняно з 1870 у 4 рази і наблизилася до показника брит. зовнішньої торгівлі. Нім. торговельний флот став напередодні світової війни другим за величиною флотом світу. З екон. піднесенням центр ваги перемістився з текстильної пром-сті у вугільну і виробництво заліза та сталі. Завдяки досягненням нім. хіміків і електротехніків хімічна і електротехнічна пром-сть Н. посіла чільне місце на світовому ринку. У процесі індустріалізації змінювалося співвідношення сільського і міського населення. У кін. XIX ст. в економіці Н. переважало сільське господарство і сільське населення: 2/3 нім. населення жило ще у сільських громадах, а 6 млн осіб були зайняті у с/г (5 млн у пром-сті). Напередодні Першої світової війни 2/3 нім. населення мешкало в містах, к-ть зайнятих у пром-сті та гірничій галузі становило вже 9,5 млн, майже удвічі більше, ніж у с/г. Разом із переміщенням центра ваги у важку пром-сть відбувся небачений досі процес концентрації виробництва: підприємства об'єднувалися, створюючи картелі та синдикати, що ставали монополістами на ринках. Внаслідок концентрації нім. пром-сті провідні екон. позиції тут

здобула нечисленна група промисловців і банкірів (Крупп, Тиссен, Кірдорф, Сіменс, Ганіель, Гутман, Ганземан та ін.). Відтак, у нім. провідній верстві відбувалися істотні зміни – поряд із дворянством її поповнювала велика буржуазія, яка переважала своєю екон. силою.

У ході індустріального розвитку зростало значення у сусп.-політ. житті держави робітничого питання. 1907 третина нім. нації належала вже до робітничого класу. І хоча вибори до Райхстагу відбувалися на основі загального виборчого права, робітництво фактично не мало свого представництва в парламенті, як це мали інші групи населення, а у деяких землях (Пруссія, Саксонія), класове виборче право взагалі не давало робітникам можливості для участі у виборах відповідно до їх чисельності. За таких умов робітники не могли почувати себе рівноправними учасниками політ. і соц. будівництва держави.

Повна політ. і соц. інтеграція робітництва, яке активно зростало, стало головною внутр. проблемою імперії. У процесі індустріалізації на ґрунті диференціації інтересів виникали об'єднання осн. соціальних груп нового суспільства. Першими організовувалися з кін. 1860-х років робітники, які створювали власні профспілки. Робітничі профспілки спочатку були елітними орг-ми активістів, близькими до політ. партій – соціал-дем. і прогресивої. Після скасування виняткового закону проти соціалістів (1890) профспілки розвинулися в масові орг-ції, які налічували 1913 загалом 3 млн осіб. У нім. профспілковому русі від самого початку окреслилися різні ідеологічні напрями: соціалістичні вільні профспілки, ліберальне Гірш-Дункерівське профоб'єднання і, як третій напрям, 1895–96 постали християнські профспілки, які політично підтримували партію Центру. Творили свої орг-ції й підприємці: спочатку це були галузеві та регіональні спілки. 1876 виник Центр. союз нім. промисловців; 1895 був заснований Союз промисловців. У с/г 1893 виник Союз сільських землевласників. Впливи цих об'єднань виходили за рамки власне екон. і соц. інтересів, вони поширилися на сферу політики та істотно впливали на діяльність політ. партій.

Н. значно пізніше ніж інші провідні європ. держави приступила до активної колоніальної політики. Якщо 1877 Н. практично не мала колоніальних володінь, то 1900 площа її колоній становила 2,7 млн км², а чисельність населення – 12,3 млн осіб. На зламі XIX-XX ст. у зовнішньополіт. стратегії Н. відбувся глибокий поворот. Керівні політ. еліти імперії проголошували ідеї активної міжнар. політики для здобуття для Н. становища однієї з провідних держав світу. Прибічниками концепції

«світової політики» виступали консервативні кола, які мріяли про відродження «Великої Німеччини». Їхні прагнення підтримував імператор *Вільгельм II Гоєнцоллерн*. Експансіоністські поривання знайшли відображення у військовій політиці. Генштаб розробив план наступальних воєнних кампаній, основою якого стала концепція «блискавичної війни» (*Шліффена план 1905*). 1898 було затверджено програму форсованого будівництва потужного військ.-мор. флоту, який мав стати важливим чинником «світової політики». Своїми активними пошуками колоніальних здобутків у різних частинах світу Н. протиставила собі багато держав: Китай, Японію, США, Португалію, Росію, але особливо загострилися нім.-франц. і нім.-брит. суперечності.

Влітку 1914 різко загострилися міжнар. суперечності, що врешті призвело до вибуху війни. Союзниками Н. у Першій світовій війні були держави, які входили до *Троїстого союзу*, а з кін. 1915 – до *Четверного союзу* (Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія). Розпочинаючи війну, нім. військове командування розраховувало завдати спочатку нищівного удару Франції, а потім повернути всю свою військову потугу проти Росії. Проте, план *А. Шліффена* виявився нездійсненим. Наступ німецьких армій у Бельгії та Франції був зупинений у ході битви на Марні, на підступах до Парижа у вересні 1914. Уже в жовтні 1914 війна на Заході набула позиційного характеру, в якій попри відчайдушні кровопролитні наступальні спроби обох сторін лінія фронту до 1918 не зазнала істотних змін. Натомість на Сході нім. війська під командуванням ген. *П. Гінденбурга* завдали низки поразок рос. армії у Сх. і Зх. Пруссії. Подальший перебіг війни на Сході був позначений масштабними операціями, у ході яких на окремих ділянках фронту також виникали ситуації позиційного бойового протистояння. Після вибуху *Лютневої революції 1917* у Росії нім. військові частини 1918 зайняли Балтію, Білорусію і Україну.

Затяжний характер війни і труднощі, пов'язані з нею, пригасили первісний патріотичний запал нім. громадянства. Соц. і внутрішньополіт. становище в країні загострювалося. Мобілізація чоловіків до армії спричинила зниження сільськогосп. виробництва – 1915 була запроваджена карткова система. Вже взимку 1916–17 у країні виникла загроза голоду, що спричинило незадоволення людей. У квітні 1917 на знак протесту проти важкого становища застрайкували робітники збройних підприємств Берліна і Ляйпціга: поряд із соц. вимогами лунали заклики до якнайшвидшого укладення миру. За припинення воєнних дій та початок мирних переговорів виступали і впливові політичні

сили – СДПН, партія Центр і Прогресивна народна партія, які утворили в Райхстазі міжфракційний комітет. Зі вступом у війну в квітні 1917 США ситуація на фронтах змінювалася на користь держав *Антанти*. Восени 1918 воєнна поразка Н. стала очевидною. У країні склалася сусп.-політ. криза: настрої невдоволення переросли у відкриті бунти. На поч. 1918 повстали військові моряки, які зайняли Кіль, Любек і Гамбург. У багатьох місцевостях відбулися масові заворушення, внаслідок яких протягом кількох днів впали всі 22 нім. монархії. 09.11.1918 Н. було проголошено республікою, а соц.-дем. Ф. *Еберт* прийняв владу канцлера. Від 10.11.1918 функції уряду виконувала Рада народних уповноважених, до складу якої увійшли представники СДПН. і Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини. Скрізь виникали робітничі та солдатські ради як носії нової революційної влади. Власне новоствореному урядові випало закінчувати справу участі Н. у війні. 11.11.1918 у Комп'єнському лісі була підписана угода про перемир'я між Н. і державами-переможцями (див. *Комп'єнське перемир'я 1918*).

У серпні 1919 установчі Національні Збори, що засідали у Ваймарі, прийняли Конституцію Нім. республіки, яка увійшла в історію як *Ваймарська республіка*. Ця Конституція поєднувала парламентську форму управління з президентською системою. Найвищим законодавчим органом став Райхстаг, що обирався на 4 роки шляхом загальних і рівних виборів. Під впливом революційних перетворень склалася нова партійно-політична система. Основною опорою республіки була т. зв. Ваймарська коаліція – СДПН, партія Центру і ліберальна лівиця, що прибрала назву Нім. демократична партія. Внаслідок реорганізації Національно-ліберальної партії виникла Нім. народна партія, а частина правих лібералів об'єдналася з протестантськими консерваторами і утворили нове політичне угруповання Нім. національна народна партія. Відбувся розкол у таборі соціал-демократії – її ліве крило («*Союз Спартака*») провело 01.01.1919 свою конференцію, на якій було ухвалено рішення про утворення Комуністичної партії Німеччини (КПН).

Згідно з умовами *Версальського мирного договору 1919*, які були опрацьовані державами-переможцями на *Паризькій мирній конференції 1919–20*, 13% території з 10% населення Н. були відторгнені на користь Франції, Польщі, Бельгії, Данії та Чехословаччини. Н. змушена була віддати 90% морського торговельного флоту, її збройні сили були обмежені професійним військом загальною чисельністю 100 тис. осіб. Нім. армії заборо-

нялося мати танки, авіацію і важку артилерію, а військ.-мор. флоту – лінійні кораблі та підводні човни. Н., на яку Версальський договір покладав основну відповідальність за розв'язання війни та її наслідки, була зобов'язана виплачувати репарації.

Характерною особливістю Ваймарської республіки перших років її існування була політична нестабільність. Цей період пройшов під знаком безпосередніх наслідків війни і Версальського миру, а також сильної загрози дем. парламентській системі, як з боку правих націоналістичних сил, так і від лівацького екстремізму. Ознаками цього часу були дедалі гостріша інфляція, робітничі страйки і комуністичні повстання, праві спроби державного перевороту і політичні вбивства, врешті, сепаратистські праві рухи в різних землях, що загрожували єдності держави. Усередині 1920-х років політична ситуація у Н. стабілізувалася. Цьому сприяло врегулювання 1924 репараційного питання, яке здійснювали згідно з рекомендаціями міжнар. комісії експертів (див. *Дауеса план*), нормалізація фінансової системи, поліпшення екон. становища країни, зростання життєвого рівня населення. Зміцнювалися зовнішньополіт. позиції Німеччини: 1925 країна взяла участь в підписанні регіонального договору колективної безпеки – Райнського гарантійного пакту (див. *Локарнські договори 1925*), наступного року була прийнята до *Ліги Націй* і уклала договір про нейтралітет з СРСР. 1924–28 пройшли під знаком урядів буржуазного блоку. Чільними посталями в них були лідер партії Центру В. *Маркс* і член Нім. народної партії Г. *Лютер*, які змінювали один одного на посту райхсканцлера. 1925 після смерті Ф. *Еберта* відбулися вибори президента республіки. 26.04 президентом Н. був обраний останній нач. нім. Генштабу в роки світової війни П. фон Гінденбург. У червні 1928 був сформований уряд «великої коаліції» (СДПН, Дем. партія, НДП, партія Центру, Баварська народна партія) на чолі з лідером соц.-дем. партії Г. Мюллером. Нім. економіка вступила в смугу піднесення, яке 1927 сягнуло своєї кульмінації. Того року Н. за обсягом пром. виробництва і товарного експорту перевершила показники 1913 більшої за територією і чисельністю населення Нім. імперії. У структурному розвитку пром.-сті відбувався процес концентрації підприємств: з'являлися нові картелі, синдикати і концерни. Поміж найбільших об'єднань виділялися два гіганти: заснований 1925 І. Г. Фарбеніндустрі (I. G. Farbenindustrie), частка якого в окремих ділянках хімічної пром.-сті становила від 25 до 48%, і створений 1926 Ферайнікте Стальверке А. Г. (Vereinigte Stahlwerke AG), що виробляв 40% нім. сталі.

1929–30 Н. охопила світова економічна криза. 1932 пром. виробництво Н. зменшилося порівняно з 1928 наполовину, курс акцій впав на третину, нац. прибуток скоротився з 75,9 млрд марок (1929) до 45,3 млрд марок (1932). Безробіття в січні 1932 перевищило 6 млн осіб. Криза надвиробництва, зниження цін на с/г продукцію важко позначилися на становищі міського і сільського населення. Невдоволенням мас скористалися крайні політичні сили. У березні 1930 пішов у відставку уряд «великої коаліції» – останній уряд Ваймарської республіки. Розпочалася конституційна і державна криза республіки. Спроби наступних урядів Г. Брюнінга (березень 1930–травень 1932) і Ф. Папена (червень–грудень 1932) розширити політичну базу в парламенті через збільшення представництва центрист. партій зазнали невдачі. Вибори до Райхстагу 1930–32 засвідчили швидке зростання впливів праворадикальної Націонал-соціалітичної нім. робітничої партії (НСДАП), яку від 1921 очолював А. Гітлер. На виборах у вересні 1930 нацисти здобули 18% голосів і 107 місць у парламенті замість дотеперішніх 3% і 12 мандатів. Липневі вибори 1932 принесли націонал-соціалістам рекордну к-сть голосів 37% і 230 мандатів, що дозволило створити їм найбільшу фракцію в Райхстазі. Вибори, що відбувалися 06.11.1932, не внесли суттєвих змін у політ. конфігурацію: націонал-соціалісти одержали 33% голосів і зберегли найчисельнішу фракцію. 30.01.1933 президент П. Гінденбург за порадою Ф. Папена і свого консервативного оточення призначив лідера НСДАП А. Гітлера райхсканцлером. Першим кроком на шляху встановлення нацистського режиму була ліквідація чинної партійно-політичної системи. Скориставшись підпалом Райхстагу 27.02.1933, правдоподібно, одинаком-анархістом, Гітлер домігся оголошення декрету «Про захист народу і держави», який скасовував основні права, встановлені Ваймарською конституцією, та обґрунтовував перманентний надзвичайний стан у країні. Указ розв'язав нацистам руки у б-бі з політ. противниками. Багато політиків різних напрямів на підставі цього акта були піддані попередньому ув'язненню і кинуті до концтаборів. В атмосфері залякування і політичних переслідувань 05.03.1933 проходили останні вибори до Райхстагу, які принесли НСДАП 43,9% голосів, її партнер з урядової коаліції Нім. нац. народна партія одержала 8%. Гітлер, одначе, прагнув необмеженої влади. 24.03.1933 він домігся прийняття надзвичайного закону, за яким урядові була передана законодавча влада із винятковим правом вносити зміни до Конституції. Закон усував Райхстаг із політики і ліквідував парламента-

ризм у Н. У той же брутальний спосіб протягом короткого часу було ліквідовано самостійність федеральних земель. Земельні уряди були підпорядковані намісникам центрального уряду – райхсштатгальтерам, на посади яких призначали високих нацистських функціонерів. 02.05.1933 були розпущені профспілки. У червні 1933 було заборонено СДПН, багато її діячів і активістів були заслані до концтаборів або вбиті. Буржуазні партії під потужним тиском влітку 1933 оголосили про «добровільний» саморозпуск. 14.09.1933 уряд заборонив творення нових партій, а наступного місяця Гітлер оголосив НСДАП «єдиним носієм державної влади». Після смерті П. Гінденбурга, Гітлер 02.08.1934 прийняв титул «вождя Німецького Райху і народу» та райхсканцлера і скасував пост райхспрезидента. Всі армійські офіцери були змушені присягнути на вірність не Конституції, а особисто А. Гітлерові. Прагнучи до зміцнення своєї влади у військовій сфері, Гітлер провів реорганізацію керівництва збройними силами – було ліквідоване військове міністерство, а замість нього 04.02.1938 створено Верховне головнокомандування Вермахту (ОКВ). До найдійовіших інструментів нацист. панування, контролю і перманентного терору належали СС (охоронні відділи), у рамках яких діяла служба безпеки (СД) і таємна державна поліція (*гестапо*). Поряд із державним терором зміцненню тоталітарної диктатури служила перебудова духовного і суспільного життя у націонал-соціалітичному дусі. Нацисти запровадили сувору цензуру, підпорядкували засоби масової інформації (пресу, радіо, кіно), поставили собі на службу літературу, музику й образотворче мистецтво. Нацистська партія взяла під свій контроль виховання молоді. Основною ланкою в цій системі була орг-ція «Гітлерюгенд» («Гітлерівська молодь»). Прокламуючи в суспільній сфері ідею вільної від соціальних поділів і суперечностей «народної спільноти», нацисти створили різні професійно-станові орг-ції: Імперський продовольчий стан, Націонал-соціалітичний союз чиновників та ін. Підприємці та наймані працівники були об'єднані в «Німецький фронт праці». Зовнішньополіт. програма націонал-соціалізму передбачала розв'язання війни, з якою пов'язували плани не лише ревізії Версальського договору, а й здобуття «життєвого простору» на сході Європи і встановлення світового расового панування. Підготовка до реалізації цих планів займала дедалі більше місця у політиці Н. У березні 1935 був запроваджений загальний військовий обов'язок. 1936 нім. війська зайняли *Райнську демілітаризовану зону*. Того ж року вникла «*Вісь Берлін–Рим*» і укладено *Антикомінтернівський*

пакт 1936 з Японією. Від 1936 підготовку до війни пришвидшено і вона набула планомірного характеру. 1937 була налагоджена тісна військ.-політ. співпраця між Н., Італією і Японією (див. «Вісь Берлін–Рим–Токіо»). 12.03.1938 частини Вермахту вступили на територію Австрії, А. Гітлер оголосив про приєднання Австрійської респ. до *Третього Райху* (див. *Аншлюс*). На Мюнхенській конференції 29–30.09.1938 А. Гітлер одержав згоду В. Британії, Франції та Італії на відокремлення Судетської обл. від Чехословаччини і приєднання її до Н. У березні 1939 Вермахт окупував решту Чехії («Протекторат Богемії та Моравії») і Мемельську область. 11.04.1939 Гітлер затвердив опрацьовану Верх. головнокомандуванням Вермахту «Директиву про єдину підготовку збройних сил до війни на 1939–1940 рр.». Основою цього документа став план воєнної операції проти Польщі під кодовою назвою «Вайс» («Білий»). 23.08.1939 у Москві було підписано договір про ненапад між Німеччиною і СРСР. У додатковому таємному протоколі до договору було визначено кордони рад. і нім. «сфер впливу» в Східній Європі «у разі політично-територіальних змін». Лінія розмежування на території Польської держави мала пролягати ріками Нарев, Вісла і Сян (див. також *Ріббентропа-Молотова пакт 1939*).

01.09.1939 нім. війська вторглися до Польщі, а через 17 днів польський східний кордон перейшла Червона армія. Настрої нім. населення стосовно війни були цього разу іншими, ніж 1914: мало хто вірив, що ця воєнна авантюра закінчиться успішно. Всупереч сподіванням А. Гітлера західні держави не відступили, а оголосили війну Н. Німецька перемога над Польщею, полегшена рад. інтервенцією, була досягнена вже за 5 тижнів. Н. і Радянський Союз поділили між собою завойовану територію: східна її частина – Західна Україна і Західна Білорусія – відійшла до СРСР, західні області корінної Польщі – зайняла Н. Володіючи стратегічною ініціативою, нацистське керівництво намагалось поширити континентальну базу своєї влади на Північ і Захід. 09.04.1940 розпочалась комбінована морська, повітряна і сухопутна операція з метою окупації Норвегії. Водночас нім. війська захопили Данію, яка була проміжним тереном між Скандинавією і Н. 10.05.1940 нім. військ.-політ. керівництво розпочало реалізацію плану «Гельб», який передбачав блискавичний удар по Франції через Люксембург, Бельгію і Нідерланди. Всупереч очікуванням військових експертів, зокрема нім. командування, західний похід пройшов тріумфально (див. *Французька кампанія 1940*). 22.06.1940 в Комп'єнському лісі, в якому нім. представники 1918 підписали умови перемир'я,

був підписаний акт капітуляції франц. армії (див. *Комп'єнське перемир'я 1940*). Наступною воєнною ціллю нацист. Н. була обрана В. Британія. 01.08.1940 А. Гітлер підписав директиву про розгортання повітряної та морської війни проти В. Британії. 13.08 нім. авіація розпочала масові нальоти на англ. міста і промислові р-ни. Акція, що увійшла в історію під назвою «*Битви за Англію*» тривала до жовтня 1940 і закінчилася невдачею. У цей час було зроблено спробу консолідувати блок тоталітарних і мілітаристських держав. 27.09.1940 у Берліні підписано тристоронній договір між Н., Італією і Японією (див. *Берлінський пакт 1940*). Під кінець 1940 у стратегії нацистського керівництва на перший план висунулася підготовка операції проти СРСР. 18.12.1940 Гітлер підписав директиву № 21 про підготовку нападу на СРСР, що одержала кодову назву «*Барбаросса*» план. Готуючись до війни із СРСР, Н. намагалась забезпечити собі плацдарми на Сході: уклала договір з Фінляндією, посилила впливи в Румунії. У листопаді 1940 до тристороннього пакту приєдналися Угорщина, Румунія, Словаччина; пізніше, у березні 1941, це зробила Болгарія. Доповненням до цього були воєнні акції Н. на Балканах. 06.04.1941 нім. війська вторглися до Югославії та Греції і за короткий час окупували ці країни.

22.06.1941 нім. збройні сили без оголошення війни розпочали воєнні дії проти СРСР. Агресія Н. проти СРСР змінила світове становище і разом із япон. нападом на амер. військ.-мор. базу *Перл-Гарбор* у Тихому океані (07.12.1941) означала переростання дотеперішньої війни в Європі та Середземноморському басейні в світову війну. Танкові та моторизовані дивізії Вермахту в перші дні війни глибоко вклинилися в розташування рад. армій. Під кін. листопада 1941 нім. війська захопили Україну, Білорусію, Молдавію, Литву, Латвію, Естонію, низку західних обл. Російської Федерації. Керівництво *Третього Райху* прагнуло до цілковитого підкорення завойованих народів, їхнього екон. визиску, використання дармової робочої сили в нім. пром-сті та с/г, повного винищення деяких народів. У таких державах Зх. і Пн. Європи, як Данія, Норвегія, Голландія, Франція окупаційний режим був відносно поблажливий, і нац. влада залучала до співпраці місцеві колаборантські елементи. Натомість у країнах Пд. і Сх. Європи, і насамперед СРСР, окупаційна політика здійснювалася брутальними методами з допомогою поліції та війська. Однак плани швидкого закінчення воєнної кампанії на Сході провалилися.

Наступ нім. військ був зупинений у грудні 1941 на підступах до Москви. Взимку 1941–42 частини

Вермахту були відкинута від рад. столиці. Під кін. 1942 у ході нім.-рад. війни настав глибокий злам. Нові спроби гітл. командування розгорнути переможний наступ привели до нових важких поразок нім. армій під Сталінградом і Курськом. Розпочався поступовий відступ нім. військ на всьому фронті. Тим часом війська зх. союзників розбили нім.-італ. частини в Пн. Африці й висадилися в липні 1943 на о. Сицилія. Внаслідок державного перевороту 25.07.1943 в Італії Б. Муссоліні був позбавлений влади, і Н. втратила свого головного союзника. Новий італ. уряд на чолі з П. Бадольо уклав із зх. союзниками перемир'я, а 13.10 оголосив про стан війни з Н. 06.06.1944 союзницькі війська висадилися у Франції, відкривши *Другий фронт* проти гітл. Н. Територія Третього Райху зазнавала масштабних бомбардувань брит.-амер. авіацією. Проти нацист. режиму в окупованих країнах Європи розгорнувся широкий Рух Опору, який поєднував збройну партизанську б-бу і саботажні акції. Поступово у самій Н. визрівало невдоволення гітл. режимом. Воєнна тактика Гітлера викликала спротив у генералітеті і 20.07.1944 на нього було вчинено замах, який здійснив полковник К. Штауфенберг. 25.07 амер. війська прорвали нім. фронт у Пн. Франції та у ході наступальної операції визволили Париж. У жовтні 1944 війська західних союзників вступили на територію Н. У січні 1945 Червона армія розпочала новий наступ з території Польщі. Нім. фронт був прорваний і рад. війська нестримно наступали на Берлін. 30.04.1945 А. Гітлер наклав на себе руки. 07.05.1945 нім. генерали (ген. В. Кейтель, ген. Г. Штумпф і адм. Г. Фрідебург) підписали в Реймсі, у головній квартирі західних союзників акт про капітуляцію збройних сил Німеччини. На вимогу рад. керівництва командування Вермахту знову підписало акт про капітуляцію в штабі рад. військ у Карлсгорсті (побл. Берліна) проти ночі з 08 на 09.05.1945.

Після беззастережної капітуляції верховна влада в Н. перейшла до командувачів збройних сил держав-переможниць, що окупували країну. Територія Н. була поділена на 4 зони окупації. Східна частина країни потрапила в рад. зону відповідальності, західну частину Н. окупували США, В. Британія і Франція. Верховну владу в країні перебирали головнокомандувачі рад., амер., брит. і франц. окупаційних військ, які творили разом *Союзнницьку контрольну раду*. Нім. столиця – Берлін була поставлена під спільне управління 4 держав, що окупували по одному секторові міста. Питання подальшої долі переможеної Н. стали предметом обговорення на *Потсдамській конференції 1945*. Учасники нарад, ухвалили рішення про ліквідацію нацизму,

усунення осередків екон. концентрації та зруйнування нім. військ.-пром. потенціалу. Західні держави погодилися на перехід земель на схід від Одери і Нейсе до Польщі й про передачу області Кьонігсберга СРСР. На конференції були досягнені домовленості про переселення німців з Угорщини, Чехословаччини і Польщі на територію Н.

Політ. життя у Н. почало відроджуватися влітку 1945. Відновлювали діяльність партії, які творили свої орг-ції у рамках окремих окупаційних зон. У всіх окупаційних зонах відродилися СДПН і КПН. Колишня партія Центру об'єдналася з ліберальними та поміркованими консервативними групами протестантів і утворила разом із ними нову політичну орг-цію – Християнсько-демократичний союз (ХДС). У Баварії, як і в часи Ваймарської республіки, постала католицька партія, яка прибрала назву Християнсько-соціальний союз (ХСС). Ліберали подолали свій давній розкол і заснували в західних зонах окупації Вільну демократичну партію (ВДП), а в рад. зоні – Ліберально-демократичну партію. На деяких землях виникли нові консервативні партії: Нижньосаксонська крайова партія (від 1947 – Нім. партія), у Баварії – Баварська партія. У рад. зоні окупації самостійність некомуністичних партій тривала лише короткий час. Під тиском рад. окупаційної влади СДПН навесні 1946 об'єдналася з КПН у Соціалістичну єдину партію Німеччини (СЄПН). Ліберальні партії були змушені сформувати із СЄПН «Антифашистський блок». Їх участь у виборах базувалася на умовах, що частка кожної партії в загальному списку була визначена наперед, до того ж так, що СЄПН разом із прокомуністичними орг-ціями (Вільний нім. союз профспілок, Вільна німецька молодь, Селянський союз та ін.) завжди мала більшість.

Потсдамські рішення союзників не передбачали створення центрального нім. уряду. Зате в кожній із 17 земель, виділених на території країни, було створено крайові уряди. Перші уряди земель призначила окупаційна влада. Після того, як 1946–47 відбулися вибори до ландтагів, ці уряди формувалися на парламентській основі. У землях, що входили до західних зон окупації, це означало відродження парламентської демократії. Різний курс західних держав і СРСР у нім. питанні врешті призвів до розколу країни. У грудні 1946 амер. і брит. зони були об'єднані в окрему екон. область – *Бізонію*; 1948 із приєднання франц. зони виникла *Тризонія*. 21.06.1948 у західних зонах проведено грошову реформу, внаслідок якої замінено знецінену райхсмарку на німецьку марку. У відповідь на ці дії у рад. зоні окупації було також запроваджено нову валюту (24.06.1948).

Паралельно відбувалося політичне виокремлення західної та східної частин Н. У прагненні захистити Західну Н. від рад. експансії амер. і брит. адм-ція стимулювали процес державного об'єднання трьох західних зон окупації. 08.08.1949 Парламентська Рада, до складу якої входили представники 11 ландтагів, прийняла «Основний закон Федеративної Республіки Німеччини». Законодавча влада у державі переходила до Бундестагу і Бундесрату. 07.09.1949 перший Бундестаг, що зібрався у Бонні, обрав президентом ФРН голову ВДП Теодора Гойса. За результатами виборів був сформований коаліційний уряд на чолі з головою ХДС К. Аденауером. У східній окупаційній зоні військова влада заходилася творити державний устрій, копіюючи рад. досвід. У березні 1948 була створена Нім. Народна Рада, у рамках якої опрацьовано проєкт Конституції. 19.03.1949 Народна Рада прийняла «Конституцію Німецької Демократичної Республіки». 07.10.1949 друга Німецька Народна Рада уконституювалася як Тимчасова Народна Палата НДР. Першим президентом був обраний комуніст В. Пік, уряд очолив колишній соціал-демократ О. Гротеволь.

В епіцентрі процесів розколу Н. опинився Берлін. Подібно до того, як це відбувалося в зонах окупації, східна і західна частини міста розвивалися окремо. У червні 1948 на знак протесту проти грошової реформи в західних зонах рад. представник залишив спільну союзницьку комендатуру Берліна. Відтак рад. керівництво вирішило витіснити колишніх союзників з міста. 24.06.1948 була розпочата блокада Берліна – припинена подача електроенергії та перекрито шляхи доступу до міста (*Берліна блокада 1948–49*). Щоб подолати рад. блокаду західні держави налагодили постачання Західного Берліна повітряним шляхом із використанням авіації. СРСР не зміг обстояти своєї лінії і 10.05.1949 блокаду було припинено. Спир між великими державами навколо Берліна привів до цілковитого політ. і адмін. поділу міста. Від вересня 1948 у східній частині керували призначені рад. окупаційною адм-цією бургомістр і магістрат, а в західноберлінському р-ні Шьонеберг зробили свій осідок обрані дем. шляхом Палата Депутатів і обер-бургомістр Берліна, влада яких поширювалася лише на західну частину міста. З утворенням НДР її уряд всупереч угодам зробив східний сектор столицею східнонім. держави (див. також *Західний Берлін*).

Федеративна Республіка Німеччини займала на момент свого конституювання площу 248 тис. км² із населенням 47,7 млн. За умовами Німецького договору (26.05.1952), ФРН отримала обмежений суверенітет. Після вступу ФРН до

НАТО (24.10.1954), на підставі угоди з трьома зх. державами про скасування окупаційного статусу і розпуск Високої союзної комісії (05.05.1955) ФРН стала повністю суверенною державою. У партійно-політ. житті ФРН відбувся процес концентрації: у першому Бундестазі було представлено 9 партій, у третьому (1957) – 4 партії, 1961–83 – лише 3 партії. Цей процес був характерний зростанням провідної ролі двох найбільших партій ХДС/ХСС і СДПН, які перетворилися на загальнонац. партії. ХДС зумів упродовж 20 років утримати керівництво урядом. Поряд із обома великими партіями утвердилися в Бундестазі та багато разів виступали урядовими партнерами ХДС вільні демократи. Комуністи, отримавши на виборах 5,7% голосів, мали в першому Бундестазі 15 місць. Однак, вже на наступних виборах КПН не змогла потрапити до парламенту. 1956 Федеральний конституційний суд визнав КПН антиконституційною орг-цією і вона була розпущена.

Водночас з політ. партіями виникали професійні об'єднання. У післявоєнний час був подоланий колишній розкол профспілкового руху. 1949 був заснований Нім. профспілковий союз. Утворювали свої товариства і працедавці – 1949 виникло Федеральне об'єднання нім. союзів працедавців. Для екон. розвитку ФРН у післявоєнний період був характерним поворот у бік ринкових відносин. Після фази господарської відбудови (1948–51) країна пережила могутнє екон. піднесення – «німецьке економічне диво». 1949–62 валовий суспільний продукт зріс приблизно у 3 рази. Господарське зростання було пов'язане насамперед із піднесенням пром-сті: частка пром. виробництва у валовому продукті зросла з 47,3 (1950) до 56,1% (1962); за цей же час частка с/г зменшилася з 10,4% до 6%. Розвиток ринкової економіки набув соціального спрямування. Одним із наслідків госп. піднесення стало швидке скорочення безробіття: частка безробітних зменшилася з 8,8 (1949) до 0,5% (1960). Зростали заробітки – номінальна заробітна плата пром. робітників збільшилася 1950–62 на 139%, реальна – на 87%. Зовн. політика ФРН мала на меті зміцнити безпеку країни. Реалізацію цього наміру уряд К. Аденауера вбачав у включенні своєї країни у політичну, економічну та оборонну системи західного світу. У річці цієї концепції ФРН взяла участь в *Європейському об'єднанні вугілля і сталі* (1951), *Європейському Економічному Співтоваристві* (1957) та вступила до НАТО (1955).

1963 К. Аденауера на посаді канцлера замінив творець «економічного дива» Л. Ергард. У країні тривало потужне зростання пром. вироб-

ництва, яке переривалося кризовими явищами (1963, 1966–67). Уряд приділяв велику увагу с/г. «Зелений план» 1964 ставив завдання стимулювати процес концентрації сільськогосп. виробництва для поліпшення аграрної структури. На виборах 1965 найбільшого успіху досягла СДПН (39,5% голосів і 202 мандати), ХДС опинився на другому місці – 38,1% голосів і 196 мандатів. У грудні 1966 новий лідер ХДС Курт Кізінгер очолив уряд «великої коаліції», до складу якого увійшли представники всіх провідних політ. сил ФРН. Віце-канцлером і міністром закорд. справ став голова СДПН В. Брандт.

Наприкін. 1960-х років у країні піднявся масовий рух протесту, який охопив різні групи західнонім. суспільства, насамперед інтелектуальні кола, інтелігенцію, студентську молодь. Учасники руху піддали нищівній критиці суспільні порядки і ціннісні орієнтири старших поколінь – прагматизм аденауерівської ери, демократичні інституції як «бастиони фашизму», культурний застій, як наслідок екон. успіхів, десятиліття поборювання лівих і радикальних ідей, культивування споживацьких ідеалів. Основною силою позапарламентської опозиції було студентство. Уже невдовзі позапарламентська опозиція розпалася на численні політичні секти, які трансформувалися в 1970-х роках частково в рух за мир, частково у підпільні терористичні групи, зокрема «Фракцію Червоної армії». У загальному сусп.-політ. ситуація у ФРН змінилася: сусп. настрої еволюціонували вліво, що й засвідчили парламентські вибори 28.09.1969. На них СДПН, що виступала, як партія змін і реформ (на противагу ХДС), вперше у своїй історії перейшла 40% рубіж, здобувши підтримку 42,7% виборців і 224 мандати. Соціал-демократи утворили уряд у союзі з ВДП: В. Брандт обійняв посаду канцлера, голова вільних демократів Вальтер Шеель став міністром закорд. справ. Настала ера соціал-ліберальної коаліції, що тривала до 1982.

Нова коаліція розпочалапошук шляхів розрядки міжнар. відносин у Європі. Соціал-ліберальний уряд зробив спробу нормалізації напружених взаємин з НДР і цілим блоком соціалістичних країн. В. Брандт 12.08.1970 підписав договір про взаємовідносини ФРН із СРСР, в якому уряд ФРН запевнив, що визнає післявоєнні кордони в Європі й не прагне до їх ревізії. У Варшаві 07.12.1970 був підписаний договір про принципи нормалізації відносин між ФРН і Польщею. У березні 1971 розпочалися чотиристоронні переговори стосовно Західного Берліна, які закінчилися підписанням 03.09.1971 угоди, що визначала правовий статус міста як самоврядної політ. одиниці під окупацією трьох західних держав. Згодом 21.12.1972 був

укладений договір між ФРН і НДР. Обидві нім. держави взаємно визнавали одна одну, підтвердили свої кордони і встановили дипл. відносини. Наслідком цих договорів стало прийняття обох нім. держав у вересні 1973 до ООН. У період, коли країною керував В. Брандт, було проведено виборчу реформу, що надала право участі у виборах молоді від 18 років, уряд розпочав реформу вищої освіти. У травні 1974 в соціал-ліберальній коаліції відбулися кадрові зміни. Після відставки з посади канцлера В. Брандта уряд очолив Г. Шмідт. До складу уряду увійшов новий лідер ВДП Г.-Д. Геншер, який зайняв пост віце-канцлера і міністра закорд. справ. Президентом республіки було обрано В. Шееля. Парламентські вибори 1976 і 1980 засвідчили очевидну перевагу соціал-ліберальної коаліції. Уряд Г. Шмідта продовжив «нову східну політику» кабінету В. Брандта. У внутр. політиці уряд зосереджував увагу на подоланні кризи, що спіткала економіку країни 1974–75. Антикризові заходи Г. Шмідта охоплювали структурну модернізацію пром-сті, раціоналізацію трудових відносин, зміцнення фінансової системи. Під кін. 1970-х років у країні активізувався опозиційний рух на захист природного довкілля і проти використання ядерної енергії. У цьому середовищі виникали численні місцеві групи «зелених», які 1980 об'єдналися в партію «Зелених». 01.10.1982 федеральним канцлером ФРН став лідер ХДС Г. Коль, який очолив коаліційний уряд ХДС/ХСС – ВДП. Позачергові вибори до Бундестагу в березні 1983 принесли успіх коаліції: ХДС отримав 38,2% голосів, ХСС – 10,6%, ВДП – 7%. Вперше до парламенту увійшла партія «Зелених», здобувши 5,6% голосів і 27 мандатів.

Наступне десятиліття показало політ. перевагу християнських демократів. 1984 один із чільних діячів партії Ріхард Вайцзеккер був обраний президентом ФРН. На парламентських виборах 1987 керівна коаліція домоглася перемоги, одержавши 53,4% голосів і 269 мандатів. Власне на долю уряду Г. Коля випав шанс здійснити відновлення нім. єдності, сприятливі умови для чого склалися після політичного банкрутства НДР.

У момент конституювання **Німецької Демократичної Республіки** 1949 її територія становила 108,2 тис. км² і на ній проживало 17,2 млн осіб. Хоча СРСР 1954 визнав державний суверенітет НДР, вона і надалі перебувала під рад. контролем. Політичне керівництво у східнонім. державі здійснювала СЄПН, яка, наслідуючи у своїй діяльності КПРС, посідала всі ключові позиції у системі влади. Інші, ліберальні, партії змушені були визнати керівну роль СЄПН

і співпрацювати у побудові марксистської моделі соціалізму. У цей період на провідні позиції у партії та державі висунувся В. *Ульбріхт* – ген. секретар ЦК СЄПН (від 1953 – 1-й секретар). 1960 після смерті В. *Ліка* і ліквідації посади президента він обійняв також посаду голови новоствореної Державної Ради. Екон. система НДР розвивалася як централізовано кероване господарство на базі одержавлення пром. виробництва і проведення колективізації с/г. Уже 1950 народні (державні) підприємства виробляли 75,5% всієї пром. продукції. 1962 на держ. підприємства припадало 85,4% пром. продукції, на підприємства з держ. часткою – 8,6%, на кооперативні підприємства – 3,3%, і лише 2,7% було вироблено в приватних підприємствах. Зовнішньоекон. зв'язки НДР були цілком зорієнтовані на СРСР та його союзників: 1950 НДР стала членом *Ради економічної взаємодопомоги*. НДР була також залучена до військово-союзницької системи СРСР – 1956 вона приєдналася до *Варшавського договору*.

Хоча сувора партійна диктатура не допускала постанов опозиції, НДР пережила дві важкі політичні кризи. Підвищення норм виробітку спричинило 17.06.1953 страйк робітників-будівельників у Сх. Берліні, який переріс у загальний страйк і повстання, що поширилися на ін. міста. Виступ робітництва жорстко придушили рад. війська (див. *Берлінське повстання 1953*). Друга політ. криза виникла на ґрунті масової втечі мешканців НДР на Захід. 1950–62 до ФРН втекло 2,6 млн осіб. Ці демографічні втрати не міг покрити природній приріст і населення НДР зменшилося до 16 млн осіб. Щоб зупинити масову еміграцію за рішенням уряду НДР і рад. керівництва в серпні 1961 було споруджено *Берлінський мур*, який відгороджував Сх. Берлін від Західного Берліна.

Східна політика соціал-ліберального уряду В. Брандта започаткувала процес порозуміння між ФРН і НДР. У грудні 1972 був підписаний договір про основи взаємин між обома нім. державами, спрощено контакти громадян НДР із Заходом, налагоджувалася екон. співпраця між ФРН і НДР. Керівництво НДР, однак, акцентувало на ідеологічних відмінностях двох держав. Першим секретарем ЦК СЄПН у травні 1971 став Е. *Гоннекер*, який висунув тезу про необхідність прискорення процесу творення нім. соціалістичної нації. 07.10.1974 була прийнята нова Конституція НДР. У ній містилося твердження, що НДР є «соціалістичною державою робітників і селян», натомість вилучено дотеперішні звороти про «єдиний» народ, а також про прагнення до «єдності Німеччини». Наприкін. 1970–80-х роках комуністичне керівництво знову намагалось обме-

жувати міжнім. контакти і на державному рівні, і приватні стосунки громадян обох нім. держав. Такий політичний курс штовхав НДР до ізоляції та робив комуністичний режим вразливим на зміну зовн. обставин.

Сильного удару завдала комуністичній системі реформаторська політика 1985–91 рад. лідера М. *Горбачова*, яка різко активізувала протестний потенціал у НДР, надаючи йому вибухового характеру. Почалася нова хвиля масових втеч громадян НДР на Захід. У листопаді 1989 у Ляйпцигу та в ін. містах відбулися великі маніфестації з вимогою об'єднання обох нім. держав. Уперше в історії НДР виникали опозиційні партії та різні товариства. Командування розташованих у НДР рад. військ одержало наказ не втручатися в нім. справи. Е. *Гоннекер* 18.10.1989 змушений був відійти з усіх займаних посад. 07.11 був сформований новий уряд, який очолив Ганс Модров. Уряд прийняв рішення про відкриття кордонів і 09.11.1989 Берлінський мур перестав існувати. СЄПН була перейменована на Партію демократичного соціалізму (ГДС) і відмовилася від монополії на владу.

Нове керівництво НДР опрацювало план об'єднання Н., основна суть якого полягала в утворенні федерації двох нім. держав. Натомість канцлер ФРН Г. Коль виступив з проектом органічного об'єднання Н. 18.03.1990 відбулися вибори до Народної Палати НДР (найвищий орган держ. влади), на яких найбільшого успіху досяг ХДС, що входив до блоку «Альянс за Німеччину». Новосформований уряд на чолі з Лотарем де Мезьєром прийняв план Г. Коля. Чотири держави, відповідальні за нім. питання від часів Другої світової війни, також підтримали цей план за умови, що об'єднання Н. не вийде територіально поза межі двох існуючих нім. держав і Берліна. Конференція за формулою «2+4» (дві нім. держави і чотири великі держави – США, В. Британія, Франція і СРСР) у ході кількох зустрічей влітку 1990 визначила основні засади об'єднання. Усталено, зокрема, що НДР буде поділена на 5 історичних країв, які звернуться до ФРН із проханням про прийняття до Федерації на підставі статті 23-ої Конституції цієї держави. 12.09.1990 у Москві був підписаний Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини, який містив рішення з усього комплексу питання об'єднання Н. Таким чином, НДР самоліквідувалася, а її окремі частини перетворилися на краї ФРН. 03.10.1990 Народна Палата НДР ухвалила рішення про приєднання східнонім. земель до ФРН. Формально колишні громадяни НДР здобули всі права, якими користуються громадяни ФРН. 02.12.1990 відбулися перші

загальнонім. вибори, на яких успішно виступали християнські демократи, здобувши 44% голосів; ВДП одержала 11%. 20.06.1991 Бундестаг ухвалив рішення про переїзд до Берліна.

В об'єднаній Н. зіткнулися між собою дві соц.-екон. системи, при цьому ситуація Сх. Німеччини була набагато складніша. Сх. Німеччина була менша за територією, рідше заселена і відставала за рівнем екон. розвитку. Відразу розпочалася приватизація дотеперішнього держ. господарства. Справу ускладнювало визнання за колишніми власниками права на повернення їхніх маєтків. Ще більші колізії спричинив процес адаптації мешканців колишньої НДР до нової політ. системи і трактування їх з боку підприємницьких та політичних кіл. У результаті окреслився поділ населення об'єднаної Н. на «східняків» (Ossis) і «західняків» (Wessis). Держава вкладала в розвиток колишньої НДР величезні суми: лише 1990–95 вони становили 991 млрд марок. Однак екон. трансформація обернулася для східних земель величезним безробіттям, яке сягало 15% робочої сили.

Парламентські вибори 16.10.1994 принесли черговий політ. успіх ХДС/ХСС. Проте, зміцнила свої позиції й опозиція: СДПН одержала 36,4% голосів. Помітно збільшила свій вплив ПДС, яка завдяки підтримці виборців у східних землях збільшила свою фракцію до 30 депутатів. Наступні вибори до Бундестагу 27.09.1998 християнські демократи програли. Канцлер Г. Коль після 17 років урядування відійшов з посади. Соціал-демократи здобули перемогу: 40,9% голосів і 298 мандатів. Блок «Союз-90/Зелені» одержав 6,7% голосів виборців і 47 мандатів. У результаті постає нова урядова коаліція СДПН і партії «Зелених». Уряд очолив лідер соціал-демократів Г. Шрьодер, посаду віце-канцлера і міністра закорд. справ обійняв лідер «Зелених» Йошка Фішер. Партія «Зелених» перетворилася з крайньо опозиційного угруповання на провідну партію відповідальну за ситуацію в державі. Уряд Г. Шрьодера оголосив курс на мультикультуралізм – забезпечення на державному рівні прав іммігрантів щодо збереження власної мови, релігії, культури та самобутності. Починаючи з 1960-х років, відчуваючи потребу в дешевій робочій силі, німецькі уряди спрощували імміграційні закони для трудових мігрантів. Сподівання німецького політикуму зводилось до короткотермінового перебування іноземців у країні. На практиці виявилось, що багато іммігрантів, в основному, з Туреччини та країн Сходу, вважали за краще залишитися та перевозили до Н. сім'ї. Таким чином, на кінець ХХ ст. у структурі нім. суспільства сформувався значний прошарок іноземців (лише

1990–2000 Н. прийняла понад 10 млн іммігрантів). Власне політика мультикультуралізу мала забезпечити акумуляцію мігрантів у нім. соціумі.

На тлі внутрішньополітичних успіхів – зниження податків і модернізації суспільного сектора економіки – на чергових виборах до Бундестагу 22.09.2002 впевнену перемогу з результатом 38,5% голосів виборців (251 мандат) здобувала СДПН і разом із Союзом 90/Зеленими (8,6%, 45 мандатів) сформувала «червоно-зелену» урядову коаліцію, яка повторно обрала Г.Шрьодера канцлером, а Й. Фішера – віце-канцлером.

Від поч. 2000-х років Н. переживала екон. і соц. кризу, симптоми якої стали очевидними ще від серед. 1990-х років. Знизилися темпи екон. зростання: 2002 вони становили лише 0,4%. Масовим стало безробіття. На ринкові праці налічувалося 4,6 млн безробітних, з яких 562 тис. – молодь до 25 років. Коаліційна програма «Аґенда 2010», визначала низку першочергових проблем, які потребували реформування, зокрема, ринок праці та соціальна система. Через збільшення інвестицій в освіту й дослідництво, поліпшення умов для малих підприємств, надання кредитів комунам, створення 100 тисяч місць для молодих практикантів уряд намагався залучити якомога більше осіб в економіку країни. Центральним напрямком у зовн. політиці «червоно-зеленої» коаліції був розвиток євроінтеграції – єдиний валютний простір, спільна зовн. політика і безпека.

Соціальний патерналізм та політика мультикультуризму не дала бажаних результатів – до 2005 відсоток безробітних зріс до 13, в основній масі це були мігранти, які не прагнули вивчати нім. мову і нехтували суспільними інститутами, вважаючи за краще отримувати мінімальну допомогу з безробіття і не працювати. Провал у реалізації урядової програми «Аґенда 2010» відобразився і на електоральних уподобаннях.

У результаті на позачергових парламентських виборах 18.09.2005 склалася «патова ситуація» між двома коаліційними таборами: ні ХДС/ХСС-ВДП, ні СДПН – Союз 90/Зелені не отримали необхідну більшість депутатських мандатів для формування уряду. ХДС/ХСС набрав 35,2% голосів і одержав 225 мандатів, СДПН – 34,3% (222 мандати), ВДП – 9,8% (61 мандат), Союз 90/Зелені – 8,1% (51 мандат), ПДС – 8,7% (54 мандати). Після двомісячних переговорів між провідними партіями в листопаді 2005 досягнуто угоди про утворення «великої коаліції» між СДПН і ХДС/ХСС. Канцлером уперше в історії Німеччини стала жінка – голова ХДС А. Меркель. віце-канцлером – представник СДПН Франц Мюнтеферінг, якого у 2007 замінив Франк-Вальтер Штайнмаєр. Уряд

було сформовано на паритетному представництві партій – учасників коаліції. До складу уряду «великої коаліції» увійшли 7 міністрів від СДПН і 6 міністрів від ХДС/ХСС.

Створення нових робочих місць, підтримання фінансового сектора економіки за рахунок держ. дотацій, зменшення прибуткового податку, інвестиції в систему освіти та іммігрантська проблема стали головними пунктами порядку денного уряду А. Меркель.

На виборах до бундестагу 27.09.2009 переміг блок ХДС/ХСС (33,8%, 239 манд.), СДПН отримала 23% і 146 манд., ВДП – 14,6% (93 манд.), у парламент потрапила і створена у 2007 партія Ліві (11,9%, 76 манд.) та Союз 90/Зелені (10,7%, 68 манд.). За результатами виборів було сформовано коаліцію ХДС/ХСС і ВДП, А. Меркель повторно очолила уряд, в якому міністерські портфелі розподілили наступним чином, 11 – ХДС/ХСС, 5 – ВДП (віце-канцлер Г. Вестервелле, з 2011 – Філіпп Рьослер). Головним пріоритетом нового уряду став порятунок економіки країни після фінансової кризи 2008, яка, окрім банківської сфери, завдала потужного удару і по інших галузях, насамперед, автомобільній. Великі соц. видатки, які спровокувала криза і небажання новоприбулих мігрантів інтегруватися в нім. економіку і суспільний простір привели до того, що у лютому 2010 А. Меркель, визнаючи провал політики мультикультуралізму, зазначила: «Н., як і раніше, залишається відкритою країною, однак нам не потрібна імміграція, що тисне на нашу соціальну систему, іноземні фахівці, які поповнюють армію безробітних».

Провал політики мультикультуралізму в Н зумовив радикалізацію суспільних настроїв. Хоча на виборах 22.09.2013 новостворена ультраправа партія «Альтернатива для Німеччини», що виступала проти стирання національних кордонів у межах ЄС та масштабної міграції здобула підтримку майже 2% голосів виборців, все ж подолати на цих виборах 5% бар'єр і потрапити в парламент їй не вдалося. Впевнену перемогу здобув блок ХДС/ХСС (41,5%, 311 манд.), другу сходинку посіла СДПН (25,7% і 193 манд.), на третьому місці з результатом (8,6%, 64 манд.) опинилися Ліві, а на четвертому – Союз 90/Зелені (8,4%, 63 манд.). Блоку ХДС/ХСС забракло 5 мандатів, щоб отримати абсолютну більшість і сформувати коаліцію. Давні союзники блоку партія ВДП, із результатом 4,8%, уперше від моменту створення, не потрапила в парламент. Після затяжних консультацій було сформовано «велику коаліцію» з ХДС/ХСС та СДПН. Уряд втретє очолила А. Меркель, віце-канцлером став представник СДПН Зігмар Ґабріель.

У цей період проблеми мультикультурного співіснування знову виходять на перший план у внутрішній політиці уряду. 2015 протягом року до Н. прибуло понад 1 млн. осіб, що спричинило затяжну імміграційну кризу. Весь спектр проблем якої набув нової гостроти вже у наступному році, коли країну сколихнула серія нападів і терактів (січень – Кьольн, грудень – Берлін та ін.), а у відповідь прокотилася хвиля антимігрантського руху Pegida. Намагаючись нормалізувати ситуацію уряд оголосив про наміри посилити фільтрацію мігрантів на кордоні. Однак, проблема полягає у тому, що Женевська конвенція не допускає депортації осіб, яким відмовлено у притулку, у країни чи регіони, охоплені громадянськими війнами, або якщо їм загрожують репресії. Станом на 31.12.2015 у Н. налічувалося близько 200 тис. біженців та 450 тис. шукачів притулку.

На чергових парламентських виборах 24.09.2017 вчетверте поспіль перемогу здобув блок ХДС/ХСС (32,9%, 246 манд.), СДПН отримала найнижчий за всю свою історію результат 20,5% і 153 манд. Політичною сенсацією стало потраплення до парламенту ультраправої АДН (12,6%, 94 манд.). Після чотирьохрічної відсутності до Бундестагу з результатом 10,7% і 80 манд. повернулася ВДП, Ліві здобули 9,2 і 69 манд., Союз 90/Зелені – 8,9% та 67 манд. Спочатку обговорювався варіант так званої «ямайської коаліції» з партій ХДС/ХСС, ВДП і Союзу 90/зелених, однак після найдовшої в історії Н. 5-місячної парламентської кризи, щоб уникнути повторних виборів, ХДС/ХСС і СДПН 14.03.2018 сформували «велику коаліцію». Канцлером вчетверте поспіль стала А. Меркель, якій вдалось досягти успіху Г. Коля (віце-канцлер – лідер СДПН Олаф Шольц). До уряду ввійшло 10 міністрів від ХДС/ХСС і 6 від – СДПН. У зовн. політиці необхідно відзначити принципову позицію канцлера Н. у стримуванні рос. агресії щодо України. А. Меркель відіграла ключову роль у підписанні Мінських угод 2015 і в запровадженні дієвих санкцій ЄС проти Росії через анексію Криму та розв'язання воєнних дій на сході України. На сьогодні Н. є другою у світі країною-експортером, посідає четверту сходинку в світовому рейтингу за рівнем ВВП (3 685 трлн \$) і п'яту – за паритетом купівельної спроможності (4,171 трлн \$).

Лит: Ліхнякевич І. Історія Німеччини: від початку до сьогодення: навч. посіб. Львів, 2010.; Hertz-Eichenrode D. Deutsche Geschichte 1871–1890. Das Kaiserreich in der Ära Bismarck. Stuttgart, 1992.; Hillgruber A. Deutsche Geschichte, 1945–1986. Die «deutsche Frage» in der Weltpolitik. Stuttgart, 1989.

М. Швагуляк (Львів), Н. Турмис (Львів).

НІТТІ Франческо Северіо (Nitti; 19.07.1868 – 20.11.1953) – італ. політик і публіцист, один із лідерів італ. лібералізму. За освітою – юрист. Професор фін. права Неапольського ун-ту. З 1904 член ліберальної партії, депутат парламенту Італії. 1911–14 – міністр рільництва, пром-сті й торгівлі в уряді Дж. Джолітті. 1917–19 – міністр фінансів в уряді В. Е. Орландо. У червні 1919–червні 1920 – прем'єр-міністр і міністр внутр. справ. Уряд Н. відкликав італ. війська з рад. Росії, оголосив амністію політ. в'язням, затвердив 8-год. робочий день, організував громадські роботи для безробітних. Після приходу до влади фашистів (1922) змушений емігрувати з країни (1924). Жив у Швейцарії та Франції, де брав участь в антифашист. русі. 1943–45 ув'язнений нім. окупаційними властями. 1948–52 – сенатор, лідер лівих лібералів.

«НІЧ ДОВГИХ НОЖІВ» – термін, вживаний для означення кривавої розправи А. Гітлера над своїми політичними противниками усередині нацистського руху 29–30.06.1934. Після приходу А. Гітлера до влади (1933) його непокоїло різке збільшення кількості штурмовиків СА (1934 – бл. 3 млн чол.), політичні амбіції їх керівника Е. Рьома і всезростаючий вплив лідера лівого крила НСДАП Грегора Штрассера. Колишні соратники по націонал-соціалістичному руху ставали все більшою перешкодою на шляху до встановлення особистої диктатури А. Гітлера і становили загрозу для його позицій у керівництві партії та держави. Одночасно, серед керівного складу штурмових загонів (СА), як і значної частини рядових штурмовиків, виникло незадоволення соц. політикою А. Гітлера. Е. Рьом і його прихильники робили наголос на «соціалістичних вимогах» і планували втручання партії у справи бізнесу. Керівник «Бойового союзу середнього стану» А. фон Рентель розпочав кампанію проти великих універсальних магазинів, вимагаючи їх роздроблення для створення додаткових робочих місць. Керівники СА розпочали критику «реакціонерів, що примазалися до партії», серед штурмовиків велися розмови про необхідність «другої революції». Великі монополісти і генералітет вимагали від А. Гітлера вжити заходів проти СА. Нацист. фюрер на поч. червня 1944 викликав Рьома до Берліна і мав з ним тривалу розмову, під час якої порадив йому припинити антипартійну агітацію, надати місячну відпустку своїм штурмовикам. Було також узгоджено, що Гітлер візьме участь у нараді вищих керівників СА, яка планувалася на 30.06.1934 у Бед-Вісзее поблизу Мюнхена. Подібну розмову Гітлер провів з Г. Штрассером, який до 1933

вважався другою людиною в нацистському русі. Офіційно було оголошено, що Штрассер визнав свої помилки і був призначений міністром економіки. Одночасно, під тиском Г. Гітлера і Г. Гьорінга, які звинувачували керівництво СА у змові та підготовці державного перевороту, А. Гітлер віддав розпорядження готувати загопи СС, для розправи над своїми противниками в нацистській партії. Проти ночі з 29 на 30.06.1934 відділи СС при допомозі армії у місцевості Бад-Вісзее у Баварії вчинили криваву різню над керівництвом СА. У супроводі великого загону озброєних есесівців Гітлер на світанку 30.06 прибув у Бед-Вісзее. Внаслідок арештів і подальших розправ було вбито бл. 200 членів верхівки СА, відомих політиків і військовиків (всього знищено більше 1 тис. осіб), зокрема Е. Рьома, Г. Штрассера, Г. фон Кара, ген. Ф. Бредова, ген. К. Шляйхера та ін. Після «Н. д. н.» вплив політичних противників А. Гітлера значно ослаб, СА втратила своє колишнє значення, а її позиції зайняли СС на чолі з Г. Гімлером.

С. Мовчан (Львів).

НКРУМА Кваме (Nkrumah; 21.09.1909 – 27.04.1972) – президент Гани 1960–66. Вищу освіту здобув у Пенсильванському ун-ті (США) і Лондонській екон. школі. Ще у США брав активну участь у політ. житті, керував діяльністю Товариства афр. студентів у США і Канаді. 1949 заснував і очолив Народну партію конвенту, яка виступала за надання автономії Золотому Берегу і здобула перемогу на виборах 1954. До 1957 очолював афр. уряд Золотого Берега. Вів дворічні переговори з Лондоном, внаслідок яких ця територія отримала статус домініону під назвою Гана. 1957–60 – прем'єр-міністр Гани. У липні 1960 проголосив Гану республікою у складі *Британської Співдружності Націй*, став її першим президентом. Виступав з лівих позицій, підтримував тісні контакти з СРСР та ін. країнами рад. блоку. Серед афр. країн визнавався лідером рухів за незалежність, був непримиримим противником ПАР. Один із ініціаторів створення т. зв. Групи Касабланки (січень 1961), до якої входили держави (Гана, Марокко, Гвінея, Малі, ОАР), що мали виразну неприязнь до колишніх метрополій і виступали проти «неоколоніалізму». 1964 запровадив однопартійну систему, був проголошений довічним президентом. Зловживання владою, небувалий *непотизм*, соціальні експерименти уряду Н., які допровадили країну до глибокої екон. кризи (посилилася падінням цін на какао-боби – головний продукт експорту Гани) – все це стало причиною наростання незадоволення серед різних прошарків ганського суспільства. Під

час візиту Н. до КНР група військових 24.02.1966 здійснила державний переворот і усунула його від влади. Решту життя Н. провів в еміграції у Гвінеї. Автор праць з історії, філософії, політики. Помер у Румунії. На батьківщині вшановується як засновник незалежної Гани.

НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА (НЕП) – внутрішня політика більшовицького режиму в СРСР у 1920-х роках, яка прийшла на заміну політиці «воєнного комунізму», що зазнала повного краху. Була розрахована на відбудову економіки країни й перехід до побудови соціалізму. Передбачала заміну продрозкладки продподатком; використання товарно-грошових відносин і формування ринку; кооперування виробників, запровадження госпрозрахунку, посилення особистої зацікавленості у результатах праці; тимчасовий допуск капіталістичних елементів у економіку; залучення іноземних інвестицій.

У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну продрозкладки продподатком (РНК УСРР видав декрет про норми і розмір податку – загальна сума податку становила 126 млн. пуд. зерна замість 180 млн. пуд. згідно з продрозкладкою), що започаткувало перехід до НЕПу. Поява НЕПу була зумовлена нагальною необхідністю налагодити еквівалентний обмін продукцією між містом і селом, створити сприятливі умови для відбудови рад. господарства. Спочатку НЕП розглядався більшовицькими теоретиками як тактичний хід, тимчасовий відступ, і лише згодом – як один із можливих шляхів до соціалізму. Протягом 1921–22 формувалася непівська модель організації суспільства, яка базувалася на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм в умовах пролетарської держави. Її складовими частинами були у політико-ідеологічній сфері – жорсткий однопартійний режим; у економіці – адміністративно-ринкова система господарювання. Принциповими факторами екон. розвитку країни ставали: державна монополія у зовн. торгівлі (мінімальний зв'язок із світовою економікою); державна власність на велику та значну частину середньої пром-сті, торгівлі, транспорту; госпрозрахунок у пром-сті (в обмеженому вигляді лише на рівні трестів – об'єднань підприємств, що перебували у власності держави); нееквівалентний обмін з селом на основі продподатку; гальмування розвитку крупного індивідуального господарства на селі.

З переходом до НЕП почала відроджуватися кооперація, в якій більшовики вбачали оптимальну форму залучення селянства до соціаліст. будівництва, важливий елемент поєднання міста

та села. Зокрема в УСРР протягом короткого часу у с/г кооперації сосередилася значна частина товарної продукції: до 37% планової заготівлі зерна і майже 50% технічних культур. НЕП зумовила суттєві зміни й в пром-сті. Контролюючи важку пром-сть, держава передала в оренду орг-ціям (кооперативам, артілям та ін.), а також приватним особам дрібні підприємства. 1921 в Україні в оренду було здано 5 200 підприємств, тобто майже половину наявного фонду. Розпочатий процес роздержавлення та запровадження госпрозрахунку вимагав гнучкішої форми управління. Замість надцентралізованих бюрократичних управлінь (главків), що гальмували НЕП, було запроваджено трести, які й стали основними ланками управління державною пром-стю. В Україні було створено 21 республіканський і 54 губернські трести («Тютюнтрест», «Маслотрест», «Цукротрест», «Південьсталь» та ін.), які мали широку господарську самостійність. Проте заходи з реформування пром-сті так і лишилися незавершеними: госпрозрахунок фактично не поширювався на підприємства, що входили до складу трестів, тому ні пром. підприємства, ні їхні трудові колективи не одержали госп. самостійності.

Застосування непівської моделі господарювання надало імпульсу економіці. 1928/29 в Україні вироблено електроенергії на 138% більше, ніж 1913, кам'яного вугілля – на 119,3%, сталі – на 117%. Поступово виходило з кризи і с/г республіки, яке за обсягом валової продукції вже 1927–28 дещо перевищило рівень виробництва 1913. Водночас с/г помітно відставало від пром-сті. Зокрема, якщо 1927–28 порівняно з попереднім роком обсяг пром. продукції виріс на 19,5%, то продукції с/г – лише на 6%.

Однак, незважаючи на реальні позитивні зрушення, незабаром неп було згорнуто. Як і кожна перехідна модель, НЕП не міг остаточно стабілізувати екон. розвиток, до того ж реформаційні пошуки приводили не тільки до позитивних зрушень, а й до появи кризових явищ (товарний голод, інфляція, фінансова криза та ін.). Та все ж завдяки «відбудовчому ефекту» (завантажувалося наявне обладнання, використовувалися староорні землі та ін.), відбувалося зростання екон. показників. Коли ж наприкін. 1920-х років всі резерви було вичерпано, країна опинилася на порозі гострої кризи, в основі якої лежала нестача капіталів для реконструкції пром-сті. Перед СРСР гостро постала альтернатива: або низькі темпи розвитку всього господарства на базі непу й прогресуюче відставання від провідних капіталістичних країн, або ж відмова від ринку, повернення до адмін. методів керування

економікою, концентрація ресурсів і форсований розвиток головної ланки господарства – важкої індустрії.

Крім екон. протиріч, поглиблення непу дедалі більше виявляло серйозні політичні та соціальні протиріччя. Зокрема екон. плюралізм, що набирає сили, диктував необхідність появи плюралізму політичного, оскільки приватний сектор хотів мати допуск до політичних та юридичних важелів, щоб надійно гарантувати захист власних екон. інтересів. Проте більшовицька партія ділитися владою не збиралася, а розвиток ринкових відносин, який сприяв відбудові економіки, суттєво дестабілізував політичну ситуацію. Серйозні протиріччя у період непу виникли у соціальній сфері. Прогресуюче розшарування суспільства, поява безробіття, безпритульності спричинили зростання соціальної напруги. Тому, з другої пол. 1920-х років Й. Сталін і його оточення взяло курс на згортання непу. На поч. 1930-х років неп було повністю згорнуто і влада завершила формування адмін.-команд. системи керування економікою, яка повністю відповідала природі більшовицького режиму в СРСР.

О. Бойко (Нижин).

НОВАКІВСЬКИЙ Олекса [02(14).03.1872 – 29.08.1935] – укр. художник. Н. у с. Слобода-Ободівська (тепер Вінн. обл.). Художню освіту здобув у Краківській Академії мистецтв (1892–1900). Від 1913 жив у Львові, де творив до кінця свого життя. Живописна манера Н. сформувалася на творчому засвоєнні принципів модерного імпресіонізму. У всіх роботах Н. витончена лінія модерну набирала ознак пристрасної експресії. Полотна Н. експонувалися на багатьох виставках у Львові та Кракові. Н. створив відомі картини у пейзажному жанрі: «Гора Грегит», «Повінь», «Весна в селі Могिला», декоративні композиції – алегоричні панно «Народне мистецтво», «Наука», «Виховання», «Музика» для Музичного ін-ту ім. М. Лисенка; портрети митрополита А. Шептицького, О. Барвінського, Д. Левицького та ін. Крім творчої роботи займався педагогічною діяльністю. 1913 заснував у Львові худ. школу, з якої вийшла ціла плеяда відомих митців.

К. Кондратюк (Львів).

«НОВИЙ КУРС» Ф. Д. РУЗВЕЛЬТА – комплекс екон., політ., прав. і соц. заходів, які були спрямовані на виведення США і складної ситуації, зумовленої світовою економічною кризою 1929–33. Основні антикризові заходи були проведені в перші сто днів президенства Ф. Д. Рузвельта. Для реалізації «Н. к.» Конгрес США прийняв низку законів, серед них «Про банківську

діяльність», «Про відновлення промисловості», «Про рефінансування фермерських боргів», «Про збереження родючості ґрунтів», «Про трудові відносини (закон Вагнера)» та ін. Екон. політика «Н. к.» була спрямована на відновлення розбалансованої банківсько-фінансової системи. Було накладено тимчасовий арешт на рахунки усіх банків країни для їх повної ревізії; встановлювався повний контроль за золотом, яке перебувало в обігу; передбачалося обов'язкове страхування федеральних банків і добровільне банків штатів. В умовах «руйнівної конкуренції» запроваджувалися «кодекси чесної конкуренції», які склалися асоціаціями підприємців за участю профспілок, що суворо фіксували визначені норми виробництва і збуту продукції, встановлювали рівень товарних цін, умови комерційного кредиту та ін. Аграрна політика передбачала створення спец. адмін. органу з регулювання с/г, який повинен був збалансувати попит і пропозицію на продукти аграрного сектору і підняти на них ціни. З цією метою вводився однаковий відсоток скорочення посівних площ для усіх фермерів із виплатою компенсації за необроблені землі. Разом із політикою скорочення посівних площ проводилася політика відновлення родючості ґрунтів. Передбачалась виплата преміальних платежів тим власникам землі, які погоджувались не вирощувати ті культури, які виснажували землю. Ф. Рузвельтом також були запропоновані надзвичайні заходи б-би з безробіттям, встановлювалася федеральна система соц. страхування, запроваджувались громадські роботи тощо. Офіційне завершення політики «Н. к.» було проголошене Ф. Рузвельтом в одній із промов у березні 1939.

А. Кольбенко (Львів).

НОВО-ОГАРЬОВСЬКИЙ ПРОЦЕС – переговори щодо форм, методів і темпів трансформації СРСР з метою вироблення оптимальної моделі об'єднання рад. республік на новій основі. 23.04.1991 за ініціативою М. Горбачова, що репрезентував союзний Центр, у Ново-Огарьово (під Москвою) відбулася зустріч керівників 9 республік (РСФРР, України, Білорусії, Узбекистану, Казахстану, Азербайджану, Киргизстану, Таджикистану та Туркменистану), на якій було зроблено спробу знайти компромісну формулу нового Союзного договору. На цьому форумі рос., укр. та кілька ін. делегацій зайняли досить тверду позицію, і з вимогами надати максимум повноважень союзним республікам. Після тривалих дискусій була підготована «Спільна заява про нагальні заходи зі стабілізації ситуації в країні та подоланню кризи» (журналісти назвали її заявою «9+1»). «Заява» передбачала, що

після підписання і ратифікації Союзного договору, не пізніше ніж за 6 місяців, повинна бути прийнята Конституція оновленої держави. Текст цього договору мав увійти до неї як складова частина. Намагаючись заблокувати відцентрові тенденції, ВР СРСР 23.05.1991 зробила заяву про потребу узгодити текст договору з результатами безрезультативного референдуму 1991. Підготовчий комітет 17.06.1991 закінчив роботу над текстом Союзного договору і направив його до Верховних Рад республік і ВР СРСР. *Серпневий путч 1991* фактично зірвав і без того нелегкий переговорний процес щодо трансформації СРСР. 02.09.1991 на V з'їзді нар. депутатів СРСР була утворена Державна Рада у складі Президента СРСР і вищих посадових осіб союзних республік, яка стала основним суб'єктом Н.-О. п. У післяпутчовий період у ході дискусій щодо майбутньої долі Союзу восени 1991 ключовою стала теза про екон. інтеграцію союзних республік. Союзні лідери цілком прагматично зробили ставку на економіку, стверджуючи, що лише у спільному союзі республіки зможуть вийти з екон. кризи, а в подальшому нормалізують ін. сфери сусп. життя. 01.10.1991 в Алма-Ати відбулась зустріч 13 керівників республік, на якій було обговорено основні положення проєкту Договору про екон. співтовариство в межах СРСР. Нова дискусія стосовно основних положень проєкту Договору про екон. співтовариство відбулася 11.10 на засіданні Держради. На цьому засіданні теза про переваги спільного екон. простору дедалі більше суперечила політ. пріоритетам респ. еліт. Саме тому ключові суб'єкти переговорного процесу (делегатії Росії, України і Азербайджану), відчуваючи слабкість Центру, зробили заяви про можливість підписання угоди лише за певних умов. Зокрема укр. делегація висловила свої пропозиції та зауваження щодо ключових проблем – власності колишнього СРСР і її розподілу, грошового обігу, банківської системи, до розв'язання яких підписувати екон. договір вважала передчасним. Підписати договір про екон. співдружність представники України пропонували після укладення відповідних двосторонніх угод. Позиція України хоча і викликала «напруження» з Росією (остання в односторонньому порядку оголосила себе правонаступницею власності колишнього Союзу), проте її одногосло підтримали 12 республік. 18.10.1991 Президент СРСР і керівники 8 республік уклали Договір про економічне співтовариство суверенних держав (Україна, Молдова, Грузія і Азербайджан не підписали цього документа). 06.11.1991 Україна під тиском обставин (гострий дефіцит нафти і газу, обмежені ресурси кріпильного лісу для потреб вугільної пром-сті тощо) парафувала Договір про екон. співтовариство.

Здійснюючи цей вимушений крок, укр. влада намагалась відтягнути час до Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта про незалежність і саме тому акцентувала увагу на двох важливих юрид. моментах – парафування – це лише згода брати участь у договірному процесі, а зобов'язання виконувати Договір настане лише після ратифікації Договору ВР України, і цей документ буде винесено на ратифікацію разом з додатками (понад 25), які потребують тривалого часу для їх узгодження. Укр. керівництво зайняло тверду позицію щодо політ. аспектів подальшої еволюції Союзу. Л. Кравчук заявив 08.11.1991, що «Ново-Огарьовського процесу вже не існує і не потрібно до нього повертатися» і додав: «ми... виступаємо проти того, щоб утворювалися будь-які, навіть з найменшим натяком, центральні органи». 14.11.1991 на засіданні Держради, що відбувалося у рамках Н.-О. п., Б. Єльцин за підтримки С. Шушкевича висловився проти створення єдиної держави, чим поклав початок гострій дискусії. Розглядалося 3 варіанти майбутнього Союзу: 1) Союз суверенних держав, що не має взагалі централізованого державного зв'язку; 2) Союз з федеративною чи конфедеративною формою державного зв'язку; 3) Союз, що виконує деякі державні ф-ції, але без статусу держави та назви. У результаті гострої дискусії було узгоджене компромісне рішення – базовими принципами майбутньої моделі Союзу стало створення єдиної конфедеративної держави (за Горбачовим) і відсутність єдиної конституції (за Б. Єльциним). 25.11.1991 засіданні Держради М. Горбачов заявив, що у цей день має відбутися парафування Союзного договору (готувалась публічна церемонія у Ново-Огарьово). Однак, у свою чергу Б. Єльцин заявив, що рос. парламент не ратифікує договору, в основі якого лежить концепція конфедеративної держави, а проголосує лише за конфедерацію держав. Крім того він додав, що «без України Союзу не буде, оскільки вона може прийняти рішення, яке одразу розвалить Союз». М. Горбачова підтримали лише Н. Назарбаєв і О. Акаєв. Узгоджений текст Договору був винесений на обговорення респ. парламентів. 08.12.1991 в Білорусі керівники України, Росії та Білорусії підписали *Мінську угоду 1991* відповідно до якої «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування», що поклато край Н.-О. п.

О. Бойко (Ніжин).

«НОВОГО ПОЛІТИЧНОГО МИСЛЕННЯ» КОНЦЕПЦІЯ – комплекс ідей, що ліг в основу зовнішньополіт. доктрини СРСР у період

«*Перебудови*». Рад. формула «Нове політичне мислення» вперше з'явилася в книзі А. Громика і В. Ломейка «Нове мислення і ядерний вік» (1984). Ця ідея була представлена міжнар. спільноті під час візиту М. Горбачова до В. Британії та його зустрічі в грудні 1984 з брит. прем'єр-міністром М. Тетчер у Чеккерсі. Від серед. 1985 концепція «Н. п. м.» лягла в основу зовнішньополіт. доктрини СРСР. Розгорнуту характеристику цієї концепції М. Горбачов дав у книзі «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу» (1987) і у своєму виступі на сесії ГА ООН (грудень 1988). Вихідним пунктом концепції став висновок, що в сучасних умовах ядерна війна не може стати засобом досягнення політ., екон. чи ідеолог. цілей. М. Горбачов пропонував у розв'язанні конфліктних ситуацій у міждерж. стосунках замінити основний метод періоду «Холодної війни» – «балансу сил» на метод «балансу інтересів», в основі якого б лежали загальнолюдські цінності. Ідеї М. Горбачова не були новими (їх висловлювали ще Е. Кант, М. Ганді, А. Айнштайн, Б. Рассел), але заслуга рад. лідера полягала в тому, що він поклав їх в основу державної зовнішньополіт. концепції. М. Горбачов стверджував, що міжнар. суперечності на сучасному етапі неможливо розв'язати воєнним шляхом, а продовження гонки озброєнь, на його думку, було абсурдним, оскільки вона відривала від ін. потреб колосальні ресурси, а сама її логіка вела до дестабілізації міжнар. відносин. «Н. п. м.» вимагало визнання аксіоми: безпека – неподільна, вона може бути тільки однаковою для всіх або ж її не буде зовсім, а це змушує противників стати партнерами і шукати шляхів до загальної безпеки. Концепція «Н. п. м.» зумовлювала радикальну трансформацію воєнних доктрин, які на думку М. Горбачова, мали стати «суворо оборонними» (в їх основу мали лягти принципи розумної достатності озброєнь, ненаступальної оборони, ліквідації дисбалансу і асиметрії у різних видах збройних сил та ін). Принциповою основою заг. безпеки було визначено визнання за кожним народом права вибору власного соц. розвитку, відмова від втручання у внутр. справи ін. держав, повага до інших у поєднанні з об'єктивним, самокритичним поглядом на власне суспільство, не перенесення ідеологічних розбіжностей на сферу міжнар. відносин. Базовими ідеями, які лягли в основу концепції «Н. п. м.» було визначено: відмову від висновку про поділ світу на дві сусп.-політ. системи, відхід від силових методів розв'язання міжнар. проблем, відмову від принципу пролетарського інтернаціоналізму і ведення політики на базі загальнолюдських цінностей. Поява в добу «*Перебудови*» нової зовнішньополіт. доктрини

зумовила радикальні кадрові зміни у рад. дипл. корпусі. У липні 1985 пішов у відставку А. Громико, а його наступником став Е. Шеварднадзе; було замінено 10 з 12 заст. міністрів, а також значну частину начальників управлінь. Осн. напрямками рад. зовн. політики стали: нормалізація стосунків Схід – Захід; розблокування регіональних конфліктів; налагодження контактів з різними країнами, основою яких мають бути принципи екон. ефективності та політ. доцільності.

Процес практичної реалізації концепції «Н. п. м.» поділяється на два періоди. Перший період (1985–88) – пріоритетним напрямом зовнішньополіт. діяльності СРСР стали відносини зі США, у межах яких розв'язували ключові міжнар. проблеми. Помітними віхами в історії двосторонніх відносин стали зустрічі президентів СРСР і США у Женеві (листопад 1985), Рейк'явіку (жовтень 1986); Вашингтоні (грудень 1986), Москві (липень 1988). Їх наслідком було підписання 08.12.1987 угоди про ліквідацію ракет середнього і меншого радіусу дії в Європі. Ослаблений гонкою озброєнь і дедалі глибшою внутр. системною кризою, СРСР був змушений піти на поступки. Рад. сторона ліквідувала 1 752 ракети, США – 869. СРСР зобов'язувався як мирну ініціативу ліквідувати ракети малої дальності «Ока», що не потрапили під умови договору. Всі намагання СРСР домогтися від США згортання «*Стратегічної оборонної ініціативи*» програми не мали успіху. Наступним кроком на шляху реалізації концепції «Н. п. м.» стала заява М. Горбачова в грудні 1988 про радикальні трансформації у ЗС СРСР. Рад. лідер заявив про скорочення за 2 роки особового складу Рад. Армії на 500 тис. осіб; виведення до 1991 з території НДР, ЧРСР і УНР 6 танкових дивізій; скорочення 10 тис. танків, 8,5 тис. арт. систем, 800 бойових літаків на європ. території СРСР і в державах ОВД. На цьому етапі СРСР розпочав згортати свою участь у збройних конфліктах у державах «*Третього світу*». Після виводу рад. військ з Афганістану 15.02.1989 (див. *Афганська війна 1979–89*), Кремль поступово почав відмовлятися від активної участі в регіональних протистояннях в Анголі, Мозамбіку, Ефіопії, Нікарагуа. Помітно поліпшилися рад.-кит. відносини, про що свідчив офіц. візит М. Горбачова до Китаю 1989. Другий період (1989–91) втілення концепції «Н. п. м.», характеризувався послабленням напруженості на міжнар. арені, зменшенням рад. військ. присутності у Центр.-Сх. Європі, наростання ліберальних настроїв і створенням дем. опозиції в СРСР і «соціалістичних країнах», перемогою «оксамитових революцій» 1989 у державах *радянського блоку* і закінченням процесу об'єднання Німеччини. У

листопаді 1989 у ході стихійних виступів був зруйнований *Берлінський мур*. Відтоді нім. проблема потрапила в епіцентр уваги світової громадськості. На переговорах «2+4» (ФРН, НДР та СРСР, США, В. Британія і Франція) було досягнуто домовленості про поетапний процес об'єднання Німеччини і дотримання умов безпеки СРСР (непорушність кордонів тощо). Утім події розгорталися настільки динамічно, що перекреслили ці розрахунки. Навесні 1989 на виборах у НДР перемогло об'єднання «Альянс за Німеччину», який висунув ідею негайного об'єднання країни. М. Горбачов вкотре пішов на поступки і погодився, щоб канцлер ФРН Г. Коль «взяв процес об'єднання Німеччини у свої руки». 03.10.1990 з політ. карти світу щезла НДР, яка приєдналася до ФРН. Остаточний розпад соціалістичної системи в Європі логічно закінчився припиненням існування *Організації Варшавського договору і Ради Економічної Взаємодопомоги*.

Історичне значення концепції «Н. п. м.» полягає: у визнанні світовим співтовариством, що ядерна зброя, не може бути засобом розв'язання міжнар. проблем; припиненні «Холодної війни»; започаткуванні процесу масштабного роззброєння; наданні народам Центр.-Сх. Європи права вибору власного соц.-політ. розвитку; розблоковані регіональних конфліктів. Реалізація базових ідей «Н. п. м.» мала низку недоліків: рецидиви «старого» мислення (фінансова підтримка Москвою лівих партій в ін. країнах); намагання протиставити США і країни «Третього світу»; проведення деяких зовнішньополіт. акцій, розрахованих не стільки на реальний практичний результат, скільки на короточасний пропагандистський ефект; збереження значної ідеологізації дипломатичної діяльності тощо.

О. Бойко (Ніжин).

НОВОТНИЙ Антонін (Novotny; 10.12.1904 – 28.01.1975) – чехосл. політик. 1923–35 працював слюсаром і токаром на празьких заводах. Член КПЧ (з 1921), з 1929 на партійній роботі: секретар осередку (1930–35), Празького обл. комітету (1937), 1-й секретар Годонінського обл. к-ту (1937–38) і головний ред. газети «Моравське Словацко». У роки Другої світової війни був 1-м секретарем Празького підпільного обкому (1938–41), один з організаторів Руху Опору в окупованій Чехословаччині. Перебував у нацистській в'язниці та у концтаборі Маутгаузен (1941–45). Після війни працював 1-м секретарем Празького обкому (1945–53), згодом був секретарем ЦК КПЧ і заст. голови уряду Чехословаччини. 1953–68 – 1-й секретар ЦК КПЧ і 1957–68 – президент Чехословаччини. 1968 виключений з Компартії

(1971 членство відновлено). 1948–57 – депутат Нац. Зборів Чехословаччини. Займаючи ключові партійні та державні посади, був особисто причетний до організації політ. процесів 1950-х років. Кампанія з розвінчання сталінізму у країні, яку проводила компартія під керівництвом Н. мала декоративний характер, жертв політ. репресій не реабілітували. Не змінюючи стратегічного курсу на побудову марксистської моделі соціалізму у країні, комуністичний режим на чолі з Н. провів окремі реформи, які на деякий час відвернули соц. вибух. Впродовж 1960-х років Н. утверджував неосталінські методи керівництва у партії та державі.

М. Кріль (Львів).

НОВОЧЕРКАСЬКІ ПОДІЇ 1962 – стихійний виступ населення м. Новочеркаська (тепер – РФ), спрямований проти погіршення соц.-екоп. становища. Приводом до новочеркаських подій стала Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про підвищення цін на м'ясо-молочні продукти, опублікована 31.05.1962. Цей захід мав знизити тиск на бюджет державних дотацій на продовольство, а також зацікавити с/г підприємства в результатах своєї діяльності через підвищення закупівельних і роздрібних цін. Постанова фактично суперечила офіційно проголошеному курсові, підірвала широко розрекламовану в післявоєнний період тезу «життя може дорожчати де завгодно, але не в СРСР, де завжди стабільні ціни» (це було перше після війни офіційне підвищення цін). Заплановане підвищення цін не передбачало комплексу компенсаційних заходів, які, для заспокоєння населення проголошують у подібних випадках. Постанова викликала хвилю невдоволення серед частини населення СРСР. На Далекому Сході, у Москві, Ленінграді, Донецьку, Дніпропетровську та ін. містах з'явилися листівки з вимогою знизити ціни на продукти. У доповіді КДБ 03.06.1962 було оголошено про поширення у країні закликів до страйку. 01.06.1962 перед початком робочого дня невелика група робітників (8–10 осіб) сталеливарного цеху Новочеркаського електровозобудівного заводу ім. С. Будьоного обговорювала підвищення цін. У їх розмову втрутився завідувач пром. відділу Ростов. обкому КПРС Бузаєв, який почав пояснювати робітникам партійну лінію, у результаті чого стихійно виник мітинг. Робітники ін. цехів заводу припинили роботу і почали звинуватити керівництво підприємства у постійних порушеннях техніки безпеки, зниженні розцінок на продукцію тощо. До середини дня страйкувало 11 тис. робітників, які зібралися перед заводоуправлінням. У руках страйкарів з'явилися

плакати з вимогами м'яса, молока і підвищення зарплати. Мітингувальники зупинили пасажирський поїзд Саратов – Ростов і з кабіни машиніста давали гудки, скликаючи жителів міста на площу. Приїзд на завод 1-го секретаря обкому КПРС Басова не зняв напруги. На одному з приміщень заводу з'явилися гасла: «Геть Хрущова!», «Хрущова на ковбасу!». Спроба влади цього дня силами міліції придушити робітничий виступ закінчилась невдачею. Тоді до Новочеркаська були введені війська і навіть танки. Вночі було заарештовано бл. 30 робітників, яких звинуватили в організації робітничого виступу. 02.06 робітники під червоними прапорами і з портретами Леніна, прорвалися до приміщення міському КПРС, оволоділи ним і розпочали мітинг, на якому вимагали зниження цін на продукти і підвищення зарплати. У цих умовах війська отримали наказ відкрити вогонь. 20 осіб було вбито на місці, 3 невдовзі померли від ран, бл. 40 осіб отримали поранення. Ніхто з поранених і відвезених до шпиталю додому не повернувся (невдовзі їхні сім'ї було вивезено до Сибіру). У місті розпочалися масові арешти учасників виступу. У Новочеркаську була запроваджена комендантська година. Для втримання ситуації під контролем до Новочеркаська було направлено А. Мікояна і Ф. Козлова. 14–20.08.1962 у Новочеркаську відбувся відкритий судовий процес над учасниками виступу. На суді з 14 осіб, яких визнали організаторами виступу, семеро (Зайцев, Мокроусов, Кузнецов, Черепанов, Коркач, Сотніков, Шуваєв) були засуджені до смертної кари, решта – до ув'язнення від 10 до 15 років. У результаті кривавих подій у Новочеркаську загинуло 23 особи, заарештовано – 49, притягнуто до кримінал. відповідальності – 116 (західні джерела стверджують, що в Н. п. загинуло кілька сотень осіб; О. Солженіцин називає цифру 70–80 осіб). Крім Новочеркаська, заворушення, страйки на робочому місці, мітинги, вуличні демонстрації та ін. виступи протесту 1962–63 відбулися в Кемерово, Кривому Розі, Москві, Грозному, Краснодарі, Донецьку, Ярославлі, Муромі, Горькому. Н. п. засвідчили глибоку кризу екон. політики КПРС, продемонстрували пробудження свідомості населення СРСР, яке, спробувало відстояти власні екон. інтереси в тоталітарній системі.

О. Бойко (Ніжин).

НОЛЬДЕ (Хансен) Еміль (Nolde; 07.08.1867 – 13.04.1956) – нім. художник. 1884–89 навчався в різьбярській школі в Фленсбурзі. Пізніше викладав в Школі пром. мистецтва у Санкт-Галлені (1894–96). У січні 1906 зблизився з групою «Міст», своїми творами сприяв розвитку нім.

експресіонізму – «Христос і діти» (1910), «Золотий телець» (1910), «Легенда про Марію Єгипетську» (1911). Н. сміливо використовував контрастні кольори, поєднував голубі та жовті, оранжеві та фіолетові барви, стилізуючи, і експресивно трактуючи, форми зображень – «Брат і сестра» (1918), «Грішниця» (1926), «Соняшники» (1932). Нацисти 1941 заборонили Н., як і його товаришу Е. Кірхнеру, займатись живописом. Після смерті Н., його будинок у Зебуллі був перетворений у музей, а твори експонуються у музеях Базеля, Парижа, Нью-Йорку.

Я. Кравченко (Львів).

НОМЕНКЛАТУРА (від лат. nomenclatura – розпис імен, список) – перелік посад, які затверджуються і заміщуються лише за рішенням або згодою вищого керівного органу. В умовах командно-адмін. системи Н. була основою партійної кадрової політики. Часто призводила до відриву керівних органів та їхніх членів від потреб населення, до зловживань. Наприкін. 1930-х років і в післявоєнний період сформувалася радянська Н., яка проіснувала до 1990-х років. Її кількість наприкін. 1980-х років визначалась у 2-3 млн осіб, власне партійна Н. також.

Ю. Шведа (Львів).

НОНКОНФОРМІСТИ (від лат. nonconformist – незгідний). – у минулому – назва членів церковних орг-цій в Англії, які не визнавали вчення, догматів і обрядів державної англіканської церкви, вимагали її реформування. У 1960–80 роках ця назва поширилася на численні альтернативні рухи на Заході, які не погоджувалися з суспільними порядками, панівними ідеями, не бажали приймати встановлених у суспільстві цінностей й авторитетів (гіппі).

Ю. Шведа (Львів).

НОРВЕГІЯ (Королівство Норвегія) – держава в Північній Європі. Межує зі Швецією, Фінляндією, РФ. Омивається Норвезьким, Північним і Баренцовим морями. До складу держави окрім материкової частини входять також арктичний архіпелаг Шпіцберген і о. Ян-Маєн, о-ви Буве та Петра I є залежними територіями. Загальна площа: 385 тис. км². Чисельність населення: 5,3 млн (2018). Нац. склад: норвежці – 83,2%, саами – 1,4%, квени, поляки, литовці, шведи, пакистанці, сомалійці, німці, іракці, сирійці. 2016 населення Осло на третину становили іммігранти першого або другого покоління. Релігійний склад населення (2017): Норвезька лютеранська церква – 70,6%, римо-католики – 3,8%; мусульмани – 2,9–3,5%. 3 01.01.2017 Церква відокремлена від держави.

Держ. мови: норвезька (букмол, новонорвезька), саамська. Форма держ. правління: конституційна монархія. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Осло. Адмін.-терит. поділ: 18 областей (фюльке) континентальної Н. Глава держави: монарх. Законодавча влада: однопалатний Стортинг. Найвищий орган виконавчої влади: уряд, очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: норвезька крона.

Наполеонівські війни дозволили Н. розірвати залежність від Данського королівства, у складі якого держава перебувала з 1537. 17.05.1814 норв. Стортинг прийняв Ейдсволльську Конституцію, яка залишалася чинною й на початку ХХІ ст., а день її оголошення став нац. святом. Однак, за Кільським договором від 14.01.1814 між Данським і Шведським королівствами, Н. переходила останньому на умовах особистої унії з королем. Таким чином, 1814–1905 Н. управлялася шведським королем, але зберегла надзвичайно широку автономію – власну Конституцію, Стортинг, право визначати внутрішню політику. Єдина сфера, яка підлягала Стокгольму – зовн. політика. 1898 у Н. на 9 років швидше, ніж у Швеції ввели загальне виборче право для чоловіків. 1885 у Швеції проведено реформу, за якою розширено компетенцію Риксдагу в зовн. політиці, відтак норв. політики почали вимагати власних міністра закордон. справ і консульську службу. 05.1905 Стортинг розглянув і прийняв закон про консульську службу. Небажання швед. короля Оскара II (1872–1907) підписати його стало формальним приводом до розірвання унії. 07.06.1905 Стортинг оголосив, що «унія зі Швецією під одним королем розірвана, оскільки король більше не діє, як король Норвегії». Виконавчу владу тимчасово передали уряду Крістіана Мікельсена та звернулися до Густава V з проханням дозволити одному з його синів стати суверенним норв. королем. Риксдаг відмовився визнавати це одностороннє рішення, але не наважувався на військ. інтервенцію і вимагав провести референдум. У серпні 1905 більшість норвежців висловилися за розірвання унії (проти 184 особи). 26.10.1905 за посередництва Франц. Республіки і Російської імперії підписано Карлстадтську конвенцію про визнання Швецією незалежності Н. Норв. уряд зобов'язувалася знищити всі споруджені на кордоні зі Швецією військові укріплення, встановлювалася демілітаризована зона від Північного моря до 61 паралелі. Оскар II не дозволив представникам династії Бернадотів претендувати на норв. престол, тому корону запропонували данському принцу Карлу, якого 18.11.1905 коронували під іменем *Хокона VII*. Таким чином, Н. здобула незалежність мирним шляхом. Найяскравішим

рудиментом шведсько-норвезької унії є те, що, згідно заповіту Альфреда Нобеля, премію миру присуджує Норв. нобелівський комітет, який призначається Стортингом.

Політ. розвиток Н. до Першої світової війни характеризувався суперництвом двох провідних партій – Венстре (лібералів) і Хейре (консерваторів). Розвивалася й Норвезька робітничка партія (НРП), яка напередодні світового конфлікту здобула 23 місця у Стортингу. Незважаючи на те, що відсутність воєн і вакцинація населення дозволили подолати високий рівень смертності, а традиційними статтями норв. прибутків залишалися рибний промисел і морська логістика, Н. залишалася країною емігрантів, формуючи разом із Ірландією та Швецією трійку лідерів за відсотковим співвідношенням емігрантів до кількості населення. Саме в 2-й пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. сформувалася потужна норв. діаспора у США та Канаді, яка на поч. ХХІ ст. перевищила 4 млн осіб.

Напередодні світової війни Н. переживала активний період індустріалізації, фінансував який, в основному, іноземний капітал (англ., нім. і швед.). 1906–09 уряд венстре прийняв ряд законів, які обмежували отримання концесій на експлуатацію лісових ділянок, спорудження електростанції іноземцями без попереднього дозволу на це держави. Концесії з того часу надавалися на визначений період часу, після закінчення якого, держава повертала собі землі без жодних компенсацій інвесторам. 1909 введено обов'язкове медичне страхування для робітників і регламентовано санітарно-гігієнічні норми в-ва. Саме ліберали надали виборчі права жінкам. Цей процес був поетапним: 1901 право голосу отримали заможні жінки на місцевих виборах, 1907 – на загальнонац., 1913 – загальне право голосу для жінок на всіх видах виборів.

Закономірно, що зовн. політика Н. визначалася інтересами найпотужнішої морської галузі, тому орієнтувалася на В. Британію. Для розвитку торгівлі необхідні мирні відносини з партнерами, відтак, важливість нейтралітету. 02.11.1907 між Н., В. Британією, Нім. і Рос. імперіями та Франц. республікою укладено Християнійський (давня назва Осло) гарантійний договір, за яким Н. отримувала міжн. визнання недоторканості своєї території, однак, на вимогу Лондона, пункт про нейтралітет було виключено. В умовах зростання між нар. напруженості та початку *Балканських воєн 1912–13*, Н., Швеція і Данія 21.12.1912 видали аналогічні декларації нейтралітету. 04.08.1914 Н. підтвердила нейтралітет в умовах світової війни й отримувала фінансові дивіденди від війни, бо торгувала як з *Антантою*, так і *Четвертним*

союзом. 1914–16 товарообіг зріс, причому імпорт надходив, в основному, з В. Британії, експорт у Нім. імперію. Економ. піднесення дозволило 1915 ввести 10-год. робочий день. З літа 1916 внаслідок блокади Нім. імперії період «процвітаючого нейтралітету» завершився. 1917 закон про регулювання цін призвів до появи «чорного ринку». 04.1917 норв. уряд погодився передати значну частку торг. флоту британцям і французам для обслуговування порівняно безпечних ліній на умовах фрахту або реквізиції. За час війни загинуло 2 тис. норв. моряків, потоплено 889 суден.

Завершення війни позбавило Н. екон. привілеїв від нейтрального статусу. Характерним явищем міжвоєнного періоду стала інфляція. Економічно не вигідною була заборона на продаж алкогольних напоїв. Введена ще під час військового конфлікту, вона була продовжена рішенням референдуму 1919. Проблема полягала в тому, що Іспанія, Португалія і Франція, закуповуючи норв. товари натомість пропонували вина, відмова від яких призвела би до збільшення мит. Тому уряд закуповував алкогольні напої у торговельних партнерів, але не міг їх реалізувати серед населення. Заборону скасовано референдумом 1926. Завдяки технічному переоснащенню промисловості ВВП 1920–1930-ті роках зростає такими ж швидкими темпами, як і на поч. ХХ ст. В умовах світової екон. кризи, яка розпочалася 1929 і сягнула Н. 1930, рівень безробіття сягнув 10%, але держава не покинула напризволяще громадян – 315 тис. осіб (кожен дев'ятий) отримували соц. допомогу, було випущено спец. продовольчі карточки, які отоварювалися на місцях. Упродовж 1918–39 реальна зарплата зросла на 40%.

Посилилися впливи НРП, яка на виборах 1927 отримала 37% голосів, і *Хокон VII* вперше доручив сформував уряд її лідеру Хорнсрюду, який, щоправда, протримався при владі 18 днів. 1935 на основі компромісу НРП сформувала уряд більшої частини на чолі з Ю. Нюгорсволлом. Збільшили вдвічі витрати на соц. програми. 1936 введено щорічну 9-денну оплачувану відпустку, пенсії особам, які досягли 70 років, допомогу безробітним. Відтак, напередодні Другої світової війни страйковий рух у Н. зник, бо не було підстав для його існування.

Активною була зовн. політика Н. у міжвоєнний період. Норв. уряд мав претензії на незаселений архіпелаг Шпіцберген в Арктиці, який Паризьким договором 09.02.1920 було передано під юрисдикцію Осло, за умови, що ця територія буде демілітаризованою та нейтральною. 1925 після підписання договору з Німеччиною, архіпелаг оголошено складовою Норв. королівства. 1929 Н.

проголосила суверенітет над о. Ян-Маєн на пн від Ісландії, претензії Н. на частини 3х Антарктики – о. Буве (1928) й о. Петра I (1931), а також сектор материкової Антарктиди – Землю королеви Мод (1939) не визнані міжн. спільнотою. 1920 Н. стала співзасновником *Ліги Націй*. Норв. діяч Крістіан Ланге хотів через Лігу Націй добитися роззброєння. Подаючи приклад, у міжвоєнний період Н. скоротила свої й так мізерні сили, витрачаючи на них менше 1% бюджету, що зіграло поганий жарт у роки війни. 1930, намагаючись зменшити наслідки фінансової екон. кризи, Н., Швеція, Данія, Бельгія, Нідерланди і Люксембург уклали «конвенцію Осло» про взаємне непідняття митних тарифів без попередження, до якої згодом приєдналась Фінляндія. У другій пол. 1930-х Н. проводила курс на невтручання у між нар. конфлікти (*Італо-ефіопський конфлікт за Абіссинію, Громадянська війна в Іспанії*). 27.05.1938 Н., Швеція, Данія, Ісландія та Фінляндія підписали в Стокгольмі нові правила нейтралітету на випадок військ. конфлікту, за якими їх територія не могла використовуватися воюючими сторонами. 31.05.1938 Стортинг прийняв резолюцію про нейтралітет Н. у будь-якій війні, яку вона сама не визнає акцією Ліги Націй.

У *Другій світовій війні 1939–45* Н. прагнула зберегти нейтралітет, але це стало неможливим через її стратегічне розташування. Особливе зацікавлення воюючих сторін викликав вільний від криги порт Нарвік, через який зручно було експортувати шведську залізну руду. Уряд передбачав можливість порушень окремих положень нейтралітету, але аж ніяк не широкомасштабного вторгнення. У вересні 1939 уряд Нюгорсволла-Кута обмежився частковою мобілізацією 7 тис. осіб. Н. торгувала з обома воюючими сторонами. Британці зафрахтували більшість норвезьких суден. Незважаючи на обурення діями СРСР під час *Фінсько-радянської війни 1939–40*, Н. 11.01.1940 відхилила брит.-франц. пропозицію про спільне надання допомоги Фінляндії, дозволивши лише транзит військових матеріалів і технічного персоналу. 27.01.1940 Верховним командуванням Німеччини почато розробку плану про одночасну операцію проти Н. і Данії під кодовою назвою «Навчання на Везері». 09.04.1940 нім. посол Бройєр вручив норв. уряду меморандум і список із 13 вимогами, головне з яких полягало у негайному припиненні опору та співпраці з *Вермахтом*. Ультиматум був відхилений, уряд покинув Осло, але дії норв. сторони не були належним чином скоординовані. З 10.04.1940 допомогу Н. почала надавати В. Британія, однак, 03.05.1940 було підписано акт про капітуляцію

норв. сил у Центральній Н. і боротьба продовжувалася лише в Пн Н. 23.05.1940 союзники вирішили вивести війська з Н. 10.06.1940 після еміграції у В. Британію Хокон VII й уряду норв. армія склала зброю. На кордоні з Фінляндією було збережено норв. військові частини на випадок радянського вторгнення. У листопаді 1940 у Лондоні еміграц. уряд сформував *Трюгве Лі*, який травні 1941 підписав військову угоду з В. Британією, що було вимушеним кроком для держави, яка традиційно прагнула нейтралітету. До кінця війни норвежці склали до 15 тис. осіб у всіх родах брит. військ.

На поч. квітня 1940 влада в Осло перейшла до лідера норв. фашистів *В. Квіслінґа*, але через його непопулярність серед населення, 15.04.1940 владу передали Адміністративній раді, у складі 7 осіб, серед яких губернатор столичної області, директор Норвезького банку, бургомістр і поліцеймейстер столиці, ректор у-ту Осло. Таким чином, впровадження «нового порядку» відбувалося поступово. До осені 1940 всі партії, включно з комуністичною, діяли легально. Нім. сторона була зацікавлена у тому, аби норв. пром-сть працювала. Крім того, скандинави займали високі місця у нацистській «расовій класифікації». 27.06.1940 Стортинг закликав Хокон VII зректися престолу, але той відмовив, покликаючись на те, що законодавчий орган діє під тиском окупантів. Зміни розпочалися 25.09.1940, коли райхскомісар Йозеф Тербовен у виступі на норв. радіо заявив про заборону усіх політ. партій, окрім сили *В. Квіслінґа*, Хокон VII був оголошений позбавленим престолу, а Стортинг розпущений. Адміністративна рада замінена 13 комісарами, які підлягали безпосередньо Й. Тербовену. *В. Квіслінґа* оголосили «вождем норвезького народу». З того часу взяв активізувався норв. Рух Опору, зокрема, узимку 1941–42 було створено Координаційний Комітет. Всього за час окупації загинуло 2 тис. учасників Руху Опору. Найвідоміший концтабір Гріні поблизу Осло, через який пройшло 20 тис. осіб, зокрема, майбутній глава уряду країни *Е. Герхардсен*. Звільнення Н., яке розпочалося у вересні 1944, завершилося капітуляцією головнокомандувача нім. військ Франца Бьоме 08.05.1945.

22.06.1945 Хокон VII доручив сформувати коаліційний уряд лідеру НРП *Е. Герхардсену*, який відзначився на початковому етапі норв. Руху Опору. На виборах 08.10.1945 НРП отримала 41% голосів, що посилало позиції глави уряду. Влада пропонувала заходи на швидке відновлення господарства країни, шляхом введення жорсткішого держ. регулювання, яке діяло 1947–53. У галузі соц. політики передбачалося надання допомоги насамперед малозабезпеченим категоріям насе-

лення, уніфікація соц. страхування, збільшення виплат багатодітним сім'ям. Три уряди Герхардсена зуміли подолати безробіття і покращити становище незаможних завдяки введенню прогресивного оподаткування та заг. соц. страхування. Щоб відновити житловий фонд, 1946 запровадили доступні кредити для індивідуального і кооперативного будівництва. Того ж року ввели допомогу багатодітним сім'ям. 1947 допомога з безробіття поширена на с/г. працівників, введено стипендії для студентів, збільшено тривалість оплачуваної відпустки з 9 днів збільшена до трьох тижнів, 1 і 17 травня стали держ. вихідними. 1954 запроваджено обов'язкову 9-річну освіту, а 1956 – загальне соц. страхування. 1957 введено базові пенсії, виплати сиротам і інвалідам, 1964 – фінансову допомогу вдовам.

Політ. ситуацію, яка існувала в Н. 1945–63 називали «системою півтори партій», оскільки НРП фактично не мала конкурентів, а ін. політ. сили лише доповнювали її у Стортингу. З серед. 1960-х років зміни у цьому контексті, що пов'язано з тим, що програму повоєнної відбудови і соц. реформ реалізували. Натомість з'явилися нові перспективи – відкриття на морському шельфі значних покладів нафти і газу, які, за визначенням ЗМІ, перетворили Н. у «європейський Кувейт». 1973 для розробки й експлуатації родовищ уряд створив державну компанію Статойл. Одним із викликів норв. стабільності стали етнорелігійні процеси, що створило поле для маневру різних політ. сил. Так, з 19 урядів, сформованих після 1963, 10 утворила НРП, 7 консерватори, а 2 християнські демократи. 11.11.2017 відбулися останні вибори до Стортингу, на яких найбільше місць – 55 здобула НРП, але Консервативна партія створила коаліцію з Прогресивною, і прем'єром залишилася лідерка Хейре Ерна Солберг (з 2013).

Традиційним для скандинавських країн післявоєнного періоду є прагнення дотримання гендерного балансу і боротьба проти дискримінації жінок. 1978 у Н. запровадили посаду Омбудсмена з питань гендерної рівності (2006 до компетенції додано боротьбу з ін. видами дискримінацій). 1981 главою уряду вперше стала жінка – Гро Харлем Брундтланд, яка представляла НРП. 1990 прийнято положення, за яким право на норв. престол отримувала старша королівська дитина, незалежно від статі, якщо вона народилася після 1990 (у Швеції аналогічна норма 1980). 1999 Ельдбйорг Лувер стала першою жінкою на посту міністра оборони. На поч. XXI ст. із 8 осіб, які займали цей пост, п'ятеро були жінками. Показово, що процеси емансипації жінок у Н. поширювалися й на мусульманську спільноту – до 2003 пред-

ставницьку орг-цію Ісламську раду Норвегії очолювала Лена Ларсен. 2012 29-річна Хадія Таїк стала наймолодшим норв. міністром культури. Загалом, більшість політиків і громадських діячів ісламського віросповідання у Н. – жінки.

Також у контексті б-би з дискримінацією, але етнічною, можна розглядати зміну політики щодо саамів. Переорієнтація розпочалася у період правління Олафа V (1957–91). 1964 за ініціативою саамів створено Норвезьку саамську раду, яка 1980–81 провадила активні переговори з норв. урядом щодо визнання права саамів на розвиток власної культурної ідентичності. 1988 прийнято т. зв. Саамський акт, за яким саами отримували право на створення власного парламенту, а саамська мова ставала другою державною. Перше засідання Саамського парламенту 09.10.1989 відкривав Олаф V, а 1997 його син Гаральд V висловив жаль з приводу політики «норвегізації» саамів і квенів, яка здійснювалася впродовж XIX – 1-ої пол. XX ст.

Окрім корінних мешканців, якими є саами, владі прийшлося враховувати потреби іммігрантів та їх нащадків. Мусульманська спільнота Н., яка на поч. XXI ст. складала до 3,5% населення, формувалася в основному в 1970-х роках унаслідок трудової імміграції з Пакистану, Туреччини та Марокко і 1980–90-х роках із політ. біженців із Сомалі, Іраку, Ірану, колишньої Югославії. Міграційна криза, яка розпочалася 2015 також змінила демографічну динаміку – лише 2015 прийняли 31 145 біженців. Відповіддю на ці етнодемографічні зміни стала релігійна політика. Монарх Гаральд V (з 1991) змирився з тим, що 2012 розпочався процес відокремлення Церкви і держави. Традиційно Лютеранська церква мала статус держ. інституції, а пастори вважалися держ. чиновниками. Діяло правило, за яким більшість в уряді мали становити лютерани, але це обмеження було знято 2012. Остаточно статус держ. чиновників пастори втратили з 01.01.2017. За побажанням Гаральда V, єдина людина, щодо якої продовжують діяти релігійні обмеження – це сам монарх. Демонструючи прагнення до поглиблення міжрелігійного діалогу у серпні 1999 прем'єр-міністр Хель Магне Бунневік, лютеранський пастор і активіст міжрелігійного діалогу, вперше відвідав норв. мечеть. Така політика, закономірно викликала несприйняття радикально налаштованих політ. сил. 22.07.2011 Н. сколихнули два теракти ультра-правого екстреміста А. Брейвіка. За кілька годин до подвійного теракту Брейвік розмістив в Інтернеті «Декларацію незалежності Європи 2083», де детально розписав свій план звільнення Європи як від мультикультуралізму, так і від мусульманської релігії. Теракти, які організував і провів Брейвік,

забрали життя 77 людей. Після цих злочинів норвежці стали ще толерантнішими до іммігрантів, а «правилом доброго тону» для урядовців стало відвідувати вечері-іфтари у мечетях.

1945 Н. стала членом-засновником ООН, а Т. Лі її першим Ген. секретарем. 1947 Н. приєдналася до *Маршалла плану 1947*. Н. 1949 стала співзасновником *Ради Європи* (з 2009 очолює орг-цію норв. Т. Ягланд). НРП перестала розглядати СРСР ймовірним партнером після трагічних подій у Чехословаччині 1948. 1948–49 Н., Швеція та Данія вели переговори про створення спільного оборонного союзу, які не увінчалися успіхом. Головним уроком 2-світової війни для Н. стало розуміння, що розраховувати на повагу до нейтралітету без сильного військ.-оборон. комплексу небезпечно. 1949 стала співзасновником *НАТО* (2014 генсеком НАТО став Є. Столтенберг), остаточно відмовившись від нейтрального статусу у березні 1949. В умовах загрози нападу на територію Н. мали бути введені війська НАТО, зростали й асигнування на військ. сферу, що свідчило прагнення не допустити повторення подій 1940. 1952 Н., Данія, Швеція й Ісландія утворили Північну раду – консультативний міжпарламентський орган, до якого 1955 приєдналася Фінляндія. На основі Північної ради 1954 створено спільний ринок праці та взаємно знято обмеження на подорожі. 1960 стала співзасновником Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), конкуруючої структури до *Європейського економічного співтовариства* (ЄЕС). На референдумах 1972 і 1994, попри вихід із ЄАВТ більшості її учасників і перехід їх у ЄЕС, громадяни Н. відмовилися вступати до ЄЕС, згодом ЄС.

Н. визнала незалежність України 24.12.1991, диплом. відносини встановлені 05.02.1992. З 1992 у Києві діє норв. посольство, з 2004 укр. в Осло. Поштовхом для поглиблення двосторонніх зв'язків стало підписання 24.06. 2010 у м. Рейк'явік Угоди про зону вільної торгівлі між Україною й ЄАВТ. З часу встановлення дипл. відносин відбулася низка урядових візитів на високому рівні. Україну відвідали міністри закорд. справ Й. Столтенберг (1992), Т. Ягланд (2000), Й. Стьоре (2006), Б. Бренде (грудень 2013, три візити 2014). Україну відвідали Президенти Стортингу К. Грьондаль (1999), Т. Ягланд (2005 і 2009). Позиція Н. полягає у засудженні дій РФ, що порушують суверенітет та територіальну цілісність України. Норв. сторона підтримує зусилля, спрямовані на проведення реформ, збільшивши в чотири рази щорічну фінансову допомогу Україні до 30 млн. дол. США.

Таким чином, у XXI ст. Н. увійшла як демократична держава з потужним екон. потенціалом і

колосальною сировинною базою, один із світових лідерів з добробуту і безпеки для життя громадян. На міжнар. арені проводить мирну політику, але постійно збільшує обороноздатність.

Лит.: Кнут Гелле, Столе Дюрвік, Ральф Даніельсон, Едвард Говланд, Туре Грьонлі. Історія Норвегії [пер. з норв. Н. Іванчук, І. Сабор, М. Красавіна]. Львів: Літопис, 2001; Sejersted F. The Age of Social Democracy. Norway and Sweden in the Twentieth Century. Princeton: Princeton University Press, 2011.

Б. Супко (Львів).

НОРМАНДСЬКИЙ ФОРМАТ – дипломатична платформа для проведення чотиристоронніх переговорів щодо вирішення збройного конфлікту на сході України, в яких беруть участь Німеччина, Франція, Україна та Росія. Назва Н. ф. пов'язана з місцем зустрічі глав держав-учасниць у м. Бенувіль у Нормандії (Франція), яка вперше відбулася 06.06.2014 у рамках відзначення 70-річчя «*Оверлорд*» операції 1944 та відкриття Другого фронту в роки Другої світової війни 1939–45. На цій зустрічі в рамках Н. ф. розглядалися питання причин і наслідків збройного конфлікту на Донбасі та його впливу на українську економіку. За період 2014–18 відбулось кілька зустрічей глав держав нормандської четвірки (А. Меркель, Ф. Олланд, із травня 2017 – Е. Макрон), П. Порошенко, В. Путін) – 06.06.2014 – Бенувіль (Франція); 16–17.10.2014 – Мілан (Італія); 11–12.02.2015 – Мінськ (Білорусь); 19.10.2016 – Берлін (Німеччина). Крім того, у межах Н. ф. відбулася низка телефонних перемовин лідерів держав, пройшла низка зустрічей та консультацій міністрів закордонних справ, політ. директорів і представників МЗС країн Н. ф. стосовно вирішення збройного конфлікту на сході України.

Переговори глав держав Н. ф. у Бенувілі та Мілані не закінчилися узгодженими домовленостями. 11.02.2015 на зустрічі керівників країн «нормандської четвірки» у Мінську, яка тривала 17 годин, була прийнята Декларація щодо Донбасу і розроблені заходи щодо імплементації Мінської угоди (див. *Мінські угоди 2014 і 2015*), а на переговорах 2016 у Берліні було погоджено питання розробки «дорожньої карти» процесу імплементації Мінських домовленостей, яка б включала послідовність кроків практичної реалізації Мінських угод, а також передбачала гарантії їх виконання.

Ключовими питаннями різнорівневих переговорів у рамках Н. ф. є умови та гарантії реалізації Мінських домовленостей, дотримання режиму припинення вогню, розширення доступу ОБСЄ

у зону конфлікту, звільнення заручників, введення миротворців у зону конфлікту, проведення місцевих виборів на Донбасі.

О. Бойко (Львів).

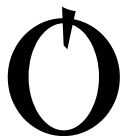
НОР'ЄГА МОРЕНО Мануель Антоніо (Noriega Moreno; 11.02.1938 – 29.05.2017) – диктатор Панами 1982–89, генерал (з 1983). Закінчив медичний ф-т Університету Панами і військ. уч-ще «Чоррильос» у Лімі (Перу). У кін. 1969 викрив змову проти президента країни ген. Омара Торріхоса і був призначений керівником розвідки і контррозвідки Національної гвардії (збройні сили Панами). З серпня 1982 – нач. Генштабу, з 1983 – командував новостворених Сил нац. оборони, фактичний правитель країни. У лютому 1988 федеральний суд м. Майямі (США) звинуватив його у сприянні наркомафії та терорі. Внаслідок військової операції, проведеної амер. військами (грудень 1989–січень 1990) у Панамі, заарештований і вивезений до США. У квітні 1992 засуджений до 40-річного ув'язнення.

НОСКЕ Ґустав (Noske; 09.07.1868 – 30.11.1946) – нім. політик. З 1886 належав до соц.-дем. партії, редагував партійні друковані органи у Бранденбургу, Кьонігсбергу, Хемніці. 1906 обраний депутатом *Райхстагу*. 1914 підтримував ідею ведення Німеччиною оборонної війни. У листопаді 1918 призначений губернатором Кіля, де придушив рев. виступ моряків. У Раді народних уповноважених, яка виконувала ф-ції уряду, очолив військове міністерство. За наказом Н. армійські підрозділи у січні 1918 розгромили повсталих робітників у Берліні. 1920–23 – надпрезидент Ганноверу. Послідовний противник націонал-соціалізму. Залишився відомим в історії, як приклад соціал-демократа, який спільно з правими військовими придушив виступ масовий робітництва, а згодом був ними ж усунений від влади.

НЮРНБЕРЗЬКИЙ ПРОЦЕС 1945–1946 – судовий процес над головними нім. військовими злочинцями, який відбувся 20.11.1945 – 01.10.1946 у Нюрнберзі (Німеччина) – місці проведенні з'їзду нацист. партії, у Міжнародному військовому трибуналі (створений для переслідування і покарання військових злочинців). До суду були віддані 24 вищі державні та військові діячі *Третього Райху*. Обвинувачення підтримував міжнар. комітет із представників В. Британії (Х. Шоукросс), Франції (Ф. де Ментон, Ш. де Ріб), СРСР (Р. Руденко) і США (Роберт Х. Джексон). Засідання трибуналу були відкритими, підсуднім була надано право захищатися від пред'явлених їм звинувачень. Трибунал

визнав підсудних винними у злочинах проти миру (розв'язуванні та веденні агресивних воєн), у військових злочинах (порушенні звичаїв і законів війни), злочинах проти людяності (вбивстві мільйонів людей, переслідуванні та знищенні людей за рас., політ., реліг. мотивами). Трибунал засудив до страти через повішання (вирок виконано 16.10.1946) – Г. Гьорінга (покінчив життя самогубством перед стратою), Ф. Заукеля, А. Зейс-Інкварт, А. Йодля, Е. Кальтенбрунера, В. Кейтеля, Й. Ріббентропа, А. Розенберга, Г. Франка, В. Фріка, Ю. Штрайхера

і заочно М. Бормана; на довічне ув'язнення – Р. Гесса, Р. Функа, Е. Редера; Б. Шіраха і А. Шпеєра – до 20 років тюрми; К. Нейрата – до 15 років, К. Дьоніца – до 10 років. Підсудні Я. Шахт, Ф. Пален і Г. Фріче були виправдані. До початку процесу покінчив життя самогубством Р. Лей, справу проти Г. Крулла було припинено через його хворобу. Трибунал визнав злочинними орг-ціями керівний склад НСДАП, СС, гестапо, СД. На Н. п. вперше в історії агресію визнано найважчим міжнародним злочином.

ОАС (фр. Organisation de l'Armee Secrete – Таємна військова організація) – франц. ультраправа терористична орг-ція, яка ставила собі за мету недопустити проголошення незалежності Алжиру і зберегти його статус як франц. колонії. Створена у лютому 1961 у Мадриді групою франц. військовиків, переважно вихідців із Алжиру. ОАС очолив ген. Рауль Салан. У квітні 1961 налічувала понад 300, а восени 1961 – вже 4 000 осіб. ОАС фінансувалася завдяки пожертвам заможних франц. мешканців Алжиру. З перших днів існування ОАС розпочала терористичні акти проти алжирців-учасників нац.-визв. руху, а також тих французів, яких члени орг-ції уважали винними в неефективності урядової політики щодо колоніального питання. 21.04.1961 ОАС організувала у м. Алжир антиурядовий заколот для недопущення проголошення незалежності країни. Заколотників підтримала тільки частина алжир. гарнізону. Після того, як 24.04 заколот був придушений орг-ція розпочала «бомбову війну» проти алжирців. З лютого 1961 до квітня 1962 ОАС здійснила 12 290 терорист. акти, унаслідок яких загинуло 1 622 особи (у т. ч. 239 французів) і 5 048 особи (у т. ч. 1 062 французи) були поранені. 15.01.1962 ОАС розпочала масову кампанію терору у Франції. До 11.02.1962 орг-ція здійснила 107 терорист. актів (зокрема 75 у Парижі). 25.03.1962 в Орані був арештований заст. керівника ОАС ген. Едмон Жуо, а 20.04 і сам ген. Р. Салан. Після арешту керівників, в орг-ції відбувся розкол. Частина членів орг-ції, очолені Ж.-Ж. Сюзіні, 17.06.1962 підписала із франц. урядом угоду про припинення збр. протистояння і визнання ОАС незалежності Алжиру, в обмін на обіцянку Парижа відстоювати інтереси того франц. населення, яке залишалося в колишній колонії. «Непримиренна» фракція ОАС влаштувала 13 замахів на життя Ш. де Голля, якого бойовики вважали відповідальним за втрату Францією своєї північноафр. колонії. Остаточний удар орг-ції був завданий 1963, коли франц. спецслужби викрали із Італії нач. оперативного штабу ОАС Антуана Арго. ОАС володіла розгалуженою інформаційною інфраструктурою на території Франції, Бельгії, Італії, Іспанії та Німеччини. Видавала два щомісячні журнали, брошури, листівки, володіла підпільними радіостанціями. Серед керівників орг-ції був колишній прем'єр-міністр Франції (1946 і 1949–50) Ж.-А. Бідо Діяльність ОАС послужила

сюжетною основою роману англ. письменника Ф. Форсайта «День Шакала» (1970).

А. Козицький (Львів).

ОБАМА Барак Хусейн (Obama; 04.08.1961) 04.08.1961 – амер. політик, 44-й Президент *Сполучених Штатів Америки* (2009–17), перший афроамериканець на цій посаді, член Демократичної партії. Н. у м. Гонолулу, Гавайї. Його мати – американка, батько – кенієць, батьки розлучилися невдовзі після його народження. 1967–71 з матір'ю жив у Джакарті (Індонезія). З 1971 виховувався у Гонолулу батьками матері. 1979–81 навчався у Коледжі Оксидентал (Лос Анжелес), 1981–83 у Колумбійському ун-ті (Нью-Йорк), де вивчав політологію (отримав ступінь бакалавра). 1985 переїхав до Чикаго, де працював організатором громади. 1989–91 навч. у Гарвардському ун-ті. 1992–2004 викладав конституційне право у Юридичній школі Чиказького ун-ту; здійснював юридичну практику у сфері захисту громад. прав; входив до керівництва фондаций соц. спрямування. 1996, 1998, 2002 тричі обирався до сенату шт. Іллінойс. 2005–08 був сенатором Конгресу США від шт. Іллінойс. У президент. кампанії 2008 отримав номінацію кандидата у президенти від Дем. партії у напруженій конкуренції з Г. Клінтон. Переміг на виборах 2008 кандидата Республіканської партії Джона МакКейна. Став президентом в умовах потужної фін.-екон. кризи, двох війн – у Афганістані (з 2001) й Іраку (з 2003), суттєвого погіршення міжнар. іміджу США. Його президентська кампанія проходила під гаслами відновлення економіки і повернення США лідерства у світі. Був переобраний 2012 у боротьбі з кандидатом-республіканцем Міттом Ромні. Друга адміністрація – 20.01.2013–20.01.2017. Перша адм-ція О. (2009–13) провела через Конгрес важливі закони, що сприяли виходу амер. економіки з кризи і її реформуванню: Акт відновлення і реінвестування (2009, стимуляційний пакет), Реформа Волл-стріт і Акт захисту споживачів (2010), закони (2010, 2012) про зменшення податків і стимулювання створення роб. місць. Обидві адм-ції сприяли інноваціям в економіці й розвитку «зеленої» енергетики. У соц. сфері провів реформу системи мед. страхування (Obamacare, 2010), виступав за посилення контролю за зброєю і заборону деяких її видів, ініціював імміграційну реформу, запровадив програми легалізації нелегальних іммігрантів, сприяв зрівнянню в правах представників ЛГБТ спільноти. Зовн. політика базувалася на принципах мультилатералізму (багатосторонності), «колективного лідерства» і «розумної сили», на противагу одностороннім діям і «жорсткій силі»

адм-ції Дж. Буша. Курс на завершення війни в Іраку призвів до виведення амер. військ у груд. 2011. З 2014 адм-ція О. прийняла рішення розпочати авіаудари проти терористич. орг-ції Ісламська держава (ІДІЛ) в Іраку й Сирії; до Іраку направлено обмежений контингент амер. військ для тренування ірак. сил безпеки. 2011 адм-ція О. підтримала багатосторонню військ. операцію в Лівії, 2015 підписала ядерну угоду з Іраном. З 2009 адм-ція О. очолювала переговори про досягнення торг. угоди Транстихоокеанське партнерство, у грудні 2015 її підписали 12 держав. 2009 відбулося «перезавантаження» відносин США з Росією, з якою 2010 було підписано угоду про скорочення стратегічних наступальних озброєнь («Новий START»). 2014 адм-ція ініціювала санкції проти Росії у відповідь на її вторгнення в Україну, у кінці 2016 – за втручання у амер. вибори. 2014–15 його адм-ція нормалізувала відносини із Кубою. 2015 підписав багатосторонню Паризьку угоду, спрямовану на протидію зміні клімату. У кінці президентства мав високий рівень підтримки (60%). Лауреат Нобелівської премії миру 2009 за сприяння ядерному роззброєнню і «новому клімату» у міжнар. відносинах, особливо з ісламським світом. Автор трьох книжок: мемуарів «Мрії мого батька: історія раси і спадковості» (*Dreams from My Father*, 1995, 2004), «Зухвалість надії: думки про відродження американської мрії» (*The Audacity of Hope*, 2006) і дитячої «Тобі я співаю: лист моїм дочкам» (*Of Thee I Sing: A Letter to My Daughters*, 2008). Працює над мемуарами.

Н. Городня (Київ).

ОБСТРУКЦІЯ – (від лат. *obstructio* – перешкода) – вид протесту, один із методів парламентської боротьби, що полягає в намаганні зірвати засідання або збори (галасом; виголошенням довгих, таких, що не стосуються справи, промов; неучасть у голосуванні; демонстративне покидання зали засідань, відмова депутатів реєструватися для участі в пленарному засіданні), щоб не допустити або затримати прийняття небажаного для опозиції рішення; дії, демонстративно спрямовані на зрив якогось заходу.

Ю. Шведа (Львів).

«ОВЕРЛОРД» ОПЕРАЦІЯ 1944 (англ. *Overlord* – «Повелитель») – десантна операція військ західних союзників у 2-й світовій війні – висадка 06.06.1944 брит.-канад. і амер. військ у Нормандії (Франція), що знаменувала собою відкриття Другого фронту у Європі. Питання про відкриття другого фронту у Європі було офіційно поставлено у особистому посланні від 18.07.1941 рад. лідера Й. Сталіна до брит. прем'єр-міністра

В. Черчилля. У результаті переговорів В. Молотова з В. Черчиллем і Ф. Д. Рузвельтом було прийнято рішення про відкриття другого фронту у Європі 12.06.1942. Під тиском амер. військових, яких лякала небезпека військової поразки СРСР 1941–42, британці погодились на реалізацію плану «Раундап», що передбачав висадку у Франції 48 дивізій союзників не пізніше квітня 1943. Проте через відставання у графіку зосередження сил у В. Британії амер. командування відмовилось від проведення військової кампанії у Франції 1943 і погодилося на здійснення операції «Торч» – висадку військ союзників у листопаді 1942 у Пн. Африці (франц. Марокко і Алжирі). На Кассабланкській конференції 1943 Ф. Рузвельт і В. Черчилль домовились про висадку союзників у липні 1943 на Сицилії (операція «Хаскі»), про зміцнення військових частин союзників у Пн. Африці та посилення спільного бомбування території Німеччини (план «Пойнтбленк»). Висадка союзників у Франції була запланована на осінь 1943–поч. 1944. На Вашингтонській конференції у травні 1943 була встановлена умовна дата вторгнення у Пн.-Зх. Європу – 01.05.1944. Це зобов'язання було підтверджено у серпні 1943 на конференції «Квадрант» у Квебеку (Канада). Остаточне рішення про відкриття Другого фронту було прийнято на Тегеранській конференції 1943.

Підготовка до «О». о. відбувалася з 13.03.1943 до 05.06.1944. Нач. штабу експедиц. силами союзників у Зх. Європі було призначено ген. Ф. Е. Моргана. Тактичне планування операції здійснювали ген. Б. Монтгомері, ген. О. Бредлі, головний маршал авіації А. Теддер; верх. головнокоманд. експедиц. силами союзників був призначений Д. Айзенговер. Остаточним терміном початку операції (день «D» – англ. *decisive day* – «вирішальний день» – у військовій термінології союзників умовне позначення для початку військової операції) було визначено 05.06.1944. Для здійснення операції були сконцентровані значні сили. Стратегічний замисел операції полягав у вторгненні у р-і бухти р. Сени. Довжина сектора десантної операції становила майже 90 км: від м. Кіневіль до устя р. Орн. Американці повинні були висаджуватися на західній частині цієї ділянки, а британці і канадці – на східній. Військам ген. Д. Айзенговера протистояли нім. частини фельдмаршала К. фон Рундштедта – головнокоманд. нім. сил на Заході. У січні 1944 А. Гітлер призначив фельдмаршала Е. Роммеля командувачем нім. військ у Франції. У розпорядженні К. Рундштедта було 50 піхотних і 10 танкових дивізій. У Нормандії розташовувалось 9 піхотних і одна танкова дивізія.

Через несприятливі погодні умови 04.06 день «D» був перенесений на 06.06. Бойові дії розпочались 05.06.1944. Упродовж цілої ночі авіація наносила повітряні удари. 06.06 почалась висадка повітряного десанту на віддалі 5–12 км від узбережжя. Авіадесантні дивізії зайнявши оборону, створили сприятливі умови для висадки морського десанту. Для здійснення бомбувань цієї ночі були використані 2 219 літаків; для висадки повітряного десанту – 2 395 літаків і 867 планерів. Флот союзників із з'єднаннями морського десанту (9 лінійних кораблів, 23 крейсери, 104 есмінці, 71 корвет, що охороняли 6 483 транспорти) у ніч на 06.06 без перешкод перетнув Ла-Манш. У цій операції взяло участь 287 тис. осіб. У союзників була велика перевага в піхоті, танках і літаках. Для полегшення висадки усі автомобілі, танки та ін. механізовані засоби були загерметизовані. Для подачі палива через Ла-Манш був підготований підводний трубопровід (назва – «Плутон», пізніше їх стало декілька), а для прийому вантажів і військ був споруджений штучний порт «Арроманш». Хоча частини союзників в окремих місцях зустріли впертий опір противника, все ж через 24 год. після початку висадки був створений плацдарм для розгортання наступу. 12.06 плацдарми «Омаха» і «Юта» злились у один суцільний оперативний р-н по фронту до 80 км і глибиною 10–17 км, де знаходилося 326 тис. осіб.

У другій пол. червня 1944 союзницькі війська приступили до розширення плацдарму у Нормандії. До кін. червня плацдарм амер.-брит. військ був розширений до 100 км по фронту і 20–40 км у глибину. На ньому перебувало 13 амер., 11 брит. і 1 канад. дивізії, заг. чисельність яких сягала бл. 1 млн осіб. У ході боїв у Нормандії нім. війська втратили 1 500 танків, 3 500 гармат, 20 000 автомашин і бл. 450 тис. солдатів та офіцерів (з них 240 тис. убитими). Втрати союзників становили 209 тис. осіб, зокрема 37 тис. убитими. До кін. серпня 1944 амер. і брит. війська вийшли на рубіж рік Сена і Луара, а 25.08 союзницькі війська зайняли Париж, що означало поразку нім. армії у битві за Пн. Францію.

В. Костишин (Львів).

ОГІЄНКО Іван Іванович (митрополит Іларіон; 15.01.1882 – 29.03.1972) – укр. церк. і громад. діяч, історик, педагог, перекладач. Н. у м. Брусилів (тепер Житомирська обл.). 1896–1900 навчався у Київ. військ.-фельд. школі. 1903 склав екстерном іспити на атестат зрілості при Острозькій гімназії та вступив на мед. ф-т Університету Св. Володимира. Через рік перевівся на іст.-філ. ф-т, який закінчив 1909. Вчителював у київ. школах

(1909–11). З 1911 – професорський стипендіат, а з 1915 – приват-доцент Київ. ун-ту. 1917–20 активний учасник рев. подій в Україні, співзасновник Українського народного і Українського держ. ун-тів у Києві. Засновник і перший ректор Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту (1918). Міністр народної освіти (1919) в урядах В. Чехівського і С. Остапенка, міністр віросповідань (1919–20) в урядах Іс. Мазепи і В. Прокоповича, з жовтня 1920 – Головноуповноважений уряду УНР. У кін. 1920 емігрував до Польщі. 1921 був членом Ради Республіки і до 1924 – міністром у справах віровизнання уряду УНР в екзилі. 1924–26 викладав укр. мову і літ-ру в учительській семінарії у Львові. З 1922 – дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка. З 1926 – професор відділу православного богослов'я теологічного ф-ту Варшав. ун-ту. 1931 у чеському ун-ті м. Брно О. був присуджений науковий ступінь доктора філософії. 1932 звільнений з Варшав. ун-ту з політ. мотивів. Редагував ж-ли «Рідна мова» (1933–39) і «Наша культура» (1935–37). 1940 прийняв чернечий постриг у Яблочинському монастирі, висвячений на диякона та ієромонаха, возведений у сан єпископа, архієпископа, митрополита Холмського і Підляського. Відіграв значну роль у українізації церкви на Холмщині, запроваджуючи у богослужіння укр. мову. 1944 емігрував до Швейцарії, а 1947 – до Канади. Проживав у Вінніпезі. 1951 був обраний главою Укр. греко-православної церкви у Канаді та митрополитом Вінніпега. Провадив активну роботу з організації та розвитку укр. реліг. і нац.-культ. життя. Заснував Теологічне товариство. Тривалий час був деканом богословського ф-ту Манітобського ун-ту і перетворив його на Колегію ім. Св. апостола Андрія – навчальний заклад для підготовки укр. православних священників. Продовжував наукову і видавничу діяльність. Став фундатором і головою Науково-богословського т-ва. Відновив і редагував ж-л «Наша культура» (з 1954 – «Віра і культура»). О. здійснив переклад Святого Письма на укр. мову (опубл. 1962). Автор праць з історії, мовознавства, славістики, культури, канонічного права та ін. – «Українська культура» (1918), «Український стилістичний словник» (1924), «Історія українського друкарства» (1925), «Кирило і Мефодій: їх життя і діяльність» (т. 1-2, 1927–28), «Пам'ятки старослов'янської мови Х–ХІ ст.» (1929), «Українська церква» (т. 1 2, 1942), «Слово о полку Ігоревім» (1949, 1967), «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (1958) та ін. Помер у Вінніпезі.

Г. Басара (Київ).

ОГАДЕНСЬКА ВІЙНА 1977–1978 – ефіопсько-сомалійський збройний конфлікт за східну провінцію Ефіопії – Огаден, більшість населення якої складають сомалійці. Збройні сутички за спірну територію розпочалися 1964. За підтримки Могадішо на території Огадену було створено Фронт визволення Західного Сомалі (ФВЗС), який політ. і збр. методами боровся за відокремлення провінції від Ефіопії та приєднання до Сомалі. Особливо загострилася ситуації навколо Огадену на поч. 1977. У травні-листопаді 1977 сомал. війська і партизани ФВЗС встановили контроль майже над всією спірною територією і продовжували наступ. На прохання уряду М. Менгісту Хайле СРСР значно збільшив постачання Ефіопії зброї, військ. спорядження і прислав військових радників, а з Куби прибув значний військ. контингент (бл. 10 тис. чол.). Кубин. війська швидко стабілізували ситуацію на фронті. Рад.-кубин. втручання у конфлікт на боці Ефіопії викликало різку реакцію уряду Сомалі, який також притримувався просоціаліст. орієнтації – у листопаді 1977 за ініціативою офіц. Могадішо був розірваний рад.-сомал. договір про дружбу. У лютому 1977 сомал. командування надіслало в Огаден нові військові підрозділи і намагалося оволодіти всією територією провінції. 04.03.1978 куб.-ефіоп. війська перейшли у контрнаступ і за кілька днів повністю розбили сомал. сили. 09.03.1978 уряд сомал. диктатора Сіада Бааре оголосив про виведення своїх військ з Огадену. Провінцію, побоюючись репресій, залишило бл. 1,5 млн сомалійців, але партизанські загони сепаратистів продовжували б-бу ще до серед. 1980-х років.

ОДЖАЛАН Абдулла (Öcalan; 04.04.1949) – засновник і керівник найбільшого курдського політ. угруповання – Курдської робітничої партії (КРП). Н. у с. Омерлі (вілайет Урфа) на пд. Туреччини. З 1970 вивчав політологію в ун-ті Анкари, вступивши водночас у молодіжний соціаліст. рух. Через поліційні переслідування з 1975 перебував на нелегальному становищі. У листопаді 1978 О. заснував КРП. 1979 переселився до Сирії, звідки продовжував керувати діяльністю курдського незалежницького руху. Очолювана О. КРП, з серпня 1984 розпочала збройну б-бу проти турец. влади. У березні 1985 за ініціативою О. для проведення дипл. і політ. діяльності за межами Курдистану був створений Фронт нац. визволення Курдистану, а в жовтні 1986 – Армія визволення народу Курдистану. 1993 О. запропонував нову політ. доктрину курдського руху, що передбачала перетворення Туреччини у федеративну державу з рівними правами для всіх націй. 1998 під загрозою

війни з Туреччини Сирія вислала О., який перебрався до Росії, а згодом через Італію – до Кенії. Внаслідок спільної операції спецслужб Туреччини, США та Ізраїлю 15.02.1999 О. був заарештований у Найробі. Арешт О. викликав численні протести серед курдської діаспори у країнах Європи (відбулося кілька актів самоспалення). Поклавши на О. відповідальність за смерть 37 тис. осіб, які загинули внаслідок збройної б-бу курдів за незалежність, турец. суд 29.06.1999 виніс О. смертний вирок. У січні 2000 уряд Туреччини відклав виконання вироку до часу, поки справу О. не розгляне Європейський суд з прав людини. Згодом, досягнуто домовленості, щодо припинення курдами збройних виступів проти турец. влади взамін за збереження О. життя. Не дивлячись на тривале ув'язнення продовжував залишатись лідером турецьких курдів. 2013 і 2015 звертався із закликом до своїх прихильників припинити збройну боротьбу за незалежність й залишити територію Туреччини.

А. Козицький (Львів).

ОДРІЯ Мануель (Odria; 26.11.1897 – 18.02.1974) – перуан. політик, генерал. 1947–48 – міністр внутр. справ. 1948 очолив військовий заколот в Арекіпі проти уряду Х. Л. Бустаманте і, після його повалення, став на чолі військ. *хунти* (1948–50). 1950–56 – президент Перу. Встановив авторитарний режим, ліквідував осн. громадян. свободи, заборонив діяльність деяких партій (зокрема, Амер. нац.-рев. альянсу – апристів, компартії) і профспілок. Сприяв припливу у країну іноз. капіталу, передав у концесію іноз. монополіям бл. 3 млн га землі, що послабило позиції держ. сектору економіки. 1952 уклав двохстороній військ. пакт з США. У червні 1950 придушив антиуряд. виступ у м. Арекіпа. 1956 під тиском опозиційних виступів і незадоволення в армії був змушений відмовитися від влади. 1961 заснував і очолив партію Нац. союз одристів. Виставляв свою кандидатуру на президент. виборах 1962–63.

ОЗАЛ Тургут (Özal; 13.10.1927 – 17.04.1993) – турец. політик. Н. у м. Малатьє. 1950 закінчив Стамбульський техн. ун-тет. Займався викладацькою роботою (1961–63), працював у приватних компаніях. Згодом працював у мін-ві енергетики, брав участь у розробці першого п'ятирічного плану екон. розвитку країни. 1967–71 очолював Державну планову орг-цію, деякий час працював у Нью-Йорку у Світовому банку. Автор програм із розвитку економіки Туреччини. Налезав до клерикальної Партії нац. порятунку. Після військового перевороту (вересень 1980) увійшов

до складу уряду, 1980–82 займав посаду заст. прем'єр-міністра з екон. питань. Став одним з авторів Програми стабілізації, прийнятої в січні 1980 урядом прем'єр-міністра С. Деміреля. Після зняття заборони на політ. діяльність, у травні 1983 заснував і очолив Партію Вітчизни. 1983–89 – прем'єр-міністр Туреччини. О. став архітектором програм «аскетизму», які фінансував МВФ, і які сприяли зміцненню демократії в країні, лібералізації економіки і привели до серйозних змін у житті турец. суспільства. 31.10.1989 обраний президентом країни. Уряд О. визнав Україну незалежною державою (16.12.1991) і встановив з нею дипл. відносини (03.02.1992). Рішуче виступив на стороні Баку в вірм.-азерб. конфлікт у Нагірному Карабаху (розглядалася можливість турец. військової інтервенції), але був пом'якшити свою позицію після втручання в ситуацію Москви. Помер у квітні 1993. Наступним президентом Туреччини став С. Демірель.

ОЙСТРАХ Давид [17.(30.09.1908 – 24.10.1974)] – скрипаль-віртуоз. Н. в Одесі. Закінчив Одеський муз.-драм. інститут. З 1934 викладав у Московській консерваторії, з 1950 – завідувач кафедр скрипки. О. один із найвизначніших скрипалів сучасності. До його репертуару входили твори класичної та сучасної скрипкової музики. Перший виконував присвячені йому скрипкові концерти і сонати Д. Шостаковича, С. Прокоф'єва, концерти А. Хачатуряна, М. Мясковського т ін. Член Королівської академії музики в Лондоні, Амер. академії наук і мистецтв у Бостоні, Нац. академії «Санта Чечилія» у Римі, доктор Кембриджського ун-ту та ін.

Н. Сиротинська (Львів).

ОКА КРИЗА 1990 – конфлікт індіанців племені могаук із владою квебекського містечка Ока 1990 у Канаді щодо права на володіння землею. Мер Оки Жан Уле ініціював розширення комунального поля для гольфу за рахунок землі (22 га), на яку претендували індіанці-могауки з поселення Канесатаке. 11.03.1990 індіанці у знак протесту почали споруджувати барикади. На третій місяць конфлікту квебекська поліція, використавши сльозогінний газ, заатакувала барикади (у ході акції загинув поліцейський). У відповідь могауки стали вимагати не лише землю, але й висували гасло незалежності. Апогеем кризи стало блокування індіанцями сусідньої резервації Канаваке 29.08.1990 одного із найважливіших мостів Монреалю – мосту Мерсьє. На підтримку вимог могауків індіанці Канади вдавалися до акцій солідарності, перекриваючи залізничні

колії і автомагістралі від Онтаріо до Британської Колумбії. За цих обставин прем'єр-міністр Квебеку Робер Буасса звернувся за допомогою до війська (залучено 2,5 тис. солдатів), яке за допомогою техніки зруйнувало частину барикад в Оці. 26.09.1990 після тривалих переговорів індіанці припинили спротив. 1997 канад. уряд викупив спірну землю і передав її могаукам. Криза стала одним з не багатьох насильницьких конфліктів між корінним населенням і федеральним урядом в новітній історії Канади.

Р. Сіромський (Львів).

ОКІНАВСЬКА ХАРТІЯ ГЛОБАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА (англ. *Okinawa Charter on Global Information Society*) – документ, прийнятий на саміті «Великої вісімки» (В. Британія, Німеччина, Італія, Канада, США, Франція, Японія, РФ) на о-ві Окінава (Японія) 22.07.2000 для активізації діяльності держав і урядів із формування Глобального інформаційного суспільства. Хартія визначила інформаційні технології одним із важливих чинників функціонування суспільства і розвитку світової економіки у XXI ст. Осн. принципами входження держав у Глобальне інформаційне суспільство Хартія визнає право кожної людини користуватися вигодами Інформаційного суспільства. Для забезпечення усім спільнотам широкого доступу для інформаційних й участі в Інформаційному суспільстві, сторони домовились про наступні ключові підходи до реалізації мети Хартії: сприяння розвитку конкуренції на відкритих ринках у галузі інформаційних технологій, телекомунікаційної продукції й послуг; захист прав інтелектуальної власності у сфері інформаційних технологій; спрощення міжнар. е-торгівлі шляхом подальшої лібералізації та вдосконалення мереж; здійснення послідовного підходу до оподаткування е-торгівлі, підвищення довіри споживачів до електронних ринків і забезпечення захисту споживача у Мережі й ін. Важливе значення у Хартії надається проблемі подолання нерівномірного розвитку інформаційних технологій і знань як всередині суспільств, так і між розвинутими державами і державами, що розвиваються, (проблема «цифрової нерівності»). Учасники саміту створили Групу з цифрових можливостей (*Digital Opportunities Task Force*), завданням якої є активне сприяння діалогу з країнами, що розвиваються, міжнар. орг-ціями та ін. зацікавленими групами (наприклад, Глобальною ініціативою з подолання цифрового відставання) для політ., нормативного і мережевого забезпечення функціонування Глобального інформаційного суспільства, підвищення якості зв'язку, розширення доступу до Мережі, змен-

шення його вартості, заохочення глобальної е-торгівлі у Мережі та ін. На саміті також була досягнута домовленість про необхідність узгоджених дій «Вісімки» і світового співтовариства у створенні безпечного кіберпростору. Для цього країни «Вісімки» прийняли рішення про розширення співробітництва у рамках Ліонської групи з транснаціональної організованої злочинності, щоб знайти політичне вирішення проблем, пов'язаних з комп'ютерною злочинністю, зокрема спробами несанкціонованого доступу до Мережі, комп'ютерними вірусами тощо.

Л. Угрин (Львів).

ОКСАМИТОВА РЕВОЛЮЦІЯ 1989 (Ніжна революція) – назва, яка використовується для окреслення подій у листопаді 1989, що привели до ліквідації комуністичної системи у Чехословаччині. У серед. січня 1989 під впливом демократичних процесів у Польщі та Угорщині у Празі розпочалися акції протесту проти комуніст. влади, які брутально розігнала поліція і сили безпеки. Одночасно був заарештований лідер чехословацької опозиції *В. Гавел*. Незважаючи на репресії, правозахисна орг-ція *Хартія 77* опублікувала кілька звернень, у яких закликала до започаткування процесу дем. реформ у країні. Політичні маніфестації, місцем проведення яких була площа Вацлава у центрі столиці, продовжувалися в червні та в кін. жовтня 1989, але були знову розігнані владою, а кілька сотень учасників акцій заарештовано. 17.11.1989 офіційно дозволена демонстрація (бл. 50 тис. осіб) на вшанування пам'яті загиблих учасників студентського опору під час Другої світової війни (зокрема студента Яна Оплетала) була знову розігнана поліцією (150 осіб було заарештовано, зокрема *А. Дубчек*). Ці події викликали вибух незадоволення у всьому чехословацькому суспільстві. Стихійно розпочалися безперервні масові політичні акції, які охопили всю країну і увійшли в історію як Оксамитова революція. 19.11 у Празі виникло об'єднання опозиційних сил *Громадянський форум* (на чолі з *Хартією 77*) і його словацький аналог – Суспільство проти насильства (у Братиславі). Політ. маніфестації у країні набували все більшого розмаху і 21.11 в акції протесту проти правлячого режиму взяли участь бл. 200 тис. осіб. Масовий дем. рух і відсутність підтримки жорстких дій комуніст. уряду з боку Москви (04.12.1989 на засіданні органів *Організації Варшавського договору* було офіц. засуджено агресію військ блоку в Чехословаччині 1968) змусило керівництво країни піти на переговори з лідерами опозиції. 24.11 керівництво КПЧ на чолі з ген. секретарем Мілошем Якішем

подало у відставку, були звільнені з ув'язнення більшість учасників опозиційного руху. 25.11 у Празі на підтримку дем. процесів відбулася найбільша в історії Чехословаччини маніфестація (800 тис. осіб). 28.12.1989 під час засідання Круглого столу прем'єр-міністр країни Ладіслав Адемець погодився на формування нового уряду за участю представників найбільших опозиційних сил країни, що знаменувало завершення О. р. 10.12.1989 подав у відставку з поста президента країни довголітній комуністичний лідер *Г. Гусак*. У кін. грудня 1989 спікером парламенту було обрано *А. Дубчека*, а президентом країни *В. Гавела*. У червні 1990 відбулися парламентські вибори, внаслідок яких у Чехословаччині було закладено підвалини для розвитку дем. суспільства. Мирний і цивілізований крах комуністичної режиму у Чехословаччині, дав підставу назвати період радикальних політичних перетворень у цій країні «оксамитовою» або «ніжною» революцією. Інколи терміном «Оксамитова революція» окреслюють весь період дем. змін у державах Центр.-Сх. Європи 1989.

ОКТАБРИСТИ («Союз 17 жовтня») – рос. політична партія праволіберальної орієнтації. Утворення і назва були пов'язані з Маніфестом 17.10.1905, яким рос. цар *Микола II* обіцяв «дарувати» громад. свободи і створити представницький законодавчий орган – Державну думу. О. вважали, що маніфест знаменував перетворення Росії на конституційну монархію. Партія створена 08–12.2.1906 на I з'їзді у Москві. Якцо *кадети* складали ліве, то О. – праве крило рос. лібералізму. У майбутньому О. бачили Росію конституційною монархією, де монарх зберігав великі повноваження, але у союзі з народним представництвом. О. відстоювали рівність усіх народів, їх невід'ємне право на вільний культурний розвиток, але відкидали можливість надання автономії будь-якій частині імперії (за винятком Фінляндії). Значний прошарок О. складали противники надання рівноправності євреям, через що 1906 партія визнала неможливим «негайне розв'язання єврейського питання в Росії». О. виступали за дем. свободи: слова, зборів, союзів, друку, за недоторканість власності. В аграрному питанні підтримували примусове відчуження частини поміщицьких земель за винагороду, вважали за необхідне зрівняти селянство у правах з ін. громадянами, закріпити землю у їх власність. У галузі робітн. законодавства висловлювались за свободу профспілок, страйків на екон. ґрунті. «Союз 17 жовтня» не був суворо структурованою партією, а швидше нагадував тимчасове об'єднання громад.

діячів – заможних людей, які бажали брати участь у політ. житті. 1906 партія нараховувала 260 тис. членів. Членами партії були чиновники, поміщики, велика буржуазія. З 1906 єдиним лідером став О. Гучков. Друковані органи: газ. «Слово», «Голос Москвы» та ін. Вихід країни з рев. кризи О. бачили у скликанні Державної думи і припиненні рев. б-би. Підтримали запровадження урядом військово-польових судів для б-би з революцією, що означало перехід від опозиції до «проурядового» табору. Починаючи з 1907 на чолі рос. Держ. Думи перебували лідери О.: М. Хомяков (1907–10), О. Гучков (1910–11), М. Родзянко (1911–17). О. виявили себе поміркованою політ. силою, яка хоч і критикували політику та окремі дії влади, у цілому діяла у руслі урядової політики. Конференція О. у листопаді 1913 висловила за рішучішу б-бу в Думі за ліберальні реформи, що призвело до розколу парламентської фракції на лівих земців-октябристів і правих. У серпні 1915 земці-октябристи увійшли до думського «Прогресивного блоку», який відстоював необхідність дем. реформ у країні. З поч. Першої світової війни О. звернулися до населення із закликом підтримати уряд. 1915 партія О. поза Думою припинила своє існування. Після *Лютневої революції 1917* О. входили до урядової коаліції. У першому складі *Тимчасового уряду* вони обіймали дві міністерські посади (О. Гучков, І. Годнев). Частина лівих О. 1917 перешла до кадетської партії.

Олена Бойко (Київ).

ОКУДЖАВА Булат Шалвович (09.05.1924 – 12.06.1997) – рос. поет, прозаїк. Н. у Москві. Батьки О. були репресовані, його і брата виховувала бабця. Жив у Москві, Нижньому Тагілі, Тбілісі. 1942 О., після закінчення 9 класу, пішов на фронт, служив мінометником, пізніше радистом. Згодом майже третину творчого доробку О. складуть твори, присвячені війні, у яких переважатиме тема руїни, розірваних родинних зв'язків і почуттів. 1961 вийшла його повість «Усього найкращого, школяр» присвячена учорашнім школярам і одноліткам О., яким прийшлося захищати країну від нацизму. Повість отримала негативну оцінку офіц. критики, що звинуватила О. у пацифізмі. Після закінчення фільфаку Тбіліського ун-ту працював вчителем у с. Шамордино Калужської обл., що знайшло відображення у автобіографічних оповіданнях і повістях «Дівчина моєї мрії», «Заїжджий музика», «Окремі невдачі серед суцільних удач» та ін. 1956 повернувся до Москви, працював редактором у видавництві «Молодая гвардия», зав. відділом поезії у «Лит. газете». З 1961 О. повністю присвятив себе поетичній творчості (автор бл. 800 віршів,

понад 200 пісень). Одним із перших почав виступати на естраді як автор віршів, музики і як виконавець. Пісні О. миттєво зробили його популярним. О. засновник нового напрямку в мистецтві – жанру авторської пісні. Поети-піснярі В. *Висоцький*, Ю. Візборг, Ю. Кім та ін. називали його «духовним батьком авторської пісні», у якій головне – віра у талановитість і добродійність людини, у любов, що присутня у кожному. О. відродив жанр міського романсу. Написав пісні для багатьох кінофільмів, театральних і радіовистав, зокрема, «Ми за ціною не постоїмо» («Білоруський вокзал», 1971), «Краплі датського короля» («Женя, Женічка і Катюша», 1967), «Ваше благородіє» («Біле сонце пустелі», 1970), пісні до фільмів «Ключ без права передачі» (1977), «Солом'яний капелюшок» (1975), «Ати-бати, йшли солдати» (1976), «Зірка привабливого щастя» (1975) та ін. Загалом поезії О. притаманне надхненне бачення звичайного, гостре відчуття цінностей простих речей, вихід за межі часу та його швидкоплинності.

Л. Полякова (Львів).

ОЛБРАЙТ Мадлен Корбел (Albright; 15.05.1937) – амер. дипломатка, Державний секретар США (1997–2001). Н. у Празі (Чехословачина). Спочатку сім'я переїхала до Лондона, а згодом до США на постійне місце проживання. 1959 вона закінчила Массачусетський коледж, 1968 – отримала ступінь магістра Колумбійського у-ту. Розпочала політ. діяльність у ролі активістки Демократичної партії США. З 1972 увійшла до команди сенатора Едмунда Маскі. 1976 отримала ступінь Ph.D., після чого працювала радником з національної безпеки при президенті Дж. *Картері*. 1982–93 була професором Джорджтаунського у-ту. 1992, після обрання Б. *Клінтона* на пост президента, 1993 призначена на посаду постійної представниці США при ООН, а 1997 отримала пост держ. секретаря в адміністрації цього ж президента. У своїх політ. переконаннях була прихильницею жорсткого курсу США в між нар. відносинах, виступала за посилення позицій США в НАТО. Неодноразово закликала, при вирішенні складних політ. ситуацій (етнічна чистка албанців у Косово), використовувати військову силу. Свою політичну кар'єру завершила після закінчення другого терміну Б. Клінтона 2001. Підтримувала Г. Клінтон на президентських виборах 2008 і 2016. 2003 Школа міжнар. і сусп. відносин вручила їй нагороду Ендрю Веллінгтона Корд'єра за визначну держ. службу. В укр.-рос. війні підтримує Україну, вважаючи, що уся відповідальність за виникнення конфлікту належить на Кремлі.

Н. Данилів (Львів).

ОЛЛАНД Франсуа Жерар Жорж Ніколя (Hollande; 12.08.1954) – франц. політик, президент П'ятої Республіки. Н. у м. Руан у сім'ї лікаря та соц. працівниці. Навч. в у-ті Париж II, Вищій торговельній школі, Інституті політ. досліджень Парижа і Нац. школі адм-ції. До 1991 викладав в Ін-ті політ. досліджень. З 1979 член Соціалістичної партії, 1995 речник ФСП, 1997–2008 перший секретар цієї політ. сили. 1988–93 і 1997–2012 депутат Нац. Асамблеї від Корреза, 2001–08 мер Тюля, 2008–12 – президент загальної ради Корреза. У травні 2012 переміг чинного президента Н. Саркозі (набрав 51,64% голосів). Його програма «60 зобов'язань перед Францією» будувалася на гаслах ліквідації бюджетного дефіциту і держ. боргу та підвищенні соц. стандартів. Розуміючи, що електорат голосував не стільки за нього, як проти Саркозі, О. наголосив, що на відміну від попереднього «гіперпрезидентства у ЗМІ», наступить ера «нормального президентства».

На 30% знизив зарплати Президента і міністрів й ініціював заборону поєднувати мандати законодавчої та місцевої виконавчої влади. 2013 легалізував укладення одностатевих шлюбів. О. не вдалося подолати безробіття (3,6 млн 2014 і 3,8 млн 2016) і зменшити держ. борг. Зі 60 тис. обіцяних нових робочих місць у системі освіти, створив 4 тис. Підтримав запровадження Хартії світськості у франц. навч. закладах. Увійшов в історію, як «фіскальний президент», піднісши ставки оподаткування великого бізнесу з прибутком більше 150 тис. євро до 45%, а 1 млн – 75%, чим призвів до відтоку з Франції капіталів, перенесенню виробництва за кордон і відтак подальшому зростанню безробіття. 2014–15 безуспішно лобював процес ратифікації Ф. Європейської хартії регіональних мов і мов меншин 1992. Після терактів у Парижі (січень і листопад 2015) і Ніцці (липень 2016) запровадив надзвичайний стан. Незважаючи на протести працівників і студентів, 08.08.2016 підписав нову редакцію Трудового кодексу («закон Мірієм ель Хомрі»), що передбачала розширення прав працедавців.

Прихильник євроінтеграції, продовжував курс на поглиблення євроатлантичної співпраці, критично ставився до референдуму про вихід В. Британії з ЄС. До кін. 2012 вивів осн. контингент франц. військ із Афганістану. 2013–14 санкціонував військову інтервенцію у Малі проти ісламістів, 2013–16 – у ЦАР. Влітку 2013 з огляду на застосування хім. зброї проти цивільного населення, пропонував здійснити авіаудари по контрольованих Б. Асадом районах у Сирії. У вересні 2014 приєднався до коаліції проти ІДІЛ, після терактів 2015 задіяв франц. авіацію для ударів проти цього утворення.

Агресія РФ у 2014 привернула увагу О. до України. Наголошував на підтримці терит. цілісності України, яка, однак, мала бути забезпечена не лише тиском, а й діалогом із РФ. Не наважився передати РФ десантні кораблі «Містралі», споруджені за контрактом, укладеним Н. Саркозі. 12.02.2015 з А. Меркель, П. Порошенком та В. Путіним підписали Мінські угоди про врегулювання ситуації на Донбасі. О. у вирішенні конфлікту не бачив альтернативи Нормандському формату (РФ, Україна, Франція, ФРН). Всього за час каденції О. 11 разів зустрічався з укр. президентами – В. Януковичем і П. Порошенком, що контрастує з єдиним візитом Саркозі в Україну.

Ввійшов історію, як найменш популярний президент П'ятої республіки, який маючи партійну підтримку законодавчої гілки та місцевих органів влади, не виконав більшості передвиборних обіцянок. Відійшов від політ. діяльності. 15.07.2018, на відміну від Н. Саркозі та Е. Макрона, не поїхав на фінал Чемпіонату світу з футболу, пояснюючи свою позицію бойкотом Мундіалю у РФ. Опублікував спогади під назвою «Уроки влади» (2018), в якій розповів, зокрема, і про переговори «нормандської четвірки» у Мінську у лютому 2015.

Б. Сипко (Львів).

ОЛДРІДЖ Джеймс (Aldridge; 10.07.1918 – 23.02.2015) – англ. письменник. Н. у Вайт-Гілс (Вікторія, Австралія) у сім'ї редактора газети, де панувала творча атмосфера. Вже в школі виявив серйозне зацікавлення мистецтвом, літ-рою, музикою. Ще замолоду переїхав до В. Британії. Навчався в Оксфорді. У період другої світової війни був військовим кореспондентом у Фінляндії, а згодом – у Норвегії, Туреччині, Єгипті, Лівії, Ірані, СРСР. О. відтворив героїзм народного опору нацист. навалі, процес ідейної перебудови інтелегента під впливом грізних подій 20 ст; писав про відповідальність кожної людини за свій народ і країну в умовах зростання міжнац. конфліктів. Позитивний герой О. – молодий співвітчизник, інтелектуально багата людина з активною позицією в суспільних справах і особистих контактах. О. – відомий публіцист, але улюблений його жанр – широкопанорамний, соціально-політичний роман. О. – майстер захопливого сюжету, напружені колізії якого мають достовірну історичну основу. Його твори, насичені політичними дискусіями, філософськими й етичними суперечками, стали полем аналізу найважливіших проблем сучасності. Під час війни написав антифашистські романи «Справа честі» (1942) і «Морський орел» (1944) про боротьбу грецького народу проти італ.-нім. агресії. Для О. ставлення до фашизму – основ-

ний критерій у сприйманні окремої людини і країни. За диалогію «Дипломат» (1949) О. був нагороджений Золотою медаллю Всесвітньої Ради Миру. Поштовхом до написання твору були поява тенденцій, що вели до конфронтації між Заходом і Сходом. Романи «Герої пустельних горизонтів» (1954), «Я не хочу, щоб він вмирав» (1957), «Останній вигнанець» (1964), «Гори та зброя» (1974) присвячені нац.-визв. б-бі арабського Сходу, чиї багаті на нафту території стали відігравати стратегічну роль у світовій політиці. Твори останніх десятиріч навіяні спогадами про австралійське дитинство («Мій брат Том», 1968; «Джулі відчужений», 1975; «Правдива історія Лілі Стьюбек», 1982), про стажування в США в редакції однієї із газет («Прощавай, не та Америка», 1982). Проблемі літ. творчості та співдружності таких талановитих митців, як Гемінгвей та Фіцджеральд присвячена повість «Останній погляд» (1977). О. – автор численних оповідань і літ.-крит. статей, в яких прославляв мужність і стійкість людини, що відстоює свою суспільну та особисту гідність.

Г. Рубанова (Львів).

ОЛЕКСАНДР І Карагеоргійович (Alexander I; 17.12.1888 – 09.10.1934) – король Королівства сербів, хорватів, словенців (з 1921, Югославії – з 1929). Син серб. короля *Петра I Карагеоргійовича*. Здобув військову освіту у Петербурзі. 1909 проголошений спадкоємцем трону. Під час *Балканських війн 1912–13* командував 1-ою серб. армією. Внаслідок хвороби свого батька з липня 1914 став принцом-регентом Сербії, з 01.12.1918 – Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС). У роки *Першої світової війни 1914–18* – головнокомандувач серб. армії. 17.08.1921 посів престол КСХС. Для збереження *статус-кво* у Центр. і Пд.-Сх. Європі підтримав приєднання 1921 КСХС до *Антанти Малої*. 06.01.1929 організував державний переворот, внаслідок якого у країні було запроваджено монархічну диктатуру – скасував «Видовданську» конституцію 1921, розпустив парламент, заборонив діяльність частини політ. партій та ін. Як прихильник центристської моделі побудови держави, не враховував нац.-культ. інтереси всіх народів країни (зокрема, виступав проти надання автономії Хорватії), що породжувало гострі міжнац. суперечності. Підтримував тенденції, спрямовані на нац. уніфікацію країни, зокрема, 1929 змінив назву держави на Королівство Югославія. У листопаді 1931 прийняв нову Конституцію країни, яка запровадила елементи парламентаризму у політ. житті. У зовн. політиці уряд О. І К. орієнтувався на Францію. У лютому 1934 уклав військ.-політ. союз з Грецією,

Румунією і Туреччиною, проект якого розробили франц. дипломати (див. *Антанта Балканська*). Убитий 09.10.1934 у Марселі (Франція) разом із франц. міністром закорд. справ Л. *Барту* хорват. терористами, членами націоналістичної орг-ції *усташив*, яка була пов'язана з гітл. спецслужбами.

ОЛЬЖИЧ Олег (справжн. прізвище – Кандиба; 08.07.1907 – 10.06.1944) – укр. поет, письменник, вчений-археолог, політик. Н. у Житомирі. 1917–23 здобував середню освіту в Пущі-Водиці біля Києва. 1919 його батько, відомий укр. поет Олександр Олесь, за дорученням уряду УНР виїхав за кордон із дипл. місією, а 1923 О. разом із матір'ю перебрався до Німеччини (Берлін), а звідти – у Чехословаччину (Прага). Через деякий час сім'я оселилась у Горних Черношіцах недалеко Праги, які були осередком політ. і культ. життя укр. політ. еміграції. 1924–29 навчався на філософ. ф-ті Карлового ун-ту у Празі, на літ.-іст. ф-ті Укр. педагогічного ін-ту, вивчав археологію в Укр. вільному ун-ті. Слухав лекції Д. Дорошенка, Д. Антоновича та В. Щербаківського. Одночасне навчання в Карловому ун-ті та УВУ поєднувало сучасну методичку наукової роботи чеської школи з поглибленим вивченням історії України, історії укр. мистецтва та археології. 1930 захистив докторську дисертацію на тему «Неолітична кераміка Галичини». 1930–31 – асистент кафедри археології УВУ, співробітник Нац. музею у Празі. Опублікував низку праць із антропології та археології, серед яких «Перегляд поглядів на мальовану неолітичну кераміку», «Розкопки в Галичині 1928», «Галицька мальована кераміка», «Погляди Грушевського на початки людської громади» та ін. 1936 відвідав США, читав лекції у Гарвардському ун-ті. Учасник багатьох міжнар. конференцій, праці його друкувалися в наукових збірниках укр., чес., нім. і англ. мовами. Перша збірка поезій О. «Рінь» вийшла 1935 у Львові. Згодом з'явилася збірка «Вежі» (1940) і «Підзамче» (посмертне видання 1946). Писав літ.-критичні статті про творчість В. Мисика, Д. Фальківського, Є. Маланюка, Ю. Липи; читав лекції на теми: «Войовнича неокласика», «Голод і сучасна українська література»; укладав антологію давньої укр. літ-ри до часів І. Котляревського. З молодих літ К. став учасником укр. націоналістичного руху, з 1929 член ОУН. З 1937 – перший референт культурної референтури Проводу українських націоналістів (ПУН). 1939–41 очолював Рев. трибунал ОУН, член ПУН. На поч. Нім.-рад. війни 1941–45 переїхав в Україну, налагоджував підпільну мережу ОУН (М) на окупованих гітлерівцями землях. З травня 1942 – заст. голови ПУН і голова Проводу на укр. землях. У січні

1944 після арешту нацистами А. Мельника очолив ПУН. 25.05.1944 заарештований гестапо у Львові. Замордований у концтаборі Заксенгаузен.

Г. Гучко (Львів).

ОЛЬМЕРТ Ехуд (30.09.1945) – ізраїл. політик, 16-й прем'єр-міністр Ізраїлю. Н. у кібуці Нахлат-Жаботинський у м. Біньяміна (зараз Хайфський округ) Батьки О. походили із Самарської губ. (Росія). 1963–65 проходив військ. службу в Армії оборони Ізраїлю. 1965–73 навчався у Єврейському ун-ті Єрусалима, де отримав дипломи з юриспруденції, психології та філософії. Займався приватною адвокат. практикою. 1973 уперше був обраний до кнесету від блоку «Лікуд», став наймолодшим депутатом в історії ізраїл. парламенту. Мав репутацію безкомпромисного борця з корупцією. 1988 уперше увійшов до складу уряду, як міністр без портфеля, відповідальний за проблеми нац. меншин. 1990–92 був мін. охорони здоров'я. У листопаді 1993 обраний мером Єрусалима (перейняв 1998). Активно виступав за розширення євр. поселень на Зх. березі ріки Йордан. 2003 брав активну участь у виборчій кампанії до кнесету: очолював передвиборчий штаб «Лікуда». В уряді, сформованому А. Шароном, став віце-прем'єром і мін. пром-сті та торгівлі. У серпні 2005 О. був призначений мін. фінансів. У листопаді 2005 слідом за А. Шароном покинув «Лікуд» і увійшов до складу новоствореної партії «Кадіма» («Вперед»). З січня 2006, у зв'язку з хворобою А. Шарона, почав виконувати обов'язки прем'єр-міністра і керівника партії «Кадіма». У квітні 2006 р. О. став прем'єр-міністром І., головою партії «Кадіма». 2007 популярність О. стала різко знижуватись, у зв'язку зі звинуваченнями в корупції. У вересні 2008 оголосив про свою відставку, але продовжував виконувати обов'язки прем'єра до березня 2009, коли за результатами парламент. виборів було сформовано новий уряд. Супроти О. було розпочато кілька проваджень, деякі з них привели до відкриття кримін. справ. Слідство встановило, що 1994–2007 чиновники мерії Єрусалима, яку 1993–2003 очолював О., отримало від компанії-забудовника будівництво житл. комплексу «Холіленд» в Єрусалимі кілька мільйонів шекелів за сприяння проєкту і внесення у нього численних змін. 2014 О. засудили до 6 років позбавлення волі. У грудні 2015 Верховний суд частково задовільних апеляцію захисту О. і скоротив термін ув'язнення до 1,5 року. О. став першим главою уряду І., котрий побував в ув'язненні. У червні 2017 О. достроково вийшов із тюрми, що було санкціоновано комісією із умовно-дострокового звільнення.

С. Качараба (Львів).

ОЛЬСТЕРУ ПРОБЛЕМА (Північної Ірландії проблема) – політичний конфлікт, пов'язаний із прагненням частини населення (переважно католиків) Ольстеру (Пн. Ірландія) до виходу цієї адмін.-політ. одиниці зі складу Сполученого королівства Великої Британії та Пн. Ірландії й приєднання її до Ірландської Республіки. Займає пн.-сх. частину о. Ірландія. Територія – 14,2 тис. км², населення – 1,6 млн осіб (з них – бл. 70% протестанти, решта католики; 1991). Головне місто – Белфаст. Внаслідок нац.-визв. боротьби ірландського народу 1919–21 був укладений компромісний *Англійсько-ірландський договір 1921*, за яким більша частина Ірландії отримала статус *домініону* (Ірландська Вільна держава), а 6 найрозвинутіших пн.-ірланд. графств (Ольстер) були залишені у складі В. Британії. Пн. Ірландії було надано статус автономної одиниці, яка мала власний парламент Стормонт (Stormont) і місцевий уряд. З цією угодою ніколи не погодилася ультра-радикальна *Ірландська республіканська армія*, а всі ірланд. політ. партії розглядали Ольстер як невід'ємну частину Ірландії, зокрема Фіанна Файл і Фіне Гел. У наступні роки Ольстер став місцем гострих конфліктів – політичних (між прихильниками приєднання до Пн. Ірландії та прибічниками збереження союзу з Англією – юніоністи) та релігійних (між католиками і протестантами), які особливо загострилися у 1960–70-х роках. З кін. 1960-х років ІРА розгорнула активну терористичну діяльність в Ольстері проти брит. адм-ції, що привело до формування екстремістських протестантських угруповань – UDA і UFA. Вуличні зіткнення між католиками і протестантами, вбивства політичних лідерів, терористичні акції фактично ввергнули край 1969–74 у стан громадянської війни. 1970 кабінет Е. Гіма увів до Пн. Ірландії регулярні військові частини (30 тис. осіб), розпустив ольстерський парламент і уряд (1972), однак ці дії не допомогли стабілізувати ситуацію у краї. Плани мирного врегулювання О. п. (наприклад, план Дж. Г. Вільсона) відкидали ворогуючі сторони, або не влаштовували офіційний Лондон. У 1970–80-х роках терор і насилля стали жорстокими реаліями щоденного життя як Ольстеру, так В. Британії у цілому (у ході операції брит. військ. підрозділів у Лондондеррі 30.01.1972 було вбито 13 цивільних осіб; внаслідок бомбового замаху ІРА у Бірмінгемі 21.11.1974 загинула 21 особа). Спробу комплексно розв'язати О. п. зробив уряд М. Тетчер, який 1985 підписав у Гілсборо угоду про засади політ. врегулювання в Ольстері. На поч. 1990-х років за ініціативою лондон. уряду (Дж. Мейджор) і політ. крила ІРА – партії *Шин Фейн* (Джеррі Адамс) було досягнуто домовленість про припинення

збройних акцій як з боку ІРА (з 01.08.1994), так і протестантських терорист. орг-цій. 10.04.1998 у Белфасті було підписано Компромісний пакт т. зв. Угоду на Великодню п'ятницю, яка передбачала роззброєння ІРА до травня 2000, створення Північноірландської Асамблеї із законодавчими функціями, виведення із Ольстеру брит. військ. контингенту (становив 17 тис. осіб) і формування юніоністського уряду Пн. Ірландії із залученням до нього представників Шин Фейн. Однак на поч. 2000 ІРА заявила, що не має наміру відмовлятися від зброї без попередньої домовленості про паралельне роззброєння пробрит. формувань в Ольстері. 11.02.2000 брит. уряд увів у Пн. Ірландії пряме правління (управління Ольстером перейшло до мін-ва у справах Пн. Ірландії), що означало фактичну втрату Ольстером автономії. 28.07.2005 ІРА закликала своїх бойовиків припинити збройну боротьбу і співпрацювати з Міжнародною комісією з роззброєння незаконних військових формувань Пн. Ірландії під керівництвом канадського ген. Джона де Шастелена. Історична ініціатива ІРА, на думку експертів, відкривала шлях до мирного врегулювання північноірланд. конфлікту, під час якого загинуло бл. 3,5 тис. осіб і понад 35 тис. осіб було поранено. Робота Асамблеї Пн. Ірландії була відновлена в травні 2007, коли більшість у регіональному парламенті здобули Демократична юніоністська партія (лідер Іан Пейслі) й Шин Фейн (лідер Дж. Адамс). У ніч на 31.07.2007 офіційно завершилась операція брит. армії з підтримки безпеки в Пн. Ірландії, яка тривала 38 років (в Ольстері все ж залишився контингент у складі 5 тис. брит. солдатів і офіцерів). Останні події свідчать, що конфлікт поступово набув латентного характеру, що дає надію на можливий стабільний розвиток регіону, у чому зацікавленні не лише уряди В. Британії та Респ. Ірландії, але й керівництво *Європейського Союзу*.

ОМБУДСМЕН – спеціально призначена (обрана) парламентом особа для контролю за дотриманням прав і свобод громадян у діяльності державних органів та посадових осіб. Вперше цей інститут виник 1809 у Швеції, коли був прийнятий закон про правління, за яким риксдаг мав право обирати спец. парламентського комісара для здійснення незалежного контролю над судами і адм-цією, а також для врівноваження повноважень короля і парламенту. Інститут О. поширився у багатьох країнах – у Фінляндії 1919, Норвегії – 1952, Данії – 1953, В. Британії та Канаді – 1967, Португалії – 1971, Іспанії – 1981. Тепер інститут О. на національному, регіональному і місцевому рівнях діє більше як у 100 державах світу. Називається О. по-різному: власне О. – у сканди-

навських країнах, парламентський уповноважений – у В. Британії, посередник – у Франції, захисник громадян – у Греції, народний захисник – в Іспанії та Колумбії, адвокат народу – у Румунії, контролер Сенату – у Литві, парламентський адвокат – у Молдові. В Україні та Російській Федерації – уповноважений з прав людини. О. може обиратися чи призначатися різними способами. У більшості країн О. обирається парламентом, у Намібії призначається президентом, у Франції – декретом Ради Міністрів. О. незалежний при виконанні функцій та має необхідні повноваження з розслідування відповідних справ. О. може вносити до державних органів свої пропозиції та рекомендації щодо шляхів відновлення порушених прав громадянина, а також змін до законодавства. О. у своїй діяльності широко використовує засоби масової інформації, а також парламентські процедури, оприлюднює щорічні або спеціальні доповіді про дотримання прав і свобод громадян у країні. В абсолютній більшості країн будь-який громадянин може безпосередньо звернутися до О. Він розглядає скарги громадян і, виявивши порушення чи зловживання, вказує на них відповідному органу чи посадовій особі з пропозицією їх усунути. У випадку відмови він може звернутися у органи правосуддя чи парламент. О. може розслідувати випадки грубого порушення прав людини і за власною ініціативою. З 1976 діє Міжнародний інститут, який об'єднує відповідні інституції понад 50 країн Європи і здійснює національні, освітні та інформаційні програми щодо діяльності О. З 1995 *Європейський Парламент* обирає О. ЄС – Уповноваженого ЄС з питань прав людини (з січня 2003 – Нікіфос Діамандоурос, Греція). У жовтні 2002 запроваджено посаду О. *Організації Об'єднаних Націй*.

Л. Старецька (Львів).

ОНЕГГЕР Артюр (Honegger; 10.03.1892 – 27.11.1955) – франц. композитор і музичний діяч. За походженням швейцарець. Н. у Гаврі (Франція). Навчався у Цюрихській та Паризькій консерваторіях. На поч. 1920-х років – член об'єднання «Шістка» (Д. Мійо, Ф. Пуленк, Ж. Орік, Л. Дюрей, Ж. Тайферза), у 1930-х роках – діяч Народної музичної федерації. У творчості О. поєднувалися традиції франц. і швейцар. фольклору з досягненнями музичної культури ХХ ст. Розвивав жанр опери-ораторії: драм. ораторії «Цар Давид» (1921), «Крики світу» (1931), «Жанна д'Арк на вогнищі» (1935). Писав також опери, симфонії, балети та ін. Симфонія трьох ре (Di tre re, 1951). 1951 Залишив спогади «Я – композитор» (1951).

Н. Сиротинська (Львів).

ОРБАН Віктор (31.05.1963) – угор. політик, прем'єр-міністр Угорщини 1998–2002 та від 2010. Н. у м. Секешфегервар. Після закінчення середньої школи (1981), військової служби (1982) та 1987 закінчив юрид. ф-т Будапештського ун-ту, працював соціологом в інституті при міністві. с/г та харчової пром-сті. 1989 стажувався у Пембрук-коледжі Оксфорда. Політичну кар'єру розпочав з посади голови молодіжної орг-ції «Угорської соціалістичної робітничої партії» – «Комуністичного союзу молоді». 1988 був одним засновників «Союзу молодих демократів» («*Fiatal Demokraták Szövetsége*», «*Fidesz*»/«Фідес»). 1990, ставши головою «Фідес», перетворив її з ліберальної у правоконсервативну партію. Загальнонац. популярність отримав через виступ під час церемонії перепоховання І. Надя у червні 1989, в якому вимагав свободи волевиявлення та виводу рад. військ з території Угорщини. На перших вільних виборах 1990 був обраний депутатом парламенту. На парламентські вибори 1998 «Фідес» йшла з гаслами «Знизимо податки», «Подолемо безробіття та інфляцію», що дало свої успіхи – перемога з результатом 44%. Сформував правоцентристський уряд, якому вдалося зменшити інфляцію вдвічі, до 7,8%, наростити темпи екон. зростання до 4,5%, відновити пільги для матерів і скасувати плату за навчання в ун-тах. За час його першої прем'єрської каденції Угорщина 1999 стала членом НАТО. На виборах 2002 «Фідес» зазнала поразки і уряд О. пішов у відставку. З жовтня 2002 – віце-голова Європейської народної партії, до якої входять європ. консервативні партії. Перемога «Фідес» 2010 знову привела О. у прем'єрське крісло. Партія О. ініціювала прийняття нової Конституції (2011), яка змінила назву країни з «Угорська республіка» на «Угорщина» (для включення в угор. суспільство угорців, що проживають за межами країни), зменшено чисельність депутатського корпусу, заборонено одностатеві шлюби і аборти, прем'єр-міністр отримав ключові важелі управління країною. Восени 2013 О заявив, що «можливо, нам доведеться побудувати нові економічну і соціальну системи, а також культурну модель, відмінну від сучасної європейської». Радикальні перетворення та гострі заяви О. викликали критику з боку ЄС, однак це не вплинуло на електоральні уподобання угорців, які 2014 укотре привели «Фідес» і О. до влади. Під час церемонії складання присяги прем'єр-міністра озвучив вимогу до України надати етнічним угорцям Закарпаття автономію, при чому це відбувалось у розпал агресії Росії проти України. Політику уряду О. щодо України можна розцінити як спробу втручання у її внутрішні справи, зокрема, його критика зако-

ну про освіту у частині, що стосується навчання нац. меншин, роздача угор. паспортів населенню Закарпаття. Уряд О. блокує євроінтеграційні заходи офіц. Києва, зокрема ті, що стосуються співпраці України з НАТО. О. вважається, активним лобістом інтересів РФ у ЄС – виступає за зняття санкцій щодо Росії, підтримує будівництво газопроводу «Північний потік-2».

Н. Турмис (Львів).

ОРВЕЛ Джордж (Orwell; справжн. ім'я і прізвище – Ерік Блер; 25.06.1903 – 21.01.1950) – англ. романист, есеїст, критик-публіцист. Н. в Індії. Навчався в Ітоні, служив в англ. поліції у Бірмі. Вивчаючи життя низів, працював чорноробочим у Парижі та Лондоні. Про цей період життя розповів у автобіографічних нотатках («На паризькому і лондонському дні», 1933). Перший твір О. і наступні романи («Бірманські ночі», 1934; «Донька священика», 1935) не мали успіху. Вперше О. був відзначений як автор з індивідуальним стилем і соціалістичними переконаннями, коли вийшла документ. книжка нарисів «Шлях до Виган-Піру» (1937) – про безробітних Йоркширу і Ланкаширу. З грудня 1936 до червня 1937 брав участь у громад. війні в Іспанії. У книзі «Пам'яті Каталонії» (1938) О. розповів страшну правду про переслідування і внутрішньопартійні чистки серед лівих. З кін. 1930-х років співпрацював у ж-лі «Партизан ревью». 1940–41 написав есеї «У череві кита» і «Англія, ваша Англія», в яких О. застерігав співвітчизників від «коричневої і червоної чуми» – фашизму і комунізму. У роки Другої світової війни працював на Бі-Бі-Сі, де у своїх репортажах намагався перетворити антифашистську пропаганду на анти тоталітарну. 1943–44, коли постало питання про світ після перемоги над гітл. Німеччиною, О. написав сатиричну казку «Звіроферма» (1945). Пародія на історію революції та рад. влади в СРСР подана як неминуча доля будь-якої соціалістичної революції. Визначною подією світової культури ХХ ст. став наступний твір О. роман «1984» (1949), названий класичною тоталітарною дистопією (дистопія – твір, в якому подано модель «ідеально» поганого суспільного устрою і описано результати реалізації утопії). Центральна тема твору – людина перед обличчям тоталітарних ідеологій. Герой роману, Вінстон Сміт, нагадує автора – наполегливий, вольовий, прагне свободи і незалежності. О. досліджував, що буде з такою людиною в суспільстві, де немає свободи, де переписується історія, а люди весь час перебувають під контролем, і запитував – чи здатна людина за будь-яких умов зберегти свою духовність, пам'ять, вміння кохати. Через призму людини О. розглядав проблему влади у ХХ ст., попереджа-

ючи, що влада інтелектуальної еліти може перетворитись на деспотію (образ О'Браєна). «1984» – реалістична сатира на соціалістичне суспільство: кастовість (партійці та проли), система пропаганди і стеження (поліція думок), створення нової мови («це прекрасно – нищити слова»). У своєму романі-попередженні О. зобразив світ і суспільство, які ніколи не повинні існувати.

О. Бандровська (Львів).

ОРГАНІЗАЦІЯ АМЕРИКАНСЬКИХ ДЕРЖАВ

– міжнародна організація держав Західної півкулі. Створена 30.04.1948 на IX Міжамериканській конференції у Боготі (Колумбія) на основі Панамериканського Союзу (засн. 1910). Членами орг-ції є 35 держави (2004). Орг-ція ставить собі за мету підтримання миру і безпеки на Американському континенті, мирне врегулювання спорів у відносинах між країнами-учасницями, координації спільних зусиль щодо розв'язання екон. і політ. проблем, сприяння соц.-екон. і культ. розвитку країн-учасниць орг-ції. Вищий орган ОАД – Генеральна Асамблея, яка визначає загальну політику орг-ції. Щорічні сесії ОАД проводяться по чергово у країнах-учасниках. Основні органи – Постійна рада, Міжамериканська економічна і соціальна рада, Генеральний секретаріат та ін. Для вирішення особливо важливих питань скликається Консультативна нарада міністрів закордонних справ. Бюджет ОАД формується із внесків держав-учасниць (бл. 60% бюджету покривають США). 2017 Венесуела припинила свою участь у діяльності ОАД. Місце перебування основних органів ОАД – м. Вашингтон.

ОРГАНІЗАЦІЯ АФРИКАНСЬКОЇ ЄДНОСТІ

– регіональна міжурядова орг-ція, яка об'єднує 52 африканські країни (2004). Виникла внаслідок тривалого розвитку панафриканського руху (див. *Панафриканізм*) і процесу деколонізації Африканського континенту. На поч. 1960-х років існували 3 великі об'єднання афр. держав – група Браззавіль (13 країн), група Касабланка (6 держав) і група Монровія (8 країн). На конференції глав держав і урядів 30 країн, що відбувалася 22–25.05.1963 в Адісс-Абебі (Ефіопія), було прийнято рішення заснувати єдину орг-цію незалежних країн Афр. континенту. 25.05.1963 було прийнято Хартію африканської єдності, яка визначала головні цілі та принципи діяльності цієї орг-ції. Відповідно до Хартії завданнями ОАЄ є: зміцнення єдності та солідарності афр. країн на міжнар. арені; розвиток екон. і політ. співробітництва; захист суверенітету, територіальної цілісності (визнання колоніальних кордонів держав); підтримання

визвольних рухів в Африці, боротьба проти колоніалізму і расизму; координація дій у сфері зовн. політики, економіки, оборони, культури та ін. Головні засади діяльності ОАЄ – рівноправність і невтручання у внутр. справи держав-членів, поважання їх територіальної цілісності та незалежності, розв'язання міждержавних спорів мирними засобами. У 1960–70-х роках формально декларуючи свою підтримку *Руху неприєднання*, на міжнар. арені ОАЄ фактично виступала з позицій *радянського блоку*. Орг-ція відіграла певну роль у подоланні кризових ситуацій, зокрема під час громад. війни у Нігерії (1967–70). Однак, спроби ОАЄ врегулювати ін. конфлікти в Африці (громад. війна в Анголі, ефіопсько-сомалійська війна 1977–78, еритрейський конфлікт 1963–91, сомалійський конфлікт 1991–94 та ін.) були малоефективними, що спричинилося до зменшення її авторитету. ОАЄ планувала створити для запобігання і врегулювання конфліктних ситуацій Міжафриканські миротворчі сили. Найвищими органами ОАЄ були Асамблея глав держав і урядів, Рада міністрів закорд. справ, Генеральний секретаріат. Штаб-квартира знаходилась в Аддіс-Абебі (Ефіопія). На межі століть орг-ції було все складніше реагувати на тогочасні виклики з подолання бідності, підтримання політичної стабільності й міждерж. миру на континенті, тому у липні 2002 сесія ОАЄ трансформувала орг-цію в Африканський Союз.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ

(ОВД) – військово-політичний союз, створений на основі *Варшавського договору 1955* у складі Албанії, Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини і Чехословаччини. Заснований як протиполяга військам *НАТО* у Європі. Незважаючи на мирну фразеологію, ОВД відповідно до рад. воєнної доктрини мав наступальний характер. Вищим політ. органом ОВД був Політичний консультативний комітет (ПКК), до складу якого входили генеральні (перші) секретарі комуністичних партій, глави урядів держав-учасниць ОВД, міністри закорд. справ, міністри оборони, Головнокомандувач об'єднаним збройними силами. Для забезпечення функціонування ОВД були створені Комітет міністрів оборони, Об'єднані збройні сили (ОЗС; складалися із нац. контингентів), Об'єднане командування збройними силами, Військова рада ОЗС, Штаб об'єднаних збройних сил, Технічний комітет та ін. органи управління. Штаб ОЗС містився у Москві. Найвищі командні та штабні посади ОВД займали рад. військові. Головнокомандувачем ОЗС ОВД завжди був 1-й заст. міністра оборони СРСР, а нач. Штабу ОЗС – 1-й заст. Генштабу Радянської армії. Головнокоманд. Об'єднаними

збройними силами ОВД були І. Конєв (1955–60), А. Гречко (1960–67), І. Якубовський (1967–76), В. Куліков (1976–89) і П. Лушев (1989–90). 1968 війська всіх держав–учасниць ОВД (крім Румунії) взяли участь в інтервенції у Чехословаччину 1968 (див. *Празька весна 1968*). У грудні 1981 під загрозою інтервенції військ ОВД В. Ярузельський запровадив військовий стан у Польщі і заборонив діяльність «Солідарності». Внаслідок демократичних процесів у країнах Центр.-Сх. Європи, розрядки міжнародної напруженості та завершення періоду «Холодної війни», у лютому 1990 були ліквідовані військові органи ОВД. Остаточо ОВД припинила своє існування у липні 1991.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИЗВОЛЕННЯ ПАЛЕСТИНИ

– політична організація палестинського визвольного руху, заснована в січні 1964 за ініціативою Ґ. А. Насера з метою представництва інтересів палестинських арабів і боротьби за утворення Палестинської держави. Офіційно проголошено створення ОВП 01.06.1964 на I сесії Нац. ради Палестини. 1964 було прийнято програмний документ ОВП – Палестинська Хартія (переглянута 1968), яка основним завданням палестинського руху визначила створення «демократичної і світської держави» арабського народу Палестини; єдиним способом визволення Палестини Хартія вважала збройну боротьбу з Ізраїлем. Виникла на основі об'єднання більшості палестинських угруповань – Ель-Фатаґ (ФАТХ; Рух за національне визволення Палестини), Народний фронт визволення Палестини, Дем. фронт визволення Палестини, Фронт палестинської народної боротьби та ін. Фракції ОВП відрізнялись ідеологічними принципами і дотримувалися різної тактики дій. Помірковані фракції виступали за переговори з євр. поселенцями, радикали вимагали знищити Ізраїль і створення світської арабської держави. Діяльність ОВП фінансувалася союзними араб. режимами і приватними жертводавцями. У вересні 1964 була створена Армія визволення Палестини. 1964–69 орг-цією очолював Ахмад Шуккаїрі. У січні 1969 головою ОВП став Я. Арафат – лідер домінуючої в ОВП орг-ції ФАТХ. 1971 ОВП була визнана Лігою арабських держав (з 1976 – член цієї орг-ції), 1972 – Організацією африканських держав, 1974 – Генеральною Асамблеєю ООН (має статус спостерігача при ООН). Спочатку головні бази збройних формувань ОВП розміщувалися у Йорданії, з території якої вони вели військові операції проти Ізраїлю. Після конфлікту 1970–71 із йорданським урядом ОВП була змушена перевести свої бази до Лівану. 1974 ОВП була визнана араб. країнами (нарада лідерів араб. дер-

жав у Рабаті, жовтень 1974) і ГА ООН (листопад 1974) єдиним законним представником палестинського народу. Використання ОВП терористичних методів боротьби (була тісно пов'язана з екстремістською орг-цією «Чорний вересень», бойовики якої 1972 вбили 9 ізраїл. спортсменів на Олімпіаді в Мюнхені) викликало засудження з боку світової громадськості та спровокувало вторгнення у червні 1982 ізраїл. військ у Ліван. Внаслідок ізраїл.-ліван. угоди ОВП залишила територію Лівану і перебазувалася до Тунісу. ОВП підтримала велике повстання палестинців у Секторі Гази і на Західному березі Йордану (див. *Інтифада*), яке набуло форм бойкоту ізраїл. товарів, атак на ізраїл. поселенців, демонстрацій, акцій протесту тощо. 15.11.1988 ОВП проголосила створення Палестинської держави на окупованих Ізраїлем араб. територіях і сформувала палестинський уряд в еміграції. 02.04.1989 вищий орган ОВП – Національна рада Палестини (парламент) обрав Я. Арафата президентом новопроголошеної держави. На поч. 1990-х років розпочався палест.-ізраїл. переговорний процес, якому передувало визнання ОВП 1989 Держави Ізраїль. Внаслідок тривалих таємних переговорів (відбувались в Осло) 13.09.1993 у Вашингтоні між Ізраїлем і ОВП було підписано «Декларацію принципів»: передбачала створення у секторі Гази і м. Єрихон Тимчасової Палестинської автономії терміном на 5 років (ств. 1994), ОВП відмовлялася від своєї основної мети – знищення Ізраїлю. Продовженням процесу нормалізації палест.-ізраїл. відносин стало підписання у Каїрі Я. Арафатом та І. Рабіном договору «На початок Гази і Єрихон» (05.05.1994) і Я. Арафатом і Ш. Пересом угоди в Таба, які передбачали поступове розширення Палестинської автономії, зокрема на тар. Західного берега Йордану. Наслідком «Угоди в Осло» стало створення Палестинської національної адміністрації (ПНА). 1996 лідер ОВП Я. Арафат був обраний головою (президентом) Палестинської національної адміністрації. Досягнені домовленості лідерів ОВП з ізраїл. владою не визнали орг-ції, які принципово виступали проти мирних угод із Ізраїлем, зокрема. Ісламський джихад, ХАМАС. ФАТХ, Народний фронт визволення Палестини. 27.09.2002 розпочалась «Друга палестинська інтифада» («Інтифада Аль-Акси»), яка значно загострила арабсько-ізраїл. протистояння й принесла нові жертви з обох боків, зокрема, і серед цивільного населення. 2004, незадовго до смерті Я. Арафата, новим лідером ОВП став Махмуд Аббас. У січні 2005 М. Аббас був обраний президентом ПНА. У січні 2013 М. Аббас видав указ про використання замість назви «Палестинська

національна адміністрація» назви «Держава Палестина». До складу ОВП входить низка провідних палестинських орг-цій: ФАТХ, Народний фронт визволення Палестини, Демократичний фронт визволення Палестини, Палестинський фронт визволення, Фронт народної боротьби, Палестинська народна партія та ін. Керівні органи ОВП – Виконком і Палестинська центральна рада. З серпня 2015 головою Виконкому ОВП є Саїб Арікат.

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВ–ЕКСПОРТЕРІВ НАФТИ (ОПЕК, прийняте скорочення з англ. назви – Organization of the Petroleum Exporting Countries) – об'єднання основних нафтодобувних держав Азії, Африки і Латинської Америки, на долю яких припадає 1/3 світового видобутку нафти. Заснована 1960 на конференції у Багдаді представниками 6 держав (Венесуела, Іран, Ірак, Кувейт, Лівія, Саудівська Аравія) для захисту інтересів держав–експортерів. Пізніше в орг-цію вступили ще 7 держав – Алжир, Габон, Еквадор, Індонезія, Катар, Нігерія і ОАЕ. 1961 був прийнятий Статут ОПЕК, який у наступні роки неодноразово переглядався і доповнювався. Осн. цілі ОПЕК: координація і уніфікація нафтової політики держав–учасниць; визначення найефективніших колективних та індивідуальних засобів захисту їхніх інтересів; використання необхідних засобів і способів забезпечення стабільних цін на світовому ринку нафти і підтримка стійких прибутків; забезпечення регулярного і рентабельного постачання нафтою держав–споживачів; співробітництво з ін. країнами не членами ОПЕК для стабілізації світового ринку нафти і охорони довкілля. З 1991 ОПЕК співпрацює з Орг-цією незалежних експортерів нафти і ЄС. Вищим органом ОПЕК є Конференція делегацій, очолюваних міністрами нафтовидобувної пром-сті або енергетики. Засідання Конференції проводяться двічі на рік в штаб-квартирі орг-ції у Відні (Австрія). Конференція визначає основні напрями політики ОПЕК, шляхи і засоби їх практичного здійснення, приймає рішення і рекомендації, які є обов'язковими до виконання на визначений нею період. 1976 в ОПЕК створено Фонд міжнар. розвитку для організації і сприяння співробітництва між державами–членами орг-ції та країнами, що розвиваються. Фонд ОПЕК є донором і для окремих міжнар. орг-цій. Наприкін. 1990-поч. 2000-х років через Фонд міжнар. розвитку ОПЕК надав допомогу 93 країнам на заг. суму понад 4 млрд дол. США. В ОПЕК часто проявлялися різні підходи і суперечності в прийнятті рішень про нормування об'ємів видобутку нафти для кожної

країни, а також у визначенні цін за один барель сирої нафти. Суперечності проявляються також при спробі деяких членів ОПЕК звести нафтову політику до засобу політ. тиску на країни Європи і США. Від виваженої політики держав–експортерів нафти у значній мірі залежить економіка більшості країн і стабільність на фондових біржах. За останні 15 років країни ОПЕК збільшили свої доходи майже вдвічі, й не стільки за рахунок збільшення обсягів видобутку нафти, а внаслідок її подорожчання.

С. Мовчан (Львів).

ОРГАНІЗАЦІЯ З БЕЗПЕКИ І СПІВРОБІТНИЦТВА у Європі – міжнар. орг-ція, створена на основі *Наради з питань безпеки і співробітництва* у Європі (рішення ухвалено на Будапештському саміті 1994). Існує з 01.01.1995. Створена для проведення переговорів, консультацій і прийняття політ. рішень з метою зміцнення миру та безпеки, захисту прав людини і розвитку міжнар. співробітництва на Європ. континенті. Членами ОБСЄ є 57 держав (Україна з 1992). Найвищий орган – зустрічі глав держав і урядів країн–учасниць, що відбуваються один раз на 2 роки. Головні органи: Рада міністрів закордонних справ (створена 1992), Постійна Рада (1992; приймає поточні політичні рішення), Форум із співробітництва в галузі безпеки, Економічний форум ОБСЄ, Діючий голова, Генеральний секретар (очолює секретаріат ОБСЄ у Відні), Верховний комісар у справах нац. меншин, Бюро демократичних інститутів і прав людини (Варшава), Парламентська Асамблея ОБСЄ (Копенгаген, заснована у квітні 1991). З 01.01.2013 Україна вперше головувала в ОБСЄ, а серед ключових пріоритетів діяльності було врегулювання конфліктів, зміцнення заходів довіри і безпеки на просторі ОБСЄ, використання потенціалу Організації в забезпеченні енергетичної безпеки, сприяння економ. розвитку, в тому числі розбудові нових торговельних і транспортних коридорів. З початком рос. агресії на сході України в усіх регіонах на запрошення укр. уряду та на основі рішення 57 країн учасниць ОБСЄ з 21.03.2014 працює неозброєна цивільна місія – Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ. Мандат місії щороку продовжується на наступний 12-місячний період. Уздовж східного кордону розташовані 15 локацій місії. Підписання Мінського протоколу (05.09.14) та Мінського меморандуму (19.09.14), а також комплексу заходів, пов'язаних з імплементацією Мінських домовленостей (12.02.15) визначило основне завдання в діяльності СММ, пов'язане із наданням сприяння щодо виконання цих документів, зокрема, моніторинг за дотриманням режиму припинення вогню, відведенням важкого

озброєння на сході України та встановлення стало-го моніторингу ділянки україн.-рос. держ. кордону, яка тимчасово не контролюється україн. урядом. Центральним посередницьким інструментом ОБСЄ є Тристороння контактна група, утворена 06.06.2014 у Нормандії («Нормандська четвірка» – Україна, Франція, Німеччина та Росія) для налагодження дипломатичного діалогу між Україною і РФ, а також обговорення реалізації Мирного плану Президента України П. *Порошенка*. ТКГ очолює Спеціальний представник Діючого голови ОБСЄ в Україні Посол Мартін Сайдік (Австрія). У рамках ТКГ у Мінську періодично проводяться засідання чотирьох робочих груп із політичних, безпекових, економічних і гуманітарних питань. Одним із важливих результатів роботи ТКГ стала реалізація домовленості щодо звільнення 27.12.2017 з полону 73 громадян України. Станом на жовтень 2018 СММ складається з 734 міжнар. спостерігачів та 123 міжнар. працівників. 2017 місяця опублікувала 336 звітів, здійснила більше 25 тис. виїздів патрулів і зафіксувала більше 400 тис. випадків порушення режиму припинення вогню з боку РФ. СММ на укр.-рос. кордоні обмежена в своїх можливостях через запроваджені рос. стороною вимоги до її діяльності. Важливою в контексті консолідації позицій міжнар. спільноти для протидії рос. агресії проти України є роль Парламентської Асамблеї ОБСЄ, в якій рішення ухвалюються без застосування правила консенсусу, що позбавляє РФ можливості блокувати їх. 2018 на щорічній сесії у Берліні було ухвалено Резолюцію «Триваючі порушення прав людини і основних свобод в Автономній Республіці Крим і місті Севастополь (Україна)».

3. *Баран (Львів)*.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (ООН) – універсальна міжнародна організація. Ідея створення міжнародної орг-ції для підтримання миру і безпеки у всьому світі та основні принципи її діяльності були викладені в *Атлантичній Хартії* (1941) і Декларації Об'єднаних Націй (1942). Проєкт Статуту ООН був узгоджений у червні-жовтні 1944 на конференції за участю представників В. Британії, Китаю, СРСР і США у Думбартон-Оксі (США). 26.06.1945 на Установчій конференції у Сан-Франциско представники 50 держав підписали Статут ООН (набув чинності 24.10.1945). На 2004 до складу ООН входило 191 держава (Україна – член-засновник ООН). Основні завдання орг-ції: підтримувати міжнар. мир і безпеку, вживати ефективні колективні заходи, спрямовані на відвернення і усунення загрози миру; розв'язувати мирними засобами міжнародні

спори; розвивати дружні відносини між державами на основі принципу рівноправності та самовизначення народів; сприяти міжнар. співробітництву у розв'язанні екон., соц. і культ. проблем, заохочувати та розвивати повагу до прав людини й основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії. Фундаментальні принципи орг-ції: суверенна рівність всіх держав-членів; добросовісне виконання членами ООН взятих за Статутом зобов'язань; розв'язання міжнар. суперечностей мирним шляхом; відмова від погрози силою та її застосування проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави; колективна участь членів орг-ції у миротворчих операціях ООН; невтручання ООН у справи, що входять до внутрішньої компетенції будь-якої держави. Головні органи ООН: *Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН*, Економічна і Соціальна Рада, Рада з опіки, Міжнародний суд і Секретаріат Генерального секретаря ООН. Штаб-квартира ООН знаходиться у Нью-Йорку. Офіційні мови ООН та її органів – англійська, іспанська, китайська, російська, французька; у Генеральній Асамблеї, Раді Безпеки, Економічній і Соціальній ради офіц. є також арабська мова. Спеціалізовані установи ООН: *Міжнародна організація праці (МОП)*, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), *Міжнародний валютний фонд (МВФ)*, *Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР)* та ін. Генеральні секретарі ООН: Трюгве Лі (Норвегія, 1946–53), Даг Гаммаршельд (Швеція; 1953–61), У Тан (Бірма, 1961–71), Курт Вальдгайм (Австрія, 1972–81), Хав'єр Перес де Куельяр (Перу, 1982–91), Бутрос Бутрос Галі (Єгипет, 1992–96), Кофі Анан (Гана, 1997–2007), Пан Гі Мун (Республіка Корея, 2007–2016), Антоніу Гуттєреш (з 01.01.2017).

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (ОУН) – політ. рух, мета якого полягала у здобутті та розбудові незалежної Укр. держави на укр. етнічних землях. Створення ОУН проголошено на I Конгрес (Великий Збір) укр. націоналістів 28.01–03.02.1929 у Відні. Головою Проводу було обрано Є. *Коновальця*. Найактивніше ОУН діяла на зх.-укр. землях (у межах тодішньої Польщі). На чолі ОУН у регіоні стала Крайова ексекутива ОУН Західноукр. земель. 1935 було створено окреме керівництво для ОУН на Волині та Полісся – Крайова ексекутива ОУН Пн.-Західних укр. земель. У червні 1933 лідером КЕ став С. *Бандера*, який реорганізував провід і вніс корективи у тактику орг-ції: активізація пропаганди,

розповсюдження нелегальної преси, проведення масових акцій, військовий вишкіл членів ОУН, посилення конспірації. 1933 ОУН провела «шкільну акцію» (укр. школярі відмовлялися від вживання польсь. мови, знищували польську держ. символіку тощо) і «антимонопольну акцію» (бойкот алкогольних і тютюнових крамниць). 1933, прагнучи привернути увагу світової громадськості до організованого в УСРР *Голодомору 1932–33*, ОУН організувала терористичний акт проти рад. консульства у Львові (21.10.1933 оунівець М. Лемик застрелив секретаря консульства О. Майлова). Найвідомішим терорист. актом ОУН став замах 15.06.1934 на мін. внутр. справ Польщі Б. Перацького, якого націоналісти звинувачували в ініціюванні політики «пацифікації» і знуцанні над укр. політв'язнями. Паралельно із роботою в підпольській Україні структури ОУН 1930-х роках діяли також на еміграції, зокрема було сформовано 5 зарубіжних теренів ОУН – балтійський (Литва), центральноєвроп. (Німеччина, ЧСР, Австрія), балканський (Югославія, Болгарія), романський (Бельгія, Франція, Італія), північноамер. (США, Канада). На Закарпатті діяло дві структури ОУН – одна займалася підтримкою кур'єрських шляхів для переправлення в Галичину нелегальної літри, зброї та людей, а інша (створена 1932) – проводила роботу з місцевим укр. населенням. 1932 мережа ОУН з'явилася на Буковині. Спроби ОУН створити структури ОУН у підрадянській Україні непокоїли керівництво СРСР. 23.05.1938 у Роттердамі рад. агент-терорист П. Судоплатов убив лідера ОУН Є. Коновальця. 11.10.1938 у Відні Провідником ПУН було обрано А. Мельника. Вибір нового керівника ПУНу викликав невдоволення в частини членів ОУН на західноукр. землях.

На поч. 2-ї світової війни 1939–45 ув'язнені члени ОУН (на чолі з С. Бандерою) були звільнені з польск. тюрем і жовтні-грудні 1939 сконцентрувалися в нім. зоні окупації Польщі. Розходження у стратегії розвитку національного руху між крайовиками на чолі з С. Бандерою (виступали за підготовку збройного повстання в Україні) і ПУН (заперечував ефективність збройного виступу без зовн. підтримки) привела розколу ОУН на ОУН-бандерівців (ОУН-Б) і ОУН-мельниківців (ОУН-М).

Занепокоєні активізацією ОУН-Б в УСРР рад. спецслужби 1940–41 заарештували 1766 членів ОУН-Б. Арештовані керівники і члени ОУН-Б у ході процесів у Львові («Процес 59-ти») і Дрогобичі («Процес 62-х» і «Процес 39-ти») були засуджені до жорстоких вироків. Однак, попри всі втрати до травня 1941 підпільна мережа ОУН-Б була відновлена. Маючи інформацію про підготовку Німеччини та СРСР до війни, керівники ОУН-Б

1941 налагодили контакти з Вермахтом і *Абвером* й домовились про створення двох укр. батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», які розглядалися як зародок укр. Збройних сил.

На поч. Німецько-радянської війни ОУН-Б на тер. УСРР налічувала 20 тис. членів (не рахуючи симпатиків). Обидві ОУН організували *Похідні групи ОУН* (2-2,5 тисяч осіб), які мали просуватися за лінією фронту і створювати укр. адм-цію. Проте, спроби ОУН-Б оголосити 30.06.1941 у Львові відновлення незалежності та створити уряд призвели до арештів та репресій з боку нім. окупаційної влади, які з липня 1941 охопили «бандерівську» ОУН, а від листопада 1941 і мельниківську орг-цію.

Після арешту й ув'язнення С. Бандери і Я. *Стецька* керівництво ОУН-Б взяв на себе М. Лебедь. У вересні 1941 ОУН-Б визнала Третій Райх противником побудови укр. держави й прийняла рішення про переведення ОУН-Б у підпілля, розбудовувати організац. мережу і збирати інформацію про плани і заходи окупаційної влади. Взимку 1942 ОУН-Б констатувала необхідність готуватись до повстання, створювати мережу самооборони для захисту населення.

Діяльність ОУН у Центр. і Сх. Україні непокоїла нім. окупаційну владу. У липні 1942 під час спроби арешту гестапо загинув керівник ОУН-Б на Пн.-Сх. Укр. землях Д. *Мирон*. Репресії нацистів проти ОУН значно радикалізували місцевий актив орг-ції, який вимагав від керівництва розгорнути партизанську війну проти німців. У серпні-жовтні 1942 на Волині і Поліссі формуються повстанські боївки ОУН-Б під керівництвом С. Качинського і Г. Перегійняка. Загальне керівництво військовою діяльністю у регіоні здійснював Д. Клячківський («Клим Савур»). Підпілля ОУН-М після арештів у листопаді 1941–березні 1942 виступало за розбудову організац. мережі, посиленні антигітлер. агітації та створенні збр. формувань. На поч. осені 1942 «мельниківці» розпочали формувати перші боївки, які, однак, 1943 були поглинені ОУН-Б. У лютому 1943 ОУН-Б закликала до активної збройної боротьби з німцями. Віськові формування з квітня 1943 використовували запозичену в Т. *Боровця* назву *Українська Повстанська Армія*. III Надзв. Великий Збір ОУН-Б (серпень 1943) заявив про розгортання повстань у різних куточках СРСР, а також зазначив, що ОУН бореться і проти рос. більшовизму, і проти нім. нацизму за побудову укр. держави. ОУН-Б виступила ініціатором створення в липні 1944 Української Головної Визвольної Ради (УГВР) – понадпартійної репрезентації визвольного руху.

В Україні підпілля ОУН-Б діяло у післявоєнний період. Фактичним керівником ОУН-Б, УПА і

УГВР був Р. Шухевич. Після загибелі Р. Шухевича (05.03.1950) діяльність підпілля ОУН-Б поступово згасла. З 1950 Головою Проводу ОУН-Б в Україні та головою ген. секретаріату УГВР став В. Кук, який очолював збройне підпілля до свого арешту 23.05.1954. Останні групи оунівців ліквідовані в УРСР 1960, окремі підпільники переховувалися від рад. влади до 1991.

ОУН-Б після війни залишилася впливовою політ. силою в еміграції. ОУН-Б 1946 реформована у Закорд. частини ОУН під керівництвом С. Бандери, а ОУН-М продовжував очолювати А. Мельник. 1956 із ЗЧ ОУН виділилася нова група – ОУН (Закордонна). Після убивства С. Бандери агентом рад. спецслужб (1959) Провід ЗЧ ОУН-Б до 1968 очолював С. Ленкавський, 1968–86 – Я. Стецько. 1991–2000 ОУН-Б очолювала Слава Стецько. З ініціативи ОУН-Б в Україні з 1992 створено низку політ., громад. і наук. орг-цій. 1992 ОУН-М легалізувалася в Україні як гром. орг-ція, зберігши при цьому статус понадпартійної структури.

І. Патрільяк (Київ).

ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОАМЕРИКАНСЬКИХ ДЕРЖАВ (ОЦАД) – регіональна міжнародна міжурядова організація, заснована 14.10.1951 у Сан-Сальвадорі за участю Гватемали, Гондурасу, Коста-Ріки, Нікарагуа (вийшла з орг-ції 1979) і Сальвадору. Відповідно до статуту орг-ції – Сан-Сальвадорської Хартії 1951 (нова редакція – 13.12.1962, підписала також Панама) ОЦАД заснована як екон. і політ. об'єднання, яке прагне до інтеграції держав Центральної Америки для консультацій, координації дій і пошуку нових форм співпраці екон., політ. і оборон. галузях. 1960 у рамках ОЦАД було створено економічне об'єднання – Центральноамериканський спільний ринок. Органи ОЦАД – Нарада глав держав-членів орг-ції (найвищий орган), Конференція міністрів закорд. справ, Виконавча рада (постійний орган), Економічна рада, Рада оборони центральноамер. держав. Штаб-квартира – Сан-Сальвадор.

ОРИОЛЬ Венсан (Auriol; 27.08.1884 – 01.01.1966) – франц. політик. Н. у Ревеле (деп. Верхня Гаронна). Навчався в Тулузькому ун-ті, доктор права. У студентські роки став членом Франц. соціалістичної партії (1905–69 називалася Франц. секція Робітничого Інтернаціоналу – СФІО). 1909 видавав газету «Соціалістичний Південь». 1914 обраний депутатом парламенту, мер м. Мюре. 1919–36 – секретар фракції соціалістів у Палаті Депутатів. 1936–38 – міністр фінансів і юстиції в урядах *Народного фронту*. Після

поразки Франції 1940, виступив проти передачі всієї повноти влади маршалу А. Петену. Від 1941 перебував у підпіллі. У жовтні 1944 перебрався до Лондона, де приєднався до руху «Франція, яка бореться». Після звільнення Франції з-під окупації очолив комітет закорд. справ Установчих Зборів. У листопаді 1945 – міністр без портфеля у тимчасовому уряді Франції. 1946 очолював франц. делегацію в *Генеральній Асамблеї ООН* і *Раді Безпеки ООН*. У грудні 1946 О. став головою Нац. Зборів. 1947–54 – перший президент *Четвертої республіки*. Підтримав вступ Франції до *НАТО* і *Європейське об'єднання вугілля і сталі*. 1959 через конфлікт з лідером соціалістів Г. Молле вийшов з СФІО. Почесний голова Міжнародної асоціації комбатантів (з 1954). Помер у Парижі.

ОРЛАНДО Вітторіо Емануеле (Orlando; 19.05.1860 – 01.12.1952) – італ. політик. У довоєнний час був міністром освіти і міністром внутр. справ (1907–17). Під час *Першої світової війни 1914–18* виступав за продовження воєнних дій італ. армією до переможного кінця. 1917–19 – голова коаліційного уряду. Очолював італ. делегацію на *Паризькій мирній конференції 1919–20*, висунув широкі територіальні претензії до *Антанти*, що були відхилені союзниками. З січня 1925 знаходився в опозиції до уряду Б. Муссоліні. 1935 підтримав агресивні акції італ. фашистів в Африці. Відіграв важливу роль в усуненні Б. Муссоліні від влади. У післявоєнний час був одним із лідерів Ліберальної партії, сенатор.

ОРОСКО Хосе Клементе (Orozco; 23.11.1883 – 07.09.1949) – мекс. художник, графік, один із засновників школи мекс. монументального живопису. 1908–14 навчався в Академії Сан-Карлос у Мехіко. Учасник *Мексиканської революції 1910–17*. Спільно з Д. Сікейросом, Д. Ріверою і Х. Герреро заснував Синдикат рев. живописців, скульпторів і граверів Мексики. Перші монументальні фрески О. пройняті експресією, відзначалися чіткістю ритмів, узагальненістю форм (розписи «Материнство», «Зруйнування старого світу», «Окоп», Мир» та ін. у Нац. підготовчій школі у Мехіко, 1922–27). Тривалий час жив і працював у США (1917–19, 1927–34), де створив розписи у Клермонті (фреска «Прометей», 1930), Гановері (фрески «Латинська Америка», «Аборегени», 1932–34), Нью-Йорку у Новій школі соц. досліджень (1930–31). Працював у Мехіко і Гвадалахарі. Для творів О. 1930–40-х років притаманні гротеск, динаміка, різкі контрасти чорного, червоного, білого кольорів. Автор розписів у Палаці витончених мистецтв у Мехіко (1934), ун-ті Гвадалахари (1936), Палаці уряду

(1937, 1948–49), шпиталі Кабаньяс (1938–39) у Гвадалахарі, будівлі Верховного суду у Мехіко (1940–41). О. відомий і як автор численних станкових живописних творів, літографій, малюнків, ілюстрацій.

С. Лупій (Львів).

ОРТЕГА СААВЕДРА Даніель (Ortega Saavedra; 11.11.1945) – нікараг. політик, генерал. Н. у м. Ла-Лібертад. Деякий час навчався на юрид. ф-ті Центральноамер. ун-ту у Манагуа. З 1962 вступив до Сандиністського фронту нац. визволення (СФНВ), який боровся за повалення диктатури А. Сомоси Дебайле. З 1965 – член Нац. керівництва СФНВ. 1966–67 командував Центр. фронтом партизанських загонів. 1967–74 перебував в ув'язненні, звідки був визволений після успішної партизанської операції. 1975–79 – керівник підпілля у Манагуа, командир повстанських загонів. Після перемоги сандиніст. революції (липень 1979) очолював військову хунту (Керівна Рада) в уряді Нац. відродження. 1985–90 – президент Нікарагуа, з 1985 – голова Виконавчої комісії СФНВ. Декларував «народний характер сандиністської революції». Уряд О. С. намагався копіювати кубин. досвід у соц.-екон. сфері, однак через екон. санкції з боку США і поч. громад. війни, не зміг стабілізувати госп. ситуацію в країні. Отримував військ. і екон. допомогу від Куби і СРСР. Уряд О. С. вів виснажливу б-бу проти збройних загонів контраст – противників сандиністського режиму. Після припинення США допомоги контраст через скандал навколо джерел її фінансування (див. «Іран-контраст» справа), зумів опанувати військ.-політ. ситуацію у країні. Зміна міжнар. ситуації у кін. 1980-х років, відсутність рад. допомоги, змусили О. С. піти на лібералізацію режиму і переговори з опозицією. Під час лютневих виборів 1990 О. С. програв лідеру Нікарагуанського опозиційного союзу В. Барріос де Чаморро.

ОРФ Карл (Orff; 10.07.1895 – 29.03.1982) – нім. композитор і педагог. Член Баварської Академії мистецтв (1950), Нац. академії «Санта-Чечілія» у Римі (1957). Від 1915 – капельмейстер драм. театрів. На поч. 1930-х років разом із музичним етнографом К.Хубером збирав і обробляв баварські нар. пісні та танці, що відбилося на стилістиці його музичних творів. Осн. область творчості О. – музично-сценічні твори (бл. 15), що характеризуються простотою музичної мови, зв'язком із сучасною театр. драматургією і з демократичною традицією західноєвроп. музично-театр. мистецтва (містерія, театр маріонеток, італ.

комедія масок). Починаючи з першого значного здобутку – сценічної кантати «Карміну Бурану», О. виробляв новий тип музичної драматургії – тісний зв'язок музики, тексту і сценічного руху. 1950–54 видав 5-томну збірку «Музика для дітей», що стала основою муз.-пед. системи О., яка отримала світове визнання. 1961 відкритий Інститут Орфа (Інститут муз. виховання при Вищій школі музики і сцен. мистецтва – Моцартеум).

Н. Сиротинська (Львів).

ОСВАЛЬД Лі Гарві (Oswald; 18.10.1939 – 24.11.1963) – людина, яка офіц. визнана вбивцею президента США Дж. Кеннеді. Н. у Новому Орлеані. Не закінчивши школу, вступив на службу в армію, звідки був невдовзі був звільнений. 1959 прибув до Москви, де попросив політ. придулку, посилаючись на свій ніби-то марксистський світогляд. У жовтні 1959 відмовився від громадянства США. Оселився у Мінську, де працював на радіотелевізійному заводі. 1961 повернувся назад у США. Жив у Даласі (шт. Техас). 22.11.1963 заарештований поліцією за підозрою у вбивстві президента США Дж. Кеннеді. 24.11.1963 під час перевезення до в'язниці убитий Джеком Рубі (на слідстві заявив, що вбивство О. акт помсти за смерть улюбленого лідера). Спеціальна комісія з розслідування вбивства Дж. Кеннеді (голова – Ерл Воррен) офіц. визнала – вбивство 34-го президента США вчинив О., діяв він на власний розсуд; зв'язки О. з КДБ не було доведено.

ОСМАНИ – династія турецьких султанів. Заснована Османом I Газі (правив 1299/1300–1324 або 1326). Найвідоміші представники: Мехмед II (1451–81), Сулейман I (1520–66), Селім II (1566–74), Мурад III (1574–95), Мехмед III (1595–1603), Осман II (1618–22), Мехмед IV (1648–87), Сулейман II (1687–91), Мустафа II (1695–1703), Ахмед III (1703–30), Махмуд I (1730–54), Мустафа III (1757–73), Абдул-Гамід I (1774–89), Селім III (1789–1807), Махмуд II (1808–39), Абдул-Меджид (1839–61), Абдул-Азіз (1861–76), Абдул-Гамід II (1876–1909), Мехмед V Решад (1909–18). Останній султан із династії О. Мехмед VI Вахідеддін (1918–22) залишив Туреччину після ліквідації султанату 01.11.1922. Із скасуванням халіфату (1924) всі члени династії О. емігрували.

ОСТАПЕНКО Сергій (1881–1937) – укр. політик. Н. на Волині. Закінчив Київ. комерційний ін-т, професор політекономії. Налажав до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Від 1917 – член *Української Центральної Ради*. 1918–19 – радник з екон. проблем укр. делегації на мирних

переговорах у Брест-Литовську і на переговорах з рад. Росією. У грудні 1918–лютому 1919 – міністр торгівлі та пром-сті УНР в уряді В. Чехівського. У лютому-квітні 1919 очолював Раду Народних Міністрів УНР. Намагався порозумітися з державами Антанти, створити дієву систему виконавчої

влади. Від травня 1919 – викладач Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Від 1920 жив у Харкові, викладав у вузах. 1937 заарештований органами НКВС і розстріляний.

К. Кондратюк (Львів).

П

ПАВАРОТТІ Лучано (Pavarotti; 12.10.1935 – 06.09.2007) – італ. тенор. Н. у Модені (Італія). Після закінчення школи почав займатися вокалом. Дебютував 1961 у партії Родольфо в «Богемі» Пуччіні. Партія Тоніо в «Доньці полку» Доницетті (виконана спочатку у театрі Ковент Гарден 1966, а 1972 на сцені нью-йорк. Метрополітен Опера) принесла П. міжнар. популярність і титул «Короля верхнього «до» (ноти «до» другої октави). Серед переваг співу П. – чудова висока постановка голосу; сонячний «злетний» тембр; на рідкість вироблена вокальна майстерність і, як наслідок, легкість звукодобування. Сполучення подібних якостей з неймовірно сильною індивідуальністю, що випромінює тепло і життєрадісність, зробили П. однієї з «суперзірок» оперної сцени ХХ ст. Побував з концертами у багатьох країнах світу, зокрема в Україні (квітень 2005).

Н. Сиротинська (Львів).

ПАВЕЛІЧ Анте (Pavelić; 17.07.1889 – 28.12.1959) – хорват. політик. За фахом адвокат. З 1915 – секретар Хорватської партії права. 1918 виступав проти входження Хорватії до складу об'єднаної пд.-слов'янської держави (див. *Корфська декларація 1917*). 1927 став депутатом Скупщини, стояв на крайніх праворадикальних позиціях. 1929 емігрував до Італії, де заснував хорватську націоналістичну орг-цію *усташив*. Шукав підтримки своїм незалежницьким планам у нацистській Німеччині і фашистській Італії. Ймовірно, став одним з організаторів замаху у жовтні 1934 у Марселі на короля Югославії *Олександра I Карагеоргійовича*. Після окупації гітлер. військами Югославії (квітень 1941) П. проголосив створення Незалежної Держави Хорватія. Державне утворення, яке очолював П., тісно співпрацювало з гітл. урядом і перебувало під постійним контролем нім. військового командування. Уряд П. відповідальний за масові репресії щодо сербського, єврейського і циганського населення під час Другої світової війни. 1945 втік з Югославії, де був засуджений до смертної кари (заочно) як військовий злочинець. В еміграції жив в Аргентині (сформував еміграц. хорват. уряд 1949) та Іспанії.

ПАВЛО VI (світське ім'я – Джованні Батіста Монтіні; лат. Paulus VI; 28.09.1897 – 06.08.1978) – Папа Римський (1963–78). 1920 став священни-

ком, вступив на дипломатичну службу. З 1944 очолював відділ зовнішньоцерковних справ. З лютого 1954 – архієпископ Мілану, 1958 – кардинал. 21.06.1963 під час конклаву кардиналів обраний Папою Римським. Продовжував засідання II Ватиканського Собору (1962–65), скликаного його попередником *Іваном ХХІІІ*. Сприяв прийняттю Догматичної Конституції про Церкву, реформуванню Римської курії (уряду Ватикану). Утворив Секретаріати для нехристиянських релігій (1964) і невіруючих (1969). Ліквідував комісію «Індексу заборонених книг» (1966; список творів, які заборонялося читати вірним з 1559). Продовжував політику свого попередника на нормалізацію стосунків із православними церквами і комуністичними країнами. 07.12.1965 у рамках Другого Ватиканського Собору підписав спільну декларацію прощення і примирення з Константинопольським Патріархом, що поклало край напруженним відносинам між православною і католицькою Церквами, які тривали від 1054. У жовтні 1965 виступив на *Генеральній Асамблеї ООН*, де закликав народи світу до встановлення миру. Його наступником став *Іван Павло I*.

ПАГУОШСЬКИЙ РУХ (Пагуошська конференція з питань науки і світових проблем) – міжнародний рух вчених на захист миру, за ядерне роззброєння, міжнародну безпеку і наукове співробітництво. Ініціаторами заснування руху виступили всесвітньовідомі вчені А. Айнштайн, Ф. Жоліо-Кюрі, Б. Рассел, які у липні 1955 від імені 11 вчених зі США, В. Британії, Франції, ФРН, Польщі та Японії звернулися із закликом відмовитися від війни як засобу вирішення міжнар. суперечок («Маніфест Айнштейна-Рассела»). Перша конференція прихильників П. р. відбулася при підтримці амер. громад. діяча і промисловця Сайруса Ітона у місті Пагуоші (Канада) у липні 1957 (звідси і назва, яку рух прийняв 1962). Рух не має постійного членства, його учасниками є національні пагуошські групи. Нац. пагуошські групи діють у більше ніж у 40 державах світу (зокрема в Україні) і об'єднують бл. 15 тис. прихильників. Для координації діяльності учасників П. р. створена Рада із штаб-квартирою у Лондоні. Пагуошські конференції відбуваються, як правило, щорічно. Рекомендації конференцій направляються главам урядів і Генеральному секретарю ООН. Виходить щоквартальний бюлетень «Пагуошські новини». 1995 П. р. отримав Нобелівську премію миру.

В. Качмар (Львів).

ПАДАНИЯ – назва державного утворення, яке планують створити північноітал. сепаратисти.

1991 в Італії виникло регіональне політ. об'єднання Ліга Півночі (лідер – Умберто Боссі), яке висунуло ідею відокремлення від країни північних, екон. розвинутих територій і створення на їх основі нової незалежної держави – П. Ліга Півночі звинуватила центр. уряд у визиску «працьовитої й багатой Півночі» на користь «лінивих і бідних» мешканців Півдня Італії. Столицею П. має стати м. Мантуя. Сепаратисти сформували парламент і уряд П. Ці плани і дії керівників Ліги Півночі не знайшли підтримки ін. політ. сил Італії, їх засудив і *Ватикан*. Діяльність прихильників створення П. викликає всезростаючий спротив в італ. суспільстві, яке у своїй більшості вимагає заборони Ліги Півночі як антиконституційної орг-ції.

ПАЖАНГА (Партія національного прогресу) – політ. партія у Литві 1916–24. Одна із партій таутінінського напрямку (див. *Таутінінський рух*). Створена 1916. Серед засновників А. *Вольдемарас*, голова першого Тимчасового уряду Литви (1918). 1920–24 лідером партії був А. *Смятона*. 1924 разом з ін. орг-ціями об'єдналася у Союз литов. таутінінків.

3. *Баран (Львів)*.

ПАКИСТАН (Ісламська Республіка Пакистан) – держава в Південній Азії. Межує з Афганістаном, Індією, Іраном. Має вихід до Індійського океану (Аравійського моря). У сучасних кордонах держава існує від 1971. Загальна площа: 796 тис. км². Чисельність населення: 202 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: пенджабці – 50–65%, сикхи – 13%, пуштуни – 10–12%, белуджі – 10%. Релігійний склад населення: мусульмани-суніти – 77%, мусульмани-шиїти – 20%, сикхи, християни. Держ. мова: урду. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: федеративна держава. Столиця: Ісламабад. Адмін.-терит. поділ: 4 провінції, 2 федеральні території (столичний округ і територія племен – «північні території»). Також П. контролює частину території Кашміру на котрій проголошено формально незалежну державу Азад Кашмір. Глава держави: президент. Законодавча влада: двопалатний парламент, що складається з Національних Зборів і Сенату. Найвищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: пакистанська рупія (100 пайс).

Держава П. була утворена 14.08.1947 внаслідок розподілу колишньої колонії В. Британії Брит. Індії за релігійною ознакою на дві країни – Індійський Союз і Пакистан. До складу П. увійшли Белуджистан, Панджаб, Сінд та Північно-Західна прикордонна провінція (ПЗПП; Західний П.), а

також Східна Бенгалія та північно-східний Ассам (Східний П.). Крім цих п'яти провінцій колишньої Брит. Індії до складу П. було включено 45 князівств. Географічно Західний і Східний П. був розділений на дві частини територією Індії. Столицею П. стало м. Карачі. Після відокремлення від Брит. Індії П. залишився брит. домініоном. Тимчасовою Конституцією країни був оголошений брит. «Закон про управління Індією» 1935, до якого було внесено деякі зміни. Лідер Мусульманської Ліги А. М. Джинна (1876–1948), за яким у серпні 1947 був офіційно закріплений титул «каїд-і-азам» («великого вождя»), став генерал-губернатором країни і водночас очолив Установчі Збори. Першим прем'єром П. став «каїд-і-міллат» («вождь нації») Ліакат Алі Хан (1895–1951). Після несподіваної смерті 11.09.1948 А. М. Джинни ген.-губернатором країни став бенгалець Ходжа Назімуддін (1894–1964).

П., який здобув статус *домініону* водночас із Індійським Союзом, опинився у порівняно важкому екон. і політ. становищі, ніж його сусід. Зосереджена на території П. пром-сть була, в основному, зорієнтована на переробку інд. сировини. Національного капіталу в країні майже не було, а банківська система була розвинута слабо. Під час поділу колективного надбання колоніальних часів, Індія саботувала попередньо досягнуту угоду про передачу пакистанцям належної їм частини резервного фінансового фонду. Низьким був загальноосвітній рівень населення країни – лише 13% мешканців П. вміли писати і читати. Запропонована урядом як державна мова урду, була рідною лише для 3,3 млн з 82 млн мешканців країни. Додаткову проблему створював багатонац. склад держави, що особливо відчувалося в населеному бенгальцями 30-мільйонному Східному П. (Східній Бенгалії), де постійно лунали претензії щодо дискримінації місцевого населення і щодо непропорційного фінансування програм державного розвитку для двох частин країни. Незадоволення нац. політикою уряду виявлялися і у західнопакист. провінціях. Намагаючись погасити сепаратистські настрої, уряд 1955 ліквідував автономію Сінду, Белуджистану, Панджабу і ПЗПП, об'єднавши їх в єдину провінцію Західний П.

Складною проблемою для П. було розміщення та інтеграція понад 6 млн мусульманських біженців, що покинули Індію 1947–49. Частина найбагатших переселенців із Індії оселилася у Сінді, де отримала назву «мухаджирів» (букв. «біженців»). «Мухаджири», яких на поч. 1950-х років у Сінді налічувався 1 млн, не змішувалися із місцевим населенням, а зберігали закритість

своєї громади, яка з часом почала домінувати у госп. і фінан. житті найбільших міст провінції, а також і у верхній ланці держ. управління країни. Серед «мухаджирів» виділилася група «22-ох родин», яка в 1950-х роках володіла 75% промсті та 80% банків всього П. Зростання впливів переселенців породжувало напруження у відносинах «мухаджирів» із корінними мешканцями Сінду і Панджабу. У свою чергу, переселення до Індії із П. фахівців-немусульман спричинилося до кадрових труднощів у багатьох сферах економіки і суспільного життя, тому уряд у Карачі був змушений запрошувати на роботу до країни брит. спеціалістів.

У ході формування політ. системи країни П. зіткнувся з проблемами формування дем. політичних інститутів. 16.10.1951 релігійний фанатик вбив прем'єр-міністра Ліакат Алі Хана, після чого пост глави уряду зайняв Ходжа Назімуддін. У країні тривалий час відбувалися дискусії про доцільність запровадження куріальної системи виборів, при якій, християни, буддисти, індуїсти та каста «недоторканих» мали б обирати депутатів місцевих органів влади за окремими списками. Вибори до нац. парламенту в П. не проводилися аж до 1954, а влада перебувала в руках Мусульманської ліги. Під час виборів 08–12.03.1954 були обрані Установчі Збори, що мали затвердити Конституцію країни. Після запеклої політ. боротьби, що ускладнилася розпуском перших Установчих Зборів і введенням у жовтні 1954 військового стану, лише 29.02.1956 була прийнята Конституція П., а 23.03.1956 країна була оголошена незалежною Ісламською Федеративною Республікою, однак залишився у складі *Британської Співдружності*. Проголошення повної незалежності від В. Британії не покращило екон. ситуації країни, а нестійкі уряди, які 1955–58 перебували при владі, не змогли запропонувати ефективної програми виходу з кризи. Від кін. 1956 почав набирати силу, сформований на основі кількох правих партій Ісламський фронт, що виступав за жорстку внутр. політику, засновану на канонах догматичного мусульманського віровчення.

Зберігаючи добрі стосунки з В. Британією, в серед. 1950-х років П. водночас почав зближення із США. Цей процес пришвидшив новий проамериканський налаштований прем'єр Мухаммад Алі Богра (1909–63). У травні 1954 США і П. підписали угоду про взаємодопомогу та оборону. У вересні 1954 П. вступив у військовий блок *СЕАТО*, а у вересні 1955 приєднався до *Багдадського пакту* (з серпня 1959 – *СЕНТО*).

Унаслідок військового перевороту 07.10.1958 до влади в П. прийшов ген. М. Айюб Хан (1907–74),

який вже 27.10.1958 перебрав на себе обов'язки президента країни, усунувши від влади, обраного 1955, президента Іскандера Мірзу (1899–1969). Новий військовий керівник став фактичним диктатором країни – нова влада розпустила парламент, заборонила діяльність політ. партій, запровадила цензуру та військові трибунали. Надзвичайні військові закони в зародку придушили найменшу можливість опозиційної діяльності. Спеціальна комісія розробила нову Конституцію країни, яка була прийнята 02.03.1962. Новий Основний закон П. встановлював президентську форму правління, формально відновив дем. свободи, хоча головні важелі влади й надалі залишалися в руках військових. У лютому 1960 Айюб Хана переобрали на наступний президентський пост. Спроба усунути диктатора від влади парламентським способом була зроблена 1965, коли на чергові президентські вибори опозиція висунула як єдиного кандидата сестру «батька нації» А. М. Джинни – Фатіму Джинну. Однак, і на цих виборах Айюб Хан переміг.

Незважаючи на недемократичні методи правління і авторитаризм, Айюб Хана зумів добитися суттєвих екон. успіхів. Уряд провів помірковану земельну реформу – держава викупила у 5 тис. поміщиків землю й передала її за символічну плату 74 тис. малоземельних селян і колишніх орендарів. Уряд запровадив програми спрямовані на збільшення нац. експорту. У країні розгорнулася б-ба з корупцією і зловживаннями службовців. Особливо динамічно у кін. 1950–на поч. 1960-х років розвивалися електроенергетика, суднобудування і машинобудування. 01.08.1960 столицю країни було перенесено із перенаселеного Карачі в місто Равалпінді на півночі П. Водночас неподалік тимчасової столиці почалося будівництво нової пакист. столиці – Ісламабаду. Упродовж 1958–68 ВВП країни зріс на 261%. За той самий період виробіток електроенергії збільшився в 7,4 рази, а тонаж цивільного флоту П. майже подвоївся. Однак, усі ці екон. реформи не змогли зламати домінування в госп. житті «22-х родин» – найвпливовіших олігархічних груп, що на серед. 1960-х років продовжували контролювати 60% пром. і 80% банк. капіталу П.

У зовн. політиці Айюб Хан продовжив попередню орієнтацію на США та підтвердив участь П. у військових структурах *СЕАТО*. У серед. 1960-х років становище П. погіршилося через невдалі спроби підтримки антиінд. повстання в Кашмірі, що врешті-решт призвело до короткотривалої, але повномасштабної війни з Індією. Бойові дії розпочалася в квітні 1965 у Качі – безлюдній болотистій рівнині, що розділяє інд. Гуджарат і пакист. Сінд. Через незначне екон. значення

Качу лінія пакист.-інд. кордону в цьому р-ні не була проведена. Суперечку викликали приблизно 2 500 км² території. Унаслідок запеклих боїв, які в серпні поширилися і на Кашмір, жодна із сторін не змогла досягти стратегічної переваги. На заклик Ради Безпеки ООН бої на інд.-пакист. кордоні припинилися 22.09.1965. За посередництвом СРСР 10.01.1966 у Ташкенті П. та Індія підписали порозуміння про відведення військ на вихідні позиції, обмін військовополоненими, виплату відшкодувань за знищене майно і вирішення терит. суперечки навколо Качу міжнар. арбітражем. Проведений згодом у Гаазі арбітраж передав П. 800 км² Качу, що становило 30% спірної території. Пакист.-інд. конфлікт Айюб Хан використав для запровадження 06.09.1965 у країні військового стану, який діяв аж до 1969. Одночасно на ґрунті протистояння з Індією П. почав зближуватися з комуністичним Китаєм.

У листопаді 1968 в Айюб Хана під час 200-тис. мітингу в Пешаварі стріляв студент політехн. коледжу. Президент залишився живим і негайно вдався до жорстоких репресій, які, невдовзі призвели до зовсім неочікуваних результатів. Звинувативши опозицію в підготовці замаху на своє життя, Айюб Хан наказав заарештувати тисячі осіб включно з популярними політиками – З. А. Бхутто (1928–79), що очолював Пакистанську народну партію (ПНП) і Абдул Валі Ханом (1917–2006), який керував Національною народною партією (ННП). З. А. Бхутто був членом уряду, однак 1966 пішов у відставку через незгоду з політ. курсом президента. Трьома складовими партійної програми ПНП стали гасла: «Іслам – наша віра, демократія – наша форма правління, ісламський соціалізм – наша економічна система». А. Валі Хан, що походив із родини відомого ще з міжвоєнних часів лідера пуштунського руху «червоних сорочок» Абдулл Гаффар Хана (1890–88), також мав високий авторитет серед населення. Урядові репресії лише підігріли обстановку. У головних містах країни – Карачі, Лахорі, Лаяпурі, Равалпінді – почалися масові безпорядки. Гарячково намагаючись погасити народні протести, уряд запровадив комендантську годину і обмежив право на проведення зібрань. Почалися сутички демонстрантів з поліцією, з'явилися перші жертви. Ці події викликали радикалізацію дій опозиції – до екон. вимог протестанти долучили і політичні гасла. Майже щоденно відбувалися сутички страйкарів і маніфестантів з армією та поліцією. Опозиція вимагала ліквідації поста президента і прямих парламентських виборів. Після втрати владою контролю над ЗМІ, протестаційний рух зміцнився настільки, що деякі міста опинилися

повністю під контролем демонстрантів. 11.02.1969 уряд був змушений перевести З. А. Бхутто під домашній арешт, після чого його будинок у Ларкані на півночі Сінду перетворився в неофіційний центр опозиційного руху.

15.02.1969 Айюб Хан відмінив військовий стан. Президент однак не відмовився від влади, намагаючись створити проурядову коаліцію з представників правлячої Мусульманської ліги та ще семи поміркованих партій. Втім, це об'єднання, що отримало назву Комітет демократичних дій, не мало достатнього авторитету для того, щоб перехопити ініціативу в опозиції. Спроба провести в кін. лютого – на почат. березня 1969 конференцію Круглого столу провалилася. Увечері 25.03.1969 у радіозверненні до народу Айюб Хан оголосив про свою відставку. Влада перейшла до ген. Агі Мохаммеда Ях'я Хана, який виконував обов'язки головнокомандувача Збройних сил П. 31.03.1969 Ях'я Хан прийняв присягу президента. Новий лідер П. оголосив, що мету своєї діяльності вбачає у створенні умов для вільних виборів і передачі влади цивільному уряду. Одним із перших розпоряджень нового керівника П. був поділ країни на дві зони (Західний і Східний П.), для кожної з яких передбачено окремий шлях виходу з кризи. Уряд відмінив, запроваджений 1955 адмін. поділ, що викликав численні нарікання. Бажаючи погасити народні виступи новий президент підвищив зарплатню, що одразу ж викликало інфляцію і стрімке зростання цін. Проти найодіозніших функціонерів старого режиму було відкрито кримінальні справи. Найважливішою політ. реформою стала зміна виборчого законодавства, завдяки чому у березні 1970 відбулися перші в історії П. загальні вибори. Унаслідок парламентських виборів ПНП отримала 82 із 300 парламентських мандатів.

Наступна гостра політ. криза вразила П. навесні 1971. На території Східного П., де ще із кін. 1940-х років існував сепаратистський рух, в березні 1971 почалося збройне повстання проти центр. уряду. Військовий конфлікт викликав погіршення екон. ситуації в країні. Лише перші 20 днів військової операції проти партизанів у Сх. Бенгалії обійшлися урядові майже в 200 млн дол. США. Почався різкий спад ділової активності. Зовн. борг П. сягнув 4 млрд дол. Пакист. уряду довелося оголосити про припинення виплати своїх закорд. боргів. Війна в Бенгалії розірвала внутрішні, а також частково і міжнар. торгові зв'язки країни – бунтівний Бангладеш щорічно постачав у Західний П. сировини на 1 млрд і купував товарів на 1,5 млрд рупій. 03.12.1971 почалася третя інд.-пакист. війна. Унаслідок стрімкого наступу інд. військ у Східному П., вже 16.12.1971

інд. підрозділи захопили Дакку, після чого пакист. війська в Сх. Бенгалії капітулювали. П. втратив свою східну частину, яка невдовзі була визнана міжнар. співтовариством як Народна Республіка Бангладеш.

На хвилі незадоволення некомпетентністю й безпорадністю військових, які не вміли керувати економікою і програли війну з Індією, 20.12.1971 до влади в П. прийшов уряд ПНП, а президентом став З. А. Бхутто. Новий уряд визнав незалежність Бангладешу і звільнив з в'язниці лідера бенгальського нац.-визв. руху Маджибура Рахмана (1920–75), який став першим президентом колишньої пакист. провінції. Водночас у Сімлі було досягнуто домовленість з Індією, згідно з якою інд. армія залишала пакист. територію, а між обома країнами відновлювалися торговельні та транспортні контакти. З приходом до влади нового уряду покращилися стосунки П. із США. Саудівська Аравія, ОАЕ, Лівія та Іран надали П. фінансову допомогу. Від січня 1972 уряд З. А. Бхутто розпочав націоналізацію важкої пром-сті, а в березні 1972 – аграрну реформу. Верхня межа приватного землеволодіння була встановлена у розмірі 150 акрів зрошуваної та 300 акрів богарної землі. Викуплена у заможних землевласників земля передавалася селянам безоплатно. Щорічно значна частина бюджету виділялася на покращення умов життя в сільській місцевості. У квітні 1972 у П. був відмінений військовий стан, звільнено політв'язнів, знято обмеження на політ. діяльність, країна вийшла з Брит. Співдружності (січень 1972) і з СЕАТО (листопад 1973). 10.08.1973 була прийнята чергова редакція Конституції П., яка набула чинності 14.08.1973. Конституція передбачала парламентську форму правління, федеративний устрій з широкою автономією провінцій та закріплення ісламу як державної релігії. Водночас Конституція перерозподілила владу між прем'єр-міністром та президентом, за яким залишилися тільки церемоніальні повноваження. 13.08.1973 президентом П. був обраний Фазаль Ілахі Чоудрі (1904–82), а 14.08.1973 прем'єр-міністром країни став З. А. Бхутто.

Екон. реформи уряду З. А. Бхутто зіткнулися з об'єктивними труднощами через світову енергетичну кризу і стихійні лиха, що вразили П. 1973 і 1975. Унаслідок зростання світових цін на нафту, упродовж 1972–76 роздрібні ціни в країні зросли в 6 разів. 1974–75 через масштабні зіткнення на релігійній основі у країні загострилася політ. ситуація. Спроби уряду З. А. Бхутто запровадити в П. елементи сучасного соціального захисту клерикальні кола сприйняли як ліву

загрозу. Особливо нелегко склалися стосунки З. А. Бхутто із ННП А. Валі Хана та ісламістами, представники яких домінували в провінційних урядах ПЗПП і Белуджистані. Так і не знайшовши спільної мови з опозицією, уряд заборонив ННП, яка була в той час головною опозиційною силою. У березні 1977 з численними порушеннями були проведені парламентські вибори. Опозиційний блок з 9 партій – Пакистанський нац. альянс не визнав оголошеної після виборів перемоги правлячої партії, що підтримувала З. А. Бхутто. Розпочалися вуличні демонстрації та мітинги, в ході яких поліцією та військовими було вбито понад 270 осіб. У зв'язку з загостренням внутрішньополіт. ситуації, 05.07.1977 військове командування на чолі з нач. штабу сухопутних військ ген. М. Зія-уль-Хаком (1924–88) оголосило про відсторонення прем'єр-міністра від влади. У країні був запроваджений військовий стан, судового переслідування зазнали кілька членів уряду. Новий військовий керівник П. – «мулла в уніформі кольору хакі», як охрестила його західна преса, вдався до політики послідовної ісламізації всіх сторін сусп. життя країни. У П. було відновлено покарання у вигляді публічного биття палицями, відрубання кінцівок, введено традиційні релігійні податки. У кін. 1979 була заборонена діяльність усіх політ. партій, за винятком правих консерваторів і релігійно-общинних об'єднань. Звинуваченого в корупції та організації вбивств своїх політ. противників, колишнього прем'єра З. А. Бхутто 04.04.1979 за вироком суду було страчено (повішено). У березні 1981 був прийнятий тимчасовий конституційний указ, який легітимізував владу М. Зія-уль-Хака. У тому ж році була створена Федеральна консультативна рада, яка отримала права законотворчої ініціативи. На референдумі 19.12.1984 пакистанці висловилися за продовження політики ісламізації країни. Внаслідок парламентських виборів 28.02.1985, які відбулися на безпартійній основі, більшість депутатських мандатів здобули прихильники військового режиму. 30.12.1985 у країні було відновлено дію Конституції, щоправда із значно розширеними повноваженнями президента. Новий цивільний уряд очолив Мохаммед Хан Джунеджо (1932–93). Політ. партії отримали право функціонувати легально, при умові виконання ними офіц. приписів і спеціальних правил.

Протягом 1980-х років для П. складалася надзвичайно сприятлива зовнішньополіт. обстановка. Через падіння шахського режиму в Ірані (див. *Іранська революція 1979*) та вторгнення рад. військ до Афганістану (див. *Афганська війна 1979–89*), США довелося зробити ставку на Ісламабад як свого головного союзника у

регіоні. П. отримав від Вашингтону понад 3,2 млрд дол. США фін.-техн. допомоги. Завдяки великим західним інвестиціями та поблажливому ставленню з боку США, П. 1987 розпочав роботу над власною ядерною і стратегічною ракетною зброєю. М. Зія-уль-Хак збирався наздогнати у ядерній сфері Індію, яка ще 1974 здійснила ядерний вибух, хоча й заперечувала його військовий характер. Однак, 17.08.1988 за нез'ясованих обставин М. Зія-уль-Хак загинув у авіакатастрофі. На парламентських виборах 16.11.1988 перемогла Пакистанська народна партія (ПНП), яку очолювала у той момент донька З. А. Бхутто – Беназір Бхутто. 01.12.1988 Б. Бхутто зайняла пост прем'єра. Урядовий кабінет ПНП виступив з амбітною програмою реформування всіх сторін сусп. життя країни. Очолений першою в історії мусульман. держав жінкою, уряд почав радикальні реформи, які, щоправда, швидко призвели до неочікуваних соц. наслідків. Внутрішньополіт. становище в країні загострилося настільки, що спочатку армія, а згодом й цілі провінції (Панджаб, Белуджистан) відмовилися виконувати урядові розпорядження. 06.08.1990 уряд Б. Бхутто був змушений піти у відставку. Тимчасовим головою уряду став Гулам Мустафа Джатой (1931–2009) – один із керівників Ісламського дем. альянсу (ІДА). На парламентських виборах, проведених 24.10.1990, ІДА здобув перемогу. Лідер Пакистанської мусульманської ліги Наваз Шаріф (нар. 1949) очолив уряд країни і розпочав реалізацію програми лібералізації економіки та будівництва ринкового суспільства західного типу. В країні почалася масштабна приватизація. Однак, всі реформаторські заходи уряду зазнавали критики з боку союзників по альянсу. Крім цього, гострий особистий конфлікт розгорівся між прем'єр-міністром і президентом Гуламом Ісхак Ханом (1915–2006). 18.04.1993 президент відправив Н. Шаріфа у відставку, але Верховний суд визнав указ президента неконституційним. Конфлікт між першими особами держави продовжувався кілька місяців, поки 17.07.1993 військові не усунули їх обох від влади. Тимчасовий уряд очолив колишній віце-президент Світового банку Моїн Курейші (1930–2016), а функції президента було покладено на голову Сенату Вазіма Саджада (р.н. 1941).

Після перемоги ПНП на чергових виборах у жовтні 1993, Б. Бхутто 19.10.1993 знову стала головою уряду, щоправда коаліційного, який підтримали дрібні партії та незалежні депутати. 14.11.1993 президентом був обраний один із чільних представників ПНП Фарук Ахмед Легарі (1940–2010). Правління ПНП позначилося дальшим загостренням екон. кризи в країні та супереч-

ками всередині самої правлячої партії. Серйозного удару по авторитету Б. Бхутто завдала смерть її брата Муртази Бхутто (1954–96), який загинув 20.09.1996 під час сутички його охорони із поліцією (згідно із офіційною версією стрільянина спровокувало оточення М. Бхутто не зупинившись на вимогу поліції, а за іншими даними вбивство організував чоловік Б. Бхутто Асіф Алі Зардарі (нар. 1955)). Звинувативши уряд у некомпетентності та корупції, Ф. А. Легарі 05.11.1996 відправив Б. Бхутто у відставку й призначив новим прем'єром одного з найстаріших політиків країни Маліка Мерарджа Халіда (1916–2003).

Лютневі вибори 1997 принесли переконливу перемогу консервативній Пакистанській мусульманській лізі (Н) (партія, що виникла 1993 на основі фракції прихильників Н. Шаріфа, яка вийшла із Пакистанської мусульманської ліги), що здобула 2/3 місць у парламенті. Прем'єр-міністром країни втретє став Н. Шаріф, який залишався на цьому посту до жовтня 1999. Контролюючи парламент, прем'єр насамперед домігся обмеження повноважень президента, який належав до конкуруючої політ. сили, а у грудні 1997 змусив Ф. А. Легарі подати у відставку. 01.01.1998 новим президентом був обраний колишній суддя Мохаммед Рафік Тарар (р. н. 1929). Уряд Н. Шаріфа продовжував помірковані екон. реформи. Однак, зростання показників госп. розвитку країни, яке тривало з серед. 1990-х років, супроводжувалося збільшенням безробіття, посиленням соц. напруженості та зубожінням значної частини населення. Крім цього, складна, а й подекуди брудна політична б-ба, що розгорілася у вищих ешелонах влади П. у другій пол. 1990-х років, сильно дискредитували ідеї парламентського дем. правління. У травні 1998 у відповідь на демонстративне випробування ядерної зброї в Індії, П. провів аналогічні випробування. США наклали екон. санкції на обидві країни, однак П. постраждав від цих санкцій значно більше ніж Індія, оскільки його економіка була слабшою за індійську.

Погіршення стосунків з Індією призвело навесні 1999 до короткотривалого, але запеклого збройного конфлікту в Кашмірі, який отримав назву Каргільської війни. Організовані та озброєні П. угруповання (головно бійці парамілітарного формування Північна легка піхота), що формально не входили до складу пакистанської армії, 03.05.1999 зайняли у глибині контрольованої Індією території Кашміру низку стратегічних висот в окрузі Каргіл, що мало в перспективі змусити індійців покинути льодовик Сіачен, за який в 1984–85 і 1987 тривали бої між інд. та пакист. військами. Офіц. Ісламабад

не визнавав своєї участі у війні, хоча виразно підтримував дії мусульманських бойовиків. У ході боїв мусульманські формування втратили 453 особи убитими, індійська армія – 527 чоловік. Під тиском США, які погрожували посиленням екон. санкцій, 04.07.1999 Н. Шаріф наказав відвести пакистанські парамілітарні формування зі спірних територій (конфлікт остаточно завершився 26.07.1999). Незадоволені цим рішенням військові 12.10.1999 вчинили державний переворот. Звинувачений у корупції, зловживанні владою і непотизмі Н. Шаріф опинився під слідством. У квітні 2000 його засудили до пожиттєвого ув'язнення, але згодом на прохання США і Саудівської Аравії помилували і випустили за кордон. Керівником держави став ген. Первез Мушарраф (нар. 1943), який перебрав на себе функції прем'єр-міністра. Військовий уряд оголосив про наміри боротися з корупцією та зловживаннями чиновництва, а також про плани після стабілізації ситуації у країні передати владу демократично обраним представникам. 20.06.2001 П. Мушарраф прийняв присягу президента, зберігаючи при цьому за собою прем'єрські повноваження. 30.04.2002 у П. відбувся референдум, на якому більшість пакистанців висловилися за продовження президентських повноважень П. Мушаррафа. 23.11.2002 П. Мушарраф надав повноваження прем'єр-міністра Мір Зафаруллі Хану Джамалі (р. н. 1944).

Міжнар. становище П. покращилося восени 2001, коли під час підготовки до військової операції в Афганістані США були змушені заручитися допомогою пакист. керівництва. П. Мушарраф придушив антиамер. виступи в країні й оголосив про підтримку військової кампанії США проти уряду руху «Талібан» в Афганістані, а навесні 2003 підтримав вторгнення США до Іраку. Утім, виразно проамериканський курс пакистанського керівництва погіршив внутрішньополіт. ситуацію в П., де значна частина політикуму дотримувалася традиціоналістської та ісламістської орієнтації. Протягом 2003–05 на П. Мушаррафа було вчинено 3 замаху, а 14 інших спецслужби відвернули на етапі підготовки. Повалення США влади «Талібана» руху в Афганістані також спричинило додаткові проблеми для П., оскільки туди перебазувалися залишки розбитих талібів. На вимогу США у січні 2004 пакистанська армія почала наступ на контрольовані талібами райони, проте завдати повної поразки їм не вдалося. 14.02.2006 на території Пн. Вазірістану (пн.-зх. П.) таліби проголосили Ісламський емірат Вазірістан. Наступного року «Талібан» встановив контроль й над Пд. Вазірістаном. Під приводом ісламістської загрози 03.11.2007 П. Мушарраф оголосив у П. надзвичайний стан і звільнив 15 суддів

Верховного суду, які пробували усунути його від влади.

У жовтні 2007 до політ. життя спробувала повернутися Б. Бхутто, яка попередні 9 років проживала у еміграції в Дубаї та Лондоні. Вона виставила свою кандидатуру на парламентських виборах. Те саме зробив й Н. Шаріф, який повернувся до П. у листопаді 2007. Вибори мали відбутися в січні 2007, але їх перенесено на місяць після того, як 27.12.2007 у результаті теракту Б. Бхутто загинула. Передвиборчі перегони відбувалися у атмосфері постійної напруженості та насилля. У результаті голосування 18.02.2008 найбільше мандатів здобули ПНП та Пакистанська мусульманська ліга (Н) під керівництвом Н. Шаріфа, які сформували коаліцію. Прем'єром коаліційного уряду став представник ПНП Юсеф Реза Гілані (р. н. 1952), колишній міністр у уряді Б. Бхутто, який провів попередні 6 років у тюрмі за звинуваченнями в корупції та зловживанні владою. 18.08.2008 П. Мушарраф пішов у відставку. На президентських виборах 06.09.2008 переміг Асіф Алі Зардарі. Зміцнивши свою владу Юсуф Реза Гілані добився в квітні 2010 прийняття парламентом 18-ї поправки до Конституції П., відповідно до якої президент країни позбавлявся реальної влади, зберігаючи за собою лише церемоніальні функції.

Виконуючи вимоги США уряд Ю. Р. Гілані інтенсифікував боротьбу проти талібів. Протягом 2009 пакист. армія провела масштабну військову операцію, у ході якої від «Талібана» вдалося звільнити Пд. Вазірістан. Бажаючи позбавити «Талібана» підтримки місцевих радикальних ісламістів, Ісламабад змушений був погодитися на офіційне запровадження у долині Сват (колись окреме князівство, тепер провінція Хайбер-Пахтунхва, Пакистан) законів шаріату. Відносини зі США погіршилися навесні 2011, після того як амер. спецпризначенці здійснили 02.05.2011 у пакистанському м. Абботтабад ліквідацію У. бен Ладена (операція не була узгоджена із пакистанцями, а амер. преса звинуватила П. у потуранні ісламістському тероризму). Втративши популярність ПНН програла чергові парламентські вибори в травні 2013, на яких Пакистанська мусульманська ліга (Н) здобула в чотири рази більше голосів (166 проти 42). Н. Шаріф 05.06.2013 четверте став прем'єр-міністром П. Президентом країни 30.07.2013 обрали Хусейна Мамнуна (р. н. 1940), якого у вересні 2018 змінив на цьому посту Аріф Алві (р. н. 1949).

Після витоку конфіденційної інформації про закордонні статки родини Н. Шаріфа та антикорупційного розслідування, Верховний суд П. у червні 2017 усунув прем'єра з посади. Роком пізніше

його заочно засудили до 10 років ув'язнення за корупцію. 14.07.2018 Н. Шаріф повернувся до П., де був заарештований.

Лит.: Akbar Ahmed. Jinnah, Pakistan and Islamic Identity: The Search for Saladin. Abingdon: Routledge, 1997; Iftikhar Malik. The History of Pakistan. Westport: Greenwood, 2008; Ian Talbot. Pakistan: A Modern History. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010; Matthew McCartney. Pakistan: The Political Economy of Growth, Stagnation and the State, 1951–2009. Abingdon: Routledge, 2011.

А. Козицький (Львів).

ПАКСАС Роландас (Rolandas; 10.06.1956) – литов. політик. За освітою інженер, пілот. 1997 очолив Союз лібералів Литви, 2002 новостворену Ліберально-дем. партію (з 2006 Порядок і справедливість). 1999 і 2000 – мер Вільнюса, у ті ж роки обирався прем'єр-міністром Литви. 05.01.2003 обраний президентом країни. Проте, вже 08.03.2004 парламент Литви розпочав процедуру імпічменту. Конституційний суд країни визнав його винним у порушенні Конституції і присяги по 6 пунктах (П. звинуватили у зв'язках із рос. мафією). Під час голосування у Сеймі 06.04 «за» зміщення П. з посади президента проголосували 86 осіб з необхідних 85. П. був змушений піти у відставку. Під час підготовки до дострокових президентських виборів П. знову висунув свою кандидатуру. Однак, невдовзі П. був позбавлений права участі у боротьбі за президентський пост на підставі змін, внесених до закону про вибори президента (за новою ред. закону особа, зміщена з виборної посади шляхом імпічменту, протягом 5-ти років не може обиратися членом Сейму чи президентом). У грудні 2005 розширена колегія Верховного суду Литви ухвалила виправдальний вердикт у справі П., визнавши його повністю невинним. З 2009 – депутат Європарламенту. 2011 Європ. суд з прав людини визнав пожиттєву заборону П. обиратися в парламент протиправною, але оголосив питання про правомірність заборони обіймати посаду президента поза своєю компетенцією. 2014 Комітет ООН з прав людини зобов'язав Литву внести необхідні зміни в Конституцію, які б дозволили відновлювати право балотуватися на вищі посади в країні. 2018 у Конституцію Литви внесена поправка, яка дозволить П. балотуватися в парламент. 2016 після відносно низьких відсотків, які набрала його партія на парламент. виборах, відмовився від керівництва.

З. Баран (Львів).

ПАКТ ТРЬОХ ДЕРЖАВ 1940 – договір, підписаний Німеччиною, Італією і Японією 27.09.1940 у Берліні (див. *Берлінський пакт 1940*).

«ПАКТ ЧОТИРЬОХ» 1933 («Пакт згоди і співробітництва») – договір, підписаний 15.07.1933 у Римі представниками Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії. З ініціативою укладення договору між чотирма великими західними державами для «співпраці у всіх європейських і позаєвропейських, зокрема, й колоніальних, справах» виступив у Туріні 23.10.1932 Б. Муссоліні. Італ. проект договору (складався з 6 статей) передбачав створення союзу великих європ. держав, який, діючи незалежно від *Ліги Націй*, мав відігравати роль верховного арбітра у вирішенні міжнар. справ і забезпечувати мир у Європі. У проекті йшлося про можливість перегляду мирних договорів, укладених у рамках Версальської системи, і визнавав рівноправність Німеччини, Австрії та Болгарії стосовно озброєнь. Укладаючи проект договору, Б. Муссоліні, який вважав Італію обділеною під час розподілу колоніальних володінь Австро-Угорщини і Османської імперії, хотів отримати можливість для ревізії кордонів, зміцнити позиції Італії на європейській арені та отримати гарантії проти неконтрольованого експансіонізму нацистської Німеччини. Проект договору підтримала Німеччина, В. Британія зайняла нейтральну позицію. Переговори про «П. ч.» викликали різку реакцію з боку країн *Антанти Малої*, Польщі та Бельгії. Франц. уряд, який був зв'язаний союзницькими зобов'язаннями з центральноевроп. країнами, вніс низку змін до проекту договору, після чого «П. ч.» 07.06.1933 був парафований у Римі. У доопрацьованому тексті договору вже не йшлося про спільну політику з усіх міжнар. питань, а тільки «дійову політику для підтримання миру», вказувалося на непорушність кордонів держав–членів *Ліги Націй*, був відсутній пункт про рівність прав Німеччини в області озброєнь. Пакт укладався на 10 років. «П. ч.» не ліквідував протиріч між державами-учасниками і не був ратифікований (ратифікували тільки Італія і В. Британія). «П. ч.» остаточно втратив силу після виходу Німеччини зі складу Ліги Націй (жовтень 1933).

ПАЛАХ Ян (Palach; 1948 – 19.01.1969) – чеський студент. Навчався на філософ. ф-ті Карлового ун-ту. 16.01.1969 здійснив акт самоспалення у центрі Праги (на Вацлавській площі), протестуючи проти інтервенції військ *Організації Варшавського договору* у Чехословаччину (див. *Празька весна 1968*). Залишив посмертну записку, в якій надіявся, що його поступок активізує протестаційні акції чеської громадськості проти політ. курсу комуніст. керівництва країни. Аналогічний крок зробив 25.02.1969 студент Я. Заїц. У день похо-

рону П. у багатьох містах країни відбулися масові демонстрації протесту. Ім'я П. стало символом дій опозиц. сил, які заснували Літературну премію ім. Я. Палаха.

М. Криль (Львів).

ПАЛИВНА КРИЗА 1973–1974 (Паливний шок) – світова екон. криза, спричинена різким спадом продажу нафти на світовому ринку, внаслідок політичних подій на Близькому Сході. Після початкових перемог у т. зв. Жовтневій війні 1973 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*) араб. війська почали зазнавати невдач. Перед загрозою поразки араб. союзників, держави-члени Організації арабських країн експортерів нафти (ОАПЕС), намагаючись вчинити тиск на Захід, щоб не надавав підтримки Ізраїлеві, 16.10.1973 збільшили ціни на нафту-сирець на 70%, що стало причиною до екон. кризи, особливо у Зх. Європі. Одночасно держави ОАПЕС запровадили повне ембарго на поставки нафти до США і Нідерландів (скасовано 13.03.1974), країн, які вважалися головними союзниками Ізраїлю. Внаслідок цих подій ціни на нафтопродукти (зокрема, бензин) зросли на 400%, що привело спочатку до глибокої енергетичної кризи, яка, у свою чергу, переросла у загальну екон. кризу. Хоча ембарго ОАПЕС не принесло безпосередніх політ. наслідків, однак виявило узалежнення західних держав від поставок близькосхідної нафти; з цього часу розпочалися пошуки нафти у шельфі Північного моря і роботи над технологіями, які заощаджували паливо. «Нафтовим» ембарго 1973 скористався Радянський Союз, який оперативним чином налагодив безперебійне постачання нафти у Зх. Європу, що дало Кремлю можливість протягом кількох років утримувати першість на західноєвроп. ринку енергоносіїв і, більш як на десятиліття, стабілізувати екон. становище у країні.

ПАЛЬМЕ Улоф Свен Йоаким (Palme; 30.01.1927 – 28.02.1986) – швед. політик. Н. у м. Стокгольм у заможній лютеранській сім'ї, згодом вважав себе атеїстом. Відбув військ. службу. 1947–51 вивчав право в Стокгольмському у-ті. 1947–48 стажувався у Кеніон Коледжі (штат Огайо, США), багато подорожував під час перебування у США, обурюючись сегрегаційною політикою. З 1949 член Соціал-дем. робітничої партії (СДРП). Політичну кар'єру розпочав 1953 у секретаріаті глави уряду Т. Ерландера, який став його протектором. З 1958 член Риксдагу. 1963–65 міністр без портфеля, 1965–67 міністр транспорту і зв'язку, 1967–69 міністр освіти і релігійних справ. Спроби реформувати університетську систему зустріли

опір студентів. 1969 замінив Т. Ерландера на посту глави уряду і партії (лідер СДРП 1969–86). Під час першої урядової каденції 1969–76 провів важливі політ. реформ – 1970 Риксдаг став однопалатним, з 01.01.1975 повноваження короля обмежено представницькими функціями. Багато уваги приділяв соц. захисту населення. За урядів П. «шведська модель добробуту», започаткована Т. Ерландером, сягнула своєї кульмінації. Зокрема, заг. медичне страхування поширено на стоматологічні послуги (1974), ускладнено процедуру звільнення працівника (1975), спрощено систему пошуку нової роботи. В умовах погіршення екон. кон'юнктури під час другої каденції 1982–86, виступив за розширення мережі АЕС. Політ. ідеологією П. був демократичний соціалізм як альтернатива комунізму та лібералізму.

Відомий насамперед зовнішньо політ. діяльністю. Гостра критика *В'єтнамської війни 1957–73* (зокрема, порівняння американців із нацистами) призвела до погіршення відносин зі США. 1975 став першим західним лідером, який відвідав соціалістичну Кубу. Придушення *Празької весни 1968* стало причиною охолодження відносин уряду П. із СРСР. 1975 після акцій проти сепаратистської організації ЕТА критикував режим Ф. Франко в Іспанії. У зовнішньо політ. д-сті керувався необхідністю захисту прав людини і б-бою з дискримінаціями – засуджував режим *апартеїду* в ПАР, підтримував діяльність *Організації визволення Палестини*, критикував переворот А. Піночета в Чилі. Виконував роль посередника в *Іраксько-іранській війні 1980–88*. У період між двома прем'єрствами, як заст. голови Соціалістичного Інтернаціоналу та спец. представник Генерального секретаря ООН, брав участь у вирішенні глобальних міжнар. проблем, зокрема у роботі групи з врегулювання міжетнічних і міжрасових проблем у Пд. Африці, комісії В. Бранта «Північ – Південь» (питання стосунків бідних і багатих країн), комісії П. (питання європ. безпеки і роззброєння). Убитий у Стокгольмі Крістером Петтерсоном, коли повертався з кінотеатру додому. Мотиви злочину залишилися нез'ясованими.

Б. Сипко (Львів).

ПАН ГІ МУН (13.06.1944) – південнокорейський дипломат і політик, 8-й Генеральний секретар ООН (2007–2016). Н. у селі в повіті Имсон, Півд. Корея (колишня Япон. імперія). 1962, будучи школярем, виграв конкурс, організований Червоним Хрестом і був премійований поїздкою до США, де був удостоєний честі поспілкуватися з діючим президентом Дж. Кеннеді. 1970 – бакалавр між нар. відносин (диплом Сеульського ун-ту), 1985

– магістр держ. управління (диплом Школи управління Дж. Кеннеді, Гарвардського ун-ту). Дипломатичну кар'єру розпочав 1972 з посади віце-консула в Нью-Делі, згодом працював у постійному представництві Півд. Кореї при ООН. Гол. напрямом діяльності на посаді міністра закорд. справ 2004–06 стало налагодження відносин між двома корейськими державами. У вересні 2005 зіграв ключову роль у шестисторонніх переговорах із врегулювання ситуації щодо ядерної програми КНДР. 13.10.2006 виграв у представника Індії Шаші Таруру вибори на посаду Ген. секретаря ООН. За час його керівництва, одним із успішних рішень ООН стало введення миротворчого контингенту в Дарфур 2007, регіон у Судані, в якому з 2003 тривав міжетнічний конфлікт. 2011 переобраний на другий термін. Під час рос. агресії щодо України попри заяви, що «ООН і ЄС повинні домагатися мирного політичного врегулювання конфлікту на сході України», офіційного засудження дій РФ щодо порушення територіальної цілісності, проведення незаконного плебісциту в Криму та введення рос. регулярної армії на територію України з боку Генсека ООН не прозвучало. На посту керівника ООН його змінив А. Гутерреш.

Н. Турмис (Львів).

«ПАН-ЄВРОПА» ПРОГРАМА («Пан-Європа» проєкт) – політична програма, яка була висунена на поч. 1920-х років і передбачала створення політ. та екон. союзу європейських держав. На поч. 1920-х років існували кілька проєктів, що ставили собі за мету створення «Сполучених Штатів Європи» (зокрема, проєкт «Федеральний комітет європейської співпраці» Еміля Бореля, «Європейського митного союзу» Іво Ле Троке). Творцем і головним теоретиком панєвропейського руху вважають австр. дипломата, графа Ріхарда Куденова-Калерджі (автора книги «Боротьба за «Пан-Європу»), який сформулював основні принципи панєвроп. об'єднання (розвиток вільної торгівлі між країнами, ліквідація митних бар'єрів, створення наднаціон. уряду – «суперуряду», об'єднаного військ. командування та ін.). Перша конференція прихильників програми відбулася 1922 у Відні, де згодом було проголошено «Маніфест панєвропейзму» (1924). Загальні засади функціонування майбутнього об'єднання обговорювалися на I конгресі Панєвропейського Союзу (жовтень 1926). На міждерж. рівні ідеї програми у дуже загальних рисах були представлені франц. міністром закорд. справ А. Бріаном, який 05.09.1929 на сесії *Ліги Націй* висловився за встановлення «федеральних зв'язків» між європ. країнами для вирішення проблем «економічного

співробітництва». 01.05.1930 А. Бріан офіційно звернувся до урядів 27 країн Європи з меморандумом (уклав Алексіс Леже), який містив пропозицію створити «режим європейського федерального союзу». Проєкт передбачав поширення системи безпеки, створеної *Локарнським договором 1925*, на всі європ. держави – члени Ліги Націй; скликання міжнар. конференції представників усіх держав Європи – членів Ліги Націй; заснування виконавчого органу – Постійного політ. комітету і секретаріату. Проєкт Бріана повністю схвалили тільки Югославія і Болгарія. Уряди ін. країни, зокрема, Німеччини, Італії, В. Британії, виходячи з власних зовнішньополіт. інтересів, фактично не підтримали проєкт «П.-Є.». У вересні 1930 для розгляду позицій держав і вироблення єдиної програми дій було створено «Комісію з вивчення Європейського Союзу» на чолі з А. Бріаном. До участі в обговоренні були запрошені також держави, які не були членами Ліги Націй, зокрема СРСР. Після відставки А. Бріана з поста міністра закорд. справ (січень 1932) і його раптової смерті (березень 1932) діяльність із реалізації програми фактично припинилася. Ідеї «П.-Є.» відродилися після закінчення Другої світової війни і були розвинуті у процесі реалізації програми європ. інтеграції (див. *Європейські Співтовариства, Європейське Економічне Співтовариство, Європейський Союз, Європейський Парламент* та ін.).

ПАНАМЕРИКАНИЗМ – рух, спрямований на економічну, політичну і культурну інтеграцію держав і народів Американського континенту. Виник на поч. 19 ст. під час боротьби за незалежність іспан. колоній у Лат. Америці. Започаткований С. Боліваром для об'єднання новостворених латино-амер. держав у конфедерацію. Для цього С. Болівар скликав у Панамі конгрес (1826), однак через розбіжності між його учасниками план не був реалізований і невдовзі рух занепав. Новий етап у розвитку руху наступив у 2-й пол. XIX ст., коли на роль регіонального лідера висунулися США, які намагалися зменшити вплив європ. держав на континенті та організувати міждерж. співпрацю під своєю егідою. Вперше термін П. був вжитий у березні 1889 напередодні 1-ої Міжнародної конференції амер. держав (Панамериканські конференції, з 1948 – Міжамериканські конференції) у Вашингтоні. Конференція започаткувала загальноамер. систему міждержавної співпраці, зокрема було створено Торговельне бюро амер. республік (з 1910 – Панамериканський Союз). У кін. XIX-поч. XX ст. Вашингтон активно використовував ідеї П. для зміцнення своїх військ.-політ. і екон. позицій у Лат. Америці, що виявилось

у проголошенні та реалізації *«Великого кийка» політики* (наприклад, військова інтервенція у Нікарагуа – 1909, 1912 і Домініканській респ. – 1916). Різка критика представниками Центр. і Пд. Америки на панамер. конференціях (зокрема, на 4-й конференції у Гавані, 1928) експансіоністської політики США у регіоні змусила вашингтонську адм-цію підтримати ідею про незастосування військової сили у міжамер. стосунках (уряд США вивів війська з Нікарагуа, 1933 і Гаїтті, 1934), випрацювати *«Доброго сусіда» політику* і допровадити до підписання на черговій конференції (Ліма, 1938) угоди про консультації у випадку загрози військ. конфлікту на континенті, що в свою чергу привело до покращення стосунків США із країнами Лат. Америки. У післявоєнний час рух модифікував свою діяльність, визначивши головним завданням зближення і співпрацю між амер. державами. З цією метою 1948 було створено *Організацію американських держав*.

ПАНАФРИКАНІЗМ – ідейно-політичний рух, започаткований серед негрів США і Вест-Індії у 2-й пол. XIX ст. Ідеї П. були сформульовані негрівськими інтелектуалами у негритуді – концепції, яка прославляла минуле Африканського континенту і відстоювала традиційні цінності негро-африканців. На початковому етапі П. ставив собі за мету об'єднання всіх негрів-африканців у боротьбі проти расової нерівності. Розвинув первісні ідеї П. і став лідером руху на поч. XX ст. амер. історик і письменник В. Е. Б. Дюбуа, який був організатором перших панафриканських конгресів (1919 – Париж; 1921 – Лондон, Брюссель, Париж; 1923 – Лондон, Лісабон; 1927 – Нью-Йорк; 1945 – Манчестер). Дюбуа підкреслював духовну ідентичність чорних африканців і закликав їх до політ. співробітництва. Під час конгресу у Парижі (1919) було висунуто вимогу передачі колишніх нім. колоній в Африці у руки африканців і декларовано початок боротьби із проявами расизму в США. 1944 для консолідації прихильників П. і координації їх зусиль було створено Панафриканську федерацію. З поч. 1950-х років у П. домінували ідеї звільнення афр. народів від колоніальної залежності, створення незалежних держав і спільне відстоювання інтересів афр. країн на міжнар. арені. Реалізацією цих ідей стало заснування *Організації африканської єдності* (1963). Сьогодні П. – рух за економічне звільнення і співпрацю країн Афр. континенту та єдність народів Африки. У П. існують також тенденції до протиставлення африканських народів ін. народам світу.

ПАНАРАБІЗМ – політична доктрина, в основу якої покладена ідея спільності історичної долі,

мови, релігії та культури арабських народів. Виник у серед. XIX ст. На поч. Першої світової війни знайшов свій вияв у боротьбі проти Османської імперії за об'єднання всіх арабів в одній державі. Спроба шаріфа Мекки (Гіджас) еміра Гусейна, який підняв антитурець. повстання (1916–18) і проголосив себе «королем всіх арабів», створити об'єднану арабську державу зазнала невдачі. Ідеї П. закладені в основу діяльності *Ліги арабських держав* (1945) і були визначальними при спробі створення федеративних арабських держав, зокрема Об'єднаної Арабської Республіки (Єгипет, Сирія). Важливими інтеграційними моментами панарабського руху стали тривалий конфлікт з Ізраїлем і боротьба з екон. та цивілізац. впливом Заходу, зокрема США. У післявоєнний період П. зазнав значного впливу з боку ін. ідейно-політ. концепцій, зокрема марксизму, а в останній час – ісламського фундаменталізму.

ПАНГЕРМАНІЗМ – політична доктрина, висунута у 1880-х роках. 1891 прихильники П. створили *Пангерманський союз*, який виступав за розробку планів боротьби проти Великої Британії, захоплення колоній і встановлення світової гегемонії Німеччини. В Австро-Угорщині концепцію П. пропагував Г. Шьонерер, який висловлювався за приєднання австр. частини імперії до Німеччини. Прихильники П. висунули гасло об'єднання в єдиний народ не тільки німців і австрійців, але і голландців, швейцарців, фризів і навіть скандинавів. Пангерманісти, готуючись до боротьби за перерозподіл світу на користь Німеччини, висунули план створення «Великої Німеччини» і активно підтримували політику *«Дранг нах Остен»*. Сприяли розв'язанню *Першої світової війни 1914–18*, а після поразки австр.-нім. блоку були прихильниками політики реваншу. А. Гітлер використав ідеї П. для обґрунтування своєї експансіоніст. політики. Зокрема, нацисти проголосили т. зв. новонімецькими народами (при умові їх германізації) словенців, валонів, лотарингців, ельзасців, кашубів, мазурів та ін.

ПАНГЕРМАНСЬКИЙ СОЮЗ – німецька націоналістична організація, заснована 1891 прихильниками *пангерманізму*. Головним завданням П. с. була розробка планів боротьби проти Великої Британії, корінного перерозподілу колоній і встановлення світової гегемонії Німецької імперії. Девізом П. с. було гасло: «Король на чолі Пруссії, Пруссія на чолі Німеччини, Німеччина на чолі світу». Формальним приводом для заснування П. с. став протест консервативних кіл проти поступок В. Британії за умовами договору 1890

(Німеччина передавала В. Британії низку територій в Африці, зокрема Уганду і о. Занзібар взамін на о. Гельголанд). Членами орг-ції були депутати парламенту (в основному, консерватори і нац.-ліберали), інтелігенція, промисловці, представники вищого офіцерства. Союз фінансувався великими металургійними фірмами. Члени П. с. виступали з пропагандою нім. експансії, проповідували вищість німців над усіма іншими народами, вимагали створення великої колоніальної імперії в Африці та Південній Америці. Закликаючи нім. уряд до переділу колоній, П. с. рекомендував уряду розпочати з переділу володінь малих держав (Нідерландів, Португалії, Бельгії), але не зупинятися і перед захопленням колоній В. Британії та Франції. Відкидав *Монро доктрину*. Для досягнення нім. домінування у світі П. с. вважав за необхідне проведення територіальних загарбань у Європі, планував захопити Нідерланди, Данію, скандинавські країни і Швейцарію, а також приєднати до Нім. імперії Україну і Кавказ. Члени і прихильники П. с. висували вимоги перетворити у нім. колонію Османську імперію, яка мала стати мостом для проведення політики «*Дранг нах Остен*». Ідеї, які відстоював П. с., з поч. ХХ ст. поступово стали домінувати у вищих політичних колах Німеччини. Члени П. с. прийняли активну участь у *Каппа путчі 1920*, метою якого була ліквідація Веймарської республіки. У 1920–30-х роках багато з них були тісно пов'язані з соціал-націоналіст. рухом і сприяли приходу до влади А. Гітлера. П. с. припинив існування 1939.

ПАНІСЛАМІЗМ – релігійно-політична ідеологія і рух за об'єднання всіх народів, що сповідують іслам. Виник у кін. ХІХ ст. як реакція на політ. і екон. експансію європ. держав у мусульманському світі. Головні ідеї П. були сформульовані реліг.-політ. діячем Джемаль ад-Діном аль-Афгані (1839–97). Прихильники П. виступали за згуртування всіх визнавців ісламу в єдиній державі під владою «намісника аллаха на землі – халіфа». Необхідність політичного об'єднання мусульманських країн виводилася із доктрини ісламу про єдність світської та релігійної влади. Став офіційною доктриною Османської імперії під час правління *Абдул-Гаміда II* і молодотурків. Турецька експансія в араб. країнах під гаслами П. привела до падіння його популярності. Після розпаду Османської імперії та ліквідації халіфату (1924) П. поступово втратив своїх прихильників. На сучасному етапі панісламістські ідеї пропагуються частиною політ. кіл мусульманських країн із деяким протиставленням *панарабізму*. Панісламський рух знайшов вияв у створенні діяльності *Ліги*

арабських держав (1945), Організації Ісламська конференція (1971).

ПАНТЮРКІЗМ (Пантуранізм) – доктрина, яка проголошує етнічну єдність всіх тюркських народів, і підтримує їх політичне об'єднання під владою Туреччини в єдину державу Туран від Балкан до Сибіру (звідси інша назва «пантуранізм»). П. виник на межі ХІХ–ХХ ст. у середовищі тюркських інтелектуалів Азарбайджану і Криму, які випрацювали концепцію лінгвістичної і культурної єдності, щоб протистояти русифікаторській політиці царизму. Одним із перших його ідеологів був проф. З. Ґокальпа. Ідеологія П. розвинулася із тюркізму – раннього турец. націоналізму. У період правління молодотурецьких урядів став державною ідеологією. Молодотурки, втілюючи політику П., вимагали «сплавити в єдину цілість» національні меншини Османській імперії (зокрема вірмен і греків), що означало їх насильницьку асиміляцію або навіть фізичне знищення. *Енвер Паша* для реалізації ідей П. спровокував винищення вірмен у квітні 1915. Наприкін. *Першої світової війни 1914–18* ідеї П. знайшли відгук у Середній Азії та Закавказзі. Під прапором П. проходила боротьба з рос. і рад. владою в Азербайджані, Туркменістані, Бухарі. Після приходу до влади М. Ататюрка модернізації зазнала ідеологія тюркізму (була спрямована на формування нац. свідомості населення у межах самої Туреччини), а концепція П. поступово занепала. Відродження П. наступило після розпаду СРСР, коли прихильники ідеї з'явилися у колишніх рад. республіках Середньої Азії та Закавказзя.

«ПАНЬЧА ШІЛА» (Панча Шіла; санскр. – п'ять моральних заповідей, п'ять принципів) – 1). У буддизмі перелік 5 моральних засад обов'язкових для виконання світськими особами. 2). Термін, яким окреслюються засади, які б мали стати основою взаємовідносин між державами – 5 принципів мирного співіснування. Сформульовані Дж. *Неру* і *Чжоу Еньлаєм*. Вперше викладені у преамбулі інд.-кит. угоди 1954, а згодом знайшли відображення у «Декларації про сприяння загальному миру і співробітництву», прийнятій на конференції держав Азії та Африки у Бандунзі (див. *Бандунзька конференція 1955*) та ін. міжнародних документах. Включали взаємну повагу суверенітету і територіальної цілісності кожної держави, ненапад, невтручання у внутрішні справи один одного, рівність і взаємовигоду, мирне співіснування.

ПАПАНДРЕУ Андреас (Papandreou; 05.02.1919 – 23.06.1996) – грец. політик. Син

Г. Папандреу – відомого політика, прем'єра країни (1944–45, 1963, 1964–65). Вивчав право в Атенському ун-ті. Змушений емігрувати до США після приходу до влади 1936 правого уряду І. Метаксаса. Під час Другої світової війни 1939–45 П. служив у ВМС США. Викладав в ун-тах Кембріджа, Міннесоти і Берклі. 1963 повернувся на батьківщину, став депутатом парламенту. Після встановлення диктатури «чорних полковників» деякий час перебував в ув'язненні, а потім знову жив у еміграції. 1974 повернувся до Греції, заснував лівий Всегрецький соціалістичний рух (ПАСОК). Здобувши перемогу на виборах 1981, П. сформував свій перший урядовий кабінет. Проводив гнучку зовнішню політику, підтримуючи добрі відносини з країнами Радянського блоку, але водночас не поривав відносин з НАТО (чим порушував свою передвиборчу обіцянку). 1989 змушений подати у відставку, був звинувачений у корупції та фінансових махінаціях. У жовтні 1993 вдруге очолив кабінет міністрів, але у лютому 1996 залишив пост прем'єра через хворобу.

ПАПЕН Франц фон (Рарен; 29.10.1879 – 02.05.1969) – нім. політик, дипломат. 1913–15 – на консульській службі у Вашингтоні та Мексиці. З 1917 воював на Західному фронті, у Палестині. 1918–32 був одним з лідерів католицької партії Центр. З 1920 – депутат пруського ландтагу. У червні 1932 за дорученням президента П. Гінденбурга як канцлер сформував кабінет міністрів. Представляв інтереси райхсверу і великих промисловців. Сприяв посиленню позицій нацистів у Німеччині (дозволив діяльність напіввійськ. нацист. орг-цій). Відіграв важливу роль у приході до влади А. Гітлера (1933), увійшов до першого складу нацист. уряду як віце-канцлер (1933–34). 1934–38 – посол у Відні, сприяв проведенню аншлюсу Австрії. З квітня 1938 очолював дипл. представництво Третього Райху у Туреччині. Безуспішно намагався добитися вступу Туреччини у війну на боці нацистської Німеччини. Робив спроби встановити контакт із союзниками у справі укладення сепаратного миру. У травні 1945 заарештований, але під час Нюрнберзького процесу 1945–46 виправданий. 1947 повторно заарештований і засуджений до 8 років ув'язнення, однак 1949 звільнений.

ПАРАДЖАНОВ Сергій (09.01.1924 – 21.07.1990) – вірм. і укр. кінорежисер. Н. у Тбілісі (Грузія). 1951 закінчив Всесоюзний держ. ін-тут кінематографії у класі І. Савченка. Значна частина творчої біографії була пов'язана з Україною. На Київ. Кіностудії ім. О. Довженка зняв документальні

фільми «Наталія Ужвій», «Золоті руки», «Думка», а також худ. – «Українська рапсодія» (1961), Квітка на камені» (1961). Міжнародне визнання прийшло до П. після екранізації 1964 повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Цей фільм П. був удостоєний 16 призів на багатьох між нар. кінофестивалях, зокрема, премії між нар. кінофестивалю у Мардель-Платі (Аргентина, 1965), Кубка фестивалю фестивалів (Рим, Італія, 1966), Золотої премії (Салоніки, Греція, 1966), премії Британської кіноакадемії (1966). 1965–68 П. разом із багатьма іншими відомими діячами укр. науки і культури протестував проти політ. репресій учасників дисидентського руху в Україні. Зазнавши переслідувань і намагаючись уникнути арешту, був змушений переїхати до Вірменії. 1971 повернувся до Києва. У березні 1973 був заарештований і за сфабрикованими звинуваченнями засуджений до тривалого ув'язнення. Дише завдяки міжнар. кампанії протесту (зверхня до рад. керівництва підписали Ж. Л. Годар, Ф. Фелліні, Л. Вісконті, Р. Росселіні, М. Антоніоні та ін.) звільнений у грудні 1977. Зважаючи на заборону жити в Україні, оселився у Тбілісі, однак і надалі зазнавав переслідувань від рад. репресивних органів. Через ідеолог. цензуру не вийшли фільми: «Intermezzo» (за М. Коцюбинським), «Київські фрески», «Ікар», «Сповідь». Серед фільмів П.: «Цвіт граната» (1969), «Легенда про Сурамську фортецю» (1984), «Ашик-Керіб» (1988). Написав сценарій до фільмів «Етюд про Врубеля», «Лебедине озеро. Зона» (разом з Юрієм Ілленком, обидва – 1989). Народний артист України (1990) і Народний артист Вірменії (1990). Лавреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1991, посмертно). 2004 був названий ЮНЕСКО роком С. Параджанова.

ПАРАЩУК Михайло (16.11.1878 – 24.12.1963) – укр. скульптор і педагог. Н. у с. Варваринцях на Тернопільщині. Навчався у Краків. АМ. 1910 закінчив Академію Жюльєн у Парижі. 1910–11 навчався в О. Родена. 1911–13 проживав у Києві. Під час Першої світової війни ув'язнений у таборі Талергоф поблизу Зальцбурга. Після виходу з табору заснував мистецьку школу у таборі в м. Рамштадті, де вів курси скульптури і гончарства для полонених солдатів-українців. Від 1924 жив і працював у Софії, відкрив мистецьку школу. Брав активну участь у житті укр. еміграції. Помер і похований у Софії. Автор пам'ятників А. Міцкевичу у Львові (1905–06, співавтор М. Попель), М. Драгоманову в Софії (1932), численних портретів діячів укр. культури.

Р. Шмагало (Львів).

ПАРИЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1973 – міжнародна конференція у справі гарантування миру у В'єтнамі, що відбулася 26.02–02.03.1973 у Парижі відповідно до *Паризької угоди 1973* про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі. Учасниками конференції були делегації США, ДРВ, Республіки В'єтнам, Тимчасового рев. уряду Пд. В'єтнаму, Великої Британії, КНР, СРСР і Франції, а також представники Міжнародної комісії з контролю і нагляду – Індонезія, Канада, Польща і Угорщина. Голоували на конференції почергово міністри закорд. справ Канади – Мітчел Шарп і Польщі – Стефан Ольшовський. На конференції 02.03.1973 міністри закорд. справ цих держав у присутності Ген. секретаря ООН У. Тана підписали Акт міжнародної конференції по В'єтнаму, у якому її учасники схвалили і прийняли до відома угоду та 4 протоколи до неї, і взяли зобов'язання неухильно їх виконувати.

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1919–20 – конференція, яка відбувалася у Парижі 18.01.1919–21.01.1920 (з перервами). Скликана державами-переможницями у *Першій світовій війні 1914–18* для вироблення мирних договорів із переможеними країнами. У роботі конференції взяли участь 32 держави. Переможені держави (Німеччина та її союзники) були допущені на П. м. к. лише для вручення їм текстів уже підготованих мирних договорів. До участі у конференції не було запрошено рад. Росію. Основними органами П. м. к. були Рада «десяти», до якої входили по 2 представники від США, Великої Британії, Франції, Італії та Японії; Рада «п'яти», яка складалася з міністрів закорд. справ цих же держав; головну роль на конференції відігравала Рада «чотирьох» у складі президента США В. Вільсона, прем'єр-міністрів Д. Ллойд Джорджа (В. Британія), Ж. Клемансо (Франція), В. Орландо (Італія), якого пізніше замінив Ф. Нітті. У результаті роботи П. м. к. були підготовані мирні договори з Німеччиною (див. *Версальський мирний договір 1919*), Австрією (див. *Сен-Жерменський мирний договір 1919*), Болгарією (див. *Нейський мирний договір 1919*), Угорщиною (див. *Тріанонський мирний договір 1920*) і Туреччиною (*Севрський мирний договір 1920*). На П. м. к. було прийнято рішення про створення *Ліги Націй* та затверджено її Статут (28.04.1919), який увійшов як складова частина до всіх мирних договорів.

ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1946 – міжнародна конференція, скликана для розгляду проєктів мирних договорів між державами *антигітлерівської коаліції*, які здобули перемо-

гу у *Другій світовій війні 1939–45*, і колишніми союзниками *Третього Райху* у Європі – Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією. Відбувалася 29.07–15.10.1946 у Люксембурзькому палаці у Парижі. У її роботі взяла участь 21 держава. Делегацію УРСР очолював Д. Мануїльський. Проєкти умов мирних договорів були вироблені представниками 4 головних держав антигітлерівської коаліції – Великої Британії, СРСР, США і Франції. Зокрема, проєкт мирного договору з Італією був розроблений представниками В. Британії, СРСР, США і Франції; з Болгарією, Румунією, Угорщиною – В. Британії, СРСР і США; з Фінляндією – СРСР і США. Підготовані проєкти були передані на розгляд 5 міжнародних комісій. Представники України входили до складу комісій із підготовки договорів з Італією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією. У ході П. м. к. виразно окреслилися різні підходи до врегулювання територіальних проблем між СРСР і західними державами. СРСР намагався забезпечити корисні територіальні зміни для країн, що потрапили до його сфери впливів (див. *Радянський блок*). Особливе загострення ситуації викликала підтримка СРСР домагань одного із колишніх сателітів *Третього Райху* Болгарії, яка претендувала на част. грец. території (3х. Тракію), що забезпечило б їй вихід до Егейського моря, і у свою чергу, відкривало великі стратегічні перспективи для Радянського Союзу. Неврегульовані на П. м. к. питання (зокрема, про італ.-югосл. кордон, про статус Трієста, про репарації з Італії, про грец.-болг. і грец.-албан. кордони, про режим судноплавства Дунаєм та ін.) були передані на розгляд нью-йоркської сесії Ради міністрів закордонних справ (листопад–грудень 1946), яка затвердила остаточний текст мирних договорів. 10.02.1947 у Парижі відбулося підписання мирних договорів з Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією (див. *Паризькі мирні договори 1947*).

ПАРИЗЬКА УГОДА 1973 – угода про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі, підписана 27.01.1973 у Парижі держсекретарем США (Г. А. Кіссінджер), міністрами закорд. справ Республіки В'єтнам (Чан Ван Лам), ДРВ (Ле Дук Тхо) і представником Тимчасового рев. уряду Пд. В'єтнаму (Нгуен Тхі Бпнь. Угода передбачала негайне припинення воєнних дій на території Пд. В'єтнаму і всіх операцій США проти ДРВ, повне виведення з Пд. В'єтнаму протягом 60 днів військ, військових радників і військового персоналу США і ДРВ, демонтаж у Пд. В'єтнамі всіх амер. і пн.-в'єтн. військ. баз, повернення сторонами захопленого у ході бойових дій військового персоналу та іноз.

цивільних осіб. В угоді констатувалося існування двох зон на території Пд. В'єтнаму, які контролювалися урядом Республіки В'єтнам і Тимчасовим рев. урядом Пд. В'єтнаму. Угода передбачала, що майбутній політ. устрій Пд. В'єтнаму мало визначити пд.-в'єтн. населення шляхом переговорів і вільних демократичних загальних виборів під міжнар. контролем. Поетапне об'єднання Пн. і Пд. В'єтнаму (демаркаційна лінія між обома цими територіями проходила по 17 паралелі) мало відбуватися мирним засобами на основі угод між Пн. і Пд. В'єтнамом без іноз. втручання. Для контролю за виконанням П. у. була створена Міжнародна комісія з контролю і нагляду, до якої увійшли представники Канади, Індонезії, Польщі та Угорщини. Передбачалося скликання Міжнародної конференції щодо В'єтнаму для ознайомлення і схвалення осн. положень П. у. (див. *Паризька конференція 1973*).

ПАРИЗЬКИЙ КЛУБ – міжурядова організація держав-кредиторів. Створена у Парижі (звідси і назва) 1961 за ініціативою *Міжнародного валютного фонду* (МВФ). Офіційно розпочав діяльність 24.10.1962 після підписання з МВФ Генеральної угоди про кредити представниками Бельгії, В. Британії, Італії, Нідерландів, Німеччини, США, Франції та Швеції (згодом приєдналися Канада і Швейцарія – всього 10 держав-учасниць; звідси ін. назва – «Група десяти»). Сьогодні до складу орг-ції входять 22 держави. Країни-кредитори зустрічаються 10 разів на рік у Парижі. На засіданнях П. к. розглядаються питання про фінансове становище у світі та виробляються відповідні рекомендації, приймаються рішення стосовно умов надання позик і кредитів окремим країнам, обговорюються проблеми врегулювання і відтермінування державної заборгованості постсоціалістичних держав та країн, що розвиваються. Орг-ція не має керівних органів і штаб-квартири. На засіданнях П. к. присутні спостерігачі від МВФ, МБРР, ЮНІДО та ін. міжнародних фінансових орг-цій.

ПАРИЗЬКІ МИРНІ ДОГОВОРИ 1947 – договори, підписані 10.02.1947 між державами *антигітлерівської коаліції*, які здобули перемогу у *Другій світовій війні 1939–45*, і колишніми союзниками нацист. Німеччини у Європі – Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією. Проекти мирних договорів були розглянуті на *Паризькій мирній конференції 1946*. П. м. д. складаються з преамбули і постанов – територіальних, політичних, воєнних, економічних, про репарації та реституції.

Мирний договір з Італією підписаний 20 державами, з якими вона перебувала у стані війни. Визначив кордони Італії станом на 01.01.1938. Закріплював незначні зміни франц.-італ. кордону на користь Франції (перевал М. Сен-Бернар, плато Мон-Сені, частини Мон-Табору – Шабертону, верхів'я рік Тіне, Везубія, Ройя) та югосл.-італ. на користь Югославії (п-ів Істрія, частина Юлійської Крайни, о-ів Пелагоза, м. Фіюме – Рієка, комуна Зара). Трієст з невеликим округом було виділено у т. зв. Вільну територію, Додеканезькі о-ви передавалися Греції. Італія відмовлялася від усіх своїх колоніальних володінь в Африці – Лівії, Еритреї та Італ. Сомалі. Італія зобов'язувалася гарантувати всім своїм громадянами осн. свободи (слова, друку, релігії); запобігти відродженню і діяльності фашистських орг-цій, видати військових злочинців; не виробляти і випробувати будь-які види атомної зброї; знищити військові укріплення вздовж італ.-франц. та італ.-югосл. кордону і відмовитися від будівництва нових військ.-мор. баз; скоротити чисельність армії до 250 тис. осіб та ін.; виплатити репарації Албанії (5 млн дол.), Ефіопії (25 млн), Греції (105 млн), СРСР (100 млн), Югославії (125 млн). Термін погашення платежів був розрахований на 8 років. Італія втрачала всю свою власність на території союзних держав, яка використовувалася для погашення претензій цих держав до неї. Союзнницькі війська виводилися з території Італії протягом 90 днів з моменту вступу договору в силу.

Мирний договір з Болгарією підписаний 12 державами (зокрема УРСР), які оголосили війну Болгарії, з одного боку, і Болгарією – з іншого. Передбачав встановлення кордонів Болгарії станом на 01.01.1941. Договір зобов'язував Болгарію забезпечити всім своїм громадянам осн. свободи, не допустити відродження антидемократичних орг-цій, затримати і віддати до суду військових злочинців, та громадян союзних держав, які співпрацювали з ворогом; скоротити армію до 55 тис. осіб, військ.-мор. флот до 3,5 тис. осіб; не будувати укріплень вздовж грец.-болг. кордону; виплатити репарації: Греції – 45 млн дол., Югославії – 25 млн дол.

Мирний договір з Румунією підписаний 11 державами, у т. ч. УРСР. Кордони Румунії встановлювалася за станом на 01.01.1938. Рішення *Віденських арбітражів 1938 і 1940* анулювалися і до Румунії поверталася Пн. Трансильванія. Рад.-румун. кордон встановлювався у відповідності до рад.-румун. угоди від 28.06.1940 і рад.-чехосл. угоди 29.06.1945. Політичні постанови договору співпадають із відповідними постановами договору з Італією та Болгарією. Румунія зобов'язувалася виплатити СРСР репарації у сумі 300 млн дол.;

повернути майно, вивезене з території будь-якої союзної держави та ін. Кількість румун. сухопутної армії обмежувалася 120 тис. осіб, військ.-мор. флоту – 5 тис. осіб.

Мирний договір з Угорщиною підписаний 12 державами, зокрема, УРСР. Визначав кордони Угорщини з Австрією, Румунією, УРСР, Югославією за станом на 01.01.1938. Рішення *Віденських арбітражів 1938 і 1940* були визнані недійсними. Договір передбачав незначні зміни угор.-чехосл. кордону на користь Чехословаччини у р-ні Братислави. Політичні постанови співпадають з відповідними постановами договорів з Італією, Болгарією і Румунією. Угор. армія скорочувалася до 65 тис. осіб. Угорщина мала сплатити 200 млн дол. СРСР і 100 млн дол. Чехословаччині та Югославії. Повернення вивезеного майна (реституції) мало відбуватися на тих ж умовах, що і реституції з Італії, Болгарії та Румунії. Угорщина, як Болгарія і Румунія, зобов'язувалася визнати право СРСР на всі нім. активи у цих країнах. За СРСР зберігалось право залишити на території Угорщини (і Румунії) частину збройних сил, для забезпечення комунікацій з окупаційними військами в Австрії та Німеччині. Договори з Угорщиною, Болгарією і Румунією містять положення стосовно проблеми судноплавства Дунаєм, режим якого було остаточно визначено Белградською конференцією 1948.

Мирний договір з Фінляндією підписаний Австралією, БРСР, Великою Британією, Індією, Канадою, Новою Зеландією, ПАС, Новою Зеландією, СРСР, УРСР, Чехословаччиною. Встановлював кордони Фінляндії за станом на 01.01.1941. За договором Фінляндія передавала СРСР в оренду терміном на 50 років територію і водний простір у р-ні Порккала-Удд для створення рад. військ.-мор. бази (1955 СРСР відмовився від цих прав і вивів свої війська); зберігався статус Аландських о-вів як демілітаризованої зони. Ін. частини політичної постанови подібні до відповідних статей договорів з Італією та придунайськими країнами. Військові постанови договору обмежили чисельність фін. сухопутної армії до 34 400 осіб, особовий склад ВМС до 4,5 тис. осіб, ВПС – 3 тис. осіб. Часткове відшкодування збитків Фінляндію заподіяних СРСР визначалося у розмірі 300 млн дол. П. м. д. набули чинності 15.09.1947 після ратифікації В. Британією, Францією, СРСР і США.

ПАРИЗЬКІ ПОДІЇ 1968 – хвиля масового молодіжного протесту у Франції. Розпочалися 22.03.1968 в Університеті Сорбонна, звідти поширилися на середні школи Парижа та ін. навчальні заклади Франції. Студенти протестували проти

закритості університетської освіти, коли в найкращих ун-тах могли навчатися тільки діти еліти. Протистояння між студентами і поліцією 10–11.05 привело до масових сутичок у студентських кварталах Парижу. 13.05 до студентського протесту долучилися робітники, які розпочали найтриваліший в історії Франції страйк. Уряд Ш. де Голля зміг справитися з цією хвилею протесту, тільки вдаючись до застосування прямого насильства, опираючись на консервативні настрої середнього класу і селянства, обіцяючи провести політ. реформ. Однак, більшість виборців на референдумі 1969 проголосувала проти ініційованої де Голем реформи Сенату і децентралізації й створення регіонів, що змусило президента піти у відставку. Поза Францією студентські протести 1968 охопили Італію. Події 1968 справили великий вплив на еволюцію європ. політ. життя 1970–80-х років.

О. Джеджора (Львів).

ПАРИЗЬКІ УГОДИ 1954 – комплекс документів з військових, політичних, економічних та ін. питань, підписаних 23.10.1954 у Парижі представниками 9 держав – США, Великої Британії, Франції, Італії, Канади, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу з ФРН. Вступили у дію 05.05.1955. На конференції було узгоджено і прийнято документи: Протокол про скасування окупаційного режиму у ФРН (підписаний США, В. Британією, Францією і ФРН); Угода про умови перебування іноземних збройних сил на території ФРН (ФРН, США, В. Британія, Франція); Протоколи про створення у межах НАТО *Західноєвропейського Союзу* (підписані В. Британією, Францією, ФРН, Італією, Бельгією, Нідерландами, Люксембургом); Резолюція держав – членів НАТО про приєднання ФРН до цього блоку; Декларація трьох західних держав про *Західний Берлін*; Угода про статус Саару; Протокол про створення контрольного органу Західноєвропейського Союзу – Міністерської комісії союзу та ін. За П. у ФРН отримала можливість відновити власні збройні сили (з 1956 – бундесвер), однак їй було заборонено виробляти атомну, хімічну і бактеріологічну зброю, будувати стратегічні бомбувальники, великі військ. кораблі та ін.

ПАРЛАМЕНТ – вищий представницький і законодавчий орган влади у демократичних державах. У багатьох країнах має спец. назву (напр., Конгрес США, Бундестаг ФРН, Національні Збори Польщі, Верховна Рада України, Ріксдаг Швеції тощо). Вперше був створений в Англії в XIII ст. як орган станового представництва. Як правило, обирається населенням за встановленою

конституцією системою та виконує законодавчі функції. Розрізняють однопалатну і двопалатну структуру П. У функції П. входить прийняття законів, ухвалення державного бюджету, контроль за діяльністю уряду, ратифікація міжнар. договорів, здійснення конституційного нагляду, затвердження призначень на вищі державні посади тощо.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ – система взаємодії держави й суспільства, для якої історично характерними є визнання провідної ролі вищого і постійно діючого представницького органу (парламенту) в здійсненні державно-владних функцій. «Мистецтво законодавства, – писав Бентам, – яке є однією з галузей науки про право (чи юриспруденції), полягає в тому, щоб зорієнтувати людей на такі дії, які ведуть до суспільного благополуччя». Вважається, що за своєю суттю і формою П. вперше сформувався в В. Британії.

Ю. Шведа (Львів).

ПАРЛАМЕНТСЬКА АСАМБЛЕЯ ЧОРНОМОРСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (Parliamentary Assembly of the Black Sea Economic Cooperation; ПАЧЕС (PABSEC) – робочий орган *Чорноморського економічного співробітництва* у складі парламентаріїв держав-учасниць, покликаний сприяти розширенню і розвитку екон. співробітництва між країнами Чорноморського басейну. Заснована 26.02.1993 у Стамбулі (Туреччина) шляхом підписання Декларації про утворення ПАЧЕС головами парламентів усіх (крім Греції) країн-членів ЧЕС: Азербайджану, Албанії, Болгарії, Вірменії, Грузії, Молдови, Російської Федерації, Румунії, Туреччини та України. Перша сесія ПАЧЕС відбулася 16–17.06.1993 у Стамбулі. У січні 1997 було засновано Чорноморський банк торгівлі та розвитку. Керівний орган – Секретаріат Парламентської асамблеї. ПАЧЕС сприяє: створенню правової основи для здійснення цілей і принципів поваги до прав людини, верховенства права і дем. цінностей, передбачених програмами ЧЕС; реалізації цих принципів і цілей; забезпеченню доведення через парламенти цих принципів та цілей; розвитку дружніх відносин і співробітництва між парламентами і парламентаріями держав ПАЧЕС та забезпечення таким чином дальшого зміцнення атмосфери довіри і добросусідства між їх народами; взаємодії країн ЧЕС в ін. міжнародних орг-ціях, членами яких вони є. Ген. сесії ПАЧЕС збираються двічі на рік. Робочі мови – англійська і російська. Штаб-квартира ПАЧЕС знаходиться у Стамбулі.

Я. Малик (Львів).

ПАРЛАМЕНТСЬКА БІЛЬШІСТЬ – кількість депутатів парламенту, яка дає можливість приймати парламентські рішення (більше ніж половина). Боротьба за контроль над П. б. є основою політичної конкуренції. Наявність П. б. – основна умова стабільного керівництва. П. б. може бути однопартійною (США, В. Британія), що дає можливість здійснювати однопартійне правління, а може бути (і частіше є) коаліційною, що веде до формування коаліційних урядів. П. б. в Україні – 226 депутатів.

Ю. Шведа (Львів).

ПАРЛАМЕНТСЬКА КРИЗА – фактичне припинення діяльності законодавчого органу (парламенту), внаслідок чого той виявляється неспроможним приймати колегіальні рішення. Настає внаслідок *бойкоту* парламентських слухань якоюсь із фракцій або ж через рівновагу сил у парламенті, що унеможливує отримання потрібної для прийняття рішення кількості голосів.

Ю. Шведа (Львів).

«ПАРТНЕРСТВО ЗАРАДИ МИРУ» – програма політичної та військової співпраці держав Центр.-Сх. Європи з НАТО. Розроблена за ініціативою адмін. президента США Б. Клінтона і схвалена 10.01.1994 на надзвичайній сесії Ради НАТО. У програмі було сформульовано політику Північноатлантичного Альянсу щодо колишніх країн-членів *Радянського блоку* і новостворених держав на території колишнього СРСР. Розроблена у відповідь на активні зусилля колишніх держав-учасниць *Організації Варшавського договору* якнайшвидше приєднатися до *Північноатлантичного пакту*. Програма передбачала налагодження європ. політ. і військ. співробітництва центральноєвроп. держав і нових незалежних держав (у Європі та Азії) з Північноатлантичним Альянсом. Прийнятий документ передбачав, що держави НАТО у рамках програми візьмуть на себе політичні зобов'язання захищати демократичні перетворення у державах Центр.-Сх. Європи, а у військовій галузі провадитимуть спільні навчання, здійснюватимуть обмін фахівцями, формуватимуть багатонаціональні миротворчі контингенти для врегулювання військових конфліктів та ін. Документ заперечував можливість негайного вступу до Північноатлантичного Альянсу нових держав (пропонувався перехідний період без зазначення жодних термінів) і не гарантував військової допомоги з боку НАТО у випадку загрози для безпеки якоїсь із країн-учасниць програми. Україна 08.02.1994 першою з держав колишнього СРСР приєдналася до програми. Перехідний етап для Угорщини, Чехії

та Польщі, обумовлений програмою, завершився 12.03.1999, коли вони були прийняті до НАТО. Партнерами програми П. з м. на 1996 були 27 держав Європи і Азії. 09.07.1997 у Мадриді укр. президент Л. Кучма, Ген. секретар НАТО Х. Солана та лідери 16 країн-членів НАТО підписали Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО. Робочим органом програми є Політико-військовий керівний комітет, засідання якого відбуваються під головуванням заст. Ген. секретаря НАТО. Досвід, здобутий у рамках Програми, істотно сприяв співпраці між державами, які брали участь у миротворчих операціях у складі Сил стабілізації (СФОР; SFOR) у Боснії та Герцеговині й Сил для Косово (КФОР; KFOR).

ПАСТЕРНАК Борис Леонідович [29.01(10.02).1890 – 30.05.1960] – рос. письменник, перекладач. Н. у Москві. Навчався на іст.-філ. ф-ті Моск. ун-ту, вивчав філософію в Марбурзі. Брав участь у літ. гуртку «Сердарда» і гуртку символістів при вид-ві «Мусагет». У квітні 1913 в альманаху «Лірика» були вперше опубл. поезії П. Того ж року вийшла збірка «Близнюк у хмарах». 1914 П. увійшов до новоствореної літ. групи «Центрифуга». Нова зб. «Понад бар'єрами» (1916) – найекспериментальніша книжка П. Центральна поезія збірки – «Марбург» (відтворено переживання ліричного героя, пов'язані з нерозділеним коханням). У зб. «Сестра моя – життя» (1922) однією із найважливіших постала тема творчості (цикл «Визначення поезії»). 1923 вийшла книга «Теми і варіації», яка зачаровує віртуозністю поетичного слова і глибинними зв'язками з традиціями рос. і світової класики. У 1920-х роках П. створив поеми «Висока хвороба» (1923, 1928), «Дев'ятсот п'ятий рік» (1926), «Лейтенант Шмідт» (1927). Поема «Висока хвороба» передає настрої П., який відчував неможливість повного ліричного самовираження в епоху лозунгів і маршів. Авторське сприйняття дійсності подано і в романі у віршах «Спекторський» (1931), який офіц. критика визнала таким, що не відповідає духові часу (П. утверджував ідею незалежної особистості, відкрито говорив про репресивну політику влади). У ліриці 1930-х років звучить думка про складність «вакансії поета», П. важко переживав арешти побратимів із літ. середовища. Збірка «Друге народження» (1932) також відображала драматизм суспільної ситуації. У цей період П. багато перекладав (із В. Шекспіра, Й. Гьоте, П. Шеллі, П. Верлена, Г. Табідзе, Н. Бараташвілі), здійснив переклад поеми Т. Шевченка «Марія». Під час війни перебував в евакуації у Чистополі, написав нариси «Звільнене місто», «Поїздка в армію» (1943). 1944 закінчив

роботу над книжкою «На ранніх поїздах», до якої увійшли поезії переделкінського циклу і твори про війну. У післявоєнне десятиліття П. пише твори, які увійшли до циклу «Поезії Юрія Живаго» і стали невід'ємною частиною роману «Доктор Живаго» (1956, в СРСР опубл. 1988). Центр. тема твору – доля рос. інтелігенції у час революції та громадянської війни. Роман було опубл. в Італії (1957), а незабаром він з'явився в перекладах ін. мовами. 1958 П. була присуджена Нобелівська премія, від якої він під загрозою позбавлення рад. громадянства і «видворення» з СРСР був змушений відмовитися (диплом вручений синові П. 1990). У жовтні 1958 П. виключили зі Спілки письменників. В останні роки життя створив чисті, повні молодого запалу твори (цикл «Коли розгуляється», 1956–58). Помер у Переделкіно Моск. обл. 1987 поновлений у Спілці письменників (посмертно). Автобіографічна проза П. представлена творами «Охоронна грамота», «Люди і становища», «Повітряні шляхи».

Н. Ігнатів (Львів).

ПАТЕРНАЛІЗМ – у державно-правовій сфері П. – принцип взаємовідносин держави і суспільства, за яким суспільне життя залежить від вождя. Засновником П. вважають Конфуція, на думку якого держава – велика сім'я, де влада імператора подібна до влади батька, відносини правителя і підлеглих схожі на сімейні стосунки, де молодші залежать від старших. П. характеризується сильною державною владою, монополією держави на здійснення багатьох ф-цій у суспільстві, регламентованістю, дріб'язковою опікою держави над громадянами. У дем. державах відносини суспільства, влади і окремих громадян ґрунтуються на засадах рівності відповідних суб'єктів. У міжнар. відносинах термін «патерналізм» використовували для визначення опіки великих, розвинених держав над слабшими, колоніями, підопічними територіями. П. у сучасному трактуванні виник у 1920-х роках у США для обґрунтування можливості досягнення суспільного миру шляхом «соціального партнерства» і «соціального компромісу». Найважливішими ознаками доктрини П. є декларування спільності корінних інтересів керівників і підлеглих та закріплення цієї спільності в певних формах суспільної свідомості – релігії, ідеології, теоріях, традиціях. Від 1980-х років акцент у дослідженнях П. змістився у бік проблем, пов'язаних із соц.-екон. роллю держави в сучасному суспільстві. У центрі дискусії – проблеми суміщення патерналістської політики держави стосовно нац. меншин чи окремих груп із цінностями ліберальної демократії.

Л. Старецька (Львів).

ПАУЛЮС Фрідріх Вільгельм Ернст фон (Paulus; 23.09.1890 – 01.02.1957) – нім. генерал-фельдмаршал (1943). Навчався у Мюнхенському ун-ті. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. Після війни служив на різних командних і штабних посадах у *райхсвері*. 1935–39 – нач. штабу танкових військ, згодом нач. штабу 4-ої армії. Брав участь у *Французькій кампанії 1940*. З вересня 1940 до січня 1942 – обер-квартирмейстр Генштабу сухопутних військ. Налезав до головних розробників *«Барбаросса» плану*. У грудні 1942–лютому 1943 на нім.-рад. фронті командував 6-ю армією, яка наступала на Сталінград. Потрапив в оточення разом із військами, і, незважаючи на відчайдушні спроби з деблокування угруповання (ззовні на допомогу П. проривалася група армій *«Дон»* фельдмаршала Е. Манштейна), 01.02.1943 був змушений здатися у полон. У полоні вступив у антинац. орг-цію – Союз нім. офіцерів, згодом увійшов у Нац. комітет *«Вільна Німеччина»*. 1953 звільнений з рад. полону. Повернувся у Сх. Німеччину, жив у Дрездені.

Т. Марискевич (Львів).

ПАЦИФІЗМ (від лат. pacificus – миротворний) – рух борців за мир, які пов'язують свою діяльність з боротьбою проти військової загрози, *мілітаризму*, насильства як форми розв'язання існуючих конфліктів. Ідеологічними предтечами П. прийнято вважати Еразма Роттердамського, який у своєму трактаті *«Скарги світу»* виступив проти мілітаризму та Іммануїла Канта, який у праці *«До вічного миру»* сформулював основи т. зв. вічного миру між народами. Для П. характерним є надзвичайна неоднорідність його учасників, різноманітність форм прояву. На поч. ХХ ст. П. розділився на власне пацифістський і соціалістичний напрямки. У рамках останнього формуються комуністична і соціал-демократична течії. У другій 1930-х років відбуваються міжнародні конгреси та зустрічі пацифістів, однак, справжньої узгодженості їх дій досягнути не вдалося. Після 2-ої світової війни пацифістський рух сконсолідувався на демократичній антифашистській основі. 1948 у Вроцлаві (Польща) відбувся Конгрес діячів культури на захист миру, I Світовий конгрес прихильників миру (Париж–Варшава, 1949), який прийняв Маніфест на захист миру. На II Світовому конгресі в Варшаві (1950) було створено Всесвітню Раду Миру. У 1950-х роках ширився рух антиядерного П. Його ідейною основою став Маніфест відомих учених Б. Рассела, А. Айнштейна, Ф. Жоліо-Кюрі (1955), який заклав основи *Пагуошського руху*. У другій пол. 1950-х роках виникають масові антиядерні орг-ції та коаліції – брит. Компанія за

ядерне роззброєння (Сі-Енд-Ді), коаліція *«Комітет ста»*, західнонім. комітет *«Боротьба проти ядерної смерті»*, італ. Рада боротьби за мир та ін. Пацифісти організовували масові виступи в підтримку миру та роззброєння, зокрема Пасхальні марші, Похід проти ядерної зброї тощо. У той же час найбільш радикальні противники насильства в молодіжному середовищі об'єднуються навколо нової течії, що отримала назву – *гіппі*. У 1950–60-х роках відбуваються масові виступи проти колоніальної війни Франції в Алжирі та військового втручання СРСР в Чехословаччину, в 1970-х роках – проти війни США у В'єтнамі, в 1980-х роках – проти вторгнення радянських військ в Афганістан. Успіхом закінчилися масові антивоєнні акції проти нейтронної бомби та розміщення ракет середнього радіусу дії в Європі. Масовий пацифістський рух на підтримку миру знайшов своє втілення в міжнародній діяльності держав, що найповніше виразилося у Гельсінському процесі, який започаткував постійно діючу *Нараду з питань безпеки і співробітництва в Європі* (НБСЕ) учасниками якої стали 33 європейські держави, а також США та Канада. З 1977 на основі виробленого Народою Заключного Акту конгреси НБСЕ відбуваються регулярно. У 1980-х роках відбулася трансформація пацифістського руху в напрямку підтримки позитивного миру, боротьби за виживання людства та біосфери, за без'ядерний, ненасильницький і безпечний світ.

Ю. Шведа (Львів).

ПАШИЧ Нікола (Nikola Pašić; 01.01.1846 – 10.12.1926) – серб. політик. 1878 обраний вперше до парламенту. 1881 виступив одним із засновників Радикальної партії. Очолював сербську дипломатичну місію у Петербурзі. З 1891–92 і 1904–18 (з перерв. 1911–12) – прем'єр-міністр, міністр закорд. справ (1904 і 1908) Сербії. Сприяв створенню *Балканського Союзу*. 20.07.1917 разом з головою Південнослов'янського комітету Анте Трумбічем підписав *Корфську декларацію 1917*, яка передбачала заснування у майбутньому об'єднаної пд.-слов'ян. держави. Відіграв значну роль у створенні Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 – Югославія). Виступав за побудову держави Карагеоргійовичів на централістських засадах. Брав участь у підготовці Видовданської Конституції (1921), яка узаконила унітарний устрій королівства. 1921–26 (з перерв.) – прем'єр-міністр і міністр закорд. справ країни.

ПЕН ДЕХУАЙ (Péng Déhuái; 1898 – 29.11.1974) – комуніст. діяч КНР, маршал. Н. у провінції Гунань. Учасник громад. війни у Китаї,

один із найближчих соратників *Мао Цзедуна*. 1946–49 – заст. головнокоманд. Народно-визв. армії, 1946–59 – член політбюро КПК. Під час *Корейської війни 1950–53* командував частинами кит. «добровольців», які воювали проти військ ООН і відтіснили їх до 38-ої паралелі. 1954–59 – віце-прем'єр і міністр оборони КНР. На поч. 1959 відкрито виступив проти «*Трьох червоних знамен*» програми, яку реалізував Мао Цзедун. Очолив партійну опозицію, що висловила незгоду з політикою мобілізації всієї країни на кустарну виплавку сталі, вказувала на поспішність проведення комунізації, критикувала Мао за відступ від принципів колективного керівництва Компартією. Влітку 1959 звинувачений VIII пленумом ЦК КПК у створенні «правоопортуністичного антипартійного блоку» і звільнений з поста міністра оборони. У період «*Культурної революції*» був створений загін *гунвейбінів* під назвою «спеціальний полк для арешту Пен Дехуая». Заарештований у грудні 1966, помер в ув'язненні. Реабілітований посмертно (1978).

ПЕН-КЛУБ – міжнародне об'єднання письменників, засноване 1921 Д. *Голсуорсі* та К. Даусоном-Скоттом. Створене для культурного зближення народів, захисту свободи слова, проповіді толерантності тощо. Назва походить від перших літер англ. слів poets (поети), essayists (есеїсти), novelists (новелісти), що складаються у слово pen (англ. перо). Керівником П.-к. є президент, який обирається кожні два роки. Об'єднує бл. 117 національних П.-к (1993). Виконком знаходиться у Лондоні.

ПЕНТАГОН – п'ятикутна будівля (звідси і назва), в якому розміщуються керівні військові установи США; у переносному значенні – міністерство оборони США. Збудований 1941–43 в Арлігтоні (неподалік Вашингтону) за проектом арх. Джорджа Едвіна Бергстрома.

«ПЕРЕБУДОВА» – політичний курс реформаторської частини рад. керівництва, що реалізувався в СРСР 1985–91. «П.» стала спробою вищої рад. влади через «революції згори» здійснити системну модернізацію суспільства, потреба якої була зумовлена, з одного боку – зовн. чинником (загрозою поразки в змаганні систем, наростанням реального відставання СРСР від провідних західних країн за ключовими екон. показниками тощо), з іншого – загостренням внутр. проблем у державі (сповільнений екон. розвиток; посилення «застійних» явищ у політ. сфері; утвердження ідеологічного диктату в культурі, що викли-

кало протидію громадськості; загострення боротьби реформаторської та консервативної течій у керівництві держави та ін.). Сьогодні в оцінці суті «П.» переважають такі оцінки: 1) наздоганяльна модернізація системи, об'єктивно зумовлена потребою переходу до сучасного індустріального суспільства; 2) захисна модернізація як відповідь на зовн. виклик; 3) традиційна реформа, що мала на меті «європеїзацію» СРСР через запозичення зх. технологій без запровадження (чи з імітацією) зх. громадських інститутів; 4) революція «згори», яка у ході «П.» була зім'ята революцією «знизу»; 5) стратегічна помилка (зрада) керівництва держави; 6) акція (змова), ретельно спланована зх. спецслужбами для перемоги в змаганні двох систем; 7) «революція еліт», в основі якої лежав конфлікт у керівній елітній верстві; 8) «самотермідоризація» (деякий відступ) як засіб стабілізації суспільства. Жоден із цих підходів самостійно не дає змоги всебічно пояснити суті «П.», оскільки ґрунтується на якомусь одному факторі (політ., екон., міжнар. тощо), однак їх синтез дає змогу наблизитися до об'єктивної характеристики процесів в СРСР 1985–91.

У квітні 1985 на Пленумі ЦК КПРС нове рад. керівництво на чолі з М. *Горбачовим* висунуло стратегічну мету: курс на прискорення соц.-екон. розвитку країни. Головні елементами цього курсу було визначено: науково-технічний прогрес; технічне переозброєння машинобудування; активізація «людського фактора». Поступово у верхніх ешелонах влади була, у заг. рисах, сформульована, узгоджена, а згодом і обнародована стратегічна тріада «П.»: нове політичне мислення; радикальна екон. реформа; демократизація усієї політ. структури. З огляду на динаміку суттєвих змін і зрушень, що відбулися у процесі самоусвідомлення, розстановки та взаємодії політ. сил у рад. суспільстві, період з квітня 1985 до серпня 1991 поділяється на кілька етапів: 1-й етап (квітень 1985–січень 1987) – визрівання політ. курсу «П.»; 2-й етап (січень 1987–літо 1988) – усвідомлення осн. завдань «П.», формування і розширення її соц. бази; 3-й етап (літо 1988–травень 1989) – зміщення центра рушійних сил «П.» зверху вниз; 4-й етап (травень 1989–лютий 1990) – розмежування і консолідація полярних політ. сил у суспільстві, їхнє відкрите протистояння; 5-й етап (лютий–грудень 1990) – сповзання політ. керівництва СРСР вправо і радикалізація суспільства; 6-й етап (грудень 1990–серпень 1991) – кінець «П.».

На перебудовчі процеси 2-ої пол. 1980-х років вплинула міжнар. обстановка, характер чинної влади, динаміка і послідовність суспільних пере-

творень, досвід та уроки попередніх трансформацій суспільства, ментальність народу, що зумовило специфіку і своєрідність модернізаційних змін. Розвиткові сусп.-політ. процесів в СРСР помітно сприяв фактор «оксамитових революцій» 1989 у Центр.-Сх. Європі, в основі якого лежали процеси радикальної трансформації політ. системи, становлення нової регіональної ідентичності та зміни зовн.-політ. орієнтації групи країн «соціалістичного табору». «Демонстраційний ефект» «оксамитових революцій» 1989 полягав у тому, що по-перше, багаторічна практика соціалістичного будівництва у країнах Сх. Європи засвідчила не лише дедалі більшу невідповідність соціалістичної моделі правління реаліям і вимогам життя, а й граничну незадоволеність нею широких мас населення; по-друге, у ході радикальних змін у державах *Радянського блоку* було продемонстровано широкий спектр моделей зміни політ. системи: від неконтрольованих і непрогнозованих дій у Румунії до цілком цивілізованих у Польщі та Чехословаччині; по-третє, опозиційні сили в республіках СРСР на прикладі своїх європ. колег отримали зразки програмних вимог і досвід ефективних організаційних дій. Спроба консервативних сил здійснити державний переворот 19–21.08.1991, яка закінчилась їх поразкою, фактично перекреслила плани парт. реформаторів, спричинила глибокі зміни в держ. і сусп. житті країни, значно посиливши відцентрові тенденції в СРСР. 24.08 Верховна Рада УРСР прийняла Акт про незалежність України, що став одним із переконливих свідчень фактичного провалу процесу П. у СРСР, а також важливим фактором подальшої *дезінтеграції Радянського Союзу*.

О. Бойко (Ніжин).

ПЕРЕМИШЛЬ – місто над р. Сян (тепер – Польща) поблизу польс.-укр. кордону. П. – вузловий пункт залізничних і шосейних шляхів, має кілька мостів через р. Сян. Напередодні *Першої світової війни 1914–18* був перетворений у потужну фортецю оточену кількома поясами оборонних фортів (деякі збереглись до нашого часу). На поч. ХХ ст. вважався третьою за величиною і потужністю фортецею у Європі, після Вердена (Франція) та Антверпена (Бельгія). На австр.-рос. кордоні найбільшими фортецями, що мали стратегічне значення, були П., Краків, і укріплений табір біля Львова. Крім того, австр. командування ще у мирний час укріпили рубежі вздовж рік, що мали оперативне значення. Такими укріпленнями були на Дністрі – Галич, Миколаїв і малі укріплені пункти біля Самбора, Конюшок, Жидачева, Журавна, Мартинова, Заліщик і Окопів Св. Трійці; на р. Сян – Ярослав і укріплення біля

Синяви і Радимна. Після втрати Львова і поразки під Городком, австр.-угор. командування від 15.09.1914 відвело свої війська на лінію Сяну. Однак росіяни за кілька днів форсували ріку і 26.09 досягли р. Дунаєць. Фортеця П. опинилась в облозі в глибокому тилу рос. військ. Спочатку її облогу здійснювала 3-тя, а згодом, спеціально для цього створена, 11-та рос. армія. Австр.-угор. війська кілька разів здійснювали спроби деблокувати П. Вичерпавши усі можливості для оборони, 22.03.1915 гарнізон П. капітулював. Однак вже у червні 1915, австр. війська знову зайняли П. у ході *Горлицької операції 1915*. Під час укр.-польс. війни 1918–19 частини Галицької армії обороняли П. до 12.11.1918.

І. Мельник (Львів).

ПЕРЕС де КУЕЛЬЯР Хав'єр (Pérez de Cuéllar; 19.01.1920) – перуанський політик, 5-й Ген. секретар ООН (1982–91). Н. у Лімі. Правничу освіту здобув в ун-ті «Сан Маркос» у Лімі. З 1940 перебував на дипл. службі. Був послом Перу у Франції, Швейцарії (1964–66), СРСР і за сумісництвом у Польщі (1969–71), Венесуелі (1978–79). 1966–69 – ген. секретар МЗС, заст. міністра закорд. справ. 1971–75 – постійний представник Перу в ООН, 1975–77 – спец. представник ген. секретаря ООН на Кіпрі, 1979–81 – заст. Ген. секретаря ООН зі спец. питань, зокрема брав участь у врегулюванні афганської проблеми. 01.01.1982 змінив К. *Вальдгайма* на посту Ген. секретаря ООН (у жовтні 1986 переобраний на другий термін). Діяльність П. де К. на посту Ген. секретаря ООН була спрямована як на врегулювання локальних конфліктних ситуацій, так і на зміцнення заг. безпеки у світі та перехід від політики протистояння до співробітництва на міжнар. арені. Зокрема, відігравав роль посередника між В. Британією і Аргентиною під час *Фолклендської війни 1982*, сприяв припиненню воєнних дій на ірак.-іран. фронті (див. *Іраксько-іранська війна 1980–88*) та врегулюванню кризи у Перській затоці 1991. Невдало завершилися його спроби мирним шляхом вирішити міжнац. протиріччя у Югославії та не допустити громадянської війни у цій країні. З січня 1992 пост Ген. секретаря ООН зайняв *Бутрус Галі*. Автор низки праць із проблем міжн. права і зовн. політики Перу. 2001–01 прем'єр-міністр і міністр закорд. справ Перу.

ПЕРЕС ХІМЕНЕС Маркос (Pérez Jiménez; 25.04.1914 – 20.09.2001) – венесуельський політик, Президент Венесуели (1953–58). З 1934 перебував на військ. службі. 1945–46 – нач. Генштабу. Брав участь у поваленні конституційних урядів І.

Медіни Ангаріті (1941–45) і Р. Гальєгоса (1947–48). 1948–52 – член військ. хунти і міністр оборони. 12.02.1952 здійснив черговий військовий переворот і захопив владу у країні. 1953–58 – президент Венесуели. Встановив у країні диктаторський режим. Продовжував політ. репресій і терору, яку започаткував його попередник ген. К. Дельгадо Чальбо. Сприяв припливу у Венесуелу амер. капіталу (1958 частка США складала 67% всіх іноз. інвестицій), передав у концесію компаніям США нафтові родовища (бл. 1 млн га). Проти режиму П. Х. виступила Патріотична хунта (ств. у червні 1957 Респ.-дем. союзом, Соц. партією – КОПЕІ, партією Дем. дія і Компартією). 21.01.1958 Патріотична хунта підняла повстання (підтримали військові), внаслідок якого П. Х. був позбавлений влади і до влади прийшла Тимчас. хунта на чолі з контр-адміралом В. Ларрасабалем. Деякий час жив у США, але на вимогу уряду виданий венесуел. владі. Засуджений до ув'язнення за розкрадання державних коштів. З 1968 жив в еміграції. Помер у Мадриді.

ПЕРЕС Шимон (Peres; 01.08.1923 – 28.09.2016) – ізраїл. політик. Н. у м. Вишнево у Польщі (тепер – Білорусь). 1933 разом із батьками емігрував у Палестину. В юнацькому віці Ш. став активістом сіоністського руху, згодом вступив до партії МАПАЙ. 1950–51 – представник ізраїл. мін-ва оборони в США, одночасно навчався в Гарвардському ун-ті. 1952–59 – ген. директор мін-ва оборони, відіграв ключову роль у створення ізраїл. авіаційної і оборонної пром-сті, ініціатор ізраїл. ядерної програми. 1959 вперше став депутатом Кнессету (парламенту). 1965 разом з Бен-Гуріоном створив рух РАФІ («Робітничий список Ізраїлю»), обраний його секретарем. 1967 один із двох секретарів партії Праці (партії «Авода»). 1969–73 – міністр у справах облаштування іммігрантів, міністр комунікацій. 1974 увійшов до складу кабінету міністрів на чолі з І. Рабином, де 1974–76 займав пост міністра оборони. 1976 – в. о. прем'єр-міністра, лідер партії «Авода». 1978 обраний заст. голови Соціалістичного Інтернаціоналу. Очолював опозицію до урядів М. Бегіна та І. Шаміра. Рівновага сил між партією «Авода» і блоком «Лікуд» (вибори 1984 і 1988) привела до створення коаліційних урядів, в яких Р. був прем'єр-міністром (1984–86) і віце-прем'єром (1988–90). В уряді І. Рабина (1990–95) займав пост віце-прем'єра і міністра закорд. справ. Сприяв проведенню переговорів з *Організацією визволення Палестини* щодо врегулювання палестинського питання. Брав участь у підготовці проєкту ізраїл.-палест. Декларації про принципи

організації тимчасового палестинського самоврядування (підписана 13.09.1993) та мирної угоди з Йорданією (26.10.1994), які значно поліпшили ситуацію на Бл. Сході. 1994 разом з І. Рабином і Я. Арафатом був відзначений Нобелівською премією миру. Після загибелі І. Рабина (05.10.1995) як прем'єр країни продовжив курс на врегулювання близькосх. проблеми. 11.08.1995 підписав угоду з Я. Арафатом про підготовку договору щодо подальшого розширення прав Палестинської автономії в межах Ізраїлю. 29.05.1996 програв на перших прямих виборах прем'єра (0,9 проценти голосів) кандидату від блоку Лікуд Бін'яміну Нетаньягу. Перейшов в опозицію. За прем'єрства Єхуда Барака (1999–2001) перебував на другорядних постах. 2001–2002 був мін. закордонних справ в уряді Арієля Шарона. У грудні 2004 між партією «Авода» і партією «Лікуд» було досягнуто домовленість щодо формування коаліційного уряду, внаслідок чого П. став заступником прем'єр-міністра А. Шарона. У листопаді 2005 замість П. лідером партії «Авода» був обраний Амір Перец. П. вийшов з партії партії «Авода» і заявив про приєднання до нового центристської партії «Кадіма» на чолі з Арієлем Шароном.

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКІ АКЦІЇ НА ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ 1944–1946 – насильницька депортація укр. населення з Польщі та польс. населення з України після закінчення *Другої світової війни 1939–45*. Відповідно до рад. плану післявоєнного політ. врегулювання у Європі 09.09.1944 між урядом Української РСР і Польським комітетом нац. визволення у Любліні було підписано Угоду про взаємну евакуацію укр. населення з території Польської держави до УРСР і польс. населення із зх. областей України до Польщі (підписали М. Хрущов і Е. Осубка-Моравський). Було передбачено переселити з Польщі в Україну бл. 580 тис. українців, а з України до Польщі понад 800 тис. поляків. Офіційно переселення називалося «добровільною» евакуацією, під час якої «примус не може бути ні прямо, ні посередньо» застосований. Сторони зобов'язувались надати переселенцям, які мали прибути в їхні держави, грошові позики у сумі 5 000 рад. рублів або еквівалентну суму у польс. золотих. Кожному евакуйованому було дозволено перевозити зі собою продукти харчування, госп. реманент, побутове майно загальною вагою до 2 тонн і гроші до 1 000 рублів, а селянам також і худобу (коні, корови, вівці, свині, кози, домашню птицю тощо). Житлові та господарські будівлі, що їх залишали переселенці, власні поля, ліси, луки, угіддя та посіви підлягали описові й внесенню до відповідних документів,

щоб після їх пред'явлення за місцем прибуття переселенці могли отримати відповідно житло, землю або матеріальну компенсацію. За кожний залишений гектар посіву в попередньому місці проживання переселенець мав одержати 4 центнери зерна. Евакуації мала передувати реєстрація переселенців на виїзд. Для здійснення евакуації створювались спеціальні структури: Головні представництва уряду УРСР у Любліні на чолі з М. Підгорним і в Луцьку на чолі з О. Цоколем, а також представництва Головного уповноваженого ПКНВ у Луцьку на чолі з В. Вольським та в Любліні на чолі з З. Бедрнажем. З обох боків кордону створювалися т. зв. евакорайони – у Польщі в кожному з повітів, де проживали українці: Холмі, Грубешові, Томашові, Замості, Красноставі, Білгораї, Влодаві, Сяноку, Ясло, Новому Сончі, Горлиці; у зх. областях УРСР – охоплювали кілька районів і були створені в Луцьку, Ковелі, Рівному, Дубному, Львові, Бродах, Кам'янці-Бузькій, Золочеві, Раві-Руській, Дрогобичі, Стрию, Самборі, Ходорові, Тернополі, Чорткові, Крем'янці, Станіславі, згодом – у Чернівцях. Структури евакорайонів відповідали і за виселення населення зі своїх р-нів, і за розселення прибульців, розрахунки з ними і побутове облаштування. У своєму розпорядженні керівники евакорайонів мали відповідні збройні підрозділи і цивільних службовців. У всіх областях, визначених для прийому переселенців, були створені комісії облвиконкомів із питань розселення і побутового влаштування українців з Польщі. Угода передбачала розпочати евакуацію населення з 15.10.1944 і закінчити 15.02.1945. Цей термін, однак, виявився нереальним і потім неодноразово переносився: до 01.05.1945, до 01.08.1945, до 15.01.1946. Взаємна евакуація остаточно була припинена тільки в липні 1946. За планом, складеним 01.11.1944 урядовою комісією УРСР, 87,3% переселенців з Польщі передбачалося розмістити у сх. областях УРСР (Ворошилоградська, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Одеська, Полтавська, Сталінська, Сумська і Харківська обл.), 12,7% – у західних (Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська, Тернопільська). Укр. населення в Польщі та польс. в Україні, в основному, негативно ставилось до евакуації, яка практично здійснювалась насильницькими методами під наглядом органів НКГБ і НКВД та відповідних польс. спецслужб. Дуже важкими були умови перевезення евакуйованих. Переселенці часто тижнями прото неба очікували товарних вагонів та ін. транспортних засобів. Численними були напади на переселенців бандитських груп. 1944–46 у сх. областях України, куди було спрямовано основні потоки евакуйованих, не було жодних умов для

їхнього побутового влаштування. Наприклад, в 11 районів Дніпропетровської обл. до червня 1945 прибуло 2 393 сім'ї переселенців, а житло одержали лише 187 сімей – решту підселили у хати місцевих селян. До 01.05.1946, за два місяці до припинення взаємного переселення, з усіх прибулих у східні області сімей переселенців 18 281 сім'я була підселена до місцевих людей «у порядку ущільнення», 10 681 розміщена в різних будівлях сільрадівського і колгоспного підпорядкування, 1 433 влаштована на квартири, і тільки 2 371 сім'я одержала хати у власність. Переселенці часто не мали жодних доходів від праці на трудовні в колгоспах, що вже від весни 1945 викликало стихійну масову втечу із східних областей у західні, де ще не було колгоспів і, у зв'язку з виїздом поляків, об'єктивно склалися кращі умови для побутового влаштування. З огляду на це 05.05.1945 РНК УРСР і ЦК КП(б) У прийняли постанову, якою дещо коригувались області для прийому переселенців, зокрема в зх. областях було передбачено розмістити 30 000 сімей або 110 000 переселенців. Однак голод у сх. областях 1946 паралізував держ. регулювання розміщення переселенців. Через масові втечі із сх. областей України до літа 1947 основна їх маса опинилась на заході країни. За офіц. дан., всього з Польщі в Україну прибуло 480 305 осіб (за неофіц. – 787 524 особи), з них у зх. областях поселилося понад 400 тис. українців (понад 82% від к-сті всіх переселенців). Польське населення, що евакуювалось із зх. областей України, зокрема сільське, розселялося, переважно, на т. зв. «землях одзисканих» (від нижньої Одри на заході й до правого берега нижньої Вісли), які за рішеннями Потсдамської конференції 1945 передавалися Польщі. Нім. населення (бл. 2,5 млн осіб) із цих земель евакуювалось до Німеччини. Умови розселення поляків у пн.-зх. частині Польщі були відносно кращими. 1947 у р-нах нового польського заселення внаслідок «Вісла» операції також були розміщені бл. 140 000 українців із Холмщини, Надсяння і Лемківщини. Сьогодні історики кваліфікують евакуацію укр. і польс. населення 1944–47 як насильницьку депортацію, проведenu за рішенням Москви і прокомуніст. режиму Польщі.

С. Макарчук (Львів).

ПЕРОН Ізабелла (Perón; 04.02.1931) – президент Аргентини 1974–76. Перша у світі жінка-президент. Н. у м. Ла Ріоя. Дівоче прізвище – Марія Естелла Мартінес. 1961 одружилася з Х. Д. Пероном. У вересні 1973 коли Х. Д. Перон був втретє обраний президентом Аргентини, Ізабелла посіла пост віце-президента. Після смерті чоловіка

(липень 1974) відповідно до Конституції стала президентом країни. Галопуюча інфляція, масовий страйковий рух, терористичні акції ліво-і праворадикальних міських партизанів (монтонерес) викликали соц. напругу і незадоволення політикою уряду П. в арг. суспільстві. Наростаючим екон. і політ. хаосом у країні, протестними настроями населення, як і у всі попередні часи, скористалися військові. 24.03.1976 внаслідок військ. перевороту П. усунена від влади. Управління країною перейшло до рук військової хунти на чолі з Х. Р. Віделою. Засуджена до 8 років ув'язнення, однак незабаром влада дозволила їй емігрувати в Іспанію.

ПЕРОН Хуан Домінго (Perón; 08.10.1895 – 01.07.1974) – аргент. політик, генерал. Деякий час перебував на дипломатичній службі, аргент. військовий аташе в Чилі (1936–38), Італії (1938–39) і Німеччині (1939–40). У 1930-х роках захоплювався ідеями *фашизму*. Після військового перевороту 04.06.1943 очолив мін-ва праці та соц. забезпечення, оборони в уряді Е. Ферреля (1944–46), згодом віце-президент. Проголошувани П. ідеї загальної рівності, соціальної справедливості та відстоювання державою «загальних інтересів» стали настільки популярними у аргент. суспільстві, що П. у лютому 1946 був обраний президентом країни (переобраний 1951). Визначну роль у здобутті П. президентської влади відіграла його дружина Єва (Евіта) Дуарте Перон (1919–52), яка була харизматичною особистістю і користувалася феноменальною популярністю серед аргентинців. Після приходу до влади фактично правив диктаторськими методами. Творець та ідеолог перонізму – сусп.-політ. доктрини, яка поєднувала ідеї *націоналізму*, антикапіталізму і популізму. Проголосив програму т. зв. хустисиалізму («справедливість»), яка декларувала об'єднання аргентинської нації для побудови суспільства «соціальної справедливості». Відкидаючи соціалізм і лібералізм проповідував «чисто аргентинський» шлях розвитку, виступав за розбудову держави на принципах корпоративізму. Уряд П. провів низку екон. реформ (націоналізовано залізниці та фінансові установи, побудовано дороги тощо) і соц. перетворень (скорочено роб. день, розширена система соц. страхування і соц. забезпечення та ін.). П., стоячи на засадах радикального націоналізму, мріяв про побудову в Аргентині автарктичної господарської системи. 1949 сприяв виробленню і прийняттю нової Конституції країни, яка наділила його надзвичайно широкими повноваженнями. У зовн. політиці намагався розширити політ. вплив Аргентини у регіоні та протистояти надмірному впливу США і В. Британії, яких звинувачував у політ. та екон. експансіонізмі.

Падіння на поч. 1950-х років цін на сільськогосп. продукцію на світовому ринку привело до погіршення екон. становища Аргентини і наростання незадоволення політикою уряду. Якщо антиурядові протести 1953 П. вдалося приборкати, то внаслідок виступу військових у вересні 1955 він був змушений подати у відставку і виїхати з країни. На еміграції жив у Парагваї, Венесуелі, Панамі, а з 1960 – в Іспанії. На парламентських виборах (березень 1973) перемогу здобув пероністський Хустисиалістський фронт визволення, який запросив П. переїхати на батьківщину. Після триумфального повернення у Буенос-Айрес у вересні 1973 був обраний президентом країни, однак незабаром помер. Після смерті П. президентом країни стала його друга дружина Марія Естелла Мартінес Перон (Ізабелла), яка невдовзі була усунута від влади внаслідок чергового військового заколоту (березні 1976).

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 – найбільший військовий конфлікт поч. ХХ ст., активні бойові дії якого відбувалися 1914–18 у Європі, Азії, Африці та на всіх океанах.

Упродовж 35 років (1878–1913) Європа жила без воєн, однак нерозв'язані протиріччя між великими державами продовжували накопичуватись, створювались нові види озброєнь, генеральні штаби розробляли все нові плани військових кампаній, а правителі попри розмови щодо збереження миру, шукали слушного моменту, щоб у «короткій переможній війні» вирішити усі проблеми і зняти соц. напругу в своїх країнах. Війну з надією очікували і нац. рухи поневолених народів – поляків, ірландців, чехів, сербів, українців, арабів, сподіваючись в її ході скинути імперське ярмо імперій та здобути незалежність.

З кін. 1870-х років у Європі почала складатися система таємних військ.-політ. блоків і союзів. У травні 1873 була підписана рос.-нім. військова конвенція. Через місяць був укладений договір між Росією і Австро-Угорщиною, до якого в жовтні 1873 приєдналася і Німеччина (див. «*Союз трьох імператорів*»). У період Східної кризи 1875–78 нім. канцлер О. фон Бісмарк підтримав Австро-Угорщину в її прагненні послабити рос. вплив на Балканах, що загостило рос.-нім. відносини. У жовтні 1879 представники австр.-угор. і нім. урядів підписали договір, що зобов'язав обидві держави надати військову допомогу «всією сукупністю військових сил своїх імперій» у випадку, якщо Росія нападе на одну з них. Третім учасником коаліції стала Італія, яка шукала підтримки в 6-бі з Францією за розділ Пн. Африки. *Троїстий союз*

(Німеччина, Австро-Угорщина й Італія) був укладений 1882. Приєдналася до австр.-нім. блоку і Румунія. 1883 Бухарест підписав таємний договір з Австро-Угорщиною, за яким Відень зобов'язувався надати допомогу Румунії у випадку конфлікту з Росією.

Прагнення Франції до союзу з Росією втілювалося в рос.-франц. конвенції, підписаній у грудні 1893. У 1-му пункті конвенції зазначалося, що «Якщо Франція зазнає нападу з боку Німеччини чи Італії, підтриманих Німеччиною, Росія вживе усі війська, які вона має у розпорядженні, для нападу на Німеччину. Якщо Росія зазнає нападу Німеччини чи Австрії, підтриманих Німеччиною, Франція застосує всі війська... для нападу на Німеччину». У квітні 1904 між В. Британією і Францією була укладено «Сердечна згода», чи *Антанта* (Entente cordiale). Формування військ.-політ. блоку Росії й В. Британії було завершено 1908, коли англ. король *Едвард VII* і рос. імператор *Микола II* у Ревелі (сучасн. Таллінн, Естонія), обмінялися думками про майбутню спільну війну з Німеччиною. Тепер Франція могла розраховувати на повернення втрачених провінцій Ельзасу і Лотарингії, В. Британія могла запобігти консолідації всього європ. континенту, а Росія сподівалася на ослаблення нім. економічної експансії. Інтереси В. Британії, Німеччини, Франції та Росії зіштовхувалися в багатьох р-нах світу, що не раз приводило до гострих політ. криз, особливо у франц.-нім. відносинах. 1905 виникла перша Марокканська криза. Німеччина не погоджувалася з особливими привілеями Франції та вимагала своєї участі при розділі Марокко. Криза була врегульована на міжнар. Алхесіраській конференції (січень–квітень 1906), де представники Росії, В. Британії, Італії й США підтримали Францію, а Німеччина, опинившись в ізоляції, була змушена відступити. 1911 вибухнув новий конфлікт через Марокко (Агадірська криза). У відповідь на захоплення франц. військами столиці Марокко міста Феса, 01.07.1911 нім. десант зайняв марок. порт Агадір. Опинившись перед загрозою єдиного блоку держав *Антанти*, Берлін погодився на визнання переважних прав Франції у Марокко, за що одержав, як компенсацію, контроль над частиною території Франц. Конго (див. також *Марокканські кризи 1905 і 1911*). Вирішальну роль у виникненні воєнного конфлікту між Італією і Туреччиною (див. *Італійсько-турецька війна 1911–12*) зіграли держави Антанти – Франція і В. Британія, які вважали, що воєнні дії в Триполітанії стануть «похоронним дзвінком» для *Троїстого союзу*. Османська імперія, яка опинилася у цілковитій ізоляції була змушена підписати *Лозаннський мирний договір*

1912, за яким Триполітанія і Киренаїка перешли під правління Риму. Наступного року на Балканах спалахнула війна між блоком балканських держав (Сербія, Болгарія, Греція і Чорногорія) і Туреччиною. *Балканські війни 1912–13* стали першими іскрами світового конфлікту. І саме на Балканах стався інцидент, котрий був використаний як привід (*casus belli*) до вибуху 1-ої світової війни.

У Боснії, поблизу серб. кордону, були призначені маневри австр. армії, в яких взяв участь спадкоємець австр. престолу ерцгерцог *Франц Фердинанд*. Його приїзд у місто Сараєво, адмін. центр анексованої 1908 австрійцями Боснії (див. *Боснійська криза 1908-09*), припав на 28.06.1914 – день нац. жалоби «Відовдан», який щорічно відзначався сербами. Франц Фердинанд із дружиною Софією були убиті в Сараєві членом орг-ції «Млада Босна» Г. *Принципом*.

Уже наступного дня нач. австр.-угор. Ген. штабу фельдмаршал Франц Конрад фон Гьотцендорф заявив про необхідність приступити до мобілізації армії проти Сербії та Росії. 04.07 цісар *Франц Йосиф I* з цього приводу надіслав листа нім. імператорові Вільгельмові II. Кайзер відповів, що у випадку війни між Росією і Австрією Німеччина виконає свій союзницький обов'язок. 23.07.1914 серб. уряду був вручений ультиматум Австро-Угорщини. В ультиматумі були такі пункти, як заборона в Сербії всіх антиавстрійських орг-цій; осуд усякої пропаганди, спрямованої проти Австрії; звільнення з армії офіцерів за списками, представленим австр.-угор. урядом; покарання працівників прикордонної охорони, які сприяли переходу кордону організаторам убивства Франца Фердинанда та вимога про допуск представників австр.-угор. командування в Сербію для участі в розслідуванні убивства ерцгерцога. На відповідь серб. уряду надавався термін 48 годин. Серб. прем'єр Н. *Пашич* вручив відповідь австр. послу 25.07 Сербія приймала умови ультиматуму, але не погоджувалася на участь австр. поліції в розслідуванні на території Сербії. Це стало для Австрії формальним приводом, щоб розірвати дипл. відносини із Сербією. 25.07 серб. уряд розпочав загальну мобілізацію. 28.07 Відень оголосив війну Сербії. 31.07 Франц Йосиф I підписав указ про загальну мобілізацію. Рос. цар підписав указ про загальну мобілізацію 27.09., але, одержавши телеграму від Вільгельма з пропозицією посередництва між Росією й Австрією, *Микола II* прийняв рішення провести часткову мобілізацію в 4 військових округах (Варшавському, Київському, Одеському, Московському) тільки проти Австрії. Однак у Ген. штабі не існувало планів часткової

мобілізації, тому Микола II дозволив приступити до заг. мобілізації, поч. якої було призначено на 31.07. У відповідь Вільгельм II оголосив у Німеччині «стан загрози військової небезпеки», і направив ультиматум рос. уряду з вимогою припинити мобілізацію. Росія не відповіла на нім. ультиматум і 01.08 нім. уряд оголосив загальну мобілізацію. Того ж дня нім. посол у Росії граф Фрідріх Пурталес вручив рос. мін. закорд. справ С. Сазонову ноту з оголошенням війни. У своїй ноті нім. уряд всю відповідальність за розв'язання війни покладав на Росію.

Німеччина планувала розпочати воєнні дії на Заході, проти Франції. Нім. Генштаб передбачав наступ нім. військ через територію нейтральної Бельгії. 03.08 Бельгія в спеціальній ноті відкинула ультимативну вимогу Німеччини про пропуск її військ і звернулася за допомогою до В. Британії. 04.08 Німеччина без оголошення війни, порушивши її нейтралітет Бельгії визначений трактатами 1839 і 1870, почала вторгнення на її територію. Напередодні, 03.08 нім. посол у Парижі передав франц. уряду ноту з оголошенням війни через те, що нібито франц. літаки порушили нейтралітет Бельгії, а також літали над нім. містами Карлсруе і Нюрнбергом й скинули бомби на залізничну лінію. 04.08 Лондон пред'явив нім. уряду ультиматум з вимогою поважати бельг. нейтралітет. Коли Берлін відхилив цю вимогу, В. Британія того ж дня оголосила Німеччині війну. Протягом перших чотирьох днів серпня 1914 Німеччина опинилась у стані війни з Росією, Францією, В. Британією і Бельгією, а 23.08 – з Японією. 06.08 Австро-Угорщина оголосила війну Росії, а 05.08 війну Австро-Угорщині оголосила Чорногорія, 10.08 – Франція і 12.08 – В. Британія; 24.08 Австро-Угорщина оголосила війну Японії і 27.08 – Бельгії. Італія ж воліла заявити про свій нейтралітет, про що італ. король 03.08 сповістив Вільгельма II. Формальним приводом для нейтралітету Італії послужило те, що за договором Троїстого союзу вона зобов'язалася виступити на допомогу Німеччини в оборонній, а не наступальній війні.

Західний фронт. Після оголошення війни противники не могли негайно почати масштабні бойові дії, тому що у прикордонних р-нах розташовувалася обмежена кількість військ. У серпні 1914 в Росії було сформовано 114 дивізій, Франції – 62 дивізії, до яких приєдналося 6 брит. дивізій. Німеччина виставила в перший місяць війни 78 дивізій (незавбаром їх чисельність сягала 96), а її головний союзник – Австро-Угорщина – 49 дивізій. Генеральні штаби планували проведення короткотермінової війни, перемогу в якій вони розраховували здобути внаслідок однієї генеральної битви. При розробці

плану війни нім. Генштаб виходив з необхідності уникнути одночасних бойових дій на два фронти – проти Росії та проти Франції. Нач. нім. Генштабу Г. Й. Мольтке (Молодший), залишив без змін основну стратегічну ідею *Шліффена плану* і планував закінчити війну «через шість тижнів після початку операції».

Вздовж франц.-нім. кордону знаходилася система франц. фортець, гол. опорними пунктами якої були Верден, Туль, Епіналь і Бельфор. Велике оперативне значення мали бельг. фортеці Льеж, Намюр і Гюї, які прикривали переправи через Маас. Усього на франц. і бельг. кордоні нім. командування розгорнуло 22 армійських, 12 резервних корпусів (68 піхотних дивізій), 4 кав. корпуси (10 дивізій), 3 резервні дивізії у гарнізонах фортець (бл. 1 600 тис. вояків і до 5 000 гармат). Північніше Меца на фронті 200 км було зосереджено бл. 2/3 усіх сил, для нанесення нищівного удару по Франції через територію Бельгії. Верховне командування збр. силами Німеччини прийняв на себе імператор *Вільгельм II*. Начальником Генштабу і фактичним головнокоманд. був ген. Мольтке (Молодший). Франц. війська мали у своєму складі 21 арм. корпус, 46 піхотних, 30 резервних і територіальних, 10 кав. дивізій (всього 1 728 тис. осіб і 4 080 гармат). Верх. командування франц. арміями здійснював ген. Ж. Ж. Жоффр, нач. Генштабу був ген. Белен. Загальна чисельність бельг. армії складала 175 тис. вояків і 312 гармат. На чолі бельг. армії стояв король Бельгії Альберт. 3 09.08 у франц. портах висаджувалися брит. війська. До 20.08 брит. сили к-стю понад 87 тис. осіб і 328 гармат зосередилися в р-ні Мобеж і Ле-Като. Головнокоманд. брит. експедиційним корпусом був призначений фельдмаршал Дж. Д. Френч. Проти нім. військ (1 600 тис. осіб) союзники розгорнули армію в понад 1 562 тис. осіб. Через нейтралітет Бельгії франц. війська не могли зосереджуватися на бельг. території, що привело до нестикування флангів обох армій. Між бельг. армією і лівим флангом франц. військ утворилося простір у 110 км., який був практично не прикритим. Проти ночі на 04.09 нім. частини без оголошення війни перейшли бельг. кордон і рушили до фортеці Льеж, яку здобули за кілька днів. До 20.08 бельг. армія відійшла до Антверпена. Того ж дня нім. війська зайняли бельг. столицю – Брюссель. До 20.08 до франц.-бельг. кордону біля Намюра підійшло головне угруповання нім. сил і франц. армії лівого крила. 21–25.08 відбулися великі армійські зустрічні бої у двох оперативних р-нах: в Арденнах («Бій в Арденнах») та в межиріччі Самбри і Маасу («Бій при Шарлеруа»). 25.08 німці опанували бельг. фортецю Намюр. Франц.

армії на усьому фронті західніше Вердена змушені були відходити, що створило безпосередню загрозу Парижу. 02.09 франц. уряд залишив столицю і перебрався в Бордо. У ставці нім. імператора вважали, що франц. армія вже розгромлена. Розраховуючи на легку перемогу на Заході, нім. командування 25.08 відправило два корпуси й одну кав. дивізію на рос. фронт. 04.09 нім. війська вийшли до ріки Марни, щоб реалізувати план загального оточення усіх франц. армій. У цей час франц. командування підготувало контрудар, сконцентрувавши у р-ні східніше Парижа великі сили. Франц. контрнаступ, який розпочався 06.09, змусив німців відступити від Парижа і зайняти оборону від річки Уази до Вердена. Битва на Марні стала переломним моментом у ході війни. У цій операції остаточно зазнали краху плани нім. командування на швидку перемогу і вона знаменувала початок тривалого позиційного періоду війни.

16.09–15.10.1914 противники проводили запеклі спроби охопити відкритий фланг супротивника. Ці зустрічні операції отримали назву «Біг до моря» і завершилися, коли фронт досяг узбережжя Північного моря. 08.10 бельг. війська залишили Антверпен і відійшли р. Ізер. Нім. командування виношувало нові стратегічні задуми з захоплення франц. портів на побережжі протоки Па-де-Кале. 20.10 нім. війська розпочали наступ у Фландрії. Вони форсувати ріку Ізер і закріпитися на її лівому березі. Бельг. командування 25.10, відкривши шлюзи, затопило землі на лівому березі Ізера морськими водами. Нім. підрозділи змушені були відійти за ріку. До серед. жовтня 1914 утворився суцільний фронт від швейцарського кордону до берега Північного моря біля Ньюпора. Основною причиною виникнення позиційної війни став рівномірний розподіл сил противників по усьому фронту при їхній загальній рівності.

Східний фронт. Німеччина, плануючи вести оборонні дії на Сході до розгрому своїх противників на Заході, розгорнула до 10.08 у Сх. Пруссії 8-му армію (200 тис. осіб, 1 044 гармати). Нім. війська отримали завдання обороняти Сх. Пруссію і бути готовими надати допомогу австр. військам у Галичині. Ін. ділянка рос.-нім. кордону від Вісли до Верхньої Сілезії була практично оголеною. На цьому просторі діяли окремі кав. частини обох сторін. Австр.-угор. війська були зосереджені східніше Сандомира до Чернівців у складі 4 армій (35,5 піхотних і 11 кав. дивізій). Загальне число австр.-угор. військ нараховувало 850 тис. осіб і 1 728 гармат. Стратегічний план австр. командування передбачав швидкий і рішучий наступ у межиріччі Вісли і Західного Бугу, і, за сприяння нім. сил зі Сх. Пруссії, розгром рос. військ у Західній Польщі.

Зосередження і розгортання рос. армій здійснювалося за планом, що передбачав скерування більшої частини сил проти Австро-Угорщини. Верх. головнокоманд. рос. армії був призначений вел. князь Миколай Миколаєвич. На Північно-Західному фронті (на рр. Неман і Нарев) розгорталися дві армії (250 тис. вояків та 1 104 гармат). На Південно-Західному фронті (від Вісли до Зх. Бугу і Дністра) розгорталися 4 армії (понад 600 тис. бійців і 2 099 гармат). Решта військ продовжували прибувати у частини вже в ході боїв. Важливим чинником у війні стало нац. питання. 13.08.1914 імператор Микола II пообіцяв подарувати Польщі широку автономію. Однак поляки спочатку вирішили підтримати *Центральні держави*. 16.08.1914 австр. влада підтримала створення Ю. *Піلسудським* польського легіону, який підпорядковувався Вищому нац. комітету у Кракові. Прокламацію, що стосувалася українців, царський уряд видав 24.08.1914, коли рос. війська вступили в Галичину. Рос. командування зверталося до галичан із закликами скинути іноземне ярмо і підняти прапор великої та неподільної Росії, «завершити справу великого князя Івана Калити». Проте укр. політ. сили у Галичині теж зробили ставку на Центральні держави і добились створення Легіону українських січових стрільців, щоб визволити «братів-українців з московських кайдан». У своїх планах створення панслов'янської федерації на чолі з дин. Романових, Петербург велику ставку робив на чехів. 04.08.1914 представники чехів, що жили в Росії, звернулися до рос. уряду з пропозицією створити Чехословацький легіон у складі рос. армії, «з гарячою надією і вимогою відновлення незалежного чеського королівства». Були сформовані військові підрозділи, до яких спочатку входили тільки чехи, що жили в Росії, а потім й полонені чехи, які служили в австр.-угор. армії.

На східноєвроп. театрі воєнних дій, де від Балтійського до Чорного моря розгорталися збройні сили трьох держав, бої почалися пізніше, ніж на Заході. Першими почали наступ рос. армії Пн.-Зх. фронту в Сх. Пруссії (див. *Східно-Пруська операція 1914*). Операція почалася 17.08 наступом 1-ої армії. Війська 2-ої армії ген. Самсонова 20.08 вступили на територію Сх. Пруссії. Нім. війська не чинили великого опору і відступали. Новопризначені 24.08 командувач армією ген. П. *Гінденбург*, нач. Генштабу ген. Е. Людендорф зуміли зупинити наступ рос. частин (вже зайняли Алленштайн – Ольштин) і стабілізувати фронт. 29.08 нім. війська перейшли у контрнаступ і оточили центральні корпуси 2-ої рос. армії. Внаслідок цієї операції більша частина рос. армії потрапила в полон, ген. Самсонов покінчив життя самогуб-

ством. У цей же час, 20.08 1-ша австр.-угор. армія ген. Данкля рушила з рубежу р. Сян у наступ в пн.-сх. напрямку. 23–24.08 у р-ні південніше Красніка австр. війська розбили рос. сили і продовжили наступ на Люблін і Холм. Однак через кілька днів вони були змушені відступити, оскільки у Галичині успішно розвивався рос. наступ, що почався 18.08. Незабаром австр.-угор. війська на всьому фронті від Кам'янки-Струмилової до Дунаєва були розбиті. 03.09 рос. війська без бою зайняли Львів. 12.09 австрійці, програвши бій під Городком, стали відходити за р. Сян. Рос. війська оточили фортецю *Перемишль* і до 26.09 досягли р. Дунаєць. Поразка австр.-угор. армії в Галицькій битві поставила її на грань катастрофи. Рос. ставка планувала наступ «великими силами від Середньої Вісли в напрямку до Верхнього Одеру для глибокого вторгнення в Німеччину». Тим часом, 28.09 до Вісли рушили 9-та нім. і 1-ша австр.-угор. армії. 09.10 цей наступ став загрожувати Варшаві (див. *Варшавсько-Івангородська операція 1914*). 11.11 нім. війська з р-ну Торна (Торуня) перейшли у наступ на Лодзь (див. *Лодзька операція 1914*). У цій операції війська противників неодноразово потрапляли в оточення («Лодзький перекладенець»), однак у кінцевому результаті жодна із сторін не змогла досягнути вирішальних успіхів.

На інших фронтах. На Балканському театрі воєнних дій проти серб. військ діяла австр.-угор. армія (250 тис. вояків і 516 гармат). Сербія розгорнула свої збройні сили в чотирьох арміях (247 тис. солдатів і 610 гармат). Усього в Сербії було мобілізовано 380 тис. осіб. Загальне командування серб. збр. силами здійснював принц-регент *Олександр I Карагеоргійович*. Чорногорська армія (60 тис. вояків і 200 гармат) зосередилась проти Герцеговини й австр. військ.-мор. бази в Которській бухті. 28.07.1914 австр.-угор. війська почали арт. обстріл серб. столиці – Белграда, однак наступ австр.-угор. підрозділи розпочали лише 12.08. Після 2-місячних боїв серб. війська залишили столицю. Проте, отримавши військ.-техн. допомогу від Росії та Франції, серб. армія 03.12 перейшла в контрнаступ. 15.12.1914 серб. війська звільнили Белград і територія країни була звільнена від ворожих військ. Після цих подій фронт на 10 місяців стабілізувався вздовж рік Сави і Дріни.

Ще 22.07.1914 військ. міністр Османської імперії Енвер-паша заявив нім. послу про намір султана встановити союзні відносини з Берліном. 02.08 турец. уряд підписав у Стамбулі союзний договір з Німеччиною. Цього ж дня в Туреччині розпочалась загальна мобілізація, хоча турец. уряд 03.08 заявив про свій нейтралітет. Турец. армія мала у своєму складі 40 піхотних дивізій

(нізам), 57 резервних дивізій (редиф), 40 полків регулярної та 24 полки іррегулярної кінноти. Армія знаходилася під контролем нім. військової місії, на чолі якої стояв ген. Ліман фон Сандерс – ген. інспектор усієї турец. армії. Турец. Генштаб планував вести війну на два фронти: на Кавказі проти Росії, у р-ні Суецького каналу і в Єгипті проти В. Британії. Передбачалося також залучення у війну Ірану, Афганістану і Пн.-Зх. Індії. 30.10.1914 нім. крейсери «Гебен» і «Бреслау» бомбували рос. порти Севастополь, Феодосію, Новоросійськ. Як відповідь на ці події рос. уряд оголосив війну Туреччині й проти ночі на 02.11 війська рос. Кавказької армії перейшли рос.-турец. кордон. 05.11.1914 війну Туреччині оголосила В. Британія, а 06.11 – Франція. 12.11 Туреччина оголосила «священну війну» (джихад) В. Британії, Франції та Росії. Турец. армія 02.11 розпочала наступ у Закавказзі в напрямку на Карс. 08.11 турец. війська почали вторгнення в Іранський Азербайджан і опанували його західну частину. 03.11 брит. флот обстріляв Дарданелли, а 21.11 брит. війська зайняли порт Басру (Ірак) й до кін. 1914 закріпились у Перській затоці та Нижній Месопотамії. У цей період рос. командування поставило Кавказькій армії завдання: утримати залізницю Баку-Владикавказ і Військово-грузинську дорогу Тифліс-Владикавказ; обороняти Баку і не допустити проникнення турец. сил на Пн. Кавказ, де їх поява могла викликати повстання гірських народів; організувати наступ рос. військ у Зх. Вірменію. 1914 жодна зі сторін не досягла запланованих результатів. Рос. війська не здобули фортецю Ерзерум, а турец. армія – порту Батум. У Палестині турец. війська до 18.11.1914 опанували Синайський п-ів і стали просуватися до Суецького каналу.

Однієї з цілей війни з боку держав Антанти і Японії було захоплення нім. колоній. 07.11.1914 япон. підрозділи зайняли нім. базу в Китаї – порт Ціндао. Поступово Німеччина втратила майже усі свої колонії в Африці: Того – до 24.08.1914, Пд.-Зх. Африку (Намібію) – у липні 1915, Камерун – у січні 1916. Найбільш запеклі бої відбувалися впродовж усієї війни в Східній Африці (Танзанії), де брит. сили підтримували бельг. і португ. війська. Хоча союзники захопили більшу частину території Танзанії, нім. загони під командуванням П. фон Леттов-Форбека затято оборонялись протягом кількох років, переходячи часом на територію Мозамбіку та Родезії. Лише 14.11.1918, отримавши звістку про поразку Німеччини у війні, війська П. Леттов-Форбека склали зброю.

Війна на морі. На початковому етапі війни основні зусилля брит. флоту були спрямовані на блокаду Німеччини. Нім. Генштаб головну

надію покладав на підводні човни, які у вересні-жовтні 1914 досягли великих успіхів, потопивши 5 крейсерів, 1 підводний човен, кілька торгових кораблів противника. Нім. підводний човен «U-9» тільки 22.09.1914 потопив 3 брит. броненосні крейсери («Хог», «Абукір», «Крессі»). 05.11 брит. уряд оголосив усе Північне море військовою зоною. Торговим судам нейтральних країн пропонувалося випливати в Атлантику і назад тільки через Англійський канал з обов'язковим заходом у брит. порти для огляду. Після цих заходів командування брит. ВМФ Німеччина зберегла торгові зв'язки лише з Данією, Швецією, Туреччиною, і, через останню, з деякими країнами Азії. Для захисту своїх колоній Німеччина тримала в порту Ціндао крейсерську ескадру (2 броненосні та 3 легкі крейсери, 1 міноносець) під командуванням віце-адм. М. фон Шпее. Крім того, в Атлантичному океані перебували 3 легкі крейсери і 4 канонерські човни. Ці сили нім. флоту взяли участь у двох великих морських битвах з брит. ВМФ. 01.11.1914 біля чил. порту Коронель ескадра М. Шпее зіткнулась з брит. ескадрою контр-адм. К. Кредока (3 броненосні та 2 легкі крейсери). У *Коронельському бою 1914* були затоплені брит. броненосні крейсери. У *Фолклендському бою 1914* брит. ескадра адм. Ф. Стерді розгромила ескадру віце-адм. Шпее, який загинув у цій битві. Після цієї поразки на океанських просторах могли діяти тільки нім. підводні човни.

Кампанія 1915. Перспектива затяжної війни висунула перед урядами і ген. штабами завдання забезпечення діючих армій військ.-техн. засобами боротьби. Тривалі й напружені бої мільйонних армій спричинили великі витрати снарядів і озброєнь. Росія, наприклад, планувала мати як річний запас 1 000 снарядів на 76-мм гармату, а з'ясувалося, що його можна було витратити протягом двох тижнів. У Франції мобілізаційних запасів снарядів вистачило до вересня, а запасу гвинтівок – до листопада 1914. Великі втрати серед особового складу поставила перед державами Антанти і Центрального блоку завдання в спільному порядку формувати і навчати нові контингенти військ. Франція і В. Британія стали залучати до війни населення своїх колоній. Загальне співвідношення сил коаліцій держав до поч. кампанії 1915 було на користь Антанти, яка мала 231 дивізію (В. Британія – 22, Франція – 83, Росія – 108, Сербія – 12, Бельгія – 6); Центральні держави – 210 дивізіій (Німеччина – 118, Австро-Угорщина – 54, Туреччина – 38). Плануючи кампанію 1915, В. Британія і Франція виходили з того, що перемога над Німеччиною можлива лише за умови досягнення абсолютної переваги над противником у силах і засобах. Тому

їхній загальний план зводився до стратегічної оборони, а на Західному фронті передбачалися лише невеликі наступальні операції. На Бл. Сході головним завданням було не допустити турець. війська у брит. і франц. колоніальні володіння. На Балканах командування союзників планувало десантну операцію, щоб захопити чорноморські протоки і Стамбулу. Рос. Генштаб планував на 1915 широкі наступальні операції, спочатку у Східній Пруссії, з наступним перенесенням удару на Берлін. На відміну від Антанти перспектива затяжної війни не обіцяла блоку Центральних держав жодних вигод. Нім.-австр. командування не полишало надій на швидке закінчення війни і завзято шукало шляху до рішучої перемоги. На думку нового нач. нім. Генштабу ген. Е. фон Фалькенгайна (вересень 1914–серпень 1916), остаточне вирішення завдань війни треба було шукати на Заході. Натомість командування групи нім. армій на Сході (П. Гінденбург і Е. Людендорф) і австр.-угор. командування (Ф. К. фон Гьотцендорф) вимагали першочергового розгрому Росії й ліквідації Східного фронту. План дій австр.-нім. армій на суші був доповнений планом необмеженої підвідної війни проти брит. флоту. Морська частина плану була розрахована на зняття блокади Німеччини і зрив постачання до В. Британії та Франції військ. спорядження, боєприпасів, сировини і продовольства з колоній і США. Складовою частиною плану кампанії 1915 був план розгрому Сербії спільними зусиллями австр. і нім. військ.

Східний фронт. Австр.-нім. план кампанії 1915 передбачав активну оборону на Заході, а на Сході – рішучий наступ нім. і австр. військ. Планувалися два удари: нім. військ зі Сх. Пруссії, на Осовець, Брест-Литовськ і австр.-нім. військ з р-ну Карпат, на Перемишль, Львів. Кінцева мета зустрічних ударів – оточити і знищити рос. армії у «польському мішку», й змусити Росію капітулювати, прийнявши вигідні для Німеччини й Австро-Угорщини умови *сепаратного миру*. Сили, що мали вивільнитись (до 100 дивізіій), планувалося перекинути на Захід для розгрому брит.-франц. армій.

У лютому 1915 нім. командування провело зі Сх. Пруссії Августовську операцію та відтіснило рос. війська до Німану і за р. Бубр. 02.03 війська рос. Пн.-Зх. фронту перейшли у контрнаступ. Нім. частини відступили до кордонів Сх. Пруссії, де перейшли до оборони. Одночасно великі бої відбувалися в смузі Пд.-Зх. фронту, який намагався прорватись через Карпати в Угорську рівнину. 22.01 нім.-австр. війська перейшли в наступ. Завдаючи два удари у напрямках від Ужгорода на Самбір і від Мукачєвого на Стрий, нім.-австр.

командування планувало звільнити блокований Перемишль. Однак росіянам вдалось утримати оборону в Карпатах і перемишльський гарнізон 22.03 був змушений капітулювати. Лише під час *Горлицької операції 1915* нім.-австр. військам вдалось витіснити рос. сили з більшої частини Галичини, хоча завдати вирішальної поразки росіянам їм не вдалося.

Влітку 1915 нім. командування вирішило реалізувати план оточення угруповання рос. військ, розташованих у Польщі. Виконання його вилілося в 3 великі операції: операцію групи армій А. Макензена в межиріччі Вісли і Бугу, Риго-Шавельську і Наревську. Усі операції проводилися одночасно і поставили рос. війська в дуже скрутне становище. Австр.-нім. командування приступило до виконання свого стратегічного плану відразу ж після того, як австр.-угор. війська вступили у Львів. Наступ групи А. Макензена (11-ої нім. і 4-ої австр.-угор. армій) у смузі між рр. Вісла і Буг почався 26.06 і до серед. липня ці війська вийшли на рубіж Люблін–Холм. Наревська операція проводилась з 13.07 до 02.08 і створила загрозу з півночі. 14.07 почався наступ нім. військ на Ригу і до 20.08 їм вдалось відтіснити рос. війська до Західної Двіни. У цих умовах рос. командування «для вирівнювання фронту» розпочало відступ з Польщі. Восени фронт стабілізувався на лінії Зх. Двіна–Двінськ–Вілейка, Барановичі–Пінськ–Сарни–Луцьк–рр. Стир і Стрипа.

Західний фронт. На Заході оперативний план нім. командування зводився до утримання захопленої території Франції та Бельгії. Важливе місце в ньому відводилося контрударам і локальним наступальним операціям. Оперативний план союзників передбачав нанесення силами 10-ої франц. і 1-ої англ. армій весною 1915 двох сильних ударів – у Шампані та в Артуа, щоб прорвати нім. оборону і створити умови для загального наступу союзних армій. Наступальна операція в Шампані (16.02–17.03) не досягла своєї мети. Французи втратили понад 91 тис. чол., але не опанували навіть перший ешелон нім. оборони. Наприкін. квітня на лівому фланзі 4-ої армії (біля *Іпру*) німці почали наступальну операцію, вперше застосувавши хімічну зброю. Однак нім. командування не мало резервів, щоб розвинути тактичний успіх в оперативний. У відповідь на наступ біля *Іпру* брит.-франц. війська провели в травні 1915 операцію в Артуа, яка продовжувалася протягом 6 тижнів. У ході операції союзники втратили 132 тис. осіб убитими і пораненими, німці – 73 тис. солдатів. Осінній наступ союзників готувалася як операція великого розмаху. Наступ у Шампані почалося ранком 25.09. До цього, протягом 22–25.09 велася

артилерійська підготовка, під час якої було випущено бл. 3 млн снарядів. Обидві сторони застосували хімічні та запальні заряди, однак проблема прориву нім. фронту залишилася невирішеною.

Італійський фронт. З вступом 23.05.1915 Італії у війну на боці Антанти утворився новий, Італ. фронт. Арену бойових дій стали австр.-італ. прикордонні р-ни. Особливе значення мав р-н р. Ізонцо, що відокремлював Італію від Істрії та Трієста й був найкоротшим шляхом для зв'язку із Сербією, а також область Трентино, де кордон клином вдавався в італ. територію, що створювало вигідний плацдарм для вторгнення австр.-угор. військ у Ломбардію й у Венеціанську долину. Італія розгорнула 4 армії, в складі яких було 870 тис. солдатів і 1 700 гармат. Австро-Угорщина протиставила їм 20 дивізій перекинутих із Сербії та Галичини. Проти ночі на 24.05 італ. армія (головнокоманд. – король *Віктор Еммануїл III*), не завершивши зосередження і розгортання військ, була змушена перейти у наступ. За місяць запеклих прикордонних боїв італ. війська захопили плацдарм у р-ні р. Ізонцо. 18.07 італ. командування, підтягнувши резерви, продовжило свої атаки, які через великі втрати 03.08 були припинені. Восени 1915 італ. командування провело третій (18.10–02.11) і четвертий (09.11–11.12) наступ, але до кін. 1915 усі найважливіші пункти оборони в р-ні Ізонцо залишилася в руках австр. військ. За 6 місяців бойових дій італ. армія втратила 280 тис. чол., але не якихось особливих успіхів не здобула. І все-таки активні дії італ. армії скували на цьому фронті до 25 австр. дивізій, що стало реальною допомогою рос. військам на Східному фронті.

Балканський та Турецький фронти. Восени 1915 Центральні держави перенесли свої військові зусилля на Балкани, щоб розгромити Сербію. Величезне значення для обох коаліцій набуло втягнення у війну нейтральних балканських держав – Болгарії, Румунії та Греції, які були своєрідним мостом між Європою й Азією, мали великі запаси стратегічної сировини і продовольства й могли виставити армії чисельністю до 1,5 млн вояків. Нім. дипломатія випередила Антанту, пообіцявши передати Болгарії за військово-сприяння серб. Македонію, частину Румунії та прикорд. області Туреччини. 21.09.1915 Софія оголосила мобілізацію армії. Натомість Греція і Румунія підтвердили свій нейтралітет. 06.10.1915 Австрія і Німеччина почали операцію проти Сербії. Через 8 днів, без оголошення війни, і Болгарія напала на Сербію. Серб. армія (12 дивізій) чисельністю 250 тис. осіб була рівномірно розгорнута на 650-кілометровому фронті. Чорногорська армія (50 тис.) прикривала лівий фланг серб. військ. Їхній

правий фланг повинен був забезпечувати брит.-франц. експедиційний корпус (бл. 150 тис. чол.), що висадився у Салоніках. Армія Макензена 09.10 зайняла Белград, а 10.11 біля м. Ніш з'єдналася з болг. армією. Наприкін. листопада 1915 серб. війська відійшли в Албанію, звідки на поч. січня 1916 були евакуйовані союзниками на острів Корфу. У травні 1916 рештки серб. армії увійшли до складу експед. корпусу в Салоніках (див. також *Салонікські операції 1915–18*).

Воєнні дії проти Туреччини союзники вели на Кавказькому, Месопотамському, Сирійсько-Палестинському фронтах. Виконуючи план з розгортання «джихаду» і, прагнучи втягнути Персію (Іран), Афганістан і мусульманські народи Рос. імперії у відкритий виступ проти Антанти, 3-тя турец. армія, корпус Халіл-бея і курдські загони у квітні 1915 вторглися у Перський Азербайджан. Вони намагалися захопити плацдарм для наступу на Баку. У тилу турец. військ повстали вірмени і айсори, що стало приводом до винищення вірмен. населення. Восени 1915 ситуація в Персії погіршилася, що спричинило окупацію країни рос. і брит. військами (див. *Хамаданська операція 1915*), які намагались перешкодити проникненню нім.-турец. загонів до Афганістану та Центральної Азії.

Брит. експедиційні війська ген. Ніксона в листопаді 1915 висадились у Месопотамії (Іраку) і двома колонами, уздовж рр. Тигр і Євфрат, повели наступ на Багдад. 22.11 група турец. військ «Ірак» нанесла сильний контрудар по східній брит. колонії біля Ктезифона і змусила її відступити до Кут-Ель-Амару. У квітні 1916 англ. війська в Кут-Ель-Амарі капітулювали. На Сирійсько-Палестинському фронті брит. війська в лютому 1915 відбили спробу 20-тис. турец. експедиційного корпусу форсувати Суецький канал. Спроба турец. командування підняти в Пн. Африці «священну» війну проти брит. колоніальної влади зазнала невдачі.

Війна на морі. Найбільшою операцією брит.-франц. морських сил у кампанії 1915 була *Дарданельська операція 1915–16*. План операції передбачав форсування Дарданельської протоки з наступним ударом по Стамбулу. Дарданельська операція мала два етапи: 19.02–18.03.1915 – спроба брит.-франц. флоту форсувати Дарданелли без участі сухопутних військ; 25.04.1915–09.01.1916 – висадка десантних військ і їхні дії на п-ові Галліполі, щоб забезпечити безперешкодний прохід флоту в Мармурове море. У десанті взяли участь 81 тис. вояків. Незважаючи на сприяння флоту, союзн. війська не змогли зломити опір противника і домогтися відчутних результатів. За цей час вони зазнали великих втрат – 146 тис. осіб; турец. війська втратили 186 тис. осіб.

Важливою подією під час бойових дій у Північному морі 1915 став бій 02.01 біля Доггер-банки. У цьому бою вперше по обидва боки брали участь кораблі нового класу – лінійні крейсери. Бій виявив перевагу нім. крейсерів у бронюванні й живучості. Нім. моряки показали також свою перевагу над брит. моряками в мистецтві маневрування і дієвості вогню, що свідчило про вищу тактичну і вогневу підготовку. Британці не зуміли використовувати чисельну перевагу своїх сил і завдати противнику значних втрат. Після бою нім. командування гол. свої надії у боротьбі із противником на морі пов'язувало з діями підводних човнів і відмовилися від операцій надводних сил на Північному морі. 04.02.1915 Німеччина оголосила, що з 18.02.1915 води, які омивають В. Британію та Ірландію, включаючи Англійський канал, є військовою зоною й усяке вороже торговельне судно у цих водах підлягало знищенню (життя і безпека екіпажа і пасажирів не гарантувалася). У повідомленні також зазначалося, що через зловживання противниками Німеччини прапорами нейтральних країн не виключена можливість атаки суден невоюючих держав замість ворожих. Дії нім. човнів з порушенням законів морського судноплавства тривали до осені 1915. Особливо сильне обурення світової громадськості викликало затоплення 07.05 підводним човном «U-20» брит. трансатлантичного лайнера «Лузітанія», який плыв зі США до В. Британії. На лайнері знаходилося 1 959 осіб (440 жінок і дітей), з яких врятувалося лише 761 осіб. Уряд США заявив рішучий протест із приводу затоплення «Лузітанії» і зажадав вжити заходи, що виключають повторення подібних випадків. 05.06.1915 нім. імператор видав наказ, що заборонив топити пасажирські судна, а 18.09 вийшов новий наказ Вільгельма II, що фактично припинив необмежену підводну війну. (див. *Підводна війна 1914–18*).

Кампанія 1916. Півтора року кровопролитної війни не принесли перемоги жодній з коаліцій держав. Жорстока екон. блокада, необхідність б-би на два фронти і надання допомоги союзникам по коаліції змусили правлячі кола Німеччини і Австро-Угорщини перейти на поч. 1916 на нормування постачання, запровадити карткову систему розподілу продуктів. Стратегічне положення держав Антанти, незважаючи на військові невдачі 1915, поступово зміцнювалося. За перші роки війни вони просунулися далеко вперед у виробництві військ.-техн. засобів б-би і мобілізації людських ресурсів. В. Британія і Франція приступили до серійного виробництва якісно нового засобу б-би – танків. На поч. 1916 Антанта мала 365 дивізій (Франція 99, В. Британія – 80, Бельгія – 6,

Росія – 136, Італія – 38, Сербія – 6), а держави Центрального блоку – 286 дивізій (Німеччина – 159, Австро-Угорщина – 63, Туреччина – 52, Болгарія – 12); загальна чисельність армій Антанти досягла 18 млн осіб, а держав Центрального блоку – 9 млн осіб.

Західний фронт. На поч. кампанії 1916 співвідношення сил змінювалось на користь Антанти. Це ставило перед нім. Генштабом необхідність вибору щодо напрямку гол. удару – проти росіян чи проти брит.-франц. військ. Військ. міністр і нач. Генштабу ген. Е. фон Фалькенгайн виключав наступальні дії проти Росії. Переносючи удар на Захід, нім. командування розраховувало домогтися поразки противника через «перемелювання і виснаження його резервів» на одній ділянці Західного фронту. Для наступу на всьому фронті не вистачало сил. Об'єктом для вирішального удару був обраний Верден – найпотужніша фортеця в Європі (див. *Верденська операція 1916*). Захоплення Вердену зруйнувало б систему франц. оборони і відкрило нім. військам шлях на Париж. На напрямку гол. удару нім. командування створило перевагу на противником у живій силі у 4 рази, а в артилерії більш ніж у 4 рази. Під Верденом уперше були застосовувані вогнемети. 21.02.1916 нім. війська розпочали арт. підготовку з 1 500 гармат і мінометів. З 22.02 почався наступ, однак нім. підрозділи за кілька днів просунулись лише на 5-8 км. Протягом трьох місяців кровопролитних боїв нім. військам вдалося оволодіти двома важливими висотами у системі франц. оборони. У червні бої під Верденом розгорнулися з новою силою, однак з поч. липня натиск німців під Верденом став слабшати. 02.09 наступальні операції під Верденом за наказом нового нач. Ген. штабу П. фон Гінденбурга були припинені. За провал операції під Верденом Е. фон Фалькенгайн 29.08 був знятий зі своєї посади. Ця найбільша битва 1-ої світової війни («Верденська м'ясорубка») коштувала обом сторонам величезних жертв – до мільйона людей. Нім. армія потерпіла поразку – вона не змогла виконати жодного з поставлених завдань: ні захопити Верден і знекровити франц. армію, ні запобігти переходу союзників у наступ у р-ні р. Соммі. Верден став своєрідним полігоном нових засобів і способів ведення війни. Нім. війська застосували у ході бойових дій вогнемети, отруйні речовини, артилерію великої потужності, штурмові групи, метод рухливого загороджувального вогню для підтримки атаки тощо. Фран. війська випробували легкий кулемет і надважкі снаряди (400 мм), застосували арт. контрпідготовку та ін.

З 01.01 розгорнулася операція брит.-франц. сил на р. Сомма на Пн. Франції. Союзницьке

командування для проведення операції залучило 45% заг. чисельності брит.-франц. сил на західноєвроп. театрі бойових дій, 3 500 гармат і понад 300 літаків. Внаслідок операції планувалося прорвати оборону противника і відкинути його до франц.-нім. кордону. Її готували понад 5 місяців з особливою старанністю і небаченим до цього розмахом. Арт. підготовка операції почалася 24.06 і тривала 7 днів. 01.07 під прикриттям авіації й сильній арт. підтримці брит.-франц. війська перейшли в наступ. За 17 днів операції брит.-франц. сили лише вклинилися в нім. оборону на 2–7 км. Із серед. липня до кін. серпня операція продовжувалася з неослабною напругою. У вересні-жовтні операція на Соммі досягла ще більшого широкого розмаху. Просуваючись у середньому по 150-200 м у добу, брит.-франц. війська заглибилися в нім. оборону ще на 2–4 км, але не змогли її прорвати. 15.09 брит. частини провели велику атаку, уперше застосували новий засіб прориву – танки. Однак у цей період війни вони виявилися ще недосконалими машинами. З 49 танків на висхідні позиції вийшли тільки 32, інші застрягли в болоті або зупинилися через поломку механізмів. В атаці піхоти взяло участь лише 18 танків, але за їх допомогою брит. війська просунулася вперед на 4-5 км. Операція на Соммі, що продовжувалася бл. 4 місяців, була однією з найбільших операцій під час війни. Франц. війська втратили 341 тис. чол., англійці – 453 тис.; нім. війська – 538 тис. вояків, з них – 105 тис. осіб полоненими. Для Німеччини ці втрати були настільки значними, що вона вже не змогла відновити колишню боєздатність і моральний дух військ. У ході операції на Соммі був зроблений великий крок у розвитку авіації. Літаки стали використовувати групами проти наземних цілей, щоб підтримати дії піхоти. У ході битви брит.-франц. авіація забезпечила собі повне панування в повітрі. Вона змогла не тільки вирішувати тактичні задачі, але і робити нальоти на глибокий оперативний і стратегічний тил Німеччини.

Східний фронт. Важливе значення в загальному ході кампанії 1916 мали операції на Східному фронті. На всіх трьох рос. фронтах нараховувалося 1 732 тис. чол. проти 1 061 тис. нім. та австр. вояків. За таких умов рос. командування спробувало перехопити стратегічну ініціативу (див. *Південно-Західного фронту наступ 1916*). Головний удар повинні були завдати війська Західного фронту з р-ну Молодечно в напрямку Ошмяни, Вільно. Перед Північним фронтом було поставлено завдання наступати з р-ну Двінська на пд.-зх., а Пд.-Зх. фронтові – на Луцьк. Атака військ Пд.-Зх. фронту під командуванням ген. О. Брусілова почалася 04.06.1916. Протягом

перших 3 днів наступу австр. позиції було провано на фронті 70–80 км і в глибину на 25–35 км. Та вже 16.06 австр.-нім. війська нанесли контрудар і зупинили рос. наступ на Волині. На Буковині рос. війська 17.06 форсували ріку Прут, наступного дня зайняли Чернівці й були зупинені аж під Коломиєю. Загальний наступ Пд.-Зх. фронту поновився 28.07 Рос. підрозділи зайняли Броди, Галич, Станиславів. До поч. вересня 1916 фронт стабілізувався на лінії ріка Стоход, Золочів, Бережани, Галич, Станиславів, Делятин, Ворохта. Безпосереднім результатом операції Пд.-Зх. фронту став вступ Румунії у війну на боці держав Антанти. 17.08 Бухарест підписав з державами Антанти політ. і військ. конвенції, а 27.08.1916 оголосив війну Австро-Угорщині. Наступного дня Румунія опинилася в стані війни з Німеччиною і Туреччиною, а 01.09 – з Болгарією. Збройні сили Румунії склалися з 4 армій (бл. 600 тис. вояків). План дій румун. командування передбачав нанесення головного удару в напрямку на Будапешт. 28.08 румун. і рос. війська почали наступ у Трансильванію. Тим часом болг. і турец. війська за підтримки нім. сил (Дунайська армія Макензена) перейшли румун.-болг. кордон у Добруджі, а 26.09 австр.-нім. війська завдали удару в Трансильванії. 04.12 румун. війська залишили Бухарест. Протягом 4-місячних бойових дій румун. армія була розбита, і майже вся територія Румунії зайнята військами Центральних держав, що захопили великі запаси продовольства, сировини і нафти. Щоб врятувати ситуацію, Росія змушена була скерувати на новостворений Румунський фронт 35 піхотних і 11 кав. дивізій і подовжити фронт своїх армій на 500 км.

Інші фронти. Нім. Генштаб відкинув пропозиції ген. Ф. К. фон Гьотцендорфа про спільний наступ австр.-нім. військ в Італії, який міг би привести до виводу цієї країни з війни. Австр. Генштаб змушений був готувати самостійну наступальну операцію проти Італії, розраховуючи ударом із Трентино розгромити італ. армію і спробувати захопити Ломбардію (див. *Трентинська операція 1916*). Наступ почався на світанку 15.05., однак австр. частинам вдалось посунутись лише на 20 км. «Нещасливий наступ з Тиролю», як назвав його Фалькенгайн, зупинився 30.05. У серпні італ. війська переправились через ріку Ізонцо і захопили місто Горіца. До кін. 1916 італ. війська здійснили ще три наступи на Ізонцо, що принесли їм лише обмежені тактичні успіхи місцевого значення. З настанням зими на цьому фронті відбувалися лише окремі дрібні сутички.

На Балканському пів-ві єдиною активною силою Антанти залишалися війська, що розташовувалися в р-ні Салонік, які утворили Салонікський

фронт. До них приєдналися італ. частини в Албанії. У квітні-травні туди прибула серб. армія в складі 6 піхотних і 1 кав. дивізій (130 тис. осіб). Нім. командування вважало доцільнішим сковувати на Балканах 200–300 тис. військ Антанти, ніж витіснити їх звідти «і тим штовхнути на французький театр війни». Активні дії на Балканах розгорнулися наприкін. серпня 1916. Першими розпочали наступ 17.08 болг. війська, які потіснили союзників і зайняли низку пунктів на схід від р. Струми. Унаслідок контрнаступу союзники до 03.10 відкинули болг. підрозділи до рубежу, з якого вони почали наступ. Сили Антанти на Салонікському фронті та в Албанії в листопаді 1916 налічували 21 піхотну дивізію (5 франц., 5 брит., 6 серб., 1 рос. і 4 італ.), яким протистояли 13 піхотних дивізій (8 болг., 2 нім., 2 австр. і 1 турец.).

Турец. командування не мало чіткого оперативного плану кампанії 1916. Після припинення Дарданелльської операції Енвера-паша навіть запропонував перекинути турец. війська в Галичину. 1916 рос. Кавказька армія провела 3 операції: Ерзерумську, Трапезундську й Огнотську. 16.02 рос. війська здобули Ерзурум, а турки були відкинуті на 70–100 км на захід (див. *Ерзурумська операція 1915–16*). Дії росіян на ін. ділянках Кавказького фронту також були успішними. 05(18).04 вони зайняли порт Трапезунд (див. *Трапезундська операція 1916*). Надалі росіяни і турки з перемінним успіхом проводили наступальні операції, які не дали вирішальної переваги жодній з сторін.

Бойові дії нім. флоту 1916 почалися з нальотів дирижаблів на брит. порти і бази. 31.01 дев'ять нім. дирижаблів здійснили наліт на Ліверпуль та ін. міста. 30.06–01.07 між головними силами нім. і брит. флотів відбулася велика битва біля п-ова Ютландія (Північне море), до якої готувалися і на яку покладали великі надії обидві сторони (див. *Ютландська морська битва 1916*). У битві взяло участь понад 200 нім. і брит. кораблів. Брит. флот у всіх основних класах кораблів майже вдвічі перевершував противника. Нім. флотові (командувач адм. Р. Шеєр), який не розраховував на зустріч з усім брит. «Грандфлітом» (командувач адм. Дж. Джелліко) вдалося без великих втрат вийти з бою. У ході битви брит. флот утратив 3 лінійні та 3 броньовані крейсери, 8 есмінців, бл. 6 800 чол. вбитими і пораненими; нім. втрати – 1 крейсер, 1 лінкор (застарілий), 4 легких крейсери, 5 есмінців і 3 100 чол. вбитими і пораненими.

Кампанія 1917. У кампанії 1917 обидві протиборчі коаліції постали перед величезними труднощами. Однак Антанта, яка володіла величезними матеріальними і людськими ресурсами,

знаходилася в кращому положенні в порівнянні з Центральними державами. У січні 1917 у розпорядженні Антанти було 425 дивізій проти 331 дивізії нім.-австр. блоку, Заг. чисельність її збройних сил складала 27 млн осіб, тоді як у противника – 10 млн. У грудні 1916 Німеччина через нейтральні держави звернулася до держав Антанти з мирними пропозиціями. Берлін домагався не тільки збереження своїх колишніх кордонів, але розраховувала придбати нові території й навіть вимагав сплати контрибуції. Такі умови були неприйнятні для союзних держав і вони їх відхилили. Австро-Угорщина таємно від Німеччини почала переговори з Францією і В. Британією. Відень намагалася укласти *сепаратний мир*, сподіваючись лише на збереження своїх довоєнних кордонів. Брит. і франц. дипломати з цим погоджувались, але проти виступила Італія, яка претендувала на Трієст, Далмацію і Пд. Тироль. 31.01.1917 нім. уряд послав президентові США В. Вільсону ноту, в якій поряд з повідомленням про поновлення з 01.02 необмеженої підвідної війни пропонувались мирні пропозиції. Та країни Антанти, добре обізнані з положенням у коаліції Центральних держав, сподівалися 1917 здобути остаточну перемогу і відкинули мирні пропозиції.

Нім. командування було серйозно стурбоване перспективою майбутньої кампанії. Загальне положення країни і стан її збройних сил не дозволяли навіть думати про наступальні дії. Та несподівано Німеччина отримала подарунок, який вселив надію – *Лютневу революцію 1917* в Росії, яка значно ослабила основного противника на Сході. Хоча рос. *Тимчасовий уряд* не збирався відмовитися від попереднього зовнішньополіт. курсу, він не мав вже можливості вести війну «до переможного кінця». Для загострення внутрішньополіт. ситуації у Росії нім. Генштаб переправив у Петроград зі Швейцарії групу більшовиків–емігрантів на чолі з В. Леніним, які виступали за вихід країни з війни. Важливою обставиною, що мала великий вплив на воєн.-політ. обстановку в Європі та подальший хід подій на фронтах, став вступ 06.04.1917 США у війну на боці Антанти. Щоправда армія США була нечисленною і нараховувала 130 тис. вояків. Однак 18.05.1917 Конгрес США, з огляду на малий притік добровольців в армію, прийняв закон про загальний військовий обов'язок. Зате військ.-мор. флот США в кількісному відношенні поступався лише флотам В. Британії та Німеччини.

Західний фронт. Нім. Генштаб прогнозував можливість наступу військ Антанти весною 1917. Для зміцнення оборони нім. командування планувало відвести війська на заздалегідь підготовлені позиції. Ще вересні 1916 розпочалося будівництво оборонної *Зігфріда лінії*, яка скорочувала фронт

нім. оборони. 04.02 Вільгельм II віддав наказ про відхід нім. військ на нові позиції, який розпочався 16.03. На поч. квітня 1917 союзники мали на Західному фронті 173 піхотні дивізії, нім. війська склалися з 151 піхотної дивізії. Весняний наступ союзників 09.04 розпочали брит. війська в р-ні Арраса. Через тиждень їх підтримали франц. війська, які вперше застосували танки моделі «Шнайдер». Щоб збільшити запас ходу, зовні на машинах додатково помістили бідони з пальним, які під вогнем нім. артилерії вибухали і перетворювали танки в смолоскипи (з 128 танків з бою повернулися бл. 10). Атаки на нім. позиції продовжувались і в травні, однак вони не принесли очікуваних результатів. У цих боях франц. війська втратили тільки убитими і пораненими 180 тис. осіб, британські – 160 тис. чол.; втрати нім. армії становили 163 тис. чол., з них – 29 тис. полоненими. Результатом невдалої операції стали відкриті заворушення у франц. армії. Ген. Нівель був зміщений з посади головнокомандувача і замінений ген. А. Ф. Петеном. Союзницька операція під Іпром, що почалася 31.07, мала за мету захоплення узбережжя Фландрії, щоб знищити бази нім. підводних човнів. Особливо затяті бої розгорнулися в серпні, у результаті яких брит.-франц. військам вдалося просунутись лише на 6 км. З новою силою бої розгорілися в жовтні-листопаді, але вони знову не принесли вирішального успіху союзникам. 10.11 операція була закінчена. Втрати британців становили 245 тис. вояків, французів – 50 тис.; нім. військ – 270 тис. чол. Для операції біля Камбре, що розпочалась 20.11, брит. командування вперше сформувало цілий танковий корпус. Раптова атака танків і піхоти посягла паніку в рядах нім. солдатів. За кілька годин англійці просунулися на 6-8 км у глиб лінії Зігфріда, однак розвинути свій успіх вони не змогли і нім. війська відбили свої позиції.

Східний фронт. Воєнні дії рос. армії 1917 розпочалися з *Мітавської операції 1917*. 05.01 раптово, без артилерійської підготовки, рос. війська атакували противника. Проте раптовість наступу не принесла очікуваного результату і їм вдалось вклинитися у нім. оборону лише на 2–5 км. 23.01 нім. війська провели низку контратак і повернулися на попередні позиції. Рос. *Тимчасовий уряд* для підняття своєї популярності вимагав від Верх. командування успішних дій на фронті. 29.06 артилерія Пд.-Зх. фронту відкрила вогонь по позиціях австр.-угор. військ у Галичині. 10.07 рос. війська зайняли Галич, наступного дня – Калуш. 19.07 нім. командування завдало контрудару. Рос. війська, майже не чинячи опору, відходили у тил. Відступ зупинився лише 28.07 на лінії Броди–Збараж–Гримайлів–р. Дністер.

03.09 нім. війська здобули Ригу (див. *Ризька операція 1917*). 07.11.1917 у результаті *Жовтневого перевороту в Росії* до влади прийшли більшовики, які запропонували «усім воюючим народам і їх урядам почати негайно переговори про справедливий демократичний мир». 10.11 пропозиція укласти перемир'я була скерована всім Центральним державам. До 01.12.1917 рос. фронт усе ще сковував 74 нім. дивізії, то ж Берлін охоче пішов на укладення перемир'я. 03.12 у Брест-Литовську почалися переговори про перемир'я між Росією і Німеччиною та її союзниками. Спочатку була підписана тимчасова угода про припинення воєнних дій терміном на 10 днів. Переговори відновилися 15.12 й того ж дня закінчилися укладанням договору про перемир'я, яке встановлювалося з 17.12.1917 до 14.01.1918. Договірні сторони могли перервати перемир'я, зробивши про це попередження за 7 днів, в іншому випадку перемир'я автоматично продовжувалося, «поки одна зі сторін не відмовиться від нього з попередженням за 7 днів».

Інші фронти. Черговий італ. наступ (10-й бій на р. Ізонцо) почався 14.05.1917 після дводенної арт. підготовки на ділянці від Плави до Горіці. Протягом тижня запеклих боїв італ. війська просунулись на 2–3 км. У листопаді-грудні, коли почались вивільнятися нім. частини на Східному фронті, нім.-австр. війська завдали Італії нищівного удару під *Капоретто*. Поразка Італії прискорила створення об'єднаного союзного командування Антанти. На нараді в Рапалло 05–07.11 було вирішено створити Вищу військову раду, до якої увійшли керівники союзних урядів, а також представники Ген. штабів Франції, В. Британії, Італії та США.

1917 план кампанії Антанти на Балканах передбачав рішучий наступ, щоб розгромити Болгарію при підтримці рос.-румун. армій. Наступ союзників, що розпочався 25.04, не дав очікуваних результатів. До кін. 1917 фронт союзників на Балканах залишався без змін. У ході кампанії 1917 союзники продовжували тиснути на грец. уряд, примушуючи його виступити проти Німеччини. За вимогою Антанти король *Костянтин I* 15.06 відрікся престолу. Новий грец. король Олександр призначив головою уряду прихильника Антанти Е. Венізелоса і 29.06 Греція оголосила війну державам Четверного союзу.

Перспектива розвалу Австро-Угорської монархії внаслідок воєнної поразки у ході війни поставила перед серб. лідерами питання про подальшу долю їхньої держави. Серб. уряд, що знаходився на о. Корфу, спільно з лондонським Південно-слов'янським комітетом прийняв у червні

1917 *Корфську декларацію 1917*, в якій заявлялося про утворення спільної держави південних слов'ян – сербів, хорватів і словенців, що включала Сербію, Чорногорію та пд.-слов'янські земель Австро-Угорщини (Хорватії, Словенії, Воєводини, Боснії та Герцоговини). Декларація проголошувала важливі дем. принципи держ. і сусп. устрою майбутньої держави.

1917 на Кавказькому фронті активних бойові дії не велися. Протягом другої пол. 1917 брит. війська в Месопотамії (ген. Ф. Моод) 11.03.1917 зайняли Багдад. У Палестині брит. дивізії двічі 26.03 і 19.04.1917 починали атаки на позиції турец. військ у р-ні Гази, але завзятий опір противника змушував їх відходити. Лише 06.11 фронт був прорваний, 17.11 брит. війська (ген. Е. Алленбі) зайняли Яффу, а 09.12.1917 – Єрусалим.

1917 вся увага нім. морського командування була зосереджена на максимальному використанні підводних човнів, а британського – на їх винищуванні. Німеччина мала 142 підводні човни, які базувалися у нім. портах на Північному морі, базах Зеебрюгге і Остенде у Фландрії, у австр. портах Статі та Котор в Адріатичному морі, Курляндії на Балтиці й Стамбулі. Протягом 1917 Німеччина побудувала 103 нові підводні човни, а її втрати становили 72 субмарини. Австро-Угорщина мала ще 13 човнів. За лютий-квітень 1917 у Північному морі й в Атлантичному океані нім. підводні човни потопили 844 британські, союзні та нейтральні кораблі. Тому з 01.04.1917 союзники прийняли рішення про запровадження системи конвоїв. У жовтні 1917 нім. флот провів успішну *Моонзундську операцію 1917*, що дозволило нім. командуванню встановити контроль над всією акваторією Балтійського моря.

Кампанія 1918. Сепаратний мир з Росією (див. *Брестський мирний договір 1918*) давав Німеччині останній шанс переламати хід війни на свою користь. Однак нім. командування повинно було поспішати до прибуття до Франції амер. солдатів. Однак плани нім. Генштабу знову розпрошились у двох напрямках: на Заході – перемога для досягнення миру; на Сході – захоплення нових величезних територій і ресурсів та придушення *більшовизму*, піднесенню якого нім. командування само сприяло. До того ж екон. стан Центральних держав дійшов до крайнього занепаду, а всі людські ресурси для поповнення армії вже були вичерпані. Але й держави Антанти не сподівались на швидку перемогу. Франц. прем'єр Ж. *Клемансо* в січні 1918 заявив, що перемога Антанти буде здобута лише восени 1919.

Західний фронт. Збройні сили Антанти у Франції до кін. березня налічували 171 піхотну і

9 кав. дивізій, 15 тис. гармат і 893 танки. Їм протистояли 193 нім. піхотні дивізії з 15,7 тис. гармат. В. Британія і Франція теж переживали кризу людських ресурсів і були змушені дещо зменшити чисельність своїх армій у Франції. Італія восени 1917 була розгромлена, її фронт довелося підтримати збройними силами В. Британії та Франції. Тож нового нім. наступу союзники побоювалися і головним завданням вважали операції оборонного характеру. 21.03 нім. дивізії атакували 19 брит. дивізій південніше Арраса в р-ні р. Сомма (див. *Березневий наступ у Пікардії 1918*). Протягом перших 6 днів операції нім. війська пройшли 60 км. Англіїці стали відходити на північний захід, до моря, а французи на південний захід, щоб прикрити Париж. У Парижі почалася паніка, Ж. Клемансо став готуватися до від'їзду в Бордо, а брит. командувавч Д. Хейг – до евакуації брит. армії на о-ви. Здавалося, що нім. командування досягнуло своєї мети, і нім. військам удалося роз'єднати союзні армії. Та франц. командування підтягнуло резерви і на поч. квітня йому вдалося зупинити нім. наступ. Несподіваний успіх нім. армії змусив Лондон і Париж звернутися до президента США В. Вільсона з проханням переправляти у Францію щомісячно 120 тис. амер. вояків. У травні 1918 на Західному фронті панувало затишшя, під час якого противники готувалися до нових сутичок. За цей час нім. командуванню вдалося зосередити у Франції 208 піхотних дивізій. Чергового удару нім. війська завдали 27.05 у р-ні р. Ен. 30.05 нім. частини досягли Марні і від Парижа їх відокремлювало 70 км. Проте для останнього кидка їм знову не вистачило сил і франц. війська зупинили наступ. Третя наступальна операція на р. Марна почалась 15.07, але цього разу нім. командуванню не вдалось досягнути раптовості й нім. війська просунулись лише на 4–8 км. 18.07 на Марні розпочався контрнаступ союзників, у ході якого нім. війська були змушені відступити.

На поч. серпня 1918 нім. командування не відмовлялося від ініціативи, щоб створити враження, що сили нім. армії ще не вичерпані. Така стратегія, на думку нім. Генштабу, могла схилити Антанту до мирних переговорів. На світанку 08.08., зненацька для нім. командування, розпочалась атака союзників під Ам'єном (див. *Ам'єнська операція 1918*). За словами Е. Людендорфа, «8 серпня стало найчорнішим днем німецької армії в історії світової війни». До 08.09 нім. війська повернулись на ті позиції лінії Зігфріда, з яких вони почали наступ 1918. У вересні 1918 свою першу самостійну операцію під час війни провели амер. війська (див. *Сен-Мійельська операція 1918*). З 26.09 союзники стали методично витискати нім.

війська з території Франції та Бельгії. 05.10 новий нім. канцлер принц *Макс Баденський* звернувся до В. Вільсона з нотою, в якій пропонував негайно укласти перемир'я, хоча П. Гінденбург все ще сподівався, що нім. армія зможе утриматись на чужій території до весни 1919. Однак, ці плани перекреслила Листопадова революція в Німеччині. 09.11 Вільгельм II був змушений відректися престолу. 11.11 у Комп'єні було підписане перемир'я (див. *Комп'єнське перемир'я 1918*).

Східний фронт. Скориставшись тим, що рад. Росія на переговорах у Брест-Литовському зволікала з підписанням миру, Берлін заявив, що припиняє дію перемир'я. 18.02.1918 нім.-австр. війська перейшли в загальний наступ від Фінляндії до Кавказу практично не зустрічаючи серйозного опору. Нім. наступ на деякий час врятував незалежність України, Грузії та Донського козацтва, а рад. уряд змушений був підписати Брестський мир. Для забезпечення умов миру на Сході залишалося бл. 40 нім. дивізій. Румунія опинилась в ізоляції і змушена була підписати *Бухарестський мирний договір 1918*. В. Британія і Франція вирішили надавати допомогу антибільшовицьким силам у Росії, але більших військових контингентів вони не могли послати. Лише у портах Мурманськ, Архангельськ, Владивосток, де нагромадились великі запаси військового спорядження, були висаджені невеликі десанти Антанти. Під час антибільшовицького заколоту в Москві у липні 1918 ліві есери вбили нім. посла В. Мірбаха, щоб спровокувати Німеччину до виступу проти рад. Росії, однак нім. командування на той час вже не мало сил, щоб знову починати воєнні операції на Сході.

Інші фронти. 15.09.1918 війська Салонікського фронту почали наступ. Опір болг. армії був зломлений. 28.09 Софія вже просила перемир'я і 29.09 болг. армія капітулювала. 03.10 цар *Фердинанд I* передав владу синові Борису (див. *Борис III*). Союзні війська стали загрожувати тилу нім. військ, що займали Румунію. Та головна операція союзників була спрямована на звільнення Сербії для подальшого наступу в Австро-Угорщину. 12.10 союзні війська зайняли Ніш, а 01.11 увійшли до Белграду. В операції проти Стамбула брали участь 5–6 дивізій, які наступали з р-ну р. Струма на Адріанополь. У кін. жовтня 1918 Туреччина підписала з державами Антанти *Мудреське перемир'я 1918*. Наприкін. 1917 перестала існувати рос. Кавказька армія, тому з поч. 1918 турец. війська перейшли в наступ з метою повернення територій, завойованих росіянами 1914. Турец. підрозділи 29.02 зайняли Ерзерум, а в квітні окупували Карську і Батумську області.

Одночасно турецький експедиційний корпус під командуванням Нурі-паші повів наступ на Баку.

Незважаючи на значну перевагу у Месопотамії, британські війська лише у жовтні 1918 дійшли до Мосула. У Палестині турецьким військам вдавалося до кінця вересня стримувати британські сили. Лише 01.10 британці зайняли Дамаск, 07.10 французький десант увійшов у Бейрут.

15.06.1918 війська Австро-Угорщини після годинної артилерійської підготовки газовими снарядами почали наступ на усьому Італійському фронті. Однак вже 20.06 стало зрозумілим, що австрійський наступ провалився і цісарська армія була відкинута за річку П'яве. Лише 25.10, коли доля війни вже була остаточно вирішена на користь Антанти, Італія відважилась розпочати загальний наступ проти Австро-Угорщини. З італійського боку було задіяно 57 дивізій, а австрійсько-угорське командування мало в своєму розпорядженні 63 ослаблені дивізії й вже 29.10.1918 попросило про перемир'я.

Підсумки війни. 18.01.1919 у Версальському палаці урочисто відкрилася *Паризька мирна конференція 1919–20* союзних країн з випрацювання умов післявоєнного мирного врегулювання. На конференції були представлені 27 держав, що брали участь у війні проти Четверного союзу або розірвали дипломатичні відносини з Німеччиною. Вирішальна роль у роботі конференції і вироблення умов мирних договорів належала лідерам В. Британії, Франції та США. На конференції була створена міжнародна організація – *Ліга Націй*, для захисту миру і безпеки народів. Протягом 1919–20 були підписані мирні договори з державами Четверного союзу – *Версальський мирний договір 1919* з Німеччиною, *Сен-Жерменський мирний договір 1919* з Австрією, *Нейський мирний договір 1919* з Болгарією, *Тріанонський мирний договір 1920* з Угорщиною.

У Першій світовій війні взяли участь 33 держави, населення яких складало 67% народонаселення Земної кулі. У ході війни загинуло понад 10 мільйонів людей (включаючи цивільне населення), було поранено до 20 мільйонів осіб.

Втрати у 1-й світовій війні (тис. осіб).

Держава	Мобілізовано	Втрати*	У т. ч. загинули
Німеччина	11 000	7 141	1 773
Австро-Угорщина	7 800	7 020	1 200
Туреччина	2 850	975	325
Болгарія	800	267	88
Центральні держави	22 450	15 403	3 386
Росія	12 000	9 150	1 700

Великобританія**	8 904	3 190	908
Франція	8 410	6 178	1 375
Італія	5 615	2 197	650
США	4 355	365	126
Японія	800	1,2	0,3
Румунія	750	535	335
Сербія	707	420	145
Бельгія	267	102	14
Греція	230	27	5
Португалія	100	33	7
Чорногорія	50	20	3
Антанта	42 190	22 220	5 270
Всього	64 640	37 623	8 654

* Вбиті, померлі від ран та хвороб, поранені, полонені, пропали без вісті.

** Разом з Канадою, Австралією, Новою Зеландією, Південною Африкою, Індією та ін. Колоніями.

І. Мельник (Львів).

ПЕРШИНГА ЕКСПЕДИЦІЯ 1916–1917 – збройна операція військ США (10 тис. осіб, в основному кавалерія) під командуванням генерала Джона Джозефа Першинга на території Мексики. Приводом до неї став напад загону Ф. Вілья на амер. місто Колумбус (штат Нью-Мексико) 09.03.1916, під час якого загинуло 14 амер. солдатів і 10 мирних жителів. 15.03.1916 амер. війська за наказом президента США В. Вільсона перейшли мекс. кордон для проведення каральної експедиції проти загонів Вілья. Мекс. президент Венустіано Карранса спочатку погодився на проведення експедиції, але вже 12.04.1916 уряд Мексики направив ноту США з вимогою виводу амер. військ з мекс. території. Проти карателів розгорнули бойові дії війська генерала А. Обрегона і П. Кальеса. Попри всі зусилля війська Дж. Першинга не змогли розбити повстанські загони Вілья. У жовтні 1916 Вашингтон ініціював переговори про вивід своїх військ. У січні 1917 розпочалася їх евакуація, а 05.02 останні амер. частини залишили територію Мексики.

Т. Марискевич (Львів).

ПЕТЕН Анрі Філіпп (Pétain; 24.04.1856 – 23.07.1951) – французький політик, маршал (з 1918). Навчався у військ. училищі у Сен-Сір (1886–88), у Вищій військ. школі (1888–90). Під час *Першої світової війни 1914–18* командував піхотною бригадою, потім військ. корпусом. Брав участь у битвах над Марною (1914) і під Верденом (1916). 3 травня 1916 командував групою армій «Центр», з квітня 1917 – нач. франц. Генштабу. 1917–18 – головнокомандувач франц. армії. 1925–26 командував франц. військами, які ліквідували

Рифську республіку. 1925–31 – віце-голова Вищої військової ради, ген. інспектор повітряної оборони (1931–34), 1934 – військ. міністр в уряді Г. Думерга. 1939–40 – посол при уряді Ф. Франко в Іспанії. 16.06.1940 після виставки П. Рейно сформував урядовий кабінет. Відмовився від опору гітл. загарбникам, підписав *Комп'єнське перемир'я 1940*. Після переїзду франц. урядового кабінету у Віші (Пд. Франція), Національні Збори передали П. всю повноту влади (10.07.1940), що означало ліквідацію *Третьої республіки*. 1940–44 глава Французької держави, одночасно (до квітня 1942) очолював колабораціоністський уряд режиму *Віші*. Встановив авторитарне правління. Виступав проти участі Франції у війні на боці нацист. Німеччини; не підтримував політ. курс П. Лавалля, спрямований на тісну співпрацю з Берліном, і робив спроби усунути його з посади прем'єр-міністра. З серед. 1943 не мав реального впливу на політику уряду Віші. Добровільно повернувся у Францію (з Швейцарії), де був заарештований і у серпні 1945 засуджений до смертної кари (замінена довічним ув'язненням).

ПЕТКОВ Нікола (21.07.1893 – 23.09.1947) – болг. політик і журналіст, син відомого борця за незалежність Болгарії, пізніше – активного болг. політика Дімітра Петкова. Здобув вищу юридичну освіту у Парижі. 1930 вступив до Болг. землеробської нар. спілки (БЗНС). 1932–33 входив до складу керівного органу одного з її відламів – БЗНС «Ап. Стамболійський». Після держ. перевороту у травні 1934 став завзятим противником нового режиму. 1938 був обраний депутатом парламенту від опозиції, але незабаром його позбавили мандату за «антидержавну діяльність» і, на деякий час, кинули до концтабору. На поч. 2-ої світової війни різко висловлювався проти участі у ній Болгарії. Вступив у контакт з комуністами і дав згоду на включення його до складу Нац. комітету Вітчизняного фронту. Після комуніст. перевороту 09.09.1944 входив до складу т. зв. уряду Вітчизняного фронту як міністр без портфеля (1944–45). З поч. 1945 – лідер БЗНС. У липні 1945 подав у відставку з посади міністра і перейшов в опозицію. Повів за собою частину БЗНС, що отримала назву БЗНС (Н. Петков). Видавав газету «Народний землеробський прапор». З 1946 – депутат парламенту. Як лідер об'єднаної опозиції, намагався не допустити відміни Тирновської Конституції та встановлення у країні комуніст. режиму. У червні 1947 був заарештований і 16.08 засуджений до смертної кари «за важкі злочини проти народної влади». Смерть П. стало сигналом для розгрому опозиції – БЗНС (Н. Петков) була заборонена, а її найактивніші діячі заарештовані. 1990 реабілітований.

В. Чорній (Львів).

ПЕТЛЮРА Симон Васильович [10(23).05.1879 – 25.05.1926] – укр. політик, публіцист. Н. у передмісті Полтави. 1895–01 навчався в Полт. духовній семінарії, з якої виключений за вияв рев.-нац. настроїв. З 1900 – член Революційної української партії (з 1905 – Укр. соц.-дем. робітничу партію). Під загрозою арешту восени 1902 переїхав на Кубань, де працював учителем, архівістом (упорядковував документи Кубанського козацтва). З липня 1906 – секретар київ. газети «Рада», 1907–08 – співредактор журналу «Слово». З 1912 – редактор російськомовного журналу про Україну «Украинская жизнь». У роки *Першої світової війни 1914–18* – працівник Союзу земств і міст, голова Укр. військового комітету Зх. фронту у Мінську. Своє відношення до війни П. виклав у статті-відозві «Війна і українці», в якій доводив, що українці лояльно виконують свій обов'язок перед Російською державою і висловив надію, що в майбутньому ставлення рос. влади до «українського питання» зміниться. П. був одним з провідних діячів Української революції: з березня 1917 – член *Української Центральної Ради*, з травня – голова Укр. військового ген. комітету, червні-грудні 1917 – генеральний секретар військових справ. У січні-лютому 1918 сформував Гайдамацький кіш Слобідської України, на чолі якого придушив більшовицьке повстання в Києві. Виступав проти режиму гетьмана П. Скоропадського, за що був ув'язнений. У період антигетьманського повстання обраний до складу *Директорії УНР*. З листопада 1918 – Головний Отаман Армії УНР. З лютого 1919 – голова Директорії УНР. На чолі об'єднаних українських збройних сил 30.08.1919 здобув Київ. У квітні 1920 за ініціативою П. укр. уряд уклав воєн.-політ. союз з Польщею для спільної боротьби проти більшовицької Росії. З листопада 1920 очолював екзильний уряд УНР, який перебував на території Польщі. З жовтня 1924 жив у Парижі, де організував видання тижневика «Тризуб» і продовжував виконувати обов'язки голови Директорії УНР і Головного Отамана УНР. Вбитий більшовицьким агентом С.-Ш. Шварцбартом, який на судовому процесі (жовтень 1927) над ним звинуватив П. і уряд УНР в антиєврейських погромах 1919 в Україні (Шварцбарт був виправданий). П. похований на кладовищі Монпарнас у Парижі

М. Литвин (Львів).

ПЕТРО І Карагеорґійович (Peter I Karađorđević; 11.07.1844 – 16.08.1921) – король Сербії (1903–18) і Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1918). Закінчив військову академію у Сен-Сір (Франція). Після загибелі короля Олександра Обреновича

під час державного перевороту (травень 1903) був обраний Скупщиною на серб. престол. Під час правління П. I К. відбулася стабілізація політ. і екон. життя країни, Сербія взяла участь у *Балканських війнах 1912–13*. У червні 1914 внаслідок хвороби передав владу своєму синові *Олександру I Карагеоргійовичу*, який здійснював королівські функції як принц-регент.

ПЕТРО II Карагеоргійович (Peter I Karađorđević; 06.09.1923–03.11.1970) – останній король Югославії (1934–45). Проголошений королем у результаті вбивства його батька *Олександра I Карагеоргійовича*. До досягнення повноліття П. II регентом був визначений його дядько – принц Павло. Приєднання Югославії 25.02.1941 до Пакту трьох держав (див. *Берлінський пакт 1940*) викликало незадоволення частини вищого офіцераства, яке 27.02.1941 здійснило державний переворот і проголосило П. II К. повноправним монархом. Уряд П. II К. 05.04.1941 уклав у Москві договір про дружбу і ненапад між СРСР та Югославією. Після окупації країни нім. військами (квітень 1941) виїхав до Лондона, де 18.04.1941 сформував еміграційний кабінет міністрів. Під час *Другої світової війни 1939–45* підтримував рух *четників*. Після ліквідації 29.11.1945 комуністичним урядом Й. Тито монархії в Югославії, П. II жив на еміграції у Франції, В. Британії та США.

ПЕТРУШЕВИЧ Євген (03.06.1863 – 29.08.1940) – укр. політик, голова Української Національної Ради та Диктатор ЗУНР. Н. у м. Буськ (Львів. обл.). Навчався на правничому ф-ті Львів. ун-ту. Діяч Української Національно-Демократичної Партії. Посол до австрійської Державної Ради (1907–18). Заст. голови (1907–17), голова (1917–18) Української Парламентарної Репрезентації. У роки Першої світової війни Член Головної української ради (1914–15), Загальної української ради (1915). Прихильник радикальної позиції у переговорах з австр. урядом щодо вирішення укр. питання у Сх. Галичині. Голова української Конституанти (Українська Національна Рада ЗУНР) у Львові (18–19.10.1918). Очолював делегацію УНРади до Відня (19.10.1918), домагався від австр. уряду передати владу в Сх. Галичині УНРаді. Провадив переговори з австр. міністром у справах Галичини К. Галецьким щодо шляхів укр.-польс. порозуміння. Повернувся до Галичини в грудні 1918. Стримано ставився до перспектив об'єднання ЗУНР із УНР. 02.01.1919 УНРада таємним голосуванням обрала його головою («президентом») Президії та Виділу УНРади. Мав репрезентативні функції глави держави.

Упродовж зими–весни 1919 виїжджав до Відня за фінансовою і політичною підтримкою ЗУНР. Член Директорії УНР. Диктатор ЗУНР (9.06.1919–15.03.1923). Разом із Галицькою Армією, що відступала за р. Збруч, у липні 1919 переїхав до м. Кам'янець на Поділлі. Мав складні стосунки з С. Петлюрою через різні погляди на процеси державотворення УНР та політико-правові аспекти об'єднання УНР і ЗУНР. Не зрікся своїх надзвичайних повноважень, хоча цього вимагали С. Петлюра та галицькі й буковинські соціал-демократи. Зневірений в перспективах утвердження і захисту суверенітету УНР в б-бі з більшовиками, схилився до угоди з антибільшовицькими силами Росії, однак не погоджувався з наддніпрянським керівництвом щодо союзу з Польщею. 16.11.1919 виїхав із Кам'янця. дістався до Відня. На поч. 1920 перебував у Парижі та Лондоні, де домагався зрушень у справі визнання ЗУНР Паризькою мирною конференцією 1919–20. У серпні 1920 сформував Уряд Диктатора, який в час відсутності П. у Відні діяв, як Колегія Уповноважених Диктатора ЗУНР. Утім в офіційних зверненнях до міжнар. інституцій виступав як голова («президент») УНРади. У 1920–поч. 1923 провадив активну зовнішньополіт. діяльність домагаючись від керівництва зх. держав визнання прав українців Сх. Галичини на нац. самовизначення. Брав участь у роботі делегацій ЗУНР на міжнар. форумах у Женеві (1920) та Генуї (1922). У своїх між нар. контактах практикував «нафтову дипломатію» – обіцяв діловим колам Канади преференції у наданні концесій на видобуток нафти у Сх. Галичині, при умові підтримки укр. самостійницьких прагнень. Після рішення Ради Послів про належність Сх. Галичини до Польщі (14.03.1923), розпустив свій уряд. Переїхав до Берліна, де зі своїми співробітниками утворив Колегію політичного центру Західної України. У 1920-х роках мав контакти з більшовицькими дипломатами і спецслужбами, деякий час був на позиціях радянофільства. Розірвав із радянофільською орієнтацією у середині 1930-х років. Помер у поблизу Берліна, де і був похований. Перепохований у Львові на Личаківському цвинтарі.

О. Павлишин (Львів).

ПЕХЛЕВІ Мохаммед Реза (Pahlavi Reza; 26.10.1919 – 27.07.1980) – останній шах Ірану (1941–79). Навчався у Швейцарії. Після зречення під тиском союзників його батька *Пехлеві Рези-Шаха*, 16.09.1941 зайняв престол. 1943 приєднався до *антигітлерівської коаліції*. Проводив прозахідну політику. Усунув від влади прем'єр-міністра Мохаммеда Мосадикка, який

частково націоналізував нафтову пром-сть і провів прокомуністичний зовнішній курс. Сприяв вступу Ірану до *Багдадського пакту* (1955). У 1960-х роках з метою модернізації країни здійснив низку ліберальних реформ (земельну, судову, освітню та ін.), які дістали назву «*Білої революції*». За П. Іран став найвпливовішою державою у регіоні Перської затоки. Організував за участю Ізраїлю політичну поліцію САВАК, за допомогою якої придушував шиїтську опозицію (очолював аятолла Р. *Хомейні*), незадоволену проамериканською зовн. політикою і реформаторськими заходами шаха. 1975 заснував Партію нац. відродження, яка, однак не користувалася підтримкою у суспільстві. Прозахідна орієнтація уряду П., його політика модернізації країни наštтовхнулася на всезростаючий опір релігійних кіл, які прагнули відновити вплив в Ірані фундаменталістських ісламських традицій і цінностей. Внаслідок революційних подій наприкін. 1978 втратив контроль над ситуацією у країні (див. *Ісламська революція в Ірані*) і виїхав до Марокко, а згодом Єгипту.

В. Качмар (Львів).

ПЕХЛЕВІ РЕЗА-ШАХ Мохаммед (Pahlavi Reza-Shah; 16.03.1878 – 26.07.1944) – шах Ірану (1925–44), засновник династії Пехлеві. Н. у Мезендерані в сім'ї відставного офіцера. З 1891 на військовій службі. 1923–25 – прем'єр-міністр Ірану. У грудні 1925, спираючись на армію, зайняв шахський трон. Для модернізації країни за європ. зразком провів низку реформ (судову, військову, освітню) і заходи для захисту екон. інтересів держави. Збудував трансіранську залізницю (1927–38), відкрив перший ун-тет (1934), заборонив жінкам носити паранджу (1935). Виступив одним з ініціаторів створення військ.-політ. союзу Афганістану, Ірану, Іраку і Туреччини – Близькосхідної Антанти (див. *Саадабадський пакт 1937*). Напередодні *Другої світової війни 1939–45* зблизився з нацист. Німеччиною, що викликало стурбованість СРСР і В. Британії. Після вступу на територію Ірану союзницьких (рад. і брит.) військ під тиском союзників 16.09.1941 зрікся престолу на користь сина *Пехлеві Мохаммеда Рези*. Колишнього шаха було заслано на о. Маврикій в Індійському океані, а згодом до Йоганнесбурга, де він і помер (див. також *Іран*).

В. Качмар (Львів).

ПИМОНЕНКО Микола [25.02(09.03).1862 – 13(26).03.1912] – укр. живописець. Н. у Києві. Учився в іконописній школі при Києво-Печерській Лаврі. Художн. освіту здобув у Київській малювальній школі (1878–82, 1879–80 виконував обов'язки

репетитора) та Петерб. АМ (1882–84), академіком якої був від 1904. Від 1899 – член Товариства передвижників. 1900 став співзасновником Київ. художн. уч-ще, в якому кілька років викладав. Майстер реалістичного жанрового живопису. У численних жанрових картинах показав життя і побут укр. села, природу. Серед його найвідоміших картин – «Весілля в Київській губернії» (1891), «Свати» (1892), «Проводи рекрутів» (1893), «Жнива» (1896), «У похід» (1902), Збирання сіна на Україні» (1907), «Гопак» (1910) та ін.

Р. Шмагало (Львів).

ПИРВАНОВ Георгій (28.06.1957) – болг. політик. Н. по бл. м. Пернік. Вищу освіту здобув у Софійському ун-ті ім. Климента Охридського. Працював в Ін-ті історії Болг. комуніст. партії, перейменованої згодом у Болг. соціаліст. партію (БСП). З 1991 – член Вищої партійної ради БСП та її виконавчого бюро. 1992–96 очолював Центр іст. досліджень при БСП. З грудня 1996 – лідер БСП. Як лідер партії шукав способи пристосування БСП до нових суспільних умов, які склалися у Болгарії, в Європі та й загалом у світі. Вжив усіх можливих заходів для зближення болгарських «лівих» з європ. соціалістами. Домігся кардинальної зміни зовнішньополіт. орієнтації партії, яка, зрештою прийняла євроатлантичну лінію і погодилася на приєднання Болгарії до НАТО. Виступав за поступове перетворення партії у ліву політ. силу європ. зразка, сприяв послабленню антизахідних настроїв у суспільстві, що поряд з ін. обставинами уможливило отримання Болгарією у листопаді 2002 запрошення до вступу у НАТО. У листопаді 2001 здобув перемогу на президентських виборах. З 2002 – президент Болгарії. Приходу П. до влади сприяло розчарування болг. електорату неспроможністю уряду І. *Костова* (Союз дем. сил) вивести країну з екон. кризи, подолати корупцію, підняти соц. стандарти життя. За час перебування на посаді президента П. зарекомендував себе виключно з позитивного боку, а його авторитет сильно зріс.

В. Чорній (Львів).

ПІВДЕННИЙ ТИРОЛЬ (Гірська Адига) – гірська область у Східних Альпах, яка належить до Італії. Площа бл. 13 600 км. кв., заселена, в основному, німецькомовними тирольцями. До 1918 територія Пд. Тиролю входила до складу Австро-Угорщини. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* Г. А. відійшла до Італії. Австрія неодноразово піднімала питання у *Лізі Націй* про надання культурної автономії німецькомовному населенню цієї території. Після *аншлюсу* Австрії

більшість населення Пд. Тиролю самовизначилося як німецькомовні (185 тис. осіб і 38 тис. – як італійці). 1939 була проведена переселенська акція німецькомовного населення до *Третього Райху* (80 тис. осіб), але більша частина 1945 повернулася у Г. А. Після закінчення Другої світової війни за *Паризькими мирними договорами 1947* територія Пд. Тиролю залишилася у складі Італії, однак італ. уряд зобов'язувався надати тирольцям самоуправління і культурну автономію. Австр. уряд на міжнар. арені (зокрема, в ООН) неодноразово ставив питання про автономний статус Пд. Тиролю. Від 1961 на території Г. А. почало діяти терористичне угруповання Комітет визволення Пд. Тиролю, яке протягом десятиріччя здійснило бл. 30 терорист. акцій. 1971 була підписано італ.-австр. угода про надання німецькомовним тирольцям широкої автономії. Однак це не вирішило остаточно нац. проблему в Г. А., і сепаратистські настрої час від часу загострюють політ. ситуацію у цьому регіоні Італії.

ПІВДЕННО-АМЕРИКАНСЬКИЙ СПІЛЬНИЙ РИНОК (МЕРКОСУР; іспан. – Mercado Común del Sur) – регіональне міждержавне економічне об'єднання у Південній Америці. Угода про створення МЕРКОСУР була підписана 26.03.1991 в Асунсьйоні (Парагвай) представниками 4 країн – Аргентини, Бразилії, Парагваю і Уругваю. Членство Венесуели призупинено з 01.12.2016. Держави МЕРКОСУР володіють 70% території, 60% населення і 50% ВВП всієї Лат. Америки. Найвищий орган – самміт президентів держав-учасниць, який збирається щорічно. У період між самітами всю роботу організує Рада спільного ринку (до неї входять міністри економіки і закорд. справ), при якій діють різні галузеві комітети: Комісія торгівлі, Соц.-екон. консультативний форум. Виконавчим органом є Адміністративний секретаріат, в якому головують почергово представники усіх держав-учасниць. У червні 1991 була укладена Угода про торгівлю та інвестиції (т. зв. угода 4+1) між МЕРКОСУР і США, яка розширили рамки взаємної співпраці. 1992 МЕРКОСУР уклав договір про співпрацю з *Європейським Союзом*. З часу заснування МЕРКОСУР товарообіг між державами-учасницями зріс майже у 15 разів – з 4,5 млрд дол. (1991) до 88 млрд (2010). Середні темпи зростання ВВП у країнах Південного спільного ринку склали майже 4%. З 01.01.1995 у рамках МЕРКОСУР діє митний союз, а 2010 затверджений Митний кодекс, який завершив формування Митного союзу у рамках МЕРКОСУР. Зацікавлені до вступу у МЕРКОСУР проявляють Болівія і Чилі (на правах асоційованого члена). В останні роки розробле-

но проєкт «Підприємництво для обох Америк», у якому планується створення зони вільної торгівлі для всіх держав Західної півкулі. При підтримці такого проєкту країнами НАФТА, він може перетворитися у реальний спільний ринок всієї Америки. На першому етапі інтеграційні процеси найшвидше будуть проходити між країнами НАФТА і МЕРКОСУР. Екон. інтеграція країн МЕРКОСУР відбувається одночасно з їх політ. зближенням і активізацією різних форм культ. співробітництва.
С. Мовчан (Львів).

ПІВДЕННО-АФРИКАНСЬКА РЕСПУБЛІКА (Республіка Південна Африка; 1910–61 – Південно-Африканський Союз) – держава в Південній Африці. Межує з Намібією, Ботсваною, Зімбабве, Мозамбіком і Свазілендом; у пн.-зх. частині знаходиться анклав – королівство Лесото. Омивається водами Індійського і Атлантичного океанів. Загальна площа: 1 223 тис. км². Чисельність населення: 56 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: африканці (зулуси, сото, коса, свазі, венда, ндебеле, тсонга та ін.) – 75%, «білі» (нащадки вихідців з В. Британії, Нідерландів, Німеччини) – 13,6%, «кольорові» (метиси – нащадки змішаних шлюбів) – 10%, азійці – 3,3%. Релігійний склад населення: християни (в основному протестанти) – 75%, прихильники трад. афр. культів – 18%, мусульмани – 2% та ін. Держ. мови: 111 мов, переважно використовуються англійська і африкаанс. Форма держ. правління: парламентарно-республіканська форма правління. Форма держ. устрою: федеративна держава. Столиця: Преторія. Адмін.-терит. поділ: 9 провінцій. Глава держави і уряду – президент. Законодавча влада: двопалатний парламент, який складається з Нац. Асамблеї і Нац. Ради Провінцій. Найвищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів, який очолює президент. Грошова одиниця: ренд (100 центів).

Унаслідок поразки бурських республік в *Англо-бурській війні 1898–1902* південь Афр. континенту опинився під контролем В. Британії. 1909 на зібранні представників самоуправних брит. колоній Наталь і Капської колонії та бурських республік (Оранжева Вільна Держава і Трансвааль) був підготований закон про основи державного устрою єдиної унітарної держави. 31.05.1910 був створений Південно-Африканський Союз (ПАС). До його складу увійшли Наталь, Капська колонія, Оранжева Вільна Держава і Трансвааль. ПАС отримав статус брит. самоуправної колонії-домініона. Першим прем'єром країни став представник Трансваалу, відомий воєначальник часів англо-бурської війни, ген. Луїс Бота (1862–1919). Головну мету своєї діяльності уряд Л. Боти вба-

чав у подоланні напруженості у відносинах між двома частинами білої громади країни: бурами-африканерами і потомками брит. колоністів. Перші були прихильниками самостійного розвитку союзу, а другі схилилися до посилення зв'язків із метрополією. ПАС приймав участь у *Першій світовій війні 1914–18*, за що був винагороджений мандатом на управління Німецькою Південно-Західною Африкою (Намібією). Л. Бота представляв ПАС на *Паризькій мирній конференції 1919–20*. Після смерті Боти, його наступником на посту керівника уряду став колишній прокурор Трансваалю, дипломат Ян Християн Сметс (1870–1950). Під його управлінням країна змінила політ. курс. Преторія почала більш тісно співпрацювати із В. Британією в зовнішньополіт. сфері. Незадоволені пробрит. політикою уряду, африканери створили широку коаліцію політ. сил, яку очолила Національна партія. 1924 ця партія в коаліції із Лейбористською партією перемогла на парламентських виборах. Новий уряд сформував колишній міністр юстиції Джеймс Герцог (1866–1942). Уряд африканерів переглянув законодавство у тій частині, що стосувалася закріплення привілеїв білих мешканців країни. 1926 був виданий циркуляр із переліком професій, якими могли займатися лише білі працівники. Особливо суворо заборонялося приймати чорношкірих на роботу в гірничій пром-сті. Це робилося для того, щоб забезпечити працю якомога більше білих; частина білих мешканців міст отримала субсидії на придбання власного житла.

На поч. ХХ ст. ПАС займав особливе місце серед колоніальних володінь європейців у Африці. У країні була зосереджена більша частина всіх білих, що мешкали на континенті. За дан. перепису 1921 у колонії проживало 1,5 млн білих, що складало 22% всіх мешканців країни. Ще 10% жителів складали вихідці із Індії та нащадки змішаних шлюбів – «кольорові». Правова система країни чітко фіксувала правові норми мешканців ПАС, за якими лише представники білої громади країни мали повні політичні права. Урядові реформи сер. 1920-х років погіршили становище чорношкірої більшості країни. «Проблему аборигенів» уряд Дж. Герцога намагався вирішувати шляхом посилення расової дискримінації. 1929 уряд запропонував парламенту позбавити виборчих прав тих кілька відсотків африканців, які ще такими правами користувалися. Втім залакати парламент «чорною загрозою» не вдалося. Депутати зберегли виборчі права, що визначалися майновим і освітнім цензом, для незначного кола чорношкірих. Разом з тим, 1930–31 право голосувати отримали все доросле біле населення ПАС,

включно із жінками. Ті нечисленні африканці, що мали право голосу, могли вибирати до парламенту лише білих кандидатів. Прийняття Лондоном 1931 Вестмінстерського статуту юридично закріпило самоуправний статус колонії, й посилило серед населення ПАС націоналістичні настрої. Ці настрої підігрівалися й соц. напруженістю, яка виникла через екон. проблеми країни. На поч. 1930-х років ПАС потерпав від епізоотії (епідемії інфекційних захворювань тварин) і сильної засухи, яка спричинила масовий наплив до міст голодних і знедолених біженців із сільської місцевості. Відмовившись 1932, за прикладом метрополії, від золотого стандарту і різко збільшивши видобуток благородного металу, уряд Дж. Герцога зумів покращити становище білого населення. Проблеми чорношкірих офіц. Преторія до уваги не брала. Зняття соц. напруги дозволило зрештою об'єднатися двом течіям білого політ. руху – націоналістам-африканерам і прихильникам союзу із В. Британією – юніоністам. 1933 був створений коаліційний кабінет, в якому Дж. Герцог зайняв пост прем'єра, а Я. Х. Сметс – віце-прем'єра. Роком пізніше об'єдналися й політичні партії, які представляли обидва політики. На їх основі виникла Об'єднана південноафр. нац. партія, що впевнено перемогла на виборах 1934 і 1938 й протрималася при владі аж до поч. Другої світової війни. Звільнену радикальними націоналістами-африканерами та юніоністами політичну нішу швидко зайняли ін. політичні сили. 1934 колишній священик і журналіст Даніель Франсуа Малан (1874–1959), створив «очищену» Національну партію, що продовжувала сповідувати агресивний африканерський націоналізм. У свою чергу, прихильники брит. орієнтації, у тому ж році, організували Юніоністську партію, під керівництвом полк. Чарльза Сталларда (1871–1971).

Міжвоєнний час був періодом бурхливого зростання африканерського націоналізму. Уряд Дж. Герцога активно здійснював заходами, що мали закріпити відчуття нац. окремішності та самобутності білих жителів країни. 1925 африканс була визнана однією із офіц. мов колонії, а 1926 ПАС затвердив власний прапор. Протягом 1930-х років науковці опрацювали літературний варіант африкаанс. 1938 країна відсвяткувала сторіччя «Великого треку» – переселення бурських колоністів із Капської провінції углиб континенту. Восени 1939 у країні розгорілася гостра політ. дискусія навколо питання вступу ПАС у Другу світову війну. Прем'єр уряду Дж. Герцог виступив за збереження нейтралітету. Його підтримала нова Національна партія Д. Малана (ств. 1934), проте більшість парламентарів висловилися за війну. Юніоністи солідаризувалися

з позицією Я. Х. Сметса, який гостро критикував ізоляціоністські настрої Дж. Герцога. Останній змушений був піти у відставку і керівником уряду у вересні 1939 знову став Я. Х. Сметс.

Південноафр. війська воювали у Пн. Африці, на Близькому Сході, Італії та на Мадагаскарі. Завдяки цьому ПАС став одним із засновників ООН, а Я. Х. Сметс брав участь у підготовці установчої хартії цієї орг-ції. Участь країни у війні на боці В. Британії посилила позиції радикальних африканерів. Після смерті 1942 Дж. Герцога його послідовники створили Африканерську партію. У післявоєнний час Д. Малан став визнаним лідером не лише Національної, але й Африканерської партії та напіввійськової орг-ції «Оссеабрандваг» (мовою африкаанс «Охоронець запрягу волів», назва була алюзією до «Великого Треку»). У результаті виборів 1948 до влади в ПАС прийшов висуванець праворадикальної Національної партії Д. Малан, що перебував на посту прем'єра до 1954, після чого його змінив Йоганн Г. Стрейдом (1893–1958). Саме в роки їх керівництва країною у ПАС поступово почала складатися система расової сегрегації, що отримала назву *апартеїд* (від «апартхайд», що на мові африканас означає «окремленість», «відрубність»). Парламент країни прийняв низку законів, які, зокрема, забороняли шлюб між представниками різних рас, їх спільне проживання і спільну господарську діяльність. Для білих і чорношкірих було визначено окремий транспорт, спеціальні місця публічного користування, окремі навчальні заклади тощо. Крім чорношкірих, расових утисків зазнавало також й «кольорове» населення – вихідці із країн Азії, а також особи змішаного походження. 1959–63 у країні були створені десять бантустанів – частково автономних територій, призначених виключно для проживання чорної більшості. У бантустанах, що склалися лише 13,7% території країни, мали проживати чорношкірі, які становили 68% мешканців держави. Для чорношкірих працівників підприємств, які знаходилися за межами бантустанів, передбачалося право протягом робочого тижня мешкати без родин у спеціально визначених тимчасових таборах. Зважаючи на екон. бум, який охопив країну в 1960-х роках, і викликаним ним потребу в робочих руках, багато з таких тимчасових таборів перетворилися у велетенські квазіміста, забудовані хижками з бляхи, фанери і картону. Найбільше з таких поселень, Соуето біля Йоганесбурга, на поч. 1990-х років налічувало млн мешканців. Життя у цих поселеннях без водопостачання, каналізації та електрики було надзвичайно важким.

Організаційним центром руху чорношкірої більшості країни за свої права став *Африканський*

національний конгрес (АНК, засн. 1912). У 1950-х роках АНК користувався переважно мирними парламентськими методами б-би, а його тогочасний лідер Альберт Лутулі (1898–1967) навіть отримав Нобелівську премію миру (1960). Зважаючи на безуспішність мирних засобів тиску на уряд, на поч. 1960-х років до керівництва Конгресом прийшла група радикалів на чолі з Н. Манделою (1918–2013), що вже побував в ув'язненні за керівництво молодіжними орг-ціями нац.-визв. спрямування. Переломним моментом в історії АНК стали події 21.03.1960 у Шарпвевілі, коли під час мирної демонстрації, організованої поміркованим Панафриканським конгресом, поліція застрелила 69 осіб. У відповідь на ці події, у низці міст країни відбулися масові заворушення, а уряд заборонив діяльність АНК. 1962 поліція заарештувала Н. Манделу, а через два роки він був засуджений до довічного ув'язнення. Водночас, бажаючи придушити опір чорношкірих у зародку, уряд ініціював прийняття кількох відверто недемократичних законів. Зокрема, «Закон про суспільну безпеку» (1962), більш відомий як «Закон про саботаж», який дозволяв суддям на власний розсуд кваліфікувати навіть незначне правопорушення, у тих випадках коли воно ніби-то мало на меті «здійснити або заохотити соціальні чи економічні зміни в країні» як важкий антидержавний злочин із відповідно важчим покаранням; «Закон про підривно діяльність» дозволяв затримувати людей без ордеру на арешт і утримувати їх в ув'язненні як завгодно довго, проводити єдині судові процеси над групами осіб, що здійснили різні правопорушення й навіть карати цілу групу осіб за протизаконні дії якоїсь однієї людини, що належала до цієї групи. Надзвичайні заходи дозволили на якийсь час придушити визвольний рух чорношкірого населення. Головні лідери опозиції перебували в ув'язненні або емігрували, а поліція і спецслужби ефективно нейтралізували спроби насильницького опору урядовій політиці апартеїду. Для того, щоб «випустити пару» нац. руху, уряд ПАР удався до політики розширення автономії бантустанів, яка, втім, не змінювала загальної політ. системи країни. Унаслідок такої політики 1975 у ПАР виникла орг-ція поміркованої опозиції «Інката» (мовою зулу – «королівський вінець», «корона»), керівником якої став харизматичний зулуський лідер Гатша Мангосуту Бутелезі (1928 р. н.), що належав до королівської родини й був прямим потомком легендарного короля Чаки. «Інката» оголосила про свою лояльність до існуючого уряду і бажання діяти легальними методами. Така позиція одразу ж викликала рішучий супротив з боку лідерів АНК, що швидко призвело до крива-

вих зіткнень між прихильниками двох політ. угруповань у б-бі за право представляти інтереси чорної більшості країни.

Загалом 1960–поч. 1970-х років були для ПАР часами екон. процвітання. Після референдуму, в якому взяло участь тільки біле населення, уряд Гендріка Фервурда (1901–66) у березні 1961 заявив про вихід ПАС зі складу *Співдружності Націй*, а 31.05.1961 проголосив повну незалежність країни під новою назвою – Південно-Африканська Республіка (ПАР). Період відносного політ. затишся закінчився після проголошення біля кордонів ПАР нових незалежних держав – Анголи (1975), Мозамбіку (1975) і Зімбабве (1980). АНК одразу ж створила на їхній території вишкільні табори та військові бази. Поява «тилу» дозволила лідерам АНК суттєво зміцнити свою орг-цію. Сигналом до початку нового етапу збройної б-би стали страйки і студентські демонстрації у Соуето. Приводом до незадоволення послужило мовне питання. Чорношкірі студенти вимагали відмінити обов'язкове вивчення у школах і вузах мови африкаанс. Під час розгону однієї з таких маніфестацій 17.06.1976 поліція вбила двох студентів. У відповідь АНК закликала до виступів у всіх великих містах ПАР. Упродовж наступних двох років уряд змушений був постійно придушувати виступи прихильників АНК, що часто переростали в масові безпорядки. АНК створила спеціальну бойову орг-цію «Умконто ве Сізве» (мовою зулу «Спис народу»), що займалася саботажем на транспорті й пром. об'єктах та індивідуальним терором. До лютого 1978 у результаті зіткнень загинули 571 африканець і 5 білих. Бажаючи застосувати екон. важелі впливу на опозицію, уряд упродовж кількох років насильно переселив до бантустанів понад 3,5 млн африканців. Для більшості з цих людей переселення до місцевості, де не було ні роботи, ні житла стало справжньою трагедією. У той самий час, реагуючи на посилення урядових репресій проти чорношкірої більшості, ООН наклала міжнар. *ембарго* на торгівлю з ПАР. Намагаючись поєднувати жорстокі акції спецслужб і загонів цивільної самооборони білих із політикою поступок, уряд ПАР до 1981 оголосив про надання незалежності 4 бантустанам на своїй території: Транскею, Ціскею, Бопутатсвану і Венді. Жодна із країн світу не визнала цих маріонеткових напівдержавних утворень. Прихована мета проголошення «незалежності» полягала у тому, що кілька мільйонів африканців втратили громадянство країни й не могли надалі легально добиватися своїх прав від уряду Преторії.

У зовн. політиці ПАР здійснювала політику жорсткої конфронтації із сусідніми країнами, на

території яких розташовувалися бази АНК. Поряд з екон. санкціями, Преторія періодично вдавалася до обмежених військових операцій, висилаючи в Анголу і Мозамбік підрозділи своїх командос. Намагаючись прорвати зовнішньополіт. блокаду, уряд ПАР спробував нав'язати співпрацю з некомуністичними режимами в Заїрі та Малаві. Зрештою, усвідомлюючи безперспективність спроб постійно утримувати владу винятково насильницькими методами, уряд білої меншості від 1982 здійснював заходи, що мали нормалізувати ситуацію у країні. Упродовж 1982–86 була ліквідована практика «малого апартеїду», який полягав у системі побутових обмежень і викликав особливий спротив чорношкірої більшості. Тоді ж була легалізована низка громадських орг-цій, які декларували лояльне ставлення до існуючого режиму. Уряд дозволив спільне членство білих і чорношкірих у політичних орг-ціях, а також скасував заборону шлюбу між представниками різних рас. Однак, у силі залишилася заборона, яка передбачала окреме проживання білого і «кольорового» населення. 02.11.1983 на референдум до якого допустили тільки білих, була винесена пропозиція про створення окремих палат парламенту для «кольорових». Хоча 66,3% учасників референдуму проголосували за цю пропозицію, вибори до нового парламенту, що відбулися 1984, бойкотувало майже 80% «кольорового» населення ПАР. Незадоволені половинчатистю запропонованого розв'язання проблеми расової дискримінації, лідери АНК розпочали 03.09.1984 акції громадської непокори, що знову переросли в масові заворушення і вуличні зіткнення. Початок акцій було приурочено до вступу в дію нової Конституції країни, що створювала трипалатний парламент (окремі палати для білих, «кольорових» та індіців) і передавала президентові країни обов'язки голови виконавчої влади. Не справляючись із хвилею насильства, уряд запровадив у червні 1985 у ПАР надзвичайний стан. Однак, не зважаючи на заборону, демонстрації продовжувалися, щоправда у формі траурних похоронних процесій. Похорони вбитих поліцією чи спецслужбами, як правило, закінчувалися новими зіткненнями з силами правопорядку й новими жертвами. Виступи чорношкірої більшості серед. 1980-х років відзначалися надзвичайною брутальністю та жорстокістю. У багатьох р-нах справжні вуличні бої відбувалися між прихильниками АНК та «Інкати». Популярним способом страти політ. противників стало практиковане обома сторонами конфлікту спалення людей живцем усередині залитих бензином автопокришок, які по кілька на раз надягалися на тіло жертви. Лише впродовж 1984–86 число офіційно

zareєстрованих жертв досягнуло 2 891 особи; ще більше осіб зникло без вісти. Аж до кін. 1990-х років у ПАР час від часу випадково натрапляли на таємні поховання жертв цієї б-би.

Масові заворушення 1984–86 суттєво вплинули на рівень екон. розвитку ПАР. Унаслідок припинення співпраці з ПАР банків В. Британії та США була підірвана довіра інвесторів і з країни почався відтік капіталу. На 1985 зовн. борг ПАР склав 24 млрд дол. США, з яких аж 16 млрд дол. припадали на короткотермінові кредити, які потрібно було негайно повертати. У вересні 1985 Преторії довелося оголосити про замороження боргових виплат. Лише на поч. 1987 уряд зміг стабілізувати ситуацію і спинити екон. падіння.

Реакцією на масові заворушення у країні став зріст популярності крайніх правих серед білого населення. 1988 на виборах до парламенту перемогла Національна партія, що виступала за більш жорстке ставлення до чорношкірих. На поч. 1989 її лідер, а водночас і президент країни, Пітер Віллем Бота (1916–2006) пішов у відставку через поганий стан здоров'я. Його місце зайняв адвокат і професор ун-ту Фредерік де Клерк (нар. 1936), якого вважали прихильником «сильної руки». 14.09.1989 Ф. де Клерк був обраний президентом ПАР. Новий президент не виправдав покладеного на нього ультраконсерваторами довір'я. Він продовжив згортання політики апартеїду й ширшого залучення до управління країною чорношкірої більшості. Незабаром уряд оприлюднив розрахований на п'ять років план ліквідації расової сегрегації й передачі влади африканській більшості. 1990 був легалізований АНК і з ув'язнення вийшов Н. Мандела. Через рік були скасовані останні закони, на які спиралася система апартеїду: норми розселення за расовими групами, правила реєстрації населення і сумнозвісний «Закон про суспільну безпеку». Колишнім бойовикам АНК дозволили повернутися із Замбії, а всім держслужбовцям, що вчинили злочини у період існування системи апартеїду, оголосили амністію. На ці кроки уряду одразу ж відреагувала міжнар. спільнота. США та низка ін. держав послабили режим екон. санкцій щодо ПАР, а південноафр. спортсмени після 21-річного бойкоту були запрошені до участі в Олімпійських іграх 1992.

У ході переговорів Круглого столу Н. Мандела і Ф. де Клерк досягли порозуміння про порядок проведення перших у ПАР загальних виборів, що відбулися 26–28.05.1994. АНК отримала на цих виборах 62%, «Інката» – 10%, а головна партія білої меншості – Національна партія – 20% голосів. 27.04.1994 вступила в дію тимчасова Конституція країни, що закріплює політ. права

небілого населення. За цивілізоване вирішення політ. кризи у ПАР 1993 Ф. де Клерк і Н. Мандела були нагороджені Нобелівською премією миру.

09.05.1994 президентом ПАР було обрано Н. Манделу, причому Ф. де Клерк став віце-президентом. Після виборів ООН скасувала всі обмеження на торгівлю та співпрацю із ПАР, визнавши тим самим остаточну ліквідацію режиму расової дискримінації в цій країні. У жовтні 1996 спеціально скликані Конституційні Збори затвердили нову Конституцію, що вступила в дію 04.02.1997. Новий Основний закон країни гарантував всім громадянам країни рівні права перед законом незалежно від їх расової приналежності, статі, релігійних переконань. Для припинення протистояння між різними політ. силами була створена багатостороння Комісія з відновлення правди і примирення, що мала провести розслідування дій уряду та опозиції під час б-би за скасування апартеїду. Оприлюднені в кін. 1998 висновки комісії виявилися малоприємними для всіх сторін конфлікту. Виявилось, що не лише уряд, але й АНК та «Інката» неодноразово порушували норми гуманності, вдавалися до політ. вбивств і тортур своїх супротивників й порушували права людини. Незважаючи на те, що серед звинувачених було багато близьких до Н. Мандела осіб й навіть його колишня дружина Вінні Мандела (1936–2018), що організувала тортури та убивства запідозрених у співпраці з расистським урядом чорношкірих, президент підтримав висновки слідчої комісії.

1998 Н. Мандела почав відходити від справ, більше часу приділяючи особистому життю (на свій 80-й день народження він одружився на 52-річній Грасі Машел, вдові колишнього президента Мозамбіку). Держ. справами ПАР все більше займався віце-президент країни Табо Мбекі (р. н. 1942). Саме його обрали другим чорношкірим президентських ПАР у червні 1999. Т. Мбекі офіційно прийняв присягу президента ПАР 16.06.1999. Період правління Т. Мбекі позначився помітним економічним зростанням, яке у середньому складало 4,5% на рік. До країни були залучені значні інвестиції. У січні 2008 ПАР довелося навіть запровадити нормування електроенергії, оскільки зростання її споживання, особливо у промисловості, почало перевищувати генеруючі можливості електростанцій країни. Щоправда, уряду не вдалося вирішити питання безробіття, яке 2009 склало майже 25% працездатного населення країни. У зовн. політиці Т. Мбекі виступав із ідеєю обмеження зовнішнього втручання у справи Африки, заявляючи, що африканські країни самі повинні вирішувати свої внутрішні проблеми без участі Європи чи США. Йому належить визначення «глобальний

апартеїд», яким він описував політику багатих держав скеровану на маргіналізацію і утримання в бідності нерозвинених країн *Третього світу*. Дотримуючись такого курсу, Т. Мбекі послідовно підтримував диктатора Зімбабве Р. Мугабе, якого називав «жертвою імперіалістичного втручання». Великі контроверсії викликало активне заперечення Т. Мбекі вірусної природи СНІДу, що випилося у перешкоджання діяльності у ПАР міжнар. медичних орг-цій, які боролися із цією хворобою. Президент навіть заборонив використання у ПАР деяких антиретровірусних препаратів.

Економіка ПАР зазнала відчутних втрат унаслідок світової екон. кризи 2008–09. 2009 вперше від 1980 зафіксовано спад ВВП (1,5%). Це вплинуло на погіршення криміногенної ситуації (за офіц. даними 2008 у ПАР траплялося бл. 50 убивств щодня, завдяки чому країна вийшла на перше місце у світі за кількістю злочинів насильницького характеру). Додаткове навантаження на соц. систему ПАР створили нелегальні мігранти із сусідніх країн. У травні 2008 у Дурбані та Йоганесбурзі відбулися масові заворушення спрямовані проти іммігрантів (головно із Зімбабве), унаслідок яких загинуло 42 особи. Для придушення цих виступів довелося застосувати армію.

У вересні 2008 правляча партія АНК зажадав аби Т. Мбекі пішов у відставку під тим приводом, що він намагався впливати на судові органи із метою ув'язнення свого політ. конкурента Джейкоба Зуми (р. н. 1942), фінансовий радник якого був засуджений за корупцію, однак суд не знайшов доказів, що фінансовий радник діяв у інтересах Дж. Зуми. Під тиском власної партії у вересні 2008 Т. Мбекі залишив свій пост. Його наступником 06.05.2009 парламент обрав Дж. Зуму. Перебування при владі Дж. Зуми (2009–18) супроводжувалося постійними скандалами і політ. кризами. Опозиція здійснила вісім спроб імпічменту, звинувачуючи президента у незаконному збагаченні під час перебування на посту віце-президента (період 1999–05), нецільовому використанні коштів (за держ. рахунок розбудував свою приватну резиденцію), а також претензії до його особистого життя (президент визнав, що є багатоженцем, має 8 дружин, 5 із яких офіційні, а крім того перебував під слідством за підозрою у зґвалтуванні). Незважаючи на усі ці звинувачення парламент, 14.05.2014 переобрав Дж. Зуму на наступний президентський термін.

У період правління Дж. Зуми в країні відбувся помітний екон. спад, однією із причин якого став лівий популізм президента. Протягом 2009–17 темпи приросту ВВП зменшилися більш ніж у два рази, склавши усього 1,3%. Водночас державний борг країни зріс із 30,1% до 52,7% ВВП.

Невирішеними залишилися численні соц. проблеми, насамперед безробіття і високий рівень злочинності. Через катастрофічний рівень вуличної злочинності з країни почався відплив молодих і освічених кадрів. Бажаючи вирішити це питання, у 2013 Дж. Зума оголосив початок кампанії б-би зі зґвалтуваннями (від 2000 країна займала перше місце у світі за цим видом злочинів). Кампанія дала незначний результат, кількість зґвалтувань у наступні два роки зменшилася лише на 12%. Одним із небагатьох досягнень Дж. Дзуми стало відновлення боротьби з епідемією СНІДу, яка набрала в ПАР нечуваних масштабів (ПАР займає перше місце у світі за кількістю хворих на СНІД, 2016 їх налічувалося 6,4 млн).

Після оприлюднення чергових звинувачень у корупції, на поч. 2018 АНК висловив Дж. Зумі вимогу піти у відставку, пригрозивши у протилежному випадку імпічментом. 14.02.2018 Дж. Зума виконав цю вимогу, склавши із себе президентські повноваження. Наступним президентом країни на безальтернативній основі 16.02.2018 парламент обрав Матамелу Сіріла Рамафосу (р. н. 1952), профспілкового діяча і підприємця, який від 2014 перебував на посту віце-президента.

Літ.: Нельсон Мандела. Довгий шлях до свободи / Пер. з англ. Василь Старко. Київ: Наш формат, 2014; Deon Geldenhuys, David Simon. South Africa: From Apartheid to National Unity, 1981–1994. London: Dartmouth Pub Company, 1995; Thompson Leonard. A History of South Africa. Yale: Yale University Press, 2001; Hermann Giliomee, Bernard Mbenga. New History of South Africa. Cape Town: NB Publishers, 2010.

А. Козицький (Львів).

ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ НАСТУП 1916 (Брусилівський прорив) – наступальна операція рос. військ Південно-Західного фронту 22.05(04.06)–31.07(13.08).1916 у ході Першої світової війни. Згідно рішення конференції держав *Антанти* у Шантії (березень 1916), рос. командування зобов'язувалося розпочати наступ у серед. червня 1916. За стратегічним задумом рос. командування, викладеному в директиві № 2017/806 від 11(24).04.1916 планувалося провести заг. наступ на всьому Східноєвропейському театрі воєнних дій силами трьох фронтів: Північного (командувач ген. О. Куропаткін), Західного (команд. О. Еверт) та Південно-Західного (команд. з 29.03.1916 – ген. О. Брусилів). Наступальні операції військ Пд.-Зх. і Пн. фронтів планувались як допоміжні, щоб відволікати сили противника. Головний удар повинні були нанести армії Зх. фронту з р-ну

Молодечно в напрямку на Ошмян і Вільно. Пд.-Зх. фронт мав виступити першим з р-ну м. Рівне на Луцьк, після чого через тиждень повинен був розпочатися наступ Зх. фронт. Пд.-Зх. фронт мав у своєму складі 8-му (командувач ген. О. Каледін), 11-ту (ген. В. Сахаров), 7-му (ген. Д. Щербачов) та 9-ту (ген. П. Лечицький) армії – загалом 40 піхотних (573 тис. чол.) та 15 кав. дивізій (60 тис.), 1 938 гармат. Рос. військам протидіяли австр.-угор. і нім. армійські групи ген. А. Лінзінгена і ген. Бем-Ермоллі, Південна (командувач ген. Боттмер) та 7-ма армії (ген. Пфлянцер-Бальтин) – загалом 467 тис. чол. і 1 845 гармат. Лінія фронту проходила від р. Стир на півночі, до румун. кордону на півдні майже по прямій лінії. Для успішного проведення наступальної операції у тилу рос. армії було збудовано копію ділянок австр.-угорс. фронту, де рос. війська відпрацьовували наступальні дії, паралельно велася розвідка ворожого фронту, розроблявся план артпідготовки, налагоджувалася взаємодія між піхотою та артилерією.

Після поразки італ. військ у битві біля Трентино (див. *Трентинська операція 1916*) союзники звернулися із проханням до рос. командування прискорити початок наступу рос. армії. Ставка вирішила розпочати наступ військами Пд.-Зх. фронту на два тижні швидше від запланованої дати. Наступ розпочався 22.05(04.06). 1916 після артпідготовки, що тривала протягом 6–8 годин. Фронт був прорваний рос. військами по всій лінії на 15–80 км. Найбільшого успіху добилася 8-ма армія, яка наступала на Луцькому напрямку. 07.06 вона здобула Луцьк, а 15.06 розгромила 4-ту австр.-угор. армію ерцгерцога Йосифа-Фердинанда. Заглибившись на 65 км в оборону ворога, 8-ма армія була зупинена нім. військами у р-ні Киселина. У центрі фронту 11-та армія (команд. ген. В. Сахаров) у травні прорвала австр.-угор. фронт побл. Сопранова, а 7-ма армія (команд. ген. Д. Щербачов) – біля Язлівця, проте, і вони були зупинені нім. військами. 9-та армія (команд. ген. П. Лечицький) розгромила 7-му австр.-угор. армію ген. Пфлянцер-Бальтина і 05(18).06 здобула Чернівці, а у червні-липні 1916 зайняла усю Буковину. 31.07(13.08) і закріпилася на лінії Станиславів-Делятин-Кімполунг. Наступ Пд.-Зх. фронту не був підтриманий ін. фронтами, що поставило у надзвичайно складну ситуацію наступаючі війська. У липні–серпні 1916 рос. війська вели запеклі бої на р. Стохід, проте не зуміли її форсувати і змушені були призупинити наступ. Проти рос. військ Пд.-Зх. фронту нім. та австр.-угор. командування перекинуло 35 дивізій (зокрема, 8 із Західного фронту та 6 з Італії, однак 4 з них повернені назад). До вересня 1916 резерви рос. командування та наступальні можливості

Пд.-Зх. фронту остаточно вичерпались. У ході Б. п. австр.-нім. війська втратили понад 1,5 млн чол. (зокрема 400 тис. полонених), рос. армія – 500 тис. чол. Втрати австр.-угор. військ у живій силі та техніці були настільки значними, що вже до кінця війни вони не змогли вести активні наступальні дії. Пд.-Зх. ф. н. призупинив активні дії військ австр.-нім. блоку на Зх. фронті, оскільки 31 нім. дивізія була перекинута на Східний фронт. Під впливом наслідків Б. п. Румунія у серпні 1916 вступила у війну на стороні *Антанти*.

Г. Рачковський (Львів).

ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНИЙ ПАКТ 1949 – див. *НАТО*.

ПІВНІЧНО-АФРИКАНСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1942 (операція «Факел», англ. «Torch») – десантна операція 08–10.11.1942 брит. і амер. військ у Касабланці (Марокко), Алжирі й Орані (Алжир) у ході Другої світової війни. Метою операції було створення на Афр. континенті плацдарму для оволодіння Тунісом і подальшого наступу на італ.-нім. сили у Лівії. Для здійснення операції були залучені 450 кораблів і суден та 1 700 літаків. Операція почалася 08.11.1942. Поблизу Касабланки висадилися 35 тис. американців і 235 танків, у р-ні Алжира – 23 тис. британців і 10 тис. американців, у р-ні Орана – 39 тис. американців. Командував операцією амер. ген. Д. Д. *Айзенговер*. Розташовані у Марокко і Алжирі франц. сили під командуванням адм. Ж. Ф. *Дарлана*, який підпорядковувався уряду у *Віші*, вчинили опір брит.-амер. військам. Лише 10.11 була досягнена угода про припинення вогню, взамін за яку союзницьке командування погодилося визнати Ж. Ф. Дарлана керівником франц. адм-ції Марокко, Алжиру і Тунісу. 10.11.1942 союзники зайняли Алжир і Оран, 11.11 – Касабланку. Просування брит.-амер. військ у напрямку до Тунісу було зупинене 25.11.1942 на пн. від Бізerti. У відповідь на висадку у Пн. Африці уряд А. Ф. *Петена* розірвав дипломатичні стосунки зі США. Прямим наслідком П.-ф. д. о. стало зайняття 10.11.1942 гітлер. військами неокупованої раніше частини Франції та встановлення італ. військами контролю Корсикою. Операція не досягнула повної мети, оскільки брит.-амер. війська не змогли зайняти Туніс, куди нім. командування встигло переправити свої підрозділи повітряним шляхом.

А. Козицький (Львів).

ПІДВОДНА ВІЙНА 1914–1918 – бойові дії підводних човнів Німеччини під час *Першої світової війни 1914–18* для припинення військ.-мор.

перевезень і знищення кораблів В. Британії та її союзників. На поч. війни Німеччина володіла 28 підводними човнами. У наступні роки їх кількість постійно збільшувалася: 1915 – 43, 1916 – 54, 1917 – 138, 1918 – 189. Загалом під час війни у Німеччині були збудовані 334 підводні човни, більше ніж у всіх решта країн світу разом взятих. Військові операції нім. підводних човнів проти сил брит. військ. флоту розпочалися у вересні 1914. У відповідь на початок блокади нім. узбережжя і оголошення В. Британією 02.11.1914 усієї акваторії Північного моря зоною бойових дій, 24.01.1915 нім. мор. міністр адм. А. фон Тірпіц запропонував використовувати нім. підводні човни для атак на цивільні судна, які перевозили вантажі для потреб економіки В. Британії. 04.02.1915 Німеччина оголосила води навколо Брит. о-вів та Ірландії (включно з каналом Ла-Манш) зоною бойових дій і попередила, що починаючи з 18.02.1915 цивільні судна у цьому р-ні будуть знищуватися. Для потреб мореплавства суден нейтральних країн відводилися східна частина Північного моря, 30-мильна акваторія уздовж голланд. узбережжя та води Шетлендських о-вів. Кампанія П. в. супроводжувалася численними людськими жертвами серед громадян нейтральних держав. Особливого розголосу набрало потоплення 07.05.1915 брит. пасажирського корабля «Лузітанія». Зазнавши дипломатичного тиску з боку США та ін. держав, *Вільгельм II Гогенцоллерн* наказав адм. А. Фон Тірпіцу припинити П. в. 06.06.1915 нім. підводники отримали наказ попереджати цивільні кораблі противника про плановане потоплення і надавати можливість екіпажам і пасажирам пересісти у рятувальні засоби. Протягом 1915 Німеччина потопила 227 брит. суден загальною тоннажністю 855 721 тонн. Крім цього були потоплені судна ін. держав тоннажністю 335 983 т. 30.12.1915–05.01.1916 у нім. військ. міністерстві відбувалася нарада щодо подальшого ведення П. в. Більшість учасників дискусії, включно із нач. Генштабу Еріхом фон Фалькенгаймом, висловилися за продовження ведення необмеженої П. в. Однак, після того як 24.03.1916 нім. підводний човен потопив франц. пасажирський пароплав «Суссекс» (загинуло 80 цивільних осіб), а 20.04.1916 уряд США звернувся до Берліна із черговою нотою протесту, 04.05.1916 Німеччина повторно оголосила про обмеження дій своїх підводних човнів. Протестуючи проти цього рішення, А. фон Тірпіц 15.05.1916 пішов у відставку і на посту мор. міністра його замінив Е. фон Капелле. Активним прихильником необмеженої П.в. залишався і нач. військ.-мор. штабу адм. Г. фон Гольцендорф, який 22.12.1916 звернувся до уряду із відповідним меморандумом. Необмежена

П. в. розпочалася 01.02.1917. Військ.-мор. командування поставило перед нім. підводниками завдання топити щомісяця кораблі противника заг. водотоннажністю 600 тис. т. Протягом 1917 найбільших успіхів німцям вдалося досягнути у лютому, потопивши судна водотоннажністю 520 412 т, березні – 564 497 т, квітні – 860 334 т і червні – 669 218 т. У наступні місяці тоннаж потоплених суден почав зменшуватися. У відповідь на оголошення необмеженої П. в., 03.02.1917 США розірвали дипл. стосунки із Берліном. Для 6-би із нім. підводними човнами ВМС В. Британії почали застосовувати систему конвоїв і кораблі-пастки. Намагаючись заблокувати нім. підводні човни у Північному морі, у березні 1918 брит. флот встановив на відстані 240 миль (від Оркнейських о-вів до берегів Норвегії) 70 117 морських мін. Для стеження за нім. підводними човнами було виділено 685 літаків і 103 дирижаблі. Незважаючи на це, протягом 1914–18 нім. підводні човни потопили 5 861 корабель противника заг. тоннажем 13,2 млн т. Нім. флот втратив 243 підводні човни (у т. ч. 178 під час бойових дій і 65 з ін. причин). П. в. не досягнула запланованих цілей і мала обмежені результати.

А. Козицький (Львів).

ПІДГОРНИЙ Микола Вікторович [05(18).02.1903 – 11.01.1983) – рад. державний і партійний діяч. Н. у с. Карлівка (тепер Полт. обл.). Член КПУ (з 1930). У 1930-х роках працював інженером і керівником у цукровій пром-сті. 1940–42 – заст. наркома харчової пром-сті СРСР. 1944–46 – головний уповноважений уряду УРСР з переселення укр. населення з території Польщі до України. З 1946 П. – постійний представник Ради Міністрів УРСР при уряді СРСР, згодом – 1-й секретар Харківського обкому КПУ. 1957–61 – 1-й секретар ЦК КПУ. 1963 при підтримці М. Хрущова став секретарем ЦК КПРС. У жовтні 1964 П. був одним із учасників групи найвищого партійного керівництва, які підготували і провели зміщення М. Хрущова (за деякими даними – відіграв вирішальну роль в усуненні від влади М. Хрущова). 1965–77 – голова Президії Верховної Ради СРСР, з квітня 1966 – член політбюро ЦК КПРС.

ПІЙ X (світський ім'я – Джузеппе Сарте; лат. Pius X; 02.06.1835–20.08.1914) – Папа Римський (1903–14). Закінчив духовну семінарію у Падуї. З 1858 – священник, з 1884 – єпископ Мантуї, з 1893 – кардинал і патріарх Венеції. Вступив на престол після смерті *Лева XIII*. Виступив з програмою оновлення Церкви. 1904 скасував існуюче з часів середньовіччя право трьох католицьких

держав (Австрії, Іспанії та Франції) відхилити небажаних кандидатів при виборі Папи, провів реформу курії (1908), запровадив майже щоденне прийняття Святого Причастя (1905; незабаром дозволив приймати його малим дітям), заснував Біблійний Інститут (1909) у Римі та ін. Був противником модерністських тенденцій у католицькій Церкві (визнавали догмати Церкви такими, які можуть розвиватися у залежності від конкретної епохи), опублікував енцикліку (письмове звернення Папи до всіх католиків) проти модернізму у теології (*Pascendi dominici gregis*, 1907). Пій Х виступав проти відокремлення Церкви від держави, звернувся з енциклікою проти прийняття такого закону франц. урядом (1906). Напередодні 1-ої світової війни закликав європейські народи до миру і молитви за його збереження. Підтримував діяльність митрополита УГКЦ А. Шептицького. Канонізований 1954.

ПІЙ XI (світське ім'я – Акілле Ратті; лат. Pius XI; 31.05.1857 – 10.02.1939) – Папа Римський (1922–39). Закінчив Ломбардійський ун-тет у Римі, доктор філософії, теології та права. 1879 висвячений у сан священника. Був префектом Ватиканської бібліотеки (з 1914). У квітні 1918 посланий представником (апостольський візитатор) Апостольського Престолу у Росію (не був допущений), Польщу і балтійські держави. З травня 1919 – папський нунцій у Польщі та Литві. Засуджував утиски Української греко-католицької церкви польською владою у Західній Україні. З 1921 – архієпископ Лепанто, згодом архієпископ Мілану і кардинал. 06.02.1922 став наступником Папи *Бенедикта XV*, проголосив своїм гаслом «Мир Христа у царстві Христа». Підписав *Латеранські угоди 1929* з італ. урядом, внаслідок яких *Ватикан* здобув статус суверенної держави. Уклав конкордати з Баварією (1924), Пруссією (1929), *Третім Райхом* (1933), Австрією (1934). Активно виступав проти тоталітарних режимів у нацист. Німеччині та в СРСР; засуджував переслідування католицької церкви нацистами та проповідування *расизму* (енцикліка проти фашизму «З глибокою стурбованістю...», 1937); виступав проти комуніст. ідеології та нищення релігійного життя в СРСР (енцикліка «*Divini Redemptoris*», 1937). Збудував будинок Колегії Св. Йосафата (1931) у Римі. 1935 створив кодифікаційні комісії для врегулювання східного канонічного права. З прихильністю поставився до виникнення незалежної Української держави у Закарпатті – Карпатської України та призначив для неї апостольським адміністратором Діонісія Нарадія.

ПІЙ XII (світське ім'я – Еудженіо Пачеллі; лат. Pius XII; 02.03.1876 – 09.10.1958) – Папа Римський (1939–58). Висвячений на священника 1899. З 1901 служив у ватиканському держсекретарстві, викладав церковну дипломатію. 1917–20 – папський нунцій у Баварії, 1920–29 – у Німеччині; сприяв укладенню конкордатів з Баварією (1924) і Пруссією (1929). З 1929 – кардинал. 1930–39 – статс-секретар Ватикану. 1933 підписав угоду між Апостольським Престолом і *Третім Райхом*, умови якої постійно порушувалися берлін. урядом. 02.03.1939 на конклаві у третьому турі обраний Римським Папою. Головною метою свого понтифікату оголосив збереження миру. Звернувся до Б. *Муссоліні* з проханням переконати А. Гітлера зберегти мир у Європі. Під час *Другої світової війни 1939–45* неодноразово засуджував агресію і закликав народи до миру. Надавав притулок євреям, однак не виступив проти переслідувань єврейського населення нацистами (вважав, що його енцикліка з цього питання тільки погіршить їх становище), за що згодом був неодноразово критикований. 1946 Конгрегація священної канцелярії, очолювана Пієм XII, опублікувала декрет із засудженням комуністичної ідеології як ідеології тоталітаризму, проголосив відлучення від церкви католиків, які належали до компартій або підтримували комуністичні режими. Проголосив догмат про Вознесіння Пресвятої Діви Марії (1950). У час святкування 350-річчя Берестейської унії 1596 видав енцикліку з протестом проти переслідувань УГКЦ в СРСР. Пій XII цікавився долею вояків дивізії «Галичина», врятував їх від примусової репатріації до Радянського Союзу.

ПІК Вільгельм (Рієск; 03.01.1876 – 07.09.1960) – 1-й президент НДР (1949–60). За професією – столяр. З 1895 належав до Соціал-дем. партії Німеччини (СДПН), був одним із засновників «*Спартака союзу*» (1916). Активний учасник Листопадової революції 1918 у Німеччині. Виступив одним з ініціаторів створення 1919 Комуністичної партії Німеччини. 1928–32 – депутат *Райхстагу*. З 1928 займав керівні пости у виконкомі *Комінтерну*. З приходом до влади нацистів емігрував з країни. Після арешту Ернста Тельмана, 1935 обраний головою ЦК нелегальної КПН. Під час Другої світової війни жив у Радянському Союзі, був одним з керівників Нац. комітету «Вільна Німеччина». 1945 переїхав до Берліну, тісно співпрацював з рад. окупаційними властями. Відіграв провідну роль у скликанні «об'єднувального з'їзду» КПН і СДПН (квітень 1946), на якому було створено СЄПН, і відбулася фактична ліквідація соціал-

дем. руху у Сх. Німеччині. 1946–54 разом із О. Гротеволем очолював СЄПН. Став одним із творців НДР і тези про особливий історичний шлях розвитку цієї частини Німеччини. З жовтня 1949 – президент НДР. Дотримувався ідеї побудови соціалізму за радянською моделлю, схвалював екон. заходи уряду з індустріалізації країни і колективізації с/г. Відповідальний за криваве придушення *Берлінського повстання 1953*. Підтримав вступ НДР до військ.-політ. блоку під егідою СРСР – *Організації Варшавського договору*. П., як і всі представники правлячої східнонім. верхівки, був слухняним знаряддям у руках кремлівського керівництва як у реалізації марксистської соц.-екон. моделі всередині країни, так і у втіленні рад. зовнішньополіт. доктрини на міжнародній арені.

ПІКАБІЯ Франсуа (Picabia; 22.01.1879 – 30.11.1953) – франц. художник. 1895 поступив у Школу прикладних мистецтв у Парижі. Знайомство з П. Пікассо відкрило для П. імпресіоністичну манеру зображення, під впливом якої він перебував до 1908. У цей період у коло його інтересів попала творчість фовістів і кубістів, манеру яких він наслідував у творах «Каучук» (1909), «Пейзаж» (1909), «Регата» (1911). Однак вирішальною у його творчості стала зустріч 1912 з М. Дюшаном. Великі полотна, де за допомогою кольору і форми зафіксовано предмети «нової» реальності приносять велику популярність художнику – «Удні» (1913), «Ось жінка» (1915), «Ось дочка, народжена без матері» (1916). Опинившись у роки Першої світової війни в Цюриху, познайомився з поетом Т. Тцарою й увійшов до групи дадаїстів. Після повернення 1919 до Парижу, створив серію «механоморфних» композицій – «Дитя-карбюратор» (1919), «Сантиметри» (1924). Знайомство 1925 з А. Бретоном зблизило П. із молодими засновниками сюрреалізму, під впливом яких створив серію фантастичних «монстрів» – «Жінка з парасолькою» (1925). Після знайомства з О. Молер починається новий період творчості П., названий ним «сюр-ірреалізм» – «психічний безпредметний живопис», який продовжувався до поч. 1950-х років. Твори П. представлені у Музеях сучасного мистецтва Цюриха, Стокгольма, Дюссельдорфа.

Я. Кравченко (Львів).

ПІКАССО Пабло Руїс (Picasso; 25.10.1881 – 08.04.1973) – іспан. художник. 1895–97 навчався у Художній школі в Барселоні, пізніше – в Академії мистецтв у Мадриді. Становлення П. як художника відбувалося під впливом неоімпресіоністів і символістів. За порадою архітектора А. Гауді познайомився з творчістю Е. Мунка, А. Тулуз-

Лотрека і групи каталон. художників, які збирались у кафе «Чотири коти». З 1904 жив у Парижі. Його ранні полотна («Любителька абсенту», 1901; «Життя», «Мати і дитя», 1903; «Прасувальщиця», 1904; «Сім'я акробата»; «Дівчинка на кулі», 1905) належать до «голубого» і «рожевого» періоду творчості, коли П. зображував у ніжних пастельних рожевих і голубих відтінках волоцюг і жебраків, циркачів і акробатів. 1907 П. створив полотно «Авіньйонські дівчата», започаткувавши зародження кубізму. Співпраця з Ж. Браком та Г. Аполлінером розвинула перетворення реальних форм у геометричні площини «аналітичного кубізму» – «Натюрморт з черепом» (1907), «Дама з віялом» (1909), «Портрет А. Воллара» (1910). Пізнішим захоплення П. став «синтетичний кубізм» – складання своєрідних «реальних ребусів» із геометричних площин, введення у композицію елементів коллажу: «Скрипка і склянка», «Мандоліна» (1912), «Скрипка і гітара» (1913). Кубістичний період у творчості П. завершився на поч. Першої світової війни, яка роз'єднала його з Ж. Браком. 1917 після знайомства з С. Дягілєвим і О. Хохловою з Російського балету, П. повернувся до предметного живопису – «Три жінки біля джерела» (1921), «Жінка у білому», «Портрет Ольги», «Поль у костюмі П'єро» (1923), в якому намагався передати настрій портретованих моделей. Від 1925 почався доволі складний період творчості П. – художник створив образи конвульсивно-істеричного ірраціонального світу галюцинацій – сюрреалістичні монстри, розірвані частини тіл нереальних істот: «Купальниця, що сидить» (1929), «Фігури на березі моря» (1931). Зустріч із М. Вальтер 1932 наштотувала П. на створення відверто чуттєвих робіт «Дзеркало» (1932) і скульпт. бюстів «Жінка, що лежить» (1932), «Чоловік із букетом» (1934). Тема биків з'являється у творчості П. після поїздки 1933 в Іспанію й визначила основну тему антифашист. твору «Герніка» (1937). Під час *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії долучився до політ. життя. Гітл. окупація не злякала П., який впродовж 1940–44 залишався у Парижі, де створив трагічний твір «Бойня» (1944). З 1944 – член КПФ, учасник Руху Опору. Творець символу «Голуб миру». 1945–53 жив і працював у Валлорісі. Твори П. цього періоду характеризуються своєрідною атмосферою язичницької ідилії й поверненням до античних настроїв – серії літографій, плакатів, керамічних і скульптурних композицій. Після знайомства із Жаклін Рок, яка 1958 стала його дружиною, П. переїхав у замок Вовенарг, а дещо пізніше у Мужен. Останні 15 років творчості П. надзвичайно оригінальні та своєрідні – написав серію жіночих

портретів («Портрет Жаклін», 1958), серію картин-наслідувань творів відомих майстрів минулого («Портрет художника, наслідуючи Ель-Греко», «Меніни. За Веласкесом», «Алжирські жінки. За Делакруа», «Сніданок на траві. За Мане»). 1970 у Барселоні був відкритий за ініціативою самого художника музей Пікассо, а 1985 музей Пікассо відкрито в Парижі. Твори П. експонуються в багатьох музеях сучасного мистецтва Європи і США.

Я. Кравченко (Львів).

ПІЛСУДСЬКИЙ Юзеф (Piłsudski; 05.12.1867 – 12.05.1935) – польск. політик. Навчався у Харківському і Віленському ун-тах. У цей період належав до польської патріотичної орг-ції «Єдність». 1887 заарештований царською «охранкою», звинувачений у підготовці замаху на Олександра III і засуджений до 5-річного заслання. Співзасновник Польської соціалістичної партії (1892). Під час Революції 1905–07 у Росії керував бойовими групами, які проводили терористичні акції, визволяли політв'язнів, готували бойовиків для боротьби проти імперського режиму. Був одним з ініціаторів створення Польської соціалістичної партії-Революційної фракції (1906), заснував Союз активної боротьби (1908) та нелегальну воєнізовану орг-цію «Стрілецька спілка» (1910). Досягнення Польщею незалежності вбачав можливим за умови розгрому Російської імперії у війні з Австро-Угорщиною і Німеччиною. Був прихильником т. зв. федеративної концепції, яка передбачала розчленування Рос. імперії та створення у Сх. Європі федеративної держави у складі Польщі, Литви, Білорусі та України. Під час *Першої світової війни 1914–18* командував бригадою (сформована з поляків), яка у складі австр. армії воювала на Сх. фронті. У листопаді 1918 П., зайнявши пост тимчасового керівника Польської держави, проводив агресивну політику стосовно ЗУНР. Через загрозу широкомасштабної війни з РСФРР, з метою сформування спільного антибільшовицького фронту, підтримував С. Петлюру в боротьбі проти радянської Росії. Уклав Варшавський договір 1920 з УНР. У березні 1920 П. став першим маршалом Польщі, очолював Генштаб польск. армії (1922–23). Вів Польсько-радянську війну 1920 і підписав *Ризький мирний договір 1921*. Стоячи на засадах вищості інтересів держави, виступав за обмеження ролі політ. партій, вважаючи їх зачинник, який утруднює функціонування держави. Був проти запровадження Конституції 1921, яка, на його думку, сильно послаблювала виконавчу владу. 1922–26 відійшов від активного політ. життя. Під гаслами оздоровлення екон. і сусп.-політ. життя країни у серед. травня 1926 здійснив

військовий переворот і добився відставки президента С. Войцеховського. 31.5.1926 Національні Збори обрали П. президентом, але він відмовився і був призначений Головним інспектором збройних сил, що дозволяло йому повністю контролювати армію. 1926–28 і з 1930 – прем'єр-міністр Польщі. Встановив у країні авторитарний режим. Управління країною здійснював за допомогою групи особисто відданих йому людей із колишніх легіонерів (див. *Санація*). Виступав за посилення ролі виконавчої влади (президента, уряду) у політичній системі та обмеження функцій парламенту. З метою здобуття у парламенті більшості місць для своїх прихильників створив Безпартійний блок співпраці з урядом (1928). Добився тимчасової політ. і госп. стабілізації у країні, провів уніфікацію органів влади. У травні 1935 запровадив нову Конституцію Польщі. У зовн. політиці орієнтувався на співпрацю з В. Британією і виступав за досягнення порозуміння з Німеччиною, вважаючи головним противником СРСР. Уклав договір про ненапад з СРСР (1932) і Німеччиною (1934). Офіційна національна політика уряду П. полягала у поступовій асиміляції українців при збереженні обмеженої культ. автономії, що на практиці реалізувалося з грубим порушенням нац. прав українського населення Галичини і Волині, особливо з боку місцевої адм-ції. Автор спогадів «1920» (1924), «Мої перші бої» (1925) та ін.

М. Литвин (Львів).

ПІНОЧЕТ Угарте Августо (Pinochet; 25.11.1915 – 10.12.2006) – президент Чилі (1974–89), генерал. Н. у Вальпараїсо. Навчався у військовій академії у Сантьяго (1933–37). Служив у чилійській армії, викладав у військовій академії. З 1955 виконував обов'язки військового аташе Чилі у Вашингтоні. У 1950–60-х роках займав командні посади в армії. З 1971 очолював столичний гарнізон. У серпні 1973 призначений головнокомандувачем збройних сил. 11.09.1973 здійснив військовий переворот, під час якого загинув президент С. Альєнде. 1973–74 очолював військову *хунту*, яка встановила у країні диктаторський режим. У червні 1974 став президентом Чилі. Заборонив діяльність всіх політ. партій. Уряд П. жорстоко придушував діяльність опозиційних сил, застосовував терор і фізичні тортури стосовно противників режиму (бл. 130 тис. осіб було заарештовано, з них бл. 3 тис. було вбито, тисячі пропали безвісти). Чилійські спецслужби, які створив П., знищували лідерів опозиції в ін. країнах, зокрема Аргентині, США. Систематичне порушення режимом П. права людини і громадянських свобод викликало різке засудження з боку багатьох держав світу, Комісії з прав люди-

ни ООН та спричинилося до багаторічної ізоляції Чилі на міжнародній арені. Досягнувши політ. стабілізації у країні, розпочав проведення широких екон. реформ для відновлення доведеного до краху лівими урядами господарства країни. Для розробки програми реформ запросив групу економістів (представників Чиказької екон. школи на чолі з Мільтоном Фрідманом), які розробили концепцію госп. перетворень у країні на засадах радикального екон. неолібералізму. Кардинальне реформування нац. економіки (реприватизація банків, деяких галузей пром-сті, транспорту, більшості підприємств, скорочення соц. програм, залучення іноземних інвестицій та ін.) незабаром вивело чилійське господарство з кризи і спряло його динамічному розвитку. Січневий референдум 1978 підтвердив підтримку населенням політ. курсу П. Нова Конституція країни (прийнята 11.09.1980) затверджувала участь армії в управлінні державою, обмежувала громадянські права і свободу слова у країні та продовжила президентські повноваження П. до 1990 (за новий Основний Закон проголосувало 67% населення). Під час референдуму 1988 більшість чилійців висловилися за відставку П. У березні 1990 П. залишив президентський пост (президентом у грудні 1989 став представник Християнсько-дем. партії Патрісіо Ейльвін), але зберіг за собою командування збройними силами країни і визначальний вплив на політ. життя Чилі. Після виходу у відставку (1998) з поста командувача був обраний довічним сенатором. Під час приватної поїздки у жовтні 1998 до Лондона затриманий на вимогу іспан. суду (звинувачував экс-диктатора у фізичних розправах над політичними опонентами в останній період правління і зникненні громадян Іспанії) й майже 1,5 роки утримуваний під домашнім арештом. У січні 2000 брит. уряд звільнив П. від відповідальності з гуманітарних міркувань (важкий стан здоров'я) і надав можливість виїхати на батьківщину. Помер у Сантьяго.

ПІРЛ-ГАРБОР (Піrl-Харбор; Pearl Harbor) – військово-морська база США на пд. березі о. Оаху (Гавайські о-ви). Створена на поч. ХХ ст. 07.12.1941 військ.-мор. сили Японії раптово напали на П.-Г., чим розпочали *Другу світову війну 1939–1945* на Тихому океані. На цей час на П.-Г. базувалися головні сили Тихоокеанського флоту США: 8 лінкорів, 8 крейсерів, 29 есмінців, 5 підводних човнів, 9 мінних загороджувачів, 10 тральщиків, 24 допоміжних судна. ВПС бази нараховували 394 літаки. Чисельність гарнізону становила бл. 43 тис. осіб. Для атаки на П.-Г. япон. командування сформувало ударне з'єднання з 6 авіаносців

(353 літаки), 2 лінкори, 3 крейсери, 11 есмінців і група з 20 підводних човнів (завчасно дислоковані у р-ні Гавайських о-вів). Заг. керівництво операцією здійснював командував об'єднаним япон. флотом адм. І. *Ямамото*. Задум операції полягав у тому, щоб незамітно вийти у р-н Гавайських о-вів і нанести раптовий масований авіаудар по амер. кораблях, берегових спорудах і літаках на П.-Г. 26.11 япон. з'єднання авіаносців вийшло із затоки Хітокаппу (Танкан) на Курильських о-вах і на світанку 07.12 (за токійським часом проти ночі на 08.12) прибуло до р-ну в 370–500 км на північ від о. Оаху. Амер. командування отримало 2 попередження, що могли б вплинути на перебіг подій, однак необхідних заходів для захисту бази не вжило. Перший наліт япон. літаків-торпедоносців, що були підняті із авіаносців, двома ешелонами з різних напрямків, розпочався о 07.55 і продовжувався до 08.25 за місцевим часом. Потім, 08.40 розпочався удар другої хвилі літаків, що складалася з пікіруючих і висотних бомбувальників. Чотири амер. лінкори («Арізона», «Оклахома», «Західна Вірджинія», «Каліфорнія») були потоплені, а ще чотири («Меріленд», «Невада», «Пенсільванія», «Тенессі») отримали значні пошкодження. Затонули також 3 есмінці та мінний загороджувач. Значних ушкоджень зазнали 3 крейсери, 1 есмінець і плавуча база гідролітаків. 188 амер. літаків були знищені та 63 пошкоджено. Амер. втрати склали 3 435 чол. вбитими і пораненими. Япон. флот втратив 29 літаків і 5 надмалих підводних човнів, кількість людських втрат склала менш ніж 100 чол. вбитими. 23.12.1941 ударне оперативне з'єднання ВМФ Японії повернулося на свої бази. 08.12.1941 США і В. Британія оголосили війну Японії. Внаслідок нападу на П.-Г. фактично був виведений з ладу Тихоокеанський флот США; япон. оперативне з'єднання, що завдало удар по П.-Г., могло бути використане для підтримки операцій у пд.-зх. частині Тихого океану; япон. збройні сили захопили стратегічну ініціативу на морі й розгорнули успішні наступальні операції у Малайзії, на Філіппінах, у Бірмі, Індонезії, Новій Гвінеї та ін. Однак, япон. напад на П.-Г. не повністю досягнув своєї мети – не були знищені амер. авіаносці, що мали стати осн. об'єктом нападу; не були знищені також нафтоосховища та ін. важливі портові споруди, без яких США не вдалося б швидко відновити сили, адже П.-Г. був єдиною повністю оснащеною базою флоту.

О. Чижов (Харків).

ПІРСОН Лестер Боулс (Pearson; 23.04.1897 – 27.12.1972) – канад. політик, 14-й прем'єр-міністр Канади (1963–68). Н. у містечку Ньютонбрук (нині

частина Торонто). Від 1913 навчався в коледжі Вікторії при ун-ті в Торонто. З початком *Першої світової війни 1914-18* приєднався до Канадського армійського медичного корпусу, провів два роки в Єгипті та Греції. 1917 закінчив льотну школу в Гендоні (Велика Британія) і перейшов на службу в Королівський повітряний корпус, працював інструктором. Вивчав історію в ун-ті Торонто і Оксфордському ун-ті. 1925–28 викладав історію в ун-ті Торонто. Від 1928 розпочав роботу в Департаменті зовнішніх справ. 1945–46 був послом у США. Брав активну участь у створенні ООН, а пізніше НАТО. Претендував на пост першого Генерального секретаря ООН, але його кандидатуру ветовав представник СРСР. 1948–56 очолював постійну місію Канади в ООН. 1952–53 – голова Генасамблеї ООН. Запропонував створити міжнародні миротворчі сили ООН для врегулювання Суецької кризи, за що отримав Нобелівську премію миру (1957). 1948 став депутатом парламенту, мін. закорд. справ Канади в уряді Л. Сен-Лорана. 1958 очолив Ліберальну партію і привів її до перемоги на чергових парламентських виборах. Двічі формувал уряд меншості (1963, 1965). На посту прем'єр-міністра провів низку реформ, що дало підстави вважати його творцем сучасної системи соц. забезпечення Канади (затверджено 40-год. робочий тиждень, двотижневу відпустку і новий мінімум заробітної плати). 1964 започаткував військову реформу, спрямовану на об'єднання всіх основних родів військ у Збройні сили Канади. За наполяганням П. 1965 ухвалено новий канад. прапор, кольори якого – червоний і білий – символізували нації-засновниці Канади – Англію і Францію. На час прем'єрства П. припало загострення проблеми Квебеку, зокрема «Тихої революції». Проводив політику «кооперативного федералізму», пішов на низку поступок Квебеку, що привело до більшої децентралізації країни. Ініціював створення Королівської комісії у справах двомовності і двокультурності (1963–71), висновки якої дозволили перетворити Канаду на офіційно двомовну країну (1969). Став першим канад. прем'єр-міністром, який з офіційним візитом відвідав Францію (1964). Відносини з Парижем загострилися після візиту до Канади 1967 президента Ш. де Голля, котрий свій виступ у Монреалі завершив словами «Хай живе вільний Квебек!». За П. неоднозначно розвивались амер.-канад. відносини, зокрема, 1965 підписав міждержавну автомобільну угоду (Автопакт), дав дозвіл на розміщення амер. ядерних ракет на території Канади, але відкинув президента США Л. Джонсона послати канад. війська до В'єтнаму. У квітні 1968 П. біля керма ЛПК змінив політик «нової хвилі»

П. Е. Трюдо. 1968–69 обіймав посаду керівника Комісії з міжнар. розвитку (Комісія Пірсона). 1969–72 – ректор Карлтонського ун-ту (Оттава). Став почесним доктором 48-ми університетів. Автор книг «Демократія в світовій політиці» (*Democracy in World Politics*, 1955), «Мир в сім'ї народів» (*Peace in the Family of Man*, 1969), «Мемуари» (*Memoirs*, 1971). На честь П. назване міжнародне летовище в Торонто.

Р. Сіромський (Львів).

ПІСТОН Волтер (Piston; 20.01.1894 – 12.11.1976) – амер. композитор, педагог і музикознавець. Н. у м. Рокленд (штат Мен, США), згодом з батьками переїхав до Бостону. Після служби у флоті США, вступив до Гарвард. ун-ту. 1924–26 перебував у Європі, повернувся до США. 1926–61 – професор музики Гарвард. ун-ту, декан. Вважався його одним із найбільших музичних педагогів свого часу. Автор декількох симфоній, камерної музики і балету. Найвідоміший музичний твір П. – балетна сюїта «Фантастичний флейтист» (1938). 1948 одержав Пулітцерівську премію як музичний критик, 1961 – за 7-му симфонію. Написав 4 книги з технічних аспектів музики, що є класичними у своїх ділянках: «Принципи гармонійного аналізу» (1933), «Гармонія» (1944), «Контрапункт» (1947), «Оркестровка» (1955). У П. навчався відомий укр. музикознавець, диригент і композитор Мирослав Антонович.

Н. Сиротинська (Львів).

ПІТСБУРЗЬКА УГОДА 1918 – програма утворення спільної держави чехів і словаків, підписана 31.05.1918 у Пітсбургу (США). Під час чесько-словацьких переговорів 1916 у Києві за участю представників Чехосл. нац. ради (Й. Дюріх і М. Р. Штефанік), Спілки чеських товариств у Росії (В. Вондрак і Й. Вольф) і Словацької ліги у США (Г. Кашік) була узгоджена програма дій – т. зв. Київський протокол. Чехосл. нац. рада визнавалася єдиним органом всього закорд. визв. руху як чехів, так і словаків. 19.10.1916 у Києві відбулася нарада словац. політ. представництва. Нарада підготувала програмний документ «Наша мета», у якому говорилося про вільний словацький народ і прагнення об'єднання в одній державі незалежних словацьких і чеських земель. Вирішення цих проблем було можливе лише за умови організац. об'єднання чеського і словацького нац. рухів. Внаслідок переговорів Т. Масарика з чеськими і словацькими лідерами в еміграції у квітні-травні 1918 була підписана П. у., яка схвалювала програму утворення спільної держави чехів і словаків із респ. устроєм. Словаки одержували автономію:

власну адм-цію, сейм, суд, визнання словацької мови як офіційної у громад. житті, управлінні, школі. П. у., прийнята під впливом авторитету Т. Масарика, була поступкою амер. словаків його концепції чехословакізму. Осн. положення програми в 1-й Чехословацькій респ. не були реалізовані.

М. Кріль (Львів).

ПІЦЦЕТТИ Ільдебрандо (Pizzetti; 20.09.1880 – 17.01.1968) – італ. композитор, педагог і письменник, член Італ. академії. Викладав у консерваторіях Парми, Флоренції, Мілана. Від 1936 – у Нац. академії «Санта-Чечілія» у Римі. Працював переважно у жанрі опери (написав понад 10) – «Федра» (1915), «Вбивство в соборі» (1958), «Клітемнестра» (1964) та ін. Автор музики до п'єс Есхіла, Софокла, Шекспіра. Написав книги «Сучасна музика» (1914), «Паганіні» (1940).

Н. Сиротинська (Львів).

ПЛАТОНОВ Андрій Платонович [справжнє прізвище – Климентов; 20.08(0.09).1899 – 05.01.1951] – рос. письменник, критик. Н. у Ямській слободі Воронежа. З 14 років працював посильним страхового агентства, помічником машиніста, робітником ливарного цеху. Навч. у Воронеж. політехнікумі. У 12 років почав писати поезії. З 1919 – штатний співробітник газ. «Воронежская коммуна». У його першій книжці – поетичній зб. «Голуба глибина» утверджувались ідеї колективізму, звучали теми освоєння техніки і космосу, взаємозв'язку людини і природи. 1921–26 працював у Воронежі в земельному управлінні меліоратором і зав. роботами з електрифікації с/г. П. став очевидцем голоду на Поволжі, де перебував із бригадою допомоги голодуючим. 1926 переїхав до Москви, працював на посаді заст. секретаря бюро землевпорядників ЦК спілки с/г. Незаконно звільнений, 1926–27 працював у над повістями «Ефірний тракт», «Епіфанські шлюзи», оп. «Батьківщина електрики», «Піщана вчителька». 1927 закінчив роботу над сатиричною повістю «Місто Градов». Поява 1927 зб. «Епіфанські шлюзи» знаменувала для П. початок професійної письменницької діяльності. У повістях «Ямська слобода», «Потаємна людина» («Сокровенный человек») П. показав вплив рев. перетворень у Росії на долі людей. Пошуки гармонії героя з доквітлям – основний мотив роману «Щаслива Москва» (1933–36, опубл. 1991). 1926 закінчив роботу над романом «Чевенгур» (за жанром – соц. утопія з елементами сатири; опубл. 1988). Головний потрапив до Чевенгурської комуні з надіями на те, що знайде спосіб воскресити свого батька. Автор показав розчарування героїв, які засумнівалися у повноті

комунізму в Чевенгурі. Після публікації оповідань «Державний житель», «Сумніви Макара», повісті «Про запас», П. звинуватили у ворожому ставленні до рад. дійсності та назвали «класовим ворогом» У цей період П. працював над повістю «Котлован» (1929–30), у якій відтворив епоху «великого перелому» (опубл. 1987, за кордоном 1969). У романі П. показав, що котлован став не лише місцем загибелі робітників, він означав крах ілюзій, пов'язаних із побудовою світлого майбутнього. У 1930-х роках П. майже не друкували. 1930 написав для МХАТу комедію «Шарманка» (опубл. 1988), 1934 закінчив роботу над повістю «Ювенільне море» (опубл. 1986). У роки війни П. був кореспондентом газ. «Красная звезда», воював на Курській дузі, був поранений і демобілізований 1944. У післявоєнні роки написав оп. «Квітка на землі», «Афродіта» та ін. Остання прижиттєва збірка оповідань «Сім'я Іванова» (1946).

Н. Ігнатів (Львів).

ПЛЕБІСЦИТ – 1). У Стародавньому Римі постанова, яка приймалася зборами плебеїв. 2). Один із видів всенародного опитування, головування з особливо важливих проблем державного або суспільного життя. У міжнар. відносинах П., як правило, проводиться для визначення державної приналежності всієї або частини території, а також для вирішення питання про об'єднання двох і більше держав з метою створення федерації або конфедерації. Міжнародне право передбачає можливість проведення П. під наглядом міжнародних орг-цій. У деяких країнах вважається синонімом *референдуму*.

Л. Скочиляс (Львів).

ПЛЕВЕНА ПЛАН 1950 – проєкт створення військово-політичного союзу західноєвропейських держав, який запропонував 24.10.1950 прем'єр-міністр Франції Рене Плевен. Висунутий на протипагу планам США і Великої Британії, які, посиляючись на «вакуум воєнної сили» у Європі, офіційно звернулися у вересні 1950 до Атлантичної ради з пропозицією переозброєння Німеччини. Передбачав формування європейської армії, до складу якої входитиме контингент нім. збройних сил, що підлягатимуть верховному наднаціональному командуванню (Комітет міністрів оборони держав-учасниць союзу). П. п. був офіційно затверджений на нараді міністрів закордонних справ США, В. Британії та Франції у Вашингтоні (1951). Наслідком реалізації П. п. стало укладення договору про створення Європейської оборонної спільноти.

ПЛУТОКРАТІЯ – форма держ. правління, при якій осн. суб'єктом влади формально (за допомогою високих майнових цenzів) і фактично виступає заможна верхівка панівних класів; переносно – влада грошей; правляча, пануюча група у державі, що складається з найзаможніших представників імущих класів. Вперше термін згадується у праці давногрец. історика Ксенофонта (430–355 до н.е.) «Спогади про Сократа» для характеристики форми влади, що була встановлена у низці грец. полісів у результаті перемоги грошової аристократії над родовою. Класичними істор. прикладами П. як політ. устрою – античний Карфаген і середньовічний Венеціанська і Генуезької респ. Екон. передумовою встановлення П., як форми держ. правління, є процес концентрації фінансових ресурсів у руках вузької групи найбагатших осіб, політичною – слабкість діючої на той момент влади та нерозвиненість структур громад. сусп.-ва. Осн. завдання П: максималізація екон. прибутку; легалізація незаконно придбаних капіталів; створення умов для увіковічнення свого панування шляхом прямого представництва у владних структурах, або ж встановлення контролю за політ. владою. Ключовими елементами плутократичної системи є культ грошей як знаряддя влади; гедонізм; підкреслена зневага до пересічних людей. У б-бі за владу представники П. використовують методи підкупу, шантажу, маніпулювання, обману тощо. Характер. рисою П. є фактичне злиття і ототожнення інтересів держ. еліти і вищих, економічно найвпливовіших шарів суспільства. У результаті пануюча фін.-пром. еліта не лише встановлює свій контроль за ухваленням всіх суспільнозначимих рішень, а й стимулює процес зрощення екон. сили і політ. влади в єдиний механізм власного панування.

О. Бойко (Ніжин).

ПЛЮРАЛІЗМ (з лат. pluralis – множиний) – характеристика демократичної системи суспільства, яка передбачає існування багатоманітності поглядів, політ. сил, партій, профспілок та ін. інститутів, що дає змогу відстоювати свої інтереси різним соціальним групам. Поняття «плюралізм» вперше вжив К. Вольф (1712). Політ. П. походить із багатоманітності форм власності та соціальної диференціації суспільства. Система влади побудована на політ. П. ґрунтується на взаємодіях і протиріччях головних партій та орг-цій, сприяє задоволенню різних потреб людей, урізноманітненню ідей та форм політ. Організації суспільства, підвищенню вірогідності оптимальних політ. рішень. У дем. суспільстві чисельні соціальні групи-конкуренти, врівноважують одна одну, що унеможлиблює домінацію якоїсь однієї групи.

П. у політиці повинен ґрунтуватись на певному консенсусі щодо головних політ. цінностей, а також зберігати політ. стабільність, контрольованість багатоманітності. У суспільствах, де нерозвинуті дем. традиції, за відсутності об'єднувальних цінностей, високий ступінь плюралізації може призвести до дезінтеграції держави. Держава в умовах політ. П. виконує роль арбітра і регулятора відносин між різними силами для примирення їхніх інтересів через рівний доступ до вироблення політики. Концепцію політ. П. розвивали Д. Медісон, Г. Ласкі, Р. Даль, Е. Френкель та ін.

Л. Старецька (Львів).

«ПОДВІЙНИХ СТАНДАРТІВ» ПОЛІТИКА – непринципова, непослідовна політика, яка відноситься до числа політ. хитрощів, коли політик чи політична сила суперечать самі собі, своїм попереднім заявам і діям. Пов'язана з подвійною мораллю, коли використовуються одні критерії для себе і зовсім інші для оцінки дій опонента.

Ю. Шведа (Львів).

ПОЗИЧАНЮК Йосип (19.11.1913 – 22.12.1944) – укр. публіцист, письменник, учасник укр. нац.-визв. руху. Н. у с. Дашів (нині Вінницька обл.). Закінчив літ.-мовний ф-т Ніжинського ін-ту соц. виховання, співробітник київ. газети «Комсомолец України». 1939 був скерований ЦК ЛКСМУ на журналістську роботу до Львова. Обіймав посаду секретаря літ. місячника «Література і мистецтво», публікував оповідання («Різьбар», «З дороги», «На рідній землі», «Карпатський етюд»), які представляли П. як репрезентанта західноукр. новелістичної школи. 1941 вступив до ОУН-Б. Залишився у Львові під нім. окупацією. Допомігав Я. Стецьку організувати Нац. збори, які проголосили Акт відновлення незалежності 30.06.1941. Член Укр. державного правління, держсекретар мін-ва інформації і пропаганди. На поч. липня 1941 у складі похідних груп ОУН-Б і вирушив до Києва для оголошення Акта відновлення державності та формування уряду держави. Заарештований гестапівцями, 1941–42 утримується у нім. в'язницях. Після звільнення прибуває на терит. України і включається в роботу підпілля ОУН-Б. Редагував підпільні видання: «За самостійну Україну», «За Українську державу», «За Україну», «Ідея і чин», «Повстанець». Учасник III Надзвичайного Великого збору ОУН-Б (серпень 1943). Один із організаторів повстанських відділів УПА-«Південь» на терит. Вінницької обл. Учасник Великого збору Української головної визвольної ради (1944), член Головної ради ОУН-Б, підполковник УПА. Його перу належали практично всі повстанські листівки і звернення написані рос.

мовою. У підпільній періодиці публікував новели з повстанського життя – «Гуляйпільські хлопці», «В житті» та ін. Сильні постаті, зображені в його новелах, відповідали неоромантичному образу героя і реаліям повстанської б–би. Загинув у бою відділом НКВС у с. Юшківці (Львівська обл.).

І. Патриляк (Київ).

ПОЛ ПОТ (Pol Pot; 19.05.1928 – 15.04.1998) – керівник *червоних кхмерів*, 1975–79 – голова ліво-екстремістського режиму в Кампучії (Камбоджі). 1939–40 працював на каучукових плантаціях у Французькому Індокитаї. Деякий час навчався у Парижі. Підтримав Хо Ши Міна, організовував партизанський антифранц. рух. Належав до камбоджійської Компартії, з 1963 – ген. секретар партії. 1970–75 керував боротьбою червоних кхмерів проти військ. диктатури ген. Лон Нола. Нав'язав тісні контакти з еміграційним урядом Нородома Сіанука. У квітні 1975 захопив владу і разом зі своїм прибічником Йенг Сарі (глава уряду) встановив у країні кривавий диктаторський режим. Прикриваючись комуністичними гаслами проведення «найрадикальнішої з усіх революцій», висунув теорію побудови «суспільства чистого, колективістського соціалізму». Реалізація цієї теорії на практиці привела до перетворення країни на великий концтабір, фізичного знищення бл. 2,5 млн камбоджійців та повного руйнування економіки країни. У січні 1979 був усунений від влади в'єтнамцями, що окупували країну. Засуджений до смертної кари (заочно). Разом зі своїми прихильниками відійшов у джунглі, де продовжував партизанську війну проти пров'єтнамського уряду. Помер за нез'ясованих обставин.

ПОЛІТИЧНА БОРТЬБА – взаємодія різних політичних сил для досягнення певних політичних цілей. У основі П. б. лежать інтереси різних політичних суб'єктів – класів, соціальних груп, спільнот, окремих осіб. Об'єктом П. б. є насамперед ставлення до влади, оскільки її мета – досягнення міцних позицій у системі політичної структури суспільства, реалізація певним суб'єктом політичних відносин своєї політичної волі. Форми П. б. є різноманітні й зумовлюються як політичною обстановкою, так і рівнем гостроти взаємовідносин її суб'єктів: насильницькі форми – збройна боротьба, найвищим проявом якої може бути громадянська війна; мирні форми боротьби – парламентська діяльність, ідейна боротьба тощо.

Ю. Шведа (Львів).

ПОЛІТИЧНА КРИЗА 1993 у Росії – протистояння між гілками рос. влади у період 21.03–

04.10.1993, яке закінчилося антиконституційним переворотом, здійсненим пропрезидентськими силами. Радикальні зміни у рос. суспільстві, що розгорнулися після поразки *Серпневого путчу 1991* (демонтаж старих держ. структур, поглиблення приватизаційних процесів, згортання соц. гарантій, утвердження ліберальної ідеології), стимулювали процеси диференціації та розколу в лавах колишніх переможців-однодумців. Осн. питанням, яке перебувало в епіцентрі громад. уваги була проблема пошуку оптимальної моделі держ. будівництва – президентської чи парламентської респ. Такий розвиток подій загострив стосунки між виконавчою і законодавчою гілками влади, які на поч. 1993 досягли межі відкритого протистояння, своєрідної «війни законів». На референдумі 25.04.1993 за довіру президентові Б. Єльцину висловилося 40 млн росіян (не довіряли – 27%). 10.08 на засіданні Президентської ради Б. Єльцин зробив заяву, що «невирішеність питання про Конституцію виходить на силові методи». У підготовці до рішучого політ. наступу Б. Єльцин здійснив радикальні кадрові перестановки (зокрема змінив міністра держбезпеки; тимчасово усунув від виконання обов'язків віце-президента О. Руцького; міністром економіки і віце-прем'єром призначив Є. Гайдара), побував у військах (демонстрував підтримку своєї позиції армією), санкціонував масштабну кампанію у засобах масової інформації з критикою «надмірного російського парламентаризму», з обґрунтуванням думки про неготовність Росії до «широкої демократії» (пропагувався досвід авторитарного правління Ш. де Голля у подоланні внутрішньополіт. кризи у Франції 1958 і підготовки громадської думки до радикальних політ. змін (сам Б. Єльцин заявляв, що «план дій вже готовий, справжня політ. сутичка розпочнеться у вересні»). Активна підготовка Б. Єльцина до радикальних дій у б–бі за владу викликала відповідну реакцію законодавчої влади. 18.09.1993 Всерос. нарада народних депутатів усіх рівнів прийняла відозву до громадян Росії, яка мала відверто антипрезидентську спрямованість. 20.08 члени Президії ВР прийняли рішення ночувати в приміщенні рос. парламенту, мотивуючи свої дії активізацією пересувань арм. частин і проведенням «підозрілих» нарад керівників силових структур. 21.09.1993 Б. Єльцин обнародував указ № 1400 «Про поетапну конституційну реформу у Російській Федерації». У цьому документі було зафіксовано радикальний перерозподіл влади і закріплено нову її конфігурацію: 1) повноваження нар. депутатів Росії припиняються, З'їзд нар. депутатів і Верховна Рада тимчасово позбавляються законодавчої,

розпорядчої та контрольної ф-ції; 2) до обрання нового парламенту державне управління здійснюється указами Президента і постановами уряду; 3) Конституційному Суду Росії «запропоновано» не скликати своїх засідань до поч. роботи нового парламенту; 4) вибори до Державної Думи призначено на 11–12.12.1993. Перелічені заходи порушили не лише баланс сил на політ. арені, а й чинні юридичні норми і фактично свідчили про запровадження прямого президентського правління, чого рос. законодавство не передбачало. Одночасно оголошенням указу Б. Єльцина розпочалось блокування рос. парламенту: у засобах масової інформації всі повідомлення про розвиток подій у Москві мали однобічний, пропрезидентський характер; у Білому домі було відімкнено телефони, електроенергію, перекрито воду; парламент було огорожено колючим дротом, взято під контроль всі підходи до ВР. У відповідь на дії Президента законодавча і судова влади Росії прийняла низку юридичних рішень. КС РФ визнав незаконним президентський указ № 1400. ВР Росії на екстреному засіданні кваліфікувала дії Президента як державний переворот, прийняла рішення про припинення з 20 год. 21.09.1993 президентських повноважень Б. Єльцина (виконання його обов'язків було покладено на віце-президента О. Руцького) і про термінове скликання надзвичайного з'їзду нар. депутатів. 23.09 Х (надзвичайний) З'їзд нар. депутатів здійснив кадрові призначення в силових міністерствах, прийняв низку звернень (до співвітчизників, світової громадськості, москвичів, воїнів); затвердив альтернативні до президентських документи («Про порядок прийняття Конституції» та ін.). Реакція росіян на наростаючий конфлікт у вищих ешелонах влади і формування в країні двовладдя була неоднозначною. Соц. опитування свідчили про значну дискредитацію владних структур в очах рос. громадян: Президентів не довіряли 63% опитаних, а з'їзду – 71%. Навіть у структурах законодавчої влади єдності не було – 57 з 89 обл. і респ. Рад Росії підтримали позицію парламенту і засудили дії Б. Єльцина. В умовах дедалі глибшої політ. кризи і жорсткої позиції сторін, особливо президентської, яка не була налаштована на пошук компромісу, всі спроби знайти вихід з гострого сусп. конфлікту закінчилися невдачею. Не знайшли підтримки пропозиції виходу із кризи представників поміркованих сил (В. Зорькіна, Г. Явлінського, С. Глазьева та ін.) і «пітерської тридцятки» (представників 30 регіонів Росії, що зібралися у Петербурзі), які пропонували повернутися до становища, що існувало до обнародування президентського указу № 1400 і провести в грудні 1993 одночасно парламентські та

президентські вибори. Безрезультатно закінчилися і переговори між сторонами, які відбулися 30.09 у Свято-Данилівському монастирі за посередництвом Патріарха Алексія II. Безкомпромісна позиція обох сторін, провал спроб знайти вихід із кризової ситуації і накопичення сил у вузлових пунктах протистояння (за наявності великої кількості зброї), робили збройне зіткнення в столиці лише питанням часу. 03.10.1993 біля будинку Московської міської ради та телекомплексу «Останкіно» збройні сутички прихильників парламенту і сил правопорядку, які закінчилися кровопролиттям. За цих обставин Б. Єльцин запровадив у Москві надзвичайний стан. 04.10 о 6 год. 45 хв. розпочався штурм Білого дому, який був захоплений до вечора того ж дня. Лідери парламентської опозиції були заарештовані й ув'язнені у «Лефортово». За офіц. даними, у жовтневих подіях загинуло 145 осіб (західні джерела називають значно більші цифри). Сучасні дослідники оцінюють події вересня-жовтня 1993 у Росії, як «обмежений в часі та просторі епізод громадянської війни», який, на щастя, не мав продовження за межами рос. столиці. Наслідки політ. кризи 1993 у Росії суперечливі й неоднозначні. З одного боку, такий варіант розв'язання суспільних проблем покінчив із двовладдям, відкрив шлях для поглиблення екон. перетворень, стимулював конституційний процес, радикальну зміну держ. структур, з ін. – на певний час у політ. практиці Росії фактично було відкинута принцип поділу влади, порушено баланс політ. інтересів у країні, забезпечено тотальне домінування пропрезидентських сил і структур у всіх сферах сусп. життя, створено небезпечний для подальшого сусп. розвитку прецедент силового розв'язання політ. питань.

О. Бойко (Ніжин).

ПОЛІТИЧНИЙ ВПЛИВ – процес стимулювання політ. суб'єктом зміни мотивів і установок ін. суб'єкта політики для трансформації його поведінки та дій. В. п. може здійснюватися як свідомо і цілеспрямовано через механізми переконання та навіювання, так і не свідомо/спонтанно, коли зміна поведінки, переконань та установок відбувається на основі психологічних ефектів зараження і наслідування. Зміст В. п. полягає в корегуванні свідомості окремої людини/групи/маси; спрямуванні сусп. настроїв і громад. активності у потрібному для ініціатора В. п. напрямку в процесі боротьби за владу. При аналізі В. п. виділяють осн. параметри: характер (відкритий – прихований, силовий – ненасильницький); інтенсивність (короткочасний – довготривалий); направленість (окрема людина/група/маса). Система В. п. включає такі осн. методи: атака, тиск, програмування, маніпуляція. Атака

– нестандартна і активна дія на психіку людини для відключення логічного мислення, введення у стан розгубленості з тим, щоб домогтися потрібної реакції. Тиск – інтенсивний і стійкий вплив на психіку людини з метою примусу її до певних дій. Маніпуляція – замаскований, двозначний вплив на психіку людини для постановки її у незручне становище, ситуацію необхідності вибору альтернатив своєї поведінки. Програмування – одноманітний, наполегливий вплив на психіку людини для формування необхідних стереотипів поведінки. Потужним інструментом В. п. є нав'ювання, що реалізується шляхом використання і вербальних (слова, гасла), і невербальних (міміка, жести, пози, музика тощо) засобів. Ефективність В. п. залежить від комплексу наступних факторів: специфічних якостей суб'єкта впливу (соціальний статус, авторитет, харизма, воля, інтелект); особливостей об'єкта В. п. (ступінь здатності до нав'ювання); характеру стосунків між учасниками процесу здійснення В. п. (несприйняття, віра, залежність); обраної форми/моделі впливу.

О. Бойко (Ніжин).

ПОЛЛІТ Гаррі (Pollitt; 22.11.1890 – 26.06.1960) – комуніст. діяч у В. Британії. Працював робітником на підприємствах Манчестера, Саутгемптона, Лондона. 1906 вступив у Незалежну роб. партію, з 1912 – у Брит. соціалістичній партії. Під час 1-ої світової війни – учасник антивоєнного руху. 1920 виступив одним із засновників Брит. компартії, член її керівних органів. 1924–29 – ген. секретар «Руху меншості», який з марксист. позицій критикував політику керівництва *тред-юніонів* і *Лейбористської партії*. 1924–43 – член виконкому *Комінтерну*. 1929–56 – ген. секретар, 1956–60 – голова Виконкому компартії.

ПОЛЛОК Джексон (Pollock; 28.01.1912 – 11.08.1956) – амер. художник. 1928–30 навчався у Художній школі Лос-Анджелеса і 1930–33 у Лізі, тих хто вивчає мистецтво у Нью-Йорку. У цей період захоплювався мистецтвом мекс. монументалістів (Д. Рівера, Х. К. Ороско, Д. Сікейрос). 1941 познайомився з європ. художниками-авангардистами – П. Мондріаном, М. Ернстом, А. Бреттоном, захопився сюрреалізмом, приймав активну участь у виставках новоствореної галереї М. Гуггенгайма (1942) – «Вовчиця», «Оберігаючі секрети» (1943). Став засновником абстрактного експресіонізму і «живопису дії», розбризкував фарбу на полотні з тубиків або розтягував її шприцом (ця техніка отримала назву «дриппінг») – «Арабески № 13» (1948), «Замками полотна № 7» (1949), «Осінні ритми № 30» (1950). Загинув у автомобільній катастрофі.

Посмертна слава П., найяскравішого представника напряму «живопису дії» стала символом триумфу амер. повоєнного абстрактного мистецтва. Твори П. зберігаються у музеях сучасного мистецтва Нью-Йорка, Лос-Анджелеса, Венеції, Лондона, Парижа.

Я. Кравченко (Львів).

«ПОЛЮВАННЯ НА ВІДЬОМ» ПОЛІТИКА – політичні заходи у США в 1940–50-х роках для виявлення прихильників лівих поглядів у армії, держдепартаменті, наукових і мистецьких колах, яких звинувачували в антиамериканській діяльності (див. *Маккартизм*). У політ. лексиконі вживається для означення політики, спрямованої на переслідування інакомислячих, політичних опонентів.

Ю. Шведа (Львів).

ПОЛЬСЬКИЙ КОРИДОР – див. *Данцізький коридор*.

ПОЛЬЩА (Республіка Польща) – держава в Центральній Європі. Межує з Німеччиною, Чехією, Словаччиною, Україною, Білоруссю, Литвою і РФ (Калінінградська обл.). Вихід до Балтійського моря. Площа: 312,7 тис. км². Населення: 38,6 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: поляки – 97%; понад 12 млн поляків проживають у Пн. Америці, Бразилії, Франції, Литві, Росії, а також в Україні (бл. 250 тис.). З нац. меншин та етнічних груп найбільші – сілезці (847 тис.), кашуби (233 тис.), німці (148 тис.), українці (51 тис.) і білоруси (47 тис.). Релігійний склад населення: римо-католики – 87%, православні (1,3%), протестанти (0,4%) та ін. Державна мова – польська. Форма держ. правління: президентсько-парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця – м. Варшава. За адмін.-терит. устроєм П. ділиться на 16 воєводств; воєводства – на повіти, повіти – на гміни (громади). Глава держави: президент. Законодавча влада: двопалатний парламент – Національні Збори, які складаються з Сейму і Сенату. Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів, яку очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця – польський злотий (100 грошів).

На поч. ХХ ст. польські землі входили до складу трьох імперій – Російської, Австро-Угорської та Німецької. У цей період у польському суспільстві відбувалися суттєві екон. і політ. зміни, що засвідчували розвиток капіталістичних відносин: втягування селянства в ринкові відносини, виникнення великого і дрібного пром. підприємництва, зростання нових соціальних верств, поліпшення комунікацій, поширення освіти серед населення,

демократизація культурного життя. У цей період міжнародна ситуація в Європі загострилася внаслідок суперництва великих держав, які утворили 2 ворожі блоки – *Антанта* і *Троїстий союз*. Перспектива майбутнього збройного конфлікту активізувала діяльність польських політ. сил. Парламентські системи в західноєвроп. країнах, а також у Німеччині та Австро-Угорщині створювали сприятливі умови для нац. консолідації. З іншого боку, уряди Росії, Німеччини та Австро-Угорщини намагалися не допустити зміцнення польського нац.-політ. руху і можливого нац.-визв. повстання.

Революція 1905–07 у Росії переконувала в прагненні соц. низів чинити вплив на політику, здобути рівні політ. і соц. права у суспільстві. Найбільшого розмаху емансипаційний рух поляків набув у Королівстві Польському, де демонстрації та страйки охопили ширші верстви населення, які виступили з дем. і нац. вимогами. Спроби рос. влади придушити цей рух силовими методами спричинило повстання робітників Лодзі в червні 1905. Головні політ. сили краю (зокрема Демократично-національна партія – ендеки) добивалися автономії Королівства Польського у складі Росії. Суспільні процеси в польських землях під владою Німеччини характеризувалися згуртуванням і успішними діями польської громади у відповідь на спроби нім. націоналістів ліквідувати польську власність і культурне життя. Загальна господарська відсталість Галичини в складі Австро-Угорщини надавала соціального забарвлення міжнац. стосункам між поляками і українцями, які стали стрижнем політичного життя цієї провінції. Український нац. рух, який на поч. століття набув масовості, виступив з політичними вимогами рівноправного трактування поляків і українців. Прагнення польських політиків за будь-яку ціну зберегти панівні позиції у краї, який повинен був, на їх думку, стати центром відбудови польської державності, зустрівало гострий спротив укр. політичних сил, спричинило численні конфлікти на соц. і політ. ґрунті. На цьому тлі укр. студент Мирослав Січинський 12.04.1908 вчинив замах на намісника Галичини графа Анджея Потоцького. Під час однієї із сутичок укр. і польс. студентів Львівського ун-ту 1910 загинув українець Адам Коцко. За посередництва нового намісника М. Бобжинського 1913 вдалося досягти угоди між поляками і українцями, яка передбачала розширення участі українців в урядуванні провінцією, створення укр. університету тощо. Її реалізація перешкодила Першій світовій війні, в ході якої польс.-укр. взаємини знов різко загострилися.

У переддень війни польські політичні сили поділилися щодо зовнішньополіт. орієнтації: ендеки і консерватори робили ставку на Антанту, перед-

бачаючи їхнє сприяння у відбудові автономної П. у складі Росії; Польська соціалістична партія (ППС)-революційна фракція Ю. Пілсудського планувала з допомогою Австро-Угорщини і Німеччини організувати нац. повстання в Королівстві Польському та створити на його терені незалежну державу; ліві партії (ППС-лівиця, Соціал-демократія Королівства Польського і Литви; СДКПіЛ) пов'язували надії з європ. соціалістичною революцією. Найбільші приготування до війни провадили в Галичині прихильники Ю. Пілсудського, які творили різні парамілітарні орг-ції (Стрілецький союз, Союз чинної боротьби та ін.), заснували політичне об'єднання Тимчасову комісію конфедеративних незалежницьких партій.

З поч. *Першої світової війни 1914–18* уряди обох сторін зробили заяви, в яких обіцяли полякам певні поступки в майбутньому в обмін на лояльність. За згодою австрійців, у серпні 1914 стрілецькі загони під проводом Ю. Пілсудського увійшли на терен Королівства Польського, щоб піднести там антирос. повстання, але зазнали невдачі. Після цього за підтримки новоствореного Головного нац. комітету були організовані два польські легіони при австро-угорській армії, які взяли участь у бойових діях проти рос. армії. Спроби Ю. Пілсудського домовитися з Центральними державами про утворення польської державності виявилися марними, після чого 1915 він організував у Варшаві таємну Польську військову організацію (ПОВ), яка мала готувати офіцерські кадри для майбутнього польського повстання. Після окупації терену Королівства Польського нім. і австр. військами нова окупаційна влада чинила спроби знайти порозуміння з місцевими політиками, щоб мобілізувати людські та економічні ресурси поляків для ведення війни. 05.11.1916 з'явилися узгоджені маніфести імператорів Німеччини і Австро-Угорщини про створення в майбутньому незалежного Польського королівства, тісно пов'язаного з Берліном і Віднем. Невдовзі була створена Тимчасова державна рада з лояльних осіб, яка, однак, не користувалася авторитетом серед поляків. Істотні зміни в міжнар. ситуацію і «польське питання» внесла *Лютнева революція 1917* в Росії. *Тимчасовий уряд* у Петрограді доброзичливо поставився до нац. вимог поляків, пообіцяв сприяти виникненню незалежної П., дозволив діяльність польських політ. партій та орг-цій, формування польських військових частин для б-би з німцями й австрійцями. Водночас активізувалася польська еміграція в країнах Зх. Європи і Америки, яка вимагала міжнар. підтримки для ідеї відновлення незалежної Польської держави.

Керівник ендеків Р. Дмовський у серпні 1917 заснував у Швейцарії Польський нац. комітет (ПНК), який уряди держав Антанти визнали як представника інтересів поляків. За підтримки Франції в цій країні розпочалося формування армії ген. Юзефа Галлера, яка мала брати участь у бойових діях проти німців. ПНК розпочав підготовку документації для обґрунтування ідеї відбудови польської державності та визначення її кордонів. Прагнучи випередити країни Антанти, у вересні 1917 імператори Німеччини та Австро-Угорщини своїми декретами утворили органи влади майбутнього Польського королівства – Регентську Раду, Державну Раду (представництво) і Тимчасовий уряд, які перебували в повній залежності від нім. окупаційної влади. Це стало причиною відмови Ю. Пілсудського та його легіонерів присягнути на вірність Центральним державам, за що їхній керівник був заарештований і ув'язнений. Наприкін. жовтня 1917 більшовики захопили владу в Петрограді (див. *Жовтнева революція 1917*). Чимало поляків взяли участь у перевороті, підтримали більшовицький уряд, який очолював *В. Ленін* (Фелікс Дзержинський, Станіслав Лещинський, Станіслав Бобінський, Станіслав Пестковський та ін.). Поляки також брали участь в рев. подіях в Україні, співпрацювали з *Українською Центральною Радою*, яка обіцяла полякам в Україні культ.-нац. автономію. Умови *Брестського миру 1918* обурили польську політизовану громадськість, оскільки за його умовами Холмщина і Підляшшя входили до УНР, а також мав бути створений у складі Австро-Угорщини єдиний укр. автономний край з Галичиною, Буковиною і Закарпаттям. Орієнтація на Центральні держави лояльних поляків втратила всякий зміст, натомість зросли надії на західних союзників, особливо після того, як 08.01.1918 президент США *В. Вільсон* проголосив програму мирного врегулювання у післявоєнній Європі (див. *«Чотирнадцять пунктів» Вільсона*), у яких йшлося про відбудову Польської держави, що «охоплює територію, на якій проживає безперечно польське населення». Восени 1918, коли поразка Центральних держав стала очевидною, Регентська рада у Варшаві 07.10.1918 опублікувала маніфест, у якому проголосила утворення незалежної П. Однак частина польських політ. сил відмовилася співпрацювати з нею, і її ліквідував Тимчасовий уряд, на чолі якого став ендек Юзеф Стечковський. Пілсудчики в останні дні жовтня 1918 здобули владу в Кракові й разом з Польською ліквідаційною комісією готувалися перейняти владу у Львові. У цих умовах укр. політичні кола 18.10.1918 у Львові на зборах всіх укр. депутатів австрійського парла-

менту, укр. членів галицького і буковинських сеймів, представників партій Галичини і Буковини, духівництва і студентства утворили Українську Національну Раду. УНРада стала представницьким органом укр. народу в Австро-Угорській імперії. 19.10.1918 УНРада, спираючись на право народів на самовизначення, проголосила Українську державу на території Галичини, Буковини і Закарпаття. 31.10.1918 у Львові стало відомо про приїзд до міста членів Польської ліквідаційної комісії (створена 28.10.1918), яка мала перебрати від австрійського намісника владу над цілим краєм і включити його до складу П. УНРада поставила перед офіц. Віднем питання про передачу їй всієї повноти влади в Галичині та Буковині, однак, австр. намісник Галичини ген. К. Гуйн відповів категоричною відмовою. Тоді проти ночі з 31.10 на 01.11.1918 укр. частини, які очолював сотник Д. Вітовський, зайняли всі найважливіші урядові установи у місті. Польські патріотичні орг-ції, які не чекали такого розвитку подій, розпочали повстання проти українців у Львові, яке переросло в польсько-українську війну 1918–19. Одночасно з цими подіями виникли ін. центри польської державності – Тимчасовий народний уряд на чолі з І. Дашинським у Любліні, Польська рада Цешинського князівства, Ради робітн. і солдат. депутатів, Центр. громадянський комітет у Познані та ін. 10.11.1918 до Варшави прибув Ю. Пілсудський, а 11.11 Регентська рада передала йому усю повноту влади. 16.11 Ю. Пілсудський надіслав до всіх держав і урядів світу відозву, в якій було проголошено утворення незалежної Польської держави. Тимчасовий уряд (очолив Єнджей Морачевський) 22.11 до скликання Законодавчого Сейму передавав всю повноту влади Тимчасовому Начальникові Держави Ю. Пілсудському. Суперечності між пілсудчиками й ендеками, змусили Ю. Пілсудського погодитися на зміну уряду, який у січні 1919 очолив *І. Падеревський*. Щоб зменшити соц. напруження від поширення соціалістичних ідей, уряд ухвалив низку декретів, які гарантували дем. свободи, 8-год. робочий день, соціальне страхування. Наприкін. січня 1919 відбулися вибори до Законодавчого Сейму, на яких найбільший успіх мали ендеки (від 1919 офіц. назва партії – Народно-нац. союз), які здобули 36% голосів виборців. У цей період головним питанням для уряду стала проблема визначення кордонів П. На *Парижській мировій конференції 1919–20* польс. делегація на чолі Р. Дмовським добивалася розширення кордонів країни на зх. до р. Одри, на пд. – до Судетів, на сх. – до р. Дніпра, на пн. – до Балтійського моря. *Версальський мирний договір*

1919 віддав П. Сх. Помор'я без Гданська (проголошений «вільним містом» під контролем комісара *Ліги Націй*), майже всю Великопольщу; натомість у Сілезії, Вармії і Мазурах передбачалося проведення плебісциту щодо державної належності цих територій. Складніше було зі східним кордоном П., де точилася польсько-українська війна і громадянська – на теренах колишньої Рос. імперії. Діючи методом «доконаних фактів», польські війська витіснили Українську Галицьку Армію за р. Збруч і ліквідували ЗУНР. 25.06.1919 Верховна Рада Паризької конференції передала Сх. Галичину як підмандатну територію Ліги Націй під тимчасове управління П. на 25 років за умови надання цим теренам автономії і проведення в майбутньому плебісциту. На поч. грудня 1919 Найвища Рада Антанти ухвалила рішення про етнічне розмежування на польсь.-укр. пограниччі по *Керзона лінії*, яке Варшава проігнорувала, так само як і ухвалу про надання автономії Сх. Галичині. Після укладення *Варшавського договору 1920* про політ. співпрацю між польсь. урядом і *Директорією УНР*, у кін. квітня 1920 розпочався похід польсь. і укр. військ на Київ і Польсько-радянська війна 1920. На поч. травня 1920 польсь.-укр. війська зайняли Київ, але вже в червні Червона армія розпочала контрнаступ, потіснивши союзників майже до р. Вісли. Наприкін. липня 1920 більшовики створили у захопленому Білостоці Польський рев. комітет – прообраз майбутнього польського рад. уряду; подібний орган – Галицький рев. комітет був створений на території колишньої ЗУНР. Небезпека втратити незалежність об'єднала польських політиків, а військова й дипломатична допомога західних держав (найбільше Франції) дала змогу полякам сконцентрувати сили і в серпні 1920 розгромити більшовицькі війська на підступах до Варшави. Під час контрнаступу польські війська поновили контроль над західноукр. і західнобілорус. землями. Водночас дивізія ген. Л. Желіговського захопила Вільно (Вільнюс). Незабаром було проголошено утворення т. зв. Середньої Литви, яка в квітні 1922, всупереч протестам литов. уряду і західних держав, була приєднана до П. Внаслідок цих дій Варшави виникло постійне джерело напруження у відносинах П. і Литви. У березні 1921 між Варшавою і Москвою був підписаний *Ризький мирний договір 1921*. 14.03.1923 Рада Послів Ліги Націй ухвалила рішення про визнання сх. кордону П., отримавши запевнення надання автономії західноукраїнським землям. Війна на сході відволікла П. від проблеми західних кордонів. У Сілезії польсь.-нім. суперництво набуло гострих збройних форм: 1919–21 відбулося 3 збройних повстання поляків. За результатами березневого

1921 плебісциту (40 % населення висловилося за входження краю до П., 60 % – до Німеччини) Сілезія була поділена: до П. відійшли бл. 1/3 території і 46 % населення регіону при збереженні впродовж 15 років нім. законодавства, представницьких органів краю (сейму). Під час плебісциту у Вармії та на Мазурах у липні 1920 тільки бл. 3 % населення висловилися за належність до П. (до неї перейшли лише 5 гмін), решта залишилася у складі німецької Сх. Пруссії.

17.03.1921 у П. було прийнято Конституцію, яка гарантувала громадянам дем. свободи, нац. меншинам – рівні права, запроваджувала парламентсько-президентську систему правління. Вона також встановлювала унітарну державу, в якій провідні позиції у всіх сферах життя належали полякам і католицькій Церкві.

Після 1921 ситуація в П. була складною. Переважно аграрна економіка потребувала реформ, відмінні риси ментальності поляків із різних земель створювали соц.-політ. перешкоди, нац. меншини (українці – 16 %, євреї – 10 %, білоруси 5 %, німці – 4 %), були постійним джерелом політ. нестабільності. Уряд намагалися проводити реформи, зокрема земельну (закони 1919 і 1920), яка передбачала поступове відчуження земельних володінь понад встановлений максимум у 180 га (400 га на східних територіях Польської держави) та її продаж селянам; але її реалізація затягнулася через дебати про розміри відшкодування власникам. Щодо нац. меншин перші польські уряди проводили політику «національної асиміляції», яка передбачала поступову колонізацію неполяків засобами освіти, колонізаційного осадництва поляків на кресах, обмеження доступу до адм-ції і підприємництва. Така політика викликала опір українців Сх. Галичини, які вдавалися до збройних акцій, створення і розвитку нац. громадських орг-цій. З другого боку, уряд надав підтримку діячам укр. еміграції УНР, дозволивши їм утворити Укр. центральний комітет і низку ін. орг-цій, які таємно фінансувалися урядом, зокрема Укр. науковий інститут у Варшаві.

На поч. 1920-х років у П. розгорілася б-ба за владу між ендеками і пілсудчиками. У листопаді 1922 відбулися вибори до Національних Зборів (сейму і сенату), які не принесли переваг жодному політ. угрупованню. Президентом був обраний Габріель Нарутович (1865–1922), який вже через 12 днів після цього був застрелений прихильником ендеків Е.Невядомським. Президентська криза виявила гострі політичні суперечності всередині країни. Новим президентом став людовець Станіслав Войцеховський (1869–1953), а уряд очолив Вінцентій Вітос (1874–1945). Проте політика

уряду викликала гострі конфлікти і наприкін. 1923 він був замінений урядом Владислава Грабського (1874–1938). Новий уряд здобув закордонні кредити, провів фінансову реформу (зокрема, 1924 запровадив нову валюту – злотий), повів б-бу з лівацькими силами – комуністами (Комуністична партія Польщі, КПП; ств. 1918), укр. і білорус. радикальними нац. рухами (партизанськими загонами). Усунення від влади Ю. Пілсудського і пілсудчиків, які зберігали провідні позиції в армії та серед лівих партій (ППС, людовців), невдоволення діяльністю Сейму, де зіткнулися інтереси протилежних політ. груп, створювало обстановку напруження та очікування змін на краще. Ці настрої використали пілсудчики і 12.05.1926 здійснили державний переворот. Переможці встановили авторитарний режим Ю. Пілсудського, який одержав назву «санациї» («оздоровлення»). Ю. Пілсудський формально не посідав найважливіших державних посад, але керував усіма кадровими призначеннями, розробленням і проведенням державної політики. За його вказівкою президентом П. було обрано професора Ігнація Мосьціцького (1867–1946), прем'єром – професора Казімежа Бартеля (1882–1941) (обидва – професори Львівської політехніки). Надалі польські уряди очолювали різні військові, яким Ю. Пілсудський доручав проведення конкретної політики. У внутр. справах санациїні уряди прагнули досягнути рівноваги за допомогою закордонних кредитів і розвитку нац. пром-сті, злагодження між нац. конфліктів шляхом заміни політики «національної асиміляції» політикою «державної асиміляції», яка, однак, не принесла бажаних наслідків. Авторитарні методи правління, невдовзі спричинили перехід в опозицію до режиму осн. політичних сил – від ендеків до соціалістів (комуністи засудили режим як «фашистський»). Прагнучи створити соціальну базу режиму, напередодні чергових виборів 1928 пілсудчики створили Безпартійний блок співпраці з урядом (ББВР). Попри адмін. тиск, ББВР не зміг здобути більшості в парламенті (набрав 25,1 % голосів). Ю. Пілсудський далі ігнорував Сейм і управляв країною без його згоди. Восени 1929 ліві та центристські партії об'єдналися в опозиційний блок «Центролів» (центр і лівиця) і розпочали кампанію проти режиму. До політ. нестабільності додалися господарські труднощі, спричинені початком світової екон. кризи, а також посилення антипольської б-би укр. націоналістів у Галичині. У вересні-жовтні 1930 пілсудчики розпустили Сейм, заарештували та ув'язнили опозиційних лідерів і провели акцію «пацифікації», у ході якої під приводом пошуку «терористів» відбулися масові знущання з укр. населення, нищення культурних здобутків

укр. орг-цій. Нові вибори, що відбулися в умовах політ. тиску і переслідувань опозиції (більшість діячів опозиції були ув'язнені у Брестській фортеці, через що вибори назвали «брестськими»), дозволили ББВР зібрати 46,8 % голосів. У січні 1934 Сейм прийняв нову Конституцію (затверджена в квітні 1935), яка запровадила президентську форму правління з великими повноваженнями глави держави і виконавчої влади, обмежувала ф-ції парламенту і виборчі права громадян. Основою Конституції стала ідеологія державності, у той час, як дем. конституції ґрунтуються на ідеї суверенітету народу. 1932–35 уряд провели низку реформ, які обмежили дем. права громадян, надали великі переваги адмін. органам над громадськими інститутами тощо. Внаслідок переслідувань більшість опозиційних лідерів залишили П. У Швейцарії група діячів опозиції з ініціативи ген. В. Сікорського утворила об'єднання «Фронт Морж» (назва походить від назви місцевості, де розташовувався маєток І. Падеревського, в якому збиралися опозиціонери). Нова політ. сила виношувала плани відновлення у П. дем. порядків. Після низки замахів на високих польських урядовців, вчинених бойовиками ОУН (1931 – було вбито політика Т. Голувка, 1934 – міністра внутр. справ Б. Перацького та ін.), пілсудчики пішли на «нормалізацію» польс.-укр. відносин, зокрема, було укладено угоду з УНДО, уряд обіцяв сприяти госп. і культ. розвиткові укр. громади у П., українці отримали частину місць у парламенті. Однак після смерті Ю. Пілсудського (12.05.1935) до влади в країні прийшла т. зв. група генералів, яку очолював Е. Ридз-Смігли, яка відсунула набік «групу полковників» В. Славека і схилилася до проведення жорсткішої політики щодо нац. меншин. Нові керівники взяли на озброєння тоталітарну ідеологію, прикриваючи її гаслами «державництва»; у лютому 1937 вони утворили нову політичну організацію Табір національного єднання («Озон»), проголосивши надсоціальну роль держави і армії в її захисті, пріоритет польської нації та католицької Церкви в державі, право влади втручатися в справи особи і колективу. Польські партії теж пройшли період еволюції і формування нових політ. програм. Ендеки розділилися на Стронніцтво народове (СН, Національну партію) і Національно-радикальний табір, в їх діяльності посилілись антисемітські тенденції. Польські селянські партії 1931 об'єдналися у Стронніцтво людове (Народна партія, СЛ), щоб проводити твердішу антисанациїну політику. ППС намагалася відстоювати соціальні інтереси робітництва і демократичні свободи. 1938 *Комінтерн* розпустив КПП за сфальсифікованими звинуваченнями,

а більшість її керівного складу було знищено у застінках НКВС.

Наприкін. 1930-х років різко погіршилося міжнар. становище П. Традиційна зовн. політика табору санації виходила з теорії «балансування» між СРСР і Німеччиною, спираючись на союз із Францією і В. Британією. Ідеї створення «Балтійсько-Чорноморської федерації», в якій П. мала відігравати провідну роль, не були реалізовані через суперечності з більшістю сусідніх країн. 1932 П. підписала договір про ненапад із СРСР, а 1934 – декларацію про незастосування сили з Німеччиною, що, на думку офіц. Варшави, мало гарантувати державну безпеку країни. Натомість П. відмовилася взяти участь у створенні т. зв. *Східного пакту* з участю СРСР і країн Центр.-Сх. Європи. Агресивні дії А. Гітлера на континенті не насторожили польських керівників. Міністр закорд. справ Ю. Бек вважав, що експансія Німеччини буде спрямована лише на захід і південь, тому П. скористалася з *Мюнхенського договору* 1938 і на поч. жовтня 1938 окупувала територію т. зв. Заолзької Силезії, що належала Чехословаччині. Наприкін. жовтня 1938 Берлін надіслав Варшаві умови двосторонньої угоди, яка ставила П. в повну залежність від *Третього Райху*: приєднання Гданська до Німеччини, приєднання П. до *Антикомінтернівського пакту* 1936, побудова екстериторіальних шляхів сполучення через польську територію до Сх. Пруссії. 1939 для попередження гітл. агресії, польс. уряд уклав гарантійні договори з В. Британією і Францією. Спроби західних держав навесні-влітку 1939 створити противагу Німеччині на сході Європи за участю СРСР зазнали невдачі. Брит.-франц.-рад. переговори 1939 не принесли результату, зокрема через плани Й. Сталіна піти на тимчасовий союз з Німеччиною, щоб спрямувати гітл. агресію на захід, а потім продиктувати свої вимоги всім європ. державам. 23.08.1939 у Москві був підписаний договір про ненапад між СРСР і Німеччиною («*Ріббентропа-Молотова пакт*»), таємний протокол якого розмежовував зони впливу двох держав у Європі та в Азії, проголошував ліквідацію Польської держави і розподіл польс. території між Москвою і Берліном по р. Вісла. Проти ночі на 01.09.1939 нацист. Німеччина розпочала агресію проти П., яка стала початком *Другої світової війни 1939–45*.

Маючи велику кількісну й технічну перевагу, дивізії вермахту, долаючи опір польс. військ, упродовж двох тижнів вийшли в р-н Любліна і Львова. Надії польського уряду на допомогу Франції та В. Британії у боротьбі з нім. агресією не виправдалися. Зх. союзники П., ще на поч. вересня 1939 оголосивши війну Німеччині, але не проводили активних

бойових дій («*Дивна війна*»). У ці дні більшість укр. населення П. залишилася на лояльних позиціях до польської влади і брала участь у б-бі з гітл. агресією (200 тис. українців воювали в складі польс. армії). Частина підпільної ОУН організувала виступи проти польської адмін. на теренах Зх. України, намагаючись реалізувати план створення Української держави з допомогою німців. Однак 17.09.1939 Червона армія окупувала терени до рік Піси–Нарви–Зх. Бугу–Сяну. 28.09.1939 у Москві був підписаний новий рад.-нім. Договір про дружбу і кордони, який проголошував ліквідацію Польської держави і дещо скоригував кордон між ними (польс. землі на захід від Вісли увійшли безпосередньо до Третього Райху, а землі на схід – до Генерального губернаторства (ГГ) зі столицею в Кракові; зайняті Червоною армією території були включені до складу УРСР і БРСР. Уже наприкін. 1939 рад. влада розпочала репресії та депортації польс., а також укр. і білорус. населення, звинуваченого в належності до «буржуазно-поміщицьких верств» або участі в антирадянських орг-ціях. У квітні-травні 1940 бл. 21 тис. польс. офіцерів і високих чиновників, які перебували у рад. концтаборах, було розстріляно як «контрреволюційні елементи», і частину їх поховано в Катинському лісі під Смоленськом. На землях, включених до Райху, польське населення зазнало масових репресій, частина була депортована до ГГ (до серед. 1941 переселено бл. 800 тис. осіб). 06.11.1939 гітлерівці кинули до концтаборів професорів Краківського ун-ту і Гірничої академії, закрили вищі та середні школи, культурні установи, вивезли культурні цінності. Навесні 1940 на польських землях розпочалося створення концтаборів для утримання політ. противників, військовополонених, осіб, призначених для знищення (понад 200 таборів). Особливою жорстокістю відрізнялася нацистська політика щодо євреїв і циган. У роки війни євреї, що підлягали винищенню, були зосереджені у спец. резерваціях – *гетто*, які заборонялося залишати під карою смерті (на території П. існувало понад 400 гетто). Намагаючись підтримувати антагонізм між поляками та українцями у ГГ, окупанти сприяли соц.-культ. діяльності українців, які створили тут Укр. центральний комітет на чолі з В. Кубійовичем, організували освітні та культурні т-тва. Водночас прихильники С. Бандери і А. Мельника готувалися до майбутнього походу гітлерівців на схід, сподіваючись за їх згоди на відновлення укр. державності.

Після окупації П. частина польських урядовців і політиків дісталися Франції, де створили еміграційний уряд, який очолив ген. В. Сікорський. Його основу склали партії антисанацийної опозиції

– соціалісти, людовці та ендеки. Уряд і новий президент Владислав Рачкевич (1885–1947) були визнані західними союзниками. 19.12.1939 еміграц. уряд оголосив «Декларацію про цілі Польщі у війні», в якій йшлося про створення польс. збройних сил на Заході, розвиток Руху Опору на окупованих теренах, відбудову П. у довоєнних кордонах. Після окупації Франції уряд В. Сікорського перебратися до Лондона. Польські військові формування діяли в складі брит. військ в Європі і на Бл. Сході. Напад гітл. Німеччини на СРСР 22.06.1941 докорінно змінив міжнародну ситуацію. 01.01.1942 у Вашингтоні 26 держав–союзниць (зокрема П.) підписали *Декларацію Об'єднаних Націй*, яка зобов'язувала її учасників вести б-бу з державами-агресорами. П. і СРСР опинилися в таборі союзників. 30.07.1941 у Лондоні посол СРСР І. Майський і прем'єр В. Сікорський підписали угоду про відновлення дипломатичних відносин і створення польської армії на території СРСР. У короткі строки польська армія під командуванням ген. Владислава Андерса була сформована, але навесні 1942 внаслідок напоягання брит. прем'єра В. Черчилля і розбіжностей з рад. керівництвом вона була евакуйована на Бл. Схід. Сталінське керівництво сформувало нову Польську армію під командуванням ген. Зигмунта Берлінґа (1896–1980) і у лютому 1943 створило прокомуніст. орг-цію Союзу польських патріотів на чолі з письменницею Вандою Василевською (1905–64). В окупованій П. на поч. 1942 розпочала підпільну діяльність Польська робітничка партія, створена групою поляків-комінтернівців на чолі з В. Гомулкою (були скинуті на парашутах з рад. літаків). ППР проголосила програму визволення П. з допомогою СРСР, проведення дем. реформ, розгортання партизанської б-би (програмна декларація «За що боремось?»). Одночасно поширював свій вплив на окуповані землі і лонд. уряд. Поступово були створені Делегатура уряду в краї (зайнялася формуванням підпільних структур), Крайове політичне представництво з членів проурядового блоку, Армія Крайова (АК) під команд. ген. Стефана Ровецького-«Грота» (1895–1944). Крім цього ін. політичні партії створили власні збройні формації – Батальйони хлопські (БХ) людовців, Соціалістичну бойова орг-цію – соціалістів, Нац. збройні сили (НЗС) – націоналістів та ін. Найбільший вплив мали загони АК. У листопаді 1943 лонд. уряд і командування АК схвалили план «Бужа» («Буря»), який передбачав легалізацію представників Делегатури і АК у час, коли нім. війська залишатимуть територію П., а радянські – ще не опанували її.

На поч. 1943 між лонд. урядом і Москвою виникли дискусії про післявоєнну долю західноукр. і західнобілорус. земель. Й. Сталін, спираючись

на негласну підтримку західних союзників, вважав справу східного кордону П. розв'язаною на користь СРСР. 25.04.1943 кремлівське керівництво, яке еміграц. уряд звинуватив у знищенні польських офіцерів у Катинському лісі, розірвало дипл. відносини з лонд. поляками. Після загибелі в авіакатастрофі В. Сікорського (1943) польс. уряд у Лондоні очолив людовець С. Миколайчик. На поч. 1943 різко загострилися польс.-укр. стосунки на окупованих теренах Зх. України. ОУН-Б, зазнавши невдачі з проголошенням 30.06.1941 у Львові самостійної Української держави, змінила тактику і перейшли до б-би з нім. окупантами, розраховуючи відновити Українську соборну державу всупереч волі німців і СРСР. Для досягнення цієї мети наприкін. 1942 укр. націоналісти почали розбудовувати на Волині й у Сх. Галичині *Українську повстанську армію* (УПА). Одночасно на цих землях, де проживало чимало поляків, діяли й польські підпільні групи. Не зустрівши розуміння своїх нац. інтересів у цих р-нах з боку польського пролонд. підпілля, яке не погоджувалося з втратою земель колишньої II Речі Посполитої, а українців кваліфікувало як колаборантів, ОУН і УПА вирішила витіснити місцеве польське населення за Буг і Сян і розпочало «антипольську акцію». Взаємне поборювання укр. і польс. підпільних структур на Волині, в Східній Галичині, Холмщині і Підляшші набуло форми «внутрішньої» польс.-укр. війни, яка супроводжувалася взаємним винищенням місцевого цивільного населення. До цього спричинилися також провокативні дії нім. окупаційної влади і рад. партизанів. Водночас справу польс.-рад. кордону розв'язували лідери «Великої трійки» з урахуванням успіхів рад. військ на Східному фронті. На *Тегеранській конференції* 1943 Й. Сталін, В. Черчилль і Ф. Д. Рузвельт погодилися на передачу П. земель Помор'я, Сх. Пруссії та частини Сілезії, й збереження у складі СРСР Зх. України і Зх. Білорусії. Спірним залишалося питання післявоєнного польського уряду. На поч. 1944 рад. війська, перейшли кордони П., якими вони були на 1939. Спроби польс. підпілля реалізувати план «Буря» зазнали невдачі: рад. війська взаємодіяли із загонами АК до моменту встановлення контролю над територією, після чого їх роззброювали і примусово включали до складу армії З. Берлінґа або репресували. На зламі 1943–44 комуністичні сили в П. створили представницький орган – Крайову раду народів (КРН) на чолі з комуністом Б. Берутом. Під контролем комуністів була організована Армія людова (АЛ), яка, однак, поступалася АК впливами і кількісним складом. Улітку 1944 у Москві представники КРН, СПП і польс. комуністів у СРСР

утворили прорад. тимчасовий уряд – Польський комітет нац. визволення (ПКНВ), який очолив соціаліст Едвард Осубка-Моравський. 22.07.1944 у м. Хелм (Холм) було проголошено Маніфест ПКНВ, в якому йшлося про перехід влади на визволених територіях під контроль КРН і ПКНВ. 27.07.1944 у Москві було підписано таємну угоду між ПКНВ і рад. урядом про кордон між П. і СРСР по *Керзона лінії*. 01.08.1944 командування АК розпочало повстання проти гітлерівців у Варшаві, щоб у разі успіху проголосити у П. владу еміграц. уряду. Варшавське повстання 1944 об'єднало різні політ. сили, які прагнули прискорити звільнення П. Повсталим вдалося опанувати низку дільниць міста. Гітлерівці, які використали для придушення повстання додаткові військові формування (зокрема частини Рос. визвольної нац. армії Б. Камінського), вдалися до планомірного руйнування міста. Західні союзники літаками надавали повсталим збройну і матеріальну допомогу, а Москва не спішила з допомогою, намагаючись скомпрометувати організаторів повстання як політичних авантюристів. 02.10 командував АК Тадеуш Коморовський-«Бур» (1895–1966) підписав акт капітуляції повсталих, які були потрактовані як військовополонені (під час боїв загинуло бл. 200 тис. поляків, зруйновано 80 % забудови столиці). Спроби С. Миколайчика схилити Й. Сталіна до співпраці з еміграц. урядом зазнали невдачі. З допомогою рад. дивізій і військ НКВС ПКНВ зумів подолати опір структур лонд. підпілля, створити органи місцевої адм-ції, розпочати земельну реформу (декрет 06.09.1944 запровадив земельний мінімум у 50–100 га, а надлишок розподілив між селян. господарствами на правах приватної власності), сформував другу армію Війська Польського (першою стала створена в СРСР). Водночас 09.09 були підписані угоди з урядами УРСР і БРСР про проведення добровільного переселення поляків з цих республік до П., а українців і білорусів – до відповідних республік. Згодом (1945–46) переселення стало примусовим і супроводжувалося з обох сторін репресивними акціями: до 1947 зі сх. теренів П. були виселені 482 тис. українців, 36 тис. білорусів, 20 тис. литовців; до П. були депортовані понад 1,5 млн поляків (див. *Переселенські акції на польсько-радянському пограниччі 1944–46*). ПКНВ і рад. командування вдалися до репресій проти лонд. підпілля, заарештувавши і відправивши у концтабори десятки тисяч осіб. На поч. 1945 ПКНВ був проголошений Тимчасовим урядом і переїхав до Варшави. Разом з ним прибули сотні рад. «радників» і службовців, які контролювали діяльність всіх адмін. установ, армії та органів держбезпеки. На *Ялтинській*

конференції 1945 Й. Сталіну вдалося провести рад. лінію щодо кордонів відновленої П. і домогтися фактичного визнання комуніст. уряду.

Навесні 1945 було звільнено решту польської території, а також землі, які мали увійти до її складу. На *Потсдамській конференції 1945* керівники держав-переможниць домовилися про передачу під польс. контроль теренів до Одри і Ниси Лужицької, а також Сх. Пруссії та Гданська з наступним виселенням звідти нім. населення. 16.08.1945 у Москві було підписано договір про рад.-польс. державний кордон, що проходив, здебільшого, по *Керзона лінії*. Війна коштувала полякам понад 6 млн загиблих або 22,2 % довоєнного населення, втрати 39% нац. майна. До того ж, відновлена П. опинилась у повній політ. залежності від Москви. Керівники СРСР, його ідеологи почали створення *Радянського блоку* з країн Центр.-Сх. Європи, які опинилися під їхнім контролем. Запровадження рад. взірців устрою прикривалося гаслом «народної демократії», що повинна була символізувати союз комуністів та їхніх політ. сателітів.

Після створення Тимчасового уряду нац. єдності (ТУНЄ), в якому за попередньою угодою союзників посаду віце-прем'єра посів С. Миколайчик, комуністи та їх союзники зберегли повний контроль за політ. ситуацією в країні. Цей уряд визнали зх. країни. 01.07.1945 лонд. еміграційний уряд оголосив «Декларацію до польської нації» і «Заповіт Польщі», в яких йшлося про розпуск підпільних структур і продовження б-би за повну самостійність країни легальними засобами. Ще на поч. 1945 була розпущена АК, але на її місці утворилося кілька нелегальних антикомуніст. формувань – «Незалежність», «Свобода і незалежність» (ВіН) та ін., які продовжували збройну б-бу з новою владою. Нову територію П., що після війни «змістилася» на захід і зменшилася на 20%, населяло багато непольського люду. Масові депортації почалися ще наприкінці війни і були продовжені в післявоєнні роки, зокрема було переселено 2,5 млн німців. Масового характеру набули внутр. міграції населення на т. зв. повернуті землі. ТУНЄ зіткнувся з рішучим спротивом з боку польс. антикомуністичного підпілля, а також УПА і ОУН на сх. країни (т. зв. *Закерзоння*), де укр. населення чинило перешкоди примусовому переселенню. Місцями протиставлення з новою владою набувало рис громадянської війни, в якій брали участь Військо Польське, Корпус внутр. безпеки, органи міліції, частини рад. НКВС.

Приїзд до П. групи еміграц. діячів спричинив пожвавлення опозиційної політ. діяльності. Наприкін. серпня 1945 С. Миколайчик створив партію Польське стронніцтво людове (Польська

народна партія, ПСЛ), яка стала оплотом легальної опозиції. ППР та її союзники (ППС, СЛ, СД) прагнули з допомогою реформ повернути на свій бік населення. З цією метою уряд радикальними методами проводив земельну реформу (бл. 6 млн селян отримали у власність земельні наділи), націоналізував банки, пром-сть (підприємства, де працювало понад 50 робітників), транспортні засоби. Для визначення суспільних настроїв напередодні виборів до Законодавчого Сейму, 30.06.1946 був проведений референдум, який мав визначити ставлення поляків до майбутнього парламенту (одно- чи двопалатний), проведених соц.-екон. реформ і нового зх. кордону П. Результати референдуму були грубо сфальсифіковані, але й вони показали, що понад третина населення підтримує опозицію. Влада провела нові арешти діячів опозиції, завдала серйозних ударів по збр. підпілля, запровадила сувору цензуру. На перших післявоєнних виборах до Законодавчого Сейму 19.01.1947, які відбувалися в атмосфері залякувань і тиску, лівий табір виступив єдиним «Демократичним блоком». Сфальсифіковані результати виборів засвідчили перемогу блоку (80,1 % голосів). Новий парламент обрав президентом країни Б. Бєрута, головою уряду – соціаліста Юзефа Циранкевича (1911–89). Провідні позиції в уряді посіли комуністи і ліві соціалісти. 19.02.1947 Сейм ухвалив т. зв. Малу Конституцію – «Закон про вищі органи влади», а 22.02 – «Декларацію про права і свободи громадян», яка повинна була символізувати дем. характер держави (більшість її положень залишилися на папері). Уряд оголосив амністію членів збр. підпілля, якою скористалися понад 50 тис. осіб. Після замаху УПА на ген. К. Сверчевського уряд провів у квітні-липні 1947 «Вісла» операцію, в ході якої брутальним способом було депортовано зі східних теренів і розселено по країні бл. 150 тис. українців, а сама акція супроводжувалася образливою антиукр. пропагандою. Наприкін. вересня 1947 у м. Шклярська Поремба відбулася нарада представників низки компартій країн Європи, на якій було дано наказ із Москви розпочати в державах-сателітах СРСР будівництво соціалізму за рад. взірцем і створено «наглядний» орган – Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій (Комінформбюро). Вказівки з Москви вимагали знищити політ. опозицію, згуртувати комуністичний табір, провести перетворення, які б дозволили комуністам повністю контролювати суспільне життя і настрої населення. Восени 1947 ППР ініціювала «зближення» з ППС і підготовку об'єднання двох партій. На шляху до реалізації цієї ідеї були проведені «чистки» в обох партіях, у ході

яких було виключено або частково репресовано всіх незгідних з лінією на соціаліст. будівництво за рад. взірцем, зокрема групу керівних діячів ППР на чолі з В. Гомулкою. 15.12.1948 відбувся об'єднаний конгрес ППР і ППС, на якому була створена Польська об'єднана робітничка партія (ПОРП). Конгрес схвалив 6-річний план побудови у П. основ соціалізму (1950–55). Політична система країни була уніфікована: залишилися дві некоммуністичні партії – Об'єднана селянська партія (ЗСЛ) і Дем. партія (СД), які визнали керівну роль ПОРП і об'єдналися з нею в Нац. фронті. Від 1949 ПОРП поступово поставила під свій контроль усі сфери сусп. життя, використовуючи репресії, цензуру і пропагандистський тиск. 1949–55 у країні було сформовано тоталітарний режим, який мало чим відрізнявся від радянського. Показові судові процеси над діячами колишнього лонд. підпілля, військовими, «ворогами народу» створили атмосферу загальної підозріливості; апарат держбезпеки перетворився на справжню «державу в державі», якою керували колишні рад. спеціалісти. Міністром оборони було призначено рад. маршала К. Рокоссовського, з яким до країни прибули рад. офіцери і генерали; понад 200 рад. спеціалістів контролювали польську оборонну пром-сть. Освіта, наука і культура були поставлені під суворий контроль ПОРП. Завданням ідеологічної сфери було здійснити «культурну революцію», забезпечити панування «марксистсько-ленінської» ідеології. Здійснення шестирічки в умовах розгортання «Холодної війни» перетворилося на прискорену розбудову воєнної пром-сті, що призвело до погіршення стану споживчого ринку. 1951 ПОРП спробувала здійснити примусову колективізацію с/г, але зіткнулася з потужним опором селянства і змушена була уповільнити її темпи (до 1955 кооперативи охопили лише 9,2 % земельних угідь). Проти останнього оплоту некоммуністичної ідеології – католицької Церкви – були застосовані репресії, її глава кардинал-примас Стефан Вишинський був ув'язнений (1953), а щоб розколоти церковну ієрархію – створені різні об'єднання цивільних католиків («Пакс»).

У липні 1952 Законодавчий Сейм ухвалив Конституцію Польської Народної Республіки (ПНР), текст якої містив багато декларативно-пропагандистських гасел, за якими приховувалася диктатура ПОРП. Після смерті Й. Сталіна (1953) розпочалася часткова лібералізація комуніст. системи, яка з деяким запізненням торкнулася П. Цей процес був прискорений втечею на захід одного з впливових керівників держбезпеки Юзефа Святло (1953), який у серії передач Радіо «Вільна Європа» оприлюднив методи роботи репресивних органів. Уряд

був змушений покарати частину керівників МБП, відправити до СРСР рад. радників, із СРСР почали повертатися репресовані поляки. Переломове значення для всього «соціалістичного табору» мав XX з'їзд КПРС (лютий 1956), під час якого М. Хрущов у доповіді на закритому засіданні оприлюднив деякі злочини сталінської диктатури. Під час роботи з'їзду в Москві раптово помер Б. Бєрут і в керівництві ПОРП розпочалася б-ба за владу між прихильниками декоративних змін системи («натолінцями») і прибічниками поміркованих дем. реформ («пулавянами»). Наприкін. червня 1956 під час проведення у Познані Міжнар. торговельного ярмарку відбулися стихійні демонстрації робітників і населення міста, незадоволених матеріальними злиднями і бюрократичними методами управління, які переросли в зіткнення з органами правопорядку і військами. Повстання було жорстко придушене, а його причинами названо діяльність «агентів імперіалізму». Однак загальна атмосфера в країні характеризувалася неприйняттям диктаторських методів керівництва ПОРП. У жовтні 1956 зібрався черговий (VIII) пленум ЦК ПОРП, який повинен був знайти вихід з кризи. «Пулавяни» і центристи (Е. Охаб) виступили з пропозицією повернути до керівництва В. Гомулку, який мав ореол «мученика» системи. Рад. делегація на чолі з М. Хрущовим, яка терміново прибула до Варшави, неохоче погодилася з такою пропозицією. В. Гомулка проголосив курс на демократизацію устрою на засадах соціалізму. Новий партійний лідер провів заміну скомпрометованих керівників, нормалізував стосунки держави і Церкви, скорегував екон. політику. На хвилі обіцянок структурних змін у січні 1957 новостворений блок – Фронт національної єдності на чолі з комуністами – здобув за офіц. даними 98 % голосів виборців. Однак уже наприкін. 1957 з'явилися ознаки відступу від проголошених змін: нищівні критичні були піддані партійні «ревізіоністи» або ті, хто закликав до послідовної демократизації устрою, економічної і культурної політики. На керівні посади в парт. і держ. органах було призначено прихильників зміцнення партійної диктатури. На III з'їзді ПОРП (1959) було підтверджено курс будівництва соціалізму на ідейних засадах, розроблених КПРС. У роки нової п'ятирічки (1961–65) ПОРП посилила адмін. керівництво господарством і суспільством, придушення свободи творчості. Хоча в попередній період і у 1960-ті роки було збудовано чимало великих пром. підприємств, засновано нові галузі виробництва, але в умовах адмін. керівництва і застарілих технологій ефективність господарювання була низькою, а матеріальне становище населення – незадовільним. Молода

інтелігенція дедалі активніше прагнула долучитися до загальноєвроп. інтелектуальних і культурних процесів, але цьому перешкоджали монопольні позиції ПОРП в поширенні інформації. У березні 1964 група вчених і літераторів скерувала до прем'єра Ю. Циранкевича листа з вимогою забезпечити свободу наукової і мистецької творчості («Лист 34-х»), що спричинило цькування його авторів. Водночас формувалася консервативна група прибічників жорсткіших методів партійного керівництва – т. зв. група партизанів, лідером якої був міністр внутр. справ Мечислав Мочар. У серед. 1960-х років посилювалися репресії проти інтелектуалів. Особливо загострилось протистояння з ідеологічних проблем у зв'язку з підготовкою і святкуванням 1000-ліття прийняття християнства (1966). Уряд протиставив цій даті відзначення тисячоліття Польської державності, організувавши багато ювілейних пропагандист. заходів і антирелігійну пропаганду. Наслідком цього стало зростання антикомуніст. настроїв серед населення, яке віддавало перевагу нац. традиції згуртування навколо Церкви. На міжнар. арені офіц. Варшава повністю підтримувала політику СРСР і *Організації Варшавського договору* (ОВД). Польський міністр закорд. справ Адам Рапацький 1957 виступив на сесії ГА ООН із пропозицією створити в Центрі Європи безатомну зону («план Рапацького»), який, однак, зазнав невдачі. Розбіжності між владою і суспільством посилювалися внаслідок участі польських військ в інтервенції країн-членів ОВД до Чехословаччини, де комуністичні реформатори на чолі з А. Дубчеком намагалися провести дем. реформи (див. *Празька весна 1968*). Криза в суспільстві посилювалася також внаслідок погіршення екон. ситуації. У грудні 1970, після оголошення про підвищення цін на продукти харчування, розпочалися страйки робітників міст Балтійського узбережжя, насамперед суднобудівників Гданська. Страйки і демонстрації, що відбувалися під екон. гаслами, переросли в збройні сутички з міліцією і військами, в ході яких загинуло чимало робітників. Після тижневих заворушень в ешелонах влади було схвалено рішення провести заміну перших осіб держави. 1-м секретарем ЦК ПОРП було обрано Е. Герека, прем'єром – Пьотра Ярошевича. Нове керівництво ПОРП і держави пообіцяло поліпшити матеріальне становище робітників, провести суспільні реформи. Реформаторські заходи уряд проводив під гаслами «соціалістичної демократизації» і «морально-політичної єдності нації». На VI з'їзді ПОРП (1971) було проголошено програму «модернізації Польщі», яка передбачала великі інвестиції в розбудову пром-сті за рахунок

іноз. кредитів. Керівництво ПОРП заговорило про «великий стрибок» і побудову «другої Польщі». У сер. 1970-х років енергетична криза на Заході, потреба віддавати борги за кредитами поставила польс. керівництво на межу катастрофи, від якої його врятувала Москва, яка надала термінову позику 100 млн дол. Великих коштів вимагала адмін.-терит. реформа (1973–75), яка скасувала повітову ланку, запровадила зміцнені гміни (громади) і воеводства, кількість яких зросла з 17 до 49.

Наслідуючи СРСР, ПОРП, незважаючи на протести інтелектуалів, домоглася внесення змін до Конституції, які закріпили керівну роль ПОРП і визначили П. як «соціалістичну державу». Це стимулювало різні групи інтелігенції до критичного аналізу політики і діяльності ПОРП: 1976 з'явилися перші політичні документи з критикою всього періоду ПНР, зокрема підготовлені нелегальною групою Польської незалежницької угоди (З. Найдер). У червні 1976 низку міст країни охопили робітничі страйки і заворушення, спровоковані спробою уряду підвищити ціни на продукти харчування. Після придушення руху учасники протестів зазнали репресій. Червневі події активізували інтелігенцію, представники якої виступили на захист прав робітників. У вересні 1976 група інтелігенції (Є. Анджеевський, Я. Куронь, Я. Ю. Ліпський та ін.) створила легальну орг-цію Комітет захисту робітників (КОР), яка виступила на захист конституційних прав робітників, захищала їхні інтереси в судах, допомагала родинам заарештованих, апелювала до міжнар. громадськості. Легальна опозиція інформувала громадськість про гарантовані Конституцією дем. права, поширюючи літературу т. зв. другого обігу (непідцензурну). Незабаром КОР змінив назву на Комітет соціальної самооборони-КОР (КСС-КОР). 1978 Казімеж Світонь створив у Катовіцах перший Комітет вільних профспілок, згодом подібні комітети виникли в Гданську, ін. містах. Опозиціонери одержали моральну підтримку католицької Церкви. У жовтні 1978 ватиканський конклав обрав новим главою католицької Церкви польс. кардинала Кароля Войтилу, який став новим Папою під іменем *Івана Павла II*. Під час першого візиту Папи до П. (червень 1979) його зустрічали мільйони поляків, демонструючи вірність нац. традиціям і загальнолюдським цінностям, єднання з європ. народами.

Поряд із кризою ідеології й падінням авторитету ПОРП погіршилася й екон. ситуація. Польс. керівництво намагалося отримати допомогу від СРСР, але Кремль, заклопотаний війною в Афганістані та підготовкою до Московської Олімпіади 1980, відмовив. Уряд вдався до спроби чергового підвищення цін на продукти харчування.

Відповіддю стала хвиля робітничих страйків, яка влітку 1980 поступово охопила всі великі міста. Зустрівшись з організованим опором робітників, уряд був змушений піти на контакт зі страйкарями. Після тривалих переговорів були підписані угоди про припинення страйків. Головним підсумком угод була згода на створення незалежних профспілок. Чергові пленуми ЦК ПОРП у серпні-вересні 1980 провели кадрові зміни у вищому ешелоні влади: партію очолив Станіслав Каня, уряд – Юзеф Пільковський. Проте загальний стан розгубленості охопив партію і владу, чимало рядових членів ПОРП підтримали страйки і вступили до нових незалежних профоб'єднань. 17.09.1980 на нараді представників страйкових комітетів у Гданську було засновано «Солідарність», керівний орган якої – Крайову узгоджувальну комісію (ККП) – очолив Л. Валенса. До «Солідарності» приєдналося відразу майже 3 млн осіб (згодом до 10 млн.). Одночасно розпочався процес створення ін. громад. орг-цій – Незалежного об'єднання студентів, НСЗЗ індивідуальних селян «Солідарність» тощо. Влада не наважилася застосувати репресії проти опозиційного руху і змушена була шукати шляхів його стримування. Водночас під тиском керівництва КПРС і СРСР розпочато роботу над планом запровадження в П. військового стану. СРСР та ін. держави «соціалістичного табору» не заперечували можливості збройної інтервенції у П., але С. Кані та міністру оборони В. Ярузельському вдалося переконати рад. керівників у спроможності уряду розв'язати кризу власними силами. Однак внаслідок тривалих страйків на поч. 1980 екон. становище П. стало загрозливим. У січні 1980 уряд очолив В. Ярузельський, з яким консерватори пов'язували надії «правління твердої руки». Кількісний склад і вплив «Солідарності» швидко зростали й керувати країною без урахування її позиції було небезпечно. У цей період керівники КПРС всіма засобами чинили тиск на польс. комуністів, щоб ті оголосили військовий стан і розгромили опозицію. Але ті зволікали, відчуваючи хиткість ґрунту під ногами. У жовтні пленум ЦК ПОРП передав керівництво партією в руки ген. В. Ярузельського, який залишився прем'єром і міністром оборони. У вересні-жовтні 1981 пройшов I з'їзд НСЗЗ «Солідарність», який ухвалив «Послання до людей праці Східної Європи», що містило заклик солідаризуватися з польс. робітниками в б-бі за свободу і права людини. Після з'їзду ситуація в країні зазнала дальшого загострення, офіційні ЗМІ нагнітали атмосферу, погрожуючи «громадянською війною». Серед діячів «Солідарності» теж не бракувало «гарячих голів», які закликали

до силового усунення від влади комуністів. Запис одного із засідань ККП «Солідарності» в Радомі, де лунали такі голоси, було використано як привід до рішучих дій влади. Проти ночі з 12 на 13.12.1981 у П. було запроваджено військовий стан. Керівні діячі опозиції були інтерновані (до 10 тис. осіб), обмежено пересування і введено поліцейну годину. Керівництво державою здійснювала Військова рада нац. порятунку (ВРОН) на чолі з В. Ярузельським. Військовому урядові вдалося не допустити розгортання масового руху протесту, а спорадичні вибухи були придушені силою. Усі дем. свободи було скасовано, населення протестувало пасивно – написами на будівлях і парках, гуртуванням у костелах. Примас Ю. Глемп закликав до спокою і солідарної взаємодопомоги населення. За якийсь час репресії поступово послабилися. Уже в січні 1982 стихійно сформувалися нелегальні структури «Солідарності», які розпочали підпільну діяльність. Якщо керівні кола СРСР вітали введення військового стану в П., то західні країни застосували проти неї екон. санкції. ВРОН прагнула «нормалізувати» ситуацію в країні, поступово звільняла інтернованих діячів під підписку про лояльність. Наприкін. 1982 було створено Патріотичний рух національного відродження (ПРОН), який мав згуртувати прибічників соціалізму. 31.12.1982 Державна Рада ухвалила рішення про призупинення дії військового стану, але зберегла його надзвичайне законодавство. Влада надалі переслідувала і заарештовувала діячів підпільної «Солідарності». 20.07.1983 військовий стан у П. було скасовано. В. Ярузельський намагався активізувати керівну партію, залучити до управління нові кадри. Проте на перешкоді стояли ідеологічні постулати комуністичної доктрини. Ситуація дещо змінилася з початком «*Перебудови*» в СРСР. Процеси демократизації заторкнули усі держави соціалістичного табору. У вересні 1986 при Державній Раді було створено Консультативну раду з участю представників опозиції. Ліберали у ПОРП (М. Ф. Раковський, Ч. Кіщак, С. Цьосек та ін.) висловилися за демократизацію устрою країни. У ході суспільних дискусій сформувалася думка про потребу обережних дій для трансформації тоталітарного суспільства в демократичне. У липні 1988 В. Ярузельський зважився на переговори з лідерами «Солідарності». 16.09.1988 у резиденції МВС Магдаленка розпочалися переговори щодо організації Круглого столу урядових представників і делегації «Солідарності» із залученням відомих інтелектуалів. Поки тривали переговори, уряд очолив М. Ф. Раковський, який розпочав рішучий перехід до ринкового господарювання, дба-

ючи передусім про приватизацію державних підприємств. В. Ярузельському довелося подолати опір консерваторів в ПОРП, які виступали проти діалогу з опозицією. Це створило умови для початку роботи Круглого столу, засідання якого тривали 06.02–05.04.1989. На підсумковому засіданні було підписано пакет документів («Контракт століття»), які накресливали шлях і методи мирного переходу від тоталітарного устрою до демократичного.

Першим кроком реалізації угоди Круглого столу стали т. зв. «контрактні вибори», що пройшли 04.06.1989. За зміненою Конституцією, на виборах урядовий блок повинен був отримати 60 % місць у Сеймі, а опозиція в особі Громадських комітетів – 35 %; натомість вибори до верхньої палати парламенту – Сенату – повинні були проводитися цілком демократично; посада президента застерігалась за В. Ярузельським. Вже в першому турі кандидати ГК посіли всі відведені їм місця в Сеймі й здобули 98 місць зі 100 в Сенаті. Поразка урядової коаліції засвідчила ізоляцію ПОРП у суспільстві. Тільки з підтримкою представників ГК В. Ярузельського було обрано президентом, а коаліційний уряд очолив представник опозиції Тадеуш Мазовецький. Новий уряд розпочав складний процес деконструкції тоталітарної системи та її символів. Було замінено урядовців на важливих посадах, проведено реорганізацію і департизацію армії та органів правопорядку; у грудні 1989 внесено зміни до Конституції, що усунули комуністичну атрибутику і символіку, держава одержала назву Республіка Польща. Тоді ж Сейм схвалив пакет законів, підготовлених групою економістів, яких очолив віце-прем'єр Лешек Бальцеревич. Згодом цей пакет одержав назву «шокової терапії», він передбачав реформування структур власності та запровадження в економіку ринкових механізмів. Реалізація «плану Бальцеревича» дала змогу швидко приборкати інфляцію, хоча викликала численні соціальні протести.

Новий уряд розпочав формування рівноправних відносин із СРСР і державами Центр.-Сх. Європи, які звільнялися від рад. диктату. Наприкін. січня 1990 відбувся XI з'їзд ПОРП, який припинив діяльність партії, засудивши її політичну практику. Після закриття з'їзду розпочав роботу новий форум, на якому було створено нову партію польської лівиці – Соціал-демократія Республіки Польща (СДРП), програмові документи якої ґрунтувалися на засадах демократії, громад. суспільства, ринкової економіки і соц. захисту трудящих. Партію очолили А. Квасьневський і Лешек Міллер. Дезінтеграційні процеси охопили також ін. партії та рухи: людовці поділилися на кілька партій, продовжила діяльність Конфедерація незалежної

Польщі (КПН) Л. Мочульського, ППС Я. Ю. Ліпського та ін. До жовтня 1990 виникли десятки нових партій (разом 154) різної політ. орієнтації – християнські, ліберальні, націоналістичні, комуністичні тощо. У вересні 1990 В. Ярузельський, усунений від впливу на політику, пішов у відставку. У грудні 1990 новим президентом П. було обрано Л. Валенсу. 22.12.1990 новий президент склав присягу і прийняв інсигнії президентської влади від останнього екзильного польс. президента Р. Качоровського, після чого польські еміграційні структури на Заході припинили політ. діяльність. Прем'єром став лідер Ліберально-дем. конгресу (КЛД) Я. К. Бєльцький. Уряд складався тільки з діячів колишньої опозиції і продовжував політику попередників. Восени 1991 відбулися парламентські вибори за пропорційною системою. Ліві сили утворили коаліцію Союз дем. лівих (СЛД), людовці – Народне порозуміння (ПЛ), християнські групи – Виборчу католицьку акцію (ВАК), праві та центристські сили були зайняті суперечками про право на лідерство. До парламенту пройшли депутати від 29 блоків і партій, зокрема найбільше голосів одержала Дем. унія (УД), СЛД, людовці і ВАК. Уряд, який очолив Ян Ольшевський, продовжував реалізацію екон. програми Л. Бальцеровича. У травні 1992 парламент прийняв закон про люстрації, на підставі якого була представлена доповідь міністра внутр. справ А. Мацєрєвича, що засвідчила співпрацю з комуніст. спецслужбами багатьох посадових осіб. Політ. скандал спричинив відставку уряду і призначення в липні 1992 нового прем'єра – Ганни Сухоцької від УД. 17.10.1992 Сейм схвалив Малу Конституцію, яка визначала компетенції гілок влади. Водночас почалася тривала дискусія над законом про заборону абортів, на якому наполягали християнські партії та який підтримувала Церква. Суперництво в таборі правих партій досягло апогею на поч. 1993, коли один за одним виникали скандали, в центрі яких були високі урядовці. З'явилися серйозні розбіжності між Л. Валенсою та його колишніми радниками, що спричинило перехід ПЦ в опозицію до президента. Натомість у зовн. політиці П. зустріла сприятливі умови для налагодження співпраці з західними країнами, задекларувала своє прагнення приєднатися до ЄС і вступити до НАТО. У травні 1992 було підписано договори про добросусідство, дружні відносини і співпрацю з Україною та Росією. Спільно з Чехо-Словаччиною й Угорщиною П. розвивала взаємини в рамках Вишеградської групи.

Навесні 1993 через конфлікт із селянами, яких підтримала «Солідарність», уряд Г. Сухоцької був відправлений у відставку. Новий уряд не вдалося сформувати, президент розпустив парламент

і призначив нові вибори. Було внесено зміни до виборчого закону, які зберегли пропорційну систему, але запровадили 5 %-й поріг для партій і 8 %-й – для коаліцій. Зустрівши опозицію в «Солідарності» (на її черговому з'їзді профспілку очолив Маріан Кшаклевський) Л. Валенса та його прихильники створили нову партію – Безпартійний блок підтримки реформ (ББВР), яку очолив Анджей Олєховський. Вибори до парламенту відбулися 19.09.1993 і засвідчили зростання популярності лівих і центристських сил (СЛД – 20,4 % голосів, ПСЛ – 15,4 %, УД – 10,6 %). У новому парламенті СЛД і ПСЛ створили коаліцію, яка поставила на чолі уряду людовця Вальдемара Павляка. Виникли тертя між лівими коаліцією та урядом і правим президентом. СЛД виявив незадоволення з урядування В. Павляка і домігся проведення в березні 1995 на посаду прем'єра свого представника Юзефа Олекси. Тим часом правоцентристські сили створили партію Унія свободи (УВ), яку очолив Л. Бальцерович. Урядові Ю. Олекси довелося працювати в атмосфері постійної критики з боку правих сил, звинувачень у намаганнях повернути «комуно». Йому вдалося опанувати інфляцію і провести деномінацію злота, за якою ввелися нові злоті, що обмінювалися за курсом 1 новий до 10 тис. старих. Ліва коаліція загальмувала приватизацію, посилаючись на зловживання під час її проведення, запропонувала програму «Стратегія для Польщі» (група під керівництвом Г. Колодка), яка передбачала досягнення бюджетної рівноваги і посилення соц. допомоги. В обстановці протистояння лівих і правих сил в листопаді 1995 відбулися чергові вибори президента, в яких взяли участь 13 кандидатів. У другий тур пройшли лідер СЛД А. Квасьєнєвський і Л. Валенса. Завдяки врівноваженій позиції у другому турі переміг кандидат лівих сил (51,7 % голосів). Відходячи з посади, Л. Валенса ініціював звинувачення прем'єра Ю. Олекси в співпраці з рос. спецслужбами, змусивши його подати у відставку. На чолі уряду його змінив Влодзімеж Цімошевич (СЛД). Новий уряд провів реформу державної адміністрації (1997), впорядкував діяльність спецслужб, ухвалив новий закон про люстрації. У квітні 1997 парламент схвалив текст нової Конституції П. Основний закон країни закріпив парламентсько-президентську республіку з рівномірним розподілом владних повноважень між Національними Зборами (Сеймом і Сенатом), урядом і президентом, дем. свободи і права громадян.

Перед черговими виборами до парламенту 1997 праві сили об'єдналися у блок Виборча акція «Солідарність» (АВС) на чолі з М. Кшаклевським. Водночас через невдоволення людовців своїм ста-

новищем розпалася коаліція СЛД-ПСЛ. Вибори, в яких взяло участь лише 47,9 % виборців, принесли успіх АВС (33,8 %), залишивши позаду СЛД (27,1 %), УВ (13,37 %) і ПСЛ (7,3 %). Представники правих і центр. сил утворили коаліцію (АВС-УВ), очолили парламент і уряд (Єжи Бузек), посіли ключові державні посади (Л. Бальцерович, Б. Геремек, Я. Онишкевич та ін.). Виникла нова ситуація, коли в країні діяли правоцентристський уряд і лівий президент. Ліві партії перейшли в опозицію. За ініціативою уряду був ратифікований Конкордат із Ватиканом (1998), створено Інститут національної пам'яті для розслідування злочинів проти П. і поляків, розпочалися реформи в системі освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення. Одним із перших кроків нового керівного табору стала реформа адмін.-терит. устрою країни, яка повернула повітовий рівень і скоротила кількість воєводств до 16, запровадила систему місцевого самоврядування. Діяльність уряду відбувалася в умовах стабільної екон. ситуації, зростання виробництва. На президентських виборах 2000 праві сили підтримували кандидатуру М. Кшаклевського, ліві – А. Квасьневського. Останній здобув перемогу вже в першому турі виборів, набравши 53,9% голосів. Після невдачі на президентських виборах праві сили переформували свої лави: АВС розпалася, на її місці виникли партії Громадянська платформа (ПО) та Право і Справедливість (ПіС). Ліві сили згуртували свої ряди, ліквідувавши СДРП і перетворивши СЛД у партію на чолі з Л. Міллером. Чергові парламентські вибори у вересні 2001 продемонстрували зміцнення настроїв поляків вліво: коаліція СЛД і Унії праці (УП) здобула 41% голосів й посіла провідні позиції в Сеймі і Сенаті; на другому місці опинилася ПО, а на третьому, неочікувано, – радикальна Селянська спілка «Самооборона» під проводом А. Леппера. У парламенті утворилася коаліція більшості у складі СЛД-УП-ПСЛ. Уряд очолив Л. Міллер, який скерував зусилля на ліквідацію бюджетного дефіциту, а також підготовку вступу П. до ЄС. Центристські і праві партії – ПО, ПіС, Ліга польських родин – зайняли лави опозиції.

Пріоритетом зовн. політики П. за всіх урядів було прагнення вступити до НАТО і ЄС. Після тривалих переговорів і підготовчої роботи 12.03.1999 П. разом із Чехією і Угорщиною було прийнято до Північноатлантичного альянсу. Шлях до ЄС супроводжувався бурхливими дискусіями щодо входу країни до європ. співтовариства, напруженою підготовчою роботою, яка дозволила прийняти рішення ЄС про членство П. у Союзі з 01.05.2004. На президентських виборах 2005 переміг представник правих Лех Качинський (ПіС), однак уряди, сформовані нею (Казімежа Марцінкевича,

Ярослава Качинського) не змогли довго втриматись, а парламентські вибори 2007 найбільше голосів принесли ліберально-центристській ПО (41,51% голосів), яка увійшла в коаліцію з ПСЛ і утворила уряд на чолі з лідером ПО Дональдом Туском. У результаті вчергове виникли суперечності між президентом і прем'єром.

У квітні 2010 під час перельоту для участі в урочистостях з нагоди річниці «Катинського розстрілу» під Смоленськом зазнав катастрофи урядовий літак із польською делегацією, внаслідок чого трагічно загинув Президент Лех Качинський і 95 представників польської політичної еліти. На позачергових виборах у червні 2010 новим главою держави в другому турі (04.07.2010) було обрано представника ПО Броніслава Коморовського, який до цього очолював Сейм і тимчасово виконував обов'язки президента. У результаті чергових парламентських виборів 09.10.2011 влада опинилася в руках коаліції ПО-ПСЛ (відповідно 39,18% і 8,36% голосів), а уряд знов очолив Дональд Туск. ПіС на чолі з Ярославом Качинським перейшла в опозицію і намагалась здобути перевагу під час проведення референдумів у Варшаві та деяких інших містах про довіру до представників ПО-ПСЛ, а також на виборах до місцевих органів влади в 2013–14. Однак коаліція змогла зберегти свої позиції в політ. житті. 01.12.2014 Д. Туск очолив Раду Євросоюзу і залишив посаду прем'єра, яку після нього посіла голова Сейму, представниця ПО Ева Копач (її посаду зайняв однопартієць, колишній міністр закорд. справ Радослав Сікорський).

У травні 2015 пройшли чергові президентські вибори, на яких у другому турі представник опозиційної ПіС Анджей Дуда переміг Б. Коморовського (набрали відповідно 51,55 і 48,45% голосів за участі 55,34% виборців). Парламентські вибори, які відбулися у жовтні того ж року, ще більше посилили позиції правих: ПіС отримала 37,58% голосів виборців (і більшість у сеймі), ПО – 24,09%, ПСЛ – 5,13%, блок лівих партій не здобув місць у парламенті (не подолавши 8-процентного порогу). ПіС сформувала однопартійний уряд, який очолила заступниця голови партії Беата Шидло. Реальні важелі управління країною однак залишилися в руках голови партії Ярослава Качинського. Спираючись на Об'єднану Правницю в сеймі, керівники ПіС розпочали проведення політики опанування влади на всіх щаблях, схвалення популістських рішень. Це викликало опір з боку опозиційних лівих та центристських сил і частини громадськості, яка звинуватила правлячий табір у намаганнях запровадити авторитарний режим. 2016 відбулися гострі суспільні дебати навколо змін законодавства в

судовій системі, виборів членів Конституційного суду, компетенції і склад Верховного Суду і Краєвої Ради Судівництва, котрі також викликали критику з боку керівних органів ЄС. Законодавчі ініціативи правлячого табору спричинили протестні акції і демонстрації громадськості, зокрема пройшли «чорні протести» жінок проти проєкту повної заборони абортів, виступи журналістів і видавців проти закону про ЗМІ, який поставив їх у залежність від консервативної політики ПіС. Президент А.°Дуда був змушений частину проєктів законів ПіС ветоувати.

У зв'язку з агресією РФ проти України і анексії Криму керівники П. вжили заходів для зміцнення збройних сил низкою американських та європейських військових підрозділів і провели у Варшаві черговий саміт НАТО (липень 2016). 2017 розпочалося реформування системи середньої освіти. Освітня реформа, що передбачає поступову ліквідацію гімназій і впровадження 8-річної основної школи і 4-річного ліцею або професійної школи, була неоднозначно сприйнята громадськістю. Наприкінці року відбулись зміни складі Ради міністрів – новим прем'єром став колишній міністр фінансів і розвитку Матеуш Моравецький, а міністерства оборони і закордонних справ очолили, відповідно, Маріуш Блащак і Яцек Чапутович. Новий уряд розпочав реалізацію плану «Стратегія відповідального розвитку до 2020 року», який передбачає досягнення якості життя поляків на середньоєвроп. рівні. У жовтні-листопаді 2018 пройшли вибори до місцевих самоврядних органів влади (гмін, повітів і міст), які підтвердили впливи правлячого табору (ПіС отримала 34,1% голосів виборців, Громадянська коаліція – 27%, ПСЛ – 12% голосів виборців).

Господарський розвиток П. у другому десятиріччі XXI ст. характеризувався загальною стабільністю і середніми темпами щорічного приросту ВВП в рамках 2,8–3,5%. Нестабільність міжнародної ситуації, боротьба з міжнародним тероризмом, посилення міграційних хвиль біженців з Африки та Азії до Європи, непорозуміння у стосунках країн ЄС і зростання популістських настроїв серед їх населення створювали соціальні напруження, які відбивались на розвитку економіки і незначному зниженні динаміки приросту. Відбулось певне зростання споживання населення і зменшення безробіття (з 7 до 5,9%, 2017). 2018 рік пройшов у П. під гаслом відзначення 100-ліття відновлення Польської державності і супроводжувався численними урочистими заходами та історико-патріотичною риторикою.

Зовнішньополіт. курс країни був виважений і прогнозований, характеризувався розвитком дружніх рівноправних відносин із усіма країнами. 21.05.1997 під час візиту А.°Квасьневського до Києва було підписано спільну «Декларацію президентів України і П. «До порозуміння і єднання», що передбачала обопільні зусилля з метою покласти край психологічним упередженням, які ще залишалися між українцями і поляками з минулих часів. Польс.-укр. співпраця успішно розвивалася у всіх сферах завдяки патрунуванню президентів двох країн, підтримці П. західного вектора укр. зовн. політики. У дні *Помаранчевої революції 2004* президент А. Квасьневський відіграв одну з головних ролей у мирному розв'язанні політ. кризи в Україні. Польсько-укр. співпраця успішно розвивалася у всіх сферах завдяки патрунуванню президентів двох країн, підтримці П. західного вектора укр. зовн. політики. П. солідаризувалась з Україною під час розгортання *Революції гідності 2013–14*, виступила із гострим засудженням анексії Росією українського Криму і збройної підтримки сепаратистів на частині території Донбасу, надала Україні необхідну матеріальну і гуманітарну допомогу. У першому десятилітті XXI ст. у відносинах сусідніх країн проявились також певні напруження, пов'язані з відмінним трактуванням подій XX ст., передусім українсько-польських відносин в роки 2-ї світової війни в західноукр. землях, де в результаті конфлікту між українським і польським рухами Опору в боротьбі за контроль на теренах Волині, Галичини і «Закерзоння» (Холмщина, Підляшшя, Надсяння) з обох сторін загинуло також чимало цивільного населення. Проведення ОУН і УПА 1943–44 «антипольської акції» з витіснення польського населення за Буг і Сян, частина польського політикуму і суспільства почала трактувати як «геноцид польського народу, вчинений українськими націоналістами», ігноруючи жертви українців, які загинули від рук польського збройного підпілля. Незважаючи на факт примирення двох народів на засаді «Пробачаємо і просимо пробачення», здійснений парламентами і президентами П. і України в м. Павлівка (Порицьк) у липні 2003, під тиском певних середовищ польський Сейм 2009 прийняв постанову «Про трагічну долю поляків на Східних Кресах», 2013 – постанову «Про відзначення 70 річниці Волинського Злочину і вшанування її жертв», а 2016 – дві постанови (Сейму і Сенату) «Про вшанування жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами щодо громадян II Польської Республіки в 1943–45». З польської сторони пролунали заклики до українців щодо «дегероїзації» борців за українську незалежність, зокрема С.°Бандери, Р.°Шухевича,

воїнів УПА, мали місце факти руйнування пам'ятників укр. жертвам Другої світової війни на території П., зневажання укр. національних символів, реваншистські заяви крайніх правих сил. Разом із тим політика урядів П. була спрямована на підтримку зусиль України в переорієнтації на ЄС і НАТО, солідарності з боротьбою народу України проти агресії Росії.

Українці в П. внаслідок реалізації післявоєнної політики польської влади, зокрема операції «Вісла» (1947), розпорошені переважно у західних і північних воєводствах, найбільше – у Вармінсько-Мазурському. За офіційною статистикою (2017) їх нараховується 51 тис. (разом із лемками), що становить менше 0,1% населення країни (неофіційно їх кількість дещо більша). Діє понад десяток укр. громадсько-культурних і освітніх орг-цій, найбільшою з яких вважається Союз Українців в Польщі (1990), що став продовженням Українського суспільно-культурного товариства (1956) і представляє інтереси українців в державних і самоврядних структурах (голова Управи – Петро Тима, 2010). Його діяльність спрямована на збереження ідентичності українців у П., охорону пам'яток укр. культури, сприяння розвитку добросусідських відносин між П. та Україною. Діє понад 100 шкільних осередків з вивчення укр. мови, періодично проводяться фестивалі укр. культури (Сопот, Вроцлав, Щецин), виходять друком тижневик «Наше слово», часописи «Над Бугом і Нарвою», «Між сусідами», «Краківські українознавчі зошити», «Варшавські українознавчі зошити», діють кафедри українознавства у Варшавському, Ягеллонському, Люблінському та інших університетах П., створено інтернет-портал «Harazd.net». Серед знаних українців П. – українознавці С. Козак, М. Лесів, В. Мокрий, історики Р. Висоцький, Р. Дрозд, О. Колянчук, Г. Купріянович, Б. Місило, М. Чех, журналісти М. Заброварний, Б. Гук та ін.

Літ.: Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет, 2002; Польща: нарис історії / За ред. Владімеж Менджецького та Єжи Брацисевича. Варшава: Вид-во Інст. нац. пам'яті, 2015; Ганна Дильонгова. Історія Польщі 1795–1990. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2007; Jerzy Topolski. Historia Polski. Poznań: 2015; Andrzej Paczkowski. Pół wieku dziejów Polski. Warszawa, 2005; Norman Davies. Boże Igrzysko. Historia Polski. Warszawa: 2010; Wojciech Roszkowski W. Historia Polski 1914–2015. Warszawa: 2017; Historia Polski. Tysiąc lat burzliwych dziejów. Opracowanie zbiorowe. Wierchy Parzeńskie: Fenix, 2018.

Л. Зашкільняк (Львів).

ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ 2004 в Україні – демократична революція в Україні, що виявилася у формі протестів, мітингів, пікетів, страйків та ін. акцій громадянської непокори за участі прихильників кандидата від опозиції В. Ющенка у ході президентської кампанії у листопаді–грудні 2004. Осн. причинами П. р. були тривала непослідовність зовнішньо політ. курсу держави; різке зниження рівня довіри до влади зумовлене зростанням корупції, тінізацією і криміналізацією екон. процесів, активним формуванням кланово-олігархічного режиму; поглиблення диференціації у соц. сфері; обмеження права громадян на висловлення власних думок і реалізацію інтересів, блокування процесу формування громад. суспільства; загострення кризи управління, зумовлене відсутністю політично відповідальної системи влади; сформованість потужної, збагаченої досвідом проведення масових акцій опозиції; посилення боротьби фінансово-олігархічних кланів за життєвий простір в екон. сфері; усвідомлення за роки незалежності значною частиною громадян нац. ідентичності, набуття ними здатності виражати власну соціальну і політичну волю.

Каталізаторами П. р. стали убивство журналіста Георгія Гонгадзе («справа Гонгадзе»), публікація «плівок Мельниченка», акція «Україна без Кучми», протестні акції 9 березня 2001 тощо. Приводом для вибуху народного невдоволення стала масова фальсифікація владою результатів президентських виборів 2004. Рушійними силами П. р. став «середній клас», що активно формувався у роки незалежності, а також молодь та інтелігенція. За характером події П. р. стала другим етапом бурж.-дем. революції, перший етап якої розпочався в Україні ще в добу горбачовської «Перебудови», який привів до радикальних змін форми власності на засоби виробництва наприкін. 1980-х - на поч. 1990-х років ХХ ст. і становленням Української держави, однак, не закінчився радикальною зміною правлячих еліт, а лише їх перегрупуванням.

Термін «Помаранчева революція» пов'язаний із помаранчевим кольором – символом президентської кампанії В. Ющенка. Особливості П. р.: підтримка кандидата в президенти від опозиції В. Ющенка стала формою масового протесту громадян проти діючої влади; українське суспільство під час П. р. продемонструвало значно вищий рівень політичної та загальної культури порівняно з протидіючими політ. силами, проявами якої були ненасильницький характер дій, толерантність, вираженість. Особливістю П. р. було те, що її події розгортались не на фоні екон. кризи, а у період певного екон. піднесення.

Прологом до «П.» р. стала президентська кампанія 2004. Голосування на виборчих дільницях розпочалось 31.10.2004. На президентську посаду претендували 24 кандидати. У процесі виборів були зафіксовані численні випадки порушень і фальсифікацій (грубі помилки у списках виборців, масове голосування за відкріпними талонами, відсторонення напередодні виборів членів виборчих комісій, які належали до опозиційних сил тощо). Лише на десятий день (останній, відведений законом) ЦВК оприлюднила остаточні результати першого туру: В. Ющенко набрав 39,87% голосів виборців, В. Янукович – 39,32%, О. Мороз – 5,81%. 21.11 відбувся другий тур президентських перегонів, в якому взяли участь В. Ющенко і В. Янукович. Після закінчення процесу голосування і спираючись на дані екзит-полів і паралельний підрахунок голосів, штаб В. Ющенка констатував масові фальсифікації під час виборів і висловив недовіру ЦВК. За інформацією опозиції, у другому турі виборів спостерігачі та члени виборчих комісій зафіксували понад 11 тис. порушень (у першому турі – 2 тис.). У відповідь на ці порушення опозиція оголосила загальнонац. страйк і закликала людей захистити свій вибір.

Епіцентром подій П. р. став Майдан Незалежності в Києві, де було розташоване наметове містечко опозиції і проходили мітинги протесту. Київська міська рада прийняла рішення висловити недовіру ЦВК і підтримала волевиявлення киян. 23.11 листопада протестні акції розпочались у різних регіонах України, у яких взяли участь понад мільйон громадян. У Львові в акціях протесту взяло участь 100 тис. осіб, Івано-Франківську – 60 тис., Харкові – 80 тис., Житомирі – 40 тис., Тернополі – 30 тис. Багатотисячні мітинги на підтримку В. Ющенка відбулися у Луцьку, Ужгороді, Сумах, Чернівцях, Кіровограді, Запоріжжі, Дніпропетровську, Черкасах, Вінниці та ін. містах. Понад 150 укр. дипломатів у своїй заяві закликали визнати опозиційного кандидата законно обраним президентом держави. Одночасно з акціями протесту опозиції під гаслами підтримки В. Януковича відбулися масові мітинги у Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Макіївці, Горлівці та ін. містах. 24.11 масштаби акції у столиці стали ще ширшими, маніфестанти почали облогу приміщення Адміністрації Президента. Центрвиборчком увечері оголосив результати другого туру: В. Янукович набрав 49,46% голосів, В. Ющенко – 46,61%. Відповіддю опозиції стало формування Комітету національного порятунку і оголошення 25.11 загальнонац. страйку.

Під тиском опозиції 26.11 Верховний суд України заборонив ЦВК до прийняття свого рішення

офіційно оприлюднювати результати виборів президента. Розпочався процес політ. врегулювання конфлікту. У переговорах, крім обох кандидатів у президенти, взяли участь президент України Л. Кучма, президент Польщі О. Квасневський, президент Литви В. Адамкус, Верх. представник ЄС з питань зовн. політики Х. Солана, Ген. секретар ОБСЄ Я. Кубіш, спікер Державної Думи РФ Б. Гризлов. Підсумкова декларація зустрічі констатувала необхідність проведення політ. переговорів і відмову від застосування сили. 27.11 укр. парламент не визнав результати виборів, проголосував за недовіру ЦВК і доручив підготувати проєкт змін до закону про вибори президента.

Намагаючись посилити свої позиції, В. Янукович взяв участь 28.11 у з'їзді депутатів усіх рівнів пд. і сх. областей України (до 3 тис. делегатів) у Сіверодонецьку. З'їзд створив Міжрегіон. союз органів місцевого самоврядування, розглянув питання про проведення 12.12 референдуму щодо створення Південно-Східної респ. у разі невизнання В. Януковича президентом України.

30.11 Верховна Рада України не підтримала вимогу пропозиції відправити у відставку уряд і ген. прокурора, що призвело до грандіозної акції протесту (взяло участь понад 0,5 млн громадян). Повторний розгляд у парламенті питання про недовіру уряду зібрав необхідну кількість голосів депутатів для відставки чинного кабінету міністрів. Верховна Рада прийняла постанову, яка стверджувала про відсутність соц., екон. і політ. передумов для зміни держ. устрою, штучний характер сепаратистських проявів, їх обумовленість намаганнями окремих осіб і політ. сил задовольнити свої корпоративні та політичні інтереси. 03.12 Верховний Суд скасував рішення ЦВК про обрання президентом В. Януковича і призначив переголосування другого туру з тими ж кандидатами на 26.12. Переголосування у другому турі президентських виборів принесло переконливу перемогу В. Ющенко, який набрав майже 52% голосів, В. Янукович – трохи більше 44%.

Наслідками П. р. стали: радикальна зміна образу України й українців у світі; руйнування стереотипів про соц. пасивність, громадянську апатію укр. суспільства; набуття Україною іміджу правової дем. держави; посилення євроінтеграційних тенденцій у зовн. політиці; надання імпульсу подальшій демократизації пострад. простору; стимулювання процесів консолідації політ. сил, укрупнення політ. партій; створення передумов для відновлення курсу екон. реформ, надання їм виразнішої соц. спрямованості; входження країни у завершальний етап процесу формування укр. політичної нації та ін.

Отже, нерозв'язаність основного питання революційних трансформацій доби перебудови – питання про владу у відносинах між представниками рад. номенклатури і націонал-демократичних сил загострила сусп.-політ. протистояння, спричинила залучення до політ. процесів широких верств населення. 1991–2004 остаточно сформувалися й активізувалися фактори, які не лише окреслили систему координат новітнього державотворчого процесу в Україні, а й каталізували вибух народного гніву, що зумовило своєрідність феномену П. р., яка стала спробою розв'язати політичні проблеми і протиріччя, способом виходу на якісно новий етап розбудови громадянського суспільства, формою вияву нових якостей укр. ментальності, засобом відсторонення від влади колишньої рад. номенклатури.

О. Бойко (Ніжин).

ПОМПІДУ Жорж (Pompidou; 05.07.1911 – 02.04.1974) – президент Франції (1969–74). Н. у Монтбудіф (деп. Канталь). Закінчив Вільну школу політичних наук. У 1930-х роках працював викладачем у Марселі та Парижі. У роки *Другої світової війни 1939–45* боровся проти гітлерівців у рядах франц. Руху Опору. 1944–46 був одним з помічників ген. Ш. де Голля. Відіграв активну роль у створенні партії Об'єднання французького народу. 1956–60 був директором Банку Ротшильдів у Парижі. Після повернення до влади Ш. де Голля (травень 1958) П. став одним із найближчих співробітників президента, брав участь у виробленні проєкту Конституції *П'ятої республіки*, член Конституційної ради (1959–62). Від імені президента вів переговори з лідером алжир. повстанців *Бен Беллою* щодо умов припинення *Алжирської війни 1954–62*. 1962–68 очолював уряд країни. Відіграв ключову роль у вгамуванні загальнонац. акцій громадянської непокори (студентські бунти, страйковий рух і масові маніфестації), які проходили у травні-червні 1968 під антиголлістським гаслом «10 років – вже досить» (див. *Паризькі події 1968*). Домігся укладення «Гренельських угод», які значно зменшили соц. напругу у суспільстві та сприяли подоланню соц.-політ. кризи у країні. На президентських виборах у червні 1969 виступив кандидатом від голлістської партії Союз демократів за республіку і здобув перемогу. Висунув програму «промислового імперативу» – прагматичної політики, спрямованою на забезпечення стійкого і швидкого промислового зростання, пріоритетного розвитку індустрії як запоруки вирішення всіх соціальних проблем. Підтримав радикальну фінансову реформу міністра фінансів В. *Жискар д'Естена* (провів девальвацію франка по відношенню до

долара США і золота, що забезпечило значні переваги у зовн. торгівлі). Фактично дистанціювався від соціал-реформіст. програми «Нового суспільства», яку реалізував уряд Ж. Шабан-Дельмаса. У зовн. політиці, на відміну від свого попередника, проводив курс на активнішу участь Франції у структурах ЄЕС. 1969 виступив з ініціативою «завершення, поглиблення і розширення» інтеграційного процесу. Відмовився від деґоллівської політики блокування вступу В. Британії в ЄЕС. Після смерті П., який не добув 7-річного терміну, президентом Франції став В. *Жіскар д'Естен*.

ПОНТИФІКАТ – у католицькій Церкві влада і період правління Папи Римського. У V ст. Римські Папи прийняли титул Pontifex maximus (глава колегії понтифіків – членів найважливішої колегії жерців у Старод. Римі), який став одним із титулів Папи (звідси і назва). Найдовший П. тривав 31 рік і 8 місяців (Папа *Пій IX*), найкоротший – 4 дні (Папа Стефан II; 752).

ПОНТІ Джо (Джовані; Ponti; 18.11.1891 – 16.09.1979) – італ. дизайнер і архітектор. Н. у Мілані. 1921 закінчив архітектурний ф-т Мілан. політехн. ін-ту. Займався декоративно-ужитковим мистецтвом (кераміка, майоліка) для фірми Рішар Джінорі. Розробляв концепцію «обживання» простору сучасною людиною. Перші споруди «Понті-Ланча» (1927–33) були скеровані на поєднання новації і традицій класичної архітектури. З 1928 до смерті (з невеликою перервою) очолював власний дизайнерський ж-л «Домус». У 1950-х роках після створення майстерні «Понті-Форнаролі-Роселлі» розширив випуск виробів масового вжитку для інтер'єру. У цей час ним створені «суперлегкий стілець», «меблі, що світяться», «меблі-стінка» тощо. В архітектурних формах віддавав перевагу формам, уподібненим до кристалів (вежа Піреллі). У 1960-х роках виконав низку архітектурних проєктів громад. будівництва на Сході (Міністер. палац в Ісламабаді, Пакистан), житла (вілла Немазее в Тегерані, Іран), вільного фасаду (універмаг Суй-Інг у Гонконгу). В останні роки творчості вільно використовував колір і перетворював архітектурну матерію у чисті ефекти кольору. Активно брав участь процесі розвитку сучасної італ. архітектури. У нового пошука стилю зробив значний внесок у галузь індустріального дизайну.

Л. Цимбала (Львів).

ПОПОВ Дімітр (Д. П. Ілчев; 26.06.1927 – 05.12.2005) – болг. державний діяч. 1950 закінчив юрид. ф-т Софійського ун-ту. Працював гірником, а згодом юрисконсультом у різних фірмах. 1972–90

– суддя Софійського міського суду. Під час перших дем. виборів (червень 1990) П. був секретарем Центр. виборчої комісії. Як безпартійний юрист став компромісною фігурою для двох основних антагоністичних сил Болгарії – соціалістів і демократів, що дозволило йому очолити коаліційний уряд (грудень 1990–листопад 1991). Кабінет П. розпочав екон. реформи зі зняття контролю за цінами на продовольчі товари (т. зв. шокова терапія), що стало причиною катастрофічного екон. стану більшості населення країни і спричинилося до відставки уряду. 1992 П. брав участь у президентських виборах (у парламенті), але зазнав невдачі й після цього зайнявся приватною діяльністю у сфері правових консультацій.

В. Чорній (Львів).

ПОПОЛАРИ (від італ. «Ророло» – народ) – популярна назва Італ. народної партії (ІНП, Partito popolare italiano), створеної у березні 1919 за ініціативою католицьких кіл і на базі масового католицького руху. Лідер – священик дон Луїджі Стурцо (1871–1959).

З. Баран (Львів).

ПОПУЛІЗМ (від лат. *populus* – народ) – ідейно-політична доктрина, яка виникла у 1890-х роках у США у зв'язку з широким рухом за створення третьої партії – популістської. Рух швидко припинився, але доктрина існувала. Основні її положення зводилися до розуміння народу не як абстракту, а як трудящих мас; ідеї сильної держави, яка діє в інтересах добробуту народу. Політична практика П. передбачає розширення демократичної участі мас у розв'язанні держ. питань і контролі за ними засобами прямих виборів до сенату; законодавчої ініціативи, референдумів, права *вето* на дії законодавчих органів. Головне завдання суспільства П. бачить у забезпеченні й захисті щастя й достатку людини, її матеріального добробуту і духовної гармонії. Термін «популізм» вживають також як синонім демагогії, прагнення завоювати політ. авторитет нездійсненними обіцянками, загравання з населенням, спекуляція на потребах і почуттях народу.

Ю. Шведа (Львів).

ПОРОШЕНКО Петро Олексійович (26.09.1965) – укр. політик, Президент України (з 2014). Н. у м. Болград. 1989 закінчив Київський ун-тет, де вивчав міжн. економічні відносини. Захистив канд. дисертацію з права. З поч. 1990-х років займався підприємницькою діяльністю. 1996 заснував корпорацію «Рошен», яка стала одним із найбільших виробників кондитерських виробів в Україні. Володіє активами в автобудівному

секторі економіки, а також загальнонац. медіа, зокрема, телеканалом «5 канал». Входить до десятки найбагатших людей України (2016). 1998 приєднався до Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), від якої вперше був обраний депутатом парламенту (згодом неодноразово переобирався). Засновник партії «Солідарність», 2000–01 був членом Партії регіонів (заст. голови). За часів президентства В. Ющенко займав посаду секретаря РНБО (з лютого 2005). 2007–09 голова Національного банку України, 2009–10 міністр закорд. справ України. Кілька місяців очолював мін-во екон. розвитку і торгівлі в уряді Миколи Азарова. Під час *Євромайдану 2013–14* підтримав акції опозиційні акції протесту. Після відсторонення від влади В. Януковича, на позачергових президентських виборах 2014 П. здобув переконливу перемогу (54,7%). Найскладнішою проблемою для адм-ції П. протягом всього президентського терміну стала агресія РФ на сході України та рос. анексія Криму. Як один із членів «нормандської четвірки» (А. Меркель, Ф. Олланд, П. Порошенко, В. Путін) підписав спільну декларацію щодо принципів реалізації *Мінських угод 2014 і 2015*, які, у свою чергу, мали сприяти врегулюванню збройного конфлікту на сході України. Неодноразово звинувачував Росію у розв'язанні «неоголошеної війни», закликав світове співтовариство засудити агресора й надати всебічну допомогу Україні. На посаді президента здійснив низку кроків, які мали значний вплив на суспільне життя країни, зокрема, підтримав політику декомунізації (заборонено діяльність Компартії), зміцнення держ. статусу укр. мови, надав статус борців за незалежність України воякам УПА. У зовн. політиці послідовно проводив курс на вступ України до *Європейського Союзу* і *НАТО*. За його президентства Україна підписала Угоду про асоціацію з ЄС (політичну частину – 21.03.2014, економічну – 27.06.2014), отримала безвізовий режим з країнами ЄС (11.06.2017). Сприяв об'єднанню укр. православних Церков в єдину помісну Церкву і відіграв визначну роль в отриманні Томосу Константинопольського патріарха *Варфоломія II* про автокефалію Православної Церкви України (06.01.2019). Критикується за невиконання своїх передвиборчих обіцянок, зокрема, продовжує володіти великими бізнес-активами. За президентства П. зберігається високий рівень корупції усіх гілок влади, непомітність і клановість у політичному і економічному житті, що породжує значні проблеми перед демократичними процесами в Україні.

ПОРТСМУТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1905

– мирний договір між Росією і Японією, укладений

23.08(05.09).1905 у Портсмуті (США). Завершив *Російсько-японську війну 1904–05*. За П. м. д. Росія визнавала за Японією переважачі політ., військ. та екон. інтереси у Кореї (ст. 2); поступалася Японії Пд. Сахаліном (до 50 паралелі) з усіма прилеглими о-ми, орендними правами на Ляодунський п-ів з Порт-Артуром і Дальнім (ст. 5) та частиною Пд.-Маньчжурської залізниці (ст. 6). Росія погодилася на укладення риболовецької конвенції – надала право рибальства япон. суднам біля рос. володінь у Японському, Охотському і Беринговому морях (ст. 12). Сторони зобов'язувалися вивести свої війська з Маньчжурії та не перешкоджати там торгівлі ін. держав, а також забезпечити вільне плавання у протоках Лаперуза і Татарській. Договір передбачав відновлення торгов. відносин між обома країнами, обмін військовополоненими та ін. П. м. д. втратив силу після капітуляції Японії у *Другій світовій війні 1939–45*. Пд. Сахалін і Курильські о-ви були повернуті СРСР (за рішенням *Ялтинської конференції 1945*). Однак Японія не визнала суверенітету Радянського Союзу (а після розпаду СРСР – Росії) над чотирма пд.-курильськими о-ми – Хабомаї, Шікотан, Кунашир і Еторофу. Через цю проблему тільки у жовтні 1956 було підписано Спільну декларацію про припинення між СРСР і Японією стану війни, а мирний договір між обома країнами не укладений до цього часу.

Т. Марискевич (Львів).

ПОРТУГАЛІЯ (Республіка Португалія) – держава в Південно-Західній Європі, в західній частині Піренейського п-ова. Обмивається водами Атлантичного океану. Межує з Іспанією. П. належать о-ви Азорські й Мадейра в Атлантичному океані. Загальна площа: 92 тис. км². Чисельність населення: 10,2 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: португальці – 99%. Релігійний склад населення: римо-католики – 87;4%, 1,3%. – протестанти, 3,7% - представники ін.. христ. течій. Держ. мова: португальська. Форма держ. правління: парламентарно-президентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Лісабон. Адмін.-терит. Поділ: 18 округів і 2 автономні регіони (Мадейра і Азорські о-ви). Глава держави: президент. Законодавча влада: однопалатний парламент – Асамблея Республіки. Азорські о-ви і о. Мадейра обирають власні Законодавчі збори й призначають уряди, які діють у межах Конституції П. Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: португальський ескудо (100 сентаво); з 01.01.2002 – євро.

На поч. ХХ ст. П. була монархічною державою, у якій правила представники Саксен-Кобург-

Браганської династії. Від поч. ХХ ст. у П. розгорнувся масовий республіканський рух, який охопив також армію і флот. 1906 король Карл (Карлуш) I розпустив парламент і призначив главою уряду Жуана Франку, який з травня 1906 запровадив у країні диктаторський режим. 1908 були розпущені муніципальні ради і закриті незалежні органи інформації. Активістів респ. руху без суду і слідства кидали у тюрми. Спроба придушити респ. настрої стала причиною замаху на короля, внаслідок якого 01.02.1908 Карл I і наслідний принц Луї Філіпп були убиті (в екіпаж кинули бомбу). Новий монарх Мануель II провів низку заходів, щоб заспокоїти опозицію і широку громадськість, зокрема амністував учасників респ. руху і антиурядових виступів 1906. Політ. і екон. нестабільність у країні підсилювалося частою зміною урядових кабінетів. 1909 розпочалися збройні повстання в армії та військ.-мор. флоті. На хвилі антимонархічних акцій прихильники респ. форми правління вперше увійшли до складу парламенту. 04.10.1910 респ. сили при підтримці військових і жителів Лісабона розпочали антимонархічне повстання, яке переросло в революцію. Король покинув країну і 05.10.1910 була проголошена Португальська Респ. У П. встановилася парламентська форма правління англійського зразка, тимчасовий уряд очолив Т. Брага. У червні 1911 відкрилися Установчі Збори, які ухвалили Конституцію країни (вступила у дію 11.09.1911). У відповідності до Основного закону Церква відокремлювалася від держави, запроваджувалася світська система освіти, розпускалися чернечі ордени, частина монастирського майна була конфіскована, португ. колоніям надавалася автономія, встановлювався 8 год. робочий день тощо. Однак, у країні не було проведено очікуваної селянами аграрної реформи, не були здійсненні дем. зміни в армії. Першим президентом республіки став М. Дж. д'Арріага (до 1915). Орієнтуючись у зовн. політиці на В. Британію, П. 1916 вступила у Першу світову війну на боці *Антанти*. Після нападу нім. військ на португ. колонії в Африці, португ. уряд вислав кілька дивізій на Зх. фронт. За *Версальським мирним договором 1919* П. отримала частину Східної Африки – «трикутник Кіонга». На поч. 1920-х років країна зайшла в глибоку політ. кризу, наростала соц. нестабільність. 1921–24 змінилося 7 урядів. Внутр. негаразди підсилювала госп. розруха, галопуюча інфляція (ескудо втратив 97% вартості порівняно з 1910), зростання зовн. і внутр. боргу. 26.05.1926, у результаті держ. перевороту, владу захопив військовий тріумвірат. У листопаді 1926 диктатор ген. Антоніо Оскар де Франческо

Кармон був оголошений президентом. Президент і прем'єр-міністр країни Гомес да Коста 1928 запросили на посаду міністра фінансів професора Коїмбрського ун-ту А. ді Олівейру Салазара. Країна перебувала на межі екон. краху, тому новий міністр вимагав повної свободи у проведенні реформ. Проте військові лідери відмовилися надати йому такі повноваження і Салазар повернувся в університет. Кризова ситуація спричинилася до масових акцій протесту проти диктатури Кармона. 1927 і 1931 дійшло до зіткнень між опозицією і владою. Ген. Кармон усунув від влади да Коста, скасував Конституцію 1911 й посів два пости: президента і прем'єр-міністра й знову запросив до уряду Салазара, надавши йому повну свободу дій. 1930 Салазар створив єдину легальну у країні партію Національний союз (від 1970 – Національна нар. дія). 1932 Салазар змінив на посту прем'єр-міністра Кармона і поступово захопив всю владу у країні, одночасно обіймаючи пости військового міністра (1936–44) і міністра закорд. справ (1936–47). За перший рік перебування при владі Салазар вперше за роки від падіння монархії збалансував бюджет, 1932 П. виплатила усі зовнішні борги. У квітні 1933 була запроваджена нова Конституція країни, яка базувалася на папських булах починаючи з Лева XIII до Пія XI. Конституція 1933 прокламувала встановлення «Нової держави» (Estado Nuovo) і основ корпоративного устрою. Парламент (Національні Збори) діяв на партійних принципах, як корпоративний орган, втілюючи національну єдність. Уряд отримав право видавати закони і ставав невідповідним парламенту. Соціальні реформи, зокрема, у галузі соц. страхування, виплати компенсацій по безробіттю, а також програма громадських робіт і зниження податків дещо полегшили становище широких верств населення. Одночасно влада заборонила діяльність всіх політ. партій (окрім проурядового Нац. союзу). У вересні та грудні 1933 були видані закони, які забороняли проведення страйків і діяльність профспілок. Замість профспілок були створені синдикати, які об'єднували працевластців і робітників та були підпорядковані уряду. Суворі цензура преси, заборона діяльності опозиційних партій та орг-цій, посилення терористичних методів в управлінні колоніями (політ. і екон. права населення колоній не визнавалися) завершили формування режиму профашистської диктатури. 1933 Салазар видав декрет про колоніальну інтеграцію африканських і азійських колоній та утворення «унітарного народу» – колонії мали стати складовою частиною єдиної португ. держави. У 1930-х роках посилювався вплив Німеччини на

зовн. і внутр. політику П. Значну роль в економіці країни відігравала Бельгія та Іспанія. Салазар допомагав франкістам під час *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії, сприяв формуванню 15-тис. т. зв. Португ. легіону, який брав участь у боях проти респ. військ. 17.03.1939 П. підписала з Іспанією договір про дружбу і ненапад. 1940 Лісабон уклав конкордат із *Ватиканом*, який зміцнив вплив Церкви у країні. На поч. Другої світової війни П. оголосила про свій нейтралітет, але таємно допомагала союзникам по *антигітлерівській коаліції*. У листопаді 1944 за домовленістю з США на Азорських о-вах американці відкрили базу військ.-мор. флоту. У роки війни фін.-пром. кола П. отримали значні прибутки і пільги, натомість більша частина суспільства переживала значні екон. труднощі. 1943 був започаткований Нац. антифашистський рух єдності, який у вересні 1945 перетворився у легальний Національно-дем. рух єдності (пізніше – Нац. дем. рух). Проти дем. сил 1949–51 влада розгорнула масові репресії. Найактивніші противники режиму, зокрема комуністи, були ув'язнені. Відстоюючи ідеї парламентаризму і демократичного правління у П., опозиційні сили створили нелегальні об'єднання – Нац. незалежний рух і Нац. хунту. У післявоєнні роки П. деякий час перебувала в ізоляції від європ. політ. життя. Однак, поступово уряд Салазара налагодив тісну співпрацю з західними державами. 28.09.1948 П. приєдналася до *Маршалла плану*. 04.04.1949 П. вступила до *НАТО*. Уряд П. встановив тісні відносини з франкістською Іспанією. Обидві держави оголосили про створення на п-ві об'єднаного іспан.-португ. стратегічного блоку. 30.08.1954 на Лондонській конференції П. приєдналася до *Західноєвропейського Союзу*. 1955 П. стала членом ООН, увійшла до Європейської Ради і 1960 – Європейської асоціації вільної торгівлі. У 1950-х роках уряд П. продовжував політику зближення з США, ФРН і Францією, надав місце для франц. військ.-мор. бази на Азорських о-вах, а ФРН – на території країни. Однак, екон. політика режиму Салазара спричиняла все більше відставання країни від індустріально розвинутих європ. держав. Поступово П. перетворилася в одну з найвідсталіших аграрно-індустр. держав Європи. 1960 П. займала останнє місце на континенті за доходами на душу населення (179 дол.). Глибока екон. криза у країні, яка викликала незадоволення серед основної маси населення, змушувала політичну еліту шукати шляхів виходу з неї через демократизацію існуючого режиму. У серед. 1950-х років у Національних Зборах сформувалося ліберальне крило, яке активно вимагало від Салазара зміни методів правління

країною. Під час президентських виборів 1958 провладному кандидату адм. Америкю Томасові протистояв ген. Умберто Дельгадо, який мав підтримку як ліберально-католицьких кіл, так і організованої опозиції. Офіційним переможцем був визнаний А. Томас, що викликало акції протесту радикальних політ. середовищ і незадоволення серед поміркованих католицьких кіл. Ген. У. Дельгадо емігрував, багато його прихильників були заарештовані. Репресії уряду щодо опозиції, однак не зменшили опору диктатурі. 1961 була створена Патріотична хунта, до якої увійшли усі основні опозиційні сили. Новий етап б-би дем. сил проти авторитарного режиму розпочався напередодні та після виборів до Національних Зборів (12.11.1961). Режим використав війська для розгону 01.01.1962 демонстрації у столиці. Група військовиків підняла повстання у Беже, яке було жорстоко придушене. У травні 1962 у Лісабоні та Порту знову відбулися масові демонстрації, при розгоні яких були убиті й поранені. У квітні-травні 1962 у П. відбувся найбільший в історії країни політ. страйк. На хвилі виступів проти диктатури 1962 виник Патріотичний фронт визволення. На поч. 1960-х років під впливом антиколоніальної б-би народів Африки розгорнувся нац.-визв. рух у португ. колоніальних володіннях на Афр. континенті (1951 перейменовані у «заморські провінції»). Для управління своїми колоніями (Ангола, Гвінея, Мозамбік), де 1961 проживало 16 млн осіб (площа бл. 2,1 млн км²) португ. уряд заснував Спеціальний Комітет для колоніальних територій. У грудні 1961 індійські війська зайняли португ. колоніальні володіння Гоа, Доман і Діу, що завдало відчутного удару по престижу режиму Салараза. Уряд П. відмовився надати незалежність колоніям і розгорнув справжню війну проти учасників нац.-визв. руху. 1963 ООН визнала, що політика П. у колоніях загрожує миру, і виключила її з Економічної комісії ООН для Африки. У листопаді 1965 ООН зажадала від П. визнати свободу португ. колоній, на що міністр закорд. справ А. Ф. Ногуєра 14.12.1966 заявив, що П. не зважатиме на будь-які резолюції ООН, що стосуються її «заморських провінцій». Проте, багаторічні колоніальні війни вщент виснажили економіку країни і загострили соціальні суперечності. Нездатність салазарівського режиму ні силовими методами придушити нац.-визв. б-бу у колоніях, ні знайти дієвого політ. вирішення проблеми, значно ускладнювало як екон., так і політ. ситуацію у країні. 1968, у зв'язку з хворобою Салараза (п. 1970), уряд очолив М. Каєтану, який став на шлях обмежених реформ при збереженні диктаторського режиму. 1969 уряд

розпустив таємну поліцію (ПІДЕ) і створив замість неї Головне управління безпеки при мін-ві внутр. справ. Уряд легалізував діяльність політичних партій (1969), амністував політв'язнів (1970), прийняв закон про відміну цензури (1971) тощо. У вересні 1973 здобула незалежність Гвінея-Бісау. ООН ухвалила резолюцію, яка вимагала від П. негайно розпочати переговори з нац.-визв. рухами у португ. колоніях. Однак уряд країни продовжував збройну б-бу проти антиколоніального руху. У липні 1973 ООН звинуватила П. у масовому терорі та винищенні населення Мозамбіку. На поч. 1970-х років П. була найбільш небезпечною країною Зх. Європи. Виснажлива колоніальна війна, енергетична криза 1974, затяжний спад економіки країни і небажання правлячого режиму вступити у політ. діалог із опозиц. силами, викликали наростаюче незадоволення у всіх верствах португ. суспільства. 25.04.1974 військові частини під керівництвом Руху збройних сил (РЗС, сформувався 1973, до 24.04.1974 називався «Рух капітанів») вступили у Лісабон і зайняли всі стратегічні пункти столиці (див. *Революція гвоздик 1974*). Найвищий орган держ. влади – Хунту національного порятунку – очолив ген. Антоніо де Спінола. Прем'єр-міністром країни став представник лівого крила РЗС Васко Гонсалвіш. Державна Рада і Національні Збори були розпущені, фашист. партія Народна нац. дія заборонена. 15.05.1974 ген. А. ді Спінола був проголошений президентом. У країні створювалися нові органи влади, ліквідовувався репресивний апарат диктатури, були звільнені політв'язні, відновлені основні громадянські права і свободи. Як противник продовження колоніальної війни в Африці, А. Спінола дав розпорядження уряду розпочати переговори з представниками нац.-визв. рухів Анголи і Мозамбіку. Перший договір про визнання цілковитої незалежності П. уклала 26.08.1974 з Республікою Гвінея-Бісау. Новий уряд також визнав право на створення незалежних суверенних держав в Анголі, Мозамбіку, на о-вах Зеленого Мису, о-вах Сан-Томе і Принсіпі. Колоніальні війська були виведені з колишніх колоніальних територій, в губернатори «заморських провінцій» були звільнені. П. встановила дипл. відносини з багатьма країнами світу. Протягом 1974–76 у П. точилася б-ба за владу між прихильниками демократичного і марксистського шляхів розвитку країни. Після невдалої спроби реакційного заколоту 27–28.09.1974, президента А. де Спінолу змінив більш радикальний ген. Франціско да Коста Гомеш. 11.03.1975 армія ліквідувала спробу нового державного перевороту, який намагалася

здійснити група праворадикальних офіцерів з РЗС. Після цього, всі органи РЗС були розпущені, а була сформована Найвища Рада Революції. На виборах до Установчих Зборів 25.04.1975 ліві та демократичні сили здобули перемогу – соціалісти отримали 42% мандатів, Народно-демократична партія – 28%, комуністи – 15%. Дем. уряд країни підтримав проголошення незалежності Мозамбіку (25.06.1975), о-вів Зеленого Мису (5.07.1975), о-вів Сан-Томе і Принсіпі (17.07.1975), Анголи (листопад 1975). З огляду на розпорошення дем. сил, складну екон. ситуацію, розвал колоніальної імперії та силу промосковської Компартії, ситуація у країні була дуже складною. Однак, спроба комуністів 25.11.1975 здійснити держ. переворот завершилася безуспішно, після чого з армії були усунені ліворадикально налаштовані офіцери. 1976 Нац. Збори прийняли нову Конституцію країни, яка закріпила демократичні завоювання і свободи, гарантувала соц. і громадян. права. Лівий уряд провів націоналізацію великої власності (банків, залізниць, ключових галузей пром-сті), встановив робітничий контроль, розпочав радикальну аграрну реформу, запровадив обов'язкову освіту для дітей з 7 до 13 років та ін. У липні 1976 новим президентом країни став ген. Антоніо дос Сантос Ромальйо Еанеш. У грудні 1979 відбулися наступні парламентські вибори, на яких перемогла лівоцентристська коаліція «Демократичний Союз», яка здобула 51% мандатів. На чолі уряду став лідер соціал-демократів Ф. Карнеро. Новий уряд намагався припинити спад пром. виробництва, який тривав до 1982. Від 1983 розпочалося піднесення економіки країни, яке тривало аж до 1990. П. 1986 вступила до *Європейського Економічного Співтовариства*. ЄЕС виділив фінансову допомогу для сприяння зайнятості португ. населення, поліпшення умов праці, вирівнювання зарплати з ін. країнами-членами Співтовариства. За роки від вступу до кін. 1990-х років її ВВП зріс до 15 800 PPS (одиниця обрахунку товарів і послуг) на душу населення, що вище ніж у Чехії, Греції, Польщі. На парламентських виборах 1985 і 1987 перемогу святкували соціал-демократи – 30% і 50,2% голосів. Кабінет міністрів країни очолював соц.-дем. А. де Сільва. У лютому 1986 президентом П. був обраний соціаліст М. Суареш.

З поч. 1990-х років П. є активним учасником євроінтеграційних процесів, що сприяло екон. стабілізації країни. У грудні 1992 португ. парламент ратифікував *Маастрихтську угоду 1992* і П. стала повноправним членом *Європейського Союзу*. У березні 1995 П. приєдналася до Шенгенської угоди, яка ліквідувала візовий

контроль на кордонах держав-учасниць. П. – член Ради Європейського Союзу і має у ній 5 голосів. У Європейській Комісії, яка складається з 20 членів і покликана розробляти проблеми політики ЄС, є португальський представник. Свій вклад П. внесла в формування Економічного і Валютного союзу (1998), створення Європейського центрального банку, а також Європейського суду аудитів. 23–24.04.2000 Спеціальна Європейська Рада на засіданні в Лісабоні випрацювала нову стратегію економічного реформування, забезпечення соціальної єдності, здійснення зайнятості населення країни.

1999 П. своєї позбулася останньої колонії – Макао, яка перейшла під юрисдикцію КНР. Економічні експерименти лівих урядів закінчилися з приходом до влади центристських і лівоцентристських партій. Помірковані ринкові реформи забезпечили поступове екон. зростання (щорічний ріст ВВП складає 3–4%) і підвищення добробуту населення країни. Екон. проблеми змусили уряд соціалістів вперше в історії *Європейського Союзу* порушити Пакт стабільності і розвитку 1997 (після введення єдиної валюти вимагав від держав-учасниць дотримання «бюджетної дисципліни») і допустити річний дефіцит П. у розмірі 4,1% ВВП (допустима норма для країн ЄС – до 3%).

На парламентських виборах 2004 перемогу здобула Соціал-дем. партія, яка і сформувала уряд (спільно зі своїм союзником – Народною партією). Кабінет міністрів очолив Жозе Мануель Баррозу, однак після його обрання головою Європейської Комісії (липень 2004), відповідно до вимог Конституції уряд очолив Педру Сантана Лопес. Його прем'єрство було ознаменовано хаосом при призначенні міністрів, страйком вчителів і всього 4-місячним терміном урядування.

На лютий 2005 президент Жозе Сампайо призначив дострокові парламентські вибори, на яких перемогу здобула опозиційна Соціалістична партія (45% голосів). Новий уряд П. сформував лідер соціалістів Жозе Сократеш. Соціалістичний уряд і парламент (соціалісти 45% мандатів) рішуче підвищив податки, щоб скоротити дефіцит і дотримувався рекомендацій Європейської Комісії щодо бюджетної політики. Ускладнили становище країни і численні лісові пожежі 2005, що принесли людські жертви.

Упевнена перемога соціалістів на виборах 2009 (45% голосів) дала змогу Ж. Сократешу вдруге сформувати урядовий кабінет. Уряд започаткував низку реформ для підвищення ефективності держ. сектору економіки і зменшення бюрократичних перепон для громадян і бізнесу. Політика

фіскальної дисципліни виявилась ефективною, оскільки державний борг і дефіцит бюджету стабілізувався, однак безробіття у країні сягнуло рекордного рівня. Одним з головних урядових програм стала «Технологічний план» (гол. цілі – «Знання, технології, інновації»), який передбачав реалізацію інноваційних проєктів для посилення конкурентноспроможності економіки П. Уряд провів низку реформаторських кроків у соц. сфері, зокрема, дозволив пенсіонерам довше працювати при зниженні пенсії, лібералізація законодавства про аборти та одностатеві шлюби. Ж. Сократеш як прем'єр-міністр П. у липні-грудні 2007 головував у Раді ЄС. 13.12.2007 у Лісабоні була підписана нова базова угода щодо принципів функціонування Європейського Союзу. 09.05.2008 президент Анібал Каваку Сільва підписав документ, який завершив процес ратифікації П. Лісабонської угоди 2007.

Незважаючи на стабілізаційні кроки, стан економіки П. погіршувався. Дефіцит бюджету 2010 склав 11,2%, що склало найвищий показник у єврозоні. Держ. борг П. незабаром досяг рівня 129% ВВП країни (2013). Урядовий пакет антикризових заходів під назвою «Стабільність і зростання» був відхилений парламентом, тому у березні 2011 уряд подав у відставку. Хоча на парламентських виборах перемогла Соціал-демократична партія (38,7%). Переговори голови СДП Педру Пасош Куелью з лідерами парламентських фракцій завершилися формуванням коаліційного уряду за участю Соціал-демократичного центру-Народної партії (СДЦ-НП).

Екстренні заходи уряду для порятунку національної економіки передбачали й отримання кредитів від МВФ передбачали запровадження жорсткого режиму економії: зменшення держвитрат через скорочення числа держслужбовців, урізання допомоги по безробіттю, об'єднання адмін. органів на регіональному рівні, приватизація фінансових, транспортних і енергетичних установ і компаній тощо. Кардинальні заходи уряду задля екон. стабілізації дозволили П. отримати фін. допомогу від МВФ у розмірі 18 млрд. євро і занчні фінансові вливання від ЄС. Однак, частина суспільства стабілізаційні кроки уряду сприйняла негативно, що проявилось у масових акціях протесту проти політики влади в лютому-вересні 2012. Урядова політика була скорегована для допомоги найбільш біднішим громадянам, а опозиція і профспілки підтримали рішення Конституційного суду П. про скасування окремих ініціатив кабінету П. Куелью.

Напередодні чергових виборів СДП і СДЦ-НП утворили ліберально-консервативний блок, що отримав назву «Portugal à Frente» («Португалія

вперед»). Коаліція перемогла на виборах (37% голосів), однак на цей раз сформувати дієздатний уряд на П. Куелью не вдалось. Коаліція розпалась через протиріччя щодо дій зі стабілізації економіки. Соціалістична партія за підтримки депутатів від Компартії, «зелених» і «Лівого блоку» сформували уряд на чолі з Антоніу Кошта (листопад 2015). Дії нової урядової команди отримали підтримку у суспільстві – результати соціопитувань демонструють підтримку політики СП.

Незважаючи на внутрішні екон. проблеми, П. продовжує залишатись важливим членом ЄС. П. відіграє ключову роль у Співдружності португаломовних країн (Ангола, Бразилія, Гвінея-Бісау, Кабо-Верде, Мозамбік), ініціює реалізацію гуман. і екон. програм для розвитку країн Африки.

Лім.: James M. Anderson. The History of Portugal, Connecticut-London: Greenwood Press Westport, 2000; David Birmingham. A Concise History of Portugal, Cambridge: Cambridge University Press, 1993; Жозе Сарайва. История Португалии / Пер. с порт. Москва: Изд-во «Весь мир», 2007.

М. Рожик (Львів), І. Підкова (Львів).

ПОСТІЙНА ПАЛАТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВОСУДДЯ (анг. Permanent Court of International Justice) – перший міжнар. суд, покликаний врегулювати міждержавні спори, що діяв 1921–46. Рішення про його заснування було прийнято на *Паризькій мирній конференції 1919–20*. Місце перебування була Гаага (Нідерланди). Діяльність розпочав 30.01.1922 та діяв до 31.12.1946, хоча фактично останнє судове засідання відбулося в лютому 1940 перед вторгненням нацистської Німеччини в Нідерланди. Організація і діяльність визначалася Статутом (64 статті). Склад суду 15 членів (11 діючих суддів і 4 запасних). *Ліга Націй* мала право збільшити чисельний склад до 21 судді (15 основних і 6 запасних). Судді обиралися на Загальних зборах і Раді Ліги Націй зі списку складеного державами, що входили до *Постійного Арбітражного Суду*, строком на 9 років, з правом повторного обрання. Суддям заборонялося займатися політ. діяльністю, перебувати на адмін. посадах, а також здійснювати представницькі функції адвоката в міжнар. спорах. На час виконання повноважень судді надіялися дипл. імунітетом. 3-поміж членів суду обирали на голову, заступника і секретаря. Засідання відбувалися щороку сесійно, починалися 15 червня і тривали до вирішення усіх спорів. Було дві каденції суддів: 1922–30, 1931–45. Усього до складу суду було обрано 37 суддів, з яких від США обиралися 4 судді, В. Британії, Франції, Японії – по 3. Першим головою став суддя Верховного

суду Нідерландів Бернар Лодер (1849–1935). Право звернення до суду мали держави-члени Ліги Націй. Суд розглянув 66 справ, ухвалив 32 рішення і видав 27 консультативних висновків.

С. Білостоцький (Львів).

ПОСТІЙНА ПАЛАТА ТРЕТЕЙСЬКОГО СУДУ (Постійний арбітражний суд) – міжнар. арбітражний суд, створений на підставі угод Першої Мирної Гаазької конференції 1899 і Конвенції про мирне вирішення міжнародних конфліктів (1907). Почав роботу 1902. До початку Першої світової війни розглянув 20 справ. До 2012 Конвенцію ратифікувало 115 держав. Згідно з Конвенцією (1907) основним завданням Суду є вирішення згідно з правом спорів між державами, які не вдалося врегулювати дипломатичним шляхом. ППТС знаходиться в Гаазі. Кожна з держав-учасниць подає 4 суддів, які вносяться до загального списку третейських суддів. Призначаються строком на 6 років із правом перепризначення. Дозволяється, призначення суддею однієї особи різними державами. На даний час ППТС займається вирішенням спорів та ін. питань правового характеру, що виникають між державами, а також між державами і міжнародними орг-ціями, юрид. особами публічного та приватного права, фізичними особами.

С. Білостоцький (Львів).

ПОТСДАМСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 (Берлінська конференція 1945) – остання конференція глав урядів трьох союзних у Другій світовій війні держав – президента Г. Трумена (США), голови РНК Й. Сталіна (СРСР) і прем'єр-міністра В. Черчилля (В. Британія), якого 28.07 замінив новий брит. прем'єр-міністр К. Еттли. Проходила з 17.07 до 02.08 у палаці Цецілієнгоф у Потсдамі побли. Берліну. Умовна назва – «Термінал». Головними проблемами, що розглядалися на П. к., стали питання про долю переможеної Німеччини та її сателітів і заходи щодо встановлення загального миру у післявоєнний період. У прийнятих на конференції «Політичних і економічних принципах, якими необхідно керуватися при ставленні до Німеччини у початковий контрольний період» підкреслювалося, що метою союзних держав є знищення нім. милітаризму і нацизму та створення гарантії, що «Німеччина більше ніколи не загрожуватиме своїм сусідам або збереженню миру у цілому світі». Учасники конференції домовилися проводити у період окупації Німеччини узгоджену політику. Для перетворення Німеччини у демократичну і миролюбну державу союзники прийшли до єдиної

думки стосовно проведення демілітаризації, денацифікації та демократизації країни. На конференції було прийнято рішення про повне роззброєння і розпуск нім. збройних сил, Генштабу, СС, гестапо та ін. орг-цій; ліквідацію військової пром-сті; передачу союзниками або знищення всього озброєння; заборону виробництва у Німеччині озброєння, військ. літаків, морських суден тощо. Передбачалося повне викорінення націонал-соціалістичної партії, звільнення активних членів НСДАП з усіх постів у громадських орг-ціях і на великих підприємствах, заборона пропаганди нацистських і милітаристських доктрин, арешт і передача під суд всіх військових злочинців, реорганізація на демократичних засадах системи освіти, забезпечення свободи слова, преси, релігії та ін. Для демократизації Німеччини дозволялося і заохочувалося створення демократичних партій, профспілок та ін. громадських орг-цій. Конференція вирішила розглядати Німеччину єдине економічне ціле. Однак, для ліквідації агресивних нім. монополій (картелів, синдикатів, трестів) і недопущення відродження нім. милітаризму передбачалося провести декартелізацію пром-сті, здійснити децентралізацію всієї нім. економіки і перевести пром. виробництво повністю на мирні рейки. До утворення загальнонім. уряду планувалося створити адмін. департаменти (пром-сті, транспорту, фінансів, зовн. торгівлі), які діяли під керівництвом Контрольної Ради у складі головнокомандувачів чотирьох зон окупації. Конференція розглянула питання про розмір репарацій і спосіб відшкодування збитків. Німеччина повинна була виплатити державам-переможницям *репарації*, переважно у вигляді пром. устаткування, поставок товарів і закордонних активів (СРСР мав отримувати додатково пром. обладнання із зх. зон окупації). Військовий і торговельний флоти Німеччини розподілялися у рівних частинах між В. Британією, СРСР і США. У відповідності з рішеннями П. к. до СРСР відходив Кьонігсберг (тепер Калінінград, РФ) із прилеглими районами. Конференція визначила західні кордони Польщі по лінії Одер–Зх. Нейсе і включила до її складу частину території колишньої Сх. Пруссії. Було досягнуто домовленість про переміщення у Німеччину нім. населення з території Польщі, Чехословаччини і Угорщини. На конференції було прийнято декларацію з вимогою беззастережної капітуляції Японії (26.07), у якій було викладено основні принципи мирного врегулювання для Японії (усунення від влади і покарання головних винуватців війни, розпуск усіх збройних сил і повне військ. роззброєння та ін.). Делегація СРСР підтвердила рішення про участь рад. військ

у бойових діях проти Японії. Для обговорення і узгодження питань, які представляли взаємний інтерес для союзників делегації вирішили створити постійно діючий орган – Раду міністрів закордонних справ (В. Британія, Китай, СРСР, США, Франція). Новостворений орган мав, у першу чергу, розпочати підготовку проєктів мирних договорів з Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією та координувати діяльність стосовно врегулювання всього комплексу нім. проблем. Рішенням конференції був створений Міжнародний трибунал для суду над головними військовими злочинцями (див. *Нюрнберзький процес 1945–46*). Після завершення конференції керівники делегацій підписали Протокол Берлінської конференції трьох великих держав (01.08.1945) і Повідомлення про Берлінську конференцію трьох держав (02.08.1945). У серпні 1945 рішення П. к. були схвалені Тимчасовим урядом Франції. П. к. підвела підсумки Другої світової війни і заклала основи післявоєнного політичного устрою Європи і світу.

«ПОХІД НА РИМ» («Марш на Рим») – політична акція італійських фашистів у жовтні 1922, яка стала одним із елементів плану приходу до влади Б. Муссоліні. Складною екон. ситуацією у країні на поч. 1920-х років і невдачами італ. уряду на міжнародній арені (зокрема, втрата за *Рапалльським договором 1922* міста Фіуме; тепер Рієка, Хорватія) скористалися фашисти, які за допомогою радикально-націоналістичних гасел і соціальної демагогії зуміли здобути підтримку значної частини італійців. У цих умовах лідер італ. фашистів Б. Муссоліні, скориставшись нерішучістю уряду, остаточно зробив ставку на силове захоплення влади у країні. Вперше ідея походу на Рим для «покінчення з соціалізмом і анархією» була висловлена Б. Муссоліні у серпні 1922. У серед. жовтня 1920 на зустрічі лідерів Національної фашистської партії та італ. генералітету у Мілані було вирішено здійснити державний переворот, підготовку до якого очолив т. зв. квадрумвірат (Чезаре де Веччі, Італо Бальбо, Еміліо де Боно, Мікеле Б'янкі). 24.10.1922 на фашистському з'їзді у Неаполі Б. Муссоліні висунув ультимативні вимоги до уряду Л. *Факти* – передати фашистам 6 міністерських портфелів. На підтримку своєї вимоги Б. Муссоліні закликав фашистів всієї Італії організувати 28.10 похід у Рим. У цей день колони сквадристів (члени фашистських бойових загонів – сквадр), одягнуті у чорні сорочки (див. *чорносорочечники*), вирушили на столицю країни (всього бл. 30 тис. чол.). Уряд оголосив стан облоги і був готовий застосувати проти фашистів зброю,

однак король *Віктор-Еммануїл III* відмовився підписати декрет про надзвичайний стан і ввести у столицю війська. Замість цього він розпустив уряд Л. *Факти* та 29.10.1922 запропонував Б. Муссоліні зайняти пост глави уряду і сформувати кабінет міністрів. Б. Муссоліні, який під час цієї політичної кризи перебував у Мілані та спостерігав як розгортатимуться події (у випадку невдачі заколоту планував емігрувати до Швейцарії), 30.10.1922 прибув до Риму. Одночасно у столицю вступили фашистські загопи. Затвердження 16.11.1922 більшістю депутатів парламенту («за» – 306, «проти» – 102) коаліційного уряду, сформованого Б. Муссоліні (входили фашисти і ліберали), поклато початок періоду фашистської диктатури в Італії.

ПОХІДНІ ГРУПИ ОУН – агітаційно-пропагандистські групи, створені з членів ОУН-М і ОУН-Б для організації структур місцевого самоуправління на укр. землях у ході *Другої світової війни*. Перед поч. Німецько-радянської війни 1941–45 обидві ОУН («бандерівців» і «мельниківців») сподівалися з допомогою мережі свого підпілля в УРСР встановити органи укр. адм-ції ще до формування цивільної нім. окупаційної влади. Проте підпілля ОУН концентрувалося здебільшого у зх. областях, приєднаних до УРСР 1939, а для формування ж укр. адм-ції на схід від р. Збруч було вирішено створювати П. г. (чисельність 2-2,5 тис. осіб із обох ОУН), які, рухаючись одразу ж за лінією фронту, створюватимуть укр. адм-цію і ставитимуть нім. окупантів перед «доконаним фактом» існування укр. влади, що на думку націоналістів мало б змусити Німеччину погодитися на визнання за українцями права на власну державність. ОУН-Б створила П. г.: «Північ» (організована в м. Холм мала просуватися через Ковель – Луцьк – Рівне – Житомир на Київ; на чолі групи стояв Д. МIRON), «Центр» (організована в м. Перемишль мала просуватися через Львів – Тернопіль – Проскурів – Вінницю – Фастів – Київ – Полтаву на Харків і Кубань; на чолі групи стояв М. Лемик), «Південь» (організована в м. Сянок мала просуватися через Дрогобич – Стрий – Проскурів – Вінницю – Дніпропетровськ на Донбас, Крим, Одесу; на чолі групи стояв З. Матла). П. г. були забезпечені пропагандистською літ-рою, друк. машинками, грошима, зброєю, фальшивими документами. ОУН-Б також створили одну спец. групу на чолі із Я. *Стецьком*, яка мала завдання, увійшовши до першого найбільшого укр. міста (Львова), оголосити відновлення незалежності української держави. 30.06.1941 група Я. Стецька оголосила Акт відновлення української держави у

Львові та створила тимчасовий уряд – Українське Державне Правління. Незважаючи на те, що відновлена держава оголошувалася союзною Німеччині, через декілька днів проти ініціаторів самостійницької декларації почалися репресії з боку гітлерівських спецслужб. П. г., за інерцією, продовжували рухатися на Схід оголошуючи Акт у містах і села. Гестапівці 05.08.1941 розпочали арешти «мандрівних агітаторів групи Бандери». До кін. 1941 заарештовано бл. 1500 активістів ОУН-Б, яких допитували і потім «таємно знищували як грабіжників». Якщо похідні групи ОУН-Б планували добратися до Києва, Харкова, Криму, Донбасу й Кубані, то обидві похідні групи ОУН-М головною метою свого маршруту бачили Київ з якого мали «просочуватися» в ін. регіони України. Перша П. г. на чолі М. Сціборським, О. Сеніком і Р. Сушком рухалася на Київ через Львів – Рівне – Житомир, а друга, на чолі із П. Войновським, прямувала до столиці із Буковини через Чернівці – Вінницю – Білу Церкву. 30.08.1941 у Житомирі невідомий застрелив О. Сеніка і М. Сціборського, в чому ОУН-М звинуватила ОУН-Б (остання відмежувалася від убивства, звинувачуючи в ньому рад. агентів). Зосередження нім. спецслужб на боротьбі з П. г. ОУН-Б дозволила «мельниківцям» пробратися до Києва. Уже 19.09.1941 ОУН-М перед приходом передових частин Вермахту, вивісили на Софіївській дзвіниці укр. нац. прапор, а 05.10.1941 сформували Українську Національну Раду (УНР) на чолі з професором М. Величківським. Фактично керував Радою керівник мережі ОУН-М в Україні О. Кандиба («Ольжич»). Окрім Києва похідні групи ОУН-М зуміли взяти під свій ідейний вплив місцеві адміністрації у Житомирі, Харкові, Херсоні, Полтаві, Проскуріві. Лояльне ставлення нацистів до ОУН-М завершився у серед. листопада 1941, коли німці зуміли створити адм. апарат на окупованих територіях. 17.11.1941 розпущено УНР в Києві. У січні 1942 арешти мельниківців прокотилися Києвом. У лютому 1942 О. Телігу, І. Ірлявського, І. Рогача, В. Багазія та ін. розстріляно в Бабиному Яру. Загалом, до кінця нім. окупації Києва у Бабиному Яру було страчено 621 члена ОУН обох напрямків.

І. Патриляк (Київ).

ПРАЗЬКА ВЕСНА 1968 – спроба реформування комуністичної системи у Чехословаччині 1968. На поч. січня 1968 внутрішньопартійна боротьба у КПЧ між консерваторами-сталіністами А. Новотного і ліберальним крилом партії, завершилася перемогою лібералів на чолі з А. Дубчеком, якого 04.01.1968 було обрано ген. секретарем КПЧ. Новий лідер чехосл. комуністів

виступав за реформування комуністичної системи і висунув гасло побудови «соціалізму із людським обличчям». Не відмовляючись від своєї керівної ролі у політ. системі, Компартія розпочала здійснення демократичних перетворень, зокрема було скасовано цензуру, реабілітовано більшість політв'язнів (засуджені під час процесів 1948–54), зреформовано службу безпеки, дозволено закордонні поїздки, розпочато зміни ринкового характеру в економіці та ін. Реалізація програми широких політ. і екон. реформ знайшла жвавий відгук у чехословацькому суспільстві, яке активно підтримало ініціативи партійного керівництва. Розпочався процес творення неформальних орг-цій, виникли Клуб 231, Клуб заангажованих безпартійних (КАН) та ін. Поступово в інтелектуальному середовищі з'явилися заклики до поглиблення реформування політ. системи, лібералізації механізмів формування представницьких органів влади, ставилася під сумнів провідна роль Компартії у чехосл. суспільстві (З. Млинаж, Е. Голдстукер та ін.). У червні 1968 було опублікований політичний маніфест реформаторів – «2000 слів» (автор письменник Людвік Вакулік). Розвиток демократичних процесів у Чехословаччині стривожив як московське керівництво, яке, з одного боку, поділяло занепокоєння ситуацією лідерів комуністичних партій у ін. країнах *Радянського блоку* (зокрема, В. Гомулки і В. Ульбріхта), з другого, намагалася запобігти впливу ідей на інтелектуалів в СРСР, у першу чергу, в Україні. Пробуючи вчинити тиск на А. Дубчека і уряд країни, щоб домогтися відходу від реформаторського курсу, 03.07.1968 Л. Брежнєв заявив, що «не можемо залишатися байдужими до долі соціалізму в іншій країні». 16.07.1968 на нараді у Варшаві лідери СРСР (Л. Брежнєв), НДР (В. Ульбріхт), Польщі (В. Гомулка), Угорщини (Я. Кадар) і Болгарії (Т. Живков) прийняли документ, який в ультимативній формі застерігав празьке керівництво від толерування «ворогів соціалізму». Попри всі заяви ЦК КПЧ про контроль над ситуацією у ніч з 20 на 21.08.1968 війська СРСР (170 тис. солдатів), Польщі (40 тис.), НДР (15 тис.), Угорщини (10 тис.), Болгарії (5 тис.) здійснили інтервенцію проти Чехословаччини (пізніше контингент військ ОВД зріс до 600 тис. чол.). Лідери «П. в.» А. Дубчек, О. Чернік, Смирковський та ін. були заарештовані та вивезені до Москви. Чехословацьке суспільство на військову інтервенцію відповіло масовими акціями громадянської непокорності, які, у більшості випадків, мали ненасильницький характер. Загальний політичний страйк у країні 23.08 не дав змоги інтервентам сформувати колабораціоністський

уряд на чолі з Васілем Біляком. 26.08.1968 у Москві чехословацька делегація на чолі з Л. Свободою була вимушена підписати протокол щодо «нормалізації» ситуації у ЧССР, який скасовував рішення нелегального XIV з'їзду КПЧ, визначив умови перебування радянських військ у країні. Протягом наступних місяців відбувалися поодинокі акції громадянської непокори, зокрема, у березні 1969 здійснив самоспалення у Празі студент Я. Палах і у березні 1968 мали місце «хокейні заворушення» (після перемоги збірної ЧСФР з хокею над збірною СРСР). Партійне керівництво, яке продовжував очолювати А. Дубчек, було змушене йти шляхом політичних поступок прорадянським партійним колам. Зміцнення колабораціоністських сил у керівництві КПЧ дало змогу у квітні 1969 усунути з посади А. Дубчека і обрати ген. секретарем прихильника тісної співпраці з Москвою та побудови, за висловом В. Гавела, «соціалізму з нелюдським обличчям», що означало остаточну ліквідацію всіх завоювань «Празької весни».

ПРЕВЕНТИВНА ВІЙНА – війна, що розпочинається під приводом «необхідності попередити» напад ін. сторони, але по суті є формою агресії. Мета П. в. – розпочати військові дії за вигідних для агресора обставин, використати раптовість нападу і невідповідність противника.

ПРЕЛІМІНАРНИЙ МИР – попередня угода, за якою воюючі сторони визначають осн. положення майбутнього мирного договору. З підписанням П. м. військові дії, як правило, припиняються.

ПРЕСТЕС Луїс Карлос (Prestes; 03.01.1898 – 07.03.1990) – браз. комуністичний діяч. 1918–24 – інженер-капітан браз. армії. Очолював ліве крило тенентистів (патріотичний рух молод. і серед. офіцерства), які виступали за проведення у країні дем. реформ. 1924 брав участь в повстанні проти диктатури А. Бернардеса (президент 1922–26) у штаті Ріо Гранде до Сул. Сформував збройний загін («Колони Престеса»), який, щоб підняти антиурядове повстання, в жовтні 1924–лютому 1927 здійснив рейд 14 штатами Бразилії (з Пд.-Сх. на Пн.-Сх. країни). Повстанці П. під натиском регулярних частин перейшли на територію Болівії, де були інтерновані. 1927–31 жив в еміграції уу Болівії, Аргентині, Уругваї. Тісно співпрацював з Південноамер. бюро Виконкому *Комінтерну*. 1931–34 знаходився в СРСР. З 1934 – член Компартії Бразилії. 1935 повернення до Бразилії. У листопаді 1935 очолив лівий путч (за підтримки *Комінтерну*) проти президента Ж. Д. *Варгаса*, який

однак зазнав поразки. Заарештований, 1936–45 перебував у тюремному ув'язненні. 1943–80 – ген. секретар ЦК КПБ. 1945–47 – сенатор. Після приходу на президентський пост маршала Е. Г. Дутри, діяльність БКП 1947 була заборона і П. був змушений перейти на нелегальне становище. Лібералізація владного режиму у Бразилії 1958 дозволила П. продовжити політ. боротьбу. Внаслідок «Березневої революції» 1964 у країні була встановлена військ. диктатура, судові органи якої засудили П. (заочно) до 14 років ув'язнення. Емігрував до СРСР. У жовтні 1979 уряд ген. Е. Гайзела проголосив загальну амністію, внаслідок чого П. зміг повернутися у Бразилію.

Т. Марискевич (Львів).

«ПРИБОЙ» – кодова назва операції депортації частини населення Естонії, Латвії та Литви, яку провели рад. органи влади навесні 1949. Загальна кількість депортованих із балтійських держав склала: з Естонії – 60 тис., Латвії – 50 тис., Литви – понад 32 тис. осіб.

З. Баран (Львів).

ПРИДНІСТРОВСЬКА ПРОБЛЕМА – конфлікт, який виник у сх. регіоні Молдови на поч. 1990-х років, через прагнення частини російськомовного населення до утворення окремої держави. Придністров'я, що на лівому березі Дністра, не входило до Молдавії, коли остання 1918–40 як «Бессарабія» перебувала в складі Румунії, що і зумовило іст., нац. та культ. особливості розвитку цього регіону Молдови і в рад. період, і після проголошення Кишиневом незалежності. Напруження у відносинах між молдованами і російськомовною частиною населення Молдавської РСР (до неї традиційно відносили українців, які становили 13,8% населення респ., і гагаузів – 4,5%; власне росіяни становили 13% населення Молдавії) розпочалося 1989, коли Верховна Рада республіки визнала державною молдавську (румунську) мову, і вперше з'явилися гасла про приєднання Молдавії до Румунії. Після проголошення 23.06.1990 суверенітету Молдови (нова назва республіки) у рамках СРСР і визнання недійсною рад. анексії Бессарабії 1940 серед нац. меншин наростали сепаратистські настрої. Найшвидше виявився автономістський рух гагаузів (народність турец. походження, але православні за віровизнанням – бл. 200 тис. осіб), які компактно проживали на півдні Молдови (бл. 50% з них – у р-ні міста Комрат). 17.08.1990 делегати гагаузи у ВР проголосили про створення Гагаузької РСР у складі СРСР, але незалежної від Молдови. Налякана загрозою румун. націоналізму

значна частина населення Придністров'я (1989 українці становили 28%, а росіяни – 25% від 600 тис. населення регіону) схвалило рішення своїх делегатів, які 02.09.1990 в Тирасполі проголосили створення Дністровсько-Молдавської соціалістичної рад. республіки у складі СРСР. Самопроголошена республіка займала територію східного берега Дністра і р-н міста Бендер на зх. березі ріки. Лідери Придністров'я мали підтримку від командування 14-ої армії, яка розміщувалася в регіоні. 27.08.1991 Молдова стала суверенною державою, а вже 02.09.1991 керівництво Придністров'я проголосило незалежність регіону, його приєднання до фактично вже неіснуючого Радянського Союзу і створення власної армії. 01.12.1991 в Придністров'ї та в р-нах розселення гагаузів відбулися референдуми, на яких більшість населення проголосувала за незалежність регіонів і їх відокремлення від Молдови. Одночасно були вибрані глави двох республік – президентом Придністров'я став Ігор Смірнов, а гагаузи своїм лідером обрали Степана Топала. Утворення 02.12.1991 румун. і молд. парламентаріями Нац. ради об'єднання (ставила за мету домогтися об'єднання двох держав) ще більше загострило ситуацію. 06.12.1991 відділи нац. гвардії Придністров'я зайняли мости через Дністер, а 13.12.1991 дійшло до перших боїв у Дубоссарах між молд. міліцією і рос.-укр. відділами самооборони (загибло 5 осіб). Намагаючись нормалізувати ситуацію, новообраний президент Молдови Мірча Снегур висловився за побудову відносин із Румунією за формулою «один народ, дві держави» і за невикористання сили у відносинах із Придністров'ям. Однак збройні сутички тривали, і в березні 1992 вони набули особливо запеклого характеру. Місцями найважчих боїв стали міста Дубоссари і Бендери, у ході яких з обох боків було задіяно артилерію і танки. 28.03.1992 в Молдові було введено військовий стан, запроваджено цензуру і оголошено заг. мобілізацію. У р-н бойових дій на допомогу підрозділам МВС підійшли регулярні війська, почали прибувати румун. добровольці. У боях на боці військових формувань бунтівної провінції брали участь бл. 1,5 тис. донських і кубанських козаків, а також члени укр. УНА-УНСО; зброя і військово спорядження в загоны сепаратистів переважно надходили із складів 14 армії. Попри активні переговори делегацій Молдови, України, Росії та Румунії, зацікавлених у врегулюванні конфлікту, і кількаразові угоди про припинення вогню (порушувалися через кілька днів після підписання) бойові дії продовжувалися. Тисячі рос. і укр. біженців перейшли кордон з Україною, багато молдован перебралися на

зх. берег Дністра. Особливо запеклими були бої в червні 1992, у ході яких молд. війська намагалися здобути Бендери і Дубоссари (з обох боків у боях загибло бл. 900 осіб). У розпал боїв командувач 14-ої рос. армії ген. О. Лебедев 30.06.1992 заявив, що, у разі подальшої ескалації Кишиневом збройної операції у Придністров'ї, можливе втручання підпорядкованих йому військ у конфлікт на боці Тирасполя. Кишинів був змушений погодитися на припинення вогню. 21.06.1992 М. Снегур і президент Росії Б. Єльцин підписали мирну угоду. Після припинення боїв лідер Придністров'я І. Смірнов відмовився розформувати сили самооборони, відхилив молдовську пропозицію щодо широкої автономії регіону у складі Молдови, запровадив 3 державні мови – російську, українську, молдовську (але з кириличним шрифтом), проголосив створення Придністровської Молдавської Республіки (ПМР) і, фактично, встановив у регіоні авторитарний режим зорієнтований на Москву. Протягом всього часу існування ПМР Кишинев прагнув відновити суверенітет над Придністров'ям. Після вступу Молдови до СНД і березневого референдуму 1994, на якому 95% населення країни проголосувало проти об'єднання з Румунією, стосунки Кишинева з Москвою поліпшилися. Однак, рос. уряд відмовився розглядати питання про виведення 14-ої армії (бл. 5 тис. осіб), яку Кишинев розглядав як основну перешкоду для встановлення свого контролю над Придністров'ям. Лідер ПМР відмовлявся від пропонованої Кишиневом широкої автономії (виступав за повну незалежність або конфедерацію), подібну до тієї, яку 1994 отримали гагаузи (створена респ. Гагауз Єрі зі столицею в Комраті, гагаузька мова визнана державною, затверджено прапор і гімн автономії, створено місцеву поліцію). Посередниками у врегулюванні придністровського конфлікту на міжнар. рівні були визнані Росія, Україна і ОБСЄ, однак всі зусилля спрямовані на врегулювання конфлікту виявилися марними. 08.05.1997 в Москві молд. президент Петру Лучінскі та президент самопроголошеної ПМР Ігор Смірнов підписали угоду, відповідно до якої Придністров'я отримувало автономію в складі Молдови, проте на 2000 статус цієї території залишався невизначеним (фактично незалежна держава, але не визнана жодною державою світу), а П. п. нерозв'язаною.

З 2000 Москва наполягала на перетворенні Молдови у федеративну республіку з трьома суб'єктами федерації за мовно-етнічною ознакою – Молдовою, Придністров'ям і Гагаузією. Під тиском Кремля молд. президент комуніст Володимир Воронін та І. Смірнов підтримали рос. проєкт і

парафували «Меморандум про основні принципи державного устрою об'єднаної держави». Однак заплановане на листопад 2003 підписання угоди не відбулося через різко негативну реакцію молдовського суспільства на рос. план плану придністровського врегулювання і, за словами молд. керівництва, через неузгодженість цього плану з ОБСЄ і ЄС.

Оскільки неврегульований придністровський конфлікт залишався зоною нестабільності поблизу кордонів держави й викликом для національної безпеки, 2005 свій проєкт врегулювання П. п. запропонував укр. президент В. Ющенко. Цей план зокрема передбачав: створення умов для розвитку демократії та багатопартійності в Придністров'ї, проведення дем. виборів за участі всіх зацікавлених сторін, надання миротворчим силам міжнар. характеру, створення групи моніторингу в складі ОБСЄ і дозвіл ЄС і США долучитись до процесу врегулювання. План В. Ющенка владою Придністров'я був розцінений як спроба під прикриттям дем. механізмів змінити владу в регіоні й збільшити присутність тут стратегічних партнерів України – ЄС і США.

Очевидно, що ключову роль у вирішенні П. п. продовжує відігравати Кремль, головною метою якого є збереження рос. присутності в регіоні, щоб таким чином намагались впливати на зовнішньополітичний курс Молдови й, певною мірою, України. Тож і сьогодні основною причиною неврегулювання П. п. залишається неготовність сторін до діалогу й пошуку компромісних рішень, тож остаточне розв'язання П. п. відкладається на невизначений час.

О. Сухий (Львів).

ПРИМАЧЕНКО Марія Оксентіївна [30.12(12.01)1909 – 18.08.1997] – укр. художниця. Н. у с. Болотня на Київщині, де і провела все життя. У дитинстві перенесла поліомієліт, що на все життя негативно відбилось на її фізичному стані. 1935–37 навчалась у Школі народних майстрів у Києві. Уважається однією з найяскравіших представниць напрямку примітивізму – наївного мистецтва. Упродовж 1935–41 працювала над знаменитою «Звірячою серією» (назва авторки цієї серії малюнків – «Звір у Болотні»). До творчого доробку цього періоду належать полотна «Казкова птиця» (1936), «Фантастичний звір» (1936), «Чорний звір» (1936), «Павич, вогнехвоста птаха» (1936), «Зелений слон» (1937) та ін. Працювала також у жанрі керамічної скульптури. За цикл картин «Людя на радість» отримала премію імені Т. Шевченка (1966). Серед відзначених премією картин «Чорна мавпа» (1936), «Домашні маки»

(1965), «Калиновий берег» (1966) та ін. Народна художниця Української РСР (1988). Виставки полотен П. проходили в Празі, Парижі, Монреалі, Софії, Варшаві, Москві та ін. містах. 2009 ЮНЕСКО оголосило роком Марії Примаченко.

ПРИНЦИП Гавриїл (Princip; 25.07.1894–28.04.1918) – діяч боснійського незалежницького руху. Належав до антиавстрійської орг-ції «Молода Боснія». 1912 переїхав до Белграду, де встановив контакти з сербською військовою орг-цією «Чорна рука». 28.06.1914 у Сараєво пострілами з револьвера убив архієпископа Франца Фердинанда і його дружину Софію (див. *Сараєвське вбивство 1914*), що стало приводом до розв'язання Першої світової війни 1914–18. Засуджений до 20 років ув'язнення (через неповноліття уник смертної кари), де і помер.

«ПРИСКОРЕННЯ» – реформаторський курс, проголошений ген. секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим у квітні 1985, спрямований на удосконалення екон. процесів і надання динаміки господарству СРСР. Ключовими елементами «П.» були визначені: інтенсифікація економіки, прискорення науково-технічного прогресу, перебудову управління і планування, удосконалення структурної та інвестиційної політики, підвищення організованості та дисципліни, раціоналізацію управління, кадрове оновлення. На початковому етапі курс на «П.» сприймався на місцях лише як чергова кампанія зміцнення трудової та технологічної дисципліни, підвищення відповідальності керівників. Утім посилення дисципліни дало певний ефект. За 1985–86 темпи приросту пром. продукції в Україні становили 4,3% і перевищували середньорічні показники 11 п'ятирічки (становили лише 3,5%). Ще більший прогрес намітився у с/г республіки: якщо 1981–85 середньорічний приріст осн. показників галузі становив 0,5%, то 1985–86 – 3,5%. Тенденція до зростання екон. показників була загальносоюзною і зміцнювала в керівництві утопічні надії на швидке поліпшення екон. становища в державі командними методами. Особливо яскраво віра ініціаторів «Перебудови» у старі підходи до розв'язання сусп. проблем виявилася під час антиалкогольної кампанії, яка розпочалась із червня 1985. На початку ця кампанія дала позитивні результати: скоротились втрати робочого часу і прогули, зменшилась кількість злочинів на ґрунті пияцтва тощо. Однак негативні екон., соц. і політ. наслідки, що їх спричинив волюнтаристський стиль кампанії, істотно переважали позитивні зміни. Бюджет

Україні не дорахувався бл. 10 млрд крб., зросли наркоманія, самогонування, люди засумнівались в здатності ініціаторів «Перебудови» передбачити наслідки своїх дій, виникла тривога за долю всього комплексу реформ. Фактично аналогічний ефект справила і кампанія посилення контролю за якістю продукції. Закінчилась невдачею і спроба реформаторів стимулювати розвиток кооперативного руху в СРСР. На поч. 1989 в Україні було зареєстровано понад 24 тис. кооперативів (у них працювало 254 тис. осіб). Розрахунки реформаторів на те, що кооперативний рух надасть економіці потужного імпульсу не виправдалися. Кооперативи не стали реальними конкурентами державному виробничому секторові і не відіграли помітної ролі в насиченні ринку товарами народного споживання (зосереджували діяльність переважно в торгово-посередницькій сфері та орієнтувались на створення і примноження капіталу). Не продуманою була і кампанія б-би з нетрудовими доходами, яка підштовхнула кооперативи до формування структур тіньової економіки. Гальмування реформ і перші симптоми наростання екон. кризи (на поч. 1987 рівень пром. виробництва СРСР порівняно з груднем 1986 впав на 6%) дедалі більше підштовхували команду Горбачова до радикальніших дій. Під тиском обставин поступово відбувалася переоцінка цінностей, зміна орієнтирів і підходів до розв'язання сусп. проблем: вектор реформ дедалі більше зміщувався з екон. сфери в політичну. 1987 розпочався новий етап «Перебудови», коли на перший план було висунуто вже не «П.», а завдання демократизації сусп. життя. Нова реформа, започаткована в червні 1987, була спрямована на радикальне поглиблення екон. перетворень і мала на меті перейти від адмін. до екон. методів управління господарством. Така зміна орієнтирів і підходів засвідчила про провал курсу на «П.» розвитку економіки СРСР.

О. Бойко (Ніжин).

ПРИШВІН Михайло Михайлович [23.01. (04.02.)1873 – 16.01.1954] – рос. прозаїк, публіцист. Н. у Хрущево Єлецького повіту Орлов. губ. Навчався у Ризьк. політехнічному ін-ті. За участь у марксист. гуртках 1897 засуджений до ув'язнення і заслання. З 1900 вивчав агрономію в ун-ті Ляйпціга (Німеччина). Працював агрономом у Клину і Лузі. 1905 П. переїхав до Петербургу, займався журналістикою. 1906 опублікував перше оповідання «Сашок». Записи П. про подорож (з етнографічною метою) на пн. Росії і до Норвегію стали основою для книжки «У краю неполоханих птахів» (1907), за яку був обраний д. член Рос.

географ. т-ва. Поєднавав талант натураліста і художника: точність, достовірність зображуваного з образністю, ліризмом. Результатом другої подорожі на Північ стала книжка «За чарівним колобком» (1908), яку автор характеризував як «подорож у країну без імені, без території, куди ми в дитинстві втікаємо». У наступних творах П. – повісті «Біля стін граду невидимого» (1909) і циклі «Старі оповідання» (1910–12) помітний вплив символістської поетики. Поїздки до Криму і Казахстану сприяли появі повістей «Чорний араб» (1910), «Адам і Єва» (1910), «Славні бубни» (1913), об'єднаних спільною темою – мрія і дійсність. 1912–14 вийшло зібрання творів П. у 3 томах. У роки Першої світової війни працював військ. кореспондентом. Після рев. подій 1917–20 жив у Єльці, на Смоленщині, в Підмосков'ї. Працював вчителем у сільській школі. У 1920-х роках написав оповідання про тварин і природу, які увійшли до книжки «Джерела Берендея» (1925) і «Календар природи» (1935). Пізнання природи в П. пов'язане з осмисленням духовної сутності людини, що характерно для повістей «Женьшень – Корінь життя» (1933) і «Неодягнена весна», циклу мініатюр «Лісова капель» і поеми у прозі «Фацелія» (усі 1940). У роки Другої світової війни створив «Оповідання про лєнінградських дітей» (1943), «Повість нашого часу» (1945), казку-бувальщину «Кладова сонця» (1945). Її сюжетним продовженням стала повість-казка «Корабельна хаща» (1954). Багато років писав автобіографічний роман «Кощів ланцюг» (1923–54, опубл. 1960). П. – автор повісті про творчість «Журавлина батьківщина» (1929). Свідченням постійної духовної праці П. стали щоденникові записи (1905–54), які об'єднано в цикли «Очі землі», «Щоденники військової пори», «Щоденники останніх років», «Незабудки», що містять роздуми про філософські проблеми буття – природу, людину, творчість. Помер у Москві.

С. Григорук (Львів).

ПРИМО ДЕ РІВЕРА Мігель (Primo de Rivera; 08.01.1870 – 16.03.1930) – іспан. політик, генерал. 1890–1900 – учасник колоніальних війн на Кубі, на Філіппінах і Марокко. 1915–23 – губернатор провінції Кадіс. 13.09.1923 з відома короля *Альфонса XIII*, стурбованого наростанням роб. руху і сепаратизму у Каталонії та Країні басків, здійснив військовий переворот і встановив диктатуру. Обійняв пост прем'єр-міністра (1923–30), з 1927 – міністр закорд. справ. Розпустив *Кортеси*, які замінив т. зв. Військовим директоріатом, скасував Конституцію і оголосив стан облоги. 1924 заснував проурядову партію Патріотичний союз. Намагався

запровадити корпоративний принцип структури держави і суспільства. 1926 при допомозі франц. військ ліквідував *Рифську республіку*. Внаслідок поглиблення екон. кризи і виступів опозиції склав владні повноваження (січень 1930) та емігрував до Франції, де у Парижі й помер. Його син Антоніо Прімо де Рівера (1903–36) заснував фашист. орг-цію *Іспанська фаланга*.

ПРОГІБІЦІЯ (заборона) – термін, який вживається для окреслення державної заборони ведення небажаної або нелегальної діяльності; найчастіше стосується виробництва, продажу, імпорту і споживання алкогольних напоїв. У США рух за запровадження П. виник у першій пол. XIX ст. і незабаром набув значного впливу. 1846 П. була запроваджена у шт. Мейн; 1869 у США була заснована загальнонац. Прогібіційна партія. До 1916 продаж алкоголю був заборонений у 16 штатах. 18.12.1917 Конгрес США прийняв 18-ту поправку до Конституції (т. зв. Акт Волстеда), яка запроваджувала П. на території США (діяла з 16.01.1920). Уряд заборонив виробництво, продаж і споживання напоїв, які містили більше 0,5% алкоголю. Незабаром з'ясувалася неефективність П., що виявилось у швидкому зростанні темпів споживання алкоголю (з 1920 до 1924 на 60%), незважаючи на суворі кари за порушення законодавства (понад 300 тис. судових вироків). Злочинні угруповання швидко налагодили масове підпільне виробництво алкогольних напоїв у середині країни та їх нелегальну доставку з-за кордону. Зростання злочинної діяльності, пов'язаної з незаконним споживанням алкоголю і зловживання влади у боротьбі з такою діяльністю, викликало хвилю різкої суспільної критики (особливо у період світової екон. кризи 1929–33) і змусило Конгрес США 20.02.1933 ухвалити 21-2 поправку до Конституції, яка скасовувала П. (вступила у життя 05.12.1933). Окрім США повна або часткова П. існувала у Норвегії (1916–27), Фінляндії (1919–32) і Швеції (1917–55).

Т. Марискевич (Львів).

ПРОДІ Романо (Prodi; 09.08.1939) – італ. політик, прем'єр-міністр (1996–98, 2006–08), президент Єврокомісії (1999–2004). Н. у Скандіано. Вивчав право в міланському Католицькому ун-ті Святого Серця, ун-тах Мілану і Болоньї, в аспірантурі Лонд. школи економіки. 1963 почав викладацьку кар'єру в Ун-ті Болоньї. Тоді ж приєднався до партії християнської демократії, згодом відійшов від політики, зайнявшись наукою. 1973–74 професор економіки й пром. політики Вільного ун-ту Тренто. 1974–78 – очолював

видавництво Societa Editrice Il Mulino, з 1982 – директор журналів *Energia* та *L'Industria*. 1981 заснував *Nomisma* – центр екон. досліджень і консультацій. Автор численних наукових публікацій з питань європ. промислової політики, енергетики, функціонування різних екон. систем. Повернувся в політику: з листопада 1978 до березня 1979 очолював мін-во пром.-сті в уряді Дж. *Андреотті*. 1982–89, 1993–94 голова Інституту промислової реконструкції (IRI). У цей час двічі перебував під слідством за звинувачення у конфлікті інтересів. У лютому 1995 заснував лівоцентристську коаліцію «Олива», яка перемогла на виборах 1996. П. очолив перший в історії післявоєнній Італії уряд лівих. Уряд П. запропонував під час громадян. конфлікту в Албанії операцію «Альба» («Схід сонця»): 1997 введення міжнар. миротворчих сил і надання Албанії економ. допомоги. 1998 італ. комуністи позбавили кабінет П. підтримки і це привело до його відставки. 1999 очолив нову лівоцентристську партію «Демократи». 1999–2004 президент Єврокомісії. За цей період до Союзу вступило 10 нових країн, 11 країн членів ЄС 2002 запровадили євро як єдину валюту, створені європ. сили швидкого реагування. Повернувшись до італійської політики, 2005 очолив лівоцентристську коаліцію «Союз», яка отримала перемогу на парлам. виборах у квітні 2006. Удруге очолив уряд. Уряд П. у травні 2006 вивів італ. війська з Іраку. Після лівансько-ізраїл. конфлікту 2006 уряд П. відіграв ключову роль у створення миротворчих сил ООН у Лівані. У січні 2008 коаліцію П. покинула католицька центристська партія Союз демократів за Європу і прем'єр подав у відставку. У березні 2008 заявив про відхід з політики. 2008–14 як спеціальний посланець Ген. секретаря ООН брав участь у різних мирних місіях в Африці. У 1990-х вперше з'явилися звинувачення у співробітництві П. з КДБ. Згадали події 1978, коли П. передав поліції дані про ймовірне переховування викраденого терористами з *червоних бригад* політика А. *Моро* (джерелом інформації П. назвав спиритичний сеанс). Зв'язки П. з КДБ підтвердив перед смертю колишній рос. розвідник Олександр Литвиненко, вказавши агентурне прізвисько П. «Вчитель». У рамках розслідування справи проти американ. політтехнолога Пола Манафорта з'ясовано, що П. входив у групу лоббістів экс-президента України В. Януковича, за що отримував значні кошти.

З. Баран (Львів).

ПРОКОФ'ЄВ Сергій [11(23).04.1891 – 05.03.1953] – рос. композитор, піаніст і диригент. Н. у с. Сонцівка Катеринослав. губ. (нині с. Червоне Червоноармійського р-ну Донецької

обл.). Закінчив Петерб. консерваторію. 1908–18 виступав як піаніст і диригент. 1918–32 жив у США і Франції творив у різних муз. жанрах, займався концертною діяльністю. 1933 повернувся в СРСР, викладав у Школі вищої майстерності при Моск. консерваторії. П. був новатором, збагатив мелодичну сферу, гармонічне мислення, звуковий колорит, виробив свій власний, «прокоф'євський» ритм. Музика П. охоплює майже всі жанри – від фортепіанної мініатюри до масштабних оперних і симфонічних полотен. Творча спадщина П. налічує 8 опер (зокрема «Любов до трьох апельсинів», 1919; «Заручини у монастирі», 1940–41; «Война и мир», 1941–42), 7 балетів («Казка про блазня, який сімох блазнів пережартував», 1915–20; «Стальний скок», 1927; «Блудний син», 1928; «Ромео і Джульєтта», 1935; «Попелюшка», 1944; «Сказання про кам'яну квітку», 1948–50 та ін.), ораторію, кантати, вокально-симфонічні сюїти, концерти для різних інструментів з оркестром, 7 симфоній, інструментальні ансамблі, струнні квартети, цикл для фортепіано, романси, обробки народних пісень, музика для театру і кіно та ін.

Н. Сиротинська (Львів).

ПРОПАГАНДА – діяльність націлена на системне поширення та активну популяризацію ідей, учень, поглядів, знань, міфів, стереотипів тощо для формування певного світогляду, корегування системи цінностей для здійснення впливу на поведінку окремої людини або суспільства в цілому. Термін П. веде свій родовід від назви католицької орг-ції *Congregatio de Propaganda Fide* (Конгрегація пропаганди віри), створеної 1622 Папою Григорієм XV для розширення впливу католицизму. П. є одним з ключових та дієвих інструментів впливу на маси у процесі б-би за політ. владу, її використання і утримання. П. має свою специфіку: якщо політ. реклама націлена на стимулювання бажання окремої людини/групи/маси підтримати/виступити проти певної ідеї, лідера, партії; політпіар створює емоційну атмосферу для прийняття необхідного рішення, то П. націлена на активне формування чіткого переконання, що стимулює конкретну політ. дію/бездіяльність. За характером впливу П. можна поділити на: а) консолідуючу, позитивну, конструктивну, націлену на формування соц. гармонії у суспільстві; правдиве роз'яснення суті процесів і явищ; б) дезінтегруючу, негативну, деструктивну, що стимулює появу і загострення соц. конфліктів; актуалізує та драматизує віковічні (політичні, етнічні, релігійні тощо) протиріччя та суперечності у суспільстві; апелює до інстинктів, а не до мислення окремої людини/групи/маси. Саме

тому П. є одним з осн. інструментів і засобів політ. маніпулювання.

О. Бойко (Львів).

ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА – виборча система, при якій голосування за кандидатів проводиться за партійними списками. Розподіл мандатів між партіями здійснюється відповідно (пропорційно) до кількості голосів виборців, поданих за кожний партійний список. 1889 П. п. с. вперше було запроваджено в Бельгії. До 1920-х років більшість європ. країн використовували П. в. с. У багатьох країнах з П. в. с. існує прохідний бар'єр (виборчий поріг), який визначає найменшу частку голосів, яку має набрати політична партія, щоб пройти до парламенту. Вперше запроваджений у Німеччині 1963 і сьогодні він коливається від 8% (Ліхтенштайн) до 0,67% (Нідерланди). Метою запровадження виборчого порогу було прагнення забезпечити більшу партійну консолідацію парламенту через недопущення до парламенту партій, що мають малу кількість депутатських мандатів.

Ю. Шведа (Львів).

«ПРОСВІТА» – громадське культурно-освітнє й господарське товариство, що діяло в укр. землях з кін. 1860-х років до 1940-х років і з поч. ХХ ст. в ін. державах, де компактно проживали українці. Виникло у Галичині 1868 за ініціативою молодих народолюбів (В. Шашкевич, К. Устиянович, Д. Танячкевич, Ф. Заревич), невдоволених консерватизмом і москвофільським спрямуванням Галицько-Руської Матиці. Ідею нового сусп. т-ва висунув священик С. Качала. Перший осередок т-ва був створений у Львові для поширення освіти серед народу, збирання й публікації фольклору і об'єднував 72 члени, переважно інтелігенцію. Статут «П.» 1870 передбачав створення, крім головного віділу, повітові філії та читальні т-ва. Розширенню «П.» сприяла ліквідація 1876 високого вступного внеску (члени за внески отримували щомісячні книжечки т-ва). З цього часу до т-ва почали вступати представники ін. прошарків населення – селяни, міщани, ремісники. Перші філії «П.» виникли у с. Бортниках Ходорівського пов. (1875), Тернополі (1876), Коломиї та Станиславові (1877). До 1914 читальні «П.», яких було 2944, діяли в 75% укр. населених пунктів Галичини. 1939 мережа філій т-ва і читальень «П.» (їх було 3075) об'єднувала 360 тис. членів і охоплювала 85% західноукр. земель. Визначальними у діяльності «П.» були статuti 1870, 1891 і 1924. Статут 1870 скасував раніше планований науковий напрямок діяльності т-ва (його передали заснованому

1873 Літ.-наук. т-ву ім. Шевченка у Львові, з 1893 – НТШ) і поширив його діяльність на регіони. Статут 1891 вбачав можливість піднесення добробуту укр. селян шляхом навчання селян-власників, створення кооперації, позичкових кас, страхових т-в, банків. 1924, враховуючи нову ситуацію (територія ЗУНР була включена до складу Польщі), т-во знову повернулося до культ.-осв. праці для збереження нац. ідентичності укр. населення – боротьба з неписьменністю, організація фахових курсів, мандрівних бібліотек, власної книгарні, архіву й музею, створення хорів, драмгуртків, влаштування загальнонац. свят, відзначення ювілеїв Т. Шевченка, І. Франка, М. Шашкевича, «Просвіти», «Свят книги» тощо. Головами «П.» були провідні науковці, громад.-політ. діячі Галичини: А. Вахнянин (1868–70), Ю. Лаврівський (1870–73), В. Федорович (1873–77), О. Огоновський (1877–94), Ю. Романчук (1896–1906), Є. Олесницький (1906), П. Огоновський (1906–10), І. Кивелюк (1910–22), М. Галуцинський (1923–31), І. Брик (1932–39), Ю. Дзерович (1939). З т-вом співпрацювали Х. Алчевська, В. Антонович, М. Аркас, О. Барвінський, В. Бачинський, О. Борковський, Ю. Брацайко, Марко Вовчок, М. Возняк, А. Волошин, В. Гнатюк, Б. і М. Грінченко, М. Грушевський, П. Житецький, О. Колесса, О. Кониський, М. Кордуба, М. Костомаров, М. Коцюбинський, І. Крип'якевич, В. Кубійович, П. Куліш, В. Левицький (В. Лукич), К. Левицький, Б. Лепкий, І. Липа, В. Мудрий, В. Нагірний, О. Пчілка, С. Русова, В. Стефаник, Ю. Федькович, І. Франко, Г. Хоткевич, А. Шептицький, В. Шухевич, В. Щурат та ін. «П.» відіграла виняткову роль у становленні укр. шкільництва в Галичині. На її вимогу австр. уряд 1869 виділив кошти на видання укр. книжок, погодився на заснування укр. шкіл, запровадження укр. мови у шкільництві, судочинстві й адміністрації, відкриття кафедри укр. історії у Львів. ун-ті. 1881 «П.» стала ініціатором створення Руського педагогічного т-ва (згодом – «Рідна Школа»). Шкільні підручники, видані «П.», поширювалися також у Буковині й Закарпатті. У міжвоєнний період т-во створило мережу позашкільної освіти. Виконуючи переважно культ.-просвіт. функції, «П.» водночас започаткувала численні укр. культ., екон., фін., спорт. та ін. інституції, що дало підставу називати «П.» «матір'ю українських організацій у Галичині». Розуміючи, що матеріальний рівень життя є необхідною умовою культурного розвитку народу, «П.» інтенсивно засновувала при читальнях крамниці, молочарні, позичкові каси, влаштовувала курси підвищення агрокультури. 1909 «П.» стала ініціатором Першого укр. просвіт.-екон. конгресу, у якому взяли участь укр.

освітяни й економісти з усієї Європи. 1911 Т-во організувало Торговельну школу (1911) у Львові, на кошти В. Федоровича створило Госп. школу (1912) в Миловані, згодом Жіночу госп. школу в Угерцях Винявських (1912; для неї пожертвував свій маєток М. Малецький) та ін. Здібна молодь отримувала стипендії т-ва для навчання у Європі. При т-ві існували фонди С. Качали, М. Тишкевича, С. Новосада, С. Дубровського та ін. добродійців. «П.» надавала великого значення видавничій діяльності. Першим виданням була читанка для селян «Зоря», що вийшла 1869 накладом 2 тис. прим. За 60 років діяльності т-во видало бл. 1000 найменувань книжок, брошур, альманахів, збірників, плакатів, карт, співаників та ін. Щороку (з 1869) виходив «Календар «Просвіти». З 1877 «П.» видавала щомісячні книжечки, які розсилала членам і читальням в обмін на внески. 1869–76 за допомогою урядових дотацій т-во підготувало й видало 22 підручники для укр. гімназій накладом понад 15 тис. прим. Авторами цих підручників були О. Огоновський, А. Вахнянин, О. Барвінський, П. Свенціцький, Ю. Романчук та ін. просвітяни. 1878 вийшов перший укр. молитовник. З поч. ХХ ст. виходили серійні видання «П.» – «Просвітні листки», «Господарська бібліотека», «Народна бібліотека», «Загальна бібліотека», «Учітєся, брати мої», «Місійні книжочки», «Добра книжка», «Бібліотека історичних повістей», «Руська письменність» та ін. Друк. органом «П.» був часопис «Письмо з Просвіти» («Читальня – Письмо з Просвіти»), що виходив раз, згодом двічі на місяць (1877–79, 1893–96, 1907–14, 1916, 1921–22 за ред. А. Вахнянина, О. Партицького, К. Паньківського, Я. Весоловського, Г. Хоткевича, Ю. Балицького, В. Лукича, В. Дорошенка), де публікувалися практичні поради з рільництва і тваринництва, популярно-наукові й історичні матеріали, статті про діяльність т-ва, літ. твори. З 1923 замість газети «П.» почала видавати ж-л «Народня просвіта». 1927–39 виходив також популярний ж-л «Життя і знання», спеціалізовані «Аматорський порадник» і «Бібліотечний порадник». Редакторами видань т-ва були О. Партицький, О. Терлецький, І. Франко, С. Шах, К. Левицький, В. Мудрий, В. Сімович. У політ. плані т-во тривалий час перебувало під впливом народолюбів, було ініціатором створення їхніх друкованих органів – газет «Батьківщина» (1879), «Діло» (1880), політ. орг-ції «Народна Рада». З кін. 19 ст., за головування відомих народолюбів О. Огоновського та Ю. Романчука, «П.» навіть відіграла провідну роль у політ. житті українців Галичини. У період визвольних змагань 1918–20 у Галичині більшість керівників т-ва входили до уряду ЗУНР, а К. Левицький очолив

її перший уряд ЗУНР – Державний Секретаріат. З 1920-х років за вплив на т-во активно змагалася націоналісти й комуністи, однак ця наймасовіша галицька громадська орг-ція, переважно, займала становище близьке до політики Українського Національно-Демократичного Об'єднання (стояла на нац.-дем. позиціях). З встановлення 1939 у Галичині рад. влади «П.» припинила свою діяльність. У вересні 1990 т-во відновило роботу під назвою «Товариство української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта» (голова – П. Мовчан). Архів «П.» за 1868–1944, зокрема, документи філій і читалень з Галичини, Буковини, Волині, Закарпаття, з країн Європи, Азії, Америки зберігається у ЦДІА України у Львові.

І. Сварник (Львів).

«ПРОТОКОЛИ СІОНСЬКИХ МУДРЕЦІВ» – сфальсифікована на поч. ХХ ст. програма дій таємного єврейського угруповання, яке шляхом постійного послаблення суспільної та християнської моралі, руйнування родинних і патріотичних почуттів, профанування моральних цінностей ставило собі за мету встановлення світового панування над неєврейськими народами. Вперше «Протоколи» опублікував у Кишиневі 1903 Павло Крушеван. 1905 їх видав окремою книгою Сергій Нілус під назвою «Велике в малому». Тиражування «Протоколів», які мали упевнити громадськість в існуванні всесвітньої євр. змови, відбувалося в Росії за підтримки таємної поліції. Після Першої світової війни «Протоколи» набули особливої популярності в Німеччині (перший переклад зроблено 1920), де послужили справі розпалювання антисемітських настроїв. Невдовзі з'явилися переклади «Протоколів» англ., франц., іспан., португ., серб., польсь., угор. та ін. мовами. У серпні 1921 кореспондент газети «Таймс» у Стамбулі Філіп Грейвс виявив факт плагіату «Протоколів» із маловідомого памфлету франц. адвоката Моріса Жолі «Діалог у пеклі між Монтеск'є та Макіавеллі, або Політика Макіавеллі у дев'ятнадцятому столітті, написана одним Сучасником». Спрямована проти режиму Наполеона III книга М. Жолі була видана в Женеві у жовтні 1864, причому при спробі перевезти її до Франції майже весь наклад був знищений. Правдоподібно, що автором переробки книги М. Жолі був агент рос. таємної поліції в Парижі Петро Рачковський.

А. Козицький (Львів).

ПРУСТ Марсель (Proust; 10.07.1871 – 18.11.1922) – франц. письменник, літ. критик, засновник роману «потому свідомості». Н. у Парижі.

1882–89 навчався у лицей Кондорсе, бакалавр словесності. Згодом закінчив юрид. ф-т Вільної школи політ. наук. У тих роках познайомився з А. Франсом, Г. де Мопассаном, О. Вайльдом, А. Берсоном. Літ. діяльність розпочав у 1890-х роках, співпрацював у ж-х «Бенкет», «Ревю-бланш», де виступав із літ. рецензіями, етюдами, новелами. 1896 опублікував перший твір «Утіхи і дні» з передмовою А. Франса. 1895 П. одержав вчений ступінь ліценціата гуманіт. наук (філософія), працював консультантом у бібліотеці Мазаріні. Упродовж 1896–1905 працював над своїми літ. задумами, деякі з яких згодом стали сторінками великої епопеї «Пошуки». Важко пережив смерть найближчих рідних – батька і матері, і 1905 вперше потрапив до псих. лікарні. 1908–12 писав твір, який сам схарактеризував як «паризький роман» (був відхилений видавцями). 1913 власним коштом видав «На Сваннову сторону». У П. твір розгортався не в епічному часопросторі, а в психологічному, у пам'яті оповідача, зближеного з автором, романний світ суб'єктивізується, «фізичне розчиняється у психологічному», розповідь розгортається за «законами» пам'яті з її вибірковістю, зміщенням часових площин, відхиленнями і відступами. Наприкін. 1918 видав роман «У затінку дівчат-квіток». 1919 вийшли одночасно 3 томи, які принесли П. широке визнання і Гонкурівську премію. У квітні 1921 опублікував в одному томі «Германтську сторону – II» і «Содом і Гоморра I». Попри хворобу, інтенсивно працював над рукописом «Содома і Гомора II»; а також третьою частиною «Полонянка». На поч. весни 1922 П. взявся дописувати «Віднайдений час». Два останні томи епопеї «Альбертина зникає» і «Віднайдений час» з'явилися, як і «Полонянка», після смерті П. Автор семитомної епопеї «У пошуках утраченого часу» (1917–25). «Віднайдений час» залишився у вигляді написаних ручно зшитків (з'явився друком 1927). Видання і цього, і згаданих попередніх творів, підготував брат П. – Робер Пруст. Роман П. виявився співзвучним усім зрушенням і змінам у світоглядних і естетичних парадигмах повоєнної Франції та Європи, разом з творами Дж. Джойса, Ф. Кафки, Т. С. Еліота, Р. М. Рільке знаменував народження зрілого, фундаментального модернізму.

Я. Кравець (Львів).

ПРЯМА ДЕМОКРАТІЯ – форма народоправства, за якої громадяни безпосередньо беруть участь у прийнятті державних рішень. Референдуми та плебісцити є механізмами здійснення П. д.

Ю. Шведа (Львів).

ПУ І (Пу І; Пу Ю; Pu I; 07.02.1906 – 17.10.1967) – останній імператор Китаю (1908–12 і 1917) з дин. Цін; імператор Маньчжоу-го (1934–45). У дворічному віці вступив на трон після смерті імпер. Гуансюя. Внаслідок перемоги *Синхайської революції 1911–13* імператриця Цісі 12.02.1912 від імені малолітнього П. І видала едикт про зречення (імпер. привілеї були збережені). Після невдалої спроби реставрації монархії, здійсненої у липні 1917 військовими на чолі з ген. Чжан Сюанем, жив в еміграції. Після захоплення Квантунською армією Маньчжурії (1932) та створення на окупованій території маріонеткової держави Маньчжоу-го, П. І для легітимізації влади японців був проголошений спочатку президентом, а 1934 коронувався як імператор Кенг Тенг. У серпні 1945 заарештований рад. спецслужбами. 1950 переданий КНР. З 1959 вів життя приватної особи (працював в іст. архіві). Залишив спогади, на основі яких Б. Бертолуччі зняв фільм «Останній імператор» (1987).

ПУАНКАРЕ Раймон (Poincaré; 20.08.1860 – 15.10.1934) – франц. політик. Вивчав право у Паризькому ун-ті. Як поміркований республіканець 1887–93 входив до парламенту. 1893–95 був наймолодшим в історії Франції міністром (очолював мін-во освіти), міністром фінансів (1894–95, 1906). 1903–13 – сенатор. 1912–13 – прем'єр-міністр (одночасно міністр закорд. справ) коаліційного уряду, до якого входили республіканці й радикали. Виступав за зміцнення обороноздатності Франції та проведення виборчої реформи. Загроза конфлікту з Німеччиною змушувала П. зміцнювати військ.-політ. співпрацю держав *Антанти*. 1912 підписав морський союз з В. Британією, для зміцнення союзницьких відносин із Росією 1912 і 1914 відвідав Петербург. 1913–20 – президент Франції. Намагався посилити вплив президентської влади на державні справи, через що конфліктував із прем'єр-міністром А. Бріаном, а особливо Ж. Клемансо (зокрема під час *Паризької мирної конференції 1919–20*, коли П. намагався вплинути на умови укладення мирної угоди з Берліном). Під час Першої світової війни виступав за ведення бойових дій до повної капітуляції держав *Четверного союзу*. У червні 1917 підписав декрет про формування на території Франції польської армії під командуванням Ю. Галлера. 1920–29 знову був обраний до Сенату. 1922–24 і 1926–29 – прем'єр-міністр Франції. Вимагав неухильного дотримання Німеччиною умов *Версальського мирного договору 1919*, що привело до *Рурського конфлікту 1922–24*. Підтримав ідею міністра оборони Андре Мажіно щодо побудови потужної фортифікаційної системи

на сх. і пн.-сх. кордоні Франції з Німеччиною і Люксембургом. Післявоєнна політика уряду П. була спрямована на встановлення гегемонії Франції у Європі. Уряд «національної єдності», який П. очолював з липня 1926, у зв'язку з екон. труднощами здійснив жорсткі кроки для врегулювання ситуації в господарстві країни (провів фін. реформу, стабілізував франк, взяв кредити в іноз. банках тощо), що дозволило в наступні роки значно пом'якшити наслідки екон. кризи 1929–33 для франц. економіки. У липні 1929 подав у відставку і відійшов від політ. діяльності. Член Французької академії (з 1909). Автор мемуарів «На службі Франції» (1926–33).

ПУЛЕНК Франсіс (Poulenc; 07.01.1899 – 30.01.1963) – франц. композитор і піаніст. Н. у Парижі. У 1920-х роках належав до знаменитої франц. «Шестірки». П. поклав на музику багато текстів тогочасних поетів (Л. Арагон, Г. Аполлінер, Ж. Кокто та ін.), і на тексти поета Ронсара (16 ст.) – вокальні цикли «Вірші Ронсара» (1924–25) і «Галантні святкування» (1943) П. був піаністом-віртуозом, часто акомпанував при виконанні власних вокальних творів. Автор фортепіанних п'єс – «Вічні рухи» (1918) і «Вечори в Назеллі» (1936). Тяжів до творення малих музичних форм, однак написав великі твори, зокрема, «Месса» (1937), концерт для двох фортепіано з оркестром (1932), концерт для органу з оркестром (1938), опери «Груді Тірезія» (1944) і «Діалоги кармеліток» (1957), а також монооперу «Людський голос» (1959).

Н. Сиротинська (Львів).

ПУЛІТЦЕР Йозеф (Pulitzer; 10.04.1847 – 29.10.1911) – амер. публіцист і видавець. Н. в Угорщині, з 1864 жив у США. Брав участь у Громадянській війні 1861–65 у США, служив в армії Півночі. Працював репортером у газ. «Westliche Post» у Сент-Луїсі. Належав до Республіканської (з 1872 – Демократичної) партії. Став власником газет «Staats Zeitung» і «Post Dispatch» (обидві – Сент-Луїс), «The World» (Нью-Йорк). 1878 створив один із найбільших у США видавничих концернів. Разом з Вільямом Герстом належить до засновників амер. бульварної журналістики. Вперше запровадив до газет рекламу, оголошення, комікси, спортивні огляди, сенсаційну інформацію тощо. Заснував школу журналістики у Нью-Йорку і нагороду П. (Пулітцерівські премії), які призначаються щорічно (з 1917) в області літератури, журналістики і музики.

ПУТІН Владімір (07.10.1952) – президент Російської Федерації (2000–08) і (з 2012). Н. у Ленінграді (тепер – Петербург). 1975 закінчив

юрид. ф-т Ленінград. ун-ту і отримав направлення на роботу в органи рад. держбезпеки. Служив у 1-му головному управлінні (зовнішня розвідка) КДБ СРСР. 1985–90 перебував у службовому відраджженні в НДР. У серпні 1991 подав рапорт про звільнення з органів безпеки, залишаючись у кадровому резерві КДБ у званні підполковника запасу. З 1990 працював помічником ректора з міжнар. питань Ленінград. ун-ту, а згодом – радником голови Ленінградської ради Анатолія Собчака. Після обрання А. Собчака мером Санкт-Петербурга (12.06.1991), П. був призначений головою Комітету із зовн. зв'язків мерії. Займався питаннями залучення інвестицій в економіку міста, відкриття спільних підприємств, співпраці з іноз. партнерами. П. особисто курував створення у Петербурзі валютної біржі й сприяв приходу в місто низки великих нім. фірм, зокрема, при його сприянні був відкритий BNP-Drezdner Bank — один із перших іноз. банків на території Росії. У серпні 1996 зайняв посаду заст. керуючого справами президента Росії. 26.03.1997 був призначений заст. керівника адм-ції президента (нач. Головного контрольного управління). Залишаючись на посаді керівника ГКУ, у травні 1998 став першим заст. керівника адм-ції президента РФ по роботі з територіями. 25.07.1998 призначений директором Федеральної служби безпеки, а у березні 1999 обійняв посаду секретаря Ради безпеки (зі збереженням посади директора ФСБ). У серпні 1999 П. очолив уряд РФ (замість Сергія Степашина). Призначення П. прем'єр-міністром Росії співпало з серією терористичних актів у різних містах країни, зокрема й у Москві, в яких були звинувачені чеченські бойовики. З 31.12.1999, після відставки Б. Єльцина, став виконувати обов'язки президента Росії. У березні 2000 був обраний главою держави (набрав більше 52% голосів виборців). Перший президентський термін П. засвідчив, що в Росії посилюється державне втручання в економічну, політичну та духовну сфери, зросли імперські настрої у держ. політиці та настроях суспільства. За декілька тижнів до президентських виборів 2004 П. відправив у відставку уряд Михайла Касьянова, остаточно звільнившись від впливу людей наближених до Б. Єльцина. На президент. виборах 2004 здобув переконливу перемогу (за нього проголосували 71,2% виборців). Декларативні заяви П. про прихильність до європ. цінностей демократії та реформ відбувалися на фоні наростання авторитарних тенденцій в управлінні державою, війни в Чечні, наступу на ЗМІ, втручання у внутр. справи держав–сусідів тощо. Після закінчення другого президентського терміну з травня 2008 П. очолив уряд РФ. У період його урядування Росія

розв'язала війну проти Грузії (серпень 2008), пережила серйозну фінансово-економічну кризу (2008–10) На президентських виборах 2012 Путін здобув перемогу з результатом 63,6% голосів виборців. Як президент РФ несе повну відповідальність за анексію укр. Криму в лютому-березні 2014, війну на Сході України, в якій беруть участь рос. військові та техніка. Незважаючи на санкції, оголошені світовим співтовариством Росії за її агресивні дії щодо суверенної України, рейтинг підтримки П. 2014–15 сягав 86%. На президентських виборах 2018 П. обрано на четвертий термін з рекордним результатом – 76,69% голосів виборців.

Т. Полещук (Львів).

ПУТЧ (від нім. putsch – відтворення звуку запалювання сірника) – специфічна форма збройної боротьби за владу, яка спирається на військових, які виступають безпосереднім інструментом захоплення влади або засобом психологічного тиску на уряд з вимогою його повної відставки і передачі влади військовим. За механізмом захоплення влади П. близькі до двірцевих переворотів. Для П. характерні тенденції до утвердження тоталітарних форм правління, створення горизонтальних та вертикальних воєнізованих структур управління для контролю за ситуацією у країні і боротьби з інакомислячими. Оскільки путчисти не мають широкої підтримки в масах, вони широко використовують репресивні заходи. Характерним для них є прагнення поставити армію у привілейоване становище у суспільстві й забезпечити тим її лояльність. На відміну від заколоту П. не може перерости у масове збройне повстання проти старої влади. Класичним прикладом такого способу повалення законного уряду є П. військової *хунти* 1973 у Чилі під керівництвом ген. А. Піночета.

Ю. Шведа (Львів).

П'ЯТА КОЛОНА – 1. Назва прибічників ген. Ф. Франко, які діяли в тилу Іспанської республіки у ході *Громадянської війни 1936–39*. Франкістські війська, наступаючи на Мадрид 4 колонами, назвали свою агентуру у столиці П. к. У країнах Європи (Норвегії, Польщі, Югославії) під час *Другої світової війни 1939–45* П. к. називали пронацистські орг-ції нім. меншини; термін, що використовувався для означення ворожої агентури у різних країнах. 2. У публіцистиці та побуті – назва частини некорінного населення, нелояльного до держави, в якій воно проживає.

П'ЯТА РЕСПУБЛІКА – республіка президентсько-парламентського типу (напівпрези-

дентська респ.), встановлена у Франції після прийняття діючої конституції 1958. Конституція була підготована урядом Ш. де *Голя* і схвалена під час референдуму 28.09.1958 (бл. 79% виборців підтримали проєкт Конституції). Набрала чинності 05.10.1958. Для державного устрою П. р. характерно розширення прав виконавчої влади, особливо президента, за рахунок обмеження прав законодавчої влади (парламенту). Президент П. р. обирався загальним голосуванням (з 1962 терміном на 7 років (з 2002 на 5 років), вважався главою держави, главою виконавчої влади і головнокомандувачем франц. збройних сил. За Конституцією П. р. законодавча влада належить двопалатному парламенту – Національним Зборам і Сенату. Згідно з Конституцією президент має право розпустити Національні Збори і призначити нові вибори. Президенти П. р.: Ш. де *Голль* (1959–69), Ж. *Помпиду* (1969–74), В. *Жіскар д'Естен* (1974–81), Ф. *Міттеран* (1981–95). 3 травня 1995 президентом П. р. став Ж. *Ширак* (обраний вдруге 2002).

П'ЯТАКОВ Георгій (Юрій; 06.08.1890 – 01.02.1937) – рос. більшовицький діяч. Навчався

у Петербурзькому ун-ті. З 1910 – член РСДРП(б). Довгий час жив за кордоном. 1917 – голова більшов. партійного комітету у Києві. У нац. питанні стояв на позиціях рос. великодержавного шовінізму. До поч. 1918 П. входив від *більшовиків* до складу *Української Центральної Ради*. Виступав із засудженням політики УЦР практично у всіх сферах сусп. життя. У липні 1918 обраний секретарем ЦК КП(б)У. З листопада 1918 до січня 1919 – голова Тимчасового роб.-селян. уряду України. Різно посилював примусову колективізацію селян. господарств, пришвидшив створення радгоспів і комун. З червня 1919 П. очолював Надзвичайний військ. рев. трибунал. 1920–23 – керівник Центр. управління вугільної пром-сті Донбасу. 1923–27 – заст. голови ВРНГ СРСР, пізніше – Держбанку СРСР. Один із авторів проєкту 1-го п'ятирічного плану, виступав за проведення швидкими темпами індустріалізації. 1923–27 і 1930–37 – член ЦК ВКП(б). Прихильник політичної лінії Л. *Троцького*. 1936 П. був виключений з Компартії, заарештований і звинувачений у створенні антиурядових терористичних груп (див. *Московські процеси 1936–38*). 1937 засуджений до страти і розстріляний.

Т. Марускевич (Львів).

Р

РАБИН Іцхак (Rabin; 01.03.1922 – 04.11.1995) – ізраїл. політик. З 1940 на військовій службі у Палмах (євр. військові формування). У роки Другої світової війни воював проти військ уряду *Віші* у Сирії та Лівані, до 1948 очолював Пальмах. Брав участь в араб.-ізраїл. війні 1948–49 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*), згодом – займав вищі командні пости в ізраїл. армії. 1964–68 – нач. Генштабу, 1967–73 – посол у США. З 1973 – депутат Кнесету. У 1970–90-х роках – міністр праці, зв'язку, оборони. 1974–77 і 1992–95 – прем'єр-міністр Ізраїлю. З 1992 – лідер Партії Праці. Р. виступав за укладення палест.-ізраїл. мирної угоди, підписання якої у Вашингтоні 13.09.1993 привело до утворення Палестинської автономії. Продовжуючи курс на врегулювання араб.-ізраїл. відносин на Близькому Сході, підписав 26.10.1994 мирний договір з Йорданією. Лавреат Нобелівської премії миру (разом із Я. Арафатом і Ш. Пересом, 1994). Убитий ізраїл. екстремістом 05.10.1995.

РАДА БЕЗПЕКИ ООН – орган ООН, який несе головну відповідальність за підтримку миру і безпеки у світі. До Ради входять 5 постійних членів (Велика Британія, Китай, Російська Федерація, США, Франція) і 10 непостійних членів, які обираються на дворічний термін. Рішення з питання, що розглядається у Раді не може бути прийняте, якщо хтось із постійних членів голосує проти (право «вето»). З метою підтримки миру у будь-якому регіоні світу Рада виступає у ролі посередника у врегулюванні конфліктів; скеровує миротворчі місії для припинення вогню і розведення протидіючих сторін; направляє *Миротворчі сили ООН* для запобігання збройному конфлікту; може змусити виконувати її рішення шляхом економічних санкцій або прийняти рішення про застосування колективних військових заходів.

РАДА ЕКОНОМІЧНОЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ (РЕВ) – міжнародна економічна організація соціалістичних країн, створена у Москві у січні 1949. Заснована для координації екон. політики країн *Радянського блоку*. Члени-засновники орг-ції виступили Болгарія, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина і Чехословаччина. Згодом до РЕВ приєдналися Албанія (лютий 1949; з 1961 припинила членство), НДР (1950), Монголія (1962), Куба (1972), В'єтнам (1978). Як спостерігачі бра-

ли участь представники КНДР, Лаосу, Анголи, Ефіопії, НДРС. Угоди про співробітництво з РЕВ підписали Югославія (1964), Фінляндія (1973), Мексика (1975), Ірак (1975). Найвищий орган – сесія Ради, виконавчий орган – Виконавчий комітет РЕВ. Крім реалізації окремих спільних проєктів (трубопровід «Дружба», енергосистема «Мир», завод «Ікарус»), РЕВ не виконала своїх завдань із розвитку господарської інтеграції, торговельного співробітництва і технічної модернізації економік її членів (зокрема, через нерівномірний розвиток країн-учасниць, автарктичні тенденції в їх економіках, відсутність внутрішньо конвертованої валюти та ін.). 28.06.1991 припинила існування.

РАДА ЄВРОПИ – найбільша регіональна міжнародна організація, що об'єднує 47 держав (2018). Заснована 05.05.1949 у Лондоні представниками 10 західноєвроп. держав (Бельгії, В. Британії, Данії, Ірландії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Франції, Швеції). Пізніше членами орг-ції стали: Греція і Туреччина (1949), Ісландія та Німеччина (1950), Австрія (1956), Кіпр (1961), Швейцарія (1963), Мальта (1965), Португалія (1976), Іспанія (1977), Ліхтенштейн (1978), Сан-Марино (1988), Фінляндія (1989), Угорщина (1990), Польща (1991), Болгарія (1992), Естонія, Литва, Словаччина, Словенія, Румунія, Чехія (всі – 1993), Андорра (1994), Албанія, Латвія, Молдова, Україна, Македонія (всі – 1995), Росія і Хорватія (1996), Грузія (1999), Азербайджан, Вірменія (2001), Боснія і Герцеговина (2002), Сербія та Чорногорія (2003), Монако (2004). Після набуття незалежного статусу Чорногорія стала членом Р. Є. як незалежна держава (2007). Мета орг-ції – захист прав людини і парламентської демократії; забезпечення принципу верховенства закону; прийняття європейських угод, які мають стандартизувати діяльність держав-членів у соціальній і правовій сферах; сприяння усвідомленню існуванню європ. культурної самобутності, яка базується на різних системах суспільних цінностей і охоплює різні культури; пошук шляхів вирішення проблем, які стоять перед європ. суспільством (боротьба з тероризмом, нетерпимістю і ксенофобією, дискримінація нац. меншин, клонування людини, СНІД, наркоманія, організована злочинність та ін.). Значна увага приділяється загальноєвропейським справам, зміцненню системи колективної безпеки, регіональним конфліктам, міжнародному співробітництву тощо. Сьогодні одним із головних завдань Р. Є. є надання допомоги колишнім комуністичним країнам у проведенні політичних, правових, конституційних, економічних реформ і поширення новітніх технологій у сферах прав

людини, місцевої демократії, освіти, культури, охорони навколишнього середовища, інформації тощо. Статус спостерігача в міжурядових органах Р. Є. мають Ватикан, США, Канада, Японія і Мексика. Головні органи Р. Є.: Комітет Міністрів, Парламентська Асамблея, Конгрес місцевих і регіональних влад Європи. Комітет Міністрів – керівний орган Р. Є., куди входять міністри закорд. справ країн–учасниць (або їх постійні дипл. представники в Страсбурзі). Комітет Міністрів розглядає всі політичні питання, які вимагають спільних загальноєвроп. рішень (політ. проблеми европ. інтеграції, розвиток співробітництва, захист дем. інститутів і прав людини), за винятком питань оборони. Рішення Комітету передаються урядам держав у формі рекомендацій та у вигляді европ. конвенцій і угод, які після їх ратифікації нац. парламентами набувають для них юридичної сили. Парламентська Асамблея – дорадчий орган орг-ції, члени якої обираються або призначаються нац. парламентами. Асамблея налічує 612 членів (306 парламентарів та 306 заступників), які одночасно є депутатами нац. парламентів держав–членів, або парламентських делегацій держав, що мають статус «спеціально запрошеного гостя». Квота місць для кожної країни визначається чисельністю її населення. Склад нац. делегацій в Асамблеї повинен пропорційно відображати всі основні політичні сили або групи, представлені в нац. парламенті. Україні, яка є членом орг-ції з 09.11.1995, надано 12 місць. Вважається, що депутати представляють не окремі держави, а своїх виборців, тому в Асамблеї вони групуються не за національними, а за партійними інтересами (існує 5 політичних груп – Група соціалістів, Група Європейської народної партії, Група європейських демократів, Група лібералів, демократів і реформаторів, Група об'єднаних європейських лівих сил). Пленарні засідання Асамблеї відбуваються 4 рази в рік. Голова Асамблеї обирається з її членів (з 2006 іспанець Матео Сорінас Бальфего). Конгрес місцевих і регіональних влад, що складається з Палати місцевих влад і Палати регіонів. Конгрес виражає інтереси европ. регіонів і місцевих органів влади; тісно співпрацює з нац. і міжнар. орг-ціями, які представляють місцеві та регіональні органи влади; сприяє обговоренню всіх аспектів місцевих і регіональних проблем, обміну досвідом тощо. Відповідальність за діяльність Р. Є., а також повсякденний контроль за її роботою і постійно діючим Міжнародним секретаріатом здійснює Генеральний секретар, який обирається на 5 років (з 1999–2004 – австрієць Вальтер Швіммер, з 2004 – британець Террі Девіс). Бюджет Р. Є. 2004 склав 180 млн евро. Україна сплачує 1.46%

від загального обсягу бюджету. Більше 150 угод і конвенцій ухвалених Р. Є. мають силу закону. Р. Є. виробляє рекомендації урядам, які визначають основні принципи діяльності у таких сферах, як правничі справи, охорона здоров'я, засоби масової інформації, освіта, культура, спорт та ін. Штаб-квартира – Палац Європи у Страсбурзі (Франція). Р. Є. сприяє реалізації наступних документів і програм: Європейська конвенція прав людини (1950–52), Європейська культурна конвенція (1954), Європейська соціальна хартія (1961), Європейська хартія місцевого самоврядування (1985), Конвенція з запобігання катувань (1987), Рамкова конвенція про захист національних меншин (1994), Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1995) та ін. 1999 був створений пост Комісара з прав людини (у компетенцію Комісара входить сприяння дотриманню прав людини в державах-членах, забезпечення повного виконання ними документів Р. Є. у правозахисній сфері). Офіційні мови Р. Є. – англійська і французька, однак на засіданнях Парламентської Асамблеї як робочі використовуються німецька, італійська і російська мови. Прапор Р. Є. (коло з 12 золотих зірок на синьому фоні) символізує союз народів Європи, затверджений 1955; з 1986 – одночасно офіц. емблема *Європейського Союзу*; гімн Р. Є. (затверджений 1972) – прелюдія до «Оди радості» з 9-ої симфонії Л. ван Бетовена (аранжування Герберта фон Караяна).

РАДА ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (РПАС) – консультативний форум, який діє під патронатом *НАТО*. Заснована 20.12.1991. До складу входять всі члени *НАТО*, а також всі держави–члени колишньої *Організації Варшавського договору* і держави, що утворилися на території колишнього СРСР (всього 46 держав-учасниць). Україна – член РПАС з 10.03.1992. У Брюсселі відбуваються періодичні сесії (на рівні послів – кожні 2 місяці, на рівні міністрів закорд. справ – два рази на рік). У травні 1997 РПАС було перейменовано в Раду євроатлантичного партнерства (РЄАП), яка стала головним форумом для консультацій і співробітництва між *НАТО* і державами Євроатлантичного регіону, які не входять у *НАТО*. Учасники РЄАП проводять регулярні консультації з питань, які охоплюють всі аспекти безпеки (контроль над озброєннями, миротворчі місії, боротьба з міжнар. тероризмом, екон. аспекти оборони, питання навколишнього середовища тощо) і всі регіони Євроатлантичної зони.

РАДД Кевін (Rudd; 21.09.1957) – австралійський політик. Н. у м. Намбур. У юнаць-

кому віці вступив Австралійську лейбористську партію (АЛП). Навчався в Австрал. національному університеті у Канберрі, спеціалізувався на вивченні історії Китаю і кит. мови (мандаринський діалект). Працював на дипл. роботі, співробітник мін. закорд. справ і торгівлі Австралії (1981–88) у Швеції і Китаї. З 1988 розпочав політ. кар'єру. Член Австралійської лейбористської партії (АЛП). 1989–92 – прем'єр штату Квісленд. З 1998 неодноразові обирався членом нижньої палати парламенту. Депутат парламенту від 2001. У грудні 2006 обраний лідером опозиції до уряду Дж. Говарда. Як опозиційний політик засуджував війну в Іраку, обговорював проблему федеративного устрою країни й висунув гасло «Революції в освіті». У грудні 2007 АЛП під керівництвом Р. виграла вибори й усунула від влади правоцентристський ліберально-національний уряд Дж. Говарда. З грудня 2007 – прем'єр-міністр Австралії. Саме Р. став першим прем'єр-міністром, котрий вперше в історії Австралії склав присягу британській короні не в резиденції генерал-губернатора (Майкл Джефері), а в урядовому офісі. Уряд Р. ініціював низку законів щодо проблем зміни клімату й освіти, прийняв рішення про вивід австрал. військового контингенту з Іраку й приніс вибачення корінному населенню країни за «вкрадені покоління» (насильницьке вилучення дітей з общин аборигенів і передача їх «білим» родинам або у держ. установи опіки над дітьми). Займався науковою роботою, викладав в Кембриджському, Шварцвальдському і Чиказькому ун-тах. 2016 Р. розглядався як кандидат на посаду Генерального секретаря ООН. Видав автобіографію.

РАДИКАЛЬНІ РИНКОВІ РЕФОРМИ («шокова терапія») – комплекс радикальних екон. реформ, що передбачає: макроекономічну стабілізацію спрямовану на різке обмеження інфляції; заборону Національному банку фінансувати дефіцит держ. бюджету; скорочення держ. видатків за рахунок скасування дотацій та пільгових кредитів для держ. підприємств; запровадження міцної нац. валюти; лібералізацію цін та зовнішньоекон. діяльності для подолання товарних дисбалансів і усунення корупційних схем, які стають можливими за умови цінових диспропорцій; широкомасштабну приватизацію держ. сектору із залученням на рівних умовах нац. та іноз. інвесторів; запровадження однакових правил оподаткування, скасувавши при цьому спец. податкові режими і єдиних митних ставок для всіх компаній. Термін «Ш. т.» набув широкого розповсюдження в екон. і публіцист. літературі після проведення швидких радикальних екон. реформ у Польщі в

1990-х роках у рамках плану міністра фінансів Лешека Бальцеровича. *Міжнародний валютний фонд* під реалізацію плану Л. Бальцеровича надав Польщі стабілізаційний кредит у розмірі 1 млрд. дол. і резервний кредит – 700 млн. дол. Реалізація пану Л. Бальцеровича започаткувала швидкий перехід від адміністративно-командної системи до вільного ринку економіки в рамках посткомуністичної трансформації. Незважаючи на те, що радикальніші економічні реформи були проведені пізніше в *Естонії* за часів прем'єрства М. Лаара, термін «Ш. т.» закріпився міцно за реформами Л. Бальцеровича. В Україні політ. еліта проводила повільні часткові й несистемні реформи, що послужило формуванням фундаменту олігархічного капіталізму, який передбачає поєднання політичної, економічної та медійної монополії. Сьогодні важливо політичній еліті та громадському експертному середовищу звернутися до того передового посткомуністичного трансформаційного досвіду, який ґрунтувався на радикальних екон. реформах типу «Ш. т.».

С. Рутар (Львів).

РАДУЄВ Салман (13.02.1967 – 15.12.2002) – чеченський польовий командир. Зять Д. *Дудаєва*. Після проголошення незалежності Чечні призначений префектом м. Гудермес. Під час Першої чеченської війни (1994–96) став польовим командиром. У грудні 1995 загін під командуванням Р. зайняв м. Кізляр (Дагестан, Росія). Захопивши заручників, Р. висунув до рос. керівництва політ. вимоги, серед яких – припинення війни в Чечні. У результаті тривалих переговорів була досягнена домовленість, відповідно до якої Р. із частиною заручників виїхав колоною автобусів до Чечні. Загін Р. був заблокований рос. військами у р-ні с. Первомайське і зайняв кругову оборону. Заявивши, що чеченці розстріляли всіх заручників, рос. військові розпочали штурм Первомайського. Відбивши всі атаки росіян, підрозділ Р. прорвав кільце оточення й відійшов до Чечні, де заручники були звільнені. Згодом, у результаті здійсненого рос. спецслужбами замаху, Р. був важко поранений. Після лікування в Німеччині повернувся до Чечні, де продовжував воювати. Захоплений у рос. полон, засуджений до довічного ув'язнення. Помер у в'язниці.

А. Козицький (Львів).

РАДЯНСЬКИЙ БЛОК (Східний блок) – назва, що зустрічається у літературі для означення угруповання країн, до якого входив Радянський Союз та його європейські сателіти – Болгарія, НДР, Польща, Румунія, Угорщина і

Чехословаччина. Склався внаслідок зайняття під час Другої світової війни 1939–45 рад. армією території центр.-європ. країн і встановлення 1945–48 у цих державах комуністичних режимів. Організаційно сформувався після створення Ради економічної взаємодопомоги (1949) і Організації Варшавського договору (1955). У визначенні військ.-політ. і екон. пріоритетів діяльності блоку провідна роль належала СРСР. Фактичний розпад блоку відбувся 1989–90 після зміни політики Москви і падіння у державах Центр.-Сх. Європи тоталітарних режимів. Формально блок перестав існувати після припинення діяльності РЕВ (1991) і розпуску Варшавського договору (1991). Офіційна комуністична пропаганда називала Р. б. – «країни соціалістичного табору».

РАДЯНСЬКА ВІЙСЬКОВА АДМІНІСТАРЦІЯ (РВАН) у Німеччині – орган управління рад. зоною окупації у Німеччині 1945–49. Створена 06.06.1945 постановою Раднаркому СРСР № 1326/30 сс. Постановою визначала структуру РВАН, обов'язки Головноначальствующого, його заступників і помічника, керівників штабів, а також політ. радника при Головноначальствующому. Відповідно до постанови на РВАН були покладені наступні завдання: контроль за виконанням Німеччиною умов беззастережної капітуляції; управління рад. зоною окупації у Німеччині; реалізація рішень контрольної ради з питань, що стосуються Німеччини в цілому. Головнокомандувачем Групою рад. окупаційних військ у Німеччині й Головноначальствующим РВАН з червня 1945 до березня 1946 був маршал Г. Жуков, з березня 1946 до жовтня 1949 – маршал В. Соколовський. Робота РВАН здійснювалася через її управління в землях і провінціях, а також через місцеві комендатури; зв'язок із нім. установами й урядовцями підтримувався через уповноважених Головноначальствующого. Штаб-квартира РВАН знаходилась у Берліні (Карлсгорст). Особливе місце в структурі РВАН займало Управління пропаганди і цензури, перетворене 1947 в Управління інформації. 1945–49 цим Управлінням керував полковник (пізніше – ген.-майор) С. Тюльпанов. На Управління були покладені два осн. завдання: ведення пропаганди серед нім. населення і контроль та цензура нім. преси, радіо та видавництва. 1946 штат Управління нараховував 480 співробітників. Заг. кількість співробітників РВАН наприкін. 1948 складала 15 тис. осіб. Рішенням Ради Міністрів СРСР 10.10.1949 замість РВАН була створена Радянська контрольна комісія в Німеччині (РКК), головою якої був призначений генерал армії В. Чуйков. Діяльність РКК, у свою

чергу, була припинена 27.05.1953, внаслідок створенням апарату Верх. комісара СРСР у Німеччині на чолі з В. Семеновим. Режим рад. військової окупації був остаточно скасований наприкін. 1955.
Г. Грінченко (Харків).

РАДЯНСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА 1917–1921 – збройний конфлікт між Українською Народною Республікою (УНР) і Російською Соціалістичною Радянською Федеративною Республікою (РСФФР, з 1937 – РРФСР), що тривав з грудня 1917 до листопад 1920. З боку УНР війна мала оборонний характер. У війні виділяють три періоди: перший – грудень 1917 – квітень 1918; другий – грудень 1918 – грудень 1919; третій – грудень 1919 – листопад 1920. Перший період війни розпочався формальним проголошенням 17.12.1917 більшовицьким рос. урядом – Радою Народних Комісарів (РНК) ультиматуму Українській Центральній Раді (УЦР), у якому, визнаючи право УНР на самостійність, висунуто вимоги виконання яких, по суті, означало її ліквідацію. Уряд УНР, відкинувши їх, опинився у стані війни з РНК. Воєнні дії рос. більшовики проти УНР розпочали ще наприкін. листопада – поч. грудня 1917, коли силами анархізованих частин колишньої рос. царської армії зробили спробу завдати удару по Києву. Ареною бойових сутичок стала Правобережна Україна. На цьому етапі бойова ініціатива належала укр. стороні. Поворотний пункт першого періоду війни наступив після 25.12.1917, коли в контрольованому більшовиками Харкові було створено маріонетковий укр. радянський уряд – Народний Секретаріат, від імені якого РНК розгорнула широкомасштабну агресію проти УНР. Не досягнувши успіху у Правобережній Україні, більшовицьке командування перенесло бойові дії на Лівобережжя, де розраховувало на підтримку російськомовного пролетаріату великих пром. центрів. Загальна чисельність більшовицьких військ становила майже 30 тис. чол. На Лівобережжі ініціатива у бойових діях перейшла до супротивника. Вибух війни докорінним чином вплинув на державницьку концепцію УЦР. Проголосивши 22.01.1918 самостійність УНР, конфлікт між Україною і Росією набрав не внутріполітичного, як це намагалася подати більшовицька пропаганда, а міждержавного, в якому Україна обороняла свій суверенітет від агресії РСФФР. 27.01.1918 розпочався загальний наступ рос. більшовицьких військ на Київ. Армія УНР на Лівобережжі зосереджувалася у двох ударних групах – полтавській і бахмацькій. На полтавському напрямку ворожий наступ вдалося стримати, натомість на бахмацькому становище погіршувалось. Зважаючи на без-

посередню загрозу столиці, уряд оголосив стані облоги і вислав на фронт усі наявні сили. Значно послабив оборону міста більшовицький заколот на заводі «Арсенал» у Києві (29.01–04.02.1918), на придушення якого уряд був змушений відкликати війська з фронту. Бої за Київ тривали від 29.01 до 8.02.1918. Укр. частини, що кількісно значно поступались противникові 09.02.1918 були змушені залишити місто. Більшовицькі війська у Києві вчинили криваву розправу над його мешканцями. Продовживши наступ на Правобережжя, більшовики захопили низку міст, однак, опанувати сільську місцевість їм не вдалось. У селах і малих містечках проти більшовицьких загонів успішно діяли напіврегулярні загопи Вільного козацтва, що підтримували уряд УНР. Регулярні відділи Армії УНР у серед. лютого 1918 зосереджувались на Волині, обороняючи позиції по лінії Житомир – Коростень – Сарни. За умовами *Брестського мирного договору 1918* УНР із країнами Четверного союзу (09.02.1918) і військової конвенції з Німеччиною й Австро-Угорщиною (18.02.1918) укр.-нім. (24.02.1918) і укр.-австр. (27.02.1918) розпочали бойові дії проти більшовицьких підрозділів. 01.03.1918 передові укр. відділи вступили до Києва. У зв'язку із підписанням 03.03.1918 мирного договору між РСФРР у Бресті-Литовському з Німеччиною і Австро-Угорщиною рос. РНК була змушена визнати незалежність УНР. Упродовж березня–квітня нім.-австр. й укр. війська звільнили від більшовицьких частин всю територію України. Наприкін. квітня 1918 бойові дії між УНР і РСФРР фактично припинилися. Формально закінченням першого періоду війни можна вважати підписання 12.06.1918 прелімінарного мирного договору між Українською Державою гетьмана П. Скоропадського і РСФРР, що передбачав встановлення між кордонами обох країн «нейтральної зони» і встановлення дипл. відносин.

Другий період війни тривав у грудні 1918 – грудні 1919. РСФРР розпочала підготовку до чергової агресії ще під час існування режиму гетьмана П. Скоропадського. 11.11.1918, у зв'язку із підписанням Німеччиною перемир'я у Першій світовій війні, уряд РСФРР видав директиву про «надання термінової військової допомоги трудящим України», а 13.11 в односторонньому порядку анулював Брестський мир, а відтак і визнання незалежності України. 17.11.1918 у Москві був створений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, під прикриттям якого розпочалася другий етап рос. агресії проти УНР. Воєнно-політ. ситуація для України ускладнювалась тим, що рос. наступ відбувався на тлі громадянської війни – антигетьманського повстання військ Директорії УНР,

а також іноземної інтервенції щодо України з боку Польщі, військ Антанти і російської Добровольчої армії ген. А. Денікіна. Плацдармом для вторгнення Червоної армії стала «нейтральна зона», звідки рад. командування розпочало наступ вглиб укр. території. Заг. чисельність більшовицьких військ становила 86 тис. бійців. Директорія УНР намагалася залагодити конфлікт з РСФРР дипл. Засобами, однак, через ігнорування Москвою укр. мирних ініціатив, київський уряд 16.01.1919 оголосив війну РСФРР, що фактично вже тривала місяць. Кількісна перевага ворожих сил, диверсії у тилу призвели до втрати у січні 1919 Лівобережної України. 05.02.1919 більшовики вдруде захопили Київ і розгорнули наступ у Правобережну Україну. У серед. березня 1919 Армія УНР перейшла у контрнаступ. У результаті запеклих боїв у р-ні Бердичева, Рівного, Козятини і Житомира укр. частини на 25 км наблизилася до Києва. Цей стратегічний маневр укр. військ зірвав спроби керівництва РСФРР перекинути свої війська через Україну в Румунію, а далі в Угорщину на допомогу комуністичному режимові Б. Куна. Щоб втримати Київ більшовицьке командування зосередило проти Армії УНР значні сили, що перед тим оперували проти десанту Антанти на пд. України. На поч. квітня 1919 більшовики завдали удару з р-ну Жмеринки, відрізавши південну групу укр. військ від решти Армії УНР. Наприкін. квітня 1919 Армія УНР утримувала лише частину Волині і Пн. Поділля. Укр. війська потрапили у скрутне становище, відчувався озброєння і боєприпасів, особовий склад армії не перевищував 30 тис. чол. Щоб уникнути розгрому, укр. командування 24.05.1919 уклало перемир'я з польськими військами і 01.06.1919 віддало Армії УНР наказ перейти у наступ. До серед. червня 1919 Армія УНР оволоділа пд.-зх. Поділлям разом із Кам'янцем-Подільським. У цей р-н 16–17 07.1919 відступили підрозділи УГА, які зазнали поразки у *Польсько-українській війні 1918–19*. Об'єднані армії налічували майже 100 тис. чол. У результаті успішного наступу 31.08.1919 укр. війська вступили до Києва. Проте, у той же день до міста вступили передові відділи рос. Добровольчої армії. Не маючи чітких вказівок як діяти, командувач укр. групою військ ген. А. Кравс вивів їх зі столиці. Протягом вересня 1919 Армія УНР продовжувала бойові дії проти рад. військ лише на Волині – у р-ні Коростеня. Епідемія тифу у військах у жовтні 1919, протиріччя між командуванням Армії УНР і УГА щодо перспектив продовження боротьби і підписання галичанами 06.11.1919 сепаратного договору з А. Денікіним призвело до окупації Правобережжя України Добровольчою

армією. 16.11.1919 уряд УНР залишив Кам'янець-Подільський. Рад. війська розпочали новий наступ, витісняючи з Правобережжя рос. білогвардійські частини. Армія УНР була змушена відійшла на Волинь, де у грудні 1919 у р-ні Любара – Острополя опинилась в оточенні більшовицьких, денікінських і польських військ. Зважаючи на критичний стан війська (у строю залишалось 4-5 тис. бійців), уряд УНР і військове командування 04.12.1919 вирішили припинити регулярні бойові дії, перейти до партизанської боротьби і прориватися наявними силами у тил червоних та денікінських військ. Другий період укр.-рос. війни закінчився.

Події третього періоду війни (грудень 1919 – листопад 1920) відрізнявся від попередніх методами ведення бойових дій – широким застосуванням і комбінуванням партизанських та регулярних військових операцій, а також вирішальним впливом зовнішнього політ. чинника на рішення укр. командування, яке вже не мало змоги самостійно проводити стратегічні операції на фронті. У квітні 1920 укр. армія прорвалася на Правобережжя, щоб з'єднатися з регулярними військами, що розпочали наступ проти Червоної армії спільно з польською армією. Укладення у квітні 1920 С. Петлюрою і Ю. Пілсудським Варшавського договору створило передумови спільного наступу польс. і укр. військ проти Червоної армії. Бойові операції розпочались 25.04.1920, а вже 07.05.1920 підрозділи союзників вступили до Києва. У червні 1920 рад. війська перейшли у контрнаступ, прорвали фронт 6-ї польс. армії й швидко просувалися на захід. Українські дивізії, щоб уникнути оточення, відступили Збруч і Дністер. Після розгрому більшовиків під Варшавою 15.08 і Замостям 31.08 контрудар союзників змусив противника відступати. У вересні 1920 укр. війська вступили на Поділля. 18.10.1920 військові операції на фронті припинились у зв'язку із підписанням Варшавою сепаратного перемир'я з рад. Росією у Ризи. Армія УНР намагалась продовжувати боротьбу, однак, значна перевага сил противника змусила укр. війська 21.11.1920 відступити за Збруч (26 тис. чол.). Укр. війська були інтерновані польською владою, особовий склад розміщений у таборах у статусі союзної армії. Українсько-більшовицька війна закінчилася поразкою УНР, хоча спроби продовження боротьби у формі партизанських дій робилися ще у листопаді 1921.

В. Голубко (Львів).

РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКА ВІЙНА 1939–40 (ін. назва – Зимової війна) – збройний конфлікт між Радянським Союзом і *Фінляндією*. Після укладення *Ріббентропа-Молотова пакту 1939* Фінляндія, як і деякі ін. балтійські країни (Литва,

Латвія, Естонія) потрапили у сферу інтересів СРСР. Експансіоністські устремління Москви на поч. 1939 проявилися у різних політичних і територіальних претензіях до Фінляндії. Зокрема, 14.10 фін. уряду було запропоновано передати СРСР част. Карельського п-ова (до лінії Ліпола – Койвісто) і п-ова Рибачький, кількох о-вів у сх. част. Фінської затоки (всього 2 761 км²) в обмін на 5 529 км² рад. території у Пн. Карелії, а також права на аренду п-ова Ханко для влаштування на ньому рад. військової бази. Фінський уряд (прем'єр – А. Каяндер) відхилив рад. вимоги, погоджуючись піти на деякі компроміси з окремих питань. 30.11.1939 рад. командування, інсценувавши попередньо обстріл території СРСР у р-ні с. Майніла фін. артилерією, наказало рад. військам 30.11.1939 перейти кордон. Головний удар рад. армія нанесла на Карельському п-ві. Незважаючи на величезну перевагу рад. військ у живій силі та техніці (3,6 раза по особовому складу, у 30 раз – по танках, 5,5 рази – по артилерії, 20 раз – по літаках), Червона армія не змогла прорвати оборонну систему – *Маннергейма лінію* і у кін. грудня припинила наступ. Протягом грудня 1939–січня 1940 рад. війська зазнали низки поразок (напр., битва при Суомуссалі), під час яких рад. частини втратили убитими і замерзлими бл. 28 тис. чол. (значну частину з них складали призовники з України). Рад. агресія проти Фінляндії викликала різкий осуд з боку світової громадськості, а 14.12.1939 Радянський Союз як агресор був виключений з *Ліги Націй*. На поч. лютого 1940 рад. командування після проведеної реорганізації військ (було створено Пн.-Зх. фронт) і ретельної підготовки майбутньої наступальної операції, 11.02 розпочало штурм укріплень лінії Маннергейма. Тільки на поч. березня 1940 рад. сили після кровопролитних боїв змогли прорвати полосу фін. оборони і вийти на оперативний простір у напрямку на Гельсінкі. До 10.03 рад. дивізії, перейшли по льоду Фінську протоку, і вийшли до Выборга. У цих умовах, вичерпавши всі можливі оборонні ресурси і не дочекавшись обіцяної допомоги від В. Британії і Франції (нейтральні Швеція і Норвегія відмовилися пропустити через свою територію експедиційний корпус), фін. уряд був змушений піти на мирні переговори з Кремлем. 12.03.1940 у Москві був підписаний мирний договір, який передбачав передачу СРСР Карельського перешийка з Выборгом, зх. і пн. узбережжя Ладожського озера з містами Кексгольмом, Сортавала, Суоярві, низку о-вів у Фінській затоці, територія Сх. Меркярві, частину п-вів Рибачький і Середній; СРСР отримував право на аренду протягом 30 років п-ва Ханко для створення там рад. військ.-мор. бази. Обидві

держави зобов'язувалися утримуватися від агресивних дій одна проти одної та не брати участь у ворожих союзах і коаліціях. Під час бойових дій фін. армія втратила убитими бл. 24 тис. чол. Втрати рад. військ, за офіц. джерелами, становили 48 тис. загиблих (за неофіц. підрахунками – 200 тис. чол.).

РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ДОГОВІР ПРО ВЗАЄМОДОПОМОГУ 1935 підписаний у Празі 16.05.1935 послом СРСР у Чехословаччині С. Александровським і президентом ЧСР Е. Бенешом. Укладений терміном на 5 років, вступив у силу 08.06.1935. Уряди обох держав зобов'язувалися у випадку небезпеки воєнного нападу на одну з договірних сторін негайно приступити до взаємних консультацій. Якщо одна з сторін стала б об'єктом неспровокованого нападу третьої європ. держави, учасники договору зобов'язалися надати негайну допомогу і підтримку відповідно до Статуту *Ліги Націй*. Одночасно з Договором був укладений Протокол, який уточнював порядок надання взаємної допомоги. Зазначалося, що така допомога буде надаватися лише при умові підтримки одної із сторін із боку Франції, тим самим Договір набував характеру трьохсторонньої угоди. Утратив силу після підписання *Мюнхенської угоди 1938*.

М. Криль (Львів).

РАЙТ, брати Вілбер (Wright; 16.04.1867 – 30.05.1912) і Орвілл (Wright; 19.08.1871–30.01.1948) – амер. авіаконструктори і пілоти. З кін. 1890-х років будували планери власної конструкції, на одному з яких встановили двигун внутрішнього згорання (8 к. с.) і 17.12.1903 вперше у світі піднялися у повітря (політ тривав 59 сек.). 1908 першими здійснили політ із пасажирами на борту. 1909 організували у США компанію з випуску літаків.

РАЙТ Франк Ллойд (Wright; 08.06.1869 – 09.04.1959) – амер. архітектор, засновник школи органічної архітектури. Н. у Річ Ленд-Сентері (штат Вісконсін, США). Навчався у інженер. коледжі, з 1887 – в ательє арх. Л. Саллівена у Чикаго. Початкові засади його «органічної архітектури» виявилися у серіях замських будинків «прерій» (1893), де був запропонований принцип невіддільності архітектури від навколишнього середовища і втілена ідея «безперервності простору». Особливу увагу звернув на контрастність за кольором і фактурою матеріалів та конструкцій споруд – будинок Вілітса у Хай Ленд-Парку (Іллінойс, 1902), будинок Мартіні в Бафоло (шт.

Нью-Йорк, 1904), будинок Ізабелли Робертс у Рівер форест (Іллінойс, 1908), будинок Робі в Чикаго (1909). Впродовж 1916–22 втілював арх. проекти в Японії (готель «Імперіал», Токіо), де застосував спец. антисейсмічні арх. конструкції. Після повернення до США спроектував низку будинків у Каліфорнії із бетонних блоків (вілла Міллірд у Пасадені), облицьованих плитками з традиційною мекс. орнаментикою. У серед. 1930-х років Р. спроектував замський будинок Кауфмана у Пенсильванії (1936), адм. споруду «Джонсон та сини» у Расіні (1936–39). З роками посилювався індивідуалізм Р., заперечував типізацію споруд, що пропагувалася представниками Сучасного руху. Вважаючи внутр. простір архітектурної споруди її сутністю, а зовн. оболонку – похідною від неї, Р. опрацював концепцію проектування «зсередини на зовні», яку втілював у споруді музею Гугенгайма у Нью-Йорку (проект 1943–46, збуд. 1956–59). Р. сформулював ідею безперервності арх. простору, що лягла в основу широко використовуваного у сучасній архітектурі прийому т. зв. вільного плану.

Л. Цимбала (Львів).

РАЙХСВЕР – збройні сили Німеччини, створені 1919 за умовами *Версальського мирного договору 1919*. Чисельність Р. була обмежена. Сухопутні війська мали нараховувати 100 тис. осіб., військ.-мор. флот – 6 лінкорів, 7 легких крейсерів тощо; заборонялося мати підводні човни, танки, військову авіацію. Комплектувався на професійній основі. 1933 особовий склад Р. був збільшений до 300 тис. чол. З березня 1935 гітл. уряд запровадив загальну військову повинність і приступив до розгортання багаточисельних збройних сил – *Вермахту*.

РАЙХСТАГ – 1). З XII ст. один із органів центральної влади у Священній Римській імперії. Скликався нім. імператором із представників різних станів. 2). З 1867 – нижня палата парламенту Північно-Німецького союзу, 1871–1918 – парламент Німецької імперії. 3). У Ваймарській республіці (1919–33) – нижня палата парламенту. Права Р. були суттєво обмежені широкими повноваженнями президента (міг розпустити Р.) і уряду. Після приходу у Німеччині до влади нацистів (1933) однопартійний Р. (входили тільки представники НСДАП) втратив своє значення. Підпал будівлі Р. М. ван дер Люббе 23.03.1933 був використаний нацистами для розгрому опозиційних партій, зокрема Компартії. Р. припинив існування 1945.

РАКОШІ МАТЬЯШ (Rákosi; 09.03.1892 – 05.02.1971) – угор. комуністичний діяч. Під час

Першої світової війни 1914–18 потрапив у рос. полон. У період існування Угорської рад. республіки був одним із керівників Червоної гвардії та уряду. 1921–24 – секретар *Комінтерну*. Повернувся в Угорщину для боротьби з режимом М. Горті, був заарештований і ув'язнений (1926–40). Під час *Другої світової війни 1939–45* жив у СРСР. З 1945 очолював Угорську компартію (з 1948 – Угор. партія трудящих, УПТ). 1945–49 – міністр закорд. справ, 1949–52 – віце-прем'єр-міністр, 1952–53 – прем'єр-міністр. Фактично встановив у країні диктаторський режим. Відстоював принципи сталінізму, застосовував репресії щодо своїх політ. опонентів. Після поч. *Угорського повстання 1956* усунений з поста 1-го секретаря УПТ і виїхав до СРСР, де і помер (м. Горький).

РАМАДЬЄ Поль (Ramadier; 17.03.1888 – 14.10.1961) – франц. політик. Н. у Ла-Рошелі. З 1904 – член Соціаліст. партії. 1928–40, 1945–51, 1956–61 – депутат парламенту. 1938–40 – міністр праці. Під час нім. окупації Франції брав участь у Русі Опору. 1944–45 – міністр постачання, 1946–46 – міністр юстиції. На поч. 1947 очолив коаліційний кабінет міністрів. Уряд Р., який сформувала «трипартійна коаліція» (ФКП, СФІО і радикали), продовжував колоніальну війну у В'єтнамі 1946–54, придушував нац.-визв. рух на Мадагаскарі. В урядовому кабінеті Р. відбувалися гострі дискусії з питань націоналізації, ведення колоніальних війн, підвищення зарплати. У квітні 1947 звинуватив комуністів у порушенні принципу «міністерської солідарності» (міністри від ФКП підтримали страйкарів заводу «Рено», що вимагали підвищення зарплати) і 04.05.1947 вивів їх з уряду, що привело до розпаду «трипартійної коаліції». 1948–49 – міністр нац. оборони. Сприяв затвердженню у франц. зовн. політиці принципу «атлантичної солідарності». 1952–55 – голова Адмін. ради *Міжнародної організації праці*. З 1955 – делегат Франції у *Європейському об'єднанні вугілля і сталі*.

РАМСЕЙ Бертрам (Ramsay; 20.01.1883 – 02.01.1945) – брит. адмірал. З 1897 служив у королівському військ.-мор. флоті. Учасник Першої світової війни. 1935–38 – нач. штабу військ.-морськ. флоту В. Британії. З вересня 1939 – нач. військ. бази у Дуврі. У квітні-червні 1940 Р. керував евакуацією брит. експедиційного корпусу з Дюнкерка. 1942 брав участь у підготовці операції «Факел» – висадка союзницьких військ у Пн. Африці (див. *Північно-Африканська десантна операція 1942*). У липні-серпні 1943 командував з'єднанням кораблів під час висадки амер.-брит. військ на Сицилію, пізніше

– брит. флотом у Середземному морі. У кін. 1943 призначений командувачем об'єднаних флотів союзників у Європі. У червні 1944 керував морськими операціями під час висадки союзницьких військ у Нормандії (Франція). Загинув в авіаційній катастрофі.

РАПАЛЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР – 1). Підписаний між рад. Росією і Німеччиною 16.04.1922 у Рапалло (Італія) під час *Генуезької конференції 1922*. Статті договору передбачали відновлення дипл. відносини між цими країнами і порядок врегулювання протиріч між ними; взаємну відмову РСФРР і Німеччини від відшкодування їх військових витрат і втрат; застосування принципу найбільшого сприяння і співробітництва в екон. питаннях. Після укладення Берлінської угоди (05.11.1922) умови Р. д. було поширено на УСРР, БСРР і ЗСРФР. 2). Італійсько-югославський договір, укладений 12.11.1920 у Рапалло. Остаточо затверджував кордони між обома державами. За договором до Італії відходила вся Істрія, о-ви біля побережжя Далмації. Обидві сторони визнали незалежність «держави Фіуме», яку було проголошено після захоплення 12.09.1919 італ. збройним загоном на чолі з Г. Д'Аннунціо м. Фіуме (Ф'юме; тепер – Рієка, Хорватія). Після *Другої світової війни 1939–45* всі ці території, окрім Трієста, були повернуті Югославії.

РАСИЗМ – антинаукова теорія, яка приписує вищій або неповноцінність (фізичну і психічну) окремих расових або етнічних груп, говорить про вирішальний вплив расових відмінностей на історію і культуру суспільства та намагається обґрунтувати одвічний поділ людства на вищі та нижчі раси, з яких лише перші нібито є творцями цивілізації та покликані до панування, а другі – духовно неповноцінні та здатні бути лише об'єктом експлуатації; політика, режим, державний лад, що базуються на цій концепції. Перші расистські концепції з'явилися у серед. 19 ст. і найповніше були викладені у працях Р. Ж. А. де Гобіно, Ж. В. Лапуша і Х. С. Чемберлена. Р. став офіційною ідеологією нім. нацизму, яка обґрунтовувала агресивні війни і *геноцид*. Застосування расистських теорій на практиці (зокрема, донедавна у ПАР), знайшло своє виявлення у політиці расової дискримінації, *сегрегації* і *апартеїду*. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1966) оголосила, що розповсюдження ідей, які ґрунтуються на Р. караються як злочин.

РАСКОЛЬНИКОВ Федір Федорович [справжнє прізвище – Ільїн; 28.01(09.02).1892 – 12.09.1939] – рад.

держ. і військ. діяч, дипломат, літератор. Навчався у Петерб. політехнічному ін-ті, приєднався до опозиційного до цар. режиму руху. З 1910 – член РСДРП. Учасник *Лютневої революції 1917* і *Жовтневого перевороту 1917*. 1919–20 – командувач Волзько-Каспійської військової флотилії. 1920 – командувач Балтійського флоту. 1921–23 представник рад. Росії в Афганістані. 1924–30 редактор низки ж-лів і видавництва. 1930–38 представник СРСР в Естонії, Данії, Болгарії. 1938 відкликаний до Москви, але, передбачаючи свій арешт, залишився за кордоном. Позбавлений рад. громадянства, виключений з компартії. 26.07.1938 опублікував відкриту заяву «Як мене зробили «ворогом народу», в якій виступив проти політ. репресій у СРСР. 17.08.1939 написав відкритого листа до Й. Сталіна, в якому звинуватив його у сваволі та беззаконні, дискредитації ним ідей соціалізму. Особливе занепокоєння Р. викликало знищення досвідчених командних кадрів армії та флоту, що, на його думку, мало неминуче привести до послаблення рад. збройних сил напередодні воєнного зіткнення із нацист. Німеччиною, яке вважав неминучим. Засудив сталінську колективізацію. Помер у Франції. Реабілітований 1963.

В. Духопельніков (Харків).

РАСМУССЕН Андерс Фог (Rasmussen; 26.01.1953) – данський політик, ген. секретар НАТО (2009–14). Н. у Ютландії у фермерській сім'ї. 1978 отримав диплом магістра економіки ун-ті Орхуса й обраний депутатом Фолькетингу від Ліберальної партії (Венстре). Політ. діяльність поєднував із науковою. 1987–92 – міністр оподаткування, 1990–92 – міністр економіки. 1992 добровільно подав у відставку через розслідування парламент. комісії про перенесення платежів із одного фін. року в наступний. 1993 опублікував книгу «Від соціальної до мінімалістичної держави», в якій окреслив шляхи реформування данської моделі «суспільства загального добробуту» в ліберальному руслі, зокрема, через зменшення податків і обмеження держ. регулювання. 1998–2009 лідер Венстре, 2001–09 глава уряду. Його однофамільцями були попередник і наступник на посту прем'єр-міністра П. Расмуссен (1992–2001) і Л. Расмуссен (з 2009). На посту прем'єра був висунувцем складної коаліції трьох політ. сил – Венстре, консервативної Партії народу й ультраправої Народної партії. Виконуючи вимоги ультраправих, здійснив заходи на обмеження імміграції, зокрема, перевірки прохачів політ. притулку і боротьба з фіктивними шлюбами, укладеними між данцями й іноземцями. 2003 підтримав військову операцію США в Іраку, бл. 550 військовослужбовців Данії

взяли участь у наземних операціях. Під час його каденції данські солдати були миротворцями в Афганістані, Боснії та Косово. Контраверсійна пропозиція 2004 дозволити церковну церемонію для одностатевих пар, оскільки Данія першою у світі 1989 легалізувала цивільну процедуру шлюбу для осіб із нетрадиційною орієнтацією, реалізована 2012. Найважчим викликом для свого уряду згодом вважав *Карикатурний скандал 2005*. У квітні 2009 покинув пост глави уряду, оскільки був обраний 12-м ген. секретарем НАТО. Брав участь у врегулюванні низки міжнар. конфліктів, зокрема на Бл. Сході. Прихильник залучення до НАТО нових членів, насамперед із числа учасників програми «Партнерство заради миру», пропонував політику «відкритих дверей». Гостро засудив агресію РФ проти України, що розпочалася 2014, відкрито називаючи «повстанців» на півдні та сході маріонетками Кремля. У травні 2016 призначений позаштатним радником Президента України.

Б. Сипко (Львів).

РАСПУТІН Григорій [справжн. прізвище – Нових; 1869/1871? – 17(30).12.1916] – фаворит рос. царя *Миколи II* і цариці Олександри Федорівни; авантюрист. Налезав до секти хлистів. Деякий час під виглядом «святого старця» мандрував країною. 1905–07 увійшов у придворні кола і царський палац, де здобув повну довіру царської сім'ї. За рекомендаціями Р., якого часто використовували у своїх політ. інтригах і фінансових махінаціях різні авантюристи, усувалися і призначалися найвищі особи державного і церковного управління. Вплив Р. був особливо сильним у перші роки *Першої світової війни 1914–18*. Убитий групою монархістів, які намагалися врятувати авторитет імператорської влади.

РАТЕНАУ Вальтер (Rathenau; 29.09.1867 – 24.06.1922) – нім. промисловець і політик. Н. у євр. родині у Берліні. 1983–99 – директор електротехнічних підприємств у Біттерфельді. З 1915 – президент наглядової ради великого електричного товариства АЕГ. 1914–15 очолював відділ сировини у військовому мін-ві. Творець концепції державно-монополістичного капіталу. Був експертом із питань військових репарацій нім. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919–20* та ін. мирних конференціях. Після встановлення *Ваймарської республіки* створив, як протипагу до ліво-і праворадикальних орг-цій, а також католицького Центру, Демократичну партію. У травні–грудні 1921 – міністр відбудови господарства. Намагався подолати госп. блокаду Німеччини, прагнув полегшити становище робітництва. 1922 очолив мін-во

закорд. справ. У зовн. політиці – прихильник проведеного «політики виконання» (*«Erfüllungspolitik»*) – виконання умов *Версальського мирного договору 1919* щодо сплати Німеччиною репарацій, на противагу «політиці катастроф» – саботаж репараційних платежів, незважаючи на наслідки). Підписав із Рад. Росією *Рапалльський договір 1922*. Убитий членами підпільної терорист. орг-ції «Консул». Автор праць на екон. і політ. тематику.

РАТИФІКАЦІЯ – затвердження верховним органом державної влади міжнародного договору, який був підписаний уповноваженим представником даної країни. Після Р. міжнар. договір набирає юридичної сили і стає обов'язковим для виконання державами, що його підписали. Сторони оформлюють Р. шляхом обміну ратифікаційними грамотами. У міжнар. праві передбачається відмова держави від Р. вже підписаного нею міжнар. договору. В Україні право Р. належить Верховній Раді України.

РАУШЕНБЕРГ Роберт (Rauschenberg; 22.10.1925 – 12.05.2008) – амер. художник. Навчався в художньому ін-ті у Канзас-Сіті та у мистецькому коледжі у Пн. Кароліні (1946–49). Знайомство з композитором-авангардистом Дж. Кейджем спонукало молодого художника до створення композицій-колажів із шнурів, шпалер, опудал птахів – «Ребус» (1953). Після 1960 комбінації Р. набрали рис поп-арту. Застосовуючи шовкографію, створив портрет Р. *Кеннеді* (1964), учасників в'єтнамської війни, композиції «Ретроактив», «Гамбургер», «Револьвер». У 1970-х роках повернувся до колажних комбінацій – серія «Іній» (1974), серія «Кабальний Американський Зефір» (1981). Твори Р. експонуються в багатьох музеях сучасного мистецтва.

Я. Кравченко (Львів).

РАФСАНДЖАНІ Алі Акбар Хашемі (Rafsanjani-Hashemi; 25.08.1934 – 08.01.2017) – президент Ірану (1989–97), ходжат оль-іслам (один з вищих шіїтських титулів). З 1948 здобував релігійну освіту в найавторитетнішому іслам. навчальному закладі у Кумі. Був учнем і близьким співробітником Р. *Хомейні*. Один із розробників плану повалення шаха *Мохаммеда Рези Пехлеві*. Після ліквідації монархії, 1979–80 входив до складу Вищої ісламської революційної ради. 1980–89 очолював Меджліс – парламент країни, 1988–89 – іран. збройні сили. 1981 на нього був здійснений невдалий замах. 1982–87 брав участь у виробленні нової редакції Конституції Ірану. Через кілька тижнів після смерті Р. Хомейні (1989)

обраний на президентський пост. Будучи прагматиком, підтримував проведення поміркованих ринкових реформ і висловлювався за покращення відносин із Заходом. У серпні 1990 погодився на мирні пропозиції С. *Гусейна* (вивід ірак. військ з іран. території захопленої під час бойових дій, обмін полоненими та ін.), що фактично завершило іран.-ірак. мирні переговори і поклато край *Іраксько-іранській війні 1980–88*. Під час наростання напруженості у Перській затоці 1990–91 пробував виступити у ролі посередника між режимом С. *Гусейна* і західними державами. 1997 був замінений на президентському посту *Мохаммадом Хатамі*. Уряд Х.-Р. 21.01.1992 встановив дипл. відносини з Україною. а у квітні 1992 президент України Л. *Кравчук* під час свого візиту до Ірану підписав з іран. президентом Декларацію про принципи співробітництва між двома державами. Після завершення другого 4-річного президентського терміну очолив Асамблею (Раду) з визначення доцільності прийнятих рішень – органу, який виступає у ролі арбітра в спірних питаннях між Меджлісом і Нац. Радою. Р. у червні 2005 взяв участь у президентських виборах, але програв ультраконсервативному політику, меру Тегерану Махмуду Ахмадінеджаду. Продовжував відігравати важливу роль у найвищому керівництві Ірану, як лідер помірковано-реформістського крила іран. духовенства.

РАХОЙ Маріано (Rajoy; 27.03.1955) – іспан. політик, прем'єр-міністр Іспанії (2011–2018). Н. у м. Сантьяго-де-Компостела. Закінчив 1977 юрид. факультет ун-ту Сантьяго-де-Компостела, займався адвокатською практикою. З 1981 член партії «Народний альянс». На виборах 1986 став депутатом нижньої палати парламенту (Конгрес депутатів). 1988 став ген. секретарем відділення Народного альянсу в Галісії. Брав участь у створенні Народної партії, з 1990 – заст. голови НП, 1996 очолив передвиборчу кампанію НП, яка перемогла на виборах. Входив до складу урядів Х. Аснара: мін. держ. управління (1996–99), – мін. державного управління, до квітня 2000 – мін. освіти і культури (до квітня 2000), мін. внутр. справ (2001–02), 1-й заст. прем'єр-міністра (2000–03). З жовтня 2004 лідер Народної партії, що автоматично означало висунення Р. кандидатом на посаду прем'єр-міністра на виборах 2004, 2008. Через перемогу ІСПП Р. очолив опозицію у Кортесах (2004–11). Критикував політику уряду, зокрема міграційну, реформу статутів автономій (особливо, Каталонії), вважаючи, що це поставить під загрозу існування єдиної Іспанії; не підтримав мирний процес у переговорах з ЕТА (не вірив у

намір ЕТА скласти зброю); легалізацію абортів. Піля очікуваної перемоги НП на виборах 2011, Р. очолив уряд, який проводив політику протидії екон. кризі, обмеження держ. видатків, що 2012 викликало протести проти жорстких заходів бюджетної економії. Фін. скандал, пов'язаний із подвійною бухгалтерією у НП («Справа Барсенаса» – Л. Барнес – скарбник партії) і незаконними додатковими виплатами 1997–2009 Р., похитнули авторитет уряду (зокрема, у країні було зібрано майже 1 млн підписів під вимогою відставки Р.). 2013 ініціював законопроекти щодо боротьби з корупцією (регламентація фінанс. д-сті партій і профспілок). НП виграла вибори 2015, але сформувати уряд Р. не вдалось. Серед передвиборчих обіцянок – створення Національного музею іспан. історії, висловився за дозвіл на в'їзд мігрантів в Іспанію, критикував уряд Угорщини за перешкоджання міграції. Водночас, його уряд критикували за економію коштів для іммігрантів, незаконне повернення мігрантів поліцією. З грудня 2015 по жовтень 2016 Іспанією управляв технічний уряд, на чолі з в. о прем'єр-міністра Р. У жовтні 2010 кандидатура Р. була підтримана Конгресом на посаду глави уряду. Щоб вийти з екон. кризи Р. запропонував податкові пільги для власників дрібних фірм, гнучкіші трудові договори, усунення бюрократичних перешкод у відкритті нових фірм. Окрім екон. проблем, уряд Р. опинився перед проблемою зміни держав. устрою і загрозою дезінтеграції Іспанії, оскільки, 27.10.2017 уряд Каталонії проголосив Декларацію незалежності. Уряд Р. запровадив пряме правління у цій провінції. Час від часу уряд Р. і керівництво НП опинялися в центрі корупційних скандалів (зокрема, «справа Гюртель» – антикорупційний процес, в якому замішані політики з НП на чолі з Р. і підприємці). У червні 2018 Конгрес Депутатів виніс вотум недовіри уряду й Р. пішов у відставку. У червні 1918 Р. залишив пост глави НП і повернувся до адвокатської практики. Р. – єдиний в історії глава уряду, який займав свою посаду за правління двох іспан. монархів: Хуана Карлоса I (2011–14) та Філіппа VI (2014–18). Оpubлікував автобіографічні спогади під назвою «Впевненість» (2011).

З. Баран (Львів).

РЕВАНШИЗМ – політика, переможеної у війні держави, спрямована на підготовку нової війни з метою відновлення довоєнних кордонів і довоєнної системи міжнародних відносин. Політику Р. проповідували агресивні кола у Франції після поразки у Франко-прусській війні 1870–71 (виступали за повернення Ельзасу і Лотарингії) та Німеччини після завершення 1-ої та 2-ої світових війн.

РЕВІЗІОНІЗМ (від. лат. ревізіо – перегляд) – означення ідейно-політичних і наукових течій, які переглядають з метою внесення змін і поправок, основні принципи та положення якоїсь теорії, вчення, концепції. Як напрям політ. думки виник останній чверті XIX ст. Термін «ревізійонізм» в основному вживався щодо поглядів нім. соц.-дем. Е. Бернштайна, який критикуючи теоретичні засади марксизму, відкидав вчення про класову боротьбу, революцію і диктатуру пролетаріату та висунув програму реформ капіталізму і компромісів з буржуазією. Теоретики марксизму-ленінізму розрізняли правий Р. (вважали, що прагнув підмінити марксизм «буржуазно-реформістськими» поглядами) і лівий Р. (орієнтувався на анархістські та волюнтаристські концепції). У комуніст. країнах спроба політ. лідера чи вченого-суспільствознавця подати інтерпретацію догм марксизму-ленінізму, відмінну від офіційної партійної доктрини, оголошувалася Р. і мала для нього непередбачувані наслідки.

РЕВОЛЮЦІЯ ГВОЗДИК 1974 – державний переворот у Португалії у квітні 1974. Після смерті А. Салазара (1868) у країні до влади прийшов авторитарний уряд Марчелло Гаetano. Для боротьби з антидемократичним режимом молоді офіцери, у більшості лівих переконань, заснували таємну орг-цію «Рух збройних сил». Використавши незадоволення у збройних силах, викликане тривалими і безперспективними колоніальними війнами (Мозамбік, Ангола, Сх. Тимор), вранці 25.04.1974 армійські підрозділи під командування ген. Антоніо де Спіноли і Франциско да Кости Гомеша зайняли найважливіші держ. і адмін. установи у Лісабоні та передали владу Хунті національного порятунку. Як розпізнавальні знаки учасники перевороту прикріпили до своїх мундирів червоні гвоздики (звідси і назва революції). Протягом 1974–76 у Португалії точилася боротьба між прихильниками демократичного і марксистського шляхів розвитку країни. Спроба комуністів у листопаді 1975 здійснити державний переворот зазнала невдачі. На президентських виборах 1976 перемогу здобув адм. Ромальйо Еаніш, що знаменувало собою утвердження у країні демократії західного типу і завершення Р. г.

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ 2013–2014 («Єврореволюція») – сукупність протестів, мітингів, пікетів, страйків і інших акцій громадянської непокори в Україні (листопад 2013 – лютий 2014), що виникли у зв'язку з відмовою діючої влади від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію і зумовили радикальні політичні та суспільні зміни та перетворення.

Основними причинами Р. г. було загострення наприкінці 2013 трьох осн. типів політ. конфліктів: 1. Конфлікти інтересів, які мали політичний, економічний та соціальний складники. Зокрема, політичний — надмірна концентрація влади в руках президента, порушення рівноваги сил між гілками влади, незбалансованість повноважень між центральними та місцевими органами влади, політичні репресії; економічний — здійснення економічної політики без урахування потреб соц. розвитку, гальмування реформ, посилення корупції; збільшення зовнішнього боргу; концентрація важелів впливу і ресурсів у руках олігархічних груп; соціальний — наростання зубожіння населення, зниження рівня життя, збільшення розриву в доходах між найбагатшими і найбіднішими частинами населення, штучне стримування розвитку «середнього класу». 2. Конфлікти цінностей, що виникли через протиріччя між тягінням влади до авторитарних форм правління та наростаючими виявами громадянського суспільства. 3. Конфлікти ідентичностей, в основі яких лежало ототожнення певної частини мешканців країни з окремою групою (етнічною, релігійною, мовною), а не з суспільством (державою) загалом. В Україні конфлікти ідентичностей поглиблювалися з 1991 кожної виборчої кампанії: конкуруючі на виборах політичні сили для мобілізації свого потенційного електорату розколювали Україну на «Схід» і «Захід», активно використовуючи мовну і релігійну проблеми.

Формальними приводами для осінніх акцій громадянського протесту стали дві події — призупинення урядом України процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС (21.11.2014) і офіційна відмова президента В. Януковича від підписання Угоди про асоціацію з ЄС у Вільнюсі (29.11.2014). Більшість укр. суспільства сприйняла це як необґрунтовані дії, адже курс на євроінтеграцію зафіксований у Конституції України та зовн.-політ. концепції держави; 2007–12 було проведено 21 раунд переговорів щодо євроінтеграції; 11.11.2011 у Брюсселі було узгоджено всі положення тексту Угоди; 30.03.2012 у Брюсселі глави переговорних делегацій парафували Угоду про євроінтеграцію України.

Після рішення уряду України учасники кількох самоорганізованих «майданів» без партійної символіки та антиурядових гасел висували єдину вимогу — підписання Угоди у Вільнюсі. Мітинги на підтримку євроінтеграції пройшли у Львові, Чернівцях, Сумах, Вінниці, Кривому Розі, Харкові, Донецьку та ін. містах країни. 24.11 у Києві відбулися хода і мітинг на Майдані Незалежності, які зібрали понад 100 тис. громадян України. Після

непідписання В. Януковичем Угоди про асоціацію з ЄС основна частина «майданів» в Україні розійшлася, однак влада вирішила встановити повний контроль над ситуацією. Вночі 30.11.2013 силами спецпідрозділів «Беркут» на Майдані Незалежності у Києві було здійснено розгін мирного протесту, під час якого постраждали десятки осіб, переважно студенти. Ці дії влади викликали наступного дня стихійний мітинг на Михайлівській площі та утворення координаційного центру Євромайдану — Штабу національного спротиву, про формування якого оголосили лідери трьох опозиційних партій: В. Кличко, О. Тягнибок та А. Яценюк. 01.12.2014 на вулиці Києва вийшли, за різними оцінками, від 500 тисяч до 1 млн протестувальників. Київську акцію протесту активно підтримали у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Сумах, Харкові, Кривому Розі та ін. містах України.

Ці події стали точкою відліку суспільних процесів в Україні, які отримали назву «Революція гідності». Політ. стрижень Майдану становили представники опозиційних партій у парламенті — «Батьківщина», «Свобода» і «Удар», а також ін. політ. партій та громадських орг-цій — Демократичний альянс, Конгрес українських націоналістів, УНА-УНСО, Радикальна партія, Європейська партія, «Відсіч», Спільна справа. Значну роль відіграли новостворені громадські об'єднання — Самооборона Майдану, Автомайдан, «Правий сектор». Особливістю Євромайдану було те, що абсолютна більшість його учасників (92%) не належали до жодної партії чи громадської орг-ції — членами партій були лише 4% протестувальників, громад. орг-ій — 3,5%, громадських рухів. Характерною ознакою початкового етапу протесту була мирна налаштованість більшості його учасників.

Щоб опанувати ситуацію, влада вдалась до контрдій у вигляді альтернативних мітингів передусім на Сході України, формування в Києві біля Верховної Ради табору «тітушок», неприйняття постанови про висловлення недовіри уряду Миколи Азарова; організація владними структурами «антимайданів» — проплачених мітингів пропрезидентської Партії регіонів.

08.12 у Києві відбулась акція протесту під назвою «Марш мільйонів» за участю, за різними оцінками, від ста тисяч до понад мільйона учасників. Осн. вимогами учасників протесту були: поновлення переговорів щодо Угоди про Асоціацію з ЄС; припинення репресій; зміна влади; зміна Конституції (обмеження повноважень президента тощо). Зупинити протестну хвилю в ніч на 11.12 шляхом застосування силової акції проти

мітингувальників на Майдані Незалежності у Києві підрозділам спецназу та внутр. військ не вдалося. 13.12 за участі В. Януковича, лідерів опозиції, представників громадськості відбувся «Круглий стіл», що мав на меті знайти компромісне рішення для врегулювання ситуації в Україні. Однак формули порозуміння та моделі виходу із політ. кризи учасниками переговорів знайдено не було. За цих обставин Народне віче на Євромайдані в Києві 22.12.2013 ухвалило резолюцію про створення загальнонац. орг-ції Всеукраїнське об'єднання «Майдан» для координації діяльності протестувальників.

Намагаючись посилити свої позиції та юридично обґрунтувати неправомірні дії, пропрезидентські сили 16.01 «протиснули» через парламент закони, які передбачали: обмеження діяльності ЗМІ; арешт і штраф за організацію мітингів, допомогу протестам або встановлення наметів; посилення покарання (до позбавлення волі на строк до двох років) при груповому порушенні громад. порядку тощо. 19.01, після проведення чергового віча на Майдані, ситуація в Україні вступила у критичну фазу – відбулися зіткнення протестувальників, які намагалися пройти до будівлі Верховної Ради, і представників силових структур. 21–22.01 розпочалися численні атаки на барикади протестувальників владних спецпідрозділів і погроми, вчинені «тітушками». 22.01.2014 під час штурму на вулиці Грушевського у Києві було застрелено двох активістів Євромайдану – Сергій Нігояна й Михайла Жізневського. Ці жертви стали першими у «Небесній сотні» – когорти зі 105 мирних протестувальників, які загинули, захищаючи ідеї та гасла Майдану.

Спроба лідерів опозиції на переговорах 22.01 переконати В. Януковича у необхідності знайти компромісний варіант, щоб вийти з критичної ситуації закінчилася безрезультатно. Ситуація дедалі загострювалася (атаки спецпідрозділу «Беркут» у ніч з 22 на 23.01 на штовхнулися на нестандартну протидію мітингувальників, які запалили автошини, що утворило суцільну стіну вогню й диму). Відгуком на київські події стала хвиля масових акцій протесту 22–24.01 у Вінниці, Хмельницькому, Полтаві, Черкасах, Чернівцях, Білій Церкві та ін. містах України. 24.01 Євромайдан прийняв рішення про вихід із переговорного процесу і «мирне розширення» своїх меж.

Задля локалізації і припинення акцій протесту, В. Янукович 25.01 під час нового раунду переговорів з лідерами опозиції пішов на певні поступки. Влада зобов'язалася прийняти закон про амністію учасників протестних акцій за весь період політ. кризи; повернути базові положен-

ня Конституції України 2004; внести корективи у закони, ухвалені 16.01.2014 Верховною Радою. 28.01.2014 подав у відставку прем'єр-міністр України Микола Азаров. Наступного дня парламент скасував закони від 16.01, однак це вже не змогло зупинити подальшу ескалацію сусп.-політ. конфлікту. Чергова фаза силового протистояння розпочалася 18.02.2014, коли проти мітинг арів на підступах до Верховної Ради, що мала розглянути зміни до Конституції України, були силовиками були застосовані водомети, газ і вогнепальна зброя. Наступного дня відбувся 17-годинний безперервний штурм табору протестувальників.

Шукаючи вихід із політ. тупика, В. Янукович під час переговорів із європейськими міністрами та представниками опозиції погодився на дострокові вибори Президента не пізніше грудня 2014 в обмін на зобов'язання повстанців здати зброю протягом 24 годин. Коли ця інформація була обнародована на Майдані, від керівників сотень Самооборони Майдану пролунав ультиматум негайної відставки В. Януковича. Новий розклад сил, в основі якого були, з одного боку, деморалізація провладних структур, а з іншого – рішучість мітингарів, суттєво вплинув на розвиток подій останньої декади лютого. 21.02 парламент ухвалив повернення до Конституції 2004, прийняв рішення про звільнення Ю. Тимошенко (лідерка партії «Батьківщина, що перебувала в ув'язненні). Наступного дня після відставки голови Верховної Ради В. Рибачака новим спікером було обрано О. Турчинова. Того ж дня 328 народних депутатів проголосували за усунення з посади президента В. Януковича. На цій підставі на О. Турчинова тимчасово було покладено президентські повноваження. 27.02.2014 Верховна Рада України призначила прем'єр-міністром А. Яценюка і сформувала новий уряд.

Наслідки Р. г. стали: з одного боку, глибока політична криза, характерними ознаками якої були певна делегітимація владних структур, відсутність взаємодії між різними центрами влади, різке зниження ефективності соц.-політ. регулювання і контролю, ескалація стихійних форм політ. протесту (майданів, віче, мітингів, страйків, демонстрацій тощо), з іншого, геополітична переорієнтація України з Росії на Європу; зміна іміджу України як суб'єкта міжнар. відносин, формування її образу у світовій громадській думці як держави з власною самобутністю, історією та гідністю; трансформація політ. режиму, децентралізація влади; зміна співвідношення політ. сил у владних структурах; переформатування політ. сил і владних еліт; посилення євроінтеграційних процесів; надання імпульсу масштабним сусп. реформам і впровадження європ. стандартів; відновлення осн.

громадянських свобод, порушених «диктаторськими законами»; радикальне оновлення власної національно-цивілізаційної ідентичності українців, надання прискорення процесу формування політ. нації в Україні.

О. Бойко (Ніжин).

РЕГЕНТ – у країнах з монархічною формою правління, тимчасовий правитель, який здійснює владу у період малоліття, недієздатності, тривалої хвороби чи відсутності (одночасно володіє двома державами та ін.) монарха, а також коли престол не зайнятий. Інколи за цих ж умов призначається колегіальне правління – регентська рада.

РЕГТАЙМ – стиль гри на фортепіано і пов'язаний із ним жанр танц. п'єси, який виник наприкін. XIX ст. Характерний своєрідною синкопованою мелодикою, чітким ритмом. Мелодичні, гармонічні та формальні якості Р. європ. походження. Р. сильно вплинув на розвиток інструментальної форми негритянської народної музики. Поруч із сольною формою гри на фортепіано, Р. виконувався також в оркестрі. Мав вплив на розвиток раннього джазу і танцювальну культуру 1910–20-х років (від Р. походять тустеп, фокстрот та ін. танці).

Н. Сиротинська (Львів).

РЕЗЕРФОРД Ернест (Rutherford; 30.08.1871 – 19.10.1937) – брит. фізик. Професор Манчестерського (1907–19), Кембріджського (з 1919) ун-тів та Кавендішської лабораторії. Заклав основи сучасного вчення про радіоактивність і про будову атома. 1899 вперше виявив, що радіоактивне випромінювання має різну проникливість і запровадив назву «альфа-проміння» і «бета-проміння». 1910 відкрив новий радіоактивний елемент – еманацию торія. Р. запропонував планетарну модель атома (1911), на основі якої Н. Бор 1913 розробив квантову теорію побудови атома. Здійснив першу штучну ядерну реакцію (1919), передбачив існування нейтрона (1921). Ім'ям Р. названа одиниця виміру радіоактивності. Лавреат Нобелівської премії з хімії (1908).

РЕЙґАН Рональд Вільсон (Reagan; 06.02.1911 – 05.06.2004) – амер. політик, 40-й президент США (1981–89). Н. у штаті Іллінойс у родині торговця взуттям, який збанкрутував у часи Великої депресії 1929–33. З 1937 став голлівудівським актором, знявся у 50 фільмах. 1962 приєднався до Республіканської партії. Був обраний губернатором Каліфорнії (1966–74), кількаразово висувався на президентських виборах. 1981 став президентом США після Дж. Картера. Був поранений під

час замаху 1981. Як президент, провадив активну політику у Центральній Америці, намагався повалити лівий уряд у Нікарагуа, вислав війська до Гренади (1983). Заініціював нову програму озброєнь «Стратегічна оборонна ініціатива», більшу відому під назвою «зоряні війни». За його президентства різко зросли військові витрати, що призвело до рекордного росту дефіциту нац. бюджету і скорочення соц. програм. Політика розкручування *гонки озброєнь* ускладнила його переговори з лідером СРСР М. Горбачовим 1985 і 1986, але наступного року було досягнуто угоду про скорочення ядерних озброєнь. Після двох термінів президентства здав пост своєму наступникові Дж. Бушу. У листопаді 1991 була відкрита президентська бібліотека Рональда Рейґана.

О. Джеджора (Львів).

РЕЙНО Поль (Reynaud; 15.10.1878 – 21.09.1966) – франц. політик. У 1920–60-х роках депутат парламенту (з перервами). Один з лідерів партії «Альянс демократів». У міжвоєнний період неодноразово займав міністерські пости (мін. юстиції, колоній, фінансів) в урядах А. Тардьє, П. Лаваля, Е. Даладьє. У травні 1940 сформував уряд, який згодом отримав назву «уряд поразки». У червні 1940 передав владу маршалу А. Петену. 1940–45 був інтернований, з 1946 – депутат Національної Асамблеї. Прихильник процесу європ. інтеграції.

РАЙНСЬКА ДЕМИЛІТАРИЗОВАНА ЗОНА – частина території Німеччини, що підлягала демілітаризації за *Версальським мирним договором 1919*. Створена після закінчення Першої світової війни для запобігання раптовому нападу Німеччини на Францію. Включала нім. територію на лівому березі Райну і смугу шириною 50 км на його правому березі. У цій зоні заборонялося розміщувати нім. війська, проводити військові маневри і споруджувати укріплення. 07.03.1936 гітл. уряд увів у Райнську зону свої військові підрозділи. Ремілітаризація зони стала одним із етапів підготовки Німеччини до *Другої світової війни 1939–45*.

РАЙНСЬКИЙ ПАКТ – див. *Локарнські договори 1925*.

РЕЙТИНГ (від англ. rating – оцінка, клас) – індивідуальний кількісний показник популярності політичних лідерів, політичних партій, політичних інститутів який встановлюється шляхом аналізу громадської думки через соціологічні опитування, опитування експертів тощо.

Ю. Шведа (Львів).

РЕМАРК Еріх-Марія (Remarque; 22.06.1898 – 25.09.1970) – нім. письменник. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. Деякий час працював вчителем, репортером, редактором. Світову славу Р. приніс антивоєнний роман «На західному фронті без змін» (1929). 1932 змушений емігрувати з Німеччини. Книги Р. нацисти спалювали, а сам письменник був позбавлений нім. громадянства (1938). Жив у Швейцарії, США (з 1941), згодом знову переїхав до Швейцарії. Центральна тема творчості Р. – трагічний образ «втраченого покоління», зражені надії молодих людей воєнної доби, солдатське братерство, несприйняття війни і самотності людини у суспільстві. Р. автор романів «Повернення» (1931), «Три товариші» (1938), «Триумфальна арка» (1945), «Час жити і час помирати» (1954), «Чорний обеліск» (1956), «Життя у борг» (1959), «Ніч у Лісабоні» (1963) та ін.

РЕНЕГАТ (від лат. *renegare* – відрікатись) – людина, яка відреклася від своїх попередніх переконань, своєї партії й перейшла в табір противника; відступник, зрадник.

Ю. Шведа (Львів).

РЕННЕР Карл (Renner; 14.12.1870 – 31.12.1950) – австр. політик, перший федеральний канцлер Австрійської республіки (1918–20), президент Австрії (1945–50), лідер австр. соціал-демократії та *II Інтернаціоналу*, ідеолог австромарксизму, юрист. Н. у с. Унтер-Танновітц (нині Дольні-Дунаєвіце, Чехія) у селянській сім'ї (був 18-ою дитиною в сім'ї). Навчався в гімназії Ніколсбурга (Мікулова), Віденському ун-ті (1890–96). Якийсь час працював урядовим бібліотекарем. 1896 став членом Соціал-демократичної партії Австрії. 1907–18 – депутат австр. Рейхсрату (представляв праве крило СДПА). Висунув концепцію «багатонаціональної держави» і «культурно-національної автономії». Засуджував ідеї В. Ульянова (Леніна). Представляв проголошену 1918 Австрійську республіку при підписанні *Сен-Жерменського мирного договору 1919*. Пропонував для нової держави назву «Німецько-Австрійська Республіка», але її відкинули представники *Антанти*. Обіймав посади глави Тимчасового (1918–19) і першого коаліційного уряду (1919–20), міністра закордонних справ (1919–20). Здійснив мирний перехід країни до республіканської форми правління. 1931–33 – спікер Національної Ради – нижньої палати австр. парламенту. Підтримав приєднання *Судетської області* Чехословаччини та Австрії до Німеччини 1938 (див. *Аншлюс*). Під час *Другої світової війни 1939–45* дистанціювався від підтримки нацистів.

Після звільнення Австрії від німецьких військ 1945 сформував Тимчасову адміністрацію. Перша Національна Рада відновленої республіки обрала 20.12.1945 Р. президентом держави. Вимагав якнайшвидшого припинення окупації Австрії союзницькими військами. Автор книг: «Держава і нація» («Staat und Nation», 1899; під псевдо Синоптікус), «Боротьба нації за державу» («Der Kampf der Nation um den Staat», 1902; під псевдо Р. Шпрінгер), «Державна економіка, світова економіка і соціалізм» («Staatswirtschaft, Weltwirtschaft und Sozialismus», 1926), «Правові інституції приватного права і їх соціальна функція» («Die Rechtsinstitute des Privatrechts und ihre soziale Funktion», 1929), «На рубежі двох годин. Мемуари» («An der Wende zweier Zeiten. Lebenserinnerungen», 1946).

Г. Сіромська (Львів).

РЕНЦІ Маттео (Renzi; 11.01.1975) – італ. політик, прем'єр-міністр Італії (2014–16), лідер Демократичної партії 2013–18, сенатор І. з 2018. Н. у Флоренції. 1999 закінчив факультет права у Флорентійському ун-ті, працював у приватній компанії. Член Італійської народної партії (від 1996), 2002–07 належав до партії «Маргаритка: Демократія – це свобода». З червня 2009 – мер Флоренції. Неодноразово перебував під слідством (через порушення колективного договору, нанесення державі матеріальних збитків на суму 50 тис. євро, зловживанні владою і конфлікті інтересів – використав пенсійні відрахування трудового колективу в інтересах сімейної компанії). У лютому 2014 сформував урядовий кабінет, в якому уперше в історії Італії к-сть міністрів жінок відповідала к-сті чоловіків. Сам Р. став наймолодшим прем'єром Італії. Провів реформу держ. управління, вніс зміни у виборче законодавство, ухвалив «Закон про робочі місця», про визнання одностатевих шлюбів. Щодо політ. поглядів, то Р. стверджував, що є прихильником ідеології Т. *Блера* т. зв. Третього шляху, яка намагається поєднати ліберальну економіку і ліву соц. політику. Преса неодноразово звинувачувала Р. у марнотратстві держ. коштів (використання службового транспорту в особистих цілях). На період прем'єрства Р. припали землетруси 2016, коли руйнування спричинили втрату житла 100 тис. італійців. Уряд Р. зіштовхнувся з низкою зовнішньо політ. проблем: європейська боргова криза, громадянська війна в Лівії, рос. агресія в Україні, проблеми на Бл. Сході. Кабінет Р. у жовтні 2015 заявив, що продовжить свою військову присутність в Афганістані разом з армією США, підтримав Вашингтон у військовій інтервенції проти Ісламської держави, міжнар. санкції проти Росії після вторгнення рос. військ

в Україну. У жовтні 2015 здійснив офіц. візит на Кубу, став першим лідером G7, який зустрівся з президентом Куби Р. Кастро. Як наслідок збройних конфліктів у Лівії та Сирії уряд Р. стикнувся з хвилею незаконної імміграції до Італії (2014 прибуло на 296% мігрантів більше, ніж 2013). У серпні 2014 уряд Р. ухвалив закон, який передбачав міжнар. захист мігрантів. Під керівництвом Р. у лютому 2014 демократи приєдналася до Партії європейських соціалістів (ПЕС). Р. інколи називають де-факто лідером ПЕС, яка перебуває в опозиції до Європейської народної партії, фактичним лідером якої вважають А. Меркель (для означення цих двох лідерів у пресі часто вживають термін «Меркенці»). Після агресії Росії проти України, Р. звинуватив В. Путіна у порушенні міжнар. договорів, а 19.03 заявив, що референдум про статус Кримського півострова є незаконним. У березні 2015 Р. з офіційним візитом відвідав Київ, де підтримав суверенітет України і виступив за дотримання Мінських мирних угод. У той же день Р. відвідав Москву, де обговорив перспективи мирного врегулювання конфлікту на Донбасі, роль Росії у припиненні війни в Сирії та збройного конфлікту в Лівії, проблеми тероризму в світі. Р. став одним із головних адептом припинення міжнар. санкцій проти Росії, встановлення політ. і військ. союзу між зх. країнами і Росією у б-бі проти тероризму Ісламської держави. Підтримав будівництво газопроводу «Північний потік 2». У неодноразово звинувачували Р. у проросійських симпатіях. Через прагнення Р. оновити італ. політ. істеблішмент отримав прізвисько в ЗМІ «Il Rottamatore» («Шкребок»). Після невдачі на конституційному референдумі у грудні 2016 щодо змін повноважень і порядку формування Сенату, ініціатором якого став Р., подав у відставку. Поразка демократів на березневих виборах 2018 змусила Р. піти і з поста голови партії. Став депутатом Сенату.

З. Баран (Львів).

РЕПАРАЦІЇ – відшкодування матеріальних збитків державі, що перемогла у війні, за рахунок переможеної держави–агресора. Вперше стягнення Р. було передбачено *Версальським мирним договором 1919*. Воєнні Р. виплачуються як грошима, так і натурою (промислова продукція, обладнання військової пром-сті, закордонні активи тощо). Після *Другої світової війни 1939–45* для Німеччини було встановлено Р. у розмірі 20 млрд дол. 1952 США, Франція і В. Британія відмовилися від своєї частки Р. (див. також *Контрибуція*).

РЕПАТРИАЦІЯ – 1). Повернення емігрантів у країну, звідки вони походять, із поновленням

їх у громадянських правах. 2). Повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які опинилися за межами своєї країни внаслідок війни. Після *Другої світової війни 1939–45* згідно з рішенням *Потсдамської конференції 1945* Р. до своїх країн підлягали всі іноземці (зокрема, бл. 3 млн українців). Під тиском світової громадськості Р. до комуністичних країн (за винятком військових злочинців) мала здійснюватися на принципах добровільності. Процес Р. у післявоєнній Європі завершився 1948–49. Р. інколи називають обмін населенням внаслідок зміни кордонів, зокрема, польсько-радянського і чехословацько-радянського 1945–46.

РЕСПУБЛІКА САЛО – (італ. Repubblica di Salò; офіц. назва – Італійська соціальна республіка; італ. Repubblica Sociale Italiana) – фашистська держава, створена Б. Муссоліні у вересні 1943 на окупованій гітлерівцями італ. території під час *Другої світової війни 1939–45*. Існувала у вересні 1943–квітні 1945. Створена на протигагу уряду П. Бадольо, який контролював Пд. Італії й співпрацював з союзниками. Займала територію пн. і центр. частини Аппенінського п-ова від Риму до Альп. Головні держ. органи розташовувалися в м. Сало (звідси і назва). Фактично знаходилася під нім. протекторатом. Політика Р. С. була повністю підпорядкована інтересам *Третього Райху*. 28–29.09.1943 Р. С. була визнана Німеччиною, Японією, Румунією, Болгарією, Хорватією і Словенією. Осн. напрями діяльності уряду Р. С. були сформульовані 14–15.11. 1943 на конгресі Фашистської республіканської партії у Вероні (т. зв. Веронська Хартія) – оновлення фашист. руху, ліквідація монархії та встановлення республіки, колективізація (соціалізація) великих підприємств, соц. гарантії працюючим та ін. Державний устрій визначався як президентська республіка. За Б. Муссоліні зберігався титул «вождя фашизму». Програма мала пропагандистський характер і не була реалізована. Урядові збройні формування (команд. – ген. Р. Граціані) використовувалися нім. командування для б-би з італ. партизанами. Припинила існування у квітні 1945 внаслідок антифашистського повстання і зайняття військами союзників Мілану.

РЕФЕРЕНДУМ – всенародне голосування (опитування) у найважливіших питаннях державного або суспільного життя. Одна з форм прямої демократії. Р. поділяються на загальнонаціональні та місцеві, конституційні (затверджують нову конституцію або поправки до неї) і законодавчі (предмет Р. – проект закону або діючий закон),

обов'язкові Р. або консультативні. 01.12.1991 в Україні проходив Р., який підтвердив Акт про державну незалежність країни, який прийняла ВР України 24.08.1991. Умови і порядок проведення Р. в Україні визначаються у відповідності з Конституцією України і Законом про всеукраїнський та місцеві референдуми. Р. поряд з виборами є вищим безпосереднім проявом влади народу. (Див. також *Плебісцит*).

РЕФОРМА О. КОСИГІНА 1965 – спроба рад. керівництва модернізувати економічний механізм СРСР шляхом поєднання у межах соціалістичного господарства централізованих методів управління з розширенням господарської самостійності підприємств. Досвід проведення екон. реформ М. Хрущовим певною мірою показав межі застосування адмін. методів управління, які в умовах зростаючого господарства вже не давали бажаного ефекту. Саме тому, вже з 2-ої пол. 1950-х років рад. наукова думка (Л. Канторович, В. Немцінов, В. Новожилов, Л. Бірман та ін.) почала шукати нову модель управління, яка б органічно могла поєднати адмін. стимули і екон. важелі. 1962 газета «Правда» опублікувала статтю проф. І. Лібермана «План, прибуток і премія», написану на основі аналізу досвіду роботи екон. лабораторії Харків. раднар-госпу. У ході дискусії навколо пропозицій вченого поступово викристалізувалася модель нового механізму господарювання. В основу концепції реформування була покладена непівська ідея посилення ролі екон. важелів управління шляхом органічного поєднання громадських і особистих інтересів, зростання матеріальної зацікавленості робітників і колгоспників у результатах праці. На березневому пленумі 1965 у доповіді Л. Брежнєва спочатку прозвучала гостра критика волюнтаристських методів управління селом у хрущовський період, а потім було викладено компоненти концепції реформ: підвищення ролі мін-ва с/г в плануванні та управлінні виробництвом; суттєве зниження плану обов'язкових закупівель зерна і збереження його незмінним протягом 10 років; підвищення в 1,5-2 рази закупівельних цін на с/г продукцію; встановлення надбавок до осн. ціни за понадпланову продукцію; зростання інвестицій у с/г; зменшення податків; зниження цін на запчастини і техніку; списання з колгоспів боргів державі тощо. Наступним кроком розгортання екон. реформи стало проголошення комплексу заходів, щодо формування нового механізму господарювання у пром-сті. На вересневому 1965 Пленумі ЦК КПРС О. Косигін запропонував не просто адмін. контрреформу, тобто механічне повернення від територіального принципу управління до галузе-

вого, а кардинально нову модель господарювання. Суть нових підходів полягала у спробі поєднати в межах соціаліст. господарства централізоване керівництво з розширенням госп. самостійності підприємств. Запропонований комплекс заходів мистив: скорочення к-сті директивних планових показників з 30 до 9; оцінювання ефективності роботи підприємств і галузей за обсягом реалізованої продукції, а не за обсягом валової продукції, як було раніше; визначення розмірів фонду зарплати такими «капіталістичними» показниками, як рентабельність і прибуток; утвердження госпрозрахунку; посилення прямих договірних зв'язків між підприємствами; встановлення економічно обґрунтованих цін; залишення в розпорядженні підприємств значної частини прибутків для створення фондів матеріальне стимулювання, соц.-культ. розвитку; відновлення галузевого принципу управління пром-стю. У жовтні 1965 розпочалися радикальні трансформації органів керування господарством, зміст яких полягав у переході від територіального до галузевого принципу управління. У країні було ліквідовано раднар-госпи, натомість створено 11 загальносоюзних і 17 союзно-респ. міністерств. Черговим кроком практичної реалізації реформи стало поступове переведення пром. підприємств і радгоспів на нові форми господарювання. На поч. 1966 на систему госпрозрахунку було переведено 43 найрентабельніші підприємства у 20 містах СРСР. Характерна ознака поч. етапу реформи – ставка на підприємства легкої та харчової пром-сті, які мали порівняно швидший оборот коштів, що давало змогу за короткий термін оцінити ефективність запровадження нових методів господарювання. Перші результати реформування були досить обнадійливими, тому до 1967 на систему госпрозрахунку було переведено 7 тис. підприємств, на яких працювало бл. 10 млн робітників, і які виробляли бл. 40% всієї пром. продукції країни. Наприкін. 8-ої п'ятирічки (1966–70) перехід пром-сті на нові методи господарювання, загалом, був закінчений. Своєрідним «локомотивом» реформи на селі стали підконтрольніші державі радгоспи. Очевидно, саме тому 1970 у СРСР к-сть радгоспів зросла до 15 тис., а к-сть колгоспів за 5 років скоротилася з 36,3 тис. до 33 тис. Наприкін. 8-ої п'ятирічки в режимі повного госпрозрахунку працювали 40% радгоспів, які виробляли 40% товарної продукції с/г. Наслідками реформи на першому етапі її реалізації стали помітні позитивні зміни. Результати 8-ої п'ятирічки вигідно відрізнялися від досягнень попередніх п'ятирічок (не випадково ця п'ятирічка була названа фахівцями «золотою»). Продукція

пром-сті зросла на 50% порівняно з попереднім періодом. Позитивні зміни було помітно і у с/г, де валова продукція зросла на 23%, тоді як 1960–65 – лише на 12,5. Якщо 1960 нац. дохід СРСР становив 58% рівня США, то 1970 – 67. Однак, вже з поч. 1970-х років виявились негативні тенденції: уповільнення процесу зростання соц.-екон. розвитку країни; збільшення капіталовкладень, які не давали належної віддачі; село відіграло роль основного джерела постачання робочої сили для пром-сті, що поглиблювало його занепад; низький рівень розвитку аграрної сфери в умовах активного попиту населення зумовив залежність СРСР від імпорту продовольства. На зламі 1960–70-х реформу почали поступово згортати. Такий розвиток подій був зумовлений низкою суперечностей реформаційного процесу: 1). Несприйняття ринкового регулювання, різке посилення директивного планування і управління наприкін. 1960-х значною мірою були зумовлені подіями *Празької весни 1968*, які змусили ком. лідерів замислитися над майбутнім рад. системи. 2). Основна суперечність реформи полягала в намаганні владних структур водночас інтенсифікувати взаємовиключні процеси: посилити централізм в економіці та задіяти ринкові екон. регулятори (рентабельність, прибуток тощо). 3). Відновлення галузевого принципу управління вело до регенерації монополій галузей та окремих підприємств. За цих обставин будь-які спроби застосування навіть елементів ринкових перетворень вели до розбалансування всієї екон. системи. Сегментований між відомствами псевдоринок фактично не міг існувати без жорсткого адмін. контролю з боку держави, що і викликало згорання реформи і повернення до командних методів управління. 4). Реформа створювала для підприємств широке поле екон. діяльності, але не передбачала появу реально-го господаря, що негативно впливало на екон. показники. 5). Абсолютизація показника прибутку призвела у рад. умовах до зворотних від бажаного результатів: більшість підприємств досягли прибуток не за рахунок впровадження нових технологій та підвищення ефективності господарювання, а штучним, не завжди обґрунтованим, підвищенням цін.

О. Бойко (Ніжин).

РИБАКОВ Анатолій Наумович [справжнє прізвище – Аронов; 01(14).01.1911 – 23.12.1998] – рос. письменник. Н. у Чернігові. Після школи працював на хім. заводі вантажником, водієм. 1934 закінчив Моск. ін-т інженерів транспорту. Учасник Німецько-радянської війни 1941–45. Відомий як автор творів для дітей і юнацтва. Уже перша

книжка «Кортик» принесла йому популярність. У повісті, побудованій на романтичній таємниці, йшлося про громадянську війну, НЕП, долі дітей. На її основі було знято однойменний фільм (1954). Продовженням «Кортика» стала повість «Бронзовий птах» (1956), яка також вирізняється захопливим сюжетом, багатством фабули, насиченою подіями розповіддю. Тему дитинства продовжив у повістях «Пригоди Кроша» (1960) і «Канікули Кроша» (1966). Життєвість відтворених ситуацій, іронія, гумор, відчуття сучасності привернули увагу кінематографістів, які створили однойменний художній фільм (1962). Романи «Водії» (1950, Держ. премія 1951) про інженерів–автомобілістів, «Катерина Вороніна» (1955, екранізований 1957) і «Тяжкий пісок» (1978) критики віднесли до т. зв. виробничих романів. Книгою життя Р. став найвідоміший його роман «Діти Арбату», над яким він працював 20 років. Роман охоплює період 1932–34, відтворюючи портрет часу, його сутність і людей – звичайних юнаків і дівчат із моск. вулиці Арбат (дітей Арбату) і тогочасних рад. лідерів – Сталіна та його оточення («залізна когорта» батьків). Головним героєм роману став Й. *Сталін*, образ якого відзначено як найяскравішу художню вдачу роману. Роман (опубл. 1985) став першим у сучасній рос. літ-рі худ. пам'ятником трагічним рокам життя суспільства в епоху сталінізму. «Діти Арбату» і продовження роману «Тридцять п'ятий та інші роки» (1984–88), за оцінками критиків, вирізняються високим ступенем істор. і психолог. достовірності. Помер у Нью-Йорку.

В. Абашина (Львів).

РИДЗ-СМІГЛИ Едвард (Rydz-Śmigły; 11.03.1886 – 02.12.1941) – польс. військовий діяч, маршал Польщі (1936). Під час Першої світової війни 1914–18 служив в австр. армії, у польс. легіонах, де керував батальйоном, полком. Один із найближчих співробітників Й. *Пілсудського*. 1917–18 очолював Польську військову орг-цію. У ході Польсько-радянської війни 1920 командував польс. армією, Українським фронтом, Пд.-Сх. фронтом, ударною групою військ. 1922–35 – інспектор армії, 1935–39 – ген. інспектор збройних сил Польщі. Один із ініціаторів створення та патрон Табору національного об'єднання. У вересні 1939 виконував обов'язки верх. головнокоманд. польської армії. Після окупації Польщі у вересні 1939 гітл. Німеччиною виїхав до Румунії, де був інтернований. У жовтні 1941 нелегально повернувся до Варшави, намагався створити підпільну військ.-політ. орг-цію Табір воюючої Польщі, але невдовзі помер.

Б. Гудь (Львів).

РИЗЬКА ОПЕРАЦІЯ 1917 – наступальна операція 8-ої нім. армії проти 12-ої рос. армії у р-ні Риги у ході Першої світової війни. Відбувалася 01–06.09.1917. Метою операції був прорив рос. Північно-Західного фронту і захоплення Риги. 01.09.1917 після короткотривалої арт. підготовки із використанням хім. снарядів, нім. війська форсували Західну Двіну у р-ні м. Огер і Скріпте. Розпропагована більшов. агітацією рос. армія майже не чинила спротиву просуванню нім. військ. 04.09 німці захопили Ригу і операція завершилася повним успіхом. Нім. наступ був використаний рос. монархістами для звинувачень лівих партій у розвалі фронту і зраді нац. інтересів. Безпосереднім наслідком Р. о. став заколот Верх. головнокоманд. рос. армії ген. Л. Корнілова.

А. Козицький (Львів).

РИЗЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1921 – угода між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР, з другого боку, укладена у березні 1921 у Ризі після завершення Польсько-радянської війни 1920. Мирні переговори між воюючими сторонами розпочалися у серед. серпня 1920 у Мінську, а на поч. вересня були перенесені до Риги, де тривали з перервами аж до весни 1921. Дипломатичні представники УСРР (Д. Мануїльський) і Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (В. Баран, Н. Хомин) під тиском московського Раднаркому увійшли до спільної рос.-укр. делегації, яку очолював І. Йоффе. 26.09 до Риги прибула делегація Західно-Української Народної Республіки на чолі з К. Левицьким. Однак польська і радянська сторони виступили проти її офіційної участі в переговорах, хоча представники УСРР і ГСРР на цьому не наполягали, і навіть намагались встановити особисті контакти зі співвітчизниками. За цих умов делегація ЗУНР зробила декілька заяв–протестів до президії конференції та іноземних журналістів, в яких різко засудила польську окупацію Галичини і відстоювала право укр. населення краю на самовизначення. На першому етапі переговорів ці домагання підтримували дипломати рад. України, однак вимоги екзильного уряду ЗУНР не були враховані при підписанні основних документів. 11.10.1920 рад. і польс. сторони уклали перемир'я і підписали попередній мир між державами. 18.03.1921 між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР – з другого, був підписаний мирний договір. Згідно з умовами договору сторони зобов'язались припинити військові дії; анулювався Варшавський договір 1920 між Польщею та УНР; встановлювався новий кордон, за яким західноукр. і західнобілорус. землі визнавалися за Польщею. 15.03.1923 новий кордон по р. Збруч затвердила Рада Послів держав

Антанти у Парижі. У ст. 7 договору Польща зобов'язувалась надати «особам російської, української і білоруської національності, які перебувають у Польщі, на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів», крім того «особи російської, української і білоруської національності в Польщі мають право, в межах внутрішнього законодавства, культивувати свою рідну мову, організувати і підтримувати свої школи, розвивати свою культуру і створювати з цією метою товариства і спілки». Однак польський уряд систематично не виконував умови договору щодо забезпечення нац.-політ. прав укр. населення Другої Речі Посполитої.

М. Литвин (Львів).

РИКОВ Олексій Іванович [01(13).02.1881 – 15.03.1938] – рад. політик. Член більшовицької партії з 1903. Учасник Революції 1905–07 у Росії. Неодноразово відбував ув'язнення і заслання, деякий час жив в еміграції. У першому рад. уряді займав пост наркома внутр. справ (листопад 1917). 1918–21 і 1923–24 – голова ВРНГ, одночасно заст. голови РНК (з 1921). 1922–30 – член політбюро ЦК партії. Після смерті В. Леніна очолював уряд СРСР (1924–30), одночасно голова РНК РСФРР (1924–29). У кін. 1920-х років разом з М. Бухаріним виступив проти сталінських методів проведення колективізації та індустріалізації, був оголошений прихильником «правого ухилу» у ВКП(б) і звільнений з вищих урядових посад. У грудні 1930 звільнений з поста голови Раднаркому СРСР. 1931–36 – нарком пошт і телеграфів СРСР. У березні 1938 під час 3-го московського процесу у справі про «Антирадянський правотроцькістський блок» («Процесу 21») засуджений разом з М. Бухаріним, Х. Раковським, Г. Ягодою та ін. до розстрілу (див. *Московські процеси 1936–38*). Реабілітований 1988.

РИЛЬСЬКИЙ Максим Тадейович [7(19).03.1895 – 24.07.1964] – укр. поет, перекладач, культурно-громадський діяч. Академік АН України з 1943. Н. у Києві. Син відомого громадського діяча Тадея Рильського. Дитинство минуло в с. Романівка. З 1915 навчався на медичному ф-ті Київського ун-ту св. Володимира, з 1918 – на історико-філологічному ф-ті (не закінчив). До осені 1923 працював у с. Романівці, де завідував школою. 1923–29 викладав укр. мову і літературу школах Києва. З 1929 перейшов на літературну роботу. 1943–46 – голова Спілки письменників України. З 1944 і до кінця життя Р. очолював Інститут мистецтва, фольклору та етнографії АН

України. 1957–64 – головний редактор журналу «Народна творчість та етнографія».

1907 було надруковано перший вірш Р., перша поетична збірка «На білих островах» вийшла 1910. Згодом побачили світ збірки: «Під осінніми зорями» (1918), «Синя далечінь» (1922), поеми «Царівна», «На узліссі» (1917), «Драматичний малюнок «Бенкет»». У 1920-х роках зблизився з літературним угрупованням неокласиків. У цей період з'являються поетичні збірки «Крізь бурю і сніг» (1925), «Тринадцята весна (1926), «Де сходяться дороги» (1929), «Гомін і відгомін» (1929), що свідчили про розквіт творчості поета. Для цих збірок характерні глибина і щирість почуттів, пластика образів, вишуканість вислову, переосмислення класичних мотивів, тем і героїв. У березні 1931 Р. було заарештовано і звинувачено в приналежності до «підпільної контрреволюційної організації», однак після піврічного перебування в ув'язненні було звільнено. Поетична творчість поета цього періоду неоднозначна. Наростання у країні політ. репресій щодо діячів української культури, кампанія пошуку націоналізму у художніх творах, перекручування змісту і очорнювальство творчості, загроза нового арешту – все це змусило Р. стати на позицію активного сприйняття радянської дійсності. У цей час для творів Р. притаманна кон'юнктурність, провідними темами поезій стає оспівування керівної ролі Компартії та возвеличення Й. *Сталіна*. У 1930-х роках виходять збірки «Знак терезів» (1932), «Київ» (1935), «Літо» (1936), «Україна», (1938), «Збір винограду» (1940). З початком війни посилюється патріотичне звучання поезії Р. 26.11.1941 по радіо вперше була виголошена поема «Слово про рідну матір», в якій звучала ідея безсмертя народу, непереможності його духу і віри в перемогу над ворогом. Вагому роль у пробудженні історичної пам'яті та національної свідомості укр. народу відіграли поеми «Неопалима купина» і «Жага», за які Р. було звинувачено у націоналізмі. Під час війни вийшли збірки «За рідну землю» (1941), «Слово про рідну матір» (1942), «Світова зоря» (1942), «Світла зброя» (1942), «Велика година» (1943), «Неопалима купина» (1944). У післявоєнні роки опубліковано збірки поезій «Вірність» (1946), «Чаша дружби» (1946), «Ранок нашої Вітчизни» (1953), які були заборонені, а їх авторів інкриміновано помилки «буржуазно-націоналістичного» характеру. У наступний період творчості з'явилися друком збірки поезій: «Мости» (1948), «Братерство» (1950), «Троянди і виноград» (1957), «Далекі небосхили» (1959), «Голосіївська осінь» (1959), «Зимові записи» (1964). Творчість Р. від збірки «Троянди й виноград» до останньої

прижиттєвої збірки «Зимові записи» називають «порою третього цвітіння», в яких поважне місце посідали роздуми про життя і мистецтво, людину і природу. Для поезій Р. властивий високий інтелектуалізм, витонченість поетичної форми. Р. – видатний майстер художнього перекладу. Переклав такі шедеври світової літератури, як «Пан Тадеуш» А. Міцкевича, «Ернані» В. Гюго, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана, «Орлеанська діва» Вольтера, «Король лір», «Дванадцята ніч» В. Шекспіра та ін. Статті Р., присвячені проблемам мистецтва і літератури, зібрані в книгах «Вечірні розмови» та «Про мистецтво». Помер у Києві. 1968 у Києві відкрито літературно-меморіальний музей поета і встановлено пам'ятник (скульптор О. Ковальов, арх. В. Костін).

М. Лабач (Львів).

РИМСЬКИЙ КЛУБ – міжнародна громадська організація. Заснована 1968 у Римі за ініціативою А. Печчеї для дослідження розвитку людства в епоху наук.-техн. революції. Зареєстрована 1973 у Женеві. Об'єднує учених, політиків, громад. діячів і бізнесменів із багатьох країн світу. Виступає з різними ініціативами, провадить дослідження і публікує т. зв. доповіді Римському клубу з глобальної проблематики (питання відвернення ядерної війни, подолання розриву у рівні соц.-екон. розвитку між країнами, ліквідацію голоду і неписьменності, відвернення екологічної катастрофи, регулювання росту населення у країнах *Третього світу*, забезпечення населення землі сировинними і продовольчими ресурсами, раціонального використання ресурсів Світового океану, освоєння космічного простору та ін.).

РИМСЬКІ ПРОТОКОЛИ 1934 про взаємовідносини між Італією, Австрією та Угорщиною підписані 17.03.1934. Укладенню Р. п. передували переговори 12–17.03 у Римі глав урядів Італії (Б. *Муссоліні*), Австрії (Е. Дольфуса) і Угорщини (Г. Гьомбоша). Склалися з 3 документів, які відображали прагнення сторін до послаблення нім. впливу в Австрії та Угорщині шляхом надання цим державам італ. екон. допомоги. У свою чергу, італ. уряд через розширення екон. і політ. зв'язків із Придунайськими країнами, прагнув втягнути Австрію та Угорщину у сферу своєї зовн. політики. Протокол 1 стосувався політ. взаємовідносин між його учасниками і передбачав «тісну співпрацю з підтримання миру і відбудови європ. економіки, яка б опиралася на повазі незалежності та прав кожної держави». Інші два документи стосувалися питань розширення торг. відносин, розвитку транспортних перевезень, заку-

пок зерна в Угорщині тощо. 14.05 Італія уклала з Австрією і Угорщиною двосторонні торг. угоди. Після підписання у жовтні 1936 італ.-нім. таємного протоколу про поділ сфер впливу на Балканах і басейні Дунаю Р. п. втратили своє значення.

«РИСОВІ БУНТИ» – найбільші в історії Японії масові виступи селян у серпні-вересні 1918. Розпочалися у префектурі Тойяма і охопили більшість території країни (33 префектури). Учасники виступів вимагали зниження цін на рис і припинення вивезення цього продукту за межі країни. Селянські заворушення (всього взяло участь понад 10 млн осіб) відбувалися у багатьох великих містах (Осака, Токіо, Кобе, Нагоя та ін.), у селах, рудниках, шахтах і супроводжувалися кривавими сутичками з поліцією та урядовими військами. «Р. б.» були придушені військами, бл. 8 тис. їх учасників були заарештовані й ув'язнені.

РИСОРДЖИМЕНТО (італ. Risorgimento – відродження) – назва політичного і культурного руху за нац. визволення і об'єднання Італії; також назва періоду, протягом якого цей рух відбувався (кін. 18 ст. – 1870). Завершився створенням 1861 (остаточно 1870 з приєднанням Рима до Італійського королівства) єдиної нац. італ. держави. Р. мав дві течії – монархічну (Камілло Кавур) і республіканську (Джузеппе Мадзіні, Джузеппе Гарібальді). Назва походить від часопису «Il Risorgimento», який видавав К. Кавур. Інколи у літрі другим Р. називають період нац.-визв. боротьби 1943–45 проти гітл. окупантів і фашист. режиму Б. Муссоліні.

РИФСЬКА РЕСПУБЛІКА (Республіка Риф) – незалежна арабська держава, яка існувала на півночі Марокко 1921–26. Виникла після невдалої спроби іспан. військ у липні-серпні 1921 оволодіти гірською обл. Риф. Президентом Р. р. був обраний *Абд-аль-Керім*, який 19.09.1921 проголосив створення Республіки Риф. У кін. 1924 займала територію 35–40 тис. км² з населенням бл. 0,5 млн осіб. З 1924 в іспан.-рифський конфлікт на стороні Мадриду втрутилася Франція. Протягом 1925–26 рифська армія (50–70 тис. чол.) успішно протистояла франц.-іспан. військам (200 тис. чол.), але згодом зазнала поразки і у травні 1926 Р. р. перестала існувати.

РІББЕНТРОП Йоахім фон (Ribbentrop; 30.04.1893 – 16.10.1946) – нім. політик, дипломат. 1908–14 жив з родиною у Швейцарії, Франції, В. Британії, США, Канаді. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. У 1920-х роках займався торгівлею

винами. 1932 отримав шляхетський титул. Член НСДАП з 1932. Виступив посередником у переговорах між А. *Гітлером* і П. *Гінденбургом*, що у значній мірі сприяло приходу нацистів до влади. З 1933 – депутат *Райхстагу*. Був радником А. Гітлера у зовнішніх питаннях. Домігся укладення нім.-брит. морської угоди (1935) та *Антикомінтернівського пакту* 1936. З 1937 – нім. посол у Лондоні. Безрезультатно намагався схилити В. Британію до укладення союзу з Німеччиною. З лютого 1938 очолив мін-во закорд. справ *Третього Райху*, генерал СС. Як шеф нім. дипломатії відіграв важливу роль у підготовці *аншлюсу* Австрії та поділі Чехословаччини. У серпні 1939 у Москві підписав рад.-нім. договір про ненапад (див. *Ріббентропа-Молотова пакт*), який встановлював сфери впливу між Німеччиною і СРСР у Центр. Європі, що прискорило розв'язання Другої світової війни. 27.09.1940 підписав *Пакт трьох держав* – Німеччини, Італії та Японії. Під час війни не мав значного політ. впливу. Виступав за досягнення порозуміння з В. Британією і США та недопущення війни на два фронти. Страчений за вироком Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі (див. *Нюрнберзький процес 1945–46*). Автор спогадів «Між Лондоном і Москвою» (вид. 1953).

РІББЕНТРОПА-МОЛОТОВА ПАКТ 1939 (Молотова-Ріббентропа пакт) – популярна назва радянсько-німецького договору, підписаного проти ночі з 23 на 24.08.1939 у Москві народним комісаром закорд. справ СРСР В. *Молотовим* і міністр закорд. справ *Третього Райху* Й. *Ріббентропом*. Таємні переговори між обома сторонами велися з квітня 1939. Складався із договору про ненапад і секретного протоколу, який містив домовленість про розподіл «сфер впливу» у Сх. Європі «у випадку територіальних і політичних змін». Договір укладався на 10 років, країни-учасниці пакту зобов'язувалися утримуватися від агресивних дій одна проти одної, не брати участі в угодах спрямованих проти однієї з сторін, розв'язувати всі суперечки чи конфлікти між ними мирним шляхом і консультуватися з усіх важливих питань міжнар. політики. Секретний додатковий протокол передбачав розмежування «сфер інтересів» між СРСР і Німеччиною по пн. кордону Литви, по лінії рік Нарви, Вісли і Сяну. Німеччина заявляла про свою незацікавленість Бессарабією, що у свою чергу, передбачало свободу дій СРСР щодо цих земель. Внаслідок реалізації Р.-М. п. нім. війська окупували територію Польщі (188 тис. км²), а Червона армія 17.09.1939 зайняла територію 3х. України і 3х. Білорусі

(201 тис. км²). 28.09.1939 у Москві Й. Ріббентроп і В. Молотов підписали договір про дружбу і кордони, а також три секретні протоколи (переселення нім., білорус. і укр. населення з окупованих територій; зміни у поділі «сфери впливів» – СРСР отримував Литву, Німеччина – землі між Віслою і Зх. Бугом та компенсацію у розмірі 7,5 млн дол. золотом; спільна боротьба проти польс. Руху Опору). Після укладення Р.-М. п. значно посилилася нім.-рад. екон. і політ. співпраця, СРСР розв'язав війну проти Фінляндії (див. *Радянсько-фінська війна 1939–40*), окупував Естонію, Латвію, Литву і ввів свої війська на територію Пн. Буковини і Бессарабії. Рад. уряд протягом тривалого часу не визнавав існування секретного додаткового протоколу і тільки під тиском громадської думки 1989 визнав автентичність цього документу, що зберігався в нім. архівах.

РІВЕРА Дієро (Rivera; 08.12.1886 – 24.11.1957) – мекс. художник, один із засновників мекс. школи монументально-декоративного живопису ХХ ст. 1896–1902 навчався в Академії мистецтв у Мехіко. 1907 відбулася перша виставка Р. 1907–22 навчався і працював у Європі (Іспанія, Франція, Бельгія, В. Британія). У Парижі зблизився з П. Пікассо, захопився кубізмом. 1914 експонував свої кубістичні роботи. У наступні роки розпочав займатися монументальним живописом. 1919 познайомився з Д. Сікейросом. Спільно з Д. Сікейросом і Х. Герреро заснував Синдикат рев. живописців, скульпторів і граверів Мексики. 1930–34 і в 1940-х роках працював у США. 1933 створив фреску у Рокфелерівському центрі у Нью-Йорку, яка була знищена замовником (у її центрі Р. помістив портрет В. Леніна). Прагнучи виробити власний монументальний стиль, звертався до традицій італ. Відродження, мистецтва Давньої Мексики. Цикл розписів у Нац. підготовчій школі в Мехіко (1922–23) виконаний у техніці енкаустики (живопис воском). У традиційній фресковій техніці розписані приміщення Мін-ва просвіти (1923–29), Нац. сільськогосп. школи у Чапінго (1926–27), палацу Кортеса в Куернаваке (1929–30), Мін-ва охорони здоров'я (1929–30), готелю «Прадо» (1947–48) у Мехіко, Ін-ту мистецтв у Детройті (1932–33) та ін. У розписах верхнього ярусу Нац. палацу у Мехіко (1950-ті роки) звернувся до історії Мексики, поєднуючи традиції давнього мистецтва з сучасною худ. мовою. Пізні фрески, мозаїки і рельєфи насичені сценами, емблемами, написами, об'єднаними загальним символічним змістом. Останні розписи виконані синтетичними матеріалами з включенням мозаїки і рельєфу (фрезка на фасаді театру «Інсургентес», 1951–

53, і мозаїчний рельєф на фасаді Олімпійського стадіону у Мехіко, 1952–53).

С. Лупій (Львів).

«РІКАФРИКИ» – популярна назва 1960, у якому 17 африканських країн здобули незалежність – Дагомея (сучасн. Бенін), Берег Слонової Кістки (Кот д'Івуар), Верхня Вольта (Буркіна-Фасо), Габон, Дагомея, Камерун, Демократична Республіка Конго (до 1997 – Заір), Конго (із стол. у Браззавілі), Мавританія, Малі, Мадагаскар, Нігер, Нігерія, Сенегал, Сомалі, Того, Центрально-Африканська Республіка, Чад.

РОБ-ҐРІЄ Ален (Robbe-Grillet; 18.08.1922 – 18.02.2008) – франц. письменник, кінематографіст, один із представників «нового роману» у франц. літ-рі. Н. у Бресті (Франція). 1945 закінчив Нац. аграрний ін-т. Працював у Гвінеї, Марокко, Гваделупі, на Мартиніці, де обіймав різноманітні посади в дослідницьких установах, пов'язаних із с/г. Згодом повністю присвятив себе літ-рі. Перший роман «Убивство царя» (1949) відхилило видавництво. За 4 роки видрукував роман «Нікчеми». Став відомим завдяки романові «Ясновидець» (1955), який зазнав неоднозначної критики (нагороджений Премією критиків 1955). У романі автор віддав перевагу смерті головного персонажа, відмові від психології, реалістичної ілюзії, що, за словами Р.-Ґ., було підвалинами традиційного роману. Роман «Заздрість» (1957), якому критика гарантувала провал через методичний опис кожної речі та кожного руху, став втіленням філософської теорії автора. У цей час творчість Р.-Ґ. набувала суперечливих рис – суб'єктивізм автора дуже часто поєднувався з об'єктивністю думки. Такий самий метод визначав і наступні романи письменника – «Будинок для побачень» (1965), «Топологія примарного міста» (1976), «План революції в Нью-Йорку» (1970), в яких автор вводить нові приголомшливі порівняння і приклади; стиль Р.-Ґ. став енергійнішим, гумор дотепнішим і розумішим. 1981 вийшов роман «Джин». У 1980-х роках видав роман «Романтики» – твір, в якому проходять спогади автора про родину, бретонські пейзажі, а впроваджуючи в нього автобіографічний елемент, автор заплутав сюжет, додав йому загадковості. Р.-Ґ. працював в теорії літ-ри, викладав теорію «нового роману» і передумови його виникнення в амер. ун-тах.

Я. Кравець (Львів).

РОБЛЕС Хосе Марія Хіль (Robles; 22.11.1898 – 14.09.1980) – юрист, іспан. політик. Брав участь в діяльності католицьких молодіжних орг-цій. Під

час диктатури *Примо де Рівери* був секретарем Католицької-аграрної національної конфедерації. Після проголошення Іспанії республікою, 1931 обраний депутатом Установчих Кортесів як представник Селянської партії. Брав участь у роботі конституційної комісії, виступаючи проти антиклерикалізму республіканців. Вважав головним питанням не форму держ. устрою, а захист інтересів Церкви. 1931 став членом партії Національна дія (згодом перейменована на Народну дію). Заснував Іспан. конфедерацію автономних правих (за іспан. аббревіатурою СЕДА, утв. 1933), що орієнтувалася на прихід до влади парламентським шляхом. На чолі СЕДА виграв парламентські вибори 1933 (115 депутатів з 472, створив найбільшу фракцію), однак, самостійно сформувати уряд не зміг. У травні-грудні 1935 Р. у лівоцентристському уряді А. Лерруса обіймав посаду міністра оборони. Захоплювався авторитарно-корпоративними моделями держ. ладу, за що прихильники називали його «Вождь». Як міністр оборони призначив начальником Ген. штабу ген. Ф. Франко, керівником іспанських військ у Марокко ген. Е. Мола. Після перемоги Народного фронту на виборах 1936 очолив парламентську опозицію. Однак, вже 1937 оголосив про розпуск СЕДА і виїхав до Франції, згодом Португалії. В еміграції підтримав монархістів і увійшов до складу приватної Ради при Хуанові де Бурбон – батькові майбутнього короля Хуана Карлоса I. 1953 Хіль Роблес повернувся до Іспанії, підтримуючи антифранкістські орг-ції. 1962 взяв участь у нараді антифранкістських політичних сил в Мюнхені, після чого був відправлений на заслання. Після смерті Ф. Франко 1975 Р. повернувся в політику, відстоюючи ідеї християнської демократії, став одним із лідерів Християнсько-демократичної федерації, яка зазнала поразки на перших «постфранкістських» парламент. виборах 1977, після чого відійшов від політичної діяльності. 1968 працював професором в ун-ті Ов'єдо (адміністрат. центр Астурії) де надрукував свою книжку спогадів «Мир був неможливий». Член Міжнар. суду в Гаазі. Його син Хосе Марія Хіль Роблес Хіль-Дельгадо (1935), 1989–97 – член Європарламенту від правоцентристської Народної партії, 1997–99 – президент *Європейського Парламенту*.

З. Баран (Львів).

РОБСОН Поль (Robeson; 09.04.1898 – 23.01.1976) – амер. співак (бас), драматичний актор. Н. у Принстоні (штат Нью-Джерсі, США). Син негритянського священика. 1923 закінчив юрид. ф-т Колумб. ун-ту у Нью-Йорку. Від 1921 виступав

як драматичний актор у амер. і англ. театрах. Як співак дебютував 1925. Набув популярності після концертів у Європі (1926–28). Світову театральну славу Р. здобув після виконання ролі Отелло в однойменній трагедії В. Шекспіра у Лондоні (1930) і Нью-Йорку (1942). У 1930–40-х роках знімався у фільмах «Імператор Джонс», «Копальні царя Соломона», «Казки Мангеттена» та ін. У репертуарі Р. були народні негрит. і амер. пісні. Неодноразово бував у СРСР, виступав в Україні (у Києві, Одесі, Харкові), виконував пісню «Реве та стогне Дніпр широкий» на сл. Т. Шевченка. Активний учасник руху за права чорношкірого населення у США. Лавреат Міжнародної премії Миру (1950).

Н. Сиротинська (Львів).

РОДЕН Рене Франсуа Огюст (Rodin; 12.11.1840 – 17.11.1917) – франц. скульптор. Навчався у Парижі у Школі декоративного мистецтва. На формування його творчості мали вплив його сучасники Ж. Б. Калао і А. П. Бері. Захоплювався франц. готичною скульптурою, творами Донателло і Мікельанджело. Раннім творами були притаманні сміливість пластично-образних і композиційно-просторових рішень, філософська глибина задуму, енергійне моделювання форм – «Людина зі зламаним носом» (1864), «Бронзовий вік» (1876), «Іоан Хреститель» (1878). 1884–88 створив пам'ятник «Громадяни Кале» (м. Кале) встановлений 1895 – суворий героїчно-драм. твір, в якому відчуття духовної напруги виникає завдяки неспокійному ритму композиції, контрастам статичних і динамічних постатей, виразній мові жестів. З 1880 і до кінця життя працював над горельєфною композицією «Ворота пекла», сюжету якої навіяні образами «Божественної комедії» Данте, античною мітологією, Біблією, поезією Ф. Війона. Окремі теми цієї композиції існують як самостійні твори (численні варіанти в бронзі та мармурі у Луврі, Музеї Родена у Парижі, Ермітажі та ін.): «Поцілунок», «Мислитель» тощо. З серед. 1880-х років у творчості Р. зросло тяжіння до складних символічних образів, до виявлення яскравих людських емоцій. Твори Р. набули ескізного характеру, контрастнішою стала гра світла і тіні, а пластика – підкреслено живописною. Великого значення надавав фактурі як живописному засобу створення скульптурного твору, що дозволяло Р., який став засновником імпресіонізму в скульптурі, загострити увагу на найхарактерніших рисах образу. У кін. 1890–поч. 1900-х років виконав пам'ятники В. Гюго, О. Бальзаку. Творчість Р. мала великий вплив на розвиток світової скульптури ХХ ст.

С. Лупій (Львів).

РОДЗЯНКО Михайло Володимирович (березень 1859 – 24.01.1924) – рос. політик. Народився на Катеринославщині (тепер Дніпропетров. обл.) у сім'ї великого землевласника. Деякий час перебував на військовій службі. З 1886 займав керівні посади в земських органах Катеринославської губернії. Один із засновників і провідних діячів партії *октябристів*. Депутат III і IV Державної Думи, певний час керував її роботою (1911–17). Р. був прихильником існування «єдиної і неподільної Росії», негативно ставився до вирішення «українського питання». Після *Лютневої революції 1917* очолив Тимчасову раду Державної Думи, яка виконувала ф-ції уряду. Виступав за встановлення конституційної монархії. Під час Громадянської війни 1917–22 у Росії знаходився у Добровольчій армії ген. А. Денікіна. 1920 емігрував у Югославію. Залишив мемуари «Крах імперії» (1924).

РОДИМЦЕВ Олександр Ілліч [23.02(08.03).1905 – 13.04.1977] – рад. воєначальник, ген.-полковник, двічі Герой Радянського Союзу (1937, 1945). Н. у с. Шарлик Оренбурзької обл. (тепер – РФ). З 1927 служив в армії. Закінчив Військ. школу ім. ВЦВК (1932), Воєнну академію ім. М. Фрунзе (1939), Вищі академічні курси при Академії Генштабу (1947). Брав участь у громадянській війні в Іспанії, Радянсько-фінській війні. Під час Нім.-рад. війни командував авіадесантною бригадою, з якою обороняв Київ, та знаменитою 13 гвардійською стрілецькою дивізією під Сталінградом, 32 гвардійським стрілецьким корпусом. Після війни помічник командувача військами військ. округу, гол. військовий радник і військовий аташе в Албанії, в групі генеральних інспекторів МО СРСР.
О. Целуйко (Львів).

РОДЧЕНКО Олександр Михайлович (15.12.1891 – 03.12.1956) – рос. дизайнер, графік, майстер фотомистецтва, художник театру і кіно. Н. у Петербурзі. Закінчив Казанську худ. школу (1914) і вступив до Строганівського худ. училища у Москві. Зблизився з авангардистами В. Татліним, К. Малевичем та ін. Свої роботи виставляв з 1916 (виставка «Магазин»). У перші роки рад. влади брав участь у держ. художніх програмах. 1919 став членом т-тва «Живискульптарх», член об'єднання Лівого фронту мистецтва (ЛЕФ). 1918–21 Р. створив серії об'ємних конструкцій, заснованих на принципі використання стандартних елементів: площин вільної конфігурації. У 1920–30-х роках викладав на деревообр. і металообр. ф-тах Вхутемаса-Вхутеїна (вищі худ.-техн. майстерні). 1930 був одним із організаторів фотогрупи «Жовтень». Р. став одним із засн. конструктивізму, окремої течії в рос. і укр.

авангарді. З поч. 1920-х років увага Р. зосередилася на проблемах виробничого і агітаційного мистецтва, зокрема втілював низку поліграфічних проєктів: типографські шрифти і оформлення ж-лів «Огонек», «Кіно фот», «Смена», «Книга і революція», «Піонер». Найвідоміші сценографічні праці Р.: оформлення п'єс А. М. Гана «Ми» і В. Маяковського «Клоп» у театрі В. Мейєрхольда (1929). У 1930-х роках за свою творчість Р. зазнав переслідувань (його виключили із Спілки рад. художників). У цей період повернувся до живопису, виконав серію робіт на тематику циркового мистецтва і безпредметно-декоративні композиції. 1943–45 був провідним художником Моск. будинку техніки. Став одним із одних із засновників реклами і фотомонтажу в СРСР.

Л. Цимбала (Львів).

РОЗЕНБЕРГ Альфред (Rosenberg; 19.01.1893 – 16.10.1946) – нім. нацистський лідер. Н. у Ревелі (тепер м. Таллінн), який у той час входив до складу Рос. імперії. Навчався у Ризі та Москві, де закінчив 1918 Вище техн. училище. 1918 переїхав до Німеччини. 1919 вступив до НСДАП. З 1923 співредактор партійного органу «Völkischer Beobachter» («Народний оглядач»). Учасник *Мюнхенського путчу 1923*. Став одним із головних ідеологів нацист. руху. У працях «Природа, основні принципи і цілі НСДАП» (1922), «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики» (1927) і «Міт ХХ століття» (1930) розвинув теорію про расову вищість німців і про необхідність завоювання німцями «життєвого простору» на Сході. З квітня 1933 очолював зовнішньополіт. управління НСДАП. Підтримував контакти з лідерами укр. націоналістичного руху, висловлювався за відновлення Української держави. Після початку рад.-нім. війни за дорученням А. Гітлера організував Імперське міністерство у справах окупованих східних територій. Запропонував план створення на окупованих територіях 5 губернаторств (пізніше – райхскомісаріати) – «Остланд» (Балтійські держави і Білорусь), «Україна» (територія України без західноукр. земель, част. білорус. областей), «Кавказ», «Москва» (Центр. Росія до Уралу), «Туркестан». Першочерговим завданням вважав германізацію балт. народів і одержання з України продовольства та сировини для ведення воєнних дій у Росії. Політика Р. щодо України не знайшла підтримки серед вищого керівництва Райху, зокрема А. Гітлера, який нагадував Р. невдачу нім. політики в Україні 1918. За вироком Міжнар. військового трибуналу у Нюрнберзі Р. як військовий злочинець був засуджений до страти і повішений.

Т. Марискевич (Львів).

РОЗЕНБЕРГІВ ПРОЦЕС – судовий процес 1951 над подружжям Розенберґів – Юліушем (1918–53) і Етель (1920–53). Звинувачені у шпигунстві на користь СРСР і передачі рад. розвідці інформації щодо амер. робіт над створенням атомної зброї. 03.03.1951 засуджені до смертної кари і у квітні 1953 страчені на електричному стільці. Ніколи не визнали факту передачі амер. військових секретів СРСР. Розенберґи стали першими американцями, страченими за шпигунство у мирний час.

РОЗПАД ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ – політ. процес поділу Чехословацької респ. на дві незалежні держави – Чехію і Словаччину. Листопадові події 1989 започаткували демонтаж тоталітарної системи в Чехословаччині (див. *Оксамитова революція 1989*). 10.12.1989 був сформований коаліційний уряд на чолі з М. Чалфою, головним завданням якого стала підготовка вільних парламентських виборів, створення нових органів влади на дем. засадах, розроблення пакета законопроектів щодо екон. реформи. 22.12.1989 провідні політ. сили країни провели Круглий стіл, під час якого домовилися про створення умов для утвердження в суспільстві принципів демократії, гуманізму і нац. злагоди. Учасники переговорів погодилися спільно підтримати кандидатуру лідера Громадянського форуму В. Гавела на посаду президента, а А. Дубчека – на посаду голови Федеральних зборів Чехословаччини. Перші місяці 1990 характеризувались бурхливим процесом демократизації сусп.-політ. життя, зміцненням незалежності країни. 30.01.1990 був реконструйований парламент. Добровільно склали свої повноваження 24 депутати від Компартії, місця яких одержали представники Громад. форуму і Громадськості проти насильства (Компартія втратила більшість у парламенті). 07.02.1990 офіційно припинив діяльність Нац. фронт Чехословаччини. На червневих парламент. виборах 1990 перемогу здобули опозиційні сили – Громадянський форум і Громадськість проти насильства. 05.07.1990 президентом країни став В. Гавел. Тоталітарна система була ліквідована без гострої політ. конфронтації. 21.04.1990 Федеральні збори затвердили нову назву держави: Чеська і Словацька Федеративна Республіка (ЧСФР) – у чеській транскрипції і Чехо-Словаччина – у словацькому правописі. Однак ця ухвала парламенту не розв'язала проблеми чесько-словацьких взаємин. Розбіжності між двома сторонами згодом поширилися на розподіл компетенцій між федеративними і респ. органами, які набули гострого характеру і супроводжувалися взаємними звинуваченнями в сепаратизмі та унітаризмі. Дискусії

стосувалися питань про зовн. політику республік, власну валюту, поділ транспортних магістралей, газо- та нафтогонів. У жовтні 1990 в Брно за участю президента В. Гавела і трьох прем'єрів (федерального М. Чалфи, чеського П. Пітгарта і словацького В. Мечіара) було підписано «Декларацію про чехословацьку державність», яку сторони розглядали як основу майбутньої Конституції ЧСФР (осн. її статті розширювали повноваження республік – федер. органи мали відати лише питаннями оборони, фінансів і зовн. політики). В. Гавел у грудні 1990 запропонував низку заходів, спрямованих на збереження Федерації (утворення конституційного суду, проведення референдумів щодо суперечливих політ. питань, розширення президент. повноважень). Парламент Чехо-Словаччини схвалив ці заходи і того ж місяця прийняв закон про розмежування повноважень між Федерацією і республіками. За центр. владою збереглися питання оборони, зовн. політики, валюти, створення умов для єдиного ринку. 05–06.06.1992 відбулися вибори до Федеральних зборів Чехо-Словаччини та Чеської і Словацької нац. рад. У Чеській респ. більшість (29,7%) набрала коаліція Громадянська дем. партія – Христ.-дем. партія (лідер В. Клаус), яка відстоювала федеративні принципи; у Словаччині перемогу здобув (87%) Рух за дем. Словаччину (лідер В. Мечіар), прихильник конфедеративних відносин між чехами і словаками. Федеральний парламент очолив М. Ковач, представник Руху за дем. Словаччину. Політ. і екон. програми двох основних політ. угруповань – чеського і словацького – істотно відрізнялись, що призвело до їхнього протиборства в парламенті та посилення відцентрових процесів. Після тривалих переговорів (08.06 у Брно, 11.06 у Празі і 20.06 у Братиславі) В. Клаус і В. Мечіар підписали договір про створення тимчасового федерального уряду (голова – Я. Страски) у складі 5 міністерств: оборони, економіки, фінансів, внутр. і закорд. справ. Сторони відзначили принципи розбіжності в питанні майбутнього державного устрою Чехословаччини, водночас погодилися, що майбутнє країни мають вирішити парламенти обох республік до 30.09.1992. На братиславській зустрічі 23.07 представники Громадянської дем. партії та Руху за дем. Словаччину домовилися про конституційний шлях ліквідації Федерації. Однак проголошення суверенітету Словаччини (20.07), відставка В. Гавела з посади президента прискорили крах Федерації. Три тури президентських виборів (у липні та жовтні) закінчилися безрезультатно: ф-ції президента виконували М. Страски та М. Ковач. У вересні-жовтні 1992 Федеральні збори розробили закони про принципи поділу країни.

29.10 чеський і словацький прем'єри підписали 16 угод про майбутню співпрацю двох держав. Відповідно до кількості населення все федеральне майно поділялося в пропорції: дві частини Чехії, а одна – Словаччині. Під час перехідного періоду мав діяти фінансовий і митний союз. 25.11 Федеральні збори прийняли конституційний закон про поділ держави. Чехія і Словаччина підписали Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво на 15 років, а також понад 20 договорів і угод з конкретних питань. 19.12 останнє засідання провів федеральний уряд, а 22.12 парламент прийняв ухвалу про розділ Федерації і утворення з 01.01.1993 двох незалежних держав – *Чеської республіки і Словацької республіки*.

М. Кріль (Львів).

РОКОССОВСЬКИЙ Костянтин Костянтинович [09(21).12.1896 – 03.08.1968] – рад. військовий діяч, маршал Радянського Союзу (1944), маршал Польщі (1949). Поляк за походженням. Учасник *Першої світової війни 1914–18* і Громадянської війни 1917–22 у Росії. 1937 репресований як «польський шпигун», однак 1940 звільнений. Під час Рад.-нім. війни 1941–45 командував військами Брянського, Донського, Центрального, 1-го і 2-го Білоруського фронтів. Війська під командуванням Р. брали участь у Московській, Сталінградській, Курській битвах, Сх.-Померанській і Берлінській операціях. 24.06.1945 командував Парадом Перемоги у Москві. 1945–49 очолював Пн. групу рад. військ у Польщі. 1949 Р., зважаючи на його походження, призначений міністром нац. оборони ПНР, одночасно 1952–56 був заст. голови Ради Міністрів. Відповідальний за проведення масштабних репресій у Польщі у період сталінізму. У жовтні 1956 звинувачений у підготовці прорадянського перевороту і усунений з усіх посад. Повернувся в СРСР, де займав пост заст. мін. оборони (1956–57 і 1958–62).

РОКФЕЛЛЕР Джон Дейвісок (Rockefeller; 08.07.1839 – 23.05.1937) – амер. промисловець і філантроп. Син фермера. Кар'єра Р. – яскравий приклад реалізації «американської мрії». Розпочавши її у 16-літньому віці у компанії з торгівлі комісійними товарами у Клівленді, у 31 рік став співзасн. фірми «Стандарт Ойл Компані» в Огайо, яка стала першим трестом у США і монополізувала переробку та продаж нафтопродуктів у країні. 1892 внаслідок запровадження антимонопольного закону реорганізував свою компанію у холдинг (1972 перейменована в «Ексон»). Компанія разом із «Чейз Манхеттен

банком» склали основу фінансової могутності Р. Був найбагатшою людиною свого часу, чинив значний вплив на госп. і політ. життя США. Знаний з благодійної діяльності. Заснував Чиказький ун-тет (1890), Інститут медичних досліджень та Фонд Р. (1913), який підтримував наукову діяльність у галузі медичних, природничих і суспільних наук. Глава родини, з якої вийшли провідні амер. фінансисти і політики. Його син Джон Дейвісон-молодший Р. (1874–1960) подарував землю, на якій споруджено штаб-квартиру ООН, і побудував Рокфеллерівський центр.

РОЛЛАН Ромен (Rolland; 29.01.1866 – 30.12.1944) – франц. письменник. За освітою історик. Автор циклу драм «Трагедії віри» («Святий Людовік», 1897; «Аерт», 1898) і циклу «Драми революції» («Вовки», 1898; «Дантон», 1899; «14-те липня», 1902; «Робесп'єр», 1939). Р. опублікував цикл художніх біографій великих діячів мистецтва «Мікеланджело» (1905), «Життя Бетовена» (1907), «Життя Толстого» (1911). Автор романів «Жан Крістоф» (1904–12) і «Зачарована душа» (1922–33), повісті «Кола Брюньон» (вид. 1919). 1914–19 писав свій «Щоденник воєнних років». Досліджував історію музики XVII-XVIII ст., особливу творчість Л. ван Бетовена.

РОММЕЛЬ Ервін (Rommel; 15.11.1891 – 14.10.1944) – ген.-фельдмаршал нім. армії. Учасник Першої світової війни, служив у Румунії та в Італії. Після війни був командиром піхотного полку, викладав у військ. училищі у Дрездені. З 1938 командував особистим батальйоном охорони А. Гітлера. Під час *Другої світової війни 1939–45* став найпопулярнішим нім. полководцем, професіоналізм і майстерність якого високо цінували навіть противники. У лютому 1941 очолив Африканський корпус у Лівії. 1941–43 провів низку успішних операцій проти брит. військ у Пн. Африці (здобув Тобрук – ключовий пункт брит. оборони), за що отримав прізвисько «Лис пустелі». 1943–44 командував групою армій «Б» в Італії та Франції. Звертався до А. Гітлера із пропозицією припинити війну. Належав до групи вищих армійських офіцерів, які готували усунення А. Гітлера від влади. Після невдалого замаху на А. Гітлера у липні 1944 змушений до самогубства.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ (Росія) – держава у Євразії, що існувала до 1917. Упродовж XIX ст. Р. і. розширила свої кордони за рахунок Фінляндії, етнічної Польщі, Бессарабії, Закавказзя і Пн. Кавказу, Казахстану та Середньої Азії. До поч. XX ст. її площа становила більше 19 млн км², охо-

плюючи обширну територію Східної Європи, Пн. і Центр. Азії. За переписом 1897 у Р. і. (без Фінляндії) проживало 125,6 млн осіб, з них – 13% мешканці міст. Найбільшими містами були Петербург (1,267 тис. мешканців), Москва (1,035 тис.), Варшава (638 тис.), Одеса (405 тис.). За станом ознакою 71% населення складали селяни, 10,7% – міщани, 1,5% – спадкові та особисті дворяни, 0,5% – купці й почесні громадяни, бл. 0,5% – духовенство. В етн. відношенні Р. і. вважалася державою, 2/3 населення якої складали росіяни, оскільки до них причислялися українці та білоруси. Власне росіяни становили бл. 44% населення імперії, українці – 18%, білоруси – 4%. Частка ін. народів у етнічному складі: поляки – 6%, євреї – 4%, естонці, латиші, литовці – 3%, народи Середньої Азії – 6%, народи Кавказу – 5%, групи Волзько-Уральського регіону – 5%, німці – 1,4%. Незначну частину всього населення Р. і. складали народи Півночі, Сибіру, кримські татари та ін. У релігійному відношенні Р. і. теж була неоднорідною. Число православних християн (разом зі старовірами) складало 71%. Другою за величиною групою віруючих були мусульмани, які становили (без врахування жителів Бухари і Хіви) бл. 11%. Католицизм сповідувало 9% населення, іудаїзм 4,3%, лютеранство – 2,7% (без жителів Фінляндії).

Друга пол. XIX ст. у Р. і. пройшла під знаком модернізації економіки, соц. відносин і політ. структур. Відмова від реформ загрожувала імперії втратою статусу «великої держави» і перед цією загрозою змушений був відступити навіть такий консервативний режим, як царизм. При цьому великодержавні інтереси держави, правлячої династії та її гол. опори – дворянства домінували над інтересами більшості, що робило реформи обмеженими і непослідовними. 1894 рос. престол посів цар *Микола II*, який був переконаний, що самодержавство є неодмінним атрибутом існування рос. державності. Свій політ. курс новий цар вбачав у тому, щоб не поступитися осн. самодержавними принципами. Однак, об'єктивні обставини нової індустріальної епохи виявилися сильнішими від цих намірів. Міністру фінансів С. Вітте (1849–1915) вдалося переконати Миколу II у необхідності проведення низки екон. заходів (фінансова реформа, жорстка податкова політика, заохочення іноз. інвестицій тощо), які зумовили прискорений пром. розвиток країни у 1890-х роках. У соц. ж сфері, незважаючи на деякі кроки уряду на шляху вирішення селянського (відміна 1903 кругової поруки, закони 1904, які полегшували переселення і паспортний режим для селян) і робітничого (закон 1897 про обмеження роб. дня,

закон 1903 про страхування робітників за рахунок підприємців, створення легальних робітничих орг-цій під контролем поліції) питань, суттєвих зрушень не відбулося. Під тиском назрілих проблем і екон. кризи 1900–03 у Росії стрімко наростала соц. напруженість. При цьому активно став проявляти себе новий сусп. клас – пролетаріат. Хоча більшість страйків у країні мали переважно екон. характер, але висувалися й політ. вимоги. При цьому робітників часто підтримували радикальні студенти. На селі переломним став 1902, коли після неврожаю проти поміщиків піднялися селяни 14 губерній України, Центр. Росії та Поволжя. Заворушення на нац. ґрунті посилювалися у Закавказзі, Фінляндії, Польщі. На зламі XIX–XX ст. стали формуватися радикальні політ. партії соціалістичного спрямування. Перші соціал-дем. партії виникли у 1880–90-х роках у нац. р-нах Росії: Фінляндії, Польщі, Вірменії. Спроба створити Рос. соціал-дем. робітничу партію на з'їзді 1898 не мала успіху. 1903 на з'їзді в Лондоні були прийняті програма і статут, які оформили виникнення РСДРП. Однак ідейні та організаційні розбіжності розкололи партію на *більшовиків* (прихильників В. Леніна) і *меншовиків* (прихильників Ю. Мартова). Більшовики прагнули перетворити партію у вузьку орг-цію професійних революціонерів, здатну здійснити соціалістичну революцію і встановити у країні диктатуру пролетаріату; меншовики не вважали Р. і. готовою до соціалістичної революції, виступали за співпрацю зі всіма опозиційними силами. 1902 сформувалася партія *есерів*, які своєю соціальною опорою вважали селянство. Тактикою б-би есери вибрали терор. Бойова орг-ція партії есерів на чолі з Г. Гершуні здійснила низку замахів на міністрів і губернаторів, зокрема, від рук терористів загинули міністри внутр. справ Д. Сипягін і В. Плеве. Більш радикального забарвлення набув і ліберальний рух. Ліве крило лібералів висувало вимоги Конституції, загального виборчого права, вирішення аграрного, робітничого і нац. питань. Земські діячі створили наприкін. 1903 «Союз земців-конституціоналістів» на чолі з братами Долгорукими і Д. Шаховським, які виступали з більш поміркованих позицій. Невирішеність селянського питання, високий ступінь експлуатації робітників всіх націй, відсутність дем. свобод, поліцейсько-чиновницьке свавілля – ці фактори й породили рев. вибух на поч. XX ст. Каталізатором, який прискорив Революцію 1905–07, стало погіршення соц. становища населення внаслідок кризи 1900–03 і *Російсько-японська війна 1904–05*. Початок революції покляли події 09(22).01.1905 у Петербурзі. Напередодні у місті розпочався загальний страйк, який охопив більше 100 тис. робітників

столиці. Водночас учасники орг-ції «Зібрання рос. фабрично-заводських робітників» під керівництвом Г. Гапона вирішили влаштувати мирний похід до царя для подачі петиції про потреби робітників. Петиція поряд з екон. вимогами містила й політичні: амністія політ'язнів, недоторканість особи, свобода слова, преси, зібрань, дозвіл на створення професійних робітничих союзів, відміна викупних платежів селян за землю і передача її у всенародну власність, відокремлення церкви від держави і скликання Установчих Зборів. Вранці 09(22).01.1905 демонстрація (140 тис. осіб) на Двірцовій площі була розстріляна (загибло понад 200 осіб). Криваві події у столиці викликали обурення у всій імперії. Країною прокотилася хвиля робітн. страйків. Тільки у січні 1905 страйкувало 440 тис. робітників – більше, ніж за все попереднє десятиліття. Владу засудили ліберально-дем. кола рос. суспільства. Упродовж всього 1905 рев. події розвивався по висхідній лінії, досягнувши кульмінації під час Всерос. жовтневого політ. страйку і серії локальних збройних повстань у грудні 1905, найбільш організоване з яких відбулося у Москві. У нац. р-нах імперії розгорнувся рух за використання рідної мови у школах, суді, органах місцевої влади. За неповними дан., під час революції страйкувало не менше 4,6 млн робітників, відбулося більше 26 тис. селянських виступів, сотні хвилювань в армії та на флоті. Значними вогнищами революції стали нац. р-ни імперії – Прибалтика, Україна, Королівство Польське, Фінляндія, Закавказзя. У ході революції відбулося становлення різних за своєю соц. і політ. орієнтацією, ідеологією, тактикою, нац. складом партій, союзів, течій. Політ. партії розпадалися на 3 великі групи: консерваторів-традиціоналістів, лібералів і соціалістів різних відтінків. Консерватори вважали, що Росія повинна розвиватися власним шляхом, хоча і не відмовлялися від використання досягнень світової цивілізації. Вони заперечували перенесення на рос. ґрунт західного політ. досвіду, ідей лібералізму і соціалізму. Їх ідеалом були самодержавна система, унітарна держава, рос. націоналізм, активна великодержавна зовн. політика, поміркований соціальний захист «низів». Найбільш впливовою правою партією у роки революції був Союз російського народу (утв. у листопаді 1905, лідери – О. Дубровін і В. Пуришкевич). Ліберали були яскраво вираженими західниками, прихильниками еволюційного розвитку країни на базі системних реформ «зверху». Їх метою було перетворення Р. і. на конституційно-парламентську, правову держава. Нац. питання ліберали пропонували вирішити через надання кожному етносові імперії

нац.-культ. автономії. Ліве крило лібералів у жовтні 1905 утворило *Конституційно-демократичну партію*. На правому фланзі ліберального руху знаходилася партія «Союз 17 октября» (див. *Октябристи*). Соціалісти виступали за насильницьке повалення самодержавства, встановлення респ. ладу, надання всім нерос. народам права на самовизначення, ліквідацію приватної власності та перехід до нових, колективних форм госп. діяльності. Більшовики виступали за більш жорсткий варіант, диктаторського за своєю суттю, режиму зі значними обмеженнями дем. свобод, тоді як меншовики еволюціонували у напрямі дем. соціалізму західного зразка. Есери, незважаючи на пропагування терорист. методів б-би з царизмом, у подальшому виступали за будівництво соціалізму мирним, еволюційним шляхом, із залученням селянства до сучасної індустріальної цивілізації через кооперацію.

Революція змусила владу піти на реформи, які сприяли перетворенню самодержавного режиму у монархію конституційно-парламентського типу. У квітні 1905 вийшов указ про віротерпимість, який, хоч і підтверджував домінуюче становище РПЦ, все ж усував дискримінацію неправославних конфесій і дозволяв православним переходити в ін. християнські общини. Потім наступили поступки стосовно мовної політики (польс., литов., укр., вірмен., естон., лат. мов). Спроба уряду зупинити революцію оголошенням 06.08.1905 маніфесту про скликання дорадчої Державної Думи (т. зв. Булігінської Думи) не дало результатів. У серед. жовтня країна була охоплена загальним політ. страйком, в якому взяло участь бл. 2 млн робітників, із них 120 тис. в Україні. У ході страйку виникли орг-ції класового типу – Ради робітничих депутатів, керівництво якими намагались здійснювати соціал-демократи, есери, анархісти. У цих умовах царський уряд змушений був піти на поступки. 17(30).10.1905 *Микола II* підписав маніфест «Про вдосконалення державного порядку», в якому проголошувалося надання Державній Думі законодавчих прав, розширення виборчих прав громадян, дем. свободи. Рада Міністрів була перетворена у постійно діючу вищу урядову установу; першим прем'єр-міністром Росії був призначений С. Вітте. 11.12.1905 був виданий виборчий закон у Державну Думу. Однак у своєму ставленні до Маніфесту рос. суспільство не було єдиним. Отримавши гарантії конституційного правління і готуючись до виборів у Думу, ліберальна опозиція – кадети і октябристи – намагалась перевести рев. рух у країні на мирний конституційний шлях. Деякі політ. сили, зокрема, більшовики пропагували радикальні методи б-би з урядом, заклика-

ли до збройних виступів, відмовляючись брати участь у виборах. Активізувались і крайні праві, шовіністичні орг-ції, зокрема «Союз руссокого народа», які організували низку антиєвр. погромів, проводили промонархічні та антисоціалістичні демонстрації. У березні-квітні 1906 відбулися вибори у I Державну Думу, під час яких були обрані 448 депутати: 153 кадети, 107 трудовиків, 63 представники нац. груп, 13 октябристів, 105 безпартійних і 7 інших. За декілька днів до відкриття I Думи був сформований новий уряд на чолі з І. Горемікіним. Діяльність Думи тривала всього 72 дні – з 27.04(10.05) до 09.22(07).1906. Головою Думи став кадет С. Муромцев. Центральним питанням стало аграрне. 13.05.1906 уряд заборонив примусове відчуження навіть частини поміщицької землі, відмовився амністувати політв'язнів. У відповідь на Дума прийняла рішення про недовіру уряду. Тоді імператор під приводом, що Дума не тільки не заспокоює народ, а ще більше «розпалює смуту», розпустив її. Одночасно з розпуском Думи у відставку пішов уряд І. Горемікіна. Новим головою Ради Міністрів став П. Столипін. 24.08.1906 була опублікована урядова програма, в якій говорилося про запровадження надзвичайних заходів для б-би з революцією. Одночасно уряд проголошував необхідність проведення у країні низки реформ, центральною серед яких мала стати аграрна. П. Столипін пропонував розпочати аграрну реформу, не чекаючи скликання II Думи, що й було зроблено 09.11.1906.

У лютому 1907 пройшли вибори до II Думи, яка виявилася ще лівішою. З 518 депутатів 223 належали до лівих партій і груп, 99 місць мали кадети, 44 октябристи, 10 – праві. Перше засідання Думи відбулося 27.02.1907. Її головою став кадет Ф. Головін. Центральне місце знову зайняло аграрне питання. Дума відмовилася обговорювати указ від 09.11.1906, пропонуючи свої власні аграрні проекти. Зокрема, ліві фракції вимагали повної конфіскації поміщицької землі і перетворення всього земельного фонду у загальнонародну власність. 01.06.1907 на закритому засіданні Думи Столипін заявив, що існують документи, які вказують на наявність антиурядової змови, до якої причетна соціал-дем. фракція Думи. У ніч на 03.06 були заарештовані 16 депутатів соц.-дем. фракції, які згодом були засуджені до різних термінів ув'язнення. 03.06.1907 були опубліковані царський маніфест про розпуск Думи і новий виборчий закон, який змінював положення про вибори. Ухвалення нового виборчого закону лише царем суперечило Маніфесту 17.10.1905 і «Основним законам Російської імперії» та знаменувало перехід до нового, порівняно з рев.

роками, політ. періоду. П. Столипін визначив новий урядовий курс двома словами – «порядок і реформи»: порядок у країні мали забезпечити каральні заходи щодо рев. і лібер.-опозиц. руху, а програма реформ мала вирішити назрілі в країні суперечності, зберігши сильну монархічну владу. Розглядаючи Думу як структуру, покликану сприяти виконанню урядової програми, Столипін сприяв прийняттю нового виборчого закону, який змінював співвідношення між куріями на користь поміщиків, промисловців і купців, удвічі скорочував представництво від селян, у 2,5 рази – від робітників і втричі – від Польщі, Кавказу і Закавказзя, а нерос. народи Середньої Азії, Сибіру і Забайкалля зовсім позбавлялися своїх представників. III Державна Дума відкрила свої засідання 01.11.1907. Головами III Державної Думи були: до березня 1910 – М. Хом'яков, а потім лідери октябристів – О. Гучков (1910–11) і М. Родзянко (1911–12). 16.11.1907 Столипін виступив у Думі зі своєю політ. декларацією, в якій заявив про намір провести всі перетворення, намічені в урядовій програмі 1906. Найважливіші з цих реформ були тісно пов'язані між собою: аграрна реформа повинна була сприяти становленню «міцних господарів», реформа самоуправління – надати їм більше можливостей для участі в діяльності земств, реформа середньої та вищої школи – демократизувати систему освіти. Однак, через постійну опозицію правих у Державній Раді й царському оточенні, Столипіну вдалося найпоспідовніше провести аграрну реформу. Осн. зміст реформи був викладений в указі від 09.11.1906, який встановлював право вільного виходу селян з общини із закріпленням в особисту власність наділу. Селянин міг вимагати замість виділених йому окремих полос на різних полях рівноцінної ділянки в одному місці (відруби). Перенесення сюди садиби з житловими і господарськими будівлями перетворювало відруб на хутір. За 1907–14 з общини вийшло біля 2,5 млн домовласників, або 28% від 9,2 млн общинників і приблизно 25% від загальної кількості селянських дворів. Важливою складовою частиною аграрної реформи стало переселення мало-земельних селян на вільні, незаселені землі. За 1907–14 з Європ. частини імперії за Урал переселилося бл. 3,3 млн осіб. Казна оплачувала проїзд і видавала позику на облаштування. Однак, не всі переселенці змогли завести своє господарство: частина стала наймитувати у місцевих багатіїв, більше півмільйона повернулися назад. Значну роль у проведенні аграрної реформи відіграв створений ще 1882 Селянський банк. За 1906–16 на пільгових умовах банк продав селянам біля 4 млн десятин казенних і удільних земель та

4,7 млн десятин поміщицьких. Столипінські аграрні закони були відмінені декретом *Тимчасового уряду* 28.06.1917. Повністю зруйнувати общину і створити за її рахунок масовий та стійкий про-шарок «міцних господарів», владі не вдалося, але реформа сприяла позитивним змінам у розвитку с/г виробництва. Зокрема, в р-нах найбільшого виходу селян з общини в 1,5 рази відбулося збільшення посівних площ, на 1/3 зріс експорт зерна. Через опозицію правих сил при дворі та в Державній Раді Столипіну не вдалося провести реформу місцевого управління і самоуправління (готувалася з 1906), спрямовану на ліквідацію станової нерівності та розширення громад. прав селян. Ухвалений 1912 закон про державне страхування від нещасних випадків і по хворобі поширювався лише на 20% робітників. Роб. день був скорочений від 11,5 до 10 годин.

Русифікаторська політика у нац. питанні проявилася виявилася в низці законодавчих актів. Для зміцнення «російського елемента» 1911 були запроваджені земства у 3 білорус. (Вітебській, Мінській, Могилевській) і 3 укр. (Волинській, Київській і Подільській) губерніях. У червні 1912 Державна Дума схвалила закон про виокремлення зі складу Царства Польського сх. частин Люблінської та Седлецької губ., де переважало укр. населення, й утворення Холмської губ. У новій губернії вводилося великорос. адмін. управління, в установах і школах заборонялося спілкування на польській мові. Це привело до активізації, з одного боку польс. націоналістів у Думі, а, з другого – протестів укр. інтелігенції проти зросійщення Холмщини. Важливою складовою крайнього рос. націоналізму залишався антисемітизм. Революція 1905–07 лише частково покращила становище євреїв, зберігалися такі форми дискримінації, як межа осідлості, процентна квота при прийомі в середні та вищі навчальні заклади, обмеження в праві набувати у власність землю і при виборі професії. Особливий статус Фінляндії, гарантований «Основними законами Російської імперії», був обмежений 1910, коли в усіх важливих сферах (податки, грошова система, митний тариф тощо) Фінляндія була підпорядкована імпер. законодавству.

Після смерті П. Столипін (1911) уряд очолив міністр фінансів В. Коковцов, який слухняно виконував пораду імператора «не уподібнюватися Столипіну». Проте проведенню реформ перешкоджали й ін. обставини. Восени 1912 відбулися вибори в IV Державну Думу, до якої було обрано 438 депутатів. За своїм партійним складом вона мало відрізнялася від III Думи. Головою Думи став М. Родзянко. IV Дума виявилася «лівішою», ніж

попередня – не стільки за партійним складом, скільки через посилення опозиційності відносно уряду. Наведення «порядку» у країні привело до падіння страйкового руху робітників: з 176 тис. страйкарів (1908) до 47 тис. (1910). За 1907–09 уряд заборонив діяльність 356 професійних спілок. Найбільш значні втрати від урядових репресій понесли рев. партії. Багато членів партій есерів і соц.-дем. потрапили в тюрми, на заслання, ін. емігрували за кордон. У лівих партіях розгорілися суперечки з приводу програмних і тактичних питань. «Ініціативна меншість» есерів вимагала зосередитись на терорист. б-бі з урядом. У соціал-демократії виникли дві протилежні течії: «ліквідатори» (як більшовики, так і меншовики), які під впливом посилення репресій вимагали ліквідації підпільної партії та зосередження всіх сил на легальній діяльності (гол. чином у Думі) і «отзовісти» (переважно більшовики), які вимагали припинення будь-якої легальної діяльності (у першу чергу, відклику з Думи своїх депутатів). Прихильники В. Леніна виступили за поєднання легальних і нелегальних методів б-би. Подібні процеси відбувалися й серед лібералів. Інтелігенція, яка належала, в основному, до кадетської партії, заявила про себе збірником «Віхи» (1909). Авторами статей стали М. Гершензон, М. Бердяєв, С. Булгаков, П. Струве та ін. «Віховці» звинуватили інтелігенцію в «безвідповідальності», незнанні рос. народу, нездатності передбачити результати своєї діяльності, закликали інтелігенцію до самокритики, покаяння за «трагедію російської революції». Якщо у кадетів не дійшло до організаційного розколу, то партія октябристів його не уникла. Правим силам теж не вдалося створити єдиного блоку підтримки влади.

Р. і., як і всі великі держави, проводила зовн. політику, виходячи зі своїх стратег. і екон. інтересів. Традиційне суперництво Росії та В. Британії у Середній Азії, на Середньому і Далекому Сході на поч. ХХ ст. поступово перейшло до пошуків угоди про розмежування сфер впливу. Одночасно загострилися відносини Росії з Австро-Угорською імперією на Балканах. Австро-Угорщину підтримувала Німеччина, однак це не виключало тимчасових угод Росії з цими державами. Прийняте 1899 рішення держав *Троїстого союзу* не обмежувати термін дії досягнутих домовленостей зміцнило рос.-франц. військ.-політ. союз. На рубежі ХІХ-ХХ ст. Р. і. активізувала і далекосхідний напрям своєї зовн. політики. У рос. правлячих колах щодо проведення далекосх. політики виділилися дві лінії – одну підтримував міністр фінансів С. Вітте (виступав за встановлення рос. домінування у Китаї та Кореї шляхом експорту рос.

капіталів, отримання концесій, участі в транзитній торгівлі тощо), другу – впливовий придворний О. Безобразов (відстоював ідею застосування військ. методів утвердження панування Росії у Кореї та Маньчжурії – аж до військового конфлікту з Японією). 1896 був підписаний рос.-кит. таємний договір про оборонний союз, спрямований проти Японії. Однією з умов договору стало будівництво Китайсько-Східної залізниці через Маньчжурію. У березні 1898 Росія підписала угоду з Китаєм про оренду на 25 років Ляодунського п-ова, за якою Порт-Артур ставав базою рос. Тихоокеанського флоту. Після повстання «іхетуань» (1899–01), придушеного міжнар. силами, Росії не вдалося закріпитися в Маньчжурії, що привело до посилення прихильників «твердої» лінії. У травні 1903 О. Безобразов був призначений на посаду статс-секретаря Особливого комітету в справах Далекого Сходу і фактично став визначати рос. далекосхідну політику. У рос. правлячих колах складалася думка, що переможна війна з Японією зможе відвернути рев. вибух. У майбутньому військовому конфлікті з Японією Р. і., яка володіла потужним військ. потенціалом, розраховувала на швидку перемогу. Однак її військові ресурси на Далекому Сході виявилися значно слабшими, ніж японські. На поч. *Російсько-японської війни 1904–05* Росія опинилася в міжнар. ізоляції, тому що Франція, її союзник, зайняла нейтральну позицію, а В. Британія і США, які вбачали в Росії суперника на Далекому Сході, активно допомагали Японії. Остання, завдяки бурхливому пром. піднесенню, створила потужну військову індустрію, модернізувала і переозброїла свою армію і флот.

Бойові дії на Далекому Сході розпочалися 09.02.1904, коли япон. кораблі обстріляли рос. ескадру на рейді Порт-Артура. Вранці 09.02 у корейському порту Чемульпо япон. ескадра (6 крейсерів і 8 міноносців) атакували рос. крейсер «Варяг» і канонерку «Кореєць». Під час бою рос. кораблі отримали серйозні пошкодження і командування вирішило «Кореєць» підірвати, «Варяг» затопити (команди суден були підібрані кораблями нейтральних країн). Основна частина рос. військ на Далекому Сході була розташована в Квантунському регіоні для захисту з суші Порт-Артура, ін. – у Маньчжурії, Приамур'ї та у Владивостоці. План рос. командування (команд. – ген. О. Куропаткін) передбачав дотримання оборонної тактики в Маньчжурії до часу створення чисельної переваги рос. армії над япон. військами. Рос. флоту мав завдання контролювати ситуацію у Жовтому морі та в Корейській протоці. 08.03 у Порт-Артур прибув новий командувач Тихоок. флотом віце-адмірал С. Макаров, однак 13.04 флагмансь-

кий корабель «Петропавловськ» підірвався на міні – загнула більша частина команди, весь штаб Макарова, а також відомий художник-баталіст В. Верещагін (всього 647 офіцерів і матросів). Після загибелі Макарова рос. флот відмовився від активних дій на морі. Невдачі переслідували рос. війська і на суші. У лютому-квітні 1904 на Ляодунському п-ві і в Пд. Маньчжурії висадилися япон. десанти, яким вдалося відрізати Порт-Артур від основних рос. сил. Після перемог у боях на р. Ялу (01.05.), під Цзіньджоу (26–27.05) і Вафангоу (14–15.06.), япон. війська (головнокоманд. – маршал І. Ояма) зайняли Корею і Ляодунський п-ів. У липні 1904 3-тя япон. армія (ген. М. Ногі) підійшла до Порт-Артура і після 5-міс. облоги змусила рос. війська капітулювати (02.01.1905). Весь гарнізон фортеці потрапив у полон. Рос. армія безрезультатно намагалася переломити хід війни на свою користь у битвах на р. Шахе (04.10.1904) і біля Сандепу (25–28.01.1905). Під час великої битви у р-ні Мукдену (18.02.–10.03.1905) рос. армія зазнала поразки. 27–28.05.1905 відбулася остання морська битва у ході війни біля о-ва Цусіма в Японському морі. Для б-би з япон. військ.-мор. силами на Далекий Схід була направлена Балтійська ескадра (команд. – віце-адмірал З. Рожественський), яка отримала назву 2-ої Тихоокеанської ескадри (8 броненосців, 11 крейсерів і 9 міноносців). У р-ні Індокитаю до неї приєдналася 3-тя Тихоокеанська ескадра (контр-адмірал М. Небогатов). Об'єднані ескадри взяли курс на Владивосток. Уночі 13.05 рос. кораблі ввійшли в Корейську протоку, де були зосереджені гол. сили япон. ескадри під командуванням адм. Х. Того. У ході запеклого бою з 33 кораблів рос. ескадри 19 були затоплені, 8 захоплені противником і тільки крейсеру «Алмаз», есмінцям «Бравому» і «Грозному» вдалося прорватися у Владивосток. Поразки біля о-ва Цусіми і наростання рев. подій в Росії змусили рос. уряд піти на мирні переговори, які завершилися підписанням *Портсмутського мирного договору 1905*. За умовами договору Росія була змушена погодитись на визнання Кореї сферою впливу Японії, передати їй право на оренду Ляодунського п-ва з Порт-Артуром і пд. частину острова Сахалін. Послаблення Росії у рос.-япон. війні та необхідність внутр. стабілізації змусили рос. дипломатів вести обережну політику в умовах загострення суперечностей між великими державами. У серпні 1907 Росія і В. Британія підписали конвенції про поділ сфер впливу в *Ірані, Афганістані* та Тибеті. Іран був поділений на 3 сфери інтересів: північну – сферу впливу Росії, пд.-сх. – сферу впливу Британії та нейтральну, в якій визнавалися рівні можливості сторін. Згідно другої конвенції над Афганістаном визнавався

протекторат Лондону. Остання конвенція передбачала рос.-брит. гарантії терит. цілісності й існуючого управління Тибета. Ці угоди остаточно оформили рос.-фр.-брит. союз (див. *Антанта*) і завершили розкол європ. країн на два ворожі блоки – *Троїстий союз* і *Антанту*. *Боснійська криза 1908–09* і *Балканські війни 1912–13* лише загострили протистояння між двома блоками. 1910–14 міністр закорд. справ Росії С. Сазонов продовжував курс на зміцнення відносин з Францією та В. Британією, але разом з тим виступав за покращення стосунків з Німеччиною, щоб виграти час для переоснащення рос. армії та флоту. «Велика програма зміцнення армії» (розрахована на 3–4 роки) передбачала збільшення чисельності рос. армії на 39% (на 480 тис. солдатів), відновлення і розширення флоту.

Перша світова війна 1914–18 була викликана гострими суперечностями між Німеччиною і Австро-Угорщиною, з одного боку, та Росією, В. Британією і Францією, з іншого. Р. і. прагнула зміцнити свій вплив на Чорному морі, захопити Константинополь і встановити свій контроль над чорномор. протоками Босфор і Дарданелли. Це відкривало Росії шлях для подальшої експансії на Балкани, Бл. Схід і Середню Азію. Приводом до розв'язання міжнар. конфлікту стали події на Балканах. 15(28).06.1914 у боснійському місті Сараєво член сербської орг-ції «Чорна рука» студент Г. *Принцип* застрелив спадкоємця австр. престолу *Франца Фердинанда* та його дружину (див. *Сараєвське вбивство 1914*). 10(23).07 після консультацій з Берліном Австро-Угорщина оголосила Сербії ультиматум. 13(26).07 рос. уряд заявив про підтримку Сербії. Росія вимагала від Австро-Угорщини продовжити термін дії ультиматуму, а Сербії радила прийняти його, за винятком пункту про введення на її територію австрійських військ. Однак, 15(28).07.1914 Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. Микола II упродовж 15–17(28–30).07 вів переговори з *Вільгельмом II*, переконуючи його не допустити до широкомасштабного військового конфлікту. Лише ввечері 17(30).07.1914 цар погодився на оголошення загальної мобілізації. Німеччина в ультимативній формі стала вимагати від Петербурга припинення мобілізаційних заходів, але отримавши відмову, 19.07(01.08) оголосила Росії війну. Франція вступила у війну наступного дня, а 22.07(04.08). В. Британія оголосила війну Німеччині. 26.07(06.08) був оголошений стан війни між Росією і Австро-Угорщиною. 02.08 нім. війська окупували герцогство Люксембург. Берлін висунув ультиматум Бельгії з вимогою пропустити нім. війська через її територію. Після відхилення Брюсселем ультиматуму, 04.08 нім. армія вторгла-

ся на бельг. територію. Жорстокі бої розгорілися за Л'єж, який німці зайняли 16.08 Основні нім. сили вийшли до бельг.-франц. кордону і 21–25.08 у Прикордонній битві розбили франц. війська. З падінням Л'єжа нім. армія через Маас розвинула наступ територією Бельгії, а потім Франції, захопивши стратегічну ініціативу. У битві на р. Марна 21–25.08 франц. війська були розгромлені. Становище Франції стало критичним, нім. дивізії знаходилися за 120 км від Парижа. Для порятунку Франції Росія була змушена розпочати воєнні дії на Східному фронті, не завершивши розгортання своїх армій.

Рос. фронт поділявся на Північно-Західний (команд. – ген. Я. Жилинський) і Південно-Західний (команд. – ген. М. Іванов). Верх. головнокомандувачем діючої армії був призначений великий князь Микола Миколайович (дядько Миколи II). Рос. війська перейшли в наступ у Сх. Пруссії, а на пд.-зх. – проти австр.-угор. військ у Галичині. 04(17).08.1914 від р. Неман вступила на територію Сх. Пруссії 1-ша армія ген. П. Ренненкампа, а через декілька днів з півдня – 2-га армія ген. О. Самсонова. *Східно-Прусська операція 1914* спочатку розвивалася успішно для рос. армії. Німеччина змушена була перекинути частину військ із Західного фронту і призупинити свій наступ на Париж. Нім. частини, використавши неузгодженість дій 1-ої та 2-ої рос. армій у Сх. Пруссії, нанесли їм важку поразку. 08(21).08 ген.-полк. П. *Гіндербург*, який очолив 8-му нім. армію, ударами з флангів оточив основні сили 2-ої армії. В оточенні опинився і ген. Самсонов, який перед загрозою полону застрелився. У ході боїв 27.08(09.09)–02(15).09 армія Ренненкампа з важкими втратами змушена була відступити за р. Неман. 05(18).08.1914, одночасно з боями у Сх. Пруссії, розпочався наступ Пд.-Зх. фронту проти австр.-угор. військ. У ході операції, яка продовжувалася 33 дні, рос. війська просунулися на 300 км і зайняли значну частину Галичини, не дійшовши 80 км до Кракова. Німеччина поспішила на допомогу союзників. У вересні 1914 у р-н Кракова і Верхньої Сілезії була перекинута частина нім. військ із Сх. Пруссії, з яких було сформовано армію під командуванням П. Гінденбурга, до якої приєдналися й австр. війська. Ці об'єднані сили завдали удару у напрямку на Івангород і Варшаву. 01(14).10 рос. війська зупинили наступ австр.-нім. військ і в ході контрнаступу відкинули їх. Рос. частинам вдалося зупинити і наступ нім. військ у р-ні Лодзі, який розпочався 29.10(11.11). Кровопрлитні бої тривали майже два тижні. 30.11 рос. Ставка через великі втрати і гостру нестачу озброєння прийняла рішення призупинити наступ, а на деяких ділянках

фронту відвести війська. Обидві сторони перейшли до оборонної, позиційної війни, яка тривала біля трьох місяців. У ході кампанії 1914 до австр.-нім. сил приєдналася Туреччина. Царська дипломатія прагнула не допустити виступу Туреччини на боці австр.-нім. блоку, пропонувала їй гарантію терит. цілісності, навіть передачу о. Лемнос в Егейському морі, захопленого греками 1913. Однак вплив пронім. кіл виявився вирішальним: у ніч на 16(29).10 без оголошення війни турец. кораблі обстріляли Севастополь, Одесу та ін. рос. чорноморські порти. 20.10(02.11). Росія, В. Британія і Франція оголосили війну Туреччині. У кін. жовтня-на поч. листопада 1914 розгорнулися бої на Кавказькому фронті. Спочатка турец. армія потіснила рос. війська до Батума, але в боях під Сарикамишем турки були розбиті. Наступ рос. військ турец. командуванню вдалося зупинити, перекинувши на Закавказзя два корпуси з Месопотамського фронту (див. *Сарикамишська операція 1914–15*).

Поч. війни викликав патріотичне піднесення у рос. суспільстві. Успішно пройшла мобілізація, у тилу розгорнулася кампанія в підтримку фронту. Державна Дума одностайно, за винятком соціал-демократів, проголосувала за збільшення військових витрат. Лише *більшовики* засудили війну, висунувши лозунги поразки свого уряду і перетворення імперіалістичної війни в громадянську. На поч. січня 1915 рос. Ставка розробила план наступальних дій у двох напрямках: після здобуття плацдарму у Сх. Пруссії планувалося нанести гол. удар на Берлін, а на Пд.-Зх. фронті – відновити подальше просування у Карпатах для вторгнення в Угорщину. Нім. командування вирішило випередити рос. плани масованим наступом по всьому Східному фронті. Наприкін. січня 1915 дві нім. армії почали наступальну операцію у р-ні Мазурських озер. Лише спільним контрнаступом трьох рос. армій у березні 1915 нім. війська були витіснені в Сх. Пруссію. Деякий час рос. війська успішно діяли у Карпатах. 09(22).03 перед рос. військами капітулював Перемишль. Однак, у квітні 1915 нім. командування підготувало прорив рос. позицій у Галичині. 19.04(02.05).1915 у р-ні Горлиця-Громник армія ген. Августа фон Макензена прорвала фронт і перейшла у наступ. На поч. червня 1915 рос. війська залишили Львів, а до кін. червня – більшу частину Галичини. Це стало початком «Великого відступу», який призвів до того, що до осені 1915 рос. війська залишили Польщу, Литву, частину Латвії та Білорусії, Галичину і частину Волині, Пн. Буковину. У важких боях сторони понесли величезні людські втрати. У жовтні 1915 фронт стабілізувався по лінії Рига–Зх. Двіна–Двінськ–Барановичі–Пінськ–Дубно–Тернопіль.

Масштаби війни вже на поч. 1915 зумовили кризу бойового спорядження. Для «мобілізації промисловості» у травні 1915 були створені Особливі наради для вирішення найважливіших екон. питань, пов'язаних з війною. У липні 1915 виник Центр. військ.-пром. комітет, організований впливовими підприємцями; розширили свою діяльність Земський і Міський союзи. Спільними зусиллями уряду і громадськості криза бойового спорядження до поч. 1916 була частково подолана. Однак війна з великими людськими втратами і матеріальними труднощами викликала наростання антивоєнних настроїв у суспільстві. Поступово патріотичне піднесення, яке спостерігалось на поч. війни, змінилося розчаруванням і незадоволенням політикою уряду. Тил страждав від нестачі предметів першої необхідності, що призвело до підвищення цін, зростання інфляції. У Державній Думі та в ліберальній пресі все відвертіше критикувалася політика уряду і висувалася вимога створення «відповідального міністерства» – Кабінету Міністрів, який призначався Думою і був відповідальним перед нею, а не перед імператором. У серпні 1915 виник Прогресивний блок, до якого також увійшли фракції кадетів, октябристів і націоналістів. У цей же час Микола II 23.08(05.09).1915 взяв на себе повноваження Верховного головнокомандувача. Вісім міністрів вважали цей крок монарха помилковим і написали про це імператорові («міністерський страйк»). У відповідь Микола II став звільняти міністрів, які були незгідні з його волею, а діяльність Думи призупинив.

1916 Німеччина знову спрямувала основний удар проти Франції. У лютому розгорнулися жорстокі бої під фортецею Верден, яка прикривала прямий шлях на Париж. Для підтримки союзників Росія підготувала наступ на Західному фронті – на Двінському і Віленському напрямках. Дії Північного і Пд.-Зх. фронтів повинні були носити допоміжний характер. 22–25.05(04–07.06), раніше запланованого терміну, чотири армії Пд.-Зх. фронту під командуванням ген. О. Брусилова здійснили прорив лінії фронту в декількох місцях і за два тижні вийшли на лінію Луцьк-Чернівці. До серед. серпня нім.-австр. війська відступили до карапатських перевалів, залишивши Буковину і Пд. Галичину. Однак наступ Брусилова не був підтриманий ін. рос. військами. На поч. вересня 1916 війська Пд.-Зх. фронту, які вичерпали свої резерви і зіткнулися зі свіжими нім. частинами, закріпилися на лінії р. Стоход–Галич–Станиславів і перейшли до оборони (див. також *Південно-Західного фронту наступ 1916*). Успіхи рос. військ влітку 1916 на Пд.-Зх. фронті підштовхнули Румунію вступити у війну на

боці Антанти. У кін. серпня 1916 Бухарест оголосив війну Австро-Угорщині. Однак нім. командування у ході операцій у Трансильванії та Добруджі фактично розгромило румун. армію. До грудня 1916 майже вся територія Румунії, включаючи і її столицю Бухарест, була окупована австр.-нім. військами, що ускладнило становище рос. армій на Пд.-Зх. фронті, який збільшився на 500 км. На Кавказькому фронті 1916 рос. війська провели низку успішних операцій, зайнявши Трапезунд та Ерзурум й просунулися у глибину території Туреччини на 250–300 км (див. *Трапезундська операція 1916 і Ерзурумська операція 1916*). Своїми успіхами 1916 рос. армія була зобов'язана насамперед покращенням бойового спорядження, яке забезпечував тил. Уряд та його структури перерозподіляли всі ресурси на користь фронту, але це лише поглиблювало продовольчу, паливну і транспортну кризу в тилу. Мобілізація в армію мільйонів селян привела до скорочення посівних площ і зниження врожайності зерна. Продовольча криза вдарила насамперед по великих містах, де з'явилися черги за хлібом. У країні наростала також політична криза. Після «міністерського страйку» 1915 наступила «міністерська чехарда», коли за 1915–16 змінилися 4 голови Ради Міністрів, 4 військових міністри, 6 міністрів внутр. справ, 4 міністри юстиції. 01.11.1916 на сесії Державної Думи з нищівною критикою уряду, а опосередковано – і династії виступив лідер кадетів П. Мілюков. Навіть частина аристократичних кіл і вищого генералітету, деякі члени імпер. родини висловлювали незадоволення урядом. Микола II втрачав авторитет у суспільстві також через вплив Г. Распутіна на імператрицю та її втручання у державні справи. Саме Распутін став уособленням «темних сил», які оточили трон і паралізували діяльність уряду. 16.12.1916 його вбили «великосвітські змовники»: князь Ф. Юсупов, великий князь Дмитро Павлович (племінник царя) і лідер правих у Думі В. Пурішкевич.

Лютнева революція 1917 розпочалася стихійно і несподівано для всіх політ. партій та самого уряду. 17.02(02.03).1917 робітники Путіловського заводу в Петрограді оголосили страйк, який підтримали робітники ін. підприємств міста. 25.02(10.03). Страйк у Петрограді став загальним: до нього приєдналися 300 тис. осіб. Для відновлення порядку в столиці 27.02(12.03) був створений Тимчасовий комітет Держдуми на чолі з М. Родзянком. Того ж дня, коли до загального страйку петроград. робітників приєдналися солдати Волинського, Преображенського і Литовського полків, Петроград опинився в руках повсталих. Ввечері 27.02 відкрилося перше

засідання Петроградської Ради робітн. і солд. депутатів, яка обрала своїм головою М. Чхеїдзе. Рада делегувала в Тимчасовий комітет своїх представників – М. Чхеїдзе і О. Керенського. 28.02(13.03). Тимчасовий комітет у зверненні до народів Росії заявив, що бере на себе організацію нової влади і до утворення Тимчасового уряду державне управління здійснюватимуть комісари з членів Думи. Петроград. Рада доручила формування уряду думському комітету. У цих обставинах 02.03(15.03).1917 Микола II зрікся престолу на користь свого брата Михайла, який наступного дня також відмовився від трону. До складу *Тимчасового уряду* ввійшли кадети (відіграли провідну роль у формуванні його політ. курсу), октябристи, есери і безпартійні. Очолив уряд Г. Львов. У зверненні до громадян Росії 03(16).03.1917 Тимчасовий уряд заявив про продовження війни «до переможного кінця», намір провести низку реформ у галузі внутр. політики і підготувати скликання Установчих Зборів. Тимчасовий уряд відмовився визнати право на самовизначення (і навіть на автономію) за окремими народами до прийняття відповідного рішення Установчими Зборами (лише за поляками 17(30).03 визнав право на відокремлення і створення власної держави). Місцевими органами Тимчасового уряду стали губернські та повітові виконавчі комітети на чолі з губернськими і повітовими комісарами. У Радах робітн., солд. і селян. депутатів, які стали формуватися на місцях, більшість належала меншовикам і есерам. 20–21.04(03–04).05 була опублікована нота міністра закор. справ П. Мілюкова, в якій підтверджувалася рішучість Тимчасового уряду продовжувати війну до переможного кінця. У Петрограді пройшли демонстрації з вимогами відставки П. Мілюкова і військ. міністра О. Гучкова. 05.05(18.05) був створений коаліційний уряд, куди увійшли 6 міністрів-соціалістів. Головою залишався Львов, а Мілюков і Гучков пішли у відставку. Коаліція допомогла організувати наступ рос. армії, який розпочався 18.06(01.07). Незабаром стало зрозуміло, що наступ Пд.-Зх. фронту провалився. 02(15).07.1917 з уряду вийшли кадети, протестуючи проти угоди з *Українською Центральною Радою*, яка фактично визнавала автономію України. Позбувшись підтримки кадетських міністрів, подав у відставку князь Львов. Виникла урядова криза, яка спровокувала початок стихійних вуличних демонстрацій у столиці. У ніч з 03 на 04(16–17).07 більшовики вирішили очолити стихійні антиурядові протести. Вранці 04(17).07 у Петроград прибуло бл. 40 суден із збільшуваними кронштадтськими моряками, солдатами і робітниками, до яких приєдналися солдати

петроград. гарнізону. На вулицях столиці розпочалися перестрілки. Після оприлюднення інформації про зв'язки Леніна з нім. Генштабом, частина полків стала на бік уряду. 06(19).07, спираючись на прибулі з фронту частини, уряд почав роззброєння демонстрантів. Внаслідок липневих подій лідер більшовиків В. *Ленін* і деякі його соратники опинилися поза законом як нім. шпигуни і керівники антиурядового заклоту. 07(20).07 главою Тимчасового уряду, де соціалісти опинилися у більшості, став О. Керенський. Після липневих днів Тимчасовому уряду вдалося встановити контроль над Радами. 19.07(01.08) на пост Верх. головнокомандувача був призначений ген. Л. *Корнілов* – рішучий прихильник наведення порядку в армії та країні. 25.08(07.09) ген. Корнілов вислав на Петроград частини 3-го кінного корпусу і кавказьку Туземну («Дику») дивізію. Прихильники Корнілова почали вимагати відставки уряду і передачі влади в його руки. Вранці 27.08(09.09) Корнілов був звільнений з посади і оголошений зрадником. На бік уряду стала профспілка залізничників, яка блокувала рух корніловських ешелонів на Петроград. О. Керенського підтримали більшовики, а уряд випустив з тюрем політ'язнів, затриманих за липневі події. Командувач походом на Петроград ген. О. Кримов покінчив життя самогубством, а сам Корнілов був заарештований в Ставці 31.08(13.09). Участь більшовиків у придушенні заклоту піднесла їх популярність у робітн. і солд. середовищі, під їх контроль перейшли Ради найбільших міст. Так, 02.09(15.09) більшовики завоювали більшість у Петроград. Раді, яку незабаром очолив Л. *Троцький*. Прагнучи знайти підтримку в масах, Тимчасовий уряд 01.09(14.09).1917 оголосив Росію республікою. 14.09 у Петрограді була скликана Всерос. демократична нарада, в якій взяли участь представники всіх партій, земств і міських дум. Нарада створила Демократичну раду респ. (Передпарламент), від імені якої у вересні 1917 Керенський сформував коаліційний уряд. Однак влада поступово втрачала підтримку різних політ. сил. Праві звинувачували Керенського у підтримці «революційної анархії», розвали армії, політиканстві; лідери Рад критикували його за союз з кадетами. У країні поглиблювалася госп. розруха, швидко зростала інфляція і падало виробництво, на селі розпочалися масові погроми поміщицьких садиб і захоплення землі. На фронті почастішали братання солдатів воюючих сторін, зростало дезертирство. У цих умовах більшовики вирішили взяти владу в свої руки. 10(23).10 ЦК більшов. партії прийняв резолюцію про збройне повстання. Проти рішення ЦК виступили Л. *Каменєв* і Г. *Зінов'єв*, які вважали

захоплення влади передчасним і пропонували діяти легальними методами через Ради і майбутні Установчі Збори. Перемогла точка зору В. Леніна, який наполягав на негайному захопленні влади збройним шляхом. 12(25).10 був сформований Військово-рев. комітет (ВРК), головою якого став есер П. Лазимир, а фактичним керівником – голова Петроради Л. Троцький. Формально ВРК створювався для захисту Рад від військового заклоту і від можливого нім. наступу на Петроград, а на практиці він став центром підготовки більшов. збройного повстання. Тимчасовий уряд намагався протистояти більшовикам, але через надзвичайно низький авторитет не отримав ніякої підтримки. Петроград. гарнізон перейшов на бік ВРК. 24.10(06.11) солдати і матроси зайняли ключові об'єкти у столиці. О. Керенський залишив Петроград і відправився за підкріпленням на фронт. Вранці 25.10(07.11) у зверненні «До громадян Росії» оголошувалося про скинення Тимчасового уряду і про перехід влади до Петроград. ВРК. Проти ночі з 25 на 26.10(07–08.11) був захоплений Зимовий палац і заарештовано міністрів Тимчасового уряду. 25.10(07.11) II Всерос. з'їзд Рад проголосив перехід влади в країні до рук Рад робітн., солд. і селян. депутатів. З'їзд обрав новий склад Всерос. центрального виконавчого комітету (ВЦВК), до якого увійшли більшовики та ліві есери. Меншовики і праві есери відмовилися від участі в роботі ВЦВК. На з'їзді був створений однопартійний більшовицький уряд на чолі з В. Леніним – Рада народних комісарів (РНК). З'їзд прийняв Декрет про мир (закликав воюючі держави підписати дем. мир без анексії і контрибуцій) і Декрет про землю (проголошував відміну приватної власності на землю, націоналізацію всієї землі та її надр; конфіскацію земель великих власників і передачу її в розпорядження місцевих селян. комітетів і повітових Рад). Перехід влади в руки Рад на території Росії відбувався мирним і збройним шляхом. На темп і методи встановлення влади впливали різні фактори: соц.-політ. обстановка на місцях, боездатність більшовицьких комітетів, сила антибільшовицьких орг-цій. У Москві влада перейшла до рук більшовиків 03.11(16.11) після кровопролитних боїв між їх формуваннями і прихильниками Тимчасового уряду. В основних пром. містах Європ. частини Р. більшовики взяли владу мирним шляхом. Після провалу спроби О. Керенського і ген. П. *Краснова* 27–31.10(09–13.11).1917 організувати наступ на Петроград, більшовики встановили контроль над Ставкою Верх. головнокомандування. Замість зміщеного ген. М. Духоніна, Верх. головнокомандувачем РНК призначила М. Криленка. Перехід діючої армії на

бік рад. влади в листопаді-грудні 1917 сприяв швидкій перемозі більшовиків у багатьох прифронтових р-нах і фактично розпочав новий період у житті Росії та народів, які входили до складу Р. і. (див. також *Жовтнева революція 1917, Союз Радянських Соціалістичних Республік*).

Лит.: Андреас Каппелер. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад /Пер. з нім. – Львів: Вид-во УКУ, 2005; Борис Миронов. Российская империя: от традиции к модерну: в 3-х тт. Санкт-Петербург: Изд-во «Дмитрий Булганин», 2015–2016; Geoffrey Hosking. Russia: People and Empire, 1552–1917. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1997.

Т. Полещук (Львів).

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ (Росія) – держава в Східній Європі й Північній Азії. Межує з КНР, КНДР, Монголією, Казахстаном, Азербайджаном, Грузією, Україною, Білоруссю, Латвією, Естонією, Фінляндією, Норвегією. Калінінградська обл. межує з Польщею і Литвою. Загальна площа: 17,1 млн км². Чисельність населення: 147 млн осіб (2018); більше 4/5 всього населення зосереджено у Європ. частині (включно з Уралом). Нац. склад і етнічні групи: проживають бл. 200 націй і етн. груп, серед них росіяни – 81%, татари – 3,9%, українці – 1,4% та ін. Релігійний склад населення: православні – бл. 75%, мусульмани, протестанти, буддисти та ін. Держ. мова: російська. Форма держ. правління: президентська республіка. Форма держ. устрою: федерація, в її складі 85 суб'єктів (членів): 22 автономна респ., 9 країв, 46 областей, 7 автономних округи, 1 автономна область, міста федерального значення – Москва і Санкт-Петербург (третім є місто Севастополь у незаконно анексованому Криму); країна поділена на 8 федеральних округів з повноважними представниками президента на чолі. Столиця: Москва. Глава держави: президент. Законодавча влада: Федеральні Збори у складі двох палат – Державної Думи і Ради Федерації. Найвищий орган виконавчої влади: уряд РФ на чолі з головою уряду. Грошова одиниця: рос. рубль (100 копійок).

Після розпаду *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* у кін. 1991, на міжнар. арені з'явилася нова держава – Російська Федерація (Росія), яка проголосила себе правонаступницею СРСР.

Дезінтеграція СРСР й колишньої системи управління загострив соц.-екон. проблеми Росії (падіння виробництва, дефіцит бюджету, карткова система розподілу продуктів). Президент Б. Єльцин задекларував прихильність ліберальним цінностям – правам і свободам людини, ринковій

економіці. Б. Єльцин і його команда прийняли програму, запропоновану МВФ і амер. економістом Джефрі Саксом, – швидкий перехід до ринкової економіки шляхом лібералізації цін і зарплат, свободи торгівлі та приватизації власності (заходи «шокової терапії»). Надії на позитивний результат реформ пов'язували з фінанс. допомогою Заходу, а також із сприятливою політ. ситуацією: довірою населення до влади і готовністю росіян до проведення реформ.

Після формування нового уряду (листопад 1991) Б. Єльцин підписав нізку указів, спрямованих на лібералізацію цін, свободу торгівлі, початок малої приватизації, підписані Президентом 2 січня та 29 січня 1992 р. За задумом реформаторів, ці заходи мали повернути грошам роль стихійного регулятора цін і виробництва, привести до зруйнування посередників у торговельній мережі. Однак інфляція, спричинена лібералізацією цін, перевищила найпесимістичніші прогнози. Так, за перші 2 місяці 1992 оптові ціни зросли у 9 разів, а роздрібні ціни за перші 3 місяці – у 5 разів. Реформа не передбачала індексацію грошових вкладів населення, заощадження в Ощадному банку «заморозили», а накопичені населенням кошти знецінилися. Лібералізація цін, зокрема й зовн. торгівлі, жорстка фінансова політика привели до наповнення ринку товарами, переважно імпортними, гроші знову набули ціни, зникли черги в магазинах.

Основна роль у переході до ринкової економіки відводилася приватизації власності. З 1992 розпочалася «мала приватизація» – продаж з аукціонів магазинів, різноманітних підприємств сфери обслуговування й до 1996 понад 84% дрібних підприємств було приватизовано. У серпні 1992 Б. Єльцин підписав указ про приватизаційні чеки (ваучери). Зміст «ваучеризації» полягав у тому, щоб кожний громадянин отримав свою частку в загальній власності країни. Частка кожного громадянина склала 10 тис. рублів (легковий автомобіль коштував бл. 20 тис. рублів), однак через галопуючу інфляцію ціна ваучера швидко зменшувалася. Передбачалося, що вкладаючи ваучери в акції приватизованих підприємств, люди зможуть отримувати дивіденди. Через різке падіння виробництва та інфляцію населення масово продавало свої ваучери різноманітним чековим фондам, що виникли у країні.

У грудні 1992 парламент відмовився перезатвердити в. о. прем'єр-міністра, економіста-реформатора Єгора Гайдара на посаду глави уряду і компромісною фігурою, яка й очолила урядовий кабінет став Віктор Черномірдин, представник інтересів «директорського корпусу» і нафто-газового сектору економіки.

Після відставки Є. Гайдара наслідки лібералізації економіки були неоднозначними, з одного боку, було подолано товарний дефіцит, реорганізовано податкову систему (зокрема, запроваджено ПДВ і податок на видобуток нафти), розпочато приватизацію власності й лібералізацію зовн. торгівлі тощо, з другого боку, лібералізація спричинила гіперінфляцію, падіння виробництва, зростання безробіття, знецінення доходів і заощаджень населення, криміналізацію економіки. Перехід до ринкової економіки ускладнювався розпадом СРСР (крах владних інститутів, розрив економічних зв'язків), тривалою відсутністю традиції ринкових відносин і ефективної судової системи, наявністю гіпертрофованого ВПК і нерентабельних підприємств, жорстким опором старої номенклатури, помилками влади тощо.

Початок 1993 виявив наростання конфлікту між президентом і парламентом у підході до найважливіших питань екон. і політ. життя Росії. Прагнучи скорегувати реформи, більшість депутатів перестала підтримувати президентські законопроекти, а в березні 1993 депутати поставили питання про недовіру Б. Єльцину, однак голосів для проведення імпічменту забракло. Практично одночасно, у квітні 1993, за ініціативою Б. Єльцина, учасники якого підтримали соц.-екон. політику президента і висловились за дочасні президентські й парламентські вибори. Результати референдуму засвідчили перемогу команди Б. Єльцина, яку вирішено було закріпити на «конституційному полі». У травні 1993 було опубліковано новий проєкт Основного Закону, якій підготувала команда президента. Після складних дискусій цей проєкт погодили з депутатами, суб'єктами федерації та громадськими орг-ціями. Проте зберігалися розбіжності з найважливішого питання конституційного устрою – співвідношення повноважень президента і парламенту, які незабаром призвели до відкритого протистояння двох гілок влади.

У вересні 1993 Б. Єльцин розпустив Верховну Раду, однак Конституційний суд РФ визнав неконституційними рішення президента. Частина депутатів парламенту на чолі з її головою Русланом Хасбулатовим відмовилася визнати законність дій Президента, заявила про усунення його від влади. З 22.09 будівля Верховної Ради (Білий дім) була заблокована силами безпеки. 2–3.10 опозиція організувала демонстрації протесту, спробувала захопити мерію і Останкінський телецентр. У столиці запровадили надзвичайний стан. Вранці 04.10 танки обстріляли Білий дім, а до вечора будівлю Верховної Ради захопили загоны спецвійськ, керівників опозиції заарештували. За

офіц. даними, під час цих подій загинуло 145 осіб, за неофіц. – до 1500 осіб. (див. *Політична криза 1993 у Росії*).

Після придушення виступу опозиції Б. Єльцин припинив діяльність Рад усіх рівнів, оголосив вибори до нового органу влади – Федеральних Зборів, а також референдум щодо нової Конституції. У грудні 1993 у РФ відбулися вибори до нового органу влади. Виборці продемонстрували своє розчарування ходом радикальних реформ. Перемогу святкувала Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР) В. Жириновського (23%). Парламентський 5%-й бар'єр подолали ще 7 партій та блоків: Компартия РФ (12.4%), Аграрна партія Росії (8%), проурядовий «Вибір Росії» Є. Гайдара (15,5%), «Жінки Росії» та «Яблоко» (бл. 8%), Демократична партія і «Партія російської єдності і згоди» (більше 6,7%). Державну Думу очолив Іван Рибкін. Першим головою Ради Федерації – верхньої палати парламенту – став В. Шумейко. У грудні 1993 набула чинності нова Конституція країни, яка проголосувала РФ демократичною правовою державою з республіканською формою правління. Конституція РФ впорядкувала політ. відносини у країні й дещо послабила гостроту протиріч між курсом реформ президента і опозицією.

Після парламентських виборів 1993 Б. Єльцин дещо скорегував екон. політику уряду В. Черномірдіна. 1994–97 підтримку уряду відчули деякі галузі пром-сті, зокрема паливно-енергетичної. За рахунок розширення держ. втручання в управління екон. процесами були знижені темпи інфляції, однак фінансова стабілізація не наступила. Відносні успіхи були досягнуті й у процесі внутрішньополіт. стабілізації. На поч. 1994 Дума оголосила амністію учасникам подій 19–21.08.1991 і жовтневих подій 1993. Іншим важливим кроком у нормалізації політ. життя стала підтримка більшістю фракцій Державної Думи Договору про громадянську злагоду, який проголосував відмову від конфронтації до проведення президентських виборів 1996. Однак, власне виконавча влада порушила цей договір, розпочавши наприкін. 1994 воєнні дії на Пн. Кавказі.

Передісторією цих подій став прихід до влади у Чечні Загальна нац. конгресу чеченського народу на чолі з ген. Дж. *Дудаєвим*. У жовтні 1991 Дж. Дудаєв був обраний президентом, проголосив повну незалежність республіки й сформував боєздатну армію. Спроба кремлівської влади в листопаді 1994 відновити контроль над Грозним з допомогою чеченських сил, що орієнтувалась на Москву, зазнали невдачі.

Тоді рос. керівництво вирішило вдатись до тактики «маленької, але переможної війни»,

щоб підняти свій авторитет влади перед виборами і відволікти увагу суспільства від невдач в економіці. Водночас федеральний центр прагнув не допустити виходу Чеченської респ. зі складу Росії, повернути контроль над стратегічними нафтопроводами і залізницями, зменшити криміногенну обстановку в регіоні. 31.12.1994 розпочався штурм Грозного рос. військами. Упродовж трьох тижнів йшли важкі кровопролитні бої на вулицях міста. Лише 19.01.1995 було оголошено про захоплення президентського палацу в Грозному. Навесні 1995 рос. армія вела важкі бої за міста Аргун, Шалі та Гудермес. У травні 1995 федеральні війська спробували прорватися у гірську частину Чечні, але це їм не вдалося. На поч. червня 1995 керівництво Р. оголосило про поразку дудаєвських військ, припинення військових дій та початку відновлення чечен. економіки. 14.06.1995 чечен. повстанці Ш. Басаєва, здійснивши рейд через контрольовану федер. військами рівнинну частину Чечні, захопили міську лікарню у м. Будьонівськ Ставропольського краю (150 км від кордону з Чечнею). Після невдалого штурму лікарні спецназом ФСБ «Альфа» розпочалися переговори, у результаті яких заручники були звільнені, а чеченські загони повернулися у республіку.

Уряд зрозумів, що потрібно міняти підходи до Чеченської війни. Тим більше, що ставлення до війни з боку російського суспільства було негативним. Політичні партії («Вибір Росії» Є. Гайдара, «Яблоко» Г. Явлінського та ін.), низка громадських організацій, недержавні телеканали виступали за негайне виведення військ із Чечні та мирне врегулювання конфлікту. Міжнародна дипломатія і громадськість також засуджували війну в Чечні.

У грудні 1995 за ініціативою федерального центру в підконтрольній частині Чечні відбулися президентські вибори, у результаті яких керівником республіки був проголошений Д. Завгаєв. «Уряд нац. відродження» Д. Завгаєва (його не визнав Дж. Дудаєв) проголосив курс на відбудову економіки респ. і співпрацю з рос. владою. Відносний характер стабілізації ситуації показали захоплення заручників у дагестанському місті Кизляр загоном польового командира С. Радуєва (січень 1996) і березневі вуличні бої у Грозному. 22.04.1996 під час ракетного обстрілу загинув Дж. Дудаєв. Посаду президента Чечні обійняв віце-президент З. Яндарбієв. Фізичне усунення від влади Дж. Дудаєва дало змогу Москві, зберігаючи обличчя, розпочати переговорний процес із керівниками чечен. Руху опору. Однак, етапне врегулювання ситуації в Чечні відбулось вже після президентських виборів 1996.

Воєнні дії на Пн. Кавказі та невдала екон. політика уряду посилювали опозиційні настрої у

країні. На виборах до Державної Думи у грудні 1995 КПРФ набрала 34,7%, «Наш дім – Росія» – 12,2%, ЛДПР – 11,3%, «Яблоко» – 10,2%. Головою Думи став комуніст Г. Селезньов, Раду Федерації очолив Є. Строев. Президентську кампанію 1996 Б. Єльцин розпочав майже з нульової позначки – 5 років «шокової терапії», зростання бідності населення, війна в Чечні не сприяли зростанню його популярності. Під час передвиборної кампанії з'явилася низка указів соц. спрямованості (погашення пенсійних і зарплатних богів), відбулися зміни в уряді (відставка міністра закорд. справ А. Козирєва і віце-прем'єра А. Чубайса). Уряд РФ уклав Договір про утворення співтовариства з Білоруссю, договори про інтеграцію з Казахстаном і Киргизією. Гасло президентської кампанії «Голосуй або програєш» мобілізувало ліберальний електорат, який і підтримав 03.07.1996 Б. Єльцина на противагу комуністу Г. Зюганову.

Центральними політ. подіями після президентських виборів 1996 стали формування кабінету міністрів, який і надалі очолював В. Черномірдин, й події в Чечні в серпні-вересні 1996. До складу нового уряду увійшли молоді реформатори – Б. Немцов і О. Сисуєв. На чолі адм-ції президента став А. Чубайс. У серпні 1996 значно загострилася військ.-політ. ситуація у Чечні. Незважаючи на те, що рос. війська зайняли Грозний і продовжували просуватися в глибоку гірську частину Чечні, вони не могли контролювати всю територію республіки. У Р. громадська думка все голосніше висловлювалася за припинення війни, засуджувала агресію у Чечні й міжнар. спільнота. У цих умовах затягування конфлікту з Грозним ставало неможливим. У ніч на 12.08 у селі Нові Атагі відбулися переговори секретаря Ради безпеки РФ О. Лебедя з командувачем чечен. армії А. Масхадовим, у ході яких було прийнято рішення про припинення вогню. 31.08.1996 у дагестанському місті Хасавюрт Лебедь і Масхадов підписали угоду про виведення федеральних військ з Чечні (23.11.1996 останні рос. підрозділи залишили територію Ічкерії) і Чечня де-факто стала незалежною. 27.01.1997 президентом республіки був обраний А. Масхадов.

1997–99 ситуація у рос. економіці залишалася гол. предметом розходжень між Держдумою і урядом. У вищих ешелонах влади велася жорстка б-ба, у тіні якої перебували впливові угруповання крупних промисловців і банкірів, які прагнули лобювати власні інтереси через політичні структури і контролювати засоби масової інформації. У квітні 1998 Б. Єльцин увільнив В. Черномірдіна з посади прем'єр-міністра, а у травні парламент затвердив на цю посаду 35-річного С. Кириєнка. Була розроблена нова антикризова програма,

яка включала такі заходи, як розширення прав податкових органів, жорсткий контроль над проведенням експортно-імпортних операцій, отримання кредиту МВФ. Влітку-восени 1998 Росія пережила велику фінансову кризу. Вже у листопаді-грудні 1997 країна відчула першу хвилю кризи на фінансових ринках Пд.-Сх. Азії, яку в наступні місяці поглибило падіння цін на нафту. Наприкін. липня-серпні 1998 розпочався параліч фінансового ринку, викликаний як зовн. подіями (падіння япон. йєни та індекса Доу-Джонса), так і внутр. (зростання кількості невиконаних банками зобов'язань). Наслідком цих процесів стало стрімке знецінення рубля (у три рази), ажіотажний попит на продукти харчування, дефіцит товарів першої необхідності, зростання цін на товари. За 1998 ВВП країни впав на 12%.

Фінансова криза супроводжувалася заго-стренням політ. ситуації у країні. 23.08. президент звільнив С. Кирєєнко з посади глави уряду. Виконувачем обов'язків прем'єр-міністра був призначений В. Черномірдин, однак Держдума відмовилася затвердити його на цій посаді. Тоді Б. Єльцин запропонував на посаду прем'єра компроміснішу кандидатуру Євгена Примакова, який і отримав підтримку Думи. Однак ні екон., ні соц. політика нового кабінету не принесла в життя рос. суспільства серйозних змін до кращого. Уряд Примакова за час перебування при владі (11.09.1998 – 12.05.1999), так і не представив серйозної програми виходу країни з кризи. 19.05.1999 Державна Дума затвердила новим прем'єром уряду міністра внутр. справ С. Степашина. Новий прем'єр отримував невластиві йому функціональні обов'язки: він мав консолідувати ешелони федеральної влади у центрі та в регіонах і повести їх на б-бу з московським мером Ю. Лужковим, який тоді ставав найбільшою загрозою для Кремля. Однак, у серпні 1999 Степашин вирішив йти на парламентські вибори у блоці з «Яблоком», давнім і послідовним противником Б. Єльцина. 09.08.1999 в. о. голови уряду РФ було призначено директора ФСБ В. Путіна. У внутрішньополіт. ситуації в Росії 1998–99 однією з причин урядової «чехарди» були пошуки спадкоємця, який мав би забезпечити наступність влади, захист гол. результатів реформ – насамперед в інтересах правлячої верхівки. Спробувавши в ролі можливого спадкоємця Б. Немцова, С. Кирієнка, С. Степашина та ін. політиків, Б. Єльцин зупинився на кандидатурі В. Путіна, який мав досвід роботи в КДБ і ФСБ та водночас своєю кар'єрою завдячував ліберальним політикам і особисто Б. Єльцину.

У період президентства Б. Єльцина Росія позиціонувалась на міжнар. арені як держава –

наступниця СРСР (РФ отримала постійне місце в Раді Безпеки ООН). Пріоритетними завданнями зовнішньополіт. курсу Б. Єльцина було, з одного боку, налагодження відносин із США та країнами Західної Європи, подолання наслідків «Холодної війни», а з іншого – розбудова нових взаємин із колишніми рад. республіками.

На поч. 1990-х років, враховуючи реальне співвідношення сил, рос. дипломатія «рівнялася» у міжнар. питаннях на США і держави Зх. Європи. У січні 1993 у Москві був підписаний договір СНО-2, за яким до 2003 рівень ядерного протистояння сторін мав скоротитися на 2/3 стосовно рівня договору СНО-1. Угоди про партнерство і співробітництво були підписані 1993–94 між державами ЄС і РФ. Уряд Росії приєднався програми НАТО «Партнерство заради миру», 1996 Росія стала членом Ради Європи.

Якщо на початковому етапі розпаду Югославії (1991–92) Росія не підтримала югославську владу, визнавши незалежність Словенії, Хорватії, а згодом – Боснії та Македонії, то наприкін. 1990-х років активно підтримала Сербію у її намаганнях зберегти домінуюче становище у регіоні. РФ гостро засудила ракетно-бомбові удари НАТО в Югославії у березні 1999, які були здійснені без санкції ООН. Росія чинила опір розширенню НАТО і *Європейського Союзу* за рахунок нових членів із числа держав колишньої соціалістичної співдружності (Польща, Чехія, Угорщина та ін.) і держав Балтії.

Взаємини Росії із державами СНД спочатку регулювалися Угодою від 27.03.1992. Від 1995 Москва взяла курс на реінтеграцію у відносинах з країнами СНД, оскільки вся територія колишнього СРСР була визнана сферою життєво важливих інтересів Росії. 26.05.1995 була прийнята конвенція про Міжпарламентську асамблею держав СНД. У рамках *Співдружності Незалежних Держав* був створений Міждержавний екон. комітет. Посилив позиції Росії на пострад. просторі Договір про Співдружність між Росією і Білоруссю, який передбачав відновлення єдиного екон. і фінанс. простору. 31.05.1997 було підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ, який задекларував рівноправні й дружні міждерж. стосунків, які ґрунтуються на нормах міжнар. права. Між обома державами було укладено 11 угод, зокрема про розподіл Чорноморського флоту, а також умови тимчасового перебування рос. Чорноморського флоту на території України. Від 2000 Москва приділяла укр. вектору своєї зовн. політики особливу увагу. Важливим стратегічним завданням для моск. керівництва стало повернення України у систему рос. геополітичних цінностей.

Однією з головних проблем у стосунках між країнами були розрахунки України за спожитий рос. газ. Окрім енергетичної залежності України від РФ, загрозами для укр. державних інтересів були дислокація рос. Чорноморського флоту в Севастополі, велика промислово-технологічна взаємопов'язаність економік, чимала частка рос. продукції в загальному товарообігу України, прозорість кордонів, значний вплив російських медіа на український інформаційний і культурний простір тощо. РФ всіляко намагалася протидіяти партнерському співробітництву України з НАТО, не залишала спроб нав'язати їй своє бачення міжнар. проблем і втягнути офіц. Київ у фарватер власного зовнішньополіт. курсу.

Наприкін. 1990-х років знову загострилася ситуація на Пн. Кавказі. 07.08.1999 півтори тисячі чечен. бойовиків на чолі з Ш. Басаєвим і Хаттабом перетнули кордон із Дагестаном та захопили декілька сіл у Цумадинському і Ботліхському р-нах. У РФ прокотилася хвиля терористичних актів – Буйнакськ, Москва, Волгодонськ, у відповідь федеральний уряд розпочав «антитерористичну операцію». Розпочалась друга російсько-чеченська війна.

Москва відмовилася від будь-яких переговорів з А. Масхадовим і зробила ставку на муфтія А. Кадірова, призначеного у червні 2000 главою адм-ції республіки. На фоні нової війни у Чечні відбулися парламентські та президентські вибори. Грудневі 1999 парламентські вибори йшли відразу три «партії влади» – кремлівська, за підтримки низки губернаторів («Єдність» С. Шойгу), московсько-сент-петербурзька, яку теж підтримували декілька суб'єктів федерації («Вітчизна – вся Росія» Є. Примакова-Ю. Лужкова–М. Шаймієва–В. Яковлева) і залишки регіональних еліт, які об'єдналися довкола колись могутнього виборчого блоку «Наш дім – Росія» (В. Черномирдіна–Д. Аяцкова). У результаті парламентських виборів (за партійними списками) КПРФ набрала 24,29%, «Єдність» – 23,32%, «Вітчизна – вся Росія» – 13,33%, «Союз правих сил» – 8,52%, блок В. Жириновського – 5,98%, «Яблоко» – 5,93%.

31.12.1999 Б. Єльцин, який вже тривалий час мав серйозні проблеми зі здоров'ям, заявив про свою добровільну і дострокову відставку. Після дочасної відставки Б. Єльцина в. о. президента РФ став прем'єр-міністр В. Путін. В умовах «контртерористичної операції», а фактично нової війни в Чечні, В. Путін зумів зіграти на настроях електорату, наголошуючи на необхідності зміцнення влади в країні, відновленні територіальної цілісності Росії, зміцненні її позицій на міжнар. арені. На президентських виборах у березні 2000 В. Путін отримав 52,94% голосів

виборців. Після президентських виборів була сформована більш-менш стійка парламентська більшість, яка проголосувала за новий уряд на чолі з М. Касьяновим. Упродовж 2000 Дума не відхилила жодного закону, внесеного на розгляд президентом.

В умовах соціально й ідеологічно розколото-го суспільства в основу державної політики було покладено принцип «соціального контракту» – консолідацію держави, бізнесу й суспільства. Ця політика дозволила В. Путіну, з одного боку, централізувати владу, а з іншого – не відмовлятися від продовження екон. реформ і виконання соц. зобов'язань держави перед громадянами.

За підтримки Держдуми 2000 В. Путін здійснив низку кроків на посилення контролю центру за суб'єктами федерації (РФ була поділена 7 федеральних округів на чолі з представниками президента; губернатори втратили представництво в Раді Федерації, а разом із ним і депутатську недоторканість; зменшено фінанс. самостійність регіонів). Новим елементом політ. системи стала утворена Державна Рада (з 2000) – дорадчий орган при президенті, куди увійшли вищі посадові особи суб'єктів РФ.

У сфері економіки все продовжували проводитися половинчасті реформи. Ціни на нафту, які виростили за час правління Путіна вдвічі, дозволяли не поспішати з реформами і підміняти їх популістською риторикою. Уряд практично не проводив реструктуризації монополій, не приступив до найважливіших соц. реформ: житлово-комунального господарства, охорони здоров'я і освіти, ринку нерухомості. Нова нац. ідеологія Кремля формувалася на засадах ідей «консервативної революції». Її фундаментальними принципами стали: державність (держава – найвища мета, якій служить все суспільство і кожний громадянин); загальнонац. лідер із авторитарними повноваженнями; порядок, тобто «керована демократія»; контроль над засобами масової інформації. Важливу роль під час першого терміну В. Путіна мали відносини між владою і «олігархами» – великими бізнесменами, які мали реальні важелі впливу на держ. політику. Президент нейтралізував вплив на владу тих олігархів (Б. Березовський, В. Гусинський), які контролювали ЗМІ й критикували політику влади. Спроба голови нафтової компанії «ЮКОС» М. Ходорковський надати підтримку опозиційним силам і публічно заявити про корупцію в нафтогазовій галузі закінчилась для нього багаторічним ув'язненням. Характеризуючи тодішній курс В. Путіна, експерти констатували наявність у Росії «ліберальної економіки й авторитарної політики».

Тим часом війна в Чечні набувала затяжного характеру. Чергова «зачистка» на території бунтівної респ. приводила до акцій чечен. смертників, які здійснювали все нові теракти – захоплення розважального центру «Норд-Ост» у Москві (жовтень 2002), вибухи на стадіонах і в метро. На поч. 2003 В. Путін заговорив про мир і відбудову Чечні. У березні 2003 під контролем центр. влади у Чечні прийняли нову Конституцію, яка передбачала автономний статус респ. у складі Р. У жовтні 2003 відбулися вибори президента Чеченської Респ., на яких на безальтернативній основі переміг А. Кадіров.

На чергових парламентських виборах у грудні 2003 ліберальні партії – Союз правих сил і «Яблоко» не потрапили до парламенту. Перемого здобула пропрезидентська сила «Єдина Росія» (37,57% голосів виборців), що оглядачами пояснювалось не лише впливом рейтингу В.Путіна, але й надзвичайним використанням *адміністративного ресурсу*. За декілька тижнів до президентських виборів 2004 В. Путін відправив у відставку уряд М. Касьянова, остаточно звільнившись від впливу людей президента Б. Єльцина. Новим прем'єр-міністром став М. Фрадков. На президентських виборах 2004 В. Путін переміг у першому турі з результатом 71,2% голосів виборців.

У зовн. політиці Путін у період свого першого президентського терміну продовжив курс на зміцнення відносин із США і Європейським Союзом, зближення з НАТО. Після терористичних актів 11.09.2001 Кремль запропонував США допомогу, а 2002 президенти В. Путін і Дж. Буш-молодший підписали в Москві Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Також була підписана угода про створення нової Ради Росія – НАТО, в якому країни Альянсу і Росія мали однакову кількість голосів у питаннях б-би з тероризмом. 2002 ЄС і США визнали рос. економіку ринковою. Однак, РФ разом із Францією та Німеччиною не підтримали 2003 воєнні дії США та В. Британії в Іраку.

Другий президентський термін В. Путіна ознаменувався подальшою концентрацією влади в руках Кремля. Додатковий імпульс цьому процесу надала низка терактів 2004 (вибух у моск. метро, вибух у Грозному й загибель президента Чечні А. Кадірова; захоплення чечен. бойовиками у вересні школи в м. Беслан та ін.). Для зміцнення «вертикалі влади» була проведена адмін. реформа, що передбачала скасування прямих виборів голів суб'єктів федерації – віднині їх мав призначав президент, що обмежувало вплив регіон. еліт, робило їх залежними від центру. Одночасно значно зміцнила свій вплив у регіонах і пропрезидентська

партія, зокрема 2007 членами партії були 70 із 86 керівників рос. регіонів, в «Єдину Росію» вступали топ-менеджери великих пром. підприємств, чиновники федеральних і регіональних органів влади, керівники держ. ВНЗ. Відповідальні посади все більше переходили до представників «петербурзької команди» – колишніх однокурсників В. Путіна по університету, колегах по роботі в мерії Санкт-Петербурга, більшість із них були вихідцями із спецслужб.

Такі тенденції в політ. житті викликали критику і в Росії, і на Заході. Рос. президента звинувачували у відмові від дем. цінностей і диктаторських амбіцій. Критика посилилася після того, як 07.10.2006 була застрелена опозиційна журналістка Анна Політковська, а 23.11.2006 у В. Британії помер, отруєний радіоактивною речовиною, Олександр Литвиненко, колишній офіцер ФСБ. У відповідь на критику рос. влада переконувала, що політ. лад, який утверджувався в країні, є виявом «суверенної демократії» (згодом прижився термін «керована демократія», під яким аналітики розуміють держ. устрій, за яким дем. права й свободи регулюються згідно з інтересами правлячої еліти). Водночас Кремль, окремі політ. сили, низка інтелектуалів (наприклад, О. Дугін) за підтримки РПЦ просували у ЗМІ, концепти «русского мира», великої рос. цивілізації з акцентами на захисті рос. культури, мови і російськомовних за кордонами Росії (див. «*Російський світ*»).

Екон. реформи 1990-х років, високі ціни на нафту, ліберальна податкова реформа забезпечували 2000–07 років 7% зростання ВВП, профіцит бюджету, суттєве зменшення зовн. боргу, зростання валютних резервів і підвищення соц. стандартів населення. Ментальне прагнення більшості населення жити в сильній державі, яку «всі бояться, але поважають», стало запорукою становлення політичної й економічної стабільності, посилення ролі Росії на міжнар. арені. Успіхи на цих напрямках сприяли легітимації влади і забезпечили високий кредит довіри до неї з боку суспільства.

Політ. режим, що склався за правління В. Путіна (для означення вживаються терміни: «керована демократія», «авторитаризм», «путінізм», «путінократія», «квазітоталітаризм» тощо) мав наступні ознаки: сильна президентська влада; фактичний перехід до однопартійної системи при інституційному збереженні багатопартійності; різке послаблення політ. впливу регіональних еліт і великого бізнесу; слабкий технічний уряд, з реальним управлінням країною із Адміністрації президента в режимі «ручного управління»; фактична ліквідація системи поділу влади; відносно ліберальна, але позбавлена

прозорості фінансова і податкова політика; тотальний контроль держави за власністю, зрощення влади і монополізованої економіки з корупцією; обмеження свободи слова тощо.

У цей період одним із найважливіших напрямків зовн. політики Росії стали відносини з Грузією і Україною, викликані перемогою «кольорових революцій». У рос.-укр. відносинах криза проявилася в «газовій війні» 2005–06, а у відносинах з Грузією головну роль відіграло питання про суверенітет невизнаних республік Абхазії і Пд. Осетії. Певний поворот у відносинах Росії з Заходом стався 2007, коли на Мюнхенській конції з питань безпекової політики В. Путін розкритикував зовнішньополіт. курс США та ідею однополярного світу, а політику розширення НАТО на Схід та амер. програму створення ПРО назвав чинниками, які дестабілізують міжнар. безпеку. У липні 2007 Путін підписав указ «Про призупинення РФ Договору про звичайне озброєння в Європі і пов'язаних з ним міжнародних договорів», що стало першим серйозним кроком рос. керівництва в бік корінної зміни військ.-політ. обстановки на европ. континенті.

На парламентських виборах 2007 пропрезидентська «Єдина Росія» отримала 64,30% голосів виборців і 315 місць у Думі, тобто конституційну більшість. Партії, які стояли на ліберальних позиціях - «Яблоко» і СПС, до парламенту знову не пройшли. Через неможливість балотування на третій термін (конституційна заборона) В. Путіна почав готувати собі наступника, на якого обрав свого соратника Дмитра Медведева. Як і передбачалося, на президентських виборах у березні 2008 Д. Медведев переміг, отримавши 70,28% голосів виборців. У травні 2008 В. Путін став головою уряду. Поступово сформувався режим, який аналітики назвали «тандемократією». Оскільки конституційні повноваження президента Росії були вищими, ніж голови уряду, то всередині країни та на Заході спочатку були певні сподівання на серйозні реформи в Росії. Йшлося насамперед про боротьбу з корупцією та необхідність системної модернізації країни, про що говорив Д. Медведев упродовж передвиборної кампанії та після виборів. Однак перші місяці президента Д. Медведева запам'ятовуються війною проти суверенної Грузії. У серпня 2008 вступ грузин. військ на територію Пд. Осетії президент Росії назвав актом агресії проти рос. миротворців і мирних мешканців і 09.08 заявив про початок військової операції «зі зменшення до миру». Того ж дня в Пд. Осетію ввійшли рос. танки, а рос. ВПС завдали авіаударів по військових об'єктах у Грузії. Дії Росії не знайшли підтримки у міжнар. співтовариства, а лідери

лише окремих країн, зокрема, президенти України, Литви, Польщі, розцінили їх як пряму агресію проти суверенної держави. План урегулювання в зоні конфлікту, напрацьований у ході переговорів президента Д. Медведева з президентом Франції Н. Саркозі. 26.08. РФ визнала незалежність Пд Осетії і Абхазії.

Курс на «реформи і модернізацію» Д. Медведева суттєво скоригувала світова екон. криза 2008, яка спричинила обвал фондового ринку Росії, девальвацію рубля, зниження пром. виробництва і доходів населення, зростання безробіття. З поч. кризи голова уряду В. Путін пообіцяв справитися з ситуацією і звинуватив у ній США. Антикризові заходи уряду коштували Центробанку Росії третину золотовалютних резервів (всього бл. 600 млрд. дол.), щоб сповільнити девальвацію рубля, збільшити ліквідність у банківському секторі й підтримати вітчизняні компанії, нездатні повернути зовн. борги. Однак, високі ціни на нафту швидко стабілізували рос. економіку (ВВП 2011 зріс на 4,2%, 2013 – на 1,3%).

На фоні боротьби з екон. кризою відбулися чергові парламентські та президентські вибори в Росії. Пропрезидентська «Єдина Росія» дещо погіршила свої показники у порівнянні з попередніми виборами, однак забезпечила собі більшість у парламенті (отримала 49,32% голосів виборців і 238 місць). У березні 2012 В. Путін знову повернувся на вершину держ. Влади в Росії, перемігши на президентських виборах з результатом 63,60% голосів виборців. Вступивши на посаду президента 07.05.2012, наступного дня він призначив Д. Медведева прем'єр-міністром Росії.

Парламентські та президентські вибори викликали масові протести громадян проти спотворення їх результатів. У грудні 2011 відбулися масові акції протесту в Москві та Санкт-Петербурзі, а всього в 99 містах країни. Учасники акцій заявляли, що вибори супроводжувалися порушенням законодавства і масовими фальсифікаціями. Одне з головних гасел – «За чесні вибори!», символ – біла стрічка. 26.02.2012 у Москві відбулася багатотисячна акція «Велике біле коло» (учасники вийшли на Садове кільце). Після президентських виборів акції протесту тривали. Так, 12.06.2012 відбувся 100-тис. мітинг у Москві, у ході якого низка активістів була арештована, інші змушені були залишити Росію. Рос. уряд ухвалив закони, що посилювали фінансовий контроль за некомерційними організаціями і за поширенням протиправної інформації в Інтернеті. У грудні 2012, у відповідь на амер. «Закон Магнітського», який запроваджував санкції проти рос. чиновників, причетних до смерті рос. адвоката Сергія Магнітського,

Держдума ухвалила «Закон Діми Яковлева», який, поряд із санкціями проти амер. громадян, звинувачених у злочинах проти Росії, забороняв громадянам США усиновлювати рос. дітей-сиріт. Ще більшої напруги у рос.-амер. відносини вніс епізод із наданням 2013 притулку Еріку Сноудену, співробітнику амер. спецслужб, який розкрив ЗМІ держ. таємну інформацію. Зокрема, президент США Б. Обама скасував с вій візит до Москви. Напруження між РФ і США наростали також навколо ситуації в Сирії та КНДР, розширення системи ПРО у країнах Центр. Європи та ін. Водночас, у серпні 2012 завершився процес вступу Росії до СОТ, який тривав понад десять років.

За рік після виборів, опитування засвідчили, що понад 50% росіян не хоче, щоб В. Путін був переобраний президентом країни 2018, а в листопаді 2013 рейтинг підтримки В. Путіна досягнув історичного мінімуму – 24%.

Стратегічним завданням В. Путіна протягом всіх його президентських каденцій була реалізація ідеї реінтеграції пострадянського простору. Неефективність СНД спонукала рос. керівництво до впровадження моделі різнорівневої та різношвидкісної інтеграції у вигляді проєкту Єдиного економічного простору (ЄЕП), який мав складатися з чотирьох найважливіших держав СНД – РФ, України, Білорусі й Казахстану. У ході реалізації цієї політики в Україні рос. влада розраховувала на місцеві політ. еліти сх. і півд. регіонів, російськомовну меншину, прокомуністичну опозицію, економічні інтереси частини укр. бізнесу. Водночас і рос. ФПГ мали екон. інтереси в Україні, що стимулювало їхнє прагнення розширити тут свої впливи.

Росія була активним учасником президентських виборів 2004 в Україні, відверто просуваючи кандидатуру очільника Партії регіонів В. Януковича. *Помаранчева революція 2004* й прихід до влади В. Ющенко та його команди ознаменувалися низкою криз у російсько-українських відносинах, найважливіші з яких випливали з «газові війни» 2005–06 і 2008–09 (перебої з поставками рос.газу в країни ЄС та Україну).

Новообраний президент України, хоча і демонстрував свою проросійську спрямованість та ішов на політичні поступки Москві (зокрема, пролонгував перебування рос. флоту в Криму до 2042, виявив готовність співпрацювати з Митним союзом у складі РФ, Білорусь і Казахстан у форматі «3+1»), його уряд постійно врегульовував проблеми з експортом укр. товарів у РФ, чи піддавався пропагандистським нападкам рос. ЗМІ.

Не без впливу, чи навіть прямого тиску, Росії президент України В. Янукович відмовився в листопаді 2014 підписати Угоду про асоціацію

між Україною та ЄС (переговори щодо Угоди тривали кілька місяців), що спричинило розгортання масових акцій протесту в столиці й по всій країні (див. *Революція Гідності, Євромайдан*). 18–21.02.2014 укр. силові структури застосували зброю проти учасників антиурядових протестів (загинуло понад 100 осіб), а В. Янукович (за деякими даними, з допомогою рос. спецслужб) втік у Ростов-на-Дону (РФ), де закликав В. Путіна «відновити конституційний лад в Україні» за допомогою рос. військ. У свою чергу, Кремль заявив, що керівництво Україною перейшло до «хунти» й влада «опинилася в руках націоналістів і фашистів». Рос. ЗМІ розгорнули масовану антиукр. істерію.

Політ. криза в Україні стала приводом для реалізації рос. владою планів територіального розчленування сусідньої країни. У кін. лютого 2014 озброєні люди без розпізнавальних знаків «зелені чоловічки» (згодом виявилася – спецпризначенці ГРУ Генштабу ЗС РФ) захопили Верховну Раду Криму, ін. адмінбудівлі, аеропорти. 01.03.2014 Рада Федерації Росії підтримала звернення В. Путіна про застосування ЗС РФ на території України. 16.03.2014 у де-факто підконтрольному рос. військам Криму відбувся незаконний референдум, більшість учасників якого (за дан. місцевих адмін. органів) проголосували за входження АРК і м. Севастополя до Росії.

18.03.2014 у порушення всіх міжнародних і укр.-рос. договорів В. Путін підписав договір про входження Криму до Росії. Анексія Криму швидко підняла рейтинг господаря Кремля (88% росіян у березні 2014 підтримали політику В. Путіна щодо України). Кримські події кардинально змінили ситуацію в рос.-укр. відносинах, оскільки були порушені не тільки міжнар.-правові зобов'язання Росії (зокрема, Будапештський меморандум), а й цинічно і брутально зруйновані попередня система «стратегічного партнерства», правова база угод і домовленостей про дружбу, добросусідство і партнерство тощо.

Упродовж квітня 2014 керовані та фінансовані спецслужбами РФ незаконні збройні формування (часто під керівництвом співробітників рос. спецслужб) проголосили створення «Донецької народної республіки» (07.04.2014) і «Луганської народної республік» (27.04.2014). У травні 2014 самозвані лідери «ДНР» і «ЛНР», серед яких було багато громадян РФ, у неконституційний спосіб провели фіктивні референдуми про відокремлення цих нелегітимних утворень від України. Однак, Кремль неодноразово заявляв, що немає жодного відношення до військово-політичних процесів на сході України. За оцінками укр. сторони, міжнар. експертів, рос. правозахисників у різні періоди

протистояння на Донбасі на боці сепаратистів воювали 3-15 тис. рос. військовослужбовців регулярних військ РФ. Рос. влада організувала в регіонах країни мобілізаційні центри для підготовки найманців для участі в бойових діях на Донбасі; розгорнула діяльність мобільних розвідувально-диверсійних груп; сформувала центри військової підготовки для місцевих сепаратистських угруповань; налагодила масштабне мат.-техн. і військове забезпечення бойовиків тощо. Окрім того, рос. пропаганда розгорнула масштабну інформаційну експансію з метою дискредитації нової укр. влади та європ. планів України.

Рос. анексія Криму й безпосередня військова участь рос. військовиків у подіях на сх. України викликали різке засудження міжнар. співтовариства. Після приєднання Криму до РФ лідери ЄС, а також США, Канади, Австралії та ін. країн заявили про підтримку терит. цілісності України й запровадження санкцій проти Москви. 27.03.2014 Ген. Асамблея ООН підтвердила територіальну цілісність України, визнавши Крим і Севастополь її невід'ємною частиною.

Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) у своїх резолюціях від 09–10.04.2014 засудила окупацію Росією території Криму і ухвалила санкції проти Росії, рос. делегація була позбавлена права голосу в ПАРЄ. Наступне розширення санкцій проти РФ було пов'язане із збиттям над Донбасом рос. військовиками пасажирського літака Boeing-777 у липні 2014.

На фоні цих подій 29.05.2014 Росія, Білорусь і Казахстан підписали договір про створення Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) – міжнародного інтеграційного економічного об'єднання, створеного на базі Митного союзу ЄврАзЄс.

Політ. і екон. санкції, запроваджені світовим співтовариством проти Росії у зв'язку з анексією Криму та агресією у Сх. Україні, негативно позначилися на стані економіки РФ, а різкий спад світових цін на енергоресурси, продаж яких складає значну частину доходів бюджету РФ, спричинив у грудні 2014 обвальне падіння курсу рубля стосовно долара і євро. Соц.-екон. ситуацію в країні ускладнила воєнна операція за участю рос. військ у Сирії, що розпочалася у вересні 2015.

На фоні наростання кризових явищ в економіці, рос. влада була змушена скорочувати соц. програми й посилювати пропаганду, обмежуючи дем. свобод і придушуючи опозицію. Напередодні антикризового маршу «Весна» 27.02.2015 було вбито одного з найрадикальніших критиків путінського режиму Бориса Немцова.

Чергові парламентські вибори 2016 засвідчили значну електоральну підтримку «Єдиної Росії», яка

отримала 54,20% голосів виборців. Ще вище схвалення своєї політики на чергових президентських виборах 2018 отримав В. Путін, за якого проголосували 76,69% виборців. Наростання санкційного тиску не завадило РФ успішно провести чемпіонат світу з футболу 2018. Рейтинг Путіна похитнув законопроект про пенсійну реформу, проти якої на вулиці багатьох рос. міст вийшли тисячі незадоволених громадян.

Зовнішньполіт. становище Росії не змінилось попри надії рос. політиків на покращення рос.-амер. стосунків після перемоги 2016 Д. Трампа на виборах президента США. На поч. серпня 2017 Д. Трамп підписав закон, який окрім введення нових антирос. санкцій, позбавляв президента США права самостійно, без згоди з конгресом, скасовувати санкції. Погіршення рос.-амер. відносин навесні 2018 (розширення санкційного списку) було пов'язане зі «справою Скрипалів», а також із ситуацією щодо можливого застосування хім. зброї сирійським лідером Б. Асадом.

Лім.: Стив Коткин. Предотвращенный Армагедон, Распад Советского Союза, 1970–2000 / Пер. с англ. Москва: НЛО, 2018; Борис Райтшустер. Путинократія. Людина влади та її система. Харків: Віват, 2015; Елен Блан. Родом із КГБ. Система Путіна / Пер. із франц. Київ: Темпора, 2009; Владимир Согрин. Политическая история современной России, 1985–2001: от Горбачева до Путина. Москва: ИНФРА-М, Весь Мир, 2001.

Т. Полещук (Львів).

«РОСІЙСЬКИЙ СВІТ» (рос. «Русский мир») – термін, який охоплює низку концептів: культурно-історична та політична теорія для позначення наднаціональної й трансконтинентальної спільності, в основі якої лежить прихильність до Росії та рос. мови й культури; ідеологічна та геополітична складова державного курсу сучасної Росії; спільний цивілізаційний простір, який охоплює території «історичної Русі», основними засадами якого є православ'я, рос. культура і рос. мова, спільна історична пам'ять. Витоки терміну в сучасному політичному і соціокультурному значенні сягають 1830–40-х років, часу формування теорії офіційної народності («православ'я, самодержавство, народність»), концепції «триєдиної російської нації» (великороси, малороси, білоруси). Автор терміну – ген. М. Черняєв, який заснував 1871 газету слов'янофільського напрямку «Русский мир».

Розпад СРСР, втрата статусу великої держави, багатомільйонна російськомовна діаспора за межами РФ, пошуки нової рос. ідентичності – чинники, які сприяли формуванню концепції

«Р. с.» з опорою не лише на власних громадян, але і на етнічних росіян і російськомовних громадян за межами РФ. Для цього було винайдено достатньо розмитий і невизначений термін «співвітчизники» (рос «соотечественники»). Ідейна концепція «Р. с.» є еkleктичною: вона поєднує елементи слов'янофілів (самобутність Росії, протиставлення європейському Заходу); імперського панславізму з акцентом на провідній ролі Росії в політичному об'єднанні слов'янських народів; євразійства з його баченням Росії-Євразії як особливої середньої цивілізації; деяких західних антиліберальних течій. В актуальний політ. обіг поняття 2005 запровадив тодішній керівник адміністрації президента РФ Владислав Сурков. Наприкін. 2006 на зустрічі з творчою інтелігенцією в Санкт-Петербурзі президент В. Путін вжив термін «русский мир», назвавши основними його складовими «російське слово» і «російську культуру». З того часу рос. держава розгорнула багатопланову і системну діяльність по збереженню, зміцненню і просуванню ідеї «Р.с.». З цією метою створено низку орг-цій, які сприяють поширенню рос. мови та популяризації рос. культури в світі. Одним із перших для сприяння і популяризації рос. мови було створено фонд «Русский мир» (2007). Фінансується фонд із різних джерел, насамперед з державного бюджету. Пріоритетними в діяльності фонду є створення російських центрів за кордоном, кабінетів «Русского мира», проведення грантових, освітніх програм, інформаційних проектів, міжнар. фестивалів рос. культури тощо. Грантові програми фонду включають підтримку російськомовних ЗМІ, проведення міжнар. свят і фестивалів, пов'язаних з рос. мовою і культурою, забезпечення підручниками і методичними матеріалами викладачів-русистів, організацію курсів рос. мови. «Русский мир» складається як мережева структура: окрім центрів, видається журнал «Русский мир», працює Інтернет-портал, який збирає інформацію про російськомовні орг-ції в світі й надає можливість дистанційного вивчення рос. мови, є радіо-і телеканал. Для реалізації концепції «Р. с.» спрямоване Федеральне агентство у справах СНД, співвітчизників, які проживають за рубежом, і по міжнародному гуманітарному співробітництву (ств. 2008; Росспівробітництво, рос. – Россотрудничество). Особлива роль у поширенні ідей «Р. с.» належить Російській православної церкві, яка використовує свої осередки на пострадянському просторі для просування рос. політичного, ідеологічного та культурного впливу. У пропаганді «Р. с.» активну участь беруть урядові та громадські структури, які координує Всесвітній конгрес співвітчизників (2018 у Москві

відбудеться його VI з'їзд); рос. багатомовний інформаційний телеканал «Russia Today», який розпочав роботу у грудні 2005 (аудиторія охоплює понад 700 млн глядачів). У війні проти України правлячий клас сучасної Росії використав концепт «Р. с.» як технологію у боротьбі за відновлення статусу великої держави.

Т. Полещук (Львів).

РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА 1904–05

– війна між Росією і Японією за панування над важливими в стратегічному і економічному відношенні регіонами та перерозподіл сфер впливу на Далекому Сході. Наприкін. 19 ст. Росія і Японія проводили агресивну експансіоністську політику на Далекому Сході. 1894–95 Японія захопила частину території Китаю, а Росія змусила пекін. уряд укласти рос.-кит. союзницький договір (1895), підписати 1898 угоду про аренду частини Квантунського п-ова (тут було збудовано рос. військ.-мор. базу Порт-Артур) і під час Іхетуанського повстання 1899–1901 окупувала Маньчжурію (1900). Великодержавні устремління Петербурга і Токіо, а також розрахунки Росії переможною війною подолати політ. кризу у країні, стали причинами війни. У майбутній війні токійський уряд заручився підтримкою В. Британії (договір 1902) і США. Японія на поч. війни мала 375 тис. армію і сильний військ.-мор. флот (80 бойових кораблів); рос. сухопут. війська на Далекому Сході нараховували 122 тис. осіб, а у складі Тихоокеанського флоту було 67 кораблів. Війна почалася 27.01(09.02) раптовим нападом япон. флоту (команд. – адм. Х. Того) на рос. ескадру (команд. – адм. О. Старк), яка стояла на зовнішньому рейді Порт-Артура. У морському бою 27.01(09.02) біля порту Чемульпо (Корея) занали значних пошкоджень і були затоплені рос. крейсер «Варяг» і канонерка «Кореець». Рос. ескадру було заблоковано у Порт-Артурі. У квітні 1904 япон. збройні сили (головнокоманд. – маршал І. Ояма) розпочали бойові дії на суходолі. Після перемог у боях на р. Ялу (01.05), під Цзіньджоу (26–27.05) і Вафангоу (14–15.06) япон. війська зайняли Корею і Ляодунський п-ів. У липні 1904 3-тя япон. армія (ген. М. Ногі) підійшла до Порт-Артура і після 5-місячної облоги змусила рос. командування 02.01.1905 капітулювати. Рос. армія безрезультатно намагалася переломити хід війни на свою користь у битвах на р. Шахе (04.10.1904) і біля Сандепу (25–28.01.1905). У березні 1905 відбулася остання велика битва рос.-япон. війни у р-ні Мукдену, в якій рос. війська зазнали поразки. З березня 1905 воєнні операції на сухопутному театрі воєнних дій практично припинилися. Після розгрому япон. флотом (адм.

Х. Того) рос. 2-ої та 3-ої Тихоокеанських ескадр (віце-адм. 3. Рождественський) 14–15(27–28).05.1905 у морському бою у Цусімській протоці, рос. уряд був змушений розпочати мирні переговори. 23.08(05.09) між Росією і Японією був підписаний *Портсмутський мирний договір 1905*, за яким до Японії відійшов Квантунський п-ів з Порт-Артуром і пд. частина о. Сахалін.

РОССЕЛІНІ Роберто (Rossellini; 08.05.1906–03.06.1977) – італ. кінорежисер. З 1938 працював як кіносценарист. Перші фільми «Підводна фантазія» (1936), «Білий корабель» (1941), «Пілот повертається», «Людина з хрестом» (обидва – 1942). 1944 поставив картину «Рим – відкрите місто» (з А. Маньяні), що зробило його поряд з В. де Сікою і Л. Вісконті одним із основоположників італ. неореалізму. Після 1950 кілька фільмів поставив спільно І. Бергманом. Автор картин: «Пайза» (1946), «Німеччина у нульовому році» (1947), «Атог» (1948), «Стромболі» (1949), «Франциск, менестрель бога» (1949), «Європа, 51» (1952), «Страх» (1954), «Генерал Делла Ровере» (1959), «У Римі була ніч» (1960), «Чорна душа» (1962), «Рік перший» (1974), «Месія» (1975). У 1960-х роках поставив низку телевізійних фільмів на іст. тему – «Взяття влади Людовіком XIV» (1966), «Сократ», «Паскаль» та ін.

РОТАЦІЯ (від лат. rotatio – обертання) – демократична вимога періодичної змінюваності політичних сил та осіб, що перебувають при владі.

Ю. Шведа (Львів).

РУДЗУТАК Ян Ернестович (15.08.1887 – 29.07.1938) – рад. політик. Н. на хуторі Цауні у Курляндській губ. (тепер – Латвія). Член РСДРП(б) з 1905. Учасник Революції 1905–07. У червні 1907 заарештований і 1909 засуджений до 10 років каторги. З в'язниці вийшов після *Лютневої революції 1917*. Учасник Жовтневих подій 1917 у Петрограді. Один із найближчих співпрацівників В. Леніна. 1917–20 – голова Моск. раднаргоспу, член Президії ВРНГ, ген. секретар ВЦРПС. 1920–21 – голова ЦК профспілки робітників транспорту. З березня 1921 – голова Раднаркому Туркестанської респ. 1922–24 – голова Середньоазійського бюро ЦК РКП(б). 1923 на XII з'їзді РКП(б) обраний секретарем ЦК РКП(б). 1924–30 нарком шляхів сполучення СРСР. Багато зробив для розвитку рад. транспортного господарства, модернізації його парку. Особисто випробував перший рад. тепловоз, керував побудуванням морських і річкових суден. З 1926 – заст. голови РНК і РПО СРСР. З 1931 – голова ЦКК ВКП(б) і нарком РСІ, 1926–32

– член політбюро ЦК. Член Президії ВЦВК і ЦВК СРСР. Учасник *Генуезької конференції 1922*. Його тези про виробничі завдання профспілок лягли в основу дискусії про профспілки (1920). Р. багато зробив для укріплення рад. державності. За його пропозицією політбюро ЦК РКП(б) 12.06.1924 прийняло рішення про нац.-держ. розмежування республік Середньої Азії. Виступив проти ідеї здійснення індустріалізації в СРСР за рахунок селянства. 24.05.1937 заарештований, незабаром засуджений до розстрілу і страчений. Реабілітований посмертно.

В. Духопельніков (Харків).

РУДНИЦЬКА Мілена (15.07.1892 – 29.03.1976) – укр. гром.-політ. діячка, організатор жіночого руху. Н. у Зборові (тепер Тернопільська обл., Україна). 1910–17 навчалася на філософських ф-тах Львів. і Віден. ун-тів. Захистила докторську дисертацію на тему «Математичні основи естетики Ренесансу». Після закінчення Вищого педагогічного ін-ту у Львові отримала звання професора. З 1919 брала активну участь в укр. жіночому русі. 1928–39 – голова Союзу Українок у Львові. Саме під її керівництвом Союз Українок став великою орг-цією, яка налічувала понад 100 тис. членів і відігравала значну роль у політ. і культ. житті Галичини. 1934–39 очолювала Світовий Союз Українок, який об'єднав всі укр. жіночі орг-ції за межами СРСР. Завдяки зусиллям Р. Союз Українок досяг рівня впливової міжнар. жіночої орг-ції (1921 став членом Міжнар. жіночого союзу – укр. жінкам, як виняток, було надано право представляти жіноцтво бездержавної нації). 1928–35 була послом до польс. Сейму як член УНДО. 1928–34 представляла інтереси західних українців у *Лізі Націй* у Женеві, була членом Міжпарламентарної Унії та Організації європ. національностей. Р. була діячем антикомуніст., націоналіст. укр. руху. Однією із найважливіших справ свого життя вважала розповсюдження правдивої інформації про *Голодомор 1932–33* в Україні і антиукр. акції керівництва СРСР. З доповідями про Голодомор виступала у *Лізі Націй*. Після приєднання Західної України до СРСР переїхала у Зх. Європу. Під час Другої світової війни жила у Кракові, Берліні та Празі. Згодом на запрошення Міжнар. Червоного Хреста переїхала до Женеви. 1948–50 М. – представник Української Національної Ради у Швейцарії. 1950 переїхала на постійне місце проживання до США. Однак, відірваність від укр. середовища і активної гром.-політ. діяльності в Америці спонукали Р. повернутися до Європи і оселитися у Мюнхені. Автор книг «Українська дійсність і завдання жінки» (1934), «Дон Боско – людина, педагог, святий»

(1963), «Невидимі стигмати» (1970; біографія Й. Сліпого) та ін. Похована у Мюнхені.

І. Грабовська (Київ).

РУДНИЦЬКИЙ Ярослав-Богдан (Rudnyckij; 28.11.1910 – 19.10.1995) – укр. і канад. громад. діяч, мовознавець, історик. Н. у м. Перемишль (нині Польща). 1929–37 вивчав слов'янську філологію у Львівському ун-ті. 1938–40 працював в Українському науковому інституті у Берліні. Професор Українського вільного університету у Празі (1940–45), Гайдельберзького ун-ту (1945–48). 1949 емігрував до Канади, де створив департамент славістичних студій при Манітобському ун-ті (керував ним до 1976). Спільно з Д. Дорошенком та Л. Білецьким заснував та очолив Канадське відділення Української Вільної Академії Наук у Вінніпегу (1955–69). Дійсний член НТШ (від 1947), останній президент Української Могілянсько-Мазепинської Академії Наук (УММАН), президент Канадської асоціації лінгвістів. Засновник і президент багатьох укр. наук.-культ. товариств у Канаді – «Рідна мова» (1964), «Товариство плекання української мови» (1971–79; 1982–88). Активний учасник укр. національного руху в Канаді, 1980–89 очолював уряд УНР в екзилі, 1988–89 – в. о. віце-президента УНР. Як член федеральної Королівської комісії з питань двомовності й двокультурності у Канаді (1963–71) обстоював ідею багатомовної Канади (один із «батьків канадської багатокультурності»). За ініціативою Р. на Міжнар. конференції ООН у справі стандартизації географічних назв (Лондон, 1972) термін «Україна» затверджено як скорочену назву УРСР. На схилі літ викладав в Оттавському ун-ті. Осн. праці: «Українська мова та її говори» (1937), «Українська говірка Львова» (1943), «Лінгвоцид» (Linguicide, 1976), «Багатокультурність та багатомовність у Канаді» (1983), «Багатомовна Канада» (1990) та ін.

Р. Сіромський (Львів).

РУЖДІ Салман Ахмед (Rushdie; 19.06.1947) – брит. письменник. За походженням індієць. Н. у Бомбеї. З 1960 Р. живе у Британії. Закінчив Кінгс коледж у Кембріджі. Написав книги «Грімус» (1975), «Посмішка ягуара: Подорож до Нікарагуа» (1980), «Сором» (1983). За книгу «Діти півночі» (1981) був притягнений до суду за позовом прем'єр-міністра Індії І. Ганді, яку образили зроблені в романі натяки на її персональну відповідальність за смерть її батька Дж. Неру. Скандально відомим став роман Р. «Сатанинські вірші» (1988). Написаний у стилі магічного реалізму роман розповідає історію індуського кіноактора та індуса-наслідувача тва-

ринних голосів, які до певної міри можуть бути потрактовані як уособлення ангела і диявола. Р. зобразив у своєму романі пророка Мухаммеда в образливий для віруючих мусульман спосіб. Піддавши сумніву богонатхненність проповідей засновника ісламу, Р. зробив натяк на диявольську одержимість Мухаммеда. Книга Р. викликала численні протести ортодоксальних ісламістів у цілому мусульманському світі. Розповсюдження книги було офіційно заборонене в Індії, Пакистані, Єгипті, Саудівській Аравії та ПАР. У лютому 1989 духовний лідер Ірану аятола Хомейні видав у справі Р. фетву (офіц. ісламське правове рішення), яка закликала усіх правовірних мусульман вбити автора контroversійного твору. За голову Р. встановлено винагороду в 1 млн дол. США (завдяки приватним пожертвам сума збільшилася до 5 млн). Р. довелося переховуватися під постійною охороною. Скандаль навколо смертного вироку Р. зробив «Сатанинські вірші» світовим бестселером. Р. видав книги «Схід-Захід» і «Гарун і море оповідок» (обидві – 1991), а згодом роман – «Останній подих Мавра». 1998 президент Ірану Мохаммед Хатамі заявив, що його країна вважає справу Р. завершеною. Однак, з точки зору ісламського права це не відмінило смертного вироку Р., оскільки фетва не була скасована. 2000 переселився із Лондона до Нью-Йорка.

А. Козицький (Львів).

РУЗВЕЛЬТ Теодор (Roosevelt; 27.10.1858 – 06.01.1919) – 26-й президент США (1901–09). Республіканець. Учасник амер.-іспан. війни 1898, командував кавалерійським полком на Кубі. Був губернатором штату Нью-Йорк (1899–1900). 1900 обраний віце-президентом, а після загибелі В. Мак-Кінлі (вересень 1901) став його наступником на президентському посту (обраний президентом 1904). Р. висунув програму державного регулювання діяльності трестів, розширення соц. законодавства та ін. У зовн. політиці продовжував експансіоністський курс свого попередника. 1904 проголосив «Великого кийка» політику щодо країн Лат. і Пд. Америки. Виступав проти дотримання США політики ізоляціонізму. Сприяв розширенню впливу США на Далекому Сході та в Канаді. У період Російсько-японської війни 1904–05 виступив посередником у переговорах протиборствуючих сторін і відіграв важливу роль в укладенні Портсмутського миру 1905 (за посередницьку місію отримав Нобелівську премію миру, 1906). 1912 створив Національну прогресивну партію і знову взяв участь у виборах як кандидат у президенти, однак програв В. Вільсону. Гостро критикував Вільсона за нейтралітет США на поч. Першої світової війни 1914–18.

РУЗВЕЛЬТ Франклін Делано (Roosevelt; 30.01.1882 – 12.04.1945) – 32-й президент США. Закінчив Гарвардський (1904) і Колумбійський ун-ти (1907). Юрист. Належав до Демократичної партії. 1921 захворів на поліомієліт, був позбавлений можливості вільно пересуватися, але продовжував політ. діяльність. 1928 обраний губернатором штату Нью-Йорк. 1932–45 – президент США (переобирався 1936, 1940, 1944; став єдиним за всю історію США президентом, який залишався на своєму посту більше двох термінів). Уряд Р. провів низку екон. реформ (отримали назву «Новий курс»), які були спрямовані на подолання наслідків екон. кризи 1929–33. У зовн. політиці був противником *ізоляціонізму*. По відношенню до країн Лат. Америки проводив «Доброго сусідства» політику. 1933 встановив дипл. відносини з СРСР. У роки Другої світової війни 1939–45 Р. виступав за зміцнення *антигітлерівської коаліції*. У серпні 1941 разом з В. Черчиллем підписав *Атлантичну Хартію*. У березні 1941 Конгрес за поданням Р. прийняв закон про *Ленд-ліз*. 1942 уклав з Радянським Союзом договір про взаємодопомогу, висунув ідею беззастережної капітуляції Німеччини, Італії та Японії (див. *Касабланкська конференція 1943*). Брав участь у конференціях керівників держав у Касабланці (1943), Каїрі (1943), Тегерані (1943) і Ялті (1945). Надавав велике значення започаткуванню системи післявоєнної міжнар. безпеки, був одним із ініціаторів створення *Організації Об'єднаних Націй*.

О. Джджора (Львів).

РУІС КОРТІНЕС Альфонсо (Ruiz Cortines; 30.12.1890 – 13.12.1973) – президент Мексики (1952–58). Належав до Інституційно-революційної партії. Після приходу до влади 01.12.1952 здійснив заходи спрямовані на подолання корупції у держ. апараті та демократизацію політ. життя країни. 1953 уряд Р. К. надав виборчі права жінкам, дозволив діяльність політ. партій із числом членів більше 75 тис. осіб. Проводив політику більшого усамостійнення від США, що виявилось у відмові Мексики взяти участь в інтервенції у Гватемалі (1954) та укласти 1956 амер.-мекс. військовий союз. Екон. криза 1957–58 у США негативно вплинула на тісно пов'язане з амер. ринком господарство Мексики (закривалися підприємства, зросло безробіття), що привело до погіршення екон. становища населення і падіння довіри до уряду Р. К. 01.12.1958 на пост президента вступив кандидат від ІРП А. Лопес Матеос.

РУМУНІЯ – держава в Центральній Європі. Межує з Молдовою, Україною, Угорщиною, Сербією

і Чорногорією. Вихід до Чорного моря. Загальна площа: 237,5 тис. км². Чисельність населення: 19 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: румуни – 89%, угорці – 8%, цигани – 1,8%, українці – 1,3%. Релігійний склад населення: православні – 70%, греко-католики – 6%, протестанти – 6%. Держ. мова: румунська. Форма держ. правління: парламентсько-президентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Бухарест. Адмін.-терит. поділ: 41 повіт, столичний округ. Глава держави: президент. Законодавча влада: двопалатний парламент у складі Палати Депутатів і Сенату. Найвищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: румун. лей (100 бані).

З поч. Першої світової війни нац.-ліберальний уряд на чолі з Й. Бретіану зайняв вичікувальну позицію, хоча за союзним договором 1883 з Німеччиною й Австро-Угорщиною Бухарест зобов'язувався в разі війни з Російською імперією виступити на боці Троїстого союзу. Румун. правлячі кола зважували до якого блоку буде вигідніше приєднатись, провадячи торг із обома про умови вступу у війну. Нарешті наприкін. серпня 1916 румун. уряд вирішив приєднатись до *Антанти*. Однак, її вступ у війну вже незабаром обернувся у нищівну поразку: 3/4 її території (включаючи Волощину і Добруджу) зі столицею Бухарестом були окуповані військами Центральних держав. Лише допомога з боку рос. армії, яка 1916–17 зупинила наступ противника на р. Сірет, врятувала Р. від повної окупації. Однак у Росії невдовзі почалася *Лютнева революція 1917*, її армія швидко втрачала боєздатність, і перед Р. знову нависла неминуча катастрофа. За таких обставин уряд Й. Бретіану в грудні 1917 уклав перемир'я з Німеччиною і Австро-Угорщиною, скориставшись яким Р. у січні-березні 1918 окупувала частину Пн. Бессарабії й землі між гирлами Дунаю й Дністра, які були заселені переважно українцями. 07.05.1918 у Бухаресті між державами Четверного союзу і Р. був укладений сепаратний мирний договір (не ратифікований румун. парламентом), за яким остання втрачала значну територію (зокрема, Пд. Добруджу на користь Болгарії). Наприкін. війни Р. денонсувала *Бухарестський договір 1918*, повернулася у табір Антанти й опинилася у числі держав-переможниць. Скориставшись цим, вона приєднала території заселені як румунами, так ін. народами. У листопаді 1918 румун. війська окупували Буковину, ігноруючи протести укр. населення краю, що виступало за входження до складу Української держави. Тоді ж Р. повернула собі Добруджу, зокрема, її пд. частину, населену переважно болгарами. 01.12.1918 до складу

Р. увійшла Трансильванія. У відповідності з Сен-Жерменським, Тріанонським і Нейїським мирними договорами за Р. були закріплені Трансильванія, 3х. Банат, уся Добруджа. Паризький протокол 1920 визнав приналежність Бессарабії до Р. У результаті цих надбань територія і населення Р. зросли більш ніж удвічі, пром. потенціал – у 2,5 рази. Правлячі кола країни використали дипл. успіхи для пропаганди ідеї «Великої Румунії» («Romania mare»).

Тим не менш Р. залишалась переважно аграрною країною. Участь Р. у війні була оплачена великою ціною: людські втрати становили бл. 800 тис. осіб (10%, населення), пром. виробництво скоротилось удвічі. Нестабільність політ. становища країни у перші післявоєнні роки виявилася у частих змінах урядів – 1918–22 діяло сім урядів. В умовах політ. нестабільності правлячі кола були змушені вдатись до проведення реформ. У грудні 1918 було запроваджено виборче право, яке, однак, не поширювалось на жінок. 1921 парламент ухвалив відповідний закон про аграрну реформу, за яким поміщикам залишали від 100 до 500 га орних ґрунтів, решта вилучалася і розподілялася між селянами за викуп. 1918–19 на більшості підприємств запроваджено 8-год. робочий день. Проте, перші повоєнні роки позначені масовими робітничими виступами (політ. страйки грудень 1918, липень 1919, жовтень 1920). Як і раніше у робітн. русі провідні позиції посідали соціал-демократи. 1921 була заснована Комуністична партія Румунії, яка від 1924 була змушена діяти нелегально. На загал впливи КПП серед робітництва були незначними.

1922 з'явилися ознаки стабілізації економіки Р. До кін. 1920-х років обсяг пром. продукції зріс у 1,5 рази. У цей період до влади прийшла Національно-ліберальна партія, а її лідер Й. Бретіану був прем'єром 1922–26. У березні 1923 була схвалена нова Конституція, яка визначила Р. як конституційну монархію. Главою держави був король, який мав широкі повноваження: призначав прем'єр-міністра і міністрів, які були відповідальні перед ним; мав право розпускати парламент. Цензова виборча система скасовувалась і закріплювалось загальне виборне право.

У міжвоєнний період Р. залишалася переважно селянською країною. Сільське населення становило до 80% її загальної людності. Незважаючи на аграрну реформу, сильні позиції продовжувало займати поміщицьке землеволодіння. У пром. відношенні найрозвинутішою була Трансильванія: саме тут зосереджувались осн. маса міського робітництва.

Однією з пекучих проблем внутрішньополіт. життя Р. стало нац. питання. Після приєднання

нових земель 1/3 населення (6 з 18 млн осіб) становили нац. меншини: угорці, німці, українці, болгари, євреї та ін. Нац. меншини зазнавали дискримінації, яка породжувала спротив. Зокрема, не бажало миритися з своїм становищем укр. населення (налічувало 1,2 млн осіб). 1919 і 1924 у Бессарабії відбулися два великі повстання укр. населення (Хотинське і Татарбунарське), які були жорстоко придушені румун. військами. На Буковині й у Бессарабії власті проводили політику примусової румунізації укр. населення: до 1927 ліквідовано укр. шкільництво, закрито культурно-просвітницькі заклади, періодичні видання, забороною вживати укр. мову.

У 2-й пол. 1920-х років у країні посилювалась опозиція до курсу нац. лібералів. Навесні 1926 опозиційні діячі утворили Національно-цараністську партію (Нац.-селян. партію). Опозиційні сили зробили спробу створити єдиний блок на чолі зі спадкоємцем престолу принцем Каролем, щоб усунути від влади нац.-ліберальну олігархію і, насамперед, клан Бретіану. Аби не допустити цього лідери націонал-лібералів незадовго до смерті короля Фердинанда I (п. 1927) добилися позбавлення Кароля прав на престол під приводом перебування його поза межами країни. Влада передавалася малолітньому внуку Фердинанда – Міхаю (нар. 1921), а фактично регентській раді з прихильників лібералів. 1928 під тиском масових демонстрацій, організованих цараністами, уряд лібералів пішов у відставку. Новий уряд на чолі з лідером цараністів Юліу Маніу, провів загальні вибори і забезпечив собі більшість у парламенті. У країну повернувся принц Кароль, який був коронований під ім'ям *Кароля II*.

Екон. криза 1929–33 у Р. набрала гострих форм, охопивши майже всі галузі господарства. Безробіття сягнуло 25% працездатного населення, обсяг пром. продукції скоротився на 40%. Криза спричинила соціальне напруження у румун. суспільстві. Поряд з активізацією лівих сил виникли праворадикальні угруповання. 1931 була створена організація фашистського типу – «*Залізна гвардія*» на чолі з К. *Кодреану-Зелеа*. 1933 до влади знову прийшли національні ліберали. Серед останніх посилось угруповання т. зв. молодих лібералів, лідер якого Георге Татареску на поч. 1934 очолив уряд. У грудні 1937 у парламенті виникла хитка рівновага осн. політичних сил – лібералів і цараністів, чим скористався король для зміцнення особистої влади. 10.02.1938 Кароль II розпустив парламент і встановив режим, який увійшов до історії під назвою «королівської диктатури». Конституція 1923 скасовувалася, був сформований позапартійний уряд, підпорядкований

королію. У лютому 1937 була запроваджена нова Конституція, яка зосереджувала у руках короля всю виконавчу владу. Роль парламенту зводилася до рекомендаційних функцій, обмежувалося виборче право. У березні було розпущено політичні партії, у жовтні – профспілки, замість яких створено «корпорації» за італ. взірцем. Наприкін. 1938 була заснована єдина політ. орг-цією – Фронт нац. відродження, яка мала стати підпорою режиму. Водночас король розправився із своїми суперниками «Залізною гвардією» – її діяльність була заборонена, лідери заарештовані й розстріляні.

Осн. завданням зовн. політики Р. у міжвоєнний період було закріплення її нових кордонів. Виходячи з цього, офіц. Бухарест орієнтувався на Францію як на одного з гарантів Версальської системи. Р. взяла участь у створенні *Малої Антанти*, скерованої на протидію реваншистським устремлінням Угорщини. 1921 Р. уклала військовий союз з Польщею, 1926 – військ.-політ. договори з Італією і Францією. 1934 Бухарест встановив дипл. відносини з СРСР, який, однак, не визнав анексії Бессарабії. Від серед. 1930-х років Р., продовжуючи орієнтуватись на Францію і В. Британію, зробила кроки для зближення з Німеччиною. У березні 1939 з останньою була укладена вигідна для Р. екон. угода.

На поч. Другої світової війни уряд Р. оголосив нейтралітет. Зближуючися з Німеччиною, рум. правлячі кола, однак, не мали наміру остаточно відмовитися від зв'язків із Парижем і Лондоном, що викликало роздратування в Берліні. За його вказівкою активізували свою діяльність легіонери «Залізної гвардії». У вересні 1939 ними був вбитий прем'єр-міністр А. Калінеску, уряд якого орієнтувався на В. Британію і Францію. Власті відповіли розстрілом залізногвардійців. Щоправда під тиском Берліна навесні 1940 король зробив спробу примиритися з легіонерами – кілька ватажків «Залізної гвардії» були навіть включені до складу уряду. Однак, згода тривала недовго, і вже влітку легіонери припинили співробітництво з режимом. Навесні-влітку 1940 в умовах перемог гітл. армії на Заході Р. остаточно перейшла на бік Німеччини. Однак, цей крок уже тоді не врятував Р. від дошкульних втрат. Наприкін. червня 1940 СРСР поставив перед Бухарестом вимогу негайно повернути йому Бессарабію, а також передати населену українцями Пн. Буковину. За «порадою» Берліна, з яким Москва узгодила свої дії, підписуючи *Ріббентропа-Молотова пакт 1939*, румун. уряд погодився на включення цих земель до складу СРСР. Заохочені прикладом СРСР, Угорщина і Болгарія офіційно пред'явили Р. свої терит. претензії; перша – на Трансильванію, дру-

га – Пд. Добруджу. Не маючи міжнар. підтримки, Р. була змушена погодитись на арбітраж Німеччини та Італії у справі Трансильванії. Другий Віденський арбітраж (30.08.1940) вилучив у Р. і передав Угорщині Пн. Трансильванію з 2,6 млн населення (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*). Незабаром, 07.09.1940, був укладений румун.-болг. договір про передання Пд. Добруджі під владу Софії. Усього Р. 1940 втратила третину своєї території й третину населення.

Крах «Великої Румунії» призвів до падіння режиму «королівської диктатури». Кароль II, розраховуючи втриматися при владі, доручив формування нового уряду ген. І. *Антонеску*, який мав репутацію людини «твердої руки». Однак, останній зажадав від короля зречення трону. 06.09.1940 королем вдруге був проголошений син Кароля II – Міхай, який уже досяг повноліття. Сам же Антонеску одержав титул «вождя» («кондукаторул») Румун. держави. Ключові пости в його уряді посіли представники «Залізної гвардії», а також чільні політики з розпущених у націонал-ліберальної та націонал-цараністської партій. Таким чином, королівську диктатуру змінила диктатура Антонеску, яка відразу ж набрала фашистських рис. Невдовзі виник гострий конфлікт між Антонеску і легіонерами. Спроба «залізногвардійців» у січні 1941 вчинити збройний заколот була рішуче придушена і вони зійшли з політ. арени.

У ділянці зовн. політики новий режим відразу ж пішов шляхом тісного зближення з нацистською Німеччиною. У жовтні 1940 на територію Р. увійшли нім. війська, кількість яких незабаром сягнула 500 тис. чол. У листопаді 1940 Антонеску підписав протокол про приєднання Р. до *Берлінського пакту 1940*. Після поч. Німецько-радянської війни 1941–45 румун. армія негайно розпочала бойові дії проти СРСР: з її території разом із 7 нім. дивізіями розгорнули наступ 13 румун. дивізій і 9 бригад. Невдовзі румун. війська відновили контроль Бухаресту над Бессарабією і Пн. Буковиною. Більше того, Німеччина передала під управління Р. землі між Дністром і Бугом (площа 40 тис. км²), де була утворена нова адмін.-терит. одиниця під назвою «*Трансністрія*» з центром в Одесі. Уряд Антонеску, який розраховував на згоду Німеччини у майбутньому повернути Р. Пн. Трансильванію і Пд. Добруджу, надавав всіляку підтримку своїй союзниці. У грудні 1941 була підписана нова екон. угода, яка практично перетворила Р. на аграрно-сировинний придаток *Третього Райху*. Тоді ж Р. оголосила про стан війни із США і В. Британією.

Поразки Німеччини 1943–44, розгром румун. дивізій на Східному фронті, погіршення екон.

становища країни підважили позиції диктатури І. Антонеску. У березні 1944 рад. війська вступили на територію Р. Усвідомлюючи приреченість кліки І. Антонеску, королівський двір і дем. опозиція стали шукати шляхів повалення диктатури і приєднання Р. до держав *антигітлерівської коаліції*. З цією метою КПР, СДПР, НЦП і НЛП об'єднались у Національно-демократичний блок і склали план повалення режиму Антонеску. 23.08.1944 у Бухаресті відбувся переворот, внаслідок якого І. Антонеску і його міністри були заарештовані. Новий уряд на чолі з ген. К. Сенетеску заявив про припинення воєнних дій проти військ антигітлерівської коаліції. 12.09.1944 у Москві представники СРСР, США і В. Британії підписали угоду про перемир'я з Р. За умовами угоди Бессарабія і Пн. Буковина входили до СРСР, однак, до складу Р. поверталася Пн. Трансильванія. Р. погодилась сплатити СРСР репарації у розмірі 300 млн дол.; зобов'язувалася розпустити фашистські орг-ції та демократизувати політ. життя в країні. Для контролю за виконанням угоди була утворена Союзна контрольна комісія під головуванням представника СРСР.

Незважаючи на активну діяльність уряду Сенетеску (зокрема, відновив дію Конституції 1923), справжніми господарями в країні були рад. військове командування, яке всіляко підтримувало Компартію і просували її до влади. Відбувалося блискавичне зростання чисельного складу КПР: партія, до складу якої після виходу з підпілля належало кілька тисяч членів, вже незабаром налічувала бл. 100 тис. осіб. Як і в сусідніх країнах, Компартія нав'язала соціал-демократам принцип «єдності» під своїм фактичним керівництвом. У жовтні 1944 комуністи і соціал-демократи вийшли з Нац.-дем. блоку і він розпався. Для згуртування сил своїх прибічників комуністи тоді ж створили Національно-демократичний фронт (НДФ), до складу якого відмовилися увійти НЦП і НЛП. У цих умовах комуністи наполегливо намагалися посилити свої позиції в уряді, вдаючись до організації по всій країні масових мітингів і демонстрацій. 24.02.1945 у Бухаресті та в ін. містах поліція обстріляла масові демонстрації, влаштовані Компартією. Під тиском СКК і Компартії король на поч. березня 1945 був змушений призначити уряд, в якому комуністи та їх прихильники зайняли ключові посади. Прем'єр-міністром став лідер прокомуністичного угруповання «Фронт землеробів» П. Гроза. НЦП і НЛП опинилися поза урядом, що означало фактичний перехід влади до комуністів.

Як і в сусідніх державах, комуністи діяли відповідно до заздалегідь розробленого в Москві сценарію, розпочавши своє правління з проведен-

ня земельної реформи. Такий захід об'єктивно був необхідним, оскільки понад 1/3 сільськогосп. угідь Р. належала поміщикам. За законом про аграрну реформу (березень 1945) підлягали експропріації земельні володіння розміром понад 50 га. У поміщиків було відібрано бл. 1,5 млн га землі. Земельні ділянки одержали понад 900 тис. малоземельних селян. Для комуністів основним мотивом проведення реформи було залучення на свій бік селян і зменшення впливу на них з боку націонал-цараністської партії. Одночасно було проведено чистку держ. апарату й армії від неполятих до комуністів елементів. Розвиток подій 1945–48 у Р. нагадував інші держави регіону. Комуністи прагнули здобути популярність серед населення з допомогою проведення земельної реформи, стратами ген. І. Антонеску та ін. колаборантів.

Під час парламентських виборів 1946 комуністи домоглися усунення з виборчого процесу всіх партій поза НДФ, який і здобув перемогу. У червні 1947 почалися розправи з колишніми союзниками комуністів. НЦП і НЛП були розгромлені, а їхні лідери закінчили життєвий шлях у в'язниці. 30.12.1947 засідання парламенту одноголосно схвалило ліквідацію монархії та проголошення Румунії Народною Республікою. 1948 комуністи змусили до об'єднання соціал-демократичну і соціалістичну партії. У лютому 1948 була створена Румунська робітничая партія (РРП), ген. секретарем якої був обраний Г. Георгіу-Деж. Незабаром був створений Фронт народної демократії, до якого увійшли РРП, «Фронт землеробів», Союз угорських трудящих. Його головою став лідер «землеробів» П. Гроза. Всі політ. угруповання, крім РРП, припинили існування. Спецслужбами були інспіровані показові політ. процеси над можливими опозиціонерами, а також партійними функціонерами.

Зі смертю Й. Сталіна масові репресії послабилися, але тоталітарна модель залишилася незмінною. Доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС про культ особи Сталіна була сприйнята в Р. специфічно. Тут оголосили, що давно покінчили зі сталінізмом і запровадили колективні засади в управлінні, хоча режим Г. Георгіу-Деж так само був деспотичним. Замаскований псевдопатріотичною демагогією гасла «Румунія для румунів» із покликанням на нац. традиції, румун. комунізм намагався протистояти Москві, критикуючи її за відхід від соціалістичного поділу праці та рівноправності держав блоку. 1958 з Р. були виведені рад. війська.

Ускладнення у стосунках із СРСР викликали спроби запровадити екон. спеціалізацію країн *Радянського блоку*, за якою Р. відводилась роль постачальника сировини і сільськогосп. продукції.

Наслідком цього стало поширення у середовищі румун. комуністів настроїв опору «експлуатації» Р. східним протектором. Новий курс Р. на міжнародній арені та особливий статус РКП у світовому комуністичному русі був схвалений 1964, коли була опублікована «Заява про позицію РКП стосовно проблем світового комуністичного і робітничого руху», у якій йшлося про право кожної компартії та держави самостійно розв'язувати завдання соціалістичного будівництва без втручання інших країн і нав'язування готових зразків. Від цього часу Р. розвивалася за власним планом, підтримуючи взаємовигідні стосунки з різними країнами, але зберігши членство у Раді економічної взаємодопомоги і Організації Варшавського договору.

Спочатку екон. ситуація в країні поліпшилася, що принесло популярність новому ген. секретарю РКП Н. Чаушеску, який очолив партію після смерті 1965 Г. Георгіу-Деж. Новий лідер декларував свободу творчості та необхідність спиратися на світову культуру, що дало можливість багатьом діячам культури виїжджати на Захід. Деяке дистанціювання бухарест. режиму від Москви викликало захоплення особою Чаушеску на Заході, чим він вміло користувався для отримання західних позик і режиму найбільшого сприяння в торгівлі. Конституція 1965 проголосила Румунію Соціалістичною Республікою і того ж року РРП була перейменована на комуністичну. Бухарест дозволяв собі самостійність у зовн. політиці й 1967 встановив відносини з ФРН. У серпні 1968 Р. засудила інтервенцію військ Організації Варшавського договору у Чехословаччині (див. «Празька весна» 1968), але стосунки з Москвою збереглися. Чехословацькі події серйозно налякали Н. Чаушеску і «румунська весна» завершилася. Митцям знову нав'язували соціалістичний реалізм, посилювався контроль за суспільними і гуманітарними науками. В історіографії та шкільництві пропагувалася концепція походження румун від давніх даків і римлян, підкреслювалася їхня виняткова роль у поширенні здобутків античної цивілізації. За допомогою американців були зняті яскраві художні фільми «Даки» і «Колона». У 1970-х роках був проголошений перехід до будівництва «всесічно розвинутого соціалізму своїм шляхом на основі принципів незалежності та суверенітету». Жорстке зміцнення особистої влади Н. Чаушеску дедалі більше нагадувало зразки східної деспотії. Його родичі посіли ключові посади в керівництві РКП та уряді, буденним стало вихваляння «генія Карпат» і його дружини – Елени Чаушеску. Опозицію було придушено, *Секурітате* (служба безпеки) створювала обстановку сталінських часів. 1974 Н. Чаушеску зайняв посаду президента. Румун.

лідер здобув певну дипл. підтримку Заходу, визнавши Ізраїль і залишаючись «дисидентом» на периферії РЕВ і Варшавського пакту.

Економічна стратегія румун. уряду, яка проводилася від поч. 1970-х років, виявилася хибною і, всупереч офіц. статистиці, господарство Р. занепадало. Потенційно багата країна скочувалася до рівня держав Третього світу. Провалилися фантастичні програми модернізації, гостро відчувалася нестача паливно-енергетичних і сировинних ресурсів. Зовн. борг Р. на поч. 1980-х років зріс до 3,8 млрд дол. США, і, щоб повернути його, було проголошено політику «затягування поясів». Імпорт був скорочений до мінімальних розмірів і проголошено патріотичну кампанію «розрахунку» із зовн. боргами, яка супроводжувалася посиленням експортом за кордон навіть найнеобхідніших товарів і продуктів. Щоб не допустити поширення невдоволення серед населення, було видано наказ реєструвати друкарські машинки, запроваджено нормування подачі електроенергії (до 2 год. на добу) і розподіл продуктів харчування. Порушникам приписів загрожували суворі покарання. Для «систематизації» були ліквідовані 7 тис. населених пунктів, а переселення їх мешканців до «агропромислових центрів» призвело до глибокої кризи у с/г. Офіц. пропаганда твердила, що соціалізм приніс румунам «золотий вік», але дійсність вступала у суперечність з гаслами. Щоб утримувати контроль над суспільством, була створена розгалужена система поліцейських інформаторів, яка включала майже кожного третього працюючого. Нац. політика у країні дедалі більше спрямовувалася на румунізацію, зокрема двомільйонного населення Трансильванії. Представникам етнічних меншин доводилося змінювати прізвища, аби влаштуватися на роботу чи вступити до навчальних закладів.

Зниження життєвого рівня і терор *Секурітате* призвели до зростання соц. напруги. Від кін. 1970-х років розпочалася критика Н. Чаушеску всередині партії, а у 1980-х роках – робітничі виступи і протести інтелігенції, які жорстко придушувалися. Стагнація румун. суспільства поступово перейшла у глибоку кризу. На серед. 1980-х років коло осіб, які готові були підтримувати Н. Чаушеску, звузилося до близької родини й численних працівників *Секурітате*. Протистояння диктатора і більшості суспільства набуло конфліктного характеру.

Назовні здавалося, що румун. диктатор повністю контролює ситуацію у країні, що підтвердив черговий з'їзд РКП у листопаді 1989, який звершився велетенським апофеозом Чаушеску. Однак, наступні події засвідчили всю слабкість комуністичного режиму у країні. Спроба

комуніст. влади 16.12.1989 у м. Тімішоара усунути від кафедри кальвіністського пастора Ласло Тьокеша, захисника прав угор. нац. меншини, викликала числені акції протесту. Наступного дня у Тімішоарі багатотисячна демонстрація була розігнана підрозділами Секурітате і армійських частинами. Однак, опір тривав і 19.12 армія в Тімішоарі перейшла на бік демонстрантів. 20.12 Н. Чаушеску оголосив військовий стан в області Тіміш для придушення «заколоту». Проте рев. події продовжували охоплювати все нові міста. Підготований владою мітинг на підтримку політики Н. Чаушеску у Бухаресті 21.12.1989 перетворився у величезну антиурядову демонстрацію, яка переросла у революцію вже у румун. столиці. Спочатку спецпідрозділи поліції, застосувавши вогнепальну зброю і бронетехніку, розігнали демонстрантів (серед них були числені жертви). Однак, вранці 22.12 демонстранти з вигуками «Армія з нами!» розпочала штурм будинку ЦК, де, як вважалося, знаходився Н. Чаушеску. Армійські підрозділи не перешкоджали демонстрантам, а частина з них відкрито перейшли на їх бік і вступили у сутички з співробітниками Сікурітате, які намагалися чинити опір. Диктатору та його дружині вдалося врятуватися втечею на гелікоптері з даху будинку, але незабаром вони були заарештовані.

Влада у країні перейшла до сторони 22.12 Ради Фронту національного порятунку (ФНП), яку очолив Й. Ільєску. Незважаючи на арешт колишнього комуністичного лідера, співробітники Сікурітате продовжували вести бої за президентський палац, телецентр і столичний аеропорт. Прихильники диктатора припинили опір 25.12., коли стало відомо про страту Н. Чаушешку і його дружини за вироком «надзвичайного революційного суду». У ході рев. подій у Р. загинули бл. 1 тис. осіб (див. також *Румунська революція 1989*).

Рада ФНП розпустила колишні держструктури і перебрала на себе всю повноту влади. РКП припинила своє існування. 29.12.1989 назву держави – «Соціалістична Республіка Румунія» було замінено на нову – «Румунія». ФНП проголосив перехід до політ. плюралізму, перебудову н/г із ліквідацією адм.-командної системи, дотриманням прав і свобод особистості та нац. меншин. У лютому 1990 була створена Тимчасова рада національної єдності, яка взяла на себе управління країною до проведення загальних виборів. Підготовлена в травні 1991 урядова програма передбачала проведення екон. реформ у 6 етапів: 1-й – надання повної свободи комерційної діяльності, 2-й – лібералізація цін, 3-й – відновлення приватної власності на землю; 4-й – реприватизація держ. підприємств, 5-й –

приватизація житлового фонду і 6-й – забезпечення конвертованості нац. валюти. У грудні 1991 набула чинності нова Конституція країни. Р. оголошувалася національною, унітарною, правовою, демократичною і соціальною державою. Глава держави – президент (обирався населенням на 4 роки), призначав прем'єр-міністра. Законодавчу владу здійснював парламент (Національна Асамблея), який складався із Зборів Депутатів і Сенату. Конституція містила статті, що гарантували права нац. меншин. 20.05.1990 на виборах змагалися 88 політ. партій. У б-бі за посаду президента кандидат ФНП Й. Ільєску набрав 85% голосів.

У вересні 1992 страйки шахтарів і їх похід до столиці змусив піти у відставку прем'єр-міністра Петру Романа, чії ринкові реформи призвели до зниження життєвого рівня населення. Відставка П. Романа завдала серйозного удару всьому процесу реформ. Вересневі вибори 1992 виграв лівий Демократичний ФНП (у березні 1992 частина ФНП створила ДФНП), а 11.10.1992 Й. Ільєску був переобраний президентом. ДФНП (від липня 1993 – Партія соціальної демократії Румунії) сформував коаліційний уряд із кількома дрібними комуністичними і ультранаціоналістичними партіями, пообіцяв уповільнити екон. реформи, щоб уберегти населення від високої інфляції та безробіття.

Структурні зміни у румун. економіці підтвердили найпесимістичніші прогнози: пром. виробництво 1989–92 скоротилося майже наполовину, корумпованість держапарату й опір бюрократів зводили нанівець результати приватизації (1991 уряд оголосив, що 85% колгоспної землі повернуть у приватну власність, але через два роки лише 10% землі реально змінило власника), кількість безробітних наближалася до 1 млн осіб, рівень інфляції досяг 500-600%. У серед. 1993 відбулися найбільші страйки шахтарів і залізничників, які виступали основними прихильниками збереження старої системи держ. контролю. На тлі погіршення екон. ситуації у країні зростали націоналістичні настрої, які вдало підігрівала Партія «Велика Румунія» (лідер – К. В. Тудор).

Після краху режиму Н. Чаушеску в Р. часто звучав вислів «вкрали революцію». Багато хто в країні був переконаний, що тоді представникам другого ешелону комуніст. номенклатури на чолі з Й. Ільєску вдалося перехопити владу і підмінити бажаний новий лад своєю квазідемократією. У підсумку, після повалення диктатури не настали радикальні політ. у екон. перетворення. Злидні наступали на простих румунів, але не було й структурних реформ, які виправдали б падіння життєвого рівня.

У листопаді 1996 президентом країни став Еміль Константінеску, голова опозиційного політ. об'єднання Демократична конвенція Румунії (ДКР). На парламентських виборах 1996 перемогу також здобула ДКР (122 місця з 343 у Зборах Депутатів і 53 з 143 у Сенаті). ПСДР отримала відповідно 81 і 41 мандат, Соціал-дем. союз – 53 і 23, Дем. союз угорців Румунії – 25 і 11, Партія «Велика Румунія» – 19 і 8. Представники нац. меншин одержали 15 місць у Зборах Депутатів.

У внутр. політиці уряд Е. Константінеску здійснив низку заходів, які означали рішучий розрив з комуністичним і націоналістичним минулим Р. Він відмовився від монархізму, якого дотримувалася більшість його однопартійців по Націонал-цараністській, Християнській і Дем. партії (НЦХДП входить до складу ДКР), і погодився на співпрацю з лідерами угор. меншини, що румун. націоналісти кваліфікували як «зраду батьківщини». Об'єднання з Бессарабією все ж залишалося, на думку нового президента нац. історичним ідеалом Р., але могло би бути здійснене лише вільного волевиявлення народів обох країн.

1993–96 за уряду, сформованого ліво-центристською партією ПСДР, позначився відступ від ринкових реформ, помітно зросла регулююча роль держави, посилювався соц. захист, що дало можливість після різкого спаду виробництва 1990–92 забезпечити тимчасову екон. стабільність. Перемога 1996 правоцентристських партій поклала початок радикальному, реформуванню румун. економіки і реставрації відносин власності довоєнного періоду.

Надмірна лібералізація екон. процесів у Р. викликала макроекономічну дестабілізацію і новий спад економіки. До 1999 обсяг пром. виробництва знизився майже на 10%, різко скоротилися інвестиції, інфляція зросла до 55%. Рівень життя погіршився втричі, порівняно з 1989. Складним було становище у с/г. Екон. криза спричинила масові виступи населення у листопаді 1999.

За таких умов на чергових президентських виборах у грудні 2000 переміг кандидат від Партії соціальної демократії Й. Ілієску, уряду якого вдалося стабілізувати соц.-екон. ситуацію в країні. Парламентські вибори 2004 принесли перемогу центристським політ. силам. Більшість місць у парламенті здобули соціал-демократи. Вибори глави держави показали розходження у політ. симпатіях серед регіонів країни. Пд.-сх. області голосували за провладного кандидата, прем'єр-міністра А. Настасе. Президентом став опозиційний кандидат, представник право-центристського блоку «Справедливість і правда», Траян Басеску (51,5%).

У квітні 2007 ліва опозиція в парламенті звинуватила президента в зловживанні владою, порушенні Конституції, корупції, розпалюванні конфліктів між політичними силами і 332 голосами проти 108 усунула його з посади. Проте на травнево-му референдумі 74% виборців висловилися за підтримку дій президента.

Парламентські вибори в листопаді 2008 зафіксували нову розстановку політичних сил. На цей раз провідні позиції зайняли коаліція Соціал-демократичної і Консервативної партій (33,09%) і Демократично-ліберальної партії (32,36%). Урядова Націонал-ліберальна партія набрала трохи більше 18%. Демократичний союз угорців, що відображає інтереси угорської національної меншини, отримав майже 7%, а націоналістично орієнтована партія «Велика Румунія» не змогла подолати п'ятивідсоткового бар'єру і до парламенту не потрапила. Кабінет міністрів сформував представник Демократично-ліберальної партії Теодор Столожан. Суспільна напруженість у країні мала місце під час президентських виборів наприкін. 2009. За результатами першого туру, в якому змагалися 12 кандидатів, переможцями стали чинний президент Т. Басеску (32,44%) і лідер соціал-демократів Мірча Джоане (31,15%). Голосували тоді 54,37% виборців. У другому турі при явці 57,9% за Т. Басеску проголосувало 50,33% виборців. За таких умов М. Джоане опротестував ці результати в суді. Перерахунок голосів підтвердив перемогу Т. Басеску.

На поч. 2012 у всій країні розгорнулися масові акції протесту проти прийнятих урядових заходів суворої економіки. Зокрема, влада намагалася провести програму скорочення бюджетних витрат, у т. ч. скоротивши ряд соціальних програм. На цьому тлі прем'єр-міністр Еміль Бок подав у відставку, а опозиція звинуватила президента в порушенні конституції, обмеженні у громадянських правах тощо. За таких умов парламент висловив главі держави недовіру і в липні 2012 був проведений референдум про його імпічмент. Повноваження Т. Басеску припинили, а т. в. о. глави держави став голова сенату і очільник Національної ліберальної партії Крін Антонеску. Проте референдум через низьку явку виборців (46,23%) провалився. Тим не менше, 87,52% тих, які з'явилися на виборчі дільниці, проголосували за недовіру чинному главі держави. Чергові парламентські вибори 9 грудня 2012 р. принесли перемогу 4 політичним партіям: Соціал-ліберальний союз (58,63% і 273 мандати), Правий румунський союз (16,5% і 56), Народна партія – Дан Діаконеску (13,99% і 47), Демократичний союз угорців Румунії (5,13% і 18).

17.12 президент призначив головою уряду Віктора Понта, лідера Соціал-ліберального союзу (у листопаді 2015 р. він подав у відставку, новим прем'єром став позапартійний Дачіан Чолош). Для уникнення нової політичної кризи через протистояння між президентом і переможцем парламентських виборів, обидва лідери підписали 20.12.2012 угоду, якою зобов'язалися спільно працювати задля утвердження загальноєвропейських цінностей, дальшої інтеграції Румунії в ЄС і НАТО тощо.

Президентська виборча кампанія 2014 супроводжувалася нищівною критикою кандидатів, оприлюднювалася їхня причетність до корупційних скандалів. В. Понта навіть звинуватили у шпигунстві на користь іноземної держави. За таких умов главою держави став К. Йоханніс – спільний кандидат християнських лібералів і ліберальних демократів. Під час виборів 2016 парламентськими стали Соціал-демократична і Націонал-ліберальна партії, Союз «Врятуйте Румунію», демократичний союз угорців Румунії, Народний рух і Союз лібералів та демократів.

Започатковані структурні реформи 1999–2000 почали приносити перші позитивні результати. Розширилося дрібне і середнє підприємництво, було створено спільні підприємства з іноз. капіталом з Пд. Кореї, Італії, Німеччини тощо. Уряд стимулював румун. фірми до модернізації технологій, підвищення конкурентноспроможності через залучення іноз. інвестицій тощо. За час реформ приватний сектор став переважаючим в економіці країни (60% ВВП). Основним рушієм госп. зростання є експорт та інвестиції. За останні десять років в економіку вкладено майже 80 млрд дол. США. Щорічне зростання ВВП з 2001 складало 4–5%. Водночас високою залишалася інфляція (бл. 30%), майже 40% громадян проживає за межею бідності.

Сучасна Р. відноситься до індустріально-аграрних країн з перехідною економікою. Осн. видами продукції є устаткування для нафтопромислів, електростанцій, цементних заводів, а також товарні вагони, автомашини, трактори, металообробні верстати тощо. Важливою галуззю пром-сті є хімічна, яка базується на власній сировинній базі. Останнім часом у країні розвідано і розпочато експлуатацію найбільшого у Європі родовища золота (його запаси складають 250 т золота і 1 500 т срібла). Саме золотодобувні підприємства спричинили екологічну кризу, яка особливо висвітлила проблеми румун. суспільства: 1998 сотні тонн токсичних відходів виробництва отруїли воду в Тисі та Дунаї. У с/г провідну галузь складає рослинництво, яке знаходиться

в занепаді. Уряд прийняв програму відновлення галузі, створено додатковий бюджетний Фонд розвитку с/г. Зовнішньоекон. зв'язки зорієнтовані на країни ЄС (67% всього румун. експорту; зокрема, на Італію – 25%, ФРН – 15,6% і Францію – 7,6%). Держави ЄС складають також основну географію імпорту (58%; зокрема, Італія – 21%, ФРН – 15% і Франція – 6%). Зовнішньоторговий баланс залишається від'ємним (сальдо майже 1,6 млрд дол. у 2017). Високу частку ВВП складає зовнішній борг – майже 40% від 186,7 млрд. у 2017.

Від 2010 почалися позитивні зрушення в економіці. Якщо 2009 ВВП складав 7,2 тис. дол. на душу населення, то 2017 становив вже близько 20,8 тис. дол. Було подолано негативну тенденцію щодо більшості макроекономічних показників. Інфляція зменшилася від майже 5% (2012) до практично 0,5% (2017). Безробіття порівняно різко зменшилося і від 24% (2009) впало до близько 5% (2017).

У зовн. політиці Р. надає пріоритетного значення відносинам з США і державами Зх. Європи, інтеграції в європейські та євроатлантичні структури. У вересні 1993 Р. стала членом Ради Європи, травні 1994 – одержала статус асоційованого партнера Західноєвропейського союзу, а 1995 – асоційованого члена Європейського Союзу, а 2007 – його повноправним членом. Від 2004 країна має членство в НАТО. Умови участі в цих орг-ціях змусили Бухарест переглянути своє ставлення до сусідів, надати реального змісту правам нац. меншин усередині країни. Каменем спотикання для нормалізації румун.-угор. відносин було питання про статус угор. меншини в Трансильванії. Будапешт ніколи повністю не визнавав приєднання Трансильванії до Р., а від 1989 праві угор. політики зробили спробу відродити ідею «Великої Угорщини». Укладення широкомасштабного міждерж. договору між Угорщиною і Р. стало можливим завдяки категоричній вимозі НАТО до держав-вступників урегулювати відносини з сусідами, а також усвідомленню керівництвом обох країн нових геополітичних реалій у Європі. Важче давався адм-ції Е. К онстантинеску відхід від історичних стереотипів у східній політиці. 1997 міждерж. договір був підписаний з Молдовою, за яким Р. відмовилася від територіальних претензій до Кишинева.

Румун.-укр. відносини успадкували як позитивний, так і негативний багаж рад.-румун. відносин епохи тоталітаризму. Під час переговорів стосовно укладення міждержавного Договору між Україною і Р. офіц. Бухарест намагався оспорити юридичну чинність Протоколу

про уточнення проходження лінії рад.-румун. кордону 1961 на тій підставі, що вони були силою нав'язані Р., і в такий спосіб обґрунтувати необхідність часткової зміни на свою користь існуючого укр.-румун. кордону. Праві румун. партії вимагали засудження укр. стороною *Ріббентропа-Молотова пакту 1939* і передачі під контроль Бухареста о. Зміїний. Після тривалих переговорів румун. сторона погодилася визнати лінію румун.-укр. кордону станом на момент розпаду СРСР. 02.06.1997 був підписаний Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Р. У зазначеному документі визначаються порядок і принципи делімітації континентального шельфу Чорного моря і виключних екон. зон між Україною та Р., оскільки до цього часу вони юридично не були розмежовані. Дальшим кроком у розвитку румун.-укр. відносин стало підписання у Чернівцях угоди (червень 2003) про режим державного кордону, співробітництво і взаємну допомогу з прикордонних питань. Сторони взяли на себе зобов'язання стосовно забезпечення прав укр. меншини в Р., і румун. – в Україні. 1998 укр. сторона ініціювала створення інженерного батальйону «Тиса» за участю укр., румун. і угор. військових. 2000 цю ініціативу підтримала Словаччина. У листопаді 2002 у Будапешті представники 4 держав підписали угоду про створення цього багатонац. інженерного батальйону. Його основна мета – оперативно реагувати на загрозу повеней, а також надавати ефективну допомогу внаслідок стихійних лих, які часто загрожують країнам Карпатського регіону.

В останні роки деякі румунські політики мусують ідею повернення т. зв. втрачених територій, які стосуються України. Негативно на двосторонні відносини вплинула ухвала Міжнародного суду (03.02.2009) про розмежування виняткових економічних зон та континентального шельфу, за яким до Румунії відійшла значна частина спірної території у р-ні о. Зміїного.

Улітку 2015 за ініціативою румун. президента була затверджена нова Національна стратегія оборони до 2019 – «Сильна Румунія в Європі та світі», за якою оборонний бюджет країни на 2017 збільшено до 2% від ВВП.

Лит.: I. Mărculeț (coordonator). Superlativele României – mică enciclopedie, Editura Meronia, București, 2010; Thede Kahl, Michael Metzeltin, Mihai Răzvan. Rumänien. Raum und Bevölkerung – Geschichte und Geschichtsbilder – Kultur – Gesellschaft und Politik heute – Wirtschaft – Recht – Historische Regionen, Wien-Berlin: LIT Verlag, 2008; Michael Metzeltin: România: Stat – Națiune – Limbă, București, Editura Univers Enciclopedic, 2002; Иоан Болован,

Иоан-Аурел Поп. История Румынии. Москва: Изд-во «Весь Мир», 2005;

М. Кипаренко (Львів), М. Криль (Львів).

РУМУНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1989 – революційні події 1989, внаслідок яких у Румунії була повалена комуністична диктатура Н. Чаушеску. Докорінні демократичні перетворення, що відбувалися протягом 1989 у країнах «соціалістичного табору», підштовхнули до революційного вибуху і Румунію. Перші прояви незадоволення правлінням Н. Чаушеску спостерігалися вже 1987, але вони були жорстоко придушені. У серед. грудня 1989 у місті Тімішоара розпочалися антиурядові демонстрації, які були розігнані поліцією з використанням вогнепальної зброї, внаслідок чого загинули майже сто чоловік і сотні людей було поранено. 18.12 масові акції протесту проти комуністичної влади перекинулися на ін. міста країни, а незабаром охопили і столицю. Намагаючись врятувати ситуацію, Н. Чаушеску кинув проти демонстрантів загони «Секурітате» (служба безпеки) і армію. За наказом міністра оборони країни В. Міля війська відмовилися стріляти у демонстрантів. На вулицях столиці розгорнулися справжні бої між повстанцями і підрозділами «Секурітате», які намагалися утримати президентський палац і захопити телестудію. Внаслідок цих сутичок, які відбувалися і в ін. регіонах країни (Орадя, Брашів, Тімішоара, Сібіу), загинуло бл. тисячі осіб. У розпал боїв Н. Чаушеску разом із дружиною Єленою втік з Бухаресту, але незабаром був заарештований у Тирговіште і за вироком військового трибуналу розстріляний. 22.12.1989 влада у країні перейшла до Фронті національного порятунку (ФНП) на чолі з Іоном Ільєску (більшість мали колишні комуністи). ФНП 29.12 проголосив себе тимчасовим парламентом, сформував тимчасовий уряд країни (очолив П. Роман) і розпочав складний процес демократизації румун. суспільства. Під час подій Р. р. у Бухаресті, Тімішоарі та ін. містах загинуло 1 104 осіб і було поранено 3 321 осіб.

РУНДШТЕДТ Герд Карл Рудольф фон (Rundstedt; 12.12.1875–24.02.1953) – нім. генерал. Н. в Ашерслебені. З 1932 командував армійською групою у Берліні. З серпня 1939 – командувач групи армій «Південь». Війська під командуванням Р. здобули Варшаву (28.09.1939). Після воєнної поразки Польщі очолив групу армій «А» на Західному фронті, призначений відповідальним за проведення *Французької кампанії 1940*. У липні 1940 Р. присвоєно звання генерал-фельдмаршал. Противник війни з СРСР. На поч. Нім.-рад. війни 1941–45 командував групою армій «Південь»,

головним завданням якої була окупація України, вихід до Чорного моря і Ростова-на-Дону та здобуття Сталінграда. Через суперечності з А. Гітлером щодо стратегії проведення бойових операцій усунений з посади у грудні 1941. 1942–45 – командувач гітл. військ на Заході та групи армій «Д». У червні 1944 Р. не зумів запобігти висадці союзників у Нормандії (див «*Оверлорд*» операція 1944). Очолював Суд честі щодо офіцерів, причетних до невдалого замаху на А. Гітлера (20.07.1944) і виганяв їх з армії. З 17.11.1944 – головнокомандувач нім. військ на Заході. Вважав авантюрою наказ А. Гітлера про проведення контрнаступальної *Арденської операції 1944–45*. Після прориву союзниками «*Зігфріда лінії*» і відступу нім. військ за р. Райн, Р. був замінений на посту головнокоманд. ген. Альбертом Кессельрінгом (березень 1945). Заарештований амер. військами у травні 1945. Звільнений без суду 1948.

РУРСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1922–1924 (популярна назва – «Рурська авантюра») – міжнародний конфлікт у зв'язку окупацією франц.-бельг. військами Руру – великого пром. р-ну Німеччини між рр. Райном і Ліппою. Після вбивства міністра закорд. справ Німеччини В. *Раттенау* (прихильника виконання умов *Версальського договору 1919*) нім. канцлер К. Вірт у липні 1922 заявив про неможливість для Німеччини виконати її репараційні зобов'язання за 1921 і вимагав від союзників піврічного мораторію на сплату репараційних відшкодувань. Уряд В. Британії не заперечував проти цього, але офіц. Париж погоджувався на це лише за умови, що Рурські вугільні шахти будуть віддані під заставу союзникам. Союзники не змогли досягнути згоди щодо цієї проблеми і на *Лондонських конференціях 1921*. Остаточне рішення з цього питання було прийняте на конференції у Парижі 02–04.01.1923. Під сильним тиском Франції, яку підтримали представники Бельгії та Італії, й враховуючи рішення Міжнар. комісії з репарацій, конференція прийняла рішення про окупацію Рурського пром. басейну, як репресивну форму за відмову виплати репарації. 11.01.1923 франц.-бельг. війська (2 піхотні та 1 кав. дивізії), всупереч протестам Лондона, вступили на територію Рурського басейну під приводом захисту Міжнар. місії контролю заводів і шахт. Франц. політики переслідували подвійну мету – шляхом відрахувань з пром-сті Руру забезпечити виплату репарацій і змусити Німеччину виконувати й ін. статті Версальського договору. У відповідь на дії союзників нім. канцлер В. *Куно* заявив про припинення всіх контактів з Міжнар. комісією з репарацій і закликав населення Руру вдатися до «пасивного

опору» – невиконання своїх професійних і службових обов'язків, ігнорувати будь-які розпорядження окупантів, що поклато початок т. зв. війни за Рур («*Ruhrkrieg*»). В усій Німеччині був налагоджений збір коштів для допомоги страйкуючому населенню Руру. Фінансову допомогу страйкарям надавав і нім. уряд. У деяких місцях «пасивний опір» переростав у відкриті виступи проти окупаційних військ, що приводило до численних жертв. Зокрема, 26.05.1923 був підірваний франц. військовий ешелон, внаслідок чого загинули і були поранені 66 французів (при цьому ще більше постраждало мирне населення – загинуло 76 німців). 31.05.1923 під час сутичок на заводах Круппа були вбиті 13 робітників. Всього у цей період загинуло бл. 100 осіб, зокрема 20 французів. З окупованої зони були виселені 145 тис. німців. Окупаційній владі вдалося частково відновити роботу копалень, куди були завезені франц. і бельг. шахтарі. Доходи від реалізації видобутого вугілля зараховувалися як репараційні виплати. У регіоні були запроваджені нові гроші – «франк управління». Одночасно франц. уряд вдався до підтримки сепаратистського руху, в якому брав участь і майбутній канцлер ФРН К. *Аденауер*. Окупац. влада інспірували скликання у березні 1923 «*Райнських народних зборів*», які запропонували створити орган місцевого самоврядування – «*Райнську раду*» здатну замінити нім. адмін. органи і затвердити на основі окупаційного «франка управління» «*Райнську грошову одиницю*». Ідею створення «*Райнської автономії*» виношував і франц. прем'єр Р. *Луанкаре*. Французи підтримали і рух «*Вільний Райн*», очолюваний Маттесом, який захопив владу у Коблеці. 01.12.1923 доктор Дортен, який мав зв'язки із фран. політиками і підприємцями, оголосив себе «головою Тимчасового уряду Райнської республіки» і, навіть, намагався створити «*Райнський державний банк*», який би мав право грошової емісії. Автономісти діяли і у Пфальці, але незабаром вони приєднався до «*Райнських народних зборів*». Сепаратистський рух привів до загострення протистояння між різними політ. силами в Рурському басейні, зокрема, у січні 1924 у Спірі було вбито голову «автономного уряду» Ганца-Орбіса, а 13.02 після підпалу ратуші в Пірмазенсі у пожежі загинуло 15 автономістів. Загострення ситуації у Рурі привернуло увагу громадськості у Франції та ін. країн світу. Політика франц. уряду не досягнула основної мети – виплати Німеччиною репарацій, але, навпаки, лягла тягарем фінансову систему країни, з якої вилучалися кошти для утримання окупаційних військ. З грудня 1923 розпочалося різке падіння вартості франка, що викликало загальне незадоволення населення. Одночасно,

В. Британія і США висловлювали протести проти волюнтаристської політики Р. Пуанкаре, вимагали скликання міжнар. конференції для вирішення проблеми Руру. Під тиском союзників Париж, враховуючи зростання інфляції, а також позицію нового нім. уряду Г. Стреземана, який був готовий розпочати переговори (фінансова підтримка кампанії «пасивного опору» поставила Німеччину на грань екон. краху), погодився на проведення міжнар. конференції за участю США. У січні-квітні 1924 у Парижі працювала комісія, очолювана амер. банкіром Ч. Дауесом, яка вивчала проблеми сплати репарацій і прийшла до висновку, що Німеччина зможе сплачувати репарації лише після надання їй фінансової допомоги (див. *Дауеса план*). «Рурська авантюра» стала однією з головних причини поразки правих на виборах у Франції 1924 і відставки Р. Пуанкаре. Новий уряд «Лівого картелю» Е. Ерріо засудив попередню політику Р. Пуанкаре і погодився відмовитися від силових дій щодо Німеччини, надати амністію ув'язненим і виселеним німцям і вивести окупаційні війська з Руру. Франц. прем'єр-міністр ставив умову надання гарантій виконання Німеччиною її репараційних зобов'язань. У липні-серпні 1924 у Лондоні відбулася конференція союзних держав, на якій був затверджений *Дауеса план 1924* про екон. оздоровлення Німеччини і обговорено питання про виведення окупац. війська із Руру. Після додаткових переговорів між Е. Ерріо та Г. Стреземаном була досягнена домовленість про негайний вивід окупац. військ із Дортмунда, а з решти окупованої території – впродовж року. Останні франц.-бельг. відділи залишили Рур у серпні 1925.

С. Мовчан (Львів).

РУССЕФ Дилма Вана (Rousseff; 14.12.1947) – браз. політик, перша жінка, що обійняла пост президента Бразилії. Н. у Белу-Орізонті у родині болгарського емігранта-комуніста. Активно зайнялась політикою після військового перевороту 1964. Приєдналась до марксистських підпільних груп, які боролись проти диктатури методами «міської герильї». 1970-1972 перебувала в ув'язненні, піддавалась тортурам. У наступні роки закінчила економічну освіту (перервана із-за арешту). Взяла участь у заснуванні Демократичної робітничої партії, згодом стала членом Робітничої партії. 2003 призначена президентом *Лулою да Сільвою* на пост міністра енергетики, 2005–10 очолювала Адміністрацію президента. Двічі (2010 і 2014) на чолі коаліції «Для того, щоб Бразилія продовжувала змінюватись» перемагала у президентських виборчих кампаніях кандидатів від правочентристського блоку Жозе Серру і Аесіо

Невіша. У передвиборчій кампанії обіцяла проведено аграрної і політ. реформ, підтримали расові квоти, виступила проти смертної кари і за легалізацію легких наркотиків. Протягом президентства Р. її популярність утримувалась завдяки зменшенню федерального податку на енергетику і скасування податку на продукти споживчого кошика, що дало підстави звинувачувати її у популізмі. Від 2011 довкола адміністрація Р. неодноразово розгортались корупційні скандали, внаслідок яких своїх крісел позбулись 6 членів уряду. Політична нестабільність супроводжувалась і проблемами в економіці (ВВП знизився з 7% у 2010 до 1,0% у 2012), яка поступову входила у рецесію. Невтішні екон. показники (до певної міри зумовлені великими інвестиціями в розбудову інфраструктуро до Чемпіонату світу з футболу 2014 і Олімпійських ігор 2016 у Ріо-де-Жанейро) позначились на рівні життя населення, що призвело до масових акцій протесту. Суперечливими виявились і плани Р. реалізувати низку проєктів в гідроенергетиці в басейні Амазонки (зокрема, Белу Монте), що викликало протести місцевих жителів (корінних племен), міжнар. і браз. екологічних організацій, вимушених переселенців. Численні акції протесту охопили країну 2015–16, коли вибухнув «скандал Петробрасу» (нафтова кампанія, яка на дозвіл на будівництво давала хабарі політикам) й звинувачення у відмиванні грошей і корупції частково торкнулись і Р. Хоча Р. і заперечувала свою участь у корупційних схемах, більшість суспільства вважало, що вона, як голова «Петробруса», не могла не знати про фінансові махінації. Черговий виток політичної нестабільності позначився і стані економіки, і на популярності Р. У травні 2016 Сенат Бразилії розпочав справи про імпічмент президента і 31.08.2016 остаточно прийняв рішення про відсторонення Р. від влади і заборонив 8 років займатись політ. діяльністю. Наступником Р. на президентському посту відповідно до законодавства став Мішел Темер.

РУФФО Тітто (Ruffo; 09.06.1877 – 05.07.1953) – італ. співак (баритон). Дебютував 1898 у Римі. Від 1903 співав у лонд. Ковент Гардені. 1904 уперше виступив у Ла Скала («Ріголетто» Верді). Величезний успіх Р. принесло виконання партії Гамлета в однойменній опері А. Тома (1908, Буенос-Айрес). 1912 Р. уперше виступив у США. 1921–29 був солістом Метрополітен Опера (дебютував у партії Фігаро). Серед ін. партій: Дон Жуан у «Дон Жуані» В. А. Моцарта, Тоніо в «Паяцах» Р. Леонкавалло, Скарпіа в «Тосці» Дж. Пуччіні, Фальстаф у «Фальстафі» Дж. Верді та ін. Р. – один із найвидатніших співаків ХХ століття.

Співав на ведучих сценах світу. 1931 закінчив театральну кар'єру 1931. Свій останній концерт дав 1935 (Канни). Автор книги спогадів (1937, у рос. перекладі – «Парабола мого життя», 1966).

Н. Сиротинська (Львів).

РУХ НЕПРИЄДНАННЯ – неформальне міжнародне об'єднання держав (в основному *Третього світу*), які проголосили основою свого зонішньополіт. курсу неучасть у військ.-політ. блоках і угрупованнях та проводять незалежну зовнішню політику. 1992 до Р. н. входило 108 країн. Перша конференція держав неприєднання, в якій взяла участь делегація 25 держав, відбулася 01–06.09.1961 у Белграді за ініціативою Дж. Неру (Індія), Й. Броз *Тіто* (Югославія) та Г. А. *Насера* (Єгипет). Ідейною програмою руху стала програма «*Паньча шіла*», принципи якої вперше були викладені Дж. Неру і *Чоу Еньлаєм* у преамбулі інд.-кит. угоди 1954. Ключову роль у становленні Р. н. відіграла *Бандунзька конференція 1955*, на якій були вироблені головні засади, які згодом були покладені в основу ідейної програми Руху. На різних іст. етапах країни Р. н. проголошували своїми головними завданнями б-бу з колоніалізмом і неокolonіалізмом, *апартеїдом*, підтримку нац.-визв. рухів, забезпечення міжнародного миру і безпеки, подолання міжнар. напруженості, досягнення загального і повного роззброєння, розвиток співробітництва на основі рівноправності та взаємовигоди тощо. Членами Р. н. були країни, які належали до різних політ. систем, що у період існування двополюсного світу (див. «*Холодна війна*») зумовлювало гостре протистояння за впливи у об'єднанні. У 1960-х роках Р. н. став інструментом комуністичної політики, яку, через своїх союзників, намагалися проводити країни *Радянського блоку*. У 1960–70-х роках на лідерство у Русі претендували Дж. Неру (Індія), А. *Сукарно* (Індонезія), *Мао Цзедун* (КНР), Й. *Тіто* (Югославія), Г. *Насер* (Єгипет), а згодом Ф. *Кастро* (Куба), І. *Ганді* (Індія), М. *Кадаффі* (Лівія). У зв'язку зі змінами у міжнар. ситуації, сьогодні головна увага Руху зосереджена на вирішенні соц.-екон. проблем, зокрема: подолання розриву у рівні соц.-екон. розвитку між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються; ліквідація голоду, злиденності та неграмотності; регулювання росту населення у країнах, що розвиваються; забезпечення населення і виробництва необхідними ресурсами – продовольством, сировиною, джерелами енергії та ін. Найвищий форум Р. н. – Конференція глав держав і урядів (відбуваються прибіл. раз на 3 роки), під час яких проводиться аналіз міжнар. становища, обговорюються актуальні проблеми, узгоджують-

ся позиції та формулюються пріоритети розвитку Руху на наступний період. Держава, яка приймає конференцію, стає державою-координатором, а глава цієї держави (уряду) обіймає функції голови Р. н. Всі рішення на конференціях приймаються на основі загальної згоди учасників (без формального голосування). Конференції Р. н. відбувалися у Белграді (1961), Каїрі (1964), Лусаці (1970), Алжирі (1973), Коломбо (1976), Гавані (1979), Делі (1983), Хараре (1986), Белграді (1989), Джакарті (1992), Картахена (1995), Дурбан (1998), Куала-Лумпур (2003). На XII Конференції голів держав і урядів, як іберуть участь у Р. н. було прийнято Декларацію, яка визначила місце і роль Руху як «передової сили нового тисячоліття, знаменуючого собою еру націй, що відроджуються...». У період між конференціями для обговорення поточних проблем скликаються наради міністрів закорд. справ та ін. Постійний орган Р. н. – Координаційне бюро (Нью-Йорк); Рух не має штаб-квартири.

РУХАНІ ХАСАН (12.11.1948) – іран. політик, президент *Ірану* (від 2013). Н. у м. Сорче (провінція Семнан, Іран). Закінчив шиїтську духовну школу в Кумі та ліценціатські студії з права в Тегеранському ун-ті, магістерську програму з права в Університеті Глазго (В. Британія). Доктор права. Викладав у Тегеранському ун-ті, автор близько сотні книг, був редактором наук. пресових видань. 1980–2000 – депутат п'яти каденцій меджлісу. 2003–05 очолював групу представників Ірану на перемовинах у справі іранської ядерної програми, залишив пост через конфлікт із М. *Ахмадінежадом*. На президент. виборах 2013 виступив із програмою поміркованих ліберальних реформ. Переміг, набравши у першому турі 50,7% голосів. Підписав у липні 2015 план дій стосовно ядерної програми Ірану, завдяки чому з країни була знята частина міжнар. санкцій. У січні 2016 здійснив офіційні візити до Італії, Ватикану та Франції. Переміг на чергових виборах 2017, набравши в першому турі 57,5% голосів.

А. Козицький (Львів).

РЬОМ Ернст (Röhm; 28.11.1887 – 02.07.1934) – нацистський лідер. Учасник Першої світової війни, капітан. З серпня 1921 почав створювати перші штурмові загони НАСДАП – СА (Sturmabteilung), які стали знаряддям фізичної розправи з противниками нацистського режиму. Учасник *Мюнхенського путчу 1923*, один із найближчих друзів А. *Гітлера*. З вересня 1930 очолював штаб СА, які під керівництвом Р. перетворилися у могутню силу (вчетверо перевищувала чисельність райхсверу). Висунув ідею «другої революції» (соціалістичної) і перетворення СА у народну армію, яку надіявся

очолити. Політ. амбіції Р. викликали занепокоєння нацист. лідерів, командування армії й пром. кіл. 30.06.1934 Р. і його найближчі співробітники були заарештовані й незабаром знищені. Сам Р. був ув'язнений у тюрмі Штадельгайм, де після відмови вчинити самогубство був застрілений.

Т. Марискевич (Львів).

РЮЙТЕЛЬ Арнольд (Ruitel; 10.05.1928) – естон. політик, агроном. Проходив строкову службу на території України – у Криму та Ізмаїлі. Закінчив 1964 естон. с/г академію (1969–77 – її ректор), 1972 отримав ступінь кандид. с/г наук, 1991 – доктор с/г наук. Почесний доктор Гельсінського ун-ту (Фінляндія), Національного сільськогосподарського ун-ту України. Член КПРС 1964–89. Депутат Верховної Ради Естон. РСР (з 1968), Верховної Ради СРСР (1984–89). 1983–90 – голова Президії Верховної Ради Естон. РСР. Відіграв важливу роль при підготовці і ухваленні 16.11.1988 Декларації суверенітету Естон. РСР. 1990–92 – останній голова Верховної Ради Естонії, яка 30.03.1990 проголосила про початок відновлення Естонської респ., 08.05. ухвалено закон про відновлення дії Конституції Естонії 1938. Кандидат на президентських виборах 1992 і 1996, однак, обидва рази програв Л. Мері. 1994–2000 – голова партії Естон. національний союз. 1995–97 – віце спікер Рійгікогу. Як кандидат від партії Народний союз 08.10.2001 обраний президентом Естонії й перебував на посту до жовтня 2006.

З. Баран (Львів).

РЮТІН Мартем'ян Микитович (13.02.1890 – 10.01.1937) – рад. партійний діяч. Член РСДРП з 1914. Учасник *Лютневої революції 1917*, *Жовтневого перевороту 1917* і Громадянської війни 1917–22 у Росії. 1917 – голова Харбінської Ради роб. і солд. депутатів. 1918–19 – командувач військами Іркутського військ. округу, один з керівників партизан. руху проти білогвард. військ (див. *Білий рух*). 1920–21 – голова президії Іркут. губерн. комітету партії. 1922–24 – відповідальний секретар Дагестанського обкому партії. 1925–28 – секретар Червонопресн. райкому партії у Москві. З 1927 – канд. у члени ЦК ВКП(б). 1929–30 – заст. редактора газети «Червона зірка». 1930 – член Президії ВРНГ. У січні 1930 Р. відкрито виступів проти курсу Й. Сталіна селянському питанні. У статті «Ліквідація куркульства як класу» підкреслював, що дії Й. Сталіна у колгоспному будівництві розходяться з рішеннями XV з'їзду партії, які дозволяли селянам орендувати землю і використовувати найману працю на селі. Р. категорично засуджував згубний сталінський курс щодо селянства. 1930 Р. був виключений з партії. 1932 Р. разом із ін. членами партії, надрукував відозву (160 стор.) «До всіх членів ВКП(б)», в якій звинувачував Й. Сталіна у перекручуванні лєнінізму, узурпації влади. Р. був заарештований і засуджений до 8 років тюрми. 04.11.1936 з в'язниці Р. написав останнього листа до Й. Сталіна, в якому зазначав: «Сталін, я перед вами на коліна більше не встану». 1937 розстріляний, реабілітований 1988.

В. Духопельніков (Харків).

С

СААДАБАДСЬКИЙ ПАКТ 1937 – договір, укладений 08.07.1937 у Саадабадському палаці побл. Тегерану представниками Афганістану, Ірану, Іраку і Туреччини терміном на 5 років (з можливим продовженням). Набув чинності 25.06.1938. Оформив створення союзу цих держав – Близькосхідної Антанти. Сторони, що підписали пакт, зобов'язувалися проводити політику невтручання у внутр. справи один одного, поважати недоторканість спільних кордонів, взаємно відмовитися від актів агресії, консулюватися щодо міжнар. питань, що становлять їх спільний інтерес та ін. Для координації діяльності Близькосхідної Антанти було створено постійний орган – Раду мін. закорд. справ держав–учасниць. У зв'язку із різною зовнішньополіт. орієнтацією цих країн під час *Другої світової війни 1939–45* С. п. фактично припинив свою дію.

САВІМБІ Жонаш Мальєйру (Savimbi; 03.08.1934 – 22.02.2002) – ангол. політик. Походив з народності овамбунду. Освіту здобув у Ун-ті Ласабонф (Португалія) та Лозаннському ун-ті (Швейцарія). У 1960-х роках деякий час вивчав партизанську тактику в комуністичному Китаї, став прихильником ідейних концепцій *Мао Дзедуна*. З 1961 брав участь у нац.-визв. русі проти португ. колоніальних властей. Належав до угруповання Народний рух за незалежність Анголи (МПЛА), яке стояло на засадах марксизму і отримувало допомогу від СРСР і Куби. 1966 вийшов із МПЛА і заснував Національний союз за повну незалежність Анголи (УНІТА), який орієнтувався на прозахідний шлях розвитку (підтримували ПАР і США). Після приходу до влади 1975 А. *Нето* (керівник МПЛА) організував повстанську базу на півдні Анголи і звідти вів багатолітню боротьбу за столицю країни – Луанду. Тривала громадянська війна, в якій на стороні урядових військ брали участь кубинські підрозділи і рад. військові радники, а на боці загонів С. пд.-афр. найманці, була припинена лише 1989. Після виводу іноз. військ з території країни, у вересні 1992 відбулися президентські вибори, на яких С. здобув 40% голосів. Звинувативши переможця президентських перегонів Ж. Е. *Душ Сантуша* (кандидат від МПЛА) у фальсифікації результатів виборів, продовжив боротьбу за владу збройним шляхом. Війська С. встановили контроль над 2/3 території

Анголи. 30.11.1994 УНІТА черговий раз оголосила про припинення вогню (вперше 1991), погодилася взяти участь у формуванні коаліційного уряду, а С. обійняв пост віце-президента Анголи. Незабаром знову перейшов в опозицію до влади і відновив збройну боротьбу з законним урядом. З кін. 1999 УНІТА поступово втратила більшість своїх баз, а С. змушений був постійно змінювати місце дислокації свого штабу. Загинув у перестрілці з урядовими військами в сх. провінції Мошико (за деякими даними, убитий іноз. спецслужбами).

САДАТ Анвар (Sadat; 25.12.1918 – 06.10.1981) – єгипет. політик. Здобув військову освіту. 1940 вступив в одне з таємних офіц. товариств. Брав участь у діяльності політ. орг-ції «Вільні офіцери», яка під керівництвом А. *Нагіба* і Г. А. *Насера* 23.07.1952 здійснила державний переворот і позбавила влади короля *Фарука*. Займав відповідальні держ. пости. 1960–61 і 1964–68 – голова Національних Зборів. Після смерті Г. А. *Насера* став президентом Єгипту (жовтень 1970). З 1970 очолював партію Арабський соціаліст. союз (АСС). Уряд С. розпочав 3-тю араб.-ізраїл. війну (жовтень 1973), яка завершилася для Єгипту безрезультатно (див. *Арабсько-ізраїльські війни*). 1972–73 С. розірвав співпрацю з СРСР, усунув із Єгипту 20 тис. військ.-техн. радників і у березні 1976 денонсував рад.-єгипет. міждерж. договір (підписаний 1971). Одночасно налагодив діалог із США і у лютому 1974 відновив дипл. відносини. У серед. 1970-х років розпочав пошук шляхів мирного врегулювання близькосхідної проблеми. Після тривалих консультацій та переговорів з ізраїл. стороною у вересні 1978 у Кемп-Девіді (США) відбулася зустріч С. з прем'єром М. Бегіном (за посередництвом Дж. *Картера*), на якій досягнуто низку домовленостей, що стали основою для підписання 26.03.1979 у Вашингтоні мирного договору між цими країнами (див. *Кемп-Девідський договір 1979*). Ініціатори нормалізації араб.-ізраїл. відносин С. і М. Бегін буди відзначені Нобелівською премією миру (1978). Політика С. стосовно Ізраїлю була розцінена більшістю арабських країн як зрада інтересів всього араб. світу і привела до виключення Єгипту з *Ліги арабських держав*. Загинув внаслідок замаху, організованого ісламськими фундаменталістами.

САДДАМ ГУСЕЙН – див. **ГУСЕЙН** Саддам

САКСКОБУРГГОТСЬКИЙ Симеон (Симеон II; 18.06.1937) – колишній цар Болгарії (1943–46), прем'єр-міністр Болгарії (2001–05). Н. у родині болг. царя *Бориса III*. Після раптової

смерті батька проголошений царем, але через неповноліття країною управляла регентська рада. Після комуніст. перевороту 09.09.1944 царська родина була ізольована у Рилському монастирі. 1946 Болгарія була проголошена республікою і Симеон разом із родиною був депортований. Деякий час жив у Єгипті, 1951 на запрошення ген. Ф. Франко переїхав до Іспанії. Закінчив франц. коледж у Мадриді, навчався у філіалі амер. військ. академії у Канаді, а потім вивчав економіку і право у Мадрид. ун-ті. Успішно займався бізнесом. Досягнувши повноліття, 16.06.1955 звернувся до болг. народу із Маніфестом, в якому відзначав: «Покинувши батьківщину, я не відрікся болгарського трону». У квітні 2001 Симеон повернувся у Болгарію з наміром взяти участь у чергових парламентських виборах. Утворив Національний рух «Симеон Другий», пообіцяв виборцям, що за 800 днів змінить на краще екон. ситуацію у країні. 43% виборців підтримали його програму і Симеон сформував уряд. Незважаючи на усі зусилля, які докладав кабінет Симеона, переломити ситуацію в Болгарії на краще не вдалося. Не досягнувши реального покращення становища пересічного болгарина, Симеон втратив колишню популярність. Після поразки НРСД на парламентських виборах 2009 Симеон С. подав у відставку з поста лідера Руху і відійшов від політичного життя.

В. Чорній (Львів).

САЛАЗАР АНТОНІУ ді Олівейра (Salazar; 28.04.1889 – 27.07.1970) – португ. політик, прем'єр-міністр Португалії (1932–68), фактичний диктатор. Здобув духовну освіту, згодом вивчав право і економіку, професор Коїмбрського ун-ту. Належав до молодіжних політичних орг-цій, член партії «Католицький центр» від якої був обраний 1921 до парламенту. Противник парламентської демократії, вітав встановлення у травні 1926 диктатури ген. Антоніо Кармона. 1930 заснував Національний союз (з 1970 – Нац. народна дія), який став правлячою партією. Як міністр фінансів (з 1928) у роки світової екон. кризи стабілізував госп. і фін. становище країни. 1932 обійняв посаду прем'єра з диктаторськими повноваженнями, одночасно мін. військових (1936–44) і закорд. (1936–47) справ. 1933 запровадив нову Конституцію. Розробляв і втілював теорію побудови «нової держави» (Estado Nuovo), оперту на засадах корпоративізму. Зміцнив диктаторський режим, заборонив діяльність політ. партій, боровся проти опозиції за допомогою таємної поліції. Підтримував ген. Ф. Франко під час *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії, у роки Другої світової війни 1939–45 дотримувався нейтралітету, однак

надав у розпорядження союзників військ.-мор. базу на Азорських о-вах. 1949 уряд С. підписав *Північноатлантичний пакт*. Уряд С. робив рішучі кроки для збереження португ. колоніальних володінь (Анголи, Мозамбіку, Тімору). 1968 внаслідок хвороби передав владу М. Каетану.

САЛАШІ (Шалаші) Ференц (Szálasi; 06.01.1897 – 12.03.1946) – лідер угорських фашистів. Вступив на військову службу, офіцер Генштабу (з 1925). 1935 подав у відставку і зайнявся політ. кар'єрою. Заснував фашист. орг-цію Національна воля, яка сповідувала «унгаризм» – ідеологічну концепцію, розроблену Н. на засадах угор. шовінізму і *расизму*. 1937 був звинувачений у підготовці замаху проти М. Горті й три роки перебував в ув'язненні. 1940 очолив фашист. «Партію схрещених стріл» (див. *Нілашисти*), яка незабаром нараховувала бл. 300 тис. членів. Після зайняття гітл. військами Угорщини і арешту М. Горті (жовтень 1944) очолив маріонетковий уряд країни. Надавав всесторонню допомогу нім. армії, переслідував євреїв. Заарештований амер. спецслужбами і виданий Угорщині. 1946 як військовий злочинець засуджений до страти.

САЛІНАС де ГОРТАРІ Карлос (Salinas de Gortari; 03.04.1948) – мекс. політик. Н. у Мехіко. Закінчив Нац. автономний ун-тет Мексики, захистив докторську дисертацію у Гарвардському ун-ті (США). З 1966 – член Інституційно-революційної партії – правлячої партії з моменту її створення 1929. З 1970 працював на державній службі. 1974–76 очолював екон. кабінет в уряді Л. *Ечеверрі Альвареса*. У наступні роки займав керівні пости у різних держ. установах, викладав у Нац. автономному ун-ті. 1982–87 – міністр з програмування і бюджету. У серед. 1980-х років очолював Латиноамер. ін-т екон. і соц. планування. 1988–94 – президент Мексики. Ініціатор проведення програми жорсткої економії та вироблення нової екон. стратегії. Уряд С. розпочав переговори з іноз. кредиторами про вирішення проблеми величезного зовн. боргу країни (106 млрд дол.). На поч. 1990-х років деякі члени уряду С. були звинувачені у корупції, господарських махінаціях, і навіть, замовних політ. убивствах. У січні 1994 уряд С. направив війська на придушення повстання індіанців у шт. Чьяпас (об'єднані в Армію нац. визволення ім. Е. Сапати), що привело до численних людських жертв і масових акцій протесту з вимогою відставки С. Загострення політ. ситуації у країні сягнуло критичної межі під час передвиборчої кампанії 1994, коли був убитий опозиційний кандидат Луїс Колосіо. С. на президентському посту

змінив Е. Седільйо, який виграв президентські вибори у серпні 1994 як кандидат від ІРП.

САЛОНІКСЬКА УГОДА 1938 – укладена 31.07.1938 у Салоніках (Греція) між країнами *Балканської Антанти* і Болгарією. Передбачала скасування деяких умов *Нейського мирного договору 1919* щодо Болгарії, зокрема переозброєння болгарської армії.

САЛОНІКСЬКІ ОПЕРАЦІЇ 1915–1918 – бойові дії військ *Антанти* під час *Першої світової війни 1914–18*. У зв'язку із поразкою серб. армії та її відступом до берегів Адріатичного моря, 05.10.1915 у Салоніках (Греція) з дозволу грец. уряду висадилися 80 тис. брит.-франц. експедиційний корпус (команд. франц. ген. М. Саррайль), який виступив у верхів'я р. Вардар, де прикрив правий фланг серб. армії. Після евакуації серб. військ на о. Корфу, брит.-франц. сили знову відійшли до Салонік, де 11.12.1915 був створений Салонікський фронт. Союзники протистояли 2 болг. армії та кільком нім. дивізіям. 1916 на Салонікський фронт прибули підрозділи італ., серб. (з о. Корфу), рос. військ. Хоча фронт пролягав територією Греції, сама Греція формально продовжувала зберігати нейтралітет. За підтримки союзницького командування прихильники *Антанти* 01.09.1916 влаштували повстання у Салоніках і оголосили про намір вступити у війну проти *Центральних держав*. 23.11.1916 Тимчасовий уряд Е. Венізелоса (грец. король *Костянтин I* не визнав повноважень цього уряду і в Атенях діяв уряд С. Ламборса) оголосив війну Болгарії та Німеччині. 1916 на Салонікському фронті, були зосереджені 300 тис. брит., франц. і грец. вояків. Головні бої точилися за контроль над містами Салоніки і Монастир (Бітола) та на лінії рр. Црна (Черна) і Стума. У листопаді 1916 війська союзників зайняли Монастир. У квітні 1917 сили Антанти на Салонікському фронті склали 660 тис. солдатів і офіцерів (зокрема, 240 тис. англійців, 200 тис. французів, 130 тис. сербів, 50 тис. італійців, 23 тис. греків і 17 тис. росіян). У квітні-травні 1917 сили союзників спробували завдати удару по болг. військах, однак наступ було зірвано через солдатські виступи у франц. частинах. Протягом 1917 активні бойові дії на Салонікському фронті майже не велися через значне напруження, яке існувало в Греції, оскільки частина греків була незадоволена втягуванням їх країни у війну. Ситуацію вдалося стабілізувати лише на поч. 1918. 15.09.1918 війська Антанти, скориставшись тим, що більша частина нім. військ із р-ну Салонік була перекинута на Західний фронт, розпочали великий наступ проти болг.

сил. 11-ша нім. армія, яка знаходилася на фронті у переважаючій більшості складався із болгар (бл. 400 тис. солдатів і офіцерів), якими лише командували нім. офіцери. До 18.09 болг. фронт був прорваний на глибину 15 км і шириною 25 км. У прорив була введена франц. кав. бригада, яка у наступні 10 днів здійснила 100-кілометровий рейд по болг. тилах. Внаслідок важких втрат 29.09.1918 Болгарія капітулювала. Наступ союзників розвивався також і у напрямку Стамбула (Туреччина), Дураццо (Албанія), Іпека (Чорногорія) і Ніша (Сербія). Салонікський фронт був одним із другорядних фронтів Першої світової війни, але змушував держави Антанти і *Четверного Союзу* утримувати на ньому значні військові сили.

А. Козицький (Львів).

САЛЯМІ ТАКТИКА – метод здобуття влади комуністичними партіями у країнах Центр-Сх. Європи 1945–48. Включала наступні елементи: офіц. визнання комуністами існуючого політ. устрою з метою маскування своїх справжніх цілей – повалення законних урядів; проникнення в адмін., поліц. і військ. структури; проведення чисток держ. апарату під гаслами боротьби із реакцією і колаборантами; розгортання масової дискредитації політ. противників; поділ ворожих або нейтральних суспільних груп і залучення їх частини на свою сторону; залякування і нейтралізація лівих партій. Успішно застосовувалася комуністами для переходу до влади у всіх країнах *Радянського блоку* і встановлення у них тоталітарних режимів.

САМАРАНЧ ТОРЕЛЬО Хуан Антоніо (Samaranch Torello; 17.07.1920 – 21.04.2010) – бізнесмен, іспан. громадський діяч. У 1970-х роках – посол Іспанії в СРСР. 1980–2001 – президент Міжнародного Олімпійського комітету. Після завершення навчання працював на адмін. роботі, створив декілька пром. компаній. 1991 за внесок в олімпійський рух король Іспанії *Хуан Карлос I* присвоїв Самаранчу титул маркіза. Нагороджений 2005 Президентом України *Орденем Ярослава Мудрого III ступеня* за видатний особистий внесок в розвиток і популяризацію спорту, сприяння розвитку олімпійського руху в Україні. У книзі 2010 вийшла книга «КДБ грає в шахи» (автори Б. Гулько, В. Корчної, В. Попов, Ю. Фельштинський, в якій стверджувалось, що С. Т. в обмін на підтримку Москвою його кандидатури на посаду президента МОК тісно співпрацював із рад. спецслужбами.

З. Баран (Львів).

САМБО – назва у *Латинській Америці* нащадків від шлюбів між неграми та індіанцями

(на о. Ямайка – від шлюбу мулатки і негра). Термін «С.» інколи вживається у ширшому змісті – людина змішаного походження, серед предків якого були негри.

САМОВРЯДНИЙ СОЦІАЛІЗМ – форма, структура і методи екон. і політ. управління у Югославії у 1950–80-х роках. Формування системи С. с. спричинив глибокий політ. конфлікт 1948–53 між Югославією, з одного боку, і СРСР та його сателітами, з іншого. В умовах, коли ФНРЮ опинилася між двома супротивними блоками, югосл. керівництво, не відмовляючись від цілей соціалізму і принципу державної власності на засоби виробництва, розпочало пошук власного шляху розвитку. Концепцію С. с. запропонували Й. Тімо і Е. Кардель. Особливість такої системи в тому, що в країні не існувало директивного централізованого планування і керівництва економікою з боку держави. Важливими рисами цієї системи були децентралізація госп. управління і послаблення планових основ в економіці. Її започаткував «Основний закон про управління державних підприємствами і вищих господарських об'єднань» (червень 1950). На його підставі було запроваджено робітничі ради, які брали участь у плануванні, контролі, організації трудової дисципліни. Закон про планування (1951) надавав велику екон. самостійність підприємствам. 1951–57 центр. госп. органи приймали лише т. зв. суспільні плани, які визначали основні напрями розвитку економіки країни, рівень і характер капіталовкладень у різні галузі господарства та зовнішньоторг. політику держави. Решту показників визначали самі підприємства, які в госп. діяльності мали найширші повноваження – аж до конкуренції на зовн. ринку. Одночасно югосл. керівництво відмовилося від політики проведення колективізації с/г. Країна взяла курс на розвиток одноосібних господарств і постачально-збутових кооперативів. 1953 переважну більшість колишніх селян. кооперативів було розпущено. На поч. 1950 було створено система місцевого самоврядування. За законом про народні комітети (квітень 1952) було запроваджено самоуправління місцевих органів влади. Зазнала змін і політ. система країни. У листопаді 1952 роль Компартії у суспільстві було переглянуто, головний акцент у її діяльності зроблено на політ. і ідеолог. роботу, а сама партія перейменована у Союз комуністів Югославії (СКЮ). У січні 1953 був ухвалений закон про основи сусп.-політ. устрою країни – запроваджено двопалатний союзний парламент (Союзне Віче і Віче Виробників) і посада президента. Союзне віче займалося вирішенням політ. проблем, а Віче виробників вирішувало госп. питання. Уряд (Союзне

виконавче віче) очолював президент Федерації (ним став Й. Тімо). Кожна республіка мала свої органи влади. 1956 було прийнято закони, які посилили роль держави в керівництві економікою. Наступними роками уряд утворив низку галузевих палат, які об'єднали підприємства та їхні галузеві союзи в масштабах всієї країни. 1961 було проведено банківську, кредитну і цінову реформи, прийнято закон про організацію єдиної екон. палати (1962), створено Координаційний комітет для керівництва економікою. У с/г швидко зростали державні маєтки, агрокомбінати і с/г кооперативи. Югославія поступово поверталася до планової системи управління економікою. Зміни у сусп. відносинах зафіксувала нова Конституція 1963, яка законодавчо закріпила суспільну власність на засоби виробництва як основу існуючого ладу. Югославія було проголошено Соціалістичною Федеративною Респ. Зазнало змін держ.-політ. управління. Законодавчі права надавалися п'ятивічевому парламентові (союзне, економічне, з питань освіти і культури, соц. політики і охорони здоров'я, організаційно-політичне). Політ. і адмін. органи створювалися союзним або республіканським віче, тобто палатою, де були представлені всі громадяни. Було запроваджено посаду голови уряду. Президента обирала союзна Скупщина. Від серед. 1960-х років розпочалися радикальні реформи в екон. сфері. Для прискорення модернізаційних процесів було створено сприятливі умови для іноз. капіталу, державні дотації підприємствам було ліквідовано, уряд провів грошову реформу. Такі реформаторські заходи сприяли екон. піднесенню, однак єдиного загальнодерж. ринку створити не вдалося. Збереження історично усталених відмінностей між екон. розвиненішими (Словенія, Хорватія) і відсталішими (Чорногорія, Македонія, Боснія і Герцеговина) республіками призводило до того, що ці регіони фактично замикалися у своїх межах і прагнули до цілковитої екон. самозабезпеченості. Між республіками зберігалися розбіжності щодо напрямку екон. розвитку Югославії, що призвело до формування восьми відокремлених госп. комплексів. З кін. 1960-х років загострилися політ. проблеми, які змусили югосл. керівництво шукати нових форм держ. устрою. До новоствореного органу – Президія Югославії – входило по одному представникові від республік і автономних країв, а її голова змінювався щорічно. Конституційні поправки 1971 привели до істотних змін у відносинах між Федерацією і республіками: у компетенції Федерації залишалися лише питання зовн. політики, оборони, фінансової системи, зовн. торгівлі та ціноутворення. Зміни у сусп.-політ. житті рельєфніше виявили міжнац. суперечності. Розгортання нац. рухів

у різних регіонах Югославії змусило Белград до пошуку шляхів розв'язання нац. проблем. За новою Конституцією 1974 Югославію було проголошено союзним утворенням, а її суб'єкти набули статус держав. Законодавча влада належала двопалатному парламенту (Союзне Віче і Віче Виробників), органами якого ставали Президія Югославії та Союзне виконавче віче (уряд). У компетенції центр. органів влади залишалися питання щодо забезпечення незалежності та територіальної цілісності країни, грошової системи і зовн. політики. Відповідальність за політ. розвиток і соц.-екон. становище була покладена на республіки, які мали всю повноту влади на своїй території. У новому державному устрої СФРЮ виразно окреслювались риси конфедерації. Не створивши механізмів для розв'язання внутр. суперечностей, нова Конституція сприяла послабленню центр. органів держ. управління, а існування союзної держави поставила в залежність від єдності Союзу комуністів Югославії. З кін. 1970-х різко загострилися міжнац. і екон. проблеми у всіх регіонах. Для подолання чергової політ. кризи було підготовано програму перебудови держави на нових засадах – «Критичний аналіз функціонування політичної системи соціалістичного самоуправління» (1985). Проте в своїх пошуках шляхів модернізації політ. системи югосл. політики та ідеологи не відмовлялися від головних елементів С. с. (монополії СКЮ на владу та принципу федеративності), наявні сусп.-політ. і екон. суперечності не могли бути розв'язані, що й спричинило розпад Югославії.

М. Кріль (Львів).

САМУРАЇ – у середньовічній Японії – члени привілейованого військового стану, світські феодалі. Тотожний терміну «бусі» (япон. – воїн). Спочатку воїни (кінні лучники), що наймалися для несення вартової служби і охорони кордонів від нападів народу айнів. У X-XI ст. С. виділилися в окрему суспільну групу, яка володіла певними привілеями. З 1192 становили панівну верству. Бл. XIV ст. завершився процес виділення з них великих феодалів – даймьо (князів). Найпривілейованіший прошарок С. складала т. зв. хатамото – безпосередні васали сегуна. Осн. маса С. були васалами князів; найчастіше вони не володіли землею і отримували платню за службу (рисом). У XVII ст. сформувався кодекс, який визначав норми поведінки С. – бусидо. Під час революції 1867–68 у Японії їм було скасовано виплати (у рисі), 1876 заборонено носіння мечів і формально стан С. був ліквідований. У кін. XIX–поч. XX ст. офіцерський корпус япон. армії та флоту складався переважно із колишніх С.

САН-СЕБАСТ'ЯНСЬКИЙ ПАКТ 1930 – угода про союз політ. партій в Іспанії, які виступали за ліквідацію монархії та встановлення респ. форми правління. Підписаний 17.08.1930 у м. Сан-Себастьян (Країна Басків) на нелегальній нараді керівників 7 респ. партій. Передбачав скасування монархії шляхом військ. перевороту без участі широких мас. Для підготовки перевороту був створений Рев. комітет із 12 осіб, який очолював Н. Алькала-Самора. У жовтні 1930 до пакту приєдналися соціалісти. 14.04.1931, коли Іспанія була проголошена респ., Рев. комітет перетворився у Тимчасовий уряд. Перший розкол Сан-Себаст. коаліції стався восени 1931 під час обговорення статей Конституції, зокрема, церковного питання. Остаточо пакт припинив дію у вересні 1933.

З. Баран (Львів).

САН-ФРАНЦИСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 – міжнародна конференція, на якій було створено *Організацію Об'єднаних Націй*. Скликана від імені Великої Британії, Китаю, СРСР і США на виконання рішень *Кримської конференції 1945*, які передбачали заснування міжнар. орг-ції для підтримання миру і безпеки. Відбувалася у Сан-Франциско 25.04–26.06.1945. У роботі конференції брали участь представники 50 держав, зокрема Україна. С.-Ф. к. прийняла Статут ООН (26.06.1945), який визначив структуру у головні органи ООН (*Генеральну Асамблею ООН, Раду Безпеки ООН, Міжнародний Суд ООН* та ін.), чим заклала основу існування цієї орг-ції. Статут ООН набрав чинності 24.10.1945 після ратифікації його всіма постійними членами Ради Безпеки ООН.

САН-ФРАНЦИСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1951 – договір із Японією, яка зазнала поразки у Другій світовій війні. Підписаний 08.09.1951 на конференції у Сан-Франциско (відбувалася 04–08.09.1951). Проект договору підготували Велика Британія і США. У конференції взяли участь 52 країни. КНР, КНДР, МНР і ДРВ не було запрошено на конференцію. Індія, Бірма і Югославія відмовилися від участі у ній через незгоду з проектом договору. С.-Ф.д. схвалило 48 країн. Із учасників конференції представники СРСР, Польщі та Чехословаччини не підписали договір. За його умовами (складався з 7 розділів, 27 ст.). Японія відмовлялася від Кореї, о. Тайвань, Пескадорських і Курильських о-вів, Пд. Сахаліну, о-вів Спратлі та Парасельських, від своїх підмандатних територій (о-ви Маршалові, Маріанські, Каролінські), від прав на зону Антарктиди, погодилася із встановленням опіки США над островами Рюкю, Бонін та ін. Японія зобов'язувалася сплатити військові

репарації, на її території залишалися іноземні війська (протягом 90 днів після укладення угоди). 08.09.1951 Вашингтон і Токіо уклали договір про безпеку, за яким збройні сили США мали залишатися на япон. території для забезпечення внутр. та зовн. безпеки країни.

САНАЦІЯ (лат. *sanatio* – оздоровлення) – політичне угруповання, що перебувало при владі у Польщі у кін. 1920–30-х роках. Діяло на політ. арені країни під різними назвами (Незалежницький табір, Бельведерський табір та ін.) з поч. 1920-х років і гуртувало прихильників Ю. Пілсудського. С. об'єднувала діячів, які мали різну ідейну і політичну орієнтацію (соціалісти, ліберали, консерватори, монархісти, людовці та ін.), але беззастережно підтримували Ю. Пілсудського у його намаганні сформувати надпартійні авторитарні уряди. Після військового перевороту (травень 1926), здійсненого Ю. Пілсудським, угруповання С. прийшло до влади під патріотичними гаслами об'єднання всіх орг-цій та громадян навколо нац. цілей та інтересів з метою оздоровлення політ., екон. і громад. життя країни (звідси і назва). Спочатку при реалізації свого політ. курсу С. опиралася на лівоцентристські партії (ППС, ПСЛ-Визволення і Нац. робітничу партію), частину профспілок і молод. орг-цій. З 1928 політ. забезпечення діяльності С. здійснював Беспартійний блок співпраці з урядом (ББВР), який об'єднав різні за політ. орієнтацією партії – Союз направи Речі Посполитої, Партію праці, Національну робітничу партію-Лівиця та ін. Визначальний вплив на політику С. мала група осіб, що належала до найближчого оточення Ю. Пілсудського (т. зв. полковники) – Януш Енджеєвич, Ігнацій Матушевський, Броніслав Перацький, Богуслав Медніцький, Валери Славек, Казимир Світальський, Адам Коц, Тадеуш Голувко, Леон Козловський, Едвард Ридз-Сміглі, Феліціан Славой Складковський та ін. Ідеологічні засади діяльності С. розробляли Адам Скварчинський і Войцех Стпінчинський. До 1930 урядовий курс С. визначала група, яка стояла на засадах нац.-дем. лібералізму (прем'єр-міністр К. *Бартель*) і проводила політику, спрямовану на удосконалення парламентської системи, забезпечення фінансової стабілізації та впровадження елементів державного регулювання пром-сті, реалізацію курсу т. зв. державної асиміляції нац. меншин (полягала у наданні нац. меншинам обмеженої культурної автономії взамін лояльного ставлення до польської держави). На поч. 1930-х років владу у своїх руках сконцентрувала група «полковників», яка почала стверджувати у країні авторитарний режим. Уряди С. цього періоду

різко критикували парламентську демократію (називали її сеймократією), виступали за посилення ролі виконавчої влади (президента, уряду) у політичній системі та обмеження повноважень парламенту. Висунули концепцію розбудови сильної державної влади, здійснюваної представниками еліти на засадах солідаризму. Уряди «полковників», формально допускаючи діяльність політ. опозиції, одночасно розгорнули масовий терор (у т. ч. фізичне знищення) щодо політ. противників режиму (зокрема, створено концтабір Береза Картузька, політ. процеси 1931–32 та ін.) та діячів укр. нац.-визв. руху («Паціфікація» 1930, Варшавський і Львівський процеси 1935–36). Політика С. сприяла ухваленню нової Конституції країни (квітні 1935), яка проголошувала примат держави і нації над інтересами ін. соціальних груп, суспільних інтересів над індивідуальними, скасовувала принцип рівності всіх громадян держави (закріплювала принцип елітаризму) і народного суверенітету (джерелом найвищої та неподільної влади вважався президент) тощо, й фактично запроваджувала у країні режим президентської авторитарної влади. Екон. політика урядів С., що базувалася на засадах активного втручання держави у господарське життя (політика *етатизму*), сприяла тимчасовій стабілізації польської економіки. У зовн. політиці режим С. орієнтувався на співпрацю з В. Британією і прагнув балансувати між Німеччиною та Радянським Союзом. Проте, вважаючи головним противником СРСР намагався зблизитися з Берліном (польсь.-нім. Декларація про незастосування сили 1934), чим у значній мірі перешкодив спробам створити ефективну систему європ. безпеки (див. *Східний пакт*). Нац. політика урядів С. була спрямована на поступову асиміляцію укр. населення, що проживало на окупованих Польщею західноукр. землях. Після смерті Ю. Пілсудського (1935) у таборі С. з новою силою розгорілися ідейно-політ. протиріччя і посилилася боротьба за владу між різними угрупованнями (зокрема, між групою «полковників» В. Славека, «військовою» групою Е. Ридз-Сміглого і групою «замковою» І. Мосціцького), що привело до розпаду Беспартійного блоку співпраці з урядом (жовтень 1935) і усунення з політ. арені угруповання В. Славека. Провідні позиції у санаційному середовищі здобула група Е. Ридз-Сміглого, яка у лютому 1937 створила політ. партію Табір національної єдності (ОЗН) та намагалася консолідувати урядовий табір. Проголошуючи радикально-націоналістичну програму з елементами фашистської ідеології, ОЗН прагнув у кін. 1930-х років встановити у країні диктатуру свого лідера. Після окупації Польщі військами нацист.

Німеччини у вересні 1939, режим С. припинив своє існування.

САНДИНО Августо Цезар Кальдеро (Sandino; 18.05.1895 – 21.02.1934) – керівник нікарагуанських повстанців, генерал. Працював на рудниках у Гондурасі, Гватемалі та Мексиці. 1926 повернувся до Нікарагуа, де включився у боротьбу з диктатурою Е. Чаморро (1917–20, 1925) а пізніше А. Діаса (1911–16, 1926–34). 1927 очолив партизанський рух проти експедиційних військ США введених у країну для припинення боротьби за владу між різними кланами (див. *Монро доктрина*). Борючись проти інтервентів, С. не висував жодної політ. програми. Після проголошення президентом Ф. Д. Рузвельтом «Доброго сусідства» доктрини і евакуації амер. військ (січень 1933) розпочав переговори з урядом про умови роззброєння його армії. Віроломно убитий за наказом А. Сомоси. На поч. 1960-х років учасники партизанської війни проти диктатури родини Сомоси стали називатися сандиністами.

САНДИНО ПОВСТАННЯ 1927–33 – нац.-визв. повстання у Нікарагуа під керівництвом А. Ц. Сандино. 1925 внаслідок конфлікту між різними нікарагуан. кланами країну охопив екон. і політ. хаос, який періс у криваву б-бу за владу між Е. Чамморро і А. Діасом. У цій ситуації США у січні 1927, на підставі трактату Брайяна-Чаморро (1914) і, керуючись *Монро доктриною*, для стабілізації становища у Нікарагуа черговий раз (попередні 1909, 1912–25) ввели на територію країни експедиційні війська (12 тис. чол.). Військова підтримка, яку США надали президенту країни А. Діасу, незабаром призвела до фактичної окупації країни. Незадоволення населення країни амер. присутністю невдовзі вилилося у широкомасштабну партизанську війну проти інтервентів, яку очолив колишній віце-президент Х. Б. Сакаса. Однак, помірковані дії Х. Б. Сакаси і його намагання досягнути порозуміння з амер. командуванням швидко викликали незадоволення серед радикально налаштованих повстанців. З серед. 1927 керівництво антиамер. рухом очолив А. Ц. Сандино. Восени 1927 окремі партизанські загони об'єдналися у повстанську армію, яка отримала назву Армія захисників незалежності Нікарагуа. Збройні сил під командуванням А. Ц. Сандино 1930–31 нараховували бл. 2,5–3 тис. чол. Сандиністи використовували тактику раптових нападів на невеликі амер. підрозділи та відділи поліції, здійснювали рейди територією країни (найбільшим із них був похід на Атлант. побережжя у квітні 1931). Після кількох років б-би

партизани контролювали чотири півн. департаменти Нікарагуа, де намагалися провести аграрну реформу. А. Ц. Сандино метою руху вважав вигнання з краю амер. військ і не висував жодної ідеологічної програми. У січні 1933 у зв'язку з формулюванням президентом Ф. Д. Рузвельтом нової зовнішньополіт. концепції США щодо країн Латинської Америки (див. «Доброго сусідства» політика) амер. війська залишили Нікарагуа. У зв'язку з цим, А. Ц. Сандино розпочав переговори з президентом Х. Б. Сакасом (обраний у листопаді 1932) і командувачем Нац. гвардії ген. Г. А. Сомосою про умови демобілізації партизан. армії. 21.02.1934 у Манагуа, де відбувалися переговори, гвардійці Самоси організували віроломне вбивство Сандино та його прихильників. Після цих подій повстання фактично припинилося. Сотні партизанів були схоплені урядовими військами і розстріляні. Репресії проти учасників повстанського руху Г. А. Самоса використав для зміцнення своїх позицій і 1936, здійснивши військовий переворот, захопив владу у країні.

САНІТАРНИЙ КОРДОН – умовна назва, яку застосовували щодо групи країн Центрально-Східної Європи, що мали становити буферну зону між західноєвроп. державами і рад. Росією. Концепцію створення С. к. після встановлення більшовицької влади у Росії висунула франц. дипломатія (вважала її головним напрямом своєї політики щодо країн Центр.-Сх. Європи до серед. 1920-х років) з метою запобігання поширення комуніст. впливів у Європі (напр., Л. Троцький відстоював ідею про необхідність «підштовхування» світової революції) та усунення рад. Росії від активної участі у міжнар. справах. Вперше встановити нову політичну лінію у Європі запропонував у березні 1919 франц. маршал Ф. Фош, згодом Ж. Клемансо назвав її «суцільною заставою», пізніше отримала назву «санітарний кордон». Укладення *Рапалльського договору 1922* між Росією і Німеччиною послабило дипломатичну ізоляцію Москви, а встановлення у лютому 1924 брит.-рад. дипломатичні відносин, спонукало і франц. уряд до визнання СРСР (жовтень 1924).

САНТЕР Жак (Santer; 18.05.1937) – прем'єр-міністр Люксембургу (1984–94), діяч Європейського Союзу. Н. у м. Вассербіліг (Люксембург). Вивчав право в ун-тах Страсбурга і Парижа. Був одним із лідерів Християнсько-сусп. народної партії. З 1974 – член Палати Депутатів. 1975 обраний від Люксембургу до *Європейського Парламенту*, віце-президент (1975–79). Виступав за поглиблення процесу європ. інтеграції. 1979–84 займав

посади мін. праці, соц. забезпечення і фінансів в уряді своєї країни. З липня 1984 – прем'єр-міністр Люксембургу. У січні 1995 після відставки Ж. Делора очолив найвищий виконавчий орган ЄС – Комісію Європейського Союзу. Стимулював процес розширення ЄС (до 15 членів), здійснив конкретні кроки до запровадження єдиної європ. валюти. У березні 1999 через політ. скандал навколо одного з провідних єврокомісарів подав у відставку. С. на посту голови Європейської Комісії змінив Романо Проді (2000-04). Депутат Європейського Парламенту від Люксембургу (до 2004).

САПАТА Еміліано [Zapata; 1879 (1883?) – 10.04.1919] – діяч Мексиканської революції 1910–17. З 1910 очолював збройні виступи селян на Пд. Мексики. У листопаді 1911 висунув т. зв. Аяльську програму, яка передбачала негайну ліквідацію великих маєтків, повернення селянам земель, захоплених поміщиками (за частковою компенсацією) і конфіскацію земельних угідь ворогів революції. Партизанські загони С. разом із військами Ф. Вільї відіграли провідну роль у поваленні диктатури В. Уерти. 1914–15 повстанці С. і Ф. Вільї володіли столицею Мексики містом Мехіко. У наступні роки, зазнавши низки поразок від військ конституціоналістів, загони С. значно обмежили район своїх дій. Убитий у квітні 1919.

САПАТЕРО Хосе Луїс Родрігес (Zapatero; 04.08.1960) – іспан. політик, голова уряду Іспанії (2004–11). Н. у Вальядоліді. 1982 закінчив юрид. Ф-т Леонського ун-ту, працював до 1986 викладачем конституційного права. Член ІСРП з 1979. 1986 обраний у Конгрес депутатів від провінції Леон. Називав себе «лівим консерватором», вважаючи, що іспанські ліві потребують модернізації. 1988–2000 очолював регіональну організацію соціалістів в Леоні, 2000 став ген. секретарем ІСРП. Його програма передбачала: інтеграцію всіх іноземців в іспан. сусп-во, розвиток освіти, створення робочих місць для молоді, турбота про сімейні цінності. Як лідер опозиції у парламенті виробив стратегію, що полягала у формулі «спокійна опозиція»: базувалася на «відкритому діалозі», конструктивізмі. Незважаючи на декларації, взаємини між лівими та правими загострилися, про що свідчить новий термін для означення політ. боротьби у країні – «guerracivilismo» (від ісп. слів guerra civil – громадянська війна). 2004 ІСРП під керівництвом С. отримала перемогу на виборах (передвиборче гасло: «Ми заслуговуємо кращої Іспанії»); обіцяв широку програму будівництва житла, двомовну освіту – англійська та іспанська мови разом з

офіційною регіональною мовою в областях її поширення, комп'ютеризація освіти тощо). Важливої ваги уряд С. надавав соц. питанням, включаючи гендерне насильство і дискримінацію (створено спец. суд для розгляду справ, пов'язаних з насильством проти жінок), розлучення та одностатеві шлюби. Збільшено мін. зарплату, молоді люди отримали субсидії на оренду житла, мами – 3500 доларів на народження дитини, дитячі садочки стали безкоштовними, 700 тис. мігрантів отримали амністію. Уряд С. ухвалив рішення про зміну автономних законів, зокрема статуту Каталонії. Хвилю протестів викликала нова реформа освіти: йдеться про обмеження свободи вибору батьками школи, неефективність реформи з «боротьби з недостатніми освітніми результатами». 2005 ухвалено закон про легалізацію одностатевих шлюбів, що включав право на всиновлення (спровокував потужну демонстрацію за участі бл. 166 тис. осіб у Мадриді). Уряд С. оголосив рішення про реабілітацію усіх постраждалих під час громадянської війни в Іспанії через створення спец. Комісії пам'яті. У березні 2005 уряд С. наказав усунути останню статую диктатора Ф. Франко в Мадриді. У липні 2006 уряд розпочав перші офіційні переговори з ЕТА щодо припинення терористичної кампанії, але 30. 12 С. заявив про припинення переговорів з ЕТА після того, як орг-ція взяла на себе відповідальність за терорист. акт у аеропорту Мадрид-Барахас. Зовн. політика уряду С. характеризувалася відходом від проамер. політики Х. М. Аснара і встановленням тісніших відносин з країнами Пд. Америки (С. відіграв важливу роль у покращенні відносин між Кубою і ЄС). У квітні 2004 С. оголосив про виведення 1300 іспан. вояків з Іраку. Проводив політику на зміцнення ЄС, сприяв ухваленню Іспанією Європейської конституції (77% голосів «за»). С. став першим прем'єр-міністром Іспанії, який спільно з В. Британією взяв участь у переговорному процесі стосовно *Гібралтару*. Після поразки ІСРП на виборах 2011, залишив посаду прем'єр-міністра, а у лютому 2012 – ген. секретаря ІСРП. Став членом урядового консультативного органу Державної ради Іспанії.

З. Баран (Львів).

САРАЄВСЬКЕ ВБИВСТВО 1914 – вбивство наслідника австр.-угор. престолу *Франца Фердинанда* і його дружини Софії 28.06.1914 у адмін. центрі Боснії та Герцеговини – Сараєво. Замах був вчинений членами сербської таємної групи «Молода Боснія» (ймовірно зв'язана з серб. військ. розвідкою) на чолі з Г. Принципом і Д. Лічем. Трьох безпосередніх учасників замаху

було страчено (Г. Принцип як неповнолітній був засуджений до 20 років каторги), ін. члени орг-ції отримали значні терміни ув'язнення. С. в. було використане австр.-нім. блоком як привід для розв'язання 1-ої світової війни 1914–18.

САРИКАМИШСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1914–1915 – наступальна операція турец. військ 22.12–28.12.1914 і контрнаступ рос. армії 29.12.1914–20.01.1915 у р-ні Ерзурума – Ольти – Сарикамиша на Кавказькому фронті під час Першої світової війни. Для здійснення операції турец. командування зосередило на Кавказькому фронті угруповання чисельністю 95 тис. солдатів і офіцерів та 250 гармат. Командування операцією взяв на себе військ. міністр Енвер-паша, радником якого став нім. ген. Бронзарт фон Шеллендорф. Метою операції було оточення рос. військ у р-ні Сарикамиша. Турец. наступ розпочався 22.12.1914 у напрямку на с. Ольти силами двох корпусів 3-ої «Македонської» армії. 25.12 турец. війська захопили Ардаган, а 26.12 турец. армія вийшла до передмість Сарикамиша, важливого транспортного центру на шляху із Ерзурума до Карсу. Туркам вдалося захопити лише частину міста – Верхній Сарикамиш. Завдяки обхідному маневру турец. армії велика група рос. військ під командуванням ген. Берхмана опинилася в напівоточенні. 29.12 у р-ні Сарикамиша рос. війська контратакували турків, які під натиском росіян почали відступати. До 20.01.1915 рос. сили змогли відкинути турец. підрозділи із територій, які вони захопили на першому етапі С. о. Бойові дії були сильно ускладнені умовами високогір'я і дуже холодною погодою. У ході С. о. турец. армія втратила 77 тис. солдатів та офіцерів (частину склали замерзлі та дезертири); рос. втрати – бл. 20 тис. осіб вбитими і обмороженими. Перемога росіян під Сарикамишем активізувала вірменське населення прилеглих до рос. кордону територій Османської імперії. У тилу відступаючих турец. військ неодноразово відбувалися збройні виступи місцевих вірмен. Турец. уряд використав ці події як привід для переселення всього вірменського населення зі Сх. Анатолії на пд. Малої Азії, що в кінцевому результаті призвело до геноциду вірмен.
А. Козицький (Львів).

САРНЕЙ ді АРАУЖУ КОСТА Жозе (Sarney de Araujo Costa; 24.03.1930) – браз. політик. Закінчив юрид. ф-т ун-ту шт. Мараньян, адвокат. Один із лідерів молод. орг-ції – Нац. демократичний союз. Член Нац. союзу оновлення (АРЕНА). З 1979 лідер Соціально-дем. партії. 1965–70 – губернатор шт. Мараньян. 1956–66 – депутат Нац. Конгресу, з

1979–87 – сенатор. 1984 став одним із керівників центристської Партії ліберального фронту. У січні 1985 брав участь у президентських виборах як кандидат від коаліції Демократичний союз. Після перемоги на виборах Т. Невеса став віце-президентом. Після раптової смерті Т. Невеса, 21.04.1985 обійняв пост президента країни. Уряд С. намагався побороти важкі наслідки екон. кризи у країні – безробіття, інфляція, бюджетний дефіцит і величезний зовн. борг країни. Серед соц. проблем, які доводилося вирішувати урядовому кабінету С. стало питання безпритульних дітей, яких у Бразилії у цей період налічувалося бл. 7 млн осіб. За президентства С. у жовтні 1988 була ухвалена нова Конституція країни, за якою частину президентських повноважень переходила до парламенту. У квітні 1989 запропонував нац. програму охорони навколишнього середовища, спрямовану, перш за все, на збереження амазон. лісів, яка, однак, не була реалізована. У листопаді 1989 президентські вибори у Бразилії вигравав кандидат від правих партій Ф. Коллор де Мелло і у березні 1990 С. передав йому президентські повноваження.

САРТР Жан-Поль (Sartre; 21.06.1905 – 15.04.1980) – франц. письменник і філософ. Вивчав філософію у Парижі та Берліні. 1941 ув'язнений у Німеччині; після звільнення брав участь у франц. Русі Опору. Після завершення війни і до кінця свого життя – один із провідних західних інтелектуалів, визначав інтелектуальну моду у Франції. Один з основоположників філософії екзистенціалізму (головна праця – «Буття і ніщо» (1943). Відомий зі своїх лівих поглядів, захопленням Радянським Союзом, а після розкриття злочинів Й. Сталіна (1956) – маоїстським комуністичним режимом у Китаї; підтримував масові студентські заворушення 1968 (див. *Паризькі події 1968*) Нагороджений Нобелівською премією з л-ри (1964), яку однак відмовився прийняти як «буржуазну» нагороду.
О. Джеджора (Львів).

САТЕЛІТ – 1). У Старод. Римі озброєний найманець, що супроводив свого володаря. 2). Держава або уряд, формально незалежні, але фактично підлеглі іншій, сильнішій державі або урядові. У переносному значенні – залежна особа, покірний виконавець чужої волі, прибічник.

САТЪЯГРАКХА (Non violence, санскрит. – дотримання істини, сила правди) – форма політичної боротьби, яка полягала у відмові від застосування насильства чи погрози застосування насильства за будь-яких обставин. Стратегію

С. розробив видатний діяч нац.-визв. руху Індії М. Ганді на основі стародавньої індусько-буддійської філософської доктрини Агімса (6 ст. до н.е.), яка вважала найвищою цінністю будь-які вияви життя. Інколи в історичній літ-рі джерело формування М. Ганді принципів С. помилково виводиться від релігійно-філософ. вчення Л. Толстого. На поч. ХХ ст. була трансформована М. Ганді (вперше використана ним у Пд. Африці для боротьби проти расової дискримінації індійців, що проживали у ПАС) і застосована для здобуття Індією незалежності шляхом ненасильницького опору. Дотримання принципів С. під час кампаній громадянської непокорності в Індії полягало у масових демонстраціях і мітингах, неспівпраці з колоніальною адм-цією та установами, страйках, бойкоті англійських товарів, порушення державної монополії на виробництво окремих видів продукції та ін. Стратегія С. використовувалися у боротьбі за права негритянського населення США у 1960-х роках, ненасильницькому опорі чехословацького суспільства під час придушення військами ОВД Празької весни 1968, у період антитоталітарних революцій у країнах Центр.-Сх. Європи і у республіках колишнього СРСР у кін. 1980–поч. 90-х років.

САУДІВСЬКА АРАВІЯ (Королівство Саудівська Аравія) – держава в Південно-Західній Азії, на Аравійському п-ові. Вихід до Перської затоки і Червоного моря. Межує з Йорданією, Іраком, Кувейтом, Бахрейном, Катаром, ОАЕ, Оманом, Єменом. Загальна площа: 2,15 млн км² (дані ООН), за ін. джерелами – від 1,6 до 2,4 млн км² (кордони на пд. і пд.-сх. проходять через пустелю і чітко не визначені). Чисельність населення: 34 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: араби-саудівці – 70%, єменські араби – 10%, араби-бедуїни, араби змішаного етнічного походження. Релігійний склад населення: мусульмани-суніти – бл. 85%, мусульмани-шіїти – бл. 15%; держ. релігія – іслам. Держ. мова: арабська. Форма держ. правління: абсолютна теократична монархія. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Ер-Ріяд. Адмін.-терит. поділ: 13 адмін. округів. Глава держави, уряду і релігійний лідер країни: Король. Законодавча влада: Король і Консультативна рада. Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів на чолі з королем. Грошова одиниця: саудівський ріал (100 халалів).

На поч. ХІХ ст. більша частина території сучасної С. А. була об'єднана ваххабітами у державу Саудидів, яка проіснувала (з перервами) майже до кін. ХІХ ст. У цей період правителі князівства Шаммар (Пн. Аравія) – Рашидіди, яких

підтримала Туреччина, завдали поразки Саудидам і встановили свою владу над ваххабітською державою. Впродовж 1901–02 династія Саудидів (існувала з поч. ХVІІІ ст.) оволоділа територією навколо Ер-Ріяду. До весни 1904 емір Неджда (цент. частина Аравійського п-ова) Абдель Азіз Ібн Сауд (1876–1953) опанував практично всю провінцію і відновив ваххабітський емірат. До 1913 Саудиди приєднали до своїх володінь р-н Ель-Хаси й узбережжя Перської затоки. Османська імперія, у складі якої формально залишалася С. А., і західні держави намагалися завадити відродженню Саудівської держави. 1908, за підтримки зх. урядів, шерифом Мекки став Гусейн, представник династії Хашимітів, який користувався великим авторитетом і ускладнив Ібн Сауду завоювання Гіджазу (Хіджазу; територія на узб. Червоного моря). Для посилення своїх позицій Ібн Сауд сприяв відродженню ваххабітського руху і створив із жителів худжр (особливих поселень, у яких жили осідлі бедуїни) воєнізовані общини «іхванів» (братів). За їх допомогою Ібн Сауд 1913 завоював Хуфуф на сх. Аравії. У своїй політиці Ібн Сауд лавірував між В. Британією і Османською імперією – він підписав договори про дружбу з турками (1914) й англійцями (1915). У Першій світовій війні Неджд залишався нейтральним, тоді як Гусейн 1915 оголосив незалежність Гіджазу й війну Туреччині. До серед. 1917 Гіджаз був звільнений від турків, араби зайняли порт Акаба. Приводом для початку боротьби між султаном Неджду – Ібн Саудом і хашимітським королем Гіджазу – Гусейном, стали претензії останнього на титул халіфа. Внаслідок бойових дій 1924–25 Ібн Сауд захопив увесь Гіджаз, включно з Меккою і Мединою, і приєднав його до Неджду. 08.01.1926 Ібн Сауд був проголошений королем «Гіджазу, Неджду і приєднаних областей». Впродовж 1920–30-х років тривав процес централізації араб. еміратів. Незадоволені централізат. політикою і ліквідацією стародавніх привілеїв вожді деяких араб. племен 1927 підняли повстання, до якого приєдналися «іхвани». У ході громадянської війни у країні, яка тривала два роки, перемогу здобули прихильники Ібн Сауда. 18.09.1932 Ібн Сауд оголосив об'єднання всіх частин країни у королівство «Саудівська Аравія». У наступні роки Ібн Сауд поборював сепаратистські настрої, надавав підтримку шейхам осілих племен і жорстоко розправлявся з тими, хто не визнавав його влади. За правління Ібн Сауда С. А. підписала договори про дружбу і ненапад з Трансйорданією (1933), Бахрейном, Іраком, Єгиптом (всі – 1936). У березні 1934 розпочалася війна між С. А. і Єменом. Бойові дії тривали до червня 1934 і припинилися після

укладенням Танфського договору 1934, який врегульовував відносини між обома країнами. 1933 Ібн Сауд надав права на видобуток нафти каліфорнійській «Стандард Ойл Компані», до якої впродовж 1934–48 приєдналися ще низка амер. компаній. Нафта була знайдена у р-нах Дахран, Даммам, Абкайк. Комерційний видобуток нафти розпочався 1938, але лише після Другої світової війни прибутки від цієї галузі пром-сті стали основою економіки країни. Під час 2-ої світової війни С. А. зберігала нейтралітет, хоча тяжіла до держав *антигітлерівської коаліції*. Ібн Сауд не підтримав антибрит. повстання в Іраку, відмовив Німеччині й Японії в отриманні нафтових концесій. 01.03.1945 С. А. приєдналася до союзників (без формального оголошення війни), що дало їй можливість долучитися до держав-засновниць ООН. До вересня 1946 країна отримала від союзників, гол. чином США, допомогу і позики у розмірі 17,5 млн дол. Впродовж 1950-х років відносини зі США ставали дедалі тіснішими. Амер. компанії збудували велику авіаційну базу у Дахрані (1944–46), завершили будівництво Трансарабського нафтопроводу (1950; з'єднав Дахран через Ліван із Середземним морем), амер. інструктори проводили навчання сауд. військових. С. А. брала активну участь у міжараб. відносинах. Ібн Сауд був серед араб. правителів, які 1936 закликали палестинських арабів відкласти повстання і обіцяли боротися за створення незалежної палестинської араб. держави. 1938–39 і 1946–47 Ібн Сауд брав участь у Лондонських конференціях, що мали вирішити долю Палестини. 1945 С. А. була серед країн-засновниць *Ліги арабських держав*. Король Ібн Сауд був абсолютним правителем, керувався виключно законами і звичаями ісламу. Правосуддя чинили релігійні суди. При королі існував Дорадчий комітет, який, проте, не мав жодної реальної влади. Існували єдина державна і королівська скарбниці. Становище у С. А. почало змінюватися лише наприкін. правління Сауда. 1951–52 був опублікований перший державний бюджет, а незабаром у країні відкрився перший банк. У жовтні 1953 Ібн Сауд створив кабінет міністрів сучасного зразка, але зберіг за собою право *вето*. Всупереч опору мусульманського духовенства, Ібн Сауд розпочав серію програм розвитку країни, що стало можливим завдяки зростаючим прибуткам від нафтовидобування. 1951 завершено будівництво залізниці від Даммана до узб. Перської затоки і до Ер-Ріяда. Уряд сприяв розбудові мережі автошляхів і повітряних комунікацій, заохочував ввезення автомобілів, дозволив створення низки радіостанцій, вживав заходів для стримування ваххабітського фанатизму. За наступника Ібн

Сауда, Сауда Ібн Абд-ель-Азіза (1953–64), темпи екон. перетворень стали ще динамічнішими. У той же час королівський двір вимагав все більше видатків. Будівництво палацу Сауда обійшлося у 150 млн дол. Щодня спец. літак доставляв квіти з Асмари в Еритреї. Бл. 350 принців та їх родичів жили за королівський рахунок і вели розкішний спосіб життя. Незважаючи на зростаючі прибутки від нафтодобування, дефіцит держ. бюджету 1957 становив бл. 500 млн дол., а держ. борг – 400 млн дол. Після вступу на трон Сауд Ібн Абд-ель-Азіз вступив у серйозну суперечку з В. Британією як державою-протектором Омана через оазу Бараїмі, де були відкриті багаті родовища нафти. В араб. світі С. А. займала антихашимітські позиції, вона, разом із Єгиптом, виступила проти агресивних планів правителів Іраку і Йорданії, сприяла зменшенню залежності Йорданії від країн Заходу. Ер-Ріяд був принциповим противником *Багдадського пакту*. Однак, дружні відносини з радикально-революційним Єгиптом під керівництвом Г. А. *Насера* були недовгими: 1958 лідер Єгипту звинуватив Сауда у організації замаху на його життя, що значно ускладнило відносини між обома країнами. Впродовж 1958–64 у С. А. точилася б-ба за владу між Саудом та його братом принцом Фейсалом (1906–1975). 02.11.1964 Рада улемів проголосила Фейсала королем С. А. Прибутки від нафтодобування (1964 – 500 млн дол., 1969 – 1 млрд дол., 1972 – 3 млрд дол., 1975 – 25 млрд дол.) дали Фейсалу можливість розвивати енергетичну галузь, побудувати мережу нових доріг, портів, аеропортів. У країні розпочалося будівництво великих нафтопереробних заводів. Уряд докладав зусиль для переходу бедуїнів до осілого життя, вкладав значні кошти у с/г, добування золота у Гіджазі. У країні відкрився другий університет (перший – 1957). Фейсал здійснив реформу збройних сил – створив Нац. гвардію, розбудовував сучасний військ.-пром. комплекс. Усі реформи у С. А. йшли у дисонанс із пануванням у країні мусульманських порядків; «релігійна поліція» контролювала повсякденне життя саудівських громадян. У міжнар. відносинах король Фейсал протистояв спробам втручання Єгипту у справи Аравійського п-ва (на противагу Каїру, надавав політ., фінан. і військ. допомогу роялістам у роки *Громадянської війни 1962–69* у Ємені). Проте, під час Шестиденної війни 1967 С. А. різко виступила проти Ізраїлю, підтримала Єгипет, хоча участь її у війні була мінімальною (див. *Арабсько-ізраїльські війни*). На Хартумському самміті лідерів араб. держав 1967 Ер-Ріяд надав Єгипту та Йорданії допомогу у 500 млн дол. для компенсації воєнних витрат. Наприкін. 1960–поч.

1970-х років С. А. врегулювала суперечності з приводу прикордонних питань з Йорданією, Кувейтом та Іраком. 1974 була досягнута домовленість з ОАЕ про те, що територія С. А. простягнеться до узб. Перської затоки між Абу-Дабі й Катаром. До серед. 1970-х років Фейсал встановив тісні відносини з США. Лідери держав часто обмінювалися офіц. візитами. У червні 1974 і січні 1975 були підписані амер.-сауд. угоди про співробітництво у галузі економіки й оборони, які передбачали поставки сучасного військ. обладнання і технологій. У березні 1975 король Фейсал був вбитий своїм племінником; трон зайняв брат покійного – Халід Ібн аль-Азіз ас-Сауд. Король Халід правив впродовж 7 років і провадив політику, подібну до Фейсала, хоча дещо консервативнішу. 1979 у державну власність перейшли усі права іноз. нафтодобувних компаній, була створена нац. нафтовидобувна компанія «Петронім». 1976–80-х роках прибутки від продажу нафти становили 300 млрд. дол. Король Халід продовжив курс на співпрацю з Вашингтоном, хоча постачання амер. озброєння ускладнювалося через опозицію проізраїл. кіл у Конгресі та Сенаті США. У зв'язку з цим, Ер-Ріяд часто купував зброю в Європі, особливо у Франції. С. А. разом із Йорданією стала ініціатором запровадження політ. остракізму з боку араб. держав щодо Єгипту через підписання *Кемп-Девідських угод 1979*. Під час *Іраксько-іранської війни 1980–88* симпатії С. А. виявилися на боці Іраку. Особливо ускладнилися відносини Ер-Ріяду з Тегераном після перемоги *Ісламської революції 1979* в Ірані. 1981 С. А. стала членом-засновником Ради співробітництва держав Перської затоки, мала вирішальний вплив на формування її політики. Ер-Ріяд виробив план примирення Ірану й Іраку, намагався бути посередником у суперечках між Іраком і Сирією. 1970–80-ті роки позначалися періодичними заворушеннями всередині країни, які були пов'язані з діяльністю підпільних рев. орг-цій, змовами серед офіцерів, інтригами принців і з посиленням впливу у країні ісламістів. У червні 1982 трон успадкував Фахд ібн Абдель Азіз ас-Сауд. Наступник Халіда продовжував політику своїх попередників. Тривала конфронтація з Іраном, були здійснені кроки щодо відновлення дружніх відносин з Єгиптом. Під час вторгнення 1982 ізраїл. військ у Пд. Ліван, Ер-Ріяд зайняв нейтральну позицію. Зусилля С. А. скликати Всеарабський саміт для вирішення найгол. проблем араб. світу виявилися марними. Екон. ситуація у країні впродовж багатьох років залишалася стабільною. Прибутки від нафти 1980–81 становили бл. 100 млрд дол., що дозволило створити значні фін. резерви і спрямувати їх на розви-

ток великих підприємств (нафтоочисних, нафтохімічних), будівництво нових нафтопроводів, портів, аеропортів (зокрема, у Ер-Ріяді, який є одним із найбільших і найсучасніших у світі), на здійснення вражаючих с/г проєктів (С. А. стала експортером пшениці світового масштабу). Збройні сили країни були оснащені високо-технологічним озброєнням і засобами зв'язку. Нафтодолари забезпечили сауд. громадянам високий рівень життя – найсучасніше безкоштовне мед. обслуговування, безкоштовну вищу освіту (7 ун-тів), державне забезпечення житлом. Однією з найгостріших проблем нафтодобувної пром-сті С. А. стала нестача робочої сили (через малочисельність людських ресурсів, кочовий спосіб життя частини місцевого населення). Держава змушена була залучати робочу силу, гол. чином, із Пакистану та Індонезії, що створювало низку соц.-політ. проблем. У зв'язку із зменшення нафтоприбутків (1983 – 43 млрд, 1984 – 28 млрд, 1986 – 25 млрд дол.) вже з 1983 виник дефіцит держ. бюджету у 25-30 млрд дол. щорічно. Деякі соц. програми були призупинені або згорнуті. За 1982–85 валютні запаси С. А. зменшилися на 40 млрд дол. Загострилися соціальні й етноконфесійні суперечності. До поч. 1990-х років наслідки екон. кризи дещо згладилися. Особливістю політ. обстановки є постійний тиск на уряд Ер-Ріяду правоекстремістських релігійних орг-цій, які часто організовують безпорядки під час хаджу в Мекку. Після вторгнення 02.08.1990 ірак. військ у Кувейт над С. А. нависла загроза окупації. Король Фахд звернувся за допомогою до США, активізував процес згуртування араб. держав для протистояння С. Гусейну. *Кувейтська війна 1990–91* коштувала Ер-Ріяду 70 млрд дол., змусила його щорічно збільшувати видатки держбюджету на розбудову збройних сил. Низький рівень цін на нафту, що встановився на світових ринках з серед. 1990-х років різко зменшив суму прибутків С. А., змусив державу скоротити кількість видаткових статей бюджету. Вектори внутр. політики були спрямовані на розширення урядових програм із підтримки приватного сектору не пов'язаного із нафтовидобуванням, підготовку кваліфікованої місцевої робочої сили, скорочення імпорту і розширення статей експорту. Успішні кроки щодо реалізації цих завдань дозволили С. А. наприкін. 1990-х років ліквідувати дефіцит бюджету, забезпечити зростання ВВП. У березні 1992 король Фахд октроював Основний нізам правління – наступний після Корану і Сунни за юридичною силою основний закон С. А. Згідно Конституції, формою правління країни є абсолютна монархія; влада поділяється на судову, виконавчу і законо-

давчу, але король є вищою інстанцією всіх видів влади; основою судової системи є закони шаріату; законодавчу владу здійснює король і Консультативна рада, що призначається королем на 4 роки з представників різних верств суспільства; виконавчу владу здійснює Рада міністрів на чолі з королем. Конституція визначила основні права і обов'язки держави і підданих, встановила порядок престолонаслідування (сини і внуки *Абдель Азіза Ібн Сауда*). Законодорадча Консультативна рада була вперше скликана у грудні 1993.

Через погіршення стану здоров'я 29.11.1995 король Фахд передав управління країною своєму братові Абдаллі Бен Абдель Азізу аль Сауду, який успадковував престол 01.08.2005 після смерті Фахда.

Король Абдалла провадив політику обережних реформ. 2005 у країні відбулися перші муніципальні вибори, від участі в яких були усунені жінки та військовослужбовці. Обиралася лише половина складу місцевих рад, а решта, як і раніше, призначалася урядом. Переважно посади обіймають імами місцевих мечетей, вчителі традиційних ісламських шкіл, працівники ісламських добродійних організацій. Екон. реформи Абдалли були спрямовані на зменшення залежності країни від доходів від продажу нафти (часткова дерегуляція, приватизація, заохочення іноземних інвестицій).

Король Абдалла заборонив членам королівської родини, яка налічує близько 7 тис. принців і принцес, користуватися державною скарбницею. 2009 він розширив склад Дорадчої асамблеї до 150 осіб. Відбулася реформа вищої релігійної інстанції – Ради вищих улемів. До неї включено богословів різних догматично-правових шкіл ортодоксального сунітського ісламу.

Намітилася позитивна динаміка щодо зменшення дискримінації жінок, особливо у питанні їх участі у громад. і культ. житті. Зокрема, 2007 принцеса Джаухара стала ректором Жіночого університету Ер-Ряду; 2009 поблизу Джидди був відкритий ун-т науки і техніки короля Абдалли зі сумісним навчанням юнаків та дівчат; 2009 жінка була призначена заступником міністра освіти у справах навчання дівчат, 2012 дві спортсменки вперше в історії взяли участь у Літніх Олімпійських іграх у Лондоні. 2011 король Абдалла оголосив, що з 2015 жінкам дозволено бути членами Дорадчої асамблеї та брати участь у місцевих виборах.

Від 2005 почала реалізовуватися держ. програма забезпечення стипендіями молоді, яка бажає навчатися на Заході. Для навчання у провідних ун-тах США, В. Британії та Австралії програмою скористалися бл. 70 тис. осіб.

Через переслідування інакодумства, порушення прав людини, відсутність свободи віросповідання, збереження жорсткого кримінального права, заснованого на законах шаріату і цензуру ЗМІ король Абдалла вважався одним із найжорстокіших диктаторів світу.

У січні 2011 у країні розпочалися заворушення, які були пов'язані з катастрофічними наслідками повені у саудівському порту Джидда. Для заспокоєння населення країни король Абдалла 23.02 оголосив про реалізацію пакета фінанс. пільг для населення вартістю 37 млрд. дол. (підвищення на 15% зарплати держслужбовцям; підтримка безробітної молоді, студентів, які навчаються за кордоном; допомога сім'ям у пошуках доступного житла). Тим не менше, навесні у різних регіонах країни відбувалися виступи, особливо у провінції Еш-Шаркійя, що є територією компактного проживання шиїтів. Через соц. мережу «Фейсбук» опозиційно налаштовані групи закликали до проведення у низці міст «Дня гніву» за зразком єгипетського. Остерігаючись впливу подій «Арабської весни» і дестабілізації ситуації, підтримана мусульманським духовенством, у березні 2011 заборонила проведення будь-яких мітингів, мотивуючи тим, що маніфестації та марші суперечать нормам шаріату. Поліції було дозволено вдаватися до всіх засобів задля недопущення незаконних зібрань.

Зовн. політика короля Абдалли була традиційно прозахідною. Король зробив кроки до зближення з християнськими країнами. 06.11.2007 Абдалла відвідав Ватикан, де мав зустріч з Папою Римським *Бенедиктом XVI*. 2008, за ініціативою С.А. та Іспанії, була проведена безпрецедентна зустріч представників різних конфесій.

Через протидію Вашингтона введенню сауд. військ до Бахрейну під час заворушень у березні 2011 відбулося загострення сауд.-амер. відносин. Інтервенція 1 тис. сауд. вояків відбулася на прохання короля Бахрейну шейха Хамад бін Іса аль-Халіфа, який такими заходами намагався придушити антиурядові демонстрації.

23.01.2015 на престол зійшов Салман ібн Абдул-Азіз Аль Сауд (1935 р. н.), який продовжує політику поміркованих прогресивних змін. Сьогодні триває б-ба між ісламсько-фундаменталістською, ваххабітською течією і прихильниками прозахідного шляху розвитку країни. Одним із перших кроків монарха стала оптимізація бюрократичного апарату. Були реорганізовані 11 держ. секретаріатів, з яких утворено два: Раду з питань політики і безпеки та Раду з питань економіки і розвитку. Зростає політ. значення Консультативної ради. Указом Салмана від квітня 2016 зменшено повноважен-

ня шаріатської гвардії – збройних формувань релігійної поліції (входять до складу МВС), яким дозволено лише повідомляти про підозрюваних поліції, а не затримувати їх власноруч. Триває процес лібералізації правового становища жінок. 26.07.2017 Салман своїм указом скасував заборону жінкам керувати автомобілем. У квітні 2018 в Ер-Ріяді відкрився перший публічний кінотеатр.

Утім, більша увага приділяється питанням покращення екон. добробуту у країні, ніж політ. реформам. Володіючи 16% розвіданих запасів нафти, С. А. залишається одним із її найбільших світових експортерів і ключовим гравцем в Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК). Нафтовий сектор забезпечує бл. 87% доходів бюджету, 42% ВВП і 90% експортних надходжень. Нафтові прибутки дозволяють С. А. утримувати одну із найкращих у близькосх. регіоні армій (фінансування на рівні 25% бюджету, 2015). Попри те, що впродовж останніх років у країні спостерігається процес зменшення прибутку на душу населення, зростання бюджетного дефіциту, влада володіє достатнім арсеналом методів і джерел для покращення ситуації. При збереженні домінування держ. власності, робляться кроки до збільшення приватного сектора задля диверсифікації економіки. Важливу роль в економіці, зокрема в нафтовій та сфері обслуговування відіграють понад 6 млн іноз. працівників; водночас Ер-Ріяд бореться за скорочення безробіття серед власних громадян. Влада особливо зосереджена на працевлаштуванні молоді (бл. 46% населення – молоді люди віком до 24 років), яка часто не володіє освітніми і технічними навичками, яких потребує приватний сектор. Спостерігається докорінні зміни у демографічній ситуації: триває стабільний приріст населення; 83% його – жителі міст.

Водночас країна залишається одним із лідерів у світі за кількістю винесених щорічно смертних вироків. Стратю на смерть караються рівною мірою кримінальні, політичні та злочини проти ісламу (винятки не робляться навіть для осіб королівської крові чи неповнолітніх). Діє заборона на діяльність у країні політ. партій та профспілок. Більшість форм публічного вияву релігійних переконань, що суперечать правильному санкціонованому тлумаченню сунітського ісламу, обмежені; немусульманам не дозволяється мати саудівське громадянство і публічно здійснювати релігійні обряди.

У зовн. політиці Ер-Ріяд має своїм пріоритетом збереження дуги стабільності у регіоні Перської затоки. Найпроблематичнішими є відносини з Іраном, який намагається будь-якими методами

добитися скинення монархії у С. А. Після страти 02.01.2016 сауд. владою шиїтського проповідника Німра аль-Німра, який виступав за права релігійної меншини на сході королівства, дійшло до розриву дипл. відносин між державами. Відбувся також розрив або пониження рівня дипл. відносин С. А. з Бахрейном, Джибуті, Кувейтом, ОАЕ, Сомалі, Суданом.

Сауд.-іранські суперечності відображають зростаючий розкол між сунітами та шиїтами у сучасному мусульманському світі. Ер-Ріядом вживаються зусилля щодо згуртування світових і регіональних держав проти Ірану. С. А. намагається підтримувати політ. стабільність у Ємені, Лівані, Іраку, Бахреїні, щоб запобігти встановленню там ісламських республік іранського зразка. У контексті протидії поширення впливу Ірану відбулося збройне вторгнення С. А. з коаліцією дев'яти африк. і близькосх. держав у Ємен. Операція мала на меті протидії хуситам – збройному угрупованню шиїтв-зейдитів, підтримуваному Іраном. Впродовж 2014–15 хусити поступово захопили владу в Ємені. Після взяття хуситами Сани і усунення від влади просаудівського і прозахідного президента А. Р. М. Хаді конфлікт набув регіонального і релігійного виміру. Для С. А. Ємен має також важливе стратегічне значення з огляду безпеки транспортування нафти. Вторгнення офіційно почалося з операції «Буря рішучості» (26.03–21.04.2015) і з 22.04.2015 продовжилося операцією «Відродження надії», яка продовжується і сьогодні. У результаті повномасштабних бойових дій з залученням артилерії, військ.-мор. і повітряних сил коаліції та єменських військ було повернуто під урядовий контроль порт і провінцію Аден. Однак конфлікт набув затяжного характеру і впродовж 2017–18 тривав з перемінним успіхом.

Остерігаючись союзу Сирії з Тегераном, С. А. втрутилася у громадянську війну у країні (від 2011 дотепер) на боці Вільної сирійської армії та Армії завоювання – коаліції збройних угруповань, які борються проти режиму президента Б. Асада. Повстанцям надається збройна і фінансова допомога.

Офіційно С. А. засуджує міжнар. тероризм, проте вважається, що вона спонсорує діяльність сунітських екстремістських угруповань у всьому світі, зокрема, Аль-Каїди (не дивлячись на те, що у 1990-х роках У. бен Ладен розірвав усі зв'язки з сауд. королівським домом). Наприклад, до складу спонсорованої Ер-Ріядом у Сирії Армії завоювання входять як представники Аль-Каїди, так і пов'язаного з нею Фронту ан-Нусра. Значна частина цих коштів збирається за рахунок закятю – обов'язкового щорічного податку, що сплачується

всіма громадянами С.А. на користь потребуючих і на розвиток проєктів, що сприяють поширенню ісламу.

21.06.2017 король Салман оголосив свого сина Мухаммеда ібн Салмана аль-Сауда (1985 р. н.) принцем-наступником престолу. Принц має намір докласти всіх зусиль для реалізації анонсованої ним у квітні 2016 програми «Бачення Саудівської Аравії 2030». Програма передбачає кроки для зменшення залежності економіки країни від продажу нафти, диверсифікацію економіки, розвиток охорони здоров'я, освіти, інфраструктури, туризму. Цілі включають у себе інтенсифікацію економічної та інвестиційної активності, збільшення обсягів міжнар. нафтової торгівлі, витрат на оборону.

Лит: Banafsheh Keynoush. Saudi Arabia and Iran: Friends or Foes? New York: Palgrave Macmillan, 2016; James Wynbrandt. A Brief History of Saudi Arabia. New York: Facts on File, 2010; Wayne H. Bowen. The History of Saudi Arabia. Westport (CT) & London, 2008; Arthur Goldschmidt Jr., Lawrence Davidson A Concise History of the Middle East. London: Taylor and Francis, 2018; Алексей Васильев. История Саудовской Аравии (1745 – конец XX века). Москва: «Класика плюс», 1999.

Л. Питльована (Львів).

САХАРА ЗАХІДНА – територія у Пн.-Зх. Африці, яка займає площу 266 тис. км². із населенням 513 тис. осіб (2009). З 1880-х років XIX ст. була володінням Іспанії під назвою Ріо-дель-Оро (пізніше – Іспанська Сахара). З кін. 1950-х років Марокко, яке вважало С. З. своєю іст. областю, виступило за відновлення суверенітету над цією територією. Однак з серед. 1960-х років на цей багатий покладами залізної руди і фосфоритів край почали претендувати також сусідні Мавританія та Алжир. 1973 у С. З., за підтримкою Алжиру, почав розгортатися нац.-визв. рух – Фронт Полісаріо (Народний фронт визволення Сегіет-ель-Хамра і Ріо-дель-Оро), який виступав за її незалежність. У лютому 1976 відповідно до тристоронньої угоди 1975 і рішення ГА ООН Іспанія офіційно передала владу у С. З. представникам Марокко і Мавританії. Уряд Марокко встановив контроль над 2/3 терит., а влада Мавританії – над 1/3 част. краю. Одночасно, з виведенням іспан. адм-ції, керівництво Фронту ПОЛІСАРІО 26.02.1976 проголосило створення Сахарської Араб. Демократичної Республіки (на кін. XX ст. визнана 70 державами). На чолі новопроголошеної держави став президент, також були сформовані Національні збори. З серед. 1976 збройні загони Фронту ПОЛІСАРІО, яким допомогу зброєю і спорядженням надавав Алжир, розпочали бойові дії проти марок. і мавр. адм-цій. У

серпні 1979 Мавританія через внутрішньополіт. проблеми відмовилася від терит. претензій і вивела свої війська з пд. частини С. З., яку відразу зайняли підрозділи марок. армії. Повстанці продовжували б-бу тепер вже тільки проти марокканців. 1982 марок. адм-ція завершила будівництво 382-кілометрового муру, який відділяв родючі землі та території, де розміщувалися родовища фосфоритів, від пустинних територій, які контролював Фронт ПОЛІСАРІО. Кровопрлитні бої між прихильниками незалежності С. З. і марок. військами тривали до 1990, коли марок. уряд і Фронт ПОЛІСАРІО підписали мирну угоду. Врегулювання конфлікту відбувалося за посередництвом ООН, яка виступила з ініціативою проведення референдуму щодо подальшого статусу С. З.

САХАРОВ Андрій Дмитрович (21.05.1921 – 14.12.1989) – рос. фізик і правозахисник. 1942 закінчив фізичний ф-т Московського ун-ту. На поч. 1950-х років був одним із керівників групи (разом з І. Таммом) зі створення рад. водневої бомби (випробувана 1953), академік (1953), лауреат Сталінської премії (1956). З 1950-х років виступав за роззброєння і повну заборону ядерних випробувань. Разом з ін. вченими виступив проти антинаукової теорії президента ВАСГНІЛ Трофима Лисенка (1898–76; заперечував існування генів як матеріальних утворів, ідея яровизації тощо), звинуваченні в 1962 протестував проти проведення найпотужнішого в історії ядерних випробувань вибуху на Новій Землі (понад 50 мегатон). У грудні 1965 став організатором першої правозахисної демонстрації у Москві. С. як прихильник західного лібералізму 1966 підписав листа до XXIII з'їзду КПРС із протестом проти реабілітації Й. Сталіна. 1968 опублікував «Міркування про прогрес, мирне співіснування й інтелектуальну свободу» – своєрідний маніфест дисидентського руху (див. *Дисидентський рух* в СРСР), в якому засуджував *гонку озброєнь*, закликав дві наддержави до співробітництва для подолання *глобальних проблем сучасності*, засуджував переслідування громадян за політичні переконання, відміну цензури і використання психіатрії в політичних цілях. У листопаді 1970 за ініціативою С., В. Челідзе і А. Твердохлебова створено Комітет захисту прав людини. Правозахисна діяльність С. була відзначена Нобелівською премією миру (1975). У січні 1980 засудив рад. інтервенцію в Афганістані, за що разом з дружиною Оленою Боннер був засланий у Горький (тепер Нижній Новгород, РФ) і позбавлений всіх урядових нагород і вчених звань. З початком горбачовської «*Перебудови*»

звільнений у грудні 1986. У березні 1989 обраний делегатом на I З'їзд народних депутатів СРСР і до складу Верховної Ради СРСР, де неодноразово виступав на захист демократичних цінностей.

Н. Данилів (Львів).

САЮДИС (з лит. – «рух») – суспільно-політичний рух у Литві у кін. 1980–поч. 1990-х років. Заснований 03.06.1988 як Литовський рух за перебудову для стимулювання лібералізації політ., екон. і культ. життя республіки, нац. відродження. С. очолив В. Ландсбергіс. 22–23.10.1988 відбувся I з'їзд С., який ухвалив програму і статут орг-ції. На перших демократичних виборах у Литві 24.02.1990 кандидати від С. здобули 101 мандат зі 141 депутатських місць у Верховній Раді республіки. На парламентських виборах 1992 С. здобув вже лише 24 мандати. У травні 1993 із середовища С. виокремилася правоцентристська партія «Союз Вітчизни. Консерватори Литви» на чолі з В. Ландсбергісом.

З. Баран (Львів).

СВАДЕШІ (з санскр., букв. – вітчизняний) – одна з форм нац.-визв. руху в Індії у період брит. панування, спрямована на розвиток нац. промисловості. Зародилася у кін. XIX ст. із метою підтримки нац. виробника, який страждав від конкуренції англ. товарів, в його боротьбі за індійський ринок. З 1906 лозунг «С.» став програмною вимогою Індійського національного конгресу (ІНК). 1905–07, 1918–22 і 1930 під лозунгом «С.» проводилася кампанія бойкоту англ. товарів, зокрема, текстилю.

СВАРАДЖ (санскр., букв. – своє правління) – головне політичне гасло нац.-визв. руху в Індії 1905–47, вперше прийняте Індійським національним конгресом (ІНК) 1906. Радикальним крилом (Дж. Неру, С. Ч. Бос) ІНК лозунг С. трактувався як здобуття повної нац. незалежності, поміркованими (М. Неру, Ч. Дас) – як надання обмеженого самоуправління у рамках Британської імперії, пізніше (з 1929) – статусу *домініону*.

СВАСТИКА – хрест із загнутими під прямим кутом (інколи – дугою) кінцями. Релігійний знак, стародавній символ родючості, сонця, вогню, схрещених блискавок тощо. У пізніші часи – один з різновидів горизонтального хреста, символ центру, полюсу. Як орнаментний мотив зустрічається у мистецтві стародавніх культур (Іран 6 тис. до н.е., Тібет, Японія та ін.), а також в античному, середньовічному європейському і народному мистецтвах (на Кавказі та Литві до серед. 20 ст.).

Знак із загнутими під прямим кутом кінцями використовувався у нацист. Німеччині як державна емблема, знак НСДАП. А. Гітлер вбачав у С. символ творчого руху і переваги арійців над ін. народами. Цей знак став символом варварства і насилля. У давні часи у різних культурах свастика означала удачу, була символ плодючості й відродження життя. Чотири складові хреста означали вітер, дощ, вогонь, блискавку. В Японії С. – символ довгого життя і процвітання, у Китаї – символ безсмертя і нескінченості.

САН-СЕБАСТЬЯНСЬКИЙ ПАКТ 1930 – угода про союз політ. партій в Іспанії, які виступали за ліквідацію монархії та встановлення респ. форми правління. Підписаний 17.08.1930 у м. Сан-Себастьян (Країна Басків) на нелегальній нараді керівників 7 респ. партій. Передбачав скинення монархії шляхом військ. перевороту без участі широких мас. Для підготовки перевороту був створений Рев. комітет із 12 осіб, який очолив Н. Алькала-Самора. У жовтні 1930 до пакту приєдналися соціалісти. 14.04.1931, коли Іспанія була проголошена респ., Рев. комітет перетворився у тимчасовий уряд. Перший розкол Сан-Себаст. коаліції стався восени 1931 під час обговорення статей Конституції, зокрема, церковного питання. Остаточо пакт припинив дію у вересні 1933.

З. Баран (Львів).

СВІТОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ТОРГІВЛІ (СОТ; англ. World Trade Organization) – між нар. торговельна орг-ція, що діє з 01.01.1995. Уперше з пропозицією створити Міжнародну торговельну орг-цію (МТО) 1945 виступили США. 1947 було підготовано Генеральну угоду з тарифів і торгівлі (ГАТТ), яка набрала чинності 01.01.1948 й мала діяти до вступу в силу Статуту МТО. Статут МТО (Гаванська Хартія – остаточно узгоджено під час конференції у Гавані 1947–48; звідси і назва) підписали понад 50 держав. Однак, Статут у силу не вступив – США відмовилися його ратифікувати, а за ними й інші країни. Єдиним багатостороннім документом, що регулював міжнар. торгівлю післявоєнного часу, залишалася тимчасова угода ГАТТ. До серед. 1990-х років під егідою ГАТТ відбулись 8 раундів переговорів. «Уругвайський раунд» (відбувався в Уругваї та Женеві 1986–94) завершився рішенням про створення СОТ. Угоду про створення СОТ було укладено 15.04.1994 у Марракеші (Марокко), яку підписали 124 держави. Із появою СОТ 31.12.1994 ГАТТ припинила своє існування: всі держави-учасники ГАТТ стали членами СОТ.

Мета створення орг-ції – забезпечення інституційної та правової бази нової міжнар.

торговельної системи: підвищення рівня життя, забезпечення повної зайнятості та постійного зростання реального доходу, розширення виробництва товарів і послуг та торгівлі ними з одночасним забезпеченням оптимального використання світ. ресурсів. Засобами досягнення поставленої мети є: значне зниження тарифів і усунення ін. бар'єрів у торгівлі, скасування дискримінаційного режиму в міжнар. торговельних відносинах. Штаб-квартира СОТ знаходиться в Женеві (Швейцарія). На сьогодні об'єднує 164 країн-членів. Україна член СОТ із 2008. Голова – Генеральний директор, якого обирає Генеральна рада (або Конференція міністрів). СОТ успішно регулює 96,4% усієї світової торгівлі (2007). Країни-члени забезпечують 96,7% світового ВВП та об'єднують понад 85% населення Землі. Річний бюджет бл. 100 млн доларів США. Робочі мови – англійська, французька, іспанська. Будь-яка держава може приєднатися до Угоди. Стаття 12 Марракешської угоди не передбачає конкретної процедури вступу, лише наголошує на умовах, що підлягають погодженню між претендентами і СОТ. Після подання заявки створюється Робоча група, до складу якої входять найголовніші торговельні партнери певної держави, а також представники США, Європейського Союзу, Канади й Австралії. Робоча група проводить аналіз на предмет відповідності країни-кандидата нормам і правилам СОТ. На двосторонньому рівні відбуваються консультації та переговори про умови членства і про «економічно важливі» поступки з її боку членам СОТ щодо виходу на її ринок товарів і послуг. Завершальний документ – протокол про приєднання, що юридично регламентує досягнуті домовленості. Рішення про приєднання приймається Конференцією міністрів СОТ у вигляді протоколу про приєднання, схваленого 2/3 голосів держав-членів СОТ. Після ратифікації пакета документів нац. законодав. органом країни-претендента країна-кандидат одержує статус члена СОТ і може користуватися усіма перевагами членства в орг-ції. Однак, з політ. причин деякі держави можуть наполягати на незастосуванні правил СОТ щодо конкретної держави навіть після її вступу до орг-ції. Це передбачено спец. статтею за умови, якщо країна-член повідомить країну-претендента про її наміри в процесі вступу. Так, США 1995 сповістили Раду про своє недотримання Договору щодо Румунії (низки статей), хоча вже 1997 відмовилися від такої позиції. Для забезпечення переваг від членства у СОТ країна-претендент повинна отримати статус держави з ринковою економікою.

З. Баран (Львів).

СВОБОДА Людвік (Svoboda; 25.11.1895 – 20.09.1979) – держ. і військ. діяч Чехословаччини. Н. у м. Грознатін (Чехія). Закінчив Вищу с/г школу (1915). З 1915 в австр.-угор. армії, потрапив у рос. полон. 1916 вступив до Чехосл. легіону, сформованого на території України. Брав участь у битвах під Зборовом і Бахмачем (1917), антибільшов. виступі Чехословацького легіону у Сибіру (1918–20). З 1921 кадровий офіцер чехосл. армії, викладач військ. академії у м.Граніце (1931–34). Після окупації Чехословаччини (березень 1939) брав участь у Русі Опору в Сх. Моравії. Влітку 1939 перебрався у Польщу, звідти в СРСР. У роки Другої світової війни один із організаторів і керівників чехосл. військ. підрозділів на території СРСР (батальйону, бригади, корпусу). З 1945 – генерал армії. У післявоєнні роки був військ. міністром (1945–50), заст. прем'єр-міністра (1950–51). 1951 – репресований. Після реабілітації працював нач. Військової академії ім. Готтвальда в Празі (1954–58), згодом був у відставці (1959–68). 1968–75 президент Чехословаччини. Автор спогадів «Від Бузулука до Праги» (1960), «Дорогами життя» (1971) та ін.

М. Криль (Львів).

СВОБОДИ ПОЛІТИЧНІ – можливість здійснювати засадничі права людини, перш за все право на вільний розвиток особистості. До класичних С. п., що зазначені в Загальній декларації прав людини й містяться в конституціях демократичних країн належать: свобода об'єднань, свобода думки, свобода зборів, свобода волевиявлення (виборче право) тощо.

Ю. Шведа (Львів).

СЕАТО (Організація договору Південно-Східної Азії) – військово-політична організація. Заснована договором, підписаним у Манілі (Філіппіни) 08.09.1954 представниками США, Великої Британії, Франції, Австралії, Нової Зеландії, Тайланду, Філіппін і Пакистану. Договір набув чинності 19.02.1955. Створена з метою забезпечити колективну оборону і економічне співробітництво у Пд.-Сх. Азії та захистити слабкі держави регіону від можливої агресії. Дія договору розповсюджувалася і на Камбоджу, Лаос та Пд. В'єтнам. У квітні 1964 СЕАТО підтримала дії сайгонського уряду в боротьбі з партизанами В'єтконгу. З початком *В'єтнамської війни 1964–73* підрозділи держав-членів орг-ції брали участь у бойових діях (загальні втрати бл. 8 тис. осіб). Керівні органи: Рада Міністрів, Рада Уповноважених (постійно діючий орган) на чолі з ген. секретарем. Штаб-квартира розміщувалася у

Бангкоку (Тайланд). Збройні сили країн–учасниць СЕАТО знаходилися під нац. командуванням, але були зобов'язані координувати свою діяльність із командуванням ВВС і ВМС США, дислокованому в районі дії договору. 1973 Франція, яка з 1965 скорочувала участь у військ. програмі СЕАТО, заявила про припинення фінансування орг-ції (13% видатків). У листопаді 1973 з орг-ції вийшов Пакистан (через відхилення СЕАТО вимоги надати йому допомогу у конфлікті з Індією), а з 1974 у сесіях Ради відмовилися брати участь Австралія і Нова Зеландія. У кін. вересня 1975 Рада міністрів СЕАТО визнала неефективність діяльності орг-ції та прийняла рішення про її розпуск. Остаточо припинила існування 30.06.1977.

СЕВЕРІНІ Джіно (Severini; 07.04.1883 – 27.02.1966) – італ. художник. Навчався в майстерні Дж. Валлі у Римі. 1906 переїхав до Парижа, захопився кубізмом. 1910 став одним із авторів «Маніфесту техніки футуристичного живопису», пропагував пошуки динаміки й швидкості у живописі – «Танець «Пан-Пан» у Моніко» (1910), «Динамічний ієрогліф балу Табарен» (1912). Після Першої світової війни перейшов до кубістичної абстракції. Наприкінці своєї творчості знову повернувся до ідей футуризму, створив новий варіант «Танцю «Пан-Пан» (1960). С. виступав і як теоретик мистецтва – вийшла друком його праця «Танець ведмеда у Мулен-Руж». Твори С. експонуються в музеях Парижа, Роттердама, Нью-Йорка.
Я. Кравченко (Львів).

СЕВРСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1920 – укладений у м. Севрі (Франція) 10.08.1920 між Туреччиною і державами-переможницями у *Першій світовій війні 1914–18* (В. Британія, Франція, Італія, Японія та ін.). За умовами С. м. д. як підмандатні території В. Британії передавалися Ірак і Палестина, а Франції – Ліван і Сирія. Султанський уряд визнавав протекторат В. Британії над Єгиптом, Франції над Тунісом і Марокко, британську анексію Кіпру. Туреччина втрачала всі свої володіння на Аравійському п-ві, від неї відокремлювався Курдистан; Сх. Фракія з Адріанополем, район Ізміру і п-ів Галліполі передавалися Греції, Додеканеські о-ви – Італії. Чорноморські протоки переходили під контроль міжнар. «Комісії проток» (США, В. Британія, Франція). Договір забороняв Туреччині мати військ. флот (передавався союзникам), численність її армії скорочувалася до 50 тис. чол. Відновлювався і розширювався капітуляційний режим. С. м. д. не був ратифікований. Турец. уряд добився офіційної відміни С. м. д. на міжнародній конференції

1922–23 у Лозанно (Швейцарія) і заміни його *Лозаннським мирним договором 1923*.

СЕГРЕГАЦІЯ – вид расової або етнічної дискримінації, який полягає у різних формах фактичного або правового відокремлення (насильного або добровільного) у рамках одного суспільства певної групи (кількох груп) населення з огляду на расову або етнічну приналежність. Найвідоміша система расової С. – *апартеїд* у ПАР (1948–91), коли чорношкіре населення було змушене жити в окремих кварталах (гетто) або бантустанах (маріонеткові «національні держави»); йому заборонялося відвідувати громадські місця (театри, школи, готелі, лікарні, ресторани тощо), призначені для білих; закони забороняли шлюби білих із неграми, за порушення яких у деяких випадках наступала кримінальна відповідальність.

СЕСУАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ – популярна назва процесу змін у суспільній моралі, який розпочався у 1960-х роках під впливом науково-технічного прогресу і змін у соц. житті США та країн Зх. Європи. С. р. розпочалася у США, де, внаслідок післявоєнного демографічного вибуху, у 1960-х роках різко збільшився відсоток представників молодшої вікової групи. Безпосереднім поштовхом до поч. С. р. стала поява у продажу в США 18.08.1960 гормонального контрацептивного препарату, який швидко набув популярності (1966 ним користувалася 81% амер. студенток). Розкріпачення статевого життя було пов'язане зі створенням «нової моральності», суттєвим елементом якої стала С.р. Ідеологами «нової моральності» виступили редактори еротичних ж-лів «Плейбой» Г'ю Хефнер і «Хастлер» Ларрі Флінт, а також учений-психолог Абрахам Маслоу. «Нова моральність» постулювала гедоністичне ставлення до життя. Практичними наслідками С. р. стали пом'якшення внутр. розпорядку у студентських містечках, запровадження спільних гуртожитків для студентів і студенток, поява телевізійних програм еротичного спрямування, зміни у моді (міні-спідниця) тощо. До 1970 чотири амер. штати (Іллінойс, Орегон, Монтана і Коннектикут) пом'якшили законодавство у частині, що стосувалася образи суспільної моральності. С. р. викликала несприйняття значної частини консервативно налаштованого населення. З протестами проти проявів С. р. активно виступали католицькі та консервативні орг-ції, які зрештою об'єдналися у рамках руху «нових правих». Головним критиком С. р. у США була орг-ція «Громадяни-оборонці чистоти літератури», яку заснував підприємець із Цинцинаті Чарльз Кітлінг. У сер. 1960-х років ця орг-ція налічувала 100 тис.

активних членів й мала понад 300 філій. Під її тиском президент Л. Джонсон створив Комітет в справах непристойностей і порнографії. У вересні 1968 група Радикальних жінок Нью-Йорка провела акцію протесту проти проведення конкурсу «Місс Америка». Б-ба проти проявів С. р. тривала до кін. 1970-х років. Противники змін у суспільній моралі виступили з кількома судовими позовами до прихильників С. р. Найвідомішими із них були судові переслідування видавців і продавців книг Д. Лоуренса «Коханець леді Чаттерлей» і Генрі Міллера «Тропік Рака» (1964), процес проти редактора ж-лу «Хастлер» Л. Флінта (1978). Результатом С. р. стало формування толерантного ставлення до різноманітних відхилень в особистому житті окремих громадян. Складовою частиною С. р. був рух за емансипацію жінок, лідери якого виступали за зміни традиційної ролі жінки у сім'ї та проти дискримінації жінок. Наслідком С. р. у сфері мистецтва стала поява низки творів, які відходили від загальноприйнятих раніше норм моралі (Б. Бертолуччі, П. Пазолліні, Осіма Нагіса). У 1980-х роках унаслідок поширення захворювання на СНІД, відбулося повернення до старих моральних цінностей, які були характерними у період напередодні С. р.

А. Козицький (Львів).

СЕМЕНОВ Григорій Михайлович (13.09.1890 – 30.08.1946) – один із керівників антибільшовицького руху у Забайкаллі 1917–20, ген.-лейтенант (1919). Закінчив Оренбурзьке військове у-ще (1911). Учасник Першої світової війни. 1917 за дорученням *Тимчасового уряду* формував у Забайкаллі військові підрозділи. У листопаді 1917 організував антирадянський збройний виступ у Забайкаллі, де 1918 встановив військову диктатуру. У лютому 1919 оголосив себе отаманом Забайкальського козачого війська. Після поразки своїх військ О. Колчак 04.01.1920 передав С. владу на території «Російської східної окраїни». У жовтні 1920, зазнавши поразки від більшовиків, був змушений із залишками своєї Далекосхідної армії відступити в Приморський край, а в кін. 1921 емігрувати в Маньчжурію. Був одним із керівників антирад. еміграції у Пн. Китаї та Кореї. Деякий час формувал козачі частини для майбутньої боротьби з більшовицьким режимом, планував створити на території рад. Далекого Сходу самостійної держави під протекторатом Японії. У кін. серпня 1945 захоплений рад. спецслужбами в Маньчжурії й страчений.

СЕН-ЖЕРМЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1919 – підписаний 10.11.1919 у м. Сен-Жермен-

ан Ле (побл. Парижу) між Австрією і союзними державами-переможницями (США, Брит. імперією, Францією, Італією, Японією та ін.) у *Першій світовій війні 1914–18*. Оформив розпад Австро-Угорської імперії на низку самостійних держав – Австрію, Угорщину, Чехословаччину, Сербо-Хорвато-Словенську державу (з 1929 – Югославія). Договір забороняв об'єднання Австрії з Німеччиною (*аншлюс*). За договором колишні австр. провінції – Богемія, Моравія і Сілезія передавалися Чехословаччині; Бургенлянд і Пн. Тироль переходили від Угорщини до Австрії. Італія отримала Пд. Тироль. Всупереч вимог Буковинського народного віча (03.11.1918) і рішення Народних Зборів Закарпаття (Собору Русинів; 21.01.1919) про возз'єднання Пн. Буковини і Закарпаття з Українською державою, за С.-Ж. м. д. Пн. Буковину було включено до складу Румунії, а Закарпатську Україну приєднано до Чехословаччини. Відень визнавав незалежність Королівства СХС, Чехословаччини, а також усі мирні договори із *Центральними державами*. Австрія зобов'язувалася погодитися з будь-якими рішеннями держав-переможниць стосовно її колишніх володінь, державна приналежність яких не була визначена договором (це стосувалося і ЗУНР, окупованої Польщею). Договір забороняв Австрії мати військ. авіацію і військ. флот, чисельність її армії обмежувалася 30 тис. осіб. Австрія повинна була виплачувати *репарації*, у рахунок яких до союзників переходив весь торг. і риболов. флот. С.-Ж. м. д. діяв до *аншлюсу* Австрії нацистською Німеччиною 1938.

СЕН-ЖОН ПЕРС (Saint-John Perse; справжнє ім'я і прізвище – Алексіс Леже; 31.05.1887 – 20.09.1975) – франц. поет, дипломат. Н. на о. Сен-Леже ле Фей (Гваделупа). Роки поетичної творчості С.-Ж. П. співпали із роками дипл. кар'єри (1926–40), під час якої він відмовлявся від публікації своїх творів. Поезія С.-Ж. П. натхненна дитячими роками, проведеними на о. Гваделупа і на острівці, який належав його родині. Пейзажі та атмосфера острова надихнули численні сторінки його творів. 1899 поселився у По, а 1904 – у Бордо, де вивчав право. Тоді відбулося формування різноманітних зацікавлень С.-Ж. П., які згодом визначили його інтереси – альпінізм, фехтування, плавання, музика, філософія. Був знайомим із відомими письменниками А. Жідом, П. Клоделем, які спонукали його до літ. праці. Дебютував збіркою «Хваління» (1911), яка стала водночас поетичною сповіддю, літописним свідченням-переказом і пісенним славленням «втраченого раю» – дитинства серед щедрої природи тропічних островів. У складі дипл.

місій побував у Китаї, Монголії, Японії, Океанії, Америці. Повернувшись за 5 років до Франції, С.-Ж. П. видав епічну поему «Анабазис», яку вперше підписав своїм псевдонімом. До 1940 займав високі посади, зокрема і ген. секретаря мін-ва закорд. справ Франції. Незгідний із капітулянтською політикою франц. уряду на поч. Другої світової війни, залишив країну і виїхав до США. 1942 написав поему «Вигнання» – твір про вічність вигнання в людській долі, трагічного, але й високого покликання чужинця. У поемах «Поема до чужинки» (1943), «Зливи» (1943), «Сніги» (1944) прославляв світ природи, нац. традиції, загальнолюдські вартості. Настрій, який звучав у поемі «Вигнання», з новою силою виявився у поетичному циклі «Вітри» (1946). У післявоєнний час поетична слава С.-Ж. П. швидко зросла, надто із появою поеми «Орієнтири» (1957), найбільшої із поем, яка становить приблизно третину всього поетичного доробку поета. В її центрі – філософські гімни природним началам, потужний хвалебний спів Морю – одвічній колісці життя і людських цивілізацій. Згодом С.-Ж. П. опублікував короткі поеми – «Хроніка» (1959), «Птахи» (1963), «Спів на рівнодення» (1971). 1957 С.-Ж. П. повернувся до Франції. 1960 відзначений Нобелівською премією за літ.-ри. Помер на п-ві М'єн (деп. Вар, Франція).

Я. Кравець (Львів).

СЕН-ЛОРАН Луї Стефан (Saint-Laurent; прізвисько «дядько Луї»; 01.02.1882 – 25.07.1973) – канад. політик, 12-й прем'єр-міністр Канади (1948–57). Н. у селищі Комптон (Квебек). Закінчив семінарію у Сен-Шарль в Шербруку (1902) та Лавальський ун-т (1905), юрист. Від 1914 проф. права Лавальського ун-у. 1905–41 займався адвокатською практикою, 1930–32 президент Канадської асоціації адвокатів. 1942 обраний до парламенту від Ліберальної партії Канади від Сх. Квебеку (депутат до 1958). Обіймав посади мін. юстиції (1941–46, 1948) і мін. закорд. справ (1946–48). 1944 попри протести мешканців франкомовної провінції Квебек запровадив обмежену військову повинність, що призвело до конскрипційної кризи в провінції. 1945 представляв Канаду під час конференції у *Думбартон-Окській конференції 1944* і *Сан-Франциській конференції 1945*. 1948 обраний лідером Ліберальної партії і в тому ж році став прем'єр-міністром Канади (другий в історії франкоканадець на цій посаді після В. Лорье). Очолювана ним партія двічі – 1949 і 1953 – перемагала на парламентських виборах. У зовнішньо політ. діяльності запропонував для післявоєнної Канади роль «серединної сили».

1949 Канада приєдналась до НАТО, а її представники доклали зусиль до підготовки Статуту організації. Підтримував тісні зв'язки зі США. 1950 підписав канад.-амер. угоду про принципи екон. співробітництва, 1951 договір про координацію цивільної оборони. Став ініціатором скерування канад. збройних сил в участі у *Корейській війні 1950–53*. Пропонував перетворити *Британську Співдружність націй* з клубу «білих домініонів» у «кольорову спільноту», надавши статус домініонів останнім англійським колоніям. 1949 до Канади приєднано останню англійську колонію в Пн. Америці Ньюфаундленд і Лабрадор. За його урядування визначення «домініон» стосовно Канади перестали вживати. 1952 за рекомендацією С.-Л. генерал-губернатором Канади призначено В. Мессі – першого канадця на цій посаді. Серед вагомих досягнень у внутр. політиці – будівництво Трансканадського шосе (1949), каналу через р. Св. Лаврентія (1954), Трансканадського трубопроводу (1954). Після поразки на парламентських виборах Ліберальної партії пішов з політики.

Р. Сіромський (Львів).

СЕН-МІЙЄЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1918 – наступальна операція 1-ої амер. і частин 2-ої франц. армій 12–15.09.1918 у ході Першої світової війни. Метою операції була ліквідація нім. військ на Сен-Мійєльському виступі фронту. Для наступу союзницьке командування зосередило 600 тис. солдатів і офіцерів, 2 900 гармат, 1 100 літаків, 273 танки. На напрямку головного удару американці переважали сили німців у 7 раз. Ще до початку амер. наступу нім. підрозділи отримали наказ відступати до «лінії Гінденбурга», тому не чинили особливого спротиву просуванню противника. У ході наступу американці захопили 466 гармат і 13 251 осіб полоненими, переважна більшість яких добровільно здалася у полон. Амер. втрати склали 7 тис. вбитих і поранених. Не зважаючи на велику перевагу у живій силі та техніці, амер.-франц. військам під командуванням ген. Д. Першінга не вдалося повністю розгромити нім. війська ген. Макса фон Гальвіца. У ході С.-М. о. союзники захопили важливі залізничні станції й на 24 км скоротили лінію фронту. С.-М. о. була першою операцією, яку під час Першої світової війни самостійно провели амер. війська.

А. Козицький (Львів).

СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ Антуан де (Saint-Exupéry; 29.06.1900 – 31.07.1944) – франц. письменник, пілот-авіатор. Н. у Ліоні. У 4-літньому віці втратив батька. Вивчав арх-ру в Академії мистецтв у Франції. Летунську кар'єру розпочав у ремонт-

них майстернях 2-го авіац. полку Страсбурга; був сержантом штурмової групи авіаполку в Бурже. Внаслідок авіаційної катастрофи (1923), залишив авіацію і працював робітником на заводах Соре. Дебютував у літ-рі новелою «Авіатор» (1926). 1926 вступив у Франц. авіакомпанію, яка забезпечувала поштові польоти на лінії Тулуза-Касабланка. Займав різні посади, пов'язані з роботою в авіакомпанії за кордоном. 1928 видав перший роман «Південний поштовий», в якому розповів про пілотів компанії «Латекоер», які транспортували пошту з Тулузи до Пд. Америки. Другий роман «Нічний політ» написав під час подорожі до Аргентини, де очолив технічну дирекцію авіалінії «Аеропоста-Аргентина». Роман С.-Е. розповідав про перші спроби авіакомпанії здійснювати нічні польоти для швидшої доставки пошти. З 1934 працював у службі пропаганди «Ер-Франс», здійснив службові поїздки до Сайгону, Касабланки, Алжиру, Тунісу, Каїру, де виступав із доповідями, писав репортажі для париз. тижневиків. В авіацію повернувся 1937. Роман «Планета людей» (1939; велика премія Франц. Академії) присвячений Анрі Гійоме – одному з піонерів франц. авіації, побудований як низка спогадів і роздумів, зосереджених довкола основної теми – пошуку гуманізму авіації. З поч. Другої світової війни був мобілізований до армії та зарахований до авіагрупи далекої розвідки. 1940 демобілізувався у зв'язку із граничним віком для авіації й перебрався до США, де працював над своїм найособистішим романом «Цитадель» (опубл. 1948). На поч. 1940-х років працював над низкою творів: «Військовий пілот» (1942) – громадянська і лірична сповідь солдата; «Лист до заручника» (1943) – ствердження не просто взаємної толерантності, а братерства людей, які поважають віру іншого і приймають один одного такими, якими вони є. «Маленький принц» (1943) – своєрідне повернення в дитинство через десятки років, наповнених болем утрат і гіркотою роздумів. 1943 перебрався до Пн. Африки, звідки здійснював розвідпольоти над Францією. 1944 зарахований льотчиком ескадри бомбувальників у Сардинії (1944), виконував бойові завдання. Пропав безвісти під час чергового польоту попл. Марсельського узбережжя Франції.

Я. Кравець (Львів).

СЕНТО (CENTO; Організація Центрального Договору) – військово-політична організація на Близькому і Середньому Сході, створена 1955 у складі Великої Британії, Туреччини, Іраку, Ірану і Пакистану. Заснована за ініціативою ірак. прем'єр-міністра Нурі ес-Саїда у Багдаді 24.02.1955, внаслідок укладення військ. угоди між Іраком і

Туреччиною з метою захисту від можливої агресії зі сторони СРСР. Згодом до угоди приєдналися В. Британія (05.04), Пакистан (23.09) та Іран (03.11). До виходу з блоку Іраку (березень 1959) називався *Багдадський пакт* (до 07.10.1959). З квітня 1956 США мали статус спостерігача, з червня 1957 входили до військ. комітету орг-ції. Штаб-квартира знаходилася спочатку у Багдаді, згодом в Анкарі. Керівні органи: Постійна рада міністрів, Секретаріат і 4 комітети (військовий, з боротьби з «підривною діяльністю», економічний, зв'язку). Після виходу 1979 зі складу СЕНТО Ірану (внаслідок *Ісламської революції*) і Пакистану (березень 1979) за ініціативою уряду Туреччини припинив свою діяльність у серпні 1979.

СЕПАРАТИЗМ – рух у поліетнічних державах за територіальне відокремлення і створення власної держави або автономного утворення за національними, мовними чи релігійними ознаками. Виникнення С. можливе за умови дискримінації (екон., політ., культ., еколог.) нац. меншості з боку державної влади і наявності активної нац. еліти, яка б очолила цей рух. Часто приводить до виникнення локальних міжетнічних конфліктів і масштабних війн, напр. у Придністров'ї, Грузії (між Абхазією і Грузією), Косово та ін. На відміну від нац.-визв. руху С. часто виражає вузькі інтереси певних політичних сил, окремих партій.

СЕПАРАТНИЙ МИР – у міжнародному праві мир чи перемир'я у війні, укладені однією державою (або групою держав) з противником окремо від свого союзника (союзників). Підписання С. м. є порушенням обов'язків щодо союзника, який продовжує війну. Звичайно укладається до загального завершення війни. Укладенню С. м. передують сепаратні переговори, які проводяться здебільшого таємно. Відомим С. м. є Брестський мир (див. *Брестський мирний договір 1918*) між рад. Росією і державами *Четверного Союзу*.

СЕРБІЯ (з 27.04.1992 – Союзна Республіка Югославія, з 04.02.2003 – Сербія і Чорногорія, з 29.10.2006 – Республіка Сербія), держава в Південно-Східній Європі, на Балканському п-ові. Межує з Угорщиною, Румунією, Болгарією, Македонією, Чорногорією, Хорватією, Боснією та Герцеговиною. Загальна площа: 102 тис. км². Сербія займає 86% всієї території країни. Чисельність населення: 8,7 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: серби – 83% (без Косово і Метохії), угорці, цигани, хорвати. Релігійний склад населення: православні – 84%, римо-католики – 5%. Держ. мова: сербська. Форма держ.

правління: парламентарна республіка. Столиця: Белград. Відповідно до ст. 182 Конституції С. у її складі перебувають дві автономні провінції (краї) – Воєводина та Косово і Метохія. Глава держави: президент. Законодавча влада: союзний двопалатний парламент – Скупщина у складі Віча Громадян і Віча Республік. Найвищий орган виконавчої влади: союзний Кабінет Міністрів. Грошова одиниця: сербський динар (100 пар).

1991 Соціалістична Федеративна Республіка Югославія розпалася. З її складу вийшли і стали незалежними державами Боснія та Герцеговина, Македонія, Словенія, Хорватія. 27.04.1992 спільне засідання скупщин Сербії та Чорногорії ухвалило рішення про континуїтет держ., міжнар. і правового статусу СФРЮ у новому держ. утворенні – Союзній Республіці Югославія (СРЮ). У прийнятій Конституції СРЮ зазначалося, що входження до складу союзної дем. держави з єдиним екон. простором не порушує суверенітет і самостійність Сербії та Чорногорії. СРЮ не тільки визнала незалежність колишніх югосл. республік, а й не мала до них будь-яких територіальних претензій. Союзний парламент СРЮ (Народна Скупщина) складалася з двох палат – Віча Громадян і Віча Республік. Народна Скупщина обирала президента СРЮ, повноваження якого не були чітко визначені у порівнянні з респ. лідерами. За підсумками травневих виборів 1992 були сформовані нові союзні та місцеві органи влади. Більшість депутатських мандатів у Вічі Громадян отримала Соціалістична партія Сербії (лідер – С. Мілошевич), Сербська радикальна партія (лідер – В. Шешель) й Демократична партія соціалістів Чорногорії (лідер – М. Булатович). У червні 1992 Народна Скупщина обрала президентом СРЮ серб. письменника Д. Чосича, а союзний уряд очолив громадянин США, серб за національністю, М. Паніч. Керівництво СРЮ намагалася проводити конструктивну політику, спрямовану на встановлення співробітництва з різними країнами й міжнар. орг-ціями, досягнення компромісу щодо врегулювання проблем балканських народів. Однак, заяви Д. Чосича про готовність СРЮ визнати повну незалежність колишніх югосл. республік та ін. сміливі пропозиції призвели до звільнення Д. Чосича з президентської посади. Новим президентом СРЮ обрали З. Лалича, який фактично був відсторонений від вирішення важливих державних справ. Функції глави союзної держави фактично перебрав на себе президент Сербії С. Мілошевич, який проводив усі важливі переговори, представляв Югославію за кордоном, приймав рішення і підписував документи від імені СРЮ. На грудневих 1993 парламентських виборах у Сербії СПС підтвердила своє провідні позиції.

Розпад СФРЮ призвів до жорстокого міжетнічного протистояння, яке невдовзі переросло у громадянську війну (див. *Югославська війна 1991–95*). У цих умовах керівництво СРЮ виступило на захист сербів у Хорватії та Боснії та Герцеговині. Коли у квітні 1992 боснійські серби почали боротьбу за відокремлення від БґаГ і приєднання до СРЮ, серб. уряд надав їм всебічну військ.-політ. допомогу. У цих умовах Рада Безпеки ООН 30.04.1992 оголосила Сербію «агресором у БґаГ» і запровадила щодо неї широкомасштабні санкції, які фактично доповнювали санкції ООН проти Югославії, прийняті ще у вересні 1991 (передбачали повне торгове ембарго, припинення всіх фінан. операцій, авіаперевезень, наук., техн. і культ. співробітництва). Нові санкції забороняли транзит товарів через територію СРЮ, були заблоковані всі транспортні та транзитні перевезення, закрито морські та річкові (на Дунаї) порти, перекриті газопроводи. 1993 був накладений арешт на всі югосл. рахунки в іноз. банках. Для зв'язку із зовн. світом громадянам СРЮ залишався лише телефонний, залізничний і поштовий зв'язок. Запровадження санкцій серйозно підірвало економіку СРЮ – лише прямі збитки за 3 роки сягнули 45 млрд дол. США. Відсутність сировини, запчастин, ринків збуту, припинення іноз. капіталовкладень зупинили або перевели на мінімальний режим роботи багато підприємств країни. Кількість безробітних у серед. 1990-х років досягла майже 800 тис. осіб. Продовжувало загострюватися становище у Косово, де албанські лідери проголосили незалежну Республіку Косово (див. *Косово проблема*). У травні 1992 там відбулися вибори (сербська громада їх бойкотувала), у результаті яких президентом був проголошений лідер албан. нац. руху Ібрагім Ругова (союзний уряд не визнав результатів цих виборів). На виборах до Скупщини Сербії (грудень 1992) найбільшу кількість депутатських мандатів здобула СПС (101 мандат), друге місце посіла СРП (73 мандати). Вибори президента Сербії знову принесли перемогу лідеру СПС С. Мілошевичу (58% голосів), за демократа М. Паніча проголосували 34% виборців, після чого він подав у відставку з посади прем'єр-міністра. Підсумки виборів засвідчили, що населення підтримало політ. діячів, які виступали з націоналістичних антизахідних позицій. Упродовж 1993 керівництво СРЮ робило спроби фінансової стабілізації у країні – уряд встановив контроль за цінами, обмежив зростання зарплати, провів девальвацію динара. Восени 1993 були запроваджені талони на деякі продукти харчування. У січні 1994 Союзне виконавче віче почало здійснювати програму екон. стабілізації,

в основу якої був покладений неокейнсіанський підхід. Уряд увів в обіг конвертований динар (1:1 щодо нім. марки), налагодив жорстку систему стягування податків, різко скоротив витрати на оборону, освіту, науку і охорону здоров'я. У галузі зовн. політики керівництво СРЮ фактично відмовилося від реалізації гасла «усі серби – в одній державі» і почало пошук взаєморозуміння з лідерами Хорватії, боснійської Хорватсько-мусульманської федерації та міжнар. орг-ціями для розв'язання питання статусу серб. населення. Припинення громадянської війни у Хорватії та БіГ, укладення Дейтонської та Паризької мирних угод та Основного договору про Сремсько-Баранську область, рішення РБ ООН (вересень 1994) про часткове скасування екон. санкцій проти СРЮ створили певні умови для поступового виходу федерації з кризового стану. За рішенням РБ ООН (листопад 1995) санкції проти Югославії були призупинені на невизначений строк, а у жовтні 1996, після підведення підсумків виборів у БтАГ, скасовані у повному обсязі.

У листопаді 1995 союзний уряд оприлюднив другу Програму екон. стабілізації країни, згідно з якою обмежувалися адмін. методи господарювання, а перевага надавалася ринковим механізмам, створювалися умови для іноз. інвестицій, запроваджувалися заходи по стабілізації динара. Проте, реалізація програми затрималася майже на рік, протягом якого тривав спад виробництва і знижувався рівень життя населення. У Чорногорії, яка мала статус вільної екон. зони, за рахунок тіньової економіки й контрабанди, екон. стан був трохи кращий. Водночас відбувалася поступова реінтеграція союзнаї Югославії в ООН, ОБСЄ, МВФ, МБРР та ін. міжнар. орг-ції. Умовою цього стало виконання країною низки внутр. перетворень і врегулювання зовнішньополітичних проблем.

У 2-й пол. 1990-х років гол. увага югосл. суспільства була прикута насамперед до внутр. проблем: модернізації економіки, підвищення добробуту громадян, статусу албан. населення Косово, долі біженців. Демократична опозиція виступила із звинуваченням правлячих партій (СПС й ДПСЧ) в авторитарному стилі керівництва, обмеженні прав і свобод громадян. На листопадових виборах 1996 до Народної Скупщини СРЮ і місцевих органів влади найбільшу кількість голосів виборців і депутатських місць (64 із 138) здобула правляча коаліція лівих партій, очолювана СПС. Опозиційні демократичні сили – Демократична партія Сербії, Сербський рух оновлення і Громадянська спілка (ГС), які утворили блок «Єдність» отримали 22 депутатські мандати. На виборах до місцевих органів правляча коаліція

перемогла у 75% виборчих округах, але у Белграді та ін. великих містах поступилися представникам опозиції. У Косово і Метохії більшість етнічних албанців бойкотували вибори. Після анулювання Верховним судом Сербії результатів голосування в округах, де партії правлячої коаліції зазнали поразки, опозиція звинуватила уряд у зловживанні владою і вивела своїх прихильників на вулиці. Багатотисячні демонстрації протесту в Белграді та ін. містах тривали до січня 1997. Країна пережила гостру політичну кризу. Від правлячої СПС дистанціювалася частина керівництва Чорногорії на чолі з прем'єр-міністром М. Джукановичем та ієрархів Сербської Православної Церкви (СПЦ). Влада змушена була відступити, а представники «Єдності» зайняли свої місця в муніципальних органах великих міст Сербії. Нові «ринкові» закони (про приватизацію, іноз. інвестиції, засади податкової системи, митні тарифи), прийняті парламентом 1997, сприяли стабілізації економіки, зростанню виробництва та експорту, пошвавлення торгівлі СРЮ з державами Зх. Європи. Після закінчення другого президентського терміну С. Мілошевича як президента Сербії, союзна Скупщина 15.07.1997 обрала його президентом СРЮ. На вересневих 1997 виборах до серб. Скупщини блок лівих партій на чолі з СПС здобув 44% голосів виборців, СРП – 32,8%, СРО – 18%. Суперечки всередині керівництва опозиційної «Єдності» призвели до її розколу й відставки З. Джинджича з посади мера Белграда. На президентських виборах у Чорногорії (жовтень 1997) налаштований на радикальні зміни М. Джуканович з невеликою перевагою переміг лідера ДПСЧ М. Булатовича. У грудні 1997 на повторних виборах президентом Сербії був обраний соціаліст М. Мілутінович.

Юридичної реформи, а також виконання серб. властями своїх зобов'язань перед Однією з болючих проблем для СРЮ і безпосередньо Сербії залишалося становище в Косово. Наприкін. 1980-х років ситуація у краї знову загострилася. У березні 1989 Президія СФРЮ запровадила у Косово комендантську годину, сербська Скупщина прийняла поправки до Конституції (підтверджені новою Конституцією 1990), які фактично ліквідували автономію краю. У Косово розгорнулася кампанія громадянської непокори і почався масовий безстроковий страйк. Сербська влада звільняла албанців з державних посад, у Косово були введені війська. Скупщина Косово була розпущена центральною владою. Поліція і військові підрозділи намагалися силою втримати порядок у краї, що привело до жертв з обох сторін. Албанське населення сформувало у краї

паралельні органи влади – підпільний парламент і уряд. Фактично у Косово виникла «тіньова держава», яка мала паралельні органи влади, контролювала товарно-грошові відносини і суспільне життя албанців, організувала стягнення податків, систему освіти, охорони здоров'я й соц. допомоги. У вересні 1991 абсолютна більшість косовських албанців (косоварів) на референдумі проголосувала за незалежність краю. Албан. націоналісти проголосили незалежну «Республіку Косово» (не отримала міжнар. визнання, крім Албанії), сформували крайовий парламент і уряд. У травні 1992 президентом самопроголошеної респ. став І. Ругова. Провідна політ. орг-ція Косово – Демократичний Союз – дотримувалася тактики ненасильницького опору, прагнула федералізації СРЮ і перетворення Косово і Метохії у третю югославську республіку. Однак Армія визволення Косово (ств. 1993) і деякі ін. албан. політ. сили виступали за повну незалежність краю від Сербії. У лютому 1998 міжетнічний конфлікт у Косово набув форми збройного протистояння між албан. воєнізованими формуваннями і серб. органами правопорядку. Від березня 1998 І. Ругова виступав за повну незалежність Косово. Прагнучи уникнути подальшого кровопролиття і поширення конфлікту на сусідні країни, Контактна група у складі міністра закорд. справ США, В. Британії, Німеччини, Франції, Італії та Росії, запропонувала ворогуючим сторонам до 31.03.1998 розпочати політ. діалог. Проте загроза нових санкцій проти СРЮ лише посилила позиції націоналістів, представники яких згодом увійшли до складу нового уряду Сербії. На референдумі (квітень 1998) відносно міжнар. посередництва у вирішенні косовської проблеми 95% серб. населення Косово, які взяли участь у голосуванні, висловилися проти такої пропозиції. У відповідь західні країни ввели ембарго на постачання зброї до СРЮ та замороження всіх югославських активів за кордоном. Наприкін. 1999 сербські війська перейшли до бойових дій проти збройних формувань косовських албанців. У ході бойових дій обидві сторони не зупиняючись перед актами жорстокого терору і репресій проти цивільного населення. Під тиском держав Заходу ворогуючі сторони розпочали переговори, які проходили в Рамбуйє (Франція) у лютому-березні 1999. Албан. лідери вимагали проведення через 3 роки референдуму про майбутній статус Косово, серб. уряд виходив із принципу збереження терит. цілісності Сербії та СРЮ. Рішення конференції про мирне врегулювання ситуації у Косово не виконувала ні одна із сторін конфлікту, і становище у Косово різко загострилося. 24.03.1999 США разом з державами-членами НАТО розпочали військово-

повітряну операцію проти СРЮ під назвою «Союзницька сила». Після 84 денних бомбувань авіацією НАТО Белграда та ін. центрів Сербії, уряд СРЮ погодився на виведення своїх військ з Косово, що було підтверджено на переговорах між НАТО і СРЮ в червні 1999 у Куманово (Македонія). У Косово, після виводу югосл. військ, була створена «міжнародна цивільна адміністрація» і введені «міжнародні сили безпеки» (КФОР) за участю підрозділів НАТО, але сам край залишився складовою частиною СРЮ. Міжнар. екон. санкції, громадянська війна та військ. операція НАТО підірвали економіку СРЮ. Так, вже 1996 її ВВП впав до 12 млрд дол. (з 28 млрд – 1990), а прямі збитки лише від авіанальотів НАТО становили майже 40 млрд дол. Фактично був знищений не тільки увесь військ.-пром. потенціал країни, а й значна кількість підприємств, електростанцій, мостів, залізничні колії тощо. Екон. потенціал країни 2001 складав 40% від рівня 1992, зовн. борг досяг 12 млрд дол, а безробіття становило 50% працездатного населення СРЮ.

Складне екон. становище Сербії привело до зростання впливів опозиційних до режиму С. Мілошовича сил. Югосл. суспільство почало швидко диференціюватися на прихильників націоналістичного курсу президента СРЮ і прибічників демократизації політ. життя країни. У цей період почали виникати розбіжності між керівниками Сербії та Чорногорії щодо майбутнього союзної держави. У серпні 1999 чорногорський уряд підготував документ «Засади майбутніх відносин Сербії та Чорногорії», в якому пропонувалося змінити назву союзної держави і переглянути повноваження органів щодо визначення оборон. і зовн. політики. Відцентровані тенденції у політиці керівництва Чорногорії у відношенні до Сербії набували все більш чіткіших ознак. Позиція президента Чорногорії М. Джукановича щодо розширення зв'язків із зх. країнами знаходила широку підтримку у населення респ. У Чорногорії відбулися суттєві зміни – у жовтні 1999 динар був замінений нім. маркою, а від квітня 2002 в обігу з'явилося євро; у республіці була створена власна поліція і митна служба.

Загострення екон., політ. і міжетн. відносин у СРЮ спричинило всезростаючий спротив населення режиму особистої влади С. Мілошевича. Під час президентських виборів 2000 С. Мілошевич під тиском масових акцій протесту, ініційованих опозиційними силами, був змушений відмовитися від участі у другому турі й склав президентські повноваження. Перемогу здобув професор Белград. ун-ту Воїслав Коштуніца. Після зміни влади у Белграді були скасовані всі міжнар. санкції

проти СРЮ, розпочався процес інтеграції країни до західноєвроп. структур. У грудні 2000 на парламентських виборах перемогу (64% голосів) здобула Демократична опозиція Сербії (ДОС). Прем'єр-міністром країни став З. Джинджич. Лідер СПС С. Мілошевич та його найближчі співробітники наприкін. 2001 були передані серб. владою Міжнар. трибуналу у Гаазі, де проти них були висунуті звинувачення у скоєнні військових злочинів.

У березні 2002 між Белградом і Підгорицею був укладений договір «Про принципи перебування відносин між Сербією та Чорногорією», за яким СРЮ трансформувалася у союзну державу Сербія і Чорногорія (СІЧ). Конституцію нової конфедеративної держави було узгоджено в грудні 2003, яка передбачала обрання єдиного союзного президента і створення союзного міністерства оборони і закордонних справ. Кожна республіка зберігала власне законодавство і самостійно вирішувала всі питання економіки. У лютому 2003 парламенти обох республік остаточно проголосували за створення нової держави – СІЧ. У березні 2003 президентом нової союзної держави став чорногорець Светозар Мірович. 28.12.2003 у С. відбулися позачергові парламентські вибори, за результатами яких до Скупщини пройшли 6 партій: Сербська радикальна партія, Дем. партія Сербії, Демократична партія, G17+ – Соціал-демократична партія, Сербський рух оновлення – «Нова Сербія», Соціалістична партія Сербії. Коаліцію сформували правоцентристи В. Коштуниці, ліберали М. Лабуса та монархісти В. Драшковича й В. Ілича, яких підтримала Соціалістична партія Сербії. Відтак, 03.03.2004 Скупщина обрала новий Кабінет міністрів, який очолив лідер Дем. партії Сербії й останній президент Югославії В. Коштуниця. Пріоритетами своєї політики він обрав вирішення проблеми статусу сербів у Косово, покращення сербсько-чорногорських відносин, боротьбу проти корупції й подолання екон. кризи, а також інтеграцію країни в Євросоюз.

У червні 2004 у С. відбулися президентські вибори. У другому турі перемогу здобув представник Демократичної партії Борис Тадич (прем'єр-міністр – В. Коштуниця), ключовим пунктом передвиборчої програми якого була якнайшвидша інтеграція С. до Євросоюзу. У Чорногорії з травня 2003 президентський пост посідав Філіп Вуянович (прем'єр-міністр – Міло Джуканович). Лідери Чорногорії виступали за розпуск союзної держави, однак офіц. Белград наполягав на збереженні союзу СІЧ. 21.05.2006 у Чорногорії відбувся референдум, на якому 55,5% його учасників про-

голосували за відокремлення цієї республіки від Сербії. 15.06 керівництво союзної держави визнало незалежність Чорногорії. Президент СІЧ склав свої повноваження, а серб. Скупщина схвалила рішення про взяття на себе Республікою Сербія функцій правонаступника державного союзу Сербії та Чорногорії. 22.06.2006 Сербія і Чорногорія встановили дипл. відносини. 28–29.10.2006 у С. пройшов конституційний референдум. Прийнята на ньому нова Конституція країни підтвердила автономний статус Косово як невід'ємної частини С. і самоврядування Воєводини.

На січневих парламентських виборах 2007 5 % бар'єр подолали 6 партій (Сербська радикальна партія, Демократична партія, коаліція «Демократична партія Сербії – «Нова Сербія», G17+, Соціалістична партія Сербії та Коаліція Йовановича). Переговори про створення коаліції велися між Демократичною партією та Демократичною партією Сербії – «Новою Сербією» упродовж березня–квітня, однак закінчилися безрезультатно. Невдовзі переговори були відновлені й 11.05 лідери Дем. партії та Дем. партії Сербії – «Нової Сербії», а також G17+ досягли порозуміння. 15.05 Скупщина проголосувала за склад нового уряду, який знову очолив В. Коштуниця.

03.02.2008 у другому турі президентських виборів діючий президент Б. Тадич переміг лідера Сербської радикальної партії, націоналіста Томислав Николича. Від цих виборів значною мірою залежала подальша зовнішня політ. орієнтація Сербії, зокрема чи вона розвиватиме відносини з Євросоюзом і США, або ж навпаки займе стосовно них недружню позицію.

Проголошення незалежності Косово 17.02.2008 спричинило у С. глибоку сусп.-політ. кризу. Істотні розбіжності у поглядах на вирішення *Косово проблеми* привели до розпаду владної коаліції. 11.03 Б. Тадич підписав указ про призначення дострокових парламент. виборів, які відбулися 11.05. У результаті перемогла пропрезидентська коаліція «За європейську Сербію», яка разом із Соціалістичною партією Сербії, Партією об'єднаних пенсіонерів Сербії та партією «Єдина Сербія» сформували Кабінет міністрів на чолі з безпартійним Мирко Цветковичем. На початках діяльність уряду супроводжувалася позитивними тенденціями екон. розвитку. 2008 ВВП зріс на 6,1 %, інфляція складала 6,9 %, курс динара залишався стабільним. Втім, невдовзі С. відчула наслідки світової екон. кризи і всі позитивні тенденції були знівельовані.

У жовтні 2011 Єврокомісія у своїй доповіді відзначила успіхи Белграду в боротьбі з корупцією й організованою злочинністю, проведенні Гаазьким

трибуналом. 01.03.2012 С. отримала офіц. статус кандидата на вступ до ЄС.

Напередодні парламентських виборів президент Б. Тадич вирішив посприяти перемозі своєї партії. З цією метою він подав у відставку, ініціювавши дочасні вибори. 06.05. 2012 водночас відбулися президентські, парламентські та місцеві вибори. У другому турі виборів глави держави несподівано, з невеликим відривом від Б. Тадича переміг лідер Прогресивної партії Т. Николич. На парламентських виборах жодна політ. сила не набрала достатньої кількості голосів для для самостійного формування Кабінету міністрів. Тож новий уряд на чолі з соціалістом Івицею Дачичем створила коаліція Сербської прогресивної партії, Соціалістичної партії Сербії та Об'єднаних регіонів Сербії, до якої приєдналась також Соціал-демократична партія Сербії.

У січні 2014 найбільша і найвпливовіша партія правлячої коаліції Сербська прогресивна партія виступила з ініціативою проведення рівня народної довіри до влади. Президент Т. Николич підтримав пропозицію і 29.01 оголосив про розпуск Скупщини. За результатами виборів, які відбулися 16.03.2014 у парламент пройшли 7 партій: Сербська прогресивна партія, блок «Соціалістична партія Сербії – Партія пенсіонерів – Єдина Сербія», Демократична партія, Нова демократична партія, Союз воєводинських угорців, Партія демократичної дії Санджака та Партія для демократичної дії. Отримавши 158 із 250 мандатів Сербська прогресивна партія сформувала правлячу коаліцію з Соціалістичною партією Сербії. Прем'єр-міністром був обраний Александр Вучич, який розпочав послідовно проводити курс на зближення з ЄС.

Прагнучи зміцнити свої позиції, оновити легітимність влади, одночасно наголошуючи на необхідності отримання чотирирічного мандату для досягнення членства Сербії 2000 в ЄС, А. Вучич виступив з пропозицією розпустити Скупщину і провести позачергові парламентські вибори. Президент Т. Николич підтримав прем'єр-міністра і 04.03.2016 розпустив парламент та призначив вибори на 24.04.2016. На них перемогу здобула коаліція «Александар Вучич – Сербія перемагає». Новий склад уряду сформували партії блоку «Александар Вучич – Сербія перемагає», блок Соціалістичної партії Сербії і Союз угорців Воєводини.

02.04.2017 А. Вучич здобув перемогу на президентських виборах. У новому статусі він заявив про необхідність нормалізації відносин із Косово, а також продовження курсу на інтеграцію Сербії

в ЄС. 15.06.2017 А. Вучич призначив прем'єр-міністром Ану Брнабич.

Протестні акції, які розпочалися в *Україні* наприкін. 2013, викликали пильну увагу серб. громадськості. Один із засновників сербського руху «Отпор», очільник неурядової організації Центр з ненасильної акції та стратегії (CANVAS) Срджа Попович в інтерв'ю для Радіо Свобода зазначив, що «те що наразі відбувається в Україні – це не повторення Помаранчевої революції. Скоріше йдеться про рух метою якого є – Європа». Разом із тим, чимало сербів не розуміли справжньої сутності Євромайдану та некритично сприймали рос. пропаганду. С. неодноразово голосувала проти резолюції ООН щодо Криму. 03.07.2018 президент А. Вучич під час офіційної зустрічі з президентом України П. Порошенком у Белграді у зверненні до журналістів заявив, що С. підтримує територіальну цілісність України.

Літ.: Зундхаусен Х. Історія Србије од 19 до 21 века. Београд: Клио, 2009; Сима Чичкович. Історія сербов /Пер. с серб. Москва: «Весь мир», 2009; Сима Чичкович. Історія сербов Москва: 2009; Sima N. Cirkovic The Serbs. Wiley-Bleckwell, 2004; John K. Cox. The History of Serbia. Greenwood Publishing Droup, 2002; Константин Никифоров. Сербия на Балканах. XX век. Москва Изд-во «Индрик», 2012.

В. Яровий (Київ), І. Шпик (Львів).

СЕРПНЕВИЙ ПУТЧ 1991 в СРСР – державний переворот в СРСР у серпні 1991, інспірований консервативними силами для гальмування процесу суверенізації рад. республік і збереження прерогатив союзної державно-партійної номенклатури. Влітку 1991 розвиток сусп. процесів у Радянському Союзі дійшов до тієї критичної межі, за якою він ставав фактично некерованим з боку державних структур. Консервативні сили чітко розуміли, що в разі підписання 20.08.1991 тексту нового Союзного договору СРСР фактично трансформується в конфедерацію і частину вищих посад союзного рівня буде скасовано, відбудуться радикальні кадрові зміни в всій номенклатурній вертикалі. Такий розвиток подій не влаштував консервативну частину тогочасної керівної еліти. 19.08.1991 група змовників із числа керівників союзних структур (О. Бакланов, В. Крючков, В. Павлов, В. Пуго, В. Стародубцев, О. Тізаков, Д. Язов, Г. Янаєв), ізолювавши М. Горбачова на його кримській дачі у Форосі, фактично захопили владу у країні. Того ж дня було обнародовано 4 документи, які мали легалізувати змовницькі дії:

1) Указ віце-президента Г. Янаєва, у якому заявлялося про нездатність М. Горбачова «за станом здоров'я» виконувати обов'язки Президента СРСР (ніяких посилань на висновки медичної експертизи указ не містив) й оголошувалося, що обов'язки глави держави виконуватиме сам Г. Янаєв; 2) «Заява радянського керівництва», що констатувала доконечність запровадження надзвичайного стану в окремих місцевостях СРСР на 6 місяців для «запобігання сповзанню суспільства до загальнонаціональної катастрофи». Для керування країною в умовах надзвичайного стану було утворено *Державний комітет із надзвичайного стану* (ДКНС; рос. аббревіатура – ГКЧП); 3) «Звернення до радянського народу», в якому ситуація в СРСР характеризувалася як «криза влади», зумовлена хаотичним сповзанням економіки до ринку, що спричинило вибух регіонального, групового і особистого егоїзму. Стверджувалося, що руйнація єдиного нар.-госп. комплексу призвела до різкого зниження рівня життя населення, обґрунтовувалася теза про потребу рішучих заходів для стабілізації ситуації у країні, щоб уникнути голоду, нового витка зубожіння, масових виявів стихійного невдоволення; 4) «Постанова ДКНС № 1», яка була спрямована на блокування будь-якої протидії ДКНС (розпуск усіх владних структур і воєнізованих формувань; визнання недійсними законів і рішень, які суперечать Конституції СРСР; припинення діяльності політ. угруповань, що «перешкоджають нормалізації ситуації»; заборона мітингів, демонстрацій та страйків; встановлення контролю за засобами масової інформації) і забезпечення підтримки путчистам (проголошувалося гасло об'єднання «усіх здорових сил» з метою «покласти кінець нинішньому смутному часу»). За спиною ДКНС стояли реакційні сили в керівництві КПРС, хоча формально до його складу не увійшов жоден компартійний функціонер, а переважали в ньому представники військ.-пром. комплексу і силових структур. За рішенням ДКНС, до Москви було введено Таманську мотострілкову і Кантемирівську танкову дивізії (364 танки, 140 бойових машин піхоти, 148 бронетранспортерів, 3 809 солдатів і офіцерів). У розпорядженні ДКНС у Москві перебували Тульська повітряно-десантна дивізія, елітний підрозділ «Альфа», загони міліції особливого призначення, окрема дивізія особливого призначення ім. Дзержинського. Епіцентром протистояння між лідерами ДКНС і ліберальними силами в особі керівництва РРФСР стала Москва. Б. Ельцин та його оточення за короткий термін зробили низку принципово важливих кроків, спрямованих на ліквідацію заколоту. По-перше, була

розгорнута масштабна інформаційно-викривальна акція з дискредитації ДКНС, яка доводила його антиконституційність. Акцент робився на неправомірності усунення М. Горбачова від влади. По-друге, було організовано оборону приміщення рос. парламенту. На заклик Б. Ельцина відгукнулося, за різними джерелами, від 40 до 90 тис. добровольців, які увесь час протистояння утворювали «живе кільце» захисників, що було потужним стримувальним фактором для ДКНС. Білий дім захищали 6 застав і 16 барикад, у приміщенні було 1 500 ополченців, 300 озброєних професіоналів, 300 «афганців». По-третє, одразу ж після утворення ДКНС керівництво РРФСР прийняло рішення про створення ешелонованої структури опору. Для створення бази для боротьби із заколотниками до Свердловська терміново виїхав, призначений головою резервного уряду О. Лобов; мін. закорд. справ А. Козирєв вилетів до Парижа для організації міжнар. підтримки законної влади Росії. По-четверте, Б. Ельцин, з одного боку, намагаючись максимально послабити вплив кремлівських змовників, з ін. – користуючись моментом, і діючи на перспективу, прийняв низку указів, що максимально концентрували владу в його руках (указ № 61 підпорядковував всі органи виконавчої влади СРСР «обраному народом президентові РРФСР», Указ № 64 оголошував Б. Ельцина командувачем Збр. сил СРСР на території Росії). Активні дії керівництва РРФСР, спрямовані проти ДКНС різко контрастували з реакцією лідерів решти союзних республік. Голови ВР Казахстану, України, Киргизстану та ін. союзних респ. у своїх публічних виступах зробили ставку на тактику вичікування, не засудили ні самої появи ДКНС, ні запровадження надзвичайного стану. В основі такої позиції було бажання дистанціюватися на деякий час від московських подій і, зберігши суверенітет, вступити в діалог з ДКНС як рівноправні партнери. Частина лідерів великих рос. регіонів – Татарстану, Краснодарського краю, Ростовської, Самарської та Липецької обл. відкрито підтримали заколотників. Досить пасивно у ставленні до ДКНС була і позиція громадськості СРСР. На заклик Б. Ельцина розпочати загальний політ. страйк у Москві не відгукнулося жодне (!) підприємство, рос. керівництво частково підтримали лише шахтарі Кузбасу (застрайкували 16 шахт з 101). Низка мітингів і демонстрацій відбулася у республіках. Зокрема, в Україні основними центрами виступів були західний регіон респ., Київ, Харків і Донецьк. Утім, реакція населення на дії ДКНС була досить пасивною: за даними КДБ, у страйках та мітингах в СРСР взяло участь не більш, як 150-160 тис.

осіб. За цих обставин (вагання і невпевненість змовників, відсутність у їхніх лавах авторитетного лідера, вичікувальна позиція більшої частини респ. керівників, організаційна слабкість дем. сил у регіонах, пасивність осн. частини населення) вирішальну роль відіграло вміння рішуче діяти і концентрувати сили на вузлових напрямках. Саме ці принципи і поклав в основу своїх дій Б. Єльцин. На нараді в Генштабі 20.08 було констатовано, що оволодіти Білим домом не складно, однак будь-які силові дії на підступах призведуть до масштабного кровопролиття. Попри це, заст. командувача ВДА О. Лебедь отримав наказ готувати комплекс заходів, спрямованих на блокування приміщення ВР Росії. Загальний план штурму Білого дому одержав назву операція «Гром». Початок штурму було призначено на 3 год. ночі 21.08. Вночі стало відомо, що «Альфа» (команд. В. Капухін) від участі в операції відмовилась, Держинська і Тульська дивізії не прибули на місце дислокації, а бригада спецназу «Теплий Стан» «взагалі кудись зникла». Свою роль у такому розвиткові подій відіграв своєрідний «армійський синдром», суть якого полягала в небажанні армії та її керівництва після кривавих подій у Тбілісі, Баку та Вільнюсі, брати участь у силових діях проти мирного населення. Після того, як проти ночі з 20 на 21.08 під час спроби зупинити колону бойових машин загинуло троє молодих людей (Д. Комар, В. Усов, І. Кричевський), колегія Мін. оборони СРСР прийняла рішення про виведення військ з Москви, скасування підвищеної бойової готовності, рекомендувала міністрові оборони терміново вийти зі складу ДКНС, що фактично означало провал заколоту. 21.08 до Фороса майже одночасно прибули дві делегації – ДКНС (Д. Язов, В. Крючков, О. Бакланов, А. Лук'янов та ін.) і рос. керівництва на чолі з О. Руцьким та І. Силаєвим. М. Горбачов відмовився зустрічатися з путчистами, які невдовзі були заарештовані, й повернувся до Москви. Серпневі події 1991 спричинили серйозні зміни в держ. і сусп. житті країни, гранично посиливши відцентрові тенденції в СРСР. 24.08.1991 укр. парламент прийняв Акт про незалежність України. У подальшому до кінця жовтня 1991 офіційно оголосили про свою незалежність ще 8 рад. республік. Цей процес став не лише одним з переконливих свідчень фактичного краху «*Перебудови*» в СРСР, а й важливим фактором наступної остаточної *дезінтеграції Радянського Союзу*. С. п. 1991 був не спробою державного перевороту, а саме державним переворотом, про що свідчать класичні риси цього виду політ. змін (відмова частини держ. керівництва від лояльності до легітимної влади; намагання здійснити не докорінну зміну влади, а лише зміну

суб'єкта політ. влади; бажання однієї політ. групи – усунути від влади нелегітимним шляхом ін. групи; втручання військових у процес керівництва державою; використання армії для здійснення психологічного тиску на суспільство тощо), які виявили себе в подіях 19–21.08.1991 в СРСР. Особливістю серпневого держ. перевороту була його незакінченість.

О. Бойко (Ніжин).

СЕТЕЛМЕНТ (англ. – settlement – поселення) – особливий район (квартал) у деяких містах (т. зв. відкриті міста) Китаю у XIX–XX ст., що виділявся іноземцям для поселення і ведення торговельно-промислової діяльності. Почали виникати у 1840-х роках. Найбільшим був міжнар. С. у Шанхаї (створ. 1863). С. користувався екстериторіальністю, управлявся іноз. адм-цією і охоронявся військовими підрозділами відповідної держави. Західні країни відмовилися від своїх екстериторіальних прав у Китаї 1943.

СЕЦЕСІЯ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1901–1902

– організована акція припинення навчання у Львівському ун-ті студентами-українцями 1901–02. Здійснена на знак протесту проти репресивних заходів адм-ції щодо організаторів укр. студентських віч і демонстрацій, а також проти закликів до погромів укр. студентства. Була виявом масового протесту на одному з етапів боротьби за укр. університет у Львові. С. передувала низка провокаційних дій польської адм-ції ун-ту: інавгураційна промова в польському шовіністичному дусі ректора Ридигера, заборона М. *Грушевському* виступати укр. мовою на засіданні Ради філософського ф-ту, заборона деканом теологічного ф-ту заповнювати студентські індекси рідною мовою, антиукр. промова в австрійській Держ. Раді проф. Цвіклінські. 19.11.1901 на вічі укр. студенти висловили недовіру університетському сенату та окремим професорам, вимагали заснування окремого укр. ун-ту, проведення повної утравкізації в Університеті. Унаслідок тенденційного слідства, проведеного сенатом, з ун-ту було виключено 5 укр. студентів як ініціаторів листопадового віча та демонстрацій. 03.12.1901 у відповідь на ці дії адм-ції 440 укр. студентів подали заяву ректору про колективний вихід з ун-ту. Протягом наступного тижня навчання у Львові припинили бл. 600 українців, які відразу подали заяви про прийом на навчання до ун-тів Кракова, Відня і Чернівців. Після відмови ректоратом Чернівецького ун-ту прийняти частину студентів на навчання, чеські патріоти закликали укр. молодь вступити до Празького ун-ту, в який їх (бл. 20 осіб) і було зараховано.

С. отримала широку підтримку укр. громадськості Галичини, Буковини та підрос. України. Укр. товариства, інституції, сільські громади надіслали понад тисячу петицій у парламент на підтримку студентських домагань. Було створено «Сецесійний фонд», який протягом двох тижнів зібрав більше 20 тис. корон. З студентськими діями солідаризувався митрополит А. *Шептицький*, давши дозвіл студентам-богословам виїхати на навчання в ін. австрійські ун-ти і впродовж цілого року утримував їх за власний кошт. С. підтримала і частина польського студентства Кракова, Любліна, Львова. Однак, більша частина шовіністично настроєного польського студентства і місцевої преси Галичини негативно поставилась до вимог укр. студентів. Конкретних наслідків С. не принесла, оскільки австр. уряд зігнував вимоги студентів. Позитивним наслідком акції студентів-українців стало ознайомлення європ. громадськості зі станом нац. освіти у Галичині. На думку деяких тогочасних укр. діячів Галичини (зокрема М. Павлика) С. мала і негативні наслідки, бо призвела до послаблення укр. студентського руху. С. закінчилася у липні 1902, коли на з'їзді укр. молоді у Львові було прийнято рішення про повернення українців до Львівського ун-ту.

В. Качмар (Львів).

СИКХИ – релігійно-політична група в Індії. Спочатку члени релігійної общини, що виникла у Пенджабі (Індія) у XVI ст. Засновником общини був гуру (духовний наставник) Нанак (1469–1539). Сикхізм, на відміну від індуїзму, відкидав багатобожжя, визнавав рівність людей перед богом незалежно від кастової приналежності, заперечував аскетизм, чернецтво, публічне богослужіння та ін. У XVII–XVIII ст. община оформилася у військ.-політ. орг-цію. 1765 С. створили власну державу, яку в кін. 1840-х років завоювали британці. 1947 при розподілі Пенджабу на інд. і пакист. частину більшість С. залишилося в Індії (бл. 5 млн). Релігійним центром С. є місто Амрітсар, де у Золотому храмі зберігається їх священна книга – Адінгрантх. Сьогодні в Індії проживає бл. 10 млн С. Традиційно належать до політ., екон. і військ. еліти країни. Частина С. прагне до утворення власної незалежної держави – Халістану. Захоплення інд. військами, які переслідували сикхських бойовиків, 1984 святині С. – Золотого храму викликало хвилю тероризму у країні, жертвою якого стала І. *Ганді*. Незважаючи на спроби досягнути компромісу, напруження у стосунках між центральним урядом і С. зберігається.

СИМОНЕНКО Василь Андрійович (08.01.1935 – 13.12.1963) – укр. поет, прозаїк, журналіст. Один із найяскравіших представників покоління «шістдесятників» у літературі, «лицар українського відродження». Н. у с. Біївці на Полтавщині. Виховувався без батька. Після закінчення сільської середньої школи (із золотою медаллю) 1952–57 вчився на ф-ті журналістики Київського ун-ту. Працював секретарем в університетській багатотиражці, був учасником вузівської літстудії. С. почав писати навчаючись в університеті. З 1957 – співробітник газет «Молодь Черкащини», «Черкаська Правда», власкор «Робітничої Газети». 1962 з'явилася перша збірка поезій поета «Тиша і грім». Як журналіст у своїх статтях виявляв хиби партійно-бюрокритичного апарату, через що зазнавав систематичного цькування з боку офіційних владних структур. 1963 С. було жорстоко побито на вокзалі у Черкасах (винуватців не було знайдено) і невдовзі він помер. Похований у Черкасах. Після смерті поета було видано збірки «Земне тяжіння» (1964; висунута на здобуття премії ім. Т. Шевченка за 1965); «Поезії» (1966); «Лебеді материнства» (1981), «Поезії» (1985), казки «Цар Плаксіє та Лоскотон» (1963), «Подорож у країну Навпаки» (1964), збірка новел «Вино з троянд» (1965), «Півні на рушниках» (1992). Поезія С. гостропроблемна, сповнена філософського осмислення буття (природи, людини, суспільства), антитоталітарного і національно-визвольного спрямування. Поетичну творчість С. високо цінував М. *Рильський*. Формальна простота творів лише посилює їх глибинний гуманістичний пафос. У творчості був духовним спадкоємцем Т. Шевченка. Найгостріші поезії С. були спотворені радянською цензурою, зокрема, «Дума про щастя», «Одинока матір», «Може, так і треба неодмінно...» та ін. Чимало творів було заборонено цензурою і не публікувалось («Злодій», «Некролог кукурудзяному качанові», «Брама», «Балада про зайшого чоловіка», «Суд» та ін.). Частина поетичних творів С. (разом із фрагментами поетового щоденника під назвою «Окрайці думок») було надруковано у журналі «Сучасність» у Мюнхені (1965) і в збірці «Берег чекань». У малій прозі виявив себе майстром алегорії і гротеску; володів усіма тонкощами новелістичного жанру. Проблематика, персонажі – співзвучні з поезією. В оповіданнях С. протистояння внутрішньої одухотвореності людини і духовної ницості, побутової приземленості вирішується в романтичному ключі, характерному і для його поезії – перемагає добро. Лавреат Державної премії імені Т. Шевченка (1995, посмертно).

І. Роздольська (Львів).

СИНГАПУР (Республіка Сингапур) – острівна держава в Південно-Східній Азії, розташована південніше Малаккського п-ова. Оточена водами Південно-Китайського і Сингапурської протоки. Від п-ва Малакка і найближчого сусіда Малайзії С. відокремлений вузькою Джохорською протокою (середня ширина 1,5 км); дамба через протоку з'єднує острів з Малайзією. Загальна площа: 720 км². Чисельність населення: 5,9 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: китайці – 76%, малайці – 15%, індійці – 6,5%, європейці. Релігійний склад населення: будисти – 43%, християни – 15%, мусульмани – 15%, даосисти – 8%. Офіц. мови: китайська, малайська, тамільська, англійська. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Сингапур. Адмін.-терит. поділ: 21 муніципальний округ. Глава держави: президент, що обирається прямим голосуванням. Законодавча влада: однопалатний парламент – Законодавча Асамблея. Найвищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: сингапурський долар (100 центів).

До 1819 острів належав Джохормалайському султанату. 1826 його захопили британці. 1832 С. став гол. містом колонії Стрейтс-Сетлментс у складі Брит. Індії, а згодом Брит. Малайї (до 1946). Розташування о-ва на стику двох океанів (Тихого та Індійського) зумовило величезне значення сингап. порту у міжнар. комунікації та світовій торгівлі. С. на поч. ХХ ст. став найбільшим портом реекспортної торгівлі у Пд.-Сх. Азії. 1938 В. Британія завершила будівництво на о-ві великої військ.-мор. бази. Після вибуху Другої світової війни в Азії, С. становив ключовий пункт оборони брит. військ у Малайзії. С. мав стати неприступною брит. фортецею, але після короткої тижневої облоги 70-тис. брит. гарнізон 15.02.1942 капітулював перед япон. військами. За словами брит. прем'єр-міністра В. Черчилля падіння С. було «найбільшою поразкою в історії британської армії». Япон. адмція перейменувала о-в на «Шонан» («Світло півдня»). Токіо планував перетворити С. у центр усіх своїх володінь у Пд.-Сх. Азії й покласти край епосі «білого колоніалізму». Для посилення інд. нац.-визв. проти брит. панування, окупац. влада дозволила заснувати у С. Лігу інд. незалежності, створити Індійську нац. армію і Тимч. уряд вільної Індії на чолі з популярним лідером нац.-визв. руху Субхас Чандрою Босом. Пізніше, через поразку на фронтах тихоокеанської війни, Токіо створив Малайську консультативну раду для утворення під егідою Япон. імперії «незалежної Великої Індонезії», складовими частинами, якої мали

стати Малайя і С. У серпні 1946 під керівництвом лорда Л. Маунтбаттена була розроблена операція зі звільнення С. 05.09.1945 інд. контингент збр. сил В. Британії розпочав десантування на острів. 1946 у С. було відновлено брит. колоніальну владу. Система правління була реформована – С. оголошувався коронною колонією, був відділений від Малайї, султанати і території якої об'єднувалися в Малайський Союз (пізніше – Малайська Федерація). 1948, із-за активних виступів прокомуністичних партизанів, у С. був запроваджений надзвичайний стан, а військова база на о-ві стала гол. оплотом брит. каральних операцій у Малайї. 1955 на о-ві відбулися перші вибори до Законодавчої Асамблеї. 1956 Лондон надав С. автономію, а 1958 під натиском організованого нац.-визв. руху С. здобув статус «самоуправної держави». Її главою замість англ. губернатора став сингапурець. З опозиційних засад щодо колоніальної влади виступали політ. партії, що діяли у С. – Робітнича партія (з 1952), Трудовий фронт і Партія народної дії (з 1954). 03.06.1959 С. був офіційно проголошений незалежною державою у рамках Співдружності Націй. Ген. секретар Партії народної дії (ПНД) Лі Куан Ю став прем'єр-міністром. Уряд контролював все внутр. життя країни, а зовн. політика і оборона входили до компетенції Лондону. 1961 у С. був заснований Нац. конгрес профспілок (1967 у С. діяло 205 профспілок, які об'єднували понад 120 тис. членів). У травні 1961 сингап. уряд підтримав план прем'єр-міністра Малайї Тунка Абдул Рахмана про входження у Малайську Федерацію С. і брит. володінь на о. Калімантан (Саравак, Бруней, Сабах). У вересні 1961 на о-ві відбувся референдум, під час якого населення підтримало ідею вступу С. до Федерації. 16.09.1963 було проголошено створення Малайської Федерації, до складу якої С. увійшов як автономне утворення. Нова держава, яка розглядалася Заходом як гол. бастион у б-бі з комуністичною експансією у Пд.-Сх. Азії, негайно стала мішенню прокомуністичної Індонезії. Джакарта не визнала суверенітету Малайї над Пн. Калімантаном, що призвело до відкритого воєнного конфлікту, найбільшої шкоди від якого зазнав С. 21–23.07.1964 на о-ві комуністи спровокували антималяйський виступ місцевих китайців, який був швидко придушений силами поліції та армії. 1963 з Малайської Федерації, Сабаху, Сараваку і С. була створена Федерація Малайзії. 07.08.1965 прем'єр-міністр Малайзії Тунка Абдул Рахман і Лі Куан Ю підписали угоду про вихід С. із складу Малайзії і 09.08 С. став незалежною республікою. Від 20.09.1965 С. – член ООН та її

спеціалізованих орг-цій, за винятком ФАО, ГАТТ та деяких ін. С. не мав власних збройних сил, а перебування на о-ві брит. військ створювало до 40 тис. робочих місць й давало до 25% нац. доходу. З 01.11.1971 заміст брит. гарнізону на о-ві розмістилися збройні сили АНЗЮС. В. Британія передала С. свою військ.-повітр. базу і 1975 вивела військ.-мор. з'єднання. В. Британія виплатила С. 50 млн ф. ст. як компенсацію за матеріальну шкоду завдану о-ву. 16.04.1971 В. Британія, Малайзія, Сингапур і Нова Зеландія уклали спільний договір про протиповітряну оборону. На о-ві перебувало 7 тис. військовиків Австралії та Нової Зеландії. До серед. 1970-х років сухопутні та морські збройні сили іноз. держав були виведені з о-ва. Особливості відносини С. з Малайзією та Індонезією розвиваються на базі гарантій взаємної безпеки. С. активний учасник Асоціації держав Південно-Східної Азії (див. АСЕАН). С. підтримав Куалалумпурську декларацію 1971 й виступив за створення зони миру, свободи й нейтралітету, за неучасть у військових блоках держав Пд.-Сх. Азії. У 1970-х роках ворожу позицію стосовно о-ва займала КНР, яка підтримувала маоїстські елементи й відкрито заявляла, що незалежність С. – фікція. Пекін розглядав острів як «третій Китай», оскільки 76% його населення складали китайці. Кит. пропаганда твердила, що усі китайці у світі – члени однієї родини і мають підтримувати КНР. Після нормалізації відносин між Вашингтоном і Пекіном та виводу амер. військ з Індокитаю, напруження у сингап.-кит. стосунках поступово почало спадати. С. став п'ятим після Японії, Гонконгу, США і ФРН торговельним партнером комуністичного Китаю. У 1970-х роках С. встановив дипл. відносини з більшістю держав світу. Багаторічним прем'єр-міністром С. був Лі Куан Ю (1959–90), який дотримувався авторитарних методів управління. Під час всіх виборів до парламенту його Партія народної дії перемагала, здобуваючи майже всі мандати у Законодавчій Асамблеї. Ситуація змінилася 1981, коли під час додаткових виборів мандати отримали представники Робітничої партії. На політ. арені С. діяли й ін. партії, зокрема Об'єднаний народний фронт (ств. 1974) і Демократична партія Сингапуру (ств. 1980). На чергових парламентських виборах 1984 Партія народної дії виборола вже лише 69% мандатів. Майже нічого не змінилося під час виборів 1988, коли знову найбільшу кількість голосів набрала партія влади (61,8%) і отримала 80 з 81 місця у парламенті. У серпні 1989 президентом країни став китаєць Ві Кім Ві. У листопаді 1990 подав у відставку прем'єр-міністр Лі Куан Ю, однак він продовжував відігравати важливу роль у політ. у житті країни. Кабінет міністрів країни очо-

лив Го Чок Тонг. Його уряд успішно пройшов період нестабільності азійських фінансових ринків і спаду ділової активності через фінансову кризу 1997 і епідемію атипової пневмонії у регіоні.

2004 правляча партія висунула а посаду прем'єр-міністра країни свого лідера, старшого сина Лі Куан Ю – Лі Сяньлуна. Новий голова уряду продовжував жорстку політику своїх попередників, консультиуючись з Лі Куан Ю. Незважаючи на зростання економіки, на виборах 2011 ПНД отримала найгірший результат із моменту набуття С. незалежності (60% голосів). Проте, це практично нічого не змінило в розстановці політичних сил у країні. Опозиція (зокрема, Робітничка партія) не має жодного впливу у країні, більше того, її лідери зазнають постійних переслідувань. Абсолютна більшість виборців погоджуються з ситуацією, коли політична влада повністю перебуває під контролем однієї партії, яка забезпечує стійкий екон. приріст і добробут населення. Про це свідчать і результати вересневих виборів 2015, на яких ПНД здобула 83 з 89 місць у законодавчій владі. Причинами, через які існує певне невдоволення в сингапур. суспільстві є проблема постійного зростання життєвого мінімуму і притік трудових мігрантів. Так, за офіц. статистикою (2014) з 5,6 млн осіб населення С. трудові мігранти становлять 23%. Попри критику опозиції і міжнар. організацій (зокрема, Міжнародної Амністії) за порушення базових свобод громадян, незадоволення частини населення урядовою внутр. політикою, кабінет Лі Сяньлуна 2015 увійшов у десятку найефективніших урядів за версією МВФ.

Від початку існування С. у зовн. політиці дотримувався принципів добросусідських відносин із усіма державами, особливо з Малайзією, Індонезією і державами АСЕАН, забезпечення умов для стійкого розвитку держави. Серед пріоритетів зовн. політики С.: підтримання паритетних відносин із ключовими країнами АТР (зокрема, США, Китаєм, Японією, Індією); реалізація інтересів країни у рамках регіональних і міжнар. структур (АСЕАН, АТЕС, Британська Співдружність, Група-77 та ін.), збереження реноме держави із високим екон. розвитком і ефективною політ. системою та ін.

Стабільна і прогнозована внутрішньополіт. ситуація і високий міжнар. авторитет С. підтверджується рішенням про проведення на території міста-держави історичного саміту між лідерами США і Пн. Кореєю для врегулювання багаторічної кризи у відносинах між Вашингтоном і Пхеньяном. Так, 12.06.2018 у С. (на о-ві Сентоза) відбулась зустріч між президентом США Д. Трампом і лідером Пн. Кореї Кім Чен Ином, під час якої на най-

вищому рівні вперше у післявоєнний період обговорювались питання про ядерне роззброєння на Корейському п-ові й зняття міжнар. санкцій з Пн. Кореї.

У другій пол. XX ст. С. досяг вражаючих екон. успіхів. Винятково вигідне географічне розташування о-ва, близькість до різноманітних джерел сировини і ринків збуту, значна кількість кваліфікованої й порівняно недорогої робочої сили, пільгове оподаткування, забезпечили С. високі темпи екон. розвитку й значні іноз. інвестиції. До серед. 1970-х років на о-ві діяли майже 500 пром. підприємств (металургійні, цементні, судноремонтні і суднобудівні, нафтоочисні, трубопрокатні, шинні заводи, текстильні, швейні фабрики). Вагоме місце займають підприємства радіоелектроніки, деревообробні, оптико-механічні, фармацевтичні, приладобудівні. Осн. індустріальним центром став р-н Джуронг. С. виступив за створення «нового міжнародного економічного порядку». Як великий торговельний партнер низки азійських країн, С. увійшов у десятку держав найбільших вкладників капіталу в Індонезії й фінансує низку важливих проєктів екон. розвитку Південно-Східної Азії (ПСА). Держава надає великого значення, т. зв. піонерським галузям пром-сті (належать підприємства зі складною технологією і висококваліфікованою робочою силою, які випускають конкурентноспроможну на світовому ринку продукцію). С. вийшов на третє місце у світі з переробки нафти і нафтопродуктів (потужності нафтопереробних заводів здатні переробляти 50–60 млн тон нафти за рік). Морський порт С. займає 4 місце у світі за вантажообігом. Сотні банків та їхні філіали, іноземні компанії, які діють в С. роблять його великим світовим фін. і торг. центром. За показниками екон. свободи (2004) С. входить у першу десятку держав світу. С. як «глобальне місто» повністю інтегрований у світову економіку. Іноз. інвестиції в його економіку 2016 сягнули 61 млрд дол. США (2000 – 10 млрд.). На поч. XXI ст. екон. розвиток С. характеризується стабільними темпами зростання пром-сті та торгівлі. У С. останні тринадцять років зберігається найнижчий рівень безробіття в світі (не більше 3%). ВВП на душу населення на 2017 становив 54 тис. дол. США.

03.01.1992 С. визнав Україну незалежною державою і 31.03.1992 встановив з нею дипл. відносини. У листопаді–грудні 2003 відбувся перший візит президента України Л. Кучми у С., який сприяв розвитку двосторонніх екон. стосунків. З березня 2004 між Бізнес-Федерацією С. і Українською спілкою промисловців і підприємців (УСПП) діють угоди про екон. співпрацю. У вересні 2010 відбувся візит в Україну засновника РС

Лі Куан Ю (у статусі спеціального гостя). Влада С. рішуче засудила агресію Російської Федерації проти України і висловлює послідовну підтримку її суверенітету і територіальної цілісності.

Літ.: Ли Куан Ю. Из Третьего мира в первый. История Сингапура 1965–2000, Москва: Изд-во «Манн, Иванов и Фербер», 2017; Rodney King. *The Singapore Miracle, Myth and Reality. Insight Press, 2008*; Kenneth Paul Tan. *Renaissance Singapore? Economy, Culture, and Politics. NUS Press, 2007*; Diane K. Mauzy; R.S. Milne. *Singapore Politics: Under the People's Action Party. Routledge, 2002*; Michael Hill. Kwen Fee Lian, ed. *The Politics of Nation Building and Citizenship in Singapore. 1995*.

М. Рожик (Львів), І. Підкова (Львів).

СИНДИКАТ – 1). Велике монополістичне об'єднання підприємців, яке повністю здійснює всю комерційну діяльність (заготівлю сировини, визначення цін, збут товарів тощо) при збереженні виробничої та юридичної самостійності, об'єднаних у С. підприємств. Створюється з метою реалізації певного комерційного проєкту, який перевищує можливості кожного учасника, або з метою розділити фінансовий ризик. 2). Об'єднання, в яке входять підприємства, що виробляють масову однотипну продукцію. 3). У Франції та деяких ін. країнах назва професійних спілок.

СИНОД – зібрання у ряді православних і протестантських церков вищих духовних та світських осіб для розв'язання найважливіших церковних справ; вищий орган управління православною церквою у Росії. Створений Петром I 1721 після скасування патріаршества. До складу С. входили представники вищого духовенства, а його діяльність підпорядковувалася світській владі. Спочатку очолював президент, з 1722 – обер-прокурор, який призначався з світських осіб. Після відновлення 1917–18 титулу патріарха С. отримав назву «священного» і став колегіальним дорадчим органом із вищих ієрархів при Московському Патріарху. У 1960-х роках засновано єпископський С. у католицькій церкві та деяких церквах, що знаходяться в унії з Ватиканом – Коптська (ОАЕ), Вірменська (Ліван), Халдейська (Іран), Українська Греко-Католицька Церква та ін.

СИНЬХАЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1911–1913 – традиційна назва початкової фази нац.-визв. руху в Китаї, внаслідок якого було повалено династію Цин і встановлено республіку. Головні рев. події відбулися у рік «Синьхай» за старим кит. календарем – звідси і назва революції – Синьхайська. С. р. була зумовлена поглибленням і загостренням

кризи Китайської імперії на чолі з маньчжурською династією Цин (1644–1912). Складниками цієї кризи стали: погіршення на поч. 20 ст. міжнар. становища Китаю внаслідок посилення експансії західних держав і Японії; затяжний конфлікт між конституційною опозицією і маньчжурською деспотією, яка не хотіла поступатися своїми позиціями; посилення рев.-дем. руху на чолі з *Сунь Ятсеном*; збільшення стихійних антиурядових повстань тощо. Початком С. р. вважають стихійне збройне повстання у м. Учан – адмін. центрі провінції Хубей на пд. Китаю, яке розпочалося 10.10.1911. Солдати місцевого гарнізону скинули владу маньчжурської адм-ції й захопили урядові установи міста. 11.10 був утворений хубейський рев. уряд (одержав назву Стратегічний центр) на чолі з ген. Лі Юаньхунем, який висунув вимогу зречення Цинської династії, проголосив Китайську респ. і звернувся до населення усіх провінцій із закликом повстати проти маньчжурського правління. Щоб запобігти втручання іноземців, хубейська рев. влада скерувала до Ханькоу «Ноту до іноземних держав», в якій визнавала спадкоємність зобов'язань за усіма міжнар. договорами, що були укладені імператорським урядом. У відповідь 18.10 західні держави заявили про свій нейтралітет у конфлікті. На заклик хубейських революціонерів відгукнувся увесь Китай. Наступні два місяці правління маньчжуржурської монархії було ліквідовано в 15 провінціях (майже у половині з них – збройним шляхом, в ін. – мирним, внаслідок підтримки рев. вимог впливовими кит. чиновниками з місцевого держ. апарату і верхівкою провінційних військ). На поч. грудня 1911 під владою Пекіна залишилися лише 3 пн. провінції – Чжилі, Хенань і Ганьсу. Заворушення розпочалися і в нац. околицях імперії – у Тибеті, Сінцзяні, а також у Зовнішній Монголії, яка 01.12.1911 проголосила незалежність. В умовах загострення політ. кризи спостерігався спалах націоналіст. екстремізму серед китайського (ханьського) населення, що інколи набував форм геноциду проти маньчжурів як народності. Втративши можливість контролювати ситуацію, уряд звернувся за допомогою до впливового ген. *Юань Шикая*. 27.10 він був призначений головнокоманд. каральних військ, а 02.11 обійняв посаду прем'єр-міністра. Щоб запобігти подальшому поглибленню політ. кризи і зберегти ін-т імператорської влади, 02.11 було прийнято Конституцію, що перетворила Китай у конституційну монархію. Як досвідчений і поміркований політик, Юань Шикай виступав за подолання політ. спадщини цинського правління, китаїзацію вищих органів влади, нац. примирення

ханьців і маньчжурів, водночас віддавав перевагу політ. засобам врегулювання конфлікту. Тому силові заходи проти рев. Півдня Юань Шикай поєднував із пошуком шляхів до перемир'я. Велике значення для зміцнення позицій Юань Шикая мала політ. підтримка його дій великими державами. 01.12 за ініціативою Юань Шикая бойові дії між урядовими військами і рев. арміями були припинені. 18.12.1911 у Шанхаї розпочалися переговори представників урядової Півночі та рев. Півдня. Представники Півдня відкидали можливість збереження монархії навіть в її конституційній формі, проте запропонували Юань Шикаю посаду президента республіки після зречення Цинської династії. Поверненням 25.12 з еміграції *Сунь Ятсена* сприяло посиленню позицій радикального табору і розв'язання головного питання революції – повалення маньчжурської монархії – вступило у нову фазу. 29.12.1911 у Нанкіні на конференції представників незалежних провінцій Сунь Ятсен був обраний тимчасовим президентом. 01.01.1912 він склав президентську присягу і офіційно проголосив Китайську респ. 28.01 був утворений її найвищий тимчасовий законодавчий орган – Національні збори (Цаньюань). Після цього доля Цинської династії була фактично вирішена. 01.02 за посередництва Юань Шикая почалися переговори з імператорським двором про умови зречення від влади. Переговори закінчилися укладенням угоди, яка передбачала державне забезпечення імператорської сім'ї, збереження її майна, титулів і громадянських прав, а також державний захист приватного майна і громадянських прав маньчжурів, монголів, мусульман і тибетців. 12.02 від імені малолітнього імператора *Лу І* був виданий едикт про зречення від престолу. 13.02 Сунь Ятсен, виконуючи попередні зобов'язання свого оточення, відмовився від повноважень тимчасового президента і рекомендував на цю посаду Юань Шикая. 15.02 Національні збори одногосно обрали Юань Шикая тимчасовим президентом. За своєю суттю, цей акт добровільної передачі влади став іст. компромісом між двома ключовими політ. лідерами Півночі та Півдня країни – Юань Шикаєм і Сунь Ятсеном, що на деякий час дало змогу уникнути громад. протистояння, прямого іноз. втручання і неминучого розпаду країни (хоча сам Сунь Ятсен згодом назвав свої дії у цій ситуації «великою політичною помилкою»). 02–05.03.1012 респ. уряд ухвалив низку указів – про заборону куріння опію, недопустимість катувань під час допитів, заборону торгівлі людьми і звільнення рабів, скасування феодальних традицій і порядків. Найважливішим досягненням нового режиму стало ухвалення

10.03 т. зв. Конституційних угод (фактично – тимчасової Конституції), де вперше в історії Китаю було проголошено: рівноправність усіх громадян «незалежно від раси, класу і релігії»; право приватної власності та свобода підприємництва; основні дем. свободи (недоторканість особистості та житла, свобода слова, дискусій, друку, таємниці листування, свобода вибору місця проживання і пересування, віровизнання тощо); розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову; скликання постійно діючого парламенту. Інаугурація Юань Шикая відбулася 10.03.1912 в Пекіні, що 02.04 був проголошений столицею Китаю. Розпочався новий етап у політ. житті Китаю, пов'язаний зі спробами утвердити парламентські форми управління країною і прагненням Юань Шикая до встановлення авторитарного правління. Вважаючи, що респ. лад не має майбутнього, і прямуючи до встановлення режиму особистої влади, Юань Шикай значно скоротив чисельність рев. військ у Пд. і Центр. Китаї, чим значно послабив позиції своїх політ. опонентів. Однак Юань Шикай не зміг перешкодити виборам до постійного парламенту, які були заплановані на кін. 1912–поч. 1913. У підготовці до цих виборів для консолідації усіх лівих і патріотичних сил, спроможних відстояти та зміцнити респ. лад, Сунь Ятсен зі своїми однодумцями 25.08 скликали в Пекіні установчий з'їзд нової партії. Після приєднання до Об'єданого союзу ще 4 партій був заснований *Гоміньдан* (Національна партія), головою якого став Сунь Ятсен. Після перемоги на парлам. виборах, що відбулися в січні-лютому 1913 (Гоміньдан отримав 296 місць з 596 у нижній палаті та 123 з 274 у верхній палаті), Гоміньдан зажадав створення «відповідального партійного уряду». Але Юань Шикай не збирався поступатись владою і вдався до репресивних дій. За його таємним наказом, 20.03 був вбитий кандидат на посаду прем'єр-міністра від Гоміньдану Сун Цзяожень, а кількох відомих гоміньданівців усунено з високих посад у держ. адм-ції й армії. 27.04.1913 уряд Юань Шикай, без узгодження з парламентом, для зміцнення своїх військових сил підписав угоду про «реорганізаційну» позику (25 млн ф. ст.) із консорціумом західних банків (В. Британія, Франція, Німеччина, Бельгія, Росія, Японія). Ця акція набула гучного політ. резонансу і зумовила різке засудження з боку Гоміньдану, який звернувся до народу із закликом до збройної б-би проти режиму Юань Шикая. Масового народного виступу організувати не вдалося, оскільки більшість кит. населення на цей заклик не відгукнулася. Лише деякі вірні Гоміньдану військові частини (у провінціях Цзянсу і Цзянсі та містах Нанкіні й

Шанхаї) розпочали військову кампанію проти Юань Шикая, що одержала назву «другої революції» (липень-серпень 1913). Велика перевага пекінського уряду в збройних силах і матеріальному забезпеченні, дала йому змогу придушити виступ гоміньданівців. Сунь Ятсен та ін. лідери «другої революції» були змушені емігрувати, що остаточно розчистило Юань Шикаю шлях до диктатури.

С. р., нац.-визв. за характером, виконала своє головне завдання: ліквідувала правління маньчжурської аристократії та монархічний режим, проголосила республіку західного зразка – першу на той час в Азії; звільнила рабів і кріпаків у колишніх маєтках імператора та маньчжурської знаті. Важливим її наслідком стало прискорення вестернізації та модернізації усіх сфер міського повсякденного життя і культури країни. Проте С. р. фактично не скасувала деспотії, традиційної для Китаю форми політ. влади, а лише призвела до її пристосування в нових історичних умовах.

О. Чижов (Харків).

СИПАЇ – наймані війська в Індії (інколи в Афганістані, Бірмі) у серед. XVIII-першій пол. XX ст. Формувалися з місцевого населення і склали більшу частину брит. колоніальної армії. Використовувалися під час військ. кампаній з метою завоювання нових територій, а згодом для контролю над ними. Нараховували бл. 185 тис. осіб (брит. війська 45 тис. чол.), що робило неможливим збереження влади Лондона над завойованими територіями без сипайських підрозділів. За службу отримували значно нижчу платню, ніж англ. підрозділи; їм не могли присвоюватися офіцерські звання. Взяли активну участь у нац.-визв. повстанні 1857–59. У кін. XIX ст. набиралися, в основному, з мусульман і сикхів та використовувалися для придушення нац.-визв. боротьби інд. народу. Під час Другої світової війни чисельність сипайського війська становила бл. 2 млн чол. Після проголошення незалежності Індії (1947) сипайське військо як окреме військове формування перестало існувати.

СИРОВИ Ян (Syrový; 24.01.1888 – 17.10.1970) – чехословац. військовий і державний діяч, генерал (1918). Учасник Першої світової війни, служив в австр.-угор. армії, потрапив у рос. полон. 1917 став співорганізатором Чехословацького корпусу у Росії, який у травні 1918 виступив проти більшовицької влади. Влітку-восени 1918 очолював чехословац. підрозділи у боях з Червоною армією на Уралі та в Сибіру. Згодом командував однією з армій адм. *О. Колчака*. Після повернен-

ня на батьківщину служив у чехословацькій армії, нач. Генштабу (1926–33), інспектор армії. 1926 і 1938–39 займав пост мін. оборони. У вересні 1938 очолив позапартійний уряд країни, який під тиском нацист. Німеччини, фашист. Італії та зх. держав прийняв рішення *Мюнхенської конференції 1938*. Після відставки Е. Бенеша протягом жовтня-листопада 1938 виконував обов'язки президента країни (30.11.1938 президентом став Е. Гаха). У травні 1945 заарештований як колаборант і засуджений до тривалого терміну ув'язнення (амністований 1960).

СИЦИЛІЙСЬКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1943

– десантна операція амер. і брит. військ на о. Сицилія під час Другої світової війни (кодова назва – «Хаскі») з метою захоплення о-ів і створення плацдарму для вторгнення у континентальну част. Італії. Проходила 10.07–17.08.1943. Десантні сили союзників налічували 478 тис. чол., 600 танків, 1 800 гармат, 1 380 кораблів і суден, 1 800 десантних засобів, 4 000 бойових і 900 транспортних літаків. Сицилію обороняли італ. і нім. війська під командуванням ген. А. Гуццоні чисельністю 255 тис. осіб, при підтримці 600 літаків. Заг. керівництво десантною операцією здійснював амер. ген. Д. Д. Айзенговер, а безпосередньо висадкою на о-ів командували ген. Б. Л. Монтгомері та ген. Джордж Паттон. Протягом двох місяців перед початком операції Сицилія зазнавала постійних авіаударів союзницької авіації, завдяки чому висадка відбулася безперешкодно. С. д. о. завершилася встановленням повного контролю союзників над Сицилією, однак понад 55 тис. вояків нім. та італ. військ встигли евакуюватися через Мессінську протоку. Висадка союзників на Сицилії спричинила усунення 25.07.1943 від влади в Італії Б. Муссоліні й створення нового уряду П. Бадольо.

А. Козицький (Львів).

СІ ЦІНЬПІН (Хі Jinping, 15.07.1953) – Голова КНР (з березня 2013), Генеральний секретар Комуністичної партії Китаю. Н. у Пекіні у родині Сі Чжунсюня, який з 1959 займав посаду заст. голови Державної Ради КНР. Після провалу політики «*Великого стрибка*» сім'я С. Ц. потрапила в опалу і була вислана в провінцію, де батька призначили директором тракторобудівного заводу. У період «*Культурної революції*» родина відправлена до трудового табору, де С. Ц. протягом майже семи років працював у народній комуні. Після смерті Мао Цзедуна та приходу до влади Ден Сяопіна, сім'ю С. Ц. було реабілітовано, його батько став губернатором провінції Гуандун, а сам С. Ц. переїхав до Пекіна та 1975 вступив на хіміко-

технологічний ф-тет Університету Цінхуа. 1981–82 був секретарем Ген Бяо, мін. оборони. Звільнився з усіх посад і добровільно поїхав у провінційне місто Чжендін (пров. Хебей). Після вдалих нововведень 1985 С.Ц. переведено в м. Сямень, згодом призначений Фуджоуського міського комітету КПК (1990–96). 1999–2002 губернатор провінції Фудзянь. Після приходу до керівництва країною Ху Цзіньтао 2002–03 став губернатором найбагатшої на той момент провінції Чжецзян, 2002–07 очолював постійний комітет Зборів народних представників провінції. Вже на посаді мера Шанхая, головного економічного центру Китаю, Сі був куратором корупційного розслідування щодо колишнього голови провінційного відділення КПК Чень Ланьюя (якого засудили за корупцію до 18 років в'язниці). Авторитет С. Ц. став настільки високим, що йому довірили очолити організаційну групу з проведення в Китаї Олімпіади 2008. 2012 С. Ц. обрано Генеральним секретарем ЦК КПК, а наступного року Головою КНР. Посівши найвищі державні посади, почав масштабну боротьбу з корупцією. Найрезонанснішою подією, яка, проте, також має характеристики боротьби за владу, стало пожиттєве ув'язнення колишнього мін. громадської безпеки Чжу Юнкана. Ця справа стала частиною великої антикорупційної кампанії, яка одержала назву «Полювання на мух і тигрів», результатом якої стало відкриття кримінальних справ проти 1,5 млн. кит. чиновників (деякі з них були розстріляні). Для того, щоби підняти імідж КПК як дієвої партії, що знаходиться в постійній комунікації із суспільством в КНР було відкрито бл. 7 тис. партійних офісів. 2018 на сесії ВЗНП прийнято зміни до Конституції КНР, які дозволяють С.Ц. перебувати при владі необмежену кількість термінів. Також до Конституції КНР було включено «Думки Сі Цзіньпіна щодо соціалізму з китайською специфікою для нової ери» – комплекс політ. установак, який фактично прирівнює політ. доробок С. Ц. до Мао Дзедуна. За С.Ц. посилюється контроль над ЗМІ та Інтернетом, що має за мету забезпечити країну від впливу «руйнівних і невідповідних китайським цінностям ідей». За даними амер. журналу Forbes від 2018 С. Ц. – найвпливовіший політик планети. Такий статус кит. лідера пояснюється також тим, що С.Ц. став ініціатором низки проєктів, які фактично стали заявкою КНР на глобальну провідну роль у світових процесах. С. Ц. 2013 ініціював програму «Один пояс – один шлях» як проєкт і водночас модель економічної взаємодії, яка має охопити понад 60 країн світу і передбачає приблизно 1 трильйон дол. інфраструктурних та ін. інвестицій. У виступі на Давоському форумі 2017 С. Ц. заявив що «протекціонізм – замикання себе

в темній кімнаті..., яка блокує світло і повітря», що мало означати прихильність ідеї глобалізації та натяк Пекіна на готовність стати одним із провідних драйверів світових екон. процесів. Паралельно з цим за С.Ц. інтенсивно розгорталася й поширювалися кампанії під назвою «Китайська мрія» і «Національне відродження», що покликані створити новий політико-психологічний ґрунт не лише в кит. суспільстві, але й для позиціонування КНР на світовій арені як однієї з глобальних держав із власною ціннісною основою.

М. Таран (Київ).

СІАНУК Нородом (Sihanouk, 31.10.1922 – 15.10.2012) – король, прем'єр-міністр і президент Камбоджі. Н. у королівській родині в Французькому Індокитаї. Навчався у Парижі. 1941 коронувався на камбодж. престол за згодою уряду «*Віши*». У березні 1945 при підтримці Японії офіційно розірвав колоніальні стосунки з Францією. Внаслідок камбодж.-франц. переговорів визнаний правителем Камбоджі під франц. протекторатом (1947). Після повного проголошення незалежності країни (1955) зрікся престолу на користь свого батька Нородома Сурамаріта. З 1955 до 1970 очолював уряд Камбоджі, лідер Народно-соціаліст. партії (1955–70). Після смерті батька (1960) став главою держави (не коронувався). Внаслідок військового перевороту у березні 1970 ген. Лон Нола (організований за сприянням ЦРУ) емігрував із країни, жив у Лондоні та Пекіні. Підтримував антиурядовий партизанський рух *червоних кхмерів*. Перемога *Пол Пота* (1975) дозволила С. на короткий час знову очолити країну, але у квітні 1976, засудивши політику урядового терору подав у відставку. Після в'єтнамської агресії проти Камбоджі та проголошення Народної Республіки Кампучії (січень 1979), С. знову жив у Пекіні, де створив емігрантський уряд (1982). Під час тривалої громадянської війни очолив рух опору проти прокомуністичного уряду. Після підписання Паризької мирної угоди 1991 С. повернувся до країни, став на чолі Вищої народної ради і Тимчасового уряду Камбоджі. Під час виборів 1993 роялістична партія ФУНСІПЕК здобула більшість у парламенті Камбоджі, а новообраний парламент країни проголосив встановлення у Камбоджі конституційної монархії. 23.09.1993 С. вступив на престол. Королівський уряд С. протягом 1994–95 продовжував боротьбу з загонами червоних кхмерів. У липні 1997 владу у країні знову захопило прокомуністичне угруповання Гун Сена. 07.10.2004 С. зрікся престолу. 14.10 принц Нородом Сіамоні, молодший син С. став новим монархом Камбоджі.

В. Качмар (Львів).

СІКЕЙРОС Хосе Давід Альфаро (Сикейрос, Alfaro Siqueiros; 29.12.1896 – 06.01.1974) – мекс. живописець, графік, громадський діяч. Один із засновників і визначний майстер мекс. школи монументального живопису ХХ ст. 1911 навчався у Мехіко в Академії Сан-Карлос і 1913 у школі Санта-Аніта. Учасник *Мексиканської революції 1917*, 1914–18 – офіцер армії В. *Карранси*. 1922 разом з Д. *Ріверою* і Х. К. *Ороско* та ін. організував Синдикат рев. живописців, скульпторів і граверів. У 1920-х роках займався політ. діяльністю, один із лідерів Компартії. 1932–36 працював у США, заснував у Нью-Йорку експериментальну майстерню нових засобів живопису. Воював на боці республіканців під час *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії. Осн. твори: розписи у Нац. підготовчій школі (1922–23), у Палаці витончених мистецтв (1945, 1950–51), госпіталі Ла-Раса (1952–55), у Нац. музеї історії (1959) у Мехіко, монументальні цикли розписів і скульптури у м. Куернавака (1965) і Мехіко («Поліфорум», відкритий 1971) тощо. У його динамічних монументальних композиціях конкретні іст. персонажі виступають поряд з символічними образами; майстерно використовував ефекти перспективи, нові художні матеріали і прийоми. Поєднував живопис з скульптурними формами, керамічною рельєфною мозаїкою. Станкові картини С. (зокрема, «Селянська мати», 1929; «Революціонер», 1957 та ін.) знаходяться у Нью-Йорку в Музеї сучасного мистецтва.

С. Лупій (Львів).

СІКОРСЬКИЙ Владислав (Sikorsky; 20.05.1881 – 04.07.1943) – польс. політик, генерал. З 1921 – нач. Генштабу польс. армії. 1922–23 – прем'єр-міністр і мін. внутр. справ Польщі, 1924–25 – мін. військ. справ. Прихильник зміцнення польс.-франц. союзницьких відносин. Співпрацював із політ. колами, які суперничали за владу з Ю. *Пілсудським*. У 1930-х роках жив у Франції. Після захоплення гітлерівцями Польщі (1939) очолив польс. еміграційний уряд (з 1940 – у Лондоні). Співорганізатор польс. військових підрозділів на Заході. Оголосив стан війни з СРСР, однак після нападу Німеччини на Радянський Союз відновив польс.-рад. дипломатичні відносини (розірвані рад. урядом у квітні 1943). 1941 у Москві підписав від імені Польщі декларацію про дружбу і взаємодопомогу, що дало можливість формувати на рад. території польську армію під командування ген. В. *Андерса*. Загинув в авіаційній катастрофі.

СІКОРСЬКИЙ Ігор Іванович (Sikorsky; 25.05.1989 – 26.10.1972) – амер. авіаконструктор,

один з піонерів авіабудування. Н. у Києві. Син відомого психіатра і психолога І. Сікорського. 1903–06 навчався у Петерб. морському училищі. 1907–11 – студент Київ. політехнічного ін-ту. 1908–11 сконструював і побудував експериментальні вертольоти і низку літаків. 1910 відбувся перший політ літака С-2, який сконструював С. 1911 здобув диплом пілота. У грудні 1911 на літаку С-2 встановив перший світовий рекорд швидкості з екіпажем (три особи) – 111 км/год. 1912–17 – головний конструктор авіаційного відділу Рос.-Балт. заводу в Петербурзі. 1912–14 під керівництвом С. були побудовані одні з перших у світі багатомоторні літаки «Гранд», «Русский витязь» та «Ілля Муромець». 1918 емігрував у Францію, а звідти 1919 – у США, де продовжував свою конструкторську діяльність. 1923 заснував авіаційну фірму, згодом – співвласник конструкторсько-будівельної фірми «Вестленд-Сікорський». До 1939 збудував бл. 15 типів літаків. З 1939 С. перейшов на конструювання вертольотів одновинтової схеми. С. першим почав будувати турбінні вертольоти, вертольоти-амфібії. На вертольотах С. було вперше здійснено переліт через Атлантику (S-61; 1967) і Тихий океан (S-61; 1970; з дозаправкою у повітрі). Помер в Істоні (штат Коннектикут, США).

СИМІТІС Константінос (Костас; Κωνσταντίνος Σημίτης; 23.06.1938) – грец. політик, прем'єр-міністр Греції (1996–2004). Н. у м. Піреї. Після закінчення школи вивчав право і економіку в ун-ті Марбурга, згодом продовжив навчання в Лондонській школі економіки. Під час навчання за кордоном С. активно включився в політ. боротьбу, критикуючи режим «чорних полковників» (1967–74), що на той час панував у Греції. Після повернення в країну, 1965 разом із однодумцями створив політ. групу під назвою «Алесандрос Папанастасіу», що отримала назву від імені політ. діяча країни 1-ої пол. ХХ ст., що боровся за демократичні перетворення після Першої світової війни. Перед загрозою чергового ув'язнення, був змушений 1969 залишити Г. і працював як викладач одного з університетів у ФРН. 1974 повернувся до Г. вже як співзасновник однієї з найбільших і досі діючих політ. сил ПАСОК (гр. ΠΑ.ΣΟ.Κ.). Партія має соціал-дем. спрямування і водночас тяжіє в бік лівої ідеології. Її лідером довгий час був знаний представник однієї з найсильніших політ. груп країни А. Папандреу. Перебуваючи з 1996 на посаді лідера партії та прем'єр-міністра, С. сприяв інтеграції Г. у структури Європейського Союзу. Очолював партію до 2004, коли через падіння її рейтингу оголосив про відставку. У подальшому, залишився активним в політиці аж до поч. кризи 2008, коли через незгоду

з діями однопартійців у підписанні *Лісабонської угоди 2007*. Згідно з нею Г. узгодила з ін. членами ЄС шлях проведення кардинальних екон. реформ. 2009 С. остаточно залишив активну політ. діяльність.

І. Лильо (Львів).

СІНЬЯК Поль (Signac; 11.11.1863 – 15.08.1935) – франц. живописець, графік, теоретик мистецтва. Систематичної освіти не отримав. У ранній період творчості був близьким до імпресіоністів, пізніше став одним із провідних представників неоімпресіонізму, засновником живопису пуантилізму. 1884 разом з Ж. Сьора і О. Роденом створив Товариство незалежних художників. Наприкін. ХІХ ст. відійшов від пуантилізму і намагався поглибити естетичні якості живописного твору, висуваючи на перший план його виражальні якості. Надавав перевагу площинно-декоративним рішенням, інтенсивній колористичній гамі. Малював пейзажі («Вхід у Марсельський порт», 1911; «Гавань у Марселі», 1907), портрети, жанрові сценки («Портрет Ф. Фенеона», 1890; «Модистки», 1885).

С. Лупій (Львів).

СІОНІЗМ (від назви гори Сіон біля Єрусалима) – різновид євр. націоналізму, що поширився з 1920-х років. Тепер С. – ідеологія і розгорнута система євр. орг-цій у всьому світі. Започаткував С. як ідеологію Т. Герцль у праці «Єврейська держава» (1896). Всесвітня сіоністська орг-ція була створена 1897. С. пропагував богообраність євреїв, їх виняткові права на прабатьківську територію біблійських предків у Палестині, де вони мали збудувати єврейську державу (див. *Ізраїль*). Після 1948 зорієнтований на всебічну підтримку Ізраїлю. С. доводить нерозривність євреїв світу, вважає їх асиміляцію проти природною і гріховною. С. – офіц. державна ідеологія Держави Ізраїль. Має низку течій – від соціалістичних до шовіністичних. Численні сіоністські орг-ції, керівні центри яких знаходяться у США та Ізраїлі, діють у багатьох державах (бл. 60 державах світу). Вищий інститут ВСО – Всесвітній сіоністський конгрес.

Л. Старецька (Львів).

СКЛОДОВСЬКА-КЮРІ Марія (Кюрі; Curie Skłodowska; 07.11.1867 – 04.07.1934) – польс. і франц. фізик і хімік; основоположниця вчення про радіоактивність. Дружина П. Кюрі. З 1906 – професор Паризького ун-ту, багато років очолювала фізико-хім. відділ Радієвого ін-ту у Парижі. Подружжя Кюрі відкрило хім. елементи полоній і радій (1898), досліджувало вплив радіоактивного

випромінювання на живі клітини, вивчало альфа і бета-промені. С.-К. отримала (разом із А. Деб'єрном) радій у металічному вигляді (1910), виготовила перший еталон цього металу (1911). Член Паризької медичної академії (з 1922), чл.-кор. Петербузької АН (з 1907). Нобелівська премія, 1903 (з фізики) і 1911 (з хімії).

СКОРОПАДСЬКИЙ Павло [03(16).05.1873 – 28.04.1945; за ін. дан. – 26.04.1945; 24.04.1945] – укр. політичний діяч, воєначальник, гетьман України (1918). Походив із укр. козацько-шляхетського роду. Н. у Вісбадені (Німеччина). Дитячі роки провів у с. Тростянець Прилуцького повіту на Чернігівщині. 1886–93 навчався у Петерб. Пажеському корпусі. Брав участь *Російсько-японській війні 1904–05*. У грудні 1905 призначений флігель-ад'ютантом рос. імператора *Миколи II*. З 1910 – командир 20-го драгунського Фінляндського полку, а з квітня 1911 – командир лейб-гвардії Кінного полку. З поч. *Першої світової війни 1914–18* С. командував кінним полком, 1-ю Гвард. кавалерійською дивізією. З 1916 С. – генерал-лейтенант. У січні 1917 призначений командувачем 34-м арм. корпусу, що дислокувався на терит. України. У липні-серпні 1917 розпочав українізацію корпусу. Корпус С. (60 тис. бійців) до поч. 1918 залишався однією з найбоєздатніших частин. У жовтні 1917 на з'їзді Вільного козацтва обраний почесним військовим отаманом. С., який ніколи не брав участь в укр. нац. русі під впливом рев. подій змінив свої погляди на українську справу. У листопаді 1917 корпус під командуванням С., ставши на захист *Української Центральної Ради*, роззброїв полк. Вінниці 2 гвард. корпус, який намагався прорватись на допомогу більшовицьким частинам у Києві, й під вартою вислав їх у Росію. Через розходження з керівництвом УЦР у питаннях будівництва укр. збройних сил 25.12.1917 подав у відставку. Знаходячись в опозиції до політики УЦР, зокрема її соц. експериментів, С. із поч. 1918 намагався знайти спільників для поширення власної ідеї побудови державної влади в Україні, ініціатор створення Української громади, яка розпочала підготовку до встановлення авторитарної влади. 29.04.1918 на Всеукраїнському Хліборобському конгресі обраний гетьманом України. Оголосив про розпуск УЦР і проголосив Українську Державу, в якій вся повнота виконавчої і законодавчої (до скликання Українського Союму) влади переходила до гетьмана; гетьман призначав Отамана (голову) Ради міністрів; С. став Верховним головнокоманд. Української армії і флоту та ін.

С. приділяв велику увагу вирішення екон.-фінанс. проблем держави, сприяв створенню системи судівництва, формуванню регулярної укр. армії. С. намагався українізувати держ.

апарат та загальноосвітню школу, сприяв створенню в Україні цілої низки нац. наукових і культурно-освітніх інституцій, зокрема державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському, Державного українського архіву, Національної галереї мистецтв, Української Академії Наук тощо. У період правління С. Українська Держава підтримувала активні дипл. відносини з державами *Четвертого союзу*, дипл. місії було вислано до Швейцарії, Фінляндії, Швеції, Норвегії. 12.06.1918 підписав прелімінарну мирну угоду з РСФРР і протягом літа-осені 1918 укр. делегація вела переговори з представниками рос. Раднаркому у Києві про укладення мирного договору між обома країнами.

Політика гетьманського уряду на чолі з Ф. Лизогубом, спрямована на відновлення дореволюційного соц.-екон. ладу та захист інтересів консервативно-власницьких верств (поміщиків, великих промисловців і фінансистів), участь в уряді, в основному, представників рос. партій (кадети, октябристи), деякі з яких мали антиукр. переконання, відштовхнули від співпраці з С. нац.-дем. сили, і привели до створення 05.08.1918 опозиційного Українського національного союзу (УНС). Діяльність місцевої гетьманської адм.-ції (повернення майна та землі поміщикам, ліквідація селянських комітетів, встановлення 12-год. робочого дня тощо) викликала стихійний масовий опір укр. селянства і робітництва, який придушували військ. каральні експедиції.

Восени 1918 активізував спроби досягнення компромісу з укр. політ. силами, що перебували в опозиції. Проте компромісний склад Ради міністрів (значний вплив на гетьмана мали політики, що виступали за об'єднання України з білогвард. силами Росії у боротьбі проти більшовиків) не влаштував лідерів УНС і вони продовжували підготовку повстання проти гетьманської влади. 14.11.1918 С. видав «Грамоту», в якій оголосив про федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією. Такі дії С. стали приводом до антигетьманського повстання, керівництво яким здійснювала *Директорія УНР*. 14.12.1918 підписав зречення від влади. Виїхав до Німеччини. Жив у Швейцарії, згодом поселився у м. Ванзее біля Берліна. Деякий час співпрацював із В. *Липинським*, згодом заснував Союз гетьманців-державників. Заходами С. 1926 був створений Український науковий інститут при Берлінському ун-ті. Під час Другої світової війни С. відстоював перед офіційними колами Німеччини інтереси українців, сприяв звільненню з нацист. концтаборів С. Бандери, А. Мельника, Я. Стецька та ін. 16.04.1945 під час бомбардування союзницькою авіацією був важко поранений, помер у лікарні. Похований в Оберсдорфі.

В. Задунайський (Донецьк).

СКОТТ Роберт Фолкон (Scott; 06.06.1868 – 29.12.1912) – брит. полярний дослідник. 1901–04 очолював експедицію, яка відкрила пів короля Едварда VII, досліджував Землю Вікторії. Під час 2-ї антарктичної експедиції 1911–12 досяг Південного полюса (січень 1912), але на місяць пізніше Р. Амундсена. Загинув на зворотному шляху.

СКРИПНИК СТЕПАН (церковне ім'я – Мстислав; 10.04.1898 – 11.06.1993) – Глава Української Православної Автокефальної Церкви, Патріарх Київський і всієї України. Н. у Полтаві. Племінник С. Петлюри. Закінчив Першу класичну гімназію у Полтаві, брав участь у нелегальних гуртках укр. молоді. У роки *Першої світової війни 1914–18* навчався у козачій офіцерській школі в Оренбурзі. С. учасник укр. визвольних змагань 1917–21, був поранений. Після одужання призначений дипл. кур'єром, а згодом старшина для особливих доручень Головного Отамана С. Петлюри. На поч. 1920-х років перебував у таборі для інтернованих у Каліші (Польща). Згодом працював у кооперативних установах Галичини і Волині. У 1930-х роках належав до провідних членів Волинського Українського Об'єднання, навчався в Школі політичних наук у Варшаві. 1930 обраний послом польського сейму, захищав нац. права українців у Польщі. Брав участь церковному та громадському житті Волині та Холмщини. У 1930-х роках С. представляв мирян у єпархіальних радах, був членом Митрополичої ради на чолі з митрополитом Діонісієм, ініціатором і головою товариства «Українська школа» у Рівному. 1940 С. обрано заст. голови Холмської єпархіальної ради, очолюваної митрополитом Іларіоном. У квітні 1942 прийняв сан священника, згодом — чернецтво, у травні 1942 був висвячений на єпископа Переяславського УАПЦ. Під час Німецько-радянської війни 1941–45 перебував на укр. землях, був заарештований гітлерівцями і на півроку ув'язнений у тюрмах Чернігова і Прилук. З 1944 жив у Варшаві, згодом переїхав до Словаччини, пізніше – до Німеччини. Очолював православні єпархії в Гессені та Вюртенберзі. Восени 1947 С. виїхав до Канади і був обраний Первоієрархом Української Греко-Православної Церкви як єпископ Вінніпезький і всієї Канади. 1949 став на чолі УПЦ в Америці і почав добиватися об'єднання з єпархією архієпископа І. Теодоровича, чого домогся у 1949 на соборі в Нью-Йорку. Владика Іоана було обрано митрополитом УПЦ у США, а С. — заст. митрополита і головою Консисторії. Збудував постійні приміщення Консисторії у Саут Бавнд Бруку (штат Нью-Джерсі), заснував друкарню і бібліотеку, духовну семінарію Святої Софії. Заходами С.

було розпочато видання журналу «Українське Православне Слово». У жовтні 1965 стараннями С. відкрито церкву-пам'ятник мученикам за свободу України, створено музей. У листопаді 1963 і 1971 зустрічався з Константинопольським Патріархом Афінагором I, де ознайомив його з становищем в УПЦ, ставив питання визнання і повернення УПЦ прав, якими вона користувалась до 1686. Після смерті митрополита Никанора 1969 очолив УАПЦ у Діаспорі (США, Європі та Австралії). 05.06.1990 обраний першим Патріархом Київським і всієї України УАПЦ. Помер у канадському містечку Грісбі. Похований у Бавнд Бруку (штат Нью-Джерсі, США).

С. Білокінь (Київ).

СКРЯБІН Олександр Миколайович [25.12.1871(06.01.1872) – 14(27).04.1915] – рос. композитор і піаніст. 1898–1903 – професор Моск. консерваторії по класу фортепіано. 1904–10 жив за кордоном. Виступав із концертами у Росії, Україні (Одеса, Київ), Зх. Європі, Америці. Серед творів С.: 3 симфонії (1900, 1902; 1904 – «Божественна поема»), 3-тя, 4-та і 5-та сонати (1897, 1903, 1907), «Поема екстазу» для оркестру (1907), концерт для фортепіано з оркестром (1897); тв. для фп. – 10 сонат, 19 поем, 26 етюдів тощо.

СЛІПІЙ Йосип (Сліпий-Коберницький-Дичковський; 17.08.1892 – 07.09.1984) – укр. церковний діяч, митрополит УГКЦ, кардинал (з 1965). Н. у с. Заздрість (тепер Тернопільської обл.). Навчався у Львів. духовній семінарії. Великий вплив на життєвий вибір С. мав митрополит А. Шептицький, який 1912 відрадив С. на навчання у колегію «Канізіанум» (Інсбрук, Австрія). У вересні 1917 висвячений у сан священника. 1918 отримав ступінь доктора богослов'я. Продовжив богословські студії у Римі у Грегоріанському ун-ті та в Папському орієнтальному ін-ті. Після повернення до Львова, обійняв посаду професора догматики у Львівській духовній семінарії, з 1926 – її ректор. 1928 став ректором Греко-католицької богословської академії у Львові. 1935 призначений архидіяконом Львівської митрополичої капітули. Після заняття Галичини рад. військами, 1939 А. Шептицький з огляду на свій вік і на репресивний характер нового режиму, призначив С. своїм коад'ютором (єпископом-помічником з правом наступництва). Після смерті митрополита А. Шептицького С. очолив УГКЦ. 11.04.1945 С. та ін. єпископи УГКЦ були заарештовані, що стало початком кампанії з ліквідації УГКЦ, яку розпочала рад. влада. У березні 1946 С. був звинувачений у «ворожій діяльності проти УРСР, співпраці

з німецько-фашистськими окупантами» і засуджений до 8 років позбавлення волі. Митрополит С. рішуче відхилив всі пропозиції влади про перехід на православ'я (взамін за обіцянки повернення на львів. митрополичий престол), що стало причиною нових судових процесів (1953, 1957, 1962) і тривалих термінів ув'язнення (всього перебував у таборах і тюрмах майже 18 років). Завдяки зусиллям Апостольської столиці, урядів, дипломатів й громадськості США, укр діаспори, 12.01.1963 митрополит С. був звільнений, і отримав можливість виїхати за межі СРСР. У *Ватикані* С. розгорнув діяльність з організаційного зміцнення УГКЦ. Приймав участь у роботі II Ватиканського собору (1962–65). Збудував храм Св. Софії у Римі. З 1965 – кардинал. 1969 Синод УГКЦ ухвалив патріархальний устрій Церкви і восени 1975 митрополит коронувався титулом Патріарха, що, однак, не знайшло однозначної оцінки у Ватикані. 1963 заснував Український католицький університет ім. Св. Климента Папи у Римі. Започаткував і відновив низку наукових та популярних церковних період. видань, зокрема «Богословія» (виходив 1923–42), «Дзвони» (1931–39). Автор праць з догматичної теології, історії Церкви, Берестейської унії 1596. Почесний чл. НТШ (з 1964), д. чл. Тіберійської академії у Римі (з 1965), чл. Папської Академії Св. Томи (1981). Помер у Римі, був похований у соборі Св. Софії. Згідно з заповітом С. його тіло, після здобуття Україною незалежності, 28.08.1992 було перепоховано в соборі Св. Юра у Львові.

Л. Гентош (Львів).

СЛОВАЧЧИНА (Словацька Республіка), держава в Центральній Європі. Утворилася 01.01.1993. Межує з Чехією, Польщею, Україною, Угорщиною, Австрією. Загальна площа: 49,0 тис. км². Чисельність населення: 5,4 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: словаки – 80,7%, угорці – 8,5%, цигани – 2%, чехи – 0,6%, русини – 0,6% (33 482), українці – 0,1% (7 430). Релігійний склад населення: римо-католики – 62%, протестанти – 8%, греко-католики – 3,8%, православні – 0,9%. Держ. мова: словацька. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Братислава. Адмін.-терит. поділ: (Братиславський, Трнавський, Нітранський, Тренчинський, Жілінський, Банськобистрицький, Пряшівський, Кошицький). Глава держави: президент. Законодавча влада: однопалатний парламент – Національна Рада. Найвищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: словацька крона (100 галерів), з 01.01.2009 – євро.

Після поділу ЧСФР на дві незалежні держави (див. *Розпад Чехословаччини*) державотворчі процеси у С. продовжувалися. Першим президентом країни парламент обрав Міхала Ковача, уряд очолив лідер «Руху за демократичну Словаччину» Владимир Мечіар. Від самого початку виникли гострі суперечності між гілками виконавчої влади – президентом і главою уряду з питань демократизації внутр. життя, екон. реформ і осн. напрямків зовн. політики. Після розпаду Федерації С. успадкувала архаїчну структуру пром-сті, недостатні валютні резерви, незбалансовану соц. структуру. Енергетична і сировинна база країни були орієнтовані на технічно застаріле і екологічно шкідливе виробництво. С. дісталось також бл. 3,3 млрд дол. зовн. боргу (30% усієї зовн. заборгованості колишньої Федерації). Перший рік існування незалежної С. був неблагополучним для розвитку економіки. Розрив єдиного з Чехією ринку і відсутність стабільних зовнішньоекон. зв'язків призвели до зниження валового внутр. продукту, росту безробіття, посилення інфляційних явищ. 1994 став переломним у розвитку економіки С., почалося повільне зростання валового продукту. Непростою виявилася внутрішньополіт. ситуація. У «Русі за демократичну Словаччину» в лютому 1994 стався розкол, який спричинив урядову кризу. У березні 1994 президент зумів об'єднати опозиційні сили у парламенті, які висловили недовіру урядові. За таких умов кабінет В. Мечіяра подав у відставку. Новий уряд впродовж березня-жовтня 1994 очолював Йозеф Моравчик.

Вересневі 1994 парламентські вибори найбільшу кількість голосів принесли «Рухові за дем. Словаччину» (35%). Разом зі Словацькою нац. партією і Об'єднанням робітників Словаччини він утворив правлячу урядову коаліцію на чолі з В. Мечіаром. З цього часу центр. проблемою політ. життя країни стало питання конфронтації президентської та парламентської влади. Президент М. Ковач проводив курс на демократизацію внутрішньополіт. життя, інтеграцію С. до європ. структур, широке залучення іноз. інвестицій. Прем'єр-міністр В. Мечіар виступав за зміцнення нац. суверенітету, обмеження іноз. і підтримку словац. капіталу. За короткий час В. Мечіар, спираючись на парламентську більшість, підпорядкував собі силові структури, запровадив контроль над держ. засобами масової інформації й почав керувати країною авторитарними методами. Після закінчення президентських повноважень М. Ковача (02.03.1998) його обов'язки тимчас. перебрав В. Мечіар.

На вересневих виборах 1998 переміг опозиц. блок «Словацько-дем. коаліція» (67,1% і 93 манда-

ти), «Рух за дем. Словаччину» здобув 27% голосів (43 мандати). «Словацько-дем. коаліція» разом із Партією дем. лівиці та Партією мадярської коаліції сформували конституційну більшість. Уряд очолив лідер коаліції Мікулаш Дзюринда.

На президентських виборах у травні 1999 переміг голова Партії громад. порозуміння Рудольф Шустер (57% голосів виборців). Президент і уряд взяли курс на завершення приватизації, прискорення інтеграції країни до європ. структур, широке залучення іноз. інвестицій для реструктуризації та модернізації економіки. У вересні 2002 у країні відбулися чергові вибори до Національної Ради. З 26 політ. партій та об'єднань лише 7 стали парламентськими. Найбільше голосів здобув «Рух за дем. Словаччину», очолюваний В. Мечіаром (19,5% і 36 мандатів). Словацька демократична і християнська унія набрала 15,09% (28 мандатів) і стала другою найчисельнішою партією у парламенті. На третьому місці опинилася СМЕР – 13,46% і 25 мандатів. Уперше в історії С. у парламенті були представлені комуністи, які здобули 11 мандатів (6,32%). Певний вплив у словац. суспільстві мали Партія мадярської коаліції (11,16%), Християнсько-дем. рух (8,25%), Спілка нового громадянина (8,01%). Новий склад Національної Ради очолив Павол Грушовський, лідер Християнсько-дем. руху.

Перед новим урядом, який очолив М. Дзюринда, постали серйозні проблеми щодо проведення реформ соц. політики, системи охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення, судочинства. Під час референдуму 2003 з приводу вступу С. до ЄС 92% громадян (при явці 52%) висловилися позитивно з цього питання. У квітні 2004 відбулися другі прямі президентські вибори. У другому турі при низькій явці виборців (44%) главою держави став Іван Гашпарович, лідер «Руху за демократію» (59,9%). Одночасно з президентськими проходив референдум щодо дострокових парламентських виборів. Його ініціювали профспілки і підтримали опозиційні сили. Однак, цей референдум був зірваний, оскільки на виборчі дільниці з'явилася тільки бл. 40% виборців при необхідній половині. При виборах до Європарламенту (червень 2004) з 14 виділених за квотою місць політ. сили С. здобули майже однакову кількість (по три – урядовий Християнсько-дем. рух, «Рух за дем. Словаччину» і лівоцентрист. СМЕР, і два – коаліція мадярських партій).

Помітно збільшився вплив у суспільному житті країни римо-католицької Церкви, зокрема у передвиборчих перегонах. У вересні 2002 єпископи опублікували спільне пастирське послання з приводу парламентських виборів. Висловлювалися

вони за інтеграцію С. до Євросоюзу, проти торгівлі у неділю тощо. Архієпископ Ян Сокол закликав віруючих не голосувати за партії, якими керують ліберали, атеїсти і колишні комуністи. Особливо дісталася «Смеру» і «Альянсу нового громадянина», лідери яких дуже болісно сприйняли ці заклики і критику змісту передвиборчих агіток.

За таких умов 17 червня 2006 відбулися позачергові вибори до Національної Ради. Найбільшу підтримку здобула опозиційна «Смер – соціал-демократія» (29,4%) і 50 мандатів. Партія влади – «Словацький демократичний і християнський союз» опинилася на другому місці – 18,3% (31 мандат). Свій успіх «Смер – соціал-демократія» закріпив на виборах до Європарламенту в червні 2009, де отримав 32,02%. 2009 словаки обирали главу держави. За результатами другого туру ним став Іван Гашпарович (55,53%).

Внутрішньополіт. ситуація залишалася стабільною, що засвідчили результати парламентських виборів 12.06.2010. Хоча переможцем стала «Смер–соціал-демократія» (24, 79% голосів і 62 мандати), сформувати парламентську більшість не змогла і перейшла в опозицію. Правлячу коаліцію склали «Словацький демократичний і християнський союз – Демократична партія» (15,42% і 28 мандатів, лідер – Івета Радічова), «Свобода і солідарність» (12,14% і 22 мандати), «Християнсько-демократичний рух» (8,52% і 15 мандатів). В опозиції опинилися також партія захисту прав угорської меншини «Міст» (8,12% і 14 мандатів) і Словацька національна партія (5,07% і 9 мандатів). Націонал-радикальна Партія угорської коаліції до парламенту не увійшла. За таких умов уряд сформувала Івета Радічова.

Відразу ж після виборів розпочалася жорстка політична б –ба між коаліцією і опозицією. Політичну еліту звинувачували у підозрі в корупції. У жовтні 2011 у парламенті розгорнулася дискусія щодо фінансових ініціатив Євросоюзу, які обстоювала прем'єр-міністр І. Радічова. Вони мали посилити повноваження тих інституцій, які могли б забезпечити фінансову стабільність Європейського Союзу (у С. цей пакет документів відомий під назвою «Євровал»). Парламент висловив недовіру прем'єр-міністру І. Радічовій і були оголошені дострокові вибори.

11.03. 2012 за участю 26 політ. сил відбулись нові вибори, з них парламентськими стали лише 6. На цей раз переконливу перемогу з результатом 44,41% і 83 мандати здобула лівоцентристська опозиційна партія «Напрямок – соціальна демократія» на чолі з Роберт Фіцо. Християнсько-демократичний рух набрав 8,82% і отримав 16 мандатів, «Звичайні люди та незалежні

особистості» – 8,55% і 16, угорська партія «Міст» – 6,89% і 13, «Словацька Демократична та Християнська Унія/Демократична Партія» – 6,09% і 11, «Свобода і солідарність» – 5,88% і 11.

Такий склад парламенту схвалив програму уряду Р. Фіцо. У ній було визначено 10 ключових завдань, зокрема, щодо держ. бюджету, підтримки екон. зростання та цінової стабільності, зниження рівня безробіття, систематична ліквідація корупції на всіх рівнях суспільства, консолідація держ. системи охорони здоров'я. Осн. напрямом зовнішньої політики визначена політика добросусідських зв'язків, діалог Чехією, Польщею, Австрією, Угорщиною та Україною. У червні 2012 був прийнятий закон про скасування депутатської недоторканності.

2014 С. отримала нового главу держави – ним став підприємець і меценат, незалежний кандидат Андрей Кіска (59,4%). У березні 2016 був сформований новий склад парламенту. Мандати отримали 8 партій, у т. ч. соціал-демократи (Смер, 49), ліберали (Свобода і Солідарність, 21) і консерватори (Звичайні люди та незалежні особистості, 19). Коаліційний уряд з трьох політ. сил знову сформував Р. Фіцо. У березні 2018 на тлі політ. кризи він подав у відставку. Новий урядовий склад сформував віце-прем'єр Петер Пеллегріні.

Певним стабілізуючим моментом для економіки країни став чесько-словацький договір 1999 про остаточний розподіл майна колишньої Федерації, за яким С. дістала 4,5 т. золота. На поч. XXI ст. С. зробила якісний і стрімкий стрибок в економіці. Якщо 1997 держсекретар США Мадлен Олбрайт назвала С. «чорною дірою Європи» (країні надавали кредити під 20–28%, рівень безробіття був вище 28%), то вже через 10 років про С. провідні економісти світу заговорили як про «європейського тигра під Татрами». Цьому сприяли ліберальні реформи уряду М. Дзурінди 2002–2006, наступні дії на шляху прагматичної екон. політики. Уряд спрямовував свої рішення на швидке входження в зону євро (2009), була повністю реформована банківська сфера, проведена пенсійна реформа. Упродовж останніх років словацька економіка виявилася одною з найдинамічніших у Європейському Союзі. 2005–2011 темпи зростання склали близько 30%.

Світова фінансова криза, яка розпочалася 2007, боляче зачепила словацьку економіку. ВВП з 97,9 млрд дол. (2008) зменшився до 87,1 млрд дол. (2010). Це відбулося через спад у більшості сфер економіки та у зовнішньоекон. діяльності, зниження купівельної спроможності та споживання населення, падіння попиту на товари високих цінових категорій на внутр. і зовн. ринках. 2010 почалося

посткризове відновлення словацької економіки. ВВП 2011 збільшився до 96 млрд дол., а 2017 – 95,9 млрд дол.

Станом на друге десятиліття XXI ст. основою економіки С. була важка пром.-сть і машинобудування. У країні розміщені заводи відомих фірм світу: Hyundai, Kia motors, Volkswagen і Peugeot, Sony, Samsung та ін. Інвестиції найбільшої амер. сталеливарної компанії US Steel врятували від банкрутства Кошицький металургійний комбінат (2001).

Проблемним наслідком кризи виявилися окремі екон. і соц. показники. 2010 зовн. борг країни складав 65,0 млрд дол., а золотовалютні резерви – 1735,5 млн євро. 2017 борг склав понад 50% ВВП. Ріст пром. виробництва 2010 відбувався при значному відставанні зростання зайнятості населення. 2010 середній рівень зареєстрованого безробіття склав 12,5%. 2011 показник інфляції був одним із найнижчих у ЄС – 4,6%, Проте вже 2017 він зріс до 8,3%.

За галузями господарства структура економіки 2016 р. була такою: сфера послуг – 37,2%, пром.-сть – 26,9%, торгівля – 13,1%, транспорт – 11,2%, будівництво – 7,9%, с/г – 3,7%

Зовнішньоторг. сальдо С. за 2016 було позитивним і склало 3,1 млрд. євро. Найбільші обсяги товарообігу (91,8% експорту і 63,1% імпорту) припадали на Європу, а найбільшим торговельним партнером Словацької Республіки є ФРН (19,3% експорту і 15,3% імпорту.). Осн. торговими партнерами є також Чехія і Росія. Частка України в зовн. торгівлі С. – бл. 2%. Укр. експорт складається з сировинних матеріалів, електроенергії, мінеральних добрив, напівфабрикатів. При цьому Україна у торгівлі зі С. має позитивне сальдо.

Станом на поч. 2012 С. інвестувала в економіку України 62,7 млн дол., що складає біля 0,18% прямих ін. Інвестицій в економіку України з країн ЄС. В Україні 2012 діяло 247 підприємств із словацьким капіталом.

У С. розвинута широка сітка загальноосвітніх шкіл (2 470), гімназій (165), середніх професійних шкіл (234), профтехучилищ (327), вузів (14). Найбільшими вищими навчальними закладами є ун-ти ім. Я. Коменського у Братиславі та ім. П. Й. Шафарика у Кошице.

Нац. меншини складають у С. 13% всього населення. Нац. політика словацької влади базується на 3 принципах: юридичне забезпечення прав громадян усіх національностей; сприяння культурному розвитку нац. меншин; розвиток освіти нац. мовами. Фактична ж складність проблеми у глибокому внутрішньому конфлікті. Партії і лідери, що представляють національну більшість,

зусилля спрямовують на створення словацької політичної нації. Водночас етнічні меншини намагаються зберегти свою ідентичність і максимально захиститися від майбутніх асиміляційних процесів.

Найбільшою і політично найорганізованішою є угорська громада, яка компактно проживає на пд. країни. Її представляє низка політ. партій і орг-цій (зокрема, Мадярський християнсько-дем. рух), яким вдалося досягти значних успіхів у розвитку освіти угор. мовою, забезпечення умов для нац.-культ. розвитку. Лідери угор. меншини добиваються права на створення території автономії та використання угор. мови нарівні зі словацькою. 1990 статус нац. меншини офіційно здобули цигани. Однак, вони політично не організовані і складають сьогодні найбільшу проблему для словацького уряду. Новим чинником на словацькій нац. арені стала чеська меншина. Чехи не мають компактного місця проживання і найбільше зосереджені у великих містах.

Майже 25% словац. території заселяють етнічні українці, які ідентифікують себе русинами і українцями. У С. їх офіційно вважають представниками різних націй. Відповідно, існують два конкуруючі центри нац. діяльності: Союз русинів-українців Словаччини та Русинське відродження. Вони мають національні культурно-просвітні орг-ції, школи. Останніми роками ці установи практично не одержували урядової допомоги, їм скоротили ефірний час на держ. радіо. У нац. школах (20) усі предмети, крім рідної мови і музики, викладають словацькою. Своєю рідною мовою у побуті, користується 2 775 українців.

С. – член бл. 20 міжнар. орг-цій: ООН, ЄС, НАТО, Ради Європи, Центральноєвропейської зони вільної торгівлі, Інтерполу, МАГАТЕ, ЮНЕСКО та ін.; має дипл. зв'язки з більш як 120 державами світу.

23.12.1992 Україна визнала незалежність С. Того ж дня Київ і Братислава відновили дипл. взаємини. У столицях діють укр. і словац. посольства, в Ужгороді – Генеральне консульство Словацької республіки (2000) і у Пряшеві – Генеральне консульство України (2003).

Україна була співініціатором резолюції про прийняття Словацької республіки до ООН. Словаччина, у свою чергу, багато зробила для утвердження незалежної України на міжнар. арені. Зокрема, С. підтримала вступ України до Центрально-європейської ініціативи. Сучасні словац.-укр. відносини розвиваються на основі Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво (29.09.1993). На вересень 2012 договірно-правова база двосторонніх відносин опиралася на 83 документи. За словацькою

ініціативою у 2005 Україна була включена у формат центральноєвропейської співпраці (Вишеградська четвірка). Наприкін. 2005 словац. уряд розробив і передав українській стороні «Проект допомоги Словаччини Україні в реалізації плану дій Україна–ЄС».

Українська меншина С., в основному, представлена укр. автохтонним населенням, представники якого переважно проживають в пд-сх. частині країни (прибл. у 250 населених пунктах).

Найчисельнішою орг-цією українців в С. є Союз русинів-українців (понад 4 тис. осіб). Є також кілька ін. укр. громадських орг-цій: Словацько-українське товариство, Спілка українських письменників Словаччини, «Пласт», Наукове товариство ім. Шевченка.

Союз русинів-українців щорічно організовує низку мистецьких заходів: Свято культури русинів-українців, Огляд народних пісень «Маковицька струна», Фестиваль духовної пісні, Фестиваль фольклору русинів-українців Словаччини, Фестиваль драми і художнього слова ім. О. Духновича та ін.

Укр. мовою видається газета «Нове життя», журнал «Дукля», дитячий журнал «Веселка»). У м. Кошице діє редакція передач для нац. меншин на телеканалі STV2, на якій щомісячно по 2 год. транслюється укр. мовою передача «Тележурнал національних меншин». Словацьке радіо транслює передачі укр. мовою тривалістю в середньому 5 год. на тиждень.

У С. діють 8 середніх навч. закладів з вивченням укр. мови. Пряшівський ун-тет забезпечує підготовку спеціалістів за фахом «українська мова» у комбінації з іншими спеціальностями. Проблемні питання у двосторонніх відносинах стосуються забезпечення прав укр. меншини, зокрема, діяльності Музею укр. культури, функціонування укр. редакції Словацького радіо, створення Центру укр. культури у Пряшеві.

Літ.: Александр Авенариуш и др. История Словакии /пер. со слов. И. Богдановой. Москва: Институт славяноведения РАН, 2003; *Dušan Škvárna. Slovensko: dejiny, divadlo, hudba, jazyk, literatúra, ľudová kultúra, výtvarné umenie, Slováci v zahraničí, Bratislava: Perfekt, 2007.*

М. Криль (Львів).

СЛОВЕНІЯ (Республіка Словенія), держава в Південно-Східній Європі, у південно-західній частині Балканського п-ова. Межує з Австрією, Угорщиною, Хорватією, Італією. Вихід до Адріатичного моря. Загальна площа: 20,3 тис. км². Чисельність населення: 2,1 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: словенці – 91%, хорвати – 3%,

серби – 2%, мусульмани, угорці. Релігійний склад населення: римо-католики – 85%, православні, мусульмани. Держ. мова: словенська. Форма держ. правління: парламентсько-президентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Любляна. Адмін.-терит. поділ: 193 муніципалітети (громади). Глава держави: президент. Законодавча влада: парламент – двопалатна Скупщина, яка складається з Державних Зборів і Державної Ради. Найвищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: словенський толар, з 01.01.2007 – євро.

На поч. ХХ ст. землі сучасної С. входили до складу Австро-Угорської імперії. Вимоги словенської державності вперше набули реальних обрисів при утворенні у листопаді 1918 держави сербів, хорватів і словенців. Проте перспектива нац.-політ. незалежності була втрачена з утворенням 01.12.1918 Королівства СХС (від 1929 – Королівство Югославія). Обидві Конституції КСХС (1921, 1931) виходили з факту існування т. зв. триєдиного народу (сербів, хорватів і словенців) і проголошували централізований державний лад. Словенські історичні землі до того ж виявилися розчленованими між чотирма державами – Югославією, Австрією, Італією і Угорщиною. У таких умовах словенські лідери продовжували працювати над розробкою цілісної нац. програми.

У роки Другої світової війни 1941–1945 виникла Словенська нац.-визв. рада як представницький і законодавчий орган нової словен. влади. У листопаді 1945 була проголошена ФНРЮ, до складу якої увійшла С. 1947 Республіка Словенія, як один із суб'єктів Югославської Федерації, вперше отримала Конституцію, сформувала власний парламент, уряд, узаконила державні символи. Проте, держ. апарат був повністю підпорядкований центр. органам управління.

У другій пол. 1980-х років у С. активізувалося сусп.-політ. життя. Словенська Скупщина 28.09.1989 прийняла низку поправок до Конституції, які дали поштовх процесу відокремлення С. від Югославської Федерації. Наприкін. 1989 опозиційні партії утворили коаліцію Демократична опозиція Словенії (ДЕМОС), яка весною 1990 на перших за післявоєнні роки багатопартійних парламентських виборах здобула переконливу перемогу. Найбільше голосів набрали християнські демократи, лідер яких Алоїз Петерле очолив новий уряд. Його політика була спрямована на прискорення процесу досягнення С. незалежності. У липні 1990 словен. Скупщина прийняла Декларацію про суверенітет. 23.12.1990 у республіці відбувся референдум, на якому 90% учасників висловили-

ся за незалежну С. 25.06.1991 словен. Скупщина затвердила «Основні конституційні принципи про самостійність і незалежність» й С. офіційно вийшла зі складу СФРЮ.

Вступ частин ЮНА на територію С. призвів до початку воєнних дій (див. *Югославська війна 1991–95*). З підписанням 07.07.1991 Бріонських угод із представниками офіц. Белграду і ЄС, С. на три місяці призупинила здійснення державного акта про суверенітет. Водночас воюючі сторони домовилися про негайне припинення вогню і поступове виведення підрозділів ЮНА з території С. 08.10.1991, після закінчення терміну мораторію, словен. парламент підтвердив незалежність держави. 25.10.1991 ЮНА повністю залишила межі С. До цього часу бл. 40 тис. сербів і хорватів переселилося на території Сербії та Хорватії. Висока етнічна і конфесійна однорідність населення С. стали стабілізуючим фактором розвитку молодій держави. На поч. 1992 був виданий декрет про захист нац. меншин. До серед. січня 1992, в основному, завершилося формування владних структур незалежної С.

Сусп.-політ. і екон. зміни у С. проходили в умовах нац. злагоди щодо нових цілей розвитку, взаємодії та співпраці між старою і новою політ. елітою суспільства. Однак, перехід від планової економіки до ринкових відносин супроводжувався значними труднощами. Розрив екон. зв'язків із колишніми республіками СФРЮ, на які припадало 60% товарообігу (1991), позбавив С. традиційного ринку збуту і дешевих джерел сировини. Як наслідок, 1992 внутр. валовий продукт скоротився у порівнянні з 1989 на 20%, середня заробітна плата знизилася втричі, кількість безробітних досягла 103 тис. осіб (12%). На тлі екон. спаду стався розкол однієї з провідних партій урядової коаліції – Словенського дем. союзу. На його основі утворилися Ліберально-дем. партія і Народна партія консервативного напрямку. Після розпаду правлячої коаліції, у травні 1992 був сформований кабінет міністрів на чолі з лідером Ліберально-дем. партії Янезом Дрновшеком. Новий уряд взяв курс на зближення з європ. структурами, розпочав проведення масштабної екон. реформи, стрижнем якої стали приватизація, структурна перебудова, реформа банківської системи, пристосування законодавства країни до умов європ. стандартів.

С., як найрозвиненіша респ. колишньої СФРЮ (17% ВВП і 30% експорту у валюті СФРЮ), отримала непогані стартові умови для проведення реформ. Зовн. борг становив 1,9 млрд дол. США (1991) і, на відміну від ін. держав Центр.-Сх. Європи, не тиснув тягарем на економіку. Все це стимулювало структурну перебудову економіки, де ставку зробили на конкурентоспроможні галузі

пром-сті, туризм і сферу послуг. У листопаді 1992 розпочалася загальна приватизація.

У грудні 1992 відбулися перші президентські та парламентські вибори у незалежній С. Президентом країни став Мілан Кучан (63,8% голосів). При виборах депутатів Скупщини, на яких брали участь 25 політ. партій та об'єднань, більшість виборців віддали перевагу лівоцентр. Ліберально-дем. партії (25,7%); християнські демократи набрали бл. 15%, Об'єднання лівих сил – 13%, Народна партія – 10,2% голосів. Коаліційний уряд, який очолив Я. Дрновшек, за короткий період добився політ. і екон. стабілізації, не вдаючись до авторитарних методів правління і «шокової терапії». Вдалося зменшити інфляцію, підвищити реальні доходи населення. 1995 обсяг торгівлі з країнами ЄС склав 14 млрд дол. Подолавши екон. кризу, С., єдина з посткомуністичних держав Центр.-Сх. Європи, досягла рівня 10 тис. дол. нац. доходу на душу населення. За законом про політ. партії 1994 їх кількість зменшилася вчетверо (з 76 – 1991 до 19 – 1995).

У парламент. виборах 1996 брало участь 17 політ. партій і об'єднань. Найбільшу підтримку виборців одержали Ліберально-дем. (27%) і Народна (19,5%) партії, представники яких й сформували коаліційний уряд на чолі з Я. Дрновшеком. Президентські вибори 1997 знову принесли перемогу М. Кучану (56%). У квітні 2000 урядову коаліцію покинула Народна партія, чим спричинила урядову кризу. Жовтневі вибори 2000 принесли перемогу 8 партіям, але найбільше голосів набрали Ліберально-дем. (36% і 34 мандати), Соціал-демократична (15,8% і 14 мандатів) і Об'єднані соціал-демократи (12% і 11 мандатів). У парламенті своїх представників мали також Народна партія, об'єднання «Нова Словенія-Християнська народна партія», «Молода Словенія», Національна партія, Демократична партія пенсіонерів. За результатами другого туру президентських виборів (01.12.2002) главою держави став Я. Дрновшек. Тоді ж уряд очолив новий лідер ліберальних демократів Антон Роп.

Помітною подією у сусп.-політ. житті С. стали вибори 10–13.06.2004 до парламенту Європейського Союзу, в якому депутатські мандати закріпили за собою лівоцентристські (Ліберально-дем. і Об'єднана соціал-дем.) і правоцентристські (Нова Словенія-Християнська народна і Демократична) партії. На парламентських виборах 03.10.2004 найбільше голосів набрали Словенська дем. партія (29,1% і 29 мандатів), Ліберально-дем. (22,8 і 23) і Об'єднана соціал-дем. (10,2 і 10). 4-відсотковий бар'єр подолали також Нова Словенія-Християнська народна (9,0%

і 9), Народна партія (6,8% і 7), Національна (6,3% і 6), Дем. партія пенсіонерів (4,0% і 4). Два мандати за квотою отримали представники від угор. та італ. нац. меншин. Уряд сформував Янез Янша, лідер Словенської дем. партії, яка вперше за всі роки незалежності стала парламентською.

Президентські вибори 2007 відбулися у два тури і принесли перемогу політику лівого спрямування, дипломату Данілу Тюрку (68,03%). Нову розстановку політичних сил зафіксували вересневі парламентські вибори 2008, у яких брало участь 18 партій. Найбільшу довіру отримали «Соціальна демократія» – 30,45% і 29 мандатів і Словенська дем. партія – 29,26% і 28 мандатів.

2011 С. охопила політ. криза, спричинена урядовими заявами щодо екон. становища країни. У вересні лівоцентристський уряд Борути Пахора отримав вотум недовіри і пішов у відставку. Президент уперше від часу державної незалежності призначив дострокові парламентські вибори, що відбулися 04.12.2011 за участю 19 політ. сил. Незначну перевагу отримали лівоцентристи (28,5% голосів і 28 місць): вони кандидували під назвою «Список Зорана Янковича – «Позитивна Словенія». Практично втримала свої позиції Словенська дем. партія (26,19% і 26). Коаліційний уряд (5 партій) очолив Я. Янша. Проте, вже в лютому 2013 уряд впав через звинувачення у корупції прем'єра (був ув'язнений на 2 роки). Новий прем'єр Альонка Братушек (перша жінка-прем'єр в історії незалежної С.), лідер «Позитивної Словенії», протрималася на посаді до 05.05.2014. За результатами дочасних парламентських виборів 13.07.2014 мандати отримали 7 політ. сил, а відносним переможцем стала Словенська дем. партія (21). Уряд сформував Мірослав Церар. Його відставка у березні 2018 стала основою для проведення дочасних виборів у червні 2018.

У листопаді – грудні 2012 відбулися вибори глави держави. Перший тур за участю трьох претендентів не дав позитивного результату. У голосуванні взяло участь 47,68% виборців. Чинний президент Данило Тюрк отримав 40% голосів, колишній прем'єр-міністр Б. Пахор – 35,84% і депутат Європарламенту Мілан Звер – 24,16%. У кінцевому підсумку главою держави став Б. Пахор (67,3%). У президентських виборах 2017 брало участь 9 кандидатів. За наслідками 2 туру діючий глава отримав майже 53% голосів і зберіг свою посаду.

Економіка С. упродовж двох десятиріч років після проголошення державної незалежності була доволі успішною. Цьому сприяли вигідне географічне розташування з огляду на основні

транспортні шляхи, розвинута інфраструктура, висококваліфікована робоча сила з розвинутою культурою виробничих відносин. Економічна сталість підтримувалася політичною стабільністю.

Частка різних секторів економіки у ВВП 2000 була розподілена так: промисловість – 28,5%, сфера послуг – 39,5%, сільське господарство – 3,3%. Станом на 2016 вона змінилася: промисловість – 27,1%, сфера послуг – 41,1%, сільське господарство – 2,2%. Найбільшим промисловим і транспортним центром країни є Любляна (машинобудівний, хімічний, текстильний комбінати, підприємства харчової, шкіряно-взуттєвої, деревообробної промисловості). Великі пром. центри – Єсеніце, Крань, Марибор, Целле. Домінуючою формою організації сільськогосп. підприємств є кооперативи, інтереси яких представляє Словенська асоціація кооперативів. У сільському та лісовому госп-стві, рибальстві зайнято лише 6% населення. Середній розмір ферми – близько 5,5 га. Частина С. входить у Альпійсько-Адріатичний біорегіон, який задіяний в ініціативі органічного землеробства. На поч. XXI ст. частка органічного сектора у с/г складала бл. 3,4% і була середньостатистичною у ЄС.

Значний потенціал має туристичний сектор. Його значимість зростає, оскільки створює численні робочі місця передовсім для низькокваліфікованої робочої сили. Це ефективно вирішувало проблему зайнятості населення. 2005–2006 рівень безробіття був одним із найнижчих у Європі (4–5%). Проте, надалі він зростав і 2017 стабілізувався на рівні 6,2%. Традиційна антиінфляційна політика опиралася на обмеження іноз. капіталу в економіці країни. Наприкін. 2008 він складав лише близько 11,5 млрд дол. У свою чергу словенці вклали за кордоном 7,5 млрд дол.

Високі соціальні показники попереджували масові виступи та різні форми протесту з соц. вимогами. На рубежі 1999–2000 був запроваджений податок на додану вартість, проведена пенсійна реформа, відбулося поступове скорочення державних субсидій до рівня, встановленого ЄС, уповільнено надто високі темпи росту заробітної плати і пенсій. Із видаткових статей бюджету 30% йшло на виплату заробітної плати працівникам бюджетної сфери, 18% – на освіту, 15% – на виплату пенсій, 12% – на медичне і соціальне страхування. 2001–08 уряд щороку витрачав на науково-дослідні роботи 1% ВВП. 2004 Світовий банк визнав С. розвинутою країною (інфляція – 3%, дефіцит бюджету – 6%), що дозволило їй у 2007 увійти в зону євро. 2005 ВВП склав 34 млрд дол. (17,3 тис дол. на душу населення), а 2016 – 44,7 млрд дол. (21,5 тис. дол.).

Світова фінансова криза завдала економіці значного удару, передовсім через експортну орієнтацію її економіки. Водночас криза виявила ряд помилок словенських керівників, зроблених ними після входження до ЄС. Прагнучи залучити іноземні інвестиції, вони встановили найнижчу в Євросоюзі ставку оподаткування – 25%. У результаті скарбниця недорахувалася багатьох мільйонів, а інвестори з початком кризи пішли. При цьому з'ясувалося, що С. 2010 заборгувала кредиторам 22 млрд євро, або 70% відсотків ВВП. 2011 ВВП впав на 0,5% порівняно з попереднім роком і склав 36,1 млрд євро, державний борг зріс майже вдвічі порівняно з 2007 і досяг 47,6% ВВП. 2018 всін склав уже 50,6 млрд дол. (понад 70% від ВВП).

Головними зовнішньоекон. партнерами С. є ФРН, Італія, Австрія, Франція, Хорватія. На членів ЄС припадає більше 60% словенського експорту. Економіку найбільше інвестують австрійці, швейцарці, німці, французи, італійці. Інвестори використовують сприятливе географічне становище країни, морське узбережжя і розвинуту транспортну інфраструктуру, яка зв'язує С. з сусідніми державами і західноєвроп. країнами. Приваблюють іноземні інвестиції також висока купівельна спроможність місцевого населення і орієнтація економіки на експорт, наявність висококваліфікованої робочої сили, високий рівень індустріального розвитку, який дозволяє успішно використовувати іноземні технології.

С. займає міцні позиції на міжнар. арені. До 1997 С. нормалізувала двосторонні відносини практично з усіма колишніми югосл. республіками. Спірним у словен.-хорват. відносинах є питання належності території Піранської затоки. С. – член ООН (1992), Ради Європи (1995), ЄС (2004). Стосунки з НАТО розвиваються у рамках програми «Партнерство заради миру» (з 1994). На пражському саміті 2002 НАТО С. офіційно запрошено стати повноправним членом цього блоку. Референдум, який проходив весною 2003, показав, що цю ідею позитивно сприйняло бл. 66% мешканців країни. Назагал С. за роки незалежності створила і зміцнила дем. інститути влади, далі за ін. посткомуністичні країни просунулася шляхом ринкових реформ і забезпечення високого життєвого рівня населення.

У березні 1992 встановила дипл. відносини з Україною. С. була першою країною, яка офіційно заявила про російську агресію в Україні (2014). 2016 було прийнято спільну словен.-укр. Декларацію про співробітництво. На поч. 2018 договірно-правова база складалася з понад 20 документів. Українське посольство у Любляні

(відкрите 2004) спільно з Товариством українців Словенії «Карпати» і Спілкою українських співвітчизників «Єдність» регулярно проводять культурно-мистецькі заходи, приурочені до визначних подій укр. історії. Значна кількість фольклорних і мистецьких колективів з України бере участь в культурно-мистецьких заходах у С. Між двома державами встановлено перспективні освітні та культурні зв'язки.

Двосторонній торгівлі С. і України притаманне формування структури експортно-імпорتنих операцій та незбалансованість зовнішньо торг. операцій при суттєвому від'ємному сальдо України. 2011 р. загальний обіг товарами і послугами збільшився порівняно з 2010 на 30% Обсяги експорту товарів і послуг з України до С. склали 33 млн дол., а словен. імпорту – 258,7 млн дол. Осн. товарами укр. експорту були органічні хімічні сполуки – 24%, добрива – 14,5%, продукти неорганічної хімії – 10,4%, екстракти дубильні – 8,2%, деревина та вироби з неї – 6,4%, чорні метали – 6,3%. Україна ввозить побутову техніку, телефонні станції та ліки виробництва С.

Лім.: Oto Luthar (ed.). The Land Between: A History of Slovenia. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008; Л. Кирилина, Н. Пилько, И. Чуркина. История Словении. Санкт-Петербург: Алетейя, 2011.

М. Кріль (Львів).

СМІТ Ян Дуглас (Smith; 08.04.1919 – 20.11.2007) – південнородезійський політик. Н. у містечку Селукве в родині фермера. Закінчив Ун-тет ім. Родса (Грейамстаун) та ун-т у Йоганесбурзі. Під час Другої світової війни служив у брит. ВМС, пілот-винищувач. З 1948 – депутат Законодавчих Зборів Пд. Родезії, з 1953 – член парламенту Федерації Пд. Родезії (Зімбabwe) і Ньясаленду (Малаві). Заснував партію Родезійський фронт (з 1965 – голова партії), яка 1963 прийшла до влади в Пд. Родезії. Займав пост мін. фінансів (1962–64). З квітня 1964 очолював кабінет міністрів, одночасно мін. оборони (до травня 1965). Уряд С. проводив політику расової дискримінації чорношкірого населення, будував систему *апартеїду*. 11.11.1965 уряд С. без консультацій із Лондоном односторонньо проголосив незалежність Пд. Родезії, а 1970 – Родезійську республіку. Тривала партизанська протиурядова війна, невдалі спроби досягти порозуміння з поміркованими негритянськими націоналістами і *ембарго* ООН на продаж нафти примусили кабінет С. погодитися на пропозицію брит. уряду щодо переговорів із представниками всіх політ. сил у країні. У кін. 1978 передав владу негритянському єп. Музареві. Після проголошення незалежності Зімбabwe (квітень 1980) і проведен-

ня загальних виборів, на яких перемогу здобув Патріотичний фронт (партія чорної більшості), С. став членом парламенту. До 1987 очолював опозицію до уряду Р. Музабе.

СМЯТОНА Антанас (Smetona; 10.08.1874 – 09.01.1944) – литов. політик. Закінчив юридичний ф-т Петербурзького ун-ту. Як студент входив до підпільної орг-ції литов. патріотів, видавав і поширював заборонені книжки литов. мовою. За участь 1899 студент. протеста виключений з ун-ту, на 2 тижні ув'язнений та висланий до Вільнюса. 1902–15 працював у Вільнюсі в Земельному банку. До 1907 член Литовської дем. партії, активно співпрацював з низкою литов. газет. 1916 взяв участь у нараді литов. діячів у Швейцарії, де було утв. Литовську Раду. Влітку 1916 поставив підпис під меморандумом до нім. головнокомандувача Східним фронтом, в якому йшлося про право литовців на самовизначення. 1917–19 очолював *Литовську Тарибу*. 16.02.1918 був серед політиків, які підписали *Акт про незалежність*. Перший президент Литви з 04.04.1919 до 09.04.1920. Після поразки Партії національного прогресу на виборах до Установчого сейму в квітні 1920 подав у відставку. 1923–27 викладав у Литовському ун-ті етику, стародавню філософію, стилістику литов. мови. 1920–24 – лідер Партії національного прогресу, 1924–40 – Союзу литов. Таутінінків (див.: *Таутінінський рух*). Став одним із організаторів військового перевороту 17.12.1926, внаслідок якого усунуто від влади лівоцентрист. коаліції. Прем'єром призначив А. Вольдемараса. У країні був оголошений військовий стан. 12.04.1927, після висловлення урядові вотуму недовіри парламент. більшістю, С. розпустив парламент (не скликався до 1936). Установив у країні авторитарний режим. 15.05.1928 оголосив нову конституцію, що надала більші повноваження президентові, які розширено за черговою Конституцією 12.05.1938. С. 11.12.1931 був обраний президентом на 7-річний термін, перебував на цій посаді до 15.06.1940. Після окупації Литви СРСР у червні 1940 С. склав повноваження і емігрував у Німеччину, згодом виїхав до Швейцарії. З 1941 проживав у США, де трагічно загинув під час пожежі (Клівленд, штат Огайо).

З. Баран (Львів).

СОЛАНА Франциско Хав'єр Мадаріага (Solana; 14.07.1942) – іспан. політик. За фахом – фізик-теоретик. Був професором Мадридського ун-ту. Член Іспан. соціалістичної робітн. партії. Протягом 1977–95 – депутат парламенту. Займав низку посад в уряді Іспанії – мін. культури, освіти

і науки, зовн. справ. 1995-1999 – Ген. секретар НАТО. 1999–2009 – Ген. секретар Ради ЄС, Верховний представник ЄС з питань безпеки і зовн. політики. У листопаді 2004 відіграв важливу роль у врегулюванні мирним шляхом кризової ситуації в Україні під час *Помаранчевої революції 2004*. Нагороджений Орденом князя Ярослава Мудрого III ступеня (2006).

З. Баран (Львів).

СОЛЖЕНИЦІН Олександр Ісаєвич (11.12.1918 – 03.08.2008) – рос. письменник, публіцист, лауреат Нобелівської премії з літ-ри (1970). Н. у Кисловодську. Навчався на фіз.-мат. ф-ті Ростов. ун-ту і заочно у МІФЛІ. Учасник рад.-нім. війни (осінь 1941–лютий 1945). На фронті заарештований за згадані в недостойному контексті імена В. Леніна і Й. Сталіна в листі до друга. Відбув 8 років у таборях. 1953 переведений на поселення в аул Кок-Терек (Казахстан), згодом отримав дозвіл на переїзд у Ташкенті. Після реабілітації 1956 працював вчителем фізики у Володимирі та Рязані. Літ. дебют С. пов'язаний з публікацією у ж-лі «Новый мир» повісті «Один день Івана Денисовича» (1962). Більшістю читачів цей твір був сприйнятий як знамення часу і сповнював надіями на те, що можливим стане розкриття правди про трагічне минуле. Та все ж з'явилися і звинувачення С. у наклепах на рад. дійсність. 1966 побачили світ оп. «Двір Матрьони», «Віпадок на станції Кречетівка», «Захар Калита» – лише незначна частина написаного у той час С. – інші ж твори не були пропущені цензурою. За оповідання «На користь справи» (1963) С. був висунений на здобуття Ленінської премії та незабаром його кандидатуру було відхилено. Текст роману «У крузі першому» (1964) прийшов до читача завдяки «самвидаву», а повість «Раковий корпус» (1963–67) так і не була опублікована. 1969 С. був виключений зі Спілки письменників, 1973 текст роману «Архіпелаг ГУЛАГ» (1964–68) був вилучений з автор. архіву (1973 роман опубл. у Парижі). 1974 заарештований, позбавлений рад. громадянства і висланий з СРСР. В еміграції жив у Швейцарії та США (штат Вермонт). За кордоном написав роман про революційні події у Росії «Червоне колесо». В автобіографічній книзі «Потрапило зеренце поміж два жорна. Нариси вигнання» (1978) відобразив історію свого життя на Заході. 1991 повернувся у Росію, активно включився у сусп.-політ. життя країни (програма праця «Як нам облаштувати Росію», 1990). У політичних поглядах домінували ідеї рос. патріотизму. На поч. 1990-х років запропонував надати незалежність усім неслов'янським республікам СРСР й створити нове держав-

не утворення (т. зв. Російський союз) у складі Росії, України і Білорусі та частини Казахстану. Підтримував політику В. Путіна, засуджував Захід за підтримку «кольорових революцій» на пострадянському просторі. Не визнавав геноцидом укр. народу *Голодомор 1932–33* в Україні, категорично заперечував проти державності України.

Н. Ігнатів (Львів), І.Підкова (Львів).

СОЛІДАРИЗМ – реформістська доктрина, яка впродовж двох десятиліть напередодні Першої світової війни фактично була офіційною ідеологією *Третьої Республіки* в Франції. С. обґрунтовував необхідність державного втручання, прийняття соціально орієнтованих законів і принцип добровільності об'єднань. Ворожий *марксизму*, йшов в одному річизі з соціалізмом, хоч на практиці намагалася його нейтралізувати.

Ю. Шведа (Львів).

«СОЛІДАРІСТЬ» (Незалежна самоврядна профспілка «Солідарність») – спочатку вільна професійна спілка, згодом – масовий організований сусп.-політ. рух у Польщі в 1980-х роках; з поч. 1990-х років – політична партія. Під час робітничих страйків у Помор'ї у липні-серпні 1980 (воєводства, що прилягають до Балтійського моря) Міжзаводський страйковий комітет і урядова комісія 31.08.1980 уклали угоду про свободу діяльності незалежних профспілкових об'єднань. Профспілка «С.» була заснована 17.09.1980 у Гданську (зареєстрована Верховним судом 10.11.1980). Керівним органом спілки стала Крайова комісія, головою якої було обрано Л. Валенсу. Діяльність «С.» протягом 1980–81 була спрямована на відстоювання соц. прав робітників (боротьба проти зменшення карткових норм продуктів харчування, вільні від роботи суботи), захист членів профспілки від переслідувань (т. зв. бидгощська справа). 1981 «С.», до якої вже належало бл. 10 млн осіб., з професійної об'єднання перетворилася у найбільшу опозиційну політ. силу, яка почала становити загрозу для існування комуністичного режиму у країні («С.» не визнавала «керівної ролі» ПОРП). У жовтні 1981 з'їзд «С.» у «Зверненні до людей праці Східної Європи» закликав до наслідування прикладу Польщі, що могло привести до розгортання демократичних рухів у ін. країнах *Радянського блоку*. 13.12.1981 новий ген. секретар ПОРП В. Ярузельський під сильним тиском моск. керівництва запровадив у країні воєнний стан та заборонив діяльність профспілки (офіційно 08.09.1982). Бл. 5 тис. членів профспілки (зокрема Л. Валенса) були заарештовані. Протягом 1981–89 «С.» діяла нелегально (керувала масови-

ми акціями протесту 1982–83, видавала позацензурну пресу та ін.). У квітні 1982 для керівництва рухом в умовах підпілля була створена Тимчасова координаційна комісія (З. Буяк, В. Фрасинюк, Б. Ліс), а з вересня 1986 легально діяла Тимчасова рада «Солідарності» (Л. Валенса). Страйкова боротьба у травні-серпні 1988 змусила уряд піти на переговори з керівництвом «С.» у рамках Круглого столу (лютий-квітень 1989). Під час розмов було досягнуто домовленості про легалізацію «С.», вільні парламентські вибори, а також про запровадження поста президента і створення другої палати парламенту (сенату). На червневих виборах 1989 «С.» здобула перемогу і після створення парламентської коаліції сформувала перший у післявоєнній історії Польщі демократичний уряд на чолі з Тадеушем Мазовецьким. 1990 лідер руху Л. Валенса був обраний президентом Польщі. Лідером «С.» став обраний Маріан Кжаклевський. Після кількох розколів у «С.» і виходу з її рядів низки провідних діячів (М. Юрчик, Т. Мазовецький, Б. Геремек, Я. Куронь, Б. Борусевич, Я. Рулевський та ін.) позиції «С.» на політичній арені країни значно послабились. На дострокових парламентських виборах 1993 «С.» не змогла набрати 5% голосів виборців і не отримала жодного мандата у Сеймі.

СОЛОВ'ЯНЕНКО Анатолій (25.09.1932 – 29.07.1999) – укр. співак (тенор). Народний артист СРСР (1975). Н. у Донецьку. 1949–54 навчався на гірничому ф-ті Донец. політехнічного ін-ту. Співав у самодіяльних колективах Донецької обл. 1962 і 1964 стажувався в Італії у театрі Ла Скала. У листопаді 1963 у Київ. оперному театрі дебютував у ролі герцога Мантуанського («Ріголетто» Верді). Виконав бл. 20 оперних партій, Манріко («Трубадур» Верді), Андрія («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемівського), Фауста («Фауст» Гуно), Маріо Каварадоссі («Тоска» Пуччіні) та ін. У репертуарі С. було багато творів укр. бельканто: «Чорнії брови, карії очі», «Ніч яка місячна», «Дивлюсь я на небо», «Повій, вітре, на Україну», «Ой три шляхи», «Стоїть гора високая». Співав у найвідоміших оперних театрах світу Ла Скала (Мілан), Метрополітен Опера (Нью-Йорк), Большом Театрі (Москва). Займався концертною діяльністю. Творчості С. присвячений фільм «Прелюдія долі» (1985).

Н. Сиротинська (Львів).

СОЛСБЕРІ Роберт Артур (Salisbury; 08.02.1830 – 22.08.1903) – брит. політик, маркіз. 1878–80 – мін. закорд. справ. З 1881 лідер консерваторів у Палаті Лордів, згодом – Консервативної партії. 1885–86, 1886–92 і 1895–02 – прем'єр-міністр,

одночасно (до 1900) мін. закорд. справ. За період перебування С. при владі загострилися відносини Великої Британії з Францією, Росією і особливо Німеччиною. Уряд С. здійснював колоніальну експансію в Азії (загарбання Бірми) і Африці, вів агресивну війну проти бурів (1899–1902). Виступав проти надання автономії Ірландії.

СОМАЛІЙСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1991–94 – період збройної боротьби за владу між сомалійськими угрупованнями, які у січні 1991 повалили диктатора Сіада М. Барре. Незалежна Сомалійська респ. виникла 01.07.1960 після об'єднання двох територій – брит. протекторату Сомаліленду (отримав незалежність 26.06.1960) та Італ. Сомалі. 21.10.1969 внаслідок військ. перевороту владу захопив Сіяд М. Барре, який підтримував ідею побудови соціалізму за марксистською моделлю. Сомал. уряд проголосив Сомалійську Дем. Республіку, підтримував тісні контакти з СРСР та ін. державами *Радянського блоку*, запросив у країну сотні рад. і кубин. військових радників, дав дозвіл створення рад. військ.-мор. бази у Бербері. У листопаді 1977 у розпал сомал.-ефіоп. війни за Огаден С. Барре розірвав відносини з СРСР (Москва і Гавана надавали військ. допомогу не тільки Сомалі, але одночасно й Ефіопії) та встановив тісні контакти зі США (серпень 1980) і зх. країнами. У серед. 1980-х років у країні виник антиуряд. повстанський рух – Сомалійський нац. рух, який 1988–89 встановив контроль над більшою частиною країни. У грудні 1990 партизани розпочали наступ на столицю країни Могадішо і здобули місто у кін. січня 1991. Після падіння диктатури різноманітні військові угруповання, які до того часу об'єднувала ненависть до режиму Барре, тепер розпочали запеклу б-бу між собою за владу у країні. 1991–92 тривали кровопролитні бої, в основному, між прихильниками М. Алі Магді (лідер Об'єднаного Сомалійського Конгресу) і формуваннями ген. М. Фараг Айдіда. Незабаром в охопленій хаосом і громад. війною країні розпочався голод. У ці роки жертвами бойових дій і голоду у Сомалі стали бл. 300 тис. осіб. 07.12.1992 за рішенням Ради Безпеки ООН до Сомалі були введені *Миротворчі сили ООН* (у складі амер., франц., італ., нігер. та ін. військ. контингентів) для контролю над розподілом міжнар. гуманітарної допомоги (попередні партії продуктів і медикаментів розграбовувалися збр. кланами) та стабілізації ситуації у країні. У січні 1993 лідери основних сомал. збр. угруповань, за посередництва ООН, підписали в Аддіс-Абебі угоду про припинення вогню і роззброєння їхніх підрозділів. Однак ці рішення не виконувалися конфліктуючими сторонами. Незабаром

ворогуючі сомал. угруповання почали нападати і на підрозділи ООН, завдаючи їм значних втрат (внаслідок тільки однієї атаки у червні 1993 загинуло 23 пакист. миротворці). Командування міжнар. сил відмовилося від переслідувань лідерів сомал. угруповань, які нападали на відділи військ ООН, що дещо послабило напруженість у відносинах між сомалійцями і миротворцями. У цій ситуації командування амер. контингенту сил ООН заявило про виведення до кін. березня 1994 з Сомалі своїх військ. 24.03.1994 за сприяння ООН лідери двох найбільших сомал. угруповань – М. Алі Магді та ген. М. Фараг Айдід – підписали у столиці Кенії Найробі мирну угоду, у якій заявлялося про припинення громад. війни у цій афр. країні.

СОМОСА Гарсія Анастасіо (Somoza; 01.02.1896 – 21.09.1956) – нікараг. диктатор і президент. Н. у м. Сан-Маркос у родині власника кавових плантацій. Навчався у бізнес-школі Пірс (Філадельфія, США). 1929–32 – міністр закорд. справ уряді Х. Монкади. 1932 очолив Національну гвардію, відповідальний за смерть А. К. *Сандино*. У липні 1936 здійснив державний переворот, усунув від влади президента Х. Б. Сакаса і встановив диктаторський режим. Став засновником династії, яка правила Нікарагуа 1937–79. Президент Нікарагуа 1937–47 і 1951–56. Використовував владу для збагачення власної родини. 21.09.1956 був важко поранений поетом-патріотом Рігоберто Пересом і через тиждень помер в амер. військовому госпіталі. Керівництво країною перейняв його старший син – Луїс Сомоса Дебайле (керував країною 1956–67), а потім його середній син – Анастасіо Сомоса Дебайле (1967–79).

СОСЮРА Володимир Миколайович [25.2.1997(06.01.1898) – 08.01.1965] – укр. поет. Н. на станції Дебальцеве (тепер Донецька обл.) у сім'ї шахтаря. Дитячі роки пройшли у с. Третя Рота. З дитячих років працював у бондарному цеху, потім – телефоністом, чорноробочим на шахті. З 1914 навчався у с/г училищі. Писати вірші почав у 14-річному віці, а 1917 з'явилися їх перші публікації. У складі робітничої дружини восени 1918 брав участь у бойових діях проти гетьманців, а взимку 1918 став козаком Армії УНР. Восени 1919 потрапив у полон до денікінців, потрапив під розстріл, але рана виявилася не смертельною. Після одужання вступив у Червону армію, брав участь бойових діях проти польських військ. З 1921 С. жив у Харкові, де познайомився з відомими літераторами, що сприяло його становленню як поета. 1922–23 навчався у Харківському комуністичному ун-ті ім. Артема,

1924–25 – на робітфаці Харківського ін-ту нар. освіти. Належав до літ. об'єднання «Гарт». У цей період виходять перша збірки віршів «Поезії» (1921) і «Червона зима» (1922). Романтична поема «Червона зима» стала одним із найвідоміших поетичних творів про події Української революції 1017–21. Незабаром С. здобув славу дуже популярного поета, особливо серед пореволюційної молоді. У наступні роки вийшли збірки: «1871 рік» (1923), «Залізниця» (1924), «Осінні зорі» (1924), «Сніги», «Сьогодні» (1925), «Багряні гони», «Юнь» (1927), «Коли зацвітуть акації» (1928), «На вулиці» (1929), «Серце» (1931) та ін. У цих С. – один із найвидатніших поет-лірик в укр. літературі. Поетичні збірки «Червоні троянди» (1932), «Нові поезії» (1937), «Люблю» (1939), «Журавлі прилетіли» (1940) – неперевершені зразки укр. інтимної, любовної лірики. Під час гітлерівської окупації України перебував у Башкирії, згодом – працював в Українському радіокомітеті у Москві, пізніше – у фронтовій газеті «За честь Батьківщини». У воєнний час написав і видав збірки «Під гул кривавий» (1942), «В години гніву» (1942), поеми «Олег Кошовий» (1943), «Мій син» (1944). У цей період створив високопатріотичну поезію «Любіть Україну» (1944), за яку згодом, після публікації в газеті «Правда» від 1951 статті «Проти ідеологічних перекручувань у літературі», був звинувачений у «буржуазному націоналізмі» і зазнав гострих нападок із боку офіційної критики. Серед поетичних книг С. останніх двох десятиліть творчості збірки «Щоб сади шуміли» (1947), «Солов'їні далі» (1957), «Ластівки на сонці» (1960), «Осінні мелодії» (1964) та ін. Поеми С. «Розстріляне відродження», «Мазепа» і автобіографічний роман «Третя Рота» з ідеологічних причин були опубліковані лише через майже чверть століття після смерті поета. Помер у Києві. Лавреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1963). У Лисичанську споруджено пам'ятник С. (1966, скульптор І. Овчаренко).

М. Крупач (Львів).

СОЦІАЛІСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ (Соціінтерн) – міжнар. об'єднання соціаліст. і соціал-дем. партій, наступник Соціалістичного Робітничого Інтернаціоналу (існував до 1940). Заснований 1951 у Франкфурті-на-Майні на базі Комітету Міжнар. соціалістичних конференцій (КОМІСКО). За статутом у Соціінтерні встановлено дві категорії членства: повне (в осн., партії розвинених країн) і консультативне (партії, які не мають права голосу). Осн. програмні документи: Франкфуртська декларація «Мета і завдання демократичного соціалізму» і декларація «Світ

сьогодні: соціалістична перспектива» (*червень* 1962). Соцінтерн рішуче відмежувався від ідеології *марксизму* і таких його постулатів як «класова боротьба», «диктатура пролетаріату», проголосив «світоглядний нейтралітет», засудив т. зв. соціалізм у СРСР та в ін. комуністичних країнах. Соцінтерн визначив основною своєю метою встановлення у всіх країнах «демократичного соціалізму». У його документах наголошується, що необхідною основою соціаліст. суспільства є утвердження політ. демократії. Другим найважливішим елементом соціалізму Соцінтерн вважає утвердження в суспільстві екон. демократії, що знаходиться під контролем суспільства і слугує інтересам усього народу. Найважливішу роль в утвердженні екон. демократії повинна відігравати суспільна власність. Націоналізація низки галузей економіки, НТР, рішуче втручання держави в економіку, реформи у галузі охорони здоров'я, соц. забезпечення і освіти в індустріальних країнах Соцінтерн оцінював як здійснення на практиці соціалістичних ідей і поступову трансформацію капіталізму в дем. соціалізм. У 1970-х роках у центрі уваги Соцінтерну була проблема зайнятості населення, яка обговорувалася на XIII (1976) і XIV (1978) Конгресах. З 1980-х років Соцінтерн включився у боротьбу за організацію контролю над міжнародними *транснаціональними корпораціями*. Сьогодні Соцінтерн – найбільше міжнар. політ. об'єднання, до його складу входить 156 політ. партія і орг-ція (2009). Відрізняючись за назвами (соціалістичні, соціал-демократичні, партії праці, лейбористські) ці партії об'єднані ідеологією сучасної соціал-демократії. Більшість із партій Соцінтерну формують уряди окремих країн або стали основною опозиційною силою. Вищий керівний орган Соцінтерну – Конгрес, який скликається один раз у 3-5 років. Між конгресами вищим органом є Рада, до якої входять представники усіх партій-членів Соцінтерну. Складовою частиною Соцінтерну була Конфедерація Соціалістичних партій Європейського Співтовариства (1974–92), яка з 1992 перетворилася у Партію європейських соціалістів (ПЕС). ПЕС включає 33 партій і є єдиною європ. партією, яка об'єднує партійні орг-ції всіх країн-членів *Європейського Союзу*.

С. Мовчан (Львів).

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА – принцип функціонування держави, у відповідності до якого вона бере на себе захист соціально слабких верств і піклування про соціальну справедливість. Цей принцип знаходить своє втілення у соціальному страхуванні, догляді за літніми людьми, допомозі інвалідам, у наданні соціальних гарантій нуж-

денним, у виплатах по безробіттю, на охорону праці, освіту, медицину тощо. Даний принцип функціонування держави реалізується на практиці лівими урядами. Прикладами такого типу держав є Австрія, ФРН, Канада, Скандинавські держави та ін.

Ю. Шведа (Львів).

СОЮЗ ЛИТОВСЬКИХ ТАУТІНІНКІВ – найвпливовіша політ. орг-ція таутінінського руху у Литві 1924–40. Створена 1924 шляхом об'єднання партій Пажанга і Землеробський союз. Лідери А. Смятона і А. Вольдемарас (до 1929). СЛТ разом з Литовською христ.-дем. партією за підтримки групи офіцерів 17.12.1926 здійснив державний переворот. Його лідер А. Смятона став прем'єр-міністром, а пізніше і президентом країни. Після приєднання Литви до СРСР СЛТ був розпущений (червень 1940).

З. Баран (Львів).

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК (СРСР, Радянський Союз) – держава в Східній Європі, Північній і Середній Азії. СРСР проголошений 30.12.1922, припинив існування 08.12.1991. Правонаступницею СРСР є Російська Федерація. Площа 22,4 млн км² (1/6 земної суші), загальна тяглість кордонів – понад 60 тис. км, з них 2/3 – морські рубежі (12 морів трьох океанів – Атлантичного, Північно-Льодовитого та Тихого). СРСР межувала на заході – із Норвегією, Фінляндією, Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією, на півдні – з Туреччиною, Іраном, Афганістаном, Китаєм, Монголією, КНДР. Населення 286,7 млн осіб (1989), понад 100 націй, частка міського населення – 66%. Столиця – м. Москва. До складу СРСР входили 15 союзних республік: РРФСР, Українська РСР, Білоруська РСР, Узбецька РСР, Казахська РСР, Грузинська РСР, Азербайджанська РСР, Литовська РСР, Киргизька РСР, Латвійська РСР, Киргизька РСР, Таджикицька РСР, Вірменська РСР, Туркменська РСР, Естонська РСР; в їхньому складі – 20 автономних республік, 8 автономних областей, 10 автономних округів, 6 країв, 123 області. Остання Конституція – 1977, поправки вносилися в 1988, 1990, 1991, які були суттєвими зміни в політ. системі (З'їзд народних депутатів як найвищий орган державної влади, посада президента, проголошення багатопартійності).

Внаслідок *Жовтневої революції 1917* практично на всій території колишньої Російської імперії (окрім земель Королівства Польського, Князівства Фінляндського і Балтійського краю) було встановлено більшовицький режим. Більшовики створи-

ли принципово нову політичну систему. Реальна влада належала Президії ВЦВК і Раді народних комісарів (РНК), яка мала не лише виконавчу, а й законодавчу владу. У грудні 1917 до РНК увійшли представники лівих есерів. Місцеве управління зосереджувалося в губернських і повітових Радах. Наприкін жовтня 1917 для охорони громадського порядку була організована міліція. У листопаді 1917 декретом РНК було створено народні суди, однак політичні справи розглядали рев. трибунали, підпорядковані Наркоматові юстиції. У грудні 1917 при РНК було створено Всеросійську надзвичайну комісію (ВНК) на чолі з Ф. Дзержинським, яка мала необмежені повноваження: від арешту і слідства до винесення вироку та його виконання. У листопаді-грудні 1917 РНК підпорядкував собі керівництво армією і звільнив понад тисячу генералів і офіцерів, які не прийняли рад. влади. Стара армія була демобілізована. У січні 1918 було прийнято декрети про створення роб.-селян. Червоної армії та флоту на добровільній основі. 05(18).01.1918 у Таврійському палаці в Петрограді відкрилися Установчі Збори, які вперше в історії Росії були обрані демократичним шляхом, і в яких більшовики були в меншості (40% мандатів мали есери, більшовики – лише 22,5%). Головою зборів був обраний правий есер В. Чернов. Установчі Збори відмовилися затвердити внесену більшовиками «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу», що привело протиночі з 06 на 07.01.1918 до їх розпуску. III Всерос. з'їзд роб., солдат. і селян. депутатів, який проходив 10–18(21–31).01.1918, підтримав політику більшовиків, затвердив «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу», схвалив проєкт закону про соціалізацію землі, проголосив федеративний принцип державного устрою РСФФР. V з'їзд Рад (липень 1918) затвердив Конституцію РСФФР, яка включала «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу» та проголошувала пролетарський характер рад. держави. Виборчого права були позбавлені представники колишніх «експлуататорських» класів, духовництва, офіцери й агенти поліції. При виборах в органи влади 1 голос робітника прирівнювали до 5 голосів селян. Вибори не були загальними, прямими, таємними і рівними. Хоч Конституція декларувала основні політичні права (слова, преси, зборів), але на практиці їх реалізувати було неможливо.

В екон. політиці рад. керівництво взяло курс на повну ліквідацію приватної власності. Наприкін 1917–на поч. 1918 була націоналізована низка великих пром. підприємств і галузей пром-сті. Для керівництва державним сектором у пром-сті 02.12.1917 було створено Вищу раду народного

господарства (ВРНГ). У лютому 1918 ВЦВК прийняв «Основний закон про соціалізацію землі», за яким навесні 1918 розпочалася реалізація Декрету про землю. Селяни мали безоплатно отримати 150 млн десятин землі, звільнялися від заборгованості банкам і від оплати за оренду. При розподілі землі рад. влада підтримала сільську бідноту, що викликало незадоволення середняків і багатих господарів, які стали притримувати хліб. У цих умовах РНК перейшла до політики жорсткого тиску на село. У травні 1918 було запроваджено продовольчу диктатуру, що означало заборону торгівлі хлібом і вилучення запасів продуктів у селян. Із робітників Петрограда, Москви, Тули, Іваново-Вознесенська та ін. міст було сформовано продовольчі загони, які спираючись на комітети сільської бідноти (створені в червні 1918), здійснювали примусову хлібозаготівлю. Широке перетворення було проведено в соц. сфері. Рад. уряд остаточно скасував станову систему, відмінив дореволюційні чини і титули, проголосив безоплатну освіту й медичне обслуговування. Жінки отримували рівні права з чоловіками, було запроваджено інститут цивільного шлюбу. Уряд ухвалив закон про 8-год. робочий день і Кодекс законів про працю, який забороняв експлуатацію дитячої праці, гарантував систему охорони праці жінок і підлітків тощо. Церква була відокремлена від держави і від системи освіти. Більшу частину церковного майна було конфісковано. Нац. політика визначалася «Декларацією прав народів Росії», схваленою РНК 02.11.1917. У ній було проголошено рівність і суверенність народів Росії, їхнє право на самовизначення й утворення самостійних держав. Однак на практиці більшовицьке керівництво прагнуло не допустити розпаду Росії та усамостійнення нац. частин колишньої Рос. імперії. Використовуючи місцеві партійні орг-ції, воно сприяло встановленню рад. влади в нац. р-нах і всіляко підтримувало її. У зовн. політиці більшовики прагнули за будь-яких умов укласти *сепаратний мир* з державами *Четверного союзу*. На мирні ініціативи уряду рад. Росії відгукнулася Німеччина та її союзники, які також були зацікавлені у виході Росії з війни. 03.12.1917 у Брест-Литовську було підписано перемир'я і розпочалися переговори. Рад. делегація внесла пропозицію підписати його без анексій і контрибуцій. Німеччина висунула претензії на Польщу, частину Прибалтики, України і Білорусії. В обговоренні нім. умов виникла глибока криза і в рад. уряді, і в керівництві більшовицької партії. Ліві есери вважали ці умови неприйнятними і виступали за продовження воєнних дій. В. Ленін наполягав на прийнятті нім. умов, аргументуючи свою позицію відсутністю

боєздатної армії та потребою зберегти рад. владу. «Ліві» комуністи на чолі з М. Бухаріним закликали не вступати в переговори і продовжувати б-бу для прискорення світової революції. Л. Троцький висунув лозунг «Ні миру, ні війни!», який означав припинення воєнних дій і відмову від підписання договору. У січні 1918 рад. керівництво ухвалило рішення затягувати переговори. Троцький, керівник рад. делегації, покинув Брест, заявивши, що підписувати грабіжницького договору не буде. Тоді нім. війська розпочали наступ і швидко зайняли значну частину Прибалтики та Білорусії. Раднарком погодився на нім. умови, і переговори було відновлено. Німеччина розширила свої терит. претензії, вимагала демобілізувати армію і виплатити велику контрибуцію. Рад. уряд прийняв ці умови і 03.03.1918 був підписаний *Брестський мирний договір*. За його умовами від Росії відходили Польща, Прибалтика, частина Білорусії, а також Карс, Ардаган і Батум на Кавказі (на користь Туреччини). Рад. уряд зобов'язувався вивести свої війська з території України, виплатити 3 млрд рублів репарацій і припинити рев. пропаганду в Європі. У серед. березня 1918 IV Надзвичайний з'їзд Рад більшістю голосів ратифікував Брестський мир. Ліві есери на знак протесту вийшли зі складу уряду. Відтоді в системі виконавчої влади Рад. Росії утвердилася однопартійність. Брестський мир був денонсований більшовицьким урядом у листопаді 1918.

У квітні 1918 В. Ленін, скориставшись підписанням миру з Німеччиною, запропонував план будівництва соціалізму при збереженні багатоукладності економіки – політика «державного соціалізму», яка однак не була реалізована. Навпаки, керівництво партії у березні 1918 здійснило спробу переходу до соціалізму за допомогою надзвичайних заходів. Така політика більшовицького уряду від літа 1918 до поч. 1921 одержала назву «*воєнного комунізму*». Передумови для її реалізації були закладені широкою націоналізацією пром-сті, запровадженням продовольчої диктатури і політикою в селі навесні 1918. Політика «воєнного комунізму» охоплювала комплекс заходів в екон. і соц.-політ. сферах. Декретом від 28.06.1918 прискорювалася націоналізація великих і середніх підприємств. У наступні роки вона поширилася і на дрібні, що призвело до ліквідації приватної власності в пром-сті. Одночасно формувалася жорстка галузева система управління. Навесні 1918 була встановлена державна монополія зовн. торгівлі. Логічним продовженням продовольчої диктатури стала продрозкладка (продрозверстка). 11.01.1919 продрозкладка була запроваджена на хліб; до 1920

вона була поширена на картоплю, овочі тощо. Селянам за вилучені продукти залишали квитанції та гроші, які через інфляцію практично втратили свою вартість. Продрозкладка викликала спротив селянства, тому для її виконання використовували воєнізовані формування – продзагони. Політика «воєнного комунізму» привела до згорання товарно-грошових відносин у країні. Обмежувався продаж продовольства і пром. товарів, які розподілялися державою у вигляді натуральної зарплати. На підприємствах була запроваджена зрівняльна система оплати праці, однак неспроможність цих заходів виявилася в утворенні «чорного ринку» і розквіті спекуляції. У соц. сфері політика «воєнного комунізму» спиралася на принцип «Хто не працює, той не їсть». 1918 була введена трудова повинність для представників колишніх «експлуататорських» верств населення, а 1920 – загальна трудова повинність. Примусова мобілізація трудових ресурсів здійснювалася з допомогою «трудовах армій», які спрямовували на відновлення транспорту, на будівельні роботи тощо. Натуралізація оплати праці привела до безоплатного надання населенню житла, комунальних, транспортних, поштових і телеграфних послуг. У політ. сфері встановилася безроздільна диктатура РКП(б). Більшовицька партія перестала бути суто політ. орг-цією, її апарат поступово зростався з державними структурами. Лідери більшовиків визначали політ., ідеолог., екон. і культ. ситуацію в країні, навіть приватне життя громадян. Діяльність ін. політичних партій, які боролися проти диктатури більшовиків: кадетів, меншовиків, есерів (спочатку правих, а потім і лівих), була заборонена. Діяльність Рад набувала формального характеру, оскільки вони лише виконували вказівки партійних органів. Незалежність втратили і профспілки, страйковий рух був заборонений, порушувалася свобода слова і преси, майже всі небільшовицькі друковані видання були закриті. У лютому 1918 була відновлена смертна кара. Противників більшовицького режиму кидали в тюрми і концтабори. Вбивство голови Петроградської НК М. Урицького і замах на Леніна стали приводом для прийняття декрету про «*червоний терор*» (05.09.1918). Політика «воєнного комунізму» не тільки не вивела Росію з екон. розрухи, але ще більше поглибила її. Однак саме такі заходи дали змогу більшовикам мобілізувати всі ресурси і здобути перемогу в ході громадянської війни в Росії.

В історіографії не існує єдиної думки про початок громадянської війни. Одні дослідники відносять його до жовтня 1917, ін. – до весни-літа 1918, коли виникли сильні політично і добре організовані антирад. осередки, підкріплені іноз. інтервенцією. У

лютому 1918 у Москві та Петрограді був створений «Союз відродження Росії», який об'єднав кадетів, меншовиків, есерів. У березні 1918 склався «Союз захисту Батьківщини і свободи» під керівництвом есера Б. Савинкова. Сильний антибільшовицький рух розгорнувся серед козаків. На Дону і Кубані їх очолював ген. П. *Краснов*, на Південному Уралі – отаман О. Дутов. На півдні Росії і Пн. Кавказі під керівництвом ген. М. *Алексєєва* і Л. *Корнілова* стала формуватися офіцерська Добровольча армія. Після загибелі Корнілова командування прийняв ген. А. Денікін. Навесні 1918 почалася іноз. інтервенція. Нім. війська зайняли Україну, Крим, частину Пн. Кавказу, Румунія захопила Бессарабію. У березні в Мурманську висадився брит. експедиційний корпус, до якого згодом приєдналися франц. і амер. війська. У квітні Владивосток захопили японці, пізніше на Далекому Сході з'явилися брит., франц. і амер. військові частини. У травні 1918 повстали солдати чехословацького корпусу – військовополонені-слов'яни австр.-угор. армії, які висловили бажання воювати на боці *Антанти*. Рад. уряд відправив корпус по Транссибірській магістралі на Далекий Схід, звідки він мав бути переправлений до Франції. Повстання чехословаків призвело до падіння рад. влади в Поволжі та Сибіру. У Самарі, Уфі та Омську було створено уряди з кадетів, есерів і меншовиків. Їхня діяльність опиралася на ідею відновлення Установчих Зборів, однак ці уряди проіснували недовго. Влітку 1918 широкого розмаху набуло антибільшовицьке повстання на чолі з есерами. Вони організували виступи в багатьох містах Центр. Росії (Ярославль, Рибінськ). 06–07.07.1918 ліві есери здійснили спробу повалити рад. уряд в Москві, яка закінчилася провалом. Керівництво лівих есерів було заарештовано. Погодивши свої дії з центром, за рішенням Уральської обл. Ради проти ночі з 16 на 17.07.1918 в Єкатеринбурзі розстріляли *Миколу II* і його родину. В ін. місцях були вбиті брат царя Михайло і ще 18 членів імператорської сім'ї. У цей критичний для рад. влади період більшовицькі лідери вжили активних заходів для збереження своєї влади. Червона армія була реформована на нових принципах – здійснено перехід до загальної військової повинності, розгорнута широка мобілізація, в армії встановлювалася жорстка дисципліна, запроваджувався інститут військових комісарів. Організаційні заходи зі зміцнення Червоної армії закінчили створення Рев. військової ради республіки (РВРР) і Ради робітн. і селян. оборони. У червні 1918 для боротьби проти чехословацького корпусу й антирад. сил на Уралі та в Сибіру був утворений Східний фронт під командуванням І. Вацетіса (з липня 1919 – С.

Каменєва). На поч. вересня 1918 Червона армія перейшла в наступ і впродовж жовтня-листопада витіснила противника за Урал. Однак наприкін. 1918 владу в Сибіру захопив адм. О. *Колчак*, який був оголошений «Верховним правителем Росії». На Кубані та Пн. Кавказі ген. А. Денікін об'єднав Донську і Добровольчу армії в Збройні сили Півдня Росії. На півночі з допомогою Антанти формувалася своя армія ген. Є. Міллер, а в Прибалтиці до походу на Петроград готувався ген. М. *Юденич*. Після закінчення Першої світової війни союзники надавали різнопланову, зокрема військову, допомогу *Білому рухові*. Брит. частини вступили в Баку, Батумі та Новоросійськ, французи зайняли Одесу і Севастополь.

У березні 1919 з Уралу розпочався наступ армії О. Колчака. У квітні війська Східного фронту зупинили його, а з літа почали витісняти в Сибір, де його армія була розгромлена, а він потрапив у полон. У лютому 1920 за вироком Іркутського ревкому адм. Колчак був розстріляний. У травні 1919, коли Червона армія вела бої на сході, на Петроград рушив Юденич. У червні його війська були зупинені й відступили в Естонію. Другий наступ військ Юденича на Петроград у жовтні 1919 також закінчився невдачею. У липні 1919 Денікін розпочав наступ на Москву. У вересні 1919 його армія зайняла Курськ, Орел і Воронеж. Рад. уряд для б-би з Денікіним створив Південний фронт під командуванням О. Єгорова. У жовтні Червона армія перейшла в наступ. Своєрідним «другим фронтом» у тилу Добровольчої армії стали повстанські селянські загони Н. *Махна*, які зробили суттєвий внесок у перемогу більшовиків над Денікіним. У грудні 1919–на поч. 1920 війська Денікіна зазнали поразки. Частина з них відступила до Криму, де готувалась до б-би з більшовиками під командуванням ген. П. Врангеля. 1920 гол. військ.-політ. подіями на території колишньої Рос. імперії стали рад.-польс.-укр. війна і боротьба більшовиків з армією П. Врангеля. Визнавши незалежність Польщі, рад. уряд розпочав з нею переговори про терит. розмежування і встановлення державного кордону. Переслідуючи власні цілі – відновлення «історичної Польщі» – уряд Ю. *Пілсудського* підписав союзницький договір з УНР (Варшавський договір 1920) і наприкін. квітня 1920 польс.-укр. війська перейшли у наступ проти Червоної армії. Однак, незважаючи на успіхи перших тижнів війни, у липні союзники зазнали поразки. Більшовицькі війська під командуванням М. Тухачевського і О. Єгорова розгорнули наступ на Варшаву. Однак у серпні 1920 польські війська коштом неймовірних зусиль зупинили просування Червоної армії на захід. Рад.-польс.-укр.

війна закінчилася підписанням *Ризького миру 1921*, за яким Волинь і Зх. Білорусія відходили до Польщі. Від квітня 1920 активізувалася залишки білих формувань у Криму, які в червні розпочали наступ на Донбас. Наприкін. жовтня 1920 війська Південного фронту під командуванням М. Фрунзе розбили війська Врангеля у Пн. Таврії та витіснили їх до Криму. У листопаді 1920 частини Червоної армії штурмом оволоділи Перекопським перешийком, форсували Сиваш і увірвалися до Криму. Поразка військ П. Врангеля ознаменувала закінчення організованого масштабного опору більшовицькому режиму, проте ще тривалий час залишалися окремі вогнища спротиву рад. владі.

У Закавказзі рад. влада була встановлена в результаті воєнного втручання уряду рад. Росії, матеріальної та політичної підтримки ЦК РКП (б). У квітні 1920 був скинутий уряд мусаватистів і утворена Азербайджанська СРР, а в листопаді 1920 після повалення влади дашнаків – Вірменська СРР. У лютому 1921 рад. війська, порушивши мирний договір з урядом Грузії, підписаний у травні 1920, захопили Тифліс і проголосили Грузинську РСР. 1920 за підтримки військ Туркестанського фронту під командуванням М. Фрунзе була повалена влада бухарського еміра і хівинського хана. На території Середньої Азії були утворені Бухарська і Хорезмська народні рад. республіки. 1922 до складу Рос. Федерації ввійшла Далекосхідна республіка, буферне утворення, яке існувало від квітня 1920 під патронатом Москви. Більшовики зберегли основну частину колишньої Рос. імперії. Від Росії відокремилися Польща, Фінляндія, держави Балтії та західні р-ни України й Білорусії. Громадянська війна стала важким випробуванням для народів Росії. У боях, від голоду, хвороб і терору загинули мільйони людей (за деякими даними, понад 10 млн), бл. 2 млн осіб були змушені емігрувати. Різні прошарки населення, насильно втягнуті у війну, стали її невинними жертвами. Бойові дії призвели до подальшого погіршення екон. ситуації у країні, до повної господарської розрухи. Матеріальні витрати становили 50 млрд рублів золотом. Пром. виробництво скоротилося у 7 разів, транспортна система була повністю паралізована. Сільськогосп. продукції вироблялося лише 60% довоєнного обсягу, на 1/4 скоротилися посівні площі. Через неврожай та політику більшовиків у селян. питанні 1921 розпочався голод, який охопив основні зернові р-ни Росії. Від кін. 1920 у містах розпочалися страйки, які мали не лише економічний, а й політичний характер. Робітники вимагали розширення прав профспілок, демократизації політичної системи, зокрема й скликання Установчих Зборів. Селянські повстан-

ня охопили Тамбовщину, Дон, Кубань, Поволжя, Сибір. Селяни виступали насамперед насамперед за зміну аграрної політики. На їх придушення були кинуті частини Червоної армії й ВНК. Особливо небезпечним для влади стало повстання матросів і червоноармійців фортеці Кронштадт у березні 1921, яке підтримали робітники. Повсталі вимагали проведення перевиборів Рад («Ради – без комуністів!»), розширення громадянських свобод, ліквідації продрозкладки. Частини Червоної армії, підсилені загонами ВНК і делегатами X з'їзду РКП(б), штурмом взяли Кронштадт. 2,5 тис. моряків було заарештовано, 6–8 тис. емігрувало в Фінляндію (див. *Кронштадтське повстання 1921*). Розруха в країні, страйки робітників, повстання селян і матросів – все це свідчило про глибоку екон. і соц. кризу у країні. До весни 1921 стало зрозумілим, що надії більшовиків на світову соціалістичну революцію виявилися марними. Більшов. керівництво було змушене переглянути внутрішньополіт. курс. На X з'їзді РКП(б) у березні 1921 В. Ленін запропонував перейти до Нової економічної політики. НЕП включав комплекс екон. і соц.-політ. заходів, законодавчо оформлених декретами ВЦВК і Раднаркому, рішеннями IX Всерос. з'їзду Рад у грудні 1921. Ці заходи означали «відступ» від принципів «воєнного комунізму» – відродження приватного підприємництва, введення свободи внутр. торгівлі й поступки селянству при збереженні т. зв. командних висот (велика про-сть, зв'язок, транспорт, банки, зовн. торгівля) у руках держави. Запровадження НЕПу розпочалося на селі. Влада задовольнила бажання селян про заміну продрозкладки на продовольчий податок, розмір якого встановлювався до посівної кампанії. Продподаток не міг змінюватися упродовж року і був удвічі меншим за продрозкладку. Селянським господарствам після виконання державних поставок дозволялася вільна торгівля продуктами власного виробництва. На селі допускалася оренда землі й найм робочої сили, припинялося насильницьке насадження комун. У виробництві та торгівлі приватним особам дозволялося відкривати дрібні й брати в оренду середні підприємства. Уряд скасував декрет про всезагальну націоналізацію, великому нац. та іноз. капіталу надавалися концесії, право створення акціонерних і спільних з державою підприємств. Скасовувалася сувора централізація в постачанні підприємств сировиною і розподілі готової продукції. Діяльність державних підприємств націлювалася на більшу самостійність, самоокупність і госпрозрахунок. Замість галузевої системи управління пром-стю запроваджувалася терит.-галузева. У фін. сфері, окрім єдиного Державного банку, з'явилися

приватні та кооперативні банки, страхові товариства. Запроваджувалася плата за користування транспортом, системою зв'язку і комунальними послугами. 1922–24 була проведена грошова реформа. У грошовий обіг був запроваджений рад. червінець (10 рублів), який високо цінувався на світовому валютному ринку. Цей захід дозволив зміцнити нац. валюту і приборкати інфляцію. У серед. 1920-х років НЕП сприяв відбудові та стабілізації економіки СРСР. Однак перші успіхи незабаром змінилися новими труднощами. Прагнення Рад. держави здобути екон. незалежність від Заходу вимагало від уряду забезпечення подальшого розвитку господарства країни, насамперед пром-сті. Фінансові ресурси, через цінову і податкову політику, спрямовувалися із сільськогосп. сектору в пром-сть. Однак штучне завищення цін на пром. товари, низькі закупівельні ціни на сировину і продовольство («ножниця цін») зумовили восени 1923 «кризу збуту» дорогих і неякісних пром. товарів, які населення не купувало. 1924 селяни, зібравши багатий урожай, відмовлялися здавати його державі, маючи намір продати зерно за ринковими цінами. У серед. 1920-х років упав обсяг державних закупок зерна і продуктів с/г, що зменшило валютні поступлення від експорту сільськогосп. продукції, що свою чергу, скоротило закупки пром. обладнання за кордоном. Для виходу з кризи уряд посилив централізоване управління економікою, обмежив самостійність підприємств, підняв податки для приватних підприємців тощо. Розв'язання урядом екон. проблем за допомогою адмін. методів означало поступове згортання НЕПу.

Нові підходи в екон. політиці не змінили методів політичного керівництва країною. Державні питання і надалі вирішував партійний апарат. На X з'їзді РКП(б) було прийнято резолюції, які забороняли створення в партії фракцій і груп. Після з'їзду було проведено перевірку ідейної стійкості членів партії («чистку»), яка на чверть скоротила її чисельність. Розгром політичних та ідейних противників більшовиків дав змогу встановити в країні однопартійну політ. систему, в якій «диктатура пролетаріату в союзі з селянством» на практиці означала диктатуру РКП(б). Важливою ланкою в політ. системі рад. влади залишався апарат насильства – ВЧК, 1922 перейменований у Головне політичне управління (ГПУ). 1922 ГПУ звинуватило 47 арештованих раніше керівників партії есерів у контрреволюційній діяльності. У СРСР відбувся перший політичний процес, у ході якого трибунал ВЦВК засудив 12 звинувачених до смертної кари, ін. – до різних термінів ув'язнення. Восени 1922 з Росії було вислано 160 вчених і діячів культури, які

не розділяли більшовицької доктрини. Рад. уряд наніс удар по Російській православної церкві й поставив її під свій контроль, незважаючи на декрет про відокремлення Церкви від держави. 1922 під приводом збору засобів для подолання голоду була конфіскована велика частина церковних цінностей. Влада посилила антирелігійну пропаганду, руйнувала церкви і храми, переслідувала священників. Екон. і соц. труднощі, які існували в перші роки НЕПу, прагнення побудувати соціалізм за відсутності практичного досвіду спричинили гостру ідеологічну кризу в партії. В. Ленін, який 1921 заявляв, що НЕП – це «всерйоз і надовго», за рік на XII з'їзді партії оголосив, що пора припинити «відступ» у бік капіталізму і переходити до будівництва соціалізму. Вже будучи важкохворим, лідер СРСР написав низку праць (т. зв. політичний заповіт Леніна), у яких сформулював основні напрями діяльності партії: індустріалізація (технічне переозброєння пром-сті), широка кооперація (насамперед у с/г) і культурна революція (ліквідація неписьменності, підвищення культурного і освітнього рівня населення). В. Ленін наполягав на збереженні єдності та керівної ролі партії в державі. У «Листі до з'їзду» він дав політичні та особистісні характеристики членам політбюро партії (Л. Троцькому, Л. Каменеву, Г. Зінов'єву, М. Бухаріну, Г. П'ятакову, Й. Сталіну). Ленін застерігав партію від її бюрократизації та виникнення фракційної б-би, вважаючи гол. небезпекою для неї політичні амбіції й суперництво Троцького і Сталіна, який з квітня 1922 став Ген. секретарем ЦК РКП(б). Хвороба Леніна (з осені 1921 він фактично був усунутий від державно-партійних справ), а потім його смерть (22.01.1924) ускладнили ситуацію в партії. На поч. 1920-х років Й. Сталін добився уніфікації структури партійних комітетів різних рівнів, що привело до посилення централізації не тільки партійного життя, але й всієї адмін.-держ. системи. Різне розуміння принципів і методів соціалістичного будівництва, особисті амбіції «старої гвардії», їх несприйняття сталінських методів керівництва – все це викликало опозиційні виступи в політбюро партії, у низці місцевих партійних орг-цій та пресі. Теоретичні дискусії щодо можливості побудови соціалізму в одній країні (Сталін) чи у світовому масштабі (Троцький) поєднувалися з б-бою за найвищу владу в партійній структурі та державних органах. Зіштовхуючи політ. опонентів між собою і вміло інтерпретуючи їхні висловлювання як антиленінські, Й. Сталін послідовно усував своїх противників. 1929 був змушений емігрувати Л. Троцький. Л. Каменев і Г. Зінов'єв та їхні прихильники спочатку були позбавлені влади та політ. впливу, а в 1930-х роках знищені фізично.

До поч. 1920-х років на території колишньої Рос. імперії існувало декілька формально незалежних державних утворень – РСФРР, Українська, Білоруська, Азербайджанська, Вірменська, Грузинська СРР, Бухарська і Хорезмська народні рад. республіки, Далекосхідна респ. У березні 1922 Азербайджан, Вірменія і Грузія утворили Закавказьку СФРР. Реальна влада в республіках належала респ. підрозділам РКП(б). Щоб не допустити послаблення впливу партійного центру на регіональні орг-ції, розпочався процес об'єднання рад. республік у єдину державу. У серпні 1922 політбюро ЦК РКП(б) утворило комісію для підготовки законопроекту про нову форму державного об'єднання. Й. Сталін, який очолював наркомат у справах національностей РСФРР, розробив план «автономізації». Згідно з ним передбачалося включення до складу Рос. Федерації ін. рад. республік на правах автономії. З Бухарською і Хорезмською нар. республіками і з ДСР передбачалося зберегти попередні, договірні взаємини. Цей план утискував суверенні права республіканських утворень, тому більшість парт. рад. керівників республік висловилися проти нього. У жовтні-листопаді 1922 після обговорення питання про форму державного об'єднання була схвалена ідея В. Леніна про формування союзної держави як федерації рівноправних республік. Упродовж грудня 1922 в усіх республіках відбулися з'їзди Рад, які схвалили ідею федерації. I Всесоюзний з'їзд Рад 30.12.1922 затвердив Декларацію і Договір про утворення СРСР. Декларація проголошувала принципи добровільного об'єднання, рівноправності республік і право вільного виходу з союзу. Договір визначав систему союзних органів влади, їх компетенцію і взаємини з респ. управлінськими структурами. На з'їзді було обрано ЦВК СРСР. Виконавчу владу до прийняття Конституції нової держави мав здійснювати Раднарком Рос. Федерації. У січні 1924 була затверджена Конституція СРСР, яка закріплювала за республіками право вільного виходу із союзу, самостійного розв'язання питань внутр. політики, юстиції, освіти, охорони здоров'я і соц. забезпечення. Відносини з іноз. державами, здійснення зовн. торгівлі, керівництво транспортом і зв'язком входили до компетенції союзних відомств. Конституція встановлювала структуру та обсяг повноважень вищих органів влади і управління. Найвищим законодавчим органом ставав Всесоюзний з'їзд Рад, а в перервах між з'їздами – двопалатний ЦВК: Союзна Рада і Рада Національностей. Виконавча влада належала Раднаркомов СРСР. При РНК були сформовані загальносоюзні наркомати, Держбанк, Держплан,

Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ, рос. – ОГПУ) для б-би з контрреволюцією, шпигунством і тероризмом. Конституція встановлювала єдине союзне громадянство. Столицею СРСР стала Москва. У галузі виборчого права зберігалися переваги робітничого класу порівняно з селянством, зберігалася багатоступеневість виборів і відкрита система голосування при виборах депутатів у ради. Позбавлялися виборчих прав колишні «експлуататорські елементи» і служителі релігійних культів. На 1925 до складу Рос. Федерації, окрім губерній, входило 10 автономних республік і 13 автономних округів. 1924–25 було проведено нац.-держ. розмежування в Середній Азії. На території Туркестанської автономної, Бухарської і Хорезмської нар. республік були утворені Узбецька й Туркменська СРР, а 1929 на союзу республіку була перетворена Таджикицька АСРР. Паралельно встановлювалися кордони союзних республік, однак вони не завжди враховували етн.-нац. чинники, що в майбутньому спричинило в СРСР конфлікти на міжнац. ґрунті.

На зламі 1920–30-х років керівництво СРСР взяло курс на прискорення індустріального розвитку, на форсоване створення соціалістичної пром-сті, що було зумовлено тимчасовою відмовою від ідеї світової соціалістичної революції та курсом на побудову соціалізму в одній країні. Своє втілення ця політика одержала в п'ятирічних планах розвитку господарства. 1-й п'ятирічний план був підготовлений у двох варіантах: мінімальний («відправний») і максимальний («оптимальний»). Показники останнього були вищими в середньому на 20%. V Всесоюзний з'їзд Рад (травень 1929) схвалив «оптимальний» варіант п'ятирічного плану розвитку економіки країни на 1928/29–1932/33. За п'ять років планувалося збільшити випуск пром. продукції на 180%, засобів виробництва – на 230%, зростання с/г виробництва мало становити 55%, а нац. доходу – 103%. Головне завдання п'ятирічки було в перетворенні СРСР з аграрно-індустріальної на індустріальну державу. За йим планом розпочалося будівництво підприємств металургії та машинобудування, споруджувалися Дніпрогес і Туркестансько-Сибірська залізниця. Однак незабаром почався перегляд планових завдань у бік їх підвищення. Пленум ЦК партії (листопад 1929) схвалив нові контрольні цифри, які були малореальними для виконання. Керівництво країни висунуло явно популістський лозунг – у найкоротші терміни наздогнати і перегнати в техн.-екон. плані передові країни Заходу. Прискорені темпи індустріалізації вимагали збільшення капіталовкладень. Субсидування пром-сті велося, переважно, за рахунок внутрішньопром. нагромад-

ження і перерозподілу нац. доходу через держбюджет на її користь. Найважливішим джерелом фінансування пром-сті стало «перекачування» коштів з аграрного сектору в індустріальний. Для отримання додаткових засобів уряд став випускати позики, здійснював емісію грошей, що призвело до зростання інфляції. Наприкін. 1932 було оголошено про закінчення п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці, але «відкороговані» завдання плану з випуску більшості видів продукції виконати не вдалося. 2-й п'ятирічний план (1933–37), схвалений XVII з'їздом ВКП(б) на поч. 1934, зберігав тенденцію на пріоритетний розвиток важкої індустрії, але завдання плану виглядали більш реалістичними, ніж в попередній п'ятирічці. Виконання 2-ої п'ятирічки відбувалося під лозунгом «Кадри, які оволоділи технікою, вирішують все». З цією метою було створено мережу фабрично-заводського навчання (ФЗН), фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), бригадного навчання. Феноменом п'ятирічки став стахановський рух, засновник якого О. Стаханов видобув за зміну 102 т вугілля замість 7 т за планом. Стахановський рух охопив всі галузі пром-сті, транспорт, будівництво. Стахановців заохочували збільшенням зарплати, різними матер. і соц. пільгами, їхні трудові успіхи широко пропагували. За роки 2-ої п'ятирічки було збудовано 4,5 тис. великих пром. підприємств. У Москві було прокладено першу лінію метрополітену. Закінчення 2-го п'ятирічного плану теж було оголошено достроковим – знову за 4 роки і 3 місяці, але й це не відповідало дійсності.

Криза заготівельної кампанії 1927/28 на селі (була спричинена податковим тиском і низькими закупівельними цінами на зерно) і схильність більшості працівників апарату ЦК ВКП(б) до централізованого, адмін.-команд. керівництва економікою, прискорили перехід до суцільної *колективізації в СРСР*. «Теоретичним» обґрунтуванням форсування колективізації стала стаття Сталіна «Рік великого перелому», опублікована 07.11.1929. У ній стверджувалося, що в колгоспи вступили основні, середняцькі маси селянства, що в соціалістичному перетворенні с/г вже одержана «вирішальна перемога» (насправді в колгоспах тоді перебувало 6-7% селян. господарств). У січні 1930 ЦК ухвалив постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», в якій було визначено жорсткі терміни її проведення. В основних зернових р-нах країни (Середнє і Нижнє Поволжя, Північний Кавказ) колективізацію мали закінчити до весни 1931, в Центр. Чорноземній обл., в Україні, на Уралі, у Сибіру і Казахстані – до весни 1932. До кін. 1-ої п'ятирічки колективізацію

планували закінчити в всій країні. Попри прийняте рішення, і політбюро ЦК, і низові партійні орг-ції прагнули провести колективізацію в коротші терміни. Почалося «змагання» місцевої влади за рекордно швидке створення «районів суцільної колективізації». На село відправили 25 тис. «свідомих» робітників-партійців, які разом із працівниками місцевих парторганізацій та ОГПУ «переконували» селян вступати до колгоспів. Для технічного обслуговування колгоспів створювалися машинно-тракторні станції (МТС). У ході масової колективізації було проведено ліквідацію «куркульських» господарств, частка яких 1929 становила 2,5–3% від загальної кількості селян. дворів (куркулями називали підприємницький прошарок селянства; одночасно тавро «куркуль» вживали щодо селян, які виступали проти колективізації). У лютому 1930 був прийнятий закон, який визначав порядок ліквідації «куркульських» господарств. У процесі «розкуркулення» було ліквідовано понад 1 млн господарств (до 15% селянських дворів). Порушення законності, свавілля, насильство у ході колективізації викликали відкриті протести селян. Тільки за 2,5 місяці 1930 було зареєстровано понад 2 тис. селянських виступів. Найтрагічнішою сторінкою в історії колективізації став *Голодомор 1932–33*, який охопив зернові р-ни України, Кубані, Нижньої та Середньої Волги, Казахстану. Для виконання хлібозаготівельної кампанії 1932 було запроваджено надзвичайні заходи, під час яких забирали не тільки насінневий фонд, й «незернові продовольчі ресурси» – сало, картоплю, буряки тощо. 07.08.1932 було ухвалено закон про посилення кримінальної відповідальності за розкрадання колгоспної власності. Тільки від серпня 1932 до грудня 1933 за цим законом було заарештовано і засуджено 125 тис. селян. Узимку 1932–33 розпочався голод, жертвами якого стали мільйони. Однак з охопленої голодом країни 1932 було вивезено на експорт 17,3 млн ц зерна і 16,8 млн ц – у 1933. В Україні, де голод став засобом геноциду, загинуло від 4 до 5 млн осіб, на Пн. Кавказі та пониззі Волги – від 2 до 3 млн. Колективізація зумовила великі труднощі в розвитку аграрного сектору. Середньорічне виробництво зерна 1933–37 знизилося до рівня 1909–13, на 40-50% зменшилося поголів'я худоби. Однак це не зупинило колективізації. До кін. другої п'ятирічки в колгоспи було об'єднано понад 90% селян. дворів. Введений 1932 паспортний режим обмежував права селян на зміну місця проживання і фактично прикріплював їх до колгоспів.

У процесі екон. модернізації рівень життя населення залишався низьким. Від 1929 в усіх містах СРСР запроваджувалася карткова систе-

ма на хліб, яка згодом поширилася на ін. прод. і пром. товари. Лише 01.01.1935 було скасована картки на хліб, а 01.10.1935 – на м'ясо, цукор, жири, картоплю.

Екон. і соц. труднощі керівництво країни пояснювало підступними діями «ворогів народу». Винуватцями невиконання пром. планів були оголошені господарники та інженери, насамперед, старі «буржуазні» фахівці. Репресивні органи сфабрикували низку судових процесів (зокрема «*Шахтинську справу*» 1928; справу «Промпартії» 1930 та ін.), у ході яких були засуджені до розстрілу або тривалих термінів ув'язнення за звинуваченням у «шкідництві» та протидії «соціалістичній індустріалізації» сотні спеціалістів. За належність до Трудової селян. партії – неіснуючої політичної орг-ції – на лаві підсудних опинилися вчені-економісти М. Кондратьєв, О. Чаянов та ін. Приводом для репресій проти «старої гвардії» більшов. партії стало вбивство 01.12.1934 С. Кірова, 1-го секретаря Ленінград. міськкому і обкому партії. 1936–38 відбулися публічні судові процеси над колишніми лідерами партії та держави Г. Зінов'євим, Л. Каменєвим, Г. П'ятаковим, Г. Сокольниковим, М. Бухаріним та ін.; вищими командними кадрами Червоної Армії (М. *Тухачевським*, Й. *Якіром*, Й. *Уборевичем*, О. *Егоровим*, В. *Блюхером*), які були звинувачені в антирадянській та шпигунській діяльності й страчені. Однак головними жертвами «*Великого терору*» стали все ж не наркоми і командарми. Позасудові та неконституційні органи – «трійки» й «двійки» НКВС – за фальшивими доносами і звинуваченнями засудили десятки й сотні тисяч безвинних людей. До кін. 1930-х років система ГУЛАГу мала понад 50 таборів, 420 виправних колоній, 50 колоній для неповнолітніх. Чисельність в'язнів у них збільшилася від 179 тис. (1930) до 996,4 тис. (1937). На січень 1941 у таборах ГУЛАГу перебувало 1 930 тис. засуджених, ще 462 тис. осіб перебувало у в'язницях, на «спецпоселеннях» налічувалося 1 200 тис. осіб. Працю засуджених використовували на лісопозаводах, будівництві нових доріг і залізниць, гігантів металургії та машинобудування. В умовах масових репресій та беззаконня VIII Надзвичайний з'їзд Рад 05.12.1936 затвердив нову Конституцію СРСР, яка була проголошена конституцією «перемоги соціалізму і робітничо-селянської демократії». Однак рад. реальність була зовсім іншою. У 1930-х роках в СРСР сформувалося тоталітарне суспільство, важливими ознаками якого були однопартійна політична система з диктатором на чолі, могутній репресивний апарат, одержавлена централізована економіка, повний контроль партії над суспільним

і культурним життям тощо. Центральною ланкою такої суспільної системи став культ вождя, існування якого було спричинене багатьма факторами, зокрема відсутністю в країні демократичних традицій, монархістською психологією мас, атмосферою страху в умовах репресій, справжніми й уявними, але активно пропагованими успіхами соціалістичного будівництва та ін.

Зовн. політика Рад. держави у 1920–30-х роках, зберігаючи наступність політики Рос. імперії в реалізації геополітичних завдань, відрізнялася від неї новим характером і методами проведення. Їй була властива ідеологізація зовнішньополіт. курсу СРСР, що ґрунтувалося на двох суперечливих засадах – принципі пролетарського інтернаціоналізму, який передбачав взаємодопомогу соціалістичних держав у б-бі проти «світового капіталу» та принципі мирного співіснування з капіталістичною системою, покликаною зміцнити позиції Рад. держави на міжнар. арені та розвивати міждерж. співробітництво, насамперед в екон. сфері з країнами Заходу. Суперечливість цих принципових положень спричинила непослідовність зовнішньополіт. акцій СРСР. Запровадження НЕПу європ. уряди тлумачили як послаблення більшовицької політ. системи і фактор, який відкривав можливість для екон. співпраці. Рад. Росія теж потребувала допомоги розвинутих держав для відновлення зруйнованої економіки. 1921–22 були підписані торгові угоди Росії з В. Британією, Австрією, Норвегією, а також із найближчими сусідами – Польщею, Литвою, Латвією, Естонією, Фінляндією. 1921 Росія підписала договори з Іраном, Афганістаном і Туреччиною. Рад.-монгол. договір 1921 фактично означав встановлення протекторату Рад. Росії над Монголією і перший досвід «експорту революції». У квітні 1922 відкрилася *Генуезька конференція 1922* за участю Росії. Західні держави представили Росії спільні вимоги: компенсувати борги царського і Тимчасового урядів (18 млрд руб. золотом); повернути націоналізовану західну власність на території Росії; скасувати монополію зовн. торгівлі та відкрити шлях західним капіталам; припинити рев. пропаганду в їхніх країнах. Рад. уряд висунув свої умови: компенсувати збитки, завдані інтервенцією в роки громадянської війни (39 млрд руб.); забезпечити широке співробітництво на основі довготермінових західних кредитів. Сторони виявилися не готовими до політ. компромісу. Однак на конференції виявився розкол серед зх. держав. Німеччина через важке політ. і екон. становище пішла на співпрацю з Рад. Росією. У Рапалло під Генуєю (Італія) було підписано рад.-нім. договір (див.

Рапальський договір 1922). 1924 В. Британія, зацікавлена в торгівлі з Москвою, офіційно визнала СРСР. Після неї це зробили Італія, Франція та ін. європ. держави. Смуга дипл. визнання СРСР була зумовлена декількома причинами: приходом до влади в країнах Заходу правосоціалістичних сил, екон. інтересами держав, широкою громадською підтримкою СРСР тощо. З провідних західних держав тільки США залишалися на позиції політ. невизнання СРСР. Проведення зовнішньополіт. лінії СРСР ускладнювалося його втручанням через *Комінтерн* у внутр. справи ін. держав. 1928 відбувся VI конгрес Комінтерну, який констатував посилення напруженості в міжнар. відносинах і оголосив соціал-демократів Європи своїм гол. політичним противником. Ці висновки призвели до самоізоляції комуністичного руху і спричинили прихід у низці країн до влади правоекстремістських сил. Світова екон. криза 1929–33 спричинила серйозні внутрішньополіт. зміни в розвинутих країнах. Якщо у В. Британії та Франції до влади прийшли сили, які прагнули до широких перетворень дем. характеру, то в Німеччині та Італії криза сприяла формуванню тоталітарних режимів, які мали агресивні наміри в сфері зовн. політики. На Далекому Сході гегемоністські претензії стала виявляти Японія. 1933 СРСР заявив про нові завдання своєї зовн. політики: відмова від участі в міжнар. конфліктах; визнання можливості співпраці з дем. державами для стримування агресивних намірів Німеччини та Японії; б-ба за створення системи колективної безпеки в Європі та на Далекому Сході. Протягом наступних декількох років СРСР істотно зміцнив свої міжнар. позиції. Наприкін. 1933 були встановлені дипломатичні відносини зі США. У вересні 1934 СРСР вступив у *Лігу Націй*. 1935 було підписано рад.-франц. і рад.-чехосл. договори про взаємодопомогу. Однак у серед. 1930-х років у зовнішньополіт. діяльності рад. керівництва намітився відхід від принципів невтручання в міжнар. конфлікти. 1936 СРСР надав допомогу урядові *Народного фронту* Іспанії зброєю та військовими спеціалістами для б-би заколотниками на чолі з ген. Ф. Франко, якому надали широку політ. і військ. підтримку Німеччина та Італія (див. *Громадянська війна 1936–39* в Іспанії). Політика «умиротворення», яку проводили західні демократії стосовно країн «*Вісі Берлін–Рим*», не давала позитивних результатів. Після *аншлюсу* Австрії (березень 1938) гітлер. агресія загрожувала й Чехословаччині, якій СРСР запропонував допомогу. Однак Прага відмовилася її прийняти, сподіваючись на підтримку Франції та В. Британії, які, проте, і далі сповідували політику поступок А. Гітлерові. Кульмінацією цієї політики

стала *Мюнхенська угода 1938*, яка юридично оформила розчленування Чехословаччини. На Далекому Сході Японія, захопивши більшу частину Китаю, наблизилася до рад. кордонів. Рад.-япон. протистояння на Далекому Сході переросло у два збройних конфлікти – у р-ні озера Хасан (літо 1938) і на р. Халхін-Гол у Монголії (травень 1939), у ході яких япон. війська зазнали поразок. У 1-й пол. 1939 було здійснено останню спробу створити систему колективної безпеки між В. Британією, Францією і СРСР. Однак недовіра між державами і дипломатичні ігри завели переговори в тупик. 23.09.1939 у Москві було підписано рад.-нім. договір про ненапад, розрахований на 10 років (див. *Ріббентропа-Молотова пакт 1939*). Таємний протокол до нього розмежовував сфери впливу СРСР і Німеччини в Сх. Європі. Нім. сторона визнала інтереси СРСР у Сх. Польщі, Естонії, Латвії, Фінляндії та Бессарабії.

01.09.1939 без оголошення війни Німеччина напала на Польщу. 03.09.1939 союзники Польщі В. Британія і Франція оголосили війну Німеччині, що поклато початок Другій світовій війні. 17.09.1939, після падіння польського уряду і відповідно до рад.-нім. домовленостей, Червона армія вступила на землі Західної Білорусії та Західної України. 28.08.1939 було підписано рад.-нім. договір «Про дружбу і кордони», який закріплював ці регіони за СРСР. Одночасно СРСР наполіг на підписанні угод з Естонією, Латвією та Литвою, отримавши право розмістити свої війська на їхній території. В умовах фактичної окупації рад. військами цих держав було проведено вибори до законодавчих органів, на яких здобули перемогу комуністичні сили. Нова влада звернулася з проханнями про включення країн до складу СРСР. У серпні 1940 *Естонія, Латвія, Литва* увійшли до складу СРСР на правах союзних республік. 30.11.1939 СРСР розпочав війну з Фінляндією, прагнучи насадити їй прокомуністичний уряд (див. *Радянсько-фінська війна 1939–40*). Воєнні дії супроводжувалися великими втратами з боку Червоної армії. Фін. командування надіялася відбутися напад завдяки потужній оборонній системі, збудованій на рад.-фін. кордоні (див. *Маннергейма лінія*). Західні держави надали Фінляндії політичну підтримку, 14.12.1939 СРСР як агресора було усунено з Ліги Націй. Ціною величезних зусиль рад. війська зламали опір фін. збройних сил. 12.03.1940 був підписаний рад.-фін. мирний договір, за яким СРСР отримав весь Карельський перешийок з Выборгом, зх. і пн. узбережжя Ладозького озера, в оренду на 30 років п-ів Ханко для створення рад. військ.-мор. бази та ін. Наприкін. червня 1940 у результаті політ. тиску Румунія поступилася на користь СРСР Пн.

Буковиною і Бессарабією. У результаті до складу СРСР увійшли великі території з населенням 14 млн осіб, а кордони на заході відсунулися на 300–600 км.

Переговори про новий переділ сфер впливу між Німеччиною і СРСР відбулися в листопаді 1940 під час візиту В. Молотова до Берліна. СРСР погоджувався приєднатися до *Троїстого пакту* на умовах контролю над середземноморськими протоками і повернення Фінляндії у сферу інтересів СРСР, але А. Гітлер вважав ці вимоги надмірними. Попередні рад.-нім. домовленості обидва диктатори розглядали як тимчасову потребу для використання держави-партнера в б-бі за світове панування. У грудні 1940 гітлер. командування затвердило *«Барбаросса» план*, мета якого полягала в блискавичному розгромі рад. збройних сил і окупації Європ. частини СРСР. Для війни з СРСР нім. командування зосередило на східному напрямку 153 нім. дивізії і 37 дивізій її союзників (бл. 5,5 млн. осіб). Посилену підготовку до війни вів і СРСР. Головні зусилля в 2-й п'ятирічці (1938–42) були спрямовані на розвиток галузей пром-сті, які забезпечували обороноздатність країни. До 1941 в ці галузі направлялося до 43% загальних капіталовкладень. Особлива увага приділялася будівництву авіаційних, танкових та ін. військових заводів, переведенню підприємств важкої й легкої пром-сті на виробництво військової продукції. 1940 був здійснений перехід на 8-год. робочий день і 7-денний робочий тиждень. Цілодобовий режим роботи запровадили на підприємствах оборонного призначення. Уряд ухвалив закон про судову відповідальність за самовільне звільнення, прогули і спізнення на роботу. Закінчився процес переходу до кадрової системи комплектування армії. Прийнятий 1939 закон про загальний військ. обов'язок дав змогу збільшити чисельність особового складу військ до 5 млн осіб (1941). Створювалися окремі бронетанкові та механізовані частини, військово-повітряні сили. 1940 наркомом оборони замість К. Ворошилова став маршал С. Тимошенко. У зх. прикордонних р-нах розпочалося стратегічне розгортання великих військових контингентів і бойової техніки. Відповідно до директиви Ген. штабу Червоної армії, виданої у серед. травня 1941, було зазначено, що першою стратегічною метою військ Червоної армії мав стати «розгром головних сил нім. армії, розгорнутих на південь від лінії Брест-Демблін, і вихід на 30-й день операції на фронт Остроленка... – Оломоуц». Однак, А. Гітлер 22.06.1941 наніс випереджувальний удар.

Втілення плану «Барбаросса» розпочалася масованими бомбуваннями з повітря великих

пром. і стратег. центрів, а також наступом нім. сухопутних військ та її союзників по всьому периметрі зх. кордону СРСР. На другий день війни рад. механізовані корпуси, відповідно до директиви наркома оборони С. Тимошенка і нач. Генштабу Г. Жукова, нанесли контрудари. Й. Сталін розраховував розгромити нім. армію і вступити на територію Польщі та Німеччини. Гол. удар, як і передбачав нереалізований план нападу, наносили війська Пд.-Зх. фронту, в яких танків було в декілька разів більше, ніж у противника. Танкова битва розгорнулася у р-ні Луцьк–Рівне–Дубно і закінчилася розгромом рад. механізованих корпусів. Ще драматичніше склалася ситуація на Зх. фронті, основні сили якого (понад 300 тис. осіб) були оточені між Білостоком і Мінськом. Уся відповідальність за катастрофу була покладена на командувача Зх. фронту ген. армії Д. Павлова і його підлеглих, які були заарештовані та розстріляні. Захопивши стратегічну ініціативу, нім. війська просувалися вперед швидкими темпами. На центр. напрямку на поч. липня 1941 була захоплена вся територія Білорусії й нім. підрозділи вийшли на підступи до Смоленська; на пн.-зх. – нім. війська зайняли Прибалтику, а 09.09 блокували Ленінград. На півдні гітлер. війська захопили Молдавію і Правобережну Україну. Рад. воєнна катастрофа у перші місяці війни стала наслідком військ.-стратег. і політ. прорахунків сталінського керівництва. Численні випадки оточення рад. військових з'єднань і навіть фронтів (у німецьких «котлах» опинилося понад 3 млн бійців і командирів Червоної армії) стали не тільки результатом успішних дій агресора, але й вкрай незадовільної системи управління військами, їх низького морального стану. Наприкін. вересня-на поч. жовтня 1941 розпочалася нім. операція «Тайфун», яка передбачала взяття Москви. Перша лінія рад. оборони була прорвана на центр. напрямку 05–06.10.1941, друга лінія під Можайськом на декілька днів затримала нім. наступ. 10.10. командувачем Зх. фронту було призначено Г. Жукова. 19.10. столиця СРСР була оголошена в стані облоги. Другий етап реалізації нім. плану захоплення Москви розпочався 15.11.1941. Наприкін. листопада-на поч. грудня 1941 передові нім. частини вийшли на підступи до Москви, охопили її напівкільцем на півночі у р-ні Дмитрова, на півдні – в р-ні Тули. Оборонні бої Червоної армії, в яких загинули десятки тисяч солдатів і ополченців, супроводжувалися нагромадженням сил за рахунок сибірських дивізій, авіації та ін. військової техніки. 05–06.12 розпочався контрнаступ рад. військ, у результаті якого ворог був відкинутий від Москви на 100–250 км. Взимку 1942

частини Червоної армії провели наступ і на ін. фронтах. Гітлер. командування влітку 1942 зробило ставку на захоплення нафтових р-нів Кавказу, родючих областей півдня Росії та Донбасу. Й. Сталін допустив нову стратегічну помилку в оцінюванні військової ситуації, у визначенні напрямку гол. удару противника, недооцінюванні його сил і резервів. Наказ Сталіна про наступ Червоної армії одночасно на декількох фронтах призвів до серйозних поразок під Харковом і в Криму. Рад. війська були змушені залишити Керч (травень 1942) і Севастополь (липень 1942). Наприкін. червня 1942 нім. командування знову захопило стратегічну ініціативу і розпочало загальний наступ. Нім. війська вийшли до Воронежа, верхньої течії Дону і захопили Донбас. Згодом було прорвано рад. оборону між Пн. Дінцем і Доном, що дало змогу гітлер. командуванню розгорнути наступ на двох напрямках: на Кавказ і на схід – до Волги. На кавказькому напрямку наприкін. липня-серпні 1942 нім. війська зайняли Ростов, Ставрополь і Новоросійськ, важкі бої велися в центр. частині Головного Кавказького хребта. Однак нім. командуванню не вдалося прорватися у Закавказзя, щоб оволодіти нафтовими родовищами Баку. Наприкін. вересня 1942 наступ нім. військ на Кавказі був зупинений. Надзвичайно складна ситуація для рад. військ склалася і на східному напрямку, для прикриття якого був створений Сталінградський фронт під командуванням маршала С. Тимошенка. У зв'язку з критичною ситуацією був виданий наказ Й. Сталіна № 227, за яким створювалися загороджувальні загони і штрафні підрозділи. Наприкін. липня 1942 противник під командуванням ген. Ф. В. Паулюса перейшов у наступ на Сталінградському фронті. Упродовж місяця нім. війська просунулися на 60-80 км і в серпні 1942 вийшли до Волги. Від перших днів вересня розпочалася оборона Сталінграда, яка тривала до кін. 1942. Ще під час осінніх боїв Ставка ВГК приступила до розроблення плану наступальної операції, розрахованої на оточення і розгром головних нім. сил. Для здійснення цього завдання було створено 3 нових фронти: Пд.-Зх. (команд. ген. М. Ватутін), Донський (команд. ген. К. Рокоссовський) і Сталінградський (команд. ген. А. Єрьоменко). До складу наступального угруповання увійшло бл. 1 млн чол., 13 тис. гармат і мінометів, бл. 1 000 танків, 1 500 літаків. 19.11.1942 розпочався наступ Пд.-Зх. і Донського фронтів, через добу виступив Сталінградський фронт. 23.11.1942 війська Пд.-Зх. і Сталінградського фронтів з'єдналися. У результаті нім. угруповання під Сталінградом (330 тис. солдатів і офіцерів) було оточене. Для звільнення

оточеної армії нім. командування сформувало групу армій «Дон» у складі 30 дивізій, які мали нанести удар по Сталінграду, прорвати зовн. фронт оточення і з'єднатися з армією В. Ф. Паулюса. Однак цей план не вдався. Наприкін. грудня 1942, розгромивши це угруповання, рад. війська вийшли в р-н Котельниково і почали наступ на Ростов. Це дало змогу приступити до закінчення операції, яка тривала до 02.02.1943. Перемога в Сталінградській битві привела до загального наступу на всіх фронтах: у січні 1943 була прорвана блокада Ленінграда; у лютому – звільнено Пн. Кавказ; у лютому-березні – на центр. (Московському) напрямку лінія фронту відсунулася на 130–160 км. На центр. напрямку Внаслідок успішних дій рад. військ весною 1943 на центр. напрямку виник т. зв. Курський виступ (Курська дуга). Нім. командування, прагнучи знову оволодіти стратегічною ініціативою, розробило операцію «Цитадель» для прориву і оточення Червоної армії у р-ні Курська. Рад. командування відгадало наміри противника і створило тут глибокоешелоновану оборону. З боку Німеччини для проведення наступальної операції було задіяно бл. 900 тис. чоловік, 1,5 тис. танків, понад 2 тис. літаків. Рад. війська у р-ні Курської дуги налічували бл. 1 млн чол., 3 400 танків і 3 тис. літаків. Нім. наступ розпочався 06.07.1943. Після танкових боїв під Прохорівкою 12.07 рад. війська зупинили противника і розпочали контрнаступ. У серпні 1943 рад. війська заволоділи Орлом і Белгородом. Розвиваючи успіх, рад. війська завдали поразки нім. арміям у ході Белгородсько-Харківської операції. У вересні 1943 рад. війська звільнили Лівобережну Україну і Донбас, у жовтні – форсували Дніпро і 06.11. здобули Київ. У другій пол. 1943 СРСР досягнув військово-стратегічної переваги над противником. 1944 на рад.-нім. фронті пройшов під знаком перемог Червоної армії, внаслідок яких територія СРСР була звільнена від нім. військ. У січні 1944 було остаточно знято блокаду Ленінграда, яка тривала 900 днів. Навесні 1944 рад. війська розгромили противника в Корсунь-Шевченківській операції й, розвиваючи свій успіх, звільнили Правобережну Україну і Південь України разом із Кримом. Влітку 1944 рад. командування провело операцію «Багратіон», у ході якої була звільнена територія Білорусії. Ця операція створила передумови для просування рад. військ до Польщі, Прибалтики і Сх. Пруссії. У серед. серпня 1944 рад. підрозділи на західному напрямку вийшли на кордон з Німеччиною. Наприкін. серпня 1944 почалася Яссько-Кишинівська операція, в результаті якої була звільнена Молдавія і створена можливість для

виведення з війни Румунії. Ці найбільші операції 1944 супроводжувалися і звільненням ін. територій – Прибалтики, Карелії та Заполяр'я. У роки рад.-нім. війни 1941–45 на фронт було мобілізовано мільйони людей. 1942 було запроваджено трудову мобілізацію всього міського і сільського населення, ще жорсткішими стали заходи зі зміцнення трудової дисципліни. У воєнні роки була розширена мережа фабр.-завод. училищ (ФЗУ), через які пройшло бл. 2 млн осіб. Істотно зросло використання жіночої праці, а також праці підлітків на виробництві. Від осені 1941 в СРСР був введений централізований розподіл продуктів харчування (карткова система), що дало змогу уникнути масового голоду. Тривали незаконні арешти громадян; рад. офіцерів і солдат, які потрапили в полон, оголосили «зрадниками батьківщини». За звинуваченням у співпраці з гітлерівцями були депортовані у віддалені р-ни СРСР цілі народи – німці Поволжя, чеченці, інгуші, кримські татари, калмики та ін. (див. *Депортації в СРСР*). У роки війни відбулося примирення і зближення рад. влади з РПЦ, яка 22.06.1941 благословила народ «на захист священних рубежів Батьківщини». 1943 за дозволом Й. Сталіна Помісний Собор обрав митрополита Сергія Патріархом всієї Русі. На поч. 1945 держави *антигітлерівської коаліції* скоординували зусилля для остаточного розгрому Німеччини. У результаті потужного наступу Червоної армії була звільнена Польща, більша частина Чехословаччини й Угорщини. Вступ рад. військ на територію держав Центр.-Східної Європи, з одного боку, ліквідував гітлер. окупаційний режим у цих країнах, з іншого, зміцнював місцеві ліві та комуністичні партії й посилював вплив Москви у цьому регіоні. На Західному фронті (див. *Другий фронт у Європі*) союзники СРСР також завдали нім. військам серйозних ударів, звільнили велику частину Зх. Європи і наблизилися до кордонів Німеччини. У квітні 1945 рад. війська розпочали битву за Берлін. Війська 1-го (команд. – маршал К. Жуков) і 2-го (команд. – маршал К. Рокоссовський) Білоруських, 1-го Українського (команд. маршал – І. Конєв) фронтів ліквідували берлінське угруповання ворога. 30.04 А. Гітлер позбавив себе життя, а 02.05. капітулював берлінський гарнізон. 08.05.1945 в передмісті Берліна Карлсхорсті було підписано Акт про беззастережну капітуляцію Німеччини, який з боку СРСР підписав маршал Г. Жуков. 09.05 рад. війська розгромили нім. частини у р-ні Праги, столиці Чехословаччини.

Зовн. політика СРСР у роки Нім.-рад. війни 1941–45 була спрямована на формування єдиного міжнар. фронту боротьби проти *Третього Райху* та його союзників. У перші місяці війни почала

активно складатися антигітлерівська коаліція в складі СРСР, В. Британія і США. Згодом до неї приєдналися й ін. держави. Коаліція була заснована на засадах спільної боротьби проти нацизму, збереженні суверенітету й незалежності держав-учасниць. Однак кожна зі сторін мала й власні політичні цілі, що зумовило складний і суперечливий характер їхньої співпраці. 01.01.1942 у Вашингтоні 26 держав підписали *Декларацію Об'єднаних Націй*, яка офіційно проголошувала створення коаліції на чолі з СРСР, США і В. Британією для боротьби проти нім. блоку. Головні зусилля рад. дипломатії у цей період війни були спрямовані на досягнення домовленості про відкриття Другого фронту в Європі, чого, однак 1941–42 домогтися від союзників не вдалося. Під час *Тегеранської конференції 1943* відбулася перша зустріч лідерів «*Великої трійки*» – Й. Сталіна, В. Черчилля, Ф. Д. Рузвельта. США і В. Британія пообіцяли відкрити Другий фронт у Пн. Франції не пізніше травня 1944. Обговорювалися й деякі питання післявоєнного устрою Європи. Союзники ухвалили рішення про передачу СРСР частини Сх. Пруссії разом з Кьонігсбергом; домовилися про відновлення незалежної Польщі в кордонах 1918. Австрія й Угорщина після війни мали стати незалежними і вільними державами. Питання про майбутнє Німеччини відкладалося. СРСР дав згоду надати допомогу США на Далекому Сході й оголосити війну Японії не пізніше, ніж за 3 місяці після воєнних дій в Європі. Відповідно до рішень у Тегерані 06.06.1944 війська союзників, переправившись через протоки Ла-Манш і Па-де-Кале, висадилися в Нормандії («*Оверлорд*» операція). У лютому 1945, коли перемога над Німеччиною не викликала сумнівів, в Ялті відбулася ще одна зустріч лідерів СРСР, США та В. Британії (див. *Ялтинська конференція 1945*). Лідери союзницьких держав вирішували питання про післявоєнний устрій Європи – Німеччина мала бути поділена на чотири окупаційні зони (брит., амер., рад. і франц.), СРСР мав отримати репарації у розмірі 10 млрд дол. США; Москва домоглася зміцнення своїх позицій у Польщі, Чехословаччині, Румунії, Болгарії, Югославії; СРСР підтвердив обіцянку вступити у війну з Японією, за що отримав згоду союзників на приєднання Курильських о-вів і Пд. Сахаліну. На конференції було ухвалено створити *Організацію Об'єднаних Націй*, в якій СРСР отримував 3 місця – власне СРСР, а також для України й Білорусії – республік, які винесли на собі основний тягар війни, зазнали найбільших людських жертв та екон. втрат. *Потсдамська конференція 1945*, рад. делегацію на якій очолював Й. Сталін, розробила принципи післявоєнного

врегулювання у світі. Учасники конференції ухвалили рішення про демілітаризацію, денацифікацію і демократизацію Німеччини, розв'язали низку терит.-політ. питань (СРСР передавалася частина Сх. Пруссії з Кьонігсбергом; Польща значно розширювала свою територію за рахунок Німеччини – кордон встановлювався по річках Одер–Нейсе).

Після закінчення бойових дій у Європі, СРСР 08.08.1945 оголосив війну Японії. До цього часу япон. військ.-екон. потенціал був серйозно підірваний у боях із військами союзників у р-ні Тихого океану. Однак Японія зберігала ще значні військові сили в Маньчжурії, Пн.-Сх. Китаю, на Сахаліні й Курильських о-вах. Влітку 1945 рад. командування створило велику перевагу в живій силі й техніці над япон. Квантунською армією. Внаслідок важких боїв рад. війська протягом місяця зайняли Маньчжурію, Сахалін, Курильські о-ви, Пн.-Сх. Китай та Корею. 02.09.1945 у Токійській бухті на борту амер. лінкора «Міссурі» представники Японії підписали Акт про беззастережну капітуляцію, що означало закінчення *Другої світової війни 1939–45*.

Домовленості, досягнуті союзниками на Ялтинській та Потсдамській конференціях, закріплювали права СРСР на Прибалтику, Зх. Україну і Зх. Білорусію, Бессарабію, Пн. Буковину, на частину Сх. Пруссії (Кьонігсберг і прилеглі р-ни). Влітку 1945 згідно з договорами про кордони з Чехословаччиною і Польщею до складу СРСР відійшла Закарпатська Україна і р-н Володимир-Волинського. У серпні 1945 рад.-кит. договір про дружбу і союз закріплював право СРСР на використання Китайсько-Чанчунської залізниці, військ.-мор. бази Порт-Артура і порту Дальній. У лютому 1946 СРСР, не чекаючи підписання мирного договору з Японією, включив у свої кордони Пд. Сахалін і Курильські о-ви. За угодою 1946 був уточнений кордон між СРСР і Афганістаном, який пройшов по Амудар'ї.

За перемогу в рад.-нім. війні народи СРСР заплатили надзвичайно високу ціну. Й. Сталін назвав цифру 7 млн загиблих, однак тільки прямі людські втрати за час війни, на думку сучасних дослідників, становили майже 27 млн осіб. Під час бойових дій було зруйновано десятки тисяч населених пунктів (25 млн мешканців залишилися без житла), знищені та розграбовані 32 тис. пром. підприємств, бл. 100 тис. колгоспів і радгоспів, десятки тисяч медичних і навчальних закладів, сотні музеїв, театрів тощо. Країна втратила майже 1/3 свого нац. багатства. Загальний обсяг пром. і сільськогосп. виробництва значно низився, валова продукція 1945 не досягала рівня 1940. Наприкін. війни в рідні місця поверталось евакуйо-

ване населення (бл. 17 млн осіб). 1945–46 активно йшла репатріація рад. громадян (бл. 7 млн осіб), більшу частину яких становили військовополонені та мешканці окупованих територій, які були насильно вивезені на роботу до Німеччини. Політика Кремля, спрямована на придушення не тільки реального, але й потенційного нац. руху, привела до депортації в роки війни сотень тисяч поляків, німців, фінів, калмиків, кримських татар, представників народів Пн. Кавказу. Виселення «антирадянського елемента» з Прибалтики, Зх. України, Зх. Білорусії, Молдавії тривало і в післявоєнні роки (див. *Депортації в СРСР*).

У березні 1946 Верховна Рада СРСР затвердила план відбудови і розвитку економіки країни на 1946–50, який передбачав першочерговий розвиток галузей важкої та оборонної пром-сті та транспорту. Сюди спрямовувалися великі фінансові кошти, матеріальні й трудові ресурси. Після війни зросла екон. роль ГУЛАГу. Всі найважливіші будови сталінської епохи – Волго-Донський канал, Куйбишевський гідровузел, комбінати з виробництва синтетичного рідкого палива, висотні будівлі в Москві та ін. – збудовані руками в'язнів таборів і робітничих батальйонів. У результаті до кін. 4-ої п'ятирічки (1946–50) пром. виробництво в галузях важкої пром-сті перевищило довоєнний рівень. Рівень мілітаризації пром-сті був дуже високим. Особливе значення в умовах «Холодної війни» мало успішне випробування в СРСР у серпні 1949 *атомної бомби*. Нова індустріалізація в СРСР відбувалася за рахунок пограбування села. У новоприєднаних до СРСР територіях (Балтійські держави, Зх. Україна, Зх. Білорусія) колективізація проходила за таким ж сценарієм як і наприкін. 1920–поч. 30-х років в ін. регіонах Рад. Союзу – противників колективізації залякували, ув'язнювали, депортували. «Куркулів», «бандитів» та їхні сім'ї десятками тисяч вивозили на спецпоселення. Ступінь експлуатації селян у післявоєнний період досягнув найвищого рівня. Стимулом для практично неоплачуваної праці в колгоспах було право на користування присадибною ділянкою, яка стала гол. джерелом виживання колгоспників. 19.09.1946 вийшла постанова «Про заходи щодо ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», відповідно до якої у селян відрізали «надлишки», відбирали худобу, зерно, фураж і повертали в колгоспи. Посуха і неврожай 1946–47 призвели до голоду в пд.-зх. обл. України, Нижньому Поволжі, деяких ін. р-нах. Голодувало бл. 100 млн осіб, з яких не менше 2 млн осіб померло. У цей же час СРСР експортував 2,5 млн тонн зерна в держави Зх. Європи, надавав «братерську допомогу» центр.-східноєвроп.

державам, у яких утверджувалися комуністичні режими. Наприкін. 1940-х років різко зросли податки на селян. Середня сума податку 1950 була в 2,5 рази вищою, ніж 1947. Незабаром податки були збільшені ще в 1,5–2 рази (1952), оподатковували навіть дохід зі збору ягід і грибів. Нещадно експлуатуючи власний народ, влада «стимулювала» його пропагандистськими кампаніями, тиском на «свідомість», організацією показових рухів передовиків, ударників соціалістичного змагання тощо. Заходи з фінансової стабілізації економіки (грошова реформа 1947) для населення мала конфіскаційний характер – старі гроші обмінювали на нові в пропорції 10:1. Скасування карткової системи (1947) не було достатньо екон. підкріплено – якщо у великих містах рівень товарних запасів вдавалося підтримувати, то в регіонах їх дефіцит приводив до потреби нормувати, тобто повертатись до карток, спецпропусків тощо.

У післявоєнні роки СРСР надалі була державою, в якій необмежена влада однієї особи опиралася на привілейовану верству – партійно-державну номенклатуру і потужний репресивний апарат. Наприкін. життя Й. Сталіна звеличення його особи досягло апогею. Святкування 70-річчя вождя в грудні 1949 перетворилося на справжній культовий обряд. На Волго-Донському каналі була споруджена фігура Сталіна, на яку пішло 33 т міді. Виходили фільми, ставили спектаклі, писали вірші та романи, створювали картини, у яких відтворювався образ «вождя всіх часів і народів». Попри на поважний вік і хвороби, рад. лідер не хотів поступатися владою. Для найближчих соратників Сталіна настали важкі часи – майстер інтриги, він уміло натравлював їх один на одного. 1946–53 тривала гостра міжкланова б-ба партійних функціонерів за виживання, одним із виявів якої стало протистояння між лєнінградцями (А. Жданов, М. Вознесенський та ін.) і групою Л. Берії та Г. Малєнкова. Наприкін. 1945 була заведена справа проти головного маршала авіації О. Новикова, у січні 1946 було заарештовано наркома авіаційної пром-сті А. Шахуріна. Г. Малєнков, який відповідав за авіаційну пром-сть, спочатку був позбавлений посади секретаря ЦК, а потім і виведений зі складу ЦК. Після смерті А. Жданова в серпні 1948 у наступ перейшов Г. Малєнков. За його ініціативою на поч. 1949 розпочалися відразу дві справи – «космополітів» і «лєнінградців». Якщо перших звинуватили в схиланні перед Заходом, нехтуванні національним корінням, то «Лєнінградська справа», навпаки, була спрямована проти місцевого партійного керівництва – голови Ради Міністрів РРФСР М. Родіонова, секретаря ЦК ВКП(б) О. Кузнецова, голови Держплану

СРСР М. Вознесенського та ін. «Організатори» неіснуючої антипартійної групи в жовтні 1950 були засуджені до розстрілу, декілька осіб – до тривалих термінів ув'язнення. За деякий час було відкрито судову справу про «Мінгрельську націоналістичну організацію», що нібито діє в Грузії, й метою якої була ліквідація рад. влади в республіці. До Грузії для проведення чистки серед своїх давніх друзів і колишніх співробітників скерували Л. Берію, мінгрела за національність. У жовтні 1952 на XIX з'їзді партії, який змінив її назву з ВКП(б) на КПРС, за ініціативою Сталіна, було ліквідовано політбюро, а склад Президії ЦК розширено за рахунок молодших кадрів, що послаблювало вплив «старої гвардії». Небезпека нових масових репресій стала реальною 1952 після початку т. зв. «справи лікарів». Групу спеціалістів–медиків, яка обслуговувала вищих державних діячів, було звинувачено в причетності до шпигунської орг-ції й намірі здійснити терористичні акти проти найвищих керівників країни. Й. Сталін планував розпочати в серед. березня 1953 публічний процес над «убивцями в білих халатах». Однак 05.03.1953 Сталін за дещо загадкових обставин помер. Головною турботою «спадкоємців» і соратників після смерті вождя стала боротьба за владу.

Після закінчення Другої світової війни сталися зміни у стосунках СРСР із Заходом. Нові зовнішньополіт. цілі колишніх союзників по антигітлерівській коаліції призвели до початку періоду багаторічної відкритої конфронтації між західними державами і СРСР та його сателітами, який одержав назву «Холодна війна». Першими її провісниками стали передвиборча промова Й. Сталіна про неминучість імперіалістичних війн і могутність Червоної армії (лютий 1946); промова В. Черчилля у Фултоні зі звинуваченнями СРСР у створенні «залізної завіси» між демократичними країнами і «поліцейськими режимами» (березень 1946); *Трумена доктрина* про потребу «стримування комунізму» (березень 1947). У червні 1947 зовнішньополіт. курс США у Європі отримав екон. обґрунтування у Програмі відбудови Європи (див. *Маршалла план*), яка, окрім завдань реконструкції економіки Європи під патронатом США, мала й політичні цілі. Рад. уряд витлумачив план Маршалла як засіб антирад. політики і відмовився від участі в конференції, скликаній для його обговорення. За наполяганням Москви відмовилися від участі в плані Маршалла держави *Радянського блоку*. Московське керівництво висунуло альтернативну програму відновлення європ. економіки, внаслідок чого було терміново підписано двосторонні торгові угоди між СРСР і Чехословаччиною, Польщею, Угорщиною,

Югославією, Болгарією та ін. Ця програма заледве чи могла скласти конкуренцію плану Маршалла, але ускладнила становище населення СРСР. Зокрема 1947 під час голоду в СРСР рад. уряд поставляв зерно в держави Сх. Європи як компенсацію за відмову від амер. допомоги. Восени 1947 після Наради представників комуніст. і робітн. партій у Польщі та створення *Інформбюро* в політичний лексикон було запроваджено новий термін – «демократичний табір», який нібито протистояв міжнар. реакції. Висунута рад. стороною концепція двох таборів, перейшла в практичну стадію: у січні 1949 було створено *Раду економічної взаємодопомоги* (РЕВ) держав Центр.-Сх. Європи під егідою СРСР. Найгостріше суперечності між СРСР і Заходом проявилися у «німецькому питанні». Небажання обох сторін іти на взаємні поступки призвели до фактичного поділу Німеччини: було введено свої грошові знаки в східній та західній окупаційних зонах, створено самостійні адм.-ції у різних зонах Берліна, паралельно розвивалися дві різні політ. і екон. системи. СРСР прагнув не допустити утворення в Зх. Німеччині самостійної держави шляхом силового впливу на союзників – запровадженням блокади Зх. Берліна, але цей захід не досягнув своєї мети – навесні 1949 блокаду довелося зняти (див. *Берліна блокада 1948–49*). Берлінська криза стала віхою не тільки для Німеччини, а й для всього світу. «Холодна війна» вступила в свою відкриту стадію, а домінантою конфронтаційного розвитку післявоєнної історії став ядерний фактор.

Після смерті Сталіна нові лідери країни заявили про свою готовність здійснювати «колективне керівництво». Однак між ними відразу ж розпочалася б-ба за політичну владу. Основними суперниками виступали Л. Берія, Г. Маленков і М. Хрущов, однак всі вони розуміли доконечність змін у країні. За ініціативою Л. Берії було проведено амністію осіб, засуджених на невеликі терміни за кримінальні злочини (їх кількість сягнула 1 млн 200 тис. осіб), було припинено «мінгрельську справу» і «справу лікарів». Серйозна реорганізація відбулася у системі МВС: ГУЛАГ було передано в міністерство юстиції, Управління у справах військовополонених ліквідували, з підпорядкування МВС були виведені багато госп. структур (Дальстрой, Спецстрой та ін.). Л. Берія виступив за висування нац. кадрів у республіках, за послаблення податкового тиску на селян. Відомство Л. Берії володіло вичерпною інформацією на кожного з керівників країни, і тому Берія був небезпечний для них. 26.06.1953 на засіданні Президії РМ Л. Берія був заарештований, а всі документи з його сейфу було знищено. У грудні 1953 за вироком Верховного Суду

Л. Берію і ще декілька співробітників МВС-МДБ було розстріляно. 3 липня 1953 у вищих владних структурах розпочалася б-ба між Г. Маленковим і М. Хрущовим, якого підтримував партійний апарат. У вересні 1953 М. Хрущов став першим секретарем ЦК КПРС. За його ініціативою розпочалася робота з реабілітації жертв репресій, для проведення якої було створено спеціальну комісію під головуванням П. Поспелова. Серед перших реабілітованих були відомі партійні, державні та військові діячі: А. Бубнов, С. Косіор, П. Постишев, М. Тухачевський та ін. До початку 1956 було реабілітовано бл. 16 тис. осіб. Особливе значення для лібералізації сусп.-політ. життя у країні мав XX з'їзд КПРС. На закритому засіданні з'їзду у ніч з 24 на 25.02.1956 М. Хрущов виступив з доповіддю «Про культ особи та його наслідки», в якій було представлено свідчення про репресії проти партійних кадрів (розстріл переважної більшості делегатів XVII з'їзду, вбивство С. Кірова, поведінка Й. Сталіна в перші дні війни, репресії 1940-х років). Причини цих репресій пов'язувалися з культом особи Сталіна, з негативними рисами його характеру, з відступом від м.-л. розуміння ролі особи в історії. Після з'їзду проходили читання доповіді М. Хрущова на зборах парт. і комсомол. орг.-цій. Публічне засудження культу Сталіна, розвінчання злочинів сталінського режиму спричинили глибокі зміни у суспільній свідомості та духовній культурі. Після з'їзду продовжувалася політика, спрямована на відновлення законності в сусп.-політ. сфері. Для зміцнення правопорядку було здійснено реформу системи правосуддя. На поч. 1957 було знято необґрунтовані звинувачення з депортованих народів. Виселені з рідних місць чеченці, калмики, інгуші, карачаївці та балкарці одержали право повернутися на батьківщину. З рад. німців було знято звинувачення у співпраці з нацистами. Масштаб реабілітації жертв репресій був великим, але політика ця проводилася непослідовно. Реабілітація не торкнулася рад. корейців і кримських татар, деяких політиків 1930-х років, зокрема О. Рикова, М. Бухаріна; влада відмовила депортованим німцям Поволжя в поверненні на попередні місця проживання. На XXII з'їзді партії (1961) М. Хрущов виступив з новою, ще різкішою критикою сталінізму. Рад. лідер визнав масовий характер репресій 1930-х років. Під впливом антисталінської дискусії з'їзд проголосував за те, щоб винести тіло Сталіна з Мавзолею і перепоховати біля Кремлівської стіни.

Політика десталінізації, численні нововведення в політ. і екон. сферах викликали незадоволення частини партійно-державного апарату. На думку деяких керівників держави, розвінчування

культу особи Сталіна вело до зменшення авторитету СРСР і КПРС на міжнар. арені. У червні 1957 група партійців на чолі з Г. Маленковим, В. Молотовим та Л. Кагановичем під час пленуму ЦК зробила спробу змістити Хрущова. Однак їм завадила група членів ЦК, у якій одну з провідних позицій займав міністр оборони маршал Г. Жуков. Червневий (1957) Пленум ЦК засудив фракційну діяльність «антипартійної» групи Маленкова, Молотова і Кагановича, які були виключені зі складу найвищих партійних органів і звільнені з усіх посад. Після усунення «опозиції» було проведено зміни в складі найвищих органів влади. Одночасно Хрущов побачив небезпеку для апаратної влади з боку армії. У жовтні 1957 міністр оборони Г. Жуков, який відіграв вирішальну роль у збереженні при владі Хрущова, був звільнений. Водночас зростає владні амбіції Хрущова. У березні 1958 М. Хрущов став і головою Ради Міністрів, поєднавши дві головні посади в державі.

У 2-й пол. 1953 розпочалися зміни в економіці, які стосувалися насамперед с/г виробництва. 1956 розмір капіталовкладень в с/г досягнув 18% загального обсягу капіталовкладень (1955 – лише 7%). У декілька разів підвищилися ціни на сільгосп. продукцію. Уряд зменшив податки з особистих підсобних господарств селян, збільшив постачання селу тракторів і сільськогосп. машин. Однак з кін. 1950-х років проводили лінію на згортання особистих підсобних господарств, на скорочення поголів'я худоби, яка перебувала у власності селян. Масові перетворення колгоспів на державні сільськогосп. підприємства (радгоспи), які вважали передовою формою соціаліст. власності, не виправдали себе: 70-75% колгоспів, переведених у радгоспи, виявилися збитковими. Авантюризм і волюнтаризм у розв'язанні проблем с/г виявилися в проведенні постійних кампаній. Після візиту М. Хрущова до США всім господарствам рекомендували перейти до посівів кукурудзи. Заклик Хрущова за 3 роки потроїти виробництво м'яса в країні обернувся масовим забоєм худоби і значним скороченням її чисельності. Хоч за 1954–57 було освоєно 36 млн га цілинних земель, що дало змогу збільшити виробництво зерна в 2 рази, вітрова ерозія ґрунту вже до поч. 1960-х років призвела до екологічної катастрофи на цих землях: сильні бурі розвіяли мільйони тонн родючих земель, пил засипав зрошувальні канали, селища цілинників. 1963 СРСР вперше закупив зерно в Канаді. Попри спроби реформувати і модернізувати рад. економіку загалом, все ж головним завданням всього госп. комплексу СРСР було збереження ядерного паритету і підтримання розвитку оборонних галузей пром-сті. Значна частина принципово

нових технічних і технологічних рішень народилася в галузі вдосконалення і нарощування різних озброєнь, і саме ця обставина стало визначальною рисою модернізаційних процесів у рад. економіці. Попри великі успіхи рад. атомників і військ.-пром. комплексу (1954 в СРСР запрацювала перша у світі атомна електростанція, 1959 було збудовано перший у світі атомний криголам «Ленін» і перший атомний підводний човен, 1957 на орбіту Землі було виведено перший у світі штучний супутник, 1961 Ю. Гагарін здійснив перший космічний політ), однак цивільні галузі пром-сті розвивалися значно повільніше. Не принесла очікуваного результату і децентралізація управління економікою. 1957 було ухвалено закон про перебудову управління пром-стю і будівництвом. Цей закон скасовував галузеву систему керівництва, яка здійснювалася через міністерства і відомства. Основною організаційною формою управління стали Ради народного господарства – раднаргоспи, які створювалися на основі терит. принципу і керували дорученим їм галузям господарства у межах екон.-адмін. р-нів (на території СРСР було утворено 105 р-нів, УРСР – 11). Усі пром. підприємства і будови, розташовані на їх території, передавали у віддання місцевих раднаргоспів. Більша частина галузевих міністерств ліквідовувалась, зберігалися лише декілька союзних міністерств, переважно з управління оборонною пром-стю. Кінець 1950-х років став часом закінчення періоду в екон. стабілізації, який характеризувався деяким зростанням темпів розвитку низки галузей господарства. 1956–60 було реально підвищено життєвий рівень населення – цьому сприяло і зростання ефективності виробництва, і тимчасове скорочення військових витрат, і врожайні роки. У СРСР було збільшено розмір пенсійного забезпечення; скасовано закон, який прикріплював робітників до підприємства (1956); скорочено тривалість робочого дня до 7 год. (1960); ухвалено закон про державні пенсії (1965); припинено практику примусової підписки на державні позики. Уряд розпочав поступово підвищувати заробітну плату для робітників і службовців, скасував плату за навчання у школах і вищих навч. закладах. За короткий час було поліпшено житлові умови багатьом людям: вони отримали малогабаритні квартири з мінімальними зручностями (у народі їх називали «хрущовки»). 1957–58 у колгоспах почали виплачувати гарантовану зарплату, а з кін. 1950-х років розпочалася поступова паспортизація сільських р-нів, що дало змогу багатьом жителям села перебраться у місто.

Наприкін. січня 1959 було прийнято 7-річний план (1959–65) розвитку господарства країни,

який висунув популістське гасло – «наздогнати і перегнати» Америку і вийти на перше місце в світі у виробництві продукції на душу населення. Попри відсутність реальних екон. передумов для реалізації цього завдання, на поч. 1960-х років розгорнулася кампанія з ідеологічного обґрунтування того, як виконати цей план. Ще більш утопічно виглядала програма побудови комуністичного суспільства в СРСР, затверджена 1961 в новій програмі КПРС. Екон. експерименти М. Хрущова на зламі 1950–60-х років стали непрогнозованими. Грошова реформа 1961 не поліпшила життя трудівників. Підвищення цін на продукти харчування наприкін. травня 1962 викликало незадоволення населення, яке в деяких регіонах стало причиною страйків, а в Новочеркаську (Ростовської обл.) страйку і демонстрації протесту робітників, яка була розстріляна військами (див. *Новочеркаський події 1962*).

У початковий період перебування М. Хрущова при владі зовн. політика СРСР була непослідовна. З одного боку, навесні 1954 СРСР почав демонструвати свою миролюбність: спрямував урядом В. Британії, Франції та США ноту з пропозицією про вступ до НАТО; делегація СРСР взяла участь у мирній конференції з питання про припинення війни в Індокитаї; робили кроки щодо встановлення контактів з керівництвом Югославії тощо. У травні 1955 СРСР погодився на виведення своїх військ із Австрії та визнання її суверенітету. Важливою подією стала також зустріч урядових делегацій СРСР, США, В. Британії та Франції у Женеві з «німецького питання». З іншого боку, Кремль демонстрував силу і твердість у відстоюванні своїх позицій на міжнар. арені. Восени 1953 рад. війська придушили *Берлінське повстання 1953*. У травні 1955 був підписаний *Варшавський договір* про військ.-політ. союз держав-сателітів СРСР. Декларуючи багатоваріантність шляхів до соціалізму, суверенність і незалежність держав Центр.-Сх. Європи, Москва вдавалася до диктату і втручався в їхні справи за найменшої загрози її впливові у них. Зокрема у жовтні 1956 рад. війська взяли участь у придушенні антикомуністичного виступу в Угорщині (див. *Угорське повстання 1956*). Наприкін. 1950-х років ускладнилися рад.-кит. відносини. Керівництво КНР відмовилося розмістити на своїй території рад. військові бази, що призвело до згорання Москвою співпраці з Пекіном у галузі ядерних досліджень. Прагнення СРСР відновити втрачений на поч. 1960-х років стратегічний ядерний паритет зі США, призвело до непродуманих кроків із розміщення ракетної зброї на Кубі, і стало причиною глибокої політ. кризи у відносинах двох наддержав (див. *Карибська кри-*

за 1962). Запобігти міжнар. конфліктові вдалося лише завдяки прямим переговорам президента США Дж. *Кеннеді* та рад. лідера М. Хрущова. В останні роки перебування при владі М. Хрущова відбувалася спроби досягнути домовленостей із Заходом щодо проблем роззброєння. В СРСР було здійснено низку заходів, спрямованих на стримування гонки озброєнь – зменшено військові витрати і чисельність збройних сил, запроваджено мораторій на випробування атомної та водневої зброї. 1963 у Москві було підписано договір між СРСР, США та В. Британією про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою, до якого незабаром приєдналося понад сто держав.

Непродуманість і непослідовність внутр. і зовн. політики М. Хрущова роздратувала партійно-державну номенклатуру. Після поділу в листопаді 1962 парт. і рад. органів на місцевому рівні на «промислові» та «сільські», проти Хрущова виникла змова, яку очолили Л. *Брежнєв* і М. *Підгорний*. Змовники поступово залучили на свій бік майже всіх членів Президії ЦК. 12.10.1964 Хрущова, який відпочивав у Піцунді, викликали на засідання Президії. Наступного дня з доповіддю про його помилки виступав М. *Суслов*, який звинуватив партійного лідера у формуванні культу особи, розвалі с/г і оборони країни. Під тиском критики М. Хрущов 14.10 пішов у відставку, чим закінчив період «*Відлиги*» в історії СРСР.

З усуненням від влади М.Хрущова завершився процес лібералізації сусп.-політ. життя в СРСР. Нове керівництво держави очолив М. Брежнєв – 1-й секретар ЦК КПРС (від 1966 – ген. секретар). Однак минуло понад десять років, ніж Л. Брежнєв повністю «закріпився» на вершині партійної влади. 1977 він обійняв другу найвищу посаду у країні – Голови Верховної Ради СРСР, але це не привело до встановлення режиму одноосібної влади. Політбюро ЦК КПРС і надалі мало реальні владні повноваження, а сам генсек повинен був брати до уваги баланс інтересів і сил при розв'язанні конфліктів та суперечностей у середині керівної верхівки.

Період кін. 1960–поч. 1980-х років, який в історії СРСР одержав назву «*Застій*», мав свою ідеологію – концепцію «розвинутого соціалізму». В офіц. документах «розвинутий соціалізм» трактували як обов'язковий етап на шляху просування рад. суспільства до комунізму, в ході якого передбачалося досягнути органічного поєднання всіх сфер сусп. життя. Концепція не піддавала сумніву теоретичні положення про комуністичну перспективу, зафіксовані в партійних документах попередніх років, зокрема й у новій програмі

КПРС. Ця концепція концентрувала увагу на вирішенні поточних завдань одного з етапів побудови комунізму – етапу «розвинутого соціалізму». Кризові явища в суспільстві розглядали як результат неминучих, у процесі його розвитку, суперечностей. Усуненню недоліків мала сприяти політика «удосконалення» соціалізму. У жовтні 1977 було затверджено нову Конституцію СРСР, основою якої була концепція «розвинутого соціалізму». Стаття 6-та Конституції закріплювала за КПРС роль керівної та спрямовуючої сили суспільства. Під партійним контролем перебувала повсякденна робота всіх структур державної влади в центрі та на місцях.

У жовтні 1964 до влади прийшло угруповання, в основному не налаштоване на серйозне реформування економіки країни. Однак у цей час в окремих районах країни склалося надзвичайно складне становище з продовольством і треба було уживати заходів, насамперед у галузі с/г. У березні 1965 було запроваджено тверді плани закупівлі с/г продукції на декілька років вперед, було підвищено закупівельні ціни на зернові культури, колгоспи переводили на пряме банківське кредитування, було запроваджено гарантовану оплату праці колгоспників і знято обмеження з їх особистих господарств. Спроби екон. реформ серед. 1960-х років не зупинили наростання труднощів в аграрному секторі. Збільшення розмірів капіталовкладень (1965–85 капітальні вкладення у с/г становили 670,4 млрд рублів) і поставок техніки селу не приносили екон. ефекту. Як і в попередні роки, надалі допускали порушення в політиці планування заготівель, встановлювали додаткові завдання із закупівлі с/г, закупівельні ціни на яку не були достатньо обґрунтованими, а деякі види продукції продавали державі за символічними цінами, що приводило до скорочення обсягу валової продукції с/г (1971–75 становив 13% сукупного валового продукту, а 1981–85 – лише 6%).

У жовтні 1965 уряд на чолі з О. Косигіним розпочав втілення реформи, яка мала розширити сферу госпрозрахункових відносин на підприємствах і створити систему стимулювання ефективного виробництва (див. *Реформа О. Косигіна 1965*). У реформі було закладено деякі принципи ринкової економіки (прибуток, госпрозрахунок), хоч у дискусії за участю вчених-економістів і господарників, яка передувала реформі, висловлювалися думки про необхідність впровадження повного госпрозрахунку і самоокупності підприємств. Реформа встановлювала одним із гол. показників роботи підприємства обсяг реалізованої продукції. Скорочувалася кількість планових показників, які

запроваджувала держава. На підприємствах створювали спецфонди за рахунок відрахувань від прибутку. Їхні кошти призначали для розвитку виробництва і матеріального заохочення працівників, вносили зміни до системи управління пром-стю, ліквідовували раднаргоспи і відновлювалося галузеве управління. Від 1966 приступили до роботи на нових умовах господарювання понад 700 виробничих колективів. Реформа О. Косигіна, хоч і була згорнута на поч. 1970-х років, все ж дала деякі позитивні результати. 8-ма п'ятирічка (1966–70) стала періодом найбільш стабільного розвитку післявоєнної економіки (ВВП за офіц. дан., зріс на 13%, пром. продукція – на 50%). Масштабно велось капітальне будівництво і реконструкція чинних підприємств. Завершилося будівництво першої черги Волзького автомобільного заводу в Тольятті, закінчилося прокладання газопроводу Середня Азія – Центр завдовжки 2 750 км тощо. Наприкін. 1970–поч. 1980-х років виявилися серйозні диспропорції у структурі пром-сті СРСР. Пріоритетним напрямом надалі була важка пром-сть, насамперед оборонна. Виробництво військової техніки на машинобудівних підприємствах досягало 60% від всієї продукції. У період 10-ої п'ятирічки (1976–80) було зроблено спробу перевести пром-сть на шлях інтенсивного розвитку. Однак плани з впровадження нової техніки і зростання продуктивності праці виконані не були. Істотно погіршилися умови народногосп. розвитку. Зменшення народжуваності населення у 1960-х роках (один із наслідків війни) призвело до скорочення притоку трудових ресурсів. Несприятлива економічна кон'юнктура склалася на і світовому ринкові – різко впали ціни на нафту, важливий предмет рад. експорту. Паралельно з державною існувала т. зв. тіньова економіка, розвиткові якої сприяли беззаконня і корупція. Завдання 11-ої п'ятирічки (1981–85) не були виконані за жодним показником. У 1970–на поч. 1980-х років різко скоротилися капіталовкладення у соц. сферу, яка фінансувалася за «залишковим» принципом, особливо в сільській місцевості. У соц. сферу, як і в ін. сфери життя, глибоко проникли негативні явища, що було пов'язано з появою нового соц. прошарку – т. зв. номенклатури. Керівники найвищої та середньої ланки займали особливе, привілейоване становище в системі розподілу матеріальних благ – для них існувало спец. постачання прод. і пром. товарами, діяли окремі поліклініки, лікарні, санаторії. Поглиблення соц. нерівності, порушення законності з боку керівних працівників, хвалебні висловлювання на адресу партійних лідерів на партійних форумах і в пресі викликали незадоволення серед більшості населення країни.

Посилення ідеологічного тиску на суспільне життя після приходу до влади Л. Брежнєва, згорання процесу деєсталінізації держави, наступ на нац. права корінного населення союзних республік, русифікація і порушення прав людей стали гол. причинами розгортання *дисидентського руху в СРСР*. На початках діяльність дисидентів була спрямована на удосконалення чинної системи, згодом – на відмову від неї. Головними формами діяльності дисидентів були правозахисні демонстрації, листи-звернення на адресу керівників країни і судових інстанцій на захист прав тих чи ін. осіб. 1966 група ліберально налаштованої інтелігенції звернулася з відкритим листом до Л. Брежнєва, в якому йшлося про появу небезпеки реабілітації Й. Сталіна і про недопустимість відродження неосталінізму. 1968 учасники правозахисного руху організували демонстрації протесту у зв'язку з вторгненням військ ОВД до Чехословаччини 1968. Дисиденти налагодили публікацію за кордоном літ. творів, заборонених у СРСР, виникла безцензурна преса — «Самвидав». У серед. 1970-х років дисиденти організували в Москві *Групу сприяння виконанню Гельсінських угод*. Влада жорстко переслідували діячів дисидентського руху – їх засуджували до тривалих термінів ув'язнення, кидали до психіатричних лікарень, висилали за кордон.

У 1970–80-х роках у зовн. політиці рад. керівництво зосереджувало увагу взаєминам із соціалістичними державами. Збільшився обсяг взаємного товарообігу з державами РЕВ. У структурі рад. експорту основне місце займали паливо і електроенергія, руди і метали. Головними предметами рад. імпорту були машини, обладнання і транспортні засоби. Відбувався своєрідний «обмін» паливно-енергетичних ресурсів на пром. товари. У рамках РЕВ діяло кілька десятків міждержавних структур, які мали сприяти екон. інтеграції держав Радянського блоку. Розширювалися масштаби робіт зі спільного освоєння природних ресурсів і спорудженню пром. підприємств на території держав-членів РЕВ. Диктат з боку СРСР, нав'язування союзникам рад. моделі розвитку викликали незадоволення в державах Центр.-Сх. Європи. Екон. інтеграція у рамках РЕВ деформувала структуру їхніх економік, гальмувала дію ринкового механізму господарювання. Політика «обмеженого суверенітету», яку проводило рад. керівництво стосовно соціалістичних країн, була названа на Заході «*Брежнєва доктриною*». Одним з виявів цієї «доктрини» було втручання СРСР у внутр. справи Чехословаччини в період (див. *Празької весни 1968*). Реформаторські заходи 1968 чехосло-

вацьких керівників, спроба лідерів ЧССР «оновити соціалізм» шляхом демократизації суспільства, впровадження ринкових засад в економіку, розширення співробітництва країни з державами Заходу були тлумаченні в Москві як «контрреволюція». У серпні 1968 до Чехословаччини було введено війська СРСР, Болгарії, Угорщини, НДР і Польщі. Нові керівники Чехословаччини зобов'язалися не допускати в подальшому «виявів антисоціалізму». Упродовж 1970-х років наростали суперечності у відносинах СРСР з його союзниками по ОВД. У державах Центр.-Сх. Європи посилювалося прагнення звільнитися від опіки з боку СРСР, домогтися самостійності в проведенні внутр. і зовн. політики. Напруженими були відносини СРСР із КНР. Навесні 1969 відбулося збройне зіткнення між рад. і кит. військами у р-ні прикордонної р. Уссурі. Конфлікт розгорівся через о. Даманський, терит. приналежність якого не була чітко визначена (див. *Даманський конфлікт 1969*). Наприкін. 1970-х років у Китаї розпочалися екон. реформи, результати яких рад. керівництво розцінило як «реставрацію капіталізму». Від другої пол. 1960-х років відбувалися позитивні зрушення у відносинах СРСР з державами Заходу. 1966 під час візиту до СРСР президента Франції Ш. де Голля було підписано угоди про співпрацю в сфері економіки, у галузі вивчення і освоєння космічного простору в мирних цілях. Нормалізувалися відносини між СРСР і ФРН, розширилися торговельні зв'язки з Італією. Довготермінові контракти про співпрацю в будівництві пром. об'єктів на території СРСР були підписані з В. Британією та Італією. Рад.-япон. угода передбачала участь Японії в розробленні Південно-Якутського вугільного басейну. У багатьох напрямках здійснювалися контакти з США. Підписання 1972 між СРСР і США угоди про обмеження стратегічних озброєнь (СОСО-1) започаткувало політику «розрядки» міжнар. напруженості. Кульмінацією процесу розрядки стало підписання 01.08.1975 у Гельсінкі главами 33 держав Європи, США і Канади Заключного акта *Наради з безпеки і співробітництва в Європі*. У документі йшлося про потребу зберігати у міждерж. відносинах принципи суверенної рівності, невтручання у внутр. справи, мирного врегулювання суперечок, дотримання прав людини. У документі було наголошено на непорушності кордонів європ. держав, які склалися після 2-ої світової війни. Однак процес «розрядки» виявився нетривалим. Негативний вплив на розвиток міжнарод. відносин на зламі 1970–80-х років справила військове втручання Москви у справи Афганістану. У грудні 1979 рад. керівництво для підтримання промосковського режиму в Афганістані ввело на територію

цієї країни рад. війська (див. *Афганська війна 1979–89*). Світова громадськість засудила дії СРСР в Афганістані. Надзвичайна сесія ГА ООН заявила про порушення СРСР суверенітету країн «Третього світу». Вторгнення рад. військ до Афганістану, стало дестабілізуючим чинником, який поклав край політиці розрядки, загострив міжнародні відносини і призвів до падіння авторитету СРСР на міжнар. арені. Одним із наслідків рад. інтервенції в Афганістані стала відмова Сенату США ратифікувати підписаний 1979 з СРСР договір про подальше обмеження гонки ядерних озброєнь (ОСО-2).

Від серед. 1970-х років через погіршення здоров'я Л. Брежнєв дедалі менше уваги і часу приділяв партійним і державним справам. Навколо нього сформувалася група найвищих партійно-державних лідерів, зокрема К. Черненко, М. Суслов, Ю. Андропов, А. Громико, Ф. Устинов, у руках яких власне і зосереджувалася вся повнота влади. Неefективність економіки, деформація сусп.-політ. життя, соціальна апатія населення викликали глибоку стурбованість у керівництві держави. Для подолання негативних явищ в соц.-екон. житті країни ініціювалися різноманітні заходи, декларувалася потреба б-би з хабарництвом і спекуляцією, але реальних кроків для оздоровлення економіки не було. Після смерті Л. Брежнєва (листопад 1982) ген. секретарем ЦК КПРС став Ю. Андропов, який 15 років очолював КДБ. Широкий резонанс у суспільстві викликали дії нового рад. лідера, пов'язані з кадровими перестановками в партійних і державних структурах. Від роботи було усунено керівників міністерств, які не могли оперативнo розв'язувати госп. проблем, або їх звинувачували в хабарництві (напр., міністр внутр. справ М. Щолоков). Серед найближчих помічників нового лідера був М. Горбачов, керівник аграрного сектору ЦК. Шляхи подолання екон. труднощів Ю. Андропов бачив в удосконаленні керівництва економікою – системи управління і планування, госп. механізму. Передбачалося розширювати самостійність пром. і с/г підприємств, посилити б-бу з бюрократизмом, безгосподарністю і корупцією. Йшлося не про радикальні реформи і перетворення, а про усунення негативних явищ із життя суспільства, що не могло привести до відчутних наслідків. Залишалися незмінними підходи керівництва до зовн. політики, зокрема рад. війська надалі перебували в Афганістані. Після смерті Ю. Андропова, у лютому 1984 посаду ген. секретаря обійняв К. Черненко. Кадровий партійний працівник, вже немолода людина (йому було понад 70 років), він не прагнув до проведення в країні якихось змін.

У березні 1985 ген. секретарем ЦК КПРС став М. Горбачов. Новий рад. лідер виступив з ініціативою «оновлення соціалізму», зміст якого вбачав у поєднанні соціалізму і демократії. За ініціативою М. Горбачова, до складу політбюро було введено нових членів – особи, які поділяли його ідеї – Є. Лігачов, В. Чебриков, Е. Шеварднадзе; серед секретарів ЦК були Б. Єльцин і О. Яковлев. Початок новому політ. курсу (невдовзі одержав назву «*Перебудова*») було покладено на квітневому (1985) пленумі ЦК партії, на якому йшлося про доконечність якісного перетворення суспільства, невідкладність глибоких змін у усіх сферах його життя. Гол. важелем суспільних змін мало стати прискорення соц.-екон. розвитку країни. Успіх «*прискорення*» пов'язувався з активним використанням досягнень науки і техніки, децентралізацією управління господарством, розширенням прав підприємств, запровадженням госпрозрахунку, зміцненням порядку і дисципліни на виробництві. На основі реформованої економіки було заплановано розв'язати найважливіші соц. проблеми, насамперед житлову і продовольчу. 1985–86 розгорнулася б-ба з порушеннями виробничої дисципліни і корупції. За хабарництво і розкрадання було покарано низку колишніх держ. діячів. Ідея «прискорення» зустрічала і схвалення, і протест у різних прошарках населення. Противники нового курсу були серед працівників партійно-державного апарату. Для забезпечення реалізації завдань «*Перебудови*» була проведена зміна частини керівних парт. і рад. працівників у Центрі та у республіках. XXVII з'їзд КПРС (лютий 1986) підтвердив курс на прискорення перетворень в економіці та сусп.-політ. житті країни. Переміни в сусп.-політ. сфері розпочалися з проведення політики *гласності*. Влада послабила цензуру і дозволила видання нових газет. Виникли численні громадські об'єднання, які підтримували «*Перебудову*». Широке обговорення нового урядового курсу відбувалося на масових мітингах. На сторінках періодичних видань розгорнулася дискусія про вибір шляху сусп. розвитку. При політбюро було створено комісію на чолі з О. Яковлевим для вивчення репресій 1930–50-х років, яка реабілітувала М. Бухаріна, О. Рикова, групу професорів-економістів (О. Чаянов та ін.). Наприкін. 1980-х років зміни торкнулися й структур державної влади. На XIX Всесоюзній партійній конференції (червень 1988) розгорнулася гостра б-ба між прихильниками і противниками «*Перебудови*». Більшість делегатів підтримала думку М. Горбачова про важливість екон. реформи і зміни політ. системи. Наприкін. 1988 Верховна Рада СРСР ухвали-

ла закон про зміну системи виборів до Рад, які тепер повинні були відбуватися на альтернативній основі. Вибори до найвищого органу влади на нових виборчих принципах відбулися навесні 1989. До складу депутатського корпусу ввійшли прихильники радикальних реформ – Б. Ельцин, Г. Попов, А. Сахаров, А. Собчак, Ю. Афанасьєв. І З'їзд народних депутатів (травень 1989) сформував Верховну Раду СРСР, головою якої став М. Горбачов. Частиною реформи політ. системи стало запровадження в країні президентської посади. У березні 1990 на III З'їзді нар. депутатів президентом був обраний М. Горбачов; з'їзд відмінив ст. 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС у суспільстві. Скасування ст. 6 стало стимулом для виникнення нових партій та рухів. *Чорнобильська катастрофа 1986* прискорила прийняття екон. реформи (1987), головна спрямованість якої полягала в переході від адмін. до екон. методів управління виробництвом. Однак екон. заходи не поліпшили ситуації в господарстві. 1989–90 скоротилися темпи зростання пром. продукції – від 3,8 (1987) до 1,2% (1990). Лише з пол. 1990 був проголошений перехід до регульованої ринкової економіки (програма Л. Абалкіна-М. Рижкова, яка передбачала збереження держ. сектору в економіці, а також контроль з боку держави за приватним сектором, який почав складатися). Політика реформування економіки супроводжувалася істотними соц.-екон. проблемами. Різно скоротилося виробництво пром. і сільськогосп. продукції. Зменшилися реальні доходи більшості населення. Нерозв'язаними надалі були соц. проблеми – житлова, продовольча, екологічна. Загострення проблем праці та побуту населення викликало різні форми соц. протесту. З кін. 1980-х років хвиля страйків охопила шахтарські регіони – Кузбас і Донбас.

Наприкін. 1980-х років на території СРСР проживало бл. 270 млн осіб – представники понад ста націй і етносів. На думку офіц. керівництва країни, нац. питання в СРСР було розв'язано. Між тим існували численні проблеми в нац. відносинах, спричинені непослідовною політикою Москви впродовж багатьох десятиліть. В умовах гласності ці суперечності переросли у відкриті конфлікти. 1986 відбулися масові мітинги і демонстрації проти зросійщення в Алма-Аті (Казахстан), приводом для яких послужило призначення росіянина Г. Колбіна 1-м секретарем Компартії Казахстану. Відкритих форм набуло суспільне незадоволення в республіках Балтії, в Україні. Громадськість вимагала обнародування рад.-нім. договорів 1939, публікації документів про Голодомор 1932–33, про депортації населення із західних р-нів України і

Білорусії, балтійських держав, про масові репресії 1930-х років. Почастішали збройні зіткнення на міжетнічному ґрунті. 1988 почалися воєнні дії між Вірменією і Азербайджаном через Нагірний Карабах – регіон, населений переважно вірменами в складі Азербайджанської РСР. Збройний конфлікт між узбеками і турками-месхетинцями вибухнув у Фергані. У квітні 1989 декілька днів відбувалися акції протесту в Тбілісі, демонстранти вимагали проведення дем. виборів і незалежності Грузії. За перегляд статусу Абхазької автономії у складі Груз. РСР виступило абхазьке населення. Осередками, які об'єднували місцеві опозиційні сили в республіках, були нові політичні партії та рухи («Саюдіс» у Литві, Народний фронт в Естонії, Народний Рух за перебудову в Україні). Ці політичні орг-ції стали гол. виразниками ідей державного відокремлення союзних республік від Центру, їх виходу зі складу СРСР. Восени 1988 на виборах до центральних і місцевих органів влади Естонії, Латвії та Литви перемогу здобули представники народних фронтів, які своїм завданням проголосили досягнення повної незалежності республік і створення суверенних держав. У листопаді 1988 Декларацію про державний суверенітет затвердила Верховна Рада Естонської РСР. Подібні документи прийнята Литва, Латвія, Азербайджан (1989). 12.06.1990 І З'їзд народних депутатів РРФСР ухвалив Декларацію про державний суверенітет Росії, а 16.07.1990 Верховна Рада УРСР схвалила Декларацію про державний суверенітет України. У цих документах законодавчо було закріплено пріоритет респ. законів над союзними. Декларації союзних республік про суверенітет поставили в центр політ. життя питання про подальше існування СРСР. IV З'їзд народних депутатів СРСР (грудень 1990) висловився за збереження Союзу і за його перетворення на демократичну федеративну державу. З'їзд ухвалив постанову «Про загальну концепцію союзного договору і порядок його підписання». У документі відзначалося, що основою оновлення Союзу стануть принципи, закладені в респ. деклараціях: рівноправність всіх громадян і народів, право на самовизначення і демократичний розвиток, територіальна цілісність. Згідно з постановою з'їзду було проведено всесоюзний референдум щодо збереження оновленого Союзу як федерації суверенних республік, за що висловилося 76,4% із усієї кількості учасників голосування.

У роки «Перебудови» відбулися радикальні зміни у зовн. політиці СРСР. Про нові підходи рад. керівництва до вирішення зовнішньополіт. питань свідчили рад.-амер. переговори в Женеві восени 1985. У підписаному М. Горбачовим і пре-

зидентом США Р. Рейганом документі зазначалося, що «ядерна війна недопустима і в ній не може бути переможців». Уряд СРСР оголосив мораторій на випробування ядерної зброї, призупинив розгортання ракет середнього радіуса дії у європ. частині СРСР. У грудні 1988 у промові на сесії ГА ООН М. Горбачов сформулював нову концепцію радянської зовн. політики, в якій проголошувалося верховенство загальнолюдських інтересів над класовими (див. *Нового політичного мислення концепція*). У лютому 1989 закінчився вивід рад. військ з Афганістану. Нові підходи до розв'язання міжнар. питань стали основою для широкого співробітництва СРСР з державами світу. 1986–87 відбулося декілька зустрічей М. Горбачова з президентом США Р. Рейганом. Нові угоди передбачали ліквідацію на території Європи ядерних ракет середнього і малого радіусу дії, які належали обом державам (1987). У липні 1991 президент СРСР М. Горбачов і президент США Дж. Буш підписали в Москві Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Кардинальні зміни відбулися у відносинах СРСР і держав Центр.-Сх. Європи. Екон. і політ. криза в цих країнах, зниження авторитету керівних партій викликали зростання опозиційних настроїв. З перших днів перебування при владі М. Горбачов заявив про відмову від втручання у справи союзників з Варшавського договору. На зустрічах з керівниками цих держав рад. лідер роз'яснював причини, суть і шляхи «Перебудови». Восени 1989 відбулися масові виступи проти режимів і за відновлення дем. свобод у НДР, Болгарії, Румунії, Чехословаччині. Без підтримання Москви тоталітарні режими в державах Радянського блоку 1989–90 зазнали повного краху й у них було відновлено дем. форми правління. 1990 за участю СРСР відбулося об'єднання Східної та Західної Німеччини. 1991 припинили діяльність РЕВ і *Організація Варшавського договору*. Новий зовнішньополіт. курс СРСР сприяв подоланню наслідків «Холодної війни», за реалізацію якого М. Горбачова в листопаді 1990 було відзначено Нобелівською премією миру.

У квітні-травні 1991 у Ново-Огарьово (підмосковній резиденції президента СРСР) відбулися переговори М. Горбачова з керівниками 9 союзних республік щодо питання нового союзного договору. Його проєкт передбачав створення Союзу суверенних держав як демократичної федерації рівноправних рад. суверенних республік. Було заплановано зміни в структурі органів влади і управління, ухвалення нової Конституції, зміна виборчої системи (див. *Ново-Огарьовський процес*). За декілька днів до підписання нового союз-

ного договору сили консервативної опозиції зробили спробу покласти край політиці реформ. У заяві, обнародованій 19.08.1991, група політиків заявила про неможливість М. Горбачовим – у зв'язку зі станом його здоров'я – виконувати президентські обов'язки. У країні було запроваджено надзвичайний стан терміном на 6 місяців, заборонено мітинги і страйки. Для управління країною було створено Державний комітет із надзвичайного стану (ДКНС, рос. – ГКЧП), до складу якого увійшли віце-президент Г. Янаєв, прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов та ін. представники владних структур. ДКНС оголосив своїм завданням подолання екон. і політ. кризи, міжнац. і громад. конфронтації та анархії. Із заяв ДКНС стало очевидним, що його керівники прагнули відновити в країні порядки, які існували в СРСР до 1985. Основні події у ці драматичні для СРСР дні розгорталися в Москві, куди було введено війська і було запроваджено комендантську годину. Однак широкі верстви населення, зокрема і багато працівників партійного апарату, не схвалювали дій ДКНС. Президент Росії Б. Єльцин закликав громадян підтримати законну владу, а дії ДКНС він вважав антиконституційним переворотом. Б. Єльцин оголосив про перехід під управління рос. президента всіх розташованих на території республіки загальносоюзних органів виконавчої влади. 22.08. заколотників було заарештовано. 23.08. одним із указів Єльцина була припинена діяльність КПРС. Події 19–22.08. наблизили розвал Радянського Союзу. 24.08.1991 Верховна Рада України проголосила державну самостійність республіки, яку на Всеукраїнському референдумі 01.12.1991 підтримали понад 90% громадян, які взяли участь у голосуванні. 08–09.12.1991 у Біловезькій Пущі під Мінськом відбулася зустріч керівників трьох суверенних держав — Росії (Б. Єльцин), України (Л. Кравчук) і Білорусі (С. Шушкевич). 08.12.1991 вони заявили про припинення дії Союзного договору 1922 і про закінчення діяльності державних структур колишнього Союзу. Тоді ж було досягнуто домовленості про створення *Співдружності Незалежних Держав* (СНД), про приєднання до якої наприкін. 1991 в Алма-Аті заявило ще 8 республік колишнього СРСР (див. також *Дезінтеграція СРСР*).

Лит.: Андреас Каппелер. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад /Пер. з нім. – Львів: Від-во УКУ, 2005; Мартін Маля. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. /Пер. з англ. – Київ: Мегатайт, 2000; S. Plokhy. The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union. New York: Basic Books, 2014; Борис Миронов. Российская империя: от традиции к модерну: в 3-х тт. Санкт-

Петербург: Изд-во «Дмитрий Булганин», 2015–2016; Джеффри Хоскин. История Советского Союза 1917–1991 / Пер. с англ. – Смоленск: Русич, 2000.

Т. Полещук (Львів).

«СОЮЗ ТРЬОХ ІМПЕРАТОРІВ» – союз Австро-Угорщини, Росії та Німеччини у 1870–80-х роках. Початок союзу поклада Шьонбрунська угода, підписана 06.06.1873 *Францем Йосифом I* і Олександром II, до якої 23.10.1873 приєднався *Вільгельм I*. Імператори зобов'язалися домовлятися при виникненні міждержавних суперечностей, консулюватися у випадку загрози нападу з боку ін. держави. Союзні зобов'язання були продовжені укладенням договорів 1881 і 1884. Переслідування сторонами різних політичних цілей (Німеччина намагалася перешкодити зближенню Росії та Франції, Росія – зближенню Німеччини з Австро-Угорщиною, Відень заручитися підтримкою Берліну на випадок конфлікту з Росією на Балканах тощо) і загострення австр.-рос. відносин 1885–87 із-за «болгарського питання» привело до розпаду «С. т. і.».

СОЮЗНИЦЬКА КОНТРОЛЬНА РАДА (СКР; Контрольна Рада) – спільний орган В. Британії, СРСР, США і Франції, створений ними 1945 для здійснення верх. влади у Німеччині на період її окупації. Відповідно до Декларації про поразку Німеччини і перебрання на себе верховної влади державами-переможцями у країні була встановлена система воєнної адм-ції, що складалася з окупаційних адм-цій чотирьох зон і спільного органу союзників – Контрольної Ради. 14.11.1944 була ухвалена «Угода щодо контрольного механізму у Німеччині» (всього 11 статей), яка була розроблена Європ. консультативною комісією. Передбачала утворення СКР й допоміжних органів, які дозволили б союзникам здійснювати верховну владу у період виконання Німеччиною основних вимог беззастережної капітуляції. Угода була підписана урядами трьох союзних держав – В. Британії (05.12.1944), США (24.01.1945) і СРСР (06.02.1945). Участь Франції у контрольному механізмі на рівноправній основі була визначена додатковою угодою, яку підписали 01.05.1945 уряди США, СРСР, В. Британії й Французької респ. До компетенції СКР входили питання екон. розвитку і внутр. політики загальнонім. значення, судової й адмін. системи, соціальних відносин, зовнішньоекон. зв'язків, освіти, ідеології тощо. Законодавчі акти СКР (звернення, закони, накази) мали обов'язковий характер для всіх окупаційних зон. До складу СКР входили: Координаційний Комітет у складі заст. головнокомандувачів

окупаційних зон; Контрольний штаб (нараховував 12 директоратів – військ., військ.-мор., військ.-повітр., транспортний, політ., екон., фінанс., репарацій і поставок, внутр. справ і зв'язку, правовий, у справах військовополонених і переміщених осіб, робочої сили); Міжсоюзницька комендатура для спільного управління «Великим Берліном»; Союзницький секретаріат. Головування в органах СКР здійснювали представники відповідних окупаційних зон протягом місяця. Усі рішення мали прийматися одногосно. Перше засідання СКР відбулося під час роботи Берлінської конференції 30.07.1945, останнє (82-е) – 20.03.1948. СКР впродовж 1945–47 прийняла 95 законів, наказів, директив, звернень та інструкцій з важливих військ., політ., екон. і адмін. питань.

Г. Грінченко (Харків).

СПА КОНФЕРЕНЦІЯ 1920 – засідання Найвищої Ради держав *Антанти* 05–16.07.1920 у Спа (Бельгія), в якому взяли участь представники В. Британії, Франції, Італії, Японії, Португалії та Бельгії, а також Німеччини та Польщі. Учасники конференції продовжили виконання Німеччиною військових статей *Версальського мирного договору 1919*, у зв'язку із «загрозою революції» (передбачали скорочення *райхсверу* до 100 тис. чол. на 01.01.1921), і пообіцяли надати нім. уряду кредити для закупівлі продовольства. На конференції не було встановлено загальної суми нім. *репарацій*, лише визначено пропорції їх розподілу для кожної країни: Франція мала отримати 52%, В. Британія 22%, Італія 10%, Бельгія 8%, Японія і Португалія по 0,75%, решта 6,5% складала резерв для Королівства сербів, хорватів, словенців (з 1929 – Югославія), Греції, Румунії та ін. держав. На конференції було прийнято рішення про термінове надання військ. допомоги Польщі у війні проти рад. Росії. У Польщу була направлена союзницька місія на чолі з лордом д'Аберноном і ген. М. *Вейганом*. За дорученням Найвищої Ради держав Антанти мін. закорд. справ В. Британії Дж.-Н. *Керзон* направив більшовицькому уряду ноту (12.07.1920) із пропозицією зупинити наступ Червоної армії на *Керзона лінії*. С. к. відхилила заперечення султан. уряду щодо низки положень проєкту мирного договору з Туреччиною (див. *Севрський мирний договір 1920*).

«СПАРТАКА СОЮЗ» (Spartakusbund) – організація лівих соціал-демократів, що існувала 1916–18 у Німеччині. Створена під назвою «Група Спартака» у січні 1916 внаслідок об'єднання групи лівих соц.-дем. навколо газети «Інтернаціонал» (засн. 1915). У своїх політ. деклараціях т. зв.

Листах Спартака (звідси і назва) пропагувала ліворадикальні ідеї та виступала проти військової політики уряду. 1917 увійшла до складу Незалежної соц.-дем. партії Німеччини. 11.11.1918 групу було реформовано на орг-цію із власним керівним органом (Центральним комітетом). До складу ЦК входили К. Лібкнехт, Р. Люксембург, Ф. Мерінг, К. Цеткін, Я. Тишка, Л. Іоганес, В. Пік та ін. Видавала власну газету «Роте фане». У період Листопадової революції 1918 спартаківці виступали за радикалізацію рев. руху, вимагали озброєння робітників і встановлення «диктатури пролетаріату» за зразком рад. Росії, критикували політику Ради народних уповноважених (Тимчасовий уряд) на чолі з Ф. Ебертом і Ф. Шейдеманом. У кін. грудня 1918 на загальнонім. конференції спартаківців і ліворадикалів була створена Комуністична партія Німеччини.

СПІВДРУЖНІСТЬ НАЦІЙ (Співдружність; до 1949 – Британська Співдружність Націй) – об'єднання незалежних суверенних держав, до якого входять Велика Британія і більшість її колишніх домініонів та колоній. Термін «Британська Співдружність Націй» почав вживатися з 1917. У результаті реформування системи управління Британською колоніальною імперією на поч. 1920-х років всі «білі колонії» (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ньюфаундленд, Ірландія) здобули статус *домініонів*. 1926 на загальнобрит. конференції було засновано С. Н. і встановлені загальні принципи взаємовідносин між країнами-членами (підтверджені Вестмінстерським статутом 1931), які були визначені як незалежні та рівноправні у внутрішньо-і зовнішньополітичних справах. Після Другої світової війни до складу Співдружності увійшли Індія, Пакистан (1947) і Цейлон (тепер Шрі-Ланка, 1948). Виходячи з існуючих традицій у низці домініонів (Австралія, Барбадос, Беліз, Канада, Нова Зеландія, Папуа Нова Гвінея, Ямайка та ін., всього 16 країн) главою Співдружності та її символом було визнано брит. монарха (королеву Великої Британії), якого мав представляти у цих країнах генерал-губернатор (призначається за рекомендацією уряду даної держави). 1971 була прийнята Декларація С. Н., яка підтвердила добровільний характер об'єднання, відзначила самостійність політики кожної держави-учасниці та закликала до співпраці на основі давніх спільних інтересів для зміцнення міжнар. взаєморозуміння і загального миру. За час існування Співдружності з неї вийшли Бірма (1947), Ірландська республіка (1949), ПАР (1961), Пакистан (1972) і Фіджі (1987). До Співдружності належать 30 республік і 16 монархій. Існує Секретаріат С. Н. (з 1965; штаб-

квартира у Лондоні). Проводяться конференції та зустрічі президентів і прем'єр-міністрів держав-членів Співдружності. У складі брит. уряду є міністр у справах Співдружності (як правило ці функції поєднує мін. закорд. справ). Країни-члени С. Н. розвивають різні форми співпраці, однак пріоритетними в їх відносинах є економічні та культурні зв'язки.

СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ (СНД) – форма співробітництва незалежних держав, що утворилися на території колишнього СРСР, і які самостійно відповідають за свій внутр. розвиток та відносини з ін. державами. Утворення СНД започаткувала тристороння угода, підписана 08.12.1991 у Мінську президентами Росії Б. Єльциним і України Л. Кравчуком та Головою ВР Білорусі С. Шушкевичем. Угода закріпила положення про взаємне визнання і поважання територіальної цілісності держав-учасниць, недоторканості їх кордонів. 21.12.1991 в Алма-Ати до СНД увійшли ін. колишні рад. республіки (крім прибалтійських і Грузії, яка приєдналася у грудні 1993). На поч. 2003 СНД творили 12 держав (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан і Україна). Безпосередньою причиною утворення СНД стала необхідність подолання труднощів, які постали перед новими незалежними державами в умовах розпаду колишнього єдиного держ. і госп. організму, спрямування зусиль на розвиток співробітництва у політ., екон., гуманіт. та ін. сферах. Організаційні основи СНД визначені Біловезькою угодою і Протоколом до неї (07.12.1991), Алма-атинською декларацією (21.12.1991) і Статутом (22.01.1993). Вищими органами є Рада голів держав-учасниць і Рада голів урядів. Консультативно-дорадчі та координаційні ф-ції мають Ради мін. закорд. справ і оборони, Міжпарламентська асамблея (ств. 27.03.1992), Міждержавний економічний комітет (МЕК; ств. 24.10.1994) та ін. Всі ухвали приймаються консенсусом. Станом на 2003 діяли 64 координуючі органи СНД. Постійно діючий орган СНД – Координаційно-консульт. комітет із резиденцією у Мінську. Осн. напрями функціонування СНД: співробітництво у формуванні спільного екон. простору; реалізація міждерж. програм із розвитку транспорту і засобів зв'язку, охорони здоров'я і навколишнього середовища; координація зовн. політики; забезпечення прав і свобод громадян; б-ба з організованою злочинністю; співробітництво в оборонній сфері тощо. При формуванні СНД і під час його функціонування спостерігалася тенденція

до доміантних впливів Росії у цьому об'єднанні. Указ Б. Єльцина «Стратегічний курс Росії з державами учасниками СНД» (14.09.1995) відкрито висував завдання забезпечити Росії провідну роль у формуванні нової системи міждерж., політ. і екон. відносин на пострадянському просторі. Окремі держави не підписали деяких організаційних документів, оскільки розглядають СНД лише як міждерж. механізм консультацій і переговорів для зближення позицій, а не як важелі інтеграції (зокрема Статут не підписали Молдова, Україна і Туркменистан). Україна не бере участі у наднац. структурах (Об'єдн. команд. колективних миротвор. сил, Раді міністрів оборони, Економічному суді). Спостерігається тенденція до зміни моделі СНД у бік розвитку екон. співпраці та двосторонніх взаємовигідних зв'язків.

18.08. 2009 офіц. Тбілісі заявив про вихід зі складу СНД й звинуватив керівні органи Співдружності у бездіяльності під час рос. агресії проти Грузії у серпні 2008 й визнання Москвою незалежності грузин. автономних регіонів – Абхазії і Пд. Осетії. Загострили взаємовідносини між партнерами по Співдружності економічні конфлікти, які періодично виникали з поч. ХХІ ст. («газова війна» 2004–05 між Україною і РФ; «цукрова» 2007 між Росією і Білоруссю, «нафтова війна» 2010, «сирний конфлікт» 2012 між Україною і РФ). Після анексії Криму і початку російсько-української війни 2014 контакти України з структурами СНД були призупинені й поступово згорнуті. Офіц. Київ відкликав своїх представників з Мінська й задекларував перегляд всіх договорів у рамках Співдружності. 19.05.2018 Україна заявила про припинення дій окремих міжн. договорів у рамках СНД. За заявою П. Порошенка укр. влада тривалий час розглядала СНД як інструмент для «цивілізованого розлучення з імперією», однак, після розв'язання Росією агресії на сході України було вирішено вийти з цієї організації.

М. Кріль (Львів).

СПІВОЧА РЕВОЛЮЦІЯ – серія мирних акцій протесту населення трьох балт. республік 1987–89 з метою відновлення незалежності. Поняття передусім стосується Естонії. Уперше термін ужив естонський художник-карикурист і громадський діяч (один із засновників Народного фронту на підтримку перебудови в Естонії) Гайнц (Генріх) Вальк у статті опублікованій через тиждень після стихійних масових нічних акцій співу 10–11.06.1988 в Таллінні. Гасло Г. Валька «Одного разу ми все одно переможемо!» стало одним із найвідоміших наприк. 1980 – поч. 1990-х років. У рад. добу спільний спів народних пісень на фести-

валях став чинником, який формував естонську ідентичність і був виявом солідарності спротиву проти комуністичної влади та спроб русифікації республіки. 11.09.1988 на Співочому полі Таллінна під час музичного фестивалю «Пісня Естонії» зібралося бл. 300 тис. осіб. Саме під час «С.р.» 16.11.1988 Верховна Рада Естон. РСР ухвалила Декларацію суверенітету Естон. РСР. Символами «С.р.» стали народні пісні, які виконувалися на мітингах і в Латвії та Литві.

З. Баран (Львів).

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ, держава в Північній Америці. Межує з Канадою і Мексикою. Омивається водами Тихого, Атлантичного і Північно-Льодовитого океанів. Загальна площа: 9 364 тис. км². Чисельність населення: понад 330 млн осіб (2018, третя держава у світі). Нац. склад і етнічні групи: «білі» (європейці) – 72,4%, «чорні» (афроамериканці) – 12,6%, азійці – 4,8%, індіанці і корінне населення Аляски – 0,9%, корінне населення тихоокеан. о-вів, включно Гавайї – 0,2%, ін. – 6,2%, представники двох і більше рас – 2,9% (2010). Бл. 16.3% населення (2010) – вихідці з Лат. Америки, які представляють різні етнічні групи. Унаслідок великої імміграції з Лат. Америки, особливо у 1990-х, американці латиноамер. походження (Hispanics) замінили афроамериканців як найчисельніша меншина. Американці укр. походження – бл. 1 млн осіб (0,3% населення), переважна більшість з них народилася у США. Релігійний склад населення: протестанти (баптисти, методисти, пресвітеріанці, ін.) – 46,5%, римо-католики – 20,8%, іудеї – 1,9%, мормони – 1,6%, інші християни – 0,9%, мусульмани – 0,9%, Свідки Єгови – 0,8%, буддисти – 0,7%, індуїсти – 0,7%, інші – 1,8%, не належать до жодної релігії – 22,8%, не визначилися / відмовилися відповідати – 0,6% (2014). Офіційна держ. мова: відсутня. У 32 з 50 штатів офіц. мовою є англійська, у шт. Гаваї – гавайська, у шт. Аляска – 20 мов корінного населення. Мови домашнього використання: англ. – 79%, іспан. – 13%, ін. індоєвропейські – 3,7%, азійські й тихоокеанські – 3,4%, інші – 1% (2015). Бл. третини американців укр. походження володіють укр. мовою, бл. 15% використовують її у побуті. Форма держ. правління: президентська республіка. Форма держ. устрою: федеративна держава. Столиця: Вашингтон. Адмін.-терит. поділ: 50 штатів, федеральний (столичний) округ Колумбія. Глава держави і уряду – президент. Законодавча влада: двопалатний парламент – Конгрес США, який складається з Палати Представників і Сенату. До складу Сенату входить 100 сенаторів – по 2 від кожного штату, які обираються на 6-річний термін з переобранням

щодва роки 1/3 його складу. Палата Представників складається із 435 конгресменів, які обираються від усіх штатів на 2 роки на пропорційній основі. Урядові функції виконує очолюваний президентом Кабінет. грошова одиниця: долар США (100 центів).

Перемога в Громадянській війні 1861–65 індустріальної Півночі над аграрним рабовласницьким Півднем закріпила існування єдиної амер. нації, створила умови для швидкого екон. розвитку, індустріалізації, освоєння зх. земель і розширення єдиного внутр. ринку, революційним шляхом ліквідувала рабство. За короткий час до поч. ХХ ст. США стали високорозвинутою індустріально-аграрною державою, яка за обсягом пром. продукції зайняла перше місце у світі. Ознакою перетворення США на велику світову державу став її вихід на шлях колоніальної експансії, зокрема, перемога в іспан.-амер. війні 1898. До *Першої світової війни 1914–18* характерною рисою зовн. політики США була екон. експансія, що знайшла свій вияв у «*Відкритих дверей*» доктрині, у «*Долара дипломатії*» та у «*Великого кийка*» політиці. У сфері внутр. політики президент-республіканці Т. Рузвельт (1901–09), В. Г. Тафт (1909–12) і демократ В. Вільсон (1913–21) до 1914 здійснили низку соц.-екон. і політ. реформ, що дало підставу для сучасників назвати період їхнього правління «прогресивною ерою». У центрі їхньої діяльності стала політика обмеження зловживань монополістичних об'єднань – трестів, збільшення ролі держави у розв'язанні соц.-екон. проблем, у збереженні природних ресурсів країни, реорганізації держ. апарату і реалізації програми перетворень в інтересах фермерів і найманих робітників. Те, що керівник кіл США вдалися до реформізму було зумовлене невдоволенням амер. суспільства умовами життя, засиллям фінансових і промислових магнатів, піднесенням соц.-політ. рухів, які охопили різні прошарки суспільства і формуванням радикальних поглядів. Від поч. Першої світової війни США 04.08.1914 проголосили декларацію про нейтралітет, намагаючись бути посередником між європ. державами. Надаючи велику допомогу державам *Антанти*, США перетворилися на вагомий чинник війни. Після переобрання 1916 на другий термін, В. Вільсон шукав шляхів впливу Вашингтона на розв'язання проблем післявоєнного устрою світу. Необмежена підводна війни, яку Німеччина розпочала 1917, стала для США приводом до оголошення 06.04.1917 початку воєнних дій проти держав *Четверного союзу*. У січні 1918 В. Вільсон проголосив «*Чотирнадцять пунктів*», в яких виклав програму відновлення миру в Європі та післявоєнної нормалізації міжнар.

відносин. Президент В. Вільсон брав активну участь у *Паризькій мирній конференції 1919–20*, але укладений 28.06.1919 *Версальський мирний договір* з Німеччиною, що передбачав створення міжнар. орг-ції для підтримання миру – *Ліги Націй* – не був ратифікований Конгресом, де перевагу одержали ізоляціоністські настрої (див. *Ізоляціонізм*). На президентських виборах 1920 переміг кандидат від Респ. партії В. Гардінг, після смерті якого 1923 президентом став К. Кулідж.

У роки Першої світової війни США були головним постачальником військових матеріалів, продовольчих товарів і сировини державам, які воювали. Це сприяло швидкому розвитку амер. економіки. За 1914–20 нац. багатство США зросло у 2,5 рази. До 1920 у США видобували бл. половини світового вугілля, 67% нафти, виплавляли 60% чавуну і сталі, виготовляли 85% світового виробництва автомобілів. Із боржника європ. держав США перетворилися на найбільшого світового кредитора: на поч. 1920-х років амер. позики європ. країнам становили понад 11 млрд дол. В амер. банках зосереджувалися бл. 50% світових запасів золота. На зміну екон. кризі 1920–21 у США прийшли роки госп. піднесення, яке тривало до 1929. Амер. суспільство стало на шлях створення економіки широкого споживання. Суттєво зріс життєвий рівень всіх верств населення. 1920-ті роки увійшли в історію Америки як період «Процвітання» («Проспериті»). Респ. уряд В. Гардінга під гаслом «твердого індивідуалізму» практично усунувся від регулювання внутр. соціальних, економічних і фінансових процесів. Зокрема були скасовані федеральні агентства, що в роки війни здійснювали контроль за економікою. Адм-ція Куліджа також обстоювала принцип неучасті держави в регулюванні соц.-екон. процесів. Під гаслом «вічного процвітання» на президентських виборах 1928 перемогу знову здобув кандидат від Респ. партії Г. К. Гувер. У сфері зовн. політики ізоляціоністський курс став офіційним курсом респ. адм-цій, які відмовлялися від участі США у військ.-політ. союзах з європ. державами і, у той же час, здійснювали програму активного втручання в систему міжнар. екон. відносин. У серпні 1921 США підписали сепаратні мирні договори з Німеччиною, Австрією та Угорщиною. На *Вашингтонській конференції 1921–22*, на яку амер. президент В. Гардінг запросив представників В. Британії, Італії, Нідерландів, Бельгії, Португалії, Японії та Китаю, Білий Дім зумів одержати низку суттєвих поступок з боку своїх суперників. Відтепер США мали право утримувати військово-морський флот, що не поступався флоту В. Британії. США домоглися підписання

документа («Договір дев'яти»), що надавав рівні можливості для підприємництва «всім націям на всій території Китаю» і зобов'язував всіх всіх його учасників відмовитися від створення сфер впливу на певних частинах кит. території. У 1920-х роках США і амер. ділові кола активізували дипломатичну, фінанс.-торг. активність на Далекому Сході, особливо в Китаї.

Крах на Нью-Йоркській фондовій біржі в «чорний вівторок» 24.10.1929 став початком екон. кризи 1929–33, що незабаром вразила майже всі індустріально розвинуті країни. У США екон. криза набула особливо руйнівного характеру. Загальний обсяг пром. продукції 1932 становив 53,8% до рівня 1929. За період 1929–32 сталося майже 130 тис. комерційних банкрутств, припинили існування 5 760 банків, а навесні 1933 всі амер. банки призупинили свою діяльність. Мільйони дрібних вкладників втратили свої заощадження і перетворилися на жебраків. Розорилися бл. 900 тис. фермерських господарств. На поч. 1933 кількість безробітних у США сягала 16,9 млн; кожний третій робітник не мав роботи. Респ. адм-ція Г. Гувера, дотримуючись принципів «твердого індивідуалізму» протягом усього періоду кризи, заперечувала використання державних механізмів для безпосереднього регулювання соц.-екон. процесів. На президентських виборах 1932 кандидат від Дем. партії Ф. Д. Рузвельт здобув переконливу перемогу. Водночас демократи отримали більшість місць в обох палатах Конгресу. 04.03.1933 відбулася інавгурація (церемонія зайняття посади президента) Ф. Д. Рузвельта. Протягом перших «ста днів» Конгрес ухвалив 15 важливих законів, що закладали підвалини політики «нового курсу» – посилення ролі держави в регулюванні економіки. Загалом Ф. Д. Рузвельт домігся прийняття Конгресом 70 законодавчих актів, спрямованих на оздоровлення пром-сті, с/г, торгівлі, кредитно-грошової системи. Реформи «нового курсу» Ф. Д. Рузвельта подолали кризові явища в економіці США, а закон про соціальне забезпечення передбачав введення держ. пенсійної системи за віком, страхування безробітних, допомогу вдовам, інвалідам, сиротам. Ф. Д. Рузвельт створив Адм-цію громадських робіт, яка займалася тимчасовим працевлаштуванням людей. Для цього було виділено 12 млрд дол. 1936 Ф. Д. Рузвельт був переобраний президентом США і продовжив політику держ. регулювання соц.-екон. життя. У сфері зовн. політики адм-ція Рузвельта, дотримуючись принципів ізоляціонізму – «невтягнення» США в політичні союзи і війни між ін. державами, – здійснювала гнучкіший курс. У листопаді 1933 були встановлені дипл. відносини між США і СРСР. Стосовно країн Латинської Америки

Ф. Д. Рузвельт проводив «Доброго сусідства» політику, яка передбачала відмову США від втручання у внутр. справи амер. держав і налагодження з ними добросусідських відносин. 1934 США оголосили про надання автономії Філіппінам. В умовах загострення міжнар. напруженості в Європі США надалі дотримувалися принципу «нейтралітету». Однак розширення експансіоністських дій Японії у Китаї, посилення агресивності Німеччини й Італії змусили Ф. Д. Рузвельта зайняти рішучу позицію. У промові в Чикаго 05.10.1937 Рузвельт закликав до встановлення «карантину» навколо агресорів. Проте орієнтація на політику нейтралітету та ізоляціонізму тривала і на поч. Другої світової війни 1939–45. Враховуючи прагнення американців не бути втягнутими у війну, Ф. Д. Рузвельт під час передвиборної кампанії 1940 (закінчилася перемогою Ф. Д. Рузвельта, який вперше в амер. історії втретє був обраний президентом США, а 1944 – вчетверте) пообіцяв не посилати війська до Європи. Однак подальший перебіг подій змусив США відмовитися від ізоляціонізму. У листопаді 1939 Конгрес скасував ембарго на вивезення зброї зі США, що дозволило В. Британії та Франції купувати в них зброю. У березні 1941 з ініціативи Рузвельта було прийнято закон про *Ленд-ліз*, що дозволяв передачу в позику чи оренду озброєння тим країнам, захист яких був життєво важливим для амер. інтересів. Віроломний напад 07.12.1941 япон. авіації на амер. військ.-мор. базу *Перл-Гарбор* на Гавайських о-вах привів до вступу США у Другу світову війну. Конгрес США 08.12.1941 оголосив війну Японії, а 11.12.1941 Німеччина та Італія, які виступили на боці Японії, оголосили війну США. Із вступом США у війну амер. адм-ція проголосила широку програму переведення економіки на воєнне виробництво, збільшення армії, флоту й авіації. У країні була оголошена загальна мобілізація. Подальшого розвитку набуло державне регулювання і контроль над екон. розвитком. Для керівництва воєнною економікою було створено Управління військового виробництва і понад 20 управлінь із різних питань регулювання екон. і соц. відносин. Держава надала пром. монополіям великі субсидії та різноманітні пільги. Від 1941 дія законів проти трестів була призупинена. Уряд будував і передавав у оренду корпораціям заводи і цілі промислові комплекси. Почалися роботи з виробництва атомної зброї (див. «Мангеттен проєкт»). Уряд встановив контроль над цінами і заробітною платою, запровадив закон про заборону страйків на військових підприємствах. Прибутки пром. корпорацій зросли за роки війни майже вдвічі й становили після відрахування податків 9,4 млрд дол. Різко зросло сільськогосп. виробництво.

Вступ США у війну з Японією, а потім з Німеччиною та Італією прискорив формування *антигітлерівської коаліції*. Ще 14.08.1941 Ф. Д. Рузвельт разом із брит. прем'єр-міністром В. Черчиллем проголосили *Атлантичну Хартію 1941* – спільну декларацію про принципи післявоєнного політичного устрою світу; у ній передбачалося право народів обирати форми правління, свободу торгівлі та мореплавства, роззброєння держав–агресорів, засуджувалися терит. загарбання. Хартія вимагала «остаточного знищення нацистської тиранії». У вересні 1941 на конференції у Москві США і В. Британія домовилися про розширення поставок озброєння, пром. обладнання і продовольчих товарів Радянському Союзу (див. *Московські конференції*). Від 07.11.1941 США поширили на СРСР дію закону про Ленд-ліз. 01.01.1942 США спільно 26 державами підписали *Декларацію Об'єднаних Націй*. Поділяючи цілі та принципи Атлантичної Хартії, уряди цих держав зобов'язалися об'єднати свої військові та економічні ресурси для боротьби проти держав «Вісі» (див. «*Вісь Берлін–Рим–Токіо*»), співпрацювати один із одним і не укладати сепаратного перемир'я. 11.06.1942 у Вашингтоні відбулося підписання амер.-рад. угоди про взаємодопомогу у «веденні війни проти агресії». У післявоєнний період передбачалося можливість погодження дій в дусі Атлантичної Хартії. США, СРСР і В. Британія досягли угоди про відкриття *Другого фронту* в Європі, який, проте, не був відкритий 1943 як передбачалося, тому головний тягар б-би проти гітлерівської Німеччини та її союзників ліг на СРСР. У листопаді 1942 США і В. Британія здійснили вторгнення в Північну Африку, а у вересні 1943 англ.-амер. війська висадилися в континентальній частині Італії. Гол. увагу США приділили боротьбі з Японією на Тихому океані. У червні 1944 США і В. Британія відкрили другий фронт, висадивши союзні війська на півночі Франції. Військові дії союзників на Східному і Західному фронті змусили Німеччину та її сателітів капітулювати. 08.05.1945 у Берліні було підписано акт про беззастережну капітуляцію нацистської Німеччини. США брали участь у *Потсдамській конференції 1945*, яка визначала перспективи мирного врегулювання в Європі. На конференції США представляв Г. Трумен, який став президентом після смерті Ф. Д. Рузвельта 12.04.1945. На Тихоокеанському театрі воєнних дій стратегічна ініціатива перейшла до військ зх. союзників вже наприкін. 1943. Проте до серед. 1945 Японія, зазнавши низки поразок від амер.-брит. військ на о-вах Тихого океану і Філіппінах, зберегла свої гол. сухопутні сили, які були розташовані, здебільшого, в Маньчжурії

(Китай). Намагаючись уникнути великих втрат, США і В. Британія продовжували масовані бомбування япон. міст. 06.08.1945 амер. авіація скинула атомну бомбу на Хіросіму, а 09.08 – на Нагасакі. 09.08.1945 у війну проти Японії вступив СРСР, який розгромив її Квантунську армію. 02.09.1945 у Токійській затоці на борту амер. лінкора «Міссурі» було підписано акт про беззастережну капітуляцію Японії, який закінчив Другу світову війну.

США вийшли з війни як держава, що не лише не зазнала тяжких втрат, але й перетворилася на наймогутнішу державу світу. За роки війни пром. виробництво США зросло приблизно в 2,5 раза; вони виробляли майже половину світової пром. продукції. Після війни США володіли приблизно половиною запасів золота несоціалістичного світу, а амер. долар від 1944 заступив брит. фунт стерлінгів як головна міжнародна валюта (див. *Бреттон-Вудська конференція 1944*). На 1945 США мали 12-мільйонну армію, потужний військ.-мор. флот з 114 авіаносцями. США були монополістом у володінні *атомною зброєю*. У внутр. політиці амер. адм-ція продовжувала традиції «нового курсу» Рузвельта. У період переходу від війни до мирного часу був прийнятий «Солдатський білл про права», який передбачав низку пільг для демобілізованих військовослужбовців (зокрема учасників війни забезпечували роботою, землею, житлом, безоплатним навчанням в ун-тах і медичним обслуговуванням), що мало сприяти їхній адаптації до умов мирного життя. Одночасно уряд розпочав реалізовувати план реконверсії військової пром-сті. Майже 2 800 державних військових підприємств були продані 250 корпораціям. Схвальне сприйняття більшістю громадян діяльності Г. Трумена дозволило йому перемогти на президентських виборах 1948. Проте демократи помітно поступилися республіканцям під час виборів до Сенату і Палати Представників. Антипрезидентськи налаштований Конгрес прийняв низку законів правоконсервативного характеру. Закон Тафта-Хартлі 1947 про трудові відносини обмежував профспілковий рух і страйкову боротьбу робітників, зобов'язував профспілки ставити до відома уряд за 60 днів до страйку. Якщо страйк «загрожував нації», президент міг відкласти його на 80 днів, або заборонити зовсім. Закон Маккарена-Вуда про іноземців – «Закон про внутрішню безпеку» (1950) мав на меті обмежити діяльність комуністів і врегулювати імміграційні процеси. Цей закон зобов'язував Комуністичну партію США щороку реєструватися в міністерстві юстиції як підривна орг-ція, а членів партії як «агентів іноземних держав», що мотивувалося тим, що Компартия США була

«агентом Москви». Найодіознішим символом праворадикальних тенденцій в житті Америки кін. 1940–поч. 1950-х років стала діяльність комісій з розслідування «антиамериканської діяльності». Внаслідок їхніх рішень тисячі громадян лівої орієнтації були позбавлені праці та зазнали суспільної дискримінації. Особливого розголосу набула діяльність респ. сенатора від штату Вісконсин Джозефа Маккарті, який очолив одну із комісій у Конгресі з виявлення шпигунів у державних структурах (див. *Маккартизм*). У ході широкомасштабної кампанії б-би з «червоною загрозою» маккартисти вишукували комуністів у державних органах влади, президентській адміністрації, у Пентагоні, змушували науковців, громадських діячів, держ. службовців подавати заяви «про лояльність» і звітувати перед комісіями. Боротьба США проти комунізму в світовому масштабі в гротескному вигляді виявилася в амер. суспільстві, наляканому поширенням тоталітаризму в післявоєнному світі. Маккартизм, у його найбрутальніших формах, хоч і завдав шкоди престижу і авторитету США, усе ж був відкинтий амер. громадськістю. У грудні 1954 Сенат засудив діяльність Маккарті.

Прагнення керівництва СРСР розширити сферу свого впливу й поширити комуністичний режим у різних регіонах світу наштовхнулося на рішучу протидію США, які проголосили курс на стримування «світового комунізму» (див. «*Стимування доктрина*»). Ще 1947 чиновник Держдепартаменту США Дж. Кеннан запропонував проєкт «стримування російських експансіоністських тенденцій» не лише з допомогою військової сили, але й економічною підтримкою «вільного світу». Порушення рівноваги сил у Європі після розгрому Німеччини, створення країнами Радянського блоку «залізної завіси» від Адріатики до Балтики і початок «Холодної війни», змушували США, на думку президента Трумена, взяти на себе роль лідера «вільного світу». Виступаючи 12.03.1947 перед обома палатами Конгресу, Г. Трумен застерігав, що в деяких східноєвроп. країнах утворилися тоталітарні режими, чого не можна допустити в ін. регіонах (див. *Трумена доктрина*). За його пропозицією Конгрес проголосував за надання допомоги 400 млн дол. Греції та Туреччині, де екон. негаразди і соц. нестабільність загрожували соціальним вибухом. Наступним кроком у захисті демократії в Європі та зміцненні амер. впливу на континенті став *Маршалла план 1947*, що був проголошений держ. секретарем США Дж. *Маршаллом* 05.06.1947 у Гарвардському ун-ті. План передбачав, що протягом 1948–51 Вашингтон надасть европ. державам 17 млрд дол. для відбудови і роз-

витку їхніх економік. 1949 разом із західноєвроп. партнерами США створили Північноатлантичний альянс (НАТО). 21.06.1949 Конгрес ратифікував договір про вступ США в НАТО. Агресія у червні 1950 Північної Кореї проти *Республіки Корея* змусила США втрутитися у ситуацію на Корейському п-ові. Під прапором ООН разом з ін. західними країнами США вступили в *Корейську війну 1950–53* на боці уряду Республіки Корея. Війна, в якій загинули 54 тис. американців, викликала невдоволення громадськості США. Ситуацією скористалися республіканці, які критикували зовн. політику Г. Трумена і обіцяли вивести США зі стану війни. На президентських виборах 1952 перемогу здобув республіканець Д. Д. *Айзенговер*, який 1956 був переобраний на другий термін. Новообраний президент ініціював низку заходів, що стимулювали ділову активність і приватне виробництво: уряд скоротив податки на корпорації й особисті прибутки, скасував контроль над цінами і зарплатою, полегшив доступ до кредитів тощо. Водночас уряд скоротив федеральні соціальні витрати, поступово згортав громадські роботи і програми загального медичного страхування, посилював державний контроль над діяльністю профспілок. Роки правління Д. Айзенговера характеризувалися високими показниками екон. розвитку і зростанням добробуту населення та увійшли в амер. історію як час післявоєнного «Процвітання» («Проспериті»). Ознакою 1950-х років у США стало зростання темпів впровадження досягнень науково-технічної революції (НТР): атомної енергії, електронно-обчислювальних машин, синтетичних матеріалів тощо. Під впливом конкуренції на міжнар. ринках збуту, зумовленої відродженням на новому технічному підґрунті пром. потенціалу Західної Європи і Японії, США за темпами нарощування ВВП почали відставати від своїх партнерів-конкурентів. Доля США в світовому пром. виробництві зменшилась з 51,9% (1953) до 45,4% (1960). Перетворення СРСР на ядерну і термоядерну державу, запуск 1957 першого рад. штучного супутника Землі та вихід на передові рубежі в освоєнні космосу, поставило під питання позиції США як світового лідера. Адміністрація Д. Айзенговера здійснила низку заходів щодо організації та фінансування наукових досліджень, підготовки науково-технічних кадрів. 1958 був прийнятий Національний акт про освіту, що започаткував регулярне і щедre фінансування вищої освіти з боку федерального уряду. Припинивши війну в Кореї (липень 1953), президент Д. Айзенговер і держсекретар США Дж. *Даллес* (він великою мірою визначав характер амер. зовн. політики), проголосили нову доктрину «визволення» від

комунізму, яка стала виявом «особливо рішучого» курсу республіканців на боротьбу з «світовим комунізмом» і одержала назву політика «балансування на грані війни». Проте керівництво США обережно підходило до питань силового розв'язання міжнародних конфліктів. Реаліями зовнішньополіт. курсу США у серед. 1950-х років стали, з одного боку, жорстка конфронтація, масштабна *гонка озброєнь*, а з іншого – зусилля, спрямовані на недопущення глобального конфлікту з СРСР. У цей період США намагалися змінити баланс сил між двома наддержавами за допомогою створення військ.-політ. блоків – 1954 виник *СЕАТО*, 1955 укладено *Багдадський пакт*. Після *Суецької кризи 1957* Вашингтон висунув програму дій США щодо Близького і Середнього Сходу (див. *Айзенговер доктрина*), що передбачала поряд із використанням силових важелів для забезпечення стабільності в регіоні, також широку фінансову і технічну допомогу дружнім державам у цій частині світу. 1959 було започатковано серйозні зміни в політиці США щодо СРСР. У вересні 1959 відбувся перший офіційний візит голови Ради Міністрів СРСР М. Хрущова до США.

1960 на президентських виборах здобув перемогу сенатор-демократ Дж. Кеннеді. Новий президент висунув широку програму соц.-екон. реформ – «Нові рубежі», підтримав негритянський рух за громадські права, здійснював жорсткий зовнішньополіт. курс, виявив реалізм у відносинах з СРСР під час *Карибської кризи 1962*, започаткував амер.-рад. діалог для уникнення загрози масштабного ядерного конфлікту. Програма «Нових рубежів» передбачала прискорення темпів економічного розвитку. За допомогою методів державного регулювання і великих державних видатків на соціальні потреби федеральний уряд започаткував широку програму масового будівництва житла для бідних, підвищив мінімум погодинної зарплатні до 1,25 дол., здійснив заходи для подолання з безробіття та інфляції. Щоб вивести США на провідні позиції в дослідженні космосу, Дж. Кеннеді започаткував програму «Аполлон». Зовн. політика адм-ції Дж. Кеннеді характеризувалася намаганням знайти нові шляхи утвердження лідерства США у світі та створити новий, привабливіший образ Америки. Щоб переглянути латиноамериканську політику, Кеннеді запропонував програму «Союз заради прогресу», що передбачала фінансування будівництва в Лат. Америці об'єктів культ. і соц. призначення, освітніх програм тощо. Молоді спеціалістидобровольці, діяльність яких уряд спрямовував через орг-цію «Корпус миру» (створена 1961), активно допомагали населенню країн, що роз-

вивалися, в освоєнні методів ринкового господарювання, нових виробничих технологій, сприяли становленню демократії. Прагнення Дж. Кеннеді до реформ внутр. політики доповнювалися пошуками компромісів у зовнішньополіт. діяльності. 1961 Дж. Кеннеді зустрівся з М. Хрущовим у Відні. Завдяки деякому поліпшенню рад.-амер. відносин 1963 у Москві було підписано Договір про взаємну заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космосі та під водою, що стало важливим кроком на шляху послаблення міжнар. напруженості. Найдраматичнішим моментом відносин між двома наддержавами стала *Карибська криза 1962*. Проголошення урядом Ф. Кастро Рус соціалістичного шляху розвитку Куби, викликало серйозне занепокоєння адм-ції Кеннеді, яка сприяла вторгнення на острів у квітні 1961 загонів противників комуністичного режиму. Спроба збройним шляхом повалити режим Кастро закінчилася провалом, а СРСР від 1962 почав розміщувати на Кубі ракети з ядерними боєголовками. Президент Кеннеді в жовтні 1962 санкціонував блокаду Куби, оголосив повну бойову готовність амер. збройних сил США і пред'явив СРСР ультиматум про негайне виведення ракет із кубин. території. Це спричинило найгострішу за всі післявоєнні роки міжнар. кризу. Рішуча позиція Дж. Кеннеді та, водночас його готовність іти на компроміс, змусили М. Хрущова дати згоду на демонтаж і вивезення з Куби рад. ракет. США відмовилися від планів вторгнення на Кубу. Після вбивства 22.11.1963 у Далласі Дж. Кеннеді, президентом США став тогочасний віце-президент Л. Джонсон. Він продовжив курс соц. перетворень свого попередника, проголосив програму «боротьби з бідністю» і побудову «Великого суспільства». На виборах 1964 Л. Джонсона було обрано президентом США. Головною особливістю зовн. політики Л. Джонсона стала більша жорсткість у протистоянні з комунізмом. Особливо потужним виявом цього протистояння стала війна в Індокитаї. Ще восени 1961 президент Дж. Кеннеді ухвалив рішення про збільшення у Пд. В'єтнамі кількості військових радників, де комуністичний «Фронт національного визволення» Пд. В'єтнаму за допомогою ДРВ вів партизанську війну проти сайгонського режиму. Президент Л. Джонсон, побоюючись, що Пд. В'єтнам потрапить під контроль комуністів, влітку 1964 віддав наказ бомбувати комуніст. бази території Пд. В'єтнаму, а лютого 1965 – військ. об'єктів у Пн. В'єтнамі. У серпні-жовтні 1965 пд.-в'єтн. і мер. війська провели першу велику наступальну операцію проти В'єтконгу і військ Пн. В'єтнаму у провінції Куангнгай (операція «Старлайт») і долині р. Дранг. Незважаючи на

ескалацію амер. військової присутності у Пд. В'єтнамі (1968 там було 535 тис. амер. вояків), комуніст. партизани завдавали відчутних поразок сайгонській армії та військам США. Величезні втрати амер. військ у бойових діях (за роки війни загинули 57 тис. військовослужбовців), викликали масовий антивоєнний рух у США. Одночасно в країні набував сили молодіжний рух, який заперечував цінності матеріального добробуту «держави благоденства» (див. *Гіппі*), і рух за громадянські права негрів та населення. Втілення у життя Закону про громадянські права і Акта про виборчі права (прийняті 1964), супроводжувалося різким загостренням расових відносин у США і посиленням радикальних течій у русі чорношкірого населення. У 1960-х роках лідером поміркованого негрівського руху в США був М. Л. *Кінг*, який виступав на захист громадянських прав громадян США незалежно від кольору шкіри. Діяльність Кінга і його проповідь ненасильницької б-би за суспільні зміни (викривав соц. проблеми амер. суспільства – безробіття і бідність, підтримував рух за припинення війни у В'єтнамі), викликали неприязнь у расистськи налаштованій частині білого населення, і одночасно зазнавала гострої критики з боку радикального крила негрівського руху, яке підтримувало гасло «боротьба за владу негрів». 04.04.1968 М. Л. Кінг загинув від кулі вбивці. Величезні витрати на війну в Індокитаї (25–27 млрд дол. щорічно) перекреслили соц. програму адм-ції демократів, спрямовану на б-бу з бідністю і побудови т. зв. Великого суспільства. На президентських виборах 1968 перемогу здобув кандидат від Респ. партії Р. *Ніксон*, якого 1972 обрали президентом удруге. Під тиском антивоєнного руху, дедалі більших фінансових затрат і людських втрат у ході війни, нова амер. адм-ція проголосила курс на згортання присутності амер. військ у В'єтнамі та реалізації програми «в'єтнамізації війни» (полягала у створенні потужної пд.-в'єтнам. армії та мінімальній участі амер. підрозділів у бойових діях). Військовий контингент США у В'єтнамі зменшився з 543 тис. чол. (1969) до 62 тис. чол. (1972). Втручання США у внутрішньополіт. б-бу в Камбоджі та введення туди 1972 амер. військ спричинили вибух невдоволення не лише в амер. суспільстві, а й Конгресу США. Нарешті 1973 уряд Ніксона був змушений піти на припинення війни у В'єтнамі. Солдати США повернулися додому, але американська нація ще тривалий час відчувала «в'єтнамський синдром» – моральне приниження від поразки у В'єтнамі (див. також *В'єтнамська війна 1964–73*).

Під впливом зміни позиції Вашингтона на міжнар. арені, зокрема встановлення ядерного

паритету між СРСР і США, Білий Дім розширив діалог із країнами *Радянського блоку*, наслідком якого стала *розрядка міжнародної напруженості* у першій пол. 1970-х років. На переговорах на найвищому рівні 26.05.1972 у Москві президент США Р. Ніксон і ген. секретар ЦК КПРС Л. *Брежнєв* підписали тимчасовий (на п'ять років) Договір про обмеження стратегічних озброєнь – ОСВ-1. Свідченням зближення між двома наддержавами став візит Л. Брежнєва до США (червень 1973), під час якого було підписано 23 угоди, одна з яких зобов'язувала СРСР і США запобігати ядерній війні. Важливим досягненням адм-ції Ніксона було встановлення дипл. контактів між Вашингтоном і Пекіном. У лютому 1972 президент Р. Ніксон відвідав КНР, де підписав «Шанхайське комюніке», яке заклало правову основу для поступової нормалізації кит.-амер. відносин. Для подолання кризових явищ у економіці країни в серпні 1971 Р. Ніксон оголосив «нову економічну політику», що передбачала ширше втручання держави в керування економікою. Уряд країни запровадив контроль над цінами і заморозив заробітну плату. США відмовилися від обміну долара на золото за твердим курсом і ввели ринковий, плаваючий курс долара як валюти. У декілька разів було збільшено пенсії, грошову допомогу багатодітним сім'ям. У серед. 1970-х років загальна кількість американців, які отримували допомогу від держави, перевищила 33 млн осіб. Водночас адм-ція Ніксона проводила політику, спрямовану на обмеження активної діяльності профспілок. У березні 1973 вибухнув політ. скандал, пов'язаний із встановлення підслуховувальної апаратури в штаб-квартирі Дем. партії у готелі «Вотергейт» під час виборчої кампанії 1972 (див. *Вотергейтська справа*). Розслідування виявило, що в акції були замішані представники адм-ції *Білого Дому*. Не чекаючи закінчення розслідування, під загрозою *імпичменту* Р. Ніксон у серпні 1974 подав у відставку. Місце президента зайняв віце-президент Дж. *Форд*. Престиж Республіканської партії був підірваний. Діяльність адм-ції Форда відбувалася в умовах екон. кризи 1974–75, спричиненої стрибком цін на нафту (див. *Паливна криза 1973–74*). Після припинення Жовтневої війни 1973 між Ізраїлем і Єгиптом (див. *Арабсько-ізраїльські війни*), Саудівська Аравія ввела *ембарго* на постачання нафти до США, а ін. члени Організації держав-експортерів нафти (ОПЕК) підвищили ціну на нафту в 4 рази, що призвело до різкого зростання цін на електроенергію, товари і послуги. Навесні 1975 рівень пром. виробництва у США знизився на 13,5% порівняно 1973. У зовнішньополіт. сфері адм-ція Форда продовжувала курс на розрядку

напруженості в амер.-рад. відносинах. У листопаді 1974 під час зустрічі у Владивостоці Дж. Форд і Л. Брежнев узгодили основи нового договору щодо подальшого обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО – 2). Успіхи республіканців на міжнар. арені не могли компенсувати екон. труднощів у країні та зниження авторитету їхньої партії внаслідок «Вотергейтського скандалу». На виборах 1976, що збіглися з урочистим святкуванням 200-ліття США, амер. виборці проголосували за демократа Дж. Картера. Для подолання енергетичної кризи 1973–75 нова адм-ція розробила програму економії енергоресурсів, створення запасів нафти, збільшення видобутку вугілля, розвитку ядерної енергетики тощо. Однак екон. заходи адм-ції Картера не привели до очікуваного поліпшення, і 1980 нац. виробництво скоротилося на 0,2%. Найприкметнішою рисою діяльності президента Дж. Картера в зовн. політиці стала політика захисту прав людини у світі, що спричинило тертя у його відносинах із соціалістичними країнами. У другій пол. 1970-х років відносини між США і СРСР погіршилися, що було зумовлено посиленням рад. втручання в конфліктні ситуації у державах «Третього світу», а також боротьбою між США і СРСР за вплив у різних регіонах світу. Незважаючи на продовження амер.-рад. переговорів про обмеження стратегічних озброєнь, і підписання у Відні 1976 договору ОСО-2, гонка озброєнь знову набула обертів. У відповідь на непоступливість керівництва СРСР Вашингтон 1979 досяг угоди з партнерами з НАТО про розміщення на їхній території амер. ядерних ракет середнього радіуса дії. У відповідь на вторгнення в грудні 1979 рад. військ до Афганістану (див. *Афганська війна 1979–89*) США припинили процес ратифікації договору ОСО-2, перервали переговори з СРСР з ін. проблем роззброєння, оголосили ембарго на продаж зерна і технологій в СРСР, а також відмовилися від участі в Олімпійських іграх 1980 у Москві. У лютому 1980 Білий Дім запропонував Картера доктрину, що передбачала рішучі заходи щодо протистояння з СРСР і посилення амер. військової присутності в різних регіонах світу. Серед ін. напрямів зовн. політики адм-ції Картера було встановлення дипл. відносин між США і КНР (1979), а також сприяння процесу мирного врегулювання на Близькому Сході. Навесні 1979 в офіц. резиденції амер. президентів у Кемп-Девіді представники Єгипту й Ізраїлю підписали мирний договір, який започаткував нормалізацію ситуації на Близькому Сході (див. *Кемп-Девідські угоди 1979*). Невдала спроба США за допомогою військової операції визволити персонал амер. посольства в Тегерані, який від листопада 1979

до січня 1980 був заручником мусульманських фундаменталістів (див. *Ісламська ія 1979*), відчутно похитнула престиж президента Дж. Картера. Наприкін. 1970-х років серед амер. керівних кіл переважали уявлення про ослаблення міжнар. позицій США, про вразливість їхньої військової могутності. На президентських виборах 04.11.1980 (традиційно ці вибори відбуваються «першого вівторка після першого понеділка листопада місяця переступного року») 40-м президентом США було обрано 69-літнього Р. Рейгана, який переміг Дж. Картера. Рейган був представником консервативних правих сил, які вимагали жорсткої лінії в економіці та зовнішній політиці. Наприкін. 1970–поч. 1980-х років у США дедалі більшої сили набували процеси екон. стагнації, посилювалася інфляція, зростав дефіцит федерального бюджету, збільшувалося безробіття. Відповіддю на ці явища став новий курс президента Р. Рейгана, відомий як «рейганоміка». Основою курсу була програма обмеження втручання держави в економіку і розв'язання екон. проблем країни через стимулювання приватного підприємництва. В інтересах корпорацій та працівників було проведено податкову реформу, запроваджено пільги для енергетичних компаній, уряд ліквідував контроль за цінами на нафту. Одночасно адм-ція Р. Рейгана проводила жорстку антиінфляційну політику, скоротила витрати на державні та соціальні програми. Від 1983 США почали поступово виходити з екон. кризи. На поч. 1984 амер. економіка увійшла в один із найдовших періодів постійного зростання від часу закінчення Другої світової війни. «Рейганоміка» посилила ефективність амер. господарства, його здатність до запровадження найновіших наукових розробок і технологій. 1986 витрати на науково-дослідницькі та конструкторські розробки в США становили бл. 118 млрд дол. Понад 80% встановленого в 3х. Європі інформаційного устаткування було виготовлене амер. кампаніями. У період 1982–87 економіка США створила бл. 13 млн нових робочих місць. У червні 1988 безробіття становило лише 5,2% – найнижчий рівень за останні 15 років. Однак адм-ції Р. Рейгана не вдалося зменшити дефіциту федерального бюджету, який до 1988 становив 1,3 трильйона дол., що було зумовлено зростанням 1980–86 на 50% видатків на оборону. За першу пол. 1980-х років на військові цілі амер. уряд виділив 1,6 трильйона дол. У зовн. політиці Р. Рейгана досить чітко розрізняють 2 періоди, пов'язані з першим (1981–85) і другим (1985–89) термінами його президентських повноважень. У першій пол. 1980-х років зовнішню політику визначала т. зв. доктрина Рейгана («Доктрина

неоглобалізму»), яка була спрямована на глобальне протистояння з СРСР, на використання всієї військової могутності США для протидії рад. впливові у світі. 1983, після того, як рад. ракета збила півд.-кор. пасажирський літак, Р. Рейган у своєму виступі перед Конгресом проголосив СРСР «імперією зла» і закликав до «хрестового походу» проти нього. США розмістили в 3х. Європі крилаті ракети й ракети середньої дальності та розпочали розроблення програми «Стратегічної оборонної ініціативи», що могла перенести військове протистояння у космос. Для відстоювання нац. інтересів США, підтримання миротворчих зусиль ООН і б-би з міжнар. тероризмом, амер. війська взяли участь у збройних операціях у Лівані (1982–84), на Гренаді (1983) та Лівії (1986). Після того, як рад. лідер М. Горбачов висунув концепцію «Нового політичного мислення» у зовн. політиці, відбулися зміни у підходах до вирішення міжнародних проблем і в адм-ції Р. Рейгана. Гнучкіша зовн. політика Москви була зумовлена частково тим, що рад. економіка не витримувала *гонки озброєнь*, а всі спроби її модернізації без докорінних екон. і політ. реформ не принесли успіху. Зустріч лідерів двох країн у листопаді 1985 в Женеві розпочала процес нормалізації амер.-рад. відносин. У грудні 1987 у Вашингтоні лідери СРСР і США підписали угоду про ліквідацію ракет середнього і меншого радіуса дії (1752 рад. ракет і 859 – американських). Під час візиту до Москви влітку 1988 Р. Рейган публічно заявив, що більше не вважає СРСР «імперією зла». 1988 на президентських виборах перемогу знову здобули республіканці. Політику попереднього президента США продовжив Дж. Буш, який 8 років був віцепрезидентом у адм-ції Р. Рейгана. Проблема розвитку відносин із СРСР надалі була одним із найважливіших пріоритетів адм-ції Дж. Буша. Під час візиту М. Горбачова до США в травні 1989 було підписано Угоду про знищення і невиробництво хімічної зброї і Протокол до Договору між СРСР і США про обмеження підземних випробувань ядерної зброї. У січні 1990 Білий Дім проголосив про одностороннє скорочення амер. військ в Європі з 300 тис. до 195 тис. осіб. За участю США вироблялися основні положення Договору про остаточне розв'язання проблеми об'єднання Німеччини (підписаний у Москві 12.09.1990) і Договору про скорочення звичайних збройних сил у Європі (підписаний у листопаді 1990), який передбачав суттєве зниження рівня військового протистояння на цьому континенті. Влітку 1991 під час візиту президента Дж. Буша до Москви було укладено Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, за яким ядерний потенціал

обох наддержав скорочувався на 30-40%. Ще більш вражаючими стали Угоди між адм-цією Буша і президентом РФ Б. Єльциним (1992) про ліквідацію міжконтинентальних балістичних ракет із багатозарядними боєголовками. Кількість боєголовок скорочувалася на 2/3 – з 21 тис. до 6–7 тис. боєголовок. Яскравим прикладом кардинальної зміни у відносинах між СРСР і США стало їх співпраця щодо відсічі агресії Іраку проти Кувейту, що розпочалася 02.08.1990. Незважаючи на те, що СРСР був пов'язаний з Іраком Договором про дружбу і співпрацю, Москва зайняла конструктивну позицію щодо дій ООН і США в подоланні кризи в Перській затоці (див. *Кувейтська війна 1990–91*). Перехід двох наддержав від курсу на конфронтацію до політики співпраці на міжнар. арені означав закінчення періоду «Холодної війни». Успішне закінчення міжнар. силами, основою яких були амер. підрозділи, операції зі звільнення Кувейту (див. «*Буря в пустелі*» операція) від ірак. військ не гарантувало Дж. Бушу перемоги на президентських виборах 1992. Екон. спад, збільшення дефіциту федерального бюджету і зростання нац. боргу (1992 становив 4 трильйони дол.) не могло не вплинути на настрої амер. виборців. На виборах 1992 президентом США було обрано демократа Б. Клінтона, віцепрезидентом країни став Ел Гор. 1996 Б. Клінтон був вдруге переобраний на президентський пост. Екон. програма Б. Клінтона будувалася на зменшенні урядових витрат і збільшенні податків, що мало забезпечити великий приріст надходжень до бюджету. Одночасно адм-ція Клінтона встановила жорстокі фінансові обмеження у видатковій частині бюджету США. Особливо великим було скорочення федеральних витрат на військові цілі. Якщо 1990 військові витрати становили 23,9% федерального бюджету (5,5% ВВП), то 1997 – 16,6% федерального бюджету (3,3% ВВП). Від 1993 динаміка надходжень до бюджету стійко випереджувала зростання федеральних витрат. Дефіцит бюджету, що становив 290,4 млрд дол. (1992), або 4,7% ВВП скоротився до 40 млрд дол. – 0,4% ВВП (1997) – найкращий показник від 1974. За роки діяльності адм-ції Клінтона зріс достаток американців, було створено понад 14 млн нових робочих місць, рівень безробіття і показники інфляції впали до найнижчого рівня за останні чверть століття. У цей період істотно зменшилася кількість жителів США, які потребували соц. допомоги. 1990-ті роки для США були позначені високими темпами екон. зростання, збільшенням споживчого попиту, відносно дешевими кредитами і сприятливою ситуацією на ринкові праці. Міжнародна діяльність адм-ції Б. Клінтона була

спрямована на ствердження США як глобальної держави, яка відповідає за мир і стабільність у різних регіонах світу. Вашингтон підписав угоду з КНДР, за якою призупинялася пн.-кор. програма виготовлення ядерної зброї, нормалізував відносини з В'єтнамом, врятував Мексику від фінансової катастрофи (США надали їй позику 50 млрд дол.), розгорнув широку миротворчу діяльність на Близькому Сході, підтримав мирний процес в Ірландії та сприяв укладенню Дейтонської угоди 1995 про компромісне врегулювання кризи в Боснії та Герцеговині. У Європі на поч. 1994 президент Б. Клінтон ініціював програму «Партнерство заради миру», спрямовану на співпрацю колишніх соціалістичних країн з НАТО і розширення НАТО за рахунок цих держав. Одночасно адм-ція Б. Клінтона вдалася до військово-силових акцій проти Іраку та у складі НАТО проти Югославії, а також застосовувала санкції щодо Куби, Лівії, Ірану.

Розбудова двосторонніх відносин між США й Україною (офіційні дипл. відносини були встановлені 02.01.1992) складалися непросто. У перші роки незалежності України Вашингтон зайняв стримано вичікувальну позицію, фактично не розвиваючи широких політ. і екон. контактів з нею. Доля ядерної зброї, що залишилася на її території, стала ключовою проблемою в амер.-укр. відносинах попри те, що Україна проголосила курс на досягнення статусу без'ядерної держави. На початку президентства Б. Клінтона його адм-ція віддавала перевагу налагодженню двосторонніх відносин з РФ, як єдиній спадкоємниці СРСР, а не налагодженню контактів з державами, які постали на теренах колишнього СРСР. Згода України добровільно, і в односторонньому порядку, ліквідувати ядерну зброю на своїй території та виважена позиція України в інтенсивному діалозі зі США дали змогу зняти напругу в амер.-укр. відносинах. Адм-ція Б. Клінтона визнала потребу регіонально-диференційованого підходу у відносинах із державами пострадянського простору. Першим свідченням такого підходу була зустріч президента Б. Клінтона і президента України Л. Кравчука 12.01.1994 у Борисполі, де президент США зупинився дорогою до Москви. Б. Клінтон офіційно запросив Україну взяти участь у програмі «Партнерство заради миру», оголосив про створення фонду сприяння підприємству і приватизації в Україні, Білорусі та Молдові. 14.01.1994 у московському Кремлі Президенти США Б. Клінтон, Росії Б. Єльцин і України Л. Кравчук підписали тристоронні домовленості про ліквідацію стратегічної ядерної зброї в Україні. Згідно із Заявою, яку підписали прези-

денти, та додатком до неї Росія і США висловили готовність надати Україні гарантії безпеки з набуттям чинності Договору про СНО-1 і приєднанням України до ДНЯЗ. Українська сторона мала також отримати компенсацію за демонтовану ядерну і тактичну ядерну зброю, яка вже була передана Росії. США надавали кошти на знищення укр. ракет і на конверсію військової пром-сті. США і Росія мали надати технічну і фінансову допомогу для демонтажу ядерної зброї та зберігання матеріалів, що розщеплюються. Тристороння угода створила підґрунтя для прискорення розвитку амер.-укр. екон. співробітництва і контактів у сфері безпеки. Президент Б. Клінтон проголосив 1994 рік «роком України», чим продемонстрував розуміння американців, що незалежна і демократична Україна може бути фактором стабілізації в Європі. Поступальні кроки у відносинах між США і Україною були зафіксовані в «Спільній заяві про розвиток дружби і партнерства між Україною та США», підписаній під час другого офіційного візиту до США президента Л. Кравчука (березень 1994), у «Хартії українсько-американського партнерства та співробітництва», підписаній під час офіційного візиту у США президента Л. Кучми (листопад 1994), у Меморандумі про надання Україні гарантій безпеки трьома ядерними державами – США, Росією, В. Британією (на Будапештській зустрічі НБСЄ, грудень 1994), у Хартії взаємовідносин між НАТО і Україною (1997). Візит президента США Б. Клінтона до України (травень 1995) закріпив позитивні тенденції й вивів амер.-укр. відносини на рівень партнерських. США надали Україні велику екон. допомогу і сприяли виділенню позик і кредитів з боку МВФ і Світового банку. 1996 Україна вийшла на третє місце після Ізраїлю й Єгипту серед отримувачів фін.-екон. допомоги США. Частина амер. допомоги була спрямована на продовження політ. реформ, зміцнення дем. ін-тів і розвиток ринкової економіки в Україні. Проголошення укр. стороною Сполучених Штатів стратегічним партнером України супроводжувалося зміцненням і розширенням політ. діалогу між керівниками обох держав, зокрема в рамках міждерж. комісії «Кучма–Гор». Адм-ція Б. Клінтона сприяла розвиткові зв'язків України із Заходом, зокрема з НАТО і *Європейським Союзом*. У кінці діяльності президента Б. Клінтона відносини США з Україною дещо загальмувалися. Причиною цього стало негативне ставлення Вашингтона до виявів корупції серед укр. урядовців, уповільнення темпів екон. реформ. Попри періоди спаду й активності політика Б. Клінтона щодо України характеризувалася активним діалогом і поступальністю. Візит президента Б. Клінтона до Києва в червні 2000

продемонстрував зацікавленість Вашингтона внутрішньополіт. ситуацією в Україні. Під час візиту було розглянуто проблеми пришвидшення екон. реформ в Україні, співпраці України з МВФ; було узгоджено умови і дату закриття Чорнобильської АЕС.

Республіканська адм-ція Дж. Буша-молодшого, обраного 43-м президентом США у листопаді 2000, проголосила своєю довгостроковою метою ствердження домінуючого становища США в системі міжнар. відносин. Вашингтон взяв курс на кількісне і якісне зміцнення військової могутності країни. Воєнний бюджет зріс з 310 млрд дол. (2001) до 380 млрд дол., (2003). 01.05.2001 в Ун-ті нац. оборони Дж. Буш, оголосив про розгортання нац. системи протиракетної оборони (НПРО). Вихід США за рамки обмежень Договору про ПРО від 1972 Дж. Буш обґрунтував наявністю загроз і небезпеки в сучасному світі. Адм-ція Буша заявила про свою незацікавленість у ратифікації Договору про всеохопну заборону ядерних випробувань, а також у створенні глобального механізму контролю за заборонаю біологічної зброї. Адм-ція Буша-молодшого сприяла вступу до НАТО держав Центр.-Сх. Європи, зокрема 12.03.1999 Польщі, Угорщини, Чехії.

Важливе місце в зовн. політиці США зайняла б-ба з міжнар. тероризмом, особливо після терористичних атак на амер. міста 11.09.2001. На поч. століття США створили широку антитерористичну коаліцію, яка 07.10.2001 розпочала бойові дії проти уряду *талібів* в Афганістані, які надали притулок терористам «*Аль-Каїда*». Характерною рисою зовнішньополіт. курсу адм-ції Дж. Буша-молодшого стала односторонність в ухваленні рішень з міжнар. проблем, що, зокрема, виявилось у розв'язанні 19.03.2003 військових дій проти режиму С. Гусейна. Амер. окупація Іраку ускладнила відносини між США і західноєвроп. країнами, зокрема Францією і Німеччиною. В амер.-укр. стосунках відбулася деяка еволюція до поліпшення. Попри серйозну упередженість до керівництва України в перші роки діяльності адм-ції Дж. Буша-молодшого (спричинена «касетним скандалом», проблемою прав людини, звинуваченнями України в продажу озброєння Іраку тощо), на Празькому саміті НАТО (грудень 2000) США дали чітко зрозуміти, що вони будуть підтримувати Україну на її шляху до Євроатлантичної інтеграції. Після того, як Україна відправила свій миротворчий контингент до Іраку відносини між США та Україною стали конструктивнішими.

Екон. програма Дж. Буша-молодшого будувалася на зменшенні податків, стимулюванні підприємницької діяльності та скороченні

регуляторної дії федерального управління. Податкова політика адм-ції призвела до скорочення надходжень до федерального бюджету. 2003 дефіцит держ. бюджету становив 521 млрд дол. Витрати на ведення війни в Афганістані та в Іраку призвело до збільшення федерального боргу до 1 трильйона дол. За роки правління адм-ції Дж. Буша-молодшого зросло безробіття – лише у пром-сті було втрачено 3 млн робочих місць. Однак попри поступальний розвиток, темпи підвищення економіки США на поч. XXI ст. дещо загальмувалися (становили 2-3% ВВП). Опоненти і суперники адм-ції під час передвибірної кампанії 2004 обвинувачували Буша в нездатності гарантувати безпеку громадянам країни, побороти тероризм, вбачали в його помилковій зовн. політиці найважливішу причину падіння авторитету США на міжнар. арені. Проте на виборах 2004 Буш-молодший все-таки випередив свого конкурента від Дем. партії Джона Керрі та зберіг за собою президентський пост на другий термін.

1994–2001 тривало найдовше екон. зростання в сучасній історії США, чому сприяла міжнар. кон'юнктура, швидкий розвиток інформаційних технологій, низькі ціни на нафту, вступ у дію (1994) *Північноамериканської угоди про вільну торгівлю* (НАФТА) між Канадою, США і Мексикою, монетарна політика Федерального резерву на чолі з А. Грінспеном. Завдяки екон. зростанню і реформі системи соц. допомоги 2000 федеральний бюджет мав рекордний надлишок (236, 4 млрд дол.). Зменшення відсотків на банківські кредити сприяло інвестиціям американців у підприємницьку діяльність. Дуже привабливими були цінні папери інтернет-компаній, вартість акцій яких постійно зростала, особливо з 1999 до 10 березня 2000 («dot com boom»). Після того, як нові бізнес-ідеї виявились неефективними і призвели до численних банкрутств, «економічна бульбашка» лопнула й розпочалося стрімке падіння на фондових біржах цінності акцій інтернет-компаній, що тривало 30 місяців поспіль. Розпочалася економічна рецесія, яка супроводжувалася зростанням безробіття.

У листопаді 2000 республіканець Дж. Буш був обраний президентом із незначною перевагою над кандидатом-демократом Алом Гором. На остаточні результати виборів вплинуло суперечливе рішення Верховного Суду США у справі «Буш проти Гора» щодо підрахунку голосів у штаті Флорида. Віце-президентом був обраний Дік Чейні. На початку роботи адм-ція Дж. Буша (січень 2001 – січень 2005) зменшила податки для стимулювання економіки (2001), провела закон про освітню реформу (2002). Федеральний резерв США встановив найнижчі за усю історію США проценти на

кредит, що сприяло отриманню іпотеки на купівлю житла. Це призвело до «іпотечної бульбашки» середини 2000-х років, кульмінацією якої була фінансова криза 2008.

11.09.2001 відбувся масштабний теракт у Нью-Йорку, унаслідок якого Всесвітній торговельний центр (два 110-поверхові будинки «близнюки») був повністю зруйнований. Його здійснили терористи-смертники з організації «Аль-Каїда» на двох викрадених літаках комерційних авіарейсів. Ще два літаки були спрямовані на Пентагон і урядові будівлі у Вашингтоні (перша ціль постраждала несуттєво, остання не була досягнута). Унаслідок терактів загинуло 2 996 осіб, понад 6000 було поранено. Це були найруйнівніші атаки на територію США за усю історію (крім нападу Японії на Перл-Гарбор 07.12.1940). Через кілька днів була здійснена спроба бактеріологічної атаки через поширення поштою вірусів сибірської виразки (від неї загинули 5 і були інфіковані 17 осіб). Події 09.11 мали величезний вплив на внутрішню і зовнішню політику США. Для посилення безпеки у жовтні 2001 Конгрес схвалив Акт «Патріот» (PATRIOT), який посилив повноваження правоохоронних органів, зокрема надав їм право прослуховувати розмови, здійснювати обшуки і арешти за підозрою у тероризмі. Згідно з директивою президента (листопад 2001) справи підозрюваних у тероризмі розглядали тепер не суди, а військові трибунали. У листопаді 2002 було створено Департамент національної безпеки (Department of Homeland Security) – нове міністерство, яке інкорпоровало 22 агенції у сфері нац. безпеки (найбільша реорганізація федерального уряду за 50 років). Його основне завдання полягало у попередженні нових терористичних атак, а компетенція поширювалася також на прикордонну безпеку, імміграцію, митницю, кібер-безпеку, попередження і менеджмент негативних наслідків природних лих. Було встановлено суворіший контроль за кордонами й імміграцією. Незважаючи на це, до США з 2000 щорічно в'їзжав понад 1 млн. іммігрантів, більше, ніж у будь-який інший попередній період.

Після терактів 11.09 США разом із союзниками і партнерами розпочали Глобальну війну проти тероризму, яка включала різноманітні дії проти терористичних мереж по усьому світу та урядів, що їх підтримували. У жовтні 2001 США розпочали антитерористичну операцію в Афганістані – основній базі «Аль-Каїди». Завдяки військовим діям США і їхніх союзників по НАТО (В. Британії, Канади, ін.) фундаменталістський режим *Талібану*, що підтримував «Аль-Каїду», було скинуто, опозиційні афган. сили сформували

новий уряд. Згідно з рішенням Ради Безпеки ООН (грудень 2001) було створено Міжнародні сили сприяння безпеці Афганістану, в яких провідна роль належала США. У грудні 2001 Дж. Буш заявив про односторонній вихід США з Договору про обмеження систем протиракетної оборони 1972 (відбулось у червні 2002). 2000 у щорічному зверненні Президента до Конгресу Іран, Ірак і Північна Корея були охарактеризовані ним як «вісь зла». У серед. 2002 Дж. Буш оголосив, що Ірак має хімічну і ядерну зброю. Стратегія нац. безпеки 2002 передбачала нанесення США превентивного удару проти терористів і ворожих держав, які володіють зброєю масового знищення і можуть загрожувати її безпеці країни («Доктрина Буша»). 20.03.2003 сили коаліції на чолі з США (усього 35 країн, включаючи Україну) розпочали військові дії проти Іраку на підставі підтримки ним тероризму і володіння зброєю масового знищення (хоч це не було доведено). Ці дії не були підтримані ООН, а також деякими союзниками і партнерами США, зокрема, Францією, Німеччиною, Канадою. Невдовзі режим *С. Гусейна* було скинуто, але боротьба іракських повстанців продовжилася. Результатом стала тривала війна (2003–11), дестабілізація Іраку і цілого регіону.

Від 2003 зростання амер. економіки відновилося і тривало до 2007, проте великі витрати на дві військові операції призвели до значного зростання дефіциту федерального бюджету. 2003 під час 28-ї місії космічного корабля (Шаттла) «Колумбія» сталася катастрофа – при вході в атмосферу Землі він розпався, загинули 7 астронавтів. Після цього програми з використанням космічних шаттлів було призупинено на 29 місяців. 2004 унаслідок чотирьох великих ураганів на Атлантичному океані у шт. Флорида загинули 100 осіб, матеріальні збитки склали понад 50 млрд дол. Цього ж року Массачусетс став першим штатом, який легалізував одностатеві шлюби, було створено вебсайт і соціальну мережу «Фейсбук».

На президентських виборах 2004 Дж. Буш переміг кандидата від Демократичної партії Джона Керрі і був переобраний на другий термін. Республіканці отримали також більшість в обох палатах Конгресу. На поч. другої адміністрації Дж.Буша (січень 2005 – січень 2009) були схвалені законодавчі акти про енергетичну політику, удосконалення і розвиток наземної транспортної інфраструктури (на це виділено 244,1 млрд дол.). 2005 прибережні території штатів Луїзіана, Міссісіпі, Алабама зазнали сильних руйнувань унаслідок урагану «Катріна», найбільшого природного лиха на побережжі США за усю історію.

Загиною принаймні 1 836 осіб, матеріальні збитки склали 81 млрд дол. Того ж року ураган «Ріта» на побережжі Луїзіани і Техасу спричинив збитки на бл. 10 млрд дол.; унаслідок урагану «Уїлма» у Флориді загиною 35 осіб, а матеріальні збитки становили бл. 20 млрд. дол.

2006 після дебатів щодо впливу Акта «Патріот» на громадянські свободи **Конгрес** продовжив його дію, але ввів деякі обмеження на збір інформації. У квітні-травні 2006 у різних містах Америки відбулися масові акції протесту проти планів уряду ввести кримінальну відповідальність за нелегальну імміграцію.

На проміжних виборах 2006 Демократична партія здобула контроль над обома палатами Конгресу і отримала більшість в урядах 28 штатів. Демократ Ненсі Пелосі стала першою жінкою – спікером Палати Представників. На цей час популярність Дж. Буша суттєво зменшилася через тривалу війну в Іраку і недостатньо ефективне вирішення проблем, спричинених ураганом «Катріна». Передвиборча програма Демократичної партії включала план зменшення дефіциту бюджету, прямі переговори уряду з фармацевтичними компаніями для зниження цін на ліки для програми «Medicare», припинення великих субсидій для нафтових компаній, збільшення мінімальної оплати праці до 7,25 дол. за годину. 2007 група сенаторів запропонувала схвалити Акт про широкомасштабну імміграційну реформу, який передбачав надання, за певних умов, амністії і громадянства нелегальним іммігрантам. Проте він не набрав у Сенаті необхідних 60 голосів (53-45). Масове вбивство у Вірджинському політехнічному ун-ті у квітні 2007, коли корейський студент Чо Син Хі застрелив 32 особи, викликало в суспільстві гострі дебати щодо контролю над зброєю. Того ж року обвал мосту через р. Міссісіпі у Міннеаполісі (шт. Міннесота), під час якого загиною 13 людей, привернув увагу до потреби оновлення застарілої транспортної інфраструктури.

2007 розпочалася іпотечна криза, спричинена невчасною чи неповною оплатою іпотечних кредитів, наданих банками на купівлю житла. Передумовою цієї кризи було суттєве зростання (удвічі) 2001–06 цін на нафту, понад 50% якої США імпортували. 2008 ціна на нафту досягла піку – 147 дол. за барель. Паралельно зростали ціни на житло (досягли піку 2006). Вищі ціни на бензин впливали на здатність багатьох сімей виплачувати іпотеку. 2006–08 кількість випадків переходу житла у власність кредиторів (банків) зросла більше ніж удвічі. Це призвело до обвалу ринку нерухомості і порушення стабільності банківської системи. Високі ціни на нафту вплинули також

на падіння вартості долара; відбулося різке зростання торговельного дефіциту США (2008 досяг 840 млрд дол.). Нац. борг США зріс за 2000–08 майже удвічі – з 5 трлн 674 млрд дол. (2000) до 10 трлн 24 млрд (2008), що значною мірою обумовлювалося великими витратами на війни в Іраку й Афганістані. У грудні 2007 розпочалася рецесія амер. економіки, а у вересні 2008, після банкрутства провідного амер. інвестиційного банку «Ліман Бразерз» (Lehman Brothers) – фінансова криза, найбільша за усю історію США, окрім періоду «Великої депресії» 1929–33. ВВП США зменшувався до третього кварталу 2009, що було найдовшим і найглибшим падінням з часів екон. кризи 1930-х років. Через взаємопов'язаність світової економіки і фінансів, криза стала глобальною. 03.10.2008 Дж. Буш підписав Акт про надзвичайні заходи для економічної стабілізації у розмірі 700 млрд дол., що передбачав викуп державою проблемних активів фінансових інституцій і пром. корпорацій (Troubled Asset Relief Program, TARP) для їх порятунку і зміцнення фінансової системи. Фінансова екон. криза 2008–09 і схильність адм-ції Дж. Буша до односторонніх дій призвели до погіршення міжнар. іміджу США.

Однією з вагомих загроз безпеці США і їхніх союзників був розвиток ракетно-ядерної програми Північної Кореї. 2003–06 адміністрація Дж. Буша була залучена до шестисторонніх переговорів з КНДР. У вересні 2005 сторони схвалили спільну Заяву про досягнення мирного роззброєння Корейського пів-ва, але у жовтні 2006 Пн. Корея здійснила перше успішне випробування ядерної бомби і вийшла з переговорного процесу. У січні 2007 Дж. Буш оголосив нову «Іракську стратегію», яка передбачала суттєве збільшення **чисельності** амер. військового контингенту в Іраку для захисту Багдаду і провінції Анбар. Її реалізація дозволила здобути важливі перемоги над повстанцями і дещо стабілізувати ситуацію у регіоні.

Адм-ція Дж. Буша надала Україні значну підтримку після *Помаранчевої революції 2004*, включаючи сприяння її вступу до *Світової організації торгівлі* (СОТ) і НАТО. Проте, провести рішення про надання Україні Плану дій щодо членства (ПДЧ) на саміті НАТО 2008 Дж. Бушу не вдалося. У грудні 2008 США і Україна підписали Хартію про стратегічне партнерство, яка підтверджувала важливість їхніх двосторонніх відносин як стратегічних партнерів, а також гарантії безпеки, закріплені у Тристоронній заяві Президентів США, РФ, України (від 14.01.1994) і Будапештському меморандумі про гарантії безпеки, у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (від 5.12.1994), й

визначала основні принципи, сфери і напрямки двостороннього співробітництва. Натомість амер.-рос. відносини суттєво погіршилися, особливо під впливом подій рос.-грузин. війни у серпні 2008.

На президентських виборах 2008 демократ Б. Обама переміг республіканця Джона Маккейна і став першим президентом США – афроамериканцем. Основним конкурентом Б. Обама в Демократичній партії на цих виборах була сенаторка Г. Клінтон, яка стала держсекретарем США. Віце-президентом був обраний Джо Байден. Б. Обама йшов на вибори під гаслами повернення Америку глобального лідерства, що було неможливо без відновлення нац. економіки. У січні 2009 по усій Америці відбулися перші виступи «Чайної партії» (Tea Party) проти реформаторських планів Б. Обама, включаючи медичну реформу. У лютому 2009 адміністрація Б. Обама провела через Конгрес додатковий стимуляційний пакет (на наступні 10 років) на суму 787 млрд дол., найбільший з часів президентства Д. Айзенговера. Дві третини цієї суми призначалися на додаткові витрати (інвестування у інфраструктуру, освіту, охорону здоров'я, відновлювану енергію, надання тимчасової підтримки тим, хто найбільше постраждав від рецесії), одна третина – на зменшення податків для стимулювання створення роб. місць. 2009 амер. і канад. уряди надали автомобільним компаніям «Дженерал Моторз» і «Крайслер» безпрецедентну фінансову допомогу (85 млрд дол.), яка дозволила їм уникнути банкрутства. 2010–11 дефіцит федерального бюджету досяг 9% ВВП, після скорочення держ. витрат 2012 він сягнув 7,6% ВВП. Продовжилося стрімке зростання нац. боргу США: 2012 він перевищив 16 трлн 66 млрд дол., у кінці президентства Б. Обама (2016) – 19 трлн 573 млрд дол. 2009 адм-ція Б. Обама запропонувала також законопроект, спрямований на запровадження більшої прозорості та відповідальності у фінансовій системі, захист споживачів від фінансових порушень (став законом у липні 2010, Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act). Цей закон запровадив найзначніші зміни в системі фінансового регулювання США з 1930-х років і сприяв посиленню фінансової стабільності. 2010, незважаючи на сильну опозицію Республіканської партії, Б. Обама провів через Конгрес реформу системи медичного страхування (Patient Protection and Affordable Care Act), відому як «Обамасей». Це була наймасштабніша реформа держ. системи мед. обслуговування з 1965, коли було запроваджено страхові медичні програми «Medicare» і «Medicaid». У ході реформи було запроваджено Нац. програму страхування здоров'я, яка нада-

ла поступ до мед. страхування малозабезпеченим американцям (додатково 32 млн осіб, 2016). Водночас ефективність цієї реформи залишається дискусійною, зокрема через збільшення вартості мед. обслуговування. Аварія на глибоководній установці для буріння нафти у Мексиканській затоці у травні–червні 2010 призвела до найбільшого витоку нафти в амер. історії й завдала значної шкоди довкіллю.

За результатами проміжних виборах до Конгресу 2010 республіканці знову взяли під контроль Палату Представників, що пояснювалося передусім невдоволенням виборців повільними темпами відновлення економіки. У червні 2012 Б. Обама запровадив нову імміграційну програму («Відкладені дії щодо повернення дітей», DACA). Вона дозволяла нелегальним іммігрантам, привезеним до США у дитячому віці, які не порушували закони, отримати на 2-річний період (підлягав продовженню) звільнення від депортації і офіц. дозвіл на роботу. У листопаді 2014 Б. Обама представив імміграційну реформу. Її складовою була нова програма легалізації нелегальних іммігрантів (DAPA).

Згідно з нею, особи, які жили у США з 2010, не порушували законів і мали дітей – громадян чи постійних резидентів США, отримували звільнення від депортації і дозвіл на роботу на 3-річний період, що підлягав продовженню. Кілька штатів оскаржили цей указ, його реалізація була заблокована рішенням Верховного Суду. Адм-ція Б. Обама просувала також законопроект, відомий як Акт «Дрім» (DREAM, з англ. «Мрії») щодо надання нелегалам (після багатоступеневого кваліфікаційного процесу) права на постійне проживання. Цей законопроект обговорювався у Конгресі 2009–12, але не був ухвалений.

У сфері зовн. політики адм-ція Б. Обама взяла курс на закінчення війни в Іраку. З 2009 розпочалося виведення амер. військ з Іраку, яке завершилося у грудні 2011. Паралельно США збільшували чисельність військ в Афганістані, яка 2011 сягнула 100 тис. осіб. Їх кількість почала зменшуватись від 2014, коли Афганські нац. сили оборони і безпеки достатньо зміцнилися. Адм-ція Б. Обама зосередила увагу на Азійсько-Тихоокеанському регіоні, який став центром глобального екон. зростання, і де стрімко посилювався вплив КНР. Офіц. Вашингтон значно активізував відносини з регіональними державами на двосторонньому і багатосторонньому рівнях, у різних сферах – від торгівлі до сфери безпеки. 2011 був офіційно оголошений стратегічний поворот політики США у Сх. Азії.

Адм-ція Б. Обама здійснила також «перезавантаження» відносин із Росією. У квітні 2010

США і РФ підписали у Празі угоду про скорочення стратегічних наступальних озброєнь «Новий START» або СНВ-III, яка замінила угоду 1991. У січні 2012 Б. Обама оприлюднив оновлену оборонну стратегію, яка передбачала скорочення оборонного бюджету при збереженні військової переваги США. 2012 військові витрати склали 4,24% ВВП, 2013 – 3,83%, 2014 – 3,51%, 2015 – 3,3%, 2016 – 3,29%. Убивство амер. посла у Лівії (вересень 2012) під час озброєного штурму консульства США у Бенгазі викликало дебати про ефективність зовн. політики адм-ції Б. Обама.

На президентських виборах у листопаді 2012 Б. Обама переміг представника Республіканської партії Мітта Ромні. За його другої адм-ції (січень 2013 – січ. 2017) у жовтні 2013 відбулося часткове закриття урядових служб (уперше від 1996), оскільки Конгрес не схвалив законодавство, необхідне для фінансування діяльності федерального уряду і його агенцій. Одна з вагомих причин цього полягала у прагненні республіканців перешкодити реалізації реформи медичного страхування. Адм-ція Б. Обама сприяла розвитку відновлюваної енергії та освоєнню внутрішніх ресурсів нафти і газу. Від 2009 США стали державою, що видобуває найбільше природного газу у світі. 2016 США були третьою державою світу за обсягами видобутку нафти (після Росії та Саудівської Аравії). За прогнозами амер. уряду, до 2022 США мають стати нетто-експортером нафти і газу. Незважаючи на відновлення амер. економіки і її провідні позиції у багатьох сферах, особливо високотехнологічних, 2014 Китай випередив США за розміром ВВП, що вимірюється за паритетом купівельної спроможності. Однак, як і раніше, за показником ВВП на душу населення США суттєво випереджали Китай (54 598 у США і 7 683 у Китаї). Довготривалі проблеми амер. економіки включали стагнацію зарплатні сімей із низькими прибутками, недостатнє інвестування у застарілу інфраструктуру, швидке зростання медичних і пенсійних виплат, великий дефіцит торговельного балансу і федерального бюджету.

Низка масових розстрілів, зчинених нападами у публічних місцях, особливо в кінотеатрі м. Ороро (Колорадо) у липні 2012 (убито 12 і поранено 70 людей) і початковій школі Сенді-Хук м. Ньютаун (Коннектикут) у грудні 2012 (вбито 20 дітей і 6 дорослих), активізували дебати про посилення контролю над зброєю. Вибухи бомб під час марафону в м. Бостон (Массачусетс) у квітні 2013 (загинуло 3 і поранено понад 280 людей) і стрілянина в м. Сан-Бернардіно (Каліфорнія) у грудні 2015 (вбито 14 і поранено 22 людей), здійснена громадянами США під впливом

ісламського радикалізму, засвідчили існування проблеми внутрішнього тероризму.

2013 виник політ. рух «Життя чорних має значення» (Black Lives Matter), як протест проти расової нерівності у амер. системі правосуддя і жорстокого поводження поліцейських із афроамериканцями. Судові рішення 2014 щодо виправданя дій поліцейських, що призвели до загибелі афроамериканців, спричинили протести і бунти в м. Сент-Луїс і Фергюсон (Міссурі). Після вбивства білим расистом дев'ятьох афроамериканців у Африканській методистській єпископальній церкві м. Чарльстон (Півд. Кароліна) у червні 2015, країною прокотилися хвиля протестів із вимогою припинити публічну демонстрацію символів Конфедерації періоду Громадянської війни 1861–65. Унаслідок цього у південних штатах розпочався демонтаж пам'ятників лідерам Конфедерації. Висновок Верховного суду (червень 2015), що одностатеві шлюби захищені 14-ю поправкою Конституції, легалізував їх на усій території США. Масовий розстріл у нічному гей-клубі м. Орlando (Флорида) у грудні 2016 (убито 49 і поранено 53 особи), крім контролю за зброєю, відновив дискусії про дискримінацію ЛГБТ спільноти.

У травні 2013 колишній співробітник Національного агентства безпеки Едвард Сноуден оприлюднив секретну інформацію про здійснення амер. розвідкою нелегального збору інформації про підозрюваних через Інтернет і телефонний зв'язок. У відповідь на критику, що виникла, Б. Обама наклав заборону на використання даних, нелегально зібраних розвідувальними агенціями (січень 2014). Утеча Е. Сноудена до Москви і відмова Росії здійснити його екстрадицію сприяли подальшому погіршенню амер.-рос. відносин, що розпочалося 2011–12 після масових антипутінських акцій, що проходили під ліберальними гаслами у Москві та ін. містах.

Як грубе порушення порушення міжнар. правил і норм розцінили США незаконну анексію Криму РФ (березень 2014), підтримку Москвою антиурядових сил на Донбасі і пряме військове вторгнення на територію України. Вашингтон ініціював запровадження щодо Росії багатосторонніх і двосторонніх політ., дипл., фінан., торг.-екон. заходів, включаючи низку санкцій. Адм-ція Б.Обама надала Україні значну політичну, дипломатичну, технічну, фінансову підтримку і гуманітарну допомогу. Між іншим, вона включала допомогу в стабілізації фінансів, проведені реформ, покращенні бізнес клімату і енергетичної безпеки, розвитку законів і регуляцій для боротьби з корупцією тощо. Допомога зі зміцнення сектора безпеки включала надання

військового спорядження і нелетальної зброї, тренування укр. військових амер. інструкторами. Водночас Б. Обама не задовольнив прохання укр. уряду про надання летальної зброї для протидії рос. агресії, незважаючи на підтримку значної частини Конгресу, оскільки вважав, що це спричинить ескалацію конфлікту.

Після виведення амер. військ з Іраку тут виник вакуум влади, заповнений невдовзі терористичною організацією «Ісламська держава Іраку і Леванту». Улітку 2014 ІДІЛ оголосила наміри створити Ісламський халіфат і розпочала наступ на пн. Ірак. США надали іракському уряду усебічну підтримку і разом із союзниками розпочали 15.06.2014 військову операцію «Природжена рішучість» (Inherent Resolve) проти ІДІЛ, яка включала кампанії в Іраку і Сирії. До Іраку було направлено обмежений амер. військовий контингент для тренування, спорядження і допомоги іракським силам безпеки, його чисельність поступово зростала і до кін. 2017 складала бл. 5-6 тис. осіб. З серпня 2014 США і їхні союзники почали здійснювати авіаудари по цілях ІДІЛ.

На проміжних виборах у листопаді 2014 Республіканська партія повернула контроль над Сенатом. Республіканська більшість в обох палатах Конгресу в останні два роки президентства Б. Обама суттєво обмежувала його можливості.

У грудні 2014 сформувалася Глобальна коаліція для боротьби з ІДІЛ у складі 60 держав. До 09.08.2017 коаліція здійснила 24 566 авіаударів, понад 13 тис. в Іраку і понад 11 тис. – у Сирії. Наземні амер. війська в Іраку проводили логістичні та розвідувальні операції, брали участь у військових діях, зокрема у звільненні Мосула. У кінці 2015 до Сирії було направлено невеликий контингент амер. сил спеціальних операцій для об'єднання місцевих повстанських груп у боротьбі з ІДІЛ, їх навчання і спорядження. До кінця літа 2016 їх кількість збільшилася до 500 осіб. США підтримували в Сирії сили, опозиційні уряду Б. Асада, який спирався на підтримку Росії й Ірану. 01.01.2015 США і їхні союзники по НАТО офіційно припинили військову кампанію в Афганістані й приступили до нової, невійськової місії підтримки. 10 тис. амер. військових залишилися в Афганістані як радники й інструктори Нац. збройних сил Афганістану. У липні 2015 США разом з ін. державами групи «Р 5+1» (США, РФ, КНР, Франція, В. Британія, Німеччина) досягли угоди з Іраном про обмеження його ядерної програми і здійснення міжнар. контролю над нею в обмін на скасування екон. санкцій.

У кінці 2014 Б. Обама заявив про початок нормалізації відносин з Кубою, розірваних ще

1961. У липні 2015 США і Куба відновили дипл. відносини, проте США продовжили застосовувати торговельне, економічне і фінансове ембарго проти цієї держави. У березні 2016 Б. Обама здійснив візит на Кубу.

У грудні 2015 Б. Обама разом з лідерами 11 тихоокеанських держав підписав високостандартну торговельну угоду «Транстихоокеанське партнерство» (ТТП), яка була центральним пунктом політики його другої адм-ції в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Однією з найбільших загроз нац. безпеці США Б. Обама вважав зміну клімату. У зв'язку з цим він підписав меморандуми про заборону видобутку нафти і газу в амер. частині Чукотського моря, на більшості території моря Бофорта і на 4 млн акрах (1.6 млн га) уздовж Атлантичного узбережжя. У грудні 2015 Б. Обама разом із лідерами інших держав схвалив Паризьку угоду щодо зменшення викидів у атмосферу парникових газів. Вона замінила Кіотський протокол (1997), який США не ратифікували. Цього разу зобов'язання про зменшення шкідливих викидів в атмосферу взяли на себе усі держави, а не лише розвинені.

На президентських виборах 2016 республіканець Д. Трамп переміг кандидата Демократичної партії Г. Клінтон. Хоч Г. Клінтон і отримала більше прямих голосів виборців, проте більшість електоральних голосів (304–227) здобув Д. Трамп. Віцепрезидентом був обраний Майк Пенс. Мільярдер Д. Трамп став першим президентом США, котрий не мав досвіду урядової чи військової служби. Його президентська кампанія проходила під гаслом «Знову зробити Америку великою». Кандидат обіцяв повернути США колишню повагу в світі, а її громадянам робочі місця, що були перенесені до інших держав, розірвати чи змінити несприятливі для США торговельні договори, припинити нелегальну імміграцію. Одна з обіцянок Д. Трампа включала нормалізацію відносин із РФ. У зв'язку з виявленням амер. спецслужбами втручанням Росії у президентські вибори, з травня 2017 Офіс адвоката з особливих справ Департаменту юстиції на чолі з колишнім головою ФБР Робертом Мюллером розпочав розслідування цієї справи, включаючи будь-який зв'язок між передвиборчою кампанією Д. Трампа і рос. урядом.

У січні 2017 Д. Трамп підписав виконавчі накази про тимчасову заборону прийому до США біженців з ісламських держав (Ірану, Іраку, Сирії, Сомалі, Ємена, Судана, Лівії) і про припинення фінансування міст, які приховують нелегальних іммігрантів.

Помітним явищем суспільного життя США 2017–18 була активізація «мрійників». Це було

пов'язано зі скасуванням адм-цією Д. Трампа (вересень 2017) імміграційної програми «Відкладені дії щодо повернення дітей» (DACA), яка захищала від депортації дітей нелегальних мігрантів, що в'їхали до США в дитячому віці (до січня 2017 у ній зареєструвалося 740 тис. осіб). Білий дім відклав реалізацію цього рішення на 6 місяців, щоб дозволити Конгресу прийняти закон для захисту «мрійників». Конгрес не зміг цього зробити, але судовими рішеннями дії щодо скасування програми було призупинено. Д. Трамп намагався провести через Конгрес закон, який скасував би реформу медичного страхування («Obamacare»), але він не набрав достатньої кількості голосів у Сенаті (липень 2017). У грудні 2017 після схвалення Конгресом Д. Трамп підписав «Акт про зменшення податків і робочі місця», який передбачає спрощення оподаткування і зменшення ставок на більшість податків на прибутки, найбільше для корпорацій – з 35% до 21%. На підставі потреб нац. безпеки 2018 адм-ція Д. Трампа збільшила тарифи на імпорт сталі (на 25%) і алюмінію (на 10%), що спричинило гострі торговельні суперечки з Китаєм і ЄС, які також збільшили тарифи на амер. товари.

Від 2014–15 у США спостерігається підйом руху Альтернативних правих (alt-right) – білих націоналістів, расистів, неонацистів, антисемітів, антимусульман, антифеміністів, гомофобів, неоконфедератів тощо. У серпні 2017 вони організували велике зібрання і спільний марш у м. Чарлотсвілл (Вірджинія) на підтримку ідеї об'єднання різних угруповань «Альтернативних правих» і на знак протесту проти демонтажу пам'ятника Роберту Лі, генералу армії Конфедерації. Відбулися сутички між протестувальниками і їхніми опонентами, унаслідок яких понад 30 осіб були поранені, одна людина загинула. Виступи крайніх правих інтенсифікували суспільні дискусії про расизм, свободу слова, джерела внутрішнього тероризму тощо. Одним із прикладів останнього був масовий розстріл людей на концерті у центрі м. Лас-Вегас, вчинений 01.10.2017 64-річним американцем Стівеном Педдоком. Було вбито 58 і поранено 546 людей (найбільше масове вбивство за усю історію США).

2017 характеризувався надзвичайно активним сезоном атлантичних ураганів. Так, через ураган «Харві» 4-ї категорії (серпень – вересень) загинули принаймні 106 осіб у Техасі й Луїзіані, матеріальні збитки сягнули бл. 125 млрд дол. (одне з найбільш руйнівних природних лих в історії США). Ураган «Ірма» вразив Флориду, де спричинив великі руйнування, і Карибські о-ви. Від урагану «Марія» (5-ї категорії) найбільше

постраждав о. Пуерт-Ріко, де загинуло майже 3 тис. людей і було завдано катастрофічних руйнувань. Це актуалізувало проблему зміни клімату. Натомість президент Д. Трамп заявив 2017 про вихід США з Паризької угоди 2015. Також Д. Трамп заявив про відмову від ратифікації угоди «Транстихоокеанське партнерство» (січень 2017). У травні 2018 США вийшли з ядерної угоди з Іраном. Адм-ція Д. Трампа ініціювала перегляд Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА) як такої, що надає переваги Канаді й Мексиці за рахунок США. У грудні 2017 Білий дім визнав Єрусалим столицею Ізраїлю. У Іраку військова операція «Природжена рішучість» (Inherent Resolve) проти ІДІЛ була успішно завершена 22.12.2017, а у Сирії вона продовжилася. У відповідь на хімічні атаки сирійського уряду проти цивільних громадян у квітні 2017 США здійснили бомбардування сирійської авіабази, а у квітні 2018, разом із В.Британією і Францією – завдали ракетних ударів по місцях розробки і збереження сирійської хімічної зброї. 2018 чисельність амер. контингенту у північно-східній Сирії було збільшено до 2 тис. осіб, які, в основному, тренували й інструктували Сирійські сили оборони. У Іраку на поч. 2018 залишилося бл. 5 тис. амер. військових. У Афганістані основне завдання амер. військ (бл. 16 тис, 2018) полягало у зруйнуванні мережі ІДІЛ у провінції Корасан і решток «Аль-Каїди», як у співробітництві з Афганськими силами і партнерами по НАТО, так і самостійно. Адм-ція Д. Трампа виступала проти масштабного залучення США у війну на Бл. Сході. За підрахунками, в Афганістані 2001-18 загинули понад 2 400 амер. військових, понад 20 000 були поранені, в Іраку з березня 2003 до червня 2014 було вбито понад 4 400 і майже 32 тис поранено; 2001–17 витрати США на війни на Бл Сході склали бл. 7 трлн дол. 2017–початок 2018 характеризувався інтенсифікацією ракетно-ядерних випробувань КНДР і гострою риторикою між Д. Трампом і *Кім Чен Ином* із взаємними погрозами військової відплати. Проте, 12.06.2018 у Сингапурі відбувся двосторонній саміт – перша зустріч чинного президента США з лідером КНДР за усю історію, яка започаткувала новий раунд переговорів щодо перспектив ядерного роззброєння Пн. Кореї, зняття з неї міжнародних санкцій тощо.

Незважаючи на стурбованість українців можливими змінами в політиці США щодо Росії, у кін. 2017 Д. Трампа затвердив план продажу Україні летальної зброї, включаючи протитанкові ракети «Джевелін». Санкції проти Росії були продовжені. 16.07.2018 у Гельсінкі відбувся саміт Д. Трампа і В. Путіна, який можна розглядати як започаткування процесу нормалізації відносин між США

і Росією. Після переговорів Д. Трамп запросив В. Путіна відвідати Вашингтон із офіц. візитом. Проте результати саміту були неоднозначними. Свідченням цього є Кримська декларація, з якою держсекретар Майк Помпео виступив 25.07.2018. Декларація підтвердила, що США не визнають анексію Криму і претензії Кремля на суверенітет над територіями, захопленими з порушенням норм міжнар. права, і підтримуватимуть цю політику, доки Україна не відновить свою територіальну цілісність. 02.08.2017 Д. Трамп підписав Акт про протидію супротивникам США за допомогою санкцій, який закріпив санкції США проти РФ, запровадив нові й закріпив положення, що будь-які зміни режиму санкцій вимагають дозволу Конгресу.

Лит: William E. Leuchtenburg. The American President: From Teddy Roosevelt to Bill Clinton, 2015; Troy Gil and Arthur Schlesinger. History of American Presidential Elections, 1789–2008, 2011; James T. Patterson. Restless Giant: The United States from Watergate to Bush v. Gore. Oxford History of the United States, 2007; David Goldfield ed. Encyclopedia of American Urban History, 2006; David M. Kennedy. Freedom from Fear: The American People in Depression and War, 1929–1945. Oxford History of the United States, 2001; James T. Patterson. Grand Expectations: The United States, 1945–1974. Oxford History of the United States, 1997.

Б. Гончар (Київ), Н. Городня (Київ).

СС (Schutzstaffel) – елітні охоронні підрозділи нацистської партії (НСДАП) у Німеччині. Створені за розпорядженням А. Гітлера 1925. З січня 1929 очолював райхсфюрер Г. Гімлер (підпорядковувався особисто А. Гітлеру). 1938 нараховували бл. 240 тис. осіб. З СС була сформована особиста охорона А. Гітлера (1933), а також частини зондеркомандо-СС (підрозділи, що охороняли вищих представників влади на місцях і вели боротьбу з противниками режиму). Відіграли головну роль у винищенні політ. противників А. Гітлера під час «*Ночі довгих ножів*» (30.06.1934). 1934 було створено спец. підрозділ СС для охорони концентраційних таборів – «Мертва голова» (пізніше проводив на окупованих територіях каральні акції, які відзначалися особливою жорстокістю). Підрозділи СС поповнювалися через спец. школи (інтернати), де навчалися і виховувалися у «дусі націонал-соціалізму» хлопчики і юнаки з «*Гітлерюгенд*» (воєнізована молодіжна нацист. орг-ція) віком від 10 до 18 років. СС були одним із головних оплотів нацист. тоталітарної держави (див. також *Війська СС*).

СТАЙН (Штайн) Гертруда (Stein; 03.02.1874 – 27.07.1946) – амер. письменниця. Н. в Аллегенні

(шт. Пенсильванія, США). Вивчала філософію в Редкліфському коледжі та медицину в ун-ті Джона Гопкінса, але навчання не закінчила. 1903 виїхала до Парижа, де прожила до кінця життя. У Парижі нав'язала близькі стосунки з літ.-мист. колами, створила свій літ. салон, який відвідували П. Пікассо, А. Матісс, Т. С. Еліот, Е. Паунд, Е. Гемінгвей, Ф. С. Фіцджеральд. Саме С. запропонувала термін «втрачене покоління», спопуляризований Гемінгвеем. У своїх творах відмовилася від традиційної хронологічної оповіді. Спираючись на естетичні теорії амер. філософа В. Джеймса і концепцію часу А. Бергсона, і беручи за зразок пошуки в сучасному живописі, С. твердила, що потрібно описувати все, що відбувається, одночасно, у «тривалому теперішньому», щоб твір виглядав як величезна фреска, оскільки теперішній момент містить в собі і минуле, і зародок майбутнього. Відстоювала оповідь, оперту на автентичності та інтенсивності безпосереднього переживання, що на практиці оберталося сповільненням темпу сюжету, втомливою одноманітністю стилю, постійним поверненням до ключових фраз, монотонним повторенням подібних речень. С. експериментувала з порядком слів, намагалася відірвати слово від його первинного значення, відмовлялася від розділових знаків, від прикметників та іменників, зате насичувала твори величезною кількістю дієслів (для підкреслення руху). Творчі пошуки С. мали переважно формалістичний характер. С. – автор понад як 40 творів різних жанрів, зокрема, романів «Становлення американців» (1925), «Довга радісна книга» (1932), «Іда» (1941), «Речі як вони є» (1950); збірки оповідань «Три життя» (1909); збірки віршів у прозі «Ніжні гудзички» (1914); п'єс «Четверо святих у трьох діях» (1934), «Матір усіх нас» (1947), «Доктор Фауст запалює світло» (1949). Видала також кілька книжок мемуарної прози: «Автобіографія Аліси Токлас» (1933), «Автобіографія кожного з нас» (1936), «Війни, які я бачила» (1945). Свої творчі принципи й погляди на літ-ру виклала в книжках «Композиція як пояснення» (1926), «Як писати» (1931), «Американські лекції» (1935) та ін. Худ. твори С. не мали великого успіху, але безсумнівно є її значний вплив на багатьох амер. письменників «втраченого покоління» (Ш. Андерсон, Е. Гемінгвей та ін.).

В. Дмитрук (Львів).

«СТАЛЕВИЙ ПАКТ» 1939 – пропагандистська назва «Пакту про дружбу і співробітництво між Німеччиною та Італією», внаслідок якого був створений військ.-політ. союз цих держав. Підписаний 22.05.1939 у Берліні мін. закорд. справ обох

країн – Г. Чіано і Й. Ріббентропом. Передбачав взаємну диплом. і політ. підтримку, надання негайної військової допомоги під час ведення війни однією із сторін і забороняв підписання *сепаратного миру*. Термін дії договору – 10 років. У таємному протоколі йшлося про співпрацю в області інформації та пропаганди, ін. союзницькі зобов'язання.

«СТАЛЕВИЙ ШОЛОМ» (нім – «Stahlhelm») – націоналістична орг-ція нім. ветеранів *Першої світової війни 1914–18*. Заснована нім. промисловцем Францом Зельдте і колишнім офіцером нім. Генштабу Теодором Дуйстербергом 23.12.1918 у Магдебурзі. Офіц. назва – Союз фронтових солдатів. У період Ваймарської республіки 1919–33 стала найпотужнішою воєнізованою орг-цією (бл. 0,5 млн членів), до якої з часом належали не тільки ветерани війни. 1919–23 члени орг-ції спільно з формуваннями «Добровольчого корпусу» (Freikorps) брали участь у *Каппа путчі 1920* і численних сутичках з прихильниками лівих ідей. У рамках т. зв. народної опозиції боролися за повалення респ. влади і відновлення монархії. У жовтні 1931 лідери «С. ш.» спільно з НСДАП і Нім. національною нар. партією (ДНФП) створили т. зв. Гарцбурзький фронт, який через постійні протиріччя між учасниками виявився недовговічним. Після приходу нацистів до влади, А. Гітлер 01.12.1933 видав розпорядження про входження членів «С.ш.», вік яких не перевищував 35 років, до складу штурмових загонів (Sturmabteilung, СА). 1934 виник Націонал-соціалістичний союз фронтових солдатів, який був розпущений 1935.

СТАЛІН Йосиф (справжн. прізвище – Джугашвілі; 21.12.1879 – 05.03.1953) – рад. партійний і державний діяч, диктатор. Навчався у богословській семінарії у Тифлісі (тепер – Тбілісі, Грузія), з якої був виключений через неявку на іспити. Був активним членом грузин. соц.-дем. руху. 1902 був заарештований за революційну діяльність і засланий у Сибір. Наступного року втік із заслання, повернувся на Кавказ і приєднався до більшовицького руху. 1912 став членом ЦК більшовицької партії. З 1913 до *Лютневої революції 1917* перебував на засланні у Пн. Сибіру. Після повалення царату приїхав до Петрограду, працював редактором більшовицької газети «Правда». У більшов. уряді був народним комісаром у справах національностей, член політбюро. У період Громадянської 1917–22 і рад.-польс. війн 1920 приймав участь у розробці партійної військової політики та служив політкомісаром. Після хвороби В. Леніна і відходу його від прямої участі

в керівництві країною, С. 1922 був обраний ген. секретарем більшовицької партії. Зосередив у своїх руках абсолютну владу на державними і партійними органами та встановив повний контроль над службою безпеки. Наприкін. 1922 В. Ленін, стурбований ситуацією і прагненням С. узурпувати владу в партії та державі, продиктував листа до ЦК, в якому застерігав проти небезпеки і пропонував усунути С. з керівного поста. Проте протягом наступних років С. зміцнив своє становище і контроль в партії. Після смерті В. Леніна (січень 1924) внутрішньопартійна боротьба загострилася, а проти С. виступила ліва опозиція, очолена Л. Троцьким, Л. Каменєвим і Г. Зінов'євим, яка наполягала на продовженні політики III Інтернаціоналу і поширенні світової революції. С. та його прихильники виступили з теорією про можливість побудови соціалізму в одній країні. Боротьба закінчилася 1927 перемогою сталіністів і розгромом лівої опозиції, більшість членів якої, включно з лідерами, були виключені з партії та заслані. Протягом 1928–29 С. розгромив своїх опонентів з правого крила партії, встановив абсолютний контроль в партії та у *Комінтерні*. 1936–38 ним була проведена «велика чистка» у партії та уряді (див. *Великий терор 1936–38*). Масові арешти і розправи призвели до численних людських втрат. Політика колективізації на поч. 1930-х років спричинила розвал селянських господарств і привела до *Голодомору 1932–33* в Україні. У зовн. політиці С. надав підтримку іспан. революційному урядові, відправляючи до Іспанії добровольців під час Громадянської війни 1936–39 у цій країні. Уклав угоду з нацист. Німеччиною (див. *Ріббентропа-Молотова пакт 1939*), приєднав до СРСР західноукраїнські та західнобілоруські землі, розпочав війну з Фінляндією (1939–40), анексував прибалтійські республіки (1940). Після нападу Німеччини на СРСР уклав угоди про спільну боротьбу проти Третього Райху з В. Британією та США (1941–42). Під час Другої світової війни приймав участь у важливих міжнар. конференціях союзників у Тегерані (1943), Ялті та Потсдамі (обидві – 1945). У кінці війни, виконуючи зобов'язання перед союзниками, оголосив війну Японії. Після закінчення світової війни під його диктатом утворилася система держав-сателітів у Центр.-Східній Європі і розпочалася гостра конфронтація з західноєвропейськими державами та США (див. «Холодна війна»). Повоєнне правління С. перетворилося у жорстокий тоталітарний режим, зміцнений культом його особи. Після смерті був забальзамований і похований у Мавзолеї на Красній площі поруч із В. Леніном. XX з'їзд КПРС (лютий 1956), очо-

лений М. Хрущовим, засудив «культ особи» і численні злочини сталінського періоду як пере-кручення партійної ідеології. З'їзд прийняв рішення про захоронення С. біля стіни Кремля. Після відсторонення М. Хрущова рад. уряд провів кампанію з реабілітації С. та возвеличення прославлення його заслуг, особливо як військового лідера Другої світової війни.

О. Джеджора (Львів).

СТАМБОЛІЙСЬКИЙ Александр (01.03.1879 – 14.06.1923) – болг. політик. Н. у с. Славовіца pobl. Позарджики. Отримав середню агрономічну освіту. 1897–1900 працював сільським учителем. 1900–02 вивчав філософію в ун-ті Галле і агрономію у Мюнхен. ун-ті. 1899 учасник установчого з'їзду Болг. землеробської народної спілки (БЗНС). Засн. і ред. газети «Хліборобський прапор» та ін. період. видань, автором праць, присвячених селян. рухові. Створив оригінальну ліву ідеологію, засновану на аграризмі та становій теорії, згідно з якою суспільство поділялося не на класи, а на стани. На противагу соц.-демократам (а потім комуністам), які вбачали у робітниках рушія іст. прогресу, С. та, очолювана ним, БЗНС спиралися на селян як дієву силу суспільних і державних змін. Неодноразово обирався депутатом. парламенту. Боровся проти монархії та режиму особистої влади короля (царя) *Фердинанда I*. Не підтримував участі Болгарії у *Балканських війнах 1912–13* і закликав до проголошення нейтралітету країни у 1-й світовій війні. За антивоєнну пропаганду 1915 був позбавлений депутатського мандату і засуджений до пожиттєвого ув'язнення. Після війни С. був амністований. 1918–19 – міністр будівництва і шляхів в уряді Т. Теодорова. Короткий час (жовтень 1919–травень 1920) прем'єр-міністр коаліційного уряду, 1920–23 очолював однопартійний уряд БЗНС. Внутр. політика уряду С. мала яскраво виражений соц. характер і відповідала передовсім інтересам селян і дрібних міських товаровиробників. Екон. заходи уряду С. викликали незадоволення заможніших верств населення, внаслідок цього активізувалися, усунені від влади традиційні політ. партії, а також виникли крайнє праві опозиційні орг-ції. 09.06.1923 права орг-ція «Народна змова», при підтримці Військової ліги і рос. білоемігрантів, вчинила державний переворот, у результаті якого уряд БЗНС був повалений, а над С. вчинено жорстоку розправу.

В. Чорній (Львів).

СТАНИШЕВ Сергей (05.05.1966) – болг. політик. Син Дімітра Станішева – секретаря ЦК БКП (1977–90). Н. у Херсоні (Україна). Мав радянське

(пізніше рос.) громадянство. З 1995 – громадянин Болгарії. Вищу освіту за фахом «історія» здобував у Софійс. і Моск. ун-тах. 1994 захистив канд. дисертацію. 1999–2000 навчався в Лонд. школі економіки і політичних наук. З 1994 жив у Болгарії, займався журналістикою. Вступив у Болг. соціаліст. партію. З 2001 – депутат Народних Зборів. Після обрання Г. Пирванова президентом Болгарії С. у грудні 2001 очолив БСП. За його головування БСП стала членом Соціалістичного Інтернаціоналу та Партії європ. соціалістів. У період перебування при владі уряду С. Саксбургготського (2001–05), керує С. партія знаходилася в «конструктивній» опозиції. 2005 С. у Народних Зборах очолив парламентську групу коаліції «За Болгарію». Як лідер коаліції, яка перемогла на виборах, сформував уряд. 16.08.2005 Народні Збори затвердили уряд С., до складу якого входять представники БСП, НДСВ і ДПС., що закінчило політ. кризу, що тривала в Болгарії впродовж двох місяців.

В. Чорній (Львів).

СТАТУС-КВО (Status quo) – становище, що існувало або існує у той чи ін. визначений момент. У міжнар. праві С.-к. визначає політичне, правове чи ін. положення, що існує у даний момент або існувало в минулому і про збереження чи відновлення якого йде мова. Підтримувати або відновити С.-к. – зберігати існуюче становище або повернутися до того, що існувало раніше. Status quo ante bellum (лат.) – положення, що існувало до початку війни.

СТЕЙНБЕК (Стайнбек) Джон (Steinbeck; 27.02.1902 – 20.12.1968) – амер. прозаїк. Лавреат Нобелівської премії 1962. Н. у Салінасі (Каліфорнія, США). Походив з ірл.-нім.-амер. родини. Навчався в Стенфордському ун-ті, але не закінчив навчання. Перші твори надрукував 1924 на сторінках студ. щомісячника. Перший роман «Чаша золота» (1929) – романтизована оповідь про знаменитого пірата XVII ст. Генрі Моргана. Період творчої активності С. припав на 1930–60-ті роки. Його художнім простором стала Каліфорнія, де відбувалася дія більшості його творів. Романи «Райські пасовища» (1932), «Незнаному богу» (1933) і «У сумнівній битві» (1936) успіху не мали. Популярність С. приніс роман «Квартал Тортілья-Флет» (1935) – твір про життя вільного братства бідних і не обтяжених обов'язком люмпенів. Цей і два пізніших романи («Консервний ряд», 1945 і «Благий четвер», 1954) утворюють т. зв. монтерейський цикл у творчості С. У повісті «Про мишей і людей» (1937) зображена трагічна історія двох друзів, у якій відтворено парадоксальну діалектику добра і зла. Соціальні

мотиви у творах С. закріпили за автором ім'я «поета знедолених». Головним твором С. став роман «Грона гніву» (1939), який виростав зі спостережень і роздумів С. над реальними подіями 1930-х років і, в якому, автор майстерно поєднав у цілісну органічну оповідь трагедію сім'ї та трагедію народу, С. зумів підняти свій твір на рівень нац. епосу. У роки війни С. служив в органах інформації. Воєнне лихоліття відобразив збірці нарисів «Бомби вниз» (1942) та в повісті про опір фашизмові «Місяць зайшов» (1942). Воєнні репортажі С. були згодом видані окремою збіркою «Колись була війна» (1958). Роман «Автобус, який заблукав» (1947) – глибоке дослідження теми людської самотності, що набуває символічного виміру. Повість «Перлина» (1948) – глибоколюдяна притча про згубну владу багатства. 1952 С. видав роман у традиційній формі родинної саги «На схід від раю», де на сюжетній основі біблійної історії Каїна і Авеля розмірковував про одвічну нероздільність і протистояння добра і зла, любові й ненависті, краси й потворності. Твором, що відіграв вирішальну роль у присудженні С. Нобелівської премії, став роман «Зима тривоги нашої» (1961) – щемлива, з глибоким соц. підтекстом історія морального переродження доброї людини в негідника. Серед публіцист. творів С. – «Російський щоденник» (1948) – про перебування письменника в СРСР і «Подорож з Чарлі у пошуках Америки» (1962) – про подорож С. власною країною, своєрідний моральний портрет післявоєнної Америки. Помер у Нью-Йорку.

В. Дмитрук (Львів).

СТЕЦЬКО ЯРОСЛАВ (19.01.1912 – 05.07.1986) – укр. політик. Н. у Тернополі. 1929–34 вивчав право і філософію у Краківському та Львівському ун-тах. Ще в часи гімназійного навчання вступив до нелегальної організації Українська націоналістична молодь, а згодом — до Української військової організації та *Організації українських націоналістів*. 1932 став членом Крайової езекутиви ОУН, був ідеологічним референтом КЕ, а також редактором ряду націоналіст. видань. 1934 був заарештований і засуджений польським судом до 5-річного ув'язнення. 1937 звільнений за амністією і виїхав за кордон. У січні 1938 за дорученням *Є. Коновальця* увійшов у комісію по підготовці Великого збору ОУН. На II ВЗ ОУН у Римі (1939) С. було обрано членом Проводу Українських Націоналістів (ПУН). Під час внутр. кризи в ОУН С. підтримав політ. лінію *С. Бандери*. У квітні 1941 на II ВЗ ОУН у Кракові обраний заступником *С. Бандери*. На поч. Німецько-радянської війни 1941–45 разом із *С. Бандерою* та ін. брав участь у формуванні Похідних групи

ОУН для організації укр. самоврядування на окупованих нім. армією укр. землях. 30.06.1941 С. за дорученням ОУН-Б проголосив у Львові Акт відновлення самостійності України і очолив уряд – Українське Державне Правління. 12.07.1941 заарештований гестапо і перевезений до Берліну. У вересні 1944 після відмови скасувати Акт проголошення відновлення Української держави С. було переведено до концтабору Заксенгаузен, де він перебував до вересня 1944. Наприкін. 1944 був залучений до діяльності Українського національного комітету в Берліні (створений для відстоювання укр. інтересів перед нім. владою), проте на поч. 1945 відмовився від участі в УНК. У квітні 1945 втік з-під нагляду гестапо і перебрався в американську окупаційну зону. Весною 1945 С. разом із *С. Бандерою*, *М. Лебедем*, *Д. Ребетом*, *С. Ленкавським*, *В. Охримовичем* та ін. увійшов до складу Закордонного Центру ОУН. Невдовзі був обраний членом Бюро Проводу ОУН (разом із *С. Бандерою* та *Р. Шухевичем*). Був одним із ініціаторів створення Закордонних Частин ОУН (ЗЧ ОУН) як організаційної форми для членства ОУН в еміграції, згодом призначений керівником сектора зовн. політики. У повоєнний час розгорнув активну діяльність по створенню єдиного антикомуністичного фронту, 1946–86 очолював Антибільшовицький блок народів. 1967 виступив організатором Світової антикомуністичної ліги. 1968–86 — голова Проводу ОУН-Б. Помер і похований у Мюнхені. Автор книги «30 червня 1941» (1967), «Українська визвольна концепція» (1987).
К. Бондаренко (Київ).

СТОЛИПІН Петро Аркадійович [02(14).04.1862 – 05(18).09.1911] – рос. політик, реформатор. Н. у Дрездені. 1902–03 був гродненським і 1903–06 саратовським губернатором. Відзначався крайніми шовіністичними поглядами, захисник самодержавства. З липня 1906 – голова Ради Міністрів. Під час Революції 1905–07 жорстко розправлявся з народними виступами, проголошуючи гасло «спочатку заспокоєння, потім реформи». 1907 розробив новий закон про вибори, який забезпечив повну перевагу у III Державній Думі великих землевласників й підприємців і значно зменшив представництво від народів азіат. частини Росії та Кавказу. Проводив шовіністичну політику стосовно національних окраїн. Виступив ініціатором обмеження автономії Фінляндії, натхненником створення націоналістичних рос. орг-цій. У січні 1910 уряд С. заборонив заснування нац. товариств, клубів, видання рідною мовою газет. Антиукраїнська політика С. привела до закриття «Просвіт», заборони вшанування пам'яті Т. Шевченка та ін.

Реформаторська діяльність С. була спрямована на зміцнення і модернізацію рос. монархії. С. провів аграрну реформу (1906), яка мала вирішити земельне питання в імперії та розширити соц. опору влади на селі. Підтримував інтенсивне заселення і госп. розвиток Сибіру та Далекого Сходу. Діяльність С. викликала незадоволення консервативних кіл, які 1911 поставили питання про його відставку. Убитий у Києві агентом охоранки есером Д. Богровим. Правління уряду С. увійшло в історію під назвою «стопинінська реакція».

СТОЛТЕНБЕРГ Єнс (Stoltenberg; 16.03.1959) – норв. політик, з 2014 ген. секретар НАТО. Н. у м. Осло в сім'ї політичних активістів. Проїшов військовоу службу. Вивчав економіку в у-ті Осло. 1985–89 лідер Молодіжної роб. ліги, 1990–92 очолював осередок Норвезької робітничої партії (НРП) в Осло. 1993 уперше обраний до Стортингу від НРП. 1993–96 мін. пром-сті, 1996–97 мін. фінансів в уряді Т. Ягланда. 2000–01 і 2005–13 глава уряду від НРП, лідером якої був 2002–14. Особливу увагу на посту глави уряду приділив модернізації збройних сил. Прихильник вступу Н. до ЄС. Вважав, що з фінансовою кризою, яка розпочалася 2008, необхідно боротися шляхом поглиблення міжнар. фін. співпраці. 2013–14 уповноважений ООН з питань кліматичних змін (глобального потепління). 28.03.2014 НАТО обрало С. 13-м ген. секретарем. Зазнавав критика через можливу проросійську позицію (насамперед через угоду щодо розмежування морських територій з Д. Медведевим від 27.04.2010). Неодноразово називав Україну одним із найближчих партнерів НАТО. Підтримує нац. суверенітет і територіальну цілісність України. Можливість вступу України до НАТО пов'язує із послідовним проведенням реформ і чітким дотриманням Мінських угод. Генсек НАТО зустрівся з Президентом України П. Порошенком у Мюнхені (лютий 2018), де С. висловив сподівання, що Україна знайде компроміс із Угорщиною в мовному питанні, і зазначив, що ця ситуація не завадить зближенню Києва з НАТО. У липні 2018 мав ще одну зустріч з П. Порошенком на саміті НАТО у Брюсселі, де він вкотре підкреслив підтримку терит. цілісності України, засудив анексію Криму, але висловив стурбованість із приводу недотримання Мінських угод і порушення прав людини на Сході України, за що відповідальність поклав на РФ. Г. послідовно вказує, що НАТО притримується принципу «відкритих дверей» щодо України та інших держав, однак, зазначив на необхідності продовження реформ, оскільки лише вони можуть стати запорукою членства.

Б. Сипко (Львів).

СТОЯНОВ Петир (25.05.1952) – болг. політик. Н. у м. Пловдив. 1976 закінчив юрид. ф-т Софійського ун-ту. Працював адвокатом у рідному місті. 1988 вступив до Клубу за гласність і перебудову. З 1990 – член Союзу дем. сил (СДС) і один з керівників його пловдивської обл. орг-ції. 1991–92 – заст. міністра правосуддя в уряді Ф. Дімітрова. З 1994 – депутат Народних Зборів. Виконував обов'язки заст. голови парламентської групи СДС. 1995 став заст. голови СДС, відповідальним за внутр. політику. На виборах 1996 С., як кандидат СДС, був обраний президентом Болгарії. Обіймав цю посаду 1997–2002. В умовах тогочасної гострої політ. і фін. кризи виступив як посередник у переговорах між різними політ. силами у Народних зборах і добився їх згоди на позачергові парламентські вибори. Виважена політика С. та його особистий авторитет сприяли перемозі Об'єднання дем. сил на парламентських виборах 1997. Сформований при його підтримці новий уряд на чолі з лідером СДС І. Костовим розпочав у країні радикальні реформи. Як президент П. послідовно виступав за зближення Болгарії з ЄС і НАТО, за поліпшення стосунків з балканськими сусідами. Непопулярні заходи уряду І. Костова спричинили поразку демократів на парламент. виборах 2001, що у свою чергу, привело до влади кабінет колишнього болг. царя *Сімеона Сакскобургготського*. Спроба С. у листопаді 2001 вдруге балотуватися на посаду президента була невдалою. Повернувся до адвокатської практики, водночас залишається популярним політиком.

В. Чорній (Львів).

СТРАВІНСЬКИЙ Ігор [05(17).06.1882 – 06.04.1971] – рос. композитор і диригент. Н. в Орієнбаумі (побл. Петербурга) у сім'ї оперного співака і мецената укр. походження Федора Стравінського (1843–1902). З 9 років грав на фортепіано, з 18 – самостійно вивчав теорію композиції. 1900–05 навчався на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту, паралельно брав уроки в М. Римського-Корсакова. Велику підтримку отримав від С. Дягілева – організатора Російських сезонів у Парижі, де відбулися прем'єри балетів, що принесли С. світову славу: «Жар-птиця» (1910), «Петрушка» (1911), «Весна священна» (1913). 1939 переїхав у США. Особливий інтерес у С. викликав укр. і рос. фольклор, що наклало відбиток на його творчість. С. звертався до народних текстів, сюжетів, архаїчної пісенності. На цій основі виробилася оригінальна творча манера С. – яскрава, вибухова, динамічна, що сприяла інтонаційному відновленню нац. стилю. Одночасно в його творчості знайшла відображення сучасна міська побутова музика. Архаїчний і побу-

товий пласти поєдналися в балетній пантомімі з читцем «Історія солдата – казка про швидкого солдата і чорта» (1918). Створив новий тип муз. вистави, що поєднувала різні театр.-сцен. засоби: у балет вводиться спів, музична дія пояснювалася мовною декламацією й ін. С. належать також літ. праці, переважно автобіографічні: «Хроніка мого музичного життя» (1963) і «Діалоги» (1971). Помер у Нью-Йорку.

Н. Сиротинська (Львів).

«СТРАТЕГІЧНОЇ ОБОРОННОЇ ІНІЦІАТИВИ» ПРОГРАМА (СОІ; популярна назва – програма «зоряних війн») – проголошена президентом США Р. *Рейганом* 23.03.1983. Реалізація програми передбачала захист території США від рад. балістичних ракет за допомогою протиракетних систем космічного базування (ракета противника знищувалася на різних стадіях польоту не антиракетною, а лазерним пучком, кінетичним снарядом тощо з супутника). З 1985 у реалізації програми брали участь Австралія, Ізраїль, Японія. Перше вдале випробування за програмою було проведено 1985. У період президентства Дж. *Буша*-старшого була розроблена нова версія програми – GPALS. СОІ викликала неоднозначну реакцію як у США, так і їх європ. союзників по НАТО. Реалізація програми офіц. припинена 13.05.1993 (витрати склали бл. 60 млрд дол.). Назва «зоряні війни» походить від назви однойменного фільму Г. Лукаса (1977).

СТРЕЗЕМАН (Штреземан) Густав (Stresemann; 10.05.1878 – 03.10.1929) – нім. політик. Н. у Берліні. Вивчав історію, філософію і право в Берлін. і Ляйпц. ун-тах. З 1903 – співголова Союзу нім. промисловців. 1907–12 і 1914–18 – депутат нім. Райхстагу, з 1917 очолював фракцію нар. лібералів. 1918 заснував Німецьку народну партію. У період Ваймарської респ. – канцлер (1923), мін. закорд. справ (1923–29). Прихильник сильної влади, припинив спроби екстремістських сил дестабілізувати ситуацію у країні – придушив комуніст. повстання у Саксонії й Тюрингії та розгромив гітл. *Півний путч 1923*. Уклав *Локарнські договори 1925*, чим розірвав міжнар. ізоляцію Німеччини, домігся її прийняття до *Ліги Націй*. Врегулював питання нім. воєнних репарацій (*Дауеса план 1924*, *Юнга план 1929*). Підготований С. і підписаний 1926 у Берліні договір з СРСР значно зміцнив нім.-рад. міждержавні стосунки. Проводив політику співпраці з західними державами, одночасно вимагав перегляду нім.-польс. кордонів. Підписав *Келлога-Бріана пакт 1928*. Лавреат Нобелівської премії миру 1926 (спільно з А. *Бріаном* і Остіном Чемберленом).

СТРЕСНЕР Альфредо (Stroessner; 03.11.1912 – 16.08.2006) – диктатор і президент Парагваю 1954–89. Н. у м. Енкарнасьоне. Німець за походженням. Закінчив Вище арт. училище у Бразилії. З 1932 на військовій службі, генерал (1949). З 1951 головнокомандувач збройних сил. 04.05.1954 здійснив державний переворот, усунув від влади президента Ф. Чавеса. При підтримці партії «Колорадо» у липні 1954 став президентом країни. Згодом кількаразово переобирався (1958, 1963, 1968, 1973, 1978 і т.д.) на президентський пост (був єдиним кандидатом). Диктаторський режим С. відзначався особливою нетерпимістю до опозиції, ігноруванням громадянських прав. За правління С. у Парагваї знайшли притулок численні нацистські злочинці, сотні політ. противників режиму були знищені. 03.02.1989 усунений від влади ген. Андрес Родрігесом. Жив на еміграції в Бразилії. Почесний пожиттєвий президент Всесвітньої антикомуністичної ліги.

«СТРИМУВАННЯ» ДОКТРИНА – основоположний принцип післявоєнної зовнішньої політики США щодо СРСР і його сателітів, спрямований на протидію поширенню комунізму («стримування комунізму») у всіх регіонах світу. Викладена у липні 1947 керівником групи планування Держдепартаменту США Джорджем Ф. Кеннемом у журналі «Форін афферс» (під псевд. Mr. X.) у ст. «Джерела радянської поведінки». Проголошувала, що «головним елементом будь-якої політики Сполучених Штатів стосовно Радянського Союзу повинен бути елемент тривалого, терпеливого, але твердого і пильного стримування російських експансіоністських тенденцій». Першим офіційним розгорнутим викладенням політики «стримування» стала «*Трумена доктрина*».

СТУС Василь (08.01.1938 – 04.09.1985) – укр. поет, прозаїк, літературознавець, перекладач, правозахисник-дисидент. Н. у с. Рахнівка Гайсинського р-ну Вінницької обл. 1959 закінчив історико-філол. ф-тет Донецького ун-ту, одночасно дебютував із добіркою поезій у «Літературній газеті». 1961–63 викладав укр. мову і літ-ру в школі в Горлівці. Навчався в аспірантурі Ін-ту літератури у Києві. Представник покоління шістдесятників. 04.09.1965 виступив у кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму С. Параджанова «тіні забутих предків» із закликом проти політичних арештів укр. інтелігенції «Хто проти тиранії – встаньте!», яким сформулював власне громадянське кредо, визначив власну позицію як позицію опору. 12.01.1972 заарештований засуджений на 5 р. таборів у Мордовській АРСР і 3 р. заслання у

с. Матросово Магадан. обл. Член Української гельсінської спілки (з 1976). 1979 повернувся до Києва. 14.05.1980 заарештований знову та засуджений на 10 р. таборів особливого режиму та 5 р. заслання, які відбував у спецтаборі особливого режиму ВС-389/36 у с. Кучино Перм.обл. Цілий рік (1982–83) відбув у камері-одиночці. С. написав літературознавчі розвідки «Феномен доби» (про П. Тичину, «Зникоме розцвітання особистості» (про В. Свідзинського). Здійснив переклади з Й. В. Гете, Ф. Гарсія Лорки під псевдонімом «Василь Петрик», Р. М. Рільке. Зб. поезій «Круговерть», «Зимові дерева» (Брюссель, 1970), «Веселий цвинтар» (самвидав, 1970), «Палімпсести» (1986). 1985 Г. Бьолль виснув творчість С. здобуття Нобелівської премії з літератури. Митець мислив глобально, монументально і драматично, розкриваючи екзистенційну правду людського і позалюдського багатосвіття: світ імперії і зла, світ України в історичному і вічному вимірах, особистий рай, який виростає із власного життєвого досвіду, інтелектуального досвіду та нац. ідентичності. При цьому налаштований на неокласичну досконалість форми, увагу до мовної архаїки, інтертекстуальності. Помер у карцері, де оголосив голодування «до кінця». Перепохований 19.09.1989 у Києві. Член міжнародного ПЕН-клубу (1978), лауреат міжнар. поет. премії «International Amnysty» (Роттердам, 1981), лауреат Шевченківської премії за збірку «Дорога болю» (1991), Герой України (2005).

І. Роздольська (Львів).

СУАРІШ Маріо Альберто (Суареш; Soares; 07.12.1924 – 07.01.2017) – президент *Португалії* (1986–96). Вивчав право у Сорбонні (Париж). Брав участь у соціалістичному русі. Декілька разів арештовувався, відбував заслання на о. Св. Томаса (1968–70). 1973 став засновником Португальської соціалістичної партії. Після смерті А. Салазара увійшов до складу коаліційного уряду як мін. закорд. справ (1974–75). Очолював перший післявоєн. конституційний уряд Португалії (1976–78). Згодом призначений прем'єр-міністром (1983–86) у коаліційному уряді Соціалістичної та Соціал-дем. партій. У лютому 1986 став наступником на президентському посту адм. Ромальйо Еаніша, обраний президентом країни (повторно 1991). Сприяв вступу Португалії до ЄЕС (квітень 1985). 1999-2004 депутат Європарламенту. Член Мадридського клубу (входили колишні державні лідери), метою якого було зміцнення дем. інституцій і врегулювання кризових і посткризових ситуацій.

СУВЕРЕНІТЕТ – повна незалежність і самостійність державної влади країни у внутрішніх

і зовнішніх справах. Термін «С.» у держ.-прав. змісті вперше був запроваджений франц. юристом Ж. Боденом (1530–96). Основою С. є право націй на самовизначення. Повага до С. – основний принцип сучасного міжнар. права і міжнар. відносин. Принцип С. отримав юридичне закріплення у Статуті ООН (1945). С. України проголошений Верховною Радою 16.07.1991, підтверджений Актом про незалежність 24.08.1991 і всенародним референдумом 01.12.1991.

СУГАРТО Тоджіб (Suharto; 08.06.1921 – 27.01.2008) – індонез. політик, генерал. Н. у Кемусу поблизу Джок'ярти (о. Ява). З 1940 служив у нідерланд. колоніальній армії. 1934–44 командував спец. армійськими підрозділами, сформованими япон. військовим командуванням в Індонезії. Очолював партизанський рух на о. Ява під час збройної боротьби проти нідерланд. колоніальної адм-ції 1945–49. Згодом обіймав низку вищих командних посад в індонез. армії. З 1962 – генерал-майор. 1963–65 – командувач військами стратегічного резерву сухопутних сил. 30.09.1965 ліквідував спробу військового перевороту, і фактично усунувши від влади А. Сукарно, з березня 1965 виконував функції глави виконавчої влади, мін. оборони і безпеки. Жорстоко розправився із прихильниками Компартії у країні (бл. 300 тис. чол. було знищено). У лютому 1967 назначений в. о. президента Індонезії. Як президент Індонезії (з березня 1968; 7 раз переобирався, востаннє 1998) поступово сконцентрував у своїх руках всю повноту влади (одночасно став главою уряду і верх. головнокомандувачем). Проголосив політику т. зв. нового порядку, яка характеризувалася антикомунізмом і націоналізмом. Уряд С. придушував нац.-визв. рухи на окупованих ним територіях, зокрема Сх. Тиморі (див. *Тимору проблема*). Заборонив діяльність у країні угруповань, що стояли на позиціях ісламського фундаменталізму. Поновив членство Індонезії в ООН (1966). На відміну від свого попередника встановив тісні контакти із країнами Заходу, заохочував іноз. інвестиції у госп. країни (щорічно бл. 10 млрд дол.), що стало причиною небувалого екон. буму (щорічний приріст нац. валового продукту 7–8%). Екон. стабільність країни була порушена фінансовою кризою 1997, яка спричинила різке зростання інфляції та безробіття. Одночасно посилювалося незадоволення населення політ. керівництвом С., що врешті призвело до масових антиурядових заворушень у країні. У результаті сутичок між демонстрантами і військами у квітні-травні 1998 загинуло бл. 12 тис. осіб, що змусило С. піти з поста президента. Наступником

С. на посту президента Індонезії 25.05.1998 став Бахаруддін Юсуф Хабібі. С. належав до одного з найкорумпованіших держ. лідерів, за дан. Transparency International за роки свого правління привласнив 15-35 млрд. дол. США.

СУДЕТСЬКА КРИЗА 1938 – міжнародна політична і дипломатична криза, спричинена претензіями нацистської Німеччини на частину території Чехословаччини – Судетську область. Після розпаду Австро-Угорщини за *Сен-Жерменським мирним договором 1919* р-н Богемії, що межував з Німеччиною і Австрією (популярна назва – Судети), де проживало бл. 3 млн німців був переданий під управління Праги. Нім. населення регіону мало значне представництво у парламенті та займало лояльне відношення щодо Чехословацької держави. Після приходу до влади А. Гітлера (1933) пронацист. Судетська нім. партія на чолі з К. Генляйном під гаслом надання області автономії розпочала кампанію за приєднання Судетів до *Третього Райху*. Розглядаючи розвинений у промисловому відношенні регіон Судет (40% пром. потенціалу країни) як можливість збільшити виробництво техніки і озброєнь та вигідний військовий плацдарм у центрі Європи, А. Гітлер, здійснивши *аншлюс* Австрії, висунув вимогу про передачу Німеччині Судетської обл. Під тиском В. Британії, Франції та США пражський уряд погодився на приєднання Судетської обл. до Німеччини, що було зроблено за умовами *Мюнхенської угоди 1938*. За рішеннями *Потсдамської конференції 1945* Судетська обл. знову увійшла до складу Чехословаччини, а нім. населення було виселено з цього регіону. Територіальну приналежність Судетів було підтверджено договорами між ФРН і Чехословаччиною 1972 і 1992.

СУЕЦЬКА КРИЗА 1956 – міжнародна криза, викликана проголошенням 26.07.1956 Г. А. Насером націоналізації «Компанії Суецького каналу», що привело до Синайсько-Суецької війни 1956 (див. *Арабсько-ізраїльські війни*). 24.04.1957 єгипет. уряд заявив про дотримання ним конвенції 1888, яка передбачала вільне плавання Суецьким каналом торговельних і військових кораблів всіх держав як у мирний, так і воєнний час.

СУКАРНО Ахмед (Sukarno; 06.06.1901 – 12.06.1970) – перший президент Індонезії (1945–67). Н. у Сурабаї. 1925 закінчив технолог. ін-т у м. Бандунгу, пізніше навчався у Нідерландах. Один із засновників (1927) і перший голова Національної партії. 1932 очолив Партію Індонезії. За активну участь у нац.-визв. русі кілька разів арештовував-

ся нідерланд. окупаційними властями. 1929–31 і 1933–42 перебував в ув'язненні та на засланні (о. Флорес і Пд. Суматра). 17.08.1945 за дорученням патріотичних орг-цій проголосив незалежність Індонезії і став першим президентом Республіки Індонезія. Під час ескалації індонез.-нідерланд. протистояння (1945–49) був заарештований, але під тиском ООН і світової громадськості нідерланд. уряд змушений був звільнити С., і у грудні 1949 визнати його президентом незалежних Сполучених Штатів Індонезії (з серпня 1950 – Індонезійська респ.). Закликав до єдності країн Азії та Африки у б-бі з колоніалізмом, відіграв велику роль у проведенні *Бандунзької конференції 1955*. Став одним із засновників та лідерів *Руху неприєднання*. С. сформулював і реалізував на практиці ідеї т. зв. мархаенізму (індонез. різновид соціалізму). У кін. 1950-х роках запровадив у країні нову систему правління – «керовану демократію» (зупинив дію Конституції, обмежив діяльність політ. партій, розпустив парламент), що привело до встановлення авторитарного режиму. 1963 сесія Тимчасового народного консультативного конгресу присвоїла С. титул «великий вождь революції» і призначила його довічним президентом. У зовн. політиці орієнтувався на СРСР, особливо тісні стосунки підтримував з комуніст. Китаєм. Екон. проблеми країни (галопаюча інфляція, безробіття), селян. заворушення 1965–66 та міжнар. ускладнення (конфлікт із Малайзією і вихід країни з ООН, 1965) спричинилися до падіння авторитету С. і змусили його шукати підтримку у Компартії. Після невдалої спроби комуністичного перевороту 30.09.1965, С. (якого звинуватили у зв'язках із Компартією) був змушений відмовитися від влади на користь команд. сухопутними військами ген. *Сухарто* (березень 1966), а у лютому 1967 офіційно передав йому і президентські повноваження.

СУНЬ ЯТ СЕН (Sun Yat Sen; 12.11.1866 – 12.03.1925) – кит. політичний і державний діяч, перший президент Китаю. Здобув медичну освіту у Гуанджоу (Кантон) і Сянгані (Гонконг). На чолі заснованих ним антимонархічних політ. орг-цій Сінджунхой (Товариство відродження Китаю, засн. 1894) і Тунменхой (Союзна ліга, засн. 1905) боровся за повалення у Китаї Маньчжурської династії Цін. Через переслідування властей тривалий час жив у США, Японії, В. Британії (1895–1911). 1907 сформулював свої 3 принципи, які стали програмою кит. демократичної революції: націоналізм (скинення Маньчжурської дин. і відродження Китаю), народовладдя (встановлення республіки) і народне благоденство (зрівняння прав на землю). Під час *Синхайської революції 1911–13* повернувся у

Китай і у кін. грудня 1911 був обраний тимчасовим президентом Китайської респ. Під тиском змушений подати у відставку (квітень 1912). Для продовження б-би за встановлення у Китаї респ.-парламент. системи правління у вересні 1912 заснував партію *Гоміньдан*. 1913 перейшов до відкритої боротьби проти *Юань Шікая*, який замінив його на президентському посту. У травні 1913 підняв у Пд. Китаї повстання, але після його поразки був змушений емігрувати до Японії. 1916 повернувся до Китаю і у липні 1917 сформував на півдні країни рев. уряд, який з 1923 перебував у Ганджоу (Кантон). Підтримував тісні контакти з урядом СРСР, який надсилав йому на допомогу військ. і політ. радників. Реорганізував Гоміньдан у масову нар.-рев. партію. У кін. 1924 у Пекіні розпочав переговори про об'єднання країни, але захворів і незабаром помер.

СУПРЕМАТИЗМ (від лат. найвищий) – різновидність абстрактного мистецтва (абстракціонізму). Запроваджений 1913 укр. художником *К. Малевичем*. Втіленням головної тези С. про «вивищення» чистих відчуттів у мистецтві стали абстрактні комбінації замальованих геометричних фігур (квадрат, коло, трикутник; «Чорний квадрат» Малевича, 1913) або накладених на площину об'ємних форм («архітектони» і «планіти»).

СУСЛОВ Михайло Андрійович [08(21).11.1902–26.01.1982] – рад. комуністичний діяч. З 1921 член Компартії. 1931 один з керівників партійних «чисток» на Уралі та в Україні. Був секретарем Ростовського обкому (1937–39) і Ставропольського крайкому (1939–44) ВКП(б). З кін. 1944 – голова Бюро ЦК по Литві, керував боротьбою з нац.-визв. рухом у цій республіці (див. «Лісові брати»), відповідальний за масові депортації місцевого населення у Сибір. З 1947 – секретар ЦК КПРС, одночасно головний редактор газ. «Правда». 1952–53 і 1955–66 – член Президії ЦК КПРС, з 1966 – член політбюро партії. У червні 1957 підтримав *М. Хрущова* в боротьбі з неосталінською групою *Г. Маленкова*, *В. Молотова* і *Л. Кагановича*. Невдоволений ліберальними реформами *М. Хрущова*, у жовтні 1964 С. разом з *О. Шелепіним*, *М. Підгорним*, *В. Семичастим* організували усунення його від влади і обрання 1-им секретарем партії *Л. Брежнєва*. У 1960–70-х роках став фактично другою особою в партії й державі, відіграючи роль «сірого кардинала». Як головний партійний ідеолог епохи «Застою» сприяв реабілітації сталінщини у галузі ідеології. Брав участь у прийнятті політ. рішення про придушення *Празької весни 1968* і про введення рад. військ до Афганістану. 1980–81 вимагав

від Станіслава Кані та *В. Ярузельського* рішуче придушити діяльність «*Солідарності*», виступав за збереження «соціалістичного табору» за будь-яку ціну. Похований у Москві на Красній площі.

СУФРАЖИЗМ (англ. suffragism, похідне від лат. suffragium – виборче право) – рух за надання жінкам виборчих прав. Виник у 2-й пол. XIX ст. у В. Британії, поширився у США, Німеччині та ін. західноєвроп. країнах. Ідейною основою С. став лібералізм. С. – невід'ємна складова частина всесвітнього *жіночого руху*, як самостійного феномену сусп.-політ. життя XIX–XXI ст. Ідеї С. лягли в основу розвитку другої хвилі *фемінізму* (друга пол. XIX–поч. XX ст.) Деякі автори розглядають С. як складову політ. фемінізму (напр., Міріам Шпеір), ін. – як самостійну складову всесвітнього жіночого руху, тісно пов'язану з фемінізмом як ідеологією та політикою. С. у сучасній західній аналітиці розглядається, в основному, як початок сучасного фемінізму, який веде свій родовід від роботи Мері Воллстонкрафт «Захист жіночих прав» (1792). Надання жінкам рівних громадянських прав і свобод стало основною вимогою С. Подальший розвиток ідеї С. набули у праці Джона Стюарта Мілля «Підлеглість жінок» (1869), в якій прогрес суспільства пов'язувався із рівністю і свободою для обох статей, а держава вважалася відповідальною за забезпечення жінкам прав і свобод у всіх сферах сусп. життя, включно з економічною. Поборники виборчого права для жінок у В. Британії та США відкидали нерівноправність статей, зумовлену природною статевою різницею і зазначали, що різниця у статі не може бути підставою для дискримінації та відмові у правах жінкам. С. як рух перестав існувати після Першої світової війни, коли у низці країн жінки дістали виборчі права нарівні з чоловіками. Борців за виборчі права для жінок у 2-й пол. XIX–поч. XX ст. називали *суфражистками* і суфражистами. Найвидатніші представники С.: Абігейл Адамс, Мері Воллстонкрафт, Френсіс Райт, Жорж Занд, Сара М. Грімке, Маргарет Фуллер, Херріет Х. Робінзон, Джон Стюарт Мілля, Емма Голдман, Генрік Ібсен, Август Бебель, Клара Цеткін, Вірджинія Вулф та ін.

І. Грабовська (Київ).

СУФРАЖИСТКИ, Суфражисти (з англ. – виборче право) – борці за виборчі права і рівноправ'я жінок у США і В. Британії. У США рух був започаткований 1848 і допровадив до надання 26.08.1920 жінкам повних виборчих прав (19 поправка Конституції США). У В. Британії рух виник бл. 1866 (внесено петицію до Палати Громад). У кін. XIX–поч. XX ст. активні виступи прихильниць виборчого права жінок (демонстрації, сутички з

поліцією) відбувалися у В. Британії під проводом Суспільного і політичного союзу жінок на чолі з Емеллін Панкгарст. У В. Британії С. домоглися надання жінкам обмежених виборчих прав 1918 (мали право брати участь у виборах з 30 років); повністю зрівняні у правах з чоловіками 1928.

СХІДНА ПРУССІЯ – провінція королівства Пруссія і частина території Німеччини 1920–45. За умовами *Версальського мирного договору 1919* була відокремлена від решти Пруссії територією польського Помор'я (див. *Данцігський коридор*). Під час плебісциту 11.07.1920 більше 90% населення Сх. Пруссії висловилися за входження цих земель до складу Німеччини. У міжвоєнний період отримувала велику екон. допомогу від Німеччини. Весною 1945 зайнята рад. військами. За рішенням *Потсдамської конференції 1945* частина земель Сх. Пруссії з м. Кьонігсберг (Кенігсберг; тепер – Калінінград, РФ) була передана СРСР, а ін. частина – приєднана до Польщі.

СХІДНИЙ ПАКТ – умовна назва системи військово-політичних договорів, яку планувалося створити у 1930-х роках для збереження *статус-кво* у Центр.-Сх. Європі. Ідея створення С. п. була висунута на поч. 1934 франц. мін. закорд. справ Л. Барту, який був стурбований виходом нацист. Німеччини з *Ліги Націй* (1933) і самоусуненням гітл. уряду від переговорів із питань роззброєння а Європі. Цей проєкт був підтриманий урядом Радянського Союзу, а також, в основному, 12.07.1934 схвалений урядом В. Британії. Реалізація проєкту передбачала укладення договору про взаємодопомогу між СРСР і низкою європ. держав, зокрема Чехословаччиною, Фінляндією, Польщею, Литвою, Латвією та ін. На поч. травня 1934 Франція запропонувала приєднати до пакту і Німеччину, участь якої у С. п. підтримували Естонія та Латвія. У зв'язку з тим, що Франція не брала участь у С. п., планувалося укласти двосторонній франц.-рад. договір, який передбачав гарантії Францією С. п. а СРСР – *Локарнських договорів 1925*. Влітку 1934 про свою готовність приєднатися до пакту заявили Чехословаччина (02.07), Латвія і Естонія (29.07), а також Литва (03.08). Однак, 11.09.1934 гітл. уряд відмовився стати учасником С. п.; 27.09.1934 про своє небажання приєднатися до системи пакту заявила і Польща, а Фінляндія не висловила свого відношення до С. п., що фактично означало припинення реалізації проєкту. Після вбивства Л. Барту (09.10.1934) всі спроби продовжити створення С. п. зазнали невдачі.

СХІДНО-ПРУССЬКА ОПЕРАЦІЯ 1914 – наступальна операція рос. військ на Північно-Західному

фронті (ген. Я. Жилінський) проти сил 8-ої нім. армії (ген. Макс фон Пріттвіц) під час Першої світової війни. Відбулася 17.08–14.09.1914. Стратегічний задум рос. командування полягав у тому, щоб ударами 1-ої Німанської армії (ген. П. Ренненкамф) північніше Мазурських боліт і 2-ої Наревської армії (ген. О. Самсонов) у р-ні між Мазурськими болотами та Віслою оточити і розгромити нім. війська та оволодіти Східною Пруссією. Сконцентровані для операції рос. війська більш ніж у 2 рази переважали нім. сили у живій силі, проте поступалися їм у кількості артилерії. С.-П. о. розпочалася 17.08 наступом 1-ої (Німанської) армії у напрямку на Сталлупенен і Гумбіннен. 20.08 наступ розпочала 2-га армія. У той самий день розпочалася *Гумбіннен-Гольдапська операція 1914*. 22.08 на посту командувача 8-ої армії ген. Пріттвіц був замінений ген. П. фон *Гінденбургом*. Скориставшись тим, що між рос. арміями існував розрив у 80 км, а 23.08 1-ша рос. армія розпочала наступ у напрямку на Кьонігсберг, тим самим лише збільшуючи розрив із 2-ю рос. армією, нім. командування спланувало і 26.08–30.08 провело операцію оточення 2-ої армії. Унаслідок операції 2-га армія була розгромлена, два її корпуси (13-й і 15-й), а також частина 23-го корпусу були взяті в полон (92 тис. солдатів і офіцерів). Росіяни втратили вбитими 50 тис. чол. Із оточення зуміли вирватися бл. 10 тис. солдатів і офіцерів, ген. О. Самсонов застрелився. У Росії було створено спеціальну слідчу комісію, яка розслідувала причини поразки у С.-П. о., серед яких було визнано відсутність оперативної взаємодії, недоліки розвідки тощо. У Німеччині перемога над армією О. Самсонова отримала назву «битви під Танненбергом», яка розглядалася як реванш за програму в тому ж р-ні 1410 Грюнвальдську битву. У міжвоєнний період на місці битви німцями був споруджений меморіальний комплекс, у якому 1934 був похований П. фон Гінденбург. Події С.-П. о. покладені в основу роману О. *Солженіцина* «У серпні 1914».

А. Козицький (Львів).

СЮРРЕАЛІЗМ – авангардистський напрям у мистецтві та літературі ХХ ст., який заперечує роль розуму і досвіду у мистецтві, проголошує джерелом мистецтва сферу підсвідомості, інтуїції (сновидіння, галюцинації, інстинкти), а його методом – розрив логічних зв'язків, заміненних вільними асоціаціями. Основоположник франц. письменник А. Бретон. Представники С.: художники Ж. Арп, Ж. Миро, М. Ернст, А. Массон, С. Далі, П. Блум та ін. Сюрреалістами були франц. письменники Р. Дено, Т. Тцара, Ж. Кокто, Ф. Супо, деякий час – Л. Арагон, П. Елюар.

Т

ТАЙВАНЬ (Республіка Китай, Китайська Республіка) – острівна територія зі спец. статусом, яка розташована на однойменному о-ві (ін. назва – Формоза) й низці прилеглих о-вах (Пенхулендао та ін.) у пд.-сх. частині Східно-Китайського моря. Від Азійського материка відділений Тайванською (Формозькою) протокою. КНР вважає Т. своєю 23 провінцією. Загальна площа: 36 тис. км². Чисельність населення: 23,6 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: тайванці – 84%, китайці – 14% (емігрували на о-вів після Другої світової війни). Релігійний склад населення: конфуціанці, буддисти, даосисти. Офіційна мова: китайська. Форма держ. правління: президентська республіка. Столиця: Тайбей. Адмін.-терит. поділ: дві провінції і 6 міст центрального підпорядкування. Глава адм-ції Т.: президент. Представницькі органи: Національні Збори (верх. палата) і Законодавчий Юань (Рада; нижня палата). Найвищий орган виконавчої влади: уряд (Виконавчий Юань), який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: новий тайванський долар (100 центів).

Під час Другої світової війни на зустрічі у Каїрі 26.09.1943 глави урядів США, В. Британії та Китаю ухвалили рішення про повернення о. Тайвань, окупованого на той Японією, Китайській Респ. Цю декларацію підтвердила *Потсдамська конференція 1945*, а також Акт про капітуляцію Японії. 1945 на переговорах представники Гоміньдану і кит. Компартії досягли угоди про створення народного коаліційного уряду й проведення дем. перетворень. 10.01.1946 Гоміньдан і КПК для припинення громадянської війни у Китаї, мирного об'єднання країни і демократизації політ. життя, підписали договір про скликання Політичної консультативної конференції (ПКК). 31.01.1946 ПКК прийняла резолюції, в яких заявлялося про припинення воєнних дій, реорганізацію однопартійного гоміньданівського уряду в коаліційний кабінет міністрів, а також про скликання Національних Зборів для перегляду й доповнення чинної Конституції. Проте весною 1946 розгорнулися воєнні дії між Нац.-революційною армією гоміньдан. уряду і комуніст. збройними силами КПК. Після поразки Гоміньдану у громадянській війні й проголошення 01.10.1949 КНР, гоміньдан. уряд і його прихильники залишили континентальну частину країни і перебралися на о. Тайвань (всього бл. 2 млн осіб). У роки громад.

війни Тайвань зазнав великих руйнувань і втрат. До 1946 чистий внутрішній продукт знизився на 45% у порівнянні з 1937. У 99 разів зросла грошова маса, а внутр. ціни у 750 разів. Припинення торговельних зв'язків із Японією, а 1949 з континентальним Китаєм поглибили екон. кризу. Масова еміграція 1949 з Китаю на острів ускладнила демографічну ситуацію. Чиселенна армія Гоміньдану і підготовка КНР до висадки на Тайвань, поглинали значні екон. ресурси. Міжнар. обстановка на Далекому Сході сприяла приєднання острова до КНР, оскільки більшість держав розглядали «проблему Тайваню» як внутрішньокит. справу і заявили про своє невтручання у її вирішення. Для збереження своєї влади над Тайвані керівництво Гоміньдану мало здійснити докорінну реорганізацію всієї системи політ. і екон. відносин у тайван. суспільстві. 01.03.1950 лідер Гоміньдану *Чан Кайші* був обраний президентом Китайської Респ. на Тайвані. Після червневого 1950 наступу комуніст. Пн. Кореї на Пд. Корею (див. *Корейська війна 1950–53*) Президент США *Г. Трумен* заявив, що «визначення майбутнього становища острова, повинно обумовлюватися відновленням безпеки на Тихому океані, укладенням мирного договору з Японією, або ж пройти обговорення в ООН». Для контролю за районом о-ва у Тайванську протоку увійшов 7-й Тихоокеанський флот США, який базувався у портах Гаосюн і Цзілун. На острові виникли військ.-мор. бази США. Вашингтон оголосив владу Чан Кайші єдиним законним представником Китаю. Американці допомогли реорганізувати, переоснастити й озброїти збройні сили Т. 1954 США уклали з Т. Договір про взаємну оборону, який передбачав пряме втручання амер. військ в разі нападу комуністичних сил на Китайську Респ. США прийняли на себе шість гарантій: не припиняти поставок озброєнь Т., утримуватися від консультацій з КНР стосовно такої допомоги, не виступати посередником між Пекіном і Тайбеєм, не переглядати закону про відносини з Т., не змінювати позиції у питанні про суверенітет, не підштовхувати керівництво Гоміньдану до переговорів з КНР. Поразка на континенті змусила Гоміньдан переглянути свою попередню політику як у сусп.-політ. сфері, так і в економіці. Гоміньдан. уряд для виключення появи будь-якої опозиції або проникнення на Т. своїх противників, встановив на о-ві жорсткий поліцейський режим. Зазнала серйозної реорганізації правляча партія. Чай Кайші проголосив курс на звільнення партії від бюрократизму і корупції, а також за її оновлення. Гоміньдан висунув лозунг оновлення своїх рядів не за рахунок чиновництва, а закликав вступати у партію моло-

ду інтелігенцію, робітників і селян. Вже на поч. 1952 біля половини членів партії склали робітники і селяни. Попередній негативний досвід змусив гоміндан. уряд провести рішучу модернізацію економіки, й перш за все, вирішити аграрне питання і стимулювати розвиток приватного підприємництва. На поч. 1950-х років на Т. була проведена глибока аграрна реформа. 1953 відбувся примусовий викуп орендованої селянами у землевласників землі (від тепер за землевласниками зберігалось не більше 9 га земельних угідь). Продаж відбувався на пільгових умовах із залученням державних коштів (у вигляді державних облігацій) і з відтермінуванням виплат на 10 років. Внаслідок цих перетворень аграрні відносини у країні докорінно змінилися – якщо до поч. реформи 2/5 селян були орендаторами, то тепер майже 90% селян стали власниками землі. Аграрна реформа дозволила стрімкими темпами модернізувати с/г, забезпечити фермерський шлях розвитку і виконати програму: «земля тим, хто її обробляє». До кін. 1960-х років с/г виробництво на Т. подвоїлося. Важливим фактором зміни соц.-екон. політики Гоміндану став політ. і екон. тиск США, які прагнули здійснити глибоке реформування структури господарства Т. і прискорити встановлення на о-ві дем. устрою. Вашингтон надавав Т. велику фінансову допомогу (за 1951–65 – 1,5 млрд дол. – бл. 80% безвідплатно), але одночасно взяв під контроль її використання. За цей же період військова допомога США сягнула 2,5 млрд дол. Вашингтон чинив постійний тиск на гоміндан. владу для зміни методів господарювання, скорочення урядового і стимулювання приватного підприємництва. У 1950–60-х роках стратегія екон. політики уряду Т. полягала у збереженні державного контролю за інфраструктурою, небагатьма галузями пром-сті та стимулювання приватного нац. та іноз. підприємництва в ін. господарських сферах. Уряд надав значні пільги іноз. інвесторам (зменшення податків, виділення землі під пром. забудову тощо), особливо кит. емігрантам (хуацяо). За приватними підприємцями були зарезервовані нові перспективні галузі виробництва – електроніка, нафтохімія та ін. 1959 була створена урядова орг-ція «Корпорація фінансування Китаю», гол. завданням якої стала фінансова підтримка діяльності малого і середнього приватного бізнесу. У 1960-х роках корпорація виділила для розвитку приватного підприємництва 1,8 млрд дол., що відіграло значну роль у становленні приватного сектору економіки Т. Політика екон. сприяння приватному капіталу швидко дала позитивні наслідки. 1951–64 у пром-сті, торгівлі та сфері приватних послуг число приватних підприємств

збільшилося з 78 тис. до 227 тис., а приватні капіталовкладення зросли на 1 353 млн дол. (для порівняння – державні капіталовкладення збільшилися на 1 253 млн дол.). Доля нац. приватного капіталу в економіці країни 1964 вже складала 72%. З серед. 1960-х років активізувалися й іноз. інвестори. Якщо 1961–64 у країну було введено 58 млн дол., то за 1965–68 іноз. інвестиції в економіку Т. склали 238 млн дол. Іноз. капітал дозволив уряду ефективно реалізувати програми з розвитку нових галузей пром-сті (радіоелектроніка, хімія, металообробка) і розширити виробництво товарів на експорт, що було особливо актуально для соц.-екон. стратегії розвитку. Для ширшого залучення іноз. капіталу уряд Т. дозволив іноз. банкам, зокрема япон. і амер., відкривати на о-ві свої філії. Незначні природні ресурси о-ва і обмежені фінансові можливості внутр. ринку змушували уряд шукати назовні засоби для продовження планів індустріалізації. Тому, уряд здійснив заходи для переорієнтації пром-сті на роботу на експорт. Відносно дешева робоча сила і початкова орієнтація на трудомікі галузі (текстильна, харчова) зробили тайванську продукцію конкурентноспроможною на світовому ринку. Від серед. 1960-х років розпочалося виробництво на експорт вже продукції металургії, нафтохімії, суднобудування; від 1970-х років найважливішою експортною продукцією Т. стала електроніка. Урядові заходи з підтримки діяльності нац. та іноз. приватного капіталу не позначились на програмах розвитку державного сектору економіки і не означали відмови від держ. регулювання економіки. Сильна авторитарна влада і стабільне політ. становище країни сприяли проведенню активної державної екон. політики, яка відіграла ключову роль у соц.-екон. розвитку Т. Зокрема вже від 1953 уряд почав реалізувати 4-річні плани розвитку економіки, які, з ін. елементами держ. регулювання (податки, кредити тощо), сприяли втіленню гоміндан. моделі госп. розвитку. Від серед. 1970-х років уряд запровадив програму «Десять основних проєктів», яка стосувалася транспорту, важкої пром-сті, ядерної енергетики. Завдяки її виконанню важка індустрія розвивалася в 1,5 рази швидше за легку пром-сть. У 1950–70-х роках ВВП країни щорічно збільшувався на 10%, а дохід ВВП на душу населення зріс – з 137 дол. у 1951 до 466 дол. у 1973. Власне швидкі темпи екон. зростання дали підстави говорити про «тайванське економічне диво» і зарахувати Т. – поряд з Республікою Корея, Гонконгом і Сингапуром до нових індустріальних країн Далекого Сходу («чотири дракони», «азіатські тигри»). Протягом 1980–90-х років продовжувався стрімкий розвиток тайван. економіки (10%

щорічно). Не дивлячись на всі проблеми розвитку світового ринку, Т. розвивав свій експорт, на долю якого припадало бл. 50% ВВП (1952 – 10%). В його структурі 95% займають вироби з текстилю, пластику, телевізори, автомобілі, комп'ютери та ін. Стабільний екон. розвиток, політика заохочення іноз. інвестицій (1990 – 10 млрд, з них 3/4 роблять хуацяо) і постійне позитивне сальдо у експортно-імпортних операціях дали змогу уряду Т. створити величезні валютні резерви – бл. 80 млрд дол. (поділяє 1 місце у світі з Японією). У 1980-х роках Т. розпочав активний експорт капіталу, який спрямовується в Малайзію, на Філіппіни, у Таїланд. За оцінками МВФ експорт тайван. капіталу до 1995 досяг 13,5 млрд дол. США. У кін. 1990-х років тайван. бізнесмени домоглися права засновувати в КНР власні підприємства у рамках принципу «одна держава – дві системи». Сьогодні тайван. уряд виступає за розвиток «планової економіки орієнтованої на ринок» й намагається сформувати її оптимальну структуру. У приватному секторі переважають дрібні та середні підприємства, більшість з них створювалися на сімейній основі (1990 на них припадало 73% усіх зайнятих і 57% ВВП). Продуктивність праці у с/г до поч. 1990-х років зросла у 5 разів. Фермерські господарства об'єднані в асоціації стали базою для структурної кооперації, яка об'єднувала 1,2 млн фермерів (1999). На освіту й науку держава витрачає від 15 до 20% своїх видатків, або 4–6% ВВП, що забезпечило майже 100% рівень освіти й підготовку необхідних кадрів. На Т. ВВП на душу населення дорівнює 16 610 дол. США (2000). Основні компоненти сучасної тайван. екон. моделі – це поєднання нац. конкурентного механізму з гнучким державним регулюванням екон. методами.

Після смерті Чан Кайші 1975 Гоміньдан розпочав процес поступової лібералізації політ. життя країни. Ініціатором політ. змін виступив син Чан Кайші, який зосередив у своїх руках всю повноту влади ще в останні роки життя батька. Цзян Цинго, який від 1949 очолював Гоміньдан, 1975 був обраний президентом Китайської Респ. Хоча проліт. реформи просувалися досить повільно, у перше десятиліття правління Цзян Цинго на Т. вперше за багато років почала відкрито діяти опозиція. 1987 у країні був скасований надзвичайний стан. Легалізувала свою діяльність опозиційна Демократична прогресивна партія (ств. 1986; ДПП), яка вимагала скасувати монополію Гоміньдану на засоби масової інформації, звільнити політв'язнів, відокремити гоміньдан. партійні структури від державних органів влади та ін. Під час виборів у Нац. Збори 1991 ДПП підтримали 23% виборців, в на виборах у Законодавчий Юань 1992 – вже 31% (з

161 місць у парламенті Гоміньдан отримав 96, а опозиційна ДПП – 50). Незабаром на політ. арені з'явилася права сила – Партія демократичної свободи і центристські – Демократична партія справедливості, Демократична ліберальна партія і Трудова партія. 1987 була створена Китайська народна партія, яка висунула програму «Повернення континентального Китаю». Кістяк партії сформували відставні військові, які виступили з критикою Гоміньдану за недостатні зусилля для повернення Китаю. У серпні 1993 зі складу Гоміньдану виокремилася група політиків, які звинуватили керівництво партії у політ. консерватизмі, корупції, відсутності внутрішньопарт. демократії тощо. Ці діячі заснували Китайську нову партію (Чжунго Сіньдан; КНП), яка відразу здобула значний політ. вплив у країні. На парлам. виборах 1995 КНП отримала 21 депутатський мандат, Гоміньдан – 85, а ДПП – 54 місця у парламенті. Все це свідчило, що наприкін. ХХ ст. на Т. завершився процес формування багатопартійної парламентської системи. Після смерті Цзян Цинго Гоміньдан очолив Лі Денхуей, який до цього займав посади мера Тайбею і віце-президента країни. 1996 на Т. відбулися прямі президентські вибори, на яких більшість виборців проголосувала за кандидатуру Лі Денхуея. Новий президент Китайської Респ., при підтримці корінних тайванців (складають бл. 90% населення Т.), а також молодих ліберально налаштованих членів Гоміньдану (більше половини з 2,5 млн членів партії) продовжив лінію на проведення ліберальної внутр. і зовн. політики. Сьогодні зовнішньополіт. становище Кит. Республіки досить складне і неоднозначне. Ще 1945 Китайська Респ. стала членом ООН і входила до Ради Безпеки ООН. Весь післявоєнний період проти членства Т. в ООН і концепції існування «двох Китаїв» рішуче виступала КНР та її союзник СРСР. Тим часом, Т. встановив дипл. стосунки з 66 державами світу. Під тиском КНР 1963–75 кількість країн, які визнавали Т. представником усього Китаю зменшилося до 26. Восени 1971 на XXVI сесії ГА ООН 75 голосами, проти 36 і 17 утримались, Т. був позбавлений членства у цій міжнар. орг-ції, а 1980 – у МВФ і МБРР. У грудні 1978 дипл. відносини з Т. розірвали навіть США, які, однак, ухвалили закон про збереження амер. «парасольки безпеки» над Т. й захист його території збройними силами США. Президент Дж. Картером підписав закон, який будь-яку загрозу безпеці та соц.-екон. системі Т. прирівнював до «загрози інтересам США». Вашингтонські адм-ції забезпечували Т. новітньою військовою технікою, озброєннями, передовими технологіями, що дозволило створити на о-ві сучасну військову пром-сть

й постачати озброєння у низку зарубіжних країн (Ізраїль, ПАР та ін.). При допомозі США Китайська Респ. на Тайвані створила одну з найсучасніших і найкраще озброєних армій в Азії (на кін. 1980-х років вона нараховувала 424 тис. осіб). Звуження дипл. взаємин Т. компенсував розгортанням відносин з державами-членами світового співтовариства в ін. сферах – торгівлі, екон. і наук.-техн. співпраці, у культурі, освіті та спорті. Такого типу стосунки були налагоджені з більше ніж 115 державами. Формальні дипл. стосунки Тайбей підтримує з бл. 20 державами, зокрема з невеликими латиноамер. країнами. Найскладнішими залишаються відносини Т. із КНР. 1979 президент Цзян Цинго дещо пом'якшив лозунг Гоміньдану щодо КНР часів Чай Кайші – «контрнаступ на материк» і запровадив політику «трьох ні»: «жодних компромісів, жодних контактів, жодних переговорів» із Пекіном. Продовження і розвиток цієї політики знайшло свій вияв у концепції «чотирьох ліній оборони». У стосунках з КНР допускалися тільки особисті, односторонні, непрямі й «поступові» контакти. Після смерті Мао Цзедуна керівництво КПК запропонувало мирне об'єднання Китаю за формулою «одна держава – дві системи» (застосована при передачі В. Британією 1997 Гонконгу під юрисдикцію КНР), за якою Т. зберігав «несоціалістичну економіку й соціальну систему». Голова КНР Ден Сяопін під час візиту до США 1979 запевнив, що в Пекіні більше не вживають терміну «визволення Тайваню». У вересні 1981 Пекін запропонував Тайбею, в випадку об'єднання, надати острову широку автономію як особливому адмін. р-ну КНР, гарантував приватну власність і невтручання центр. влади у місцеві справи. 1983 Ден Сяопін пообіцяв у разі возз'єднання зберегти право Т. купувати за кордоном озброєння, експортувати свою продукцію в будь-яку країну світу, самостійно ухвалювати закони, флоту плавати під власним прапором, видавати власні паспорти і візи; центр. влада не могла б посилати на острів цивільний і військовий персонал. Однак, у міжнар. політиці інтереси Т. мала представляти КНР. Також Т. мав отримати нову назву – Китайський Тайбей. Влада Т. відхилила пропозицію Пекіну і висунула ідею про об'єднання Китаю на основі «трьох народних принципів Сунь Ятсена». 1993 у стосунках між Т. і КНР виникла гостра криза, спричинена наміром президента Лі Денхуея продати заявку на вступ Т. до ООН під назвою Республіка Тайвань. Пекін пригрозив силовим втручанням і 1996 провів великі навчання ВМФ у Тайванській протоці, а також пуск стратегічних ракет у цьому р-ні. США надали нові гарантії безпеки й забезпечили Т. новітніми засобами боротьби в повітрі

й на морі. Під впливом цих подій серед населення о-ва значно посилюлися незалежницькі настрої.

У президентській кампанії 2000 змагались за владу троє претендентів. Гоміньдан висунув кандидатом экс-прем'єр міністра (1993–97) і віце-президента Лянь Чжаня, який презентував перед-виборчу програму «3 S» («Надійність, безпека, стабільність»). Його найсерйознішим опонентом на виборах був кандидат від Демократичної прогресивної партії Чень Шуйбянь, який зрештою і переміг. Програш кандидата від Гоміньдану, що сталося уперше з 1949, був зумовлений участю у президентських перегонах ще одного учасника – незалежного політика Джеймса Суна, який лише напередодні виборів вийшов із Гоміньдану, і, таким чином, відтягнув на себе значну кількість гоміньдан. електорату. Лідер ДПП своїм передвиборчим кредо зробив вимогу юридичного відокремлення Т. від материкового Китаю.

Однак, перші роки на посту президента для Чень Шуйбяня були складними, оскільки розгорілась гостра дискусія щодо майбутнього атомної енергетики на острові, виникли проблеми зі створення проурядової парламентської коаліції (Гоміньдан мав більшість у парламенті) і країна 2001 вступила в екон. рецесію. Попри критику президента його опонентами, що створили нові партії – Першу Народну партію (Дж. Сун) і Союз солідарності Тайваню (Лі Денхуей), ДПП на виборах 2001 отримала нестійку більшість у Законодавчому Юані.

На президентських виборах 2004, незважаючи на звинувачення опозиційною «Великою синьою коаліцією» (Гоміньдань і Нова партія) у корупції президентської гілки влади, а також у виборчих маніпуляціях (зокрема, використання збройного замаху на провладного кандидата з метою викликати суспільний резонанс і співчуття у виборців), знову переміг Чень Шуйбянь. Одним із ключових питань на передвиборчих дебатах вже традиційно було «китайське питання» і новообраний президент декларував тверду політику щодо КНР й кроки у напрямку досягнення офіц. незалежності Т. від Пекіну. Одночасно з президентськими виборами був запланований референдум щодо відносин із КНР, однак, через низьку явку виборців, він не відбувся.

Подібні наміри не лише учергове загострили стосунки по лінії Пекін-Тайбей, але внесли напруження в амер.-тайванські відносини. Після терактів 2001 у Нью-Йорку й початку антитерористичної операції в Афганістані та Іраку, для Вашингтону ускладнення у відносинах із Пекіном були явно не на часі. У свою чергу, Пекін продовжував політичний тиск і залякування Тайбею з використанням

силових методів (зокрема, пуски ракет і військові маневри). Одночасно, КНР пропонувала тайванським підприємцям привабливі інвестиційні та торговельні проєкти, що також не могло не відбитися на рейтингу «непримиренного» прихильника незалежності. Завдав шкоди репутації президента і колишній голова ДПП, багаторічний політв'язень авторитарного режиму Гоміньдану, Ши Мінде («тайванський Нельсон Мандела»), який звинуватив Чень Шуйбяна, чиновників адміністрації, і навіть дружину президента, у корупції й відмиванні грошей, й вимагав його відставки. Звинувачення у корупційних діях виявилась небезпідставними, оскільки 2009 вже колишній президент був засуджений до пожиттєвого ув'язнення і штрафу у 6 млн доларів.

Політичні прорахунки у зовн. і внутр. політиці й корупційні скандали довкола лідера ДПП спричинили переконливу перемогу 2008 на президент. і парламент. виборах кандидатів від Гоміньдану. Президентом країни став колишній мер Тайбею Ма Інцзю (58%). У своїй перевибірчій програмі цей науковець-технократ виступав за реформу економіки за «планом 633» (екон. зростання 6%, рівень безробіття 3%, дохід на душу населення 30 тис. дол. США). За його президентства відбулось покращення відносин із материковим Китаєм, зокрема, спрощено умови реалізації туристичних та інвестиційних проєктів. Щодо майбутніх відносин із КНР він притримується традиційної лінії Гоміньдану – «єдиний Китай», однак, не вказуючи при цьому часових рамок досягнення кінцевої мети. Ма Інцзю відновив контакти з КНР на базі «консенсусу 1992» (обговорення обома сторонами проблеми існування «єдиного Китаю» – кожна зі сторін визнає принцип «єдиного Китаю», але інтерпритує його по-різному). У результаті досягнутого консенсусу з 01.01.2011 розпочалась реалізація програми «Ранній урожай», що передбачає значне зниження митних тарифів у торговельних операціях між двома кит. територіями. За президентства Ма Інцзю 2011 на Т. відбулось святкування 100-річчя Китайської республіки.

У січні 2012 года Ма Інцзю переміг на нових президентських виборах, за нього проголосували 51,6% виборців, а за його опонентку від ДПП – Цай Інвень було віддано 45,6% голосів.

Поступово популярність президента почала знижуватись через екон. стагнацію і невдоволення частини суспільства зміцн теорговельномуенням зв'язків із КНР, у чому значна кількість тайванців вбачала пряму загрозу суверенітету. Певний хаос у політичне життя країни внесли молодіжні протести під назвою «Студентський рух соняшника (2014–15), спрямовані проти торговельної угоди

з материковим Китаєм і «пропекінського» змісту підручників з історії. У листопаді 2015 відбулась перша в історії кит.-тайван. відносин зустріч двох глав держав – президента Ма Інцзю з головою КНР *Сі Цзіньпінем*. Влада Т. доклала зусилля для врегулювання суперечки між Токіо, з одного боку, й Пекіном і Тайбеєм, з іншого, щодо терит. приналежності островів Сенкаку у Сх.-Китайському морі.

У січні 2016 президентом КР стала перша жінка на цій посаді – Цай Інвень, за яку проголосувало 56% виборців (її гол. суперник – Ерік Чу, представник Гоміньдану, отримав 31,04%). Під її керівництвом на парламентських виборах 2016 ДПП уперше в історії парламентаризму на Т. здобула більшість у законодавчому органі. Тепер, контролюючи виконавчу і законодавчу владу, «Велика зелена коаліція» за участю Цай Інвень і її політичних партнерів мала змогу реалізувати свою передвиборчу програму. Однак, попри перевибірчі обіцянки допровадити до швидких змін новообрана влада загрузла в політичній рутині – сповільнення екон. зростання, корупція в органах влади, підвищення податкового навантаження на підприємців, відсутність резервів для забезпечення соц. стандартів тощо.

У своїй зовн. політиці правляча коаліція декларує своєю стратегічною метою «проголошення Тайваню незалежною державою», однак у практичній діяльності змушена рахуватися з політ. реаліями, які передбачають компроміси з КНР, оскільки від Пекіну у значній мірі залежить участь Т. у регіональному торговельному співробітництві, зокрема, членство у міжнар. організаціях і підписання торговельних угод. Незалежницькі настрої керівництва Т. знову внесли напруження у відносини з комуністичним Китаєм і ускладнили стосунки з адміністрацією президента США Д. Трамп. У Вашингтоні навіть почали лунати голоси про відмову від політики підтримки Тайбею, щоб назавжди усунути серйозне джерело напруженості у відносинах із Пекіном. Проте, у реальності питання Т. ще довго буде залишатись ключовою проблемою у відносинах США і КНР, а підходи Вашингтона до вирішення «проблеми Тайваню» ще тривалий час будуть базуватись на концепції «трьох ні», запропонованій ще 1996 президентом США Б. Клінтоном – ні незалежності Тайваню, ні – поділу Китаю на дві частини, ні – включенню Тайваню у міжнар. орг-ції, в яких потрібне визнання державності Т. Одночасно, видається, що Вашингтон і надалі пильно стежитиме за збереженням існуючого статус-кво щодо міжнародно-правового статусу Т.

У самому ж Т. процеси щодо усамостійнення острова знаходять все нових прихильників. У

квітні 2018 була створена громадська організація «Альянс Формоза» (підтримують колишні президенти Лі Денхуей і Чень Шуйбянь), яка закликала правлячу ДПП провести референдум щодо незалежності Т., змінити назву з Республіка Китай на Тайвань і домогатись членства Т. в ООН. У листопаді 2018 багатотисячні демонстрації прихильників незалежності знову поставили питання суверенного статусу Т. на перше місце в політичному житті о-ва.

На поч. ХХІ ст. Т. мав торговельні або культурні представництва у 45 державах світу, які припинили з ним дипл. відносини. Понад 30 держав мають аналогічні представництва у Тайбеї, які виконують функції посольств і консульств. Посольство Китайської Респ. у США 1979 замінено Координаційною радою північноамер. справ у Вашингтоні та Американським ін-том у Тайбеї. У названих структурах задіяно дипл. персонал колишніх посольств. Аналогічні зміни сталися у відносинах з Індонезією, Філіппінами, Таїландом, з низкою західноєвроп. держав. Т. увійшов до Конференції тихоокеанської екон. співпраці (КТЕС). На поч. 2000-х років Т. був членом, більш ніж 500 міжнар. орг-цій. В Олімпійських іграх Т. бере участь під іменем Олімпійського комітету Тайваню, який дорівнює статусу Нац. олімпійського комітету.

Лит: Jonathan Manthorpe. *Forbidden Nation: A History of Taiwan*, Palgrave Macmillan, 2008; Murray Rubinstain. *Taiwan: A New History*. New York: M.E. Sharpe, 1999; История Китая с древнейших времен до начала ХХІ века: в 10 т. / гл. ред. С. Тихвинский; Институт Дальнего Востока РАН, т. IX: Реформы и модернизация (1976–2009) / отв. ред. А. Виноградов. Москва: «Наука», 2016; Олег Непомнин. История Китая: ХХ век. Москва: Ин-тут востоковедения РАН, «Крафт+», 2011; Владимир Дацышен. Новая история Китая. Благовещенск: Издательство БГПУ, 2004.

М. Рожик (Львів), І.Підкова (Львів).

ТАКЕО МІКІ (Takeo Miki; 17.03.1907 – 04.11.1988) – япон. політик, засновник і керівник однієї з провідних фракцій у Ліберально-дем. партії (ЛДП). Н. у сім'ї землевласника. 1929 поступив до ун-ту Мейдзі (Токіо), 1932–36 навчався у Каліфорнійському ун-ті (США). 1937 обраний до Палати представників і став наймолодшим депутатом парламенту за весь попередній час його існування (надалі переобирався до парламенту ще 16 разів). Привселюдно виступав проти войовничої політики щодо США, тому під час амер. окупації (1945–52) уникнув «чистки» держапарату, проведеного військовою владою, і його політ. кар'єра не постраждала. Активний учасник формування парт.-політ. системи післявоєнної Японії.

Один із засн. і ген. секретар Кооперативно-дем. партії (1946–47), член керівництва Партії реформ і прогресу (1952–54), Дем. партії (1954–55), ЛДП (1955–88). Серед політ. істеблішменту мав репутацію «ліберала». Займав посади міністрів зовн. торгівлі та пром-сті, закорд. справ (1966–68), був заст. прем'єр-міністра (1972–74). На поч. 1970-х років після екон. санкцій країн-експортерів нафти, став одним із ініціаторів нової близькосх. політики і заявив про підтримку Японією вимог арабів у їхньому протистоянні з Ізраїлем. 1974 під час політ. скандалу навколо концерну «Локхід» вийшов із уряду *Танаки Какуея*, звинуваченого у корупції. 1974–76 – прем'єр-міністр Японії. Робив спроби переорієнтувати екон. політику країни на розв'язання невідкладних соц. проблем, намагався посилити антимонопольне законодавство. Кабінет М. проголосив намір проводити «чисту» політику, рішуче боротися з корупцією (за непідкупність отримав назву «чистий Мікі»), домогтися обмеження втручання крупного капіталу у політику, здійснити модернізацію ЛДП, ліквідувати існуючі в ній фракційні угруповання. На відміну від своїх попередників, був прихильником тактики «діалогу з опозицією». У сфері зовн. політики послідовно провадив курс на зміцнення союзницьких відносин із США, сприяв першому за всю історію япон.-амер. взаємин візиту імператора Гірогіто до США (1975). Взяв участь у першому саміті керівників провідних західних держав (т. зв. «Великої сімки»), що відбувся у листопаді 1975 у Рамбуйє (Франція). 1976 пішов у відставку, взявши на себе відповідальність за невдачу ЛДП на виборах. Після відставки продовжував активну діяльність у ЛДП і парламенті. Очолював Асоціацію депутатів парламенту за роззброєння.

О. Тумаков (Харків).

«ТАЛІБАН» – сунітський політ. рух фундаменталістського спрямування. Створений на поч. 1990-х за підтримки *Саудівської Аравії* та *США* пуштунами, учнями релігійних шкіл (медресе) у *Пакистані*. Ідеологічними засадами руху є беззастережне дотримання норм ісламу, аскетизм, протидія проявам немусульманської культури. У жовтні 1994 озброєні підрозділи «Т.» перейшли на територію *Афганістану* як конвой каравану із гуманітарною допомогою, що прямував із Пакистану до Кандагару. У листопаді 1994 встановили контроль над Кандагаром, проголосили його своєю столицею і задекларували намір поширити своє правління на цілу країну. 27.09.1996 таліби захопили Кабул. Керівником країни був проголошений лідер «Т.» мулла Сеїд Мухаммад

Омар. Війська, усунутого від влади президента Бурхануддіна Раббані та сили союзного йому Абдул Рашида Дустума, які протистояли «Т.», відійшли в північні р-ни країни. За військової підтримки Росії та Узбекистану 1996–1998 А. Р. Дустум з перемінним успіхом провадив бойові дії проти талібів, але зазнавши військової поразки, 01.08.1998 виїхав до Туреччини. Головним противником «Т.» у Афганістані залишився командир таджицьких підрозділів Ахмад Шах Масуд, який об'єднав у рамках Північного альянсу низку антиталібських налаштованих польових командирів. Хоча 09.09.2001 А. Ш. Масуда вбили двоє талібів-смертників, альянс, який очолив Мухаммад Фахімхан, продовжив своє існування.

Ісламістський уряд «Т.» запровадив у Афганістані правові норми мусульманського традиційного права – шаріату, що включали, зокрема, кілька видів смертної кари (повішення, відрубання голови, каменування і розп'яття), а також фізичні покарання (відрубання кінцівок, биття батогами). Таліби заборонили поширення у країні європ. і амер. книг, знищено всі аудіо- та відеозаписи, заборонено фотографувати людей, носити європ. одяг і модельні зачіски. Особливо суворі вимоги встановлено щодо жінок – їм заборонено виходити із дому без чадри і супроводу члена родини-чоловіка, відвідувати школи, керувати автомобілем і користуватися громадським транспортом. Великий резонанс у світі викликало знищення талібами у провінції Баміан двох великих скульптурних зображень Будди 5 ст. (внесені ЮНЕСКО до реєстру світової культ. спадщини), які ісламісти оголосили еретичними зображеннями ідолів.

Проголошений талібами Ісламський емірат Афганістан не здобув міжнар. визнання, дип. відносини з ним встановили лише Пакистан, Саудівська Аравія і ОАЕ. ООН 19.12.2000 прийняла резолюцію № 1333/2000, у якій засудила уряд «Т.» за підтримку міжнар. тероризму і порушення прав людини. Стосовно Афганістану були застосовані міжнар. санкції. Значну проблему для режиму талібів створили контакти керівництва країни із Усамою Бен Ладеном, який від 1996 мешкав у Афганістані. Офіц. Вашингтон заявив, що під управлінням «Т.» Афганістан став розсадником міжнар. тероризму, оскільки на території країни цілком легально діяли вишкільні табори іслам. терористів. Протягом жовтня–грудня 2001 США за підтримки сил Північного альянсу та створених ООН Міжнародних сил сприяння безпеці, здійснили велику військову операцію в Афганістані, внаслідок якої режим руху «Т.» був повалений. Залишки сил талібів відступили у

район афгано-пакистан. кордону. 14.02.2006 на території Пн. Вазірістану (пн.-зх. Пакистан) таліби проголосили Ісламський емірат Вазірістан (протягом 2007 – грудня 2009 контролювали також й Пд. Вазірістан). У ході боротьби із «Т.» уряд Пакистану змушений був погодитися на офіційне запровадження у долині Сват (колись окреме князівство, тепер провінція Хайбер-Пахтунхва, Пакистан) законів шаріату. Пакистанська влада в такий спосіб спробувала позбавити «Т.» підтримки місцевих радикальних ісламістів.

Зважаючи на корумпованість і непрофесійність афгані. влади, таліби поступово відновили контроль над значною частиною Афганістану. Від літа 2002 члени «Т.» здійснювали періодичні терористичні напади на розташовані в Афганістані Міжнар. сил сприяння безпеці та афганських політиків прозахідного спрямування. Намагаючись мінімізувати втрати від бойових дій, збройні сили США широко застосовують у боротьбі із «Т.» ударні літаки-безпілотники. Ударами із таких літальних апаратів були ліквідовані: 23.05.2011 поблизу міста Кветта в Пакистані лідер «Т.» Сеїд Мухаммад Омар (смерть свого лідера таліби визнали тільки 30.07.2015), його наступник – Ахтар Мансур, якого знищили у прикордонній афгано-пакистанській зоні 21.05.2016. На даний момент лідером «Т.» є Мавлаві Хайбатулла Ахундзада, який раніше був головним суддею руху. Згідно із оцінками експертів у 2018 «Т.» володів силами в 12 тис. озброєних бойовиків.

А. Козицький (Львів).

ТАМІЛЬСЬКО-ЛАНКІЙСЬКИЙ КОНФЛІКТ – збройний міжетнічний конфлікт у Шрі-Ланці між двома найбільшими групами корінного населення – сингалами і тамілами. Абсолютну більшість населення острова (22 млн осіб) складають сингали (75%), предки яких переселилися на острів із Пн. Індії, і були прихильниками буддизму. Таміли (11-15%), які заселяють пн. р-ни о-ва, походять із Пд. Індії й сповідують індуїзм.

З часу проголошення в лютому 1948 незалежності Шрі-Ланки (1802–1948 – брит. колонія Цейлон; з 1972 – Дем. Соціалістична Республіка Шрі-Ланка) сингальська більшість домінувала в усіх органах влади нової держави – таміли не були представлені у парламенті, сингальська мова стала державною мовою, ключові посади в органах виконавчої влади займали сингали. Ланкійській проводив дискримінаційну політику щодо тамільського населення, що викликало всезростаюче невдоволення тамільської меншини. У серед. 1950-х роках таміли висунули лозунг політичної автономії, а з серед. 1970-х

років тамільські лідери вже виступали за створення самостійної держави – Іламу (на пн.-сх. Шрі-ланки з центром у м. Джафна). Центральна влада не пішла на поступки тамілам. Поліція вдалася до репресій щодо учасників мирних акцій протесту, а в серпні 1977 урядові війська жорстко придушили стихійний виступ тамілів, що призвело до радикалізації тамільського визвольного руху (лідер – Велупіллі Прабхакаран). На поч. 1980-х років конфлікт набув особливої гостроти. Радикальні елементи обох етнічних груп створили військові екстремістські орг-ції – «Тигри визволення Таміл Іламу» («ТВТІ») і «Сингальські леви» («СЛ»), які розгорнули справжню терористичну війну у країні. З 1983 у Шрі-Ланці було запроваджено військовий стан і урядові війська почали відновлювати конституційний порядок силовими методами. 1987 таміли сформували в джунглях країни повстанську армію (очолив яка розпочала бойові операції проти уряду. Тамільські повстанці (понад 10 тис. осіб), які мали на озброєнні навіть танки і важку артилерію (закуповувалися на кошти багаточисленної тамільської діаспори в багатьох державах світу – надавала до 35-40 млн дол. щорічно), завдавали відчутних поразок урядовим військам. Неодноразово для досягнення мети операції таміли використовували як смертників дітей і жінок. 1987–90 миротворчу місію на о-ві виконувала індійська армія (50 тис. осіб), якій вдалося опанувати ситуацію, добитися припинення вогню, однак після виведення інд. частин ситуація у країні знову вийшла з-під контролю ланкійського уряду. Жертвами тамільсько-сингальського протистояння стали президент Індії Р. Ганді (1991) і президент Шрі-Ланки Ранасінг Премадасі (1993), кілька ланкійських міністрів, вищі військовики і державні чиновники. Всього ж у ході цього масштабного етнічного конфлікту загинуло бл. 64 тис. осіб. 2002 тамільський лідер В. Прабхакаран відмовився від створення незалежного Іламу і висловився за надання тамільському р-ну на півночі о-ва автономії. Під час переговорів за участю міжнародних посередників (норв. емісар на мирних переговорах Ерік Солхейм) лідери тамілів отримали від представників уряду щодо гарантії виконання їхніх вимог, що дозволило на якийсь час припинити збройне протистояння в країні. Однак, ланкійська влада затягувала виконання угод 2002. У січні 2006 ситуація на Шрі-Ланці різко загострилась й розпочались активні бойові дії на пн. країні. Спроби влади ліквідувати угруповання «ТВТІ» за будь-яку ціну привело до артобстрілів і бомбардувань територій, які контролюють повстанці і численних жертв серед мирного населення. Поступово, внаслідок скорочення фін.

допомоги тамільським повстанцям з-за кордону (після подій 11 вересня 2001 і фін. кризи 2008), згорання підтримки «ТВТІ» місцевим населенням (страх репресій і втрати від бойових дій) і розкол 2004 у рядах самих «тигрів», військово-економічної допомоги Індії і Китаю уряду Шрі-Ланки й широкомасштабних операцій урядових сил, опір тамільських повстанців вдалось зламати. Серйозного удару тамільському руху завдала загибель у травні 2009 багаторічного лідера «ТВТІ» В. Прабхакарана (всі члени його сім'ї були теж знищені солдатами армії Шрі-Ланки). Однак, поки у джунглях Шрі-Ланки продовжують залишатись прибічники ідеї створення незалежної тамільської держави, конфлікт із часом знову може перейти з латентної фази у фазу відкритого збройного протистояння. На сьогодні є очевидним, що врегулювання Т.-с. к. і досягнення стійкого громадянського миру на о-ві без забезпечення широких політичних прав тамільського населення владі не вдасться.

ТАНАКА Гіті (Tanaka; 06.03.1863 – 29.09.1929) – япон. політик, генерал. Учасник кит.-япон (1894–95) і рос.-япон. (1904–05) воєн. 1918–21 і 1923–24 очолював військ. міністерство, був одним з головних ініціаторів япон. інтервенції на Далекому Сході. З 1925 – лідер партії Сейюкай. 1927–29 – прем'єр-міністр, мін. закорд. справ і мін. колоній. Прихильник агресивного япон. експансіонізму в Азії та Океанії та проведення політики «сильної руки» у внутрішніх справах (заборонив деякі політ. орг-ції, переслідував комуністів). З ім'ям Т. пов'язують секретний документ із питань зовн. політики Японії (т. зв. меморандум Т.), який нібито у липні 1927 був направлений япон. імператору *Гірогіто*. Документ зазначав, що нац. інтереси Японії вимагають завоювання Монголії, Китаю, Індії, Пд.-Сх. і Центр. Азії, Океанії та створення на цих територіях великої японської держави; передбачав неминучість війни із США із-за Китаю і необхідність «схрестити мечі» з СРСР. Достовірність самого документу, як і авторство Т., сумнівні.

ТАНАКА Какуей (Tanaka; 04.05.1918 – 16.12.1993) – япон. політик. 1939–43 як офіцер япон. армії воював у Маньчжурії. З 1947 – депутат парламенту. З 1955 належав до Ліберально-дем. партії, її голова (1965–66, 1971, 1972–74). Займав посади мін. телекомунікацій (1957) і фінансів (1962–65). 1972 очолив кабінет міністрів країни. Під час візиту до Пекіну (1972) Т. визнав пекін. уряд «єдиним законним урядом Китаю», заявив, що *Тайвань* є невід'ємною частиною КНР і підписав угоду про встановлення дипл. відносини між двома країнами (у вересні 1972 розірвано дипл.

стосунки з Тайванем). 1974 змушений подати у відставку через звинувачення у корупції. Виявився причетним до найбільшого в історії Японії політ. скандалу, пов'язаного з корупцією у вищих ешелонах державної влади. 1976 заарештований (згодом звільнений) і звинувачений в утриманні хабарів від амер. концерну «Локхід» за сприяння у просуванні продукції компанії на япон. ринок. 1983 засуджений до 4-річного ув'язнення (1987 вирок підтверджено), однак як депутат парламенту не був ув'язнений.

ТАНГЕ Кендзо (Tange; 0.09.1913 – 22.03.2005) – япон. архітектор. Навчався у Токійському ун-ті (1935–38). 1946 заснував власну архітектурну майстерню. У своїй творчості поєднував традиційні прийоми япон. архітектури з раціоналізмом *Ле Корбюзьє*, відзначав символічне значення арх. образів. Побудував меморіальний центр Миру у Гіросімі (1949–56). У пізніших спорудах Т. домінували постмодерністські впливи. Створив спортивні об'єкти для Олімпіади в Токіо (1964), адмін. будівлі у Шімзу, Токіо, Кагаві (1955–58), Центр преси у Кофу (1964–66). 1961 запропонував проєкт реконструкції Токіо. Лавреат Прітцкерівської премії (1987). У 1980–2000-х роках спроектував Критий стадіон у Сингапурі (відкрито 1989), будівлю Токійського муніципалітету (1991), Центр Університету ООН у Токіо (1992), будівлю банку у Шанхаї (2005).

ТАНГІ Ів (Tanguy; 05.01.1900 – 15.01.1955) – амер. художник. Француз за походженням. Спеціальної художньої освіти не отримав. З 1922 жив на Монпарнасі в Парижі. Після знайомства 1925 з А. *Бретоном* захопився сюрреалізмом, створював на своїх полотнах фантастичні фігури людей, тварин і птахів – «Гроза» (1926), «Інквізитор» (1927). Після переїзду до США 1941, створив свої найкращі сюрреалістичні полотна – «Палац» (1942), «Справжні числа» (1946), «Помноження арок» (1954). Твори Т. експонуються у музеях сучасного мистецтва Парижу, Нью-Йорку, Чикаго, Буффало.

Я. Кравченко (Львів).

ТАУТІНІНСЬКИЙ РУХ (від лит. «Tauta» – народ) – політ. течія у Литві, яка відстоювала ідею єдності литов. нації та відновлення незалежної Литовської держави. Сформувався на поч. ХХ ст. на основі правого крила Литовської дем. партії (засн. 1902). Перша орг-ція таутінінків – Литовська нац.-дем. партія (засн. 1905). 1916 була створена Партія національного прогресу (від литов. назви скорочено «*Лажанга*»). Внаслідок об'єднання 1924

партії «*Лажанга*» і Землеробського союзу утворилася найвпливовіша політ. орг-ція таутінінського руху Союз литовських таутінінків (СЛТ). Лідери А. *Смятона* і А. Вольдемарас (до 1929). Під проводом СЛТ 17.12.1926 у країні відбувся військовий державний переворот, а його лідер А. *Смятона* здійснював одноособове керівництво Литвою до 1940. Після приєднання Литви до СРСР СЛТ був розпущений (червень 1940).

З. Баран (Львів).

ТАФТ Вільям Говард (Taft; 15.09.1857 – 08.03.1930) – 27-й президент США. Н. у Цинцинатті (штат Огайо). Вивчав право у Йельському ун-ті та Правничій школі у Цинцинатті. Працював правником в Огайо. Радник з питань права президента Б. Гаррісона. 1897–1900 – федеральний суддя. 1901–04 – перший цивільний губернатор Філіппін. 1904–08 військовий міністр в адм-ції президента Т. *Рузвельта*. На президентських виборах 1908 як кандидат від Респ. партії переміг В. Дж. Брайяна. Президент США 1908–12. Прихильник проведення імперської політики щодо держав Лат. Америки. У грудні 1912 висунув гасло «*Дипломатії долара*», суть якого полягала у використанні фін.-екон. впливу для забезпечення політ. інтересів США (гасло – «долари замість куль»). 1912 уряд Т. здійснив інтервенцію у Нікарагуа. Кандидуючи на другий президентський термін, програв демократу В. *Вільсону* і незалежному кандидату Т. Рузвельту. 1913–21 – професор права у Йельському ун-ті. 1921–30 – голова Верховного суду США.

ТЕГЕРАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1943 – перша конференція керівників трьох союзних у Другій світовій війні держав («*Великої трійки*») – США, СРСР і Великої Британії. Відбулася 28.11–01.12.1943 у Тегерані (Іран). Умовна назва – «Євріка». У Т. к. брали участь президент США Ф. Д. *Рузвельт*, голова РНК СРСР Й. *Сталін* і прем'єр-міністр В. Британії В. *Черчилль*, а також нач. вищих штабів та дипломатичні радники. На конференції розглядалися питання координації воєнних дій проти нацист. Німеччини та її сателітів і післявоєнного устрою світу, міжнародної безпеки та співпраці. Під час Т. к. були прийняті наступні документи – «Військові рішення Тегеранської конференції» (01.12.1943), «Декларація трьох держав» (01.12.1943), «Декларація про Іран» та деякі ін. На зустрічі основна увага приділялася військовим питанням. Було прийнято остаточне рішення про відкриття *Другого фронту* у Європі не пізніше травня 1944. Учасники конференції досягли домовленості про вжиття заходів стосовно вступу Туреччини у війну на боці

антигітлерівської коаліції та про надання допомоги югославським партизанам. Рад. делегація заявила про готовність СРСР з метою скорочення термінів війни на Далекому Сході вступити у війну проти Японії після завершення воєнних дій у Європі. Забезпечення міцного миру і післявоєнного співробітництва вимагало розгляду питання про майбутній устрій Німеччини, однак це питання було передано на вивчення у Європейську консультативну комісію. Союзники в принципі погодили питання про передачу СРСР частини території Пруссії з портами Кьонігсберг (сучасн. Калінінград) і Мемель (Клайпеда). На Т. к. була досягнута попередня домовленість про встановлення кордонів Польщі по «*Керзона лінії*» на сході та по р. Одер – на Заході. У прийнятій учасниками конференції «Декларації про Іран» союзники заявили про свій намір зберегти незалежність, суверенітет і територіальну цілісність цієї держави. Рішення Т. к. сприяли зміцненню антигітлерівської коаліції і були розвинуті під час *Ялтинської конференції 1945* і *Потсдамської конференції 1945*.

ТЕОКРАТІЯ – форма державного правління, при якій політична влада здійснюється духовними лідерами і духовенством з позицій релігійної регламентації всіх сторін суспільного життя. Перші форми Т. реалізувалися у владі жерців, які на початкових етапах розвитку людства втілювали як духовну, так і світську владу. Поступово з цих форм виростали теократичні держави, де верховна влада належала духовній особі. Вперше цей термін ввів Й. Флавій при описанні державного ладу іудеїв, у яких головними нормами держ. і сусп. життя були закони Мойсея, що трактувалися суддями, пророками і священниками. В Іудеї V-I ст. до н.е. т. зв. Верховний жрець володів всією повнотою державної влади. Теократичною державою був і Єгипет. У середні віки риси теократ. держави були притаманні Священній Римській імперії, теократичними державами були халіфати Омейядів і Аббасидів. У XVII ст. існувала теократична держава, яку утворили єзуїти у Парагваї. До приєднання Тибету до КНР (1951) *Далай-лама* очолював духовну і світську духовну і світську владу у країні. У кін. XX ст. принципи Т. найповніше проявилися Ірані після приходу до влади в шиїтського духовенства на чолі з аятолою Р. Хомейні.

Л. Старецька (Львів).

Мати ТЕРЕЗА, Мати Тереза з Калькутти (Tereza, Mother Tereza; прізвище та ім'я – Агнес Гонджа Бояджіу; 27.08.1910 – 05.09.1997) – католицька черниця, засновниця Чину Милосердя.

Албанка за походженням. Н. у Скоп'є (тепер Македонія). 1928 вступила до католицького монашого чину «Ірландські сестри Лоретто». З 1929 поїхала як місіонерка до Калькутти, де викладала у середній школі, займалася наданням продовольчої і медичної допомоги найбільш бідним жителям міста. У жовтні 1950 утворила новий чин, який швидко здобув повагу і визнання в Індії та за її межами (нараховує бл. 10 тис. членів). За її ініціативою в Індії та ін. країнах світу організувалися школи, мед. центри для невиліковно хворих, наркоманів, породіль, лепрозорії, будинки для дітей-сиріт, хворих на СНІД та ін. У серед. 1990-х років чин створив бл. 160 місіонерських центрів. Відзначена Нобелівською премією миру (1979). У березні 1997 за станом здоров'я передала обов'язки настоятельки Чину Милосердя сестрі Нірмалі.

ТЕРЕЩЕНКО Михайло Іванович [18(30).03.1886 – 01.04.1956] – рос. політик, промисловець і фінансист. Н. у Києві. Походив з укр. роду промисловців-цукроварників. 1905–08 вивчав економіку у Ляйпцізькому ун-ті. 1909 екстерном закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту, де деякий час викладав римське і цивільне право. Залишив ун-тет на знак протесту проти звільнення кількох викладачів. Великий землевласник, власник цукрових заводів, фінансист. Від 1910 належав до масонського руху, 1912 очолив масонську ложу «Верховна рада народів Росії». Депутат IV Державної Думи, безпартійний. Володів видавництвом «Сирин» у Петербурзі (1912–14). Під час Першої світової війни виступав за ведення війни до переможного кінця, брав участь у створенні шпиталів Червоного Хреста. 1915–17 – голова Київ. військ.-пром. комітету, товариш голови Всерос. військ.-пром. комітету. Учасник змови з метою усунення царя *Миколи II* від влади. Після *Лютневої революції 1917* увійшов до *Тимчасового уряду*, де обіймав посаду міністра фінансів. Разом з О. Керенським і М. Некрасовим відстоював ідею коаліційного уряду разом із соціалістами. Від 05.05.1917 очолював мін-во закорд. справ, дотримувався курсу свого попередника П. Мілюкова – вірність союзницьким зобов'язанням, «війна до переможного кінця». 29–31.06 у Києві вів переговори з УЦР (разом з О. Керенським, М. Некрасовим, І. Церетелі) про автономію України. 01.09.1917 увійшов до складу Директорії, заст. міністра-голови. 12.09 пішов у відставку. Від 25.09.1917 – мін. закорд. справ Росії. Під час Жовтневих подій 1917 у Петрограді заарештований разом з ін. міністрами і відправлений до Петропавловської фортеці. Навесні 1918 емігрував. Підтримував *Білий рух*, сприяв організації іноз. допомоги

«білим» у б-бі проти рад. Росії. У 1920–30-х роках – власник фінансових компаній і банків у Франції та на о. Мадагаскар. Помер у Монако.

Олена Бойко (Київ).

ТЕРНБУЛЛ Малкольм (*Turnbull*; 24.10.1954) – австралійський політик. Н. у Сіднеї. Вивчав право у Сіднейському ун-ті, згодом – у Оксфордському (1978–80) ун-тах (В. Британія). Після невдалої спроби активно включитись у політ. життя країни на поч. 1980-х років, зайнявся адвокатською практикою, нав'язав тісні контакти з бізнес колами Австралії. 1987 заснував свою інвестиційну кампанію (*Whitlam Turnbull & Co Ltd*) і банк, які успішно оперувала на ринку фінансових та інтернет послуг країни. Палкий прихильник запровадження в А. у республіканської форми правління, очолював орг-цію Австралійський республіканський рух. Став одним із ініціаторів проведення референдуму 1999 про запровадження республіканського правління, під час якого більшість учасників висловились за збереження конституційної монархії. 2004 став депутатом парламенту. Займав міністерські пости в урядах Дж. Говарда і Е. Еббота. 2008–09 і 2015–18 – голова Ліберальної партії Австралії. У вересні 2015 очолив уряд Австралії. Заходи кабінету Т. сприятливо вплинули на стан економіки країни, зокрема, безробіття вперше за 6 років знизилось до 5%. За правління Т. у країні було ухвалено реєстрацію одностатевих шлюбів. Різно засудив блокування Москвою у Раді Безпеки ООН спроби створення міжнародного трибуналу з розслідування катастрофи малайзійського Боїнга над Донбасом, заявивши при цьому, що «ми не дозволимо Росії знущатись над нами». Спроби уряду Т. внести зміни в виборчу систему, які б ускладнили проходження у парламент невеликих незалежних партій, привели до політ. кризи. Внутрішньопарт. конфлікти зрештою привели до відставки Т. з посади голови партії у серпні 2018 й одночасно з поста прем'єр-міністра. Наступним главою уряду Австралії став новий лідер лібералів Скотт Моррісон.

ТЕРНЕР Джон Нейпір Віндгем (*Turner*; 7.06.1929) – канад. політик, 17-й прем'єр-міністр Канади (30.06 – 17.09.1984), лідер Ліберальної партії (1984–90). Н. у м. Річмонд (В.Британія). 1932 разом із матір'ю перебрався до Канади. Навчався в ун-ті Британської Колумбії (Ванкувер), а також Оксфордському і Паризькому ун-тах, юрист. Працював в юридичній конторі (Квебек). 1962 вперше обраний до парламенту від Ліберальної партії. Обіймав посади парламентського секретаря міністра у справах Півночі та національних

ресурсів (1963–65), міністра без портфеля (1965–67), ген. реєстратора (1967), міністра споживання і корпоративних справ (1965–67). 1968 боровся за лідерство у Ліберальній партії, але програв П. Трюдо. В уряді останнього посідав посади міністра юстиції та ген. прокурора (1968–72), міністра фінансів (1972–75). Був одним із ключових осіб у розв'язанні «Жовтневої кризи» 1970 у провінції Квебек. 1975 покинув велику політику і став займатися юриспруденцією. Після відставки П. Трюдо 1984 очолив Ліберальну партію Канади і автоматично став прем'єр-міністром. 1984 і 1989 його партія двічі прогнала лібералам. До 1990 був лідером парламентської опозиції (залишався депутатом до 1993). Очолював канад. місію спостерігачів під час виборів Президента України 2004. У своєму звіті вибори 26.12.2004 (переголосування другого туру, «третій тур») назвав «вільними і чесними».

Р. Сіромський (Львів).

ТЕРОРИЗМ – тактика політичної б-би, яка полягає в систематичному використанні ідеологічно вмотивованого насилля, або погрозу застосувати насильство, для тиску на органи влади і залякування населення. На відміну від політ. вбивства, доктрина Т. передбачає крім нападів на представників влади, також і вбивство випадкових людей, що має продемонструвати безрадісність держави, або спровокувати урядові репресії, які, на думку терористів, викривають приховано тоталітарний характер сучасних сусп. відносин у дем. країнах. У 1-й пол. ХХ ст. терористичні методи б-би широко застосовували представники рев. і нац.-визв. рухів. Активізація Т. як методу політ. б-би відбулася після Другої світової війни. 1945–48 особливого резонансу набули терористичні акти, спрямовані проти брит. мандатної адм-ції, вчинені євр. терористами із орг-цій «Іргун Цвай Леумі» та «Штерн Ганг». Сучасний Т. у формі «міської герильї» з'явився в 1960-х у державах Лат. Америки, де діяли ліворадикальні угруповання «Рух за національне визволення» і «Тупамарос» (Уругвай), «Лівий революційний рух» і «Збройні сили національного визволення» (Венесуела). Теоретиком «міської герильї» став браз. лівий радикал Хуан Карлос Марігелла. Наприкін. 1960–70-х ліворадикальні угруповання з'явилися в Аргентині («Революційна народна армія»), Бразилії («Авангард революційної армії»), Перу («Сендеро Луміноса»). Латиноамер. ліві радикали поєднували терорист. діяльність із формами і методами партизанської війни. Найпотужнішим із латиноамер. терорист. угруповань був створений у Перу 1983 «Революційний рух імені Тупака

Амару» (лідери – В. Полай, Н. Серпа). Водночас із латиноамер. лівачькими угрупованнями у 3х. Європі терористичні методи б-би почали застосовувати алжир. націоналісти і франц. ультраправі. Під час нац.-визв. війни в Алжирі (див. *Алжирська війна 1954–62*) бойовики алжир. Фронту нац. визволення розгорнули «бомбову війну» проти європ. мешканців *Алжиру*. У відповідь франц. колоністи в Алжирі та військові створили ОАС («Таємну військову орг-цію»). 1958–61 бойовики ФНЛ і ОАС вчинили на території Алжиру та Франції кілька тисяч терактів, у яких загинули сотні осіб. У 1970–80-х роках терорист. методи б-би використовували бойовики баскської сепаратистської орг-ції *ЕТА*, *Ірландської республіканської армії* та фракцій, які вийшли із ІРА й відмовилися підтримати угоду про припинення вогню – Тимчасова ІРА, Ірланд. армія продовження боротьби та Ірланд. нац.-визв. армія. У 3х. Європі ультраліві терорист. групи з'явилися наприкін. 1960-х років. 1968 ультралівими нім. радикалами були створені терорист. орг-ції «*Фракція Червоної армії*» (А. Баадер, Х. Малер) і «*Рух 2-го червня*» (Ф. Тойфель). 20.10.1970 в Італії з'явилася відозва про створення «*Червоних бригад*» (Р. Курчо, А. Франческіні). Лівачький Т. у Німеччині був ліквідований наприкін. 1970-х років, а 1982 залишки «Фракції Червоної армії» заявили про припинення збройної б-би проти уряду. Після кількох успішних поліцейських акцій, унаслідок яких більшість керівного складу італ. лівих терористів опинилася в ув'язненні, 1984 «Червоні бригади» розкололися на дві частини. До кін. 1980-х років лівий Т. був подоланий і в Італії. З 1967 терорист. методи у свому протистоянні з Ізраїлем почали використовувати Рух національного визволення Палестини (ФАТХ) й *Організація визволення Палестини*. Після низки терактів, які погіршили імідж палестинського націон. руху на міжнар. арені, 1974 керівник ОВП Я. *Арафат* оголосив, про відмову організованого палестинського руху від використання терору як методу політ. б-би. Проте, атаки палест. терористів проти ізраїльтян не припинилися, оскільки 1971–73 виникли орг-ції Алі Саламеха («Чорний вересень») й *Абу Нідаля* («ФАТХ – Революційна рада»), які не підпорядковувалися керівництву ОВП. У 1980-х радикальну антиізраїл. позицію зайняли новостворені орг-ції – «*Хезболлах*» та *ХАМАС* (Ісламський рух опору), військовим крилом якого стали «Бригади Ізетдіна аль-Касема». Обидві орг-ції існують досі, користуючись підтримкою значної частини населення Лівану і жителів окупованих Ізраїлем палест. територій. Терористичні акти у 1980-х роках вчиняли представники багатьох недержавних народів, які вимагали ство-

рення незалежних держав: сикхи (Індія), таміли (Шрі-Ланка, Індія), курди (Туреччина), корсиканці (Франція), уйгури (Китай), вірмени (Австрія, Франція, Швейцарія, СРСР) та ін. Потужним терорист. угрупованням, яке заявило про себе у 1990-х стала, створена У. бен *Ладеном*, орг-ція «*Аль-Каїда*». Оголосивши своїм ворогом західний світ, який нібито свідомо і зумисно руйнує традиційну ісламську культуру і провадить антиараб. політику, «Аль-Каїда» здійснила низку масштабних терорист. актів, більша частина яких була спрямована проти США, зокрема, зруйнування будівель Міжнар. торгового центру в Нью-Йорку 11.09.2001. У відповідь президент США Дж. *Буш-молодший* закликав міжнар. співтовариство до об'єднання зусиль у глобальній антитерорист. кампанії, яка, за його задумом, мала б покінчити з міжнар. Т. як явищем.

Глобальна антитерористична кампанія, яку розпочали США у відповідь на теракти «Аль-Каїди», виявилася неефективною. Окупація силами США та їх союзників Афганістану (2001) та Іраку (2003) викликали сплеск антизахідних настроїв у ісламському світі. Протягом перших п'яти років ХХІ ст. у світі виникло близько 500 нових ісламських терористичних орг-цій. Більшість новостворених орг-цій були нечисельними, багато із них заявили про себе лише одним терактом. 2005–06 стала помітною тенденція до об'єднання цих розрізнених груп у потужніші централізовані терористичні корпорації. У жовтні 2006 в Іраку була створена *Ісламська держава*, терористична орг-ція, яка 2013–2017 утримувала в своїх руках велику частину території Іраку та Сирії. 2011 «Аль-Каїда» закликала своїх прихильників у цілому світі розпочати кампанію індивідуального терору (за аналогічним закликом звернулася й Ісламська держава). Протягом 2011–2017 у країнах Заходу сталися понад два десятки терактів, які влаштували особи, що раніше у жоден спосіб не були пов'язані із терористичною діяльністю, але зазнали швидкої радикалізації під впливом пропаганди, головно, у мережі Інтернет. Значно більша кількість терактів відбулася в той самий час в країнах Азії (найбільше в Іраку, Пакистані, Афганістані). Згідно із підрахунками ООН протягом 2000–2017 у світі сталося бл. 65 тис. терактів, унаслідок чого загинуло понад 140 тис. осіб.

А. Козицький (Львів).

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ – свідома, цілеспрямована, попередньо спланована і суспільно небезпечна діяльність, яка охоплює планування, організацію, підготовку й реалізацію терористичних актів; підбурювання до їх вчи-

нення і участь у них. Т. д. спрямована на скоєння насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях; організацію незаконних збройних формувань, злочинних організацій, вербування, озброєння, підготовку і використання терористів; пропаганду і поширення ідеології тероризму; фінансування та ін. сприяння тероризму. Критеріями Т. д., що відрізняє її від ін. типів насильницьких дій і злочинів, є: 1) виключно політ. або ідеолог. (релігійна) мотивація; 2) умисне застосування насильства або погрози використання насильства заради досягнення політ. цілей; 3) довготривалий психологічний вплив, орієнтований на широку аудиторію, а не використання лише для знищення конкретної жертви чи об'єкта; 4) демонстративний, публічний характер, зацікавленість у розголосі, висвітленні та тиражуванні у ЗМІ; 5) реалізується організацією, що має групову конспіративну структуру, члени якої не носять уніформу або ін. знаки розрізнення; 6) чиниться внутрішньо національною групою або недержавним утворенням. Т. д. ведеться заради навмисного створення атмосфери страху, паніки за допомогою насильства або погрози його застосування, залякування ширшого кола осіб, аніж безпосередні жертви, щоб досягти певних політ. змін, спонукати владу, населення, окремих осіб до відповідних дій або відмови від їх здійснення на користь терористів. Суб'єктами Т. д. можуть бути терористичні групи й організації (зокрема міжнародні за державною підтримкою), а також окремі індивіди, які зазвичай є виконавцями терористичного акту; об'єктами – окремі особи (політ., громадські діячі, журналісти, знаменитості тощо), групи (етнічні, релігійні, різні колективи), все суспільство або його частина, міжнар. спільнота, а також інфраструктура суспільства, ядерні реактори, системи енергозабезпечення, промислові, транспортні, військові й цивільні об'єкти, технологічні структури, житлові будинки водосховища тощо, пошкодження яких загрожує екологічною катастрофою. Терористи використовують широкий спектр форм Т. д.: вибухи, вбивства, побиття, знущання, викрадення з метою шантажу, захоплення транспортних засобів, установ, будинків, взяття заручників, використання отруйних і радіоактивних речовин, втручання в комп'ютерні, телекомунікаційні та інформаційні мережі, політично активне хакерство.

Л. Угрин (Львів).

ТЕТЧЕР Маргарет (Thatcher; 13.10.1925 – 08.04.2013) – брит. політик. Навчалася на хім. ф-ті в Оксфорді (Сомервілл-коледж). 1947–51 працювала хіміком-дослідником. До 1953 вив-

чала право у Лондоні, 1954–57 займалася адвокатською практикою. Участь у політ. житті брала ще зі студентських років. 1959 вперше обрана до парламенту від Консервативної партії. 1961–64 займала пост молодшого мін. з пенсійного забезпечення і соц. страхування в уряді Г. Макміллана. 1970–74 – мін. освіти і науки в уряді Е. Гіта. З лютого 1975 – лідер Консервативної партії, яка під її керівництвом двічі (1983, 1987) перемагала на виборах. У травні 1979 сформувала кабінет міністрів. На посту прем'єр-міністра відзначалася твердістю у прийнятті рішень, непоступливістю у соц. і політ. конфліктах, за що отримала прізвисько «Залізна леді». Її політична програма соц.-екон. перетворень отримала назву «тетчеризму», або «нового торизму». Т. була переконаною прихильницею політики «монетаризму» і зменшення ролі держави в економіці; виступала на захист традиційних цінностей брит. суспільства – проти прогресистських і соціалістичних тенденцій. Для приборкання інфляції, ліквідації дефіциту державного бюджету (торг. дефіцит країни складав 13 млрд ф. ст.) і зменшення безробіття Т. була змушена проводити жорстку внутрішню політику. Уряд Т. домагався скорочення державних витрат, зниження податків на великі прибутки, реприватизації націоналізованих галузей пром-сті, припинення підтримки нерентабельних підприємств і державного регулювання цін та доходів. Кабінет Т. здійснив кроки для значного послаблення брит. *тред-юніонів*, прийнявши закони (1980, 1982, 1984), які зменшували права профспілок на страйки і забороняли ін. профоб'єднанням організувати страйки солідарності. Уряд Т. для економії коштів закрив десятки нерентабельних шахт і відмовився йти на компроміси із страйкуючими шахтарями (страйк тривав 1984–85). У 1980-х роках урядом Т. були приватизовані найбільші держ. корпорації «Брітіш телеком», «Брітіш гес», «Брітеш петроліум» та ін. Політика неоконсерватизму і екон. лібералізму Т. дозволила у серед. 1980-х років домогтися стало-го піднесення економіки країни. У зовн. політиці орієнтувалася на тісну співпрацю із США, збереження власного ядерного потенціалу і членства у НАТО, проведення активного курсу у ЄЕС при збереженні максимальної незалежності від об'єднаних керівних органів «Спільного ринку». У відносинах із Сходом підтримала М. Горбачова і його курс політ. реформ, однак виступала за дотримання концепції ядерного стримування, модернізацію ядерних арсеналів після ліквідації ракет середнього і малого радіусу дії у Європі. Уряд Т. рішуче відстоював інтереси В. Британії на міжнар. арені, зокрема, не вагаючись застосувати військову силу у конфлікті з Аргентиною із-за

Фолклендських о-вів (див. *Фолклендська війна 1982*). На рубежі 1980–90-х років екон. політика Т., зіткнулася із критикою як у партійному середовищі, так і брит. суспільства в цілому. Не отримавши підтримки на черговій конференції консерваторів у листопаді 1990, Т. подала у відставку (її наступником став Дж. Мейджор). Продовжувала брати участь у політ. житті країни. Створила свій фонд, який займався популяризацією консервативно-ліберальних ідей. 1992 королева Єлизавета II надала Т. титул баронеси. Написала книжку «Мистецтво керування державою: стратегії для мінливого світу» (2003).

ТИБЕТУ ПРОБЛЕМА – проблема, що виникла внаслідок окупації території Тибету 1950 військами КНР. З 1715 Тибет перебував під протекторатом кит. імператорів. 1900–1950 тибетські правителі (Далай-лами) правили фактично незалежною державою (кит. війська ще двічі 1911 і 1913 захоплювали столицю країни Лхасу). У жовтні 1950 кит. армія окупувала Тибет. Угода, укладена Далай-ламою XIV Тенціном Гіатсо і Мао Цзедунном, передбачала широку автономію цього регіону і функціонування місцевого уряду. Недотримання Пекіном своїх зобов'язань щодо Тибету викликало 1959 нац. повстання, яке було жорстоко придушене кит. військами. Далай-лама і тисячі біженців були змушені перебраться до Індії. Попри те, що Тибет 1965 отримав статус автономної провінції вся адмін. влада належить центральному уряду. Еміграц. уряд, створений Далай-ламою у Дгарамсала (штат Пенджаб, Індія), на міжнар. арені послідовно виступає за незалежність Тибету. Резолюції ООН з Т. п. вимагають від влад КНР дотримання міжнар. норм щодо прав людини і забезпечення нац. прав неселення Тибету.

«ТИГРИ ВИЗВОЛЕННЯ ТАМІЛ ІЛАМУ» – радикальна орг-ція тамілів, діяла 1976–2009 на о. Цейлон, переслідуючи мету створення незалежної тамільської держави. Створена у травні 1976 на базі «Тамільських нових тигрів», її лідером став Велупіллай Прабхакаран. 23.07.1983 «Тигри» розпочали партизанську війну на п-ві Джафна проти уряду Шрі-Ланки. У липні 1987 – березні 1990 допомагав армії Шрі-Ланки в боях проти «ТВТІ» надавав індійський експедиційний корпус, який зазнав у боях помітних втрат (1138 убитих і 2762 поранених). Протягом 1990–93 «Тигри» здійснила низку терорист. актів проти чільних державних посадовців. Жертвами «ТВТІ» стали колишній прем'єр-міністр Індії Р. Ганді (21.05.1991), головнокомандувач ВМС Шрі-Ланки Клансі Фернандо (16.11.1992), президент Шрі-Ланки Ранасінгхе

Премадас (01.05.1993). «Тигри» вчинили 1996–97 масштабні бомбові атаки проти цивільного населення в Коломбо, унаслідок чого загинуло 178 осіб. Зважаючи на силові методи боротьби, «ТВТІ» були визнані терористичною орг-цією в 32 країнах світу. На поч. XXI ст. орг-ція контролювала територію п-ва Джафна, а також діяла на значній частині сх. і зх. узбережжя о-ва, володіла власними повітряними та морськими силами. Матеріальну допомогу «ТВТІ» надавали міжнар. орг-ції тамільської діаспори: Всесвітня асоціація тамілів, Всесвітній рух тамілів і Федерація асоціацій канадських тамілів. За посередництва Норвегії у лютому 2002 почалися перемовини про широкомасштабне врегулювання конфлікту на Шрі-Ланці. У грудні 2005 незадоволене ходом цих перемовин радикальне крило всередині «ТВТІ» відновило терористичні напади, а в квітні 2006 орг-ція остаточно відмовилася від переговорів із урядом й відновила бойові дії. Протягом січня–травня 2009 урядові сили Шрі-Ланки здійснили масовану військову операцію на п-ві Джафна, унаслідок якого сили «ТВТІ» зазнали повного розгрому, а В. Прабхакаран загинув. Згідно з заявами уряду Шрі-Ланки у ході боїв загинуло 4073 бойовики, а 11 664 здалися в полон. Також у ході бойових дій було убито 6432 цивільні особи, а ще бл. 200 тис. стали біженцями. Втрати урядових сил склали бл. 2300 убитими. ООН в опублікованому 25.04.2011 звіті звинуватила уряд Шрі-Ланки в порушенні прав людини і численних військових злочинах, які мали місце під час збройного придушення руху «ТВТІ».

А. Козицький (Львів).

ТИМЧАСОВИЙ УРЯД у Росії – найвищий орган законодавчої та виконавчої влади у Росії після *Лютневої революції 1917*. Сформований за згодою між «Тимчасовим комітетом для відновлення порядку і для зносин з особами і установами» (утв. Державною Думою) і керівництвом Петроград. ради роб. і солд. депутатів. До його складу увійшли: безпартійні князь Г. Львов (міністр-голова) і М. Терещенко; кадети П. Мілюков, О. Мануйлов, М. Некрасов, О. Шингарьов, Ф. Родичев; октябристи О. Гучков та І. Годнев; прогресист О. Коновалов, центрист В. Львов, трудовик (згодом есер) О. Керенський. Керівною партією у Т. у. стали кадети, які визначали його політ. курс. Уряд оголосив себе «тимчасовим», до скликання Всерос. Установчих зборів. Проголосивши принцип «правонаступництва влади», Т. у. намагався зберегти стару структуру держ. апарату. 04.03.1917 обов'язки місцевої адм-ції (ген.-губернаторів, губернаторів, градоначальників та ін.) були тимчасово покладені на голів губерн. і

повіт. земських управ, що стали комісарами Т. у. Водночас інститут комісарів був запроваджений в армії. Намагання Петроград. ради встановити контроль за діяльністю Т. у. призвело до виникнення двовладдя в столиці Росії. 09.03.1917 Т. у. визнали США, 11.03.1917 – В. Британія та Франція. Курс уряду не виходив за межі програмових вимог партії кадетів. Основні напрями його діяльності були викладені в Декларації (03.03.1917) та «Зверненні до громадян Росії» (06.03.1917) і передбачали проведення дем. перетворень у країні. Головним завданням уряд декларував скликання Установчих зборів, до відкриття яких відкладалися розв'язання питань про політ. устрій (конституцію), аграрну реформу, самовизначення народів Росії. Уряд здійснив амністію з політ. і реліг. справ; запровадив свободу слова, друку, зборів; скасував станові, релігійні та нац. обмеження; замінив поліцію народною міліцією, здійснив демократизацію армії; провів вибори до органів місцевого самоврядування. Нац. політика Т. у. визначалася концепцією збереження «єдиної і неділимої» Росії, яка мала стати дем. республікою. Формально підтримуючи нац. рухи, уряд змушений був піти на деякі поступки. 07.03.1917 відновив автономію Фінляндії, але виступив проти надання їй незалежності. 17.03.1917 видав декларацію про згоду на створення в майбутньому незалежної Польщі за умови, що вона буде перебувати у «вільному військовому союзі» з Росією. Т. у. 02.07.1917 визнав Генеральний секретаріат УЦР найвищим крайовим органом управління в Україні. Проте остаточне розв'язання нац. питання було відкладене до Установчих зборів. У галузі зовн. політики Т. у. проводив курс на зміцнення зв'язків із союзниками, продовження війни до переможного кінця. Т. у. зазнав кілька криз і змін, у ході яких посилювався вплив соціаліст. партій – есерів і меншовиків. Нота мін. закорд. справ П. Мілюкова в квітні 1917 до держав *Антанти* щодо вірності Росії союзницьким зобов'язанням спричинило урядову кризу. 05.05.1917 до складу Т. у. увійшли лідери есерів і меншовиків – В. Чернов, О. Керенський, І. Церетелі, М. Скобелев. 02.07.1917 пішли у відставку міністри-кадети (Д. Шаховської, Мануйлов, Шингарьов, Некрасов), не згідні з позицією уряду щодо укр. питання. 07.07 уряд очолив О. Керенський. Центр. виконавчий комітет (ЦВК) рад оголосив Т. у. «урядом порятунку революції» та надав йому необмежені повноваження. На тиск мас знизу уряд відповів посиленням каральних заходів проти порушників закону, розширенням власних владних повноважень. Уряд вважав, що шлях демократії пролягає через тимчасове, але широке використання

елементів авторитаризму (концепція дем. диктатури). Головну небезпеку для держави вбачав у діяльності ліворадикальних елементів. 24.07.1917 був сформований другий коаліційний уряд, який діяв до 27.08, коли міністри-кадети залишили посади, не погоджуючись з позицією уряду щодо виступу ген. Л. Корнілова. 01.09 проголосив Росію республікою і створив Директорію («Рада п'яти») – колегію з 5 міністрів (Керенський, Терещенко, О. Верховський, Д. Вердеревський, О. Нікітін), яка керувала країною до сформування 25.09 чергового коаліційного уряду. 3 07.10.1917 як дорадчий орган при Т. у. існувала Тимчасова рада Рос. республіки (Передпарламент). В умовах Росії початок дем. процесів призвів до поступового послаблення держ. влади, розкладу інститутів держ. управління і армії, що дозволило більшовикам повалити Т. у. під час *Жовтневого перевороту 1917*. II Всерос. з'їзд рад роб. і солд. депутатів, скликаний з порушенням норм регламенту і повністю контрольований більшовиками, 25–27.10(07–09.11).1917 «узаконив» результати держ. перевороту, назвавши його «роб.-селян. революцією» і сформував власний уряд – Раду народних комісарів.

А. Буравченко (Київ).

«ТИТАНІК» – брит. пасажирський лайнер, збудований 1909–12 у Дубліні суднобудівною фірмою «Гарланд енд Вольф». Один із найбільших кораблів в історії людства (водотоннажність – 66 000 т, довжина – 259,7 м, ширина – 28 м, швидкість – 25 вузлів). 11.04.1912 відправився у свій перший трансатлантичний рейс із Саутгемптона до Нью-Йорка. Виконуючи вказівки власників корабля, які, бажали встановити новий рекорд швидкості, капітан Т. Едвард Дж. Сміт не віддав наказу зменшити швидкість, чи змінити курс, хоча був попереджений про появу айсбергів. 14.04.1912 о 23.40 корабель зіткнувся з айсбергом, унаслідок чого через 2 год 45 хв. затонув. Із 2207 осіб, які знаходилися на борту корабля (1316 пасажирів та 891 членів екіпажу), врятувалося лише 711. Суд головним винуватцем катастрофи визнав капітана корабля. Катастрофа Т. спричинила появу низки легенд і мітів, стала предметом своєрідного культу. У серпні 1985 були знайдені залишки Т. Про катастрофу Т. написано понад 130 книг, знято 18 худ. і понад 20 документ. фільмів. Створений 1997 Дж. Камероном фільм «Титанік» (у головних ролях – К. Вінслейт, Л. ді Капріо) став найдорожчим фільмом в історії кінематографу 20 ст. (220 млн дол.) і здобув 11 «Оскарів».

А. Козицький (Львів).

«ТИХА РЕВОЛЮЦІЯ» 1960-х у Квебеку (Révolution tranquille, Quiet Revolution) – період

політ., екон., соц. і культ. змін у канад. франкомовній провінції Квебек, покликаних модернізувати регіон і побудувати нову систему відносин із федеральним центром.

1960 у Квебеку під гаслом «Настав час змін!» перемогла Ліберальна партія, очолювана Ж. Лесажем. Одним із перших кроків нового кабінету стало створення «комісія Салваса» для розслідування зловживань режиму М. Дюплессі. Уряд реформував виборчу систему: створив єдиний список виборців, заборонив продаж спиртних напоїв на виборчих дільницях, обмежив виборчі витрати і зменшив таємницю формування електоральних фондів. Протягом всієї «Т. р.» проводилась реформа виконавчих органів влади, зокрема створено 6 нових міністерств. Розбудова владної вертикалі сприяла перетворенню Квебеку на своєрідну «державу в державі». Наступним кроком стали намагання збільшити прибуткову частину бюджету, зокрема відновлено провінційне оподаткування прибутків (не діяло з початку Другої світової війни), Оттава повернула Квебеку право на стягнення 9% мита і 50% гербового збору. Ключовим заходом «Т. р.» стало встановлення урядового контролю над стратегічно важливими об'єктами провінції, першою серед яких була гідроенергетична система. Намір націоналізувати гідросистему провінції викликав спротив з боку частини англоканадських бізнесменів. Аби заручитись підтримкою населення, Ж. Лесаж 1962 ініціював позачергові вибори, на яких Ліберальна партія під гаслом «Будьмо господарями у себе вдома!» здобула перемогу. 1963 уряд провінції за викуп, кошти на який позичив у США, взяв під контроль 11 приватних енергокомпаній провінції й об'єднав їх в одну держ. корпорацію «Гідро-Квебек». Для незалежнення Квебека від решти Канади щодо виробництва чорного прокату 1964 створено держ. підприємство SIDBEC.

Лейтмотивом «Т. р.» стало збільшення соц. виплат, а найбільшим здобутком стало створення 1964 окремого Квебекського пенсійного фонду. Реформи зачепили і сферу освіти. Оскільки у квебекському шкільництві століттями домінувала католицька церква (зокрема, матеріально забезпечувала вчителів, затверджувала навчальні програми), було ухвалено закон, який передбачав секуляризацію навчального процесу і створення міністерства освіти. 1961 засновано Асоціацію університетів з франц. мовою викладання, що сприяло встановленню прямих контактів між урядовими органами Квебеку і Франції.

Під час «Т. р.» відбулись радикальні зміни у трактуванні власної національної ідентичності. На зміну старому – традиційному («меланхолійному») націо-

налізму франкоканадців, що ґрунтувався на орієнтації у минуле, романтичному аграризмі, католицькому месіанстві, антиетатизмі прийшов модерний націоналізм, просякнутий гуманістичним і соц.-екон. змістом, зорієнтований на створення незалежної квебекської держави. Якщо виразником інтересів франкоканадців до 1960 була переважно католицька церква, то з часу «Т. р.» цю роль став виконувати квебекський уряд, котрий заради цієї мети ратував за розширення прав провінції («особливого статусу»). «Т. р.» перетворила квебекське питання на головну проблему розвитку Канадської федерації.

Р. Сіромський (Львів).

ТИХООКЕАНСЬКА ДОКТРИНА ДЖОНСОНА

– зовнішньополітична програма США стосовно країн Азії і р-ну Тихого океану, яку виголосив президент Л. Джонсон у промові по нац. радіо і телебаченні 12.06.1966. У ній було систематизовано основні завдання амер. політики в азійсько-тихоокеан. регіоні. Президент Л. Джонсон підтвердив рішучість Вашингтону виконувати свої зобов'язання в Азії як тихоокеанської держави і проголошував цей регіон сферою національних інтересів США. У промові підкреслювалося, що амер. адм-ція бере зобов'язання всіма доступними засобами протидіяти поширенню комуністичного впливу в Азії. У промові містилося звернення до уряду КНР розпочати пошуки шляхів до налагодження взаємовигідного співробітництва. Відповідно до основних принципів програми, Л. Джонсон заявив, що США докладуть всіх зусиль для «умиротворення, порядку і процвітання в Азії».

ТИЧИНА Павло Григорович [15(27).01.1891 – 16.09.1967] – укр. поет. Академік АН України (з 1929). Н. у с. Піски на Чернігівщині. Початкову освіту здобув удома, а пізніше – у земській школі. З 1900 перебував у Чернігові: співав у монастирському хорі, потім навчався в бурсі та семінарії. З дитинства проявляв здібності до малювання і музики, зокрема був кларнетистом семінарського хору. 1910 познайомився з М. Коцюбинським, який на одній із своїх літературно-мистецьких «субот» передбачив молодому початківцю майбутнє поета. 1912 у з'явилися перші поетичні твори Т. 1913–17 навчався у комерційному ін-ті в Києві, співпрацював у журналі «Світло», газеті «Рада». Вітав події Української революції 1917–21, про що, зокрема, свідчить його містична поезія «Золотий гомін» (1917). 1918 виходить перша поетична збірка Т. – «Сонячні кларнети», що стала помітним явищем в укр. літературі. Наступні книжки віршів – «Плуг», (1920), «Замість сонетів

і октав» (1920), «В космічному оркестрі» (1921), «Сковорода. Уривки з симфонії» (1923), «Вітер з України» (1924; з присвятою М. Хвильовому) закріпили за Т. славу одного з найвизначніших укр. поетів ХХ ст. У цих збірках відображене складне й суперечливе світосприйняття українця періоду оптимістично-трагічних історичних катаклізмів на рідній землі. 1923 переїхав до Харкова, працював у ж-лі «Червоний Шлях». Був одним із яскравих представників революційно-романтичної течії у літературі (В. Еллан-Блакитний, В. Чумак, М. Бажан та ін.). З 1925 належав до Вільної академії пролетарської культури (ВАПЛІТЕ). 1934 повернувся до Києва. Яскравий талант Т. був деформований умовами тоталітарного режиму. У період сталінських репресій 1930-х років був змушений всупереч історичній правді оспівувати революційний героїзм, прославляти радянський патріотизм та інтернаціоналізм, возвеличувати Сталіна і більшовицьку партію. У цей період написав декілька збірок, зокрема, «Чернігів» (1931), «Партія веде» (1934), «Чуття єдиної родини» (1938), «Сталь і ніжність» (1941) та ін., які, як і наступні, все більше зазнають впливу радянської кон'юнктури. Т. видавав книжки для дітей: «Івасик Телесик» (1929), «Дударик» (1950) та ін. Значним внеском у філологічну науку є літературознавчі праці Т. про творчість Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Я. Купали, М. Гафурі, Х. Ботева та ін. 1943–48 – міністр освіти УРСР. 1953–59 – голова Верховної Ради УРСР. Лавреат Державної премія України ім. Т. Шевченка (1962). Погляди літературознавців щодо оцінки «радянського» періоду творчості Т. неоднозначні. Окрім звинувачень автора «Золотого гомону» в зраді національних ідеалів, деякі сучасні дослідники його творчості (О. Тарнавський, С. Тельнюк, М. Жулинський) вбачають у писаннях Т., що «вихваляють» радянський лад, певні поетичні пародії, глибоку іронію. Помер у Києві. Похований на Байковому цвинтарі. 1980 у Києві відкрито музей П. Тичини.

М. Крупач (Львів).

ТІНЬОВИЙ КАБІНЕТ – 1. У деяких державах з парламентською системою правління (зокрема, В. Британії) назва групи членів парламенту найвпливовішої опозиційної партії, які є претендентами на основні міністерські посади у випадку приходу партії до влади; 2. Орган, який сформований всередині опозиційної партії для аналізу і критики діяльності правлячого кабінету, вироблення, прогнозування і корекції власної політики, підготовки партії до можливого наступного правління; 3. Група осіб всередині уряду, керівництва партії,

які фактично здійснюють владу, але не виконують публічних функцій, а тому і невідомі широкому загалові.

Ю. Шведа (Львів).

ТІСНЯЦТВО (болг. – теснячество) – термін, який вживається для означення лівої течії болг. соц.-дем. руху поч. 20 ст. Походить від назви «тісні соціалісти» (болг. – «тесни социалисти»), яку присвоїли собі прихильники Д. *Благодєва*, що вважалися послідовними марксистами на відміну від «широких соціалістів» – поміркованого, реформістського крила болг. соціал-демократії. Формальний розрив між двома течіями настав 1903 на Х з'їзді Болг. соц.-дем. партії (БСДП). На відміну від «широких соціалістів», які пропагували ідеї соціалізму у різних суспільних верствах, зокрема й серед т. зв. дрібної буржуазії, «тісняки» зосереджували свої зусилля майже виключно на робітничому середовищі. Не шукали порозуміння з роботодавцями і вірили, що всі соц. проблеми будуть вирішені тільки у результаті соціалістичної революції. У цьому сенсі вони були близькими до рос. *більшовиків*, хоч далеко не в усьому поділяли їх ідеї. Під час Жовтневих подій 1917 у Росії БСДП («тісних соціалістів») 1919 на ХХІІ з'їзді перейменувала себе на Болг. комуністичну партію (тісних соціалістів) і тим самим дала початок комуніст. рухові у Болгарії.

В. Чорній (Львів).

ТІСО Йосиф (Tiso; 13.10.1887 – 18.04.1947) – словац. політик. Священик. Провідний діяч Словацької нац. партії, з 1925 – депутат пражського парламенту. 1927–29 очолював мін-во охорони здоров'я. 1938 (після смерті А. *Глінки*) став лідером Словацької народної партії. З поч. політ. кар'єри активно виступав за відокремлення словацьких земель від Чехословаччини. Після *Мюнхенської угоди 1938* і вимушеної федералізації Чехословаччини очолив автономний словацький уряд. 14.03.1939 за підтримкою нацист. Німеччини проголосив самостійну Словацьку республіку (незабаром опинилася під нім. протекторатом), став її президентом і прем'єром. Уряд Т., підписавши 1939–40 з *Третім Райхом* договори про військ.-політ. союз (1940 приєднався до *Антикомінтернівського пакту 1936*) і екон. співробітництво, втягнув Словаччину у війну на боці країн гітл. блоку. Після поразки Німеччини Т. був заарештований, комуніст. урядом К. *Готтвальда* звинувачений у колабораціонізмі та військових злочинах і страчений. У сьогоденній Словаччині постать Т. викликає неоднозначні оцінки.

ТИССЕН Фріц (Thyssen; 09.11.1873 – 08.02.1951) – нім. промисловець. Н. у Мюльгаймі у Рурі. Походив із однієї з найбагатших родин Німеччини. Здобув вищу технічну освіту у Лондоні та Берліні. Учасник Першої світової війни. Після окупації франц. військами Рурської області надавав грошову допомогу націоналіст. орг-ціям, згодом щедро фінансував діяльність нацистів. 1926 став співвласником концерну «Тіссен», 1928 заснував концерн «Об'єднані сталеварні заводи» (VSW). Як член НСДАП (з 1931) сприяв знайомству А. Гітлера з більшістю великих промисловців країни і пропагував серед них нацистські ідеї. З 1933 – депутат Райхстагу, 1933–34 – головний екон. експерт уряду, з 1933 – прус. державний радник. 1935 розчарувався у нацизмі. На знак протесту проти гонінь на християнство і переслідування євреїв вийшов зі складу прус. державних органів. 1939 у Райхстазі виступив проти планів розв'язання світової війни. З грудня 1939 жив у Швейцарії, його майно у Німеччині було конфісковано. Після окупації гітл. військами Франції був заарештований і разом із сім'єю кинутий у концтабір. 1945 звільнений військами союзників. Помер у Буенос-Айресі (Аргентина).

ТИТО Йосип, Броз Тіто Йосип (Tito; 25.05.1892 – 04.05.1980) – югосл. політик, маршал (1943). Н. у Кумровці (Хорватія). Хорват за національністю. Під час *Першої світової війни 1914–18* воював на фронті в складі австр.-угор. армії, потрапив у рос. полон (квітень 1915). У жовтні 1917 вступив у Червону гвардію, брав участь у боях з армією О. Колчака. Після повернення на батьківщину (1920) вступив до КПЮ, очолював парт. орг-цію у Загребі. 1928–34 за антиурядову діяльність перебував в ув'язненні. 1935–36 знаходився у Москві, працював у *Комінтерні*. З грудня 1937 очолював КПЮ (з жовтня 1940 – ген. секретар партії). Після окупації нацист. Німеччиною Югославії (квітень 1941), очолив партизанський рух проти окупаційної влади. З 1943 – голова Нац. комітету визволення Югославії. Організував справжню визвольну армію, яка на серед. 1944 нараховувала бл. 500 тис. бійців і контролювала майже всю територію країни (крім пн.-сх. р-нів і Белграду). Після звільнення Югославії від гітлерівців призначений головою тимчасового уряду (березні 1945), мін. оборони і верх. головнокоманд. збройними силами Югославії. У листопаді 1945 сформував уряд ФНРЮ. Великий авторитет Т. серед населення дозволив йому безперешкодно встановити у країні комуністичний режим. Уряд Т. легко придушив опір антикомуністичних повстанців (*четників*) на чолі Д. Михайловичем. Активна незалежна міжнар. політика Т., зокре-

ма переговори з Г. *Димитровим* про створення конфедерації балканських країн, налагодження відносин з Албанією та ін., викликала різку реакцію з боку Й. *Сталіна* (Т. був звинувачений у ревізіонізмі, зраді інтересів міжнар. робітн. руху, переході на позиції націоналізму тощо), що привело 1948 до розриву рад.-югосл. відносин. У цей період Т. розпочав реалізацію власної концепції соц. будівництва у Югославії, яка згодом отримала назву тітоїзм. Основні складові цієї програми – запровадження «самоврядного соціалізму» (червень 1950), створення «третьої сили» для протистояння диктату двох військ.-політ. блоків у міжнар. відносинах і незалежна від Москви політика Компартії Югославії, послідовно реалізувалися Т. протягом всього періоду його перебування при владі. 1953–63 Т. очолював Союзне виконавче віче (уряд) країни. З 1952 – ген. секретар, з 1966 – голова Союзу комуністів Югославії (з 1974 – довічно). 1953 став президентом Югославії (з 1974 – пожиттєво). З 1971 очолював Президію СФРЮ та Раду Федерації. У кін. 1950–поч. 1960-х роках у країні остаточно сформувався режим необмеженої влади і культ особи Т. Без вагань усував із вищих держ. посад своїх політ. опонентів (А. Ранковича, М. *Джіласа*) та придушував опозиційний рух. Екон. експерименти Т., пов'язані із запровадженням елементів ринкових відносин у систему планової економіки, сприяли покращенню життя населення країни. Зменшення соц. напруги уряд Т. досягав і заохоченням трудової еміграції, зокрема у ФРН. Для досягнення політ. стабільності у країні Т. провів федералізацію партійних (1969) і державних (1974) структур. Намагався проводити виважену позаблокову політику. Після смерті Й. *Сталіна* сприяв нормалізації рад.-югосл. відносин, однак відмовився повернутися до тісного співробітництва у рамках *Радянського блоку* і засудив придушення *Угорського повстання 1956* та агресію 1968 військ *Організації Варшавського договору* у Чехословаччині. На поч. 1960-х років Т. разом Дж. *Неру* і Г. А. *Насером* відіграв провідну роль у заснуванні *Руху неприєднання*. Як показали наступні події, тільки беззастережний авторитет Т. і його влада «сильної руки» були головними чинниками збереження комуніст. режиму та утримання єдності країни. Його смерть стала початком глибокої внутрішньополіт. кризи у Югославії, що привела до політ. банкрутства і розпаду федеративної держави.

ТОКІЙСЬКИЙ ПРОЦЕС 1946–1948 – судовий процес над головними японськими військовими злочинцями, що відбувався у Токіо у Міжнародному військовому трибуналі для Далекого Сходу

03.05.1946–12.11.1948. Трибунал, який мав судити япон. військових злочинців, був створений 19.01.1946 внаслідок угоди між урядами США, СРСР, В. Британії, Франції, Китаю, Нідерландів, Канади, Нової Зеландії та Австралії (згодом до угоди приєдналися Індія і Філіппіни). До суду було віддано 28 чоловік, серед яких колишні прем'єр-міністри Х. Тодзіо, К. Хіроота, К. Хіранума, К. Койсо і найвищі урядовці Японії (міністри, представники вищого генералітету, дипломати). Трибунал визнав підсудних винними у підготовці та розв'язуванні протягом 1928–45 агресивних війн проти Китаю, США, СРСР, В. Британії та ін. країн; реалізації планів світового панування Японії; вчиненні численних військових злочинів. Командувач амер. окупаційних сил у Японії ген. Д. *Макартур* не допустив притягнення до суду імп. *Грохіто*, побоюючись масових заворушень у країні. Трибунал засудив 7 обвинувачених до смертної кари через повішання (Х. Тодзіо, К. Хіроту, І. Мацуї, С. Ітагакі, К. Доїхару, Х. Кимуро, А. Муто; вирок виконано у ніч з 22 на 23.12.1948 у Токіо), 16 – до довічного ув'язнення, 1 – до 20 років, 1 – до 7 років. Двоє підсудних померли під час слідства (І. Мацуока і О. Нагано), один був визнаний неосудним внаслідок важкої хвороби (С. Окава).

ТОЛБУХІН Федір Іванович [04(16).06.1894 – 17.10.1949] – рад. воєначальник, маршал Радянського Союзу (1944), Герой Радянського Союзу (посмертно, 1965), Герой Болгарії (посмертно, 07.05.1979). Н. у с. Андроніки Ярославської губ. (тепер – РФ). Працював конторщиком, бухгалтером (Петербург). Навчався у Петерб. комерційному училищі (1912), школі прапорщиків (1915), школі штабної служби (1919), на курсах підвищення кваліфікації вищого команд. складу Червоної армії (1927, 1930), у Військовій академії ім. М. Фрунзе (1934). Брав участь у Першій світовій війні (командир роти, батальйону). Вступив до Червоної армії (1918). Придушував *Кронштадтське повстання 1921*, воював з фінами в Карелії (1921–22). Нач. штабу дивізії, корпусу, командир дивізії, нач. штабу Закавказького військ. округу (1938). Під час Нім.-рад. війни 1941–45 – нач. штабу Закавказького, Кавказького і Кримського фронтів, заст. командувача військами Сталінградського військ. округу (травень-липень 1942), командувач 57-ої (липень 1942), 68-й (лютий 1943) армії, командувач Південного (березень 1943), 4-го Українського (жовтень 1943), 3-го Українського фронтів (травень 1944). З вересня 1944 – голова Союзної контрольної комісії у Болгарії. Після війни головнокомандувач Південної групи військ (1945–47),

командувач військами Закавказького військ. округу (1947–49).

О. Целуйко (Львів).

ТОЛЕРАНТНІСТЬ – терпиме ставлення до чужих думок, позицій, поглядів, вірувань; обов'язковий принцип правової держави, демократичного суспільства.

Ю. Шведа (Львів).

ТОЛСТОЙ Лев Миколайович [28.08(09.09).1828 – 07(20).11.1910] – рос. письменник, громадський діяч, граф, член.-кор. (1873), почесний акад. (1900) Петерб. АН. Дитинство Т. пройшло у родовій садибі його матері Ясній Полянні (Тульська обл.). 1837 сім'я переїхала до Москви, після смерті батьків жив у Казані (з 1840). Навчався у Казанському ун-ті на східному, а потім на юрид. ф-тах. Університету не закінчив. Т. був дуже освіченою людиною, знав більш ніж 15 мов (також українську). Літ. діяльність почав 1850 у Москві («Історія вчорашнього дня»). З 1851 офіцер діючої армії на Кавказі. Події Кавказької війни описав в оп. «Напад», «Набер» (1853), «Рубання лісу» (1855), повісті «Козаки» (1852–63). 1850–52 написав повість «Дитинство» – першу частину автобіогр. трилогії – «Дитинство», «Отрочтво» (1854), «Юність» (1857). Коли почалась Кримська війна 1853–56 Т. перевівся з Кавказу до Севастополя, брав участь у бойових діях. Обороні Севастополя присвятив цикл «Севастопольські оповідання» (1855–56). 1856 вийшов у відставку. Перші твори друкував у ж-лі «Современник» (видавався у Петербурзі). 1859 разом із І. Тургенєвим, І. Гончаровим і Д. Григоровичем розірвав стосунки з «Современником» через розбіжності з революціонерами-демократами в поглядах на селянське питання. У 1860-х роках працював над романом-епопеєю «Війна і мир» (1863–69), в якому відтворив життя різних прошарків рос. суспільства в період Вітчизняної війни 1812. Після одруження із Софією Берс 1862 жив переважно в Ясній Полянні, де займався не тільки літ.-рою, а й господарством. У післяреформенні часи Т. у своїй творчості звернувся до сучасності, створивши соц.-психолог. роман «Анна Кареніна» (1873–77). Наприкін. 1870–поч. 1880-х років Т. пережив духовну кризу, що закінчилася зламом у його світогляді. У «Сповіді» (1879–80) говорив про свій розрив із дворянською ідеологією і перехід на бік «простого трудового народу». Головна проблематика його творчості – пошуки змісту життя, шляхи морального удосконалення, приховані закономірності буття, духовний і соціальний критицизм, який викривав «неправду» тогочасних сусп. відносин. На поч.

1880-х років Т. із сім'єю переїхав до Москви, займався суспільною роботою: брав участь у переписі населення, збирав кошти для нужденних, багато сил віддавав захистові релігійних сектантів – молокан, відкрив видавництво «Посередник» для видання дешевих книжок для народу. Написав релігійно-філософ. твори «Критика догматичного богослов'я» (1879–80), повісті «Крейцерова соната» (1887–99), роман «Воскресіння» (1889–99), драми «Влада темряви» (1896), «Живий труп» (1900), в яких різко критикував тогочасний сусп. устрій – державні інститути, офіційну Церкву (відлучений від православної церкви 1901), цивілізацію і культуру. Морально-етичні погляди Т. (толстовство) тісно перепліталися з морально-релігійною філософією. Виступаючи із різкою соц. критикою, Т. засобом порятунку людства вважав моральне самовдосконалення. Вбачав у християнському вченні єдину силу здатну побороти зло і об'єднати людей на засадах любові та всепрощення, виступав з проповіддю непротивлення насильству. У пізній період своєї творчості Т. звернувся до теми марноти життя, покаяння і духовного відродження – повісті «Смерть Івана Ілліча» (1884–86), «Отець Сергій» (1890–98), «Хаджі-Мурат» (1896–1904). Найвидатніші твори 1900-х років – повісті «Після балу» (1903), «Посмертні записки старця Федора Кузьміча» (1905), драма «Живий труп» (1900), трактат «Не можу мовчати» (1908, протест проти смертної кари). Намагання відмовитися від дворянських привілеїв і власності привели Т. до розриву із сім'єю. 28.10(10.11).1910 Т. таємно залишив Ясну Полянну і за декілька днів помер від застуди на станції Астапово (тепер ст. Лев Толстой). Похований у Ясній Полянні.

Л. Полякова (Львів).

ТОЛЬЯТТИ Пальміро (Togliatti; 26.03.1893 – 21.08.1964) – італ. політик. Н. у Генуї. За фахом – юрист. З 1914 належав до Соціалістичної партії. Один із засновників ІКП (1921). З 1924 разом з А. Грамші видавав газету «Уніта». Після арешту А. Грамші (1926) очолив керівництво ІКП, з 1927 – ген. секретар ЦК партії. Прихід до влади Б. Муссоліні змусив Т. емігрувати з країни. Жив у Франції, Швейцарії, Бельгії. У 1920–30-х роках був активним діячем *Комінтерну*, секретар виконкому (з 1934). Під час *Громадянської війни 1936–39* в Іспанії брав участь в організації інтернац. бригад. 1940–44 жив в СРСР, вів передачі на московському радіо (італ. мовою). 1944 повернувся на батьківщину. 1944–46 займав мін. пости у коаліційних урядах (віце-прем'єр, мін. юстиції). З 1948 – депутат італ. парламенту, де очолював комуніст. фракцію. Підтримував політику

десталінізації, яку проводив в СРСР М. Хрущов. Висунув тезу про право кожної компартії на побудову власної моделі соціалізму.

ТОМСОН Джозеф Джон (Thomson; 08.12.1856 – 30.08.1940) – брит. фізик, чл. Лондонського королів. т-ва (з 1884, 1915–20 – президент). Один з основоположників електронної теорії. 1884–1919 – проф. Кембріджського ун-ту і керівник Кавендішської лабораторії. Відкрив електрон (1897), визначив його заряд і масу, винайшов електронну променеву трубку (незалежно від К.-Ф. Брайна), запропонував першу модель побудови атома (1903) та ін. Учнями Т. були брит. фізики Е. Резерфорд, Ф. Астон, Ч. Вільсон. Нобелівська премія, 1906.

ТОМСЬКИЙ Михайло Павлович (справжнє прізвище – Єфремов; 19.10.1880 – 22.08.1936) – рад. партійний і профспілковий діяч. Н. у посаді Колпіно Петербурзької губ. Закінчив 3-класне початкове училище, з 13 років працював на пром. підприємствах у Петербурзі. Член більшовицької фракції РСДРП з 1904. Учасник Революції 1905–07 у Росії. 1911 засуджений до 5 років каторги. Після *Лютневої революції 1917* повернувся до Петрограду. Член Петроград. комітету РСДРП(б), з червня 1917 – член ВЦВК. У липні 1917 був направлений для партійної роботи до Москви. Після встановлення рад. влади член виконкому, голова президії Моск. ради профспілок. 1918–29 – голова Президії Всерос. центр. ради професійних спілок (ВЦРПС). 1918–20 входив до Ради роб. і селян. оборони. Один із організаторів і ген. секретар (1920–21) Міжнар. ради профспілок. Основне завдання профспілок вбачав у захисті екон. інтересів і поліпшенні становища працівників. 1928–29 разом із М. Бухаріним і О. Риковим виступав проти застосування надзвичайних заходів щодо селянства, форсування темпів колективізації, проти бюрократизації парт. життя, що було визначено більшістю членів ЦК як «правий ухил». Під загрозою виключення з партії Бухарін, Риков і Т. визнали свої «помилки». Після усунення від керівництва профспілками, Т. втратив реальний політ. вплив, хоча й залишався членом керівних парт. і держ. органів – член Президії ВЦВК (1920–22) і Президії ЦВК СРСР (1922–31), Ради праці та оборони (1923–29), ЦК ВКП(б) (1919–34), політбюро ЦК (1922–30). За умов політичного цькування і розгортання масових репресій покінчив життя самогубством.

А. Буравченков (Київ).

ТОНТОН-МАКУТИ («Tonton Macoute»; «перевертні», «привиди) – прізвисько, яке

гаїтянське населення дало загонам таємної поліції Ф. Дювальє. Чисельність бл. 20 тис. сол. Використовувалися диктаторським режимом на Гаїтті 1957–71 для придушення демократичного руху і тероризування населення. Після смерті Ф. Дювальє чисельність Т.-М. була скорочена, а частина їх членів увійшли до складу спец. загонів – «леопардів».

ТОРЕЗ Моріс (Thorez; 28.04.1900 – 11.7.1964) – діяч франц. комуністичного руху. З 1919 – член Соціалістичної партії, з 1920 – член Франц. комуністичної партії (ФКП). У липні 1930 обраний ген. секретарем ФКП. 1928–43 Т. – член виконкому *Комінтерну*. З 1932 – депутат франц. парламенту. Т. відіграв значну роль в організації *Народного фронту* у Франції та його діяльності 1934–38. Деякий час жив у еміграції в СРСР. 1944 повернувся до Франції. У післявоєнний період Т. став архітектором нової ідеології лівого руху у Франції. Відмовився від екстремістських методів політ. б-би і виступав за зміцнення парламентської демократії. Як член уряду (мін. без портфеля, 1945–46; віце-прем'єр-міністр, 1946–47) і один із лідерів ФКП виступав за демократизацію держ. управління, широку антимонополістичну політику, проти колоніалізму і політики «атлантичної солідарності». У травні 1964 на XVII з'їзді обраний головою ФКП.

ТОСКАНІНІ Артуро (Toscanini; 25.03.1867 – 16.01.1957) – італ. диригент. Як диригент дебютував в «Аїді». 1887–98 працював у різних театрах Італії. Учасник світових прем'єр опер «Паяци» (1892) і «Богема» (1896). 1898–1903 і 1906–08 – головний диригент Ла Скала (Мілан), де виконав вперше в Італії «Зігфріда» (1899), «Євгенія Онєгіна» (1900), «Евріанту» Вебера (1902) та ін. 1908–15 – головний диригент Метрополітен Опера (Нью-Йорк). Серед постановок у цьому театрі: світова прем'єра «Дівчини з Заходу» Пуччіні (1910). Одним із перших в Італії став приділяти увагу режисурі, надавав величезного значення збереженню авторського задуму твору, виступаючи проти прагнення деяких оперних зірок до демонстрації власних вокальних можливостей на шкоду музичній і драматургічній цілісності твору. Під диригуванням Т. виступала С. *Крушельницька*.
Н. Сиротинська (Львів).

ТОТАЛЬНА ВІЙНА – збройний конфлікт, у якому учасники використовують всі доступні сили і засоби для досягнення перемоги. Творцем ідеї Т. в. вважається К. фон Клаузевіц, а розвинув її нім. ген. Е. *Людендорф*. Найповніше концепція

Т. в. представлена у його праці «Тотальна війна» (1935). У ході Т. в. милітаризації підлягають всі сфери госп. і сусп. життя країни. У Т. в. цілями армії є не тільки збройні сили противника, але і населення ворожої держави. Концепція Т. в. передбачала вчинення морального тиску на населення держави–противника засобами пропаганди, залякуванням, раптовою нападом, безжальним обстрілом і бомбуванням цивільних об'єктів тощо. Концепція Т. в. була розвинена у тоталітарних державах під час Другої світової війни. Першими Т. в. вважаються Громадянська війна 1861–65 у США і *Бурська війна 1899–1902*.

ТРАМП Дональд (Trump; 14.06.1946) – амер. бізнесмен і політик, 45-й Президент США (з 2017). Н. у м. Нью-Йорк. З 13 років навчався у приватній військовій школі-інтернаті «Військова академія Нью-Йорку», 1964–66 – у приватному католицькому Уні-ті Фордхем, 1966–68 у бізнес-школі Унів-ту Пенсильванії (бакалавр, економіка). 1971 очолив сімейний бізнес у сфері нерухомості (з 1923) і значно розширив його. Компанія, перейменована на «Трамп Організація» (The Trump Organization) займалася будівництвом і реконструкцією будинків, включаючи хмарочоси, готелі і створенням полів для гольфу. Після інавгурації, передав управління компанією старшим синам. 1996–2015 був власником конкурсів краси «Міс всесвіт», «Міс США» і «Міс Тін США»; 2003–15 – власником і ведучим реаліті-шоу «Початківець». Парт. симпатії кілька раз змінювалися. 1987–99 був членом Республіканської партії, 1999–2001 – Партії реформ, 2001–09 – Демократичної партії, з 2009 (крім 2011–12) до сьогодні – Республіканської партії. Найстарший за віком і один із найбагатших президентів США. 2018 його статок оцінювався у 3,1 млрд дол. (Forbes). Єдиний президент без попереднього досвіду урядової чи військової служби. У листопаді 2016 несподівано для багатьох переміг кандидата-демократа Г. Клінтон. Отримав більшість електоральних голосів (304–227), але меншість прямих голосів виборців (5-й випадок за історію США). Під час президентської кампанії, що проходила під гаслом «Зробимо Америку великою знову», позиціонував себе «хлопцем з народу», який усього досяг власною працею і розуміє потреби трудящих, на протипагу представникам політ. істеблішменту. Вів кампанію з популістських і протекціоністських позицій: обіцяв повернути Америці колишню повагу у світі, а її громадянам – робочі місця, перенесені компаніями до ін. держав, змінити несприятливі для США умови торгівлі, передусім з Китаєм, припинити нелегальну імміграцію, побудувати нову стіну з Мексикою,

зменшити держ. борг США, скасувати реформу мед страхування Obamacare, нормалізувати відносини з Росією для спільної боротьби з ІДІЛ. На посаді президента виконує передвиборчі обіцянки. У внутр. політиці видав укази про тимчасову заборону прийому до США біженців з деяких іслам. держав і припинення фінансування міст, які приховують нелегальних іммігрантів, зробив спробу скасувати Obamacare, підписав закон про спрощення оподаткування і зменшення ставок на більшість податків на прибутки, дозволив видобувати нафту і газ в Арктичному нац. заповіднику, відкликав участь США у Паризькій «кліматичній» угоді. У сфері торгівлі 2017 відмовився від ратифікації угоди про Транстихоокеанське партнерство, ініціював переговори про перегляд умов угоди НАФТА. 2018 адм-ція Т. збільшила тарифи на імпорт сталі, алюмінію і деякі ін. товари, що спричинило гострі торг. суперечки з Китаєм, ЄС, ін. країнами; у грудні 2017 **визнала** Єрусалим столицею *Ізраїлю* і завершила військову операцію проти ІДІЛ в Іраку, у Сирії вона продовжилася; амер. військові брали участь у зруйнуванні мережі ІДІЛ і решток «Аль-Каїди» в Афганістані. Саміт Т. і Кім Чен Ін (12.06.2018) започаткував переговори про ядерне роззброєння КНДР. Зустріч Т. у липні 2018 з президентом Росії В. Путіним мала розпочати процес нормалізації відносин з РФ. У кін. 2017 Т. затвердив план продажу Україні летальної зброї, санкції проти Росії були продовжені (закріплені «Актом про протидію супротивникам США за допомогою санкцій», 2017). Співатор книжок «Мистецтво досягати угоди» (1987), «Трам: вижити на вершині» (1990), «Америка, яку ми заслуговуємо», (2000), «Трам: як стати багатим» (2004), автор книги «Час ставати жорстким: знову робимо Америку №1» (2011) та ін.

Н. Городня (Київ).

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА КОРПОРАЦІЯ (ТНК) – сукупність взаємопов'язаних між собою підприємств, фірм, головне підприємство якої розміщене в одній державі («державі походження»), а складові частини та філії – за її межами («державою базування») – щонайменше у двох державах. ТНК є мережею підприємств, діяльність яких спрямована на реалізацію спільної стратегії та полягає у такій організації виробництва і збуту, яка підпорядковує діяльність всіх елементів екон. комплексу інтересам фірми як єдиного механізму, що функціонує у глобальному масштабі. На відміну від звичайної корпорації, яка функціонує на світових ринках, ТНК переносить за кордон не товар, а процеси, капіталовкладення, виробництва, продаж товару, обслуговування споживачів товару з використанням закордонної робочої

сили. Прикладами ТНК є «Nestle», «Coca-Cola», IBM, «Philips», «General Motors», «Fast Food» та багато ін. Активність більшості ТНК акумулюється у розвинутих або нових індустріальних країнах і значно меншою мірою в економічно нерозвинутих державах. На кін. 20 ст. у світі нараховувалося більше 7 тис. ТНК, що мали 26 тис. філій у різних державах світу. Зростання кількості та впливу ТНК пов'язують із глобалізаційними процесами і формуванням світової екон. системи. Їхній вплив на суспільства та держави і світовий розвиток є неоднозначним. З одного боку, широка мережа виробничих філій ТНК, розміщених у різних країнах, дає змогу збільшувати виробництво там, де його можна здійснювати з максимальною вигодою, і обмежувати там, де воно збиткове. З іншого боку, завдяки цьому ТНК перебувають у привілейованому становищі порівняно з усією економікою країни базування, що дає їм змогу використовувати, експлуатувати або витіснити з ринку нац. фірми-конкуренти. Володіючи значними екон. і фін. ресурсами (часто перевищують обсяг ВВП не лише малих, а нерідко і середніх держав), ТНК можуть впливати у власних інтересах на економіку і політику держави базування. ТНК можуть бути як чинником модернізації економіки у країнах *Третього світу*, сприяти поширенню цінностей екон. свободи і ринку, високих технологій, передової виробничої культури, так і джерелом соц. потрясінь, екологічних криз, руйнування нац. культури і традицій. ТНК виступають активним чинником поглиблення глобалізаційних процесів у сучасному світі.

Л. Угрин (Львів).

ТРАПЕЗУНДСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1916 – наступальна операція 23.01–05.04.1916 рос. військ Кавказької армії та сил Чорноморського флоту проти турец. сил на Кавказькому фронті у ході Першої світової війни. Розвиваючи успіх, здобутий у ході *Ерзрумської операції 1916*, рос. командування здійснило наступальну операцію, метою якої стало захоплення важливого порту Трапезунд (Трабзон). Рос. Ставка планувала зробити Трапезунд транзитною базою для забезпечення своїх військ на пд. березі Чорного моря. Для реалізації цього плану був створений Приморський загін під командуванням ген. В. Ляхова (15 тис. солдатів і офіцерів). Наступ Приморського загону вздовж морського узбережжя, який розпочався 23.01.1916, підтримував Батумський загін кораблів Чорноморського флоту (1 лінкор, 4 міноносці, 2 канонерки) під командуванням капітана 1-го рангу М. Римського-Корсакова. 20.02 рос. війська захопили м. Атіну, а 23.02 – порт Різе. Після того

як у кін. березня Приморська група отримала підкріплення – дві Кубанські пластунські бригади (18 тис. козаків), 01.04 почалася друга фаза операції. Прорвавши турец. фронт на р. Карадер, рос. частини 05.04 оволоділи Трапезундом. У наступні місяці Трапезунд став головною базою рос. військ і флоту на пд. березі Чорного моря. Після того, як із Новоросійська до Трапезунда були перебазовані дві піхотні дивізії Приморська група була перетворена в 5-й Кавказький корпус.

А. Козицький (Львів).

ТРЕД-ЮНІОНИ – профспілки у Великій Британії та деяких ін. країнах. Виникли у серед. 18 ст. Легальну діяльність розпочали 1786. Побудовані за цеховою ознакою. Т.-ю. об'єднують членів як за виробничим принципом (приналежність до певної професії), так і за територіальним (за місцем проживання). Вищим органом Т.-ю. є Британський конгрес тред-юніонів, створений 1868 (реорганізований 1920). Більшість Т.-ю. на основі колективного членства входять у *Лейбористську партію Великої Британії*.

ТРЕНТИНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1916 – наступальна операція 3-ої та 11-ої австр.-угор. армії (15.05–17.06.1916) і контрнаступ 1-ої італ. армії (16–25.06.1916) на Італійському фронті під час Першої світової війни. Спланована ген. Ф. К. фон Гетцендорфом операція мала на меті прорвати Італ. фронт біля Трентино і, вийшовши на Венеційську рівнину, створити загрозу Пн. Італії й, водночас, відрізати від баз тилового забезпечення італ. війська зосереджені у долині р. Ізонцо. Зібрані для Т. о. австр. сили налічували 400 тис. вояків, 2 000 гармат. Їм протистояли 250 тис. італійців із 623 гарматами. На першому етапі боїв австр. підрозділи зуміли вклинитися на територію противника на 12–20 км. Наступ австр. частин тривав до 17.06 й зупинився у зв'язку із виснаженістю військ і потребою перекинути їх значну частину із Італ. фронту на Східний фронт, де саме почався наступ рос. армії (див. *Південно-Західного фронту наступ 1916*). Перегрупувавши свої сили, італ. війська 16.06 перейшли у контрнаступ, й зуміли повернути частину втрачених територій. У ході Т. о. загинуло, було поранено або вбито 150 тис. італ. вояків. Важкі втрати італ. військ викликали в Італії виступи з критикою військ. командування і антиурядові заворушення.

А. Козицький (Львів).

ТРЕТІЙ РАЙХ (Німецький Райх) – офіційна назва нацистського режиму у Німеччині 1933–45. Указом А. Гітлера 05.03.1933 було скасовано

Ваймарську республіку і проголошено Т. Р. Вище нацистське керівництво вважало Т. р. продовженням двох попередніх нім. імперій – Священної Римської імперії (962–1806) та Німецької імперії (1871–1918), заснованої О. Бісмарком. Припинив існування у травні 1945 після розгрому нацист. Німеччини у ході Другої світової війни.

ТРЕТІЙ СВІТ – публіцистичний термін, який вживається з поч. 1950-х років для окреслення економічно слабозвинених (постколоніальних) країн Азії, Африки, Латинської Америки та Океанії. Запровадив франц. соціолог Альфред Сові. До першого світу відносили країни західної демократії, другого – комуністичного блоку. Країнами Т. с. вважалися держави, які не належали до перших двох категорій. Для країн Т. с. характерні наступні риси: високий приріст населення, неписьменність, домінування примітивного сільського госп., низький річний дохід населення, нестабільний політ. устрій з авторитарними рисами. Термін «Третій світ» інколи вживається як синонім терміну «країни, що розвиваються».

ТРЕТЯ РЕСПУБЛІКА – республіка, проголошена у Франції після революції 04.09.1870, що привела до падіння *Другої імперії*. Главою держави проголошувався президент. Президентами Т. р. були А. Тьєр (1871–72), М. Е. Мак-Магон (1873–79), Ж. Г'рєві (1879–87), М. Карно (1887–94), Ж. Казимір-Перьє (1894–95), Ф. Фор (1895–99), Е. Лубе (1899–1906), А. Фальєр (1906–13), Р. Пуанкаре (1913–20), П. Дешанель (1920), А. Мільєран (1920–24), Г. Думєрг (1924–31), П. Думєр (1931–32), А. Лебрен (1932–40). Ліквідована внаслідок капітуляції Франції на поч. *Другої світової війни 1939–45* і переходу 10.07.1940 всієї повноти влади до маршала А. Петена.

ТРИЗОНІЯ – назва трьох окупаційних зон західних держав у Німеччині 1948–49. Виникла після приєднання до амер.-брит. окупаційної зони (див. *Бізонія*) французької зони окупації Німеччини. В об'єднаному окупаційному секторі було створено органи влади, верховний суд, загальноземельний банк, відновлено діяльність демократичних політ. партій і профспілок. Протягом 1948–49 в об'єднаній Західній зоні сформувався єдиний господарський ринок. У червні 1948 у Т. було проведено грошову реформу, внаслідок якої замість райхсмарки була запроваджена нова валюта – Німецька марка. Після рішень *Лондонської конференції 1948* і затвердження військовими губернаторами США, В. Британії та Франції нової

Конституції ФРН (набрала чинності 23.05.1949) на території Т. були сформовані органи державної влади ФРН (вересень 1949).

ТРИАНОНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1920 – мирний договір, укладений 04.06.1920 у Великому Трианонському палаці Версаля між державами *Антанти* і країнами, що приєдналися до неї (В. Британія, Франція, США, Італія, Японія, Бельгія, Греція, Китай, Польща, Румунія, Чехословаччина та ін.), з одного боку, та Угорщиною, яка стала самостійною державою після розпаду Австро-Угорської імперії, з другого. Договір, який складався з 364 статей і встановлював відповідальність Угорщини та її союзників за розв'язання *Першої світової війни 1914–18*, за угорський уряд підписав А. Бенард. Т. м. д. вступив у дію після ратифікації його Угорщиною (15.11.1920) і державами Антанти (26.07.1921). За умовами Т. м. д. Трансильванія і сх. частина Банату передавалися Румунії, Хорватія, Бачка і зх. частина Банату – КСХС, провінція Бургенланд – Австрії, Словаччина і Закарпатська Україна – Чехословаччині. Угорщина відмовлялася від будь-яких претензій на порт Фіуме (Рієка). Угор. армія скорочувалася до 35 тис. солдатів, обов'язкова військова повинність скасовувалася (Угорщина мала право комплектувати армію тільки на професійній основі), заборонялося мати авіацію, важку артилерію і військовий флот. Угорщина повинна була сплатити союзникам *репарації*, розмір яких мала встановити Репараційна комісія. Втратив значення після перегляду територіальних статей *Віденськими арбітражами 1938 і 1940*.

ТРОЇСТЕ ПОРОЗУМІННЯ (Троїста угода) – назва, яка зустрічається у літературі для означення союзу Франції, Росії та Великої Британії та їх союзників, який склався до 1907 на противагу *Троїстому Союзу* Німеччини, Австро-Угорщини та Італії (див. також *Антанта*).

ТРОЇСТИЙ СОЮЗ – військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, який склався 1879–82 і поклав початок оформленню військових коаліцій, протиріччя між якими привели до *Першої світової війни 1914–18*. Головним організатором Т. с. виступила Німеччина. Основою Т. с. стали два таємних договори – австрійсько-німецький договір 1879 та союзний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною і Італією 1882. Двосторонній австр.-нім. союз (*Zweibund*) був спрямований проти Росії та Франції. 1882 канцлер О. Бісмарк, використавши загострення італ.-франц. протиріч у Пн. Африці (захоплен-

ня Францією Тунісу), домігся приєднання Італії до австр.-нім. союзу. 20.05.1882 у Відні був підписаний секретний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією. Договір укладався терміном на 5 років, згодом переукладався або автоматично продовжувався – 1887, 1891, 1897, 1902 і 1912 (при цьому вносилися доповнення і уточнення). Відповідно до договору два його учасники – Німеччина і Австро-Угорщина – гарантували Італії військову допомогу у випадку війни з Францією. Одночасно Італія зобов'язувалася надати військову підтримку Німеччині у разі «невикликаного» прямого нападу Франції. Австрія звільнялася від надання допомоги Німеччині під час можливого конфлікту з Францією (як і за умовами договору 1879). Союзники зобов'язувалися дотримуватися доброзичливого нейтралітету у випадку війни з будь-якою ін. великою державою (окрім Франції) та надати військову допомогу, якщо один із них зазнає агресії з боку зразу двох (або кількох) держав. Союзники домовилися у випадку спільної участі у війні не укладати *сепаратного миру*. Сторони погоджувалися не брати участі ні в яких союзах чи угодах, спрямованих проти однієї з них, консультуватися з політ. і екон. питань і надавати взаємну підтримку. У жовтні 1883 секретний договір з Т. с. підписала Румунія. У відповідь на сформування Т. с. 1891–93 був оформлений рос.-франц. союз, а згодом брит.-франц. (1904) і брит.-рос. (1907), внаслідок яких було завершено створення блоку В. Британії, Франції та Росії (див. *Антанта*). Т. с. не був міцним блоком і не був здатний ліквідувати протиріч між його учасниками. З 1890-х років Італія внаслідок загострення австр.-італ. суперечностей на Балканах і через збитки від митної війни з Францією, почала проводити політику зближення з Парижем, зокрема, визнала протекторат Франції над Тунісом (1896) і Марокко (1896) й 1902 уклала секретний договір з Францією, за яким зобов'язувалася зберігати нейтралітет у випадку франц.-нім. війни. На поч. *Першої світової війни 1914–18* Італія проголосила нейтралітет, а 24.05.1915 перейшла на бік держав Антанти і Т. с. розпався.

ТРОЦЬКИЙ Лев (справжн. прізвище – Бронштейн; 07.11.1879 – 21.08.1940) – рад. політик. З 1897 належав до соціал-дем. партії, пізніше – меншовик. Під час Революції 1905–07 у Росії очолював Петерб. раду робітничих депутатів. 1906 засуджений на довічне заслання, зумів втекти і емігрував. 1907–17 жив у В. Британії, Швейцарії, Австро-Угорщині. Після *Лютневої революції 1917* повернувся до Росії, вступив у більшовицьку партію. Як голова Петроградської ради став одним із

співорганізаторів більшовицького перевороту у жовтні 1917. 1917–18 – нарком закорд. справ, виступав проти укладення *Брестського мирного договору 1918*. Як нарком військ. і мор. справ (1918–25) і одночасно голова Реввійськради став головним організатором боездатної Червоної армії. Відіграв ключову роль у ліквідації української державності 1918–20. Після смерті В. Леніна включився у внутріпартійну боротьбу за владу з Й. Сталіним, Л. Каменєвим і Г. Зінов'євим. Був блискучим оратором. Т. – один із провідних теоретиків міжнар. комуністичного руху. Висунув теорію перманентної (безперервної) революції, заперечував сталінську теорію про можливість побудови соціалізму в одній країні, відстоював право на фракційну діяльність у партії та ін. У січні 1925 позицію Т. було засуджено на пленумі ВКП(б) і його було усунено з посади наркома військ. справ. У грудні 1927 т. зв. троцькістсько-зінов'євський блок був остаточно розгромлений, Т. та ін. лідерів опозиції виключено з партії й заслано до Алма-Ати. Згодом висланий з СРСР і позбавлений рад. громадянства (1932). За кордоном жив у Туреччині (1929–33), Франції (1933–35), Норвегії (1935–37) і Мексиці (1937–40). 1938 заснував IV Комуністичний Інтернаціонал (отримав назву Троцькістський Інтернаціонал). Продовжував заочну політичну дискусію з Й. Сталіним, якого звинувачував в узурпації влади сформованою і очолюваною ним бюрократичною кастою. Політичні зміни, які відбувалися в СРСР у 1920–30-х роках окреслював терміном «бюрократична дегенерація». Убитий агентом рад. спецслужб Рамоном Меркадером. Залишив спогади «Моє життя».

О. Джеджора (Львів).

ТРОЦЬКІЗМ – ідеологія крайніх лівих політичних угруповань – послідовників вчення Л. Троцького. Повернувшись після *Лютневої революції 1917* у Росію, Л. Троцький приєднався до табору В. Леніна та більшовиків і разом з ними став лідером *Жовтневої революції 1917*. Як народний комісар закорд. справ рад. Росії він провів переговори про мир з Німеччиною у Брест-Литовську (див. *Брестський мир 1918*), а як військовий комісар – створив і очолив Червону армію. Був одним із ініціатором постанови РНК «Про червоний терор» (1918), брав активну участь в організації штрафних робітничих бригад і концтаборів (див. *Червоний терор*). Після смерті В. Леніна його ізолювали та відмежували від партії. 1929 Троцького було вислано з СРСР і він оселився у Мексиці. У еміграції написав праці, в яких гостро критикував Сталіна, тодішню радянську дійсність (зокрема, «Зраджена революція»). Саме там, вірогідно за прямим нака-

зом Сталіна, його було вбито 1940. Уже 1906 Л. Троцький сформулював концепцію революції в Росії. На його погляд, рос. суспільство мало спершу пройти стадію капіталістичного розвитку та буржуазної революції, перш ніж приступати до наступної, соціалістичної стадії. Його майже цілковито самостійна концепція, яка стала відомою під назвою теорія перманентної революції, була сформульована ним у праці «Підсумки і перспективи» (1906). Суть теорії полягала в безперервності революційного процесу, бо революція не повинна обмежувати себе, оскільки завершення соціалістичної революції в національних рамках просто неможливе. Російська революція повинна була перекинутися на європейський Захід, а пізніше проходити у міжконтинентальних масштабах. Головне у перманентній революції – тотальність революційного процесу (за часом, масштабами і засобами). Теорія перманентної революції передбачала перевагу суб'єктивного над об'єктивним, революцію в ім'я революції, відмову від еволюції. Т. розглядав насильство як засіб реалізації перманентної революції. Теорію перманентної революції Л. Троцький виводив із сформованого ним закону комбінованого розвитку. Зокрема він доводив, що такі суспільства, як Росія, залишаючись переважно відсталими і нерозвинутими, потрапляють під вплив Заходу і переймають деякі з найпередовіших методів екон. розвитку і відносин, і на основі цих осередків, чи острівців розвитку, у свою чергу постають величезні урбаністичні центри, потужний пролетаріат, європеїзована інтелектуальна еліта і радикальні форми політичної боротьби та діяльності. За концепцією Т. буржуазія у рос. умовах залишалася слабкою, а лібералізм – неефективним, оскільки індустріалізація запроваджувалася державою зверху. Подальші суперечності такого суспільства – чіпляння за старе й віджиле і на протигагу розвитку нових тенденцій – створювали зростаючу напругу й нестабільність, що невдовзі змушувало нові радикальні сили вступити в пряму боротьбу зі старим режимом, яка завершується фактично миттєвим стрибком у посткапіталістичну, соціалістичну еру. Л. Троцький добре усвідомлював, що величезні маси сільського населення, зацікавленого найбільше лише в отриманні землі, не підуть услід за робітниками радикальним шляхом. Однак він твердив, що після перемоги світової революції на Заході робітничий уряд Росії отримає підтримку ззовні для здійснення подальших зрушень в економіці і подолання реакційних настроїв селянства. У своїх численних творах 1930-х років, Л. Троцький аналізував сталінізм як «бонапартизм», «термідор», бюро-

кратичний колективізм або й просто «зраду» чи марення божевільного розуму. Троцький критикував сталінську доктрину «соціалізму в окремо взятій країні», оскільки вона мала на меті відмову і від світової революції, і від лідерства в міжнар. соціалістичному русі, натомість віддавши перевагу виключно внутрішнім цілям СРСР. Троцький оголосив, що керівництво компартії створило новий клас експлуататорів в СРСР – «партійних апаратчиків». Після вбивства Л. Троцького ідеологія Т. продовжувала поширюватися, зокрема в країнах *Третього світу*. Китайським різновидом Т. у 1950-х роках стала ідеологія маоїзму. Сучасний Т. виступає під назвою *IV Інтернаціоналу*.

Ю. Шведа (Львів).

ТРУМЕН Гаррі (Truman; 08.05.1884 – 26.12.1972) – 33-й Президент США (1945–53). Н. у Ламарі (шт. Міссурі, США). Учасник *Першої світової війни 1914–18*, капітан артилерії. Належав до Демократичної партії. 1926–34 – губернатор штату Мічиган. З 1934 – сенатор, голова комісії військ. видатків. З січня 1945 – віце-президент. Після смерті Ф. Д. Рузвельта вступив на президентський пост (1948 обраний президентом вдруге). Учасник *Потсдамської конференції 1945*, співторець післявоєнного устрою в Європі. 1945 дав наказ про атомне бомбування япон. міст Гіросіми і Нагасакі. Для пом'якшення соц. наслідків післявоєнної конверсії у країні (демобілізація, безробіття, інфляція) адм-ція Т. 1945–49 розробила концепцію «Справедливого курсу» (програма продовження реформ, започаткованих «Новим курсом» Ф. Д. Рузвельта), яка була спрямована на створення широкого ринку праці, демократичної системи освіти, охорони здоров'я, соц. опіки та ін. (реалізувалася до поч. 1950-х років). Під впливом «Холодної війни» Т. запровадив перевірку лояльності працівників федерального уряду (1947), ліквідував расову сегрегацію у збройних силах (1948). Зовнішньополіт. діяльність адм-ції Т. була спрямована на зміцнення нац. безпеки країни, створення військ.-політ. союзу західних держав і протидію поширенню комунізму у світі. 12.03.1947 проголосив *Трумена доктрину*, одним з етапів реалізації якої став план екон. допомоги державам Європи (див. *Маршалла план 1947*). За ініціативою уряду Т. був підписаний Північноатлантичний пакт (1949), який поклав початок створенню *НАТО*. За його президентства США взяли участь у *Корейській війні 1950–53*. У квітні 1951 усунув від керівництва амер. військами на Корейському п-ові ген. Д. *Макартура*, дії якого (погроза розпочати військ. кампанію проти КНР), могли стати приводом до поч. нової світової війни.

Поряд із Ф. Д. Рузвельтом і Р. *Рейганом* вважається найвидатнішим президентом США ХХ ст.

ТРУМЕНА ДОКТРИНА – програма післявоєнної зовнішньої політики США, викладена президентом США Г. *Труменом* у посланні Конгресу 12.03.1947. У програмі зазначалося, що США повинні надавати політ., екон., а у випадку потреби, і військ. підтримку всім вільним народам, які «чинять опір спробам їх підпорядкуванню озброєними меншинами чи тискові ззовні». У своєму виступі Г. Трумен закликав надати термінову військ. і екон. допомогу у розмірі 400 млн дол. Греції (у країні тривала громадянська війна) і Туреччині, та запропонував направити у ці держави військове спорядження, цивільних і військових радників. 23.04.1947 Сенат, а 09.05.1947 Палата Представників схвалили Т. д. Прийняття нової концепції зовнішньої політики, означало остаточний відхід амер. адм-ції від політики *ізоляціонізму* і *Монро доктрини* та відкривало період активної участі США у формуванні нової системи міжнародної безпеки. СРСР і його сателіти розцінили офіційне затвердження Конгресом США Т. д. як оголошення «Холодної війни» Т. д. стала першим офіційним викладом стратегії «стримування комунізму» (див. «*Стримування*» *доктрина*). Втіленням доктрини стала реалізація амер. плану екон. допомоги країнам Зх. Європи (див. *Маршалла план 1947*). Усі наступні зовнішньополіт. програми США періоду «холодної війни» тільки розвивали основні положення цієї доктрини, модифікуючи, у відповідності до потреб, деякі її елементи.

ТРУШ Іван (17.01.1869 – 22.03.1941) – укр. маляр, художній критик, громад. діяч. Н. у с. Висоцьке на Львівщині. Від 1900 викладав у приватній рисувальній школі М. Мурашка в Києві (живопис і рисунок). 1891–97 навчався у Краків. АМ в Я. Матейка і Я. Станіславського. У ранній період малював переважно пейзажі. Один із організаторів мистецьких об'єднань «Товариство для розвою руської штуки» (1898), «Товариство прихильників української літератури, науки і штуки» (1905), журналів «Будучність» (1899), «Артистичний вісник» (1905). 1905 організатор першої Всеукраїнської художньої виставки у Львові.

Р. Шмагало (Львів).

«ТРЬОХ ЧЕРВОНИХ ЗНАМЕН» ПОЛІТИКА – програма розвитку економіки комуністичного Китаю, проголошена на VIII з'їзді КПК у травні 1958. Передбачала побудову соціалізму маоїстського типу («нова генеральна лінія»), форсовану

модернізацію економіки країни («великий стрибок») і створення нової основи для комуністичного ладу у КНР («народні комуни»). Внаслідок реалізації програми 1958–61 не тільки не досягнуто поставлених цілей, а навпаки, господарство країни було доведено до екон. руїни. Втрати економіки Китаю становили бл. 100 млрд юанів, намітився значний спад у пром-сті та сільсьгосп. виробництві. Експерименти з «народними комунами» (тотальне усуспільнення власності, воєнізація праці, зрівнялівка в оплаті – «залізна миска рису») привели 1959–60 до неврожаю і голоду, від якого загинули мільйони селян. У січні 1961 пекінське керівництво відмовилося від втілення політики «Т. ч. з.» (див. також «*Великий стрибок*» 1958–61).

ТРЮДО П'єр Елліот (Trudeau; 18.10.1919 – 28.09.2000) – канад. політик, 15-й прем'єр-міністр Канади (1968–79; 1980–84). Н. у Монреалі (Квебек). Навчався в Монреальському, Гарвардському і Паризькому ун-тах, Лондонській школі економіки. 1943 призваний до армії, але участі в бойових діях не брав. Політичну кар'єру розпочав як один з лідерів профспілкового руху, учасник страйку шахтарів 1949 на азбестових копальнях. 1949–51 працював в апараті прем'єр-міністра Канади Л. Сен-Лорана. Критикував авторитарний стиль режиму М. Дюпlessі у провінції Квебеку. Своїми публікаціями сприяв розгортанню «*Тихої революції*», але відсторонився від радикальних сепаратистських гасел. 1951 відвідав СРСР, після чого тривалий час мав імідж радянського (спецслужби США називали його «канадським Кастро»). 1965 приєднався до Ліберальної партії Канади. 1967–68 – міністр юстиції. 1968 обраний лідером Ліберальної партії, що дозволило обійняти посаду прем'єр-міністра (загальний час прем'єрства більше 15 років). Талант полеміста і ерудиція Т. викликали симпатії у багатьох канадців, що переросло у т.зв. атмосферу трюдоманії. Одягаючись наперекір усім офіційним протоколам й іноді вдаючись до ненормативної лексики, став улюбленцем канад. молоді (зважаючи на національність матері – франко-шотландка – інколи з'являвся на людях у шотландській спідниці).

Задекларував створення «справедливого суспільства», а в нац. питанні дотримуваясь принципу «Одна держава – одна нація». Ініціював лібералізацію законодавства про розлучення і аборти. Порушив традицію незмінності федеральної бюрократії, контингент якої планомірно розчиняв молодими фахівцями-франкоканадцами. Ініціював надання франц. мові 1969 статусу офіційної. 1971 оголосив про початок проведення політики багатокультурності. Екон.

політика уряду Т. у 1970-х була спрямована на всеохоплюючу «канадизацію». 1980 виступив з Новою енергетичною програмою (НЕП), що передбачала встановлення фіксованих цін на нафту і газ, заборону експорту легкої нафти і нафтопродуктів (амер. преса назвала НЕП «неоголошеною війною США»).

Попри своє етнічне походження виступав проти будь-яких проявів квебекського сепаратизму. Проявив непоступливість під час «*Жовтневої кризи*» 1970, референдуму про «асоціативний суверенітет» Квебеку 1980. Завдяки конституційній реформі (*Репатріація Конституції 1982*) сприяв перетворенню Канади на повністю суверенну державу.

На міжнар. арені Т. дотримуваясь власної зовнішньополіт. лінії (політика «третьої альтернативи»). Обмежив співпрацю з НАТО, скоротив чисельність збройних сил. 1970 встановив дип. відносини з Китаєм, а в травні 1971 першим із канад. прем'єрів відвідав СРСР (побував і в Києві). Попри тиск Вашингтона підтримував повноцінні міждержавні відносини з Кубою, 1972 домігся виведення з території Канади амер. ядерних ракет «Бомарк». За урядування Т. обмежено кількість амер. фільмів і музичних програм, що транслювалися на канад. телебаченню. У відповідь на рад. вторгнення до Афганістану Оттава бойкотувала XXII літні Олімпійські ігри у Москві (1980). У червні 1984 заявив про відставку з посади лідера Ліберальної партії, а відповідно і прем'єр-міністра. До кінця життя займався юридичною практикою. Згідно громадських опитувань – найпопулярніший канадець XX ст. Автор книг: «Азбестовий страйк» («*La Grève de l'Amiante*», 1956), «Двоє наївних у червоному Китаї» («*Deux Innocents en Chine Rouge*», 1960), «Федералізм і франко канадці» («*Le fédéralisme et la société canadienne-française*», 1967) та ін.

Р. Сіромський (Львів).

ТРЮДО Джастін (Жюстен) П'єр Джеймс (Trudeau; 25.12.1971) – канад. політик, 23-й прем'єр-міністр країни (з 2015), лідер Ліберальної партії Канади (з 2013). Н. у м. Оттава в сім'ї 15-го прем'єр-міністра Канади П. Е. Трюдо і Маргарет Сінклер. Навчався в коледжі Жан-де-Бребйюф (англ. л-ра), ун-тах Макгіла (педагогіка), Британської Колумбії, Політехнічній школі Монреалю (магістерська програма «Географія навколишнього середовища»). Викладав фр. мову і математику в Академії Вест Пойнт Грей і середній школі В. Черчилля у Ванкувері. 2000, після смерті батька, розпочав активну участь у гром.-політ. житті країни. Критикував окремі аспекти урядової

політики імміграції та багатокультурності. Короткий час працював на одній із канад. радіостанцій. З 2005 одружений на Софі Грегуар. 2007 знявся у серіалі СВС «Велика війна», присвяченому участі Канади у *Першій світовій війні*. Обирався депутатом Палати громад (2008, 2011) від округу Папіно (Монреаль). 2013 обраний головою Ліберальної партії Канади. Після парламент. виборів 2015 посів посаду прем'єр-міністра Канади й одночасно міністра міжурядових справ та в справах молоді. Став другим серед наймолодших прем'єр-міністрів в історії країни (після Д. Кларка). Кабінет Т. став першим в історії Канади гендерно збалансованим – по 15 чол. і жінок. Посаду міністра зайнятості, робочої сили і праці впродовж 2015–17 займала політик укр. походження Мері-Енн Мігичук, а міністра міжнародної торгівлі (2015–17), а згодом – закордонних справ Х. Фрїланд (з 2017). У липні 2016 відвідав Україну, зокрема побував на Яворівському військовому полігоні.

Р. Сіромський (Львів).

ТРЮФФО Франсуа (Truffaut, 06.02.1932 – 21.10.1984) – франц. кінорежисер, сценарист, есеїст, актор, продюсер. Н. у Парижі. У юності змінив безліч професій. З кін. 1940-х років активно брав участь в організації кіноклубів. Визначальною для біографії Т. стало знайомство з критиком і теоретиком кіно А. Базеном, під впливом якого майбутній режисер дебютував як кінокритик на сторінках ж-лу «Кайє дю сінема», вимагаючи радикальної трансформації кіно, наближення до дійсності й очищення від комерційних стереотипів. У 1950-х роках активно виступав у кінопресі, написав низку сценаріїв (один з них ліг в основу маніфесту «нової хвилі» – фільму його однодумця Ж.-Л. Годара «На останньому подиху», 1959). Дебютом Т. у кіно стала стрічка «400 ударів» (1959), яка поклала початок двом головним темам кінотворчості Т. – переживанням дитинства («Дика дитина», 1970; «Кишенькові гроші», 1976) і вихованню почуттів (фільми «Антуан і Колетт», 1962; «Вкрадені поцілунки», 1968; «Сімейне вогнище», 1970; «Кохання, що вислизає», 1979). Під знаком «нової хвилі» були сприйняті й фільми Т. «Стріляйте в піаніста» (1960) і «Жуль і Джим» (1962). Новаторські за образним рішенням стрічки свідчили і про ліризм, що надалі стане авторським знаком режисера. У центрі уваги режисера – світ почуттів і переживань. Парадоксам і кризам кохання присвячені психологічні драми «Ніжна шкіра» (1964), «Дві англійки і Континент» (1971), «Історія Аделі Г.» (1975), «Чоловік, що кохав жінок» (1977), «Зелена кімната» (1978), «Сусідка» (1981). Та ж емоційно-психологічна проблематика з'являється

і в стрічках «чорної серії»: «Наречена була в чорному» (1968), «Сирена Міссісіпі» (1969), «Така красуня, як я» (1972), «Весела неділя» (1983). У своїх фільмах Т. постійно нагадував про вічні цінності, у яких бачив підвалини повноти людського існування. Режисер показав суспільство, де заборонені книги («451° за Фаренгейтом», 1966), створив «Американська ніч» (1973), в якій сам виконав роль кінорежисера, акцентував роль театру в умовах нім. окупації («Останнє метро», 1980). Гуманістична функція кіно, втілена і у книгах Т. – «Фільми мого життя» (1975) і «Кінематограф за Хічкоком» (1966).

К. Сліпченко (Львів).

ТУДЖМАН Франьо (Tudjman; 14.05.1922 – 10.12.1999) – 1-й президент незалежної Хорватії. У роки *Другої світової війни 1939–45* воював проти гітлерівців у партизанських загонах Й. Тіто, у післявоєнний час – генерал югосл. служби безпеки. 1961 вийшов у відставку, і до 1967 очолював Інститут історії у Загребі. У кін. 1960 приєднався до руху за незалежність Хорватії. За «антиюгославську діяльність» виключений з Союзу комуністів Югославії (1967) і двічі перебував в ув'язненні. Патріотичною позицією здобув високий авторитет у хорват. суспільстві. 1989 заснував і очолив Хорват. демократичний союз, який переміг на парламентських виборах. У квітні 1990 обраний президентом, проголосив незалежність Хорватії (21.06.1991) та її вихід зі складу Югославської федерації. Кілька раз переобирався на пост президента (1992, 1995, 1997). Проголошував націоналістичні гасла, стояв на позиціях побудови Великої Хорватії. Уряд Т. втягнувся у тривалий кровопролитний конфлікт (загинуло бл. 25 тис. осіб) із-за населеної переважно сербами хорват. території і після тривалих воєнних дій ліквідував самопроголошену Сербську Країну. У грудні 1995 Т. разом з С. Мілошевичем і А. Ізетбеговичем підписав план мирного врегулювання у Боснії та Герцеговині – Дейтонські угоди 1995. Авторитарний стиль керівництва Т. викликав засудження європ. спільноти і привів до фактичної ізоляції країни. 07.02.2000 новим президентом Хорватії був обраний Стіпе Месіч, лідер Хорватської народної партії, кандидат від восьми опозиційних партій.

ТУНІСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 – наступальна операція амер., брит. і франц. військ у Тунісі, яка відбулася 17.03–13.05.1943 під час Другої світової війни. Метою операції був розгром італ.-нім. групи армій «Африка», зайняття території Тунісу і повне витіснення противника з Пн. Африки (див. також

Північно-Африканська десантна операція 1942). Італ.-нім. сили у Тунісі налічували понад 310 тис. солдатів і офіцерів. У ході Т. о. війська 18-ої групи армій союзників під командуванням брит. ген. Г. Александера заг. чисельністю 320 тис. солдатів і офіцерів, розгромили групу армій «Африка» під командуванням Ю. фон Арніма. 06.05.1943 нім.-італ. фронт був прорваний, 07.05 брит. війська зайняли Туніс, амер. – Бізерт. Нім. сили у Тунісі капітулювали 09.05, а італ. – 13.05. Нім. та італ. війська втратили у ході Т. о. 50 тис. вбитими і 260 тис. полоненими. Операція завершилася встановленням контролю союзників над усією територією Тунісу і створенням умов для висадки військ союзників на Сицилії та у Пд. Італії.

А. Козицький (Львів).

ТУПАМАРОС (Рух національного визволення) – лівацький партизанський рух в Уругваї. Виник 1963. Одним із його організаторів був Р. Сендіс. Назва руху походить від імені останнього правителя інків Тупака Амару (бл. 1740–83), ім'я якого стало символом боротьби індіанців за свої права. Спочатку за ідеологічною спрямованістю був мішаниною ідеалізму, правозахисного руху і бандитизму у стилі Робін Гуда. Учасники Т. грабували банки, казино, магазини і підприємства, роздавали майно бідним. З кін. 1960-х років рух набув організованіших форм. Протягом 1968–72 партизани здійснили низку військових операцій проти урядових військ і поліції та терористичні акції (підпали, викрадення і замах на політиків і держслужбовців). Внаслідок активних дій армії та поліції рух був розгромлений, а найрадикальніші учасники руху перейшли у підпілля. 1985 Т. відновив діяльність як політична партія, однак 1989 був заборонений.

ТУРЕЧЧИНА (Турецька Республіка), держава в Південно-Західній Азії і Південно-Східній Європі, п-ові Мала Азія та Балканському п-ові. Межує з Болгарією, Грецією, Грузією, Вірменією, Іраном, Іраком і Сирією. Вихід до Чорного, Середземного, Мармурового і Егейського морів. Загальна площа: 779,5 тис. км². Чисельність населення: 83 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: турки – 80%, курди – 15%, араби. Релігійний склад населення: мусульмани – 99,9% (з них – мусульмани-суніти – 80%). Держ. мова: турецька. Форма держ. правління: президентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Анкара. Адмін.-терит. поділ: 80 провінцій (ілів), які об'єднані в 8 областей. Глава держави: президент. Законодавча влада: однопалатний парламент – Великі Національні Збори. Найвищий орган виконавчої влади: Рада

Міністрів, яку очолює президент. Грошова одиниця: 1 турецька ліра (100 курушів).

На поч. ХХ ст. Османська імперія перебувала в стані глибокої політ. і екон. кризи. Одним із гол. джерел поповнення держ. бюджету були зарубіжні позики. 1906 дефіцит зовнішньоторг. балансу Т. склав 12 млрд лір. Султан *Абдул Гамід II* (1842–1918) створив у країні атмосферу шпигуноманії та переслідувань всіх незадоволених правлячим режимом. Опозиційний рух очолили прихильники політ. реформ, які отримали загальну назву молодотурків. 04–09.02.1902 у Парижі відбувся I конгрес молодотурків. У ході дискусії про можливість використання іноз. втручання для проведення у Т. конституційних реформ делегати конгресу розділилися на дві групи. Група, очолена Ахмедом Алі Різою (1859–1933), виступала проти будь-яких контактів із зх. державами. Група принца Сабахеддіна (1877–1948) доводила корисність орієнтації на західний чинник. Згодом обидві групи створили власні політ. орг-ції: Ахмед Алі Різа – «Спілку прогресу і єднання», а Сабахеддін – «Спілку особистої ініціативи та децентралізації». 27–29.12.1907 у Парижі відбувся II конгрес молодотурецького руху, який закликав до збройного повстання проти султана. Поштовхом до відкритого виступу проти монархічного режиму стали спроби західних держав вирішити долю *Македонії*. Повідомлення про прийняте Росією і В. Британією рішення позбавити Т. суверенітету над Македонією підштовхнуло молодотурків до активних дій. У кін. червня 1908 керівник однієї із орг-цій молодотурків у Македонії лейтенант Ахмед Ніязі-бей (1873–1913) разом із двома сотнями солдатів із гарнізону у Ресні пішов в гори. Незабаром до його загону приєдналися втікачі із ін. гарнізонів. Штабом повстанців став Охрид. Через два тижні повстанські сили налічували 3 000 солдатів і офіцерів. Другим командиром повстанців став майор *Енвер Паша* (1881–1922). Вислані до Македонії із Анатолії урядові війська частково розбіглися, а частково приєднувалися до повстанців. 20.07 повстання почалося у Монастирі, а невдовзі під управлінням створеного молодотурками революційного комітету опинилася ціла Македонія. Султану довелося піти на поступки і 24.07.1908 він оголосив про відновлення дії Конституції 1876. Водночас Абдул-Гамід II відправив у відставку уряд (однак молодотурки не були призначені до складу нового кабінету), розпустив таємну поліцію, звільнив політ'язнів, дозволив політ. емігрантам повернутися у Т. 02.11.1908 був скликаний парламент, найбільшу кількість мандатів у якому отримала партія молодотурків «Єдність і прогрес» («İttihad ve Terakki»). У грудні

1908, очолювана Сабахеддіном частина членів партії «Єдність і прогрес», створила партію «Ахрар» («Ліберали»). Водночас у Стамбулі відбулися потужні демонстрації, які організували противники реформ. У ході демонстрацій неодноразово траплялися вуличні заворушення, під час яких релігійно налаштовані маніфестанти напали на християн і молодотурків. Уряд не зміг нормалізувати ситуацію, тому 14.02.1909 кабінет Мехмеда Кяміль Паші (1832–1913) був змінений більш прихильним до молодотурків Гусейном Гільмі (1855–1923). 13.04.1909 солдати стамбул. гарнізону, яких очолили ліберали, здійснили контрпереворот. Султан відправив уряд Гусейна Гільмі у відставку. Новим керівником кабінету став Ахмед Теуфік-Паша (1845–1936), який розпочав репресії проти молодотурків. Лідери молодотурецького руху втекли до Македонії, звідки їх підрозділи почали наступ на Стамбул. Військами молодотурків, які взяли собі назву «Армія дії», командував Махмуд Шевкет Паша (1856–1913), а штабом повстанських сил керував Мустафа Кемаль (див. *Ататюрк Мустафа Кемаль*). 26.04.1909 молодотурки зайняли Стамбул. 27.04 парламент одностайно ухвалив рішення детронізувати султана. Наступним султаном Т. став Мехмед V (1844–1918). Новий уряд повністю складався із діячів молодотурецького руху. Парламент переглянув Конституцію 1876 і змінив 25 статей, зокрема уряд підпорядковувався парламенту; депутати мали затверджувати угоди, які підписував султан. На пост керівника уряду повернувся Гусейн Гільмі, якого у січні 1910 змінив Ібрагім Гакки Паша (1863–1918). Молодотурки повністю взяли владу в країні в свої руки.

Поразка Османської імперії в *Італійсько-турецькій війні 1911–12* була використана противниками молодотурків. У липні 1912 заснована колишніми лібералами партія «Свобода і згода» («Хюррієт ве Іттіляф») усунула від влади молодотурецький уряд. 18.10.1912 вже новий уряд уклав мирну угоду із Італією (див. *Лозаннський мирний договір 1912*). Поразка Т. в Африці підштовхнула балканські держави до спільного виступу проти Стамбула – розпочалися *Балканські війни 1911–13*. Внаслідок 1-ої Балканської війни Т. за умовами *Лондонського мирного договору 1913* втратила всі свої європ. володіння, крім частини Сх. Фракії. 31.05.1913 турецький прем'єр Махмуд Шевкет Пашу, який підписав цей договір вбив терорист. Скориставшись конфліктом між колишніми союзниками по антитурецькій коаліції, у липні 1913 турецька армія здійснила швидкий наступ в Сх. Фракії й повернула собі Едірне. Нова лінія кордону була підтверджена окремою турецько-болг. угодою від 29.09.1913. У ході Балканських війн гол. важелі

влади у країні опинилися в руках трьох політиків: Енвер Паші, Мехмеда Талаат-бея (1874–1921; зайняв пост міністра внутр. справ) і Ахмеда Джемалє (1872–1922; став нач. стамбул. поліції), які розпочали давно заплановані реформи.

На поч. *Першої світової війни 1914–18* Т. підписала 02.08.1914 з Німеччиною таємну угоду, згідно із якою Стамбул обіцяв взяти участь у війні *Центральних держав* проти Росії, зберігаючи, водночас, нейтралітет на Балканському театрі бойових дій. У відповідь на обстріл рос. військ.-мор. баз в Одесі, Севастополі, Феодосії та Новоросійську нім.-турецькою ескадрою адм. В. Сушона, Росія 02.11.1914 оголосила війну Т. У наступні дні у стані війни з Т. опинилися В. Британія, Франція і Сербія. 14.11 султан Мехмед V оголосив джихад, закликавши мусульман всього світу до війни із невірними. У січні 1915 турецький корпус (20 тис. осіб) спробував прорватися до Суецького каналу, але зазнав невдачі. Турецький наступ на Кавказі початково розвивався успішно і в грудні 1914 турецька армія досягнула Сарикамишу. 29.12 рос. війська контратакували турків, які почали безладно відступати. У серед. січня 1915 з 95-тис. турецької армії, яка воювала на Кавказі, у живих залишилося лише 18 тис. осіб (див. *Сарикамишська операція 1914–15*). Бажаючи позбавити росіян підтримки місцевого населення, у квітні 1915 міністр внутр. справ Талаат Паша видав наказ переселити все вірменське населення зі Сх. Анатолії на південь Малої Азії. Приводом до цього наказу стало повстання, яке 20.04.1915 підняли місцеві вірмени у м. Ван. Практична реалізація наказу про переселення перетворилася у масову різанину цивільного вірменського населення, яку здійснили головні сформовані із курдів і черкесів парамілітарні утворення. Переселення супроводжувалося грабежами та нищенням матеріальних цінностей. Жертвами *геноциду* вірменів стало щонайменше 800 тис. осіб.

Месопотамський фронт, який виник 07.11.1914 внаслідок висадки брит. військ в Іраці, турецьке командування розглядало як другорядний. Британці майже без опору зайняли Басру й продовжили наступ углиб Іраку. 1915 брит. війська спробували захопити Багдад, але зазнавши поразки біля Ктесіфона, змушені були відступити і закласти укріплений табір в Кут-ель-Амарні. На поч. 1915 брит.-франц. командування розпочало військову операцію, що мала завершитися форсуванням протоки Дарданелли і проривом союзницького флоту до Стамбула. 25–27.04.1915 брит., австрал. і ново-зеланд. війська (80 тис. чол.) висадилися на п-ові Галліполі, що розташований на європ. березі Дарданелл. Запеклі бої, у ході яких обидві сторони несли величезні людські втрати, тривали

до грудня 1915. У серед. грудня 1915 британці та їх союзники були змушені евакуювати вцілілі підрозділи. Перемога на п-ові Галліполі, та вступ у війну на боці Центральних держав Болгарії, дозволив турец. командуванню вислати на Кавказький, Синайський і Месопотамський фронти додаткові сили. 29.04.1916 турки змусили капітулювати брит. гарнізон Кут-ель-Амарні. Однак, і другий турец. наступ на Суецький канал завершився невдачею (літо 1916), а на Кавказі рос. війська захопили Ерзрум і Трапезунд (див. *Ерзурумська операція 1915-16 і Трапезундська операція 1916*). 1917 стратегічна ініціатива остаточно перейшла до союзників. У березні 1917 брит. війська зайняли Багдад. У жовтні 1917 брит. сили ген. Е. Алленбі розпочали наступ в Палестині, у листопаді вони захопили Газу і Яффу, у грудні – Єрусалим. У цей же час покращилося становище турец. сил на Кавказі, де після *Жовтневого перевороту 1917* у Петрограді, рос. фронт почав розпадатися. За умовами *Брестського миру 1918* Росія повертала Т., втрачені 1878 р-ни – Карс, Ардаган і Батум. Восени 1918 становище на фронтах для Т. стало загрозливим. 01.10.1918 брит. війська захопили Дамаск, 06.10 – Бейрут, а 26.10 – Алеппо. Водночас із поразками у Сирії, Т. зазнала й дипломатичного удару – 29.09.1918 перемир'я із державами *Антанти* підписала Болгарія, унаслідок чого безпосередня загроза нависла над Стамбулом. У цій ситуації уряд М. Талаат-бея пішов у відставку. 30.10.1918 на борту брит. крейсера «Агамемнон» у грец. порту Мудрос (на о-ві Лемнос) в Егейському морі, представники Османської імперії та Антанти підписали перемир'я (див. *Мудроське перемир'я 1918*). До Стамбула вступили символічні контингенти держав Антанти, а до Мармурового моря увійшов військовий флот союзників. Брит. війська зайняли багатий на нафту Мосульський вілайєт. У грудні 1918 французи висадилися у Кілікії, захопивши Мерсін, Тарс і Адан, у березні 1919 – італійці встановили контроль над Анталією. 15.05.1919 у Ізмірі висадився грец. десант, який через два тижні зайняв весь Ізмірський вілайєт.

Підписання принизливих для Т. умов перемир'я призвело до падіння кабінету Ахмета Ізет Паші (1864–1937). Правляча партія «Єдність і прогрес» саморозпустилася. У листопаді 1918 гол. візиром Т. став прихильник султана Ахмед Теуфік Паша (1845–1936), а в березні 1919 султан змінив його на ще прозахіднішого політика Мехмеда Ферід Пашу (1853–1923). Непопулярний серед населення через угодовство уряд Ферід Паші протримався при владі лише 7 місяців, і у жовтні 1919 його змінив кабінет А. Алі Різи (1860–1932). Новий уряд спробував проводити більш незалежну від держав

Антанти політику і порівняно лояльно ставився до патріотичних сил, що декларували антизахідні настрої. У січні 1920 А. Алі Різа дозволив скликати у Стамбулі Османський парламент. Однак, 16.03.1920 союзники оголосили у Стамбулі надзвичайний стан, змусили султана усунути від влади уряд А. Алі Різи (прем'єром став Саліх Гулусі Кезрак (1864–1934), а потім знову М. Ферід Паша) і арештували антизахідно налаштованих політиків. У цій ситуації депутати парламенту оголосили, що не працюватимуть під тиском, і на знак протесту припинили роботу парламенту на невизначений час. Поява на території Т. іноз. військ призвела до стихійного формування підпільних груп і партизанських загонів, які згодом отримали загальну назву «Кува і мілліє» («Національні сили»). Патріотичні сили, очолив ген. Мустафа Кемаль. Депутати парламенту почали збиратися в Анкарі. 23.04.1920 розпочав роботу новостворений законодавчий орган країни – Великі національні збори Туреччини (ВНЗТ), головою яких був обраний М. Кемаль. ВНЗТ рішуче виступили проти капітулянтської політики султан. уряду, сформувавши уряд країни і Генштаб нац. збройних сил.

Шокуючою звісткою для більшості турків стало підписання 10.08.1920 урядом М. Ферід Паші мирного договору з державами Антанти у Севрі (див. *Севрський мирний договір 1920*). Капітуляція султан. дипломатії, яка погодилася із надзвичайно важкими умовами мирної угоди, остаточно зруйнувала авторитет офіц. влади. У країні почалася нац.-визв. війна проти іноз. окупації – «куртулуш». Важливе значення для зміцнення патріотичних сил мало встановлення міждерж. контактів із більшов. Росією, яка 03.06.1920 визнала уряд М. Кемалю. 18.03.1921 у Москві представники М. Кемалю і більшов. РНК підписали договір, який визнавав рос.-турец. кордон 1878 (за винятком частини р-ну Батумі, що передавався рад. Грузії). Турец. сторона отримала від більшовиків зброю і боєприпаси, а також фінансову допомогу (бл. 10 млн руб. золотом). 01.04.1921 турец. війська розбили грец. окупаційні частини біля села Іненю. Незважаючи на поразку, грец. війська й надалі зберігали перевагу над турец. силами й продовжували наступ. На поч. серпня 1921 фронт уже проходив по р. Сакар'я, останньому природному рубежеві на шляху до Анкари. Зібравши всі сили, турец. війська зупинили ворожий наступ. 24.08–16.09.1921 на р. Сакар'ї тривала запекла битва, що вирішила долю кампанії та користь військ М. Кемалю (за цю перемогу він отримав титул «газі» – «переможний» і звання маршала). 09.09.1922 армія М. Кемалю увійшла до Ізміру, а до 19.09 повністю очистила від грец. військ турец.

територію. З Ізміру турец. війська пішли на північ у напрямку до Мармурового моря, де ще розташовувалися війська західних союзників. До збройної сутички між противниками не дійшло і 11.10.1922 було підписано *Муданійське перемир'я 1922*. Держави Антанти зберегли право утримувати свої війська у Стамбулі та протоках до часу підписання нової мирної угоди. 20.11.1922 у Лозанні зібралася мирна конференція, на якій Туреччину представляли висланці кемалістського уряду. У конференції взяли участь Франція, В. Британія, Італія, Японія, Греція, Югославія і Румунія. На засідання з обговорення режиму проток було запрошено також представників рад. Росії, України та Грузії (як єдиної делегації) та Болгарії. 24.07.1923 переговори закінчилися підписанням угоди про скасування режиму капітуляцій та союзницького контролю над протоками, які, щоправда, турец. уряд зобов'язався демілітаризувати. Т. відновлювала свій суверенітет у Східній Фракії, о-вах Імроз і Тенедос. Терит. втрати власне турец. земель обмежилися округом Хаттай і р-ном Мосулу, що були передані, відповідно, Сирії та Іраку. 06.10.1923 останні союзницькі війська покинули територію Т. (див. також *Лозаннський мирний договір 1923*).

01.11.1922 турец. парламент оголосив про скасування султанату, а 04.11 великий візир Османської імперії А. Теуфік Паша (знову перебував на цьому посту від жовтня 1920) склав повноваження. Турец. султан *Мехмед VI Вахїддєдін* (1861–1926), який вступив на трон 03.07.1918, залишив країну. Після саморозпуску 01.04.1923 парламенту, у ході виборчої кампанії, викристалізувалася організаційна структура Народної партії («Хальк Фіркасі»; після проголошення респ. прийняла назву Народно-республіканська – «Джумхюрїєт Хальк Фіркасі», ДХФ) на чолі з М. Кемалем. На виборах до парламенту, що відбулися впродовж червня–липня 1923, прихильники М. Кемалю здобули перемогу і зайняли більшість місць у парламенті. 29.10.1923 Т. була проголошена республікою. М. Кемаль став її першим президентом, а Ісмет-Паша (1884–1973) – прем'єр-міністром. Столиця країни була перенесена до Анкари. 03.03.1924 уряд скасував халіфат і вигнав з країни усіх 144 осіб, що належали до династії османських правителів. 20.04.1924 парламент прийняв конституцію Турецької Респ. Основний закон запроваджував низку особистих свобод, встановлював у країні президентсько-парламентську форму правління і утверджував іслам як державну релігію. Жінки були позбавлені виборчих прав і не могли балотуватися на виборах до парламенту.

Скориставшись патріот. настроями, М. Кемаль вирішив одним рішучим ударом покінчити з віковою

відсталістю країни, провести модернізаційні та вестернізаційні реформи. 25.11.1925 уряд видав «Закон про капелюхи», який наказував всім дорослим чоловікам носити капелюхи. Носіння фески (чоловіча шапочка з червоного фетру або вовни у формі усіченого конусу) прирівнювалося до кримінального злочину, за який карали смертю. Прояви непокори жорстко придушувалися (1925 за відмову носити капелюх були засуджені до страти 70 чол.). 30.11.1925 уряд заборонив діяльність релігійних братств; закрив будинки, де збиралися дервіші (текке) і усипальниці святих (тюрбе), що часто ставали центрами релігійної пропаганди. 1928 з Конституції Т. був усунений пункт про іслам як держ. релігію. Від 01.01.1926 країна перейшла на Григоріанський календар, а 1928 вихідний день був перенесений з п'ятниці на неділю. У Т. були заборонені шаріатські суди і багатожонство. Кампанія за емансипацію жінки, у ході якої М. Кемаль пропагував відмову від чадри і традиційних ісламських хусток (видати закон, який би остаточно заборонив ці деталі жіночого одягу уряд не наважився), завершилася наданням 1930 жінкам виборчих прав на місцевих виборах, а від 1934 – повного виборчого права. Від кін. 1920-х років уряд вдавався до енергійного реформування системи освіти. 1928 турец. мова була переведена з араб. абетки на латинську. 1932 було створено Т-тво вивчення турец. мови для очищення мови від араб. і перс. запозичень і їх заміни нац. відповідниками.

1930-ті роки у Т. позначилися зростанням пантурецьких настроїв. Мусульманські заклики до молитви стали виголошуватися турец. мовою. Офіц. гаслом країни став лозунг «Туреччина для турків і турки для Туреччини». 25.04.1931 ДХФ черговий раз перемогла на виборах до парламенту, отримавши 287 із 317 депутатських місць, а М. Кемаль втретє був обраний президентом країни. 10.05.1931 розпочав роботу III з'їзд ДХФ, який запровадив принцип, згідно з яким, голова партії (призначався на пожиттєвий термін), ставав президентом країни, а його заст. – прем'єр-міністром. Таким чином, було формально узаконено об'єднання держ. і парт. апаратів, і у Т. офіційно встановлена однопартійна система. 1934 розпочався наступний етап реформ турец. суспільства. Уряд скасував титули й давні форми звертання, а також запровадив прізвища (до 01.01.1935 всі турки мали обрати собі прізвище). 24.11.1934 парламент спец. рішенням присвоїв М. Кемалю прізвище – Ататюрк (Батько турків).

У 1920–30-х роках успішно розвивалася зовн. політика Т. 1932 країну прийняли до *Ліги Націй*. 1934 були нормалізовані стосунки

із Грецією. Згодом Т. навіть заключила військ.-політ. союз із Грецією, Румунією і Югославією – *Балканську Антанту*. 1936 держави-кредитори дозволи Т. покривати половину щорічних платежів «оттоманського боргу» товарами. На міжнар. конференції 1936 у Монтре (Швейцарія) був переглянутий режим чорноморських проток. Т. повернула собі право контролювати прохід через протоки іноз. військових кораблів у мирний період і повністю закрити протоки під час війни. 1937 Т. увійшла до ще одного регіонального військового блоку, підписавши із Іраном, Іраком і Афганістаном – *Саадабадського пакту 1937*. Ін. дипломатичним успіхом Анкари стало повернення Т. 1939 населеного переважно турками округу Хаттай на кордоні із Сирією.

У кін. 1930-х років загострився особистий конфлікт між Ататюрком і незмінним упродовж 14 років прем'єр-міністром Т. І. *Іненю* (Ісмет-Пашою). У жовтні 1937 І. Іненю пішов у відставку, а новим прем'єром став відомий фінансист Джеляль Баяр (1883–1986). Відхід у травні 1938 від державних справ важкохворого Ататюрка дозволив парламенту здійснити низку кроків, що зміцнили антикемалістську опозицію. Після смерті Ататюрка парламент обирає новим президентом І. Іненю, прем'єр-міністром залишився Дж. Баяр.

Напередодні і на поч. Другої світової війни турец. уряд активізував свою зовн. політику. 12.05.1939 Т. підписала угоду про взаємодопомогу з В. Британією, а 23.06.1939 – з Францією. 19.10.1939 В. Британія, Франція і Т. підписали ще одну угоду, що передбачала надання Т. допомоги зх. державами у випадку агресії проти неї. 18.06.1941 був підписаний турец.-нім. пакт про ненапад терміном на 10 років. Угода про ненапад із СРСР була підписана ще раніше, тому після поч. нім.-рад. війни, Т. 25.06.1941 оголосила про свій нейтралітет. Анкара дотримувалася взятих на себе зобов'язань, хоча впродовж наступних років, особливо після рад. репресій проти мусульманських народів у Криму і на Кавказі, у Т. посилюлися антирад. настрої. Після перелому у ході Другої світової війни Т. вирішила заключити союз з державами *антигітлерівської коаліції*. У кін. 1943 І. Іненю зустрівся з В. Черчиллем і Ф. Д. Рузвельтом у Каїрі, де обговорювалася можливість участі Т. у бойових діях проти Німеччини на Балканах (див. *Каїрські конференції 1943*). Однак турец. керівництво ухилилося від безпосередньої участі у війні, обмежившись розривом 02.08.1944 дипл. стосунків із Німеччиною. Т. оголосила війну Німеччині та Японії тільки 23.02.1945.

Перемога СРСР у Другій світовій війні реанімувала стару рос. ідею про встановлен-

ня контролю над Чорноморськими протоками. 07.06.1945 Москва попередила Анкару про можливість продовження дії рад.-турец. угоди про співпрацю (термін її закінчувався у жовтні 1945) лише за певних умов. Звинувативши Анкару у співпраці із гітл. режимом, СРСР вимагав від Т. передачі під рад. контроль частини турец. території (р-н Карсу, Ардагану, Артвілу), зміни режиму проток і виділення місця для рад. військ. бази у р-ні Босфору і Дарданелл. Скрутне зовнішньополіт. становище змусило Т. шукати союзників серед противників Москви. Західні уряди, які підтримали Анкару в протистоянні із СРСР, висловили побажання лібералізації внутр. політики турец. уряду і запровадження багатопартійності, справедливо вбачаючи в соц. напруженості джерело посилення комуністичних впливів. 01.11.1945 президент І. Іненю оголосив про зміни у політ. системі країни: полегшення умов реєстрації нових партій, а також заміну двоступеневих виборів прямими. 07.01.1946 була зареєстрована Демократична партія («Демократ Партісі», ДП), яку очолили колишній прем'єр Дж. Баяр і великий землевласник Аднан Мендерес (1889–1961). Задоволені ходом політ. реформ у Т., США продемонстрували свою підтримку Анкарі, виславши до турец. берегів у жовтні 1946 Середземноморський флот. 12.03.1947 президент Г. Трумен оголосив про намір передати Т. і Греції, яким загрожувала рад. агресія, 400 млн дол. США. У країні з'явилися амер. військові місії та радники, почалися поставки сучасного озброєння. У серпні 1949 Т. прийняли до *Ради Європи*.

На парламентських виборах 1950 перемогла ДП, яка здобула 408 із 487 місць у парламенті, її гол. конкурент – ДХФ отримала лише 69 мандатів. 22.05.1950 президентом країни став Дж. Баяр, а прем'єром – А. Мендерес. Нове турец. керівництво висловилося за лібералізацію всіх сторін сусп. життя. Уряд ліквідував тютюнову і чайну монополії, змінив закупівельні ціни на низку продуктів харчування. До 1953 площа зайнята зерновими культурами збільшилася з 7 до 11 млн га, унаслідок чого Т., на короткий час, вийшла на 4-те місце у світі за обсягами зернового експорту. На поч. 1950-х років щорічний приріст ВВП складав 13% на рік. 18.02.1952 Т. вступила до НАТО, 1955 Анкара стала членом *Багдадського пакту*. На території країни була створена система військ. баз, радіолокаційних станцій, майданчиків для запуску ракет тощо. У 2-й пол. 1950-х років темпи екон. зростання сповільнилися: приріст ВВП впав до 4%, а бюджетний дефіцит почав зростати. Уряд запровадив контроль цін і твердий курс світових валют, що призвело до появи «чорного ринку».

Зворотню стороною екон. зростання стало безробіття, ріст цін і податків, великий бюджетний дефіцит, що 1960 сягнув 19 млрд лір.

Зростання сусп. напруження правляча ДП спробувала погасити репресивними заходами – були закриті опозиційні газети, заарештовані лідери студентського руху. У ході б-би з демонстрантами, які протестували проти політики уряду, почали траплятися випадки непокори з боку військових: солдати і навіть офіцери відмовлялися виконувати неконституційні накази уряду. 27.05.1960 турец. військові вчинили переворот. Президент, прем'єр і гол. міністри були інтерновані. Згодом, за вироком суду А. Мендереса, а також міністрів фінансів і закорд. справ, які найбільше були причетні до корупційних скандалів, стратили. Після перевероту влада перейшла до Комітету нац. порятунку, який очолив командувач сухопутними військами ген. Джемаль Гюрзель (1895–1966). У січні 1961 армія передала владу Установчим Зборам, які 27.05.1961 прийняли нову Конституцію країни. Основний закон, який проголосив Другу республіку, запровадив пропорційну систему виборів, а також встановив другу палату парламенту – Сенат. 15.10 відбулися вибори до парламенту, на яких перемогли 5 партій. Найбільше місць отримали ДХФ і Партія справедливості («Адалет Партісі», АП), які сформували коаліційний уряд на чолі з І. Іненю. Президентом Т. парламент обрав Дж. Гюрзеля. Чергові вибори 1965 принесли перемогу АП (партія набрала 53% і зайняла 240 із 450 місць у парламенті). Її лідер – С. Демірель – сформував однопартійний уряд, що знаходився при владі протягом 1965–71. Після смерті Дж. Гюрзеля (14.09.1966) президентський пост зайняв ген. Джевет Сунай (1899–1982). Уряд С. Деміреля відновив планування, а під час двох чергових п'ятирічок (1963–67 і 1968–72) середньорічний приріст ВВП складав 7%. 1973 вперше в історії Т. обсяги пром. продукції у структурі ВВП перевищили об'єм продукції с/г.

Кінець 1960-х років позначився появою низки молодіжних радикальних груп, як лівацького, так і ультраправого спрямування. 1968 майже одночасно виникли орг-ції турец. націоналістів «Сірі вовки» («Бозкурт») і ультралівих радикалів «Революційна молодь» («Деврімчі Генджилик»). Ультраліві розпочали кампанію нападів на представників влади і заможних верств населення, а також на військові бази США, що знаходилися в країні. «Сірі вовки», у свою чергу, вдалися до терору проти комуністів, або й просто тих осіб, діяльність яких уважали «антитурецькою». На тлі постійних збройних сутичок між молодими радикалами, 27.04.1971 уряд був змушений запровадити надзвичайний

стан. Поліція почала проводити масові арешти і молодіжний тероризм, на якийсь час, вдалося подолати. 1974 увагу країни від внутрішньополіт. проблем тимчасово відвернуло розгортання конфлікту між грец. і турец. громадами на Кіпрі (див. *Кіпрська проблема*). 15.07.1974 на о-ві відбувся інспірований грец. «чорними полковниками» військовий переворот. Частини кіпрської нац. гвардії усунула від влади президента *Макаріоса III* й оголосили «енозіс» – приєднання Кіпру до материкової Греції. У відповідь 20.07.1974 Т. висадила на Кіпрі військ. десант. Після збройних сутичок між турец. армією і кіпрськими греками, ворогуючі сторони були розведені *Миротворчими силами ООН* (знаходилися на о-ві від 1964). Однак, зважаючи на те, що греки розпочали на своїй частині о-ва «етнічні чистки», вже у серпні бої відновилися. Турец. військові встановили контроль над пн. част. Кіпру (37% території о-ва). Турки із грец. частини Кіпру переселилися на північ, а греки із півночі змушені були втікати на південь. Під захистом турец. армії на пн. Кіпру 1983 була проголошена Турецька респ. Північного Кіпру, яку очолив Рауф Денкташ (1924–2012) (жодна з країн світу, крім Т., не визнала цієї держави).

Військові видатки, спричинені конфліктом на Кіпрі, негативно позначилися на турец. економіці. Додаткові клопоти створили всесвітня енергетична криза 1973–74, а також зменшення попиту на традиційні товари турец. експорту. До кін. 1970-х років інфляція досягнула сягнула 90% на рік. На додаток до екон. проблем у країні знову піднялася хвиля тероризму. Унаслідок взаємних нападів і терорист. актів лівих і правих 1977 загинули бл. 200 осіб, а у наступні роки щорічно гинули бл. 1,5 тис осіб. У ніч на 12.09.1980 турец. військові вчинили державний переворот. Керівник перевероту ген. К. Еврен (1917–2015) мотивував дії армії необхідністю зупинити терор і запобігти громад. війні. Лідери ісламістів і націоналістів Неджеметін Ербакан (1926–2011) і Алпарслан Тюркеш (1917–97) були заарештовані та засуджені до тюремного ув'язнення. 16.10.1981 військові розпустили всі існуючі в країні партії, а багатьом політикам терміном на 5–10 років суд заборонив займатися політ. і громад. діяльністю. Чергова Конституція країни, яка запровадила новий держ. устрій, була прийнята на референдумі 07.11.1982. Першим президентом Третьої республіки у Т. був обраний К. Еврен. Конституція розширила повноваження президента і ліквідувала Сенат. До парламентських виборів 1983 уряд допустив лише 3 партії: Нац.-демократичну («Мілліет Демократісі Партісі»), Народну («Хальк Партісі») і партію «Вітчизна» («Анаватан»). Перемогла очолювана Тургутом

Озалом (1927–93) «Вітчизна», яка здобула 52,8% голосів виборців і отримала 211 із 400 мандатів, що дозволило їй сформувати однопартійний уряд. Роки прем'єрства Т. Озала (1983–89) були позначені гнучким поєднанням західноєвроп. екон. прагматизму з широким використанням місцевих традицій. Уряд вклав великі кошти у розвиток соц. інфраструктури, будівництво доріг і розвиток телекомунікацій, що різко збільшило надходження від туристичного бізнесу. У листопаді 1989 парламент обрав Т. Озал президентом. На парламентських виборах у жовтні 1991 «Вітчизна» поступилася Партії правильного шляху («Догрю Йол Партісі», ДЙП), яку очолював С. Демірель. Прем'єр-міністром знову став С. Демірель, який перебував при владі в 1991–93. Подібно як і для його попередника, пост керівника уряду став для С. Деміреля трампліном для президентства. Після несподіваної смерті 66-літнього Т. Озала, 16.05.1993 С. Демірель був обраний наступним президентом Т. Керівником уряду 25.06.1993 вперше в історії Т. стала жінка – висуванка ДЙП Тансу Чілпер (1946 р. н.).

На виборах у грудні 1995 сенсаційну перемогу здобула Партія добробуту («Рефах Партісі», РП), яку очолював лідер ісламістів Н. Ербакан. Ісламісти, що отримали 158 мандатів, створивши найбільшу в парламенті фракцію. Щоб не допустити їх до влади, проти РП об'єдналися кілька світських партій, але сформовані ними коаліційні уряди виявилися нестійкими і нездатними керувати країною. Зрештою 28.06.1996 Н. Ербакан очолив уряд. Остерігаючись посилення ісламіст. настроїв у країні, турец. армія черговий раз втрутилася у розвиток подій. 28.02.1997 військові пред'явили Н. Ербакану ультиматум, який стосувався низки принципових питань внутр. і зовн. політики. Армія вимагала від голови уряду взяти на себе зобов'язання не міняти ліберального і прозахідного політ. курсу країни, у протилежному випадку погрозувала усунути уряд РП від влади. Н. Ербакан намагався вести переговори, але 30.06.1997 йому все ж довелося піти у відставку. Військові ініціювали судову заборону РП, Н. Ербаканові і ще 6 провідним членам партії терміном на 5 років також заборонено займатися політ. діяльністю. У січні 1999 уряд очолив лідер ДХФ Бюлент Еджевіт (1925–2006). Уряд Б. Еджевіта підтримали партії правого спрямування, зокрема, «Вітчизна». Потужне стихійне лихо не дозволило новому керівництву країни реалізувати запропоновану екон. програму. 17.08.1999 Т. зазнала винятково потужного землетрусу – були зруйновані десятки тисяч житлових будинків, сотні промислових об'єктів, загинули 17 217 осіб, а 600

тис. мешканців країни залишилися без житла. Матеріальні збитки від землетрусу склали понад 30 млрд доларів. Крім цього наприкін. 2000 – на поч. 2001 Т. пережила важку економічну кризу. У країні почалася масштабна інфляція, падіння ВВП склало 6% за підсумками 2001.

Найважливішими досягненнями уряду Б. Еджевіта в 1999–2002 стали укладення угоди про початок процесу приєднання Т. до *Європейського Союзу* (заявку Анкара подала ще 14.04.1987, але статус кандидата отримала лише 11.12.1999) і арешт лідера Курдської робітничої партії А. *Оджалана*.

На парламентських виборах в листопаді 2002 переконливо перемогла Партія справедливості та розвитку («Адалет ве Калкінма Партісі», АКП), що здобула 363 із 550 місць у парламенті. Представник цієї партії Абдулла Гюль (р. н. 1950) став тимчасовим прем'єр-міністром країни (лідер партії Р. Т. *Ердоган* не міг зайняти цей пост через судову заборону на виконання публічних функцій). Після внесення змін до відповідного закону, Р. Т. Ердоган був обраний до парламенту на додаткових виборах й 13.03.2003 змінив А. Гюля на посту керівника уряду. А. Гюль, натомість, отримав пост віце-прем'єра та мін. закорд. справ. Вже 2002 Т. вдалося відновити екон. зростання, яке до 2007 скдало пересічно понад 6% на рік.

Готуючись до вступу до ЄС уряд Т. змушений був запровадити низку законодавчих ініціатив, які зміцнювали в країні поділ влади та послаблювали традиційно сильний вплив армії. У березні 2008 уряд заявив про розкриття таємної ультра націоналістичної орг-ції «Ергенекон» (від назви міфічної долини, місця легендарного зародження тюркської державності), що ставила собі за мету дестабілізацію ситуації в країні (члени орг-ції вбивали християн, вірмен, курдів і лібералів) та повалення уряду Р. Т. Ердогана. У серпні 2013 за справою «Ергенекон» було засуджено 254 особи, в переважній більшості колишніх військових і поліцейських. Ще одну підпільну орг-цію, яка під кодовою назвою «Бальоз» нібито готувала держ. переворот, викрили в січні–лютому 2010. За цією справою у вересні 2012 засудили 322 особи, теж переважно військових. Крім військових і ультра націоналістів проти уряду Р. Т. Ердогана активно виступали також ультраліві. У травні–серпні 2013 у Т. відбувалися організовані ними масові антиурядові виступи.

Завдяки стрімкому екон. зростанню, Р. Т. Ердоган зберігав значну популярність. На перших у історії Т. прямих президентських виборах 10.08.2014 він переміг вже у першому турі, набравши 51,8% голосів виборців. 15.07.2016 у

Т. відбулася спроба держ. перевороту, в організації якої Р. Т. Ердоган звинуватив свого колишнього союзника Фетхуллага Гюллена (1941 р. н.), який жив у США. У ході розслідування дій закордонників відбулися масові арешти і звільнення із військової та державної служби (загалом звільнено бл. 76 тис. осіб). 16.04.2017 у Т. відбувся конституційний референдум, на якому було затверджено 18 поправок до Конституції, що перетворювали країну на президентську республіку (пост прем'єр-міністра скасовано). На позачергових президентських виборах, які відбулися одночасно із парламентськими 24.06.2018, знову переміг Р. Т. Ердоган, що набрав 52,6% голосів. Правляча АКП здобула 295 мандатів, а її союзниця Партія націоналістичного руху («Міллієт Харекет Партісі») 49, завдяки чому вони змогли сформувати двопартійний уряд.

Концентрація у руках Р. Т. Ердогана дедалі більшої влади викликала критику його політики з боку США та ЄС. У відповідь турец. лідер звинуватив західні демократії у політиці подвійних стандартів та заявив про можливість перегляду домовленостей між Анкарою і Брюсселем. Впевнена позиція Т. значною мірою була зумовлена її ключовим значенням у вирішенні Європейської міграційної кризи 2015 (турки погодилися розмістити на своїй території табори для сирійських біженців та не пропускати їх до Європи) і тією активною роллю, яку від серпня 2016 турецькі війська відігравали у війні в Сирії. Крім цього, міжнар. позицію Р. Т. Ердогана посилював той факт, що політ. нестабільність у Т. у жоден спосіб не впливала на успіхи господарського розвитку країни. За номінальним розміром ВВП 2018 економіка Т. зайняла 17 місце у світі.

Лит.: Шюкрю Ганіоглу. Ататюрк: біографія мислителя. Київ: Ніка-Центр, 2018; Debbie Lovatt. Turkey since 1970: Politics, Economics and Society. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001; The Cambridge History of Turkey. Vol. 4. Turkey in the Modern World / Ed. by Reşat Kasaba. Cambridge: Cambridge University Press, 2009; Hugh Pope, Nicola Pope. Turkey Unveiled: A History of Modern Turkey. New York: The Overlook Press, 2011; Erik Zürcher. Turkey: A Modern History. London: I. B. Tauris, 2017.

А. Козицький (Львів).

ТУХАЧЕВСЬКИЙ Михайло Миколайович [04(16).02.1893 – 12.06.1937] – рад. військовий діяч, маршал (1935). Н. у маєтку Александрівське Смоленської губ. 1914 закінчив Олександрівське військово-училище. Учасник Першої світової війни, капітан. Після *Жовтневого перевороту 1917* перейшов на сторону більшовиків. 1918 командував 1-ю армією Сх. фронту, яка воювала про-

ти білогвардійців і чехословацького корпусу. Як прихильник ідеї т. зв. перманентної революції, підтримувався Л. Троцьким та В. Леніним. Запровадив перші в Червоній армії військові трибунали. 1919 командувач 8-ю армією Півд. фронту, з 05.04 до листопада – очолював 5-ту армію, яка брала участь в бойових діях Східного фронту проти військ О. Колчака. З лютого 1920 – в. о. командувача Кавказьким фронтом. Як командувач 3х. фронтом під час Польсько-рад. війни 1920 керував рад. вторгненням до Польщі. Через прорахунки в плануванні наступу потерпів дошкульну поразку від армії Ю. Пілсудського під Варшавою («диво на Віслі»). Командував діями 7-ої армії під час придушення *Кронштадтського повстання 1921*, використав проти повсталих отруйні гази. У квітні-травні 1921 Т., вже як фахівець із каральних операцій, командував військами під час придушення *Антонова повстання 1920–21*. Застосовував стратегію жорстокої воєнної окупації повсталих р-нів регулярними військами, проявляв нещадність проти повсталих, застосовував масові розстріли, страти заручників включно з жінками та дітьми, практикував знищення цілих сіл, створення концтаборів тощо, аж до застосування проти селян отруйних газів. З серпня 1921 – нач. Військової академії РСЧА. 1922–24 командувач військами Західного фронту, 1925–28 – нач. штабу РСЧА. 1928–31 – командувач військами Ленінград. військ. округу. З червня 1931 – нач. озброєнь ЧА, заст. наркома з військ. і мор. справ і голови Реввійськради СРСР, з 1936 – 1-й заступник наркома оборони. Ідейний натхненник мілітаризації економіки СРСР. 1937 знятий з поста і призначений командувати військами Приволзького військ. округу. 24.05 арештований за звинуваченнями в організації «військово-фашистської змови» в РСЧА (разом із ним були заарештовані ін. вищі військовики, зокрема, Й. Якір, І. Уборевич, А. Корк, В. Прімаков, Я. Гамарник та ін.). 11.06.1937 засуджений до страти. Реабілітований 1957.

Г. Рачковський (Львів).

ТЯНЬАНЬМЕНЬ ПОДІЇ 1989 – події на центральній площі китайської столиці Тяньаньмень у квітні-червні 1989. З кін. 1980-х років у Китаї розгорнувся сусп. рух за демократизацію політичної системи країни, провідну роль у якому відігравало студентство. Приводом до початку нової хвилі студентських виступів стала смерть 15.04.1989 колишнього ген. секретаря КПК Хуа Яобана, одного з лідерів радикального реформаторського крила Компартії. 17.04.1989 у Пекіні розпочалися демонстрації та мітинги, які проходили під гаслами поглиблення політ. реформи, захисту прав людини,

ослаблення тотального партійного диктату у всіх сферах сусп. життя і боротьби проти корупції. У акціях протесту взяли участь сотні тисяч студентів, зокрема з ін. регіонів країни. Протестуючи проти публікацій у центральних газетах, які засуджували студентський рух, частина студентів оголосила 13.05 голодування на площі Тяньаньмень (Площа небесного спокою). Незабаром студентські протести підтримали робітники підприємств Пекіна та інтелігенція. 15.05.1989 зі страйкуючими зустрівся М. Горбачов (перебував з офіц. візитом у Китаї), що додало студентам віри у можливість змін. Неодноразові переговори зі студентами представників вищого кит. керівництва, зокрема ген. секретаря ЦК КПК Чжао Цзяна не привели до припинення акцій протесту. У цих умовах консервативна частина керівництва КПК на чолі з прем'єром Держради Лі Пенем (підтримав і *Ден*

Сяопін) звинуватила студентів у створенні обстановки хаосу, загрозової для всього суспільного ладу країни і запровадила у столиці надзвичайний стан. Проти ночі з 03 на 04.06 на площу, де продовжувалися студентські акції, були введені війська. Танки і бронемашини, руйнуючи барикади і не зупиняючись перед людськими заслонами, поступово витіснили мітингуючих з площі. У сутичках зі студентами війська застосували зброю, внаслідок чого загинули сотні людей. Всього за неофіц. даними, жертвами цих подій стало бл. 5 тис. осіб і 10 тис. було поранено. Протягом наступних днів були заарештовані бл. 2,5 тис. учасників подій, частина керівників студентських виступів були розстріляні. Ген. секретар КПК Чжао Цзян був звинувачений у зв'язках з «ворогами соціалістичного устрою» і замінений на посаді лідера партії *Цзян Цзімінем*.

У

У ТАН Сітх (U Thant; 22.01.1909 – 25.11.1971) – бірм. політик, 3-й Генеральний секретар ООН. Закінчив Рангунзький ун-тет, працював у школі. Учасник руху за незалежність Бірми (з 1989 – Мьянма). Після проголошення 04.01.1948 суверенітету країни неодноразово займав міністерські пости. З 1948 перебував на дипл. службі, 1957–61 – представник Бірми в ООН. Після загибелі в авіакатастрофі Д. Гаммаршельда, був призначений Ген. секретарем ООН (02.12.1966 призначений на другий термін). За час перебування на цьому посту відіграв провідну роль у розв'язанні *Карибської кризи 1962* і припиненні громад. війни у Конго (1960–65). Добився розміщення *Миротворчих сил ООН* на Кіпрі (1964) і припинення боїв під час Шестиденної війни 1967 на Близькому Сході (див. *Арабсько-ізраїльські війни*). Сприяв зайняттю КНР місця *Тайваню* в ООН (1971) і надання їй місця у Раді Безпеки ООН. Після закінчення його повноважень (31.12.1971) У Тана на посту Ген. секретаря замінив К. Вальдгайм.

У-2 ІНЦИДЕНТ – епізод, пов'язаний із збиттям над територією Радянського Союзу амер. літака-шпигуна. 01.05.1960 у р-ні Свердловська (тепер – Єкатеринбург) рад. ракетою класу «земля-повітря» був збитий амер. літак У-2 (U-2), що стартував з бази у Пакистані та, пролетівши над деякими р-ми СРСР, мав приземлитися у Норвегії. Амер. спецслужби, використовуючи найновіший літак-розвідник, були переконані, що в СРСР немає засобів для його знищення (макс. висота польоту 22 км). Зізнання пілота літака Ф. Пауерса (катапультувався) і залишки технічного обладнання У-2 підтвердили розвід. характер польоту, що спочатку заперечувала амер. сторона (заявила, що літак збився з курсу, виконуючи метеодослідження над територією Ірану і Туреччини). Інцидент з У-2 став причиною подальшого загострення рад.-амер. відносин, відмови М. Хрущова від участі у конференції з питань мирного договору з Німеччиною і статусу *Західного Берліну* у Парижі та відкладення візиту президента Д. Айзенговера до СРСР. У лютому 1962 пілот Ф. Пауерс (засуджений до 10 років ув'язнення) був обміняний на рад. агента Рудольфа Абеля.

УГОРСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1956 – найвищий вияв хвилі антикомуністичних виступів, які

охопили країни комуністичного табору вслід за викриттям «культу Сталіна» на XX з'їзді КПРС (лютий 1956). В Угорщині десталінізація привела до усунення від влади 18.07.1956 головного провідника сталінської політики, 1-го секретаря Угорської партії трудящих М. Ракоші. Однак ця заміна лише посилила вимоги угор. суспільства щодо демократизації політ. режиму. Суспільне напруження зросло внаслідок поганого урожаю 1956 і дефіциту палива. Повстання розпочалося 23.10 студентською демонстрацією у Будапешті біля пам'ятника польс. ген. Юзефові Бему, героєві угор. повстання 1848 проти Габсбургів. Учасники акції хотіли заманіфестувати свою солідарність з антикомуніст. виступами, що вибухнули декілька тижнів перед тим у Польщі (у Гданську). Розстріл цієї демонстрації та масового мітингу жителів Будапешту 25.10 агентами таємної поліції послужили поштовхом до вуличних сутичок і масових стихійних розправ над комуністами та їхніми прихильниками. Лідер угор. компартії Ерно Геро оголосив надзвичайний стан і звернувся з проханням до Радянського Союзу про військову допомогу. Коли на вулиці Будапешту були виведені рад. танки, антикомуніст. боротьба набула характерного загальнонац. повстання проти іноз. інтервенції. Масові заворушення припинилися лише 28.10, після укладення перемир'я між місцевими комуністами і повстанцями. На основі досягнених угод був сформований новий коаліційний уряд на чолі з І. Надем, який проголосив запровадження багатопартійної системи, вихід Угорщини з *Організації Варшавського договору* і нейтральний статус країни. 03.11 уряд повністю встановив контроль над ситуацією у країні. У цей ж день один із противників уряду І. Надя, 1-й секретар УСРП Я. Кадар (з 25.11) втік з Будапешту до м. Сольнок (Сх. Угорщина), де 04.11 проголосив створення нового, лояльного до СРСР уряду. На «прохання» уряду Я. Кадара рад. військові підрозділи 04.11.1956 атакували Будапешт й ін. центри революції. Бої тривали аж до грудня 1956. І. Надь та ін. керівники повстання 1956 були заарештовані й розстріляні. Ті повстанці, які вціліли, змушені були покинути Угорщину і шукати притулку в Австрії (до поч. січня 1957 сюди емігрувало бл. 200 тис. учасників повстання). Терор тривав аж до 1963. Попри криваве придушення У. п., багато з політ. і екон. вимог його учасників пізніше впровадив сам Я. Кадар, щоб забезпечити політ. стабільність у країні.

УГОРЩИНА (Угорська Республіка) – держава в Центральній Європі. Межує з Словаччиною, Україною, Румунією, Сербією і Чорногорією,

Хорватією, Словенією, Австрією. Загальна площа: 93 тис. км². Чисельність населення: 9,7 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: угорці (мадяри) – 90%, цигани – 4%, німці – 2,6%, серби – 2%. Релігійний склад населення: римо-католики – 68%, протестанти – 25%. Держ. мова: угорська. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Будапешт. Адмін.-терит. поділ: 9 округів (медьї) і 20 міських округів, столичне місто. Глава держави: президент. Законодавча влада: однопалатний парламент – Державні Збори. Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів, яку очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: угор. форинт (100 філерів).

На зламі XIX–XX ст. У. разом із Австрією за австр.-угор. угодою 1867 входила до складу (дуалістичної) монархії – Австро-Угорщини. У., як і Австрія, визнавалася суверенною частиною держави. Управління всіма внутр. справами здійснювали угор. уряд і парламент, а для вирішення загальноімп. справ створювалися 3 загальнодержавні мін-ва (військове, фінансове, закорд. справ). На чолі держави стояв австр. імператор (одночасно мав титул угор. короля), влада якого була формально обмежена в Австрії Райхсратом, в У. – Сеймом. Австр. імператор *Франц Йосиф I* мав право видавати надзвичайні закони, затверджувати склад угор. уряду, скликати і розпускати угор. парламент, здійснював керівництво збройними силами і зовн. політикою Австро-Угорської імперії. Загальної Конституції в Австро-Угорщині не існувало. Законодавчі функції для всієї імперії реалізувалися через т. зв. делегації (по 60 членів від Райхсрату і Сейму), які скликалися щорічно. До угор. частини монархії увійшли фактично всі т. зв. землі Корони Святого Стефана (власне Угорщина, Хорватія, Воєводина, Трансильванія, Славонія, Словаччина і Закарпатська Україна) зі строкатим нац. складом населення (21 млн осіб; 1910).

У сусп.-політ. житті королівства панівне становище займала угор. аристократія – великі землевласники. Саме їхні інтереси обстоювала Ліберальна партія, яка правила в У. майже безперервно до самого краху імперії. Ліберали, яких з поч. століття очолював Іштван Тіса, обстоювали непорушність угоди 1867. Одночасно в У. почали виникати політичні партії (Селянська партія, Державна партія незалежності, Партія дрібних господарів), які вимагали розширення політ. і екон. незалежності краю. Ще в грудні 1890 утворилася Соціал-дем. партія Угорщини (СДПУ). Серед опозиційних угруповань найавторитетнішою була Партія незалежності, серед лідерів якої

найяскравішою фігурою був М. Карої. 1905 на угор. сеймових виборах Ліберальна партія, яка знаходилася при владі 30 років, зазнала поразки. Більшість голосів отримала коаліція опозиційних партій (Партія незалежності, Конституційна партія, Католицька народна партія). Однак, нац. вимоги опозиції (незалежна митна територія, угор. командування в армії, реформа виборчої системи) віденський правлячий двір відкинув, а саму опозиційну коаліцію не допустив до влади. Це спричинило політ. кризу дуалізму, яка частково була розв'язана 1906: коаліція відступила, погодившись утворити уряд на основі угоди 1867, відмовилася від своїх військових та ін. вимог. 1907 була укладена нова угор.-австр. економічна угода. 1910 коаліційна влада поступилася уряду Іштвана Тіси, який сформувала Нац. партія праці (утворена на основі Ліберальної партії). Новий уряд силою придушив сеймову опозицію.

В екон. відношення У. залишалася переважно аграрною країною. На поч. XX ст. продукція с/г становила 64% нац. доходу. У цьому секторі економіки було зайнято 66% самодіяльного населення країни. Найсильнішим гальмом на шляху розвитку аграрної економіки залишалася велике поміщицьке землеволодіння напівфеодалного типу. Разом із тим, після подолання екон. спаду 1900–1903, особливо 1906–1912, У. переживала період бурхливого пром. піднесення. Приріст продукції становив 4–5% на рік, тобто темпи зростання перевищували європ. рівень. Відбувалися суттєві зрушення і в с/г.

Поч. XX ст. відзначений помітним поживанням масових сусп.-політ. рухів. Дедалі ширші кола угор. громадськості вимагали перегляду на користь У. угоди 1867. Зокрема, ставилися питання про створення окремої (а не спільної з Австрією) угор. армії, окремої митної системи, нац. банку. Найпопулярнішим загальнодем. гаслом, як і в Австрії, стала вимога встановлення загального виборчого права. Активізувався робітничий рух, зокрема, в столиці країни – Будапешті.

Дедалі ширших масштабів набирав нац.-визв. рух немадярських народів, які разом узяті становили бл. 11 млн осіб, тобто більше половини населення Угор. королівства. Найчисленнішими нац. групами були румуни (бл. 3 млн осіб), німці (бл. 2 млн), а також хорвати, серби, словаки, українці та євреї. З усіх територій королівства лише Хорватія (разом зі Славонією, населеною переважно сербами) мала статус автономії. Хоча закон 1868 проголошував рівноправність усіх громадян У. незалежно від нац. приналежності, рівноправність усіх національностей, їх право користуватися рідною мовою, право викладання у навч. закладах рідною

мовою, однак, ці положення переважно залишилися нереалізованими. Більше того, проводилася систематична мадяризація нац. окраїн, яка викликала спротив немадярського населення і дедалі голосніші вимоги надання національностям більше прав і можливостей для свого розвитку. Однак, усі вимоги щодо розширення суверенітету У., демократизації країни, розв'язання нац. питань незмінно наштовхувалися на запеклий опір з боку лібералів на чолі з І. Тісою, яких активно підтримував віденський двір. Щодо опозиції, то вона проводила свою діяльність винятково у вузьких рамках легальності. У результаті влада не йшла на жодні принципові поступки. Між тим, нерозв'язаність актуальних питань сусп. розвитку створювала напружене становище у країні.

Вибух *Першої світової війни 1914–18* супроводжувався галасливою шовіністичною пропагандою, ініційованою угор. правлячими колами. Угор. влада сподівалася поширити свій вплив на Балканах і придушити нац. рухи. У таких умовах переважна більшість лідерів опозиційних партій закликала до зупинення політ. б-би і страйкових виступів в ім'я «національного єднання». Виняток становили М. Карої та група його однодумців, які виступали за припинення війни, укладення справедливого миру, відновлення повної незалежності. У цих умовах в У. був запроваджений військовий стан, лютували військові суди і було створено концентраційні табори. Економіка країни перебувала у глибокій кризі – уряд регламентував виробництво і споживання, встановив максимум цін на збіжжя і борошно, запровадив карткову систему. Антивоєнні настрої поєдналися з нац. рухами у Словаччині, Трансильванії, Хорватії–Славонії, ін. землях Корони Св. Стефана. Відцентрові рухи, невдоволення і заворушення змусили нового імператора *Карла I Габсбурга* (в У. – Карл IV) пом'якшити режим. Після зміни стратегічного становища на фронтах 1916 в угор. опозиційних колах почали наростати антинім. настрої. Деякі діячі почали зондувати можливість укладення сепаратного миру з Антантою зі збереженням існуючих кордонів, але ці переговори не дали результатів. Угор. опозиційні сили поділялись дві течії на чолі з лібералом М. Карої (очолював «Партію незалежності та 1848 року») і поміркованим діячем Д. Андраші. Перший пропонував послідовну демократизацію, а праве крило кликало лише до обмежених реформ.

Звістка про Жовтневий переворот 1917 у Росії активізувала соціальний рух в У. Мітинг соціал-демократів у Будапешті підтримав більшовиків і закликав до відмовитися від анексії рос. і польсь. земель. Серед опозиційних соціал-дем. груп

вирізнялися ліві антимилітаристи і радикали на чолі з Бала Куном, більшість з яких становили солдати, що повернулися з рос. полону. Революційні настрої спонукали соц.-демократів відмовитися від участі в уряді Д. Андраші. 25.10.1918 партія Карої та СДПУ створили Угор. Національну Раду, яка висловилася за незалежність У., припинення війни, запровадження дем. свобод, звільнення політв'язнів, аграрну реформу та ін.

Рев. події у різних частинах імперії, зокрема, у Відні, змусили короля Карла I призначити прем'єром М. Карої. 31.10.1918 був сформований новий уряд, який 02.11 проголосив незалежність. Через 2 тижні У. стала «народною республікою», президентський пост у якій зайняв М. Карої.

Екон. криза і вплив більшовицької Росії посилювали активність у країні комуністів. У листопаді крайнє ліві сили об'єдналися у Компартію на чолі з Б. Куном. На їх бік перейшли молодіжні соц.-дем. орг-ції та деякі профспілки. У промислових центрах комуністи витіснили соціал-демократів з рад. Страйковий рух, який охопив країну, набув політ. забарвлення. Уряд намагався стабілізувати ситуацію шляхом арештів, що змусило комуністів піти у підпілля. 20.03.1919 М. Карої передав владу СДПУ, яка розпочала переговори з комуністами. Дві ліві партії підписали угоду про створення Соціалістичної партії Угорщини і встановлення «диктатури пролетаріату». 21.03.1919 робітничі загони роззброїли поліцію і жандармерію. На виборах 07.04. більшість голосів виборців здобули депутати від рад. Комуністичний уряд націоналізував гірництво, транспорт, банки, підприємства (з числом робітників понад 20 осіб), створив Червону армію. Незабаром уряд націоналізував угіддя розміром понад 100 гольдів (бл. 50 га), а землі передав сільськогосп. кооперативам і держпідприємствам, що розчарувало селян у новій владі.

Події в У. стурбували Антанту, перелякану небезпекою більшовизму. За рішенням Ради чотирьох на *Паризькій мирній конференції 1919–1920* румун. і чехосл. війська вступили на територію У. Одночасно відбулося кілька повстань проти рад. влади. При звістці про форсування румун. військами р. Тиси уряд 01.08 подав у відставку, а нова профспілкова влада почала роззброювати Червону армію. Соц.-дем. уряд анулював декрети про націоналізацію, почалися арешти комуністів. 06.08 румун. частини зайняли Будапешт. У неокупованій частині діяли загони адм. М. Горті. Новий уряд, який сформували християнські соціалісти, розпочав переслідування активістів рад. влади і Червоної армії. З вступом до Будапешта в серед. листопада 1919 т. зв.

національної армії реальна влада зосередилася в руках її головнокомандувача адм. М. Горті. У коаліційному уряді провідну роль відігравала крайня Об'єднана християнсько-національна партія (ОХНП), але були представлені ліберальні партії й навіть соціал-демократи.

На січневих виборах 1920 більшість одержали прихильники Горті – Партія дрібних сільських господарів (ПДСГ) і ОХНП. Перед новообраними Національними Зборами стояло питання про форму державного ладу в країні. Більшість політ. сил вважали за необхідне повернення монархії, яка вже у лютому 1920 була відновлена. Однак, коли постало питання вибору короля, між депутатами виникли розбіжності: частина прихильників монархії – легітимісти – обстоювали повернення на престол династії Габсбургів (проти чого рішуче виступали держави Антанти), натомість інші висловлювались за «вільне обрання короля». Цими розбіжностями скористався М. Горті. Під тиском вірного йому офіцерського корпусу парламент обрав Горті регентом Королівства з дуже широкими повноваженнями.

У червні 1920 У. підписала *Тріанонський мирний договір 1920*, умови якого були продиктовані державами-переможцями. За договором У. втратила 2/3 своєї довоєнної території і бл. 60% населення, Трансильванія, Марамарочина і східна частина Банату відійшли до Румунії, Хорватія, Бачка і частина Банату – до Королівства СХС, Словаччина і Закарпатська Україна («Підкарпатська Русь») – до Чехословаччини, Бургенланд – до Австрії. На У. накладались обмеження щодо її збройних сил, зобов'язання виплачувати репарації країнам-переможцям. Жорсткі умови договору викликали невдоволення громадськості, а також сплеск націоналістичних настроїв. У країні не припинялися суперечки навколо питання про королівську владу. Двічі, у березні та жовтні 1921, Карл IV здійснив безрезультатні спроби захопити владу. Під тиском Антанти парламент ухвалив закон про позбавлення Габсбургів прав на угорську корону.

Складним було питання досягнення політ. консолідації суспільства. Це виявилось не під силу трьом коаліційним урядам, які під контролем гортистів управляли країною від 1919. У квітні 1921 на чолі уряду став граф Іштван Бетлен. Новий уряд припинив «білий терор», вгамувавши діяльність офіцерських «спеціальних загонів», які від літа 1919 чинили розправи над комуністами. Уряд підтвердив легальний статус профспілок і соціал-демократичної партії. На поч. 1922 прем'єр і група його прихильників вступили до ПДСГ, яка була перетворена у Партію єдності. Ця партія на виборах 1926 здобула 70% місць у Національних

Зборах. Найбільшим успіхом уряду Бетлена стала екон. стабілізація.

Світова війна, розпад Австро-Угорщини, хаос революції та контрреволюції, зміна кордонів вкрай розхитали економіку У. 1920 обсяг пром. виробництва становив 40%, сільськогосп. – 70% довоєнного рівня (у межах, визначених Тріанонським договором). Реальна зарплата робітників була трохи більше половини передвоєнної, безробіття охоплювало 1/3 робочої сили. Поступово економіка стала набирати обертів. Однак, цей процес був пригальмований інфляцією 1924, яка загрожувала У. екон. катастрофою. Завдяки іноз. позикам уряду вдалося виправити становище у промсті. На поч. 1927 уряд провів грошову реформу, яка стабілізувала фінанси. 1927 був досягнутий довоєнний рівень виробництва, 1929 він був перевищений на 30%. Зникло масове безробіття. Ще 1920 був схвалено закон про земельну реформу, проведення якої принесло реальні результати: з 5 млн гольдів (1 гольд – 0,57 га) поміщицьких земель понад 1 млн був розподілений між малоземельними селянами. Успішний розвиток с/г дозволив У. експортувати його продукцію до сусідніх держав. Світова екон. криза 1929–1933 заторкнула У. порівняно менше, ніж інші європ. країни: загальне зниження рівня виробництва склало 22%, безробіття охопило 1/4 частину працюючих, що привело до активізації робітн. руху. Внаслідок суперечностей всередині правлячої Партії єдності від неї відійшли колишні члени ПДСГ, які 1930 відновили свою партію. Фінансова криза 1931 спричинила відставку уряду Бетлена. Від 1933 екон. становище країни почало поліпшуватись. 1939 пром. виробництво збільшилося на 37% порівняно з 1929. Упродовж 1931–1939 при владі перебувала низка урядів, сформованих Партією єдності. Зближення У. з гітлерівською Німеччиною активізувало пронацистські угруповання у самій країні. 1937 утворилась партія «Схрещених стріл» («нілашисти») під проводом Ф. *Салаші*.

Міжнар. становище У. в 1920-х роках було складним. З одного боку, уряд Бетлена декларував свою лояльність до держав-переможниць, що уможливило вступ У. 1924 до *Ліги Націй*, з іншого – у країні роздмухувалася реваншистська кампанія, лунали вимоги про перегляд кордонів. Це викликало настороженість сусідніх держав – Чехословаччини, Румунії та Королівства СХС, які об'єдналися в *Антанту Малу*. На протипагу їм У. намагалася підтримувати дружні відносини з В. Британією і, особливо, Італією. З останньою 1927 був укладений договір про дружбу. 1931 аналогічний договір був підписаний з Австрією. За допомогою Німеччини та Італії У. за першим

Віденським арбітражем (листопад 1938) одержала пд. р-ни Словаччини і Закарпатської України, а в березні 1939 за згодою А. Гітлера окупувала решту території *Карпатської України*, яка 15.03.1939 проголосила свою незалежність. Розраховуючи з допомогою фашистських держав добитися подальших терит. прирощень, У. приєдналася до *Антикомінтернівського пакту 1936* (січень 1939) і оголосила про свій вихід з Ліги Націй (квітень 1939). Гортистський режим, граючи на невдоволенні мадярів статусом країни у Версальській системі, всіляко роздмухував реваншистські настрої. Уряд ставив питання про перегляд кордонів, про повернення відібраних земель. Іредентистські устремління правлячих кіл У. стали складовою частиною офіційної «християнсько-національної» ідеології, стрижнем якої була ідея вищості мадярів над своїми слов'янськими і східнороманськими сусідами.

На поч. етапі *Другої світової війни 1939–45* У. не брала участі у бойових діях. Правлячі кола, яким ще до поч. війни за згодою Німеччини вдалося приєднати до У. р-ни Пд. Словаччини і Закарпатську Україну, тепер намагалися зробити наступний крок на шляху «збирання земель корони Св. Стефана» – здобути Трансильванію. Наприкін. серпня 1940 відбувся другий Віденський арбітраж (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*), за яким Румунія передала У. пн. і пн.-сх. частину Трансильванії. Серед правлячої еліти не було згоди щодо подальшого зовнішньополіт. курсу країни – частина впливових діячів (зокрема, Бетлен та його прихильники) вважали, що У. повинна залишити за собою певну свободу дій, натомість праве крило, насамперед прибічники Бели Імреді (прем'єр-міністр 1938–1939), виступали за тісніший союз з Німеччиною та Італією. Останні у жовтні 1940 вийшли з урядової Угор. партії життя і утворили Угор. партію оновлення (УПО), яка взяла на озброєння ідеологію націонал-соціалізму. УПО виконувала роль «конструктивної опозиції» щодо уряду Пал Телекі, підштовхуючи його до зближення з державами «Вісі». Найбільше цього прагнула крайня права опозиція – нілашисти, проте вони залишалися маргінальним угрупованням. На протилежному крилі політ. спектру легальну опозицію режимові становили ПДСГ і СДП, які були проти орієнтації У. на гітлер. Німеччину. Компартія, як і в міжвоєнний час, залишалася нечисленною й перебувала в глибокому підпіллі.

Дальшим важливим кроком на шляху зближення У. з державами «Вісі» та вступу у війну стало її приєднання в листопаді 1940 до *Берлінського пакту 1940*. 12.12.1941 уряд Телекі підписав із Белградом договір «Про постійний мир і вічну

дружбу». Однак, вже на поч. квітня 1941 М. Горті прийняв рішення про підтримку нім. агресії проти Югославії. Ті представники правлячих кіл, які відстоювали політику балансування між західними демократіями і Німеччиною, різко негативно поставилися до цього кроку регента (прем'єр-міністр П. Телекі вчинив самогубство). Новий уряд очолив Ласло Бардоші – прихильник пронім. курсу. 11.04.1941 угор. частини підтримали нім. війська у ході воєнної кампанії проти Югославії. Таким чином, У. вступила у війну на боці держав фашистського блоку. При поділі території Югославії до У. відійшла Бачка (Воеводина).

Після початку Німецько-радянської війни 1941–45 угор. уряд 27.06.1941 оголосив війну СРСР. На Східний фронт було відправлено 2 угор. армійські корпуси. Угор. економіка була поставлена на службу *Третього Райху*, куди постачалися щораз більші обсяги сировини і сільськогосп. продукції, причому «у кредит», тобто по суті безоплатно. Цілковите підпорядкування У. інтересам нацист. Німеччини і повний розрив із державами антигітлерівської коаліції стали непокоїти частину правлячих кіл і самого Горті. У березні 1942 він звільнив Л. Бардоші, замінивши його гнучкішим політиком – Міклошем Каллаї. Новий уряд, з одного боку, змушений був, як і раніше, надавати всіляке сприяння Німеччині (на Східний фронт була відправлена 2-га угор. армія – 200 тис. чол.; розгромлена під Воронежем у січні 1943 – 80 тис. вбитих і 63 тис. полонених), з іншого – Каллаї став шукати контактів із зх. союзниками для укладення перемир'я. Однак, нацистське керівництво, яке пильно стежило за маневрами Будапешта, випередило його спробу вийти з війни: 19.03.1944 нім. війська окупували У. Кабінет міністрів очолив діяч пронім. орієнтації Деме Стояї. Уряд оголосив поза законом усі партії дем. і лібер. спрямування. У серпні 1944 М. Горті відправив уряд Стояї у відставку. Новий «безпартійний» уряд сформував Теза Лакатош. Після вступу у вересні 1944 рад. військ на угор. територію, М. Горті направив до Москви урядову делегацію, яка 11.10.1944 підписала угоду про перемир'я. 15.10.1944 нім. війська взяли під контроль всі стратегічні пункти Будапешта, змістили уряд Лакатоша, а самого Горті вивезли до Німеччини. Владу в країні захопив лідер нілашистів Ф. Салаші, який оголосив себе главою і «вождем нації». Нілашисти розпочали тотальну мобілізацію, розв'язали шалений терор, нещадно розправляючись з усіма, хто виступав проти їхнього режиму. На зайнятій рад. військами частині території У. була дозволена діяльність комуністичної, соціал-демократичної, національно-селянської партій та ПДСГ. З ініціативи комуністів

на поч. грудня 1944 ці партії згуртувались в Угор. нац. фронт незалежності (УНФН). Терміново були організовані «вибори» Тимчасових нац. зборів (ТНЗ), до яких увійшли переважно представники названих партій. У кін. грудня 1944 у Дебрецені ТНЗ сформували Тимчасовий нац. уряд, який очолив ген. Бела Міклош. Дебреценський уряд 28.12.1944 оголосив війну Німеччині. У січні 1945 його делегати підписали в Москві перемир'я з СРСР, США і В. Британією, за умовами якого У. втрачала всі території, приєднані напередодні й під час війни. Для нагляду і виконання умов перемир'я була створена Союзна контрольна комісія (СКК), очолювана рад. маршалом К. Ворошиловим, який на кілька років став усевладним «намісником» в У. У березні 1945 Тимчасовий нац. уряд ухвалив декрет про земельну реформу. Конфіскації підлягали всі володіння осіб, оголошених «воєнними злочинцями і колабораціоністами». Поміщицькі землі розміром понад 100 гольдів відчужувались за символічну компенсацію (вилучено 5,6 млн гольдів – 1/3 сільськогосп. угідь країни). 58% вилучених земель були передані у власність 585 тис. безземельних і малоземельних селян, решта перейшла у власність держави. 04.04.1945 вся територія У. була зайнята рад. військами.

У. закінчила війну з вкрай зруйнованим господарством – було втрачено 40% нац. багатства. Обсяг пром. виробництва становив 1/3 довоєнного рівня. Відбудова економіки відбувалася в обстановці активізації політ. життя країни. За постійної підтримки рад. окупаційної влади зміцнювали свої позиції угор. комуністи. На виборах до Нац. Зборів у листопаді 1945 більшість голосів здобула ПДСГ (57%), бл. 17% – комуністи і соціал-демократи. Новий уряд очолив один з лідерів ПДСГ Ференц Надь. 01.02.1946 У. була проголошена республікою. Комуністи, що прагнули взяти реванш за поразку на виборах, розгорнули наступ проти ПДСГ, звинувачуючи її в тому, що в лавах цієї партії знайшли притулок «реакційні елементи», які намагаються переглянути результати земельної реформи тощо. Міністерство безпеки, яке контролювали комуністи, оголосило про «антидержавну змову», до якої начебто причетні керівні діячі ПДСГ. Її лідери, зокрема Ф. Надь, були змушені рятуватися втечею на Захід, решта були заарештовані. 10.02.1947 У. підписала мирний договір із державами антигітлерівської коаліції (див. *Паризькі мирні договори 1947*). Проте й після його підписання рад. війська залишилися на території У.

Під приводом того, що склад парламенту вже не відповідає новій розстановці політ. сил у країні, комуністи домоглися проведення нових парла-

ментських виборів. Попри масові фальсифікації на користь комуністів, нові вибори у серпні 1947 не виправдали сподівань прихильників прорадянського курсу. Комуністи здобули 22%, а партії урядової коаліції – бл. 61%. У наступні місяці зусилля комуністів були спрямовані на дискредитацію 4 опозиційних партій, нашвидкоруч утворених перед виборами (головно з уламків ПДСГ). Під гаслом «ліквідації розколу робітничого класу» Соціал-дем. партія у червні 1948 була «об'єднана» з Компартією в Угор. партії трудящих (УПТ), в якій керівні пости лишилися за комуністами. Всі ін. політичні угруповання припинили діяльність.

Нова влада повела наступ проти приватної власності, експропріюючи її посідачів, зміцнювала свої позиції у галузі економіки. Улітку 1946 була проведена грошова реформа із запровадженням грошової одиниці – форинта. 1947 був прийнятий трирічний план відбудови господарства країни. Наприкін. 1947 були націоналізовані банки, підприємства з числом робітників понад 100 осіб. 1949 у державну власність перейшли всі пром. і трансп. підприємства, на яких працювало понад 10 робітників. Завоювання комуністами всієї повноти влади і зосередження в руках режиму всіх екон. важелів дало підставу УПТ 1948 оголосити про встановлення в країні «диктатури пролетаріату» і початок «будівництва соціалізму». 1949 в У. були проведені нові вибори за рад. взірцем – за єдиним списком кандидатів, що складався з комуністів та їх прихильників. Новообрані Державні Збори в серпні 1949 прийняли Конституцію, за якою держава одержала назву «Угорська Народна Республіка». У Конституції гол. метою держави проголошувалася «побудова соціалізму», законодавчо закріплювалося встановлення тоталітарного комуністичного режиму, у рамках якого лідер УПТ М. Ракоші посідав по суті необмежену владу.

Характерною рисою початкового етапу «будівництва соціалізму» в У. було сліпе копіювання рад. «досвіду» 1930-х років. Влада схвалила 1-й п'ятирічний план 1950–1955, осн. завданням якого ставилася розбудова індустрії. Восени 1948 на селі розпочалося виробниче кооперування, яке здійснювалось за допомогою примусу. У країні панував жорстокий політ. терор. Зазнала гонінь католицька Церква, її глава кардинал Йозеф Міндсенті був засуджений до багаторічного ув'язнення. Репресії не поминули й частини комуніст. верхівки, окремі представники якої були звинувачені у «шпигунській діяльності».

Період «Відлиги», що почалася в СРСР 1953, справив сприятливий вплив і на У. Під тиском Москви М. Ракоші був змушений погодитися на певну лібералізацію політ. курсу. Пост глави уряду

посів І. *Надь*. Уряд ліквідував практику адмін. тиску при проведенні колективізації. Керівництво УПТ було змушене якийсь час миритися з політикою І. *Надя*. Коли ж у Кремлі відбулися чергові зміни серед правлячої верхівки, М. Ракоші усунув І. *Надя* з усіх урядових і партійних посад, виключив з партії, а більшість його реформ були скасовані або призупинені. Однак, ХХ з'їзд КПРС і засудження «культу особи» Й. Сталіна дали поштовх новим змінам у правлячій верхівці. У липні 1956 М. Ракоші пішов у відставку, а на посту 1-го секретаря ЦК УПТ його змінив Ерне Гере, що належав до найближчого оточення свого попередника.

Між тим у країні нарізла глибока соц.-політ. криза. Зростає дем. рух, який вимагав проведення докорінних змін у державі. Студентська демонстрація солідарності з антикомуністичними виступами у Польщі, яка проходила 23.10.1956 у Будапешті, переросла у збройне повстання проти режиму. Керівництво країни, намагаючись розрядити обстановку, знову призначило І. *Надя* головою уряду. Водночас лідери УПТ звернулися за допомогою у придушенні повстання до рад. військ, розміщених в У. У Будапешті точилися запеклі бої між повсталими, кількість яких щораз зростала, та військами державної безпеки, підтримуваними рад. частинами. З Будапешта повстання блискавично поширилося по всій країні. Частина угор. армії переходила на бік повстанців. УПТ розвалилася, відновлювали діяльність традиційні політ. партії. У ході революції виникли нові органи влади на місцях – нац. ради і комітети. На підприємствах створювалися робітничі ради як органи самоврядування. Уряд. кабінет І. *Надя* набрав коаліційного характеру за участю як комуністів, так і представників відновлюваних ПДСГ, СДП, НСП. 01.11 уряд оголосив про вихід У. з *Організації Варшавського договору* і набуття нею нейтрального статусу. Події в У., які загрожували виходом країни з *Радянського блоку*, стривожили кремлівське керівництво. 04.11 додаткові сили рад. військ увійшли до У. Одночасно було оголошено про утворення «революційного робітничо-селянського уряду Угорщини», очоленого 1-м секретарем УСРП Я. *Кадаром*. Повстанці, яких налічувалося до 15 тис. осіб, чинили запеклий опір інтервентам. Упродовж 7-9 днів у Будапешті та ін. містах точилися вперті бої, але врешті повстання було придушене (див. також *Угорське повстання 1956*).

Уряд Я. *Кадара* за допомогою рад. військ приступив до відновлення старих порядків. З уламків УПТ була утворена нова правляча партія – Угор. соціалістична робітничка партія (УСРП), яку очолив, залишаючись головою уряду, Я. *Кадар*.

Військово-польові суди суворо розправлялися з учасниками революції. Зміцнивши своє становище в країні, режим Я. *Кадара* став проводити, назагал, ліберальний курс. 1959–61 було завершено кооперування. Діяльність виробничих кооперативів відразу ж було поставлено на комерційну основу і вже незабаром вони стали рентабельними підприємствами. У. не тільки повністю забезпечила себе продуктами харчування, але й у значній кількості виробляла їх на експорт. Угор. керівництво опрацювало програму екон. реформи, яка почала здійснюватися від 1968. Її суть полягала у впровадженні елементів ринкових відносин, відмові від директивного планування, наданні підприємствам більшої самостійності та ініціативи. Екон. реформа вже незабаром дала позитивні результати. На зламі 1960–1970-х років темпи госп. зростання суттєво прискорилися, збільшувалася продуктивність праці й доходи населення. Реформи Я. *Кадара* викликали дедалі більше незадоволення у рад. керівництва, яке вважало їх відходом від «соціалістичних принципів» у бік капіталізму. 1973 Москва зажадала від Будапешта припинення екон. перетворень і Я. *Кадар* був змушений підкоритися. Унаслідок цього в другій пол. 1970–80-х роках екон. ситуація у країні погіршувалася. Політ. життя у цей період було небагатим на важливі події завдяки зваженому керівництву Я. *Кадара*.

З початком «*Перебудови*» в СРСР розпочалися дем. процеси і в У. Реформістські сили в УСРП посилили критику на адресу постарілого партійного керівництва. З УСРП, яка налічувала майже 880 тис. членів, почали виходити десятки тисяч осіб. Для подолання кризи в партії та країні 1988 була скликана конференція УСРП, делегати якої висловилися за лібералізацію економіки і політ, життя країни, не змінюючи суті комуністичного режиму з однопартійною системою. Я. *Кадар* був усунений від керівництва (отримав пост почесного голови УСРП), а ген. секретарем партії став Карой Грос. Однак вир політ. подій у країні вже незабаром переріс рамки, накреслені в рішеннях конференції. Почали виникати й набирати суспільну вагу нові партії та орг-ції: Угор. демократичний форум (УДФ), Союз вільних демократів (СВД), Союз молодих демократів (СМД); відновили свою діяльність ПДСГ і СДП. І нові політ. сили, і угор. суспільство цілому, вимагало від влади проведення в країні радикальних змін. Зрозумівши, що втримати владу в рамках існуючого ладу вже не вдасться, керівництво УСРП зважилося (за прикладом Польщі) на проведення в червні 1989 загальнонац. *Круглого столу*. Метою форуму мало стати створення передумов для переходу від авторитарного

режиму до правової дем. держави. У результаті кількомісячних переговорів була підписана угода, яка передбачала проведення вільних виборів до парламенту. Державні Збори ухвалили нову назву держави – Угорська Республіка. Черговий з'їзд УСРП схвалив нову назву партії – Угор. соціалістична партія (УСП), оголосив про відмову партії від принципів «диктатури пролетаріату», керівної ролі в суспільстві.

Весною 1990 відбулися перші у післявоєнний час вільні вибори до парламенту. Найбільшу кількість голосів одержав УДФ (42%), що спирався на християнські та національні традиції. УДФ утворив коаліцію з ПДСГ і Християнсько-дем. народною партією (ХДНП). Конкуруючи з УДФ, угруповання ліберального напрямку СВД здобуло 24% голосів виборців. СВД, а також близький до нього СМД опинилися в опозиції, як і УСП, що одержала лише 8,5% голосів. Вибори показали, що вісь політ. життя різко змістилась вправо. Новий уряд очолив лідер УДФ Й. Анталл. До його складу ввійшли також представники ПДСГ, ХДНП і безпартійні. Уряд провів радикальну чистку держ. апарату, армії, силових структур, керівників підприємств від засилля комуністів. У серпні 1990 парламент обрав президентом країни Арпада Гьонца.

Відродження структур громадянського суспільства, зокрема багатопартійної системи, відбувалось у процесі підготовки до вільних парламентських виборів. Найгостріша б-ба у передвиборчий період точилась між УДФ, який врешті переміг, і ліберальним СВД. Окрім нових політ. угруповань відновили діяльність «історичні партії», зокрема, Незалежна партія дрібних господарів (НПДГ), яка увійшла до правлячої коаліції за результатами березневих 1990 парламентських виборів. На серед. 1990-х років в У. утвердилася традиційна європ. політична диференціація на праві, центристські та ліві політичні сили. Правий фланг репрезентували ліберальний СВД, Союз молодих демократів (СМД) і НПДГ. Остання активно закликала до захисту нац. товаровиробників від конкуренції з боку ЄС, вимагала ширшого доступу угор. сільськогосп. продукції на західноєвроп. ринок і наполягала на поверненні власникам конфіскованих 1947 земель. Такий радикальний перегляд прав власності міг завдати суттєвих збитків сільськогосп. виробництву У., тож УДФ не пішов на поступки коаліційному партнеру. Після переходу 1992 в опозицію до уряду Анталла вплив НПДГ суттєво зменшився. ХДНП, яка мала імідж партії традиційної християнської демократії, 1990–1994 була партнером УДФ в урядовій коаліції.

Радикальні політ. зміни, які відбулися в У., створили умови для проведення системних екон.

реформ. Уряд Й. Анталла «лікував» економіку не лише з допомогою «шокової терапії», одночасно були скорочені видатки на оборону, ліквідовано держплан, збережена конкурентноспроможність угор. товарів. До процесу приватизації поступово залучався іноземний, передусім нім. і амер. капітал, що дало можливість провести швидкі структурні зміни в економіці. Завдяки цьому, У. втричі збільшила експорт у західні країни і було створено 300 тис. нових робочих місць. Від 1994 40% валового нац. продукту вироблялось у приватному секторі. Фін.-екон. політика уряду Анталла дала можливість утримувати відносно низький рівень інфляції, зробити угор. форинт найстабільнішою грошовою одиницею серед країн із посткомуністичною економікою. Уперше з 1980-х років реально скоротилася заборгованість перед зх. кредиторами, збільшилися пенсії та зберігалася соц. стабільність. Але навіть за таких «ідеальних» макроекон. показників правоцентр. коаліція на чолі з УДФ була змушена після виборів поступитися владою ліволіберальній коаліції на чолі з УСП. Уряд Д. Горна (1994–98) обіцяв посилити соц. складову екон. реформи, але у березні 1995 скасував більшість соц. пільг і дотацій. Після парламентських виборів 1998, на яких перемогла ФІДЕС на чолі з наймолодшим в Європі В. Орбаном, основним змістом екон. політики уряду стало пристосування угор. економіки до критеріїв членства в *Європейському Союзі*.

Четверті парламентські вибори (квітень 2002) відбувалися в умовах гострої політ. б-би між осн. правлячими правоцентристськими і опозиційними партіями. Депутатські мандати виборювали 8 політ. партій. На цей раз переміг опозиційний блок лівоцентристів і лібералів, що виступали як дві окремі партії (здобув 198 місць із 386: разом із депутатами від одномандатних округів соціалісти отримали 178 мандатів, а Союз вільних демократів – 20). Незважаючи на те, що блок СМД–УДФ формально переміг на виборах і мав 188 депутатів у парламенті, він залишився у меншості. Після того, як депутати від УДФ утворили окрему фракцію, СМД склав парламент. опозицію (164 мандати) Принципово змінився характер правлячих угор. сил: до влади знову повернувся ліволіберальний блок. Новий коаліційний уряд сформував Петер Медьєші. У вересні 2004 відбулася зміна прем'єра: кабінет міністрів очолив соціаліст Ференц Дьюрчан.

Результати останніх парламентських виборів закріпили наслідки глибоких системних перетворень в угор. суспільстві за попередні роки. Найважливішим з них стало завершення структуризації суспільства і формування в ньому двох великих груп правої та лівої ідейної орієнтації.

Існує також невеликий ліберально орієнтований прошарок громадян. Під час президентських виборів (червень 2005) гостра боротьба розгорнулася між кандидатами від соціалістів (спікер парламенту Каталін Сілі) та опозиції (голова Конституційного суду Ласло Шойом). Після третьої спроби простою більшістю голосів (185 проти 182) парламент обрав главою держави Л. Шойома.

Чергові парламентські вибори відбулися у квітні 2006. На цей раз перемогла правляча коаліція соціалістів і лібералів: Соціалістична партія отримала 192 мандати з 386, а Союз вільних демократів – 18. Опозиційні сили (правоконсервативний Угорський громадянський форум, ФІДЕС і Угорський демократичний форум, християнські демократи) отримали разом 175 мандатів. Угорський громадянський форум виступав під гаслами відновлення «Великої Угорщини» і перегляду європейських кордонів. Уряд знову сформував лідер соціалістів Ф. Дьюрчан.

У другій пол. вересня 2006 в угорській столиці відбулися масові антиурядові виступи. 19.09 опозиція вивела на вулиці Будапешта тисячі людей з вимогою відставки прем'єр-міністра. Безпосереднім приводом до акцій протесту, що тривали два тижні, стала закрита інформація глави уряду про те, що у передвиборчій агітації його партія свідомо говорила неправду, зокрема про економічну ситуацію в країні. На поч. 2009 у країні виникла урядова криза, чи не найглибша за останні двадцять років. Політичні опоненти соціалістів звинуватили главу уряду в непрофесійності в умовах екон. і соц. негараздів та відсутності чіткої програми виходу з фінансової кризи.

Шості вільні парламентські вибори в Угорщині відбулися за складною змішаною системою. З усіх парламентаріїв 176 обирається в одномандатних округах, а 152 – за партійними списками, які формуються на рівні області та столиці і 58 – за т.зв. загальнодерж. компенсаційними списками. На цей раз на виборчу кампанію вплинуло ряд факторів: висока опозиційна суспільства, активне використання т.зв. чорного піару, участь широкого спектру політичних сил, незвично великі рекламні кошти. Вибори пройшли у два тури у квітні 2010. За результатами виборів ФІДЕС-Угорський громадянський союз отримав абсолютну кількість голосів (52,73% і 206 мандатів) для формування самостійного уряду і навіть для можливої зміни Конституції країни. Насторожував той факт, що значну підтримку суспільства здобула право радикальна і шовіністична сила «Рух за кращу Угорщину» (16,67% і 26), яка пропагувала ідею «Великої Угорщини», що пов'язано з терит. претензіями до ін. держав.

Отримавши понад дві третини депутатських мандатів, ФІДЕС-Угорський громадянський союз здобув можливість самостійно провести конституційну реформу. 18.04.2011 парламент схвалив нову Конституцію У. Проєкт Основного закону склала й підтримала одна політична сила, а вилучення опозиції з процесу підготовки і ухвалення Конституції означало порушення основних правил дем. політичного процесу. За основним законом було також змінено офіційну назву держави з Угорська республіка на Угорщина. Ця зміна мала вказувати на необхідність сприйняття країни без акцентування на справжніх її межах: закордонні українці визнані рівними в правах. У зв'язку з тим, що у Конституції зафіксовані звуження соц. прав, обмеження демократії, у країні пройшли масові протести. Свою стурбованість висловили ООН, Євросоюз, а також уряд ФРН.

Парламентські вибори 2012 відбулися вже за новим виборчим законом. Ним передбачено єдиний тур голосування і обрання 199 депутатів замість 386. На цей раз парламентськими стали блок партій ФІДЕС і ХДНП (44,87% і 133 мандати), Угорська соціалістична партія (25,57%), ЙОББІК (20,22%) і Політика може бути іншою (5,34%). На виборах 2018 р. правляча партія ФІДЕС знову стала переможцем, набравши 48,5% і 134 мандати. Парламентськими стали праворадикальна «За кращу Угорщину» або ЙОББІК (27 мандатів), соціалісти (19), ліві – Демократична коаліція (9), Політика може бути іншою (7) і ще 3 партії по 1 мандату.

За Конституцією 2012 главу держави обирає парламент на 5 років. 2017 на другий термін було переобрано Яноша Адера, котрого підтримав 131 депутат.

Радикальні політичні зміни на зламі 1980–90-х років створили умови для проведення системних економічних реформ. Уряд Й. Анталла вдався «шокової терапії», скоротив видатки на оборону, ліквідував держплан, зберіг кредитоздатність угорських товарів. Для проведення необхідних реформ Світовий банк надав країні кредит на суму \$ 1,3 млрд. До процесу приватизації поступово залучався іноземний, передусім нім. і амер. капітал, що дало можливість провести швидкі структурні зміни в економіці. 1994 парламент прийняв земельний закон, який обмежив максимальні володіння до 300 га і заборонив іноземцям купувати землю. З кін. 1990-х років У. намагалася адаптувати господарство до вимог ЄС. Значна увага приділялася торгово-екон. співробітництву, особливо в реалізації великих проєктів у сфері інвестицій.

2010 В. Орбан після перемоги його політ. сили на виборах заявив, що першочерговим завданням

для нового уряду має стати покращення соц.-екон. становища країни у найближчий період. У зв'язку з цим ФІДЕС визначив першочергові пріоритети розвитку У., а саме: державна підтримка будівництва, с/г і туризму; модернізація системи зайнятості, створення у найближчі 10 років 1 млн нових робочих місць; скорочення податків, збільшення частки податків, що залишаються у муніципальних бюджетах; підтримка і захист угор. виробників; досягнення 70% участі вітчизняних підприємств у держзакупівлях за результатами тендерів; покращення системи освіти тощо.

Водночас уряд висунув громадянам ультиматум перемістити пенсійні активи із приватних фондів у державні, в іншому випадку вони можуть втратити державні пенсії. Одержавши пенсійні кошти із приватних фондів, держава має намір тим самим компенсувати дефіцит бюджету.

Соціальна структура збалансована. Працездатне населення зайнято в обробній і добувній пром-сті (30%), транспорті (9%), будівництві (6%), сфері послуг (27%), торгівлі (13%), с/г (14%). Сьогодні угорська економіка конкурентноспроможна й успішно інтегрується до світової системи поділу праці. Країна експортує машинне і транспортне устаткування, одяг, взуття, хімічні продукти, ліки, вино. Серед імпорту переважають нафта і нафтопродукти, природний газ, текстиль і текстильні вироби, залізо, сталь. Експорт угорської продукції зорієнтований на країни ЄС (80%). 2016 ВВП склав 124,3 млрд. дол. (12,7 тис. на душу населення). Водночас, негативним в економіці є послаблення нац. валюти, високий показник держ. боргу – 90 млрд. дол. США або 78,0% від ВВП (2016).

Важливий вплив на зовнішньополіт. стратегію У. завжди мало її геополітичне розташування в центрі Європи. Протягом 1989–91, на етапі демонтажу комуністичної системи, йшлося про статус У. як нейтральної держави. Розпад СРСР і загострення становища в Пд.-Сх. Європі (криза в колишній Югославії, напружені стосунки з Румунією і Словаччиною) зорієнтували У. на вступ до євроатлантичних структур. 08.07.1997 У. була запрошена до НАТО, а 16.11.1997 на референдумі 85% угорців підтримали цю ідею. У квітні 1999 У. офіційно стала членом НАТО.

У. проводить активну регіональну політику в рамках Вишеградської групи, де координує зусилля з Польщею, Чехією, Словаччиною в процесі європ. інтеграції. У рамках *Центрально-Європейської Ініціативи У.* виступає за прискорення реалізації у повному обсязі Пакту стабільності для Південно-Східної Європи (1999). Під час квітневого референдуму 2003 майже 84% його учасників висловилися за вступ країни до ЄС,

а у квітні 2004 У. стала повноправним членом цього об'єднання. На сучасн. етапі зовнішньополіт. діяльність У. визначається наступними пріоритетами: інтеграція до ЄС, зміцнення стабільності в регіоні Центр.-Сх. Європи шляхом розвитку добросусідських відносин і захист прав та інтересів угор. меншини. За межами У. проживає 5,5 млн угорців, зокрема, в укр. Закарпатті (0,2 млн), румун. Трансільванії і Банаті (1,8 млн), сербській Воєводині (0,3 млн) та у пд. р-нах Словаччини (0,6 млн). 15.05.1996 набув чинності угор.-словац. Договір про захист прав нац. меншин. 16.09.1996 був підписаний угор.-румун. Договір про дружбу і співробітництво, який передбачав відкриття для угорців університету у м. Клуж.

У. однією з перших країн світу визнала державну незалежність України і вже 03.12.1991 встановила з нею дипл. відносини. 06.12.1991 був укладений угор.-укр. Договір про основи добросусідства та співробітництва. На сьогодні діє більше 40 міждерж. угор.-укр. угод про співпрацю у різних сферах екон. і сусп. життя. Європейському виміру підпорядковані й зовнішньополіт. кроки У. в ін. напрямках діяльності на міжнар. арені.

Важливим вектором двостороннього співробітництва стала розробка перспективної стратегії розвитку прикордонних зв'язків. Успішно реалізується проєкт розбудови європейського транспортного коридору Трієст–Будапешт–Київ. Уряд У. надав 100 млн. форинтів на створення в Ужгороді автоматизованої інформаційно-вимірювальної системи «Тиса». Обсяг прямих інвестицій з У. до України на 2009 склав \$ 715,1 млн. або 1,9% від заг. обсягу інвестицій. На поч. 2018 в Україні було понад 460 підприємств за участю угор. Капіталу (серед них: ВАТ «Банк ОТП», фарм. завод «Гедеон Ріхтер» та ін.).

Водночас домінування в політикумі Угорщини партії ФІДЕС і прем'єрство В. Орбана спричинили 2012–18 загострення проблем двосторонніх угорсько-українських відносин. Не сприяло нормалізації міждерж. відносин і надання громадянства У. представникам угор. нацменшини в Україні.

Лім.: Paul Lendvai. Hungary: Between Democracy and Abthoritarianaism, Cambridge University Press, 2012; Bryan Cartledge. The Will to Survive: A History of Hungary, Colubia: Harst, 2011; Miklos Molnar and Anna Magyar. A Concise History of Hungary, Cambridge University Press, 2001; Ласло Контлер. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ. В. Олейник. Москва: Изд-во «Весь Мир», 2002.

М. Криль (Львів).

УЕРТА Вікторіано (Huerta; 23.03.1864 – 13.01.1916) – мекс. політик, генерал. 1903 брав участь у придушенні повстання індіанців майя на Юкатані. На поч. *Мексиканської революції 1910–17* вів бойові дії проти селянської армії Е. *Салати*. У лютому 1913 очолив заколот проти уряду Ф. Мадеро, якого наказав убити. Захопивши владу у країні (лютий 1913–липень 1914), У. встановив диктатуру, розірвав дипл. відносини зі США. Вашингтон, у свою чергу, оголосив фінансовий бойкот уряду У. 21.04.1914 амер. військовий десант висадився у порту Веракрус (приводом послужив арешт амер. моряків у Тампіко 09.04. та пізніша кривава сутичка, у якій загинуло 19 амер. і бл. 100 мексиканців) і відрізав вірні У. війська від поставок зброї з Європи. Армія У. зазнала поразки у боях із загонами Е. *Салати* і Ф. *Вільї*. 15.07.1914 був позбавлений влади, втік з країни і перебрався до Іспанії. У липні 1915 зробив спробу підняти заколот проти уряду В. Карранси, який контролював частину території Мексики. Заарештований амер. властями, помер незадовго до початку судового процесу.

УКРАЇНА (офіц. назва – Україна), держава в Центрально-Східній Європі. Межує з Білоруссю, Росією, Румунією, Молдовою, Угорщиною, Словаччиною, Польщею. Має вихід до Чорного і Азовського морів. Загальна площа: 604 тис. км². Чисельність населення: 42,1 млн осіб (2018). Національний склад і етнічні групи: українці – 74%, росіяни – 21%, поляки, євреї, кримські татари, угорці, румуни. Релігійний склад населення: православні – 76%, греко-католики – 14%, мусульмани – 8%, юдаїсти – 2%, протестанти. Держ. мова: українська. Форма держ. правління: парламентарно-президентська республіка (конституційна реформа 2004; змішана республіканська форма правління). Форма держ. устрою: унітарна держава, до складу якої входить автономне територіальне утворення – Автономна Республіка Крим (АРК). З кінця лютого 2014 територія АРК і Севастополь анексовані РФ і за ними визнається міжнародно-правовий статус «територія України, тимчасово окупована Росією». Столиця: Київ. Адмін.-терит. поділ: 24 області, АРК (з 12.01.1991) і міста зі спеціальним статусом – Київ і Севастополь. Законодавча влада: однопалатний парламент – Верховна Рада. Найвищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: гривня (100 копійок).

Формування укр. нації упродовж століть відбувалося в умовах чужоземного панування – литовського, польського, угорського, османського, російського. Від кін. XVIII ст. укр. землі входили до

складу двох імперій – Російської та Австрійської. Укр. землі у Росії поділялись на 3 географічні регіони – правобережний Південно-Західний край (Київщина, Волинь і Поділля), лівобережну Малоросію і Слобожанщину (Полтавщина, Чернігівщина і Харківщина) та південну Новоросію (Херсонщина, Катеринославська і Таврійська губ.). Частина укр. етнічних земель входила до Привіслянського краю (Польщі). 1912 було утворено Холмську губ., до якої увійшла більша частина укр. Забужжя. Правобережна Україна межувала також з пд. повітами Мінської, Гродненської й Могилівської губ., де переважало укр. населення, з Хотинщиною — найбільш північним повітом Бессарабської губ., віддавна заселеним українцями. Лівобережжя межувало з пд. повітами Воронежської та Курської губ., а також із західною частиною Обл. Війська Донського, які були заселені здебільшого українцями. Пд. Україна на заході прилягала до Придунайського краю (Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії), а на сході – до Кубані й Ставропілля, здебільшого заселених українцями. В Австрійській імперії українці проживали у Сх. Галичині, пн. частині Буковини і в Закарпатті. Попередня терит. приналежність цих земель вплинула на їх нац. складі. У Галичині значний відсоток населення становили поляки, на Буковині – румуни, у Закарпатті – угорці.

Учені по-різному оцінювали територію й населення У. на поч. ХХ ст., яка існувала реально, але була відсутня на географічних картах. Скористаймося підрахунками М. Шаповала (1927), В. Кубійовича (1935) і В. Кабузана (1981). Суцільний масив земель від Сяну до Дону, де українці становили більшість населення, мав площу до 740 тис. км², що істотно перевищувало територію найбільших європ. держав – Австро-Угорщини з її укр. територіями (673 тис. км²) і Німецького Райху (541 тис. км²). 1914 на укр. землях проживало 46 млн осіб, зокрема 32,7 млн українців (71%).

Слід відмовитися від поширеної з 1920-х років тези про колоніальне становище укр. земель у складі Росії. І. Лисяк-Рудницький (1966) справедливо зазначав, що У. відрізнялася від колоніальних володінь імперської Росії — Середньої Азії та Закавказзя. Офіц. Петербург розглядав укр. етнічні землі як невід'ємну частину метрополії, а самих українців — як етнографічний різновид єдиного рос. народу. Українці нарівні з росіянами брали участь у колонізації Пн. Причорномор'я і Приазов'я, Північного Кавказу, Сибіру та Далекого Сходу. Виступаючи колоністами (а не колонізаторами), вони змогли за два з половиною століття майже

подвоїти суцільний масив укр. етнічних земель у складі імперії.

Екон. розвиток У. відбувався вищими темпами, ніж розвиток переважної більшості ін. регіонів Рос. імперії. На зламі XIX–XX ст. саме У. стала гол. осередком підприємницької діяльності іноз. капіталу. Вигідне географічне розташування, корисні копалини, дешевизна робочої сили і залучення іноз. інвестицій сприяли утворенню таких пром. осередків, як Донецький вугільний басейн, Криворізький залізорудний басейн, Нікопольський марганцевий басейн, Донецько-Придніпровський металургійний комплекс. Напередодні Першої світової війни за щільністю залізничної мережі У. поступалася тільки Прибалтиці, а в роки війни вийшла на перше місце в імперії. Вантажообіг однієї Катеринославської губ. перевищував сумарний вантажообіг 12 губерній Центр. Росії. У. була одним із найважливіших регіонів імперії з виробництва зернових і основою вугільно-металургійної бази. За рівнем концентрації пром. виробництва Донецько-Придніпровський екон. р-н вийшов на одне з перших місць у світі. У Росії утворилися великі монополістичні об'єднання, осн. виробнича база яких розміщувалася в У. – синдикат цукрозаводчиків, «Продамет», «Трубопродаж», «Продвугілля», «Продвагон». Напередодні війни частка У. в імпер. виробництві залізничної руди становила 72%, сталі – 58%, чавуну – 66%, прокату – 57%, сільськогосп. машин – 50%, паровозів – 40%, цукру – 81%. 1913 в У. налічувалося 280 великих пром. підприємств, на кожному з яких працювало понад 500 осіб. Більша частина робітників була сконцентрована в Харкові, Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Юзівці, Маріуполі. Робітництво в укр. губерніях формувалося на багатонац. основі. Серед шахтарів і металістів питома вага вихідців з Росії доходила до 70%, серед залізничників – 49%. Якщо в Рос. імперії укр. землі були регіоном динамічного екон. зростання, то в Австро-Угорщині вони перебували в занедбаному госп. стані. Провідними були сировинні галузі пром-сті – видобуток солі та нафти, заготівля деревини. Більшість галузей пром. виробництва було представлено лише дрібними кустарно-ремісничими закладами.

Українці в обох імперіях однаково страждали від аграрного перенаселення. Уряд П. Столипіна в Росії зробив спробу підірвати стану общину, яка затримувала об'єктивний процес розвитку товарно-грошових відносин. В У. реформаторські заходи Столипіна просуваються найуспішніше: 1906–10 через Сел. поземельний банк у приватну власність перейшло понад 480 тис. десятин. Виходячи з общини, багато укр. селян продавали свою землю і рушали за кращою долею до Сибіру і на Далекий

Схід (1906–12 – бл. 1 млн осіб). В Австро-Угорщині, на відміну від Росії, не було вільних земель, і укр. селяни виїжджали за океан. З Галичини і Буковини 1900–10 емігрувало майже 300 тис. селян, а із Закарпаття 1905–14 – понад 40 тис.

Бездержавна укр. нація формувалася уповільненими темпами. На тій частині У., що входила до Рос. імперії, її цінності не розвивалися, їх навіть не визнавали, тож мусили утверджуватися у постійній б-бі з ін. мовою і культурою, репрезентованими імпер. владою. Вважаючи (і не безпідставно), що піднесення нац. свідомості українців призведе до поширення сепаратистських настроїв, царські чиновники придушували не лише політ. форми визвольного руху, а й культурницькі. Наприкін. XIX ст. лідери студентських громад Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич й М. Русов почали створювати першу в Росії політ. партію, яка остаточно сформувалася в лютому 1900 як Революційна українська партія (РУП). Маніфестом рупівців стала промова, яку виголосив на Шевченківських святах 1900 у Полтаві та Харкові М. Міхновський (вийшла у Львові окремою брошурою «Самостійна Україна»). 1903 РУП перейшла на позиції міжнар. соціал-демократії (Ерфуртська програма). Відкинувши гасла самостійності У. як нереальне, вона прибрала інше: національно-культурної автономії. Послідовники М. Міхновського утворили Укр. народну партію (УНП), для якої її лідер сформулював десять програмових заповідей, зокрема «Україна – для українців!». Під впливом рев. подій більша частина РУП 1905 заснували Укр. соціал-дем. партію (УСДРП), яка на чолі з В. Винниченком, С. Петлюрою і М. Поршем відіграла важливу роль у розгортанні укр. нац.-визв. руху.

Влітку 1903 рос. марксистки заснували соціал-дем. партію – РСДРП. У момент утворення партія розколася на дві течії – *більшовиків* (послідовників В. Леніна) і *меншовиків* (послідовників Ю. Мартова). Утворилися осередки РСДРП і в У., де більшовики переважали у Катеринославському, Миколаївському та Одеському комітетах, меншовики – у Харківському та Київському комітетах і в Союзі гірничозаводських робітників. Частина рупівців на чолі з М. Меленевським утворила Укр. соціал-дем. спілку, яка у Києві та Полтаві організаційно злилася з меншовиками. 1904 діячі колишньої Київської громади Є. Тимченко, В. Чехівський і Є. Чикаленко утворили Укр. дем. партію (УДП). За складом і поглядами демократи були близькими до «Союзу визволення» – зародка майбутньої загальноросійської партії *кадетів*. Соціалістична фразеологія в програмових документах УДП примусила частину демократів зали-

шити партію. 1905 Б. Грінченко, С. Єфремов і Ф. Матушевський почали формувати Укр. радикальну партію, однак розкол вдалося подолати, після чого виникла Укр. дем.-радикальна партія (1907 перейменована в Укр. трудову партію; УТП). На переламі 1901–02 утворилася найвпливовіша серед загальнорос. партій, що діяли в укр. губерніях – партія соціалістів-революціонерів (есерів). У Рос. імперії усі партії діяли в підпіллі. В Австро-Угорщині, яка була конституційною монархією, укр. політ. партії виникли раніше. 1890 з ініціативи І. Франка і М. Павлика в Галичині утворилася Українсько-руська радикальна партія. Галицькі соціалісти 1892 об'єднали свої гуртки в партію, яка стала частиною Австр. соціал-дем. партії (1896 виникла Буковинська філія партії). У грудні 1896 у Львові було засновано Укр. нац.-дем. партію (УНДП), лідерами якої стали М. Грушевський, Є. Левицький, Ю. Романчук, І. Франко.

Криза рос. самодержавства яскраво виявилася під час Революції 1905–07. Прагнучи врятувати владу, Микола II в жовтні 1905 видав маніфест, в якому «дарував» громадянські свободи. Влада зробила крок у трансформації самодержавства в конституційну монархію: декларувала скликання законодавчої Державної Думи. Маніфест задовольнив панівні кола імперії. Утворилося дві партії, які погодилися на співробітництво з царизмом – *октябристи* і *кадети*. За їх підтримки Микола II у червні 1907 без згоди Думи увів новий виборчий закон, який фактично повертав самодержавну форму правління. Укр. нац.-визв. рух у роки Революції 1905–07 не став самостійним внаслідок недостатньої організованості. Однак спричинена рев. подіями лібералізація режиму стала вирішальним чинником для визрівання сил, здатних провадити успішну нац.-визв. б-бу.

Наступ реакції після поразки революції виявився в різних формах, зокрема і в посиленні нац. гноблення. Влада не тільки заборонила викладати укр. мовою в школах (запроваджена явочним порядком у роки революції), але й не дозволяла вчителям спілкуватися з учнями укр. мовою навіть поза навч. закладами. Було заборонено публічне виконання укр. пісень або навіть мелодій. Політ. репресії призвели до самоліквідації УТП (1908); розклад охопив й УСДРП. 1908 М. Грушевський і С. Єфремов заснували непартійну орг-цію – Товариство укр. поступовців (ТУП), яке було ідеологічно близьке до партії кадетів (проіснувало до 1915 і займалося, здебільшого, культурницькою діяльністю).

Від поч. Першої світової війни 1914–18 територія У. опинилася між двома противниками і стала ареною запеклих боїв. Понад 3,5 млн

українців у рос. армії і 250 тис. в австр.-угор. армії були змушені воювати на своїй землі одні проти одних за чужі їм інтереси. 23.08.1914 на війська Південно-Західного фронту рос. армії розпочали Галицьку битву (з обох сторін брили участь бл. 1,5 млн солдатів і офіцерів), яка тривала понад місяць і закінчилася поразкою австр.-угор. армії. Рос. війська були зупинені в Карпатах. У березні 1915 рос. армія здобула найбільшу європ. фортецю – Перемишль. Тим часом бойові дії у Франції набули позиційного характеру, і нім. командування вирішило завдати основного удару 1915 на Східному фронті. Допмагаючи австр.-угор. армії, нім. сили зосередили в р-ні Горлиці (Зх. Галичина) армію прориву під командуванням А. фон Маккензена і в травні 1915 розпочали наступ (див. *Горлицький прорив 1915*). Під ударами нім. військ рос. армія залишила Галичину й Буковину. У липні 1915 командування Північно-Західного фронту вирішило випрямити фронт, для чого треба було залишити Польщу, Литву і Курляндію. Активні бойові дії поступово припинилися, і фронт стабілізувався по лінії Чернівці–Тернопіль–Дубно–Барановичи–Рига. Вивести Росію з війни не вдалося, хоча 1915 вона зазнала тяжких поразок. Головний удар кампанії 1916 було перенесено на Західний фронт. У лютому-грудні тут точилася найбільша в цій війні *Верденська битва 1916*. У ситуації, що склалася, рос. командування одержало шанс розгромити австр.-угор. армію. Після тривалої підготовки і створення великої переваги в силах командувач Південно-Західним фронтом ген. О. Брусилов на поч. червня 1916 кинув у наступ свої війська. Рос. війська знову окупували Галичину та Буковину і в серед. серпня підійшли до Карпатських перевалів. Восени 1916 нім. Дунайська армія під командуванням фон Маккензена завдала низку поразок рум. військам і до грудня 1916 окупувала майже всю країну. Румун. фронт, який проходив приблизно по лінії тогочасного державного кордону Рос. імперії, довелося створювати заново на основі рос. військ.

Українці Сх. Галичини сприйняли початок воєнних дій як нац. трагедію. Галицька інтелігенція поспішила визначити своє ставлення до війни. 02.08.1914 провідні укр. політ. партії створили *Головну українську раду* (ГУР) на чолі з К. Левицьким, М. Павликом, М. Ганкевичем. ГУР звернулася до громадськості з маніфестом, якому заявила про лояльність до династії *Габсбургів* і закликала галицьких українців довести її ділом, тобто на полі бою. ГУР створила Бойову Управу, яка мала формувати загони січових стрільців – прообраз укр. нац. армії. Ще в довоєнний час у Галичині існували десятки стрілецьких загонів, оформ-

лених як військові відділи місцевих осередків громадських орг-цій — спортивних («Сокіл»), шкільних («Пласт»), пожежних («Січ»), тому заклик Бойової управи записуватися в добровольчі загони Українських січових стрільців (УСС) був зустрінутий укр. населенням з великим ентузіазмом. До Стрия, де формувався Легион січових стрільців, прибуло понад 10 тис. добровольців. В іншій ситуації влада не дозволила б формувати збройні сили з яскраво вираженим нац. характером, але наступ рос. військ не залишав владі іншого вибору. 25.09.1914 січові стрільці (сотня під командою О. Семенюка) на Ужоцькому перевалі уперше вступили в бій з противником. Противником виявився кінний роз'їзд кубанських козаків — нащадків славного запорозького козацтва.

Цілі вторгнення в Австро-Угорщину головнокоманд. рос. військ Микола Миколайович формулював відверто і гласно: «Возз'єднати Східну Галичину з Матір'ю-Росією і тим самим завершити справу великого князя Івана Калити». На завойованій території було створено генерал-губернаторство в складі 4 губерній — Львівської, Перемишльської, Тернопільської та Чернівецької. Військовим ген.-губернатором було призначено графа Георгія Бобринського. На першій же зустрічі з львівським дворянством царський намісник заявив: «У цих землях корінне населення завжди було російським, тому їхній устрій повинний бути заснований на російських началах. Я буду вводити тут російську мову, закони і устрій». Упродовж десятиліть царський уряд «підгодував» у Галичині москвофілів — представників укр. інтелігенції, які слідом за рос. ура-патріотами твердили, що українців нема, а існує єдиний рос. народ від Карпат до Камчатки. У передвоєнні часи популярність москвофілів різко підупала, на виборах до Галицького сейму 1913 вони провели тільки одного депутата, тоді як укр. політ. партії здобули 31 мандат. Тепер москвофіли одержали деякі посади в окупаційній адм-ції. Проте Г. Бобринський у своїй діяльності більше покладався на військовослужбовців рос. армії та чиновників, відряджених із сусіднього Південно-західного краю, які переважно були ретроgrадами або чорносотенцями. Із приходом рос. військ всю інфраструктуру нац. орг-цій, що створювалися десятиліттями, було зруйновано. Усі укр. школи було перетворено на російськомовні; укр. газети і журнали було закрито, замість них засновували видання рос. мовою. Для викоренення укр. руху Г. Бобринський (від жовтня 1916 — Ф. Трепов), широко використовував метод депортацій. 1914 місцеве жандармське управління здійснило 1 200 арештів, після чого 578 осіб (серед них — 34 греко-католицькі священники) були вислані вглиб Росії.

Через повну безконтрольність дій військової влади встановити загальну кількість репресованих неможливо. Тільки через київські в'язниці дорогою до віддалених регіонів Росії пройшло понад 12 тис. депортованих, а були ще й інші маршрути висилки. Рос. окупаційна влада депортувала митрополита Андрея *Шептицького*, який користувався величезним моральним авторитетом у суспільстві. Синод РПЦ скерував до Галичини архієпископа Євлогія з Холма і владика Антонія з Харкова, які намагалися зруйнувати греко-католицьку церкву. Депортованих греко-катол. священників замінювали малописьменними батюшками з рос. глибинки. Під час відступу 1915 рос. війська вивезли з краю все цінне. Австр. адм-ція одразу зайнялася переслідуваннями тих, хто співпрацював з представниками рос. влади. Було створено мережу концентраційних таборів — у Катцену, Освенцимі, Терезіанштадті, Талергофі та ін. Українці — емігранти з Підросійської України у перші дні війни створили у Львові свою орг-цію — Союз визволення України (СВУ). Нац.-політ. платформою СВУ було проголошено державну самостійність У., а формою правління — конституційна монархія. Прагнення до монархії було незвичним для соціалістів, якими вважали себе всі члени СВУ, але вони в суверенізації У. розраховували на допомогу нім. кайзера і австр. імператора. Діючи в контакт з ГУР, СВУ розгорнув активну роботу, особливо серед військовополонених у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. СВУ домігся створення для українців окремих таборів, посилав туди вчителів та інструкторів, створював бібліотеки й освітні курси. У багатьох таборах було налагоджено випуск газет і журналів. За допомогою СВУ у таборах було сформовано 2 дивізії Синьожупанників і дивізія Сірожупанників, які згодом відігравали істотну роль у творенні укр. державності. У травні 1915 ГУР було реорганізовано в *Загальну українську раду* (ЗУР). Президія ЗУР складалася з К. Левицького (голова президії), Л. Бачинського, М. Василька, М. Ганкевича, Є. Петрушевича, О. Скоропис-Йолтуховського. При зустрічах із представниками ЗУР австр. адм-ція йшла на незначні поступки. Зокрема в липні 1915 намісником Галичини став австрієць замість поляка, а Легион УСС був перетворений на полк і увійшов до складу австр.-угор. армії. Після оголошення 05.11.1916 маніфесту до польського народу, в якому *Вільгельм II* і *Франц-Йосиф I* обіцяли після перемоги над Антантою відновити Королівство Польське (на територіях, що належали Росії) і надати автономію Галичині без поділу її на польську та українську частини, лідери укр. політ. орг-цій остаточно переконалися в потребі розраховувати тільки на власні сили

і, на знак протесту проти політики віден. адм-ції, розпустили ЗУР.

У книзі «Відродження нації», написаній вже після війни, В. Винниченко виділив 3 орієнтації українців, що жили в Рос. імперії: на німецький багнет, на російську милість і на власні сили. Однак під українцями він розумів передусім інтелігенцію. У величезній більшості переважно селянського населення нац. почуття ще не прокинулося. Орієнтація на «німецький багнет» у суспільстві майже не простежувалася. Мало хто з укр. політиків розраховував на те, що австр.-нім. війська принесуть У. нац. визволення. Навіть тоді, коли стало наростати невдоволення війною, поразенські настрої в суспільстві майже не виявлялися. Ті, хто орієнтувався на «російську милість», гадали, що перемога у війні зробить те, чого не могла зробити Революція 1905–07: перетворити самодержавство на конституційну монархію, з якою пов'язували надії на нац. автономію. ТУП не наважилося ні схвалити, ні засудити війну, а рекомендувало укр. інтелігенції дотримуватися нейтралітету і настільки ретельно виконало цю рекомендацію, що майже припинило діяльність. Активні укр. політ. діячі (М. Грушевський, С. Єфремов, А. В'язлов, А. Ніковський, В. Прокопович, Є. Чикаленко та ін.) від поч. війни перебували під наглядом поліції.

Війна прискорювала політ. дозрівання суспільства і наочно виявляла історичну приреченість самодержавного режиму. Однак консолідації політ. сил, які протистояли царизмові, в У. не відбулося. Політ. рухи тут структурувалися не тільки за соц.-екон., а й за нац. ознакою. Зокрема укр. поступовці даремно шукали серед кадетів, політичну позицію яких вони поділяли, союзників у справі федеративної перебудови Росії. Кадети були прихильниками централізованої унітарної держави. Укр. есери теж не змогли влитися в загальнорос. есерівську партію, і навіть не налагодили з нею стабільних зв'язків через розбіжності в нац. питанні. УСДРП, яка після Революції 1905–07 розкололася на окремі орг-ції, мала подібну з меншовиками соц.-політ. програму, але ці партії теж розділяло нац. питання. Тільки Катеринославська організація РСДРП(м) визнала гасло автономії У. у складі Росії.

Уже на початку війни з'ясувалося, що слабка економіка Рос. імперії не може витримувати граничних навантажень воєнної доби. Взимку 1914–15 в рос. армії бракувало зброї, боєприпасів, обмундирування і навіть продуктів. Після припинення імпорту вугілля (переважно з Німеччини) і втрати разом з Польщею Домбровського кам'яновугільного басейну Донбас залишився єдиним важливим джерелом постачання

вугіллям. Мобілізованих в армію шахтарів було замінено десятками тисяч кит. робітників – кулі, а також чорноробами з середньоазіатських колоній і військовополоненими. Видобуток вугілля збільшився з 1 540 млн пуд. (1913) до 1 740 млн (1916), однак це не запобігло паливному голоду. Падіння видобутку залізної руди в Криворіжжі призвело до припинення роботи половини доменних печей у Катеринославському р-ні. Мобілізація в армію селян і значної частини кінського поголів'я істотно підірвала с/г. Почала загострюватися продовольча криза. Основна частина воєнних витрат покривалася внутр. позиками і надлишковою емісією паперових рублів. Внаслідок емісії ціни на найпотрібніші предмети 1916 зросли в 4-8 разів порівняно з 1913. Реальна заробітна плата за 2,5 роки війни істотно знизилася. У містах біля хлібних крамниць збиралися тисячні черги. 1916 в У. відбулося 218 страйків, в яких взяло участь 200 тис. осіб. Розмах страйкової б-би свідчив про те, що робітництво дозріло до нової революції. Протистояння в селі здавалося менш небезпечним для влади, тому що селяни були більше роз'єднані. Проте, якщо робітників об'єднували в згуртовані колективи самі умови виробництва, то селян об'єднала війна. Із накопиченням в масах утоми від війни селянський чинник у революції, що наближалася, ставав дедалі вагомим.

Революційні події у Петрограді почалися 23.02(8.03).1917 з демонстрації, яку організували соціалістичні партії. Наступного дня на вулиці вийшли десятки тисяч робітників, а ще за день політ. страйк охопив майже всі підприємства столиці імперії. 11.03 Микола II розпорядився перенести засідання Державної Думи на квітень, що фактично означало розпуск парламенту. 27.02(12.03).1917 збунтувався весь 160-тис. петроградський гарнізон. Керівники робочої групи при Центральному ВПК разом із меншовицькою фракцією Державної Думи утворили Петроградську раду роб. і солд. депутатів. Тоді ж парламент утворив Тимчасовий комітет, якому рада доручила сформувати уряд. Виник *Тимчасовий уряд*, до якого номінально перейшла вся влада в країні, оскільки Микола II 02(15).03 підписав документ про відречення. Реальна влада перебувала в руках Петроград. ради, яка контролювала дії тисяч робітників і солдатів столичного гарнізону.

Об'єктивної оцінки Рос. революції досі не існує. Поділ історичних подій на дві революції – Лютневу і Жовтневу – створили переможці й не відповідав істині. Після 1991 концепція «двох революцій» не зникла, а була пристосована до нової політичної реальності заміною оцінкових

знаків на протилежні. Насправді була лише одна Рос. революція, яка постійно змінювалася в барвах, але одночасно була і народною, і буржуазно-демократичною, і солдатсько-робітничою (радянською). Її суть полягала у протистоянні між багатими і бідними, привілейованими і знедоленими. В умовах війни, яка загострювала до краю це протистояння, революція загрожувала паралічем державних інститутів і розпадом форм організованого життя. Страх перед анархією об'єднав ліберальну демократію, представлену передусім партією кадетів, і революційну демократію, яка складалася здебільшого з соціал-демократів (меншовиків) та есерів. Дем. сили виводили країну з революції, готуючи скликання Установчих зборів. Небувала гострота соц. протистояння, помножена на тягар світової війни, виявилася живильним середовищем для гіпертрофованого зростання партії нового типу – більшовиків. Ця партія не мала за собою соціальних верств, здатних підтримати її комуністичну доктрину. Однак завдяки гнучкій тактиці В. Леніна, який замаскував доктринальний екстремізм своєї партії під стихійний, усім зрозумілий радянський екстремізм (землю – селянам, фабрики – робітникам!), більшовики оволоділи значною частиною рад, перетворилися з їх допомогою на державну партію, зробили ради – уже з допомогою ЧК – безсилим додатком своєї диктатури і нав'язали суспільству власну «революцію згори» – комуністичну. Рос. революція тривала до розгону Установчих зборів у січні 1918. Комуністична революція, яка не мала пов'язання з усіма різновидами Рос. революції – ліберальним, демократичним або радянським, почалася з весни 1918 і тривала повних два десятиліття – від 1918–1938/39. Ця велетенська тривалість впливала з того, що революційні за своєю глибиною і характером дії мали під собою не самодіяльність мас, а здійснювані владою штучні соц.-екон. перетворення.

Українська революція в першому своєму вимірі була національним зрізом Рос. революції 1917. Цей вимір торкався рев. подій у кордонах Рос. імперії, що розпадалася. Він стане зрозумілішим, якщо ми термінологічно визначити поняття «російський» і «український». Рос. революція була революцією росіян (у тогочасних газетах вона називалася «Русской революцией»). У сучасній укр. мові термін «руський» не уживають, а в давні часи його застосовували для означення не росіян, а українців. У рос. мові термін «российский» уживали для означення всього населення імперії, а з появою СРСР його замінили терміном «радянський». Розпад СРСР призвів до відродження терміна «россияне», під яким розуміють громадян

РФ всіх національностей. У дореволюційній Росії цей термін мав вузьку сферу вживання, тому що державоутворюючий термін «русские» поширювався практично на всіх православних (і на грузинську або вірменську інтелігенцію також) і протиставлявся суто етнографічному терміну «инородцы». Укр. революція була революцією українців, яка палахкотіла всюди, де знаходилися політично свідомі українці (варто згадати про українізацію військових частин на всіх фронтах), але її осердям були рос. губернії, де переважало укр. населення. Рос. революція теж відбувалася в кордонах всієї імперії, тобто й на території з укр. населенням. Обидві революції не зливалися, а розвивалися паралельно. Між укр. і рос. політиками часто виникали конфлікти, які деколи переростали у міжнаціональні війни. Революція в Центр. Росії вичерпала себе у січні 1918, тоді як Українська революція тривала далі. У листопаді 1918, коли розпалася «клаптикова» монархія Габсбургів, вона збагатилася новим виміром: поширилася на західноукраїнські землі. Вичерпання нац. революції пов'язане з поглиненням укр. земель політичними режимами, які утвердилися в сусідніх країнах після розпаду імперій.

Укр. революція почалася майже одночасно з Лютневою революцією в Росії. До 1917 укр. населення у своїй масі не мало чіткої нац. самосвідомості, хоч зберігало рідну мову та культуру. Падіння самодержавного режиму означувалося спалахом нац.-визв. б-би, яка одразу набула політичних форм. З ініціативи ТУП було утворено *Українську Центральну Раду* – представницький орган нац.-визв. руху, який швидко поширювався в укр. губерніях, а також на всіх фронтах і в тилкових гарнізонах. Спираючись на військову силу українізованих частин, УЦР проголосила себе органом, здатним ухвалювати конституційні акти – універсали. В I Універсалі від 10(23).06.1917 було утверджено право укр. народу на самостійне порядкування своїм життям. Однак лідери УЦР не стали на платформу М. Міхновського, який ще на поч. XX ст. проголосив гасло самостійності У. Відповідаючи М. Міхновському, голова УЦР М. Грушевський заявив: «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності». 15(28).06 було утворено крайовий виконавчий орган – Генеральний Секретаріат УЦР на чолі з В. Винниченком, який був легітимізований II Універсалом УЦР 03(16).07.1917 як перший в XX ст. укр. національний уряд. Після переговорів у Києві рос. делегації (міністри І. Церетелі, О. Керенський, М. Терещенко), *Тимчасовий уряд*

в декларації 03.07.1917 визнав УЦР регіональним органом влади і погодився на формування органів крайового управління. УЦР була доповнена представниками від нац. меншин і стала найвищим органом рев. демократії в У. 07(20).11.1917 УЦР ухвалила III Універсал, яким було проголошено утворення *Української Народної Республіки* (УНР) як автономної частини Рос. федеративної держави, якої ще не існувало. Універсал визначав географічні рамки УНР – у межах 9 губерній, де переважало укр. населенням. Обираючи етнографічний принцип для визначення території У., УЦР змушена була відмовитися від Криму, де укр. населення становило нац. меншину. У кордонах, визначених III Універсалом, У. розглядали як унітарну державу. Нац. меншинам, зокрема таким численним, як великоруська, єврейська і польська, було надано нац.-персон. автономію – для забезпечення самоврядування у нац. справах. Особливо уразливим пунктом III Універсалу був розрахунок на перетворення колишньої імперії на демократичну федеративну республіку. Влада, яка утвердилася в Росії 07.11.1917, аж ніяк не була демократичною. УЦР розглядала Раднарком як великоруський уряд – один із багатьох регіональних урядів. Однак більшовики не збиралися, як Тимчасовий уряд, переконувати УЦР у зайвій радикальності її Універсалів, а готувалися до ліквідації київського політ. режиму. Механізмом для повалення УЦР було обрано більшовизовані ради на території У.

Рос. революції 1905–07 і 1917–18 відбулися за багато десятиліть після революцій у країнах Заходу. Особливою їхньою рисою стали робітничі ради – загальноміські комітети з керівництва страйками. 1917 за прикладом робітничих рад стали утворюватися ради солдатських депутатів. Петроградська рада відразу виникла як рада роб. і солд. депутатів. В У. ради утворювалися у великих містах, робітничих селищах Донбасу та Криворіжжя, на фронтах. На серед. 1917 налічувалося 252 ради, з них у Донбасі – 180. Вони, зазвичай, стояли осторонь нац.-визв. боротьби, тобто були елементом Російської, а не Української революції. Партії меншовиків та есерів розглядали ради як самодіяльні органи революційних мас і підтримували їх діяльність на період до скликання Установчих зборів. Більшовики, однак, вбачали в радах державну форму диктатури пролетаріату, а себе пропагували як його рев. авангард. В. Ленін розглядав ради як органи влади, а становище, що склалося після повалення самодержавства, – як двовладдя. Гасло «Всю владу – радам!» більшовики трактували як курс на завоювання ними державної влади. Лідер більшовиків був переконаний, що його партія витіснить з рад меншовиків

та есерів, які прагнули розвитку революції за дем. сценарієм і не поділяли екстремістських гасел рад про експропріацію власності. Для реалізації своїх планів більшовики провели підготовку чергового Всерос. з'їзду рад, сформували його делегатів з представників збільшовизованих рад і за їхньою підтримкою прийшли до влади в листопаді 1917. Відтоді на багато десятиліть важливою сферою діяльності ленінської партії стало так зване «радянське будівництво»: творення мережі рад з контрольованим складом депутатів. Сформувався тандем «партія – ради». Влада рад. органів була цілком реальною, тому що партія брала безпосередньо на себе тільки обмежену кількість державних функцій. Левову частку управлінської роботи (як і відповідальність за її результати) було покладено на виконкоми рад різних рівнів. Симбіоз політ. диктатури з неполітичною, суто виконавською владою рад давав змогу будувати державу в будь-яких організаційних формах. Вона залишалася жорстко централізованою і в тому випадку, коли складалася з формально незалежних одна від одної радянських республік. Важливо було «правильно» побудувати партію – на засадах «демократичного централізму».

Прагнучи завоювати У., більшовицький Раднарком зробив спочатку спробу «переобрати» склад УЦР на Всеукр. з'їзді рад. Готуючись до виборів, він погодився з існуванням У. у складі 9 губерній: у сх. і пд. губерніях було істотно більше рад, ніж у центрі та на заході. Тимчасовий уряд на таке не погоджувався, вважаючи, що У. – це територія, яку поставив «під високу руку» царя гетьман Б. Хмельницький 1654 (5 губерній). Ця «жертва» з боку більшовицького уряду не дала негайного результату: Всеукр. з'їзду рад у Києві висловив майже цілковиту підтримку УЦР. Більшовики, відчувши, що не зможуть впливати на рішення з'їзду, покинули Київ і переїхали до Харкова, який вже захопили рад. війська. 17(30).12.1917 ЦВК проголосив про створення першого рад. уряду формально незалежного від більшовицької Росії. Потім рос. війська стали просуватися у глиб У. під прикриттям харківського рад. уряду, який для дезорієнтації населення одержав назву Народний секретаріат (за аналогією з Генеральним секретаріатом УНР). Розгорнулася неоголошена *Українсько-більшовицька війна 1917–21*. Одним із героїчних її епізодів став бій під *Крутами* й розстріл полонених укр. студентів і учнів старших класів за наказом рад. воєначальника П. Єгорова. 07.02.1918 рос. війська під командуванням М. Муравйова увірвалися до Києва і влаштували в укр. столиці страхотливу різанину (кількість жертв вимірювалася тисячами). Після

початку агресії рос. РНК проти УНР, керівники укр. нац. руху зрозуміли, що мрія про дем. федеративну Росію так і залишиться нездійсненою. 12(25).01.1918 УЦР прийняла IV Універсал, який проголосив незалежність У. 27.01(09.02).1918 УНР уклала перший у світовій війні мирний договір з державами *Четверного союзу*.

Підписуючи *Брестський мирний договір 1918*, керівники УНР не володіли становищем в У. Українізовані частини царської армії зникли, тому що розпалася сама армія: солдати тікали з фронту у свої села ділити поміщицьку землю. Збройна сила була тільки у розпорядженні більшовиків і контрольованих ними рад. УЦР довелося звертатися по допомогу до нім.-австр. командування. Одразу після підписання миру з УНР нім.-австр. війська перейшли в наступ на фронті від Балтійського моря до Карпат. 03.03 рад. Росія змушена була підписати у Брест-Литовську мирний договір, за яким визнавала У. самостійною державою і зобов'язалася розпочати з нею мирні переговори. УНР була звільнена від рад. військ, але на її території перебували 500 тис. нім.-австр. армія. Берлін і Відень планували отримати з У. продовольство і сировину. Однак союз з урядом соціалістів здавався нім. імператорові *Вільгельму II* протиприродним, тим більше, що УЦР не контролювала становища на селі. 29.04.1918 до влади з допомогою нім.-австр. військової адм-ції прийшов ген. П. *Скоропадський*. Він назвав себе гетьманом, проголосив Українську Державу замість ліквідованої УНР і заявив, що стає на її чолі й повністю перебирає на себе правління країною. Того ж дня з'явилася «Грамота до всього Українського Народу», в якій повідомлялося про розпуск УЦР і земельних комітетів, про звільнення всіх міністрів та скасування всіх законів і розпоряджень Генерального Секретаріату і Тимчасового уряду щодо власності, відновлювалося право приватної власності, підтверджувалися права малоземельних селян на отримання землі та ін. Одночасно з «Грамотою» було опубліковано «Закони про тимчасовий державний устрій України». Згідно з цим документом замість УНР було проголошено Українську Державу; вся повнота виконавчої і законодавчої (до скликання Українського Союму) влади переходила до гетьмана України; гетьман призначав Отамана (голову) Ради Міністрів; П. *Скоропадський* ставав Верх. головнокомандувачем Української армії і флоту та ін. Прийшовши до влади, гетьман зосереджував велику увагу на розв'язанні екон.-фін. проблем держави, сприяв створенню системи судівництва, здійснював розбудову Збройних сил. У листопаді 1918 виник Український національний союз (УНС) – угруповання політ. партій, з якими гетьман від початку свого правління перебував у гострій конфронтації. УНС створив Директорію

(у складі 5 осіб на чолі з В. Винниченком) – орган з керівництва протигетьманським повстанням. У зв'язку з поразкою Центральних держав і революції в Німеччині нім.-австр. війська залишали територію У. 14.12.1918 до Києва увійшли війська Директорії під командуванням Головного отамана відновленої УНР *С. Петлюри*. П. *Скоропадський* зрікся влади і виїхав до Берліна.

У жовтні 1918, коли Австро-Угорщина почала розвалюватися, у Львові зібралися визначні діячі Сх. Галичини і Буковини – посли до віден. парламенту, депутати галицького і буковинського сеймів, керівники політ. партій, мітрополит *А. Шептицький*, єпископ *Г. Хомишин*. Учасники зборів обрали найвищий орган влади – Українську Національну Раду. Проти ночі на 01.11.1918 збройні загоны УНРади зайняли Львів, а потім – всю Сх. Галичину. 13.11.1918 було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Її президентом став голова УНРади *Є. Петрушевич*, а уряд очолив партії *К. Левицький*. Становлення ЗУНР відбувалося у несприятливій міжнар. ситуації. Одночасно з нею утворилася Польська респ., фундатори якої відроджували багатонаціональну Річ Посполиту XVIII ст., тобто висували претензії на землі українців, білорусів і литовців. У цьому вони спиралися на підтримку Франції – держави, яка після перемоги над Центральними державами мала найбільший вплив на європ. континенті. Встановлення контролю УНР над Львовом призвело до укр.-польс. війни 1918–19. У цій ситуації керівники ЗУНР поспішили заручитися підтримкою Києва й відрядили делегацію до гетьмана П. *Скоропадського*. Гетьман надав галичанам матеріальну допомогу і дозволив скерувати до Львова бригаду Січових Стрільців під командуванням *Є. Коновальця*. Однак партії, що готували повстання проти гетьмана, не дозволили Січовим Стрільцям повернутися в Галичину. Незабаром *Є. Петрушевич* вислав другу делегацію, яка у *Фастові* зустрілася з членами Директорії УНР і уклала попередній договір про «злуку обох українських держав в одну державну одиницю». Офіційна церемонія об'єднання УНР і ЗУНР у єдину соборну Українську Народну Республіку відбулася 22.01.1919 у Києві на Софіївському майдані. Однак спроба возз'єднання укр. земель була приречена залишитися лише декларацією намірів. Під тиском польських військ контролювана урядом ЗУНР територія невпинно зменшувалася. Існування УНР також було загрозливим. За два тижні після урочистої церемонії Злуки війська рад. Росії зайняли Київ.

Готуючись до вторгнення в У., Раднарком 21.11.1918 утворив «цілком незалежний» від

РСФРР Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим. У грудні рад. війська під командуванням В. Антонова-Овсієнко вступили на територію У. 06.01.1919 рад. війська захопили Київ, і уряд П'ятова відмовився від визначеної Центральною Радою назви держави. За аналогією з Росією радянську У. офіційно назвали Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). Новий уряд – Раду народних комісарів – очолив Х. Раковський. На Всеукр. з'їзді рад у Харкові в березні 1919 УСРР було прийнято Конституцію УСРР. Уряд Х. Раковського розпочав реалізацію земельного декрету. Понад мільйон десятин поміщицької землі було вилучено зі зрівняльного розподілу і передано націоналізованим цукровим заводам і гуральням. Органи рад. влади почали тиснути на селян, щоб вони об'єднувалися в комуні. У відповідь піднялася могутня хвиля селянського протесту. Селянська, здебільшого, Червона армія стала небоєздатною. Загони отамана Зеленого (Д. Терпила), «батьки» Н. Махна, отамана М. Григор'єва виступили проти більшовиків. Х. Раковський утворив Внутрішній фронт під керівництвом К. Ворошилова, але це не допомогло. Охоплена селян. повстанським рухом У. влітку 1919 виявилася легкою здобиччю білогвардійських військ ген. А. Денікіна. Після поразки білогвардійців В. Ленін скорегував курс Кремля щодо У. Москва відмовилася від ідеї, яку висунув Л. Каменєв щодо злиття України з Росією (газета «Правда» від 24.05.1919). Одночасно було зроблено кроки до врегулювання селян. питання – 05.02.1920 Всеукрревком затвердив «Закон про землю», за яким переважну частину орних земель було розподілено між селянами.

Основна частина укр. політичних діячів після денікінської окупації готова була укласти союз із ленінською Росією, яка пропонувала українцям незалежну рад. республіку. Укр. політ. сили розуміли відносність такої незалежності, але протистояти арміям Л. Троцького реальної можливості не було. У цей час на комуністичну платформу стала переважна частина чинних в У. соц. партій – укр. і рос. есерів, укр. соціал-демократів і меншовиків, євр. соціалістів. Менша частина нац. сил готова була разом із головою Директорії УНР С. Петлюрою продовжувати збройну боротьбу за незалежність. У пошуках союзників у боротьбі з більшовиками С. Петлюра уклав військовий союз з Ю. Пилсудським. Польський уряд за умовами Варшавського договору (квітень 1920) визнавав незалежність УНР і Директорію УНР як верховну владу в державі. Укр.-польс. кордон було визначено по лінії, яка проходила по р. Збруч, далі в пн.-сх. напрямку до Вишгородка, далі на схід від Здолбунова, вздовж сх. межі Рівнен.

повіту до р. Прип'яті. Угода гарантувала нац.-культ. права укр. населення в Польщі й польс. в Україні. Частиною договору була військова конвенція, яка передбачала спільні польс.-укр. воєнні дії проти більшов. військ на території У. Умови договору (зокрема офіційне визнання УНР анексії Польщею Галичини, Західної Волині та ін. укр. земель) стали причиною суттєвих розбіжностей серед укр. політ. сил. Проти договору рішуче виступив закордонний (екзильний) уряд ЗУНР та все укр. населення окупованих Польщею 1918–19 укр. земель. 25.04.1920 польська армія вступила у Правобережну Україну і незабаром зайняла Київ. Разом із польс. військами наступали війська С. Петлюри, який розраховував на спалах селян. повстання. Однак час для розгортання масового селян. виступу був несприятливим – на селі ділили поміщицьку землю. Лише за півроку, коли більшовики розбили і польс.-укр. війська, і армію П. Врангеля, знову вибухнуло могутнє селянське повстання, але воно одержало рішучу відсіч. Наприкін. 1920 Росія розмістила в У. 6 армій, сукупна чисельність яких перевищувала 1 млн бійців. Разом з органами державної безпеки і міліції вони утворювали потужне силове поле, в якому ніхто не міг кинути виклику диктатурі РКП(б)-КП(б)У.

До весни 1921 курс державної партії на побудову комунізму залишався незмінним. Від Х з'їзду РКП(б) у березні 1921 В. Ленін розпочав поступовий перехід від «воєнного комунізму» до нової економічної політики. Запровадження Непу відбувся через те, що вождям державної партії не вдалося реалізувати своїх уявлень про побудову директивної економіки з жорстко централізованим управлінням. Спроба підпорядкувати всі господарські суб'єкти центрові й замінити ринковий механізм безгрошовою системою нарядів-замовлень призвела до екон. колапсу. Першим кроком у відмові більшовиків від політики цілковитого знищення приватної власності й ринкових відносин була заміна продовольчої розкладки-реквізиції із селянських господарств фіксованим продовольчим податком. Услід за цим було скасовано заборону торгівлі та підприємницької діяльності, здійснено грошову реформу. Держава залишила у своїй власності всю велику пром-сть, але почала керувати нею ринковими методами (госпрозрахунок, організація трестів і синдикатів, заснування товарних бірж). 5,2 тис. підприємств дрібної пром-сті в У. було здано в оренду орг-ціям або приватним особам, а також колишнім власникам. Підприємницька діяльність непманів сприяла швидкому подоланню госп. розрухи.

1921 в основних хлібовиробних зонах (Поволжя, Пн. Кавказ, пд. губернії України) ста-

лася небувала посуха. У більшості місцевостей У. посухи не було і перерозподіл лишків міг запобігти голодові. Кремль, однак, вимагав від укр. комуністів вивозити хліб для постачання «червоних столиць» і армії. Інформація про становище на півдні України стала забороненою. Лише у січні 1922 Х. Раковський отримав дозвіл укласти угоду з Американською адм-цією допомоги (АРА), щоб рятувати голодних селян. Розгортання харчувальних пунктів АРА і врожай 1922 припинили масову смертність від голоду. Однак на вимогу центр. керівництва РКП(б) У. почала продавати зерно нового урожаю за кордон і вивозила його в ін. республіки, то ж голод у пд. губерніях тривав і в першій пол. 1923.

На поч. 1920-х років контрольована більшовиками країна без назви складалася з 9 формально незалежних держав – Азербайджану, Білорусії, Бухари, Вірменії, Грузії, Далекосхідної Республіки, Росії, України і Хорезму. У ЦК РКП(б) сформувалися дві лінії у нац. політиці: відверто демагогічна і більш прагматична, тобто наближена до політичної реальності. Прибличником першої був В. Ленін, прибличником другої – нарком у справах національностей Й. Сталін і більшість центрального компартійно-радянського апарату. 28.12 представники РСФРР – голова Раднаркому В. Ленін і нарком закорд. справ Г. Чичерін підписали з представником УСРР Х. Раковським договір про військ. і госп. союз. У преамбулі цього документа було наголошено на незалежності й суверенності обох держав. З факту колишньої належності території У. Рос. імперії, як вказувалося у договорі, для УСРР не впливало жодних зобов'язань. Оскільки реальна практика не узгоджувалася з такими деклараціями, у березні 1922 ЦК КП(б)У звернувся до ЦК РКП(б) з пропозицією документально визначити обсяг повноважень незалежних республік по лінії рад. органів влади. Цілковиту підпорядкованість республік центрові по лінії компартійних комітетів ЦК КП(б)У не ставив під сумнів. Наслідком цієї ініціативи було утворення парт. комісії під фактичним керівництвом Сталіна. Комісія розробила проект резолюції «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками», який передбачав входження останніх на правах автономних до складу рад. Росії. Оргбюро ЦК РКП(б) схвалило сталінський проект. Ідея «автономізації» республік В. Ленінові не сподобалася, проте він ухвалив пропозицію про утворення єдиної багатонаціональної держави на базі конгломерату формально незалежних держав з невизначеним статусом. У жовтні 1922 В. Ленін запропонував утворити «федерацію другого поверху», в якій Росія мала б по рад. лінії управління не

більші права і повноваження, ніж усі інші члени-засновники. На той час вже налічувалося тільки 4 члени-засновники нової федерації – Росія, У., Білорусія і Закавказька Федерація в складі Азербайджану, Вірменії та Грузії. Федерація була утворена 30.12.1922 на I з'їзді рад і названа *Союзом Радянських Соціалістичних Республік* (СРСР). II з'їзд рад у січні 1924 затвердив Конституцію СРСР, в якій містилася норма про можливість виходу кожної союзної республіки з Радянського Союзу. Ця популістська норма зберігалася навіть у Конституції СРСР 1936. На XIV з'їзді (1925) партія була перейменована з Російської на Всесоюзну — ВКП(б). Керівники партії були переконані, що її побудова на засадах «демократичного централізму» забезпечує централізований і унітарний характер держави. І справді, поки тривала партійна диктатура, конституційні норми про рівноправність нац. республік із Росією і можливість їх виходу з СРСР залишалися деклараціями.

XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 затвердив як офіційну лінію нац. політики курс на *коренізацію*. Укр. різновид політики коренізації одержав назву українізації. Рад. коренізація повинна була змусити чекістів, учителів, професорів і пропагандистів перейти на мову населення, серед якого вони працювали. Кампанія українізації не могла не зближуватися у деяких своїх вимірах із нац. політикою, яку здійснювали укр. уряди 1917–20. Спільним знаменником обох типів українізації – національної й радянської була дерусифікація. На відміну від ін. нац. республік, де коренізація обмежувалася переважно зміцненням держ. влади, в У. вона сприяла духовному відродженню, на що були свої причини. Харківський (з другої пол. 1919 столиця УСРР була перенесена з Києва ближче до Росії) компартійно-радянський суб-центр різко виділявся серед периферійних органів влади величезними розмірами. У. як найбільша серед республік за економічним та людським потенціалом користувалася підвищеною увагою кланів-конкурентів у Кремлі. Уродженцям України Л. Троцькому і Г. Зінов'єву не вдалося закріпитися в ній. Це зумів зробити Сталін, підручний якого Л. Каганович став ген. секретарем ЦК КП(б)У. Укр. комуністи беззастережно підтримали Й. Сталіна в його боротьбі за владу. У цей період націонал-комуністи в ЦК КП(б)У, які склалися з нечисленних більшовиків укр. походження (зокрема М. Скрипника) і колишніх боротьбистів, скористалися сприятливою кон'юнктурою в інтересах відродження укр. мови та культури.

Коли Й. Сталін після смерті В. Леніна (1924) остаточно закріпився як лідер державної партії,

ліберальна політика відразу припинилася і в національній, і в соц.-екон. сфері. Десятиліття 1929–38 стало періодом реформ, які інтенсивно насаджували згори. Пропагандисти стверджували, що реформи були спрямовані на побудову соціалізму в одній країні. Насправді йшлося про створення державної директивної економіки – соц.-екон. фундаменту для зміцненого у 1920-х роках тоталітарного режиму. Кінцевою метою сталінського «штурму» було перетворення СРСР на могутню державу, здатну проводити на міжнар. арені наступальну політику. В У. під час 1-ої п'ятирічки (1928–32) основна увага зверталася на розбудову підприємств, що обслуговували машинобудування – шахт, електростанцій, металургійних заводів тощо. 2-га п'ятирічка (1933–37) характеризувалася розгортанням будівництва машинобудівних заводів. У 3-й, незакінченій п'ятирічці (1938–42) увагу вже зосереджували на заводах, що виробляли продукцію для військових потреб. За десятиліття У. випередила за рівнем індустріального розвитку низку західноєвроп. країн – зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу та машин У. випередила Францію та Італію, наздоганяла В. Британію. Однак весь цей потенціал був скерований не на задоволення потреб населення, а на одну мету – зміцнити воєнну могутність СРСР.

Агітуючи з 1919 за колгоспи, компартійні пропагандисти переконували селян у тому, що дрібними господарствами не можна вийти зі злиднів. Однак справжня мотивація суцільної колективізації не мала нічого спільного з селянським добробутом. Більшовикам хотіли позбавити сільське населення приватної власності на засоби виробництва, щоб поставити його в цілковиту економічну залежність від держави. Укр. селяни опиралися колективізації з особливим завзяттям, оскільки вони, на відміну від рос. селян, здебільшого не знали обцинних порядків. Щоб загнати селян у колгоспи, влада застосувала показові репресії щодо найзаможнішої їх частини – т. зв. куркулів. В У. і на Кубані – місцях найсерйознішого опору суцільній колективізації – Сталін застосував щодо селянства терор голодом. Терор голодом, як і ліквідація прошарку заможного селянства, був одним із методів створення колгоспного ладу. Насильницькі методи рад. модернізації викликали в СРСР поч. 1930-х роках тяжку екон. кризу. Одним із її наслідків був повсюдний голод: у хлібовиробних регіонах – внаслідок вилучення всього зерна заготівлями, у хлібоспоживаючих регіонах – внаслідок продажу вилученого хліба за кордоном. Однак тільки в УСРР і в населених здебільшого українцями р-нах Північно-

Кавказького краю (особливо – в Кубанському окрузі) в жовтні 1932 – січні 1933 вивезли не тільки хліб, а й весь запас продовольства, заготовленого селянами до нового врожаю. Елементом карального законодавства стали «натуральні штрафи» м'ясом і картоплею, які мали накладати на селян «боржників» по хлібозаготівлях, коли заготівельні бригади не знаходили у них нібито прихованого хліба. Фактично ж конфісковували під час обшуків не тільки м'ясо й картоплю, а будь-які продукти. Там, де здійснювалися продовольчі репресії, голод переростав у страхотливий голодомор (див. *Голодомор 1932–33 в Україні*). На поч. 1933 в У. з особливими повноваженнями приїхав на постійну роботу (формально — 2-м секретарем ЦК КП(б) У) П. Постишев, який мав завдання налагодити весняну сівбу й розправитися з «петлюрівською» інтелігенцією. Хлібозаготівлі було припинено, а У. одержала насіннєву, продовольчу і фуражну позички. У колгоспах було розгорнуто харчувальні пункти, проте годували тільки тих, хто не втратив фізичної можливості працювати в полі. Так селян «навчали уму-розуму» (вислів ген. секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора). Винищення укр. інтелігенції почалося з націонал-комуністів в КП(б)У на чолі з М. Скрипником. У 1930-х роках було практично повністю репресовано покоління людей, які брали участь в Українській революції. Українізацію за межами УСРР було оголошено «петлюрівською вигадкою». Мешканцям Північно-Кавказького краю (бл. 3 млн українців) стало небезпечно наполягати на своїй належності до укр. народу. Полювання на «петлюрівську» інтелігенцію здійснювалося на тлі підкресленої турботи влади про розквіт «соціалістичної змістом, національної формою» укр. культури. 1934 столиця У. було перенесено до Києва.

05.12.1936 Надзвичайний VIII Всесоюзний з'їзд рад затвердив «конституцію соціалізму, що перемиг». Конституція СРСР 1936 замінювала багатоступінчасті вибори прямими при таємному голосуванні. Категорію «позбавленців» («лишенців»), тобто осіб, штучно усунутих з політ. життя через належність до «експлуататорських прошарків населення», було ліквідовано. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними до всіх органів влади. Виборчі округи в містах формували не за виробничими одиницями (завод, фабрика), а, як у селі, за територією проживання. Іншою ставала система функціонування законодавчої влади: з'їзди рад різного рівня замінювали інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республік і Союзу) Рад. До Конституції 1936 уперше увійшло положення про керівну і спрямовуючу роль комуністичної

партії у політ. системі суспільства. Відмова від контролюваних партапаратом виборів, давала теоретичну можливість для переростання формальної влади рад у справжню. Однак ця можливість, як і можливість використання союзними республіками конституційної норми про вільний вихід зі складу СРСР, була паралізована терором. 05.12.1936 було оголошено, що вибори до Верховної Ради плануються «на найближчий час». Однак насправді вони відбулися тільки 12.12.1937. Річне відтермінування знадобилося, щоб належно підготувати виборців. Практично негайно було покладено край розмовам про висування альтернативних кандидатур, що точилися під час обговорення проєкту Конституції. Виборчі комісії зобов'язувалися реєструвати тільки одну особу на кожне депутатське місце, а саме: кандидата від «блоку комуністів і безпартійних». Саму думку про висування незалежного від влади кандидата оголошували антирадянською. Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 започаткував «Великий терор». У ході терористичних кампаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей було знищено фізично, а мільйони – морально: через примушування до співпраці з органами державної безпеки, публічного засудження ними «ворогів народу», вимушеної подачі неправдивих свідчень проти своїх співробітників, знайомих і навіть рідних. Кількість арештів в У. органами державної безпеки зросла з 15 717 осіб (1936) до 159 573 (1937) і 106 096 осіб (1938). Коли «Великий терор» вичерпав себе, кількість арештів знизилася до «нормальної» – 11 744 осіб (1939). Причиною небаченого за масштабами нищення «ворогів народу» 1937–38 стала саме потреба зміцнити сталінську диктатуру в умовах нових виборчих процедур. У цих умовах у ході виборів до ВР СРСР в У. в голосуванні взяли участь 97,8% виборців. За визначений у партійних комітетах «блок комуністів і безпартійних» було подано 99% голосів до Ради Союзу і 98% – до Ради Національностей. За таких умов практично не знаходилося сміливців, які наважилися б зробити на бюлетені будь-які позначки у кабінці для таємного голосування. Конституції союзних республік фактично продублювали Конституцію СРСР 1936. Надзвичайний XIV з'їзд рад У. затвердив Конституцію УРСР 30.01.1937. Вибори до ВР УРСР відбулися 26.06.1938. Соціальний, національний, партійний і демографічний склад депутатів ретельно дозували на етапі висування кандидатур. У складі депутатів особливо високу частку займали службовці (24,7%) і росіяни (36,5%), що свідчило про те, що партійно-державна номенклатура займала привілейоване становище під час визначення депутатського корпусу.

Назву «Західна Україна» найчастіше вживали в міжвоєнний період до тих укр. земель у складі Польщі, які 1939 перейшли до СРСР – Сх. Галичини, Західної Волині та Полісся. Частина укр. земель мала ін. узагальнюючу назву – Закерзоння (Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина). 1921 у Зх. Україні проживало 3 920 тис. українців, тобто 66,2% від загальної чисельності населення краю, а на Закерзонні – 366 тис. українців. У Румунії українці проживали на трьох територіях з різною історичною долею – на Буковині, у Бессарабії та на лівому березі Тиси, вздовж течії річки Мара (Марамарош). Загальна їх кількість за офіц. даними не перевищувала 582 тис., але укр. демографи міжвоєнного періоду одностайно твердили, що сукупна кількість співвітчизників у Румунії перевищувала 1 млн осіб. Румун. чиновники вважали українців «громадянами румунського походження, які забули рідну мову», тому під час переписів кожного, хто не наполягав на тому, що він українець, записували румуном. Закарпатська Україна у складі Чехословаччини мала іншу офіційну назву: Підкарпатська Русь. За переписом 1930, населення краю становило 616 тис. осіб, з них українців – 439 тис. (71,3%). Населення Пряшівського (Прешовського) анклаву в складі Словаччини налічувало 118 тис. осіб, з них українці становили – 87 тис. Бл. 10 тис. українців проживали в Словаччині за межами анклаву, велика колонія укр. емігрантів була в Празі. Особливо організованими були мешканці Зх. України, де існувало 3 політичні сили: ліворадикальна (Комуністична партія Західної України, КПЗУ), праворадикальна (Організація українських націоналістів, ОУН) і центристська (найвпливовіша політ. сила – Українське національно-демократичне об'єднання, УНДО). Уряди Польщі та Румунії провадили щодо українців наступальну асиміляційну політику, що викликало з їхнього боку активний спротив, навіть збройні акції. Уряд Чехословаччини поважав демократію, але відмовився надати автономію словакам і українцям, як це було передбачено Конституцією країни.

На поч. жовтня 1938 Німеччина зайняла передану їй за *Мюнхенською угодою 1938* Судетську область Чехословаччини і змусила пражський уряд надати автономію Словаччині. Skorиставшись цим, лідери українофілів, русофілів і локалістів звернулися до Праги зі спільною вимогою надати автономію Підкарпатському краю. Центральний уряд задовольнив цю вимогу, що привело до виникнення Карпатської України – автономної Укр. респ. у складі Чехо-Словаччини. 15.03.1939 сейм Карпатської України проголосив незалежність і

обрав президентом А. Волошина. Однак того ж дня угорська армія за згодою А. Гітлера окупувала територію Карпатської України.

23.08.1939 в Москві було підписано рад.-нім. Договір про ненапад. До нього прикладався таємний додатковий протокол про розмежування «сфери обопільних інтересів» (див. *Ріббентропа-Молотова пакт 1939*). За цим документом, сторони зобов'язувалися окупувати Польщу й поділити її по Нареву, Віслі й Сану. 01.09.1939 війська нім. Вермахту перейшли польс. кордон (див. *Німецько-польська 1939*). На третій день після вторгнення гітлерівських військ В. Британія і Франція оголосили війну Німеччині. У такій ситуації Й. Сталін потурбувався про ідеологічне виправдання запланованого вторгнення Червоної армії до Польщі. Щоб не спровокувати війни із західними демократіями, СРСР подав свою акцію як «визвольний похід» для надання допомоги братнім народам – українцям і білорусам. Втягнувшись у війну на Заході, А. Гітлер змушений був погоджуватися з усіма вимогами Кремля. Й. Сталін відмовився від польс. етнічних земель, і за отримав згоду від Берліна на переведення Литви з німецької в радянську «сферу інтересів». Ця корекція пакту Ріббентропа-Молотова відображена в рад.-нім. договорі «Про дружбу і кордон» від 28.09.1939.

У червні 1940, коли Німеччина розгромила і окупувала Францію, Й. Сталін поспішив реалізувати свої плани щодо Румунії. Попри велике незадоволення Гітлера, рад. війська зайняли Бессарабію і Пн. Буковину. Реалізація положень пакту Ріббентропа-Молотова збільшила населення СРСР на 23 млн осіб. Кількість жителів УРСР за рік збільшилася на 8,1 млн і на червень 1941 досягла 41 657 тис. осіб. Територія республіки зросла до 565 тис. км².

Політика керівників ВКП(б) у західноукр. землях не була схожою на політику дореволюційної імперії. На підприємствах, які стали державними, були утворені профспілки рад. типу. Істотно зросла заробітна плата робітників, а безробіття зникло за кілька місяців. Поміщицькі маєтки були поділені між селянами. Проте свій патерналізм рад. держава поєднувала з репресіями, які за масштабами істотно випереджали царські. Радянізація західноукр. земель означала насамперед депортацію осіб небажаного соц. походження, національності та світогляду. В Архангельську обл., Казахстан і Сибір було виселено сотні тисяч людей, переважно поляків. Висилали всіх, хто у майбутньому міг би організувати опір рад. владі. Десятки тисяч осіб було розстріляно без суду і слідства тільки тому, що нарком внутр. справ СРСР Л. Берія вважав їх «закоренілими, невинуватими

ними ворогами Радянської влади». Ілюзії «золото-го вересня» швидко розвіялися. Незабаром населення зх. областей гостро відчуло ту несвободу, якою тоталітарний режим огортав кожну людину, даючи їй гарантований мінімум існування.

22.06.1941 нацист. Німеччина напала на Радянський Союз. На всьому фронті від Балтійського до Чорного морів Німеччина та її союзники – Фінляндія, Угорщина і Румунія – ввели в бій 117 дивізій (всього для нападу було зосереджено 190 дивізій). У липні 1941 СРСР уклав угоду з еміграц. урядом окупованої Польщі у Лондоні, що передбачала відновлення дипл. відносин і співпрацю у війні проти Німеччини та її союзників. У надії на допомогу західних демократій Й. Сталін приєднався до *Атлантичної Хартії*, яку в серпні 1941 підписали президенти США Ф. Д. Рузвельт і прем'єр-міністром В. Британії В. Черчилль. Нападаючи на СРСР, А. Гітлер не думав, що йому доведеться воювати на два фронти. Та розрахунки на «бліцкриг» не виправдалися, хоча втрати Червоної армії першого року війни були катастрофічними: з 22.06.1941 до 01.05.1942 вони становили 6 839 тис. військовиків, з них 4 091 тис. – безповоротні втрати (убитими, полоненими, зниклими безвісті). 22.07.1942 рад. війська залишили останній населений пункт на території України – м. Свердловськ Ворошиловградської обл.

У липні 1941 Сх. Галичину було включено до складу Генерального губернаторства – тієї частини польських земель, яка не увійшла 1939 безпосередньо до Німеччини. Одночасно А. Гітлер передав Румунії Одеську обл. із прилеглими районами Вінницької та Миколаївської обл. Ця територія площею 40 тис. км² ставала новою румун. провінцією «Трансністрією» (Задністров'я). Румунії були передані також Чернівецька та Ізмаїльська обл. У вересні 1941 виник райхскомісаріат «Україна» у складі 6 ген. округів – Волинь, Житомир, Київ, Миколаїв, Таврія і Дніпропетровськ. Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська і Ворошиловградська обл. УРСР разом із Кримом перебували у прямому управлінні військової влади. Нацист. лідери розглядали окуповані укр. землі як «життєвий простір» (лебенсraum) нім. народу. Населення окупованих на Сході територій мало бути або винищене, або германізоване. Під керівництвом райхсфюрера СС Г. Гімлера 1941 був підготовлений ген. план «Ост», за яким Польща, Білорусія й У. мали увійти до Великонімеччини. За 30 років передбачалося переселити до Зх. Сибіру майже всіх поляків, 75% білорусів, 65% українців Галичини, загалом від 30 до 45 млн осіб. Другий варіант плану «Ост» (квітень 1942) був ще радикальніший: кількість

естонців, латишів, литовців, поляків, білорусів та українців, яких вимагалось знищити або переселити, зросла до 50 млн осіб. Винищення мирного населення розпочалося з євреїв (див. *Голокост*). 29–30.09.1941 нацисти знищили в Бабиному Яру 34 тис. київ. євреїв. Відтоді в цьому місці розстрілювали підпільників і партизанів, членів ОУН, заручників. Загальна кількість людей, яких знищили нацисти в Києві, перевищила 195 тис. осіб. До листопада 1942 нім. війська взяли в полон 5,2 млн бійців і командирів Червоної армії, більшість з яких загинула в таборах. В У. було організовано понад 230 таборів, де загинуло 1 366 тис. військовополонених. Після провалу «бліцкригу» в господарстві Німеччини внаслідок неперервних мобілізацій стала гострою нестача робочих рук. Вихід було знайдено у використанні примусової праці населення окупованих територій. З У. до Німеччини було вивезено 2,4 млн юнаків і дівчат, з них 450 тис. загинуло від непосильної праці або загинуло під час нальотів союзницької авіації; 150 тис. «остарбайтерів» залишилися після війни на Заході. Окупаційна адм-ція часто не завдавала собі клопоту постачати міських жителів. Голодні міста перетворювалися на примари. Населення Харкова скоротилося з 833 тис. осіб (1939) до 273 тис. після приходу рад. військ. За роки нім. окупації з міста на примусові роботи до Німеччини вивезли 120 тис. жителів, 80 тис. харків'ян померли з голоду, а 30 тис. було розстріляно.

Опір окупантам чинили рад. партизани й укр. націоналісти. Ставка Верх. головнокомандування розраховувала, що партизансько-диверсійна діяльність істотно допоможе фронту. Не покладаючись на стихійний опір населення, Москва в червні 1942 організувала Укр. штаб партизанського руху (УШПР). Штаб підтримував регулярний зв'язок із партизанськими краями і зонами, переправляв літаками на окуповану територію організаторські групи, мат.-техн. засоби та пропагандистську літеру. За рад. даними, 1943 на окупованій території. У. діяло бл. 330 тис. партизанів. За нім. даними, тоді налічувалося до 50 тис. рад. партизанів (нім. командування не мало підстав занижувати цифри, тому їхні дані більш реалістичні). Укр. націоналісти спочатку розраховували на спільну боротьбу з нацистами проти Червоної армії. На контакти з укр. націоналістичним рухом йшли й керівники *абверу* і *гестапо*. Абверівці сподівалися використати націоналістів у рад. тилу як диверсантів і підпільників, а гестапівці розраховували на їхню допомогу в налагоджуванні стосунків із населенням окупованих територій. Навесні 1941 з добровольців, переважно членів ОУН-Б, були

сформовані батальйони «Нахтігаль» і «Роланд». 30.06.1941 у Львові ОУН-Б проголосила утворення Української держави. Уряд очолив Ярослав Стецько. У Берліні цей крок сприйняли як державний злочин і назвали ініціаторів львівської акції узурпаторами. С. Бандера та ін. керівники ОУН опинилися у концтаборі, батальйони «Нахтігаль» і «Роланд» було розпущено. У листопаді 1941 гестапо одержало наказ знищувати всіх членів ОУН без суду й слідства. Восени 1942 ОУН-Б взяла курс на створення партизанської армії, що мала захищати місцеве населення від окупаційної адм-ції й боротися з рад. і польс. підпільниками. *Українську повстанську армію* (УПА) очолив Р. Шухевич (Т. Чупринка). УПА, що діяла переважно на Волині й Поліссі, налічувала десятки тисяч вояків.

Коментуючи наказ Сталіна про розгортання партизанської війни, А. Гітлер заявив: «Ця партизанська війна має й вигоду: вона дає нам можливість знищувати всіх, хто протистоїть нам». У разі партизанської активності знищувалися всі села, що знаходилися у найближчому сусідстві. У листопаді 1941 село Обухівку в Полтавській обл. першим в Європі було спалено, а його населення розстріляно. Згодом така доля спіткала й село Лідіце в Чехословаччині та Орадур-сюр-Глан у Франції. Всього в У. було спалено бл. 320 сіл; від рук окупантів в УРСР загинуло 4,5 млн цивільних осіб і військовополонених, у Криму – 135 тис., у Закарпатті – 115 тис. осіб.

Контрнаступ рад. військ під Сталінградом створив умови для визволення У. з-під нім. окупації. 18.12.1942 було звільнено перше село Півнівка (Міловський р-н). За півроку неперервних боїв від ворога було очищено всю Лівобережну Україну. У вересні 1943 Раднарком УРСР та ін. респ. орг-ції перебазувалися з Москви до Харкова. Згодом війська 4 фронтів форсували Дніпро на багатьох напрямках і створили плацдарми на правому березі. Почалася прикінцева стадія битви за У. – звільнення Криму, Правобережжя і західних областей. Прагнучи використати патріотичні почуття українців, Й. Сталін потурбувався внести корективи удо нац. політики. У жовтні 1943 було засновано ордени Богдана Хмельницького трьох ступенів; фронти, які діяли на території УРСР, одержали назву Українських. На поч. лютого 1944 ВР СРСР зробила істотні поправки до Конституції СРСР, завдяки чому стало можливим перетворення двох найголовніших загальносоюзних наркоматів – оборони і закордонних справ – на союзно-республіканські. Виникла формальна можливість для виходу УРСР на міжнар. арену. Проте нац. політика Кремля і тоді зберігала свою репресивну компоненту. Наступного дня після звільнення

Севастополя, 10.05.1944 Л. Берія звернувся до Сталіна із запискою про виселення з Криму нац. меншин, яким інкримінували «зрадницькі дії проти радянського народу». З території п-ва було депортовано понад 225 тис. кримських татар, болгарів, греків і вірменів (див. *Депортації* в СРСР).

26.03.1944 війська 2-го Українського фронту вийшли на р. Прут, на рад.-румун. кордон. 17.07 війська 1-го Укр. фронту форсували Зх. Буг і вступили на територію Польщі. Завершальною у визволенні території У. стала Східно-Карпатська операція. 27–28.10.1944 територія У. була очищена від нім. військ.

Після відступу нім. військ в У. розпочалися відбудовні роботи. Головною їх метою було відродження важкої пром-сті, оскільки військово-пром. комплекс СРСР не міг обійтися без укр. вугілля й металу. Відбудова залізниць була вкрай необхідною для забезпечення наступальних операцій Рад. армії в Центральній-Східній Європі. До кін. 1945 було відновлено бл. третини довоєнного індустріального потенціалу республіки.

Під час Другої світової війни відбулися три зустрічі керівників СРСР, США і В. Британії, на яких було розв'язано питання про післявоєнні кордони Української РСР. Намагаючись узгодити інтереси Польщі, України й Білорусії, прем'єр-міністр В. Британії В. Черчилль на *Тегеранській конференції 1943* вперше сформулював ідею пересунення кордонів СРСР, Польщі та Німеччини в західному напрямку. Він запропонував кордон між Польщею і СРСР прокласти по *Керзоні лінії*, визначеній як лінія нац. розмежування в рішеннях *Паризької мирної конференції 1919–20*. Лінія Керзона відмежовувала від території У. давні етнічні землі – Холмщину, Підляшшя, Посяння, Лемківщину (т. зв. Закерзоння). За договором про рад.-польс. кордон, який підписав у Москві 16.08.1945 глава Крайової нац. ради Б. Берут, Польща передавала до складу СРСР Зх. Україну і Зх. Білорусію (180 тис. км²) і одержувала від Німеччини свої середньовічні володіння (Помор'я і Силезію), а також більшу частину Сх. Пруссії (105 тис. км²). Щоб полегшити заплановані територіальні зміни, Москва ще в ході наступу Рад. армії здійснила депортаційну операцію гігантських розмірів: з території *Третього Райху*, які відходили до Чехословаччини (Судетська область), Радянського Союзу (Кьонінгсберг з округом) і Польщі було виселено бл. 13 млн німців.

Розміщення укр. і польс. населення теж підганяли під нову конфігурацію держ. кордонів. Добровільні або примусові переселення українців з Польщі до У. і поляків з У. до Польщі тривали 1944–46. Всього було виселено з СРСР у Польщу

823 тис. осіб, а з Польщі в СРСР – 483 тис. осіб (див. *Переселенські акції на польсько-радянському прикордонні 1944–46*). Бл. 150 тис. українців, які не бажали переселятися до УРСР, польський уряд депортував з допомогою військової сили 1947 і розпорошив невеликими групами по всій території північної та західної Польщі (див. *«Вісла» операція 1947*). 29.06.1945 між Чехословаччиною і СРСР було підписано договір про включення Закарпаття до складу УРСР.

У. належала до тих європ. регіонів, які найбільше постраждали від війни через своє геополітичне становище. Про масштаби руйнувань дає уявлення співвідношення двох відносних величин: матеріальні втрати СРСР дорівнювали 40% сукупних втрат, заподіяних усім учасникам Другої світової війни; матеріальні втрати У. становили бл. 40% загальносоюзних втрат. Військові та цивільні людські втрати на території У. можуть бути обраховані лише приблизно. За підрахунками В. Косика (1993) і М. Коваля (1999), сукупні втрати дорівнювали 8 млн осіб. За втратами в Другій світовій війні У. займала друге місце після Росії (8 млн осіб, 19,1% до всього населення), випередила Німеччину (6,5 млн осіб, 9,1%), Польщу (5 млн осіб, 19,6%) та ін. постраждалі країни.

З війни СРСР вийшов ослабленим економічно, але зміцнілим у політ. і військ. плані. Колосальний військ.-пром. потенціал перетворював його на наддержаву. Рад. керівництво розгорнуло ядерну програму, виконання якої було спрямоване передусім проти США. Удавано дружні відносини з державами Заходу переросли 1946 у *«Холодну війну»*. Деяке пом'якшення протистояння між двома наддержавами досягалося лише завдяки зусиллям *Організації Об'єднаних Націй*, яка була утворена 25.06.1945 в Сан-Франциско (США). Декларацію про створення ООН від імені У. підписав міністр закорд. справ УРСР Д. Мануїльський. Представники У. були обрані до 9 комітетів і комісій ООН. У січні 1946 у Лондоні відкрилася перша сесія ГА ООН. На ній УРСР стала членом Економічної і соціальної ради. У листопаді 1947 У. обрали членом Ради Безпеки ООН на 2 роки. У складі 21 держави УРСР взяла участь у *Паризькій мирній конференції 1947*, на якій було укладено мирні договори з Італією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією та Румунією. За їх умовами, Угорщина і Румунія відмовилися від претензій на возз'єднання з УРСР укр. землі, якими вони володіли раніше – Закарпатська Україна, Пн. Буковина, Хотинщина, Пд. Бессарабія.

Після завершення бойових дій на території У. понад 10 млн людей залишилося без житла, бракувало одягу, харчових продуктів. Різка

погіршилася кримінальна ситуація. 1946 сталася страшна посуха. Проте, У. не знизили обсягів поставок, щоб знайти зерно для країн «народної демократії» Центр.-Сх. Європи. Після того, як М. Хрущов повідомив Кремль про голод в У. і попросив продовольчої допомоги, Сталін усунув його від керівництва республікою, 1-м секретарем ЦК КП(б)У було призначено Л. Кагановича і хлібозаготівлі тривали. Взимку 1946–47 загинули десятки тисяч селян. Голод вдалося пом'якшити або локалізувати завдяки *Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй* (ЮННРА) – У. отримала харчових продуктів, одягу і медикаментів на суму 169 млн дол. США.

Реевакуація вивезеного 1941–42 заводського устаткування влада визнала недоцільною. У. одержала устаткування з ін. республік СРСР і з заводів, демонтованих у рад. зоні окупації Німеччини в рахунок *репарацій*. Господарство відчувало гостру нестачу робочої сили, внаслідок цього широко використовували примусову працю і нім. військовополонених, і місцевого населення. Звичайними стали трудові мобілізації, переважно, через організований набір сільс. жителів. За повоєнну п'ятирічку до мирної праці повернулося 2,2 млн колишніх військовиків, з них 350 тис. – у промисловість, що допомогло розв'язати проблему браку роб. сили. Основні зусилля спрямовувалися на відбудову паливно-енергетичної галузі. Щоб відновити видобуток вугілля, з шахт довелося викачати 650 млн кубометрів води і ліквідувати понад 2,5 тис. км завалів. У березні 1947 перший струм дав Дніпрогес. Пром-сть відбудовувалася за рахунок ресурсів, викачуваних із с/г. Селяни працювали в колгоспах майже без оплати, що не сприяло зростанню продуктивності праці. Щоб забезпечити себе продовольством і щось продати на базарі, селяни обробляли присадибні ділянки. Однак держава встановила високі податки на с/г продукцію і селянам стало не вигідно вирощувати городину, утримувати худобу та птицю. Селяни, щоб уникнути податку, часто вирубували фруктові дерева. Щоб змусити селян працювати у колективних господарствах влада застосовувала примусу і залякування. Зокрема в лютому 1948 було прийнято рішення про відселення в Сибір і Казахстан колгоспників, які не відпрацьовували встановленого мінімуму трудоднів.

Після смерті Й. Сталіна (1953) до влади прийшло колективне керівництво у складі 10 членів Президії ЦК КПРС (перейменована 1952). Серед них почалася боротьба за одноосібну владу. Намагаючись заручитися підтримкою суспільства, основні претенденти на владу Л. Берія, Г. Маленков і М. Хрущов розпочали лібералізацію

сусп.-політ. життя. Практика масових репресій, за допомогою якої підтримувалася стабільність режиму, без Сталіна виявилася неможливою. Проти Л. Берії як особливо небезпечного діяча, що спирався на органи держбезпеки, виступили всі ін. члени колективного керівництва. Незабаром Берію було заарештовано і розстріляно. 1955 М. Хрущов примусив подати у відставку з посади голови РМ СРСР Г. Маленкова. У цей період становище У. почало змінюватися з різкою швидкістю. Відбувалася загальна лібералізація сусп.-політ. життя. Як і в 1920-х роках, У. почала знову одержувати «дивіденди» від свого становища найбільшої нац. республіки. Кожний з тих, хто боровся за владу в Кремлі, шукав підтримки київського субцентру компарт.-рад. влади. 1954 у СРСР відбулися святкування, пов'язані з 300-річчям «возз'єднання» У. і Росії. До складу У. було передано Кримську обл., у зв'язку з чим територія УРСР збільшилася до 604 тис. км².

Життя і побут населення зх. областей у перші повоєнні роки дуже відрізнялося від рад. стандартів. Під гаслами відбудови господарства й подолання екон. відсталості Кремль розпочав прискорену радянізацію регіону. Високі темпи пром. розвитку забезпечувалися не тільки відбудовою старих потужностей і новим будівництвом, але й перебазуванням до регіону заводів разом із кваліфікованими робітниками та інженерно-технічним персоналом. Завдання перетворити Львів на великий індустріальний центр було виділене у 4-му п'ятирічному плані відбудови і розвитку господарства СРСР окремим рядком. Проте в ін. зх. областях пром-сть розвивалася уповільнено, і вони надалі були відсталими. Львів виступав своєрідною вітриною успіхів влади у здійсненні форсованої індустріалізації. На поч. 1946 у зх. областях налічувалося тільки 158 колгоспів, де влада впродовж 1946–47 здійснювала ретельну підготовку до проведення суцільної колективізації. До серед. 1950 майже всі селян. господарства були об'єднані 7 190 колгоспів. Потім було проведено примусове укрупнення колгоспів і до кін. 1950 їх залишилося не більше 800. Методи колективізації західноукр. селянства були такими ж брутальними, як застосовувані у сх. областях у 1930-х роках. Намагаючись протистояти владі, що відбирала власність і перетворювала селянина-господаря на найманця в одержавлених колгоспах, сільська молодь йшла до лісу, де продовжували боротьбу проти рад. влади підрозділи УПА. Опір повстанців почав спадати тільки після загибелі в березні 1950 головнокомандувача УПА Р. Шухевича. Боротьбу з підрозділами УПА і підпіллям ОУН проводили органи держбезпеки і внутр. війська. Щоб полег-

шити викриття підпільників, вони створювали псевдобандерівські боївки, які використовували методи провокації і терору. Села, які надавали підтримку повстанцям, знищувалися, а їх населення депортувалося в Сибір. 1944–52 репресій зазнали бл. 500 тис. місцевих жителів. Зокрема, було заарештовано 134 тис. осіб, убито понад 153 тис., вислано у віддалені регіони СРСР понад 203 тис. осіб (див. *Депортації в СРСР*). З часом жорстокі методи боротьби проти нац. руху почали приносити результати. Служба безпеки ОУН-Б була змушена діяти такими ж методами, винищуючи спеціалістів і апаратних працівників, які надсилалися (часто проти їх волі) в зх. регіон УРСР. Поступово сили учасників антирад. руху опору почали вичерпуватися і наприкін. 1952 він майже припинив існування.

Історичний період, що розпочався зі смертю Сталіна, публіцисти назвали «Відлигою», за назвою повісті І. Еренбурга, яка з'явилася 1954. Політ. режим не змінив своєї природи, хоч втратив здатність здійснювати масові репресії. У пошуках популярності найвпливовіші члени рад. керівництва прийшли до висновку, що треба ліквідувати табори ГУЛАГу. Влада амністувала всіх засуджених за співробітництво з окупаційним режимом під час війни. До У. повернулися десятки тисяч оунівців, бійців УПА і «бандпособників». Процес перегляду справ репресованих одержав неточну назву «реабілітації». За час тоталітарного режиму на смерть і в концтабори було вислано мільйони невинних людей, а під час перегляду конкретних справ владні органи «реабілітовували» їх, тобто стверджували відсутність вини перед державою, аж ніяк, не визнаючи злочинних дій самої влади.

КДБ УРСР і Прокуратура УРСР переглянули за 5 років справи на 5 481 тис. осіб, з яких 2 684 тис. осіб (тобто 58%) було знято з обліку (фактично реабілітовано). Політична «Відлига» була легітимізована в лютому 1956 рішеннями ХХ з'їзду КПРС. На з'їзді М. Хрущов виголосив промову, в якій засуджував зовнішні вияви тоталітаризму (культ особи Й. Сталіна) і особливо вражаючі випадки зловживання владою. Критика культу особи для суспільства загалом і особливо для творчої інтелігенції була ковтком свіжого повітря в задушливій атмосфері тоталітаризму. В У. склалося ціле покоління шістдесятників – людей з антитоталітарним мисленням. Величезний сусп.-політ. резонанс мала творчість О. Гончара, О. Довженка, М. Рильського та багатьох ін. письменників і митців. Апогеєм десталінізації став ХХІІ з'їзд КПРС (1961). Відразу після нього було знищено всі зовнішні вияви сталінського культу.

У листопаді 1961 Сталінську обл. було перейменовано на Донецьку, а місто Сталіно (колишня Юзівка) – на Донецьк.

Розв'язуючи проблему прискорення наук.-техн. прогресу, М. Хрущов ухвалив кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період. По-перше, було скорочено фонд нагромадження, щоб забезпечити коштами активну соц. політику; по-друге, змінилися акценти в розвитку оборонного потенціалу (скорочення чисельності армії дало змогу вкладати більше коштів у виробництво ракетно-ядерної зброї і космічну програму); по-третє, щоб не створювати новітні галузі «з нуля», було вирішено закупувати потрібну для них техніку за кордоном. У. в часи М. Хрущова була пріоритетним регіоном для капітального будівництва. Зокрема було побудовано великі ДРЕС (Ворошиловградська, Миронівська, Придніпровська та ін.), дали струм ГЕС Дніпровського каскаду (Дніпродзержинська, Каховська, Кременчуцька). Оновлювався шахтний фонд Донбасу, було освоєно нові вугільні басейни – Львівсько-Волинський, Дніпровський буровугільний. Тоді також було розроблено газові родовища – Радченківське в Полтавській і Шебелинське в Харківській обл. Було збудовано 4 гіганти «великої хімії» – Роздольський гірничохім. комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хім. волокон, Дніпропетровський шинний завод. Швидко зростала машинобудівна пром-сть. 1956 Ворошиловград. і Харків. паровозобудівні заводи перейшли на серійний випуск тепловозів. На Харків. авіазаводі стали виробляти швидкісні пасажирські лайнери ТУ-104, потім ТУ-124. Київ. авіазавод випускав популярний турбогвинтовий літак АН-24.

Ще в лютому 1957 М. Хрущов започаткував найбільш резонансну реформу в галузі економіки – радикальну децентралізацію управління пром-стю. Замість ліквідованих галузевих міністерств було створено територіальні Ради народного господарства. У відання 11 раднаргоспів У. перейшли підприємства, які виробляли абсолютну більшість пром. продукції. Горизонтальна форма керування пром-стю не змінювала суті госп. механізму, який залишався неринковим. Як і раніше, підприємства не могли працювати самостійно, оскільки не існувало ринку засобів виробництва. Кожний етап технологічного процесу був розписаний у виробничих планах, виконання яких контролювалося чиновниками. Відмінність полягала тільки в тому, що чиновники розосередилися по всій країні, а не сиділи в Москві. Суть директивного керування не змінилася, а от його якість погіршилася. Планова економіка ставала

дедалі хаотичнішою, бо отримувала командні імпульси не з одного, а з багатьох центрів. Тому за кілька років розпочався поступовий процес відновлення структур централізованого керування в іншій, неміністерській формі. В УРСР 1960 виникла Укр. рада народного господарства (УРНГ), яка взяла на себе керівництво всіма раднаргоспами, кількість яких зросла до 14 (1962 їх кількість зменшилася вдвічі). Одночасно була утворена Рада народного господарства СРСР, яка контролювала діяльність раднаргоспів союзних республік і регіонів РРФСР. 1963 з'явилася Вища рада народного господарства СРСР, покликана керувати всіма госп. органами управління – Раднаргоспом СРСР, Держпланом СРСР, Держбудом СРСР тощо. Система управління стала більше забюрократизованою, ніж була до реформи.

У 1920-х роках в У. четверо селян виробляли продовольчу продукцію для одного мешканця міст. Продукції вистачало, а зерно навіть вивозили до Росії і за кордон. У 1950-х роках міське населення за чисельністю зрівнялося з сільським, тобто кожний колгоспник мав годувати одного жителя міст. Незважаючи на те, що в село прийшла машинна техніка, урбанізація спричинила зростання дефіциту продовольства. Колгоспи не могли розв'язати продовольчої проблеми і залишалися найслабшою ланкою командної економіки. У цій ситуації М. Хрущов запропонував освоїти цілині землі Пн. Казахстану і Сибіру. 1954–56 на постійну роботу до Казахстану приїхали понад 360 тис. механізаторів і фахівців, зокрема з У. – до 80 тис. Переселенці з У. організували 54 радгоспи. 1956 цілині землі дали половину заготовленого хліба в державі. Однак монокультурна експлуатація цілиних земель призводила до ерозії, й наступними роками врожаї катастрофічно знижувалися. Сільське господарство У. від поч. 1950-х років розвивалося стабільно. 1954–58 валовий збір зерна зріс майже на 20%, цукрових буряків – удвічі, виробництво м'яса – більше ніж у 2 рази, молока – втричі. Однак після 1958 розвиток с/г виробництва сповільнювався через такі причини: по-перше, держава стала вишукувати кошти на прискорений розвиток пром-сті, особливо «великої хімії», за рахунок підвищення цін на запчастини для сільськогосп. техніки, мінеральні добрива, комбікорми та ін.; по-друге, ліквідація державних машинно-тракторних станцій 1958 з примусовим продажем їх техніки колгоспам підірвала й без того слабку фінанс. базу села; по-третє, погіршило умови господарювання здійснене наприкін. 1950-х років укрупнення колгоспів (1960 в УРСР залишилося 9 634 колгоспи, 1950 – 19 295). В аграрній політиці М. Хрущова завжди співіснували ідеологічна та

прагматична тенденції, причому перша з них найчастіше перемагала. Зокрема рад. лідер прагнув «обрізати» присадибну ділянку, щоб вона «не заважала» колгоспникам працювати в громад. господарстві (1955 розміри присадибних ділянок було скорочено вдвоє). Кампанія «добровільного продажу» селянами корів та ін. худоби колгоспам призвела до зменшення 1954–64 кількості корів у підсобних господарствах на 9%, свиней – на 20%, овець і кіз – на 53%. Обсяг продовольчої продукції, що надходила в базарну торгівлю, зменшився, і відповідно ціни на неї зросли. Через сильну посуху 1963 в У. рад. уряд вперше закупив у США та Канаді понад 12 млн тонн зерна (довелося витратити 372 т золота з золотого запасу в 1 082 т). СРСР потрапив у залежність від імпортного зерна, з якої вже не зміг вирватися до кінця свого існування.

Соціальні здобутки хрущовської доби виявилися не менш вагомими, ніж ліквідація ГУЛАГу. М. Хрущов ініціював популярні соціальні заходи, щоб здобути підтримку населення, яка була доконечною в боротьбі з політ. суперниками. У березні 1956 уряд скоротив на 2 год. тривалість роб. дня в передвихідні та передсвяткові дні. У квітні 1956 було скасовано закон 1940, що закріплював робітників за підприємствами – тепер вони мали право змінювати місце роботи. У липні 1956 було прийнято закон про державні пенсії, за яким істотно збільшено розміри низьких і знижено розміри високих пенсій. Пенсійний вік було знижено до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. Державна система соц. забезпечення колгоспників була запроваджена лише з липня 1964 і виявилася менш радикальною – право на пенсію одержали чоловіки від 65 років і жінки від 60 років. Для колгоспників було встановлено зовсім мізерні мінімальні розміри пенсій. З 1956 розпочався поступовий (по галузях) перехід з 8 на 7-год. робочий день. Від 1959 розпочався перехід на п'ятиденний тиждень з двома вихідними при 8-год. робочому дні. У липні 1957 уряд прийняв постанову «Про розвиток житлового будівництва в СРСР», в якій було поставлено завдання забезпечити кожну сім'ю окремою квартирою. Понад 3 млн квартир, побудованих у містах У. за 10 років, істотно пом'якшили житлову проблему.

Перед падінням М. Хрущова половина Президії ЦК КПРС складалася з тих, хто народився або тривалий час працював в У. Проте укр. клан у Москві й поза нею не міг почуватися безпечно. Хрущов не зважав на найближче оточення, часто діяв свавільно, про що засвідчила доля О. Кириченка – першого українця на чолі ЦК Компартії України (спочатку Хрущов висунув його

на цю посаду, потім сприяв висуненню на пост 2-го секретаря ЦК КПРС, а незабаром відправив до Пензи, де той керував роботою дизельного заводу). Після переведення 1963 М. Підгорного до Москви (замінив Кириченка) ЦК Компартії України очолив П. Шелест. Власне Підгорний, Шелест і Брежнєв, якому Хрущов протегував від часів довоєнної роботи в У., разом з керівниками КДБ організували змову й усунули його від влади в жовтні 1964. Л. Брежнєв став 1-м (із 1966 – генеральним) секретарем ЦК КПРС, О. Косигін – головою Ради Міністрів СРСР, П. Шелест – членом президії ЦК КПРС, а М. Підгорний за деякий час – головою Президії ВР СРСР.

У часи Сталіна і Хрущова була якісна різниця між членами політбюро ЦК (носіями диктаторської влади) і номенклатурою (передавачами цієї влади у відомства і на периферію). У часи Брежнєва різниця почала стиратися, але не через підвищення ролі ЦК КПРС як колективного органу влади. Після усунення Хрущова від влади, ЦК КПРС став маріонеткою в руках найвищого партапарату. Зросла політична роль перших секретарів обкомів і ЦК компартій союзних республік. Вони творили основний кістяк ЦК, але діяли не на його засіданнях (пленумах), тобто колективно, а шляхом щоденного спілкування з апаратними відділами ЦК, тобто індивідуально. Отже, найвищий за статутом партійний орган втрачав політичну вагу, тоді як члени ЦК ставали дедалі впливовішими. Апаратом керував секретаріат ЦК КПРС на чолі з ген. секретарем. Якщо Сталін добився статусу одноосібного вождя терором, то Брежнєв – складними інституційними комбінаціями.

Період 1965–85 назвали «застійним». Коли визначені в третій партійній програмі цифри розвитку економіки не були виконані про цей документ М. Хрущова забули. Гасло комуністичного будівництва залишалося, але його побудову відсунули в неокреслене майбутнє. 1967 з'явився новий термін – «розвинутий соціалізм», під яким розуміли смугу іст. розвитку тривалістю в кілька десятиріч між побудованим у 1930-х роках соціалізмом і комунізмом. У жовтні 1977 було прийнято нову Конституцію СРСР – «конституцію розвинутого соціалізму». У документі зберігалася демагогічна стаття про можливість виходу кожної республіки із Союзу. У ст. 6 було записано, що КПРС є «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства». У квітні 1978 набула чинності нова Конституція УРСР.

Активна роль, яку П. Шелест відіграв в усуненні М. Хрущова від влади, здавалася йому достатньою підставою для здійснення в У. більш

самостійної політики. Післявоєнні переписи показували, що росіяни вже незабаром можуть стати нац. меншиною в СРСР, тому в країні різко посилювся русифікаційний тиск на українців і білорусів. П. Шелест протистояв цьому курсові й наполегливо українізував управлінський апарат. Його звинуватили в пособництві «українським буржуазним націоналістам» і в травні 1972 усунули від влади. Партійну орг-цію в У. очолив В. Щербицький.

Припинення десталінізації після повалення М. Хрущова розчарувало шістдесятників. Частина з них надалі рішуче виступала на захист укр. мови і збереження укр. культури, протестувала проти припинення реабілітації постраждалих від сталінських репресій, активізувала розповсюдження самвидаву. Деякі шістдесятники обговорювали питання про потребу формування політичної опозиції. У серпні 1965 розпочалися арешти діячів руху шістдесятників. Однак репресії влади тільки сприяли поширенню *дисидентського руху*. У січні 1972 розпочалася нова хвиля арештів, яка тривала 2 роки. Чисткою установ освіти, науки і культури від інакомислячих керував секретар ЦК КПУ з питань ідеології В. Маланчук. Дисидентський рух у 2-й пол. 1970-х років трансформувався на рух правозахисників. Коли Москва підписала Заключний акт Гельсінської наради з питань безпеки та співпраці в Європі, який передбачав неприпустимість переслідування громадян за політичні переконання, дисиденти зробили спробу легально відстояти право на інакомислення. З ініціативи акад. А. Сахарова в травні 1976 у Москві утворилася *Група сприяння виконанню Гельсінських угод*. У листопаді 1976 у Києві було засновано Українську гельсінську групу (УГГ), фундаторами якої стали письменник М. Руденко, в'язень сталінських таборів О. Бердник, ген. П. Григоренко, дисиденти Л. Лук'яненко, І. Кандиба та ін. Не висуваючи політичних звинувачень, КДБ поступово заарештувало всіх членів УГГ. В опозиційному русі брали участь лише десятки й сотні людей, але влада намагалася позбутися опозиції, справедливо вбачаючи в ній загрозу політ. стабільності.

У вересні 1965 відбувся пленум ЦК КПРС, який скасував реформи М. Хрущова в галузі управління пром-стю і задекларував перехід до екон. реформ нового типу. Незабаром уряд О. Косигіна опублікував нормативні документи, підготовлені на основі рекомендацій групи економістів на чолі з О. Ліберманом. Передбачалося наділити підприємства широкими правами, істотно скоротити кількість директивних показників і утворити заохочувальні фонди передових підприємств. За 8-му п'ятирічку (1966–70) екон. реформа

завдяки зусиллям О. Косигіна поширилася на всі підприємства. Проте міністерства не бажали поступитися своїми правами і поверталися до жорсткого директивного планування. Компартійні комітети, як і раніше, активно втручалися в регулювання економіки, але не несли господарської відповідальності за власні рішення. Практика показувала, що прищеплення елементів ринку командній економіці було принципово неможливим. Чехословацькі події 1968 допомогли рад. лідерам зрозуміти: або план перемаже ринок, або ринок перемаже план, директиву, радянську владу. Після «Празької весни» 1968 розмови про ринковий соціалізм, прямі зв'язки з закордонними фірмами або орендні відносини вважали політично шкідливими. Рад. економіка розвивалася давно випробуваним, тобто переважно екстенсивним шляхом. Неподоланим бар'єром на шляху інтенсифікації була несприйнятливість виробництва до науково-технічного прогресу. Новітню техніку доводилося впроваджувати вольовими зусиллями. Із вичерпанням можливостей для додаткового залучення у виробництво сировини та робочої сили темпи індустріального зростання зменшувалися. В У. падіння темпів було особливо помітним внаслідок зменшення її частки у загальносоюзних капіталовкладеннях. Із 1970-х років Держплан СРСР пріоритетними для нового будівництва вважав східні регіони. Виняток становила тільки електроенергетика. Виробництво електроенергії в УРСР зросло за 1965–85 більше ніж удвоє. Нові потужності, особливо атомні електростанції, будували з розрахунком експорту енергії в сусідні з У. країни РЕВ. Сільськогосп. виробництво в У. було традиційно розвинутим. УРСР давала понад половину загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшнику, майже третину садівини і городини. Попри великі капіталовкладення, колгоспи і радгоспи не могли нагодувати міста. Навесні 1982 було запроваджено загальносоюзну Продовольчу програму, проте в багатьох пром. регіонах СРСР почалися серйозні ускладнення з поставками продовольства. Подібне явище спостерігалось навіть у великих містах У.

Світова енергетична криза 1970-х років (див. *Паливна криза 1973–74*) допомогла керівництву КПРС ще деякий час обійтися без назрілих, але політ. небезпечних ринкових реформ. Колапс рад. економіки, яка вже не справлялася з підтриманням паритету озброєнь двох військово-політ. блоків, був відтермінований мільярдами доларів, отриманими від продажу енергоносіїв. В СРСР було організовано стрімке нарощування видобутку нафти й газу та будівництво нафто-та газопроводів від Західного Сибіру через У. до кордонів із держа-

вами Європи. Виручену валюту використовували на закупівлю іноз. техніки і продовольства. Така екон. політика заганяла країну в глухий кут, що стало очевидним у серед. 1980-х років, коли ціни на нафту на світовому ринку знизилися, і потік нафтодоларів істотно зменшився.

У. була перевантажена підприємствами важкої пром-сті, особливо з видобутку вугілля і руд, виплавка чорних металів. Землі республіки забруднювали відходи мінерально-сировинного комплексу вдсятеро інтенсивніше, ніж загалом по СРСР. На найродючіших у світі придніпровських заплавах чорноземах були створені штучні моря. Меліоровані ґрунти засолонювалися або заболочувалися. Насичені хімікатами сільськогосп. продукти почали становити загрозу для життя. Не маючи змоги добитися від колгоспів і радгоспів високої врожайності, держава примушувала їх постійно розширювати посівні площі. Ступінь розораності сільськогосп. угідь досяг в У. 80% (у Франції – 48%, США – 25%), що призводило до ерозії ґрунтів. Екологічна ситуація катастрофічно погіршилася після аварії 1986 на Чорнобильській АЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*). Причинами цієї найбільшої в історії людства техногенної катастрофи були низька якість проектування, виготовлення й обслуговування техніки.

1959–89 населення У. зросло на 9,6 млн осіб і досягло 51,7 млн осіб (1989). За кількістю жителів У. перебувала на 6 місці в Європі після Росії, Німеччини, Італії, В. Британії та Франції. Однак приріст населення постійно зменшувався – 1959–70 населення зросло на 5 258 тис. осіб, 1970–79 – на 2 482 млн, 1979–89 – на 1 862 млн осіб. Зменшення приросту пояснювалося зниженням народжуваності. Природний приріст перестав забезпечувати просте відтворення поколінь. Нац. склад населення за 30 років змінився під впливом 3-х чинників: низького природного приросту у місцевих жителів, переважно українців; інтенсивних міграційних процесів (за межі республіки відбували здебільшого українці, а прибували переважно неукраїнці, передусім – росіяни); еміграції за кордон євр. населення. Питома вага українців в УРСР зменшилася з 76,8 до 72,7%, тоді як частка росіян зросла з 16,7 до 22,1%. Оскільки нема підстав вважати, що природний приріст у росіян перевищував приріст серед українців, а радше навпаки (росіяни майже не жили в селах, де приріст населення був традиційно вищим, ніж у містах), то можна зробити висновок, що різко прискорився процес русифікації місцевого населення.

Ініціатива «Перебудови» належала невеликій групі керівних діячів КПРС, які об'єдналися навколо нового ген. секретаря ЦК М. Горбачова. Він

був обраний на цю посаду в березні 1985 після смерті К. Черненко. На квітневому (1985) пленумі ЦК КПРС Горбачов проголосив курс, названий «*Перебудовою*». Реформатори шукали шляхів виходу з кризи, але не ставили своїм завданням демонтувати тоталітарний лад. Однак мільйони людей, які пережили сталінську диктатуру та її наступні модифікації, не були готові негайно відмовитися від ідеологічних догм. Кожний член суспільства, а особливо, представники компарт.-рад. керівництва, повинні були особисто пристосуватися до реформ. Не всі змогли або хотіли це зробити, а відтак рівень конфліктності в суспільстві невпинно наростав. На одному полюсі формувалися сили, які вбачали мету тільки в руйнуванні старого, віджилого, причому якнайшвидше, що загрожувало суспільству хаосом і анархією. На другому полюсі були ті, хто не бажав «поступитися принципами» й негативно ставився до всіляких змін. Влада на місцях залишалася в руках старих партійних структур. В У. їх очолював 1-й секретар ЦК КПУ В. Щербицький. Повторюючи день у день перебудовчі гасла, у практичній діяльності він чинив опір радикальним змінам у республіці. Вересневий 1989 пленум ЦК КПУ відправив В. Щербицького на пенсію, а респ. компартійну орг-цію очолив В. Івашко.

Перший етап «*Перебудови*» охоплював 1985–86 і проходив під гаслом «*Більше соціалізму!*» Під впливом політики *гласності* було послаблено цензуру, особливо для центральних видань. Основним об'єктом гласності стали «білі плями» в історії КПРС. На вістрія гласності потрапили злочини сталінської доби, переважно щодо партії та її керівних діячів. Стали відомі й масштаби *Чорнобильської катастрофи 1986*. Чорнобиль був своєрідним символом. Дедалі наполегливіше в У. почали ставити питання про «мовний Чорнобиль», «духовний Чорнобиль» – русифікацію. В умовах гласності суспільство почало стрімко політизуватися, що виявлялося в діяльності т. зв. неформальних груп і орг-цій, тобто таких, які виникали без узгодження з владою. У серпні 1987 в Києві виник Український культурологічний клуб, у жовтні – у Львові утворилося Товариство Лева. У березні 1988 на базі Української гельсінської групи сформувалася політична орг-ція всересп. масштабу – Українська гельсінська спілка, лідером якої став політ'язень Л. Лук'яненко. Влітку і восени 1988 перебудовний процес вступив у мітинговий етап. У вересні 1989 у Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. У травні 1989 набула відкритої форми б-ба за легалізацію Української греко-католицької церкви (заборонена 1946).

Шість єпископів і священників УГКЦ почали голодування в центрі Москви на знак протесту проти небажання влади йти на переговори. У січні 1990 УГКЦ було легалізовано.

Другий етап «*Перебудови*», який відбувався під гаслом «*Більше демократії!*», охоплював 1987–88. Проголошуючи курс реформ, М. Горбачов визначив найголовніше завдання – прискорити темпи екон. розвитку. Червневий (1987) пленум ЦК КПРС зробив спробу вдихнути життя в командну економіку через надання держпідприємствам права діяти самостійно. Ідея реформи полягала в поєднанні централізованого директивного планування з наданням підприємствам трьох ступенів свободи: самостійності, самоуправління і самофінансування. Після прийняття 30.06.1987 «*Закону про державне підприємство*» директорський корпус одержав змогу укладати контракти зі своїми постачальниками і споживачами, встановлювати прями (без посередництва Держплану) зв'язки з ін. підприємствами. Самостійність підприємств призвела до виробничого хаосу, коли підприємства нарощували виробництво тільки економічно вигідної для них продукції, а інтересів споживача не враховували. Отже, реформа стимулювала розбалансування економіки. Уряд завжди приховував бюджетні дефіцити від суспільства, ліквідуючи їх інфляційним випуском грошей або ін. способами. Екон. реформа призвела до дефіциту, який уже не можна було приховати: 1988 він становив 10% ВВП. Влітку 1989 було утворено урядову комісію акад. Л. Абалкіна, яка підготувала програму поступового переходу до ринку під жорстким контролем держави. Однак ВР її відхилила, оскільки перехід до ринкових відносин пов'язувався з підвищенням цін. Уряд М. Рижкова був змушений припинити реформи і почав розробляти план на 1991–95. Нерішучість і половинчастість реформаторських кроків, відвертий саботаж ринкових перетворень призвели до глибокої госп. кризи, що позначилося на життєвому рівні населення.

Третій і останній етап «*Перебудови*» набув характеру революції. На цьому етапі громадськість активно втрутилася в державні справи. КПРС втратила характер державної партії. 1989–1991 відбулося падіння комуністичних режимів у державах Центр.-Східної Європи і *Радянський блок* перестав існувати. Почав розпадатися і сам СРСР: одна за одною, використовуючи своє конституційне право, союзні республіки проголошували декларації про суверенітет. Каталізатором цих подій в СРСР послужила реалізація ідеї М. Горбачова про «повновладдя рад». У червні-липні 1988 XIX конференція КПРС прийняла цю ідею до виконання, а в листопаді-грудні 1988

позачергова сесія ВР СРСР надала їй сили закону. Ради перетворювалися на справжні владні структури, прямо не залежні від компартійних комітетів та їх апаратів. «Керівна і спрямовуюча» роль КПРС повинна була реалізуватися передусім через обрання партійних функціонерів у ради та їхньої роботи на чолі рад або виконкомів рад. Партапаратники не відчували в конституційній реформі небезпеки існуванню партії як державної структури. Парт. керівники звикли, що депутатство в радах різних рівнів було обов'язковим доповненням до партійного чину. Щоб вберегтися від несподіванок, парт. функціонери забезпечили собі можливість балотуватися не в округах, а в різних громадських орг-ціях – КПРС, профспілках, ветеранських орг-ціях тощо (за депутатами від громад. орг-цій резервувалося 1/3 всіх місць). На березневих виборах 1989 перемогли комуністи. Від У. на 3'їзд народних депутатів СРСР було делеговано 231 делегати, серед яких члени КПРС становили 88%.

І 3'їзд народних депутатів СРСР засвідчив, що в Радянському Союзі принципово інша влада, ніж та, що була встановлена в листопаді 1917. В усі часи влада рад. органів була прикриттям компартійної диктатури. Ради завжди користувалися повнотою влади, але ця влада була виконавчою, а не політичною. Горбачовська ідея «повновладдя рад» не надавала їм додаткової влади, а звільняла від компартійного опікування, тому що ліквідувала нерозривний раніше владний тандем «ради – парткоми». Відірвані від рад партійні комітети – від первинних на підприємствах та в установах до центрального – втрачали свій статус державного органу і перетворювалися на керівні ланки звичайної політ. партії. Партія залишалася керівною тільки тому, що виборці поки що обирали в органи влади її представників. Конституційна реформа порушила фундаментальні засади існування тоталітарної держави: неподільність влади та її незалежність від суспільства. Якщо тоталітаризм розуміти як панування держави над суспільством, а демократію – як панування суспільства над державою, то з першими вільними виборами Радянський Союз перестав бути тоталітарним державним утворенням.

Загальносоюзний компарт.-рад. центр після конституційної реформи розколовся на два окремі центри – компартійний і радянський. Двовладдя послаблювало центральну владу. Внаслідок цього політ. процеси на периферії почали набувати самостійного характеру, особливо в союзних республіках. У травні 1990 на позачерговому 3'їзді народних депутатів М. Горбачова було обрано президентом СРСР. Державна влада, що небезпеч-

но хиталася між політбюро ЦК КПРС і ВР СРСР, консолідувалася в руках однієї людини. Однак після березневих виборів 1990 до Верховних Рад союзних республік у Москві з'явився новий центр влади – Верховна Рада РРФСР.

Радикалізація політ. ситуації в У. напередодні виборів 1990 виявилася в кампанії проти виборчого закону, який допускав обрання 1/3 депутатів поза виборчими округами. У закон було внесено поправки, які не допускали створення органу влади, подібного до 3'їзду народних депутатів. Вибори мали бути прямими і рівними з висунанням кількох кандидатів на одне депутатське місце. На виборах до ВР УРСР (березень 1990) представники партпарату перемогли в усіх областях, крім Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської. У Галичині виник такий феномен, як антикомуністична радянська влада. ВР УРСР, що почала працювати на постійній основі, розбилася на два блоки – «За радянську суверенну Україну» і «Народну Раду». Головою ВР був обраний 1-й секретар ЦК КПУ В. Івашко. У червні 1990 його на посту лідера Компартії замінив С. Гуренко. 12.06.1990 перший 3'їзд народних депутатів РРФСР прийняв Декларацію про державний суверенітет Росії, що послужило прикладом для У. 16.07.1990 ВР УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Перед розглядом Декларації В. Івашко повідомив про своє бажання піти у відставку (згодом виявилось, що він погодився на посаду заст. ген. секретаря ЦК КПРС). Головою Верховної Ради України обрали Л. Кравчука.

Проти ночі на 19.08.1991 найближчі співробітники М. Горбачова, які займали головні посади в керівництві союзними структурами, спробували здійснити державний переворот (див. *Серпневий путч 1991*). Путч зазнав невдачі, й 24.08.1991 позачергова сесія ВР України прийняла Акт про проголошення незалежності. ВР визнала, що потрібно створити Раду оборони, Збройні сили, Конституційний суд. Урядові було доручено організувати перехід у власність У. підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування. Діяльність Компартії було спочатку призупинено, а 30.08.1991 заборонено. 01.12.1991 під час Всеукраїнського референдуму 90,3% його учасників схвалили рішення парламенту щодо проголошення України незалежною державою. Одночасно відбулися вибори президента країни, на яких переміг Л. Кравчук.

08.12.1991 президент Росії Б. Єльцин, президент України Л. Кравчук і голова ВР Білорусі С. Шушкевич зібралися у Мінську й заявили, що СРСР як суб'єкт міжнар. права і геополітична

реальність припинив існування (див. *Мінська угода 1991*). Глави трьох держав підписали угоду про створення *Співдружності Незалежних Держав* (СНД). 21.12.1991 в Алма-Ати до СНД приєдналися всі колишні республіки, за винятком трьох держав Балтії. 25.12.1991 М. Горбачов оголосив, що він припиняє виконувати ф-ції президента СРСР.

Реакція світового співтовариства на результати всенародного референдуму була дружною: за грудень 1991 незалежність У. визнали 68 держав. Визнаючи У. одним із перших, уряд Б. Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму СНД. Йшлося про те, щоб перетворити союз держав на єдину державу – конфедеративну чи навіть федеративну. Офіц. Київ, навпаки, вважав СНД міжнар. механізмом, який мав сприяти формуванню якісно нових двосторонніх відносин із незалежними державами, утвореними на території СРСР. Комуністи, які контролювали ВР України, стали суверен-комуністами, коли виявилось, що боротьба між М. Горбачовим і Б. Єльциним тимчасово паралізувала загальносоюзний центр. 04.09.1991 ВР прийняла постанову підняти над куполом парламентського будинку синьо-жовтий прапор замість червоно-блакитного. У січні 1992 президія ВР У. затвердила Державним гімном музичну редакцію гімну «Ще не вмерла Україна», автором якої був композитор М. Вербицький. Наприкін лютого 1992 парламент затвердив тризуб як малий герб України. У відповідній постанові зазначалося, що тризуб є головним елементом майбутнього великого Державного герба України.

Самостійність підвищила статус укр. політичної еліти і вперше відкрила перед нею міжнародні горизонти. Депутати ВР із колишньої номенклатури легко погодилися на запровадження інституту президентства. Та коли Л. Кравчук почав домагатися, щоб президентська влада була реальною, вони поставилися до цього негативно. Одна з найчисленніших груп «партії влади», що представляла рад. структури, зайняла непримиренну позицію в питанні про передачу виконавських функцій від виконкомів рад до посадових осіб, які призначав президент. Протистояння президента і Верховної Ради на тлі всеохоплюючої екон. кризи закінчилося рішенням провести дострокові вибори. У березні 1994 виборці продемонстрували недовіру до «партії влади»: було заповнено тільки 338 депутатських місць з 450. Під час президентських виборів у червні-липні 1994 вищу державну посаду посів Леонід Кучма. Тривалий час соц.-політ. життя У. регулювалося Конституцією 1978,

до якої було внесено понад 200 поправок. Ні перша, ні друга Конституційні комісії ВР, які працювали над текстом Основного Закону незалежної У., не змогли розв'язати кардинального питання: якою республікою повинна бути Україна – парламентською або президентською? У ситуації гострого протистояння між законодавчою і виконавчою гілками влади в парламенті виникла узгоджувальна депутатська комісія. Проти ночі на 28.06.1996 парламент затвердив Конституцію України.

На серед. 1990-х років у країні сформувалася реальна багатопартійна система. Поодинокі політ. партії в У. почали виникати ще до відновлення незалежності. Однак громадяни не довіряли партіям, демонструючи алергію до КПРС. Винятком був Народний Рух України (НРУ), який виступав не як партія, а як громадсько-політичне об'єднання. Сотні тисяч громадян бажали стати його членами й активно сприяти зламові тоталітарного ладу і державотворчій роботі. Першою масовою орг-цією партійного типу стала Соціалістична партія України (СПУ), створена в жовтні 1991. Її утворення було зумовлене бажанням комуністів продовжити політ. діяльність після заборони КПУ. На поч. 1992 було засновано об'єднання дем. сил «Нова Україна». 1992 з'явилася Селянська партія України (СелПУ), яка обстоювала інтереси аграрного директорського корпусу й активно протидіяла приватизації землі з правом її купівлі та продажу. У грудні 1992 закінчилося перетворення на політ. партію НРУ, від чого він втратив більшу частину попереднього складу. У червні 1993 відбувся «відбудовчий» з'їзд Компартії України (КПУ). На другому з'їзді в березні 1995 КПУ проголосила себе правонаступницею партії, що існувала в складі КПРС і була заборонена в серпні 1991.

Із серед. 1990-х років почала оформлюватися «партія влади». Провідні діячі «партії влади» зрозуміли, наскільки вигідно мати власну партію, щоб проштовхувати в парламент своїх кандидатів і впливати на законодавчий процес. Так з'явилися центристські партії, які прагнули однаковою мірою обстоювати інтереси робітників і роботодавців. На відміну від деяких країн Заходу, де такі партії формувалися на власній основі, в У. вони залежали від тих або тих олігархів. У незалежній У. (як і в Росії) олігархами стали називати небагатьох підприємців, яким вдалося поставити під свій контроль економічні об'єкти сукупною вартістю в сотні мільйонів доларів. Першою серед центристських сил на політ. арені з'явилася Соціал-демократична партія (об'єднана), яка утворилася у січні 1995. У лютому 1996 виникла Народно-демократична партія (НДП), яка сформувалися з трьох різних політичних сил – Партії демократич-

ного відродження України, Трудового конгресу і об'єднання «Нова Україна».

Тривалий час ВР України перебувала під впливом сил, які пов'язували свої цілі й перспективи не з майбутнім, а з минулим. У листопаді 1999 склалися умови для сформування у ВР парламентської більшості, яка взяла б на себе відповідальність за стан справ у державі. У січні 2000 парламентська більшість здійснила т. зв. «оксамитову революцію»: ліві були усунуті з усіх ключових посад у ВР. Парламент ухвалив закон про новий порядок обчислення скликань ВР: зі складу, сформованого на вільних виборах 1990, скасував неробочі дні 07 і 08.11 «на честь свята Великої Жовтневої соціалістичної революції», рад. символіку на фасаді будинку Верховної Ради було замінено державною символікою України. Повторна перемога Л. Кучми на президентських виборах (1999) і «оксамитова революція» у Верховній Раді зумовили можливість погоджених дій законодавчої та виконавчої влади в соц.-екон. сфері.

Перетворення економіки з командної на ринкову в У. і Росії відбувалося по-різному. Росія менше постраждала від розриву зв'язків, утворених за час існування єдиного народногосп. комплексу СРСР, тому що мала більшу кількість підприємств із замкнутими в межах власних кордонів циклами виробництва. Вона мала стартовий капітал для реформ у вигляді природних багатств – нафти, газу, золота, алмазів тощо. Вона успадкувала від СРСР кадровий та інституційний потенціал для реформ, якого в У. на час здобуття незалежності не існувало. Політ. еліта Росії, на відміну від української, мала намір проводити реформи якнайшвидше внаслідок якнайгострішої продовольчої кризи в пром. регіонах. Укр. управлінська еліта була недосвідченою, вона несміливо ухвалювала власні рішення, тому що раніше тільки виконувала вказівки із союзного центру. Навіть вдалі рішення важко торували собі дорогу через зруйновану управлінську вертикаль. Управлінці часто не розуміли, якій владі треба підпорядковуватися – президентській або парламентській. Внаслідок цих причин у 1-й пол. 1990-х років У. не проводила справжніх реформ, а пристосовувала своє тісно пов'язане з Росією господарство до економіки пн. сусіда. Росія почала ринкові реформи 1992 з лібералізації цін. Того ж року ціни на газ в У. зросли в 100 разів, а на нафту – в 300 разів. Інфляція перетворилася на гіперінфляцію, за 1992 гроші знецінилися в 21 раз, а за 1993 – у 103 рази (таких масштабів інфляції тоді не було в жодній країні світу). 1992 в обіг було запроваджено купоно-карбованці багаторазово-

го використання, внаслідок чого країна вийшла з рубльової зони, але в умовах інфляції було неможливо замінити купони повноцінною нац. валютою – гривнею. Курс купоно-карбованця швидко надав, на поч. 1995 в обігу з'явилася купюра номіналом 1 млн укр. крб, реальна вартість якої була бл. 10 дол. США. Уряд почав згортати ринкову лібералізацію, здійснювану під впливом рос. реформ, але запровадження фіксованого курсу купоно-карбованця щодо долара та рубля і відновлення ліцензування експорту багатьох товарів призвело до зростання «тіньової» економіки (1994 її обороти досягли 40% ВВП), колосальної корупції у державному апараті, впливу вітчизняних капіталів за кордон (1994 – 10–20 млрд дол. США) і різкого падіння дохідної частини бюджету. Щоб виплати заробітну плату бюджетникам, уряд був змушений встановити найвищу в світі ставку податку з громадян – до 90% від одержаного прибутку, за якої будь-яка легальна комерційна діяльність ставала не вигідною. Експерти МВФ засвідчили, що екон. ситуація в У. 1994 стала гіршою, ніж у будь-якій пострадянській країні, за винятком тих, на території яких велися бойові дії Екон. розруха загрожувала державній незалежності. Під час парламентських виборів 1994 деякі кандидати в депутати пропонували найпростіший спосіб розв'язати проблему енергоносіїв – приєднатися до Росії. Такі настрої стривожили «партію влади». Проголошену Л. Кучмою в жовтні 1994 стратегію ринкових реформ схвалила ВР. Новий президент здійснив заходи екон. лібералізації і поспішив поліпшити відносини з обома стратегічними партнерами – Росією і США. У відносинах із Росією було важливо відновити екон. зв'язки, втрачені останніми роками. У відносинах зі США треба було зробити реальні кроки у відмові від ядерної зброї. У. залишалася єдиною державою на пострадянському просторі, яка не користувалася зарубіжними кредитами через нерегульованість свого неядерного статусу. У взаємодії з Верховною Радою Л. Кучма розв'язав проблему приєднання У. до Договору про нерозповсюдження ядерних озброєнь. Під час його візиту до Вашингтону було укладено угоди про амер. допомогу У. в здійсненні ринкових реформ. Незабаром У. отримувала від США третю за розміром фін. допомогу (після Ізраїлю і Єгипту). Восени 1996 в обіг було запроваджено гривню, що дало змогу форсувати залучення іноз. інвестицій і зупинити відтік з країни нац. капіталу. 1995–2004 інвестовані в укр. економіку капітали з Віргінських о-вів збільшилися з 1 до 381 млн дол. США, а з Кіпру – з 29 до 779 млн дол. Зрозуміло, що ці екзотичні країни є офшорними зонами, де переховуються капітали з держав СНД, однак ці

дані свідчили, що нац. капітал повертається в У. 1995–2004 сукупний обсяг іноз. інвестицій в укр. економіку зріс з 484 до 6 658 млн дол., зокрема, компаній США – з 97 до 1 075 млн дол. Але в розрахунку на душу населення прямі інвестиції закорд. капіталу й досі не перевищують 140 дол. США (у Чехії – 4 000, Угорщині – 2 400). Подолання екон. кризи було можливе тільки шляхом приватизації державної власності. Від початку процесу приватизації було змінено форму власності понад 90 тис. об'єктів, зокрема за 2000–03 – майже 24 тис. об'єктів вартістю майна бл. 11,7 млрд грн. На кін. 2003 реформовані підприємства переважали підприємства державної та комунальної форм власності в 2,9 раза за обсягами виробництва. Але під час приватизації не відбулося головного – відокремлення бізнесу від влади. У численних випадках приватизація створила серйозний дисбаланс приватних і суспільних інтересів. Уже від серед. 1990–х років в економіці У. стали панувати фін.-пром. групи олігархічного типу. Незабаром кілька груп олігархів скористалася слабкістю держави, яка тільки формувалася, щоб захопити максимум можливого. Саме через це приватизація не стала потужним джерелом надходжень до держбюджету, тобто фінансової підтримки соц.-екон. розвитку країни. Бюджет У. впродовж 11 років отримав від приватизації не більше 6 млрд грн., інакше кажучи, півекономіки країни оцінили в 1 млрд дол. Провал сертифікатної приватизації призвів до того, що в країні не сформувалася потужна верства малого і середнього підприємництва. Частка продукції малих підприємств в обсягах виробництва продукції і послуг не перевищує в У. 8%, тоді як у розвинутих країнах Заходу вона дорівнює від 50 до 60%.

Непростим в У. було розв'язання й аграрної проблеми. Маючи найвищий серед європ. країн показник землезабезпеченості (понад 1,5 орної землі на душу населення), У. не могла конкурувати з країнами Європи щодо постачання населення продовольством. Величезна армія працівників с/г (3 481 тис. колгоспників і 1 172 тис. працівників радгоспів; 1990) не справлялися з постачанням міст продуктами харчування. 1992–94 більшість колгоспів і радгоспів була перейменована на колективні с/г підприємства (КСП), кооперативи та акціонерні т-ва. Для кардинальної перебудови виробничих відносин в с/г уряд розпочав аграрну реформу. Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва» (листопад 1994) розв'язував 3 основні проблеми: приватизацію (роздержавлення), оцінку і ринок землі. Перший етап земельної реформи (роздер-

жавлення землі та її передача у власність юридичних осіб) загалом був закінчений 1996. Після цього реалізувалося завдання другого етапу – передача землі безпосередньо тим, хто її обробляв. Майже 6,1 млн громадян одержали земельні паї, обсяг яких становив бл. половини земельних угідь У. Власниками присадибних земельних ділянок стали бл. 10 млн громадян. Нові заходи уряду дали змогу далі реформувати аграрний сектор економіки. У цей період селяни уклали договори оренди із своїми господарствами (85%), 10% – з підприємницькими структурами (10%) і з фермерами (5%). Три чверті керівників і спеціалістів колишніх КСП утворили на їх основі приватні формування. Перехід на земельно-орендні відносини між селянами і підприємцями, які брали на себе відповідальність за колишні КСП у приватизованій формі, виявився найефективнішою формою реформування виробничих відносин. Селяни мали вибір: віддати свій пай в оренду або створити фермерське господарство. Проте фермерське господарство не набуло широкого поширення в У., оскільки його організація вимагала великих капіталовкладень. 1993 в У. існувало 14,6 тис. фермерських господарств, а на поч. 2004 – 43 тис. (середня величина господарства – 72 га).

Укр. економіка почала виходити з тривалої кризи тільки наприкін. 1999, коли було зафіксоване перше зростання ВВП – на 2,6%. За 2000–03 ВВП збільшився на 32,9%. Екон. криза особливо тяжко позначалася на життєвому рівні основної маси населення. 1990-х роках ВВП скоротився на 59%, реальна заробітна плата – у 3,8 раза, а виплати пенсій – майже в 4 рази. Із припиненням кризи реальні доходи населення зросли на 42,7% (2003). Однак результатами екон. піднесення скористалися переважно фін.-пром. групи. «Партія влади» практично нічого не зробила для утвердження соціальної держави. Бажаючи зміцнити своє становище, вона покладалася не на здобуття популярності в народі здійсненням потужної соц. політики, а на збільшення чисельності військ і підрозділів МВС. Будучи реліктом комуністичної епохи, «партія влади» вважала, що таким реліктом залишається й населення. Однак відкритість кордонів і відсутність цензури змінила суспільство, у всякому разі – значну його частину, особливо – молодь. Другий президентський строк Л. Кучми істотно відрізнявся від першого. Нерозкрите вбивство журналіста Г. Гонгадзе поставило укр. найвище керівництво фактично в стан міжнародної ізоляції. Політ. режим в У. дедалі більше набував авторитарних рис. Запевняючи суспільство про відданість європ. вибору, влада зміцнювала зв'язки з путінським режимом «керованої демократії»

в Росії. Проте за роки незалежності в У. почало визрівати громадянське суспільство, яке на повний голос заявило про себе 2004 під час 200-денної президентської кампанії.

Під час *Помаранчевої революції 2004* укр. народ відстояв свій вибір і президентом став В. Ющенко. З його обранням суспільство очікувало реформ, які змінили б обличчя країни. Реформи, однак, не відбулися, головним чином – через суперництво ключових діячів помаранчевого Майдану – В. Ющенка і Юлії Тимошенко. У боротьбі з останньою Ющенко змушений був заручитися підтримкою свого суперника на президентських виборах В. Януковича, внаслідок чого той став у серпні 2006 прем'єр-міністром України. На цій посаді Янукович розгорнув масштабне скуповування народних депутатів з парламентських фракцій Ю. Тимошенко і В. Ющенка, щоб створити у Верховній Раді конституційну більшість голосів під своїм контролем. У правлячих колах країни розгорнулася безпринципна боротьба «всіх проти всіх», припинена розпуском парламенту. На виборах у вересні 2007 перемогу святкувала Партія регіонів на чолі з В. Януковичем і блок Ю. Тимошенко (БЮТ). Однак загальний розклад політ. сил сприяв відродженню помаранчевої коаліції, завдяки чому головою парламенту став Арсеній Яценюк, а прем'єр-міністром – Ю. Тимошенко. Після цього політ. протистояння у парламенті відновилося з подвійною силою і тривало до президентських виборів, призначених на січень 2010 року. У першому турі виборів В. Янукович набрав 35 % голосів, Ю. Тимошенко – 25 %, В. Ющенко показав п'ятий результат (5,5%) Провал діючого президента був передбачуваним для усіх, крім нього самого. У другому турі Янукович набрав 49% голосів, а Ю.Тимошенко – 45,4%.

Перетворившись на президентську партію, регіонали зайнялися звичною справою – скуповуванням народних депутатів. У Верховній Раді сформувалася нова більшість, названа журналістами «коаліцією тушок». Парламент висловив недовіру уряду Ю. Тимошенко і прем'єр міністром став Микола Азаров. Під час Помаранчевої революції за наполяганням лідера СПУ Олександра Мороза Україна була перетворена з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку. Однак 30.09.2010 під тиском Януковича Конституційний Суд з порушенням процедури скасував цю реформу і Україна знову стала парламентсько-президентською республікою. Вибори на пропорційній основі, які давали перевагу політ. партіям, теж були скасовані й у новому виборчому законі Верховна Рада повернулася до чинної раніше змішаної системи. За цією системою поло-

вина депутатів обиралася списками, а решта – на індивідуальній основі, що давало можливість легше маніпулювати депутатами-мажоритарниками.

Парламентські вибори за новими правилами відбулися у жовтні 2012. Партія регіонів здобула 30 % голосів, «Батьківщина» на чолі з Ю. Тимошенко – 25,5%, «Удар» В. Кличка – 14%, Компартія – 13,3%, «Свобода» – 10,4%. Маючи в сумі 49,9%, три опозиційні політсили («Батьківщина», «Удар», «Свобода») одержали більшість за рахунок голосів, поданих за партії, які не подолали встановленого прохідного бар'єру. Проте більшість мажоритарників, чий бізнесові інтереси залежали від влади, примкнула до владної коаліції. Використання «адміністративного ресурсу» допомогло Партії регіонів сформувати пропрезидентську більшість і в областях (за винятком трьох областей).

Двох десятиліть для роздержавлення української економіки не вистачило. Проте у цьому процесі можна відшукати «точку неповернення», яка вказує на те, що нац. економіка вже ринкова, а не державна. Західні партнери У. знайшли цю точку майже одночасно. У грудні 2005 Євросоюз надав Україні статус країни з ринковою економікою, а у лютому 2006 ідентичне рішення прийняли США. Упродовж ряду років У. пристосувала своє законодавство і практику експортно-імпорتنих операцій до вимог *Світової організації торгівлі*. 16.05.2008 вона стала 152-м членом СОТ – організації, яка лібералізує для своїх членів умови торговельного обміну (мита, квоти, ліцензії тощо).

Негативне сальдо торговельних операцій за 2006–13 склало 50 млрд. доларів США. Зовн. запозичення за цей же період дорівнювали 87,6 млрд. доларів. Це означало, що нарощування іноз. боргу було викликано головним чином перевищенням імпорту над експортом. Половина обсягу негативного зовнішньоторговельного балансу за 2006–13 (25,1 із 50 млрд. дол.) припало на укр.-рос. торгівлю. Енергетична залежність від Росії обходилася Україні надто дорого.

80% експортних ресурсів України і близько 40% виробництва товарів забезпечувала промсть. За перші два десятиліття вона так і не змогла подолати успадковані від радянських часів структурні диспропорції – між добувним і обробним секторами, між традиційним виробництвом індустріальної епохи та наукоємними виробництвами постіндустріальної доби, між застарілою і високотехнологічною інноваційною продукцією. Тому на світовому ринку У. виступала як продавець головним чином сировини та напівфабрикатів. Низький інноваційний рівень активності зумовлювався передусім недостатнім припливом іноземних інвестицій.

Розклад колгоспного ладу відкрив перед селянами перспективу переходу на нормальні умови господарювання. Однак, у селі не знайшлося в достатній кількості ні енергійної молоді, здатної створити господарства фермерського типу, ні коштів та техніки для налагодження їх роботи. За даними Інституту соціології НАН України 2007 майже 60 % домогосподарств працювали тільки на присадибній ділянці, одержуючи орендну плату за переданий агрофірмі земельний пай, 18% колишніх колгоспників господарювали на власній землі, менше 5% працювали в агрофірмі, не маючи власного господарства. Підприємницькі структури збільшили сукупну продукцію рослинництва і тваринництва (у порівняльних цінах 2005 у середньому за рік) з 30,7 млрд. грн. 2001–05 до 40,1 млрд. грн. 2006–08, а господарства населення скоротили її з 56,3 до 55,8 млрд. грн.

Утвердившись при владі, В. Янукович у квітні 2010 заявив, що стратегічним напрямом укр. зовн. політики є інтеграція в *Європейський Союз*. Переговори про асоціацію з Євросоюзом тривали з 2007 до 2012. Підписання угоди про асоціацію мало відбутися у листопаді 2013 на саміті у Вільнюсі. За тиждень до підписання Кабінет міністрів оголосив про призупинення укладення угоди. Цього дня на Майдані Незалежності зібралися перші протестувальники, а в соціальних мережах з'явилося нове поняття – *Євромайдан* (див. *Євромайдан 2013–14*). 24.11 у Києві відбулася маніфестація за участю 150 тис. громадян, а на Хрещатику з'явилося 15 армійських наметів. У ніч на 30.11 міліція жорстко побила усіх, хто в них знаходився. Наступного дня на майдан і вулиці Києва вийшло від 500 тис. до 1 млн. громадян. Протестувальники за кілька годин встановили на Хрещатику десятки наметів і спорудили навколо них барикади заввишки до 2-3 метрів. 16.01.2014 пропрезидентська більшість у Верховній Раді з грубим порушенням встановленої процедури голосування ухвалила пакет із 10 законів, спрямованих на звуження конституційних прав і свобод громадян. Після цього вимога підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом відійшла на другий план. *Євромайдан* почав переростати в *Революцію гідності*. У протистоянні влада почала використовувати гумові кулі, сльозогінний газ, водомети, а протестувальники – пляшки з бензином.

22.01 на Майдані був смертельно поранений учень коледжу Сергій Нігоян, у наступні дні кількість жертв серед протестувальників зростала. 28.01 Верховна Рада на позачерговій сесії відправила у відставку М. Азарова і скасувала «диктаторські закони». Проте протистояння продовжувалося й Майдан тепер вже вимагав відставки

В. Януковича. 19.02 Президент оголосив про початок антитерористичної операції. Наступного дня на вул. Інститутській загинуло 53 людини, з них четверо силовиків. Верховна Рада відреагувала постановою про скасування антитерористичної операції, зобов'язала армійські підрозділи і міліцію повернутися у місця дислокації та засудила загибель мирних громадян. Коли парламентська постанова була вручена командирам силовиків, вони виконали її, і резиденція Януковича залишилася без охорони. Увечері 21.02 голосами 386 депутатів Верховна Рада прийняла постанову про нікчемність рішення Конституційного Суду від 30.09.2010, і Україна знову стала парламентсько-президентською республікою.

Уранці 22.02 сотні Самооборони зайняли адміністрацію президента і резиденцію у Межигір'ї, але не знайшли Януковича. Тим часом, у Верховній Раді розпалась фракція регіоналів розпалась (відповідно зникла і Партія регіонів), а головою парламенту було обрано Олександра Турчинова. Більшістю голосів Верховна Рада відправила Януковича у відставку, оскільки він самоусунувся від виконання своїх конституційних обов'язків.

Рос. керівництво уважно слідкувало за подіями, які розгорталися у Києві. 20.02.2014, коли стало зрозуміло, що режим Януковича агонізує, президент РФ В. *Путін* ухвалив рішення анексувати Крим. Повідомляючи про це рішення керівників західних держав, він додав: «Що стосується наших сил ядерного стримування, то ми готові привести їх до стану цілковитої бойової готовності» (з інтерв'ю В. Путіна кінорежисеру А. Кондрашову).

Після анексії Криму РФ розгорнула масштабну інспірацію і підтримку сепаратистських сил у сх. областях України. На підставі прийнятого 14.04.2014 закону «Про боротьбу з тероризмом» Київ почав антитерористичну операцію (АТО), але повністю очистити Україну не вдалося: на допомогу терористам із Росії постійно прибувало важке озброєння – танки, бронемашини, артилерія, системи протиповітряної оборони тощо, а також військовослужбовці-«відпускники», здатні володіти цією технікою і рос. добровольці. На частині території Донецької і Луганської областей виникли самопроголошені «народні республіки».

25.05.2014 в У. відбулися президентські вибори. Уже у першому турі здобув перемогу і став президентом П. Порошенко, кандидатуру якого підтримали 54,57% виборців. 26.10 відбулися позачергові парламентські вибори. 5%-ний бар'єр подолали шість політичних сил: Блок Петра Порошенка (132 місця в парламенті), Народний фронт на чолі з А. Яценюком (82), об'єднання «Самопоміч» (33), «Опозиційний блок» (29),

Радикальна партія (22) і «Батьківщина» (17 місць).

Новобраний президент і парламент задекларували початок глибоких суспільних перетворень. Ще 21.03.2014 відбулось підписання прем'єр-міністром А. Яценюком, президентом Ради ЄС Г. ван Ромпеем і президентом Єврокомісії Ж. М. Баррозу політичної частини Угоди про асоціацію Україна-ЄС. 27.06.2014 новообраний президент України П. Порошенко в столиці Бельгії поставив свій підпис під економічною частиною угоди (угода ратифікована синхронно українським і європейським парламентами 16.09.2014).

Після укладення Угоди формально шлях тісної економічної співпраці й запровадження європейських стандартів у суспільне життя держави було відкрито. Однак, втілювати системні реформи в олігархічній країні виявилось українцям непросто. Тим більше, що вони мали здійснюватися з додержанням дем. процедур, за чим ретельно слідували західні партнери У.

До того ж, реформи доводиться здійснювати в умовах українсько-російської війни (див. *Антитерористична операція на Сході України*). Рос. президент В. Путін п'ятий рік поспіль зображає справу так, нібито в Україні йде громадянська війна, до якої Росія непричетна. Створюється викривлена реальність, в якій ракетно-ядерна держава заштовхує Україну в ХХ і навіть в ХІХ ст.

На українсько-російському кордоні зосереджені колосальні сили вторгнення, якому б У. мусила опиратися без військової підтримки з боку НАТО. Союзників у неї нема, бо всі роки незалежності аж до 2014 вона зберігала нейтральний статус, намагаючись не втягуватися у військові союзи, які створювала «братня» Росія. В У. є тільки прихильники, готові допомогти навіть летальною зброєю.

Визначаючи зовнішньополіт. курс У. в ситуації «гібридної війни», президент П. Порошенко керувався, як він неодноразово заявляв, рядом об'єктивних обставин. По-перше, У. нездатна перемогти Росію на полі бою в силу неспівставності військового потенціалу обох країн. По-друге, Захід не може надати У. військову допомогу, щоб не втягнутися у війну з державою, що володіє другим у світі за величиною ракетно-ядерним потенціалом. По-третє, Росія є суто сировинною країною і цілком залежить від експорту своєї продукції в країни Заходу. Сукупність цих трьох чинників визначає поведінку укр. керівництва в ситуації, що склалася. Основним важелем досягнення перемир'я, а потім і примушування Росії до миру, стали дозовані економічні санкції, здатні поглиблюватися в міру тривання агресії. Оптимізму додає те, що в Україні торує собі дорогу громадянське суспільство.

Євромайдан і Революція гідності показали це з усією переконливістю.

Лит.: Олександр Бойко. Історія України. Київ: ВЦ «Академія», 2002; Історія України: Нове бачення; Навч. посіб. / Під ред. В. Смолія, Київ: «Альтернативи», 2000; Єсельчик Сергій. Історія України: творення модерної нації / пер. з англ. – Київ: Laurus, 2011; Станіслав Кульчицький. Помаранчева революція, Київ: «Генеза», 2005, Sybtelny Orest. Ukraine: A History. Toronto: University of Toronto Press, 2009.

С. Кульчицький (Київ).

УКРАЇНКА Леся [справжнє прізвище, ім'я, по-батькові – Косач-Квітка Лариса Петрівна; 13(25).02.1871 – 19.07(01.08).1913] – укр. поетеса, літ. критик, публіцист, громад. діяч. Н. у Новоград-Волинському. Донька укр. письменниці Олени Пчілки. Дитячі роки провела у с. Колодяжному (тепер Ковельського р-ну Волин. обл.), де під впливом М. Драгоманова (брат її матері) вивчала побут і звичаї укр. селянства, народні пісні й казки, які відіграли значну роль у формуванні її світогляду та поетичній творчості. Через хворобу (тривала все життя) навчалася вдома. Вірші почала писати з 9 років. Перші вірші «Конвалія» і «Сафо» були опубліковані 1884 у львів. ж-лі «Зоря». Працювала в різних жанрах і галузях літ-ри як поет, драматург, прозаїк, перекладач, публіцист, літ. критик, фольклорист. У своїх соці.-політ. поглядах була як послідовною спадкоємицею родинних ліберально-демократичних традицій. Збірки віршів «На крилах пісень» (1893), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902) пройняті ідеями гуманізму і пафосом життєствердження. З 13 років перекладала твори М. Гоголя, І. Тургенєва, Г. Гайне, Г. Гауптмана, В. Гюго, Дж. Байрона, А. Міцкевича, Гомера та ін. 1900–01 співпрацювала із журналом «Жизнь» (Петербург), для якого написала низку літ.-крит. статей – «Два напрями в новітній італійській літературі», «Малоруські письменники на Буковині», «Замітки про нову польську літературу», «Новітня суспільна драма» та ін. У 1890-х роках працювала переважно в жанрі драматургії. Актуальні ідеологічні, філософські, морально-етичні проблеми сучасності виражались у нетрадиційних для укр. драматургії образах і сюжетах, взятих зі світової літ-ри, історії, мітології – драми і драматичні поеми «Блакитна троянда» (1896), «Одержима» (1901), «Вавілонський полон» (1903), «На руїнах» (1904), «Кассандра» (1908), «Руфін і Присцилла» (1908), «У пущі» (1909), «Камінний господар» (1912), «Оргія» (1913), «На полі крові» (1909), «Адвокат Мартіан» (1911). Найвидатнішим твором Л. У. є драма-феєрія «Лісова пісня» (1911),

яка утверджує людську мрію, високі почуття, пере-
могу краси життя над бездуховністю. Л. У. виступила
предтечею феміністичної філософії культури,
піддавши послідовній реверсії традиційні гендерні
ролі активного («сильного») чоловіка і пасивної
 («слабкої») жінки, що, на думку більшості сучас-
них дослідників, є однією із важливих характери-
стик модерністичного світогляду. В Україні цей
інтелектуальний переворот, який здійснила Л. У.
в укр. літ-рі, оцінили критики (Веретельником,
Агеєвою, Павличко) тільки наприкін. ХХ ст.
Померла в м. Сурамі (Грузія). Похована в Києві
на Байковому кладовищі.

Г. Гучко (Львів).

**УКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА
(УНР)** – держава, що існувала на території України
1917–20. Проголошена 20.11.1917 у процесі укр.
національно-державного будівництва в умо-
вах розвалу Рос. імперії та захоплення влади
більшовиками. Формально залишаючись у феде-
ративному зв'язку із Росією, фактично стала на
шлях суверенного розвитку. Територія УНР охо-
плювала Київщину, Поділля, Волинь, Чернігівщину,
Полтавщину, Харківщину, Катеринославщину,
Херсонщину, Таврію (без Криму). Вищим зако-
нодавчим органом влади УНР була Українська
Центральна Рада (УЦР), яка функціонувала під
головуванням М. Грушевського. Вищий виконав-
чий орган – Генеральний Секретаріат на чолі з
В. Винниченком. Столицею республіки було м.
Київ. В УНР проголошено дем. свободи, скасовано
приватну власність на крупне землеволодіння,
встановлено 8-год. роб. день, державний кон-
троль за виробництвом, ліквідовано смертну кару.
Продовжуючи імперську політику щодо України, рос.
більшовицький уряд – Рада Народних Комісарів на
чолі з В. Леніним у другій пол. груд. 1917 розв'язала
агресію проти УНР (див. *Українсько-більшовицька
війна 1917–21*). За таких умов УЦР 22.01.1918
проголосила повну незалежність УНР. Чисельна
перевага рос. військ над укр. спричинилась до
окупації ворогом більшої частини території УНР
разом із Києвом (08.02.1918) і штовхнула укр.
уряд до підписання у Брест-Литовську 9.02.1918
сепаратного мирного договору з державами
Четверного союзу, які визнали її суверенність (див.
Брестський мирний договір 1918). На його підставі
та укладеної військ. конвенції з Німеччиною і
Австро-Угорщиною 18.02.1918 розпочався спільний
укр.-нім. і укр.-австр. наступ проти більшовицьких
військ. 01.03.1918 союзники звільнили Київ, а до
кін. квітня 1918 усю територію УНР. Загострення
внутріполіт. ситуації у країні, наростання супереч-
ностей з нім.-австр. командуванням в Україні при-

звело 29.04.1918 до держ. перевороту, повалення
республіканського ладу, скасування УНР і встанов-
лення диктаторського режиму у формі Української
Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським.
Після поразки країн *Четверного союзу* у Першій
світовій війні, розпаду Австро-Угорщини і революції
у Німеччині опозиційні гетьману сили створили
колегіальний орган – Директорію (В. Винниченко
– голова, С. Петлюра – командувач військами,
Ф. Швець, О. Андрієвський, А. Макаренко), яка мала
керувати протигетьманським повстанням. Проти
ночі 15.11.1918 Директорія закликала до повалення
влади П. Скоропадського і проголосила відновлення
УНР. 14.12.1918 війська Директорії УНР зійняли Київ
і встановили контроль на більшій частині території
України. За основу розбудови влади було взято
так зв. трудовий принцип, згідно якого влада на
місцях мала належати трудовим радам робітників,
селян та інтелігенції без участі експлуататорських
елементів. Центр. органом управління мав стати
Трудовий Конгрес – передпарламент, сформова-
ний із тих же верств населення. 22.01.1919 у Києві
було офіційно проголошено *Акт злуки УНР та
ЗУНР*, відтак формально до складу першої вклю-
чено західноукр. землі. Внутр. і між нар. становище
УНР було вкрай несприятливе. Республіка опини-
лась у міжнародній дипл. ізоляції та кільці воро-
жих фронтів. На її території впродовж 1919 проти
Армії УНР вели бойові дії більшовицька Червона
армія і рос. Добровольча армія ген. А. Денікіна,
десант держав Антанти, польська армія, різного
роду іррегулярні формування. Поразки на фронтах
призвели до паралічу державної адм-ції і хаосу.
Наприкін. осені 1919 уряд УНР контролював невеличкий
плацдарм навколо Кам'янця-Подільського,
що став тимчасовою столицею УНР. Напр. 1919–
поч. 1920 рад. Росія окупувала усю територію УНР
(за винятком Східної Галичини і Західної Волині
зайнятої поляками). Державний провід УНР на чолі з
С. Петлюрою виїхав до Польщі. 21.04.1920 було
підписано *Варшавський договір 1920* між УНР і
Польщею про спільні воєнні дії проти рад. Росії.
Розпочалась Польсько-українсько-радянська
війна, що закінчилась підписанням *Ризького мир-
ного договору 1921*, за яким територія УНР (окрім
Сх. Галичини і Зах. Волині) опинилась під владою
Москви. Польс. уряд визнавав існування повністю
контрольованої більшовиками УСРР (з 1937 –
УРСР). В еміграції представники владних інституцій
УНР створили Державний Центр і Уряд УНР, що
уособлювали продовження традиції УНР. Склав
свої повноваження перед Президентом незалежної
України Л. Кравчуком 22.08.1992.

В. Голубко (Львів).

УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНЬСЬКА АРМІЯ (УПА) – військова формація партизанського типу, яка діяла на території України (в основному, у західних областях) і сх. р-нах Польщі (Холмщина, Лемківщина, Посяння, Підляшшя) у 1942–1950-х роках. УПА боролася за створення Української самостійної соборної держави (УССД). Перші підрозділи УПА творилися на Волині та Поліссі наприкін. 1942 структурами ОУН для оборони населення від нім. окупаційної влади і захисту від рад. партизанів (діяли у цьому регіоні з зими 1942–43 і своїми акціями провокували каральні заходи гітлерівців щодо укр. населення). Остаточно сформувалася як єдина збр.-політ. формація влітку-восени 1943. Активно намагалася поширювати свої дії на центр. і пн. обл. України, а також, на схід Польщі та південь Білорусі, де частину населення становили українці. Відділи УПА рейдували у Чехо-Словаччину, Румунію, Німеччину та ін. держави. На чолі УПА стояла Головна команда (ГК) і Головний військовий штаб (ГВШ), якому підпорядковувались всі бойові одиниці армії. ГК УПА складали Головний командир і члени ГВШ. Головними командирами УПА були: Дмитро Клячківський (1942–43), Р. Шухевич (1943–50), Василь Кук (1950–54). Штаб очолював шеф, який одночасно був і заст. Головного командира. ГВШ поділявся на 7 управлінь, чи штабових відділів: I – оперативний, II – розвідчий, III – постачання, IV – персональний, V – вишкільний, VI – політичного виховання, VII – військових інспекторів. Терен дії УПА поділявся на 3 «Краї» чи Генеральні військові округи (ГВО): УПА-Північ, УПА-Захід та УПА-Схід (останню інколи називають УПА-Південь). Кожна з трьох ГВО, у свою чергу, ділилась на Військові округи (ВО), кількість яких у різні періоди була різною. На поч. 1944 існувало 11 ВО: 3 – в УПА-Північ, 6 – в УПА-Захід, 2 – в УПА-Схід. Кожна ВО складалась із Тактичних відтинків (ТВ). ГВО і ВО керував командир і його штаб із шефом штабу і штабовими відділами, як при ГВШ. Основної бойовою одиницею УПА була сотня. Сотня тактично ділилась на 3 чоти, кожна чота – на 3 рої, а кожний рій – на 3 ланки. 1943–45 більшість сотень були об'єднані у курені (батальйони), інколи два чи більше куренів творили тимчасовий загін (полк). Усі військові одиниці, які підпорядковувались одній ВО творили групу (дивізію). Кожна тактична бойова одиниця мала свою назву (сотня «Сурма», курінь «Холодноярці» тощо). Кожний боєць УПА мав псевдонім, що робилося для того, щоб не викликати репресій проти його рідних з боку окупантів. Озброєння УПА було переважно трофейним – все залежало від того проти кого воював той чи інший загін – німців, угорців, поляків чи радянсь-

ких військ. Деякі курені були непогано озброєні й навіть мали спеціальні чоти важких кулеметів і мінометів, проте, в цілому, в армії відчувався значний брак озброєння та амуніції. Заг. чисельність УПА, за різними оцінками і у різні періоди, сягала більше 90 тис. осіб. За останніми даними, за весь час через збройної б-би під час Другої світової війни і післявоєнний час через УПА й підпілля ОУН перейшло понад 400 тис. осіб. Своїми головними ворогами УПА вважала СРСР, Польщу і Німеччину. Під час Другої світової війни УПА воювала на декілька фронтів – проти нім. окупаційної влади, проти рад. партизан і польсь. партизанських загонів (Армії Крайової), які підпорядковувались еміграційному уряду у Лондоні. Після закінчення війни УПА активно протистояла радянській зх. областей України і асиміляційній політиці польсь. комуністичного уряду на сході Польщі. Останні осередки опору розрізнених підрозділів УПА рад. режиму були ліквідовані у серед. 1950-х років.

С. Демідов (Мінськ, Білорусь).

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА (УЦР)

– гром.-політ. організація в Україні, яка під впливом революційних подій 1917 перетворилась на лідера Укр. революції 1917–21, а після проголошення УНР виконувала роль вищого законодавчого органу держави. Утворена 03–07(16–20).03.1917 у Києві як міська укр. орг-ція. Незмінним головою УЦР був М. Грушевський. Всеукр. національний конгрес (06–08.04.1917) змінив правовий статус УЦР на всеукр. орг-цію, перетворив її на керівний орган укр. руху, розширив соціальну базу, визначив стратегічну мету укр. руху – досягнення політичної автономії України у складі федеративної демократичної Рос. держави. До складу УЦР було обрано 118 осіб, які репрезентували укр. губернії, громади поза межами України (Петроград, Москва, Кубань та ін.), політичні партії, громадські орг-ції. До президії УЦР увійшли М. Грушевський (голова), В. Винниченко та С. Єфремов (заступники). Протягом травня-липня 1917 до УЦР були включені представники Укр. ген. військ. комітету, Всеукр. ради роб., селян. і військ. депутатів, нац. меншин тощо. Склад Ради постійно змінювався за рахунок кооптації нових членів, тому він не піддається точному обчисленню. На час 6-ої сесії (серпень 1917) її розрахунковий склад становив 798 мандатів, на які було обрано 643 особи. 75% місць належали українцям, решта нац. меншинам, з яких росіяни мали 14%, євреї – 6%, поляки – 2,5%, решту склали молдавани, німці, татари, білоруси, чехи і греки. Серед депутатів УЦР переважали селяни, другу за кількістю і найактивнішу соціальною групу складала інтелігенція. В УЦР були представлені

19 політ. партій (від кадетів до більшовиків), з яких 17 називали себе соціалістичними. Провідну роль відігравали 3 укр. партії – УПСР, УСДРП і УПСФ. Найбільшою за кількістю була фракція укр. есерів, але до січня 1918 провідну роль у керівних структурах Ради відігравали есдеки (В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, Д. Антонович, Б. Мартос, В. Садовський, І. Стешенко та ін.). Вищим органом УЦР були загальні збори (сесії), яких загалом відбулось дев'ять. Між сесіями керівництво здійснювала Мала Рада (до 29.06.1917 – Комітет УЦР), склад якої у січні 1918 становив 82 особи. Головні моменти державницької діяльності УЦР відображені у виданих нею чотирьох Універсалах. I Універсалом (10.06.1917) УЦР повідомила, що укр. народ береться до самостійного державницько-правового життя. 15.06.1917 УЦР створила свій виконавчий орган – Генеральний Секретаріат, який після проголошення УНР виконував функції уряду (з 11.01.1918 – Рада Народних Міністрів). У II Універсалі (03.07.1917) був зафіксований перший реальний крок до автономії України. Рос. Тимчасовий уряд офіційно визнав Центральну Раду і затвердив Генеральний Секретаріат вищим крайовим органом виконавчої влади. Поповнена представниками нац. меншин, УЦР перетворилась з національного на територіальний представницький орган. III Універсал (07.11.1917) проголосив утворення Української Народної Республіки у складі федеративної Рос. республіки. IV Універсал 12(25).01.1918 декларував повну державну незалежність УНР. Як вищий законодавчий орган УНР Центральна Рада зосередилась на державотворчій діяльності – ухвалила Конституцію, запровадила власну грошову систему, затвердила герб і гімн УНР, укр. мові надала статус державної. На перешкоді державотворчій діяльності УЦР стала більшовицька агресія проти України, яка розпочалася у грудні 1917. Звільнивши територію України від більшовиків при підтримці австр.-нім. військ, УЦР потрапила у воєнно-політ. залежність від своїх союзників. Неспроможність укр. політиків подолати кризову ситуацію у державі призвела до падіння авторитету УЦР, чим скористалися праві консервативні сили, які 29.04.1918 здійснили державний переворот. «Грамотою до всього українського народу», підписаною П. Скоропадським, УЦР була розпущена, а видані нею закони скасовані. Історичною заслугою УЦР була її непересічна роль у формуванні укр. нації, створенні першої у ХХ ст. укр. незалежної держави.

Олена Бойко (Київ).

УКРАЇНСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКА ВІЙНА 1917–1921 (Українсько-російська війна 1917–21)

– збройний конфлікт між *Українською Народною Республікою* і Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, що тривав з грудня 1917 до листопада 1920. З боку УНР війна мала оборонний характер; РСФФР виступала у ролі агресора. У війні виділяють декілька періодів: перший – грудень 1917–квітень 1918; другий – грудень 1918–грудень 1919; третій – грудень 1919–листопад 1920.

Перший період укр.-більшов. війни розпочався формальним проголошенням урядом рад. Росії – Радою народних комісарів (РНК) ультиматуму *Українській Центральній Раді* 17.12.1917. Визнаючи право УНР на незалежність, Москва висунула вимоги, виконання яких, фактично, означало її ліквідацію. Генеральний Секретаріат УЦР-УНР рішуче відкинув спроби Раднаркому втрутитися у держ. життя УНР і опинився у стані війни з рад. Росією. Проте, фактично, воєнні дії рос. більшовики проти УНР розпочали ще наприкін. листопада-поч. грудня 1917, коли збільшовизовані частини колишньої царської армії зробили спробу завдати удару по Києву. Ареною боїв стала Правобережна України. На цьому етапі бойова ініціатива належала укр. стороні: Перший український корпус під командуванням ген. П. Скоропадського роззброїв біля Жмеринки ударну більшовицьку групу. 11.12.1917 була ліквідована спроба більшов. заколоту в Києві, 14.12 – в Одесі. Укр. частинам вдалося зайняти фронтові та більшість армійських штабів Пд.-Зх. і Румун. фронтів, роззброїти війська, які перебували під впливом більшовиків і вислати їх за межі України. У грудні 1917–січня 1918 більшов. командування надавало особливого значення стратегічному р-ну України між Харковом і Донецько-Криворізьким басейном. Більшовики планували ізолювати Область Війська Донського, де формувалася Добровольча армія (див. *Білий рух*), не допустити проникнення на Дон через територію УНР козацьких частин О. *Каледіна*, а після розгрому Білого руху скерувати всі сили проти України. Ін. важливим р-ном протистояння була Чернігівщина, звідки більшовики готувалися завдати удару у напрямку на Бахмач–Київ. Бойові дії між укр. і рос. військами не були позиційними, відзначалися високою мобільністю і проходили вздовж залізничних шляхів. Переломним моментом першого періоду війни стало створення більшовиками 25.12.1917 у Харкові укр. рад. уряду – Народного секретаріату. Від імені цього маріонеткового уряду РНК розгорнула широкомасштабну агресію проти УНР. Армія УНР складалася з трьох ударних груп – Правобережної (командувач ген. П. Скоропадський), Лівобережної (команд. полк. Ю. Капкан) і Київської (команд. ген.

О. Греков). На поч. січня 1918 проти військ УНР активізували бойові дії збільшовизовані частини Окремої, 7-ої та 8-ої армій, які були дислоковані у Правобережній Україні. Укр. війська перейшли у наступ, захопили Шепетівку, Здолбунів і Сарни, оточивши Окрему армію. Невдачі у Правобережжі, змусили більшов. командування перенести бойові дії на Лівобережжя, де воно розраховувало на підтримку російськокомовного пролетаріату великих пром. центрів, а також на відсутність тут значних укр. сил. Рос. частини під заг. командуванням В. Антонова-Овсієнка зосередилися у трикутнику Гомель–Бахмач–Брянськ і розпочали наступ у напрямках: Брянськ–Бахмач–Конотоп (загін С. Кудинського), Харків–Полтава–Ромодан–Київ (загін підп. М. Муравйова) і Гомель–Бахмач (загін Р. Берзіна). Заг. чисельність більшов. військ становила бл. 30 тис. чол., на озброєнні яких було 60 гармат і 10 бронепотягів. Через малу кількість укр. сил на Лівобережжі ініціатива у бойових діях перейшла до противника. 26.12.1917 більшовики зайняли Харків, 09.01.1918 – Лозову і Катеринослав, 15.01 – Олександрівське, 20.01 – Полтаву, 16–19.01 – Конотоп і Глухів. Розгортання укр.-більшов. війни докорінним чином вплинуло на державницьку концепцію УЦР. 22.01.1918 УНР стала незалежною державою і конфлікт між УЦР і РНК набрав не внутріполіт., як це намагалася подати більшов. пропаганда, а міждержавного характеру, у якому Україна обороняла свій суверенітет від агресії РСФРР.

27.01.1918 розпочався наступ більшов. військ на Київ силами двох ударних груп: 1-ої під командуванням О. Єгорова у напрямку залізничної колії Харків–Полтава–Київ і 2-ої під командуванням Ремньова на Курськ–Бахмач–Київ. Заг. керівництво операцією покладалося на М. Муравйова. Армія УНР на Лівобережжі зосереджувалася у 2 ударних групах – Полтавській і Бахмацькій. На полтавському напрямку ворожий наступ вдалося стримати, натомість на бахмацькому становище погіршувалося. 26–27.01.1918 більшов. частини зайняли Кролевець і Конотоп. Зважаючи на безпосередню загрозу столиці, уряд 26.01 оголосив стан облоги і вислав на фронт усі наявні резерви, серед них – Студентський курінь (300 чол.), який разом з юнкерами 1-ої укр. військової школи (250 чол.) мав зайняти оборону біля станції *Крути*. Вирішальний бій відбувся 29.01.1918 і закінчився поразкою для укр. частин. Подальша оборона столиці була покладена на Гайдамацький кіш Слобідської України під командуванням С. *Петлюри* і Курінь СС Є. *Коновальця*, як найбоєздатніші частини Армії УНР, а також курінь Вільного козацтва під командуванням М. Ковенка. Значно послабив обо-

рону міста заколот, організований більшовиками Києва на заводі «Арсенал» (29.01–04.02.1918). Укр. командування для придушення заколоту було змушене знімати частини з фронту, чим значно послабило оборонні можливості укр. військ. 29.01.1918 розпочалися бої за Київ. під натиском втричі переважаючих сил противника (18 тис. чол.) укр. частини залишили місто. 09.02.1918 більшов. загони під команд. М. Муравйова захопили Київ і вчинили криваву розправу над його мешканцями. Звідси вони продовжували наступати на Правобережжя, зайняли міста Проскурів, Жмеринку, Козятин, Бердичів, Рівне і Шепетівку. Проте опанувати сільську місцевість більшовики не змогли, оскільки тут проти них успішно діяли напіврегулярні загони Вільного козацтва, які підтримували уряд УНР. Регулярні відділи Армії УНР у серед. лютого 1918 займали частину Волині, обороняючи позиції по лінії Житомир–Коростень–Сарни. Після укладення *Брестського мирного договору 1918* між УНР і країнами *Четверного союзу* Армія УНР 24–27.02.1918 за підтримки австр.-нім. частин розпочала бойові дії проти більшов. військ. 01.03.1918 передові укр. відділи вступили до Києва, а 07.03 до столиці повернувся уряд УНР. У зв'язку із підписанням 03.03.1918 мирного договору у Бресті-Литовському між РСФРР, одного боку, та Німеччиною і Австро-Угорщиною, з іншого, РНК була змушена визнати незалежність УНР. Впродовж березня-квітня 1918 частини Армії УНР та нім.-австр. військ звільнили від більшовицьких загонів всю територію України. Частини Армії УНР оперували, в основному, на Лівобережжі. Їхній особовий склад за цей час зріс із 15 тис. до 40 тис. чол., а разом із гарнізонами досяг 56 тис. чол. Наступальні операції велися на напрямках: Київ–Бахмач–Ворожба–Курськ; Київ–Полтава–Харків та у південно-східному напрямку. На останньому напрямку переважно діяли нім. і австр.-угор. війська, у складі яких перебували підрозділи УСС. 14.03 ці частини зайняли Одесу, 17.03 – Миколаїв, 20.03 – Херсон. 08.04.1918 укр. і нім. частини після запеклого бою вступили до Харкова. У квітні 1918 Запорізький загін під командуванням полк. П. Болбочана звільнив від більшовиків Донецький басейн. 13.04.1918 за наказом військ. міністра УНР О. Жуковського Кримська група Армії УНР, долаючи запеклий опір противника, розгорнула наступ на Крим. 22.04 респ. війська зайняли Джанкой, 23.04 – Сарабузи, 24.04 – Сімферополь і Бахчисарай та ліквідували створену більшовиками Рад. соціалістичну респ. Тавриду. Включення Кримського п-ва до складу УНР викликало протести з боку нім. командування, яке претендувало на оволодіння Чорноморським

флотом. Щоб уникнути конфлікту з німцями уряд УНР вивів укр. війська з Криму. Наприкін. квітня 1918 бої на укр.-більшов. фронті фактично припинилися. Закінченням першого періоду укр.-більшов. війни можна вважати підписання 12.04.1918 прелімінарного мирного договору між Українською Державою і РСФРР, що передбачав створення між кордонами обох держав т. зв. нейтральної зони і встановленням дипл. відносин.

Підготовку до чергової агресії уряд РСФРР розпочав ще під час існування режиму гетьмана П. *Скоропадського*. 11.11.1918, у зв'язку із капітуляцією Німеччини у Першій світовій війні, уряд РСФРР видав директиву військовому командуванню про «надання термінової військової допомоги трудящим України». 13.11 Раднарком Росії в односторонньому порядку анулював Брестський мир. 17.11.1918 у Москві був створений Тимчасовий роб.-селян. уряд України, під прикриттям якого розпочався другий етап рос. більшовицької агресії. Як і раніше, вона розгорталася без формального оголошення війни. Однак, тепер укр.-більшов. збройний конфлікт проходив на фоні громадянської війни в Україні – антигетьманського повстання під керівництвом *Директорії УНР*, а також воєнних дій проти УНР – Польщі, військ *Антанти* і Добровольчої армії ген. А. *Денікіна*. Як плацдарм для вторгнення на територію УНР Червона армія використала «нейтральну зону», де було сформовано дві «українські радянські дивізії», група військ курського напрямку, а також угруповання у р-ні Мозиря. Червоні війська, що розпочали наступ на чернігівському і харківському напрямках, налічували 75 тис. піхоти, 1 400 кінноти, мали на озброєнні 170 гармат, 427 кулеметів, 15 літаків. 04.01.1919 на їх базі створено «Український фронт», що мав на меті оволодіти Лівобережною Україною. На півночі – у р-ні Мозиря зосередилося 10 тис. угруповання Червоної армії для наступу у напрямку Коростень – Житомир. Заг. чисельність більшов. військ становила 86 тис. бійців. Директорія УНР намагалася залагодити конфлікт з РСФРР дипломатичними засобами. У нотах від 31.12.1918, 04.01 і 09.01.1919 Київ вимагав від уряду РСФРР припинити просування військ вглиб укр. території. Не отримавши позитивної відповіді, 16.01.1919 Директорія УНР оголосила війну РСФРР, що фактично вже тривала місяць. Армія УНР на той час нараховувала 66,5 тис. піхоти, 6 360 кавалерії, мала на озброєнні 60 гармат, 5 бронепотягів. На противільшов. фронті укр. частини зосереджувалися у двох армійських групах – Лівобережній під командуванням полк. П. Болбочана і Північній під командуванням отамана В. Оскілка. Їх особовий склад

нараховував 45 тис. бійців. У січні 1919 Червона армія розгорнула наступ на трьох напрямках: Харків, Бахмач–Конотоп, Овруч–Коростень–Житомир. Значна перевага червоних військ, а також диверсії, влаштовані більшовиками у тилу Армії УНР змусили останню впродовж січня 1919 із боями відступити на лінію Дніпра. 05.02.1919 більшовики захопили Київ і продовжували наступ на Правобережжя. На поч. березня 1919 Армія УНР займала позиції: Сарни–Рівне–Проскурів–Могилів. Червоним військам із мазирського плацдарму вдалося витіснити укр. частини з-під Коростеня, захопити Житомир і підійти до Рівного, відсікаючи їх від Української Галицької Армії (УГА). У серед. березня 1919 Армія УНР перейшла у контрнаступ. У результаті запеклих боїв у р-ні Бердичева, Рівного, Козятина і Житомира вона на 25 км наблизилася до Києва. Цей стратегічний маневр укр. військ зірвав спроби більшов. командування прорватися через територію України у Румунію, а далі в Угорщину на допомогу комуніст. режимові Б. Куна. Щоб втримати Київ більшовики зосередили проти Армії УНР значні сили, що перед тим оперували проти десанту Антанти. Більшовицькі війська на поч. квітня 1919 завдали удару з р-ну Жмеринки. Під натиском більшовиків Південна група Армії УНР була змушена 16.04 перейти Дністер на румун. територію, де була інтернована. Антибільшов. фронт і спроба 29.04 командувача Північної групи військ отамана В. Оскілка вчинити держ. переворот значно ускладнили становище укр. уряду. Наприкін. квітня 1919 укр. війська утримували лише частину Волині та Пн. Поділля. Армія УНР фактично вона розпалася на окремі загони, позбавлені централізованого керівництва. У цих умовах укр. командування провело реорганізацію Армії УНР, особовий склад якої тоді не перевищував 30 тис. чол. На поч. травня 1919 укр. війська опинилися затиснутими між польс. армією, яка наступала із заходу і більшов. військами. Головні сили Армії УНР зосередилися вздовж залізничної колії Броди–Здолбунів. Польські війська завдали сильного удару по її тилах: 16.05 здобули Луцьк, 18.05 форсували р. Стир. Одночасно більшовики зайняли Дубно і Броди. Щоб уникнути розгрому, укр. командування 24.05 підписало з поляками перемир'я. На поч. червня 1919 Армія УНР, провівши низку наступальних операцій проти більшов. військ, опанувала пд.-сх. Поділля і вийшла на лінію Старокостянтинів–Проскурів (тепер Хмельницький)–Кам'янець–Подільський. Таким чином, було створено плацдарм для відступу УГА, яка під тиском польс. військ 16–18.07.1919 була змушена залишити територію ЗУНР і перейти р. Збруч. Об'єднані армії налічували майже

100 тис. чол., мали на озброєнні 1 100 кулеметів, 335 гармат, 9 бронепотягів, 6 бронеавтомобілів. Скориставшись тим, що основні сили Червоної армії були зосереджені на фронті проти Добровольчої армії укр. командування 02.08 розпочало наступ у двох напрямках – київському і одеському. Протягом серпня від більшовиків було звільнено майже всю Правобережну Україну. 31.08 укр. війська вступили до Києва. Проте, у той же день до міста проникли передові відділи Добровольчої армії, і щоб уникнути сутички з ними укр. частини відступили з столиці. Впродовж вересня 1919 Армія УНР продовжувала бойові дії проти червоних військ лише на Волині – у р-ні Коростеня. Епідемія тифу, що охопила укр. армію у жовтні 1919, розходження між командуванням Армії УНР і УГА щодо перспектив продовження б-би і підписання останнім 06.11.1919 сепаратного договору з А. Денікіним спричинилося до окупації Правобережжя Добровольчою армією. 16.11 уряд УНР залишив Кам'янець-Подільський. Червоні війська розпочали новий наступ, витісняючи з Правобережжя добровольчі частини. Частини армії УНР (4-5 тис. чол.) з боями відійшли на Волинь, де на поч. грудня 1919 у р-ні Любара–Острополя були оточені більшовиками, денікінцями і поляками. Зважаючи на критичний стан війська, на нараді уряду УНР і командування Армії УНР у Чорторії 04.12.1919 було вирішено перейти до партизанської б-би проти окупантів і прориватися у тил червоних та денікінських військ.

Третій період укр.-більшов. війни – грудень 1919–листопад 1920 відрізнявся від попередніх методами ведення б-би – широким застосуванням і комбінуванням партизанських і регулярних військових дій, а також вирішальним впливом зовнішньополіт. чинника на дії укр. командування, яке вже не мало змоги самостійно планувати і проводити стратегічні операції на фронті. Відповідно ухвали уряду частини Армія УНР під командуванням ген. М. Омеляновича-Павленка вирушили у партизанський рейд тилами ворога – Перший зимовий похід, який тривав 06.12.1919–06.05.1920. Участь у поході взяв і голова Ради Міністрів УНР Іс. Мазепа. Заг. кількість учасників походу сягала бл. 10 тис. бійців. У грудні 1919–січні 1920 укр. війська, знищуючи ворожі гарнізони у населених пунктах і окремі армійські підрозділи, пройшли Єлисаветградщиною (нині – Кіровоградська обл.), у лютому форсували Дніпро і вийшли в р-н Золотоноші (тепер Черкаська обл.). У ході рейду частини Армії УНР, ведучи важкі бої за Липовець, Умань, Черкаси, Канів, Смілу, Золотоношу і Балту, подолали бл. 2,5 тис. км по окупованій ворогом території України. У квітні 1920 рейдуючі з'єднання

за наказом Головного отамана С. Петлюри почали пробиватись на захід, щоб об'єднатись з укр. частинами на польс.-рад. фронті (див. *Польсько-радянська війна 1920*). Після укладення між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою Варшавського договору 1920, об'єднані польс.-укр. сили форсували р. Збруч і 25.04.1920 перейшли у наступ проти більшовиків. 26.04 війська союзників зайняли Хмельник, Коростень і Житомир, 27.04 здобули Могилів-Подільський, а 03.05 – Білу Церкву. Війська УНР, що наступали разом із поляками були реорганізовані у 2 дивізії – 3-тю Залізну (командир – ген. О. Удовиченко) і 6-ту Січову (командир – ген. М. Безручко). Заг. кількість їх особового складу – 12 тис. піхотинців, 900 кавалеристів, на озброєнні – 12 гармат. 06.05.1920 у р-ні Ямполь (тепер Хмельницька обл.) до осн. сил Армії УНР приєдналися частини, що протягом 5 місяців рейдували у Правобережжі. Після об'єднання з частинами, що повернулися із Зимового походу, Армія УНР зросла до 20 тис. чол. В оперативному відношенні вона підлягала польс. командуванню (ген. Я. Ромер) і зосереджувалася на південному крилі польс.-рад. фронту у р-ні р. Дністер–міста Нова Ушиця. 72-тис. польс.-укр. силам протистояв Пд.-Зх. фронт більшовицьких військ під командуванням О. Єгорова (55 тис. бійців і 236 гармат). 07.05.1920 об'єднані польс.-укр. війська вступили у Київ.

На поч. червня 1920 Червона армія перейшла у контрнаступ на київському напрямку. 05.06 Перша кінна армія С. Будьонного прорвала фронт 6-ї польської армії і швидко просувалася на захід. Щоб уникнути оточення, Армія УНР 13–14.07 відступила на правий берег р. Збруч, 20.08 – р. Дністер і розташувалася у деяких повітах Сх. Галичини. Після розгрому більшовиків під Варшавою 15.08 і Замостям 31.08, розпочався новий польс.-укр. наступ. 14.09 укр. війська вийшли на рубіж р. Збруч, а 21.09 вступили на Поділля, зайнявши фронт по лінії Яруга–Шаргород–Бар–Літин. Подальші військові операції були припинені 18.10 у зв'язку із підписанням у Ризі польською стороною сепаратного перемир'я з РСФРР (див. *Ризький договір 1921*). У цих умовах УНР була змушена самотужки продовжувала боротьбу. Загальна кількість її збр. формувань становила 40 тис. чол., які мали на озброєнні 675 кулеметів, 74 гармати, 8 бронеавтомобілів, 2 бронепотяги, 3 літаки. Проте наявне озброєння лише на 50% забезпечувало потреби військ. Протягом двох місяців Армія УНР, відбиваючи всі наступи противника, утримувала під своїм контролем значну частину Поділля. У серед. листопада 1920 проти укр. військ більшов. командування кинуло 14-ту

армію. 21.11.1920 наступ більшов. військ змусив укр. частини відступити у Галичину, де вони були роззброєні польською владою та інтерновані. Укр.-більшов. війна 1917–20 закінчилася поразкою для УНР, хоча спроби її продовження у формі партизанських дій відбувалися ще протягом 1921 – Другий зимовий похід Армії УНР.

В. Голубко (Львів).

УЛЬБРИХТ Вальтер (Ulbricht; 30.06.1893 – 01.08.1973 – комуністичний лідер НДР, Герой Радянського Союзу (1963). З 1912 належав до Соц.-дем. партії Німеччини (СДПН). Під час *Першої світової війни 1914–18* служив в армії. З 1918 – член «*Спартакса союзу*». 1921–23 – політ. секретар партійної орг-ції у Тюрингії. 1928–32 – депутат Райхстагу від Комуністичної партії Німеччини (КПН). Після приходу до влади нацистів емігрував з країни, представляв КПН у виконкомі *Комінтерну* (1928–29 і 1938–43). Як політкомісар брав участь у *Громадянській війні 1936–39 в Іспанії*. Під час Другої світової війни вів пропагандистську роботу серед нім. військовополонених у СРСР, один із організаторів Нац. комітету «Вільна Німеччина». Після повернення у Німеччину тісно співпрацював з рад. окупаційною владою, організував цивільну адм-цію у східному секторі Берліну. Став одним із творців Німецької Демократичної Республіки (НДР) і тези про особливий іст. шлях розвитку цієї частини Німеччини. Один із ініціаторів «об'єднального з'їзду» (квітень 1946) двох найбільших політ. партій Сх. Німеччини (СДПН і КПН) у Соціалістичну єдину партію Німеччини (СЄПН), внаслідок чого комуністи поглинули соц.-дем. і підпорядкували собі їхні організаційні структури. 1950–53 – ген. секретар, 1953–71 – 1-й секретар ЦК СЄПН, з 1971 – голова СЄПН. Належав до ортодоксального крила партії, не вагався із застосуванням репресій проти політ. опонентів, відзначався відвертою про-рад. позицією. З поч. 1950-х років домінував на східнонім. політ. арені, відсунувши на другі ролі ін. комуніст. лідерів, зокрема В. Піка і О. Гротеволья. Під час вибуху *Берлінського повстання 1953*, не вагаючись, звернувся до рад. військ. командування із закликом допомогти придушити народний виступ. З поч. 1960-х років займав керівні пости у держ. органах влади – голова Нац. ради оборони (1960–71), голова Державної ради (1960–73). Для припинення масових втеч населення Сх. Німеччини на Захід виступив з ініціативою побудови *Берлінського муру*. Належав до тих керівників країн *Радянського блоку*, які рішуче висловилися за введення у серпні 1968 до Чехословаччини військ *Організації Варшавського договору* під час глибокої кризи комуніст. режиму у цій країні (див.

Працька весна 1968). У травні 1971 на посту 1-го секретаря СЄПН У. замінив Е. Гоннекер.

УЛЬМАНІС Карліс (Ulmanis; 04.09.1877 – 20.09.1942) – латв. політик. Отримав агрономічну освіту. Під час революції 1905–1907 у Росії підтримував незалежницький рух, згодом змушений емігрувати до США. З 1913 жив у Латвії. Заснував Латв. селянський союз (1917), який разом з ін. патріотичними партіями 18.11.1918 проголосив незалежність країни. 1918 очолив коаліційний Тимчасовий уряд, але в січні 1919 під тиском Німеччини подав у відставку. Влітку 1919 уряд У. відновив свою діяльність. У 1920-х роках займав міністерські посади. 16.05.1934 здійснив держ. переворот, встановив авторитарний режим. Сформував уряд Національної єдності, розпустив парламент, заборонив політ. партії, обмежив права нац. меншин. З 1936, окрім посади прем'єр-міністра, посідав і президентський пост (після А. Квієсіса). У зовн. політиці змушений лавірувати між *Третім Райхом* і СРСР. Підписав рад.-латв. договір про військову допомогу (1939). У липні 1940 виїхав у Москву. Після окупації Латвії рад. військами репресований. Деякий час працював за спеціальністю у Ворошиловську (тепер Ставрополь, РФ). Помер у тюрмі в м. Красноводськ (Туркменія). Його внучатий небіж Г. *Ульманіс* 1993 був обраний президентом Латвії.

З. Баран (Львів).

УМБЕРТО II (Umberto II; 15.09.1904– 18.03.1983) – король Італії (1946). Походив із Савойської династії. Син *Віктора-Еммануїла III*. Після зречення батька У. II був королем всього 34 дні (09.05 – 11.06.1946). Після референдуму 02.06.1946, під час якого більшість італійців проголосували за встановлення республіки у країні, відкрісав від престолу і виїхав за кордон. Помер у Женеві.

«УМИРОТВОРЕННЯ» ПОЛІТИКА (з англ. Appeasement – умиротворення, утихомирення, примирення) – термін, який вживався у другій пол. 1930-х років для окреслення угодовської політики В. Британії та Франції щодо експансіоністських дій *Третього Райху* та Італії. Найвищі брит. політ. кола, які виступили головними натхненниками «У.» п. (одним із найпалкіших її прихильників був брит. прем'єр-міністр Н. *Чемберлен*), зважаючи на воєнну слабкість королівських збройних сил і побоюючись поширення комунізму в Європі внаслідок масштабного збройного конфлікту, спочатку погодилися на порушення Берліном умов *Версальського мирного договору 1919* (форму-

вання *Вермахту* 1935, окупація 1936 *Райнської демілітаризованої зони* тощо), а згодом часткове задоволення терит. претензій А. Гітлера і Б. Муссоліні. Зокрема, у березні 1938 західні держави змирилися з *аншлюсом* Австрії. 16.04.1938 Лондон, щоб не допустити зміцнення італ.-нім. союзу, визнав загарбання Італією Ефіопії (див. *Італійсько-ефіопська війна 1935–41*). Апогеєм «У.» п. щодо нацист. Німеччини стала *Мюнхенська угода 1938*, внаслідок якої частина території Чехословаччини (Судетська область) перейшла під контроль Берліну. Окупація нім. військами в березні 1939 всієї Чехії змусила В. Британію відмовитися від «У» п., яка зазнала остаточного краху після початку *Другої світової війни 1939–45*.

УНГЕРН фон ШТЕРНБЕРГ Роман Федорович (22.01.1885 – 15.09.1921) – один із керівників протибільшовицького руху у Забайкаллі й Монголії, ген.-лейтенант (1919), барон. Н. у Граці (Австро-Угорщина), пізніше переїхав у Росію. 1908 закінчив військове училище. Учасник *Першої світової війни 1914–18*. 1917–20 командував Кінно-азійською дивізією у військах Г. Семенова. У лютому 1921 зайняв столицю Монголії Ургу (тепер Улан-Батор) і став фактичним диктатором країни. У травні 1921 вторгся зі своїми військами на території Далекосхідної республіки, однак зазнав поразки. Потрапив у полон, розстріляний.

УНІТА (UNITA; Національний союз за незалежність Анголи) – нац.-визв. орг-ція в Анголі. Заснована 1966 у Лусаці (Замбія) Ж. Савімбі. З 1967 діяла у пд.-сх. і центр. частині Анголи. Після приходу до влади Народного руху за визволення Анголи (МГПЛА) на чолі з Августіньо Нетто (1977–79) і Ж. Е. Душ Сантуш (з 1979), не визнала нового уряду і розпочала проти нього партизанську війну. Матеріальну і військову допомогу УНІТА надавали ПАР і США. З 1989 УНІТА і МГПЛА вели переговори про врегулювання ситуації у країні, які, однак, неодноразово перевалилися і бойові дії відновлювалися. 30.11.1994 УНІТА оголосила про припинення вогню, погодилася взяти участь у формуванні коаліційного уряду, а Ж. Савімбі обійняв пост віце-президента Анголи. 1998 громадянська війна відновилась, у ході якої у лютому 2002 загинув Ж. Савімбі. 2003 партію УНІТА очолив Ісайаш Самакува. Партія відмовилась від ідеології афросоціалізму й перейшла в опозицію до уряду МГПЛА. Протягом 2003–17 вплив УНІТА на політ. життя Анголи постійно збільшувався, партія брала активну участь у парламентських кампаніях і нарощувала свою присутність у Народних Зборах. За результатами парламентських виборів 2017 УНІТА

має у парламенті другу за чисельністю фракцію після МГПЛА.

УНТЕРМЕНШЕН (нім. жарг. – «недолюди») – термін, який ідеологи *Третього Райху* використовували для означення «неповноцінних» слов'янських народів, євреїв, циганів та ін. Термін запозичений із філософської концепції Ф. В. Ніцше про виведення у майбутньому «раси панів» (надлюдей) і «раси рабів» (біологічно недосконалих істот – У.). Дотримання нацистами расової доктрини позбавила німців підтримки мільйонів людей в ін. країнах, які відкидали комуністичний режим.

УРБАНІЗАЦІЯ – 1. Статистична міра частки населення країни, що проживає у містах чи поселеннях, визначена відповідно до політичних, культурних чи адміністративних критеріїв. Темпи У. описують зміни співвідношення міських і сільських жителів через певні проміжки часу. Зворотний процес – деурбанізація. 2. Соціальний процес і відносини, які є причиною і наслідком радше міського, ніж сільського способу життя. Історично процес У. мав 3 стадії (Дж. Герд, 1973): 1-ша стадія – від виникнення міст до XVIII ст., коли міські зони мали не більше 100 000 жителів; 2-га стадія – швидке зростання розмірів і к-сті міст внаслідок індустріалізації (за даними ООН, від 73 до 85% населення зх. індустріальних держав проживає у містах). 3-тя стадія – метрополізація (охоплює централізацію людей та ресурсів, а також політ., екон., культ. інституцій суспільства). Деякі автори виокремлюють і 4-ту стадію – дезурбанізацію, тобто зростання передмість, міграцію у сільські р-ни і планування «нових міст». Сучасне розуміння У. з'явилося в 2-й пол. XIX ст., коли місто стало спеціальним об'єктом вивчення, як місце цивілізації, витонченості, активності, свободи і зміни. Хоча в Європі У. й індустріалізація загалом відбувались водночас, не можна вважати, що ці процеси обов'язково є пропорційними один до одного. Наприклад, в Англії – У. була попередницею індустріалізації. Сьогодні в багатьох р-нах Африки, Азії та Лат. Америки спостерігається активне укрупнення міст шляхом міграції та природного приросту без будь-якого суттєвого розвитку в напрямі індустріальної економіки. Майже в усіх зх. суспільствах процес У. йшов подібним шляхом – дуже повільний початок, змінювався швидким прискоренням, після чого йшло сповільнення, або навіть рух у зворотному напрямку, коли спостерігався активніший розвиток передмість. Останніми роками значну роль у розширенні сфери дії У. відіграє НТР – розвиток засобів зв'язку, транспорту і масових комунікацій, які сприяють залученню жителів периферійних р-нів

до цінностей і способу життя населення великих міст. У процесі У. формується міський спосіб життя, який стає частиною міської культури. Одними з ознак міського способу життя є: психологічна мобільність людини, готовність до зміни соц. середовища і просторової локалізації. Наслідком сучасного процесу У. стала поява агломератів – довкола міст утворюються ін. населені пункти, які зростаються в одне ціле в результаті інтенсивних екон. і культ. зв'язків. Ще однією новою тенденцією у сучасній У. є процеси джентифікації – поліпшене будівництво, привілейовані квартали. Проблеми У.: зростання витрат при скороченні доходів, з яким и зіштовхується влада міст, забруднення довкілля та ін., проблеми енергії, шумових ефектів, нерівномірний розвиток центру і периферії міст тощо.

Л. Старецька (Львів).

УРИБУРУ Хосе Фелікс (Urriburu; 20.07.1868 – 29.04.1932) – арг. політик, генерал. Військовий теоретик. 06.09.1930 здійснив державний переворот, повалив уряд і прийняв на себе повноваження президента країни. Колишнього президента І. *Іригойєна* хунта на чолі з У. заслала на один із о-вів Ла-Плати. Оголосив себе тимч. президентом із надзвичайними повноваженнями. Скасував конституц. гарантії, запровадив облоговий стан. Засновник (1931) Національно-дем. (консервативної) партії. Дотримувався ультраправих поглядів. Антиурядові виступи змусили У. погодитися на проведення президентських виборів, перемогу на яких у лютому 1932 здобув кандидат Нац.-дем. партії ген. А. Хусто.

УРЯДОВА КРИЗА – ситуація, за якої діючий склад уряду позбавляється повноважень суспільного врядування через його нездатність розв'язувати назрілі проблеми, компрометуючі дії когось із урядовців, що призвело до політичного скандалу, висловлення недовіри уряду або зміни розстановки політичних сил у парламенті. У. к. приводить до формування нового складу уряду.

Ю. Шведа (Львів).

УСТАШІ (хорв. – повстанець) – назва членів хорватської націоналіст. орг-ції, заснованої 1929 А. *Павелічем*. Виступала за здобуття незалежності

Хорватії, стояла на праворадикальних позиціях. Ведучи боротьбу проти диктаторського режиму короля *Олександра I Карагеорґійовича*, у 1930-х роках використовували політ. терор і диверсії. У жовтні 1934 У. (разом із членами македонської націоналіст. орг-ції ВМРО) здійснили у Марселі вдалий замах на короля Югославії Олександра I (загинув і франц. мін. закорд. справ Л. *Барту*). Шукали підтримки своїх незалежницьких планів у нацист. Німеччині і фашист. Італії. Після утворення Незалежної Держави Хорватія, становили головну військ. і політ. силу уряду А. Павеліча. Під час *Другої світової війни 1939–45* воювали у складі Хорватського легіону проти Радянського Союзу. Звинувачуються у численних вбивствах сербів, євреїв, циганів і політ. противників під час війни. У післявоєнний час діяли в еміграції, провели низку терористичних акцій проти комуніст. представників Югославії. У. інколи називали хорват. добровольців під час війни у Югославії у 1990-х роках (*Югославської війни 1991–95*).

УСТІНОВ Дмитро Федорович [17(30).10.1908 – 20.12.1984] – рад. військовий діяч, маршал (1976). 1929-34 навчався в Ленінград. військ.-мех. ін-ті. У 1930-х роках в умовах масових політ. репресій в СРСР, які зачепили всі прошарки рад. суспільства, зокрема й інженерно-адміністративні кадри, У. зробив швидку кар'єру у господарській сфері. 1938-41 очолював завод «Більшовик» у Ленінграді. 1941-46 – нарком, 1946-53 – мін. озброєння СРСР. У роки війни забезпечив масовий випуск зброї для всіх родів військ, організував конструювання якісно нової техніки і виробництво нових видів озброєння. 1953-57 – мін. оборонної пром-сті СРСР. 1957-65 – заст., 1-й заст. голови Ради Міністрів СРСР. Курував розвиток рад. атомної й космічної програм. 1965-76 – секретар ЦК КПРС, член політбюро Компартії. З квітня 1976 – мін. оборони СРСР. Один із найвпливовіших членів найвищого керівництва СРСР в епоху «Застою». Відповідальний за розв'язання війни в Афганістані 1979-89 (див. *Афганська війна 1979-89*), був одним із членів політбюро ЦК Компартії (разом із Л. *Брежнєвим*, Ю. *Андроповим*, А. *Громико*), які приймали рішення про введення рад. військ у цю країну. Залишив мемуари.

ФАБІУС Лоран (Fabius; 20.08.1946) – франц. політик. Закінчив Вищий пед. ін-т у Парижі та париж. Нац. школу адм-ції. З 1974 – член Франц. соціалістичної партії. З 1978 – депутат Нац. Зборів Франції. 1983–84 – мін. пром-сті та наук. досліджень. З липня 1984 до березня 1986 – прем'єр-міністр Франції. Належав до найближчого оточення президента Ф. Міттерана, був відомий своїми теократичними поглядами й ідеологічною «толерантністю». Влітку 1984 очолив кабінет міністрів. Продовжував втілювати «Програму десяти пунктів» (план Делора; передбачала девальвацію франка, залучення у пром-сть іноз. капіталу, оголошення примусової позики, заморожування асигнувань на соц. потреби, збільшення плати за комунальні послуги, транспорт тощо), реалізацію якого розпочав його попередник П. Моруа. Уряд Ф. проводив реорганізацію малорентабельних підприємств суднобудування, металургії, вугільної пром-сті. Кабінет Ф. намагався не допустити загострення ситуації на ринку праці, активно реалізував «план зайнятості і промислової перебудови», який передбачав для працівників тих галузей, які реформуються, дворічну оплачувану відпустку для перекваліфікації, розширення системи професійного навчання молоді, виділення грошової допомоги для іноз. робітників, яка бажали повернутися на батьківщину. Після перемоги на виборах у березні 1986 партій правої коаліції Ф. Міттеран був вимушений відправити у відставку уряд Ф. і запропонувати пост прем'єр-міністра керівнику найбільшої парламент. фракції Ж. Шираку. У червні 1988 обраний головою Нац. Зборів Франції (повторно 1997–2000), з 1989 – депутат Європарламенту. 1992–93 перший секретар ФСП. 2012–16 міністр закордонних справ у уряді Жана Марка Еро. З лютого 2016 голова Конституційної Ради Франції.

ФАДЕЄВ Олександр Олександрович [11(24).12.1901 – 13.05.1956] – рос. письменник. Н. у с. Кімри Тверської губ. Після смерті батька (1905) виховувався у сім'ї вітчима. 1908 поселився у тітки на Далекому Сході, де захопився рев. ідеями. З 1918 член більшовицької партії. Брав участь у громадянській війні – рядовий, комісар бригади. Учасник придушення *Кронштадтського повстання 1921*. Навчався у Моск. гірничій академії, 1923–26 – партійний працівник у Краснодарі та

Ростові-на-Дону. З 1926 – член бюро і секретаріату Всесоюзної асоціації пролетар. письменників, входив до складу керівництва редколегії ж-лу «Октябрь», пізніше очолював ж-ли «Красная новь» і «На рубеже». Під час війни 1941–45 – військовий кореспондент «Правды» і Радінформбюро. У післявоєнний час – секретар (1939–44 і 1954–56) і ген. секретар і голова правління (1946–54) Спілки письменників СРСР. Перші літературні спроби Ф. відносяться до 1910–12. Історія формування Ф. як письменника сповнена внутр. драматизму, оскільки Ф. – особистість романтичного складу, яка зіткнулася з жорстокою дійсністю, що знайшло відображення у його творах, зокрема «Розгромі» і «Останній із удеге» (1929–41). Роман «Розгром» – це серія парадоксальних психологічних нарисів, практична демонстрація толстовського методу психол. заглиблення і реалістичного показу живої людини на матеріалі громад. війни. Перше видання «Рогрому» з'явилося 1927 (роман перевидавався з великими змінами). Насправді для Ф., який за партійною вказівкою докорінно переробив свій ін. роман (йдеться про «Молоду гвардію»), перетворюючи молоду гвардію у стару (його власний гіркий жарт), ці зміни були незначними. Перший роман Ф. сьогодні вважають його останнім вдалим твором. Попереду були ще сорок років життя і літ. роботи, але метафора розгрому стала підсумком долі письменника, який проти своєї природи став рад. функціонером, літ. чиновником, вірним слугою режиму. 1946 Ф. завершив роботу над романом «Молода гвардія», однак під тиском був змушений його переписати (нова ред. 1951). 1954 опубл. кілька розділів роману «Чорна металургія» (не завершив). Покінчив життя самогубством.

Т. Космеда (Львів).

ФАЙСАЛ Ібн Абд Аль Азіз Ібн Сауд (Faisal; 1906 – 24.03.1975) – король Саудівської Аравії (1964–75). 1934 призначений батьком Абдель Азіз Ібн Саудом віце-королем Гіджазу (територія у зх. частині Аравійського п-ва). 1931–53 – мін. закорд. справ, 1953–60 і 1962–64 – прем'єр-міністр і мін. закорд. справ. 1964 усунув від влади свого брата Сауда I і сам зайняв королівський трон. Прихильник ваххабізму, вимагав неухильного дотримання норм шаріату. Провів низку обмежених реформ – відмінив рабство, розробив кодекс про працю, створив модерну систему соц. забезпечення і громад. робіт, зміцнив економіку. Як противник поширення соціаліст. ідей в араб. світі, підтримував роялістів під час *Громадянської війни 1962–67* у Ємені. Тісно співпрацював із західними країнами. Загинув під час замаху. Трон зайняв його брат Халід (1913–82).

ФАЙСАЛ I (Фейсал I Ібн Гусейн; Faisal; 20.05.1883 – 08.09.1933) – король Сирії (1920) та Іраку (з 1921–33). Походив з династії Хашимідів. У 1908–12 – депутат парламенту Османської імперії. 1916 за наказом батька шерифа Мекки Гусейна ібн Алі очолив у Гіджазі протитурец. повстання і 1918 звільнив від турец. військ територію Сирії та Трансйорданії (у цій кампанії тісно співпрацював з Т. Лоуренсом). Учасник *Паризької мирної конференції 1919–20*. У березні 1921 проголошений королем Великої Сирії (входили також Ліван і Палестина), але за кілька місяців позбавлений влади франц. окупац. військами. У серпні 1921 за підтримкою В. Британії став першим королем Іраку. Прихильник ідей *панарабізму*. За його правління Ірак був проголошений незалежною державою (1932) і прийнятий до *Ліги Націй* (1932).

ФАЙСАЛ II (Фейсал I; Faisal; 02.05.1935 – 14.07.1958) – король Іраку (1939–58) з династії Хашимідів. До його повноліття (1953) країною, яка під час Другої світової війни була ареною брит.-нім. протиборства і лише 1943 оголосила війну державам «Вісі», правив регент емір Абдулла Іллах. 1954 уряд Ф. II (прем'єр-міністр Саїд Нурі мав вирішальний вплив на державні справи) розпустив парламент, заборонив політ. партії, закрити газети і заарештував лідерів опозиції. Ф. II проводив прозахідну політику, яка у зв'язку з активізацією діяльності лівих сил (зокрема партії БААС), набула антирад. забарвлення. Уряд Ф. II підписав військову угоду зі США (1954), розірвав дипл. відносини з СРСР (березень 1955), уклав з Туреччиною договір про взаємну б-бу проти комуністичних сил у цих країнах, до якого до кін. 1955 приєдналися В. Британія та Іран. (див. *Багдадський пакт 1955*). З лютого 1958 Ф. II очолив Арабську Федерацію, до складу якої увійшли Ірак і Йорданія. 14.07.1958 Ф. II внаслідок військового перевороту, здійсненого ген. Абдул Керімом ель-Кассімом, був усунений від влади і вбитий.

ФАКТА Луїджі (Facta; 16.11.1861 – 05.11.1930) – італ. політик. З 1892 – депутат італ. парламенту. У довоєнний і міжвоєнний час – мін. фінансів (1910–11; 1920–21) і мін. юстиції (1911–14; 1919). Очоливши уряд країни 1922 (одночасно мін. внутр. справ), не доклав активних зусиль для боротьби з фашист. рухом. «*Похід на Рим*» 1922 італ. фашистів привів до відставки Ф. і затвердження на посту прем'єр-міністра Італії Б. Муссоліні.

ФАЛАНГА – (Національно-радикальний табір-Фланга; Національно-радикальний рух) – польська фашистська орг-ція, що виникла 1935

внаслідок розколу в Національно-радикальному таборі. Термін походить від друкованого органу орг-ції. Діяла переважно у вищих навчальних закладах. Проголошувала націоналістичні, антисемітські та прокатолицькі гасла. Провідні члени: Б. П'ясецький, З. Дзярмага, В. Квасеборський, В. Васютинський, Є. Рутковський та ін. Діяла до 1939. На ідейних засадах Ф. під час гітл. окупації Польщі стояла підпільна група Конфедерація нації.

ФАЛАНГІСТИ – члени правлячої фашистської партії в Іспанії – *Іспанської фаланги*.

ФАН-БОЙ-ТЯО (Phan Bội Châu; 26.12.1867 – 29.10.1940) – в'єтнам. політик, письменник. Наприкін. 19 ст. взяв участь у антифранц. русі «кан вионг». Створив першу в історії В'єтнаму політ. орг-цію – Товариство оновлення В'єтнаму (1904). Виступав за звільнення Індокитаю з-під франц. влади збройним шляхом, допускав індивідуальний терор проти представників колоніальної адм-ції, монархіст. Згодом перейшов на демократичні позиції. У лютому 1912 у Китаї у середовищі в'єтнамської політ. еміграції заснував Товариство визволення В'єтнаму. 1925 заарештований франц. таємною поліцією і засуджений до пожиттєвої каторги, але під тиском громадськості звільнений. Літ. твори: «Лист з-за моря, написаний кров'ю» (1906), «Щиросердечна історія Чунг Куанга» (1921) та ін.

ФАНФАНИ Амінторе (Fanfani; 06.02.1908 – 20.11.1999) – італ. політик. Доктор екон. наук. З 1943 жив в Швейцарії, викладав у Лозаннському і Женевському ун-тах. З 1946 належав до керівництва Христ.-дем. партії, 1954–59 і 1973–75 – політ. секретар ХДП. З 1948 – депутат парламенту, сенатор (з 1972 – довічний сенатор), голова сенату декількох скликань. Займав міністерські пости – 1947–50 – мін. праці, 1951–53 – мін. с/г і лісової пром-сті, 1953–54 – мін. внутр. справ, 1958–59 і 1965–68 – мін. закорд. справ. Неодноразово очолював уряди країни – 1954, 1958–59, 1960–62, 1962–63, 1982–83, 1987. Формував коаліційні уряди, які через міжпартійні суперечки функціонували короткі терміни (найменше – 20 днів, найдовше – 16 міс.). У березні 1983 розпочав першу велику операцію проти *мафії*, внаслідок якої було заарештовано понад 800 членів цієї злочинної орг-ції. 1988–89 – мін. бюджету і екон. програмування.

ФАРУК (Faruk; 11.02.1920 – 18.03.1965) – король Єгипту (1937–52) і Судану (1951–52). Зайняв трон після смерті батька *Фуада I*. На поч.

правління чинив заходи для досягнення Єгиптом повного суверенітету. 1936–37 уряд Ф. домігся від В. Британії та ін. держав визнання повної незалежності Єгипту і відміни режиму капітуляцій (брит.-єгип. договір 26.08.1936 і конференція в Монтре в квітні 1937), а також забезпечив вступ країни до Ліги Націй (1937). Під час *Другої світової війни 1939–45* симпатизував державам-членам *Берлінського пакту 1940* і, хоча країна перебувала під контролем брит. військ, вступив у війну на боці союзників тільки в лютому 1945. Уряд Ф. намагався усунути британців від контролю над Суецьким каналом. Поразка єгипет. армії у війні 1948–49 з Ізраїлем (див. *Арабсько-ізраїльські війни*), суперечності з найвпливовішою політ. партією Вафд і корупція в уряді сильно послабили авторитет Ф. Позбавлений влади внаслідок військового перевороту 23.07.1952, який очолили А. Нагіб і Г. А. Насер. Відрікся від престолу, жив в Італії, де і помер.

ФАХД Ібн Абдель Азіс Аль Сауд (Fahd; 1920 – 01.08.2005) – король Саудівської Аравії 1982–2005. Найстарший з синів Абдель Азіз ібн Сауда (п. 1953). У роки правління короля *Файсала* посідав пост мін. внутр. справ і першого заст. прем'єр-міністра. З березня 1975 – наслідний принц і через слабе здоров'я короля Халеда фактично керував країною. У червні 1982 вступив на королівський престол. Залучив до керування країною молодих освічених членів королівської родини. Розширив повноваження міністерств і органів місцевої влади. Здійснив адмін. реформу – створив Консультативну Раду при королі та 13 регіональних рад. Закликав найвище релігійне керівництво держави переглянути трактування законів ісламу відповідно до сучасних умов життя суспільства. Змусив згорнути діяльність ісламських фундаменталістів, які вимагали суворого дотримання положень шаріату і виводу з території країни військ зах. держав. Одночасно уряд Ф. зберіг у країні смертну кару, посилив переслідування інакодумців, не дотримувався прав людини, посилив сегрегацію жінок у сусп. житті. Заборонив діяльність у країні Комітету з захисту законних прав, який вимагав розширення повноважень уряду, ширшої участі громадян у політ. житті країни і більшої соц. справедливості. Проводив помірковану прозахідну політику. Критикував ісламістську політику Ірану, через що відбувся розрив дипл. відносин між обома країнами (1988). Під час війни у Перській затоці 1991 саудівські частини у складі військ міжнар. коаліції брали участь у боях проти армії С. *Гусейна* (див. *Кувейтська війна 1990–91*). 1995 змінив практику престолонаслідування, за якою король

отримав право призначати свого наступника і зміщати його. Внаслідок хвороби 1996 передав всю владу братові Абуллі Ібн Абдель Азізу, який після його смерті став королем Саудівської Аравії.

ФАШИЗМ – ідеологія, політичний рух і владний режим, який існував в Італії (1922–43), Німеччині (1933–45) та під час *Другої світової війни 1939–45* у Румунії, Словаччині, Угорщині та Хорватії; антиліберальна, антидемократична, антисоціалістична і антикомуністична політична доктрина, рух і режим, який існував в Італії між двома світовими війнами. Дискусійний характер має кваліфікація типу панівного режиму як фашистського в Іспанії, Португалії, Аргентині та Греції у відповідні періоди історії цих країн. Термін «фашизм» походить від лат. слова *fascies* (в італ. мові *fascio*), яке означає пучок гілок верби із топірцем усередині, що символізував єдність верховної влади консулів у Старод. Римі. Цей термін 1914 використовували на означення груп, які виступали проти нейтралітету Італії та закликали до участі країни у Першій світовій війні. 1919 Б. *Муссоліні* створив орг-цію, яка прибрала назву «*Fasci Italiani di Combattimento*» («Союз боротьби»). 1921 на базі цієї орг-ції та низки ін. націоналіст. об'єднань була заснована Фашистська нац. партія. Після «*Походу на Рим*» 1922 фашисти разом з ін. правими партіями сформували коаліційний уряд. Власне з 1922 термін «фашизм» почали широко використовувати в різних європ. країнах на означення недемократичного способу захоплення влади, політичного режиму, дещо згодом термін став синонімом жорстокості, терору тощо. Автором концепції Ф. традиційно вважають Б. Муссоліні, який виклав її у статті «Доктрина фашизму», що була підготовлена для Італ. енциклопедії та побачила світ 1932. У цій статті Б. Муссоліні писав: «Фашизм не був породжений якимсь ґрунтовно розробленим вченням; він народився з бажання діяти і від самого початку був не стільки теорією, скільки практикою; це була не просто політична партія, а навіть перші два роки опозиція усім політичним партіям, і власне живий рух». Головний ідеолог Ф., зазначав, що коли був створений рух, не існувало ще розробленого вчення, а все можна було звести до певного набору афоризмів, відчуттів і прагнень, які значно пізніше оформились у теорію. Визначальними цінностями Ф. були держава і народ. Особливістю власне італ. фашизму полягала в тому, що держава повністю домінувала над народом. Згідно з Б. Муссоліні Ф. потребував сильної держави, яка мала бути цілісним організмом, у жодному разі не поділеному на групи ні економічно, ні

ідеологічно. Поза державою, на його думку, не могло бути індивідів або груп (політ. партій, культ. об'єднань, екон. союзів, соц. класів). Фактично Б. Муссоліні констатував потребу в створенні тотальної держави, застосовуючи термін *Stato totale* – «...фашистська концепція держави всезагальна; поза нею не існує ні людських, ні духовних цінностей, або вони мають цінність значно меншу. Фашизм розуміють таким чином як тоталітарний». Б. Муссоліні висунув і широко використовував як гасло вимогу – «все в межах держави, нічого поза державою, нічого проти держави». Конструкція фашист. держави знайшла своє логічне закінчення в постаті вождя держави і нації. На думку ідеолога Ф. Джованні Джентіле (1875–1944) фашист. держава була тоталітарною тому, що «...усі сили нації концентруються і поєднуються в єдиній ідеї, що є особою. ...Єдність нації забезпечується особою вождя». За Дж. Джентіле вождь символізував дух, волю та всі чесноти народу і мав ототожнюватись із цілою нацією. Після 1925 щодо свого становища у державі Б. Муссоліні вживав термін «вождь» (*il Duce*). Як керівник держави він одночасно був головою уряду, очолював 6 міністерств в уряді (закорд. справ, внутр. справ, корпорацій, сухопутних, морських і повітряних військ). Б. Муссоліні очолював також Велику фашистську раду, яка фактично була найвищим колегіальним ін-том держави і, за своїм значенням у владній ієрархії, стояла понад парламентом. Сам італ. парламент проіснував до 1936, хоча його депутатів не обирали на виборах, а призначали Велика фашистська рада і дуче. Ф. потребував широкої народної підтримки для встановленої у державі фашист. системи правління. Б. Муссоліні наголошував: «... держава засновується на підтримці мільйонів, що визнають її владу, які постійно усвідомлюють силу держави і готові їй служити». До завдань держави Б. Муссоліні відносив здатність організовувати націю, спрямовувати дії кожного індивіда до наперед визначеної мети, а також ідею імперії, під якою розумів націю, яка править ін. націями. Його бачення імперії безпосередньо пов'язане із оцінкою ролі війни, яка розглядається як іманентна сутність самого існування Ф.: «Війна – єдине явище, яке піднімає на найвищий ступінь усю людську енергію і позначає печаткою шляхетності людей, які мають мужність її зустріти». Відповідно концепції Б. Муссоліні фашист. Італії захопила Ефіопію (1936), Албанію (1939), а 1940 вступила у Другу світову війну 1939–45 на боці нацист. Німеччини. Важливим елементом доктрини Ф. був корпоративізм, який передбачав перебування в основі державної системи професійних корпорацій, що об'єднували власників і робітників окремої галузі. Корпорації

мали виконувати функцію посередника між владою та індивідами. Завдання корпорацій полягало в забезпеченні мирної співпраці двох осн. класів через погодження умов праці, зокрема впровадження 8-год. роб. дня; фіксованого рівня винагороди; визначення форм участі робітників в управлінні підприємствами, на яких вони працювали і регулювання (обмеження) будь-яких форм страйкової чи ін. протестної діяльності робітників. Особливість фашист. варіанта полягала в примусовому характері творення корпорацій, коли ініціатором створення галузевих корпорацій виступала фашист. держава. Доктрина Ф. вважала головною властивістю кожного індивіда – активізм, відповідно до якого життя трактували як б-бу. Кожна людина мала завоювати собі найкраще місце в житті, а для цього слід було підготувати себе фізично, морально та інтелектуально, щоб стати зброєю, здатною завоювати таке місце. Гасло фашист. Італії – «вірити, бути слухняним, боротися». У науковій літ-рі під час оцінювання італ. Ф. часто уживають термін «не повний тоталітаризм» для вирізнення «чисто» тоталітарних режимів у нацист. Німеччині та СРСР у період правління Й. Сталіна. На відміну від націонал-соціалізму італ. Ф.: не приділяв значної уваги питанню рас і расової б-би; не характеризувався такою інтенсивністю і широтою застосування терору; не розривав з традиційними державними інститутами – Італія зберігла монархію, значний вплив на політику мала Церква, аристократія, державна бюрократія. Однак, незважаючи на дещо «м'якший» порівняно із Третім Райхом і СРСР режим, фашисти в Італії для збереження своєї влади так само послуговувалися концентраційними таборами, політичною поліцією, репресіями щодо політ. опонентів, примусовою мобілізацією власного народу на ведення загарбницьких війн тощо.

А. Романюк (Львів).

ФЕЛЛІНІ Федерико (Fellini, 20.01.1920 – 31.10.1993) – італ. режисер. Н. у Римі. Після закінчення школи працював художником коміксів у Флоренції. 1939 переїхав до Риму, працював у ж-лі «Марк Аврелій», вів постійні рубрики, в яких публікував ілюстровані гумористичні розповіді. У редакції познайомився зі Стефано Ванциною, завдяки якому спробував свої сили в кіно. 1943 одружився із Дж. Мазіною. Знайомство 1945 з Р. Росселіні, «батьком неореалізму», сильно вплинуло на світогляд і майбутню творчість Ф. Разом із А. Латтуадою поставив свій перший фільм – «Вогні вар'єте» (1950), а за сценарієм М. Антоніоні комедію «Білий шейх» (1952). Одночасно з новелою «Шлюбне агентство» (для

альманаху «Любов у місті», 1953) зняв, навіяний автобіографічними мотивами фільм «Мамині синочки» («Мамі», 1953), в якому відтворив груповий портрет нового покоління молодих провінціалів, для яких війна й антифашист. Опір (як, утім, і героїчний пафос неореалізму) не мали світоглядного значення. Фільм «Дорога» (1954) – універсальна філософська притча із заглибленими психологічними характеристиками героїв, що приніс світову славу Ф. (а також Дж. Мазіні, яка зіграла у ньому головну роль), і остаточно ознаменував відхід Ф. від неореалізму та окреслив ідейно-художні риси нового нац. кіно. Наступні фільми Ф. – «Шахрайство» (1955) і «Ночі Кабірії» (1957) уже своїм вибором героїв–маргіналів ще більше посилити цей відхід. Неприяманий Ф. соціологізм, з яким він відреагував на «епоху економічного дива», врівноважувався в «Солодкому житті» (1960) введенням у фільм ліричного «альтер его» автора в особі героя М. *Мастроянні*, завдяки чому картина виявилася в однаковій мірі кінематографічним здобутком, віхою у розвитку нац. кіно і явищем суспільного характеру. Авторський шедевр – «Вісім з половиною» (1963) з очевидними автобіограф. алюзіями в образі режисера у виконанні того ж М. Мастроянні – перевів зовнішню сюжетіку попереднього фільму в глибинну й інтровертивну, яка рішуче обновила кіномову і вплинула на кілька поколінь кінематографістів світу. Після затьожної кризи поч. 1960-х років зняв худ. стрічки і телефільми «Джульєтта і парфуми» (1964), «Фелліні – блокнот режисера» (1969), автобіограф. трилогію – «Клоуни» (1970), «Рим» (1972) і «Амаркорд» (1973) – перший і останній фільми якої безперечні шедеври. Особистісне трактування античності й історії 18 ст. представив у стрічках «Сатириконт-Фелліні» (1969) і «Казанова Федерико Фелліні» (1976). Філософська притча «Репетиція оркестру» (1978) відродила колишню універсальну, в своїй основі, новаторську потенцію Ф. Останнє десятиліття творчості Ф., при всій розномаїтності знятих у цей період фільмів (саркастичний антифеміністський памфлет «Місто жінок», 1980; ностальгічні варіації на теми модерну як «великого стилю» у стрічці «І корабель пливе», 1983; антителевізійний шарж «Джинджер і Фред», 1985; попури на власні кінематографічні теми в «Інтерв'ю», 1986; поетична алегорія «Голос Місяця», 1990) – розвивалося під знаком академізму.

К. Сліпченко (Львів).

ФЕМІНІЗМ – (франц. *feminisme*, від лат. *femina*–жінка) – рух за емансипацію (визволення) жінок. Частина міжнар. жіночого руху XIX–XXI

ст. Початок Ф. пов'язується із Великою Франц. революцією та ідеями Просвітництва. В основу феміністичної теорії покладені ідеї рівності та свободи. Джерела Ф. лежать в аболіціоністському русі США і *суфражизмі*. Ф. як поняття має декілька значень: політичне – суспільні рухи, ідеологічне – стратегія суспільних змін, теоретичне – методологія аналізу культури і суспільства. Ідейні джерела Ф. – у раціоналізмі XVIII ст., лібералізмі, соц. утопіях і романтизмі XIX ст. Ф. існує і як політика, і як ідеологія. Чинником формування політ. стратегії Ф. став лібералізм XIX ст. Виокремлення Ф. як самостійної ідеології відбулося протягом XIX–поч. XX ст. з ідеологією лібералізму, соціалізму, радикалізму і націоналізму. Виділяють 3 хвилі Ф.: перша – XVIII ст.–поч. XIX ст.; друга – 2-га пол. XIX ст. – поч. XX ст.; третя хвиля – XX ст. –поч. XXI ст. У західній аналітиці розрізняють 3 основні течії Ф.: ліберальний (поміrkований); соціалістичний (зокрема, марксистський); радикальний. Як окремі напрями існують також, демократичний Ф., утопічний, анархічний, психоаналітичний, культурний, християнський, фемінізм «чорних» тощо. Початком ліберального Ф. вважають роботу Мері Воллстонкрафт «Захист жіночих прав» (1792), яка була спрямована на захист політ. і громад. прав жінок. Авторка кинула виклик усталеному поняттю про відмінність чеснот двох статей, обстоювала потребу реформування системи освіти, засуджувала агресивні образи громадянства, утверджувала андрогінне поняття раціонального. Класичним трактатом ліберального Ф. стала робота Джона Стюарта Мілля «Підлеглість жінок» (1869), в якій наголошено на потребі надання свободи і рівноправності жінкам. Соціалістичний Ф. (зокрема пролетарський і марксистський) ґрунтується на визнанні суспільних відмінностей між чоловіками і жінками як відмінностях класових, ієрархічних. На думку прихильників цього виду Ф., дискримінація жінок відбувається через соціальні сфери самореалізації, зокрема, через закріплення за жінками малопrestiжних низькооплачуваних робіт, або й зовсім неоплачуваних, таких як домашня праця. Основна мета соціалістичного Ф. – зміна соц.-екон. устрою сусп. життя. Найвідоміші представниці цього напрямку – Джулієт Мітчелл, Енн Оуклі, Маргарет Фуллер. Радикальний Ф. ґрунтується на визнанні дискримінації жінок за ознаками статі (сексизм) через наявність патріархату як універсальної системи владарювання чоловіків над жінками. Радикальні феміністки, теоретиками яких вважають Емму Голдман і Шуламїт Фарстоун, мають різні погляди щодо питання подальшого існування патріархату як системи тотальної дискримінації

жінки. Вони пропонують широкий спектр можливостей як подолати такий стан речей: від утвердження новітнього матриархату (теорія ґрунтується на визнанні існування архаїчного матриархату) через знищення патріархального суспільства в глобальному масштабі, до реалізації ідей феміноцентричного суспільства із ліквідацією чоловіків як класу. Класикою радикального Ф. є робота С. де Бовуар «Друга стать». Засадничі ідеї укр. Ф. висловили Олена Пчілка, Н. Кобринська, Лесея Українка, О. Кобилянська, Л. Яновська. Розвиток ідеї укр. Ф. знайшли в діяльності Клубу Русинок, Кружка українських дівчат, орг-ції «Жіноча громада» (1906). Найяскравішими представницями сучасного укр. Ф.: М. Богачевська-Хом'як, М. Рубчак, С. Павличко, О. Забужко, Т. Мельник, В. Агеєва та ін.

І. Грабовська (Київ).

ФЕРДИНАНД I Гогенцоллерн-Зігмаринген (Ferdinand I; 25.08.1865 – 20.07.1927) – король Румунії (з 1914). Син князя Л. фон Гогенцоллерна. 1869 його усиновив бездітний дядько король Кароль I. 27.08.1916 оголосив війну *Центральним державам*. За умовами міжвоєн. міжнар. договорів уряд Ф. I зумів добитися приєднання до Румунії Трансильванії, а також Буковини і Добруджі (включаючи Пн. Буковину і Пд. Добруджу, населені переважно українцями і болгарам). За Ф. I Румунія взяла участь у створенні *Антанти Малої*, уклала військ. союз з Польщею (1921) і військ.-політ. договори з Італією і Францією (обидва 1926). У 1923 домігся прийняття парламентом нової Конституції країни, яка зосереджувала в його руках всю виконавчу владу, надавала право розпускати вищий законодавчий орган і вносити зміни до Конституції. 1925 позбавив свого сина Кароля (див. *Кароль II*) прав на престол, проголосивши своїм наступником внука Міхая (див. *Міхай I*).

ФЕРДИНАНД I (Ferdinand I; 26.02.1861 – 10.09.1948) – князь (від 1908 – цар) Болгарії. Н. у сім'ї австр. князя Августа Сакс-Кобург-Готського. Підпоручник австр.-угор. армії. 25.06.1887 III Великі народні збори Болгарії обрали його князем Болгарії. У серпні 1887 склав присягу і став болг. монархом. Певний час його становище було хитким, оскільки Росія не визнавала цього вибору. 1887–94 роль Ф. I в управлінні Болгарії була чисто символічною, а реальним правителем був главу уряду Стефан Стамболов. Поступово Ф. I зумів зміцнити свої позиції, передусім в армії. Наприкін. 1890-х років встановив режим особистої влади. 22.08.1908 проголосив незалежність Болгарії, а себе болг. царем, чим ще більше посилив свій політ. вплив.

Був одним з ініціаторів утворення *Балканського Союзу*. Зважаючи на вирішальну роль Болгарії у розгромі Туреччини у ході 1-ої Балканської війни, розподіл звільнених територій між союзниками не задовольнив болг. керівництво. Необачна політика Ф. I призвела до 2-ої Балканської війни (див. *Балканські війни 1912–13*), внаслідок поразки у якій Болгарія втратила майже всі новопродбані території. 1913–15 Ф. I все виразніше орієнтувався на австр.-нім. блок, хоч вступати у війну на його боці не поспішав. Після певних вагань у жовтні 1915 Болгарія стала союзницею *Центральних держав* і разом з ними зазнала поразки у Першій світовій війні. У жовтні 1918 Ф. I був змушений відректися від влади на користь свого сина *Бориса III*. Оселився у Німеччині.

В. Чорній (Львів).

ФІГЛЬ Леопольд (Figl; 02.10.1902 – 09.05.1965) – австр. політик, 1-й федерал. канцлер Австрії у післявоєнний час (1945–53), лідер Народної партії (1945–51). Н. у м. Руст (земля Бургенланд). Навчався в ун-ті природних ресурсів (Відень), агроном. 1931–33 – віце-голова, а з 1933 – голова Фермерської ліги (Bauernbund) Нижньої Австрії. Із встановленням режиму Е. Дольфуса увійшов до федеральної економічної ради. Після *Аншлюсу 1938* арештований і відправлений у концентраційний табір Дахау, де працював за своєю спеціальністю. Звільнений 1943, але за рік знову заарештований і відправлений в табір Маутгаузен. Засуджений до смертної кари за «державну зраду», однак, вирок не був виконаний через поразку нацистів. Призначений рад. окупаційною адміністрацією відповідальним за забезпечення продуктами харчування мешканців Відня. 1945 відновив Фермерську лігу, котра увійшла до складу новоствореної Австрійської народної партії (АНП), що стояла на засадах християнської демократії. 1945 став в.о. прем'єр-міністра Нижньої Австрії і віце-прем'єром Тимчасового уряду країни. Після перемоги на парламентських виборах АНП у грудні 1945 і створення «великої коаліції» із Соціалістичною партією Австрії (СПА) очолив федеральний уряд. Погодився на приєднання країни до *Маршалла плану*. Протягом 1953–59 – міністр закордонних справ, 1959–62 – спікер Національної ради, 1962–65 – прем'єр-міністр федеральної землі Нижня Австрія. Відігравав одну з ключових ролей з боку Відня під час підписання *Австрійської державної угоди 1955*.

Г. Сіромська (Львів).

ФІГЕЙРЕДУ ОЛІВЕЙРА Жуан Баптіста да (Figueiredo Oliveira; 15.01.1918 – 24.12.1999)

– браз. політик, генерал (з 1969). Професійний військовий. Закінчив Вищу військову школу. 1955–57 у складі військової місії у Парагваї, служив у регулярній армії. З поч. 1960-х років на викладацькій роботі. 1964–67 – начальник центр. відділення Нац. служби інформації (розвідка і контррозвідка) у м. Ріо-де-Жанейро. 1968 – нач. поліції шт. Сан-Паулу. 1969–74 – нач. військової канцелярії президента Е. Гаррастазу Медісі. 1974–78 – нач. Нац. служби інформації. З липня 1978 у відставці. 1979–85 – президент Бразилії. Легалізував опозиційні до уряду політ. партії. 1982 сприяв проведенню перших за останні 17 років парламентських виборів, на яких перемогла проурядова Дем.-сусп. партія. За президентства Ф. О. Бразилія підписала «Договір Монтевідео 1980» і стала членом Латиноамер. асоціації інтеграції (ЛАІ). Уряд Ф. О. втілював гігантські енергетичні та транспортні проєкти (збудував спільно з Парагваєм найбільшу у світі гідроелектростанцію в Ітаїпу – введена в експлуатацію 1985; будував Трансамазонську автостраду), які, з одного боку, сприяли екон. розвитку країни, з іншого, привели до руйнування унікальної екосистеми країни (зокрема, широкомасштабне вирубування лісів Амазонії), що викликало рішучі протести населення, у першу чергу, індіанського. У січні 1985 Ф. О. програв президентські вибори лідеру коаліції Демократичний союз Т. А. Невесу (невдовзі помер і у квітні 1985 найвищий пост у країні обійняв віцепрезидент Ж. Сарней). Відійшов від політичного життя.

ФІДАЇНИ, федаїни, федаї (з перс. – люди, що жертвують собою в ім'я ідеї) – 1). У середньовічч. Персії, Сирії та Лівані – члени таємних релігійних орг-цій, ісмаїлітів-ассасинів; 2). У роки Перської революції 1905–11 – члени збройних загонів, які воювали проти шахської влади; 3). Члени палестинських бойових орг-цій.

ФІЛАРЕТ (у миру – Михайло Денисенко; 23.01.2019) – Патріарх Київський і всієї Руси-України, Архієпископ і Митрополит Києва, Галицький, Патріарх всієї Руси-України (від 20.10.2018), Почесний Патріарх Православної Церкви України (від 05.01.2019). Н. у с. Благодатне (Донецька обл.) у родині шахтаря. Навчався в Одеській духовній семінарії, Московській духовній академії. 01.01.1950 прийняв чернечий постриг з ім'ям Філарет. Після закінчення МДА призначений на посаду викладача Святого Письма Нового Завіту у Моск. духовній семінарії. З 1953 викладав у Моск. духовній академії, отримав звання доцента. 1956 зведений у сан ігумена і призначений

інспектором Саратовської духовної семінарії. 1957 повернувся для служіння в Україну – переведений на посаду інспектора Київ. духовної семінарії, 1958 зведений у сан архімандрита і призначений ректором Київ. духовної семінарії. 1960 став настоятелем Свято-Володимирського кафедрального собору у м. Києві та керуючим справами Українського Екзархату РПЦ. 04.02.1962 у Ленінграді (нині – Санкт-Петербург) відбулася хіротонія архімандрита Ф. на єпископа Лузького, вікарія Ленінград. єпархії. 1962 в. о. Екзарха Середньої Європи, а після утворення єпархії РПЦ на території Австрії у жовтні 1962 був призначений на кафедрі єпископа Віденського і Австрійського. 1964 призначений єпископом Дмитровським, вікарієм Московської єпархії, ректором Московської духовної академії і семінарії. 14.05.1966 Ф. – архієпископ Київський і Галицький, Екзарх України. 1968 зведений у сан митрополита.

У протистоянні тоталітарному режимові та атеїстичній ідеології рятував від закриття та знищення храми і монастирі, зокрема не допустив закриття Почаївської Лаври, Володимирського кафедрального собору, Флорівського жіночого монастиря у Києві, відновив після пожежі Свято-Покровський жіночий монастир, побудував новий корпус Київської духовної семінарії. Із 1988 відновлював храми і печери Києво-Печерської Лаври та ін. Очолив святкування 1000-ліття Хрещення Руси. видав українськомовний «Православний молитвослов», відновив роботу редакції єдиного церковного період. видання – «Православний Вісник», 1988 видав власний переклад Нового Завіту укр. мовою. Активний учасник міжнародної та екуменічної діяльності Церкви. Зокрема, керував та брав участь у роботі II (1963), III (1968), IV (1971) та V (1978) Всехристиянських Мирних Конгресів у Празі. 1977 став одним із віцепрезидентів Християнського Мирного Конгресу. Ф. очолював комісії та працював над укладенням рішень Всеправославних передсоборних нарад, що відбувалися в Шамбезі (Швейцарія). Після смерті Московського патріарха Пимена (Ізвєкова), митрополит Ф. був обраний Місцеблюстителем патріаршого престолу і одним із кандидатів на його заміщення.

25–27.10.1990 РПЦ задовольнила прохання укр. єпископів на чолі з Ф. про надання укр. Церкві самостійності і незалежності в управлінні – Український Екзархат отримав назву «Українська Православна Церква» (УПЦ). Ф. був обраний Предстоятелем УПЦ із титулом Митрополит Київський і всієї України. Після проголошення незалежності України, Ф. скликав Всеукраїнський Помісний Собор УПЦ (01–03.11.1991), який одно-

голосно прийняв рішення про автокефалію УПЦ. Звернення Ф. до Патріарха Алексія II про надання автокефалії УПЦ було відхилено й 27–28.05.1992 на соборі у Харкові всупереч канонам «обрано» іншого митрополита Київського – Володимира (Сабодана). На об'єднавчому соборі УПЦ і УАПЦ (25.06.1992) проголошено єдину Українську Православну Церкву Київського Патріархату (УПЦ КП), Патріархом Київським і всієї Руси-України обрано Митрополита Мстислава (Скрипника), а Ф. став заступником Патріарха. Після смерті другого Патріарха УПЦ КП Володимира (Романюка) Ф. був обраний на патріарший престол. Інтронізація відбулася 22.10.1995.

Упродовж служіння забезпечив розвиток єпархіальної та інституційної структури, здійснив реформу духовних навч. закладів. Завдяки ініціативі та особистій участі Ф. реалізовано масштабні інформаційно-видавничі проекти: опубліковано укр. мовою повний цикл літургійно-богослужбової літератури, церковно-істор. видань, організовано видання церковної періодики, створено низку порталів і веб-сторінок в інтернет-мережі. Переклад Біблії Ф. (2004) визнаний всіма християнськими конфесіями України. Ініціював соборні рішення про канонізацію укр. святих, зокрема, Київського митрополита Петра (Могили) (1996), князя Ярослава Мудрого, князя Костянтина Острозького, Київського митрополита Іова (Борецького), останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського (2008). Ф. бере активну участь у міжнар. і екуменічних заходах. 2001 підтримав візит в Україну Римського Папи Іоана Павла II, особисто зустрічався з католицьким першоієрархом. Патріарх Ф. першим серед укр. ієрархів підтримав вимоги громадян на захист прав і свободи волевиявлення під час *Революції Гідності*.

Ф. систематично здійснював заходи, спрямовані на об'єднання православних церков України та налагодження взаємин із ін. церквами та конфесіями. 1992 Ф. зустрівся на Фанарі із Константинопольським Патріархом *Варфоломеєм I*, звернувшись до нього із офіційною апеляцією для отримання канонічної оцінки правомірності дій РПЦ, спрямованих на недопущення автокефалії Української Церкви.

У березні 1998 для подолання кризи в укр. православ'ї підписав Меморандум предстоятелів УПЦ КП і УАПЦ про об'єднання церков. Упродовж 2000 проведено ряд зустрічей і засідань представників укр. православних церков із метою вивчення стану міжцерковних стосунків та пошуку шляху об'єднання, яким висловив свою підтримку Вселенський Патріарх *Варфоломей I*. 11.10.2018

Синод Константинопольського Патріархату оголосив рішення про надання Патріаршого Томосу Українській Церкві та визнання недійсним моск. анафемування Патріарха Ф. У рамках підготовки об'єднавчого собору, що відбувся 15.12.2018 у Києві, Ф. відмовився від можливості очолити Помісну Православну Церкву. Згідно з положенням Томоса про автокефалію, Православну Церкву України очолює митрополит із титулом Блаженніший. У процесі обговорення Статуту Помісної Церкви погоджено зберегти титул і статус Почесного Патріарха Ф. із можливістю участі у роботі Синоду на правах постійного члена пожиттєво.

В. Кметь (Львів).

ФІЛБІ Гарольд Адріан Рассел, Кім (Filbi; 01.01.1912 – 11.05.1988) – брит. журналіст, рад. розвідник. Н. у м. Амбала (Індія) у сім'ї діяча брит. колоніальної адм-ції та сходознавця Сент-Джона Бріджера. Протягом 1929–33 навчався у Коледжі Св. Трійці в Кембриджі. Під час навчання належав до т-тва соціалістів, підтримував зв'язки з Міжнар. орг-цією допомоги робітникам у Відні. З 1934 розпочав співпрацювати з рад. розвідкою. Був журналістом, 1937 як військовий кореспондент газети «Таймс» перебував у Іспанії. На поч. Другої світової війни Ф. був військовим кореспондентом у Франції. З 1940 на службі у брит. розвідці. Протягом 1947–49 працював у Стамбулі, 1949–51 – керівник брит. місії зв'язку брит. розвідки при ЦРУ. 1956–63 виконув розвідувальні завдання у Бейруті. 23.01.1963 таємно виїхав з Бейруту, згодом з'явився в СРСР. Передаючи інформацію про плановані спецслужбами США і В. Британії операції, сприяв викриттю і арештам албан. та укр. антикомуністичних підпільників, які були закинуті на територію Албанії та СРСР. Автор книги «Моя таємна війна» (1968).

А. Козицький (Львів).

ФІЛІПІНИ (Республіка Філіппіни) – держава в Південно-Східній Азії, у зх. частині Тихого океану, на Філіппінських о-вах (понад 7 100 о-вів; 90% з них незаселені). Омивається водами Південно-Китайського, Філіппінського, Сулу, Сулавесі морів. Загальна площа: 300 тис. км². Чисельність населення: 106 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: малайці – 95%, китайці, американці. Релігійний склад населення: римо-католики – 83%, вірні Філіп. незалежної церкви – 5%, протестанти – 4%, мусульмани – 5%, буддисти та ін. Державні мови: піліпіно (на базі тагальської), англійська. Форма держ. правління: президентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Маніла.

Адмін.-терит. поділ: 73 провінції та 61 міський округ. Глава держави: президент. Законодавча влада: двопалатний парламент – Конгрес складається з Палати Представників і Сенату. Найвищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює президент. Грошова одиниця: філіппінське песо (100 сентаво).

Найважливішою подією в історії Ф. на межі XIX–XX ст. стала нац.-визв. революція 1896–98, внаслідок якої країна звільнилась від іспан. колоніального правління, що тривало понад 300 років. Ідейним натхненником революції був письменник, гром.-політ. діяч Хосе Рісаль (1861–96). 22.03.1897 конференція рев. представників проголосила незалежну Філіппінську респ. і обрала президентом Верховної урядової ради Еміліо Агінальдо. Однак, вже 16.12.1897 респ. уряд, змушений був піти на компроміс з іспан. владою, заявити про саморозпуск, а його члени емігрувати до Гонконгу. Ситуація на Ф. змінилась після початку іспан.-амер. війни 1898, коли до країни разом з амер. військами прибув Е. Агінальдо, який 12.06.1898 вдруге проголосив незалежність Ф. Суверенітет Філіппінської респ. законодавчо ствердила Конституція, ухвалена 23.01.1899 Нац. Конгресом у м. Малолос. Між тим, іспан.-амер. війна завершилась Паризьким мирним договором 1898, згідно з яким весь Філіппінський архіпелаг переходив у володіння Сполучених Штатів. 04.02.1899 розпочалася амер.-філіп. війна. У квітні 1901 президент Агінальдо був захоплений у полон і звернувся до народу із закликом припинити збройну б-бу і визнати амер. владу.

Перший амер. губернатор Філіппін В. Тафт розробив ліберально-цивілізаційну модель правління країною з двома складовими: «американізація» і «філіппінізація». Згідно з Органічним законом 1902, створювались органи управління: виборна Асамблея і Філіппінська комісія, яка призначалась президентом США. Другий Органічний закон 1916 передбачав формування двопалатних законодавчих зборів (Легіслатури) з Сенатом і Палатою Представників при збереженні повноважної влади за ген.-губернатором. У країні сформувались політ. партії, найвпливовішою з яких стала Партія націоналістів під керівництвом Серхіо Осмена і Мануеля Кесона. У серпні 1902 утворилася незалежна філіп. церква (Англіпаянська або Національна церква), верх. єпископом якої став Грегоріо Агліпай. Адм-ція президента Ф. Д. Рузвельта 24.03.1934 ухвалила Закон про автономію і незалежність Ф. (закон Тайдігса-Мак-Даффі), що передбачав надання цій державі повної незалежності після 10-річного перехідного періоду, протягом якого в країні мав існувати режим автономії при збереженні суверенітету

США. Зокрема губернатор зберігав за собою право накладати вето на всі рішення місцевих органів влади. Створений на основі цього закону Конституційний Конвент підготував проєкт Конституції Ф., яка була затверджена президентом США Ф. Д. Рузвельтом у березні 1935. Цей Основний закон Ф. була схвалений на плебісциті 14.05.1935 і залишався чинним до 1973. На перших президентських виборах 17.09.1935 переміг М. Кесон (1941 переобраний на другий термін), віце-президентом став С. Осмена. Діяльність автономного уряду протягом 1935–41 відбувалась у складній політ. атмосфері. У травні 1935 спалахнуло потужне селянське повстання під керівництвом партії «Сақдал». Окрім націоналіст. руху, значний вплив у країні здобули комуністи, які 1930 утворили власну партію. У жовтні 1938 відбулось об'єднання соціалістів і комуністів у єдину Комуністичну партію Філіппін (КПФ), яку очолив К. Евангеліста. Наприкін. 1939 у країні сформувався Народний фронт у складі КПФ, Респ. партії, лівих профспілок і селянських спілок. Уряд М. Кесона здійснював курс на асиміляцію всіх етносів, що населяли Ф. і дискримінацію «нехристиянських» меншин – гірських племен і народів, мусульман – народу моро і китайців. М. Кесон симпатизував тоталітарним режимам в ін. державах, зокрема Японії.

У ході Другої світової війни япон. авіація 08–09.12.1941 завдала ударів по амер. аеродромах і військ.-мор. базі Кавіте (о. Лусон) на Ф., а 10.12 япон. десанти висадились на о. Лусон. Філіп. операція япон. армії завершилась здобуттям 02.01.1942 столиці держави – Маніли. Япон. війська висадились також на о-ви Мінданао і Холо. Філіп. уряд емігрував до США, зокрема президент М. Кесон. Натомість формально влада перейшла до прояпон. адм-ції – «Виконавчої комісії» та «Консультативної державної ради», діяльність яких контролювалася япон. військ. командуванням. 1942 япон. окупац. влада дозволила діяльність єдиної партії тоталітарного типу «Товариства слугування новим Філіппінам» (Калібалі). 14.10.1942 під япон. контролем було проголошено Філіппінську респ. Президентом став Хосе П. Лорель, який у Токіо підписав договір про союз з Японією. Незважаючи на існування маріонеткової адм-ції, япон. командування встановило повний контроль над пресою і радіо, всією місцевою владою. На Ф. прибула велика група япон. технічних спеціалістів, які займалися організацією експлуатації та вивезення філіп. природних багатств. Діяльність япон. військової влади і глибока екон. криза, яка охопила країну, стали причиною широкого партизанського руху.

Найбільш активними в організації антияпон. опору були комуністи, які сформували велику кількість мобільних партизанських груп. 29.03.1942 окремі партизанські загони об'єднались в Антияпонську народно-визвольну армію (Хукбалахап), яка перебувала під керівництвом комуністів. Головнокоманд. партизанської армії став Л. Тарук, його заст. – К. Александріно. Активно боролися проти окупантів і націоналістичні партизанські формування, діяльність яких координував з еміграції президент Кесон. У жовтні 1944 збройні сили США здійснили десантування на Філіппінські о-ви і 23–26.10.1944 перемогли японців у військ.-мор. битві. У ході Філіп. операції союзників Конгрес США 29.06.1944 ухвалив резолюцію про відновлення незалежності Ф. Основні бойові дії на Ф. амер. війська під командуванням ген. Д. Макартура завершили у серед. липня 1945, хоча окремі япон. підрозділи чинили збройний опір на о. Лусон до кін. Другої світової війни. Під час війни загинуло понад 1 млн філіппінців, а матеріальні втрати Ф. становили 7 млрд дол. У лютому 1945 до Маніли повернувся президент Осмена, який ним став після смерті 1944 президента М. Кесона.

У післявоєнний період як політ., так і екон. ситуація у країні була надзвичайно напруженою. Після звільнення Ф. від япон. військ, Гукбалахап, в якій домінуючі позиції продовжували утримувати комуністи, не склала зброї, а вирішила продовжувати б-бу до здобуття повної незалежності Ф. 1945 Гукбалахап контролювала більшу частину о. Лусон з населенням бл. 500 тис. осіб. 04.07.1946 було урочисто проголошено незалежність Філіп. респ. Президентом країни 23.04.1946 став, підтриманий американцями, Мануель Рохас. У цей період на Ф. почала формуватися двопартійна держ.-політ. система у складі Партії націоналістів і Ліберальної партії (ств. 1946). Ліві орг-ції у травні 1945 створили Демократичний альянс, до якого увійшли КПФ, Гукбалахап, Нац. селянська спілка, Комітет роб. орг-цій. Програма Альянсу передбачала політ. незалежність і екон. самостійність країни, аграрні перетворення в інтересах селян і орендарів, встановлення мінімуму зарплати і вдосконалення трудового законодавства, звільнення держ. органів від колабораціоністів. При відновленні політ. інститутів на Ф. амер. адм-ція прагнула, щоб їх колишня колонія стала «вітриною демократії» в Азії. У протистоянні з прокомуністичним рухом на Ф., Вашингтон зробив ставку на місцеву націоналістичну еліту, яка, проте, звинувачувалася опонентами у колаборації з японцями під час війни. У жовтні 1945 США виділили Манілі на відбудову країни 450 млн дол. Амер. адм-ція відкрила вільний допуск на ринок США філіп.

товарів. У свою чергу амер. отримали дозвіл на рівні з філіппінцями права на освоєння природних багатств країни, безмитне просування на філіп. ринок амер. товарів, деяких імміграційних пільг. 21.03.1947 уряд Ф. підписав з США договір про взаємну оборону. У березні 1947 була укладена амер.-філіп. військова угода, яка гарантувала передачу Сполученим Штатам значних територій архіпелагу для функціонування амер. військових баз терміном на 99 років (найбільшими з них були військ.-повітр. база Кларк-філд і військ.-мор. база Субік-бей). У січні 1948 президент Рохас оголосив амністію для колаборантів.

Після раптової смерті М. Рохаса, у квітні 1948 до влади прийшов уряд президента Ельпідіо Кіріно (вдруге обраний 1949). 1949 у країні загострилась політ. ситуація. Головну роль у її дестабілізації відігравали формування Гукбалахап, які отримували підтримку від кит. комуністів. Незабаром на о. Лусон розгорілася справжня громадянська війна, яка 1951–52 сягнула свого апогею. У серпні 1951 до страти було засуджено 6 членів Компартії, яких звинувачували у здійсненні терористичних акцій. Для скорочення соц. бази лівих повстанців, влада запропонувала програму наділення учасників антиурядового руху землею, а у випадку відмови, погрожувала знищенням. Більшість партизанів погодилися на пропозицію уряду, що звело збройну б-бу комуніст. опозиції до мінімуму. Одночасно влада застосувала репресії проти прихильників Дем. альянсу, оголосила поза законом Компартію. Крім б-би з комуніст. партизанами, уряд цієї переважно християнської країни, був змушений протистояти мусульманському сепаратизмові, основні бази якого знаходилися на пд. Ф. На президентських виборах 1953 переміг кандидат від націоналістів, один із організаторів ліквідації Гакбалахап, колишній міністр оборони Р. Мангайсай. Нова адм-ція вжила заходів щодо «філіппінізації» роздрібної торгівлі, розширенню держ. сектора в осн. галузях пром-сті, провела аграрну реформу і розпочала б-бу з корупцією в органах влади. У країні почав формуватися націоналістичний рух «Філіппінці насамперед!» під керівництвом сенатора К. Ректо. У березні 1957 в авіаційній катастрофі загинув Р. Мангайсай. На президентських виборах 1957 перемогу отримав представник націоналістичного руху К. Гарсія. У галузі зовн. політики Ф. дотримувались орієнтації на США: батальйон філіп. вояків брав участь у *Корейській війні 1950–53*, Ф. стали ініціатором створення у вересні 1954 військ.-політ. блоку *SEATO*. Одночасно, уряд здійснював кроки для підвищення ролі Ф. у регіоні та зміцнення суверенітету країни. Зокрема, філіп. делегація взяла участь у *Бандунзькій конференції 1955*, а

переговори з Вашингтоном 1959 привели до скорочення з 99 до 25 років терміну оренди амер. військ. баз на Ф. Новий президент Ф., кандидат від Ліберальної партії, Діосдадо Макапагал, який переміг на виборах 1961, сприяв ухвалі закону про аграрну реформу. У країні поживавився сусп.-політ. рух, виникли Нац. асоціація профспілок, Соц. партія, Дем. селянська спілка, Спілка патріотичної молоді. Однак досягнути внутрішньополіт. стабілізації країни цьому уряду, як і його попередникам, не вдалося – комуністичні партизани-бойовики на пн. країні і мусульманські сепаратисти на півдні, значно ускладнювали ситуацію на Ф. На поч. 1960-х років Ф. вирішували терит. проблему щодо Пн. Борнео (Калімантан) з Малайською Федерацією (з 1963 – Федерація Малайзія).

Президентська виборча компанія 1965 завершилась перемогою кандидата від партії націоналістів Ф. *Маркоса*. Економічна політика нового уряду ґрунтувалася на «зеленій революції» в аграрному секторі, самозабезпеченні країни продовольством, переорієнтації пром. виробництва на експорт готової продукції. Водночас відбулась консолідація антиурядової опозиції у формі Руху за розвиток націоналізму. Один із керівників опозиції, прихильник маоїстських ідей, Х. Сісон організував 1969 збр. партизанську б-бу за «національне і соціальне визволення». Конфесійні сутички між християнами і мусульманами на о. Мінданао спричинили до виникнення 1960 радикального мусульманського Фронту нац. визволення моро. Адм-ція Ф. Маркоса надіслала 1966 філіп. військовий контингент до В'єтнаму, який брав участь у *В'єтнамській війні 1964–73*. У цей період Ф. активізували свою регіональну зовн. політику. Зокрема, в червні 1966 Ф. приєднались до Азійсько-Тихоокеанської Ради – АЗПАК, а 08.08.1967 взяли участь у заснуванні Орг-ції держав Південно-Східної Азії – АСЕАН. Ф. Маркос переміг на чергових президентських виборах 1969 і почав формувати режим особистої влади. Опір політиці Ф. Маркоса чинили олігархічні сили, створенні поміщиками наймані «приватні армії», опозиційна Ліберальна партія. Лідером антипрезидентської опозиції став сенатор від Ліберальної партії Бенігно Акіно. Маоїські групи організували у серпні-вересні 1972 низку терорист. актів для створення «революційної ситуації». Ф. Маркос скористався цими подіями і 23.09.1972 запровадив у країні надзвичайний стан. Уряд призупинив дію Конституції, заборонив діяльність політ. партій, встановив цензуру у засобах масової інформації. У країні було заарештовано бл. 60 тис. політ. противників президента. Проект нової Конституції, розроблений під контролем уряду, у

січні 1973 схвалили відкритим голосуванням збори міських і сільських громад. До обрання Нац. Зборів Ф. Маркос мав виконувати обов'язки президента, прем'єр-міністра і головнокоманд. збройними силами. Свої надзвичайні повноваження Ф. Маркос підтвердив на референдумі у липні 1973 і в жовтні 1976. Президент створив контрольовану ним Законодавчу консультативну раду, яка мала функціонувати до виборів Національних Зборів. Родичі та друзі Маркоса зайняли всі ключові адмін., госп., військ. посади у країні, тому для характеристики тогочасного філіп. режиму вживали термін «капіталізм кузенів». Влада організувала судовий процес над лідером опозиції Б. Акіно, якого звинуватили у зв'язках з партизанами-маоїстами. За умов надзвичайного стану у квітні 1978 відбулися вибори до Тимчасових Нац. Зборів. Більшість отримали кандидати від правлячої коаліції Рух за розвиток нового суспільства. Збори затвердили новий склад уряду на чолі з Ф. Маркосом. Його ж було 16.06.1981 обрано президентом країни на 6-річний термін, і лише після цього надзвичайний стан був скасований.

Ситуація в країні значно загострилась після вбивства 21.08.1983 в аеропорту Маніли Б. Акіно, який повернувся на батьківщину після трирічного перебування в еміграції у США. Загибель лідера опозиції стала каталізатором дем. змін у державі. Вибори до Нац. Зборів 14.05.1984 принесли перемогу правлячій коаліції. Однак, це тільки ускладнило ситуацію, оскільки активізувалися збройні рухи Нової народної армії та Фронту нац. визволення моро, а опозиція згуртувалась навколо вдови Б. Акіно – К. Акіно. У результаті дострокових президентських виборів 07.02.1986 президентом знову був проголошений Ф. Маркос. Опозиція на чолі з К. Акіно звинуватила владу у фальсифікації виборчих результатів і закликала населення до громадської непокори. Після того, як опозицію підтримали церковні ієрархи і армійське командування, Ф. Маркос 25.02.1986 заявив про свою відставку і перебрався на Гавайські о-ви, де і помер восени 1989.

Президентом Ф. стала К. Акіно. Нова влада оголосила амністію політ'в'язням, 25.03.1986 запровадила тимчасову Конституцію, яка надавала президентові значні законодавчі, виконавчі та судові повноваження, а також контроль над збройними силами. У жовтні 1986 було сформовано двопалатний Конгрес, що складався з Сенату (24 члени) і Палати Представників (221 депутат). Плебісцит 02.02.1987 схвалив проект нової Конституції, а на президентських виборах 07.02.1987 переконливо перемогла К. Акіно. На парламентських виборах 11.05.1987 прихильники

К. Акіно отримали 23 місця в Сенаті і 160 – у Палаті Представників. К. Акіно проголосила курс на досягнення миру у країні, початок переговорів із лідерами повстанських рухів. У січні 1987 у м. Джидді (Саудівська Аравія) між представниками уряду Ф. і керівниками Фронту нац. визволення було підписана угода про надання широкої автономії для мусульманських р-нів. К. Акіно проголосила земельну реформу, за якою уряд викупляв землю у поміщиків і розподіляв її між селянами протягом 10 років. Президент провела «добровільну реформу» на власній гасієнді розміром у 6 тис. га, у результаті якої виник кооператив колишніх найманих робітників. Реформи адм-ції К. Акіно наštовхнулись на жорсткий спротив опозиції. Відбулось 6 військ. заколотів у різних р-нах країни, зокрема, заколот у грудні 1989, придушений за військ. допомоги США. К. Акіно не балотуватись на наступних президентських виборах, тому президентом 11.05.1992 став Фідель Рамос, колишній міністр нац. оборони в її уряді. На парламентських виборах 11.05.1998 провідна партія Рух філіппінських мас («Лабанг масанг філіппіно») отримала 23 місця в Сенаті і 135 у Палаті Представників. Лідер цієї партії Джозеф Естрада 30.06.1998 був обраний президентом країни. У жовтні 2000 Ж. Естраду було звинувачено в отриманні хабара у 8,7 млн. доларів. У листопаді того ж року нижня палата парламенту (Палата представників) винесла Ж. Естраді вотум недовіри, звинувативши його в хабарництві та порушенні Конституції. Остаточне рішення лишилося за Сенатом, однак, на початку 2001 сенатори відмовилися від перевірки банківських рахунків Естради. Це викликало масові народні протести. Армія та поліція не підтримали главу держави. 19.01 віце-президент Глорія Макапагал-Арройо висунула Естраді ультиматум із вимогою залишити пост президента. 20.01.2001 Дж. Естрада подав у відставку і був переданий суду Сенату.

Віце-президент Г. Макапагал-Арройо 20.01.2001 була проголошена 14-м президентом Ф. На президентських виборах 10.05.2004 Арройо перемогла свого опонента Фернандо По-молодшого. Під час президентства Арройо група сенаторів звинувачувала її у використанні бюджетних коштів для фінансування президентської кампанії, однак спроба сенаторів у вересні 2005 ініціювати імпічмент Арройо провалилася.

10.05.2010 відбулись чергові президентські вибори (Арройо відмовилася брати в них участь). Новим президентом Філіппін став Бенігно Сімеон Кохуангко Акіно III (Нойной Акіно) – представник філіппінської політичної династії Акіно. На чергових президентських виборах у червні 2016 президентом країни став Родріго Роа Дутерте.

Лім.: Cecilio D. Duca Struggle for Friddom: A Nextbook in Philippine History. Manila: Book Store, 2008; Ayon kay Damon Woods. The Philippines. ABC-CLIO, 2006; Grace Estela C. Mateo. The Philippines: A Story of a Nation. Honolulu: University of Hawai'i at Manoa, 2001.

М. Несук (Київ).

ФІНЛЯНДІЯ (Республіка Фінляндія) – держава в Північній Європі, на Скандинавському п-ові. Межує зі Швецією, Норвегією, Росією. Загальна площа: 338 тис. км². Чисельність населення: 5,5 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: фінни – 93%, шведи – 6%, лапі (саами). Релігійний склад населення: євангелісти-лютерани – 70,9%, мусульмани – 1,5%, віруючі Фінської православної церкви – 1,1%, атеїсти – 24%. Держ. мови: фінська і шведська. Форма держ. правління: парламентарно-президентська республіка (за новою уніфікованою Конституцією 2000). Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Гельсінкі. Адмін.-терит. поділ: 12 провінцій (ляані). Особливий адмін.-терит. статус мають Аландські о-ви. Глава держави: президент. Законодавча влада: однопалатний парламент – Едускунта. Найвищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: фінська марка (100 пенні, з 01.01.2002 – євро).

Територія Ф. у XII-XIV ст. була захоплена шведами. Після рос.-швед. війни 1808–09 Ф. приєднана до Рос. імперії як Велике князівство Фінляндське. У рамках імперії Ф. мала певну автономію – зберігався Сейм (становий чотирипалатний), існували власна митна і грошова (від 1860) системи. Від 1890-х років імперський уряд взяв курс на повну ліквідацію автономного статусу Ф. Лютневий маніфест 1899, який значно обмежував автономні права Ф. (зокрема, за ним Петербург мав право видавати закони для Ф. без погодження з Сеймом), викликав рішучий спротив фін. суспільства. 1904 виникла Партія активного опору на чолі з К. Зіліаксом, яка у своїй діяльності використовувала і терористичні методи (вбивство 03.06.1904 речника повної русифікації краю ген.-губернатора Бобрікова). Значна активізація незалежницького руху в роки Революції 1905–07 у Росії, змусили царя *Миколу II* підписати нову Конституцію Ф., яка була прийнята фін. Сеймом 20.06.1906. Цей конституц. акт передбачав обрання однопалатного парламенту, загальне виборче право з 24-літнього віку, яке поширювалося й на жінок (вперше у Європі). Деяка політ. лібералізація рос. режиму у Ф. сприяла створенню нових партій, зокрема Аграрного союзу (1906), Швед. народної партії (1906). У роки політ. реакції царський уряд

у значній мірі ліквідував автономію Ф. (указ від 17.06.1910). 1916 фін. Соц.-дем. партія вперше здобула абсолютну більшість місць у парламенті.

Перемога *Лютневої революції 1917* у Рос. імперії, повалення монархії і встановлення республіки, викликали піднесення нац.-визв. руху у Ф. У липні 1917 Сейм прийняв «Закон про владу», за яким він ставав найвищим органом влади у краї. 26.11.1917 був створений крайовий уряд, який очолив П. Е. Свінгууд. 06.12.1917 фін. Сейм ухвалив Декларацію незалежності. 31.12.1917 РНК рад. Росії визнала незалежність Ф. На поч. січня 1918 політ. протистояння між урядом і лівими силами переросло у збройну б-бу за владу в країні. У кін. січня 1918, сформовані лівими політиками Робітнича гвардія порядку і Червона гвардія, встановили контроль над пд. частиною країни, зокрема над Гельсінкі. 28.01.1918 ліві сили утворили свій уряд – Раду народних уповноважених, який незабаром проголосив створення Фін. соціалістичної робітничої респ. У країні розпочалася громад. війна, яка коштувала Ф. багатотисячних жертв. Уряд П. Свінгууда і депутати Сейму переїхали на пн. країни, у м. Васа. Командувачем урядових військ був призначений ген. К. Г. Маннергейм. 07.03.1918 фін. уряд уклав у Берліні союзницький договір з Німеччиною. На поч. квітня 1918 у р-ні м. Ханко висадилися нім. Балтійська дивізія під командуванням ген. Р. фон дер Гольтца. 15.05 парламент Ф. розірвав стосунки з рад. Росією. 18.05 Сейм передав верховну владу П. Свінгууду, призначивши його регентом держави з надзвичайними повноваженнями. До кін. травня 1918 нім. і урядові війська придушили опір лівих сил й повністю відновили контроль уряду П. Свінгууда над всією територією країни. Поразка Німеччини у Першій світовій війні перекреслила спробу певних політ. сил встановити у країні монархію і посадити на фін. престол Ф. К. Гессенського – родича нім. імператора *Вільгельма II*. 12.12.1918 парламент обрав новим регентом держави К. Г. Маннергейма, який мав сильну підтримку армії. Після завершення громад. війни, уряд розгорнув політ. терор проти своїх переможених противників. Внаслідок політ. репресій загинуло бл. 26 тис. осіб, значна частина з них у таборах для військовополонених-червоногвардійців. 21.06.1919 Сейм схвалив нову Конституцію (набула чинності 17.07.1919 після її підписанням К. Маннергеймом), яка закріпила у Ф. респ. форму правління. Першим президентом Ф. став К. Штальберг. 14.10.1920 у Тарту (рос. назва – Юр'єв; тепер Естонія) Ф. уклала мирний договір з рад. Росією. За умовами договору Ф. отримала більшу частину Карелії та обл. Петсамо (Печенга). Сх. Карелія залишалася у складі рад.

Росії, при умові, що Москва надасть їй автономний статус. Вже починаючи від 1921, Ф. звинувачувала Росію у недотриманні цієї умови і фін. збройні загони надавали допомогу карелам під час антирад. повстання у листопаді 1921. Позитивно для Ф. вирішилося питання терит. приналежності Аландських о-вів, за володіння якими дипл. б-ба між Стокгольмом і Гельсінкі велася від 1917. Рада *Лігу Націй* 24.06.1921 визнала суверенітет Ф. над Аландськими о-вами.

У 1920-х роках політ. і екон. ситуація у Ф. залишилася стабільною. Часті зміни урядових кабінетів не перешкоджали проведенню соц.-екон. реформ (зокрема, аграрної 1922). 1919–32 у Ф. було заборонено виробництво і продаж алкогольних напоїв (див. *Прогібіція*). Негативно на внутр. становище країни вплинула світова екон. криза 1929–33. Екон. спад і масове безробіття, спричинилися до активізації сил радикального спрямування. 1929 виник праворадикальний лаппіський (лаппуаський) рух (назва походить від м. Лаппо – Лапуа, де у листопаді 1929 члени ультраправої боївки напали на мітинг комуніст. молоді). 07.07.1930 лаппісти організували похід 12 тис. своїх прихильників на Гельсінкі. Активізація праворадикальних рухів, їх спроба у лютому 1932 захопити владу в країні й ліквідувати парламентський режим, спонукала уряд до рішучих дій. У березні 1932 лаппістський рух був заборонений. Однак, це не змусило прихильників його ідей відмовитися від реалізації своїх планів. 1932 була заснована нова ультраправа орг-ція – Патріотичний народний рух, ідеологія якого була близька до націонал-соціалізму. У 1930-х роках у політ. житті Ф. продовжували домінувати традиційні праві партії. 1931–37 президентський пост займав П. Свінгууд. У зовн. політиці фін. дипломатія намагалася зміцнювати нейтральний статус країни. 21.01.1932 був укладений фін.-рад. договір про ненапад, який 1934 був продовжений на 10 років. 1939 рад. уряд, у результаті розподілу сфер впливу Сх. Європи між СРСР і Німеччиною (див. *Ріббентропа-Молотова пакт 1939*), висунув до Гельсінкі низку політ. і терит. вимог. Зокрема, 14.10 Москва запропонувала фін. уряду передати СРСР част. Карельського п-ова (до лінії Ліпола – Койвісто) і п-ова Рибакський, кількох о-вів у сх. част. Фінської затоки (всього 2 761 км²) в обмін на 5 529 км² рад. території у рад. частині Карелії, а також права на оренду п-ова Ханко для влаштування на ньому рад. військової бази. Фін. уряд (прем'єр-міністр А. Каяндер) відхилив рад. вимоги, погоджуючись піти на компроміси з окремих питань. 28.11.1939 рад. сторона денонсувала договір про ненапад 1932. Рад. командування 30.11.1939 інсценувало обстріл території СРСР у

р-ні с. Майніла фін. артилерією і наказало військам перейти кордон. Розпочалася кровопролитна війна, яка обернулася для СРСР значними людськими втратами (див. *Радянсько-фінська війна 1939–40*). Лише у березні 1940 рад. війська прорвали систему фін. оборони (див. *Маннергейма лінія*) і розпочали наступ на Гельсінкі. У цих умовах фін. уряд був змушений піти на переговори. 12.03.1940 у Москві був укладений мирний договір, за яким до СРСР переходив весь Карельський перешийок із Выборгом (Вііпурі) і Выборзька затока з о-вами; зх. і пн. побережжя Ладозького оз. з містами Кексгольмом, Сортавала, Суоярві та деякі ін. території. Фін. уряд передав СРСР в оренду на 30 років п-ів Ханко для створення там рад. військ.-мор. бази. Поразка Ф. у війні з СРСР викликала реваншистські настрої у фін. суспільстві та керівництві країни (президент Р. Рюті), які сприяли політ. і військ. зближенню країни з нацист. Німеччиною. У червні 1941 на фін.-нім. переговорах у Зальцбурзі була досягнена домовленість про спільні військові дії проти СРСР і підпорядкування фін. військ на пн. від лінії Оулу-Оулуярві-Мійноа нім. командуванню. Від осені 1940 на території Ф. розміщувалися нім. війська. 26.06.1941 фін. уряд оголосив війну СРСР. 28.11.1941 Ф. приєдналася до *Антикомінтернівського пакту 1936*. Від грудня 1941 Ф. перебувала у стані війни з В. Британією, з липня 1944 – з США. Спільний наступ фін. і нім. військ на півночі був зупинений наприкін. 1941 і на тривалий час фін.-рад. фронт стабілізувався. Він 1943 фін. уряд розпочав пошуки контактів з країнами *антигітлерівської коаліції* (зокрема, через рад. посла у Стокгольмі О. Коллонтай). Наступ рад. військ у червні-вересні 1944, які вдруге прорвали лінію Маннергейма і захопили фін. оборонні споруди в р-ні Онезького оз., примусив фін. командування припинити бойові дії. 19.09.1944 фін. делегація у Москві підписала угоду про перемир'я з СРСР і В. Британією. Дія договору 1940 відновлювалася (зі змінами) – Ф. передавала СРСР обл. Петсамо і права на оренду терміном 50 років р-ну Порккалла-Удд для побудови там рад. військ.-мор. бази (1955 СРСР достроково відмовився від цих прав).

Після завершення війни у Ф. розпочалися процеси демократизації та позитивних зрушень у соц.-екон. розвитку. Впродовж 1944–46 президентом країни був К. Маннергейм (позапартійний). Перший післявоєнний уряд 1945 очолив М. Пеккала, який сформував кабінет із представників Демократичного союзу народу Фінляндії (ДСНФ; засн. 1944). Після відставки К. Маннергейма, у березні 1946 президентом країни став Ю. К. Паасіківі. «Уряд демократичної співпраці»

(комуністи входили до складу урядової коаліції) розв'язав низку внутр. проблем і врегулював відносини з ін. державами. Зокрема, йому вдалося нейтралізувати діяльність комуністичних сил, очолюваних міністр внутр. справ, секретарем ЦК КПФ Ю. Лейно, які намагалися за підтримки СРСР прийти до влади. 10.02.1947 Ф. уклала мирний договір з СРСР та ін. державами (див. *Паризькі мирні договори 1947*). 06.04.1948 під тиском Москви на рад. умовах був підписаний фін.-рад. Договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу (протокол 1970 продовжив його до 1990). Від цього часу Ф. почала підтримувати спеціальні стосунки з СРСР, які полягали у дотриманні нейтрального статусу країни, узгодженому з Кремлем розмірі збройних сил і специфічному контролі фін. влади за політ. життям країни. Ця політика, якої дотримувалися всі післявоєнні уряди країни, знайшла вираження у т. зв. лінії Паасіківі – підтримання дружніх відносин із СРСР за будь-яку ціну, що дозволяло Ф. зберігати свій державний суверенітет (хоча і дещо обмежений).

У 1950-х роках економіка Ф. розвивалася динамічно, у першу чергу, завдяки розширенню торговельних зв'язків із СРСР. Країна постачала на величезний рад. ринок і ринки комуністичних країн Центр.-Сх. Європи різноманітні товари – від продукції машинобудування до товарів повсякденного побуту, а натомість отримувала дешеві енергоносії (за 1951–60 товарообіг з СРСР зріс у 5 разів). У 1950-х роках у політ. житті країни домінували соціал-демократи і Аграрний союз (від 1956 – Партія Центру). Після смерті У. Паасіківі, у березні 1956 президентом країни став лідер Аграрного союзу У. К. Кекконен. 1957 соц.-демократи обрали своїм лідером В. Таннера, який ще 1946 був засуджений за втягнення Ф. у війну проти СРСР. Успіх комуністів на парламентських виборах 1958 спонукав соц.-демократів і аграристів до формування коаліційного уряду. Проти вибору Таннера і такого складу уряду запротестував Кремль (відкликав свого посла з Гельсінкі), що привело до зміни кабінету. 1955 Ф. стала членом ООН і усіх її спеціалізованих орг-цій, а також увійшла до складу Північної Ради.

Наступне десятиліття характеризувалося потужним зростання економіки Ф. (1960–70 продукція пром-сті збільшилася на 81%) і стабільною внутрішньополіт. ситуацією. Гол. фігурою на політ. арені країни залишався президент У. Кекконен. Проблема збереження парламентської демократії у країні та, хоч і обмеженого, суверенітету Ф., вимагало від У. Кекконена підтримання особливих стосунків з СРСР і контролю за тим, щоб політики з більш радикальни-

ми поглядами на відносини з Кремлем не займали важливих постів у найвищих органах влади. Одночасно і Москва пильно слідкувала за розвитком політ. ситуації у сусідній країні. Так, 1962 під тиском Москви був змушений зняти свою кандидатуру з президентських перегонів кандидат від соц.-демократів і консерваторів Олаві Гонк.

Авторитет Ф. у міжнар. політиці забезпечила реалізація положень і принципів лінії Паасікві-Кекконена. 1963 і 1967 президент У. Кекконен звертався з пропозицією до країн Пн. Європи оголосити їхні території без'ядерною зоною. 1963 Ф. підписала Московський договір про заборону ядерних випробувань у трьох сферах, 1968 – Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Переобраний 1968 на новий президентський термін У. К. Кекконен 1969 ініціював скликання *Наради з питань безпеки і співпраці в Європі*. 27.07.1972 Ф. уклала Брюссельську угоду про торгівлю з «Спільним ринком», а у жовтні 1973 – угоду про співпрацю з *Європейським Економічним Співтовариством і Європейським об'єднанням вугілля і сталі*. У тому ж році уряд Ф. підписав договір про вільну торгівлю з *Радою Економічної Взаємодопомоги*, яка діяла під керівництвом СРСР. У липні 1970 до влади у Ф. прийшов коаліційний уряд (СДПФ, Партія Центру, ДСНФ, Швед. нар. партія, Ліб.-нац. партія) на чолі з А. Карялайненом, який оголосив про продовження у зовн. політиці лінії «Паасікві-Кекконена». 1972 новий коаліційний уряд. кабінет очолив лідер Ліберальної нар. партії К. Сорса. У січні 1973 парламент продовжив повноваження президента У. Кекконена до 01.03.1978. Упродовж 1973–74 у фін. столиці тривали консультації європ. держав, США і Канади з питань безпеки. 26.01–01.02. у Гельсінкі відбулася І загальноєвроп. парламентська конференція скликана Міжпарламентським Союзом. 01.08.1975 у Гельсінкі лідери 33 європ. держав, США і Канади підписали Заключний Акт НБСЄ, який зафіксував узгоджені принципи взаємовідносин в Європі.

На парламентських виборах 1975 у Ф. перемогу здобули соц.-демократи (25% голосів виборців), випередивши лівий Демократичний союз народу Ф. (19% голосів), консерваторів (18%), Партію Центру (18%) та ін. угруповання. Наступні вибори 1979 принесли майже ідентичний результат. На чолі коаліції соц.-демократів, ДСНФ і Партії Центру став Мауно Койвісто. У жовтні 1981 з огляду на поганий стан здоров'я подав у відставку президент У. Кекконен. Новим президентом країни став М. Койвісто. У червні 1983 Ф. і СРСР продовжили на 20 років Договір про дружбу і співпрацю. У березні 1983 на чергових парламентських виборах традиційну перемогу

здобули соц.-демократи, а консерватори і Партія Центру втримали свою позиції. Багаторічний урядовий партнер соц.-демократів ДСН (за участю комуністів) був змушений вийти з урядової коаліції. У наступні роки у політ. житті Ф. спостерігалось зростання впливу правих сил. Внаслідок березневих 1987 виборів консерватори утворили другу за величиною після соц.-демократів парламентську фракцію і увійшли до новоствореної Народної Коаліції (разом з СДПФ, НДЛ, ШНП). Президентом країни був обраний консерватор Гаррі Голкері. На президентських виборах 1988 знову перемогу здобув М. Койвісто.

Розпад СРСР, з одного боку, розширив рамки держ. суверенітету Ф., а з іншого, спричинився до стагнації економіки країни, яка була у значній мірі зорієнтована на торг.-екон. співпрацю зі східним сусідом. Відбулося падіння ВВП, яке 1991 складало 7%. На нових парламентських виборах 1991 перемогу здобула Партія Центру. Кабінет міністрів очолив Аско Аго. Ще 23.05.1975 Ф. підписала угоду про співпрацю з Європейським Співтовариством, яка продовжувала взаємини з західноєвроп. країнами на засадах зафіксованих у парафорованій нею 27.07.1971 Брюссельській угоді. У березні 1992 Ф. стала членом *Європейського Союзу*. Ф. має 16 представників у Європарламенті, а також по 6 членів у Комісії Регіонів і Соціально-екон. комісії, одного представника у Європ. комісії і 3 представники у *Раді Європи*. З 2002 є членом єврозони.

01.03.2000 на найвищий державний пост заступила Тар'я Халонен (2000–12), перша в історії країни жінка-президент, яку 2012 змінив чинний глава Саулі Ніністьо. До 2018 з 574 фін. міністрів 79 були жінками, зокрема дві – Марі Ківінемі (2010–11) й Аннелі Яттенмаакі (2003) очолювали уряд. Окрім «традиційних» для осіб прекрасної статі міністерств освіти, культури і соціальної політики, очолювали також силові відомства. Але, якщо порівнювати з ін. країнами Пн. Європи, тут на зламі ХХ–ХХІ ст. емансипаційні процеси не були такими стрімкими, ймовірно, через те, що Ф. першою у світі 1906 надала жінкам не лише виборчі права, а й доступ до усіх держ. посад. Схожі «половинчасті» тенденції і в релігійній сфері – з 1963 Синод Фінської Лютеранської Церкви обговорював можливості священства для жінок, але, на відміну від *Швеції* та *Данії*, прецедентів не зафіксовано.

На поч. ХХІ ст. помітні зміни у політ. палітрі Ф. Створена 1995 праворадикальна Фінська партія («Справжні фіни»), яка виступає за збереження фінської культурної ідентичності, жорсткіше імміграційне законодавство, повернення до

обов'язкового вивчення у школах двох держ. мов, підтримку традиційних сімей, прогресивне оподаткування, посилення атомної енергетики, а на зовнішньополіт. арені – вихід із ЄС, дистанціювання від НАТО та скорочення гуманітарної допомоги, на зламі ХХ–ХХІ ст. нарощувала популярність. 2003 уперше увійшла до Едускунти з трьома депутатами, 2007 займала п'ять місць, 2011 володіла вже 39 портфелями, а 2015 – 38. До 2017 незмінним лідером політичної сили був Тімо Сойні, якого замінив Юссі Галла-аго. У той же час стрімко падала популярність могутньої в середині ХХ ст. СДПФ: 1995 – 63, 1999 – 51, 2003 – 53, 2007 – 45, 2011 – 42, 2015 – 34.

Оскільки Ф. традиційно проводила виважену міграційну політику, етнорелігійну рівновагу сколихнула щойно міграційна криза 2015–16. До листопада 2015 на території Ф. було вже 30 тис. біженців, більше 60% з яких були іракцями. Враховуючи, що до того в Ф. майже не було «видимих меншин» (винятком були 19 тис. сомалійців, інтеграція яких із поч. ХХІ ст. була в центрі громад.-політ. дискусій), глава уряду Юха Сіпіля провів рішучі заходи: у вересні 2015 продовжено термін розгляду заявок про надання притулку з 6 місяців до двох років; у листопаді 2015 більшу частину Іраку визнано безпечною зоною, відтак, відмови іракцям; 27.12.2015 заборонено перетинати кордон із РФ на велосипедах. До речі, спроби РФ дестабілізувати етнорелігійну ситуацію в Ф. перманентні, яскравим прикладом чого є спроба створення 2007 Фінської ісламської партії колишнім співробітником КДБ Абдуллою (Рісто Олаві) Таммі, попри те, що мусульманська спільнота на той час була малочисельною (до 1,5% населення) і не надто активною в громад.-політ. житті.

У ХХІ ст. Ф. увійшла, як один із потужних центрів новітніх технологій. Ще 1865 в однойменному містечку засновано технічну компанію «Нокія», яка наприкін. ХХ ст. перетворилася у лідера у сфері засобів зв'язку, зокрема мобільних технологій (2013–14 перетворена на сателіта Майкрософт). Лінус Торвальдс з 1991 працював над створенням безкоштовного програмного забезпечення, яке увінчалось 1997–99 появою «Лінукс», найпотужнішого конкурента операційної системи «Віндовс». Ці й ін. наукові нововведення були б неможливими без добре розвинутої системи середньої та вищої освіти. Фінська середня освіта вважається однією з найкращих у світі. 05.03.2018 уряди України і Ф. підписали угоду «Фінська підтримка реформи української школи». Що ж стосується вищої освіти Ф., то тут на початку ХХІ ст. чітко проявляються тенденції до укрупнення ун-тів (2010 внаслідок злиття Політехнічного ін-ту Гельсінкі, Вищої школи

економіки й Ін-ту мистецтв, дизайну й арх-ри виник університет Аалто, другий за потужністю науково-освітній центр після ун-ту Гельсінкі.

Науковий і екон. розвиток дозволили Ф. проводити активну зовн. політику, яка має оборонне спрямування і налаштована на запобігання конфліктам. Десятий президент Ф. Мартті Ахтісаарі (1994–2000), 1987–91 був спец. представником Генсекретаря ООН для Намібії, 1992–93 посередником у конфлікті в Боснії, у листопаді 2005 Кофі Аннан уповноважив його нормалізувати ситуацію в Косово, за що 2008 удостоєний Нобелівської премії миру. М. Ахтісаарі був прихильником вступу Ф. у НАТО та участі в оборонних ініціативах ЄС. 1994 Ф. стала учасницею програми *Партнерство заради миру*, 1997 – членом Євро-Атлантичної партнерської ради. Скептична щодо НАТО позиція нового президента Тар'ї Хелонен (2000–12) сповільнила співпрацю, але не згорнула її, оскільки обидві сторони були в ній зацікавлені – фін. армія нечисленна (до 35 тис. осіб), але має новітні військові розробки, пристосовані до низьких температур. Агресивна щодо України політика РФ призвела до того, що 22.04.2014 Ф. підписала з НАТО Меморандум про порозуміння, що означало поглиблення співпраці, зокрема у контексті військових навчань і допомоги в кризових ситуаціях. Однак, президент країни Саулі Ніїністо вважає: що питання членства країни у НАТО на сучасному етапі знято з порядку денного через небажання загострювати стосунки з Москвою.

1918–21 у Ф. діяла дипл. місія УНР. 30.12.1991 Ф. визнала держ. незалежність України і 26.07.1992 встановила з нею дипл. відносини. Між двома державами налагодилася активна співпраця, як на рівні Президентів і урядів, так і парламентів. Стимулом для діалогу стала російська загроза – якщо до 2013 зафіксовано 6 контактів на найвищому рівні, то 2014–18 вже 24. Група міжпарламент. зв'язків «Фінляндія–Україна» у парламенті Ф. вперше створена 1995. З 1996 діє Міжурядова укр.-фін. змішана комісія з питань торгівлі й екон. розвитку. У першому півріччі 2018 заг. обсяг торгівлі товарами і послугами між У. і Ф. становив 235,5 млн. дол. США, спостерігається зростання на 46,4%, з них: експорт – 55,7 млн. дол. США (+36,5%), імпорт – 179,8 млн. дол. США (+49,7%).

Отже, ця держава, яка 1917 позбулася залежності від Росії, у ХХІ ст. увійшла, як відомий осередок демократії та захисту прав людини, вагомим економічним та науковим потугою, а, головне, одним зі світових лідерів за рівнем життєвих стандартів населення.

Лит: Генрік Мейнандер. Історія Фінляндії: Лінії, структури, переломні моменти / пер. зі швед.

Н. Іванчук. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2009; David Kirby. A Concise History of Finland. Cambridge: Cambridge University Press, 2006; Max Jacobson. Finland in the New Europe. London: Westport Praeger, 1998.

М. Рожик (Львів), Б. Супко (Львів).

ФЛЕМІНГ Александр (Fleming; 06.08.1881 – 11.03.1955) – брит. мікробіолог, член Лондонської королівської т-ва (1943), Паризької АН (1946). 1908–54 (з перервами) працював у Бактеріологічному ін-ті у Лондоні (з 1928 – професор, з 1946 – директор). 1951–54 – ректор Единбурзького ун-ту. Займався проблемами імунології, загальної бактеріології, хіміотерапії. Найвидатніше відкриття Ф. здійснив досліджуючи цвілеві гриби – відкрив антибіотики лізоцим (1922) і пеніцилін (1929). Нобелівська премія з фізіології та медицини, 1945 (спільно з Х. Флорі та Е. Чейном).

ФЛІК Фрідріх (Flick; 10.07.1883 – 20.07.1972) – нім. промисловець, один із найбагатших і найвпливовіших підприємців Німеччини. Н. у Ернсдорфі. З 1913 працював на керівних посадах у металургійних фірмах. Завдяки професійним якостям зробив блискучу кар’єру, став власником великого металург. концерну. З поч. 1930-х років одним із перших нім. промисловців надавав велику фінансову допомогу нацистській партії (1932–33 – бл. 180 тис. райхсмарок). 1932 фінансував передвиборну кампанію президента П. Гінденбурга. 1934 у Дюссельдорфі створив найбільший у нім. металургійній пром-сті концерн «Friedrich Flick KG». З 1937 – член НСДАП, входив у найближче оточення А. Гітлера. Мав величезний вплив на екон. політику *Третього Райху*. Під час війни на підприємствах Ф. широко використовувалася підневільна праця іноз. робітників (бл. 40 тис. осіб). У травні 1945 заарештований союзницькими військами. 1947 суд військ. трибуналу звинуватив Ф. у сприянні приходу до влади нацистів, використанні підневільної праці на його підприємствах і засудив до 7 років ув’язнення (разом з ін. нім. промисловцями, зокрема Г. Круппом, Ф. Тіссеном) з конфіскацією майна. 1951 Ф. був звільнений і невдовзі відновив свій концерн, який знову став одним із найпотужніших металургійних об’єднань ФРН.

ФОЙХТВАНГЕР Ліон (Feuchtwanger; 07.07.1884 – 21.12.1958) – нім. письменник. Закінчив Берлін. ун-тет, доктор філософії (1907). Брав участь у Революції в Німеччині у листопаді 1918. Після приходу нацистів до влади у Німеччині змушений емігрувати. Останні роки життя провів у США. Літ. діяльність розпочав 1903. У романах

на історичну тематику – «Потворна герцогиня» (1923), «Єврей Зюсс» (1925), трилогії про Йосифа Флавія («Іудейська війна», 1932; «Сини», 1935; «Настане день», 1942), «Лже-Нерон» (1936), «Лисиці у винограднику» (1947), «Гойя» (1952), «Мудрість дивака» (1952, про Ж.-Ж. Руссо) втілена віра у силу людського розуму, який перемагає варварство на шляху творення у майбутньому гуманного людського суспільства. Проблема боротьби гуманізму і варварства, втілення якого бачив у фашизмі, відображена у творах на сучасну тематику: трилогія «Зал чекання» («Успіх», 1930; «Сім’я Оппенгеймів», 1933; «Вигнання», 1940), романах «Брати Лаутензак» (1943), «Сімона» (1944).

ФОЛКЛЕНДСЬКА ВІЙНА 1982 – збройний конфлікт між Аргентиною і Великою Британією за володіння Фолклендськими о-вами у квітні-червні 1982. Фолкленди (іспан. – Мальвінські о-ви, Мальвіни – архіпелаг з 200 о-вів у пд.-зх. частині Атлантичного океану, площа – 12 тис. км², нас. – 2 тис. осіб, переважно – британці, столиця – Порт-Стенлі) були спірною територією між обома країнами впродовж 150 років. Після проголошення незалежності Аргентини (1816) увійшли 1820 до складу Об’єднаних провінцій Ла-Плати (назва Аргентини до 1826). 1833 о-ви були приєднані до брит. корони. Аргентина ніколи не визнавала влади Лондону над о-ми, вважаючи їх захоплення окупацією частини власної території. З 1960-х років Аргентина намагалася шляхом переговорів відновити свій суверенітет над Мальвінами. За рекомендацією ООН (з 1965) відбулися тривалі переговори щодо державної приналежності о-вів, які, однак, не принесли жодних результатів. Безпосередньою причиною до початку війни послужив конфлікт між аргент. робітниками, які демонтували китобійну станцію на о-ві. Пд. Георгія і підняли над ним та брит. військовим гарнізоном аргент. прапор. 02.04.1982 аргент. війська під командуванням ген. М. Мендома зайняли Фолкленди і 08.04. уряд ген. Л. Ф. Гальт’єрі проголосив приєднання о-вів до Аргентинської Республіки. 02.04. урядовий кабінет М. Тетчер розірвав дипл. відносини з Аргентиною і, після того як Буенос-Айрес відмовився виконати рішення Ради Безпеки ООН про виведення аргент. військ з Мальвін, вислав 05.04.1992 у р-н о-вів експедиційні сили під командуванням адм. Джона Вудворда (зокрема 2 авіаносці і бл. 10 тис. солдатів). Держави-учасниці НАТО підтримали у конфлікті В. Британію, а Пентагон надав брит. збройним силам різнопланову допомогу. Всі спроби ООН, США і Перу добитися мирного врегулювання конфлікту не принесли успіху. 21.05 розпочався

штурм брит. військами Фолклендських о-вів (у р-ні воєнних дій були зосереджені 26 тис. брит. солдатів і офіцерів). Внаслідок воєнної операції, що продовжувалася до 15.06.1982, Фолклендські о-ви повністю перейшли під контроль В. Британії. У конфлікті брит. війська втратили бл. 250 осіб загиблими; втрати Аргентини становили бл. 750 осіб. У полон потрапило 11 тис. аргент. військовиків. Під час боїв були потоплені 6 брит. кораблів і 4 аргент. судна, у т. ч. крейсер «Генерал Бельграно». Поразка Аргентини у війні привела до падіння військової *хунти* ген. Л. Гальт'єрі, а прем'єр-міністр М. Тетчер значно зміцнила свої позиції. Аргент.-брит. дипломатичні відносини були відновлені в лютому 1990.

ФОЛКЛЕНДСЬКИЙ БІЙ 1914 – морський бій, який відбувся 08.12.1914 між ескадрами нім. і брит. кораблів попл. Фолклендських о-вів у ході Першої світової війни. Залишивши після *Коронельської бою 1914* Тихий океан, Тихоокеанська ескадра адм. Максиміліана фон Шпеє (5 кораблів) зробила спробу атакувати брит. володіння на Фолклендських о-вах. У Порт-Стенлі нім. кораблі зустрілися із брит. ескадрою лінійних крейсерів адм. Давентона Стерді (9 кораблів). Користуючись своєю подвійною перевагою у силах (56 гармат проти 28) у Ф. б. перемогли британці, які потопили нім. кораблі «Шарнгорст», «Гнейзенау», «Ляйпціг», «Нюрнберг». Загинуло 2100 нім. моряків включно із адм. М. фон Шпеє і двома його синами. 200 нім. моряків потрапили в полон. Уникнути знищення вдалося лише легкому крейсеру «Дрезден», який був потоплений 14.03.1915. Ф. б. завершив чотиримісячний період пошуків брит. флотом ескадри М. фон Шпеє, для чого було задіяно 30 великих кораблів. Після Ф. б. Німеччина припинила крейсерські операції регулярних формувань у відкритому морі.

А. Козицький (Львів).

ФОРД Генрі (Ford; 30.07.1863 – 07.04.1947) – амер. інженер і промисловець. Спочатку працював пом. механіка у Детройті, згодом – головний інженер «Едісон ілюмінейтінг компанії» (1893–98) та «Детройт отомобіл компанії» (1899–1902). 1896 збудував перший автомобіль з двигуном внутр. згорання (4 к. с.). 1903 у Детройті заснував «Форд мотор компанії», яка згодом стала другою за величиною автомобільною компанією світу. 1909 вперше застосував у виробництві автомобілів конвеєр. 1914 на підприємствах Ф. встановлено 8 год. робочий день і гарантовано робітникам частку від прибутків. У 1920-х роках на своїх заводах широко використав систему організації

праці та управління виробництвом (т. зв. фордизм), основу на застосуванні стандартизації та конвеєризації виробничих процесів. 1908–27 підприємства Ф. випускали модель-Т («Tin Lissi») – один з найпопулярніших автомобілів світу (продано 15 млн штук). 1945 передав фірму внукові Генрі Ф. II (1917–87).

ФОРД Джеральд Рудольф (Ford; 14.07.1913 – 26.12.2006) – 38-й президент США (1974–77) від Республіканської партії. Н. в Омасі (шт. Небраска, США). Закінчив Мічиганський і Ельський ун-ти. Під час *Другої світової війни 1939–45* служив офіцером (з 1942) на авіаносці «Монтерей» у пд. частині Тихого океану. З 1948 – член Палати Представників від штату Мічиган, 1965–73 – лідер фракції республіканців у Палаті. У початковий період *«Холодної війни»* займав жорстку політ. лінію в Конгресі щодо відносин із СРСР. Учасник комісії Воррена, яка розслідувала вбивство Дж. Кеннеді. Після відставки віце-президента Спайров Агн'ю (звинувачений у хабарництві), Ф. був призначений в жовтні 1973 президентом Р. Ніксоном на пост віце-президента. *«Вотергейтська справа»* і відставка Р. Ніксона зумовили (згідно з Конституцією) вступ Ф. на президентський пост 09.08.1975. Адм-ція Ф. намагалася безуспішно подолати наслідки екон. кризи 1973–74 (див. *Паливна криза 1973–74*), зокрема намагалася приборкати інфляцію (10%) і зростання безробіття (11%), яке сягнуло найвищої позначки з часів Великої депресії. Ф. запропонував програму зменшення залежності амер. енергетики від імпорту нафти. У зовн. політиці продовжував курс попередньої адм-ції, головним ідеологом якої був Г. Кіссінджер. Відвідав СРСР, Японію, Пд. Корею і Китай. Підписав у Гельсінкі Заключний акт наради з безпеки і співробітництва у Європі (серпень 1975). 1975 проголосив т. зв. Тихоокеанську доктрину (див. *Форда доктрина*). Санкціонував секретну військову допомогу загонам УНІТА, яка воювала проти промарксистського уряду Анголи. Під час президентських виборів 1976 програв демократу Дж. Картерові (50% проти 48% за Ф.).

ФОРДА ДОКТРИНА (Тихоокеанська доктрина Форда) – декларація принципів зовнішньої політики США у тихоокеанському регіоні, викладена 07.12.1975 у виступі президента Дж. Форда в ун-ті Гонолулу (Гаваї). Відображала прагнення США зберегти *статус-кво* в Азії, на Далекому Сході, у р-ні Тихого океану. Основні положення доктрини підтверджували намір США зміцнювати військ.-політ. і екон. співпрацю з низкою азійських країн, зокрема Японією як стратегічним партнером; нормалізувати відносини з КНР; підтримувати

заходи щодо стабільності та безпеки у Пд.-Сх. Азії; надавати допомогу у врегулюванні великих політ. конфліктів (передусім «корейського питання»); сприяти розвиткові екон. співробітництва між державами тихоокеанського басейну.

ФОРМАН Мілош (Forman; 18.02.1932 – 13.04.2018) – амер. кінорежисер. Н. у Чехословаччині. Випускник кінофакультету Празької акад. мистецтв. З 1950-х років виступав як сценарист і брав участь у створенні перших програм знаменитого театру «Латерна Магіка». 1963 дебютував документ. фільмом «Конкурс», у якому відтворив атмосферу молодіжного захоплення джазом. 1964 випустив повнометражний фільм «Чорний Петро», який шокував глядачів і, особливо, керівників кінематографії ЧССР документально переданою атмосферою безбарвного життя низів. Розкутий, найчастіше імпровізований діалог, глибинне знайомство з відтвореним на екрані матеріалом, використання рок-музики (у ті роки сприймалася як вияв молодіжного протесту) і – головне – відображення конфлікту поколінь, зробили цю і наступні стрічки Ф. революц. подією у чеському кіно, а самого режисера – визнаним лідером т. зв. чеської хвилі. Після вторгнення рад. військ до Чехословаччини 1968 не повернувся з Франції, де вів переговори про зйомки нового фільму. Нова сторінка творчості Ф. почалася після переїзду до США, де 1971 зняв фільм «Відрив» (премія МКФ у Каннах). Кращою стрічною амер. періоду став фільм «Політ над гніздом зозулі» (1975; за повістю К. Кізі; премії «Оскар» за кращі фільм, режисуру, сценарій і краще виконання чоловічої та жіночої ролей). Переробивши першоджерело, Ф. зробив героя Кізі у блискучому виконанні Дж. Ніколсона борцем проти задушливої диктатури «мовчазної більшості» та показав його моральну перевагу над «системою». Через 4 роки створив екранізацію антирасистського роману «Регтайм» Е. Л. Доктору. Майже у всіх своїх фільмах Ф. залишився вірним тим «бунтарям, які, будучи заздалегідь приречені на поразку, все ж порушували пануючі норми і традиції».

К. Сліпченко (Львів).

ФОШ Фердинанд (Foch; 02.10.1851 – 20.03.1929) – франц. військовий діяч, маршал Франції (з 1918), брит. фельдмаршал (1919), маршал Польщі (1923). З 1870 перебував на військовій службі. 1907–11 – нач. Франц. військової академії. Під час *Першої світової війни 1914–18* командував корпусом, 9-ою франц. армією, групою армій. Військові частини під команд. Ф. відзначилися у битвах над Марною (1914), над Соммою (1916).

З 1915 відстоював концепцію затяжної оборонної війни, розрахованої на виснаження противника. З травня 1917 – нач. франц. Генштабу. У квітні 1918 призначений Верх. головнокоманд. арміями держав *Антанти* на Західному фронті. Відіграв значну роль у перемозі союзників над коаліцією *Центральних держав*. Вів переговори і підписав перемир'я з нім. командуванням у Комп'єнському лісі (див. *Комп'єнське перемир'я 1919*). У грудні 1918 обраний членом Франц. академії. Автор військ.-теорет. праць, мемуарів «Мої воєнні спогади. 1914–18» (1931).

ФРАКЦІЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (Rote Armeefraktion, РАФ; група Баадер-Майнгоф) – терористична ліворадикальна орг-ція, що діє у ФРН з 1968. Заснована А. Баадером і У. Майнгоф. Виступала за повалення капіталістичного устрою («суспільства споживання, яке задурманює свідомість мас») і виведення амер. військ з території ФРН. Була пов'язана із східнонім. політ. поліцією – Штазі. Провідні члени орг-ції військову підготовку отримували у палестинських військових таборах. Перша акція – підпал торгового центру в Франкфурті-на-Майні (02.04.1968). Основне ядро РАФ становила група бл. 30 осіб (серед лідерів – А. Баадер, У. Майнгоф, Гост Малер, Гудрун Енслін, Дж. Распе, Г. Майнс). Здійснювала акти терору проти банківських і державних установ, військових об'єктів Бундесверу і НАТО, видавництва і посольств, а також викрадення і замаху, переважно, на працівників правосуддя і політиків, грабувала банки і магазини. Діяли в багатьох містах ФРН – Мюнхені, Дюссельдорфі, Кьольні, Ессені, Франкфурті та ін., а також у *Західному Берліні*. У червні 1972 поліція заарештувала лідерів орг-ції (А. Баадера, У. Майнгоф, Г. Енслін, Дж. Распе, Г. Майнс), однак активність РАФ спадає дуже повільно (1970–74 внаслідок терорист. актів загинуло 39 осіб і 75 було поранено). 1974–77 бойовики РАФ, які залишились на волі, здійснили низку викрадень і вбивств відомих нім. чиновників, політиків і бізнесменів, вимагаючи звільнити заарештованих лідерів орг-ції. Зокрема вбили голову західноберлінського суду Г. фон Дренкмана (листопад 1974), ген. прокурора ФРН З. Бубака (квітень 1977), голову Дрезден-банку Ю. Понто (липень 1977), викрали і вбили промисловця Г. Шлеєра (1977) та ін. У жовтні 1977 члени РАФ захопили літак «Люфтганзи» на Мальорці. Внаслідок смерті провідних членів РАФ (А. Баадера, У. Майнгоф, Г. Енслін, Дж. Распе знайшли мертвими у тюремних камерах 18.10.1977; офіційна версія – самогубство) і численних спецоперацій поліції, а згодом через втрату контактів зі східнонім. «Штазі» (НДР

перестала існувати 1989), активність орг-ції значно послабилася, хоча зовсім не припинилася (вбивства військовиків, банкірів і політиків 1990–92).

ФРАНК Анна (Frank; 12.06.1929 – березень 1945) – євр. дівчинка, автор щоденника про роки нацистської окупації. Н. у Франкфурті-на-Майні в родині підприємців. Після приходу до влади А. Гітлера, влітку 1933 сім'я Ф. переселилася до Амстердаму. Після гітлер. окупації Нідерландів і початку переслідування євреїв сім'я Ф. упродовж 25 місяців переховувалася в спеціально обладнаній схованці на горищі будинку своїх нідерланд. друзів (09.07.1942–04.08.1944). За доносом сусідів родина Ф. була схоплена і вислана до концтабору Берген-Белзець. Ф., як і її сестра, померла в концтаборі від виснаження. Протягом дворічного життя у схованці вела щоденник, у якому занотувувала трагічну історію своєї сім'ї, що страждаючи від голоду, безсилля та бездіяльності, жила в постійному страхі смерті. З дитячою безпосередністю Ф. описувала вияви нікчемності і величчя людського духу. Опублікований після війни «Щоденник Анни Франк» викликав великий суспільний резонанс і був перекладений на 32 мови світу. На основі щоденника 1959 Франц Гудріх та Альберт Гаккет написали п'єсу та кіносценарій. Схованку сім'ї Ф. на вул. Принсенграхт Канал в Амстердамі перетворено в меморіальний музей.

А. Козицький (Львів).

ФРАНК Ганс (Frank; 23.05.1900 – 16.10.1946) – нацистський політик. Н. у Карлсруе. 1918 воював на фронтах Першої світової війни. Брав участь у боях проти Баварської соціалістичної респ. Член НСДАП з 1923. Учасник *Півного путчу 1923*. Вивчав право в ун-тах Кіля, Мюнхена і Відня, доктор права. У 1920-х роках на судових процесах захищав нацист. бойовиків, які брали участь у вуличних боях із комуністами. Став провідним юристом НСДАП, очолював юрид. відділ партії, деякий час був особистим адвокатом А. Гітлера (представляв його інтереси на бл. 150 процесах). Депутат Райхстагу (1930–45), член Ради старійшин (1933). Після приходу нацистів до влади (1933) займав посаду міністра юстиції Баварії (1933–39), райхсміністра без портфеля. Як комісар з питань юстиції провів нацифікацію нім. правової системи. 1934–42 – президент Нім. юридичної академії, райхслайтер НСДАП (1931–42). Після захоплення Польщі Ф. був призначений ген.-губернатором окупованих польсь. територій, т. зв. Генерал-губернаторства. Запровадив жорстокий окупаційний режим. Методично руйнував Польщу як національне утворення, експлу-

атував її матеріальні та людські ресурси в інтересах нацистського режиму. Під керівництвом Ф. здійснювався жорстокий терор польського і єврейського населення, внаслідок якого на території Польщі було знищено бл. 6 млн осіб. За деякими даними, відправив у «табори смерті» 75–85% польських євреїв. Відігравав велику роль у виробленні політики нацист. партії та гітлер. уряду, однак його вплив на політ. життя Третього Райху значно зменшився після конфлікту 1942 з М. Борманом і Г. Гімmlером. Наприкін. війни намагався сховатися у західній зоні окупації, однак був заарештований. За вироком Міжнародного трибуналу у Нюрнберзі страчений. Автор щоденника і спогадів «Віч-на-віч із шибеницею» (вид. 1953).

ФРАНКО Баамонде Франціско (Franco у Bahamonde; 04.12.1892 – 20.11.1975) – іспан. політик, генерал. 1907–10 навчався у піхотному училищі у Толедо. З 1912 вступив на службу до колоніальних військ у Марокко. З 1921 командував Іспан. іноземним легіоном, який брав участь у війні проти *Рифської республіки*. З 1925 – генерал. З 1928 виконував функції коменданта військової академії у Сарагосі. У жовтні 1934 розробив план придушення антиурядового повстання в Астурії (очолили соціалісти і анархісти). У травні 1935 призначений нач. Генштабу сухопутних військ. Після приходу до влади уряду *Народного фронту* (лютий 1936) звільнений з поста нач. Генштабу і призначений у військовий гарнізон на о. Тенеріфе (Канарські о-ви). У серед. липні 1937 підтримав антиурядовий виступ військових на чолі з ген. Хозе Санjurіо у Марокко, а після його загибелі очолив заколот. Навколо Ф. згуртувалися націоналіст. і консерват.-клерик. сили, які виступали за повалення республіканського кабінету. 01.10.1936 військова *хунта* проголосила Ф. главою держави і командувачем усіх антиресп. збройних сил. Під час *Громадянської війни 1936–39 в Іспанії*, за допомогою нім. та італ. військових формувань, поступово встановив контроль над всією країною (27.02.1939 уряд Ф. офіційно визнали Франція і В. Британія, а 28.02.1939 франкісти вступили у Мадрид). Встановив у країні диктаторський режим, заборонив діяльність політ. партій і профспілок, переслідував республіканців. Прийняв титул *каудільо*, очолював уряд Іспанії та єдину у країні легальну політ. партію – *Іспанську Фалангу*. Після приходу до влади тісно співпрацював із державами «Вісі», 27.03.1939 приєднався до *Антикомінтернівського пакту 1936* і підписав договір про дружбу з гітл. урядом (31.03.1939). Під час *Другої світової війни 1939–45*, незважаючи на численні спроби А. Гітлера втягнути Іспанію у

військовий конфлікт, дотримувався нейтралітету, хоча і відправив на рад.-нім. фронт «Голубу дивізію» (14 тис. осіб). Після війни Іспанія була визнана державою з фашист. устроєм, режим Ф. перебував у повній ізоляції на міжнар. арені, що створило значні труднощі для госп. життя країни. 1947 відновив в Іспанії монархію (скасована 14.04.1931), однак встановлення королівської влади було відкладено до відходу Ф. із політ. життя (Ф. був проголошений регентом). Зовнішньополіт. ізоляція країни була подолана після укладення урядом Ф. договору про екон. і політ. співпрацю із США (1953), вступу Іспанії до ООН (1955). Наприкін. свого життя здійснив кроки до поетапної лібералізації політ. режиму у країні та розпочав суспільні реформи. 1969 визначив своїм наступником на посту глави держави принца *Хуана Карлоса I* і 30.10.1975, за три тижні до своєї смерті, передав йому владу.

ФРАНКО Іван Якович (27.08.1856 – 28.05.1916) – укр. письменник, вчений, громадський діяч, мислитель. Н. у с. Нагуєвичі (тепер с. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львів. обл.). 1875 закінчив гімназію у Дрогобичі, вступив у Львівський ун-тет (філософський ф-т), де включився в роботу студентського «Академічного гуртка» і ж-лу «Друг». Літ. діяльність розпочав 1868. Перший твір Ф. був опублікований 1874. Друкував у ж-лі «Друг» свої поетичні та прозові твори, переклади, критичні статті. 1877 разом із М. Павликом, О. Терлецьким та ін. заарештований за пропаганду ідей соціалізму, ув'язнений на 8 місяців. Переклав укр. мовою 24-й розділ першого тому «Капіталу» К. Маркса. 1878 разом з М. Павликом і О. Терлецьким видавав ж-л «Громадський друг», два номери якого було конфісковано. Така ж участь чекала організовані ним збірники «Дзвін» і «Молот». У цьому ж році вийшла у світ «Дрібна бібліотека» – серія брошур із різних галузей науки. У березні 1880 Ф. вдруге заарештували і вислали у Нагуєвичі під жандармський нагляд. Протягом 1877–82 написав визначні твори на політ. теми: «Каменярі» (1878), «Гімн» («Вічний революціонер», 1880), «Не пора, не пора...» (1880, згодом став одним із нац. гімнів), «Товаришам із тюрми» та ін.; повісті «Воа constrictor» (1878), «Борислав сміється» (1881), низку літ.-критичних і публіцист. статей. Двічі (1885, 1886) побував у Києві, де познайомився із М. Лисенком і М. Старицьким. У цей час вийшла у світ збірка філософської лірики: «З вершин і низин» (1887). 1890, після десятирічної перерви, продовжив навчання спочатку у Чернівецькому (1890), а потім Віденському (1890–93) ун-тах. 1893 під керівництвом проф. В. Ягіча підготував і

захистив докторську дисертацію і отримав ступінь доктора філософії. Протягом 1894–97 Ф. разом із дружиною О. Франко видав ж-л «Житє і слово». 1906 Харків. ун-т присвоїв Ф. звання почесного доктора філології. 1897 кандидатура Ф. була висунута в академіки Петерб. АН, однак рос. уряд заборонив це обрання. Ні всезагальне визнання Ф. як ученого, ні офіційні наукові знання, так і не відкрили йому дороги до університетських кафедр через політичну «неблагонадійність». Намагався організувати опозиційну політ. силу, яка б змогла модернізувати гром.-політ. життя Галичини, зокрема – впровадити до нього нові європ. ідеології. У жовтні 1890 Ф. виступив співзасновником і став першим головою (до 1898) Русько-української радикальної партії (1899 приєднався до Укр. національно-демократичної партії). Висувався кандидатом у депутати австр. парламенту (1897, 1898), але не був обраним. Більш того, на виборах 1897 уряд вчинив розправу над селянами-виборцями, які підтримали кандидатуру Ф. За своє життя пройшов складну світоглядну еволюцію – від пропагування ідей народництва і соціалізму до беззастережної підтримки ідеї політичної самостійності України. На поч. ХХ ст. відійшов від політ. діяльності, продовжував брати активну участь у науковому і громадському житті Галичини. З 1899 – дійсний член НТШ, очолював філологічну секцію (1898–1901, 1903–12) і етнографічну комісію (1898–1900, 1908–13) т-ва, редагував видання НТШ. 1898–1907 разом з М. Грушевським і В. Гнатюком редагував «Літературно-Науковий Вістник». У цей період Ф. видав збірки поезій: «Зів'яле листя» (1896), «Мій Ізмагард» (1897), «Із днів журби» (1900), «Semper tiro» (1906). Творчість Ф. у кін. 19 ст. була спрямована проти модерністських течій у літ.-рі. У цей час Ф. написав відомі наукові праці, присвячені історії та теорії літ.-ри і фольклору: «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890», «Література, її завдання і найважливіші віхи», «Нариси з історії української літератури в Галичині», «Із секретів поетичної творчості», «З останніх десятиліть», «Студії над українськими народними піснями» та ін. Ф. був видатним новатором у прозі, яка налічує понад 100 творів малої форми та 9 повістей і романів. Серед них найвідомішими стали твори т. зв. бориславського циклу і циклу «галицьких образків» («Воа constrictor», 1878; «Борислав сміється», 1881; «Захар Беркут», 1883; «Основи суспільності», 1895; «Для домашнього вогнища», 1897; «Перехресні стежки», 1900 та ін.). У 1890-х роках написав драматичні твори: «Сон князя Святослава», «Кам'яна душа», «Будка ч. 27», «Украдене щастя»; казку для дітей «Лис Микита»

(1890). Вершиною ідейно-філософ. поглядів Ф., його політичним заповітом стала поема «Мойсей» (1905). Популяризував кращі твори світової літ-ри, перекладав твори нім., чес., серб., хорват., рос., польсь., англ., франц., старогрец., латин., араб. та ін. літератур. Загалом творча спадщина Ф. налічує бл. 4000 літературних, публіцистичних і наукових творів. У рад. період окремі твори публікувалися з купюрами і відступами від оригіналу. Помер у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

Г. Гучко (Львів).

ФРАНКУ Ітамар Августу Каутієру (Franco Itamar Augusto Cautiero; 28.06.1930 – 02.07.2011) – браз. політик, президент Бразилії (1992–95). Н. на кораблі, який плыв з Сальвадора в Ріо-де-Жанейро. Закінчив інженерний факультет у м. Жуїс-де-Фора. 1967–71 і 1973–74 – мер міста Жуїс-ді-Фора. Один із лідерів партії Бразильський демократичний рух, що перебувала в опозиції до військової правління у Бразилії (1964–85). Був депутатом Федерального сенату (1974, 1982). За традиційною для браз. політиків практикою часто змінював партійну приналежність, зокрема, належав до Ліберальної партії, згодом перейшов до Національної партії реконструкції. Звинуватив президента Жозе сарненя у корупційних діях, що додало йому популярності й політичного авторитету у країні. Після перемоги на виборах 1989 Фердинанду Колара ді Мелу, став віце-президентом Бразилії. Неодноразово вступав у публічні конфлікти з президентом щодо курсу екон. реформ, зокрема, щодо політики приватизації державних підприємств і об'єктів енергетики, оскільки дотримувався лівих поглядів. Через звинувачення у корупції Колара ді Мелу виконував обов'язки президента у вересні–грудні 1992, а після імпичменту ді Мелу став законним президентом. За його президентства у Бразилії у квітні 1993 пройшов референдум щодо визначення форми держ. правління, на якому його учасники відкинули ідею відновлення у країні монархії й проголосували за республіканську (президентську) форму правління (сам Ф. завжди був прихильником парламентаризму). Глибока екон. криза, що охопила Бразилію після двадцяти років військового правління (інфляція 1993 сягнула 2400%, змусила Ф. до рішучих заходів. Призначив міністром фінансів Ф. Е. Кардозу, який реалізував «План Реал», що стабілізував економіку і зупинив інфляційні процеси. Серед зовнішньо політ. ініціатив Франку вирізняється ідея створення зони вільної торгівля, яка б охопила всю Пд. Америку. Після закінчення терміну президентства перейшов на дипл. роботу. Ф. був послом Бразилії у Португалії та Італії, а також *Організації американських країн*.

ФРАНС Анатоль (France; справжнє ім'я і прізвище – Франсуа-Анатоль Тібо; 16.04.1844 – 12.10.1924) – франц. поет, романіст і есеїст. Н. у Парижі. Навчався в коледжі Станіслава. 1868 опублікував свою першу книжку – «Альфред де Вінї» і наступного року влаштувався співробітником ж-лу «*Revue contemporaine*», де з 1871 друкував свої поезії. Окрему збірку поезій «Золоті поеми» видав 1873. З 1876 літ. критик газети «*Le Temps*», вів рубрику «Літературне життя». 1876–90 Ф. – заст. директора бібліотеки Сенату. Драма Ф. «Корінфське весілля» (1876) знаменувала перехідний етап між творчістю Франса-поета і Франса-прозаїка. Ф. надрукував одну за одною дві повісті – «Іокаста» та «Худорлявий кіт» (обидві – 1879), а далі роман «Злочин Сильвестра Бонара» (1881). Наступними роками з'являються «Книжка мого приятеля» (1885), «Валтасар» (1889), «Таїс» (1890). У романі «Харчівня «Королева Гусячі Лапки» (1893) вперше йдеться про життя і погляди абата Жерома Куаньяра, продовження цього роману вийшло під назвою «Погляди пана Жерома Куаньяра» (1893). 1885 у газеті «*Le Temps*» Ф. розпочав друкувати літературознавчі статті, які згодом увійшли у 5-ти томне видання «*La vie litteraire*». 1896 Ф. став членом Франц. Академії, а вже наступного року надрукував 1-й том своєї «Сучасної історії» («Під міськими в'язами»), за яким з'являються три інші – «Лозовий манекен» (1897), «Аметистовий перстень» (1899) і «Пан Бержерак у Парижі» (1901), в яких у формі витонченої розмови шанованих осіб провінційного містечка подав дотепний огляд франц. суспільства у час розгляду справи Дрейфуса. Більшість персонажів цих творів зображені з великою майстерністю, своїми критичними судженнями відображають скептицизм самого автора, його бунтівний характер. Ф. поставив свій підпис під «Петицією інтелектуалів», які вимагали перегляду справи Дрейфуса. У перші роки ХХ ст. Ф. активно виступав з творами на соц.-політ. тематику – «Суспільні погляди» (1902), «Церква та Республіка» (1905), «На білому камені» (1905), «До кращих часів» (1909). Поява найвизначніших творів Ф. припала на останні десятиріччя його життя – «Кренкебіль» (1902), «Острів пінгвінів» (1908), «Оповідки Жака Турнеброша» (1908). Невдалою виявилася робота над історією життя Жанни д'Арк (1908), якою автор зазнав невдачі в іст. жанрі. Найважливішими творами останнього періоду творчості Ф. стали романи «Повстання ангелів» (1912) – міт, в якому автор ще раз ґрунтовно висловив свої погляди «на релігію», і «Боги жадають» (1914) – розповідь про рев. епоху, яку він добре знав. 1921 Ф. отримав Нобелівську премію з літератури. У своїй літ. еволюції Ф. пройшов шлях

від прихильника античності, «епікурейця і естета» до публіциста, гострого соц. письменника, який висловив своє ставлення до всіх найважливіших подій кін. XIX–поч. XX ст., викликаючи своєю творчістю і беззаперечне захоплення, і осуд, і нищівну критику.

Я. Кравець (Львів).

ФРАНЦ ФЕРДИНАНД (Franz Ferdinand; 18.12.1863 – 28.06.1914) – австрійський ерцгерцог. Після смерті спадкоємця престолу архієпископа Рудольфа (1889) і його батька Карла Людвіга (1896) став спадкоємцем престолу Австро-Угорської монархії. З 1898 – заст. головнокоманд. австр.-угор. армії. З 1906 мав значний вплив на державні справи, поступово перебрав керівництво збройними силами. Політична програма Ф. Ф. зводилася до перебудови імперії на засадах федералізму і до заміни австр.-угор. дуалізму австрійсько-угорсько-слов'янським (чехів і хорватів) «тріалізмом». Виношував ідею запровадити загальне виборче право, що, на його думку, мало врівноважити політичні впливи угорців, примирити південних слов'ян з *Габсбургами* і зруйнувало б великосербські плани об'єднати всі пд.-слов'ян. народи під владою *Петра I Карагеоргієвича*. 28.06.1914 Ф. Ф. разом зі своєю дружиною графінею Софією Хотек (герцогиня Гогенберзька) був убитий у Сараєво (Боснія) Г. *Принципом*, членом націоналістичної серб.-хорват. орг-ції «Молода Боснія». *Сараєвське вбивство 1914* стало безпосереднім приводом до початку *Першої світової війни 1914–18*.

ФРАНЦ ЙОСИФ I (Franz Josef I; 18.08.1830 – 21.11.1916) – австрійський імператор (з 1848) і угорський король (з 1867). Походив із династії Габсбургів. Одним із його вихователів був К. Метерніх. Вступив на престол у грудні 1848 внаслідок відречення від трону імператора Фердинанда I під час «Весни народів». З допомогою рос. військ придушив Угорську революцію 1848–49. У грудні 1851 відмінив Конституцію і відновив самодержавне правління. У перші роки перебування при владі головне завдання вбачав у створенні сильної централізованої держави. Для цього старався запровадити в імперії єдину адмін., судову і митну системи, уніфікувати фінанси і систему освіти. У зовн. політиці намагався обмежити вплив Рос. імперії на Балканах (всупереч сподіванням Росії зайняв нейтральну позицію під час *Кримської війни 1853–56*) і був противником об'єднання нім. земель під зверхністю Пруссії. За правління Ф. Й. I Австрія зазнала поразки у війні проти Сардинського королівства і Франції 1859 (під

Сольферіно особисто командував армією), австр. війська були розбиті прусською армією у битві під Садовою (1866) і внаслідок розпаду *Німецького союзу* Габсбурги остаточно втратили вплив на нім. держави. Ослаблення міжнар. позицій Австрії та гостра внутрішньополіт. криза, яка загрожувала розпадом імперії, примусила Ф. Й. I піти на поступки нац. і ліберальн. рухові. 1860–61 відновив дію федеральної Конституції (відмінив 1865 і знову відновив 1867), перетворив Габсбурзьку імперію на двоєдину (дуалістичну) державу (коронувався на угорський престол у червні 1867), надав обмежений автономний статус окремим частинам імперії, зокрема Галичині та Чехії. Здійснив широкі реформи – встановив суд присяжних, запровадив загальну військову повинність, проголосив рівність віросповідань та ін. Шукав шляхів відновлення позицій імперії на європ. арені. Незважаючи на всі спроби *Наполеона III* заручитися підтримкою Австро-Угорщини у протистоянні з Пруссією, Ф. Й. I під час Франко-пруської війни 1870–71 зберігав нейтралітет, а з 1870 пішов на зближення із *Вільгельмом I*. Уклав союз із Німеччиною (1879) та з Італією (див. *Троїстий союз*), що поклало початок формуванню великих військ.-політ. блоків у Європі. Спроби уряду Ф. Й. I активізувати політику на Балканах призводили до зіткнень із Росією і Сербією, з одного боку, та до подальшого зближення з Німеччиною, – з іншого. Анексія Боснії і Герцеговини 1908 (окупована Австрією за рішенням Берлінського конгресу 1878) і результати *Балканських війн 1912–13* були причинами подальшого загострення відносин між цими державами, що стало прологом *Першої світової війни 1914–18*. Після смерті Ф. Й. I упродовж двох років управління імперією, яка вже перебувала на межі розпаду, здійснював останній із Габсбургів *Карл I*.

ФРАНЦИСК I (лат. *Franciscus*, італ. *Francesco*; світське ім'я – Хорхе Маріо Берголіо; 17.12.1936) – правлячий Римський понтифік і суверен держави Ватикан. Н. у Буенос-Айресі (Аргентина) у неможливій родині італ. емігрантів. 1958 вступив до монашого згромадження Товариство Ісуса (Єзуїтський монаший орден). Отримав різносторонню освіту, зокрема, вищу з філософії й теології, здобув науковий ступінь (1970) і звання професора з теології (1973). Прийняв священичі свячення 1969. 1973–79 був провінціалом згромадження Товариства Ісуса в Аргентині. 1998 став архієпископом Буенос-Айреським, а 2001 – кардиналом. 28.02.2013 кардинала Берголіо було обрано Римським понтифіком. На честь св. Франциска Асизького він обрав ім'я Франциск I. Ф. I відомий з особистої скромності, зокрема, відмовився від

пишно оздобленого папського вбрання, проживає у скромних апартаментах, а не в папському палаці. Приділяє багато уваги таким проблемам сучасного суспільства як бідність, поглиблення майнової й соціальної нерівності унаслідок глобалізації та міграції/еміграції. Став першим Римським понтифіком, що зосередив свою увагу на питаннях навколишнього середовища і кліматичних змін. Про важливість охорони довкілля Папа наголосив у своїй енцикліці «Прославляючи Господа» (травень 2015). Займає консервативні позиції в ключових доктринальних питаннях, як от ставлення до абортів, розлучень, celibat священників, висвячення жінок, однак, вважає, що Церква повинна бути відкритою спільнотою і не відкидає запровадження деяких змін. Оновив традиційні практики Католицької церкви, наприклад, зорганізував Ювілейний рік Милосердя від 08.12.2015 до 20.11.2016. Ф. І вважає екуменічний діалог із представниками інших християнських церков дуже важливим для майбутнього Церкви. Зустрічався з представниками православних Церков, зокрема, 2014 з Константинопольським патріархом Варфоломієм у Єрусалимі. Проводить активну дипл. діяльність, намагаючись, привнести в міжнар. відносини християнські моральні цінності.

Л. Гентош (Львів).

ФРАНЦІЯ (Французька Республіка) – держава в Західній Європі. Межує з Бельгією, Люксембургом, ФРН, Швейцарією, Італією, Монако, Іспанією, Андоррою. Має вихід до Середземного моря і до Атлантичного океану. Протоки Ла-Манш і Па-де-Кале відділяють Ф. від В. Британії. Загальна площа: 552 тис. км² і 119 394 км² заморських володінь. Чисельність населення: 67,2 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: французи – 73,2%, араби – 8,5%, вихідці з Чорної Африки – 3,8%, португальці – 2,76%. Етномовні особливості зберігають корсиканці, каталонці, баски, бретонці, фламандці, ельзасці. Релігійний склад населення: римо-католики – 59,7%, інші християни – 1,7%, мусульмани – 6,3%, іудеї – 0,8%, атеїсти – 31,5%. Держ. мова: французька. Форма держ. правління: президентсько-парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Париж. Адмін.-терит. поділ: 101 департамент, з яких 96 у метрополії, особлива адмін.-терит. одиниця – Корсика, п'ять замор. департаментів і регіонів (Гваделупа, Гвіана, Майотта, Мартініка, Ренюньон), п'ять замор. спільнот (о-ви Валліс і Футуна, о. Сен-Бартельмі, о. Сен-Мартен, о-ви Сен-П'єр і Мікелон, Франц. Полінезія), одна замор. територія (Французькі

південні й антарктичні землі), одна самоврядна спільнота (Нова Каледонія), одна територія під прямим урядовим контролем (о. Кліппертон). Глава держави: президент. Законодавча влада: двопалатний парламент – Національна Асамблея і Сенат. Найвищий орган виконавчої влади: Рада Міністрів, який очолює прем'єр-міністр. Діє Конституція П'ятої республіки, схвалена на референдумі 28.09.1958 (зі змінами). Грошова одиниця: французький франк (100 сантимів), 01.01.2002 – євро (100 євроцентів).

Наприкін. ХІХ–на поч. ХХ ст. у Ф., так само як і у низці ін. розвинутих західноєвроп. країн, закінчувався процес формування державного устрою, удосконалювались парламентська система, адмін. апарат і партійна структура. У політ. житті втягувались дедалі ширші верстви населення. Після Франц.-прус. війни 1870–71 екон. становище країни було досить складним, оскільки Ф. сплатила контрибуцію в розмірі 5 млрд франків. Ще складнішою була політ. ситуація. Монархічні угруповання боролися за владу. Національні Збори, обрані 1871, склалися переважно з монархістів. Першим президентом Третьої Республіки (1870–1940) було обрано монархіста Л. А. Т'єра. Вимоги твердішої політики з боку монархістів змусили його піти у відставку. 1875 Установчі Збори ухвалили три Конституційні акти, які діяли до 1940. Стаття про встановлення респ. ладу була прийнята лише з перевагою в один голос. Президент одержував широкі права, аж до розпуску Палати Депутатів. Президента обирали на 7 років на об'єднаних зборах членів обох палат парламенту. Виконавча влада належала президентові та Раді Міністрів. Сенат обирали представники муніципалітетів, він був противагою Палаті Депутатів (обирали на 4 роки загальним таємним голосуванням громадян, які досягли 21-річного віку; жінки і військові були позбавлені виборчих прав). На парламентських виборах 1876 більшість у парламенті здобули республіканці. 1879–80 14.07 (День взяття Бастилії) було оголошено святом Французької Респ., а «Марсельєза» стала державним гімном країни. Республіканці добилися прийняття закону про амністію учасників Паризької Комуни, легалізацію профспілок. Проте внаслідок зростання податків популярність поміркованих республіканців упала. Наростання невдоволення політикою республіканців використовували монархічно налаштовані офіцери і землевласники. Цьому сприяли політичні кризи, що виникли у Ф. протягом 1880–90-х років. Дуже гострою була криза, пов'язана зі спорудженням Панамського каналу. Чергову політ. кризу спричинила «справа Дрейфуса». 1894 реакційні кола сфабрикували

справу проти капітана Альфреда Дрейфуса (єврея за національністю), якого звинуватили у шпигунстві на користь Німеччини. Військовий суд, не зважаючи на відсутність доказів, засудив Дрейфуса до довічної каторги. «Справа Дрейфуса» була використана для розпалювання антисемітської пропаганди і послужила вихідною точкою для наступу на респ. режим і дем. свободи. На захист Дрейфуса виступили письменники Е. Золя, А. Франс та ін. Під тиском громадськості 1899 Дрейфус був помилуваний, а 1906 реабілітований. «Справа Дрейфуса» стала останньою великою спробою монархічних кіл дискредитувати республіканців. 1899 було створено коаліційний уряд республіканців, який очолює П. М. Вальдек-Руссо (1899–1902).

Розвиток господарства Ф. наприкін. XIX-на поч. XX ст., порівняно із зростанням економік В. Британії, Німеччиною і США, сповільнився, переважно, через поразку у Франц.-прус. війні та її наслідки (виплата контрибуції, втрата Ельзасу і Лотарингії), а також через недостатність у країні природних ресурсів. За рівнем пром. розвитку на поч. XX ст. Ф. займала 4 місце у світі, хоча за рівнем концентрації банківського капіталу країна йшла попереду ін. держав. Ф. невпинно розширяла свою колоніальну експансію: її війська захопили Індокитай (1850–80-х роках), Туніс (1881), Конго (1885–86), Мадагаскар (1896), Сомалі (Франц. берег Сомалі з кін. XIX ст.), частину Гвінеї (Франц. Гвінея з 1895), Мавританію (1902), Чад (1904), Дагомею, Верхню Вольту. Колоніальна імперія Ф. на поч. XX ст. займала площу 10 млн км² із населенням бл. 50 млн осіб.

Постійне напруження в нім.-франц. відносинах змушувало Ф. шукати союзників у Європі. 1891–93 було укладено франц.-рос. союз як противагу *Троїстому союзу*, в якому домінувала Німеччина. 1899 було підписано англ.-франц. договір про розмежування Судану. Результатом наступного зближення Ф. і В. Британії стало укладення 1904 «сердечної угоди», що регламентувала розмежування сфер впливу в колоніальному світі. Ф. одержала «право» на загарбання Марокко. Такі прагнення Ф. призводили до надзвичайно гострих конфліктів з Німеччиною (*Марокканські кризи 1905 і 1911*), але підтримка В. Британії та Росії дала їй змогу нав'язати в березні 1912 султанові Марокко договір про протекторат (невелика частина Марокко відійшла до Іспанії).

1902–12 при владі перебувала Радикальна партія – найвпливовіша політ. сила Ф. на той час, лідером якої вважали Ж. Клемансо. Радикали були противниками клерикалів, виступали за демократизацію республіки і розв'язання екон. і соц. проблем країни. Вони заборонили діяльність

деяких релігійних католицьких об'єднань, добилися відокремлення школи від Церкви і Церкви від держави, запровадили обов'язковий вихідний день, пенсійне законодавство тощо. Вибори 1912 принесли перемогу правим силам на чолі з поміркованим республіканцем Р. Пуанкаре, який очолював уряд. У ході виборів 1913 президентом Ф. було обрано Пуанкаре, який проводив виборчу кампанію під гаслом підготовки до війни проти Німеччини. Незабаром Ф. ухвалила закон про трирічну службу в армії, що означало практику підготовки до війни.

Перша світова війна 1914–18 стала закономірним результатом гострих суперечностей між великими європ. державами, зокрема Ф. Ще 1879–82 склався Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), до якого згодом приєдналася Туреччина. 1904–07 сформувався військ.-політ. союз Ф., В. Британії та Росії – *Антанта*. Ф. вступила в Першу світову війну 03.08.1914. У ході перших битв франц. війська зазнали кількох поразок. Нім. армія швидко просувалася до Парижа, і франц. уряд залишив столицю й переїхав до Бордо. Однак у вирішальній битві на *Марні* 1914 франц.-брит. війська завдали поразки нім. армії. План нім. Генштабу з блискавичного розгрому Ф. зазнав краху (див. *Шліффена план 1905*) і бойові дії на Західному фронті набули позиційного характеру (див. *Перша світова війна 1914–18*). У липні 1918 союзницькі війська під командування франц. маршала Ф. Фоша розпочали загальний наступ по всьому фронту, який закінчився розгромом Німеччини і підписанням *Комп'єнського перемир'я 1918*. За умовами *Версальського договору 1919* з Німеччиною Ф. повернула собі високорозвинені індустриальні р-ни – Ельзас і Лотарингію; одержала право на експлуатацію протягом 15 років вугільних шахт Саарської області, однак цей р-н мав перебувати під управлінням *Ліги Націй*; приєднала до своїх володінь частину Конго, отримала мандати на нім. володіння – Того і Камерун (спільно з В. Британією). За *Севрським мирним договором 1920* Ф. отримала мандати на управління колишніми турец. колоніями – Сирією і Ліваном; мала одержати від Німеччини значні репарації. У ході війни Ф. зазнала величезних втрат: загинуло 1,3 млн вояків, 2,8 млн були поранені, 600 тис. стали каліками. Ф. втратила чверть нац. багатства. З держави-кредитора Ф. перетворилася на боржника – держ. борг становив 50% нац. багатства. Рівень пром. виробництва 1921 становив 57% порівняно з 1913. Водночас бурхливий розвиток під час війни військової пром.-сті та пов'язаних з нею галузей привів до появи у Ф. нових індустриальних р-нів (у центрі, на півдні, на пд.-зх.) і виникнен-

ня нових великих пром. підприємств, оснащених найновішою технікою. Війна змінила структуру економіки країни, і Ф. з аграрно-індустріальної перетворилася на індустріально-аграрну державу.

На парламентських виборах у листопаді 1919 перемогли партії Національного блоку, що виступали з ультрапатріотичних позицій: неухильне дотримання Німеччиною умов Версальського договору, захист соціального миру і республіканського ладу, відбудова зруйнованого війною господарства тощо. Ці гасла відповідали настроям більшості населення країни. Перші післявоєнні уряди Ж. Клемансо (1917–20), А. Мільєрана (1920), Ж. Лейга (1920–21), А. Бріана (1921–22) і Р. Пуанкаре (1922–24) намагалися стабілізувати екон. ситуацію в країні та прагнули забезпечити за Ф. провідну роль у Європі. Для утвердження свого політ. впливу у Європі Ф. створила 1920–21 систему військ.-політ. союзів з державами Центр.-Сх. Європи (*Мала Антанта*, договір 1921 з Польщею). На *Лондонських конференціях 1921* Ф. домоглася встановлення суми репарацій з Німеччини в розмірі 132 млрд дол., з яких Ф. мала отримати 56%. Ф. вимагала сплати репарацій у повному обсязі, проти чого виступала В. Британія. 1921–22 Ф. взяла участь у підписанні низки трактатів, які врегулювали післявоєнні тихоокеанські та далекосхідні проблеми і закінчували формування Версальсько-Вашингтонської системи (див. *Вашингтонська конференція 1921–22*). Уряд Р. Пуанкаре, який був прихильником політики «сильної руки», звинуватив Берлін у невиконанні репараційних зобов'язань. У січні 1923 франц. і бельг. війська війська окупували Рурську обл. (див. *Рурський конфлікт 1922–23*). Однак внаслідок наростання пасивного опору нім. населення у Рурі, зростання екон. труднощів у самій Ф., дипл. і фінанс. тиску В. Британії та США на франц. уряд «Рурська авантюра» зазнала краху. На поч. 1920-х років під впливом подій у Росії та неефективної політики уряду Національного блоку активізувалися ліві сили, частина з яких перейшла на радикальні позиції. У грудні 1920 на XVIII з'їзді соціалістичної партії СФІО (ств. 1905) частина депутатів виступила за приєднання партії до *Комуністичного Інтернаціоналу*, що привело до розколу партії й утворення Франц. комуністичної партії (ФКП). Напередодні парламентських виборів 1924 сформувався блок соціалістів і радикалів – т. зв. Лівий картель (Лівий блок), який і перемог на виборах (у Палаті Депутатів отримав 313 місць, праві провели 229 депутатів). Уряд Лівого блоку, який очолив Е. Еррію, ухвалив амер. план розв'язання проблеми репарацій (див. *Дауеса план 1924*) і вивів війська з Руру. Важливе значення для без-

пеки Ф. мало підписання *Локарнських договорів 1925*, які гарантували непорушність кордонів Ф., Бельгії та Німеччини. У липні 1926 до влади у Ф. прийшов правоцентристський уряд «національної єдності», який очолив Р. Пуанкаре. Зовнішньополіт. заходи цього уряду були спрямовані на створення системи ефективної системи міжнар. безпеки і пошук компромісних рішень у відносинах з Німеччиною (див. *Юнга план 1929*). 27.08.1928 Ф. підписала Паризький договір про заборону війни як засобу національної політики, який передбачав колективні дії з боку його учасників проти будь-якої держави, що стане на шлях агресії (див. *Келлога-Бріана пакт 1928*). Уряд Р. Пуанкаре здійснив низку заходів, які поступово стабілізували політ. і екон. життя країни. Жорстка податкова реформа і відновлення стабільності франка, сприяли відновленню фінанс. системи і реконструкції промсті. У 2-й пол. 1920-х років пром. виробництво зросло у 1,5 раза і за темпами розвитку промсті Ф. випередила В. Британію і Німеччину. Високі темпи пром. розвитку Ф. були зумовлені реалізацією широкої програми відбудови зруйнованих під час війни областей, надходженням нім. репарацій, великих доходів від експорту і використанням дешевої робочої сили в колоніях. Період відносної екон. стабільності у Ф. був перерваний світовою екон. кризою 1929–33, яка у Ф. набула затяжного характеру. Зниження виробництва тривало від кін. 1930 до серед. 1935, а темпи стабілізації були дуже повільними. Пром. виробництво скоротилося на 25%, експортні операції у 2,5 раза. У Ф. було бл. 2,5 млн повністю безробітних. Небачена екон. депресія спричинила зубожіння і різке невдоволення широких верств населення. Авторитет традиційних партій упав, урядові кризи змінювали одна одну. 1929–33 змінилося 8 урядів. Кризова екон. ситуація породжувала і політ. нестабільність. Велика частина робітників орієнтувалася на ліві сили. Це підтвердили вибори 1932, на яких переміг Лівий картель. Проте 4 уряди Лівого картелю 1932–34 так і не змогли стабілізувати ситуації. Сильний удар по авторитету парламентського режиму у Ф. завдала «афера Ставіського». За сприяння окремих представників найвищої влади Ф. (міністрів, сенаторів, депутатів) рос. емігрант-авантюрист Ставіський організував групу біржовиків, які 1933–34 випускали акції під фальшиві цінності. Викриття цієї афери викликало у франц. суспільстві хвилю обурення. У 1930-х роках у країні активізувалися екстремістські, фашистські та профашистські орг-ції («Вогняні хрести», «Патріотична молодь», «Французька дія», «Французька солідарність» та ін.). Однак спроба праворадикальних сил у лютому 1934 здійснити в

Парижі державний переворот, щоб повалити респ. лад, наштотхнула на рішучий спротив лівих сил. По всій країні відбувалися демонстрації та мітинги. 12.02.1934 у Ф. відбувся політ. страйк, в якому взяли участь 4,5 млн осіб. 27.07.1934 СФЮ і ФКП уклали Пакт про єдність дій (1935 до нього приєдналася частина радикалів), який передбачав спільну б-бу проти фашист. орг-цій, за збереження дем. свобод. Поряд із активізацією діяльності фашист. орг-цій у середині країни, занепокоєння франц. уряду викликала зовн. політика авторитарних режимів у Німеччині та Італії. 1934 франц. дипломатія висунула ідею створення системи європ. безпеки за участю СРСР і країн Центр.-Сх. Європи (див. «Східний пакт»), яка не була зреалізована внаслідок загибелі її гол. прихильника, франц. мін закорд. справ Ж. Л. Барту. Його наступник на посту міністра закорд. справ П. Лаваль, спостерігаючи за дедалі більшою агресивністю Німеччини та Італії (запровадження загальної військової повинності у Німеччині, ремілітаризація Райнської обл., агресія Італії проти Ефіопії), повернувся до політики лавірування і компромісів у відносинах із фашист. державами, намагаючись зберегти статус-кво в Європі. Підписаний 02.05.1935 франц.-рад. договір про взаємодопомогу, франц. дипломатія розглядала, передусім, як засіб політ. тиску на Німеччину, а не як крок до створення системи колективної безпеки в Європі.

Загроза приходу до влади у Ф. ультрарадикальних сил зумовила консолідацію лівого табору. У липні 1935 організаційно оформився рух *Народного фронту* (НФ), ідею якого підтримали ФКП, СФЮ, радикали, профспілки. У січні 1936 була опублікована програма НФ, яка передбачала держ. контроль за розвитком економіки, розширення соц. допомоги населенню, гарантування дем. свобод, заборону фашистських угруповань, активну міжнар. діяльність для збереження миру. На парламентських виборах 1936 партії НФ здобули перемогу над правими силами. Новий уряд сформував лідер соціалістів Л. Блюм. Національні Збори ухвалили понад 130 законів для реалізації програми НФ. Проте для їх втілення потрібні були чималі кошти, у той час як надходження до бюджету скорочувалися. Уряд був змушений брати великі позики, що поступово дестабілізувало економіку країни. Уряд Л. Блюма почав вимагати надзвичайних повноважень, але Сенат йому відмовив. Екон. проблеми викликали у населення розчарування діями НФ. У червні 1937 Л. Блюм подав у відставку. Уряд правого радикала К. Шотана не поліпшив ситуації в країні. Після відставки Шотана і короткого перебування при владі другого уряду

Блюма, 10.04.1938 тільки з радикал-соціалістів був сформований уряд Е. Даладьє. У травні 1939 Народний фронт остаточно розпався.

Зосередження в серед. 1930-х років франц. урядів на вирішенні внутр. проблем спричинилося до зменшення активності Ф. у європ. справах. Уряд Л. Блюма започаткував політику невтручання Ф. у боротьбу респ. уряду Іспанії із заколотниками на чолі з ген. Ф. Франко. Ф. визнала «аншлюс» Австрії 1938 і не підтримала Чехословачину під час *Судетської кризи 1938*, незважаючи на франц.-чехословац. політ. договори. Кульмінаційним пунктом політики «умиротворення», яку Ф. і В. Британія проводили від 2-ої пол. 1930-х років стало підписання *Мюнхенської угоди 1938*, яка зумовила загарбання всієї території Чехословачини *Третім Райхом* у березні 1939 і прискорила розв'язання *Другої світової війни 1939–45*. Дедалі більша загроза розв'язання нового масштабного збройного конфлікту в Європі за участю Ф. викликала суперечки між різними політ. течіями щодо пріоритетів зовн. політики, зумовила невизначеність і непослідовність дій Ф. на міжнар. арені.

Вторгненням нацист. Німеччини 01.09.1939 на територію Польщі розпочалася Друга світова війна. 03.09.1939 Ф. і В. Британія, після марних спроб схилити А. Гітлера стати на шлях переговорів і вивести війська з Польщі й окупованої частини Чехословачини, оголосили Німеччині війну. Проте переходити до активних бойових дій союзники не поспішали. Протягом вересня 1939–травня 1940 тривала т. зв. *Дивна війна*, оскільки, формально оголосивши війну, жодна сторона її фактично не вела. 10.05.1940 нім. війська вторглися на територію Ф. (див. *Французька кампанія 1940*). Нім. танкові армії обійшли з півночі *Мажино лінію*, прорвали оборону союзників побл. Седана і розгорнули наступ углиб франц. території. До кін. травня 1940 нім. дивізії відтіснили велике угруповання союзницьких військ у р-н Дюнкерка. Оборона Дюнкерка тривала до 04.06.1940, коли було закінчено евакуацію основних союзницьких сил на Британ. о-ви. 05.06.1940 після перегрупування нім. війська розпочали другу фазу операції проти Ф. (план «Рот» – «Червоний»). 10.06. Італія також оголосила війну Ф. і В. Британії та розпочала наступ у р-ні італ.-франц. кордону. Франц. уряд переїхав у Тур, а у серед. червня 1940 в Бордо. 14.06. частини нім. Вермахту вступили до Парижу, який франц. влада оголосила «*відкритим містом*». 16.06. П. Рейно передав владу маршалові А. Ф. Петену. 17.06. новий франц. уряд звернувся до нім. командування з проханням про перемир'я. 22.06.1940 було підписано франц.-нім. угоду про

перемир'я (див. *Комп'єнське перемир'я 1940*), яка передбачала: окупацію нім. та італ. військами 2/3 території Ф., оплату франц. урядом утримання окупаційних військ (400–500 млн франків на день); Ельзас і частина Лотарингії входили до складу Третього Райху. 24.06.1940 аналогічний документ було підписано між урядами Ф. та Італії. Маріонетковий уряд Петена контролював т. зв. вільну зону, що не мала виходу до Атлантики, а лише до Середземного моря. Місцем його перебування було обрано містечко Віші (Пд. Франція), від якого він одержав свою назву – режим «*Віші*». Поразка й окупація Ф. призвели до падіння *Третьої Республіки*. Всі політ. партії були розпущені. У липні 1940 франц. парламент у Віші передав всю повноту влади маршалові Петену. Основою зовн. політики режиму Віші стала співпраця з нацист. Німеччиною. Після висадки англ.-амер. військ у Пн. Африці збройні формування режиму Віші та адм-ція північноафр. колоній Ф. перейшла на бік союзників. У відповідь нім. та італ. війська 11.11.1942 зайняли всю «неокуповану» територію Ф. Під загрозою захоплення німцями франц. флот 27.11.1942 був затоплений на рейді Тулону. З перших днів окупації Ф. розпочав діяти франц. Рух Опору, б-ба якого проти окупаційного режиму знайшла широку підтримку в франц. суспільстві. У роки окупації у Ф. діяла велика кількість нац.-патріот. груп, які чинили опір нацистам різними методами – від агітаційно-пропагандистських і саботажних акцій до відкритої збройної б-би проти гітл. військ. Важливу роль у боротьбі з окупантами відіграв рух «*Вільна Франція*» (від липня 1942 – «Франція, яка бореться»). Засновником і керівником руху став ген. Ш. де Голль, який після поразки Ф. емігрував до В. Британії. 18.06.1940 Ш. де Голль з Лондона по радіо звернувся до співвітчизників із закликом продовжувати б-бу проти гітлерівців спільно з В. Британією і США. У липні 1940 до цього руху приєдналися військові формування і адм-ція низки франц. колоній у Екватор. Африці (Чад, Камерун, Габон та ін.) та в Тихому океані. 24.11.1941 Ш. де Голль сформував Франц. нац. комітет, який став осередком еміграційного уряду. У травні 1943 на території Ф. виникла Нац. Рада Опору (НРО), яка координувала діяльність всіх патріотичних сил. До літа 1944 групи Опору налічували бл. 400 тис. осіб. На поч. 1944 різні угруповання Франц. Опору на території Ф. об'єдналися в лавах Франц. внутрішніх сил (ФФІ). Одночасно влітку 1943 на визволеній території Алжиру було утворено Франц. комітет нац. визволення (ФКНВ) під керівництвом Ш. де Голля і ген. А. О. Жиро (від 09.11. його одноосібно очолював де Голль). 02.07.1944 ФКНВ, який визнали уря-

ди В. Британії, СРСР і США, був перетворений Тимчасовий уряд Франц. республіки. Відкриття *Другого фронту* в Європі у червні 1944 стало сигналом для початку масового повстання французів проти окупантів, яке влітку 1944 охопило 40 департаментів країни. Бійці загонів Франц. Опору допомагали здійснити висадку в Нормандії англ.-амер. військам (06.06.1944) і звільнити велику частину Ф. від окупантів. 25.08.1944 амер. війська спільно з 2-ою танковою франц. дивізією ген. Ж. Ф. *Леклерка* надали допомогу повсталим парижанам і остаточно звільнили столицю Ф. від нім. військ. У серед. серпня 1944 англ.-амер. війська розпочали висадку в Пд. Франції (операції «Енвіл» – «Наковальня» і «Дракон»). Із відвойованих плацдармів розпочався наступ на нім. позиції для з'єднання з пн. контингентом союзних військ, що відбулося на поч. вересня 1944. У результаті утворився єдиний фронт союзних військ у Ф., що полегшило їхній наступ до кордонів Німеччини. До кін. вересня 1944 вся Ф. була звільнена від нім. військ арміями союзників і силами Франц. Опору. Війна і окупація завдали величезних збитків франц. економіці. Під час війни загинуло 1 млн 100 тис. французів. 1944 обсяг пром. виробництва впав до 38%, а с/г – до 60% від довоєнного рівня. Вартість франка порівняно з довоєнним періодом знецінилася в 6 разів, дефіцит державного бюджету становив 200 млрд франків. У країні бракувало продовольства, палива, товарів широкого вжитку. У політ. житті країни на перший план вийшли політ. партії, які брали активну участь в організації та діяльності Руху Опору – Франц. комуністична партія (900 тис. членів) і Соціалістична партія-СФІО (350 тис. членів).

Політ. устрій, який існував у Ф. від моменту визволення до ухвалення Конституції 1946 одержав назву Тимчасового режиму. Країною в цей період керував коаліційний Тимчасовий уряд на чолі з ген. Ш. де Голлем. Головна увага за часів Тимчасового режиму (1944–46) приділялась екон. реформам. Уряд де Голля здійснив націоналізацію вугільної, газової, електротехнічної пром-сті, низки великих банків; у соц. сфері – заходи щодо захисту незаможних, підвищення заробітної плати і пенсій. Відбулася чистка держ. апарату від осіб, які співпрацювали з окупантами. Зокрема, були засуджені до страти керівники уряду Віші А. Ф. *Петен* і П. *Лаваль*. Зміни відбулися і на політ. арені країни. Більшість правих політ. партій, які відігравали провідну роль у роки Третьої республіки, розпалися. Натомість виникли нові політ. орг-ції, зокрема католицька партія Народно-республіканський рух (МРП). У жовтні 1945 були проведені референдум і вибори до

Установчих Зборів, що мали розробити нову Конституцію. Найбільшу кількість депутатських місць в Установчих Зборах отримали представники ФКП, Соціалістичної партії (СФІО) і МРП. У коаліційному уряді точилася гостра б-ба щодо майбутнього державного устрою країни. Де Голль, не знайшовши спільної мови з комуністично-соціалістичною більшістю, 22.01.1946 пішов у відставку. 24.12.1946 набула чинності нова Конституція Ф. і почалася 12-річна історія *Четвертої Республіки* (1947–58). Конституція проголошувала Ф. єдиною, неподільною, демократичною, світською Республікою, до складу якої разом європ. частиною входили заморські департаменти і підмандатні території (див. *Французький Союз*). Конституція встановлювала загальне виборче право з 21 року, крім основних політ. свобод, також право на працю, відпочинок, соц. забезпечення й освіту. Ф. ставала парламентською республікою. Провідну роль у політ. житті мав відігравати двопалатний парламент, який складався з двох палат – Національної Асамблеї та Ради Республіки. Уряд ніс відповідальність перед Національними Зборами і на їх вимогу був зобов'язаний подати у відставку. Президента Ф. обирали на спільному засіданні обох палат парламенту терміном на 7 років, він мав право пропонувати кандидатуру голови уряду, однак не був, на відміну від Третьої Республіки, офіц. головою адм-ції й дипломатії.

Всі уряди Четвертої Республіки були коаліційними і часто змінювалися. За 12 років змінилося 22 уряд. кабінети. Навесні 1947 зі складу уряду були виведені міністри-комуністи, які порушили урядову солідарність. Опинившись поза урядом, комуністи взяли курс на дестабілізацію становища в країні й захоплення влади. Соціалістична партія розірвала союз з комуністами і перейшла до співпраці з МРП і радикалами. Навесні 1947 за ініціативою ген. де Голля було створено «Об'єднання французького народу» (РПФ), яке виступало проти системи політ. партій, вимагало скасування Конституції 1946 і створення «сильної влади» в особі незалежного від партій президента. Тоді лідер СФІО Л. Блюм висунув ідею створення коаліції «третьої сили», спрямованої і проти комуністів зліва, і проти Голлістів справа. Блок партій «третьої сили» (СФІО, радикали і МРП) 1947–51 формував уряди у Ф. Внаслідок виборів 1951 у Нац. Асамблеї утворилася правоцентристська коаліція в складі МРП, радикалів, Демократичного й Соціального союзу Опору (ЮДСР) і «поміркованих» (Респ. партія свободи, Селянська партія соц. дії, «незалежні республіканці»), яка і формувала урядові кабінети в наступні роки.

Із кін. 1940-х років у Ф. почався період екон. піднесення. 1947 був прийнятий перший план нац. розвитку – «План оснащення і модернізації» або «План Монне», реалізація якого була розрахована на 1947–53. Важливу роль у стабілізації франц. економіки відіграло приєднання Ф. до *Маршалла плану*, відповідно до якого Ф. отримала кредитів, продовольства і обладнання на суму 2,5 млрд дол. 1949 обсяг пром. виробництва у Ф. перевищив довоєнний рівень, було скасовано карткову систему розподілу продуктів. Внаслідок реалізації урядом другого плану нац. розвитку (1953–57) обсяг пром. виробництва в серед. 1950-х років на 60% перевищив довоєнний рівень. Уряд започаткував глибокі структурні зміни в пром-сті – пріоритетного розвитку набули важке машинобудування і енергетичний комплекс, куди було скеровано 90% коштів, призначених на розвиток пром-сті. У серед. 1950-х років модерні галузі пром-сті країни охопила науково-технічна революція.

У перші повоєн. роки Ф. у своїй зовн. політиці зробила ставку на інтеграцію західноєвроп. країн і підтримання союзницьких відносин із США (принцип «атлантичної солідарності»), а також збереження своєї колоніальної імперії. 1948 Ф. виступила разом із В. Британією, Бельгією, Нідерландами і Люксембургом співініціатором створення Західного Союзу для співпраці в екон., соц. і військ.-політ. сферах. Того ж року країна приєдналася до плану Маршалла. 1949 Ф. вступила до *Північноатлантичного пакту*, у Фонтенбло розмістився ген. штаб НАТО. На поч. 1950-х років Ф. стала одним із гол. ініціаторів і лідером процесу європ. інтеграції. У травні 1950 Р. Шуман висунув план об'єднання вугільної і сталеварної пром-сті західних країн, який заклав базові принципи західноєвроп. інтеграційного процесу (див. *Шумана план 1950*). 1951 Ф. разом із Німеччиною, Італією, Бельгією, Люксембургом, Нідерландами підписала договір про створення *Європейського об'єднання вугілля і сталі*, яке стало першою організацією в системі *Європейських Співтовариств*. У травні 1952 уряд А. Піне приєднався до договору про заснування Європейського Оборонного Співтовариства (ЕОС), який передбачав створення єдиної європ. армії шести держав – учасниць плану Шумана. У березні 1957 Ф. взяла участь у підписанні Римського договору про створення *Європейського Економічного Співтовариства* (ЄЕС). Для збереження колоніальних володінь Ф. вела кровопролитну і невдалу війну в Індокитаї (1946–54). Попри на величезні військові витрати, франц. війська в Індокитаї зазнали низки поразок від повстанської армії *Хо Ши Міна*. За 8 років цієї війни Ф. втратила 140 тис. солдатів і

офіцерів. Переломною стала багатомісячна облога в'єтн. військами франц. фортеці Д'єн Б'єнфу. 07.05.1954 гарнізон фортеці капітулював. У липні 1954 уряд П. Мендес-Франса підписав угоду про припинення війни в Індокитаї. Впродовж 1954–55 Ф. була змушена визнати незалежність Франц. Індокитаю – В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі. Складною була ситуація і в ін. франц. володіннях. Члени Французького Союзу в Пн. Африці – Туніс і Марокко з поч. 1950-х років вимагали повної незалежності. Складнішою для франц. уряду була ситуація в Алжирі, де проживало понад 1 млн «чорноногих» – вихідців з Франції та ін. європ. країн. У листопаді 1954 в Алжирі розпочалася нац.-визв. повстання, яке франц. уряд спробував придушити збройним шляхом (див. *Алжирська війна 1954–52*).

На парламент. виборах 1956 перемогу здобули ліві сили. Уряд Республіканського фронту на чолі з ген. секретарем СФЮ Гі Молле (1956–57) започаткував широку програму соц. перетворень, визнав незалежність Тунісу і Марокко (березень 1956), надав місцеве самоврядування корінним жителям франц. колоній у Екваторіальній Африці. У листопаді 1956 Ф. стала активним учасником *Суецької кризи 1956* і спільно з Ізраїлем та В. Британією взяла участь у бойових діях проти Єгипту. Однак найбільшою проблемою для уряду Г. Молле, згодом і кабінетів М. Буржес-Монурі та Ф. Гайяра залишалася ситуація в Алжирі. Намагання офіц. Парижа розв'язати алжир. проблему силовими методами призвело тільки до загострення кризи. Ультрарадикальні лідери колоніалістів і командування франц. армії в Алжирі заради збереження дотеперішнього статусу Алжиру (висували гасло «Алжир – це Франція») були готові поширити воєнний конфлікт на континентальну частину Ф. 13.05.1958 в Алжирі розпочався путч фращ. ультраколоністів. Командування франц. військ в Алжирі підтримало вимогу заколотників про створення «уряду національного порятунку» на чолі з ген. Ш. де Голлем. 01.06.1958 Національні Збори затвердили головою уряду ген. де Голля, який одержав надзвичайні повноваження. Після цього Національні Збори були розпущені, й Четверта Республіка фактично припинила існування.

У вересні 1958 на референдумі французи схвалили нову Конституцію країни, що передбачала зміну форми державного правління. Ф. ставала президентською республікою. Президент, якого обирала розширена колегія виборників на 7 років, мав повноваження голови держави, виконавчої влади і головнокомандувача збройних сил; він призначав прем'єр-міністра й осіб на найвищі державні та військові посади. Президент затверджував закони, які ухвалював парламент, але міг видавати і

власні декрети без погодження з парламентом. Йому надавалося право розпустити парламент і призначити нові вибори. У Ф. була впроваджена нова виборча система, змінено адмін.-терит. поділ країни. У листопаді 1958 відбулися парламентські вибори, на яких перемогу здобув Союз на захист нової республіки, створений прихильниками де Голля. У грудні 1958 де Голля було обрано першим президентом *П'ятої Республіки*.

Новосформований уряд М. Дебре у внутр. політиці взяв курс на стабілізацію фінансової системи, підвищення конкурентноспроможності франц. пром-сті й с/г. Уряд призупинив втілення концепції «відкритої економіки», реалізацію якої передбачав 3-й план нац. розвитку (1958–61). Нова екон. концепція уряду базувалася на засадах державного регулювання і підтримки стратегічно важливих галузей. У роки реалізації 4 і 5-го нац. планів розвитку (1962–65 і 1966–70) обсяг пром. виробництва зріс на 60%, а виробництво продукції с/г збільшилося на 66%. Поступово Ф. перетворилася на сучасну індустріальну державу з передовою багатогалузевою пром-стю, включаючи атомну і аерокосмічну. Важливим напрямом діяльності уряду стало розв'язання колоніальної проблеми. Президент де Голль запропонував нові підходи у взаємовідносинах з країнами, які перебували в колоніальній залежності від Ф. Основою цих відносин мало стати взаємовигідне екон. співробітництво і зміцнення морального авторитету Ф. як країни, яка поважає право кожної нації на незалежний розвиток. Французький Союз був реорганізований у Французьке Співтовариство. 1958–60 Ф. визнала незалежність 15 колишніх франц. колоній в Африці. Проте найгострішою політ. проблемою П'ятої Республіки залишалася війна в Алжирі. 16.09.1959 де Голль вперше в своїй промові визнав право алжир. народу на самовизначення, що було сприйнято лідерами ультраколоніалістів як зрада і відмова від ідеї «французького Алжиру». У січні 1960 франц. ультра розпочали антиурядовий заколот у Алжирі, відомий як «тиждень барикад». У квітні 1961 група генералів (Р. Салана, Е. Жуо, Шаль та ін.), які створили терорист. орг-цію ОАС, намагалися захопити владу в Алжирі, однак, вірні урядові війська ліквідували заколот. 1962 франц. уряд і представники ФНВ підписали *Евіанські угоди 1962* про припинення вогню і про умови самовизначення Алжиру. Із визнанням незалежності Алжиру фактично розпалася франц. колоніальна імперія.

До серед. 1960-х років президент де Голль, втілюючи свою ідею «національної величі Франція», зумів забезпечити франц. суспільству деяку політ. і соц. стабільність. На жовтнево-

му референдумі 1962 бл. 62% його учасників підтримали вибори президента країни на основі прямих, загальних виборів. Парламентські вибори 1962 засвідчили значну перевагу ґоллістського блоку у політ. житті країни (здобув 229 місць у Національних Зборах, ФКП і СФІО відповідно 41 і 67). Зовн. політика франц. урядів за президентства де Ґолля зазнала значних коректив. Ф. відмовилася від ідеї «атлантичної солідарності», висловила за налагодження конструктивного діалогу між двома наддержавами – СРСР і США. Намагаючись досягнути повної незалежності Ф. в області нац. безпеки, франц. уряд форсував власну ядерну програму. У липні 1964 Ш. де Ґолль заявив про ядерний статус Ф. У березні 1966 Ф. вийшла з військової структури НАТО і прийняла нову концепцію нац. оборони (т. зв. оборона за всіма азимутами), яка більше не розглядала *Радянський блок* як єдиного потенційного противника. Офіц. Париж виступив з ідеєю формування «третьої сили», якою мала стати об'єднана Європа. Франц. уряд на противагу ідеї «Вітчизна Європа» висував гасло «Європа Вітчизн», яке передбачало тісну співпрацю європ. країн при збереженні нац. суверенітету. Водночас офіц. Париж чинив опір входження до ЄЕС В. Британії, яка, на думку Ш. де Ґолля, могла відстоювати в цій орг-ції амер. інтереси. У цей період Ф. активно розвивала відносини із соціалістичними країнами. 1966 відбувся візит де Ґолля в СРСР, Ф. першою із зх. держав визнала НДР.

Наприкін. 1960-х років у розвитку П'ятої Республіки стали спостерігатися кризові явища. Франц. бізнес вважав обтяжливою жорстку регламентацію державою екон. життя країни. Профспілки намагались позбавитися надмірної державної опіки над трудовими відносинами. Широкі маси населення були незадоволеними соц. політикою уряду, про що засвідчили президентські вибори 1965. Ш. де Ґолль знову переміг своїх конкурентів (44,7% голосів, а Ф. Міттеран – 37,40), однак його популярність у суспільстві поступово зменшувалася. Це підтвердили і парламентські вибори 1967, на яких ґоллісти разом із союзниками зберігали лише незначну перевагу в парламенті. На поч. травня 1968 країну охопила хвиля студентських заворушень. Підбурювані маоїстськими та ін. комуністичними орг-ціями студенти вимагали реформи системи вищої освіти. Влада вдалася до силових дій для відновлення порядку – відбулися арешти і побиття студентів. Переслідування студентів викликало протест широких верств населення. 13.05.1968 у країні розпочався загальний страйк солідарності. За кілька днів кількість страйкарів досягла 9 млн осіб. Припинили роботу

підприємства, зупинився транспорт, застрайкували засоби масової інформації. 25.05.1968 уряд погодився на вимоги профспілок щодо реформи вищої школи, підвищення прожиткового мінімуму, збільшення заробітної плати і поліпшення соц. забезпечення. Для стабілізації політ. ситуації де Ґолль розпустив парламент і призначив нові вибори. На позачергових парламент. виборах, які відбулися в червні 1968, урядова партія Союз демократів на захист П'ятої Республіки отримала абсолютну більшість депутатських мандатів. Компартія та ін. ліві сили, які брали участь в організації подій «Червоного травня», зазнали відчутної поразки. Для зміцнення власних позицій де Ґолль запропонував законопроект про реформування Сенату та обмеження повноважень органів місцевого самоуправління. Ці питання були винесені на референдум, який відбувся 27.04.1969. 52% виборців висловилися проти урядового законопроекту. 28.04.1969 де Ґолль подав у відставку, зазначивши «Французи втомились від мене, а я втомився від них».

На виборах, які відбулися в червні 1969, новим президентом Ф. було обрано представника ґоллістської партії Ж. Помпіду. Прем'єр-міністром став соратник де Ґолля Ж. Шабан-Дельмас. Уряд, враховуючи сусп. настрої, послабив державну регламентацію економіки і розширив соц. законодавство. На зміну гаслу «величі Франції» була запропонована соціал-реформістська ідея «нового суспільства», яка передбачала участь працівників в управлінні виробництвом і встановлення соціального миру. Президент Ж. Помпіду висунув власну програму розвитку економіки Ф. («промислового імперативу»), яка передбачала пріоритетний розвиток пром-сті як основи для розв'язання соц. проблем. У роки реалізації 6-го плану (1971–75) щорічні темпи приросту ВВП становили 5,7%. Для зміцнення своїх політ. позицій Ж. Помпіду провів реорганізацію партії, яка 1971 була перейменована в Союз демократів на захист республіки. Одним із найближчих співробітників президента став Ж. Ширак. Напередодні парламент. виборів 1972 відбулося перегрупування гол. опозиційних сил, зокрема соціалістів. СФІО остаточно відмовилася від формування коаліційних блоків із центристами і робила спроби консолідуватися з ін. лівими силами. 1971 соціалісти прибрали нову назву Франц. соціалістична партія, лідером якої став Ф. Міттеран. 1972 ФКП і ФСП ухвалили Спільну програму лівих сил, яка передбачала націоналізацію ключових галузей пром-сті, проведення соц.-екон. реформ, скорочення військ. програм та ін. На виборах 1973 ліві сили зібрали 46,3% голосів. Зовнішньополіт. курс Ф. за президентства

Ж. Помпіду зазнав деяких змін. Пріоритетним надалі був процес західноєвроп. інтеграції. Офіц. Париж відмовився від деґоллівської політики блокування вступу В. Британії до ЄЕС, куди вона була прийнята 1973. Ж. Помпіду здійснив реальні кроки для нормалізації відносини Ф. зі США. 1974 Ф. підписала нову Атлантичну Хартію, яка дозволила Парижу розвивати політ. співпрацю з НАТО. Оборонна доктрина Ф. «за всіма азимутами» була замінена концепцією, яка визначала «три кола оборонної політики» – метрополію, Зх. Європу і регіон Середземного моря. Втілення амбітних політ. і екон. проєктів Ж. Помпіду перервала його передчасна смерть 02.04.1974.

Після смерті Ж. Помпіду президентом став В. Жискар д'Естен, який продовжував політ. курс свого попередника і запропонував доктрину «передового ліберального суспільства» – т. зв. жискардизму. Новообраний президент закликав до консолідації всіх політ. сил, модернізації нац. економіки і зміцнення позицій країни на світовому ринку. Перед урядами Ж. Ширака (1974–76) і Р. Барра (1976–81) постала проблема подолання наслідків глибокої екон. кризи 1973–75 в умовах, коли частина населення підтримувала ліберальні ідеї жискардизму (технократичний прагматизм, твердий соціальний порядок), а ін. виступала за соціальну програму лівих партій. Урядова програма передбачала «промислову переорієнтацію», пов'язану із зосередженням державної політики на підтримку лише великих підприємств, продукція яких витримувала конкуренцію на світовому ринку (автомобільна, хімічна, електротехнічна галузі пром-сті). Істотно зміцнився військ.-пром. комплекс, 40% продукції якого йшло на експорт. Одночасно дії урядів були спрямовані на скорочення видатків з держбюджету на соц. потреби, жорстку кредитну і податкову політики. У період перебування при владі В. Жискар д'Естена закінчилося перегрупування політ. сил. 1976 ґоллісти створили Об'єднання на підтримку республіки (ОПР), 1978 центристи – Союз за французьку демократію (СФД), різні соціалістичні угруповання об'єдналися у Французьку соціалістичну партію (ФСП), яка разом з ФКП створили ліву опозицію і виробили «Спільну програму дій». На березневих виборах 1978 ОПР здобула 31% депутатських мандатів, СДФ – 25%, соціалісти разом з ін. лівими – 24%, комуністи – 18%. Наприкін. 1970-х років посилювався сепаратистський рух у Бретонії, та, особливо, на Корсиці, де його учасники створили єдину орг-цію – Корсиканський фронт нац. визволення і вдалися до широких терористичних акцій (див. *Корсиканська проблема*). У сфері зовн. політики уряд відмовився від реалізації концепції

«величі Франції», яка була властива ґоллістській дипломатії. Ф. виступила за послідовне втілення ідеї «єдиної Європи». Завдяки зусиллям Ф. вдалося запровадити єдину європ. грошову одиницю для розрахунків (ЕКЮ), ввести процедуру прямих виборів до *Європарламенту*, закріпити статус Європейської Ради як одного з найвищих органів *Європейських Співтовариств*. У цей період франц. уряд продовжував відновлювати зв'язки Ф. з НАТО, однак виступав за збереження автономії нац. збройних сил. 1974 Ф. підписала нову Атлантичну Хартію, яка зміцнювала принцип колегіальності в діяльності НАТО. 1975 за ініціативою В. Жискар д'Естена були започатковані регулярні щорічні зустрічі лідерів «сімки» (7 найрозвиненіших держав Заходу і Японія). У 1970-х роках активізувалася політика Ф. у країнах *Третього світу*. У своїх колишніх колоніальних володіннях Ф. проводила політику «франкофонії» – надання широкої гуманітарної допомоги, сприяння розвитку франкомовної культури, системи освіти.

Проблеми структурної екон. кризи, зміни основних орієнтирів держ. політики і радикального реформування франц. політ. системи, зуміла краще використати під час президентської кампанії ФСП, яка привели до влади свого кандидата. У травні 1981 новим президентом Ф. став Ф. Міттеран. Лівий уряд П. Моруа, намагався вийти з кризи не через обмеження втручання держави в економіку, як це було у В. Британії та США, а через зміцнення централізованого державного регулювання і втілення програми націоналізації. Уряд здійснив націоналізацію 36 великих комерційних банків і деяких пром. підприємств, розширив соц. програми, прийняв закони про права профспілок тощо. Реформи, які дістали назву «великої хвилі», призвели до збільшення інфляції, падіння курсу франка, зростання дефіциту держбюджету і відтоку з країни іноз. капіталу (тільки за 1981 – 77 млрд франків). Запровадження урядом державного контролю за цінами і зарплатою викликало лише загальне невдоволення. Влітку 1982 уряд був змушений згорнути програму реформ, відмовитися від ідеї «соціальної держави» і вдатися до жорсткої економії, скорочення соц. програм, припинити націоналізацію та ін. У липні 1984 кабінет міністрів очолив Л. Фабіус. Спроба уряду підпорядкувати католицькі навчальні заклади світським органам освіти спричинила числені акції протесту противників антиклерикального курсу влади. Стався розкол і в урядовій коаліції, внаслідок чого комуністи вийшли зі складу кабінету. Провал екон. політики уряду позначився на авторитеті лівих сил, які поступово почали втра-

чати свої ще донедавна міцні позиції в суспільстві. Частина лівого електорату почала орієнтуватися на центристські партії, частина потрапила під вплив праворадикальних угруповань, зокрема Народного фронту Ж.-М. Ле Пена.

На парламентських виборах 1986 перемогу здобули праві сили – ОПР і СДФ отримали 291 мандат, а ФСП – 206. Комуністи вперше за післявоєнний час здобули менше ніж 10% голосів виборців (35 депутатських мандатів). Ф. Міттеран був змушений призначити прем'єр-міністром лідера ОПР Ж. Ширака. Вперше в історії П'ятої Республіки президент і прем'єр-міністр опинилися у різних політичних таборах. У Ф. розпочався т. зв. період «співіснування» – правління лівого президента і правого прем'єр-міністра. Це зумовило своєрідний розподіл функцій між найвищими посадовими особами держави – президент зосередився на питаннях зовн. політики і нац. безпеки, а прем'єр розв'язував внутр. проблеми держави. Президент Ф. Міттеран у зовнішньополіт. сфері намагався зміцнити позиції Ф. у західному блоці та її відносини зі США. У 1980-х роках нормалізувалися відносини Ф. і Атлантичного альянсу, 1983 у Парижі, після тривалої перерви, відбулася сесія Ради НАТО. У цей період Ф. особливу увагу приділяла питанням європ. інтеграції. Франц. дипломатія підтримала розширення ЄЕС (зокрема приєднання до орг-ції Іспанії та Португалії), розширення військ.-політ. співробітництва західноєвроп. держав у рамках *Західноєвропейського Союзу*. У серед. 1980-х років Париж у тісній співпраці з Бонном закінчив розроблення концепції Європейського Союзу, яка була викладена в «Єдиному європейському акті» 1986. Ф. Міттеран підтримав концепцію «Нового політичного мислення» М. Горбачова і розгортання рад.-амер. діалогу на найвищому рівні. Ф. Ширак, очоливши уряд, розпочав реалізувати неоголлїстську концепцію «консервативної революції», суть якої полягала у відновленні в країні позицій приватного сектору, відродження духу конкуренції і особистої відповідальності. Основою оздоровлення економіки країни уряд вибрав приватизацію – за 1,5 року його діяльності була приватизована 1/3 державного сектору (бл. 1 110 підприємств), крім енергетичної галузі, підприємств газопостачання і телекомунікації. 1986–88 доходи від приватизації становили 84 млрд франків. Урядова програма передбачала згортання держ. соціальних програм, скасування адмін. контролю за цінами (стабільними залишалися лише ціни на книги, ліки, тарифи на електроенергію, газ і залізничний транспорт), зниження податків, послаблення контролю за

фінансовими і валютними операціями тощо. Жорсткі екон. заходи уряду супроводжувалися змінами у політико-правовій сфері – посиленням боротьби зі злочинністю і тероризмом, ускладненням порядку в'їзду до країни іммігрантів та ін. Однак неефективність антитерористичних заходів уряду (1986 терористи «Аксійон Дірект» (Action Direct) вбили президента концерну «Рено» Жоржа Бесса, запровадження нових імміграційних правил (критикували і комуністи, і НФ Ле Пена) і, особливо, домагання схвалення урядового законопроекту щодо реформування системи вищої освіти (різко зменшував права студент. самоуправління), викликали глибоке розчарування правим кабінетом Ж. Ширака. У цих умовах, вміло використавши, і прорахунки уряду Ширака, і політ. суперечності в правому таборі (суперництво за вплив між Шираком і Барром), Ф. Міттерана 1988 вдруге обрали президентом Ф. Він розпустив Національні Збори, в яких домінували праві, й призначив позачергові парламентські вибори. Вибори принесли успіх соціалістам, які отримали 37,5% голосів і 276 депутатських мандатів. СДФ разом із лівими радикалами і близькими до неї групами забезпечила собі більшість у парламенті, хоча і не абсолютну; комуністи вибороли лише 27 депутатських мандатів. Опозиційні політ. сили отримали 272 мандати. Загалом економічна політика лівих урядів – Мішеля Рокара (1988–91), Едіт Крессон (1991–92), П'єра Береговуа (1992–93) – не принесла тих результатів, на які сподівалися їхні прихильники. 1993 обсяг пром. виробництва і валового внутр. продукту дещо скоротився (на 1,5%). Дефіцит бюджету збільшувався (з 95 до 165 млрд франків), інфляція була невелика (бл. 2%), проте безробіття вперше в історії Ф. перейшло рубіж 3 млн осіб (понад 10% працездатного населення). До того ж у лавах ФСП посилювалися відцентрові тенденції. Партія втрачала свій вплив у суспільстві й внутрішню єдність. За п'ять років у ній змінилося 5 перших секретарів. Ця обставина, а також невдачі урядової екон. політики й стали причиною катастрофічної поразки ФСП на парламентських виборах 1993, які відбувалися за мажоритарною системою. Соціалісти втратили половину голосів своїх прибічників і зібрали лише 14% голосів (отримали 52 місця в Національних Зборах). Комуністи вибороли 23 місця в парламенті. Натомість ОПР і СДФ здобули разом 39,5% голосів і 484 парламентські мандати з 577. Національний фронт не отримав жодного мандату, але за нього проголосувало 12% виборців. У Ф. знову почався період «співіснування» лівого президента і правого уряду. Кабінет міністрів очолив Едуард Балладюр, соратник Ж. Ширака, один

з гол. ідеологів і практиків економічного лібералізму. Ж. Ширак не захотів пов'язувати себе обов'язками прем'єра, оскільки готувався до президентських виборів 1995. Новий уряд відновив приватизацію, розпочату Ж. Шираком 1986–87, і продав основну частину фінанс. і пром. компаній, які перебували ще в державному секторі. У приватні руки перейшло 20 великих банків, авіаційних і нафтопереробних заводів, зокрема такі широко відомі, як фірма «Рено», банк Ліонський кредит, хімічний концерн Рон-Пуленк та ін. У державному секторі залишалися залізниця, метро, електростанції, пошта, одна з програм телебачення, декілька вугільних шахт. Важливим компонентом внутр. політики уряду Балладюра стали заходи, спрямовані на обмеження імміграції, запроваджено депортацію з країни іммігрантів–нелегалів (1993–94 депортовано 20 тис. осіб). Поступово соц.-екон. ситуація в країні почала нормалізуватися, прискорилися темпи пром. виробництва, зменшилася інфляція, загальмувалося зростання безробіття. Е. Балладюр став у Ф. дуже популярним політиком і міг цілком виграти президентські вибори, тим паче, що важкохворий Ф. Міттеран переніс дві хірургічні операції й відмовився від участі в них. Найважливішою подією 1995 у Ф. стали президентські вибори. Кандидатом від ФСП був висунутий Ліонель Жоспен. Праві запропонували дві кандидатури – Ж. Ширака і Е. Балладюра (СФД підтримувала Балладюра), комуністи – Робера Ю, який 1994 змінив на посту ген. секретаря ФКП Жоржа Марше. Від Національного фронту у виборах брав участь Ж.-М. Ле Пен. У другий тур виборів вийшли Л. Жоспен (23,5% голосів) і Ж. Ширак (20,6%). Комуністи голосували за Жоспена, а Балладюр віддав свої голоси Шираку. У другому турі 07.05.1995 Ж. Ширак набрав 52,6% голосів і був обраний президентом Ф. Гол. пунктом своєї екон. програми Ж. Ширак вважав б-бу з інфляцією шляхом жорсткої економії державних коштів, збільшення податків, масштабного скорочення соц. допомоги, а також вступ Ф. 1999 до Європейського валютного союзу. Новим прем'єр-міністром став Ален Жюппе, переконаний прихильник екон. лібералізму і технократії. Урядова програма передбачала продовження приватизації, скорочення військових видатків, згорання соц. програм, «замороження» зарплати тощо. Президент підтримав дії прем'єра і заявив про намір уряду впродовж двох найближчих років домагатися жорсткої економії коштів і модернізації пром-сті. Всі ці урядові плани і рішення спричинили гостре незадоволення в суспільстві. Восени 1995 Ф. охопила хвиля страйків і масових акцій

протесту проти екон. реформ уряду. Ще більше загострило ситуацію рішення уряду про реорганізацію Нац. компанії залізниць (часткова приватизація низки залізничних гілок і скорочення робочих місць), загальний борг якої перед державою склав 175 млрд франків. Першими в б-бу за збереження своїх соц. прав вступили залізничники. Невдовзі їх підтримали працівники столичного метро, енергетики, поштовики, працівники системи охорони здоров'я, а також учні ліцеїв і студенти ун-тів, які вимагали збільшення асигнувань на освіту і створення нових робочих місць. Під тиском громадськості уряд Жюппе був змушений призупинити реформи і вступити у переговори з профспілками щодо їх корегування. Соц. конфлікт 1995 у Ф. знову реанімував дискусію про майбутнє держ. сектору. «Золота епоха» високих темпів екон. зростання і пов'язаних з ним соц. пільг і привілеїв закінчилася. Французи мали зробити вибір на користь структурної перебудови економіки і підвищення її ефективності. Держ. сектор потребував реформування, а профспілки були змушені визначити модель перехідного періоду шляхом переговорів. Відлуння страйків 1995 позначилося на результатах позачергових виборів до Національних Зборів у травні-червні 1997 – праві програли. ОПР виборола лише 135 депутатських місць, ФСП завоювала 240 парламентських мандатів з 577, а ФКП – 38. У парламенті ліві, об'єднавши свої зусилля, змогли утворити урядову більшість. У ситуації, що склалася, Ж. Ширак також, як свого часу Ф. Міттеран, застосував тактику «співіснування» і призначив прем'єр-міністром Л. Жоспена, лідера ФСП. В уряді соціалісти, щоправда, молодого «післяміттеранівського» покоління, які були прихильники інтегрованої Європи і поміркованих соц. реформ, зайняли 18 із 27 міністерських посад. Комуністи після 13-річної опозиції також увійшли до складу кабінету; 8 міністерських посад посіли жінки. Л. Жоспен запропонував французам «республіканський пакт розвитку і солідарності», який передбачав закріплення рівності чоловіків і жінок, пом'якшення імміграційного законодавства, гарантії незалежності суду, забезпечення свободи інформації. Використовуючи методи державного регулювання, уряду Жоспена вдалося знизити дефіцит держ. бюджету і зменшити податки, що сприяло зростанню пром. виробництва з 1,7 у 1996 до 6,7% у 1997. Пришвидшилися темпи екон. розвитку, темпи зростання ВВП становили 3%, інфляція не перевищувала 1%, дефіцит державного бюджету був доведений до 3% ВВП. Успіхи уряд. екон. політики дали змогу уряду і місцевим органам влади збільшити кількість робочих місць

у держ. секторі, де зайнято 24% працездатного населення; знизити на 10% рівень безробіття. У країні почався поступовий перехід до 35-год. роб. тижня, який закінчився 2000. Уряд 1997 скасував обов'язкову військову повинність, підвищив мінімальну зарплату на 4%, допомогу школярам – з 500 до 1 600 франків.

Формування зовнішньополіт. пріоритетів Ф. відбувалося під впливом подій 1980–90-х років на міжнародній арені, які суттєво змінили геополітичну ситуацію в Європі й усьому світі. Гол. увагу Ф. приділяла прискоренню процесу західноєвроп. інтеграції. 1990 у м. Шенген (Люксембург) Ф. разом з ін. учасниками *Спільного ринку* підписала угоду про вільне переміщення осіб, товарів і послуг, яка набула чинності 1995. На нараді представників голів держав та урядів 12 держав–членів *Європейських Співтовариств*, що проходила в грудні 1991 в Маастрихті (Нідерланди), було прийнято 2 документи: Договір про Європейський Союз і Заключний акт про валютно-фінансовий союз. У лютому 1992 відбулося підписання цих актів, що ознаменувало утворення єдиного політ., екон. і валют. союзів держав із населенням 350 млн осіб. Оскільки Маастрихтська угода обмежувала суверенітет Ф., вони викликали хвилю протестів і суперечок. У вересні 1992 відбувся референдум, у ході якого 51% французів, що взяли в ньому участь, схвалили Маастрихтський трактат. Після цього він був ратифікований Нац. Зборами і набув чинності. У жовтні 1997 Ф. разом з ін. країнами ЄС підписала Амстердамський договір, який розширив повноваження наднаціональних керівних органів ЄС. Після розпаду СРСР і соціалістичного табору, Ф. активізувала свою політику щодо країн Центр.-Сх. Європи. У роки свого президентства Ж. Ширак демонстрував схильність забезпечувати зовнішньополіт. курс Ф. «із власним обличчям». У вересні 1995 Ф. відновила, всупереч міжнар. протестам, випробування ядерної зброї (до січня 1996 було здійснено 8 ядерних вибухів). У 1990-х роках країна прагнула відігравати провідну роль у европ. екон. і військ.-політ. структурах. Із січня 1996 Ф. відновила присутність у Військовому комітеті НАТО. Одночасно її керівництво поставило перед Вашингтоном питання про заміну командувача Південного крила НАТО європейцем. Ф. і США мали розбіжності практично з усіх міжнар. проблем – щодо ролі обох країн у НАТО, діяльності ООН, ролі ОБСЄ, мирного процесу на Бл. Сході тощо. Влітку 1999 Ф. брала участь у військовій операції НАТО проти Югославії в Косово, проте не повернулася до цього військового альянсу.

24.09.2000 у Ф. пройшов референдум із питання скорочення терміну повноважень пре-

зидента до 5 років (загалом від 1945 в країні відбулося 12 референдумів). 73% його учасників висловилися за п'ятирічний термін, однак 70% від загальної кількості виборців не взяли участі в голосуванні. Упродовж багатьох десятиріч актуальною для франц. керівництва залишалося «корсиканське питання». У січні 2002 президент Ф. затвердив закон про статус Корсики, який надавав їй до 2004 додаткові повноваження в галузі економіки, соц. політики і культури; Корсика залишалася невід'ємною частиною Ф. У квітні-травні 2002 відбулися президентські вибори. Сенсацією цих виборів стало те, що в першому турі на друге місце після Ж. Ширака вийшов Ж.-М. Ле Пен – лідер НФ. Коментарі цього факту і у Ф., і поза її межами були вкрай схвильованими. У другому турі президентських виборів соціалісти закликали віддати голоси за Ж. Ширака, який отримав 82,2% голосів, а Ле Пен – 17,8%. Під час парламентських виборів 09–16.06.2002 права коаліція «Союз за президентську більшість» здобула 355 місць (68%) з 577 (абсолютна більшість в Нац. Зборах становить 289 мандатів). Такої переваги правих Ф. ще не бачила за всю післявоєнну історію. Соціалісти вибороли 140 депутатських мандатів, комуністи – 23 (мінімальна кількість, достатня, щоб сформувати свою фракцію). Ультраліві, як і ультраправі політ. угруповання, залишилися поза стінами парламенту. Провідною проблемою і для парламентських, і для президентських сил стала б-ба зі злочинністю і гарантії безпеки громадян. Новий уряд, до складу якого увійшли представники Ліберальної демократії (ЛД), ОПР, СФД і безпартійні, очолив Жан-П'єр Раффарен (ЛД), який 07.05.2002–31.05.2005 сформував три кабінети, до яких було залучено й політиків-мусульман. Так, портфелі делегованих міністрів з питань ветеранів отримав Х. Мекашера, рівності шансів – Т. Саїфі.

На поч. ХХІ ст. основною проблемою, яку прийшлося вирішувати керівникам держави, став захист нац. цінностей. 06.10.2001 на футб. матчі Франція-Алжир, який відбувався на «Стад де Франс» у Сен-Дені франц. уболівальники магрибського походження освистали Марсельєзу. 11.05.2002 ситуація повторилася під час матчу «Лоран» – «Бастія», у знак протесту Ж. Ширак покинув трибуну. Тому, 18.03.2003 був прийнятий Закон, який передбачав 7,5 тис. € штрафу за неповагу до національного гімну або прапора. Урядовці розуміли, що неповага до гімну лише маркер глибинних проблем, тому створили низку профільних інституцій, покликаних гармонізувати франц. суспільство: 2001 з'явилися Фонди для допомоги і підтримки інтеграції та боротьби

з дискримінаціями, 2002 відновили Вищу раду з питань інтеграції (створена 1989), 2004 ініціювали Вищу інстанцію з б-би проти дискримінацій і за рівність. 2003 в експериментальному порядку (з 01.01.2007 обов'язковий) запровадили Контракт про прийом і інтеграцію, який передбачав взаємні зобов'язання іммігранта (вивчення мови і законів Ф.) і держави (допомога у поселенні та працевлаштуванні). У цьому ж контексті можна розглядати укладення угоди з ісламською спільнотою Франції (28.01.2000) – Принципи та юридичні основи, що визначають відносини між владою й ісламом у Ф. та створення 2003 представницької орг-ції мусульман – Французької ради ісламу. 19.03.2003 прийнято новий Закон про національну безпеку, т. зв. закон Саркозі, за іменем глави МВС, який передбачав розширення повноважень поліцейських. 28.03.2003 зміни до Конституції, які реформували адмін.-терит. устрою.

Значна робота здійснена у контексті політики пам'яті. 16.07.1995 під час вшанування жертви французьких євреїв під час депортацій часів Другої світової війни, Ж. Ширак вперше заговорив про відповідальність Ф., 2007 вшанував франц. Праведників, які рятували євреїв. Щойно 1999 Ф. визнала факт ведення Алжирської війни 1958–64, яку до того іменували «операцією із підтримання порядку». 23.02.2005 прийняли контраверсійний Закон, який з одного боку підкреслював заслуги харкі (членів допоміжних частин франц. армії, які комплектувалися з алжирців) перед Республікою, а з іншого, передбачав визнання позитивного впливу франц. колоніальної політики і внесення цього факту в шкільні програми. 2006 був модифікований під тиском істориків, як такий, що суперечив науковій етиці та свободі викладання.

На місцевих виборах 2004 у 24 з 26 регіонів (окрім Ельзасу та Корсики) перемогли ліві сили. Склалася ситуація, коли центральні органи влади контролювали праві, місцеві – ліві. Окрім пошуку компромісів із політ. опонентами, уряду Раффарена, а згодом Домініка де Вільпена (2005–07) прийшлося вирішувати проблему неблагополучних кварталів. Вперше словосполучення «складна міська зона» з'явилося у Законі про впорядкування території від 04.02.1995 на означення «великих ансамблів або кварталів з деградованим житлом і сильною невідповідністю між забезпеченням житлом і працевлаштуванням». Всього було створено 751 складну міську зону, зокрема 717 у метрополії. Ці території порівнянні з рештою Ф. мали такі характеристики: безробіття – 18,9% (в інших – 11,6%), частка населення за межею бідності – 26% (14%), мешканці соц. житла – 62% (22%), робітники та службовці – 50,6%

(33,2%). На терит. цих кварталів з 1981 діяли «зони пріоритетного навчання», запроваджені мін. освіти Аленом Саварі. За даними перепису 1999 населення «складних зон» складало 4,5 млн осіб, тобто 8% населення Ф., 10,2% мешканців міст і 28 5% жителів Іль-де-Франсу. Тому з 2004 розпочалася реалізація масштабної Нац. програми міського оновлення, здебільшого в регіонах Іль-де-Франс, Нор-Па-де-Кале, Рона-Альпи. Уряд виділив на 4-річну програму 10,5 млрд євро.

Упродовж 1990-х років – поч. XXI ст. заворушення у «складних» передмістях траплялися майже щороку. Але найбільш масовими, погроми у стали восени 2005 і 2007. Серед світової громадськості поширене переконання, що заворушення організувала насамперед ісламська молодь, однак, ці події були «бунтом відкинутих», а не мусульман. Серед активістів переважала молодь тропічноафр. походження, а також юнаки з франц., італ. і португ. іменами. Унаслідок заворушень, формальним приводом до яких стала загибель двох підлітків у трансформаторній підстанції, пошкоджено 10 тис. автомобілів, 225 шкіл, 233 держустанови та 31 поштове відділення. Бунтівники змусили себе «почути» – 2006 держава збільшила фінансування програми «Місто і житло» на 193 млн євро.

Зважаючи на труднощі у внутр. справах, друга каденція Ж. Ширака характеризувалася обережною зовн. політикою. На поч. XXI ст. фундаментом зовн. політики Ке д'Орсе було наголошення на необхідності дотримуватися прав людини. У період головування в ЄС 2000 Ж. Ширак добився внесення поправки у текст Амстердамського договору про санкції щодо країни-члена ЄС, в якій існували б загрози правам людини. Безпосереднім приводом для цієї ініціативи був прихід до влади в Австрії ультраправої Австрійської партії свободи. 2003 Ф. відмовилася взяти участь в інтервенції проти режиму С. Гусейна в Іраку. На відміну від ФРН, Ф. не була промоутером розширення ЄС, побоюючись напливу робочої сили з нових країн-членів, але була змушена прийняти зміни 2004 і 2007. Показово, що 2005 на референдумі 54,87% французів відкинули проєкт Європейської конституції.

Президентська кампанія 2007 традиційно була протистоянням ФСП в особі Сегулен Руаяль і неоголлістів, яких представляв Н. Саркозі. Жорстка позиція Саркозі під час придушення заворушень у «складних кварталах» і наголошення на захисті нац. цінностей та інтересів дозволили йому у травні 2007 стати новим президентом. У червні 2007 відбулися чергові вибори до Національної Асамблеї, які принесли правим 345 місць, лівим

– 227. Уряд доручили сформувати члену ЮМП (неоґоллстське об'єднання за народний рух, утворене 2002, 2015 перейменоване у Республіканці) Франсуа Фійону (2007–12). Незважаючи на перед-виборну риторику, у внутр. політиці де-факто продовжувався попередній курс. Реалізовувалась програма покращення становища бідних кварталів, яка втілювалася – «Надія передмість – динаміка для Франції». Визначено 5 осн. галузей, в яких ці зони мали наздогнати решту території: житло, працевлаштування, шкільна успішність, безпека і громадський порядок, охорона здоров'я. Зростання рівня безробіття і держ. боргу уряд пояснював економічною кризою, яка захлиснула світ 2008.

Характерна ознака Ф. поч. ХХІ ст. – захист принципу світськості. 2004 прийнято Закон про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навч. закладах, 2010 заборонено закривати обличчя у громадських місцях, до 2013 розроблено Хартію Світськості, яку мали прийняти всі середні навчальні заклади. Оскільки у школах, коледжах і ліцеях навчаються ще не сформовані громадяни, держава на законодавчому рівні захищала їх від будь-якого релігійного тиску. Саме так, а не дискримінацією мусульман пояснюються ці нормативно-правові акти. 2007 Н. Саркозі став першим президентом, який відвідав іфтар у Великій Паризькій мечеті, 2010 Ф. Фійон урочисто відкривав мечеть в Аржентеї, що мало засвідчити прихильність влади до 5-мільйонної мусульманської спільноти, найбільшої на Заході.

У зовн. політиці Ф. продовжувала курс цивілізаційного месіанства, пропагуючи поширення франц. мови і к-ри, зокрема й через д-сть Міжнародної орг-ції Франкофонії. Активнішою стала позиція офіц. Парижа на міжнар. арені, прагнення відігравати роль арбітра, зокрема, 2008 у процесі визнання незалежності Косово і посередництві у конфлікті РФ і Грузії. Зважаючи на економічну кризу, Ф. змушена тісніше взаємодіяти з ЄС. 2008 Лісабонський договір затверджено Сенатом, а 2009 Ф. знову погрозувала ЄС «політикою порожнього стільця». Вперше з 1958 Ф. розвернула вектор до співпраці зі США, що було неприйнятно для де Голля та його наступників. Показовим було повернення 2009 Ф. до військових структур НАТО і активна д-сть франц. військ. контингенту в Афганістані. Єлисейський палац, який у грудні 2007 уклав низку угод із М. Каддафі, 2011 ініціював Резолюцію 1973 ООН, яка дозволила збройне втручання у лівійський конфлікт і призвела до повалення режиму Джамахірії.

Президентські та парламентські вибори 2012 стали останніми «класичними» у франц. історії, коли фаворитами були традиційні партії.

06.05.2012 із мінімальною перевагою у 51,64% голосів кандидат від ФСП О. Олланд переміг чинного президента. На виборах до Національної Асамблеї 2012 уперше з 1997 більшість – 331 місце (280 – ФСП) отримали ліві сили, 229 – праві (194 – ЮМП). Два мандати здобув ультраправий НФ. 2012–17 змінилися три глави уряду Жан-Марк Айро, Мануель Вальс і Бернар Казньов. Повернувшись після 17-річної перерви до влади, соціалісти планували збільшити екон. ріст до 2–2,5% на рік, зменшити держ. борг, ліквідувати бюджетний дефіцит до 2017, подолати безробіття завдяки реформі, яка передбачала прогресивне оподаткування (75% від прибутку мільйонерів, 15% від надходжень банків і нафтових компаній). Проте ці заходи призвели до відтоку з Ф. капіталів (яскравий приклад переїзд у РФ Жерара Депардье), перенесенню виробництва за кордон і відтак подальшому зростанню безробіття.

Незважаючи на те, що 2012 на 30% знижено зарплати президента і міністрів, а 2014 ініційовано заборону поєднувати мандати законодавчої та місцевої виконавчої влади, уряд Ж.-М. Айро увійшов в історію, як такий, що 2013 легалізував укладення одностатевих шлюбів. 2014 у континентальній Франції замість 717 «складних міських зон» утворено 1296 пріоритетних кварталів, які охоплювали 4,8 млн мешканців. Якщо врахувати, що основні проблеми, цих кварталів – це безробіття, забезпечення житлом, багато недипломованої молоді, значна кількість іноземців, стає зрозуміло, що уряд просто змінив назву кварталів на прийнятнішу. Відтоді проблемні передмістя іменуються не «складними», а «пріоритетними», тобто pejоративну конотацію замінено позитивною.

Після терактів у січні 2015 у редакції сатиричного тижневика «Шарлі Ебдо», основним викликом у внутр. політиці стала б-ба з тероризмом. Серед найрезонансніших трагедій: Париж (2015, 16 жертв), Сен-Дені та Париж (обидва – 2015, 140 жертв), Ніцца (2016 – 86 жертв) та ін. поодинокі акти терору. Відповідальність за ці дії взяла ІДІЛ. Теракти посприяли зростанню побутової ісламофобії, але на держ. рівні посилювалася співпраця між урядом і Французькою радою ісламу.

Міграційна криза, яка сколихнула ЄС, фактично не зачепила країну: 2015 Ф. прийняла 80 тис., а 2016 – 85 тис. біженців. Зважаючи на важку екон. ситуацію, 2016 уряд Мануеля Вальса наважився на проведення непопулярної реформи Трудового кодексу, ініційовану мін. праці Мірієм ель Хомрі, яка увійшла в історію, як «закон ель Хомрі». Обурення французів викликало розширення прав працедавців, спрощена процедура звільнення і можливість збільшення робочого дня. Традиційно

франц. працівники нарікали і на виведення виробництва за кордон, ближче до дешевої робочої сили. Протести, які тривали декілька місяців не були чимось винятковим для Ф. Вияви невдоволення трапляються перманентно, що особливо помітно, коли вони охоплюють працівників сфери транспорту (2017–18) і паралізують наземне сполучення, що засвідчує потужні впливи об'єднань франц. профспілок, зокрема Загальної конфедерації праці.

Складна геополітична ситуація – наслідки «Арабської весни», анексія Криму РФ і нестабільність на Донбасі, поява ІДІЛ і загроза міжнародного тероризму, референдум про вихід В. Британії із ЄС, змусили соціалістів провадити активну зовн. політику. Ф. Олланд продовжував курс Н. Саркозі на поглиблення атлантичної співпраці. До кін. 2012 вивів основний контингент франц. військ із Афганістану. 2013–14 Ф. здійснила військ. інтервенцію у Малі проти ісламістів, 2013–16 – у ЦАР. Улітку 2013 з огляду на застосування хімічної зброї проти цивільного населення Ф. пропонувала здійснити авіа-удари по контрольованих Б. Асадом районах у Сирії, однак Париж не підтримали ні Вашингтон, ні Лондон. 2014 Ф. приєдналася до коаліції проти ІДІЛ, а після терактів у листопаді 2015 задіяла авіацію для ударів проти цього утворення.

Невдалі податкові експерименти соціалістів, незручна трудова реформа і постійна терористична загроза призвели до зневіри французів як у соціалістах, так і ґоллістах, які від початку П'ятої республіки чергувалися при владі. Президентські вибори 2017 продемонстрували не лише кризу традиційних партій у Ф. (у другому турі змагалися кандидат від утвореної 2016 сили «Республіко, вперед!» Е. Макрон, і лідерка НФ Марін Ле Пен), а й балотування низки «мусульманських» кандидатів – Р. Фаранґі, Р. Яд, І. Буджекада, С. Хамада Хаміду та ін. Перемога Е. Макрона (66,1% голосів) проілюструвала неприйнятність ідеології НФ для більшості громадян, але вже не таку переконливу, як це було 2002 у Ж. Ширака (82,2% голосів). Парламентські вибори 2017 вкотре зафіксували зміну політ. палітри Ф. – 308 портфелів отримала партія новообраного президента «Республіко, вперед!», яка не постулювалася ні лівою, ні правою. Республіканці здобули лише 112 мандатів, ФСП – 30, а НФ наростив представництво до 8 депутатів.

Едуард Філіпп, якому Е. Макрон у травні 2017 доручив сформ. коаліц. уряд, розпочав заходи, спрямовані на полегшення становища малого і середнього бізнесу, надміру оподаткованого Ф. Олландом. Продовжилася серія політ. скандалів – подібно до того, як 2011 Ж. Ширак був умовно засуджений до 2 років в'язниці за фіктивні

трудові контракти. 2018 розпочалася низка судових процесів щодо Н. Саркозі. У зовн. політиці прослідковується продовження курсу Ф. Олланда із ще більшим зближенням зі США, свідченням чого стало запрошення Д. Трампа на святкування Дня взяття Бастилії 14.07.2017 у Парижі, проти чого виступили представники лівих сил.

Ще 24.01.1992 були встановлені дипл. відносини з Україною, 16.06 підписано Договір про взаєморозуміння і співробітництво між Ф. і Україною. У відносинах двох країн окреслилася тенденція до зростання рівня екон. відносин і політ.-дипл. діалогу, про що засвідчив візит 1997 президента України Л. Кучми до Парижу, 1998 Ж. Ширак відвідав Київ. Проте Україна не стала для Ф. пріоритетним партнером на сході Європи; перевага віддавалася взаємовідносинам із РФ як правонаступниці СРСР. Новий відтінок франц.-укр. відносинам дала анексія Криму й окупація Донбасу. 07.03.2014 Ф. Олланд під час зустрічі із кандидатами у Президенти України наголосив на підтримці територіальної цілісності України, яка, однак, мала бути забезпечена не лише тиском, а й діалогом із РФ. В умовах міжнар. осуду Ф. не передала РФ десантні кораблі «Містраль», споруджені за контрактом, укладеним Н. Саркозі. 12.02.2015 Ф., В. Британія, Україна і РФ підписали *Мінські угоди* про врегулювання ситуації на Донбасі. У вирішенні рос.-укр. конфлікту франц. урядовці не бачили альтернативи Нормандському формату (РФ, Україна, Франція, ФРН). Лінію Ф. Олланда продовжив і Макрон, який 2018 виключив можливість негайного зняття санкцій, бо прогресу в реалізації Мінських угод не було досягнуто. Політика Ф. щодо України після 2014 визначається не так українофільською позицією, як геополітичними міркуваннями – реноме Ф. в очах міжнар. партнерів. Ситуацію ускладнюють пророс. симпатії багатьох франц. політиків, зокрема Н. Саркозі та М. Ле Пен.

На поч. XXI ст. попри періодичні політичні та соц.-еко. кризи, Ф. залишається світовою потугою, ядерною державою, постійним членом Ради Безпеки ООН, членом Великої сімки, разом із ФРН основою ЄС, яка прагне окрім здійснення цивілізаційної та гуманітарної місії виступати арбітром у міжн. конфліктах. І революційний девіз «Свобода, рівність, братерство» все більше адаптується до культурного розмаїття Ф., яке не піддається тотальній асиміляції.

Лім.: Serge Berstein, Pierre Milza. Histoire de la France au XXe siècle. En 3 volumes. Paris: Éditions Perrin, 2009; Франция в поисках новых путей / отв. ред. Юрий Рубинский. Москва: Весь Мир, 2007.

С. Мотрук (Київ), Б. Супко (Львів).

ФРАНЦУЗЬКА КАМПАНІЯ 1940 – воєнна операція нім. армії проти Франції 10.05–24.06.1940 під час Другої світової війни. Кодова назва – «Варіант Жовтий» (нім. – «Fall Gelb»). Стратегічний задум нім. плану війни проти Франції у загальних рисах повторював *Шліффена план*. Проте, на відміну від плану часів *Першої світової війни 1914–18*, основний удар нім. командування планувало завдати французам через Ардени – порослу лісами гірську місцевість, яка вважалася важкодоступною для великих військових з'єднань і танків. Наступ нім. військ на Францію розпочався 10.05.1940 через територію Люксембургу і Пд. Бельгії (група армій «А», команд. ген.-полк. Герд фон Рундштедт) і Нідерландів (група армій «Б», команд. ген.-полк. Федор фон Бок). Група армій «С» під командуванням ген.-полк. В. фон *Леєба* займала позиції навпроти «*Мажіно лінії*», однак упродовж кампанії не вела активних бойових дій. Вже 14.05.1940 нідерланд. армія капітулювала. Королева Вільгельміна і нідерланд. уряд виїхали до В. Британії. Головна позиція оборони у Бельгії пролягала вздовж Маасу і Каналу Альберта. Ключовим пунктом бельг. оборони була фортеця Ебен Емаель, споруджена 1931–35 біля злиття р. Маасу і Каналу Альберта. Нім. десантники, які висадилися із планерів безпосередньо серед бельг. укріплень, протягом кількох годин здобули Ебен Емаель. У ході штурму Ебен Емаель німці втратили вбитими 6, а бельгійці 23 солдати. Франц. і брит. війська вступили на територію Бельгії, однак не встигли зайняти бельг. систему укріплень, яку вже опанували нім. підрозділи. 13.05.1940 у зустрічній танковій битві франц. війська були розбиті. 15.05.1940 німці прорвали франц. фронт під Седаном. 19.05.1940 у р-ні Антверпена нім. війська форсували р. Шельду. Невдачі першого етапу війни спричинили відставку франц. головнокоманд. ген. Моріса Гамелена, якого 19.05 змінив М. *Вейган*. 24.05 ген. Рундштедт за санкцією А. *Гітлера* віддав наказ зупинити наступ сухопутних частин на Дюнкерк, де були оточені значні сили західних союзників. Планувалося, що надалі розгром оточених брит., франц. і бельг. військ довершить нім. авіація. Скориставшись зупинкою нім. наступу британці та французи укріпилися навколо Дюнкерка й розпочали евакуацію оточених сил (операція «*Динамо*»), яка проходила 26.05–04.06.1940. У евакуації союзницьких військ брало участь 861 плавзасоби, 243 із яких було потоплено нім. авіацією. Брит. авіація, яка прикривала евакуацію, збила 130 нім. літаки, втративши 302 власні машини. Загалом вдалося евакуювати 338 226 осіб (зокрема 139 тис. французів і бельгійців). Усе важке

озброєння союзникам довелося залишити. 28.05.1945 без консультацій із союзниками король Бельгії *Леопольд III* оголосив про капітуляцію. Не погоджуючись із рішенням короля, бельг. уряд виїхав до В. Британії. 04.06.1940 капітулювали 40 тис. французів, які прикривали евакуацію із Дюнкерка. Після евакуації брит. військ, франц. сили утримували фронт по рр. Маасу і Соммі. Після перегрупування, 05.06.1940 нім. війська завдали французам удару із плацдармів на лівому березі Сомми у р-нах Ам'єна і Перрона. 10.06 франц. уряд і головнокоманд. збр. силами залишили Париж і виїхали у Бордо. Того ж самого дня у війну проти Франції вступила Італія. 11.06 Париж було оголошено «*відкритим містом*». 13.06 франц. підрозділи залишили столицю, а наступного дня туди без бою вступили німці. 15.06 франц. уряд оголосив «*відкритими містами*» всі міста Франції, населення яких налічувало понад 30 тис. осіб. 14.06 у р-ні Д'єппу капітулював лівий фланг франц. армії; у полон здалося 50 тис. солдатів і офіцерів, зокрема 12 генералів. 17.06.1940 кабінет П. *Рейно* пішов у відставку. Новим прем'єром став А. Ф. *Петен*, який одразу ж звернувся до Берліну із пропозицією про перемир'я. 21.06.1940 капітулював 300-тис. гарнізон «*лінії Мажіно*». 22.06.1940 у Комп'єнському лісі у тому ж самому штабному вагоні, в якому у листопаді 1918 Німеччина підписала перемир'я, представники франц. уряду і армії підписали акт про капітуляцію (див. *Комп'єнське перемир'я 1940*). Угода передбачала остаточне припинення вогню після укладення домовленості між франц. та італ. командуванням. Оскільки підписання такої угоди забрало 2 дні, бойові дії де-факто припинилися 24.06. Франція у ході воєнних дій втратила 121 037 чол. вбитими, 270 107 пораненими, 1 600 тис. французів потрапило у полон; бельгійці втратили 7 500 чол. вбитими, 15 850 пораненими, 500 тис. полоненими; нідерланд. втрати становили 2 890 вбитих, 6 898 поранених. Втрати нім. військ склали 20 037 вбитими, 111 034 пораненими, 18 384 пропавшими безвісти. Події Ф. к. послужили сюжетом для великої кількості худ. творів. Найвідомішими творами літ-ри, які описують події того часу стали повість А. *Сент-Екзюпері* «*Військовий льотчик*» і роман Ірвінга Шоу «*Молоді леви*».

А. *Козицький (Львів)*.

ФРАНЦУЗЬКИЙ СОЮЗ – об'єднання, до якого 1946–58 входили Французька Республіка та її колоніальні, заморські та залежні володіння. Утворений 1946 на основі Конституції *Четвертої Республіки*. Членами Ф. С. визнавалися європ. території разом із заморськими департаментами

(Алжир, Сахара, Гваделупа, Гвіана, Мартиніка, Реюньон), заморськими територіями (Франц. Західна і Екваторіальна Африка, Франц. Сомалі, Коморські о-ви, Мадагаскар, Нова Каледонія, Франц. Полінезія, Сен П'єр і Мікелон), союзні держави (Камбоджа, В'єтнам, Лаос, Марокко, Туніс) і союзні території (Камерун і Того – території під опікою ООН). Камбоджа, В'єтнам і Лаос увійшли до Ф. С. 1949 після підписання окремих угод; Туніс і Марокко відмовилися стати членами Ф. С. і 1956 здобули повну незалежність. Органами Ф. С. були Найвища Рада (до її складу входили представники від всіх членів Союзу), президент (ним за посадою був президент Франції), Збори Ф. С. (складалася на 50% з депутатів франц. Нац. Зборів і на 50% з депутатів ін. членів Союзу). У відповідності до Конституції 1958 Ф. С. був реорганізований у Французьку Співдружність, до складу якої входили суверенні держави, що мали право вільного виходу і отримання повної незалежності. У ході референдумів 1958 члени об'єднання визначили свою форму участі в Співдружності. Лише Гвінея відразу відмовилася від членства в об'єднанні й 01.10.1958 стала незалежною державою. До складу Співдружності увійшли: заморські департаменти – Алжир (до 1962), Сахара (до 1962), Гваделупа, Гайяна, Реюньон, Мартиніка; заморські території – Нова Каледонія, Коморські о-ви, Франц. Полінезія, Сен П'єр і Мікелон, Франц. Сомалі; території під опікою ООН – Того і Камерун; автономні республіки (за результатами референдуму 1958) – Сенегал, Мавританія, Франц. Судан (Малі), Берег Слонової Кістки (Код-д'Івуар), Верхня Вольта (Буркіна-Фасо), Дагомея (Бенін), Нігер, Чад, Габон, Конго-Браззавіль, Мадагаскар. Всі автономні республіки протягом 1960 здобули незалежність, однак, завдяки продуманій і гнучкій політиці, Франція зберегла у цих державах значний екон. і політ. вплив. Оскільки засади статуту Співдружності, які окреслила Конституція, не набули чинності, взаємні стосунки між її державами-членами будувалися на дво- або багатосторонній основі. Конституційні положення про Співдружність були остаточно скасовані 1995.

ФРІЛАНД Христина («Христя») Александра (*Freeland*; 2.08.1968) – канад. державна діячка українського походження, міністр закордонних справ Канади (з 2017), журналістка, письменниця. Н. у м. Пас-Рівер (Альберта) у сім'ї адвокатів Дональда Фріланда і Галини Хом'як. Навчалася в Адріатичному коледжі об'єднаного світу в Італії, Гарвардському ун-ті (бакалаврат з історії та літератури Росії), коледжі Святого Антонія при Оксфордському ун-ті (магістерська програма із

славистики). Одружена з британським письменником і репортером Грехемом Боулі. Журналістську кар'єру розпочала в Україні як кореспондент «Financial Times» (очолювала також московське бюро цього видання), «The Washington Post», «The Economist», упродовж 1999–2001 була заступником редактора канад. газети *Globe and Mail*, згодом керуючим директором *Financial Times* у США. Займала посаду редактора «Thomson Reuters» (2010), «Thomson Reuters Digital» (2011). Авторка книг «Продаж століття» (2000) та «Плутократи. Епоха нових багатих і занепад старої системи» (2012), що потрапила в список бестселерів «The New York Times». 2013 обрана депутатом Палати громад від Ліберальної партії (округ Університі-Роусдейл, Онтаріо). Упродовж 2015–2017 займала посаду міністра міжнародної торгівлі, а 2017 стала міністром закордонних справ в уряді Дж. Трюдо. Відкрито підтримує демократичний шлях розвитку України і розширення санкцій проти Російської Федерації, через що внесена у список офіційних осіб Канади, котрим заборонено в'їзд до Росії. Наприкін. 2017 з робочим візитом відвідала Україну.
Р. Сіромський (Львів).

ФРОНДІСІ Артуро (Fronzizi; 28.10.1908 – 18.04.1995) – президент Аргентини (1958–62). За освітою юрист. З 1930 очолював ліве крило партії Громадянський радикальний союз. 1946–52 – депутат Нац. Конгресу. 1957 внаслідок розколу партії став лідером Громад. радикального союзу непримиренних. Після обрання у травні 1958 на пост президента, Ф. оголосив політ. амністію, дозволив діяльність всіх політ. партій та орг-цій, підвищив зарплату деяким категоріям робітників. Його плани реалізувати широку програму індустріалізації країни наштовхнулися на опір землевласницької аристократії та армії. Уряд Ф. поступово втратив контроль над притоком іноз. капіталу, внаслідок чого нафтова пром-сть Аргентини поступово перейшла під контроль великих нафтових компаній США. У березні 1962 під тиском армії скасував результати місцевих виборів, на яких перемогу здобули пероністи. Таємно підтримував контакти з Ф. Кастро Рус через Е. Гевару. Усунений від влади військовими, які сформували військ.-цив. уряд Х. М. Гідо (1962–63). На деякий час інтернований на о. Мартін Гарсія. З 1963 Ф. очолював одну із фракцій Громад. радикального союзу непримиренних (Партія непримиренних) під назвою Рух за інтеграцію і розвиток, який виступав за посилення регулятивних функцій держави і проведення швидкої індустріалізації.

ФРОНТ ВИЗВОЛЕННЯ КВЕБЕКУ (Front de libération du Québec) – ліворадикальна, сепара-

тистська, таємна, парамілітарна організація, що діяла протягом 1963–71 у канад. провінції Квебек. У ФВК переважала молодь 19–24 років. Фронт був побудований на військовий взірець – структурно поділявся на самостійні ланки, члени яких знали своїх колег лише за псевдами. Гол. базою ФВК був Монреаль і його передмістя. Бойовики орг-ції з метою набуття досвіду відвідували військові табори в Йорданії та Алжирі. Визначальний вплив на програму ФВК справили рев. події на Кубі та концепція «третього світового національного визволення» Е. Гевари. Гол. ідеолог – Поль Вальєр (автор книги – «Білі негри Америки»). 1966 організація підготувала план діяльності «Революційна стратегія і роль авангарду», де описано довгострокову стратегію боротьби, що мала перерости в революцію. За однією з версій, ФВК підтримував контакти з радянськими спец-службами. 1968 Фронт розколовся на «Крило свободи» (займалось організацією терактів) і «Крило Шеньє» (назване на честь одного з лідерів анти-брит. повстання 1837). Безпосереднім виконавцем терактів вважалась структурна ланка ФВК – Армія визволення Квебеку. Об'єктами нападу ФВК ставали установи «колоніальної влади», зокрема підприємства, де практикувалась дискримінація франкомовних робітників. Бомби закладались в поштові скриньки політичних діячів Квебеку, а також у велелюдних місцях (книгарня Макгільського ун-ту, Монреальська фондова біржа тощо). Члени орг-ції підірвали пам'ятники королеві Вікторії й завойовнику Нової Франції (Квебеку) ген. Джеймсу Вулфу. Подібні вчинки Акції ФВК викликали симпатії у багатьох квебекців, привертати увагу світової громадськості до *проблеми Квебеку*, однак, пограбування банків, напади на армійські склади зброї і вбивства, завдавали шкоди іміджу Фронту і відвертали від неї багатьох прихильників. Протягом 1963–70 організація здійснила більше 200 терактів, жертвами яких стали десятки людей. Діяльність ФВК спотворювала уявлення про незалежницький рух, унаслідок чого всіх сепаратистів нерідко трактували як терористів. Активізація діяльності ФВК 1970 змусила федеральний уряд вдатися до контрзаходів. Поліція провела низку арештів і розгромила базу ФВК в м. Сент-Анна-де-ля-Рошель. У жовтні 1970 бойовики «Крила свободи» ФВК викрали брит. торгового емісара Джеймса Кросса та міністра праці й імміграції в уряді провінції П'єра Лапорта (пізніше убитий), спровокувавши «Жовтневу кризу 1970». Спроби канад. уряду порозумітися з терористами не дали результату й офіц. Оттава була змушена запроваджено в дію Акт про заходи воєнного часу. 1970–73 поліція ліквідувала терористичне крило

квебекського сепаратистського руху (див. також «Жовтнева криза» 1970 у Квебеку).

Р. Сіромський (Львів).

ФУАД I (Fuad I; 26.03.1868 – 28.04.1936) – єгипет. султан (1917–22), король (1922–36). 1918 уряд Ф. I розпочав боротьбу за ліквідацію брит. протекторату і надання Єгипту повної незалежності. За правління Ф. II у лютому 1922 Єгипет отримав обмежений суверенітет (Лондон здійснивав контроль над зовн. політикою, обороною і комунікаціями країни). У квітня 1923 запровадив Конституцію країни і прийняв титул короля. Нестабільність політичної (суперечності з найбільшою єгипет. партією Вафд) і госп. ситуація (екон. криза 1929–32) значно послабила авторитет королівської влади у країні під кінець правління Ф. II.

ФУКУДИ доктрина – популярна назва основних тез виступу прем'єр-міністра Японії Т. Фукуда у Манілі (Філіппіни) 18.08.1977. У виступі були сформульовані головні напрями япон. політики у Пд.-Сх. Азії, яка мала ґрунтуватися на трьох основних принципах – Японія відмовлялася від статусу воєнної держави; заявляла, що будуватиме відносини з країнами регіону на засадах взаємної довіри та рівноправ'я; проголошувала готовність сприяти зміцненню безпеки і солідарності країн АСЕАН та висловлювала готовність до встановлення взаємовигідних відносин з країнами Індокитаю.

ФУКУДА Такео (Fukuda; 14.01.1905 – 05.07.1995) – прем'єр-міністр Японії (1976–78). 1929 закінчив Токійський ун-т. 1929–50 – співробітник міністерства фінансів. З 1952 депутат Палати Радників япон. парламенту. 1955 вступив у Ліберально-дем. партію (ЛДП), 1976–86 – лідер партії. З 1965 входив до складу уряду, віце-прем'єр у кабінеті Такео Мікі (1974–76). Після перемоги 1976 його партії на парламент. виборах очолив кабінет міністрів. Розвиваючи традиційні партнерські стосунки із США, Пд. Кореєю і Тайванем, Т. продовжував політику відкритіших відносин з урядами СРСР і КНР, наслідком якої стало підписання япон.-кит. договору про мир і дружбу (1978). У серпні 1977 сформулював основні принципи зовн. політики Токіо в регіоні, зокрема виступав за створення зони безпеки, взаємодовіри і співпраці у Центр.-Сх. Азії (див. *Фукуди доктрина*). Після відставки 1978 прем'єр-міністром країни став М. Охіра (1978–80).

ФУЛБРАЙТ Джеймс Вільям (Fulbright; 09.04.1905 – 09.02.1994) – амер. політик. Н. у

м. Самнері (шт. Міссурі, США). Закінчив Арканзаський (1925), Оксфордський (1928, В. Британія) і Джорджа Вашингтона (1934) ун-ти. За освітою історик і юрист. 1936–39 викладав право в Арканзаському ун-ті, 1939–41 – ректор цього навч. закладу. 1942 обраний до Палати Представників від Демократичної партії. 1943 виступив одним із ініціаторів ідеї створення *Організації Об'єднаних Націй*. 1945–74 – сенатор від штату Арканзас. 1946 опрацював відому Програму Ф., яка мала підтримувати широкий обмін студентами і викладачами між США та ін. країнами, і вперше зобов'язувала федеральний уряд до вироблення широкої освітньої програми. Сьогодні Програма Ф. – найвідоміша програма наукових обмінів США, яка діє у 140 світу. Ф. був непримиренним противником сенатора Джозефа Р. Макартні. 1955 очолив банківську і валютну Комісію Сенату, 1959 – комісію закорд. справ. Прихильник припинення *гонки озброєнь* і противник урядової програми ядерних випробувань. Застерігав амер. уряд від розв'язання воєнних дій у В'єтнамі. Виступав за нормалізацію відносин США із Кубою і КНР. Після закінчення політ. кар'єри був консультантом юрид. фірми «Гоган і Гартсон». Автор книг «Перспективи для Заходу» (1963), «Старі міти і нова реальність» (1964), «Скалічений гігант» (1973), «Ціна імперії» (1989) та ін. 1993 відзначений Президентською медаллю Свободи (США) за діяльність у справі розвитку освіти і міжн. порозуміння.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ (від лат. fundamentum – основа; буквально – точне, скрупульозне трактування Біблії) – ідеологія низки радикальних політ. об'єднань і рухів, заснована на беззастережному слідуванні релігійним канонам; ідеологія та практика деяких релігійних держав (переважно мусульманських держав Бл. Сходу). Розрізняють християнський та ісламський Ф.

Ю. Шведа (Львів).

«ФУТБОЛЬНА» ВІЙНА 1969 (Сальвадорсько-гондураська війна) – воєнний конфлікт між Сальвадором і Гондурасом у липні 1969. У червні 1969 футбольна збірна Сальвадору програла гондураським футболістам відбірковий матч чемпіонату світу 1970. Оскільки футбол у країнах Лат. Америки є не тільки одним із найпопулярніших видів спорту, а й важливою складовою частиною сусп.-політ. життя і предметом нац. гордості, поразка викликала велике розчарування і роздратування сальвадорських вболівальників. Напередодні матчу-відповіді у Сан-Сальвадорі сальвад. псевдоболівальники взяли в облогу готель, де зупинилась збірна Гондурасу, цілу ніч галасували

і викрикували образливі слова. Програш збірної Гондурасу матчу-відповіді спричинив масові заворушення у цій країні. Футбольні хулігани нападали на сальвадорців, яких у Гондурасі проживало бл. 300 тис осіб. Уряди обох країн замість вжиття заходів для врегулювання конфлікту, розпочали дипл. «війну», яка незабаром привела до розриву дипл. відносин між цими центральноамер. державами. На поч. липня 1969 становище різко загострилося – сальвадорські ВПС обстріляли гондурас. пасажирський літак, відбулися збройні сутички на кордоні з залученням артилерії, внаслідок чого з'явилися перші жертви. 15.07.1969 сальвадорська армія вступила на територію Гондурасу, а сальвадор. авіація завдала бомбових ударів по містах сусідньої країни. У ході наступу сальвадор. армія вклинилася на територію противника на 30 км. Тільки різка заява Ради ОАД примусила сальвадор. командування припинити воєнні дії і вивести свої війська з окупованих земель. Внаслідок трьохтижневих боїв понад 800 осіб загинуло, тисячі поранено. У Сальвадорі з'явилися 11 тис. біженців. Бойові дії завдали значного економічних збитків господарству цілого регіону. Протягом наступних трьох років відносини між двома державами нормалізувалися.

С. Мовчан (Львів).

ФЮНЕС Луї де (de Funès; справжнє ім'я – Карлос-Луїс-ді Фюнес-ді Галарса; 31.07.1914 – 27.01.1983) – франц. актор. Походить із древнього іспан. роду, чий вихідці переселилися у Францію. Перепробував багато професій – був художником-оформлювачем, слюсарем, тапером у пабах. Згодом вступив на курси Р. Сімона. Спочатку грав маленькі ролі в різних театрах. 1945 дебютував у кіно в фільмі 1945 Ж. Стелли «Барбізонська спокуса». Потім було безліч дрібних ролей, але акторський талант де Ф. виявився у фільмі Ж. Піното «Іх було п'ятеро» (1952; роль конферансьє у кабаре). Його наступною роллю став темпераментний Каломель у стрічці Ж-П. ле Шануа «Тато, мама, служниця і я» (1954). Саме ця роль привернула увагу Іва Робера, який довірив де Ф. зіграти головну роль безтурботного бракон'єра Блеро в його фільмі «Не пійманий – не злодій» (1958). У 1960-х роках де Ф. улюблений актор таких режисерів, як Ж. Ури (фільми «Роззява», «Велика прогулянка», «Манія величі», «Пригоди рабіна Якова»), Андре Юнебеля (серія стрічок про Фантомаса, де він створив образ комісара Жюва), К. Зіді (фільми «Сварка», «Крильце і ніжка»). Однак улюбленим режисером де Ф. став Жан Жіро, з яким вони зробили усі фільми про жандарма із Сен-Трапе, а також «Великі канікули» (1967), «Скупий» (1980),

премія «Сезар» за творчість), «Капустяний суп» (1981).

К. Сліпченко (Львів).

ФЮРЕР (нім. Führer; нім. – вождь) – титул *А. Гітлера*, покликаний визначати його роль як вищого керівника нацистської партії та *Третього Райху*.

Вживався з 1920. Після смерті *П. Гінденбурга* пост президента був скасований, а Гітлер 02.08.1934 офіційно прийняв титул Ф. нім. народу і посів посаду канцлера. Був еквівалентом «дуче» – титул *Б. Муссоліні*, «каудільо» – ген. *Ф. Франко*, «кондукатор» – ген. *Й. Антонеску*.

X

ХАБИБУЛА (03.06.1872 – 20.02.1919) – афган. емір (з 1901). На поч. правління намагався проводити реформи, щоб європеїзувати країну, зміцнити центр. владу і послабити залежність від В. Британії. Під час *Першої світової війни 1914–18* дотримувався нейтралітету, хоча симпатизував країнам австр.-нім. блоку. Виступив проти молодоафганців, які намагалися обмежити владу еміра. Убитий внаслідок палацового перевороту.

ХОКОН VII (Haakon VII; 03.08.1872 – 21.09.1957) – перший суверенний король Норвегії у новітній період із Глюксбурзької дин. Другий син майбутнього дан. короля Фредеріка VIII (1906–12), до 1905 відомий, як принц Карл. 1889–93 навчався у Дан. корол. морській академії. 1896 одружився з принцесою Мод Вельською, донькою майбутнього брит. короля Едварда VII (1901–10). Коли 1905 Норвегія розірвала унію зі Ш., Стортинг обрав кандидатуру принца Карла, бо він був нащадком давніх норв. королів, одружений із представницею дружнього брит. двору та мав спадкоємця чоловічої статі. 18.11.1905 після проведеного референдуму (79% «за»), обраний Стортингом на норв. престол під іменем Хокон VII. 22.06.1906 Хокон VII і Мод короновані у Нідароському кафедральному соборі у Трондхеймі. Королівська сім'я швидко здобула симпатії підданих, оскільки новий монарх часто зустрічався з норвежцями, і за 52-річне правління став визнаним моральним авторитетом і прихильником жорсткого дотримання законів. Саме Хокон VII 1927 після перемоги на виборах Норвезької робітничої партії, не роблячи винятку через політичні переконання кандидата, наголосив, що її лідер Крістофер Хорнсруд повинен сформувавати уряд – «Я також король і для комуністів». Прихильник політики нейтралітету та зближення між скандин. країнами. Після окупації Норвегії нацист. Німеччиною відмовився доручити сформувавати уряд фашисту В. *Квіслінгу*, оскільки той не був легітимно обраним. Мужність короля підкреслює і той факт, що його рідний брат дан. король Крістіан X прийняв нім. ультиматум, а нейтральна Швеція відмовилася надати Х. VII політ. притулок. У червні 1940 виїхав із наблизеними політиками до Лондона, де сформував еміграц. уряд, який діяв до 7.06.1945. Став символом норв. Руху Опору. Громадяни, вдячні за героїчну поставу Х. VII, 1947 збрали кошти на купівлю

для монарха яхти «Норвегія». Після 1955 перебував у інвалідному кріслі, його син принц Олаф (майбутній Олаф V, 1957–91) заміняв його на більшості церемоній. Увійшов в історію, як символ нескореності та відновленого Норвезького королівства. Образ Х. VII присутній у сучасній норв. масовій культурі з'явилася стрічка Еспера Крістенсена «Вибір Короля» (2016).

Б. Сипко (Львів).

ХАМАДАНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1915 – наступальна операція 23.11–09.12.1915 рос. експедиційного корпусу на території Ірану у ході *Першої світової війни*. Остерігаючись посилення нім.-турец. впливів на Іран, у жовтні 1915 рос. командування прийняло рішення підсилити присутність у Пн. Ірані, де на той час рос. гарнізони знаходилися тільки у Казвіні, Ардебелі та Хорасані. Для реалізації цієї мети був створений експед. корпус під командуванням ген. М. Баратова, який протягом жовтня 1915 був перевезений через Каспійське море із Баку до іран. порту Ензелі. Після зосередження всього корпусу у Казвіні, 23.11.1915 розпочався марш рос. військ до Хамадану. Офіц. метою походу було роззброєння прони́мецьки налаштованих підрозділів іран. жандармерії та охорона рос. консула, який мав прибути до Хамадану. 25.11 у с. Елчі рос. війська розсіяли 2-тис. загін іран. жандармів і місцевих ополченців. 03.12 рос. війська без бою захопили Хамадан, а 09.12 – Куми. Х. о. дозволила встановити контакт між рос. і брит. військами на іран. території, а також нейтралізувати прони́мецькі сили в Ірані.

А. Козицький (Львів).

ХАМАС (араб. Ісламський рух опору – Харакат аль-Муквама аль-Ісламія) – палестинська сунітська орг-ція фундаменталістського спрямування, військове крило якої використовує терор як засіб політичної б-би. Створена 14.12.1987 шейхом А. *Ясіном* на базі двох легальних палест. культ.-освіт. орг-цій – «Крило братів-мусульман Західного берега річки Йордан і Сектора Гази» та «Ісламського джихаду – Палестина». Метою своєї діяльності лідери Х. оголосили створення незалежної палестинської держави. Після того, як у кін. 1980-х років керівник *Організації визволення Палестини Я. Арафат* розпочав мирний діалог із керівництвом Ізраїлю, Х. став головною політ. силою, яка оголосила про наміри продовжувати безкомпромісну б-бу за звільнення окупованих палестинських земель. Після арешту ізраїльтянами А. Ясіна 1989, орг-цію очолив Муса Абу Марзук, який проживав у США. Під його керівництвом Х. створив розгалужену мережу на

окупованих Ізраїлем араб. територіях, а також низку закорд. представництв у Сирії, Лівані, Йорданії, Саудівській Аравії, Ірані. Військовим крилом орг-ції стали «Бригади Ізетдіна аль-Касема». Х. відмовився підтримати план мирного врегулювання, розроблений 1993 під час переговорів між ОВП та Ізраїлем в Осло. З осені 1993 бойовики «Бригад Ізетдіна аль-Касема» розпочали кампанію нападів на ізраїл. військових і мирних жителів. Лише протягом вересня 1993 – грудня 1994 унаслідок атак Х. загинуло 110 ізраїльтян. Після того, як Ізраїль посилив заходи безпеки, бойовики Х. вдалися до застосування тактики самовбивчих атак шахідів (бойовиків-смертників), які підривали себе на ізраїл. блок-постах, або у місцях масового скупчення цивільного ізраїл. населення – крамницях, ринках, ресторанах і автобусах. Особливо жорстокі терорист. акти бойовики Х. здійснили 1996–97 у помсту за вбитого 05.01.1996 ізраїльтянами лідера «Бригад Ізетдіна аль-Касема» Ях'ю Аїяша: 25.02.1996 унаслідок двох вибухів у Єрусалимі загинуло 27 осіб, 80 поранено; 04.03.1996 шахід підірвав бомбу у торговому центрі Тель-Авіву «Дізенгофф» (20 осіб загинуло, 75 поранено); 25.11.1996 смертник висадив у повітря автобус в Єрусалимі (25 вбитих, 45 поранених); 30.07.1997 унаслідок двох вибухів у торговому центрі «Махане Іегуда» у Єрусалимі загинуло 15 і поранено 168 осіб. У липні 1997 шейха А. Ясіна обміняли на двох агентів Моссаду, які намагаючись вбити на території Йорданії одного із лідерів орг-ції Халеда Машаля й потрапили у руки йордан. поліції. У кін. 1990-х під тиском поміркованих палест. політиків із ОВП Х. припинив терорист. діяльність проти Ізраїлю. На вимогу ізраїл. сторони служба безпеки Палестинської автономії арештувала кількох найактивніших діячів військового крила Х. Однак, після того, як у вересні 2001 розпочалася «друга Інтифада», Х. відновив свою терорист. діяльність, яка особливо посилилася після вбивства ізраїл. спецслужбами шейха А. Ясіна в березні 2004. Оголошений наступником шейха Абд аль-Азіз ар-Рантісі був убитий в квітні 2004, після чого Х. заявив, що надалі орг-цією керуватиме колективний орган – політбюро, головою якого обрали Халеда Машаля. У січні 2006 сформований Х. виборчий блок переміг на виборах до Палестинської законодавчої ради (74 мандати із 132 місць), а представник орг-ції Ісмаїл Ханія став прем'єр-міністром Палестинської автономії. Незадоволений цим Ізраїль розпочав екон. блокаду автономії (її підтримали США і ЄС), а в грудні 2008 – січні 2009 здійснив військову операцію «Литий свинець» проти Сектора Гази, де позиції Х. були особливо сильними. У ході операції було уби-

то 1417 палестинців (зокрема, 926 цивільних) і 13 ізраїльтян (зокрема, 3 цивільних). Непримиренна позиція Х. щодо Ізраїлю призвела до конфлікту із ФАТХ-ом, унаслідок чого в Палестинській автономії встановилося фактичне двовладдя (Х. контролює Сектор Гази, а ФАТХ – Західний берег Йордану). У квітні 2011 Х. і ФАТХ заявили про нормалізацію взаємних відносин. США, Канада, ЄС, Японія та Ізраїль визнають Х. терористичною орг-цією, Австралія, Єгипет, В. Британія вважають терористичними лише військові структури цієї орг-ції.

А. Козицький (Львів).

ХАРА Такасі (Takashi; 02.09.1856 – 04.11.1921) – япон. політик. За фахом адвокат. Був мін. шляхів сполучення (1900–01) і мін. внутр. справ (1906–08, 1911–12, 1913–14). Один із засновників партії Сейюкай (1900), її лідер (з 1914). Внаслідок «*рисових бунтів*» військ.-бюрокр. уряд Масатаке Терауті змушений був піти у відставку і Х. було доручено сформулювати перший в історії Японії партійний уряд. Намагався проводити ліберальний курс, здійснив виборчу реформу (1919). У зовн. політиці уряд Т. продовжував інтервенцію на Далекому Сході та посилював експансіоніст. курс щодо Китаю (домігся від союзників закріплення за Японією терит. володінь Німеччини у провін. Шандунь, квітень 1919). Убитий фанатиком, який виражав інтереси крайніх правих кіл.

ХАРТІЯ – 1) Документ публічно-правового і сусп.-політ. характеру у середньовіччі (Х. міст. Велика Хартія вільностей 1215 та ін.) та у новий час (Конституційна хартія 1826 у Португалії, Народна Хартія 1838 у В. Британії – політ. програма чартизму). 2) Міжнародний акт, що формулює мету та основні принципи і не є обов'язковим для виконання (зокрема, Атлантична Хартія 1941, Хартія Об'єднаних Націй 1945, Хартія Організації африканської єдності 1963, Паризька Хартія для нової Європи 1990 та ін.).

ХАРТІЯ 77 – правозахисне громадсько-культурне об'єднання, що діяло у Чехословаччині у 1970–80-х роках. На поч. 1970-х років у період т. зв. нормалізації комуністичною владою були репресовані активні учасники реформаторського руху періоду *Празької весни 1968*. Особливо постраждала інтелігенція – з посад були звільнені 2 тис. викладачі вищих шкіл, науковці, твори інакомислячих письменників і вчених не публікували, ставили перепони у творчій діяльності митців та ін. діячів культури. За таких умов склався громад. рух із широким суспільним спектром, який об'єднав колишніх

комуністів і безпартійних, віруючих і атеїстів, андеграундову молодь і колишніх офіційних функціонерів. Найпомітнішими у їхній діяльності були самвидавські публікації, петиції до вищих осіб держави з вимогами звільнення політ'язнів. 1976 значного резонансу у суспільстві набрали акції протесту і показові суди над їх організаторами. 10.12.1976 на зібранні кількох гром.-культ. діячів (В. Гавел, З. Млинарж, Ї. Немец і П. Когоут) у Празі була утворена громадська ініціатива, яку назвали Хартія 77, про що було оголошено 01.01.1977. Програмний «Маніфест» (написали В. Гавел, З. Млинарж і П. Когоут) підписали 242 особи, зокрема колишні парт.-держ. і політ. діячі, науковці, письменники (Ф. Крігель, Л. Вацулик, Ї. Дінстбір, Я. Паточка, М. Гюбл, П. Угл, О. Орнест, Ф. Павлічек, О. Беднаржова, Д. Нємцова та ін.). У документі зазначалася мета орг-ції: захист прав і свобод громадян на засадах Загальної декларації прав людини (1948) і Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975), відсутність прагнень вироблення власної програми політ. або сусп. реформ чи змін. Підкреслюючи як визначальні гуманітарно-правові мотиви д-сті, організатори Хартії 77 вимагали від керівництва країни лише дотримання конституції, звільнення політ'язнів, виведення рад. військ із території Чехословаччини. Через невирішену проблему чесько-словацьких відносин документ не підписало чимало словаків-дисидентів. Хартія 77 не мала постійних організаційних структур. Для заг. керівництва щорічно обирали 3 речників (перші: колишній міністр закорд. справ Ї. Гаєк, філософ Я. Паточка і драматург В. Гавел), які оголошували політ. заяви орг-ції щодо сусп.-політ. і культ. життя країни. Водночас у середовищі хартистів відбувалася гостра полеміка щодо практичного втілення розроблених ними демократичних ідей, інтерпретації історії чеського народу. У цілому, орг-ція була нечисленною – у грудні 1989 нараховувала 1 883 особи (1/3 колишні члени КПЧ). Провідні діячі й прихильники Хартії 77 не лише постійно перебували під тиском офіц. пропаганди і шантажу, але й зазнавали політ. переслідувань і арештів. За перші 10 років діяльності об'єднання влада порушила більше 600 кримінальних справ щодо її учасників, був ув'язнений 61 хартист, бл. 300 осіб стали політемігрантами. Однак, діяльність хартистів в еміграції сприяла зміцненню позицій орг-ції як у країні, так і за її межами. Хартисти оприлюднили 572 документи різного змісту (політичні заяви, відкриті листи, комюніке), спрямовані на захист прав людини у Чехословаччині. У січні 1989 за ініціативою і під керівництвом Хартії 77 розпочався демократичний рух проти режиму

Г. Гусака, який привів до демонтажу комуніст. системи у Чехословаччині (див. *Оксамитова революція 1989*). Хартія 77 була серед тих політ. об'єднань, орг-цій і течій, які 19.11.1989 утворили Громадянський форум – опозиційну політ. орг-цію. Хартія 77 офіційно припинила свою діяльність 03.11.1992.

М. Кріль (Львів).

ХАЧАТУРЯН Арам (06.06.1903 – 01.05.1978) – вірм. композитор, диригент, педагог. 1934 закінчив Моск. консерваторію. Від 1950 – викладач Муз.-пед. ін-ту ім. Гнесіних і Моск. консерваторії. Музика Х. різноманітна за тематикою, їй притаманні поетичність образів, емоційність і повнозвуччя гармонії. Твори: балети «Гаяне» (1942), «Спартак» (1954); для солістів, хору і оркестру «Ода радості» (1956); для оркестру – 3 симфонії, для окремих інструментів з оркестром; концерти для фортепіано (1936), скрипки (1940), віолончелі (1946). Х. бував в Україні з авторськими симфонічними концертами, використовував у своїх творах укр. народні мелодії – музика до драми «Справа честі» І. Микитенка (1931), гопак у балеті «Гаяне».

Н. Сиротинська (Львів).

ХВИЛЬОВИЙ Микола Григорович (справжн. прізвище – Фітільов; 13.12.1893 – 13.05.1933) – укр. прозаїк, поет, публіцист. Н. у селищі Тростянець на Харківщині (тепер райцентр на Сумщині) у вчительській родині. Батько був із дворянського роду, але, за словами Х., легковагою і п'яницею (мабуть, через те 1904 батьки розлучилися). Навчався у Богодуховській гімназії (не закінчив через революційні події). У пошуках заробітку замандрував на Донбас та в Причорномор'я. Працював слюсарем у ремісничій школі, у волосній управі с. Рублівки, учасник місцевої «Просвіти». З 1916 – учасник I світ. війни, а згодом – громадянської війни як переконаний більшовик. Наприкінці 1918 зорганізував повст. загін і воював проти гетьманців, німців, Армії УНР. Із 1919 – член КП(б)У. 1921 – приїхав до Харкова. Працював слюсарем на заводі. Відтоді почав друкувати твори в газетах і журналах. Один із співзасновників літ. організацій: «Гарт» (1923–25), студії «Урбіно», «ВАПЛІТЕ» (1926) ВУСПП (1927), «Пролітфронт» (1930). Утілював у життя політику українізації, виступив проти русифікації та просвітянського напрямку розвитку укр. культури. 1925 – статтю «Про «сатану в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян» започаткував літ. дискусію 1925–28. У процесі дискусії написав ще ст. «Про Коперника з Фрауенбургу, або абетка азіатського ренесансу в мистецтві»,

цикли памфлетів «Камо грядеш?» (1925), «Думки проти течії» (1926), «Апологети писаризму» (1926), ст. «Україна чи Малоросія?» (не вийшла друком). Головні полемічні тези Х.: українська література й культура мають віднайти свій неповторний шлях становлення, а не копіювати здобутки інших (у листі до А. Любченка від 2.03.1928 писав: «За всяку ціну ми мусимо вивести нашу літературу на широку європейську арену...»); відмова від наслідування Москви – орієнтація на «психологічну Європу»; на зміну Європі настане «євразійський Ренесанс», у якому укр. культура буде провідним актором; письменник повинен бути обдарованим від природи; ідеї «романтики вітаїзму» (життєлюбства); опротестування масовізму та профанації мистецтва й худ. літератури, зокрема зведення її до ролі партійної служки. У дискусії Х. підтримали укр. і комуністи, «неокласики» (зокрема М. Зеров). Згодом дискусія набула політ. звучання, тож опоненти Х. не брали до уваги культурологічної проблематики. У листі «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК ВКП(б)У» від 26.04.1926 Й. Сталін охарактеризував виступи Х. як виразні прояви антирос. настроїв в Україні. Щоб урятувати ВАПЛІТЕ, Х. публічно засудив висловлені в памфлетах ідеї та відмовився від керівництва в орг-ції. Х. – засновник ж-лу. «Літературний ярмарок» (1928–30) та «Пролітфронт» (1930–31), але після дискусії майже повністю ізольований від літературного життя. Навесні 1933 з А. Любченком побував на Полтавщині і на власні очі побачив трагедію Голодомору. За умов постійного цькування влади, після арешту найближчого товариша – письменника Михайла Ялового, у знак протесту проти масових репресій щодо укр. творчої інтелігенції покінчив життя самогубством. Смерть Х. стала символом кінця укр. національного відродження 1920–30-х років. Творчість Х. як «ворога народу» Х. була заборонена майже до розпаду рад. системи. Х. – автор поет. збірок «Молодість» (1921), «В електричний вік» (1921), «Досвітні симфонії» (1922), зб. оповідань «Сині етюди» (1923), «Осінь» (1924), повістей «Санаторійна зона» (1924), «Іван Іванович» (1929), незавершеного інтелектуально-філософського роману «Вальдшнепи» (1926) та ін. У поезії Х. – переважно співець заводів, лірико-урбаніст. Творам Х. притаманна висока поетична культура, експериментування з ритмомелодикою вірша, пошук нової тематики. Х. – безсумнівний новатор і експериментатор у худ. прозі. У фокусі уваги письменника – героїка і трагіка подій часу революції і громадянської війни, «силуети» людей воєнних років і повоєння, чітко спостережуваний духовний і душевний хаос перехідної неспокійної лихолітньої доби («Я (Романтика)», «Мати»,

«Солонський Яр», «Редактор Карк», «Кіт у чоботях» тощо), а також здебільшого неврастенічне, навіть збожеволіле повоєнне «будування» нового життя («Санаторійна зона», «Іван Іванович»). Х. увійшов у свідомість українців як письменник-візіонер, який передбачив масові репресії як наслідок всезагальної підозріливості, засилля страху, безпідставних наклепів, звинувачень і переслідувань.

Ю. Горблянський (Львів).

«ХЕЗБОЛЛАХ» (араб. Партія Аллаха) – шіїтська орг-ція фундаменталістського спрямування. Заснована улітку 1982 у Баальбеку (Ліван) за підтримки Ірану. Назва «Х.» була запозичена від маловідомої шіїтської орг-ції, створеної 1973 у Кумі (Іран) шіїтським богословом Махмудом Гаффарі. Ліванську орг-цію «Х.» очолив шейх Мухаммед Хусейн Фадлалла (1982–85). Метою своєї діяльності «Х.» оголосив захист ліванських мусульман від ізраїл. агресії та втручання у внутр. справи країни західних держав. Найвідомішими терактами, які здійснили бойовики «Х.» у 1980-х, стали самовбивча атака 18.04.1983 на посольство США в Лівані (63 убитих і 120 поранених) і напад 23.10.1983 на казарми амер. і франц. сил у Бейруті, коли двоє терористів-смертників скерували свої начинені вибухівкою вантажівки на місця розташування багатонац. сил із підтримання миру в Лівані (загинули 241 амер. і 58 франц. військовиків). Крім терорист. актів проти ізраїльтян і представників багатонац. сил, «Х.» здійснював викрадення іноземців, які перебували у Лівані, а також захоплення літаків західних і кувейтських авіакомпаній. В обмін за звільнення заручників керівники «Х.» висували політ. вимоги. У березні 1985 після невдалого замаху ізраїльтян і американців на життя М. Х. Фадлалли (унаслідок замаху загинуло 80 осіб), шейх відійшов від безпосереднього керівництва орг-цією, залишившись її духовним лідером. «Х.» очолив керівник радикального крила руху «Амаль» Аббас аль-Мусаві (1985–92), а після його вбивства ізраїльтянами, «Х.» очолив Хасан Насралла (1992 – до тепер). Діяльність «Х.» особливо посилилася у 1990-х, коли ліван. уряд роззброїв більшість парамілітарних збр. формувань на території країни. Крім військового крила, орг-ція фінансує численні соціальні програми: діяльність шкіл, лікарень, телевізійного каналу тощо. Протягом 1990-х років бойовики «Х.» періодично обстрілювали територію Ізраїлю та розташовані на ліванській території ізраїл. окупаційні сили. У квітні 1996 у відповідь на обстріли своєї території підрозділами «Х.» Ізраїль здійснив у Лівані військову операцію. Популярність

«Х.» сильно зросла, після того, як в травні 2000 ізраїл. війська залишили «зону безпеки» на пд. Лівану, яку контролювали від 1982. Представники орг-ції були обрані до ліванського парламенту, а згодом навіть стали членами уряду країни. «Х.» декларує солідарність із радикальними палестинськими середовищами, результатом чого стала чергова військова операція Ізраїлю в Лівані в липні–серпні 2006. Приводом до операції став напад 12.07.2006 бойовиків «Х.» на ізраїл. блокпост, розташований на ізраїл. території, під час якого 3 солдат убито і 2 взято у полон. У ході бойових дій літа 2006 загинуло 165 ізраїльтян (зокрема, 44 цивільних) і бл. 1820 мешканців Лівану (1247 цивільних). Від 2011 «Х.» здійснює напади на ізраїл. туристів у країнах Азії та Європи. У травні 2013 лідер «Х.» Хасан Насралла заявив, що бойовики його орг-ції беруть участь в громадській війні в Сирії на боці сил Башара Асада. За оцінками експертів «Х.» налічувала 2018 принаймні 20 тис. активних членів. «Х.» визнана терористичною орг-цією в США, Канаді та Ізраїлі, в ЄС, Австралії та В. Британії терористичними вважаються лише військові структури цієї орг-ції.

А. Козицький (Львів).

ХІРОСІМА І НАГАСАКІ – японські міста, які зазнали атомних бомбувань на останньому етапі Другої світової війни 1939–45. Хіросіма (Гіросіма), місто на пд.-зх. о-ва Хонсю зазнало атомного бомбування авіацією США 06.08.1945. Нагасакі, місто у зх. частині о-ва Кюсю, яке зазнало бомбування 09.08.1945. На кожне із цих міст було скинуто атомну бомбу потужністю 20 тис. тон у тротиловому еквіваленті. Пожежа у радіусі 4 км від епіцентру вибуху тривала 6 годин. У Хіросімі з 306 тис. жителів понад 78 150 осіб загинули відразу, 37 тис. були поранені, 13 939 пропали безвісти, а ще десятки тисяч померли пізніше від опіків, ран і радіоактивного опромінення. Втрати мешканців Нагасакі були меншими: загинули 36 тис. осіб і 40 тис. були поранені. У Нагасакі багатьох жителів врятував горбистий рельєф місцевості, який частково погасив вибухову хвилю й врятував багатьох людей від теплового випромінювання. В обох містах понад 400 тис. японців стали жертвами променевої хвороби; десятки тисяч із них згодом померли. У багатьох сім'ях багато років після війни народжувалися діти-каліки. Особи, які постраждали від атомного бомбування, отримали назву «хібакусі» (япон. «вражені вибухом»). Атомне бомбування Х. і Н. переслідувало не лише військову, але й політичну мету. Хіросіма, місто у кому не було важливих військових об'єктів, стало символом жорстокості та безсенсовності війни, а також

страждань цивільного населення. У Хіросімі споруджено меморіал жертвам атомного бомбування, складовою частиною якого є «атомний будинок» – руїна, що залишилася від бомбування 06.08.1945.

А. Козицький (Львів).

ХІТ Едварт Річард (Heath; 1916 – 2005) – прем'єр-міністр Великої Британії (1970–74; див. Е. Р. Гім)

ХО ШІ МІН (Hồ Chí Minh; Го Ші Мін; справжн. ім'я – Нгуен Тат Тхань; 19.05.1890 – 02.09.1969) – в'єтнамський політик. Н. у с. Кім-Ліен (Серед. В'єтнам). Закінчив коледж у Хюе, навчався у Сайгоні. Працював вчителем, від 1911 – офіціантом на франц. пасажир. судні. З поч. Першої світової війни жив у Лондоні (працював на кухні готелю «Carlton»), 1917 перебрався у Францію. 1920 виступив одним із членів-засн. Франц. комуністичної партії (ФКП). 1921 створив Міжколоніальний союз кольорових народів, 1922–26 редагував його друк. орган – газ. «Парія». 1923–24 перебував у Москві, де працював у *Комінтерні*. У кін. 1924 був закинтий у Пд. Китай для підготовки соціалістичної революції на території Франц. Індокитаю. 1925 організував першу в'єтнам. комуніст. орг-цію – Т-во рев. молоді В'єтнаму. У лютому 1930 у Гонконгу став одним із головних ініціаторів проведення установчого з'їзд Компартії В'єтнаму. У 1930-х роках жив у СРСР і Китаї. 1941 повернувся на батьківщину. Організував Лігу боротьби за незалежність В'єтнаму (В'єтмінь), яка вела партизан. війну проти япон. окупац. режиму. Переховуючись від поліц. переслідувань, змінив десятки імен і партійних псевдонімів, 1942 взяв ім'я Хо Ші Мін – «Хо, що несе світло». У серед. 1942 при спробі перейти кит. кордон заарештований гоміньданівцями, два роки провів в ув'язненні. Після звільнення (1944) продовжив партійну роботу. 02.09.1945 проголосив створення Демократичної Республіки В'єтнам і від 1946 вважався її першим президентом. Як лідер В'єтміна керував збройною б-бою проти франц. колоніальних військ під час Індокитайської війни 1946–54. Після укладення Женевських угод 1954 офіційно вважався президентом Пн. В'єтнаму. Енергійно створював опозиційний комуніст. рух, який розпочав партизанську війну проти уряду Пд. В'єтнаму. Від 1961 всіма можливими засобами підтримував пд.-в'єтн. партизанську армію – В'єтконг. Згодом відправляв на допомогу пд.-в'єтнам. повстанцям регулярні частин пн.-в'єтнам. армії (див. *В'єтнамська війна 1957–73*). Намагався провести у країні аграрну реформу і, за прикладом СРСР, пробував запровадити п'ятирічні

плани розвитку госп. Пн. В'єтнаму. Тіло Хо Ши Міна зберігається у мавзолеї у Ханой.

«ХОЛОДНА ВІЙНА» – популярна назва періоду відкритої конфронтації між західними державами і країнами *Радянського блоку* (СРСР і його сателітами) після закінчення Другої світової війни (з кін. 1940-х до кін. 1980-х років). Проводилася різними засобами – політичними, економічними, пропагандистськими, виявом яких стало створення і протистояння військ.-політ. блоків, виникнення міжнародних політ. криз, інспірація і втручання у регіональні військові конфлікти, запровадження економічних *ембарго*, ведення гонки звичайних і ядерних озброєнь, пропагандистська діяльність, ідеологічні диверсії тощо. Вже на завершальному етапі війни виникли суперечності між союзниками з *антигітлерівської коаліції* щодо майбутнього Німеччини і післявоєнного політ. врегулювання у Європі. Термін «Холодна війна» (Cold War) вперше запровадив амер. політолог Бернард Барух (Baruch). За початок «Х. в.» вважають виступ В. Черчилля (у той час лідера парламент. опозиції) у Фултоні 05.03.1946, в якому він стверджував, що Європейський континент розділений «залізною завісою» і закликав до поєднання зусиль В. Британії і США у протистоянні експансіоністській політиці СРСР. У березні 1947 у відповідь на встановлення комуністичних режимів у країнах Цент.-Сх. Європи була прийнята *Трумена доктрина*. Продовженням загострення протистояння по лінії Захід–Схід стало створення військ.-політ. союзів *НАТО* (1949; аналогічні угруповання в Азії – *СЕНТО*, *СЕАТО* і тихоокеан. регіоні – *АНЗЮС*) та *Варшавського договору 1955*. Конфронтація у відносинах між двома наддержавами (СРСР і США) у період «Х. в.» неодноразово приводила до глибоких політ. криз, які або ставили світ на межу нової світової війни (див. *Берліна блокада 1948–49*; рад. інтервенція в Угорщині 1956 – див. *Угорське повстання 1956*; *Карибська криза 1962*), або переростали у затяжні військові конфлікти у різних регіонах світу (див. *Корейська війна 1950–53*, *В'єтнамська війна 1964–73*, *Афганська війна 1979–89*). Обидва табори проводили гостру пропагандистську боротьбу: Захід переважно за допомогою радіостанцій «Радіо Вільна Європа» і «Радіо Свобода», а СРСР – через контрольовані комуністами міжнар. рухи прихильників миру та ін. Постійні кризи у відносинах між Заходом і Сходом на зламі 1970–поч. 1980-х років змінилися початком процесу розрядки міжнар. напруженості, який втілювався у рад.-амер. угоди про роззброєння (Договори ПРО 1972; ОСО-1, 1972; ОСО-2, 1979), скликанні *Наради з питань безпеки і співробітництва у Європі* (1975). Символом

розрядки став спільний амер.-рад. проєкт «Союз-Апполон» (1975). У період розрядки відбувалося постійне поширення впливів СРСР у країнах Азії (В'єтнам, Камбоджа, Лаос), Африки (Ефіопія, Ангола), Латинської Америки (Нікарагуа). Конфлікт черговий раз загострився після розміщення рад. ракет «СС-20» (у європ. частині СРСР, 1977 і Центр.-Сх. Європі, 1979), вторгнення рад. військ до Афганістану (1979) та приходом до влади Р. Рейгана, який назвав СРСР «імперією зла» (після збиття 1983 пд.-кор. лайнера рад. винищувачем) і повідомив про вироблення програми *Стратегічної оборонної ініціативи* (інколи цей період називають «неохолодною війною»). Докорінна зміна у міжнар. відносинах настала після приходу до влади в СРСР нового ген. секретаря М. Горбачова. Наростаюча внутрішня криза в СРСР, непосильні для рад. економіки витрати на *гонку озброєнь* і необхідність отримання нових кредитів для закупівлі зерна (40 млн т. – 1988, 60 млн т. – 1989) змусило кремлівське керівництво шукати шляхів для нормалізації відносин із Заходом. Новий політ. курс М. Горбачова полягав у послабленні напруженості між двома наддержавами через переговори про роззброєння, урегулювання регіональних конфліктів (Афганістан, Ангола, Нікарагуа та ін.) і розширенні екон. зв'язків між всіма державами, зокрема з зх. країнами (див. «*Нового політичного мислення*» *концепція*). Після низки зустрічей між М. Горбачовим і Р. Рейганом (Женева, 1985, Рейк'явік, 1986, Вашингтон, 1987, Мальта 1989) і М. Горбачовим і Дж. Бушем (Москва, 1991) були укладені угоди про радикальні скорочення звичайних і ядерних озброєнь (ліквідація ракет серед. радіусу дії, 1987; СНО-1, 1991), що символізувало кінець конфронтації між СРСР і США. Виведення рад. військ з Афганістану (лютий 1989), падіння тоталітарних режимів у країнах Центр.-Сх. Європи (1989), зруйнуванням Берлінського муру (листопад 1989), об'єднання Німеччини і припинення існування *Організації Варшавського договору* (липень 1991) вважається остаточною завершеною періоду «Х. в.». 01.02.1992 Дж. Буш і Б. Єльцин підписали у Кемп-Девіді угоду, за якою США і Росія перестали вважати один одного потенційними супротивниками, заклавши основу для розвитку партнерських стосунків між ними. Однак, наприкін. 1990-х років криза у Косово (див. *Косово проблема*) і події у Чечні (див. *Чеченська проблема*) відродили взаємну недовіру у відносинах між двома найбільшими ядерними державами, що дало підстави говорити про новий виток напруження у відносинах між США і Росією, характерного для періоду «Х. в.».

В. Качмар (Львів).

ХОЛОДНИЙ Микола (26.02.1882 – 04.05.1953) – укр. вчений, педагог. Дійсн. член АН України (1929). Н. у м. Тамбов (тепер – РФ) у сім'ї вчителя, уродженця Переяслава (тепер Київська обл., Україна). Закінчив природничий відділ фіз.-мат. ф-ту Київ. ун-ту (1906). До 1941 викладав у Київ. ун-ті, від 1926 – професор. Заснував кафедру мікробіології й був її завідувачем (від 1933). Одночасно працював в Ін-ті ботаніки АН УРСР (від 1971 носить його ім'я). У ході експериментальних досліджень вніс великий вклад у вчення про гормони рослин, створив майже одночасно з нідерланд. ботаником Р. Вентом (1927) теорію фітогормональної природи тропізмів (теорія Холодного-Вента). Вивчав екологію розмноження і поширення квіткових рослин. Застосував нові методи кількісного врахування бактерій у ґрунті. Досліджував легкі органічні сполуки атмосфери та їхню біологічну роль, встановив основне джерело їхнього утворення і вивчав механізм кругообігу цих сполук у біосфері. АН України встановила премію імені М. Холодного за визначні досягнення в галузі ботаніки та фізіології рослин. Помер у Києві.

К. Кондратюк (Львів).

ХОЛОДНИЙ Петро (18.12.1876 – 07.06.1930) – укр. маляр-станковист і монументаліст, учений-хімік. Н. у Переяславі Полтавської губ. 1898 закінчив природничий відділ фіз.-мат. ф-ту Київ. ун-ту. Мистецьку освіту здобув у Київ. малювальній школі М. Мурашка. 1899–1917 працював (викладач, професор) на кафедрі фізики Київ. політехнічного ін-ту. був директором торгов. школи у Києві. Активний діяч укр. нац. руху, державний діяч період УНР (депутат Малої Ради, товариш ген. секретаря народної освіти). Від 1922 жив у Львові. 1922–27 – голова Гуртка діячів українського мистецтва. Виконав проєкти вітражів Успенської церкви у Львові (1924–29) та церкви с. Мражниця на Львівщині; іконостас і фрески Богословської академії у Львові. Автор полотен «Дівчина і пава», «Вітер», «Катерина», «Похмурий день», «Виїзд із замку», «Похід князя Ігоря на половців»; портретів В. Самійленка, Ю. Романчука, о. Й. Сліпого, Д. Вітовського та ін. 1953–54 викладав в Українському ун-ті пластичного мистецтва в Нью-Йорку. Помер у Варшаві.

Р. Шмагало (Львів).

ХОЛТИЦ Дітріх (Choltitz; 09.11.1894 – 04.11.1966) – нім. генерал. Учасник Першої світової війни. Після завершення війни продовжував службу у райхсвері. На поч. Другої світової війни 1939–45 брав участь у бойових діях проти Польщі та Франції. 1941–44 – на

рад.-нім. фронті, командував полком, дивізією. Відзначився у боях за Севастополь. З літа 1944 – на Західному фронті. З поч. серпня 1944 командував нім. гарнізоном у Парижі. Не виконав наказу А. Гітлера знищити місто і 28.08.1944 капітулював перед союзниками. Деякий час перебував у таборі для військовополонених, згодом повернувся до Німеччини.

ХОМЕЙНІ Руголла Мусаві (Khomeini; 17.05.1900; за ін дан. 24.09.1902 – 04.06.1989) – іран. релігійний лідер і політичний діяч. 1914–27 вивчав і викладав ісламське право та філософію в Ісфагані, Араці та Кумі. На поч. 1930-х років заснував власну релігійну школу у Файзії. 1950 став шиїтським аятолою (з фарсі – призначений Богом), згодом – великий аятола. 1963 виступив проти політики реформ у рамках «Білої революції», звинуватив шаха *Пехлеві Мухаммеда Резу* в антиреліг. діяльності та закликав до повалення шахської влади, за що 1964 був висланий із країни. В еміграції продовжував критику офіц. Тегерану, став символом і лідером всіх антишахських опозиційних сил. Свої погляди на майбутнє Ірану виклав у праці «Ісламський уряд» (1971), в якій проповідував необхідність підпорядкувати політичну владу у країні духовним лідерам. Ортодоксальні погляди Х. знайшли підтримку у різних верствах іран. населення, яке незважаючи на вестернізацію країни, й надалі орієнтувалося на традиційні ісламські цінності. У лютому 1979 після повалення монархії Х. триумфально повернувся до країни і допровадив до створення теократичної держави – Ісламської Республіки Іран (12.02.1989). За новою Конституцією країни (01.04.1979) Х. проголошувався довічним духовним лідером ісламської революції (валі факіг) і фактично отримував всю повноту влади у країні. Уряди Х. миттєво провели ісламізацію всього публічного життя країни (ввели шариатське право, дискримінацію за статтю і релігійною приналежністю та ін.), запровадили тотальний контроль за повсякденними діями громадян і виявами вільнодумства (для цього створено формування «стражників революції») і розпочали жорстокі репресії щодо інакодумців та політ. опонентів, перетворивши незабаром Іран у тоталітарну державу. У зовн. політиці Х. висунув гасло «Ні Схід, ні Захід, просто ісламська революція». Проводив відвертий антизахідний курс, особливо непримиренний до США (назвав цю країну «великим сатаною»). Одночасно відкидав і комуністичну ідеологію, протиставляючи їй ісламський шлях розвитку. Підтримував ідею поширення ісламської революції на всьому Близькому Сході, виявом якої стала *Іраксько-*

іранська війна 1980–88 та терористична діяльність ісламських фундаменталістів у різних країнах світу (Єгипті, Марокко, Алжирі). Вважаючись найвищим ісламським лідером у світі, Х. у лютому 1989 засудив англ. письменника С. Ружді за книгу «Сатанинські вірші» (визнав її блюзнірською щодо ісламу) до смертної кари (вирок Х. дійсний і досі). Після смерті Х. (у похороні взяли участь кілька мільйонів людей) президентом країни став А. Х. Рафсанджані, який вніс зміни до Конституції, що зміцнили світську президентську владу в Ірані.

ХОРВАТІЯ (Республіка Хорватія) – держава в Південно-Східній Європі. Межує зі Словенією, Угорщиною, Боснією і Герцоговиною, Сербією і Чорногорією. Вихід до Адріатичного моря. Х. належить 1185 о-вів Адріатичного узб., з яких лише 66 заселені. Загальна площа: 57 тис. км². Чисельність населення: 4,1 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: хорвати – 78%, серби – 11%, мусульмани. Релігійний склад населення: римо-католики – 72%, православні – 14%, мусульмани. Держ. мова: хорватська. Форма держ. правління: президентсько-парламентарна республіка (змішана респ. форма). Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Загреб. Адмін.-терит. поділ: 21 район (жупанії). Глава держави: президент. Законодавча влада: двопалатний парламент (Сабор) – Палата Представників і Палата Провінцій (Жупаній). Найвищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: хорватська куна (100 ліп).

На поч. ХХ ст. землі Х. входили до складу Австро-Угорської імперії. В умовах монархії Габсбургів хорватські політ. лідери пройшли важливу історичну школу державного права. Вікова хорват. державність в особі бана, сабору, жупанських зборів та ін. була важливим елементом хорват. сусп.-політ. життя і свідомості. Тривалий час хорват. політики лавірували між Габсбургами і Угорщиною. Переломним моментом у хорват. державності стали роки *Першої світової війни 1914–18* і розпад Австро-Угорщини. Більшість хорват. політ. діячів відмовилася від ідеї побудови власної незалежної держави (*Корфська декларація 1917*). Проте, найневдалішим політ. проєктом стало створення Королівства сербів, хорватів і словенців (1918) і проголошення ідеї триєдиного народу.

Унітаризм Королівства СХС став перманентною кризою цієї держави. У Х. радикально налаштована Селянська партія (С. Радич) не змирилася з утворенням об'єднаної югосл. держави і закликала хорватів продовжувати б-бу за власну державність, що спричинило тривалу політ. кризу. На зламі 1918–19 ХСП організувала петиційну

кампанію проти великодержавної політики королівського уряду. Під петицією, в якій висувалась вимога надання незалежності хорват. землям, підписалося бл. 167 тис. осіб. Ця петиція була передана у Версалі президенту США В. Вільсону і міністру закорд. справ Франції С. Пішону, однак, поставлені вимоги залишилися поза увагою. ХСП стала організатором могутнього селян. руху. Один із найбільших селян. виступів відбувся 1920 у Х., Словенії та Далмації, на придушення якого уряд кинув війська. Після поразки селян. повстання, на поч. грудня 1920 у Загребі відбувся з'їзд ХСП, який оголосив Х. «Селянською республікою», однак, не здобувши підтримки, цей захід став лише декларацією. ХСП рішуче протестувала проти Конституції 1921, яка законодавчо закріпила унітарну форму держ. ладу. Тоді ж ХСП посилила свою б-бу за перетворення Королівства СХС з монархії у республіку і за повну самостійність Х. Після виборів 1923 у Народну Скупщину, на яких ХСП отримала 70 мандатів, вона стала другою за значенням партією (після сербських радикалів) в країні.

Лідер ХСП Степан Радич здійснив низку спроб об'єднати опозицію і за її сприяння домогтися розширення прав Х. Помітною подією у сусп.-політ. житті хорватів стало утворення у листопаді 1927 Селян.-дем. коаліції (СДК). У політ. питанні СДК проводила ідею об'єднання Х., Славонії та Далмації в одну адмін. одиницю, яка здобула масову підтримку в хорват. середовищі.

Ситуація у КСХС загострилася після обстрілу серб. радикалами у червні 1928 у приміщенні Скупщини хорват. депутатів (С. Радич був убитий). На знак протесту 83 депутати від СДК покинули Белград і створили у Загребі свій парламент. Великосерб. правлячі кола вбачали вихід із політ. кризи в застосуванні військ. сили і встановленні диктатури. Саме цим скористався король Олександр I Карагеоргієвич, який 06.01.1929 здійснив держ. переворот і запровадив авторитарний режим.

У жовтні 1929 КСХС було перейменовано у Королівство Югославія, що мало символізувати держ. і нац. єдність народів. Теорія про «триєдиний народ» була замінена теорією «інтегрованого югославізму». 1931 змінився адмін.-терит. устрій Югославії: держава була поділена на 9 бановин (земель) на чолі з банами, яких призначав король. Савська і Приморська бановини об'єднали в осн. хорват. землі. Політика нац. нівелювання, яка посилено проводилася центр. урядом після перевороту 1929, спричинила наростання нац.-визв. руху у країні. У Х. посилилася діяльність тих політ. партій, які виступали за створення незалежної Хорват. держави – Хорват. партія права (ХПП),

Хорват. селян. партія (ХПС). Складна ситуація в країні стала причиною загострення суперечностей серед правлячих кіл, що змусило короля частково відновити дем. порядки. У вересні 1931 була проголошена нова Конституція. Указом від 18.09.1931 дозволялося створення політ. партій (за умов визнання ними існуючого ладу), однак підкреслювалося, що вони не можуть мати реліг., нац. чи регіон. характеру.

Певна лібералізація режиму дозволила активізувати свою діяльність опозиційним колам. Утворились два основні центри опозиції – белградський і загребський. Загребський центр очолили керівники ХСП і Незалежної дем. партії (НДП). У той же час, внаслідок значних суперечностей між окремими політ. угрупованнями, не увінчалися успіхом спроби створити єдиний опозиційний блок. Якщо сербські політ. партії вважали першочерговим завданням домагатися відновлення конституц.-парламент. ладу і безперешкодної діяльності всіх політ. партій, то у Загребі на перший план висували проблему держ. ладу, наполягаючи на вирішенні передусім «хорватського питання». 1929 був сформований Усташський (повстанський) рух за незалежність Х. У своїх діях *усташи* пріоритет віддавали терористичним актам. У листопаді 1932 СДК прийняла «Загребські пунктуації», в яких наголошувалось на необхідності реорганізації держави на федеративній основі, а також гарантувати інтереси нац. меншин. Критика диктаторського режиму містилася у «Шістнадцяти пунктах» програмних вимог Землеробської лівиці – фракції Землеробської партії. Зокрема, в цьому документі йшлося про реорганізацію державного ладу в Югославії у федерацію сербів, хорватів і словенців.

3 кін. 1934 у політ. житті Югославії відбуваються значні зміни. Після вбивства 1934 усташами короля *Олександра I Карагеоргійовича* (1934), у зв'язку з неповноліттям спадкоємця престолу Петра, була сформована Регентська рада (князь Павло, сенатор Р. Станкович і бан Савської бановини І. Перович). Фактична влада опинилася в руках князя Павла. 03.01.1935 новий уряд видав декларацію, в якій запропонував співробітництво всім політ. партіям на принципах визнання унітарного державного ладу та існування єдиної югосл. нації. 1935 був сформований новий уряд, який вперше після 1918 визнав існування у державі «хорватського питання». У цьому ж році виникли масові селянські заворушення в Х. на нац.-політ. фоні. Для послаблення федераліст. тенденцій, особливо з боку хорват. депутатів, уряд вирішив підірвати позиції та вплив ХСП у населення, спираючись на католицьку Церкву і клерикальні кола. За

таких умов був укладений Конкордат, який надавав католицькій Церкві великі права і ставив її в привілейоване становище в країні. У жовтні 1937 опозиційні партії (Радикальна, Демократична, Землеробська, ХСП і НДП) підписали угоду про створення Блоку народної згоди (БНЗ).

Аншлюс Австрії та Мюнхенська угода 1938 змусили правлячі кола Югославії звернути увагу на гострі нац. протиріччя у країні. Уряд шукав шляхів до порозуміння з лідерами нац. політ. партій. Весною 1939 почалися переговори між головою нового урядового кабінету Драгішою Цветковичем і головою ХСП Владко Мачеком, які завершилися 26.08.1939 підписанням угоди про створення автон. адмін. одиниці – Хорватської бановини (Савська і Приморська бановини, а також окремі райони сучасних Боснії та Герцеговини, Воєводини і Сербії). Виконавчу впаду в ній здійснював бан (ним став Іван Шубашич), якого призначив король. Бан був відповідальний лише перед королем і хорват. парламентом (Сабором). В. Мачек отримав посаду віце-прем'єра в уряді Д. Цветковича. Серб.-хорват. угода (т. зв. Споразум) деякою мірою згладжувала гостроту «хорватського питання», але не сприяла внутрішньополіт. стабілізації. Політ. партії Хорватської бановини виступали за розширення її території за рахунок частини Воєводини і Боснії.

Особливість економіки Королівства СХС полягала у різномірності госп. розвитку різних регіонів країни, оскільки окремі частини до об'єднання розвивалися у складі різних держав з неоднаковим рівнем економ. розвитку. Х., Словенія і Воєводина характеризувалися більшою розвиненістю за інші регіони. На Х. у міжвоєнні роки припадало до 30% екон. здобутків. Правлячі кола протегували гол. чином серб. промисловцям і землевласникам, що виявилось в нерівномірному розподілі нац. доходу і кредитів. Так, із загальної суми кредитів 1930 на розвиток Пн. Сербії та Воєводини уряд виділив 58%, Хорватію і Славонію – 6,4%, а Далмацію і Герцеговину – 5%.

На поч. квітня 1941 югосл. армія не змогла протистояти нім. військам і капітулювала. Уряд і король *Петро II Карагеоргієвич* емігрували до Греції, а звідти до Палестини. Територію Югославії поділили між собою Німеччина, Італія, Угорщина і Болгарія. З території Хорватської бановини, Боснії і Герцеговини 10.04.1941 при підтримці Італії та Німеччини була створена «Незалежна Держава Хорватія» (НДХ), яка займала площу 98,5 тис. км² із населенням бл. 6,3 млн осіб. 15.06 уряд НДХ, який очолив А. Павелич, підписав протокол про приєднання НДХ до *Троїстого пакту*. У НДХ були створені власні збройні сили, які до кін. 1941 налічували понад 200 тис. осіб. На її території

діяли четницькі формування, які у відповідь на усташські лозунги «очищення» Х. від серб. населення виступили з програмою «очищення сербських земель» від хорватів і мусульман. Особливо гострими були сутички у Сх. Боснії та Герцеговині.

З перших же днів гітл. окупаційного режиму зародився антифашист. Рух Опору. Організаторами його були дві політ. сили: еміграційний югосл. уряд і КПЮ. Комуністи вже 10.04.1941 сформували Військовий комітет на чолі з Й. Тіто. 27.06 цей комітет був реорганізований у Головний штаб партизанського руху, який розробив план проведення збройних антинацистських повстань. У липні 1941 повстання розпочалося у Х. У звільнених від окупантів районах влада переходила до нових органів влади – народно-визвольних комітетів (НВК). 26–27.11 на Установчій Скупщині в м. Біхачі (Боснія) була прийнята ухвала про створення загальнонац. органу влади – Антифашистського віча народного визволення Югославії (АВНВЮ) та його Виконавчого комітету на чолі з Йованом Рібаром, головою Установчих Зборів КСХС.

Перша сесія АВНВЮ рекомендувала представникам нац. земель розглянути питання про створення крайових політ. представників нар.-визв. боротьби, тобто органів влади, подібних до АВНВЮ. У червні 1943 такий орган був створений у Х. 29.11.1943 у боснійському м. Яйце відбулася друга сесія АВНВЮ, на якій було прийнято рішення про побудову нової Югославії на дем. федеративних принципах як співдружності рівноправних народів. Югославія, як федеративна держава, мала складатися з 6 республік: Сербії, Хорватії, Словенії, Македонії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини. Сесія прийняла ухвалу про заснування Нац. комітету визволення Югославії (НКВЮ), який став верховним органом виконавчої влади, тимчасовим урядом країни. Головою НКВЮ був призначений Й. Броз Тіто. Друга сесія заявили про повне взяття влади у свої руки, а також заборонила королю Петру II повертатися в країну до кінця війни (остаточне вирішення питання про майбутнє монархії відкладалося до повного визволення Югославії). «Югославське питання» обговорювалося на Тегеранській конференції 1943, на якій було прийнято рішення відновлення всіх прав Югославії, а питання її території мало вирішуватися після війни.

З часу Другої сесії АВНВЮ фактично існували 2 югосл. уряди: один в еміграції, а ін. – у країні, який мав фактичну владу і збройні сили. Враховуючи реальну ситуацію, обидва уряди вступили у переговори. У травні 1944, з урахуванням побажань Й. Тіто, королівський уряд очолив колишній бан Хорватії І. Шубашич. 16.06.1944 на о. Віс між НКВЮ і королівським урядом була підписана угода, за

якою останній визнав АВНВЮ і НКВЮ й закликав весь народ до підтримки Народно-визвольної армії. За пропозицією І. Шубашича король Петро II визнав маршала Тіто єдиним керівником визвольних сил в Югославії. НКВЮ у свою чергу заявив, що буде співпрацювати з урядом І. Шубашича і до закінчення війни не висуватиме питання про остаточну форму державного устрою. Деякі політ. сили, які діяли на території Югославії опротестували угоду уряду І. Шубашича з НКВЮ. Так, керівники ХСП і надалі розробляли плани, за якими регулярна хорватська армія (домобранство) у взаємодії з четниками і за підтримкою зх. союзників мала розгромити партизанський рух. 21.09.1944 у Москві Й. Тіто уклав з рад. урядом угоду про спільні військові дії на території Югославії. У грудні 1944 І. Шубашич та Й. Тіто домовились про створення коаліційного уряду. 07.03.1945 був сформований Тимчасовий уряд Демократичної Федеративної Югославії, в якому посаду міністра закорд. справ зайняв І. Шубашич. До серед. травня 1945 влада Тимчасового уряду Й. Тіто поширилася на всю територію Югославії.

Внутрішньополіт. становище перших післявоєнних місяців у Югославії визначали протистояння і боротьба за владу КПЮ і опозиційних сил. Протягом квітня–травня 1945 на сесіях краєвих антифашистських скупщин були сформовані уряди в нац. р-нах країни. 29.11.1945 була проголошена Федеративна Народна Республіка Югославія, до якої увійшли Хорватія, Сербія, Чорногорія, Словенія, Македонія, Боснія та Герцеговина. У складі ФНРЮ була усунута адмін. роздробленість окремих земель, зокрема хорватських. Поступово це федеративне об'єднання набуло рис авторитарної держави, яка керувалася комуністичною ідеологією.

З самого початку державотворення Югосл. федерація створювалася як багатонаціональна держава. Нац. строкатість перепліталася з релігійними відмінностями. Невирішеність нац. питання призвела до загострення міжнац. відносин, які особливої гостроти набрали у Х. Нац. політичні сили, підтримані комуністичним керівництвом Х. в особі Савки Дабчевич-Кучар, виступали за вихід із складу Югославії, за окреме представництво в ООН тощо. Об'єднання художників і Спілка студентів Хорватії вийшли з федеральних спілок. Студентське керівництво вимагало негайно створити нац. хорватські збройні сили. Протягом листопада 1971 відбулася низка студентських виступів. 28.11.1971 відбувся найбільша студентська акція, в якій взяло участь 30 тис. хорват. студентів.

Політ. криза у краї була вирішена авторитарним втручанням центр. влади, у результаті чого

тодішнє керівництво Х. було усунуєно. Хорват. події не були ізольованим явищем. Аналогічні процеси спостерігалися в ін. республіках та автономних краях, і вони, зрештою, прискорили здійснення політ. реформ. Кроком у їх розвитку стала Конституція 1974, яка поглибила децентралізацію держави (Югославія проголошувалася союзною державою, а суб'єкти федерації одержували статус держав). За таких умов єдність країни була поставлена в залежність від єдності СКЮ. З поч. 1980-х років нац. проблеми стали гол. віссю політ. життя країни. Особливою рисою хорват. нац. руху було його поєднання з католицизмом. Хорват. нац. рух підтримував ідею про належність хорватів-католиків до західної цивілізації, на противагу православним сербам, культура яких формувалася під східно-візантійським впливом.

Влітку 1987 під впливом нац. рухів розпався Союз письменників Югославії, який став першою загальноюгосл. орг-цією, яка припинила своє існування. У суспільстві широко обговорювалося питання про необхідність перебудови СФРЮ на нових засадах. Проте югосл. політики та ідеологи у пошуках модернізації політ. системи не відмовлялися від її гол. елементів – однопартійної системи, керівної ролі СКЮ, принципу федерації. Протягом усього післявоєнного періоду владі не вдалося створити загальнонац. югосл. ринку. Збереження історично усталених відмінностей між екон. розвинутішими (Словенія, Хорватія) і відсталішими (Чорногорія, Македонія, Боснія і Герцеговина) республіками вело до того, що ці регіони замикалися практично у своїх кордонах і прагнули до цілковитої екон. самозабезпеченості. На поч. 1980-х Х. перевищувала середньоекон. показники по федерації на 24%.

З кін. 1989 у Х. швидко розповсюджувались ідеї нац. суверенітету і антикомунізму. Респ. орг-ція Союзу комуністів Хорватії, яка ще сподіваючись зберегти владу в своїх руках, реорганізувалася у Соц.-дем. партію. На парламентських виборах у квітні–травні 1990 переміг опозиційний Хорватський дем. союз (здобув 2/3 місць у парламенті), який виступав за незалежність республіки і створення «Великої Хорватії», що включала частину Боснії та Герцеговини. Лідер ХДС Ф. Туджман став головою Президії Хорватії. 25.07.1990 хорват. парламент (Сабор) прийняв поправки до Конституції й ухвалив замінити державну символіку. У відповідь на дії влади з'їзд хорват. сербів прийняв Декларацію про суверенітет і автономію серб. меншини. Сербі сформували свої представницькі органи – парламент і уряд. 21.12.1990 у Кніні була проголошена Серб. автономна область Крайна. 22.12.1990 була прийнята нова Конституція республіки, яка

визначила Х. «національною державою хорватського народу» і надала значні повноваження президенту. 19.05.1991 відбувся всьохорват. референдум з питання про вихід Х. зі складу СФРЮ (мешканці САОК бойкотували цей плебісцит). Його результати («за» – 91% учасників) стали правовою підставою для проголошення 25.06.1991 незалежної Хорватської держави. Одночасно хорват. представники були відкликані з Союзного Віча і Скупщини СФРЮ. У січні 1992 незалежну Х. визнали держави Європейського Союзу, а у травні 1992 вона стала членом ООН.

За таких умов у місцях компактного проживання сербів розпочалися воєнні дії між хорват. і серб. збройними формуваннями. Останнім надавали дійову підтримку добровольці з Сербії та регулярні частини ЮНА. Намагаючись розв'язати складну ситуацію, хорват. парламент у грудні 1991 прийняв конституційний закон про права нац. і етн. меншин, за яким представники етн. меншин мали право на пропорційне представництво у парламенті, уряді та вищих судових органах Х. Проте керівництво серб. нац. руху в Х. не прийняло надану їм автономію. 24.12.1991, лідери САОК проголосили створення незалежної Республіки Сербська Крайна, на території якої діяла Конституція СФРЮ. Таким чином, бл. 1/3 території Х. вийшло з-під юрисдикції Загребя. Дальше становлення суверенної хорват. держави проходило в умовах хорват.-серб. війни (січень 1992–серпень 1995). Протягом цього часу хорват. територія, поділена на Республіку Хорватію і Республіку Сербська Крайна, перебувала в надзвичайних умовах воєнного часу, а економіка – під жорстким державним контролем. Реформи були призупинені, у країні майже повністю була зруйнована система комунікацій, залізнична мережа. У січні 1992 обсяг пром. виробництва становив лише третину від рівня 1989. У роки війни у Х. сформувався режим особистої влади Ф. Туджмана. Надзвичайними повноваженнями була наділена Нац. рада оборони і безпеки, яка часом підміняла функції уряду і парламенту. У серпні 1992 у Х. пройшли дострокові парламентські і президентські вибори. Президентом був знову обраний Ф. Туджман. На виборах до Сабору більшість голосів отримав провладний ХДС (43,7% і 85 із 127 мандатів). Провідна опозиційна партія – Хорватський соціально-ліберальний союз (ХСЛС), здобула підтримку 17,3% виборців (13 мандатів), Соціал-дем. партія – 5,4% (6 мандатів), Хорватська селянська партія – 4,6% (3 мандати). Новий уряд сформував представник ХДС Нікіца Валентич, прихильник ринкової економіки та екон. лібералізації. Пріоритетними цілями уряду стали зменшення інфляції й

приватизація. 3 жовтня 1993 хорват. уряд почав втілювати стабілізаційну програму «шокової терапії». 30.05.1994 була запроваджена нац. валюта. До поч. 1995 програма екон. стабілізації дала свої позитивні результати. Проте приватизація здійснювалася повільно, більшість підприємств залишалися в державній власності й орієнтувалися на випуск військ. продукції. Структурні зміни проходили повільно через відсутність необхідних для цього внутр. коштів, а іноз. кредити були практично недоступні.

У центрі уваги хорват. громадськості перебували також питання демократизації і взаємовідносин з серб. нац. меншиною. Практично вся опозиція виступала за силове вирішення проблеми. Незважаючи на важке екон. становище, політ. керівництво Серб. Країни (на той час вона стала етнічно чистою серб. територією) не погоджувалося на статус автономії у складі Х. і продовжувало сподіватися на утворення «Великої Сербії». Спроби міжнар. посередників врегулювати хорват.-серб. конфлікт закінчилися безрезультатно. Ситуація різко змінилася весною 1995. Після закінчення дії мандату Миротворчих сил ООН (31.03.), вони покинули контрольовану ними територію. Цим скористався офіц. Загреб і 01.05.1995 хорват. війська відновили воєнні дії. У серпні 1995 серб. формування були розгромлені, а Республіка Сербська Країна перестала існувати.

Внаслідок тривалого збройного хорват.-серб. конфлікту і масової міграції населення, Х. стала моноетнічною державою, в якій нац. меншини складали не більше 4%. З відновленням терит. цілісності Х. на передній план виступили внутрішні соц.-екон. і політ. проблеми. З кін. 1995 екон. і сусп.-політ. життя Х. характеризувалося відносною стабільністю. В умовах внутр. миру, хорват. президент і правлячий ХДС отримали можливість відмовитися від авторитарного стилю управління і розпочати дем. реформи в усіх сферах сусп. життя. Авторитет Ф. Туджмана і керованої ним партії й надалі залишалися високими. На парламентських виборах 15.06.1997 найбільшу кількість голосів виборців зібрали представники ХДС, а на президентських Ф. Туджман був переобраний на другий термін (отримав 61,4% голосів). 15.01.1998 війська ООН остаточно покинули межі Х.

З кін. 1990-х років екон. становище в країні почало погіршуватися. Заборгованість держави щодо виплати зарплати доходила до двох років. У лютому 1998 у Загребі відбулася демонстрація за участю 30 тис. осіб. Демонстранти протестували проти зубожіння суспільства і урядової екон. політики. 20% працездатного населення складали безробітні (1999), зовн. борг складав бл. 10 млрд

дол. (50% нац. доходу). Спостерігалось дедалі відчутніше розшарування суспільства за майновою ознакою. Сам Ф. Туджман вважався одним із найбагатших лідерів посткомуністичних держав. Неспроможність уряду ефективно вирішити екон. питання стала однією з причин поразки правлячого ХДС на президентських і парламентських виборах 1999–2000.

Результати виборів показали нову розстановку політ. сил у країні. Більшість голосів вперше одержали опозиційні ліві партії, що склали дві коаліції. Перша з них (Соц.-дем. партія І. Рачана і Хорват. соц.-лібер. партія Д. Будіші) зайняла в парламенті 71 місце з 150; друга (Хорватська народна, Ліберальна і Селянська партії та Дем. рух Істрії) – 24 місця. Хорват. дем. союз зібрав лише 20% голосів і отримав 40 депутатських мандатів. Новий кабінет міністрів сформував з представників 6 партій Івиця Рачан. Дострокові президентські вибори (11.12.1999 помер Ф. Туджман) 06.02.2000 принесли перемогу Степану Месічу. Прихід до влади нових політ. сил дозволив розпочати конституційну реформу, спрямовану на утвердження парламентської респ. Однієї з найважливіших причин поразки ХДС на виборах стала несприятлива екон. ситуація. У 2-й пол. 1990-х років хорват. економіка функціонувала прибіл. на 50% своєї потужності. Збитки від воєнних дій склали 18,7 млрд дол. 1999 зовн. борг складав більше 10 млрд дол. США, безробіття досягло 21%, а ВВП становив 82% від рівня 1990. Реформатори, здобувши владу, виявилися не готовими до ефективного управління (в урядову коаліцію увійшли 6 партій з різною ідеологією). Як наслідок, реформаторська коаліція, очолювана соціал-демократами, не використала до кінця свій політ. потенціал. Окремі політ. сили вийшли з правлячої коаліції.

Парламентські вибори 2003 проходили під гаслом вступу Х. до ЄС. Незважаючи на всі зусилля лівих втримати свої політ. позиції, перемогли опозиційні сили в особі ХДС (лідер – Іво Санадер), які здобули 66 мандатів (33,9%). Парламентськими стали ще 12 політ. сил, зокрема Соц.-дем. партія (34 мандати), Хорват. народна партія (10), Хорват. селянська партія (9), Хорват. партія права (8), Істрійське дем. об'єднання (4) та ін. Мали своїх представників у парламенті і нац. меншини, зокрема серби – 3 депутатів від Незалежної дем. серб. партії; італійці – незалежного депутата; угорці – представника від Дем. союзу угорців Хорватії. Новий уряд (прем'єр-міністр – Іво Санадер) утворили міністри від Хорват. дем. союзу (13) і Дем. центру (1). У січні 2005 перемогу на президентських виборах удруге здобув С. Месіч (66% голосів виборців).

На листопадових парламентських виборах 2007 провідна політична сила – ХДС – зберегла свої позиції і отримала 66 мандатів (43,1%). Улітку 2009 відбулася зміна прем'єр-міністра. Глава уряду І. Санадер 01.07 неочікувано для багатьох подав у відставку, заявивши при цьому про свій відхід від політичної діяльності. Його місце посіла Ядранка Косор, яка до цього була віце-прем'єром.

Восени 2009 закінчився другий термін президентства С. Месича, який зумів утвердити в країні принципи парламентської демократії. За конституцією він не міг бути переобраний знову як глава держави. У чергових президентських виборах 27.12. 2009 брали участь 12 кандидатів. За результатами другого туру главою держави став лідер соціал-демократів Іво Йосипович (60,26%).

2011 пройшов під знаком парламентської передвиборчої агітації. Вона відбувалась на тлі економічної кризи та корупційних скандалів, у яких фігурували політики від урядової консервативної партії. Вибори відбулися у грудні 2011 і відносним переможцем стала лівоцентристська коаліція (Соціал-демократична партія Хорватії, Хорватська народна партія – ліберал-демократи, Хорватська партія пенсіонерів і Демократичний союз Істрії), якій віддали свої голоси 40% виборців. У січні 2012 відбувся референдум щодо вступу країни до ЄС (переговори з цього питання велися з 2005 р.). Голосувало понад 44% громадян, з яких 66% підтримали вступ країни до ЄС.

У президентських перегонах 2014–2015 за найвищу посаду боролися 4 кандидати. З них у другий тур вийшли діючий президент І. Йосипович кандидат від правої опозиції Колінда Грабар-Кітарович. Остання випередила свого конкурента лише на 1% (бл. 32 тис. голосів).

Позачергові парламентські вибори 2016 відбулися внаслідок вотуму недовіри уряду Тихомира Орешковича і саморозпуску парламенту. Вибори майже не змінили розстановку політичних сил у парламенті. За результатами виборів, найбільше голосів здобув консервативний ХДС (61 мандат), соціал-демократи (54), Міст незалежних списків (12). Решту мандатів поділили між собою дрібні політичні сили та представники нацменшин.

Х. є країною із давніми історичними традиціями економіки. Важка пром-сть включає металургійні і сталепрокатні підприємства, машинобудівні заводи, гідроелектростанції, суднобудівельні верфі. Провідними галузями про-сті є хімічна, дерево-обробна, фармацевтична. Основною житницею країни є північно-східні райони: вирощують зернові (кукурудзу, пшеницю), цукровий буряк, сою, коноплю, льон, соняшник, картоплю, кормові культу-

ри, розводять велику рогату худобу. На підгір'ї і рівнинах традиційно займаються садівництвом (переважно культивують сливи і яблуні) та виноградарство. Для Істрії і Далмації характерне виноградарство і виноробство, вирощування ранніх овочів і південних плодівих, зокрема, цитрусових і оливков.

ВВП 2017 склав 54,52 млрд. дол. (понад 13 тис. дол. на душу населення). У його структурі частка пром-сті складає 20%, с/г – 10%. Решта припадає на сферу послуг, яка постійно вдосконалюється внаслідок поживлення з 2000 турист. бізнесу. Розвитку економіки сприяє розвинута транспортна система: 2,3 тис. км залізниць, 27,8 тис. км шосейних доріг, морські порти (Рієка, Спліт, Дубровник). Водночас Х. має велику зовнішню заборгованість. Якщо 2009–15 зовн. борг становив більше за весь річний ВВП (61–62 млрд дол.), то 2016–17 зменшився до 82% ВВП. Рівень безробіття 2018 знизився майже на 8% порівняно з 2012 і склав 10%. Осн. експорт Х. становить продукція суднобудування, товари хімічної пром-сті, металургії, будівельні матеріали, текстиль, одяг. Важливими зовнішньоторг. партнерами на 2012 були Італія (18%), ФРН (15,7%), Боснія і Герцеговина (12,8%), Словенія (10,6%). Осн. частка імпорту 2012 припала на ФРН (18,5%), Італію (15,9%), Росію (8,6%), Словенію (7,9%). Загалом, імпорт переважає над експортом.

Х. має міцні позиції на міжнар. арені. Має дипл. відносини з 51 державою на рівні посольств і консульств. У Х. є 52 посольства і 69 консульств. З 1992 вона є членом ООН (1992), Ради Європи (1996), СОТ (2000), НАТО (2009), ЄС (2013).

Хорват.-укр. відносини нового типу започаткував візит Ф. Туджмана до Києва 20–21.05.1991. Тоді було підписано угоду про торгово-екоп. зв'язки і науково-технічне співробітництво. Х. однією з перших визнала незалежність України (05.12.1991), а Україна стала першою державою-членом ООН, яка визнала незалежність Х. (11.12.1991). Дипл. відносини між двома державами встановлені 18.02.1992. Укладені двосторонні угоди про співробітництво між зовнішньополіт. відомствами і консульські відносини (26.01.1994), військову співпрацю (1996). Визначальною подією стало підписання безстрокового Договору про дружбу і співробітництво (24.10.2002), який визначив правові основи і напрямки дальших взаємин. Станом на 2012 двостороння договірно-правова база опиралася на 31 різного роду документ. 2003–2016 відбулися робочі засідання укр.-хорват. міжурядової комісії з питань торг.-екоп., наук.-техн. і військ.-техн. співробітництва. 2011 зовнішньоторг. оборот між Х. і Україною зріс на 35%. Найуспішніший

напрямок співробітництва – туризм. 2011 Хорватію відвідали 50 тис. українців, що у 2,5 рази більше, ніж у 2006. Серед помітних здобутків хорват.-укр. відносин можна виділити заснування Товариства дружби «Україна-Хорватія» у Києві (лютий 1992), запровадження вивчення хорват. мови, культури та історії у Київ. ун-ті ім. Т.Шевченка (1993) і Львів. ун-ті ім. І. Франка (1998).

У Х. проживає численна українська меншина. За дан. 2011 у Х. мешкало 1,8 тис. українців і 1,9 тис. русинів. Діють укр. орг-ції: Українська громада Республіки Хорватія, Союз русинів і українців Республіки Хорватія, Українська громада міста Загреб, Українське культ.-просв. т-во «Кобзар» – Загреб, Українське культ.-просв. т-во ім. Івана Франка – Вуковар, Українське культ.-просвіт. т-во ім. Лесі Українки – Осієк та ін.

Літ.: Branka Magaš. Croatia Through History: The Making of a European State. Saqi Books, 2007; Sharon Fisher. Political change in post-Communist Slovakia and Croatia: from nationalist to Europeanist. Palgrave Macmillan, 2006; Mirjana Kasarović. Hrvatska Politika 1990–2000. Zagreb: University of Zagreb, 2001.

М. Криль (Львів).

ХОСОКАВА Моріхіро (Morihiro; 14.01.1938) – япон. політик. Походить з старод. самурайського роду, який залишив помітний слід в історії країни. Дід Х. М. *Коное Фумімаро* двічі обіймав посаду прем'єр-міністра Японії. Після закінчення юрид. ф-ту ун-ту Св. Софії у Токіо (1963) Х. став журналістом загальнонац. газети «Асахі сімбун». Наприкін. 1960-х років зайнявся політ. діяльністю і 1971 став наймолодшим депутатом верхньої палати парламенту. Протягом наступних 12 років залишався парламентарем від Ліберально-дем. партії. 1983–91 – губернатор рідної провінції Кумамото. Завдяки своїм ініціативам став відомим діячем місцевого самоврядування. Занепокоєний політ. скандалами навколо ЛДП, 1992 вийшов партії та створив власну орг-цію – Нову партію Японії. Зажадав рішучої б-би з політ. корупцією і негайного проведення виборчої реформи, щоб обмежити свавілля ЛДП. Після виборів 1993, наслідком яких стало усунення ЛДП від управління державою (вперше від 1955), увійшов до складу парламенту і очолив т. зв. уряд політичної реформи – коаліційний кабінет. Новому урядові вдалося провести законопроект про політ. реформу (зміна виборчого законодавства, перегляд виборчих округів, посилення контролю над політ. жертвуваннями та ін.). Сміливим кроком уряду Х. стала також лібералізація імпортного постачання рису.

Виступаючи у річницю капітуляції Японії (серпень 1993) Х. назвав її дії 1937–45 «агресивною війною» і розпочав серію офіційних вибачень перед азійськ. державами за дії Японії під час Тихоокеанської війни, чим викликав невдоволення консерваторів. Надалі (під час візитів до Китаю, Кореї, країн АСЕАН) продовжив практику вибачень, але вимагав аналогічних і від президента Росії – за жорстоке поводження з япон. військовополоненими у Сибіру. До низки помітних зовнішньополіт. акцій уряду Х. слід віднести і активнішу участь Японії у миротворчих операціях ООН (Камбоджа, Заір, Руанда). Проте, у цілому, зовн. політика Х. М. була не дуже успішною, про що свідчило загострення торгових відносин із США, застій у відносинах із Росією тощо. У квітні 1994 залишив посаду прем'єр-міністра, у зв'язку з обвинуваченнями у фінансових порушеннях. У наступні роки брав активну участь у консолідації опозиційних щодо ЛДП сил. Був одним із ініціаторів утворення Партії нових рубежів (1994–97). Зіграв важливу роль у об'єднанні кількох опозиційних партій у Дем. партію Японії (1998), після чого вийшов у відставку і відійшов від політ. життя.

О. Тумаков (Харків).

ХРИСТІЯНСЬКІ ПРИНЦИПИ – базові принципи сучасної європ. християнської демократії: права людини (зокрема, особисті), демократія (ліберальна демократія) та інтеграція (класове й міжнаціональне примирення через сильну християнсько-демократичну європ. інтеграцію).

Ю. Шведа (Львів).

«ХРОНІКА ПОТОЧНИХ ПОДІЙ» (рос. – «Хроника текущих событий») – «самвидавний» правозахисний бюлетень, який виходив у СРСР 1968–83 (з перервами). Перший номер «Хроніки» вийшов 30.04.1968. Основну роль у підготовці та виданні перших випусків бюлетеня відіграла поет і перекладач Н. Горбаневська. Базовими принципами видання було проголошено достовірність, повноту інформації, відсутність оцінок. На початковому етапі матеріали, що друкувалися, стосувалися подій у Москві та Підмосков'ї, а також України. Згодом інформація з усього СРСР помітно розширилася, а «самвидавний» бюлетень почав подавати інформацію не лише про діяльність правозахисників, а й про нац. і реліг. рухи. 1972 влада розпочала наступ на самвидав. Відбулися численні арешти і суди у Москві, Ленінграді, Вільнюсі, Новосибірську, Києві, Умані та ін. містах. Влітку 1972 було заарештовано В. Красіна і П. Якоря – діячів дисидентського руху, пов'язаних із виданням «Хроніки». Після чергової

хвилі арештів, пов'язаних із випуском 27 номера «Хроніки», її видання припинилося. Під тиском КДБ у серпні 1974 П. Якір і В. Красін змушені були на показовому процесі визнати «наклепницький» характер своєї попередньої правозахисної діяльності та протиправний характер «Хроніки», що призвело до серйозної кризи у дисидентському русі, але не зупинило його розвитку. Навесні 1974 випуск «Хроніки» було відновлено. У травні 1974 С. Ковальов, Т. Ходорович і Т. Великанова заявили, що беруть на себе всю відповідальність за передачу на Захід нових випусків «Хроніки». На поч. 1980-х років на сторінках цього видання друкувався новий жанр «самвидаву» – заяви дисидентів у випадку арешту, оскільки влада в ході судових процесів неодноразово позбавляла правозахисників останнього слова. Остаточна інформаційна структура «Хроніки» була зруйнована в листопаді 1983 після арешту Ю. Шихановича. За 15 років існування видання вийшли 64 номери «Хроніки» (див. також *Дисидентський рух в СРСР*).

О. Бойко (Ніжин).

ХРУЩОВ Микита Сергійович [05.(17).04.1894 – 11.09.1971] – радянський і комуністичний діяч, ген. секретар ЦК КПРС (1953–64). З ранніх років працював пастухом, пізніше слюсарем та шахтарем у Донбасі. Був учасником *Першої світової війни*. 1918 вступив до більшовицької партії і Червоної армії, брав участь у бойових діях періоду громад. війни 1917–22. Після війни навчався у Юзівському (тепер Донецьк) гірничому технікумі, Вищій партійній школі, Московській пром. академії. З 1920 перебував на партійній роботі у Донбасі, Харкові, Києві, а з 1931 – у Москві. З 1934 – член ЦК ВКП(б). З 1935 – 1-й секретар Моск. міського та обласного комітетів партії. Керував програмою індустріалізації у часи 2-ої п'ятирічки. 1938 був переведений на Україну як 1-й секретар ЦК Компартії України. У роки рад.-нім. війни 1941–45 був членом військових рад різних фронтів. 1943 одержав звання генерала-лейтенанта. Після відступу нім. військ з укр. території (1944) призначений головою Раднаркому України (згодом – Рада Міністрів) і очолив діяльність з відбудови господарства. 1949 знову переведений до Москви, де швидко просувався партійними і державними щаблями. З 1953 – секретар, згодом 1-й секретар ЦК ВКП(б), одночасно голова Ради Міністрів (1958–64) і член Президії ЦК партії (1952–64). 1956 Х. засудив попередню політ. лінію, відповідальність за яку повністю поклав на Й. *Сталіна*. Розпочав перегляд значної частини політичних справ і процесів періоду «культу особи» та провів масові амністії

політичних в'язнів. Одночасно в державі відбулися важливі кадрові перестановки. Ці заходи розпочали період відносно лібералізації радянської системи, відомий як «хрущовська Відлига». З іменем Х. пов'язана *«Карибська криза» 1962*, яка загострила стосунки між СРСР та США і ледве не викликала вибух нової світової війни. Х. уславився своєю категоричністю і непередбачуваністю у прийнятті рішень, брутальними публічними виступами навіть на міжнар. арені. 14–15.10.1964 він був усунутий зі всіх своїх постів за звинуваченням у численних «політичних помилках». Серед них – зруйнування екон. системи та господарський хаос, волюнтаризм, провали у зовнішній політиці. 1966 був усунений з ЦК КПРС (див. *Кремлівський переворот 1964*). Заперечував свою участь у публікації його мемуарів англ. мовою (1966).

О. Джеджора (Львів).

ХУ ЯОБАН (Hu Yaobang; 20.11.1915 – 15.04.1989) – ген. секретар ЦК КПК (1980–87). У 1930-х роках брав активну участь у молодіжному комуністичному русі в Китаї. З 1952 очолював Комуністичний союз молоді КНР. У роки «Культурної революції» був репресований і провів декілька років в ув'язненні. Після звільнення з ув'язнення 1977, керував роботою Вищої партійної школи. Був одним із лідерів фракції «прагматиків» у кит. Компартії (протистояла «лівим» – прихильникам промаоїстського курсу на чолі з *Хуа Гофеном*), яку очолював *Ден Сяопін*. У червні 1981–вересні 1982 – Голова ЦК КПК. У серед. 1980-х років очолив радикальне реформаторське крило у КПК, яке вважало за необхідне доповнити екон. реформи радикальними перетвореннями у політ. сфері, спрямованими на послабленням тотального контролю компартії над суспільним життям країни. Виступав за реабілітацію жертв кампаній *Мао Цзедуна*. У січні 1987 був звинувачений Ден Сяопіном у покровительстві «буржуазній лібералізації» та радикалізмі під час проведення екон. реформи і звільнений з посади. Смерть Ху Яобана стала приводом до початку масових студентських виступів під гаслами демократизації політ. системи Китаю в квітні–червні 1989 (див. *Тяньаньменські події 1989*).

ХУА ГОФЕН (Hua Guofeng; 16.02.1921 – 20.08.2008) – кит. політик. Н. у провінції Шанхай. З 1938 був членом Компартії, учасник війни проти япон. окупації. З 1949 парт. функціонер у провінції Хунань. 1969 увійшов до складу ЦК КПК, з 1973 член політбюро Компартії. Входив до партійної комісії (1971–72), що розслідувала т. зв. справу *Лінь Бяо*. З 1975 – заст. прем'єра Держ. ради КНР,

мін. безпеки (1975–77). Після смерті Джоу Еньляя (01.08.1976.), призначений 09.02.1976 прем'єром Держ. ради КНР і оголошений *Мао Цзедуном* своїм спадкоємцем. Смерть Мао Цзедуна відкрила Х. шлях до найвищої партійної посади – Голови ЦК КПК (займав із жовтня 1976). Виступав за продовження промаоїстського курсу, одночасно підтримав «*Чотирьох модернізацій*» програму, метою якої було перетворення Китаю у сучасну індустріальну державу. Усунув з політбюро ЦК КПК «*банду чотирьох*» на чолі з вдовою Мао Цзедуна Цзян Цинь (звинуватив у ексцесах періоду «*Культурної революції*») та вів боротьбу проти фракції «старих кадрів» на чолі з *Ден Сяопінем*. 1978–79 відвідав кілька європ. країн (Румунію, Югославію, ФРН, Францію, В. Британію, Італію), здійснював кроки на шляху до кит.-амер. зближення (1979 Пекін відновив дип. відносини з Вашингтоном). У кит.-рад. відносинах продовжував маоїстський курс на боротьбу з «світовим ревізіонізмом і соціал-імперіалізмом» – КПРС і СРСР. 1980–81 внаслідок програної внутрішньопарт. боротьби з угрупованням «прагматиків» Ден Сяопіна, яке підтримало найвище армійське керівництво, Хуа Гофен був звинувачений у провалах в екон. політиці та проведенні авантюрицького лівацького курсу й усунений з усіх постів – у вересні 1980 повноваження прем'єра передав Чжао Цзяню, а на посту Голови ЦК КПК червні 1981 його замінив *Ху Яобан*. У вересні 1982 виведений зі складу політбюро ЦК КПК, однак залишався постійним членом ЦК КПК до листопада 2002.

ХУАН КАРЛОС І (Juan Carlos I; 05.01.1938) – король Іспанії (1975–2014). Внук *Альфонса III*. Закінчив Вищу військову академію і Академію військ.-повітр. сил. Вивчав право у Мадридському ун-ті. У липні 1969 офіційно проголошений *Ф. Франко* його наступником і майбутнім королем Іспанії (Франко відновив монархію в Іспанії 1947). Після смерті *каудільйо* 22.11.1975 коронувався на іспан. престол. Активно підтримав заходи уряду спрямовані на демонтаж франкістського режиму і утвердження у країні дем. інститутів. Сприяв проведенню у липні 1977 вперше зза багато років вільних парламентських виборів. Підтримав укладення 1977 угоди між урядом і політ. партіями (пакт Монклоа), яка передбачала заходи зі стабілізації економіки і проведення політ. реформ (зокрема, у січні 1979 набула чинності Конституція Іспанії, яка встановлювала в країні конституційну монархію).

У лютому 1981 рішуче ліквідував спробу найвищих військових здійснити державний переворот. Підтримав зусилля іспан. уряду, спрямовані на вступ країни до НАТО (1982) і *Європейського Союзу* (1986). 18.06.2014 зрікся престолу, однак зберіг титул королі Іспанії. Протягом більшості свого правління користувався високим рівнем популярності і довіри у населення Іспанії (і навіть держав Латинської Америки), розглядався як гарант порядку і стабільності у країні. Престол перейшов до його сина – Філіпе (Філіпе VI).

ХУНТА – назва вищих колегіальних органів державної влади (революційна Х., диктаторська Х.), а також суспільно-політ. організацій та об'єднань, переважно, в іспаномовних країнах. Від середньовіччя поняття «хунта» використовувався в Іспанії, Португалії та Італії для означення керівництва суспільних орг-цій у містах – муніципальних рад, інколи керівництва гільдій і об'єднань ремісників. 1806 Х. назвалися збори іспан. нотаблів, які скликав Наполеон I. Повстання проти франц. панування в іспан. провінціях очолювали «хунти». У колоніальній період у Лат. Америці терміном «хунта» позначалися збори законодавчої чи виконавчої влади, які виконували окремі функції державного управління. Велику роль відіграли Х., як рев. комітети під час пд.-амер. нац.-визв. революцій (у Каракасі 1810, Буенос-Айресі 1811, у Парагваї), які мали диктаторські повноваження. Пізніше, у часи революції на Кубі Нац. збори називали Х. делегацію з надзвичайними повноваженнями, яку посилали закордон. У 1920-х роках поняття «хунта» набуло нового змісту, трансформуючись в означення правлячої верхівки, яка захопила владу в результаті військового перевороту – держави Лат. Америки, Африки, Греція (диктатура «*чорних полковників*», Іспанії (диктатура *Ф. Франко*), Туреччини. Для правління Х. характерний масовий політ. терор, насильницькі методи управління державою і суспільством, заборона політ. партій, протиправна діяльність секретних служб, пряме і непряме привласнення чужої власності військовими та розкрадання нац. ресурсів, корупція держ. апарату, авантюризм у зовн. політиці тощо. Правління урядів Х., як правило, характеризувалося перманентною нестабільністю. До кін. 1980-х років Х. практично перестали існувати, хоча можливість їх появи в багатьох державах зберігається.

Л. Старецька (Львів).

Ц

ЦАНКОВ Александр (29.06.1879 – 27.07.1959) – болг. політик, вчений-економіст. Н. у м. Оряхово. Вищу освіту здобув на юрид. ф-ті Софійського ун-ту. Спеціалізацію в галузі держ. права і політ. економії проходив в ун-тах Мюнхена, Берліна та Бреслау (тепер – Вроцлав, Польща). 1911–44 (з перервою) працював доцентом, професором політекономії Софійського ун-ту, 1919–20 – ректор цього ун-ту. Був головою Болг. екон. т-ва. 1922 очолив праворадикальну орг-цію «Народна змова» («Народен сговор»). Виступив одним з організаторів держ. перевороту 09.06.1923, у результаті якого був повалений уряд БЗНС, очолюваний А. *Стамболійським*. 1923–26 – прем'єр-міністр і мін. освіти. Внутрішні незгоди у таборі «змовників» призвели на поч. 1926 до його відставки. 1930–31 входив до складу другого кабінету А. *Ляпчева* як міністр освіти. Після відставки уряду «Народної змови» 1932 утворив крайню праву партію «Народний соціальний рух». Ц. був завзятим противником комуніст. ідеології, тісно співпрацюючи з гітлер. Німеччиною. Всіляко пропагував ідеї націонал-соціалізму, сприяв його проникненню у Болгарію. 1942 опублікував книгу «Три господарські системи: капіталізм, комунізм і націонал-соціалізм». Після комуністичного перевороту у Болгарії 09.09.1944 виїхав до Німеччини. Заочно засуджений комуніст. владою до смертної кари.

В. Чорній (Львів).

ЦВЕТКОВИЧ Драгіша (Cvetkovic; 15.01.1893 – 18.02.1969) – югосл. політик. Належав до Радикальної партії Н. *Пашича*. З 1927 – член парламенту (Скупщини). З лютого 1943 очолював уряд країни. Під тиском фашист. Італії та нацист. Німеччини 25.03.1941 підписав протокол про приєднання Югославії до *Пакту трьох*. Політика уряду Ц. викликала незадоволення вищого армійського командування і частини політ. кіл, які 27.03.1941 здійснили військовий переворот (очолив ген. Д. Симович) і усунули Ц. від влади. З 1943 жив у еміграції.

ЦЕНЗУРА (від лат. *sensor* – особа, яка здійснює контроль) – система державного контролю за пресою і засобами масової інформації. Ц. передбачає недопущення публікації, передачі чи демонстрації матеріалів, що розцінюються як такі,

що їх не бажано робити доступними для широкого загалу. Звичайно держава встановлює Ц. щодо висвітлення проблем, які стосуються національної безпеки, військових таємниць, матеріалів, що торкаються суспільної моралі. Ц. може застосовуватись і як спосіб боротьби з інакодумством. Ст. 15 Конституції України забороняє Ц.

Ю. Шведа (Львів).

ЦЕНТРАЛІЗМ (від лат. *centrum* – центр) – система управління або організації влади, при якій місцеві органи підпорядковуються центральним органами влади.

Ю. Шведа (Львів).

ЦЕНТРАЛЬНІ ДЕРЖАВИ – назва країн австр.-нім. блоку під час *Першої світової війни 1914–18*. Крім Німеччини та Австро-Угорщини до Ц. д. належали Італія (до травня 1915), Туреччина (з 1914) і Болгарія (з 1915). Назва «Центральні держави» походить від їх центрального розташування у Європі. Угрупування припинило існування внаслідок військової поразки цих країн у війні та укладення ними перемир'я з державами *Антанти* – Болгарія (29.09.1918), Туреччина (30.10.1918), Австро-Угорщина (3.11.1918) і Німеччина (11.11.1918).

ЦЕНТРАЛЬНО-ЄВРОПЕЙСЬКА ІНІЦІАТИВА (ЦЄІ) – міждержавна організація, створена 1989 групою держав Центральної та Східної Європи (Італія, Австрія, Угорщина, Югославія) для налагодження всебічного співробітництва у політ. та соц.-екон. сферах і сприяння зміцненню стабільності та безпеки у регіоні. Одночасно створення цього об'єднання мало на меті забезпечити необхідну підготовку держав-учасниць до їх майбутнього членства у *Європейському Союзі*. На сьогодні до ЦЄІ входить 18 держав – Австрія, Албанія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Італія, Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Україна (з 1996), Хорватія, Чехія, Чорногорія. Держави-члени ЦЄІ проводять регулярні зустрічі на рівні глав урядів (щорічно восени), міністрів закорд. справ (щорічно навесні), Комітету нац. координаторів ЦЄІ (КНК, кілька разів на рік). Консультації держав-учасниць охоплюють актуальні політ. питання, широке коло питань співробітництва в екон. сфері. Створено 18 робочих груп ЦЄІ з питань енергетики, транспорту, довкілля, с/г, малих і середніх підприємств, цивільної оборони, телекомунікацій, науки і технологій, статистики, культури, ЗМІ, туризму, нац. меншин, міграцій і боротьби з організованою злочинністю, незаконним перевезенням наркотичних речовин і небезпеч-

них матеріалів, молодіжних контактів, навчання у вільний час, з питань інтенсифікації впровадження програми ЦЄІ (остання функціонує спільно з ЄС). Внаслідок діяльності робочих груп підготовано понад 100 проєктів, що становлять основу для міждерж. співробітництва. У лютому 1996 у рамках ЦЄІ у м. Трієст (Італія) створений постійно діючий інформаційно-документальний центр (ІДЦ), який надає інформаційні послуги державам-членам ЦЄІ та асоційованим членам з питань її діяльності, а також соц.-екон. розвитку країн регіону. Щороку в орг-ції головує одна із держав-членів (з січня кожного року). Мін. закорд. справ головуючої держави одночасно стає діючим головою ЦЄІ. З 1996 у межах ЦЄІ засновано Трійку цього об'єднання як керівний орган ЦЄІ (нинішня, колишня і майбутня головуючі країни). В Україні створено міжвідомчу комісію з питань співробітництва із ЦЄІ, яка бере участь у погодженні та здійсненні програм і проєктів в усіх робочих групах цієї орг-ції, що забезпечує реалізацію і ефективне узгодження нац. інтересів України з державами центральноєвроп. регіону. 2011 ЦЄІ отримала статус спостерігача в Генеральній Асамблеї ООН, що значно підвищило загальний авторитет орг-ції й посилило її роль в інтеграційних й безпекових процесах у регіоні.

Я. Малик (Львів).

ЦЕТКІН Клара (Zetkin; 05.07.1857 – 20.0.1933) – нім. політик. Н. у Саксонії. Закінчила учительський навч. заклад у Ляйпцігу. 1881–1919 член Соц.-дем. партії Німеччини. 1982–90 жила в еміграції у Цюриху (Швейцарія). Учасниця створення II Інтернаціоналу (1889). 1892–17 – редактор ж-лу для жінок «Die Gleichheit», керувала лівим жіночим рухом. Один із організаторів 1916 «Спартак союз» і КПН, з 1919 – член ЦК партії. 1920–32 – депутат Райхстагу. Член виконкому (1921–33) *Комуністичного Інтернаціоналу*, з 1921 очолювала жіночий секретаріат Комінтерну. З 1925 керівник Міжнар. орг-ції допомоги борцям революції – «Червона допомога» (Rote Hilfe). У серпні 1932 як найстарший депутат Райхстагу виступила з промовою, в якій застерігала від небезпеки приходу до влади нацистів. Після перемоги на виборах НСДАП А. Гітлера й заборони Компартії (1933) – емігрувала до СРСР. Жила поблизу Москви, де і померла. Урна з прахом Ц. встановлена у Кремлівській стіні. У Сх. Німеччині Ц. вшановували як символ комуністичного режиму, практично в кожному місті була вулиця її імені.

ЦЕНТРИЗМ (від лат. centrum – центр) – ідейно-політ. течія, яка виникла у ході б-би реформістських і революційних напрямів у II Інтернаціоналі й намагалася згладити непримиренні суперечності

між ними шляхом поступок опортунізму у кардинальних програмних і тактичних питаннях робітничого руху. Концентрованим виразом Ц. на міжнародній арені було вчення К. Каутського. У Росії ідеї Й. підтримували *меншовики*. У сучасній політичній теорії термін «центризм» вживається при характеристиці розстановки політичних сил і трактується як політична позиція позбавлена крайнощів. У цьому значенні поняття «центризм» пов'язується із здоровим глуздом, почуттям міри, філософією компромісу, повагою до прав і свобод індивіда. Саме Ц. вважається гарантом стабільності, виходу з кризи, розцінюється як платформа досягнення національної згоди. Вживають поняття правий і лівий Ц., які відображають нестабільність і динамічність розстановки політичних сил у суспільстві, швидку зміну ситуації у перехідний період. Сьогодні в низці країн існують партії, ідеологічною основою яких є Ц., зокрема Партія Центру у Фінляндії.

Ю. Шведа (Львів).

ЦЕФТА (CEFTA, Central European Free Trade Agreement) – міжнародна регіональне економічне об'єднання. Створена на підставі Угоди про створення Центральноєвропейської зони вільної торгівлі (ЦЕФТА), яку було підписано 21.12.1992. Принципи діяльності ЦЕФТА були випрацювані Вишеградською групою (створена в лютому 1991 у складі Польщі, Угорщини і Чехословаччини, 1993 – Чехія і Словаччина). Сторонами договору виступили Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина. Головним завданням угоди (вступала в дію з 01.03.1993) було поступове зниження митних тарифів, ліквідація позатарифних бар'єрів у взаємній торгівлі, вільне переміщення капіталів, товарів, послуг і фізичних осіб. Угода передбачала створення зони вільної торгівлі через 5-8 років (найпізніше 2002). ЦЕФТА не мала ні власною штаб-квартири, ні персоналу. З вересня 1995 ЦЕФТА набула статусу відкритої орг-ції. У наступні роки до ЦЕФТА приєдналася Словенія (1996), Румунія (1997), Болгарія (1999), Хорватія (2003), Македонія (2006), Албанія, Боснія і Герцеговина, Молдова, Чорногорія, Сербія (всі – 2007). Косово в орг-ції представляє Місія ООН у справах тимчасової адміністрації в Косово (УНМІК). Після вступу до *Європейського Союзу* Болгарії, Польщі, Румунії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Хорватії та Чехії ці країни протягом 2004–13 припинили своє членство у ЦЕФТА. Головною метою країн-членів ЦЕФТА залишається членство у ЄС.

ЦЗЯН ЦЗЕМІНЬ (Jiāng Zémín; 17.08.1926) – кит. політик. Н. у м. Янчжоу у провінції Цзянсу.

Закінчив політехн. ін-т у Шанхаї. З 1946 – член КПК. У 1980-х роках очолював партійні органи у Шанхаї. З 1982 член ЦК КПК. 1983 – міністр електронної пром-сті. 1987 як мер Шанхаю (1985–88) рішуче придушив студентські заворушення у місті. З 1987 – член політбюро КПК. Після відставки Чжао Цзяна з поста ген. секретаря ЦК КПК (звинуватили у нерішучості під час студентських виступів на площі Тяньаньмень) Цзян Цземінь у жовтні 1992 був обраний на його місце. Восени 1992 на IV з'їзді КПК проголосив курс на побудову у країні «соціалістичної ринкової економіки». З березня 1993 – Голова КНР, а також став головою Центр. військової ради КНР. Виступаючи за радикальні екон. перетворення, залишався послідовним захисником тоталітарної комуніст. системи у країні. На поч. 1995 висунув широку програму зближення співвітчизників по обидва боки Тайванської протоки, одночасно заявив, що Тайвань є невіддільною складовою частиною КНР. 27.12.1991 кит. уряд визнав незалежність України і встановив із нею дипл. відносини (04.01.1992). У вересні 1994 Цзян Дземінь перебував з офіційним візитом в Україні. Уряд Цзян Цземіня 01.07.1997 перейняв юрисдикцію над колишньою брит. колонією Гонконгом (Сянганом), а у грудні 1999 над колишньою португ. колонією Макао. 2001 підписав рос.-кит. договір про дружбу, підтримав ідеї про налагодження союзницьких відносин між Пекіном, Москвою і Делі. 2002-04 поетапно подав у відставку з усіх найвищих державно-парт. постів, на яких його замінив Ху Цзіньтао.

ЦЗЯН ЦИНГО (Jiǎng Jīngguó; 27.04.1910 – 13.01.1988) – президент Китайської Республіки (1978–88). Син *Чан Кайші*. З 1925 навчався у Москві. Через політ. розбіжності з батьком зали-

шився в СРСР. 1937 повернувся до Китаю. Після евакуації гоміньданівського уряду з материка очолював тайванську орг-цію *Гоміньдану*, згодом керував роботою служби безпеки і Головним політ. управлінням армії. З 1953 – заст. мін. оборони. 1972 обраний головою Виконавчого юаня, у зв'язку з хворобою батька фактично зосередив у своїх руках всю повноту влади. Від 1978 – президент Китайської Республіки. Підтвердив відданість основним засадам офіц. ідеології правлячої партії – суньятсенізму, однак в екон. політиці відстоював принципи лібералізму. Один із творців «тайванського економічного дива». У серед. 1980-х років розпочав політичні реформи (у липні 1987 відмінив надзвичайний стан і дозволив діяльність опозиційних партій), що започаткувало процес демократизації країни. Зробив кроки до розв'язання проблеми возз'єднання Китаю. Припинив політику «трьох ні» стосовно КНР («жодних компромісів, жодних переговорів, жодних контактів»), започатковану *Чан Кайші*, одночасно відхиливши і висунену комуніст. урядом КНР формулу «одна держава – дві системи» та запропонував концепцію об'єднання країни на основі трьох принципів *Сунь Ят-Сена*. Після смерті Цзян Цинго Гоміньдан очолив Лі Денхуей (президент Тайваню з 1996).

ЦІНІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (від лат. cynismus – безсоромний, нахабний) – форма політичної поведінки, яка характеризується презирливим ставленням до всіх умовностей, запереченням будь-яких моральних норм і правил. Назва походить від кініків (циніків) – філософської течії у Стародавній Греції. П. ц. обґрунтований Н. Макіавеллі й тому інколи називається макіавелізмом.

Ю. Шведа (Львів).

Ч

ЧАКСТЕ Яніс (Čakste; 14.09.1859 – 14.03.1927) – латв. політик. Навчаючись на юридичному факультеті Москов. ун-ту, створив Московське т-во латв. студентів. Працював адвокатом. 1895 Фінансував проведення 4-го Балтійського свята пісні і танцю в м. Мітава, очолював Митавське латиське т-во. Брав участь у виданні щотижневика «Батьківщина» (Tevija). Під час рос. революції 1905-1907 виступив з програмою автономії Латвії. Став депутатом Державної Думи від Курляндської губернії. Виїхав до Санкт-Петербурга після окупації міста нім. військами 1915, де очолив Комітет латв. біженців. У листопаді 1918 Ч. обрали головою Національної Ради, але на історичне засідання не прибув, зайнявши вичікувальну позицію (згодом пояснював свою відсутність невчасно надісланою телеграмою). З історичною промовою, що проголосила незалежність Латвії, виступив заступник і майбутній другий президент Латвії Г. Земгалс. Я. Чаксте відкрив перше засідання Установчих зборів 1920 і більшістю голосів обраний їх головою. На перших президентських виборах 14.11.1922 за нього проголосували 92 депутати Сейму зі 100. Удруге обраний 1925, але не дожив до кінця терміну. За його президентства прийняті ліберальні закони: земельна реформа, яка передбачала наділення селян землею; про громадянство, за яким громадянство отримали всі постійні мешканці Латвії; про освіту (зобов'язував державу створити необхідну кількість шкіл для нац. меншин). Усього схвалив 402 прийнятих Сеймом закони і тільки 3 повернув на повторний розгляд. Помилував 549 осіб, зокрема, голову пронімецького Тимчасового уряду Латвії А. Нієдре, 1924 засудженого за держану зраду.

З. Баран (Львів).

ЧАКСЬКА ВІЙНА 1932–1935 (Гран-Чако війна) – збройний конфлікт між Парагваєм і Болівією за прикордонну область Чако-Бореаль (бл. 200 тис. км²), між рр. Парагвай і Пількомайо, де на поч. 1920-х років були розвідані значні родовища нафти. Крім того, Болівія у Ч. в. прагнула отримати вихід по цих ріках до Атлантичного океану. Спорадичні збройні сутички, які розпочалися 1927, привели 1928 до розриву дипл. відносин між обома державами, а у липні 1932 переросли широкомасштабні бойові операції. У ході війни Парагвай отримував допомогу зброєю від

Аргентини, Болівія – від Чилі та Перу. На першому етапі бойових дій парагв. війська (командувач полк. Хосе Ф. Естігаррібіа) здобули стратегічний форт Бакуерон і продовжували наступати до грудня 1932. У наступному році болівійська армія під командуванням нім. ген. Ганса фон Кундта атакували форти Нанава, Толедо і Фернандес. У вересні 1933 парагв. війська здобули перемоги у битвах під Алігуатою і Кампо Віа. У ході боїв обидві сторони зазнали значних втрат і у грудні 1933 уклали перемир'я. Заходи ін. амер. держав і *Лігу Націй* для врегулювання конфлікту не принесли успіху і бойові дії відновилися у січні 1933. Через півтора року запеклих боїв парагвайці зайняли більшу частину спірного р-ну. 07.06.1935 під Інгаві відбулася остання битва, яка завершилася перемогою парагв. військ. У червні 1935 було знову укладено перемир'я і бойові дії припинилися. Після 3 років переговорів у Буенос-Айресі 21.07.1938 Парагвай і Болівія підписали мирний договір, який завершив Ч. в. 2/3 території Чако відійшло до Парагваю, 1/3 – до Болівії. Болівія також отримала полосу землі для спорудження порту на р. Парагвай. Під час війни загинуло 56 тис. болівійців і 36 тис. парагвайців.

ЧАЛФА Маріан (Čalfa; 07.05.1946) – чехословацький політик. Правник за освітою. Працював у державних структурах. Після *Оксамитовою революції 1989* вийшов з КПЧ і працював у федеральному уряді: перший заст., в. о. (грудень 1989) прем'єр-міністра. Очолював коаліційний уряд (10.12.1989–27.06.1990) і наступний кабінет міністрів (27.04.1990–01.07.1992). Як член партії Громадянський демократичний союз взяв участь у парламентських виборах 1992. Після поразки ГДС відійшов від політ. діяльності.

М. Кріль (Львів).

ЧАН КАЙШІ (Цзян Кайші; Čniang Kai-shek; 31.10.1887 – 05.04.1975) – кит. політик, генералісімус. Військову освіту здобув у Токіо, де навчався у військової академії З 1906 належав до революційної орг-ції Тунменхой, яку створив *Сунь Ят Сенем*, щоб скинути маньчжурську династію. З 1911 один з секретарів Сунь Ят Сена. З 1918 став членом *Гоміньдану*. У лютому 1923 переїхав у Кантон (Гуанджоу) і був призначений нач. штабу збройних сил уряду Сунь Ят Сена. 1923–24 перебував в СРСР, де вивчав систему організації Червоної армії. Після повернення організував військову академію у Вампоа. Після смерті Сунь Ят Сена став одним з найвпливовіших діячів Гоміньдану, з 1926 – голова ЦВК партії. Виступив проти союзу з компартією, усував від влади комуністів і лівих

гомінданівців, які займали відповідальні пости в уряді та армії. Як головнокомандувач Нац.-революц. армії (НРА) з липня 1926 до квітня 1927 очолював дії військ під час Північного походу. 1927 сформував Нац. уряд у Нанкіні. Уряд Ч. К. провів радикальні фінансову і освітню реформи, уніфікував адмін. устрій країни. Через фактичний стан громад. війни у країні та іноземну інтервенцію управління країною здійснював диктаторськими методами. Змушений застосовувати рішучі заходи проти бунтівних військовиків (часто використовували місцеві сепаратистські настрої) та комуніст. сил (користувалися підтримкою СРСР), що призвело до численних людських втрат. Вів активну боротьбу проти япон. окупаційних військ (1937–45), які з липня 1937 розпочали операції щодо захоплення усєї території Китаю і для цього відновив союз з комуністами. Зараховуваний до «великої четвірки» («великої коаліції») найвпливовіших керівників держав *антигітлерівської коаліції* (Ф. Д. Рузвельт, Й. Сталін, Чан Кайші, В. Черчилль), які внесли найбільший вклад у розгром держав-членів *Берлінського пакту 1940*. Внаслідок поразки військ Ч. К. під час громад. війни 1945–49 під натиском комуністів був змушений евакуюватися разом з 2 млн своїх прихильників на о. Тайвань. У березні 1951 став президентом Китайської Республіки. Провів радикальні екон. перетворення, які у 1970-х роках стали основою для «тайванського економічного дива». Режим Ч. К. на Тайвані зберігав авторитарні риси. Виступав проти запровадження політ. реформ і лібералізації сусп. життя, зберігав однопартійну систему і надзвичайний стан, що мотивував загрозою з боку «комуністичного Китаю». Наступником Ч. К. на посту керівника Гоміндану і держави став його син Цзян Цинго.

ЧАПЛІН Чарльз Спенсер (Charlin; 16.04.1889 – 25.12.1977) – амер. актор, режисер, сценарист, продюсер, композитор. Н. у Лондоні у родині акторів вар'єте. З 1897 виступав у мюзик-холі та у театрі Ф. Карно, де опанував мистецтво пантоміми. Дар імпровізації зумовили успіх Ч. у В. Британії й під час гастролей 1910–12 у США. 1913 підписав контракт з амер. кінокомпанією «Кістоун», де знімався у М. Сеннета. 1914 дебютував у комедії «Заробляючи на життя». Грав у 12 стрічках під керівництвом М. Сеннета, 1914 Ч. зняв самостійно комедію «Захоплений дощем». 1915 перейшов на фірму «Ессеней», де в поставлених ним фільмах поступово вималювався образ Чарлі. Згодом умовні персонажі його стрічок набули рис реальних людей – фільми «Бурлака» (1915), «Завербований» (1915), «Банк» (1915). 1916 Ч.

підписав контракт із фірмою «М'ючуел», забезпечивши собі право знімати не більше 12 фільмів у рік. У стрічках «Тиха вулиця» (1917), «Іммігрант» (1917), «Собаче життя» (1918), «На плече» (1918) завершилася еволюція образу маленької людини. З кожною новою роботою Ч. вимоги до комедійного жанру приводилися у відповідність з вимогами драматичного конфлікту добра і зла – сміх супроводжували сльози («Малюк», 1921; «Пілігрим», 1923). У своїй творчості Ч. прагнув повної незалежності й 1923 заснував «Чарльз С. Чаплін філм корпорейшен». Фільми Ч. 1920-х років, такі як «Золота лихоманка» (1925), «Цирк» (1928) демонстрували зрілий талант художника. У 1930-х роках усвідомлення безплідності зусиль «самотнього шукача» у фільмах «Вогні великого міста» (1931) і «Нові часи» (1936) стало кульмінацією теми маленької людини, прологом до еволюції героя, що виріс із маски Чарлі. Ця еволюція склала зміст «Великого диктатора» (1940), де Ч. з'явився у ролях єврея-перукаря і диктатора Хінкеля. У роки *маккартизму* Ч. зняв песимістичний етюд «Мосьє Верду» (1947), уперше показавши поразку маленької людини. Після завершення роботи над «Вогнями рампи» (1952) у розпал політ. істерії «полювання на відьом», Ч. змушений емігрувати з США, на що відповів сатирою «Король у Нью-Йорку» (1957). Останній фільм Ч. «Графіня з Гонконгу» (1967) розчаровував його шанувальників. 1972 відзначений премією Амер. академії кіномистецтва «Оскар» – «за внесок у кіно». 1975 королева *Єлизавета II* надала Ч. лицарський титул.

К. Сліпченко (Львів).

ЧАУШЕСКУ Ніколае (Ceausescu; 21.01.1918 – 25.12.1989) – румун. комуністичний діяч, президент Румунії (1974–89). З 1936 належав до нелегальної Компартії, організовував молодіжн. ліворадикальний рух. У роки війни перебував в ув'язненні (1940–44). Після війни – партійний функціонер у Бухаресті, Добруджі, Олтенії. Працював в уряді країни – заст. мін. с/г. (1948–50), заст. мін. нац. оборони (1951–54). З 1955 – член політбюро ЦК РРП. Був одним із найближчих співробітників Г. *Георгіу-Деж*. Після смерті Г. Георгіу-Деж обраний 1-им секретарем ЦК РРП (з липня 1965 – РКП). У березні 1967 очолив Державну раду. На початку свого перебування при владі провів певні ліберальні зміни в економіці, виступив із гострою критикою сталіністської політики свого попередника. Поступово усував з вищих органів критиків його курсу і можливих конкурентів у боротьбі за владу. Керівні посади у парт., держ. і госп. органах, а також армії займали

родичі та найближчі друзі Ч. На поч. 1970-х років у країні сформувався особистий культ Ч., відбулося згорання ліберальних екон. експериментів, розпочався процес формування тоталітарного режиму. 1974 Ч. зайняв президентський пост (його дружина Єлена стала віце-президентом). Зовнішньополіт. курс Ч. вирізнявся деякою самостійністю порівняно з ін. країнами *Радянського блоку*. Зокрема, уряд Ч. не розірвав дипл. відносин з Ізраїлем 1967 і утримався від участі румун. військ у придушенні *Працької весни 1968*. Деяке дистанціювання бухарестського режиму від Москви наприкін. 1970–80-х років, викликало захоплення особою Ч. на Заході, чим він вміло користувався для отримання західної фінансової допомоги. Величезний зовн. борг країни (11 млрд дол.), неефективна планова економіка та багатомільйонні витрати держкоштів диктатором і його родиною поставили Румунію на межу фінансового краху, перетворивши її на поч. 1980-х років у найбіднішу (після Албанії) країну Європи. У той же час у країні реалізувалися гігантські будівельні проєкти (перебудова центру Бухаресту), здійснювалися кроки у рамках «систематизації» села (переселення селян до агроміст) та проводився невиважений імпорتنний курс. Екон. політика Ч. привела до запровадження карткової системи на більшість споживчих товарів, нормованої подачі газу і світла для населення. Диктаторський режим Ч. опирався на Компартію (18% населення були членами РКП), що здійснювала тотальний контроль над суспільним життям країни, і на розгалужену мережу політ. поліції (Сікурітате), яка придушувала найменші вияви громад. незадоволення і спроби дисидентської діяльності. Висунувши концепцію створення «єдиної соціаліст. румунської нації», режим Ч. проводив політику насильної румунізації нац. меншин, зокрема угорців, українців і циган. Вплив дем. процесів, що відбувалися у сусідніх країнах і важке матеріальне становище румун. населення, призвело до стихійних виступів проти комуністичної влади у серед. грудня 1989, які незабаром переросли у народну революцію (див. *Румунська революція 1989*). Після перемоги революції у Бухаресті (22.12.1989) подружжя Ч. намагалося врятуватися втечею, але було заарештоване і за вироком військового трибуналу розстріляне.

ЧЕМБЕРЛЕН Джожеф (Chamberlain; 08.07.1836 – 02.07.1914) – брит. політик. Батько А. *Чемберлена*. Власник пром. підприємств у Бірмінгемі. 1873–76 – бургомістр Бермінгему. 1876 як радикальний ліберал увійшов до складу Палати Громад. 1877 засн. Нац. ліберальну федерацію.

1880–85 – мін. фінансів в уряді В. Ю. Гладстона, сприяв ухваленню законів про банкрутство і про патенти (1883), правила захисту морської торгівлі. 1886 виступив з критикою Гладстона, який був прихильником надання автономії Ірландії. На цьому тлі Ч. приєднався до юніоністів і уклав політ. угоду з консерваторами. 1895–1902 – мін. колоній у консервативному уряді Р. А. Солсбері. Пропагував ідею імперського федералізму, що стало важливим етапом у створенні *Британської Співдружності Націй*. 1890 підтримав утворення Австралійського Союзу. Проводив активну експансіоністську політику у Пн. Африці, розв'язав *Бурську війну 1899–1902*. Відстоював ідею економічної самовистачальності імперії. Як прихильник *протекціонізму* пропонував протистояти фін.-екон. експансії Німеччини, Франції та США за допомогою високих митних тарифів. З 1906 через хворобу не брав участі у політ. житті.

ЧЕМБЕРЛЕН Невіл Артур (Chamberlain; 18.03.1869 – 09.11.1940) – прем'єр-міністр В. Британії (1937–40). Закінчив Бірмінгемський коледж. Вів плантаторське господарство на Багамських о-вах. 1915–16 – лорд-мер Бірмінгему. 1918 став депутатом парламенту. З 1922 багаторазово входив в уряд, мін. пошт (1922–23), мін. здоров'я (24–29, 1931), мін. фінансів (1923–24 і 1931–37). Один із лідерів Консервативної партії, голова партії (1930–31). У травні 1937 очолив уряд В. Британії. Не маючи достатнього політ. і дипл. досвіду, не зміг відразу розібратися у складній тогочасній міжнар. ситуації. Був прихильником «Умиротворення» політики щодо нацист. Німеччини. У вересні 1938 разом з А. Гітлером, Б. Муссоліні і Е. Даладьє підписав *Мюнхенську угоду 1938*, яку вважав гарантією майбутнього європ. миру. Окупація гітл. армією Чехословаччини (березень 1939) змусила Ч. до зміни напряму зовн. політики. Надав гарантії безпеки Польщі (31.03.1939), Румунії (13.04.1939) та Греції (13.04.1939), намагався вести переговори з Й. Сталіном про укладення брит.-франц.-рад. військового союзу. Після нападу гітл. військ на Польщу оголосив війну Німеччині (03.09.1939). У травні 1940 змушений подати у відставку з поста прем'єр-міністра (певний час залишався в кабінеті В. Черчилля).

ЧЕРВЕНКОВ Вилко (06.09.1900 – 21.10.1980) – болг. політик. З 1919 належав до Компартії. Брав участь у збройному повстанні (вересень 1923), за що був засуджений заочно до смертної кари. Перебував на еміграції в СРСР. Закінчив Міжнар. лєнінську школу в Москві. Автор низки

праць з історії болг. комуніст. руху. Викладав у Комуністичному ун-ті нац. меншин Заходу. Зять Г. Дімітрова. Був співробітником *Комінтерну*, членом закорд. бюро болг. компартії. 1941–44 – головний ред. радіостанції «Христо Ботев», що з території СРСР вела мовлення на Болгарію. Після комуніст. перевороту 09.09.1944 повернувся до Болгарії. Був членом ЦК компартії і міністром культури. Після смерті Г. Дімітрова як довірена особа Москви став парт.-держ. лідером Болгарії. Займав посаду ген. секретаря партії та прем'єр-міністра (1950–56). За час його керівництва влада інспірувала низку гучних судових процесів. 1956, у зв'язку з політикою лібералізації в СРСР, сталися зміни у парт. керівництві у Болгарії, які торкнулися і Ч. На нього поклали відповідальність за всі провину і прорахунки комуніст. влади в попередні роки й звільнили з посади генсека і прем'єр-міністра. Кілька років займав посаду віце-прем'єра і міністра культури. 1962 Ч. був звинувачений в антипартійній діяльності, усунений з усіх держ. і парт. посад та виключений з компартії. Зважаючи на негативний резонанс цього кроку серед старих членів партії, та й зрештою у болг. суспільстві в цілому, 1969 Ч. поновили в партії. Помер у Софії, його похорон перетворився в антиурядову демонстрацію.

В. Чорний (Львів).

«ЧЕРВОНА АРМІЯ ЯПОНІЇ» («Ніхон сьокігун») – япон. ультраліва терористична орг-ція, яка метою своєї діяльності оголосила здійснення пролетарської революції в Японії. Виникла на основі студентської орг-ції «Зенга-курен». Бойовики орг-ції своїми противниками вважали не лише представників япон. державного апарату, а й світовий імперіалізм, сіонізм і рад. ревізіонізм. 1970 орг-ція заявила про намір вбити прем'єр-міністра Японії Ейсаку Сато, однак терористи були затримані поліцією. Встановивши контакти із палестинцями, члени «Ч. а. Я.» здійснили кілька терорист. актів проти громадян Ізраїлю. 30.05.1972 троє бойовиків орг-ції напали на пасажирів міжнар. аеропорту Лод в Ізраїлі, унаслідок чого загинуло 26 осіб і 72 особи були поранені. У другій пол. 1970–на поч. 1980-х років «Ч. а. Я.» здійснила низку терорист. актів – захоплювала пасажирські літаки, атакувала посольства США у Малайзії (1975), Франції у Нідерландах (1984) та Японії у Джакарті (1986). У серед. 1980-х років орг-ція зазнала реорганізації й надалі не брала на себе відповідальності за терорист. акти. Вважається, що продовжує існувати під назвою Антиімперіалістичні інтернаціональні бригади (орг-ція під цією назвою 1987–88 здійснила напади на посольства США і В. Британії в Італії та Іспанії).

А. Козицький (Львів).

«ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР» у Росії – умовна назва державної політики рад. влади у роки Громадянської війни 1917–22, спрямованої на фізичне знищення усіх потенційних противників більшовицької диктатури. Лідери більшовиків розглядали «Ч. т.» тільки як «демонстрацію сили і волі робітничого класу», «систему знищення буржуазії як класу» тощо. Рад. влада загальнолюдські моральні цінності проголошувала «вигадками» буржуазії, широке застосування терору визначалося «революційною доцільністю». За таких умов роль «Ч. т.» зростала, він ставав не тільки основним засобом здобуття і утримання влади, але й одним із головних методів управління. Розпочався одразу після захоплення влади більшовиками 25.10.1917. Осн. знаряддям проведення політики «Ч. т.» була *Всеросійська надзвичайна комісія боротьби з контрреволюцією та саботажем* (ВЧК), створена 07.12.1917. Виведена з-під юридичного нагляду Наркомату юстиції та безпосередньо підпорядкована урядові, вона діяла як орган позасудової розправи. Органи ВЧК стали частиною органів цивільної та військової влади, їх мережа покрила всю територію Росії. Комісії, що здійснювали на власний розсуд арешти, ведення слідства, винесення і виконання вироків, контролювали дії місцевих органів влади. Зима-весна 1918 були періодом фактичного, хоча й не офіційного, терору проти «ворогів революції». Поразки, що їх зазнала рад. влада влітку-восени 1918, викликали з її боку відчайдушну, нещадну форму б-би – масовий терор на фронті та в тилу. 05.09.1918 декрет РНК «Про червоний терор» увів терор у ранг держ. політики. За офіц. версією, ухвалення декрету стало відповіддю на замах 30.08.1918 есерівських бойовиків на В. *Леніна*. Масові розстріли розпочалися ще до офіц. прийняття декрету. 02.09.1918 у Петрограді було розстріляно 512 осіб, у Кронштадті – 400, на поч. вересня в Москві – 765. Ця практика набувала поширення в усіх містах країни. 05.09.1918 нарком внутр. справ Г. Петровський видав наказ «Про заручників», в якому обґрунтував потребу широкого застосування інституту заручників. У грудні 1918 місцеві органи влади одержали наказ взяти на облік все «буржуазне населення» для використання його як заручників. Спец. декретом ВЦВК були засновані концентраційні табори (за визначенням голови ВЧК Ф. Дзержинського – «школи праці»). Каральні заходи набули масового х-ру, та інколи виходили з-під контролю органів рад. влади, що змушувало населення вдаватися до активного опору. Питання про обмеження терору рамками «революційної законності» розглядалось на VI Надзвичайному Всерос. з'їзді рад (06–09.11.1918), проте зупинити чи обмежити «Ч. т.» було вже неможливо. Одним із об'єктів «Ч. т.»

стало козацтво. 24.01.1919 ЦК РКП(б) таємною постановою визнав потребу «нещадного масового терору щодо всіх козаків». ВЧК вдавалася до покарання не лише тих, хто виступав проти рад. влади, а й тих, хто мав лише «психологічну схильність» до антирад. дій. 14.05.1921 політбюро ЦК РКП(б) під головуванням В. Леніна ухвалило рішення «Про розширення прав ВЧК щодо застосування найвищої міри покарання». ВЧК становила основу розгалуженої каральної системи. Її складниками також були народні суди, різноманітні ревтрибунали (роб.-сел., залізничні, військові та ін.), армійські особливі відділи. Каральні права, аж до розстрілу, надавались також командирам і комісарам, парт. і рад. уповноваженим, продовольчим і загороджувальним загонам, місцевим органам влади. Заг. кількість жертв «Ч. т.» визначити неможливо. Західні дослідники наводять цифру 1 млн 777 тис. осіб, серед яких 28 єпископів, 1 219 священників, 6 тис. професорів і вчителів, 9 тис. лікарів, 54 тис. офіцерів, 260 тис. солдатів, 70 тис. поліцейських, 12 950 поміщиків, 355 250 інтелігентів, 193 290 робітників і 850 000 селян. У матеріалах Особливої комісії з розслідування злочинів більшовиків (утворив ген. А. Денікін у грудні 1918) йдеться про 1 700 тис. жертв за 1918–19. У ході «Ч. т.» було випробувано засоби і закладено основу для встановлення тоталітарного режиму в СРСР.

А. Буравченко (Київ).

«ЧЕРВОНІ БРИГАДИ» – терористичне ліворадикальне угруповання, що діяло в Італії у 1970–поч. 1980-х років. Засн. у Мілані 1970 з ініціативи Ренато Курзіо. Ідейні засади «Ч. б.» ґрунтувалися на суміші маоїзму і марксизму. Головним завданням вважали знищення держави і «буржуазного» устрою. Мали добре законспіровану організаційну структуру. Ор-ція на поч. 1980-х років налічувала бл. 500 членів. Підтримували контакти з *Ірландської республіканською армією*, *«Фракцією Червоної армії»* та *Організацією визволення Палестини*, співпрацювали з ін. лівацькими терорист. групами, зокрема, «Першою лінією». Члени «Ч. б.» здійснювали акти терору стосовно органів поліції, військових об'єктів («репресивних символів держави»), організували акції саботажу на підприємствах, замаху і викрадення військ. і політ. діячів тощо. Найвідомішими акціями «Ч. б.» було викрадення і вбивство колишнього прем'єра Італії А. Моро (1978) і викрадення заст. командувача сил НАТО в Європі ген. Я. Дозьєра (1981). Внаслідок заходів поліції щодо знешкодження угруповання на поч. 1980-х років «Ч. б.» практично припинили свою діяльність.

ЧЕРВОНІ КХМЕРИ – популярна назва ліворадикального руху у Камбоджі. Діяли з 1950 під керівництвом *Пол Пота*. 1970–75 вели партизанську боротьбу із режимом ген. Лон Нола. У квітні 1975 при військ.-техн. підтримці Пн. В'єтнаму здобули столицю країни Пном-Пень. 1975–79 перебували при владі у Камбоджі (запровадили нову назву країни – Кампучія). Внаслідок соц.-політ. експериментів Ч. к. і тотального терору загинуло від 2 до 3 млн осіб. Військова диктатура Ч. к. була повалена регулярними частинами армії СРВ і формуваннями Об'єданого фронту нац. визв. Кампучії. Ч. к. відступили у джунглі і створили військові бази поблизу кордону з Тайландом. 1982 увійшли до складу камбодж. еміграційного уряду Н. Сіанука і розпочали спільну б-бу проти пров'єтнамського режиму. Із приходом до влади у країні Н. Сіанука (1991) деякий час дотримувалися перемир'я, але згодом розпочали боротьбу з урядом свого недавнього союзника. Після смерті Пол Пота (1998) діяльність Ч. к. значно ослабла.

ЧЕРЕШНЬОВСЬКИЙ Михайло (05.03.1911 – 20.07.1994) – укр. скульптор. Н. у с. Стежниця Ліського повіту (тепер Польща). 1928–32 навчався у Коломийській мистецько-промисловій школі на різьбярському відділі, 1932–34 і 1936–39 Краківській вищій школі декорат.-ужит. мистецтва (ін-т пластичного мистецтва ім. Щепанського). 1939 організував у Болехові (тепер – Івано-Фр. обл.) майстерню дерев'яної різьби. Учасник укр. Руху Опору, член ОУН і УПА. 1947–51 працював у ФРН, спочатку у Міттенвальді, згодом – у Мюнхені. Виконав портрети В. *Винниченка*, С. *Бандери*, Є. *Блакитного*; низку бездоганних за композиційно-пластичним рішенням поетичних жіночих образів («Нуся», «Ліда», «Портрет дружини Людмили» та ін.). З 1951 жив у Нью-Йорку. Працював у різних видах і жанрах скульптури: створив портрети – Г. Чупринки, Є. Коновальця, Д. Донцова, пам'ятники Лесі Українки (Клівленд, 1962; Торонто, 1975, у Керчконсоні, 1976); С. Бандери, Т. Чупринки (Р. Шухевича), С. Петлюри, Є. Коновальця в Елленвілі; тематичні станкові композиції («Мадонна навколішки», «Модерна Мадонна», «Совість», «Втеча до Єгипту» – всі в дереві). 1963–66 Ч. оздоблював інтер'єр церкви Св. Іоана Хрестителя біля Гарверу, для якої вирізьбив іконостас, престіл, проповідницю, процесійний хрест, ківот. В основі дереворізьблення Ч. – прийоми і мотиви традиційного укр. різьбярства: тригранно – виїмчасте і ажурне різьблення, «цьокане тло», «чиста різьба». Помер у Нью-Йорку. 1997 дружина скульптора Л. Черешньовська передала Нац. музею у Львові виконані у бронзі твори мит-

ця – «Портрет дружини», «Модерна Мадонна», «Мадонна на колінах». Робота «Втеча до Єгипту» передана до Нац. художнього музею України у Києві. 2002 до Львова передано погруддя ген. Т. Чупринки (Р. Шухевич) для його будинку-музею в Білогірщі. У листопаді 2005 прах митця перепоховано на Личаківському цвинтарі у Львові.

С. Лупій (*Львів*).

ЧЕРНЕНКО Костянтин Устинович (24.09.1911 – 10.03.1985) – рад. комуністичний лідер. Деякий час перебував на комсомольській роботі. З 1931 – член Компартії. Під час Нім.-рад. війни 1941–45 – секретар Красноярського крайкому і Пензенського обкому Компартії. З 1946 – зав. відділом пропаганди ЦК Компартії Молдавії. 1956–60 працював в апараті ЦК КПРС, згодом очолював секретаріат Президії ВР СРСР (1960–65). Був одним із найбільших співробітників Л. Брежнєва. 1965–82 – зав. відділом, одночасно з 1976 – секретар ЦК КПРС. Член політбюро ЦК КПРС (з 1978). З кін. 1970-х років вважався найімовірнішим наступником Л. Брежнєва на посту генсека. Після смерті Брежнєва (1982) Ч., який представляв консервативне крило у КПРС, конкурував за найвищу владу із Ю. Андроповим. У лютому 1984 Ч., вже смертельно хвора людина, посів найвищі посади у державі – ген. секретаря ЦК Компартії і голови Президії ВР СРСР. Відстоював інтереси партійної «старої гвардії», яка намагалася запровадити неосталіністський курс і ліквідувати ті незначні реформаторські та кадрові зміни, які встиг здійснити його попередник. В останні місяці перед смертю фактично був усунений від політ. життя. Наступником Ч. на посту ген. секретаря компартії став М. Горбачов.

ЧЕРЧИЛЛЬ Вінстон Леонард Спенсер (Churchill; 30.11.1874 – 24.01.1965) – брит. політик, лорд (з 1953). Закінчив школу у Харроу і Королівську військову академію у Сангорст. 1896–98 служив у гусарському полку в Індії, згодом у Судані (1898). Як військовий кореспондент висвітлював події іспан.-амер. війни 1898 на Кубі та *Англо-бурзької війни 1899–1902* у Пд. Африці. Потрапив у полон до бурів, але зумів втекти, потім служив у кавалерії. Як член Консервативної партії 1900–64 (з перервами) був депутатом Палати громад від різних округів (Пн.-Зх. Манчестер, Денді, Вудфорд та ін.). У 1904 з політ. мотивів (виступав проти тарифної реформи Дж. Чемберлена) перейшов до Ліберальної партії. У довоєнний період і під час Першої світової війни неодноразово займав міністерські пости – міністр торгівлі (1908–10), міністр внутр. справ (1910–11), військ. мін.

(1911–15), міністр військ. постачання (1917–18), військ. міністр і міністр авіації (1919–21), мін. у справах колоній (1921–22) у кабінетах Г. Асквіта (1908–15) і Д. Ллойд-Джорджа (1921–22). Провів низку реформ у військ.-мор. флоті. З 1924 відновив членство у Консервативній партії. 1924–29 – мін. фінансів в уряді С. Болдуїна, запровадив золотий стандарт фунта (1925). У 1930-х роках не займав урядових посад. Після приходу до влади А. Гітлера (1933) як депутат парламенту активно виступав проти політики урядів Болдуїна-Чемберлена спрямованої на «умиротворення» нацист. Німеччини, противник укладення *Мюнхенської угоди 1938*. На поч. Другої світової війни призначений військ.-мор. міністром. З травня 1940 – прем'єр-міністр В. Британії. Став одним із творців *антигітлерівської коаліції*. Неодноразово зустрічався з керівниками найбільших країн союзицької коаліції – Ф. Д. Рузвельтом (9 разів) і Й. Сталіном (5 разів) для узгодження планів спільної б-би проти *Третього Райху* і його сателітів, зокрема учасник зустрічей «*великої трійки*» на *Тегеранській конференції 1943*, *Ялтинській конференції 1945* та *Потсдамській конференції 1945*. 27.07.1945 після несподіваної поразки консерваторів на парламентських виборах уряд Ч. пішов у відставку і очолив парламентську опозицію. 05.05.1946 виступив із промовою у Фултоні (штат Міссурі, США), у якій закликав до тісної співпраці країн Заходу (зокрема, В. Британії та США) у протистоянні комунізму, і яка, як вважають, започаткувала період «*Холодної війни*». 1951–55 знову очолював кабінет міністрів. Своім головним завданням на посту прем'єра вважав захист досягнень західноєвроп. цивілізації та зміцнення союзицьких відносин із США. У квітні 1955 вийшов у відставку, а урядовий кабінет очолив Е. Іден. Залишався депутатом Палати громад, але активної участі у політ. житті не брав. Автор книг історико-мемуарного жанру, зокрема, «*Друга світова війна*» (1948–54) «*Світова криза*» (1952), «*Історія народів, які розмовляють англійською*» (1956–58) та ін. Літературна діяльність Ч. відзначена Нобелівською премією (1953).

ЧЕТВЕРНИЙ СОЮЗ (Четвірний союз, Почвірний союз) – військово-політичний блок Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини, що протистояв державам *Антанти* в Першій світовій війні 1914–18. Після розпаду у травні 1915 *Троїстого союзу*, внаслідок укладення договорів урядами Німеччини і Австро-Угорщини з Туреччиною і Болгарією, до осені 1915 було створено новий військ.-політ. об'єднання – Ч. с. Туреччина, підписавши 02.08.1914 договір про

військовий союз з Німеччиною, через два місяці оголосила війну В. Британії, Франції, Росії. Болгарія 06.09.1915 уклала договір про союз з Німеччиною і військову конвенцію з Австро-Угорщиною про спільні дії проти Сербії. Аналогічний договір було підписано між Болгарією і Туреччиною. У жовтні 1915 Болгарія оголосила війну Сербії та Росії. Найбільших успіхів у наступальних операціях армії держав Ч. с. досягли 1915, коли австр. і болг. війська окупували Сербію, а рос. армія залишила територію Польщі, Галичини, частину Прибалтики. Держави Ч. с. 09.02.1918 підписали мирний договір у Брест-Литовську з УНР, а 03.03.1918 з більшов. Росією (див. *Брестський мирний договір 1918*). У травні 1918 держави Ч. с. у Бухаресті підписали сепаратний договір з Румунією. Після виходу з війни Болгарії (30.09.1918) і Туреччини (30.10.1918) Ч. с. припинив своє існування.

С. Мовчан (Львів).

«ЧЕТВЕРТА ВЛАДА» («медіакратія», «інформаційна влада») – образна назва засобів масової інформації. ЗМІ через формування громадської думки, проведення власних розслідувань, інформування громадян про факти корупції, зловживання владою, і даючи їм не тільки правові, а й моральні оцінки, сприяють ефективності та демократизації державного управління. «Ч. в.» через громадську думку впливає на процеси прийняття рішень з урахуванням якнайширшого спектру думок.

Ю. Шведа (Львів).

ЧЕТВЕРТА РЕСПУБЛІКА у Франції – республіка парламентського типу у Франції 1946–58. Фактично встановлена 1944 після звільнення країни від гітл. військ. До набуття чинності Конституції Ч. р. (24.12.1946) у Франції існував Тимчасовий режим (1944–46). Конституція Ч. р. була схвалена на референдумі 13.10.1946 (9 млн французів підтримали нову Конституцію, 7,8 млн висловилися проти). Конституційний устрій Ч. р. характеризувався зосередженням всієї влади у руках парламенту. Двопалатний парламент (Національні збори і Рада республіки) здійснював законодавчу діяльність, формував і контролював діяльність уряду. Президент республіки (обирався парламентом на 7 років) вважався главою держави (представницькі функції), а не виконавчої влади. Після надання Ш. де Голлю надзвичайних повноважень і розпуску ним Національних зборів (02.06.1958) Ч. р. фактично припинила своє існування. Внаслідок прийняття нової Конституції (28.09.1958) у Франції була проголошена *П'ята республіка*.

ЧЕТНИКИ – 1) Назва учасників сербських партизанських загонів (чет), які боролися за визволення країни з-під влади Османської імперії. Вперше термін «четники» зустрічається у 19 ст. 2) Назва учасників серб. повстанських загонів, які після окупації Югославії військами нацист. Німеччини (квітень 1941), сформував полк. Генштабу югосл. армії Д. *Михайлович*. Стояли на націоналістично-монархічних позиціях і боролися як проти гітлерівців, так і проти комуністичного партизанського руху Й. *Тіто*. Провідною ідеологією Незважаючи на політ. строкатість четницького руху, його учасників об'єднувала ідея «захисту сербства». 1941–44 підпорядковувалися еміграційному урядові короля *Петра II Карагеоргійовича* (глава кабінету Іван Шубашич) і мали офіційну назву «Югославські війська на батьківщині». 1943 підрозділи Ч. налічували бл. 110 тис. бійців (партизанські загони Й. Тіто – 300 тис. осіб). Військово-четницькі загони вели боротьбу з *усташами*. Окремі командири Ч. разом зі своїми загонами брали участь у спільних з гітл. військами бойових операціях проти комуніст. НВАЮ. Після завершення війни продовжували боротьбу проти комуніст. режиму у Югославії, але були розбиті. Д. Михайлович був схоплений і, за вироком суду, страчений. 3) У 1990-х роках самоназва членів військових формувань сербських націоналістів, які воювали проти хорватських, словенських і мусульманських збройних підрозділів після розпаду Югославської федерації (1991).

ЧЕХІЯ (Чеська Республіка) – держава в Центральній Європі. Суб'єкт міжнар. права з 01.01.1993. Межує з ФРН, Польщею, Словаччиною, Австрією. Загальна площа: 79,0 тис. км². Чисельність населення: 10,5 млн. (2018). Нац. склад і етнічні групи: чехи – 81,2%, моравани – 13,2%, українці, словаки, в'єтнамці, росіяни, німці, поляки та ін. Релігійний склад населення: римо-католики – 40%, протестанти – 5%. Держ. мова: чеська. Форма держ. правління: парламентарна республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Прага. Адмін.-терит. поділ: 14 країв. Глава держави: президент. Законодавча влада: Національна Рада (парламент) у складі двох палат – Палати Представників і Сенату. Найвищий орган виконавчої влади: уряд, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: чеська крона (100 галлерів).

Виникнення Ч., як незалежної держави, пов'язано з поділом ЧСФР 01.01.1993 на дві окремі держави (див. *Розпад Чехословаччини*). Становлення Ч. супроводжувалося зміцненням парламентської демократії. Політ. плюралізм

і ефективна виборча система дозволяли дем. шляхом формувати законодавчі та виконавчі органи влади всіх рівнів. Першим президентом Ч. 26.01.1993 став В. Гавел. Урядовий кабінет із представників 5 політ. партій сформував Вацлав Клаус. Опозицію склали соц.-демократи і комуністи. Пріоритетними напрямками в діяльності нової держави стали перехід до ринкової економіки і підвищення її ефективності, забезпечення високого життєвого рівня і соц. стабільності, зміцнення парламентської демократії, інтеграція Ч. до європ. структур. 1993 був підтверджений закон про люстрацію, опубліковані списки співробітників комуніст. спецслужб, що дозволило запобігти входженню в органи держ. управління функціонерів старого режиму.

Влітку 1996 відбулися парламентські вибори, на яких більшість здобули Громадянсько-дем. партія (29,6% і 68 мандатів), Чеська соц.-дем. партія (26,4% і 61) і Комуністична партія Чехії та Моравії (10,3% і 22). Восени 1997 внаслідок фінансового скандалу, пов'язаного з передвиборчою діяльністю Громадянсько-дем. партії, кабінет В. Клауса подав у відставку. Новий уряд очолив директор Нац. банку Йозеф Тошовський. За підсумками позачергових виборів у червні 1998 до Палати Депутатів увійшли представники 5 політ. партій. Проте партії, які отримали найбільше голосів (Чеська соціал-дем. партія – 32,31% і Громадянсько-дем. Партія – 27,74%), не змогли створити парламентської більшості. За таких умов президент доручив сформувати урядовий кабінет лідеру соц.-демократів Мілошу Земану. Між Соц.-демократичною і Громадсько-дем. партіями був підписаний т. зв. Толерантний пакт, який передбачав зобов'язання соціал-демократів щодо незмінності стратегічного курсу реформ, підтримку урядових законопроектів у парламенті з боку Громадянсько-дем. партії.

У січні 1998 В. Гавел був повторно переобраний на президентський пост. На парламентських виборах 2002 знову перемогла Соц.-дем. партія (30,2%, 71 мандат), Громадянсько-дем. партія отримала 24,47% голосів виборців (57 мандатів), комуністи – 18,51% (41 мандат). Правоцентристський блок «Коаліція» зумів здобути 31 мандат. Хоча ліві значно зміцнили свої позиції, їм не вдалося одержати більшість. Для сформування уряду вони вступили в союз з правоцентрист. коаліцією малих партій, разом із якими створили крихку парламентську більшість – 101 мандат з 200. Перемозі соціал-демократів сприяла конструктивна програма «Людина понад усе», яка відображала інтереси широких верств населення. Праві партії орієнтувалися на своїх традиційних

виборців – підприємців, осіб з високими доходами, що адаптувалися до ринку.

Непопулярні соц. реформи нового уряду викликали різке невдоволення суспільства. Рейтинг Соц.-дем. партії став різко падати. Одночасно зростає на політ. сцені рейтинг комуністів: у проміжку між двома останніми виборами він зріс удвічі. За таких умов активізувалася опозиція, а в країні на поч. 2005 виникла урядова, а згодом і політ. криза. У квітні соц.-демократ Іржі Пароубек сформував новий кабінет міністрів. Серед пріоритетів уряду визначені: схвалення на референдумі Євроконституції, стабілізація сфери охорони здоров'я, житлова реформа, підтримка експорту, зменшення податків, підготовка пенсійної реформи тощо. У серед. травня 2005 парламент відхилив законопроект про всенародні вибори глави держави.

Парламентські вибори 2006 виявилися найжорсткішими за останні 15 років. Фаворити виборів (громадянські демократи і соціал-демократи) обмінювалися взаємними звинуваченнями і образами. Опозиція пропагувала гасло «Зміни і надія» і обіцяла реформу пенсійної системи, соціального захисту, встановлення єдиного податку в 15%. Натомість соціал-демократи передвиборчу агітацію вели під гаслом «Стабільність і процвітання», тобто обіцяли зберегти існуючу систему соц. забезпечення. Були також оприлюднені відомості про низку політ., екон. і фін. скандалів, пов'язаних з перебуванням при владі впродовж останніх восьми років соціал-демократів. Депутатські мандати здобули опозиційна права Громадянська демократична партія (35,34% і 81 мандат), правляча ліва Соціал-демократична партія (32,35% і 72), а також Комуністична партія Чехії і Моравії (12,83% і 18), християнські демократи (7,22% і 13) і зелені (6,27% і 6). Для створення коаліції відносний переможець виборів об'єднався з християнськими демократами і зеленими. Натомість соціал-демократи домовилися з комуністами. У парламенті виникла досить складна ситуація, оскільки обидві політичні сили мали по 100 мандатів. Після тривалих переговорів і узгоджень прем'єр-міністром країни було затверджено лідера Громадянської демократичної партії Мірека Тополанека. У лютому 2008, після третього туру, В. Клауса переобрали на посаду президента держави.

Поч. 2009 ознаменувався в країні урядовою кризою. У березні парламентській опозиції вперше в історії незалежної Ч. вдалося відправити у відставку уряд. Сформувати новий уряд президент доручив не політику, а технократу Янові Фішеру, компромісній на той час фігурі.

У червні 2009 у Ч. відбулися другі в історії країни вибори до *Європейського парламенту*. Абсолютним переможцем стала **Громадянська демократична партія**, яка набрала **31,4%** голосів виборців. До Європарламенту потрапили також **Чеська соціал-демократична партія** (22,38%), **Комуністична партія Чехії і Моравії** (14,8%), **Християнський демократичний союз – Чехословацька народна партія** (7,64%). Таким чином, до 2014 Ч. у Європарламенті представляли **22 депутати**.

Політичні сили, які набрали більше 1% голосів, одержали право на державну підтримку: Суверенітет (4,26%), Європейська демократична партія (2,88%), Зв'язки з громадськістю (2,4%), Мери і незалежні – вибір (2,28%), Партія зелених (2,06%) і Союз незалежних кандидатів «Європейські демократи» (1,66%).

У травні 2010 відбулися парламентські вибори за участю 27 політ. сил. До парламенту пройшло 5 партій: Чеська соціал-демократична партія (22,08% і 56 мандатів), Громадянсько-демократична партія (20,22% і 53), TOP 09 (16,79% і 41), Комуністична партія Чехії та Моравії (11,27% і 26), «Справи громадські» (10,88% і 24). Хоча відносну перемогу здобули соціал-демократи, лідер партії Їржи Парубек подав у відставку через невисокий показник підтримки. З огляду на втрату багатьох мандатів соціал-дем. (18) і громад. демократами (28), повну поразку християнських демократів і «зелених», появу в парламенті двох нових правоцентрист. партій, результати виборів глава держави назвав «політичним землетрусом».

У квітні 2012 Громадянсько-дем. партія прем'єр-міністра Петра Нечаса, розірвала коаліційний договір із двома ін. політ. силами. Причиною цього стала відмова представника від центристської партії «Справи громадські» піти у відставку через звинувачення його у хабарництві. Це викликало урядову кризу. Проте парламент проголосував за довіру діючому урядові. Позачергові парламентські вибори (2013) принесли мандати 7 політ. силам. Найбільше отримали соціал-демократи (50) і АНО 2011 – Акція незадоволених громадян (47). На 3 місці опинилися комуністи (33). Унаслідок виборів 2017 парламенськими стали 9 політ. сил. Відносну перемогу отримала АНО 2011 (29,6% і 78 мандатів), Громадянсько-дем. партія (11,3% і 25 мандатів), а владні соціал-демократи – лише 7%. Уряд очолив лідер АНО Андрей Бабіш.

На вимогу провідних партій парламент 2012 ухвалив закон про прямі вибори глави держави, котрі відбулись у січні 2013. Главою держави став Мілош Земан (54,8%). Його конкурент Карел Шварценберг отримав 42,2%, але мав абсолют-

ну підтримку в Празі, Брно і Пльзені. М. Земан зумів втриматися на посаді президента й під час виборів 2018.

Після розпаду Чехословаччини Ч. дісталася архаїчна структура пром-сті, недостатні валютні резерви, незбалансована соц. структура і майже 7 млрд дол. США (70%) зовн. заборгованості колишньої Федерації. Закон про банкрутство (1993) дав змогу швидко позбавитися збиткових держ. підприємств. Порівняно ефективно вдалося зупинити інфляційні явища, вирішити проблему зайнятості населення. Шляхом створення акціонерних товариств відбулася комерціалізація підприємств. Перехід до ринкової економіки супроводжувався значними змінами структури зайнятості населення та його соц. становища. У перші роки реформування вдалося запобігти масовому безробіттю за рахунок зростання сфери послуг і дрібного підприємництва. Проте, у другій пол. 1990-х років ці можливості вичерпалися. Реструктуризація важкої пром-сті супроводжувалася скороченням зайнятості та зростанням безробіття (особливо відчутне у гірничодобувній пром-сті). Для економії державних коштів уряд 1995 провів реформу системи медичного і пенсійного забезпечення (запроваджено страхову медицину, підвищено вік виходу на пенсію). Сьогоднішня Ч. – одна з економічно найрозвинутіших постсоціалістичних держав Центр.-Сх. Європи. Обсяг її ВВП з розрахунку на душу населення складає 15 011 дол. США (для порівняння: в Угорщині – 12 240, у Польщі – 9 576).

2011 частка пром.-сті в економіці країни була 40,2%, сфери послуг – 56,4%, с/г – 3,4%. 2012 інфляція була на рівні 3,2%, а безробіття – 8,5%. Натомість за 2000–2010 держ. борг збільшився у 3,2 р. і досяг 40% ВВП.

Зберігається тісне співробітництво зі *Словаччиною*. Існує митна унія, розвиваються торгівля і культурні зв'язки. У листопаді 1999 підписано чесько-словац. договір про остаточний розподіл майна колишньої Федерації. За його умовами Словаччині передано 4,5 т золота із запасів Нац. банку. Активно розвиваються торг.-екон. зв'язки з країнами ЄС (69, 8% експорту і 59,2% імпорту). Найбільшим партнером є ФРН, куди спрямовано 42% чеського експорту.

Ч. інтегрована у світові та європ. екон. і політ. структури. Країна є членом ООН (1993), Ради Європи (1993), НАТО (1999), ЄС (2004) та ін. міжнар. об'єднань, товариств і орг-цій. Важливе значення для стабілізації міжнар. становища в Центр. Європі мала чесько-нім. декларація про порозуміння (січень 1997). 1995 Прага стала новою штаб-квартирою радіостанцій «Вільна

Європа» і «Свобода». У січні 2011 міністр закорд. справ К. Шварценберг оголосив про початок комплексного перегляду чеської зовн. політики. Потреба такого перегляду обумовлюється тим, що з часу вступу Ч. до ЄС зовн. політика країни мала ситуативний характер і впливала з домовленостей між внутрішніми політ. силами. Разом із тим зберігалася певна послідовність щодо ключових зовнішньополіт. пріоритетів: трансатлантичного співробітництва, діяльності в рамках ЄС, прав людини, енергетичної безпеки та диверсифікації постачань енергоресурсів, політики щодо України, Білорусі, Молдови та ін. держав.

За час головування Ч. у ЄС (2009) їй вдалося досягти певних успіхів. Зокрема, чеський уряд відіграв ключову роль у протистоянні екон. протекціоністським заходам всередині ЄС. Також у сфері енергетичної безпеки Ч. вдалося подолати опозиційність ФРН та забезпечити фінансування (200 млн євро) проєкту «Набукко». Ч. досягла формального схвалення «Східного партнерства» і проведення саміту в Празі та прогресу в євроінтеграції Західних Балкан.

Законодавча база в сфері нац. політики Ч. визначається Конституцією країни та Законом про громадянство. Нормативні положення базуються на загальноприйнятих дем. нормах і відповідають міжнар. конвенціям і угодам, які підписав чеський уряд. Новим явищем стала поява ін. форми ідентифікації, пов'язаної з етн. самовизначенням – мораванин і силезянин. Помітною проблемою для Ч. стала масова імміграція. За офіц. дан. 2004 серед іммігрантів найбільшу частку склали вихідці з України (31%), Словаччини (19%), В'єтнаму (13%), Польщі (6%) і Росії (6%). За переписом 2011 у країні проживало 10,56 млн осіб, з яких майже половина – іноземці. Серед іноземців найбільше виявилось українців (117,81 тис.), словаків (84,38 тис.), в'єтнамців (53,11 тис.), росіян (36,55 тис.), німців (20,78 тис.), поляків (17,86 тис.).

Організованим є громад.-культ. життя українців. Діє низка укр. товариств і об'єднань: Громадянський форум українців (з 1989), Укр. лікарське товариство (з 1989), Об'єднання українців (з 1990), Чеська асоціація українців (з 1991), Українська ініціатива (з 1994). Укр. мовою виходить кварталник «Пороги» (з 1993) і греко-католицький церковний місячник «Єдиним серцем».

Укр.-чеські відносини нового типу були започатковані ще за часів існування Чехословаччини. 08.12 Україну визнала ЧСФР і 30.01.1992 встановила з нею дипл. відносини. Свідченням стабільного поступального розвитку взаємного співробітництва є договірно-правова база (понад 50 угод).

На поч. ХХІ ст. динамічним було екон. співробітництво, зокрема, у галузі енергетики, транспорту, машинобудування, гірничодобувній пром.-сті. Його важливою складовою була реалізація спільних проєктів у сфері інвестування, пром. кооперації, с/г. Після певного зниження обсягів взаємної торгівлі 2014–15, спричиненого кризовими явищами в укр. економіці на тлі рос. військової агресії, 2016–17 спостерігалось стабільне нарощування темпів співпраці. Заг. обіг товарами та послугами між Україною та Ч. 2017 склав 1714 млн. дол. Обсяги експорту укр. товарів та послуг до Ч. 2017 збільшились порівняно 2016 на 27%, а імпорту – на 31,2%. В укр. експорті до Ч. 85% становила сировина, тоді як чеський на 90% складався з готових виробів. Негативне сальдо зовнішньоторг. обігу товарами і послугами 2017 склало 146,2 млн. дол. Прямі чеські інвестиції в економіку України 2017 становили 0,3% від обсягу іноз. інвестицій. Перспективним двостороннім проєктом, який реалізується в Україні, є співпраця у біоенергетичній сфері (вирощування та переробка ріпаку, подальше виробництво з нього біопалива). Значні перспективи мають проєкти складання автомобілів «Шкода», співпраця укр. машинобудівних підприємств з чеським виробником тролейбусів тощо.

Дешева робоча сила з України знайшла застосування на чеському ринку праці. Якщо 1996 у цій країні легально працювали 27 тис. укр. громадян, то на поч. 2000 – бл. 460 тис., половина з яких були нелегалами. Більшість з них отримували лише близько 40% зарплати кваліфікованого чеського робітника. 2005 сторони домовилися про створення українсько-чеської робочої групи з питань легалізації працевлаштування укр. робітників у Чехії. 2009 на офіц. обліку перебувало 135 тис. українців-заробітчан. Упродовж 2010–11, у зв'язку із запровадженням нового закону про перебування у країні іноземців, чисельність укр. робітників зменшилася і досягла 105 тис. (2016).

Лім.: Mary Heimann. Czechoslovakia: The State That Failed, 2009; Vladimír Benáček History of Czech economic and political alignments viewed as a transition. Charles University, Prague, New York: 2001, p. 133–154; Jiří Hochman, Jiří. Historical dictionary of the Czech State, 1998; J. Krejčí, P. Machonin. Czechoslovakia 1918–1992. London: Macmillan, 1996; Igor Lukes. Czechoslovakia between Stalin and Hitler. Oxford University Press 1996.

М. Криль (Львів).

ЧЕХОВ Антон Павлович [17(29).01.1860 – 02(15).07.1904] – рос. письменник. Н. у Таганрозі в сім'ї купця. З 1879 – студент медичного ф-ту

Моск. ун-ту, після закінчення якого 1884 займався лікар. практикою. Активну літ. діяльність розпочав наприкін. 1870-х років, коли став відомим як автор фейлетонів і гуморист. оповідань (вживав бл. 50 псевд.; найвід. – Антоша Чехонте). На тлі різнобарвності перших творів виокремлюються кілька головних тем: людина і посада, поезія і проза, фасад життя та його зворотний бік (оп. «Товстий та тонкий», 1883; «Смерть чиновника», 1884; «Хамелеон», 1884; «Маска», 1884; «Унтер Пришибєєв», 1885; «Скасували», 1885). Ч. раннього періоду творчості – майстр побудови сюжету; знавець мистецтва лаконізму, який виразно використовував художню деталь, дрібну, на перший погляд, але глибоко не випадкову, психологічно і емоційно насичену. У творчості зрілого Ч. яскраво простежується зацікавлення механізмом формування внутр. світу людини під впливом суспільних відносин, соц. оточення, життєвих сутичок. Звідси головна тема цього періоду – людська байдужість, випробування героя, що пробуджується від духовної сплячки або, махнувши на все рукою, підкоряється їй (повісті: «Три роки», 1895; «Дім з мезоніном», 1896; «Моє життя», 1896; маленька трилогія – «Людина у футлярі»; оп. – «Іонич», 1898; «Дама з собачкою», 1899; «Наречена», 1903). До глибин соц. узагальнення Ч. піднявся в повісті «Палата № 6» (1892) – історія лікаря і пацієнта, які різними шляхами опинилися в божевільні й звідки їм ніколи не вийти, сучасники Ч. сприймали як символ життя в Росії кін. XIX ст. В останній період своєї літ. діяльності Ч. остаточно сформувався як новатор-драматург, творчі ідеї якого вплинули на світового театру (п'єси: «Чайка», 1896; «Дядя Ваня», 1897; «Три сестри», 1901; «Вишневий сад», 1904). Тонкий психолог, майстер підтексту і художньої деталі, який своєрідно поєднував іронію та лірику. Ч. відмовився від поділу персонажів на позитивних і негативних; він відійшов від сюжету-інтриги і переніс центр ваги на прихований внутр. сюжет, пов'язаний з духовним світом людини. У Ч. новим змістом наповнюється поняття драм. жанру, зокрема автор назвав «Чайку» і «Вишневий сад» комедіями, але комедійні елементи в цих п'єсах нерозривно пов'язані з трагедійними.

І. Єременко (Львів).

ЧЕХОСЛОВАКІЗМ – ідеол. і політ. концепція, один із різновидів ідеї слов'янської спільності. Виходила з уявлення про єдиний т. зв. чехословацький народ і повністю відкидала нац. самобутність словаків. На цій основі у 1830-х роках розроблялася проблема чеськослов. літературної мови (Я. Коллар, П. Й. Шафарик). Після революції 1848 ідея Ч. занепала. На зламі XIX–XX ст. її реанімував

і розвинув у логічну політ. доктрину Т. Масарик. У роки Першої світової війни Ч. був визначальним у діяльності багатьох чеських (Е. Бенеш) і словацьких (В. Шробар, І. Дерер) політиків і склав ідеологічну основу Чехословацької респ. Ідеологія Ч. була юридично закріплена у Конституції Чехословаччини 1920. Після Другої світової війни ідея Ч. модифікувалася відповідно до змін політ. системи держави, а після розпаду Чехословаччини 1992 втратила актуальність.

М. Кріль (Львів).

ЧЕХОСЛОВАЦЬКА КРИЗА 1938–1939 – політична криза у Чехословацькій респ., яка була зумовлена внутр. і зовн. чинниками та привела припинення існування Чехо-Словаччини як незалежної держави. Після парламентських і президентських виборів 1935 у Чехословацькій респ. загострилося нац. питання. Політ. партії, які представляли інтереси словацького, німецького, українського населення, добивалися перебудови країни з урахуванням її багатонац. характеру. Особливо гостроти набуло німецьке і словацьке питання. У квітні 1938 керівник Судет.-нім. партії на чолі з К. Генляйном поставили вимогу надання широкій автономії для пн.-зх. р-нам країни (Карловарські вимоги). Проте, у ході переговорів лідери нім. меншини не йшли на жодні компроміси з центр. владою. Урядові пропозиції про розширення прав словаків відхиляла й Глінкова словацька народна партія, оскільки вони не узгоджувалися із статтями *Пітсбурзької угоди 1918*. У червні 1938 словаки опублікували черговий проєкт автономії Словаччини, який передбачав утворення власного сейму, уряду, запровадження держ. словацької мови. За таких умов нац. проблему уряд намагався вирішити шляхом проведення терит.-адмін. реформи, питання якої обговорювалися у червні 1938 з представниками нац. меншин. У липні 1938 урядовий проєкт («Національні положення»), який містив статті про рівноправність громадян без огляду на їхню національність у всіх сферах сусп.-політ., екон. і культ. життя, був схвалений. У галузі держ. управління Чехословацька респ. поділялася на 4 землі з власними сеймами: Чехія, Моравія і Силезія, Словаччина, Підкарпатська Русь. Сеймам надавалися законодавчі права в межах даної території. Таке вирішення питання не влаштувало лідерів нім. меншини, які у вересні влаштували збройний путч. Після його придушення партія К. Генляйна була розпущена, а сам лідер емігрував до Німеччини. Нім. проблема набула міжнар. резонансу. Уряди В. Британії та Франції в ультимативній формі запропонували Чехословаччині почати з Берліном перегово-

ри про передачу Німеччині прикордонних р-нів, де німці склали більше половини населення, обіцяючи взаємні гарантії недоторканості нових кордонів держави. Дії західних держав викликали у країні загальний політ. страйк, який призвів до зміни уряду. Однак новий кабінет зайняв позицію очікування. 28–29.10.1938 у Мюнхені відбулася конференція за участю лідерів В. Британії, Франції, Німеччини та Італії, на ній без участі чехосл. представника було прийнято рішення про розчленування території Чехословацької респ.: Німеччині передавалися зх. р-ни Чехії, Польщі – Тешинська обл., Угорщині – пд. р-ни Словаччини і пд. частина Підкарпатської Русі. *Мюнхенська угода 1938* започаткувала крах Чехословацької респ., яка втратила 1/3 своєї території (41 098 км²) з населенням 4 879 тис. осіб (зокрема 1,25 млн чехів і словаків), більше 40% пром-сті, значну частину сировинних і паливних ресурсів, важливі комунікації та потужні оборонні споруди на кордонах. Після Мюнхенської конференції країна опинилася у стані глибокої держ., політ., ідеол. і моральної кризи. Президент Е. Бенеш на знак протесту проти дій західних держав 05.10.1938 подав у відставку і покинув країну. 06.10 у Жиліні всі словац. політ. сили уклали угоду, за якою визнавали платформу Глінкової слов. нар. партії та поставили вимогу негайного надання Словаччині автономії. З такою ж вимогою виступили укр. політ. партії у Закарпатті. Центр. влада у Празі змушена була змиритися із фактичним створенням автономних урядів у Словаччині на чолі з Й. Тісо і у Закарпатті на чолі з А. Бродієм (згодом його замінив А. Волошин) і 09.10.1938 погодилася на реорганізацію республіки у федеративну державу чехів, словаків і українців. 22.11.1938 Нац. збори затвердили закон «Про автономію Словаччини і Підкарпатської Русі». Чехословацька респ. була реорганізована у федеративну державу чехів, словаків і українців та стала офіційно називатися Чехо-Словаччиною (Друга республіка). У серед. листопада 1938 всі чеські політ. партії, крім Компартії, оголосили про свій саморозпуск, натомість була створена Партія нац. єдності на чолі з лідером аграріїв Р. Бераном. На основі Соц.-дем. партії виникла Нац. партія праці, яка перебувала у лояльній опозиції до правлячої Партії нац. єдності. 30.11.1938 новим президентом Чехо-Словаччини став Е. Гаха. 15.12 парламент прийняв закон, за яким уряд на 2 роки отримав законодавчі повноваження, а президент, за згодою уряду, право змінювати конституцію; декрети президента набирали силу закону. 18.12.1938 був скликаний Словацький сейм (63 депутати). Урядовою заявою 21.02.1939 Й. Тісо вперше відкрито висловився за будівництво нової

Словацької держави. Всебічне зміцнення політ. позицій словаків, загострення відносин з центр. владою – все це неухильно вело до розширення прав словацької державності. На поч. 1939 словаки поставили перед центр. урядом низку політ. вимог, що послужило приводом до розпуску 10.03 автономного словац. уряду і введення на території Словаччини військ. стану. У відповідь на ці заходи Праги, 14.03 Словацький сейм за підтримки Німеччини проголосив самостійну і незалежну Словацьку державу, яку незабаром визнали 33 держави світу. 12.02.1939 відбулися вибори до першого укр. сейму, який на своєму засіданні проголосив державну самостійність *Карпатської України* (президент – А. Волошин). За таких умов 15.03.1939 гітлер. війська зайняли територію Чехії та Моравії й Друга республіка припинила своє існування. На окупованих чеськ. землях був утворений формально автономний «Протекторат Богемія і Моравія» у складі *Третього Райху*.

М. Кріль (Львів).

ЧЕХОСЛОВАЧИНА (Чехословацька Республіка, Чехо-Словаччина, Чехословацька соціалістична республіка, Чеська і Словацька Федеративна Республіка; Ceskoslovensko) – держава у Центральній Європі, що існувала 1918–92. За формою держ. устрою унітарна (1918–38, 1945–68) і федеративна (1938–39, 1968–92) республіка. Вищий законодавчий орган – Національні (від 1968 – Федеральні) Збори. Глава держави – президент, який обирався парламентом. Площа 127,9 тис. км² (1991). Населення 15,7 млн осіб (1991). Адмін.-терит. поділ – 10 областей. Столиця – м. Прага. Державні кордони мала з Польщею, СРСР, Угорщиною, Австрією, ФРН і НДР. Грошова одиниця – чеська крона (100 галлерів).

На поч. ХХ землі чехів і словаків входили до складу Австро-Угорської імперії. В умовах австр.-угор. дуалізму чехи не змогли домогтися своїх політ. прав у межах імперії *Габсбургів*. Однак вони досягли значного поступу в освіті та культурі. Чеські землі були економічно найрозвинутішою частиною монархії. У роки *Першої світової війни 1914–18* розпочалася практична реалізація планів чеських і словацьких політ. кіл щодо утворення чесько-словацької держави. У державно-правовій декларації чеських депутатів австр. парламент від 30.05.1917 містився пункт про включення Словаччини до складу майбутньої держави чехів і словаків. Великий міжнар. резонанс мав словацький маніфест від 01.05.1918 про утворення спільної держави. 30.05.1918 між чеськ. і словац. політ. орг-ціями в еміграції у США була укладена *Пітсбургська угода 1918*, що заклала основи

майбутнього устрою Чехословацької держави, в якій словаки мали отримати автономію. 13.07.1918 чеські політ. лідери, які діяли на батьківщині (К. Крамарж, А. Швегла, В. Клофач) утворили у Празі Нац. чехословацький комітет. До його складу увійшли також чеські словакофіли, які утворили Словацьке відділення цього комітету. У жовтні 1918 між керівниками двох політ. центрів – празьким Нац. комітетом і Тимчасовим чехословац. урядом (утв. 14.10.1918 у Парижі) розпочалися переговори щодо практичної реалізації накреслених заходів. 28.10 Нац. комітет у Празі проголосив створення самостійної Чехословацької Респ. і тимчасово перебрав на себе ф-ції вищого органу влади. 30.10 у м. Мартін Словацька нац. рада, яка внаслідок своєї політ. слабкості не змогла забезпечити перехід влади у свої руки, прийняла рішення про приєднання словацьких земель до Чехії у рамках єдиного державного утворення. Після укладення 05.11.1918 компромісної угоди між двома центрами чеського нац. руху Чехословацька Респ. офіційно стала незалежною державою. 13.11.1918 Нац. комітет затвердив тимчасову Конституцію, а 14.11.1918 Нац. збори обрали першим президентом республіки Т. Масарика. Уряд, склад якого був узгоджений ще 28.10.1918, під час переговорів у Женеві представників двох керівних політ. центрів, очолив голова празького Нац. комітету, лідер Нац.-дем. партії К. Крамарж. Кордони республіки були визначені *Версальським мирним договором 1919*, *Сен-Жерменським мирним договором 1919* і *Тріанонським мирним договором 1920*. Сен-Жерменський договір містив спец. документ, який стосувався укр. Закарпаття – «Генеральний статут Підкарпатської Русі». Територія Закарпатської України під назвою Підкарпатська Русь увійшла до Чехословацької Респ. і мала отримати автономний статус. Ч. охоплювала площу 140,4 тис. км² з населенням 13,6 млн осіб (чехи – 6,8 млн, словаки – 2 млн, німці – 3,1 млн, угорці – 0,7 млн, українці – 0,5 млн, ін. національності – 0,5 млн). Понад третину населення склали нац. меншини, становище яких було визначене т. зв. Малим Сен-Жерменським договором. У перші роки існування Чехословацької Респ. одне з центр. місць у зовнішньополіт. діяльності її уряду займала укр. проблема. Празький уряд намагався встановити тісні політ. і екон. зв'язки з укр. владою, зокрема, відбувся обмін дипломатичними місіями з урядами ЗУНР (1918) і УНР (1919). 1921 були налагоджені екон. контакти з рад. Україною. Значну увагу чехословац. уряд приділяв вирішенню проблеми біженців і укр. еміграції у Ч. Однак широкі можливості і перспективи чехословац.-укр. відносин, закладені у перші

міжвоєнні роки, не мали подальшого розвитку. З утворенням СРСР укр. проблема була зовсім згорнута в зовнішньополіт. концепціях і доктринах Чехословац. держави. У кін. лютого 1920 Нац. Збори прийняли Конституцію Ч. Вищим законодавчим органом держави ставали Нац. Збори, які обирали президента; державною мовою т. зв. чехословацька мова. У р-нах, де проживало не менше 20% нечеського населення, у держ. установах поруч із державною використовувалася мова даної національності. У нац. питанні Конституція виходила з тези про єдину чехословацьку націю, яка перекреслювала саму суть спільної держави чехів і словаків. Зафіксована Конституцією теза про автономію укр. Закарпаття у рамках Ч., так і не була реалізована, й мала суто декларативний характер. У Ч. діяли численні політ. партії, зокрема у парламентських виборах 1925 брало участь 29, а 1929 – 19 партій. Велика кількість політ. партій і орг-цій призвела до виникнення урядових коаліцій (загальнонац., чесько-словацько-німецької та ін.), ядром яких, як правило, були Аграрна, Нац.-демократична і Народна партії. Правлячі кола створювали також неформальні осередки реального владного впливу, одним із найавторитетніших серед яких було пропрезидентське угруповання «Град». Поруч із «Градом» значну роль у політ. житті країни у 1920-х роках відігравали політ. об'єднання «П'ятірка» і «Вісімка», які склалися з лідерів партій урядової коаліції, та офіц. виступали як координатори парламентських парт. клубів.

Екон. позиції Ч. визначало те, що в її межах опинилося бл. 70% всієї пром-сті колишньої Австро-Угорської імперії. Завдяки цьому Ч. у міжвоєнний час увійшла в першу десятку індустріально розвинених держав світу. У пром-сті домінували великі монополістичні об'єднання («Шкода», «Батя», «Центрокооператив»). Основними фін. центрами були Живностенський і Аграрний банки. Хоча чеським промисловцям вдалося відтіснити іноз. конкурентів із провідних позицій у господарстві країни, останні продовжували відігравати значну роль в економіці Ч. Пром. виробництво було зосереджене, в основному, у чеських землях, а у Словаччині та Підкарпатській Русі переважало с.-г. виробництво. Протягом 1920-х років уряд провів агр. реформу, яка, хоч і обмежила, проте не ліквідувала великого землеволодіння. Від поч. 1930-х років спостерігався процес поляризації сусп. сил, характерною рисою якого стала трансформація політ. системи. Нац. демократи, зробивши ставку на створення під своєю егідою опозиційного політ. блоку, 1934 спільно з Нац. лігою і Нац. фронтом утворили Нац. об'єднання. У свою чергу, лідери аграріїв також

шукали можливості зміцнення своїх позицій і вели переговори з нім. і словац. партійними лідерами. Глінкова словацька нар. партія (ГСНП) почала висувати ідею відокремлення словацьких земель і створення незалежної Словацької держави. У травні 1935 відбулися парламентські вибори, внаслідок яких основні партії урядової коаліції зберегли свої позиції. Аграрії виявилися найсильнішими у правлячій коаліції, хоча і втратили абсолютну першість. У листопаді 1935, зважаючи на домінуюче становище своєї партії у коаліції, аграрії без попереднього узгодження з ін. партнерами замінили главу уряду. Новопризначеним прем'єром став лідер словацького відділення партії М. Годжа. У листопаді 1935 подав у відставку з посади президента республіки Т. Масарик. Після тривалих міжпартійних дискусій єдиним претендентом на посаду президента виявився Е. Бенеш, міністр закорд. справ в усіх попередніх урядах Ч. У грудні 1935 Е. Бенеш, якого підтримала більшість впливових політ. партій, став главою держави. Певне місце у внутр. політиці чехословац. уряду займала і укр. проблема, зокрема його ставлення до проблем українців Закарпаття (400 тис. осіб) і укр. політ. емігрантів (20 тис. осіб). У середовищі укр. еміграції у Ч. уряд підтримував насамперед дем. течії. З допомогою уряд. і громад. кіл Ч. і за ініціативою провідних діячів укр. еміграції у 1920–30-х роках у республіці були створені й успішно діяли десятки укр. наук. установ, навчальних закладів, орг-цій, об'єднань (університет, педінститут, сільськогосподарська академія, Український громадський комітет, Союз укр. емігрантських орг-цій та ін.). Прага у міжвоєн. роки стала одним із центрів укр. громад., культ. і наук. життя. Однак, з кін. 1920–поч. 1930-х років політика чехословац. уряду щодо укр. еміграції зазнала істотних змін. Низка укр. орг-цій та установ втратила урядову підтримку, чимало з них були розпущені. Однією з гол. причин цього стало посилення самостійницьких течій в укр. сусп. середовищі, насамперед у Закарпатті, що розцінювалося урядовими чиновниками як загроза терит. цілісності Ч. Проте до 1945 Ч. продовжувала залишатися найактивнішим осередком укр. еміграції.

Після парламентських і президентських виборів 1935 загострилося нац. питання у республіці. У березні 1938 уряд М. Годжі запропонував проєкт його вирішення, який був схвалений під назвою «Національні положення». Документ містив статті про рівноправність громадян без огляду на їхню національність у всіх сферах сусп.-політ., екон. і культ. життя. У галузі держ. управління Ч. поділялася на 4 землі з власними сеймами:

Чехія, Моравія і Силезія, Словаччина, Підкарпатська Русь. Сеймам надавалися законодавчі права в межах даної території. Таке вирішення нац. питання не влаштувало лідерів Судето-німецької партії на чолі з К. Генляйном, які виношували ідею включення Судетської обл. до складу Німеччини. У вересні 1938 лідери судет. німців вчинили збройний путч, який був швидко придушений. Однак уряди В. Британії та Франції в ультимативній формі запропонували Празі розпочати з Берліном переговори про передачу Німеччині прикордонних р-нів, де німці склали більше половини населення, обіцяючи взаємні гарантії недоторканості нових кордонів Ч. Дії західних держав викликали у Ч. загальний політ. страйк, який призвів до зміни уряду. Однак і новий уряд зайняв позицію вичікування. 28–29.09.1938 у Мюнхені за участю глав держав В. Британії, Франції, Німеччини та Італії відбулася конференція, на якій без участі чехословац. представника було прийнято рішення про розчленування Ч.: Німеччині передавалися зх. р-ни Чехії, Польщі – Тешинська область, Угорщині – пд. р-ни Словаччини і пд. частина Підкарпатської Русі (див. Мюнхенська угода 1938). Таким чином, Ч. втратила третину своєї території і населення, більше 40% пром-сті, значну частину сировинних і паливних ресурсів, важливі комунікації та потужні оборонні споруди на кордонах. Глибока політ. криза, яка охопила країну, призвела до відставки 05.10.1938 президента Е. Бенеша. У серед. листопада 1938 всі чеські політ. партії, крім Комуністичної, оголосили про свій саморозпуск. Натомість була створена Партія нац. єдності на чолі з лідером аграріїв Р. Бераном. На основі Соціал-дем. партії виникла Нац. партія праці, яка перебувала у лояльній опозиції до правлячої Партії нац. єдності. 30.11 новим президентом Ч. став Е. Гаха. 06.10.1938 у Жиліні всі словацькі партії підписали угоду, за якою визнавали платформу ГСНП і поставили вимогу негайного надання Словаччині автономії. З такою ж вимогою виступили укр. політ. партії. Центральна влада у Празі змушена була змиритися із фактичним створенням автономних урядів у Словаччині на чолі з Й. Тісо і в Закарпатті на чолі з А. Бродієм. 09.10.1938 відбулася реорганізація Чехословацької Респ. у федеративну державу. 22.11.1938 Нац. Збори затвердили закон «Про автономію Словаччини і Підкарпатської Русі». Республіка була реорганізована у федеративну державу чехів, словаків і українців та стала офіційно називатися Чехо-Словаччиною. 15.12.1938 парламент країни прийняв закон, згідно з яким уряд на два роки одержав законодавчі повноваження, а президент, за згодою уряду, право змінювати

Конституцію. Декрети президента набирали силу закону. На поч. 1939 словаки поставили перед центр. урядом низку політ. вимог, що послужило приводом до розпуску 10.03 автономного словац. уряду і введення на території Словаччини військового стану. У відповідь на ці заходи Праги, 14.03.1939 за підтримки Німеччини був скликаний Словацький Сейм, який проголосив самостійну і незалежну Словацьку державу. Новостворену державу незабаром визнали 33 країни світу. 15.03.1939 була проголошена повна державна самостійність Карпатської України на чолі з президентом А. Волошином. У цих умовах керівництво нацист. Німеччини вирішило остаточно покінчити з залишками державності Ч. 15.03.1939 гітл. війська зайняли Чехію та Моравію і Ч. як держава остаточно припинила своє існування. На окупованих чеських землях 16.03.1939 був утворений формально автономний «Протекторат Богемія і Моравія», який перебував у складі Третього Райху. Президентом «Протекторату» став Е. Гаха, а головою уряду Р. Беран. Їхня влада поширювалася лише на чеське населення, німці ж (вони отримали нім. громадянство) підпорядковувалися особливим адмін. органам. З утворенням «Протекторату» його економіка повністю працювала на Райх. Більшість великих і середніх підприємств були включені до нім. монополістичних об'єднань, сотні тисяч чехів вивезені на примусові роботи до Німеччини й в окуповані нею держави. Словацький уряд Й. Тісо, підписавши 1939–40 з Німеччиною договори про військ.-політ. союз (у листопаді 1940 приєднався до Антикомінтернівського пакту 1936) і екон. співробітництва, втягнув Словаччину у війну на боці держав гітлерівського блоку. Окупаційна політика нім. нацистів викликала загальнонац. визвольну б-бу, в ході якої сформувалися два політ. центри, викристалізувалися дві ідейні платформи нац.-визв. руху. Одним із цих центрів був Лондон, де знаходився еміграційний чехословац. уряд Е. Бенеша (ств. 1940), другим – Москва, де перебувало керівництво КПЧ на чолі з К. Готтвальдом. Важливою стороною діяльності зарубіжних центрів чехословац. Руху Опору стало створення на території Франції, В. Британії та СРСР чехословац. військових формувань. Московські переговори 1943 між представниками усіх чеських і словацьких антигітл. сил сприяли зближенню позицій двох осн. центрів чехословац. Руху Опору, формуванню широкого антинацистського нац. фронту. Водночас обидва центри вели посилену кампанію за оволодіння ключовими позиціями у підпільному і партизанському русі на окупованій території країни. Лондон. уряд орієнтувався на збройне повстання за участю

своїх закордонних військових формувань. 15.03.1944 він звернувся до народів Ч. негайно розпочати збройну б-бу проти окупантів. Компартія ж основні зусилля перенесла на практичну допомогу партизанському руху на окупованій території й звільнення Ч. пов'язувала з військовими діями Радянського Союзу. Масові арешти підпільників у чеських землях влітку 1944 зірвали спробу організаційного об'єднання патріотичних сил в еміграції та на батьківщині. У кін. серпня-жовтні 1944 під керівництвом Словацької нац. ради (утв. у грудні 1943 як вищий керівний орган словацького Руху Опору) розпочалося повстання проти окупац. режиму, внаслідок якого було визволено бл. 2/3 території Словаччини. Однак, у 2-й пол. жовтня 1944 гітлерівці, стягнувши значні сили, заволоділи осн. опорними пунктами повстанців. Наприкін. березня 1945 у Москві відбулися переговори між представниками 3 осн. політ. сил чеського і словацького Руху Опору: президента і уряду в еміграції, Словацької нац. ради і КПЧ. Під час переговорів був досягнений політ. компроміс і узгоджено дії по відновленню Ч. як єдиної держави двох рівноправних народів – чехів і словаків. Тоді ж виник Нац. фронт чехів і словаків, до складу якого увійшли представники чехословац. політ. партій – Нац.-соціалістичної, Соціал-демократичної, Народної та Комуністичної. На цій зустрічі була досягнена угода про створення уряду Нац. фронту. Склад нового уряду на чолі з З. Фірлінгером і його програма була оголошена 04.04.1945 у м. Кошице; одночасно пішов у відставку еміграц. уряд у Лондоні. Звільнення чеських земель від гітлерівських військ відбувалося у взаємодії частин Радянської армії та чехословац. збройних формувань, утворених на території СРСР. Одночасно із зх. напрямку просувалися брит.-амер. війська. На поч. травня 1945 розпочалися збройні виступи проти окупантів у низці чеських міст, а 05.05 вибухнуло повстання у Празі. Чеська нац. рада, утворена за ініціативою КПЧ, об'єднала основні сили внутр. Руху Опору і проголосила про перехід усієї влади на чеських землях до уряду Нац. фронту. У повстанні взяли участь бл. 100 тис. чехів (з них загинули або були поранені бл. 8 тис. осіб, зокрема на барикадах Праги 3,7 тис. осіб). Проте повстанці не розраховували свої сили і нім. військам вдалося оволодіти значною частиною міста. На допомогу повстанцям (06–08.05) прийшли частини Російської визвольної армії ген. А. Власова, силами яких Прага була звільнена від гітл. військ. Вранці 09.05.1945 у чеську столицю вступили рад. танкові частини. Воєнні дії на території Ч. завершилися 12.05.1945.

У ході Другої світової війни 1939–1945 насе-

лення Ч. зазнало значних втрат. Окупувачи країну, нацисти створили на території Ч. бл. 50 концтаборів, 40 тюрем, 55 трудових таборів і 289 таборів військовополонених. Були знищені кілька тисяч будівель, бл. тисячі мостів, велику кількість різних пром. об'єктів, більше половини залізниць та залізничного парку, тисячі кілометрів шосейних доріг тощо. Людські втрати склали понад 360 тис. осіб.

Післявоєнна політ. програма Нац. фронту відображала нове співвідношення сил у країні та передбачала проведення глибоких дем. перетворень. У нац.-політ. плані у програмі зазначалося, що Ч. є державою двох рівноправних народів – чехів і словаків. Згодом питання державотворення стали предметом тривалих переговорів між чехословац. урядом, представниками чеських політ. кіл і Словацькою нац. радою – вищим органом словацького народу. Наслідком цих переговорів стало укладення трьох Празьких угод, які мали значення тимчасової Конституції Ч. 29.06.1945 між Ч. і СРСР був підписаний договір, за яким Закарпатська Україна возз'єднувалася зі своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включалася до складу УРСР. У травні 1946 відбулися вибори до Нац. Зборів Ч., які проходили окремо у чеських і словацьких землях. У чеських землях найбільше голосів (40%) здобули комуністи, що позначилося на складі й програмі нового уряду, який очолив комуністичний лідер К. Готтвальд. Після парламентських виборів 1946 політ. становище у країні ускладнилося. Комуністи, які на виборах у Словаччині зазнали невдачі, вирішили повністю взяти владу у свої руки і всі свої зусилля перенесли на позапарламентські форми б-би. У вересні 1947 комуністи і соціал-демократи уклали угоду про спільні дії, спрямовані на подолання розбіжностей в уряді. Ситуація в країні сягнула найвищого напруження у лютому 1948. Намагання керівників КПЧ повністю поставити під свій контроль органи поліції, спричинило гостру урядову кризу. Вивівши на вулицю своїх прихильників, комуністи шляхом проведення численних позапарламентських акцій (масові демонстрації, утворення і озброєння робітничої міліції, збирання підписів тощо) добилися відставки більшості міністрів центр. уряду від дем. партій і формування нового складу кабінету міністрів, у якому більшість мали представники лівих сил (див. Лютневий переворот 1948 у Чехословаччині). Після приходу до влади у Ч. комуністів та їхніх прихильників, почалося формування тоталітарно-репресивного режиму і встановлення диктатури КПЧ. Травнева Конституція 1948 закріпила специфічні форми державного устрою Ч., розроблені Компартією, і впер-

ше відображені у Празьких угодах. Конституція законодавчо підтвердила визнання самобутності словаків («Чехословацька республіка єдина держава двох рівноправних слов'янських народів – чехів і словаків») і державної єдності Ч. («Територія держави становить єдине і неподільне ціле»). На підставі Конституції були утворені єдині верховні органи влади, до компетенції яких належали питання загальнодерж. значення – оборони, зовн. політики і зовн. торгівлі. Одночасно Конституція узаконила повну підлеглість словацьких нац. органів верховним установам Ч. Нова виборча система надала чехам і словакам право пропорційного представництва в Національних Зборах, чого словаки раніше не мали. Парламентські вибори 1948 принесли перемогу представникам Нац. фронту (89,3% голосів, зокрема комуністи дістали 70% всіх мандатів). У червні 1948 президент Е. Бенеш подав у відставку. Використовуючи свою більшість у парламенті, комуністи новим главою держави обрали К. Готтвальда. Компартія розпочала зміцнення тоталітарного режиму, реорганізацію екон. і політ. життя за радянським взірцем. Реальною опорою комуніст. режиму у Ч. стали рад. війська, які залишилися у країні після закінчення війни. У червні 1948 до складу КПЧ увійшли соціал-демократи, а в серпні – Компартія Словаччини. Ін. політ. партії (Національно-соціалістична, Народна, Демократична) розпалися або стали основою для утворення нових партій – Чехословацької соціалістичної, Народної, Свободи, Словацького відродження. Проте всі вони були витіснені з активного політ. життя, а згодом були змушені визнати керівну роль Компартії у суспільстві. 1948–54 були репресовані понад 70 тис. осіб, зокрема чільні держ. і політ. діячі (Р. Сланський, Й. Сморковський, М. Швермова, Г. Гусак, Б. Рейцін, О. Шлінг, К. Шваб, О. Заводський, А. Сімоне та ін.). Значних репресій зазнала католицька Церква. Всі єпископи разом із главою церкви архієп. Р. Бераном були заарештовані, були ліквідовані монастирі, заборонена діяльність церковних орденів (бл. 8 тис. монахів і монахинь попали у концтабори). За ініціативою комуністичної влади у країні в червні 1949 було створено незалежну від *Ватикану* Національну Церкву. Командні методи, якими користувалася Компартія, з поч. 1950-х років були перенесені на систему держ. управління. Сусп.-екон. зміни проходили в умовах політ. і фізичн. терору. Жорстоко переслідувалося будь-яке інакодумство, практично повністю був ліквідований приватний сектор у пром-сті, селян примушували вступати до с.-г кооперативів. 1956 на з'їзді чехословац. письменників була піддана критиці політика КПЧ практично у всіх сферах суспільного життя.

Певна частина інтелігенції виступила із закликом відмежування від сталінських методів керівництва суспільними процесами і приступити до реформування суспільства. Усвідомлення протиріч між соціалістичними ідеалами і дійсністю, спричинилося до появи у Компартії реформістських ідей. Ліберально налаштоване середовище Компартії почало виступати проти консервативного партійного керівництва, вимагаючи реабілітації невинних жертв терору часів правління К. Готтвальда і А. Новотного. Під тиском цього руху у грудні 1962 була створена комісія з розслідування політ. процесів 1950-х років, однак результати її роботи повністю так і не оприлюднили. 1960 парламент Ч. прийняв чергову Конституцію країни, яка затвердила нову назву держави – Чехо-словацька Соціалістична Республіка (ЧССР). У Конституції своєрідне пояснення знайшла ідея коаліційного способу управління. Компартія визначалася керівною і об'єднуючою силою у суспільстві та державі, а не як рівноправний партнер ін. політ. орг-цій, які продовжували існувати після держ. перевороту 1948.

З поч. 1960-х років у Ч. почала формуватися опозиційна течія, яка виступала за політ. плюралізм і отримала підтримку практично всього суспільства. Ідеологами опозиції були О. Шік, Е. Ляобл та ін., які висунули свої програми оновлення суспільства. Сусп.-політ. реалії у країні привели до появи у Компартії реформістського крила, яке очолював її лідер А. Дубчек. У квітні 1968 була затверджена «Програма дій» Компартії, яка передбачала проведення реформ для побудови «комунізму з людським обличчям». Програма містила положення про розвиток демократії, нову систему політ. управління суспільством, вказувала на необхідність встановлення партнерських відносин з партіями Нац. фронту і перебудову держ. устрою країни на засадах федералізму. Не відмовляючись від своєю керівної ролі у політ. системі, Компартія розпочала здійснення дем. перетворень, зокрема уряд скасував цензуру, реабілітував більшість політв'язнів (засуджені під час процесів 1948–54), зреформував службу безпеки, дозволив закордонні поїздки і започаткував зміни ринкового характеру в економіці тощо. Реалізація програми широких політ. і екон. реформ знайшла жвавий відгук у чехословац. суспільстві, яке активно підтримало ініціативи партійного керівництва (див. *Празька весна 1968*). Ці події у Ч. викликали занепокоєння у керівництва держав Варшавського блоку, передусім СРСР. Політ. курс лідерів Ч. загрожував демонтажем комуністичної системи у країні та втратою союзника по військовому блоку (див. *Організація*

Варшавського договору). Оскільки керівництво Ч. не відмовлялося від прийнятого курсу реформ, держави ОВД здійснили військову інтервенцію і у серпні 1968 окупували територію Ч. Широка програма докорінних сусп. перетворень, яка проводилася у період «Празької весни», залишилась нереалізованою. Після насильницького припинення дем. процесів розпочалися масові чистки у парт. і держ. апараті, які до кінця року переросли у репресії. З Компартії було виключено майже 30% її особового складу, втратили роботу 40% господарських і 30% профспілкових керівників, з армії були звільнені 30% армійських офіцерів. Водночас була зроблена чергова спроба врегулювати чесько-словацькі відносини. 27.10.1968 був прийнятий конституційний закон «Про Чехословацьку федерацію». Вперше від 1918 у С. суб'єктами держ. утворення ставали дві нац. держави – Чеська і Словацька респ. Найвищим органом політ. влади федерації проголошувалися Федеральні Збори. Незважаючи на те, що були створені окремі Нац. ради як верховні представницькі органи обох республік, а також республіканські уряди, фактично продовжувала існувати унітарна держава. Між республіками не було підписано держ. договору. Федеральні Збори видавали єдині закони для двох держав не лише у сфері зовн. політики, федеральних матеріальних резервів, а й у питаннях планування, фінансів, валюти, пром-сті, с/г тощо. У 1970–80-х роках тоталітарна система в країні продовжувала штучно підтримувати політ. атмосферу, яка виключала найменшу можливість реформування суспільства. Багатопартійна система формально продовжувала існувати, однак, фактично всі партії, крім Комуністичної, були усунені від реальної участі у політ. житті. За таких умов виникли нелегальні політ. громад.-культ. об'єднання (Революційна соціалістична партія, Соціалістичний рух чехословац. громадян, Коло незалежних письменників та ін.). Від серед. 1970-х років почав набирати силу дисидентський рух. 1977 виникло сусп.-культ. правозахисне об'єднання *Хартія-77*, яке вимагало від держ.-парт. керівництва дотримання Конституції, звільнення політв'язнів, виведення рад. окупаційних військ з території Ч. тощо. Учасники правозахисного руху зазнавали переслідувань і не мали можливості вільно відстоювати свої погляди. Більшість із них була заарештована і ув'язнена. Загальна політ. криза поглиблювалася і екон. стагнацією. Урядові програми розвитку господарства країни не виконувалися, спостерігалось значне сповільнення темпів екон. зростання. Деякі ринкові елементи, що зберігалися у діяльності с.-г. кооперативів, забезпечували стабільне станови-

ще у виробництві продуктів харчування, завдяки чому вдавалося стримувати падіння життєвого рівня населення. Зовн. політика Ч. визначалася її залежністю від СРСР та загальною лінією, виробленою державами *Радянського блоку*. У 1970-х роках були врегульовані деякі проблеми взаємин Ч. з Австрією та ФРН, встановлені чехословац.-нім. і чехословац.-австр. дипл. відносини. На серед. 1980-х Ч. була членом ООН та ін. міжнар. орг-цій, мала дипломатичні зв'язки з 129 державами світу.

Наприкін. 1980-х років Хартія-77 та ін. опозиційні групи (Чехословацький гельсінкський комітет, Рух за громадянські свободи, Артфорум, Чехословацька дем. ініціатива, Комітет захисту несправедливо переслідуваних, Відкритий діалог, Чехословацький центр ПЕН-клубу) посилювали критику офіц. держ. курсу. Проте комуністичне керівництво країни відмовилося вступити в діалог із опозицією. У листопаді 1989 розпочалися масові антиурядові виступи, початок яким дала т. зв. студентська революція. Маніфестації та мітинги студентської молоді були розігнані поліцією. У відповідь на репресивні заходи влади антиурядові виступи набули масового характеру. Опозиційні сили утворили у листопаді 1989 сусп.-політ. рух – *Громадянський форум*, метою якого було відновлення демократії у країні. Правляча партія виявилася неспроможною вести політ. діалог із опозицією, а парт.-держ. апарат був паралізований. Листопадові події 1989 стали початком демонтажу тоталітарної системи у Ч. (див. *Оксамитова революція 1989*). У грудні відбулися радикальні зміни в держ. керівництві – був сформований некомуністичний уряд, президентом держави став В. Гавел, головою парламенту – А. Дубчек. На поч. 1990 внаслідок вільних виборів до парламенту увійшли представники багатьох політ. партій та орг-цій. У лютому 1990 припинив свою діяльність Нац. фронт Чехословаччини. На поч. червня 1990 у країні проходили парламентські вибори, які ознаменували завершення перехідного періоду від монополії Компартії на державну владу до політ. плюралізму. Тоталітарна система, яка існувала у країні з лютого 1948, була ліквідована без гострої політ. конфронтації, що дало підстави називати події листопада 1989 у Ч. «оксамитовою», «ніжною» революцією. Парламентські закони 1990 про підприємництво і акціонерні товариства заклали юридичну базу для приватизації. У державній власності повністю залишився тільки залізничний транспорт, зв'язок, пошта, видобувна і металургійна пром-сть, атомна енергетика. Великій приватизації підлягали 3,5 тис. підприємств у Чехії та 1,8 тис. – Словаччині. У ході її першого етапу

(травень 1992) з 1491 підприємства були продані тільки 291. У ході «малої» приватизації тільки 1992 через аукціони з 55 тис. об'єктів були продані бл. 20 тис. У лютому-травні 1991 був прийнятий закон про реституції, тобто повернення колишнім власникам майна (включаючи житлові будинки і землі), яке було націоналізоване після 1948. На поч. 1992 сільськогосп. кооперативи були реорганізовані у кооперативи власників. Запроваджувався принцип розподілу їх майна: 50% – власникам землі, 30% – власникам ін. внесеного майна, 20% – відповідно до трудового внеску. Більшість селян вступили до нових об'єднань.

Дем. процеси у країні вплинули на проблеми міжнац. взаємовідносин. Новою політ. проблемою виявився моравсько-силезький рух. Його започаткувала т. зв. Хартія для Моравії та Силезії, яка містила вимоги законодавчих повноважень для Моравії (16.01.1990). У квітні цього ж року був утворений Рух за самостійну демократію – Суспільство Моравії та Силезії (лідер – Б. Барта), програмними вимогами якого були автономія Моравії та Силезії у межах Чехії (тобто відновлення земської адм-ції) і визнання мораван як окремої нації. На поч. 1991 сусп.-політ. ситуація ще більше загострилася у зв'язку з вимогою лідерів політ. орг-цій і рухів Моравії та Силезії реорганізувати Ч. у федерацію трьох республік: Чеської, Моравсько-Силезької і Словацької. Цій проблемі був присвячений Круглий стіл, проведений у березні 1991 у Брно за участю 25 партій і рухів. Тоді як моравсько-силезька проблема не набрала подальшого розвитку, загострилися суперечності між чехами і словаками, які в тоталітарний період приховувалися. У квітні 1990 Федеральні Збори затвердили нову назву держави: Чеська і Словацька Федеративна Республіка (ЧСФР) – у чеській транскрипції й Чехо-Словаччина – у словацькому правописі. Таке формулювання повинне було вказувати на суверенітет і самобутність Словаччини. Однак нац. питання й надалі стояло дуже гостро. У жовтні 1990 у Брно за участю президента В. Гавела і трьох прем'єр-міністрів (федерального М. Чалфи, чеського П. Пітгарта і словацького В. Мечіара) була підписана «Декларація про чехословацьку державність», яка розглядалася як наріжний камінь майбутньої Конституції ЧСФР. Основні її статті розширювали повноваження республік: федеральні органи мали відати лише питаннями оборони, фінансів і зовн. політики. Президент В. Гавел грудні 1990 запропонував низку заходів, спрямованих на збереження федерації (утворення конституційного суду, проведення референдумів щодо спірних політ. питань, розширення президентських повноважень). Згодом парламент прийняв закон про розмежуван-

ня компетенції між федерацією і республіками (у віданні центр. органів залишалися лише питання оборони, зовн. політики, фінансів і створення умов для єдиного ринку), що значно посилило відцентрові тенденції у державі. Впливові політ. організації Словаччини, зокрема Рух за дем. Словаччину, почали вимагати перетворення федерації на конфедеративне утворення двох народів. Словаччина не була задоволена деклараціями центр. органів і вимагала підписання держ. договору з Чеською республікою. Після парламентських виборів у червні 1992 відцентрові процеси у Ч. посилювалися. Внаслідок тривалих і напружених переговорів (08.06 у Брно, 11.06 у Празі та 20.06 у Братиславі) чеський і словацький прем'єри – В. Клаус і В. Мечіар – підписали політ. договір, за яким створювався тимчасовий федеральний уряд (голова – Я. Страски) у складі 5 міністерств: оборони, економіки, фінансів, внутр. і закорд. справ. Сторони підкреслили принципові розбіжності в питанні майбутнього державного устрою Ч. Водночас був погоджений конституційний шлях ліквідації федерації. 20.07.1992 Словаччина проголосила державний суверенітет. Вибори президента (липень-жовтень 1992) завершилися безрезультатно: функції президента виконували голова парламенту М. Ковач і федеральний прем'єр М. Страски. 01.09.1992 була прийнята Конституція Словацької респ., а 16.12 – Чеської респ. Протягом вересня-жовтня 1992 Федеральні Збори розробили закони про принципи поділу країни. 29.10 чеський і словацький прем'єри підписали у Празі 16 угод про майбутню співпрацю двох держав. Відповідно до кількості населення все федеральне майно поділялося в пропорції: дві частини Чехії, а одна – Словаччини. Під час перехідного періоду мали діяти фінансова і митна унії. 25.11.1992 Федеральні Збори прийняли Конституційний закон про поділ держави. 19.12.1992 своє останнє засідання провів федеральний уряд, а 22.12 чехословац. парламент прийняв ухвалу про розділ Федерації та утворення від 01.01.1993 двох незалежних держав – Чеської республіки і Словацької республіки.

В умовах демократичної ЧСФР були започатковані взаємини нового типу з Україною: 08.12.1991 чеський уряд визнав незалежну Україну і 30.01.1992 встановив з нею дипл. відносини. У травні 1992 був парафований чехословац.-укр. Договір про добросусідство і дружні відносини. Важливе місце у налагодженні чехословац.-укр. діалогу зайняли різні нац. т-ва і об'єднання (т-во ім. Я. Коменського, ств. квітень 1990; «Чехословенська бесіда у Львові», травень 1990; Об'єднання українців в Чехії, квітень 1990; Чеська асоціація українців, грудень 1991) та ін.

Лит.: Mary Heimann. Czechoslovakia: The State That Failed, 2009; J. Krejčí, P. Machonin. Czechoslovakia 1918–1992. London: Macmillan, 1996; Igor Lukes. Czechoslovakia between Stalin and Hitler. Oxford University Press 1996; Gordon Skilling. Czechoslovakia's Interrupted Revolution, Princeton University Press, 1976.

М. Криль (Львів).

ЧЕЧЕНСЬКА ПРОБЛЕМА – великий політичний конфлікт, в основі якого лежить прагнення чеченського народу до захисту суверенності власного державного утворення – Чеченської Республіки Ічкерія, а російської влади – збереження статусу Чечні як суб'єкта Російської Федерації. Сучасна територія Чечні становить 19,3 тис. км². Межує з Грузією, та адмін. одиницями РФ – Ставропольським краєм, Інгушетією, Дагестаном. Загальна чисельність населення Чечні бл. 1,4 млн. осіб. Чеченці (самоназва – нахчо) вперше згадуються в джерелах з VII ст. До серед. XVIII ст. чеченці вели самостійне госп. і політ. життя. З кін. XVIII ст. Росія робила спроби завоювання Чечні, але наштовхнулася на рішучу відсіч чеченців на чолі з Ушурмою (1785). На поч. XIX ст. Петербург розпочав систематичну військову експансію на Пн. Кавказі для приєднання до імперії земель чеченців, інгушів, дагестанців, кабардинців та ін народів, що стало причиною Кавказької війни 1817–64. Нац.-визв. б-бу чеченського і дагестанського народів, яка велася під прапором газавату (священна війна проти «невірних», тобто росіян) очолювали імам Газі-Мухамед, а пізніше – Шаміль. З 1834 Чечня була частиною теократичної держави Кавказького імамату (1834–59), яка протягом чверті століття успішно протистояла рос. армії. 1859 територію Чечні було приєднано до Рос. імперії. 1922–34 Чечня становила автономний округ у складі РСФРР, 1934 була об'єднана з Інгушетією у Чечено-Інгушський автономний округ (з 1939 – автономна республіка). У лютому 1944 чеченці були звинувачені сталінським режимом у співпраці з гітлерівцями і 23.02.1944 примусово депортовані у Казахстан та ін. райони СРСР, а Ч.-І. автоном. республіка ліквідована (див. також *Депортації в СРСР*). Після зняття звинувачень у колабораціонізмі та реабілітації (1957) більшість чечен. населення повернулася на батьківщину. Лібералізація тоталітарного режиму в СРСР у кін. 1980-х років сприяла підйому нац. руху у Чечні. У листопаді 1990 відбувся 1-й з'їзд Загальнонац. конгресу чеченського народу (ЗКЧН), який обрав головою ген. Д. Дудаєва і прийняв Декларацію про створення Чеченської Республіки Нахчі-Чо. Розпад СРСР і набуття союзними республіками статусу

незалежних держав стимулювали державотворчі процеси у нац.-терит. одиницях РФ. У жовтні 1991 ЗКЧН проголосив себе єдиною владою у Чечні. 27.10.1991 першим президентом Чеченської Республіки був обраний Д. Дудаєв. Новообраний президент однозначно виступав за набуття Чечнею статусу незалежної держави і розпочав втілення програми, яка б забезпечила Чечні фактичне усамостійнення від моск. центру (зокрема 01.11.1991 проголосив суверенітет республіки). У березні 1992 була прийнята Конституція республіки, яка проголосила створення на території Чечні «самостійної й суверенної держави». Федеральна влада не визнала ні повноважень Д. Дудаєва, ні легітимності нового державного утворення, і після невдалих спроб тиску на Грозний (запровадження надзвичайного стану – листопад 1991, стягування рос. військ до кордонів Чечні – грудень 1991), зробила ставку на підтримку опозиційних до дудаєвського уряду сил всередині республіки. З березня 1992 у Москві існував т. зв. чеченський уряд Доку Завгаєва (колишній 1-й секретар Чечен.-інгуш. обкому КПРС). Одночасно, підтримувані керівництвом РФ антидудаєвські сили, очолювані Умаром Автурхановим, Бесланом Гантаміровим і Р. Лабазановим у квітні-червні 1993 встановили контроль над низкою нафтоносних р-нів Чечні (Надтеречним, Урус-Мартанівським), а в серпні 1994 розпочали воєнні дії проти уряду Д. Дудаєва. Проте у вересні-листопаді 1994 вірні президенту війська завдали відчутних поразок формуванням опозиції, яка після цього фактично припинила своє існування. Провал антиурядового заколоту і тверда позиція офіц. Грозного щодо статусу Чечні як незалежного держ. утворення у ході рос.-чечен. переговорів 1992–94, схилили рос. президента Б. Єльцина вдатися до силових методів «наведення конституційного порядку» (07.12.1994 на засіданні Ради Безпеки РФ було прийнято рішення про силове вирішення конфлікту). 11.12 рос. війська увійшли у Чечню, що фактично розпочало першу Чеченську війну. Вступ рос. армії на територію республіки сконсолідував чеченське суспільство. Несподівано для рос. командування, яке не було готове до ведення масштабних бойових операцій, чеченські військові формування (нач. штабу – А. Масхадов) вчинили завзятий опір противнику. Тільки після двох місяців масованих авіаударів і артобстрілів, запеклих наземних боїв та ціною великих втрат у живій силі й техніці рос. підрозділам вдалося здобути Грозний (штурм міста тривав 31.12.1994–06.03.1995). У наступний період бойові дії у Чечні набули позиційного характеру. Чеченські сили вели оборону на двох рубежах Самашкі–Бамуд–

Асіновська і Аргун–Гудермес–Шалі. У серед. березня 1995 рос. війська (за деякими даними, 55 тис. осіб), об'єднані у два угруповання – «Північ» і «Південь», продовжили наступальні операції. Внаслідок важких кровопролитних боїв у березні-квітні 1995 рос. частини зайняли міста Аргун, Гудермес, Шалі. Під час штурму населеного пункту Семашки (07–08.04.1995) загинула велика кількість мирних жителів (лідери «Меморіалу», низка депутатів рос. Держдуми звинуватили федеральні війська у звірствах стосовно цивільного населення), однак це повністю заперечували рос. військове командування. Група депутатів Держдуми, які проводили розслідування у Семашках, кваліфікували ці події як типову каральну операцію (загинуло бл. 100–150 мирних жителів), проведену з метою залякування місцевого населення. Масштабність бойових дій і жорстоке поводження з місцевим населенням спричинило зростання біженців, чисельність яких за весь період конфлікту досягла бл. 500 тис. осіб. Дії Об'єднаного угруповання рос. військ у Чечні (команд. – ген. М. Єгоров, згодом – О. Романов) викликали хвилю протестів у всьому світі, однак кремлівське керівництво заявляло, що події у Чечні – «внутрішня справа Росії». Протягом травня-червня 1995 рос. війська продовжували вести наступальні операції, у результаті яких вони заволоділи населеними пунктами Ведено, Ножай-Юрт і Шатой. З відступом основних сил чеченського руху опору у передгірські та гірські р-ни, різко активізувалася партизанська війна на контрольованій федеральним урядом території Чечні. У серед. червня 1995 частина чечен. польових командирів звернулася з вимогою до Д. Дудаєва «перенести бойові дії на територію противника» (Дудаєв відхилив цю вимогу). Однак окремі командири вирішили застосувати терористичні методи боротьби. 14.06.1995 загін Шаміля Басаєва захопив лікарню у м. Будьонівську (Ставропольський край), взяв у заручники бл. 900 місцевих жителів і висунув вимогу – негайно припинити бойові дії, вивести рос. війська з Чечні й розпочати мирні переговори між Б. Єльциним і Д. Дудаєвим. Шок, який викликали ці події у рос. суспільстві, а також безуспішні спроби рос. анти-терористичних спецпідрозділів здобути штурмом лікарню, змусили рос. прем'єра Віктора Черномірдіна погодитися на умови Ш. Басаєва. Внаслідок рос.-чечен. переговорів у Грозному 30.05 було підписано угоду з військових питань – вивід федеральних військ із Чечні, роззброєння чеченських формувань, обмін картами мінних полів, обмін військовополоненими та ін. і призначення виборів нового глави республіки. У грудні

1995 за підтримкою Москви головою «уряду нац. відродження» Чечні був обраний Д. Завгаєв (зокрема за нього проголосували і 40 тис. рос. військовиків). Уряд Д. Дудаєва не визнав результатів виборів, а активна підтримка Москвою Д. Завгаєва (постійно перебував в аеропорту «Північний» під охороною федеральних військ) ще більше консолідувала чечен. суспільство на анти-рос. основі. У січні 1996 бойові дії у Чечні відновилися. 22.04.1996 під час ракетного обстрілу села Гехі-Чу загинув президент Чеченської Республіки Ічкерія Д. Дудаєв. Неспроможність рос. військового командування придушити чечен. збройний рух і наростання незадоволення війною у рос. суспільстві вимагало від керівництва країни напередодні президентських виборів 1996 рішучих дій для відновлення миру у Чечні. Незважаючи на чергове підписання 28.05.1996 угоди про припинення бойових дій Б. Єльцином і З. Нардарбієвим, війна продовжувалася. На поч. серпня 1996 чечен. формування знову увійшли в Грозний. Рішучий крок з припинення війни у Чечні зробив секретар Ради Безпеки Росії А. Лебедь. 31.08.1996 у Хасав'юрті (Дагестан) О. Лебедем і А. Масхадовим були підписані документи, які завершили першу Чеченську війну. «Хасав'юртські угоди» передбачали остаточне вирішення статусу Чечні до 31.12.2001. До кін. 1996 рос. війська були виведені з території Чечні. За неофіц. даними, у Чечні загинуло бл. 4,5 тис. рос. військовиків; загальна кількість загиблих у Чечні – 80 тис. осіб.

Після припинення бойових дій чечен. лідери спробували зміцнити чеченську державність, налагодити відносини з Росією і домогтися міжнародного визнання Чеченської Республіки Ічкерія. У січні 1997 президентом Республіки Ічкерія був обраний А. Масхадов (за нього проголосувало понад 60% виборців). Новообраний президент протягом всього часу чечен.-рос. конфлікту дотримувався поміркованих політичних поглядів, був готовий до діалогу з центральною владою і негативно відносився до ісламізації Чечні (виступав за побудову в республіці світської держави). А. Масхадов підписав В. Черномірдіним «Угоду про принципи взаємовідносин між федеральним центром і Чеченською Республікою», яка у випадку її реалізації відкривала шлях до політ. врегулювання ситуації навколо Чечні. Політика новообраного президента зумовила становище, коли Чечня формально залишаючись у складі Росії, фактично набула статусу незалежної держави.

Однак вже на серед. 1997 у Чечні сформувалася опозиція до уряду Масхадова (її лідерами були Ш. Басаєв, З. Яндарбієв, А. Бараєв та ін.), яка представляла радикальне крило чечен. нац.-

визв. руху, відкидала діалог із Москвою і виступала за ісламізацію життя чечен. суспільства, що ускладнило внутрішньополіт. становище в Чечні. Протиріччя серед чечен. правлячої еліти привело до її послаблення і дало підстави Москві заявити про «двовладдя» в Чечні, що нібито робило переговорний процес із Грозним неефективним і непотрібним.

Стало очевидним, що велика частина політ. сил у Росії, вважала тимчасовою ситуацію, за якої «де-факто» існувала незалежна Республіка Ічкерія, і яка лише очікувала слушного часу, щоб використати «чеченську карту» і для реалізації своїх політ. планів (зокрема для суспільної мобілізації й консолідації навколо влади), і для відновлення контролю моск. центру над Джохар-Калою (нова назва Грозного).

Новий виток загострення ситуації навколо Чечні розпочався влітку 1999. Рос. керівництво звинуватило чеченців у підтримці ісламських радикалів у Дагестані, які в липні 1999 проголосили створення Ісламської Республіки Дагестан і розпочали боротьбу проти офіц. Махачкалі. Одночасно і радикально налаштовані чечен. політики виступали за об'єднання народів Пн. Кавказу на засадах ісламського фундаменталізму і створення в регіоні ісламської держави. У серпні 1999 на територію Дагестану проникло з'єднання Ш. Басаєва, яке, однак, було швидко розбите рос. військами і було змушене відступити в Чечню. Після вибухів житлових будинків у Москві, Буйнакську і Волгодонську (Кремль інкримінував причетність до цих терористичних акцій чеченців) федеральний центр сконцентрував на дагестан.-чечен. кордоні ударне військово-угруповання чисельністю 75 тис. осіб. У кін. вересня 1999 рос. авіація завдала ракетно-бомбових ударів по території Чечні, зокрема Джохар-Калі, Сержен-Юрті, Ведено. Міністр оборони Ічкерії Магомед Ханбієв оголосив загальну мобілізацію у республіці й привів у бойову готовність респ. збройні формування. 05.10.1999 федеральні сили розпочали сухопутну операцію на території Ічкерії. Наступного дня президент А. Масхадов запровадив у республіці надзвичайний стан, а релігійні лідери оголосили про початок священної війни – газавату. Події осені 1999 на Пн. Кавказі й акти терору в самій Росії сприяли стрімкому зростанню авторитету нового рос. лідера В. Путіна, який рішуче висловився за силове розв'язання «чеченської проблеми», що і дозволило йому зайняти у березні 2000 президентський пост. У ході «антитерористичної операції» рос. федеральні війська використовували штурмову авіацію і важку артилерію, що привело до значних втрат серед мирного населення. 22–24.12

рос. війська розпочали штурм чечен. столиці. Внаслідок кровопролитних боїв, які тривали упродовж майже двох місяців, федеральні сили зайняли Джохар-Калу. Проте фактичний контроль над містом рос. підрозділи встановили тільки на поч. лютого 2000, коли Держкомітет оборони Ічкерії оголосив про повне виведення основних чечен. сил зі столиці. 12.01.2000 чечен. командування заявило про перехід до ведення партизанської війни. Основною тактикою чечен. військових формувань стало нанесення ударів по підрозділах федеральних сил невеликими мобільними групами. На цьому етапі війни виникли деякі розбіжності у тактиці проведення бойових операцій між А. Масхадовим, що вважав за необхідне захищати найбільші міста і польовими командирами – С. Радуєвим, Хаттабом, Ш. Басаєвим, які виступали за відхід у гори. Маючи величезну перевагу в живій силі та техніці, федеральні війська поступово відтісняли чечен. загони у гірську частину республіки. Запеклі бої йшли за Сааді-Хутор (Комсомольське), яке утримували чечен. сили під командуванням Хамзата Гелаєва. Після кількадечних запеклих боїв із застосуванням авіації й важкої артилерії рос. підрозділам вдалося тільки частково встановити контроль над селищем. Згодом чеченські загони прорвалися звідти на рівнинну частину Чечні. На поч. весни 2000 чеченські сили опору почали концентруватися у Ачхой-Мартанському, Шалінському, Веденському р-нах, а також передмістях Гудермеса і Аргуна. У кін. лютого 2000 загони Хаттаба і Ш. Басаєва вирвалися із Аргунської ущелини і сконцентрувалися у Веденському р-ні. Із приходом весни партизанська війна за незалежність Ічкерії розгорнулася із новою силою. Для відновлення «конституційного порядку» рос. командування застосовувало тактику «випаленої землі», знищуючи не тільки укріплені позиції чеченських повстанців, але і населені пункти, історичні та релігійні пам'ятки чечен. народу, особливо у передгірській і гірській місцевості Ічкерії. Дії рос. підрозділів у Чечні викликали дедалі більше неприйняття з боку світової спільноти. США і Європейський Союз подав жорсткій критиці політику Росії у Чечні та звинуватив Москву в недотриманні міжнародних прав під час дій у Чечні та висловилися за політ. шлях врегулювання кризи. Всесторонню допомогу чечен. уряду у відстоюванні незалежності своєї країни надали різноманітні недержавні орг-ції та фонди мусульманських країн. 16.01.2000 Афганістан оголосив про визнання незалежності Чеченської Республіки і встановлення з нею дипл. відносин. На поч. квітня 2000 Рада Європи ініціювала процес виключення Росії зі складу цієї міжнародної орг-ції

у зв'язку з порушенням прав людини федеральними військами. Однак у серед. травня 2000 виконавчий орган *Ради Європи* – Комітет Міністрів вирішив не розпочинати процедури призупинення членства Росії у РЄ. У містах Росії (Санкт-Петербурзі, Єкатеренбурзі, Пермі та ін.) відбувалися мітинги протесту проти війни у Чечні. У Москві на заклик Комітету антивоєнних дій, висловлено вимогу розпочати мирні переговори з президентом Ічкерії А. Масхадовим. Одночасно президент Ічкерії неодноразово звертався до рос. керівництва з пропозицією розпочати мирні переговори, однак Кремль продовжував розраховувати тільки на силове вирішення Ч. п. Кількість загиблих у війні в Чечні надзвичайно суперечлива. За офіц. дан. міноборони РФ – 1 290 осіб (лютий 2000). За даними Союзу солдатським матерів Росії число втрат рос. армії на Пн. Кавказі наприкін. 1999 склало 3 тис. загиблих і 6 тис. поранених.

На серед. 2000 рос. військам вдалося опанувати понад 80% території Чечні, що, однак не означало відновлення контролю Москви у регіоні. Призначення Кремлем главою цивільної адм-ції Чеченської Республіки муфтія Ахмад-Хаджи Кадирова не стабілізувало ситуації у республіці. Москва неодноразово заявляла про закінчення війни у Чечні, й в той же час для ліквідації повстанських загонів армійське командування задіявало великі військові сили, бронетанкову техніку і авіацію. Заходи кремлівського керівництва щодо стабілізації екон. життя в республіці, як одного з основних чинників врегулювання «чеченського питання», теж не дали відчутних результатів. Виділені на відбудову зруйнованого війною господарства Чечні кошти продовжували «безслідно зникати». Зокрема в ході реалізації Федеральної програми відбудови економіки Чечні, на фінансове забезпечення якої було виділено 14,7 млрд руб. (бл. 500 млн. дол), за призначенням було використано лише 150 млн руб.

У перші роки XXI ст. чеченський рух опору, попри істотне зменшення його інтенсивності, продовжував діяти. Чечен. повстанці проводили локальні військові операції, фізично знищувати представників пророс. адм-ції. 09.05.2004 під час військового параду внаслідок вибуху загинув і сам голова адм-ції Чеченської Республіки А.-Х. Кадіров. 2002–04 чечен. бойовики провели низку операцій у рос. столиці – захопили заручників у Театральному центрі на Дубровці (операція рос. спецпідрозділів зі звільнення заручників привела до численних жертв), влаштували терористичний акт на льотному полі в Тушино (05.07.2003), на Тверській-Ямській (10.07.2003) і на Замоскворецькій лінії метро (06.02.2004). Кремль продовжував робити

ставку на силові вирішення «чеченського питання». Внаслідок спецоперацій рос. спецслужб загинули А. Масхадов і З. Яндарбієв. Криваві події літа–осені 2004 у Москві на станції метро «Ризька» (31.08) і у Беслані (01.09), збереження на території Чечні великого угруповання рос. військ (бл. 50–70 тис. осіб) й розбудова їх опорних баз, свідчать про неготовність обох сторін йти на компроміси для досягнення миру. Однак після загибелі А. Масхадова, Хаттаба та ін. польових командирів, інтенсивність дій чеченських повстанців знизилася. У середині квітня 2009 «Режим контртерористичної операції» на території Чеченської Республіки було скасовано.

Після загибелі президента А. Кадірова його син Рамзан швидко став найвпливовішою політ. фігурою в республіці. У березні 2007 Р. Кадіров був обраний президентом Чечні. Новообраний президент отримав фактичний контроль над чеченською нафтопереробною пром-стю і надвеликими грошовими потоками, які Москва направляла на відновлення економіки Чечні. 2011 чеченський парламент обрав Р. Кадірова президентом на наступний термін. За словами самого Р. Кадірова, визначальною в його політичній кар'єрі є підтримка В. Путіна, якому він неодноразово висловлював свою особисту відданість. Правозахисники постійно звинувачують Р. Кадірова в причетності до жорстоких убивств, викрадень і катуванні людей. На президентських виборах у Чечні 18.09.2016 за Р. Кадірова проголосували 97,94% виборців.

І. Підкова (Львів), Т. Полещук (Львів).

ЧЖОУ ЕНЬЛАЙ (Zhou Enlai; 05.03.1898 – 08.01.1976) – комуністичний діяч КНР. Закінчив Нанькайський ун-тет у м. Тяньцзинь. 1920–24 жив у Франції, де навчався і працював на заводах Рено. Знав кілька іноз. мов. Після повернення до Китаю організував комуніст. групи у Шанхаї. З 1931 був одним з найближчих радників *Мао Цзедуна*. 1937–45 – представник ЦК КПК при гоміньданівському уряді *Чан Кайші*. 1949 після перемоги комуністів у Китаї очолив перший уряд КНР – Державну адмін. раду (з 1954 – Держ. рада КНР), одночасно був мін. закорд. справ (до 1958). Разом із Дж. Неру брав участь у формуванні п'яти принципів мирного співіснування (див. *Паньча шіла*). 1956–66 і з 1973 – заст. голови ЦК КПК Китаю. Як один із найфаховіших кит. державних діячів користувався довірою і повагою іноз. дипломатів і політиків. Сприяв укладенню *Женевських угод 1954* про Індокитай, які припинили багаторічну війну у цьому регіоні; головував на *Бандунзькій конференції 1955*. Відіграв провідну роль у нормалізації відносин з США і Японією. У внутрішньопарт. боротьбі між прихильниками

політики «*Великого стрибка*» і критиками курсу Мао Цзедуна – Лю Шаоци, Ден Сяопіном та ін. намагався балансувати між цими угрупованнями, демонструючи вірність голові КПК і, одночасно, підтримуючи реалістичну програму екон. розвитку Китаю. Виступав за поетапну модернізацію країни (у січні 1975 висунув програму «чотирьох модернізацій» – пром-сті, с/г, науки, армії), однак був змушений змиритися з утопічними теоріями Мао Цзедуна періоду «*Культурної революції*».

ЧИЖЕВСЬКИЙ Дмитро Іванович (05.04.1894 – 18.04.1977) – укр. філолог, філософ, історик філософії, славіст, культуролог. Н. у м. Олександрія на Херсонщині (тепер Кіровоградська обл.) Освіту здобув у Петербурзькому (1911–13), Київському (1913–19), Гайдельберзькому (1921–22) і Фрайбурзькому (1922–24) ун-тах. 1924–32 – викладач філософії в Укр. вільному університеті у Празі. 1932–45 читав курси зі славістики (охоплювали всі її аспекти – мову, літ-ру, інтелектуальну історію, історію релігії) в ун-ті Галле (Німеччина). 1933 захистив докторську дисертацію «Гегель у Росії». 1945–49 – очолював семінар зі славістики у Марбурзькому ун-ті, 1949–56 – професор-гість ф-ту славістики Гарвардського ун-ту. З 1962 – д. чл. Гейдельберзької академії. Останній період життя Ч. очолював кафедру славістики у Гайдельберзькому ун-ті. Ч. пройшов ґрунтовну школу західноєвроп. філософії, але не потрапив під вплив жодної з її течій чи окремих шкіл. Мав широке коло наукових інтересів, глибокі енциклопедичні знання, про що свідчать перелік лекцій та доповідей Ч. – «Завдання історії української філософії», «Нове з історії української філософії», «Шевченко і Давид Штраус», «Філософський метод Г. Сковороди», «До джерел символіки Сковороди», «Объем философского чтения в Киевской академии XVII–XVIII веков», «Шиллер и братья Карамазовы», «Знак, понятие, символ», «Наторп и Достоевский», «Платон в Древней Руси», «Язык Лескова», «Из истории мистики в России», «Советская философия», «Феноменология как наука», «Национальная политика и национальное образование в СССР». Видав праці – «Логіка» (1924), «Філософія на Україні: спроба історіографії питання» (1929), «Нариси з історії філософії на Україні» (1931), «Філософія Г. Сковороди» (1934), «Гегель в Росії» (1939), «Коменський і західна філософія» (1939), «Філософія життя Штура: Глава з історії словацької філософії» (1941), «Історія української літератури від початків до доби реалізму» (1956), «Росія між Сходом і Заходом: Історія російської думки: XVIII–XX ст.» (1961) та ін. Помер у Гайдельберзі (Німеччина).
Г. Гучко (Львів).

ЧИЛІ (Республіка Чилі) – держава в Південній Америці. Межує з Перу, Аргентиною, Болівією. Вихід до Тихого океану. Назва походить можливо із мови корінного населення мапуче, де означає «край землі» чи із мови кечуа, де нею позначали «холод». Загальна площа: 756 тис. км². Чисельність населення: 18,5 млн осіб (2018). Нац. склад і етнічні групи: «білі» та метиси – 90%, індіанці мапуче – 9% та аймара – 0,5%. Релігійний склад населення: римо-католики – 66,7%, протестанти – 16,4%. Держ. мова: іспанська. Форма держ. правління: президентська республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Сантьяго (Сант-Яго). Адмін.-терит. поділ: 16 регіонів, включаючи т.зв. Чилійську Антарктику, втім, претензії Ч. на частину Антарктиди не визнаються більшістю держав. Територіально до складу Ч. входили також о. Пасхи віддалений від неї на понад 3,6 тис. км. Глава держави і уряду: президент. Законодавчу владу представлено Національним Конгресом у складі Палати Депутатів (155 місць) і Сенату (43 місця). Грошова одиниця: чилійське песо (100 сентаво).

У Доколумбовий період територія Ч. не була повністю заселеною: її північні регіони вход. до складу імперії інків, у центральній частині проживало корінне населення мапуче, південніше від них – она, ягани, теуельчи та інш. У 1530-х–50-х роках територію Ч., заселену індіанцями, завоювали іспанці, освоєння південніших районів відбулося лише наприкін. XIX – на поч. XX ст. після завершення т. зв. арауканських воєн 1536–1882. Під час Війни за незалежність іспан. колоній 1810–18 у Ч. був ліквідований колоніальний режим. День проголошення незалежності, 18.09.1810, є тепер нац. свято Ч. На поч. XX ст. у Ч. сформувався режим «елітарної демократії». Відповідно до положень Конституції 1833 виборче право мали лише чоловіки, які досягли 21-літнього віку, вміли читати та писати і відповідали вимогам майнового цензу. Значний вплив у суспільстві мала Церква. Католицька релігія була проголошена державною, Церква володіла значним майном, за нею було закріплено право реєстрації народжень і шлюбів. Президент володів правом абсолютного вето, призначав усіх вищих посадових осіб, дипломатів, мав повноваження вводити стан облоги, виконував ф-ції головнокомандувача і гол. інспектора поліції. Такі широкі повноваження йому надавалися для стабілізації внутр. становища, яке характеризувалося як протиборством різних груп у суспільстві, так і наявністю напружених відносин із сусідніми державами, насамперед через терит. суперечки. Партійно-політичне життя Ч. на поч. XX ст. характеризувалося розвиненістю і структурованістю. Ще

1863 була заснована Радикальна партія, що мала значний вплив серед представників економічно активних прошарків міста і села, інтелігенції та службовців. Радикали виступали як принципові прихильники парламентського режиму і антиклерикальних заходів, що робило їх основними опонентами консерваторів. 1887 від лівого крила радикалів від'єдналася група, що оформилася в Демократичну партію, соц. базою якої, зокрема, стали пролетарські прошарки та інтелігенція лівої орієнтації. Надаючи перевагу конституційним формам б-би, партія виступала за проведення реформ для відсторонення від влади олігархії, здійснення соц. перетворень. Після кривавої громадянської війни (січень–серпень 1891) між прибічниками президентського і парламентського правління у Ч. утвердилася парламентська республіка. Поширення соціалістичних ідей та збільшення числа робітників зробили можливим утворення в червні 1912 Соціалістичної робітничої партії (СРП), засновником та ідеологом якої тривалий час був Л. Е. Рекабаррен. Проголосивши себе революційною марксистською партією, що бореться з капіталістичною системою експлуатації, СРП стояла на позиціях класової б-би (особливо сильний вплив мала на півночі, серед робітників селітряної зони). Представники СРП входили і до найбільшої на той час профспілкової організації – Робітничої федерації Ч. (ФОЧ).

У довоєнний період Ч. була однією з найрозвиненіших в екон. плані держав Лат. Америки. Внаслідок перемоги Ч. у Тихоокеанській війні 1879–84 (противниками були Перу і Болівія), чил. уряд встановив контроль над найбагатшими у світі родовищами селітри. Власне це зробило Ч. монополістом на світовому ринку торгівлі селітрою і стало гол. джерелом доходів держави. На землях новоприєднаних провінцій Тарапака і Антофагаста, а також контрольованих Сантьяго провінцій Аріка і Такна, були відкриті великі поклади міді. Динамічне екон. зростання Ч. на поч. століття було пов'язане з подальшою розробкою величезних покладів міді (запаси якої й сьогодні є найбільшими в світі) та селітри (гол. складова частина чорного пороху). «Селітряний бум» тривав до кінця Першої світової війни. Під час війни чил. уряд проголосив нейтралітет, який, однак, порушували воюючі держави. У чил. порти заходили нім. і брит. судна, а у прибережних водах країни неодноразово відбувалися їх бойові операції. Зокрема, 01.11.1914 нім. ескадра під командуванням адм. Максиміліана фон Шпеє двічі зійшлася у бою з брит. військ.-мор. флотом (див. *Коронельський бій 1914 і Фолклендський бій 1914*).

У перші міжвоєнні роки різко зменшилася потреба селітри на світовому ринку, що стало при-

чиною масового безробіття у країні. 1918–20 понад половина робітників селітряної пром-сті втратили роботу, що, у свою чергу, призвело до девальвації песо і зростання цін. До 1920 місцевий капітал володів 50% обсягу видобутку селітри. Іноземні компанії, в основному брит. і північноамер., охоче вкладали гроші в гірничовидобувну пром-сть країни. У кін. 1920-х років амер. капітал контролював уже 87% видобутку міді, виробництво якої зросло у 10 разів. США стали і основним торговим партнером Ч. Чил. порт Вальпараїсо до поч. роботи Панамського каналу був основним тихоокеанським портом Пд. Америки.

У грудні 1920 президентом Ч. став представник лібералів А. Алессандрі Пальма. Урядові проекти масштабних реформ у соц. сфері, трудових відносинах, зменшення ролі Церкви в екон. і політ. житті країни блокувалися опозицією в Сенаті. Уряду не вдалося стабілізувати і соц.-екон. становище. Фінансовий стан Ч. був складним – не виплачувалася зарплата державним чиновникам, армії, флоту та карабінерам. Така ситуація виштовхнула на політ. арену країни військових. 09.09.1924 А. Алессандрі подав у відставку і до влади прийшла військова *хунта*. Проте новий уряд Л. Альтамірано вже 23.01.1925 був повалений і замінений хунтою у складі ген. П. Дартнелла та Е. Ортіса Вега. Вищі армійські чини домовилися з А. Алессандрі про його повернення на президентський пост до прийняття нової Конституції на умовах узгодження своїх дій з Військовим комітетом. Однак, після конфлікту з міністром оборони полк. К. Ібаньєсом, він змушений був знову піти у відставку. Конституція 1925 відновила президентську форму правління. За президентом закріплювалося право призначення і звільнення міністрів, дипломатів, керівників місцевої влади, введення стану облоги тощо. Термін повноважень глави держави визначався у 6 років без права переобрання. Конгрес міг накладати вето на президентські декрети. Католицька Церква втратила свій державний статус. На президентських виборах 22.10.1925 перемогу здобув ліберал Е. Фігероа. Проте, владні амбіції К. Ібаньєса, який мав значний вплив в середовищі військових, спонукали Фігероа 04.05.1927 піти у відставку. На контрольованих урядом президентських виборах 1927 К. Ібаньєс здобув перемогу, який встановив у країні диктаторський режим. К. Ібаньєс виступив як прибічник ідеї об'єднання суспільства в рамках авторитарної корпоративної держави. Внутрішньополіт. підтримку новій владі надали Демократична партія, Союз найманих робітників, Республіканська конфедерація громадянської дії (КРАК; ств. 1928) і навіть частина комуністів.

Проте, незабаром Союз найманих робітників, який підтримував ліві ідеї, вступив у конфлікт з владою. Тому, на думку Ібаньєса, лише КРАК мала стати основою майбутньої політ. системи, що замінила б партії та профспілки. Але, незважаючи на потужну урядову підтримку, КРАК не стала масовою і впливовою орг-цією. У перші роки президентства К. Ібаньєса Ч. переживала екон. бум. Сталий попит на селітру і мідь на світових ринках сприяв стабільному зростанню економіки. Іноз. інвестиції 1925–30 зросли на 30%. Лише за 3 роки чил. експорт збільшився на третину. Значні фін. надходження від експорту сировинних ресурсів дали змогу уряду реалізувати програми будівництва житла і комунікацій, розвитку освіти. Світова екон. криза 1929–33 завдала чил. економіці, яка, у значній мірі, була зорієнтована на експорт, більших збитків, ніж господарствам ін. держав Лат. Америки. Обсяг виробництва селітри скоротився в 12 разів, міді втричі. Із 32 селітряних копалень вціліло лише 6. Протягом 1929–32 експорт знизився майже в 10 разів, а імпорт – у 8 раз. Влада виявилася нездатною змінити ситуацію на краще. Використання антиімперіалістичних і антиолігархічних гасел, обмежувальні заходи щодо іноз. монополій, не дали жодного ефекту. У липні 1931 Ібаньєс доручив сформувати уряд популярному радикалу Х. Е. Монтеро. У країні була відновлена свобода друку і оголошена амністія політ. емігрантам. Однак, через політ. протиріччя з президентом, Х. Е. Монтеро подав у відставку. Незабаром і К. Ібаньєса, під загрозою загального політ. страйку, який був призначений на 27.07.1931, залишив свій пост. Злиденність широких народних мас, радикалізація середніх прошарків і робітництва, дестабілізували обстановку в країні. 31.08.1931 на крейсері «Латорре» спалахнуло повстання моряків, що швидко перекинулося на ін. підрозділи армії та флоту. Повсталі вимагали виплати платні, припинення обслуговування зовн. боргу країни, проведення аграрної реформи з розподілом латифундій тощо. Повстання не було підтримане шахтарями і робітниками. 01.09. у президентському палаці Ла Монеда відбулася нарада уряду М. Трукко та лідерів усіх політ. партій. 05.09. у країні був оголошений стан облоги, а через два дні повстанці капітулювали. На президентських виборах 04.10.1931 перемогу здобув Х. Е. Монтеро. Проте, новий уряд не зміг досягнути внутрішньополіт. консенсусу. 1932 з новою силою розгорнувся страйковий рух, організований ФОЧ. Страйкарі висунули вимоги – розпустити селітряну монополію КОСАЧ, створену спільно чил. урядом і амер. групою Гугенгейм; націоналізувати селітряну пром-сть; проголосити амністію політв'язням; роз-

пустити Конгрес та скасувати репресивні закони. За підтримки армії хунта з 4 чоловік – полк. М. Грове Вальєхо (голова), К. Давіли (колишній сподвижник Ібаньєса), Е. Матте (лідер руху лівої орієнтації «Нова громадянська дія») і ген. у відставці Р. Пуґа – 04.06. проголосила «Соціалістичну республіку Чилі». Гасла «Соціалістичної республіки» виявилися неприйнятними для всіх верств суспільства, тому 16.06. черговий військовий переворот усунув М. Грове. Влада опинилася в руках групи політиків, яку очолював К. Давіла Еспіноса. 06.07.1932 до Ч. з Аргентини прибув К. Ібаньєс, який висловивши підтримку режиму Давіли, вже через 3 дні здійснив невдалу спробу військового заколоту. Вдалішим був військовий переворот, що стався 13.09.1932 і був підготовлений міністром внутр. справ ген. Е. Бланче. Проте і цей уряд виявився недовговічним. У середовищі військових визріло розуміння того, що в цій ситуації лише законнообраний цивільний уряд зможе стабілізувати становище. Завершенням періоду рев. кризи 1931–32 стало повернення на пост президента А. Алессандрі, який переміг на виборах 24.12.1932. Уряд прийняв закони про прожитковий мінімум і мінімальну зарплату, медичне обслуговування, виборче право для жінок (на рівні муніципалітетів). Для ліквідації безробіття уряд розширив громадські роботи, розпочав масштабне будівництво житла, залізниць, мостів, автодоріг тощо. У березні 1936 був створений лівоцентристський блок Народний фронт, куди увійшли радикали, демократи, соціалісти, комуністи та ін. На президентських виборах 23.12.1938 перемогу здобув єдиний кандидат від НФ, радикал П. Агірре Серда. Програма об'єднання проголошувала обмеження іноз. капіталу, посилення ролі держави в економіці та б-бу проти фашизму. Період уряду НФ завершився з раптовою смертю президента Агірре наприкін. листопада 1941 і розпадом Народного фронту. У країні розгорнулася б-ба за владу. В результаті численних переговорів, об'єднань і конфліктів на фінішну пряму напередодні президентських виборів вишли два кандидати – К. Ібаньєс і правий радикал Х. А. Ріос Моралес. Останній представляв Демократичний альянс (ств. 18.01.1942), заснований на основі партій, що входили до НФ. На президентських виборах 01.02.1942 переміг Х. А. Ріос. На поч. Другої світової війни Ч. оголосила нейтралітет. 20.01.1943 після довгих вагань Х. А. Ріос підписав закон про розрив дипл. відносин з державами «Вісі». У лютому 1945 Ч. оголосила війну Німеччині, а у квітні 1945 – Японії. У бойових діях чил. війська участі не брали. Під час війни у Ч. прискорено розвивалася низка галузей економіки. Активізувалися підприємства обробної пром-сті,

оскільки зовн. поставки були ускладнені. У країні розпочалося будівництво власних електростанцій. Уряду вдалося не лише подолати наслідки землетрусу, що стався в січні 1939, але й стабілізувати екон. становище. У червні 1945 Ч. стала членом ООН.

Після смерті Х. А. Ріоса (липень 1946) на президентських виборах 04.09.1946 переміг кандидат від Демократичного альянсу Р. Гонсалес Відела. Уряд Ч. виступив одним з ініціаторів підписання міжамер. договору в Ріо-де-Жанейро 02.09.1947 (Пакт Ріо), в якому йшлося про спільну протидію держав Америки зовн. ідеологічним загрозам. У жовтні 1947 у країні був введений надзвичайний стан. Президент віддав розпорядження про арешт керівників Компартії та профспілкових лідерів, велика частина з яких опинилася в концтаборах. 02.09.1948 вступив у силу закон «Про захист демократії», що забороняв діяльність Компартії та Конфедерації трудящих Ч. 21.10.1947 уряд Гонсалеса Відели розірвав дипл. відносини з СРСР.

У період 1952–58 вдруге президентський пост займав К. Ібаньєс. У серпні 1958 під тиском лівих сил був скасований закон «Про захист демократії». Економічні негаразди країни (1952–55 інфляція зросла втричі і складала 76,3%, у той час як зарплата майже не збільшилася) спричинили потужний страйковий рух, що зробило уряд Ібаньєса доволі непопулярним у суспільстві. 1958 перемогу святкував кандидат від консерваторів і лібералів Х. Алессандрі, син колишнього президента А. Алессандрі. Новий уряд особливу увагу приділяв залученню іноз. інвестицій та освоєнню позик для розвитку інфраструктури й низки галузей. 1964 були розірвані дипломатичні відносини з Кубою, проте відновлено офіц. контакти з СРСР. Протягом 1964–70 при владі знаходилася центристська ХДП та її лідер – Е. Фрей Монтальва, який під час виборчої кампанії висунув програму реформ «Революція в умовах свободи». Її продовженням стала реалізація проєкту «комунітарного суспільства» – залучення населення в масові орг-ції, які мали б полегшити владі контроль за суспільством і його політ. мобілізацію. Під егідою християнських демократів створювалися різні орг-ції молоді, жителів міста і села, що значно посилило політизацію суспільства. Уряд розпочав «чилізацію» міді – поступовий викуп у монополій США за високою ціною акцій міднорудних підприємств (51% акцій передавалося у власність держави), проте технічне співробітництво і адмін. контроль з боку амер. компанії зберігався. У результаті проведення аграрної реформи були суттєво послаблені позиції латифундистів. Значні

суми необхідні для викупу міднорудних компаній, зменшували можливості уряду щодо виконання соц. реформ. Така політика уряду Е. Фрея призвела до ще більшої радикалізації низу і незадоволення з боку консервативних елементів. У країні не припинялися страйки з вимогами активніших перетворень, під час зіткнень з поліцією були жертви.

На президентських виборах 04.09.1970 переміг кандидат від блоку лівих сил Народна єдність (входили Соціалістична, Комуністична, Радикальна, Соціал-демократична, Робітничо-селянська партія МАПУ, Ліва молодіжна орг-ція, Партія лівих християн) соціаліст С. Альєнде. Оскільки С. Альєнде не одержав на виборах більшості голосів (набрав 37% голосів виборців), за чил. законами його перемогу мав підтвердити Конгрес. Завдяки компромісу лівих депутатів з депутатами від ХДП (разом 155 голосів з 200 конгресменів), 24.10.1970 Альєнде все ж був обраний президентом. Таким чином, вперше до влади у Західній півкулі легальним шляхом прийшов президент-марксист. Уряд Альєнде розпочав низку радикальних соціалістичних перетворень. Осн. принципами його політики стало встановлення держ. контролю над економікою, іноземними банками і природними ресурсами; націоналізація монополістичних підприємств; підвищення зарплат і контроль над цінами; прискорена делатифундизація. У липні 1971 уряд Альєнде прийняв законів про націоналізацію мідної та ін. видобувних галузей. Націоналізація банківської системи, включно з іноз. банками, завдала потужного удару по інтересах західних компаній та традиційних консервативних політ.-екон. сил. Ці верстви, висловлюючи незадоволення як експропріаціями, так і зовн. політикою лівого уряду (зокрема, у листопаді 1970 Ч. встановила дипл. відносини з Кубою, НДР, ДРВ і КНДР), прагнули знайти підтримку в армії. Шукав підтримки у військовиків і Альєнде, який на поч. листопада 1972 увів до склад уряду командувачів 3 родів військ. Незважаючи на дезорганізацію економіки, що стала більш відчутною наприкін. 1972–поч. 1973 (інфляція сягнула 1 000%, в магазинах спостерігалася нестача продуктів харчування), у березні 1973 ліві на парламентських виборах отримали 43,4%. Це остаточно переконало опозицію, що єдиним шляхом повалення уряду Альєнде, може стати тільки державний переворот. Вашингтон також прагнув підірвати режим Альєнде, «спонсорувавши» страйк власників вантажівок, що паралізував країну. 29.06.1973 сталася перша спроба заколоту, придушеного, щоправда, військами. Проте, 11.09.1973 військова хунта, яку згодом очолив ген. А. Піночет (у серпні

1973 був призначений головнокоманд. сухопутними силами), підняла заколот, в результаті якого президент С. Альєнде загинув. У Ч. був встановлений військово-диктаторський режим А. Піночета. У березні 1974 була опублікована програма діяльності нової влади – «Декларація принципів», в якій висловлювалася повага до корпоративістської держави і моральних засад християнства, яке, щоправда, трактувалося як ідеологічна протиповага комунізму. Хунта зупинила дію Конституції, розпустила парламент, оголосила поза законом усі політ. партії та профспілки. До 1989 законодавча і виконавча влада належала військовій верхівці, а декрети Піночета мали силу закону. У країні була встановлена жорстка цензура, проводилися масові репресії щодо опозиційних сил. Жертвами хунти стали десятки тисяч чилійців. Лише в перші 2 роки диктатури з політ. мотивів були заарештовані та відправлені в табори і в'язниці понад 110 тис. осіб; бл. 1 млн громадян Ч. емігрували. 1976 колишній міністр закорд. справ і лідер чил. опозиції О. Летел'єр був підірваний у власному авто. Режим А. Піночета потрапив у часткову міжнар. ізоляцію. Переворот і репресії у Ч. засудили парламенти та уряди багатьох держав Лат. Америки (Мексика, Венесуела, Колумбія, Перу та ін.). Держави «соціалістичного табору» (за виключенням КНР і Румунії) розірвали дипл. і екон. відносини з Ч. 1976 ліквідацію дем. свобод у Ч. засудила *Організація американських держав*. Аналогічні резолюції прийняла й ООН. У період президентства Дж. Картера Вашингтон також засуджував порушення прав людини в Ч., хоча відносини між Вашингтоном і Сантьяго у військовій сфері не припинялися. Після стабілізації ситуації у країні, США намагалися підштовхнути режим А. Піночета до лібералізації, компромісу з опозицією. 1978 військовий стан у Ч. був скасований, але надзвичайний стан зберігався. Уряд висунув гасло «лібералізації» та переходу до «авторитарної демократії». Атрибутів легітимності диктатура набула 04.01.1978, коли під час плебісциту, за офіц. даними, лише 20% населення висловилися проти режиму. У ході іншого всенародного голосування, що відбулося 11.09.1980, більшість його учасників затвердила нову Конституцію. У ній проголошувалося відновлення інститутів представницької демократії та громадянських свобод, проте діяльність партій мала регламентуватися. Заборонялися, зокрема, партії, що притримувалися принципів класової боротьби. Осн. положення Конституції вводилися в дію через 8 років. Затверджувалася авторитарна влада президента, який мав обиратися загальним голосуванням на 8 років із правом повторного обрання. Президент

призначав чверть членів Сенату. У березні 1981 А. Піночет був проголошений конституційним президентом на 8 років.

Ідеологією екон. політики уряду А. Піночета стала неоліберальна модель розвитку, відповідно до концепції «Чиказької школи» М. Фрідмана, складовим елементом якої був метод «шокової терапії». Масова приватизація держсектору, жорстка соціальна політика, лібералізація торгівлі призвели до тимчасового оздоровлення економіки Ч. Протягом 1974–78 чил. економіка отримала інвестицій на 2,3 млрд дол. Країна активно використовувала іноз. кредити. Поступово Ч. перетворилася у країну, що динамічно розвивалася. Світова екон. криза 1981–83 спричинила зниження цін на мідь, закриття багатьох неконкурентоспроможних підприємств, зростання зовнішн. боргу (1986 – 21 млрд дол.) і безробіття, що сягнуло 33%. Погіршення соц.-екон. ситуації у країні активізувало дії опозиції. 11.05.1983 у країні пройшов День нац. протесту проти диктатури. У відповідь у листопаді 1984 у Ч. був знову відновлений військовий стан. Однак у цей період вже стало очевидним, що із соц. змінами всередині чил. суспільства і з формуванням нової міжнар. ситуації диктатура себе вичерпала. У серпні 1988 надзвичайний стан був скасований. За рік до цього була легалізована діяльність правих і центристських партій. Під час плебісциту 05.10.1988, на якому вирішувалося питання продовження президентських повноважень А. Піночета, проти висловилося 55% його учасників. На перших за 19 років президентських виборах 14.12.1989 лідер «Об'єднання за демократію», кандидат від ХДП П. Ейлвін набрав 53% голосів виборців. 11.03.1990 А. Піночет особисто передав президентську стрічку новообраному президенту. Колишній диктатор, проте, остаточно не втратив впливу на внутр. політику. До 1997 він залишався головнокомандувачем збройних сил, якого президент, згідно положень Конституції не міг звільнити. У Сенаті продовжували працювати 9 представників, який призначив Піночет. Спроби, як всередині країни, так і ззовні, притягти останнього до відповідальності за політ. переслідування і нищення людей, наштовхнулися на статус Піночета як пожиттєвого сенатора, який гарантував йому недоторканість.

Від поч. 1990-х років у країні почався етап демократизації політ. системи і розвитку соц.-екон. здобутків періоду диктатури. Відповідно до внесених змін у Конституцію були скасовані надзвичайні повноваження президента, а термін його перебування на посаді скорочувався до 4 років. Ейлвін призначив комісію з розслідування порушень прав людини у період диктатури. У листопаді 1993

колишній начальник чил. секретної поліції у період правління Піночета і його помічник були засуджені відповідно до 7 та 6-ти років позбавлення волі. В економіці уряд особливу ставку робив на залучення іноз. капіталу, лібералізацію зовн. торгівлі та модернізацію пром-сті. незабаром в економіці проявилися позитивні тенденції – відбулося зростання ВВП (1992 дорівнював 10,4%) і скорочення зовнішн. боргу (до 18,5 млрд дол.).

Після чергових президентських виборів 1994 був сформований уряд представника ХДП Е. Фрея Руїса-Тагле (сина президента Ч. 1964–70 Е. Фрея Монтальви). Зміни до Основного закону 1994 і 1996 збільшили термін перебування на президентському посту до 6 років. В економіці спостерігалася позитивна динаміка притоку іноз. інвестицій (загалом за період 1985–2000 їх сума склала 25,5 млрд дол.) Протягом 1991–97 ВВП у середньому зростав на 8%. Проте, в результаті фін. кризи 1998 темпи зростання економіки Ч. знизилися вдвічі, а 1999 вперше за півтора десятиліття у Ч. зафіксовано мінусові показники ВВП. Завдяки енергійним заходам уряду вдалося вже 2000 вийти з кризи. 11.03.2000 вдруге в історії країни президентом був обраний соціаліст Р. Лагос. Новий президент запропонував власну стратегію вдосконалення ринкових відносин, які б забезпечили соц. спрямованість господарства країни. Уряд запланував протягом 6 років створити 700 тис. нових робочих місць, стимулювати розвиток середнього і дрібного бізнесу, збільшити виплати безробітним, покращити систему охорони здоров'я і освіти.

Чил. зовн. політика на рубежі століть проходила у дусі ідеології відкритого регіоналізму, що передбачала збалансовану присутність у світі, розвиток екон. і політ. відносин як з державами Лат. Америки і Карибського басейну, Пн. Америки, так і Європою. У квітні 1995 Ч. відновила дипл. відносини з Кубою. 1996 Сантьяго здобув статус асоційованого члена південноамер. екон. інтеграційного утворення – *МЕРКОСУР*. Відповідно до підписаної 1996 рамкової угоди з ЄС, уряд Ч. розпочав переговори щодо формування режиму вільної торгівлі. Від 01.01.2004 набрав силу договір про вільну торгівлю зі США.

За часів президентства Мішель Бачелет 2006–10 та 2014–18 їй вдалося провести низку важливих екон. реформ, зокрема, збільшити оподаткування великого бізнесу з 20% до 25%. Як наслідок, у Ч. дещо скоротився розрив між найбагатшими і найбіднішими верствами населення, а рейтинг популярності самої М. Бачелет наприкінці її першого терміну президентства сягав 84%. Гол. завдання для свого першого терміну М. Бачелет

бачала в проведенні пенсійної реформи та реформи в сфері охорони здоров'я. Утім, численні протести школярів, до яких приєдналися студенти, поставили на порядок денний необхідність проведення освітньої реформи. Оскільки у Ч. освіта переважно є платною, М. Бачелет виступила за надання адресних допомог для дітей із незаможних родин на дошкільну, шкільну та вищу освіту. І хоча це не вирішило в цілому проблему, втім, на деякий час дозволило вгамувати протестні рухи. Завданнями для другого терміну президентства (2014–18) М. Бачелет визначила боротьбу із соціальною нерівністю, реформу освіти (передбачалося зробити її безкоштовною, але за рахунок зростання оподаткування корпорацій та бізнесу) та перегляд діючої «піночетівської» Конституції (1980). Постійні студентські протести істотно позначалися на іміджі країни, її інвестиційній привабливості. У грудні 2015 був прийнятий закон, який передбачав ширший доступ до вищої освіти для бідних верств суспільства. Однак, це не зупинило студентські протести, адже немає гарантій у подальшій зацікавленості уряду в запровадженні бюджетного фінансування університ. освіти.

Значно менше успіхів у адміністрації М. Бачелет у заміні діючої Конституції на нову. Остання конституційна реформа 2005 нарешті остаточно ліквідувала положення, які зберігали вплив силовиків на політ. систему країни. 2015 М. Бачелет ініціювала конституційний процес, аргументуючи свою позицію не стільки «вадами» діючої Конституції, скільки тим, що саме суспільство не брало участь у її створенні. Хоча ідею нової «інклюзивної» (тобто такої, у створенні якої беруть участь громадяни) Конституції спершу підтримувало 70% громадян, утім, розробка нового Основного Закону не підтримувалася опозицією. У березні 2018. М. Бачелет все ж представила новий проєкт Конституції, однак, тепер його доля залежить від нової адм-ції давнього політ. опонента Себастьяна Піньєри.

Найбільшого удару по авторитету М. Бачелет завдали не спроби реформ та їхні неоднозначні наслідки, а корупційний скандал довкола її старшого сина і його дружини щодо неправомірного використання грошей держ. благодійного фонду. Хоча доказів проти самої М. Бачелет немає, сам факт розслідування істотно позначився на її репутації та рейтингу довіри (лише 15%), який став найнижчим серед усіх дем. обраних президентів з часів військової диктатури.

Президентство Себастьяна Піньєри, впливового бізнесмена і лідера правоцентристських сил, 2010–14 характеризувалося у сфері зовн. відносин зміцненням регіональних позицій Ч., а у сфері внутр. політики він пообіцяв виборцям не руйнувати

політ. і соціального спадку лівоцентристського уряду своєї попередниці М. Бачелет і зосередився на реформах у фінансовому та бізнесовому секторах економіки. Як наслідок, 2010–14 спостерігалось зростання економіки на 5,3%, чому сприяли не тільки успіхи самого С. Піньєри, але й зростання цін на головну експортну чилійську продукцію – мідь та інвестиційний бум у будівельному секторі після руйнівного землетрусу 2010. Під час своєї останньої передвиборчої 2017 кампанії він наголошував на необхідності подолати стагнацію і надати стимул розвитку чил. бізнесу шляхом зниження податків. Ставши президентом у 2018 наголошує на потребі дещо скоротити державні витрати в соц. сфері через дефіцит держбюджету, не відмовляючись надалі від програм соц. сектору.

На середину другого десятиліття XXI ст. можна констатувати, що Лат. Америка переживає інтеграційний бум: 2004 виник Союз південноамериканських націй (UNASUR), 2011 – Співтовариство країн Латинської Америки та Карибського басейну (CELAK) та 2012 – Тихоокеанський Альянс. Активним учасником цих процесів є Ч., яка приймала у себе 2013 Перший саміт CELAK і Сьомий саміт країн Лат. Америки і ЄС, які проходили одночасно. Участь Ч. у Тихоокеанському альянсі направлена на просування своїх інтеерсів на ринках АТР. Учасники об'єднання (Мексика, Колумбія, Перу і Ч.), мають не тільки вихід до Тихоокеанського узбережжя, але й пов'язані між собою угодами про вільну торгівлю, а також домовленостями про вільну торгівлю зі США та ЄС. Тихоокеанський Альянс вже став одним із найбільших екон. блоків і має реальні перспективи розширення. У сфері двосторонніх відносин Ч. має територіальну суперечку із Болівією, яка внаслідок 2-ої Тихоокеанської війни 1879 втратила території, які забезпечували їй вихід до океану. Уряд М. Бачелет готовий був почати переговори із болівійською стороною із цього складного питання, яке зачіпає геополіт. і екон. інтереси обох держав, оскільки у квітні 2013 Болівія звернулася до Міжнародного суду в Гаазі.

Ч. визнала державну незалежність України 1992 і тоді ж встановила дипл. відносини. З 1995 посол України в *Аргентині* є також акредитованим в якості посла в Ч. (за сумісництвом). Перший державний офіц. візит президента України до Ч. відбувся восени 1995. Міжпарламент. діалог здійснюється через депутатську групу з міжпарламентських зв'язків з Республікою Чилі, створену у Верховній Раді влітку 2015. Економічна співпраця характеризується повільним нарощуванням обсягів двосторонньої торгівлі та збереженням негативного торгового сальдо для України.

Активізації двосторонньої співпраці має слугувати Чилійсько-укр. інтеграційна палата, заснована в травні 2014. Головною метою об'єднання є налагодження співробітництва та розвиток екон. і культ.-освітніх зв'язків. У сфері міжрегіонального співробітництва є діючою Угода про відносини дружби та співробітництво між містами Київ і Сантьяго, підписана 05.08.1998, а також Договір про дружбу і співробітництво між ключовими портовими містами Одеса і Вальпараїсо, від 21.06.2004. На честь підписання угоди в Києві було відкрито Площу Сантьяго-де-Чилі (Оболонський р-н), а у травні 2001 у центрі площі було встановлено пам'ятний знак на честь зміцнення дружніх зв'язків між містами-побратимами.

Офіц. позиція Ч. полягає у послідовній підтримці суверенітету та територіальної цілісності України та необхідності неухильного дотримання норм і принципів міжнар. права. Виходячи із цього чил. делегація підтримала резолюцію № A/RES/68/262 про «Територіальну цілісність України», якв засуджувала незаконне проведення РФ референдуму в Криму. Цю ж позицію Ч. продемонструвала і під час ухвалення ГА ООН резолюції про «Ситуацію з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)» (2016) та «Стан з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)» (2017), а також виступила із підтримкою проєкту резолюції щодо створення міжнародного трибуналу для розслідування катастрофи МН-17. Послідовність позиції Ч. проявилася і у перенесенні відповідальності за відносини з Україною з Посольства у Рос. Федерації у дип-представництво у Польській Республіці.

Укр. громада в Ч. є малочисельною. Початок історії укр. поселень у Ч. сягає 1920–30-х років. Після Другої світової війни найбільша за чисельністю громада проживала в столиці країни. Процес розселення включає також місцевості Концепсьйон, Темуко, Осорно на південь від столиці. На поч. 1960-х років чисельність укр. громади становила понад 1000 осіб. У м. Концепсьйон сформувалась найбільша на той час українська громада (до 300–400 осіб). Нині у м. Сантьяго мешкають до 300 громадян укр. походження, проте вони, як правило, не підтримують зв'язків одне із одним. Переважну більшість українців у Ч. становлять жінки, які узяли шлюб із іноземцями. На статистичних даних позначається той факт, що під час обліку не враховуються ті вихідці з України, які при оформленні чил. громадянства не відмовилися від попереднього.

Лім.: Correa Sutil S. Historia del siglo XX chileno. Santiago: Sudamericana, 2001; Brian Lovemen, Chile: The Legacy of Hispanic Capitalism, 3rd ed., Oxford

University Press, 2001; John L. Rector, The History of Chile, Greenwood Press, 2003; Елена Богуш, Андрей Щелчков. Политическая история Чили XX века. Москва: Высшая школа, 2009.

М. Таран (Київ), Н. Шевченко (Київ).

ЧИН СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО – чернечий орден, який заснував у VI ст. св. Василій (329–379), майбутній архієпископ Кесарії Кападокійської. Св. Василій уклав правила монастирського устрою, що лягли в основу орг-ції східного католицького чернецтва. Організованої форми на кшталт західних чинів надали ЧСВВ митрополит Руської Унійної Церкви Йосиф Велямин Рутський (1637) і архієпископ Йосафат Кунцевич (1623). Центром діяльності ЧСВВ став Святотроїцький монастир у Вільні, який отримав назву «Василіанський Чин Конгреґації Пресвятої Тройці». 1743 відбулося приєднання до нього Конгреґації Покрови Матері Божої (перед тим до неї увійшли монастирі нововоз'єднаних єпархій Західної України) і постав «Руський Чин св. Василія Великого. 1780 чин поділено на 4 провінції, серед яких була і Провінція Найсвятішого Спасителя (пізніше – Галицька провінція). Діяльність Галицької провінції серйозно ускладнили реформи імператора Йосифа II (1780–90). 1882 протоігумен Галицької провінції о. Клим Сарницький звернувся з проханням до Римського Папи Лева XIII щодо проведення реформи чину. Лева XIII доручив провести реформу ЧСВВ монашому ордену у єзуїтів. Василіанська реформа тривала 1882–1911. Позитивно оцінив результат цієї реформи І. Франко, котрий зазначав: «Сформований чин видав ряд мужів, що незважаючи на свій щирий католицизм, не тільки не втратили почуття своєї національності, але поробилися завзятими народовцями». У роки Другої світової війни діяльність Галицької провінції ЧСВВ занепадала. У післявоєнний час василіани, пішли служити у села, оскільки бракувало священиків, й релігійна ситуація дещо покращилася, що тривало, однак, недовго. 1946 «Львівський псевдособор» проголосив ліквідацію УГКЦ. Оскільки легальна структура ЧСВВ була зруйнована, частина василіан перейшли у підпілля, а понад 30 василіанських священиків були заслані у Сибір. Проголошення незалежності України посприяло активному відродженню Галицької провінції ЧСВВ із усіма її монастирями, видавництвом із друкарнею в м. Жовкві (відновлено діяльність 1991–94).

М. Лозинський (Львів).

«ЧИСТІ РУКИ» ОПЕРАЦІЯ – антикорупційна операція міланських слідчих 1992 на чолі з

А. ді П'єтро. На поч. 1990-х років в Італії у широкомасштабній системі зловживань були звинувачені вищі державні чиновники, лідери партій правлячої коаліції, депутати, сенатори, великі бізнесмени, менеджери держ. підприємств. Карні справи були відкриті щодо 3 тисяч осіб, зокрема, на кожного 6-го міністра, кожного 4-го депутата, мерів великих міст (Риму, Неаполя, Мілана). Бл. 900 осіб було притягнуто до суду. Більше двох десятків представників італ. істеблішменту покінчили життя самогубством. Колишньому прем'єр-міністру, лідеру ІСП Б. Краксі винесено 2 обвинувачувальні вироки (5 і 8 років тюрми). У зв'язках з мафією був звинувачений і найвідоміший політичний діяч країни Дж. *Андреотті*. Загальні збитки, завдані Італії корумпованими чиновниками, оцінювалися у 150-180 млрд дол. США.

3. *Баран (Львів)*.

ЧИЧЕРІН Георгій Васильович [12(24).11.1872 – 07.07.1036] – рад. політик і дипломат. Н. у с. Караул Тамбов. губ. у дворянській родині. 1896 закінчив іст.-філ. ф-тет Петерб. ун-ту. Працював в архіві Мін. закорд. справ Рос. імперії. З 1904 підтримував контакти з лівим рухом. 1904–18 жив в еміграції у Німеччині, Франції, В. Британії. 1905 вступив до РСДРП, надавав партії фінансову підтримку. До 1918 був прихильником *меншовиків*. За антивоєнну пропаганду в серпні 1917 був заарештований у Лондоні. У січні 1918 повернувся в Петроград, вступив до більшовицької партії. Брав участь у підписанні *Брестського мирного договору 1918*. З травня 1918 – нарком закорд. справ РСФРР, 1923–30 – нарком закорд. справ СРСР. Очолював рад. делегації на конференціях у Генуї (1922) та Лозанні (1922–23). 1922 Підписав *Рапальський договір 1922* з Німеччиною, договори про нейтралітет з Туреччиною (1925), Іраном (1927). Помер у Москві.

ЧІАНО Галеаццо (Ciano; 28.03.1903 – 11.01.1944) – італ. політик і дипломат, граф. За освітою юрист. Зять Б. *Муссоліні*. З 1925 – на дипл. службі. Працював в італ. посольствах у Бразилії, Китаї, Аргентині. З 1935 – мін. преси і пропаганди, член Великої фашистської ради. Як пілот брав участь в італ.-ефіоп. війні 1936–41. Очолюючи мін-во закорд. справ Італії (1936–43), виконував розпорядження Б. Муссоліні щодо зовнішньополіт. курсу країни, хоча сам був противником тісного військ.-політ. союзу із гітл. Німеччиною. На поч. Другої світової війни був прихильником дотримання Італією нейтралітету, згодом виступав за укладення сепаратного миру із союзниками. Звільнений з посади, призначений послом у

Ватикані. У липні 1943 вимагав відставки *дуче*. Заарештований німцями і за вироком трибуналу фашист. *Республіки Сало* розстріляний. Автор щоденників («Щоденник 1937–1943»; опубл. 1946), в яких описав внутрішню і зовнішню політику фашист. Італії, дав характеристику лідерам Італії та Німеччини.

«ЧОРНА РУКА» – популярна назва сербської підпільної орг-ції «Об'єднання або смерть». Заснована 1911 групою серб. офіцерів на чолі з полк. Д. Димітровічем. Ставила за мету об'єднати всі пд.-слов'ян. народи навколо Сербії. «Ч. р.» приписується організації замаху на австр. ерцгерцога *Франца Фердинанда* у Сараєво у червні 1914 (див. *Сараєвське вбивство 1914*).

«ЧОРНІ ПОЛКОВНИКИ» – група грецьких військових, які 21.04.1967 здійснили військовий переворот у Греції та впродовж 1967–74 керували країною. Лідерами групи були Георг Пападопулос і Стуліанос Паттакос. Проголосивши гасло порятунку Греції від комуністів, усунули від влади лівоцентрист. коаліційний уряд, запровадили надзвичайний стан, заборонили діяльність політ. партій, ув'язнили 15 тис. осіб, змусили емігрувати короля країни Костянтина II і багатьох провідних політиків. У червні 1973 Пападопулос проголосив ліквідацію монархії та встановлення республіки і зайняв посаду президента країни. У листопаді 1973 внаслідок масових акцій протесту передав владу ген. П. Гізікісу. Кризова ситуація навколо Кіпру та інтервенція турец. військ на острів змусила П. Гізікіса піти у відставку, що завершило період диктатури «Ч. п.». Коаліційний уряд сформував консерватор Костантін Караманліс. У серпні 1975 Г. Пападопулос і С. Паттакос були засуджені до смертної кари (замінена на довічне ув'язнення).

ЧОРНІ СОРОЧКИ – частина уніформи італ. військ спеціального призначення (ардіті) під час *Першої світової війни 1914–18*. З поч. 1920-х років використовували італ. фашисти, зокрема фашист. поліція. Термін «чорні сорочки» вживався як синонім фашистів в Італії.

ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА 1986 – найбільша техногенно-екологічна катастрофа сучасності. Проти ночі 25 на 26.04.1986 вибухнув реактор 4-го енергоблоку Чорнобильської атомної електростанції (ЧАЕС), розташованої у м. Чорнобилі (Київська обл., Україна). Цю аварію лише відповідно до з'ясування її масштабів і наслідків почало людство усвідомлювати як катастрофу планетарну. До 1990 в Україні було дега-

зовано 3,5 млн га орної землі і 1,5 млн га лісу, що становило майже 12% території республіки. Смертоносна пляма радіоактивного забруднення накрила понад 1000 укр. міст і сіл. Граничне забруднення біосфери навколо ЧАЕС зумовило появу на карті України 30-кілометрової «зони відчуження», з території якої було здійснено масове переселення людей в ін. регіони республіки. Ч. к. досить швидко з еколог. і технолог. проблемами перетворилась на потужний політ. чинник. Аварія висвітлила суттєві вади командної системи: порушення технологічної дисципліни; норм і правил безпеки під час будівництва й експлуатації; безпечність і безвідповідальність вчених; домінування в рішеннях політ. чинників над економічними, екологічними, моральними тощо; ігнорування союзним Центром прав та інтересів республіки. Жодними аргументами не можна виправдати будівництва в республіці, на яку припадало 2,6% території СРСР, бл. 40% рад. атомних енергоблоків. Наприкін. 1980-х років УРСР стала єдиною республікою в Рад. Союзі, де смертність населення перевищувала народжуваність. Під тиском цих фактів навіть найлояльніші громадяни СРСР засумнівались у цінностях системи, в якій вони жили. Зростала недовіра до держ. структур і політ. керівників, з'явилася переконаність в доконечності радикального реформування суспільства. Тривалий час інформацію про справжні масштаби і наслідки аварії замовчували: хоча вже 26.04 в Інституті ботаніки АН УРСР лічильники показали різке підвищення радіоактивності, перше офіційне повідомлення про Ч. к. з'явилось лише п'ятого дня після вибуху. До того ж воно було гранично лаконічним і з акцентом не на аварії, а на заходах з її ліквідації. У критичній ситуації ініціатори «*Перебудови*» дуже швидко відмовлялись від ними ж проголошених дем. лозунгів і повернулися до звичних методів дезінформації та замовчування. За короткий час Чорнобиль перетворився на зрозумілий для всіх образ-символ, що ілюстрував граничну глибину кризи в тій чи ін. сфері людського буття – «духовний Чорнобиль», «економічний Чорнобиль», «інформаційний Чорнобиль» тощо. Цей образ дедалі частіше й активніше використовували в політичній б-бі. Критична екологічна ситуація, що склалась в Україні через Ч. к. стала джерелом зростання соц. напруги, підвищення політ. активності суспільства, усвідомлення ним нац. інтересів і організаційному згуртуванню соціально активних сил. Швидко зростали лави «зелених», з'явилася екологічна асоціація «Зелений світ», а в подальшому на її базі виникла Партія зелених України. Однак масштаби Ч. к.

були настільки значними, що викликали не лише потужну хвилю «зеленого руху», а й появу на політ. арені масштабнішого опозиційного об'єднання – Народного руху України за перебудову. Ч. к. завдала відчутного удару міжнар. авторитетові СРСР. Реальна загроза ядерної катастрофи планетарного масштабу прискорила розроблення М. Горбачовим концепції «*Нового політичного мислення*» у відносинах СРСР з навколишнім світом. Після аварії на ЧАЕС ситуація в ядерній енергетиці республіки не стабілізувалася. За три післячорнобильські роки енергоблоки атомних станцій України зупиняли 319 разів, сталося 11 аварій. Така ситуація змусила 1-го секретаря ЦК Компартії України В. Щербинського в червні 1989 звернутися до ЦК КПРС з вимогою не розміщувати в Україні нових атомних станцій та припинити нарощування потужностей діючих АЕС. Цю заяву, як і багатотисячні мітинги і збір підписів проти зловживань в ядерній енергетиці, Москва фактично проігнорувала. Ч. к. швидко стала символом граничної кризовості рад. системи, жорстким випробуванням для проголошеної рад. керівництвом *гласності*, суворим попередженням світовому співтовариству про наслідки можливої ядерної війни.

О. Бойко (Ніжин).

ЧОРНОГОРІЯ (Республіка Чорногорія) – держава на південному заході Балканського п-ва. Межує на півночі, північному сході і сході з Сербією, південному сході з Албанією, заході з Хорватією, північному заході з Боснією і Герцеговиною, має вихід до Адріатичного моря. Загальна площа: 14 026 км². Чисельність населення: понад 628 тис. (2018). Нац. і етнічний склад: чорногорці – 61,9%, мусульмані-боснійці – 14,6%, серби – 9,3%, албанці – 6,6%, югословени – 4,2%, хорвати – 1%. Релігійний склад населення – православні (69,1%), зокрема, 22% належить до Чорногорської православної церкви, римо-католики (4,4%), мусульмани (19,1%), інші (7,4%). Столиця – Подгориця. За містом Цетін'є (18 тис.) конституційно закріплена історична назва «престольне місто». Адмін.-терит. поділ: 21 район. Держ. мова: чорногорська. Форма держ. правління: республіка. Форма держ. устрою: унітарна держава. Глава держави – президент. Законодавча влада: однапалатна Скупщина. Грошова одиниця з 2002 – євро.

Після розпаду Югославії Чорногорія разом із Сербією утворила Союзу Республіку Югославії як правонаступницю СФРЮ зі столицею в Белграді. 1992 були прийняті конституції: союзна (27.04) і Чорногорії (12.10). Проте, від самого початку нового державотворення мала місце гостра політ.

криза, спричинена різними підходами сербських і чорногорських політиків до подальшого розвитку суспільства. У союзній державі Ч. отримала статус вільної економічної зони, що сприяло соц.-екон. розвитку країни. Влітку 1999 чорногорська влада запропонувала реорганізувати СРЮ, як об'єднання двох незалежних держав – Чорногорії і Сербії. Не дійшовши порозуміння з офіц. Белградом, чорногорський уряд в односторонньому порядку почав робити перші кроки щодо здійснення незалежності: запровадив на своїй території в обіг німецьку марку, як офіційну валюту, прийняв ухвалу про власну митну службу, самостійність дістала Чорногорська православна церква, почала формуватися національна армія. У грудні 2000 уряд затвердив платформу «Основи нових відносин Чорногорії і Сербії», яка передбачала трансформацію СРЮ у союз двох незалежних держав.

На квітневих 2001 парламентських виборах у Ч. переміг правлячий блок «Перемога Чорногорії» (бл. 43,5%). Вибори підтвердили політ. поділ чорногорського суспільства на прихильників і противників незалежності. Тому лідери правлячої Демократичної соціалістичної партії тимчасово відмовилися від проведення референдуму щодо незалежності країни. Упродовж 2002 тривали дискусії навколо питання сербсько-чорногорських держ.-політ. відносин. На поч. 2003 прем'єр-міністри Сербії і Чорногорії домовилися про поділ функцій у новому держ. об'єднанні. Прийняття 04.02.2003 нової Конституції юридично зафіксувало утворення нової держави – Союз Сербії і Чорногорії як правонаступниці Югославії, яка в ООН була представлено одним голосом. Зміна керівництва в союзних органах влади спричинила дочасні вибори чорногорського президента – у травні 2003 ним став кандидат від Демократичної партії соціалістів і Соціал-демократичної партії Филип Вуянович. За його підтримки 21.05.2006 відбувся референдум з питання державного статусу республіки. Голосувало 86,49% (у списки включено 484 718 громадян), з яких 55,5% висловилося за незалежну Ч. Враховуючи ці результати, Скупщина 03.06 одностайно прийняла Декларацію про незалежність (депутати від опозиційних партій – учасниць блоку за збереження союзу Сербії і Чорногорії на засідання не з'явилися).

Перші парламентські вибори у незалежній Ч. відбулися 10.09.2006 за участю 6 коаліцій, 5 партій і одної громад. орг-ції. Проте, основна боротьба за депутатські мандати розгорнулася між двома політ. силами – Блоком за незалежність Чорногорії і Блоком за збереження державного союзу Сербії та Чорногорії. Абсолютним пере-

можем стала правляча коаліція «За європейську Чорногорію». Цей склад парламенту затвердив Конституцію держави (20.10.2007). У квітні 2008 президентом країни став Ф. Вуянович. Унаслідок парламентських виборів 2009 мандати отримали лівоцентристська коаліція «За європейську Чорногорію» – 51,94%, опозиційна Соціалістична народна партія – 16,83%, Нова сербська демократія – 9,22%, Рух за зміни – 6,03%, а також по квотах партій нац. меншин чотири албанські партії (Демократичний союз албанців, «Форца», Албанський список і Албанська коаліція). Уряд очолив Мило Джуканович. У виборах 2012 коаліція «За європейську Чорногорію» отримала лише відносну більшість (39 мандатів з 81). У наступні роки партійна палітра значно змінилася, що вплинуло на результати парламентських виборів 2016. На цей раз Демократична партія соціалістів пішла на вибори самостійно і отримала 41,4% довіри і 36 мандатів. За Демократичний фронт проголосувала 20,2% виборців (18 мандатів). У листопаді 2016 чотири опозиційні радикальні та помірковані партії (39 мандатів) вирішили бойкотувати засідання парламенту.

Квітневі вибори глави держави 2018 відбулися за участю 7 кандидатів і принесли вже в 1 турі перемогу лідеру правлячої Демократичної партії соціалістів Чорногорії М. Джукановичу (53,9%).

Основу промисловості Ч. становить вирощуванням тютюну, видобуток солі і виробництво алюмінію. Великі площі родючих земель сприяють активному розвитку с/г напрямку. Сьогодні економіку Ч. зміцнює екологічно чисте овочівництво (огірки, томати, перець) і вирощування плодівих культур (яблука, сливи, цитрусові, маслини). Окремою галуззю економіки можна вважати виноробство. Майже всі види екон. діяльності спрямовані на розвиток туристичної сфери. Основні інвестиції уряду йдуть на будівництво доріг та реконструкцію дорожньої інфраструктури.

За галузями господарства структура економіки 2016 була така: сфера послуг – 38,8%, торгівля – 23,4%, пром.-сть – 12,3%, транспорт – 9,6%, с/г – 9%, будівництво – 6,8%. Туристична індустрія дає понад 20% надходжень до бюджету. Зростає ВВП країни: 2010 дорівнював 4, 1 млрд дол. (6,6 тис. на душу населення), а 2016 – 4,4 млрд. дол. (6,9 тис. дол.). Торгове сальдо за останні 10 років було від'ємним і на 2016 імпорт перевищив експорт на 1 млрд. дол.

Міжнародне становище Ч. після розпаду югославської федерації визначалося зовн. політикою СРЮ, а фактично Сербії. З проголошенням незалежності розпочалася нова сторінка в зовн. політиці Ч. Країна отримала міжнар. визнан-

ня, 28.06.2006 була прийнята в ООН. 15.12.2008 Ч. подала офіційну заяву про вступ до ЄС. 07.08.2017 країна офіційно стала членом НАТО.

Ч. 22.06.2006 встановила дипл. відносини з Сербією. 28.06.2006 Україна визнала Ч. як суверенну і незалежну державу і 22.08.2006 встановила з нею дипл. відносини. Договірні-правова база двосторонніх укр.-чорногор. відносин на поч. 2018 нараховує понад 20 угод. Торг.-екон. співробітництво знаходиться на початковій стадії. 2017 товарообіг склав 12,47 млн. дол. США (збільшився на 69% у порівнянні з 2016). За структурою товарообігу осн. позиціями укр. експорту були спеціальні види заліза і сталі, мастила, освітлювальне та холодильне обладнання, папір та вироби з нього тощо. Осн. позиціями чорногорського імпорту до України були шнури вогнепальні, детонатори, сигнальні ракети, піротехнічні вироби. Серед перспективних напрямків торг.-екон. співробітництва передача сучасних будівельних технологій (житлове та пром. будівництво); участь в модернізації залізниці Ч., постачання сучасних енергозберігаючих технологій для житл. і пром. будівництва; створення виробництва сонячних батарей; участь укр. компаній в модернізації залізниці та суднобудівної галузі та ін.

Лит.: Darren (Norm) Longley. The Rough Guide to Montenegro. 2009; Kenneth Morrison. Montenegro: A Modern History, 2009; Roberts, Elizabeth. Realm of the Black Mountain: A History of Montenegro. Cornell University Press, 2007; Francis Seymour Stevenson. A History of Montenegro, Adamant Media Corporation, 2002; Thomas Fleming, Montenegro: The Divided Land, Chronicles Press, 2002.

М. Кріль (Львів).

ЧОРНОМОРСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО (ЧЕС) – міжнародна економічна орг-ція, утворена 1992 представниками держав, які мають безпосередній вихід до Чорного моря – Туреччини, Болгарії, Румунії, України, Російської Федерації, Грузії. Цілі та принципи діяльності орг-ції були викладені у Декларації про економічне співробітництво, в якій висловлюється прагнення перетворити басейн Чорного моря у регіон миру, свободи, стабільності та процвітання. Декларацію також підписали Азербайджан, Вірменія, Албанія, Греція і Молдова. Статус спостерігача у ЧЕС пізніше отримали Польща, Туніс, Ізраїль, Єгипет, Словаччина, Італія, Австрія. Мета орг-ції – багатостороннє соц.-екон. співробітництво держав Чорноморського регіону. Штаб-квартира орг-ції знаходиться у Стамбулі (Туреччина), Чорноморський банк торгівлі і розвитку в Салоніках (Греція). Вищим органом ЧЕС

є Нарада міністрів закордонних справ, керівний орган – Секретаріат ЧЕС. На нарадах міністрів закорд. справ держав-учасниць, які відбуваються не менше ніж раз у півроку, приймаються рішення з усіх питань функціонування орг-ції. У період між зустрічами діє Рада, що складається з підприємницьких і торгових палат. Осн. завданнями ЧЕС є перетворення чорноморських держав у регіон стабільності та розвитку екон. співробітництва на основі принципів Заключного акту НБСЄ 1975 і рішень, що містяться в документах *Організації з безпеки і співробітництва у Європі*. Особлива увага звертається на розвиток двостороннього і багатостороннього екон. співробітництва в галузі видобування і обробки енергоносіїв, мінеральних сировинних ресурсів. 1993 для реалізації завдань ЧЕС утворено *Парламентську Асамблею ЧЕС*, яка складається з Нац. комітету і Комітетів економіки, торгівлі, правових і політичних питань, культури та освіти. В останні роки особлива увага звертається на проведення узгоджених дій у боротьбі з організованою злочинністю, наркобізнесом, незаконною торгівлею зброєю і радіоактивними матеріалами. ЧЕС планує підписати угоди, які б створювали сприятливіші умови для економічного і ділового співробітництва чорноморських країн у найважливіших галузях пром-сті, готує довгострокові програми виробництва і розподілу енергоресурсів, зменшення військового потенціалу причорноморських держав, будівництва автодороги навколо Чорного моря, спільну програму поліпшення природоохоронної діяльності в регіоні тощо.

Я. Малик (Львів).

«ЧОТИРНАДЦЯТЬ ПУНКТИВ» ВІЛЬСОНА

– програма відновлення миру і післявоєнної нормалізації міжнародних відносин, яку виклав наприкін. Першої світової війни президент США В. Вільсон у посланні Конгресу від 08.01.1918. Складалася з 14 пунктів, які передбачали проведення відкритих мирних переговорів без укладення таємних міжнар. угод (п. 1); забезпечення свободи торгового мореплавання у мирний і воєнний час (п. 2); ліквідацію перешкод для міжнар. торгівлі (п. 3); скорочення озброєнь до меж достатніх для гарантування нац. безпеки (п. 4); врегулювання всіх колоніальних спорів із врахуванням інтересів місцевого населення (п. 5); звільнення Німеччиною всіх рос. територій та надання Росії повної та безперешкодної можливості визначати її політ. розвиток та основи нац. політики (п. 6); звільнення Бельгії та відновлення її суверенітету (п. 7); повернення Франції Ельзасу і Лотарингії, відбудова окупованих франц. областей (п. 8);

виправлення кордонів Італії згідно з нац. ознакою (пункт 9); надання народам, що входили до складу Австро-Угорської імперії права на автономний розвиток (п. 10); евакуація нім. військ з Румунії, Чорногорії, Сербії, яка мала отримати вільний і безпечний вихід до моря (п. 11); надання автономії для народів Османської імперії, відкриття чорноморських проток для суден всіх держав (п. 12); створення незалежної Польської держави з виходом до моря і приєднання до Польщі територій, населених поляками (п. 13); створення міжнар. організації (*Ліги Націй*) з метою гарантувати політ. незалежність і терит. цілісність усіх країн (п. 14). 27.09.1918 В. Вільсон виступив із додатковими коментарями до 14 пунктів. На засадах «Ч. п.» проводилися переговори під час *Паризької мирної конференції 1919–20* і відбувалося становлення післявоєнного устрою Європи і світу.

«ЧОТИРЬОХ МОДЕРНІЗАЦІЙ» ПРОГРАМА

– план модернізації КНР для перетворення її на сучасну індустріальну державу через піднесення сільського господарства і промисловості, зміцнення оборони, розвитку науки і техніки. Проголосив голова ЦК КПК Хуа Гофен у серпні 1977 на XI з'їзді кит. Компартії (детально розроблений у березні 1978). При реалізації програми кит. керівництво розраховувало на встановлення широкого торг.-екон. співробітництва з країнами Заходу. Втілення програми «Ч. м.» мало здійснюватися за рахунок західних інвестицій, інтенсивного впровадження найновіших технологій і обладнання з промислово розвинутих держав (на відміну від «*Великого стрибка*» політики, заснованого на концепції «опори на власні сили»). Накреслені плани передбачали збільшення 1977–85 виплавки сталі у 3 рази, видобутку нафти у 3,5 рази, реалізацію 120 промислових проєктів. Спроби уряду досягнути негайного прискорення темпів госп. розвитку без докорінної зміни екон. політики вкотре зазнали краху, і невдовзі призвели до усунення від влади ініціатора програми «Ч. м.». Основні принципи плану «Ч. м.» незабаром використав *Ден Сяопін* для поетапного реформування екон. системи Китаю.

ЧХЕЇДЗЕ Микола Семенович (псевд. Карло; 1864–07.06.1926) – рос. і груз. політ. і держ. діяч. Н. у с. Путі Кутаїської губ. (тепер – Грузія). Навчався у Новорос. ун-ті, 1889 перейшов до Харків. ветеринарного ін-ту, звідки був виключений за участь у студентських заворушеннях. Повернувся до Грузії, поступив на державну службу. 1892 разом з Н. Жорданія, М. Цхакая та ін. створив першу у Закавказзі соц.-дем. орг-цію «Месаме-дасі», яка 1898 увійшла до РСДРП. З 1903 – меншовик. Брав участь у рев. подіях 1905–07 у Грузії, працював у Батумському комітеті РСДРП, двічі арештовувався. Від 1907 мешкав у Тифлісі, обирався депутатом від Тифліської губ. до III-ої (1907–12) та IV-ої (1912–17) Державних Дум, належав до соц.-дем. фракції, де займав центристську позицію. На поч. Першої світової війни разом із *більшовиками* відмовився голосувати за воєнні кредити уряду. Після *Лютневої революції 1917* увійшов до Тимчасового комітету Державної Думи. У лютому-вересні 1917 очолював виконком Петроградської ради. Засудив «Квітневі тези» В. *Леніна*, вважав Росію не готовою до соціалістичної революції. На I Всерос. з'їзді рад (03–24.06.1917) обраний головою ВЦВК. З серпня 1917 увійшов до складу ЦК партії. Після ухвалення 31.08.1917 Петроград. радою більшов. резолюції «Про владу» Ч. разом з ін. членами президії – есерами і меншовиками – залишив посаду голови Петроград. ради, на якій його змінив Л. *Троцький*. Категорично не прийняв захоплення влади більшовиками у жовтні 1917. У лютому-травні 1918 був головою (з правами президента) Закавказького сейму – найвищого органу Закавказької Федеративної Демократичної Республіки. Після утворення Грузинської Дем. Республіки очолював Установчі збори. Керував груз. делегацією на переговорах із західними державами про визнання незалежності Грузії. Брав участь у *Паризькій мирній конференції 1919–20*. Після вступу Червоної армії до Грузії 1921 емігрував. Жив у Парижі, покінчив життя самогубством.

Олена Бойко (Київ).

Ш

ШАГАЛ Марк Захарович [Chagall; 24.06(06.07).1887 – 28.03.1985] – рос. і франц. живописець, графік, ілюстратор. 1907–09 навчався у Петербурзі у Л. Бакста. 1910–14 жив у Парижі, де познайомився з творчістю фовістів, експериментами кубістів і футуристів, що залишило слід у низці його робіт («Авторпортрет з сімома пальцями», 1912–13). При підтримці Г. Аполлінера організував свою виставку в галереї «Штурм» у Берліні («Росія. Віслюки та інші», 1911–12; «Париж з вікна», 1913). 1914–23 жив у Росії, з 1917 керував Школою мистецтв у Вітебську, куди запросив викладати конструктивістів і супрематистів. 1923 повернувся у Париж, де проявляв зацікавлення сюрреалізмом, з якими його зближувало гостро об'єктивне сприйняття реальності, її фантастична інтерпретація. Образний лад живопису Ш. інспірований рос. фольклором і євр. ритуалами («Я і село», 1911; «Над Вітебськом», 1914). Інші улюблені його мотиви – цирк, акробати. Творам Ш. властива емоційність, яскравий колорит, вільна композиційна побудова. Автор ілюстрацій до «Мертвих душ» М. Гоголя (офорти, 1923–27) і Біблії (літографія, 1931–36). Виконав декоративне пано для Камерного євр. театру у Москві (1920), розписав плафон «Гранд-Опера» у Парижі (1964).
С. Лупій (Львів).

ШАЛАМОВ Варлам Тихонович [18.06.(01.07).1907 – 17.01.1982] – рос. поет, прозаїк. Н. у Вологді. 1926 вступив до Моск. ун-ту на ф-т рад. права. За зв'язок із троцькістами і розповсюдження політ. заповіту В. *Леніна* «Лист до з'їзду» 1929 засуджений на 3 роки заслання, яке відбував у Вишерському таборі (Урал). 1932 повернувся до Москви, займався журналістикою. 1936 опубл. перше оп. «Три смерті доктора Аустіно». У січні 1937 вдруге заарештований «за контрреволюційну троцькістську діяльність» і засуджений до 5 років таборів (відбував на Колимі – Магадан, Джелгал). 1943 за доносом одержав новий 10-річний термін «за антирадянську агітацію»: назвав емігранта І. *Буніна* рос. класиком (загалом в ув'язненні та на засланні провів 17 років). При лікарні для ув'язнених закінчив фельдшерські курси, працював у табірних медпунктах. 1949 Ш. почав записувати вірші, об'єднані назвою «Колимські зошити» (1937–56), куди увійшли 6 циклів: «Синій зошит», «Сумка пошталюна», «Особисто і конфіденційно»,

«Златі гори», «Кипрей», «Високі широти». Ліричний герой Ш., випробуваний «на розрив кожним м'язом і нервом своїм», у найскладніших життєвих обставинах зберігає духовність. Значне місце в поезії Ш. займають біблійні мотиви, тема «людина і природа». Після звільнення 1951 був змушений ще 2 роки жити на Колимі. 1953 переїхав у Калінінську обл., де працював на торфорозробках. Всесвітнє визнання Ш. принесли «Колимські оповідання» (1954–73; містять цикли «Лівий берег», «Артист лопати», «Нариси злочинного світу», «Воскресіння модрина», «Рукавиця, або КР-2»), в яких описано людей, що усіма силами тримаються за життя, і змушують читача вірити в них «не як в інформацію, а як у відкриту серцеву рану». Ш. вважав табір «негативним досвідом для людини», який калічить її не тільки фізично, а й духовно, тому «на світі немає нічого нижчого, ніж намір «забути» ці злочини». Після реабілітації 1956 переїхав до Москви. Працював позаштатним кореспондентом ж-лу «Москва». У 1960-ті роки вийшли його поетичні зб. «Кресало», «Шелест листу». Писав автобіографічну прозу: «Четверта Вологда» (1971) про враження дитинства та юності, «Вишерський антироман» (1970–71, незакінчений). В останні роки життя Ш. тяжко хворів, з 1979 жив у пансіонаті для інвалідів. 1980 франц. відділення Пен-клубу нагородило Ш. Премією свободи.

С. Григорук (Львів).

ШАЛЯПІН Федір [01(13).02.1873 – 12.04.1938] – рос. співак (бас-баритон). Н. у Казані. У 17-літньому віці успішно виступав у складі провінційної трупи Семенова-Самарського. Згодом приєднався до укр. трупи Дергача, з якою гастролював імперією. 05.04.1895 Ш. дебютував у Маріїнському театрі у Санкт-Петербурзі, 1896 – у приватній опері С. Мамонтова у Москві, де на повну силу проявився музичний і акторський талант співака. 1899 перейшов на сцену Імператорської рос. опери у Москві. З великим успіхом гастролював Європою, виступав на сцені Ла Скала (Мілан) і Метрополітен Опера (Нью-Йорк). Всесвітню славу Ш. здобув виконанням головних партій в опері Мусоргського «Борис Годунов». Ін. партії: Мефистофель («Фауст» Ш. Гуно і «Мефистофель» А. Бойто), цар Борис («Борис Годунов» М. Мусоргського), Сусанін («Життя за царя» М. Глінки), Мельник («Русалка» О. Даргомижського), Дон Базіліо («Севільський цирюльник» Дж. Россіні), Дон Кіхот («Дон Кіхот» Ж. Массне), Володимира Ярославича («Князь Ігор» О. Бородина) та ін. 1922 Ш. залишив Росію, гастролював у Парижі, Лондоні, Берліні, Барселоні та ін. містах. Востаннє виступав на сцені 1937. Залишив мемуари «Сторінки з мого життя» (1917), «Маска і душа» (1932). Помер у Парижі.

ШАМІР Іцхак (Shamir; 15.10.1915 – 30.06.2012) – прем'єр-міністр Ізраїлю (1983–84, 1986–92). Н. у Ружанах Пружанського повіту (тепер – Білорусь). Навчався в гімназії в Бялистоку. Вивчав право у Варшавському ун-ті. Приєднався до руху «Бейтар», був переконаним сіоністом, через що 1935 емігрував до Палестини. Продовжував навчання в Ун-ті Івриту в Єрусалимі. Належав до єврейської терористичної орг-ції Ергун Цваї Леумі (Військово-національна організація) і Лехі (Борці за свободу Ізраїлю). За антибрит. діяльність був депортований до Єгипту, згодом жив у Парижі. Після створення Держави Ізраїль (1948) повернувся до країни. З 1973 – депутат Кнесету, 1977–80 – його голова. Входив до складу уряду М. *Безіна*. Як мін. закорд. справ (1980–83) проголосив політику трьох «Ні» у відносинах з палестинцями: «Ні» – поверненню Ізраїлю до кордонів 1967, «Ні» – створенню незалежної Палестинської держави, «Ні» – поверненню арабам Сх. Єрусалима. 1983–84 вперше очолював кабінет міністрів. Встановлення рівноваги сил між Партією праці й блоком Лікуд, що засвідчили вибори 1984, привело до створення коаліційних урядів, які Ш. формував з 1986. Як прем'єр-міністр продовжив курс на зближення зі США, сприяв прогресу у відносинах із СРСР, зокрема відновив дипломатичні відносини з Москвою у жовтні 1991. Підтримав масову депортацію євреїв з СРСР та ін. країни і встановлення миру на Бл. Сході. Відстоював політичну лінію на надання палестинцям «обмеженої автономії». У «палестинському питанні» протистояв, і позиції ізраїл. релігійних партій (виступали проти будь-яких переговорів з арабами), і вимогам пацифістських орг-цій (висунули план широкого компромісу з палестинцями). Відмовився від формули «земля в обмін на мир» (тобто, повернення арабам окупованих Ізраїлем земель за умови припинення *Інтифади*), однак (не без тиску Вашингтона) продовжував ізраїл.-палест. діалог щодо мирного врегулювання на Бл. Сході (особисто очолював ізраїл. делегацію на Мадридській конференції 1990–91 з близькосх. проблем). Поразка на виборах 1992 змусила Ш. відійти від керівництва партією в березні 1993.

ШАРОН Аріель (при народженні – Шейнерман Арік; 26.02.1928 – 11.01.2014) – прем'єр-міністр Ізраїлю (2001–06). Н. у мошаві Кфар-Малаль (Брит. мандат у Палестині). Його предки походили з Брест-Литовська (тепер Білорусь). У віці 14 років вступив до підпільної євр. військової орг-ції «Хагана» («Оборона»). Під час араб.-ізраїл. війни 1947–49 командував взводом, згодом ударною групою бригади Голані. Важко поранений у битві за Латрун. 1951 призначений командувачем розвідкою

Центр. воєнного округу Ізраїлю. 1952 Ш. вступив на істор. ф-т Єврейського ун-ту в Єрусалимі. 1953 залишив навчання і за вказівкою прем'єр-міністра Д. Бен-Гуріона створив диверсійний підрозділ «101». Під час Суецької кризи 1956 командував парашутно-десантною бригадою. Згодом упродовж року навчався у військ. академії Кемберлі (В. Британія). Після повернення вивчав право у Тель-Авівському ун-ті. Під час Шестиденної війни 1967 командував на Синайському фронті танковою дивізією, яка прорвала фронт і вийшла до Суецького каналу. 1969 призначений командувачем Півд. військ. округом. 1973 звільнився з армії, але з початком війни «Судного дня» знову призваний на військ. службу. Очолювана Ш. бронетанкова дивізія оточила єгип. армію і змусила їх просити перемир'я. Після війни цілковито присвятив себе політиці. З 1973 його регулярно обирали депутатом Кнесету від партії «Лікуд». 1977 став мін. с/г, 1981 – мін. оборони. На цій посаді був відповідальним за військові операції в Лівані і за вторгнення ізраїл. підрозділів до Бейруту весною 1982. За результатами розслідування слідчої комісії під керівництвом Голови Верховного суду країни І. Кахане 1983 визнаний побічно відповідальним за різанину у таборах палест. арабів Сабра і Шатіла і змушений піти у відставку з посади мін. оборони. 1983–99 мін. торгівлі і пром.-сті (до 1990), мін. будівництва (до 1992), мін. нац. інфраструктури (1996–98), мін. закорд. справ (до 1999). Лідер партії «Лікуд» у 1999–2005. У березні 2001 був обраний, 2003 переобраний на посаду глави уряду Ізраїлю. Ш. завжди підтримував будівництво євр. поселень на окупованих територіях, за що отримав прізвисько «Бульдозер». У листопаді 2005 Ш. покинув «Лікуд» і заснував нову центристську партію «Кадіма» («Вперед»). Внаслідок інсульту в січні 2006 впав у кому, з якої так і не вийшов. Ш. помер у мед. центрі імені Х. Шіба в Рамат-Ган.

С. Качараба (Львів).

ШАСТРИ ЛАЛ БАХАДУР (Shastri Lal Bahadur; 02.10.1904 – 11.01.1966) – інд. політик. Закінчив правничий ф-т Бенареського ун-ту. З 1920 член партії Індійський національний конгрес (ІНК). За активну участь у нац.-визв. русі заарештований колоніальними властями і впродовж 1930–42 перебував в ув'язненні. Співпрацював М. *Ганді* та Дж. *Неру*. Після проголошення Республіки Індія (1947) неодноразово займав пости мін. внутр. справ, мін. залізниць та ін. (1952–63). З 1951 – ген. секретар ІНК. Після смерті Дж. *Неру* очолив парламентську фракцію ІНК і, відповідно до законодавства Індії, став прем'єр-міністром (липень 1964). Уряд Ш. втягнувся у конфлікт з Пакистаном

за приналежність Кашміру, який переріс у збройне протистояння (тривав серпень-вересень 1965). У січні 1966 у Ташкенті Ш. провів переговори з президентом Пакистану М. *Айюб Ханом*, у результаті яких 10.06 була досягнута домовленість із врегулювання інд.-пакист. збройного конфлікту (підписана Ташкентська декларація). Після раптової смерті Ш. новим прем'єр-міністром країни стала І. *Ганді*.

ШАХ – в Ірані титул монарха (інколи йменувався шахіншах – цар царів). Останнім іранським Ш. був *Пехлеві Мухаммед Реза*.

ШАХТ Гялмар (Ялмар; Schacht; 22.01.1877 – 03.06.1970) – нім. фінансист і політик. Вивчав медицину, філософію, економію у навч. закладах Берліна, Ляйпціга, Мюнхена, Парижа. З 1903 працював у банківській сфері. Від 1916 – директор Нац. банку Німеччини. 1918 став одним із засновників Нім. дем. партії. Як комісар із питань валютної реформи (з 1923), відіграв головну роль у приборканні гіперінфляції та стабілізації нім. марки. 1924–30 і 1933–39 – президент Райхсбанку. Ш. належав до тих представників фін.-пром. кіл Німеччини, які активно сприяли приходу до влади нацистів. 1934–37 – міністр економіки *Третього Райху*, реалізував програму переозброєння Вермахту, заклад основи нім. військової пром-сті. 1937–42 – міністр без портфеля. Виступав проти воєнних приготувань А. *Гітлера* і засуджував екон. політику уряду. У січні 1942 відправлений у відставку. Після невдачі Липневого замаху 1944 на *фюрера* був заарештований, звинувачений у приналежності до антигітлер. опозиції та ув'язнений у концтаборі (спочатку – Равенсбрюк, згодом – Дахау). У ході *Нюрнберзького процесу 1945–46* був виправданий. 1947 на суді у Штуттгарті засуджений до 8 років ув'язнення, але через 2 роки звільнений. З 1953 співвласник банку «Schacht GmbH». Залишив спогади «Порахунки з Гітлером» (1948), «76 років мого життя» (1953).

«ШАХТИНСЬКА СПРАВА» 1928 – сфабрикований та санкціонований сталінським режимом судовий процес, що започаткував масштабні репресії в СРСР наприкін. 1920–поч. 1930-х років. Підґрунтям до розгортання «Ш. с.» стали матеріали про причини «технічних дефектів, внаслідок яких відбувалися аварії, затоплення шахт тощо», які підготували нач. екон. відділу ОГПУ Пн.-Кавказького краю К. Зонов і представник ОГПУ у Пн.-Кавказькому краї Ю. Євдокимов. У своїх розслідуваннях чекісти дійшли висновку про «існування шкідницької діяльності». Незабаром з матеріалами справи ознайомився голова ОГПУ

В. Менжинський, який не знайшов у справі ознак шкідництва і додав, що, якщо протягом двох тижнів йому не будуть представлені достатні докази, то виникне питання про шкідництво з боку самих чекістів. За цих обставин Ю. Євдокимов, намагаючись уникнути покарання й бажаючи просунути сходишками кар'єри, звернувся до Й. *Сталіна*, який і дав санкцію на проведення масових арештів серед інж.-техн. працівників вугільної пром-сті. Така позиція рад. лідера була зумовлена тим, що у 2-й пол. 1920-х років дедалі більше давалися взнаки результати силових методів проведення форсованої індустріалізації, а пояснити населенню причини труднощів (уповільнення темпів зростання, частих аварій тощо) було найзручніше діяльністю «шкідників». Для функціонування тоталітарного режиму було обов'язковим існування ворога (зовнішнього, або ж внутрішнього – залежно від обставин), щодо дозволяло зміцнювати основу системи – централізм. Слідство «встановило», що «шкідницька організація» виникла ще 1922 і діяла в Донбасі, Москві та Харкові. Її головними завданнями було зберегти в недоторканому вигляді надра і обладнання для подальшої експлуатації колишніми власниками чи концесіями; доведення вугільної пром-сті Донбасу до такого стану, коли уряд був би змушений здавати шахти в концесію іноземцям; дезорганізація рад. тилу в разі війни через припинення видобування вугілля, руйнування і затоплення шахт; розгортання антирад. пропаганди. Формами «шкідницької» діяльності контрреволюційної орг-ції слідчі органи визнали зумисне пошкодження машин, затоплення шахт, підпали виробничих приміщень, створення небезпечних умов для праці робітників, нераціональне проектування і будівництво, зниження якості продукції, нераціональне використання коштів тощо. «Шахтинцям» було інкриміновано, що вони діяли під керівництвом зовн. сил – «Польського об'єднання колишніх директорів і власників вугільних підприємств у Донбасі», та т. зв. паризького центру – «Об'єднання колишніх гірничопромисловців Півдня Росії». За «Ш. с.» проходило бл. 1 000 осіб. Судовий процес відбувався 18.05–06.07.1928 у Москві. Справу розглядав спец. склад Верховного Суду СРСР під головуванням А. Вишинського. Державними обвинувачувачами виступали М. Криленко і Г. Рогинський. Перед судом постали 53 особи, серед яких 4 – колишні шахтовласники. Переважну частину підсудних становили директори шахт, інженери, керівники технічних служб. Звинувачувальний висновок оголошували декілька днів. На суді публічно визнали себе цілком винними 20 осіб, частково – 10, не визнали своєї вини – 23. У результаті тиску деякі

з підсудних, зокрема, М. Скорутто, С. Бабенко та ін., у ході слідства і на суді не одноразово змінювали свої свідчення. У звинувачувальній промові М. Криленко теоретично «обґрунтував» тезу про достатність для звинувачення зізнання підозрюваного в скоєнні злочину, що, по суті, відкрило шлях до розгортання в СРСР масових політ. репресій (див. «*Великий терор 1936–38*»). За вироком суду, 4 підсудних виправдали, а 49 осіб були визнані винними (з них – 11 осіб були засуджені до розстрілу, 3 – до 10 років позбавлення волі, 21 – від 4 до 8 років ув'язнення, 10 – від 1 до 3 років). У подальшому 6 засудженим смертна кара була замінена 10 роками позбавлення волі. «Ш. с.» стала спробою тоталітарного режиму в СРСР перекласти відповідальність за власні прорахунки і помилки на окремі суспільні суб'єкти. Під час розгляду «Ш. с.» рад. судова система апробувала модель звинувачення, яка відкидала презумпцію невинуватості людини і визнавала головною підставою для судового розгляду над нею і засудження, її зізнання в скоєнні злочину. Власне такий підхід до розгляду судових справ перетворився на ефективний засіб утвердження сталінізму в СРСР і наступними роками рад. режим широко користувався таким підходом у б-бі з опозиційними силами.

О. Бойко (Ніжин).

ШВЕЙЦАРІЯ (Швейцарська Конфедерація) – федеративна республіка в Центр. Європі. Межує з Німеччиною, Францією, Італією, Австрією, Ліхтенштейном. Загальна площа: 41,3 км². Чисельність населення: 8,6 млн осіб (2018). Нац. і етнічний склад: швейцарці – 94%, германо-швейцарці – 65%, франко-швейцарці – 18%, італо-швейцарці – 10%, ретороманці – 1% та ін. За віросповіданням: римо-католики – 38,2%, протестанти – 26,9%, решта – мусульмани, іудаїсти тощо. Столиця: Берн. Офіц. мови: німецька, французька, італійська, частково ретороманська (з 1938, для спілкування з особами-носіями мови). Адмін.-терит. поділ: 23 кантони або 20 кантонів і 6 напівкантонів (кожний з трьох кантонів Аппенцелль, Базель, Унтервальд поділяється на 2 напівкантони). На території Ш. знаходяться 2 анклав: Бюзінген (кантон Шаффхаузен) належить Німеччині та Кампіоне-ді-Італія (кантон Тічіно) – Італії. Держ. устрій: федеративна держава. Вища законодавча влада: двопалатний парламент – Федеральні Збори (Національна Рада і Рада Кантонів). Закони, ухвалені парламентом, повинні бути затверджені або відхилені на всенародному (факультативному) референдумі. Виконавча влада: Федеральна рада – складається з 7 радників,

кожен з яких очолює одне міністерство. Двоє з них по черзі (рішенням парламенту) виконують обов'язки Президента конфедерації та Віце-президента. Грошова одиниця: швейцарський франк.

Рішенням Віденського конгресу 1814–15 проголошено «постійний нейтралітет» Ш. Остаточно нейтралітет був підтверджений та конкретизований Гарантійним актом підписаним 20.11.1815 Австрією, В. Британією, Португалією, Пруссією, Росією, Францією. Нейтралітет став ідеєю, що об'єднав націю, сприяв еволюції її державності у напрямку до централізованого федеративного ладу.

Наприкін. XIX ст. у Ш. почали формуватися політ. партії, які діють і нині (1888 – Соціал-демократична партія Швейцарії, СДПШ; 1894 – Вільна демократична партія Швейцарії (ВДПШ), 1894 – Католицька народна партія, відома з 1912 як Швейцарська консервативна народна партія, ШКНП; нині – Християнська народна партія Швейцарії, ХНПШ), створюються профспілки (1880 – Загальне об'єднання профспілок).

Кілька кризових моментів країна пережила в роки *Першої світової війни*. Насамперед через поляризацію між німецькомовною та Західною Ш. Головнокомандувача швейц. армією Ульріха Вілле запідозрили у симпатіях до Німеччини і Австро-Угорщини. Як порушення нейтралітету на шкоду союзникам інтерпретували також і самовільну ініціативу швейц. міністра закорд. справ Артура Гоффмана у травні та червні 1917, спрямовану на укладення миру між Росією та Німеччиною, але це спричинило лише його відставку. Гол. проблемою Ш. стало екон. забезпечення країни, яка після вступу у війну Італії у травні 1915 виявилася з усіх сторін оточеною територіями воюючих країн. Постачання забезпечувалося через договори із ними, але купівельна спроможність населення була низькою. Загострювались соціальні суперечності. У листопаді 1917 у Цюриху пройшли демонстрації, під час яких загинуло 4 осіб. Ще більше загострив ситуацію страйк «привілейованих» професій – банківських працівників Цюриху 30.09-01.10.1918. У листопаді знову почалися демонстрації та страйки, що 12.11 переросли в загальнонаціональний. Більшість вимог були поміркованими: пропорційні вибори до парламенту, страхування за старістю та у випадку інвалідності, 48-год. роб. тиждень і право голосу для жінок. Страйк припинили на вимогу влади 14.11.1918, однак, уже 1919 були втілені дві вимоги страйкарів: 48-год. роб. тиждень і право виборів до Національної Ради за пропорційною системою. Зміни виборчого законодавства перерозподілили співвідношення

більшості на виборах до Національної Ради 1919. ШКНП зберегла свій відсоток прихильників, соціал-демократи зрівнялися з консерваторами, кількість депутатів від Радикально-демократичної партії Швейцарії (утв. 1848) зменшилася з 105 до 60, втративши лідерство. 1919 консервативні католики зайняли 2 місце у Федеральній Раді.

Із заснуванням *Ліги Націй* виникла державно-правова проблема сумісності нейтралітету Конфедерації із членством в новій орг-ції. Вирішення проблеми полягало в «диференційному» нейтралітеті, який звільняв країну від участі у військових санкціях. 1920 Ш. стала членом-засновником Ліги Націй.

Після приходу до влади в Італії Б. Муссоліні 1922 активізували свої зусилля політики, котрі сподівалися на повернення Тічіно до Італії. Їх очолив вихідець з цієї території Джузеппе Мотта (неодноразовий президент і віце-президент Ш.). 1936 Ш. визнала захоплення Ефіопії Італією, незважаючи на протилежну позицію Ліги Націй. Наслідком такого рішення стало повернення в травні 1938 до повного нейтралітету, який більше не зобов'язував навіть до участі в екон. санкціях.

Під впливом світової екон. кризи 1929-33 відбулися зміни внутр. політики. Звучали заклики до встановлення авторитарної влади в країні, однак ці спроби частин радикалів 1935 були відхилені більшістю. 1935 соціал-демократи стали найсильнішою партією в Національній Раді (1921 через розбіжності щодо вступу в III Інтернаціонал від них відійшла Комуністична партія).

30.08.1939 Федеральні Збори обрали франкомовного ген. Анрі Гізана головнокомандувачем і заявили про свій нейтралітет у *Другій світовій війні*. Після поразки Франції та вступу у війну Італії 1940 Ш. виявилася оточеною державами «Вісі». Однак, Гітлер не прийняв рішення про захоплення Ш. Існують кілька версій: заява ген. А. Гізана 25.07.1940 («Рапорт на Рютлі») про намір боронити край і створення бастиону («Редут») в Альпах; інша – Ш. купила свою недоторканність ціною надання Німеччині різних послуг фінансово-екон. характеру. Водночас Ш. зберегла торгов. відносини з союзниками по антигітлерів. коаліції.

У серпні 1945 Ш. скасувала мобілізацію. Відбулося повернення до прямої демократії, яка під час війни була значно обмежена (вже в вересні 1949 пройшов референдум). Наступні десятиліття відзначалися політичною стабільністю і лідерством консерваторів. У повоєнній Ш. утвердилася політична наступність на основі соціальної стабільності. Збереження сильної національної валюти сприяло привабливості Ш. як країни для розміщення капіталу.

У другій пол. ХХ – на поч. ХХІ ст. визначилися кілька проблем, що потребували вирішення: б-ба за політичні права жінок; ситуація у службі державної безпеки та армії; утворення кантону Юра; ставлення до іноземців, ООН та ЄС. Перший референдум про жіноче виборче право було проведено 01.02.1959. Більшість швейцарців (67% чоловіків) проголосували проти, хоча у деяких кантонах жінки мали підтримку. 07.02.1971 жінки отримали виборчі права (66% чоловіків погодилися на це). 1991 у парламент було обрано 11 жінок (5,5% від усіх депутатів). Останнім кантоном, що урівняв жінок у правах з чоловіками, 1991 став напівкантон Іннерроден та й то за рішенням федерального суду. Першою жінкою, обраною у Федеральну Раду 02.10.1984 була представниця ВДПШ Елізабет Копп. 1985 жінкам були надані рівні права в сім'ї: до цього чоловік, як глава сім'ї, самостійно розпоряджався сімейними фінансами і міг не дозволяти дружині працювати.

1989 у Ш. вибухнув скандал спричинений діяльністю органів держбезпеки країни, які незаконно збирали досьє на громадян. У атмосфері недовіри до таємної служби 1989 відбувся перший референдум щодо ліквідації швейц. армії. Ініціатива «За Швейцарію без армії» отримала тільки 36% голосів.

У 1960-х роках Ш. пережила складну внутрішню політ. проблему. Витоки конфлікту навколо кантону Юра полягали у рішенні Віденського конгресу 1814–15 про передачу колишнього архієпископства Базель кантону Берн; північ територій цього кантону був переважно католицьким і франкомовним; південь – реформаційним і німецькомовним. Суперечності, обумовлені цими відмінностями, поглиблювалися нерівномірністю екон. розвитку, що призвело до потужної індустріалізації півдня та відставання півночі. На цьому ґрунті вже в ХІХ ст. звучали вимоги відокремити франкомовні регіони від Берна. Німецькомовне населення виступало проти. Для запобігання сутичкам у регіон ввели федеральні війська. Влада провели кілька плебісцитів і на референдумі 1974 більшість висловились за створення нового кантона. З 01.01.1979 у складі Конфедерації створено 23-й кантон Юра.

Гострою була дискусія щодо ставлення Ш. до міжнар. орг-цій. Переговори з ООН, зважаючи на нейтралітет Ш., не привели до членства в орг-ції. Під час референдуму 1986 пропозицію про вступ до ООН відхилила більшість в 2/3 голосів. Однак, це не завадило країні брати участь у численних спеціалізованих орг-ціях ООН. З 1993 Ш. підтримувала практично всі рішення ООН з міжнародних політичних та економічних санкціях.

Перелом відбувся лише на референдумі 2002, коли 54,6% швейцарців та 12 кантонів висловили свою згоду на участь країни в ООН. Прихильники членства в ООН виходили з можливості розширити політ. вплив Ш., сприяти солідаризації з ін. країнами при вирішенні міжнар. проблем. Швейцарська народна партія та Рух за незалежну і нейтральну Ш. – виразники консервативної частини суспільства, наголошували, що участь Ш. в ООН ставить під сумнів нейтралітет, якщо доведеться, виконуючи рішення Ради безпеки ООН, брати участь у силових операціях та екон. санкціях. Аргументом на користь вступу до ООН став факт, що бл. 60 держав членів ООН жодного разу не брали участь у миротворчих операціях. Обов'язковими є екон. санкції. 18.07.2002 уряд Ш. подав офіційну заяву на вступ країни до ООН і Ш. стала 190 членом орг-ції.

Ще більше розходжень виявило населення у питанні ставлення до європ. інтеграції. 1963 Ш. вступила до Ради Європи. 1972 референдум ратифікував угоду про вільну торгівлю з ЄС на групу пром. товарів. 1983 Ш. стала повноправним членом Групи десяти, об'єднання найбільших вкладників *Міжнародного валютного фонду*. 1992 населення вирішувало питання про вступ Ш. в Європейський економічний простір, який би об'єднав держави ЄС та *Європейської асоціації вільної торгівлі* (Ш. була членом-засновником орг-ції). Рішучу позицію проти членства в ЄЕП зайняла Акція за незалежну і нейтральну Швейцарію (Крістоф Блохер). На референдумі 50,3% населення висловилися проти вступу Ш. в ЄЕП. 1992 Ш. стала членом МВФ і Світового банку. У березні 2001 була заблокована ініціатива щодо початку переговорів про вступ Ш. до ЄС (76,7% учасників висловилися проти).

Швейцарці 1994 висловилося проти скерування військ. контингенту до складу «голубих касок». Нова концепція нац. безпеки країни схвалена 1999, в основі якої формула «Безпека за допомогою співробітництва». Офіц. Берн почав заявляти про намір розширити рамки військ. співробітництва з ін. країнами і у сфері виробництва озброєння і обміну сучасними технологіями, і в сфері миротворчих місій та військ. підготовки, зокрема, і з державами НАТО. Низка громад. орг-цій на чолі з впливовим Рухом за незалежну та нейтральну Швейцарію побачили в цьому небезпеку для нейтралітету і загрозу приєднання до НАТО. Однак, офіційна влада внесла роз'яснення, наголошуючи на тому, що військ. операції за кордоном це довгострокові «інвестиції» в безпеку Ш. Тому, 1999 після завершення бойових дій НАТО в Югославії, швейцарці надали 160 солдатів-

добровольців у розпорядження міжнар. миротворчого контингенту. Військ. миротворці Ш. входили до складу контингентів ООН (у Кореї, Боснії, Косово), але не мали серйозного озброєння. Влада хотіла переглянути законодавство про армію для озброєння особового складу і надати дозвіл на використання зброї, однак, це б підвищувало ймовірність втягнення миротворців нейтральної держави у конфлікт. Місцеві традиціоналісти розгорнули кампанію проти таких змін пі гаслом «Ні – швейцарським солдатам за кордоном, ні – іноземним солдатам у Швейцарії». Альтернативу активності у військ. сфері традиціоналісти вбачають у посиленні гуманітар. допомоги жертвам конфліктів і населенню «кризових» держав, сприяння в екон. розвитку для подолання злиднів. Влада запевняла швейцарців у непорушності принципу нейтралітету та в участі швейц. вояків лише в миротворчих операціях санкціонованих ООН чи ОБСЄ. Референдум засвідчив перемогу прихильників ревізії військ. законодавства – 51% проти 49%. Військ. бюджет на 2017–20 затверджено у розмірі 20 млрд франків (бл. 5 млрд франків щороку). Регулярні військ. сили бл. 5 тис., резерв – понад 240 тис. Комплектування відбувається на основі призиву і професійній. Термін служби 18-21 тиждень у віці 19-20 років. Воснізовані формування: сили цивільної оборони – 280 тис. За традицією швейцарці мають право зберігати зброю дома. Невдачею завершився референдум 2001 про можливість розпуску збройних сил країни та їх заміни на добровольчу цивільну службу, яку можна було би використовувати в закорд. гуманіт. місіях. З ініціативою проведення такого референдуму виступила пацифістська організація «За Швейцарію без армії». Вони вважають, що збройні сили не потрібні країні, яка проводить мирну політику, а держави, які її оточують, не складають для неї військової загрози (востаннє швейцар. ополчення брало участь у бойових діях 1798 під час вторгнення наполеонівських військ).

У 1960-х роках виникла напруженість навколо питання про трудових мігрантів із країн Пд. Європи. Місцеві мешканці вважали їх винними у внутр. проблемах країни, зокрема нестачі житла. Уряд ввів обмеження, що різко скоротило частку іноземців серед працюючих. 1982 виборці відхилили пропозицію уряду про лібералізацію правил, що регулювали перебування іноз. робітників і їхніх сімей. 1994 учасники референдуму схвалили посилення законодавства про перебування іноземців, проте контингент іноземних робітників у Ш. залишається значним – 25% від загальної кількості зайнятих.

У серед. 1990-х років Ш. охопили гострі громадські дебати навколо наступних тем: награ-

боване нацистами золото за рахунок жертв Голокосту на рахунках в швейцар. банках; грошові внески і цінності, розміщені євреями у швейцар. банках до і під час війни; політика Ш. під час Другої світової війни щодо біженців. Після війни Ш. погодилася повернути внески потерпілим і їх спадкоємцям. Відповідно до Вашингтонської угоди 1946 Ш. повернула золото на 58 млн дол. Однак, приватні позивачі і єврейські адвокати звинуватили швейцар. банки в тому, що вони перешкоджають спадкоємцям у доступі до «заморожених» рахунків померлих вкладників. Позицію Ш. у роки Другої світової війни на початку 1990-х роках досліджувати спец. комісії. Комісія на чолі з істориком із Цюриха Жан-Франсуа Берж'є Берж'є визначила потік золота з Німеччини у Ш. за роки війни на суму від 1,6 до 1,7 млрд франків, включно із золотом, що належало жертвам Голокосту. Брит. мін. закорд. справ Малкольм Ріфкінд офіційно звинуватив Ш. у зберіганні до 90% «золота Райху». 1997 у США розгорнулася кампанія з повернення т. зв. нацистського золота, США погрожували застосувати екон. санкції проти швейцар. банків, якщо останні відмовляться надати допомогу позивачам. 1998 банків. група «Швайцеріше кредитанштальт» і «Швайцерішер банкферайн» погодилися виплатити 1,25 млрд доларів як компенсацію жертвам Голокосту та їх спадкоємцям.

Комісія також проаналізувала політику Ш. стосовно біженців і вказала на її антисемітський характер: під час запровадження 1938 обов'язкової візи був застосований дискримінуючий штамп, який означав відмову у праві на надання притулку. Це обмеження було частково скасовано лише 1943. Комісія встановила понад 24 тис. випадків відмови біженцям, що фактично «сприяло» потраплянню євреїв у табори смерті. Водночас, було відзначено, що під час війни Ш. надала прихисток 60 тис. особам, бл. половини з яких – євреї. 2000 з 1000-франкової банкноти забрали зображення швейц. невропатолога Августа-Анрі Фореля, який на поч. ХХ ст. розвивав расову теорію (банкнота з його зображенням випускалася у 1978–2000). Нині на цій банкноті зображення швейц. історика європ. культури і мистецтва Якоба Буркгардта.

У перші роки ХХІ ст. змінився внутрішньополіт. клімат. Партії лівого – СДПШ, і правого спрямування – Швейцарська народна партія (ШНП) – зміцнили свої позиції, хоча радикальні рішення, які партії виносили на референдуми, зазнавали поразки. Так, ініціатива, що передбачала обмеження долі іноземців, що мають право на тривале проживання у Ш. на рівні 18% від заг. кількості насе-

лення, 2000 відхилена більшістю у 64%. Кількість іноз. громадян, які проживають у Ш., зросла приблизно до 1,4 млн.

У грудні 2003 склалася нова формула партійної пропорції у Федеральній Раді: ШНП отримала ще одне (друге) місце у вищому виконавчому органі. Представницькі місця втратила Християнська народна партія, яка на виборах до Національної Ради зайняла 4 місце. У вересні 2005 населення підтримало рішення про розширення свободи пересування на 10 нових держав – членів ЄС. Восени 2010 вперше в уряді Ш. більшість (4 з 7 міністерських портфелів) отримали жінки.

Ш. високорозвинута індустріальна країна з інтенсивним с/г. В економіці зайнято 57% населення, з них у пром.-сті та будівництві – 23,4%, у с/г – 3,4%, сфері послуг – 73,2% (2010). Безробіття 2015 дорівнювало 3,3% працездатного населення. Річний дохід на одного швейцарця понад 36 тис. доларів. С/г спеціалізується на тваринництві. Економіка країни залежить від зовніш. торгівлі – імпорт сировини і напівфабрикатів, експорт виробів пром.-сті. (на експорт йде близько 50% продукції текстильної, близько 70% машинобудівельної, понад 90% хімічної та фармацевтичної, 98% годинникової пром.-сті). Гол. партнери – країни ЄС – понад ¾ експорту та імпорту. У пром.-сті. домінують великі об'єднання транснаціонального характеру: концерни «Нестле», «Новартіс» і «Гоффман-ла-Рош» (хімічно-фармацевтична продукція), шведсько-швейцарський концерн «Асеа Браун Бовері» (електротехніка та турбінобудівництво). Ш. часто називають годинниковою фабрикою світу: відомі марки Rolex, Swatch, Chopard, Breguet, Patek Philippe. У Ш. знаходяться 4 найбільші у світі підприємства з очищення золота, переробляючи 2/3 від його світ. видобутку. Відповідно Ш. є найбільшим в світі імпортером та експортером золота. 2014 його імпорт склав 23%, а експорт – 21% від світового обігу.

У країні функціонує бл. 4 тис. фінансових інститутів. Швейцарський національний банк, який почав свою діяльність в 1907, є єдиною фінансовою установою, яка випускає національну валюту. Система приватних банків Ш. у 1990-х складалася з кількох великих комерційних банків, які входили до «великої четвірки»: «Швайцерішер банкферайн» (ШБФ), «Швайцеріше банкгезельшафт» (ШБГ), «Швайцеріше кредитанштальт» і «Швайцеріше фольскбанк». 1997 «велика четвірка» перетворилася на «велику трійку», після об'єднання ШБГ з ШБФ. 2008 банківський сектор забезпечував створення 12% ВВП країни. На швейцарські банки, які користуються відмінною репутацією, завдяки прогнозованій внутрішньо

політ. ситуації, стабільній швейцарській валюті і дотриманням принципу «банківської таємниці», припадає 35-40% світового управління власністю і майном приватних та юридичних осіб.

Періодично в Ш. виявляються факти проникнення в країну «брудних капіталів». 1987 у «відмиванні» доходів від торгівлі наркотиками були викриті 3 найбільші банки. У незаконних операціях брав участь Ганс Копп - чоловік федерального міністра юстиції і поліції Ш. Е. Копп (згодом подружжя опинилося на лаві підсудних). Також було розкрито факт відмивання 150 млн доларів, що належали колумбійській наркомафії. Серед клієнтів швейцар. банків фігурували також диктатори, які нажили мільярди на пограбуванні своїх народів, в тому числі президенти Гаїті Ф. Дювальє (1957-71), Філіппін Ф. Маркос (1965-86), Румунії Н. Чаушеску (1974-89), Демократичної Республіки Конго С. Мобуту (1965-97). Законом 1990 про контроль у фінан. сфері була встановлена кримінальна відповідальність для швейцар. громадян, що беруть іноземні гроші, не з'ясовуючи їх походження. 1991 Заборонено (крім виняткових випадків) відкриття анонімних рахунків і позбавило розпорядників майна права приховувати при відкритті рахунку справжні імена своїх клієнтів. З 1994 швейцар. банкам надано право повідомляти правоохоронні органи про сумнівних клієнтів і угоди. Від 1989 в Ш. були заведені великі кримінальні справи на 90 швейцар. компаній, які підозрювалися з зв'язках з рос. мафією. З 1998 у Ш. вступив у силу закон про боротьбу з «відмиванням» коштів у фінансовому секторі, який дозволив привідкрити таємницю банківських рахунків для виявлення «брудних» грошей. Так, внаслідок конфлікту банку UBS з податковими органами США 2009, банку довелося видати 4450 рахунків амер. громадян, запідозрених в ухиленні від податків (США вимагали дані про 52 тис. рахунків американських громадян). Після саміту «Великої 20» 2009 у Лондоні Ш. перейняла стандарти Організації економічного співробітництва і розвитку у сфері надання правової допомоги у справах пов'язаних з податковими злочинами.

Ш. займає 4 місце в світі після США, Японії, ФРН за експортом капіталу. Прямі інвестиції за кордоном складають 29% швейц. ВВП (при середньому показнику в світі бл. 8%). 75% всіх швейцар. інвестицій скеровується на розвиток пром.-сті (в основному, країни Лат. Америки і Пд-Сх. Азії).

Ш. є найбільшим донором спец. установ ООН, виділяючи на їх потреби до 1 млрд доларів. На сучасному етапі застосовується більш гнучкий принцип нейтралітету. 2001 Ш. не дозволила використати свій повітряний простір військовим

літакам США, які брали участь у бойових операціях в Афганістані. Водночас таке право отримала авіація США з гуманітарним вантажем. 2004 Ш. підписала пакет угод з ЄС. 2005 пройшов референдум, на якому ухвалено положення Договору про свободу переміщення між Ш. і ЄС. Після бурхливих внутрішньо політ. дискусій Ш. приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру». Ш. виступає дипломат. посередником за відсутності дипломат. відносин між ними, зокрема, інтереси СРСР в Іраці 1955; В. Британії в Аргентині 1982; США в Ірані, Кубі; Куби в США; Росії у Грузії 2008. Ш. надає свою територію для прямих переговорів між учасниками конфліктів: нагорно-карабахська і абхазька проблеми, кіпрське врегулювання.

На території Ш. знаходяться штаб-квартири багатьох міжнар. орг-цій – Червоного Хреста (з 1878), Ліги Націй (1919-46); СОТ, МОП, В ООЗ, МОК та ін.

23.12.1991 Ш. визнала держ. незалежність України і 06.02.1992. Посольство Ш. в Україні відкрито у липні 1992, у лютому 1993 відкрито посольство в Берні. З 1996 Ш. почала надавати Україні технічну допомогу, щоб підтримати її на шляху становлення громад. суспільства. Загальний обсяг цієї допомоги з 2002 перевищив 60 млн швейц. франків. Для її координації створено Швейцар. бюро співробітництва в Україні. Обсяг швейц.-укр. торгівлі склав майже 1033 млн дол. США (2009). Обсяг прямих інвестицій в економіку України на 2010 склав 805,5 млн (12,6% більше ніж 2009). 2009 у м. Веве за участю укр. делегації було відкрито пам'ятника письменнику Миколі Гоголю.

Перші укр. іммігранти почали прибувати до Ш. у другій пол. XIX ст. (спочатку до Цюриху, а потім Женеви). Це були здебільшого митці, політичні діячі (зокрема, М. Драгоманов) і студенти. Друга хвиля українців прибула до Ш. після поразки нац.-визв. руху 1917-21. У Берні 1918-26 діяла Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки. Третя хвиля міграції до Ш. припадає на період завершення Другої світової війни: колишні військовополонені та «остарбайтери», втікачі з СРСР. У Ш. було створено т. зв. Український допомоговий комітет в Женеві та Українське допомогове об'єднання в Цюриху. 1945 створено «Об'єднання українців», (згодом – Українське т-во в Швейцарії, президент – Андрій Лужницький). Четверта хвиля міграції припадає на період незалежності України. Станом на 30.06.2017 у Ш. проживає 6681 громадянин України. Найбільші групи українців зосереджені в р-нах Цюриху, Базеля, Берна, Женеви/Лозанни. В останні роки сформувалися і діють ряд місцевих спільнот укр. громади: у німецькомовній частині Ш. діють Базельський осередок УТШ і група «Українці

в Берні»; у франкомовній – Женевський осередок УТШ, Міжнародна швейцарська асоціація «Free Ukraine» і «Культурна організація Романдія – Україна». У зв'язку з рос. агресією укр. громада Ш. активно підтримує Україну, допомога спрямовується Збройним Силам, добровольчим батальйонам, медичним центрам, постраждалим в зоні АТО.

Лит: Райнгардт Фолькер. Історія Швейцарії. Від початку до сьогодення. Київ: Темпора, 2013; Томас Майсен. Історія на Швейцарія. Софія: Рива, 2014; André Holenstein, *Thomas Maissen*, Maarten Prak. *The Republican Alternative. The Netherlands And Switzerland Compared.* Amsterdam: University Press, 2009.

3. Баран (Львів).

ШВЕЦІЯ (Королівство Швеція) – держава в Північній Європі. Межує з Норвегією та Фінляндією. сполучена з Данією Ерессунським мостом через однойменну протоку. Омивається Балтійським морем. Загальна площа: 450 тис. км². Адмін.-терит. поділ: 21 область (лени). Чисельність населення: 10,2 млн (2018), зокрема 2,4 млн іммігрантського походження. Нац. склад і етнічні групи: шведи, сирійці (1,7%), фіни (1,49%), іракці (1,39%), поляки (0,9%), іранці (0,79%), сомалійці (0,66%), саами (0,2%). Релігійний склад населення (2016): шведська лютеранська церква – 61,2%, 2,75% – інші протестантські деномінації, 1% – православні, 0,92% – римо-католики, 5,4–5,8% – іслам. 2000 Церква відокремлена від держави. Держ. мова: шведська. З 01.07.2009 статус мови меншин мають фінська, мянкієлі, саамська, ромська, ідиш. Форма держ. правління: конституційна монархія. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Стокгольм. Глава держави: монарх. Законодавча влада: однопалатний (від 1970) Риксдаг. Найвищий орган виконавчої влади: уряд, сформований Риксдагом, очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: шведська крона.

Сучасна шведська індустрія розвивалася швидкими темпами на зламі XIX–XX ст. Саме тоді оформилися металургійна і машинобудівна галузі, а напередодні *Першої світової війни* Ш. стала найбільшим у світі експортером товарів, виготовлених із деревини. Незважаючи на стрімкі темпи розвитку пром-сті, у цей період держава разом із Ірландією й Норвегією входила до трійки лідерів за відсотковим співвідношенням емігрантів до к-сті населення. Тоді ж формувалися великі швед. діаспори у Канаді та США (в основному у штатах Міннесота і Вашингтон, що за кліматичними умовами нагадували Скандинавію), які на поч. XXI ст. нараховували більше 4 млн і 300 тис. відповідно.

Шведсько-норвезька унія, яка проіснувала до 1905, опиралася на такі документи: Кільський мирний договір, Мосську конвенцію й Акт від 11.1814 про обрання королем Норвегії швед. короля Карла XIII (1809–18). Погляди на унію у сторін були різними, зокрема, шведи розглядали її, як компенсацію, за втрачену 1808–09 Фінляндію, тому Норвегія, на думку уряду, мала злитися зі Ш. Натомість норвежці розглядали її лише як етап на шляху до незалежності. 1814–1905 Норвегія управлялася швед. королем, але зберегла надзвичайно широку автономію – мала власну Конституцію 1814, Стортинг і право визначати внутрішню політику. Єдиною сферою, яка підлягала Стокгольму, була зовнішня політика. 1885 у Ш. проведено реформу, за якою розширено компетенцію Риксдагу в зовн. політиці, відтак норвезькі політики почали вимагати власних міністра закордон. справ і консульську службу. У травні 1905 Стортинг розглянув і прийняв закон про консульську службу. Небажання швед. короля Оскара II (1872–1907) підписати цей закон стало формальним приводом до розірвання унії. 07.06.1905 Стортинг оголосив, що «унія зі Швецією під одним королем розірвана, оскільки король більше не діє, як король Норвегії». Риксдаг відмовився визнавати це одностороннє рішення, але не наважувався на військ. інтервенцію і вимагав провести референдум. У серпні 1905 переважні більшість норвежців висловилися за розірвання унії. 26.10.1905 за посередництва Франц. Республіки і Російської імперії підписано Карлстадтську конвенцію, за якою Стокгольмом визнавав незалежність Норвегії, остання зобов'язувалася знищити всі військові укріплення на кордоні зі Ш, встановлювалася демілітаризована зона від Північного моря до 61 паралелі. Оскар II заборонив представникам династії Бернадотів претендувати на норв. престол.

Поряд із питанням про унію другою проблемою в політ. житті Ш. стала вимога загально-го і рівного виборчого права, яка мала серйозні передумови. У XX ст. Ш. увійшла, реформувавши систему фінансування і комплектування армії. Закон про оборону 1901 поклав край утриманню армії в мирний час за рахунок населення і утворив призовне військо з терміном служби 240 днів.

На зламі XIX–XX ст. оформилися основні політ. партії: 1889 – соціал-демократична партія, 1900 – ліберальна коаліційна, 1904 об'єдналися консерватори. Після проведення військ. реформи популярним стало гасло «Одна людина, одна гвинтівка, один голос» (гостроти питанню додавав той факт, що у Норвегії Стортинг ввів загальне виборче право для чоловіків ще 1898). Закон

про виборче право, поданий урядом консерватора Арвіда Ліндмана 1907 і ратифікований 1909, запроваджував загальне виборче право для чоловіків у виборах до другої палати Риксдагу і пропорційні вибори до двох палат. Вибори до Риксдагу 1911 вперше проводилися за цією системою та принесли перемогу лібералам, відповідно, уряд сформував їх лідер Карл Стаф, що не сподобалося монарху Густаву V (1907–50), який вважав міністрів своїми представниками, а не репрезентантами більшості у Риксдагу. Посилилося протистояння короля з Риксдагом і урядом.

Після 1911 питання оборони стало найважливішим у внутр. політиці. У зв'язку зі створенням нового кабінету Густав V підкреслив, що є прихильником зміцнення обороноздатності країни. Проте, у передвиборчій програмі лібералів фігурувала обіцянка зменшувати військові витрати, тому К. Стаф, попри загострення міжнар. ситуації 1913–14 відмовився збільшити військ. асигнування і продовжити термін військ. служби, а основні зусилля скерував на підготовку V Літніх Олімпійських ігор (05.05–22.07.1912). На підтримку своєї позиції король організував 06.02.1914 «селянський похід», в якому взяло участь до 30 тис. осіб, котрі вимагали негайного вирішення питання про оборону. Суперництво за владу між монархом і урядом призвело до відставки К. Стафа, формування кабінету консерватора Яльмара Гаммаршельда і нових виборів до Риксдагу. Вибори 1914 засвідчили першу перемогу соціал-демократів, що з огляду на категоричність Густава V могло загрожувати монархічному ладу Ш.

Примирила конкуруючі сторони Перша світова війна, яка поклала край політ. суперечкам, і в Ш. почалася мобілізація. У грудні 1914 у м. Мальме зустрілися монархи трьох сканд. держав Густав V, Хокон VII і Кристіан X, які прийняли спільну постанову дотримуватися нейтралітету у світовому конфлікті. Таким чином, нейтральний уряд Д. Гаммаршельда дотримувався Гаазької конвенції, користуючись правом вести торгівлю з обома воюючими сторонами. Коли здійснювалася блокада Німеччини, швед. нейтралітет став корисним для *Четверного союзу*, тому *Антанта* посилила контроль над швед. трансокеанськими перевезеннями і зрештою блокувала їх. Тому вже 1916 у Ш. відчула гостру нестачу продуктів, відбувся перехід на карткову систему їх розподілу. Навесні 1917 уряд уклав угоду з Антантою про відновлення імпорту з Заходу. У роки війни відбувалася подальша демократизація швед. політ. системи. У вересні 1917 соціал-демократи вдруге перемогли на виборах, тому королю прийшлося змиритися із фор-

муванням уряду ліберала Нільса Едена, у складі якого було чотири соціал-демократи. 1918–21 відбувся перегляд Конституції – основними нововведеннями стало право голосу для жінок і заг. виборче право також на муніципальних виборах. 1920 сформовано перший соціал-дем. уряд Яльмара Брантінґа.

Упродовж 1920-х швед. пром-сть досягла великих успіхів. Засновані ще напередодні війни підприємства «Буфорс», «Сепаратор», «Ерікссон», АСЕА, «Електролюкс» вийшли на міжнар. ринок. З виробництва сірників Ш. стала світовим лідером. З країни-боржника, залежної від імпорту, Ш. упродовж 1920-х років перетворилася на країну, чия пром-сть відкривала за кордоном дочірні підприємства. Стрімкий технолог. і екон. розвиток викликав соц. зміни. 1914 запроваджено заг. пенсію за віком, 1920 встановлено 8-год. робочий день, зміцнили профспілки.

Соц.-екон. розвиток Ш. сповільнила світова екон. криза 1929, наслідки якої країна пододала щойно наприкін. 1930-х, використовуючи підходи англ. економіста Джона Кейнса, тому у підходах до стабілізації економіки можна знайти багато паралелей із «*Новим курсом*» Ф. Рузвельта. Перший уряд 1936–39 соц.-дем. Пера Ганссона запропонував програму створення суспільства загально-го добробуту, яка називалася «Дім для народу» (1934 у Данії «Данія для народу»), яка увійшла в історію, як «Шведська модель». Фіскальна складова передбачала прогресивне оподаткування; запровадження загальної пенсії в залежності від трудового стажу, вдосконалення системи охорони здоров'я і соц. захисту, оновлення житлового фонду та проведення шкільної реформи із запровадження заг. обов'язкової 9-річної освіти. Однак реалізації всіх цих планів перешкодили події Другої світової війни.

Зовн. політику Ш. у міжвоєнний період визначали спроби СРСР посилити свій вплив на Балтиці та загроза з боку Німеччини на півдні. У 1920-х роках у Ш. не існувало проблем із безпекою, тому 1925 прийнято Закон про оборону, який скорочував збройні сили. Коли 1920 Ш. вступила до *Ліги Націй*, постало питання, наскільки це узгоджувалося з традиційною політикою нейтралітету. Тому 01.07.1936 Стокгольм зробив уточнення, що не братиме участі у збройному солідарному опорі агресору за рішенням Ради Безпеки Ліги. Ш. підтримала проголошення незалежності Фінляндії 06.12.1917. У червні 1919 було проведено референдум на Аландських о-вах, за результатами якого 95,48% населення висловилося за приєднання до Ш. Оскільки офіц. Гельсінкі виступив проти такого сценарію, справу було

передано на арбітраж Лізі Націй, яка 1921 прийняла рішення, що о-ви залишалися Фінляндії, але їм мали надати автономію і заборонити споруджувати фортифікаційні споруди чи військові бази, що призвело до тимчасового погіршення швед.-фін. відносин. Загострення геополітичної ситуації наприкінці 1930-х років призвело до спроб Ш. налагодити зв'язок із пн. сусідами. У квітні 1938 Стокгольм запропонував оборонне співробітництво, яке Копенгаген і Осло відкинули, а Гельсінкі зацікавилися лише в контексті спільного захисту Аландських о-вів. Однак, вже у травні 1939 СРСР наклав вето на цей план.

З поч. Другої світової війни Ш. підтвердила свій нейтралітет. *Радянсько-фінська війна 1939–40* стала випробуванням для швед. зовн. політики, прихильник втручання у війну глава МЗС Рікард Сандлер 30.11.1939 подав у відставку. Більшість громадян вимагали допомогти фінам, було створено 8-тисячний добровільний корпус, фін. армії надавалась військово-техн. допомога. До 1944 з гуманітарних міркувань з терит. Фінляндії у Ш. переїхало до 36 тис. дітей. Однак, під час рад.-фін. війни Ш. заборонила перекинути війська союзників через швед. територію. Саме Ш. у березні 1940 виступила посередником при підписанні мирного договору в Москві.

09.04.1940 нацистська Німеччина напала на Данію і Норвегію й висунула вимогу до Ш. дозволити транзит військ і техніки. У квітні-травні 1940, доки тривав опір Норвегії, Ш. дозволяючи лише перевезення під егідою Червоного хреста. Торгівля Ш., за винятком суден гарантованої безпеки, обмежувалася Німеччиною та її союзниками. Найвагомим був експорт залізної руди до Німеччини й імпорт вугілля звідти. Для союзників Ш. була острівцем нейтралітету в окупованій німцями Європі, що було надзвичайно важливо для біженців і *Руху Опору*. У Гетеборзі кілька разів відбувався обмін військовополоненими, у Ш. знайшли притулок біженці із прибалтійських країн, Данії та Норвегії. У вересні 1943 Ш. надала притулок 75 тис. данських євреїв. Гуманітарна діяльність з порятунку в'язнів концтаборів розгорнув граф Ф. *Бернадота*, який у «білих автобусах» (пофарбовані у білий колір із емблемою Міжнародного Червоного хреста), на завершальному етапі війни вивіз до швед. лікарень 27 тис. в'язнів із концтаборів, зокрема, 5 тис. скандинавів і 1 615 євреїв.

Вибори 1940 принесли перемогу Шведській соціал-дем. робітничій партії (СДРП), яка 1945 замість коаліційного сформувала суто соціал-дем. уряд. 1946–69 незмінним прем'єром і реалізатором реформ, анонсованих ще в програмі «Дім для народу» став Т. *Ерландер*. 1945–51 швед. історики

називають «порою жнив» для соціал-демократів. Завдяки соц. політиці соціал-дем. урядів було збільшено пенсію до прожиткового мінімуму (1947), прийнято закон про охорону праці (1948), закон про загальну 9-річну освіту (1950) тощо.

Протягом багатьох років екон. реформи проводилися завдяки фінансовій реформі, затвердженій Риксдагом 1947: прогресивний податок на прибуток і майно, був підвищений відсоток зі спадщини. Таким чином, Ш. перетворилася у світового лідера з оподаткування, і на початку XXI ст. 52% зарплати шведа «з'їдали» фіскальні служби. Саме податкова політика призвела до того, що 1948 соціал-демократи втратили більшість у Риксдазі, тому відмовилися від планів націоналізації банків, страхових компаній і окремих галузей пром-сті.

У 1950-х роках, намагаючись подолати інфляцію, уряд не проводив нові реформи. Економічне піднесення 1960-х дозволило продовжити реформи: розширено мережу дитячих закладів, вдосконалено систему догляду за хворими і старими, скорочено робочий тиждень, оплачувану відпустку збільшено до 4-х тижнів, реформовано гімназійну освіту. Швейцарець Л. Корбузьє був автором проєкту перших соц. помешкань, які поширилися і у Ш., де на поч. 1960-х уряд вирішив спорудити 1 млн такого житла (при загальному населенні країни 7 млн.) – т. зв. Програма мільйон. Проте корінні шведи не захотіли там селитися, оскільки надавали перевагу індивідуальним будинкам. Власне цей тип житла пригодився у 1990-х, коли розпочалась хвиля імміграції з мусульманських країн. На поч. XXI ст. у таких кварталах до 85% населення можуть складати іммігранти.

Окрім соц.-екон. питань уряди СДРП приділили увагу й реформуванню політ. системи. Для цього 1954–63 працювала конституційна комісія на чолі з Рікардом Сандлером, яка готувала проєкт Акту про Риксдаг. 1970 законопроєкт ухвалено. За законом Риксдаг став однопалатним і складався з 350 депутатів (1976 зменшено до 349, аби не виникало колізій при прийнятті рішень), вибори мали відбуватися кожні 3 роки (1994 каденція 4 роки). Густав VI Адольф (1950–73) сприйняв ці зміни спокійніше, аніж 1911 його батько. Новий монарх Карл XVI Густав (з 1973) мусів змиритися з тим, що 1974 ухвалено, а 01.01.1975 вступила в силу нова форма правління – Риксдаг видає закони, визначає податки, формує відповідальний перед ним уряд. Король втратив право головувати на засіданнях уряду, перестав бути головнокомандувачем і зберіг лише представницькі функції. 1980 внесли зміни в закон про успадкування престолу, за яким жінки мають аналогічні права з чоловіками (у Норвегії аналогічна норма 1990).

Енергетична криза 1973 похитнула «Шведську модель» соц. добробуту і порушила гегемонію соціал-дем. урядів. На поч. 1970-х років розвиток пром-сті, особливо стрімкий 1950–60-х призвів до невпинного і швидкого підвищення рівня життя. Із серед. 1970-х років ці процеси пригальмувалися, а наприкін. 1980-х майже зупинилися. Тому, після 1976 з 12 урядів 6 формувала СДРП, три – партія Центру, два – Поміrkована коаліційна партія, один – Народна партія. 2018 главою уряду був представник СДРП Челль Стефан Льовен. В останній чверті ХХ ст. у порядку денному з'являються нові виклики, зокрема, екологічний, національний, міграційний і проникнення емансипації навіть у релігійну сферу. Ще 1976 Партія центру обіцяла зупинити спорудження атомних реакторів, що призвело до урядової кризи 1978. Через два роки відбувся референдум, на якому 58% учасників проголосували за подальше розширення мережі АЕС до 12 реакторів і їх поступове згортання після 2010. Відповідаючи на ці тенденції, 1988 з'явилася партія «зелених», яка 1995, здобувши 5% голосів, увійшла до Риксдагу.

З середини ХХ ст. саами у Ш. все активніше вимагали захисту своєї культурно-етнічної ідентичності, каталізатором стало прийняття Саамського акту 1988 у Норвегії. З 01.01.1993 вступив у силу закон, за яким створювався окремий Саамський парламент. Для участі у перших виборах 16.05.1994 зареєстровано 5,4 тис. осіб, 2013 вже 8,3 тис. 26.08.1994 першу сесію в м. Кіруна відкривав Карл XVI Густав. 01.07.2009 саамська, як і фінська, мянкіелі, ромська й ідиш отримали захист, як мов меншин.

Ш. стимулювала трудову імміграцію з другої пол. 1960-х років, особливо з Туреччини і Югославії, згодом марокканцям, пакистанцям, єгиптянам й іракцям (137 тис. у 2017). З 1980-х років надавала притулок політ. біженцям. В останні десятиліття ХХ ст. Ш. провадила найліберальнішу імміграційну політику. Саме тоді різко зростає кількість мусульман. 1990–93 бл. 150 тис. вихідців із Югославії отримали політ. притулок. Мігранти мешкають в околицях великих міст (Стокгольм, Гетеборг, Мальме) 1999 кожен п'ятий бізнес належав іноземцю. Більшість мігрантів у Ш. мають шведське громадянство, оскільки з 1963 його отримував кожен, хто прожив там 5 років. З 1976 у місцевих виборах може брати участь кожен, хто прожив у Ш. хоча б 3 роки. З 2000 дозволене подвійне громадянство. 2000 іслам отримав право на частку церковного податку, діють 6 мечетей, найстаріша з яких 1976. 2010 і 2013 у передмістях Стокгольму відбулися погроми, ініційовані іммігрантською молоддю, які не сягнули

масштабів *Франції*, але носили схожий характер. Міграційна криза, яка розпочалася 2015, мала для Ш. серйозні наслідки: 2015 надали притулок 163 тис. осіб, що склало 1,6% населення. 2016 швед. уряд зробив жорсткішим імміграційне законодавство, введено контроль на кордоні з Данією. 1988 у Ш. виникла ультраправа політична сила – Шведські демократи, яка виступає за жорсткіше регулювання імміграції. На основі результатів виборів до Риксдагу можна простежити динаміку росту їх популярності: 1998 – 0,4%, 2002 – 1,4%, 2006 – 2,9%, 2010 – 5,7%, 2014 – 12,9%. В умовах міграційної кризи їх популярність зростає.

2000 Шведська національна лютеранська церква була відокремлена від держави. На зламі ХХ–ХХІ ст. у Ш. посилилася б-ба з усіма виявами гендерної дискримінації (1999 перша держава, де частка жінок в уряді перевищила чоловіків і склала 11:9), яка проникла і в релігійну сферу: 2014 архієпископом Упсали вперше стала жінка Антье Аккелен, 1998–2009 єпископом Стокгольма була Кароліна Крук. 2009 її замінила Ева Брюнн, яка уклала нетрадиційний шлюб. Схожі процеси відбуваються й у мусульманській спільноті – 2004–14 Раду шведських мусульман очолювала Хелена Бенауда.

Після війни головним принципом зовн. політики було неприєднання до військово-політ. блоків із метою зберегти нейтралітет на випадок війни. 1945 Ш. увійшла до ООН, а 1953–61 Д. *Гаммаршельд* був її ген. секретарем. 1947 приєдналася до *Маршалла плану 1947*, однак 1951 відмовилася від подальшої допомоги. 1948 після комуніст. перевороту в Чехословаччині й блокади Берліна, Ш. запропонувала створити Скандинавський оборонний союз, який бачила незалежним від великих держав, проте 1949 Данія і Норвегія приєдналися до *Північноатлантичного пакту*. Тому Стокгольм був змушений обмежитися екон. співпрацею – 1952 створили Північну раду (Ш., Данія, Ісландія, Норвегія + 1955 Фінляндія), яка дозволила скасувати паспортний контроль між цими країнами, створити спільний ринок робочої сили й узгодити соц. законодавство. 05.05.1949 Ш. стала співзасновником Ради Європи, а 1959 – *Європейської асоціації вільної торгівлі* (САВТ). Незважаючи на політику нейтралітету, Ш. висловлювала власну позицію щодо міжнар. конфліктів. Ш. до 1950 не визнавала Ізраїль, гостро критикували методи США у *В'єтнамській війні 1957–73*, засуджувала політики *апартеїду* в ПАР, 1973 надала політ. притулок біженцям після перевороту А. *Піночета*, виступила проти рад. інтервенції в Афганістані (особливо після того, як жовтні 1981 рад. підводний човен сів на міліну біля швед. військ-морськ. бази в затоці Г'осеф'ерден).

Розпад СРСР дозволив модифікувати зовн. політику Ш. 1991 офіц. Стокгольм визнав балтійські республіки і надавала їм значну фінансову підтримку. Влітку 1991 соціал-дем. уряд Карла Більдта подав заявку на членство в ЄС. У листопаді 1994 більшість учасників референдуму підтримали вступ до Євросоюзу, і 01.01.1995 Ш. стала членом ЄС, але відмовилася від військової співпраці. 1996 Ш. висловила підтримку вступу до ЄС балтійських республік, що їй трапилося 2004. У грудні 1997 Риксдаг постановив, що Ш. не братиме участі в монетарному союзі, тобто збереже нац. валюту – шведську крону. Змінився вектор відносин із НАТО – 1994 Ш. приєдналася до програми *Партнерство заради миру*, а з 1997 – член Ради євроатлантичного партнерства. Ш. один із найактивніших партнерів НАТО в операціях у Боснії та Герцеговині (з 1995), Косово (з 1999), Афганістані (з 2003–14), Лівії (з 2011), в також проти ІДІЛ (з 2015). 01.06.2016 Риксдаг затвердив меморандум, який передбачає цивільну і військову підтримку силам НАТО, якщо вони перетинатимуть територію Ш. у мирний чи військовий час.

1918–20 у Стокгольмі діяла Українська дипломатична місія, очолювана спочатку Б. Баженовим, а згодом К. Лоським. 19.12.1991 Ш. першою серед країн Пн. Європи визнала незалежність України. Дипл. відносини були встановлені 13.01.1992. Сьогодні важливу роль у двосторонніх відносинах відіграє реалізація запропонованої Ш. ініціативи «Східне партнерство». Швед.-укр. політичний діалог на усіх рівнях має сталу динаміку, яка поглибилася після 2014. В останні роки відбуваються офіц. контакти на рівні глав держав і урядів, міністрів закорд. справ і оборони обох держав, зокрема, лише 2017 відбулись 8 контактів глав зовнішньої політ. відомств України та Ш.

Незважаючи на ті виклики, які зустріла «Шведська модель» суспільства загально-го добробуту і відсутність нових енергетичних ресурсів, у ХХІ ст. Ш. залишається державою з потужною економікою (серед масштабних проєктів спорудження Ерессунського моста, яке завершилося 2000, та поєднало Мальме з Копенгагеном), давніми дем. традиціями, суспільством, відкритим до змін. Після розпаду СРСР Ш. модифікувала доктрину нейтралітету, вступивши до ЄС і приєднавшись до програми Партнерство заради миру.

Літ.: Йорген Вейбуль. Коротка історія Швеції [пер. зі швед. О. Буценка]. – Стокгольм: Шведський інститут, 1998; Lars Magnusson. An Economic History of Sweden. London: Routledge, 2000.

Б. Сипко (Львів).

ШЕВАЛЬЄ Моріс (Chevalier; 12.09.1888 – 01.01.1972) – франц. шансон'є і актор. У кіно прийшов з естради. У своєму знаменитому солом'яному капелюсі та з тростинкою створив образ «співця французьких бульварів». Поєднавав кар'єру співака і кіноактора у франц. й амер. кіно. Знімався у фільмах «За звичкою» (1911), «Герой дня» (1937), «Мовчання – золото» (1947), «У мене було сім дочок» (1954) та ін. 1958 нагороджений премією «Оскар» за внесок у кіномистецтво.

Н. Сиротинська (Львів).

ШЕВАРДНАДЗЕ Едуард (Shevardnadze; 25.01.1928 – 07.07.2014) – рад. і грузин. політик. Н. у с. Маматі (Зх. Грузія). З 1946 працював у комс. і парт. органах Грузії. 1957–61 – 1-й секретар груз. комсомолу. 1959 закінчив Кутаїський пед. ін-т. 1965–72 мін. внутр. справ Грузії, 1972–85 – 1-й секретар ЦК компартії Грузії. Після приходу до влади М. Горбачова як член політбюро Компартії активно підтримав його реформаторський курс, спрямований на демократизацію політ. життя в СРСР і запровадження ліберальних екон. перетворень. З липня 1985 очолював мін. закорд. справ, заступивши на цьому посту А. Громико. Один з архітекторів нового курсу рад. зовн. політики, спрямованого на розрядку міжнар. напруженості та завершення періоду «Холодної війни». Готував зустрічі на найвищому рівні між М. Горбачовим і Р. Рейганом (1985, Женева; 1986, Рейк'явік), М. Горбачовим і Дж. Бушем (1989, Мальта; 1990, Вашингтон), у ході яких було не тільки нормалізовано рад.-амер. відносини і закладено основи реального роззброєння (Договір про ліквідацію ракет середнього радіусу дії, 1987; Договір про звичайні види озброєнь у Європі, 1990; Договір СНО-1, 1991), але й підготовано ґрунт для реального співробітництва двох наддержав на міжнар. арені (зокрема, під час кризи у Перській затоці 1991). Підтримував процес об'єднання Німеччини, виведення рад. військ з Афганістану (1989) і територій держав-учасниць *Організації Варшавського договору* (1989–91). Як один із найфаховіших і найавторитетніших рад. державних діячів користувався великою довірою та повагою іноз. дипломатів і політиків. Діяльність Ш. зазнавала різкої критики з боку консервативного крила рад. парт. і держ. керівництва. У грудні 1990 подав у відставку і застеріг суспільство від можливого військового перевороту. Деякий час жив у Москві. Рішуче засудив спробу антидержавного путчу в СРСР у серпні 1991 і підтримав дії Б. Єльцина. Після розпаду СРСР повернувся до Грузії. Докладав зусиль для припинення громад. війни у країні, яка розгорілася після усунення від

влади внаслідок військ. перевороту *З. Гамсахурдія*. З березня 1992 – голова Державної ради, глава Республіки Грузія. З 1992 очолював політ. орг-цію Союз громадян Грузії. 1992–95 – голова Верховної Ради Грузії. Уклав договір про приєднання Грузії до СНД (1993), доповодив до мирного врегулювання груз.-абхаз. конфлікту (1994). У листопаді 1995 обраний президентом Грузії. Зовн. політика Ш. зорієнтована на тісну співпрацю з європ. екон. і політ. структурами. Виступив одним із співзасновників регіональної орг-ції ГУАМ, куди увійшли Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова. Виважений внутрішньо- і зовнішньополіт. курс уряду Ш., спрямований перш за все на захист нац. інтересів країни викликав незадоволення певних політ. кіл як всередині країни, так і за її межами. Кремль звинувачував уряд Ш. у сприянні чеченському руху опору. На Ш. було вчинено два замаху. У квітні 2000 вдруге був обраний на президентський пост. Зазнавав критики з боку опозиційних сили, які вимагали демократизації політ. системи країни, припинення розкрадання державних коштів оточенням президента і його найближчими родичами. У листопаді 2003 звинувачений опозицією у фальсифікації виборів, на яких найбільше голосів здобув пропрезидентський блок «За нову Грузію». Під час Революції троянд 23.11.2003 подав у відставку. Помер у Тбілісі.

ШЕЙДЕМАН Філіпп (Scheidemann; 26.07.1865 – 29.11.1939) – нім. політик. З 1883 член соц.-дем. партії Німеччини. Належав до правого крила партії і разом з Ф. *Ебертом* був її лідером. Депутат Райхстагу (1903–18 і 1923–33). Під час війни (з 1916) виступав за укладення «миру взаємопорозуміння» («*Verständigungsfrieden*») без анексії і контрибуцій. У жовтні-листопаді 1918 – державний секретар в уряді *Макса Баденського*, у листопаді 1918–лютому 1919 – співголова (поряд з Ф. Ебертом) Ради народних уповноважених (тимчасового уряду) Німеччини. 09.11.1918 з балкони Райхстагу проголосив встановлення республіки. У лютому-квітні 1919 очолював перший коаліційний уряд Ваймарської республіки (1919–33). Подав у відставку, протестуючи проти умов *Версальського мирного договору 1919*. 1920–25 – бургомістр Касселя. Після приходу до влади нацистів (1933) емігрував до Данії.

ШЕЛЕСТ Петро Юхимович (14.02.1908 – 22.01.1996) – укр. політик. Н. у с. Андріївка (тепер Харківська обл.). 1927 закінчив Ізюмську партшколу і став секретарем Борівського райкому комсомолу на Харківщині. З 1928 член КП(б)У. 1935 закінчив Маріупольський металург. ін-т. 1940–48

перебував на партійній роботі. 1948–54 керував заводами у Ленінграді та Києві. 1954 обраний другим секретарем Київ. міськкому КП України. З 1957 – 1-й секретар Київ. обкому КП України. З 1963 – 1-й секретар ЦК КП України і член Президії Верховної Ради УРСР. З 1966 – член політбюро ЦК КПРС і ЦК КП України і член Президії Верховної Ради СРСР. На найвищій партійній посаді намагався відстоювати екон. інтереси України, добирався паритету у відносинах із союзним центром, наголошував на потребі розвитку вищої освіти у респ., нац. культури і розширення сфери вживання укр. мови. За книгу «Україна наша радянська» (1970) Ш. був звинувачений в «ідеалізації минулого України», «національній обмеженості» та «місництві». 1972 під приводом переведення на роботу до Москви був усунений з керівних посад в Україні. 1973 виведений зі складу політбюро ЦК КПРС і відправлений на пенсію. 1975–85 працював на авіаційному заводі у Підмосков'ї. Помер у Москві. Урна з прахом Ш. перепохована у Києві на Байковому кладовищі.

Г. Басара (Київ).

ШЕПАРД Алан (Shepard; 18.11.1923 – 21.07.1998) – амер. астронавт, контр-адмірал ВМС. Н. у Іст-Деррі (шт. Нью-Гемпшир, США). 1941–44 навчався в Військово-мор. академії США в Аннаполісі. Офіцер ВМФ, на есмінці «Коджсвелл» брав участь у боях у Тихому океані. 1942 здобув кваліфікацію мор. пілота. Проходив військ. службу у складі 42 винищувальної ескадрильї у штабах Вірджинія і Флорида, 1950–57 (з перервами) служив у школі льотчиків-винищувачів ВМС, був льотчиком-випробувачем. У квітні 1959 зарахований у загін астронавтів НАСА (7 осіб). 05.05.1961 став першим американцем, який здійснив суборбітальний космічний політ на кораблі-капсулі «Меркурій III» («Фридом 7»). З поч. 1960-х років очолював управління космонавтів у Центрі пілотованих польотів ім. Л. Джонсона (до 1974). У лютому 1971 також здійснив політ на Місяць як командир космічного корабля «Аполлон 14» (разом з Е. Мітчелом і С. Руза), двічі виходив на поверхню природного супутника Землі (перебував на його поверхні 33 год.). 1974 виступив одним із засновників Національного космічного т-ва. Член ради директорів кількох корпорацій, голова фонду «Меркурій». Автор спогадів.

ШЕПТИЦЬКИЙ Андрей (справжн. ім'я – Роман-Олександр-Марія; 29.07.1865 – 01.11.1941) – укр. церковний, культурний, гром.-політ. діяч, митрополит УГКЦ, граф. Н. у с. Прилбичі (тепер Яворівського р-ну, Львів. обл.). Навчався у гімназії

Св. Анни у Кракові (Польща). 1883 перебував у війську, однак, через хворобу у січні 1884 вийшов у відставку. Вищу освіту здобував на юрид. і теолог. ф-тах Вроцлав. і Краків. ун-тів. У травні 1888 отримав наукову ступінь доктора права. 1888 вступив до монастиря о. Василіан у Добромилі, у чернецтві прийняв ім'я Андрей. Теологічні студії завершив у Кракові – у Єзуїтській колегії та у Краків. ун-ті. Перейшов у греко-католицький обряд, 03.09.1892 у Перемишлі висвячений на священника. 1894 здобув ступінь доктора теології. 1896 призначений настоятелем монастиря Св. Онуфрія у Львові. У лютому 1899 номінований Станиславівським єпископом, а 17.12.1900 – архієпископом Львівським, митрополитом Галицьким. Діяльність Ш. не обмежувалася колом церковних питань і проблем, хоча саме йому належить заслуга перетворення УГКЦ на українську за характером інституцію. Його напрямними стали подолання русофільських тенденцій в УГКЦ, очищення Церкви від латинських нашарувань і свідоме плекання східно-грецького (візантійського обряду). 1901 заснував чин Св. Теодора Студита, який базувався на традиціях сх. чернецтва. У той час став одним із небагатьох у католицькій Церкві, хто висловлював екуменічні ідеї – ідеї діалогу і порозуміння Православної та Католицької Церков. Брав активну участь в інтелектуальних дискусіях, що стосувалися діалогу між Католицькою і Православною Церквами, зокрема в Євхаристійному конгресі в Монреалі, у роботі Велеградських з'їздів (1907–27). У січні 1903 став членом верхньої палати віденського парламенту – Палати Панів, також як глава УГКЦ був невиборним членом (вірлістом) Галицького сойму. Активна участь Ш. у політ. житті Галичини і Австро-Угорщини давала митрополиту можливість відстоювати інтереси та права укр. населення. Найвідомішою його парламентською ініціативою стала кампанія за відкриття укр. ун-ту у Львові. Ш. був одним із найбільших доброчинців Галичини. 1903 заснував Народну лічницю, яка надавала допомогу мешканцям міста не залежно від національності та віровизнання. Як меценат мистецтва 1905 започаткував перший укр. музей, який згодом отримав назву Національного музею ім. митрополита А. Шептицького. Підтримував діяльність укр. культурно-просвітницьких товариств «Просвіта», «Рідна Школа», «Сільський господар». Після окупації Львова рос. військами у ході Першої світової війни, митрополит Ш. був у вересні 1914 заарештований і вивезений до Києва. Причиною арешту послужила критика Ш. політики царського уряду. Перебував у засланні в Новгороді, Курську та Суздалі (Росія). У березні 1917 був звільнений, організував у Петрограді

синод Рос. Католицької Церкви. Після повернення до Львова підтримував прагнення галичан до створення власної держави, член Української Національної Ради ЗУНР. Під час укр.-польс. війни 1918–19 став захисником інтересів ЗУНР на міжнар. арені. У міжвоєнний період намагався відстоювати інтереси укр. населення у Польській державі. Виступав проти насильної колонізації Галичини і Волині, дискримінації укр. шкільництва, неодноразово звертався керівників Польщі із вимогою припинення «паціфікації». Підтримував активні контакти з поміркованими укр. політ. лідерами з УНДО, засуджував діяльність крайніх націоналіст. орг-цій, особливо коли йшлося про застосування політ. терору. 1933 Ш. разом з ін. єпископами видав послання, в якому засудив рад. владу за організацію штучного голоду в Україні. У 1920–30-х роках працював над розбудовою УГКЦ. Заснував Греко-католицьку богословську академію (1928) у Львові та Богословське Наукове Товариство (1929), з його ініціативи відбувся з'їзд молоді «Українська молодь Христові» (1933). Після вступу рад. військ у Зх. Україну, у грудні 1939 таємно висвятив на єпископа і свого наступника ректора Львівської духовної семінарії о. Й. Сліпого. У роки Другої світової війни намагався чинити опір рад. і нім. окупаційним режимам. Один з небагатьох церковних лідерів, який протиставився нацистській політиці терору і переслідуванням за расовим принципом. У листопаді 1942 видав пастирський лист «Не убий», де закликав вірних не брати участі в політ. вбивствах і спонукав до пошуків примирення в самому укр. суспільстві. Митрополит Ш. зробив багато для допомоги євр. населенню у час жорстоких переслідувань, зокрема звертався з протестом до Г. Гімлера з осудом геноциду євр. населення у Галичині. За його розпорядженням греко-католицькі монастирі надавали притулок євреям. Під час нім. окупації 1941–42 Ш. очолював представницький орган укр. населення Галичини – Українську Національну Раду у Львові. Помер 01.11.1944. Похований у Львові у крипті собору Св. Юра.

Л. Гентош (Львів).

ШЕРНЕР Фердинанд (Schörner; 12.06.1892 – 06.07.1973) – нім. військовик, ген.-фельдмаршал (1945). Н. у Мюнхені. Учасник Першої світової війни, лейтенант. Учасник придушення *Півного лутчу* 1923. 1924 вступив у НСДАП. З 1934 – служив у Генштабі, з 1937 – командував гірничо-стрілковою дивізією. Під час Польської кампанії 13.9.1939 оволодів висотами над Львовом. Війська під командуванням Ш. відзначилися під час боїв у Франції, Бельгії, Греції (захопив г. Олімп та увійшов

в Атени). У ході Нім.-рад. війни 1941–45 командував військами на території України (з жовтня 1943 – арм. групою «Нікополь»; з 07.04.1944 – групою армій «Південна Україна»), здав Крим, відвів війська спочатку до Дністра, потім у Карпати. Як командувач групою армій «Північ» (з липня 1944) змушений був відступити з Естонії й разом з військами потрапив у «Курляндський котел». З січня 1945 командував групи армій «Центр». Щоб утримати фронт від розвалу застосовував жорстокі заходи у військах (показові страти). З 30.04.1945 – головнокоманд. сухопутними військами. Наказав військам відступати на Захід і здаватися у полон зх. союзникам. Заарештований амер. спецслужбами в Австрії. Кілька років провів в ув'язненні в СРСР. 1955 переданий ФРН, де 1957 знову засуджений до 4,5 років тюрми за страти без суду нім. солдатів.

ШИМБОРСЬКА Віслава (Szyborska; 02.07.1923 – 01.02.2012) – польська поетеса, есеїст, перекладач. Н. у Курніку (Познанське воєводство, Польща). Від 1931 жила у Кракові. Закінчила Ягеллонський ун-т, де вивчала політику і соціологію. 1953–80 працювала у редакції тижневика «Літературне життя». Перший вірш був опублікований 1952. Перші збірки – «Тому живемо» (1953) і «Питання, поставлені собі» (1954) – витримані у відповідності до канону соцреалізму. Ш. ніколи не перевидала жодного вірша з цих збірок. Справжнім поетичним дебютом, від якого поетеса починає відлік своєї творчості, стала збірка «Воля до йети» (1957). Згодом вийшли поетичні збірки «Сіль» (1962), «Потіх потіх» (1967), «Всякий випадок» (1972), «Велике число» (1976), «Люди на мості» (1986), «Кінець і початок» (1993), «Хвиля» (2002). Весь поетичний доробок Ш. складає бл. 300 віршів. Окрім поезій видала 3 томи есе «Позапрограмові читання» (1973, 1981, 1993). Лавреат Нобелівської премії (1996). Свою поетичну позицію Ш. висловлювала не раз і підтвердила у Нобелівській промові, де говорила: «У юності я любила людство, але згодом перестала вірити у спасіння світу через спасіння людства. Я зрозуміла, що любити слід окрему людину». Ліричним героєм її поезії стала людина як така, кожна людина, зі своїми індивідуальними якостями, своєю окремістю та неповторністю, людина поза юрбою. Поезія Ш. високоінтелектуальна і водночас надзвичайно доступна. Поетеса володіє дивовижним вмінням викласти вишуканий філософський парадокс надзвичайно простою, наближеною до розмовної, мовою і приправити все це лукавою іронією. Один із найважливіших мотивів її поезії – цілісність світу,

нерозривність причин і наслідків, поєднаність усіх часів, спорідненість усього з усім, включаючи і власну спорідненість зі світом, з буттям в усіх його проявах. Лукаво-іронічний погляд не заважав поетесі серйозно і глибоко трактувати злободенні проблеми сучасності. Закоханість у живе життя не закривала їй очі на недосконалість світу, на його далеко не ідеальний характер. Іронічне лукавство поєднувалось із елегійно сумними мотивами, особливо у збірці «Кінець і початок», де по-справжньому глибоко трактується тема неминучості смерті, й неможливості для людини внутрішньо погодитись із цією неминучістю.

В. Дмитрук (Львів).

ШИН ФЕЙН (Sinn Fein; з англ. – «Ми самі») – політична партія в Ірландії та Ольстері (Пн. Ірландія). Створив Артур Гріффіт 1905 як нац.-культ. організацію. З 1916 реорганізована у політ. партію на чолі з І. Де Валера. Підтримала Ірландське повстання 1916 (т. зв. Великодне повстання). Здобувши перемогу на парламентських виборах 1918, депутати від Ш. Ф. не поїхали до Лондону, а проголосили у Дубліні незалежність Ірландії й створили нац. парламент. Під час нац.-визв. змагань 1919–21 Ш. Ф. сформувала *Ірландську Республіканську Армію* і керувала боротьбою зі спец. брит. формуваннями «Чорно-брунатних» («Bleak and Tans»). Представники Ш. Ф. А. Гріффіт і М. Коллінз уклали договір про надання Ірландії статусу *домініону* (див. *Англійсько-ірландський договір 1921*). 1926 із партії вийшли прихильники І. Де Валера, які заснували партію Фіанна Файл. 1998 Ш. Ф. припинила збройну активність після укладення Бельфастської угоди (Страсноп'ятнична угода) щодо врегулювання конфлікту у Пн. Ірландії. Сьогодні Ш. Ф. діє переважно у Пн. Ірландії (однак її осередки й Республіці Ірландія), вимагає возз'єднання Ольстеру з Республікою Ірландією. На парламентських виборах до *Європарламенту* партія набрала найбільше голосів у Пн. Ірландії. На парламентських виборах 2011 в Ірландії здобула найбільшу кількість голосів виборців за всю історію участі. З 1983 багаторічним лідером Ш. Ф. був Джеррі Адамс, котрий у лютому 2018 був замінений на посту голови партії Мері Лу Макдональд.

ШИРАК Жак Рене (Chirac; 29.11.1932) – президент Франції. Н. у Парижі. 1954 закінчив Інститут політичних наук, 1959 – Нац. школу управління. Учасник *Алжирської війни 1954–62*. У квітні 1962 вступив на службу в секретаріат прем'єр-міністра Франції Ж. Помпиду. Належав до ґоллістської

партії Союз демократів за республіку. З 1967 – депутат Національних зборів Франції. Займав пости мін. с/г (1972–74) і внутр. справ (1974) в уряді П'єра Мессмера, а також прем'єр-міністра (1974–77) за президентства В. Жискара д'Естена. З 1974 – ген. секретар партії Союз демократів за республіку. У грудні 1976 на засадах неоголлізму заснував Об'єднання на підтримку республіки (ОПР), яке очолював 1976–80, 1982–96. 1977–95 – мер Парижу. 1979–80 – член *Європейського Парламенту*. Під час президентських виборчих кампаній 1981 і 1988 програвав Ф. Міттерану. У березні 1986 повторно призначений на посаду глави уряду Ф. Міттераном, що вперше в історії Франції привело до вимушеної співпраці президента-соціаліста і прем'єра-республіканця (т. зв. *cohabitation* – співіснування). Правоцентристський уряд Ш. здійснив денационалізацію у фінансовій і промисловій сферах, скоротив витрати на соц. програми та ін., що приводило до суперечностей із президентом-соціалістом. У травні 1995 здобув перемогу на президентських виборах (у другому турі переміг соціаліста Ліонеля Жоспена) і став 5-им президентом *П'ятої Республіки*. Відновив франц. програму випробувань ядерної зброї на атолі Моруороа (Франц. Полінезія), чим викликав хвилю протестів світової громадськості (завершена в січні 1996). Уряд Ш. визнав незалежність України (січень 1992). Ш. виступає за подальше поглиблення процесу європ. інтеграції, активнішу позицію Франції у структурах *Європейського Союзу*, більшу самостійність європ. держав у *НАТО*. 1999 схвалив воєнну операцію НАТО у Югославії, однак Франція відмовилася підтримати 2003 воєнну кампанію США в Іраку. У внутр. політиці уряд Ш. започаткував низку реформ, зокрема, податкової системи, освіти, соц. страхування і створення професійної армії. На травневих виборах 2002 знову став президентом Франції (у другому турі переміг ультраправого політика Жан-Марі Ле Пена), отримавши найбільшу за всю історію країни підтримку французів. Удруге Ш. на посту президента перебував лише 5 років, оскільки на референдумі 2000 французи проголосували за скорочення президентського терміну. Діяльність Ш. підтримувала широка права коаліція – Союз за президентську більшість, представники якої Жан П'єр Раффарен і Домінік де Вільпен очолювали уряд. 2004 підписав закон про заборону у франц. школах релігійної символіки, зокрема носіння хусток-хіджабів, іудейських кіп і християнських хрестів. На хвилі антиурядових протестів 2006 змушений відмінити закон про перший трудовий контракт для молоді, який передбачав право роботодавця звільнити працівника протягом перших

двох років праці без пояснень (своєрідний випробувальний термін). Підтримка Ш. Римського договору 2004 не знайшла схвалення серед француз. громадян, які проголосували проти ратифікації Францією Конституції ЄС. Після відставки звинувачений у зловживаннях становищем і розтратах державних коштів у період перебування на посту мера Парижа й притягнутий до кримінальної відповідальності. Однак, після відшкодування 2,2 млн євро мерія Парижа відкликала свій позов до Ш., який все ж був засуджений до умовного дворічного терміну і незначного штрафу.

«ШІСТДЕСЯТИ» («сіктсіз») – масовий молодіжний рух протесту у Західній Європі та Північній Америці проти технократичного споживачього суспільства, «буржуазної» поп-культури, за розширення демократії. Його виникнення пов'язують з першою хвилею післявоєнного піднесення економіки на Заході. Не мав жодної об'єднуючої ідеології; серед учасників руху великою популярністю користувалися лівацькі теорії, ідеї пацифізму та ненасильницького спротиву (гіппі, феміністичні теорії, східні релігії тощо). Ґрунтувався на рок-музиці як найвищому виразі альтернативної молодіжної культури (див. також *Вудсток*). Супроводжувався поширенням таких явищ, як вживанням наркотиків, «сексуальною революцією» і масовими заворушеннями. Вичерпався у 1970-х роках, але мав величезний вплив на масову свідомість на Заході.

О. Джемора (Львів).

ШЛЕМКЕВИЧ Микола Іванович (псевд. Я. Іванейко М.; 27.01.1894 – 14.02.1966) – укр. філософ, публіцист, громадський діяч. Н. у с. Пилява на Тернопільщині. Після закінчення гімназії (1912) у Львові, продовжив навчання у Віденському ун-ті. Доктор філософії Віден. ун-ту. 1926 повернувшись у Львів, Ш. співпрацював у відновленому Д. Донцовим «Літературно-науковому віснику», писав нариси і есе на теми укр. духовності. Формування Ш. як філософа засвідчили «Нариси» (1926), філософське есе «А вже весна, а вже красна» (у підзаголовку «Розмова про розум і творчий життєвий порив»; 1927), нариси «Вітер» (1928–30), «Листи до Парижу» (1929). 1934 у НТШ вийшов основний твір Ш. «Філософія». 1941–44 – співробітник Укр. центр. комітету, головний редактор «Українського Видавництва» (Краків–Львів). Після війни жив у Відні, Берхтесгадені (Німеччина), співпрацював в УВАН, НТШ, «Енциклопедії Українознавства», у часописах «Проблеми», «На чужині» та ін. Автор праці «Українська синтеза, чи Українська грома-

дянська війна» (1946, 1949). З 1949 жив у США; засновник і головний редактор філософського часопису «Листи до Приятелів» (1953–66). Протягом 1954–58 вийшли праці Ш: «Загублена українська людина» (1954), «Галичанство» (1956), «Верхи життя і творчості» (1958). На поч. 1960-х років Ш. – співзасновник Союзу укр. нац. демократів, засновник Укр. публіцист.-наук. ін-ту, завданням якого було стежити за друкованими матеріалами про Україну і на наукових засадах спростовувати фальшиві інформації про укр. суспільне життя, нац. історію та культуру. Помер у м. Пассейк (штат Нью-Джерсі, США).

Г. Гучко (Львів).

ШЛІФФЕН Альфред (Schlieffen; 28.02.1833 – 04.01.1913) – нім. ген.-фельдмаршал (з 1911). З 1854 перебував на військовій службі. Учасник битви під Садовою (1866) і Франко-пруської війни 1870–71. З 1884 служив у Генштабі нім. армії, нач. Генштабу (1891–1905). Яскравий представник пруської військ. школи. Автор робіт «Сучасна війна», «Полководець», «Канни». Розробив теорію стратегічного оточення і розгрому противника. Ш. автор стратегіч. плану ведення військових дій Німеччиною на поч. війни на два фронти – проти Росії та Франції (див. *Шліффена план*).

ШЛІФФЕНА ПЛАН 1905 – стратегічний план розгортання нім. армії та ведення війни на два фронти – проти Росії та Франції, підготований 1898–1905 нач. нім. Ген. штабу А. Шліффеном. Сформульований у пам'ятній записці «Війна проти Франції» 1905. Передбачав зосередження осн. нім. сухопутних сил на початковому етапі війни на Західному фронті проти Франції (проти Росії виставлявся незначний заслін). За Ш. п. нім. армія головний удар наносила з Пн., в обхід осн. сил франц. військ, через територію нейтральних Нідерландів, Бельгії та Люксембургу. У блискавичній кампанії (5-6 тижнів) нім. збройні сили повинні були захопити Париж, відкинути франц. армію від столиці до швейцарського кордону, оточити її та знищити. Після цього нім. армія передислоковувалася на Східний фронт і, маючи перевагу у живій силі та техніці, примушувала капітулювати Росію. 1906 А. Шліффен уточнив свій план, врахувавши можливість вступу у війну В. Британії, відповідно до брит.-франц. угоди 1904. При реалізації Ш. п. новим нач. Генштабу ген. Г. Мольтке-молодшим (дещо зміцнив лівий фланг нім. армії та угруповання у Сх. Пруссії, що мало діяти проти Росії) на поч. *Першої світової війни 1914–18* нім. війська зазнали поразки у битві на Марні (1914). Головна ідея Ш. п. – швидкий і

почерговий розгром противників була використана командуванням нацист. Вермахту при розробці концепції «*блискавичної війни*».

ШМІДТ Гельмут (Schmidt; 23.12.1918 – 10.11.2015) – канцлер ФРН (1974–82). Учасник Другої світової війни, офіцер «Люфтваффе». З 1946 належав до Соц.-дем. партії Німеччини. Вивчав економіку, 1947–48 очолював Соціалістичну спілку студентів. 1953–62 і 1965–87 – депутат нім. Бундестагу, лідер парламентської фракції СДПН. В уряді В. Бранта займав пост мін. оборони (1969–72) і мін. фінансів і економіки (1972–74). З травня 1974 – федеральний канцлер. Продовжував зусилля своїх попередників, спрямовані на розрядку міжнар. напруженості. Представляв Бонн на загальноєвроп. *Нараді з питань безпеки і співробітництва в Європі* у Гельсінкі (1975). За період свого перебування при владі вирішував дві найважливіші проблеми для країни – скорочення безробіття і терористична діяльність лівоекстремістського угруповання *Фракція Червоної Армії* (RAF). У лютому 1982 Ш. виграв голосування у Бундестагу з т. зв. подвійного рішення НАТО (Бонн погоджувалася на розміщення амер. ракет на нім. території при умові початку переговорів про ядерне стримування з СРСР). Восени 1982 коаліція СДПН із ВДП розпалася й до влади прийшов Г. Коль. Після відставки Ш. заснував журнал «Die Zeit» («Час»). Радник канцлера Г. Шрьодера з екон. і політ. питань.

ШМІДТ-РОТЛУФФ Карл (Schmidt-Rottluff; 01.12.1884 – 10.08.1976) – нім. художник. З 1897 навчався у художній школі у Хемніці, пізніше у Вищій техн. школі в Дрездені. 1905 став одним із засновників групи «Міст». Спрощена манера рисунку і контрастний колорит його творів ілюструють один із напрямів розвитку нім. експресіонізму – «Жінка в капелюшку» (1905), «Дві жінки» (1910). Після переїзду 1911 до Берліна пережив вплив африк. мистецтва, пізніше захопився гравюрою на біблійні сюжети – «Пророчниця» (1919). У 1920-х роках популярною стала тема «Місто в горах», твори якої вирізняються яскравим контрастним колоритом. 1938 нацисти вилучили роботи Ш.-Р. із музеїв, а йому самому було заборонено малювати «дегенеративні» твори. Після війни продовжував займатись живописом і графікою у дусі експресіонізму. 1967 організував у Західному Берліні Музей «Вгуске» («Міст»), в якому експонуються роботи художників групи «Міст». Твори художника зберігаються у багатьох нім. музеях.

Я. Кравченко (Львів).

ШОБЕР Йоган (Schober; 14.11.1874 – 19.08.1932) – австр. політик, федеральний канцлер Австрії (1921–22; 1922; 1929–30). Н. у м. Перг (Нижня Австрія). Навчався у Віденському ун-т, юрист. 1898 розпочав службу в австр. поліції. Протягом 1918–32 – начальник поліції Відня (поєднував цю діяльність із роботою в уряді). Сприяв безпечній еміграції з країни членів королівської сім'ї і мирній передачі влади. За підтримки Християнсько-соціальної партії, як безпартійний, у 1921 став федеральним канцлером Австрії. Виконуючи одночасно функції міністра закордонних справ, підписав договір про кордони з Чехословаччиною. У 1923 ініціював скликання Другого міжнародного конгресу кримінальної поліції (19 держав), на якому створено Міжнародну кримінальну поліційну комісію (від 1956 – *Інтерпол*). Став першим керівником Інтерполу (1923–32). Під час третього терміну на чолі уряду закінчив проведеної конституційної реформи, у результаті якої більші повноваження надано президентові. На Гаазькій конференції 1930 домогся замороження виплат репарацій країнам-переможцям у *Першій світовій війні 1914–18*. Заради політичного порозуміння закликав до роззброєння орг-цій *Шуцбунд* і *Гаймвер*, що викликало вкрай негативну реакцію останнього. Після депортації з країни одного з лідерів Гаймверу, 1930 Ш. усунуто з посади прем'єр-міністра. 1930–32 – віце-канцлер і міністр закордонних справ. Разом із міністром закордонних справ Ю. Курціусом підготував проєкт митного союзу Австрії і Німеччини, що викликало обурення з боку Франції, Італії та Чехословаччини. 1932 створив Австр. господарську партію.

Г. Сіромська (Львів).

ШОВІНІЗМ (від франц. chauvinisme) – реакційна політична ідеологія і практика, спрямована на розпалювання ворожнечі й ненависті між народами, підкорення та поневолення ін. народів. Для Ш. характерні войовнича проповідь національної винятковості, поширення нац. чванства, нац. егоїзму, пропаганда зверхності однієї нації над іншими, протиставлення інтересів однієї нації інтересам всіх інших націй тощо. Термін «шовінізм» походить від імені героя комедії братів Кон'яр «Триколірна кокарда» (1831) новобранця Ніколи Шовена (прототипом образу став однойменний солдатів наполеонівської армії, який був відомий нелюдським ставленням до підкореного араб. населення), прихильника загарбницької політики Наполеона I. Термін «шовінізм» вживають щодо різних проявів нац. екстремізму. Ш. використовується урядами і політ. партіями для підготовки загарбницьких війн.

Ю. Шведа (Львів).

«ШОКОВА ТЕРАПІЯ» – модель швидкої, радикальної трансформації планово-державної економіки й переходу до ринкової. Концептуальною основою Ш. т. стали неоліберальні принципи Вашингтонського консенсусу, розроблені у 1970–80-х роках фахівцями МВФ і СБ для країн з перехідною економікою. Ідеологами і прихильниками Ш. т. є Дж. Сакс, М. Фрідмен, Я. Корнаї, Л. Бальцеревич, С. Джонсон, В. Пинзеник, Є. Гайдар та ін. Ш. т. характеризується швидкими, радикальними і одночасними змінами в екон. і політ. системах, адміністративним руйнуванням попередньої системи централізованого планового господарства, значним обмеженням держ. впливу на ринкові процеси. Основою програми Ш. т. є лібералізація економіки та макроекономічна стабілізація як механізмів подолання глибокої соц.-екон. і політ. криз перехідних суспільств. Ш. т. передбачає: 1) лібералізацію економіки (звільнення екон. процесів від регулюючого впливу держави і створення умов для вільного руху цін, обігу товарів і послуг, здійснення підприємницької діяльності); 2) роздержавлення виробництва через прискорену приватизацію і зміни відносин власності; 3) забезпечення фінансової стабілізації на основі здійснення жорсткої монетарної політики; 4) інституційні перетворення, спрямовані на ліквідацію законодавчих бар'єрів функціонування ринкової системи; створення відкритої економіки – лібералізацію зовн. торгівлі, скорочення тарифів, забезпечення вільного виходу на зовн. ринки безпосередньо виробників і збільшення за рахунок цього зовнішньоторговельного обороту. Реалізація принципів Ш. т. забезпечує неможливість повернення до старої екон. системи, але одночасно вимагає від еліти та суспільства усвідомлення високої соціальної ціни реформ, що виявляється у зростанні чисельності безробітних, зниження реальних доходів і рівня життя населення. На зростання соціальної напруженості, злочинності, політичних криз, залежності від фінансової допомоги міжнар. інститутів як наслідків реалізації Ш. т. вказують критики цієї моделі (Н. Кляйн, Г. Колодко та ін.). Модель Ш. т. із різним рівнем послідовності та успіху застосовувалась у країнах Лат. Америка (Чилі, Болівія), Центр.-Сх. Європи (Польща, Румунія, Словенія, Чехія, Естонія), пострадянських країнах (Киргизія, Казахстан, Росія). Класичним прикладом послідовного втілення моделі Ш. т. стала Польща 1989–93. «План Л. Бальцеревича», реалізований урядом Т. Мазовецького, привів до екон. стабілізації і зростання польської економіки. В Україні в 1991–94 були застосовані окремі елементи Ш. т., однак, через непослідовність реформ, відсутність досвіду ринкової поведінки еліти і

населення вони привели до спаду виробництва, зниження рівня життя, гіперінфляції, розкрадання нац. багатства. Альтернативним Ш. к. принципом реформування економіки є гра дуалізм (див. також *Радикальні ринкові реформи*).

Л. Угрин (Львів).

ШОЛОХОВ Михайло Олександрович [11(24).05.1905 – 21.02.1984] – рос. письменник. Н. на хут. Кружилиному Вишенської станиці (тепер – Ростовська обл., Росія). 1922 переїхав до Москви. Друкувався з 1923, перший твір – фельєтон «Випробування». 1926 видав зб. «Донські оповідання» і «Блакитний степ», які вражають трагедією смертельних зіткнень близьких і рідних людей, що стали класовими ворогами. 1925 повернувся на Дон (станція Буканівська). Протягом 15 років працював над романом «Тихий Дон». Донський край дав Ш. виключно щедрий та драматичний життєвий матеріал для його книг – блискучого взірця єдності письменницької та народної долі. Іншим твором Ш., дія якого відбувалася 1930 на Дону, став роман «Піднята цілина» (1930–60). Під час війни Ш. – військ. кореспондент. Своє враження і переживання у воєнні роки Ш. відобразив у таких творах, як «На Смоленському напрямку», «Військовополонений», «Наука ненависті», романі «Вони воювали за Батьківщину» (1943–69). Нові грані епічного таланту Ш. розкрилися у творі «Доля людини» (1956–57), який визначають за жанром як «оповідання в оповіданні». У творчому доробку Ш. післявоєнних років значне місце посіла публіцистика. Книги Ш. перекладені більш як на 80 мов світу. 1965 Ш. отримав Нобелівську премію «за художню силу і суспільність епосу про донське козацтво в переломний для Росії час». Більшість творів Ш. екранізовано, зокрема «Тихий Дон» (1957–58, реж. С. Герасимов), «Доля людини» (1959, реж. С. Бондарчук), «Вони воювали за Батьківщину» (1975, реж. С. Бондарчук) та ін.

Т. Космеда (Львів).

ШОСТАКОВИЧ Дмитро Дмитрович [12(25).09.1906 – 09.08.1975] – рос. композитор. Н. у Ленінграді. Закінчив Ленінградську консерваторію. 1927 на 1-му Міжнар. конкурсі піаністів ім. Ф. Шопена (Варшава) одержав почесний диплом. У музиці Ш. поєднуються епічна широта і психологічна поглибленість, найтонша інтимна лірика. Низка творів Ш. розкриває глобальні конфлікти сучасності. Особливо велике значення мали для композитора теми війни і миру. Образам зла, агресії Ш. протиставляв віру в перемогу світла над темрявою. Центральне місце у спадщині Ш. займають симфонічні твори,

відзначені напруженістю музичної драматургії, гостротою конфліктів і контрастів, величезним розмахом тематичної розробки, зв'язаної з внутрішнім переосмислюванням музичних тем. Видатний майстер поліфонії, Ш. по-своєму інтерпретував форми фуги, пасакалії, широко використовував поліфонічні прийоми як засоби тематичного розвитку. 1-ша симфонія Ш. (1925) здобула всесвітню популярність. Опера «Катерина Ізмайлова» («Леді Макбет Мценського повіту») за Н. Лєсковим (1932; 2-тя ред. 1963) ознаменувала творчу зрілість Ш. Музичним пам'ятником автору стала 7-ма симфонія, написана у блокадному Ленінграді. Серед творів післявоєнних років – 9-та симфонія (1945), 1-й концерт для скрипки з оркестром (1948), вокальний цикл «З єврейської народної поезії» (1948, слова народні), вокально-симфонічна поема «Страта Степана Разіна» (слова Є. Євтушенко, 1964). Ш. писав музику до кінофільмів (понад 35), драм. театрів. Виконав оркестрові редакції опер М. Мусоргського «Борис Годунов» (1940) і «Хованщина» (1959).

Н. Сиротинська (Львів).

ШРАЄР Едвард Річард (Schreyer; 21.12.1935) – канад. політик, 22-й генерал-губернатор Канади (1979–84). Н. у м. Босезур (Манітоба). Батьки матері Ш. у свій час емігрували з німецької колонії у Підгаєцькому повіті Галичини. Навчався у Манітобському ун-ті. Депутат Законодавчих зборів Манітоби (1958–65), Палати громад федерального парламенту (1965–69). 1969–79 очолював Нову демократичну партію (НДП) Манітоби. 1969–77 – 17-й прем'єр-міністр провінції Манітоба. 1979 назначений генерал-губернатором Канади. Свою інавгураційну промову виголошував п'ятьма мовами, зокрема українською. Підтримував Т-во українських студій при Торонтському ун-ті. 1984–88 – комісар Канади для Австралії, Папуа Нової Гвінеї, Соломонових островів та Вануату. 2002–08 – ректор Брендонського ун-ту. 2005 повернувся у велику політику, але програв федеральні вибори 2006 як кандидат від НДП.

Р. Сіромський (Львів).

ШТАЙНМАЄР Франк-Вальтер (Steinmeier; 05.01.1956) – нім. політик. Н. у м. Детмольд. 1976–82 вивчав право і політологію в ун-ті ім. Юстуса Лібіха в Гіссені. Доктор наук (1986, «Правове становище бездомних»). З 1975 належав до СДПН. Політична діяльність тісно пов'язана з кар'єрою канцлера Г. Шрьодера. 1993–94 керував особистим бюро тодішнього прем'єр-міністра Нижньої Саксонії Г. Шрьодера. 1998–99 статс-секретар федерального уряду, уповноважений д-сті спецслужб. 1999–2005

керівник відомства фед. канцлера. 2005–09 мін. закорд. справ Німеччини в коаліційному уряді ХДС/ХСС-СДПН, 2007–09 – віце-канцлер. 2008 учасник групи із врегулювання грузино-російської війни, підтримав франц. ініціативу мирного плану. 2009 брав участь у виборах канцлера, однак поступився А. Меркель. 2013 СДПН у коаліції з ХДС/ХСС забезпечила йому вдруге портфель мін. закорд. справ (2013–17). 21.02.2014 взяв участь у підписанні Угоди з урегулювання кризи в Україні під час *Революції Гідності*. У березні 2017 змінив на посаді президента Йоахіма Гаука.

Н. Васьків (Львів).

ШТОКГАУЗЕН Карлхайнц (Stockhausen; 22.08.1928 – 05.12.2007) – нім. композитор, один з найбільших новаторів сучасної музики. Н. поблизу Кьольна. Закінчив Вищу музичну школу, 1952–03 навчався в Парижі в Олів'є Месіана. 1952–55 і 1961 написав «Фортепіанні етюди I-X». З 1953 працював у Студії електронної музики. 1955–62 – редактор і видавець ж-лу «Die Reihe». 1963 заснував курси «нової музики» у Кьольні. У 1960-х годах Ш. продовжував творити у жанрі електронної музики, «музики у просторі». Серед творів 1960-х років, які відносяться до різних жанрів і стилів – «Телемузика» і «Національні гімни». Ін. твори: «Міра часу» (1956), «Пісня юнаків» (1956); «Групи» (1958); «Контакти» (1960), «Мікстура» (1965). Свій інтерес до ірраціональних сфер і космічних аспектів Ш. виявив у творі «Світло – сім днів тижня», який почав писати 1977 (різні частини твору з'явилися 1981, 1983, 1988, 1993).

Н. Сиротинська (Львів).

ШУБАШИЧ Іван (Šubašić; 27.05.1892 – 22.03.1955) – югосл. політик. Від 1935 посол Скупщини КСХС від Хорватської селянської партії. З серпня 1939, після надання Хорватії автономії у складі Югославії (т. зв. Споразум), був призначений королем Петром II Карагеоргійовичем баном (очолював виконавчу владу) Хорватської бановини. 1941–44 жив в США. У травні 1944–березні 1945 – прем'єр югосл. еміграційного уряду. У липні 1944–березні 1945 також мін. закорд. справ, липні-вересні 1944 – військовий міністр. За ініціативою прем'єр-міністра В. Британії В. Черчилля 16.06 на о-ві Віс в Адріатичному морі від імені королівського уряду уклав угоду з Національним комітетом визволення Югославії (очолював Й. Тіто) про визнання новостворених на території Югославії органів влади. 01.11.1944 у Белграді досяг порозуміння з Й. Броз Тіто про створення коаліційного кабінету міністрів з представників НКВЮ і еміграційного уряду. У березні-вересні 1945 – мін. закорд. справ

Тимчасового народного уряду Демократичної Федеративної Югославії. Подав у відставку на знак протесту проти монополізації влади КПЮ. Відійшов від політ. життя.

ШУКШИН Василь Макарович (25.07.1929 – 02.10.1974) – рос. письменник, сценарист, кінорежисер, актор. Н. у с. Сростки на Алтаї (РФ). Після закінчення школи працював слюсарем, деякий час був директором школи в рідному селі. З 1954 жив у Москві. 1961 закінчив режисерський ф-т ВДІКу. У кіно дебютував у фільмі «Два Федори» (1958). Перше оп. «Двоє у возі» надруковано 1958. Збіркою оп. «Сільські жителі» (1963) задекларував основну тему своєї творчості – особливості світогляду і долі селян, сутність людського життя. 1964 за сценарієм Ш. був поставлений фільм «Живе такий хлопечень». Жанрову сутність своїх творів окреслив як оповідання-сповідь, оповідання-характер, оповідання-доля (збірки - «Там, вдалині», «1968; «Характери», 1973). У творчості Ш. самобутньо виражено характер народу, духовний стан, умови побуту селянства у 1940–70-х роках. Часто Ш. протиставляв світогляд та умови побуту міських і сільських жителів, його симпатії на боці селянства: село він сприймав як невичерпне джерело свіжості моральної та фізичної (кіноповість «Пічкилавочки», 1973). 1965 закінчив роман «Любавіні»: велика епічна форма дала змогу Ш. подати широку панораму дійсності (однойменний фільм «Кінець Любавіних», 1972). За мотивами оп. Ш. здійснено екранізації – фільми «Ваш брат і син» (1966) та «Дивні люди» (1971). 1971 закінчив роботу над кінороманом «Я прийшов дати вам волю» (про Степана Разіна). Вершиною творчої майстерності Ш. стала кіноповість «Калина червона» (1973) та однойменний фільм, у якому Ш. зіграв головного героя. Раптово помер під час зйомок фільму «Вони воювали за Батьківщину» у станиці Клетская Волгоградської обл. Похований у Москві.

Н. Ігнатів (Львів).

ШУЛЕНБУРГ Фрідріх Вернер фон дер (Schulenburg; 20.11.1875 – 10.11.1944) – нім. дипломат, граф. Н. у Кемберзі (Саксонія). Вивчав право і політологію у Лозанні, Мюнхені та Берліні. На дипломатичній службі з 1901. З 1911 – консул у Тбілісі (Рос. імперія). 1914–17 перебував на військовій службі, учасник Першої світової війни. З 1923 – посол у Ірані, 1931–34 – посол у Румунії. У жовтні 1934 призначений послом Німеччини в СРСР. Брав участь у виробленні Договору про ненапад між Німеччиною і СРСР (див. *Ріббентропа-Молотова пакт 1939*), був

присутній під час церемонії його підписання (серпень 1939). 1941 намагався попередити рад. керівництво про підготовку А. Гітлером нападу на СРСР. 06.22.1941 вручив В.Молотову ноту про оголошення війни. Як послідовний противник політики нацистів, був зв'язаний з нім. Рухом Опору. Причетний до підготовки липневого 1944 замаху на А. Гітлера. Після провалу спроби перевороту схоплений гестапо і за вироком Народного трибуналу страчений.

ШУЛЬГІН Василь Віталійович [01(13).01.1878 – 13.02.1976] – рос. політик, публіцист. Н. у Києві. Володів маєтностями на Волині. 1900 закінчив Київ. ун-т. 1907 був обраний до II та IV Державної Думи. 1911–19 (з перервами) видавав щоденну літ.-політ. газету «Киевлянин», яка мала шовіністичний, антиукр. напрям. Під час Першої світової війни – прапорщик інженерної служби рос. армії. 02(15).03.1917 Ш. разом з О. Гучковим прийняли зречення від престолу царя *Миколи II*. 1918 жив у Києві. Належав до «Київського національного центру», який виступав проти влади гетьмана П. *Скоропадського*, за відновлення «єдиної та неділимої Росії». У листопаді 1918 видавав газету монарх.-шовініст. спрямування «Россия». Ш. був одним з організаторів Добровольчої армії, близьким співробітником А. *Денікіна* і П. *Врангеля*. З 1920 жив в еміграції (Югославія, Франція, Польща). 1925–26 нелегально відвідав СРСР, побував у Ленінграді, Москві та Києві (написав спогади про цю поїздку – «Три столиці», 1927). З 1930-х років жив у Югославії. 1945 був заарештований рад. спецслужбами, вивезений до Москви і засуджений до тюремного ув'язнення. Після звільнення 1956, жив у Володимирі. Автор антиукр. і антиєвр. книг, зокрема, «Що нам у них не подобається. Про антисемітизм у Росії» (1929), «Дні» (1927) та ін.

ШУМАН Робер (Schuman; 29.06.1886 – 04.09.1963) – франц. політик. Н. у Люксембурзі. 1912 закінчив юрид. ф-тет Стразбурзького ун-ту. Багатолітній депутат франц. парламенту (1919–40 і 1946–62). Під час Другої світової війни заарештований гестапо (1940), але 1942 зумів втекти з ув'язнення. Підтримував контакт з франц. Рухом Опору. 1944 заснував партію христ.-дем. спрямування Народно-Республіканський рух. 1947–48 очолював уряд республіки, призначався мін. фінансів (1946–47), мін. закорд. справ (1948–52), мін. юстиції (1955–56). Сприяв зміцненню нім.-франц. співробітництва. Прихильник тісної західноєвроп. інтеграції. 1951 став співорганізатором (разом з К. *Аденауером* і А. де *Гаспері*) Європейського об'єднання вугілля і сталі (див. *Шумана план*).

1958–60 – перший президент, згодом почесний президент *Європейського Парламенту*. Вважається одним із «батьків» об'єднаної Європи.

ШУМАНА ПЛАН 1950 – план об'єднання вугільної та металургійної промисловості західноєвроп. держав, висунутий у травні 1950 мін. закорд. справ Франції Р. *Шуманом*. Зростання напруженості між Німеччиною і Францією у післявоєнні роки, зокрема через намагання Парижу поглибити екон. інтеграцію Саару з Францією, викликали занепокоєння частини політ. кіл обох держав і спонукало їх до пошуку шляхів стабілізації двосторонніх відносин. Одночасні спроби *Ради Європи* сприяти згладженню напруженості у відносинах між цими країнами не мали успіху. 09.05.1950 Р. Шуман за підтримкою верх. комісара з питань об'єднання Німеччини Ж. *Монне* (фактично був автором проекту) опублікував меморандум, в якому містилася пропозиція об'єднати під керівництвом спільного органу виробництво вугілля і сталі у Франції та Німеччині. На думку ініціаторів проекту взаємовідносини, що виникнуть у процесі спільного виробництва мали зробити війну між Францією і Німеччиною «не тільки немислимою, але й неможливою фізично» (зокрема через постійний контроль над нормами виробництва сталі як основного компонента для виготовлення озброєнь). Пропонувалося створити наднаціональний орган управління, який мав здійснювати модернізацію вугільної та металургійної галузей, створити однакові умови для реалізації продукції на спільному ринку, сприяти розвитку експорту тощо. Проект був відкритий для участі у ньому ін. країн Європи. Упродовж червня 1950–березня 1951 тривали консультації держав, зацікавлених у реалізації проекту. 18.04.1951 на основі Ш. п. уряди ФРН, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу уклали у Парижі договір про створення *Європейського об'єднання вугілля і сталі*.

ШУСТЕР Рудольф (Schuster; 04.01.1934) – словацький політик. Н. у м. Кошице. Закінчив Словацьку вищу технічну школу у Братиславі (1959), інженер. З 1960 працював у проектному ін-ті, згодом – у Словацькій АН (1960–62) і Східнослов. металург. комбінаті в Кошице (1962–74). З 1974 на різних виборних державних посадах, зокрема тричі ставав мером Кошице (1983–86, 1994–99). Після Листопадової революції 1989 був головою Словацької нац. ради (1989–90), послом Чехословаччини у Канаді. 29.05.1999 обраний президентом Словаччини. Був членом Компартії Словаччини (1964–90), головою Партії громад. порозуміння (1998–99).

М. Кріль (Львів).

ШУХЕВИЧ Роман (псевд. Дзвін, Щука, Тур, Тарас Чупринка, Р. Лозовський; 30.06.1907 – 05.03.1950) – військ. і політ. діяч, Головний командир *Української Повстанської Армії*. Н. у Львові в родині священника. З 1923 належав до Української військової організації (УВО), з 1929 – до Організації українських націоналістів (ОУН). Брав активну участь у бойових акціях УВО, зокрема у замаху 1926 на відомого антиукр. політикою куратора Львів. шкільного округу С. Собінського. 1930–34 очолював бойові акції ОУН у Галичині й Польщі. Після вбивства бойовиками ОУН мін. внутр. справ Польщі Б. Перацького, 1934 ув'язнений на півроку у концтаборі Береза Картузька. У липні 1936 у ході процесу над членами крайової екікутиви ОУН у Львові засуджений до 4 років ув'язнення, але через 2 роки звільнений на підставі амністії. 1938–39 воював за незалежність Карпатської України як офіцер штабу Карпатської Січі. З поч. 1941, відповідно до постанов II Великого Збору ОУН, очолював штаб військ. референтури, організовував формування укр. військ. підрозділів у складі нім. армії. 1941 деякий час очолював ОУН-Р (Бандери) у межах Генеральної губернії. З квітня 1941 брав участь у створенні батальйону «Нахтігаль» – укр. формування у складі нім. Вермахту, був головним зв'язковим батальйону з ОУН. Зумів уникнути арешту нім. окупац. владою після розпуску укр. військ. формувань на поч. січня 1943. Перебував на нелегальному становищі. З березня 1943 – військ. референт Проводу ОУН, з травня 1943 – голова Бюро Проводу. На III Великому Зборі ОУН (серпень 1943) Ш. був обраний головою Крайового Проводу ОУН. У листопаді 1943 призначений Головним командиром УПА у званні підполковника. 15.07.1944 за рішенням Української Головної Визвольної Ради Ш. очолив виконавчий орган УГВР – Генеральний Секретаріат і був призначений ген. секретарем військ. справ. 1946 отримав звання генерал-хорунжого. Загинув у бою з співробітниками рад. органів безпеки у с. Білогорща неподалік Львова.

І. Сварник (Львів).

ШУЦБУНД (Schutzbund; з нім. – Союз оборони) – воєнізована організація Соціал-демократичної партії Австрії, що існувала 1923–36. Створена на базі лівацьких боївків в умовах радикалізації політичного життя в країні та для протистояння загонам праворадикального *Гаймверу* (одне з найбільших зіткнень 1927 у Шаттендорфі). 1933 федеральний канцлер Е. *Дольфус* заборонив орг-цію. У лютому 1934 члени Ш. здійснили спробу повстання у Відні, яке було придушене. Багато учасників Ш. після повстання емігрували з країни.

Г. Сіромська (Львів).

ШУШНІГ Курт фон (Schuschnigg; 14.12.1897 – 18.11.1977) – австр. політик, федеральний канцлер Австрії (1934–38). Н. у м. Ріва-дель-Гарда (нині Трентіно, Італія) у сім'ї генерала австро-угор. армії словенського походження Артура фон Шушніга (Шушніка). Навчався в єзуїтській школі м. Фельдкірх, ун-тах Фрайбурга та Інсбрука, юрист. Під час *Першої світової війни 1914–18* у складі австро-угор. армії воював на італ. фронті, де потрапив у полон. Після повернення 1919 працював адвокатом в Інсбруці. Член Католицького братства Інсбрука, а 1927–33 Християнської соціальної партії. 1927 обраний до нижньої палати федерального парламенту. 1932–34 – міністр юстиції, 1933–34 – міністр освіти австр. уряду. Протягом 1933–38 належав до орг-ції «Вітчизняний фронт». Після вбивства 1934 Е. *Дольфуса* посів посаду федерального канцлера. Покладався на підтримку Б. *Муссоліні*, але не зміг налагодити з ним тісних стосунків. Прихильник відродження монархії Габсбургів. За угодою 1936 з Німеччиною – Австрію визнано «другою німецькою державою» і їй гарантовано незалежність. У лютому 1938 під тиском А. *Гітлера* і під загрозою воєнного нападу у Берхтесгадені (Баварія) пристав на ультиматум, згідно з яким нацистам передавалася низка важливих міністерських портфелів в австрійському уряді. Після повернення з Німеччини несподівано оголосив про проведення 13.03.1938 плебісциту стосовно питання незалежності Австрії. А. Гітлер домігся відставки Ш., а його місце обійняв лідер австрійських нацистів А. *Зейс-Інкварт*. Наступного дня після призначення канцлером А. Зейс-Інкварта, 12.03.1938 німецькі війська перетнули кордон з Австрією, здійснивши її *аншлюс*. Протягом 12–28.05.1938 Ш. перебував під домашнім арештом, а згодом переведений в штаб-квартиру *гестапо* на Морінпляц. До 1945 перебував у концентраційних таборах Заксенгаузен і Дахау, звідки звільнений американськими солдатами. 1948 емігрував до США, 1956 отримав американське громадянство. Працював професором ун-ту Сент-Луїс (1948–67), де викладав політологію. 1968 повернувся до Австрії. Автор книг «Тричі Австрія» («Dreimal Österreich», 1937), «Реквієм в червоно-біло-червоному» («Ein Requiem in Rot-Weiß-Rot», 1946), «Австрія. Історичний нарис» («Österreich. Eine historische Schau», 1969).

Г. Сіромська (Львів).

ШЮССЕЛЬ Вольфганг (Schüssel; 07.06.1945) – австр. політик, прем'єр-міністр Австрії (2000–07), лідер Австр. народної партії (АНП; 1995–2007). Н. у Відні. Навчався у столичній католицькій гімназії для хлопців, Віденському ун-ті (1963–68),

де вивчав економіку і право. 1968–75 – секретар парламентської групи АНП, 1975–91 – ген. секретар Австр. промислового союзу (сателіт АНП). 1989–95 – міністр економіки в уряді Ф. *Враніцкі*, 1995–2000 – віце-канцлер і міністр закордонних справ. Після виборів 2000 сформував коаліційний уряд із Партією Свободи Й. *Гайдера*, за що підданий нищівній критиці, зокрема з боку держав *Європейського Союзу*. Став першим федеральним канцлером від АНП за 30 років. Досяг збалансування бюджету країни за рахунок непопулярних кроків, зокрема скорочення витрат на освіту та громадську безпеку. У першій пол. 2006 – президент Європейської Ради ЄС. 2006–07 очолював міністерство внутрішніх справ. 2011 відійшов від активного політ. життя через обвинувачення колишніх членів його уряду в корупції.

Г. Сіромська (Львів).

ШУШКЕВИЧ Станіслав Станіславович (15.12.1934) – білорус. політик. Н. у Мінську. 1956 закінчив Білорус. ун-т. 1961–69 працював інженером у різних установах. З 1969 – доцент, професор, зав. кафедрою ядерної фізики Білорус. держ. ун-ту, проректор з навч. роботи. 1989–92 – народний депутат СРСР. У березні 1990 обра-

ний народним депутатом БРСР, перший заст. Голови Верховної Ради Білорусі (1990–91), голова Верховної Ради Республіки Білорусь (1991–94). У серпні 1991 виступив проти спроби державного перевороту в СРСР, засудив дії путчистів. У грудні 1991 разом із президентами Росії Б. *Єльциним* і України Л. *Кравчуком* у Біловезькій пущі (Віскулі) підписав *Мінську угоду 1991*, яка поклала край існуванню СРСР і створила СНД. 1992 виступав за нейтральний статус Білорусі. Намагався протидіяти вступу країни в систему колективної безпеки СНД, однак, під тиском проросійських сил у парламенті 31.12.1993 Ш. направив у Виконавчий секретаріат СНД лист, у якому підтвердив факт підписання Білоруссю договору про колективну безпеку. Виступав за екон. і культ. інтеграцію з Росією, але проти політ. об'єднання двох держав. Не підтримував надання рос. мові державного статусу поряд із білоруською. 26.01.1994 був знятий з поста голови Верховної Ради. Учасник президентських виборів 1994, на яких програв А. *Лукашенку*. 1995-96 знову народний депутат Верховної Ради Білорусі. У парламенті очолював фракцію «Громадська дія». Один із лідерів опозиційних сил до режиму А. Лукашенка. З 1998 очолює партію Білоруська соціал-дем. громада.

Щ

ЩЕГЛОВІТОВ Іван Григорович (13.02.1861 – 05.09.1918) – рос. політик. Походив із сім'ї чернігівського поміщика. 1881 закінчив Училище правознавства у Петербурзі. Служив на різних посадах у Петерб. і Нижегород. окружних судах, мін-ві юстиції. З 1903 читав лекції з теорії та практики кримінального судочинства в Училищі правознавства. Став відомим криміналістом, опублікував низку статей із питань кримінального права і судочинства у ж-х «Юридический вестник»

і «Право». З січня 1906 товариш міністра юстиції, з квітня 1906 – мін. юстиції. Один із організаторів «третьочервненого перевороту» 1907. Як мін. юстиції надавав покровительство чорносотенній орг-ції «Союз руського народу». Вважалось, що Щ. інспірував «справу Бейліса» (1913), організував кампанію вірнопідданих листів і телеграм «від народу» на захист самодержавства. Був одним із найненависніших міністрів царя *Миколи II*. Влітку 1915 звільнений з посади «під тиском громадської думки». 1915–16 – голова Ради монархічних об'єднань. Призначення Щ. 01.01.1917 головою Держ. Ради сучасники оцінили як «останню ставку монархістів». Заарештований під час *Лютневої революції 1917*. Розстріляний більшовиками.

Олена Бойко (Київ).

Ю

ЮАНЬ ШИКАЙ (Yuan Shikai; 16.09.1859 – 06.06.1916) – кит. політик, генерал. З 1882 перебував на військовій службі. Воював з японцями у Кореї, очолював кит. комендатуру у Сеулі. Намагався модернізувати кит. армію. 1885–94 – губернатор Кореї, з 1908 – член імператорської Великої ради. Під час *Синьхайської революції 1911–13* для врятування монархії призначений прем'єр-міністром. Після повалення Маньчжурської династії став президентом Китаю (лютий 1912), згодом встановив режим військової диктатури. 1915 проголосив себе імператором Китаю (спробував заснувати нову династію), що спричинило численні протести і масові заворушення у країні. У січні 1915, не дивлячись на численні протести, прийняв приниження для Китаю «21 вимогу» япон. уряду, яка зміцнювала позиції Японії у Пн. Китаї (зокрема, передбачала продовження «оренди» Льюшуня – порт-Артура, Даляня – Дальнього і Пд.-Кит. залізниці; не надавати ін. державам гавані, бухти і о-ви; створення єдиної япон.-кит. поліції у найбільших містах Китаю тощо). Опозиція до режиму Ю. Ш. у кит. суспільства ще більше посилилася після рішення Центральної дорадчої палати (скликана замість парламенту) про встановлення конституційної монархії та її звернення до Ю. Ш. з проханням зайняти престол. Гоміньдан, який зазнав реорганізації у червні 1914 (став називатися Кит. революційна партія – Чжунхуа геміньдан) на чолі з Сунь Ятсеном, консолідував всі антидеспотичні сили для б-би з диктатурою. Ю. Ш. швидко втратив підтримку, а країна фактично опинилась на порозі громадянської війни. У березні 1916 Ю. Ш., зіткнувшись із рішучим опором його монархічним планам, зокрема з боку Гоміньдану, і опинившись перед загрозою виникнення громад. війни, був змушений відмовитись від претензій на престол.

ЮГОСЛАВІЯ (з 01.12.1918 – Королівство сербів, хорватів і словенців; з листопада 1929 – Югославія, з 29.11.1945 – Федеративна Народна Республіка Югославія, 1963–91 – Соціалістична Федеративна Республіка Югославія) – держава в Південній Європі, на Балканському п-ові, що існувала 1918–91.

01.12.1918 у Белграді в резиденції королеви Олександра I Карагеоргійовича відбулася церемонія, під час якої делегація народного

віча «Держави словенців, хорватів і сербів» зробила заяву про згоду на возз'єднання південнослов'янських земель колишньої Австро-Угорщини з Сербією. Нова держава дістала назву «Королівства сербів, хорватів і словенців» (КСХС). 20.12.1918 був сформований уряд із представників 12 політ. партій, головою якого став серб. радикал С. Протич. До складу Королівства СХС увійшли Сербія (з Вардарською Македонією), Чорногорія, Хорватія, Словенія, Далмація, Боснія і Герцеговина та Воєводина. Населення було багатоетнічним: серби склали понад 40% всієї 12 млн людності країни, хорвати – 23%, словенці – 8,5%, македонці – 5%, «босняки» (слов'яни-мусульмани – 6%, чорногорці – 1,6%, албанці, турки, євреї та ін. – 14,5%. Заплутаним був склад населення за віровизнанням: православні становили понад 46% (сери, чорногорці, македонці), католики – понад 39% (хорвати, словенці), мусульмани – 11% (босняки, албанці, турки). Кожна історична земля мала особливості своєї етнокультурної структури і життя. Внаслідок багатовікових зв'язків словенці і хорвати орієнтувалися на Західну Європу, серби і чорногорці – на Росію, мусульмани – на Схід. Серйозні відмінності спостерігались у рівні культурного розвитку. 86% населення працювало в сільському господарстві, де ще зберігались пережитки феодальних відносин. Становище ускладнювалось тим, що правлячі кола Сербії, які фактично стали домінувати в керівництві КСХС, провадили великосербську політику.

Уряд С. Протича змушений був розв'язувати складні проблеми госп. життя, формування єдиного держ. апарату і здобуття міжнар. визнання. Під час Першої світової війни особливо постраждали Сербія, Чорногорія і Македонія: людські втрати Сербії сягнули 1 млн осіб; було зруйновано до 30% будівель і 60% обладнання підприємств. 1919 уряд видав розпорядження про свободу торгівлі між окремими землями королівства, провів грошову реформу (запровадив серб. динар). Одним із гол. внутрішньополіт. завдань уряду КСХС було вирішення аграрного питання. Здійснення аграрної реформи розтягнулося на два десятиліття, а її підсумки виявилися досить скромними. Землю отримала обмежена кількість селян (бл. 200 тис. осіб; 25% усіх селян. господарств) – головним чином серби. Уряд С. Протича провів низку дем. і соц. реформ: запровадив 8-год. робочий день, законодавство про працю, легалізував профспілки. Стабілізації КСХС і зміцненню становища династії Карагеоргійовичів сприяло її визнання державами *Антанти*. Невдовзі визначились й кордони королівства: з Австрією – за *Сен-Жерменським мирним дого-*

вором 1919, з Болгарією – за *Нейїським мирним договором 1919*, з Угорщиною – за *Тріанонським мирним договором 1920*. Водночас були вирішені спірні прикордонні питання з Румунією, Грецією, Італією і Туреччиною. На основі двосторонніх договорів 1920–21 між КСХС, Румунією та Чехословащиною був сформований військ.-політ. блок *Мала Антанта*.

У політ. житті КСХС найвпливовішою залишалася радикальна партія, яка стояла на позиціях монархізму, централізму і серб. гегемонізму. 1919 була створена Демократична партія (лідери – Л. Давидович, С. Пребічевич), яка виступала за централізовану державу при збереженні обмеженого місцевого самоврядування. Проти унітаристських великосерб. планів виступали хорватські та словенські партії, обстоюючи ідею федералізму і вирішення на цій основі нац. питання. Найактивнішими були Хорватська республіканська Селянська партія (лідер – Степан Радич), Словенська народна (католицька) партія (А. Корошец), Хорватське об'єднання (А. Тримбич). У Чорногорії проти серб. правління і за відновлення незалежної держави виступали «зеленаші» (за кольором їхніх парламент. виборчих бюлетенів). Слов'яни-мусульмани у БґаГ підтримували Югославську мусульманську орг-цію, яка наполягала на розширенні місцевого самоврядування відповідно до традицій.

28.06.1921 у День Св. Вида Скупщина ухвалила Конституцію Королівства СХС, яка отримала назву «Видовданської». За нею сербо-хорватословенська держава проголошувалася монархією на чолі з династією Карагеоргійовичів. Королю надавались широкі права: він обіймав посаду головнокомандувача збройних сил, призначав прем'єр-міністра, скріплював своїм підписом міжнар. договори, запроваджував надзвичайний стан, зупиняв чинність Конституції. Законодавча влада належала однопалатному парламенту – Народній Скупщині, яка обиралась на 4 роки. Жінки та військовослужбовці не мали виборчих прав. Країна була поділена на 33 жупанії, які очолювали великі жупани (губернатори), призначувані королем. Конституція закріпила унітарний устрій КСХС та панівне становище в ньому Сербії. Хоча вона проголошувала загальні політичні свободи громадян, права несерб. народів і нац. меншин цілком ігнорувалися.

Екон. розвиток КСХС у 1920-х роках характеризувався зростанням виробництва в легкій та переробній пром-сті. До 1928 було збудовано 1 262 нових підприємства, велось активне залізничне будівництво. Уряд заохочував іноз. інвестиції, які йшли переважно у гірничовидобувну пром-сть.

Близько половини інвестицій у гірничорудну та обробну пром-сть припадало, на франц. і брит. капітал. Країна залишалась переважно аграрною. У пн. і зх. районах до 70% угідь знаходилося у руках великих землевласників. 1927 розпочалась криза у с/г, у результаті якої за 10 років з країни емігрувало майже 250 тис. осіб.

1920-ті роки характеризувалися загостренням політ. боротьби у країні. Невирішеність аграр. й нац. питань, політичні переслідування та ін. правові обмеження робили сусп.-політ. становище в КСХС досить напруженими. Кілька десятків партій, які діяли у країні, відрізнялись за національним, соціальним та фаховим складом, мали підтримку тільки у певному регіоні, й усі спроби деяких з них перетворитися на загальнодержавні не мали успіху. Все це спричиняло політ. нестабільність у країні й приводило до частих змін урядових кабінетів – впродовж десятиріччя змінилося 24 уряди.

Унітаризм офіційного Белграду, який набув статусу у вигляді доктрини «інтегрального югославізму», проголошував сербів, хорватів, і словенців єдиним «трийменним народом». Проти антидемократизму унітаристської доктрини, яка служила базою великосерб. політики, різко негативно виступали прихильники федералізму. Так, 1921 під егідою ХРСР (з 1923 – Хорватська селян. партія) був створений «Хорватський блок», до якого увійшли політ. сили, що висували за федералізацію країни. Між депутатами урядової більшості та прихильниками федералізму у Скупщині розгорнулося жорстке протистояння, яке ще більше підсилювало хронічну політ. кризу в суспільстві. Під час дебатів у Скупщині 20.06.1928 серб. націоналіст С. Рачич застрелив у залі засідань парламенту двох хорватських депутатів і смертельно поранив лідера ХСП С. Радича. Наприкін. 1928 політ. криза досягла апогею. Вихід з ситуації правлячі кола вбачали у встановленні авторитарного режиму. 06.01.1929 король Олександр і наближені до нього військові здійснили державний переворот. Королівським маніфестом була відмінена Конституція, розпущена Скупщина. Головою нового уряду король призначив ген. П. Живковича. У країні була заборонена діяльність усіх партій, а замість органів місцевого самоврядування запроваджувався інститут державних комісарів. Парламентаризм заступив монархо-поліцейський режим, який спирався на великосерб. буржуазію та військових. Зовнішня підтримка організаторам перевороту надходила з Франції. У листопаді 1929 країна була перейменована на Королівство Югославія, що мало символізувати «національну єдність» його населення.

Королівство Югославія (1929–41). Сусп.-політ. база монархічно-військового режиму була вкрай вузькою. Всі спроби влади створити для себе масову опору у Югослов'янській нац. партії закінчилась невдачею. Однак поліцейські репресії проти національного й лівого рухів стали більш результативнішими, й, на певний період, вони були зовсім вилучені з сусп. життя країни.

Світова екон. криза охопила Югославію дещо пізніше, ніж ін. країни. Однак, вже 1931–33 пром. виробництво різко скоротилося, а чисельність безробітних досягла 300 тис. осіб. Криза кредитної системи викликала дезорганізацію грошового обігу і девальвацію динара. Відповіддю стало зростання робітничих страйків і селянських заворушень. Набирала сили діяльність опозиційних партій. Зростаюча протидія внутр. політиці режиму з боку нац.-політ. сил змусила короля у вересні 1931 запровадити нову Конституцію, яка хоч і декларувала повернення до парламентаризму, але реальна влада зберігалася в руках монарха.

У 1930-х роках у зовн. політиці Югославія продовжувала орієнтуватися на Францію. Для зміцнення співробітництва країн Малої Антанти 1933 був підписаний «Організаційний акт». 1934 для протидії Італії на Балканах Югославія, Греція, Румунія й Туреччина створили *Балканський Союз*. Після вбивства хорват. усташами 09.10.1934 у Марселі короля Олександра та мін. закорд. справ Франції Л. Барту, монархом був проголошений неповнолітній *Петро II Карагеоргійович* (через неповноліття Петра II керівництво країною здійснювала Регентська рада, яку очолював принц Павло). Події у Центральній Європі – *аншлюс* Австрії та наслідки *Мюнхенської угоди 1938* привели не тільки до розпаду Малої Антанти, але й погіршили міжнар. становище Югославії: відтепер керівництво країни мусило проводити політику лавірування між Німеччиною та Італією.

Наприкін. 1930-х років в умовах загострення політ. кризи в Європі та фактичної відсутності програми розв'язання нац. питання в країні, ставала все реальнішою загроза для терит. цілісності югосл. держави. Особливо небезпечного звучання набула «хорватська проблема». Лідери ХСП заявляли про готовність створити незалежну Хорватію під егідою Німеччини та Італії, й використовували цей чинник для тиску на Югославію. 26.08.1939 уряд Д. Цветковича надав автономію Хорватії у складі Югославії.

На поч. Другої світової війни Югославія проголосила про нейтралітет. Для внутр. політики було характерне посилення реакційних тенденцій: у серпні 1939 Скупщина була розпущена, загострилися міжнац. суперечності – у Сербії луна-

ли заклики до «захисту сербів», в Хорватській бановині поширилися націоналістичні ідеї, в ін. регіонах країни активізували свою діяльність сепаратистські сили.

Капітуляції Франції (червень 1940) значно ускладнила міжнар. становище Югославії. Після початку агресії Італії проти Греції (жовтень 1940) Югославія потрапила у центр протистояння за вплив на Балканах між В. Британією та фашистськими державами. Затиснута з усіх боків державами фашистського блоку Югославія 25.03.1941 приєдналася до *Берлінського пакту 1936*. Такі дії уряду викликали хвилю обурення населення країни. 27.03.1941 група офіцерів і політиків здійснила державний переворот. На троні опинився 18-літній Петро II, а уряд очолив організатор заплоту ген. Д. Сімович, який заявив про незмінність зовнішньополіт. курсу. Однак спроби нової влади укласти договір про військову допомогу В. Британії закінчилися безрезультатно. У цих умовах югосл. уряд 05.04 підписав рад.-югосл. договір про дружбу й ненапад. 06.04.1941 Німеччина без оголошення війни напала на Югославію. В агресії брали участь війська Угорщини та Італії. 13.10 нім. війська увійшли до Белграду, король і уряд залишили країну. До нім. полону потрапило понад 300 тис. югосл. солдатів і офіцерів. Залишивши Югославію, королівський уряд оголосив про намір продовжувати б-бу за визволення Югославії. За підтримки В. Британії та США він зберіг статус визнаного на міжнар. арені уряду союзної держави. Після переїзду з Каїру до Лондону глава уряду Д. Сімович закликав югосл. народи до продовження б-би за відновлення довоєнного Королівства Югославія.

Окупована Югославія була поділена на 4 окупаційні зони: німецьку, італійську, угорську й болгарську. У Сербії нім. окупаційна влада запровадила своє управління. Для залучення на свій бік частини населення, нім. командування дозволило певну форму самоврядування. У травні 1941 німці «передали» владу у Сербії – Раді комісарів, яка складалася з представників довоєнних політ. партій, а невдовзі у Белграді був сформований уряд «національного порятунку», який очолив ген. М. Недич. Під наглядом нім. військ. командування формувалися збройні сили для підтримання порядку – «домобранство» (у БіГ «баліїстів – мусульманської міліції»). Територія Югославії була поділена на 9 частин, які не враховували існуючих етн., екон. і культ., зв'язків між окремими землями. Окупанти протиставляли свою політику «сербському гнобленню» й видавали себе за «визволителів від сербського ярма». Щодо сербів застосовувалися примусові переселення й терор. У першу чергу

окупаційна влада робила ставку на розпалювання міжнац. суперечностей та зміцнення антисерб. настроїв. Головною зброєю такої окупац. політики стала утворена за підтримки Німеччини та Італії «Незалежна Держава Хорватія» (НДХ), проголошена 10.04.1941 у Загребі. 15.04 уряд НДХ очолив вождь *ушастів* А. Павелич. До складу НДХ відійшли Хорватія, Славонія, частина Далмації, Срем, Санджак і БіГ. Половину населення НДХ склали хорвати, серби – третину, а мусульмани – 12%. 15.06.1941 НДХ приєдналася до Троїстого пакту, а 22.06 усташський режим оголосив війну СРСР. У листопаді 1941 НДХ підписала *Антикомінтернівський пакт 1936* й оголосила війну В. Британії та США. Перші законодавчі акти усташського режиму («Про захист народу і держави», «Про захист арійської крові та честі хорватського народу» та ін.) мали відверто шовіністичний, антисемітський, антисербський характер. У НДХ були створені збройні сили, які склалися з регулярного війська («домобранства»), жандармерії та усташських формувань («войниця»). У стислі строки було побудовано 24 концентраційні табори та сформовано загони «диких ушастів». Режим А. Павелича розпочав реалізацію ідеї «Великої Хорватії» та створення «етнічно чистої» держави. Сербське населення залишало свої домівки, рятуючись у навколишніх лісах і горах, або втікаючи до серб. земель.

Навесні 1941 на терені колишньої Югославії стали виникати перші вогнища опору окупантам. У травні 1941 у р-ні Рівної гори (Західна Сербія) полковник Д. Михайлович розпочав формування військово-четницьких загонів. Учасників четницького руху об'єднував «сербізм» – усвідомлення причетності до серб. нації та прагнення врятувати її від геноциду. Антисерб. політика НДХ спонукала *четників* виступити на захист «сербства» й розпочати б-бу проти ушастів. Відразу після окупації країни КПЮ (12 тис. членів) взяла курс на організацію збройного опору загарбникам. Уже 10.04.1941 був створений військовий комітет КПЮ на чолі з Й. Броз *Тіто*. 27.06 Й. Тіто очолив Головний штаб нар.-визв. загонів (ГШНВЗ), який розробив план підготовки до повстання. Початком повстання став бій 07.07 між партизанами і жандармами в серб. селі Біла Церква. У вересні 1941 у Зх. Сербії вже діяло майже два десятки комуніст. партизанських загонів (2 тис. бійців), а на контрольованій ними території була проголошена «Ужицька республіка». У звільнених р-нах створювалися нові органи влади – народно-визвольні комітети (НВК). Для протидії розгортанню Руху Опору окупаційна влада використовувала терор (за кожного вбитого німця розстрілювали

100 заручників, а за кожного пораненого – 50). Рух Опору охоплював понад 30% югосл. земель й фактично утворював «другий фронт» у Європі, що відволікав значні військові сили держав фашистського блоку (лише 1941 тут зосереджувалося майже 500 тис. вояків). Улітку 1941 розпочалися бойові дії між *четниками* та партизанами, четниками і ушастами, партизанами та домобранцями й ушастами. Таким чином, становище на терені окупованої Югославії визначалося не тільки розгортанням Руху Опору, але й проявами жорстокого міжетнічного і громадянського конфлікту.

З поч. 1942 лідери четників і партизанів вживали заходів для нарощування власного військового потенціалу. Четницькі загони отримали назву Югославської армії на батьківщині (ЮАБ у різні періоди нараховувало від 70 до 150 тис. вояків), а Д. Михайловичу король присвоїв звання генерала, призначив його військ. міністром еміграційного уряду і головнокомандувачем ЮАБ. Поставки озброєнь четницькій ЮАБ здійснювали В. Британія (з липня 1942), США. Натомість керівництво КПЮ також заходилося перетворювати партизанські загони на регулярне військо. ГШНВЗ у листопаді 1942 розпочав формування Народно-визвольної армії (НВА). 27.11.1942 у Біхачі був затверджений склад вищого органу нової влади – Антифашистського віче народного визволення Югославії (АВНВЮ), виконавчий комітет якого очолив лідера СДП І. Рибара. В умовах капітуляції Італії, внаслідок військ. операції союзницьких військ, підрозділи НВА (300 тис. бійців) з допомогою населення роззброїли 15 італ. дивізій (280 тис. вояків). З осені 1943 окупаційний режим в югосл. землях підтримувався з допомогою 13 дивізій нім. Вермахту. 29.11.1943 за рішення II сесії АВНВЮ був створений Нац. комітет визволення Югославії (НКВЮ) на чолі з Й. Тіто. Еміграційний уряд, цим же рішенням, позбавлявся будь-якої влади на терені югосл. земель, а королю Петру II заборонялося повертатися на батьківщину. На поч. 1944 брит. уряд встановив контакти з НКВЮ, а в лютому СРСР де-факто визнав його представником Югославії. Фактично з цього часу паралельно існували дві міжнародно визнані югосл. урядові структури: королівський уряд у Лондоні та НКВЮ в окупованій країні. Між обома урядами велися переговори, а у червні 1944 еміграц. уряд очолив колишній бан Хорватії І. Шубашич. За пропозицією І. Шубашича ген. Д. Михайлович був відсторонений від обов'язків головнокомандувача четницької ЮАБ, а Й. Тіто визнавався єдиним керівником Югославії.

28.09.1944 рад. військові підрозділи перейшли югосл. кордон і разом з НВА звільнили від

окупантів Сх. Сербію, Воєводину та Вардарську Македонію. 20.10.1944 унаслідок спільної рад.-югосл. військової операції було звільнено Белград. На поч. 1945 НВА контролювала територію Сербії, Вардарської Македонії, Санджаку, Далмації, Герцеговини, а її чисельність досягла 650 тис. бійців. 07.03.1945 був утворений Тимчасовий уряд Демократичної Федеративної Югославії (ДФЮ), який складався з 6 представників еміграц. уряду, а 22 представляли або комуністи, або партії, що входили до Єдиного Нар.-визв. фронту (ЄНВФ). Головою уряду та міністром оборони став Й. Тіто. На поч. квітня 1945 підрозділи Югославської народної армії (назва НВА з березня 1945) звільнили Сараєво, а 08.05. – Загреб. У Словенії бойові дії спротив нім. Вермахту припинився 15.05. На території Югославії у б-бі з окупантами загинуло 305 тис. осіб і 425 тис. було поранено. Загальна кількість людських втрат під час Другої світової війни в Югославії становить майже 1,8 млн осіб.

Федеративна Народна Республіка Югославія (1945–63). Великі людські втрати народів Югославії під час війни доповнювалися зруйнованою економікою. 1945 обсяг виробництва харчової пром.-сті становив 45% довоєнного рівня, текстильної – 40%, металургійної – 20%. Катастрофічне екон. становище ускладнювалося політ. нестабільністю. Попри контроль комуністами більшості держструктур, становище КПЮ залишалося нестійким. У країні активізувалися противники нового режиму: у Сербії діяли четники і монархісти (до 15 тис. осіб); у Хорватії – крижарі й усташі (20 тис.). Для боротьби з опозиціонерами було створено таємну політичну поліцію і надзвичайні судові органи.

У серпні 1945 ЄНВФ було перейменовано на Народний фронт Югославії (НФЮ) та прийнято його програму, яка складалась з наступних положень: забезпечення цілісності та незалежність Югославії, відбудова економіки, розширення дем. прав громадян, зміцнення братерства та єдності народів у федеративній державі. 10.08.1945 Тимчасова Скупщина ухвалила рішення про проведення виборів до Установчої Скупщини, але, згідно виборчого закону, сотні тисяч громадян позбавлялися права голосу. За підсумками виборів до Установчої Скупщини (листопад 1945) перемогу здобув НВЮ, за який було віддано 90,5% голосів, а КПЮ отримала 78,6% депутатських мандатів. 29.11.1945 парламент проголосив ФНРЮ, до складу якої увійшли: БіГ, Македонія, Сербія, Хорватія, Чорногорія. У грудні 1945 ФНРЮ визнали США, В. Британія та ін. держави.

Закріпившись у органах законодавчої та виконавчої влади КПЮ, спираючись на рад. досвід

побудови соціалізму, приступила до зміцнення своїх позицій в економіці шляхом проведення націоналізації приватної власності, створення держ. сектору економіки та запровадження планового господарства. Наприкін. 1945 у держ. секторі знаходилося 53% підприємств, 19% – контролювалися державою, а 28% складали приватний сектор. У серпні 1945 був прийнятий «Декрет про аграрну реформу і колонізацію», за яким велике землеволодіння ліквідувалося і встановлювався земельний максимум у розмірі 25–30 га ораної землі (або 45 га всіх угідь). За відчужені землі держава сплачувала компенсацію. З січня 1949 почалася масова колективізація селян. господарств. 31.01.1946 Установча Скупщина прийняла Конституцію ФНРЮ. Федерація створювалася за рад. зразком. Етнічний принцип при визначенні внутр. кордонів між республіками не був витриманий. Для протидії серб. гегемонізму створювалася Чорногорія, населення якої (зокрема й серби) проголошувалося чорногорською нацією. На території Сербії були виділені автономні краї – Воєводина та Косово і Метохія. Республіки не одержали права на вільне відокремлення. Наприкін. 1946 був прийнятий закон про націоналізацію банків, транспорту, оптової торгівлі. 1947 держ. сектор охоплював 93% всіх підприємств. У квітні 1947 був затверджений 1-й п'ятирічний план (1947–51). У країні розпочалося будівництво нових підприємств, електростанцій, залізниць та ін. Важливу роль у реалізації планів розвитку економіки ФНРЮ відігравав СРСР. 1947 була підписана югосл.-рад. угода про допомогу в пром. будівництві й Москва надала безпроцентний кредит (135 млн дол.), за рахунок якого здійснювалися поставки матеріалів та обладнання для пром. підприємств. Вся влада в централізованій державі знаходилася в руках керівництва Компартії (450 тис. членів) на чолі з Й. Тіто.

У зовн. політиці ФНРЮ знаходилася у фарватері СРСР. 1946 були укладені союзні договори з Албанією, Польщею та Чехословаччиною. ФНРЮ надавало допомогу комуністичним повстанцям у Греції (див. *Громадянська війна 1946–49 у Греції*). Між Югославією й Болгарією обговорювався проєкт утворення Федерації балканських народів (ФБН). У вересні 1947 КПЮ стала однією з ініціаторів утворення Інформаційного бюро (*Комінформбюро*) 10 компартій Європи. Активна міжнародна діяльність, радянська підтримка, утримання однієї з найбільших армій в Європі та ін. чинники стимулювали зростання амбітності у югосл. керівництва на чолі з Й. Тіто та його прагнення до більшої незалежності від Кремля. З іншого боку, у Й. *Сталіна* почало нагромаджуватися незадово-

лення діями керівництва КПЮ, особливо у питанні створення ФБН та прагненні Тіто підпорядкувати комуністичний режим в Албанії. У лютому 1948 у Москві на рад.-болг.-югосл. нараді Й. Сталін розкритикував югосл. та болг. керівництво за здійснювану ними політику. У відповідь на засіданні політбюро ЦК КПЮ 01.03 Й. Тіто зазначив, що відносини з СРСР зайшли у «глухий кут», тому у екон. і військ. будівництві Югославії необхідно спиратись на власні сили. У наступний період югосл.-рад. відносини продовжували загострюватись. Конфлікт між лідерами ВКП(б) і КПЮ досить швидко переріс у політико-ідеологічну війну між обома комуністичними партіями, а згодом і політику відкритих демаршів на держ. рівні. Наприкін. серпня 1949 СРСР денонсував двосторонній договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу. У листопаді 1949 Комінформбюро звинуватило КПЮ у побудові в Югославії «антикомуністичного поліцейського режиму фашистського типу». Рад.-югосл. конфлікт досяг свого апогею 1949–53. Кардинально змінилося геополітичне становище ФНРЮ, яка опинилася наодинці між двома ворогуючими блоками.

Розрив усіх зв'язків із СРСР і «соціалістичним табором» спонукав югосл. керівництво до пошуку власної моделі розвитку. Відкидання сталінізму і рад. досвіду було покладено в основу концепції «самоврядного соціалізму», в обґрунтуванні якої брали участь Й. Тіто, Е. Кардель, Б. Кедріч та ін. діячі КПЮ. Автори нової концепції запропонували покласти в основу нової моделі розвитку ідею «відмирання держави». На їх думку державні інститути повинні трансформуватися у систему «безпосередньої демократії» й «самоврядування». У екон. сфері концепція передбачала відмову від директивного планування, перехід на засади «товарної економіки» й ринкових відносин.

Реформи поч. 1950-х років, у першу чергу, позначилися на с/г, де скасовувалися обов'язкові поставки сільгосппродукції, селяни могли виходити з кооперативів й створювати фермерські господарства, дозволявся продаж і оренда землі, використання найманих робітників. Здійснення реформ у пром-сті сприяло збільшенню госп. самостійності підприємств і товаровиробників, що стало першим кроком у створенні товарної економіки. Децентралізація екон. сфери зумовлювала необхідність здійснення й певних змін політ. системи: частина владних функцій центру передавалася республікам, впроваджувалося самоврядування. Так, за законом «Про народні комітети» (квітень, 1952) громадські, районні й міські органи самоврядування стали складатися з народного віча та віча виборників. Нова модель устрою країни була

закріплена в Конституційному законі (січень 1953), який замінив Конституцію 1946. У листопаді 1952 КПЮ була перейменована на Союз комуністів Югославії. До серед. 1950-х років керівництво СКЮ визначило нові напрями розвитку Югославії: десталінізація, демократизація, децентралізація, дебіюрократизація, запровадження ринкових критеріїв в економіку та розвиток зв'язків з державами Заходу. Зовнішньополіт. курс ФНРЮ ґрунтувався на концепції «рівновіддаленості» від США і СРСР, а Й. Тіто став одним із ініціаторів *Руху неприєднання*.

На поч. 1960-х років процес реформування югосл. суспільства був продовжений. Поступове утвердження принципів самоврядування дало простір для ініціативи у виробничій сфері й сприяло прискоренню темпів екон. розвитку (до 14% щорічно). Водночас виявилися певні недоліки самоврядування в економіці: при утриманні осн. фінансових важелів у руках державних органів (ціноутворення, кредитна система) підприємства почали знижувати обсяги виробництва, щоб зберегти прибутки для розподілу; нерентабельні виробництва, які існували за рахунок держ. субсидій, проводили скорочення працівників, внаслідок чого зростало безробіття. У цей період у ФНРЮ окреслилися протиріччя між різними госп.-екон. й етнополіт. групами. Так, керівництво розвинутих республік (Хорватія, Словенія) стало домагатися розширення владних повноважень й перегляду системи формування бюджетів. У свою чергу бідніші суб'єкти федерації (БіГ, Македонія, Чорногорія) вимагали бюджетних дотацій. Дискусії з питань самоврядування на рівні республік все частіше забарвлювалися в націоналістичні кольори.

Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (1963-91). 1963 народна Скупщина прийняла нову Конституцію, яка перейменувала країну у Соціалістичну Федеративну Республіку Югославію (СФРЮ). Законодавча влада в країні належала двопалатній союзній Скупщині. Основний закон розширював владні повноваження суб'єктів федерації та запроваджував принцип ротації кожні 2 роки всіх виборних посадових осіб і депутатів. Значно розширилися права пром. підприємств: після відрахувань до держбюджету вони могли залишали собі до 2/3 прибутку.

Головним змістом реформ, які були продовжені в СФРЮ у серед. 1960-х років, залишався запровадження ринкової економіки, децентралізація управління. Ще більшої самостійності набували суб'єкти федерації та автономії. Для конкурентноспроможності югосл. пром. продукції на світових ринках, була відмінена монополія на зовн. торгівлю, а пільги

надавалися лише підприємствам, які здійснювали модернізацію технологічного процесу. За рахунок іноз. позик і кредитів держава закуповувала сучасну техніку. На поч. 1970-х років СФРЮ досягла рівня середньорозвинутих європ. держав. Однак зростання споживання, значне збільшення імпорту порушували стабільність економіки: зростали ціни, збільшився зовнішній борг, загострювалася проблема працевлаштування, прискорювалося соц. розшарування населення. Зросла диспропорція у рівні економічного й культурного рівня республік і автономій.

Наприкін. 1960-х – поч. 70-х років у СФРЮ характеризувався різким зростанням соц. і міжетн. напруженості. У травні 1968 у Белграді відбулися масові демонстрації студентів, які вимагали демократизації сусп.-політ. життя і водночас посилення держ. гарантій соц. стабільності. Ставала все очевиднішою нерівномірність розвитку окремих регіонів. За рівнем життя на перше місце в країні вийшли Словенія й Хорватія, а останнє місце займав серб. автономний край Косово, більшість населення якого складали албанці. Низький рівень прибутків та заклики з сусідньої Албанії до возз'єднання привели до масових акцій косовських албанців у листопаді 1968.

Зростання напруженості на міжетн. ґрунті призвело до політ. кризи в країні. Й. Тіто вважав, що СФРЮ «підійшла до межі громадянської війни». Вже восени 1971 націоналістичні виступи у всіх регіонах федерації були придушені. У лютому 1974 буза схвалена нова Конституція СФРЮ, яка визначала порядок формування вищих органів влади, закріпила керівну роль СКЮ у суспільстві, визначила самоврядну соціалістичну демократію як особливу форму диктатури пролетаріату. Союзна Скупщина на засіданні палат (Союзного Віча та Віча Республік і країв) обирала Президію СФРЮ – вищий орган влади, яка складалася з представників республік та автономій (по одному від кожної). Голова Президії СФРЮ, який обирався Скупщиною, ставав на рік главою держави. За особливі заслуги головою Президії довічно був обраний Й. Тіто, якого офіційно називали президентом СФРЮ. Союзне виконавче віче (уряд) затверджувалося Скупщиною на 4 роки. Конституція 1974 посилювала децентралізацію федерації, а у структурі держ. устрою проглядалися риси конфедерації. Послаблення союзних органів влади прискорило процес формування етнополітичних еліт в республіках. Фактично єдність федерації була поставлена у залежність від єдності правлячої партії, а доля СКЮ – від його лідера – Й. Тіто.

Смерть Й. Тіто (травень 1980) стала визначальним рубежем в історії югосл. федерації.

Неухильне виконання дем. форм рівноправ'я – щорічна ротація вищих посадових осіб у центр. органах СКЮ й СФРЮ, постійно призводило до різного роду конфліктів та організаційних непорозумінь, оскільки інтереси союзного центру та суб'єктів федерації й автономій все більше розходилися.

На поч. 1980-х років у СФРЮ на тлі зростаючих екон. негараздів проявилася криза югосл. федеративної держави. Найнебезпечніше вогнище міжетн. виникло в Косово, де навесні 1981 відбулися масові демонстрації під гаслом «Косово – республіка!». У цій частині Сербії було запроваджено надзвичайний стан. Нерозв'язаність косовської проблеми підірвало єдність федеративної держави та каталізувало відцентрові процеси в Словенії та Хорватії. Так запрацював механізм розхитування федерації, який вимагав термінового реформування її головних інститутів влади. Наприкін. листопада 1988 було прийнято 39 поправок до Конституції СФРЮ, більшість з яких стосувалася функціонування госп. механізму, а решта – взаємовідносин між федеральним центром і республіками. Союзний уряд отримав право втручання у справи суб'єктів федерації у випадку невиконання ними союзних законів. Створювалися єдині фінансова, кредитна, податкова та валютна системи. Автономні краї позбавлялися будь-яких ознак державності. Невдовзі були прийняті поправки до Конституції Сербії, які суттєво обмежували автономні права Косово й Воєводини.

У березні 1989 союзний уряд очолив відомий економіст А. Маркович, який оголосив програму екон. реформ, головною метою яких мало стати запровадження ринкових відносин. Завдяки рішучим заходам у країні була введена внутрішня конвертованість динара, інфляція за півроку була зведена до нульової позначки, на сотні мільйонів доларів зросли валютні резерви СФРЮ, зник валютний «чорний ринок».

У січні 1990 у Косово знов прокотилася хвиля масових маніфестацій, під час розгону яких були вбиті та поранені. У свою чергу студенти Белграду організували демонстрацію під гаслом «Не віддамо Косово!». На поч. лютого влада Сербії розпустила скупщину Косово. У відповідь албан. депутати скупщини в підпіллі ухвалили 07.09 конституцію, в якій Косово проголошувалося республікою.

Подолання політ. кризи в СФРЮ багато в чому залежало від реформування правлячої партії. Саме ці питання опинилися в центрі уваги XIV з'їзду СКЮ у січні 1990. Однак критична маса нагромаджених в СФРЮ проблем і суперечностей призвела до відкритого зіткнення на

з'їзді між центр. і респ. партійним керівництвом. Делегації СК Словенії й Хорватії, не знайшовши підтримки свої пропозиції щодо федералізації партії та державного устрою, оголосили повну свою самостійність і залишили з'їзд. З цього часу СКЮ як єдина об'єднуюча сила федеративної держави припинив своє існування. Центральні органи СКЮ втратили свої керівні функції, які фактично перейшли до республіканських владних структур. Руйнування СКЮ стало провісником дезінтеграції федеративної держави.

1990 у СФРЮ відбулися перші після Другої світової війни парламентські вибори на багатопартійній основі. Перемогу на виборах до Скупщини Словенії здобув блок партій «Демократична опозиція», який отримав 55% голосів. У Хорватії на виборах до Сабору 2/3 депутатських місць завоювала Хорватська дем. співдружність (ХДС). У липні 1990 Скупщина Словенії ухвалила декларацію про суверенітет Республіки Словенія. У цьому ж місяці в Загребі Сабор затвердив декларацію «Про самостійну і суверенну Республіку Хорватія». Ці дії поклали початок розпаду федерації югосл. республік. Прийняттям аналогічних рішень парламентами БІГ й Македонії фактично завершився розпад СФРЮ як єдиної держави.

Лит.: Allcock, John B.: Explaining Yugoslavia. New York: Columbia University Press, 2000; Glenny, Mischa: The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers, 1804–1999, London: Penguin Books Ltd, 2000; Югославия в XX веке: Очерки политической истории. Москва: «Индрик», 2011.

В. Яровий (Київ).

ЮГОСЛАВСЬКА ВІЙНА 1991–1995 – збройний конфлікт на території колишньої Югославії, який виник внаслідок проголошення незалежності союзних республік СФРЮ (Хорватії, Словенії, Боснії та Герцеговини), прагненням союзного центру зберегти єдність федеративної держави і намаганням Белграду втримати під своїм контролем ті частини цих республік, де значну частину населення складали серби. Наприкін. 1980-х років глибока системна криза охопила всі сфери суспільного життя СФРЮ – економіку, політику, міжетнічні відносини. Однак на тлі всезростаючих екон. проблем найбільш кризові явища вдарили по югосл. федеративній державності. 1990 внаслідок виборів до влади у республіках прийшли різні політ. сили: коаліційні, ліві або праві. Так, у Боснії та Герцеговині, Словенії та Македонії були створені коаліційні уряди. У Хорватії більшість у Саборі здобула права партія – Хорватська демократична співдружність (ХДС). Ліві партії, які втримали

владу у Сербії та Чорногорії (Соціалістична партія Сербії, Союз комуністів Чорногорії) були змушені пристосовуватися до нових умов і ділитися владою з ін. політ. силами. Формування багатопартійної системи СФРЮ на респ. рівні відбувалося переважно з нац.-політ. сил, які й стали ініціаторами відцентрованих процесів у федерації. Після виборів, замість очікуваного політ. плюралізму панівним фактично став «національний плюралізм». Політ. строкатість нової респ. влади і відмінності у баченні перспектив розвитку багатонац. країни не тільки заважали узгодженню позицій щодо держ. устрою співдружності, але й унеможлилювали вирішення спільних для федерації питань. Перехід до багатопартійності у СФРЮ означав відхід від єдиної ідеологічної системи, що для багатонац. країни перетворилося на один із визначальних руйнівних факторів. Ідеологічний вакуум швидко заповнили ідеї націоналізму, які респ. етнополітична еліта стала вміло використовувати для зміцнення своєї влади. На поч. липня 1990 Скупщина Словенії ухвалила «Декларацію про повний суверенітет Республіки Словенія», а на прикін. липня 1990 хорват. Сабор затвердив декларацію «Про самостійну і суверенну Республіку Хорватія», що і поклало початок розпаду федерації югосл. республік.

Процес переростання кризи федерації у збройний конфлікт, а потім й громадянську війну, мав певні особливості для кожної з республік, які заявили про свій вихід із СФРЮ. Вже на поч. 1991 процеси розпаду федерації стали некерованими й набули незворотнього характеру. Так, керівники Хорватії та Словенії почали вимагати від федерального центру термінового виведення зі своїх територій військ ЮНА і дотримання існуючих «внутрішніх» кордонів. Питання ж про умови сецесії, правонаступництва, поділу держ. майна й армії, визначення нових (вже міждержавних) кордонів, забезпечення прав нац. меншин так і не стали головними темами на переговорах. На поч. 1991 стосунки між республіками погіршилися настільки, що їхнє керівництво уникало спілкування між собою, розривалися виробничі зв'язки підприємств, вирували справжні торговельні та інформаційні війни. У цих умовах командування ЮНА у серед. березня 1991 розцінило становище у державі як поч. громад. війни і запропонувало для її відвернення запровадити в усіх суб'єктах федерації надзвичайний стан, оголосити мобілізацію резервістів і розформувати незаконні збройні формування. Однак члени Президії СФРЮ, відстоюючи інтереси своїх республік, вже були не готові схвалити такі пропозиції. На поч. травня 1991 діяльність

Президії, уряду та ін. владних структур СФРЮ була практично паралізована у зв'язку із загостренням ситуації у Хорватії та Словенії. Ескалація напруженості привела до збройного інциденту у Борово-Селі (Хорватія), де 02.05 патруль хорват. міліції потрапив у влаштовану сербами засідку. У ході збройного зіткнення загинули 12 хорватів і 50 сербів. До населеного пункту були введені армійські підрозділи ЮНА. Ситуація у СФРЮ різко загострилася після проголошення 25.06.1991 незалежності Словенією і Хорватією. Ці республіки відкликали своїх депутатів із союзної Скупщини, а респ. міністри оборони розпочали формування нац. збройних сил.

Початок повномасштабної воєнних дій на території колишньої Югославії (СФРЮ) пов'язаний з подіями у Словенії, керівництво якої у день проголошення незалежності віддало наказ взяти під контроль зовн. кордони республіки, повітряний простір, митні пункти, порти і аеродроми. Наступного дня, 26.06, союзне Виконавче віче віддало наказ частинам ЮНА «захищати югославські кордони» і відновити контроль над 35 прикордонними переходами, аеродромом Брнік і портом Конар. Керівництво Словенії закликала населення до захисту суверенітету країни. Відбулися сутички ЮНА з силами словен. самооборони. Однак, вже 28.07 під контроль ЮНА перейшли всі стратегічні пункти на кордонах Словенії, а ввечері цього ж дня була досягнута угода про припинення вогню. Внаслідок переговорів, які відбувалися за посередництвом представників ЄС, 07.07.1991 між президією СФРЮ та керівництвом республік (окрім Сербії) була підписана Бріонська декларація «Про мирне врегулювання югославської кризи». Згідно досягнутих домовленостей контроль за кордоном переходив до Словенії, деблокувалися армійські казарми, звільнювалися полонені, для Словенії та Хорватії встановлювався 90-денний мораторій на проголошення держ. суверенітету, а ЮНА залишала словенську територію. У ході цієї військ. операції ЮНА втратила понад 40 вояків вбитими та 184 – пораненими; серед словенців було 3 вбитих і 66 поранених. Після тримісячної перерви Скупщина 07.10.1991 підтвердила незалежність Словенії, яку до серед. 1992 визнало більшість держав світу.

Проголошення незалежності Хорватії, як і в сусідній Словенії, привело до збройного конфлікту, який швидко переріс у жорстоку громад. війну. Дезінтеграційні процеси, які вирували на поч. 1990-х років на території колишньої СФРЮ, спричинили у Хорватії проблему серб. населення, яке виступало за збереження югосл. федерації, а після її остаточного розпаду за приєднання части-

ни хорват. території, на якій компактно проживали серби, до Соціалістичної Республіки Югославії. Загострення протистояння на етнічному ґрунті у Хорватії сталося після заяви Загребу про намір вийти зі складу СФРЮ. На цьому етапі розгортання міжетнічного конфлікту хорват. серби створили у межах республіки свої нац.-культ. автономії. Зокрема, у грудні 1990 було проголошено утворення Сербської автономної області (САО) Крайни; сербські громади Зх. Славонії також об'єдналися у САО; про наміри утворення САО у лютому 1991 заявили у спільній декларації серб. громади Сх. Славонії, Барань та Зх. Срему. Незабаром серб. громади взяли курс на вихід зі складу Хорватії та заявили про бажання залишитися в оновленій югосл. федерації. З грудня 1990 до червня 1991 міжетн. конфлікт у Хорватії розгортався між САО і хорват. владою, яка намагалася забезпечити терит. цілісність країни. Серб.-хорват. збройні зіткнення цього періоду точилися здебільшого навколо поліцейських дільниць, створення яких розглядалося Загребом як головний засіб для контролю над терит. цілісністю. Сербі, нейтралізуючи хорват. поліцейські підрозділи, власними силами підтримували безпеку у своїх громадах. Поступово протистояння між хорватами і сербами набуло масового характеру та почало супроводжуватися актами насильства з обох боків. Наступний етап громад. протистояння у Хорватії пов'язаний із проголошенням 25.06.1991 незалежної Республіки Хорватії. Вже наступного дня лідери серб. меншини (15% населення) заявили про унезалеження від Загребу серб. автономних утворень. Майже одночасно розпочалися бойові дії між хорват. підрозділами самооборони і серб. військ. формуваннями, які підтримали частини ЮНА. Після підписання Бріонської декларації (липень 1991) в обмін на вивід югосл. армії Хорватія встановила 3-місячний мораторій на вихід з федерації. Незважаючи на тимчасове припинення вогню, бойові дії невдовзі відновилися з новою силою. 25.07.1991 серби проголосили утворення Автономної обл. Славонії, Барань та Зх. Срему (АО СБЗС), а 28.07 у Кніні Скупщина САО Крайни прийняла рішення про вихід зі складу Хорватії та підтвердила приналежність цього краю до СФРЮ. 01.08 уряд Хорватії оголосив мобілізацію резервістів до нац. гвардії та військ МВС. У відповідь хорватські серби на підконтрольних територіях провели референдум, більшість учасників якого висловились за входження до складу єдиної Югославії. З цього моменту конфлікт у Хорватії переріс у повномасштабну війну, яка привела до числених людських жертв. Командування ЮНА ставило за мету оволодіння

частиною території Хорватії по лінії Віровітіця–Карловац–Огулін–Карлобаг (Славонія, частина центр. Хорватії та Сх. Далмація). Новоутворені хорват. збройні сили протистояли серб. збройним формуванням і підрозділам ЮНА, які або були дислоковані у гарнізонах на території республіки, або вели бойові дії у Славонії. 26.09.1991 РБ ООН запровадила ембарго на продаж зброї Хорватії. Це практично закріплювало розподіл військових сил, який склався у Хорватії на початку конфлікту, в якому серби мали відчутні переваги, оскільки ЮНА та її арсенали знаходилися під контролем президії СФРЮ та керівництва Сербії. Саме спираючись на ЮНА керівництво Сербії надавало всебічну допомогу САО Країна і АО СБЗС. Президент Хорватії Ф. Туджман 12.09.1991 віддав наказ збройним силам блокувати гарнізони та аеродроми ЮНА у Хорватії. «Війна казарм» скінчилася майже через місяць, коли хорвати захопили всі військові об'єкти ЮНА. Після закінчення дії мораторію (09.10.1991) Хорватія стала суверенною державою і прийняла рішення «про розрив всіх державно-правових відносин, на яких ґрунтувалося її перебування у складі СФРЮ», а хорват. Сабор констатував, що проти країни була здійснена агресія з боку Сербії та ЮНА. У регіонах спільного проживання сербів і хорватів бойові дії відновилися з новою силою і набрали ще жорстокішого характеру, що призвело до значних людських втрат (до січня 1992 – бл. 10 тис. осіб) і зростання чисельності біженців. Міжетнічну ворожнечу не зупинило навіть завершення 27.10.1991 виводу з Хорватії підрозділів ЮНА. У грудні 1991 хорват. Сабор прийняв конституційний закон про правові свободи людини та права нац. і етн. меншин. На підставі цього акту дві автономні регіони з компактним проживанням сербів з центрами у містах Кнін і Гліна отримали особливий правовий статус. Проте керівництво серб. нац. руху в Хорватії не прийняло автономії. 19.12.1991, після визнання хорват. державності Німеччиною, серб. області об'єдналися у Республіку Сербська Країна (РСК), яка проголошувалася самостійною державою і на її території залишалася чинною Конституція СФРЮ.

Події Югославської війни 1991–95 відбувалися у різних регіонах Хорватії, що і зумовило існування декількох фронтів. Так, на Вуковарському фронті бойові дії тривали майже 3 місяці та закінчилися у кін. листопада 1991. За період блокади сербами Вуковару з Сербії було перекинуто значну кількість військ і бойової техніки. За допомогою цих сил планувалося взяти під контроль майже всю Славонію, а потім з'єднатися з серб. військами у Зх. Славонії, Банії та Країні. Однак,

тривала оборона хорватами Вуковару матеріально і психологічно послабила військовий потенціал серб. збр. сил. На Східнославонському фронті хорват. армія стримувала частини ЮНА, які намагалися прорватися до центр. Хорватії. Бойові дії тут носили позиційний характер. Далі захід пролягав Посавінський фронт, на якому серб. війська оволоділи Модріцем. Запеклі бої точилися й на Західнославонському фронті. До вересня 1991 тут військова перевага була на боці ЮНА, однак вже у жовтні хорват. командуванню вдалося поступово вирівняти становище. Наприкін. 1991 до цього регіону було введено *Миротворчі сили ООН*. У центр. Хорватії знаходився Бановінський фронт, на якому у ході боїв серби оволоділи Перинею і Хрватською Костаніцею. На сусідніх Кордунському і Лиському фронтах тривале протистояння не дало жодної переваги ворогуючим сторонам. На Північно- і Південно-Далмантинському фронтах йшла б-ба з контроль над Адриатичним узбережжям. Під час вересневого 1991 наступу ЮНА перервала сполучення між Загребом та значною частиною Далмації, а також з Сх. Славонією, Банією, Кордуном і Ликою. У вересні підрозділи ЮНА захопили аеродроми в Осієку, Задарі й Дубровнику, а у жовтні блокували усі морські лінії сполучення. Наприкін. листопада 1991 був підірваний Масленицький міст, у результаті чого Задар і пд. Далмації були відрізані від Загребу. Однак, незважаючи на значні людські й матеріальні втрати (великих руйнувань зазнав Дубровник), хорват. військам вдавалося протистояти ЮНА і забезпечити контроль над значною частиною країни. Падіння 18.11 Вуковара вплинуло на інтенсивність бойових операцій. Серб. регіональні формування та підрозділи ЮНА контролювали САО Країну і значну частину Славонії. Серб. війська зайняли і частину хорват. території, яка прилягала до БіГ. У цілому, на січень 1992, коли бої майже припинилися, серб. війська контролювали майже третину території Хорватії. Протягом всього періоду збройного протистояння у Хорватії ЄС і ООН докладали значних зусиль для припинення кровопролиття. Їх представники, лорд Каррінгтон і С. Венс, запропонували поетапний план розв'язання конфлікту. Так, на першому етапі передбачалося припинення вогню, деблокування армійських казарм і виведення частин ЮНА з території Хорватії; на другому – введення *Миротворчих сил ООН* для роз'єднання ворогуючих сторін і захисту мирного населення; на третьому – проведення переговорів про умови миру, кордони й статус територій. Завдяки інтенсивним заходам ЄС і ООН 02.01.1992 бойові дії у Хорватії майже припинилися. З березня на територію Хорватії були введені Миротворчі

сили ООН. «Блакитні шоломи» були розміщені у 3-кілометровій смузі, яка роз'єднувала ворогуючі сторони. Присутність миротворців хоча і призупинила бойові дії, але не вирішила головних проблем: конституювання демократичної держави, досягнення міжнац. рівноваги, відновлення екон. і соц. стабільності, визначення кордонів тощо. До серпня 1995 територія Хорватії фактично була розділена на хорват. і серб. частини. У січні 1992 незалежність Хорватії визнав ЄС, а у травні її прийняли до ООН. У серпні 1992 Хорватія звернулася до ООН із проханням встановити контроль над кордонами демілітаризованих р-нів, які співпали з колишніми кордонами республіки. На поч. 1995 хорват. уряд відмовився продовжити мандат на перебування Миротворчих сил ООН. Після виводу у березні з країни підрозділів «блакитних шоломів», хорват. армія 01.05.1995 розпочала операцію по зайняттю контрольованих сербами р-нів у Зх. Славонії й уже наступного дня мета була досягнута. 04.08.1995 хорват. командування розпочало операцію «Буря», внаслідок якої хорват. армія зайняла Клін і Сербська Республіка Крайна припинила своє існування. Понад 250 тис. серб. біженців перебралися до боснійської Республіки Сербської, Сербії та Чорногорії. Після наступу хорват. армії під контролем сербів залишалися Сх. Славонія, обл. Бараня і Зх. Срем. У жовтні 1995 між керівництвом Хорватії та СРЮ було домовлено про поетапне повернення під юрисдикцію Хорватії цих територій. У визначений угодою строк увесь цей регіон переходив під контроль Тимчасової адм-ції ООН. У листопаді 1995 в Ердуті між хорват. владою і керівництвом АО СБЗС була підписана «Основна угода», яка передбачала поступову реінтеграції східнославонських серб. громад до конституційного простору Хорватії. Однак остаточне відновлення терит. цілісності держави відбулося лише у січні 1998, коли Сх. Славонію залишили миротворці ООН. За підсумками війни і внаслідок масової міграції сербів Хорватія перетворилася на «етнічно чисту» країну, де нехорватське населення становить лише 4%. Унаслідок збройного конфлікту в Хорватії загинуло понад 30 тис. осіб, а чисельність біженців сягнула 500 тис. осіб. Війна принесла також і великі матеріальні втрати, які становили бл. 30 млрд дол.

Трагічні події першої пол. 1990-х років не оминули й ще одну республіку СФРЮ – *Боснію та Герцеговину*. На листопадових виборах 1990 тут перемогу здобули некомуністичні партії, які представляли інтереси трьох найбільших національних груп краю – мусульман-боснійців (39,5%), сербів (32%) і хорватів (18,4%). Спочатку респ. влада декларувала бажання зберегти федеративну дер-

жаву. У лютому 1991 було проголошено суверенітет БтаГ, однак без виходу зі складу федерації. Під час серб.-хорват. конфлікту 1991 БтаГ зберігала нейтралітет. Однак, через військові дії становище у БтаГ стало швидко погіршуватися: виникли перебої з продовольством і бензином, були зруйновані мости через Саву, закриті аеропорти і республіка опинилася у повній екон. блокаді. За таких умов депутати Скупщини (без участі сербів) 14.10.1991 ухвалили меморандум «Про суверенітет БтаГ і вихід з СФРЮ». 25.10 депутати-сербі Скупщини, які представляли чотири САО БтаГ прийняли ухвалу про проведення плебісциту серед місцевого серб. населення. За підсумками референдуму, який відбувся 09.11, 92% його учасників висловилися за створення оновленої югосл. федерації. Керівництво БтаГ визнало плебісцит незаконним, наполягаючи на створенні незалежної й унітарної держави. У лютому 1992 у БтаГ під патронатом ЄС розпочала роботу Міжнар. конференція з колишньої Югославії (МККЮ), учасниками якої був розроблений проєкт її майбутнього устрою як конфедерації. Робота МККЮ відбувалася в умовах постійного загострення обстановки. Впродовж кількох місяців з нафтоперегонних заводів Сербії армійський транспорт ЮНА до аеродромів, гарнізонів та військових баз у БтаГ завозив пальне; у Зх. Герцеговині з'явилися загони хорват. нац. гвардії; у Сх. Герцеговині підрозділи ЮНА зміцнювали охорону аеродромів та ін. військових об'єктів. Майбутнє БтаГ повинен був визначити референдум про суверенітет і незалежність республіки. Серб. фракція Скупщини не взяла участі в обговоренні умов проведення референдуму і серб. община бойкотувала голосування, вказуючи на те, що серби вже висловили свою думку з цього приводу. 09.01.1992 босн. серби проголосили створення Сербської Республіки БтаГ. На референдумі, який проходив 01.03.1992, більшість його учасників висловилися за повний суверенітет БтаГ, а уряд краю звернувся до зх. країн із проханням про визнання незалежності респ. Після прийняття 06.04.1992 керівництвом ЄС декларації, в якій пропонувалося визнати незалежність БтаГ, вже наступного дня республіку визнали країни Зх. Європи, США й Хорватія. У травні 1992 БтаГ стала членом НБСЕ і ООН. Ще на поч. березня 1992 напруженість у міжнац. і міжреліг. відносинах у БтаГ переросла у кривавий збройний конфлікт. 01.03.1992 у Сараєво розпочалися перші сутички на міжнац. ґрунті. Призов до підрозділів терит. самооборони лише мусульман і хорватів викликав занепокоєність у боснійських сербів. Вже наступного дня декілька десятків тисяч мешканців Сараєво зібралися біля будинку

Скупщини БтаГ. Маніфестанти зажадали від керівництва республіки терміново створити «уряд національного порятунку». У цей момент з готелю «Холідей Інн» невідомі відкрили вогонь по натовпу – 8 осіб загинули, майже 50 – бли поранені. Президія БтаГ запровадила в республіці надзвичайний стан, а 08.04 – стан «безпосередньої воєнної загрози». 07.04.1992 у Баня Луці Скупщина Серб. Республіки БтаГ проголосила її незалежність та її право вступати у співдружність з ін. суб'єктами Югославії. Після цього акту серби залишили Скупщину, уряд та ін. владні структури у БтаГ. У межах СР були створені власна Скупщина, уряд, судові органи, армія. Керівництво босн. сербів на чолі з Радованом Караджичем виступало за перетворення БтаГ у конфедеративну державу трьох рівноправних народів. Наприкін. квітня 1992 у БтаГ утворилося два адм. центри: мусульман. у Сараєво і серб. у Пале. Голова президії БтаГ А. *Ізетбегович* наказав підрозділам терит. оборони блокувати гарнізони ЮНА і дозволив їх виведення тільки з-за умови здачі зброї. Одночасно на засіданні НБСЄ у Гельсинкі Югославії було запропоновано вивести до 29.04 з території БтаГ усі підрозділи ЮНА. 30.04 у Белграді було прийнято рішення про вивід у 15-денний строк з БтаГ югосл. військ. Однак, навіть після виведення у серед. травня 1992 частин ЮНА з БтаГ, становище у країні не змінилася на краще. Майже 80% вояків ЮНА склали босн. серби, які перейшли до збройних сил РС. Уже наприкін. травня 1992 повномасштабні бойові дії між різними ворогуючими таборами поширилися майже на всій території республіки. У кривавому конфлікті 1991–95 у БтаГ кожна з ворогуючих сторін переслідувала власні цілі. Так, для босн. мусульман «метою-максимум» було утворення ісламської держави, а у разі розділу БтаГ висувалася «мета мінімум» – максимальне розширення підконтрольної території, з включенням до неї р-нів навколо Сараєво, а також анклавів Гарадже, Жепа, Сребрениця. Босн. серби прагнули до утримання під контролем територій з переважно серб. населенням і створення на базі РС самостійної серб. держави. Метою босн. хорватів був захист своїх нац. інтересів у місцях їхнього компактного проживання, а у разі розпаду БтаГ – приєднання цих земель до Хорватії. Від поч. громадянської війни у БтаГ і майже до її припинення на території країни існувало 3 самостійних нац.-держ. утворення. З весни 1992 й до серед. березня 1994 на певній території функціонувала влада мусульманської Республіки БтаГ, яка була визнана багатьма державами світу. Вищим державним органом була Президія Скупщини на чолі з Ф. Абдичем, який невдовзі добровільно поступився посадою голови А. Ізетбеговичу. Скупщина БтаГ на 90%

складалася з депутатів Мусульманської партії дем. дій. 03.07.1992 босн. хорвати у контрольованих ними регіонах (на пд. і пн. БтаГ) проголосили Хорватську Співдружність Герцег-Босна, яка вже у серпні 1993 була перетворена на Хорватську Республіку Герцег-Босна (ХРГБ) із власним парламентом, урядом і державною символікою. Резиденція президента ХРГБ знаходилася в місті Груде, а столицею був визначений Мостар. У ході боїв у Мостарі серб. населення залишило місто, а хорвати і мусульмани поділили його на дві «національні частини». У ХРГБ не було не тільки визначених кордонів, а й бюджету та власної грошової одиниці, а збройні сили Герцег-Босни («Хорватське віче оборони») знаходилися на повному забезпеченні Хорватії. Впродовж майже трьох років на теренах БтаГ точилася жорстока громад. війна між сербами, мусульманами й хорватами. Здебільшого військам босн. сербів протистояли об'єднані мусульман.-хорват. сили. Однак серед противників сербів не було повної єдності. Війна за переділ території БтаГ вирізнялася особливою жорстокістю, причому десятки тисяч осіб опинилися в концтаборах, а на захоплених землях проводилися «етнічні чистки». Карта розселення народів БтаГ перекроювалася за допомогою залякування, насильства і вбивств. Фактично кожен з ворогуючих етносів знаходився у конфлікті з двома іншими. У БтаГ склалася ситуація, коли велася війна «всіх проти всіх». Для припинення громад. війни і роз'єднання ворогуючих сторін за рішенням РБ ООН у червні 1992 до БтаГ були введені Миротворчі сили ООН. Учасники Міжнар. конференції з БтаГ, яка розпочала роботу у серпні 1992, намагалася розробити варіанти врегулювання конфлікту. Так, «план Кутильєро» передбачав поділ БтаГ на 10 провінцій, а «план Оуена-Столберга» пропонував варіант «унії трьох республік». Однак, «Контактна група» (складалася з мін. закорд. справ США, В. Британії, Франції, Росії) 1994 приступила до реалізації доктрини «примушення до миру», яка передбачала об'єднання мусульман.-хорват. і серб. частин та утворення єдиної держави БтаГ. У березні 1994 у Вашингтоні за ініціативою США керівництво босн. мусульман і хорватів підписали угоду про створення Федерації Боснії та Герцеговини. У липні 1994 голова президії БтаГ А. Ізетбегович і президент Хорватії Ф. Туджман домовилися про створення босн.-хорват. військової унії. Того ж місяця, сподіваючись на скасування міжнар. санкцій, уряд СРЮ оголосив про розрив зв'язків із РС. У цих умовах президент босн. сербів Р. Караджич заявив про намір сербів продовжити війну до перемоги. У серпні 1994 уряди США, Росії, Німеччини, В. Британії та Франції, подолавши суперечності в

підході до югосл. кризи, вперше виступили із спільною ініціативою щодо припинення громад. війни. У Женеві у ході засідань МККЮ був підготовлений план поділу БтаГ, згідно з яким хорват.-мусульман. Федерації БтаГ відходило 51% території, а решта – РС. Проте керівництво босн. сербів категорично відхилили цей проєкт. У грудні 1994 між ворогуючими сторонами у БтаГ було укладено 4-міс. перемир'я, але вже на поч. травня 1995 воно було порушене. Влітку 1995 військ.-політ. становище ставало дедалі сприятливішим для мусульман.-хорват. Федерації. На поч. серпня 1995 війська Хорватії захопили СР Крайна, що привело до зняття 4-річної блокади мусульман. анклаву Біхач. Скориставшись вибухом, який стався 30.08.1995 на ринку в Сараєво, РБ ООН ухвалила проведення проти босн. сербів військової операції «Звільнена сила». Упродовж двох тижнів авіація НАТО бомбувала позиції босн. сербів, а мусульман.-хорват. війська вели наземні операції, у результаті яких підконтрольні босн. сербам території значно скоротилися. 21.11.1995 у Дейтоні (США) президенти Сербії, Хорватії та голова президії Федерації БтаГ підписали угоду щодо припинення вогню й схвалили план поділу БтаГ. Згідно досягнутих домовленостей створювалося два «утворення» – мусульман.-хорват. Федерація БтаГ і Республіка Сербська, які й складала єдину державу – Республіка БтаГ. Обидва утворення отримували право встановлювати особливі паралельні відносини з сусідніми країнами. Для забезпечення виконання угоди до БтаГ під егідою НАТО був направлений 60-тис. миротворчий військ. контингент. У грудні 1995 у Парижі президенти Сербії й Хорватії та голова Федерації БтаГ підписали мирну угоду, яка поклала край 3-річній громад. війні. У договорі підтверджувалося існування єдиної держави – Республіки БтаГ (столиця Сараєво), яка складалась з мусульман.-хорват. Федерації БтаГ (51% території) і Республіки Сербської (49%). Кордони нового утворення співпадали з кордонами колишньої БтаГ. За роки війни у БтаГ загинуло майже 380 тис. осіб, а 1 млн 250 тис. осіб внаслідок взаємних «етнічних чисток» стали біженцями і покинули межі республіки. Надзвичайно великими були й матеріальні втрати БтаГ – бл. 80% пром. підприємств були зруйновані або виведені з ладу, фактично за період війни економіка та соціальна сфера БтаГ були знищені (загальні матеріальні збитки становили від 30 до 70 млрд дол. США).

В. Яровий (Київ).

ЮДЕНИЧ Микола Миколайович [18(30).07.1862 – 05.10.1933] – рос. військовий і політичний діяч, один з лідерів *Білого руху*.

Н. у Москві. Походив з сім'ї чиновника. 1881 закінчив Олександрівське військово училище, 1887 – Миколаївську військову академію (1887). Учасник *Російсько-японської війни 1904–05* та Першої світової війни, генерал від інфантерії. 1917 – головнокоманд. військ Кавказького фронту. У травні 1917 «за опір вказівкам Тимчасового уряду» усунений від командування фронтом і відправлений у відставку. З листопада 1918 мешкав у Фінляндії та Естонії. У січні 1919 на з'їзді Руського комітету у Виборзі (Фінляндія) проголошений лідером «білої справи» (з диктаторськими повноваженнями) на Пн.-Зх. Росії. Прихильник ідеї «єдиної та неділимної Росії». Отримав дозвіл від регента Фінляндської респ. К. *Маннергейма* на формування білогвардійських військ. Керував весняно-літнім наступом 1919 білогвард. частин на Петроград. У травні 1919 створив урядовий орган – Політичну раду, яка у серпні була замінена Північно-Західним урядом. 10.06.1919 Верховний правитель Рос. держави адм. О. *Колчак* призначив Ю. головнокоманд. білогвард. військ на Пн.-Зх. Росії. Очолював другий похід на Петроград Пн.-Зх. армії (жовтень-листопад 1919). У грудні 1919 у боях із частинами Червоної армії зазнав поразки і з залишками своїх військ відступив на територію Естонії, де вони були роззброєні. З 1920 перебував в еміграції, мешкав у В. Британії. Відійшов від політ. діяльності.

А. Буравченко (Київ).

ЮНГ Оуен Д. (Young; 27.10.1874 – 11.07.1962) – амер. юрист і фінансист. Правовий радник (1913–22), голова наглядової ради (1942–44) компанії «Дженерал Електрик». 1923–40 – директор Федерального резервного банку. Як фінансовий експерт амер. уряду брав участь у роботі Міжнародного комітету під керівництвом Ч. *Дауеса*, створеного для врегулювання проблеми воєнних репарацій. 1929 очолював комітет експертів низки держав, який підготував другий репараційний план для Німеччини – *Юнга план 1929* (замінив *Дауеса план 1924*).

ЮНГА ПЛАН 1929 – другий репараційний план для Німеччини, яка зазнала поразки у *Першій світовій війні 1914–18*. Замінив *Дауеса план*. Розроблений комітетом експертів США, Німеччини, В. Британії, Франції, Італії, Японії, Бельгії у Парижі (11.02–07.06.1929) під головуванням амер. фінансиста О. *Юнга*. Розглянутий і прийнятий на міжнар. конференції з репарацій у Гаазі, яка працювала у серпні 1929 і січні 1930. Остаточо затверджений 20.01.1930. План передбачав завершення репараційних виплат

Німеччиною 1988. На відміну від плану Дауеса, встановив загальну суму репарацій (113,9 млрд марок), що підлягала виплаті упродовж 37 років щорічними внесками по 2,05 млрд марок. Після цього терміну Німеччина повинна була ще сплатити 22 внески по 900 млн марок. Джерелами покриття репараційних платежів були визначені залізниця і державний бюджет. План передбачав скасування відрахувань із податків пром-сті, ліквідацію Репараційної комісії, відміну іноз. контролю за нім. залізницями і Німецьким банком. Одночасно було прийнято рішення про дострокове виведення окупаційних військ із Райнської області (не пізніше 30.06.1930). Прийняття нового репараційного плану, значною мірою, було зумовлено тиском приватних кредиторів Німеччини (за 1924–28 отримала кредити 18 млрд марок), повернення яких через сплату Берліном репараційних платежів (за 1924–28 – 8 млрд марок) ставало проблематичним. Через рік після початку виплат за Ю. п. (набув чинності у липні 1930) Німеччина, посилаючись на труднощі, викликані світовою екон. кризою (1929–33), відмовилася від подальших репараційних платежів (попередньо узгодила це рішення зі США). Фактично Ю. п. перестав діяти після запропонованого президентом Г. Гувером однорічного мораторію з міжнар. платежів (15.07.1931). У червні 1932 конференція у Лозанні остаточно анулювала репарації, зобов'язавши берлін. уряд сплатити останній репараційний внесок у розмірі 3 млрд марок (Німеччина ніколи не виконала цього рішення).

ЮНРРА – *див. Адміністрація допомоги і відновлення Об'єднаних Націй*

ЮТЛАНДСЬКА МОРСЬКА БИТВА 1916 (Битва біля протоки Скагеррак) – морська битва, яка відбулася 31.05–01.06.1916 між нім. і брит. флотами у Північному морі поблизу пів-ва Ютландія (Данія) на широті протоки Скагеррак. У Ю. б., яка стала найбільшою морською битвою під час *Першої світової війни 1914–18*, зустрілися сили брит. Великого флоту під командуванням адм. Джона Джелліко і нім. Флоту відкритого моря під командуванням адм. Рейнгарда Шеєра. У складі брит. сил було 148 кораблів (у т. ч. 28 лінкорів і 9 лінійних крейсерів), нім. сили налічували 99 кораблів (зокрема, 22 лінкори і 5 лінійних крейсерів). Сукупна маса бортового залпу брит. кораблів переважала силу вогню нім. кораблів у 2,5 рази. Адм. Дж. Джелліко не вдалося скористатися своєю чисельною перевагою, оскільки, здійснивши вдалий маневр адм. Р. Шеєр зміг уникнути продовження бою у незручному для себе становищі. У

ході битви брит. флот втратив 14 кораблів (3 лінійні крейсери, 3 важкі крейсери, 8 міноносців) сукупною водотоннажністю 115 025 т.; нім. втрати склали 11 кораблів (1 лінійний корабель, 1 лінійний крейсер, 4 легкі крейсери, 5 міноносців) водотоннажністю 61 180 т. Загибло 6 094 брит. і 2 551 нім. моряків. 177 британців потрапили в полон. Обидві сторони оголосили Ю. б. своєю перемогою. Британці зазнали більших втрат, ніж німці, однак нім. флоту не вдалося прорвати блокаду свого узбережжя. Ю. б. призвела до відмови від ідеї «генеральної битви» для завоювання панування на морі. До кін. світової війни відбувся лише один великий бій між силами брит. і нім. флотів 17.11.1917 поблизу Гельголанд у Північному морі.

А. Козицький (Львів).

ЮЩЕНКО Віктор Андрійович (23.02.1954) – укр. політик, Президент України (2005–2010). Н. у с. Хорунжівка (Сумська обл.). 1975 закінчив Тернопільський фінансово-екон. інститут. З 1976 працював у системі Держбанку СРСР. 1993–2000 голова Національного банку України. Здійснював організаційні заходи із запровадження гривні (вересень 1996). 1999–2001 – прем'єр-міністр України. Після відставки в травні 2001 з поста прем'єра зайнявся політ. діяльністю. Очолив опозиційний до президента Л. Кучми виборчий блок «Наша Україна», який здобув перемогу на парламентських виборах 2002. Як один із опозиційних кандидатів взяв участь у президентській кампанії 2004. Порушення прав виборців і масштабні фальсифікації у ході виборчої кампанії на користь провладного кандидата В. Януковича спричинили масові акції протесту – *Помаранчеву революцію 2004*, лідером якої став Ю. У січні 2005 обійняв президентську посаду. За президентства Ю. *Голодомор 1932–33* було визнано геноцидом укр. народу, на державному рівні підтримав низку ініціатив, що сприяли національно-культурному відродженню й відновленню історичної пам'яті укр. народу. У зовн. політиці дотримувався прозахідного вектора розвитку, домігся вступу України до Світової організації торгівлі (2008). Підтримав Грузію під час російської агресії у серпні 2008. Змушений протистояти антиукр. інформаційним кампаніям та економічному тиску з боку Росії. Після закінчення президентського терміну не бере активної участі у політ. житті країни. У серпні 2014 Ю. разом із колишніми президентами України Л. Кравчуком і Л. Кучмою підтримав курс України на приєднання до НАТО. Створив Інститут Президента Віктора Ющенка «Стратегічні ініціативи» для розробки концепцій і впровадження соціальних реформ.

Я

ЯБЛОНСЬКА Тетяна Нилівна (24.02.1917 – 17.06.2005) – укр. художниця. Н. у Смоленську (тепер Росія). 1928 родина Яблонських, рятуючись від репресій, переїхала в Одесу. 1935–41 навчалась на ф-ті живопису Київ. художнього ін-ту, де навчалась живопису у Федора Кричевського. Під час війни жила в евакуації. За картини «Хліб» (1949) і «Весна» (1950) отримала дві Державні (Сталінські) премії (1950, 1951). 1944–52 і 1966–73 викладала у Київ. художнього ін-ту, очолювала кафедру композиції (1966–68). Полотна Я. виставлялись на багатьох персональних виставках, зокрема на Венеційському бієнале (1956) і Всесвітній виставці у Брюсселі (1958). Живописна манера Я. основана на традиціях укр. настінного живопису, про що свідчать сюжети і фольклорні мотиви багатьох створених художницею полотен. Як митець захоплювалась різними темами й ідеями, творила у різних художніх стилях. За картину «Льон» присвоєно Державну премію СРСР (1979). Серед ін. картин: «Ранок» (1954), «Весілля» (1963), «Життя продовжується» (1971), «Вечір. Стара Флоренція» (1973), «В сяйві осені» (1999) та ін. Народний художник СРСР (1982), лауреат Національної премії ім. Т. Шевченка (1998), Герой України (2001).

ЯВАНСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1942 – наступальна операція япон. армії та флоту проти нідерланд. сил 14.02–15.03.1942 у Голландській Індії (Індонезія) під час Другої світової війни. Головний удар япон. збройних сил був спрямований на найзаселеніший острів Індонезії – Яву. Нідерланд. армія на Яві налічувала 25 тис. солдатів і офіцерів, 85% серед яких були місцевими жителями. На о-ві також знаходилися брит., амер. і австрал. війська. З метою створення плацдармів для наступу на о. Яву япон. війська 14.02.1942 висадилися на о. Суматра і 19.02 – на о. Балі. До кін. лютого 1942 на сусідніх із Явою о-вах японці створили бази, а об'єднаний брит.-амер.-нідерланд. флот під командуванням адм. К. Доормана (5 крейсерів, 9 есмінців) був розгромлений ескадрою адм. К. Такахасі (4 крейсери, 14 есмінців) у морській битві 27–28.02 у Яванському морі (втрати зх. союзників склали 5 крейсерів і 5 есмінців). 02.03.1942 японці без перешкод висадили на Яві морські та повітряні десанти. 05.03.1942 япон. війська захопили Батавію (Джакарта), 08.03 – найбільшу військ-

мор. базу союзників – Сурабая. До 12.03.1942 японці оволоділи всією Явою, а 15.03 встановили контроль над найбільшими о-вами Голланд. Індії. На Яві япон. війська захопили діючі нафтопромисли, залізниці, аеродроми. У полон на Яві здалися 93 тис. нідерланд. і 5 тис. брит., амер. і австрал. вояків.

А. Козицький (Львів).

ЯВЛЕНСЬКИЙ Олексій Георгійович [13(25).03.1864 – 15.03.1941] – живописець, росіянин за походженням. Працював у Німеччині. Навчався в Петерб. академії мистецтв у І. Рєпіна, з 1896 – у Мюнхені, у школі в А. Ажбе. Малював, в основному, портрети. Вплив на його творчість мали А. Матісс і експресіоністи. 1909 увійшов до Нового об'єднання художників, головою якого був В. Кандинський. 1911 експонував свої твори на першій виставці групи «Синій Вершник», яку заснували В. Кандинський і Ф. Марк у Мюнхені. У творах Я., який дотримувався в своїх портретах традицій фовізму, переважало почуттєва, часом сповнене глибокого трагізму («Дівчина з півоніями», 1909). У роки перебування нацистів при владі у Німеччині твори Я. були конфісковані. Покінчив життя самогубством.

С. Лупій (Львів).

ЯВОРНИЦЬКИЙ (Еварницький) Дмитро Іванович [26.10(07.11.)1855 – 05.08.1940] – укр. вчений-історик, археолог, фольклорист, етнограф, письменник. Н. у с. Сонцівка (тепер Харківської обл.). 1877–81 – студент іст.-філ. ф-ту Харків. ун-ту. Залишений на кафедрі рос. історії, зайнявся дослідженням історії запорізького козацтва. Для збирання археологічних і фольклорно-етнограф. матеріалів багато подорожував місцями колишньої Запорізької Січі. 1884 Я. був оголошений «українофілом і сепаратистом» і звільнений з ун-ту. 1885 переїхав до Петербургу, де працював викладачем історії та літ-ри у різних навчальних закладах. 1887 здійснив поїздку на Соловецькі о-ви, у результаті якої з'явилася розвідка «Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский» (1887). У цей період також опублікував праці «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (1888), «Сборник материалов для истории запорожских казаков» (1888), «Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края» (1889), історико-топографічний нарис «Вольности запорожских казаков» (1890). 1891 Я. знову заборонили педагогічну діяльність за «пристрастие к истории Малороссии». 1892 під приводом трирічного наукового відрядження фактично був засланий у Середню Азію. У Туркестані

досліджував іст.-топограф. особливості краю, збирав колекції старожитностей. Ініціював відкриття Самаркандського іст. музею. 1895 переїхав до Варшави, де працював чиновником з особливих доручень. З 1896 за сприянням В. Ключевського обійняв посаду приват-доцента Моск. ун-ту, де викладав археологію та історію козацтва. 1897 завершив видання тритомної праці «Історія запорізьких козаків» (розпочав 1892). 1902 став першим директором Катеринославського іст.-арх. музею ім. О. Поля, на базі якого створив візирську організацію музейної справи в Україні та справжню скарбницю пам'яток укр. старовини. Під час рев. подій 1917–21 зумів зберегти музей та його колекції. 1918 обраний професором Катеринославського ун-ту. 1927–32 очолював Дніпрогесівську археологічну експедицію. 1933 звинувачений у «буржуазному націоналізмі» та усунений від роботи в музеї. Помер у Дніпропетровську (тепер Дніпро). 1940 Дніпропетровському історичному музею присвоєно ім'я ученого. 1964 у будинку, де жив історик, відкрито меморіальний музей.

Г. Басара (Київ).

ЯКЕШ Мілош (Jakeš; 12.08.1922) – чехословацький політик. За освітою інженер-електрик. З 1945 член Комуністичної партії Чехословаччини. 1955–58 навчався у Москві і Вищій партійній школі при ЦК КПРС. Стояв на позиціях ортодоксального марксизму. Причетний до репресій (партійних чисток) щодо учасників *Празької весни 1968*, противник будь-яких політичних реформ, відстоював монополію влади КПЧ і «соціалістичний шлях розвитку». Після відставки Г. Гусака, 1987–89 – 1-й секретар КПЧ. *Оксанитової революції 1989* виступав проти компромісів з демократичною опозицією і був готовий вдатись до силових дій, щоб придушити антикомуністичний рух. Усунутий від ключових посад у державі й виключений з КПЧ (грудень 1989). Автор спогадів «Два роки генеральним секретарем» (1996).

М. Кріль (Львів).

ЯКІР Йона Еммануїлович [03(15).08.1896 – 12.06.1937] – рад. військовий діяч. Н. у Кишиневі. Навчався в Базельському ун-ті (1914) і Харків. технологічному ін-ті (1915). Після *Лютневої революції 1917* повернувся в Кишинів, де вступив у РСДРП(б). У грудні 1917 був обраний членом Бессарабської Ради. Ініціатор формування найманних загонів із числа китайців у складі Червоної армії. З червня 1918 – комісар бригади Воронезької дивізії, з вересня – комісар Південної ділянки загонів, які воювали з козаками ген. П. Краснова. Брав активну участь у репресіях проти козац-

ва, зокрема особистою директивою встановив обов'язковий відсоток знищення чоловічого населення на зайнятій ЧА території. У серпні-вересні 1919 командував Південною групою військ 12-ої армії. Воював проти військ під командуванням Ю. Тютюнника, А. Денікіна, М. Юденича, Н. Махна. Очолював армійські підрозділи під час Рад.-польс. війни 1920. 1921–23 – командувач військами Київ. військового округу, Кримського і Київського районів. З квітня 1924 – нач. Головного управління військ.-навч. закладів ЧА, з 1925 командуючий військами Укр. (з 1935 – Київського) військ. округу. 1930–34 – член Реввійськради СРСР, з 1936 – член Військради наркомату оборони СРСР. З 1934 – член ЦК ВКП(б). На пленумі ЦК ВКП(б) 1937 висловився за виключення з партії М. Бухаріна й А. Рикова і «віддання їх під суд і розстріл». З листопада 1935 – командарм 1-го рангу. У травні 1937 заарештований (разом із М. Тухачевським та ін. вищими рад. військовиками), звинувачений у підготовці «військово-фашистській змови» в РСЧА для захоплення політ. влади в СРСР. 11.06.1937 засуджений до розстрілу. 1957 реабілітований.

Г. Рачковський (Львів).

ЯЛТИНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 (Кримська конференція 1945) – конференція керівників трьох союзних держав у період Другої світової війни – В. Британії, СРСР і США: прем'єр-міністра В. Британії В. Черчилля, голови РНК СРСР Й. Сталіна і президента США Ф. Д. Рузвельта, за участю мін. закорд. справ, нач. штабів та ін. радників. Відбувалася 04–11.02.1945 у Лівадійському палаці поблизу Ялти (тепер – Крим, Україна). Умована назва – «Аргонавт». На конференції *«Великої трійки»* обговорювалися воєнні питання, однак головна увага була приділена проблемам організації післявоєнного миру у Європі та на Далекому Сході. Учасники конференції узгодили плани воєнних дій на завершальному етапі війни і підтвердили готовність добиватися повного розгрому збройних сил гітл. Німеччини. Глави урядів домовилися про спільну політику щодо Німеччини після її беззастережної капітуляції. Союзники ухвалили рішення розділити Німеччину на окремі зони окупації й для координації дій окупаційних властей у всіх зонах створити Центральну Контрольну комісію у складі головнокоманд. окупац. військами В. Британії, СРСР і США. Було також вирішено запросити Францію взяти участь в окупації Німеччини, в управлінні нею і стати четвертим членом Контрольної комісії (згодом – *Союзна контрольна рада*). Місцем перебування Контрольної комісії був визначений Берлін. Окремий протокол «Про зони окупації

Німеччини і про управління «Великим Берліном» встановлював межі окупаційних зон і порядок управління «Великим Берліном», який мав бути поділений на 4 окупаційні сектори. Керівники трьох держав рішуче висловилися за знищення нім. милітаризму і нацизму та перетворення Німеччини у демократичну і миролюбну державу. Я. к. постановила роззброїти і розпустити всі нім. збройні сили, ліквідувати нім. Ген. штаб, взяти під контроль і ліквідувати військову пром-сть, покарати військових злочинців, заборонити нацист. партію. Було прийнято рішення про відшкодування Німеччиною збитків, заподіяних під час війни союзникам, і про створення спеціальної комісії з репарацій (у Москві). Загальний обсяг військових репарацій мав становити бл. 20 млрд дол. (50% цієї суми передбачалося виділити СРСР). На конференції було продовжено обговорення питань щодо заснування універсальної міжнар. організації для підтримання миру і міжнародної безпеки – *Організації Об'єднаних Націй*. Учасникам конференції вдалося досягти згоди щодо процедури голосування у Раді Безпеки. Було встановлено, що у розв'язанні найважливіших питань підтримання миру і безпеки потрібна одностайна згода усіх постійних членів Ради Безпеки (т. зв. принцип «вето» запропонував застосовувати Ф. Д. Рузвельт). Учасники конференції домовилися про скликання 25.04.1945 у Сан-Франциско установчої конференції Об'єднаних Націй для остаточної підготовки і прийняття Статуту ООН. Однією з найскладніших проблем на Я. к. стало вирішення польського питання, яке розглядалося у двох аспектах – про кордони Польщі та склад польського уряду. Учасники конференції вирішили, що рад.-польс. кордон пройде по *Керзона лінії* із деякими відступами (5-8 км) на користь Польщі, яка також мала «отримати істотне збільшення території на Півночі й на Заході». З другого питання сторони досягли компромісу – передбачалося реорганізувати діючий у Польщі Тимчасовий уряд, включивши до нього «... демократичних діячів з самої Польщі та поляків з-за кордону». У питанні про Югославію було досягнуто домовленість, що до складу Тимчасового об'єданого уряду увійдуть представники еміграційного королівського уряду, що перебував у Лондоні. На Я. к. була підписана «Декларація про визволену Європу», в якій союзні держави зобов'язувалися координувати політику своїх урядів у вирішенні політ. і екон. проблем визволеної Європи, утвердженні суверенітету і демократії у цих державах. Глави трьох урядів узгодили, що СРСР вступить у війну проти Японії через 2–3 місяці після закінчення війни у Європі, за умови збереження *статус-кво* у Монголії,

повернення Радянському Союзові Пд. Сахаліну і передачі Курильських о-вів, відновлення інтернаціонального статусу Дайрена і оренди Порт-Артура як рад. військ.-мор. бази та ін. Рішення Я. к. сприяли швидкому закінченню Другої світової війни і заклали основи післявоєнного мирного врегулювання на Європейському континенті.

ЯМАМОТО Ісороку (Yamamoto; 04.04.1884 – 18.04.1943) – япон. адмірал, найвідоміший япон. стратег і полководець періоду *Другої світової війни 1939–45*. Брав участь у Цусімській битві у ході *Російсько-японської війни 1904–05*. Навчався у Гарвардському ун-ті, 1925–27 – військ.-мор. аташе Японії у США. З 1936–39 – заст. мор. міністра, з 1939 – головнокоманд. МВФ Японії. Противник військового конфлікту зі США та приєднання Токіо до «*Вісі Берлін–Рим*». Напередодні війни здійснив низку заходів із розбудови і модернізації япон. військ.-мор. сил. Під його керівництвом була розроблена і проведена атака япон. авіації на амер. базу *Піріл-Гарбор* (07.12.1941). Керував воєнними операціями на Тихому океані, зокрема, спланував напад япон. флоту на *Мідуей* (червень 1942) і захоплення Соломонових о-вів. Розробляв стратегію ведення війни на морі, в якій важливу роль відводив авіаносцям. У квітні 1943 літак Я. збив амер. винищувач (амер. спецслужби дізналися про інспекційну поїздку Я. на Соломонові о-ви), і Я. загинув.

ЯГЛАНД Турбйорн (Jagland; 05.11.1950) – норв. політик, з 2009 ген. секретар Ради Європи. Н. у м. Драммен у робітничій сім'ї. Вивчав економіку в у-ті Осло, але диплому так і не отримав. 1977–81 лідер Молодіжної робітничої ліги. 1986–92 секретар Норв. робітничої партії (НРП), 1992–2002 – глава цієї політичної сили. 25.10.1996–17.10.1997 – прем'єр-міністр Н. У мас-медіа Я. критикували за непрофесійність і брак харизми. Його програма «Норвезький дім», яка базувалася на чотирьох постулатах – підприємництво і робітнича політика, соціальна політика, освіта і наука, зовнішня політика і націон. безпека, так і не була реалізована. Після поразки на виборах до Стортингу 1997 (35%) подав у відставку. 2000–01 мін. закорд. справ в уряді Є. *Столтенберга*. Особливу увагу приділив Югославії, підтримував сили, опозиційні С. *Мілошевичу*. Виступав посередником у конфлікті між урядом Шрі-Ланки й орг-цією «Тигри визволення Таміл Іламу». 2005–09 президент Стортингу. Прихильник збільшення норв. контингенту в Афганістані. 01.01.2009 іменований главою Норв. Нобелівського комітету, який присуджує Нобелівську премію миру. У жовтні 2009 став пер-

шим норвежцем, обраним ген. секретарем *Ради Європи*. Прихильник активнішої співпраці з ЄС і ООН. Основний акцент у своїй діяльності приділяв захисту людських прав і боротьбі проти расизму. У червні 2014 переобраний на другий термін. Значну увагу приділяв агресивним діям РФ проти України. 2015 відвідав Україну, наголошував на необхідності виконання *Мінських угод*, засуджував порушення прав кримських татар в анексованому Криму і необхідність продовження реформ в Україні. 2018 відвідав РФ, говорив про необхідність звільнення укр. політ. в'язнів. Підписав Петицію з проханням амністувати укр. режисера Олега Сенцова, однак, адекватної відповіді не отримав.

Б. Сипко (Львів).

ЯНОВСЬКИЙ Юрій Іванович (27.08.1902 – 25.02.1954) – укр. поет, романіст, кінорежисер, сценарист. Н. у с. Нечаївці на Єлисаветградщині (тепер Кропивницька обл.). Навч. у народному училищі, а 1919 з відзнакою закінчив земське реальне училище. Воював у складі Армії УНР. Працював в адмін. відділі повітового виконкому, у статистичному бюро і навч. в механічному технікумі. 1922–25 – студент Київського політехн. ін-ту (не завершив), однокурсник авіаконструктора С. *Корольова*. Співпрацював із Театром-студією ім. Г. Михайличенка (у співавт. з С. Греєм написав гротескну драму «Камергер»). Належав до групи київських панфутуристів, а згодом до літ. угруповань «Комункульт», «Жовтень», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт». 1922 дебютував з поетичними творами. Вірші писав упродовж усього життя (єдина зб. «Прекрасна УТ» (1928; розшифровують як «Україна трудова»). 1925 написав перше оп. «А потім німці тікали», пізніше – збірка прози «Мамутові бивні», «Кров землі» (1927, 1930). З 1925–39 жив у Харкові та Києві. 1925–27 працював у Всеукр. фотокіноуправлінні у Харкові та худ. редактором на Одеській кінофабриці; пробував себе в амплуа кіносценариста та кінорежисера (зокрема, кінострічки «Тарас Шевченко», «Борислав сміється», «Сорочинський ярмарок»; за своїми сценаріями – «Гамбург» і «Фата моргана»). Перший роман – «Майстер корабля» (1928): сюжетна канва всуціль пов'язана з магичною стихією моря; твір позначений експериментальною романтизовано-«мемуарною» мікростилістикою, злегка завуальованим автобіографізмом (тема творчого життя митців), орієнтацією на філософізм та афористичність; поєднання спогадової «я» – оповіді з любовною інтригою із напрочуд пластичною образністю. Другий роман «Чотири шаблі» (1930) своєрідна романтико-героїчна пісня про подвиг і велику дружбу у час громадянської війни

й повоення, складається зі вступних віршів– «голосів» і семи розділів– «пісень». Автор наче запитує: невже прекрасні ідеї-задуми та пошуки глибокої людяності потрібно оплатити морями крові та невідновними руйнаціями. Твір було піддано нищівній критиці і на понад п'ятдесят років вилучений із літератури та бібліотек. 1935 закінчив новелістичний роман про події громадянської війни «Вершники», який витримав десятки перевидань, був перекладений багатьма мовами. Образний світ «Вершників» зітканий із містких художніх символів: символіка заголовку, образи безіменного листоноші («Лист у вічність»), батьків і синів Половців («Подвійне коло», «Шаланда в морі»), «залізної троянди», прадіда Данила і внука Данилка («Дитинство») тощо. Автор зб. нарисів «Голлівуд на березі Чорного моря» (1930), зб. новел «Короткі історії» (1940), «Генерал Макодзьоба» (1942), «Земля батьків» (1944), драм «Завойовники» (1931), «Дума про Британку» (1938), «Дочка прокурора» (1954). Під час Другої світової війни редагував ж-л «Українська література» (пізніше – «Вітчизна»), який виходив в Уфі, Москві, Києві. 1946 звільнений з посади редактора «Вітчизни» за «пропаганду буржуазно-націоналістичної ідеології», «перекручення» і «спотворення» історії укр. літ., «ідеалізацію старовини» тощо. Учасник *Нюрнберзького процесу 1945–46*, автор циклу репортажів «Листи з Нюрнберга» (1946). Зазнав цькування і гоніння за роман «Жива вода» (1947), в якому описував життя українського села в перші місяці війни; тривалий час переробляв текст – і друга («покалічена») редакція під назвою «Мир» вийшла вже після смерті. Я. – письменник самобутнього таланту: оригінальні і непрості життєві історії, душевно багаті персонажі, імпресіоністично-романтизована, а часто й кінематографічна, «монтажна», поетика, подеколи пафосні акценти характерні для більшості його новел («Роман Ма», «Байгород», «Історія попільниці», «Місто за дротом» та ін.) і романів.

Ю. Горблянський (Львів).

ЯНУКОВИЧ Віктор Федорович (09.07.1950) – укр. політик, 2010–14 займав посаду Президента України. Н. у Єнакієве. Навчався заочно в Донецькому політехнічному інституті, інженер-механік. Був двічі судимий за кримінальні злочини (існують суперечливі дані про зняття судимостей). З 1976 працював на керівних посадах у автотранспортних підприємствах Донецької обл. 1997–2002 голова Донецької облдержадміністрації. 2003–10 очолював Партію регіонів, яка декларувала захист прав російськомовних громадян України і мала

значну підтримку електорату на сході та півд.-сході країни. У листопаді 2002 запропонований Л. Кучмою на посаду голови уряду й затверджений парламентом. Уряд Я. звинувачувався у непрозорості проведення приватизації держ. підприємств, зокрема, металургійного комбінату «КриворіжСталі» (проданий за 0,8 млрд дол., однак, після реприватизації урядом Юлії Тимошенко проданий за 4,8 млрд дол. США). Брав участь у президентській кампанії у жовтні-листопаді 2004 і був оголошений Центральною виборчою комісією переможцем з результатом 49,46% голосів. Масові акції протесту, учасники яких звинувачували владу у фальсифікації результатів голосування (див. *Помаранчева революція 2004*), змусило владу провести додатковий тур, під час яких Я. програв лідеру опозиційних сил В. Ющенку. Перейшов опозицію до новообраного президента, критикував його екон. курс. Унаслідок перемоги на парламентських виборах 2006 Партії регіонів й досягнення компромісу між основними політ. силами у парламенті, Я. вдруге був призначений на посаду прем'єра. Політ. заяви нового голови уряду у вересні 2006 у Брюсселі щодо неготовності України до вступу в НАТО поглибили протистояння з президентом й, зрештою, привели до відставки Я. Переміг на президентських виборах у лютому 2010. Шляхом політ. маніпуляцій й тиску на Конституційний суд змінив форму правління у державі, значно розширивши повноваження президента. Зовнішньополіт. кроки Я. розцінювались його опонентами як згортання європейського вектора розвитку України й зближення з Росією, зокрема, було розкритиковано продовження терміну перебування рос. Чорноморського флоту на терит. України (Харківські угоди, квітень 2010) й отримання Києвом статусу спостерігача в Євразійській екон. комісії. Рішення уряду про призупинення процесу підготовки укладення Угоди про асоціацію між Україною і ЄС (21.11.2013) і відмова Я. підписати Угоду на саміті глав держав ЄС у Вільнюсі (28–29.11.2013) стали причиною масових антиурядових виступів, які переросли у *Революцію Гідності 2013–14*. Кваліфікував події в Україні як «державний переворот» і 22.02.2014 залишив територію України. Перебуває на території Росії. 04.02.2015 укр. парламент позбавив Я. звання Президента України.

ЯПОНІЯ – держава в Східній Азії, у західній частині Тихого океану, на о-вах Хоккайдо, Хонсю, Сікоку і Кюсю. Територія омивається водами Тихого океану, Японського, Охотського, Сх.-Китайського морів. Загальна площа: 377 тис. км². Чисельність населення: 126 млн осіб (2018). Нац. склад і

етнічні групи: японці – 99%, корейці, китайці, айни. Релігійний склад населення: синтоїсти, буддисти, християни. Держ. мова: японська. Форма держ. правління: парламентарна монархія. Форма держ. устрою: унітарна держава. Столиця: Токіо. Адмін.-терит. поділ: 47 префектур (складаються з повітів) і особливу адмін. область Хоккайдо (складається з 14 округів). Глава держави: імператор Акіхіто (1989). Законодавча влада: двопалатний парламент – Коккай складається з Палата Представників і Палата Радників. Найвищий орган виконавчої влади: Кабінет Міністрів, який очолює прем'єр-міністр. Грошова одиниця: японська єна (100 сенів).

Після революції 1867–68 (названа офіц. іст. школою Я. «Мейдзі ісін» – Реставрація Мейдзі), яка повалила владу сьогунів роду Токугава і відновила владу імператорів, в Я. розпочалася масштабна модернізація всіх сфер життя й був сформований новий тип державного правління. Під керівництвом імператора Мацухіто, девізом правління якого проголошено «Мейдзі» («Освідчене врядування»; ім'я імператора також стало «Мейдзі»), країна поступово перетворилася на впливову в політ. і військ. плані далекосхідну державу. На основі положень Конституції 1889, яка проголосила Я. конституційною монархією, у країні розвивався парламентаризм і багатопартійність. Від поч. 1880-х років почали діяти політ. партії. Перша політ. партія – Конституційна ліберальна (Дзіюто), спиралася на великих підприємців, ліберальних поміщиків, сільську буржуазію і мала підтримку з боку фірм «Міцубісі». Впливові підприємці, міська буржуазія, частина інтелектуалів об'єдналися навколо Конституційної партії реформ і прогресу (Кайсінто), що фінансово була пов'язана з концерном «Міцубісі». Згодом з'явилася Прогресивна партія (Сімпото). 1898 Дзіюто і Сімпото об'єдналися в нову Конституційну партію (Кенсейто), яка, щоправда довго не проіснувала і розкололася. На її основі виникла Справжня конституційна партія (Кенсейхонто). Перший парламент у країні був скликаний 1890. Двопалатний парламент мав обмежені можливості впливу на державну політику – прем'єр-міністрів призначали зі складу групи пожиттєвих радників (генро) імператора Мейдзі, а виборці мали істотні майнові та ін. обмеження. Проте той чи той кабінет прагнув знайти підтримку з боку опозиційних партій. У березні 1900 за прем'єрства Ямагата був підписаний закон, який забороняв проведення страйків і створення профспілок. Виразником інтересів робітників та ідей соц. справедливості стала Япон. соціал-демократична партія, яка була створена 20.05.1901 за ініціативою Сена Катаями і Дендзіро Котоку, однак відразу ж заборонив уряд.

1902 вибори до парламенту закінчилися перемогою нової партії Сейюкай (Товариство політичних друзів), що спиралася на екон. потужність концернів «Міцуй» і «Сумітомо». Питання про податки загострювало б-бу між парламентом і державною бюрократією, тому неодноразово парламент загалом або його нижня палата, розпускалися. Потреби пошуку ринків збуту продукції і джерел дешевої сировини спонукали Я. до вступу в б-бу за створення власної колоніальної імперії. Сусідні держави – Китай і Корея, які переживали у той період внутр. кризу, стали ласим шматком для задоволення імперських амбіцій Я. Підписаний 17.04.1895 у Сімоносекі мирний договір, який закінчив япон.-кит. війну 1894–95, прискорив втягнення Кореї в орбіту інтересів Я., а також розширив япон. присутність у Китаї (острів Тайвань і архіпелаг Пенхуледао, міста Шеньян (Мукден) і Вейхайвей потрапили під прямий япон. контроль). За рік у Пекіні кит. уряд був змушений підписати з Я. нерівноправний договір, згідно яким япон. капітал одержав широкі можливості для експлуатації ресурсів Піднебесної імперії. Після япон.-кит. війни Я. вже виступила як активна сила на міжнар. арені. 1900 япон. військовий корпус склав основу збройного контингенту (за участю військ Франції, В. Британії, США, Росії, Італії та Австро-Угорщини), який приборкував повстання «Іхетуанів» («Боксерське повстання»), спрямоване проти іноз. панування у Китаї. Територіальні надбаня і освоєння япон. капіталом Китаю, Тайваню й Кореї істотно похвалили економіку країни. 1896–1905 діяла програма екон. розвитку країни, однією з гол. частин якої був розвиток воєнного потенціалу. Контрибуція, яку виплатив Пекін після поразки у війні (350 млн єн), Токіо використав для переоснащення збройних сил і розвитку воєнної пром-сті. У цей період зросла зовнішня торгівля країни, в якій виразно виявилася тенденція до збільшення частки сировини в імпорті (бавовна, вугілля, залізна руда, нафта) та готової продукції в експорті. Осн. торговими партнерами були США і Китай, останній став найважливішим споживачем продукції япон. пром-сті. Швидко розвивалася фінансово-кредитна система – збільшилася кількість банків (Іпотечний, Промисловий, різні спеціальні, комерційні банки тощо), які забезпечували уряд і економіку країни фінансовими ресурсами. Такі концерни, як «Міцубісі» (суднобудівництво і судноплавство), «Міцуй» (ввезення бавовни, прядильна, вуглеводобувна пром-сть) та ін. концентрували в своїх руках велику частку національного пром.-фінанс. потенціалу.

На поч. ХХ ст. загострилися суперечності між Я. і Росією з-за Маньчжурії та Кореї. 1901 до влади в Я. на зміну «лібералові» К. Сайондзі при-

йшов кабінет Т. Кацура (1901–05), який розпочав активну підготовку до війни. У пошуках союзників у майбутньому конфлікті з Росією, новий уряд підписав у січні 1902 в Лондоні договір з британ. урядом, який передбачав координацію зусиль обох країн стосовно захисту спільних інтересів у Китаї та Кореї. За нейтралітету Вашингтона проти ночі з 08 на 09.02.1904 япон. флот раптово атакував рос. екскадру на зовнішньому рейді м. Порт-Артур (Росія отримала його в оренду 1897), що означало початок *Російсько-японської війни 1904–05*. Завдавши у ході бойових дій низки поразок рос. військам у сухопутних битвах (на р. Ялу, під Ціньджоу і Вафангоу, під Мукденом) і рос. флоту у морських боях (біля порту Чемульпо, у Цусімській протоці), Я. уклала з Росією *Портсмутський мирний договір 1905*. Токіо одержав південну частину о-ва Сахалін (обмінану у рос. уряду на Курильські о-ви ще 1875), «виключні права» у Кореї та Південно-Маньчжурську залізницю. З початком діяльності 1906 нового кабінету К. Сайондзі (від 1903 очолював Сейюкай) япон. уряд у цілому притримувався лінії на зміцнення збройних сил, він розробив і розпочав здійснення 15-річної програми переозброєння (1907–21). Військові приготування були стимулом до розвитку пром-сті, оскільки уряд забезпечував компанії військовими замовленнями і надавав можливість одержання пільгових кредитів. Напередодні 1914 третина державних витрат Я. йшла на військові потреби. Водночас відбувалася централізація капіталу. Чотири япон. концерни – *дзайбацу* – «Міцуй», «Міцубісі», «Сумітомо» і «Ясуда» охоплювали своєю діяльністю до 40% акціонерного капіталу. 1906–07 уряд націоналізував приватні залізничні компанії, поставивши під свій контроль до 91% довжини залізниць, які мали велике військ. і екон. значення. Становище на селі, де мешкало на 72% населення (1913) характеризувалося малоземеллям, слабким технічним прогресом і низьким рівнем життя. Важкі умови праці, тривалий робочий день (деколи понад 12 год. на добу), низька зарплата спонукали найманих робітників до активних виступів. Нemoжливiсть страйковою боротьбою (закон про заборону страйків 1900) відстоювати свої за соц. і політ. права, змушувала робітників вдаватися до численних бунтів, які отримали підтримку різних сил соціалістичного спрямування. Масові страйки, які організовували представники соціаліст. руху, викликали жорстку реакцію влади. Антивоєнні протести Соціалістичної ліги і Товариства звичайного народу (Хеймінся) призвели до розпуску і припинення діяльності 1904–05 цих орг-цій, лідери яких опинилися за ґратами. У лютому 1906 була створена Япон. соціалістична партія (Сякайто), яку очолив

Д. Котоку, проте вона і проіснувала недовго – у лютому 1907 уряд заборонив її діяльність, а 1911 Д. Котоку разом із 11 соратниками були страчені.

Перемога у війні з Росією надала додаткового імпульсу намірам Я. розширити сфери свого впливу. 17.11.1905 був встановлений япон. протекторат над Кореєю. За 5 років, 22.08.1910 корейський король був змушений відмовитися від влади на користь япон. імператора і Корея перетворилася на япон. колонію. Нова влада розпочала політику масової японізації та колонізації Корейського півва. Тиск В. Британії і Франції змусив Токіо піти на підписання 30.07.1907 загальнополіт. конвенції з Росією, у секретній частині якої йшлося про поділ Маньчжурії на сфери впливу (Пд. Маньчжурія мала перебувати у зоні япон. контролю) і визнання Петербургом «особливих прав» Токіо в Кореї. 04.07.1910 у новому япон.-рос. договорі сторони домовились про обопільну підтримку в випадку загрози їхнім інтересам у Маньчжурії. Відповідно до угоди «Сазонова-Мотоно» (08.07.1912) сх. частина Внутрішньої Монголії визначалася як сфера інтересів Токіо. Суперечності між Я. і Росією змінилися суперечностями між Токіо і Вашингтоном, які, на деякий час, були владні 30.11.1908. В угоді «Рут-Такахіра» обидві держави висловилися за підтримку політики «відкритих дверей і рівних можливостей» у Китаї та повагу до територіальних володінь одна одної. 13.07.1911 був переукладений союзний брит.-япон. договір, хоча і з деякими змінами (зокрема В. Британія гарантувала собі можливість не надавати військової допомоги Я. у разі конфлікту зі США). Експлуатація колоніальних своїх володінь надала Я. додаткові можливості для екон. розвитку. 1913 порівняно з 1905 япон. експорт (шовк-сирець, шовкові та бавовняні тканини і т. д.) збільшився удвічі, а імпорт (бавовна-сирець, машини та обладнання) – у півтора раза.

Після смерті імператора Мейдзі (1912) у Я. почався період правління його сина Йосіхіто, що отримав назву «демократія Тайсьо» (1912–26). Внаслідок екон. модернізації, реформ у сфері освіти і культури, відбувалися зміни і в суспільній свідомості японців. Широкі верстви населення прагнули брати активнішу участь у політ. житті країни, тоді як лише бл. 3% населення мали право голосу. Праці професора Токійського ун-ту С. Йосіно, в яких йшлося про формування органів влади на основі виборів широкими масами населення і зменшення політ. впливу невиборних інститутів, стали досить популярними у країні. 20.02.1913 після масових заворушень уряд Кацура, як ставленик військ.-бюрократичних кіл і генро подав у відставку. Проте генро знову запро-

понували на посаду прем'єр-міністра представника військових – адм. Г. Ямамото. Останній, після масових антиурядових виступів, приводом для яких стала інформація про великі хабарі япон. адміралам з боку нім. фірми «Сіменс», у березні 1914 пішов у відставку. Сформований у квітні 1914 кабінет С. Окума, якому вдалося протриматися при владі до жовтня 1916, продовжив курс на підтримання і розбудову армії та флоту.

Вступ у Першу світову війну 1914–1918 япон. уряд офіц. пов'язував із виконанням союзницького обов'язку (брит.-япон. союз). Однак насправді, Я. прагнула використати конфлікт між двома військ.-політ. блоками для розширення свого впливу в Китаї. 23.08.1914 Я. оголосила війну Німеччині й у день закінчення дії ультиматуму япон. флот розпочав бомбування м. Ціндао, бази нім. ВМС у Китаї. До кін. 1914 япон. військам вдалося оволодіти не лише цим портом, й частиною провінції Шаньдун. У жовтні 1914 япон. флот зайняв Маршаллові, Маріанські та Каролінські о-ви, які належали Німеччині. У відповідь на вимоги Китаю вивести війська з Шаньдуна Я. 18.01.1915 висунула Пекіну «21 вимогу», виконання яких призвело б до повного політ., екон. і військ. підпорядкування Китаю япон. диктату. Кит. президент Юань Шикай, за пасивності країн Антанти, не мав змоги протистояти Токіо і був змушений погодитися на ці вимоги (за винятком загальнополіт. пунктів). 19.10.1915 Я. приєдналася до Лондонської декларації, ставши формально на бік В. Британії, Франції та Росії у війні з Німеччиною та її союзниками. Посилення впливу Я. в Китаї, особливо після смерті 1916 президента Юань Шикая, коли кабінет Терауті почав надавати фінансову підтримку кит. владі, викликало занепокоєння у Вашингтоні. Для послаблення напруження у япон.-амер. відносинах було укладено договір «Лансінг-Ісія», в якому визнавався принцип «відкритих дверей» у Китаї, однак, водночас США заявляли про повагу до інтересів Я. у цій країні. 1918–22 Я. разом із країнами Антанти брала участь в інтервенції на рос. Далекому Сході, щоб поставити під свій контроль Сх. Сибіру. 05.04.1918 під приводом захисту підданих япон. війська висадилися у Владивостоці. Зміцнення влади більшовиків у Росії та їхні успішні воєнні операції проти експедиційних корпусів іноз. держав, великі затрати на утримання япон. окупаційних військ і зміна акцентів у розвитку збройних сил у напрямку розбудови військ.-мор. флоту, змусили япон. уряд 25.10.1922 закінчити виведення своїх військ з Примор'я. Одночасно зі спробою захоплення рос. Далекого Сходу, Я. продовжувала курс на колонізацію Кореї та Китаю. У березні-квітні 1919 япон. війська жорстко придушили нац. повстан-

ня в Кореї. На *Паризькій мирній конференції 1919–20*, Я. відіграла незначну роль і виявляла зацікавленість тільки до справ, які стосувалися тільки її інтересів. Зокрема япон. делегації вдалося домогтися передачі Я. вже фактично захопленого нею Шаньдуна і отримати мандат (на 99 років) на колишні нім. володіння в Тихому океані (Маршаллові, Каролінські та частину Маріанських о-вів).

У період урядування маршала М. Терауті (1916–18) у країні відбулося масове народне повстання. У серпні 1918 в Я. спалахнули «*рисові бунти*» – рух протесту міської та сільської бідноти проти подорожчання основного продукту харчування – рису. Відносно швидко, у жовтні 1918, уряду з допомогою армії вдалося придушити виступи, але кабінет Терауті був змушений подати у відставку. Новим прем'єр-міністром вперше в історії япон. парламенту був призначений лідер партії Сейюкай Т. Хара. За домінування в політиці «партійного кабінету» Хара курсу на продовження агресивної зовн. політики, придушення дем. руху і орієнтацію на інтереси великих монополій, уряд зробив деякі кроки до лібералізації сусп. життя країни. Зокрема, 1919 після зменшення майнового цензу право голосу одержали вже 5% населення. Перша світова війна стимулювала подальше прискорене зростання япон. економіки. Військові замовлення країн Антанти та нові можливості для експорту сприяли його збільшенню у 3,5 рази. Обсяг пром. виробництва за 1914–19 зріс на 80%. Проте, незважаючи на ці показники, розрив у пром. розвитку між Я. і провідними державами світу був значним. До того ж, світова екон. криза 1920–21 завдала серйозного удару по япон. економіці, яка істотно залежала від експорту до США. Під тиском США на *Вашингтонській конференції 1921–22* Я. змушена була повернути Китаю Шаньдун («*договір 9-ти*» від 06.02.1922) і зобов'язувалася дотримуватися обмежень на військ.-мор. сили (у співвідношенні 3:5 щодо флоту США або В. Британії згідно з текстом «*договору 5-ти*», укладеного 06.02.1922). Підписання на цій конференції «*договору 4-х*» (13.12.1921) фактично анулювало дію брит.-япон. союзу 1911 і закріпило за Я. її острівні придбання на Тихому океані. Нові міжнар. угоди япон. уряду спричинили хвилю протестів у країні, оскільки передбачали зменшення видатків на військові цілі, а це, з одного боку, спричинило незадоволення військових кіл, з іншого, значно скоротило фінансування військової пром.-сті. Соц.-екон. ситуація в країні була напруженою, розгорталася страйкова б-ба, зростало безробіття, продовжувалися селянські заворушення. Погіршення екон. становища збільшувало кількість прихильників

антиурядового руху, зокрема зростав вплив у країні соціалістів і комуністів. У листопаді 1921 Хару убив япон. терорист. Протягом 1921–24 змінилося чотири урядові кабінети. 01.09.1923 у Я. стався землетрус, унаслідок якого загинуло бл. 100 тис. чол. Уряд Т. Като (1924–26) ухвалив 1925 закон про загальне виборче право. Щоправда, частка виборців у загальній кількості населення досягла тільки 20%, при чому жінки не мали права голосу. 1925 набув чинності закон про підтримку громадського спокою, який встановлював суворі покарання за дії, спрямовані проти монарха, держави або приватної власності. 20.01.1925 у Пекіні була підписана рад.-япон. конвенція про встановлення між двома державами дипломатичних відносин. У квітні 1927 у результаті непорозумінь з членами таємної ради і представниками Сейюкай подав у відставку урядовий кабінет голови партії Кенсейкай Р. Вакацукі. Уряд лідера партії Сейюкай ген. Г. *Танаки* (1927–29) ініціював політику «сильної руки» у внутр. справах і був прихильником агресивного япон. експансіонізму в Азії та Океанії. Лютневі вибори 1928 відбувалися в умовах репресій і жорсткого тиску. Найбільше місць завоювали Сейюкай (219) і Мінсейто (217). У березні 1928 були заарештовані лідери і члени лівих партій разом із профспілковими активістами. Ще влітку 1927 світові засоби масової інформації поширили т. зв. меморандум Танаки – нібито доповідь прем'єра імператорові Гірохіто (оригіналу документа немає), в якому було проголошено курс на завоювання Китаю, Монголії, країн Пд.-Сх. Азії, Індії, захоплення території СРСР і розгром США. У серпні 1928 Я., як і всі провідні держави, приєдналася до *Келлога-Бріана пакту 1928* і зобов'язувалася утримуватись від силового розв'язання конфліктів. Розкритикований опозицією за підписання цього документа, 02.07.1929 Г. Танака подав у відставку. Після скандалу зі знищенням япон. військовими маньчжурського маршала Чжан Цзоліня і посилення у Китаї антияпон. руху, Я. у березні 1929 вивела свої війська з кит. провінції Шаньдун.

У 1920-х роках япон. економіка далі нарощувала виробництво, досягнула значного прогресу у виготовленні пром. електрообладнання, текстильної пром.-сті, металургії тощо. Водночас важка пром.-сть розвивалася слабко і Я. залишалася найбільшим імпортером машинобудівної продукції. Держава і приватні компанії активно вкладали великі кошти в економіку япон. колоній – Кореї і Тайваню, що привело до екон. зростання на цих територіях. У жовтні 1929 почалася світова екон. криза, що мала істотний вплив на внутр. і зовн. політику Я. Ціни на основні експортні товари істотно зменшилися, скоротилися золотовалютні

резерви країни. Кількість безробітних у Я. сягнула 3 млн осіб. На страйки та демонстрації новий уряд Хамагуті відповідав арештами тисяч учасників. Т. зв. «нові» концерни, що виникли у період Першої світової війни і були тісно пов'язані з військовими колами були зацікавлені у збільшенні витрат на армію. «Старі» концерни («Міцубісі», «Міцубісі», «Сумітомо», «Ясуда»), які орієнтувалися на зовн. ринок і контролювали, переважно, невоєнні галузі господарства, що постраждали від екон. кризи, також були зацікавлені в зміні політ. курсу. Державні витрати на збройні сили 1930 сягнули 28,5% бюджету і були, на той час, найбільшими в світі. На Лондонській конференції 1930 Я. вдалося збільшити свою квоту на флот до 70% від ВМС США. Соціальне напруження і потреби промислових груп підштовхували уряд до експансіоністського курсу. Рушійними силами цього курсу стали військові, які наприкін. 1920-х років нарівні з парламентськими партіями і державною бюрократією стали провідною політ. силою. У цей період з'являється рух «молодих офіцерів», що сповідував ідеологію фашизму. На поч. 1930-х років почали вирізнятися 2 угруповання військових: «Тосейха» («Група контролю»), куди входили вищі офіцери тісно пов'язані з фінансовими колами і не зацікавлені в організації заколотів чи незаконних методів б-би за владу та «Кодоха» («Група імператорського шляху») – складалася з ультрарадикальних представників військових не пов'язаних з аристократичними родами, які були прибічниками встановлення військової диктатури силовими методами. Спільним для членів цих угруповань було прагнення до мілітаризації і внутрішньо, і зовнішньополіт. курсу. Армійські кола брали активну участь і в япон. фашистському русі, ідеями якого було встановлення військової диктатури, будівництво «державного соціалізму», тоталітарний режим і війна за переділ світу. Для значної частини армії були характерними антикапіталістичні настрої, які існували насамперед у середовищі колишнього селянства, яке під тиском екон. кризи було змушене найматися до збройних сил. Одним із ідеологів фашистського руху був І. Кіта, котрий 1919 опублікував «Основні положення проекту реконструкції Японії» й став одним із співзасновників «Юдзонся» («Товариство тих, хто критикує»), що заклало ідейну та організаційну основу фашист. руху в Я. Радикальні праві здійснили кілька невдалих спроб повалити партійні уряди і встановити диктатуру на чолі з імператором. Безкарність щодо військових заколотників призвела до замаху 14.11.1930 на прем'єра Хамагуті, який 13.04.1931 через проблеми зі здоров'ям (які виникли наслідок замаху) подав у відставку. 15.05.1932 молодими офіцерами за підтримки бойовиків з низ-

ки ультраправих орг-цій (зокрема Кецумейдан) був здійснений новий заколот, у результаті якого загинув прем'єр-міністр Інукаї. Новий уряд адмірала М. Сайто, утворений 25.05.1932, прагнув стабілізувати ситуацію всередині країни. Для цього була запропонована програма допомоги селу. Провідні концерни («Міцубісі», «Міцубісі», «Сумітомо») виділили кошти для громадських потреб. 1933 стало очевидним, що Я. пододала кризу – вартість виробленої пром. продукції за рік перевищувала докризовий рівень 1929. Промислове пожвавлення відбулося завдяки урядовим воєнним замовленням. Перше місце за вартістю виробленої продукції обіймала текстильна пром-сть (за виробництвом штучного шовку Я. 1935 вийшла на перше місце в світі). Наступні позиції за цим показником належали хімічній, харчовій пром-сті та машинобудуванню. За тоннажем морського флоту Я. поступалася лише В. Британії та США. Проте екон. депресія у С/Г тривала – ціни на рис і шовк або ледь сягали рівня 1929, або ж відставали від нього. Заробітна плата не збільшувалася у зв'язку з міграцією у міста мас сільського населення, що здешевлювало працю. Япон. колонії (Маньчжурія, Тайвань, Корея) одночасно з метрополією демонстрували високі темпи зростання пром-сті. На поч. 1930-х років експансіоністський курс Токіо знайшов нові вияви. 18.09.1931 Я. звинуватила кит. сторону в руйнуванні залізниці в р-ні Мукдена (Шеньяна) і ввела війська на територію Пн.-Сх. Китаю. Квантунська армія (дислокована в Маньчжурії) за кілька місяців захопила 3 пн.-сх. кит. провінції. 01.03.1932 на цій території було проголошено створення Маньчжоу-го (Маньчжурської держави) на чолі з імператором Лу І. Формально Маньчжоу-го була незалежним утворенням, проте насправді вся її політика була повністю підпорядкована інтересам Токіо. Протягом 23.01–03.03.1932 японці здійснили невдалу спробу оволодіти Шанхаєм, однак наштотхнулись на впертий опір кит. армії та протести США й В. Британії. Скориставшись відмовою *Ліги Націй* визнати Маньчжоу-го, Я. 27.03.1933 вийшла з цієї орг-ції. 29.12.1934 під час роботи Лондонської морської конференції япон. уряд заявив про відмову від Вашингтонського договору 1922 про обмеження морських озброєнь від моменту закінчення його терміну 31.12.1936. 1935 япон. дипломатія домоглася передачі Китайсько-східної залізниці (КСЗ) з управління СРСР у володіння Маньчжоу-го, що дало змогу Я. повністю контролювати транспортну мережу в цій частині Китаю.

Через корупційний скандал і зменшення впливу радикальних військових на зовнішньополіт. курс 03.07.1934 пішов у відставку уряд Сайто. Його наступником на посаді прем'єра став К.

Окада. 26.02.1936 радикальні націоналістично налаштовані військові, які прагнули встановити диктатуру і нівелювати політ. вплив дзайбацу й генро вчинили заколот. Путчисти вимагали призначення прем'єр-міністром ген. Мадзакі і формування нового кабінету. Путчисти вбили експрем'єр-міністр Сайто, фін. фінансів Такахасі й ген. Ватанабе, а прем'єрові Окада випадково вдалося врятуватися. Лише з допомогою частин ВМС виступ 29.02 був придушений (19 його активних учасників були страчені). Хоча всі спроби профашист. сил захопити владу в країні були ліквідовані, але багато ідей їхніх організаторів згодом були реалізовані. Згортання елементів політ. плюралізму і агресивний зовнішньополіт. курс були відкрито задекларовані урядом К. Хіроta, сформованим у березні 1936. Новий кабінет підготував програму «Основні принципи національної політики», до якої увійшли положення про консолідацію суспільства і розвиток воєнної галузі для забезпечення домінування Я. у Сх. Азії. 25.11.1936 між Я. і Німеччиною був укладений *Антикомінтернівський пакт 1936*. Спроби військ. міністра Х. Терауті розпустити парламент спричинили не лише його відставку, але й всього кабінету (22.01.1937). Недовговічною виявилася політична доля наступного кабінету на чолі з С. Хаясі. Після того, як на парламентських виборах антиурядова опозиція одержала 85% місць вже 31.05.1937 Хаясі склав повноваження. 04.06.1937 імператор затвердив склад уряду нового глави виконавчої влади – Ф. Коноє. Уже за місяць, 07.07.1937, після «інциденту на мосту Марко Поло», япон. війська розгорнули новий наступ у Китаї. У грудні 1937 япон. війська увійшли до столиці Кит. республіки, міста Нанкін, учинивши криваву різанину, кількість жертв якої перевищила 100 тис. Крім терору, Токіо використовував тактику політ. роздроблення Китаю. Після періоду підготовки 30.03.1940 у Нанкіні Ван Цзинвей проголосив утворення маріонеткового Центрального уряду Китаю. Япон. військові стали домінувати у політичному житті, поступово втягуючи країну в більш широкий воєнний конфлікт. 28.07.1938 у р-ні оз. Хасан япон. командування, без погодження з керівництвом країни, наважились на вирішення терит. суперечки з СРСР, але зазнали поразки. 03.11.1938 уряд Коноє опублікував заяву, в якій проголошувалася мета створення «нового порядку в Східній Азії». Одним із етапів його реалізації мало б стати перетворення Китаю на територію, де б япон. підприємці користувалися виключними правами і привілеями. Ця заява була викликом інтересам В. Британії і США у регіоні, однак уряди цих держав вжили не санкцій про-

ти агресора. Плани япон. військових на швидку перемогу у Китаї не справилися, війна затягувалася. Під впливом всіх цих факторів 03.01.1939 Коноє заявив про відставку. Новий прем'єр К. Хіранума пообіцяв продовжувати політику попередника. 11.05.1939 япон. частини вторглися на територію Монголії з метою пересунути кордон між Маньчжурією і Монголією на захід до р. Халхін-Гол. Однак, до кін. серпня рад. і монгол. війська розбили частини Квантунської армії. Підписання між СРСР і Німеччиною 23.08.1939 пакту про ненапад (див. *Ріббентропа-Молотова пакт 1939*) було сприйняте прем'єром К. Хіранума як поразка своєї політики, внаслідок чого 28.08 він склав повноваження. 04.09.1939 уряд очолив Н. Абе. Нагальною проблемою для нового кабінету стало врегулювання «китайського питання», або остаточний розгром уряду *Чан Кайші*. Однак, значної воєнної переваги в Китаї досягти не вдалося. Більше того, на деяких ділянках кит.-япон. фронту гоміньдан. війська перейшли у контрнаступ. 14.01.1940 Абе заявив про відставку. Новий прем'єр адмірал М. Йонаї виступав проти вимог вищого військового командування підписати договір з Німеччиною та експансії в Індокитай, що призвело до його відставки 16.07.1940. Програма другого кабінету Ф. Коноє «Основна програма національної політики» передбачала створення «великої східноазійської сфери спільного процвітання», зближення з Німеччиною та Італією і створення всередині країни «нової політичної структури». За рішенням уряду політичні партії розпускалися. Для масової підтримки уряду і плекання культу імператора 12.10.1940 була заснована Асоціація допомоги трону. 07.12.1940 уряд затвердив «Основні принципи організації нової економічної структури» – серію заходів із посилення державного регулювання економіки. 27.09.1940 япон. міністр закорд. справ С. Курусу підписав *Берлінський пакт 1940*, який закінчив формування військ.-політ. союзу трьох держав – Я., Німеччини та Італії. Одночасно, офіц. Токіо, який був зацікавлений на той час у співробітництві з СРСР, виступив з ініціативою укладення двостороннього Пакту про нейтралітет, що підписання якого відбулося 13.04.1941 у Москві. Денонсація торгової угоди з США (1939), звідки Я. одержувала 70% матеріалів, що використовувалася у військовій пром-сті, підштовхувала уряд япон. політиків до пошуків еквівалентної заміни джерел сировини. 23.09.1940 япон. війська ввійшли до Індокитаю, почалася розробка планів із захоплення Індонезії (Голландської Індії). Напад Німеччини на СРСР підштовхував япон. правлячі кола до активних дій. На імператорській нараді, що розпочалася 02.07.1941, найбільш перспективним напрямком

експансії був визначений південний, враховуючи зацікавленість у сировинних ресурсах, а також вдале лобювання своїх інтересів япон. ВМС. Під тиском військових, зокрема військ. міністр Х. Тодзіо (вимагав припинити переговори з США), Коноє 16.10.1941 заявив про відставку. Через два дні ген. Тодзіо очолив кабінет. Урядова програма «Принципи здійснення державної політики імперії» (затверджена 05.11.1941) передбачала активну підготовку Я. до війни у Пд.-Сх. Азії. Япон. вище військ. командування розробило план ведення війни, що передбачав окупацію Філіппін, Брит. Малайї, Голландської Індії, Бірми і Таїланду.

Нападом 07.12.1941 на *Піrl-Гарбор*, базу ВМС США у Тихому океані, Я. розпочала широкомасштабну Тихоокеанську війну. Незабаром разом із США Я. оголосили війну В. Британія, Канада, Нідерланди, Австралія, Китай та ін. 11.12.1941 Я., Німеччина та Італія уклали договір, за яким декларували зобов'язання вести війну проти США і В. Британії. 18.01.1942 відповідно до другої домовленості з Німеччиною та Італією зона впливу Я. простягалася до 70° східної довготи. Одночасно з атакою на Піrl-Гарбор япон. армія розгорнула наступ на Філіппіни. 03.01.1942 япон. солдати увійшли до Маніли. Проведення Малайської операції проти брит. військ розпочалося 08.12.1941. Після капітуляції Сингапуру (15.02.1942), важливої брит. військ.-мор. бази, япон. частини захопили нафтові свердловини на о-ві Суматра. До 15.03.1942 японці оволоділи всією Голландською Індією. 08.03.1942 брит.-інд. війська залишили столицю Бірми м. Рангун. Япон. флот наприкін. березня завдав відчутних ударів брит. ВМС, розміщеним на о-ві Цейлон. Ще 07.12.1941 капітулював Тайланд, уряд якого 25.01.1942 оголосив війну США і В. Британії. За 5 місяців Я. вдалося оволодіти величезною територією з багатьма сировинними ресурсами і населенням майже 150 млн осіб. Війська імператорської армії підійшли до кордону з Індією та Австралією. У своїй політиці в Азії Я. прагнула використати антиколоніальні настрої більшості населення. Гасло «*Азія для азійців*», пропаганда паназійства мала за мету консолідувати народи та держави навколо Я. для б-би з «пануванням англо-американців». За підтримки Токіо, на окупованих територіях, створювалися нац. збройні сили, що брали участь у боях проти брит. або амер. військ. Найбільшими нац. військовими з'єднаннями були Індійська нац. армія і Армія незалежності Бірми. Керівництво Я. розглядало можливість нападу і на СРСР, але поразки нім. військ на Сході й початок затяжної війни з США на Тихому океані змусили Токіо відмовитися від відкриття ще одного фронту. Не зважаючи на

регулярні прохання нім. сторони, япон. уряд уникав надання Берліну конкретних обіцянок щодо нападу на СРСР. Прагнучи володіти військ.-стратег. ініціативою япон. командування прийняло рішення про висадку на Алеутських о-вах і напад на атол Мідвей (зх. частина Гавайських о-ів). Якщо японцям вдалося захопити зх. частину Алеутів, то у битві поблизу о-ва Мідвей 05–07.06.1942 япон. флот зазнав відчутної поразки, втративши 4 авіаносці і крейсер. 06–08.05 у результаті боїв у Кораловому морі амер. флоту вдалося перешкодити захопленню Порт-Морсбі, австралійської бази на о-ві Нова Гвінея, що створило б зручний плацдарм для нападу Я. на Австралію. Невдалою виявилася спроба япон. військ у серпні-грудні 1942 зайняти Соломонові о-ви. У підсумку Тихоокеанської кампанії 1941–42 Я. втратила стратегічну ініціативу і вирішила тимчасово перейти до оборони. 1943 на тихоокеанському театрі воєнних дій ініціативою володіли вже США та їх союзники. У листопаді 1943 американці оволоділи о-ми Гілберта (о-ви Кірібаті) та впритул наблизилися до Маршаллових і Каролінських о-ів. Такий перебіг подій вніс корективи до япон. колоніальної політики. На окупованих територіях імперія прагнула залучити на свій бік якомога ширше коло нац. політичних сил. 05–06.01.1943 відбулася конференція східноазійських країн–сателітів Токіо, на якій було оголошено про формування військ.-політ. блоку на чолі з Я. Несприятливий хід подій для Я. як на європейському, так і тихоокеанському театрі воєнних дій, змусив япон. правлячі кола переглянути й концепцію ведення війни. Імператорська нарада 30.09.1943 постановила перейти до стратегічної оборони У лютому 1944 япон. підрозділи під натиском військ США залишили Маршаллові, а влітку – Маріанські о-ви. Воєнні невдачі змушували політичне керівництво Я. здійснювати відповідні корективи в системі керівництва державою. У лютому 1944 прем'єр Тодзіо сконцентрував у своїх руках всі ключові воєнні посади (військовий міністр, міністр озброєнь, начальник генштабу). Проте невдалий перебіг бойових дій на Тихому океані та тиск з боку Ради колишніх прем'єр-міністрів (від 1940 прийшли на зміну інституту генро), змусив Тодзіо 18.07.1944 подати у відставку. Через два дні за дорученням імператора новий прем'єр К. Койсо сформував свій кабінет. 08.03.1944 япон. командування віддало наказ розпочати операцію «У» з метою знищення брит. баз на території Індії. Імпхальська операція (назва від інд. м. Імпхал) закінчилася для японців величезними втратами (бл. 70% особового складу) і в серпні 1944 япон. війська відступили з Індії. У вересні 1944 япон.

війська відступили з Каролінських о-ів і амер. стратегічна авіація отримала можливість завдавати повітряні удари по Япон. о-вах. Ці невдачі були частково компенсовані успішною операцією в Китаї (квітня-грудня 1944). Проте на морі ситуація для япон. флоту на кін. 1944 стала критичною. Під час Філіппінської морської битви 23–26.10.1944 япон. флот зазнав великих втрат, зокрема були втрачені всі 4 авіаносці. На поч. 1945 все очевиднішим ставала реальність висадки союзних військ на Япон. о-вах. 20.01.1945 япон. Генштаб схвалив план недопущення висадки військ союзників на території Я. і уникнення капітуляції на умовах противника. Союзницьке командування, у свою чергу, розробило операцію «Даунфол» – план десантування амер.-брит. військ на Япон. о-ви. 03.03.1945 амер. війська встановили контроль над Манілою. У результаті Окінавської операції (березень-липень 1945) союзницькі війська зайняли архіпелах Рюкю. Влітку 1945 ВПС США посилили бомбування Я.

Економіка Я. під час війни характеризувалася високим рівнем милітаризації. Військові витрати сягали понад 75% бюджету. Робочий день тривав 12-13 годин. Закон про трудову повинність дозволяв залучати до роботи цивільних осіб обох статей віком від 12 до 70 років у будь-якій галузі та в будь-якому місці країни. Економічна мобілізація доповнювала політико-соціальну. Уряд Тодзіо у травні 1942 створив «Товариство політичного сприяння трону» для досягнення масової підтримки населенням діяльності уряду. Політичні орг-ції заявили про саморозпуск, діяльність профспілок була заборонена. 30.03.1945 уряд К. Койсо створив орг-цію «Політичне товариство Великої Японії» на чолі з ген. Д. Мінамі, для консолідації зусиль суспільства на ведення війни і уникнення соц. чи політ. конфліктів. Допомогу в ідеологічній обробці населення, зокрема робітників, надавало «Товариство служіння вітчизні на виробництві». Формально проголосивши продовження війни до переможного кінця, уряд адм. К. Судзукі, сформований 07.04.1945, насправді робив спроби розпочати переговори із союзниками. Проте, у Потсдамській декларації від 26.07.1945, яка визначила основи післявоєнної політики союзних держав щодо Я., союзники вимагали від Токіо безумовної капітуляції, на що уряд Судзукі відповів відмовою. Для прискорення розгрому Я. і вирішення ін. зовнішньополіт. завдань президент США Г. Трумен прийняв рішення використати атомну зброю. 06.08 і 09.08 амер. бомбувальники скинули атомні бомби на япон. міста *Гіросіму* і *Нагасакі*. Відповідно до рішень *Ялтинської конференції 1945* і після розриву Пакту про нейтралітет між СРСР і Я., 09.08.1945 рад. війська розпочали наступ на япон. позиції

у Маньчжурії. Попри запеклий опір японців, просування рад. військ було швидким. 14.08. на імператорській нараді 13 міністрів проголосували за рішення про капітуляцію (проти – 3). 15.08. імператор Гірохіто у зверненні по радіо заявив про припинення спротиву. Того ж дня кабінет Судзукі подав у відставку. 19.08.1945 командувач Квантунською армією ген. О. Ямада підписав акт про капітуляцію, хоча деякі япон. гарнізони продовжували опір до кін. серпня. 17.08 був сформований перший уряд мирного часу на чолі з Н. Хігасікуні. 18.08 япон. уряд заявив про прийняття умов Потсдамської декларації. 02.09.1945 на борту амер. лінкора «Міссурі» від імені держав-переможниць ген. Д. Макартур і представники япон. уряду підписали акт про капітуляцію Я., що завершило Другу світову війну. Людські втрати Я. у війні становили понад 2,5 млн осіб (включаючи й цивільне населення). Становище у країні було драматичним, не вистачало основного продукту харчування – рису, кількість безробітних перевищувала 10% працездатного населення.

У період із вересня 1945 до квітня 1952 Я. перебувала в умовах окупаційного режиму. Верховна влада у країні перейшла до амер. окупаційного командування на чолі з ген. Д. Макартуром. Ще у грудні 1945 на Моск. конференції мін закордон. справ США, СРСР і В. Британії прийняли рішення про створення Далекосхідної комісії (штаб-квартира у Вашингтоні) для визначення загальної політ. лінії союзників щодо Я., а також Союзної ради у Токіо (увійшли представники США, СРСР, Китаю, В. Британії) для консультацій і порад головнокомандувачу окупац. військами з питань управління Я. Проте у реальності розвиток Я. визначався діями представників США, які домінували в окупаційній адм-ції. 05.10.1945 уряд Хігасікуні, якому з допомогою окупац. військ вдалося безконфліктно роззброїти япон. армію, подав у відставку. За згодою Макартура імператор призначив прем'єром К. Сідехара. До кін. 1945 були ліквідовані япон. репресивні органи – політичну поліцію і жандармерію, розформовано мін-ва внутр., військ. і мор. справ. На *Токійському процесі 1946–48* були засуджені гол. япон. воєн. злочинці, зокрема, до страти прем'єр-міністри Х. Тодзіо і К. Хіроta. 01.03.1946 була легалізована діяльність профспілок. У листопаді 1945 утворилися нові політ. партії: Соціалістична, Ліберальна (основу складала політики Сейюкай) і Прогресивна. Саме ці партії й перемогли на виборах до палати представників, що відбулися 10.04.1946. Новий кабінет міністрів очолив С. Йосіда. 07.10.1946 парламент затвердив і 03.05.1947 вступила в дію нова

Конституція країни. Основний закон визначав форму державного правління в Я. як парламентарну конституційну монархію. Окупаційний режим не наважився на скасування монархії й прагнув використати авторитет імператора (хоча його влада ставала символічно) у проведенні демілітаризації та демократизації країни. Парламент складався з Палати Представників і Палати Радників. У ст. 9 Конституції декларувалося, що Я. відмовлялася від створення власних збройних сил. Відповідно до її положень жінки допускалися до управління, розширювалися повноваження місцевої влади, судова система стала незалежною, вводилася єдина система шкільної освіти тощо. Одними з гол. екон. перетворень уряду Йосіди стали підтримка вугільної пром-сті, металургії та виробництва добрив для с/г. З кін. 1946 розпочалася земельна реформа, яка полягала у викупі державою землі у поміщиків і передачі її у власність селянам. Розпочався процес розпуску дзайбацу, які впливали на державну політику і, таким чином, несли відповідальність за агресивну політику япон. мілітаризму. Акції великих фірм і напівдерж. компаній, що знаходилися під контролем дзайбацу, підлягали розпродажу переважно серед працівників цих компаній. До 1949 у руках громадян опинилося бл. 70% акцій провідних підприємств. Після квітневих парламентських виборів 1947, на яких перемогли СПЯ, Ліберальна, Демократична і Народно-кооперативна партії, перебували при владі уряди соціаліста Т. Катаями і демократа Х. Асіди. Екон. курс цих двох кабінетів спирався на державну підтримку пріоритетних галузей пром-сті. У фінанс. сфері спостерігався значний рівень інфляції, спричиненої зростанням грошової маси, спрямованої на відновлення пром-сті. Курс кабінету С. Йосіда, сформованого у лютому 1949, значною мірою визначався змінами в амер. окупаційній політиці щодо Я. Початок «Холодної війни» і поразка союзника США у Китаї Чан Кайші, піднесли значення Я. в зовн. політиці Вашингтона. Економічно розвинена, соціально і політично стабільна Я. мала перетворитися на «вітрину капіталізму» на Далекому Сході. У програмі розвитку господарства країни – т. зв. дев'ять принципів економічної стабілізації – містилися вимоги збільшення податкових надходжень до бюджету, розширення експорту і обмеження державних субсидій лише для перспективних підприємств. Від лютого 1949 план стабілізації япон. економіки втілювався на основі рекомендацій відомого амер. фінансиста Д. Доджа («лінія Доджа»), який запропонував реформувати податкову систему, створити фонд (за рахунок амер. екон. допомоги) для довготривалого кредитування

великих підприємств, встановлення фіксованого курсу ієни щодо долара США (360 ієн за 1 дол. США), лібералізувати ціни на товари, заморозити зарплату та ін. Вже на поч. 1950 Я. досягла фінансової стабілізації, проте зростало безробіття і збільшувалася кількість збанкрутілих підприємств. У липні 1950 була утворена Сохьо (Генеральну раду профспілок Я.) – найбільший нац. профспілковий центр, що проголосив свою ідейну спорідненість з СПЯ. *Корейська війна 1950–53* позитивно позначилася на япон. економіці, прискоривши її відновлення. Територія Я. використовувалася для обслуговування збройних сил США – розташування військових баз, ремонту техніки тощо. Протягом 1952–56 япон. підприємства одержали замовлення на 3,4 млрд дол. Банківські ресурси старих концернів (дзайбацу) сприяли поступовому відновленню екон. діяльності та відтворенню виробничого циклу під маркою фірм «Міцубісі», «Міцуї» і «Сумітомо». На вимогу Д. Макарута було сформовано япон. «Сили самооборони» чисельністю 75 тис. осіб. Спроби переозброєння Я. викликали масовий спротив з боку різних верств населення. Пацифістський рух, що сформувався під впливом наслідків Другої світової війни і атомних бомбувань, й сьогодні залишається активним опонентом спробам збільшення витрат у військовій сфері. Юридичним завершенням періоду окупації стало підписання у вересні 1951 *Сан-Франциського мирного договору 1951* між Я. і 48 країнами, за умовами якого Я. ставала повноправним членом світового співтовариства і відновлювала свій політ. суверенітет. Токіо визнавав незалежність Кореї, відмовлявся від Формози (Тайваню), Курильських о-вів й пд. частини о-ва Сахалін, визнавав чинність рішень щодо япон. воєнних злочинців. Амер. війська, відповідно до підписаного у Сан-Франциско «Договору безпеки», одержали можливість використовувати япон. територію для розміщення своїх баз. Останній документ віддзеркалював тенденцію формування військ.-політ. співробітництва Я. і США, спрямованого в умовах «Холодної війни» на протистояння впливу СРСР і КНР. Стратегія екон. і політ. орієнтації Я. на США отримала назву «доктрина Йосіди». У квітні 1952 офіц. Токіо підписав мирний договір з гоміньданівським Тайванем, визнавши його єдиним легітимним урядом усього Китаю. 1952–60 в Я. тривав післяокупаційний період. Япон. модель розвитку, що ґрунтувалася на основі поєднання елементів демократичної політ. системи і ринкової моделі економіки та дієвості традиційної культури, забезпечувала країні тривалий і стабільний розвиток. У грудні 1954 уряд очолив демократ Ітіро

Хатояма, який став першим лідером новоствореної 15.11.1955 Ліберально-демократичної партії (ЛДП). Її політичним опонентом залишалася СПЯ, що на парламентських виборах регулярно набирала значну кількість голосів. Уряд Хатоями проголосив курс на «відновлення незалежності Японії» (перегляд умов «Договору безпеки» з США), нормалізацію відносин з СРСР, ревізію Конституції (зокрема, ст. 9, яка забороняла переозброєння Я.), розширення торгівлі з КНР тощо. 19.10.1956 у Москві була підписана Спільна декларація, яка передбачала завершення стану війни між двома державами, відновлення дипл. відносин і початок співробітництва у політ. і екон. сферах. 18.12.1956 Я. стала членом ООН. Такі зовнішньополіт. ініціативи і спроби внесення змін до Конституції викликали тиск як з боку США, так і впливових груп усередині ЛДП. 23.12.1956 новим прем'єр-міністром став Т. Ісібасі, однак хвороба завадила йому виконувати свої ф-ції, тому, у лютому 1957 черговим главою уряду став Н.Кісі. Він відразу заявив про відновлення «курсу Йосіда» на тісні союзницькі з США. У червні 1957 був затверджений план створення япон. сухопутних військ, ВМФ і авіації. У лютому 1957 Н. Кісі проголосив 3 принципи зовн. політики Я. – «відданість принципам ООН, співпраця з вільним світом, зміцнення позицій Японії як азійської держави». У кін. 1950-х років в Я. як уряд, так і громадськість виступали за перегляд «Договору безпеки» 1951 зі США. 19.01.1960 у Вашингтоні був підписаний «Договір про взаємне співробітництво та гарантії безпеки», який передбачав проведення спільних воєнних операцій та підтверджував право на використання збр. силами США баз на території Я. СРСР негативно поставився до підписання нового «Договору безпеки» і у «Пам'ятній записці радянського уряду» обумовив передачу Я. південнокурильських о-ів Хабомаї та Шикотан виведенням іноз. військ з її території. Внаслідок масових виступів проти «Договору безпеки» і критики голови кабінету 23.06.1960 Кісі подав у відставку. У липні 1960 новий кабінет сформував лідер однієї із найсильніших фракцій в ЛДП Х. Ікеда. Його «План подвоєння національного прибутку» (1961–70), спрямований на досягнення Я. екон. і технолог. рівня розвитку провідних західних держав, забезпечив перемогу ЛДП на парламентських виборах у листопаді 1960. У пер. пол. 1960-х відбулися структурні зміни у япон. політ. житті. На політ. арену, поряд з «традиційними» партіями, вийшли нові політ. сили, які проголосили себе «партіями середнього шляху» – Партія дем. соціалізму (ПДС) і Партія чистої політики (Комейто), чий вплив у парламенті поступово зростав. Уряд Ікеди, як і

попередній, орієнтуючись на партнерство з США, водночас прагнув до диверсифікації своїх зовнішньополіт. відносин. Особливий акцент робився на регіон Пд.-Сх. Азії. Я., зокрема, запропонувала своє посередництво під час війни між Індонезією та Малайзією. Додаткового престижу країні додало проведення Олімпійських ігор 1964. У листопаді 1964 посаду прем'єра обійняв Е. Сато. І уряд, і правляча ЛДП значну увагу приділяла соц. політиці, що мала доповнити екон. і зовнішньополіт. успіхи країни. 22.06.1966 був підписаний договір між Я. і Респ. Корея про основи взаємовідносин, який свідчив про завершення періоду війни і встановлення дипл. відносин між країнами. Цей договір Акт про приєднання Кореї від 22.08.1910 проголошував недійсним, а законним урядом Кореї офіц. Токіо визнав сеульський режим. Створена 1967 Асоціація країн Пд.-Сх. Азії (див. *АСЕАН*) розцінювалася япон. дипломатією як перспективний партнер для зміцнення екон. і політ. позицій Я в регіоні. У червні 1966 Я. стала членом АЗПАК. У листопаді 1969 під час зустрічі Сато і президента США Р. Ніксона була підписана угода про повернення Я. о-ва Окінави і взаємні консультації у випадку потреби використання амер. баз на о-ві для ведення бойових дій; при цьому США зобов'язувалися вивести свою ядерну зброю з цього о-ва.

Наприкін. 1960-х років Я. постала одним із лідерів світової економіки, займаючи друге місце у світі за обсягами пром. виробництва. 1973 частка с/г у ВВП зменшилася до 5,9%, а частка пром-сті зросла до 44,7%. У виробництві деяких видів продукції (хімічні волокна, судна, кіно- та фотоапаратура) вона вийшла на перше місце, а у виробництві електронної техніки, електрообладнання, електроніки, автомобілів поступалася лише США. Зробивши ставку на імпорт дешевої сировини Я. цілеспрямовано згортала обсяги виробництва у видобувній пром-сті (насамперед, у вуглевидобуванні). Стратегічними напрямками розвитку япон. економіки стали високотехнологічні галузі. Купівля патентів і ліцензій відійшла на другий план, натомість пріоритет надавався фінансуванню власних наукових і технологічних досліджень. Світова енергетична і економічна кризи 1973–74 прискорила становлення нової моделі структури виробництва. Я. досягла значних успіхів у зменшенні енергозатратності виробництва, почала спорудження атомних станцій. Боротьба за провідні екон. позиції у світі та потреба диверсифікації джерел сировини вимагали від Токіо адекватної зовн. політики. У 1970–80-х роках зовнішньополіт. курсу Я. був спрямований на посилення її ролі на міжнар. арені. Його основу

заклав уряд К. *Танаки*, сформований у липні 1972. Відповідно до двосторонніх угод США 15.05.1972 передали під япон. суверенітет о-ва Рюкю з гол. о. Окінава. Поступово Токіо дистанціювався від односторонньої орієнтації на амер. підходи у «китайському питанні». 29.09.1972 були встановлені кит.-япон. дипломатичні відносини. Я. розірвала офіц. відносини з Тайванем, зберігши повноту екон. зв'язків. Я. і КНР відклали на майбутнє вирішення суперечки навколо приналежності о-вів Сенкаку (кит. назва – Дяоютай) у Сх.-Кит. морі. Інша терит. проблема – приналежності пд. частини Курильських о-вів стала на заваді укладенню япон.-рад. мирного договору. Япон.-рад. переговори у Москві (жовтень 1973) спряли розширенню політ. контактів, екон., науково-техн. і культ. співробітництва між двома державами. 1975 Я. приєдналася до групи провідних держав світу – т. зв. Великої сімки. У внутрішньополіт. житті період прем'єрства *Танаки* характеризувався поступовим зменшенням суспільної підтримки ЛДП і збільшенням впливу опозиції (на виборах 1972 СПЯ і КПЯ одержали відповідно 118 і 38 мандатів). Наслідки зрощення правлячої партії з державною бюрократією і фінанс.-пром. колами стали проявлятися у проникненні корупції у вищі ешелони влади. У жовтні 1974 після появи у пресі інформації стосовно фінансових зловживань, К. *Танака* подав у відставку. 1976 були оприлюднені дані про хабарі япон. прем'єру від амер. авіабудівної фірми «Локхід» (т. зв. справа Локхід). Новий глава кабінету і лідер ЛДП Т. Мікі прагнув внести певні зміни в систему функціонування партії. Проте, його ініціатива стосовно вибору голови ЛДП всіма членами партії та її симпатиками була втілена лише 1977. Прийняття цих змін пришвидшив вихід із ЛДП у червні 1976 частини депутатів парламенту, які заснували партію – Нового ліберального клубу (НЛК). У листопаді 1976 япон. уряд прийняв рішення про те, що витрати у військовій галузі не повинні перевищувати 1% ВВП. Після відносно невдачі на парламент виборах 1976 (ЛДП одержала 41,8%) Мікі подав у відставку. Прем'єр-міністр Т. Фукуда (1976–78) проголосив нову концепцію зовн. політики Я. – *Фукуди доктрину*, в якій йшлося про виключно конструктивний і мирний характер япон. політики у Пд.-Сх. Азії. У 1970-х роках динамічного розвитку набуло співробітництво між Я. з країнами АСЕАН. Поступово Токіо перетворився на найбільшого інвестора держав регіону Пд.-Сх. Азії. Найважливішою ініціативою уряду М. Охіра (1978–80) стало прийняття 1979 «Закону про раціональне використання енергії», що передбачав стандартизацію норм її споживання і витрат. Кабінет Д. Судзукі (1980–82) проголосив 07.02.1981

«Днем північних територій» (цього дня 1855 було підписано Сімодський договір, за яким япон.-рос. морський кордон розмежовувався о-ми Уруп та Ітуруп). Протягом свого перебування при владі прем'єр-міністр Я. *Накаоне* (1982–87) енергійно здійснював урядову програму «Перспективи і орієнтири соціально-економічного розвитку на 1980-ті роки». Уряд шляхом державного субсидування і пільгового кредитування стимулював виробництво перспективних видів продукції машинобудування: літакобудування, інтегральних схем, комп'ютерів, електронного обладнання тощо. Протягом 1985–87 були приватизовані державні підприємства, зокрема залізниці. Політика «підбиття післявоєнних підсумків», проголошена Я. *Накаоне*, зокрема мала за мету формування нової політичної свідомості японців як великої нації, над якою б не тяжів «синдром Другої світової війни». У листопаді 1987 Н. *Такесіта* замінив *Накаоне* на посаді голови ЛДП і прем'єр-міністра. Новий глава уряду продовжив розпочату ще М. Охіра податкову реформу і для подолання бюджетного дефіциту домагався введення 5% податку на товари і послуги. Через опір опозиції величину податку було зменшено до 3% і звужено сферу його застосування. 07.01.1989 помер імператор Я. *Гірохіто* і трон посів його старший син *Акіхіто*. У червні 1989 *Такесіта* подав у відставку через корупційного скандал навколо підкупу компанією «Рікуро» вищих посадових осіб, зокрема й голови правлячої партії. Уряд С. Уно протримався лише півтора місяці (03.06–24.07.1989) і змушений був зійти з політичної арени також в результаті скандалу. Його наступнику на посаді прем'єра Т. *Кайфу* пощастило більше – він перебував на чолі уряду понад два роки. 1989–91 спостерігалися нові тенденції як у внутр. житті країни, так і в її зовн. політиці. 21.11.1989 припинила існування Генеральна рада профспілок (Сохьо). Замість неї виник потужний центр профспілкового руху – Японська конфедерація профспілок (Ренго), куди увійшли профспілкові орг-ції як приватних так і державних робітників (нараховує 7,7 млн осіб). 01.02.1991 япон. соціалісти змінила назву партії з СПЯ на Соціал-демократична партія (СДП). Зменшення амер.-рад. протистояння дозволило Москві та Токіо повернутися до вирішення проблем, «заморожених» у період «Холодної війни». Спільна заява рад. і япон. урядів від 16.04.1991 відкривала шлях для подальшого розв'язання терит. проблеми як складової частини майбутнього мирного договору. Зокрема, нею передбачався безвізовий режим відвідин о-ів Хабомаї, Шикотана, Кунашира й Ітурупа. Після розпаду СРСР проблема «північних територій» залишилася у спадок

Російській Федерації. Внаслідок різних причин мирний договір між Росією та Я. на сьогодні так і не укладений. Під час кризи в Перській затоці 1990–91 япон. флот був залучений до виконання допоміжних ф-цій на боці держав міжнар. коаліції. Я. була одним із «спонсорів» «*Буря в пустелі*» операції 1991, асигнувавши на її проведення кілька мільярдів доларів.

Наприкін. 1980-х років Я. обійшла США за рівнем ВВП на душу населення, вийшла на перше місце за обсягом золотовалютних резервів, а також стала найбільшим світовим кредитором. 90% світового виробництва відеомагнітофонів, 60% телевізорів, 50% стереофонічної апаратури, 30% автомобілів належало япон. компаніям. Низькі видатки на утримання «Сил самооборони» сприяли консолідації більших ресурсів та соц.-екон. потребах. Однак екон. благополуччя перервалося на поч. 1990 внаслідок фін.-екон. кризи, яка супроводжувалася падінням курсу акцій япон. компаній, значним зниженням темпів екон. зростання. Кабінет К. Міядзава, сформований у листопаді 1991, працював в умовах розпаду правлячої партії, що негативно позначилося на ефективності його роботи. 1992 члени ЛДП створили Ніхон сінто (Нову партію Японії; НПЯ), яку очолив М. Хосокава. 1993 група політиків, що вийшли з ЛДП, заснували партію Сінто сакігаке (Передвісник). Того ж року заявила про себе Сінсейто (Партія оновлення, ПО). На виборах до нижньої палати у липні 1993 ЛДП отримала лише 223 і не змогла сформувати однопартійний кабінет. Зрушення в партійному житті та втрата політ. монополії ЛДП ознаменували початок нової сторінки в історії Я.

У серпні 1993 вперше від 1955 уряд формувала не ЛДП, а коаліція 7 партій (ПО, НПЯ, Сакігаке, СДП, Комейто, ПДС і Соціал-демократичний союз). Главою уряду став лідер Нової партії Японії М. Хосокава. Прийнятий в січні 1994 закон накладав обмеження на фінансування виборів з боку корпорацій, змінював схему виборів до нижньої палати – замість багатомандатних виборчих округів вводилися одномандатні з пропорційним представництвом. Спроба підвищення споживчого податку до 7% викликала хвилю критики і змусила Хосокаву 08.04.1994 заявити про свою відставку. Представник Сінсейто Ц. Хата за два місяці перебування на посту прем'єрському посту не зміг отримати стабільної підтримки в парламенті (після виходу СДП з правлячої коаліції) і 29.06.1994 склав свої повноваження. Того ж дня уряд, сформований на основі домовленостей між лібералами, соціалістами і Сакігаке, очолив голова СДП Т. Мураяма. Союз соціалістів і ліберальних демократів означав закінчення функціонування

«системи 1955» – політичного суперництва цих партій з багатьох питань (зокрема, ставлення до «Сил самооборони», відносини з США та ін.) З'явилися нові акценти у відносинах між США і Я. 17.04.1995 у Токіо була підписана «Спільна заява з питань японсько-амер. безпеки. Союз, спрямований у XXI ст.», в якій йшлося про зміцнення військ. і політ. партнерства. У січні 1996 лідера соціалістів на посаді прем'єра змінив лідер ЛДП Р. Хасімото, який заявив про початок масштабних змін в економіці, держ. управлінні та фінансах під гаслом «Реформи та творення. 6 реформ кабінету Хасімото». Уряд провів скорочення адмін. апарату, накреслив програму з оздоровлення фінансів до 2003, розпочав реформування системи освіти. У січні 1996 на основі колишніх членів СДПЯ було створено Нову соціалістичну партію (НСП). Значний авторитет завоювала і заснована у вересні 1996 Демократична партія Японії. 1996 Я. приєдналася до договору про заборону ядерних випробувань. У квітні 1996 була підписана япон.-амер. Спільну декларацію про союз у сфері безпеки в XXI ст., у якій сторони виявили готовність до спільних дій у випадку виникнення конфліктів у Азійсько-Тихоокеан. регіоні.

Наприкін. 1997 в Я. спалахнула фін.-екон. криза. Однією з її причин стала ситуація на фінансовому ринку країни, який втратив зв'язок безпосередньо зі сферою виробництва (т. зв. економіка «мільних бульбашок» – фінансові потоки циркулюють у рамках біржових спекуляцій, торгівлі землею та ін.) Для подолання екон. проблем уряд надав приватним фінансових інститутам позик на суму 240 млрд дол. Втрату ЛДП парламентських місць на липневих виборах 1998 Хасімото розцінив як поразку власної політики і подав у відставку з поста лідера партії та глави уряду. 30.07.1998 новим лідером ЛДП і главою уряду став К. Обуті. У січні 1999 він сформував 5-й коаліційний уряд, включивши до нього представників Ліберальної партії; ЛП (ств. 1993 вихідцями з ЛДП). У жовтні 1999 до урядової коаліції приєдналася Комейто. Великого значення Обуті надавав подоланню екон. рецесії, що тривала з поч. 1990-х років і наслідків фінансової кризи. Його кабінет запропонував 10-річний план (1999–2008) перебудови екон. і фін. системи Я. 1998 уряд країни забезпечив успішне проведення у м. Нагано зимової Олімпіади. Після смерті Обуті, 05.04.2000 ЛДП разом із Комейто і КПЯ сформували 7-й коаліційний уряд, який очолив лідер нової партії ЛДП Й. Морі. На дострокових виборах 20.06.2000 партії правлячої коаліції одержали більшість голосів (271 мандат). Найбільшу опозиційну фракцію (127 депутатів) утворила

Демократична партія. Урядова програма Морі «Відродження Японії» полягала в подальшому проведенні реформ в економіці, соц. забезпеченні, освіті. Незважаючи на фінанс.-екон. кризу, Я. продовжувала утримувати першість у виробництві високотехнологічних товарів. Активізувалася і япон. дипломатія. Крім традиційно розвинених відносин у рамках «Великої вісімки» Токіо почав активно освоювати африк. напрямом. 2000 япон. війська з'явилися у складі стабілізаційних сил у Сх. Тиморі. Від 26.04.2001 посаду прем'єр-міністра обіймав лідер ЛДП Д. Коїдзумі. В основі його внутр. політики були питання фінанс. оздоровлення, скорочення урядових субсидій. Вибори до Палати Радників 29.07.2001 завершилися перемогою ЛДП (115 депутатів). 09.11.2003 відбулися вибори й до Палати Представників. ЛДП зберегла свої провідні позиції і володіє 244 мандатами, ДПЯ – 177, Комейто – 34, КПЯ – 9, СДП – 6.

У зовн. політиці уряд Я. докладав зусиль для впливу на проблему північно-корейської ракетно-ядерної програми засобами переговорів і тиску. Д. Коїдзумі 2004 відвідав Пхеньян, де пробував домовитись про передачу Токіо япон. громадян, викрадених півн.-кор. спецслужбами. У відповідь на ракетні випробування КНДР 2006 у Японському морі на останню було накладено санкції. Відносини з КНР супроводжувалися періодичними загостреннями після неодноразових відвідин прем'єром синтоїстського святилища-меморіалу Ясукуні. Озвучував необхідність повернення під контроль Японії південно-курільських островів, які опинилися в складі Росії 1945. У жовтні 2001 парламент надав дозвіл на відправку япон. військових частин до Афганістану. У лютому 2004 япон. війська (800 чол.) з гуманітарною місією введено до Іраку.

2006 головування в ЛДПЯ та, відповідно, посаду прем'єра було передано Сіндзо Абе, наймолодшому, на той момент, главі виконавчої влади. Його перший період прем'єрства (вересень 2006 – вересень 2007) був наповнений спробами домогтися рівних і стабільних відносин із Китаєм. У той же час у зовнішньо політ. сфері кабінет Абе обстоював т. зв. проактивну дипломатію і зміцнення відносин із країнами, які дотримуються «універсальних цінностей» прав людини, демократії та поваги до закону. Було заявлено про необхідність внесення змін до деяких статей конституції Я., які мали би повернути країні «нормальний статус», що особливо збурило сусідні країни, насамперед, Китай. У результаті внутрішніх скандалів а також необережних висловлювань (зокрема, щодо жінок, яких примусово змушували «обслуговувати» япон. солдатів під час Другої світової війни) Абе змушений був подати у відставку.

Наступний прем'єр-міністром країни Вранішнього Сонця став син колишнього прем'єра Фукуди Такео (1976–78) Фукуда Ясуо (перший такий випадок в історії Японії). Після того, як його адміністрація розпочала спроби впровадити норму, яка передбачала додаткові виплати людям у 75-річному віці на медичні послуги (що раніше більшою мірою забезпечувалося державою) Фукуда став першим в історії прем'єром, якому вища палата япон. парламенту винесла формальну догану. У вересні 2008 йому на зміну прийшов новий кабінет на чолі з Асо Таро (уже внук колишнього прем'єр-міністра Сігеру Йосіди). Його прихід на прем'єрську посаду співпав з початком чергової світової екон. кризи, яка болюче вдарила по експортноорієнтованій япон. економіці. На думку деяких фахівців соц.-екон. криза в країні на той момент була найтяжчою з моменту завершення Другої світової війни. У серпні 2009 ЛДПЯ під керівництвом Таро Асо зазнала нищівної поразки на заг. виборах і вперше за свою історію оголосила про перехід в опозицію.

Недовіра до ЛДПЯ винесла на політ. поверхню голову Демократичної партії Японії Хатояма Юкіо, котрий у вересні 2009 став прем'єр-міністром. Хатояма не вдалося виконати свою обіцянку про виведення амер. військової бази за межі префектури Окінава. Непослідовність у зовнішньо політ. заявах і діях дуже швидко зруйнувала симпатії виборців і вже в червні 2010 новий глава Демократичної партії Японії Наото Кан обійняв посаду прем'єра.

Уряд Наото Кана намагався розв'язати цілу низку гострих проблем, серед яких однією з ключових була проблема величезного державного боргу, найбільшого серед всіх промислово розвинених країн світу. Проте, березнева 2011 аварія на Фукусімській АЕС, у результаті чого довелося переселяти до 200 тис. осіб, серйозно позначилася на екон. проєктах уряду Кана. 30.08.2011 новий (вже третій) глава Демократичної партії Йосіхіко Нода замінює Кана на посаді прем'єра.

Й. Нода покладав великі сподівання на позитивні результати участі Японії в ТТП (Транстихоокеанському партнерстві), яке передбачало повну ринкову лібералізацію, що мало би оживити економіку країни. Збільшення вдвічі податків на продаж і заяви про початок відновлення двох ядерних реакторів дуже швидко зруйнували довіру до його кабінету.

У грудні 2012 вдруге повертається у вищу япон. політику Сіндзо Абе. Філософією дії його кабінету стала «абеноміка» – методика поживлення япон. економіки шляхом приборкання тривалої дефляції. Її називають одним із найбільших екон.

експериментів в історії сучасного світу. Одним із головних засобів стала стрімка і централізована девальвація ієни. Уряд домогся обмеженого екон. зростання, проте лунали й побоювання щодо неможливості в майбутньому за таких умов виплачувати зовн. борг країни. Окрім цього, Сіндзо Абе та його кабінет підготував основу задля обережного перегляду положень Конституції Я. про сили самооборони з метою перетворення їх на повноцінну армію в умовах нових викликів безпеки країни.

У червні 2015 Сіндзо Абе першим із прем'єр-міністрів Японії відвідав Київ. Я. підтримує санкції, накладені країнами-членами «Великої сімки». Офіц. Токіо виступає і в якості одного з головних донорів України, надавши за останній період понад 1,5 млрд. дол. допомоги.

Лит.: Conrad Totman. A History of Japan. Wiley, 2005; Andrew Gordon. A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present, Oxford: Oxford University Press, 2003; Kenneth Henshall. A History of Japan. St. Martin's Press, 2001; История Японии. Под ред. Стрельцова Д., Москва: Аспект-Пресс, 2015.

М. Таран (Київ).

ЯРУЗЕЛЬСЬКИЙ Войцех (Jaruzelski; 06.07.1923 – 25.05.2014) – польс. політик, генерал (1946). Навчався у католицькій гімназії. У червні 1941 родина Я. була депортована у Сибір. У травні 1943 записався добровольцем у Військо Польське (ВП), яке формували польс. комуністи в СРСР. Пройшов бойовий шлях 1-ої армії Війська Польського. Закінчив офіцерську школу і Академії Генштабу у Варшаві та Москві. З 1946 на різних командних посадах в армії – командир дивізії, нач. політвідділу Війська Польського (1960–65), нач. Генштабу (1965–68). У період керівництва Я. мін-вом оборони країни (1968–83) польс. військові підрозділи взяли участь в інтервенції у Чехословаччині 1968 (див. *Празька весна 1968*) і придушенні робітничих виступів у містах Узбережжя (1970). Був також партійним функціонером, членом ЦК (з 1964) і політбюро ПОРП (з 1971). У жовтні 1981 став 1-м секретарем ЦК ПОРП і головою Ради Міністрів ПНР. Був співорганізатором запровадження у Польщі військового стану (13.12.1981), який розглядав як єдиний вихід запобігти інтервенції в країну збройних сил *Організації Варшавського договору*. Очолив Військову Раду нац. порятунку. 1981–83 уряд Я. репресивними методами боровся із незалежною профспілкою «*Солідарність*» (відмінив воєнний стан 22.06.1983). Після початку «*Перебудови*» в СРСР і дем. процесів у Польщі Я. провів пере-

говори з опозиційними силами (Круглий стіл лютий–квітень 1989). Досяг компромісних рішень на переговорах з політ. опозицією, внаслідок чого відбувся мирний демонтаж комуністичного режиму в Польщі. 1989–90 – президент Польщі, добровільно пішов у відставку. На поч. 1990-х років відійшов від політ. життя. У травні 2001 притягнений до суду за звинуваченням у придушенні виступів жителів міст на балт. побережжі Польщі, які протестували проти підвищення цін на основні товари і продукти (загинули 44 особи). 2005 попросив вибачення у чехів і словаків за участь польських військ у придушенні Празької весни 1968. Діяльність Я. у 1980-х роках неоднозначно оцінюється польс. суспільством. Свою роль у придушенні діяльності «Солідарності» Я. вважав «меншим злом» у порівнянні можливим вторгненням рад. військ у Польщу.

ЯСІН Ахмед (Yassin; 1936 – 22.03.2004) – шейх, організатор і духовний лідер ХАМАС. Н. у с. Джура поблизу Аскалона (Пал естина). 1948 внаслідок нещасного випадку був повністю паралізований. Наступного року сім'я Я. виїхала до Гази. Вивчав англійську літ-ру в Каїр. ісламському ун-ті «Айн-Шаміє», однак не завершив навчання через важкий матеріальний стан. Працював учителем у одній із каїрських шкіл. Повернувшись до сектора Гази, очолив місцеву філію орг-ції «*Брати-мусульмани*». 1973 створив Ісламський центр та Ісламське об'єднання, які займалися пропагандою іслам. духовних і культурних цінностей, а також добродійною діяльністю. 1979 створив орг-цію «Слава муджахедів». 1984 заарештований за антиізраїл. діяльність, засуджений до 12-річного ув'язнення. 1985 звільнений з тюрми в обмін на захоплених палест. бойовиками ізраїльтян. Після початку антиізраїл. повстання – «*Інтифади*», 14.12.1987 оголосив про створення Ісламського руху опору (ХАМАС). Критикував мирну політику Я. *Арафата*, закликав своїх прихильників продовжити збройну б-бу. 1989 вдруге заарештований і засуджений до довічного ув'язнення. У липні 1997 Я. обміняли на затриманих у Йорданії агентів Моссаду, які намагалися знищити палест. лідера Халеда Машала. Вбитий ракетою.

А. Козицький (Львів).

ЯХ'Я ХАН Ага-Мухаммед (Yahya Khan; 04.02.1917 – 10.08.1980) – пакистанський політик, генерал. Професійний військовик. З 1966 командувач сухопутних сил Пакистану. Після відставки президента М. *Айюб Хана*, 25.03.1969 очолив військову адм-цію. Через кілька місяців посів президентський пост. У грудні 1970 вперше провів

вільні вибори до Національної асамблеї, яка мала прийняти нову Конституцію країни. Відмовився визнати перемогу на виборах у Східному Пакистані Ліги Ававі (виступала за автономію Сх. Пакистану) і передати її лідерів шейхові Маджибуру Рахманові пост прем'єр-міністра, що привело до

громад. війни у Пакистані (березень-листопад 1970) та інд.-пакист. війни (грудень 1971). Після капітуляції 17.12.1971 Пакистану у війні з Індією, подав у відставку, а на посту президента його змінив З. А. *Бхутто*. Протягом трьох наступних років перебував під домашнім арештом.

Довідкове видання

СВІТОВА ІСТОРІЯ

XX-XXI століття

Енциклопедичний словник

Видання друге, доповнене

За редакцією Ігора Підкови та Романа Шуста

Наукове редагування і упорядкування Ігор Підкова
Літературне редагування Мирослава Прихода
Обкладинка та художнє оформлення Федір Лукавий
Макет Світлана Сенік

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 149,26.

Видавництво «Простір М»
тел. (032) 2729368, вул. Чайковського, 8, м. Львів, 79000

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія ??????????

????????????????????????????????????

Для нотаток